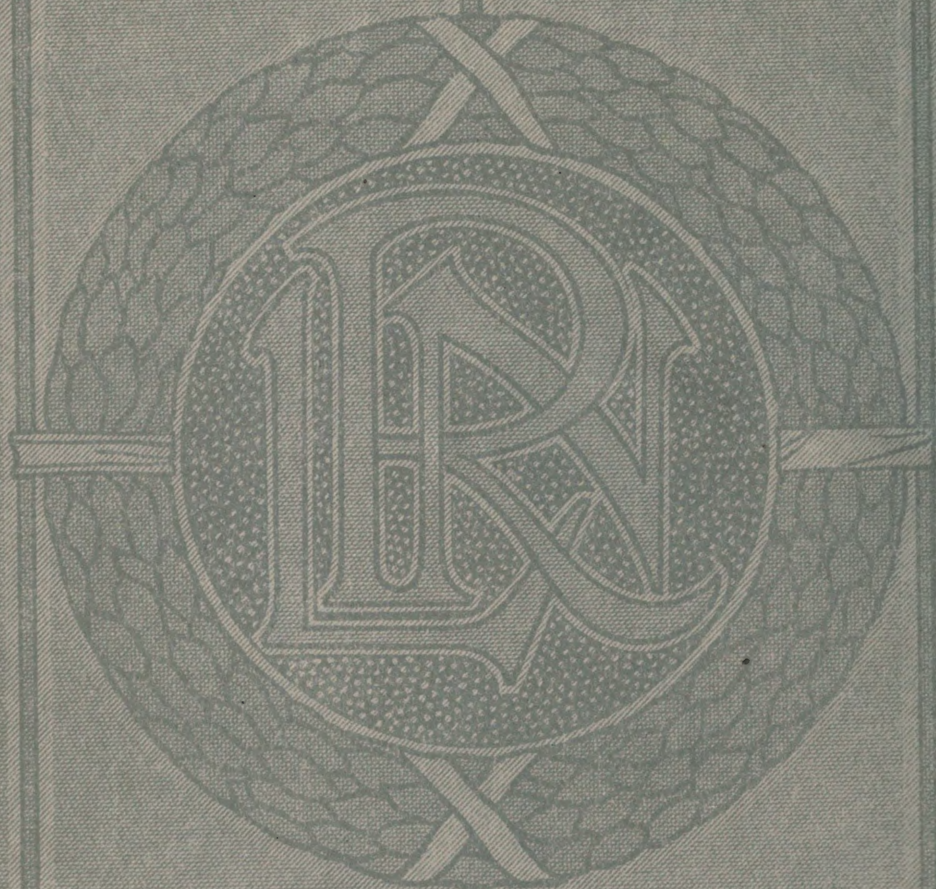

3 1761 06383999 7

RÉVAI

NAGY LEXIKONA

RÉVAI

NAGY LEXIKONA

AZ ISMERETEK ENCIKLOPÉDIÁJA

XIV. KÖTET

Mons—Ottó

A SZÖVEGBEN 79 ÁBRA; KÜLÖN MELLÉKLETÜL 1 SZÖVEG-MELLÉKLET ÉS 51 KÉP, EZEK KÖZT 8 SZÍNNYOMAT, 2 MŰVÉSZETI REPRODUKCIÓ, 6 TÉRKÉP ÉS 4 VÁROSI TERVRAJZ

BUDAPEST

RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1916

A SZÖVEGET VALAMENNYI SZÍNES ÉS FEKETE MŰMELLÉKLETTEL
NYOMTA A PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA BUDAPESTEN

M.

Mons (ejtsd: moñsz, flam. *Bergen),* Hennegau (Hainaut) belga tartomány fővárosa, (1912) 27,805 lak., gyapju- és pamutfonással, vasöntéssel, sörgyártással; élénk gabona- és szénkereskedéssel, amelyet a Scheldéhez vezető Canal de Condé is előmozdít. Nevezetes épületei: a gót stílusú Ste-Vaudru-templom (1450—1687) és a gótikus városháza (1558—67., tornya 1662—72.). Környékén nagy kőszénbányák vannak. M. eredetét egy római tábornak köszönheti, amelyet állítólag még Julius Caesar állíttatott fel. Már a középkorban jelentékeny hely volt. 1572 máj. 24. a francia hugenották segítségével elfoglalta Orániai Lajos, de szept. 19. a spanyolok visszafoglalták. A spanyol örökösödési háborúban 1701. ismét a franciák hatalmába került, akik 1709-ig birták; a badeni béke 1714. az osztrákoknak ítélte oda. 1746 júl. 10. a franciák Conti vezérlete alatt megint hatalmukba kerítették, de 1748. ismét visszaadták az osztrákoknak. 1792-ben a franciák, midőn újra elfoglalták, erődítményeit lerombolták. 1818-ban ezeket újra felépítették, de 1866. megint lerombolták.

Mons, *Philippe de (Filippo de Monte, Filippus de Monte),* belga származású zeneszerző, szül. 1521. Monsban, megh. 1603 júl. 4. Bécsben. Roland de Lassus ajánlására 1568. Miksa császár templomi karmestere, később a cambrai-i káptalan kanonoka lett. Nevezetesebb művei misék, motetták, madrigálok, gyüjtemények: La Fiametta (1599); Il pastor fido (1600), Sonnets de Pierre de Ronsard. V. ö. G. van *Doorslaer,* Ph. de M. (1895).

Monsabré, *Louis Jacques,* francia hitszónok, szül. 1827 dec. 12. Bloisban, megh. 1907 febr. 22. Le Havreban. 1869—90-ig böjti szónok volt a párisi Notre Dame-templomban. Nevezetesebb művei: Expos. du dogme cath. (18 köt.); Retraites pascales (8 köt.); Discours et panégyriques (3 köt.); Méditations sur le rosaire (7 köt.); Petits carêmes (2 köt., 1903).

Mons Albanus, hegy, l. *Alban-hegység.*

Mons Claudius, hegy, l. *Garics.*

Monsefu, város Lambayeque perui departamentóban, a közeli *Eten* várossal együtt 11.000 lak., köztük sok kinai.

Monseigneur (franc., ejtsd: moñszenyőr, röv. *Mgr.),* a. m. kegyelmes úr, Franciaországban a középkorban a lovagok és a legfőbb biróságok elnökeinek címe, később csak királyi hercegeknek és az egyház és állam legnagyobb méltóságainak adták meg. A XVI. sz.-ban M. helyett általában csak *monsieur*-nek címezték a lovagokat és XIV. Lajos kora óta a M. kizárólag a dauphint illette meg. L. még *Seigneur.*

Monselet (ejtsd: moñszelé), *Charles,* francia író, szül. Nantesban 1825 ápr. 30., megh. Párisban 1888 máj. 19. Számos társadalmi és történeti regényt (Monsieur de Cupidon, 1854; L'argent maudit, 1862; Une troupe de comédiens, 1879), irodalmi (Rétif de la Bretonne, 1854; Les oubliés et les dédaignés, 1857; Curiosités littéraires et bibliographiques, 1890) és gasztronómiai tanulmányt (Gastronomie, 1873; Lettres gourmandes, 1877) írt. Magyarul megjelent: A szórakozott kisasszony (monolog, ford. *Andor* Imre). V. ö. A. *Monselet,* C. M., sa vie, son oeuvre (Paris 1892).

Monselice (ejtsd: monszelícse), járási székhely Padova olasz tartományban az Euganei hegyek egyik trachitkúpján, a Frassine—Bracchiglione közötti csatorna mentén, vasút mellett, mint község (1911) 13.092 lak., kőfejtés, selyemszövés. Ókori várfalak, várrom és 1256-ból való székesegyház.

Mons en Pevèle (ejtsd: monsz añ pövél, régente: *Mons en Puelle,* flamandul: *Pevelenberg),* falu Nord francia départementben, vasút mellett, (1911) 1959 lak., cukorgyárral. 1304 aug. 18. IV. Fülöp francia király itt győzelmet aratott a felkelő flamandokon.

Monseny *(Montseny), Sierra de M.,* hegység Barcelona és Gerona spanyol provinciák határán, 1699 m. magas, meteorológiai obszervatóriummal, a Cataloniai hegylánc egy része.

Monserrat *(Montserrat* a. m. fűrészelt hegy), hegység Barcelona spanyol tartományban, 1237 m. magas, mészkőkonglomerátumokból áll, északon meredek fallal végződik a Llobregat völgye felé. A hegyen 888 m. magasságban van a M.-i apátság, amelyet 880. alapítottak és Loyolai Szt. Ignác is lakta. A templomában lévő csodatévő szüz Mária-képért látogatott búcsújáróhely. A hegyen 13 remetelak van. 1814-ben a franciák feldúlták, de II. Ferdinánd újjáépíttette. 1892 óta fogaskerekű vasút visz fel a M.-ra.

Mons fractus, hegy, l. *Pilátus* (hegy).

Monsieur (franc., ejtsd: moszjö; többese: *messieurs),* a. m. úr, uram, francia nyelven általános cím férfiak részére; korábbi időkben a francia király legidősb fitestvérének hivatalos megszólítása. — *M. de Paris,* a párisi hóhér tréfás elnevezése; *M. Véto,* XVI. Lajos gúnyneve.

Monsignore (ol., ejtsd: monszinnyóre), az olasz főpapok címe.

Monsigny (ejtsd: —szinyi), *Pierre Alexandre*, francia zeneszerző, szül. 1729 okt. 17. Fauquemberg-ben St.-Omer mellett, megh. 1817 jan. 14. Párisban. Sok víg operát írt, e műfajnak korában egyik legjelentősebb művelője volt. 1815-ben a francia akadémia tagjai sorába választotta. Művei közül népszerűek lettek: Les aveux indiscrets (1759); Le cadi dupé (1760; magyarul A rászedett kádi címen adták); Le roi et le fermier (1762); Le déserteur (1769); Le faucon (1772).

Mons Janus, hágó, l. *Mont-Genèvre*.

Monsoon (ang.), l. *Monszun*.

Mons Palatinus, l. *Palatium*.

Mons pietatis (lat.), l. *Mont de piété*.

Mons pinifer, hegység, l. *Fichtel-hegység*.

Mons Setius, város, l. *Cette*.

Monster (ang., ejtsd: monszt'r, franc. *monstre*, a latin *monstrum*-tól) a. m. óriási, túlságos nagy, igen nagyszabású, így pl. *M.-meeting*, óriási népgyűlés; *M.-pör*, nagy pör.

Monster, Rotterdam közelében fekvő németalföldi város Dél-Hollandia tartományban, (1910) 5784 lak., élénk kereskedéssel.

Monstera *Adans.* (*Tornelia* Gutierez, növ.), az Araceae (kontyvirágfélék) család génusza; 27 faja Amerika trópikus részén honos. Kúszó cserjék. Levelük hosszú hüvellyel ellátott, lemeze szárnyasan osztott és lyukas, 2- és 3-rendű erei hálózatot alkotnak. Torzsavirágzatukon a virágok lepel nélküliek, magházuk 2 üregű, minden üreg alapján 2 magkezdemény. Kedvelt, gyakori szobai növény a *M. deliciosa* Liebm. (Tornelia fragrans Gutierez, a kertészeknél *Philodendron pertusum*), levele bőrnemű. Mexikó Ny.-i hegyvidékeiről származik, ott érett torzsáját, mint ananászízű gyümölcsöt, eszik.

Monstrancia (lat.) v. *ostensorium*, szentségmutató, melyben az oltári szentséget nagyobb ostya alakjában a hívők számára nyilvános imádásra kiteszik, vagy körmenetben körülhordozzák. A szent ostyát félholdalakú villa (lunula) tartja üveg v. kristály alatt. A M. aranyból v. ezüstből készül, de lehet aranyozott rézből is. Magát a M.-t nem, hanem csak a lunulát szentelik meg. Használata a XIV. sz.-ból való. Alakja a különféle stílusok szerint váltakozik. Hazánkban nevezetes az esztergomi M., melyet Simor bíbornok vert aranyakból öntetett és a királytól a koronázás emlékére adott mellkereszt gyémántjaival ékesített. Jeles műemlék a gyulafehérvári, melyet óriási súlyánál fogva két áldozópap hord körmenetek alkalmával.

Monstre (franc.), l. *Monster*.

Monstrum (lat.) a. m. szörnyeteg, csodaszülött, torz alak, l. *Monstruosus* és *Torzszülött*.

Monstruositas plantarum (lat.), l. *Korcsképződés*.

Monstruosus (lat.) a. m. idomtalan, alaktalan, korcsképződésű, hibás vagy a rendestől eltérő módra képződött.

Monsummano, város Lucca olasz tartományban, az Apenninekben, a Nievole partján, (1911) 8784 lak. A mellette levő barlangban (Grotta Giusti) 1849. három tavat (30—40°) fedeztek fel; a belőlük kiemelkedő gőzöket sós gőzfürdőkben fogják fel s főleg köszvény és csúz ellen használják. V. ö. *Kossuth* Lajos, A M.-i barlang (Magyar Ujság, 1872., 1. sz. és Természettud. Közl. XXVI. köt., 1894); *Lustig*, Die Grotte Giusti in M. (Wien 1905).

Mons Veneris (lat.) a. m. szeméremdomb, l. *Fan*.

Monszun (ang. *monsoon*, franc. *mousson*), általánosan az évszakkal változó szélrendszer, mely a szárazföld és a tenger hőmérsékleti különbségéből ered olyképen, hogy a szél a meleg évszakban a szárazföld, a hideg évszakban pedig a tenger felé tart. Különösen M. névvel illetik az Indiai-tenger időszakos szeleit, melyek Előindiában nyáron DNy.-ról fujnak és esőt hozók, télen meg ÉK.-ről fujnak és szárazságot előidézők. A M.-szélrendszer egyébként zárt állandó cirkuláció, mert a felsőbb rétegekben az alsó áramlással ellentétes visszaáramlás történik. A M.-ok az általános légcirkulációt, mely a szélességben a tengeren a passzátokban (l. o.) nyilvánul, teljesen elnyomják. A nyári M. megérkezésének nagy jelentősége van India termésére nézve.

Mont (franc., ejtsd: moñ) a. m. hegy.

Mont, *Karel Marie Polydoor de*, flamand költő, l. *Pol de Mont*.

Mont. v. *Montf.*, latin állatnevek után *Montfort* Denys francia konchiológus (megh. 1820) nevének rövidítése.

Montafon (*Montavon*, *Montavun*), a felső Ill völgye Bludenz vorarlbergi kerületi kapitányságban, szép tájképi részekkel és pompás legelőkkel. A Rätikon választja el a Prättigautól.

Montafoni marha (brachyceros), Vorarlbergben honos borzderes marhafajta, mely a szomszédos svájci barna marhára és a bajor algaui marhára emlékeztet. A tehenek átlagos magassága 130 cm., súlya pedig 400 kg. Színe a mezei egérre emlékeztető sötétbarna v. barnásfekete. Főhasznosítása a tejelés, évi átlagos tejhozam 2400 l. A hízékonyság középszerű; az igázhatóság kielégítő. Tenyésztésével nálunk is foglalkoznak úgy uradalmakban, mint a közös tenyésztésben. Máramaros vm.-ben a montafoni bikákat a mokány marha nemesítő keresztezésére használják.

Montag., latin állatnevek után *Montagu* (ejtsd: montegjú) George angol zoológus (1751—1815) nevének rövidítése. Főművei: Ornithological dictionary (2. kiad. London 1831) és Testacea britannica (u. o. 1803, suppl. 1809).

Montage (franc., ejtsd: moñtázs) a. m. a gépek felszerelése.

Montagna, 1. *Bartolommeo*, a vicenzai iskolához tartozó olasz festő, szül. a Brescia melletti Orzinoviban 1440—1445 körül, megh. Vicenzában 1523 okt. 11., ahol első ízben 1480. van okmányilag kimutatva s ahol élete javát töltötte. Rövidebb ideig működött továbbá Velencében (1482), Bassanóban, Padovában és Veronában. Alvise Vivarini tanítványa volt, művészi fejlődésére hatott azonban Mantegna, Carpaccio és Gentile Bellini is. Műveiben biztos rajz, mély tüzű színezés és emelkedett lelki felfogás szerencsésen egyesül. Fő művei: Trónoló Madonna, a

milanói Brera-képtárban és a berlini Kaiser Friedrich-Museumban; Szt. Magdolna, a vicenzai Santa Corona-templomban; Ecce homo, a párisi Louvreban. — 2. *M., Benedetto,* olasz festő és rézmetsző, *M. 1.* fia, szül. Vicenzában 1470 körül, megh. 1540 után. Atyjának tanítványa és utánzója. Jellemző műve a milanói Brera-képtárban lévő, 1528. festett Madonnája szentekkel. Mintegy 56 rézmetszete ismeretes.

Montagnais (ejtsd: moñtanyé), kanadai vadásznép, vér szerint algonkinok, a Labrador partjain.

Montagnana (ejtsd: montanyána), város, M. járás székhelye Padova olasz tartományban, (1911) 11,176 lak., gyapjú- és selyemszövőkkel, XV. sz.-beli templommal, középkori körfalakkal.

Montagnards (franc., ejtsd: moñtanyár), l. *Hegypárt.*

Montagne, *La* (ejtsd: moñtany), partvidék Côte d'Or francia départementban; fővárosa Châtillon-sur-Seine.

Montagnei rozs, Franciaországból származó s hazánkban is termelt, bőtermő és hosszú szalmáju rozsfajta.

Montagne Noire (ejtsd: moñtany noár, a. m. Fekete hegység), 1. a Fresquel völgyétől az Orb völgyéig húzódó hegység a Cevennekben, a francia Tarn départementban. Tulajdonképen a francia Centrális platónak D.-en meredeken elvégződő pereme, legmagasabb kiemelkedése a Pic de Nore, 1210 m. Az E.-i nedves, erdős lejtőségnek éles ellentéte a D.-i oldal, ahol nagykiterjedésű szöllők és olajültetvények vannak. — 2. *M. (Montagnes Noires),* a Bretagne félszigeten levő tönkhegység egy darabja, az É.-i parttal párhuzamosan az Aune balpartjától a Douarnenez-öbölig tart, főcsúcsa a Roc Toulaëron, 326 m. magas.

Montagnini (ejtsd: montanyíni), *Carlo,* pápai diplomata, szül. 1863. Casal-Monserratóban, megh. 1913 okt. 25. Pápai követségi titkár volt Bécsben, uditore Münchenben és Párisban. Nevezetes szerepe volt az 1905—06. években, amikor Franciaországban az egyház és állam elválasztása előtérbe került. Lorenzelli nuncius Franciaországot elhagyni kényszerülvén, M. lett a helyettese és a nunciaturának levéltárosa. Clémenceau minisztériuma a köztársaság ellen való üzelmekkel vádolta M.-t, mire házkutatást tartottak nála, amelynek eredménye M. kiűzése volt. M.-t erre laterani kanonoknak nevezték ki.

Montagu (ejtsd: montegjú), 1. angol család, l. *Manchester.*

2. *M., Mary Pierrepont, lady Wortley,* szül. Thoresbyben 1689 máj. 26., megh. Londonban 1762 aug. 21. Evelyn Pierrepontnak, a kingstoni earlnek volt a lánya. 1712-ban nőül ment Edward Wortley M.-hoz, kit diplomáciai útjára elkisért 1716. Törökországba. Ez útjának hatása alatt szellemes, szatirikus leveleket írt, melyek eleinte csak kéziratban forogtak közkézen, de egy évvel halála után (1763) nyomtatásban is megjelentek. 1739-ben elvált urától és 22 évig élt Olaszországban. — Fia, *Edward Wortley M.,* szül. 1713 okt., megh. 1776 máj. 2., különc és kalandos életet élt. Műve: Reflexions on the rise and the fall of the ancient republics (London 1759).

Montaigne (ejtsd: moñtany vagy moñteny), *Michel Eyquem de,* francia író, szül. M. kastélyban (Périgord) 1533 febr. 28., megh. Párisban 1592 szept. 13. Jogot tanult s 1556. tanácsos lett a bordeauxi parlamentben, hol ugyanakkor szoros barátságot kötött E. de la Boëtievel. Először Raymundus Sabundus természeti teológiájának sikerült fordításával lépett fel (1569), majd kiadta (1580) az Essais két kötetét, miután beutazta Német- és Olaszországot meg Svájcot. 1588. közzétette a III. kötetet, 1595. halála után jelent meg a mű teljesebb kiadásban, azóta, mint a világirodalomnak egyik igen jelentős műve, még számtalanszor. Legjobb kiadása az, amelyet Bordeaux város tanácsa megbízásából Strowsky ad ki 1906 óta, 4 kötetre tervezve. Az Essais pedagógiai részeit újabban *Birkás* Géza fordította magyarra: M. pedagógiai tanulmányai (Budapest 1913); régibb magyar fordítása az Essai-nek *Nagy Tóth* Józseftől: M. Mihály külömb-külömbféle tárgyak felől való gondolatjai és vélekedései magyar köntösben (Pozsony 1803). M. nemcsak igen szellemes író, ki mindenről talpraesetten, józan ésszel és sokszor mulatságosan ír, hanem van benne sok mélység is. Az ő skepticizmusa (mottója: *que sais-je,* mit tudom én) nem könnyelmüségből vagy frivolságból ered, hanem a józan természetes ész lázadása korának kérkedő tudákossága ellen. A pedagógia is őt tekinti a modern neveléstan alapvetőjének. Egy naplója is van Journal du voyage de Michel M. en Italie, par la Suisse et l'Allemagne (Róma 1774, legújabban Páris 1906). Nagy irodalom foglalkozik vele; itt csak *Malvezin, Réaume, Bonnefon, Stapfer, Compayré, Dowden, Grace Norton, Strowsky, Villey* és *Weigandt* (1910) műveire utalunk.

Montalcino (ejtsd: —alcsíno), város Siena olasz tartományban 599 m. magasan, (1911) 9227 lak., érseki székhely, olaj- és bortermelés, ásványvízforrás, ókori falak, várromok, XIV. sz.-beli templom. Közelében a Val d'Orciában van *Sant' Antima* apátság (XI. sz.)

Montalembert (ejtsd: —lañber), 1. *Charles Forbes de Tryon, comte de,* francia publicista és államférfiu, szül. Londonban 1810 máj. 29., megh. Párisban 1870 márc. 13. Lamennais kat. forradalmi lapjának (Avenir, 1830) volt munkatársa, majd a Correspondant című lapot alapította. Az 1848-iki alkotmányos nemzetgyülésbe beválasztatván, a szélső jobboldalon foglalt helyet. Az államcsiny után egyideig III. Napoleont támogatta, aztán ellenzéki lett és fényes szónoki tehetségével tűnt ki. Művei közül minket közelről érdekel: Hist. de Sainte Élisabeth de Hongrie (Paris 1836); Monuments de l'hist. de S. Élis. de Hongrie (u. o. 1838) és Abrégé de l'hist. de S. Élis. de Hongrie (u. o. 1841), amelyekért a Magyar Tud. Akad. 1858. kültagjává választotta. Hazánkban is megfordult s rokoni viszonyban volt Apponyi Gyuláné, szül. Sztáray Zsófia grófnővel, akihez írt leveleit 1913. adta ki a Revue des deux mondes. Műveiből magyarul megjelent: Magyar szent Erzsébet thüringiai hercegnő története. Ford. a pesti növ. papság (Eger 1863); Szabad egyház a szabad államban. Ford. *Matkovich* Pál (Pest 1864);

Egy gyászoló nemzet. Lengyelhon 1861. Ford. *Szabó* Mihály (Szeged 1866). V. ö. *Wlassics,* M. (Századok 1870); *Ollé-Laprune,* M. (Paris 1896); *Lecanuet,* M. (u. o. 1895—1901, 3 köt.).

2. *M., Marc René, marquis de,* francia hadmérnök, szül. Angoulêmeban 1714 júl. 16., megh. Párisban 1800 márc. 29. Több várostromban vett részt 1736—41., s később hadtudományi értekezéseket írt, miért az akadémia 1747. tagjául választotta. A hétéves háboruban mint francia biztos a svédek birtokában lévő *Anklamot* és *Stralsundot* erősítette meg. Hazatérve *Aix* és *Oléron* szigeteket alakította át erődökké, ez utóbbinak megerősítésénél alkalmazta először az *ollós* erődöket (l. *Erődítési rendszerek).* Főhadtudományi műve: La fortification perpendiculaire (Paris 1776).

Montalvan, *Juan Pérez de,* spanyol dráma- és novellairó, szül. Madridban 1602., megh. u o. 1638 jún. 25. Nevét főleg Lope de Vegáéval kapcsolatban emlegetik, kinek életrajzát annak halála után Fama postuma de Lope de Vega c. alatt tette közzé. Szindarabjait a Biblioteca de autores stb. 45. kötete tartalmazza.

Montalvo, *Luis Gálvez de,* spanyol költő, szül. Guadalajarában 1549., megh. Sziciliában 1591. Barátja volt Cervantesnek s később a Jeromosrendbe lépett. El pastor de Fílida c. pásztori költeményét a maga idejében szívesen olvasták.

Montán (a lat. *mons* [hegy] szótól) mindaz, ami hegyekre vonatkozik; *M.-intézet,* tanintézet bányászok kiképzésére; *montanista,* aki a bányászatban jártas, ért a bányászathoz; *montanisztikus* az, ami a bányász- és kohóüzemre vonatkozik.

Montana (röv. *Mta.),* az északamerikai Egyesült-Államok egyike Kanada, Dakota, Wyoming és Idaho közt, területe 378,506 km², (1914) 432,614 lak., köztük 2142 magyar és 15,473 szinesbőrű. Ny-i részét nagyobbára gránithegyek takarják, a Bitter Root, Couer d'Alène Mountains (Idaho határán, 2500 m.), a Lewis-hegylánc Kanada felé a Mount Clevelandban 3182 m.-re emelkedik, míg a Yellowstonepark ÉK.-i részén az Absaroka 3445 méter magas. K.-i része alacsony; nagyobbrészt krétaképződményű fensík. A hegyes vidék számos vizei a Bitter Root River, a Missouri és a Yellowstone medrébe gyűlnek. Éghajlata ÉNy.-on enyhébb és esős, K.-en és D.-en azonban száraz és hideg, K.-en a Poplar Riverben már —52·8° hideget is észleltek. *Mezőgazdasága* (1910) 26,214 farmon 3·6 millió acre földet művelt; mesterséges öntözéssel sok termőterületet nyertek. Terményei: (1913) búza 13·6, zab 7, árpa 0·9, len 4·1, burgonya 3·4 és széna 11·4 millió dollár értékű volt. Állatállománya 4.293,000 juh (6·8 millió dollár értékű gyapjut adtak), 372,000 ló, 857,000 szarvasmarha, 184,000 sertés. A *bányászat* M. fő foglalkozási ága; (1912) összes bányatermékei 71·6 millió dollárt tettek ki, főleg réz, szén, ólom, vasérc, arany és ezüst; drágakőtermelése is nagy. *Ipara:* (1909) 677 ipartelepe volt 13,035 alkalmazottal, akik 73·3 millió dollár értékű árút termeltek; a fa-, bútor-, kocsi-, malom- és kohászati ipar a legfőbbek. Montanában egyetem van. Vasútja 7133 km. Évi költségvetése: bevétel 4·0, kiadás 3·6 millió dollár. 34 countyból áll; fővárosa *Helena.* M. 1864. territorium, 1889 nov. 8. állam lett. V. ö. *Bancroft,* Hist. of M. (San Francisco 1890).

Montanelli, *Giuseppe,* olasz író és államférfi, szül. a toscanai Fucecchióban 1813 jan. 21., megh. u. o. 1862 jún. 17. A pisai egyetemen 1840. a kereskedelmi jog tanára lett, 1848. résztvett hazája szabadságharcában. 1849-ben Toscanában Guerrazzival és Mazzonival a híres triumvirátust alapította. Guerrazzi diktátorrá emelkedvén, M. Párisba ment, ahol tíz évig maradt. 1862-ben az új olasz kamarában képviselő lett. Főművei: Memorie sull' Italia e specialmente sulla Toscana dal 1814 al 1849 (Torino 1853); a Camma című szomorújáték. Halála után jelent meg: Dell' ordinamento nazionale (Firenze 1862).

Montañes (ejtsd: montányez), *Juan Martinez,* spanyol szobrász, szül. Alcalà el Realban a XVI. sz. második felében, megh. 1649. Pablo de Rojasnak volt tanítványa. Sevillában élt és ottani, valamint egyéb templomok számára spanyol módra sok színes szoborral és domborművel díszített oltárokat készített. Egyes szobrai, melyek leginkább sevillai templomokban és az ottani muzeumban találhatók, megkapó realizmussal vallásos rajongás kifejezését egyesítik és a spanyol szobrászat legjellemzőbb alkotásai közé tartoznak.

Montanier-Delille, francia költő, l. *Delille.*

Montanisták, eretnek felekezet, mely alapítójától, *Montanustól* nyerte nevét. Ez alig hogy a keresztény hitre tért, képzelgő természetétől és hírvágyától hajtatva, jósolni kezdett állítólagos látomásai alapján. Rögtön akadtak követői, különösen két nő: *Prisca* és *Maximilla.* Tanítását az ázsiai püspökök két zsinatban megvizsgálták és elvetették 160—170. Követőinek sorából kiemelendő Tertullián, ki buzgón védelmezte a montanizmust. A montanisták tanítása a következő: 1. a világnak közeli végét hirdették; 2. szigorú életmód által, melyet Montanus előír, méltóképen kell készülni a világ végére; 3. az isteni szellem folyton elragadja őket és ennek segítségével jósolnak; 4. a hittételek változatlanok és javíthatatlanok. A keresztény erkölcsöket is rendkívül megszigorították, miáltal túlhajtásba estek. A második házasságot eltiltották, szigorúbb és hosszabb böjtöket rendeltek el, a nagy bűnösöket egyházukból örökre kizárták és az üldözések idején szándékosan keresték a vértanuságot. A VIII. sz. elején végleg elenyésztek.

Montanus, l. *Montanisták.*

Montargis (ejtsd: moñtarzsi), város, M. járás székhelye Loiret francia départementban, a Loing balpartján, az orléansi és briarei csatorna találkozásánál, vasút mellett, (1911) 12,927 lak., bortermelés, kocsi- és hangszergyártás, bőripar. XII. sz.-beli haranglábbal, könyvtárral és muzeummal. Régente Gâtinais fővárosa volt. A XIV—XVI. sz.-okban angolok és franciák ismételten elfoglalták.

Montataire (ejtsd: moñtatér), város Oise francia départementban a Thérain és vasút mellett, (1911) 7347 lak., kőfejtők, vaskohó, papiros- és gépgyár. XII. sz.-beli templommal és XIV. sz.-beli helyreállított kastéllyal.

Montauban (ejtsd: moñtobañ), város, M. járás és püspökség székhelye Tarn-et-Garonne francia départementban, a Tarn és Tescou összefolyásánál, vasút mellett, (1911) 29,778 lak., ércöntés, selyem-, gyapju- és butorkelmeszövés, szalmakalapkészítés; faiskolák; református teológiai iskola; tudományos és szépművészeti társulat; természetrajzi muzeum; tanító- és tanítónőképző, liceum. Székesegyházát Ingres festménye ékesíti; városháza XIV. és XVI. sz.-beli, itt van az Ingres-muzeum. M.-t 1144. a toulousei gróf, Alphonse Jourdain alapította. 1317-ben püspöki székhely lett, 1562. a protestánsok itt köztársaságot alakítottak, erődítéseket emeltek és 4 ostromot vertek vissza. 1621-ben XIII. Lajos eredménytelenül ostromolta, 1629. Richelieunek meghódolt, ekkor az erődítményeit lerombolták.

Montauban (ejtsd: moñtobañ), 1. *Charles*, francia tábornok, l. *Cousin-Montauban*.

2. *M., Renaut de*, ófrancia mondahős, lásd *Haimonfiak*.

Montavon, l. *Montafon*.

Montavoni marha, l. *Montafoni marha*.

Mont-Avron (ejtsd: moñtavroñ), 110 m. magas domb Páris K.-i oldalán, 1870. a franciák erős sáncokkal védték. Két napi ostrom után dec. 29. föladták; az új erődítési gyűrűn belül fekszik.

Montbéliard (ejtsd: moñbeljár, ném. *Mömpelgard)*, város, M. járás székhelye Doubs francia départementban, az Allaine és Lisaine összefolyásánál, a Rhône-Rajna-csatorna és vasút mellett, (1911) 10,392 lak., vaskohók, óraipar, pamutfonók, bőr-, kötél-, enyvgyártás, sajt-, bőr- és épületfakereskedés; Cuvier és Denfert-Rocherau szülővárosa; XV. sz.-beli kastélya kaszárnya. 843-ban Lotharingiához került, 1397. házasság útján Württemberg birtokába jutott. 1676-ban Luxembourg elfoglalta és erődítményeit lerombolta. 1793-ban a franciák elfoglalták, 1801. a lunévillei békében végleg Franciaországhoz csatolták. 1871-ben a belforti csatában a németek egyik főtámaszpontja volt. V. ö. *Duvernoy*, M. au XVIII. siècle (M. 1891); *Sahler*, Notes sur M. (M. 1905).

Montblanc (ejtsd: moñblañ), az Alpok kristályos vonulatának egyik része, az Alpoknak és így Európának is legmagasabb hegytömege (4810 m.) Haute-Savoie francia département és Torino olasz tartomány határán. A fő tömeg az Arve és Dora Baltea közt mint gleccser takarta sziklafal húzódik el; meredekebb lejtője DK.-en van. ÉNy. felé mellékágak nyulnak ki, amelyeket gleccserek és hómezők választanak el egymástól, M.-tól DNy.-ra vannak az Aiguille de Trelatête (3932 m.), Dôme de Miage (3688 m.); ÉK.-en pedig a Mont-Maudit (4771 m.), Aiguille du Géant (4019), Aiguille du Talèfre (3750 m.), Triolet (3879 m.) és a Mont-Dolent (3830 m.); ÉNy.-on a Dôme du Gouter (4331 m.) és az Aiguille Verte (4127 m.). Mivel a gerinc csak a szélein ereszkedik le 3300 m.-re, csak ott vannak rajta átjárók. 30 gleccsere közül a legnagyobbak: a Glacier d'Argentière, a Bois gleccser a *Mer de Glace*-szal (l. o.), a Glacier de Bossons, du Trient, de Miage, de la Brenva, de Saleinoz stb. 1786-ban Jacques Balmat mászta meg először, őt követte 1787. a híres *Saussure* (l. o.). Leginkább Chamonix felől szokták megmászni, éjjeli szállásul a Bossons gleccserből kiemelkedő Grands Mulets (3050 m.) sziklán épített kis vendéglő szolgál, innen mintegy 200,000 km² területet lehet belátni. Ujabban St.-Gervais és Courmayeur is kiinduló pontja a hegymászóknak. A M.-on két meteorológiai obszervatórium van; az elsőt *Vallot* (1890) építette a Rocher des Bosseson (4365 m.), a másodikat *Janssen* Péter (1893) a M. csúcsán. 1905-ben kezdték meg a M.-vasút építését, amely Le Fayetnél (St.-Gervais) kezdődik, az Aiguille de Gouter-re vezet (3483 m.) s az ú. n. vörös sziklákon (Rochers rouges) emelnék a végállomást 4580 m. magasban. A vasút kb. 21 milló koronába fog kerülni. V. ö. *Duparc*, Recherches géologiques et pétrographiques sur le massif du M. (Genève 1898); *Kurz*, Guide de la chaine du M. (Neufchâtel 1892, ang. London 1902); *Mathews*, The annals of M. (London 1898); *Whymper*, Chamonix and the range of M. (u. o. 1903); *Vallot*, Annales de l' observatoire météorologique du M. (Paris 1893 óta); *térképek: Vallot*, 1 : 20,000 (u. o. 1900); *Imfeld*, 1 : 50.000 (Bern 1895); *Duparc* és *Mrazek*, Carte géologique, 1 : 50,000 (Genève 1901).

Montblanch (ejtsd: —blancs), város Tarragona spanyol tartományban, termékeny völgyben, vasút mellett, (1910) 5330 lak. Közelében vannak *Poblet* cisztercita kolostor romjai, az aragoniai királyok sírboltjával.

Montbretia *DC.* (növ.), az Iridaceae családba tartozó génusz. Egyes fajok, mint *M. Pottsii* (Fokföld) és a *M. crocosmaeflora* nevű hybrid számos változatával mint kerti dísznövény kedvelt.

Montbrison (ejtsd: moñbrizoñ), város, M. járás székhelye Loire francia départementban, vasút mellett, (1911) 7707 lakossal, szesz- és bőrgyártás, malom- és szövőipar. XIII—XV. sz.-beli Notre-Dame-templommal; a Diana káptalani terem mennyezetén értékes festményekkel. Tanítóképző. Hideg ásványvíz-gyógyforrás. M. 1441 után a Forez-vidéknek, 1791—1855-ig Loire départementnak volt fővárosa.

Montcalm (ejtsd: moñkalm), 3080 m. magas hegy a Pireneusokban, Andorra határa közelében.

Montcalm de Saint-Véran (ejtsd: moñkalm d'szeñ-verañ), *Louis Joseph, marquis de*, francia hadvezér, szül. Candiac kastélyban 1712 febr. 28., megh. Quebecben 1759 szept. 14. Részt vett az osztrák örökösödési háborúban, azután mint kiváló képzettségű tisztet 1756. a kanadai francia csapatok főparancsnokává nevezték ki. Itt évekig vitézül és szívósan védekezett az angolok ellen, de mivel hazulról nem kapott segítséget, Quebec városába szorult, melynek hősies védelmében el is esett. V. ö. *Martin*, Le marquis de M. (Paris 1898, 4. kiad.); *Parkman*, M. and Wolfe (Boston 1884—86, 2 köt.); *Falgairolle*, M. devant la postérité (Paris 1886).

Mont-Cassel, hegy Franciaország északi részében, 157 m. magas, rajta van *Cassel* (l. o.) városa, (1911) 3018 lak. A flamand síkságból való kiemelkedése miatt igen jelentős hely.

Montceau-les-Mines (ejtsd: moñszó lé mín), bányaváros Saône-et-Loire francia départementban, a Canal du Centre és vasút mellett, (1911) 26,830 lak., szénbánya, vas- és rézhuták, mészégetők és téglagyárak.

Mont-Cenis (ejtsd: monszení), *Moncenisio*, 2091 m. magas hágó a Ny.-i Alpokban az olasz-francia határon, a Punta Roncia (3620 m.) és Pointe Clairy (3165 m.) hegycsúcsok közt. Mons Germinus néven alkalmasint már a rómaiak is ismerték ezt a hágót. A M.-i út, amelyet 1803—10-ig Napoleon építtetett, 60 km. hosszuságban Modanéból Susáig vezet, legmagasabb pontján bencés-kolostor áll. A M.-i vasút megnyitása óta az út nagyon el van hanyagolva. A hágótól DNy.-ra 23 km.-nyire levő Col de Fréjus (2528 m.) alatt nagy alagút vezet át (Grand tunnel des Alpes, Traforo delle Alpi). Az alagutat azért vitték itt keresztül, mert a Fréjus nem olyan nagy tömegű, mint a M., kevesebbet kellett átfúrni, viszont az utóbbinak az útja nem meredek s ezért a kocsik ma is erre járnak. A Fréjus, ill. M. alagút 1857—70-ig épült Sommeiler, Grattoni és Grandis mérnökök vezetésével és 1871. adták át a forgalomnak, 8 m. széles, 6 m. magas, 12·2 km. hosszú, a vonat 40 perc alatt megy át rajta, 75 millió frankba került. É.-i bejárata Modanénál (1159 m.), a D.-i pedig Bardonecchiánál (1292 m.) van.

Mont-Cervin, hegy, l. *Matterhorn*.

Mont-Colon (ejtsd: monkolon), az Apennini-Alpok Arolla csoportjának egyik ága, a Matterhorntól Ny.-ra Wallis svájci kantonban; három magas csúcsa van: a *Grand-C.* meredek, masszív gránitszikla, 3644 m. magas; a *Petit-C.* 3545 m. és a két csúcsú *Evêque* (3738 és 3672 m.). DK.-re van a 3130 m. *Col de C.* hágó, járható útja Arollából a Val Pellinebe vezet.

Mont-de-Marsan (ejtsd: mon dő marszan), város, M. járás székhelye Landes francia départementben, vasút mellett, (1911) 12,091 lak., kohó, olajprések, vegyi és parafa-ipar; vastartalmú hideg ásványvízforrással. Van liceuma és tanítónőképzője.

Mont de piété (franc., ejtsd: mon dő pieté, lat. *mons pietatis)*, így nevezték a középkorban főleg az egyház által az uzsora elleni védelem céljából alapított oly bankszerű intézeteket, melyek lemondván a nyereségekről, a hitelkeresők terheinek enyhítésére törekedtek. Csupán költségeik megtérítése mellett adtak kölcsönöket, de azokat legtöbbször zálogilag biztosították. Később általában minden zálogkölcsönnel foglalkozó intézetet, sőt általában a takarékpénztárakat nevezték e néven.

Montdidier (ejtsd: mondidié), város, M. járás székhelye Somme francia départementban a Don és vasút mellett, (1911) 4517 lak., cukorgyárak, tésztaipar, terménykereskedelem. XV. és XVI. sz.-beli templommal; XII. sz.-beli igazságügyi palotával, városházzal (XVII sz.). *Parmentier* (l. o.) szülővárosa.

Mont-Dore (ejtsd: mon dór), a francia Plateau Central legmagasabb, vulkánikus csúcsa Auvergneben. Legmagasabb pontja a Puy de Sancy, 1886 m., amelyen menedékház áll, mellette emelkedik a szintén vulkánikus Puy-Ferrand, 1846 m. és a Puy de l'Aiguillier, 1849 m.

Mont-Dore-les-Bains (ejtsd: mon dór lé ben), fürdőhely Puy-de-Dôme francia départementban, 1050 m. magasban, a Dordogne és vasút mellett, (1911) 2125 lak., 1 hideg (12°) és 10 meleg (42°—47°) gyógyforrással. Alkalikus savanyuvizeinek egyike 0·00096 arzénsavasnátront tartalmaz. Római-kori fürdőmaradványokkal. V. ö. *Emond*, Le Mont Dore et ses eaux minérales (Paris 1900, 4. kiad.).

Monte (olasz) a. m. hegy.

Monte, *Filippo de*, zeneszerző, l. *Mons*.

Monte Alban, annak a nagyterjedelmű mexikói rommezőnek neve, mely Oaxacától D.-re, egy 1800 m. magas hegyen számos palota, templom, obeliszk és feliratos emlék maradványait foglalja magában; 1902. fedezték föl Chavero és Batres.

Monte Argentaro, hegy, l. *Argentaro*.

Monte Baldo, hegység, l. *Baldo*.

Montebello, 1. *M. Vicentino* (ejtsd: —vicsentino), község Vicenza olasz tartományban, a Chiampo és vasút mellett, (1911) 4861 lak. 1796 nov. 12. az Alvinczy vezérelte osztrákok itt győzték le Masséna és Augereau francia hadait. 1805 nov. 2. Károly főherceg serege vereséget szenvedett Masséna francia csapataitól. — 2. *M.*, falu Pavia olasz tartományban, Voghera kerületben, (1911) 1500 lak.; két ütközetről nevezetes, melyekben a franciák győztek az osztrákokon. Az első, melyet casteggio-i ütközetnek is neveztek, 1800 jún. 9. volt; utána Lannes francia tábornok a *M. hercege* címet kapta. A második ütközetet 1859 máj. 20. vívták. — 3. *M. (Mombello)*, falu Milano olasz tartományban, kb. 2000 lak. Újabban elmegyógyító intézetet rendeztek be kastélyában. 1797-ben három hónapon át volt Napoleon főhadiszállása.

Montebello hercege, l. *Lannes*.

Montebrasit (ásv.), l. *Ambligonit*.

Monte Braulio *(Brauglio)*, 2980 m. magas csúcs a Münstervölgyi Alpok Spölalpen nevű kiágazásában. A Val di Braulio jobboldalán emelkedik, Bormiótól É.-ra.

Monte Carlo, kis helység Monaco fejedelemségben, 2 km. EK.-re Monacótól, (1913) 9627 lak., gyönyörű vidéken, a Földközi-tenger és vasút mellett. Ismeretes pazar kaszinójáról, amelyben a világ minden részéből ide özönlő játékosok hazárdjátékot (roulette, trente et quarante, l. o.) űznek. V. ö. *Smith* A., Monaco and M. (London 1912).

Monte Cassino (ejtsd: —kaszíno), kolostor az 519 m. magas meredeken emelkedő M. hegyen, Caserta olasz tartományban, Cassino város (l. o.) fölött. Az ókorban Apollo temploma állott rajta. Itt alapította Szt. Benedek 529. az első bencésrendi kolostort. 884. a szaracénok elpusztították; 937. a magyarok is ostromolták M.-t, de nem vehették be és mindössze néhány elfogott barát után váltságdíjat szedtek. 994-ben újból épült a kolostor. Új temploma, pompás épületei, értékes okirattára, nagy gazdagsága, könyvtára és a szerzetesek tudományos működése a középkorban nagy hírre emelték. A XI. sz.-ban Richer és Desiderius apátok alatt érte el a legnagyobb virágzását, 1321. az apátság püspökségre emeltetett. 1504-ben a spanyolok a franciák elleni háborúban földúlták. 1867-ben a kolostort szekularizálták; az 1727. újra épített pompás templomot kincstárával nemzeti tulajdonná nyilvánították és az ott lakó 30 szerzetes őrizetére bízták, akik papnevelőt, liceumot, obszervatóriumot és gimnáziumot tartanak fönn.

Irodalom. Tosti, Storia della badia di M., 3 köt., Napoli 1842—43; Taeggi, Paleografia artistica di M., 1876 s köv.; Rickenbach, M. von seiner Gründung bis zu seiner höchsten Blüte, Einsiedeln 1884—85; Clausse, Les origines bénédictines, Paris 1899.

Montecatini (ejtsd: —katíni), 1. *M. di Val di Cecina,* falu Pisa olasz tartományban, Volterra közelében, (1911) 4526 lak., ásványvízforrással, mellette La Cava rézbánya. — 2. *M. di Val di Nievole,* falu Lucca olasz tartományban, (1911) 3355 lak., alkalikus sós meleg gyógyforrásokkal (Tettuccio-, Olivo-, Regina- és Salute-források), hőmérsékletük 20—31°; főkép altesti bántalmak, görvély, köszvény, csúz és női bajok ellen használják. 1315 augusztus 29. Pisa ghibbelin ura, Uguccione dalla Faggiuola itt győzött a firenzeieken.

Monte Cavo, hegy, l. *Alban-hegység.*

Montecchi és **Capuletti** (ejtsd: montekki), Shakespeare Romeo és Juliájában két ellenségeskedésben élő család; innét átvitt értelemben két ellenséges párt megjelölésére is használják.

Monte Ceneri (ejtsd: —cseneri) v. *Cenere,* gesztenyefákkal beültetett hegyhát Tessin svájci kanton D.-i részében, a Monte Tamaro és Camoghé hegyeket köti össze. A rajta átvezető postakocsiút Bellinzonából Luganóba visz.

Montecerboli (ejtsd: —cser—), falu Pisa olasz tartomány Cecina völgyében, bórsav-tartalmú forrásaiból már 1810 óta bórsavat nyernek.

Monte Cervino, hegy, l. *Matterhorn.*

Monte Cimino, hegy, l. *Cimino.*

Monte Cinto, hegy, l. *Cinto.*

Monte Circello, hegy, l. *Circello.*

Monte Crestola (ejtsd: —kresz—), a legszebb carrarai márvány termőhelye Carrara közelében.

Monte Cristallo (ejtsd: —krisztallo), a D.-tiroli Dolomitok 3199 m. magas hegycsúcsa Schluderbach és Cortina d'Ampezzo közt; két kis gleccser van rajta. A Krystalljochon (2826 m.) át szokták megmászni, ezen túl a Piz Popena (3143 m.) emelkedik.

Monte Cristi (ejtsd: —kriszti), kikötőváros San-Domingo köztársaságban, Haiti-sziget É-i partján, (1910) 13,000 lak.

Monte Cristo (ejtsd: —kriszto, az ókori *Oglasa),* Livorno olasz tartomány kis szigete a Tirreni-tengerben, 42 km.-re Elbától. 648 m. magas, gránittömegből áll. Kolostorát 1573. tengeri rablók feldúlták. Ismeretes e sziget *Dumas* Le comte de M. című regényéből. Az olasz király birtoka és vadászterülete.

Montecuccoli (ejtsd: —kukkoli), 1. *M. (Montecuculi) Raimund* gróf, német birodalmi herceg és Melfi hercege, hadvezér, szül. Montecuccolo kastélyban (Modena) 1609 febr. 21., megh. Linzben 1680 okt. 16. Tizenhatéves korában beállott a császári seregbe és részt vett a 30 éves háború nagy csatáiban. 1639—42-ig a svédek fogságában volt s hadtudományi művek írásával töltötte idejét. 1645-ben Magyarországon harcolt I. Rákóczi György ellen. A vesztfáliai béke után diplomáciai küldetésben járt Krisztina svéd királynőnél és Cromwellnél. 1657-ben *János Kázmér* lengyel királyt támogatta egy császári sereggel X. Károly svéd király és *II. Rákóczi György* erdélyi fejedelem ellen. 1658-ban tábornaggyá nevezték ki s a dánok segítségére küldetve, kiszorította a svédeket Jütlandból és Pomerániából. 1660-ban *Győr* parancsnoka lett. 1661. őt küldötte Lipót császár és király *Kemény János* erdélyi fejedelem segítségére egy kicsiny sereggel. De M. oly lassan haladt előre, hogy azalatt a török Erdélyt borzasztóan feldúlta és Keményt az országból kiszorította. Hogy e hadjáratának kudarcát szépítse, M. 1662. röpiratot adott ki, melyben a magyarok gyávaságát és megbízhatatlanságát hozta fel a hadjárat sikertelenségének mentségére. Erre az egész magyar nemzetet gyalázó iratra *Zrinyi* Miklós, a költő válaszolt egy névtelen röpiratban, melyben kíméletlen és szenvedélyes hangon utasította vissza M. vádjait és őt magát vádolta gyávasággal. Ezután engesztelhetetlen gyűlölet támadt a két hadvezér közt, kiknek hadtudományi elvei is a legélesebb ellentétben állottak. Az óvatos és lassú M. nem helyeselte Zrinyi merész, támadó hadviselését s az 1663. kitört török háborúban ellene dolgozott az udvarnál és megakadályozta azt, hogy reá nagyobb sereget bízzanak. I. Lipót csakugyan M.-t nevezte ki fővezérnek, de ez 1663. kicsi seregével semmit sem tehetett a török ellen és nem akadályozhatta meg azt, hogy Köprili Ahmed *Érsekújvárt, Lévát* és *Nyitrát* elfoglalja. Csak mikor a német birodalmi és a francia segédhad megérkezett, fogott hozzá M. 1664 tavaszán a hadjárathoz. Lassú menetben vezette le Magyaróvárról a Murához seregét és itt tétlenül nézte, mint foglalja el a török gyűlölt ellenfelének, Zrinyi Miklósnak várát, *Zrinyivárát* (1664 jún. 30.). Ezután a Rába balpartjára vonult s az örökös tartományok megvédésére szorítkozott. Aug. 1. végre Köprili Ahmed *Szent-Gotthárd* mellett átkelt a Rábán és M.-t csatára kényszerítette. A szerencsétlenül megindult ütközetben, különösen a francia segédhad közbelépése folytán, végre M. győzött s a törököket nagy veszteséggel visszaszorította a Rába jobb partjára. E győzelme után tíz napra *Vasvárott* megkötötte a szégyenletes békét, mely közfelháborodást keltett. M. védelmére ekkor egy névtelen röpirat jelent meg: Lucerna caesarea discurrens cum comiti Zrinio címen. 1668-ban az udvari haditanács elnöke lett. Utoljára 1672—75. a Rajna mellett harcolt változó szerencsével Turenne és Condé francia vezérek ellen. 1679-ben Lipót császár birodalmi hercegi rangra emelte, a spanyol király pedig Melfi hercegévé nevezte ki. Utolsó éveit tudós férfiak társaságában és tudományos munkásságban töltötte. Hadtudományi elveit és az 1664.-i hadjárat történetét: Memorie della guerra ed istruzioni d'un generale c. művében írta meg (Venezia, 1703, németül Leipzig 1736). Műveinek teljes kiadása: Opere complete di M. (Milano 1807—08, 2. kiad. Torino 1821). Katonai műveit legújabban a bécsi cs. és kir. hadi levéltár igazgatósága adta ki *Veltzé* átdolgozásában (Wien 1899—1900, 4 köt.). V. ö. *Campori:* Raimondo M., la sua famiglia e i suoi tempi (Firenze 1876); *Grossmann:* Raimund M. (Wien 1878); *Nottebohm:* M. und die Legende von St.-Gotthard (Berlin 1887); *Pauler Gyula:* Zrinyi és M. (Bud. Szemle 1867); *R. Horváth Jenő:* Az 1664.-i Rába és Mura-melléki hadjárat (Hadtört. Közl. 1891).

2. *M. Rudolf* gróf, tengernagy, született Modenában 1843 február 22. Tengerészeti akadémiai tanulmányai végeztével résztvett az 1859. és 1866-iki háborúkban, nevezetesen a diadalmas lissai csatában is. 1882-ben mint sorhajóhadnagy a cattarói öbölben kitört lázadás leverésében, 1886. pedig mint korvettkapitány és az Elisabeth gőzhajó parancsnoka a görög partok körülzárolásában vett részt. 1892-ben M. képviselte a Franz Josef cirkálóval az Osztrák-magyar monarchiát a spanyolországi Kolumbus-ünnepélyeken. 1895-től kezdve mint a pólai tengerszertár parancsnokhelyettese, majd parancsnoka teljesített kitünő szolgálatokat. 1897-ben ellentengernaggyá, 1899. hajórajparancsnokká nevezték ki. E minőségben 1900., amidőn Kínában a boxer-lázadás kitört, négy hajóval Kelet-Ázsiába küldték, ahol igen sikeres tevékenységet fejtett ki. 1903-ban a közös hadügyminisztérium tengerészeti osztályának főnökévé és altengernaggyá, 1904 okt. 6. pedig a tengerészet parancsnokává s 1905. tengernaggyá nevezték ki. 1904-ben megkapta a titkos tanácsosi méltógot. Nyolc és félévi parancsnoksága alatt sikerült neki a haditengerészetet az erőteljes fejlődés útjára terelni. Ő alatta épült a három 14,500 tonnás Zrinyi-tipusú csatahajó és a négy 20,000 tonnás Viribus Unitis-tipusú Dreadnought-csatahajó, melyek egyikét, a Szent Istvánt már az új fiumei Danubius- és Ganz-féle hajógyárban építtette. M. a teljesen elavult torpedóflottillát nagyszámú új és modern egységek építésével felújította; 4 scout-tipusú gyorscirkálót, 6 tengeralatti naszádot szerzett be és a tengerészeti aviatikára is nagy gondot fordított. A tartalékhajóraj felállításával, 1912. pedig a hajóhad-felügyelői állás szervezésével s a tengerészet személyzetének nagymérvű szaporításával a hadtengerészet harckészségét emelte. Érdemeinek elismeréseül számos kitüntetésben részesült, nevezetesen megkapta a gyémántos katonai érdemkeresztet, az aranygyapjas-rendet s a Lipót- és Szt. István-rend nagykeresztjét. 1913-ban betöltvén 70-ik életévét, nyugalomba vonult.

Montedegói Albert *Ferenc,* csillagász, l. *Albert,* 1.

Monte di pietà (olasz) a. m. *mont de piété* (l. o.).

Monte d'Oro, hegy, l. *Oro.*

Montefalco (ejtsd: —kó), város Perugia olasz tartományban, (1911) 6094 lak. Templomait az umbriai iskola szép freskói díszítik. Olajtermelés.

Montefalco *(Montefalconius),* francia régiségbuvár, l. *Montfaucon.*

Montefeltro, régi hegyvidéki tartomány az olaszországi Romagnában, San Marinótól délre. Középpontja *San Leo,* (1911) 5506 lak., melynek középkori neve *M.* volt. Itt talált menedéket 962. I. Berengár olasz király; várát 964. adták fel I. Ottó hosszas ostromára. M. kezdetben grófság volt és urai a ghibellinek vezetőemberei voltak, akik a XIII. sz.-ban Urbinót is megszerezték. Híres hadvezér volt *M. Guido,* aki 1278. a pápai uralom ellen támadt, de 1283. letörve, száműzték. 1295-ben VIII. Bonifáctól kegyelmet nyert, 1298 szept. 29. az anconai ferencrendi zárdában meghalt. Dante a pokolban szerepelteti (27. ének). Fia, *Federigo,* szintén ghibellinvezér volt, 1322 ápr. 26. meggyilkolták. Utódai közül *Federigo* (1422—1482) a XV. sz. egyik legkiválóbb hadvezére volt, a pápák szolgálatában állott, a tudomány és művészetek nagy pártfogója, urbinói palotája remekműszámba ment. IV. Sixtus pápa 1474. Urbino hercegévé tette. Fiával, *Guidobaldóval* 1508. a család kihalt. A hercegség Guidobaldo örökbefogadott fiára, Francesco Maria della Rovere-re szállott. V. ö. Th. *Hoffmann,* Bauten des Herzogs Federigo di M. als Erstwerke der Hochrenaissance (Leipzig 1905); *Baldi,* Della Vita e de'fatti di Guidobaldo I. da M. (Milano 1821, 2 köt.).

Montefiascone (ejtsd: —fiaszkóne), város és püspöki székhely Róma olasz tartományban, (1911) 9971 lak., székesegyházzal; XVI. sz.-beli várral. Híres muskotálybora *Est, est, est* néven ismeretes. A monda szerint ez a név onnan ered, hogy Fugger János német prelátus utazás közben előre küldte szolgáját, meghagyva neki, hogy minden korcsmára, hol jó borra talál, írja fel az *Est* szót. M.-ben, hol a legjobb bort találta, a szolga három *Est*-et írt a kapu fölé. Ura agyonitta ott magát és a S. Flavian-templomban temették el. Szolgája sírkövére ezt vésette: «Est, est, est! propter nimium Est hic Joannes de Fugger dominus meus mortuus est.»

Montefiore, *Moses, sir,* zsidó emberbarát, szül. Livornóban 1784 okt. 28., megh. Londonban 1885 júl. 25. Első keleti utazása alkalmával megismerkedvén ottani hitsorsosai sanyarú helyzetével, kivált Palesztinában, anyagi és szellemi érdekeik előmozdítását tűzte ki élete feladatául. 1837-ben másodízben kereste föl az akkoriban földrengéstől erősen szenvedett Palesztinát és gazdag adományokkal enyhítette a szűkölködők nyomorát. 1846-ban Pétervárra utazott és I. Miklóst az orosz zsidók ellen kiadott fölötte szigorú ukázok visszavonására birta. A cár kívánatára beutazta Orosz-Lengyelországot, hogy az ottani zsidók viszonyait tanulmányozva, javaslatokat tegyen helyzetük javítására. 1854-ben ismét Palesztinába ment az ott uralkodó éhség enyhítésére, s miután a szultántól engedelmet nyert, hogy földbirtokot szerezhessen, iparvállalatokat és szegényházakat létesített ottani hitsorsosai számára. 1863-ban Marokkóba utazott, ahol az üldözött zsidók, valamint a keresztények számára törvényes védelmet eszközölt ki a szultánnál. 1866-ban hatodszor ment a Szentföldre, segítséget hozva a sáskapusztítás és kolerajárvány által végínségre jutott hitfeleinek. Hazautazván, Budapesten is tartózkodott, hol alapítványt tett egy magyar bibliafordítás javára. Naplóit *Löwe* adta ki (The diaries of Sir Moses M. and Lady M. 1812—1883, London 1890, 2 köt.). V. ö. Lucien *Wolf,* Sir Moses M., centennial biography (u. o. 1884); *Fiebermann,* Sir Moses M., ein Lebensbild (Frankfurt a. M. 1884).

Montefrio, város, M. járás székhelye Granada spanyol tartományban, a Sierra de Parapanda É.-i lejtőjén, a Vilano mellett, (1911) 10,740 lak.

Monte Gemmellaro, l. *Gemmellaro.*

Monte Generoso (ejtsd: —dzse—) v. *Gionnero,* a Luganói Alpok 1695 m. magas csúcsa Ticino svájci kanton és az olasz Como tartomány határán, a Lugano- és Como-tó közt. Gazdag növény-

zete miatt a *Giardino della Regina* (a királynő kertje), szép kilátásáért pedig az *olasz Rigi* nevet viseli. 1890 óta a Generoso-vasút visz föl reá.

Montegnée (ejtsd: moñtenyé), község Lüttich belga tartományban, (1910) 9492 lak., szénbányákkal.

Montego (ejtsd: montígo), kikötőváros Jamaika brit-nyugatindiai szigeten, (1911) 6616 lak.; kiviteli kereskedelem.

Montégut, *Maurice,* francia költő, szül. Párisban 1855 júl. 16., megh. u. o. 1911 nov. 28. Formailag tökéletes lírai gyüjteményei: La bohême sentimentale (1874); Les romans tragiques (1875). Verses drámái: Lady Tempest (1879); Les noces noires (1880); L'Arétin (1886., ennek előszava élénk polemiákat okozott). Elbeszélések: Entre les lignes (1884); Contes de la chandelle (1896). Regényei: La faute des autres (1886); La fraude (1900); Dans la paix des campagnes (1904) stb. Magyarul megjelent: A távollevő (regény, Pesti Napló 1901. évf.).

Monteil (ejtsd: moñtej), *Louis,* francia utazó, szül. Párisban 1855 ápr. 18. 1876-ban mint hadnagy Szenegambiába került és Bingerrel felfedező utakat tett; kartográfiai felvételeivel tünt ki. 1890-ben francia expediciót vezetett a Csád-tóhoz, 1894. pedig Kongo-országba, Szamori fellázadt főnök ellen. Műve: De St.-Louis à Tripoli par le lac Tchad (Paris 1895).

Montejus (franc., ejtsd: moñt'zsü, a *monter* a. m. emelkedni, és *jus* a. m. nedv szavakból), erős falú kazán, melyből nagy feszítő erejű gőzzel forró folyadékokat nagy magasságra lehet emelni; számos iparágban, de legkivált cukorgyárakban a cukorszörp magasba emelésére használják.

Monteleone di Calabria, város, M. járás és püspökség székhelye Catanzaro olasz tartományban, a Sta Eufemia-öböl közelében, (1911) 13,398 lakossal, selyemtermelés; az 1783-iki földrengés romba döntötte.

Montélimar, város, M. járás székhelye Drôme francia départementban, vasút mellett, (1911) 13,281 lak., széntelepek; szarvasgomba- és bortermelés; malmok, selyemfonók, gazdasági eszközök készítése. Régi kastélya most fegyház. A XV. sz.-ban került a francia koronához, 1587. a hugenották elfoglalták.

Montelius, *Oscar,* svéd archeológus, szül. Stockholmban 1843 szept. 9. Tanulmányait Upsalában elvégezvén, 1863-tól nyugalomba vonulásáig (1913) a stockholmi nemzeti muzeumnál volt alkalmazva, utoljára mint igazgató és Svédország birodalmi archeológiai főfelügyelője (Riksantikvarie). Tudományos munkásságában Skandinávia archeológiai leleteinek vizsgálódásából indult ki, de később feldolgozta Közép- és Déleurópa, sőt a Kelet régiségeit is, legalaposabban a bronzkor maradványait. Korszakalkotó fontosságú M. tipológiai módszere, amellyel az archeológiai leletek relativ kronológiájának megállapítását tette lehetővé. E tekintetben úttörő volt Tidsbestämning inom bronsåldern (Időmeghatározás a bronzkorszakban, Stockholm 1885) c. müve. Számos nagyszabású munkát adott ki, melyek többnyire német, francia, angol vagy olasz nyelven is hozzáférhetők. Nevezetesek: Om lifvet i Sverige under hednatiden (Pogánykori élet Svédországban, 1873, 3. kiadás 1905); La Suède préhistorique, traduit par J. H. Kramer (Stockholm 1874); Sveriges hednatid och medeltid till år 1350 (Svédország pogánykora és középkora 1350-ig, Stockholm 1875; ennek német fordítása a Kulturgeschichte Schwedens, Leipzig 1906); L'âge du bronce en Égypte (Paris 1890); La civilisation primitive en Italie depuis l'introduction des métaux (Stockholm 1895—1905, 2 köt.); Pre-classical chronology in Greece and Italy (London 1899); Der Orient und Europa (Stockholm 1899); Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Norddeutschland und Skandinavien (Braunschweig 1900); La chronologie préhistorique en France et en d'autres pays celtiques (Paris 1901). 1880 óta szerkesztette a Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri c. folyóiratot is. V. ö. *Kossinna,* O. M., zum 31. März 1913, *Mannus,* Zeitschr. f. Vorgeschichte, V. köt. 105. l.

Monte Maggiore (ejtsd: —maddzsóre), több hegy neve az Alpokban, legismeretesebb az, amelynek tövében Abbazia (l. o.) fekszik.

Montemaggiore Belsito (ejtsd: —maddzsóre), város Palermo olasz tartományban, vasút mellett, (1911) 7500 lak.

Montemayor, *Jorge de,* portugál eredetű spanyol költő, szül. Montemayorban (Montemôr, Portugália) 1520 körül, megh. (párbajban esett el) Torinóban 1561 febr. 26. Ő írta az első, de egyszersmind a legjobb pásztorregényt: Diana-t (Valencia 1542), melyet majd minden idegen nyelvre lefordítottak. Költeményeinek első kiadása Obras c. Antwerpenben 1554. jelent meg. V. ö. *Schönherr,* Jorge de Montemayor (Halle 1886).

Montemolin, város Badajoz spanyol tartományban, a Sierra Morena É.-i lejtőjén, (1911) 3600 lak., közelében régi mór erősséggel. Az 1861. elhunyt *Don Carlos* (l. *Carlos,* 3.) a *M. grófja* címet viselte, ezért kapta pártja a *montemolinista* nevet.

Monte Moro, hegy, l. *Moro.*

Monten, *Dietrich,* német festő, szül. Düsseldorfban 1799 szept. 18., megh. Münchenben 1843 dec. 13. Düsseldorfban és Münchenben tanult. Történeti festményei közül legismertebb a Finis Poloniae! (Berlin 1832, Nationalgalerie), mely reprodukciókban nagyon elterjedt.

Montenegro (szlávul *Crnagora, Csernagora,* törökül *Karadagh,* a. m. fekete [azaz vad, barátságtalan] hegység), előbb független fejedelemség, 1910 óta királyság a Balkán-félsziget ÉNy.-i részében, Hercegovina, Szerbia, Albánia, Dalmácia és az Adriai-tenger közt, az 1913. évi bukaresti szerződés következtében hozzácsatolt novibazári, ipeki és djakovai kerületekkel együtt 14,456 km² területtel. Tengerpartjának hossza 70 km.; csak kisebb öblei vannak, amelyeket meredek sziklák fognak körül. *Felülete.* A Zeta-völgy, Niksicsi-medence és a Duga-szorosok a hegységeket két egymástól különböző részre osztják. A Ny.-i rész a tulajdonképeni Crna gora, a K.-i a Brda. Az előbbi többé-kevésbbé karsztjellegű fensík 7—800 m. közepes magassággal s szélein meredeken ereszkedő hegyláncokkal, melyeken kevés a hágó és völgy s így M. belsejébe nehéz a behatolás. Itt nagyobb magaslatai: a Grahovo és Lovcsen (l. o.). A Brda magasabb (1200—1500 m.),

mint a Crna gora; Ny.-i részében még túlnyomó a fensík, azonban K.-i részében a hegyláncok (Sinjavina planina, Visitor, Bihor, Krusevica, Mokra, Prokletije, Metoja) és változatos alakú hegycsúcsok gyakoriak. Itt emelkednek M. legmagasabb hegytömegei, a Durmitor (2528 m.), a Kom (2448 m.); itt vannak az Alpokhoz hasonló változatos vidékek, meredek falú völgyek, hegyszurdokok és néhol szétágazó völgyhálózatok is. Szélesebb lapályok a Szkutarii-tó környékén, Ipek és Djakova körül találhatók. M. vizei csekély számuak, sok helyen földalatti üregekben tünnek el és ezért a lakosok valóságos vízhiányban szenvednek; állandó vizű folyói a Zeta és Rijeka. Hosszabb folyók még: Moracsa (111 km.), Lim, Tara (132) és Piva (91). A D.-i határon a Szkutarii-tó egy része (350 km²) még M.-hoz tartozik; többi kis tavai vagy inkább mocsarai 20 km²-nyi területet borítanak. Az *éghajlat* Ny.-on nagy különbségeket mutat föl a nappal és éjjel, a tél és nyár között. K.-en a különbségek csekélyebbek és az eső gyakoribb. A magas hegyeket örökös hó takarja, ellenben a podgoricai lapályon a tél csupán esőzésekben mutatkozik. E különbségekhez képest a *növényzet* is különböző. A Szkutarii-tó mellett és a tenger partján a déligyümölcsök (narancs-, olaj-, fügefa, borostyán stb.), szőllő és eperfa a szabadban tenyésznek. A Crna gorán csak bozótok, a Brdán középeurópai fák és erdők is találhatók. A hegyekben gyakoriak a medvék, farkasok és zergék.

Lakosság, termékek. A lakosok száma a novibazári, ipeki és djakovai területek hozzácsatolása következtében majdnem megkétszereződött s 1914-ben kb. 516,000-re rúgott. Legnagyobb részük görög-keleti és a cetinjei, ipeki, djakovai és osztrogi püspök hatósága alatt állanak. A katolikusok száma 12,500, a mohammedánoké 14,000. A montenegróiak a délszláv törzshöz tartoznak; edzett, szívós, harcias, munkás és mértékletes életű emberek, de a kultúrának igen alacsony fokán állanak. Házaik kőből épültek és egy-egy családnak, valamint a házi állataiknak is lakóhelyül szolgálnak. A család szervezete patriarchális, a sztarjesina (öreg) áll az élén. Több családot együttvéve bratsztvónak, több bratsztvót falunak (szelo) v. törzsnek (pleme) és több falut együtt véve járás-nak (nahija) neveznek. A főváros Cetinje, 5300 lak.; a legnagyobb város Podgorica, 10,000 lak. Jelentősebb kikötői: Antivari és Dulcigno. A *földmívelés* még igen primitív. A föld sok helyen még közös birtok; nagybirtok nincs sehol. A főtermékek kukorica, dohány, burgonya, rozs, köles, olajbogyó és szőllő. Nagy területek egészen kopárak v. legfölebb legelőül szolgálnak a jelentéktelen állatállománynak (többnyire kecske és juh). Az ipar kizárólag jelentéktelen házi ipar. Vasútja van Antivaritól Virpazárig. Buduából és Cattaróból Cetinjébe, innen Podgoricába és Niksicsbe, továbbá Antivariból a Szkutarii-tóhoz kocsiút vezet. A külkereskedelemben a kivitel értéke 2·4 millió, a bevitelé 8 millió korona.

Alkotmány és közigazgatás. Az 1910-ik évi okt. 28. kelt alkotmány szerint M. alkotmányos királyság s a legfőbb törvényhozói hatalmat a 62 tagból álló s négy évre választott szkupstinával együtt a király gyakorolja. A 62 választott képviselőn kívül a király még 12 kinevezett tagot is küld a szkupstinába. A végrehajtó hatalom a minisztertanácsot illeti, melynek élén áll a miniszterelnök, tagjai pedig: a *hadügyi, pénz- és közmunkaügyi, belügyi, földmívelés- és postaügyi, igazságügyi* és *közoktatásügyi,* valamint a *külügyminiszter.*

Közigazgatási és igazságügyi tekintetben az ország 5 kerületre (oblasti) és 56 járásra (kapetinati) oszlik. Az előbbinek élén a kerületi főnök (upravitel) áll, az utóbbién a kapetan. A falusi községek feje a 3 évre választott kmet (biró), aki egyúttal a helyi igazságszolgáltatást is ellátja. A kmettől az első felebbezési fórum a kapetan, illetve upravitel s végső fokon az igazságügyminiszter elnöklete alatt álló cetinjei legfelsőbb törvényszék. Önkormányzati joggal Cetinje, Podgorica, Niksics, Kolasin, Antivari, Dulcigno, Ipek és Djakova városok birnak.

Közművelődés, közoktatásügy. A montenegrói népnek 77%-a analfabéta s így a felnőttek között az irni-olvasni tudás ritkaságszámba megy. A közoktatás szolgálatában áll 120 népiskola s egy-egy felsőbb iskola Cetinjében, illetve Podgoricában. Van azonkívül egy árvaháza és felsőbb leányiskolája. A felnőttek műveltségi hiányait a kormány vasárnapi ismétlő- és ismertetőelőadások tartásával igyekszik pótolni.

Had- és pénzügy. Minden felnőtt montenegrói 18—63 éves koráig katonaköteles. Katonai tekintetben M. dandár-kerületekre van beosztva. Ezek a kerületek háborúban 1 gárda-dandárt (6 zászlóalj) és 8 rendes dandárt (à 4—9 zászlóalj) állítanak fel. A 18—40 éves emberekből összesen 58 zászlóalj alakul. A 40—63 évesek tartalék-alakulások felállítására és pótlásra szolgálnak. A dandárok mindenikében 1—1 hegyi üteg van beosztva, melynek 4 hegyi és 2 tábori ágyúja van. Hadilétszám 40,000 fő. A fegyver minden katonánál már békében nála van. Vonat és egyenruházat nincs. A katonák nemzeti öltözetet viselnek, rajta a rendfokozati jelvényekkel. Az állami bevételek összege (1912) 2·9 millió K, a kiadásoké ugyanannyi. Az államadósság 9·5 millió K.

Címerét és *lobogóját* l. a *Címer* és *Lobogó* cikkek színes képmellékletén.

Története. M. mai területén a XIV. sz.-ban *Zeta* szerb fejedelemség keletkezett, melynek uralkodói 1362—1421-ig a *Balšićok* voltak. Ezek 1389-ig a szerb fejedelem hűbéresei voltak, majd a velenceikkel szövetségre lépve, állandó harcot folytattak a törökök ellen. A Balšićok kihalása után *Crnojević István* új dinasztiát alapított s 1435. nevezték először a kis országot *Crnagorának* (olaszul M.). István fia, *Iván* alapította 1485. *Cetinje* kolostort, mely 1528 óta a fejedelmek székhelye lett. Crnojević György 1516. lemondott a fejedelemségről *Vaszilje* metropolita javára, s ezóta M. élén papi fejedelmek *(vladikák)* állottak. A törzsek folytonos harcban voltak egymással, ami egyidőre a török hódoltságot vonta maga után. 1696-ban a *Nyegos* törzsből való *Petrovics Danilo* (megh. 1735) lett a vladika, ki méltóságát családjában örökletessé

tette, Utódai közül kivált *I. Péter* (1782—1826), ki rendet teremtett a viszálykodó törzsek közt. II. József császár felszólítására 1788—91-ig foglalkoztatta a török seregeket, később pedig mint Oroszország szövetségese a Dalmáciát megszálló franciák ellen harcolt. 1812-ben elfoglalta *Bocche di Cattarót*, de ezt 1815. Ausztriának volt kénytelen átengedni. Unokaöccse, *II. Péter* (1830—1851) újból szervezte az ország kormányát és szerencsésen harcolt a törökök ellen. Ennek unokaöccse, *I. Danilo* (1851—1860) lemondott főpapi rangjáról (1852 márc. 21.) és M. első világi fejedelme lett. A régi törvénykönyvet kiegészítette, behozta a telekadót és általános hadkötelezettséget. 1852—1854-ig elkeseredett háborút folytatott a törökkel. Miután Cattaróban 1860 aug. 12. magánboszúnak esett áldozatul, unokaöccse, *I. Miklós (Nikita)* követte az uralkodásban (l. *Miklós*, 1.). Ez 1862. új háborut kezdett a törökkel, de több vereséget szenvedett és fővárosa, Cetinje is a törökök kezébe került. Az 1864-iki békében a törökök M.-n keresztül utat nyertek Hercegovinából Szkutariba. 1876-ban Szerbiával együtt M. is hadat üzent a töröknek, s mivel a török főerejét Szerbia ellen fordította, a M.-iak több kisebb győzelmet vívtak ki s 1877. elfoglalták *Niksicset*, 1878. pedig *Antivarit*. A berlini kongresszuson M. megkapta mindezen hódításokat, mikhez 1880. *Dulcigno* járult s így az ország területe 5100 km²-rel gyarapodott. Ezután hosszú béke következett, mely alatt M.-t Oroszország állandóan támogatta. Az ország kormánya 1902 óta modernebb lett. Ekkor választották szét az udvar és állam költségvetését s reformálták az igazságszolgáltatást. A reformok betetőzése volt az 1905 dec. 19. közzétett alkotmány, mely által M. is az alkotmányos államok sorába lépett. Első miniszterelnöke *Miuskovics* Lázár volt. Őt 1906. a radikális *Radulovics* követte, aki azonban már 1907. *Tomanovics* Lázárnak engedte át helyét. Ez év végén bombamerénylet készült a fejedelem ellen, de a terv kitudódott s részeseit halálra ítélték. Bosznia és Hercegovina annektálása miatt 1908 okt. M. is csatlakozott Szerbia tiltakozásához és erősen fegyverkezett monarchiánk ellen. Szerbia meghátrálása után azonban M. is beérte azzal, hogy Ausztria-Magyarország lemondott a berlini szerződés 29. pontjában biztosított azon jogáról, hogy M. partvidékén hajórendőri felügyeletet gyakorolt (1909 ápr.). Miklós fejedelem 50 éves uralkodásának évfordulóján 1910 aug. 28. M. *királyság* rangjára emelkedett. 1911 nyarán sok ezer *malisszor* albán felkelő menekült M. területére. Ezeknek támogatása miatt Törökországgal feszült viszony állott be, 1912. Tomanovics miniszterelnök lemondott és utóda *Martinovics* tábornok lett, aki a hadügyi és külügyi tárcát is vállalta. Ekkor jött létre a török ellen alakult *balkáni szövetség*, melybe M. is belépett és 1912 okt. 8. elsőnek izente meg a háborút. A 40,000 főnyi haderő három seregbe osztva *Danilo* trónörökös, *Martinovics* és *Vukotics* tábornokok vezetése alatt még október folyamán elfoglalta a novibazári szandzsák Ny.-i felét, *Ipeket* és hozzáfogott *Szkutari* ostromához. Novemberben *Djakova* és *Medua* kerültek a M.-iak kezébe, s a szerbekkel egyesülve, nov. 19. megszállották *Alessiót* is. Szkutari ostromával azonban nem boldogultak s annak a Tarabos hegyen lévő főerődítménye előtt nagy veszteségeket szenvedtek. 1912 dec. 3. M. is fegyverszünetet kötött Törökországgal, de Szkutari parancsnoka nem vette ezt tudomásul. A londoni első békekonferencián (1912 dec. 16.—1913 jan. 29.) M.-t *Miuskovics* képviselte. A béketárgyalások megszakítása után a M.-iak szerb segítséggel folytatták Szkutari ostromát. A nagyhatalmak azonban ekkor már Ausztria-Magyarország és Olaszország javaslatára megegyeztek abban, hogy Szkutari a független Albániához csatoltassék. Ekkor nemzetközi hajóraj jelent meg Antivari kikötője előtt s az egész M.-i partvidéket blokád alá vette. Miklós király erre ügyes alkudozással rávette *Esszád* pasát, Szkutari védőjét, hogy szabad elvonulás feltétele mellett adja át a várost. Ez ápr. 23. történt meg. Most Ausztria-Magyarország a többi hatalmaktól támogatva ultimátumot intézett M.-hoz a város kiürítése végett. Miklós király máj. 5. pénzbeli kárpótlás reményében lemondott Szkutariról, melyet aztán nemzetközi csapatok szállottak meg. A második balkáni háborúban (1914 júl.) egy M.-i hadosztály harcolt a szerbek oldalán a bolgárok ellen. A két balkáni háborúban M. 8000 embert vesztett és 165 millió frank hadiköltsége volt. A bukaresti béketárgyalásokon M.-t Vukotics tábornok képviselte, de Szerbiával csak a román király békebirói döntése után egyezett meg a meghódított területen. Eszerint M. megkapta a *novibazári szandzsák* nyugati felét, *Ipek* és *Djakova* városok vidékét, azonkívül egy kisebb szegélyt a *Szkutarii-tó* északi és déli partján. Több mint 5000 km²-nyi terület az új szerzemény, mely termékenységével felülmulja az anyaországét; de lakosságának fele albán, mely nem igen szivesen viseli M. fenhatóságát. 1913 máj. *Vukotics* tábornok állott a M.-i kormány élére és egyszersmind a hadügyi tárcát is átvette. A nagy balkáni háború után mozgalom támadt M.-ban a Szerbiával való egyesülés végett. A két ország egyesítésének tervét azonban a világháború kitörése elodázta. M., mint Szerbia szövetségese, 1914 aug. 7. az Osztrák-magyar monarchiának, aug 11. pedig a Német birodalomnak megüzente a háborút. L. *Világháború.*

Irodalom. Hassert, Reise durch M., Wien 1893; u. a., Beiträge zur physischen Geographie von M., Wien 1895; Wyon and Prance, The Land of the Black Mountain, London 1903; Cvijić, Morphologische und glaziale Studien aus Bosnien, der Herzegovina u. M., Wien 1900; u. a., A szerb települések (szerb nyelven), Belgrád 1902, I—II. és Atlasz; Muzet, Aux Pays Balkaniques, Paris 1912; Seymour, A history of M., London 1912; Murray, The Making of the Balkan States, u. o. 1912; Trevor, M. a Land of Warriors, u. o. 1913; Andrič, Gesch. des Fürstentums M. bis 1852, Wien 1853, magyarra ford. Kunos Gy., Nagybecskerek 1890; Gopčević, Der turko-montenegrinische Krieg. u. o. 1877—1879, 3 köt.; Rovinszki, M. multja és jelene (oroszul) Szt.-Pétervár 1888; Coquelle, Histoire du M. et de la Bosnie, Paris 1895; Pagliano, La costituzione del M., Roma 1907; Wertner Mór, A középkori délszláv uralkodók genealógiai története, Temesvár 1891.

Montenotte *(Cairo-M.)*, falu Genova olasz tartomány savonai járásában, (1911) 5842 lak.; 1796 ápr. 12. itt aratta Bonaparte az osztrákokon első győzelmét.

Montenuovo, osztrák hercegi család. Az első, aki e címet viselte, *Neipperg* Ádám Adalbert osztrák tábornoknak és második nejének, *Mária Lujza* osztrák főhercegnőnek és francia ex-császárnénak fia, *Vilmos* volt, szül. 1821 aug. 9., megh. 1895 ápr. 7. I. Ferenc József császár 1864 júl. 20. megengedte, hogy Neipperg Vilmos gróf a Neipperg név olasz fordítását, a *Montenuovo* nevet használhassa és Vilmost egyúttal hercegi rangra emelte. Vilmosnak és nejének, Batthyány Julia grófnőnek fia s a M.-család jelenlegi feje *Alfréd* herceg, szül. Bécsben 1854 szept. 16., cs. és kir. kamarás és belső titkos tanácsos, az aranygyapjas-rend lovagja. 1898-ban második főudvarmesterévé nevezte ki a király. 1899-ben az osztrák urakháza tagja, 1909. első főudvarmester és a testőrségek ezredese lett. Neje *Kinsky Franciska* grófnő, fia *Ferdinánd* hg. (szül. 1888).

Monte Oliveto, apátság, l. *Asciano*.

Montepeloso (ejtsd: —lózo), új hivatalos neve *Irsina*, város és püspöki székhely Potenza olasz tartományban, a Bradano mellett, (1911) 7718 lak., ásványvízforrással, bor-, selyem- és olajtermeléssel; körfalakkal.

Montépin (ejtsd: —pen), *Xavier Aymon, comte de*, francia regény- és drámaíró, szül. Apremontban 1824 márc. 18., megh. Párisban 1902 ápr. 30. Igen sok, jobbára bűnügyi tárgyú tárca-regényt írt, amelyek nagyrésze magyarul is megjelent. Számos regényét részint maga, részint mások közreműködésével átdolgozta a boulevard-színházak számára.

Montepulciano (ejtsd: —pulcsáno), város, M. járás és püspökség székhelye Siena olasz tartományban, 605 m. magasban, vasút mellett, (1911) 15,365 lak., bortermeléssel, selyemtenyésztéssel és vasas ásványvízforrással; etruszk régiségek muzeumával. A város melletti Madonna di San Biagio templomot 1518. Antonio San Gallo építette. M. szülővárosa Bellarmin kardinálisnak és Angelo Polizianónak. Közelében van a M.-tó, amelynek vizét a Chiana vezeti le.

Montereau-faut-Yonne (ejtsd: montro-fotjonn), város Seine-et-Marne francia départementban, a Szajna és Yonne összefolyásánál, vasút mellett, (1911) 8617 lak., porcellán-, gép-, bőr-, cipőgyár, agyagipar, mezőgazdaság és kereskedelem. M. neve a gallorómaiak korában Condate volt. A Yonne hídján gyilkolták meg 1419 szept. 10. János burgundi herceget. Napoleon itt győzte le 1814 febr. 18. Schwarzenberg hadait.

Monterey (ejtsd: monteré), 1. *Nuevo Leon* mexikói állam *fővárosa* és püspöki székhely a Mitra és Silla közti fensíkon, 535 m. magasban, a Santa Catarina és vasút mellett, (1910) 78,528 lak. Legjelentékenyebb épülete a székesegyháza. Van jogi és orvosi fakultása. Érckohók és fémművek. — 2. *M.*, város, kikötőhely Kalifornia északamerikai államban a M.-öböl mellett, (1910) 5000 lak. Enyhe klimája miatt (jan. 10°, jún.-aug. 15°—18°) látogatott fürdőhely. 1846-ig Kalifornia fővárosa volt.

Monte Rosa (ejtsd: —róza), a Montblanc után az Alpok legmagasabb hegytömege, Wallis svájci kanton, Torino és Novara olasz tartományok határán. A Macugnaga cirkusz-völgytől a Teodul-hágóig húzódik, legmélyebb behorpadása a Weisstor (Fehér-kapu, 3576 m.). Magasabb csúcsai: a Breithorn (4171 m.), a Lyskamm (4538 m.), Balmenhorn (4324 m.), Ludwigshöhe (4344 m.), Zumsteinspitz (4573 m.) és a Dufour csúcs, ez a legmagasabb (4638 m.). Rajta vannak: a Lys-, Sesia-, Macugnaga-, Findelen- és a Gorner-gleccser. A Gornergratról (3136 m.) gyönyörű a kilátás. A M. vizei a Rhôneba és a Póhoz folynak le, legmélyebb hágói: Ny.-on a Teodul-hágó vagy Matterjoch, D.-en a Col des Cimes-blanches (3021 m.), K.-en a Turlo- (2770 m.) és a Macugnaga-hágó. A M. az Alpok kristályos vonulatának tagja. Először a Smith-testvérek (1855 júl. 31.) másztak meg. 1904-ben 4560 m. magasban meteorológiai obszervatóriumot állítottak föl rajta Margit olasz királyné, az abruzzói herceg s a földmívelésügyi minisztérium segítségével. 1907 aug. 27. avatták fel a Col d' Ollonon (3000 m. magasban) az Angelo Mosso-féle nemzetközi élettani laboratóriumot.

Monte Rotondo, hegy Korzikán, l. *Rotondo*.

Monterotondo, falu Róma olasz tartományban, vasút mellett, (1911) 5016 lak., bortermelés, az Orsini-család palotájával. 1867 okt. 26. Garibaldi itt a pápai hadakon győzelmet aratott.

Monte San Felice, hegy, l. *Circello*.

Monte San Giuliano (ejtsd: —szan dzsuliáno), város Trapani sziciliai tartományban, a tenger közelében 751 m. magasban, az ókoriak *Eryx* (l. o.) hegyén, (1911) 28,663 lak.; márványbánya, olajtermelés.

Monte San Nicola, hegy, l. *Epomeo*.

Monte Sant' Angelo (ejtsd: —szant andzselo), város és püspöki székhely Foggia olasz tartományban, a Gargano DK.-i lejtőjén, (1911) 23,012 lak. Sant' Angelo búcsujáró templomában Szt. Mihály arkangyal szobra Michelangelótól.

Monte Santo, az *Athosz* hegy, ill. kolostor olasz neve.

Montesarchio (ejtsd: —szárkjo), község Benevento olasz tartományban a Monte Tabarno (1393 m.) lábánál, (1911) 7405 lak., kőbányákkal, régi kastéllyal (jelenleg kaszárnya).

Montesa-rend. Mi Asszonyunkról címzett spanyol katonai lovagrend; alapította 1319 júl. 22. II. Jakab aragoniai király. Székhelye Montesa városa (Valencia tart.) volt. Megkapta az 1311. feloszlott templomos rend és 1399. az alfamai Szt. György-rend birtokait.

Montescaglioso (ejtsd: —szkallyózo), város Potenza olasz tartományban a Bradano közelében, (1911) 7266 lak., olajtermeléssel. Közelében az ókori Metapontion (l. o.) romjai.

Monte Solaro, hegy Capri (l. o.) szigetén.

Monte Somma, a Vezuv régi kráterpereme, l. *Somma*.

Montespan (ejtsd: monteszpan), *Françoise Athénais, marquise de M.*, XIV. Lajos francia király kedvese, szül. Tonnay-Charenteban 1641., megh. Bourbon l'Archambault fürdőben 1707 máj. 27. *Rochechouart* Gabrielnek, *Mortemart* hercegének leánya volt, 1660. a királyné udvarhölgye lett s 1663. M. marquishoz ment nőül. Szépségével és bájos szeretetreméltóságával magára vonta XIV. Lajos figyelmét, ki őt 1668. kedvesévé tette. Majdnem húsz évig volt

a király kegyében s annak kormányzására is nagy befolyással volt. 1676-ban elvált férjétől. A királytól született gyermekeinek nevelőnője, *Scarron* költő özvegye (a későbbi *Maintenon* asszony) szorította őt ki a király kegyeiből 1687-ben száműzték az udvarból, mire falusi birtokára költözött, sőt egy időre zárdába is vonult. Férjétől egy fia, *Antin* herceg született, a királytól pedig 7 gyermeke volt. Ezek közül megemlítendők *Maine* herceg (l. o.), *Mademoiselle de Nantes* (szül. 1763, megh. 1743) Bourbon herceg neje, *Mademoiselle de Blois* (szül. 1677, megh. 1743), Fülöp orléansi herceg neje és *Toulouse* gróf (l. o.). V. ö. *Clément:* Madame de M. et Louis XIV. (Paris 1869); *Funck-Brentano:* Le drame des poisons (u. o. 1903, 6. kiad.); *Williams*: Madame de M. (London 1903).

Montesquieu (ejtsd: moñteszkjő), *Charles de Secondat, baron de La Brède et de M.*, francia filozófus, politikai író, szül. La Brède kastélyban 1689 jan. 18., megh. Párisban 1755 febr. 10. A bordeauxi parlamentnek már 1714. tanácsosa volt, 1716. pedig u. o. a szenátus elnöke lett. Első művében: Lettres persanes (magyarul: Persa levelek, ford. *Palásti* Sándor, Budapest 1874), egy Franciaországba csöppent perzsa primitív ember álarcában élesen és igen elmésen bírálja kora politikai, társadalmi és irodalmi életét. Ezután hosszú tanulmányútra indult; bejárta Német-, Magyar-, Olasz-, Angolországot, Svájcot, Hollandiát. Római tartózkodásának emléke a híres: Elmélkedések a rómaiak nagyságáról (magyarul többször; legutóbb *Orlai* Antal fordításában, Budapest 1891), melyet a Dialogue de Sylla et d'Eucrate (1748) mintegy kiegészít. Húsz évi tanulmány után jelent meg M. fő műve: Esprit des lois (magyarul: A törvények lelkéről, a fordító neve nélkül, Pozsony 1833), mely az államtudományok további irányára és kifejlődésére korszakalkotó hatással volt. Ez az a munka, mely az angol alkotmányból indulva, a törvényhozó, végrehajtó és birói hatalom különválasztásának elvét az alkotmányos államjog alapjává tette és a modern politikai fejlődésre döntő hatással volt. Összes műveinek legjobb kiadásai: a londoni (4 köt., 1757); a baseli (8 köt., 1799); a párisi (8 köt., 1827, Destutt de Tracy, Villemain, d'Alembert stb. jegyzeteivel), s legújabban a Laboulaye-kiadás (7 köt., Paris 1875—79).

Irodalom: Dangeau, M., bibliographie de ses oeuvres, Paris 1874; Zevort E., Montesquieu, u. o. 1887; Sorel, Montesquieu, u. o. 1887; Schvarcz Gyula, M. elmélete a monarchiai államformáról a L'Esprit des lois-ban és az európai alkotmányfejlődés, Budapest 1885; u. az, M. und die Verantwortlichkeit der Räte der Monarchen in England, Aragonien, Ungarn, Siebenbürgen u. Schweden, Leipzig 1892; Schulze, Die Lehre M's von den staatlichen Functionen, Jena 1912; Dargon, The estetic doctrine of M., Baltimore 1907; Dedieu, M. et la tradition politique anglaise, Paris 1909.

Montesquiou-Fezensac (ejtsd: monteszkjú-fezañszak), 1. *Ambroise Anatole Auguste, comte de M.*, francia pair, szül. Párisban 1788 aug. 8., megh. Marsanban (Gers) 1867 nov. 21. I. Napoleon hadseregében szolgált s később a júliusi dinasztia heves védelmezője lett. Sokat fordított olaszból s eredeti költeményeket is írt. Verskötetei: Chants divers (1843); Moïse (1850); Hercule (1874).

2. *Robert, comte de M.*, francia költő, szül. Párisban 1855 márc. 19. Meglehetősen keresett és mesterkélt versei a szimbolista irányt követik. Művei: Les chauves-souris (1892); Roseaux pensants (1897); Les perles rouges (1899); Les prières de tous (1902). Költeményei összegyüjtve 1906—09. jelentek meg 7 kötetben.

Montessori-módszer, a kisdednevelés egy újabb módszere, mely nevét alkotójától, *Montessori* Mária dr., római orvos-pedagógustól vette. A módszer főbb szempontjai: a gyermekben magában minden megvan a természetes továbbfejlődésre. A nevelőnek kötelessége csupán védőleg segíteni s a fejlődéshez a lehetőségeket megadni, még pedig a gyermek egyéniségének, mozgási és akarati szabadságának, spontaneitásának teljes tiszteletben tartásával. Különös gondot fordít az érzékszervek mesterséges kifinomítására. Erre szolgáló gyakorlatok: sokféle szövetanyagnak, tárgyak alakjának, nagyságának, súlyának felismerése tapintás és izomérzés útján, behúnyt szemmel. Nagy csendben finom hangok meghallása, színárnyalatok megkülönböztetése, illatok és ízek megismerése, szemmérték és egyensúlyérzés gyakorlása. A ritmusérzék fejlesztése zene és ének mellett szabad, gyermeki táncmozdulatokkal. E biológiai neveléshez tartozik, hogy a gyermekek sokat vannak a szabad természetben; itt pihennek és játszanak, a kertben foglalatoskodnak és az állatokat gondozzák. A szociális nevelésben főszempont a másokon való segítés gondolatának gyakorlása, a munkára szoktatás és az emberekkel való érintkezésben a finom mozdulatok és szavak elsajátítása. Az írástolvasást már 4—5 éves korban tanítja; ez ugyan fejlődéstanilag kevésbbé indokolt, de a módszer játszi és természetes. A M.-rel rokon a tőle függetlenül, vele egyidőben hazánkban keletkezett ú. n. *ösztönszerű foglalkozás* (l. o.). A M.-t ismertető mű 1912. jelent meg s ma már valamennyi világnyelvre át van ültetve. A M. nagyon elterjedt különösen Angliában és az északamerikai Egyesült-Államokban. Nálunk is van néhány M.-féle magán kisdednevelő intézet.

Monteur (franc., ejtsd: montőr) a. m. szerelő, aki a gépeket felszereli.

Montevarchi (ejtsd: —várki), község Arezzo olasz tartományban az Arno és vasút mellett, (1911) 13,118 lak., selyemtermelés és szövőipar. XIII. sz.-beli várral; műszaki iskolákkal és tudományos akadémiával.

Monteverde, 1. *Claudio*, l. *Monteverdi*.

2. *M., Giulio*, olasz szobrász, szül. Bistagnóban (Piemont) 1837 okt. 8. A genovai akadémián, majd Rómában tanult. 1874-ben a római Accademia di San Luca tanára, 1889. pedig szenátor lett. Kisebb genreszerű szoborművekkel lépett föl, de hírnevét életnagyságú márványcsoportja alapította meg: Jenner próbaoltást végez fián (genovai kórház). Egyéb művei: Viktor Emánuel óriási szobra Rovigóban (1881); Bellini zeneszerző szobra Cataniában (1882); Thalberg szobra Nápolyban; Viktor Emánuel király lovasszobra Bolognában (1888); Kolumbus első inspirációja; Az örök dráma (leány és halál, 1892).

Monteverdi (*Monteverde*), *Claudio*, olasz zeneszerző, a zenetörténet legragyogóbb lángelméinek egyike, szül. Cremonában 1567., megh. Velencé-

ben 1643 nov. 29. 1613-ban a velencei Szt. Márk-templom karmestere lett. Újító volt, az opera nagy reformálóinak egyike. 1583—1643-ig 11 kötet madrigálja és kanzonettája jelent meg, amelyeknél azonban nevezetesebbek szinpadi művei. Operái: Orfeo (1607), Arianna (1608), Ulisse (1641), L'incoronazione di Poppea (1642). Irt ezenkívül egy balettet, számos egyházi zeneművet, miséket, zsoltárokat, vesperákat stb. V. ö. *Sommi Picavardi:* C. M. (Milano 1906).

Monte Vergine (ejtsd: —verdzsine), híres búcsujáró hely Avellino olasz tartományban, a Monte Avella (1591 m.) DK.-i lejtőjén. A templomot 1182. szentelték föl.

Montevideo (*San Felipe de M.*), Uruguay délamerikai köztársaság és M. departamento (664 km², (1912) 348,488 lak.) fővárosa, egy félszigeten a La Plata-torkolat közelében, az 1·5 km. széles M.-i öböl mellett, szemben a 149 m. magas Cerro világítótoronnyal, több vasút végpontja, (1913) 377,994 lak., közel fele idegen (spanyol, olasz, francia és argentinai). M. Délamerika egyik legszebb városa; egyenes széles utcái négyszögekre (cuadras) osztják. A Plaza de Independenzián áll a szabadságszobra. Kiválóbb épületei: a székesegyház, a kormányzói és kongresszusi palota, a tőzsde, a Teatro de Solis, az 1825. alapított Caridad-kórház. Közművelődési intézetei: az egyetem természettudományi, jogi és orvosi fakultással, katonai iskola és műegyetem, a nemzeti muzeum néprajzi gyüjteménynyel; nyilvános könyvtár és számos emberbaráti intézmény. M. ipara fejletlen, de kereskedelme élénk. Uruguay bevitelének 90 és kivitelének 70%-a M.-n megy át; fő kiviteli cikkei: bőr, gyapju, csont, szarvak és húskivonat, beviteli cikkei: pamutáruk, gyapjuáruk, mezőgazdasági gépek, vasúti felszerelések, dohány és szivar, faolaj, cukor, rizs, rum és szeszes italok. 1910-ben érkezett 3115 hajó 8·5 millió tonna tartalommal és távozott 3090 hajó 8·5 millió tonnatartalommal. M. kikötője nagy személyforgalmat bonyolít le, (1910) 119,684 bevándorló érkezett és 105,683 kivándorló távozott. Európai kikötőkkel rendes hajóösszeköttetésben áll. M.-t 1726. alapították, 1808. felszabadult a spanyol, 1825. a braziliai uralom alól. 1828. Uruguay fővárosa lett. Sokat szenvedett az ostromok alatt, de 1851 óta gyorsan emelkedett.

Monte Viso (*Monviso*), a Cottusi-Alpok legmagasabb csúcsa (3843 m.) a francia határ közelében olasz területen, remek kilátással. Mathews és Jacomb angolok mászták meg először 1861 aug. 30.

Monte Vulture, kialudt vulkán a nápolyi Apenninekben Potenza tartományban, 1330 m. magas, két kis tóval a hajdani kráterben, remek gesztenye-, tölgyerdők fedik.

Montez, *Lola,* táncosnő, szül. a skóciai Montroseban 1820., megh. New-Yorkban 1861 jún. 30. 1837-ben egybekelt egy James nevű hadnagygyal, kit 1838. Kelet-Indiába követett. De már 1840. elhagyta férjét és Európába tért vissza. Ezután Európa különböző városaiban szerfelett kalandos életet folytatott. 1846-ban került Münchenbe mint spanyol táncosnő, hol I. Lajos király barátságát annyira megnyerte, hogy a király miatta elbocsátotta az Abel-féle minisztériumot, amely tiltakozott az ellen, hogy M.-t grófnővé tegye a király. Wallerstein minisztériuma alatt azután megkapta a grófi rangot *Landsfeld grófnő* címmel. Miután I. Lajos bajor király a koronát letette, M.-tól is hivatalosan megvonták a bajor indigenátust. Számos kalandos utazás után ismét Londonba tért, ahol 1849. a testőrségnek egy Heald nevű hadnagyával házasságra lépett; de 1850. Spanyolországban ez is elvált tőle. 1852-ben Észak-Amerikába ment, hol mint táncosnő újra a szinpadra lépett. Közzétette mémoirejait, sőt az általa e célra írt darabokban el is játszotta bajorországi élményeit. 1853 nyarán Kaliforniába utazott és itt még kétszer lépett házasságra, először Hull lapszerkesztővel, azután pedig egy német orvossal. Ez utóbbinak halála után New-Yorkba tért vissza és itt nyilvános felolvasásokat tartott. Utolsó éveit nagy nyomorban töltötte.

Montezuma *(Mocteuzoma), Mexikó császárja* (1502—20), szül. 1480 körül, megh. 1520. Ifjukorában kitünt vitézségével és okosságával, de mivel babonás volt, nem fejtett ki ellenállást az 1519. országába tört spanyolok ellen. *Cortezt* mint az istenek küldöttét fogadta és fővárosába beengedte. Itt Cortez őt a maga palotájába csalta és mint foglyot tartotta magánál, hogy alattvalóinak hűségéért kezeskedjék. Mexikóban mégis fölkelés támadt s mikor M. Cortez felszólítására a népet le akarta csendesíteni, kődobástól súlyosan megsebesült és néhány nap mulva meghalt. Legidősebb fia, ki keresztënnyé lett, I. Károly spanyol királytól a M. gróf címet kapta. Utolsó leszármazottja *Marsilio de Terual,* M. grófja volt (szül. 1786, megh. 1836), kit VII. Ferdinánd király szabadelvüsége miatt Spanyolországból, majd Mexikóból is száműzött. L. még *Montezuma-monda.*

Montezuma ciprusa (növ.), l. *Taxodium.*

Montezuma-monda. A pueblo-indiánusok reggelente laposfedelű házaik tetejéről kelet felé néznek, hogy a monda szerint visszavárt világmegváltó Montezuma érkezését meglássák. A M. mitikus és történelmi elemek kései vegyüléke. V. ö. *Krause,* Die Pueblo-Indianer (Halle 1907).

Montf., l. *Mont.*

Montfaucon (ejtsd: moñfokoñ), *Bernard de,* latinosítva *Montefalco* és *Montefalconius,* francia régiségbúvár, szül. Soulage várában (Languedoc) 1655 jan. 13., megh. St. Germain-des-Prés-ben 1741 dec. 21. Eleinte a katonai pályára szánta magát, de 1676. a bencések rendjébe lépett. Tanítványait és munkatársait keresztneve után «Les Bernardins»-nek hívták. Művei közül említendők: Diarium italicum (1702); Palaeographia graeca (1708); Bibliotheca Coisliniana (1715); L'antiquité expliquée et représentée en figures (1719—24, 15 köt., németül kivonatosan Rothtól, Nürnberg 1807); Les monuments de la monarchie française (franc. és lat., 1729—33, 5 köt.); Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova (1739, 2 köt.). Kiadta *Athanasius* műveit (1693, 3 köt.); *Origenes* Hexapla-ját (1713, 2 köt.); *Chrysostomos János* műveit (1718—34, 3 köt., új kiadás 1834—40); végül megemlítendő a Collectio nova patrum et scriptorum graecorum (1706, 2 köt.) V. ö. *Broglie,* M. et les Bernardins (2 köt., 1891).

Montferrand, l. *Clermont,* 3.

Montferrat (ejtsd: moñferrá, ol. *Monferrato)*, hajdan független olasz hercegség Piemont, Milano és Genova közt a Po jobbpartján, fővárosa Casale-Monferrato. Az őrgrófság urai közül Konrád, akit 1192. az asszasszinok öltek meg és III. Bonifácius, a harmadik illetve a negyedik keresztes hadjáratnak voltak vezérei. A XIII. sz.-ban VI. Guglielmo hatalmas fejedelem volt, 1292. azonban alessandriai fogságban halt meg. M. örökség útján a kelet-római császár fiára, Theodorusra, a Palaiologok kihalta után pedig 1536. II. Gonzaga mantovai hercegre szállott. A Gonzagák kihalta után 1627. Szavója újabb igényeket támasztott az 1574. II. Miksa császár által hercegségre emelt M.-ra és a cherascói békében 1631. néhány városát meg is kapta, míg a nagyobb rész a Nevers-Rethel házra szállott. 1703-ban I. Lipót császár IV. Károly herceget számüzvén, az egész hercegség Szavója birtokába jutott. Jelenleg M. Alessandria és Cuneo tartományok egy része.

Montfort, *Hugo von,* német költő, l. *Hugo von Montfort.*

Montfort hercege, *Bonaparte* Jeromos címe vesztfáliai királyságának elvesztése után.

Montfort l'Amaury (ejtsd: moñfór lamóri), francia főnemesi család, mely *Amaury* hennegaui gróftól származtatta magát s a Rambouillet mellett fekvő *Montfort* kastélyától kapta nevét. Nevezetesebb tagjai:

1. *IV. Simon, Montfort grófja,* szül. 1160., megh. 1218 jún. 25. Ő volt 1208. a Dél-Franciaországban elhatalmasodott *albigensek* (l. o.) felekezete ellen megindított keresztes hadjárat vezére és borzasztó kegyetlenkedésével tünt ki. III. Ince pápa neki ajándékozta a felekezet pártfogójának, *VI. Rajmond* toulousei grófnak birtokát. Toulouse város ostrománál lelte halálát.

2. *M., Simon de, Leicester grófja,* az előbbinek ifjabbik fia, szül. 1206., megh. 1265 aug. 4. Minthogy IX. Lajos francia király anyjával, Kasztiliai Blankával összetüzött, 1236. Angolországba költözött, hol anyja révén nagy birtokai voltak. Csakhamar *Leicester* grófja és *Gascogne* kormányzója lett és nőül vette III. Henrik király nővérét. 1239 óta az elégedetlen angol főurak élén állott s 1258. a királyt az ú. n. *oxfordi határozatok* aláírására kényszerítette. Ezáltal magához ragadta az ország kormányát s mikor a király nem akart belenyugodni hatalma megszorításába, a *Lewes* melletti csatában (1264 máj. 14.) legyőzte és fiával együtt elfogta. Hogy a hatalmára irigy angol főurakat ellensúlyozza, 1265. a főpapokon és főurakon kívül a vidéki birtokos osztály és a városok képviselőit is meghívta az ú. n. *magnum conciliumba.* Ez volt az első *angol parlament.* A király fia, *Eduárd* azonban kiszabadult fogságából, M.-t *Evesham* mellett legyőzte s a csatában megölte. V. ö. *Bémont,* Simon de M., comte de Leicester (Paris 1884).

Montgelas (ejtsd: moñzsla), *Maximilian Joseph,* gróf, bajor államférfiú, szül. Münchenben 1759 szept. 10., megh. u. o. 1838 jún. 14. *Miksa József* választófejedelem 1799. külügyminiszterré, 1803. pénzügyminiszterré nevezte ki. E hivatalaiban nagy érdemeket szerzett az új *bajor királyság* belső jólétének és külső tekintélyének emelésében. 1809-ben grófi rangra emelte őt a király. Mivel később ellenezte a királytól tervezett alkotmányt, 1817 febr. lemondott állásáról. Francia nyelven írt emlékiratai kivonatos német fordításban jelentek meg (Stuttgart 1887). V. ö. *Du Moulin-Eckart,* Bayern unter dem Ministerium M. (München 1894, I. köt.).

Mont-Genèvre (ejtsd: moñ zsönévr; lat. *Mons Janus)*, 1854 m. magas hágó a Grajusi és Cottusi Alpok közt Torino olasz tartomány és Haute-Savoie franciа département határán. A Dora Riparia völgyét köti össze a Durancéval. Valószinüleg ezen haladt át Hannibal serege is. 1802—7-ig a franciák országutat építettek a hágón keresztül.

Montgolfier (ejtsd: moñgolfjé), *Joseph Michel,* öccsével együtt a léghajó feltalálója, szül. Vidalon-lès-Annonayban (Ardèche) 1740., megh. Balarucben 1810 jún. 26. Matematikát, fizikát, mechanikát tanult s aztán átvette atyja papirgyárát. 1783-ban szerkesztette az első léghajót, melyet melegített levegő hajtott fölfelé (l. *Léghajózás* története). 1784-ben feltalálta az ereszkedőernyőt, 1796. Arganddal együtt megszerkesztette a hidraulikus kost. — Öccse, *Jacques Etienne,* szül. Vidalon-lès-Annonayban 1745 jan. 7., megh. Servièresben 1799 aug 2. Eredetileg építésznek készült, de aztán bátyjával együtt dolgozott. A két testvér munkái közül említendők: Discours sur l'aërostat (Paris 1783); Les voyageurs aëriens (u. o. 1784); Mémoire sur la machine aërostatique (u. o. 1784). A két testvér szobrát 1883. Annonayban állították fel.

Montgolfière (franc., ejtsd: moñgolfjér), meleg levegővel töltött léggömb. L. *Léghajózás.*

Montgomery (ejtsd: möntgömmeri), 1. *M.-shire (Maldwyn),* angol county Wales hercegségben Merioneth-, Denbigh-, Shrop-, Radnor- és Cardoganshire közt, 2064 km² területtel, (1911) 53,147 lak. Fővárosa előbb *M.* volt (kb. 1000 lak.); most *Welshpool* (l. o.) a főváros. — 2. *M.,* Alabama északamerikai állam fővárosa, az Alabama folyó mellett, (1910) 38,136 lak, élénk iparral, nagy gyapotexporttal és gabonakereskedéssel. 1861-ben a konfederáltak kormányának székhelye volt; az Unio csapatai 1865 ápr. 11. elfoglalták és elpusztították.

Montgomery (ejtsd: möntgömmeri), 1. *Florence,* angol regényírónő, szül. 1843 jan. 17. Sir Alexander M. tengernagy leánya. Számos regénye jelent meg Londonban. Művei különösen a gyermekvilág megkapó rajzával tünnek ki. Nevezetesebb regényei: Misunderstood (1869); Thwarted (1873); The blue veil (1883); An unshared secret (1903). Magyarul megjelent: Gyermekszív rejtelmei, ford. *Rauschmann* Cecil (Budapest 1895).

2. *M., James,* angol költő, szül. Irvineben 1771 nov. 4., megh. Sheffieldben 1854 ápr. 30. Kiadója és szerkesztője volt a Sheffield Irisnek. Nevezetesebb verskötetei: The wanderer of Switzerland (1806); The West Indies (1809); The world before the flood (1812); Original hymns, for public, private an social devotion (1853); Poetical works (megjelent 4 kötetben 1841, 1 kötetben 1881). V. ö. *Holland and Everett,* Memoirs of the life and writings of J. M. (London 1855—56., 7 köt.); *Marrat,* M., christian poet and philantropist (1879).

3. *M., Robert,* finn jogtudós és államférfi, szül. Kajanában 1834 jún. 29., megh. Helsingforsban 1898 aug. 3. 1870-ben a helsingforsi egyetemen tanár lett, 1882—86-ig főállamügyész (szenátusprokurátor), majd az udvari biróság elnöke, 1887—90-ig szenátor, 1896. császári udvari marsall és a szenátus igazságügyi osztályának alelnöke. 1888—90-ig tagja volt a finnországi ügyek szentpétervári bizottságának. Nagy érdemei vannak Finnország alkotmányos fejlődésében. A nyelvkérdésben a mérsékeltebb suecoman iránynak a híve volt. Főműve: Handbok i Finlands allmänna privaträtt (1889—95, 2 rész).

Montgomeryshire, angol county, l. *Montgomery,* 1.

Month *(Mont),* az egyiptomiaknál a háború istene, kit leginkább a felső-egyiptomi Hermonthis városban tiszteltek. Karvalyfejjel ábrázolták, fején a napkoronggal, melyből két oldalt két toll állott ki.

Montholon (ejtsd: moñtoloñ), *Charles Tristan de M., Lee grófja,* francia tábornok, szül. Párisban 1783 júl. 21., megh. u. o. 1853 aug. 24. Mint lovastiszt 1807. ezredesi rangra emelkedett. 1809. Napoleon császár kamarása lett és fontos diplomáciai küldetésekben járt el. Napoleon 100 napi uralma alatt a császár főhadsegéde volt s elkisérte őt Szt. Ilona szigetére. Őt tette meg Napoleon végrendeletének végrehajtójává s reá bizta iratainak egy részét. Franciaországba visszatérve, *Gourgaud* tábornokkal együtt adta ki Napoleon Emlékiratait: Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoléon, écrits à Ste-Hélène sous sa dictée (Paris 1822—25, 8 köt., 2. kiad. 1830). Minthogy 1840. részt vett Napoleon Lajos herceg *boulognei* csinyjében, 20 évi fogházra ítélték, melyből csak az 1848 februári forradalom után szabadult ki. Nevezetes műve még: Récits de la captivité de l'empereur Napoléon à Ste-Hélène (1846, 2 köt.). Érdekesek feleségének Fleury gróftól kiadott Emlékiratai (Souvenirs de Ste-Hélène, par la comtesse de M. 1815—16, Paris 1901).

Monthyon *(Montyon,* ejtsd: moñtioñ), *Antoine Auget,* báró, francia emberbarát, szül. Párisban 1733 dec. 26., megh. u. o. 1820 dec. 29. 1775-ben állami szolgálatba lépett s Provence, majd Auvergne, végül La Rochelle intendánsa volt. 1780-ban Artois gróf titkára lett. 1782-ben alapította a nevéről elnevezett *M.-erénydíjat* (prix de vertu). Vagyonának nagy részét jótékony célokra hagyományozta.

Monti, 1. *Alois,* olasz származású bécsi gyermekorvos, szül. Abbiategrassóban 1839 okt. 13., megh. Kaltenleutgebenben 1909 okt. 30. 1869-ben magántanár lett, 1887. a gyermekgyógyászat egyetemi tanára. Számos monografiája közül fontos: Epidemische Cholera (Gerhardt: Handbuch d. Kinderkrankheiten c. vállalatában); Krup u. Diphteritis im Kindesalter (Wien 1885); kiadta (1880 óta Baginskyval, utóbb Frühwalddal) az Archiv für Kinderheilkunde folyóiratot. Alberttel együtt egyesületet alapított tengerparti gyermekmenedékházak létesítésére.

2. *M., Vincenzo,* olasz költő, szül. Fusignanóban 1754 febr. 19., megh. Milanóban 1828 okt. 13. Tanulmányait Ferrarában végezte. 1778-ban Rómába ment, ahol Braschi herceg titkára lett. Ez időből való két tragédiája, az Aristodemo (1787) s a Galeotto Manfredo (1788). A francia forradalom eseményeinek hatása alatt 1793. írta Basvilliana címen ismert forradalomellenes hőskölteményét. Franciaországba költözvén, megtagadja korábban vallott meggyőződését, megénekli a forradalmat s jakobinus szellemű verseket ír (Il Fanatismo, La Superstizione, Il Pericolo), majd Napoleonnak, akitől nagyjövedelmű állást kapott, hivatalos dicsőítője lesz (Musogonia, Mascheroniana, Bardo della Selva Nera). Párisban tartózkodása alatt a Collège de France, később pedig 1802. a paviai egyetem tanára lett. Az osztrák uralomnak Lombardiában való visszaállítása után pedig János főherceget s I. Ferenc császárt magasztalta verseiben. Művei közül említést érdemel még kiváló Iliász-fordítása, továbbá Perticarival együtt írt hatkötetes munkája, a Proposta di alcune correzioni ed aggiunte al Vocabolario della Crusca (Milano 1817—1824). Összegyüjtött művei öt kötetben 1857. jelentek meg Firenzében. V. ö. *Zumbini,* Sulle poesie di M. (Firenze 1894, 3. kiad.).

Monti Berici, hegység, l. *Berici.*

Monticelli (ejtsd: monticselli), *Adolphe,* olasz származású francia festő, szül. Marseilleben 1824 okt. 14., megh. u. o. 1886 máj. 26. Párisban tanult. Különösen Diaz gyakorolt reá nagy hatást. Képei (kerti jelenetek, ünnepélyek stb.) sajátos dekoratív jellegűek, egymás mellé rakott élénk, csillogó színfoltok fantasztikus egyesítését mutatják.

Monticellit (ásv.), az olivin sorba tartozó kalcium-magnézium-szilikát ($CaMgSiO_4$), rombos rendszerbeli kristályokban és vaskosan terem. Kristályokban a Vezuv kőzetében; vaskosan, rendesen mészpáttal és fekete spinellel együtt a Monzonin, amely utóbbi helyről való M.-et *batrachitnak* is hívják.

Monticola (állat), l. *Kőrigó.*

Monticola, így nevezik a *Vitis monticola* Buckley nevű amerikai szőllőfajt, mely főleg Texas halmos, száraz vidékén vadon nő. Növése gyenge. Direkttermelésre nem alkalmas s alanyul is inkább csak az egyéb szőllőfajokkal, illetve fajtákkal létrehozott korcsait használják. Nálunk közönségesen M.-nak nevezik a *Rupestris M.* fajtát (Rupestris és M.-korcs), amelyet száraz, meszes, köves talajokon használnak alanynak.

Monticolo (ejtsd: —kolo), *Giovanni Battista,* olasz történész, szül. 1852 dec. 15. Velencében, megh. 1909 okt. 31. Rómában, ahol egyetemi tanár volt. Velence történetét kutatta. Főbb művei: Cronache veneziane antichissime (Roma 1900); I capitolari delle arti veneziane dalle origini al 1320 (2 köt., u. o. 1896—1905).

Montifaud (ejtsd: moñtifó), *Marc,* igazi nevén *Chartrouse Marie Emilie,* francia írónő, szül. Párisban 1850. Egyes regényeinek frivol iránya miatt, minők: Mme Ducroissy (1878), Les dévoyés (1879), Contes drolatiques (1880) stb., többször pénzbirságra és szabadságvesztésre ítélték.

Montifringilla (állat), l. *Havasi pinty.*

Montignies-sur-Sambre (ejtsd: moñtinyi szür szambr), város Hennegau (Hainaut) belga tartományban, (1910) 21.748 lak., vasművekkel.

Montignoso *grófnő, Lujza* volt szász trónörökösné neve 1903 júl. 13. óta, l. *Lujza,* 5.

Montigny (ejtsd: moñtinyi), *Charles Marin Valentin,* francia fizikus és csillagász, szül. Namurban 1819 jan. 8., megh. Schaerbeekben 1890 márc. 16. 1841-ben Namurban az Atheneumon a fizika és mechanika tanára, 1856. hasonló minőségben Antwerpenbe ment, 1868—82. pedig Brüsszelben volt tanár. M. a bányalég sebességének meghatározására szerkesztett készüléket, valamint elektromos meteorográfot; legismertebbé *scintillométerének* feltalálása által lett, amellyel az állócsillagok ú. n. pislogását figyelte 1865—1886.

Montigny-lès-Metz (ejtsd: montinyi-lé-mész), falu Lotharingia német tartományban Metz mellett, a nagyszámú helyőrséggel együtt (1910) 14.017 lak., nagy vasúti műhelyekkel (2000 munkás), pezsgő- és ecetgyártással, van papnevelője, tanítóképzője, gimnáziuma, katolikus árvaháza és gyönyörű botanikuskertje. Metz erődvonalához tartozik.

Montijo (ejtsd: montiho), város Badajoz spanyol tartományban, termékeny síkon, vasút mellett, (1910) 7900 lak., régi erősséggel, a M. spanyol grófi család várával.

Montijo (ejtsd: montiho), spanyol grófi család, mely az Estremadurában fekvő M. uradalomtól kapta grófi címét 1697. Házasság útján később a *Teba grófja* címet is megszerezte. E családból származott *Cipriano* gróf, *Peñeranda* hercege (megh. 1839.), *Eugénia* francia császárné (l. o.) atyja.

Montika (növ.), l. *Anthemis.*

Montilla (ejtsd: —tillya), város Cordova spanyol tartományban, vasút mellett, (1910) 12,950 lak. Kitünő bortermeléssel; a Medinaceli hercegek kastélyával.

Mont Iséran, hágó, l. *Iséran.*

Monti Sibillini, a római Apenninek legdélibb és legmagasabb része a Chienti- és a Tronto-völgy közt Macerata, Ascoli Piceno és Perugia olasz tartományokban, legmagasabb csúcsa, a *Monte Vittore* (Vettore) 2477 m. magas.

Montivilliers (ejtsd: moñtivillyé), város Seine-Inférieure francia départementban, a Lézarde és vasút mellett, (1911) 5944 lak., papir- és olajgyártás, malomipar, pamut- és vászonszövés; bencés apátsági temploma a XI. sz.-ból való.

Montluçon (ejtsd: moñlüszoñ), város, M. járás székhelye Allier francia départementban a Cher és vasút mellett, (1911) 33,799 lak. Közelében a commentryi széntelepekkel. Vas-, vegyi és üvegipar. M. régi városrésze egy domb lejtőjén épült, XV. sz.-beli erősséggel.

Montmartre *(Buttes-M.,* ejtsd: bütt moñmartr), Páris északi városrésze (18. arrondissement), 129 méteres magaslaton, amelynek a rómaiak korában *Mons Martis,* később pedig *Mons Martyrum* volt a neve, mert az alján Szt. Dénes és társai vértanuhalált szenvedtek. VI. Lajos itt 1133. egy bencés-apátságot alapított, amelyet a forradalom szekularizált; épületeiből a Szt. Péter-templom még fennáll. A M. Ny-i lejtőjén temető, a D.-in ültetvények vannak. 1814 márc. 30. a M. megostromlása a szövetséges csapatok által maga után vonta Páris kapitulációját. 1871-ben a kommün csapatai tartották megszállva, mig május 25. a versaillesi csapatok el nem űzték őket. V. ö. *Seillier,* Curiosités historiques et pittoresques du vieux M. (Paris 1904).

Montmédy (ejtsd: moñmedi), város, M. járás székhelye és erősség Meuse francia départementban, a Chiers és vasút mellett, (1911) 2774 lak. Citadellája 1235. épült. Felváltva spanyol, majd francia kézen volt. 1659-ben a pireneusi békében végleg francia birtokká lett és Vauban megerősítette, 1815. és 1870 dec. 14. a német csapatok kemény ostrom után elfoglalták. 1914 aug. 30. a vár parancsnoka egy kirohanás alkalmával az egész helyőrséggel együtt fogságba esett, mire a vár a németek kezére jutott.

Montmirail (ejtsd: moñmiráj), város Marne francia départementban, a Petit-Morin és vasút mellett, (1911) 2400 lak., malomkőfejtéssel, XIII. sz.-beli templommal. I. Napoleon 1814 febr. 11.—12. Blücher porosz és Sacken orosz hadain itt győzelmet aratott.

Montmorency (ejtsd: moñmorañszi), 1. város Seine-et-Oise francia départementban, a M.-i erdő DK.-i szélén, vasút mellett, (1911) 7093 lak., csipkekészítés és gyümölcstermelés, nyaralóhely. A restaurált Eremitage-villában Rousseau, majd Grétry lakott. Közelében van Enghien (l. o.) fürdőhely. A híres M. család régi kastélyát a forradalom alatt lerombolták. — 2. *M.,* folyó Kanadában, hossza 100 km., Quebec alatt 10 km.-nyire 82 m. magas vízeséssel a Szt. Lőrinc-folyóba jut. Vízesésénél villamos erőműtelepek vannak.

Montmorency (ejtsd: moñmorañszi), francia főnemesi család. Első ismert őse *Bouchard* volt (megh. 980.), kinek utódai Franciaország báróinak nevezték magukat. A XIII. sz.-ban a M. család egy idősebb és egy ifjabb *(M.-Laval)* ágra szakadt. Az idősebb ágból való *Jean* bárónak (megh. 1477.) három fiától származott a *Nivelle,* a *Fosseux* és a *M.*-család. A *Nivelle*-ág Németalföldre szakadt s ott az 1568. kivégzett *Hoorn* grófban (l. o.) halt ki. — A M.-család kiválóbb tagjai:

1. *M., Anne, herceg,* francia hadvezér és államférfiu, szül. 1492 márc. 15., megh. 1567 nov. 11. I. Ferenc királlyal együtt nevelkedett s vele együtt került fogságba a paviai csatában 1525. Kiszabadulása után *Languedoc* kormányzójává nevezte ki a király. 1536-ban mint a francia hadak fővezére fényes győzelmet vivott ki V. Károly seregén *Susa* mellett Felső-Itáliában. Érdemeiért 1538. *connétable* (tábornagy) lett, 1551. pedig hercegi rangra emelkedett. A spanyol háborúban 1557. *Saint-Quentinnél* vereséget szenvedett, fogságba került s hogy szabadságát visszanyerje, a hátrányos *cateau-cambrésisi* békét kötötte meg II. Henrik királlyal 1559. Ezért egy időre kegyvesztett lett, de a hugenotta vallásháboruk kitörésekor ismét vezérszerephez jutott. *Guise Ferenc* herceggel és *Saint-André* tábornaggyal együtt ő alkotta az ú. n. *katolikus triumvirátust.* 1562-ben a *dreuxi* csatában Condé herceg fogságába került. Kiszabadulva, 1567. *St.-Denis* mellett ütközött meg azzal újra, de a csatában halálos sebet kapott s nemsokára meghalt Párisban. — Fiai közül *François* (szül. 1530.,

megh. 1579.) mint tábornagy III. Henrik mellett harcolt, *Henri* (szül. 1544., megh. 1614.) pedig IV. Henrik híve volt.

2. *M., Henri*, francia hadvezér, *M. 1.* unokája, szül. Chantillyban 1595 ápr. 30., megh. Toulouseban 1632 okt. 30. Már 17 éves korában admirálissá nevezte ki XIII. Lajos király. La-Rochelle 1625-iki ostromában ő foglalta el *Ré* és *Oléron* szigeteket. 1630-ban Piemontban harcolt győzelmesen s tábornaggyá nevezték ki. Ezután Gaston orléansi herceg érdekében felkelést támasztott Languedocban, de Schomberg tábornagytól *Castelnaudary* mellett vereséget szenvedett és megsebesülve fogságba került. Richelieu ezután mint felségsértőt a toulousei parlament által halálra ítéltette és lefejeztette. Benne kihalt a M.-család főága.

A *M.-Fosseux* család *Raoul* hercegben (szül. 1790., megh. 1862.) halt ki. Címe az utolsó herceg nővérének fiára, *Talleyrand-Périgord* Adalbert hercegre szállott (szül. 1837.). A *M.-Fosseux* marquis család egyik mellékágából származott *Luxembourg* herceg (l. o.), kinek családja 1861. halt ki *Charles Emanuel* herceggel.

A *M.-Laval* család 1822. kapta a hercegi méltóságot. Legnevezetesebb tagja, *Mathieu Jean Félicité, M.-Laval* hercege, szül. Párisban 1767 júl. 10., megh. 1826 márc. 24. Részt vett az északamerikai szabadságharcban, hol tábornokságig emelkedett. Hazatérve, 1789. mint a nemesi rend képviselője foglalt helyet a nemzetgyűlésben és ő indítványozta aug. 4. a nemesi kiváltságok eltörlését. A rémuralom alatt Svájcban élt. Napoleon bukása után a Bourbonokhoz csatlakozott s 1815. pair lett. *Villèle* kormányában 1821 dec.—1822 dec. külügyminiszter volt és részt vett a veronai kongresszuson, mely Franciaországot bízta meg a spanyol forradalom leverésével. Visszalépése után X. Károly unokájának, a bordeauxi hercegnek nevelője lett. — Öccsében, *Eugène Alexandre* hercegben (szül. 1773., megh. 1851.) kihalt a M.-Laval család is.

Montmorillon (ejtsd: moñmorillyoñ), város, M. járás székhelye Vienne francia départementban, a Gartempe és vasút mellett, (1911) 4944 lak., XI—XIII. sz.-beli csúcsíves templommal; mészkő- és vasércbányászat, vaskohók, gép-, szerszám- és makarónigyár. Volt apátsága nyolcszögű kriptájában érdekes síremlék van.

Montmorillonit (ásv.), lágy, szétdörzsölhető, rózsaszínű, víztartalmú alumíniumszilikát, amely a kaolinsorba tartozik. Vaskos tömegekben található Montmorillonban és más helyeken Franciaországban, Macskamezőn (Erdély), Rúzson (Krassó-Szörény vm.), Connecticutban.

Montolieu (ejsd: moñtoliö), *Madame de*, francia írónő, l. *Francia irodalom* (Svájc).

Montona, város Isztriában, Parenzo ker. kapitányságban, vasút mellett, (1910) 6282 lak., nagy tölgy- és bükkerdőségekkel, olajtermeléssel.

Montone, folyó Olaszországban; az etruszk Apenninekben ered, Forli mellett fölveszi a Rabbit és több ágú torkolattal Ravenna mellett az Adriába ömlik. Hossza 90 km.

Montoro, város Cordova spanyol tartományban, a Guadalquivir sziklás partján, vasút mellett, (1911) 11,380 lak., gyümölcs- és olajfaültetvényekkel, XVI. sz.-beli híddal, mór körfalak romjaival.

Mont-Pelé v. *Montagne Pelée*, tűzhányó hegy Martinique szigeten, 1902 máj. 8-iki katasztrofális kitöréséről nevezetes, amellyel St. Pierre város 30—40,000 lakosát megölte. 1902-ig 1350 m. magas volt a hegy, kráterében volt egy kis tó, a Lac des Palmistes. A kráterből a volt krátertölcsér megmerevedett anyaga kitolódott s így ennek a teteje 1903 máj. közepétől júl. elejéig 1608 m. magasra emelkedett. V. ö. *A. Lacroix*: La Montagne Pelée et ses éruptions (Paris 1904); *Stübel*: Rückblick auf die Ausbruchsperiode des M. P. (Leipzig 1904).

Montpelier (ejtsd: mŏntpelír), fővárosa Vermont északamerikai államnak, Washington countyban a Winooski mellett, vasúti csomópont, (1910) 7856 lak., kapitoliummal és szemináriummal; gránitfejtés.

Montpellier (ejtsd: moñpellyé), M. járás és Hérault francia département fővárosa, kat. püspök és prot. konzisztórium székhelye, a Lez és vasút mellett, (1911) 80,230 lak.; csokoládégyártás, vegyi ipar, pamut- és gyapjutakaró-szövés, márványfűrészelés, hordó-, tekegolyó-készítés, gyertya- és szappangyár, élénk selyem- és borkereskedelem, M.-ben számos főiskola van: orvosi (1289-ből) gyógyszerésziskolával, jogi, természettudományi, gazdasági és irodalmi fakultás, művészeti és különféle középiskola. Van művészeti, őskori, természetrajzi, anatómiai muzeuma és gazdag képtára, 1593. alapított botanikus kertje, 130,000 kötetes könyvtára, tudományos és irodalmi (1706), orvosi (1838), régészeti (1833) és nyelvtudományi (1870) társulata. A város legszebb része a Peyroutér XIV. Lajos lovasszobrával és diadalkapujával, a XVIII. sz.-ban készült vízvezeték főépületével. Nevezetes a négy tornyú Szt. Péter székesegyház, az 1364. V. Orbán pápától alapított bencés apátság. M. a rómaiak idejében Mons Puellarum, a középkorban egy ideig Mons Pessulanus volt. Aragonia, majd Majorca királyainak volt birtoka, akik itt 1292. egyetemet alapítottak. 1349-ben III. Jakab majorcai királytól 120,000 tallérért megvette VI. Fülöp. A hugenották alatt a város köztársasággá alakult; 1622. XIII. Lajos elfoglalta és a ma is fennálló királyi citadellát építtette melléje. M. szülővárosa I. Jakab aragoniai, I. Jakab majorcai királynak, Cambacérès kancellárnak és Comte Ágostonnak. D.-re a tenger partján van *Palavas* tengeri fürdő. V. ö. *Aigrefeuille*, Hist. de la ville de M. (1877—88, 4 kötet); *A. Fabre*, Histoire de M. jusqu'à la fin de la Révolution (M. 1897).

Montpellier-le-Vieux (ejtsd: moñpellyé-lö-vjö), l. *Millau*.

Mont-Pelvoux (ejtsd: moñpelvu), a Ny.-i Alpok kristályos zónájának egy része, legmagasabb pontjai a Point-Puisex (3954 m.) és a Pic de la Pyramide (3938 m.).

Montpensier (ejtsd: moñpañszjé), francia grófság, mely a XV. sz.-ban a Bourbonok kezére került; 1539 óta hercegség. 1608-ban M. házasság útján az Orléans-házra szállott.

Montpensier (ejtsd: moñpanszjé), francia hercegi cím; rendesen a királyi család tagjai viselték:

1. *Anna Mária Lujza orléansi hercegnő, M. hercegnője*, Gaston orléansi herceg, XIII. Lajos francia király öccsének egyetlen leánya, szül. Párisban 1627 máj. 29., megh. 1693 márc. 5. Szép és szellemes, de kalandos természetű nő volt. Hogy óriási vagyona másra ne szálljon, a francia udvar folyton megakadályozta házassági terveit. Ezért a Fronde mozgalom idején (1648—52) ő is az udvar ellenségeihez csatlakozott és személyesen is részt vett a harcokban *(La Grande Mademoiselle)*. A mozgalom leverése után Mazarin birtokára száműzte őt. 1669-ben nőül ment a fiatal *Lauzun* grófhoz. Ezért 1672. öt évi fogsággal büntette őt XIV. Lajos. Férje 1685. hűtlenül Angliába szökött. Vagyonának megmaradt részét *Fülöp* orléansi herceg, XIV. Lajos öccse örökölte. Emlékiratai, melyek legújabban 1858. jelentek meg, az akkori francia udvar erkölcseire élénk világot vetnek. V. ö. *Varine*, La jeunesse de la Grande Mademoiselle (Paris 1901) és Louis XIV et la Grande Mademoiselle 1652—93 (u. o. 1905).

2. *Antal, orléansi herceg, M. hercege*, Lajos Fülöp francia király ötödik fia, szül. 1824 júl. 31., megh. San Lucarban (Sevilla közelében) 1890 febr. 4. A francia hadseregbe lépve, 1844—45-ig Algériában harcolt. 1846-ban nőül vette *Lujza* infánsnőt (szül. 1832., megh. 1897), VII. Ferdinánd spanyol király ifjabbik leányát s ezzel igényt szerzett a spanyol trónra. Az 1848 februári forradalom után Angliába menekült atyjával együtt. Azután Spanyolországba költözött, hol 1859. a spanyol sereg főparancsnoka és infáns lett. II. Izabella királynő elüzetése után 1868. a spanyol trónra pályázott, de népszerütlensége miatt mellőzték. 1870 márc. 12. párbajban agyonlőtte rokonát, *Henrik* infánst. Ezután Franciaországba vonult és kibékült II. Izabellával. Legidősebb leánya, *Izabella* (szül. 1848) Lajos Fülöp párisi grófhoz (megh. 1894) ment nőül; harmadik leánya, *Mercedes* 1878 jan. XII. Alfonz spanyol király neje lett, de már jún. 26. meghalt. Egyetlen fia *Antal, Galliera hercege* (szül. 1866) Eulália infánsnőt, II. Izabella legifjabb leányát vette nőül 1886., kitől két fia született: *Alfonz* (szül. 1886) és *Lajos Ferdinánd* (szül. 1888) infánsok.

Mont-Perdu (ejtsd: moñperdü), a Pireneusok nagyságra nézve negyedik hegycsúcsa (3352 m.) a Maladettától Ny.-ra spanyol földön. 1802-ben Ramond jutott föl reá először. A Cylindróval (3327 m.) és Pic de Ramonddal (3280 m.) együtt nevük *Las tres Sorellas* hegycsoport.

Mont-Rachet (ejtsd: moñrasé), l. *Burgundi bor*.

Montreal (ejtsd: montriaol), Kanada legnagyobb városa és legfontosabb kikötője Quebec tartományban, a Szt.-Lőrinc és Ottava folyók torkolatánál. A kimélyített Szt.-Lőrinc-folyón a tengeri hajók is fölmehetnek. Lakosainak száma (1911) 470,480, akik felerészben franciák. D.-i része többnyire szűk utcákból áll. É.-i részében sok szép széles utca és tér van; ez a része terrasszosan emelkedik a 238 m. magas Mont Royal felé, a hová sikló visz föl. A magaslaton nagyszerű parkok vannak Viktória királynő és Nelson szobraival. Nevezetesebb épületei: a kat. székesegyház, a római Szt. Péter templom mintájára épült St. James templom, az anglikán templom, a városháza, törvényszék, a M. bank épülete. Katolikus érsek és anglikánus püspök székhelye. Két egyeteme van, a protestáns Mac Gill-egyetem és a francia Laval-egyetem. Van több középiskolája, állatorvosi, művészeti iskolája, 3 tanítóképzőintézete, vakok és siketnémák intézete, sok kolostora. Iparvállalatai közül legjelentősebbek a gép-, cukor-, dohány-, sör-, kaucsukgyárak és fűrésztelepek. Gabona-, fa-, állat- és prémkereskedése igen nagy; de télen erősen korlátozva van, mert a folyók decembertől fogva rendesen áprilisig be vannak fagyva. A bevitel (1911) 116, a kivitel 74 mill. dollár. M. helyén Hochelaga nevű indiánus falu volt; Cartier Jacques felfedező 1535. a mögötte levő hegyet nevezte el M.-nak. Az első francia települők 1542. szállták meg. A XVII. sz.-ban a Villemarie nevet kapta. 1688-ban az indiánusok majdnem egész lakosságát lemészárolták. 1760-ban a franciáktól az angolok foglalták el. 1843-ban a kanadai kormány székhelyévé tették, de mivel 1849. a brit kormány ellen kitört zendüléskor a parlamenti épületet feldúlták, a kormány székhelyét Quebecbe tették át. V. ö. *Hinshelwood*, M. and vicinity (M. 1904).

Montreal *lovag*, l. *Morial*.

Montreuil (ejtsd: moñtröj), *Gerbert de*, ófrancia költő, l. *Gerbert de Montreuil*.

Montreuil-sous-Bois (ejtsd: moñtröj-szu-boá), város Seine francia départementban, Vincennes mellett, (1911) 43,217 lak., porcellángyártás, vegyi-, mű- és játékárú-ipar, zöldség-, gyümölcs- és bortermelés.

Montreuil-sur-Mer (ejtsd: montröj-szür-mer), járási székhely Pas de Calais francia départementban a Canche és vasút mellett, (1911) 3404 lak., papirosgyárral, citadellával és gótikus (egykori apátsági) templommal. A XIII. sz.-ban még a tenger mellett volt, most 15 km.-nyire van attól. 1665-ben egyesült Franciaországgal.

Montreux (ejtsd: moñtrő), több klimatikus gyógyhely közös gyüjtőneve Waadt svájci kantonban, a Genfi-tó K.-i végében a Dent de Jaman lábánál, (1910) 20,923 lak. Le Châtelard, Les Planches és Veytaux nevű részekből, azonkívül a tó mentén elterülő falvakból (Clarens, Vernex, M., Territet) és ugyancsak a tó-parton 5 km.-nyi hosszuságban elhúzódó nyaralókból, szállókból és penziókból áll. A tó mellett középpontját a M.-Vernex nevű házcsoport alkotja a pályaházzal és a tó melletti kikötővel és gyógyteremmel. Környéke gondozott és gyönyörű részekben gazdag. Enyhe és egyenletes klimája (évi középhőmérséklet: 10·58°, a téli 2·67°, tavaszi 10·34°, nyári 18·59° és őszi 10·60°) teszik M.-t klimatikus gyógyhellyé, amelyet sok mellbeteg keres föl. V. ö. *Geiser*, Wanderführer durch M. und Umgebung (3. kiadás, Zürich 1914).

Montrose (ejtsd: möntróz), kikötőváros Forfar skót countyban az Északi-tenger és a South Esk-torkolat közt fekvő kis félszigeten, (1911) 10,973 lak., élénk halászattal, lenszövéssel, nagy fehérítőkkel, kötél-, sör-, hajógyártással és vasöntéssel.

Montrose (ejtsd: möntróz), *James Graham, M. marquis*, skót pártvezér, szül. Edinburghban 1612., megh. u. o. 1650 máj. 21. A 30 éves háborúban a

protestánsok mellett harcolt német földön. Hazatérve Skótországba, először a skót nemesek szövetségéhez (covenant) csatlakozott, de aztán I. Károly király hűségére tért, ki őt skótországi hadainak fővezérévé nevezte ki. 1645-ben azonban vereséget szenvedett, letette a fegyvert és III. Ferdinánd császár szolgálatába állott. I. Károly kivégeztetésének hírére fiának, II. Károlynak ajánlotta fel szolgálatát és 1650. tavaszán egy kis sereggel Skótországban termett, de Cromwell tábornokától, *Leslietől* vereséget szenvedett. Álruhában igyekezett menekülni, de elfogták, halálra ítélték és felakasztották. Emlékiratait latin nyelven káplánja, *Wishart* írta meg (angol kiadása megjelent Londonban 1893). Fia később visszakapta atyja elkobzott javait, unokája pedig, *James Graham*, 1707. *M. hercege* lett. A M. család jelenlegi feje *Douglas Beresford Graham, M. hge* (szül. 1852). V. ö. *Morris*, M. (London 1892).

Montrouge (ejtsd: moñrúzs), Páris egyik külvárosa Seine francia départementban, (1911) 22,771 lak., erődítménnyel; kőbányák, csiperkegombatermelés, ecetgyár és vegyi ipar; 1859. Párissal egyesítették.

Montroyal (ejtsd: moñroajál) *Jakab* frater a magyar-szlavon templomosok mestere volt 1241., midőn olasz és francia vitézeivel Kálmán herceggel a mongolok ellen IV. Béla segítségére jött. Dicsőséges részt vett 1241 ápr. 11—12. a mohi csatában, s a templomos vitézekkel együtt hősies küzdelemben esett el.

Montroydit (ásv.), higanyoxid: HgO, narancsvörös bársonyos bevonatokat alkot, vagy igen apró rombos kristályokat. Lelőhelye Terlingua, Texasban.

Mont Saint-Amand (ejtsd: moñszeñtamañ), Gent elővárosa Kelet-Flandria belga tartományban, (1910) 16,260 lak., jelentékeny közvetítő kereskedéssel és kézműiparral.

Mont-Saint-Jean (ejtsd: moñszeñzsañ), Waterloo községhez tartozó tanya D.-Brabant belga tartományban, 18 km.-nyire Brüsszeltől. A waterlooi csatában itt volt az angolok főhadiszállása.

Mont-Saint-Michel (ejtsd: móñszeñmisel), 50 m. magas gránitszikla alkotta kis sziget a La Manche csatorna azonos nevű öblében, Manche département déli határán, régi bencés apátsággal, melynek temploma és kolostora híres műemlék, egyszersmind búcsújáró hely. 1880 óta 1500 m. hosszú töltéssel kapcsolták össze a szárazfölddel, de a töltés egy része úgy van építve, hogy a dagály elborítja. Az első kápolnát 709. építették; a bencések apátságát 966. alapította I. Rikárd, Normandia hercege.

Montseny, hegység, l. *Monseny*.

Montserrat, 1. hegység és apátság, l. *Monserrat*. — 2. *M., angol sziget* az é. sz. 16° 43′ és a ny. h. 62° 13′ alatt a Kis Antillák Leewardcsoportjában, területe 83 km². Vulkáni eredetű, hőforrásokban gazdag, földrengések gyakoriak, legmagasabb hegye a Soufrière (915 m.), (1911) 12,196 lak., trópikus éghajlattal, cukornád-, pamut- és citromtermeléssel. Bevételei 12,082, kiadásai 10,736, a kivitel értéke (1913) 42,053 (cukor, melász, citromlé), a bevitelé 40,526 font sterling. Fővárosa *Plymouth*, 1534 lak. 1493-ban Kolumbus fedezte fel, 1662 től az angolok, 1664—1668-ig és 1782—1784-ig a franciák birtokában volt. 1784 óta angol birtok.

Monts Maudits, hegycsoport, l. *Maladetta*.

Mont-sur-Marchienne (ejtsd: moñ-szür-marsjenn), község Hennegau (Hainaut) belga tartományban, (1910) 9180 lak., szénbányákkal, kohókkal és vasiparral.

Montt, 1. *Jorge*, chilei államférfiú, szül. Santiagóban 1847. A tengerészetbe lépve kitünt mint egy korvett parancsnoka a Peru elleni háborúban. 1891-ben *Balmaceda* elnök ellen a kongresszus többségének élére állva, szárazon és tengeren győzött s miután Balmaceda meghalt, 1891 szept. ő lett Chile elnöke. Igazságos kormányával igyekezett a polgárháború sebeit orvosolni és rendbe hozta az állam pénzügyeit. 1896-ban a magánéletbe vonult vissza.

2. *M., Pedro*, chilei államférfiú, szül. 1848 jún. 29., megh. Brémában 1910 aug. 16. Atyja, *Manuel M.*, Chile elnöke volt (1851—61). A képviselőházba 1876. választották be s 1881—83. annak elnöke volt. 1886-ban ipari és közmunkaügyi, 1888. pedig pénzügyminiszter lett. 1891-ben Washingtonba küldték követnek, 1893. belügyminiszternek nevezték ki és erélyesen kormányzott. 1906-ban elnöknek választották meg. Különösen a németeknek volt barátja, kiknek Chilébe való bevándorlását előmozdította. 1900 nyarán régi szívbajának orvoslására Nauheim fürdőbe akart utazni, de alig érkezett meg Brémába, hirtelen meghalt.

Mont-Tendre (ejtsd: moñtañdr), a svájci Jurahegység egyik láncolata a Val de Joux (Waadt kanton) K.-i oldalán, 1680 m. magasságig emelkedik.

Montucla (ejtsd: moñtükla), *Jean Etienne*, francia matematikus, szül. Lyonban 1725 szept. 5., megh. Versaillesben 1799 dec. 18. 1766—92. a királyi épületek főfelügyelője lett Párisban. Főbb munkái: Histoire des recherches sur la quadrature du cercle (Paris 1754, új kiad. 1831); Histoire des mathématiques (1758, 2 kötet; 2. kiad. 1799—1802, 4 köt.). Különösen ez a második mű tette nevét ismeretessé.

Montúr v. *mondúr*, Ausztriában a. m. katonaruha (a francia *monture* (ejtsd: montűr) a. m. felszerelés szó elferdítése).

Mont-Valérien (ejtsd: moñvalerieñ), 136 m. magas domb Páris mellett, a Szajna balpartján. Az 1870—1871-iki hadjárat alatt itt állott a legjelentékenyebb francia erősség. Innen a franciák két ízben sikertelenül kísérelték meg a német hadállások áttörését. A kommün uralma alatt a németek szállották meg.

Montyon, francia emberbarát, l. *Monthyon*.

Monumenta Germaniae historica (lat.), a. m. Németország történelmi emlékei. Az a nagyszabású forrás-gyüjtemény, mely a középkori német történelem forrásait tartalmazza. A M. három csoportra oszlik: *Scriptores* (Irók), *Leges* (Törvények) és *Diplomata* (Oklevelek). A gyüjteménynek eddig összesen mintegy 90 kötete jelent meg. A M. kiadására *Stein* báró, a jeles porosz államférfiú ösztönözte a német történettudósokat s 1819. alakult meg az a társa-

ság, mely a M. kiadását megindította. A hatalmas vállalat szerkesztője több mint félszázadon át (1823—74) Georg Heinrich *Pertz*, hannoveri könyvtárőr volt. Ezután 1886-ig *Waitz*, 1888-ig *Wattenbach*, 1902-ig *Dümmler*, 1905-ig *Holder-Egger*, 1905 óta pedig *Koser* a szerkesztői a M.-nak. Újabban a nevezetesebb íróknak művei nyolcadrétű iskolai kiadásban és német átdolgozásban is megjelentek. A M. egyes kötetei a magyar történelemre nézve is fontos adatokat tartalmaznak.

Monumenta Germaniae paedagogica (lat.), nagyszabású vállalat a német neveléstörténet kutatására. Létesülése főleg Karl *Kehrbach* buzgólkodásának eredménye. A mű négy részre van tervezve: iskolai rendtartások, tankönyvek, pedagógiai vegyes közlemények és összefüggő előadások. 1886 óta 48 kötet jelent meg, közöttük az erdélyi iskolák rendje (Teutsch, 2 köt. 1880—1892). A M. ügyének előmozdítására 1890. Berlinben a Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte alakult, melynek kisebb csoportjai Németországban, Ausztriában és Svájcban működnek. 1896. kiadta a német neveléstudomány bibliográfiáját.

Monumenta Hungariae historica (lat.), l. *Magyar Történelmi Emlékek.*

Monumentális (lat.), l. *Emlékszerű.*

Monumenta Vaticana *(Historiam Regni Hungariae illustrantia,* lat.), címe annak a nagyszabású kútfőgyüjteménynek, mely a pápai levéltárban lappangó összes magyar történeti vonatkozású okleveleket kiadását tűzte ki célul. *Ipolyi* Arnold kezdeményezésére a magyar főpapság hazafias áldozatkészsége tette lehetővé e költséges vállalat megindítását. A M. két sorozatra oszlik; eddig a következő kötetek jelentek meg:

Az első sorozatban: I. köt. Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria (Pápai tizedszedők számadásai 1281—1375). Kiadta Fejérpataky László (Budapest 1887). II. köt. Acta legationis cardinalis Gentilis (Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307—1311). Kiadta Pór Antal. (U. o. 1885). III—IV. köt. Bullae Bonifacii IX. P. M. (IX. Bonifác pápai bullái, I—II. rész, 1389—1396 és 1396—1404). Kiadta Fraknói Vilmos. (U. o. 1888—1889). V. köt. Liber Confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe (A római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446—1523). Kiadta Bunyitay Vince. (U. o. 1889). VI. köt. Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae (Mátyás király levelezése a római pápákkal 1458—90). Kiadta Fraknói Vilmos. (U. o. 1891). *A második sorozatban:* I. köt. Relationes oratorum pontificiorum (Magyarországi pápai követek jelentései 1524—26). Kiadta Fraknói Vilmos. (U. o. 1884). II. köt. Relationes cardinalis Buonvisi nuntii apostolici anno 1686 exaratae (Buonvisi bibornok bécsi nuntius jelentései). Kiadta Fraknói Vilmos. (U. o. 1886). III. köt. Relationes nuntiorum apostolicorum in Transsylvaniam missorum a Clemente VIII. (Erdélyországi pápai követek jelentései 1592—1600). Kiadta Veress Endre. (U. o. 1909). A kiadott pápai tizedjegyzékek alapján készült Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején, 1—2. rész, Ortvay Tivadartól. (U. o. 1891—92). A M. kiegészítését alkotja a Hornig Károly báró bíbornok-püspök költségén megjelent Monumenta episcopatus Vesprimiensis Romana (A veszprémi püspökség római oklevéltára, I—IV. köt.). Kiadta Fraknói Vilmos és Lukcsics József. (U. o. 1896—1907).

Monumentum (lat.) a. m. emlék; M. Adulitanum, l. *Adule;* M. Ancyranum, l. *Ancyranum monumentum;* M. aere perennius, l. *Exegi monumentum aere perennius.*

Monvel, francia festők, l. *Boutet de Monvel.*

Monviso, hegy, l. *Monte Viso.*

Mony, l. *Hímvessző.*

Monyásza, község és fürdőhely, l. *Menyháza.*

Monyhád (azelőtt: *Mochnya)*, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 372 tót és cigány lak., u. p. Szinyeújfalu, u. t. Hedri.

Monyó (azelőtt: *Monio)*, kisk. Krassó-Szörény vm. resiczabányai j.-ban, (1910) 562 lak., vasútállomás távíróval, u. p. Kölnök.

Monyoró, kisk. Arad vmegye borosjenői j.-ban, (1910) 914 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Bokszeg. — L. még *Marosmonyoró.*

Monyoród, kisk. Baranya vmegye pécsváradi j.-ban, (1910) 678 német, horvát és magyar lak., u. p. Szederkény, u. t. Németboly.

Monyorókerék, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 550 német lak., postahivatallal és telefonállomással. A XIV. sz.-ban itt az Ellerbach-család kolostort emelt a pálosok részére, de ma már nyoma sincs. M. adott előnevet az Erdődyeknek, kiknek őse Bakócz Tamás 1496. M. várát adományba kapta. A XVI. sz. végén Zrinyi György volt M. ura. Ma Erdődy-birtok.

Monyorósd, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 232 magyar lak., u. p. Czinderybogád, u. t. Baksa.

Monytövi mirigy, l. *Prostata.*

Monza (ejtsd: mondza, lat. *Modicia)*, város és járási székhely Milano olasz tartományban, a Lambro mindkét partján, vasút mellett, (1911) mint közs. 53,214 lak.; gépgyártás, pamut- és selyemipar, nemezkalapkészítés. Theodelinde királynő által 590. alapított és a XIV. sz.-ban restaurált székesegyháza gazdag ereklyékben (a lombard királyok híres vaskoronája is itt van). Említendő még 1357. alapított Mária-temploma érdekes homlokzattal és a gót stilusban épült városháza (1293). Közelében van a Villa Reale, olasz királyi palota, melyben a királyi család gyakran lakik. M. a longobard királyok koronázó városa volt. 1900 jul. 29. itt ölte meg egy anarchista *Umberto* olasz királyt. A gyilkosság helyén kápolnaszerű, hatalmas emlékmű áll (1910).

Monzambano, *Severinus de*, l. *Pufendorf.*

Monzonit, kőzet, a szienit és gabbro között álló eruptiv kőzettipus, amely a déltiroli Monzoni masszivumát alkotja.

Moody (ejtsd: múdi), 1. *Andrew*, ref. lelkész, szül. 1837 dec. 29. Paisleyben (Skócia). 1864-ben Budapestre jött és a skót misszió szolgálatában működött, teljesen elsajátítván a magyar nyelvet. 1906. visszatért Skóciába, de továbbra is fentartotta magyar barátaival való összeköttetését. Közös érdekkört létesített a magyarországi, a skóciai ref. és az északmerikai magyar ref. egyházak között. A magyar ref. lelkészjelöltek az ő közvetítésével nyertek az edinburghi egyetemen jelentékeny ösztöndíjat, az amerikai magyar ref. egyházak pedig magyar lelkészeket. Magyar nyelvű műve: Szeresd meg az igazságot! és más beszédek (Budapest, 1909; csaknem teljes egészében *Csiky* Lajos debreczeni teol. akad. tanár fordította le az angol eredetiből és rendezte sajtó alá).

2. *M., Catherine Grace*, angol irónő, l. *Gore.*

Mook en Middelaar, falu Limburg németalföldi tartományban, (1910) 1392 lak. 1574 ápr. 14-én a spanyolok és németalföldiek között e helyen vé-

res ütközet volt, melyben ez utóbbiaknak vezérei, Nassaui Lajos és Henrik is elestek.

Mooltan, indiai város, l. *Multan.*

Moonta, Dél-Ausztrália állam egyik városa a Yorke-félsziget É.-i részén a Mont Brown tövében, (1911) 3772 lak.; gazdag rézbányákkal.

Moor, *Antonis,* németalföldi festő, l. *Mor.*

Moór, község, l. *Mór.*

Moór *Manó,* zeneszerző, szül. 1863. Kecskeméten. A szegedi konzervatórium tanára volt. Lehmann Lillit (l. o.) kisérte művészi körútjain mint zongorajátékos. 1888-ban Angliába költözött. 1895. Budapesten vezényelte II. szimfóniájának előadását a filharmonikusok hangversenyén. Operái: *Die Pompadour* (Köln 1902); *Andreas Hofer* (1902 u. o); *Hochzeitsglocken* (Kassel 1908). Írt ezenkívül zenekari darabokat, zongoraversenyt és hegedűversenyt.

Moore, latin növénynév után *Moore* (ejtsd: múr) Thomas angol botanikusnak, a chelseai botanikus kert igazgatójának (1821—87) neve. A harasztokat meg az orchideákat ismertette: The ferns of Great Britain and Ireland (1855); Index filicum (1857—62); Illustrations of Orchidaceous plants (1857).

Moore (ejtsd: múr), 1. *Frank Frankfort,* angol író, szül. Limerickben 1855 máj. 15. Tanulmányai végeztével nagyobb afrikai és ázsiai tanulmányutat tett, majd 1876—92. mint hirlapíró működött. Számos drámát és regényt írt; ez utóbbiak közül nevezetesebbek: The Millionaire (1898); Nell Gwynn (1900); A Damsel or Two (1902); The White Causeway (1905); The Marriage of Barbara (1911); The Ulsterman (1914). Magyarul megjelent: A fehér út (regény, ford. *Főcze* Gyuláné, Budapest 1913).

2. *M., George,* angol író, szül. 1860. Irországban, a pszichológiai realizmus híve, a francia naturalizmus követője. Legismertebb regényei: Esther Waters (1894), Evelyn Innes (1898) és Sister Teresa (1901). Írt irodalomtörténeti és művészeti értekezéseket is.

3. *M., John Edward S.,* angol zoológus és Afrika-kutató, 1898—99. a belsőafrikai tavakat kutató angol expedició vezetője volt, a Nyassza-tó hidrográfiáját és állatvilágát tanulmányozta. 1899-ben a Tanganyika tavon végzett tanulmányokat s tengeri állatfajokat fedezett fel. A Kivu és Albert Edward tavakat is felkereste, a Ruvenzorit 5000 m.-ig megmászta. 1900-ban eljutott Mombaszába. Művei: To the mountains of the moon (London 1901); The Tanganyika problem (u. o. 1902) stb.

4. *M., Thomas,* angol költő, szül. Dublinban 1779 máj. 28., megh. Sloperton Cottageban 1852 febr. 26. 1800-ban Londonban adta ki Anakreon-fordításait s a következő évben *Thomas Little* néven egy kötet költeményt bocsátott közre. 1803-ban a Bermuda-szigetekre nevezték ki a tengerészeti törvényszék titkárává, de csakhamar visszatért Angliába. Becses művei az Irish melodies (1813—34), melyeket Stevenson irországi dallamaihoz írt, meg a National melodies (1815) és a Sacred songs (1816); mindezekből többet lefordított *Szász* Károly (M. T. költeményeiből, Pest 1853). Legnagyobb alkotása: Lalla Rookh, tündéries költői beszély, 1817. jelent meg; *Lőrinczi Lehr* Zsigmond fordította magyarra (Budapest 1884). M. ezután beutazta Francia- és Olaszországot, majd visszavonult Sloperton Cottageba; itt írta többi költői műveit, köztük: The loves of the Angels (1823), melynek szépségei a Lalla Rookhéval vetekednek; továbbá a The Epicurean c. regényt (1827). 1824-ben Memoirs of Captain Rock c. könyvében megrajzolta a korabeli Irország viszonyait; egyéb művei: Life of Lord Edward Fitzgerald (London 1831) és Travels of an Irish gentleman in search of religion (magyar fordítása: Egy irlandi utazása az igaz vallás felkeresése végett, Nagyvárad 1836); továbbá History of Ireland (1835) stb. 1821-ben kiadta Sheridan műveit s 1825. megírta a nagy költő és államférfiú életrajzát; Letters and journals of Lord Byron c. műve azonban nem kárpótol azért, hogy Byron reábizott kézirataínak megsemmisítésébe beleegyezett. M. hátrahagyott iratait (8 köt., London 1853—56) Lord John Russell rendezte sajtó alá; összegyüjtött művei 10 kötetben (u. o. 1840—43) jelentek meg. V. ö. *Symington,* Th. M. (London 1880); S. *Gwynn,* Thomas M. (London 1905).

Moore-féle fény, l. *Elektromos világítás.*

Moor-föld (ném. *Moor* a. m. *láp),* németes neve a *lápföldnek* (l. *Földek).*

Moor-fürdő, németes neve a *lápfürdőnek* (l. o.).

Moorsom-tonna, l. *Hajóköbözés.*

Moorva (*moorva-rost, murva, afrikai kender, Sanseviera-rost,* növ.), több, nagyobb számban Afrikában, kisebb számban Indiában termő *Sanseviera*-fajnak egész 2 m. hosszú leveleiből nyert rost, mely nagy szilárdsága és hossza miatt régóta kötelek készítésére szolgál, de szövésre nem alkalmas. A legismertebb fajok a *S. zeylanica* és *Roxburghii* Indiában, a *S. longiflora* és *guineensis* Afrikában. Mindkét helyen most úgy a vadon termő, mint a kultivált növényeket nagyban használják. A *S. zeylanica* fajt Indiában papirgyártásra is sikeresen alkalmazzák.

Moos, *Salomon,* német fülorvos, szül. Randeggben (Baden nagyhercegség) 1831 júl. 15., megh. Heidelbergben 1895 júl. 15. 1866 óta tanár volt a heidelbergi egyetemen, 1875-től kezdve csak a fülgyógyászatot adta elő. Az ő kezdeményezésére alapították Heidelbergben a fülgyógyászati klinikát és poliklinikát. Egyike volt az újabb kor legkiválóbb fülorvosainak. Főbb művei: Klinik d. Ohrenkrankheiten (1866); Anatomie u. Physiologie d. Eustachischen Röhre (1875); Meningitis cerebrospinalis epidemica (1881). Knapp (New-York) társaságában alapította az Archiv f. Augen- u. Ohrenheilkunde c. szaklapot, mely a 8. kötetétől kezdve Zeitschr. f. Ohrenheilkunde címen jelent meg. Számtalan kisebb dolgozatában főleg a fülgennyedéseknek összefüggését az agyvelővel, a háromágú ideg neuralgiájával tárgyalja, továbbá a kanyaró és vörheny utáni fülgennyedéseket.

Moph, *Memfisz* (l. o.) bibliai neve.

Mopla, nép, l. *Mappila.*

Mopsos, mitikus görög jós, Apollon jósisten fia, kit Kilikiában héroszként tiszteltek. A kilikiai Mallos városában fennállott jóshely, melyben a hívők álmukban feleletet kaptak kérdéseikre, benne tisztelte alapítóját. Azt is regélték róla,

hogy a másik híres mitikus jóst, Kalchast (l. o.) jóslási versenyben legyőzte.

Mopsz, *mopszli* v. *fitosorrú kutya (Canis familiaris molossus fricator;* l. a *Kutyák* cikk III. képm.: 8. ábra), zömök, apró kutyafajta. Feje gömbölyű; szemei sötétek, nagyok, rendesen aggódó kifejezésüek; fülei vékonyak, kicsinyek, bársonysimák és feketék; nyelve rövid, vastag, szögletes; arcorra rövid, tompa, szögletes és fekete; arca fekete, homlokán nagy, mély redőkkel; nyaka rövid, vastag, húsos és a bőr lötyög rajta; farkát szorosan fölkunkorítja; szőre finom, fényes, de nem erős, sem gyapjas; színe ezüst- vagy sárgásszürke; hátán a nyakcsigolyától a farktövig erős fekete vonás van.

Mopti, város Francia-Nyugat-Afrikában, 10,000 lak. Fontos kereskedelmi középpont.

Moq. T. v. *Moq. Tand.*, természetrajzi nevek után *Moquin Tandon* (l. o.) nevének rövidítése.

Moquegua (ejtsd: mokegva), tengerparti departamento Peruban, területe 14,375 km², 42,694 lak. Fővárosa M., a Tampaballa völgyben, 5000 lak., 110 km. hosszú vasút köti össze Ilo kikötővárossal.

Moquettes (franc., ejtsd: mokett), bársonyszerű felülettel ellátott színes bútorszövet. Az alapszövet láncfonala kender- vagy lenfonal, avagy erős pamutcérna, a bolyhozó láncfonalak mohair v. fésűsgyapjúfonalak.

Moqui *(moki)*, indiánus néptörzs, l. *Pueblo-indiánusok.*

Moquin Tandon (ejtsd: mokeñ–), *Alfred*, francia zoológus, szül. Montpellierben 1804 máj. 7., megh. Párisban 1863 ápr. 15. A párisi egyetemen volt tanár. Botanikával is foglalkozott. Főbb művei: Eléments de tératologie végétale (1840); Chenopodearum monographica enumeratio (1840; németül Berlin 1842); Monographie de la famille des Hirudinées (2. kiad. 1846); Histoire naturelle des mollusques terrestres et fluviatiles de France (1855, 2 köt.); Éléments de zoologie médicale (1859); Éléments de botanique médicale (1861).

Mor *(Moor, Moro), Antonis*, németalföldi festő, szül. Utrechtben 1519 kör., megh. 1576—78 közt. Jan van Scorelnek volt tanítványa, 1547. az antwerpeni festőcéh tagja lett, 1550. Rómában tartózkodott, majd mint II. Fülöp spanyol király udvari festője dolgozott Madridban és Londonban. M. arcképeinek hosszú sora, a németalföldi festészet nemzeti fejlődéséhez csatlakozva, majd Tiziano erős befolyása alatt a műfaj további fejlődésére nézve nagy jelentőségű. Nevezetesek: Mária angol királynő (Madrid, Prado-muzeum; tanulmány hozzá a budapesti Szépműv. Muzeumban); Alessandro Farnese 12 éves korában (Parma, képtár); Sir Thomas Gresham (Szentpétervár, Eremitage); Parmai Margit és Granvella biboros (Bécs, udv. muzeum); Goltzius Hubert (brüsszeli muzeum); Johannes Gallus és felesége (kasseli képtár); II. Fülöp (Budapest, Szépműv. Muzeum); a San Jago di Compostella-rend lovagja (u. o.); saját képmásai (Althorp House, Firenze, Uffizi képtár) stb. — V. ö. *Hymans*, Antonio Moro (Bruxelles 1910).

Mór és *moriszkók*, l. *Mórok.*

Mór *(Moór)*, nagyk. Fejér vm. M.-i j.-ban, (1910) 1328 házzal és 10,654 lak. (közte 4930 magyar és 5701 német), a járási szolgabirói hivatal, járásbiróság, kir. közjegyzőség és adóhivatal székhelye, van kapucinus-kolostora, takarékpénztára, áll. polg. fiú- és leányiskolája, alsófokú ipariskolája, lovassági kaszárnyája, többféle egyesülete, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. Terjedelmes határában sok jó bor terem. 1848 dec. 30. heves csata volt itt Perczel honvédjei és a császáriak között, akik a városbeliek segítségével visszaszorították a magyar sereget. 1874-ben az e csatában elesettek emlékére emlékoszlopot emeltek. V. ö. *Görgei* I., A M.-i csata (Pest 1867).

Mór, szentek és püspökök, l. *Maurus.*

Mora (lat.) a m. késedelem (l. o.).

Mora (gör.), a spártai sereg egy hatodrészének a neve a Kr. e. V. sz.-ban. Egy ily M. átlag 400 emberből állott és alosztályai voltak: 2 lochosz, egy lochoszban 4 pentekosztisz, egy pentekosztiszban 2 enomotia.

Móra, 1. *Ferenc*, író, szül. Kiskunfélegyházán 1879 júl. 19. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte s egy évig segédtanár volt Felsőlövőn. 1902-ben a Szegedi Napló munkatársa, 1913. főszerkesztője lett. 1904 óta a szegedi városi könyvtár és muzeum őre s behatóbban foglalkozik zoológiával és ősrégészettel. A Petőfi-társaság 1915. tagjai közé választotta; titkára a szegedi Dugonics-társaságnak. Publicisztikai működésén kívül mint lirikus és a gyermekirodalom művelője tünt ki. Önállóan megjelent verses kötetei: *Az aranyszőrű bárány* (1902); *Szegénysoron* (1905). Ifjusági regényei: *Öreg diófák alatt* (1906); *Falun, városon* (1907); *Rab ember fiai* (1909, 4. kiad. 1912); *Mindenki Jánoskája* (1911); *Csilicsali Csalavári Csalavér* (1912); *Filkó, meg én* (1915).

2. *M. István*, író, szül. Kiskunfélegyházán 1864 okt. 24. Félegyházán és Kecskeméten tanult, majd tanítói oklevelet szerezve előbb vidéken, 1895 óta a fővárosban működött, 1899 óta mint polgári iskolai tanár. Versei Szegeden fölkeltették Pósa Lajos figyelmét s tőle buzdítva, hivatalos gondjai mellett szívesen irogatott fővárosi és vidéki lapokba. Fiatal leányok számára írt színdarabjain kívül három kötete jelent meg önállóan: *Földszint* (versek, 1894); *Atyámfiai* (novellák, 1896); *Jeles napok* (etnográfiai tanulmány, 1913).

Moraceae (növ.), l. *Eperfafélék.*

Moracsa, Montenegro legnagyobb folyója, Podgoricánál veszi föl a Zetát, ennek torkolatától kezdve kisebb hajók járhatnak rajta. Zsablyak alatt ömlik a Szkutari-tóba, amelynek lefolyása, a Bojana, az Adriai-tengerbe ömlik.

Moradabad, l. *Muradabad.*

Moraes, *Francisco de*, portugál regényíró, szül. 1520 körül, megh. Evorában 1572. Híres lovagregényét, a Palmeirim de Inglaterra-t sokáig spanyol fordításnak tartották; utolsó kiadása 1852. jelent meg. V. ö. *M. de Vasconcellos*, Versuch über den Ritterroman Palm. de Ingl. (Halle 1883); *Purser*, Palm. of England (London 1904).

Moraes Barros, *Prudente*, a Braziliai Egyesült-Államok harmadik elnöke (1894—98), szül. Ituban (São Paulo) 1841., megh. Piracicában 1902 dec. 3. Mint ügyvéd működött São Paulóban, 1866 óta tagja volt a törvényhozásnak s kezdettől fogva

a köztársasági párthoz tartozott. A császárság bukása után 1890. az alkotmányt elkészítő kongreszszusnak elnöke lett Az első elnökválasztáson 1891. *Fonseca* tábornaggyal szemben kisebbségben maradt. Ezután a szövetségi szenátus elnöke volt, majd 1894. a köztársaság elnökének választották. Négy évi kormánya alatt helyreállította a sok forradalommal küzdő ifjú köztársaság belső békéjét.

Mora-fa, l. *Dimorphandra.*

Mórágy, nagyk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1910) 2192 német lak., vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal.

Mórahalom, Szegedhez tartozó népes puszta Csongrád vm.-ben, (1910) 2691 magyar lak.; u. p. Szeged, u. t. Horgos.

Moraht, *Ernst*, német katonai író, szül. Hamburgban 1859 szept. 15. Tanulmányai végeztével 1879. a porosz hadseregbe lépett. Katonai szolgálatát a hildesheimi 79. gyalogezrednél kezdte meg. Közben nyelvtanulmányokkal és hadtörténelemmel foglalkozott. Több éven át működött a katonai közigazgatásnál, majd Hindenburg hadtesténél Magdeburgban teljesített szolgálatot. 1906-ban őrnagyi ranggal nyugalomba vonult; 1912. a Berliner Tageblatt katonai munkatársa lett. Az 1914—15. évi háború folyamán bejárta a harctereket Belgiumban, Franciaországban, a Kárpátokban stb. és tapasztalatairól számos felolvasást tartott, így Budapesten is. A háborúról írt szakcikkei, valamint előadásai általános elismerésre találtak. Főbb művei: Geschichte des Feldzuges 1812. (Hamburg 1912); Unser gemeinsamer Krieg (Frankfurt a. M. 1915); Der Kampf im Osten von der Ostseeküste bis zu den Dardanellen (Dachau 1915).

Morál (a latin *mores*-től) a. m. erkölcstan, továbbá erkölcs, erkölcsi tanulság.

Morales (ejtsd: —esz), 1. *Cristobal*, spanyol zeneszerző, a XVI. sz. legkiválóbb komponistáinak egyike, szül. Sevillában 1512 jan. 2., megh. Malagában 1553 jún. 14. 1540. pápai kamaraénekes lett Rómában. Számos egyházi zeneműve jelent meg.

2. *M., Luis de*, spanyol festő, szül. Badajozban 1509 (?), megh. u. o. 1586. Többnyire Sevillában és Madridban élt. A németalföldi festészet hatása alatt festette mély, többnyire fájdalmas érzéstől áthatott képeit. Kortársai *el Divino*-nak nevezték el. Művei: Krisztus keresztvitele, Madonna a madárral, Joachim és Anna találkozása (Badajoz, plébánia-templom); Krisztus körülmetéltetése, Ecce homo, A fájdalmas anya (madridi muzeum); Krisztus, Boldogasszony a magányban (toledói muzeum); Krisztus az oszlopnál (Madrid, San Isidro el Real-templom).

Morálfilozófia, l. *Erkölcstan.*

Moral insanity (ang., ejtsd: morel inszenniti, lat. *insania moralis*, erkölcsi elmezavar) néven régebben olyan elmebajt neveztek, ahol az értelem lényegtelen elváltozása mellett főkép érzelembeli és etikai rendellenességek tűntek fel s az ilyen beteg a társadalmi renddel folytonos összeütközésbe került. Ma már nem tartjuk külön betegségnek, hanem tudjuk, hogy ez különféle elmebaj egyik tünetcsoportja.

Moralista, aki az erkölcstannal foglalkozik, de nem szükségkép filozófiai rendszerességgel, hanem aki az emberi élet erkölcsi jelenségeit megfigyeli (Montaigne, Larochefoucauld, Vauvenargues, az ókorban «a hét görög bölcs» stb.), v. erkölcsiséget prédikál, moralizálja az embereket. M.-áknak nevezik Amerikában az «erkölcsi kultura szövetségé»-nek tagjait, melyet *Adler* és *Salter* alapított. Alapelveiket Salter munkája: Die Religion der Moral fejtegeti s abban tetőznek, hogy az igaz vallást nem az Isten hitébe, hanem az erkölcsi eszmék s azok kötelező hatalmának elismerésébe helyezik.

Moralitások (franc. *moralités*, ang. *moralities*), középkori vallásos irányú allegórikus szinművek. Főtárgyuk a jó és rossz ösztönök, az erények és bűnök allegorikus alakjainak küzdelme a különböző jellemű emberek (l'Homme juste, l'Homme mondain, stb.) lelkéért. A XV. sz.-ban Angolországban és Skóciában nagyon kedveltek voltak s csak Cromwell ideje óta tűnnek el. Németországban a XV. sz.-tól fogva az iskolai dráma lépett a M. helyére. Nálunk megkésve csak a XVII. sz.-ban művelték, virágkora a következő századra esik, midőn a M. iskolai szinpadra kerülnek. V. ö. *Petit de Julleville*, Histoire du théâtre français au moyen âge (Paris 1880); *Pollard*, English Miracle Plays, Moralities and Interludes (London 1904, 4. kiad.).

Morálstatisztika (*erkölcs-statisztika*), a statisztikának az a része, amely az embereknek erkölcsi megítélés alá eső cselekedeteivel, a társadalmi életnek erkölcsi színezetű jelenségeivel s általában a közerkölcsiség állapotával foglalkozik. Amennyiben az emberi társadalomnak erkölcsileg minősíthető cselekményei mind pontosan lemérhetők, följegyezhetők, s azoknak indítóokaikkal való összefüggései teljesen földeríthetők volnának, a M. számszerű adatai hű képét nyujtanák az emberiség erkölcsi életének; minthogy azonban az emberi cselekedeteknek igazi indítóokai, éppen a lelkiek, rendesen elrejtve maradnak, ezért a M. az emberi cselekményeknek s a társadalmi életjelenségeknek erkölcsi minőségét inkább csak bizonyos külső, tárgyi ismertetőjelekből képes észlelni. A M. voltaképeni tárgya az erkölcsi életnek általában minden jelensége, amelyet külső megnyilvánulásában az észlelés körébe vonni lehet; tehát a M.-nak nemcsak az erkölcsileg rossz, hanem az erkölcsileg jó emberi cselekedeteket is vizsgálnia kellene; de mivel az erkölcsileg jó cselekedeteknek statisztikai észlelése csak ritkán lehetséges, mert kevésbbé jut nyilvánosságra, ezért a M. túlnyomó részben az erkölcsileg rossznak minősülő cselekmények és társadalmi állapotok vizsgálatával foglalkozik.

Az erkölcsileg jónak és rossznak fogalma természetesen nem állandó, mindazonáltal vannak bizonyos erkölcsi megítélés alá eső cselekmények, amelyek általánosságban és az egyes korok erkölcsi értékítéleteinek esetleges eltérései mellett is a M.-i vizsgálódásoknak rendszerinti tárgyául szolgálnak. A M. tárgykörébe tartoznak ehhez képest különösebben az elválások, a törvénytelen születések statisztikája, a venerikus és az alkohol élvezése okozta betegségekben elhunytak kimutatásai, a prostitució és az öngyilkosságok

adatai, de főleg a *bűnügyi statisztika* (kriminálstatisztika).

Az *elválások statisztikája,* ha az egyes államokban évenkint felbontás alá kerülő házasságok számát hosszabb időre visszamenőleg egybevetjük, azt mutatja, hogy az elválások számszerű összege mindenütt emelkedőben van. Igy pl. Magyarországon a házassági kötelék végleg megszünt 1908-ban 6205, 1909-ben 6339, 1910-ben 6912, 1911-ben 7428, 1912-ben 8187 esetben és csak újabban 1913-ban észlelhető némi csökkenés, amikor a házassági kötelék végleg 7842 esetben szünt meg. Ugyanilyen emelkedő irányzatot tüntet fel az elválások száma Németországban is. A házasságkötésekhez viszonyítva legkedvezőtlenebb az arányszám Svájcban, ahol a megkötött házasságok egyötödét bontják fel, míg Németországban és Franciaországban átlag az egytizedét. Igen érdekesek azok az adatok, amelyek az érvénytelenné nyilvánított és felbontott házasságok tartamára vonatkoznak. Megállapítható ezekből, hogy pl. Magyarországon a legtöbb esetben a házasság második évében adják be a válókeresetet; a későbbi években fokozatosan csökken a válóperek száma. Hazánkban a felbontott házasságokban szereplő férjek között aránylag kevesebb az őstermeléssel foglalkozó, mint a házasságra lépők között; más foglalkozásuak ellenben (főleg a közszolgálatban állók és a szabad foglalkozást űző egyének) általában sűrűbben szerepelnek az elvált férjek sorában, mint a házasságra lépők között; nemzetiség szerint téve összehasonlításokat, aránylag legtöbben válnak el a magyarok és oláhok közül, legkevesebben pedig a tótok és rutének közül; vallás szerint leggyakoribb az elválás a reformátusok és a görögkeletiek közt, legritkább pedig a latin és görög szertartású katolikusok között. A Magyarországon 1913. felbontott házasságoknak több mint fele gyermektelen volt; valószinüleg azért, mert számos esetben a terméketlenség idézi elő a házassági kötelék meglazulását, ellenben a növekvő gyermekszámmal a gyermekek jövőjéről való gondoskodás visszatartja a szülőket az elválástól.

Az *öngyilkosságok statisztikája* az utóbbi időkben szintén magasabb arányszámokat tüntet fel; Magyarországon öngyilkossá lett átlag az 1901—1905-ik években 3310, az 1906—1910-ik években 3554, 1912-ben 3833 és 1913-ban 4000 ember. Nem lehet kétséges, hogy ennek oka részben a gazdasági viszonyok súlyosbodásában keresendő. Az öngyilkosságok számának alakulására befolyással van a foglalkozás is és általában azt mondhatni, hogy agrárállamokban az öngyilkosság ritkább, mint az ipari foglalkozást űző országokban; ugyanígy több öngyilkosság fordul elő a nagy városokban, mint a vidéken. Ami az egyes életkorokat illeti, a kor emelkedésével gyakoribb az öngyilkosság.

A *bűnügyi statisztikának* legújabb nagyszabású föllendülése szorosan összefügg a büntetőjogtudomány teljes átalakulásával (l. *Bűnügyi statisztika*).

Moran (ejtsd: morren), *Thomas,* északamerikai festő, szül. Boltonban 1837 jan. 12. Többnyire a Yellowstone vidékét ábrázoló tájképei Turner és a régi hollandi mesterek hatását árulják el. A tájakon kívül alakos képeket is fest és számos illusztrációt készített különböző történeti és földrajzi művek számára. Thomas M. két fivére, *Edward M.* (1829—1901) és *Peter M.* (szül. 1842.) szintén a festői pályán tünt ki.

Morando (másk. *Cavazzola), Paolo,* a veronai iskolához tartozó olasz festő, szül. Veronában 1486., megh. u. o. 1522. Domenico Morone tanítványa, majd Caroto, Giolfino, Montagna és Rafael hat művészi fejlődésére. Egész működése szülővárosára esik, melynek festészete benne éri el tetőfokát. Fő művei: az Angyali üdvözletet és Krisztus megkeresztceltetését ábrázoló korai falfestményei a Ss. Nazzaro e Celso-templomban, a S. Bernardino számára készült s a veronai Museo Civicoban látható képei és férfi-arcképe a drezdai kir. képtárban.

Morano Calabro (az ókori *Muranum),* város Cosenza olasz tartományban, a meredek falu Coscile lábánál, (1911) 5743 lak., selyemszövéssel, bortermeléssel, egy normann erősség romjaival.

Moratalla (ejtsd: —tallya), város Murcia spanyol tartományban a Benamor mellett, (1911) 12,820 lak.; szénbánya, szövőipar, bor- és olajtermelés.

Moratin, 1. *Leandro Fernández de,* spanyol költő, *M. 2.* fia, szül. Madridban 1760 márc. 10., megh. Párisban 1828 jún. 21. 1790-ben írta: El viejo y la niña, 1792. La comedia nueva c. vígjátékait, melyekben az akkori szinpadot teszi nevetségessé. El baron (1803) és La mojigata (1804) c. vígjátékai csak Molière-utánzatok, ellenben El sí de las niñas (1806) maradandó becsű. Munkáit az akadémia adta ki (6 köt. 1830—31); Obras póstumas (3 köt.) 1867. jelentek meg.

2. *M., Nicolas Fernández de,* spanyol költő, szül. Madridban 1737 júl. 20., megh. u. o. 1780 máj. 11. Több francia módra készült szomorú- és vígjátékot (La petimetra, 1762; Lucrecia, 1763; Hermesinda, 1770; Guzmán el bueno, 1777, stb.) írt; 1765. írt egy tanító költeményt a vadászatról (La Diana, o arte de la caza); összes művei a Biblioteca de autores españoles (Madrid 1848) 2. kötetében jelentek meg.

Moratorium v. *Litterae dilatoriae, respirationis, securitatis, indultum* (lat.), az adósnak a törvény által engedélyezett fizetési halasztás. Különösen olyan esetekben, amikor nagyobb területre kiterjedő elemi csapás v. háború ennek a területnek a lakóit egy időre a fizetésre képtelenné teszi. Lehet különös v. általános a szerint, amint egyesek, v. az adósok v. követelések egész osztályára szól. Általános M. engedélyezésére gazdaságpolitikai tekintetek indíthatják a törvényhozót. Gyakran egy egész osztálynak anyagi megmentéséről lehet szó, amidőn a hitelezőkön kétségtelenül ejtett magánjogi sérelem másodrendű jelentőséggel bir.

Az egyes esetekben való M.-adás jogát a római császárok gyakorolták (moratoria praescriptio) s ezt az intézményt a német közönséges jog (pandektajog) is átvette. Ez a fejedelmi intézkedésen alapuló M. egészen a XIX. sz.-ig fennállt s a fejedelmek ezt a kegyelmi jogot rendszerint ú. n. litterae quinquennales útján gyakorolták (öt esz-

tendőre adott halasztás). A fejedelmi halasztási joggal szemben a XVIII. sz.-ban kifejlődött a birói halasztási jog rendszere, először a porosz Gerichtsordnungban, utóbb a francia Code Civil-ben (délai de grâce); ez utóbbi a váltókra és más forgatható papirokra nem vonatkozott s azért az 1870—71. évi francia-német háborúban a francia törvényhozás ezekre nézve külön M.-ot rendelt. — Az 1912. évi balkáni háború vezetett először a M. jogának rendszeres kiépítésére (szerb, bolgár, görög, montenegrói M.). Az 1914. évben kitört világháború folyamán nemcsak valamennyi hadviselő állam állapított meg M.-okat (a Németbirodalom kivételével, mely a háború idejére a birói halasztás intézményét hozta be), hanem a legtöbb semleges európai állam is, sőt ezenfelül a tengerentúli államok egy része, különösen a külföldre teljesítendő fizetések tekintetében. Ezeket az összes M.-i intézkedéseket a berlini kereskedelmi kamara gyüjteményes vállalatban bocsátja közre. — *Magyarországon* a M. nem rendes jogintézmény. Az 1848: XV. t.-c. a jobbágyi szolgálmányok megszüntetésével károsított földesuraknak adott M.-t adósságaik fizetésére, mely 1859 jún. 1-ig állott fenn. M.-szerű intézkedést tartalmazott az 1868. évi XXXI. t.-c. is bizonyos kölcsöntartozások felmondása tekintetében, úgyszintén a szegedi árvíz alkalmával 1879. kibocsátott igazságügyminiszteri rendelet. A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912: LXIII. t.-c. 16. §-a módot adott a kormánynak M. engedésére (v. ö. 1914. évi L. t.-c. 14. §.) s a minisztérium e felhatalmazással élve, mind az anyagi jog, mind (az igazságügyminiszter) az eljárási jog terén több M.-os rendeletet bocsátott ki.

Moratti, *Carlo*, olasz festő, l. *Maratta*.

Morava, 1. a Duna szerbiai, jobboldali mellékfolyója, keletkezik a *Szerb-* és *Bolgár-M.* egyesüléséből. A Bolgár-M. a Kara-dagh lejtőin fakad, Vladicsnál a Dzep nevű 42 km. hosszú szűk hegyszorosba lép, majd kijut a leskováci síkságra, itt egyesül a Jablanicával és a Nisavával, s azután Sztolacnál a Szerb-M.-val egyesül. Hossza 261 km. A Szerb-M. a Moravicai-hegyekből ered Szerbiában. 200 km. hosszú, mellékfolyója az Ibar. Az egyesült M. fölveszi még a Lugomirt és Reszavát s deltával (50 km. hosszú és 15 km. széles) torkollik. Az egyesült M. hossza 159 km., jobboldali deltaága, a Reszavcsina a középsővel, a M.-val egyesül, s ez Pozsarevácnál torkollik, míg a delta baloldali ága, a Jeszava, Szemendriánál. A M. völgyében fontos vasútvonal visz Konstantinápoly felé. — 2. *M.*, folyó, l. *Morva*.

Moraván, kisk. Nyitra vm. pöstyéni j.-ban, (1910) 864 tót lak., várkastéllyal, határában nagy erdőségek vannak; postahivatal; u. t. Pöstyén.

Moravcsik, 1. *Ernő Emil*, orvostanár, szül. Béren (Nógrád) 1858 márc. 16. 1881-ben nyerte el oklevelét Eleinte a budapesti egyetemi gyógyszertani tanszéknél mint tanársegéd, később a fővárosi Szt. Rókus-kórház bőr- és bujakórtani, majd a szülészeti és nőgyógyászati osztályán mint segédorvos működött. 1883—89 szept. végéig az egyetemi elmekórtani tanszéknél mint tanársegéd volt alkalmazva. 1887-ben az elmekór- és gyógytan magántanára s a budapesti királyi törvényszék elmeorvos-szakértője lett. 1895-ben a letartóztatottak és elítéltek megfigyelőosztályának vezetőjévé nevezték ki. 1892-ben a Brüsszelben tartott nemzetközi bűnügyi embertani kongresszus tiszteletbeli elnökévé választották. 1902-ben Laufenauer tanár halála után az elmekór- és gyógytan nyilvános rendes tanárává nevezték ki és átvette a Szent János-közkórház elmebeteg-megfigyelő osztályának vezetését. Utasításai szerint épült 1906—08-ig az egyetemi elme- és idegkórtani klinika, amelynek M. az igazgatója. 1905-ben az udvari tanácsosi címet kapta. Az igazságügyi orvosi tanácsnak fennállása óta tagja, 1913. óta elnöke; rendes tagja az orsz. közegészségügyi tanácsnak, a törvényszéki orvosi vizsgálóbizottságnak. Alelnöke a nemzetközi büntetőjogi egyesület magyar csoportjának. M. nagy irodalmi munkásságot fejtett ki, különösen becses szolgálatot tett fordításaival és tankönyveivel. Lefordította *Krafft-Ebing* és *Charcot* tankönyveit és előadásait. *Gyakorlati elmekórtan* és az *Idegbetegségek gyógyítása* című tankönyvei több kiadást értek.

2. *M. Géza*, író és pedagógus, *M. 1.* testvérbátyja, szül. 1855 júl. 28. Béren (Nógrád vm.) Előbb középiskolai tanár volt, 1899. az Országos Zeneakadémia tanára és titkára lett. Nevezetesebb munkái: *Paedagogia* (1904); *A magyar történeti dalmű* (1908); *Shakespeare és a zene* (1910); *Költészettan* (1913). *Béri* Géza néven szépirodalmi munkákat is írt, amelyek közül kiemeljük a *Mária* c. dalmű verses szövegét (zenéjét *Szabados* Béla és *Szendy* Árpád szerezte, bemutatta az Operaház 1905).

3. *M. Gyula*, költő, l. *Béri*.

Moravia, Morvaország latin neve.

Moravicza, község, l. *Temesmóra*.

Moravidok, l. *Almoravidák*.

Morawski-Dzierżykraj, *Zdzislaw von*, osztrák politikus, szül. 1859 nov. 4. Genokowóban (Posen). Tanulmányai végeztével osztrák állami szolgálatba lépett s 1893 óta a galiciai minisztériumban volt tisztviselő. 1913-ban osztályfőnök lett s a minisztérium vezetésével bízták meg, 1915 jan. pedig Galicia miniszterévé nevezték ki. Irodalmi téren is működött. Legnevezetesebb Canossáról írt történelmi munkája.

Moray, skót county, l. *Elgin*.

Moray Firth (ejtsd: mörre förth), glaciális eredetű fjordos tengeröböl Skócia ÉK.-i partvidékén. Belső részét a Black Isle nevű félsziget az É.-i Cromarthy- és D.-i Inverness-Firthre osztja, A Kaledóniai-csatorna az Atlanti-oceánnal köti össze.

Morbidezza (ol.) a. m. porhanyós állapot, lágyság, a festészetben a formáknak azt a lágy, a levegőbe olvadó kezelését jelenti, amelynek úttörő mestere Leonardo da Vinci, s legkiválóbb mesterei Correggio, a velenceiek, Velasquez, Rembrandt és számos modern festő.

Morbiditas (a lat. *morbus* [betegség] szótól) a. m. betegeskedés, a betegségek gyakoriságának, tartamának viszonyát feltüntető statisztika. L. *Betegedés*.

Morbihan (ejtsd: morbiañ, keltául: Kis-tenger), 1. az Atlanti-oceán egyik öble Nyugat-Franciaországban, 20 km. hosszú és 12 km. széles, ki-

járatánál 1 km.-re szűkül. A tengertől a Ruis-félsziget zárja el, partja igen szaggatott, történelmi időkben keletkezett sülyedés következtében.

2. *M.*, francia départment Bretagne félsziget D.-i részén az Atlanti-oceán, Loire-Inférieure, Ille-et-Vilaine, Côtes-du-Nord és Finistère között, területe 7093 km², (1911) 578,400 lak. M. járásai: Vannes, Lorient, Ploërmel és Pontivy. Fővárosa: Vannes. V. ö. *Fouquet*, Guide des touristes et des archéologues dans le M. (Vannes 1874).

Morbilli (lat.), l. *Kanyaró.*

Morbleu! (ejtsd: —blő), francia káromkodás: teringettét!

Morbus (lat.) a. m. betegség. *M. Addisonii* a. m. *Addison-betegség* (l. o.); *M. americanus, celticus, Christianorum, gallicus, germanicus, hispanicus, indicus, neapolitanus, polonicus, St. Benno, Columbae, Gobi, Rochii, venereus* a. m. szifilis; *M. anglicanus* a. m. angolbetegség; *M. Basedowi* a. m. Basedow-betegség; *M. Brightii* a. m. Bright-kór (l. *Vesebetegségek); M. burdigalensis, canadensis, dithmarsicus, illyricus, scoticus,* a harmadlagos szifilis különös alakjai; *M. cerealis* az ergotizmus krónikus alakja (l. *Anyarozs); M. coeruleus* a. m. kékkórság (l. *Cianózis); M. daemonicus, divinus, sacer* a. m. nyavalyatörés (epilepszia); *M. hungaricus* a foltos v. kiütéses tifusz; *M. maculosus Werlhofii:* Werlhof-féle betegség; *M. phoenicicus, St. Maevii, St. Lazari* a. m. bélpoklosság; *M. miliaris* a. m. angol izzadás; *M. nauticus* a. m. tengeri betegség; *M. regius* a. m. sárgaság.

Morchella *Dill.* (növ.), l. *Kucsmagombaférék.*

Morchenstern *(Smržovka),* város Gablonz csehországi kerületi kapitányságban, (1910) 8145 lak., jelentékeny üveg-, üveggyöngykészítéssel, továbbá pamutfonással és üvegcsiszolással.

Mordály, titkos, könnyen eldugható fegyver: hegyes tőr, titkos lőfegyver, zsebpisztoly, gyilok.

Mordant (franc., ejtsd: mordañ) a. m. pác. Textilanyagok festésénél és színnyomásnál használnak M.-okat.

Mordella (állat), l. *Tüskésbogár.*

Mordent (zene), l. *Díszítés.*

Mordentia (állat), a rágószájrészű rovarok összefoglaló neve. Ide tartoznak: az Ősrovarok *(Archiptera),* Egyenesszárnyúak *(Orthoptera),* Recésszárnyúak *(Neuroptera),* Bogarak *(Coleoptera)* és Legyezőszárnyúak *(Strepsiptera).*

Mordvinok *(mordvaiak,* oroszul *mordva),* finnugor néptörzs, mely a Volga középső folyása melletti országokban lakik, K.-re egészen az Ural-hegység déli lejtőjéig, Ny.-ra egészen a Moksa vizéig. Számuk a XIX. sz. végén alig haladta túl az egy milliót. A M. nagy része a szimbirszki, nizsnijnovgorodi, szaratovi, tambovi, penzai és szamarai kormányzóságra jut. A M. erősen összeolvadtak az oroszokkal, sőt nagy részben már saját nyelvüket is elfelejtették. Erős testalkatúak, többnyire szőke hajzatuk, kék v. szürke szemük van. Testük középmagasságú, arcuk lapos, széles, pofacsontjaik és álluk kissé kiálló. Többnyire piros himzésű fehér ruhát viselnek; főfoglalkozásuk a földmívelés. Sajátságos jelenség, hogy a nők náluk 30 éves koruk előtt nem mennek férjhez. A M. három törzsre oszlanak: a *moksákra,* a Moksa folyó mellett; az *erzákra,* akik valószínűleg azonosak a régi írók által emlegetett aorzokkal, és a *karatajekre,* akik már csak a szimbirszki kormányzóság szengilheji kerületében és a kazáni kormányzóság tetjusi kerületében élnek. Ezek közül a tetjusi kerületben lakók moszlimok s szokásban és nyelvben tatárokká váltak, a többiek a görög kat. vallás hívei. A mordvin nyelv az ural-altáji nyelvtörzs finn-ugor ágához tartozik (l. *Finn-ugor nyelvek).* A M. a Volga jobbpartján, Nagy-Bolgárország DNy.-i részében a VI—XIII. sz.-ban tömegesen laktak. A XIII. sz.-beli Julián magyar barát szerint, ki a Volgán 15 nap alatt járta be földjüket, pogányok és ellenségeikkel szemben igen kegyetlenek. V. ö J. *Smirnov,* Les Mordves (Paris 1898); *Heikel,* Trachten u. Muster der M. (Helsingfors 1897); *Wiedemann,* Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache (Szent-Pétervár 1865); *Ahlquist,* Mordwinische Grammatik mit Texten und Wörterverzeichnis (Szent-Pétervár 1861); *Budenz* József, Mordvin nyelvtan (a Nyelvtud. Közl. 13. kötetében); *Paasonen,* Mordwinische Lautlehre (Helsingfors 1903).

More (ejtsd: mór), 1. *Hannah,* angol regényírónő, szül. Stapletonban 1745 febr. 2., megh. Cliftonban 1833 dec. 7. Tizennyolc éves korában egy pásztori játékkal (The search after happiness) lépett föl, melyet tetszéssel fogadtak; ezt több drámai kisérlete követte, majd erkölcsi irányregényeket írt. Legismertebb ilyen regénye: Coelebs in search of a wife (London 1809). Műveinek válogatott kiadása Londonban (11 köt., 1830) jelent meg.

2. *M., Henry,* angol filozófus, szül. 1614., megh. 1687., mint a filozófia és teológia tanára Cambridgeben. 1674-ben jelent meg befejezetlen főműve: *Enchiridion metaphysicum,* mely panteisztikus miszticizmust hirdet. A tér szerinte anyagtalan szubstancia, mely Isten és a világlélek közt közvetítő szerepet visz. Hatással volt Newtonra, ki a tért mint az istenség sensorium commune-ját definiálja. Ő említi először a tér negyedik dimenzióját. V. ö. R. *Zimmermann,* Henry M. und die vierte Dimension des Raums (1881).

3. *M., Thomas, sir* (lat. *Morus),* angol államférfiú és humanista, szül. Londonban 1478 febr. 7., megh. u. o. 1535 júl. 6. Mint londoni sheriff 1503. VII. Henrik önkényes adórendeletei ellen erélyesen tiltakozott. Ezért a király haragja elől Franciaországba kellett menekülnie. VIII. Henrik alatt visszatért Angliába, s az ifjú király kegyeit megnyerve, 1518. a titkos tanács tagja és kincstartó lett. Wolsey bíbornok-kancellárral együtt M. volt a király legbefolyásosabb tanácsadója. Wolsey bukása után 1529. őt nevezte ki VIII. Henrik kancellárrá. De csakhamar meghasonlott urával, mert nem értett egyet annak válási szándékával. Ezért 1532. lemondott méltóságáról és falusi birtokára vonult. De VIII. Henrik 1534. azt követelte tőle, hogy esküvel ismerje el első házasságának (Aragoniai Katalinnal) érvénytelenségét s az ő egyházi fenhatóságát. Mikor M. ezt megtagadta, a Towerbe hurcolták, hol a király parancsára mint felségsértőt halálra ítélték és lefejezték. Leghíresebb műve

a latin nyelven írt államregény: *Utopia* (De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia), mely 1518. jelent meg. (Magyarra ford. *Kelen* Ferenc: Utopia, Budapest 1910). Ebben Platon nyomán a tökéletes állam képét rajzolja, melyben szabadság és igazságosság uralkodik. (L. *Államregény)*. Az Utopia első kiadásának hasonmását *Lupton* adta ki (London 1895). V. ö. *Bridgett,* Life and writings of sir Thomas M. (London 1891, 2. kiad.); *Louis,* Thomas Morus und seine Utopia (Berlin 1895); *Nisard,* Tanulmányok a renaissance és reformáció korából (ford. *Vajda* János, Akad. Könyvk. Váll., 1875).

Móré-*család (csulai és dadai).* Magyar nemesi család, mely a XV. és XVI. sz.-ban szerepelt. Nevezetesebb tagjai: *M. György,* 1492. szörényi bán; 1505. Nándorfehérvár parancsnoka. — Fia, *M. László* első ízben az 1514-iki pórlázadás alkalmával tünt ki. Részt vett a mohácsi csatában és azután mint I. Ferdinánd király párthíve rablásai és garázdálkodásai által lett hírhedtté. Kiostromolták Palotából, mire megszökött, de elfogatott. 1537-ben huszárjaival Eszék vidékét pusztította; 1543. pedig a törökök elől, miután a Pozsony vmegyében levő Vöröskő várát Thurzó Eleknek eladta, a mátraalji Nána várába menekült. A törökök innen is kizaklatták és mint foglyot gyermekeivel együtt Konstantinápolyba vitték s ott is halt meg. — *M. Péter* 1494. követ a portánál. — *M. Fülöp* 1519 egri nagyprépost, majd II. Lajos követe Velencében s 1524. pécsi püspök; a mohácsi csatában esett el. Várhely (Sarmisegethusa) szomszédságában nevelkedvén, kedvvel gyüjtötte annak római feliratos emlékeit s egy másolatgyüjteménye maradt 1521-ből. — *M. János* 1549. Salm által mint Balassa Menyhért párthíve Léván elfogatott. Benne kihalt a család.

Morea, a XIII. sz. óta szokásos neve a Peloponnezus félszigetnek. A keleti latin császárság megalapításakor (1204) M. több kisebb hűbérre oszlott, de már 1262. VIII. Palaiolog Mihály Achaját és későbben többi részeit is elfoglalta és M. vagy Misthra deszpotátussá alakította. 1453-ban M. a töröknek lett adófizetőjévé, 1460. pedig birodalmuk tartományává.

Moréas (ejtsd: moréasz), *Jean,* családi nevén *Papadiamantopulos,* francia költő, szül. Athénben 1856 ápr. 15., megh. Párisban 1910 márc. 30. Les Syrtes (1884) és Les cantilènes (1886) c. köteteivel a szimbolista költészet legtehetségesebb úttörői sorába állott. Nehezen érthető regénye: Le thé chez Miranda (1886) ugyanez irány terméke. Le pélerin passionné (1890) c. verskötetében nyelv és forma dolgában a XVI. sz. költőihez tér vissza s a román iskola régieskedő csoportjának lesz a fejévé. Les stances (1905) c. kötetében visszatér a klasszikus formákhoz és nyelvhez s megteremti az új-klasszikus iskolát. Egyéb művei: Contes de la vieille France (1904); Paysages et sentiments (1906); Esquisses et souvenirs (1908); Réflexions sur quelques poètes (1912). V. ö. J. de *Gourmont,* J. M. (Paris 1905).

Moreau (ejtsd: moró), 1. *Gustave,* francia festő, szül. Párisban 1826 ápr. 6., megh. u. o. 1898 ápr. 19. Picotnak volt tanítványa, de különösen Delacroix és Chassériau gyakorolt hatást fejlődésére. Két évet töltött Olaszországban. 1892 óta a párisi École des Beaux-Arts tanára volt. Festményeivel csak ritkán lépett a nyilvánosság elé, úgy hogy művészetét leginkább csak halála, illetve a M.-muzeum megnyitása után, mely a M. által Páris városának hagyományozott művek hosszú sorát egyesíti, lehet áttekinteni. M. a XIX. sz. francia festészetének egyik kiváló alakja. Különféle hatások alatt alakította ki sajátos, egyéni stílusát, amelyben a klasszikus művészet kimértsége egyesül a Kelet túláradó pompájával, a testek mozdulatlansága a lappangó szenvedély és szenvedés kifejezésével. Kiváló művei: Oedipus és a szfinx; Medea és Jason; Az ifjú és a Halál; Thrák leány megtalálja a menádoktól széttépett Orpheus fejét (Páris, Musée du Luxembourg); Salome tánca (u. o.); A kis Mózes a gyékénykosárban; Jákob és az angyal; Helena; Orestes; Odysseus és a kérők; Prometheus; Herakles és a lernai hydra; Diomedest fölfalják lovai; Léda; Galatea; Zeus és Európa; Hesiodos és a Múzsák; A múzsák elhagyják Apollót stb. V. ö. *Renan,* Gustave M., (Paris 1900); *Flat,* Le Musée Gustave M. (u. o. 1909).

2. *M., Hégésippe,* francia költő, szül. Párisban 1810 ápr. 9., megh. u. o. 1838 dec. 20. A korában divatos világfájdalomnak adott költői kifejezést elegiáiban (La Voulzie stb.) románcaiban (Contes à ma soeur) s finom prózai novelláiban (pl. Le gui de chêne). Az életében kevesektől méltányolt költő művei Myosotis (1838) c. jelentek meg először. Nálunk Petőfire hatott, aki mesterien fordította le Egy emlék a kórházban c. hattyúdalát. V. ö. L. *Séché,* H. M. (Mercure de France, 1910. évf.).

3. *M., Jean Victor,* francia tábornok, szül. Morlaixben (Bretagne) 1763 aug. 11., megh. Launban (Csehország) 1813 szept 2. A forradalmi háborúk kitörésekor 1792. egy önkéntes zászlóalj élére állott s 1793. már dandártábornok lett. 1794—95-ben dicsőséges része volt a a belgiumi és hollandiai győzelmekben. 1796-ban a rajnai és moseli hadsereg fővezére lett s az osztrákokat egész az Isarig szorította vissza. De Jourdan vereségei folytán ő is kénytelen volt hátrálni s egy mesterien végrehajtott visszavonulással a Rajna mögé vonult. 1797-ben újból átkelt a Rajnán s annak jobbpartját védte a háború befejezéséig. 1799-ben Felső-Itáliába küldték az egyesült oroszok és osztrákok ellen, de *Cassano* mellett 1799 ápr. 27. nagy vereséget szenvedett. Az Egyiptomból hazatérő Napoleont támogatta a direktórium megbuktatásában, ezért ez 1800. a rajnai sereg főparancsnokává nevezte ki. Több kisebb győzelem után az Innig nyomult előre s midőn a béketárgyalások meghiusultak, 1800 dec. 3. *Hohenlinden* mellett János főherceget annyira megverte, hogy nemsokára létrejött a *lunévillei* béke (1801 febr. 9.). Katonai dicsőségével és köztársasági érzelmeivel azonban magára vonta Napoleon féltékenységét és haragját. Egészen ártatlanul belekeverte őt a *Pichegru-Cadoudal*-féle összeesküvésbe és két évi fogságra ítéltette (1804 febr.). Ezt az ítéletet aztán önkényesen számüzetésre változtatta. M. Észak-Amerikába távozott, hol *Morisvilleben* (New

Jersey) telepedett le. Innen I. Sándor cár hívására jött vissza s mint annak főhadsegéde vett részt az 1813-iki hadjáratban. A *drezdai* csatában 1813 aug. 27. a cár közelében egy ágyugolyó mindkét lábát elsodorta s néhány nap mulva meghalt. Tetemeit a cár Szent-Pétervárra vitette. XVIII. Lajos M. özvegyének a marsalné címet adta, 1819. pedig szobrot állított emlékének. V. ö. *Dontenville*, Le général M. (Paris 1899); *Picard*, Bonaparte et M. (u. o. 1905); Ernest *Daudet*, L'exil et la mort du général M. (u. o. 1909).

4. *M., Mathurin*, francia szobrász, szül. Dijonban 1822 nov. 18., megh. Párisban 1912 febr. 14. Atyjának, *M. Jean-Baptiste* szobrásznak (1797—1855) volt tanítványa, azután Párisban tanult. Klasszicista irányú, finom művei közül kiválnak: Diomedes elrabolja a palladiumot (dijoni muzeum); Elégia; A virágok tündére; A fonó nő; Cornelia; Saltarella; A száműzött és fia; Nagy Szt. Gergely szobra a párisi Trinité-templomban, stb.

Morecambe (ejtsd: mórköm), Lancaster angol county Ny.-i partján levő kikötőváros és látogatott tengeri fürdő, (1911) 12,133 lak.

Moreelse, *Paulus*, hollandi festő, szül. Utrechtben 1571., megh. u. o. 1638. Delftben Mierevelt Michiel tanítványa volt. Közvetve olasz hatás alatt álló nagy genreképeken kívül különösen arcképeket festett, amelyek a XVII. sz. első felének jellemző termékei közé tartoznak. Képtárakban nem ritkák. A budapesti Szépművészeti Muzeumban is van egy igen finom női arcképe.

Morel, *Auguste Benedicte*, francia elmeorvos, szül. Bécsben 1809., megh. St.-Yonban (Rouen mellett) 1873 márc. 3., hol az elmebetegkórház igazgatója volt; előbb a Nancy melletti Maréville elmekórházát vezette. M. érdeme, hogy tudományos alapon vizsgálta az elmebajok keletkezését, tekintettel azok örökölhetésére, továbbá a fizikai és erkölcsi degeneráció okaira. Főművei: Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine (1857); Traité des maladies mentales (1860); Traité de la médecine légale (1866).

Morel-fül v. *macacus-fül*, az oly emberi fül, melynél a léc (helix) gyengén fejlett, csak felső harmada van meg s ilyenkor a fülnek a macacus majmokéhoz hasonló csúcsa van. Gonosztevőknél, terhelt egyéneknél gyakori.

Morelia, Michoacan mexikói állam *fővárosa*, 1940 m.-nyi magasban, vasút mellett, termékeny vidéken, (1910) 40,042 lak., tésztakészítés (guayabate), gyümölcstermelés, selyemtermelés. Van székesegyháza, kollégiuma, kormányzói palotája, városháza. M.-t 1541. Valladolid néven alapították; 1828. Morelos szabadsághősről kapta új nevét. Itt született Iturbide (l. o.).

Morélia *(Python spilotes* Lsr., állat), az Óriáskigyók *(Boidae)* családjába tartozó kigyófaj. Rokonaitól orrnyílásainak oldalsóbb elhelyezésében és fejpajzsainak elrendezésében különbözik. Színe fekete és sárga, nagyon változó mustrázattal; hasoldala világossárga, szürkés-fekete sávokkal és foltokkal. Hossza 3 –5 m. Ausztráliában és Új-Guineában honos. A fogságot jól birja.

Moreljcsiki, orosz szekta, l. *Raszkol.*

Morella (ejtsd: morellya), város, járási székhely Castellon de la Plana spanyol tartományban, (1910) 7080 lak., XIV. sz.-beli gót templommal és várfalakkal. Szövő- és festőipar. M. a római *Castra Aelia*; a karlista háborúkban jelentős hely volt. 1839-ben Cabrera (l. o.) elfoglalta, amiért a *M. grófja* címet kapta.

Morella (növ.), l. *Meggyfa.*

Morellet (ejtsd: morelé), *André*, francia enciklopedista, szül. Lyonban 1727 márc. 7., megh. Párisban 1819 jan. 12. Voltaire, Turgot, Diderot bizalmas baráti köréhez tartozott s művei híven tükrözik vissza a XVIII. sz. bölcseleti és nemzetgazdasági ideáljait. Mint a francia akadémia tagja, a forradalom zavaros esztendeiben lakásán őrizte az intézet levéltárát. Műveit Mélanges de littérature et de philosophie (1818, 4 köt.) címen maga gyüjtötte össze. Hátrahagyott iratai: Mémoires sur le XVIII. siècle et sur la révolution (1821, 2 köt.); Lettres à lord Shelburne (1898). V. ö. A. *Mazure*, Les idées de l'abbé M. (Paris 1910).

Morelli, 1. *Gusztáv*, fametsző és iparművészeti iskolai tanár, szül. Pesten 1848 febr. 15., megh. Budapesten 1909 márc. 21. Huszka Lajosnak, a később Debreczenbe költözött fametszőnek tanítványa volt, majd 1868-ig Rusz Károly intézetében dolgozott. Ez idő alatt Munkácsy s több más magyar művész képeinek fametszeti reprodukciójával tünt föl. Ugyancsak itt metszette a *Honvéd-album* és a *Koronázási album* képeinek nagy részét. 1869-ben állami ösztöndíjjal Párisba, innen a francia-német háború kitörésekor Londonba utazott, hol a Graphic intézetében Harralnál folytatta tanulmányait. 1872. Budapesten telepedett le s a Vasárnapi Ujságnak Keleti, Mészöly és Greguss János festményei után metszett képeket, ugyanekkor Petőfi első képes kiadásához illusztrációkat készített. 1873-ban, midőn az országos rajztanár-képezdében fametszőszakosztályt szerveztek, ennek, majd az iparművészeti iskolának tanára lett. 1872 óta külföldi kiállításokon több éremmel és díszoklevéllel tüntették ki. M. szinte kizárólag reprodukáló működése a fametszés terén igen széleskörű volt, tanítványaival tömérdek díszmű, oklevél, kötvény, tankönyv rajzait metszette s az *Osztrák-magyar monarchia írásban és képben* c. vállalat magyar részének fametszetei is intézetéből kerültek ki. 1895-ben Feszty Árpád *A magyarok bejövetele* c. körképének 4·5 m. hosszú fametszetét készítette el.

2. *M. Károly*, orvos, szül. Pesten 1855 máj. 7. 1886-ban a Rókus-kórház II. gégészeti osztályának orvosa lett. 1883-ban alapította Róna S. és Schwartz Artur társaságában az ambulatóriumot szegény betegek számára. 1897-ben az orr és gégetükrészet magántanára lett a budapesti egyetemen. 1912-ben az udvari tanácsosi címet kapta. Mint gégész, sebész és fogász, számos önálló dolgozatot írt hazai és külföldi szaklapokba. Több orvosi eszközét használják.

Morelli, 1. (tkp. *Soliero), Domenico*, olasz festő, szül. Nápolyban 1826 aug. 4., megh. u. o. 1901 aug. 13. Rómában Guerra Camillónak és Palizzi Filippónak volt tanítványa. A XIX. sz.-i olasz festé-

szetnek egyik legkiválóbb alakja, ki alapjában romantikus művészetét a francia realizmus és kolorizmus befolyása alatt modernebbé fejlesztette. Korábbi képei: A képrombolók; A szicíliai vecsernye; Az aquilejai menekülők; Borgia Cesare Capua ostrománál; Putifárné; Tasso fölolvas Este Eleonorának. 1867 óta sok vallásos képet festett, melyek közül — Olaszországban ma is népszerű Madonnaképeken kívül — különösen Szt. Antal kisértését ábrázoló több képe aratott nagy sikereket. Keleten tett utazása több keleti genreképhez adott tárgyat. A nápolyi képzőművészeti intézet és iparművészeti muzeum igazgatója volt.

2. *M.*, *Giovanni*, olasz művészeti író, szül. Veronában 1816 febr. 25., megh. Milanóban 1891 febr. 28. Münchenben és Erlangenben orvossá képezte ki magát, de sokat foglalkozott filozófiai és irodalmi tanulmányokkal is; művészi körökben is megfordult, megismerkedett Genellivel és Kaulbachhal. Berlinben és Párisban is hosszabb időt töltött, 1840. Firenzébe, 1842. Rómába ment, azután néhány évet S. Fermóban, Como közelében levő falusi birtokán töltött, majd Bergamóba költözött, mind jobban kezdett a művészettel foglalkozni és alapját vetette értékes képgyüjteményének, melyet végrendeletében a bergamói városi képtárnak hagyományozott. 1848-ban részt vett az olasz szabadságharcban, sőt mint követ Frankfurtban is járt. Folytonos tanulmányai mellett mint szabadelvű politikus is szerepet játszott: 1860 Bergamo képviselője lett a torinói új parlamentben. 1866-ban részt vett az Ausztria ellen indított háborúban, 1873. szenátorrá nevezték ki. A művészettudományra nézve túlzásai és egyoldalúsága mellett is nagy jelentőségű volt M. képkritikai módszere, mely egyes részletek beható megfigyelésén alapult és amelyet cikksorozatokban, majd önálló művekben is kifejtett. Ezek: Die Werke italienischer Meister in den Galerien von München, Dresden und Berlin, stb. (Leipzig 1880; ezt, valamint következő munkáit *Ivan Lermolieff* álnév alatt adta ki); ugyanaz olaszul: Le opere dei maestri italiani nelle Gallerie di Monaco, Dresda e Berlino (Bologna 1886); Kunstkritische Studien über italienische Malerei, I. Die Galerien Borghese und Doria Pamfili in Rom (Leipzig 1890); II. Die Galerien zu München und Dresden (u. o. 1891); III. Die Galerie zu Berlin (u. o. 1893).

Morelly, francia publicista a XVIII. sz.-ban, szül. Vitry-le Françaisben, de életéről keveset tudunk. Fő műve: Le Naufrage des îles flottantes ou la Basiliade (14 ének, állítólag Messina 1753) c. államregénye, melyben a kor filozófiai eszméinek megfelelően berendezett országot rajzol. Ellenfeleinek, kik utópiáit megtámadták, Le code de la nature (Amsterdam 1755) c. művében felelt meg, melyet sokáig Diderotnak tulajdonítottak. V. ö. A. *Reverdy*, M. (Paris 1909).

Morelos, 1. állam Mexikóban, az Anahuak fensík D.-i lejtőjén, Mexikó, Puebla és Guerrero közt, területe 4911 km², (1910) 179,594 lak. Több tűzhányója van (a Popocatepetl 5420 m.); völgyeinek klimája trópikus, cukornád, kávé, kukorica, banána- és déligyümölcs-ültetvényekkel. Fővárosa Cuernavaca (l. o.). — 2. *M.*, város Mexikóban, kb. 10,000 lak., cukornádültetvényekkel.

Morena *(Sierra M.)*, hegység, l. *Mariani hegyrendszer* és *Sierra Morena*.

Moréna, a gleccserek által szállított kőzettörmelék. Két csoportra oszlanak: *mozgó* és már *nyugvó* morénák. A gleccser szélein vannak az *oldal-M.-k*, két gleccser egyesülésének helyéről indulnak ki a *közép-M.-k*, a jég belsejében mozog a *belső M.*, a gleccsermeder fenekén az *alsó-M.*, végül a gleccser alsó végén a *homlok-M.* A nyugvó M.-k elhagyott v. megkisebbedett gleccserek medrében találhatók. Az oldal-M. *parti-M.* lett, az alsó-, belső- és közép-M. lett a *fenék-M.*, a homlok-M.-ból lesz a *vég-M.* A M. törmeléke egyenetlen, rétegzése nincs, a kövek felszinén karcolások látszanak. L. még *Gleccser*.

Morendo (ol.), zenei műszó, a. m. halkítva, lassabban, elhalva.

Morenga, *Jakob*, herero vezér. Bányamunkás volt, 1903. gyilkosság gyanujába esett és a Fokföldre menekült. Innen visszatérve, Német-Délnyugat-Afrika keleti részén rablóbandát alakított s mint rablóvezér félelmes hírre tett szert. 1905 márc. *Koppy* kapitánytól vereséget szenvedett és meg is sebesült. Egy újabb vereség után 1906 máj. a Fokföldre menekült. Itt aztán rendőri felügyelet alá helyezték, de 1907 aug. sikerült elmenekülnie. Ekkor angol és német csapatok vették üldözőbe s *Elliot* őrnagy a Kalahári pusztában *Cenzamheid* mellett 1907 szept. megverte és megölte.

Moreno, *Franzisco Josué-Pascasio*, amerikai kutató és földrajztudós, szül. Buenos Airesben 1852 május 31. Kezdetben antropológiával és paleontológiával foglalkozott. 1874-ben Patagoniába utazott és gazdag néprajzi gyüjtésekkel megvetette a La Plata muzeum alapját. 1875—96-ig Patagoniát kutatta. Az Andokban végzett tanulmányai igen jelentősekké váltak a Chile és Argentina közötti (1902) határvita alkalmával. 1905. Buenos Aires tartomány helyrajzi és földtani felvételét vezette; térképei meg is jelentek. Főbb művei: Viaje à la Patagonia austral (Buenos Aires 1879); Notes préliminaires sur une excursion aux territoires du Neuquen, Rio Negro, Chubut et S. Cruz (La Plata 1898).

Mórénu (héb. a. m. *tanítónk)*, zsidó tiszteletcím, mellyel a zsidó hittudományban jártas férfit illetik. Hajdanában csak azok viselték, kik rabbifunkciókat végeztek s megfelelt az egyetemet végzettek «magister» címének. A hivatalban levő rabbik címe jelenleg *móre mórénu* (oktató tanítónk). A M. használata a XIV. sz. óta divatos, legelőször a német rabbik viselték.

More patrio (lat.) a. m. ősi szokás szerint.

Mór építészet, l. *Arab művészet* és *Építészeti stílus*.

Mores (lat., *mos* többese) a. m. erkölcsök. — *M.-re tanítani* a. m. tisztességre tanítani.

Móresa (v. *Móreset*, görögül: *Marissza)*, régi judeai város, Mikeás próféta (l. o.) működési helye. A város nagyobb szerepet játszott a makkabeus királyok idejében. Az 1902-iki ásatások sok érdekes görög nyelvű feliratot hoztak napvilágra. Mai neve: *Tell Szandahanna*.

Moresby (ejtsd: morszbi), 1. kis *szigetcsoport* Uj-Guinea DK.-i végében, a Papua-öbölben. Legfontosabb szigete Dinner Island v. Samarai, élénk kikötővel. — 2. *M., öböl* Új-Guinea DK.-i végében, a Korall-tenger legészakibb részén.

Moresca *(morisca,* ol.), eredetileg arab fegyvertánc; a XVII. sz. műzenéjében mint páratlan ütemű kemény ritmusokban tartott tánc szerepel. (Monteverdi: *Orfeo).*

Moresnet (ejtsd: morené), 1816 óta semleges község Lüttich belga tartomány és Aachen porosz kerület közt, vasút mellett, 550 ha.-nyi területtel, (1910) 1210 lak., jelentékeny galmájbányával. A község önmagát kormányozza és pedig a polgármestere és a melléje rendelt 10 tanácsos által. 1854 óta Belgium a belga és 1874 óta Poroszország is a porosz alattvalókat katonakötelezettekké tette. 1905-ben Poroszország és Belgium között tárgyalások indultak meg a község semleges voltának megszüntetése végett s ezeknek eredménye, hogy 1910 óta közigazgatási tekintetben teljesen Belgium fenhatósága alá került és a Lüttich tartományban fekvő Verviers arrondissementba kebelezték be.

Moreszk a. m. *arabeszk* (l. o.), a renesszánsz díszítő művészetében azonban az utóbbi dombormüvű lombos ékítményeivel szemben inkább a vonalas rajzú s mindig síkdíszítmény jellegű ékítményeket jelölik a M. névvel.

Moretonöbli dió (növ.), l. *Castanospermum.*

Moreton-öböl (ejtsd: mórtön—), öböl Ausztrália K.-i részén; benne van a 35 km. hosszú és 8 km. széles Moreton- és a Stradbroke-sziget. A Brisbane folyó ömlik belé.

Moreto y Cabaña (ejtsd: —kavanya), *Agosto,* spanyol drámaíró, szül. Madridban 1618., megh. Toledóban 1668 okt. 28. Részint maga, részint másokkal együtt összesen mintegy 70 darabot írt, amelyek sikert arattak. Különösen a jellemek rajzolásában erős és gazdag komikai ere van. Legjobb műve az El desdén con el desdén, amelynek eszméjét számosan átvették. Magyarra *Győry* Vilmos fordította le Közönyt közönnyel címen (Budapest 1870) és ez átültetésben a Nemzeti Szinház állandó műsordarabja. Másik kiváló darabja M.-nak az El lindo Diego című, melyet A szép Diego címmel *Beksics* Gusztáv fordított magyarra (u. o. 1876). M. vígjátékainak teljes kiadása a Biblioteca de autores españoles c. vállalatban (39. köt.) jelent meg.

Moretti, olasz ötvösök specialitása, apró négerfejeket ábrázoló ékszer.

Moretto da Brescia (tkp. *Alessandro Bonvicino* v. *Buonvicino),* olasz festő, szül. 1498 kör. Bresciában, megh. 1554. u. o. Atyjának, Pietrónak és Fioravante Ferramolának tanítványa. Hatott rá Romanino, Tizian, Lotto és — metszetek útján — Rafael is. Főként szülővárosában működött, továbbá Bergamóban (1529), Milanóban, Veronában (1540—41). Ájtatos lelki elmélyedés, gyöngéd, ezüstös tónusú színezés, bizonyos misztikus hangulat jellemzi csaknem kizárólag vallásos tárgyú képeit. Drámai jellegű alkotásai kevésbbé sikerültek. Fő művei a bresciai S. Clemente és Ss. Nazzaro e Celso templomokban, a milanói Brera-képtárban, a bécsi udv. muzeumban, a berlini Kaiser Friedrich-Museumban, a frankfurti Städelsches Institutban, a párisi Louvreban és a szentpétervári Eremitageban láthatók.

Moretus, *Johannes,* könyvnyomtató, l. *Plantin.*

Morez (ejtsd: moré), város Jura francia départementban, a Bienne mellett, (1911) 5928 lak.; szerszám- és óraipar, optikai üvegek készítése. Régi neve Combe Noire volt.

Morf, *Heinrich,* román filológus, szül. Münchenbuchseeban 1854 okt. 23. 1910 óta a francia nyelv és irodalom tanára a berlini egyetemen. Főműve, melyből eddig csak az I. kötet (Renaissance) jelent meg: Geschichte der neuern französischen Literatur (Strassburg 1898, 2. kiad. 1914). Kisebb nyelvészeti és irodalomtörténeti dolgozatainak gyüjteménye: Aus Dichtung und Sprache der Romanen (2 köt., 1903—11).

Morfesztézia *(morphaestesia),* l. *Morfózis.*

Morfil *(marfil,* spanyol) a. m. feldolgozatlan elefántcsont.

Morfin *(morfium)* volt az első alkaloida, amelyet tiszta állapotban sikerült előállítani (Sertürner 1804—1816.); tapasztalati képlete $C_{17}H_{19}NO_3$, egysavú terciér bázis. Szerkezete még nem ismeretes teljesen, bár az utóbbi évek kutatásai meglehetősen közel jártak hozzá. Mint a hidrált fenantrén magszármazékát fogják fel, amely két hidroxilcsoportot tartalmaz, a harmadik oxigén pedig hídalakú kötésben van benne. A tiszta M. fehér kristályos tömeg, mely vízben úgyszólván nem oldódik, alkoholban, ecetéterben, kloroformban, amilalkoholban igen. Savakkal vízben jól oldható sókat alkot, amelyek közül a sósavas M.-t használják gyógyászati célokra. Könnyen oxidálódik, igen sok jellemző színreakciója van. Tömény kénsavban színtelenül oldódik, de ha salétromsavat adunk hozzá, az oldat vérpiros lesz, stb.

A M. az ópiumnak, a papaver somniferum éretlen tokjaiból kicsorgó beszárított tejnedvnek főalkatrésze. Gyógyszerhatását illetőleg a központi idegrendszer bódítói közé tartozik; nagy jelentőséget az ad neki, hogy első sorban és főleg a fájdalomérzést tompítja, anélkül, hogy a többi érzékszerv működését befolyásolná. Ez a fájdalomcsillapító hatás központi eredetű, az idegvégződésekre a M.-nak semmi hatása nincs. A M. emellett általános jóérzést okoz (eufória), az éhséget, fáradtságot s a többi kellemetlen érzéseket megszünteti. Ha még számba vesszük, hogy a M. hatása alatt a sok terhes gondtól megszabadult psziche bizonyos feladatokat még könynyebben old meg s viszont az akaratlagos mozgásokkal szemben bizonyos fokú iszony fejlődik ki, megérthetjük a rendszeres M.-élvezésben *(morfinizmus)* rejlő nagy veszedelmet s annak tüneteit, az alapnélküli tervezgetéseket, a cselekvési képtelenséget stb.

A M. emellett még más agyvelői központokra is hatással van, s ezek közt első helyen áll a lélegző központ, s az azzal kapcsolatos egyéb agyrészek (köhögés, tüsszentés stb.). Ezért használják a M.-t és rokon alkaloidáit a köhögési inger megszüntetésére. Tompítólag hat továbbá a M. a nem mozgató, bolygó stb. idegekre, ez magya-

rázza meg a M. hatásra jellemző szűk pupillát, szívverésritkulást stb. A hólyagzáró izom görcsös összehúzódása a gátló hatású szimpatikus idegrendszer bénulásán alapszik. Néha a M. hányást is idéz elő, ilyenkor ezt a hatást atropinnal ki lehet küszöbölni.

A M. adagja 1 cg. körül mozog; rendszerint bőr alá fecskendezve juttatják a szervezetbe. 5 cg. M. már mérgezést okoz, 20 cg. pedig már halált is hozhat, bár rendszerint csak 40 cg.-nál következik be. Gyermekek rendkívül érzékenyek vele szemben, úgy hogy a mérgezések $^3/_4$ része 5 évnél fiatalabb gyermekekre esik. A mérgezetteknél csakhamar aluszékonyság lép fel, amely mind nehezebben küzdhető le, végül a mérgezett teljesen öntudatlanul, kómában (l. *Coma)* fekszik. A lélegzés mind ritkább és hörgő lesz, a beteg elkékül, reflexei kimaradnak, Cheyne-Stokes-féle lélegzés (l. o.) lép fel, végül a lélegzés megáll, a beteg meghal. Kezelésében legfontosabb a gyomor kimosása, mert még a bőr alá fecskendezett M. is a gyomorba választódik ki s részben a bélsárral ki is ürül; ezenkívül híg káliumhipermanganát-oldatot adnak, mely a M.-t oxidálja. A mérgezési tünetek beállásakor izgató szereket adnak, kávét, kámfort stb., ezenkívül mint «ellenmérget»: atropint.

Ha a M.-t hosszabb ideig szedik, akkor a szervezet azt megszokja, s hogy a kivánt hatást elérhessük, mind nagyobb adagot kell adnunk. A M.-hatás fentvázolt kellemességei miatt a M.-nal sokan visszaélnek s szükségtelenül nap-nap után emelkedő mennyiségű M.-t vesznek be; ez krónikus mérgezésre, a *morfinizmusra* vezet, mely a munkaképesség teljes megszünéséből, az összes szervek funkcióinak csökkenéséből áll, a beteg mind rosszabbul és rosszabbul táplálkozik, ellenállóképessége csökken, végül valamely közbejött betegségnek esik áldozatul. Ehhez még szellemi zavarok is járulhatnak. A M. hirtelen elvonása az ilyen betegnél ú. n. absztinenciás tüneteket okoz, nyugtalanságot, álmatlanságot; a beteg rosszul van, hasmenés, félelemérzés, esetleg kollapszus lép fel. A M.-megszokásnak oka az újabb vizsgálatok szerint a szervezet fokozódó M.-elbontóképességében rejlik; ez annyira fokozható, hogy olyan morfinisták, kik napi 1—2 g.-ot, sőt 3—4 g.-ot fogyasztanak, nem is tartoznak a ritkaságok közé.

Morfinizmus, l. *Morfin.*

Morfium, l. *Morfin.*

Morfium-szkopolamin-narkózis, morfium és szkopolamin befecskendezésével létrehozott bódulat, amelyet műtétek elvégzése, szülések levezetése céljából alkalmaznak. Önállóan alig, inkább csak mint a kloroform-, éternarkózist segítő, erősbítő eljárást használják.

Morfogenia *(morphogenia,* gör.), a külalak s a belső szerkezet fejlődését tárgyaló tudomány, mely szorosan csak a látható átalakulások leírásával foglalkozik (leíró fejlődéstan).

Morfográfia (gör.), l. *Hegyrajz.*

Morfológia *(morphologia,* gör.), a. m. alaktan, alaktani leírás; leíró természettudomány, mely az élőlények külső alakulását (μορφή = alak) s belső szerkezetét írja le, de nem foglalkozik szervezetük működésével vagy az életjelenségek magyarázatával. L. még *Alaktan.*

Morfométria (gör.), l. *Hegyrajz.*

Morfon *(morphon)* a. m. morfológiai, azaz alaktani egyén.

Morfotrópia *(morphotropia,* gör.), a kristályalak és kémiai összetétel közti összefüggés, l. *Izomorfia.*

Morfozán *(morphosan),* morfinbrómmetilát, morphinum methylobromatum: $C_{17}H_{19}O_3N.CH_3Br$. Fehér, vízben jól oldódó kristályok. Íze a morfinhoz hasonlóan keserű. A morfin helyettesítésére használják; kevésbbé mérgező, ezért nagyobb adagjai (0·05—0·2 g.) alkalmazhatók. Nagy bromtartalma (közel 21%) folytán gyermekeknél epilepszia gyógyítására is alkalmazzák.

Morfózis *(morphosis, alakulás, formálódás,* növ.) alatt a növekedő növény testének és tagjainak formálódására vonatkozó módokat foglalják össze. A növény testének alakulása jóformán kizárólag belső örökölt törvények következménye *(automorfózis).* A növénynek örökölt tulajdonságokból származó azt a törekvését, amellyel tipikus alakját elérni iparkodik, *morfesztéziának* (morphaesthesia) nevezik. A növény testének alakulását részben külső, ingerként ható körülmények befolyásolják *(heteromorfózis,* helyesebben *aitiomorfózis).* Némely növényrész, ha szilárd testtel érintkezik, más alakot és belső szerkezetet ölt magára, mintha érintetlen maradt volna *(mechanomorfózis).* A borostyánszőllő némely fajának (pl. Quinaria Veitchii) kacsa szilárd testtel érintkezve, hegyén kis szövetdudort fejleszt, amely kiválasztott ragadós anyaggal a megérintett felülethez tapad és végül tapadó koronggá alakul. Az aranka csavarodó szárának csak azokon a helyein fejleszt szívókat, ahol a gazdanövénnyel érintkezett. Igen gyakoriak az olyan esetek, amidőn a fény befolyásolja a növényi test alakulását *(fotomorfózis* [photomorphosis]*).* A borostyán kapaszkodó szára pl. a fénytől elfordult oldalon fejleszti ki a kapaszkodó gyökereket. *Kemomorfózis* (chemomorphosis) alatt a növénynek azt az alakulását értjük, amely kémiai természetű külső viszonyok befolyása alatt megy végbe, mint aminő a növénnyel érintkező anyagok kémiai összetétele is. A szarvas kerep (Lotus corniculatus), a lándzsás útilapu (Plantago lanceolata), ha sós talajon, pl. a tengerparton tenyésznek, vastag leveleket fejlesztenek stb. A levelek különböző alakjait (heterofillia) némely esetben a víz és levegő hatása okozza. A legtöbb, állatok okozta gubacsalakulás is a növények kémiai ingerlésének köszöni létrejöttét, tehát kemomorfózis. A növény alakulására befolyással bir még a bizonyos irányban egyenletesen ingerként ható nehézségerő is *(borimorfózis),* pl. az Opuntia ficus indica vízszintes vagy ferde hajtásainak főképen felső oldalán fejlődnek rügyek.

Mórföld *(moor-föld,* ném. *Moor* a. m. láp), németes neve a lápföldnek (l. *Földek).*

Mórfürdő *(moor-fürdő),* németes neve a lápfürdőnek (l. o.).

Morga (állat), l. *Marmota.*

Morgagni (ejtsd: —gannyi), *Giovanni Battista,* olasz orvos, a patológiai anatómia megalapítója,

szül. Forliban 1682 febr. 25., megh. Padovában 1771 dec. 6. Bolognában tanult, 1711. a padovai egyetemen az anatómia tanára lett. Úttörő volt az anatómia terén; fő munkája: De sedibus et causis morborum per anatomen indagatis (új kiadás Leipzig 1827—29). Nevét az anatómiában számos, általa leírt és róla elnevezett emberi testrész örökíti meg; foglalkozott a filológiával és archeológiával is. V. ö. *Falk*, Die pathol. Anatomie und Physiologie des Joh. Bapt. M. (Berlin 1887).

Morgagni-tasak *(ventriculus laryngis M.)*, a gége oldalfalán a valódi és álhangredő közt levő bemélyedés. L. *Gége*.

Morgan (ejtsd: mórgen), 1. *Conwy Lloyd*, angol zoológus, szül. Londonban 1852 febr. 6. 1878—1883-ig a rondeboschi Diocesan College-en a fizika magántanára, majd 1884. a zoológia és geológia, később a pszichológia rendes tanára lett a bristoli University College-en. 1887 óta a bristoli egyetem principálisa. Nagyobb művei: Animal biology (London 1887, 3. kiad. 1899); Animal life and intelligence (1890); Animal sketches (1891); Introduction to comparative psychology (1895); Psychology for teachers (1895, új kiad. 1906); Habit and instinct (1896, németül 1909, ford. Semon M.); Animal behavior (1900); The interpretation of nature (1905).

2. *M., Jacques Jean Marie*, francia archeológus, szül. 1857. Huisseau sur Cossonban. 1872—74-ben Észak-Franciaország prehisztorikus emlékeit tárta fel, a következő években pedig Európa majdnem valamennyi országában folytatott kutatásokat, majd keleten tartózkodott hosszabb ideig: Törökországban, Perzsiában, Egyiptomban; ez utóbbi helyen az egyiptomi műemlékek főigazgatójává nevezték ki. Nevezetesebb művei: Recherches sur les origines des peuples du Caucase (1889); Description du temple d'Ombos (1894); Fouilles à Dashchour (1895); Recherches sur l'origine de l'Egypte (1896—97); Histoire et travaux de la délégation en Perse du ministère de l'instruction publique (1905); Mémoires de la délégation en Perse (1900—1905).

3. *M., James Appleton*, amerikai irodalomtörténetíró, szül. Portlandban 1845 okt. 2. 1871-ben New Yorkba költözött; 1885. alapította a New York Shakespeare-Societyt. Legfontosabb munkái: a Bankside Edition of Shakespeare (1888—1892); The Shakespearean myth (1880); Shakespearean commentators (1885); Digesta Shakespeareana (1887).

4. *M., John Pierpont*, amerikai bankár, szül. Hartfordban (Connecticut) 1837 ápr. 17., megh. Rómában 1913 márc. 31. Atyja gazdag bankár volt. Tanulmányait Bostonban s európai egyetemeken végezte; több szemeszteren át hallgatója volt a göttingeni egyetemnek, ahol főkép matematikával foglalkozott. 1857-ben banküzletbe lépett s 1871. New Yorkban bankot alapított, mely csakhamar a legtekintélyesebbek egyike lett az Egyesült-Államokban. 1895 óta főképen vasúti üzletekkel foglalkozott, melyek sok milliót jövedelmeztek bankjának; működésével teljesen újjászervezte az Egyesült-Államok vasúti hálózatát. 1900-ban megteremtette több milliárd alaptőkével a Steel Corporationt, az acéltrösztöt, majd az International Mercantile Marine Companyt, a hajózási trösztöt. Élete utolsó éveit nagyrészben Rómában, Londonban, Párisban és tengeri utakon töltötte. Több millió értékű híres műgyüjteménye volt Londonban, melyet halála előtt néhány évvel Amerikába szállíttatott. Számos jótékonycélú alapítványt tett s több emberbaráti intézményt létesített. — A fia, *John P. M.* ellen 1915. történt merényletet l. *Merénylet*.

5. *M., Lewis Henry*, amerikai szociológus, szül. Aurorában (New York állam) 1818 nov. 21., megh. Rochesterben 1881 dec. 17. 1868 óta New York állam szenátusának tagja volt. Behatóan tanulmányozta az indiánus törzseket. Tanulmányainak eredményei: The League of the Iroquois (Rochester 1851); Systems of consanguinity and affinity of the human family (Washington 1869). Főműve: Ancient Society (New York 1877).

6. *M., Sidney, lady*, angol írónő, szül. Dublinben 1785 táján, megh. London mellett 1859 ápr. 13. Owenson szinész leánya, Sir Charles M. orvos felesége volt. Nevezetesebb regényei: The wild Irish girl (1806); O'Donnell (1814). Útleírásai: France (London 1817); Italy (u. o. 1821); France, in 1829—1830 (u. o. 1831). Kevéssel halála előtt jelent meg: Passages from my autobiography (London 1859). V. ö. *Fitzpatrick*, The literary and personal career of Lady M. (1860).

Morgana vagy *Fata M.*, a középkori lovagregények egyik alakja, aki Artus király nővére és Lancelot elutasított kedvese volt. A délibáb (l. o.) neve szintén *Fata M.*, azért, mert a levegőben a tündér kastélya látszik. Eredete visszanyúlik a kelta népmesékre, ahol *Fey Morgan* a neve s XIII. sz.-i följegyzésekben *(Mabinôgion*, l. o.) már előfordul; innen került normann énekesek révén a franciákhoz, ezektől pedig irodalmi úton az olasz középkori irodalomba. Ebből merített végül az olaszok két romantikus eposzírója: *Bojardo* és *Ariosto*, akik Roland-eposzaik fő-tündéri alakjukká tették. *Fata M.* szóalakja ezekből lett népszerűvé. V. ö. *Radó* A., Az olasz irodalom története (Budapest 1898).

Morganatikus házasság, l. *Balkézre kötött házasság* és *Egyenjoguság*.

Morgan-trust, l. *Trust*.

Morgarten, 1236 m. kis hegylánc Zug és Schwyz svájci kantonok határán, az Egeri-tó DK.-i partján. Lábánál, Haselmatt közelében 1315 nov. 15. Uri, Unterwalden és Schwyz csapatai legyőzték osztrák Lipót hadait, 1798 máj. 2. pedig a schwyziek egy kis francia csapatot.

Morgen (ném.), régi területmérték több német államban; akkora volt, a mekkora földet egy igával egy délelőtt föl birtak szántani, vagy egy ember le tudott aratni. Legismertebb volt a porosz M. = 25·532 ár, közel 710 négyzetöl.

Morgen, *Kurt von*, porosz tábornok és Afrikakutató, szül. 1858 nov. 1. Neisseben. Katonai iskolái végeztével 1878. hadnagy lett. 1889-ben a kameruni kutató-expedicióhoz osztották be, melynek később vezetője lett. A Kribi-állomástól Ngillába nyomult előre, majd egy későbbi alkalommal 1891-ben Adamauába jutott s elérte a Benue folyót. Közben századossá nevezték ki s

1894-ben újra nagyobb afrikai utat tett meg. Fokozatosan vezérőrnagyi rangra lépvén elő, a lübecki dandár parancsnoka lett. Az 1914—15-ik évi háborúban az oroszországi harctéren harcolt s 1914 szept. 9-én nagy győzelmet aratott Lycknél, szept. 17-én pedig elfoglalta Szuvalkit. A háború későbbi folyamán is több nagyobb sikere volt a keleti harctéren, különösen Orosz-Lengyelországban. 1914 decemberben a császár a Pour le mérite renddel tüntette ki. Műve: Durch Kamerun von Süd nach Nord. Reisen und Forschungen im Hinterlande 1889—91 (Leipzig 1892).

Morgenstern, 1. *Christian*, német festő, szül. Hamburgban 1805 szept. 29., megh. Münchenben 1867 febr. 26. Hamburgban Bendixen tájképfestő tanítványa volt. Beutazta Norvégiát és utóbb is, miután 1830. Münchenben telepedett le, sokat utazott mind Németországban, mind külföldön. A romantikából kibontakozó német tájképfestésnek egyik érdemes képviselője, ki főleg holdvilágos képeivel aratott sikereket.

2. *M.*, *Christian*, német költő, *M. 1.* unokája, szül. Münchenben 1871 máj. 6., megh. Meranban 1914 márc. 31. Költeményeit több kötetben tette közzé. Említendők: Auf vielen Wegen (Berlin 1897); In Phantas Schloss (1898); Ich und die Welt (1898); Ein Sommer (1900); Und aber ründet sich ein Kranz (1902); Galgenlieder (1905, 13. kiad. 1914); Melancholie (1906); Einkehr (1910); Palmström (1910, 6. kiad. 1913); Ich und du (1911); Wir fanden einen Pfad (1914). Kitünt mint műfordító is Björnson, Ibsen, Strindberg és Hamsun műveinek fordításával.

Morgenstern-Bauer, *Lina*, német írónő, szül. Boroszlóban 1830 nov. 25., megh. Berlinben 1909 dec. 16. A jótékonyság társadalmi szervezése körül buzgólkodott, jótékonysági, nevelő és erkölcsnemesítő egyesületeket alapított, pl. a berlini gyermekkert- és népkonyha-egyesületeket, a háziasszonyok szövetkezetét, a gyermekvédő egyesületet, háztartási iskolákat, betegápolónő-tanfolyamot stb. Azonkívül több ifjusági és gazdasági munkát írt: Das Paradies der Kindheit (Berlin 1865); Der Beruf des Weibes (1869); Der häusliche Beruf (4. kiad. 1890); Frauenarbeit in Deutschland (1893). Szerkesztette a Deutsche Hausfrauenzeitungot is (1874 óta).

Morgenstierne, *Bredo Henrik (Munthe af M.)*, norvég jogtudós és politikus, szül. Krisztiániában 1851 nov. 11. 1887-ben rendkívüli, 1889. rendes tanár lett a krisztiániai egyetemen. Mint politikus az új konzervatív irányhoz tartozik és annak érdekeit a sajtóban is képviseli. Főművei: Samling af norske Love og Bestemmelser vedkommende Handel og Söfart (Chr. *Larssennel*, Krisztiánia 1878); Om Erstatningsansvar for andres Handlinger (1887); Höires og Venstres Unionspolitik (1891); Om det sammensatte Statsraad (1892); Den unionelle Ret (1897); Lärebog i den norske Statsforfatningsret (1902).

Morges (ejtsd: morzs, ném. *Morsee)*, az ugyanily nevű kerület (105 km², 16,850 lak.) székhelye Waadt svájci kantonban, a Genfi-tó partján, 4594 lak., bőrgyártással és szőllőtermeléssel; élénk hajózással; természetrajzi gyüjteménnyel; régi kastéllyal.

Morghen, *Raffaello*, olasz rézmetsző, szül. Firenzében 1758 jún. 19., megh. u. o. 1833 ápr. 8. Volpatónak volt tanítványa. Az olasz nagymesterek festményei után készített metszetei közül kiemelendők: A bolsenai mise, Madonna della Sedia, Krisztus színe változása, Ráfaeltől; Madonna del Sacco, Andrea del Sartótól; Aurora, Guido Renitől; Diána vadászata, Domenichinótól. Igen elterjedt, sőt népszerüvé vált Leonardo da Vinci Utolsó vacsorájának nagy rézmetszete (1800).

Morgóhalak *(Trigla*, állat), a Csontoshalak rendjébe, a Páncélosarcuak *(Cottidae* v. *Cataphracti)* családjába tartozó halnem. Az idetartozó 14 faj valamennyi apró, legfeljebb középnagyságú hal, melyre jellemző, hogy a vízből kiemelve sajátságos morgó vagy röfögő hangot adnak, mely valószinüleg onnan ered, hogy kopoltyúfedő csontjaikat egymáshoz dörzsölik. Legismertebb faj a közönséges morgóhal *(T. hirundo* L.), az európai tengerekben él; hossza 50—80 cm.; háta vöröses vagy barnásszürke, hasa rózsapiros v. fehéres, hát- és kormányúszója vörös, hasúszója és alsóúszója fehér, mellúszója fekete, szélén kék szegéllyel. Ennél kisebb a szürke morgóhal v. gurnard *(T. gurnardus* L.), mely szintén a Földközi-tengerben, az Atlanti-óceánban, az Északi- és Keleti-tengerben honos.

Morgonda, nagyk. Nagy-Küküllő vm. nagysinki j.-ban, (1910) 1207 német és oláh lak., postaügynökség, u. t. Szentágota.

Morgue (franc., ejtsd: morg), l. *Tetemnéző*.

Mori, falu Rovereto tiroli kerületi kapitányságban, az Adige jobbpartján, vasút mellett, (1910) 4579 lak. A szomszédos *San Marco* falunál (826 lak.) láthatók egy régi (Kr. u. 883) hegyomlás maradványai, amelyeket Dante leírt a Divina Commediában (Inferno XII. 4—9.)

Moria (gör.), az elbutult elmebajosok bamba öröme.

Mória, 743 m. magas hegy Jeruzsálemben, amelyen Salamon király a híres jeruzsálemi templomot építtette.

Morial, eredetileg *Montreal* lovag, auraniai perjel. 1345-ben hajóját a szélvész a Tiberis torkolatába vetette, hol megrabolták, mire Nápolyban a János-lovagok közé állt s mint ilyen Durazzói Károlyt szolgálta. Nagy Lajos második nápolyi hadjáratában már mint a János-lovagok auraniai perjele vett részt. A király Aversa őrzését 1350. reá bizta. Zsoldosaival megsarcolta Itália összes városait. Később emberein túladott s bankár lett. Cola Rienzi római szenátor, hogy zaklatásaitól menekűljön, elfogatta s Rómában fejét vétette.

Moriamur pro rege nostro Maria Theresia! (lat.) a. m. Haljunk meg királyunkért, Mária Teréziáért; az 1741-iki pozsonyi országgyülésen a tanácskozásra összegyült magyar nemesség állítólag e kiáltással ajánlotta föl védelmét a királynőnek. De a históriai kritika csak a *Damus vitam et sanguinem* (a. m. Életünket és vérünket adjuk) igéretet ismeri el hitelesnek, mig a M.-ról azt állítja, hogy toldalék. Történeti tévedés az is, hogy a gyászba öltözött királynő karján a féléves trónörökössel, Józseffel jelent volna meg a rendek előtt. V. ö. *Tóth* B., Szájrul-szájra.

Móric, 1. szent, l. *Mauritius*.

2. *M.* (Csáky), boldog, l. *Csák*, 15.

Móric (lat. *Mauritius*, ném. *Moritz, Moriz*, franc. *Maurice*, ol. *Maurizio*), több uralkodó és fejedelmi személyiség neve:

[Anhalt.] 1. *M. anhalti herceg*, porosz hadvezér, I. Lipót anhalt-dessaui fejedelem fia, szül. Dessauban 1712 okt. 31., megh. u. o. 1760 ápr. 11. A porosz hadseregbe lépve, részt vett az első és második sziléziai háboruban. A 7 éves háborúban a kolini csatavesztésért (1757 jún. 18.) őt okolta Nagy Frigyes porosz király. Hibáját jóvátette a rossbachi (1757 nov. 5.) és leutheni (1757 dec. 5.) csatában, mire tábornaggyá nevezték ki. Vitézül harcolt még Zorndorf (1758 aug. 25.) és Hochkirch (1758 október 14.) mellett. Ez utóbbi csatában megsebesült s mikor Bautzenbe akarták szállítani, horvát pandurok elfogták. Fogságából hazabocsátották, de nemsokára meghalt.

[Hessen.] 2. *M., a Tudományos, hessen-kasseli tartománygróf* (1592—1627), IV. Vilmos tartománygróf legidősebb fia, szül. 1572 máj. 25., megh. 1632 márc. 15. Atyját 1592. követte az uralkodásban. Jártas volt a teológiában, filozófiában, kitűnt mint költő és zeneszerző is. Latin nyelven iskola-drámákat írt s ő állította fel az első állandó szinpadot német földön. Katonai tudományos munkákat is írt. A kálvinista hithez hajlott s ezt akarta uralomra juttatni országában is. 1608-ban belépett a protestáns Unióba és 1619. az összes prot. fejedelmeket egyesíteni akarta a Habsburg-ház ellen. De saját rokona, a hessen-darmstadti tartománygróf is ellene fordult, országát pedig feldúlták a Kat. Liga és II. Ferdinánd császár hadai. 1627-ben lemondott legidősebb fia, *V. Vilmos* javára.

[Németalföld.] 3. *M. orániai herceg, nassaui gróf, Németalföld helytartója* (1584—1625), Orániai Vilmos második fia Anna szász hercegnőtől, szül. Dillenburgban 1567 nov. 13., megh. Hágában 1625 ápr. 23. Atyjának meggyilkolása után 1585. előbb Holland és Zeeland, 1590. pedig Utrecht, Overyssel és Geldern tartományok helytartójukká választották. Egyuttal ő lett a szabadságukért küzdő németalföldiek fővezére. Mint hadvezér nagy szerencsével harcolt a spanyolok ellen. Kiszorította őket a hét felkelt tartományból és 1600 jul. 2. Nieuwpoort mellett fényes győzelmet vivott ki felettük. A politikai ügyek vezetését teljesen átengedte *Oldenbarnevelt* kancellárnak, kivel egyetértésben működött. Mikor azonban ez 1609-ben tizenkét évi fegyverszünetet kötött a spanyolokkal M. akarata ellenére, kitört a harc a két vezető férfiu közt, mely Oldenbarnevelt kivégzésével (1619) ért véget. 1621-ben újból kitört a háború a spanyolokkal, de M. ekkor kevés eredményt ért el. V. ö. *Kemp:* Maurits van Nassau, Prins van Oranje (Rotterdam 1843).

[Szászország.] 4. *M., szász választófejedelem* (1547—53), Jámbor Henrik szász herceg fia, szül. Freibergben 1521 márc. 21., megh. 1553 jul. 11. Atyját 1541. követte a szász hercegség kormányzásában s bár a reformációt végleg megszilárdította országában, politikailag nem tartott a protestánsokkal. 1542-ben részt vett Brandenburgi Joachim magyarországi hadjáratában és *Pest* ostrománál kitüntette magát. A schmalkaldeni háború kitörésekor, 1546. jun., V. Károly császár mellé állott saját hitsorsosai ellen, miért okt. 27. a császár neki igérte a szász választófejedelmi méltóságot. M. meg is támadta rokonát, *János Frigyes* választófejedelmet (l. o.), de vereséget szenvedett. V. Károly azonban a *mühlbergi* csatában (1547 ápr. 24.) legyőzte és elfogta János Frigyest és igérete szerint jun. 7. M.-nak adományozta a szász választófejedelemséget. A császár ezután őt bizta meg az 1548. kiadott *augsburgi interim* ellen dacoló *Lipcse* város megbüntetésével. M. 1550—51. ostromolta is e várost, de aztán a császár ellen fordult. Erre különösen az késztette, hogy a császár fogságba került apósát, *Fülöp* hesseni tartománygrófot kiszabadítsa. Ezért titokban *II. Henrik* francia királlyal lépett szövetségre. Ezután 1552 márc. hirtelen Tirol ellen nyomult, hogy az Innsbruckban időző beteges V. Károlyt kézre kerítse. Ennek azonban sikerült Villachba menekülnie, de M. árulása annyira megtörte, hogy aug. a *passaui* egyezményben M. összes kivánságait teljesítette és apósát is szabadon bocsátotta. Ezután M. *Albrecht* brandenburg-kulmbachi őrgróf ellen indult, aki nem akarta elfogadni a passaui egyezményt. A Sievershausen mellett 1553 júl. 9. vivott csatában meg is verte őt, de a csatában halálos sebet kapott s két nap mulva meghalt. V. ö. *Voigt:* Moriz von Sachsen 1541—1547 (Leipzig 1876); *Brandenburg:* Moriz von Sachsen (u. o. 1898. I. köt.).

5. *M. szász gróf (Maréchal de Saxe)*, francia hadvezér, II. Erős Ágost szász választófejedelem és *Königsmark* Aurora grófnő (l. o.) természetes fia, szül. Goslarban 1696 okt. 28., megh. Párisban 1750 nov. 30. Hadi pályáját Szavojai Jenő herceg vezérlete alatt kezdte s 1717. Magyarországon harcolt a törökök ellen. 1720-ban francia szolgálatba lépett; 1726. a kurlandiak Anna cárnő javaslatára hercegükké választották, de már 1729. visszatért Franciaországba. A *lengyel örökösödési* háborúban (1733—38) mint altábornagy harcolt kitüntetéssel, de nagy hadvezéri hírnevét az *osztrák örökösödési* háborúban szerezte. 1744-ben francia tábornaggyá nevezték ki s a fényes győzelmek egész sorát vivta ki Belgiumban az angol és osztrák seregek felett. 1745. máj. 11. megverte az angolokat Fontenoy mellett, 1746 okt. 11. Raucoux mellett győzött s végül 1747 szept. 16. elfoglalta Bergen op Zoom várát. Az aacheni béke után (1748) a XV. Lajostól neki adományozott Chambord kastélyban élt tudósok és művészek társaságában. A strassburgi Sankt Thomas-templomban van eltemetve, hol sirja fölé XV. Lajos nagyszerű emléket emeltetett, melyet 1765—76. Pigalle szobrász készített. Ismeretes M. szerelmi viszonya *Lecouvreur* Adriennel, korának legjelesebb tragikai szinésznőjével. M. kitünt mint hadtudományi író is. Emlékiratainak és leveleinek válogatott darabjai halála után jelentek meg (Paris 1794). V. ö. *Weber:* Graf von Sachsen, Marschall von Frankreich (Leipzig 1863, népszerű kiad. 1870); *Colin:* Les campagnes du maréchal de Saxe (Paris 1901—905, I—III. köt.).

Morice (ejtsd: morisz), *Charles*, francia író, szül. Saint-Etienneben (Loire) 1861 máj. 15. Mallarmé és Verlaine bizalmas barátja s a szimbolista költői iskola egyik legfőbb teoretikusa volt. Ily irányú művei: Paul Verlaine (1885); La littérature de tout à l'heure (1889); Du sens religieux de la poésie (1893). Verskötetei: Noa Noa (1901); Le rideau de pourpre (1908) stb.

Móric- és Lázár-rend, l. *Szent Móric- és Lázár-rend.*

Móricfillér (ném. *Moritzpfennig)* néven a magdeburgi érsekség XII—XIV. sz.-ig vert vékony ezüstpénzeit (brakteátjait), nevezik melyeken a város védszentjének, Szt. Móricnak a képe van.

Moriche (növ.), l. *Mauritia.*

Móricz (most *Aranyosmóricz)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. kékesi j.-ban, (1910) 525 oláh, német és magyar lak., u. p. Szentmáté, u. t. Kékes.

Móricz, 1. *Pál*, író és hírlapíró, szül. Hajdunánáson régi nemes hajdu-családból 1870 okt. 4. Tanulmányai végeztével hosszabb ideig vidéken (Arad, Szeged, Debreczen) hírlapíróskodott, 1907 óta Budapesten az Egyetértés c. napilapnak megszüntéig belső munkatársa volt. Irodalmi működését *A magyar föld urai* c. regénnyel kezdte meg (1898) s azóta jobbára elbeszélésekkel, rajzokkal folytatja, melyekben erős magyar érzéssel ad képet a mindinkább eltünő régi magyar életről. Fantáziája nem erős, de szeme éles s biztos megfigyelő. Egy pár vonással találóan jellemzi alakjait s örökíti meg a magyarság kivesző vagy kevésbbé ismert tipusait. nálló művei közül említett regényén kívül nevezetesebbek: három regényes élettörténete: *II. Rákóczi Ferenc*, *Nagy Napoleon császár* (1900) és *Ocskay brigadéros* (1902), továbbá: *Szabad hajduk* (elbeszélések, 1909); *1848—49-iki szabadságharci történetek* (elbeszélések, 1900); *A kurta nemesek földjén* (regény, 1901); *A boglyakemence mellől* (elbeszélések, 1903); *A Kárász uraság kocái* (elbeszélések, 1904); *Falusi zsidók* (rajzok, 1906); *Zúg a nádas* (regény, 1909); *Pusztuló világ* (elbeszélések, 1912); *Régi magyar élet* (történetek, feljegyzések, 1913); *Városi magyarok* (régi alakok és történetek, 1914); *Naplemente* (történetek és feljegyzések, 1914).

2. *M. Zsigmond*, író, szül. Csécsén (Szatmár vm.) 1879 jún. 30. Iskolái végeztével a fővárosban működött mint hírlapíró Az Ujság c. napilapnál, melynek 1903—09. belmunkatársa volt s egy ideig a Magyarország Vármegyéi és Városai c. vállalat segédszerkesztője. 1908-ban a Nyugat folyóiratban *Hét krajcár* c. elbeszélése nagy föltűnést keltvén, ettől kezdve egészen a szépirodalom művelésére adta magát. Eleinte novellákat írt, de már 1909. egy drámáját, a *Sári birót* (melyet a M. T. Akadémia az az évi Vojnits-jutalommal tüntetett ki) a Nemzeti Szinház nagy tetszéssel szinre hozván, nagyobb kompoziciókon is megkisérelte erejét s megírta első nagyobb regényét, a *Sárarany at.* Ezóta egyike legtermékenyebb szépíróinknak s majd minden nagyobb folyóiratunk állandóan hoz tőle kisebb-nagyobb elbeszéléseket. Munkásságának java része a Nyugatban jelen meg. M. sajátos, határozott írói tehetség. Mint a vidék szülötte, alaposan ismeri a népéletet, főként a magyar paraszt karakterét, azt erős realizmussal, sőt naturalizmussal ábrázolja, nemcsak idillikus, hanem sötétebb oldalukról is bemutatva mind az alsóbb, mind a felsőbb néposztályokat. Történetei leginkább a szines környezetrajzzal s az emberi lélek szenvedélyeinek föltüntetésével hatnak. Bizonyos nyerseség a fölfogásban és előadásban, birálattá súlyosodó humor, a jellemzésben és ábrázolásban nem mindennapi erő jellemzik írásait, melyek egyébként hangban, formában és nyelvben egészen magyarok. A Petőfi-Társaság 1912. tagjává választotta. Önálló művei: *Erdőmező világa* (verses állatmesék, 1908); *Hét krajcár* (elbeszélések, 1909); *Sári biró* (vigjáték, 1909); *Sárarany* (regény, 1910); *Tragédia* (elbeszélések, 1911); *Az isten háta mögött* (regény, 1911); *Csitt-csatt* (elbeszélések 1911); *Falu* (három kis szinmű, Nemzeti Szinház, 1911); *Tavaszi szél* (elbeszélés, 1912); *Harmatos rózsa* (regény, 1912); *Magyarok* (elbeszélések, 1912); *A galamb papné* (regény, 1912); *Boldog világ* (verses állatmesék, 1913); *Szerelem* (egyfölvonásos munkáinak sorozatos gyüjteménye, 1913—14); *Kerek Ferkó* (regény, 1914); *Mese a zöld füvön* (elbeszélések 1915); *A kárpáti vihar* (elbeszélés 1915). V. ö. *Kéki* Lajos, M. Zsigmond (Budapesti Szemle CLIII. köt., 1913); *Schöpflin* Aladár, M. Zsigmond (Nyugat 1911, II. köt.).

Móriczföld, nagyk. Temes vm. dettai j.-ban, (1910) 2467 német és magyar lak., vasútállomás Móriczföld-Sósd, posta-, táviró- és távbeszélőhivatal.

Móriczgát, Szankhoz tartozó népes puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskunfélegyházi j.-ban, (1910) 1329 magyar lak., u. p. Szank, u. t. Jászszentlászló.

Móriczhida, községek, l. *Kismóriczhida, Nagymóriczhida.*

Móriczhidai prépostság Sopron vármegyében a prémontreieké volt. Szt. Jakab tiszteletére Móric mester nyitrai főispán s országbiró és testvére Márk comes 1251 előtt alapította. Nevét onnan kapta, hogy Árpásra a Rába folyón keresztül alapítója hidat veretett. Az oklevelek rábai monostornak és egyháznak s Árpás-révnek is írják. A Móriczhiday-család még a XV. sz.-ban is e monostorba temetkezett. A mohácsi csata után a szerzetesek elszéledvén, prémontrei apácák telepedtek oda, de 1553-ban a törökök elől ezek is somlyóvásárhelyi kolostorukba, majd Győr bevétele (1594) után Nagyszombatba menekültek. Átmeneti román izlésű templomának csak a szentélye s a templom déli része tartotta meg régi alakját. V. ö. *Rómer* Flóris, Árpás és a móriczhidai Szt. Jakabról cimzett prépostság története (Pest 1869).

Morier (ejtsd: morrier), *James*, angol útirajz- és regényíró, szül. 1780 táján, megh. Brightonban 1849 márc. A diplomáciai pályára lépve, beutazta Perzsiát és Kis-Ázsiát, 1810—16. Anglia követe volt Perzsiában. Később Mexikóba ment, majd Londonban és Brightonban élt. Művei: A journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople (London 1812); nagy sikere volt keleti tárgyú, kalandos meséjű regényeinek: The adventures of Hajji Baba of Ispahan (1824, 3 köt.); The Mirza (1842).

Morillo (ejtsd: morillyo), *Pablo, conde de Cartagena, marquis de la Puerta*, spanyol tábornok, szül. 1779. Fuenteben, megh. 1837 júl. 27. Madridban. Résztvett mint guerilla-vezér Murciában a Napoleon elleni harcokban. 1815-ben Ujgranadába (Colombia) nevezték ki az ottani forradalom leverésére, de bár elfoglalta Cartagenát és Santa Fét, 1820. Bolivarral mégis fegyverszünetet kötött, mire visszahívták. 1823-ban kardcsapás nélkül adta át Galiciát a francia seregnek, amiért száműzték. Csak 1832. tért ismét vissza Franciaországból hazájába s foglalta el újra galiciai hadtestparancsnoki állását. VII. Ferdinánd halála után a Cristinók élén Don Carlos ellen harcolt. V. ö. Mémoires (Paris 1826).

Morill-tarifa, l. *Mac Kinley-bill*.

Morin, a sárgafa (Morus tinctoria) festőanyaga.

Morinda (növ.), a Himalaján honos *Picea Smithiana (Picea morinda, Row, Kudro)* fenyőfaj neve, mely festőszert is szolgáltat. A *M. citrifolia* gyökere adja a *szuringi* vagy *al* nevű festőanyagot, amely főkép Gudzserátban kerül forgalomba s vörös és sárga festékül használják. L. még *Morinda-gyökér*.

Morinda-gyökér (növ.), Dél-Ázsiában és más trópikus vidékeken termő több *Morinda*-faj gyökere, melyben a kristályosodó sárga *morindin* (egy glikozid) foglaltatik, melynek bomlásából a szintén kristályosodó vörös «moridon» nevű festék áll elő. A M. termőhelyein fontos festőszer.

Morine (növ.), l. *Chlorophora*.

Morinell-lile (állat), l. *Lilefélék*.

Morin-féle ejtőgép, l. *Ejtőgép*.

Móring (ném. *Morgengabe* a. m. *reggeli ajándék)*, a nőnek a férj részéről a menyegzői éjt követő reggelen mintegy a szüzességének jutalmául nyujtott ajándék. A fejlődés folyamán a hitbérrel (l. o.) olvad össze és egyik eleme az özvegyi ellátásnak.

Moringa (növ.), l. *Moringaceae*.

Moringaceae (növ.), a szabad szirmú kétszikűek családja a Rhoeadales sorozatban, nem egészen biztos rendszertani hellyel. Egyetlen génusza a *Moringa* Juss., melynek 3 faja nagy fa. Levelük váltakozó, páratlanul 2—3-szor szárnyas, hónaljából gazdag virágú buga ered, virágjuk 2 ivarú, minden körében 5 tagú. Magházuk 1 üregű, nyeles. Tokjuk 3—6 szögletes becőhöz hasonlít, felpattanása után 3 kopácsán rajta maradnak a magvak. A *M. arabica* Pers. *(M. aptera* Gärtn.) magva szárnyatlan. Ebből sajtolják a *ben-olajat* (l. *Behen-olaj)*. Arábiában és Egyiptomban honos. A *M. oleifera* Lam. *(M. pterygosperma* Gärtn.) magva, a «behen-dió», szárnyas. Kelet-Indiából ültetés folytán elterjedt Afrikában és Amerikában is. Gyökerét tormaízénél fogva torma gyanánt használják. Fiatal termése főzelék.

Moringa-olaj, l. *Behen-olaj*.

Morinusok *(Morini)*, kelta nép a mai Belgium tengermellékén, melyet Caesar Kr. e. 56. nagy küzdelem után hódolásra kényszerített. Kikötőik voltak Gessoriacum (ma Boulogne) és Portus Itius (ma Vissant). Innen kelt át Caesar Britanniába.

Morioka, Ivate ken székhelye Rikucsu japáni tartományban, 33.000 lak., pamutszövéssel és vasüstkészítéssel.

Morion (ásv.), szurokfekete színű kvarckristályok. L. *Kvarc*.

Moris., latin növénynév után *Morison* Robert angol botanikus (1620—83) nevének rövidítése. Fő munkája: Plantarum historia universalis (Oxford 1680—99, 2 köt.).

Morisca, tánc, l. *Moresca*.

Morisco, l. *Mórok*.

Morisena, l. *Marosvár*.

Morison-féle pilulák, *Morison* Robert angol orvos által feltalált pilulák, melyek (mint titkos szer) különösen régebben kétféle összetételben forogtak a kereskedésben; az egyik készítési módja: aloe, jalapagyanta, jalapa- és zsályagyökér (mindegyikből 50 sr.), gummi gutti 20, scammoniumgyanta 10 sr.; a másik 10 sr. gutti, 100 sr. aloe, 60 sr. borkő és 50 sr. zsályagyökérből áll. Mindkét formájában, minthogy a legdrasztikusabb hashajtók vannak benne, kivált huzamos használatra határozottan káros; behozatala és árulása tilos.

Moriszkók, l. *Mórok*.

Morituri te salutant (lat.), l. *Ave, Caesar*.

Moritz, *Karl Philipp*, német író, szül. Hamelnben 1756 szept. 15., megh. Berlinben 1793 júl. 26. Wittenbergben teológus volt. Bejárta Angol- és Olaszországot; itt ismerkedett meg Goethével, kinek közbenjárására Berlinben a művészeti akadémián a régészet tanára lett. Anton Reiser c. autobiografikus regénye (1785—90, újból kiadva a Reclamféle Universal-Bibliothekban 1906) a Sturm és Drang érzelmeinek és törekvéseinek lélektanilag hű képe. Egy másik regénye: Andreas Hartknopf (1786) szintén saját élete történetén alapul. Becsesek még esztetikai iratai, így az Über die bildende Nachahmung des Schönen (1788). Megemlítendő Götterlehre c. munkája (Berlin 1791) és szép úti rajzai: Reisen eines Deutschen in England (1783) és Reisen eines Deutschen in Italien (1792—93). V. ö. *Dessoir*, Karl Philipp M. als Aesthetiker (Berlin 1889).

Moritzburg *(Dianenburg)*, Eisenberg községhez tartozó szász királyi vadászkastély 11 km.-nyire Drezdától, hires agancs-gyüjteménynyel, szép parkkal és állatkerttel. 1542—1720. épült.

Morkoláb v. *markaláb*. 1. A német *Markgraf* (őrgróf) szláv réven (cseh *markráb)* való éppen olyan kölcsönvétele, mint a *Burggraf*-ból (szláv *purkráb* közvetítésével) lett *porkoláb*. 2. Kincsőrző *lidércféle* démon. 3. A holdfogyatkozást okozó, papagály-alakunak képzelt *madár*. E két utóbbi mitikus képzet a likantrópiáról (l. o.) igen széles népkörben elterjedt babonás hit s a farkas alakjában bolygó emberi lelkek (Werwolf) szláv nevének, a *vlkolák*-nak a német *Markalf* képzetével való egybekeveredését mutatja.

Morlacchi (ejtsd: morlakki), *Francesco*, olasz zeneszerző, szül. Perugiában 1784 jún. 14., megh. Innsbruckban 1841 okt. 28. 1810—1841-ig a drezdai opera olasz karmestere volt. Korában népszerű volt és ünnepelt. Sokat írt: 20 operát, amelyek közül az Il poeta in Campagna és az Il ritratto c. híresek; 10 nagy misét; egy passzió-oratóriumot, két oratóriumot és sok egyházi művet. V. ö. G. B. *Ross-Scotti*, Memorie storiche del maestro F. M. (1860).

Morlaix (ejtsd: morlé), város, M. járás székhelye Finistère francia départementban, a Dossent torkolata felett 6 km.-nyire, vasút mellett, (1911) 15,262 lak., jó, mély és hosszú kikötővel; vas- és bőripar, dohánygyár, vászonszövés, gyertya- és szappangyártás. Kikötőjéből főkép mezőgazdasági terményeket szállít Angliába. A városon 284 m. hosszú, 58 m. magas viadukt vezet át.

Morlákok, Észak-Dalmácia és a dalmát szigetek horvát-szerbajkú lakói. Ők maguk ezt az idegen elnevezést gúnynévnek tekintik. Erőteljes, szálas emberek, kitünő tengerészek. Gör. kel. és róm. kat. vallásuak, műveltségük kezdetleges. A horvát tengerpart és Veglia, Arbe és Pago szigetek közötti tengerszorost róluk nevezték el *Morlák-csatornának* (Canale dei Morlacchi).

Morland, *George*, angol festő, szül. Londonban 1763 jún. 26., megh. Clerkenwellben (London) 1804 okt. 29. Atyjának, *M. Henry Robertnek* (1730—97) volt tanítványa. Hangulatos táj- és állatképei a régi németalföldi mesterek hatását árulják el és olykor Gainsboroughra emlékeztetnek. Műveinek hosszú sorából kiválók vannak a londoni National Galleryban, így a Lóistálló (1791), Veszekedő parasztok, A csárda kapuja, Táj a dünákban, stb. Jellemző, meleg tónusú a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő Disznóól c. képe. V. ö. *Dawe* (London 1807, új kiadás u. o. 1904); *Richardson* (u. o. 1895, új kiad., 1905); *Williamson* (u. o. 1904) monografiáit.

Morlanwelz, község Hennegau belga tartományban, (1910) 8512 lak., vasművekkel, Mariemont nevű vasas tartalmú ásványvizforrással.

Morley (ejtsd: mórli), város Yorkshire angol countyban, (1911) 24,285 lak., posztógyárakkal.

Morley (ejtsd: mórli), 1. *Henry*, angol irodalomtörténetiró, szül. Londonban 1822 szept. 15., megh. Carisbrookeban 1894 máj. 14. Orvos volt, majd 1857—89-ig az University Collegeben működött, mint az angol irodalom tanára. Legfőbb művei: az English Writers (1864—67, 2 köt., új kiadása 1887); Library of English Literature (1875—81); English Literature in the reign of Victoria (1881); nevezetesebb életrajzi művei: Jérôme Cardan (1854, 2 köt.); Clément Marot (1870). V. ö. *Solly*, Life of Henry M. (London 1898).

2. *M., John, viscount*, angol államférfiú és történetiró, szül. Blackburnben (Lancashire) 1838. Ügyvéd volt Londonban és több folyóiratot szerkesztett és adott ki (1867—82. Fortnightly Review, 1880—83. Pall Mall Gazette). 1886. és 1892—94. Gladstone, 1894—95. pedig Rosebery kormányában Irország főtitkára volt. Az ellenzéken aztán Salisbury kormánya ellen heves harcot folytatott annak délafrikai politikája ellen. 1905—10-ig Campbell-Bannerman, majd Asquith kormányában India államtitkárja volt, azután a titkos tanács elnöke lett, amely méltóságáról 1914 aug. elején a világháború kitörésekor lemondott, mert ellenezte Anglia részvételét a háborúban. 1908-ban *Viscount M. of Blackburn* címmel peerré nevezték ki. M. jeles történelmi és irodalmi tanulmányokat is írt. Nevezetesebbek: Voltaire (1886, 4. kiad.); Rousseau (1886, 2 köt., 2. kiad.); Diderot and the Encyclopaedists (1886, 3. kiad.); Life of Richard Cobden (1881, 2 köt., legújabb röv. kiad. 1903); Oliver Cromwell (1904, új kiad.); Life of W. E. Gladstone (1903, 3 köt.); Literary essays (1906); Indian speeches 1907—1909 (1909).

3. *M., Thomas*, angol zeneszerző, szül. 1557., megh. 1602 körül. Bird volt a mestere. Korában művei rendkívül népszerüek voltak és nagyon kedveltek még ma is. Táncdalokat, kanzonettákat írt. Jelentékeny volt mint teoretikus is (Introduction to practicall musicke 1597). V, ö. Oscar *Becker*, Die englischen Madrigalisten William Hird, Th. M. und John Dowland (1901).

Morlin *Emil*, pedagógus, szül. Budapesten 1858 nov. 24. Egyetemi tanulmányai végeztével 1881. jogi doktorrá avatták. 1880-ban a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba lépett s belépése óta folytonosan a népoktatási osztályban működik. Csáky Albin gróf volt kultuszminiszter megbizta a kisdedóvásról szóló törvényjavaslat elkészítésével, amely mint 1891. XV. t.-c. életbe is lépett. E törvény végrehajtásához a terjedelmes *Utasításokat* is ő készítette. A minisztériumban a polgári, felsőbb leány- s az ipari és kereskedelmi szakiskolák ügyeit tárgyaló osztály főnöke miniszteri tanácsosi rangban. 1915-ben a középiskolák reformjáról szóló törvényjavaslat kodifikálására nyert megbizást. Úti és régészeti tárgyú tárcacikkei a Fővárosi Lapokban s a Pesti Naplóban jelentek meg. Tanügyi tárgyú cikkeit (1883—92) a Néptanítók Lapjában s (1895) a Kisdednevelésben tette közzé. Önálló művei: *A felségsértés a rómaiaknál* (tanulmány a római büntetőjogból, Budapest 1882); *A magyarországi népoktatásügy, kereskedelmi és ipari szakoktatás szervezete és közigazgatása* (u. o. I., II. köt. 1893 és 1898, Lévay és Suppan társaságában). Az ezredéves kiállítás kisdedóvóintézeti csoportjának biztosa volt s miniszterimegbizásból írta a millenniumra a hazai kisdedóvó-intézetek történetét ismertető művét: *A magyar kisdedóvás multja és jelene* (Budapest 1896).

Mormo, a régi görögök dajkameséiben szereplő gyermekijesztő rémalak.

Mormon vallásfelekezet, l. *Mormonok*.

Mormon (állat) a. m. *mandrill* (l. o.).

Mormon City, l. *Salt Lake City*.

Mormonizmus, l. *Mormonok*.

Mormonok, v. ahogy ők magukat nevezni szeretik: *az itélet napjának szentjei* (ang. latter-day saints), amerikai vallásfelekezet, melyet 1827-ben *Smith* József alapított. Ő ugyanis 1830 június 30-án New York államban, Fayetteben 30 taggal egy új vallási egyesületet alapított s 1831. a közvéleménynek rájok nézve kedvezőtlen alakulása után az új gyülekezettel együtt Ohio államba húzódott; itt megnyerte a jóslás és kijelentés adományát s befejezte az addigi egyszerű presbiteriánus rendszer eltörlésével gyülekezete szervezését. A felekezet élén a látnok és elnök áll, mellette, de neki alárendelve, két tanácsossal. Utánuk jő a 12 apostolból álló választmány s ezek után a hetvenek tanácsa. Ezek csak teljes számú gyülésen és egyhangulag hozhatnak határozatokat s együtt alkotják az egyház egyetemes gyülését. Nehéz esetekben egy 12 főpapból álló főtanács dönt. Istenitiszteletük gazdag mindenféle szertartásban s főként imádkozásból, éneklésből, prédikálásból, megáldásból, keresztelésből és úrvacsoravételből áll,

de nincsen benne semmi imádásszerű, és nem ritkán vad kurjongatásba s féktelen vígasságba fajul át. Istenitisztelet folyamán bármelyik gyülekezeti tag is felszólalhat, de prédikációik tárgya korántsem mindig vallásos.

Az új felekezet gyorsan szaporodott s Ohio, később Missouri, majd Illinois államban telepedett le, hol Nauvoo várost alapítván, Smith először saját magának és bizalmasainak megengedvén a többnejüséget, majd általánosan kötelezővé tevén azt követőire nézve: a nép fellázadt ellene, Smithet börtönbe vetették s Hiram testvérével együtt az elkeseredett nép megölte. Helyére mint «a M. látnoka, kijelentéstevője és elnöke» Brigham Young került (l. *Young)*. Nauvooból elűzetve, 1847. a Nagy-Sós-tó (Great Salt-Lake) vidékére, az Egyesült-Államok akkori határpontjára vitte Brigham Young az ő híveit, hol megalapították a mormon Utah államot, bekebeleztetvén azt a többi Egyesült-Államok közé, de az állam 73 évi fennállás után 1910. feloszlott. Szembetünő jelenség a M.-nál a kultúra magas foka földjeik mívelésében, különböző közhasznú intézmények: egyetem, nyilvános iskolák, műhelyek, szinházak stb. állításában, erőik egyesítésében; úgy hogy az újabban jelentkező híveket tulajdonképen csak a gazdagságuk vonzza hozzájuk.

Mormorillo (ol.), vakolat, l. *Badigeon*.

Mormota (állat), l. *Marmota*.

Mór művészet, l. *Arab művészet* és *Építészeti stílus*.

Mormyridae, *Mormyrus* (állat), l. *Csőrösszájuak*.

Mornay (ejtsd: morné), *Philippe de M., Seigneur du Plessis-Marly*, francia államférfiú, szül. Buhyben (Normandia) 1549 nov. 5., megh. Laforêt-sur-Sèvre jószágán 1623 nov. 11. Szigoruan katolikus érzésű atyja a papi pályára szánta, de M. annak halála után 1560. a hugenotta vallásra tért. 1575-ben Navarrai Henrik szolgálatába lépett s mint diplomata és politikai író működött. Mikor ura 1589. francia király lett, Saumur kormányzójává nevezte ki. Nagy része volt az 1598-iki *nantesi ediktum* (l. o.) kiadásában. Vallásos buzgalma és nagy tudománya miatt a «Hugenották pápájának» nevezték. Nevezetesebb munkái: De la vérité de la religion chrétienne (Antwerpen 1581); De l'institution de l'eucharistie (1598). Emlékiratainak és levelezéseinek (Mémoires et correspondance) újabb kiadása 1824. jelent meg Párisban. V. ö. *Ambert*, Duplessis M. (Paris 1824).

Morning-dress (ang.) a. m. reggeli öltözet; Angolországban az az öltözet, melyet utcán és látogatásokra használnak, ellentétben az *evening-dress*-szel, melyben ebédnél jelennek meg.

Morning Post (a. m. reggeli posta), London legrégiöb politikai napilapja. 1772 nov. 2. alapították s eleinte Pitt, később Palmerston politikáját képviselte. Most az angol udvar és az arisztokrácia organuma.

Mornington-sziget, Ausztrália É.-i csúcsán, a Carpentaria-öbölben fekvő sziget, a Wellesley-csoporthoz tartozik s mintegy 200 km. hosszú és 14 km. széles.

Morny (ejtsd: morni), *Charles Auguste Louis Joseph,* herceg, francia államférfiú, Hortenzia hollandi királyné és *Flahault* Auguste Charles gróf természetes fia, a későbbi III. Napoleon császár féltestvére, szül. Párisban 1811 okt. 11., megh. 1865 márc. 10. Nevét a gyermektelen M. gróftól kapta, ki őt adoptálta. Egyideig a francia hadseregben szolgált és Algériában harcolt. 1838-ban Clermontban cukorrépa-gyárat alapított. A képviselőházba 1842. jutott és Guizot kormányát támogatta. 1848-ban *Napoleon Lajos* herceghez csatlakozott, ki őt belügyminiszterré tette. Az 1851 dec. 2-iki államcsiny előkészítésében nagy része volt, de már 1852 jan. megvált állásától. 1856—1857-ig Szent-Pétervárott működött mint követ, s itt nőül vette a gazdag *Trubeckoj Zsófia* hercegnőt. 1857—65-ig a törvényhozó testület elnöke volt és szellemességével tünt ki. De léha felfogásával és tisztességtelen pénzügyi vállalkozásával sokat ártott III. Napoleon tekintélyének és Franciaország érdekeinek is. Emlékiratainak egy része 1891. jelent meg Párisban (Une ambassade en Russie 1856).

Moro, *Passo del*, 2862 m. magas hágó a Pennini Alpokban a *Monte M.* (2988) és a St. Joderhorn (3040 m.) közt, Wallis svájci kantont és Novara olasz tartományt, vagyis a Saastalt (Visp) a Valle d'Anzasca-val köti össze.

Moro, *Antonis de*, festő, l. *Mor*.

Moró, kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1910) 362 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyiklód.

Moroci (növ.), l. *Byrsonima*.

Morócz *István (martosi)*, gazdasági író, szül. Ludason (Heves vm.) 1816 dec. 25., megh. Budapesten 1881 okt. 10. Egyetemi tanulmányai végeztével orvosdoktori oklevelet szerzett. 1848—49-ben hadtörzskari főorvos volt. 1850-ben a Gazdasági Lapok egyik szerkesztője, majd az Országos Magyar Gazdasági Egyesület titkára lett. Mint gazdasági író széleskörű tevékenységet fejtett ki; az Akadémia ezért 1858. levelező tagjává választotta. Egyik szerkesztője volt a *Gazdasági Kis Tükör* c. folyóiratnak; többekkel együtt lefordította Stephens Henri The book of the farm c. művét *A mezei gazdaság könyve* címen (Budapest 1855). Önálló műve: *Az alkalmazott vegytan történeti vázlata* (Pest 1846).

Móroczkarcsa, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 136 magyar lak.; u. p. és u. t. Királyfiakarcsa.

Moroda, község, l. *Marót*.

Morok (állat), l. *Kémmadár-félék*.

Mórok (lat. *mauri*, sp. *moros)*, Észak-Afrika *(Marokkó, Algéria, Tunisz)* berber és arab lakosságának keveréke. A spanyolok általában M.-nak nevezték az arab hódítókat, kik 711—1492-ig uralkodtak a Pireneusi-félszigeten. Azokat a M.-at, akik 1492 után felvették a keresztséget, *moriszkóknak (morisco)* nevezték. Ezekkel a spanyolok oly kegyetlenül bántak, hogy 1568. lázadásban törtek ki s csak kemény harcok után lehetett őket 1570. leverni. III. Fülöp 1609. valamenynyiüket kiűzte az országból s ezzel Spanyolországot 250,000 főnyi szorgalmas lakosságtól fosztotta meg.

Morona, az Amazonasznak baloldali, 450 km. hosszú mellékfolyója, Peruban torkollik. Macasig gőzhajók is fölmehetnek rajta.

Moron de la Frontera (a római *Arumi)*, város, M. járás székhelye Sevilla spanyol tartományban, a Guadaira és vasút mellett, (1910) 14,160 lak. Mészbánya, mór várromok. Közelében van Pozo Amargo kénes ásványvízforrás.

Morone, 1. *Giovanni de*, bibornok, szül. 1509 jan. 25. Milanóban, megh. 1580 dec. 1. Rómában. Már 20 éves korában, 1529. modenai püspök lett. 1536-ban Ferdinánd királynál nuncius, mint ilyen résztvett a német egyházi és politikai tárgyalásokban. 1542-ben bíbornok lett. IV. Pál pápa mint eretnekség gyanuja alatt állót 1557 máj. 31. az Angyal-várba záratta és pört indított ellene. M. határozottan visszautasította az ellene emelt vádakat, de csak IV. Pius alatt (1560) nyerte vissza szabadságát. 1563-ban a trienti zsinat első elnöke volt. A zsinat befejezése után a zsinati határozatok megtartása fölött őrködött. Résztvett a Collegium Germanicum alapításában.

2. *M., Pietro da*, l. *Celesztin*, 5.

Moroni, *Giovanni Battista*, olasz festő, szül. Bondo faluban, a bergamovidéki Albino mellett 1525 körül, megh. 1578 febr. 5. Bergamóban. Moretto tanítványa volt. Működése Bergamóra és környékére esik. Kivált mint arcképfestő tünt ki. Könnyed technika, finom, gyöngyházszerű tónus, elegáns tartás, s a lélektani elmélyedés hiánya jellemzi nagy számban fönmaradt arcképeit, melyek közül a legjelesebbeket a firenzei Uffizi, a milanói Brera, a berlini Kaiser Friedrich-Museum, a müncheni régi Pinakotheka és a londoni National Gallery (az ú. n. Szabó, főműve) őrzi.

Moronolit (ásv.), l. *Jarosit*.

Morosini, a VIII. sz.-tól fogva Velence egyik legnevezetesebb patricius-családja. *M. Domenico* volt az első, ki e családból 1148—56-ig mint doge állt Velence élén. Magyarországgal békét tartott épp úgy, mint *M. Marino* (1249—52). Unokája volt *Tommasina Katalina*, az «Adria királynéja», István magyar herceg neje, III. András magyar király anyja (l. *István*, 6.). Fia trónra jutása (1291) óta Magyarországban mint idősebb magyar királyné s Tótország hercegnője élt. 1300-ban még van róla okleveles adalék. *M. Albert*, M. Tommasinának bátyja, 1290—1301-ig Horvátország bánja, folytonos harcban állott a horvát mágnásokkal, kik Martel Károlyt, Kun László nővérének, Máriának fiát hívták meg a trónra. András király halála után azonnal elhagyta az országot. E családból származott *M. Mihály* is, ki 1382. csak 4 hónapig s *Ferenc*, ki 1688—94-ig volt doge, s különösen a törökökkel kitört háborúban tünt ki. [V. ö. *Morosini* Z., Francesco M. il Peloponnesiaco (Velence 1885); G. *Bruzzo*, Francesco M. nella guerra di Candia (Forli 1890)]. A híres család utolsó egyenes leszármazottja, Gattenburg-Morosini Soredana grófné Velencében 1884 dec. 7. elhunyván, örökségének egyharmadát, anyai ágon való rokonság révén, a *Szápáry* grófok kapták.

Morosus (lat.) a. m. mogorva, durcás.

Moroswar, l. *Marosvár*.

Morot (ejtsd: moró), *Aimé*, francia festő, szül. Nancyban 1850., megh. Dinardban 1913 aug. 12. 1900 óta a párisi Ecole des beaux-arts tanára volt. Nevezetesebb képei: Daphnis és Chloé; Tavasz; A reichshoffeni ütközet; A jószívű szamaritánus; Rezonville, 1870 aug. 16.; Gérôme festő képmása; Arenberg herceg arcképe stb.

Morotva, l. *Holtér*.

Morović, adók. és pk. Szerém vm. šidi j.-ban, (1910) 2318 horvát, szerb és német lak.; vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Morovnó, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 230 tót lak.; u. p. és u. t. Nyitrabánya.

Moroxit (ásv.), l. *Apatit*.

Morpeth, város Northumberland angol countyban, (1911) 7436 lak., flanellkészítéssel, sör-, aratógép- és téglagyártással.

Morpeth, *lord*, l. *Carlisle*, 3.

Morphaea v. *morphea*, ma már kevéssé használt kifejezés a bőrgyógyászatban, mely a *sclerodermia* betegségnek egyik alakját jelenti. A bőr ilyenkor féltenyérnyi v. kisebb területen kemény, besüppedt lesz; szélei kékesvörösek, közepe viaszsárga. Kezelése főleg dörzsölés, villamozás, irritáció, hámozás stb. útján történik.

Morphaesthesia (gör.), l. *Morfózis*.

Morpheus (gör. a. m. *alakoskodó)*, a modern nyelvhasználatban az álom megszemélyesítője, az antik irodalomban csak Ovidius egy helyén (Metamorph. XI. 635) fordul elő, tehát tisztára költői alkotás. Az antik köztudatban az álom megszemélyesítője *Hypnos* (l. o.) volt, s Ovidius játszi képpel ennek fiává teszi M.-t.

Morphinismus, l. *Morfinizmus*.

Morphinus (állat), l. *Sólyomfélék*.

Morphium, l. *Morfin*.

Morpho (állat), a Nappali lepkék egy neme. Nagy termetü lepkék, melyeknek kifeszített szárnyai 18 cm.-nél szélesebbek. Brazilia erdőségeinek tisztásain honosak. 50-nél több fajuk ismeretes. Legismertebb a Neoptolemus pillangó *(M. Neoptolemus* L.), szárnyai 16 cm. szélesek, felül azurkékek és opál módjára a szivárvány színeiben ragyognak, szélük fekete; fonákjuk barna, sárgásszürke cikk-cakkos vonalakkal és fehér magvú szemfoltokkal díszítve.

Morphogenia (gör.), l. *Morfogenia*.

Morphographia (gör.), l. *Hegyrajz*.

Morphologia (gör.), l. *Morfológia*.

Morphometria (gör.), l. *Hegyrajz*.

Morphon, a. m. morphologiai, azaz alaktani egyén.

Morphosan, l. *Morfozán*.

Morphosis (gör.), l. *Morfózis*.

Morphotropia (gör.), l. *Morfotrópia*.

Morphy, *Paul*, amerikai sakkjátszó, szül. New-Orleansban 1837 jun. 22., megh. New-Yorkban 1884 jul. 11. Már tízéves korában kiváló sakkjátékos volt s a híres Löwenthalt New-Orleansban legyőzte. Ügyvéd volt s az 1857-iki new-yorki sakkversenyben az első díjat nyerte; egy évre rá Londonban és Párisban a leghíresebb sakkjátszókkal mérkőzött, s köztük sikerült Harrwitzet és Anderssent legyőznie. 1867-ben a sakkjátéktól visszavonulva, csak ügyvédi praxisának élt New-Orleansban; később elméje elborult. V. ö. *Lange*, Paul M. (3. kiad. Leipzig 1894).

Morpio (állat), l. *Tetű*.

Morra (ol., franc. *mourre)*, olaszok lakta vidéken nagyon kedvelt játéka az alsó néposztály-

nak. Ketten szembeállnak és merően egymás szeme közé nézve, szemükig emelik ökölbe szorított jobb kezüket, melyet az adott pillanatban aztán egyszerre vágnak ki, még pedig úgy, hogy 1—2—3—4—5 ujjat mutatnak, de ugyanabban a pillanatban valamely számot kiáltanak, amellyel a mindkettőjük mutatta ujjak összegét igyekeznek eltalálni. Aki a számot helyesen eltalálja, egy pontot nyert. A megnyert pontok számát a játékosok mindegyike a balkeze ujjain állandóan nyilvántartja. Aki az előre megállapított 5 vagy 7 pontot eléri, az a nyertes. A régi rómaiak is ismerték *micare digitis* (az ujjakkal szemfényvesztést űzni) néven e játékot, melyet különben Kinában és a Déli-tenger szigetein is kedvvel űz a nép.

Morray, *James Stuart, M. grófja,* l. *Murray.*

Morren, *Theophil,* álnév, l. *Hofmannsthal.*

Morr. et Dne. v. *Morr. et Dcsn.*, latin növénynév után *Morren* Charles François Antoine és *Decaisne* (l. o.) nevének rövidítése. *Morren,* szül. Gentben 1807., megh. 1858. mint a lüttichi botanikus kert igazgatója, a fenologia (l. o.) megalapítója. Fia, Edouard (1833—86) u. o. a botanika tanára s a Belgique horticole szerkesztője volt.

Morrhua (állat), a lágyparásak (Anacanthini) rendjén belül a Tőkehal-félék *(Gadidae)* családjába tartozó halnem, melynek egy faját *(M. Szakadatensis* Steind.) Szakadátról (Szeben vármegye) szarmatakorú agyagmárgából ismerteti Steindachner. L. még *Kabeljau* és *Tőkehal.*

Morrhuol, a csukamájolajból szesszel lepárlás útján készülő sötétedő, szagos, csípős-keserű, könnyen jegecedő anyag, melyről azt hitték, hogy a halmájolaj hatóanyaga. De nem pótolja azt; alig rendelik.

Morris, 1. *Lewis, sir,* angol költő, szül. 1833 jan. 23. Carmarthenben (Wales), megh. 1907 nov. 18. Londonban. Ügyvéd, majd 1880. békebiró volt. Irói hírnevét Songs of Two Worlds (1871) c. lirai költeményeivel és Gwen (1878) c. monológokban írt drámájával alapította meg. Összes művei Complete Works c. (1905. 15. kiad.) jelentek meg.

2. *M., Richard,* angol nyelvtudós, szül. 1833 Bermondseyben (Wales), megh. 1894 okt. 12. Harold Wordben (Essex). The Etimology of Local Names (1857) c. munkájával alapította meg hírnevét. 1864. egyik megalapítója volt az Early English Text Societynek, amely számára az ó- és középangol irodalom sok termékét rendezte sajtó alá. Értékes munkája továbbá a Historical Outlines of English Accidence (1872) c. történeti nyelvtan. Több terjedelmes buddhista szöveget adott ki a Pali Text Society publikációi között (1882—88).

3. *M., William,* angol költő, szül. 1834 márc. 24. Londonban, megh. u. o. 1896 okt. 3. Oxfordban tanult és festőnek készült, de már 1858. mint költő lépett fel The Defence of Guenevere and Other Poems c. kötetével. Művei különösen e korszakban Tennyson, Browning és Chaucer hatását mutatják. A The Life and Death of Jason (1867) c. műve a görög mondát a középkori romantika szellemében dolgozza fel. Ez irányban haladva Swinburne-nel és Rossetti-vel együtt az angol ujromantikus költőiskola egyik vezetője lett. Főműve: The Earthly Paradise (1868—70, 3 köt.) c. keretes elbeszélés. Több költői művében dolgozott fel a skandináv irodalomból vett tárgyakat; a legjobb ezek közül: The Story of Sigurd, the Volsung and the Fall of the Niblungs (1876). Angolra fordította Homerost, Vergiliust és a Beowulf-eposzt is. M. nemcsak költő, hanem képzőművész is volt. 1863-ban Dante Gabriel Rossettivel és Burne Jonesszal együtt nagy iparművészeti gyárat alapított, amely a M. rajzai szerint készült bútorokkal, szövetekkel a modern lakásberendezés teljes reformjára törekedett. Iparművészeti programmját The Decorative Arts, their relation to modern life (1878) és Hopes and Fears for Art (1882) c. műveiben fejtette ki. A XIX. sz. nyolcvanas éveiben az akkor megindult szocialista mozgalom egyik lelkes vezére volt, ekkor jelentek meg tőle: Chants for Socialists (1885) és Signs of Change (1888), valamint E. B. Bax és M. együttes munkája: Socialism, its Growth and Outcome (1893). News from Nowhere (1891) c. utópiájában a jövő szocialista államának ideális képét festette meg. V. ö. A. *Vallance,* W. M., his art, his Writings and his public life (London 1897); J. W. *Mackail,* Life of W. M. (u. o. 1901, 2 köt.).

Morrisdance (ang., ejtsd: morriszdensz, a. m. mór tánc), Angliában divott fegyvertánc. Vándorlegények lejtették a május eleje és pünkösd közötti időszakban különféle jellegzetes kosztümben. Állandó kosztümös alakjai: *Robin Hood, Maid-Marrian* (a nyár királynője), a sárkány és sárkányölő *(Snap-Dragon)*; utóbbi a Shakesperenél gyakran emlegetett *Hobby-horse* nevű vesszőparipán nyargal. Valószinű, hogy a M. a tavasznak a telet személyesítő sárkány uralma alól való felszabadítását jelképezi.

Morrison *(Mount M.)*, hegy, l. *Formosa.*

Morrison, 1. *Arthur,* angol regényíró, szül. Kentben 1863. Regényeiben különösen a londoni élet alakjainak hű rajzával tűnik ki. Nevezetesebb munkái: Tales of hean Streets (1894); Martin Hewitt, Investigator (1894); Chronicles of Martin Hewitt (1895); Adventures of Martin Hewitt (1896): A Child of the Jago (1896); The Dorrington Deed Box (1897); To London Town (1899); Cunning Murrell (1900); The Hole in the Wall (1902); The Red Triangle (1903); The Green Eye of Goona (1904); Divers Vanities (1905); Green Ginger (1909); The Painters of Japan (1911); társszerzőkkel írt több szindarabot is: That Brute Simmons (H. C. Sargent-tel, 1904); The Dumb Cake (Richard Pryce-szel, 1907); A Stroke of Business (Horace Newter-rel, 1907). Magyarul megjelent: A kék gyémánt, bünügyi regény (Budapest, 1904).

2. *M., George Ernest,* angol ujságiró, szül. 1862 febr. 4. Geelonban (Victoria, Ausztrália). Orvosnak készült, majd 1882—1897., mint a Times levelezője, beutazta Ausztráliát, Uj-Guineát, Ázsiai Oroszországot. 1897. Pekingben telepedett le és nagy érdemeket szerzett az 1900-iki boxerforradalom alatt. 1912-ben a kinai köztársaság elnöke öt évre politikai tanácsadóvá nevezte ki. Nevezetesebb műve: An Australian in China (London 1895).

3. *M., Robert,* angol orientálista, szül. Morpethben 1782 jan. 5., megh. Kantonban 1834 aug. 1.

Makaóban megtanulta a kinai nyelvet s lefordította e nyelvre a bibliát. 1823-ban tizezer kinai könyvből álló gyűjteményével visszatért hazájába. Művei: Horae Sinicae (London 1812); Chinese Miscellany (u. o. 1825); írt egy kinai nyelvtant és egy kinai-angol szótárt is. V. ö. *Townsend*, Robert M. (New York 1888).

Morrison-formáció (geol.), Észak-Amerikában, Denver közelében 30—80 m. alsó kréta-koru édesvizi képződmény, amely márgákból és homokkövekből áll. Az európai «wealden»-formációval megegyezik. Előfordulnak benne dinosaurus-maradványok, mint Atlantosaurus, Brontosaurus stb. s a puhatestüek közül: Unio, Limnaea, Planorbis, Vivipara, stb.

Morristown (ejtsd: —taun), Morris county székhelye New-Jersey északamerikai államban, a Whippany és vasút mellett, (1910) 12,507 lak., a newyorkiak nyaralóhelye, gyümölcsexporttal, elmebetegek intézetével.

Morro velho (ejtsd: —vellyo), aranybányák Braziila Minas Geraes államában, l. *Sabará* és *São João d'El Rey.*

Mors (lat.) a. m. halál. — *M. imperator*, halál ő felsége.

Mors, Magyarország középkori vízrajzában a *Maros* folyónak elnevezése.

Mors *(Morsö)*, sziget, l. *Limfjord.*

Morsanszk, az ugyanily nevű járás székhelye Tambov orosz kormányzóságban, a Cna partján, vasút mellett, (1912) 31,800 lak., szappan-, szesz-, sör- és faggyugyártással; élénk hajózással.

Morschach, falu és klimatikus gyógyhely Schwyz svájci kantonban, (1910) 547 lak.

Mors civilis (lat.), l. *Polgári halál.*

Morse (ejtsd: morz), *Samuel Finley Breese*, amerikai technikus, egyike az elektromos távíró föltalálóinak, szül. Charlestownban (Massachusetts) 1791 ápr. 27., megh. Poughkeepsieben (New York mellett) 1872 ápr. 2. 1811. Londonban festészetet tanult. 1835-ben New Yorkban telepedvén le, festő-társulatot alapított (a későbbi National Academy of design), melynek egy ideig elnöke volt. 1829-ben Európába jött, hogy annak festészeti iskoláit tanulmányozza. Európai tartózkodása alatt megismerkedett az akkor nagy feltünést okozó elektromagnetikus kutatásokkal és már Amerika felé való hazautaztában 1832. megkezdette telegráfgépének szerkesztését. 1843-ban Washington és Baltimore között a kormány támogatásával az első praktikus kisérlet számára vonalat állított fel. E vonalon 1844 máj. 27. adták le az első táviratot. Ezután M. előbb a New York and Newfoundland Telegraph Companynál, majd a New-York, Newfoundland and London Telegraph Companynál művezető, a new-haveni Yale College-en pedig a természetrajz tanáralett. 1857. tiz államtól 400,000 franknyi dotációt nyert. Utolsó éveit Poughkeepsieben töltötte. New York városa még életében két szobrot emelt emlékének, az egyiket 1871., a másikat 1872. Életrajzát megírták *Prime* (New York 1875) és *Trowbridge* (Boston 1901).

Morse-kúp, a fúrók és marók kúpos végződése, amivel a szerszámokat a gép tengelyének megfelelő kúposságú furatába szorítják. Valamennyi szerszám M.-jának ugyanolyan kúposságának kell lennie, hogy kicserélhetők legyenek. A kúpok különböző méreteit, mint az átmérőket, hosszat kúposságot, nemzetközi megállapodás egységesítette. A szabványokat megadja a M.-táblázat. A M. kúpossága átmérőben 1 : 20.

Morselli (új-lat. *morsuli)*, olasz eredetü cukros sütemény, mely úgy készül, hogy olvasztott és sűrített cukorba finoman vagdalt mandulát, citromot, csokoládét, sőt finomra vágott rózsalevelet tesznek, a sűrűsödés után pedig hosszukás alakú kikent edényben megsütik, azaz jobban mondva szárítják és kihűlés után táblákba vágják.

Morsus diaboli (lat. a. m. ördögharapás), a méhkürt hasüregi végének régies elnevezése.

Morsus gallini (növ.), l. *Stellaria.*

Mort (franc., ejtsd: mór) a. m. halál, halott.

Mortadella, olasz hurka Bologna vidékéről.

Mortalitás (lat.) a. m. halandóság (l. o.). A statisztika azon ága, mely a M.-sal foglalkozik, a M.-i statisztika, évszázadok óta e tudományszakma legfejlettebb ága. Célja mindazon tényezők figyelembe vételével, melyek az emberek elhalálozására befolyást gyakorolnak, a halandóság térbeli és időbeli vizsgálata, a népesség különböző demográfiai vagy társadalmi rétegeiben mutatkozó eltérő M.-i jelenségek megállapítása, tehát a halandóság kutatása nem, kor, családi állapot, nemzetiség vagy faj, hitfelekezet, foglalkozás vagy társadalmi állás, vagyoni állapot stb., valamint a halálozást előidéző közvetlen okok (halálokok) szerint. E tanulmányok végső célja az elhalálozási rend megállapítása, mely célt a *M.-i táblák* (l. o.) szolgálják. V. ö. *Westergaard*, Die Lehre von der Mortalität und Morbilität (II. kiad., Jena 1901); *Mayr*, Statistik und Gesellschaftslehre (Freiburg 1897, II. köt.).

Mortalitási táblák, a népességi statisztikának a halandóságra vonatkozó adataiból szerkesztett táblázatok, amelyeket először az életbiztosítási számításoknál használtak s csak később alkalmaztak általános népesedési problémák megvilágítására. A M. segítségével arra a kérdésre kell válaszolni, hogy meghatározott számú, ugyanazon egy évben született emberek közül bizonyos adott számú év eltelte után hányan lesznek még életben? A legtöbb táblázat az újszülöttekkel kezdi az adatokat s addig folytatja, amíg a vizsgálódásra felvett számú egyének mindnyájan el nem halnak. *Halley* volt az első, ki 1692. statisztikai megfigyelések alapján rendszeres M. készítéséhez fogott s azóta sokan foglalkoztak e fontos és nehéz feladat megoldásával, miközben különböző alapelveket használtak fel. Az ő nyomában készült M. azonban (Süssmilch—Baumann, Déparcieux 1746, Kersseboom 1738, Carlislei táblák 1779—87, Finlaison 1829, Equitable, Brune, angol életbiztosító társaság táblái stb.) kevéssé tökéletesítették a M.-at. 1840 körül *Hermann* a közvetlen módszer alapján (egy bizonyos időben született egyének elhalálozásának kutatásával) lényegesen javította a M. szerkezetét, de a hosszú észlelési idő (a felvett tömeg teljes kihalásáig) és a vándormozgalom okozta hibaforrás miatt ez a módszer gyakorlatilag csak a fiatalabb korhatárokra alkalmazható Jobb a *Becker*-féle köz-

vetett módszer, mely *Knapp* és *Zeuner* által javítva, abban különbözik Hermann módszerétől, hogy kevés észlelési év alatt keresztülvihető és a jelenlegi halálozási viszonyokat deríti ki, míg Hermann táblái a tömeg teljes kihalásával fejeztetvén csak be, voltakép régmult idők halálozási arányait állapították meg. A közvetett módszer az élve szülöttekből és a különböző korú elhaltakból indul ki s ebből minden egyes korévre *elhalálozási valószinüséget* állapít meg; ezek a valószinüségek képezik az *elhalálozási rend* (Absterbeordnung) alapjait, melyek tehát kimutatják, hogy bizonyos időben született 1000 v. 100,000 egyén közül minden egyes év végén hány van még életben. A bizonyos korig elhaltak által átélt évek összeadása és az elhaltak számával való osztása által nyerjük az elhaltak *átlagos korát;* ugyane táblák mutatják a *valószínű élettartamot* vagy életvárandóságot (vie probable, Lebenserwartung), vagyis azt a kort, amelynek eléréséhez

A Németbirodalom (kivonatos) mortalitási táblája az 1891—1901. évek alapján számítva.

Kor a befejezett ...év után	Elhalálozási valószinüség ...éves korban, egy évre számítva		Újszülöttek és túlélők ...éves korban		Közepes (átlagos) élettartam vagy életvárandóság években, ...éves korban		Valószinű élettartam vagy életvárandóság években, ...éves korban	
	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő
0	0·23386	0·19862	100·000	100·000	40·56	43·97	48·85	54·93
1	0·05200	0·04992	76·614	80·138	51·85	53·78	59·00	62·55
2	0·02247	0·02173	72·631	76·137	53·67	55·59	59·51	62·85
3	0·01484	0·01445	70·999	74·482	53·89	55·81	59·11	62·36
4	0·01074	0·01067	69·945	73·406	53·70	55·62	58·49	61·58
5	0·00800	0·00806	69·194	72·623	53·27	55·22	57·76	60·92
6	0·00623	0·00639	68·641	72·038	52·70	54·66	56·95	60·09
7	0·00498	0·00518	68·214	71·577	52·03	54·01	56·10	59·23
8	0·00404	0.00426	67·874	71·206	51·28	53·29	55·20	58·34
9	0·00340	0·00362	67·599	70·903	50·49	52·52	54·31	57·42
10	0·00301	0·00320	67·369	70·646	49·66	51·71	53·99	56·50
20	0·00576	0·00459	65·049	68·201	41·23	43·34	44·18	47·20
30	0·00654	0·00696	61·274	64·385	33·46	35·62	35·42	38·26
40	0·01093	0·00902	56·402	59·467	25·89	28·14	26·97	29·57
50	0·01858	0·01284	49·002	53·768	19·09	20·58	19·22	21·04
60	0·03394	0·02750	38·308	44·814	12·82	13·60	12·38	13·26
70	0·07335	0·06781	23·195	28·917	7·76	8·10	6·97	7·30
80	0·16376	0·15565	7·330	9·773	4·28	4·48	3·48	3·67
90	0·33518	0·30227	492	821	2·23	2·52	1·70	1·90
100	0·53202	0·44605	1·8	7·7	1·30	1·67	—	—

vel a született kortársak száma halál által a felére apadt le, továbbá a *közepes (átlagos) élettartamot* (vitalitás, vie moyenne), vagyis azon évek számát, melyeket bizonyos korú egyénck még át fognak élni. A fönnebb kivonatosan közölt német M.-ból láthatjuk, hogy 100,000 újszülött fiú közül az első év végén már csak 76,614 él, az első év elhalálozási valószinüsége tehát 0·23,386; az újszülöttek száma a 40. és 50. életév közt apad le a felére, a valószinű élettartam vagy életvárandóság tehát az újszülött fiúkra nézve 48·85 év (az 5 évesekre nézve ez 57·76 év, a 20 évesekre 44·18, ahány év alatt ugyanis az 5, illetve 20 évesek száma, tehát 69,194, ill. 65,049, a felére apad le), a közepes élettartam vagy életvalószinüség az újszülött fiúkra nézve 40·56, az ötévesekre nézve 53·27 és a húszévesekre nézve 41·23 év, ennyi évet fog tehát az illető korú egyén még átélni. Az összes népességre alapított M.-nál kedvezőbb eredményt adnak az életbiztosító társaságok észlelései alapján felállítottak, mivel ezeknél a gyenge szervezetű, beteg és szegényebb (tehát jobban veszélyeztetett) néprétegek nem szerepelnek; viszont ilyen M.-nak nincs általános demografiai érvényük. Újabban egyes foglalkozási ágakra is számítottak ki M.-at, nagy tökéllyel különösen Németországban. Hazánkban *Fáy* András és *Fényes* Elek mortalitási táblái után, melyek csak történeti értékkel bírnak, a Magy. kir. központi statisztikai hivatal szerkesztett M.-at 1906., melyek azonban nem adják a M. összes elemeit.

Irodalom. Bortkewitsch, Die mittlere Lebensdauer, Jena 1893; Deutsche Sterbetafel (Monatshefte zur Stat. des Deutschen Reichs), Berlin 1888; Stat. des Deutschen Reichs, 200. köt.; G. v. Mayr, Statistik und Gesellschaftslehre, II. köt., Freiburg i. Br. 1897; Ballod, Die mittlere Lebensdauer in Stadt u. Land, Leipzig 1899; Handwörterbuch der Staatswissenschaften, VI. köt., Jena 1901; Westergaard, Die Lehre von der Mortalität und Morbilität, Jena 1901; A magyar korona országainak halandósági táblázata, Budapest (Magy. Stat. Közlemények, új sorozat 11 köt.).

Mortara, város, M. járás székhelye Pavia olasz tartományban, az Arbogna és vasút mellett, (1911) 9500 lak., rizs- és sajttermelés. 1849 márc. 21. itt a piemontiak az osztrákoktól vereséget szenvedtek.

Mortara, *Edgar,* kanonok, szül. Bolognában, zsidó szülőktől. 1858 jún. 23. a hatóság elvitette atyja házából, azon az okon, hogy cselédjük megkereszteltette. Atyja pert indított visszaadása végett, de sikertelenül, mert M. kijelentette, hogy katolikus akar maradni. Az eset annak idején világszerte óriási feltünést keltett. M. a papi pályára lépett és később laterani kanonok lett Rómában. Mint ilyen Magyarországon is járt, meglátogatván az egyházi székhelyeket.

Mortaro *(mortajo,* olasz), a régi mozsarak (hajító lövegek) elnevezése Olaszországban.

Mort civile (franc., ejtsd: mór szivil), l. *Polgári halál.*

Mortein, a rovarok irtására használt por; ultramarinnal van keverve.

Mortell-völgy, l. *Martell-völgy.*

Morten-Müller, norvég festő, l. *Müller.*

Morter, Sebenico dalmáciai kerületi kapitánysághoz tartozó sziget, amelyet a *Stretto di M.* választ el a szárazföldtől. Hossza 11·2, szélessége 2 km., magassága 140 m., kb. 5—6000 lak. Főhelye *Stretto* (horv. *Tijesno).*

Morteratsch-gleccser, a Bernina-Alpok nagyságra második gleccsere, hossza 9 km., 18 km² területtel, 1900 m.-ig ereszkedik le.

Mort-gage (ejtsd: mór-gédzs, lat. *mortuum vadium),* az angol jogban a. m. jelzálog. A hitelező a régi jog szerint a jelzálogot nemcsak birtokában tartja, hanem annak hasznait is élvezheti.

Mortier (ejtsd: mortyié), *Edouard Adolphe Casimir Joseph, Treviso hercege,* francia tábornagy, szül. Cateau-Cambrésisben 1768 febr. 13., megh. Párisban 1835 jul. 28. Végigharcolta az összes forradalmi háborúkat. 1803. ő szállotta meg Hannovert, 1805. Napoleon császár tábornaggyá nevezte ki. 1807. a svédek ellen harcolt, azután Napoleonnal egyesült s a friedlandi csatában (1807 jún. 14.) a balszárnyat vezette. 1808-ban a *Treviso hercege* címet kapta, 1809. Spanyolországban har-

colt. 1812—13-ig a fiatal gárda élén állott az oroszországi és németországi hadjáratokban. 1814 márc. 30. *Marmont* marsallal együtt Párist védte. A *száz nap* alatt megint Napoleonhoz csatlakozott, amiért egy időre elvesztette pairi méltóságát, melyet XVIII. Lajostól kapott. 1818-ban ismét pair lett, 1833. pedig a becsületrend nagykancellárja; 1834 nov.—1835 febr. hadügyminiszter volt. 1835 júl. 28. Lajos Fülöp király kiséretében áldozatul esett *Fieschi* pokolgépes merényletének a Boulevard-du-Temple-on.

Mortificatio (lat.), a. m. gyötrés, kínzás; orvosi értelemben: üszkösödés, elhalás. Jogi értelemben l. *Törlesztés.*

Mortis causa (lat.) a. m. haláleset miatt.

Mortis causa donatio (lat.) a. m. *halál esetére ajándékozás* (l. o.).

Mortlock-szigetek, a Keleti-Karolinákhoz tartozó szigetcsoport a Csendes-oceánban. Déli részét a tájfun 1907. teljesen elpusztította.

Morton (ejtsd: mortn), 1. *James*, l. *Douglas*, 4.

2. *M.*, *John Maddison*, angol szinműíró, szül. Pangburneban (Berkshire) 1811., megh. 1891. Igen sok szinművet, főkép bohózatokat írt, amelyek közt legkiválóbb: Box and Cox (1847), amely nálunk is bejárta a szinpadokat. Magyarul megjelent: Box és Cox (Budapest 1881); Szegény Pillicody (ford. *Mihály* József, u. o. 1897).

3. *M.*, *Julius Sterling*, északamerikai közgazda és politikus, szül. Adamsban 1837 ápr. 22., megh. Chicago közelében 1902 ápr. 27. Nebraska territorium állammá való emelkedésében (1867) nagy része volt. Ő alapította az Arbor-day-t, azaz évenkénti faültető napot. Sok éven át a Chicago Times munkatársa és 1893—97-ig Cleveland elnök alatt földmívelésügyi miniszter volt.

Mortonizálás, Morton-féle villamozás, l. *Elektroterápia.*

Mortuarium (lat.), a germán jogban szolgáltatás, melylyel a jobbágy örököse a földesúrnak tartozott, tehát a földesúrnak járó örökségi adó; állott pl. a legjobb darab marhából, asszonyoknál egy ágyból stb. Az újabb törvények a többi jobbágyterhekkel együtt eltörölték. Másrészről M. alatt általában hagyatékot, különösen az egyház javára és jótékony célokra rendelt hagyományt is értenek.

Morula, l. *Szederalakú csira.*

Morungen, város, l. *Mohrungen.*

Morungen, *Heinrich von*, német minnedalos, l. *Heinrich von Morungen.*

Morus *(Moros)*, Magyarország középkori vízrajzában a *Maros* folyónak elnevezése.

Morus *Tourn.* (növ.), l. *Eperfa.*

Morus, *Thomas*, l. *More.*

Morva, kisk. Zemplén vm. nagymihályi j.-ban, (1910) 906 tót és magyar lak., u. p. Rákócz, u. t. Bánócz.

Morva (ném. *March*, cseh. *Morava)*, a Duna baloldali mellékfolyója, hazánk határfolyója; ered Morvaország É-i határán a spieglitzi Schneeberg-ben, D.-i irányban folyik el Loschitz, Olmütz és Napagedl mellett, Szakolcza és Göding közt eléri hazánk határát, s a folyó a határ 83 km.-nyi hosszuságban, egész torkolatáig, amely Dévénynél van 133 m. magasságban. Egész hossza 394 km., forrásának egyenes távolsága a torkolatától 226 km., esése fölülről lefelé csökken, szélessége Olmütznél 100 m., Marcheggnél 230 m., sok helyütt szétágazódik. Vízterülete 26,105 km², ebből 2878 km² jut hazánkra. Jelentékenyebb mellékvizei: jobbról a Thaya (Hohenaunál), Zaya, Russ, balról a Becsva, Miava, Rudava, Malaczkai- és Stomfaipatak (utóbbiak a Miavától kezdve magyar területen). L. még *Morvaszabályozás.*

Morvák. 1. A *szerb-bolgár Morava* (gyakran *Marava)* folyó mellékének tágabb értelemben vett, a IX. sz.-ban szerbek és horvátok közé ékelt lakossága, mely fajilag a szláv bolgárok törzseiből (obotriták, kucsanok, timokcsanok, branicsevek stb.) alakult s együttesen M. néven szerepelt. Ez ma már teljesen eltünt, de emlékét a folyók, pl. Timok és más helynevek megőrizték. Összeköttetésüket a mai Morvaországgal nem ismerjük eléggé, de feltünő, hogy Method püspök elűzött tanítványai Szvatopluk elől ide menekültek és püspökük Fotius zsinatán 879. mint a M. püspöke vett részt. Területük elébb görög, majd a Nemanjidák idején szerb uralom alá került s mint ilyen 1208-ban még *Maravija* néven szerepelt. Népe kipusztult, illetőleg szerb nyelvű lett. Történetüket megírta *Safarik*, Összegyüjtött munkái II. köt. (csehül).

2. A *morva őrgrófságnak* (l. *Morvaország)* a csehekkel fajrokon, de külön tájszólást beszélő népe, mely mai területét a kelta bojok, illetőleg a germán markomannok után foglalta el. Első államalakító kisérletük a csehektől függetlenül a jórészt mitikus Samo vezér utódai alatt (VII. sz.) balul végződött, de a Loveticek, Holašovicok stb. erős törzsei mintegy két század mulva új életre keltek. Csehország, Szilézia, Lengyelország jó részén, dél felé a Duna és Garam közé eső területen Mojmir új birodalmat alapított (830—846). Döntő jelentőségűnek igérkezett Cirill és Method püspökök térítő működése, ami a keleti egyház, szláv liturgia, glagolitizmus uralmát jelentette volna, de ez Szvatopluk uralomra jutásával megbukott és a latin-német kereszténység győzött. Szvatopluk fiai alatt a csehek különváltak s a nagy Morva birodalmat a magyarok bejövetele végleg megdöntötte (l. *Morvaország története).* A morva nép a szomszédság miatt is szoros érintkezést tartott felvidékünk lakosságával, sőt mai lakosságának jelentékeny része a történelmi időkben átköltözött, részben áttelepített felvidéki tótságból kerül ki, ezek a *slovák, dolák* és *valach* néven ismert tót nyelvszigetek, melyek mindenképen különböznek a *lach, hanák, horák* és a tulajdonképeni cseh elemtől. Általában földmívelők és állattenyésztők, a déli határok mentén bortermelők. Az utóbbi években fellendült gyáripar és szénbányászat általános jólétet teremtett, de az ennek nyomán jelentkező kozmopolitizmus rohamosan pusztítja a színes festői viseleteket, melyekből a prágai néprajzi kiállítás is már csak emlékeket tud felmutatni. V. ö. *Bartos*, Dialektologie moravska (Prága 1910); Česky Lid (folyóirat). A M. etnografiájának monografusa F. *Kretz.*

Morva-lejtők v. *Morva-sziléziai lejtők (*ném. *Mährisch-Schlesisches Gesenke)*, a Szudeták pla-

tóvá kisimuló, elalacsonyodott része Morvaország É.-i határán, 821 m.-ig emelkedik.

Morvalieszkó, község, l. *Morvamogyoród.*

Morvamező (ném. *Marchfeld),* Alsó-Ausztria legnagyobb síksága, Béccsel szemben, a Duna és a Morva (March) szögében; körülbelül 990 km² területén csak kevés helység van, mert a földmívelés az éghajlati viszonyok kedvezőtlensége miatt nem virágzik; ellenben híres lótenyésztéséről, melynek főhelye Lassee, libáiról (Gänserndorf). M. sokszor volt csatatér; már a rómaiak itt ütköztek meg a markomannokkal és quádokkal; 1260. Ottokár cseh király itt verte meg IV. Bélát, de 1278 aug. 26. Habsburgi Rudolf főként magyar segítséggel ugyanitt döntő győzelmet aratott Ottokár fölött, ki életét is vesztette a csatában. A M.-n fekszenek még Wagram, Aspern és Essling híres napoleoni csatahelyek is. V. ö. *Schilling* L., A M.-i ütközet 1278. (Kolozsvár 1878).

Morvamogyoród *(Morvalieszkó),* kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 4820 tót lak., postahivatal, u. t. Bosácz.

Morvan, a francia Plateau Central egyik kiemelkedőbb tömege Közép-Franciaországban, a Yonne forrásvidékén. Legmagasabb pontja a Haut Folin (902 m.), egykor erdők takarták, de most meglehetősen kopár.

Morvan-betegség, l. *Sziringomielia.*

Morvaország (németül *Mähren,* csehül *Morava;* térképét l. a *Csehország* cikkhez csatolt térképen), őrgrófság, az osztrák örökös tartományok egyike a porosz Glatz grófság, osztrák Szilézia, Magyarország, Alsó-Ausztria és Csehország közt, 22,231 km² területtel. *Felülete.* Miként Csehországot, M.-ot is, kivéve a D.-i részén, hegyek fogják körül. Ny.-i határán van a cseh-morva dombvidék, É-on a Szudeták és K-en a Kárpátok. A tartomány belsejében a Thaya és Zwittawa meg Morva közt emelkednek a Marshegyek a Hraddal (534 m.) és tőlük DNy.-ra a Polaui-hegyek a Maydensteinnal (544 m.). A legfontosabb átjárók a cseh-morva dombvidéken Iglaunál, Zwittaunál, a Schönhengsten és Rothwassernél, a morva lejtőkben Brockersdorfnál, Kleppelnél és a Spornhaui-hágón át, a Kárpátokban Hrosenkaunál, Frankstadtnál és a Lissahágón át vannak. Barlangokban M. rendkívül gazdag; a Zwittava mellett van 2 csoport; az E-iban (Blanskónál) találhatók a Sloupi- és az Ostrowi-barlangok, a D.-iben (Adamsthalnál) a Bejčiskala, a Wejpustek, az Éva- és a Kiriteini-barlang. A Kárpátokban Strambergnél van a Zwergenhöhle; Frainnál a Thaya mellett pedig egy kis jégbarlang. Legszélesebb völgy a Morváé, amelylyel Kremsiernél a termékenységéről ismeretes Hanna-lapály függ össze. Termékeny kis síkság még a Kuhländchen az Oderánál. *Vizei.* Csaknem egész M. vizeit a Morva gyüjti magába; jobbról belétorkolnak a Sazawa, a Hanna és a Thaya, amely itt veszi föl a Schwarzawát az Iglawával és Zwittawával; balról a Becsva és Olsava. M.-ban ered az Odera, amely fölveszi az Ostravicát. A Mohra az Oppába szakad. Tavai mind igen kicsinyek. Ásványforrásainak száma 50; ezek közül az Ullersdorf melletti kénes és a luhatschowitzi szénsavtartalmú forrás a legismertebbek. Az *éghajlat* aránylag enyhe, mivel É-felől hegyek fogják körül, D-en ellenben nyitva áll. Az évi középhőmérséklet Iglauban 9·5°, Brünnben 8·9°, Datschitzban 6·9°. Az évi csapadékmennyiség Brünnben 500, Hochwaldban 780 mm.

Lakosság, termékek, ipar és kereskedelem. A lakosok száma (1912) 2.651,304 volt s egy km²-re eső népsűrűsége 118. A lakosság 79%-a cseh, morva, tót s vallásra nézve 96% róm. kat. A föld 97%-a termékeny s több mint fele szántóföld s ¼ része erdőség. 1912-ben termett 1·8 millió q. buza, 3·3 millió q. rozs, 3·4 millió q. árpa, 2·5 millió q. zab és 183 ezer q. kukorica s a fontosabb kenyértermények értéke meghaladta a 200 millió koronát. Az állattenyésztésben különösen a juh-, azonkívül a ló-, sertés- és szarvasmarhatenyésztés a legfontosabb. M. bányászata vasércek, kőszén (Ostrau, Rossitz, Oslavan), barnaszén (Ceič), timsó (Obora és Walchow), grafit (Hafnerluden, Möttau) és ólomércek termelésére szorítkozik. Az évi bányatermelés értéke meghaladja a 25 millió koronát. Az iparágak közül a legfontosabb a posztó- és pamutszövés. Vannak ezeken kívül bőr-, cukor- és szeszgyárai, vasipar, vasúti sín-gyártás, gép-, kocsi- és sörgyárak, malmok és dohánygyárak. A kereskedelem emelésére szolgál a 2225 km.-nyi hosszú vasúti hálózat, 13,063 km.-nyi hosszú úthálózat és 233 km.-nyi hosszú vizi út.

Kormány, közigazgatás és iskolaügy. A legfőbb közigazgatási hatóság a cs. kir. helytartóság Brünnben. A tartomány részére a törvényhozói hatalmat az osztrák császárral együtt a 100 tagból álló tartománygyülés gyakorolja; ennek tagjai az olmützi érsek, a brünni püspök, a nagybirtokosok 30, a városok és iparos testületek 31, a brünni és olmützi kereskedelmi és iparkamarák 6, végül a földmivelő községek 31 követe. Ez utóbbiaknál a választás indirekt; az összes választott tagok mandátuma 6 évre szól. A bécsi birodalmi tanácsba M. 43 tagot küld. Közigazgatási szempontból a tartomány 6 önálló törvényhatósági joggal biró városra és 36 kerületi kapitányságra oszlik.

Első folyamodású kerületi törvényszék van 5, járásbiróság 83; másod folyamodású törvényszék a brünni fölebbviteli és harmad folyamodású a bécsi legfőbb törvényszék. Pénzügyi hatóságok a tartományi pénzügyigazgatóság Brünnben, 1 adóigazgatóság, 5 fő- és 83 adóhivatal, végül 5 kerületi pénzügyigazgatóság. A legfőbb tanügyi hatóság a tartományi iskolatanács. 1913. volt 2 teológiai (Olmütz, Brünn), 1 német és 1 cseh technikai főiskola (Brünnben), 32 (köztük 14 német, 17 cseh, 1 cseh-német) gimnázium és reálgimnázium, 32 (köztük 16 német, 16 cseh) reáliskola, 5 felsőbb leányiskola, 13 tanító- és tanítónőképző, 50 felsőbb- és alsóbbfokú kereskedelmi iskola, 179 ipariskola, 54 mezőgazdasági és erdészeti szakiskola, 2 alsófokú bányásziskola, 2 bábaképző, 49 női munkástanfolyam és 2780 felsőbb- és alsófokú népiskola. Az időszaki sajtó szolgálatában 342 lap, köztük 142 politikai lap áll.

Története. M. régibb ismert lakói *kelták* voltak, kiket a Kr. e. 1. sz.-ban a germán *markomannok* és *quádok* váltottak fel. A népvándorlás

folyamán *herulok*, *rugiak* és *longobardok* fordultak meg M. területén. A Kr. u. VI. sz.-ban kezdődött a *szláv* törzsek bevándorlása. Ezeket a frank történetírók a IX. sz. óta a vidék főfolyója, a Morva után *marahani* v. *maravani* néven említették. Kezdetben a frankok alattvalói voltak, de 846. *Rasztiszláv* fejedelem függetlenítette magát. Egyházi tekintetben is szakított a nyugati-frank befolyással, amennyiben a görög *Cirill* és *Method* térítőket fogadta országába (863), kik a szláv liturgiát honosították meg. *Szvatopluk* fejedelem (871—894) Method halála után (885) ismét a római egyházhoz csatlakozott, de politikai függetlenségét megőrizte, sőt a szomszédos szláv törzsek bevonásával a *Nagy-Moravia* (l. o.) birodalmat alapította. Halála után e birodalom összedőlt a honfoglaló *magyarok* csapásai alatt. (906). A megmaradt nyugati fél (a mai M.) előbb *lengyel*, majd 1029 *cseh* fenhatóság alá került. Ezóta a cseh királyi ház ifjabb tagjai birták M.-ot. *Konrád Ottó* herceg 1182. Barbarossa Frigyes császártól az *őrgrófi* címet kapta. A XIII. és XIV. sz.-ban a cseh királyok vagy ifjabb fiaik voltak M. őrgrófjai. Az utolsó külön őrgróf, *Jodok* halála után 1411. M. állandóan egyesült Csehországgal. A Luxemburgoktól 1437. a Habsburgok örökölték M.-ot Csehországgal együtt (Albert, V. László). 1458-ban Podjebrád György lett Csehország királya és M. őrgrófja. Ettől 1468—69. Mátyás magyar király foglalta el M.-ot és birta azt az 1478-iki olmützi béke értelmében haláláig. 1490-ben visszakerült Csehországhoz, bár a csehek nem fizették meg az érte járó váltságdíjat. 1526-ban Csehországgal együtt végleg a Habsburgok uralma alá jutott. A XVI. sz. második felében M.-ban is elterjedt a reformáció. Az 1606-iki bécsi békekötést M. rendjei is garantálták s 1608. ők is elszakadtak Rudolftól és Mátyás főherceget ismerték el uruknak. Az 1618-iki prágai felkelés után M. protestáns rendjei is csatlakoztak a cseh forradalomhoz. De őket is ugyanaz a sors érte, mint a cseheket s az ellenreformáció teljes diadalt aratott M.-ban is. Sokat szenvedett M. a 30 éves háború alatt és az 1663-iki tatárdúlástól. M. legújabb történetét, épúgy mint Csehországét, a német és cseh lakosság politikai villongásai töltik be. Az osztrák kormányok M.-ban is nagy engedményeket tettek a cseheknek. Brünnben cseh műegyetemet állítottak fel, de a végleges megegyezés a cseh terjeszkedés ellen makacsul védekező németség ellenállásán meghiusult. V. ö. *Wolmy*, Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert (Brünn 1835—42, 6 köt.) és Kirchliche Topographie von Mähren (u. o. 1855—66, 10 köt.); *Dudik*, Mährens allgemeine Geschichte (Olmütz 1860—1889, 1—12. köt., 1350-ig terjed); *Bretholz*, Geschichte Mährens (Brünn, 1893, 2 köt.); *Prokop*, Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung (Wien, 1905-től, 4 köt.); Codex diplomaticus et epistolaris Moravice (Brünn 1836—1903, 15 köt.).

Morvaőr, kisk. Nyitra vm. szeniczei j.-ban, (1910) 1453 tót lak., postahivatal. u. t. Sasvár.

Morvaszabályozás. A Morva folyó környékén levő érdekeltség már több mint száz éve törekedik a folyónak a mezőgazdaság, az ipar és a hajózás szempontjából való szabályozására. Azonban e törekvést rendkívül megnehezítette az a körülmény, hogy a Morva jelentékeny darabon országhatár és így a szabályozási terv és a költségek megállapítása végett Magyarország és Ausztria közt hosszadalmas tárgyalások indultak meg. Végre 1898—1906 között a két államfél közt létrejöttek a megállapodások, melyek szerint a 9.300,000 K-ra előirányzott költségeknek felét Magyarország, felét pedig Ausztria viseli. 1906—1914-ig a részletes tervek is kidolgoztatván, 1914-ben ezekre vonatkozólag is létrejött a közös, végleges megállapodás és így a munkálatok még 1914-ben megkezdődtek. Magyar részről a munkálatokat a Pozsonyban székelő morvaszabályozási m. kir. kirendeltség vezeti. V. ö. *Tellyesniczky* János, A Morvaszabályozás története (a Vízügyi Közlemények 1911. 2. füzetében).

Morvaszentjános (azelőtt: *Szentjános)*, nagyk. Pozsony vm. malaczkai j.-ban, (1910) 1917 tót és német lak., vasútállomás, posta, távíró és távbeszélő.

Morva-sziléziai földhát, a német síkság hegylábi zónája, kezdődik a Malapane és Warthe forrásvidékénél, Magdeburgig húzódik, egyes részei a következők: Felső-sziléziai Júra, Trebnitzi hátság, Katzengebirge, Lausitzi hátság, Fläming. Ez a hátság a hegyekből kikerülő törmelékből épült föl, Ny. felé általában alacsonyodik.

Morva testvérek, l. *Cseh-morva testvérek.*

Morvavölgyi h. é. vasút. Az osztrák államvasút építtette Dévényújfalutól Szakolczáig 83·5 km. hosszban. Jelenleg a Máv. tulajdona.

Morvay *Győző*, író és pedagógus, szül. Budapesten 1863 dec. 29. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. 1887. tanári és filoz. doktori oklevelet szerzett, s előbb vidéken, 1897-től Budapesten volt tanár, 1902 óta a III. ker. áll. főgimn. igazgatója. Több hirlapnak dolgozótársa s egyideig a Magyarország c. napilap szini kritikusa volt. Tudományos dolgozatai nagyrészt szakfolyóiratokban jelentek meg. Önállóan megjelent művei közül nevezetesebbek: *Az utánzás elmélete* (1885); *Lucifer* (1887); *A nagybányai közoktatás története* (1896); *Magyarázó tanulmány az Ember tragédiájához* (1896, Madách főművének mindeddig legbővebb kommentárja); *Adalékok Madách Imre életéhez* (1898); *A biblia költészete* (1900); *Galánthai gróf Fekete János* (1903); *Schönherr Gyula emlékezete* (1912); *Byron Magyarországon* (1913); *Pekár Károly életrajza* (1914).

Morvenit (ásv.), l. *Harmotom.*

Morzsa, aprórа reszelt kemény zsemlye v. kifli.

Morzsásodás, a gyümölcs-, különösen az alma- és körtefák betegsége, mely abban áll, hogy a törzs v. az ágak egyes helyein a kéregpara külső tömöttebb rétege alatt laza, morzsalékos, eleinte világosbarna, később megfeketedő para-tömeg képződik, mely úgy a mohok és zuzmók letelepedésének kedvező tanyát, valamint különféle rovaroknak alkalmas búvóhelyet nyujt. Az elmorzsásodott helyeken a nedvesség könnyen összegyülemlik, miáltal az eleinte morzsalékos para fekete pépes anyaggá bomlik, mely bomlás esetleg áthat

az egészséges kéregre is. A M. oka határozottan nem ismeretes; Sorauer azt hiszi, hogy a szövetek vízbősége okozza e betegséget.

Morzsoló, l. *Kukoricamorzsoló gép*.

Morzsolya vagy *morzsóka* (ném. *Schmarrn)*, apróra darabolt eledel, mely többféle anyagból készül, így zsírral és vereshagymával a burgonya- és liszt-M., tejjel, cukorral és tojással, néha mazsolával vajban sütve a kifli-, rizs-, dara- és császármorzsóka.

Mosa, a *Maas* folyó (l. o.) latin neve.

Mosaburg, talán a mai *Moosburg*, Klagenfurt mellett. 850 táján Privina morva főember alapította s azért kezdetben *Privina városa* (civitas Privinae) a neve. 888-ban Arnulf király megerősítette őt itt lévő birtokaiban. Mikor Privinát 859. a Lajos király ellen föllázadt Karlmann emberei megölték, fia Kocel a királyhoz menekült, ki 861. visszahelyezte ugyan M.-ba, de attól elszakított egy megyét. Privina és Kocel hercegsége Wattenbach és Hunfalvy Pál szerint (Ethn. 176—181) Pettautól Pécsig terjedt s szerintük M. a Zala folyó mellett feküdt. Salamon Ferenc a Századokban (1882, 89—122. old.) azt bizonyítgatta, hogy M. és megyéje *nem* a Balaton körül, hanem Karintiában és Stájerországban volt.

Mosambique, l. *Mozambik*.

Mosás, 1. a szennyes ruhanemünek kifőzéssel és dörzsöléssel való tisztogatása, melynél a forró víz oldóképességét a zsiradékot feloldó szappannal és lúggal fokozzuk. A beszappanozott forró lúgban kétszer kimosott ruhát szappanos lúgos vízben kifőzzük, hideg vízben kiöblítjük, kékítjük és felteregetjük. A falusi nép a kézzel való dörzsölést sulykolással pótolja. Régente szapulóba rakták a szennyes ruhát szitált fahamuval rétegezve s azt leforrázták; a hamuzsír oldó hatása megtisztítja a ruhát. Petroleumot is használnak némelyek a M.-hoz. Óvakodni kell a rendesen klórt tartalmazó mosóporoktól. Megkönnyíti a M.-t a *mosógép*, melynek egyszerűbb fajtája egy hullámos horganylemez (rumpli), melyhez a ruhát erősen hozzádörzsölik. Rontja a ruhát éppen úgy, mint a küllős mosógép, melynek küllői a ruhát a gép szekrényének horganyfalához dörzsölik. A szövetmosógép rendszerint hengerpárból áll, mely az oldószert az oldott piszokkal együtt a szövetből kisajtolja (l. *Csinozás)*. Fehérnemű mosására a sajtolás helyett az öblítést alkalmazzák. A fehérnemüt ugyanis likacsos lemezből készült 4—6 oldalú hasábba helyezik, s ezt a szappanfürdőben váltakozó irányban járatják, miáltal a piszok kötőanyaga, a zsiradék, gyorsan oldódik és a szálak között levő piszok az ütközés következtében eltávolodik. A *gőzmosónál* a ruhát likacsos rézhengerbe teszik, melyet egy mótor egy nagy hengeres víztartóban forgat. E tartóba vékony csöveken forró gőzt vezetnek. A forgatás által a ruha a rézhenger falához ütődik s így tisztul. Ez eljárás előnye, hogy a ruhát a dörzsöléstől megkíméli. Színes kelméket lúg nélkül, szappangyökér vagy panamahéj főzetében mosnak.

2. *M. a kémiában*, helyesebben *kimosás*, a különféle vegyületek előállításánál és a kémiai analizisben igen gyakran használatos művelet, amelynek célja az előállított vegyületből, vagy a kémiai analizisben a szűrőre összegyüjtött csapadékból az idegen anyagokat eltávolítani. A kimosáshoz leggyakrabban desztillált vizet v. különféle savakkal (sósav, salétromsav stb.), továbbá ammoniával, borszesszel stb. elegyített desztillált vizet használnak, nem ritkán alkoholt, étert, esetleg különféle só-oldatokat is. A dolog természetében rejlik, hogy a mosó folyadéknak minden esetben olyannak kell lennie, amely a leválasztott vegyületet nem támadja meg, hanem csupán csak az esetleg benne levő idegen anyagokat oldja ki.

Mosbach, az ugyanily nevű kerület székhelye Badenben, (1910) 4256 lak., agyagkályha- és bronzgyártással, műmalmokkal, sör- és bőrgyártással. Régi városházán értékes okirattár van.

Moscatello (ol., ejtsd: moszka—) v. *moscato*, a. m. muskatálybor.

Mošćenica, adók. és pk. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1910) 472 horvát lak., vasútállomás távíróval, postaügynökség.

Mošćenicki Crnec, adók. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1910) 260 horvát lak., u. p. Mošćenica, u. t. Caprag.

Mošćeničko Novo selo, adók. Zágráb vmegye petrinjai j.-ban, (1910) 226 horvát lak., u. p. és u. t. Mošćenica.

Mosceutos (növ.), l. *Abelmoschus*.

Moschatin (növ.), l. *Achillea*.

Moscheles, *Ignaz*, német zeneszerző és zongoraművész, szül. Prágában 1794 máj. 30., megh. Lipcsében 1870 márc. 10. Rövid idő alatt Európa egyik legünnepeltebb zongoravirtuóza lett, elmés és hatásos kompoziciói rendkívüli népszerüségre tettek szert. 1821—1844-ig a londoni akadémia, 1844—1870-ig a lipcsei konzervatórium tanára volt. Zongoradarabjai a Beethoven után való zongorairodalomban jelentős helyet foglalnak el. Irt 7 zongoraversenyt, etüdöket, amelyek közül különösen az op. 70 és az op. 95 nevezetes és kamarazeneműveket. V. ö. Aus M.'Leben (1872, 2 kötet); Mendelssohns Briefe an I. und Ch. Moscheles (1888).

Moscherosch, *Johann Michael*, német szatirikus író, szül. Wilstädtben (Elszász) 1601 márc. 5., megh. Wormsban 1669 ápr. 4. A harmincéves háború folyamán több udvar szolgálatában megfordulván, a hanau-zweibrückeni gróf, majd a hessen-kasseli grófnő titkos tanácsosa lett. Főműve, melyet a spanyol Francisco de Quevedo Suenos c. munkájának hatása alatt írt és foglalt össze: Wunderliche und wahrhaftige Gesichte Philanders von Sittewald (1643, 1677, újra kiadta Dittmar, 1830., Bobertag a Kürschner-féle Nation.-Litteraturban, végül Karl Müller a Reclam-féle Universal-Bibliothekban; az új kiadások nyelvileg modernizálva vannak). Ebben a 30 éves háború korának társadalmi életet éles gúnnyal jellemzi; különösen a katonaélet rajza s a geroldsecki jelenet híres. V. ö. *Wirth*, M.-'s Gesichte (Erlangen 1887); *Pariser*, Beiträge zu einer Biogr. M.-'s (München 1891).

Moscheutos (növ.), l. *Abelmoschus*.

Moschinae (állat), a Szarvasfélék (l. o.) családjának egyik alcsaládja. Ide tartoznak a pézsmaszarvasok. L. *Pézsmaszarvas*.

Moschonisia, szigetcsoport, l. *Moszkonizia.*

Moschopolis, város Albániában, l. *Moszkopolisz.*

Moschos, Szirakuzából való görög pásztori költő Kr. e. 150 táján. Fenmaradt egy Europe c. kis eposza és egy pár ékes költői apróság. A Bion halálára írt gyászdal (melyet Révai M., újabban P. Thewrewk E. fordított magyarra), bár nevét viseli, nem tőle való. Kiadta Wilamowitz, Bucolici Graeci, 1905. Vályi Nagy Ferenc: Bion és Moschos idyllumai, Sárospatak 1827.

Moschus, l. *Pézsma* és *Pézsmaszarvas.*

Mosciska, az ugyanily nevű kerületi kapitányság székhelye Galiciában, (1910) 4770 lak.; lenszövéssel és nagy lóvásárokkal.

Mosdós, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 1196 magyar lak., posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Mosdóssy *Imre,* pedagógus és író, szül. Alsóbogát pusztán (Somogy vm.) 1862 okt. 21. Jogi tanulmányai végeztével 1891. a vallás- és közoktatásügyi minisztérium szolgálatába lépett, ahol 1895. tanfelügyelővé nevezték ki. 1906-ban Pest vármegye, majd még ugyanez évben Budapest székesfőváros kir. tanfelügyelője lett. Főbb művei: *Árva szerelem* (regény, 2 kötet, Budapest 1895); *Az Ullősiek végnapjai* (regény, 2 kötet, Budapest 1897); ifjúsági művek: *Az ölyvedi kántor; A csőregi cifra szűr; Három elbeszélés* az ifjúság számára (u. o. 1898). Pedagógiai munkái közül nevezetesebbek: *Félszegségek a nevelésben; Ideálok a népiskolában* (Tanítók könyvtára). Megírta továbbá a magyar népoktatásügy történetét, mely a magyar kormány kiadásában francia fordításban jelent meg az 1900. évi párisi világkiállítás alkalmából; írt azonkívül számos tankönyvet.

Mosel (lat. *Mosella,* franc. *Moselle),* a Rajna baloldali mellékfolyója; a Vosges-hegység D.-i szögletében, a Welscher Belchen és Drumont közt ered 3 ágból, fölveszi jobbról a kis M.-t v. Moselotte-ot, elfolyik Toul mellett íveson, É. felé kanyarodik Frouardig, Novéantnál német területre ér, Perltől kezdve 34 km.-nyi hosszuságban Luxemburg határa, Trier érintése után Koblenznél torkollik. Jobbról fölveszi a Meurtheöt, Metznél a Seillet, azután a Saart, Ruwert és Thront, balról az Ornet, Sauert (Sure), Kyllt, Salmot, Liesert, Alfot. Frouardtól kezdve hajózható, Triertől kezdve gőzösök is járnak rajta. Partjain jó borok teremnek. Metztől a határig csatornával van összeköttetésben, s a M.-Saar csatorna kiépítése is már tervbe van véve. A M. hossza 514 km., vízterülete 28,300 km².

Mosel-bor. A Mosel folyó mentén, különösen Trier és Cochem között terem, rendszerint meredek hegyoldalakon; fő szőllőfajták a rizling és elbling. A M.-ok zöldes-sárgák, nem olyan tüzesek, mint a rajnamentiek, de igen kedves zamatos, illatos borok. A *Moselblümchen* nem egyéb, mint bodzavirággal szagosított M., melynek muskotályszerű szaga van. A M.-ok átlagos alkoholtartalma 7—9%, savtartalma 7—9·5‰. Áruk fuderenkint (10 hl.) 400—2500 márka. A legjobb moseli borok teremnek Brauneberg, Piesport, Zeltingen, Oligsberg, Bernkastel szőllőiben. Nagyhírű a bernkasteli doktorbor; igen jó a Trier vidékén termő grünhausi bor is.

Moselle, a *Mosel* folyó (l. o.) francia neve.

Mosen, *Julius,* német költő, szül. Marieneyban 1803 júl. 8., megh. Oldenburgban 1867 okt. 10. Előbb (1831) biró, majd ügyvéd, végül 1844. az oldenburgi udvari szinház dramaturgja lett. Líráját és néhány balladája (A. Hofer, Der Trompeter an der Katzbach) népszerüek voltak. Az életöröm filozófiája sugárzik azonban nagyobb elbeszélő költeményeiből is (Ritter Wahn 1831, Ahasver 1838). Irt drámákat, novellákat is és egy történeti regényt (Der Kongress von Verona, 1842). Versei: Gedichte (1836, 2. kiad. 1843). Megjelent még: Sämmtliche Werke (8 köt., Oldenburg 1863—64; bővített kiadása Leipzig 1880, 6 köt.); Ausgewählte Werke (Leipzig 1899). V. ö. P. *Hensz,* Mosens Jugendentwicklung (München 1903).

Mosenthal, *Salomon Hermann von,* német drámaíró, szül. Kasselban 1821 jan. 14., megh. Bécsben 1877 febr. 17. Az osztrák kultuszminisztérium könyvtárának igazgatója volt. Legnépszerübb drámája, az első, Deborah, Pesten jelent meg (1849, 6. kiad. 1890). Operaszövegei közül a Lustige Weiber von Windsor (Nicolai) és a Königin von Saba (Goldmark) nevezetesek. Mindkettő magyarul is megjelent (ford. *Csepreghy* L.). Összegyüjtött művei: Gesammelte Werke (6 köt., Stuttgart 1877—78).

Moser, 1. *Andreas,* hegedüpedagógus, szül. Zimonyban 1859 nov. 29. Mérnöknek készült, de zenész lett. 1878-ban Joachim tanítványai közé vette fel. 1900-ban a Hochschule hegedütanára lett. Joachimmal együtt háromkötetes hegedüiskolát írt (a francia kiadás Marteau, az angol Moffat műve); megírta Joachim nagy életrajzát (1908. két kötetben) és kiadta Brahms és Joachim levelezését (1908).

2. *M., Gustav von,* német vigjátékiró, szül. Spandauban 1825 máj. 11., megh. Görlitzben 1903 okt. 22. Nagyszámú bohózatait a szinpadi hatás kitünő ismerete s a helyzetkómikum kihasználása jellemzik; ez népszerüségének magyarázata is. Ismertebb bohózatai: Er soll dein Herr sein (1860); Kaudels Gardinenpredigten, (1871, magy. Kukli-prédikációk); Der Veilchenfresser (1876, magy. Ibolyafaló); Der Bibliothekar (1878); Krieg im Frieden (1881); Reif Reiflingen (1882); Die Amazone (1889). Összegyüjtött művei: Lustspiele (Berlin, 22 köt., 1873—97); Lustspiele u. Schwänke (Mühlhausen 1902—04).

3. *M., Johann Jakob,* német publicista, szül. Stuttgartban 1701 jan. 18., megh. u. o. 1785 szept. 30. Igen zaklatott életet élt, szabadelvű gondolkodása miatt nem volt sehol maradása. 1720-ban tanár lett Tübingenben, 1721. Bécsbe ment, 1726. tanácsos lett Stuttgartban, 1727—32-ig tanár volt Tübingenben 1736—39-ig tanár és egyetemi igazgató Odera-Frankfurtban. 1751-ben mint tanácsos Stuttgartban ismét államszolgálatba lépett, de Károly Jenő herceggel való összeütközése miatt 1759. bebörtönözték és csak 1764. bocsátották szabadon. Ötszáz kötetet meghaladó munkái közül a legfontosabbak: Deutsches Staatsrecht (Nürnberg 1737—54, 50 köt., 2 pótk. és 1 köt. regiszter); Neues deutsches Staatsrecht (Stutt-

gart és Frankfurt 1766—75, 21 köt. és 1781—1782, 3 pótköt.); Deutsches Staatsarchiv (Hanau és Frankfurt 1751—57, 13 köt.); Grundriss der heutigen Staatsverfassung des Deutschen Reiches (7. kiad. Tübingen 1754).

4. *M.*, *Julius*, német szobrász, szül. Berlinben 1832 jún. 14. A berlini művészeti akadémián, Fischer August és Drake műtermében képezte ki magát, 1857. és 1858. pedig Rómában és Párisban tanult. Művei közül említendők: a Művészi Ipar szobra a berlini nemzeti képtár épületén; Krisztus szobra a berlini Szentháromság-templomon; a harcosemlék Naumburgban; I. és III. Frigyes Vilmos királyok ércszobrai a lichterfeldei hadapródiskola főbejáratánál; a Halászatot ábrázoló csoport a berlini Belle Alliance-hídon; Chamisso emlékszobra Berlinben; Egy nimfa elrabolja Amor fegyvereit (márványcsoport); Psyche stb.

5. *M.*, *Lukas*, német festő a XV. sz.-ban, a felsőrajnai sváb művészet legkiválóbb és legrégibb alakjainak egyike. 1431 évszámmal jelzett szárnyasoltára a tiefenbronni apátsági templomban a középkori művészetből kiemelkedő modernebb felfogás jelentős példája.

Moser-féle képek. Ha sima fém- v. üveglapra kemény tárggyal, pl. darabka fával vonásokat rajzolunk s aztán a lapra rálehelünk, a vonások láthatókká lesznek. Ugyanez történik, ha érmet, pecsétnyomót stb. helyezünk a lapra s aztán rálehelünk vagy pedig higanygőzöknek tesszük ki a lapot. Waidele német fizikus szerint ezen u. n. M. keletkezése abból magyarázható, hogy a levegőnek kitett tárgyak felületét vékony, de sűrű levegőréteg borítja. Ha ezt kemény tárggyal való írással eltávolítjuk, a leheléskor képződő pára másként rakódik e helyekre, mint az érintetlenül maradt részekre. Lapnak és éremnek a levegőrétegtől való teljes megfosztása után kép nem látható.

Mosetig-Moorhof, *Albert*, lovag, bécsi sebész, szül. Triesztben 1838 jan. 26., megh. Bécsben 1907 ápr. 25. (véletlenül beleesett és belefult a Dunába). Bécsben tanult, Dumreichernek volt segédje. 1866-ban a sebészet magántanára, 1871. sebészfőorvos, 1875. sebésztanár lett; mint vezetőorvos vett részt 1866. a porosz háborúban, 1870—1871. Páris ostrománál, 1878. Bosznia okkupációjában, 1885. a szerb-bolgár háborúban. Főbb munkái: Handbuch d. chirurg. Technik (Wien 1886, 4. kiad., 1899); Vorlesungen u. Kriegschirurgie (u. o. 1887); Erste Hilfe bei plötzlichen Unglücksfällen (u. o. 3. kiad.).

Mosheim, *Johann Lorenz von*, német egyháztörténetíró, szül. Lübeckben 1694 (v. 1695) okt. 9., megh. Göttingenben 1755 szept. 9. 1747-től göttingeni egyetemi kancellár volt. Művei közül fontosabbak: Sittenlehre der Heiligen Schrift (9 köt., 1770—78); Institutiones Historiae Ecclesiasticae (1755); Institutiones Historiae Christianae Majores (1763); De Rebus Christianorum ante Constantinum Commentarii (1753).

Mosi, 1. katonai állomás Német-Kelet-Afrikában, 380 km.-nyire Tangától, a Kilima-Ndzsaro D.-i lejtőjén, a dzsaggák földjén. 1896 óta evang. hittérítő-állomás van itt. — 2. *M.*, francia birtok Afrikában, l. *Mosszi.*

Mosiákh (héb. a. m. felkent), a messiásnak héber elnevezése.

Moskócz, kisk. Turócz vm. stubnyafürdői j.-ban, (1910) 122 tót lak.; u. p. és u. t. Zniováralja.

Mosköström, l. *Malström.*

Moslavina, 1. község Verőcze vm.-ben, l. *Podravska Moslavina.* — 2. *M.* Belovár-Körös vármegyében, l. *Monoszló vára.*

Moslavina-hegység, l. *Garics.*

Moslék, ételhulladékkal vegyes mosogatóvíz, mely a disznó hizlalásánál lényeges szerepet játszik. M.-nak nevezik továbbá a szeszgyári és keményítőgyári hulladékokat. A szeszgyártás mellékterméke: a burgonya-, tengeri-, rozs- és melászmoslék, a keményítőgyártásé pedig: a burgonyarost v. pülpe, a buzatörköly, sikér és mosó, a tengerimoslék és a rizsmoslék. Ezeket a vizenyős takarmányokat frissen leginkább a szarvasmarha hizlalására és takarmányozására használják, azonkívül szárított állapotban kereskedelmi takarmány gyanánt kerülnek a forgalomba.

Mosléksömör, sajátszerű bőrkiütés, mely a szarvasmarhák lábain szokott fejlődni, ha hoszszabb időn keresztül sok burgonyamoslékot kapnak enni; kivételesen a burgonya leveleinek v. gumóinak etetése után is észlelhető. A kiütés a hátulsó lábvégeken szokott legelőször mutatkozni. A csüd bőre kipirosodik, megduzzad és fájdalmas, majd a bőrön apró hólyagocskák fejlődnek, melyek később felpattanván, savós tartalmuk a bőrön keresztül kiszivárgó nedvvel együtt összetapasztja a szőröket és barnás varakká beszárad; közben a gyuladt bőr többé-kevésbbé meg is vastagodik. Súlyosabb esetekben a kiütés feljebb terjed a csánkok felé, sőt a combokra is, esetleg a törzs, a has és a nyak bőrét is ellepheti. A bőrbaj fejlődését emésztési zavarok és fokozódó gyöngülés jelei is kisérik, melyek elhanyagolt esetekben a betegek elhullását is okozhatják. A M. megelőzése végett ajánlatos a burgonyamoslékot, valamint általában csirázó burgonyát és a növény leveleit kisebb részletekben más száraz takarmánnyal keverten etetni. A beteg bőrrészleteket fertőtlenítő és szárító kenőcsökkel vagy porokkal kezeljük, miközben a netalán észlelhető emésztési zavarokat is figyelemre kell méltatni.

Mosler, *Karl Friedrich*, német orvos, szül. Ortenbergben (Hessen) 1831 márc. 8., megh. Greifswaldban 1911 jan. Előbb a giesseni, 1864. a greifswaldi egyetem tanára és az ottani klinika igazgatója lett. Művei: Helminthologische Studien u. Beobachtungen (Berlin 1864); Behandlung des Typhus exanthematicus (u. o. 1868); Pathologie u. Therapie d. Leukämie (u. o. 1872); Die Krankheiten der Milz (a Ziemssen-féle Handbuch d. Pathologie u. Therapie 8. kötetében, 2. kiad. Leipzig 1878); Peiperrel együtt: Tierische Parasiten (a Nothnagel-féle Pathologie und Therapie-ban, Wien 1894).

Mosnicza, kisk. Temes vm. központi j.-ban, (1910) 1896 oláh és magyar lak., postaügynökség; u. t. Magyarmedves.

Mosóbánya, kisk. Szilágy vmegye szilágycsehi j.-ban, (1910) 1358 oláh lak.; u. p. és u. t. Szilágyillésfalva.

Mosóbőr, l. *Irhás bőr.*

Mosócz *(Mossócz)*, kisközség Turócz vármegye stubnya-fürdői j.-ban, (1910) 1856 tót lak.; posta-, táviró- és távbeszélőhivatal. — L. még *Vágmosócz.*

Mosóczi *(Mossóczi, Institoris)*, 1. *Mihály*, ág. hitv. ev. lelkész, szül. Mossóczon, megh. 1705. Egyetemi tanulmányait Kielben végezte, azután rektor lett Zsolnán, majd Zasskovban, utóbb Trsztenán, ahonnan a Thököly-féle szabadságharc idején elűzték. Latin költeményeket és vallásos műveket írt.

2. *M. Mihály*, szül. Bisztriczkán (Turócz vm.) 1731 szept. 29., megh. Pozsonyban 1800 máj. 24. Pozsonyban magyar és tót lelkész volt s ev. teol. tanár. Több nagy jótékony alapítványt tett, értékes könyvtárát a pozsonyi ág. hitv. ev. liceumnak hagyta. Magyar és tót vallásos műveket írt, megjelentek továbbá önállóan egyes magyar, tót és latin szentbeszédei.

Mosód, kisk. Zólyom vm. beszterczebányai j.-ban, (1910) 522 tót lak.; u. p. és u. t. Zólyomlipcse.

Mosófű (növ.), l. *Andropogon.*

Mosógép, l. *Mosás*, 1. — Burgonyamosógép, l. *Burgonya.* — Répamosógép, l. o.

Mosógyalu (ném. *Seifenhobel*, ang. *rubbing board)*, a vászon fehérítésénél használt gép, mely lényegében véve két nehéz rovátkolt deszkából áll, melyek rovátkolt oldalukkal egymás fölé helyeztetnek el. A felső deszka hosszirányban ide-oda mozog, miközben a vásznat oldalvást áthúzzák a deszkák között.

Mosókonyha, l. *Konyha.*

Mosolygás, l. *Nevetés.*

Mosómedve (állat), l. *Mosómedvefélék.*

Mosómedvefélék *(Procyonidae*, állat), a Ragadozók *(Carnivora)* rendjének egyik családja. Az idetartozó 7 élő fajra jellemző a talponjáró láb, a hosszú gyűrűs fark és az alsó és felső állkapocsban előforduló 2—2 gumós v. sokhegyű utózápfog. Termetre egyesek medvékre, mások petymegekre emlékeztetnek. Amerikában honosak, csak a macskamedve keletázsiai. Legismertebb faja az északamerikai mosómedve *(Procyon lotor* L.); színe sárgásszürke feketés keverékkel; homlokától az orra hegyéig egy feketésbarna sáv húzódik; szemeit feketésbarna folt köríti; farka egész hegyéig egyforma vastag, fürtösen szőrös, szürkéssárga, csúcsa feketésbarna, emellett hasonló színű hat gyűrüvel tarkázott; testhossza 65 cm., farkhossza 25 cm.; Észak- és Közép-Amerikában honos; gyümölcsöt és madártojást eszik; száraz és véres eledelét a vízbe mártja és elsőlábai közt mosogatja; innen ered neve is. Húsát megeszik. Bundája a kereskedelmi forgalomban *supp* néven is ismeretes. Igen jó meleget tartó. Ujabban a drága szőrmék legsikeresebb utánzatára használják fel és nagy tartósságuk miatt igen kedvelik a szűcsiparban; mintegy 600—1000 bőr kerül évenkint forgalomba. — Dél-Amerikában honos a délamerikai mosómedve *(Procyon cancrivorus* G. Cuv.). Idetartoznak még a macskamedve (l. o.), a farksodró (l. o.), a nyestmedve (l. *Arctictis)*, a macskanyérc (l. o.) és az ormányos medve (l. *Koáti).*

Moson *vármegye*, hazánk dunántúli részének egyik vármegyéje, mely a Duna jobbpartján terül el; határai É.-on Alsó-Ausztria és Pozsony vm., K.-en ez utóbbi és Győr vm., D.-en Győr és Sopron, Ny.-on Sopron vm. és Alsó-Ausztria. *Területe* 1989 km². *Földje* majdnem kizárólag lapályos, csakis ÉNy.-i sarkába nyulnak be a Lajta-hegység végső ágai, melyek itt 300 m.-ig emelkednek s kitünő építőanyagot (mediterrán- vagy lajtamészkő) szolgáltató nagy kőbányáik (Császárkőbánya stb.) által tünnek ki. Ebből a hegységből a Fertő ÉK.-i oldalán magasabb fekvésü sík, a Belvedere-kaviccsal borított pándorfalvi fensík indul ki (183 m.), amely Nemesvölgynél a Kőhegybe (286 m.) megy át. A diluviális képződések homokból, löszből és kavicsból állanak. A lapály (112—120 m.) túlnyomó része alluviális képződményekből áll, amelyek főleg a Duna mellékén, a Lajta mellett, a Fertő partján és a Hanságban tünnek elő. A Hanságban a turfaképződés is gyakori s ezt több helyen, így Mosontarcsa közelében, Vallánál ássák és tüzelésre s almozásra használják. A Fertő mellékén elszórtan szíkes tavak és szíkes területek is vannak. A vármegye D.-i részeit a Hanság ingoványai foglalják el, amelyeknek lecsapolása folyamatban van. A Hanság és a Fertő közti szögletben (Fertőszög) számos kisebb-nagyobb tócsa van. *Folyóvizei* közül a Duna részben a vármegye határa; számtalan ágra szakadva, ÉNy.-ról DK.-felé folyik; Rajkánál szakad ki belőle a Mosoni- vagy Kis-Duna, amely nagy kanyargásokkal tart DK.-felé, az öreg Dunával a Szigetközt zárva be. Egyéb folyóvizei közül a Lajta a vármegye É.-i határát jelöli, a Rábcza Győr vármegye felé a határ. Még néhány csatorna említendő meg, amelyek részint a Lajta szabályozására, részint a Hanság lecsapolására épültek.

Moson vármegye címere.

Éghajlata igen szélsőséges, alföldi jellegű. Magyaróvárt az évi közepes hőmérséklet 10·2° C., a legmelegebb hónap a július 21·2, a leghidegebb a január —1·3 C. fokkal. A legnagyobb észlelt meleg 33·8, a legnagyobb hideg —20·6°, a hőmérséklet abszolut ingadozása 54·4°. Csapadékban a vármegye igen szegény; Magyaróvárt a csapadék évi mennyisége 553 mm., mit a jobbadán sekély feltalajú föld nagyon megérez.

Terményei az ásványországból a Lajta-hegység mészkövein, a Fertő szíksóján s a Hanság turfáján kívül nincsenek. A *növényvilág* alföldi jellegű; termő területe 178,839 ha., miből szántóföld 117,631, kert 919, rét 28,629, legelő 16,952, nádas 1042, szőllő 1548 és erdő 10,804 ha. A nem termő terület kiterjedése 33,241 ha. Földjének termékeny volta mellett M. lakói kitünő földmívelést űznek; leginkább búzát, rozsot és árpát termelnek, ezenkívül tengerit és burgonyát, ellenben gumós és gyöknövényeket csak kis mértékben.

A gabonatermesztést mintaszerüen űzik, a modern mezőgazdasági gépeket itt alkalmazták hazánkban legelőször. A szőllőmívelés elég jelentékeny; legtöbb szőllő a Fertő É.-i vége körül, Sásonytól Barátudvarig terem, Védeny és Sásony csemegebort is termel, Nezsider és Sásony pedig csemegeszőllőt szállít a külföldre. Az *állattenyésztés* újabb időben emelkedett; az állatlétszám volt az 1914. évi összeírás szerint: 60,008 szarvasmarha, 16,560 ló, 51 szamár, 45,850 sertés, 5131 juh és 2905 kecske. Jelentékenyebb állattenyészetek Frigyes főherceg és a magyaróvári gazdasági akadémia simmenthali tehenészetei Magyaróvárt. A lóállomány minőség tekintetében javul. Sertést a lakosok csak házi szükségletre tartanak, nevezetesebb tenyészete csak a magyaróvári gazdasági akadémiának van. A juhtenyésztés, mely hajdan igen virágzó volt, nagyon hanyatlott. A vm. gazdasági fellendülésére igen sokat tesz a megyei gazdasági egyesület és a magyaróvári szarvasmarhatenyésztési egyesület.

Lakóinak száma (1869) 79,846 volt, (1881) 85,961 és (1910) 94,479, miből 490 katona. 1 km²-re 47·5 lélek esik s így M. a Dunántúl legritkábban lakott vármegyéje. Mindamellett erős kivándorlás folyik nemcsak a szomszéd Ausztriába, de főleg Amerikába. A lakosok közt van (1910) 33,006 magyar (34·9%), 51,997 német (55·0%) és 8123 horvát. A magyarságnak tíz évi szaporulata 7015 lélek, vagyis 27·4%. A nem magyar ajkuak közül 23,276 (vagyis 37·9%) beszéli a magyar nyelvet. Hitfelekezet szerint van 82,636 r. kat., 9551 ág. ev. és 1881 zsidó. Német lakói, kik Heidebauern néven ismeretesek, igen vagyonosak és értelmesek s ma ők képviselik a közép- és kisbirtokososztályt, mely mellett igen nagy hitbizományok vannak (legnagyobb Frigyes főhercegé).

Foglalkozására nézve a kereső lakosság ekként oszlik meg: őstermelés 24,331 (63·7%), bányászat 73, ipar 7616 (18·7%), kereskedelem és hitel 1174, közlekedés 818, közszolgálat és szabad foglalkozások 1074, véderő 490, napszámosok részl. nélkül 826, házi cselédek 2228, egyéb 1783, összesen 40,413. Az eltartottak száma 54,066. Ipara fejlődik, legnagyobb iparvállalata a mosoni Kühne-féle gépgyár, paszomány- és szalagszövőgyár, a magyaróvári töltény- és gyutacsgyár, katonai lőpor- és robbantóanyag-gyár, valamint a sörgyár, a királyhidai konzervgyár és a zurányi dinamit-gyár, végül több gőzmalom és téglagyár. A kisipar csak a helyi szükséglet kielégítésére szolgál; élénk a háziipar, névszerint a gyékényfonás (Pusztasomorja). A forgalom főbb cikkei: gabonanemüek, élő állatok, nád, turfa stb. A hiteligények kielégítésére 6 bank és takarékpénztár és 18 szövetkezet szolgál.

Közlekedésének fő erei a magyar kir. államvasút bruck-királyhida—budapesti vonala, melyet a pozsony—szombathelyi és pozsony—soproni vasút kereszteznek, ezeknek összes hossza 189 km. Az állami utak hossza 87 km., a törvényhatóságiaké 247 km.

Közművelődés tekintetében M. vmegye hazánk legművelebb vármegyéje; a 6 éven felüli népesség 88·9%-a tud írni és olvasni s az iskolamulasztó gyermekek száma csak 160. A vmegye területén van 29 kisdedóvó, 88 mindennapi elemi, 46 gazd. ismétlő és 4 önálló gazdasági népiskola, 2 iparosinasiskola, 1 polg. leányiskola, 1 gimnázium, 1 gazd. akadémia (ez utóbbi 3 Magyaróvárt), összesen 22,115 tanulóval. A szellemi élet központja Magyaróvár.

Közigazgatás. M. vármegye 3 járásra oszlik s van benne 37 nagyközség, 20 kisközség és 105 puszta és telep, ú. m.:

Járás	Községek száma	Népesség száma (1910)	Ebből magyar	Ebből német	Ebből horvát	Lakott házak száma
Magyaróvári járás	24	41,153	23,412	16,487	947	5,374
Nezsideri «	19	31,557	4,837	23,079	3,050	4,592
Rajkai «	14	21,769	4,757	12,431	4,126	3,319
Összesen ...	57	94,479	33,006	51,997	8,123	13,285

A községek általában középnagyságuak, 2000-nél több lakosa 18-nak van. Legnépesebbek Moson 6258 és Magyaróvár 5273 lakossal. Székhelye *Magyaróvár*. Az országgyűlésbe a vármegye 3 képviselőt küld.

Egyházi tekintetben M. 49 kat. egyházközsége (3 kivételével, mely az esztergomi érseki egyházmegyébe van beosztva) a győri püspöki egyházmegyéhez, 7 ág. evang. község a dunáninneni (s csak 1 a dunántúli) s 3 reform. egyházközsége a dunántúli egyházkerülethez tartozik; az izr. anyakönyvi kerületek száma 4.

Törvénykezési szempontból a győri kir. törvényszék területéhez tartozik. Magyaróvárt és Nezsideren járásbirósága van telekkönyvvel; ugyanott kir. közjegyzője és adóhivatala van.

Hadügyi tekintetben az egész vármegye a 76. sz. (soproni) hadkiegészítési parancsnokság s a 18. sz. (soproni) honvédgyalogezred s a pozsonyi 13. sz. népfelkelési járás területéhez van beosztva.

Pénzügyi szempontból a győri igazgatóság alá tartozik, pénzügyőrség és államépítészeti hivatal Magyaróvárt van. A vármegye területén 28 orvos, 1 sebész, 92 bába, 18 gyógyszertár és 2 kórház van (118 ággyal).

Története. M. is azon földterületnek volt egy része, melyen már jóval Kr. e. a kelta *bójok* laktak s melyet a rómaiak alatt Felső-Pannoniának neveztek. A bójok később az *azaloknak* adtak helyet. Octavianus Caesar Kr. e. 34. a pannoniai népeket hatalma alá hajtván, M. területe is Róma kormánya alá jutott s a mai Magyaróvár helyén Flexum (ad Flexum) névvel erődített helyet állítottak. Marcus Antonius Philosophus idejében, valamint később, 374. Valentinianus császár alatt a quadok és markomannok ismételve becsapásaikkal háborgatták a területet. A népvándorlásnak Bezenyénél maradtak fönn emlékei, hol egy sírban két írásjegyes fibulát találtak s e felírásokból ős német nőneveket olvastak le. Ugyane korból érdekes régiségek kerültek napfényre a németvölgyi sírokból is. Attila birodalmának megdültével, Kr. u. 455 körül, a keleti gótok lettek Felső-Pannoniának urai s amikor ezek Itáliába vonultak, helyüket az *avarok* foglalták el. Nagy Károly az avarok birodalmát földúlván, területükre szláv és német gyarmatosokat telepített. Némely történetíró említi, hogy

Óvár helyén már a bejövő magyarok erődített helyet találtak volna, annyi azonban bizonyos, hogy *Óvár* neve már az árpádházi királyok okirataiban előfordul. Zsigmond királynak egyik okiratában (1426) a vármegye mint «districtus Miczonensis» említtetik s ugyancsak egy 1426. évi okirat Köpcsényt (Kecz) már várnak és városnak mondja. Királyaink gyakrabban időztek itt udvarukkal s királyi mulatóhelyeket tartottak fönn. Igy már Salamon ismételve tartózkodott e vármegye területén s 1074. a besenyők, kiket még Zsolt fejedelem telepített a Fertő tájékára, *Mosonban* őt fegyveres kézzel támadták meg. Mozgalmasabb hadi zavargások színhelye lett a vármegye a keresztes hadak idejében. Kálmán király 1096. Óvárott és Mosonnál két ízben is szétverte a garázdálkodó kereszteseket. Hogy Moson már az árpádházi királyok korában a jelentékenyebb helyek között foglalt helyet, abból is gyanítható, mert Imre király 1198. kereskedőkről emlékezik, kik Buda és M. közt élénk közlekedést tartottak fönn. 1246-ban a János-vitézek nagymestere kötelezettséget vállal, hogy 50 jól fegyverzett lovagot ád Béla királynak M. és más városok védelmére. Ottokár cseh király V. Istvánnal háborúba keveredvén, Óvárt és Mosont (1271) elfoglalta s az utóbbit földúlta. Ugyancsak Ottokár Óvárt 1273. ismételten elfoglalta, 1289. azonban Albert osztrák herceg hatalmába került. 1384-ben a város Erzsébet királynőtől nyert nevezetes szabadalmakat, de ezek utóbb visszavonattak. A XV. sz.-ban Óvárt a hatalmas Wohlfartok, majd György szentgyörgyi és bazini gróf birtokában találjuk, míg II. Lajos király nejének, Máriának adományozta, kitől a XVI. sz. elején Szapolyai János kezére került. Mária Terézia királynő vétel útján jutott Óvár birtokába s azt Krisztina főhercegasszonynak, Albert Kázmér szász-tescheni herceg nejének adta nászajándékul. Sokat szenvedett Óvár a XVII. sz. harcviharai között. 1605-ben Bocskay égette föl. 1619-ben pedig Bethlen Gábor foglalta el, ki jól megrakta őrséggel a várost, de Collalto és Esterházy Miklós azt 1621. mégis visszafoglalták. A belháború viharai után jöttek a török hadjárat pusztításai. Kara Musztafa nagyvezér 1683. Bécs ellen vonulván, útjában M.-t is majdnem egészen elpusztította s Óvárt feldúlta. Amikor II. Rákóczi Ferenc bécsújhelyi börtönéből (1701) menekült, útját Óváron át vette Lengyelország felé. 1705 nov. végén Csáky Mihály, Rákóczi tábornoka, hadaival Komárom felé nyomulván, Pálffy bán Győr tájáról Óvárra, a Lajta őrzésére vonult, de amikor innen a kurucok kizavarták, újra Győr alá vonult vissza. Itt aztán Vak Bottyán rajta ütött s kiszorította őt az országból. M. jelentékenyebb helyeinek egyike *Nezsider* (l. o.). A vármegye egy másik községe, *Hegyeshalom* már II. András okmányában (1217) is említtetik; Zsigmond király 1436 zálogba adta Albert osztrák hercegnek. Mikor Ferdinánd király 1527. trónja elfoglalása végett magyar földre lépett, *Köpcsényben* esküdött meg arra, hogy az ország jogait és szokásait föntartja. A M.-i *Csuny* helységnek volt ura az a Szápáry Péter, akit a török, mikor 1657. fogságba esett, az eke elé fogott. *Féltoronyban* III. Károlynak fényes vadászkastélya volt. Itt vadászott a király 1740 okt. 12., mely alkalommal meghült s reá nyolc napra Bécsben el is hunyt. Mária Terézia királynő is több ízben és szivesen időzött a féltoronyi kastélyban. Mikor a szent koronát 1790. Bécsből hazahozták, *Köpcsényen* át szállították Győr felé s onnan Budára. A nagy Napoleon is megfordult M. területén, 1809. egy éjet töltött a *miklósfalvai* evang. tanító hajlékában. 1848-ban, amikor Jellachich a velencei ütközet után, okt. 1., a fegyverszüneti egyezség megszegésével, Fejér vármegyét elhagyta, M.-on át sietett osztrák területre. Ugyanazon év dec. 16., hogy Windischgrätz betörését meggátolja, a magyar sereg M.-ben a köpcsény—gáta—párndorf—nezsideri vonalon volt fölállítva. Az osztrák hadsereg első hadteste Párndorfnál Zichy Lipót csekély számú hadát visszanyomván, ez kénytelen volt Kmety fedezete alatt hátrálni. De a magyar hadak a túlnyomó osztrák erő előtt a többi ponton sem állhattak meg, miért is Óvárra visszavonultak; Kmety pedig, a Kazimir táján történt heves összecsapás után, Kargerrel a Hanságon át nagy erőfeszítés mellett vezette vissza csapatait. Dec. 17. Görgey Pozsonyból Óvárra érkezvén, ott találta a visszavonult sereg egy részét. Dec. 18. Moson déli oldalán találkozott az ellenséggel s miután azt megfutamította, Győr felé folytatta útját. Windischgrätz erre megszállotta Mosont s a vmegyét osztrák kormányzás alá vette.

Irodalom. Major Pál, M. vmegye monográfiája, 1878; Ivánfi Ede, Vázlatok M. vmegye multjából, 1882; A soproni kereskedelmi és iparkamara jelentései; Az Osztrák-magyar monarchia irásban és képben (Magyarország IV. köt.); Horváth M., Magyarország történelme; Fessler, Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen; Bél Mátyás, Compendium Hungariae geographicum; Schoenwisner, Antiquitatum et historiae Sabariensis .... libri novem; Vas vmegye levéltára; Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1683 stb.

Moson (Wieselburg), nagyk. Moson vm. magyaróvári j.-ban, a Kis-Duna (M.-i Duna) mellett, (1910) 6258 magyar és német lak. Legjelentékenyebb ipari vállalatai Kühne Ede mezőgazdasági gépgyára (655 munkás) és egy paszomány- és szalagszövőgyár. Van itt 2 takarékpénztár, községi kórház s többféle egyesület; továbbá vasúti állomás, posta- és táviróhivatal és telefonállomás. M. egyúttal Frigyes főherceg uradalmának egyik kerülete. M.-nak hajdan erős vára volt, melynek azonban ma már nyoma sincs. Az Árpádok idejében virágzó kereskedelme volt. Ottokár cseh király földig lerombolttatta a várat, mely azóta fel sem épült; de a város lassanként ismét fontos gabonarakodó-hellyé fejlődött, mely csak a vasút kiépítése óta vesztette el előbbi jelentőségét. 1848 dec. 18. Görgey Artur tábornok itt győzelmesen visszaszorította Jellachich horvát bánt. L. még *Moson* vmegye történetét.

Mosonbánfalva (azelőtt: *Bánfalu)*, nagyk. Moson vmegye nezsideri j.-ban, (1910) 1585 német és magyar lak., postahivatal, u. t. Pomogy.

Mosondarnó (azelőtt: *Darnó)*, kisk. Moson vmegye magyaróvári j.-ban, (1910) 831 magyar lak., postahivatal, u. t. Hédervár.

Mosonszentandrás (azelőtt: *Szentandrás)*, nagyk. Moson vm. nezsideri j.-ban, (1910) 1252 német és magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Mosonszentjános (azelőtt: *Szentjános)*, nagyk. Moson vmegye magyaróvári j.-ban, (1910) 3311 német és magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélő-hivatal.

Mosonszentmiklós (azelőtt: *Szentmiklós)*, kisk. Moson vmegye magyaróvári j.-ban, (1910) 2228 magyar lak., vasútállomás távíróval: Lébény-Mosonszentmiklós, postahivatal.

Mosonszentpéter (azelőtt: *Szentpéter)*, nagyk. Moson vmegye magyaróvári j.-ban, (1910) 2204 német és magyar lak., postahivatal, u. t. Mosonszentjános.

Mosonszolnok (azelőtt: *Szolnok)*, nagyk. Moson vmegye magyaróvári j.-ban, (1910) 2778 német és magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal. Határában érdekes bronzkori leleteket találtak.

Mosontarcsa (azelőtt: *Tarcsa)*, nagyk. Moson vmegye magyaróvári j.-ban, (1910) 2397 német és magyar lak., postahivatal, u. t. Mosonszentjános.

Mosontétény (azelőtt: *Tétény)*, nagyk. Moson vmegye magyaróvári j.-ban, (1910) 1213 német és magyar lak., postahivatal, u. t. Mosonszentandrás.

Mosonújfalu (azelőtt: *Ujfalu)*, kisk. Moson vmegye nezsideri j.-ban, (1910) 1040 horvát és magyar lak., vasútállomás távíróval, posta- és távbeszélő-hivatal.

Mosonyi (családi nevén *Brand) Mihály*, zeneszerző és zenei író, szül. 1814 szept. 4. Boldogasszonyban (Moson vm.), megh. Pesten 1870 okt. 31. Autodidakta volt. 1835—42-ig a Keglevich, majd a Pejacsevich grófi családok házi zongoramestere volt, 1842. Pestre költözött. 1848—49-ben mint pesti nemzetőr tevékeny részt vett a szabadságharcban. 1859-ben változtatta német családi nevét Mosonyira. 1860-ban a Zenészeti Lapok főmunkatársa lett. Nevét Magyarországon dalai és szimfóniája, amelyet Erkel Ferenc mutatott be, tették ismertté. Zenekari művei közül nevezetesebbek: Széchenyi-gyász, Ünnepi nyitány, A magyarok tisztulási ünnepe az Ung vizénél, A honvéd győzelme és gyásza. Irt három operát: a *Szép Ilonka* 1861. került szinre Pesten, az *Álmos* előadatlan. A harmadik német dalművét, *Maximilian* címűt Liszt elő akarta adatni Weimarban, de változtatásokat követelt, amelyekbe M. nem egyezett bele. M. zeneirodalmunk egyik legtevékenyebb alakja volt. Életrajzát megírta *Ábrányi* Kornél (1872).

Mosorin, község, l. *Mozsor.*

Mosquito, nép, l. *Moszkitó-part.*

Mosquito-part *(Mosquitia)*, l. *Moszkitó-part.*

Mosquitos (állat), l. *Moszkitók.*

Moss, város Smålenenes norvég járásban, a Kristiania-fjord K.-i partján, vasút mellett, (1910) 8676 lak., fa- és konzervkereskedéssel. Az 1814 aug. 14. itt kötött egyezség véget vetett a svéd-norvég háborúnak és lehetővé tette a két ország egyesítését.

Mossel-Bay, 1. *tengeröböl* a Fokföldnek D.-i részében, a Szt. Balázs-foktól É.-ra. — 2. *M., kerület* a Fokföld Ny.-i tartományában, az Indiai-óceán és Guritz folyó közt, 1831 km² területtel, (1911) 11,681 lak. Fővárosa *M.* (Aliwal South), 5000 lak., igen élénk kereskedelmi forgalommal.

Mosshammer *Román*, hárfaművész, született 1868. Bécsben. 13 éves korában Zamara, a bécsi konzervatórium hírneves tanára felvette növendékei közé. 1889-ben Mahler meghívására az Operaház első hárfaművésze, 1897. az Országos Zeneakadémián a hárfa tanára lett. Kiváló virtuóz.

Mossley (ejtsd: mosszli), város Lancashire angol countyban, (1911) 13,205 lak., pamutszövéssel, festéssel, fehérítéssel, vas- és rézöntéssel.

Mosso (ejtsd: mosszo), olasz zenei műszó, a. m. élénken, gyorsítva. *Più M.* a. m. még gyorsabban.

Mosso (ejtsd: mosszo), *Angelo*, olasz fiziológus, szül. Torinóban 1846 máj. 31., megh. u. o. 1910 nov. 24. Moleschott Jakab tanítványa volt; 1875-től a torinói egyetemen tanár. Mint fiziológus különösen vizsgálati módszereivel tett a tudománynak megbecsülhetetlen szolgálatokat. Eszközöket szerkesztett, melyeknek segítségével egészen új igazságokat derített fel. Plethysmographja, hydrosphygmographja, ergographja, ponometere örök nevet biztosítanak neki. Tanulmányozta a magaslati klima befolyását az emberre. Művei: Sulla circolazione del sangue nel cervello umano, melyet az Accademia dei Lincei 1879. a Premio reale díjjal (10,000 frank) jutalmazott; Il sonno sotto il rispetto fisiologico e igienico (1882); La respirazione dell' uomo sulle alte montagne (1884); La respirazione periodica e la respirazione superflua o di lusso (1855); La paura (Milano 1886), mely egyik legkiválóbb műve; Fisiologia e patologia dell' ipnotismo (u. o. 1886); L'espressione del dolore (u. o. 1889); La fatica (u. o. 1892). M. szerkesztette és kiadta az Archives italiennes de biologie c. folyóiratot is. Műveiből magyarul *Karafiáth* Marius fordításában megjelent: Az ifjuság testi nevelése (Budapest 1910) és A nevelés reformja (u. o. 1911).

Mossócz, község, l. *Mosócz.*

Mossóczy, 1. *(Institoris) Mihály*, l. *Mosóczi.* 2. *M. Zakariás*, híres törvénytudó, püspök, szül. Pozsonyban 1542., megh. Bécsben 1587 júl. 20. Már 1562., húsz éves korában, mint kanonokot említik, 1573. a tinnini püspöki címet nyerte, majd 1578. pilisi apát és váci püspök, 1582. pedig nyitrai püspök lett. Telegdyvel együtt sokat fáradozott az országgyűlési dekrétumok összegyüjtésében s ő írta hozzájuk a királyok életrajzait a Corpus Jurisban. Rudolf király 1582-iki dekrétuma szerint mint egyik legkiválóbb törvénytudós, a Nagyszombatban és Pozsonyban székelő felebbviteli törvényszékeknél a nádor mellé ítélőbiróvá s az ország határai felülvizsgálatára kiküldött országos bizottságnak tagjává választatott.

Mosso-féle ergográf, l. *Elfáradás.*

Moss Side (ejtsd: mossz szájd), előbb önálló gyárváros Lancashire angol countyban, jelenleg *Manchester* város egyik városrésze.

Mosszamedesz, az ugyanily nevű kerület székhelye Angola nyugat-afrikai portugál tartományban, az Angra do Negro D.-i partján, kb. 5000 lak., igen jó kikötővel, pamut-, szarvasmarha-, kaucsuk- és elefántcsontkivitellel.

Mosszi *(Mosi)*, nagy nyugatszudáni ország a Niger mellett; különösen jelentős volt a XIV. és XV. sz.-ban, fővárosa Vagaduga volt. 1896 óta Franciaország birtoka.

Mosszul *(Moszul)*, az ugyanily nevű ázsiai török vilajet fővárosa, a Tigris jobbpartján, a Hasszer-csaj torkolatával szemben, mintegy 80,000 lak., akiknek fele mohammedánus arab, a többi kurd, török, örmény, nesztoriánus, zsidó stb.; bőrcserzéssel és filigránmunkakészítéssel, továbbá gyapotszövéssel foglalkoznak. Innen származik a mussze-lin nevű szövet is. 10 km. kerületü körfalai düledezőben vannak. Belseje is a hanyatlás jeleit mutatja; házai nagyobbára agyagból készültek; a mecsetek is mind jelentéktelenek; a szentek düledező síremlékei számosak. Régen M. virágzó iparos város és fontos kereskedelmi hely volt. A folyó tulsó partján, a hová hajóhíd vezet át, Ninive romjai láthatók. M. közelében is vannak más asszir városoknak romjai. El-Hemman mellett meleg kénes ásványvízforrások fakadnak.

Most, *Johann Joseph*, német anarchista, szül. Augsburgban 1846 febr. 5., megh. Cincinnatiban 1906 márc. 17. Könyvkötőmesterséget tanult és csakhamar szocialista írónak csapott fel. Hoszszabb ideig a Freie Presse szerkesztője volt Berlinben. Később a legszélsőbb anarchista lett, s a vallás, erkölcs és hazaszeretet ellen intézett durva támadásai miatt több izben börtönbe került. 1874—1878-ig a német birodalmi gyűlés tagja volt. Miután Németországból kiutasították, Londonba ment. Itt «Die Freiheit» c. lapjában tovább folytatta anarchista munkáját. Mivel 1881. II. Sándor cár meggyilkolását egy cikkében cinikus módon magasztalta, az angol biróság másfélévi kényszermunkára ítélte. Fogságából kiszabadulva New Yorkba ment, de itt is két izben ítélték fogságra lázító cikkei miatt.

Mostaert (ejtsd: mosztárt), *Jan*, németalföldi festő, szül. Haarlemben 1475 körül, megh. u. o. 1555 v. 1556. Fönmaradt művein leginkább Geertgen tot sint Jans hatása vehető — némileg továbbfejlesztett, modernizált formában — észre. Valószinű, hogy utóbb az olaszos irány is hatással volt reá. M. sokáig Margit helytartónő udvari festője volt Flandriában és csak 1520. tért vissza Haarlembe. Csekély számmal ismeretes festményei közül a brüsszeli muzeumban levő férfiképmás és oltárszárnyak válnak ki.

Moštanica, adók. Zágráb vármegye petrinjai járásában, (1910) 613 szerb lak.; u. p. Blinja, u. t. Hrastovica.

Mosti, adók. Belovár-Körös vm. belovári (bjelovari) j.-ban, (1910) 1149 horvát lak.; u. p. Kapela, u. t. Podravski Novigrad.

Mostoha szó használatos annak a családjogi kapcsolatnak jelzésére, amely az egyik házastárs és a másik házastársnak korábbi házasságából származott gyermeke között fennáll (M. apa, M. anya). Innen M. általában a. m. idegen; barátságtalan értelemben is használatos. M. testvéreknek azokat szokták nevezni, akiknek sem közös apjuk, sem közös anyjuk nincs, ami akkor fordul elő, ha gyermekes férfi gyermekes nőt vesz el. Némelyek M.-testvérnek mondják a féltestvért is (l. o.).

Mostyistye, község, l. *Ledniczhidas*.

Mósusz, l. *Pézsma*.

Mosyr, orosz város, l. *Mozir*.

Moszat (növ.), l. *Moszatok*.

Moszatok *(Algae,* növ.; *három képmelléklettel)*. *Eichler* rendszerében a telepes növények (Thallophyta) első osztályát alkotják. Olyan alacsonyabb rendű növények, melyeknek sem száruk, sem levelük, sem gyökerük nincs; testüket ennélfogva az ú. n. *telep* alkotja, amelynek alakja és nagysága igen változatos lehet. Asszimilálni tudnak; ebben különböznek a szintén telepes gombáktól. A M.-hoz tartoztak Eichler rendszerében a *kék-M.* [l. o.] (Cyanophyceae), a *kova-M.* [l. o.] (Diatomeae), a *zöld M.* [l. o.] (Chlorophyceae), a *barna M.* (Phaeophyceae, l. o.) és a *piros M.* [l. o.] (Rhodophyceae). Az újabb rendszerek nem követik ezt a beosztást, sőt a M. csoportját több főosztályra bontották. Igy pl. *Engler* rendszerében a kék M. a baktérium-félék mellé kerültek a *Schizophyta* főosztályba, a zöld M. csoportjából három főosztály alakult ki: *Conjugatae, Chlorophyceae* és *Charophyta*. Külön főosztályokká lettek a *Flagellatae, Dinoflagellatae, Phaeophyceae* és *Rhodophyceae* csoportok. Mindamellett a közhasználat szentesítette az Eichler-féle beosztást és mai nap is beszélünk M.-ról, idevonván az összes asszimiláló telepes növényeket.

Legnagyobb részük a vízben v. nyirkos helyen él. Olykor óriási tömegekben fordulnak elő. Vizeinket gyakran teljesen ellepik, zöldre festik, amikor is azt mondják, hogy a «víz virágzik», vagy sikamlós, zöld, lebegő vízi gyepeket formálnak, amit *békanyálnak* (l. o.) nevez a nép, kiszáradt állapotában *tiszapamutnak* mondják. A tengeri M. is sokszor nagy tömegekben lepik el a partokat v. az oceán egyes helyeit (l. *Sargassotenger)*. Az árkok, csatornák és pocsolyák zöld színe a M.-tól származik. A nyirkos falak, a nedves talaj és a fák törzsének zöld színe is többnyire a M.-tól ered.

Vizsgálatukhoz a mikroszkópium erős nagyítása szükséges. A mi édesvízi moszataink első pillantásra nem nyujtanak vonzó látványosságot, mert nagyon parányiak. A nagy és élénkszínű tengeri M. (l. az *1. képmellékletet)*, már a felületes szemlélő figyelmét is megragadják. Erős nagyítás mellett a legigénytelenebb moszat is a legcsodásabb, szebbnél-szebb alaki és szerkezetbeli tulajdonságot árulja el. Kitünik ilyenkor, hogy vannak olyanok, amelyeknek teste csak egyetlen sejtből áll, mások számtalan sejtből. Az egysejtüek alakja igen változatos. Vannak gömbalakuak (pl. a *Gloeocapsa, II. mell. 1. kép)*, csillagalakuak, érdemrendalakuak *(Micrasterias, II. mell. 4. kép)*, félholdalakuak *(Closterium)* stb. Az egysejtüek magányosan élnek, v. családokba *(Gloeocapsa)* v. coenobiumokba csoportosulnak *(Pediastrum, II. mell. 6. kép)*. Vannak olyanok is, amelyek alakja a magasabbrendű növények alakját utánozza. Úgy tünik, mintha ezeknek valóságos száruk, levelük és termésük volna, pedig ezek a részek is csak a telep egyes részei (l. *Sargassum natans, III. mell. 14. kép)*. Az egysejtüek általában parányiak, szabad szemmel nem is láthatók, bár vannak olyanok is, amelyek nagysága a 10—20 cm.-t is eléri, pl. a levélalakú *Caulerpa*, mely a tengerekben él. A többsejtű *Macrocystis pyrsifera* 60 m.-re is megnő. A legtöbb moszat teste lágy és könnyen pusztul. Nem kis

MOS

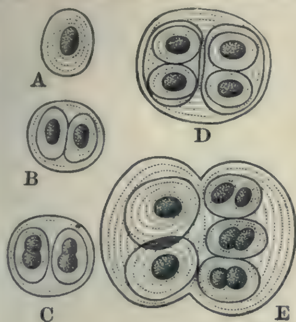
1. Sargassum. — 2. Macrocystis pyrifera. — 3. Nereocystis Luetkeana, idősebb, 4. fiatalabb növény. — 5. Ag
10. Schizimenia edulis. — 11. Iridaea Mertensiana. — 12. Constantinea Rosmarina. — 13. Dumontia hydr
18. Laminaria digitata. — 19 Lan

«Moszatok» cikkhez.

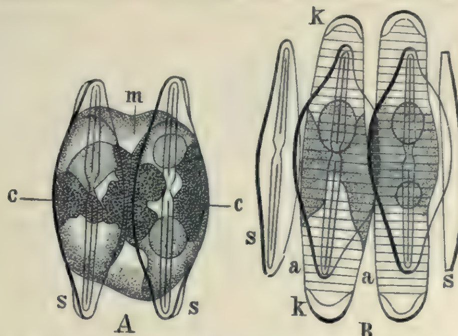
Gmelini. — 6. Laminaria Bongardiana. — 7. Lessonia fuscescens. — 8. Fucus palmatus. — 9. Fucus vesiculosus. —
— 14. Alaria esculenta. — 15. Thalassophyllum crispum. — 16. Odonthalia Gmelini. — 17. Chondrus crispus. —
saccharina. — 20. Delesseria sanguinea.

MOSZATOK II.

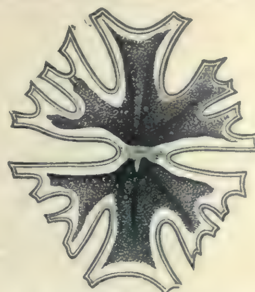

1. Gloeocapsa.
A magányos sejt, *B—E* leánysejtek, melyek az anyasejtből ismételt kettéoszlás útján keletkeztek és sejtcsaládot alkotnak.

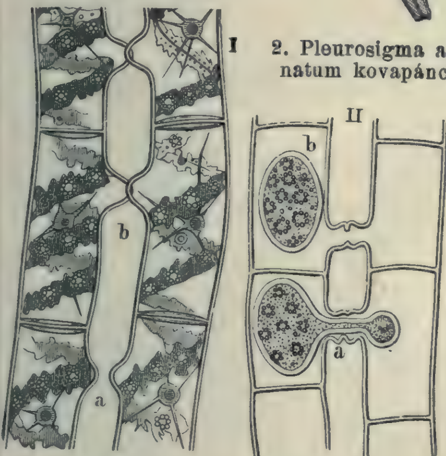
2. Pleurosigma acuminatum kovapáncélja.

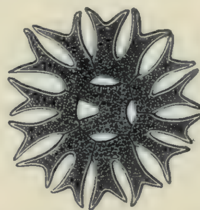
3. Egy kovamoszat párosodása és auxospóra képzése.
A a sejtek érintkezése, a páncélhéjak *s* nyitottak, a két sejt plazmája *m* már egyesült, *c* chromatophorák. *B* a párosodó sejtek üres héjai, *s* között vannak az auxospórák *a*, melyek *k*-val jelölt csúcsi részei később leválnak.

4. Micrasterias crux melitensis, magányos sejt, melynek két szimmetriás felerésze van.

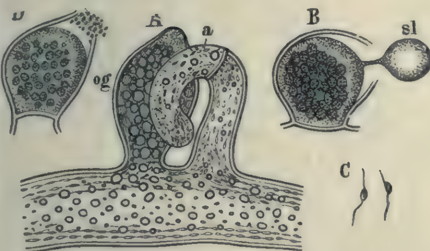

5. A Spirogyra párosodása.
I a párosodó sejtek egymásfelé kidudorodásokat *a b* bocsátanak, *IIa* a plazma átömlik a másik sejtbe, *b* a párosodás eredménye, a zygospóra.

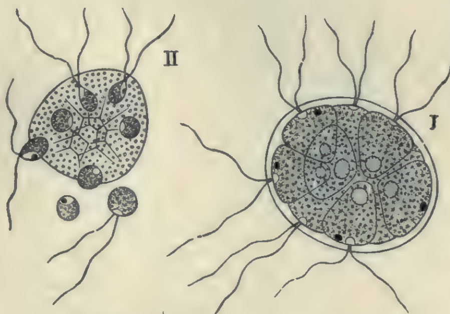

6. Pediastrum rotula, nyolc sejtből álló coenobium.

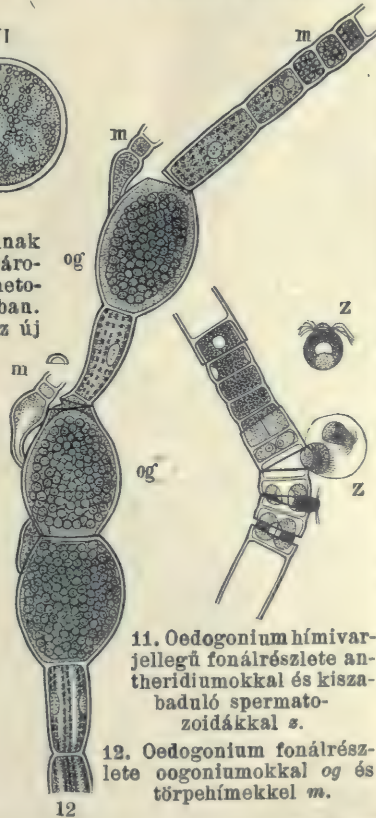
7. Vaucheria sessilis.
a a sejt csúcsi része, *b* a plazma összetömörülése rajzóspóra képződése céljából, *c* a rajzóspóra elhagyja a sejtet, *d* a szabad rajzóspóra.

10. A Vaucheria megtermékenyítése.
A a sejt egy része az antheridiummal *a* és az oogoniummal *og*, *B* kinyilt oogonium, melynek tartalmából egy nyálkás plazmacsöpp *sl* válik ki, *C* spermatozoidák, melyek az antheridiumból *a* kiszabadulva az oogonium nyílásában levő nyálkás plazmaanyaghoz tapadnak *D*.

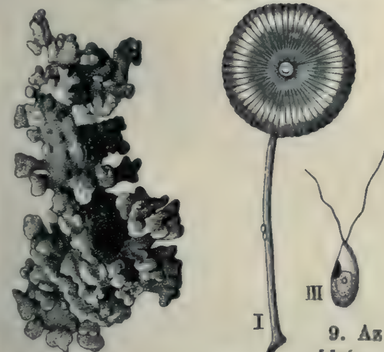

8. A Pandorina fejlődése.
I rajzócsalád, *II* a csupasz rajzók kiválnak a családból *III*, *IV* a csupasz rajzók párosodása, *V* a párosodás eredménye a gametospóra. *VI* ugyanaz kifejlett állapotban. Belőle keletkezik sejtoszlás útján az új fiatal sejtcsalád.

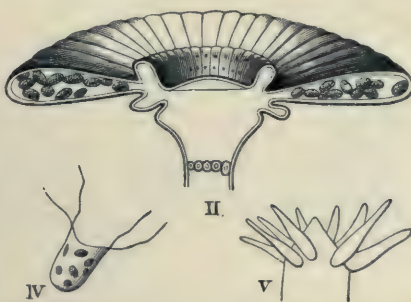

11. Oedogonium hímivarjellegű fonálrészlete antheridiumokkal és kiszabaduló spermatozoidákkal *z*.

12. Oedogonium fonálrészlete oogoniumokkal *og* és törpehímekkel *m*.

13. Lithothamnion fasciatum.

9. Az Acetabularia szerkezete és szaporodása.
I képe term. nagyságban, *II* a telepnek ernyőhöz hasonló felső része, *III* gameta, *IV* a gameták párosodása, *V* az ernyő fejlődése.

MOSZATOK III.

14. Sargassum natans gömbös úszóhólyagokkal. $^{1}/_{2}$.

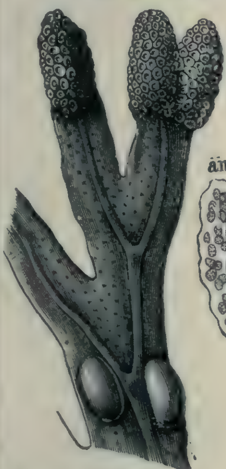

17. A Fucus vesiculosus petesejtje, melyet spermatozoidák rajzanak körül.

16. Fucus vesiculosus conceptaculumában levő antheridiumok.

19. Az Ectocarpus siliculosus gametaképzése. *I* Gametangium, melyet a gameták éppen elhagynak, *II* női gameta, *III* hímgameta, melyet számos női gameta vesz körül.

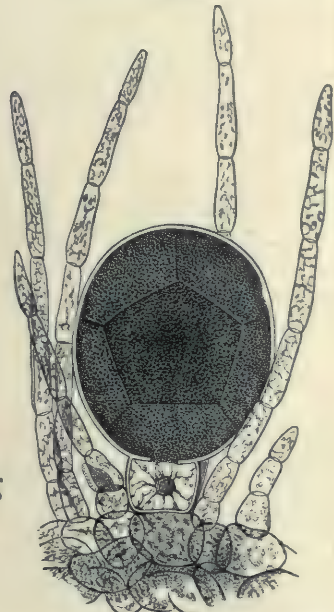
15. Fucus vesiculosus telepének részlete (két úszóhólyaggal, az ágak végén conceptaculumokkal.

Spermothamnion hermaphroditum.

20. Teleprészlet antheridiummal *an* és női ivarszervvel. Utóbbinak alsó része a procarpium *g* és felső része a trichogyn *t*.

21. A női ivarszerv a megtermékenyítés után. A spórák halmazát *g* a cystocarpium fonalai veszik körül.

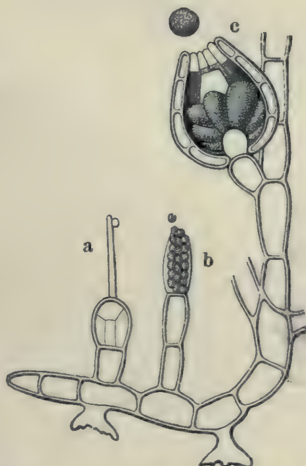

18. A Fucus vesiculosus oogoniuma, melynek tartalma nyolc petesejtre oszlik.

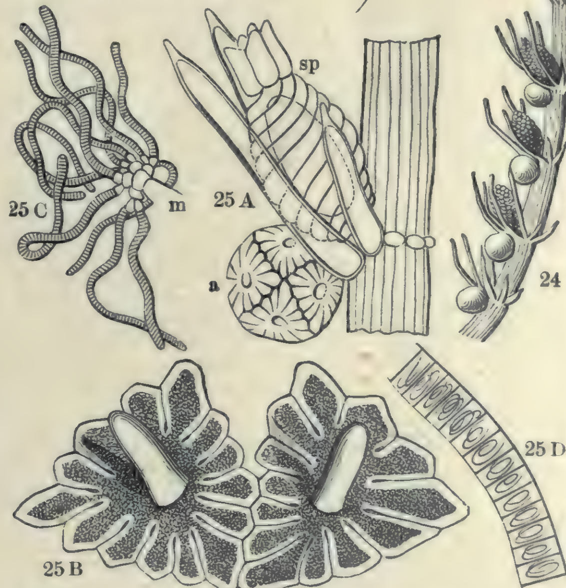
22. Egy piros moszat (Nemalion) megtermékenyülése.

Carpogonium a trichogynnel *a*, antheridiumok *b*, melyekből spermatiumok szabadulnak ki, ezek közül egyesek rátapadnak a trichogynre.

23. A Lejolisia szaporodási szervei.

Carpogonium a trichogynnel *a*, antheridium *b*, cystocarpium *c*, amelyből egy spóra kiszabadult.

24–25. A Chara szaporodási szervei. 24 a telep egy sugara antheridiumokkal és oogoniumokkal, 25*A* a sugár egy csomóján ülő antheridium *a* és oogonium *sp*, 25*B* az antheridium burkának két pajzsalakú kéregsejtje, középen az oszlopszerű manubriummal, 25*C* manubrium *m* és a rajta álló fonalak, melyek sejtjeiben spermatozoidák keletkeznek, 25*D* spermatozoidákat létesítő sejtek, 25*E* egy spermatozoida.

számmal vannak azonban olyanok is, amelyek sejtfalába kovasav rakódik le (kova-M.), pl. a *Pleurosigma (II. mell. 2. kép)* és olyanok, amelyek elmeszesednek. Utóbbiak közül említhető a mészkavicshoz hasonló *Lithothamnion (II. mell. 13. kép)*, az ernyőalakú *Acetabularia (II. mell. 9. kép)* és a Chara-félék néhány faja *(III. mell. 24—25. kép)*.

A színük is sokféle lehet. A zöldszínűek sejtjeiben a zöld klorofillfesték uralkodik. A barna, a kék és a piros M.-ban a zöld klorofillfesték alárendelt mennyiségben van jelen a barna, a kék és a piros festék mellett. Nagyon feltünő a *Spirogyra (II. mell. 5. kép)* sejtjeiben levő spirális szalag. Ez tartalmazza a zöld festéket. A festéktartó testek alakja különben igen változatos lehet: gömbös szemecske, lemez-, gyűrű-, buzogányalakú.

Az egysejtüek között vannak mozgók is. Az *Oscillatoria* fonalai előre és hátra csúsznak, emellett még lengő mozgást is végeznek; a kova-M. sok faja szintén csúszó mozgást végez. Nagyon élénken mozognak a csillangós sejtek, vagy sejtcsaládok (pl. a *Pandorina, II. mell. 8. kép)*.

Szaporodásuk ivartalanul és ivarosan megy végbe. Az ivartalan szaporodás egyik esete, amikor a telep leszakadt v. levált részei újból kinőnek és új egyént hoznak létre. Az ivartalan szaporodás más esetei, amikor bizonyos szaporító sejtek keletkeznek, amelyek v. azonnal, v. bizonyos ideig tartó nyugvás után hoznak létre új egyént. Ilyenek az ivartalan *rajzók*, amelyek lehetnek *mozgók (zoogonidiumok*, pl. Vaucheria sessilis, *II. mell. 7. kép)* v. *mozdulatlanok*, tehát csillangónélküliek *(gonidiumok)*. Történhetik az ivartalan szaporodás *nyugvó sejtek* útján is. Ezek az előbb említett szaporító sejtektől abban különböznek, hogy hártyájuk vastag, belsejükben tartalék tápanyag van és csak hosszabb pihenés után csiráznak. Ilyenek az *akineták*, az *aplanospórák*, az *auxospórák*.

Az ivaros szaporodás is igen változatos. Általában két főesetet különböztetünk meg: 1. amikor *szaporító spórák* és 2. amikor *nyugvó spórák* keletkeznek. A szaporító spórák v. *carpospórák* mindig termőtestben jönnek létre. A M. között csakis a pirosmoszatoknak vannak ilyen spórái *(rhodospórák)*. Keletkeznek az antheridiumból kiszabadult hímjellegű *spermatiumoknak* a női jellegű *trichogynra* való tapadása következtében (l. a *Nemalion* és a *Lejolisia* megtermékenyülési folyamatát a *III. mell. 22—23. képén)*. A nyugvóspórák háromfélék: *gametospórák, zygospórák* és *oospórák*. A *gametospórák* a planogameták egyesülése folytán keletkeznek. A planogameták rajzómozgásra képes, kétcsillangós csupasz sejtek, melyek rajzás közben egybeolvadnak (l. a *Pandorina* fejlődését a *II. mell. 8 képén.)* A *zygospóra* rajzómozgásra nem képes, hártyás sejteknek, az ú. n. *aplanogametáknak* egyesüléséből lesz. Az egyesülés folyamatát *conjugatiónak*, párosodásnak mondjuk. Jellemzi a *Conjugatae*-féléket (l. a *kovamoszat* és a *Spirogyra* párosodását, *II. mell. 3. és 5. kép)*. Az *oospóra* képződése két, egymástól teljesen eltérő sejtnek egyesülése következtében jő létre. Az egyik sejt kicsiny, mozgó, hímivarjellegű, ez a *spermatozoida*, a másik jóval nagyobb és mozdulatlan, ez a női ivarjellegű *pete*. Az előbbi az *antheridiumban*, utóbbi az *oogoniumban* keletkezik. (Példák a *II. és III. mellékleten)*. Gyakorlati szempontból nevezetesebbek a *kova-M.* (l. o.). A tengeri M.-ból jódot és brómot nyernek, egyesekből agaragart készítenek. A M.-kal foglalkozó tudomány az *algológia*, a vele foglalkozó szakemberek *algológusok*. Hazánkban *Hazslinszky, Márkus, Kalchbrenner, Filarszky, Istvánffi, Pantocsek* tanulmányozták a M.-at. Elsőrangú munkák: *Kützing*, Tabulae phycologicae; Species algarum; Phycologia generalis; *De Toni*, Sylloge algarum.

Moszatszóda, *algaszóda, tangszóda* v. *varek*, nagyobb fukuszmoszat hamujából előállított szóda; jód előállítására is használják. L. *Fucus* és *Laminaria*.

Moszdok (*Mozdok*), város Kaukázia orosz kormányzóságban a Terek balpartján, (1910) 19,100 lak. Szappan- és selyemgyártás, bortermelés.

Moszkitók. E néven több forró égövi, apró szúnyogalakú légyfajt (*Anopheles, Stegomyia, Glossina)* értünk, amelyek Amerika és Afrika mocsaras vidékein nemcsak kellemetlenek szúrásaikkal, hanem mint a maláriának, sárgaláznak és álomkórnak terjesztői, veszedelmesek is.

Moszkitó-part *(Mosquitia)*, Nicaragua középamerikai állam 300 km. hosszú partvidéke a Karibitenger mellett, a Cap Gracias a Dios és a St. Juan folyó között, kb. 15000 spanyol lakja, a partok mentén él kb. 6000 *moszkitó (mosquito*, indiánus-négerkeverék nép), akik főleg halászattal foglalkoznak. Kókuszpálma, banán és narancs a főtermékei. 1502-ben Kolumbus fedezte fel, 1655., majd ismét 1848. angol fenhatóság alá került, ami ellen az Unió állást foglalt és 1860. jan. 28. Anglia a managuai egyezségben átengedte a területet Nicaraguának, amelynek 1895 óta *Zelaya* néven egyik departamentója. Főhelye *Bluefields* (l. o.).

Moszkonizia, szigetcsoport a kisázsiai Adramitti-öböl D.-i bejáratánál; legfontosabb szigete *Moszkonizosz*, melynek fővárosát, M.-t, a szárazföldön épült *Ajvalik* (l. o.) várossal híd köti össze.

Moszkopolisz *(Moschopolis, Boszkopolisz, Muszkopolje)*, város Albániában, a hajdani Janina török vilajetben, a Malik-tótól DNy.-ra. A XVIII. sz.-ban élénk szellemi életnek volt középpontja; most elhagyatott hely.

Moszkovita, Moszkva lakosa; tős-gyökeres orosz.

Moszkowski (ejtsd: mos—), *Moritz*, lengyel zeneszerző és zongoravirtuóz, szül. Boroszlóban 1854 aug. 23. 1899-ben a berlini akadémia tagja lett. Világhírű zongoraművész és kompoziciói is nagyon elterjedtek. Legnevezetesebb szerzeményei: spanyol táncok; koncert-etüdök; versenydarabok zongorára, hegedűre, gordonkára; dalok; Jeanne d'Arc (szimfóniai költemény); Boabdil (nagy opera, 1892); Laurin (ballet, 1896).

Moszkva. 1. *M.* v. *Moszkova*, az Oka 459 km. hosszú baloldali mellékfolyója Oroszországban. Konoplevka néven ered Szmolenszk kormányzóságban, 40 km. folyás után M. kormányzóságba ér és Kolomnától 5 km.-nyire torkollik. Vízterülete 15,306 km². Moszkva várostól kezdve, ahol

csaknem félévig be van fagyva, gőzösökkel hajózható. 1812 szept. 7. Napoleon Kutuzov orosz vezér hadait a M. partjain visszaszorította, ezt a csatát hívják a franciák M.-i, az oroszok meg borodinói csatának.

2. *M.*, *Moszkovszkaja gubernija*, orosz kormányzóság Tver, Szmolenszk, Kaluga, Tula, Rjezan és Vladimir közt, 33,304 km² ter., (1912) 3.303,400 lak. A kormányzóság felülete legnagyobbára sík, csak a folyók mentén dombos. A folyók a Volga vízrendszeréhez tartoznak, a Sosa, a Dubna a Szesztrával és az Oka, amely innen veszi föl a Protvát, Narát, Lopasznyát, Kasirkát, M.-t és a Klyazmát. Legnagyobb tava a Teosztenszkojét (8 km²). A M.-i szénmedence közepén elterülő kormányzóság földjének 32%-a szántó, 24%-a rét és legelő, 30%-a erdő. A szén- és kőbányászat jelentékeny. A lakosok legnagyobb része nagyorosz; foglalkozása a földmívelés és ipar. Ez utóbbi tekintetben az orosz kormányzóságok közt az első helyet foglalja el. Kb. 2500 gyártelep működik, amelyek közt legtöbb a posztógyár, gyapjuszövő, pamutfonó és szövő, selyemfonó és szövő, kelmefestő, kartonnyomó, cukorgyár és bőrgyár. Azonkívül vannak fémárú-, faience, kémiai-, szappan-, papirgyárak és szeszégetők. Járásai: M., Bogorodszk, Bronnici, Kolomna, Szerpuhov, Podolszk, Vereja, Mozsaiszk, Ruza, Zvenigorod, Volokolamszk, Klin és Dmitrov.

3. *M.*, egykor Oroszországnak, jelenleg az ugyanily nevű kormányzóságnak székhelye, az orosz cárok koronázó városa, metropolitai székhely, a Moszkva, Jauza és Neglinnaja összefolyásánál (é. sz. 55° 45′ s k. h. 37° 37′), 73 km² területtel. Tíz vasúti vonal gócpontja; a pályaudvarokat körvasút köti össze. A lakosság száma (1912) 1.617.000, akik közül 94% óhitű. M. középponti fekvésénél fogva igen élénk kereskedő város; gyáripar dolgában is az első helyet foglalja el a nagy orosz birodalomban. Összesen kb. 12.000 ipartelepe van; ezek közül 12% jut a fém-, 17% a fonó- és szövőiparra, 8% a fa feldolgozására, 5% a fegyver-, műszer- és gépgyártásra stb., 18% a papir- és bőrgyártásra, 17% az építési, 9% az élelmiszer- és 34% a ruházati iparra. Az összes kereskedelmi forgalmat mintegy 300 millió rubelre becsülik. A kulturális intézmények közül az első helyet foglalja el az 1755. alapított egyetem 4 fakultással (matematika-természettudományi, orvosi, jogi és történelem-filozófiai), nagy könyvtárral (356,000 köt.), csillagvizsgálóval, botanikus kerttel, zoológiai muzeummal és egyéb gyüjteményekkel, (1912) 200 docenssel és 10,000 hallgatóval; a Petrov-féle mezőgazdasági akadémia (1865-ből), császári technikai iskola (1832-ből); a Lazarev-féle keleti akadémia, a Konstantinov-féle földmérő-iskola, a papi akadémia, az Alexandrov-féle hadi iskola, számos fiú- és leányközépiskola, kereskedelmi akadémia, papi szeminárium, mezőgazdasági iskola, művész-, szinésziskola, konzervatórium, drámai és zeneiskola stb. A kiválóbb muzeumok a Rumjancev-féle muzeum, amely ó-szláv kéziratokban, nyomtatványokban igen gazdag, kép-, etnográfiai, ásvány- és állatgyüjteményekkel; a politechnikai muzeum (1872 óta), történelmi muzeum (1883 óta), a háziipari és művészeti muzeum. A képtárak között a legnagyobb a Tretyakov-féle, jelenleg a város tulajdona, az összes orosz festőktől való képekkel. Több tudományos társulat van, többnyire az egyetemmel összeköttetésben.

A szinházak közül a legnagyobb a cári nagy szinház (opera és ballet számára, 4000 hellyel), a cári kis szinház (drámai előadásoknak), a Puskin- és vígszinház. Az újságok száma 170. A jótékonysági intézetek közül legnagyobb a II. Katalintól 1763. alapított nagy lelencház. M. városa nagyobbára görbe utcákból áll, amelyek a középpontot alkotó Kremlből indulnak ki. A Kreml a város legrégibb része, 12 m. magas, 18 toronnyal ellátott, 1487-ből való fal fogja körül, amelyen 5 kapu vezet át. Itt vannak M.-nak történelmileg legjelentékenyebb épületei; ezek: az Uszpenszkij-szobor (Mária mennybemeneteléről elnevezett székesegyház), amelyet III. Iván korában 1474—1479. a firenzei Fioraventi épített; benne van a Vladimir-féle Mária-kép, amelyet a hagyomány szerint Szt. Lukács evangelista festett, a XV-ik sz. óta itt koronázzák a cárokat és egykoron itt kenték föl a patriarchákat. A Blagovjescsenszkij-szobor (Mária fogantatásáról elnevezett templom) a XV. sz.-ból, Rublevnek művészettörténelmi szempontból érdekes festményével, továbbá a Szt. Szűz ama képével, amely 1380. az oroszokat a tatárok ellen kivívott győzelmükben segítette. A Szt. Mihályról elnevezett templom, amelyben számos M.-i fejedelem nyugszik. Ennek szomszédságában látható az Ivan velikij, 80 m. magas torony és a 196,000 kg.-ot nyomó óriási harang. A paloták közül a kiválóbbak: a Teremnói-dvorec 1487-ből; az 1838—44-ig fehér faragott kövekből épített és aranyozott kupolával ellátott új palota; a Granovitaja Palata, ebben tartották az udvari ünnepeket, az Uruzsejnaja Palatában a régibb cárok ruháit, fegyvereit, továbbá a régi orosz és mongol fegyvereket, közelében pedig a Car-Puskát, 39,000 kg. súlyú ágyút láthatni. A Kremltől ÉK.-re van M.-nak a Krasznaja Poscsad (Vörös-tér) által elválasztott Kitajgorod (a. m. kinai város) nevű része, a nagykereskedelem jelenlegi középpontja, amelyet 1534. falakkal vettek körül. A Kreml és Kitajgorod körül keletkezett a Bjelojgorod (a. m. fehér város); ez utóbbi körül pedig a Szemlyanojgorod (a. m. földváros). A Moszkva jobbpartján elterülő városrész neve: Szamoszkvorjecsje (a. m. a Moszkván túli város). Mindezen belső részek körül a külvárosok terülnek el és az egészet sáncok fogják körül. Közigazgatásilag M. 17 kerületre (csaszti) van felosztva. A M. folyón 8 híd vezet át. A forgalom kiinduló pontjai a szinház-, Lubjanka- és Iljinkatér, amelyek a Kitajgorod É.-i szélén vannak; egyéb terek: az Ohotnij Rjad, a zöldségpiac; a Cvjetnoj-boulevard, a virágpiac; a Bolotnaja, a gyümölcspiac; a Konnaja, a lópiac és a Devicsje Pole, ahol a népünnepeket tartják. Egyik leghosszabb utca a Tverszkaja (2 km.), amelyben az 1812-iki hadjárat emlékét egy diadalkapu hirdeti. Egy másik diadalkaput 1742-ben a M.-i kereskedők állítottak föl a Szadovaján. II. Sándor cár szobra 1893 óta a Kremlben áll. Egyéb emlékszobrok még: Minin és Pozsarszkij bronzszobra 1818-ból a Vörös-téren, a Puskin-

emlék a Tverszkoj-boulevardon 1880-ból, Matvejev bojár szobra és a Plevnánál elesett gránátosok emlékszobra, továbbá II. Sándor cár szobra 1898-ból. Érdekes még a Vörös-téren a Lobnoje Mjeszto (koponya-halom), kőkerítéssel körülfogott kerek halom, amely előtt hajdan a kivégzéseket hajtották végre. A legkiválóbb parkok: a Sándor-kert (a Kremlnél), az állatkert és a Nyeszkucsiny-park a M. vize mellett. A Kremlen kívül fekvő jelentékenyebb épületek: a bizarr Bazil-templom, amelyet 1554. Kazán meghódításának emlékére építettek; a nagyszabású Üdvözítő-templom 1839—83-ból, öt aranyozott kupolával; a Sándor-palota a Nyeszkucsnij-park mellett; a főkormányzói palota; a történelmi muzeum épülete 1873—85-ből, Sherwood tervei szerint indiai stílusban; a Szuharev-torony (a M.-i vízvezeték fő rezervoárja) stb. M. környékén sok a park és nyaralóul szolgáló kis helység; ezek közt a legjelentékenyebbek: a Szokolnikij-park számos nyaralóval; a Petrovszkij-park cári kastélylyal és nyári szinházzal; a koronázási menet innen indul a diadalkapun és Tverszkaján át a Kremlbe. M.-ban számos konzulátus, köztük osztrák-magyar főkonzulátus is van.

M.-ról az annalesek 1147. tesznek említést, amidőn a vladimir-szuzdali fejedelemséghez tartozott és kedvező fekvésénél fogva valószinüleg már akkor is jelentős kereskedelmi hely lehetett. 1237-ben a tatárok fölégették, de csakhamar újra felvirágzott és a XIII. sz. végén Dánielnek, Nevszkij Sándor fiának, egyik orosz fejedelemnek jut birtokába. Dániel fia, Kalita Iván uralma alatt már fejedelmi és metropolitai székhely lett. 1382-ben a tatárok újra földúlják; annak dacára a XVI. sz.-ban, 1520. már állítólag 100,000 volt a lakóinak száma. Rettenetes Ivántól ugyan sokat kellett szenvednie, de nemsokára oly nagy lett, hogy körfalai 25 km. hosszuak voltak. A XVII. sz.-ban a lengyelek másfél évig megszállva tartották, de Pozsarszkij herceg és Minin polgár vezetése alatt a város lakói a lengyeleket elűzték. 1712-ben Nagy Péter Szent-Pétervárra tette át székhelyét. 1812-ben, midőn Napoleon hada elfoglalta, lakóinak száma 250,000 volt. Ugyanazon év szeptember 14—21-ig óriási tűzvész pusztította. Okt. 19-én hagyták el a francia csapatok. 1915-ben az orosz hadak galiciai és lengyelországi nagy vereségei után M.-ban (jún.—okt.) ismételten véres forradalmi zavargások voltak, amelyeknek számos emberélet és sok millió értékű vagyon esett áldozatul. Számos cáron, államférfiun kívül M.-ban születtek Puskin, Lermontov és Dosztojevszkij. V. ö. *Zabel*, Moskau (1902); *Sabjelin*, M. története (oroszul, Moszkva 1902).

Moszkva hercege, l. *Ney*.

Moszkvai üveg (ásv.), l. *Csillám*.

Moszlavina, l. *Monoszló vára*.

Moszlavina-hegység, l. *Garics*.

Moszlem *(moszlim, mozlim)*, l. *Muszlim*.

Mosztafalva (azelőtt: *Musztezsd)*, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1910) 404 oláh lak.; u. p. és u. t. Alcsil.

Mosztaganem, járási székhely Oran algériai départementban, vasút mellett, (1911) 23,166 lak., agyag-, bőriparral és malmokkal, nagy szőllőkereskedéssel; erődítményekkel; közelében termékeny völgygyel, amelyben számos nyaraló áll. A XVI. sz.-ban virágzó kereskedő város volt. A franciák 1833. foglalták el.

Mosztár, az ugyanily nevű hercegovinai kerület fővárosa, kat. és gör. kel. püspök és mufti székhelye, a Hum és Podvelež közötti szűk Narenta-völgyben, a folyó mindkét partján, amelyeket 1500 körül épült, egy íves impozáns kőhíd és az új Ferenc József-hid köt össze, vasút mellett, (1910) 16,385 lak., akik közt 7211 mohammedán; dohánygyárral, fegyverkovácsolással, különösen jatagánkészítéssel; főgimnáziummal, felsőbb leány- és kereskedelmi iskolával, vincellériskolával. A hagyomány szerint M. alapítója 1440. Radivoj Goszt volt. Fölvirágzása a török uralommal kezdődik. A velenceiek elleni háborúban a moszlimok egyik fő erőssége volt. 1684-ben egy hirtelen támadást, 1717. pedig hosszú ostromot vertek vissza.

Moszta' riba, l. *Mozarabok*.

Moszul, ázsiai török város, l. *Mosszul*.

Moszuto, afrikai néptörzs, l. *Bászutó*.

Mot (franc., ejtsd: mó) a. m. szó.

Motacilla (állat) a. m. barázdabillegető, l. *Billegetőfélék*.

Motacillidae (állat), l. *Billegetőfélék*.

Motagua *(Rio Grande)*, folyó Guatemala középamerikai államban, 550 km. hosszú, 200 km.-en hajózható, a Honduras-öbölbe ömlik.

Motala, város Östergötland svéd länben, a Vetter-tó partján, ahol a M. Ström folyik ki belőle, vasút mellett, (1910) 2908 lak., jelentékeny mechanikai műhelyekkel, amelyekben gőzgépeket, gőzhajókat, ágyúkat, vasúti fölszereléseket stb. készítenek.

Motala Ström, 100 km. hosszú folyó Svédország D.-i részében, a Vetter-tó lefolyása, a Keleti-tenger Bråviken nevű öblébe torkollik, a Roxen és Glan tavakká szélesül ki. Vízesései számos gyárat hajtanak.

Mot d'ordre (franc., ejtsd: mó dordr) a. m. jelszó.

Motenebbi, arab költő, l. *Mutanabbi*.

Motesicz, községek, l. *Alsómotesicz, Felsőmotesicz*.

Motetta (ol. *motetto*, franc. *motet*, lat. *motetus, mutetus, modulamen, motellus)*. Bibliából vett jelmondatra (motto) írt kisebb terjedelmű, többszólamú egyházi vokális műfaj. Eredete a XIII. sz. többszólamú stílusának kialakulásával esik egybe. A *motetus* a két- vagy háromszólamú tétel tenor szólama, mely mint *cantus firmus* hangzott fel, vele szemben a *discant*-szólamok rövidebb értékű hangjegyekben világi vagy egyházi dallamokat intonáltak. A XIV. sz. M.-stílusában már lassan letünnek ezek az ellenpontozott furcsaságok, helyükbe lép a komoly, hangszeres kísérettel aláfestett dallam. Ebből a M.-ból alakul ki a németalföldi iskola M.-stílusa, melyben a hangszereket mellőzték és a négyszólamú vokális tételt az utánzás (imitáció) gyakori alkalmazásával tették változatossá. *Bach* a M.-ba koráltémákat is szőtt. Utána Mendelssohn, Hauptmann, Rheinberger, Brahms és Reger fejlesztették tovább e műfajt. V. ö. *Meyer*, Der Ursprung des

Motetts (1898); *Leichtentritt,* Geschichte der Motette (1908).

Motetto (olasz), l. *Motetta.*

Motherwell, város Lanark skót countyban, (1911) 40,378 lak., szénbányákkal, nagy vas- és acélművekkel.

Mothes, *Oskar,* német építész és műtörténetíró, szül. Lipcsében 1828 dec. 27., megh. u. o. 1903 okt. 5. A rüdigsdorfi templomot építette s számos templomot és várat restaurált. Irodalmi művei: Geschichte der Baukunst u. Bildhauerei Venedigs (Leipzig 1856—60); Die Baukunst des Mittelalters in Italien (Jena 1882—84); Illustriertes Baulexikon (4. kiadás, Leipzig 1881—83, 4 kötet); Handbuch des evangelisch-christlichen Kirchenbaues (u. o. 1898) stb.

Mothone, város, l. *Modon.*

Motiah, város az egyiptomi Assziut tartományban, (1907) 7479 lak.

Motia-olaj (növ.), l. *Gingerfű-olaj.*

Môtiers (ejtsd: motyié), falu Neuchâtel svájci kantonban, (1910) 1079 lak., órakészítéssel, csipkeveréssel, likőr- és champagnei borgyártással; meredek sziklán épült régi kastéllyal. 1762—65-ig itt tartózkodott Rousseau.

Motika, régebbi szerb területmérték szőllők mérésére. Akkora területet jelent, aminőt egy ember egy nap alatt bekapál.

Motilitás (újlat.) a. m. mozgékonyság, elsősorban az izomzat jellemző tulajdonsága. M.-i zavarok az idegrendszer sérüléseinél, megbetegedéseinél fellépő mozgási rendellenességek, bénulások.

Motilónok, karaib eredetű indiánus nép Venezuelában.

Motio (lat.) a. m. mozgás, különösen testmozgás egészségi szempontból; kedélyizgalom, felindulás; parlamenti értelemben valamely javaslattétel. A nyelvtanban a melléknevek fokozása.

Motivum (lat.), magyarul régebben *indok,* de most a *Beöthy* Zsolt alkotta *indíték* mindinkább kiszorítja az irodalmi nyelvből. A M. az a gondolat vagy érzés, mely az akaratot elhatározásra bírja. Hogy mely M hat egy adott esetben valamely akaratra, az az akarat milyenségétől, az akarat mult élményeitől függ, úgy hogy a M., ha igazán ismerem, megismerteti velem az akarat mineműségét. — *M.* a *jogban* a jogügyletnek, v. a bűncselekménynek indítóoka; továbbá indokolás, pl. törvényjavaslatnak, ítéletnek indokolása (l. *Indokolás*). — *M.* a *zenében* (ép úgy, mint az építészetben) a műalkotás legkisebb eleme, töredéke. Terjedelme legtöbbször alig egy-két ütem. Több M. összetételéből keletkezik a zenei mondat és a periódus (l. o.). V. ö. *Riemann,* System der musik. Rytmik und Metrik (1903). L. még *Vezetőmotivum.* — *Motiváció* a. m. megokolás, indokolás; a költészetben a személyek elhatározásának kellő megokolása, kielégítő okokból való leszármaztatása.

Motley (ejtsd: mottli), *John Lothrop,* északamerikai történetíró, szül. Dorchesterben (Massachusetts) 1814 ápr. 15., megh. Kingston Rossel-Houseban (Anglia) 1877 máj. 29. Tanulmányait német egyetemeken fejezte be, azután a diplomatapályára lépett. 1851—56-ig berlini, 1866—67-ig bécsi, 1869—71-ig londoni követ volt. Európában végzett levéltári kutatásai alapján írt nevezetes történeti művei: History of the rise of the Dutch republic (London 1856, 3 köt); History of the United Netherlands from the death of William the Silent to the synod of Dordt (u. o. 1860—64, 4 köt.); The life and death of John of Barneveld etc. (u. o. 1873, 2 köt.). V. ö. *Holmes,* Memoir of John Lothrop M. (Boston 1898, 3. kiad.).

Motočina, l. *Matucsina vára.*

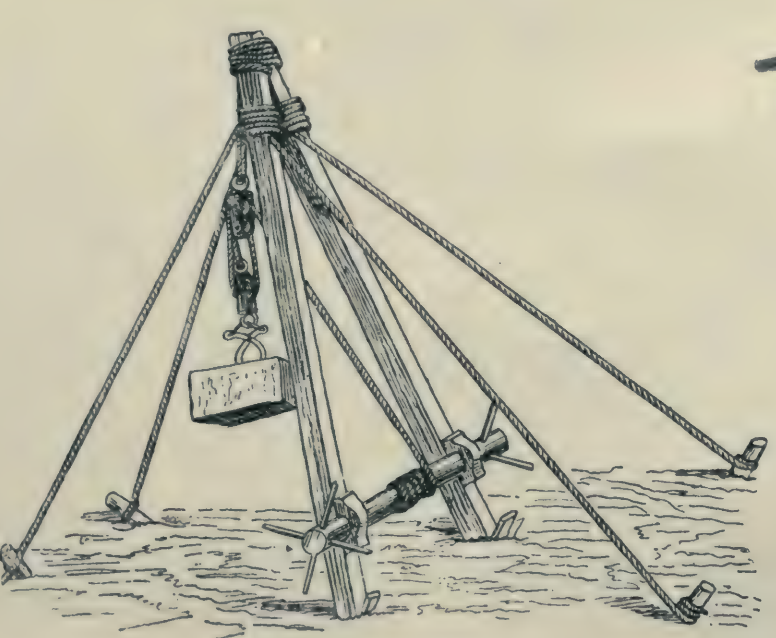
Motocycle (franc., ejtsd: —szikl) a. m. mótoros kerékpár, l. *Kerékpár.*

Motóla *(matóla),* 1. fonalak matringolására szolgáló eszköz. A M.-t egyszer körülvevő fonal a szál, 80 szálnak a neve pászma és 7 pászmának motring (l. o.). — 2. *M.,* tornaszer, l. *Függőszerek.*

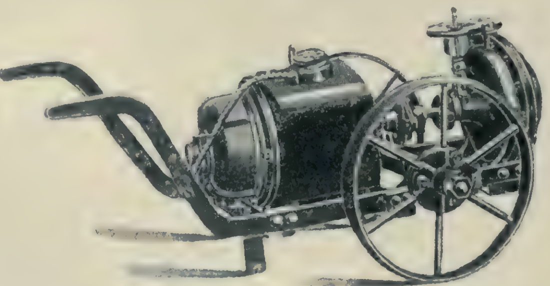
Motonobu, japáni festő, a Kanó iskola második nagymestere, az iskolaalapító Masanobu fia, Ashikaga, Yoshimasa és Yoshizumi shógunok udvari festője, szül. Kiotóban 1476 aug. 28., megh. u. o. 1559 nov. 5. Már fiatal korában nagy hírnévre tett szert s edokoro azukari, vagyis a császári udvari festőiskola vezetője lett. M. fejlesztette ki a kinai Sung és Yuan korszak s a japáni Tósa iskola festői stílusának egybeolvasztásából a Kanó iskola stílusát. Különösen tájképei jutottak nagy hírnévre. Főműve a Kioto melletti Myoshinjiben levő Reiunin templom festői dísze. V. ö. Masterpieces by M. (Tokio 1908). L. még *Japáni művészet.*

Motoori, *Norinaga* (1730—1801.), a legelőkelőbb japáni régiségkutatók és irodalomtörténészek egyike. A Kodzsikihoz és Manjósúhoz (l. *Japáni nyelv és irodalom)* írt kommentárjai nagyban előidézték a japáni nemzeti érzés felújítását és ennek nyomán erős központi császári kormány kialakulását.

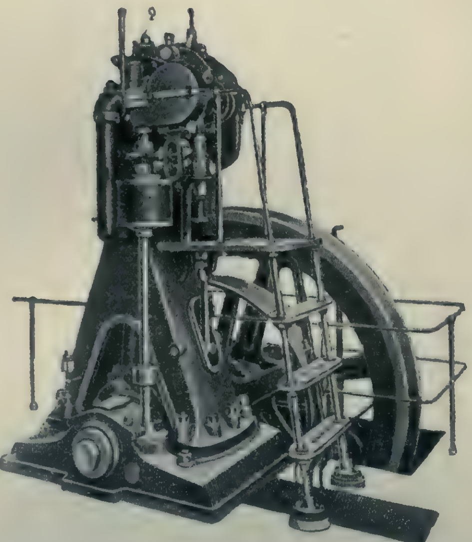
Mótor (lat. a. m. mozgató; l. a *képmellékletet),* olyan gépszerkezet vagy összetett gépszerkezetek azon része, amellyel a természeti *energiát* (l. o.) munkavégzésre felhasználhatjuk. A legrégibb mótorokat emberi vagy állati erővel hajtották, (l. *képmell.: 1. ábra).* Súlyenergiának (helyzeti energiának) kihasználását látjuk a vizikerekeknél, amelyeket a víz súlya hajt; a mozgási energiának kihasználását látjuk a szélmótoroknál és egyes vízmótoroknál (főleg turbináknál), amelyeket a mozgásban levő levegőnek, illetőleg víznek az elevenereje hoz mozgásba (l. *képmell.: 2., 3.* és *4. ábra).* A hőnek kihasználására valók a kalórikus M.-ok (gőz- és gázmótorok, hőléggépek, l. *képmell.: 5., 6., 7.* és *8. ábra),* az elektromos energia kihasználására pedig az elektromótorok (l. *képmell.: 9. ábra).* Ez utóbbiakat, mivel az elektromos áramot, amely e M.-t mozgatja, egy más M.-ral hajtott áramtermelő géptől nyerik, szekundér vagy másodrendű M.-nak is szokás nevezni, míg a többi M.-t, amely közvetetlenül adja a természetben található energiákból a munkát, primér vagy elsőrendű M.-nak is nevezik. E beosztás alapján szekundér M.-nak tekintjük pl. az összenyomott (komprimált) levegővel hajtott M.-t és a vízvezetéki vízzel hajtott gépet, mert az ezek mozgatására való levegőt, illetőleg vizet más M.-ral hajtott gépek szolgáltatják. Némely M. a munkáját értékesítő géppel: a munkagéppel úgy van összekapcsolva egy gép-

1. Okori emelőszerkezet embererejű mótorral.
(Vitruvius leírása után rekonstruálva.)

9. Elektromótor kézi taligán,
vízszivattyú hajtására alkalmazva.

7. Álló Diesel-mótor.

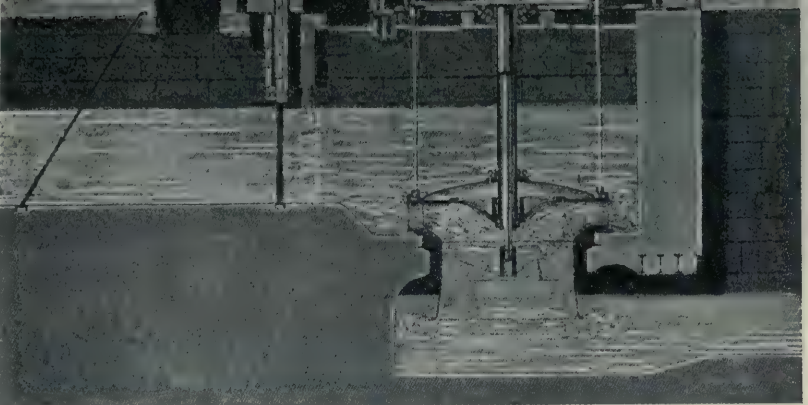

4. Szélmótor vízszivattyú hajtására.

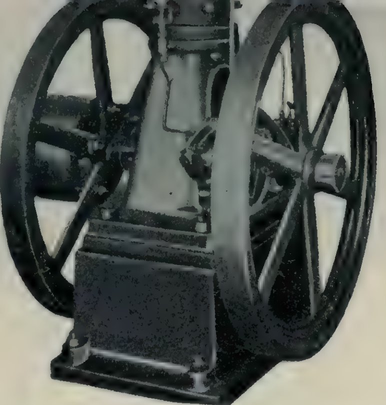

«Mótor» cikkhez.

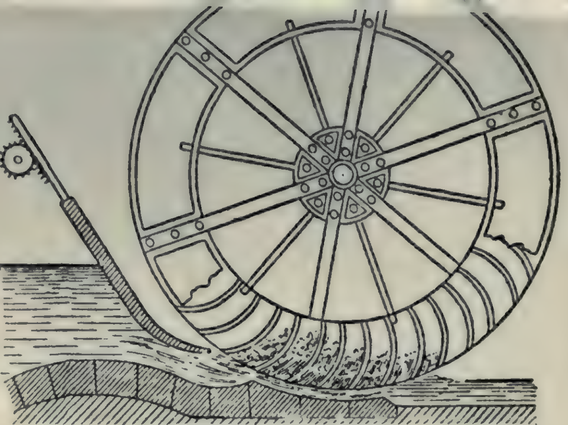
OK.

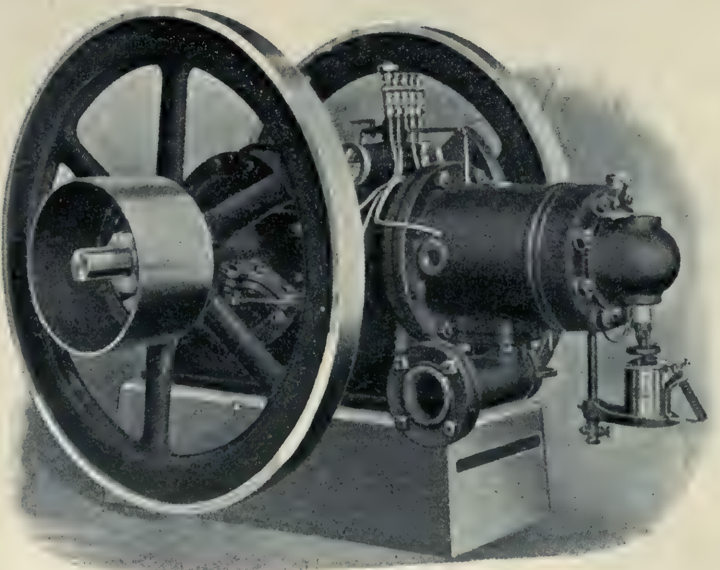
3. Függélyes tengelyű Francis-turbina. Vízmótor.

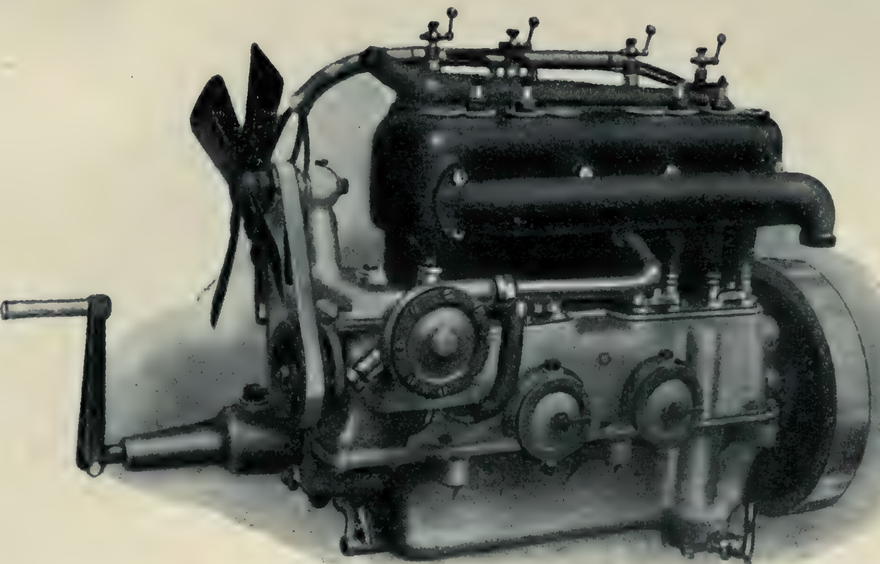
8. Bánki-féle vízkeverékes benzinmótor.

2. Poncelet-kerék. Vízmótor.

5. 15 lóerejű kisnyomású nyersolajmótor.

6. Négyütemű négyhengerű benzinmótor automobil hajtására.

szerkezetbe, hogy nem is lehet attól elválasztani. Ilyen pl. a pulzométer és az injektor (l. o.). Ezeknél a vízgőz hőenergiája vízszállítási munkát végez s a gőzmótor és a vízszivattyú (a munkagép) egy gépszerkezetet alkotnak úgy, hogy a gépből a hajtó közeg: az akkor már lecsapódott gőz a szivattyúzott vízzel keverve jön ki. Járóműveknél és repülőgépeknél rendkívül fontos a mótor könnyűsége, csekély súlya. Az első könnyű automobilmótor a *Daimler-féle mótor* volt. A könnyű M.-problémának tárgyalását lásd *Mótorkocsi*, *Petroleummótor* (ezek közt a *Benz-féle mótor)* és *Rotációs mótor* c. alatt. Egyébként l. *Elektromótor*, *Gázmótor* (hol a *benzinmótor* is ismertetve van), *Gőzgép*, *Hőlégqép*, *Petroleummótor*, *Rotációs mótor*, *Turbina*.

Mótorballon, l. *Léghajózás*.

Mótorcsónak, *mótorhajó*, l. *Mótoros vízi járóművek*.

Motorikus (lat.) v. *mótoros* a. m. mozgató. *M. központ:* az agyvelő mozgató középpontjai, *M. ideg:* az izomhoz menő ideg, l. *Idegrendszer*.

Mótorkerékpár, l. *Kerékpár*.

Mótorkocsi *(mótoros kocsi, gépkocsi, automobil, autó, autobusz, autotaxi, elektromobil, tracteur, camion ;* l. *a két képmellékletet)*, minden oly jármű, amelyet nem emberi vagy állati erő, hanem motorikus erő hajt. Szűkebb értelemben csak a közutakon járó, sínpályához nem kötött járóműveket nevezzük M.-nak, bár e fogalom alá tartoznak a sineken járó mótoros, pl. elektromos vasúti kocsik is.

A M. alakja és szerkezetí megoldása idők folyamán oly egységes lett, hogy eltekintve egyes kivételektől, a különböző gyárak szerkezetei csak a részletekben térnek el egymástól. E helyen csupán a standardtipussal foglalkozunk. Ez két egymástól teljesen független részből áll, ú. m. az *alvázból* (châssis) és a *kocsiszekrényből* (carrosserie). Az alváz lényege a *keret* vagy *sinváz,* amelyre az egész gépezet van szerelve és amelyre helyezkedik a szekrény is. A keret a régebbi M.-nál fából, majd acélcsövekből volt összeróva, újabban legnagyobbrészt acéllemezekből a legmegfelelőbb alakura sajtolt tartókból készül (l. az *1. szövegábrát)*.

Az alváz a tengelyekre *rúgókkal* támaszkodik. A rúgókon kívül még ú. n. *lökésháritókat* is

1. ábra.

alkalmaznak, amelyek a rúgó és az alvázkeret közé iktatva, rugalmasságuknál fogva a járóműre jutó lökőerők hatását tompítják.

A mellső kocsitengely rendesen két csuklóban végződik. E csuklókhoz csatlakoznak a mellső kerekek csapjai, melyeket e csuklók körül a vízszintes síkban el lehet forgatni és így a kocsit kormányozni. A kormányzást (a mellső kerékcsapok elforgatása által) a *kézi kormánykerékkel* (volant) végzik. Ez a vezető ülése előtt van elhelyezve, hogy jól kezeügyébe essék. A *kerekek* küllői fából vagy acéldrótból készülnek. A kerékagy golyós csapágygyal támaszkodik csapjára. Ily golyós csapágy igen kis súrlódással jár és ezért a kerék könnyen forog, a kocsi tehát könnyen halad. Minthogy a mellső kerekek a kormányzásnál helyzetüket megváltoztatják, ezeket csak nehezen (bonyolult szerkezetek útján) lehet a mótorral kapcsolni. Ezért rendesen csupán a hátulsó kerekeket hajtják, mert ezek helyzetüket a kerethez képest nem változtatják. A hajtott kerekek az úttestbe az *adhézió* (a kerékabroncsnak az útfelszinhez való tapadása, súrlódása) által kapaszkodnak. Ez annál nagyobb, mentől nagyobb erővel szorul a kerék az úttesthez (mentől nagyobb a kerék terhelése) és mentől érdesebb a kerékabroncs. Ha az adhézió kisebb, mint a kocsi tovamozgatásához szükséges erő, akkor a kerék csúszik, helyben forog. Ezt megakadályozandó, az adhéziót az abroncs megfelelő alakításával növelik. A M. kerekei a lökések csökkentése céljából rendesen *rugalmas abronccsal* birnak. Teherkocsiknál az abroncs tömör gummi, személykocsiknál egy levegővel felfújt gummitömlő, amely vászonbéléses gummiköpennyel van burkolva és védve a külső káros behatások ellen. Az adhézió növelése céljából a tömlős abroncsokat (pneumatik) szöges köpennyel (antidérapant) burkolják.

Teherszállító M.-nál néha a M.-val még egy vagy több rendes (mótor nélküli) ú. n. *pótkocsit* vontatnak *(mótorvonat)*. Ilyenkor a M.-t, amely hasonló szerepet játszik, mint a vasúti lokomotiv, *tracteur*-nek hívják. A M. hajtott kerekeinek ez esetben nemcsak a M.-nak, hanem a pótkocsiknak továbbításához szükséges adhéziót is ki kell fejteniök, amihez néha a tracteur hátulsó kerekeire jutó terhelés nem elég, amikor is szükségessé válik, dacára a bonyolult szerkezeti megoldásnak, a mellső kerekek hajtása is (németül: *Vierräderantrieb)*. Vonatoknál néha egyes, vagy az összes pótkocsikra is átviszik a M.-n levő mótor munkáját, hogy így a pótkocsik kerekeinek adhéziója is ki legyen használva *(elosztott hajtás)*. A munkaátvitel mechanikai vagy elektromos úton történik.

A M. mótorának könnyűnek kell lennie. Ennek elérésére gyorsforgású mótorokat használnak. A mótor mérete t. i. megszabja a mótortengely egy fordulata alatt nyerhető munkát. Az időegységben pl. egy perc alatt nyerhető munka tehát ezen egy fordulat alatt nyerhető munkának és a tengely percenkénti fordulatszámának szorzatából adódik. Ugyanazon méretű mótor tehát annál több munkát ad, mentől gyorsabban jár. Ezért választanak a mótorszerkesztők járóművek mótorai számára jóval nagyobb, 5—10-szer akkora fordulatszámokat, mint stabil mótorok számára. Ebből hátrányok adódnak (gyors kopás, megbízhatatlanabb működés és több üzemzavar), amelyek azonban a könnyűség mellett csak másodsorban birnak fontossággal.

A mótor fordulatszámának növelése csak bizonyos határig lehetséges. Tisztán forgó mozgást végző mótoroknál (gőzturbináknál) a fordulatszámot csak az anyag szilárdsága korlátozza, hogy a forgás folytán keletkező centrifugális erők a mótort szét ne vessék. Dugattyús gépek-

nél az ide-oda mozgó alkatrészek főleg a mozgás irányváltozásának megfelelő végpontokban (a dugattyú holtpontjaiban) *tömegerőket* idéznek elő, amelyek a gépet ide-oda rántják. A gépszerkesztés szabályai e tömegerőket bizonyos korlátok közé szorítják és így a mótor legnagyobb fordulatszámát meghatározzák. Általában a mótor nagyságával növekednek a mozgó tömegek és így csökken a megengedett legnagyobb fordulatszám. Egyhengeres mótornál az egész munkát ez az egy henger adja. A méretek nagyok, a fordulatszám csak kicsiny lehet. Ha több hengert (úgyszólván több mótort) egymáshoz kapcsolunk úgy, hogy e hengerek (mótorok) munkái összegezve adódnak át a közös forgattyútengelyre, akkor kapjuk a többhengeres mótort. Ennél minden egyes henger mérete annál kisebb lehet, mentől több hengerből van a mótor összeállítva és mivel a fordulatszám az egyes hengerek nagyságától függ, a hengerek számának szaporításával a fordulatszám növelhető.

Figyelembe jön még, hogy több henger alkalmazása még más ok miatt is kedvező hatású. Többhengerű mótornál az ide-oda mozgó tömegek (dugattyúk) mozgását úgy lehet kombinálni, hogy a keletkező rángató hatások egymás ellen működjenek, tehát egymást teljesen, vagy legalább részben kiegyenlítsék. A legnyugodtabban járnak a hathengeres gépek, mert ezeknél teljes kiegyenlítés lehetséges. Elég nyugodt a négyhengeres mótorok járása is. Modern kocsikon kevesebbet, mint négy hengert, nem alkalmaznak.

Az eddig mondottak minden dugattyús mótorra érvényesek. A M.-nál leginkább *benzinmótorokat* alkalmaznak. (L. *Gázmótor* és *Petroleummótor.)* A benzol, spiritusz, vagy ezek keveréke benzinnel a benzin helyett, rendesen a mótor minden átalakítása nélkül használható. A benzinmótor rendszerint használt szerkezeti megoldását az *I. képmelléklet 1. ábrája* mutatja. Egy különleges tipus, amely csupán M.-nál használatos, a *Knight-mótor* (l. *II. képmell.: 9. ábra.)* Ennél szelepek helyett két, a dugattyú körül elhelyezett tolattyú van alkalmazva. E mótor különösen nyugodt járásával tünik ki.

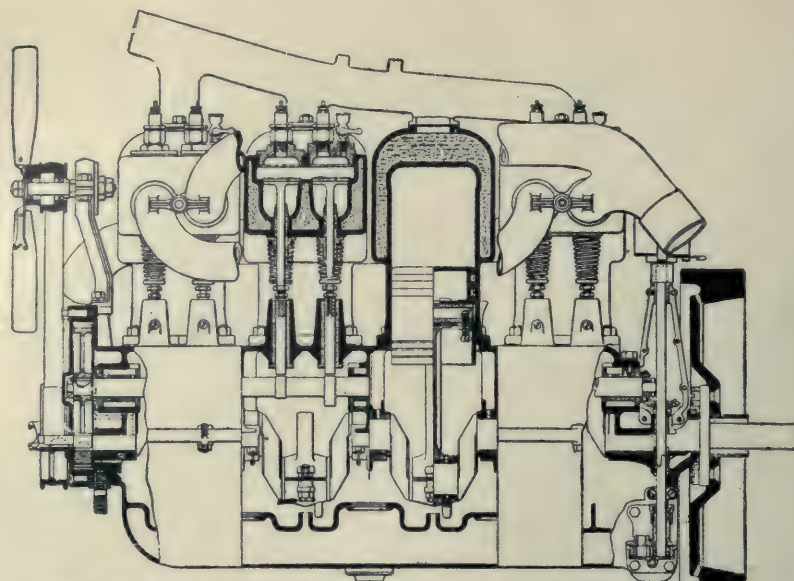
A *gőzmótornak,* amely az első M.-nál a hajtóerőt szolgáltatta, főleg az a hátránya, hogy kazán, tüzelőszerkezet és kémény kell a mótorhoz, minek folytán az egész rendszernek nagy súlya van. A gőzmótoros kocsi fejlődéstörténete is mutatja, hogy főleg a kazán és tüzelés szerkezeti változtatásával a súlyt törekedtek csökkenteni. Igy keletkezett az aprócsöves kazán, amelyet nem szénnel, hanem petroleummal fűtenek. Ennél nem kell rostély és a tüzelést könnyen lehet szabályozni. Ilyen a *Serpollet*-féle gőzkocsi (l. *I. képmelléklet: 2. ábra). B* a gőzfejlesztő, melyet petroleummal fűtenek. Az itt termelt gőz *M* mótorba jut, mely láncáttevéssel hajtja a hátsó kerékpárt, illetve a kocsit.

Jelenleg a gőzüzem úgyszólván kizárólag teherszállításra használtatik, még pedig leginkább a gazdaságban szokásos magajáró lokomobil alakjában. A gőzmótornak előnye, hogy könnyen indul (csupán a gőzszelepet kell kinyitni), fordulatszáma és munkateljesítménye könnyen változtatható és előre és hátra járhat. A gőzmótort ezért közvetlenül lehet a M. kerekével kapcsolni; a kocsival mindenféle mozgást a mótor megfelelő szabályozásával könnyen el lehet érni.

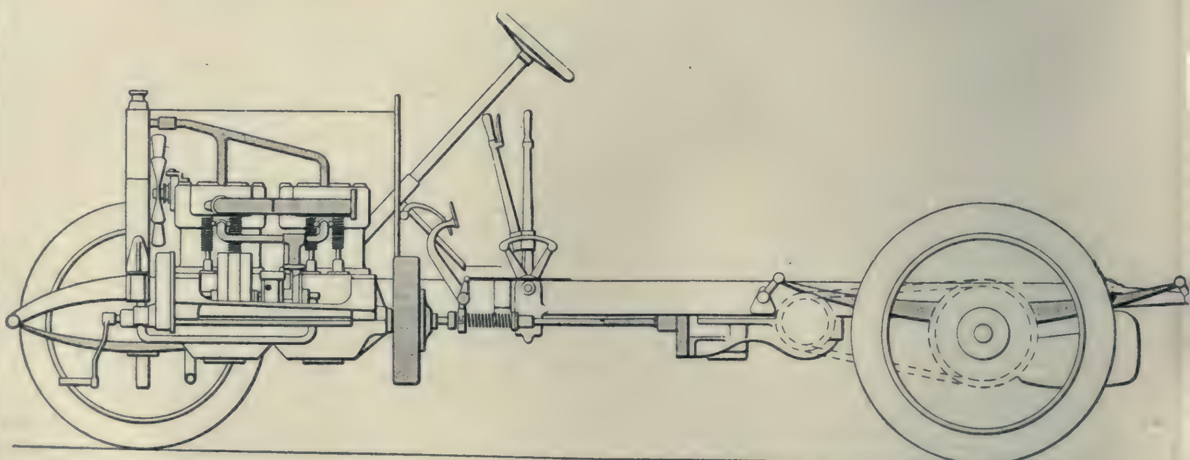
Az *elektromótor* alkalmazásának az a hátránya, hogy az elektromos áramot, amely a mótort hajtja, akkumulátorokban gyüjtve kell a kocsin magával vinni (l. *I. képmelléklet: 4. ábra.)* Mivel ezek az akkumulátorok nagy súlyuak, csak 80—100 kilométer útra való áramot szolgáltató akkumulátor-telepet szokás az elektromobilokon elhelyezni. Ezen út után a telep kimerül és ujra meg kell tölteni. A töltés pedig egy elektromostelep vezetékéből történhet csupán és ezért az elektromobilok használata főleg városok területére korlátozott.

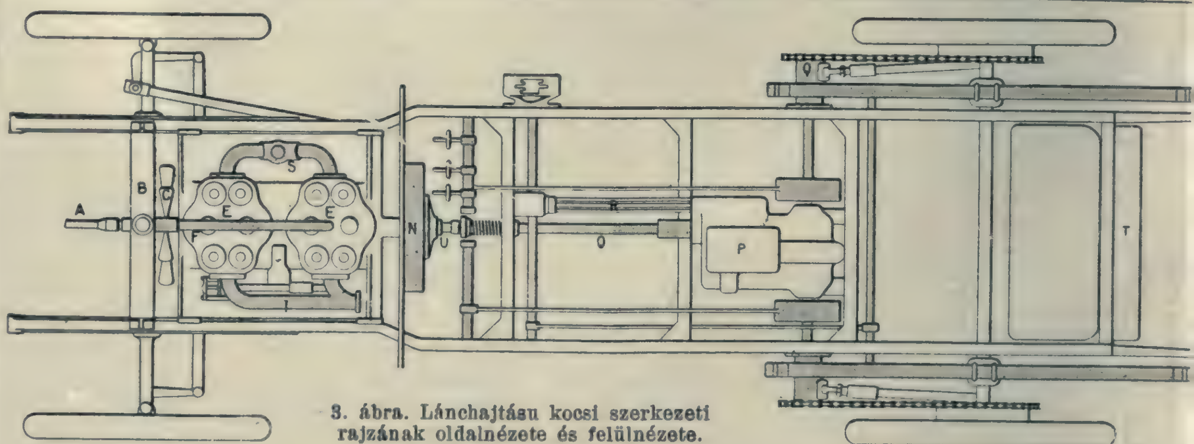
Ma a benzinmótor úgyszólván egyedül uralja az automobilizmust. Hátránya a gőz- és elektromótorral szemben főleg az, hogy míg ezeknél a kocsi elindításához elegendő a gőzt, illetőleg elektromos áramot egy emeltyű elforgatása által a mótorba irányítani, addig a benzinmótort kézzel vagy megfelelő indítószerkezettel kell megindítani. Ennek oka, hogy a gőz- és elektromótorok hajtóereje (a gőz és az elektromos áram) készen áll rendelkezésre a kazánban, illetőleg az akkumulátorban, a benzinmótor hajtóközege, a benzin- és levegőkeverék pedig csak a mótorhengerben képződik a mótor forgása közben. Ha az inditásnál a forgás folytán a hengerben a kellő keverék képződik, az első robbanással a mótor megindul. Kisebb M.-nál leginkább kézi indítást használnak, mert ez a legegyszerűbb szerkezetű. Nagyobb M.-nál és olyanoknál, amelyeknél súlyt helyeznek arra, hogy a kocsitulajdonosnak, ha soffőrt nem tart, ne kelljen az indításnak néha igen keserű munkáját elvégeznie, ú. n. *automatikus indítószerkezeteket* alkalmaznak. Ilyen többféle van. A legnagyobb elterjedést, különösen az amerikai M.-k révén, az elektromos indítószerkezet nyerte. Ennél rendszerint az az elektromos akkumulátortelep, amely a kocsi világitási áramát adja, egy kis emeltyű elforgatása által rákapcsoltatik egy kis elektromótorra, amely a benzinmótor tengelyével össze van kötve és azt körülforgatva megindítja. Az első robbanások után az akkumulátort lekapcsolják.

Még a motorikus indítószerkezet is csupán magát a benzinmótort képes körülforgatni és megindítani. Ha a M. hajtókerekei úgy, mint a gőz- és elektromos M.-nál szokásos, a mótorral állandóan kapcsolva volnának, akkor a mótor megindításával együtt a kocsi is megindulna. Ilyen erős indítószerkezetet alkalmazni nem lehet. A benzinmótort tehát a *közlőműhöz,* amely a mótort a kocsikerekekkel kapcsolja, *oldhatóan* kell kötni. A mótort üresen indítjuk és az indítás után a kötés zárásával kapcsoljuk a kerekekhez. Mivel a gyorsan forgó mótort kell az álló kocsikerékhez kapcsolni, erős lökést a kapcsolásnál csak oly kötéssel lehet elkerülni, amely csúszhat. Rendesen *kúpos* vagy *lemezes súrlódó kötést* választanak, amelynél egy rúgó szorítja egymáshoz a kúpokat vagy lemezeket és az eme összeszorítással okozott súrlódás idézi elő a kötést. A kötés oldása rendszerint egy pedállal

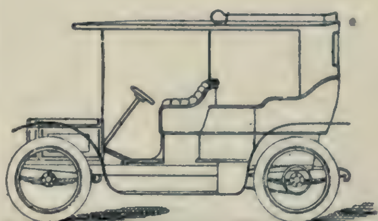

1. ábra. Négyhengeres benzinmótor oldalnézete, egyik helyen metszettel, hol a vízhűtés látható.

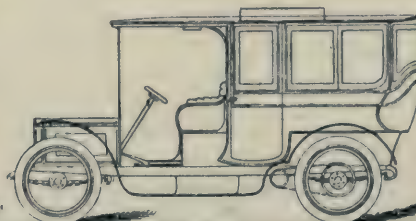

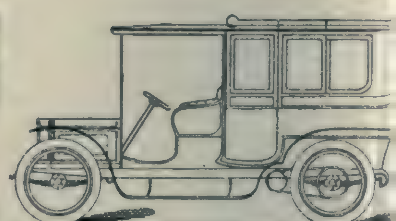
3. ábra. Lánchajtású kocsi szerkezeti rajzának oldalnézete és felülnézete.

11. ábra. Fél limousine.

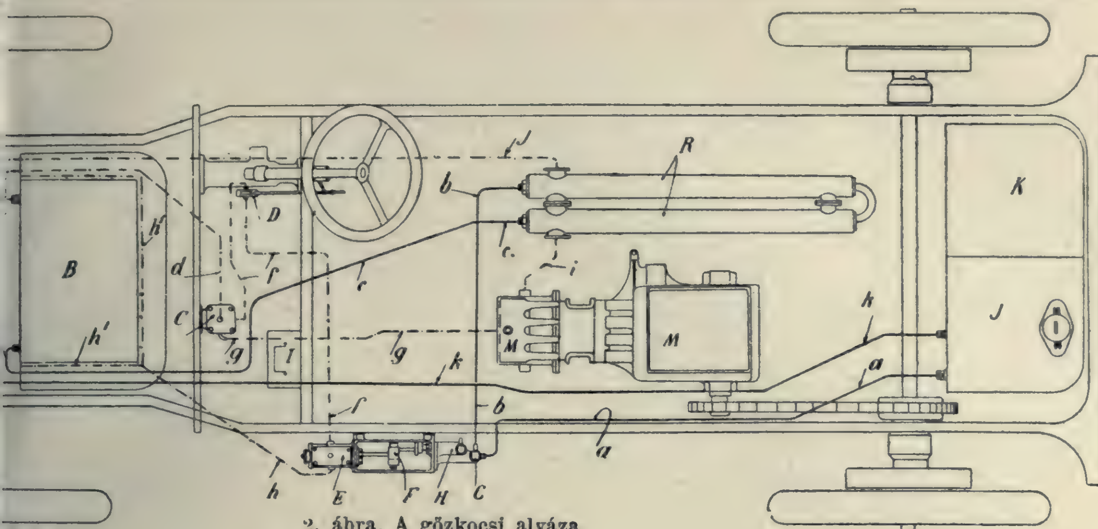

12. ábra. Nagy limousine teljesen üvegezve.

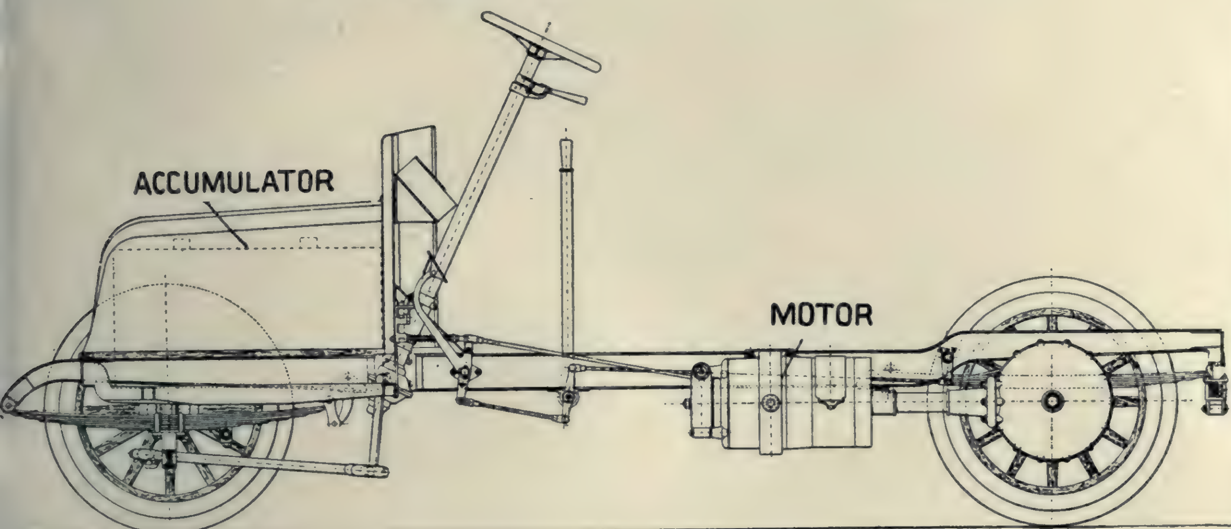

13. ábra Nagy limousine hátul borít

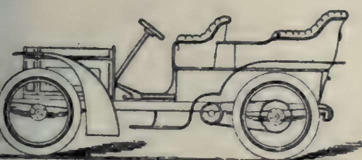
«Mótorkocsi» cikkhez.

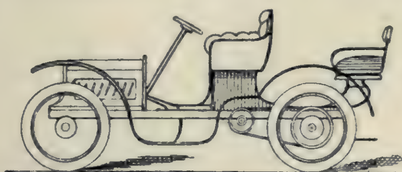
2. ábra. A gőzkocsi alváza.

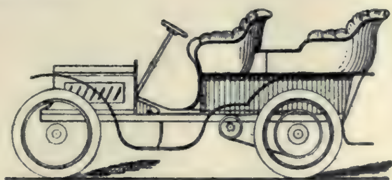
4. ábra. Akkumulátoros elektromos kocsi szerkezeti rajza.

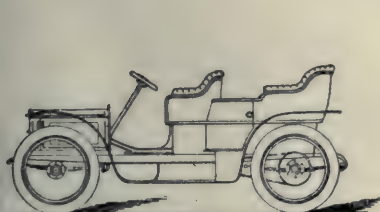
5. ábra. Tonneau hátsó ajtóval.

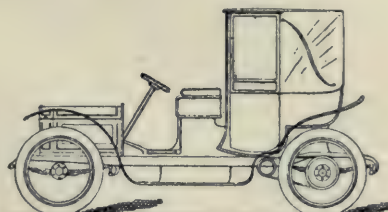
6. ábra. Egyes phaeton inas-üléssel.

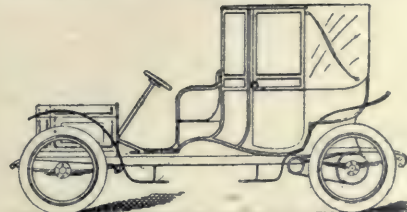
7. ábra. Toneau, melynél az első ülés elfordításával lehet a hátsó ülésekhez jutni.

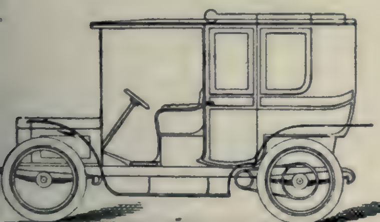
8. ábra. Kettős phaeton.

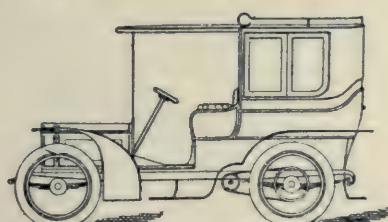
9. ábra. Landaulet (két üléses).

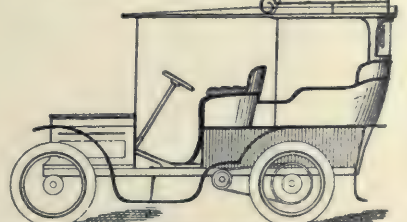
10. ábra. Landaulet (négy üléses).

14. ábra. Kis limousine.

15. ábra. Kis limousine hátsó ajtóval.

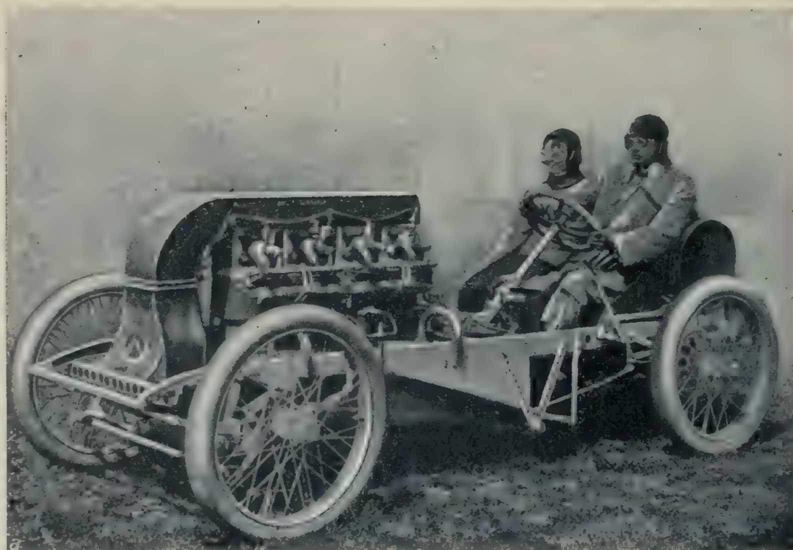
16. ábra. Fél limousine hátsó ajtóval.

1. ábra. Coupé.

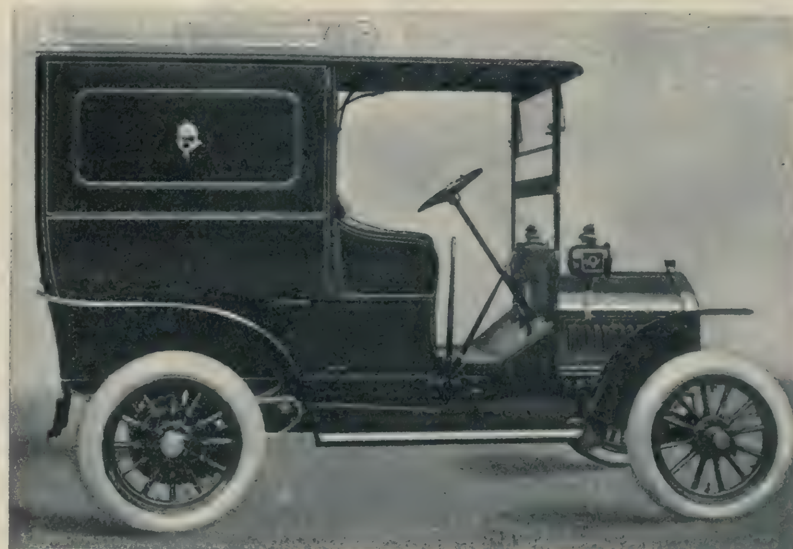
2. ábra. Limous

4. ábra. Versenykocsi.

5. ábr

7. ábra. A magyar kir. posta egyik autója.

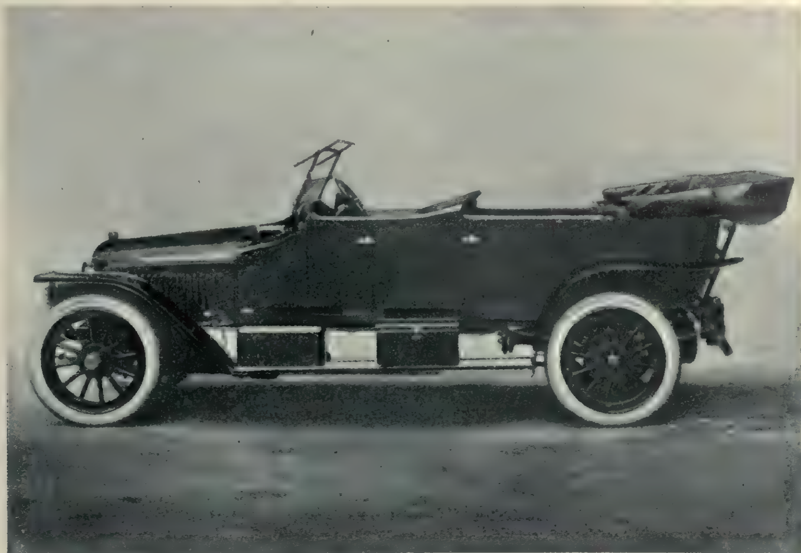

9. ábra. Szelep nél

«Mótorkocsi» cikkhez.

·ljesen üvegezve.

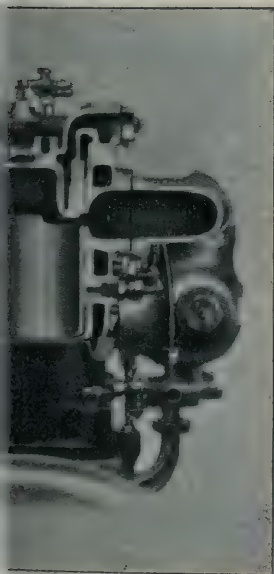
3. ábra. Kettős phaeton, nyitott amerikai tetővel.

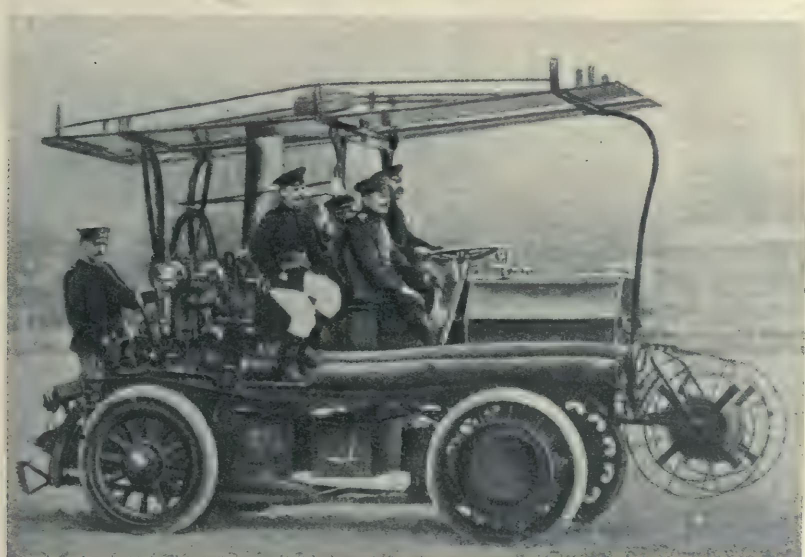
tobusz.

6. ábra. Szénszállító teherkocsi.

ótor keresztmetszete.

8. ábra. Tűzoltó autó villamos gőzfecskendővel.

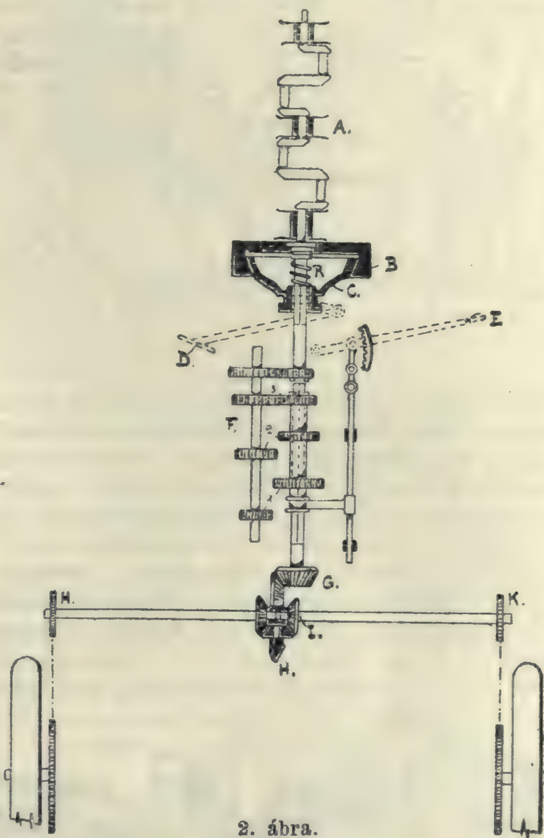
történik a rúgóhatás ellensúlyozása által. A mótort, hogy a kocsi megálljon, nem kell leállítani, csak a mótor és kerék közötti kapcsolatot kell megszüntetni azáltal, hogy a pedált lenyomva, a kötést oldjuk. Ha a kötés zárva van, akkor a mótor bizonyos fordulatszámához a kocsikerék egy meghatározott fordulatszáma tartozik, ez pedig a kocsi haladási sebességét szabja meg. Mivel a mótor csak egy bizonyos fordulatszámnál adja ki a tőle kívánt munkát és mivel a kocsit ezzel a munkával emelkedésen felfelé csak lassabban lehet tovább vinni, mint sík úton, a mótor és kocsikerék közé oly közlőművet kell helyezni, amellyel a mótor ugyanazon fordulatszámánál különböző kocsisebességeket lehessen elérni, amit úgy szoktak kifejezni, hogy a mótor és kocsikerék közötti *sebességáttételt* változtathatóvá kell tenni. A mótor fordulatszáma rendesen nagyobb, mint a kocsikeréké, még a legnagyobb kocsisebességnél is, áttételre tehát még ekkor is szükség van. Az áttételek vagy fogaskerékpárokból, vagy súrlódó korongpárokból állanak. Az úgyszólván kizárólag alkalmazott fogaskerékpár-közlőműnél több fogaskerékpárt használnak ugyanazon két tengely kapcsolására és minden sebességnél másmás fogaskerékpárt, természetesen mindig csak egyet, bekapcsolnak. Hátramenésre, minthogy a mótort visszafordítani, reverzálni nem lehet, egy külön kerékkapcsolat kell. A fogaskerék eltolását egy kézi emeltyűvel végezik. Az ilyen sebességváltoztató fogaskerékpárcsoportok többnyire egy külön zárt szekrénybe vannak foglalva, hogy olajfürdőben, zajtalanul járjanak s hogy a fogak lehetőleg keveset kopjanak. Az *I. melléklet 3. ábráján P*-vel jelölt szekrényben van a sebességváltoztató kerékcsoport elhelyezve. Egy vázlatos rajza a közlőműnek a *2. szövegábrán* látható. *A* a mótortengely, *B* és *C* kúpos kötés, amelyet a *D* pedállal működtetnek. *F* a fogaskerekek sorozata, a sebességváltó, amelyet *E* emeltyűvel kezelnek. *G, H, I* az ú. n. differenciális kerékmű *K* és *M* a lánckerekek, amelyekről a végtelen láncok a hátulsó kerekeket hajtják.

A sebességet változtató készülék, amely a kereten fixen van megerősítve és a hajtandó kocsikerekek, amelyek a kerethez képest, a rugók működése folytán, elmozdulnak, úgy kapcsolandók, hogy a szabad tovamozgás lehetséges legyen. Erre a gyakorlatban kétféle megoldást találunk, az egyik a lánccal, a másik a csuklós tengellyel (Cardan-csuklóval) való kapcsolás. A *2. szövegábrán* és az *I. képmelléklet 3. ábráján* lánckapcsolat látható.

Akár láncot, akár tengelyt alkalmazzanak is, a két kocsikereket minden esetben úgy kell hajtani, hogy egymástól függetlenül foroghassanak. Szükséges ez azért, mert ívben haladva, a kocsi kerekei nem egyenlő utakat írnak le. Az ív belső oldalán a kerék rövidebb úton jár, mint a külső. A különbség annál nagyobb, mennél kisebb az ív sugara. A M. első kerekei, amelyek nincsenek hajtva, lazán járnak a tengelyen. Ezeknél a különböző fordulatszámmal való járás magától bekövetkezik. A hátulsó hajtott kerekek különböző sebességgel való forgását az úgynevezett *differenciális kerékáttétel* teszi lehetővé (l. a *2. szövegábrán* a *G, H, I* kerékcsoportot), amely lánchajtásnál a sebességváltó szekrényben, csuklós tengelyhajtásnál a hátulsó tengely közepén, ahol a tengely osztva van, talál elhelyezést. E szerkezet működését nehéz megérteni anélkül, hogy egy modelen megfigyelnők, azért a bővebb ismertetéstől eltekintünk. A kormányzást ez a szerkezet nagyon megkönnyíti.

Az alvázat kiegészíti a két egymástól független fék (rendesen egy *kézi* és egy *lábfék*), melyek közül legalább az egyik a két hátulsó kereket közvetetlenül fékezi le.

Tulajdonképen a mótorhoz tartozik, de itt külön említendő a *hűtő* (radiateur). Minden gázmótor hengerét hűteni kell. A hengerek azon része, amelyben az explózió és égés lefolyik, köpennyel (hűtőköpeny) van körülvéve, amelyen

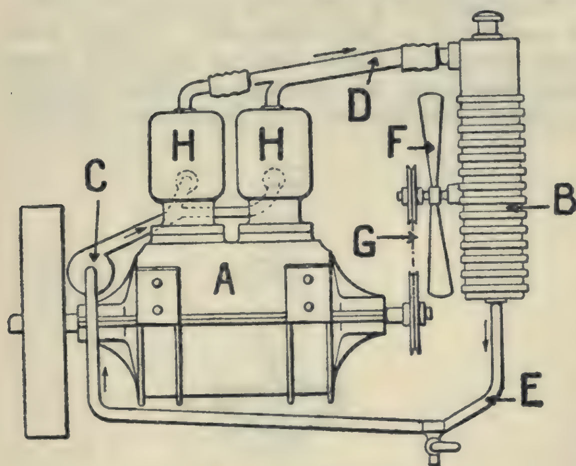

2. ábra.

át víz folyik. Stabil gépeknél folyton friss vizet eresztenek a mótor hűtőköpenyébe. M.-nál ez lehetetlen, mert nagyon sok vizet kellene magával vinnie. Ezért itt a mótorköpenyből kijövő meleg vizet lehűtik és újra felhasználják. A hűtő a kocsi elején szokott elhelyezve lenni, hogy a haladás folytán keletkező légáram is elősegítse a hűtést, azonkivül egy *ventilátor* hajtja a levegőt a hűtőn át. A hűtő rendszerint vékonyfalú csövekből van összeállítva. A csövekben vagy a csövek közötti térben áramlik a víz, a másik oldalon a levegő. A hidegebb levegő a vékony csőfalon át hűtő hatással van a vízre. A vizet vagy a mótorral hajtott kis *szivattyú* tartja körforgásban, v. a meleg és hideg víz közötti *fajsúlykülönbség (thermosyphon-hűtés)*. A *3. szövegábrán A* a mótor, amelynek két hengerköpenyéből *H—H* felül, a *D* csövön át folyik ki a meleg víz a *B* hűtőbe,

hogy alul lehűtve, az *E* csövön át a *C* szivattyúba és innen megint a mótor köpenyébe jusson. A mótortengelyről *G* szíjjal hajtott ventilátor szállítja a hűtő levegőt. Ha a *B* hűtő egészen tele van vízzel, akkor szivattyú nélkül is megindul a nyíllal jelzett irányban az áramlás, mert a *B* hűtőben lévő hideg víz nehezebb, mint a *H* hengerköpenyt kitöltő meleg víz. Ily thermosyphonhűtésnél tágabb csővezetéket alkalmaznak. mint szivattyús hűtésnél, mert különben a súlykülönbség egymaga nem idéz elő elég gyors keringést.

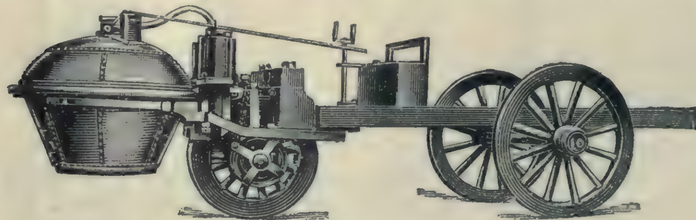
Végre felemlítendő még, hogy a mótor égés-

3. ábra.

termékei egy *kipüffögő fazékon* át jutnak a szabadba. A fazék célja a nyomás alatt a mótorból kiáramló termékek lassú tágulását lehetővé tenni. Ha a fazék elkerülésével közvetetlenül a mótorból a szabadba eresztjük az égéstermékeket, akkor puskaropogásszerű hangot hallunk.

Az alváz szerkezete és kiképzése — amint jeleztük — majdnem valamennyi M.-nál ugyanaz. Annál nagyobbak az eltérések a *kocsiszekrény* alakjában. Ezt a célnak és a vevő különleges kívánalmainak megfelelően alakítják, bár itt is

4. ábra. Cugnot-kocsi.

bizonyos tipikus megoldások találhatók. Az *I.* és *II. képmellékleteken* bemutatunk egynéhány szokásos alakot, amelyek közül a *limousine, landaulet* és *kettős phaeton* a leghasználatosabbak.

A M. története. Heliodoros görög regényíró említi először, hogy a régi athéneiek templomaikban olyan kocsikat is használtak, amelyeket a kocsiban ülő rabszolgák hajtottak.

Josef Hautsch nürnbergi műkovács 1649. egy hasonló járóművel óránként 2000 lépés sebességgel kocsizott a városban. Mindezen járóművek tulajdonképen nem M.-k, mert nem motorikus, hanem emberi erő mozgatta őket. A hollandi *Stevinus* (XVI. század) vitorlás kocsija (lényegében egy kerekeken járó vitorlás csónak) már a szél erejét használta ki és ezért, bár külön mótora nem volt, ezt kell az első mótoros kocsinak tekinteni. A mai M.-hoz hasonló legelső szerkezetet *Nicolas Joseph Cugnot* francia tüzértiszt építette meg 1769.,még pedig államköltségen. A kisérletek ezzel a gőzgéppel felszerelt M.-val nem sikerültek. Minden negyedórai út után ugyanannyi idő kellett a kazán táplálására. Az óránkénti sebesség 4 kilométer volt. A második kocsi 1770. készült el, képét a *4. szövegábra* mutatja. A teafőző üsthöz hasonló kazán legelöl és mögötte, közvetetlenül a mellső kerék fölött gőzgép volt elhelyezve. A gőzgép kilincsművel hajtotta e kereket. A jármű, amelylyel csak rövid ideig kisérleteztek, most a párisi Conservatoire des Arts et Métiersben, amely előbb a benediktinusok kolostora volt, a régi oltár helyén van felállítva.

Cugnot-val egyidőben Amerikában *Oliver Evans* mérnök az általa feltalált magasnyomású gőzgépet akarta kocsihajtásra felhasználni. *James Watt*, a mai gőzgép feltalálója is foglalkozott a M. problémájával. Ő ajánlotta először a váltható fogaskerekek alkalmazását, amit ma majdnem valamennyi M.-nál alkalmaznak. A geniális *Richard Trevithik* érdeme az első használható gőzmótoros kocsi megteremtése. Előbb Cornwall utcáin járt (első ízben 1801 karácsonyán), majd Londonban, 1803. rendes forgalomba helyezték. De sok baj volt ezzel a M.-val.

Ez időben számos találmánnyal és újítással igyekeztek a M.-t fejleszteni, míg 1830. *Hancock*-nak sikerült egy új, állandó üzem számára használható járóművet, a gőzomnibuszt, forgalomba helyezni. M.-jának kazánja apró csövekből állott (úgy, mint a modern gőzkocsiké) s 8—9 atm. nyomású gőzt termelt. Stradford és London között viteldíjért rendes járatokat tartottak fenn.

Franciaországban 1828. nevezetes találmány került napvilágra. *Onesiphore Pecqueur*, a párisi Conservatoire des Arts et Métiers műhelyfőnöke elkészítette az első differenciális kerékművet, amely ma is — eredeti alakjában — minden M.-n kivétel nélkül alkalmazva van. Érdekes, hogy 1880. az angol *Starley* újra feltalálta e szerkezetet és ezért szülővárosában szobrot állítottak neki.

Azt a nagy fellendülést, amely 1830 körül a M. használata terén látható, egyszerre elvágta a vasút keletkezése, amely nagyobb távolsági forgalomra kétségtelenül alkalmasabbnak bizonyult. A M. számára maradt volna a helyi forgalom, de ennek lebonyolítása is sok nehézséget okozott, főleg a közönség ellenszenve miatt. 1830-ban Londonban 26, Angliában 80—100 M. volt forgalomban. A törvényhozás is működésbe jött. Nem kevesebb mint 50 helyi rendelet keletkezett, amelyekkel különböző akadályokat gördítettek a közlekedés elé. Nevezetesen nagy vámokat is szedtek. Ezen akadályok ellen a M.-vállalatoknak végre sikerült 1831. az alsóház által kiküldött bizottság útján, főleg *Gurney* befolyására, többek között megállapíttatni, hogy az utazó közönséget veszély nem fenyegeti és

hogy a kocsik, ha helyesen vannak építve, a közönséget egyáltalában nem zavarják.

A M.-nak kedvező e határozatok dacára is megmaradt a közönség ellenszenve, míg 1865. a törvényhozás végleg meg nem szüntette Angliában a M.-közlekedés lehetőségét egy törvénnyel, amelynek lényege az volt, hogy minden ló nélkül járó kocsi előtt 100 lépéssel vörös zászlóval egy embernek kell járni, hogy a közönséget a veszélyre figyelmeztesse, továbbá elrendelte, hogy az ilyen kocsinak a városban négy kilométernél nagyobb sebességgel haladni nem szabad. E törvényt csak 1895. változtatták meg.

Franciaországban ezalatt erős fejlődés mutatkozott. *Ravel* (1868), *Amadée Bollée* (1873), *De Dion* (1883), *Serpollet* (1889) és mások kifejlesztették a gőzkocsit a mai alakra. Ezek közül külön felemlítendő Bollée kormányszerkezete, amely a régit, amelynél az egész mellső tengelynek elfordításával kormányoztak (úgy, mint ma a lovas kocsiknál szokásos), helyettesítette azzal,

5. ábra. Daimler-kocsi.

amely most is M.-nál kivétel nélkül alkalmazva van.

A legnagyobb fejlődést három tényezőnek köszönheti a M. Az egyik *Daimler* cannstadti gyáros találmánya, mely (1886) először használta a benzinmótort kocsihajtásra, a másik *Dunlop* dublini orvos azon újítása, hogy a kerekeket rugalmas anyagból való abronccsal szereljük fel, a harmadik pedig a golyós csapágyak alkalmazása. Daimler első M.-ját az *5. szövegábra* mutatja.

A gyorsjárású benzinmótor és a rugalmas abroncs okozta fejlődést a legjobban a következő adatok mutatják. A 4 lóerős Levassor-féle M., amely 1895. a Páris-Bordeaux-Páris utat először megtette, 1000 kg. súlyú volt. Egy lóerőre tehát 250 kg. jut. Ennek még nem volt pneumatikus kereke. A pneumatik alkalmazása után 1896. a lóerőnkénti súly egyszerre 160 kg.-ra esett. 1899-ben 65 kg., 1900. a Páris-Toulouse-Páris közötti versenyen 35—40 kg., míg 1903. a Páris-Madrid közötti versenyen a Gobron-Brillié-féle 100 lóerős kocsi csak 10 kg. súlyú volt lóerőnkint.

A sebességek is ilyen arányban növekedtek. Míg a pneumatik nélküli járóművek sebessége nem volt több óránként 15—20 km.-nél, addig az első Michelin-féle kocsi 1907. már átlagos 34 km. óránkénti sebességgel járt. A versenypályán 1915 májusban Chicagóban egy *Peugeot*-kocsi 800 kilométert 157 kilométeres *átlagos* sebességgel futott be és a legnagyobb *pillanatnyi* sebességet, 205 km.-t, 1906. a floridai versenyen Stanley amerikai gőzmótoros kocsija érte el. Az országúton a legnagyobb sebességet a «Grand Prix des A. C. F.» versenyén 1914. évben a Mercédes-M. érte el: 753 km. hosszú úton *átlagos* 105·5 km.-t óránkint.

Rendeletek a M.-közlekedésről. Az automobilközlekedést az 57,000/1910, 73,000/1910 és 106,000/1910 B. M. számú rendeletek szabályozzák. Ezek szerint csak szakértőileg megvizsgált járómű, amelynek forgalmi engedélye van, tartható üzemben, a vezetésre pedig csak igazolványos M.-vezető jogosult. A vezetés tanítására a belügyminiszter az *állami sofföriskolát* (l. *Mótorkocsivezető-tanfolyam)* szervezte. L. még *Mótoros vasúti kocsik.*

Mótorkocsivezető-tanfolyam *(Gépjármű-vezetőket előkészítő tanfolyam, állami sofföriskola)*, a belügyminisztérium fenhatósága alatt áll. Soffőrök képzésével foglalkozik. A tanítás ideje 7 hét. A rendes hallgatók a mótorkocsi- (automobil-) vezetés gyakorlásán kívül kiképzést nyernek a mótorkocsi alkatrészeinek és ezek együttműködésének ismeretében, műhely- és javítási munkákban, megismerkednek a mótorkocsi karbantartásával járó összes tennivalókkal, valamint a mótorkocsi-forgalomra vonatkozó közrendészeti szabályokkal. A műhely- és kocsivezetési gyakorlatok napközben, az elméleti előadások az esti órákban, a műhelygyakorlatok reggel 7 órától este 6 óráig tartatnak.

Mótorok, l. *Mótor.*

Mótoros csónak, l. *Mótoros vízi járóművek.*

Mótoros hajó, l. *Mótoros vízi járóművek.*

Mótoros kerékpár *(motocycle* v. *autocycle)*, l. *Kerékpár.*

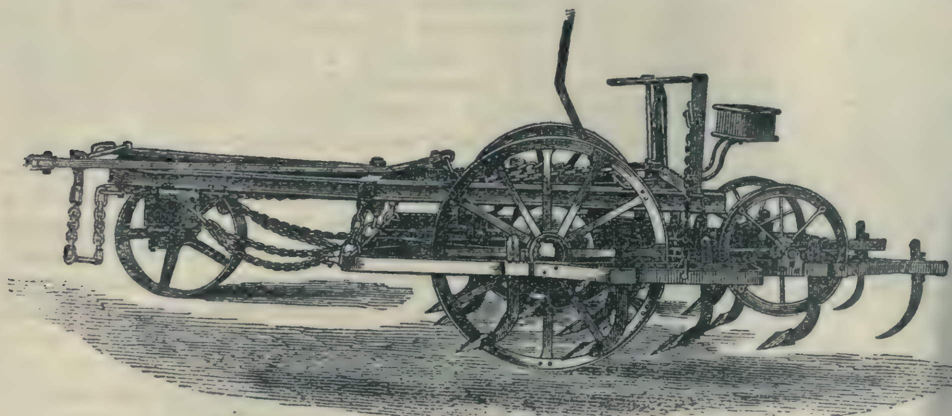
Mótoros kocsi, l. *Mótorkocsi.*

Mótoros mezőgazdasági gépek és eszközök a mezőgazdasági üzemben használt oly készülékek, melyeket nagy munkaszükségletük vagy teljesítőképességük miatt kézierő vagy fogatos erő helyett valamilyen erőgéppel (gőzgép, robbanósmótor, elektromótor, hidraulikus mótor, szélmótor) tartanak működésben. L. *Mótoros talajmívelés.*

Mótoros számlálók, l. *Elektromos fogyasztásmérők.*

Mótoros talajmivelés (l. a *képmellékletet)*, a termőtalaj lazítása, forgatása és keverése által létesített oly mesterséges talajállapotváltoztatás, melyet valamilyen erőgép mechanikai munkájának felhasználásával állítanak elő, hogy a talaj termőképessége s ezzel a növénytermesztés jövedelmezősége megtartassék és lehetőleg fokoztassék. A M. gépei igen sokfélék, de valamennyi mindig három gépcsoport (erőgép, közlőmű és munkaeszköz) valamilyen összetételéből áll. Az *erőgép* gőzgép, robbanósmótor vagy elektromótor. A *közlőmű*, mely a mechanikai munkának az erőgép tengelyéről a munkaeszközhöz való átvitelére szolgál, *közvetlen* v. *közvetett* rendszerű lehet, aszerint, hogy az erőgép munkaközben a

munkaeszközzel együtt halad vagy sem. Az előbbiek a *magajáró,* az utóbbiak a *sodronykötéllel dolgozó* talajmívelőgépek. Ha a magajáró közlőműve kettéválasztható és úgy az erőgép, mint a munkaeszközhöz tartozó részek különálló és felcserélhető gépből v. gépészből állanak, akkor a magajáró *vonóhorgos* (traktorok, l. *képm.: 1. ábra),* ellenkező esetben a gép *merevrendszerű (2. ábra).* Az előbbiek között külön csoportot alkotnak a különösen nedves, puha talajra való *végtelen lánctalpú* traktorok (Caterpillar, Creeping-Grip, *3. ábra).* Ha a gépnek túlnyomóan talajlazítás és forgatás a feladata, akkor a munkaeszköz *eke* (l. o.) és csak haladó mozgást végez; talajlazításnál és keverésnél a munkaeszköz *forgó kapamű* (rotációs talajmívelőgépek, *4. ábra),* mely egy vízszintes tengelyre mereven vagy rúgók segítségével hajlékonyan erősített éles kapák sorozatából áll *(5. ábra)* s a marótárcsákhoz hasonló módon egyidejüleg haladó és forgó mozgást végez. Az egyidejű lazítást és keverést végző munkaeszközökhöz sorozhatók még a különböző boronák, kultivátorok (l. *a szövegábrát),* talajporhanyítók, talajtömörítők, melyek az erőgéppel ugyanoly módon vontathatók, mint az eke. A sodronykötéllel dolgozó talajmívelőgépek (Fowler, Gibás, Herdliczka) közül eddig legnagyobb mértékben a kétlokomotivos, gőzgépes rendszert használták, azonban minthogy ezeket magas beszerzési áruk miatt csak nagyobb uradalmak vehették igénybe, kialakultak az olcsóbb, egylokomotivos magajáró szántógépek is (Kemna, Stock, Twin-City stb.), elsősorban kisebb gazdaságok részére. Ez utóbbiak között különösen a robbanósmótoros gépek terjednek rohamosan. A rotációs talajmívelőgépek (Kőszegi, Lanz, Meyenburg) leginkább laza és középkötött, nem túlságosan száraz talajokon bizonyultak életképeseknek, ahol a talajmívelés, illetőleg a szántás célja finom, morzsalékos, homogén talajstruktura előállítása. Az *elektromos szántógépek* az elektromos munkaátvitel elvéből kifolyólag kivétel nélkül sodronykötéllel dolgoznak, azonban elterjedésüknek nagy akadálya a gép helyhez kötöttsége, nehéz szállíthatósága, az áramvezetékekbe fektetett aránylag nagy és teljesen ki nem használható tőke, végül az áramnak sok helyen magas előállítási, illetve eladási ára.

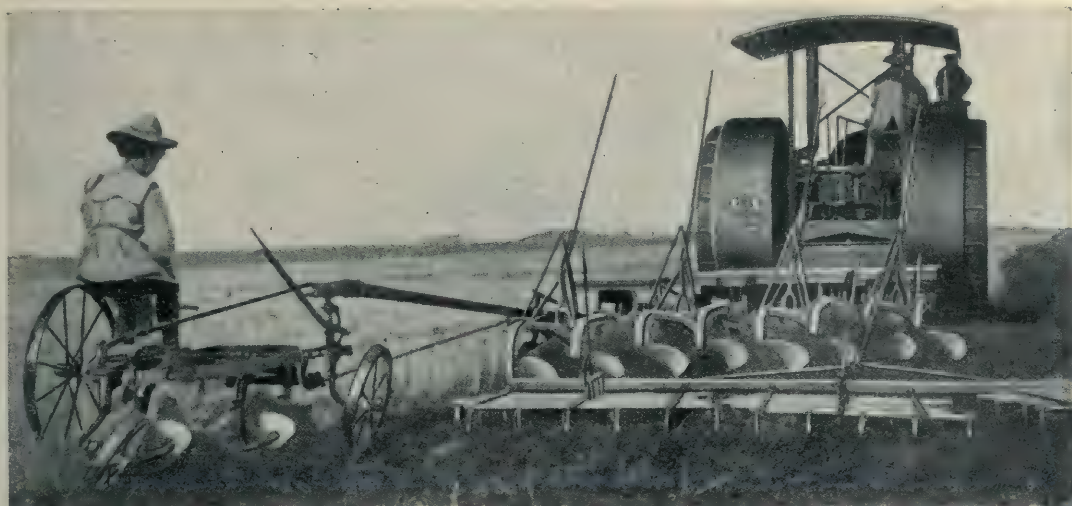

Kultivátor kétlokomotivos rendszerű szántógéphez.

Irodalom. Sporzon Pál, A Kőszegi-féle talajmívelőgép, Budapest 1910; Herdliczka Ernő, Szántógépek, Budapest 1911; Vladár Endre, A gépszántás, mezőgazdasági, gépszerkesztési és gyártási szempontból, Budapest 1914; Bornemann, Die Motorkultur in Deutschland, Berlin 1913; Gologurski, Die technologischen Prozesse bei der Bodenbearbeitung, Krakau 1913.

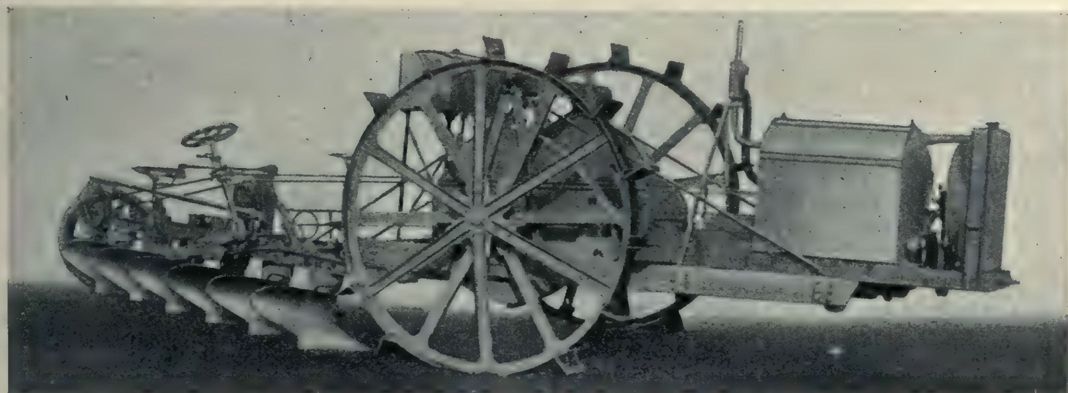
Mótoros vasúti kocsi. A vasutak százados fejlődésének folyamatában állandó volt az a törekvés, hogy a kezdődő gyér forgalmat, vagy a nagy vasúti üzemben is jelentkező speciális érdekeket, a kis teljesítményhez mért, könnyű kis egységekkel bonyolíthassák le, amelyeknek üzemköltségei arányban állanak a csekély bevételekkel. Az angoloknál már 1848. megépíti *Samuel* mérnök az első gőzkocsit, amely sineken fut és egészen speciális szolgálatot teljesít mint személykocsi. Sűrűn egymásután követik ezt az első kisérletet angol, amerikai, később belga mérnökök. A legkülönfélébb szerkezetű gőzkocsiknak egész sorozata következik, amelyet 1878. a dán *Rowan* zárt le *Weissenbornnal* együtt tervezett gőzkocsijával, amely nagy elterjedtségével beigazolta, hogy ez a megoldás nemcsak a közúti vasutakon, hanem a nagy vasúti üzemeknél is célszerűen alkalmazható a személyforgalom lebonyolításánál. Mindezek a megoldások a lokomotiv alapgondolatán épültek fel és azt a célt szolgálták, hogyan lehet egy személykocsiba, vagy azzal szoros kapcsolatban, teljesítőképes gőzfejlesztőt elhelyezni és egy kis gőzgépet egyik kerékpár hajtására alkalmazni.

Ezek a járóművek a tüzelőanyag, főképen pedig a víz miatt, sok kezelést igényeltek, akciósugaruk kicsi, fentartási költségük nagy volt. Nem fejlődött a rendszer tovább mindaddig, amíg 1896-ban a württembergi Daimler-cég megépíti a württembergi államvasutak egyik félreeső szárnyvonala részére első vasúti mótorkocsiját, amelyet saját rendszerű négyhengeres benzinmótorjával hajt. A jól bevált kisérlet nyomán több ilyen mótorkocsi kerül forgalomba, úgy, hogy 1901. idehaza az Aradi és csanádi egyesült vasutak is üzembe vesznek egy ilyen kocsit, amely hazánkban az első vasúti mótorkocsi. Ezzel egyidejüleg a hazai Ganz és társa cég széles körben forgalomba hozza az adoptált De Dion Bouton-rendszerű gőzmótorkocsit, amely már nem lokomotiv-szerkezettel, hanem gyorsan járó gőzmótorral hajtja az egyébként minden kényelemmel felszerelt mótorkocsit. Néhány újabb szerkezet is került forgalomba, de már 1906-ban az elektromos erőátvitellel kapcsolatos benzin- és benzolmótorok lépnek előtérbe, midőn hazánkban és az egész kontinensen elsőnek az

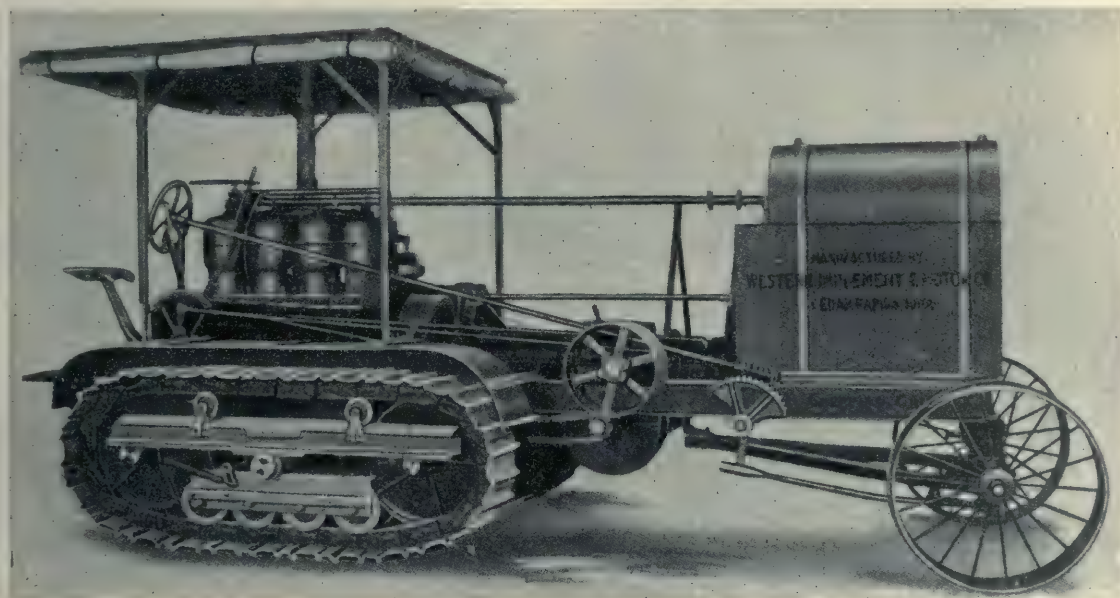
MÓTOROS TALAJMÍVELÉS.

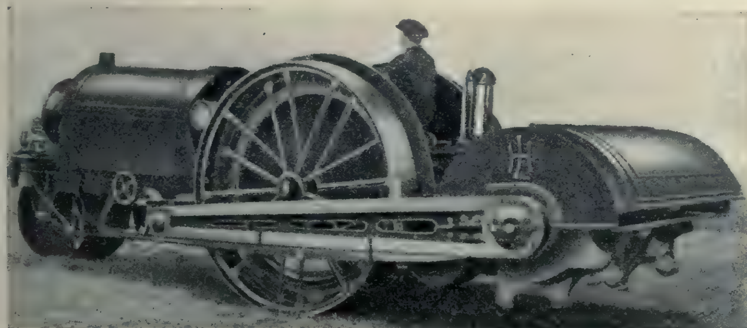
1. ábra. «Twin City» vonóhorgos magajáró.

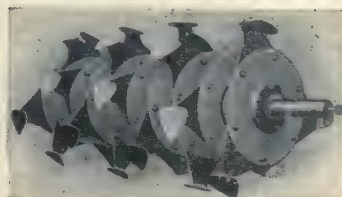
2. ábra. Stock-féle merevrendszerű benzinmótoros szántógép.

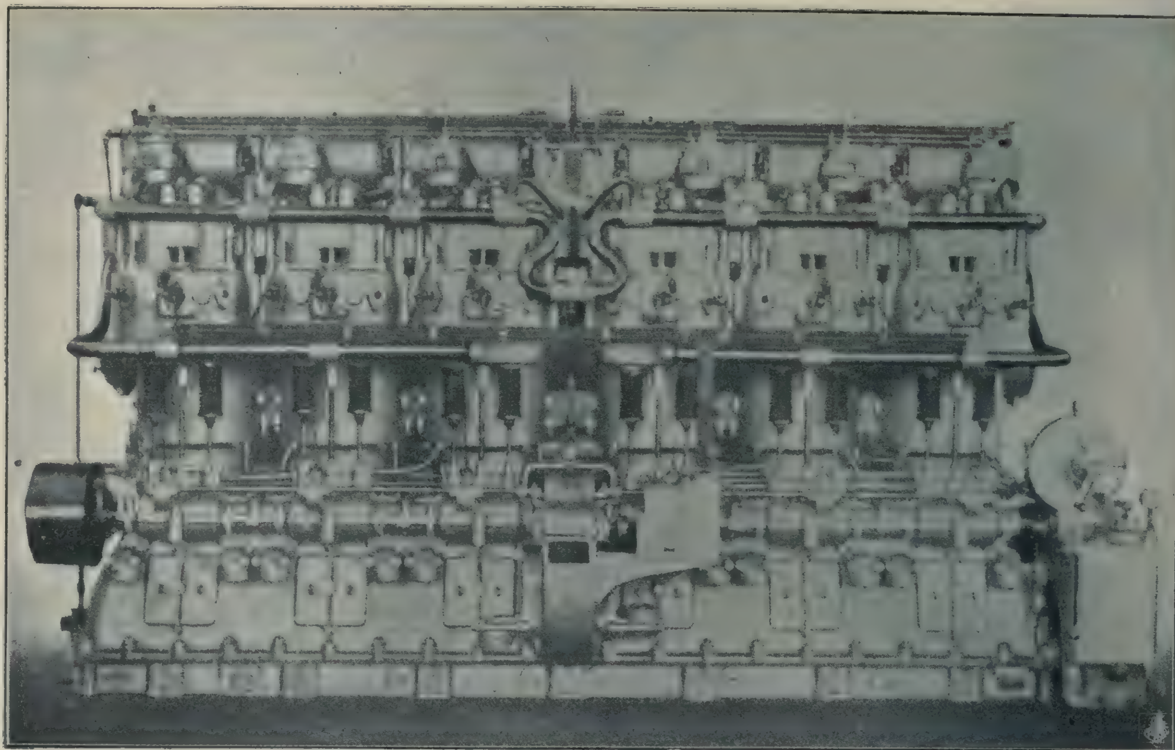
3. ábra. «Creeping-Grip» végtelen lánctalpu traktor.

4. ábra. Kőszegi-Lanz-féle rotációs talajmívelőgép.

5. ábra. A Kőszegi-féle talajmívelőgép kapaműve.

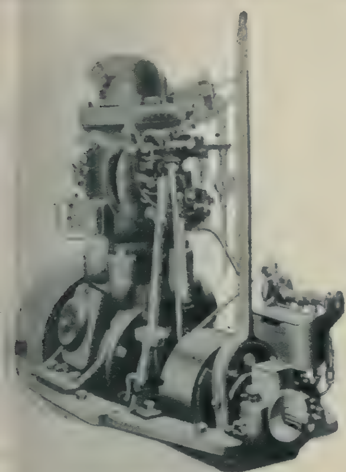

Daimler-féle koolaj-mótor tengeralatti naszád számára.

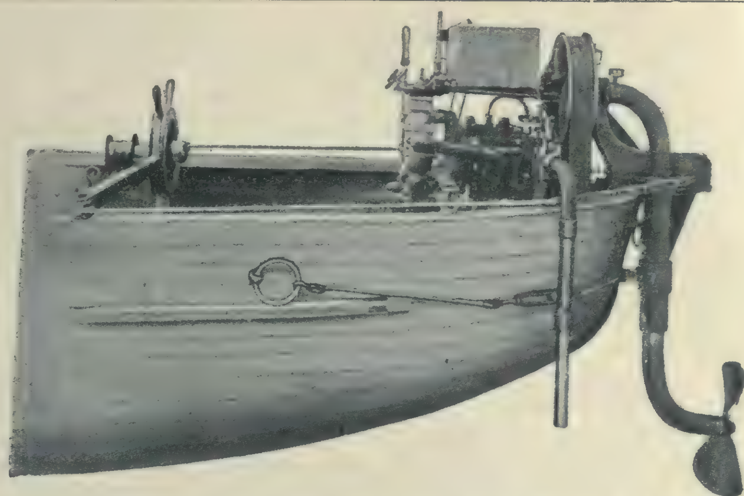
Kétütemű Diesel-féle mótor nehéz kivitelben kereskedelmi hajók számára.

«Mótoros vízi járóművek» cikkhez.

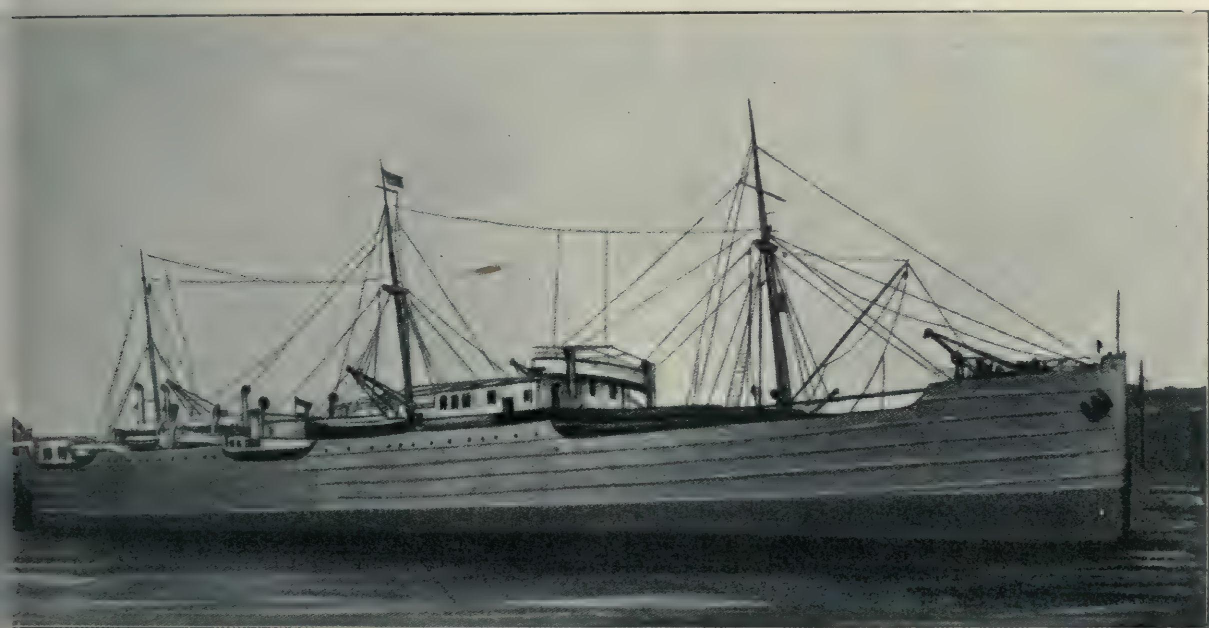
JÁRÓMŰVEK.

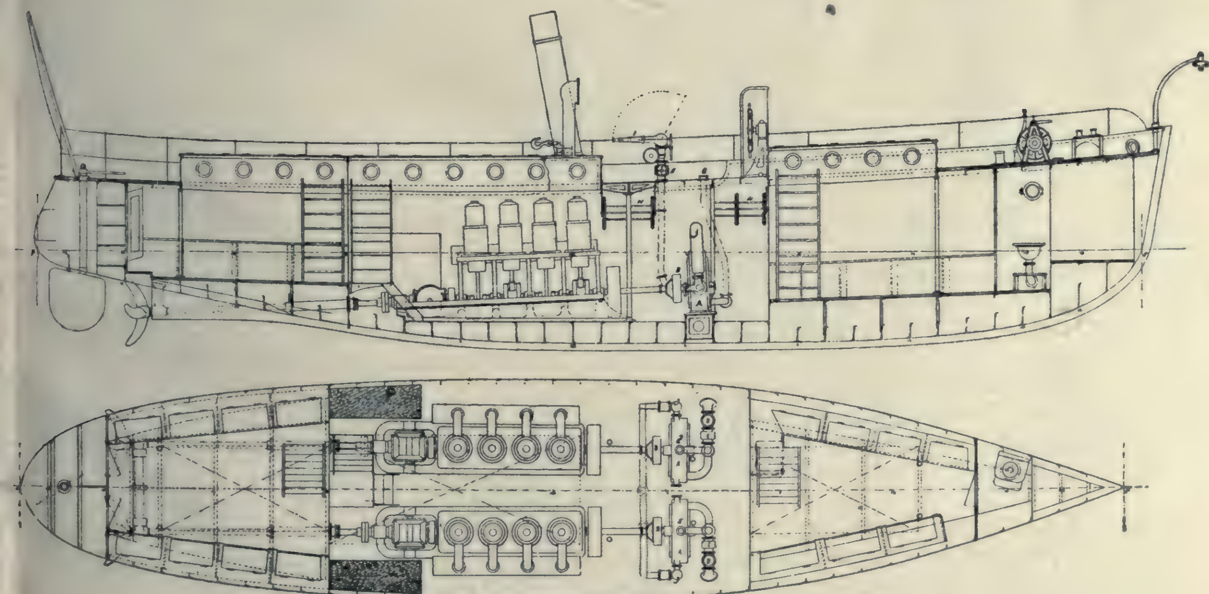
Bolinder-féle mótor,
kisebb járóművek számára.

Hellmann-féle rendszerű mótor- és csavar csónakok számára.

«Selandia» 10,000 tonnás mótoros hajó.

A fiumei Stabilimento Lazarus mótoros tűzoltóhajója.

Aradi és csanádi egyesült vasutak a mótoros vasúti üzemet mint egy egészen külön szervezetet illeszti be vasúti forgalmába. Meneteit a személyforgalomban megháromszorozza, ami által személyforgalma megsokszorozódik. Ezt a rendszert aztán széles körben alkalmazták. A rendszer előnyei: nagy akciósugár, vízvétel és szerelés a közbeeső állomásokon nem kell, egy ember a vezető álláson elég, az egész jármű igen könnyű, ami lehetővé teszi azt, hogy könnyű felépítményű vonalakon is nagyobb sebességgel lehet közlekedni. Ezzel a rendszerrel párhuzamosan más vasutak az akkumulátoros elektromos mótorkocsikat vették használatba, eleinte 100, majd később 180 km. akciósugárral. Az akkumulátoros mótorkocsik előnye a teljesen nyugodt járás, üzembiztonság. Hátránya, hogy az ólomakkumulátorok nagy súlya miatt a kocsik nagyon nehezek és üzemköltségük is lényegesen nagyobb, mint a benzin-elektromos kocsiké. Az új Edison- v. Jungner-akkumulátorokkal felszerelt kocsik ugyanannyi teljesítőképesség mellett könnyebbek. Legújabban a svédek villamos erőátvitellel kapcsolatban a benzinmótorok helyett az olcsóbb nyersolajjal járó, jelenleg leggazdaságosabb erőforrást, a Diesel-mótort (l. *Gázmótor*, *Petroleummótor)* alkalmazták vasúti mótorkocsik hajtására. Itt is, mint a benzin- és benzol-elektromótoroknál, a Diesel-mótor, közvetlen kapcsolatban egy áramfejlesztővel, képezi az erőforrást, ahonnan a kocsi hajtott tengelyeire alkalmazott elektromótorok tápláltatnak. A M. ma már módot nyujt arra, hogy minden, bármilyen gyér forgalmú vasúti vonal személyforgalmát gazdaságosan bonyolítsuk le és hogy azt a menetek szaporításával megfelelően fejleszthessük.

A M. fejlesztése terén a magyar mérnökök, első sorban *Sármezey* Endre, úttörő munkát végeztek. Az egész világ szakközegei tanulmányozták hazánk mótorüzemét és több vasút az itt szerzett tapasztalatok alapján rendezte be saját mótoros üzemét. A svédek is magyar impulzusra vezették be a Diesel-elektromos mótorkocsikat.

A m. kir. államvasutaknál újabban gazdaságosság szempontjából ú. n. mótorpótló kis mozdonyokat alkalmaznak, amelyek üzeme gazdaságosabbnak bizonyult, mint a mótorkocsiké.

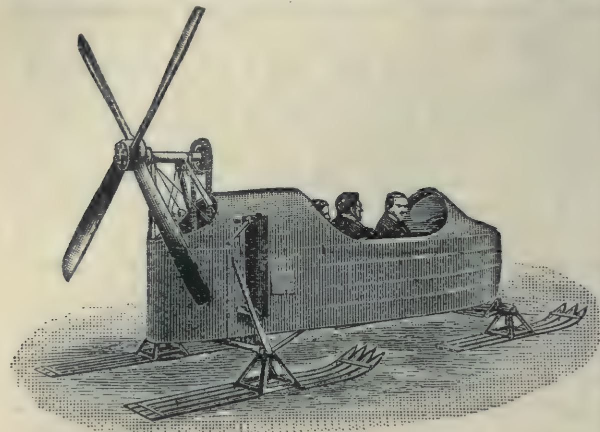
Mótoros vízi járóművek (l. a *képmellékletet* és a *Hajó* cikk II. képmellékletének 25. sz. ábráját), oly hajók v. csónakok, amelyeknek hajtóerejét nem gőzgép, hanem mótor szolgáltatja. Ez lehet akár *gáz-*, akár *olajmótor*. Előbbiek közül elébb a *világítógázzal* hajtottakkal kísérleteztek. Így 1895. Le Havre, Rouen és Páris között a 40 lóerős L'Idée nevű teherszállító csónak közlekedett, mely a mótorának hajtásához szükségelt világítógázt nagy vastartányokban vitte magával. A generátorgázzal dolgozó mótorok közül csak a *szívógázasak* voltak alkalmazhatók; ilyen M. pl. a Rajnán mint vontatóhajók közlekednek. Helyi sikerek dacára a szívógázas M.-nek sem jósolható jelentős szerep a jövőben. Erre csakis az *olajmótoros járóművek* látszanak hivatva, amelyek tehát mint mótoraikban közvetlenül elégetett anyagot — ha a szesztől eltekintünk — csakis olajokat használnak, amelyeket a földolaj, a barna- és kőszén pároltatása által nyernek (gazolin, nafta, benzinek, petroleum, gázolajok, kenőolajok, kátrányok és azoknak párlatai). Eleinte csakis a *könnyű olajok* (benzin, petroleum stb.) alkalmaztattak az ú. n. *robbanó mótorokban* (ném. Verpuffungsmotoren), még pedig nemsokára azután, hogy 1873. Hock benzinmótora — az első e téren — ismertté lett. Már a 80-as évek elején a hajóüzem követelményeihez hozzáillesztett mótorok — eleinte fekvő, később álló hengerekkel — állottak használatban. Az automobilok elterjedésével a mótoripar fellendült és hajóüzemre is mind tökéletesebb robbanómótorokat építettek, melyek a kisebb vízi járóműveken a gőzgépet mindinkább kiszorították, úgy, hogy manapság a sport, helyi közlekedés, halászat, mentés stb. céljait szolgáló járóműveket csakis mótorokkal látják el. A haditengerészetekben a hajókhoz tartozó gőzbárkákat csakhamar mótoros bárkákkal helyettesítették, továbbá egyes torpedónaszádokon kívül az összes tengeralatti naszádokat mótorokkal látták el, amelyek — tekintettel a víz alatt való járatra — gőzgépeket egyáltalán nem használhatnak, hanem csakis villamos- v. olajmótorokat. Mindezen mótorok majdnem kivétel nélkül a négyütemű rendszer szerint vannak szerkesztve. A legelterjedtebbek a petroleummótorok. Ilyen a *képmellékleten* bemutatott Daimler-féle 300 lóerős mótor tengeralatti naszádok számára. Különösen Skandináviában igen elterjedtek a Bolinder-féle izzós süvegü mótorok (l. a *képmellékleten)*.

Nagyobb hajók hajtására alkalmas mótorokat azonban csak a Diesel-féle mótor feltalálása óta tudtak szerkeszteni. A Diesel-féle mótor ma már nagyméretű kereskedelmi hajók hajtására is teljesen alkalmas (nagy hadihajókon egyelőre még nem alkalmazták) és mint a gőzgép veszélyes vetélytársa jelenik meg. Többnyire kétütemben dolgozik. (L. a *képmellékleten)*.

Az első nagy hajó, melynek csavarait, de egyéb gépeit is Diesel féle mótorok hajtják, az 1912. Kopenhágában készült *Selandia* nevű árú- és személyszállító hajó (l. a *képmell.)*, melyet a dán keletázsiai társulat építtetett a Dánia—Sziám közti vonalra; ezt a hajó egy olajrakománnyal képes oda és vissza befutni. 10,200 t. vízkiszorítás mellett 7400 t. rakományt vehet fel. Két mótorának mindegyike percenként 140 forgással 8 hengerben 1250 indikált lóerőt fejt ki és együtt a hajónak 13·4 teng. mfdnyi sebességet adnak óránként. A próbajáratok igen kedvező eredménnyel jártak, különösen ami a gazdaságos üzemet illeti. Azóta több ilyen hajó készült el és van épülőfélben, köztük nagyobb számú olajszállító hajó. Felemlítendő még a mótorok alkalmazása *vitorlás hajókon* mint segédhajtóeszköz csavarok hajtására, melyet a hajó hosszabb szélcsend v. ellenkező szél esetén vesz igénybe. Ilyen a francia ötárbocos *La France*, 6500 t. reg. tonnatartalommal.

Mótorszán. Csúszós, havas, jeges talajon a mótorkocsi hajtókerekei csúsznak, mert nem képesek a talajba azzal az erővel kapaszkodni, amely a jármű továbbításához kell. A szöges gummiköpeny (antidérapant) tapasztalat szerint

friss hóban még rosszabb, mint a síma gummiköpeny. Szántalpakra szerelt jármű továbbítása tehát csak fogazott korongokkal, vagy helyesebben légcsavarral történik (l. az *ábrát)*. A M. szerkezete, ha kapaszkodó-kerekekkel hajtják,

Mótorszán.

hasonló az automobiléhoz; ha légcsavarral hajtják, akkor a sebességváltó-készülék és az egész közlőmű elmarad és a csavar, úgy, mint a repülőgépeknél, direkt a mótor tengelyén ül.

Mótorsziréna. Olyan sziréna (jelzőkürt), amelyet sűrített levegővel vagy égéstermékekkel hoznak működésbe.

Mótorvonat *(mótoros vonat)*, rendesen teherszállításra használt több kocsiból álló vonat, amelyet az első kocsin (tracteur-ön) elhelyezett mótor mozgat. A mótor lehet gőz, benzin, spiritusz, elektromos vagy más hajtóerejű. A tracteur szerkezete ugyanolyan, mint a rendes mótorkocsié (l. o.). Mivel a vontatásra csupán a tracteurnek hajtott kerekeire eső súlyból eredő adhézió használható fel, néha a tracteur mind a négy kerekét hajtják, vagy átviszik a mótor munkáját a pótkocsikra is (l. *Mótorkocsi)*.

Motozás, l. *Házkutatás, Személymotozás, Átkutatási jog.*

Motozási jog, l. *Átkutatási jog.* A M.-tól (franc. *droit de visite et de recherche*; ang. *right of visitation and search)* meg kell különböztetni a hajópapirosok megvizsgálását (franc. *droit de visite* v. *vérification de pavillon)*, amelynek célja annak megállapítása, hogy a hajó jogosult-e annak a lobogónak használatára, melyet tényleg visel.

Motril, város, járási székhely Granada spanyol tartományban, a Földközi-tenger közelében (2 km.), (1910) 18,500 lak., cukorültetvények, bortermelés, cukorgyártás. Kikötője *Calahonda.*

Motring a. m. *matring* (l. o.).

Motta, 1. *Giuseppe*, svájci politikus, szül. Airolóban (Tessin) 1871 dec 29. Ügyvédnek készült, 1895. Tessin kanton nagy-tanácsába választották s csakhamar a katolikus-konzervatív párt vezére lett. 1911-ben mint a katolikus kisebbség képviselője a szövetségtanácsba jutott, hol a pénz- és vámügyek élén állott. Az 1915. évre Svájc szövetségi elnökévé választották.

2. *M., José Vianna da*, portugál zongoraművész és zeneszerző, szül. 1868. az afrikai Szent-Tamás-szigeten. A legkitünőbb mestereknél, így Lisztnél és Bülownál is tanult. Könyve: Studien bei Hans v. Bülow (1896).

Mottarone *(Monte M.)*, 1491 m. magas hegy Olaszországban a Lago Maggiore és Lago d'Orta közt.

Motte-les-Bains, *La* (ejtsd: la mott le beñ) vagy *La Motte-Saint-Martin*, fürdőhely Isère francia départementban, kb. 800 m. magasságban, (1911) 879 lak., 58—62°-os gyógyforrásokkal (csúz, görvély, női bajok).

Motte-Saint-Martin, *La*, l. *Motte-les-Bains.*

Mottl, *Felix*, német karmester, szül. Unter-St. Veitben, Bécs mellett, 1856 aug. 24., megh. Münchenben 1911 júl. 2. A bécsi konzervatóriumon tanult. 1886-ban a bayreuthi ünnepi előadásokon, amelyeknek karnagya volt, lett világhírű. 1903. Münchenben főzeneigazgató, 1904. u. o. a Kgl. Akademie der Musik, 1907. pedig az udv. operaház igazgatója lett. Operái: Agnes Bernauer (1880), Ramin, Fürst und Sänger, Eberstein (ünnepi játék). Ezenkívül Pan im Busch c. tánckölteményt írt (1900), továbbá számos dalt és kamarazeneművet.

Mottlau, a Visztula baloldali kis mellékvize; Liebschau mellett egy kis tóból ered, átfolyik Danzigon s ennek erődítményeinél torkollik.

Motto (ol.) a. m. jelige.

Mottola, város és püspöki székhely Lecce olasz tartományban, vasút mellett, (1911) 9372 lak., gyümölcs-, olaj- és szőllőtermelés. Görög városfalak maradványaival.

Mottolyád, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 409 vend és magyar lak.; u. p. Perestó, u. t. Felsőlendva-Mátyásdomb.

Motu proprio (lat.) a. m. önszántából. *M. adott kiváltság* az, melyet az arra jogosított kérelem nélkül ad, ellentéte a kérelem folytán engedélyezett kiváltság (privilegium ad instantiam).

M. a neve a kat. egyházban a pápa saját kezdeményezéséből eredő rendeletének, melyet rövid úton, a szokásos irodai formák nélkül ad ki. VIII. Ince óta van szokásban. Újabb időben X. Pius M.-i keltettek feltünést; nevezetesebbek: 1910 szept. 1. Sacrorum Antistitum (az antimodernista esküről); 1911 okt. 9. Quantavis diligentia (az egyházak pörbevonásáról).

Motye, ókori város, l. *Stagnone.*

Motyók, község, l. *Martalja.*

Mouchard (franc., ejtsd: musár), a *mouche* a. m. légy szóból, átvitt értelemben: kém. Téves, hogy e megvető kifejezés eredetét *Mouchy* Antal orvostól (megh. 1574.) vette, ki a protestánsok üldözése miatt lett híres.

Mouchard (ejtsd: musár), *Marie Anne*, írónő, l. *Beauharnais*, 5.

Mouche (franc., ejtsd: mus) a. m. légy, az arcra ragasztott fekete szépség-flastrom; továbbá egy kártyajáték neve, l. *Mistigri.*

Moucheron (ejtsd: musroñ), 1. *Frederik de*, hollandi festő, szül. Amsterdamban 1633. vagy 1634., megh. u. o. 1686. Jan Asselyn tanítványa, Párisban fejezte be tanulmányait, azután szülővárosában telepedett le. Képei többnyire hegyes délvidéki tájakat ábrázolnak. Európa majdnem vala-

mennyi gyüjteményében képviselve van; a legnagyobb számmal a szentpétervári Eremitageban és a drezdai képtárban. A budapesti Szépművészeti Muzeumban levő képe erdei utat ábrázol.

2. *M., Isack de,* hollandi festő, *M. 1.* fia, szül. Amsterdamban 1670., megh. u. o. 1744 jún. 20. Atyjának nyomdokaiba lépett, úgy hogy gyakran össze is tévesztik őket. Olaszországban, ahol művészi tanulmányait befejezte, képeinek szabályos elrendezése miatt *Ordonnance*-nak nevezték. Legjobban van képviselve a schwerini, augsburgi, kopenhágai, montpellieri gyüjteményekben.

Mouches volantes (franc., ejtsd: mus volañt), *repülő szúnyogok* v. *szúnyoglátás*, entoptikai látástünemény, amelynél a repülő szúnyogokhoz hasonló apró szürke pontok, különálló v. fonálszerüleg egymásután sorakozó gyöngyszemek lebegnek a szem előtt. Ezek nem mások, mint a szem üvegtestében lévő sejteknek az ideghártyára vetett árnyékképei. A tünemény még kifezettebb lesz, ha az üveghártya betegségei, pl. gyuladása (hialitisz) folytán zavarodások jelennek meg.

Mouchez (ejtsd: musé), *Erneste Amédée Barthélemy*, francia tengerész és csillagász, szül. Madridban 1821 aug. 24., megh. Párisban 1892 jún. 25. A bresti tengerészeti iskolában tanult és 1840—45. egy földkörüli utazásban mint csillagász vett részt. Az 1874-iki Vénus-átvonulás megfigyelésére St.-Paulba kiküldött francia expedició tagja volt; 1878. Leverrier halála után a párisi obszervatórium igazgatója lett. 1884-ben megalapította a Bulletin Astronomique-ot, 1887. az ő kezdeményezésére hivták össze Párisban az ég fotográfiai térképének nemzetközi gyűlését. Erre vonatkozó műve: La photographie astronomique à l'observatoire de Paris et la carte du ciel (Ann. Bur. d. Long. 1887).

Moufang (ejtsd: mu—), *Franz Christoph Ignaz*, német kat. teológus, szül. Mainzban 1817 febr. 12., megh. u. o. 1890 febr. 27. Előbb az orvosi tudományokat hallgatta, később elvégezvén a teológiát, 1839. pappá szentelték. 1845-ben mainzi gimnáziumi tanár, 1851. papneveldei rektor, 1854. kanonok, 1863. a hesseni első kamarában Ketteler püspök helyettese, 1871. birodalmi képviselő lett. 1877—90-ig mint püspöki helyettes működött a kormány megerősítése nélkül. Irodalmi munkássága: Aktenstücke, betreffend die Jesuiten in Deutschland (1872); Die Mainzer Katechismen von Erfindung der Buchdruckerkunst bis zu Ende des 18. Jahrhunderts (1877); Katholische Katechismen des 16. Jahrhunderts (1881); Officium divinum (19. kiad. 1905). Heinrich társaságában szerkesztette a Der Katholik c. teológiai folyóiratot.

Mouflon (állat), l. *Muflon.*

Mouillé (franc., ejtsd: mullyé), l. *Jésítés.*

Moulage (franc., ejtsd: mulázs), rendellenes, beteg testrészeknek viaszból készült lenyomata, öntvénye, melyet kifestve az illető elváltozás megörökítésére s az orvostanhallgatók oktatására használnak.

Moule, *Le* (ejtsd: lő múl), kikötőváros Guadeloupe nyugatindiai sziget K.-i partján, (1910) 11,000 lak. Cukornádültetvényekkel, cukorgyárakkal, évi kivitele kb. 5 milló frank. Gyakoriak itt a tengerrengési hullámok (raz-de-marées).

Moulin *(Molinaeus)*, ref. egyh. író, l. *Du Moulin.*

Moulinet (franc., ejtsd: muliné), malmocska, továbbá forgatható keresztsorompó a gyalogutakon; a vívásban körvágás a karddal, több oldalról intézett vágás vagy ütés elhárítására.

Moulins (ejtsd: muleñ) vagy *M.-sur-Allier*, Allier francia département és M. járás és püspökség (1822) székhelye, az Allier jobbpartján, vasút mellett, (1911) 21,990 lak., mechanikai, műasztalos- és műiparral, kalap-, papiros-, ecet- és olajgyárakkal. Van felsőbb birósága, tanítóképzője, szemináriuma, zene- és ipariskolája, régiség-, természettudományi-, kép-, acélmetszet-gyüjteménye. Főbb épületei: a Bourbon hercegi kastély maradványai (most csendőr-kaszárnya); a Notre-Dame-székesegyház (1465) 95 m. magas tornyokkal, üvegfestményekkel, régi szent sírral; a Sacré-Coeur-templom (1850); a liceum kápolnájában az itt kivégzett (1632) Montmorency Henrik herceg mauzoleuma; az Allier-n átvezető, 1750—63-ig épített hídja 13 íves. M. a XIV. sz. közepén a Bourbonok székhelye lett. V. ö. *Faure,* Histoire de M. (Moulins 1900, 2 köt.).

Moulmein, város Birmában, l. *Malmen.*

Moultrie, erőd a dél-karolinai *Charleston* (l. o.) mellett.

Mounds, l. *Amerikai őskulturák.*

Mounet-Sully (ejtsd: muné-szülli), *Jean*, francia szinész, szül. Bergeracban 1841 febr. 27. 1868-ban lépett föl először a párisi Odéon-szinházban. 1872 óta a Théatre Française tagja. A franciák legkiválóbb szinészüknek tartják, mert ő őrízte meg leghívebben a francia szinészet hagyományos stílusát, mely ma már kissé merevnek és kimértnek tetszik, de a pátosz nemessége, a szavalás tisztasága s a mozdulatok plasztikus volta mindig nagyszabásúnak mutatja. 1908 óta a becsületrend tisztje. Többször vendégszerepelt külföldön, Budapesten is föllépett. Főbb szerepei: Hernani, Cid, Hamlet, Oedipus király stb.

Mounier (ejtsd: munjé), *Jean Joseph*, francia politikus, szül. Grenobleban 1758 nov. 12., megh. 1806 jan. 26. A birói pályán működött szülővárosában s 1789. a nemzetgyülésbe választották. Kezdetben vezetőszerepet játszott s 1789 szept.—okt. a nemzetgyülés elnöke is volt. De mivel szigoruan az alkotmányos királyság híve volt, nem helyeselte a párisi nép erőszakoskodásait s mikor a nemzetgyűlés Párisba tette át székhelyét, lemondott mandátumáról és szülővárosába vonult vissza. 1790-ben Svájcba menekült és itt adta ki híres munkáját a forradalom ellen: Recherches sur les causes qui ont empêché les Français de devenir libres (Genève 1792, 2 köt). 1793-ban Weimarba költözött s itt a Belvedere-kastélyban előkelő angol ifjak számára iskolát nyitott. 1801-ben visszatért Franciaországba, hol Napoleon előbb prefektussá, majd 1805. az államtanács tagjává nevezte ki. V. ö. *Lanzac de Laborie,* Un royaliste libéral en 1789 (Paris 1887).

Mounster, ir tartomány, l. *Munster.*

Mount (ang., ejtsd: maunt) v. *mountain,* a. m. hegy, hegység.

Mountain Ash (ejtsd: mauntin es), város Glamorganshire walesi countyban, (1911) 42,256 lak., szénbányákkal és vasiparral.

Mountain time (ejtsd: mauntin tájm), az északamerikai egységes idő negyedik zónája. A greenwichi időhöz képest 8 órával késik. Utahban és Arizonában ez az idő érvényes.

Mount Carmel, 1. fővárosa Illinois északamerikai állam Wabash countyjának, a Wabash és White River egyesülésénél, vasúti gócpont, (1910) 6934 lak., szénbányák. — 2. *M.*, község Pennsylvania északamerikai állam Northumberland countyjában, vasúti gócpont, (1910) 17,532 lak., nagy kőszénbányákkal.

Mount Clemens, város Michigan északamerikai állam Macomb countyjában, az innen hajózható Clinton mellett, (1910) 7707 lak., híres gyógyforrással.

Mount Desert Island, sziget, l. *Frenchman's Bay.*

Mount Everest (ejtsd: maunt ivreszt) v. *Chomokankkar*, a föld legmagasabb hegye a Himalájában Nepál és Tibet határán, 8840 m. magas. George Everest angol ezredes nevéről van elnevezve. Sokáig összetévesztették az előtte álló, de a M.-nél jóval alacsonyabb Gauriszankárral.

Mount Gambier (ejtsd: maunt gembír), Dél-Ausztrália állam egyik városa, vasút mellett, a hasonló nevű kialudt vulkán tövében, jelentős gabonatermeléssel, (1911) 4531 lak.

Mount Hamilton, kaliforniai hegy, amelyen *Lick* (l. o.) csillagvizsgálót alapított, 1283 m. magas.

Mount Lavinia, kis község Colombótól D.-re a tengerparton, Ceylon szigeten. Gyönyörű fekvésű, Colombóhoz igen közel van, mintegy elővárosának tekinthető.

Mount Logan, hegy, l. *Logan.*

Mount Margaret, aranymező az ausztráliai Nagy Viktória-sivatagban.

Mount Melbourne (ejtsd: maunt mellbörn), körülbelül 4570 m. magas hegy a D.-i sarkvidékhez tartozó Viktória-földön, vulkánalakú.

Mount Saint Elias (ejtsd: maunt szent íliesz), az Alaskai Kordilleráknak 5495 m. magas csúcsa Alaska északamerikai territóriumban.

Mount Terror, vulkán a D.-i sarkvidéken, l. *Erebus.*

Mount Vernon (ejtsd: maunt vörnen), 1. város New York északamerikai állam Westchester countyjában a Broux és vasút mellett, (1910) 30.919 lak., gyárakkal. — 2. *M.*, nagyobb birtok Virginia állam Fairfax countyjában a Potomac mellett, 22 km.-nyire Washingtontól; egykor Washington birtoka volt, akit itt temettek el.

Moureiller (növ.), l. *Byrsonima.*

Moureu (ejtsd: murö), *Charles*, francia kémikus, szül. Mourenban 1863 ápr. 19. Tanulmányai végeztével a párisi gyógyszerészeti iskola tanára lett. 1911-ben a francia akadémia tagjává választották. Különösen a ritka gázokkal, a radioaktivitással s újabban ásványvízvizsgálatokkal foglalkozott. Nevezetesebb munkája: Notions fondamentales de chimie organique (1902).

Mourmelon le Grand (ejtsd: murm'loñ lö grañ), község Marne francia départementban, Reimstől Dk.-re, (1911) 4782 lak. M.-tól Dk.-re van a châlonsi állandó tábor (l. *Châlons sur Marne)* és a repülőtér Közelében 1·7 km. kerületű régi erődítmények romjai; Attila táborának nevezik. 1915 szept. 25. a nagy francia offenziva alatt a németek a francia csapatok támadását itt véresen visszaverték és több ezer foglyot ejtettek.

Mourne-hegység, l. *Down.*

Mouscron (ejtsd: muszkroñ, flam. *Moescroen)*, város Nyugat-Flandria belga tartományban, a francia határon, (1910) 22,515 lak., bútorgyártással, pamut- és gyapjuszövéssel.

Mousquetaires (ejtsd: muszketér), a *mousquet*-val v. *kanócpuskával* (l. o.) felfegyverzett katonaság. Franciaországban a király lovas testőrsége. Lovuk színe szerint szürke vagy fekete M. (M. gris et M. noirs) a nevük. Utóbbiak eleinte Richelieu és Mazarin testőrei voltak s csak később vétettek fel a «maison du Roi» sorai közé. Nemcsak a francia, hanem más államok gyalogságának egy részét is M.-nek mondták s eleinte kiváltságos katonákul tekintették és nagyon megbecsülték őket.

Mousqueton (franc., ejtsd: muszketoñ), a francia tüzérek, léghajósok és kerékpárosok rövid puskája. Igy nevezték az elől öblös karabélyokat is, amelyekből 10—12 db. lövedéket lőttek. Az osztrák vértesezredek első sorbeli lovasai ilyen fegyvert viseltek 1760—1809-ig.

Mousse (franc., ejtsd: musz), keverés nélkül fagyasztott fagylalt; továbbá hússal elegyített tejszín szarvasgomba-mártással.

Mousseline (franc.), l. *Muszlin.*

Mousseline-üveg, l. *Muszlinüveg.*

Mousson (franc., ejtsd: musszoñ), l. *Monszun.*

Moustérien (franc., ejtsd: muszterieñ) v. *moustieri kor*, l. *Kőkor.*

Moustier, *Le* (ejtsd: musztjé), a franciaországi Dordogne départementban egy barlang neve, melyben kevés csontmaradvány mellett igen sok paleolit kőeszközt leltek, úgy hogy Mortillet G. a paleolit egyik szakát ezekről nevezte el *moustérien* v. *moustieri kornak.* L. *Kőkor.*

Moustieri ősember alatt a diluvium ama nagyfontosságú emberi csontvázleletét értik, melyet 1908. *Hauser* svájci régiségkereskedő fedezett fel Franciaországban (Dordogne départ.) a Le Moustier mellett lévő fensik egyik ú. n. «alsó barlang»-jában. A csontváz 16 éves fiatal egyéné s a neandervölgyi rassz egyik legértékesebb maradványa. A tudományban *homo mousteriensis Hauseri* néven szerepel. Mellette sok kőeszköz került elő, melyek az e területről elnevezett moustérien kultúraszakba tartoznak. A M. koponyáját l. az *Ember* cikkhez mellékelt tábla 4. képén.

Moustiers-Sainte-Marie (ejtsd: musztjé-szeñt-marí), város Basses-Alpes francia départementban, (1910) 785 lak. M. 650 m. magasságban festői hegyszakadékban épült. A XVII. és XVIII. sz.-ban híres faïence-készítményei voltak.

Moutarde (franc., ejtsd: mutárd) a. m. mustár.

Moûtiers (ejtsd: mútjé), város, püspöki székhely Savoie francia départementban, a Tarentaise hajdani fővárosa, az Isère és vasút mellett, (1911) 2550 lak. D.-re *Salins* és *Brides-les-Bains* fürdő-

helyek sós forrásokkal (36°), K. felé a 2563 m. magas *Mont Jovet.*

Mouton (ejtsd: mutoñ), 1. *Georges, Lobau grófja,* francia tábornagy, szül. Pfalzburgban (Lotharingia) 1770 febr. 21., megh. Párisban 1838 nov. 21. A forradalmi háborúkat végigharcolta, az 1805-iki és 1806—1807-iki hadjáratokban mint Napoleon szárnysegéde vett részt. 1809 máj. 21. vitézségével nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Lobau-szigetére szorított francia sereg megmenekült a végső pusztulástól. Ezért Napoleontól a *Lobau grófja* címet kapta. 1813-ban *Lützen* és *Bautzen* mellett harcolt s a *kulmi* katasztrófa után ő vette át *Vandamme* seregének parancsnokságát. A lipcsei csata után *Gouvion-Saint-Cyr* tábornaggyal együtt az osztrákok fogságába került. 1815-ben a *lignyi* és *waterlooi* csatában a 6. hadtestet vezette. 1828-ban a képviselőházba választották s a liberális ellenzékhez tartozott. Lafayette lemondása után 1830 dec. 26. a nemzetőrség főparancsnoka lett, 1831 júl. 30. pedig tábornaggyá nevezték ki.

2. *M., Jean (de Hollingue),* a XVI. sz. első felének egyik legjelentősebb zeneszerzője, szül. Hollingban, Metz mellett 1475., megh. mint kanonok St. Quentinben 1522 okt. 30. Josquin tanítványa volt és mestere Willaertnek. A legkiválóbb kontrapunktisták egyike. Számos misét, motettát, zsoltárt írt.

Moüy (ejtsd: moüi), *Charles Louis Stanislas,* gróf, francia diplomata és történetíró, szül. Párisban 1835 szept. 11. Diplomáciai pályáját 1875. Konstantinápolyban kezdte, 1878. a berlini kongresszus jegyzője volt. 1880-ban athéni, 1886. római kvirináli követnek nevezték ki; 1888. rendelkezési állományba helyezték. Nevezetesebb művei: Don Carlos et Philippe II. (1888, 3. kiad.): Louis XIV. et le Saint-Siège (1893, 2 köt.).

Movens (lat.) a. m. mozgató.

Mowi, sziget, l. *Maui.*

Mown, ir tartomány, l. *Munster.*

Moxa (sp., ejtsd: móha), az elvonószerek (l. o.) egyike, midőn a bőrre izzóan égő anyagot raknak, melyet ott elégetnek. Ma a Paquelin-féle termokauterrel jól helyettesíthető.

Moxo-indiánusok, l. *Mojo.*

Moya, Közép- és Dél-Amerikában iszapréteg, mely a vulkánikus hamuból és esővízből képződik, s kitörések alkalmával gyakran a völgybe ömlik; mivel rohanása nagyon gyors, veszélyesebb, mint maga a lávafolyam. A Vezuvnak Kr. e. 79. történt kitörésekor Pompejit is elárasztotta a M., mely részben a pincéket töltötte meg.

Moya, *Pedro de,* spanyol festő, szül. Granadában 1610., megh. u. o. 1666. 1641-ben Londonba ment, hol Van Dyck tanítványa lett, annak halála után visszatért Spanyolországba. Neki tulajdonítanak néhány képet Granada templomaiban, 6 ábrázolást Szt. József életéből (Madrid, Prado-muzeum), néhány képet a szentpétervári és müncheni képtárakban. M. ismertette meg a spanyol festőket, különösen Murillót, Van Dyck modorával.

Moyen-âge (franc., ejtsd: moajen-ázs) a. m. középkor.

Moyeuvre-Grande, helység Lotharingiában, l. *Gross-Moyeuvre.*

Moyobamba, város Peru Loreto departamentójában, a Rio Mayo partján, 10.000 lak., pamutipar és szalmafonás. Kikötője a Huallaga melletti Yurimagua.

Moys, község, l. *Majosfalva.*

Moys, falu Liegnitz porosz kerületben, (1910) 2396 lak. Ismeretes Nádasdy grófnak 1757 szept. 7. Winterfeldt porosz tábornok ellen intézett hirtelen támadásáról, amelyben Winterfeldt is elesett, de Zieten közeledtére az osztrákok mégis kénytelenek voltak elfoglalt állásaikat elhagyni.

Moyslucska, község, l. *Majosmező.*

Mozaik (a latin *opus musivum*-ból), különböző színű szilárd elemekből: apró kövekből, zománcos agyag- v. üvegkockákból, formára metszett kőlapokból, fa, bőr, posztó stb. darabkákból összeállított kép vagy díszítmény. A fa-M. neve *rakott munka; a bőr-M.* a könyvkötés, a *posztó-M.* a textilis művészet, az *émail-M.* a zománc körébe vág. A tulajdonképeni M. az épületekkel szervesen összefüggő díszítő technika s a *musivum* szó, amelyből neve eredt, a Kr. u.-i századokban vált használatossá. A M. első nyomaival azonban már az ókor keleti népeinél találkozunk. A görögök, akik nagy tökélyre fejlesztették, a M.-ot kizárólag padlóburkolatnak használták s hol szőnyegmintát utánoztak ezzel, mint az olimpiai Zeus templom előcsarnokában, hol söpretlen szobát (l. *Aszarótosz);* de Nagy Sándor utódai korában már festményeket is másoltak M.-kal. A *római művészet* különösen a császárság korában vitte sokra e téren. A legkiválóbb ily fajta emlék Nagy Sándor csatáját ábrázolja, 1831. Pompejiben találták meg s ma a nápolyi muzeumban látható. A M.-padlók a római uralommal Európaszerte elterjedtek, nálunk Aquincum egyik fürdőjének romjai alól került ki gladiátorokat ábrázoló M., újabban Baláczán találtak almafán madarakat ábrázoló M.-padlót (ma a veszprémi muzeumban). Mint az épületek fali díszét, a M.-ot csak az ókeresztény művészet használta föl következetesen. A templomok apsis-fülkéinek, kupoláinak, falainak és homlokzatának M.-képekkel való díszítése a bizánci császársággal kezdődik s első virágzása, amelynek stiljét még az antik hagyományok jellemzik, a IV—VIII. sz. közé esik. Kiválóbb példák ebből az időből a római Constancia mauzoleum (354) s a ravennai S. Giovanni in fonte (435) és S. Apollinare nuovo (VI. sz.) M.-képei, melyek az alakokban még a Constantinus utáni római művészetre emlékeztetnek, továbbá Konstantinápolyban a Justinianus korabeli templomok M. díszítése. A bizánci stílus a M.-ban a VII. sz.-ban kezd határozottan érvényesülni (l. *Bizánci művészet),* így a római S. Agnese szentélyében (630) s a Lateran keresztelőkápolnájában. A IX. sz. hanyatlást mutat ezen a téren, amelyet a XII. sz.-ban Itáliában új nemzeti irányú fellendülés követ. Ennek emlékei a trasteverei S. Maria s a S. Clemente templomok M.-képei Rómában. A velencei S. Marco-t a X. sz.-ban kezdik M.-képekkel díszíteni, ezek régebbi példái bizánci stilüek, a XIII. sz.-beliek azonban, így a S. Zeno kápolnában, de különösen a boltozatokon a román stílus hatását mutatják, mint a firenzei baptisterium kupola M.-jai is, amelyek Fra Ja-

copo (1225), Andrea Tasi és a görög Apollonios munkái. Bár Firenzében még a XIV. sz.-ban is készültek M.-képek, a freskó ezt a technikát csakhamar teljesen a háttérbe szorítja. Az ú. n. *firenzei M.*, amelyet a XVI. sz. dereka óta máig művelnek, mustra szerint kivágott különböző színű kövekből áll s intarzia helyett bútorok s apróbb tárgyak díszítésére használták. Európa északi országaiban a középkorban a M. egy-két kivételtől eltekintve csak mint padlódíszítés jutott szerephez. *Villard de Honnecourt* (l. o.) vázlatkönyvében Magyarországról közöl ilyen M.-padlót. A XVIII. sz.-ban Rómában újból feléledt a M., de mívelői mindmáig szinte kizárólag oltárképeknek való olajfestménymásolatok előállításával foglalkoznak. Falak díszítésére szolgáló M.-gyárat 1860. Velencében Salviati alapított. Példájára azóta csaknem minden országban keletkeztek hasonló műhelyek. Nálunk 1898. *Róth* Miksa honosította meg a M.-ot. V. ö. *Lyka* K., A M. (*Ráth* György, Az Iparművészet Könyve I. köt.-ben, Budapest 1902); *Kurth*, Die Mosaiken der christlichen Aera (Berlin).

Mozaikablak, színes üveglapocskákból összerótt ablaküvegezés, melyet templomok ablakain az *üvegfestés* elterjedése előtt használtak.

Mozaikarany, l. *Musszivarany*.

Mozaik-basztard v. *mozaik-hybrid* (növ.), l. *Kereszteződés*.

Mozaikbetegség, l. *Dohány*.

Mozaikfestés a. m. festett mozaik; a valódi mozaik pótlásául különösen iparművészeti tárgyak díszítésére, főleg a XIX. sz. végén használták mint szurrogátumot. V. ö. *Elis*, Handbuch der Mosaik- u. Glasmalerei (Leipzig 1891).

Mozaikhimzés, l. *Bőrmozaik* és *Posztómozaik*.

Mozaik-képek, l. *Mozaik*.

Mozaik-korcsok az olyan korcsok, melyeknek bizonyos jellemvonásai részben az egyik, részben a másik szülő jellemvonásait mutatják; pl. a színezet helyenként az egyik és más helyenként a másik szülő színezetével egyezik meg. L. még *Kereszteződés*.

Mozaiknyomás, régi színnyomó-eljárás. Célja volt valamely képnek összes színeit egyetlen egy nyomólemezről s egyszerre nyomni. A nyomtatólemezt különböző színű festékdarabokból állították össze mozaikszerüen, utánozva az eredeti képnek árnyalatait és színeit. Az így készült festéklemezről levonatokat készítettek a nyomósajtón, de a képek tökéletlenek voltak. Később *sztenokrómia* néven javításokkal újra alkalmazták, de még így sem vált be, habár a rajznak megfelelő fotográfiai diapozitiv használata által igen jó hatásokat lehet elérni. L. még *Greth-féle eljárás*.

Mozaiküveg. Az üveg- vagy római mozaik készítésére alkalmazott színes, könnyen olvadó üveg vagy rudak vagy lemezek alakjában fordul elő a kereskedelemben. A mozaik-készítő a lemezekből hosszukás darabokat vág, szükség szerint a fúvólámpa előtt kihúzza és rajz szerint a kréta- és lenolajból készített ragaszba rakja. Az ilyképen üvegdarabokból összerakott képet végre simára csiszolják, a hézagokat pedig bázikus cinkkloridból álló ragasszal betömik.

Mozaikzománc, a rekeszzománcot pótló s fémbe foglalt színes üveglapocskákból álló díszítés. L. még *Zománc*.

Mozaizmus, a vallási és erkölcsi eszmék, szokások és törvények összessége, amelyet a zsidó hagyomány Mózesre vezet vissza. L. *Zsidóság*.

Mozambik (*Mozambique* vagy *Moçambique*), portugál gyarmat és főkormányzóság Portugál-Kelet-Afrikában, Madagaszkárral szemben, melytől az 1700 km. hosszú és 400—888 km. széles *M.-csatorna* választja el. Területe 761,100 km² s lakosainak száma (1909) 3.150,000. Bár közigazgatása egységes, mégis 3 különböző fenhatóság alá tartozó territoriumot különböztetünk meg rajta. Az első a tulajdonképeni M. gyarmat, portugál kormányzat alatt, Lourenço Marques, Inhambane, Quilimane, Tete és M. kerületekkel; a második a *M.-társaság* területe: Manica és Szofala vidéke, a harmadik a *Nyassza-társaság* területe, ide tartozik Rovuma, a Nyassza-tó és Lurio vidéke. Az egész gyarmat fővárosa: Lourenço Marques, (1910) 9849 lak.

M. egész területe magas, hegyektől bezárt fensík s folyói a nagy vízesések miatt hajózásra alkalmatlanok. Fő folyója a Zambezi s jelentékenyek még a Sire, Pungve és a Szabi. M. klimája egészségtelen, csak a fensíkon kellemes. Növényvilága trópikus; a parthoz közel lakatlan mocsarak húzódnak, melyekben bivalyok, elefántok, orrszarvuak és ragadozók tanyáznak. Lakói jórészt bantunégerek, de van sok zulukaffer is.

A XV. sz. végén a XVI. sz. közepéig Monomatapa hatalmas néger-birodalmat alapított M.-ban. Először Vasco di Gama (1498 jan. 23.) lépett földjére a Zambezi egyik torkolatánál, s azóta a portugálok lassankint elfoglalták, de az egészségtelen klima miatt soha állandó és virágzó gyarmatokat nem alapíthattak; a meglevők is csak mint a keletindiai kereskedelem közvetítő raktárai fontosak. A rabszolgakereskedést csak 1871. szüntették meg, s midőn 1891. az angol délafrikai társasággal összeütközésbe keveredtek, a portugál kormány a leginkább angol tőkével alapított M.-társulatot fölhatalmazta, hogy kormányozza M.-nak a Zambezi és Sabi közé eső területét, a vámok és adók összes bevételeinek $7^1/_2$%-áért. Előbbi fővárosát, M.-ot, mely a part melletti 3 km. hosszú M. korállszigeten fekszik, 1508. Juan de Castro alapította. A Németbirodalommal s Nagybritanniával legújabban kötött vám- és kereskedelmi szerződések következtében M. ipara és kereskedelme egyre fejlődik s főleg Dél-Afrikából Ázsia felé irányuló tranzitó-forgalma ölt hatalmas arányokat. A forgalom középpontja Lourenço Marques s kivüle még Chinda, Beira, M. és Quillimane a fontosabb kikötők. Az 1912. évi külkereskedelmi forgalom: bevitel 6·2 millió, kivitel 3·6 millió, míg a tranzitó-forgalom meghaladta a 30 millió milreist. Fontosabb kiviteli cikkek: burgonya, kukorica, hüvelyesek, durraköles stb. Az ipar jelentéktelen. Az állami bevételek összege 1912-ben 6·7 millió milreis volt. V. ö. *Lyne*, M. (London 1913); *Marvand*, Le Portugal et ses colonies (Paris 1912).

Mozambik-áram, l. *Indiai-óceán*.

Mozambiki kopál (növ.), l. *Trachylobium*.

Mozarabok (eredetileg *moszta'riba,* azaz nem tiszta arab vérüek), a régi arabság azon rétege, mely az araboknak Arábiát régi időben lakó autochton népekkel való vegyüléséből ered; ellentétül a telivér arabokhoz: *al-'arab* (al-'ariba). A mohammedán hódoltság idejében Spanyolországban az araboktól való megkülönböztetésül a M. nevet az országot lakó keresztényekre használták. Egyházuk a rómaitól különböző, a gót rituson alapuló liturgiát használt, mely a toledói érseksé g némely egyházain kívül Spanyolország egyéb városaiban is máig fentartotta magát.

Mozart, *Johannes Chrysostomus Wolfgang Gottlieb,* rendesen: *Wolfgang Amadeus M.*, német zeneszerző, szül. Salzburgban 1756 jan. 27., megh. Bécsben 1791 dec. 5. Az édesatyja, *Leopold M.*, kiváló zenész volt, szül. Augsburgban 1719 nov. 14., megh. Salzburgban 1787 máj. 28.; 1762. a salzburgi hercegérsek második karmestere lett, 1750. hegedüiskolája jelent meg, mely ma is nagy becsben áll, írt szimfóniákat és egyházi vokálműveket, amelyeket a kortársak nagyra tartottak. Mintaszerüen nevelte fiát és 1762. vele és Maria Anna nevű leányával hangversenykörútra ment. A hat esztendős M. rendkívüli sikereket aratott. Játszott a bécsi, a párisi és a londoni udvarok előtt, csodálatra ragadta Bach Joh. Christiant is. Ebben az időben jelentek meg első hegedüszonátái. Hangversenykörútjáról 1766. tért vissza Salzburgba a M.-család. 1768-ban II. József császár megbízta M.-ot egy vígopera írásával. Igy keletkezett M. első dalműve, a La finte semplice. Ugyanebben az esztendőben került még bemutatásra egyik legbájosabb aprósága is, a Bastien et Bastienne c. egyfelvonásos. 1769-ben Salzburgban hangversenymester lett. 1770 dec. 26. Milanóban a saját vezényletével bemutatták Mitridate c. dalművét, 1771. u. o. Oscanio in Alba c. operája is szinre került. 1772-ben visszatért Salzburgba, ahol az új hercegérsek beiktatására megkomponálta Metastatio: Il sogno di Scipione-ját. Az 1772. esztendő végén Millanóba utazott, ahol Lucio Silla c. operájának volt a bemutatója. 1773—77-ig Salzburgban élt. Ez alatt az idő alatt írta a La finta giardiniera c. vígoperát, az Il re pastore c. ünnepi játékot, a Thamos c. dráma kisérőzenéjét és a Zaide c. operettet. 1777—78-ban ismét utazgatott, Münchenben, Mannheimben és Párisban hasztalanul keresve alkalmazást. Párisban 1778 júl. 3. meghalt az édesanyja. 1779-ben udvari orgonásnak nevezték ki Salzburgba. Idomeneo re di Creta c. nagy operája 1781. került szinre Münchenben. Ebben a művében M. szakított az olasz opera tradicióival, amelyeket régebbi műveiben tiszteletben tartott. Ugyanabban az esztendőben Bécsbe költözött, ahol 1782. házasságot kötött *Weber* Kostanzeval, korábbi szerelmének, Weber Aloysia énekesnőnek a nővérével. Bécsben írta II. József felszólítására Belmonte und Constanze oder die Entführung aus dem Serail című német operáját. Nagy intrika lépett akcióba, hogy M. ne érvényesülhessen Bécsben; a császárnak kellett exponálnia magát, hogy az Entführung szinre kerüljön. 1785-ben az Il noce di Figaro (Figaro házassága) bemutatóján az olasz énekesek szándékosan rossz éneklése buktatta meg a darabot. M. első igazi nagy szinházi sikerét 1787. érte meg a Don Juannal, amely Prágában került szinre. Az 1788. év terméséből a három «nagy» szimfónia emelkedik ki: az esz-dur, a g-moll és a c-dur (Jupiter-szimfónia). II. József megrendelésére készült 1790. a Cosi fan tutte c. opera, amelynek bemutatóját már nem érte meg a császár. 1791-ben a Die Zauberflöte (Varázsfuvola) c. látványos szabadkőmíves darab zenéjét írta M., hogy szinházigazgató barátját, Schikanedert kisegítse rossz anyagi helyzetéből. Ez sikerült is. II. Lipót koronázási ünnepségére La clemenza di Tito c. operáját írta. Utolsó műve a Requiem volt, amelyet Walsegg gróf rendelt, elhunyt neje emlékére. 36 éves volt M., amikor a kórtól, küzdelmektől, anyagi gondoktól megtörten meghalt. Rövid élete folyamán 626 művet írt (v. ö. *Köchel,* Chronologisch-Schematisches Verzeichniss sämtlicher Werke W. A. Mozarts, 2. Aufl. v. Graf Waldersee, Leipzig 1905). Dalművein kívül írt még: 20 misét, 8 litániát, 40 offertoriumot, himnuszokat s egyéb egyházi műveket; 100 áriát, 45 hegedű-zongoraszonátát, 49 szimfóniát, 55 versenyművet, 100-nál több zenekari darabot. Ez a termékenység egészen rendkívüli, mert M. életének kétharmadrészét utazásokkal töltötte és ezenfelül nagyon sokat tanított. M. összes műveinek teljes és kritikával átnézett kiadása 1876—86-ig jelent meg Breitkopf und Härtelnél. M. első életrajzírója *Niemtschek* volt (műve 1798. jelent meg Prágában; új kiadása u. o. 1905). Családi iratok felhasználásával megírta M. életrajzát M. feleségének (l. alább) második férje, G. N. v. *Nissen* (Biographie Mozarts, Leipzig 1828). Nevezetesebb munkák ezeken kívül: *Ulibisev* (Moszkva 1843); S. *Holmes,* Life and correspondance of M. (London 1845); *Meinardus,* M., ein Künstlerleben (1882); O. *Fleischer,* M. (1899); *Nohl,* M. (a mű 3. kiadása Sakolowski műve, 1906). A legkimerítőbb és legalaposabb M.-biográfiát Otto *Jahn* írta: W. A. M. (Leipzig 1856—59, 4 köt.). M. leveleit kiadta *Nohl* (2. kiad. 1899) és ugyancsak ő szerkesztette a M. nach den Schilderungen seiner Zeitgenossen c. művet (1879). M. özvegyének és nővérének leveleit 1880. Mozartiana cimmel *Nottebohm* adta ki.

M. családja. M. özvegye, akinek II. Lipót 260 forint évi nyugdíjat engedélyezett, 1809. nőül ment Georg Niels v. *Nissen* dán államtanácsoshoz, aki megírta M. életrajzát is (l. fönnebb); 1826. másodszor is özvegy lett és 1842 márc. 6. halt meg Salzburgban. M. legidősebb fia, *Karl,* szül. 1764., megh. Milanóban 1859., ahol adóhivatalnok volt. Második fia, *Wolfgang Amadeus,* szül. Bécsben 1791 júl. 26., megh. Karlsbadban 1844 júl. 30. Tizennégy éves korában már hangversenyezett, 1823. Lembergben működött mint zenetanár, 1826. Cäcilia-egyletet alapított és szinházi karnagy lett u. o. Életét megírta Jos. Fischer (Karlsbad 1788). M. nővére, *Maria Anna,* szül. 1751 júl. 30., megh. Salzburgban 1829 okt. 29., tehetséges zongoraművésznő volt. 1762—66-ig nagy sikerrel hangversenyezett. 1784-ben nőül ment Berchtold báróhoz, akinek halála után 1801 visszaköltözött Salzburgba. 1820-ban megvakult.

Mozart-alapítvány. 1838. alapították Majna-Frankfurtban a Liederkranz társaság által ren-

dezett nagy zenei ünnep jövedelméből. Célja, hogy kamataiból vagyontalan fiatal zenetehetségek kiművelését segítsék elő. Az ösztöndíjat négy éven át kapja meg az illető. Az ösztöndíj régebben évi 400 forint volt, most már évi 1800 márkára növekedett. A nyertesnek, újabb rendelkezés szerint, két esztendeig a frankfurti Hochkonzervatóriumon kell tanulnia. A nyertesek között volt többek közt: *Bruck* M., *Steinbach* F., *Humperdinck* E., *Thuille* L.

Mozarteum (1880 óta *Internationale Stiftung M.)*, 1842-ben Salzburgban a zene mívelésére alakult intézet, amely egyszersmind a Mozart-muzeumban a Mozart-család levéltárát és a mester hagyatékát is őrzi. Évkönyveket ad ki és 1888. megalapította az *Internationale Mozart-Gemeinde*-t, amely számos vidéki flókegyesületével együtt a Mozarteum érdekeit szolgálja.

Mozdok, város, l. *Moszdok*.

Mozdony, a lokomotiv (l. o.) magyar neve. M. továbbá a löveghez tartozó kétkerekű taliga (a *Protze* német elnevezésből formálva *böröcnek* is nevezték). Ehhez kapcsolják a lövegtalpat s a rajtafekvő löveget s így négykerekű járóművé válik (l. *Löveg)*.

Mozdonyfűtő, l. *Fűtő*.

Mozdonyszin, l. *Fűtőház*.

Mozdonyvezető, l. *Lokomotivvezető*.

Mózes (héberül *Móse)*, a zsidó vallás és a zsidó nemzet megalapítója. Neki tulajdonítja a hagyomány a zsidó vallás M. életét és működését is tárgyaló alapkönyvének, a *tórának* (l. o.), v. *pentateuchosnak* (l. o.; népiesen *M. öt könyvének)* a szerzőségét. Az itteni elbeszélések szerint M. Amram és Jóchebed fia, Mirjam és Áron testvére volt és a Lévi törzséből sarjadt. Abban az időben született, amikor (Kr. e. 1500 táján) a fáraó parancsot adott ki, hogy minden izraelita fiugyermeket a Nilusba dobjanak. M. anyja a gyermekét éppen akkor teszi a folyóba, amikor a fáraó leánya fürödni megy. A királyleány megszánja a gyermeket, magához veszi, a Móse (vízből kihúzott) nevet adja neki és a királyi udvarban felneveli. M.-t Egyiptomban szenvedő testvéreinek sorsa érdekli. Egy alkalommal látja, hogy egy egyiptomi munkafelügyelő egy izraelitát munka közben ver, erre a munkafelügyelőt agyonüti, de menekülni kénytelen. Midjanországba ér, itt a pusztában tartózkodik, ahonnan a csipkebokor-jelenés után visszatér Egyiptomba, kiszabadítja az izraelitákat, a Szinai hegyén átveszi a *Tíz igét* és élete további folyamán törvénybe foglalja a zsidó vallásnak és nemzeti életnek alapelveit, feladatait és célját. Negyven évig vezeti a zsidókat, elfoglalja a Jordán balpartján levő országrészeket és még mielőtt az Ígéretföldjére érne, meghal Nebo hegyén, 120 éves korában. M. törvényhozása azon az alapelven nyugszik, hogy az Isten képmására teremtett ember öntudatos létezésének kezdetétől fogva mindig tapasztalja a mindenséget teremtő és azt fenntartó Isten világtökéletesítő gondviselését, és hogy ez a tapasztalat azokban, akik az igazságban tökéletesednek, istenismeretté fokozódik annyira, hogy nekik megnyilatkozik, lényét felfogják, szavát hallják, tökéletesítő jóságát érzik, akaratának megvalósítására képesek és kiválasztottjaivá lesznek az isteni gondviselésnek arra, hogy a föld valamennyi nemzetségének áldásává legyenek. Istennek tehát csak azt az érzékelhetetlen, erkölcsi akaratának tökéletességében levő és éppen azért ábrázolhatatlan lényt lehet tekinteni, aki Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak gáncstalan életük folyamán megnyilatkozott (Ábrahám, Izsák és Jákob Istene), akinek tökéletesítő jóságát az ősök gyermekei az egyiptomi szenvedések között mindig érezték (Izrael Istene) és akit a maga valóságos lényében a szentség és erkölcs mindenhatóságában egyedül M. ismert fel (etikai monoteizmus). Az ősök példás élete és a saját egyiptomi története folyamán Isten kiválasztott népévé lett Izrael feladata abban áll, hogy egész közössége «*papi birodalommá és szent néppé*» legyen, hogy «*szent legyen, amint szent az Örökkévaló, az ő Istene*» és úgy nemzeti, mint népi és egyéni életét azoknak az akaratoknak a megvalósításában lássa, amelyekben Isten neki az egyiptomi fogságban, az ősei életében és egész természeti meg történeti világszemléletében megnyilatkozott. Lássa be, hogy az élet tökéletessége csak az erkölcsi szentségben megérezhető Isten akaratának végrehajtásában van, aminek lényege, hogy mindazok az igazságtalanságok, amelyeknek rabja volt Egyiptomban, az ő életéből kiküszöböltessenek: az árvát, az özvegyet és az idegent szeresse és általában «*szeresse felebarátját, mint önmagát*». Minthogy a M. törvényeit átható szellem világosan csak a prófétai irodalomban jelentkezik, a XIX. sz.-ban erős lendületet vett bibliakritika a mózesi törvényhozást is csak a prófétai korszak utáni időnek tulajdonította és sokan még M. létezését is kétségbe vonták. Ezzel szemben az újabb kritika utal arra, hogy a prófétai irodalom mindenütt régi törvényekről és felfogásokról szól és sehol sem lép föl úgy, mintha eredeti felfogásoknak volna a szószólója, csak az igaz, régi zsidó istenhitnek akar a tolmácsa lenni. M. körül az apokrifákban, a talmudban és a zsidó mondákban egész sor legenda keletkezett, melyeket a képzőművészet is kiaknázott. L. még *Biblia* és *Bibliai tudományok*.

Irodalom. Lauth I. J., Moses der Ebräer, München 1868; Schöbel, Le Moïse historique et la rédaction mosaïque du Pentateuque; Paris 1875; Baum, Moses, sein Leben, Streben u. Wirken, 2. kiad., Leipzig 1885; Weiss, Moses und sein Volk, Freiburg 1885; Rawlinson, Moses, his life and times, London 1887; Stosch, Alttestamentliche Studien, 2. és 3. köt., Gütersloh 1897—98; Strack, Einleitung in das Alte Testament, 6. kiad., München 1905; Stade, Biblische Theologie des Alten Testaments, Tübingen 1905; Gelber, Moses, Berlin 1905, The Jewish Encyclopedia, New York 1905, 9. köt.

Mózes *(Chorenei)*, örmény történetíró, l. *Chorenei*.

Mózesfalu, kisk. Szatmár vm. avasi j.-ban, (1910) 798 oláh lak., u. p. Avasújfalu, u. t. Avasfelsőfalu.

Mózesi törvény, l. *Zsidóság*.

Mózes-táblácskák, így nevezik azt a két hoszszukás, négyszegletű, felső végükkel egymást érintő s részben borító fehér vászondarabot, mely az evang. lelkészek papi öltönyének, az ú. n. Luther-köpenynek a mellborító részén csüng alá s mely azon kőtáblákat jelképezi, melyekre Isten

Mózesnek a szinai hegyen a tíz parancsolatot véste fel.

Mozetta (ejtsd: modzetta, az olasz *mozzo*-ból, a. m. megrövidített, lat. *mucetum)*, széles, kis csuklyával ellátott és könyökig érő vállgallér, mely elül begombolható. A pápa és magasabb rangú papok hordják a karing fölött. A pápai M. piros v. fehér; a bíbornoki piros, viola, rózsaszínű, a püspöki és kanonoki violaszínű. A M. tulajdonképen nem szertartásos öltöny, azért nem is szabad benne szentségeket kiszolgáltatni.

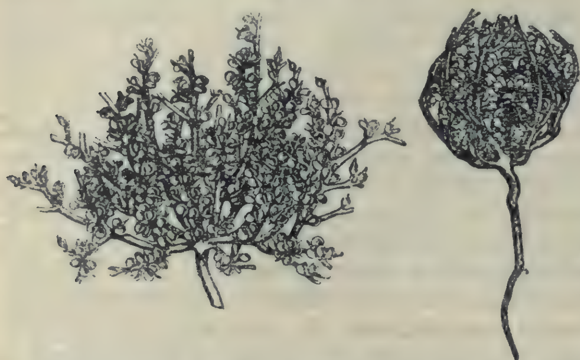
Mozgás. 1. Valamely test M.-t végez, ha egymásra következő időpontokban különböző helyzeteket foglal el. A föld felületén végbemenő M.-oknál a földet nyugvónak tekintjük. A mechanika a testek M.-ának tárgyalásában azokat apró részekre, ú. n. anyagi pontokra bontja s ezek M.-át vizsgálja. Azt a mértani helyet, melyet a mozgó pont az egymásra következő időkben elfoglal, *pályának* nevezzük; ez lehet egyenes vagy görbe s eszerint nevezzük a M.-t is *egyenesvonalú-*, v. *görbevonalúnak.* Az egyenesvonalú M.-nál az egyenes megadja a M. irányát is, amely ekkor állandó. A görbevonalú M.-nál ennek iránya pontról pontra változik és megegyezik az illető pontban a pályához húzott érintővel. A M. *egyenletes,* ha a mozgó pont bármilyen kicsiny, de egyenlő időközökben egyenlő utakat tesz meg; ellenkező esetben a M. változó. Az egyenletes M.-t jellemzi a *sebesség* vagyis a megtett útnak a reáfordított időhöz való viszonya. Ennek számbeli értéke megegyezik az időegységben megtett út számbeli értékével. Változó M. esetében a sebességet mindig egy meghatározott időpontra kell vonatkoztatni. Ha a sebesség növekedő, a M.-t *gyorsulónak,* ha ellenben fogy, *lassudónak* mondjuk. A sebességnek az időegységben való változását *gyorsulásnak* nevezik; ez lehet pozitív vagy negatív. Ha a gyorsulás állandó, tehát a sebesség másodpercenként mindig ugyanannyival nő vagy fogy, a M.-t *egyenletesen gyorsulónak* v. *lassudónak* nevezzük. Az elsőre példa a szabad esés, vagy lejtőn való gördülés, a másodikra a fölfelé hajított test M.-a. Ha a gyorsulás nem állandó értékű, a M. *egyenlőtlenül* gyorsuló v. lassudó. Ilyen a rezgő pont, vagy az inga M.-a. A M. tartama alatt a sebesség nemcsak nagyságát, hanem irányát is változtathatja. Ilyenkor a sebességet összetevőkre bontjuk és ugyanazt tesszük a gyorsulásokkal is. Az ellenkező feladat is előfordul, amennyiben az összetevőkből a valódi, ú. n. *eredő* sebességet v. gyorsulást kell meghatározni; ez a két feladat a *parallelogramma* tételével (l. o.) oldható meg. A M.-állapotokat, a M. különböző nemeit a *kinematika* (l. o.) tárgyalja.

2. *Az állatok testében végbemenő M.-ok* nagyon különbözők. Általában két főcsoportra oszthatók: láthatókra és láthatatlanokra. A láthatatlan M.-ok a test legkisebb részeinek (molekulák, atómok, ionok, elektronok) M.-aiban rejlenek s főleg az anyagforgalomban rendkívül fontos szerepet visznek. A látható M.-ok ismét kétfélék, nevezetesen *aktiv* és *passziv* M.-ok. Az aktiv M.-t a M.-t létesítő sejtekben levő energia, a passziv M.-t pedig a mozgatott tömeg környezete létesíti, pl. ilyen passziv M. a vér, limfa, béltartalom, csontok stb. M.-a; a passziv M.-ok sorába tartoznak azok a M.-ok is, melyek az állati test specifikus súlyának pl. vízfelvétel vagy vízkibocsátás okozta megváltozásából erednek. Az aktiv M.-ok csoportjában háromféle M. különböztethető meg, nevezetesen: 1. *protoplazma-M.*; 2. *csillós M.* és 3. *izom-M.* A *protoplazma-M.* alapját tevő tömegeltolódások a protoplazmában mennek végbe s irányuk és nagyságuk nagyon változatos; ebbe a M.-csoportba tartozik az amœbaszerű M., amelyet a gyökérlábú véglényeknél (Rhizopoda), fehérvérsejteken, limfasejteken, egyes pigmentsejteken, bélhámsejteken és némely petesejteken stb. észlelhetünk, továbbá ide tartoznak a némely sejtekben észlelhető áramló és keringő M.-ok. A *csillós M.* szervei a csillók és ostorok. Ezek pillaszerű sejtfüggelékek, melyeknek M.-a lényegében váltakozó aktiv hajlításra és nyujtásra vezethető vissza. A csillós M. következtében vagy a csillós és ostoros sejt maga mozog, vagy pedig azt a testet, nedvet hozza M.-ba, melyet a mozgó csillók, ostorok érnek. A csilló-M. az állatvilágban az Izeltlábúak (Arthropoda) körén kívül mindenütt megtalálható. A csilló-M. háromféle feladat szolgálatában áll: 1. bizonyos anyagokat és váladékokat kivezet a test üregeiből, pl. az embernél a légcsőben levő nyálkát, port, sok állatnál a petét, továbbá a csillók szállítják sok állatnál a táplálékot a bél egyik részéből a másikba stb.; 2. a csillós M.-nak fontos szerepe van a táplálék és az élethez szükséges vízben elnyelt oxigén megszerzésében, e célból a csillós M. célszerű vízáramlásokat létesít; 3. helyváltoztató szervek szerepét viszi, pl. a csillós ázalékállatoknál (Infusoria), bordás meduzáknál (Ctenophora), kerekes férgeknél (Rotatoria), számos lárvánál stb. Az *izom-M.-nál* a M. hajtóereje az izmok elemeiből, az izomrostocskákból indul ki, melyek csak egy irányban, nevezetesen tengelyük irányában tudnak megrövidülni. Az izmok rendesen szilárd belvázhoz (pl. gerinceseknél) vagy külvázhoz (pl. gerinctelenek) tapadnak és pedig úgy, hogy egy izom egyik csonttól a másikhoz, vagy egyik testgyűrűtől a másikhoz vonul. A szilárd részek az izmok támasztópontjául szolgálnak. Ha az egymással mozgékonyan összekapcsolt két csontra vagy két testgyűrűre tapadó izom megrövidül, a két szilárd rész természetesen egymáshoz hajlani kénytelen s eközben a szilárd részek emelőrudak (egykarú emeltyűk) módjára működnek. Minthogy minden izom csak egy irányban húzódik össze, minden munkára külön-külön izom szükséges; ez magyarázza meg az állatok és az ember izmainak nagy számát.

A protoplazma-, csilló- és izom-M. segítségével létesül az állatvilágban az állatok *helyváltoztatása* is. A protoplazma- és csilló-M. csak az alsóbbrendű állatoknál (pl. véglények) szerepel mint helyváltoztatást eredményező M., a legtöbb állat izom-M. segítségével változtathatja helyét. Helyváltoztatáskor a szárazföld, a víz vagy a levegő szolgáltatja az állatok emeltyűinek a támasztópontot, melyre támaszkodva, tovább mozdíthatják testüket, ebből azután következik, hogy a helyváltoztató szerveknek szorosan alkal-

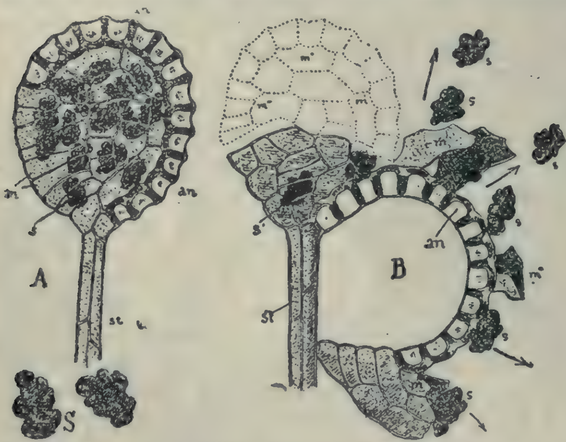
mazkodniok kell e közegek különböző tulajdonságaihoz s ez alapon meg kell különböztetni: 1. a szárazföldön való helyváltoztatást: a *járást, futást, ugrást, csúszást* és *kúszást*, 2. a vízben való helyváltoztatást: az *úszást* és 3. a levegőben való helyváltoztatást: a *repülést*. L. *Járás, Úszás* és *Repülés*.

3. A *növények* M.-át elsősorban két csoportba oszthatjuk be: az egyikbe tartoznak az *imbibicionális* (higroszkópos) M.-ok, amelyek kizárólag fizikai okok folytán jönnek létre (pl. a jerikói rózsa M.-a, l. az *1. ábrát)*, ezekhez csatlakoznak

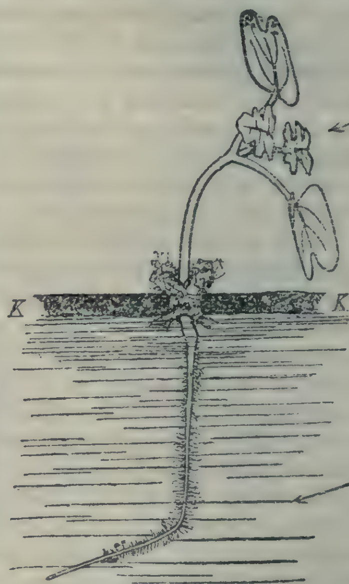
1. ábra. A Jerikói rózsa (Anastatica hierochuntica) nedves levegőben (nyitva) és száraz levegőben (záródva).

a *kohezionális* M.-ok (pl. a harasztok sporangiumának felrepedése, l. a *2. ábrát)*. A másik csoportba sorolják azokat a M.-okat, amelyeket az élő növény szervei végeznek és amelyeket *aktív* vagy *vitális* M.-nak neveznek. Ez utóbbiak közt megkülönböztetik a szerint, hogy a M.-t előidéző

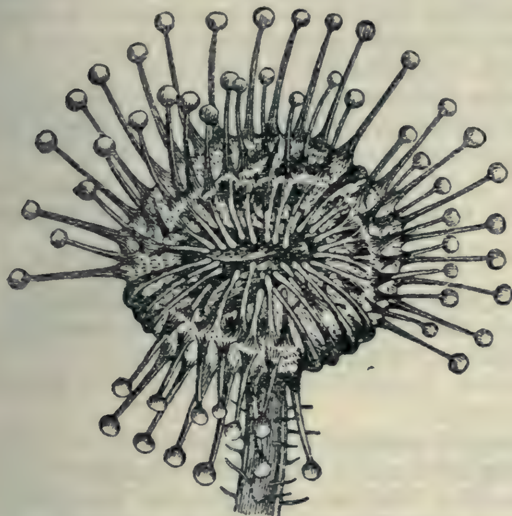
2. ábra. Az Erdei pajzsika (Dryopteris [Aspidium] filix mas) spóratokja (sporangiuma) zárt érett állapotban *A* és a felrepedés pillanatában *B*; *an* gyűrű, *m m m* a tok felrepedésekor kihajló fal részlete, *s s s* a nyíl irányában kidobott, *s'* megmaradt spóra, *st* a spóratok nyele, *S* spórák nagyítva.

lökés belső v. külső tényezőktől indul ki, egyrészt az *autonom* (autogén vagy spontán), másrészt a *paratonikus* (aitogén, indukált, provokált) M.-okat. Előbbiek többnyire az oszmózisnyomás és turgor folytán következnek be (pl. termések felrepedése). A paratonikus M.-okat a növényt körülvevő tényezőkből kiinduló ú. n. külső inger hozza létre. A paratonikus M.-ok lehetnek *tropizmák* és *nasztiák*. A *tropizmák* alatt értjük a növényeknek az inger egyoldalú hatására létrejött M.-át, amelynek irányát az inger hatásának iránya szabja meg. Ilyenek a geotropizmus, amelyet a föld nehézségerejének hatása hoz létre, a fototropizmus (l. a *3. ábrát)*, hidrotropizmus, termotropizmus, traumatotropizmus stb., amelyek a fény, víz, hőmérséklet, sérülés stb. egyoldalú hatására jönnek létre. A *nasztiák* is a külső ingerek egyoldalú hatására vagy váltakozására jönnek létre, de a M. irányát a növény szerveinek a tulajdonsága szabja meg. Ezek közt a kapcsot a *haptotropizmus* képezi, amely tropisztikus mozgással kapcsolatban az egyoldalú érintés folytán végezi a M.-t (pl. a kacsok, tekerődző növények megkapaszkodása, a Drosera tentakulumjainak M.-a, l. a *4. ábrát)*. A *niktinasztikus* M.-ok paratonikus M.-ok, amelyek azonban időszakos vagy visszatérő M.-ok (pl. az ákáclevélkék M.-a, a virágok nyitása és záródása). Ide csatlakoznak végül a lökés ingerére létrejövő M.-ok, amelyek a turgescentia változásával jönnek létre, pl. a Mimosa, Dionaea leveleinek, a Centaurea porzószálainak M.-a. Végül az autonom M.-ok során a *nutáció* bir jelentőséggel, különösen a növekvő növények szárán és ágainak az elhelyezkedésében (l. *5. ábrát)*. Ezekkel a M.-okkal szemben állanak a *helyváltoztató* (lokomotorikus) M.-ok. Ilyent végeznek a harasztfélék spermatozoidjai továbbá néhány gomba, de leginkább moszatok spermatozoidjai és rajzói, sok egysejtű növény (Volvox, Flagellata, Bacterium stb). Ezen az inkább úszó M.-on kívül, amely a csillangók (cilia) segítségével jön létre, megkülönböztetjük a *kúszó* M.-t, amely a sejtfalnélküli protoplazmának a szilárd talajon való alakváltoztatásával végzi a M.-t — amoeboid kúszás, vagy pedig a sejtfallal biró test nyálka kiválasztásával mozog — *sikló*-M. Az elsővel találkozunk a myxothallophyta (nyálkatelepes növények, nyálkagombák) myxamoebáin és plasmodiumain, az utóbbival a Desmideaceák, Oscillatoriák fajain. A helyváltoztató M.-ra is irányítólag hatnak a külső ingerek; az ily módon irányított M.-t *taxisnak, taxiának* mondják, ilyen az inger egyoldalú hatására létrejövő *chemotaxis, oszmotaxis, fototaxis* stb. A M.-ok tulajdonképeni oka és lefolyása még teljesen nem ismeretes. Kétségtelen, hogy a M.-ok oszmotikus hatások vagy növekedés, illetőleg ezek

3. ábra. A Fehér mustár csiranövénye vízben tenyésztve, eredetileg minden oldalról, később csak egy irányból megvilágítva; a szár a fény felé, a gyökér a fénytől elfelé görbült, a levelek merőlegesen a fény irányára helyezkednek el. *K—K* paralemez; a nyíl a fény irányát jelzi.

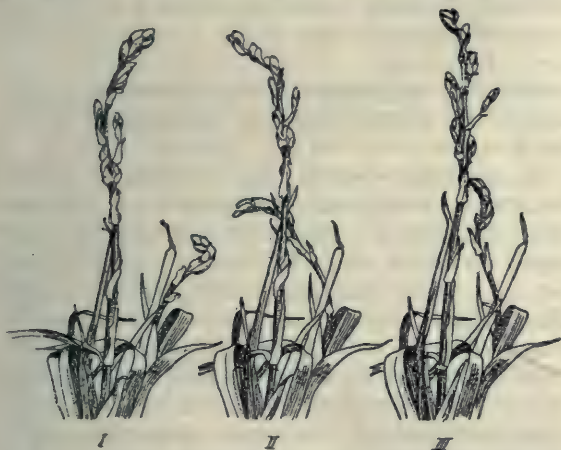
változásának következményeként jönnek létre, de ennek létrejötte vagy megváltoztatása az inger hatása. Az ingert mindenesetre felfogja a növény, mire a növényben az inger folytán izga-

4. ábra. A Kereklevelű harmatfű (Drosera rotundifolia) levele jobb oldalt kiterült, középen fele részben, baloldalt az inger folytán nagy részben begörbülő tentakulumokkal.

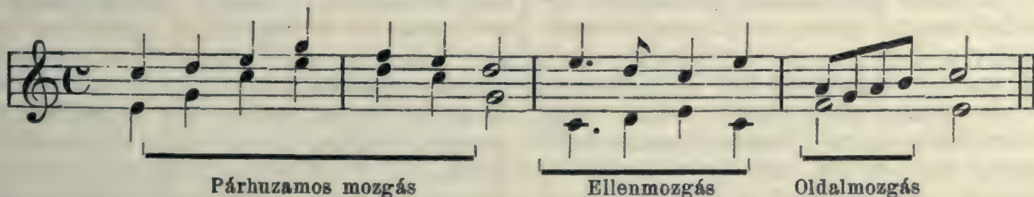
lom keletkezik, aminek eredménye az ingerkiváltás. Az inger felfogása és kiváltása közt bizonyos idő telik el, ez az ingerhatás tartóssága

5. ábra. A Yucca filamentosa két virágzati kocsánya: I. 1900 május 27. 12 órakor, II. máj. 28. d. e. 9 óra 30 perckor, III. május 28. d. u. 2 óra 30 perckor. Kisebbítve.

(prezentacionális idő), amely alatt az inger felfogási helyétől az inger kiváltási helyére vezetődik.

4. *M.* alatt a *zenei szerkesztésben* két v. több szólam haladásának lehetőségeit értjük. *Párhu-*

zamos M. (motus rectus) keletkezik, ha két szólam ugyanazon irányban megy fölfelé, akár lépésszerűen, akár pedig hangközugrásokkal. (L. még *Párhuzamos menetek.*) *Ellen-M.* (motus contrarius) keletkezik, ha a szólamok M.-i iránya ellentétes. Az *oldal-M.-nál* (motus obliquus) egyik szólam egy-egy hangon nyugszik, míg a másik a tetszésszerinti irányban változtatja helyzetét.

Mozgás akadályai. A természetben végbemenő mozgások túlnyomó része valamely közegben, pl. a levegőben, vízben történik. Mivel a mozgó testnek a közeget maga előtt el kell tolnia, sőt azt mozgásba is kell hoznia, ez akadályozólag befolyásolja a mozgást; a közeg ellenállást fejt ki, mely arányos a közeg sűrűségével, a felülettel, mellyel a mozgó test a közeget eltolja és a sebesség négyzetével, amíg a sebesség nem túlságos nagy. Az ellenállás függ még a felület alakjától is. Egy második akadály a surlódás. Ez akkor érvényesül, ha valamely test csúsztatva vagy gördülve halad valamely felületen, tehát testek érintkezésekor. A csúszó surlódás arányos a nyomó erővel, függ az érintkező felületek minőségétől, de független az érintkező felületek nagyságától és a mozgás sebességétől. A gördülő surlódás nagy megközelítéssel arányos a nyomó erővel és fordítva arányos a gördülő test átmérőjével. Ez sokkal kisebb, mint a csúszó surlódás. Folyadék mozgásakor is lép föl surlódás egyrészt a folyadékrészecskék közt, mely arányos a részecskék sebességkülönbségével (belső surlódás), másrészt a folyadék és a szilárd falak között (külső surlódás) és ez arányos a folyadék sebességével. Ugyanez áll a légnemű testekre is.

Mozgási ellenállás *(erőszükséglet) a járóműveknél.* A járóművek és a pálya közötti ellenállások, illetve a legyőzésükre szükséges erők nagysága csak tapasztalati úton határozható meg közelítőleg. A pálya emelkedése v. esése, valamint a járóművek sebességének változása módosítják a M.-t.

I. A szárazföldi járóművek közül a *szánnál* érvényesülő M.-ok lényegileg a szán és pálya közötti csúszósurlódásból származnak. A következő számok azt fejezik ki, hogy a szán és megterhelése súlyának hányadrésze számítandó víz-

szintes pályán mozgási ellenállásnak (ellenállási együtthatók):

a szántalp fából van, kenés nélkül csúszik sima fa- vagy kőpályán	0,380
ugyanaz, de a szántalp faggyúval van kenve	0,070
a szántalp fából van, jó havas úton csúszik	0,035
a szántalp vasból való vagy vassal borított és jégen csúszik	0,014

A két- vagy négykerekű kocsiknál a M.-ok csak kisebb mértékben erednek a tengelyek surlódásából; nagyobbrészt azok az akadályok okozzák, melyeket a pálya nyujt, valamint a szél nyomása. Ezen ellenállások összegét erőmérőkkel határozták meg és mint a teljes súly részét fejezték ki. Morin szerint vízszintes pályán haladó kerekes járóművekre nézve 100—200 mm.-nyi széles keréktalp és 65 mm.-nyi tengelyátmérő esetében a következő ellenállási együtthatók érvényesek:

A pálya megjelölése	Teherkocsi	Szekér	Gyorskocsi
	kerékátmérő méterekben		
	1·2	1·6	1·15
I. Országút:			
1. igen jó állapotban, száraz, sima... ...	1/50	1/66	lépés 1/48; erős ügetés 1/40
2. kemény, keréknyomokkal, sárral	1/22	1/38	lépés 1/21; erős ügetés 1/17
3. igen rossz, vastag sár, kemény, érdes alap, mély keréknyomok	1/13	1/17	lépés 1/12; ügetés 1/10
II. Kövezet (homokkő):			
1. igen jó	1/65	1/86	lépés 1/62; erős ügetés 1/36
2. közönséges, nedves, sáros	1/46	1/74	lépés 1/44; ügetés 1/29
III. Fahíd...	1/43	1/69	lépés és ügetés 1/41
IV. Földtöltés:			
1. igen jó és száraz	1/27	1/36	lépés és ügetés 1/26
2. 25—150 mm. magas kavicsréteggel	1/8	1/11	lépés és ügetés 1/19-1/8
V. Behavazott út	1/14	1/19	lépés és ügetés 1/14

A vasutaknál a M. módosul aszerint, hogy a pálya vízszintes vagy lejtős, egyenes v. görbevonalú-e. Egyenes, vízszintes pályán a M. főleg a tengelyek surlódásából, a kerekeknek a sineken való gördülő surlódásából, a pálya egyenetlenségeiből és a levegő ellenállásából származik és függ a sebességtől is. A lokomotiv húzóerejének le kell győznie a vonatnál érvényesülő összes ellenállást. A lokomotiv súlyából egy kellő nagyságú résznek a hajtókerekeken kell nyugodnia, hogy a sineken kellő surlódás érvényesülhessen. Emelkedő pályán a M. nagyobb, mint a vízszintesen, mert ahhoz még hozzájárul az összes súlynak a pályával párhuzamos összetevője. Lefelé gördülő vonatra nézve a M. annyira csökkenhet, hogy a vonat összes súlya hajtóerőként működik, amelyet fékezéssel kell ellensúlyozni.

II. *A vízi járóműveknél* (komp, csónak, hajó) a M.-ok elméleti úton való meghatározása különösen nehéz, általánosan érvényes képleteket nem is tudtak még késziteni. A régebbi kiszorítási elmélet szerint a M. legnagyobb része a víz kiszorítása ellen működő erőkből származik. A hajó elülső részének nyomást kell kifejtenie, a hátulsó résznek szívó hatást. Az újabb elméletek az áramló vizet csupa vízfonalakból összetettnek tekintik s ezeknek surlódása a hajó testével, továbbá képződő örvénylések és hullámok okoznák a M.-at. Jól épült hajóknál, melyek felülete sima, a surlódási ellenállás legalább fele az egész M.-nak. Rankine szerint a kilogrammokban kifejezett ellenállás: $W = 0{,}202v^2.O$, hol v a méterekben kifejezett sebesség, O a megnedvesített hajófelület négyzetméterekben. Ez a képlet csak jól épített hajókra érvényes.

III. *Léghajók* M.-ára nézve még hiányoznak pontos adatok. Wellner a következő képlettel fejezi ki az ellenállást: $W = \frac{\pi}{4} d^2.\zeta.\xi.v^2$, hol d a legnagyobb ballon-átmérőt jelenti méterekben, ζ a levegő ellenében merőlegesen mozgatott lap ellenállási együtthatója (Wellner szerint $\zeta = {}^1/_8$), ξ a ballon alakjától függő tényező, v a sebesség méterekben.

Mozgási energia, l. *Energia.*

Mozgási érzések, általában mindazon érzések összessége, amelyek a testrészek mozgásaival függnek össze, az összehúzódó izmok, a megfeszülő inak, izületi felszinek, szalagok idegvégződéseiből fakadnak, s amelyek lehetővé teszik, hogy a mozgásról, az illető testrész helyzetéről képzetünk van. Az egész test, illetőleg a fej mozgásairól, helyzetéről egyébiránt az ívjáratok is felvilágosítást nyujtanak. A szem mozgási érzéseinek, illetőleg izomérzéseinek a térbeli tájékozás terén nagy szerep jut. L. még *Belső érzések, Izomérzés.*

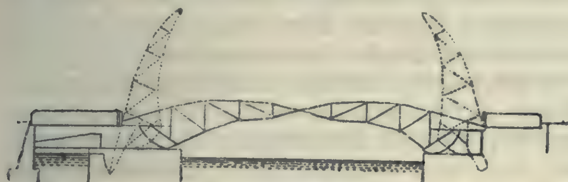
Mozgási neurózisok a mozgató idegek megbetegedése folytán támadt neurózisok, pl. írógörcs, tic.

Mozgási törvények. Igy nevezik a Newton felállította 3 tapasztalati alaptörvényt, melyek a dinamika alapját teszik. Az *első* tétel a *tehetetlenség* törvénye, mely azt mondja, hogy bármely test mindaddig megmarad nyugalmi v. mozgási állapotában, míg valami külső erő reá nem hat. A test mozgási vagy nyugalmi állapotában tehát külső ok nélkül változás elő nem állhat s éppen ezt a külső okot erőnek nevezzük. Oly test, melyre semmi erő nem hat, v. nyugalomban van, v. pedig állandó sebességgel egyenes vonalban mozog. A *második* alaptörvény a következő: A mozgás változása arányos az erővel s azon irányban történik, melyben az erő hat. A mozgás változása alatt a sebesség változását értjük irány és nagyság szerint. Az erő tehát arányos a gyorsulással, annak irányába esik, pl. a szabadon eső test gyorsulása arányos a földi nehézséggel s utóbbinak mértékéül szolgálhat. A tapasztalat azt mutatja, hogy kétszer olyan tömegű testnek kétszer akkora erő kölcsönöz ugyanakkora gyorsulást stb., úgy hogy a mozgó test tömegének és gyorsulásának szorzata arányos a reá ható erővel. Ha továbbá az erő egységéül azt az erőt választjuk, mely a tömegegységben a gyorsulás egységét létesíti, úgy az erő mértékét a tömeg és gyorsulás szorzata szolgáltatja. A *harmadik* alaptörvény értelmében minden hatást mindig éppen akkora és ellenkező visszahatás kisér. Az asztalon fekvő kő az asztalra bizonyos nyomó erőt gyakorol;

ugyanolyan, csakhogy ellenkező nyomó erőt gyakorol az asztal a kőre.

Mozgásmennyiség, l. *Eleven erő.*

Mozgatható felszerkezetű híd, melynek egész áthidaló szerkezetét, vagy annak egyes részét a rendes, közlekedésre alkalmas helyzetéből el lehet más helyzetbe mozdítani (l. *Csapóhíd, Emelhető híd, Forgóhíd).* A M.-nak jelenleg leggyakoribb fajtája a *billenő híd*, melynek áthidaló szerkezete vízszintes tengely körül elforgatható, s ily módon nagy hajók számára az út szabaddá

Billenő híd.

tehető. Újabb alakja a billenő hídnak az, amelynek alsó öve a hídfő fölött íves alakú (esetleg fogazott) és felnyitása akkép történhet, hogy ez az íves rész a hídfőn elhelyezett sínre v. fogas rúdra rágördíthető megfelelő mechanizmus segítségével (l. a *szövegábrát).* A M.-ak sorában megemlítendő még a *tolható híd*, melynek egész felszerkezete hosszanti tengelye irányában a partra kivontatható.

Mozgató idegek *(motorikus idegek)* azok, amelyek a mozgató középpontokat, dúcsejteket akár közvetlenül, akár közvetve az izmokkal kötik össze. L. *Idegrendszer.*

Mozgató szerkezet mindazon összetettebb gép, mellyel kézi, állati vagy más természeti motorikus erővel valamely tárgyat mozgatni tudunk. Ilyenek az emelőgépek, húzó-vonógépek, járóműveknek a mozgató és a mozgatott elemek között elhelyezkedő szerkezetei, melyeknek egyes alkatrészei rendszerint csuklós vagy rugalmas összeköttetésben állnak egymással.

Mozgóasztal, l. *Adagoló asztal.*

Mozgócsiga, l. *Csiga.*

Mozgó-év, l. *Egyiptom* (VI. köt. 225. old.).

Mozgófénykép, l. *Kinematográfia.*

Mozgógát (ném. *bewegliche Wehre*, franc. *barrages mobiles).* A folyók vizét különböző célokból, pl. vízierő nyerése v. nagyobb hajózási mélység előállítása végett gyakran magasabbra kell duzzasztani. (L. *Vízierő* és *Folyók csatornázása).* A duzzasztás előállítására szolgáló művek (duzzasztóművek) lehetnek szilárdak v. eltávolíthatók Ez utóbbiakat *M.-aknak* nevezik. A szilárd gát nemcsak a kisvizet, hanem az árvizet is felduzzasztja. A különben is magas árvíz még magasabbra duzzasztva, többnyire nagy károkat okozna. Ez a hátrány a M.-aknál elesik, mert azokat az árvízkor a meder fenekére lehet lefektetni, vagy a nagyvíz színe fölé lehet felemelni és így árvízkor semmiféle duzzasztást sem okoznak. A M., melyet a mult század közepetáján *Poirée, Boulé, Caméré* és más francia mérnökök találtak fel, illetőleg tökéletesítettek, egyike az újkor legnagyobb gazdasági jelentőségű vívmányainak. A M. feltalálása által vált csak lehetővé a *folyók csatornázása* (l. o.), vagyis bármilyen csekély vízmennyiségű folyónak duzzasztás útján a nagyhajózásra alkalmassá tétele.

A M. jellege az, hogy a folyó medrét egy zárószerkezettel (rendszerint vasszerkezettel) elzárjuk és ezzel a vizet bizonyos meghatározott magasságig duzzasztjuk fel, a fölösleges vizet pedig a gátnak szabályozható nyílásain bocsátjuk le. Vagyis a M.-hoz fűződő követelmények első sorban: *a)* árvízkor az egész gátat gyorsan és könnyen el lehessen távolítani a folyó medréből, *b)* a kisvíz és középvíz átbocsátására a gáton könnyen szabályozható, tetszésszerinti nagyságú nyílásokat birjunk előállítani. A M. főbb tipusai: *tűsgát, táblás gát, redőnyös gát, hídszerkezettel kapcsolatos gát, csőgát.* A *tűsgát* a meder fenekén betonba szilárdul beépített csapokban a fenékre leforgatható v. viszont onnét felállítható vasbakokból s a bakokat összetartó és a lefektetésnél eltávolítható vasrudakból és e rudakra támaszkodó, mintegy 10—12 cm. széles fagerendákból (ú. n. tűkből) áll. A tűk fokozatos berakása vagy kiszedése által a gát nyílását tetszés szerinti módon szabályozhatják. Az árvíz közeledtével az összes tűket kiszedik és a bakokat lánc segélyével a fenékre fektetik le. A *táblásgátnál* a vasbakok közti nyílásokat fa- v. vastáblákkal zárják el. A *redőnyös gátnál* e nyílások elzárása legördíthető faredőnyök (Caméré-féle rideauk) segélyével történik. A *hídszerkezettel kapcsolatos gátaknál* a hídról a betonfenékre vastartók nyúlnak le és a tartók közti nyílásokat táblák vagy redőnyök zárják el. Áradáskor a táblákat felhúzzák és a vastartókat a hídra erősített csuklók körül a híd alá felhajlítják. Vannak olyan rendszerek is (pl. a Liebich-féle), amelynél az egész hidat felemelik, mikor az árvíz közeledik. A *csőgátak* (és egyéb, ehhez hasonló rendszerek) a mederbe legördíthető és azt keresztben elzáró óriási vascsövekből (hengerekből) állanak. A M.-ak nagy átlagban rendszerint 2—4 m.-rel duzzasztják kisvíznél a folyó vízszínét. A hajózás érdekében épített M.-akat télen, a hajózás szünete alatt lefektetik, nehogy a jégvonulásnak útjában álljanak. Újabban azonban a vízierő-kihasználással kapcsolatos gátakat igyekeznek úgy szerkeszteni, hogy azok télen is a mederben maradhassanak. Hazánkban a legnevezetesebb M.-ak: a gyulai és bökényi tűsgátak (a Körösön), 5 db. táblás gát a csatornázott Begán, u. o. (Temesvár alatt) egy csőgát (1914. épült).

Mozgójárda (franc. *trottoir roulant),* zárt hurkot képező sínpályán kerekeken futó, két v. több, egymás mellett lépcsőzetesen elrendezett, láncszerüen egymásba illő tagokból alkotott, végtelen dobogóból áll, melyeket a sínek között nyugvó elektromótorok fogaskerék- v. frikciós áttétellel úgy mozgatnak, hogy míg az első dobogó óránkénti sebessége mintegy 4 km., a másodiké 8, a harmadiké 12 és így tovább. Ilymódon a M. üzeme folytonos lehet és sohasem kell megállítani, mert minden veszély nélkül lehet arra menetközben fokozatosan fellépni vagy azt ismét elhagyni. A M.-val bár rövidebb pályán, de igen nagy tömegeket lehet szállítani; eddig azonban csak kiállítások belső forgalmában használták (Chicago 1893., Berlin 1896., Páris 1900.). A M.-t csak kü-

lön pályatesten, tehát a föld alatt vagy viadukton lehet elhelyezni, különben az egyéb közlekedést gátolná.

Mozgókép, l. *Kinematográfia.*

Mozgókórház (franc. *ambulance).* Franciaországban, ahol a XVIII. sz. elején rendszeresítették először, a hadrakelt sereg övében levő mindazon intézményeket nevezik így, amelyek a sebesültek és betegek ápolására, gyógyítására és szállítására szolgálnak. Különben a sebesültszállító-kocsikat is így nevezik.

Mozgókötélzet, l. *Árbocozat.*

Mozgólépcső, dült helyzetben álló mozgó sík, mely az embereket járásuk közben viszi felfelé úgy, hogy ezáltal sokkal gyorsabban és kevesebb fáradsággal érik el a célba vett magassági helyet. Különösen nagy forgalmú árúházakban tesz kitünő szolgálatokat. Szerkezete kb. 1 m. széles és 15—18 m. egyszeri hosszuságú bőrhevederből áll, melyet a két végén megfelelően ágyazott hengereken kifeszítve elektromos mótorral lassú, kb. 0·5 m. mp. mozgással mozgatnak. Újabban ezeket a hevedereket lépcsőkkel ellátva is készítik úgy, hogy azokat nyugalmi állásban lépcső gyanánt is használhatjuk. Szállítóképessége sokkal nagyobb, mint a közönséges felvonóé.

Mozgó mellvéd (franc. *parapet mobil),* keréken tolható, fából készült, az ostromlók oltalmára szolgáló mellvéd; a XVII. sz. közepe óta már nem használják. Rendesen 3 hüvelyk vastagságú deszkából készítették. Magasságuk 6 láb volt.

Mozgóposta (ném. *Bahnpost,* franc. *Bureau ambulant,* ang. *Railway Post office),* megfelelően berendezett járóművekben működő közvetítő postahivatal, melynek feladata az állomásonkint átvett levelezést, hirlap- és egyéb postaanyagot *menetközben* szétosztani, feldolgozni és azon állomáson leadni, ahova szól vagy ahonnan leggyorsabban jut rendeltetési helyére. Ez a menetközi postaszolgálat, melyet a vasúti korszaknak köszönhetünk (első M. Belgiumban 1835., hazánkban 1862.), főleg két nagy előnnyel jár: 1. a levelezés továbbításának jelentékeny *gyorsításával,* mert megtakaríttatik a stabil postahivataloknál való feldolgozás ideje, és mert a M.-nál az indulás pillanatáig lehet feladni, és 2. a postaszolgálat lényeges *egyszerüsítésével,* mert nem kell a stabil postahivatalok közt annyi összeköttetést fentartani, mivel a M. az egész vidéknek közös közvetítője. A közlekedési utak természete szerint jelenleg megkülönböztetünk vasúti, hajó- és közúti M.-kat. Az elsők a legjelentékenyebbek és mondhatni ütőerei az egész világ postaforgalmának. Angliában és Amerikában egyes gyorsvonatok M.-kocsijai el vannak látva oly emeltyüszerkezettel (catcher), amellyel még olyan állomásokon is képesek a postazsákot leadni és átvenni, ahol a vonat meg sem áll. Nálunk a vasúti M.-szolgálat nagyon jelentékeny. Naponta 657 vonaton közlekedik mozgó- (kalauz-) posta; ezek 19,379 km.-nyi vonalon évenkint több mint 34 millió üzleti km. utat tesznek. A hajómozgópostaszolgálat kevésbbé jelentékeny; nálunk csak egy van: Fiume és Cattaro között. A közúti M.-szolgálat sincs még kellően kifejlődve és ez idő szerint csakis a tábori postaszolgálatban és egyes nagy városok helyi postaszolgálatában tudott némi érvényre jutni.

Mozgósaru. Dörzsölés, ill. surlódás létesítése céljából forgókerekekhez szorított megfelelő alakú fa vagy vastárgy, melyet különösen vasúti vonatok, emelőgépek, kalapácsok stb. fékezésére használnak. L. *Saru.*

Mozgó sérv, l. *Sérv.*

Mozgósítás *(mobilisatio),* a haderőnek hadra indítása. A M. célja, hogy a haderő az ellenséges haderő elleni támadásra vagy védelemre a sztratégia, illetőleg taktika követelményei szerint felvonuljon. A M. lehet *általános,* midőn a véderő összes elemeire, egész összességére vonatkozik, és részleges, midőn annak meghatározott részére szorítkozik. A *részleges* M. esetében is a mozgósított csapatok, intézetek létszáma hadi létszámra emeltetik, úgy, hogy az illető csapat, intézet kötelékéhez tartozó, de békében a tettleges szolgálatot nem teljesítő, szabadságolt, tartalékba helyezett elemek behivatnak.

Mozgó terhelés, a tartó-szerkezetekre ható terhelésnek az a fajtája, mely nincs állandóan ugyanazon helyen (l. *Nyugvó terhelés),* hanem helyét változtathatja, mint pl. az embertömeg, v. hidakon a teherkocsi, gyárépületben pedig a daru.

Mozgó ünnepek azok, melyek nem esnek az évnek mindig ugyanegy keltű napjára. A keresztény naptárban ezek a következők: vízkereszt (epifania, jan. 6.) utáni vasárnapok, a septuagesima és reá következő vasárnapok husvétig; hamvazószerda (husvét előtti 46. nap); a nagyhét három utolsó napja, husvét (a vasárnap márc. 22. és ápr. 25. között); áldozócsütörtök (husvét utáni 40. nap); pünkösd (50. nap); Szentháromság vasárnapja (57. nap) és advent első vasárnapja (a dec. 4-ikét megelőző vasárnap). A kat. egyházban ezeken kívül még a következő fontosabb M. vannak: Jézus nevenapja (újév és vízkereszt között lévő vasárnap), Úr napja (Szentháromság után való csütörtök). Továbbá az örmény kat. egyházban Világosító Szt. Gergely ünnepe, mely pünkösd utáni 4-ik szombatra esik.

Mozi, népies neve az olyan szinháznak, amelyben vetített mozgófényképes (l. *Kinematográfia)* előadásokat tartanak.

Mozinoikok, Xenophon említette nép a Fekete-tenger déli partján, Kerasus vidékén.

Mozir *(Mosyr),* az ugyanily nevű járás székhelye Minszk orosz kormányzóságban, (1910) 10,000 lak., bőrcserzéssel, gabona-, fa- és szurokkereskedéssel.

Mozivatunya, vízesés a Zambezin.

Mozlem, helytelen kifejtés ehelyett: *muszlim* (l. o.).

Mozsaiszk *(Mojaiszk),* járási székhely Moszkva orosz kormányzóságban, vasút mellett, kb. 5000 lak., élénk gabona- és fakereskedéssel. M. járásban fekszik a borodinói csatatér.

Mozsár, 1. rövid, 3—3$^1/_2$ kaliber hosszú löveg, amelyből 30—75° emelkedési szöggel vetik a lövedéket valamely födözet mögött levő célra, v. hogy nehéz lövedékekkel valamely helyiség boltozatát beüssék. Az osztrák-magyar vártüzérségnél a következő M.-ak vannak rendszeresítve: 15 cm. barázdás acélbronz védelmi- és 21 cm. baráz-

dás vas hátultöltő, 24 és 30 cm. bomba-M. Ezenkívül a partok védelmére 25 cm. hátultöltő M.-ak. L. még *Löveg, Kézi mozsár, Kőmozsár, Ostromlövegek.*

2. *M.*, oly erős falú edény, melyben a *mozsártörő* segitségével kemény anyagoknak nagy darabjait széttörjük, szétmorzsoljuk. Vannak nagyobb vasmozsarak, melyek úgy vannak készitve, hogy egy arra szolgáló szerkezet automatikusan felemeli a nehéz törőt, melyet a munkásnak le kell húznia. A kisebb M.-ak sárgarézből, porcelánból és szerpentinből készülnek. Utóbbiakat csak gyógyszertárakban alkalmazzák, kémiai célokra az achát-M.-ak a legcélszerűbbek. A M.-at most már őrlőgépekkel igyekeznek a háztartásban helyettesiteni, már azon okból is, mert a sárgaréz nagyon megdrágult, de e gépek nem helyettesítik teljesen a M.-at.

Mozsárvirág (növ.), l. *Melittis.*

Mozsgó, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1910) 1309 magyar lak.; vasútállomás táviróval: Mozsgó-Szulimán, postahivatal.

Mozsor (azelőtt: *Mosorin)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. titeli j.-ban, (1910) 3606 szerb, magyar és német lak.; posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Moztan, a *dinamika* (l. o.) elavult rossz neve.

Mozzanat, l. *Momentum.*

Mozzanatos igék azok, melyek a cselekvésnek csak egy mozzanatát, és pedig a hirtelen befejezés mozzanatát jelölik, ellentétben a gyakorító és a kezdő igékkel. A M. legközönségesebb képzője *-an, -en,* zuhan, pattan, zörren (a megfelelő gyakorítók *zuhog, pattog, zörög)*, néha *t* képzővel megtoldva, pl. *toppant, horkant.*

Möbius, 1. *August Ferdinand,* német matematikus és csillagász, szül. Schulpfortában 1790 november 17., megh. Lipcsében 1868 szept. 26-án. Az újabb geometria egyik megalapítója. Der barycentrische Calcul c. műve (1827) egészen új szempontokat vezetett be a geometriába. Ő adta az első impulzust a trimetrikus koordináták használatára, ő vezette be a kettős viszony fogalmát és ő fejtette ki a geometriai rokonságoknak Euler által megemlített elméletét. Jelentékenyebb művei: Lehrbuch der Statik (1837); Mechanik des Himmels (1843); Die Hauptsätze der Astronomie (1874 és a Sammlung Göschen-ben 1905). Összegyüjtött művei megjelentek négy kötetben (1885—87).

2. *M.*, *Karl August,* német zoológus, szül. Eulenburgban 1825 febr. 7., megh. Berlinben 1908 ápr. 26. 1868-ban Kielben az állattan tanára lett, 1887. a berlini természetrajzi muzeum igazgatójává nevezték ki. Nagyobb művei: Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen (Berlin 1888); Die Nester der geselligen Wespen (Hamburg 1856); Die echten Perlen (u. o. 1857); Neue Seesterne des Hamburger und Kieler Museums (u. o. 1859); Bau, Mechanismus und Entwickelung der Nesselkapseln (u. o. 1866); Die Fauna der Kieler Bucht (Leipzig 1865—73, 2 köt.); Die Auster und die Austernwirtschaft (Berlin 1877); Der Bau des Eozoon canadense (Kassel 1878); Die Fische der Ostsee (Berlin 1883); Die Bildung, Geltung und Bezeichnung der Artbegriffe (Jena 1886); Das Flaschentierchen Folliculina ampulla (Hamburg 1887); Über die Grundlagen der ästhetischen Beurteilung der Säugetiere (Berlin 1900); Die Tierwelt Ostafrikas und der Nachbargebiete (Deutsch-Ostafrika, 3. és 4. köt., u. o. 1895—98).

3. *M.*, *Paul*, német orvos, szül. Lipcsében 1853 jan. 24., megh. u. o. 1907 jan. 8. Igen sok dolgozatot közölt, melyek a neurológiába és frenológiába vágnak, e mellett a nagy emberek patológiás vonásait tárgyalják. Nevezetesebb munkái: Allgemeine Diagnostik der Nervenkrankheiten (1894); Neurologische Beiträge (5 füzet, 1894—98); Die Basedowsche Krankheit és Der umschriebene Gesichtsschwund a Nothnagel-féle nagy belgyógyászatban; Über das Pathologische bei Goethe (1898); Über Schopenhauer (1899); Über die Anlage zur Mathematik (1900); Beiträge zur Lehre von den Geschlechtsunterschieden (1903—04, 12 füzet). Válogatott munkái 8 kötetben jelentek meg (1903—07). Magyarul megjelent: Az idegesség és idegbetegségek gyógyítása (ford. dr. *Baján* Miksa, Budapest 1894).

4. *M.*, *Theodor*, az északi nyelvek német kutatója, szül. Lipcsében 1821 jún. 22., megh. u. o. 1890 ápr 25. Lipcsei egyetemi tanár volt 1852—65-ig, ettől kezdve 1888-ig a germán filológia tanára Kielben. Különösen a skandináv nyelvek és irodalmak kutatásában vált ki. Fő művei: Analecta Norroena (1859); Saemundar Edda-kiad. (1860); Altnordisches Glossar (1866); Über die altnordische Sprache (1872); Kormaks-Saga (1886). V. ö. *Maurer* u. *Gering*, Th. M. (Zeitschr. für deutsche Philologie, 1891).

Möckern, előbb önálló porosz, illetve szász község, jelenleg az előbbi *Magdeburg*, az utóbbi *Lipcse* egyik része.

Mőcsény, kisk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1910) 711 német és magyar lak., vasúti megállóhely, postaügynökség, u. t. Mórágy.

Mödling, város a hasonlónevű alsóausztriai kerületi kapitányságban, a *brühli* völgy kijáratánál, (1910) 18,067 lak., katonai akadémiával, vasművekkel, cipő-, lakk-, firniszgyártással, vasúti felszerelések készítésével, bortermeléssel, ásványvízforrással; közelében *Priessnitztal* nevű hidegvízgyógyintézettel.

Möen (ejtsd: mőn), Seeland dán kerülethez tartozó sziget a Balti-tengerben, 216 km² területtel, (1911) 14,127 lak. Bornholm után a legmagasabb dán sziget. Földje termékeny. Sok helyen szép erdők takarják, ezért nyaralóul is számosan fölkeresik.

Möhler, *Johann Adam*, német kat. teológus, szül. Ingersheimban (Württemberg) 1796 máj. 6., megh. Würzburgban 1838 ápr. 12. 1835-ben müncheni egyetemi tanárnak, 1838-ban a würzburgi káptalannál dékánnak nevezték ki. Fő műve: Symbolik oder Darstellung der dogmatischen Gegensätze der Katholiken u. Protestanten nach ihren öffentlichen Bekenntnisschriften (Mainz 1832, 9. kiad. u. o. 1884). Döllinger kiadta hátrahagyott iratait (2 köt., 1839—40); Reithmayer Patrologia-ját (1839); Gams pedig Egyháztörténelmét (3 köt., 1867).

Möhr., természetrajzi nevek után *Möhring* Paul Heinrich (1720—92) német botanikus és ornitológus nevének rövidítése.

Möhra, falu Szász-Meiningen hercegség meiningeni kerületében, (1910) 559 lak.; Luther családjának szülőhelye, kinek atyja ott bányász volt. Luthernek 1861. emléket állítottak.

Möhring, *Bruno*, német építész, szül. 1863 dec. 11. Königsbergben. 1907 óta Berlinben tanár. Irodalmi művei: Architektonische Charakterbilder (Stuttgart 1900); Stein und Eisen (folyóirat, Berlin 1903). A Berliner Architekturwelt társszerkesztője.

Mölk, község, l. *Melk*.

Möll, a Dráva baloldali mellékfolyója. A Pasterze-gleccserből ered Heiligenblut mellett, 65 km. hosszú, Sachsenburgnál torkollik. Völgye, az ú. n. *Mölltal*, természeti szépségekben gazdag, igen szép a 80 m. magas Zlapp- és a 130 m. magas Jungfern-vízesése. Völgye mívelt és termékeny, sűrű lakosságú.

Möll., tud. állatneveknél *Möller* Hans Peter Christian (szül. 1810., megh. 1845.) nevének rövidítése. Puhatestüekkel foglalkozott.

Möller, 1. *István*, építész, műegyetemi tanár, szül. Móron (Fejér vm.) 1860 ápr. 9. Építészeti tanulmányait a karlsruhei és bécsi műegyetemeken végezte. Számos főúri kastélyt, illetőleg várkastélyt épített és több hazai műemléket restaurált s ezekről tanulmányokat is tett közzé. A budapesti József-műegyetem középkori építészeti tanszékére meghivatván, 1915 elején nyilvános rendes tanárrá nevezték ki.

2. *M. József*, farmakológus, született Pápán (Veszprém vm.) 1848 márc. 21. Természettudományi tanulmányait Bécsben végezte, ahol 1874. Vogel tanársegéde lett. 1883-ban a bécsi egyetemen magántanári képesítést nyert, 1886. az innsbrucki egyetemen a farmakológia rendes tanára lett, 1893. Grácba, 1908. pedig Bécsbe nevezték ki ugyanezen tanszékre. M. sokat foglalkozott a növényanatómiával s a tápanyagok mikroszkópiájával. Nevezetesebb dolgozatai: Mikroskopie der Nahrungs- und Genussmittel aus dem Pflanzenreich (2. kiad., Berlin 1905); Lehrbuch der Pharmakognosie (2. kiad., 1906); Lehrbuch der Arzneimittellehre (1893). Geisslerrel együtt kiadja a Realenzyklopädie der gesamten Pharmazie c. munkát.

Möller, 1. *Alfred*, német botanikus, szül. 1860 aug. 12. Berlinben. 1889-ben az eberswaldei erdészeti kisérleti állomás tanára, 1906. ugyanott az erdészeti akadémia és kisérleti állomás igazgatója lett. Főképen a gombákat és zuzmókat tanulmányozta; a házigomba (Merulius) tanulmányozására külön laboratóriumot állított fel. Nevezetesebb munkái: Die Pilzgärten einiger südamerikanischer Ameisen (Jena 1893); Brasilische Pilzblumen (u. o. 1895); Protobasidiomyceten (1895); Phycomyceten und Ascomyceten (1901).

2. *M.*, *Heinrich*, német szobrász, szül. Altonában 1835 aug. 26. Eleinte a müncheni akadémián tanult, azután Drezdában Schillingnek lett tanítványa. Művei többnyire lírai és mitológiai tárgyuak: A zenélő faun; Női faun szatirfiuval; Pan föltalálja a tilinkót; Alvó fiú kutyával; A szamáron ülő Ezópus stb. Ezeken kívül készített még néhány emlékszobrot is.

3. *M.*, *Peter Ludvig*, dán esztetikus és költő, szül. Aalborgban 1814 ápr. 18., megh. Rouenban (Franciaország) 1865 dec. 6. Először kritikai művekkel lépett fel. Det nyere Lystspil i Frankrig og Danmark (1858) az újabb francia és dán vígjátékot, Kritiske Skizzer (1847) c. gyüjteménye az egykorú dán irodalom fontosabb jelenségeit tárgyalja. Saját költeményei és fordításai Billeder og Sange (Képek és dalok, 1847) és Lövfald (Levélhullás, 1855) c. jelentek meg.

4. *M.*, *Poul Martin*, dán író, szül. 1794 márc. 21. Uldumban (Veile), megh. 1838 márc. 13. Kopenhágában. Teológiát végzett és mint hajólelkész Kínát megjárván, a hajó fedélzetén írta Glaede over Danmark c. kiadott, hazáját dicsőítő költeményeit. 1830-ban a filozófia tanára lett a kopenhágai egyetemen. Vidám hangulatú lírai költeményein kívül novellákat is írt, melyek közül különösen népszerű lett az En dansk students eventyr (Egy dán diák kalandjai).

Möller-Barlow-féle betegség. Az első életévnek a skorbuthoz hasonló betegsége. Tünetei: rendkívül nagyfokú sápadtság (viaszsárga bőrszín), vérzés a foghúsból, a bordáknak és a csöves csontok végeinek duzzadása, igen erős végtagfájdalmak. A bántalom lényege a csontvelő megbetegedése. A csontképző (osteoblast) sejtek nem fejlődhetnek ki, a csont rendkívül vékony lesz és könnyen törik. A legkisebb behatás, sokszor egyszerű izomösszehúzódás, vagyis valamely mozgás eltöri a csontot. A nagyfokú sápadtság oka részben a foghúsvérzésekben, részben a csonthártya alatti vérzésekben keresendő. A M.-et csakis mesterségesen táplált csecsemők kapják meg, még pedig főleg olyanok, akiknek a tehéntejet igen hosszan forralják. De szerepet játszik ezenkívül a bántalom fejlődésében a hajlam is. A hajlam mellett szól az a körülmény is, hogy egyes országokban, mint pl. Magyarországon, a M. ismeretlen, ellenben Németországban gyakori. A M.-et legkönnyebben úgy előzhetjük meg, ha a szoptatást propagáljuk. A M. gyógyítása diétás. A beteg csecsemőnek nyers tejet adunk, ezenkívül 2—4 teáskanál frissen préselt húslevet és ugyanannyi gyümölcsnedvet (citrom, narancs, alma, stb.); újabban jó eredményt értek el friss sárgarépa alkoholos kivonatával is.

Möllhausen, *Balduin*, német földrajzi kutató és író, szül. Bonnban 1825 jan. 27., megh. Berlinben 1905 máj. 28. Északamerika ismeretlen területeinek, a Mississippi vidékének és a vad nyugatnak felkutatása a legnagyobb érdeme. Útirajzai és útiemlékeiből merített elbeszélései érdekesek. A nevezetesebbjei: Der Halbindianer (1861); Der Flüchtling (1862); Palmblätter und Schneeflocken (1863); Das Mormonenmädchen (1864); Der Piratenlieutenant (1870); Die Kinder des Sträflings (1876); Das Haus Montague (1891); Der Talisman (1894); Der alte Korpsbursche (1898); Das Fegefeuer in Frappes Wigwam (1900).

Mölln, város Schleswig porosz kerületben, (1910) 4595 lak., ásványvízforrással. 1225-ben IV. Adolf holsteini gróf megverte itt a dánokat és Albrecht orlamündei gróf, dán kormányzó fogságba esett. A franciák ellen 1813. vívott harcok emlékét a város közelében két emlékmű hirdeti.

Mölltal, hegyi völgy Spittal karintiai kerületi kapitányságban. L. *Möll*.

Mömpelgard, város, l. *Montbéliard.*

Mönch, a Finsteraarhorn-csoport két hegycsúcsa a Berni Alpokban. A *Fehér M.* Bern és Wallis határán a Jungfrau és Eiger közt 4105 m.-nyire, a *Fekete M.* tőle Ny.-ra Lauterbrunnen és Trümletental közt 2654 m.-nyire emelkedik. Az elsőt először Porges bécsi turista mászta meg 1857. A M. a Jungfrau-vasút egyik állomása.

Mönch *(Mnch.)*, növénynevek után *Mönch* Konrad (1744—1805) marburgi botanikus tanár nevének rövidítése, aki főképen a hesseni flórával foglalkozott.

Möng-ce *(Mengc, Meng-ce)*, Jün-nan kinai tartomány Lin-ngan-fu kerületének székvárosa, a francia konzul székhelye, 1350 m. magas fensíkon, (1900) mintegy 12,000 lak., 50 km.-nyire a bőven termő ónbányáktól. Az 1889-iki franciakinai békekötés szerint M. az idegen kereskedelemnek is nyitva áll. Tong-King felé a Ho-ti-kiangon (a Szong-ka mellékfolyója) és Kanton felé irányul a forgalma, legnagyobbrészt dzsunkákon. Fő beviteli cikkei: indiai pamutfonal és dohány, kiviteli cikke az ón.

Mönkgut v. *Mönchgut,* l. *Rügen.*

Mörchingen, német falu az elszász-lotharingiai Forbach kerületben, (1910) 6966 lak., téglagyártással. 1915 szept. havában francia repülők bombázták.

Mörike, *Eduard Friedrich*, német költő, szül. Ludwigsburgban 1804 szept. 8., megh. Stuttgartban 1875 jún. 4. Tübingenben teológiát végzett, majd segédlelkész volt Württemberg sok helyén; eközben írta 1831. Maler Nolten c. híres művészregényét (Stuttgart 1832). 1834 májusában Cleversulzbachban lelkész lett. 1843-ban betegsége miatt nyugalomba vonult. Ettől kezdve utazgatott s gyógyíttatta magát, majd 1851. Stuttgartban a német irodalom tanára lett. 1866-ban a tanári pályától is visszavonult. M. a német lírikusok egyik legnagyobbika. Költészete a népies irány diadalát jelenti s művészi formájával válik ki. Novellái közül legbecsesebb a Mozart auf der Reise nach Prag (Stuttgart 1856; magyarul: Mozart prágai utazása, Budapest 1895). Műveinek kiadásai: Gesammelte Werke (4 köt., Stuttgart 1878, 1912); Sämmtl. Werke, krit. hrsg. v. Harry Maync (3 köt., Leipzig 1909); Gedichte (Stuttgart, 1838, 22. kiad. Leipzig 1905); Ausgewählte Briefe (2 köt., Berlin 1903—1904). V. ö. H. *Maync*, E. M. (Stuttgart 1902); H. *Ilgenstein*, Goethe und M. (Berlin 1903); K. *Fischer*, M.-s Schaffen und Schöpfungen (u. o. 1903); G. *Berger*, E. M. und sein Verhältnis zur schwäbischen Romantik (Kempen in Posen 1910); *Szentirmay* Gizella, M. Maler Nolten c. regénye (Budapest 1913).

Mörikofer, *Johann Kaspar*, svájci német irodalomtörténetíró, szül. Frauenfeldben 1799 okt. 11., megh. Zürichben 1877 okt. 17. Tanító és lelkész volt, utoljára Zürichben. Főművei: Die schweizerische Mundart im Verhältnis zur hochdeutschen Schriftsprache (1838); Klopstock in Zürich (1851); Die schweizerische Literatur des XVIII. Jahrhunderts (1861); Ulrich Zwingli, nach den urkundlichen Quellen (1867—69); J. J. Breitinger und Zürich (1874).

Mörisz, tó, l. *Moeris.*

Mörka, város Német-Keletafrikában, l. *Marka.*

Mörs *(Meurs)*, az ugyanily nevű járás székhelye Düsseldorf porosz kerületben, (1910) 23,251 lak., selyemszövéssel, gép-, szivar- és posztógyártással. Hajdan *Mörs* fejedelemség fővárosa volt.

Mörul (hajdan és újabban ismét *Almafa),* kisk. Krassó-Szörény vm. karánsebesi j.-ban, (1910) 2043 oláh és magyar lak., fűrészmalommal, a hegyekbe vezető iparvasúttal. A M. név 1699. lép fel először. 1849-ben Kmetty az oláhok kezébe kerülvén, azok őt itt disznóólba zárták s azt fel akarták gyujtani, Bem azonban aug. 20. kiszabadította. M. magyar nevét a környékén termő sok almától vette.

Mösele, 3486 m. magas hegycsúcs a Zillertali Alpokban.

Möser, 1. *Albert*, német költő, szül. Göttingenben 1835 máj. 7., megh. 1900 febr. 27. Drezdában, ahol középiskolai tanár volt. Költeményei: Gedichte (Leipzig 1865); Nacht und Sterne (Halle (1872); Schauen und Schaffen (Stuttgart 1881); Singen und Sagen (Hamburg 1889); Aus der Mansarde (Bremen 1893) stb.

2. *M.*, *Justus*, német publicista és történetíró, szül. Osnabrückben 1720 dec. 14., megh. u. o. 1794 jan. 8. Szülővárosában előbb államügyész, majd titkos referendárius volt. Kiváló publicista és történetíró. Főbb művei: Patriotische Phantasien (új kiadás, Leipzig 1871, 2 köt.); Osnabrückische Geschichte (3. kiad., Berlin 1819—1824, 3 köt.); összes munkái tíz kötetben jelentek meg (Berlin 1842—43). V. ö. *Rupprecht*, J. Mösers soziale und volkswirtschaftliche Anschauungen (Stuttgart 1892).

Mösia, ókori tartomány, l. *Moesia.*

Mösskirch, város, l. *Messkirch.*

Mözs, nagyk. Tolna vm. központi j.-ban, (1910) 2331 német, tót és magyar lak., postahivatal, vasútállomás táviróval: Tolna-Mözs.

M. P., Angliában a *member of parliament* (a parlament tagja) rövidítése.

Mp., az olasz *mezzopiano* (kevésbbé gyengén) szó rövidítése a zenében.

m. p. v. *m. pr.*, a lat. *mensis praeteriti* (mult hóban) rövidítése.

Mpongve *(mpangve)*, afrikai bantu négertörzs Francia-Kongóban. Nyelvtanukat megírta *Le Berre* (Paris 1873).

m. pp. vagy *m. pr.*, a lat. *manu propria* (sajátkezű, saját kezével irott) rövidítése.

Mpvapva *(Mpapua)*, közigazgatási kerület és város Német-Kelet-Afrikában.

Mr., az angol *mister* és a francia *monsieur* (úr) szók rövidítése.

Mračaj, adók. Zágráb vm. kostajnicai j.-ban, (1910) 341 horvát és szerb lak., u. p. és u. t. Majur.

Mračin, adók. Zágráb vm. károlyvárosi (karlovaci) j.-ban, (1910) 374 horvát lak.; u. p. Netretić, u. t. Károlyváros (Karlovac).

Mraclin, adók. Zágráb vm. nagygoriczai (velikagoricai) j.-ban, (1910) 1147 horvát lak.; vasúti megállóhely, u. p. Novo Čiče, u. t. Nagygoricza (Velika Gorica).

Mramorák, község, l. *Homokos.*

M. R. A. S., Angliában a *member of the Royal Asiatic Society* (a kir. ázsiai társaság tagja) rövidítése.

Mrazec, *Ludovic,* román geológus, szül. a romániai Crajován 1867. A bukaresti egyetemen az ásvány-kőzettan tanára és a román állami geológiai intézet igazgatója. Számos becses munkát írt a romániai petroleumvidék geológiai viszonyairól. Legismertebb műve: Distribuirea geologicea a zonelor petrolifere in Romania (Bukarest 1903).

Mrázócz, község, l. *Dér.*

Mrežnica, adók. Modrus-Fiume vm. vojnići j.-ban, (1910) 215 szerb lak.; u. p. Perjasica, u. t. Generalski Stol.

Mrežnički Novaki, adók. Modrus-Fiume vm. vojnići j.-ban, (1910) 1066 horvát lak.; u. p. Barilović, u. t. Károlyváros (Karlovac).

Mrežničko Mrzlopolje, adók. Zágráb vm. károlyvárosi (karlovaci) j.-ban, (1910) 768 horvát lak.; u. p. és u. t. Duga Resa.

M. R. G. S., Angliában a *member of the Royal Geographical Society* (a kir. földrajzi társaság tagja) rövidítése.

Mriccshakatika *(mrid* a. m. agyag, cserép és *sakatika* a. m. kis kocsi, tehát agyagkocsicska), Sudraka királynak tulajdonított ind drámának a címe, melyet sok európai nyelvre átültettek. Ezt tartják a legjobb és legrégibb indiai szinműnek. V. ö. *Sylvain Lévi,* Le Théâtre indien (Paris 1890).

Mrima, Kelet-Afrika partvidéke, amely Mombassától a Rufidzsi torkolatáig nyúlik.

Mrkopalj, pol. és adók. Modrus-Fiume vm. delnicei j.-ban, (1910) 2072 horvát lak., posta- és távirőhivatallal. Mária Terézia idejében kiváló hírű merino-juhtenyésztéssel birt, mely később Holicsra tétetett át.

Mrs., az angol *mistress* (úrnő) rövidítése.

Mrzla Vodica, adók. Modrus-Fiume vm. delnicei j.-ban, (1910) 483 horvát lak.; u. p. és u. t. Lokve.

Mrzljaki, adók. Zágráb vm. károlyvárosi (karlovaci) j.-ban, (1910) 384 horvát lak.; u. p. Ribnik u. t. Károlyváros (Karlovac).

Mrzović, adók. Verőcze vm. diakovári (djakovói) j.-ban, (1910) 886 horvát és német lak.; u. p. Vrbica, u. t. Stari Mikanovci.

Ms., a latin *manuscriptum* (kézirat) rövidítése.

m. s. (a. m. *mano sinistra,* balkéz), l. *M.*

M. s. c., a lat. *mandatum sine clausula* (korlátlan meghatalmazás) rövidítése.

Mscislaw a. m. Miciszláv (l. o.).

Mscsonov (lengyel. *Mszczonow),* város Varsó oroszlengyel kormányzóságban, a varsó—bécsi vasút mellett, kb. 6000 lak.

Mseperere (növ.), l. *Allophylus.*

Msgr., az olasz *monsignore* és a francia *monseigneur* (l. o.) rövidítése.

Msh., természetrajzi nevek után *Marsham* Thomas (megh. 1819.) angol entomológus nevének rövidítése.

M. sin., az olasz *mano sinistra* (bal kézzel) rövidítése.

m. sz., a *«mint szövetkezet»* kifejezés rövidítése a cégnevekben. Tekintettel arra, hogy a kereskedelmi törvény előírja azt, miszerint minden társas cég köteles cégében a társasági formát feltüntető kifejezést felvenni, a szövetkezetek ezt legtöbbször a *m. sz.* rövidítéssel teszik.

Mszczonow, város, l. *Mscsonov.*

Mszidi országa, másként *Msziri országa,* l. *Katanga,* 2.

Mszta, 441 km. hosszú folyó Tver és Novgorod orosz kormányzóságokban. A *Msztino* (12·3 km²) nevű tóból folyik ki és az Ilmen-tó É.-i végébe torkollik. Egész hosszában hajózható.

Msztiszlavl, az ugyanily nevű járás székhelye Mohilev orosz kormányzóságban, (1910) 10,100 lak., gabonakereskedéssel, szeszégetőkkel. M. egykoron egy kis orosz fejedelemségnek volt fővárosa.

mt., a métertonna (l. o.) rövidítése.

M. Tr., latin állatnevek után *Müller* Johannes (l. *Müller,* 22.) és *Troschel* Hermann Franz (l. o.) neveinek rövidítése, akik együtt a halakról (Horae ichthyologicae, Berlin 1845—49) és a tengeri csillagokról (System der Asteriden, Braunschweig 1842) munkát írtak.

Muager. A boszporuszmelléki hunnok királya 530 felé, kit testvére Gorda helyébe tettek a hunnok. Gorda ugyanis I. Justinianus trónralépte után a rómaiakkal barátkozott s Konstantinápolyban a kereszténységre tért, midőn pedig hazatért, összetörte a pogány szobrokat s a nemesfémből készülteket egybeolvasztotta. Ez annyira felbőszítette a hunnokat, hogy megölték. Vannak, akik M. (Muagyer) nevétől származtatják nemzeti nevünket, a magyart, őt tartván a Magyar törzs alapítójának. Egy más felfogás szerint a magyar (mogyeri) név sokkal ősibb eredetű s megfordítva, M. neve származott a nemzetnévből (hasonló eredetű személynév pl. nálunk a Tatár, a besenyőknél Kozár stb.).

Mu'allakát (arab), l. *Mo'allakát.*

Muang-Szai, fejedelemség, l. *Kedah.*

Muanza *(Moanza, Mvanza),* az ugyanily nevű kerület (72,000 km², kb. 500,000 lak.) székhelye és katonai állomás Német-Keletafrikában, 3000 lakossal, posta- és távirőállomással.

Muata Jamvo országa *(Mutiamvo* v. *Matiamvo országa),* a Belga-Kongo hatalmi körébe tartozó néger ország Afrika Ny.-i részében, kb. 500,000 km² területtel és 2 millió lakossal.

Mu'ávija *(Moávija),* khalifa az arab Omajja családból; Othmán khalifa alatt Szíria helytartója, majd 657-ben, Ali legyőzése után, az omajjád dinasztiából való első uralkodó. A khalifa székhelyét Medinából Damaszkusba tette át. Megh. 679-ben.

Mu'âzún, l. *Má'âzan.*

Much, porosz falu, a kölni közig. kerületben, (1910) 5994 lak., ólombányászat, papirgyártás.

Much, *Matthäus,* osztrák archeológus, szül. Göpfritzben 1832 okt. 18., megh. Bécsben 1909 dec. 17. Számos dolgozatot írt a prehisztorikus időkről. Munkái közül említendők: Die Zeit d. Mammuts (1881); Älteste Besiedelung der Länder des österreichischen Kaiserstaates (1884); Die Kupferzeit in Europa (1886, 2. kiad. 1891); Prähistorischer Atlas der Monarchie (1889); Prähistorische Wandtafel (1893).

Much ado about nothing (ang., ejtsd: möcs edú ebaut nothing), Shakespeare egyik vígjátékának címe. Magyarra Arany László fordította *Sok hűhó semmiért* címmel.

Muchaviec, folyó, l. *Muhavec.*

Mucianus, *Gaius Licinius Crassus,* a Muciusok családjából, ki örökbefogadás útján lett a Licinius-család tagja, 67. konzul, azután 3 évig (70—72) Szíria helytartója volt; Vitelliusszal szemben Vespasianus ügyét szolgálta s Vitellius halála után M. kezelte Rómában a kormányt, míg Vespasianus oda meg nem érkezett. Azután kerülte a politikai életet és tudományos munkálkodással foglalkozott, okleveleket gyüjtött, szintúgy a régi szónokok beszédeit.

Mucilago (lat.) a. m. nyálka.

Mucinanyagok, összetett fehérjék, szénhidrátfehérjék, amelyekből hasadáskor egyéb anyagok mellett glikozaminszerű, redukáló sajátságú anyag keletkezik. Igazi mucinokra és mukoidokra oszlanak; előfordulnak a nyálban, köldökzsinórban, csigák nyálában, békák, halak stb. peteburkában, bizonyos cisztákban, az üvegtestben, tojásfehérjében, aszcites folyadékban, stb. Tiszta állapotban előállítva savanyú kémhatásuak, csak lúgos kémhatású vízben oldódnak, oldataik forraláskor nem olvadnak meg, de sav hatására a mucin belőlük kicsapódik; nehezen emészthetők.

Mucius, római plebejus család, melynek hírét *Gaius M.* mondája alapította meg, ki Kr. e. 507., amikor Porsena etruszk király Rómát ostromolta, hazájának megmentése végett az ellenséges táborba hatolt és merényletet akart elkövetni, de a király helyett tévedésből irnokát ölte meg. Porsena fenyegetésére jobb kezét tűzbe tette és arcrándulás nélkül süttette, mígnem a király e rettenthetetlen bátorságáért szabadon bocsátotta, M. szavaitól pedig, hogy 300 római ifjú esküdött össze élete ellen, megijedve, Róma alól elvonult. M.-t ezóta nevezték jobb karja elvesztése miatt *Scaevolá*-nak (balognak). A történeti korban e családnak 3 tagja vált ki: 1. *Publius M. Scaevola,* a Kr. e. 133. év konzula, Tiberius Gracchus barátja, de ennek halála után politikai irányt változtatott. Híres jogtudós volt s pontifex maximus is lett. — 2. *Quintus M. Scaevola,* az előbbinek unokatestvére, papi hivatala miatt az *augur* jelzőt kapta, 117. konzul; Cicero nagy jogi tudományt sajátított el társaságában. — 3. *Quintus M. Scaevola,* az 1. M.-nak fia, 95. konzul, később pontifex maximus is lett s rendesen ezzel a jelzővel nevezik. Szigorúan becsületes élete csunyán végződött, mert a Marius és Sulla közt kitört polgárháború alatt 82. az ifjabb Marius parancsára megölték. Nagy tudományú szónok is volt, de főleg az szerezte nagy nevét, hogy a polgári jogot rendszerbe szedte. 18 könyvre terjedő munkája szolgált alapul a polgári jog későbbi feldolgozói számára.

Muck, *Karl,* német karmester, szül. 1859 okt. 22. Darmstadtban. 1892-ben a berlini udvari operaház karnagya lett. Bejárta az egész világot és nagy hírnévre tett szert. 1899-ben a londoni német operaelőadásokat, 1903—06-ig a bécsi filharmóniát (Mottllal váltakozva), 1906—08-ig a bostoni szimfóniai koncerteket, 1901 óta többször a bayreuthi Parsifal-előadásokat vezette. 1912. berlini állásától megvált és a bostoni szimfóniai zenekar vezetője lett.

Mucke, *Karel E.*, szlávista, l. *Muka.*

Mucker névvel nevezték a németek ama szekták tagjait, melyek vallásos érzelmi életük terén oda tévelyedtek, hogy fajtalan kedvteléseik kielégítését a vallásos aszkézis köpenye alatt keresték s mint a kegyesség tényét ünnepelték. Königsbergben *Ebel* és *Distel* prédikátorok követőit nevezték így először.

Mucor *(Micheli) Link,* a Phycomycetes penészek génusza, melynek mintegy 50 faja ismeretes. Igen elterjedt penészfaj a *M. mucedo* L., a kenyérpenész (l. a *Gombák III. tábláján),* mely mindenféle szerves anyagon él. Terebélyes miceliuma a táplálóanyagban van, míg a termőtest nyele a magasba emelkedik. A nyél tetején parányi gömböcske foglal helyet, az ú. n. *sporangium,* mely a spórák nagy mennyiségét tartalmazza. Ivarosan is szaporodik, amikor is *zygospórák* keletkeznek. Nagyon gyakori a *M. racemosus* Fres. és a *M. stolonifer* Ehbg. is, mindkettő befőtt gyümölcsön, kenyéren és egyéb szerves anyagon. L. *Penész.*

Mucsény (azelőtt: *Mucsiny),* kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 559 magyar lak.; u. p. és u. t. Rapp.

Mucsfa, kisk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1910) 910 német és magyar lak.; u. p. Kisvejke, u. t. Lengyel.

Mucsi, nagyk. Tolna vm. dombóvári j.-ban, (1910) 2192 német lak., postahivatal, u. t. Lengyel.

Múcsony, nagyk. Borsod vm. edelényi j.-ban, (1910) 1405 magyar lak., vasútállomás távíróval: Szuhakálló—Múcsony, postahivatal.

Mucuhito *(Meiji), japáni császár (Tenno* vagy *mikádó,* 1867—1912), *Oszahito* (Komei Tenno) mikádó fia, szül. Kiotóban 1852 nov. 3., megh. Tokióban 1912 júl. 30. Atyját 1867 febr. 13. követte a trónon, de csak egy év mulva, az utolsó *sogún* leveretése után 1868 febr. 3. lett Japán valóságos uralkodója. Uralkodásával új korszak nyilt meg Japán történetében, melynek ő maga a *Meiji* (felvilágosodott uralkodás) nevet adta. Jeles tanácsadóival egyetértve Japánt néhány évtized alatt teljesen átreformálta és a nagyhatalmak sorába emelte. De az európai műveltség terjesztése mellett megőrizte a japán nemzet ősi szokásait is és nem engedte, hogy az új műveltség népének erkölcseire káros hatással legyen. 1889 febr. 11. alkotmányt adott országának, de fenntartotta magának továbbra is a külső és belső politika irányítását a későbbi parlamenti harcokban. M. 1869 febr. 9. vette nőül *Haruko* hercegnőt (szül. 1850, megh. 1914.) kitől négy leánya született. Utóda *Josihitó* (szül. 1879), egy másik feleségétől való fia lett.

Mucuna *(csalánbab,* növ.), pillangósvirágú kúszó fű v. cserje, hármas levelekkel, tekintélyes, többnyire csembőkösön összetett fürtös virágokkal, vastag bordás vagy redős és többnyire égető szőrű hüvellyel. 22 faja a trópusokon él; egy részük kultivált dísznövény. A *M. pruriens* Dec. K.- és Ny.-Indiában honos, levelei alul szőrösek, virágai pirosas ibolyaszínűek, nagy fürtökben állanak. Hüvelyét (siliquae hirsutae vagy Fructus Stizolobtii) árusítják is. Égető szőreit keleten féreghajtónak használják, a bőrön elviselhetetlen viszketést okoznak.

Mucury, braziliai folyó, Minas Geraës tartományban ered, São José do Porto Alegrenél az Atlanti oceánba ömlik.

Mud (ang., ejtsd: mődd) a. m. iszap, elhalt növényanyagból támadt tengeri lerakódás, különösen a folyók torkolatában. *Mudlumps* azok a kis iszaphátak, amelyek az összehordott és iszappal borított növényhulladékból a Mississippi torkolatánál keletkeznek. Iszapvulkánok.

Mud, hollandiai gabonamérték; régebben 1·113 hl-t, ma 1 hl-t jelent.

Mudania, város Kis-Ázsiában a Márvány-tenger partján, olajfaligetek közt, kb. 6000 görög lak. Brussza kikötőjéül szolgál. M. az ókori *Myrleia*, amelyet későbben Prusias nejéről, Apameáról nevezett el.

Mudejár-stílus *(mozarab stílus)*. A késői román és a korai gót stílus keveréke mór elemekkel. A mórok honosították meg déli Spanyolországban, a XIII. sz. elején.

Muderrisz (arab) a. m. mohammedán főiskola (medresze) professzora.

Mudír, arab eredetű török, szó a. m. igazgató, kerületi elüljáró. Egyiptomban valamely tartomány *(mudírije)* kormányzója.

Mudlumps (ang., ejtsd: mődlömpsz), l. *Mud.*

Mudrócz, község, l. *Modrafalva.*

Mudrony, 1. *Pál*, közgazd. író, *M. 2.* öccse, szül. Késmárkon 1843 szept. 27., megh. Budapesten 1891 nov. 1. Jogi tanulmányai végeztével a hírlapírás terére lépett mint közgazdasági író. A Hon megszüntéig állandó munkatársa volt, majd a miniszterelnökség sajtóosztályának tagja lett. Több hazai és külföldi szaklapnak is munkatársa volt. Néhány önálló művet bocsátott közre, nevezetesen: *Köztársasági bank* (1870); *Magyar üzletkönyv* (1881); *A földmivelés tudománya* (Lloyd Fr. James nyomán, 1890).

2. *M. Soma*, közgazdasági író, szül. Késmárkon 1841 nov. 27., megh. Kisszlatinán 1897 okt. 19. Jogi tanulmányai végeztével hírlapíró, majd 1867. az újjáalakult Országos Iparegyesület titkára, később igazgatója lett. Több cikluson át volt országgyűlési képviselő függetlenségi programmal. Nevezetesebb munkái: *A vámügy és Magyarország közgazdaságának új szervezése* (Budapest 1874); *Iparpolitikai tanulmányok* (u. o. 1877); *A vámkérdés megoldása* (u. o. 1896).

Mudzsáhid (arab), l. *Dzsihád.*

Muell., latin növénynév után *Müller* Ferdinand, *Müller* Karl és *Müller* Hermann (l. *Müller*, 8., 27. és 15.) nevének rövidítése.

Muellenbach, *Ernst*, német író, l. *Lenbach.*

Mu'ezzin, a mecsetek ama tisztviselője, ki v. a mináret (l. o.) erkélyéről, v. egy emelvényről a naponkint előforduló öt kánoni imádságra hívja fel a híveket (ezán). Az öt törvényparancsolta imán kívül még két éjjeli ájtatosságra is felhívja a M. a hívőket. A péntek déli ezánt körülbelül egy félórával megelőzőleg a M.-ek a mináreteken az ú. n. Szalámot, azaz Mohammed üdvözlését éneklik el. Egyiptomban különös előszeretettel alkalmaznak vak embereket, ha arra való akad, a M. tisztségére, minthogy az ilyenek nem vethetnek pillantást a mecsettel szomszédos házak udvaraiba.

Mufettis (arab) a. m. vizsgáló, kutató; így nevezik a török birodalomban a közigazgatás egyes ágainak ellenőreit, pl. *evkáf mufettisi*, a közalapítványok felügyelője.

Muff, l. *Karmantyu.*

Muffel-festékek, könnyen oldódó, máz feletti festékek, melyeket a muffelkemencében égetnek az agyagárúkra.

Muffelkemence *(tokos kemence)*. A *muffel* vékony, tűzálló agyaglemezekből készített szekrényszerű tok, melyet a tűzhely felett úgy falaznak be, hogy a láng körüljárhatja. A M.-ben oly festett agyag- és üveg-tárgyakat égetnek, melyeknek a füstgázakkal nem szabad érintkezniök.

Muflon (*mufflon, mouflon, Ovis musimon* Schreb., állat), juhfajta, mely Korzika és Szárdinia szigetek hegységeiben él. Teste az összes vadjuhok közt a legzömökebb. Gyapja rövid, simán egymásra fekvő, barnasárga; nyakán, fején és két oldalán feketés. Télen gesztenyebarna. A nősténynek csak ritkán van szarva, akkor is legfölebb 5—6 cm. hosszú. Testhossza 1·15 m., farkhossza 10 cm.; vállmagassága 70 cm. 50—100-anként csapatokban él, rendkívül fürge, vad és óvatos. Megszelidíthető. Állatkertekben nem ritka. A M.-t tekintik a házi juh egyik törzsapjának. Hazánkban több helyütt meghonosították.

Muflon, bőr, l. *Kecskebőr.*

Mufti (arab), az ulemá-testületnek az a tagja, aki a mohammedán vallás törvényein alapuló jogi véleménnyel (fetvá) látja el a törvényszéket. E fetvá alapján hozza a biró (kádi) ítéletét. A M. a törvényszék tagja, rangra nézve egy fokkal a kádi alatt áll; a legfőbb M. a Konstantinápolyban székelő Sejkh-ul-iszlám, ki a nagyvezérrel egyrangu és az egész birodalom ulemáinak főnöke. A kormány köteles minden fontos állami intézkedésre nézve az ő vallásjogi véleményét bekérni.

Mugan *(Mughan)*, puszta Transzkaukáziában az Arasz és a Kura alsó folyása közt, részben Dzsevat orosz kerülethez, részben Perzsiához tartozik, területe körülbelül 5000 km². Az ókorban számos csatorna öntözte s termékeny területe nagyon népes volt; most vízben nagyon szegény, csak az őszi esők után van némi vegetációja s alig lakják.

Muggendorf, falu és hidegvízgyógyintézet a bajorországi Oberfranken kerületben, 409 lak. M. központja a Frank-Svájcnak és a Frank-Jurában egyike a legszebb helyeknek. Közelében 46 ismeretes cseppkőbarlang van, amelyeket nagyobbára már a XVIII. sz.-ban fedeztek föl és Rosenmüller, Cuvier, Bucklet, Buch, Berghaus stb. kutatták át és írták le. M. és Streitberg között van a Rosenmüller-, Oswald-, Wunder-, Witzen- és Sophien-barlang, hatalmas cseppkőképződményekkel.

Muggia (ejtsd: muddzsa, szlov. *Mile)*, város és hadi kikötő Capo d'Istria isztriai kerületi kapitányságban, az Adriai-tengernek a városról elnevezett öble mellett, (1910) 11,481 olasz és szlovén lak., nagy hajógyárakkal, halászattal, zöldség-, gyümölcs- és szőllőtermeléssel. M. a római Amulia. Nagy Károly az aquilejai partriarchának ajándékozta. 1354-ben Paganino Doria, genovai admirális szétrombolta.

Muggio, *Valle di* (ejtsd: muddzso), völgy Tessin svájci kantonban. Keresztülfolyik rajta a *Breggia*, mely a Como-tóba ömlik. A völgy gyümölcsben, szőllőben és gesztenyében nagyon gazdag. Felső részében a Monte Generoso hegy emelkedik. A völgy nyílása előtt 1874 óta a Gotthard-vasútnak egyik ága (Lugano—Chiasso) megy el.

Mugil (állat), l. *Tengeri pérhal.*

Mugodzsár, hegység, l. *Ural.*

Muhádzsir (arab) a. m. kivándorló, l. *Anszár.*

Muhammed, l. *Mohammed.*

Muhar (növ.), l. *Setaria.*

Muharc (növ.), l. *Physalis.*

Muharköles (növ.), l. *Panicum.*

Muharrem vagy *moharrem,* a mohammedán holdév első hónapja. Tíz első napjának különös fontosságot tulajdonítanak. E hó tizedik napja az *Ásúra* (l. o.), a siitáknál a gyász és magábaszállás ideje, Huszein imám halálának emlékezetére.

Muhavec (lengy. *Muchaviec),* a lengyel Bug 106 km. hosszú jobboldali mellékvize Grodno orosz kormányzóságban; a Prusani melletti mocsarakból ered, Breszt-Litovszknál torkollik. A Dnyepr-Bug csatorna Pinszknél a Sztrumen folyóval köti össze.

Muhi, puszta, l. *Mohi.*

Muhits *Sándor,* festő és iparművész, szül. Peterden 1882 márc. 9. Tanulmányait a budapesti Iparművészeti Iskolában végezte. Eleinte grafikai művekkel foglalkozott, számos rajzot készített képes lapokba s illusztrálta Gulliver utazásait. Aztán dekoratív festményekkel díszítette a zalai, bihari és kunszentmártoni templomot. 1909 óta tanár a budapesti Iparművészeti Iskolában. Iparművészeti tervei több díjat kaptak, ily művei: a Steindl-Céh serlege, a gróf Károlyi-emlékserleg, a Magyar Labdarúgó Szövetség kupája, a marosvásárhelyi kultúrpalota és iparkamara üvegfestményeinek tervei, a kolozsvári Monostor-úti ref. templom mennyezetének kiképzése, katalógusok, díszoklevelek tervei stb.

Muir (ejtsd: mjúr), *John,* angol szanszkritista, szül. Glasgowban 1810 febr. 5., megh. Edinburghban 1882 márc. 7. 1828—1853-ig többféle tisztséget viselt Indiában. Legjelentősebb műve: Original Sanskrit texts on the origin and history of the people of India, their religion and institutiones (London 1858—72, 5 köt.).

Muira puama (növ.), l. *Liriosma.*

Muisca, kihalt indiánus néptörzs, l. *Csibcsa.*

Mujua *(Woodlark),* a D'Entrecasteaux csoporthoz tartozó kis sziget a Csendes-óceánban, Uj-Guineától DK.-re.

Muka *(Mucke), Karel E.,* szlávista, szül. Grosshänchenben 1854 márc. 10. A lauzici szorb nyelv legkiválóbb ismerője s művelője. Főműve: Vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen Sprache (Leipzig 1891).

Mukanga, patkóalakú doromb, közepén vasnyelvvel; az indiai népek játékhangszere.

Mukden *(Sön-jang,* kin.: *Föng-tien fu),* Liautung kínai tartománynak és régebben (1621—1858) egész Mandzsúriának a fővárosa a Hun-ho v. Monukha-Bira partján, a Kharbin-Dalnij vasút mentén. Orosz közlések szerint mintegy 160,000 lakosa van, a földművelés, selyemkelme- és prémkereskedelem központja. 1905 febr. 24—márc. 10. a japániak és oroszok itt nagy csatát vívtak, amely az oroszok meghátrálásával végződött. 1906 jún. 1. nyitották meg a nemzetközi kereskedelemnek.

Mukhtár a. m. választott, a töröknél a kerületi elüljárót jelenti. Egyébként mint személynév is gyakori, pl. *Mukhtár pasa.*

Mukhtár *pasa,* 1. *Ahmed M. el Ghazi,* török hadvezér és államférfiú, szül. Brusszában 1832 szept. A török hadseregbe lépve részt vett a krimi háborúban, azután a katonai akadémia tanára, majd 1865. Abd ul Aziz szultán kedvenc fiának, *Juszuf Izzeddin* hercegnek nevelője lett. 1875—1876-ig Hercegovinában és Montenegróban harcolt. 1877-ben az ázsiai török sereg főparancsnokává nevezték ki s itt több győzelmet vívott ki az oroszok felett, fölmentette *Karsz* várát és újból visszaverte az oroszok támadását (1877 júl.—aug.). Ezért a szultántól a *Ghazi* (győzelmes) nevet kapta. De ezután két vereséget is szenvedett és visszahívták. 1878-ban a krétai lázadás leverésére küldték. 1879-ben monasztiri kormányzó lett, 1884. pedig Egyiptomba ment a szultán érdekének megóvása végett. Már régen nyugalomba vonult, mikor 1912 júl. az albán katonai felkelés kitörésekor nagyvezérré nevezték ki. Kormánya alatt tört ki 1912 okt. a balkáni háború, melynek első balsikerei után 1912 okt. 28. lemondott és *Kiamil* pasának engedte át helyét.

2. *M., Mahmud,* török államférfiú, *M. 1.* fia, szül. 1867 dec. 1. Sztambulban. Katonai kiképzését 1888—93. Németországban nyerte. 1897-ben résztvett a török-görög háborúban, 1908. az első hadtest parancsnoka, a következő évben Ajdin vilajet kormányzója lett. 1910-ben tengerészeti miniszterré nevezték ki; a következő évben rendkívüli követ volt a cárnál Livádiában, majd 1912. ismét tengerészeti miniszter lett. A balkáni háború kitörésekor a 3. hadtest parancsnoka lett s több ízben súlyosan megsebesült. 1913-ban Törökország berlini követévé nevezték ki. Német nyelven írt műve: Meine Führung im Balkankriege 1912 (Berlin 1913).

Mukondokva, a *Vámi* folyó (l. o.) felső folyásának neve.

Mukuja (növ.) a. m. *Acrocomia longispatha,* l. *Pálma.*

Mula, kerületi székváros Murcia spanyol tartományban, várromokkal és 6 km.-nyire vasas forrásokkal, (1911) 12,750 lak.

Mulahacen, hegycsúcs, l. *Pico de Mulhacen.*

Mulasztás, 1. a *büntetőjog* szempontjából. A cselekmény általában emberi tevékenység az általa előidézett közvetlen eredménnyel, a külvilági változással együtt. A tevékenység lehet v. tevőleges, *tevés* v. nemleges, *nem tevés.* Ha a nem tevés, mint passzív magatartás, szabályba ütközik, M.-ról beszélünk. Mulasztani tehát nem annyit jelent, mint «semmit sem tenni», hanem «valamit nem tenni», jelesül nem tenni azt, amit megtenni kötelességünk. M.-ról csak kötelességgel, erkölcsi M.-ról tehát csak erkölcsi kötelességgel, jogi értelemben vett M.-ról csak jogi kötelezettséggel szemben lehet szó. Egy és ugyanaz a magatartás tehát lehet bizonyos szempontból

M., más szempontból nem az. A jogi kötelezettség parancsoló törvényeknél magában a törvényparancsban gyökerezik; tiltó törvényeknél gyökerezhetik: *a)* a büntető törvényen kívül eső jogszabályban; *b)* az embernek valamely előzetes cselekvésében, mely őt az okság lefolyása fölött az által átvállalt uralomnál fogva a cselekvés folytán származható jogsértő eredmény megakadályozására kötelezi. L. még *Mulasztási bűncselekmények.*

2. A *peres eljárásban* M. (lat. *contumacia*, ném. *Versäumniss)* a polgári perben vagy mint egyes perbeli cselekményeknek v. mint egész tárgyalási határnapnak vagy határidőnek az elmulasztása fordul elő. Minden perbeli M.-nak általában az a következménye, hogy az elmulasztott perbeli cselekményt többé hatályosan nem lehet teljesíteni, a fellebbviteli határidőben elmulasztott fellebbvitelt többé nem lehet érvényesíteni stb. Különösen fontos a *tárgyalási határnap elmulasztása* (makacsság), amelynek következményei különbözők aszerint, hogy a felperes vagy az alperes mulaszt és hogy első (perfelvételi) vagy későbbi (érdemleges tárgyalási) határnap elmulasztásáról van szó. Ha a *perfelvételi határnapot* a felperes mulasztja el, az alperes kérelmére az idézést fel kell oldani, vagyis az idézés hatályát az alperessel szemben meg kell szüntetni, de elutasító ítéletet hozni nem lehet; ha ellenben az alperes mulaszt, őt a felperes kérelméhez képest ítélettel el kell marasztalni. A M. következményeinek kimondását azonban *mindig meg kell tagadni,* ha a mulasztó fél a határnapról nem lett szabályosan értesítve, ha az idézési időközt nem tartották meg, ha a felet a megjelenésben köztudomású természeti esemény v. más elháríthatatlan akadály gátolta, vagy ha a kereseti kérelem nyilvánvaló képtelenség, törvénybe ütközik. Az *érdemleges tárgyalás elmulasztása* esetében a megjelent fél kérelmére a tárgyalást meg kell tartani és a korábbi tárgyalások eredményét figyelembe kell venni. Ha bármelyik tárgyaláson *egyik fél sem jelenik meg,* az eljárás szünetel, vagyis megáll mindaddig, míg valamelyik fél új határnapot nem kér, ha pedig 3 év elteltével egyik fél sem kér új határnapot, a per megszünik. (Pp. 436—450. §§.). Ha a *fellebbezési tárgyalást* a fellebbező fél kérelmének szóbeli előterjesztése előtt mulasztja el, a fellebbezést az ellenfél kérelmére vissza kell utasítani, ha ellenben a fellebbező fél később v. ha az ellenfél mulaszt, a tárgyalást meg kell tartani; ha mind a két fél mulaszt, az eljárás szünetel, 3 év mulva a per megszünik. (Pp. 509—510. §§.). A *felülvizsgálati tárgyalás* elmulasztásának nincs következménye, a tárgyalást a felek távollétében is megtartják (Pp. 538. §.). Egyes eljárásokban (pl. a házassági, a gondnoksági eljárásban) a M. következményei másként vannak szabályozva. A M. *következményeinek* orvoslására szolgál az igazolás (l. o.) és az ellentmondás (l. o.).

A *büntető eljárásban* a M. nem oly fontos; a törvényszék előtti főtárgyalást a vádlott jelenléte nélkül megtartani nem szabad, ha tehát nem jelenik meg, elővezetik (Bp. 302—303. §§.); járásbiróságnál kihágás vagy csak pénzbüntetéssel büntetendő vétség esetében a tárgyalást a terhelt távollétében is meg lehet tartani (Bp. 540. §.). A rendőri büntető eljárásban (109. §.) szintén meg lehet tartani a tárgyalást csak pénzbüntetéssel büntetendő kihágás esetében a vádlott távollétében is.

Mulasztási bűncselekmények *(delicta omissionis),* az elkövetési büntetendő cselekmények *(delicta commissionis)* ellentéte. Szokás megkülönböztetni *a)* tiszta M.-et és *b)* mulasztás által elkövetett elkövetési büntetendő cselekményeket. Amazok parancsoló törvénynek áthágásában, tehát egyszerűen valaminek nem tevésében állanak, aminek megtételére a törvény büntetés terhe alatt kötelez, pl. feljelentés elmulasztása azokban az esetekben, melyekben a törvény azt bünteti. Az utóbbiak tiltó törvénynek nem cselekvés, hanem mulasztás által megsértése, ami nem egyéb, mint a kommisszív deliktumoknak egyik elkövetési módja, pl. gyilkosságnak elkövetése az élelemnek szándékos elvonása által.

Mulasztási bűntettek, l. *Mulasztási bűncselekmények.*

Mulattok, európaiaknak vagy kreoloknak néger nőkkel való keveredéséből származó elsődleges korcsok. Braziliában *mameluko* a nevük.

Mulde, az Elbe 246 km. hosszú baloldali mellékfolyója a szász királyságban. A Zwickaui és Freibergi M. összefolyásából ered Colditz közelében, előbbiek a Chemnitzet, illetőleg a Zschopaut veszik föl, az egyesülés után elfolyik Grimma mellett és Wallwitzhafennél torkollik. Vízterülete 7177 km².

Mulder, 1. *Gerard Johannes,* németalföldi orvos és kémikus, szül. Utrechtben 1802 dec. 27., megh. u. o. 1880 ápr. 18. Gyakorló orvos volt; később 1840—68. az utrechti egyetemen a kémia professzora lett. Kiváló munkásságot fejtett ki a kémiai technológia és a mezőgazdaság terén. Nevezetesebb munkái: Physiologische Chemie (1844—1851); Ernährung in ihrem Zusammenhang mit dem Volksgeist (1847); Chemie des Weines (1856); Chemie des Bieres (1858); Chemie der Ackerkrume (1862).

2. *M., Lodewijk,* németalföldi író, szül. Hágában 1822 ápr. 9., megh. u. o. 1907 jún. Nagy sikert aratott Jan Faessen (Arnheim 1856) című regényével; kedvezően fogadták De Kiesvereeniging van Stellendijk (A stellendijki választóegyesület, Hága 1880) c. vígjátékát is.

Muled, egyiptomi város, l. *Maghagha.*

Mule Jenny, fonógép, l. *Fonás.*

Mulej Hafid, *marokkói szultán* (1908—12), Mulej Hasszán szultán legidősebb fia, szül. Fezben 1875. Atyja nem őt, hanem legifjabb fiát, *Abd ul Azizt* jelölte 1894. utódjának. Minthogy öccsének franciabarát politikáját nem helyeselte, 1907 nyarán felkelést támasztott ellene, megverte annak seregét és 1908 febr. bevonult Fezbe, hol szultánná kiáltották ki. A nagyhatalmak csak 1909 jan. ismerték el törvényes uralkodónak. Azonban ő sem tudott a francia befolyásnak ellenállni, sőt a franciák kívánságára 1912 aug. 12. lemondott öccse, *Mulej Jusszuf* javára, ki elismerte a francia fenhatóságot. L. *Marokkó* (története).

Mulej Hasszán, *marokkói szultán* (1873–94), Szidi Mohammed szultán fia, megh. 1894 jún. 6. Sok belső felkeléssel kellett megküzdenie, a rifftörzsbeli kalózok garázdálkodásai miatt pedig 1893. Spanyolországgal keveredett háborúba. L. *Marokkó* (története).

Mulej Mohammed, marokkói trónkövetelő, l. *Bu-Hamara.*

Mulgrave (ejtsd: möllgrév), *Constantine John Phipps, lord,* angol utazó, szül. 1744 máj. 30., megh. Lüttichben 1792 okt. 10. 1773-ban az ÉNy.-i átjárót kereste egy sarki expedició alkalmával. 1784-ben peer lett. Útleirása: Journal of a voyage towards the North Pole (London 1774).

Mulhacen, hegycsúcs, l. *Pico de Mulhacen.*

Mulhall (ejtsd: möllhaol), *Michael G.*, angol statisztikus, szül. Dublinban 1836., megh. 1900 dec. 12. Rómában végzett felsőbb tanulmányai után 1858. Buenos Airesbe vándorolt ki, hol Dél-Amerika első angol lapját (Standard) szerkesztette. 1878-ban visszatérve, statisztikus lett. Főbb munkái: Rio grande do Sul and its German colonies (1873); Europe to Paraguay and Matto Grusco (1877); Balance sheet of the world (1881); Industries and wealth of nations (1896) stb.

Mulier, *Pieter,* hollandi festő, l. *Tempesta.*

Mulier taceat in ecclesia (lat.) a. m. az asszony hallgasson a gyülekezetben (I. Kor. 14. 34.).

Mulk (török), l. *Mülk.*

Mull (ejtsd: möll), sziget Skócia Ny.-i partján, a Belső-Hebridák egyike, amelyet a Morvernfélszigettől a 30 km. hosszú M.-i szoros választ el, 856 km² ter., (1911) 5500 lak., akik régi kelta nyelvüket megtartották. Fővárosa: Tobermory.

Mull, ritka, áttetsző pamutszövet, kötése: vászon, fonalainak finomsága Na=70–140; anyaga: hosszú fésült pamut, fonalai lágyak, azaz kevés sodrattal birnak. Női ruhákra és kötözőszernek (l. o.) használják. Ez a szövetfaj a muszlinek csoportjába tartozik.

Mulla a. m. *molla* (l. o.).

Muller (ejtsd: müller), 1. *Pieter Lodewyk,* németalföldi történetíró, szül. Koogban 1842 nov. 9., megh. a Garda-tó mellett 1904 dec. 25. Brüsszel, Berlin, Drezda és Bécs levéltáraiban dolgozott, 1870-ben a hágai birodalmi levéltár tisztviselője lett, 1870. történettanár Groningenben és 1883. Leidenben. Történelmi művei közül megemlítendők: De staat der Vereenigde Nederlanden in de jaren zyner wording 1572–94 (Az egyesült Németalföld állapota létrejövetelének éveiben, Harlem 1872); Wilhelm von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck (Haag 1873–80, 2 köt.); De Unie van Utrecht (Utrecht 1878); Regesta Hannonensia (Hága 882); Documents concernants les relations entre le duc d'Anjou et les Pays-Bas (Utrecht 1889); Onze gouden eeuw (A mi arany századunk, Leiden 2 köt., 1896–97).

2. *M., Samuel,* németalföldi történetíró, szül. Amsterdamban 1848 jan. 22. 1874-ben Utrechtben városi, 1879 óta birodalmi levéltáros. Főleg az utrechti levéltárak és Utrecht város jogforrásainak felkutatásával és kiadásával foglalkozott. Nevezetesebb művei: Middeleeuwche rechtsbronnen der Stad Utrecht (Utrecht városának középkori jogforrásai, Hága 1883–86, 4 köt.); Registers en rekeningen van het bisdom Utrecht (Az utrechti püspökség registrumai és számadásai, 2 köt., Utrecht 1889–91); Schetsen uit de Middeleeuwen (Rajzok a középkor századaiból (u. o. 1900).

Mullicit (ásv.) a. m. *vivianit* (l. o.).

Mullidae (állat), l. *Tengeri márnák.*

Mullingar (ejtsd: möllingar), Westneath ír county székhelye, (1910) 4500 lak.; a meathi katolikus püspök székhelye, szép székesegyházzal; állatvásárai nevezetesek.

Mullion (ejtsd: mölljen), falu Cornwall angol countyban, 8 km.-nyire a Lizard-hegyfoktól É.-ra, (1911) 675 lak. Híres barlangja van.

Mullus (állat), l. *Tengeri márna.*

Mulmen *(Moulmein),* város, l. *Malmen.*

Mulmszén, turfaszerüen szétmorzsolódó barnaszén.

Mulock (ejtsd: mjúlak), *Dinah Maria,* angol írónő, l. *Craik,* 2.

Muls., természetrajzi, főleg pedig rovarnevek után *Mulsant* Etienne francia entomológus nevének rövidítése; szül. 1797., megh. 1880. mint a lyoni könyvtár igazgatója. Főműve: Histoire naturelle des coléoptères de France (Rey-jel együtt adta ki, Lyon 1842–78, 23 köt.).

Mulsum (lat.), l. *Méhsör.*

Multa (lat. és ol.), pénzbüntetés. Az olaszok a vétségekre alkalmazott pénzbüntetést M.-nak, a kihágások pénzbüntetését *ammendának* nevezik.

Multan *(Mooltan),* az ugyanily nevű brit-indiai divizió székhelye Pandzsabban, termékeny vidéken, vasutak mellett, nagy romhalmazok közt, (1911) 99,243 felében hindu és felében mohammedánus lak., selyem-, szőnyeg-, brokátszövéssel; élénk kereskedéssel. Szép hindu temploma és két hindu szentnek sírja látogatott búcsujáróhellyé teszik. M. állítólag Nagy Sándor idejében keletkezett. 1005-ben a ghaznavidák családjából való I. Mahmud feldúlta. 1398-ban Tamerlan elfoglalta. Nagy Akbar idejében alkirályságnak lett fővárosává. Későbben afgán hűbér lett, de 1818. a szikek beolvasztották országukba; 1849. pedig az angolok foglalták el.

Multatuli, németalföldi író, l. *Dekker,* 1.

Multiceps (lat., a. m. sokfejű) az olyan növény, melynek földbeli szára csúcsából több, gyakran számos szár nő ki, azért az ilyen növény rendesen bokrosan nő, mint sok Potentilla v. szegfű.

Mult idő, l. *Igeidők.*

Multiflûte (franc., ejtsd: mültiflüt), fémből készült három fúvókával biró fuvola, melyet mint botfuvolát, flageolettet és keresztfuvolát lehet egyaránt használni.

Multimilliomos, l. *Milliomos.*

Multipar, helyesen *multipara* (lat.), többször szült nő; ugyanevvel a szóval a több magzatot szülő állatokat is jelölik, szemben az egy magzatot szülőkkel (unipara).

Multiplán, l. *Repülőgép.*

Multiplex (lat.) a. m. sokféle, sokszerű, sokoldalú, sokszoros.

Multiplex daganat, l. *Daganat.*

Multiplex-telegráfia, l. *Telegráf.*

Multiplicatio (lat.) a. m. sokszorozás.

Multiplicator (lat.) a. m. sokszorozó, l. *Galvanométerek, Nobili, Szorzás.*

Multiplikációs kör, l. *Repeticiós kör.*

Multiplum (lat.), valamely szám többszöröse, úgy keletkezik, hogy a számot egy másik egész számmal megszorozzuk. Legkisebb közös többszörös az a legkisebb szám, melyben az adott számok maradék nélkül foglaltatnak.

Multipolár-gép, több mint két sarku dinamogép.

Multi praesentia (új-lat.), l. *Ubiquitas.*

Multscher, *Hans,* német szobrász és festő, szül. Reichenhofenban 1400 körül, megh. 1467 körül. 1427-ben Ulmban polgárjogot nyert. M. a XV. sz.-beli sváb művészetnek legkiválóbb képviselői közé tartozik. 1456—59-ig készítette el a tiroli Sterzing város plébániatemploma számára a szárnyas főoltárt, melynek szobrászati részei még a helyszinén vannak, míg az erős drámai törekvésről tanuskodó 8 szárnykép a sterzingi városházán van. Ugyancsak 8 szárnyképe (1437) van a berlini Kaiser Friedrich-Museumban.

Multum, non multa (lat.) a. m. sokat, nem sokfélét (kell tanulni), az ifj. Plinius leveleiből (VII, 9) vett idézet.

Multungula *(Pachydermata,* állat), l. *Vastagbőrüek.*

Muluja *(Mulvia),* Marokkó legnagyobb, 520 km. hosszú folyója; az Atlaszban ered és a Khaszorinasz-szigetek közelében torkollik. 1830-ig Algéria felől határul szolgált, a tetuáni béke a határt kelet felé tolta el.

Mulus (lat.) a. m. öszvér.

Mulvia, folyó, l *Muluja.*

Múlyad, község, l. *Rárósmúlyad.*

Mulyadka, község, l. *Kismúlyad.*

Mumia, l. *Mumiák.*

Mumiaalakú báb, l. *Báb.*

Mumiabúza *(egyiptomi* v. *csodabúza,* növ.), elágazó kalászú búzaféleség, melyről azt állították, hogy az egyiptomi mumiák sírjaiból származik. Igaz, hogy a mumiák mellett találtak búzaszemeket, de ez csak a búza őskori termesztését igazolja. Ezek az évezredes szemek csirázóképességüket régesrégen elvesztették, amit a velük végzett kisérletek be is bizonyítottak. Ez a búzaféleség ismeretes volt már a XVI. sz.-ban Németországban, amelynek az újabb időben a Mumia névvel csaptak reklámot. Termési eredménye és minősége nem versenyezhet a mi kitünő magyar búzánkéval.

Mumiák (arab. *mûmiya,* a. m. földszurok), olyan emberi és állati testek, melyek vagy a természeti viszonyok befolyása, vagy kémiai behatás következtében a rothadástól menten maradtak, feloszlásnak nem indultak és alakjukat is többé-kevésbbé megtartották. Megkülönböztetünk *mesterséges* és *természetes* M.-at. Természetes M. hol a szárasztó napfény hatása alatt támadnak (fehér M. a Szahara homokjában), hol a hideg légvonat okozza őket (a brémai ólompince hullái), hol a talajnak vegyi tulajdonságai (Serédi Zsófia holtteste Krasznahorkán és az egyik Zay holtteste Zayváralján). *Mesterséges* M. az ókor egyes népeinél, különösen az egyiptomiaknál fordulnak elő. Peru és Mexikó régi lakói kiszárítás útján tartották épségben halottaikat és a spanyol hódítást megelőző időből egész földalatti városok maradtak reánk, különösen Arica táján. Hasonlókép mesterséges M.-kal találkozunk a Kanári-szigetek őslakóinál, a guancsoknál is. Egyiptomban, ahol a M. készítése a legnagyobb tökéletességre emelkedett, *bebalzsamozás* útján (l. *Balzsamozás)* emberek holttestén kívül M.-at készítettek még mindazon állatokból, melyeket vallásuk szokásai szerint rituális tisztelet illetett meg. Ilyenek voltak: ibiszek, keselyük, macskák, sakálok, krokodilok, majmok, egerek és denevérek, bika- és kosfejek, kígyók, egyes bogár- és halfajták. Egyes tájakon, kivált a hellenizáló korban, az emberi M. fejére a megholtnak arcképét is rátették. V. ö. a perui M.-ról: *Reisz* és *Stübel* művét: Das Totenfeld von Ancon in Peru (Berlin 1887); az egyiptomiakról: *Pettigrew,* History of Egyptian mummies (London 1834); *Woenig,* Der Todtenkultus u. das Paradies der alten Aegypter (Am Nil, II. köt., Leipzig 1892); *Budge* E. A. Wallis, The mummy, Chapters on Egyptian Funeral Archeology (London 1893); *Mahler,* Ókori Egyiptom (Budapest 1909) és a Beöthy-féle gyüjtemény a budapesti tudományegyetemen (u. o. 1913).

Mumifikáció, az elhalásnak (l. o.) az az alakja, amikor a rothadás megindulása után az elhalt rész kiszárad, mert nincsenek meg a rothasztó mikrobák életfeltételei.

Múmin (arab.) a. m. igazhitű, muszlim; ellentéte *káfir* (l. o.), hitetlen. Ebből *emír al-múminin,* az igazhitüek fejedelme, mint a khalifa elnevezése.

Mumme, igen fűszeres, sűrű, sötétbarna, nem komlózott sör, mely nevét *Mumme* Keresztélytől kapta, ki először főzte Braunschweigban 1492.; íze édes és kellemes. Kétféle minőségben (városi M. és hajós M.) főzik; ezelőtt nagyon kedvelték, de most a bajor sör annyira kiszorította, hogy leginkább csak a hajósok fogyasztják.

Mummel-tó, 250 m. hosszú és 16 m. mély tó a Schwarzwaldban Badenben, lefolyása az Acher.

Mummius, *Lucius,* Kr. e. 146. római konzul, ki a Metellustól már többször megvert achájaikat Leukopetránál újra megverte és a szenátus parancsára Korintust, bár ellenállás nélkül nyitotta meg kapuit, elpusztította. Nagy művészi zsákmányát Rómába szállította, hogy vele a római templomokat ékesítse. Mivel ő tette Achéját római provinciává, diadalmenetet kapott, szintúgy az *Achaicus* jelzőt.

Mumor, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 292 magyar lak., u. p. és u. t. Lenti.

Mumps (ang., ejtsd: mömpsz), l. *Fültőmirigygyuladás.*

Mumus, l. *Bubus.*

Mun (ejtsd: mőñ), *Albert,* gróf, francia politikus, szül. Lumignyben 1841 febr. 23., megh. Bordeauxban 1914 okt. 6. Kezdetben katonatiszt volt, de katolikus törekvései miatt 1875. ki kellett lépnie a hadseregből. 1876-ban beválasztották a képviselőházba, hol a szélső jobbon a katolikus érzelmű monarchistákhoz tartozott. Azóta minden katolikus és royalista mozgalomnak egyik vezéralakja volt. 1914 szept., a világháború kitörése után, szó volt róla, hogy mint tárcanélküli miniszter belép a Viviani-kabinetbe, de röviddel ezután meghalt. 1897-ben a francia Akadémia tagjai közé választotta. Beszédeinek gyüjteménye 1888—1904. jelent meg Párisban, 7 köt.

Munár, kisk. Temes vm. újaradi j.-ban, (1910) 633 oláh, szerb és magyar lak.; vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Székesút.

Munch, 1. *Andreas*, norvég költő, szül. 1811 okt. 19., megh. Vedbaekben 1884 jún. 27. Krisztiániában jogot tanult. 1850-ben az egyetemi könyvtár őre lett. 1866-ban kinevezték a kopenhágai egyetem tanárává. Ephemere (1836) c. költeményeivel és Kong Sverres Ungdom (Sverre király ifjusága, 1837) c. drámájával lépett fel. Hazafias hangulatú, romantikus irányú, dallamos lírai költeményeivel oly népszerűségre tett szert, hogy őt tartották Ibsen előtt a legnagyobb újkori norvég irónak. Irt történelmi regényeket (Pigen fra Norge, A norvég leány), drámákat (Lord William Russel, 1857, Hertug Skule, Skule herceg, 1864) és útleirásokat is (Billeder fra nord og syd, Képek északi és déli vidékekről, 1849).

2. *M.*, *Edvard*, norvég festő és grafikus, szül. Löitenben 1863 dec. 12. Krisztiániában tanult, itt Kroghnak, azután Párisban Bonnatnak volt tanítványa, de a francia impresszionisták döntő hatása alatt fejlesztette ki sajátos, rendkívül egyéni művészetét, amely az impresszionizmus elvének szélső alkalmazásával és különös misztikus tartalmával és idegenszerű hatásával 1892. évi berlini kiállítása alkalmával erős ellenmondásra talált és a szecesszió megalakulására vezetett. Fő műve az Élet-et jelképező nagy képsorozat.

3. *M.*, *Peter Andreas*, norvég történetiró, szül. Krisztiániában 1810 dec. 15., megh. Rómában 1863 máj. 25. 1841-ben a krisztiániai egyetemen a történelem tanára lett. Fő műve a Det norske Folks Historie, mely 1319-ig terjed (A norvég nép története, 1851—63, 8 köt.). Az első négy főszakaszt Claussen németre fordította (Lübeck 1853—54, 2 köt.). Rómában a Cestius-piramis szomszédságában temették el.

Muncie (ejtsd: mönszi), Delaware county székhelye Indiana északamerikai államban, a White River és vasutak mellett, (1910) 24,005 lak., az Egyesült-Államok legnagyobb zsákgyáraival, üveg- és acélművekkel, gázkutakkal.

Muncker, *Franz*, német irodalomtörténetiró, szül. Bayreuthban 1855 dec. 4. 1890 óta a müncheni egyetem tanára. A német klasszikus kor irodalmának történetével foglalkozott s különösen Klopstock és Lessing munkásságának alapos méltatója. Főműve: Fr. G. Klopstock, Geschichte seines Lebens und seiner Schriften (1888). A Lachmann-féle teljes Lessing-kiadásnak is M. rendezte sajtó alá a 3. kiadását. Megírta Lavater (1883), Rückert (1890) és Wagner R. (1891) életrajzát. Ezenkívül több iró munkáit és levelezését bocsátotta közre.

Muncsal (azelőtt: *Muncsel*), kisk. Torda-Aranyos vm. toroczkói j.-ban, (1910) 498 oláh lak.; vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Aranyosbánya.

Muncsel, községek, l. *Kismuncsel*, *Nagymuncsel*.

Munda, város és római gyarmat Hispania Baeticában, Teba mellett, a mai Campo de M. helyén, hol Gnaeus Scipio Kr. e. 216. a karthagóiakat, Caesar pedig 45. Pompeius fiait verte meg.

Munda-népek, Elő-India ÉNy.-i hegységeiben élő, indoausztrál vérű nép. Egyesek a M.-et azonosaknak tartják a szomszéd kolokkal és praemalájok, praedravidák, ausztro-ázsiaiak stb. gyüjtőnévvel jelölik. Jellemző az erősen domború homlokból kiemelkedő szemöldökük, mélyen ülő, széles, ferdének látszó, de mongolredő nélküli szemük, antropoid majmokra emlékeztető kerek szájuk.

Mundanus (lat.) a. m. világi.

Munda nyelvek, l. *Kol nyelvek*.

Mundari, DNy.-i Bengáliában és Asszamban lakó nép, a kolariak egyik ága, össze nem tévesztendő a mundákkal.

Mundium, a régi germánoknál a szabad férfinak hatalma a gondviselésére bizott szabad egyének fölött. Nők M.-mal nem birhattak, ellenkezőleg M. alatt állottak. M. alatt csak szabad egyének állhattak. A M. alatt való állásnak oka az, hogy az illetők v. nemüknél (nők) v. koruknál (kiskoruak), vagy valamely testi fogyatkozásuknál fogva (siketnémák, elmebetegek) jogilag nem voltak önállók. A M.-nak két neme volt: a családi hatalom, melyet a szabad germán neje s gyermekei fölött gyakorolt, és a gyámság.

Mundra, kisk. Fogaras vm. sárkányi j.-ban, (1910) 1214 oláh lak.; vasútállomás táviróval, postaügynökség. — L. még *Széptelep*.

Mundruku, Dél-Amerika trópikus erdőségeiben, főleg Braziliában a Tapajoz mentén vadászó tupi ágbeli indiánus törzs.

Mundt, *Theodor*, német iró, szül. Potsdamban 1808 szept. 19., megh. Berlinben 1861 nov. 30. 1848-ban boroszlói egyetemi tanár, 1850. berlini egyetemi tanár és könyvtárőr lett. Regényiró, kritikus és korrajzok szerzője volt. Mint a Junges Deutschland irányának egyik előharcosa, műveiben az irányzatos — politikai, vallási és társadalmi — elemek domborodnak ki. Kiválóak monográfiái, korrajzai és útleirásai is, pl. Knebel jellemzése irodalmi hagyatékának kiadásában (1835—36). Magyarul megjelent regénye: Mirabeau gróf és a francia forradalom kitörése, ford. *Szokoly* Viktor (Pest 1864). M. felesége *M. Klara*, l. *Mühlbach*.

Mundum (lat) a. m. tisztázat, tiszta írás.

Mundus (lat.) a. m. világ, föld. — *M. vult decipi, ergo decipiatur*, a világ meg akar csalatni, hát csalassék meg. Közhiedelem szerint Paracelsus mondta először, noha már Sebastian Brant 1494. kiadott Narrenschiff c. könyvében is megvan németül, így: Die Welt die will betrogen syn.

Mundy, *Jaromir*, báró, osztrák orvos, szül. Eichhornban (Morvaország) 1822., öngyilkos lett Bécsben 1894 aug. 23. Mint a maltai lovagrend főorvosa nagy érdemeket szerzett az 1859. és 1866-iki osztrák háborúkban, nemkülönben az 1878-iki boszniai okkupációban. Épp oly érdemeket szerzett a bécsi mentőtársulat alapítása körül, mely őt azután elnökévé választotta. A budapesti mentőtársulat alapításában és szervezésében is volt része, amiért azután a társulat tiszteletbeli tagjává választotta. Munkái és dolgozatai egész könyvtárt tesznek ki és különösen a sebesült katonák ápolására és a mentők feladatára vonatkoznak.

Mundzuk, Attila atyja, az V. sz. első harmadában a hunnok keleti törzseinek fejedelme volt, aki-

nek történeti szerepéről sokkal kevesebbet tudunk, mint testvérei (Rua s Oktar) szerepéről. Fiai, Attila és Bléda Rua halála után (megh. 433—435 között) a nyugati hunn birodalmat is megkapták, melynek központja a mai Magyarország volt s ekként M. fiai egyesítették az összes hunnokat. L. még *Attila* és *Bendeguz*.

Muneddzsim (arab) a. m. csillagász. *M. basi*, a mohammedán udvaroknál alkalmazott asztrológus.

Muñeira (spany., ejtsd: munyéira), középgyors páros ütemű spanyol tánc, negyedes ütemelőzővel.

Mungir *(Monghyr, Mungair)*, az ugyanily nevű brit-indiai disztriktus fővárosa Bengália Bhagalpur nevű diviziójában, a Gangesz jobbpartján, vasút mellett, (1910) 35,880 lak., jelentékeny vas- és acéliparral, amelyhez a vasérceket Kharakpur hegyeiből kapják. Újabb időben az indigóültetvényekre is nagy gondot fordít.

Mungo, folyó Kamerunban, Afrikában, több ágra szakadva a Kamerun folyó esztuáriumába ömlik.

Mungo, kártolt gyapjuszövetből készült mesterséges gyapju (l. o.), amelyet posztószövetek gyártásánál a gyapju közé kevernek, hogy a szövet árát csökkentsék.

Mungó (állat), l. *Ihneumon*.

Mungo Park, angol utazó, l. *Park*.

Munició *(munitio*, lat.) a. m. felszerelés (l. o.), leginkább a lőszerfelszerelést értik alatta.

Municipal borough (ang., ejtsd: mjuniszipel börro), Angolországban városi szervezetű község; ha az ily község püspöki székhely v. az volt, citynek nevezik (l. o.).

Municipal Corporation (ang., ejtsd: mjuniszipel korporés'n), az angol jogban a. m. törvényhatósági, városi testület. A hasonnevű törvény (act) által törvényhatósági joggal felruházott néhány város. A törvény szerint polgár (burgess) minden teljes korú férfi, aki angol honos, 3 évig a városban (borough) vagy attól legfeljebb 11 mérföldnyi távolságban lakott és szegényadót fizet. A városi tanácsot (council of the borough) alkotják: a mayor (polgármester; London, Dublin, Liverpool, Manchester és York városokban: Lord Mayor), az aldermanek és a councillorok. Bizonyos városokban vannak békebirák és rendőrbirák is. A városi tanács rendesen évnegyedenkint tartja üléseit; dönt az abszolut szótöbbség, de érvényes határozathozatalhoz az összes tagok $^1/_3$-a, s szabályrendeletek (byelaws) alkotásához $^2/_3$-ának jelenléte szükséges.

Municipalis (lat.) a. m. törvényhatósági. *M. statutumok*, törvényhatósági szabályrendeletek (l. o.).

Municipium (lat.) a. m. törvényhatóság. M.-ok nálunk az 1886. XXI. t.-c alapján a megyék és törvényhatósági joggal felruházott városok. A rómaiaknál azoknak a meghódított városoknak megjelölése, amelyeknek római polgárjoguk volt ugyan, de szavazatjog nélkül, és saját kormányzattal birtak. A Lex Julia e városoknak megadta a teljes római polgárjogot. (V. ö. *Savigny*, Geschichte d. Röm. Rechts im Mittelalter, I. köt.).

Munif *pasa*, török politikus, l. *Münif*.

Munificentia (lat.) a. m. bőkezüség.

Munimentum (lat.) a. m. erődítmény, erősség, pörös ügyben oly körülmény, mely valamelyik félre kedvező.

Muninto, l. *Bonin-szigetek*.

Munipore, l. *Manipur*.

Munitio (lat.), l. *Munició*.

Munjava, adók. Modrus-Fiume vm. ogulini j.-ban, (1910) 882 horvát és szerb lak.; u. p. és u. t. Josipdol.

Munk, 1. *Hermann*, német fiziológus, szül. Posenben 1839 febr. 3., megh. Berlinben 1912 okt. 1. 1869 óta a berlini egyetem tanára volt; 1880. a berlini tudományos akadémia tagja. Főleg az agyvelő fiziológiájával foglalkozott. Munkái: Untersuchungen über das Wesen der Nervenerregung (Leipzig 1868); Die elektrischen und Bewegungserscheinungen am Blatte der Dionaea muscipula (u. o. 1876); Über die Funktionen der Grosshirnrinde (Berlin 1890) stb.

2. *M., Immanuel*, német fiziológus, *M. 1.* öccse, szül. Posenben 1852 máj. 30., megh. Berlinben 1903 aug. 1. 1899-ben berlini egyetemi tanár lett. Vizsgálatokat végzett a zsírfelszívódásról és további szerepéről a szervezetben, az izommunkáról, a fehérjeszétesésről. Physiologie des Menschen und der Säugetiere c. tankönyve 8 kiadást, Die Ernährung des gesunden und kranken Menschen 4 kiadást ért. Többekkel együtt kiadta a Zentralblatt für Physiologie c. folyóiratot.

3. *M., Salomon*, orientálista, szül. Glogauban 1805 máj. 14., megh. Párisban 1867 febr. 6. 1840-ben Párisban a keleti kéziratok kusztosza lett és elkisérte Montefioret és Cremieuxt Egyiptomba, honnan értékes arab kéziratokat hozott 1852-ben lemondott könyvtári állásáról, 1858. tagja lett az akadémiának és 1865. Renan helyén a héber, khald és szír nyelvek tanára a Collége de France-on. Nevezetesebb művei: La Palestine (1845); La philosophie chez les Juifs (1848); Notice sur Abou'l Walid Merwan (1851); továbbá Majmonides Dalâlat al-'Hâirîn c. művének átdolgozása: a Guide des égarés (1856—61). V. ö. *Jellinek*, Salomon M. (Wien 1865).

Munka, mechanikai értelemben valamely tömegnek bármely erő által bizonyos ellenállások ellenében eszközölt helyzetváltozása. Ha a M. véghezvitelére szükséges erőt P-vel s a tömegnek az erő irányában végzett útját S-sel jelöljük, a M. nagyságát a $P \times S$ szorzat fejezi ki. Az ezen tényezők mérésére használt egységek szerint a M.-egység is különböző. A gyakorlatban használt *méterkilogramm* azt a M.-t fejezi ki, midőn egy kg. súly a föld felszinéről 1 m. magasságra emeltetik. A cm g sec abszolut mértékrendszerben a M.-egység az *Erg*, amely egy méterkg.-nak egy 98 milliomod része (1 gramm fölemelése 1 cm-re). Az emberi M.-nak, vagy állatok és gépek M.-jának megítélésére az időegységben (mp) végzett M. nagyságát használják s ezt *M.-sikernek* (effectus) nevezik. Ennek egységei: méterkg. v. Erg másodpercenként. A *lóerő*-nek nevezett effectus 75 méterkg. másodpercenként. Az elektromos áram munkáját *watt*-okkal mérik. 1 watt $= 10^7$ Erg mp-ként. 1 lóerő $= 735$ watt. (L. még *Munkaerő*, *Állati munkaerő*, *Emberi munkaerő*). *Belső M.*-nak nevezik a hő M.-ját, midőn a testek melegí-

tésekor a molekulák mozgási energiája növekedik és esetleg a halmazállapot is megváltozik (olvadás, párolgás).

M., mint *közgazdasági* fogalom az a tudatos emberi tevékenyég, melynek célja gazdaságilag hasznosat, értékeset teremteni. Abból, amit a természet fáradság nélkül nyujt, csak számos nemzedék folytonos és haladó munkája emelheti az embert a művelődés magasabb fokára. A M. a testi jólétre is kedvező hatást gyakorol, míg a munkanélküli folytonos élvezet unottsághoz, elzsibbadáshoz vezet. Erkölcsi jelentősége is van egyrészt azáltal, hogy az ember hivatásszerű tevékenységévé s mint ilyen az erkölcsi életcélok eszközévé válik, másrészt azáltal is, hogy az emberekre nemesítőleg és nevelőleg hat.

A M. *termelő* vagy *meddő*, aszerint, hogy tényleg gazdasági értéket létesít, vagy nem, *szabad* vagy *nem szabad*, aszerint, hogy az erőkifejtés tekintetében a dolgozó embernek jogilag megvan-e az akaratelhatározása, v. nincs. (L. *Rabszolgaság, Jobbágyság*). *Önálló* v. *bér-M.*, aszerint amint a munkás önállóan a maga üzemében, a maga nyereségére dolgozik, vagy bérért másnak üzemében. Némelyek megkülönböztetnek még *testi* és *szellemi* M.-t, előbbi alatt az izomerő fizikai nyilvánulását, utóbbi alatt a szellemi erő nyilvánulását értve, de e megkülönböztetés nem abszolut, mert egyrészt minden, bármily csekély testi M. bizonyos szellemi tevékenységgel is jár, másrészt minden szellemi M. egyúttal testi erőkifejtéssel van összekötve. Megkülönböztethetünk *tanult* és *nem tanult* (közönséges) munkát, aszerint, hogy elvégzésére különös kiképzés szükséges, vagy sem. A munkás személyére tekintettel van: *férfi-*, *nő-* és *gyermek*-M. *Egyéni M.* az a M., amelyet bizonyos egyén adott körülmények között teljesíteni képes. *Normális M.* pedig az a M., amely rendes körülmények között állandóan teljesíthető; *túlmunka* az a M., amely a normális mértéket a munkás állandó M.-erejének rovására meghaladja. A M. mennyiségét és hatályosságát befolyásolják: 1. Természeti körülmények, amilyenek a különböző népfajok gazdasági jellege szorgalom, kitartás, leleményesség, pontosság tekintetében. 2. Egyéni körülmények, amelyek között ismét testi, szellemi vagy erkölcsi tulajdonságok különböztethetők meg. Itt figyelembe veendők a nemi viszonyok, a kor, az egészség, az értelmiség, az erkölcsiség foka. 3. Általános gazdasági viszonyok: a pénz-, hitel- és forgalmi ügy állása. 4. A társadalmi tényezők, amilyenek a népesség száma és sűrűsége, a M. tiszteletben tartása. 5. A M. szervezése (l. *Munkamegosztás*). 6. A jogi viszonyok (l. *Rabszolgaság, Jobbágyság, Munkabér*). 7. A politikai viszonyok: amennyiben szabad politikai intézmények buzdítólag hatnak a gazdasági törekvésekre, míg a szabadság megszorítása bénítólag hat a M.-kedvre.

Munkaadó, az az önálló iparos vagy kereskedő, aki segédszemélyzetet tart, aki a nála alkalmazásban lévő személyzetért fennálló adótörvényeink s az iparosok betegsegélyezéséről szóló törvény értelmében anyagi felelősséggel tartozik.

Munkaadók egyesületei. A M. oly szervezetek, melyek a munkaadók érdekeit védik, elsősorban a munkásokkal szemben. A magyarországi M.-nek főszervezete a *Magyarországi Munkaadó-Szervezetek Központja*, melynek hetenként megjelenő hivatalos lapja a *Munkaadó* (szerk. *Farkas* Elek). V. ö. Munkaadók Évkönyve és Címtára (megj. 1908 óta, szerk. *Farkas* Elek és *Edvi Illés* László).

Munka-állvány, l. *Állvány*.

Munkaátvitel, az energia szállítása nagyobb távolságokra. Ezt akkor veszik igénybe, ha az energiaforrás távol van a munkagépektől. A M.-nek ez időszerint legfontosabb és mindjobban tértfoglaló fajtája az *elektromos munkaátvitel* (l. o. és *Erőátvitel*).

Munkabér, tágabb értelemben a nemzeti jövedelemnek az a része, amely a termelésben közreműködő munka jutalmazását teszi, szorosabb értelemben a más számára szolgáltatott munka jutalma. A munka szerződésen alapszik, amelyet a munkás a munkabéradóval köt s amelyben a két szerződő fél megállapítja a munkafeltételeket s a munka árát. Az utóbbinak képződése a mai jogrendben szabad, a munkaszerződés szabadsága a M. tekintetében az összes kulturállamok törvényhozásai által el van ismerve. Mint a többi ár, a M. is a kereslet és a kinálat szabad versenyének eredménye, minél nagyobb a kereslet, annál magasabb a M., minél kisebb a kinálat, annál drágább a munka. A szolgáltatott munka különféleségéhez képest a munka ára különböző elnevezések alatt fordul elő: M., fizetés, tiszteletdíj, zsold, illeték stb. Van *természetbeni* és *pénzbeli* M., amott a bér különböző javakban van kifejezve, emitt pénzben; *normális* és *piaci* M., amaz az a bér, amely a munka értékének fő tényezőitől függ, emez a kereslet és a kinálat változó befolyása alatt alakul; *nyilt* és *lappangó* M, amaz a bérszerződés által megállapított bér, emez a vállalkozó saját munkajövedelme; *egyszerű* és *összetett* M., az előbbi egy szolgáltatásból, az utóbbi több szolgáltatásból áll. A M. v. idő szerint, v. a végzett munka mennyisége szerint állapíttatik meg. Az első az *időbér-*, az utóbbi a *darabbér-rendszer*. A darabbér (akkordbér, l. *Akkordmunka*) egy fajtája a *csoportbér*, amelynél a munkások egy csoportja együtt vállalkozik arra, hogy bizonyos munkát meghatározott M.-ért elvégez. Az időbér- és a darabbérrendszer kombinálása az az eljárás, midőn a bér idő szerint állapíttatik meg, de kimondatik, hogy a munkásnak ez idő alatt egy bizonyos minimális eredményt kell felmutatni. Az újabban, főleg Angliában elterjedő *bérskála-rendszer* mellett a bér bizonyos fokozatokban emelkedik a munkások által előállított jószág árának emelkedésével s csökken annak csökkenésével. Ricardo szerint a *munka természetes ára* az az ár, amely szükséges, hogy a munkások együttvéve képesek legyenek élni és fajukat fentartani, minden szaporodás és minden csökkenés nélkül. A M. *piaci* árának magasságára nézve a közgazdaságtanban hosszú időn át megingathatatlan törvénynek tekintetett a M. alapelmélete, mely azon feltételezésen alapul, hogy bizonyos időpontban bizonyos része a nemzeti vagyonnak feltétlenül munkabérek fizetésére fordíttatik s hogy ennél többet a bérből élő osztályok között kiosztani nem lehet. Minthogy tehát a szétosztandó összeg meg van állapítva, mindegyiknek

bére csak az osztótól függ, azaz a munkások számától. Ezen az elméleten, melyet Ricardo nyomán főleg Mill hirdetett, alapszik *Lassalle* «érceszilárdságú munkabér-törvénye», mely szerint a mai viszonyok között az átlagos M. mindig a szükségszerű életfentartási költségekre szorítkozik s tartósan nem emelkedhetik túl az életfentartási eszközök szükségszerű mértékén, mert különben a munkások jobb helyzete következtében a munkásosztály gyorsabban szaporodnék, minek következtében azután a M. ismét leszállana. Másrészt a M. nem sülyedhet tartósan az életfentartásra okvetetlenül szükséges költségek szinvonalán alul, mert akkor (kivándorlás, a gyermekek nemzésének korlátozása és nyomor következtében) a munkások száma csökken, ami a M. emelkedését okozza. A szocialisztikus munkabérelméletek minden értéket a munkára vezetvén vissza, a társadalmat olyképen akarják újjászervezni, hogy az általuk éhbérnek nevezett (l. o.) csekély M. megszünésével a munkás az állítólag csak általa előállított összes értékek birtokában maradjon és a vagyonból származó minden jövedelem megszünjön. Ujabban történtek kisérletek a munkásoknak bizonyos jutalmakkal, valamint a nyereségben való részeltetése útján befolyásolni a M. alakulását (industrial partnership). (L. *Nyereségben való részesedés).* V. ö. az általános szociálpolitikai kézikönyveken kívül: *Zwiedineck-Südenhorst*, Lohnpolitik und Lohntheorie (1910) és Beiträge zur Lehre von den Lohnformen (1900); *Schloss*, Methods of industrial remuneration (1898); *Bernhard*, Handbuch der Löhnungsmethoden (1906).

Munkabérszerződés alatt majd azt a szerződést értik, amellyel az egyik fél (a munkavállaló) bizonyos szolgálatok teljesítésére, a másik fél (a munkaadó) a megállapított ellenérték (bér) fizetésére kötelezi magát; majd azt a szerződést, amellyel az egyik fél valamely mű (e szót abban a tág értelemben véve, amelyben az általában munkaeredményt jelent) előállítására, a másik fél (a megrendelő) pedig a megállapított ellenérték fizetésére kötelezi magát; olykor a M. szót mind a két szerződés összefoglaló megjelölésére is használják. Az első helyen említett szerződéstipus megjelölésére, amelynél a munkavállaló csak a munkát, mint ilyent igéri (lat. locatio conductio operarum), ma már általánosan a *szolgálati szerződés* (l. o.) elnevezés van elfogadva, míg a második helyen említett szerződéstípust, amelynél a munkavállaló magát a munkaeredményt igéri (locatio conductio operis), *vállalkozási szerződésnek* (olykor műbérszerződésnek is) szokás nevezni.

Munkabérszerződés megszegése, helyesebben a szolgálati szerződés megszegése, mint minden szerződésszegés, kártérítésel jár. Egyes szolgálati viszony megtartását azonban a törvényhozás annyira fontosnak tartja, hogy a szolgálatot vállalt egyént karhatalommal is kötelezni lehet a szolgálat teljesítésére s a szerződés megszegése esetén nemcsak kártérítéssel tartozik, hanem büntetés alá is esik. Ide tartoznak különösen cselédtörvényünk (1876. XIII. t.-c.) és gazdasági cselédtörvényünk (1907. XLV. t.-c.), nemkülönben a munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról szóló 1898. II. t.-c.

Munkabeszüntetés, l. *Munkamegszüntetés.*

Munkabiróságok, l. *Ipari biróság* és *Békéltető bizottságok.*

Munkács, rend. tan. város Bereg vm.-ben, a Latorcza folyó balpartján; a város kies vidéken, a síkság szélén s a hegyek tövében 122 m. magasságban csinosan fekszik s újabban erősen fejlődik és szépül. Központja a Rákóczi-tér a tornyos új városházával, továbbá a Fő-utca a régi sóházzal (Munkácsy Mihály szülőháza kis emléktáblával), a régi Rákóczi (most gr. Schönborn) kastéllyal (Rákóczi domborművű emléktáblájával) és árúcsarnokkal, a díszes új katolikus templommal és az ódon gót ízlésű kis templommal. A mellékutcák közül a Munkácsy Mihály-utcában a színház, a szép II. Vilmos császár-úton (előbb Sugár-út) a járásbiróság, a Püspök-utcában az áll. főgimnázium és a gör. kat. templom és az ujonan nyitott Erzsébet-utcában az uj internátus épülete van. A *munkácsi püspökség* (l. o.) székhelye Ungvár. M. a M.-i járás szolgabirói hivatalának, kir. járásbiróságnak és adóhivatalnak, kir. közjegyzőségnek, pénzügyőrbiztosi állomásnak, a m. kir. földmívelési minisztérium hegyvidéki kirendeltségének, kir. felmérési felügyelőségnek, mértékhitelesítő hivatalnak, a 65. hadkiegészítő kerületnek, a 11. honvéd gyalogezrednek és csendőrszárnyparancsnokságnak székhelye, van állami főgimnáziuma, áll. polg. leányiskolája, Nedeczey János, a város díszpolgára és a város együttesen nagy anyagi áldozattal 1914-ben állami tanítóképzőt létesítettek; van női keresk. tanfolyama, iparostanonc-iskolája, ipartestülete, több ipartársulata, takarékpénztára, 5 bankja, többféle egyesülete, állami dohánygyára (900 munkás), vasúti műhelye, bútorgyára, több gőzmalma és téglagyára, kályhagyára, cementárúgyára s agyagárúgyár részv.-társasága. Az osztrák-magyar bank fiókot tart itt fenn. Van továbbá vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. Lakóinak száma 1850. csak 6005 volt, 1869. már 8602, 1910-ben 17,275, azonkivül 757 katona. Lakói közt van 12,686 magyar, 3078 német, 1394 rutén; hitfelekezet szerint 3526 r. kat., 4081 gör. kat., 190 ág. evang., 1771 ref. és 7675 izraelita. A lakók élénk kereskedést űznek Galicia felé fával, marhával, gabonával, sörrel, borral, gyümölccsel és ásványos vizekkel. A város házainak száma 2100, határa 6707 ha. M.-tól Ny.-ra 2 km.-nyire, a síkságból egész magányosan kiemelkedő 188 m. magas meredek hegyen M. régi vára fekszik, mely azonban közigazgatásilag nem M.-hoz, hanem a várhegy tövében fekvő Várpalánka községhez tartozik; a vár 1897-ig állami fegyintézetül szolgált, azóta üresen áll. E várnak egyik bástyáján, mely Zrinyi Ilona terme előtt terül el, épült (Berczik Gyula tervei szerint) a hazánk ezeréves fennállását jelképező emlékoszlop, mely várszerű kiképzésű magas talapzaton 38 m. magas piramist mutat, tetején hatalmas turulmadárral (Bezerédi Gyula műve). A vár II. József óta szolgált állami fegyházul s ott volt elzárva Kazinczy Ferenc, valamint 1821—1823.

Ypsilanti Sándor görög szabadsághős is. 1834-ben a vár leégett. Bástyájáról gyönyörű kilátás nyílik úgy a síkságra, mint a hegyekre.

Története. «Akkor a hét fejedelmi személyek... a Havas erdőn átkelve, megindulának Pannonia földjére... s miután oda érkezének, azon helyet, melyet legelsőbben elfoglaltak, *Munkás*-nak nevezték», írja Béla király névtelen jegyzője. Ősi hagyomány tehát M.-ot a legelső magyar települ jelöli ki hazánkban. Váráról nem szól a krónika, de annál többet történetünk legnevezetesebb lapjai. A tatárjárás után mint királyi vár szerepel, majd Csák Máté hatalmának keleti határpontját jelöli. zéről elkeríteni. Szapolyai János hivének, Báthory Istvánnak adja, I. Ferdinánd elfoglalja, de csakhamar visszaveszi azt a Szapolyai-párt hive, Petrovics, majd ismét Miksa király, aki azt 1573. Mágocsi Gáspárnak 42 ezer frtért elzálogosította. Rákóczi Zsigmond nőül vévén Mágocsi András özvegyét, Alaghy Judithot, 1588. birtokába veszi M. várát és uradalmát is. Bocskay István 1606-iki rövid birtoklása után a vár a Mágocsi-család záloglogjogán Esterházy Miklósra és fiára, Istvánra száll. 1625. II. Ferdinánd Bethlen Gábornak és nejének, Brandenburgi Katalinnak zálogosította el 300 ezer magyar frtért. Az 1633-iki eperjesi egyezség ér-

A rozgonyi csata után újra királyi kézre kerül. Zsigmond 1397 táján a hozzá tartozott uradalommal együtt Koriatovics Tódor orosz hercegnek adományozza, aki az uradalmat oroszaival népesíti be. Koriatovics halála után ismét koronabirtok, amig Zsigmond király Brankovics Györgynek nem adományozta. 1445—93-ig a Hunyadiak: János, Mátyás, Korvin János kezén találjuk. A Korvin János részére 1484. kelt adománylevélben a várhoz tartozó birtokul 30 község van felsorolva. Később a Jagellóké az 1514. VII. 3. és az 1518. II. 14. t.-c. alapján. A mohácsi vészt követő pártviszályokkal kezdődik M. kiválóbb szerepe. Mint északkeleti Magyarország kulcsát az ellenkirályok és az erdélyi fejedelmek igyekeznek egymás ke- telmében Rákóczi György 200,000 frt lefizetése mellett férfiágon örökbirtokul kapta a várat a hozzá tartozott uradalommal. II. Rákóczi Györgynek szerencsétlen lengyelországi hadjárata alkalmával Lubomirsky hadai rendkivüli pusztítást vittek végbe a fejedelem birtokain, de a várat nem foglalták el. A Wesselényi-féle összeesküvésben részes I. Rákóczi Ferenc M.-ot, ahol aztán menedéket is talált, fejváltságát előteremtendő, egyéb birtokaival együtt anyjának, Báthory Zsófiának adta zálogba, kitől azonban azt örökölvén, halála után fiára, II. Ferencre hagyta. Özvegye, Zrinyi Ilona, második férjének, Thököly Imrének ügyét itt védelmezte hősi önfeláldozással mindaddig, amig árulás következtében nem kényszerült a

várat átadni (1688 jan. 17.). II. Rákóczi Ferenc más birtokaival együtt M.-ot is visszakapta a «munkácsi és makoviczai herceg» címmel, de összeköttetése a francia udvarral kitudódván, javai újra elkoboztattak. 1703. M. városában lepték meg és szórták szét hadait, de a fejedelem a várat 1704. a németektől visszafoglalta és kapitányai: Vay Ádám, majd Sennyei István azt a szatmári békekötésig megtartották. Ekkor a várat és uradalmát a fiskus elkobozta. 1728. III. Károly király Schönborn Lothar Ferenc gróf mainzi, majd 1731-ben Schönborn-Buchheim Frigyes Károly bambergi érseknek adományozta, ennek révén szállott át az uradalom a Schönborn-családra, mely abban az 1791. VII. t.-c. által megerősíttetvén, azt maig birja. A vár 1849. a magyar hadak kezébe került, Mezőssy Pál honvédőrnagy 1849 aug. 26. adta át az oroszoknak.

Irodalom Balogh János, M. vár története; Felsőmagyarorsz. Minerva stb., felsorolva Szinnyei J. Magyar tud. repertoriumában, 598.; Tabódy, Munkács multja és jelene, Arch. Ért. 1869—72.; Lehóczky Tivadar értekezései a Századokban, 1867, 285. old.: u a., M. város monografiája (M. 1907) s több más önálló műve.

Munkácsi *Bernát*, nyelvész és etnológus, szül. Nagy-Váradon 1860 márc. 12. Egyetemi tanulmányai végeztével középiskolai tanári oklevelet szerzett. 1880-ban tanulmányozás céljából bejárta a csángó falvakat. 1885-ben az Akadémia támogatásával tanulmányúton volt a Káma folyó vidékén a votjákok között, továbbá tanulmányokat végzett a szimbirszki csuvasok közt. 1888–89-ig Nyugat-Szibíriában járt a vogulok között. Néprajzi és nyelvészeti téren kifejtett munkásságáért az Akadémia 1891. levelező, 1910. rendes tagjává választotta. 1890-ben a pesti izraelita hitközség tanfelügyelőjévé nevezték ki. Nevezetesebb művei: *A moldvai csángók nyelvjárása* (1881., az Akadémia Sámuel-díjával jutalmazott tanulmány); *Votják népköltészeti hagyományok* (1887); *Csuvas nyelvészeti jegyzetek* (1887); *A votják nyelv szótára* (1896., az Akadémia Marczibányi-díjával jutalmazott mű); *Nyelvészeti tanulmányok a vogulok földjén* (1889, Budapesti Szemle); *Vogul népköltési gyüjtemény* (1914-ig hat kötet, az Akadémia nagydíjával kitüntetett mű). Az összehasonlító nyelvészet terén is számos kiváló dolgozata jelent meg, melyek közül nevezetesebbek: *Az altáji nyelvek számképzése* (a Budenz-féle albumban); *Ujabb adalékok a magyar nyelv török elemeihez* (1887); *A finn-magyar d-l és d-z hangmegfelelésről* (1897); *Az ural-altáji népek* (az Egyetemes Irodalomtörténet IV. kötetében); *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben* (1901); *Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez* (1902). Hosszabb időn át szerkesztője volt az *Ethnographia* c. folyóiratnak s 1900. *Kúnos* Ignáccal együtt megindította a *Keleti Szemle* c. folyóiratot. 1904 ben pedig M. szervezte meg a *Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságát* (l. o.).

Munkácsi püspökség. Egyike állítólag ama hét pannoniai püspökségnek, melyeket Szt. Methód, az első pannoniai gör. kat. metropolita a IX. sz.-ban szervezett és kormányzott. Püspökeinek neveit csak 1491-től ismerjük. 1690–1771-ig apostoli vikáriusok kormányozták. 1771. XIV. Kelemen pápa újjászervezte, Mária Terézia pedig kellő javadalommal látta el. Ez idő óta, az esztergomi hercegprimás mint metropolita alatt, saját püspökei kormányozzák. Széles terjedelmű egyházmegye volt, 742 plébániával. 1820-ban kiszakíttatott belőle 194 plébániával az *eperjesi* egyházmegye. Majd 1821-ben 72 plébániát adott a *nagyváradi*, 1856-ban 94 plébániát a *szamosújvári* és 1912-ben 70 plébániát a *hajdudorogi* egyházmegyének. Jelenleg 320 plébániája van; a püspök székhelye Ungvár. V. ö. *Hodinka* Antal, A munkácsi gör. kat. püspökség története (Budapest 1910).

Munkácsváralja, kisk. Bereg vm. munkácsi j.-ban, a munkácsi várhegy tövében, (1910) 979 rutén, német és magyar lak.; u. p. Várpalánka, u. t. Munkács.

Munkácsy, 1. *Flóra*, szinésznő, l. *Feleki*, 3.

2. *M. Kálmán*, író és hirlapíró, szül. Esztergomban 1866 júl. 31., megh. u. o. 1901 okt. 28. Budapesten jogot végzett, majd több évet töltött külföldön: Párisban, Londonban és Amsterdamban, mint a Pesti Hirlap levelezője. Budapestre visszatérve, előbb a Hét, majd a Pesti Napló belső dolgozótársa, később az Esztergom és Vidéke felelős szerkesztője volt. Művei: *A hóvirágok* (Budapest 1883); *Hosszú estékre* (u. o. 1885); *A szív életéből* (u. o. 1887); *Szürkület* (Esztergom 1893); *Pintyőke* (u. o. 1897).

3. *M. Mihály*, festő, szül. Munkácson 1844 febr. 20., megh. Endenichben (Bonn mellett) 1900 máj. 1. Ifjukorában asztalosinas volt, de már ekkor sokat rajzolt és festett minden útmutatás nélkül, amivel Békésgyulán 1861. magára vonta Szamossy Elek festő figyelmét, aki oktatni kezdte s magával vitte vándor-útjaira. 1863-ban mestere ajánló soraival Budapestre került, ahol a Képzőművészeti Társulat pártolásával másolgatott és festett s itt lépett először a nyilvánosság elé *Regélő honvéd* c. képével. Mikor arcképek, címtáblák festésével némi pénzre tett szert, 1865. Bécsbe ment Rahl iskolájába, ahol azonban csak rövid ideig maradhatott, de megismerkedett ott Knaus egy képével, ami nagy befolyással volt művészeti első korszakára. Meg az évben visszatért Budapestre, ahol megfestette a *Fonó leányt*. A következő év őszén Münchenbe ment s Kaulbach W.-nek lett tanítványa. Ebből az évből való képei: *Petőfi búcsúja*, *Zivatar a pusztán* és néhány arckép. 1867-ben két heti párisi tartózkodás kivételével Münchenben dolgozott Wagner Sándor iskolájában s megfestette az *Árvízi jelenet* (Szépművészeti Muzeum) és az *Itatás* c. képeit s elkészítette az *Isaszegi csata* vázlatát (kiáll. Budapesten 1884). A következő évben, szerény viszonyok közt, némi kormánytámogatással szorgalmasan dolgozott Münchenben, megfestette a *Lakodalmi hivogatókat* (Brünn, magántul.) s közben meglátogatta Knaust Düsseldorfban, ahol megfestette az *Ásító inast*. 1869 elején Düsseldorfba ment, ahova főkép Knaus vonzotta s itt hozzáfogott főművei egyikének, a *Siralomház*-nak megfestéséhez A nagy művet még azon nedvesen nagy összegen megvásárolta egy amerikai műbarát (Philadelphia, Park-Museum) s ezzel a szegény sorban tengődő művész egyszerre nemcsak

Munkácsy cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

MUNKÁCSY MIHÁLY: ÉJJELI CSAVARGÓK
(BUDAPEST, SZÉPMŰVÉSZETI MUZEUM)

jó módba jutott, hanem egy csapásra nemzetközi hírnevet szerzett magának, mert a mű az 1870-iki párisi világkiállításon aranyérmet kapott. Düsseldorfban még megfestette (1871) a *Tépéscsinálókat*, amelyet egy amerikai műbarát megrendelésére festett, aki a képet Londonba vitte, ahol szenzációs feltünést keltett. Ekkor Goupil párisi műkereskedő fényes ajánlatára lemondott a felajánlott weimari tanári állásról és 1871 őszén Párisba költözött, ahol ragyogó műtermet rendezett be magának. Ebben készült 1873. két újabb nagyszabású műve: az *Éjjeli csavargók*, (l. a *képmellékletet)*, amelyre a Szalonban második aranyérmet kapott és a *Zálogház* (New York, Metrop. Mus.). Ezek a művek, valamint kisebb képei is Párisban nemcsak nagy nevet szereztek neki, hanem műtermét az irodalmi, politikai és művészvilág egyik ritka ragyogású központjává is tették. Szinte fejedelmi pompa és hódolat vette körül, annyira, hogy maga a mester aggódni kezdett, vajjon jövendő műveivel képes lesz-e a feléje forduló legmagasabb igényeknek megfelelni. A magyar népélet emlékeivel eltelve, festette a következő években a *Falu hőse* (1875) és az *Ujonczozás* (Szépműv. Muz., 1876—77) c. képeket s egy amerikai műbarát gyüjteményébe került *Műteremben* c. képét (Baltimore, Walter tul.) Ekkor az intimebb tárgyaktól elfordulva nagy kompoziciók teremtésére összpontosította erélyét. 1877 telén kezdte meg *Milton* c. képét (New York, Lennox-Library), amely a következő év párisi szalonjában *médaille d'honneurt* nyert, 1879. Münchenben pedig aranyérmet kapott. A nagyméretű *Miltont* egy másik nagy kép követte: *Krisztus Pilátus előtt*, amelyhez 1880. fogott, közben megfestvén a *Colpachi parkrészletet* és a *Két családot*. Ekkor érdemeinek elismeréseül magyar nemességet adományozott neki a király, szülővárosa pedig díszpolgárává választotta. E vallásos kompozició nagy sikere után Sedlmeyer műkereskedő megrendelésére,akivel továbbra is szerződéses viszonyban állott, 1883. megfestette *Kálvária* c. szintén nagyméretű művét, melynek befejezte után meglátogatta budapesti barátait, akiknek körében fejedelmi ünnepeltetésben volt része. Ugyanekkor a bécsi udvartól megbizást kapott a bécsi Képzőművészeti Muzeum menyezetfestményére s 1885. ismét Párisban hozzáfogott egyik legdrámaibb, nagyméretű festményéhez, a *Mozart*-hoz. Rövid amerikai kirándulás után Párisban megfestette a *Pillanatnyi fölhevülés*-t (1888, állami aranyérem Budapest), több arcképet (pl. Liszt Ferenc, kiáll. Budapesten 1890) s megkapta a magyar kormánytól a megbizást a *Honfoglalás* című nagy millenáris kép megfestésére. Pihenést nem ismerő lázas munkálkodása ekkor már kikezdte egészségét, de M. mit sem törődve orvosai figyelmeztetésével, 1894. megfestette *Szent asszonyok a keresztfánál* c. képét (oltárkép a terebesi gr. Andrássy-sírbolt kápolnájában), 1896. pedig az *Ecce homo* nagy terjedelmű festményt, hattyúdalát. Idegei azonban felmondták a szolgálatot: 1897 febr 4. kitört rajta a téboly. Végre is az endenichi szanatóriumba vitték, ahol csaknem három évi szenvedés után meghalt. Holttestét Budapesten, a kerepesi temetőben helyezték örök nyugalomra. Szobrának a Műcsarnok parkjában való felállításával most foglalkozik a Képzőm. Társulat. M. nemcsak nagy műveivel biztosított magának halhatatlanságot, hanem befolyással volt művészetünk fejlődésére egyrészt azzal, hogy közönségünk körében ragyogó pályafutása tiszteletet ébresztett a képzőművészek iránt, másrészt M. bőkezű anyagi és hű szellemi támogatásban részesítette a Párisba került fiatal tehetséges magyar festőket. Műveinek legtöbbje megjelent rézkarc-reprodukciókban. V. ö. *Malonyay* Dezső, M. élete és munkái (Budapest 1897) és u. a., M. Mihály, 2 köt. (Művészeti Könyvtár, u. o. 1907).

Munkaegység, l. *Munka*.

Munkaellenőrző készülék, l. *Ellenőrző készülék*.

Munkaelmélet, a közgazdaságban a tulajdon keletkezésének megmagyarázására alkotott az az elmélet, mely szerint az ember munka által szerzi meg tulajdonát ama javaknak, melyeket előállított. Ez az elmélet, melyet Locke, Smith Ádám, Comte és Thiers fejtettek ki, a szocializmus kiindulási pontja. A M. nem képes a tulajdon keletkezését teljesen megmagyarázni s mint tudományos törvény meg nem állhat.

Munkaerő alatt a mechanikai munkának egyik tényezőjét, az erőt értjük. A mechanikai munka u. i. az erő és a sebesség együttes hatása. Ha ugyanis valamely erő v. súly mozgásba jut, munkát végez és minél nagyobb az erő sebessége, annál nagyobb lesz az általa végzett munka is. A mechanikai munka értékének számbeli kifejezésére az erő és a sebesség szorzatának eredményét használjuk. Igy pl. ha 10 kg. erő 10 m. sebességgel fut, akkor annak munkaértéke 100 méterkilogramm/mp. Minthogy pedig egy lóerő 75 km/mp.-nyi munkát képvisel, lóerőkben kifejezve $100:75=1{\cdot}33$ lóerőnyi munka lenne. L. még *Állati munkaerő*, *Emberi munkaerő*, *Munka*.

Munkafelügyelet, l. *Iparfelügyelet*.

Munkafelügyelő, l. *Gyárfelügyelő*, *Iparfelügyelet*.

Munkahíd, l. *Híd* és *Állvány*.

Munkahivatal, l. *Munkásstatisztikai hivatal*.

Munkához való jog, számos szocialista által vitatott jog, mely szerint minden munkaképes és munkanélküli állampolgár oly mennyiségű munkaalkalom megszerzését követelheti, amennyi jogosult existenciáját biztosítja. Főleg Fourier, a Saint-Simonisták, Proudhon és Blanc követelték.

Munkaidő. A M. törvényes szabályozása már régóta foglalkoztatta a törvényhozókat. Némely törvényhozás megállapítja a munkanap maximális tartamát, továbbá a munkanap törvényes kezdő és végpontját. Hazánkban a M.-t a következő főbb szabályok határozzák meg: Ipartörvényeink szerint a 14-ik életévüket be nem töltött *iparostanoncok* legfölebb napi 10 órai, 14-ik évet betöltött tanoncok napi 12 órai munkára kötelezhetők, az iskolában töltött időt beleértve. Délelőtt és délután fél-fél órai, délben egy órai szünet tartandó. Nők szülés után négy hétig a munka alól fel vannak mentve, a munkásoknak délelőtt és délután fél-fél órai, délben egy órai szünetet kell engedni. A nappali munkát reggeli 5 óra előtt megkezdeni és esti 9 órán túl kiterjeszteni nem

szabad. Az 1891. XIII. t.-c. szerint *vasárnapokon,* valamint Szent István király napján az ipari munkának szünetelnie kell. Egyes iparnemekre a kereskedelmi miniszter állapíthat meg kivételt, ezeknél az iparűzőnek a munkás olyan felváltásáról kell gondoskodnia, hogy a munkás havonként egy teljes, vagy két hetenként egy fél vasárnapi munkaszünetet élvezzen. Az *üzleti záróráról* rendelkező 1913. XXXVI. t.-c. szerint Budapesten s a környező községekben a nyílt üzleteket (boltokat) este 8 órától reggel 6 óráig, az élelmicikkeket v. egyedárúsági cikkeket árusító üzleteket este $^1/_2$9 órától reggel 5 óráig zárva kell tartani. Szombaton az üzlet $^1/_2$10 óráig maradhat nyitva. A törvény felhatalmazza a keresk. minisztert, hogy esetleg az este 7 órától reggel 8 óráig (ill. este 8 órától reggel 6 óráig) való zárvatartást rendelje el, vagy az üzleteknek legfeljebb 30 napon át este 9 óráig nyitva tartását megengedhesse. Az *éjjeli* munkára nézve l. *Éjjeli munka.* A törvényes munkásvédelem nemzetközi egyesületének kezdeményezésére több állam kötelezte magát a munkaidő egységes nemzetközi szabályozására. (L. még *Maximális munkanap, Normális munkanap, Munkásvédő törvények, Szociálpolitika, Sztrájk.*) Ujabban az egyes államok munkásügyi hivatalai mind behatóbb vizsgálat alá vették és leírták az egyes ipari üzemek munkaidejét. A magyarországi üzemek munkaidejére nézve v. ö. A magyar szent korona országos gyáriparának üzemi és munkás-statisztikája (kiadja a kereskedelmi miniszter, 1910).

Munkaiskola, nem szabatos elnevezése az olyan iskolának, amely a gyermek valóságos élményeiből és tapasztalataiból kiindulva és folytonos öntevékenységét igénybe véve igyekszik őt önálló munkára, értelmes, meggondolt cselekvésre nevelni. Pedagógiai főelve az, hogy a hallás mellett a kéznek és a szemnek nagyobb szerepet kell juttatni az iskolában úgy a tanulásnál, mint a tanultak alkalmazásánál. Fontos eszköze ezért a rajz és kézimunka. Bizonyos tantárgyaknál, így az összes természeti, földrajzi és mennyiségtani ismereteknél a tanuló rajzolva és tárgyakat alakítva sokkal jobban érti meg a tanultakat és sokkal jobban számol be tudásáról, mint csupán csak leckét felmondva, szavakkal. Az iskola szervezésének módjára nézve még eltérők a vélemények ; sokan főtantárggyá a kézimunkát akarják tenni s így az iskolát szinte műhellyé átváltoztatni. A gyermek önmunkásságra való nevelése nem új elv, minden nagyobb pedagógus kívánta, de szorosabb kapcsolatot a munka és nevelés közt először *Pestalozzi* teremtett, ámde főleg szociális cél szolgálatában, mert előtte a szegény néposztály gyermekeinek kenyérkereső szüksége lebegett. Határozottabb alakot nyert ez iskola *Fellenberg* által, aki Hofwyllben olyan iskolát állított, mely a jobbmódú gazdák gyermekeit akarta önmunkásságra szoktatni. Továbbfejlesztette a rendszert a svájci *Wehrli*; a róla elnevezett iskolákban azonban szintén inkább a szegényebb sorsúak foglalkoztak különböző háziipari tárgyak készítésével. A XIX. sz. elején különösen Oldenburgban szerveztek olyan falusi iskolákat, amelyekben a tanulók kertészséget tanultak, mivégből az uralkodó nagyherceg minden ilyen iskolának egy darab földet adott; ezek az iskolák több más országban is elterjedtek. A M. tulajdonképeni elméletét pedagógiai szempontból *Ziller* fejtette ki s *Barth* Ernst kisérelte meg Lipcsében annak gyakorlati megvalósítását. Különösen Dániában és Svédországban szervezték ez iskolákat nagyobb mértékben s példájukra más államok is megkisérlették a M.-k szervezését.

Munkakamara, l. *Munkáskamarák.*

Munkakamra, l. *Alapozás.*

Munkakényszer, l. *Kényszermunka.*

Munkaképtelenség esetére való biztosítás, l. *Aggkori, rokkantsági és nyugdíjbiztosítás* és *Munkásbiztosítás.*

Munkakerülés az életmódnak oly iránya, amelyet a munkanélküliség jellemez, s mely ebből a szempontból úgy erkölcsileg, mint társadalmilag veszélyes. Hazánkban ezidőszerint a M.-ről az 1913. XXI. t.-c. rendelkezik (l. *Közveszélyes munkakerülők).*

Munkakönyv, az ipartörvény 112. §-a által előírt igazolási könyv, mellyel minden iparossegédnek és gyári munkásnak birnia kell, mely szolgálati szerződést és bizonyítványt pótol. Ezt a munkába lépésnél és a munkaviszony megszüntével az elsőfokú iparhatóságnak be kell mutatni. Fokozott jelentőséget nyert Magyarországon az új választói törvény folytán, mely az ipari alkalmazottak választói jogát többek között az ugyanazon munkaadónál töltött időhöz is köti, mely idő a M. által lesz igazolható. A M. mintáját a kereskedelemügyi miniszter állapítja meg.

Munkaközvetítés, a munkapiac hullámzásának kiegyenlítése. Amíg a termelés csupán szűk keretek között mozgott, amíg a termelő tényezők, a munkáltató és munkás területileg és szakmailag nehezen elválasztható egységet alkottak, amíg a termelés szabályozását a nagyhatalmú céhek uralták, a M. csak alárendelt jelentőséggel birt. A céhrendszer idejében a céh határozta meg, ki és mely ipari pályára léphet. A társadalmi termelés arányainak növekedése megváltoztatta a régi patriarchális rendszert, óriási mértékben növelte a munkapiac hullámzását, ami a M. rendszeresítését tette szükségessé. A nagyipari termelés térhódításával a munkahelyváltozás, a munkahely és munkaerőkereslet óriási arányokat öltött. A termelés sokoldalusága mellett a nagy gazdasági területeken a munkaalkalomszerzés nagy akadályokba ütközik.

Az egyik oldalon az ipari termelés különböző nagy területeken oszlik meg, amelyeknek munkaerőszükségletét a helyipiac nem elégítheti ki. Másrészt a nagyüzemi rendszer mellett a váltakozó konjunktura hatása alatt egyik napról másikra a munkások ezrei veszítik el munkahelyüket. Általánosságban pedig az ország gazdasági helyzete, politikai és gazdasági befolyások fokozzák a munkapiacon uralkodó anarchiát. Gazdaságilag fejletlen, rosszabb munkaföltételek között élő országokban a munkaviszonyok bizonytalansága csak fokozza a munkapiac hullámzását. Nálunk e körülmények hatása alatt a munkapiac hullámzása, a munkásfluktuáció megdöbbentő arányokban mutatkozik, így 1912. az Országos Munkásbiztosító Pénztár-

nál 1.200,000 átlagos taglétszám mellett 3.535,781 volt a bejelentések és 3.476,460 a kijelentések száma. A rossz konjunktura mellett a bejelentések száma 246,668-cal, a kijelentések száma 288,231-gyel emelkedett. Minden munkás átlagban háromszor változtatta meg évenként munkahelyét. Budapesten 1913. a munkásváltozások száma a Kerületi Munkásbiztosító Pénztár jelentése szerint 1.727,140-re rugott, ami munkásonként 3·4 átlagos helyváltozást jelent. A nagymérvű munkaerő- és munkaváltozás gyakorisága föl sem értékelhető nemzetgazdasági károkkal jár. Ez és a munkanélküliségtől közvetlenül sujtott munkásság helyzete arra vezetett, hogy elsősorban a munkásegyesületek már évtizedekkel ezelőtt igyekeztek a M. ügyét rendezni. Az angol munkásszervezetek már legkezdetlegesebb formájukban is fölvették ezt programmjukba.

A kezdeményező szakszervezetek példáját követte a magánvállalkozás. Utóbb az állam, a közhatóságok és a munkáltató szervezetek is szerveztek munkaközvetítéssel foglalkozó intézményeket. Nálunk a következő munkaközvetítő intézmények ismeretesek: Munkásszervezetek munkásközvetítői. Ipartestületi munkásközvetítés. Munkáltatószervezetek munkásközvetítői. Közhatósági munkásközvetítés. Mezőgazdasági munkaközvetítés. Jótékony egyesületek munkaközvetítése. Foglalkozásszerüen űzött munkaközvetítés. Álláskeresés, alkalmaztatás hirdetés, illetve személyes jelentkezés útján.

Külföldön az utóbbi években erősen tért hódítanak a munkáltató és munkások együttes vezetése alatt álló, paritásos alapon szervezett munkaközvetítő intézmények is.

A M. rendszeresítését Magyarországon is a munkásegyesületek kezdeményezték. Már a 70-es évek elején a nyomdászok, cipészek, szabók és más munkások egyesületei jelentős eredménnyel foglalkoztak a M.-sel. A munkásegyesületek tevékenysége nyomán az 1884. XVII. t.-c. az ugyanazon törvény alapján szervezett ipartestületeket a törvény 122. §-a alapján felhatalmazta a M. rendszeresítésére. A törvényes felhatalmazás, a holt betűvel való kisérletezés azonban nem járt eredménnyel. Az ipartestületi M. napjainkig jelentéktelen maradt. Négyszáznál több ipartestület közül vidéken 24, a fővárosban 7 foglalkozik munkásközvetítéssel. Számszerű adataik ismeretlenek.

Az 1884. XVII. t.-c. a M. ügyét magánvállalkozásra bízta. A törvény 10. §-a a M.-t az engedélyhez kötött iparágak közé sorozza. A magánvállalkozás azonban csupán néhány szakmában érvényesült. Kereskedelmi alkalmazottak, kávéházi és vendéglői alkalmazottak, cselédek közvetítése került a magánvállalkozás körébe.

A magánvállalkozásnak e tisztára szociális föladat körébe való bevonása sok visszaélést eredményezett. Ez, valamint az a körülmény, hogy idők folyamán a M. hatalmi kérdéssé vált munkaadók és munkások között, arra indította a kormányokat, hogy ezzel a kérdéssel behatóan foglalkozzanak és sürgős megoldást igénylő szociális kérdésnek tekintsék azt. Legmesszebb ment ebben a Szterényi József keresk. államtitkár által készített 1908. évi ipartörvény-tervezet, mely a M. terén a magánvállalkozást teljesen meg akarta szüntetni és a M.-t állami, illetőleg községi feladattá tette, ki akarva küszöbölni ebből minden hatalmi érdeket.

Az 1898. II. t.-c. fölhatalmazta a kormányt a mezőgazdasági M. rendeleti szabályozására és minden törvényhatóság a területén mutatkozó munkáskereslet és kinálat kiegyenlítésére a törvényhatóság területére kiterjedő rendelkezési joggal felruházott munkaközvetítő tisztviselőt rendel ki. Úgy a törvényhatósági, mint a községi és körjegyzőségi közvetítők a felmerült keresletről és kínálatról állandó kimutatást tartoznak vezetni. A területükön jelentkező és a hivatalukhoz más kerületből érkező, a keresletre és kínálatra vonatkozó adatokat a községi, illetve a megyei szekházon ki kell függeszteni. Az ország területén mutatkozó kereslet és kínálat kiegyenlítését a földmívelési minisztériumban működő országos mezőgazdasági munkaközvetítő intézi.

Az első, munkaközvetítéssel foglalkozó közhatósági intézmény Magyarországon 1900. nyilt meg, melyet a főváros hozzájárulásával a kereskedelemügyi minisztérium állított fel a munkaadók és munkások egyenlő számú bevonásával. Néhány év mulva szervezte a minisztérium a pozsonyi és temesvári ugyanily közhatósági munkásközvetítő intézeteket. A két vidéki intézet évi közvetítési eredménye átlag 2500—2700 közvetítés, a budapesti intézet 1911-ben 53,654, 1912-ben 45246 munkást, 1913-ban 27555 munkást közvetített munkahelyre.

A budapesti munkaközvetítő intézet viszonylagos eredménytelensége a szervezet bürokratikus kezelésének és a bérharcok körül tanusított merev eljárásának a következménye. Azonfölül csak kicsinyes eszközökkel rendelkezik s így képtelen az országos munkapiacot idejében megfelelő munkaerővel ellátni. A budapesti mukaközvetítő intézet költségeit az állam fedezi, a főváros évi 10.000 koronával szubvencionálja az intézményt.

A munkaadószervezetek csak kisebb részben foglalkoznak M.-el, nagyobb mérvű tevékenységet fejtenek ki e téren a munkásszervezetek, mely utóbbiak 1913-ban 37.412 munkást közvetítettek.

M.-sel foglalkoznak még jótékony egyesületek is, de ezeknek M.-e csupán cselédközvetítésre szorítkozik.

Nyugat-Európában a közhatóságok igyekeznek a M. ügyét rendezni, elsősorban pártatlan munkaközvetítő intézmények szervezésével, másodsorban a munkapiac hullámzásának rendszeres publikálásával. A szervezett M. a legkifejlettebb Angliában, Németországban, ezt követi Belgium, Svájc, Franciaország, Ausztria és az északi államok közül Dánia, Svéd- és Norvégországok. A külföldi M.-ről 1911. következő adatok tájékoztatnak: Ausztriában 554,853; Belgiumban 33,771; Dániában 28,148; Finnországban 11,521; Franciaországban 812.867; Hollandiában 46.854; Luxemburgban 6,232; Nagybritanniában 593.734; Németországban 3.424,791; Norvégiában 61,585; Olaszországban 22,579; Svájcban 77,685 és Svédországban 84,802. Ha ezekkel szembeállítjuk a magyarországi M. ugyanaz évi eredményeit 207,412-vel, akkor ez már aránylag elég fejlettnek tekinthető.

Munka lovagjai, l. *Knights of labor.*

Munkáltató, a munkaadónak újabban elterjedt megjelölése.

Munkáltató rendszerek. A vasutakat rendszerint vállalatba adják át, építésszerződések alapján. A legmegbízhatóbb fővállalat alvállalkozók között osztja el a munkát, kik még kisebb vállalkozókkal dolgoztatnak, ami természetesen az egységáraknak rendkívüli elaprózását idézi elő. A már megépített vasutak pályafentartó osztálya mellőzi a vállalatot és *házilag épít* saját munkásaival, mi nem zárja ki azt, hogy *egységárak* alapján, kis akkordban végeztessen egyes munkákat, különösen földmunkákat. A műhelyek szintén igen kedvelik az egységárak alapján való munkáltatást, ami a szorgalmasabb és ügyesebb munkást méltán megérdemelt nagyobb keresethez juttatja. Az egységár szerinti munkáltatás a vasúti kezelés többi ágazataiban is meg van honosítva. Ilyen az *állomási munkásegyezmény.* Hogy a kocsik tisztítása és fertőtlenítése, a fel- vagy leadásra kerülő vagy átmenő podgyászdarabok, gyors- és teheráruk, továbbá élők ki-, be- és átrakása, átvétele és átadása célszerűen és a helyi viszonyokhoz mérten jutányos áron elvégeztessék, az állomásokon bizonyos számú munkást vesznek fel meghatározott napibérrel. Az ezek által végzendő munkák bizonyos egységárral összeszámíttatnak és ha így a tényleg kifizetett napibérnél nagyobb összeg áll elő, e többlet 70%-a az illető munkások közt szintén szétosztatik. Egy másik rendszer az *állomási jutalékrendszer.* Ebben már az évi fizetéssel alkalmazottak is részesednek. Célja, hogy az állomási személyzet saját jól felfogott érdekét szem előtt tartva, az állomás terhére elszámolandó kiadások tekintetében takarékosságra szoktattassék. Lényege, hogy az állomásokról indított vagy oda érkezett minden vonat után, minden érkezett vagy feladott árú után bizonyos egységtételek állapíttatnak meg és az ezekből nyert összeg teszi a *követelést.* Ennek ellenében az állomáson alkalmazott összes kinevezéssel biró személyzet fizetése, helyettesitési költségek, árúmozdításra kiadott költségek, irodaátalányok és szerek, nyomtatványok, anyagok, fűtés, világítás, tisztítás stb. céljaira kiadott költségek összege teszi a *tartozást.* E két összeg összehasonlítása alkalmával mutatkozó esetleges fölösleg 50%-a az állomási személyzet között bizonyos arány szerint szétosztatik.

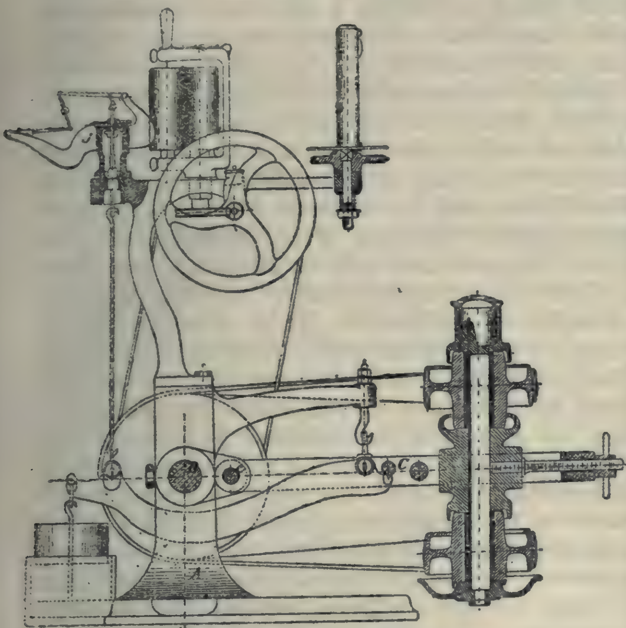
Munkamegosztás, 1. az a munkaszervezési eljárás, amely a termelést egyes ágakra elválasztja oly módon, hogy az egyes munkaerő lehetőleg egyenlő munkanemek elvégzésére fordíttassék. Megkülönböztetendő a gazdasági és technikai M. Az előbbi önálló foglalkozások elválasztásához vezet s minthogy ezen a gazdasági felosztáson alapulnak a nagy társadalmi foglalkozási csoportok, ez *társadalmi M.-nak* is neveztetik. A technikai M. az egyes javak előállítására szükséges munkákat is tovább osztja fel, olyképen, hogy minden munkás a termelésnél szükséges munkának csak egyes részét végezi s e részmunkák egyesítéséből keletkezik az egész befejezett termék. A M. területileg is érvényesül, egyrészt ugyanazon állam egyes részei között, amennyiben egyes vidékek bizonyos termékek előállítására különös gondot fordítanak, másrészt a különböző államok között (nemzetközi M.), minek következtében bizonyos népek különösen egyes foglalkozásokban tünnek ki. Igy vannak földmíves, iparos, kereskedő nemzetek. A M., megfelelő *munkaegyesítéssel,* eredményezi, hogy a munkaerők ugyanabban az időben, ugyanazon erőkifejtéssel többet termelhetnek, mintha minden egyes munkaerő egymásután ugyanazon műveleteket végezné s hogy a munkaerők összessége oly termékek előállítására képes, amelyeket az egyes erők előállítani egyáltalán képtelenek volnának. A M. az utolsó században a nagyüzem fejlődésével s a gépek alkalmazása következtében rendkívüli haladást mutat fel s a termelés nagyobbodásának egyik leglényegesebb tényezője. A túlzásba vitt M.-nak káros hatása, hogy a munkást egyoldalú, lélekölő gépies munkával terheli.

2. *M.* a biológiában az a folyamat, melynek eredményeképen a különböző életműködések megoszlanak az egy sejtből eredő sejtek, szövetek, szervek vagy egyének közt. A M. folyamatával karöltve jár az alaktani elkülönülődés. A különböző életműködésű sejtek, szövetek, szervek és egyének ugyanis úgy módosulnak, hogy a rájuk eső munkát lehetőleg a legtökéletesebben el tudják végezni. A M. jelensége annak következménye, hogy az egy sejtből származó sejtek a soksejtű állatokban együtt maradnak és sejtállamot alkotnak. A M.-sal és az alaktani differenciálódással együtt jár azonkívül az a fontos folyamat, melyet *Spencer Herbert* után *fiziológiai integrációnak* v. *alárendeltségnek* nevezünk. Minél nagyobb a M. a szervezetben, annál jobban vannak alárendelve a részek az egésznek. A haladó M. és differenciálódás folyamata mindenütt megfelelő kiegészítésre talál a fokozódó alárendeltsegnek éppen olyan fontos folyamatában, aminek eredményeként azután az elemi életegységek sokoldalú tagozódása közben a felsőbbrendű, magában befejezett, szorosan meghatározott és központosított szervezet alakul ki.

Munkamegszüntetés alatt gyüjtőnéven a munkásoknak a munkából való tömeges kiállását értjük. A M. oka lehet sztrájk (l. o.) vagy kizárás (l. *Boycott).*

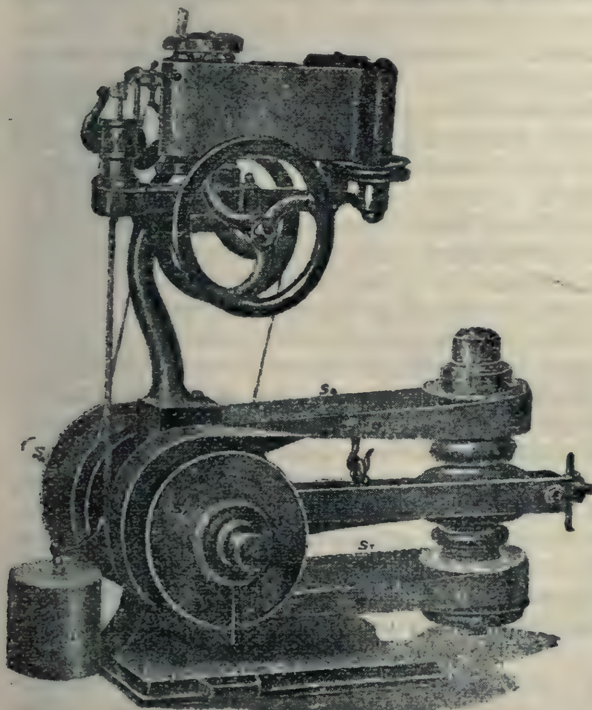
Munkamérők *(forgó-* v. *transzmisszió-dinamométerek),* munkát teljesítő gépek munkafogyasztásának mérésére szolgáló készülékek. A transzmisszióra (Poncelet-Morin, Ayrton és Perry, Deprez) v. a transzmisszió és munkagép közé iktatva, papirszalagra rajzolja a fogaskerekeken (Hachette, White, Hartig, Rieter, Rafford) vagy szíjkereken (Hefner-Alteneck, Bánki) működő kerületi erőket. A diagrammon lemért kerületi erő megsokszorozva a hozzátartozó kerületi sebességgel, megadja a felhasznált munka nagyságát. Az *1.* és *2. ábra* a Bánki-féle M. keresztmetszetét és távlati rajzát mutatja. A *B* tengely *A* állványban szilárdul áll és szabad végein az S_1 és S_2 lazán forgó kettős szíjdobokat hordja, melyeket a *c* csúcsok körül ingó *C* emelőkarra szerelt függélyes tengelyű korongokon vezetett szíj köt egymással

össze. Az S_1, S_1', S_2, S_2' szíjszálak párhuzamosak. A szíjdobok egyikét a transzmisszió hajtja, a másik pedig a munkagéppel van kapcsolva. A közvetítő szíj a *C* emeltyűt az átvitt kerületi erővel

1. ábra. Munkamérő keresztmetszete.

arányos erővel emeli, mely erőnek nagyságát a *J* indikátor a szíjsebességekkel arányos sebességgel mozgatott papirszalagra rajzolja fel. Az így nyert diagramm magassága megadott léptékben a kerületi erőt, területe pedig az átvitt munkát adja meg. (L. még *Erőmérő*). V. ö. *Weisbach*, Ingenieur-Mechanik (II.); *Kittler* Erasmus, Handbuch der Electrotechnik (I.).

2. ábra. Munkamérő távlati képe.

Munkanélküliség. Tág értelemben véve mindenki munkanélkülinek tekintendő, akinek nincs munkája. A szoros értelemben vett M. vagy állástalanság megjelölést a bérmunkásokra szokták alkalmazni, akik nem tudnak megfelelő munkát kapni. A M. oka lehet munkaképtelenség (betegség, baleset, rokkantság, aggság), bérharc és munkaalkalom hiánya. Itt csak az utóbbival foglalkozunk. A munkaalkalom hiányának különböző okai lehetnek. Sok munkanem idényhez van kötve (mezőgazdasági-, csatorna-, hajózási-, kőműves-, ruházati-, ipari- stb. munka), miáltal rendes körülmények közt is sok a M. A termelési lehetőségek és technikák (terméshiány, új találmányok) is sok M.-et okoznak, valamint az a körülmény is, hogy a munkakereslet és kínálat nem pontosan alkalmazkodnak egymáshoz, különösen rendkívüli alkalmakkor (csőd, tömeges elbocsátás) és annál fogva, hogy sok munkás (családosak) munkáját elveszítvén, bajosan tudja munkahelyét elhagyni. A M. hatásai: a munkakerülés, alkoholizmus, következése a legrosszabbfajta proletariátus szaporodása, legjobb esetben kivándorlás. Nagy forradalmakat rendesen M. szokott megelőzni. A M. lehet nemzetközi jellegű, általános gazdasági válságok folytán. Ezenkívül azonban minden országnak megvan a maga egészen sajátos M.-e. Magyarországon a M. egyik főoka a birtokmegoszlásban keresendő. A M. teljes megszüntetése lehetetlen. Enyhítésére sok intézkedés történhetik. Az államok és közhatóságok a közmunkák megfelelő elosztásával intézkedhetnek sok munkanélküli foglalkoztatásáról, amikor is e munkák szükségmunkák szerepét vállalják. Gyakran csak azért végeztet az állam közmunkát, hogy a M.-en enyhítsen. A nagy vállalatok a M. elkerülésére a munkaidőt önérdekből is korlátozzák, hogy megtartsák jó munkásaikat. A M. orvoslására az államhatalom igyekszik a felmondás kérdését szabályozni, a munkaközvetítést tökéletesíteni, a belső vándorlásokat és kivándorlást megfelelően irányítani. Újabban mind messzebbmenő törekvéseket látunk a M. elleni *biztosítás* terén is (l. *Munkásbiztosítás).* Utolsó mentség a M. ellen a munkanélküliek közhatósági és szakszervezeti támogatása. A M. elleni küzdelem szervezésére 1910-ben nemzetközi egyesület alakult, amely állandó központja és nemzeti egyesületi csoportjai útján figyelemreméltó munkát fejt ki.

Irodalom. A M. kérdésének értékes tárháza a Bulletin de l'association intern. pour la lutte contre le chomage a nemzetközi, A munkanélküliség elleni küzdelem c. folyóirat pedig (szerk. Ferenczi Imre), a magyar vonatkozásokat illetőleg, továbbá a M. elleni küzdelem magyarországi egyesületének kiadványai. V. ö. még: Varlez, Bekämpfung d. Arbeitslosigkeit, 1907; Preziosi, Disoccupazione, 1912; Ferenczi Imre, A munkanélküliek első összeírása a fővárosban, 1914.

Munkanélküliség esetére való biztositás, l. *Munkásbiztosítás.*

Munkapárt, l. *Magyar országgyűlési pártok.*

Munkapiac, l. *Munkaközvetítés.*

Munkarend, az ipartörvény 111. §-a értelmében minden gyári üzemben az összes munkatermekben kifüggesztendő szabályzat, mely magában foglalja mindazokat a rendelkezéseket, melyek a gyári személyzetre nézve más külön megállapodás hiányában kötelezők. Ez a M. az elsőfokú iparhatóság által láttamozandó, mely nélkül nincs

érvénye. A M. hiánya kihágás és büntetendő. Ellenőrzése gyári üzemekben az iparfelügyelők feladata.

Munkás, l. *Munkások.*

Munkás *(Miavecz) László*, szül. Rozsnyón 1842 nov. 28. Előbb kissemlaki ág. ev. lelkész, majd állami szolgálatba lépve, posta- és távirófelügyelő lett a budapesti vezérigazgatóságnál. Munkái: *A magyar korona területén lévő állami és vasúti távirdák* (3 kötet, 1873—74); *A királyi magyar posta története 1528—1715.* (1911).

Munkásbetegsegélyző pénztár, l. *Munkásbiztosítás.*

Munkásbiztosítás az a biztosítási szervezet, mely a munkásoknak és családjaiknak betegség, baleset, aggkor, rokkantság esetére való biztosításával foglalkozik (gyógykezelés, táppénz, korjáradék, rokkantsági járadék stb. nyujtásával). Eleintén csak betegség esetére való biztosítással foglalkozott, az idők folyamán azonban a biztosítás köre kiterjesztetett.

A fejlettebb iparu államok, elsősorban Németország ismerte fel leggyorsabban azokat a társadalmi veszélyeket, amelyek a munkásosztály elhagyatottságából származnak. Angolország a munkásbiztosítást az utolsó évtizedig elhanyagolta és csak munkásvédőtörvények segélyével igyekezett munkásosztálya helyzetén javítani, a munkásbiztosítást a magánbiztosításra hagyva. A mai munkásbiztosítás alapjait tulajdonképen Németország vetette meg, hol 1881 nov. 17. császári kézirat jelezte a betegség, baleset, a rokkantság és az aggkor esetére való biztosítás behozatalát. 1883-ban meg is valósult már a munkások betegség esetére való biztosítása, melyet gyorsan követett a baleset esetére való és majd a rokkantsági biztosítás.

Magyarországon a M. eleintén a munkásszervezetek és magánegyesületek terén volt meg, természetesen mint önkéntes biztosítás és csak a betegsegélyezésre szorítkozott. Különösen az általános munkásegylet volt az, mely az egész ország területére szervezettel birt; addig, míg 1891. Baross Gábor minisztersége alatt a kötelező betegség elleni biztosítást behozták, ez az egylet képviselte legszélesebb körben a M.-t, több mint 100,000 biztosított taggal. Egy másik társadalmi intézmény ez időből a budapesti kereskedelmi testület által fentartott Ferenc József kereskedelmi kórház, mely a kereskedelmi alkalmazottak biztosításával foglalkozott. Minthogy azonban az önkéntes biztosítás nem volt képes a munkások egy harmadánál többet bevonni körébe és azt is csak úgy, hogy a nagyobb gyárak tulajdonosai önként biztosították munkásaikat, részben pedig az ipartörvény azon rendelkezéséből folyólag, hogy a gyáros kötelessége munkásai életének és egészségének megóvásáról gondoskodni, tehát a talaj már kellően elő volt készítve, 1891. behozatott Magyarországon is az 1891. XIV. t.-c. által *a betegség elleni kötelező biztosítás.* Ez a törvény ötféle külön pénztárt statuált, beleértve a bányatársládák intézményét, melyet tovább is fentartott, a betegsegélyezés költségeit a munkások $^{2}/_{3}$, a munkaadók $^{1}/_{3}$ részben tartoztak fedezni; a munkások 20 hétig tartó betegsegélyezésben részesültek, mely ingyenes orvosi segélyből és gyógyszerekből, valamint megfelelő táppénzből állott. 1907-ig ez a törvény állott fenn. A sokféle pénztár azonban nem volt életképes, minélfogva a törvény revizióra szorult. Ezenkívül a képviselőház ismételt határozatokkal utasította a kormányt a baleset elleni biztosítás behozatalára is, tömeges balesetek sürgették ezt és a bírói gyakorlat is, mely a munkaadókra óriási terheket rótt. A kereskedelmi miniszter Szterényi József akkori miniszteri tanácsost bízta meg a vonatkozó törvényjavaslat elkészítésével. 1903-ban el is készítette. (A munkások baleset ellen való biztosítása, I. köt. Hazai és külföldi anyaggyüjtemény, II. köt. Törvényjavaslat és indokolás). Ez a munka volt az alapja a kötelező balesetbiztosítás behozatalának Magyarországon. A politikai viszonyok azonban nem kedveztek a törvényhozás munkájának, s így ez a kérdés is szünetelt a politikai béke helyreálltáig. 1906-ban a kereskedelemügyi minisztérium a Wekerle-kormány idején napirendre tűzte a M. reformját is, ismét Szterényi József akkor már államtitkárt bízva meg ennek a nagy horderejű kérdésnek megoldásával, akinek munkálata, az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset esetére való biztosításáról szóló 1907. XIX. t.-c. még szélesebb alapokra fekteti a betegsegélyezést, majdnem megkétszerezi a biztosítottakat és behozza nálunk is a kötelező betegségi és balesetbiztosítást. A képviselőház munkásügyi bizottsága lényeges módosításokat tett a törvényjavaslaton, mely módosítások súlyos bajok kútforrásai lettek a gyakorlatban és nem állanak összhangban a törvény lényeges eredeti koncepciójával. Ez a törvény egészen új alapokra fektette a M.-t nálunk és a betegsegélyezés terén olyan intézkedéseket honosított meg, melyekkel az egész szociális biztosítás terén vezet világszerte. Ilyenek: a teljes paritás munkaadók és munkások között úgy a terhek viselésében, mint a szervezetben; míg másutt a munkások $^{2}/_{3}$-dal, a munkaadók $^{1}/_{3}$-dal vesznek részt a teherviselésben és ugyanígy vannak képviselve a szervezetben is, nálunk ez 50—50% szerint oszlik meg; ilyen a családtagok ingyenes orvosi kezelése és gyógyszerekkel való ellátása. melyet legelőbb mi honosítottunk meg; ilyen a bujakóros és iszákos betegek kötelező táppénz-segélye és ilyen a munkások paritásos képviselete a balesetbiztosításban is, melynek költségeit a munkaadók egyedül viselik. A törvény egységes alapra helyezte az egész M.-t, hogy annak idején minden nehézség nélkül legyen az aggkori és rokkantbiztosítás is hozzákapcsolható. Ez utóbbival ezidőszerint a legnagyobb elismerést érdemlő módon foglalkozik a *Magyarországi Munkások Rokkant- és Nyugdíj-Egylete,* egy magánegyesület, mely kiváló módon készíti elő a kötelező rokkantsági biztosítás behozatalát, már 200,000-nél több taggal és mintegy 13 millió korona tőkével rendelkezik. A törvény a betegsegélyezési és baleset elleni biztosítást egyesíti egy szervezetben úgy az alsó, mint a legfelső fokon és az állami ellenőrzés gyakorlására bírói függetlenséggel felruházott állami munkásbiztosító hivatalt szervezett. A biztosítás összes szervei

egy országos pénztárban egyesülnek. Ennek az intézkedésnek alapgondolata az volt, hogy a M. az egész országban teljesen egyöntetüen legyen szervezve, egyenlő terhekkel és egyenlő szolgáltatásokkal. A M. főszervei a kerületi pénztárak; ezek mellett fenntartja a törvény a gyári pénztárakat is, sőt meg vannak engedve magánegyesületi pénztárak is, de oly nagy számú taghoz kötve, hogy fennállhatásuk ezzel biztosíttassék. A bányatársládák úgy működnek tovább, mint azelőtt. *Balesetbiztosítási* részében a törvény a kölcsönösség alapján áll, t. i. az ország összes biztosításra kötelezett üzemei kölcsönösen szavatolnak egymásért; ezzel akarta a törvény az állami garanciát elkerülni, mely mindenütt megvan, a hol a balesetbiztosítás szakcsoportok szerint történik, amire különben a magyar ipar még nagyon gyenge. Ennek a biztosítási ágnak költségeit kizárólag a munkaadók fizetik és pedig nem fix járulékok alakjában, hanem utólagos kirovás szerint, amennyi ugyanis az előző év költsége volt, természetesen az üzemek baleseti veszélyesség szerinti beosztásának megfelelően. A betegsegélyezés 20 hétig tartó segélyt és kezelést nyujt, a balesetbiztosítás időleges és végleges kártalanítást a csökkent munkaképtelenség arányában, a kereset 60%-ában állapítva meg a teljes munkaképtelenség esetére nyujtott járadékot, mi mellett 10%-ig terjedő munkaképesség-csökkenés egyáltalán nem képezi kártalanítás tárgyát. Ha a munkaadó balesetet szándékosan idéz elő, kártérítéssel tartozik az Országos Pénztárnak. Ha az előírt munkásvédelmi szabályzat be nem tartásából állott elő baleset, a vétkes munkaadó ugyancsak vagyonilag felelős a pénztárnak *(ipari culpa)*. Az építőipar és a külföldi székhellyel biró iparok a mindenkori évi balesetbiztosítási járadékok tőkeértékének megfelelő biztosítási járulékot tartoznak az Országos Pénztárba fizetni *(tőkefedezeti dijfizetés)*. A balesetbiztosítottak köre igen széles, ide tartoznak a géppel felszerelt vagy egyébként veszélyes nem ipari üzemek is (iskolák, kórházak, letartóztatási intézetek). Az igazgatást legalsó fokon az illető egyes pénztárak végzik, melyek fölött az *Országos Munkásbetegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztár* áll, mint a melyet a pénztárak összessége alkot. Ezek a szervezetek a legszélesebbkörű autonómia alapján állanak, mely autonómikus szervezet egyik alapgondolata az egész magyar M.-nak. A bíráskodás külön választott bíróságokra van bízva, melyek állanak 2—2 munkaadó- és munkásból egy hivatásos bíró elnöklete alatt; végső fokban az Állami Munkásbiztosító Hivatal mint legfőbb választott bíróság ítél, ahol 2–2 munkaadó és munkás, mint egyenrangú ülnök, és a hivatal három tagja hetes tanácsban ítélkezik. Ezenkívül az Állami Országos Munkásbiztosító Hivatal az összes pénztárak feletti felügyeletet és ellenőrzést gyakorolja.

A bíráskodásban is kifejezésre jut a teljes paritás és az adminisztrációtól való függetlenítés, nehogy politikai befolyások érvényesülhessenek ebben a szociális intézményben. A biztosítottak száma 1912 végén betegség ellen 1.370,033, baleset ellen pedig 1.065,628 volt. A törvény megengedi az önkéntes biztosítást is, jellemző, hogy 1912 végén mindössze 6075 volt ezeknek száma, sokkal kevesebb, mint azelőtt, ami annak jele, hogy az önkéntes biztosításnak nálunk a M.-ban nincs kellő talaja és nem lehet más megoldás, mint a kényszerbiztosítás. *Betegsegélyezési* ágazatában az 1907. XIX. t.-c. alapján működő magyar M.-i pénztárak 1912. — bányatársládák nélkül — 1.198,288 tag mellett 32.721,460 K tagjárulékkal birtak, úgy hogy egy tagra 27 K 30 fillér esett, összes bevételük pedig volt 34.178,554 korona, egy tagra 28 K 52 fillér. Abból fordítottak 12.041,632 K-t táppénzekre és gyermekágyi segélyekre, az összes bevételek 45·83%-át, egy tagra 10 K 04 fillért; temetkezési segélyekre 548,523 K-t, az összes bevételek 2·09%-át, egy tagra 46 fillért; kórházi költségekre 2.226,677 K-t, az összes bevételek 8·61%-át, egy tagra 1 K 87 fillért; gyógyászati ellátás költségeire, ideértve a fürdői segélyeket is, 4.013,290 K-át, az összes bevételek 15·27%-át, egy tagra 3 K 34 fillért, orvosi költségekre 5.905,158 K-t, az összes bevételek 22·47%-át, egy tagra 4 K 93 fillért, egyéb segélyezésekre pedig 1.504.794 K-t, ami az összes bevételek 5·73%-át teszi, egy tagra átszámítva pedig 1 K 26 fillért; az összes kiadásokból esik egy-egy tagra 21 K 90 fillér. Ezen kiadások mellett 1912. 404,718 volt a keresetképtelenségi esetek száma 7.588,143 keresetképtelenségi nappal és egy keresetképtelenségi eset átlagos költsége 64 K 92 fillért tett. A pénztárak működése a munkások ellátását illetőleg elég jó; nagy mértékben emelkednek az adminisztráció költségei és 1912. (a balesetbiztosítás költségein kívül, melyek külön számoltatnak el) 5.393,012 K-ra rugtak már, ami az összes bevételeknek már 15·78 százalékát és egy-egy tagra átszámítva 4 K 50 fillért tesz, ami oly magas, hogy komoly aggodalomra ad okot, amit az a körülmény is igazol, hogy 1907. egy-egy tagra még csak 2 K 65 fillér esett, tehát azóta majdnem kétszeresére emelkedett. *Balesetbiztosítási* ágazatában a hazai M. szintén igen figyelemreméltó eredményeket mutat fel, bár ennek költségei is feltünő mértékben emelkednek, úgy hogy ennek okai külön kutatás tárgyát képezik. A balesetbiztosítás költségei biztosítottanként átlagban nem mutatható ki, illetőleg ily kimutatás hamis képet adna, mert hisz ez iparáganként és azon belül is a veszélyességi osztályozás szerint változó. Magáról a magyar *balesetbiztosításról* általában következő adatok tájékoztatnak: 1912-ben Magyarországon a baleset esetére biztosított pénztári tagok átlagos létszáma 929,828 volt. A balesetek száma 1912-ben 43,229 volt. 1912-ben baleseti segély és járadék címén kifizettetett 4.300,740 korona.

Rokkantbiztosítással az említett magánegyesületen kívül Magyarországon csak a bányatársládák foglalkoznak, melyek az 1854-ik évi bányatörvény alapján állanak még ma is. A törvény nem írja elő a segélyezések mérvét, ezt az alapszabályokra utalja, melyek a hozzájárulások módjait és mérvét is megállapítják. Rendesen a munkások bérének 3–5%-a vonatik le hozzájárulás gyanánt, a bányatulajdonos pedig fix évi összeg-

gel szokott hozzájárulni, de ebben benne foglaltatik a balesetbiztosítás költsége is. 1912 végén 77,696 oly tagja volt a magyarországi bányatársládáknak, kik baleset és rokkantság esetén ellátásra igényjogosultak. (L. még *Aggkori, rokkantsági és nyugdíjbiztosítás*).

A *mezőgazdasági munkásoknak* egész külön önálló M.-i szervezetük van az 1900. XVI. t.-c. által szervezett *Országos gazdasági munkáspénztár* alakjában (l. *Gazdasági munkáspénztár*).

A magyarországi munkásbiztosítás az 1907-iki reform óta állandó birálat tárgya és többen ujabb reformot sürgetnek. Az ily nagyszabású intézmény megéréséhez azonban több idő kell, miért is mások elhamarkodottnak tartanának újabb reformokat. Annál is inkább, mert a főbajt nem a munkásbiztosítási törvényben látják, hanem azokban az intézményekben és berendezésekben, amelyeknek megfelelő működése nélkül a munkásbiztosítás kérdéseit sem látják jobban megoldhatóknak. Nevezetesen az országos közegészségügy rendezése a betegségek megelőzésére és az iparfelügyelet hatályosabbá tétele a balesetek megelőzésére a legsürgősebb feladatok e téren.

A M. *külföldi* helyzetét az alábbi összeállítás mutatja:

I. *Betegség esetére való biztosítás. Ausztria:* kényszerbiztosítás áll fenn 1888 óta az iparban, a tengeri hajózásban és a halászatban alkalmazottak részére: 1911. biztosítva volt 3.600,000 munkás; a biztosítást helyi pénztárak eszközlik, az összetétel $^2/_3$ munkás, $^1/_3$ munkaadó és ugyanily arányban történik a teherviselés; egy betegesetre eső segélyösszeg 1911. évi átlaga 41·26 márka, 1 napra 1·96 márka; egy biztosítottra eső évi járulék 20·2 márka. *Belgium:* önkéntes biztosítás külön törvény alapján, melynek bárki tagja lehet; 1911. fennállott 3500 különböző biztosítási egylet 487,031 taggal, fejenként átlag 8 márka járulékkal, egy betegségi esetre jutott 46 márka, egy betegségi napra 1·30 márka. *Dánia:* önkéntes biztosítás külön törvény alapján, melynek bárki lehet tagja bizonyos limitált jövedelemhatárig, 1911. volt 1517 elismert egyesület, 710,632 taggal; egy-egy tagra eső járulék-teher volt 11·76 márka, egy betegségi esetre jutott 11·76 márka, egy betegségi napra 2·46 márka. *Finnország:* önkéntes biztosítás külön törvény alapján, tagja lehet bárki, 1911-ben 193 pénztár 46,524 taggal, 1912. egy betegségi esetre jutott 45·65 márka, egy napra 1·82 márka. *Franciaország:* kényszerbiztosítás bányamunkásokra 2400 fr. jövedelemhatárig és önkéntes biztosítás bárki részére, külön törvény alapján; 1911-ben 199 bányapénztár 205,000 taggal és 22,530 segélyző egyesület 4.400,000 taggal; egy tagra eső járulék az önkénteseknél 9·54 márka, egy betegesetre 40 márka. A pénztárak rokkant- és aggkori ellátással is foglalkoznak és 1911-ben 227,007 segélyezett részére 16.200,000 márka járulékot fizettek ki. *Luxemburg:* kényszerbiztosítás helyi pénztárakkal, melyeknek száma 61, 42,266 taggal 1911-ben; 26·5 márka fejenkénti biztosítási járulékkal, melyet csak az alkalmazottak fizetnek, betegesetenként 31·32 márka, naponként 2·45 márka költséggel. *Nagybritannia:* kényszerbiztosítás az összes munkások, továbbá 3500 márka fizetésig összes alkalmazottak részére, ideértve a köztisztviselőket is; a biztosítást államilag elismert egyletek és ideiglenesen a postahivatalok eszközlik; a járulékot a munkaadók, alkalmazottak és az állam együttesen fedezik (számbeli adatok még nem állanak rendelkezésre, minthogy a biztosítás csak 1913 óta áll fenn). *Németország:* Kényszerbiztosítás 2500 márka jövedelemig minden munkás és alkalmazott részére; a biztosítást autonom és viszonossági alapon álló helyi pénztárak eszközlik, a munkaadók $^1/_3$ és a munkások $^2/_3$ hozzájárulásával, 1911-ben 22,838 pénztár 15,100,00 taggal; egy biztosítottra 30·7 márka járulék esik, egy betegségi esetre 65·2 márka, egy nap 3·3 márkába kerül. *Norvégia:* kényszerbiztosítás 1800 márka jövedelemig városokban és 1500 márkáig falvakban minden munkás és alkalmazott részére, 695 kerületi biztosító pénztárral, 350,000 taggal, a munkaadó, munkás, község és állam hozzájárulásával; egy biztosított évi járuléka volt 1911-ben 23·07 márka; 11·20 márka egy biztosítottra eső betegjárulék. *Olaszország:* önkéntes biztosítás külön törvénynyel az összes munkások számára 6535 elismert biztosító pénztárral és 1911. kereken 1 millió taggal. Ezenkívül kényszerbiztosítás 15—50 év közötti nők részére állami intézetnél állami hozzájárulással minden betegágyas nő részére. *Oroszország:* kényszerbiztosítás az ipari, bánya, vasúti és hajózási üzemek munkásai és alkalmazottai részére helyi pénztárakkal, a munkaadók $^2/_5$ és a munkások $^3/_5$ hozzájárulásával; 1914. kezdődött 1096 pénztárral és 833,973 taggal. *Románia:* kényszerbiztosítás az összes ipari munkások részére egy egységes országos pénztárral és 112 ipartestületi pénztárral, 1913. kezdődött 175,000 taggal; csak a munkások fizetik a járulékot. *Spanyolország:* önkéntes biztosítás törvény alapján mindenki részére külön segélyezési egyletekkel. *Svédország:* önkéntes biztosítás külön törvény alapján bárki részére, 1910-ben 2426 elismert pénztárral és 632,000 taggal; egy biztosított átlagos évi járuléka 11·33 márka, egy betegségi esetre jutott 9·10 márka, egy betegségi napra 1·51 márka. *Svájc:* önkéntes biztosítás külön törvény alapján mindenki részére, elismerést igénylő pénztárakkal; az állam is hozzájárul a járulékhoz, egyébként csak a munkások fedezik, 1910-ben 800,000 taggal. *Szerbia:* kényszerbiztosítás az összes ipari és kereskedelmi alkalmazottak részére országos szövetségben lévő helyi pénztárak által; a járulékot munkaadók és munkások — magyar mintára — egyenlő arányban fizetik, az állam évi 800,000 márkával támogatja az országos szövetséget.

II. *Baleset elleni biztosítás: Ausztria:* kényszerbiztosítás ugyanazok részére, mint a betegsegélyezésben, területileg szervezett országos pénztárakkal, munkaadók 90%-át, munkások 10%-át fizetik a járulékoknak; 1911-ben 616,000 üzem 4·03 millió alkalmazottal volt biztosítva, egy biztosítottra esett átlag évi 12·5 márka. *Belgium:* önkéntes biztosítás külön törvénnyel a munkaadók terhére; 1908. biztosítva volt 49,427 ipari és 14,833 mezőgazdasági üzem; van külön

állami garanciális alap. *Dánia:* kényszerbiztosítás tengerészek és mezőgazdasági alkalmazottak részére, egyébként önkéntes biztosítás; a terheket kizárólag a munkaadók viselik, van állami intézet, de biztosítható magánvállalatoknál is; az állam is hozzájárul. *Finnország:* kényszerbiztosítás ipari alkalmazottak részére; van állami intézet, de biztosítható magánintézeteknél is; csak munkaadók fizetik; 1912. 4210 biztosított üzem 123,315 biztosítottal. *Franciaország:* kényszerbiztosítás tengerészek számára, egyébként önkéntes, külön törvénnyel ipari, kereskedelmi alkalmazottakra és gazdasági gépeknél foglalkozókra; van állami intézet, de biztosítható magánintézeteknél is; csak munkaadók fizetik, 1911-ben 4 milliárd munkabér volt biztosítva. *Görögország:* kényszerbiztosítás ipari, bányászati munkások és tengerészek számára, társládák és külön tengerészeti pénztár útján, csak munkaadók fizetik. *Hollandia:* kényszerbiztosítás ipari alkalmazottakra napi 7 márka bérig; állami intézet útján, csak munkaadók fizetik; 1911-ben 89.728 üzem volt biztosítva 625,000 taggal. *Luxemburg:* kényszerbiztosítás ipari és mezőgazdasági alkalmazottak részére 3000 márka bérig; országos szövetségi pénztár útján; csak munkaadók fizetik; 1910. biztosítva volt 2919 üzem 58,000 taggal. *Nagybritannia:* szavatossági biztosítás a munkaadók terhére, mely alá mintegy 13 millió munkás esik. *Németország:* kényszerbiztosítás minden alkalmazott részére 5000 márka évi jövedelemig, szakszövetkezetek útján, csak munkaadók fizetik; 1912-ben 114 ilyen szövetkezet 6·2 millió üzemmel és 25 millió biztosítottal; egy biztosítottra eső évi teher 7·7 márka. *Norvégia:* kényszerbiztosítás ipari és erdei munkások, tengerészek és tengeri halászok részére, csak a munkaadók fizetik, állami hozzájárulással. *Olaszország:* kényszerbiztosítás ipari munkások, mezőgazdasági gépmunkások és kénbányák alkalmazottai részére; van külön állami intézet, de biztosítható magánintézeteknél is: 1911-ben 1·9 millió biztosított, fejenként 10·8 márka teher. *Oroszország:* kényszerbiztosítás ugyanazok részére, mint a betegsegély; viszonossági alapon álló biztosítási szövetkezetekkel, csak munkaadók fizetik; 1912-ben 16 szövetkezet 2·5 millió biztosítottal. *Portugália:* kényszerbiztosítás ipari munkások és gazdasági gépeknél alkalmazottak részére; viszonossági alapon álló pénztárak útján, csak munkaadók fizetik. *Románia:* kényszerbiztosítás ipari alkalmazottak, gazdasági gépmunkások és tengeri hajózás részére; országos szövetségi pénztár útján, csak munkaadók fizetik; 1913-ban 200,000 alkalmazottal. *Spanyolország:* önkéntes biztosítás külön törvény alapján ipari és mezőgazdasági gépalkalmazottak részére, csak a munkaadók fizetik, viszonossági alapon álló pénztárak utján. *Svédország:* önkéntes biztosítás külön törvény alapján ipari munkások és tengerészek számára, állami intézettel, de magánintézeteknél is lehet biztosítani; csak munkaadók fizetik, állami hozzájárulással. *Svájc:* kényszerbiztosítás ipari munkások részére, viszonosságon alapuló balesetbiztosító intézet útján, csak munkaadók fizetik az üzemi baleseteket; egyébként önkéntes biztosítás nem üzemi balesetekre $^{3}/_{4}$ részben a biztosítottak, $^{1}/_{4}$ részben az állam hozzájárulásával. *Szerbia:* kényszerbiztosítás ipari és kereskedelmi alkalmazottak részére, viszonossági alapon álló helyi szövetkezetek országos szövetsége útján, csak a munkaadók fizetik.

III. *Aggkori és rokkantsági biztosítás. Ausztria:* kényszerbiztosítás csak bányászok részére, társládák útján, munkaadók és munkások egyenlő járulékával; 1911-ben 149 társláda, 174,648 biztosított. *Belgium:* kényszerbiztosítás bányászok részére, külön általános aggkori járadékpénztár 1.500,000 taggal, a járulékot munkaadó, munkás, állam és tartomány fizetik; önkéntes biztosítás külön törvénnyel mindenki részére ugyanazon pénztár útján, külön 5000 biztosító pénztárral, 1·35 millió biztosítottal. *Finnország:* önkéntes biztosítás külön törvény alapján minden munkás részére, 39 szabad pénztár 11,906 taggal 1912., csak a biztosítottak terhére. *Franciaország:* kényszerbiztosítás 2500 márka bérig minden munkás és tengerész részére és ezenkívül állami aggkori ellátás minden ellátásra szorult 65 éves egyén részére; külön állami intézet útján, de eszközölhető a biztosítás elismert pénztárak útján is; a biztosítás díját az állami biztosítékon kívül, melynek terheit az állam, kerület és község viselik, a biztosított és az állam fizeti, utóbbi 80 márkát fizet járadékonként; 1912-ben 12 millió kényszerbiztosított volt. *Görögország:* kényszerbiztosítás tengerészek számára külön pénztárral, a munkaadó, alkalmazott és állam terhére. *Luxemburg:* kényszerbiztosítás 3000 márka bérig minden munkás és alkalmazott részére, külön országos pénztár útján, munkaadó és munkások egyenlő hozzájárulásával, a járadékokhoz állami hozzájárulással. *Nagybritannia:* kényszerbiztosítás minden munkás és alkalmazott részére 3500 márka évi bérig, államilag elismert egyesületek és posta utján a munkaadók, munkások és az állam hozzájárulásával; ezenkívül külön állami aggkori ellátás minden segélyre szorult, 70 évet mult angol állampolgár részére. *Németország:* kényszerbiztosítás minden bérmunkás és alkalmazott részére 2000 márka évi bérig, külön országos pénztárak által, munkaadók és alkalmazottak egyenlő járulékával és minden járadékhoz a birodalom hozzájárulásával; 1912-ben 41 intézet 16·1 millió biztosítottal; ezenkívül kényszerbiztosítás magántisztviselők részére évi 5000 márka fizetésig munkaadók és alkalmazottak egyenlő hozzájárulásával; külön birodalmi biztosító intézet útján; 1912-ben 2 millió biztosítottal; végül hátramaradottak kényszerbiztosítása özvegyek és árvák részére, munkaadók és alkalmazottak egyenlő hozzájárulásával. *Olaszország:* önkéntes biztosítás külön törvény alapján, külön állami intézettel, a biztosítottak költségén állami hozzájárulással; kényszerbiztosítás a tengerészek, hajóépítő munkások részére a munkaadók terhére, állami intézet útján. *Románia:* kényszerbiztosítás az ipari alkalmazottak részére, külön aggkori és rokkantsági pénztár útján, az állam, a munkaadók és munkások egyenlő hozzájárulá-

sával, 150,000 biztosítottal. *Spanyolország:* önkéntes biztosítás külön törvénnyel minden munkás részére, külön állami intézet útján, a biztosítottak, állam, tartomány és község hozzájárulásával. *Svédország:* kényszerbiztosítás az összes állampolgárok részére, külön nyugdíjintézettel, a biztosítottak terhére. *Szerbia:* önkéntes biztosítás külön törvény alapján ugyanazon szervezet útján, mint a betegség és baleset elleni biztosítás, a munkaadók és biztosítottak egyenlő hozzájárulásával.

IV. *Munkanélküliség esetére való biztosítás. Dánia:* önkéntes biztosítás külön törvénnyel szakszervezetek tagjai részére, államilag elismert pénztárak által; állami hozzájárulással. *Nagybritannia:* kényszerbiztosítás az építő-, gép-, hajó- és kocsigyár-, vasöntő- és fa-(fürész-)ipari üzemek munkásai részére, külön nemzeti munkanélküliségi alap útján, helyi szervekkel; munkaadók és munkások egyenlő hozzájárulásával, az állam az évi bevételek $^1/_3$ részét fizeti hozzá. *Norvégia:* önkéntes biztosítás külön törvénnyel szakszervezetek részére, melyek tagjainak biztosítását szervezni akarják; elismert pénztárak útján, a járulékokhoz állami és községi hozzájárulásokkal.

Ez a képe ezidőszerint a M.-nak Európában. Mint érdekes adatot említjük fel, hogy a német M. 1912-ben betegsegélyezési részében 523 millió, balesetbiztosításában 192·8 millió és rokkantsági biztosításában 205·2 millió márka, összesen tehát egy évben 921 millió márka járulékbevétellel birt és vagyona meghaladja a 2 milliárd márkát; hogy Nagybritannia több mint 300 millió márkát fordít államilag a M.-ra és Franciaország is több mint 200 millió márkát fordít erre a célra államilag.

A M. keretébe sorozzák még az *iskolabiztosítást*, ill. a tanítványok, tanárok és tanítók biztosítását is, akik az iskolában egészségükben, testi épségükben, de vagyontárgyakban is kárt szenvedhetnek, amint ilyen károsodások tényleg elő is fordulnak. Egyes országokban az iskola fentartója (község, hitközség, város, állam v. magánvállalkozó) szavatol ez eshetőségek következményeiért, ha azok az iskolaépület, taneszközök, tornaszerek stb., épület- vagy egyéb iskolai berendezések, tanári vagy egyéb iskolai személyzet intézkedése vagy mulasztása következtében állottak be. Az iskolafentartók e néha igen nagymérvű szavatosságukat *iskolabiztosítás* útján fedezhetik.

Munkáscsapatok, a rómaiaknál a törzshöz tartoztak s élükön a praefectus fabrorum állott. Most némely hadseregben azon csapatok, amelyekbe büntetésből különösen az olyanokat szokták beosztani, akik magukat megcsonkítják, hogy a katonai szolgálat alól szabaduljanak, akik polgári jogaikat büntetésképen elvesztették, és végre azokat a katonákat, akiket a fegyelmileg kiszabható büntetések nem javítottak meg. Ilyenek vannak Francia-, Német- és Oroszországban. Újabban a kevésbbé harcképes elemekből külön M.-at akarnak szervezni, hogy ezáltal a harcoló állomány mindennemű mellékes munkálatoktól mentesíttessék.

Munkásegészségügy, l. *Ipari egészségügy, Iparokozta betegségek, Munkásbiztosítás.*

Munkásegyesületek, l. *Szakszervezetek.*

Munkás- és cselédsegélypénztár, l. *Gazdasági munkáspénztár.*

Munkásgimnázium, szabadoktatási intézmény a városi iparos-ifjuság továbbképzésére. Hazánkban az Uránia tudományos egyesület kezdésére 1908. létesült 30 M., melyeknek fentartásához a közoktatásügyi minisztérium államsegéllyel, a Muzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa pedig könyvtárak felszerelésével járul hozzá. 1914-ben összesen 38 M. működött, ezek közül 9 a fővárosban; a hallgatók száma 4628 volt. Államsegély 39,603 K, társ. segély 46,000 K. L. még *Szabad oktatás.*

Munkásházak (l. a *képmellékletet*). Szociálpolitikai, közegészségügyi és erkölcsi okokból az állam, a városok és nagyobb ipari v. gazdasági üzemek a munkások számára olcsó és jó lakások építésére törekszenek (l. *Lakáskérdés*). Legolcsóbb, de legkevésbbé célszerű a több emeletes kislakásos bérkaszárnya; legdrágább, de legtökéletesebb az olyan lakás, mely külön egy család számára kis kerttel kiegészítve készül. Hasonló értékűek az egybeépített *kétlakásos* M. Vannak egymással összefüggő udvari, közös kerttel biró, 4—6 család számára készült zártsorú emeletes v. földszintes bérházak. Fontos, hogy a munkáscsalád olcsó, egészséges, az ipartelephez közel eső lakást kapjon. Nagyobb telepeken tekintetbe veendő még az iskola, kisdedóvó, templom, játszótér, népház, fürdő, piac, közlekedési eszközök, célszerű közegészségügyi berendezések, mint vízvezeték, csatornázás stb. Nem mellőzhetők a művészi szempontok sem, melyek szerint a telep általános elrendezése és egyes részletek megoldást nyernek. Mintaszerűek az angol és német M., amelyek többnyire kertvárosok módjára épülnek. Legkevésbbé megfelelők az egy szobából és konyhából álló lakások. Többszobás elrendezésnél ezek méretei kisebbre, 16—20 m²-re vehetők; a szoba magassága átlag 3 m. Kivitel és anyag tekintetében a mi éghajlatunk alatt a magasabb építési költségek mellett is gazdaságosabbnak bizonyultak a tömör téglafalú házak tűzbiztos födémekkel. A M. létesítésében Magyarországon úttörő volt a magyar államvasutak igazgatósága, amely a vidéken és Budapesten nagyobb munkásháztelepeket alapított. A főváros határában nagyszabású az a telep, amelyet az 1908. XXIX. t.-c. alapján az állam Kispest mellett 12 millió K költséggel 1908—1914. létesített s amelyet a kezdeményező Wekerle Sándor akkori pénzügyminiszter érdemének elismeréséül Wekerle-telepnek neveztek el (l. *Wekerletelep*). A fővárosban az ezredéves ünnep után az építkezésben beállott nagy visszaesés valósággal lakásinséget szült és tág teret nyitott különösen a munkásokat sujtó lakásuzsorának. Ennek elhárítása végett Bárczy István polgármester kezdeményezésére 1907. a főváros a M. építését is fölvette programmjába; családi háztelepek mellett a nőtlen munkások részére külön ú. n. legényszállót is építettek. A munkáscsaládházak beépítetlen területe általában 40—48 m², sarok-

Egy utca az esseni Krupp-gyár munkás-lakótelepén. Tervezte Georg Metzendorf tanár (1912).

A budapesti központi gázművek munkás-lakótelepe. Tervezte almási Balogh Loránt építész-tanár (1914).
(A kert felől nézve.)

«Munkásházak» cikkhez.

HÁZAK.

A fogyasztási szövetkezet épülete az esseni Krupp-gyár munkás-lakótelepén. Tervezte Georg Metzendorf tanár (1912).

A budapesti központi gázművek munkás-lakótelepe. Tervezte almási Balogh Loránt épitész-tanár (1914).
(Kisdedóvó, legényszálló és fürdő épület.)

házaké 60 m², kis alapterületek mellett padlásszoba is alkalmazható. Az egyes lakásokhoz legalább 100 m² területű konyhakert járuljon.

Az ipari M.-on kívül újabban a *mezőgazdasági munkások* lakásviszonyainak rendezése is gondoskodás tárgya. A gazdasági munkásházak létesítésére a földmívelésügyi kormány már 1902-től fogva fordított bizonyos költséget, amely 1906. már 300,000 K.-ra emelkedett. Az 1907. XLVI. t.-c. alapján ez az összeg a munkásházak építésére fölvett kölcsönök után járó kamatra lévén fordítható, egyszerre 15,000 munkásház építése vált lehetővé. A munkásháztelepek létesítésénél az a község részesül előnyben, amely ingyen telket ád. Legalább 10 házat kell építeni. A munkás rendes fizetés mellett a telket és házat 30 év után tulajdonául megszerezheti. A házak 20 évig adómentesek, az ingatlanok a törlesztésig végrehajtás alá nem vonhatók, de meg sem terhelhetők, el- vagy bérbe nem adhatók. Az államsegély alapján 39 törvényhatóság és község 13.426,000 K kölcsön felvételét határozta el, amelyből 11,716 munkásház felépítése van biztosítva; 1911 végéig fölépült 4612, további 1513 ház építése biztosítva van. A föl nem használt állami hiteleket az *Orsz. gazd. munkásházépítési alap* javára fordítják.

Irodalom. Vágó József, A lakásnyomorúság okai. 1910; Farkas Jenő, A munkások lakásairól. Gyógyászat, 1895; Gazdasági munkás- és cselédlakások, Budapest 1906, 54 rajztáblával, kiadja a földmív. minisztérium; Ferenczi Imre, A budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentése és előterjesztése a munkáslakáskérdés tárgyában, 1906; Lucas, Les habitations à bon marché en France et à l'étranger, 1912; Fleischl, Munkáslakások és a kispesti munkáslakótelep, 1910.

Munkásjegy oly vasúti menetjegy v. 10—12 db. egyszeri menetre szóló jegyet tartalmazó füzetjegy, melyet munkások részére lakóhelyüktől a munkahelyig és vissza adnak ki megfelelő mérsékelt áron.

Munkásjegyzék, l. *Gyári jegyzék*.

Munkásjóléti intézmények. Igy nevezik mindazokat az intézményeket, melyeket nem a munkások maguk, hanem a munkáltatók tartanak fönn a munkások érdekeinek előmozdítására. A M. közé tartoznak pl. a munkáltatók által létesített olcsó vendéglők, lakások, ingyenfürdők, könyvtárak, játszóhelyek stb. A M. a gazdasági életben a patriarchalizmusnak nevezett irány legfőbb szervei és a legtöbb országban központilag vannak szervezve. Nálunk a Társadalmi Muzeum szolgálja e célt. V. ö. *Dammer* O., Handbuch der Arbeiterwohlfart (2 k. Stuttgart 1902); *Tolman* W. H., Social Engineering (New York 1909).

Munkáskamarák, a munkásoknak államilag szervezett érdekképviseletei. Az első M. Belgiumban keletkeztek 1887-ben. Úgy a belga, mint a francia, hollandi és svájci M. tulajdonképen inkább munkakamarák *(chambres* v. *conseils du travail)*, mert tagjaik felerészben munkáltatók, az olasz M. *(cambre del lavoro)* pedig tulajdonképen oly szakszervezeti egyesületek, melyek községi támogatásban részesülnek. Szoros értelemben vett M.-at Ausztriában és ismételten Németországban igyekeztek létesíteni, de a törvényhozásban nem volt keresztülvihető. V. ö. *Harms*, Arbeitskammern u. Kaufmannskammern (1905).

Munkáskérdés. E néven szokás összefoglalni azokat a gazdasági és társadalmi bajokat és az ezek megoldására irányuló törekvéseket, melyek a mai proletáriátusra nehezednek. Szigoruan vett közgazdaságtani értelemben munkások azok, kik a termeléshez túlnyomóan v. kizárólag munkaerővel járulnak és ennek fejében munkabért kapnak, mely megélhetésük fő v. egyetlen forrása. A modern munkást, más néven proletárt, a vagyontalanságon kívül jellemzi, hogy jogilag véve szabad, azonban megélhetéséért kénytelen munkaerejét másnak, a munkáltatónak bérbeadni, és hogy e viszony, a munkaviszony, a munkás egész életére kiterjed, azaz nincs v. alig van reménye arra, hogy valaha a saját gazdája legyen. Modern munkás, proletár tehát annyi (W. Sombart meghatározása szerint), mint szabad, vagyontalan bérmunkás. E társadalmi osztály fogalma nem esik pontosan össze a «szegények» fogalmával, mert nem ritkán egy bérmunkás gazdasági helyzete jobb egy kisiparosénál v. kisgazdáénál. A proletárság igen sok rétegre tagozódik foglalkozási ágak szerint (pl. ipari és mezőgazdasági munkásokra), nem és kor szerint (férfi-, nő- és gyermekmunkásokra) stb. és ennek megfelelően minden külön csoportnak külön kérdései vannak. Mindamellett az összes munkásság helyzete sok közös vonást mutat föl, melyek ezekben foglalhatók össze:

1. *A megélhetés bizonytalansága.* Ezt nem csupán egyéni csapások okozhatják, mint betegség, baleset v. természeti okok, mint fagy v. szárazság, hanem (és ez jellemzi a modern proletár helyzetét leginkább) a gazdasági szervezetben beálló zavarok, melyek munkanélküliséget idéznek elő.

2. *A munkáltatótól, «kenyéradó»-tól való függés.* Ez egyrészt abban áll, hogy a munkás csakis úgy élhet meg, hogy valakihez elszegődik, másrészt abban, hogy a kikötött munkaidő alatt nem ura saját akaratának, hanem kénytelen azt tenni, amit a munkarend (l. o.) előír.

3. *A munkabeosztás következtében beállt változások.* A munka egyre több oly fázisra oszlik, melyet külön munkások végeznek gépek segítségével. A gépek használata, kivételes esetektől eltekintve, a legtöbb munkaágban csökkenti az egyes munkások ügyességének, sőt erejének jelentőségét. A munka egy kis részében a réginél szakképzettebb munkásokra van ugyan szükség, azonban a nagy tömegre nézve a szakképzettség jelentősége csökkenőben van. A munka annyira specializálódik, hogy annak az ügyességnek elsajátításához, mely egy-egy szakmánál szükséges, sokszor néhány hónap, sőt néhány hét elegendő. A régi fajtájú asztalosnak sok évi tanulásra volt és van szüksége, míg mesterségét megtanulta, holott pl. az amerikai Pullmann-művekben, hol a világ legtökéletesebb vasúti kocsijai készülnek, a munkások $^3/_4$ része hat heti tanulás után eléri ügyességének maximumát. A munka természete is változott: nem ügyesség, leleményesség, ízlés, testi erő a fontos, hanem fegyelmezettség, kitartás. A munkamegosztás egyik fontos következménye ezért a női és gyermekmunka előtérbe nyomulása. Természetesen a munkás viszonya is más munkájához, mint régen

volt. Munkája egyre egyhangúbb, érdektelenebb lesz a nagy többségre nézve és rendszerint egészségtelen is, a munkahelyiség (zárt levegő, mérges gázok, por, túlságos hideg és meleg stb.) v. a munka módja (ülő foglalkozás, mesterséges világítás stb.) folytán. Mindezek az okok egyre fontosabbá teszik a munkaidő rövidségét és a szabadidő helyes fölhasználását (sport, szórakozás stb.) a munkásra nézve. A munkamegosztás kedvezőtlen következményei tehát így foglalhatók össze: a munka állandó és reménytelen egyhangúsága, a munka egészségtelensege, a gyermekek testi, szellemi és erkölcsi nevelésének megnehezülése és végül a családi kötelék lazulása a női munka folytán.

Minél szembeszökőbbek lettek e bajok, annál sürgősebben kereste a munkásság és a törvényhozás a *M. megoldását.* A munkásoknak (munkanélkülieknek) ú. n. nemzeti műhelyekben való egyesítése *(ateliers nationaux)*, amellyel Párisban 1848. a februári forradalom után tettek kísérleteket, nem vezettek eredményre. A Louis Blanc által javasolt *ateliers sociaux*-val ez az intézmény nem azonos, sőt épen a Blanc-féle eszmék ellen teremtettek. Megszüntetésük vezetett a véres júliusi forradalomra. A munkásság e bajok ellen elsősorban egyesülés utján (alliánszok) szakszervezetek (l. o.) által védekezett. Ezek igyekeztek jobb munkaviszonyokat (nagyobb munkabért, rövidebb munkaidőt stb.) teremteni, egyúttal pedig erkölcsileg is hatottak, amennyiben a szolidarítás, kölcsönös segítség, öntudatosság érzését emelték a munkásságban. A törvényhozás a munkásvédelem, szociálpolitika útján igyekezett enyhíteni a M.-t. E politika legfontosabb alkotásai: a munkásbiztosítás különféle fajai (betegség, baleset, rokkantság, aggság, munkanélküliség stb.), munkaközvetítés, iparfelügyelet, lakásfelügyelet stb. (l. a megfelelő címszók alatt). V. ö. W. *Sombart*, Die gewerbliche Arbeiterfrage (Berlin 1912); *Kulemann*, Die Berufsvereine (Jena 1908); *Herkner*, Die Arbeiterfrage (Berlin 1908, 5. kiad.); *Szabó* Ervin, A tőke és a munka harca (Budapest 1911). L. még *Munkásmozgalom.*

Munkáskizárás, l. *Krimicsau.*

Munkáskolóniák először Hollandiában, azután Németországban keletkeztek. A munkanélkülieket jótékonyságból mezőgazdasági telepeken helyezték el. M.-ba telepítik azonban a csavargókat, koldusokat, testi és szellemi fogyatkozásban szenvedőket is. Ilyen M. mint állami intézmények Németországban, Angliában, Ausztriában, Franciaországban, Svájcban, Dániában, Belgiumban és Hollandiában vannak. Mint magánjótékonyságot kivált az Üdv Hadserege űzi. A vándorló munkások számára szolgáló, Németországban elterjedt *élelmező állomások* (Naturalverpflegungsstation) is említendők, melyeknek célja a munkát keresőket a foglalkozásszerű csavargóktól különválasztva, átmenetileg ellátni. V. ö. Protokolle der ordentlichen Versammlungen des Zentralvorstandes deutscher Arbeiterkolonien in den Jahren 1884 és tovább (Berlin); *Münsterberg*, Wanderarbeitsstätten c. cikke a Conrad-féle Handwörterbuch der Staatswissenschaften-ben (Jena 1911, 3. kiad. VIII. k. 561—71 l.).

Munkáskongresszusok, l. *Nemzetközi munkáskongresszusok.*

Munkáslakások, l. *Munkásházak.*

Munkás-marseillaise (ejtsd : marszejész). A Marseillaise dallamára énekelt munkás-induló. A magyar munkásság kétféle szöveget énekel. Az első, a régibb szöveg szerzője *Gáspár* Imre, a másodiké *Csizmadia* Sándor. Ezenkívül *Bresztovszky* Ernő szövegével az *Internationale*-t is éneklik M.-ként, azonban nálunk — ellentétben a külfölddel — még mindig a tulajdonképeni M. szokásos. V. ö. *Révész* Mihály, A Marseillaise és szerzői, Népszava 1913 máj. 1.

Munkásmozgalom, a munkásoknak társadalmi és politikai helyzetük javítására irányuló összes törekvése. Bérmozgalomnak nevezik, ha a bérmunkások magasabb bér elérése végett indítják meg, illetőleg ha a bérek csökkentését akarják megakadályozni A M. a XIX. sz. történetének egyik legnevezetesebb fejezete. L. *Szocializmus, Munkáskérdés, Sztrájk.*

Magyarországon tulajdonképeni modern értelemben vett M. csupán az ipari föllendülés időpontjától, a nyolcvanas évektől kezdve számítható, de ekkor is még kezdetleges volt, erőt csak a kilencvenes években nyert gyáriparunk erőteljesebb fejlődésével. Volt ugyan már 1848. is egy *Kommunista Kör* Pesten és Táncsics Mihály *Munkások Ujsága* címen már valóságos munkáslapot adott ki, azonban ezek elszigetelt jelenségek maradtak, melyekből egyelőre tömegmozgalom nem támadt. Mindjárt kezdetben két különböző gazdasági és politikai jellegű irány mutatkozott: Lassalle-é és Schultze-Delitzsch-é, de a kezdődő M. egyelőre igen kevéssé különbözött. Az ekkor keletkezett két általános munkásegylet azonban nem hasonlítható össze a mai munkásmozgaimakkal. Ezt mutatja, hogy vezetői közt oly polgári hangzású neveket is találunk, mint *Jókai* Mórét és a későbbi államtitkár *Horn* Edéét. A két ellentétes irány harcából Lassalle hívei kerültek ki győztesen és a *Pesti Központi Általános Munkásegyletnek* 1869 már 15 fiókja volt. A mozgalom tulajdonképeni erőforrása azonban már ekkor is a szakszervezetek voltak. A nyomdászok még a kiegyezés előtt szervezkedtek mint önképző egylet, példájukat a cipészek, majd a szabók követték. 1869-ben Táncsics Mihály *Arany Trombitája* szociáldemokrata lappá alakul, egyidejüleg pedig a nyomdai munkások *Typographia* címen az első magyar munkásszaklapot indítják meg. A rákövetkező évben alakítják a pesti munkások az *Általános Munkásbetegsegélyző Pénztárt.* Ez tulajdonképeni alapja a mai M.-nak. A szakszervezetek fejlődésével megkezdődnek a sztrájkok, melyek egymást érik, ami fölkelti a politikai hatóságok aggodalmát. Jórészt ennek tulajdonítható a biróság szigora az 1870-iki *hütlenségi perben* (l. o.), mely elvágta útját a nyilt szervezkedésnek. 1873-ban új munkáslap indult meg *Munkás Heti Krónika* címen (ez utóbb a *Népszavába* olvadt), a pártalakulás azonban nem sikerült. 1873-ban a belügyminiszter az ugyanaz évben alakult *Magyarországi Munkáspártot* rendőrséggel oszlatta föl, ami a munkásságot titkos szervezkedésre kényszerítette. (Csak 1880.

vette a hatóság hivatalosan tudomásul a munkáspárt megalakulását). 1876-ban a külföldről hazatért *Frankel* Leó (l. o.) vette át a németnyelvű pártlap vezetését. Vezetése alatt csakhamar ádáz pártharc tört ki, melynek eredményeként *Külföldi* Viktort (l. o.) társaival együtt kizárták a pártból. A kizártak új pártot alakítottak és új lapot, a *Népszavát* indították meg. E szakadás, melyet aztán újabbak követtek, 1880-ig tartott. A két párt 1878. külön kongresszust tartott, melynek követelései közt első helyen az általános választójogot találjuk, sőt az új párt egyenesen a «választásra jogosulatlanok pártjá»-nak nevezi magát. 1880-ban a két frakció egyesült, közös pártlappá a *Népszava* lett, egyben pedig elevenebb mozgalom kezdődött, melynek egyik jele a nagy asztalossztrájk. Ezt nyomon követték az izgatási perek, melyek külföldre kényszerítették a mozgalom több vezetőjét, egyebek közt Frankel Leót is.

A 80-as évek első felében anarchista áramlatok tünnek föl. Egyre-másra keletkeznek különösen *Most* János irányát képviselő anarchista és «forradalmi szocialista» lapok, egyúttal pedig új harc indul meg a munkásságon belül az anarchisták és a munkáspárt közt. Az utóbbiak a munkásságra nézve kompromittálónak találják az anarchista mozgalmat. Minhogy ekkor már a vidéken is fejlődni kezd az ipar, 1887. történik az első határozottabb kisérlet, hogy a vidéket is bevonják a mozgalomba, másrészt viszont a külfölddel is keresik az érintkezést. A gazdasági helyzet kedvez a mozgalomnak. 1889-ben a párisi nemzetközi kongresszuson Magyarország is képviselve van, 1890. pedig május elsejét nagy tüntetéssel és munkaszünettel ünnepli a munkásság. E föllendülés ellensúlyozására a hazafias munkások tömörítésével *Demokrata Munkáspárt* alakul, mely a Munkásrokkantpénztár alapját vetette meg, egyébként azonban igazában megerősödni sohasem tudott. Az 1890 december 7—8-iki pártgyűlésen alakult meg a *szociáldemokrata-párt*, első ízben e néven, egyelőre csupán elvi nyilatkozattal pártprogramm helyett. Ugyanekkor a M.-ban új elemként jelentkezett a *mezőgazdasági munkásság*. A Tisza-videken, mely évszázadok óta volt székhelye az agrárszocializmusnak, szervezkedési mozgalom indult. E mozgalom hirtelen, nagy erővel terjedt és minthogy a földbirtok érdekeit komoly veszéllyel fenyegették a vehemens formában jelentkező aratósztrájkok, a hatóság teljes erővel lépett föl ellene. Több helyütt (Orosháza 1891 máj., Battonya júl., Hódmező-Vásárhely 1894) csendőrség és katonaság lépett közbe, amiből véres összeütközések keletkeztek. *Várkonyi* István, majd végül *Mezőfi* Vilmos szerepeltek e mozgalom élén, azonban a fegyveres erő, különösen pedig az 1898-ik évi törvény, mely szerint egyebek közt az aratási szerződés megszegése közigazgatási úton 30—60 napi elzárással büntethető, csaknem egészen elnyomták az agrármozgalmat.

Az agrármozgalom leverése után Bánffy miniszterelnöksége alatt Perczel belügyminiszter az ipari munkások szocialista mozgalmai ellen lépett fel. Minden gyűlést betiltott, a mozgalom vezetőit rendőrségileg lefényképezték, a nem budapesti illetőségüeket pedig hazatoloncolták. Ez utóbbi eljárás jelenti a vidéki mozgalom és sajtó kezdetét. E nyomás nagyban enyhült Széll Kálmán miniszterelnök és belügyminiszter alatt. A szakszervezeteknek vidéki flókjai és országos szervezetei alakulnak, a választások idején pedig a politikai mozgalom lendült föl. Mindössze azonban csak *Mezőfi* Vilmos került a parlamentbe, mint a szegvári kerület 48-as szocialista képviselője. A szakszervezetek ellensúlyozására ez időben alakultak munkaadószövetségek és ugyanekkorra tehető a *keresztényszocialista* mozgalom (l. o.) keletkezése is. A M. a koalició idejétől fogva főként az általános választójog kiküzdését tűzte ki feladatául. L. *Választójog*.

Általában a M. ma így jellemezhető: A gazdasági és politikai szervezet (szakszervezetek és szociáldemokrata párt) szinte teljesen egybeesnek. A szakszervezetekbe tartozó munkásság, csekély kivétellel, tagja a szociáldemokrata pártnak. Nagyobb lendület csakis az ipar fejlődésétől és az agrártörvények enyhítésétől várható. Az 1912-iki adatok szerint a szakszervezetekben tömörült munkások száma Magyarországon 111,966 volt. Ugyanekkor volt Ausztriában 428,363, Belgiumban 116,082, Dániában 107,067, Finnországban 20,989, Franciaországban 387,000, Nagybritanniában 874,281, Németországban 2.553,162, Norvégiában 60,975, Olaszországban 320,912, Svájcban 86,313, az északamerikai Egyesült-Államokban 1.770,145. 1912-ben a nemzetközi szakszervezeti szövetségben összesen 7.109,992 munkás egyesült.

Irodalom. Összefoglaló képét adja a magyar M.-nak 1894-ig a Budapesti Fő- és Székvárosi m. kir. Rendőrség Működése 1894-ik Évben, kiadja a főkapitányság, Budapest 1895; A M. évi beszámolóját adják a rendőrség évi jelentései; 1902 óta A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak címen külön kiadványban. L. még: a szociáldemokrata pártgyűlések jegyzőkönyveit, továbbá: Gaal Jenő, Az alföldi munkásmozgalom, Budapest 1891; Horváth János, A magyarországi munkásmozgalom története, Iparügyek, 1896; Dr. Schulhof Géza, A munkásmozgalom keletkezése Magyarországon, Budapest 1896; Révész Mihály, A magyarországi munkásmozgalom története 1867—1913-ig, Budapest 1913; Novitzky N. László, Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdászok ötvenévi szakszervezeti tevékenységének története, Budapest 1912.

Munkások közgazdaságtani értelemben mindazok, kik emberi szükségletek kielégítésére vonatkozó tevékenységet fejtenek ki, ezért a termelés eredményéből részt kapnak (munkabért), mely megélhetésük alapja. Ily értelemben a tanárok, mérnökök szintén M. A hétköznapi beszédben azonban M.-nak többnyire a fizikai munkát végzőket nevezik, kiknek megélhetése a munkabértől függ. Szokás *testi* és *szellemi* M.-at megkülönböztetni, az előbbi csoportba a túlnyomólag izom-, az utóbbiba a túlnyomólag idegmunkát végzők tartoznak. Ugyancsak szokásos *tanult* és *tanulatlan* M.-at megkülönböztetni. Az iparvállalatok terjedelme szerint megkülönböztetünk *gyári, kisipari, kézműipari* M.-at. A *mezőgazdaságban* működő M.-ok is külön csoportot alkotnak. A munkateljesítmény állandóságához képest meg szokás különböztetni *állandó* és *alkalmi*, valamint *vándor* M.-okat. A munkások külön csoportja végül a *háziipari* és *otthonmunkások*.

Munkások Ujsága, szerkesztette és kiadta *Táncsics* Mihály 1848 ápr. 2-tól dec. 29-ig Budapesten. Megjelent hetenként, összesen 26 szám.

Munkásosztalék, l. *Nyereségben való részesedés.*

Munkásotthonok a munkásság klubhelyiségei, kaszinói, melyek egyúttal gyakran a különféle szakszervezetek gyülekezőhelyei is. Újabban vidéki városokban egyre-másra keletkeznek.

Munkáspáholyok, l. *Szakszervezetek.*

Munkássajtó. A magyar M. párt- és szaklapokból áll. Pártlapok Budapesten: a Népszava (naponta), Volksstimme (hetenként háromszor), Adeverul (kéthetenként), Az Ifjumunkás (havonta), Nőmunkás (kéthetenként) és a Szocializmus (a párt tudományos havilapja). A vidéki városok közül Győrött, Kassán, Pécsett, Pozsonyban, Temesvárott, Ujvidéken és Nagyváradon vannak pártlapok. Szaklap 1912-ben 30 jelent meg, többnyire Budapesten.

Munkás-statisztika, a társadalmi statisztika ama része, mely a munkások testi, anyagi, társadalmi és erkölcsi viszonyait számszerüleg feltünteti és vizsgálja. Feladata mindazon adatok gyüjtése és rendezése, amelyek alkalmasak, hogy a munkások helyzetének teljes ismeretét lehetővé tegyék, hogy annak alapján a szociálpolitika a létező bajokról tudomást szerezzen s azok gyógyítására a helyes eszközöket megtalálhassa. A M. egyik legfontosabb segédeszköze és forrása a szociálpolitikai törvényhozásnak is. Részletes feladatai közül felemlítendő: az egyes üzemekben alkalmazott munkások száma munkáskategóriák szerint, azok családi állapota, a bérstatisztika, a munka természete, a munkaidő hossza, az éjjeli és vasárnapi munka, a munkafeltételek, a foglalkozások állandósága, a sztrájkok és kizárások, a munkanélküliek, a lakás- és fogyasztási viszonyok, a balesetek, a betegedési és halálozási viszonyok, a munkás-egyletek és szövetkezetek statisztikája stb. L. még *Munkásstatisztikai hivatal.*

Munkásstatisztikai hivatal v. *munkahivatal* célja oly adatokat gyüjteni, melyek a munkásság gazdasági, egészségügyi, művelődési helyzetére vonatkoznak. Az első M.-t *Bureau of Labor* néven az Egyesült-Államok Massachusetts államában létesítették először 1869. a nyolc órai munkaidőért való agitációval kapcsolatban. E példa idáig Amerika 30 más államában talált követésre és 1884 óta szövetségi M.-t is állítottak föl Washingtonban. Európában 1886. Angliában keletkezett az első M. és utána a kontinens államai is sorban követték e példát. E hivatalok időszaki kiadványai legfontosabb forrásai a munkásstatisztikának, mely nélkülözhetetlen segédeszköze a szociálpolitikának. Különösen fontos a M. társadalmi biztosítás és munkaközvetítés szempontjából. Nálunk külön M. nincs, e munkát az Országos Statisztikai Hivatal végzi.

Munkásszakegyesületek, l. *Szakszervezetek.*

Munkásszervezetek, l. *Szakszervezetek.*

Munkásszövetkezetek, l. *Szövetkezetek.*

Munkástelepek, l. *Munkáskolóniák.*

Munkástörvények, a munkásnak a munkaadóhoz való viszonyát, nemkülönben a munkás gazdasági helyzetét és a munkásjóléti intézményeket szabályozó törvények. Hazánkban az ipartörvényen (1884. XVII. t.-c.) kívül nevezetesebb M. a következők: Az 1891. XIII. t.-c. az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről; az 1893. XXVIII. t.-c. az ipari és gyári alkalmazottak baleset elleni védelméről; az 1898. II. t.-c. a munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról; az 1899. XLI. t.-c. a vízi munkálatoknál, az út- és vasútépítésnél alkalmazott napszámosokról és munkásokról; az 1899. XLII. t.-c. a gazdasági munkavállalkozókról és segédmunkásokról; az 1900. XVI. t.-c. és az 1902. XIV. t.-c. a gazdasági munkás- és cselédsegélypénztárakról; az 1900. XXVIII. t.-c. az erdőmunkásokról; az 1900. XXIX. t.-c. a dohánytermelők és dohánykertészek közötti jogviszonyok szabályozásáról; az 1907. XIX. t.-c. az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak baleset és betegség esetére való biztosításáról; az 1907. XLVI. t.-c. a gazdasági munkásházak építésének állami támogatásáról; az 1908. LIII. t.-c. és az 1911. XIX. t.-c. az iparban alkalmazott nők éjjeli munkájának tilalma iránt Bernben kötött nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről és a nők éjjeli munkájának eltiltásáról; az 1911. V. t.-c. a fehér v. sárga foszforral való gyujtógyártás eltiltásáról; az 1911. XII. t.-c. a munkásbalesetbiztosítási viszonosság iránt Olaszországgal kötött egyezmény becikkelyezéséről; az 1913. XX. t.-c. az országos gazdasági munkáspénztárról stb. Franciaországban 1910 óta törvényelőkészítő munka folyik a különböző törvényekben szétszórt, a munkásságot érdeklő törvényes határozatoknak egy törvénykönyvbe (Code du travail et de la prévoyance sociale = a munka és a szociális gondoskodás törvénykönyve) való összefoglalására. L. még *Munkásvédő törvények.*

Munkásügy, l. *Munkáskérdés, Munkásmozgalom* és *Szocializmus.*

Munkásválasztmányok, egy-egy ipari üzemben a munkások által választott bizalmi emberek, kik a munkaadókkal folytatott tanácskozásokon a munkások érdekeit képviselik. A M. külföldön több helyütt (különösen Németországban) kötelező törvényes intézmények, melyek célja első sorban a munkarend (l. o.) megállapítása és végrehajtása, kívánságok, panaszok előadása, esetleg a munkások gyári és gyáron kívüli magatartásának ellenőrzése. Nálunk eddig két gyárban történt kisérlet ez intézmény meghonosítására (v. ö. az 1911. és 1912. évi iparfelügyelői jelentést), igen csekély sikerrel. V. ö. *Freese,* Das konstitutionelle System im Fabrikbetrieb (1905).

Munkásvédelem, l. *Munkásvédő törvények.*

Munkásvédő törvények: azok az iparjogi szabályok, amelyek az ipari és a gyári munkások gazdasági helyzetének, egészségének és erkölcsének védelmére irányulnak. Ipartörvényünknek a segédszemélyzetről szóló fejezete számos munkásvédelmi intézkedést tartalmaz. Ilyenek nevezetesen: az iparos segédétől csak a segéd testi alkotásának és erejének megfelelő munkát kívánhat; köteles megengedni, hogy a segéd vallása ünnepnapjain az isteni tiszteletet látogathassa; minden segéd szerződési kötelezettségé-

nek teljesítése mellett szabadon kereshet magának munkát, maga választhat és változtathat helyet; ha az iparos vagy hozzátartozói a segédet tettleg bántalmazzák vagy ellene becsületsértést követnek el, ha az iparos szerződéses kötelezettségét nem teljesíti, ha a darabszámra dolgozó segédet munkával ellátni nem képes, ha a munka folytatásánál egészsége v. élete veszélyeztetve van, ha az iparos v. családtagja őt v. családtagját erkölcstelenségre v. törvényellenes tettre csabítja, a segéd felmondás nélkül azonnal kiléphet. Az iparos, aki segédeit lakással is ellátja, erre egészséges és lakható helyet tartozik kijelölni, az egészségtelen lakás miatt tett panaszokat az iparhatóságnak tiszti orvos közbenjöttével a helyszinén kell megvizsgálnia és orvosolnia. E rendelkezések a gyári munkásokra is kiterjednek. Ezekre vonatkozólag a törvény kötelezőleg szabja meg az iparhatóság által láttamozandó munkarendnek a műhelyekben kifüggesztését. Minden gyáros köteles gyárában saját költségén mindazt létesíteni, ami a munkások életének és egészségének biztosítására szolgál. A munkásoknak délelőtt és délután fél-fél órai, délben egy órai szünet engedendő. Éjjel-nappal folyó munkánál az éjjeli munkások kellő felváltásáról gondoskodni kell. A nappali munkát reggeli 5 óra előtt kezdeni és esti 9 órán túl terjeszteni nem szabad. Árúkat és szeszes italokat a gyáros munkásainak nem hitelezhet. Érvénytelen a gyáros és a munkás közt az oly megállapodás, amely szerint az utóbbi szükségletét bizonyos eladási telepből köteles beszerezni. Az iparhatóság a gyárakat kiküldöttje által évnegyedenkint megszemléltetni köteles, nagyobb gyárvidéken a kereskedelmi miniszter a vizsgálattal külön közegeket bíz meg. Az iparosok és a segédek közt felmerülő surlódások és vitás kérdések elintézésére az ipartestület kebelében külön békéltető bizottság szervezendő az iparhatósági biztos elnöklete alatt egyenlő számu iparos- és segédtagokból. Ez a békéltető bizottság a munkaviszonyból felmerülő peres kérdéseket is felebbezés kizárásával, de a rendes birósági út fenmaradása mellett eldönti. Az 1891. XIII. t.-c. szerint vasárnapokon, valamint Szt. István király napján, mint nemzeti ünnepen, az ipari munkának szünetelnie kell. Az 1893. XXVIII. t.-c. részletesen megszabja a balesetek elhárítása és az alkalmazottak életének, testi épségének és egészségének megóvása érdekében szükséges intézkedéseket s ezekre a munkaadót kötelezi, az ellenőrzési tennivalókat az iparfelügyelőkre bízza. Nagyjelentőségű munkásvédő törvényünk az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról szóló 1907. XIX. t.-c., amely szerint az ipari foglalkozásokban oly fizetéssel és bérrel alkalmazott egyének, amely évi 2400 koronánál v. napi 8 koronánál nem nagyobb, betegség esetére való biztosítás alá esnek, a járulék fizetése a pénztárral szemben a munkaadót terheli, aki a járulék felét az alkalmazott fizetéséből levonhatja. A biztosítás húsz hétig ingyenes gyógykezelésre, gyógyszerekre, fürdőkre stb., táppénzre és temetkezési segélyre ad igényt. A törvényben meghatározott veszélyes üzemekben alkalmazott egyének pedig balesetbiztosítási kötelezettség alá esnek s munkaképtelenséget okozó baleset esetében járadékban részesülnek. Felemlítendő még az 1911. V. t.-c., amely eltiltja a fehér v. sárga foszforral való gyufagyártást, mint ami a munkások egészségét nagy fokban veszélyezteti.

A mezőgazdasági alkalmazottak és munkások, úgyszintén a mezőgazdasági cselédek jogviszonyait szabályozó törvényeink különösen a szerződés formáját és kötelező tartalmát meghatározó szabályokban, a cselédlakásokra vonatkozó intézkedéseikben tartalmaznak munkásvédő rendelkezéseket. Különösen fontos része a M.-nek a *gyermekmunkást* és a *női munkást* védő törvények, mert különösen ezeknek munkaereje van kiszolgáltatva az egészséget károsító és gazdasági szempontból is hátrányos kizsarolásnak. Ipartörvényeink szerint 12 évet még be nem töltött gyermekek tanoncokul fel nem vehetők, csak kivételesen, az iparhatóság engedélyével, ilyenkor is a népiskolába rendesen el kell járniok. Oly tanoncok, akik 14-ik életévüket még be nem töltötték, legfeljebb 12 órai munkára kötelezhetők, éjjeli munkára 16 éven aluliak nem alkalmazhatók; oly iparokban, amelyek űzése éjjeli munka nélkül fennakadna, a 14—16 éves tanoncok a munkaidő felét éjjeli munkában tölthetik. Gyárakban 10 éven aluli gyermeket egyáltalán nem, 10—12 évest az iparhatóság engedélyével szabad alkalmazni. A 12—14 évesek 8 óra hosszat, a 14—16 évesek 10 óra hosszat alkalmazhatók. Az éjjeli munkára ugyanaz a szabály, mint a tanoncokra nézve. Egészségtelen v. veszélyes iparokhoz tartozó gyárakban 16 évnél fiatalabbak egyáltalán nem, v. csak egészségükre és fejlődésükre nem ártalmas munkára alkalmazhatók.

A *nők* — ipartörvényünk szerint — szülés után négy hétig szerződésileg kötelezett munkájuk teljesítése alól a szerződés megszünése nélkül fel vannak mentve. Amennyiben betegpénztári tagok, gyermekágyi segélyre van igényük. Magyarország hozzájárult ahhoz a nemzetközi szerződéshez, amely az iparban alkalmazott nők éjjeli munkájának tilalma iránt Bernben 1906 szept. 26. köttetett s e szerződésben foglalt kötelezettségéhez képest törvényt alkotott (1911. XIX.) a nők éjjeli munkájának eltiltása iránt. A fiatalkorúak éjjeli munkájának eltiltása végett hasonló nemzetközi szerződés létesítése tárgyalás alatt áll. V. ö. *Varró,* A munkásvédelmi törvények végrehajtása Magyarországon (1909); Internationales Arbeitsamt, Bericht über die zur Durchführung d. Arbeiterschutzgesetze getroffenen Massnahmen (1910).

Munkásvonat. A végből, hogy a gyárakban és ipartelepeken alkalmazott munkások a reggeli órákban idejében érkezhessenek munkahelyükre, s illetve onnan este a munka befejeztével mentől előbb visszatérhessenek lakóhelyükre, megfelelő számú, rendesen csak III. osztályú személykocsikból összeállított vonatok helyeztetnek forgalomba. A M.-nál a III. osztály menetdíja rendszerint mérsékelt.

Munkaszerződés, l. *Munkabérszerződés.*

Munkaszerződés megszegése, l. *Munkabérszerződés megszegése.*

Munkaszünet, l. *Munkaidő.*

Munkatanács (franc. *conseil supérieur du travail),* Franciaországban a munkaminisztériumhoz tartozó tanácsadó testület, mely 1891. létesült. Egyforma számú munkás, munkáltató és szakértő tagokból áll és kivált a törvényhozás előkészítése céljából tanulmányozza a munkásviszonyokat, törvényjavaslatokat készít és ankéteket rendez.

Munkatőzsdék (franc. *bourses de travail),* az állam v. község által föntartott v. támogatott intézmények, melyek munkásszervezetek székhelyei. M. leginkább Franciaországban vannak. Az első Párisban létesült 1887. Mai épülete 1892. épült a rue Château d'eau-ban 3 millió fr. költségen. Évi 150,000 fr. támogatásban részesül és 200 szakszervezet talál benne otthont. Politikai zavargások miatt 1894. bezárták. A M.-hez hasonló intézmények Olaszországban a munkáskamarák (l. o.).

Munkavállaló, az újabb magyar jogi nyelv a munkás és alkalmazott, tanonc, gyakornok stb. gyüjtő fogalmául alkalmazza.

Munkaviszony általános feltételeit szabályozó szerződések, l. *Kollektiv szerződések.*

Munkay *János,* egyházi író, szül. Nagyfaluban (Árva vm.) 1820 júl. 13., megh. Garamújfalun 1890 márc. 6. Pappá szentelték 1850. 1855-ben plébános lett Kékkőn, később Bussán, végül Garamújfalun. Önálló művei: *Korunk fő tévedései a religió körül* (1853); *Mennyei nefelejts* (1854); *Istennek földi országa* (1855); *Jézus Krisztus Isten fia* (1858, ugyanez tótul is); *A boldogságos szűz Isten anyja Máriának élete* (1865); *A 89-iki elvek és a kereszténység* (1865); *A szentségek szentsége* (1874); *Az oltári áldozat* (1880); *A szent angyalok története* (1880—84, 5 füzet); *Superintendens-e vagy püspök* (1886) stb. V. ö. *Zelliger* A., Egyh. írók csarn.

Muñoz, *Fernando, Rianzares hercege,* l. *Mária,* 53.

Munro, *Hugh,* angol klasszikus filológus, szül. Elginben (Skócia) 1819 okt. 14., megh. Rómában 1885 márc. 30. 1869-ben a cambridgei Trinity College-en a latin nyelv professzora. Bentley óta a legkiválóbb angol szövegkritikus Fő műve: Lucretius kritikai-exegetikus kiadása (Cambridge 1864, 4. kiad. 1886, 3 köt.). Kiadta még az Aetna c. költeményt (u. o. 1867), Horatiust (1868) s jeles munkát írt Catullusról: Criticisms or elucidations of Catullus (u. o. 1878).

Munster (ejtsd: mönsztr) v. *Mounster,* ir nyelven *Mown,* Irország legnagyobb DNy.-i tartománya 24,554 km² területtel, (1911) 1.033,085 lak., mely 1840 óta több mint felényire apadt. Az áldatlan birtokviszonyok miatt a kivándorlás egyre tart s a legutolsó népszámlálás alkalmával, a természetes népszaporodást is beszámítva, 43,103 fővel volt kevesebb a népesség, mint 1901. A tartomány felülete mindenütt hegyes s itt vannak Irország legmagasabb hegycsúcsai. A földmivelésen és állattenyésztésen kívül a halászat a fő foglalkozási ág; a földmivelő lakosság nagy szegénysége miatt kivándorol. A városokban a vászon-, vitorlavászon-, a posztószövés, a bőr-, papir-, üveg- és enyvgyártás az iparágak; ezeken kivül sört, szeszt gyártanak és hajót építenek. A tartomány a Clare, Cork, Kerry, Limerick, Tipperary és Waterford countykra oszlik.

Muntaner, *Ramon,* katalán krónikás, szül. Peralachában (Katalonia) 1265., megh. Valenciában 1340 táján. Sok ideig Siciliai Frigyes király szolgálatában katonáskodott, aztán Valenciában telepedett meg. Megirta Aragonia epikai krónikáját I. Jakabtól IV. Alfonz megkoronázásáig (1213—1328-ig. Valencia 1558, Stuttgart 1844). Művét, mely becses forrásmunka a siciliai háborúk történetére nézve, leforditották németre és franciára is (Buchow, Panthéon Littéraire, Paris 1875).

Munthe, 1. *Gerhard,* norvég festő, szül. Elverumban 1849 júl. 19. Tanulmányait Krisztiániában, Düsseldorfban és Münchenben végezte. Többnyire illusztrativ jellegű művei közül nevezetesebbek: Sigurd Gorsalfarer (a drontheimi képtárban); a Suorre, Draumkvade, Qasmund Fraegdigaeevar című sorozatok stb. Újabban a bergeni Hakon-csarnok művészeti kiképzésével van elfoglalva. A festészeten kívül igen termékeny tevékenységet fejt ki a szőnyegtervezés terén is.

2. *M., Ludwig,* norvég festő, szül. Aaröeben 1841 márc. 11., megh Düsseldorfban 1896 márc. 30. Düsseldorfban tanult és utóbb is állandóan ott élt. Többnyire téli tájképeket festett, intim, hangulatos művészettel. Említendők: Téli erdő szarvasokkal (krisztiániai képtár); Fenyőerdő télen (Hamburg, Kunsthalle), Téli este az erdőben (Düsseldorf, Kunsthalle); Őszi hangulat Hollandiában (Berlin, Nationalgalerie) stb.

Munthe af Morgenstierne, *Bredo Henrik,* norvég jogtudós és politikus, l. *Morgenstierne.*

Muntok, Banka sziget (l. o.) fővárosa.

Muntureanu-Hrabovszky *Júlia,* írónő, l. *Hrabovszky,* 4.

Muntyákszarvas *(Cervulus muntjac* Zimm., állat), a Szarvas-félék családjába tartozó emlős állatnem. Teste karcsú, de izmos; feje rövid; nyaka közepes hosszú; lábszárai hosszuak és vékonyak; farka közepes hosszú, pelyhesen szőrös. Gereznája rövid, síma és tömött szőrű; színe felül sötét sárgásbarna, nyakán fahéjbarna, álla, torka és hasa hátulja fehér; hasa elülső része sargás; lábain fekete patái felett fehér folt van. Agancsainak rózsatöve nagyon hosszú (8—10 cm). Teljes hossza 115—126 cm., miből 15—18 cm. esik a farkára; vállmagassága 65—70 cm. Hazája: Szumatra, Jáva, Borneo, Maláji-félsziget, brit Kelet-India, Himalája.

Muntyele máre v. *Muntye máre,* hegyhát, l. *Öreghavas.*

Muntye Mik (a. m. *kis havas)* a *Godján-Szárkó* (l. o.) hegység egyik csúcsa Karánsebestől Dk.-re a Bisztra és Sebes völgyei közt.

Muntz-fém, l. *Jellov-fém.*

Munychia, 86 m. magas domb Athén Piraeus-kikötője mellett. Rajta tartották Munychion havában (április második és május első fele) a M. nevű ünnepet Artemisnek, mint a hold istennőjének tiszteletére.

Munzingen, falu Baden nagyhercegségnek Freiburg kerületében, (1910) 712 lak. 1874-ben a

Tunibergen a kőkorszak legrégibb idejéből való leletekre bukkantak.

Munzinger, *Werner*, svájci utazó és nyelvész, szül. Oltenben 1832 ápr. 21., megh. Ausszában 1875 nov. 16. 1854-ben Egyiptomba ment; 1855—1861-ig Kerenben tartózkodott; részt vett Heuglin expediciójában. Visszatérve, francia és angol konzul lett Masszauában; 1871. a khedive Masszaua tartomány, 1872-ben Észak-Szudán kormányzójának nevezte ki; M. az abessziniaiak betörései ellen vezetett expedicióban esett el. Művei: Die Sitten und das Recht der Bogos (Winterthur 1859); Ostafrikanische Studien (Schaffhausen 1864, Basel 1883); Die deutsche Expedition in Ostafrika (Gotha 1865). V. ö. J. v. *Keller-Zschokke*, Werner M. Pascha (Aarau 1890).

Muonio, 333 km. hosszú határfolyó Svéd- és Oroszország közt. A Kilpis Järwy nevű tóból folyik ki és Kengis svéd falu közelében a Torneåba torkollik. *Muonioniska* finn falunál van az Ejanpeika nevű 30 m. magas vízesése.

Muota, 27 km. hosszú folyó Schwyz svájci kantonban; a Pragel-hágón ered és a Vierwaldstättitóba ömlik. A 12 km. hosszú szép M.-völgy legszebb helye *Brunnen* (l. o.). 1799-ben az oroszok és franciák a M.-völgyben véres harcokat vívtak.

Mura, a Dráva baloldali mellékfolyója; Salzburg Dk.-i részében a Murazugon ered, a radstädti Tauern D.-i lejtőin. Judenburgtól kezdve, ahol völgye tetemesen kitágul, tutajokkal járható; Brucknál hirtelen DDk.-re fordul és Frohnleiten, Graz és Wildon érintésével Ehrenhausenig ebben az irányban folyik, majd a Windische Bühelnél K.-nek veszi az útját, Wernseenél éri el a magyar határt, elfolyik Szerdahely, Letenye, Kottori mellett és Légráddal szemben torkollik. Hossza 438 km., Magyarországra 70 km. jut. Felső vízvidéke igen szép. Mellékvizei balról: a Pols, Gail, Liesnig, Mürz, Kaschenitz, Kerka és Kanizsa, jobbról: a Kainach, Lassnitz, Sulm és Stainz. A M. és Dráva közti háromszögalakú terület neve *Muraköz*, Zala vmegyéhez tartozik.

Murabaráti (azelőtt: *Bratoncz*), kisk. Zala vmegye alsólendvai j.-ban, (1910) 545 vend lak., u. p. és u. t. Belatincz.

Murabba, az ár (területmérték) török neve.

Muracsány, nagyk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1910) 4086 horvát lak., postahivatal, u. t. Murakirály.

Muracsermely, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 246 vend lak., u. p. és u. t. Muraszombat.

Murad (vagy *Amurat*), török szultánok:

1. *I. M., török szultán* (1359—89), Urchán szultán második fia, szül. 1319., megh. 1389 jún. 15. Atyját 1359. követte az uralkodásban s 1361. elfoglalta *Drinápolyt*, melyet 1365. székhelyévé tett. *Sismán* bolgár fejedelmet és *V. János* görög császárt adófizetőivé tette. *Lázár* szerb fejedelem is kénytelen volt M. előtt hódolni, de később *Tvartkó* bosnyák királlyal szövetkezve, le akarta rázni a török igát. 1389 jún. 15. a *Rigómezőn* (Koszovo polje) ütközött meg az egyesült délszláv sereg a törökökkel. A törökök győztek, Lázár is elesett, de M. sem élte túl győzelmét, mert egy szerb harcos, *Obilics Milos* csata közben vagy utána leszúrta. Még a harctéren kiáltották ki szultánnak legidősebb fiát, *Bajazidot*.

2. *II. M., török szultán* (1421—51), I. Mohammed szultán legidősebb fia, szül. 1401., megh. 1451 febr. 5. Atyját 1421. követte az uralkodásban, 1422. kivégeztette legifjabb öccsét, *Musztafát*, ki fellázadt ellene, 1428. megverte *Zsigmond* magyar király seregét *Galambócz* ostroma közben. 1430-ban elfoglalta a velenceiektől Szaloniki városát. Azután *Brankovics* György szerb fejedelem ellen fordult, ki elismerte őt főurának és leányát, *Marát* adta hozzá nőül. De M. még sem bízott benne és 1437. ostrom alá vette fővárosát, *Szendrőt*. Ekkor azonban Hunyadi Jánostól érzékeny vereséget szenvedett. 1439-ben másodszor támadta *Szendrőt*, s mivel az *Albert* királytól vezetett magyar had késlekedett, azt aug. 27. rohammal elfoglalta. 1442-ben Erdély ellen két sereget is küldött, de ezeket Hunyadi János Nagyszeben és Vaskapu mellett megsemmisítette. Az 1443—44-iki hosszú hadjárat után M. *Ulászló* magyar királynak előnyös békét ajánlott, melyet az *Szegeden* 10 évre meg is kötött. De a pápai követ, *Cesarini* biztatására 1444 őszén mégis hadat indított M. ellen. A *várnai* csatában (1444 nov. 10) azonban M. győzött, Ulászló pedig elesett. 1448-ban *Szkanderbég* albán fejedelem fővárosát, *Króját* támadta meg. Az ostromot azonban abba kellett hagynia, mert Hunyadi János új támadást intézett ellene. A *második rigómezei* csatában (1448 okt. 18—19), bár nagy áldozatok árán, megint M. győzött.

3. *III. M., török szultán* (1574—95), II. Szelim szultán legidősebb fia, szül. 1546., megh. 1595. Anyja velencei nő, *Cecilia Venier* volt. Atyját 1574. követte az uralkodásban s mindjárt megölette öt ifjabb testvérét. Elpuhult és pazarló uralkodó volt, ki egész életét a háremben töltötte. 1576—1590-ig a perzsák ellen folytatott háborút, melyben kevés eredményt ért el. Uralkodása alatt tört ki hazánkban a 15 éves török háború (1591). Jeles nagyvezérei voltak *Szokoli Mohammed* és *Szinán pasa*.

4. *IV. M., török szultán* (1623—40), I. Ahmed szultán második fia, szül. 1609., megh. 1640 febr. 9. Nagybátyjának, I. Musztafának letétele után 1623. került a trónra. Vitéz és művelt férfiú volt, de csakhamar az iszákosság és érzékiség rabja lett és borzasztó kegyetlenségekre vetemedett. Áldozatainak nagyrészét ő maga végezte ki, vagyonukat pedig elkobozta. A lázadó janicsárokkal szigorúan bánt, a perzsákkal és velenceiekkel szerencsésen hadakozott.

5. *V. M., török szultán* (1876 máj. 30—aug. 31), Abd ul Medzsid szultán legidősebb fia, szül. 1840 szept. 21., megh. 1904 aug. 29. Nagybátyja, Abd ul Aziz szultán szigorú őrizet alatt tartotta. A trónt 1876 máj. 30. foglalta el Abd ul Aziz letétele után, de mivel testileg és lelkileg gyengének bizonyult, 1876 aug. 31. letették a trónról s azt öccse, *II. Abd ul Hamid* foglalta el. M. ezután szigorú felügyelet alatt majdnem 30 évet töltött a Csiragán-palotában.

Muradabad (*Moradabad*), a brit-indiai északnyugati tartományok egyik disztriktusa 6008 km²

területtel, kb. 1.500,000 lak. Cukornádat, rizst, pamutot, búzát, árpát, kölest, különböző gyümölcsöket és zöldséget terem. A főváros, M., a Ramgange jobbpartján, vasút mellett épült, (1911) 81,168 lak., fémiparral.

Murad Efendi (családi nevén *Franz von Werner)*, német költő, szül. Bécsben 1836 máj. 30., megh. Hágában 1881 szept. 12. Előbb osztrák, majd török katonai szolgálatba, azután a török külügyminisztérium szolgálatába lépett. Több helyen konzuli hivatalt viselt, majd 1877. miniszterrezidens, 1880. pedig követ lett Hágában és Stockholmban. Művei: Klänge aus Osten (költ., Temesvár 1865); drámái: Marino Faliero (1871); Selim III. (1872); Ines de Castro (1872); Mirabeau (1875) stb., melyek összegyüjtve is megjelentek: Dramat. Werke (3 köt., Leipzig 1881). Egyéb művei: Türkische Skizzen (2 köt., u. o. 1878); Ost und West (Oldenburg 1878); Nassr-ed-din Chodja. Ein osm. Eulenspiegel (u. o. 1878); Balladen und Bilder (u. o. 1879).

Murad-szu *(Murad-csaj)*, az Eufrátesz egyik forrásfolyója.

Murad Tefvik, *Bem* József tábornok (l. o.) török neve.

Muraena *(Gymnothorax*, állat), a Csontoshalak rendjébe, az Angolna-félék családjába tartozó halnem. Teste hosszúra nyúlt, esetlen, pikkelytelen. Mellúszói hiányzanak; kopoltyunyílásai keskenyek, fogai hegyesek, hosszuak. 80-nál több faj ismeretes a mérsékelt és forró égöv tengereiből; egyesek 2—2·5 m. hosszúságot is elérnek és az emberre is veszedelmesek. Egyik faj a *közönséges M.* (G. Helena L.), mely 1·5 m. hosszura is nő; elől sárga, hátul barnás, barna foltokkal, melyeket sötét sáv környez. Hazája a Földközi-tenger és az Atlanti-oceán; de feljut az angol partokhoz is. Mindig a fenéken tartózkodik, tavasz folyamán a partokon ívik. Tápláléka csigákból és lágytestű állatokból áll, igen falánk. Húsa ízletes.

Muraenidae (állat), l. *Angolnafélék.*

Murafüred, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 310 horvát lak., u. p. és u. t. Stridóvár.

Murafüzes, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 310 vend lak., u. p. Csendlak, u. t. Muraszombat.

Muragárdony (azelőtt: *Őrség)*, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 1401 horvát lak., u. p. Belicza, u. t. Kisszabadka.

Murahalmos (azelőtt: *Halmos)*, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 332 vend és magyar lak., u. p. és u. t. Muraszombat.

Murahely (azelőtt: *Deklezsin)*, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 730 vend és magyar lak., u. p. és u. t. Belatincz.

Murai, 1. *Henrik*, közgazdasági szakíró, szül. Csabrendeken 1847 márc. 18., megh. Budapesten 1903 júl. 11. A tanári pályán működött, majd 1891 óta a fővárosi statisztikai hivatal tisztviselője volt. A napilapokban megjelent közgazdasági cikkein kívül nevezetesebb műve: *Tíz tizedes jegyre számított kamatos-kamat-, betét-, járadék- és törlesztési táblák* (Budapest, 2. kiad. 1900., megjelent német, francia, olasz és cseh nyelven is).

2. *M. Károly*, családi nevén *Kovács* László, író és hirlapíró, szül. Kecskeméten 1857 aug. 12. Középiskoláit szülővárosában és Pozsonyban, a jogot a fővárosban elvégezve, 1878. hírlapíró lett s fővárosi meg vidéki lapoknál dolgozott, legtovább a Pesti Hirlapnál, közben 1889. átvette a *Mátyás Diák* c. élclap szerkesztését. Eleinte főként novellákat írt, melyeket hosszú ideig nem bocsátott ki összegyüjtve, majd a drámairodalom művelésére tért s nagyszámú egyfelvonásos ifjúsági szinművön és műkedvelőktől szivesen előadott monológon kívül *(A mama, A revolver)* a Nemzeti Szinházban szinre kerültek a következő vígjátékai: *Első évforduló* (1882); *Virágfakadás* (1886, nyomt. megj. 1889); *Huszárszerelem* (1890, nyomt. megj. 1891 és 1898, németre is lefordították s Bécsben meg Berlinben is előadták); *Pezsgő* (1893). Novellás könyvei, melyek többnyire vidám történeteket foglaltak magukban, a következők: *Ejnye be jó!* (adomák és tréfák, 3 köt., 1895); *Mosolygó történetek* (humoros históriák, 3 köt., 1895); *Derüs históriák* (1896); *Finom falatok* (adomák, 1896); *Bandi és egyéb apróságok* (1897); *Víg történetek* (1899); *Mesemese* (1899); *A király előtt* (ifjusági regény, 1904); *Eljegyzés menyasszony nélkül* (elbeszélések, 1908).

Muraille (franc., (ejtsd: müráj) a. m. fal. *Attaque en M.*, a lovasság régi roham-alakzata, melynél a szomszédos lovasok térdei egymáshoz zárkózva voltak, miáltal igen tömör vonal keletkezett.

Murakeresztúr (azelőtt: *Murakeresztúrkollátszeg)*, kisk. Zala vm. nagykanizsai j.-ban, (1910) 1663 horvát és magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Murakirály, kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1910) 1672 horvát lak., vasúti állomás: Murakirály-Perlak, posta- és távíróhivatal.

Muraköz, Zala vm.-nek DNy.-i része, a Mura és Dráva folyó összeszögelésében. Kiterjedése 783 km². Lakosainak száma (1910) 90,387, köztük 82,829 horvát és 5766 magyar. Az abszolut idők alatt (1849—60) Horvát-Szlavonországokhoz volt csatolva, az egyházi igazgatás tekintetében ma is a zágrábi főegyházmegyéhez tartozik. V. ö. *Gönczi* Ferenc, M. és népe (Budapest 1895).

Muraközi ló, magyar hidegvérű lófajta, melyet Zala vm. délnyugati részében, a Muraközben tenyésztettek ki a magyar lovak és a szomszédos stájer, hidegvérű, nóri lovak keresztezéséből. A M.-vat ezidőszerint nemcsak Zala vm.-ben, hanem a dunántúli Ausztriával szomszédos vmegyékben, továbbá Somogy vm.-ben és az ország egyéb részében is tenyésztik. A M. kisebb (155—160 cm.) és nagyobb (160 cm.-en felül) változatban ismeretes. Testalakulása a könnyebb és mozgékonyabb hidegvérű gazdasági igásló jellegét viseli magán. Nemesítésére nóri és percheron méneket, újabban pedig belga, ardenni csődöröket használnak.

Muraközy *Károly*, kémikus, szül. Debreczenben 1859 szept. 6., megh. Szikrapusztán (Kecskemét mellett) 1915 júl. 20. A bécsi egyetemen 1882. gyógyszerészi oklevelet szerzett. 1884—94-ig a József-műegyetemen kémiai tanársegéd volt; 1892-ben az elemző kémiából műegyetemi magán-

tanárrá képesíttetett. 1894-ben kulturkémikussá nevezték ki a földmívelésügyi minisztériumba, majd a kereskedelmi akadémián a kémia tanára lett. Önálló tudományos dolgozatai a Tudományos Akadémia, a Természettudományi és a Földtani Társulat stb. folyóirataiban jelentek meg. Munkatársa volt e Lexikonnak is.

Muralövő (azelőtt: *Sztrelecz),* kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1910) 247 horvát lak., u. p. és u. t. Kisszabadka.

Muramelencze (azelőtt: *Mellincz),* kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 908 vend lak., u. p. és u. t. Belatincz.

Murano, város Venezia olasz tartományban, a lagunák közt egy szigeten, Velence mellett, (1910) 5606 lak., üveg- és üveggyöngy-gyártással; a X. sz.-beli Szt. Donát-templommal, üvegipari muzeummal. A 8 km. kerületű M.-i szigeten épült városnak már a XIII. sz.-ban 30,000 lakosa és híres üvegipara volt. Velence hanyatlásával M. is elvesztette jelentőségét, de újabban Salviati és Radi üvegiparát ismét föllendítették. Az üveggyöngykészítés nagyrészt háziipar.

Muranum, város, l. *Morano Calabro.*

Murány, l. *Murányalja, Murány vára, Temesmurány.*

Murányalja *(Murány),* kisk. Gömör vm. nagyrőczei j.-ban ,(1910) 1117 tót lak., vasúti állomással, nagy gőzfűrésszel, posta- és távíróhivatallal. Határában vannak *Murány várának* romjai. L. *Murány vára.*

Murányhosszúrét, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. nagyrőczei j.-ban, (1910) 842 tót lak., vasúti megállóhely, postaügynökség, u. t. Murányalja.

Murányhuta, kisk. Gömör vm. nagyrőczei j.-ban, (1910) 353 tót lak., u. p. és u. t. Murányalja.

Murányi *Gyula,* szobrász, szül. Budapesten 1881 márc. 26. Tanulmányait Budapesten végezte az Iparművészeti iskolában és Párisban Thomasnál, Verletnél és J. P. Laurensnél, aztán Bécsben Kundmannál. 1906-ban kezdett plakett-mintázással foglalkozni, ez évben készült a Heine-plakett, 1907. Zichy Mihály és a budapesti sütő-ipari kiállítás plakettje, 1909. Vámbéry Ármin, b. Fejérváry Géza, Beethoven, Haydn, 1910. Mikszáth Kálmán, Ferrer plakettje és sok más emlékérme. 1913-ban végezte legnagyobb művét, a budai Galilei-páholy monumentális kapu-díszét.

Murányi egyházszervezet. Készítették 1565 körül *Fried* Ciprián murányi evang. pap és püspök elnöklete alatt. E szervezetet a gömöri és vidéki gyülekezetek elfogadták a Confessio Pentapolitanával együtt hitük és alkotmányuk zsinórmértékéül. A M.-et, élükön fő pártfogójukkal, Csetneky Istvánnal, a kálvinisták is aláírták 1590. s ez alapon a felvidéki két protestáns egyház néhány évtizedig együtt maradt.

Murányi fensík, karsztos mészkő felvidék Gömör vm.-ben, 1000–1200 m.-ig emelkedik, egyik szirtjén áll Murány vára. L. még *Fabovahegység.*

Murányi gróf, *Ferdinánd* bolgár király inkognito-neve.

Muranyirád, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 165 horvát és magyar lak.; u. p. Muraszentmárton, u. t. Stridóvár.

Murányi Venus, l. *Murány vára.*

Murányszabadi (azelőtt: *Murányiehota),* kisközség Gömör és Kis-Hont vármegye nagyrőczei j.-ban, (1910) 379 tót lak.; u. p. és u. t. Murányalja.

Murány vára (Gömör vm.-ben, l. *Murányalja).* Már 1271. fennállott, amikor V. István király Gunig comesnek adományozta. Legrégibb birtokosai a Jolsvaiak, tőlük kerülhetett több gömöri uradalommal a Bebekek kezére. 1401-ben Erzsébet királyné Giskrának adta s a csehek többi váraival egyforma csapása volt messze vidéknek, amíg Mátyás vezére, Szapolyai István el nem foglalta. 1505-ben már a Tornallyaiak kezén van; 1549. királyi birtokká lett, 1600-ban a kincstár Rákóczi Zsigmondnak kinálta 40,000 frtért, majd Rotthal János Jakab bárónak százezer frton zálogosította el. Széchy Tamás 1609. Rotthalnak lefizetvén a zálogösszeget, M.-ra és uradalmára királyi donációt kapott. Ettől kezdődik itt a Széchyek uralma és M.-nak fénykora. Széchy Tamásról fiára, Györgyre szállott; neje, Homonnay Mária 1613. megvevén azt apósától, Széchy Tamástól, György innen dacolt előbb II. Ferdinánd királlyal, majd előbbi urával, Bethlen Gáborral. Széchy György és neje M.-t a protestáns szellem és műveltség egyik főhelyévé tették. Széchy Györgynek 1625. váratlanul bekövetkezett halála után özvegye mint hű királypárti háborítatlan birtokában maradt a várnak; a kamara által újabban pótlásul követelt 22 ezer tallért lefizetvén, a vár és uradalma 1626 ápr. 14. tulajdonul reá iratott, de hitlevelet kellett adnia, mely szerint a várat az erdélyi fejedelemnek nem fogja átadni. Ő meg is tartotta fogadását, de leánya, Mária, anyja halála után I. Rákóczi György pártjára állott. Az ekkor történt események szolgáltatták a tárgyat *Gyöngyösi* István «Márssal társalkodó *murányi Venus*»-ához s *Tompa* meg *Petőfi* Széchy Mária» c. költeményeihez. A királyi hadvezér, Wesselényi Ferenc a várral együtt a szép úrnő szívét is megnyerte (1644) s a vár királyi megerősítéssel kezükön maradt. A gyászos emlékű Wesselényi-féle összeesküvésnek gócpontja volt M. Wesselényi halála után az összeesküvés felfedeztetvén, Lotharingiai Károly herceg M.-t ostrom alá vette és Széchy Mária hősies védelme dacára 1672. elfoglalta. Az összeesküvők itt talált iratai döntő befolyással voltak hazánk további sorsára. Thököly Imre felkelése idejében kurucok, labancok felváltva birták. 1702-ben tűzvész rongálta meg a várat. 1706-ban már II. Rákóczi Ferenc kedvelt hívének, Bercsényi Miklósnak birtokában találjuk, aki egy ideig itt őriztette a magyar szent koronát. A szatmári békekötés után M. jelentősége is elveszett. 1720-ban III. Károly király Koháry István grófnak adományozta az uradalommal együtt s ezzel a vár átadatott a lassú enyészetnek. Ma a hozzátartozó uradalommal együtt a Koháryak révén a Koburg hercegi család birtokában van.

Murányvölgyi h. é. vasút. Pelsőcztől Murányaljáig vivő rendes nyomtávolságú, gőzüzemű, 40·9 km. hosszú h. é. v. a Máv. kezelésében. Megnyilt 1893 nov. 22.

Murányzdichava, község, l. *Kakasalja.*

Murapetrócz, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 141 vend lak.; u. p. Csendlak, u. t. Muraszombat.

Murarátka (azelőtt: *Rátka)*, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1910) 678 magyar és horvát lak.; u. p. Felsőszemenye, u. t. Letenye.

Muraréthát (azelőtt: *Réthát)*, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 346 horvát lak.; u. p. és u. t. Muraszerdahely.

Murarév (azelőtt: *Hottiza)*, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 756 vend lak.; u. p. és u. t. Alsólendva.

Murasiklós, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 646 horvát lak., vasúti megállóhely, postaügynökség, u. t. Muraszerdahely.

Muraszentes, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 292 vend lak.; u. p. és u. t. Muraszombat.

Muraszentkereszt, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 654 horvát lak.; u. p. Murasiklós u. t. Muraszerdahely.

Muraszentmária (azelőtt: *Szentmária)*, kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1910) 2335 horvát lak., postahivatal; u. t. Alsódomboru.

Muraszentmárton, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 336 horvát és magyar lak., postahivatal; u. t. Muraszerdahely.

Muraszerdahely, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, a Mura mellett, (1910) 1474 horvát és magyar lak., vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal. 1704 márc. 10. Pálffy János bán és Rabatta, I. Lipót király vezérei horvátokkal és stájerokkal a Mura hídját M.-nél elfoglalván, a Bakacs Lukács és Szarka Zsigmond vezérlete alatti kurucokat a Murába ugrasztották; 1848 szept. 11. M.-nél a Mura hídját Gyika Jenő mozgó nemzetőrségi őrnagy felgyujtatta, nehogy Jellachich horvát bán rabló csordája azon átkelvén, Alsólendvát feldúlja. V. ö. *Gönczi* F., Muraköz és népe (1896).

Murasziget (azelőtt: *Izsakócz)*, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 727 vend lak.; u. p. és u. t. Belatincz.

Muraszilvágy, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 591 horvát lak.; u. p. Bottornya, u. t. Csáktornya.

Muraszombat, nagyk. Vas vm. M.-i j.-ban, (1910) 2748 vend, magyar és német lak., csúcsíves kat. temploma a XIV. sz.-ban épült. A gróf Szapáry-család ősi kastélya terjedelmes park közepén; a járási szolgabirói hivatal, járásbiróság, királyi közjegyzőség és adóhivatal székhelye; van állami polgári fiúiskolája, többféle egyesülete, két takarékpénztára, mezőgazdasági bankja, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala, telefonállomása. Élénk marhakereskedést űz.

Murat (ejtsd: mürá), *Joachim, nápolyi király* (1808–1815), szül. La-Bastide-Fortunièreben 1767 márc. 25., megh. Pizzóban 1815 okt. 13. Atyja vendéglős volt, ő meg a toulousei papi szemináriumba lépett. A forradalom kitörésekor beállott egy önkéntes seregbe s annyira kitünt vitézségével és köztársasági buzgalmával, hogy csakhamar ezredes lett. Párisban megismerkedett Bonaparte Napoleonnal s annak parancsnoksága alatt védte a konventet 1795 okt. 5. a felkelő royalisták ellen. 1796—97-ig az itáliai hadjáratban mint lovasvezér tünt ki s dandártábornok lett. 1798-ban elkisérte Napoleont Egyiptomba, hol szintén a lovasság élén harcolt. Hazatérve buzgón segédkezett Napoleonnak a direktórium megbuktatásában. Ezért a konzuli gárda parancsnoka lett s 1800 jan. feleségül vette Napoleon legifjabb nővérét, *Karolinát*. 1804-ben Napoleon császár kinevezte őt tábornagynak és francia hercegnek. Az 1805-iki hadjáratban, mint a lovasság vezére, okt. 18. elfogta Werneck osztrák tábornokot 16,000 emberével s a dec. 2-iki *austerlitzi* győzelem kivívásában is nagy része volt. Ez érdemeiért Napoleon 1806 márc. 18. az újonnan alakított Berg nagyhercegség uralkodójává nevezte ki. Az 1806—1807-iki háborúban megint a lovasság élén tünt ki. Ezután Spanyolországba küldte a császár s ő hívta meg IV. Károly királyt a végzetes bayonnei találkozóra. Ennek lemondása után ő vonult be 1808 ápr. a francia seregek élén Madridba. Ekkor Napoleon bátyját, *Józsefet*, a nápolyi királyt helyezte át a spanyol trónra, M.-t pedig kinevezte *nápolyi* királynak. M. 1808 júl. 15. el is foglalta a nápolyi trónt *I. Joachim Napoleon* néven, de Sziciliát, hová az elüzött Bourbon király, I. Ferdinánd menekült, nem tudta elfoglalni. Most néhány évet országa kormányának javítására szentelt s megvédte azt Napoleon túlzott követeléseivel szemben is. 1812-ben Napoleonhoz csatlakozott s megint az egész lovasság főparancsnoka lett s a császár távozása után ő vezette vissza a nagy hadsereg romjait Szmolenszktől Vilnáig. Az 1813-i lipcsei csatában még Napoleon mellett harcolt, de nemsokára 1814 jan. 11. az osztrákokkal titkos szerződést kötött, melyben 30,000 főnyi támogatást igért nekik Napoleon ellen, ha meghagyják őt Nápoly trónján. Ezért Jenő alkirály ellen harcolt Felső-Itáliában. A bécsi kongresszus tárgyalásai nem sok reménynyel biztatták, azért, mikor meghallotta, hogy Napoleon visszatért Elba szigetéről, 1815. fegyvert fogott mellette és hadat üzent az osztrákoknak. De 1815 máj. 2. *Tolentino* mellett teljes vereséget szenvedett és elvesztette nápolyi királyságát. M. előbb Franciaországba, majd Korzika szigetére menekült. Innen egy kis csapattal szept. 28. betört nápolyi területre, hogy elvesztett királyságát visszaszerezze. De a nép nem csatlakozott hozzá, kicsiny serege szétszóródott, őt meg elfogták. Hadi törvényszék elé állították, mely őt mint trónbitorlót halálra itélte. A *pizzoi* várkastély udvarán lőtték agyon, holttestét pedig az ottani templomban temették el. Özvegye, *Karolina*, a Lipona grófnő nevet vette fel és Firenzében halt meg 1839 máj. 18. M.-nak két fia volt: *Achille* (szül. 1801., megh. 1847), ki Floridában élt mint ügyvéd és földbirtokos és *Lucien*, *Ponte-Corvo* hercege (szül. 1803., megh. 1878.), ki III. Napoleontól 1853-ban megkapta a «prince» címet. Lucien legidősebb fia *Joachim* (szül. 1834., megh. 1901.) mint tábornok 1870 aug. 16. Vionville mellett a németek fogságába került. Ennek fia *Joachim* (szül. 1856) a M. hercegi család jelenlegi feje. V. ö. *Helfert*, Joachim M., seine letzten Kämpfe und sein Ende (Wien 1878); *Sassenaye*, Les derniers mois de M. (Paris 1896); *Guardione*, Gioacchino M. in Italia (Pa-

lermo 1899); *Lumbroso*, L'agonia di un regno; Gioacchino M. al Pizzo (Milano 1904).

Muratori, *Lodovico Antonio*, olasz tudós, szül. Vignolában 1672 okt. 21., megh. Modenában 1750 jan. 23. Pappá lett és 1700 óta Modenában a hercegi könyvtár és levéltár igazgatója volt. Legnagyobb munkája a történelem forrásműveinek gyüjteménye: Rerum italicarum scriptores (Milano 1723—51, 29 köt.); ezt Tartini (Firenze 1748—70) s Mittarelli (Velence 1771) folytatták; továbbá: Antiquitates italicae medii aevi (Milano 1738—42, 6 köt.; Arezzo 1770—80, 17 köt.); Annali d'Italia (Milano 1744—49, 12 köt.); Novus thesaurus veterum inscriptionum (u. o. 1839—42, 4 köt.) stb. Összes művei Arezzóban (1767—80, 36 köt.) és Velencében (1790—1810, 48 köt.) jelentek meg. Életrajzát megírta unokaöccse, M. Soli Gian Francesco (Velence 1756).

Muratori-töredék *(Canon Muratorii)*, az újszövetségi iratok egyik legrégibb latin nyelvű jegyzéke, valószinüleg a Kr. u. II. sz.-ból, melyet *Muratori* (l. o.) Milanóban fedezett föl és adott ki 1740-ben az Antiquitates italicae 3. kötetében; igen fontos az újszövetségi kánon történetének tanulmányozásában. Újabban kiadták: Lietzmann (1902); Rauschen (1905); Buchanau (1907).

Murau, az ugyanily nevű stiriai kerületi kapitányság székhelye, (1910) 1785 lak., barnaszénbányával és jelentékeny vasiparral; a Schwarzenberg hercegek kastélyával. M. a régi Imurio.

Muraújfalu (azelőtt: *Novákovecz)*, kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1910) 1316 horvát lak.; u. p. Dékánfalva, u. t. Kisszabadka.

Muravárhely (azelőtt: *Várhely)*, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 367 vend lak.; u. p. Csendlak, u. t. Muraszombat.

Muravid, nagyk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1910) 2301 horvát lak., postahivatal; u. t. Alsódomboru.

Muravjev, orosz főnemesi (bojár) család, nevezetesebb tagjai:

1. *M., Mihail Nikolajevics*, gróf, orosz államférfiú, szül. 1795., megh. szyreci birtokán 1866 szept. 11. Az orosz hadseregben végigharcolta az 1812—13-iki hadjáratot, azután grodnói, majd kurszki kormányzó lett. 1850-ben a birodalmi tanácsba hívták meg, 1857. pedig a kincstári birtokok miniszterévé nevezték ki. A jobbágyság felszabadítását ellenezte s 1862. lemondott hivatalairól. 1863-ban a cár Vilnába küldte a lengyel felkelés végleges elnyomására. Itt oly borzasztó kegyetlenséggel működött, hogy egész Európa felháborodását keltette fel s «a lengyelek hóhéra» nevet kapta. A cártól grófi rangot nyert, 1898. pedig az orosz kormány szobrot emeltetett neki Vilnában.

2. *M. Karszkij, Nikolaj Nikolajevics*, herceg, orosz hadvezér, *M. 1.* testvérbátyja, szül. 1794., megh. Szent-Pétervárott 1866 nov. 4. Az orosz hadseregbe lépve résztvett a kaukázusi és az 1828—29-iki perzsa háborukban. 1831-ben Varsó megrohanásánál a jobbszárnyat vezényelte és elfoglalta a rakovieci sáncokat. 1832 végén őt küldötte a cár Mehemed Ali egyiptomi alkirályhoz, hogy az ellenségeskedéseket szüntesse be s 1833. ő volt a Boszporusz-szorosban kiszállt hadak fővezére. 1838-ban nyugalomba vonult, de 1848. ismét belépett a hadseregbe s a haditanács tagja lett. 1855-ben a kaukázusi hadsereg fővezérévé nevezték ki s itt *Karsz* elfoglalásával jóvátette Szebasztopol elestét. Ezért hercegi ranggal és a *Karszkij* címmel tüntette ki a cár. 1819-ben követségben járt a khivai kánnál s ezt meg is írta Utazásom Turkesztánba és Khivába címen (Szent-Pétervár 1822). Az 1855-iki kaukázusi háborúról írt munkáját leánya adta ki (u. o. 1876).

3. *M. Amurszkij, Nikolaj Nikolajevics*, gróf, orosz államférfiú, szül. Szent-Pétervárott 1810., megh. Párisban 1881 dec. 1. Először a hadseregben szolgált, azután kurszki, grodnói és tulai kormányzó volt. 1848-ban kinevezték Kelet-Szibíria főkormányzójának s mint ilyen nagyszabású hódító politikát kezdett. 1850-ben alapította közel az Amur-folyó torkolatához *Nikolajevszk* várost és erősséget. 1858-ban a kinai kormánnyal szerződést kötött, melyben az az Amur-vidéket átengedte az oroszoknak. 1859-ben Japánt kényszerítette a kőszénben gazdag *Szakhalin* sziget átengedésére. Érdemeiért a grófi rangot kapta *Amurszkij* névvel.

4. *M., Mihail Nikolajevics*, gróf, orosz diplomata, *M. 1.* unokája, szül. 1845 ápr. 19., megh. Szent-Pétervárott 1900 jún. 21. Diplomáciai pályáját 1864. kezdte, 1893. kopenhágai követnek nevezték ki, 1897. pedig külügyminiszter lett. Mint ilyen készítette el a hágai nemzetközi békekonferencia tervezetét

Murbach, község Felső-Elszász kerület Gebweiler kantonjában, (1910) 351 lak. s a VIII. sz.-ban alapított híres benedekrendi apátság romjaival.

Murch., lat. állatnevek után *Murchison* Roderick Impey (l. o.) nevének rövidítése.

Murchison (ejtsd: mörcsizn), 1. nyugatausztráliai gazdag aranymező, a Victoria-sivatagtól ÉNy.-ra. — 2. *M.*, 950 km. hosszú folyó Nyugat-Ausztrália ausztráliai államban; a Coor de Wandy és Robinson Ranges hegységek közt elterülő fensíkon ered és az Indiai-oceánba ömlik.

Murchison (ejtsd: mörcsizn), 1. *Charles*, angol orvos, szül. Jamaikában 1830 máj. 21., megh. Londonban 1879 ápr. 23. Az anatómia és botanika tanára lett a londoni St. Marys-kórházban, 1871. a belgyógyászat tanára a londoni St. Thomas hospitalban. Nagyon sok munkája van, melyek nagy része a fertőző betegségek higienájára vonatkozik. Nevezetesebb munkái: Treatise on the continued fevers of Great Britain (1862); Clinical lectures on diseases of the liver, jaundice and abdominal dropsy (3. kiad., 1885); On functional derangements of the liver (2. kiad., 1879).

2. *M., Roderick Impey, sir*, angol geológus, szül. Taradale skót városban 1792 febr. 19., megh. Londonban 1871 okt. 22. 1830-ban megalapította az angol földrajzi társulatot, amelynek 1843—1858-ig elnöke volt. 1855. Nagybritannia geológiai felvételi osztályának vezérigazgatója és a gyakorlati geológiai muzeumnak elnöke lett. A geológia fejlődésére évtizedekig korszakos hatást gyakorolt. A Magyar Tud. Akadémia 1861. kültagjává választotta. Irodalmi művei: The silurian system (London 1839, 2 köt.); On the geological structure of the northern and central regions of Russia (u. o.

1842); Geology of Russia in Europe and the Ural mountains (1846, 2 kötet). 1856-ban kiadta Európa geológiai térképét. V. ö. *Geikie,* Life of M. (London 1875).

Murci, l. *Idei bor.*

Murcia, 1. *egykori királyság Spanyolországban,* amely magában foglalta M. és Albacete tartományokat, Alicante és Almeria kisebb részeit. — 2. *M., spanyol tartomány* a Földközi-tenger, Alicante, Albacete, Granada és Almeria közt, területe 11,537 km², (1913) 621.823, azaz 1 km²-re 52 lak. 10 járása van. — 3. *M.,* M. tartománynak *fővárosa,* püspöki székhely a Segura balpartján, vasút mellett, termékeny vidéken, (1910) 125,057 lak., puskapor- és salétromgyártás, üvegipar, eszpartofonás, selyemtenyésztés, hangszergyártás. XIV. sz.-beli székesegyháza félig gót, félig román ízlésű, itt őrzik egy ezüsturnában X. Alfonz kasztiliai király szivét. Jelentékenyebb épületei a püspöki palota, a mór gabonacsarnok (alhondiga), a bikaviadal-cirkusz. Közelében van *Fuente Santa* búcsujáróhely. M. az ókori *Vergilia.* 1266-ban X. Alfonz hódította el a móroktól. 1651-ben vizínséget szenvedett. 1829-ben földrengés és 1879. vizáradás pusztította.

Murdzsiták (arab), dogmatikai párt az iszlámban, melynek megkülönböztető tana, hogy mindenki igazhivőnek tekintendő, ki az iszlám hitvallását elismeri és hogy a törvényes cselekedetek megszegése igazhitű jellemétől nem fosztja meg. V. ö. *Goldziher,* Előadások az iszlámról (Budapest 1912).

Mure, *La* (ejtsd: la mür), város Isère francia départementban, vasút mellett, (1911) 3595 lak. Közelében kőszén- és márványbányák.

Mureila (növ.), l. *Byrsonima.*

Murena, a *Licinius-család* (l. o.) egyik ága.

Muréna (állat), l. *Muraena.*

Mureșan (ejtsd: muresán) *András,* román költő, szül. Beszterczén 1816., megh. Brassóban 1863 okt. 24 Balázsfalván teológiát és bölcsészetet hallgatott. 1838-ban Brassóba került, mint igazgató-tanító, honnan nemsokára a r. kat. gimnáziumhoz került tanárnak. A Gazeta c. lapban több verse és néhány cikke jelent meg. Az 1848-iki szabadságharc idején írta meg Resunet (visszhang) c. indulóját, a románok leghíresebb nemzeti dalát.

Muret (ejtsd: müré), város, M. járás székhelye Haute-Garonne francia départementban, a Garonne és Louge összefolyásánál, vasút mellett, (1911) 3654 lak., XV. sz.-beli haranglábbal. 1213 szept. 12. itt Montfort Simon legyőzte II. Péter aragoniai királyt és VI. Rajmund toulouse-i grófot, így biztosítva Észak-Franciaország szupremáciáját. M. Niel marsal és Dalayrac zeneszerző szülővárosa.

Muret (ejtsd: müré), 1. *Eduard,* szótáríró, szül. Berlinben 1833 aug. 31., megh. Grosslichterfeldeben 1904 júl. 1. 1864—99 ig a berlini Luisenschule tanára volt. G. Langenscheidt berlini kiadó az 1860-as évek végén megbízta egy nagy, négykötetes angol szótár szerkesztésével. E mű Enzyklopädisches Wörterbuch d. englischen u. deutschen Sprache címen 1891—1901-ig jelent meg. A német-angol rész kidolgozására Daniel Sanders, Immanuel Schmidt és Cornelis Stoffel vállalkoztak. Ezenkívül M. még több kisebb terjedelmű szótárt is írt: Hand- und Schulwörterbuch és Taschenwörterbuch der englischen Sprache címen.

2. *M.* (lat. *Muretus), Marc Antoine,* francia humanista, szül. Muretben 1526 ápr. 12., megh. Rómában 1585 jún. 4. Hányatott életet élt. Már 18 éves korában előadásokat tartott a klasszikus irodalomról Poitiersban, Bordeauxban, Párisban és Toulouseban. 1554-ben el kellett hagynia Franciaországot, Veneziában és Padovában tartózkodott, majd Ippolito d'Este kardinális hívására Rómába ment, hol 1563-tól előadásokat tartott a klasszikusokról és a polgári jogról. 1576-ban pappá lett, 1584. lemondott katedrájáról. Kiváló képviselője a cicerói latinságnak, kivált ezért nagyra becsülték műveit (Orationes, Epistolae, Variae lectiones 19. k. Observationum juris liber singularis). Ünnepi énekeit magyarra fordította *Szép* János (Pest 1824). Kiadta Terentiust, Catullust, Tibullust, Propertiust, Senecát, Tacitust. Összes műveit kiadta Ruhnken (Leiden 1789), majd Frotscher és Koch (Leipzig 1834—41); válogatott műveit Frey: Scripta selecta (u. o. 1887—88). V. ö. *Dejol,* M. A. Muret (Paris 1881).

Muretto *(Passo del M.),* a Rhaetiumi Alpok egyik hágója a Bernina és Disgrazia szirtek közt 2557 m. magasban az Engadin és Veltlin-völgyek közt, Graubünden svájci kantont Sondrio olasz tartománnyal köti össze.

Murex *(Bíborcsiga* v. *tövisescsiga,* állat), a Csigák (l. o.) osztályába, az Elülkopoltyúsak *(Prosobranchii)* rendjébe tartozó csiganem. Jellemző, hogy házának külső szegélyét duzzanat veszi körül, mely a ház növekedése közben ráncos v. csipkés szalagokban marad meg a csavarulatokon. Sok fajnak bibormirigye van. Legismertebb fajok: *M. brandaris* L., magassága 9—9·5 cm.; a Földközi-tengerben honos; Olaszországban sconciglio, bullo maschio, garusolo maschio néven ismerik és eszik. *M. erinaceus* L., magassága 6 cm.; az európai tengerekben honos s az osztriga-tenyésztésekben nagy kárt okoz. *M. trunculus* L., mag. 7—8 cm.; a Földközi-tengerben és az Atlanti-oceánban közönséges; Olaszországban sconciglio, bullo femina, garusolo femina néven a piacon árúsítják. *M. inflatus* L., mag. 11—16 cm.; az Indiai-oceánban honos; házának fedőjét unguis odoratus, blatta byzantina, onyx marina néven a gyógyászatban használták. *M. saxatilis* L., mag. 18—20 cm.; a legnagyobb az összes M.-ek között; Kelet-Indiában honos.

Murexid, $C_8H_4N_5O_6(NH_4)$. E bíborszínű festék a szabad állapotban nem ismeretes *purpursav* $C_8H_5N_5O_6$ savanyú ammónium-sója. Fénylő, négyszögű táblák v. prizmák, melyek ráeső fényben kőrisbogárzöld színüek, áteső fényben bíborvörösek. Szétdörzsölve sötétvörös por. Hideg vízben kevéssé, forró vízben jobban oldódik gyönyörű bíborvörös színnel. Lúgok sötétkékes-ibolya színnel oldják. A purpursav nem izolálható belőle, mert ez leválasztáskor azonnal elbomlik *uramilra* és *alloxánra.* Előállítására húgysavat, vagy sóit, mérsékelten tömény salétromsavval melegítünk és az oldatot addig párologtatjuk, míg hagymavörös színt vesz fel. Ezután az oldatot 70°-ra le-

hűtjük, híg ammóniával semlegesítjük és a keletkezett M.-et kikristályosítjuk.

Murexid-próba, l. *Húgysav.*

Murfreesboro (ejtsd: mörfriszbörro), fővárosa Rutherford countynak Tennessee északamerikai államban, (1910) 4679 lak., egyetemmel; fakereskedelem; 1817—27 között az állam székhelye volt. 1862 dec. 31. itt a Stone River partjamenti ütközetben a déliek csatát vesztettek.

Murg, a Rajna 96 km. hosszú jobboldali mellékfolyója. A Schwarzwaldban ered a Vörös- és Fehér-M.-ból, Rastatt alatt torkollik. Faúsztatásra használják.

Murga, nagyk. Tolna vm. simontornyai j.-ban, (1910) 686 német és magyar lak.; u. p. Kéty, u. t. Hőgyész.

Murgab, folyók, l. *Murghab.*

Murger (ejtsd: mürzsé), *Henri*, francia író, szül. Párisban 1822 márc. 24., megh. u. o. 1861 jan. 28. Műveiben, melyek csak halála után váltak igazán népszerüekké, megkapó hűséggel és mély humorral rajzolja a mindennapi életet, elsősorban a művészi pályán küzködőkét. Önéletrajzi adatokat tartalmazó főműve: Scènes de la vie de bohême (1851, új kiad. P. Ginisty-től 1912). Magyarul megjelent: A nyolcadik pont (ford. *Walczel* és *Szerdahelyi*, Pest 1864); Bohémvilág (fordította *Komor* Gyula, Budapest 1896; újabban ford. *Arányossy* Pál, u. o. 1913); Bohémélet, Barrière szinpadi átdolg. (ford. *Radó* Antal (u. o., é. n.). V. ö. *Ricault d'Héricault*, M. et ses amis (Paris 1896).

Murghab *(Murgab)*, két folyó Közép-Ázsiában: 1. A Szefid-Koh hegységben ered Afganisztánban, átfolyik az orosz Transzkaspiába és 550 km. hosszú folyás után Merv város oázisaiban elvész. A M. mellett visz az 1898. megnyitott Merv-Kuska vasút, 312 km. hosszú. — 2. *M.*, felső folyásán *Ak-szu* a neve, a Pamir-hegységben ered, 500 km. hosszú, az Amu-Darja egyik forrásfolyója.

Murgoci, *George Munteanu*, román geológus, szül. 1872 júl. 21. Brailában; a román geológiai intézet agrogeológusa. Számos agrogeológiai művet írt. Legismertebb munkája: Gisements du succin de Roumanie avec un aperçu sur les résines-fossiles: succinite, romanite, schraufite, simétite, birmite (Bucuresti 1903).

Murgu *Euthym*, román nemzetiségi politikus, szül. Rudarián (Krassó-Szörény vm.) 1805., megh. Budán 1870 máj. 8. A román nemzetiségi politikusok ama csoportjához tartozott, amely meghódolt a magyarság politikai szupremáciája előtt s fajrokonait is ebben az irányban befolyásolta. Egy ideig a jassyi egyetem tanára volt, 1848. képviselővé választották s mint Kossuth híve mindent elkövetett, hogy a románokat a magyar szabadságharc eszméjének megnyerje. A szabadságharc után fogságot szenvedett, 1861. újból képviselő lett.

Muri, falu és az ugyanily nevű járás (139 km² 13,942 lak.) székhelye Aargau svájci kantonban, (1910) 2486 lak., szalmafonással; alkalikus sós forrással. Az 1889. leégett M.-i bencés apátságot 1027. alapították; I. Lipót 1701. fejedelemségre emelte; 1814. szekularizálták.

Muriacit (ásv.) a. m. anhidrit (l. o.).

Muriátok. A sósavnak régebbi neve *acidum muriaticum* lévén, a sósav sóit M.-nak nevezték: pl. *natrium muriaticum* a. m. konyhasó, *chininum muriaticum* a. m. sósavas kinin, *morphinum muriaticum* a. m. sósavas morfin, stb.

Murici (növ.), l. *Byrsonima.*

Murid (arab), szószerint a. m. akaró, aztán tanítvány; különösen a dervisrendeknél a sejkh (főnök) v. *mursid* (vezető) szellemi vezetése alatt álló és neki feltétlen engedelmességgel tartozó növendékek. Igy nevezték a kaukázusi mohammedánság között támadt szövetkezet tagjait is, kik 1828. előbb Kázi Mollah, majd ennek halála után 1832. kezdve az általuk szentül tisztelt Sámil vezérlete alatt az orosz uralom ellen évek során küzdöttek és a hősiesség sok jelét mutatták.

Muridae (állat), l. *Egérfélék.*

Murillo (ejtsd: murillyó), 1. *Bartolomé Estéban*, spanyol festő, szül. Sevillában 1617 dec. végén (megkeresztelték 1618 jan. 1.), megh. u. o. 1682 ápr. 3. Juan del Castillónak volt tanítványa, 1642—1645. Madridban tartózkodott és Pedro de Moya hatása alatt, Velazquez segítségével buzgón tanulmányozhatta főleg Tizianónak és Rubensnek a kir. gyüjteményekben levő műveit. 1645-ben állandóan szülővárosában telepedett le és mint az 1660. alapított sevillai akadémia igazgatója is nagy befolyást gyakorolt az ottani festészetre. Egymásután keletkeznek nagy képsorozatai, melyekben fokozódó festői erővel, az olasz és flamand mesterek műveiből merített tanulságok önálló értékesítésével legragyogóbb alkotásait adja a realizmust túláradó áhitatossággal egyesítő spanyol egyházi festészetnek. 1645—46-ig a sevillai ferencrendi kolostor számára 11 nagy képet fest, melyek közül a leghíresebbek: Az angyalok konyhája (Páris, Louvre); A kolostor szegényeinek táplálása (Madrid, akadémia) és Szt. Klára halála (drezdai képtár). Eszközeit, előadását fokozott fejlettségben mutatják a következő évtized művei: a színpompás Mária születése (1655, Louvre) és Pad. Szt. Antal látomásának a sevillai székesegyházban lévő ragyogó képe (1656). A Sta Maria la Blanca-kolostor számára festett képek közül (1665) a római Sta Maria Maggiore-bazilika alapítására vonatkozó 2 kép a madridi akadémiában, a szeplőtlen fogantatás (Concepción) képe a Louvreban van. A spanyol vallásos festészet e kedves tárgyát M. többször ábrázolta, így utóbb a sevillai ferencrendi kolostor számára is. E nagyszabású képe a sevillai muzeumban van. Az 1670—1674 közt a Caridad-kórház számára festett nagy képek közül a realisztikus részletekben bővelkedő Mózes vizet fakaszt a sziklából és Krisztus 5000 embert táplál a pusztában még a helyszinén van, míg a Szt. Péter kiszabadítása a börtönből a szentpétervári Eremitageben, Magyarországi Szt. Erzsébet betegeket ápolva a madridi akadémiában van. 1674—1676-ig a madridi kapucinus kolostor számára festett nagy képsorozata, melyből 17 kép a sevillai muzeumban van, mind festői szempontból, mind a vallásos érzés erejére nézve M. művészetét tetőpontján mutatja be. 1678-ban a sevillai Venerables Sacerdotes kórháza számára festett

képek közül a híres Concepción a Louvreba került, a kenyeret osztó Jézust ábrázoló kép a budapesti Szépművészeti Muzeum egyik fődísze (l. a *képmellékletet)*. Ugyanabból az évből valók az augusztinusok sevillai kolostora számára festett képei: Szt. Ágoston lángoló szívet nyujt át a kis Jézusnak; A Szentháromság megjelenik Szt. Ágostonnak (sevillai muzeum). 1682-ben Cadizba utazott, hogy az ottani kapucinusok temploma számára megfesse a Szt. Katalin eljegyzését ábrázoló nagy oltárképet, de annak befejezése előtt meghalt és azt tanítványa, Osorio fejezte be. Fölsorolt művein kívül kiemelendők még: Madonnaképek a római Corsini, a firenzei Pitti-képtárban, a drezdai képtárban, a szent család képei a madridi Prado-muzeumban és a Louvreban. Szt. Rodriguez képe a drezdai képtárban, bájos gyermekképei közül a Jó pásztor (Madrid, Prado) és a kis Jézus Szt. Jánossal (Niños de la concha, u. o.). Vallásos tárgyú képeiben is föltünő spanyol realizmusa önállóan érvényesül a népéletből merített képeiben (Louvre; London, National Gallery; Szent-Pétervár, Eremitage; Madrid, Prado, stb.), melyek közül különösen népszerű az utcagyerekeket ábrázoló 5 finom humorú kép a müncheni Alte Pinakothekben. Említett híres művén kívül is több műve van a budapesti Szépművészeti Muzeumban: a Menekülés Egyiptomba, Szent család a kis Szt. Jánossal, festő (Pedro de Moya?) arcképe, férfiarckép, melyet saját képmásának is tartottak, Madonna (Virgin de la Faja). V. ö. *Tubino* (Sevilla 1864), *Curtis* (Velazquez and M., London 1883), *Alfonso* (Barcelona 1886), *Lefort* (Paris 1892), *Justi* (2. kiad. Leipzig 1904), *Knackfuss* (2. kiad. Bielefeld-Leipzig 1896) monografiáit.

2. *M.*, spanyol államférfiú, l. *Gonzalez Bravo-Murillo.*

Murinae (állat), l. *Egér-félék.*

Murium és *muriumoxid.* Plinius *muria* névvel jelölte a tisztátlan konyhasót. A murium nevet a XVIII. sz.-ban egy hipotetikus elem jelölésére használták, melynek oxidjaként tekintette *Berthollet* 1775. a sósavat *(acidum muriaticum)* és ez utóbbi oxidjának — muriumoxidnak — a klórt, honnan ez elem régi neve: *acidum muriaticum oxygenatum.*

Murman-part *(Murmanszkij bereg*, azaz Normann-part), a Kola-félsziget ÉK.-i partja, amely a Szvjatoj-Nosz-foktól a norvég határig nyúlik 430 km. hosszuságban. Éghajlata, mivel az Öböl-áramlat mossa, aránylag kedvező. A mellette elterülő tengert Murman-tengernek hívják. A M. közigazgatási főhelye *Alexandrovszk* (l. o., 2.). A szentpétervár-alexandrovszki vasút építése folyamatban van.

Murmelius *(Murmelling, Murmel), Johann,* német pedagógus, szül. 1479 táján Roermondéban, megh. Deventerben 1517 okt. 2. 1509-ben Münsterben, 1513. Alkmarban rektor. Tankönyvei (Versificatoriae artis rudimenta, Pappa puerorum, Praeceptiones grammaticae) igen el voltak terjedve. A humanizmus ellenségei ellen írta: Scoparius in barbariei propugnatores et humanitatis osores. Kommentárt írt Persiushoz és Boëthiushoz. Latin-német szógyüjteményét más nyelvekre is lefordították. Igy Krakóban 1528. latin-német-lengyel kiadása jelent meg, 1533. u. o. latin-német-magyar kiadása (Perényi István fiainak ajánlva). A magyar rész szerzője ismeretlen. Egyetlen ismert példányáról, mely a schwazi ferencrendi kolostorban (Tirol) van, másolta le *Szamota* István és kiadta magyarázó jegyzetekkel a M. Tud. Akadémia nyelvtud. értekezései közt 1896. V. ö. *Bömer* A., M.-s ausgewählte Werke (Münster 1892—93); *Reichling,* J. M. (Freiburg 1880).

Murmutér (állat), l. *Marmota.*

Murnau, falu a bajorországi Oberbayern kerületben, (1910) 2512 lak. Tőle D.-re terül el az Alpok lábánál a *M.-Moos*, Ny.-ra pedig a 4 km. hosszú és 5 km. széles *Staffelsee,* amelynek 7 szigete közül *Wörth* a legnagyobb, ahol római régiségeket találtak. A Staffelsee DK.-i partján vasas fürdő van. 1894 óta M.-t II. Lajos emléke díszíti.

Murner, *Thomas,* német szatirikus író, szül. Oberehnheimban (Strassburg mellett) 1475 dec. 24., megh. u. o. 1537. 1790-ben belépett a minorita-rendbe és Strassburgban rendjének guardiánja lett. Innen egy gúnyos irata miatt elűzték. 1506. Miksa császár költővé koszoruzta. Ezután Olaszországba ment egy időre, majd visszatért Strassburgba, ahonnan azonban ismét elűzték. Kóborlásai végén szülőfalujába tért vissza. Öt nagyobb munkája közül: Die Narrenbeschwörung (1506, új kiad. Goedeke 1879, Spanier 1894); Schelmenzunft (1512, W. Scherer 1881, Matthias 1890); Die geistliche Badenfahrt (1514, Martin 1887); Geuchmatt (1519, Uhl 1896) az utolsó: Von dem grossen lutherischen Narren (1522) a legnevezetesebb; ebben a reformáció minden gyengéjére éles hangon mutat rá (új kiad. Kurz 1848). Sok latin munkája és több német költeménye van, ez utóbbiak közül legnevezetesebb a Mühle von Schwindelsheim (1515, új kiad. E. Martin 1884). Kíméletlen szatirája korszerüen jellemző. V. ö. *Kawerau,* M. u. die Kirche des Mittelalters (Halle 1890).

Murok *(Daucus,* növ.), az Umbelliferae (Ernyősök) család génusza; mintegy 60 faja nagyrészt a mediterrán vidék és a Kelet növénye, kisebb részben pedig Észak-Afrikáé; de Amerikában sem hiányzanak. Fehér, ritkán sárga virágú füvek, ernyőjük legbelső virágai meddők. Legismertebb a *Daucus carota* L., a *vad M.* Szára barázdált, szőrös Alsó levelei 2—3-szor szárnyasak, gallérlevelei szintén szárnyasak s erről könnyen felismerhető. Ernyőjének legbelső virágai sötét bíborszínüek, a többi fehér. Minden kaszatján 4 sor tüskéje van. Elterjedési területe Európa, Észak-Afrika, a Kanári-szigetek, Abesszinia, Szibíria, India, de más vidékeken is megvan mint behurcolt gaz. Parlagon főkép száraz helyeken terem. Ez a vadon növő alakja a *sárgarépának.* Gyökere míveléssel is átalakítható ilyenné. Alakja majd orsós, majd hengeres (párisi v. hollandi sárgarépa, karotta). Színe narancsszín sárga, de fehér is. Magvát elvetés végett nedves homokkal keverik, csiráztatják, ezután nem igen kötött márgás v. meszes, föllazított földbe 20, sőt 45 cm. távolságú sorokban 8—18 cm.-es közökben, 2—3 cm. mély gödröcskékbe vetik és ezeket jó trágyafölddel betakarják. Utána még gyomlálják és kissé megkapál-

Murillo cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

MURILLO BARTOLOMÉ ESTÉBAN : JÉZUS KENYERET OSZTOGAT
(BUDAPEST, SZÉPMŰVÉSZETI MUZEUM)

ják. A sárgarépa takarmánynak, zöldségnek és szörpnek jó; kávépótléknak is pörkölik. Már a régiek is termesztették. L. még *Sárgarépa.*

Muro Lucano, város Potenza olasz tartományban, a nápolyi Apenninekben, (1911) 7642 lak. Püspöki székhely, székesegyháza XII. sz.-beli. Romban heverő kastélyában III. Károly parancsára ölték meg 1382. Nápolyi Johannát. 1694. és 1857. földrengések nagyon megrongálták.

Murom, az ugyanily nevű járás székhelye Vladimir orosz kormányzóságban, az Oka és vasút mellett, (1910) 16,200 lak., posztószövéssel, szesz- és sörgyártással; folyami kikötővel.

Muromcev, *Szergej Andrejevics,* orosz politikus, szül. Moszkvában 1850., megh. u. o. 1910 okt. 17. A moszkvai egyetemen a római jog tanára volt, 1884. azonban lemondott állásáról, mert nem helyeselte az egyetemek autonomiájának megszorítását. Azután ügyvéd lett és egy jogi lapot (Juridicseszkij Vjesztnik) szerkesztett, melyet azonban szabadelvű iránya miatt a kormány 1892. előzetes cenzura alá vetett. M. a moszkvai községtanácsban is előkelő szerepet játszott s az alkotmányos uralom elveiért küzdött. 1906-ban beválasztották az első dumába, melynek máj. 10. egyhangulag elnökévé választották. A duma erőszakos feloszlatása után annak liberális tagjaival *Viborgba* ment s ott ő is aláírta az ünnepélyes tiltakozást. Ezért három hónapi fogságbüntetést kellett elszenvednie. Ezután mint jogtanár és író fejtett ki tevékenységet liberális szellemben.

Muromec *(Muromi), Ilja,* a Vladimir (980—1015) orosz fejedelemhez fűződő kievi bylinaciklus (hősmondakör) legkiválóbb hőse. Nevét szülővárosától, Muromtól kapta. 30 éves koráig sánta és béna volt, ekkor azonban csodálatos módon — varázsitaltól, bűvös kardtól vagy egy hős leheletétől a különféle hagyományok szerint — visszakapta egészségét s egyben óriási erőhöz jutott. Az árvák, özvegyek és elnyomottak gyámolítója, a fejedelem, a haza és a vallás hű védője volt. Számos hőstettet vitt véghez. Legkiválóbbak Szolovjov rabló legyőzése és Kijevnek Kálin király ostroma alól való felszabadítása. Az önzetlen kötelességtudás példaképe s ezért igen népszerű a népköltészetben.

Muromiak v. *muromok,* finn-ugor nép, mely a Moszkva folyó mellékén lakott és behódolt a kazaroknak, a IX. sz. végén pedig az oroszoknak.

Muros, kikötő és kerületi székhely La Coruna spanyol tartományban a M.-i öböl mellett, kb. 10,000 lak., halászat, szardinia-kivitel.

Murr, a Neckar 53 km. hosszú jobboldali mellékvize. Ered Murrhardtnál és Marbachnál torkollik.

Murr., természetrajzi nevek mellett *Murray* John Andreas (1740—1791) nevének rövidítése. Művei: Apparatus medicaminum (Göttingen 1776—92, 6 köt.); Opuscula (u. o. 1785—86, 2 köt.).

Murray (ejtsd: mörré) v. *Goolwa, Gulba* (felső folyásán *Hume*-nak nevezik), Ausztrália legnagyobb folyója. Ered *Indi* néven Victoria államban, a Warragong-hegység É.-i lejtőjén és az Alexandra- (Victoria-, Kayinga-) tó nevű lagunába ömlik, amelyet a homokturzás nem zár el teljesen a tengertől, keskeny csatornán át azzal közlekedik. Hossza 2500 km., vízterülete 910,000 km². Részben hajózható. A M. vidékének nagy része csunya tüskés bozót, ú. n. scrub, éghajlata is félsivatagi. V. ö. *Gubányi* K., Ausztrália (Budapest 1915); *Murray,* Twelve hundred miles on the river M. (London 1898).

Murray (ejtsd: mörré, v. *Morray), James Stuart, M. grófja,* Skótország régense, V. Jakab skót király természetes fia, szül. 1531., megh. 1570 jan. 23. Eleinte a papi pályára szánták, de anyja később nagyratörő tervekre nevelte. 1548-ban a kálvinista nemességhez csatlakozott s mikor féltestvére, *Stuart Mária* (l. *Mária,* 51.) 1561. visszatért Skótországba, annak kormányára nagy befolyással volt. 1565-ben azonban ellenkezésbe jutott vele s több skót főurral együtt Angliába menekült. Darnley meggyilkolása után (melyben nem volt része) egy kis időre visszatért, majd Mária lemondása után 1567. ő lett a kiskorú *VI. Jakab* nevében Skótország régense. 1568 máj. 13. *Langside* mellett szétverte a fogságából kiszabadult Mária seregét, mire ez Angliába menekült, M. ezután is ellenséges indulattal volt Mária iránt s őt férjének meggyilkolásával vádolta angol birái előtt. Nemsokára magánbosszuból orgyilkosság áldozata lett.

Murray (ejtsd: mörré), 1. *Alexander William Charles Oliphant, M. of Elibank lord,* angol politikus, szül. 1870 ápr. 12. 1900-ban az alsóházba választották, ahol a liberális párthoz csatlakozott. 1909-ben indiai alállamtitkár, 1910. a kincstári hivatal parlamenti titkára és a liberális párt «whip»-je lett. 1912-ben lemondott hivataláról, belépett egy nagy londoni társascégbe és *M. lord* címmel a felsőházba nevezték ki.

2. *M., Andrew Graham-M., Dunedin lord,* angol államférfiu, szül. Edinburghban 1849 nov. 21. Cambridgeben tanult, 1874. ügyvéd lett, 1890. Perth grófság sheriffje. 1891. az alsóház tagjává választották és a konzervativ párthoz csatlakozott. 1891—92-ig és 1895—96-ig Skócia solicitor-generalja, majd lord advocateja, azaz a skót igazságszolgáltatás feje volt. 1903-ban mint skót államtitkár a Balfour-kabinet tagja lett. 1905-ben a skóciai legfőbb itélőszék elnökévé nevezték ki és *Dunedin lord* címmel peeri méltóságra emelték.

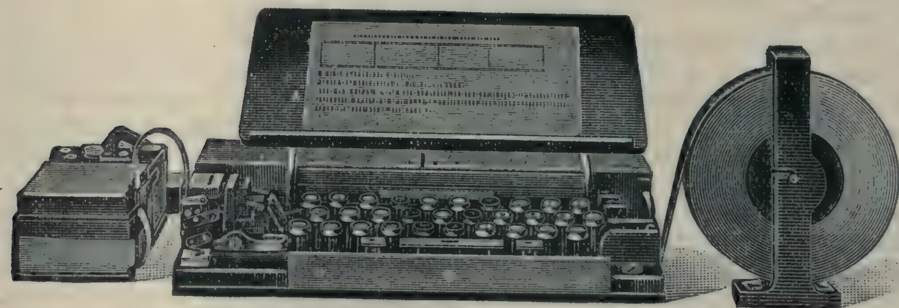
3. *M., David Christie,* angol író, szül. West-Bromwichben 1847., megh. 1907. Pályáját mint hirlapíró kezdte; a Birmingham Morning News s a Daily News című lapok dolgozótársa, majd 1877. az orosz-török háborúban a Times haditudósítója volt. Főképp mint novellaíró szerzett hírnevet. Jelesebb művei: A Life's Atonement; Joseph's Coat (1880); Old Blazer's Hero (1887); Bob Martin's Little Girl (1892); Verona's Father 1903); The Brangwyn Mystery (1906); The Penniless Millionaire (1907). Magyarul megjelent: Gabriel Kenyon (Budapest 1877); A püspök kalandja (u. o. 1901); Veszedelmes szerszám (Egyetértés, 1890. évf.).

4. *M., James, sir,* angol filológus, szül. Denholmban (Skótország) 1837., megh. Oxfordban 1915 jún. Több helyen volt tanár, mig 1900. az oxfordi egyetem tanára lett. 1879-ben a londoni filológiai társaság és az Oxford University Press

megbízásából megkezdte New English Dictionary on historical principles (Oxford 1884-től kezdve) című nagy művét, melynek befejezése előtt meghalt. Számos régebbi angol irodalmi emléket és szótárt adott ki.

5. *M., John,* hírneves angol könyvkiadó, szül. Londonban 1778 nov. 27., megh. u. o. 1843 jún. 27. Atyja, John Mac Murray 1768. vette át Sandby

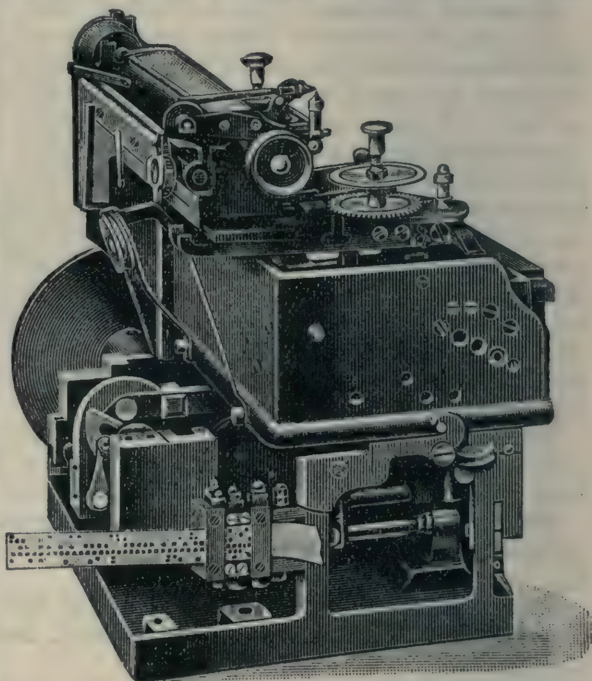
1. ábra. Murray-féle perforátor-gép.

könyvkereskedését, az ő halála (1793 nov. 6.) után M. lett az üzlet tulajdonosa és azt hovatovább Angolország legtekintélyesebb könyvkereskedéseinek egyikévé fejlesztette. 1809-ben megalapította The Quarterly Review c. tory-párti folyóiratot, amely utóbb nagy befolyásra tett szert. A korabeli írók legkiválóbbjai: Lord Byron, Walter Scott, Southey, Washington Irving nála adták ki műveiket. M. fia, ifjabb *John M.* (szül. 1808., megh. 1892 ápr. 2.) atyja halála után átvette a cég vezetését és megindította a Handbooks for Travellers c. népszerű sorozatos vállalatot. A cég jelenlegi tulajdonosai *John M.* (szül. 1851) és *A. H. Hallam-M.* (szül. 1854).

6. *M., John, sir,* amerikai oceanografus, szül. Coburgban (Kanada) 1841 márc. 3., megh. Edinburghban 1914 márc. 16. 1868-ban a Spitzbergákon és az Északi Jeges-tengeren járt, 1872—76-ig mint természetbúvár vett részt az angol Challenger-expedicióban. 1882—1895-ig vezette az expedicióról szóló 49 kötetes nagy munka kiadását. Az útleírás egy része, a tengeri faunáról és az üledékekről szóló jelentés, valamint az összefoglaló kötet M. munkája. 1880-ban és 1882. a Knight Errant hajón fizikai és biol'giai kutató utat tett a Jarve-csatornában (Észak-Skócia). M. több skóciai biológiai állomást alapított és több skóciai tavat kutatott át. Főbb munkái: The exploration of the Antarctic regions (1886); Drainage areas of the continents and their relation of oceanic deposits (1886); On the total annual rainfall on the land of the globe and the relation of rainfall to the annual discharge of rivers (1887); The Depths of the Ocean (London 1912). The ocean a general account of the science of the sea az utolsó munkája volt és mintája a népszerű tudományos munkáknak.

7. *M., E. C. A. Grenville,* angol diplomata és író, l. *Grenville-Murray.*

Murray-féle betünyomó gép. Baudot betünyomó rendszerén alapszik. (L. *Betünyomó távirógépek).* Míg azonban a Baudot-féle gép szalagra nyomtatja a betüt és az adásnál nagy kézi ügyességgel kell az adási ütemet betartani, addig a Murray-gép épp úgy, mint a közönséges írógép, lapra nyomtatja a betüket, az adásnál pedig szintén közönséges írógéphez hasonló perforátor segélyével kilyukasztott szalagot állít elő; a perforátor írógép ütembetartást nem követel és így akármelyik írógépkezelő dolgozhat vele. Az *1. ábra* a perforátor-gépet és az általa készített szalagot, a *2. ábra* a betünyomó gépet tünteti fel. A Murray-rendszernek nagy előnye az, hogy a betünyomó gép a betünyomással egyidejüleg közvetlenül a telegráfvonalról bejövő áramlökések hatása alatt új lyukasztott szalagot is készíthet és így a közbeeső telegráfállomásokon sem szükséges a továbbítást kézi erővel végezni, hanem a telegráf-központi állomások a vevőkészüléken előállított szalagot juttathatják az illető vonal adógépeihez. Murray készülékét az északamerikai Egyesült-Államokban a Western Union-társaság használja. E társaság arra törek-

2. ábra. Murray-féle betünyomó gép.

szik, hogy ugyanazon az egy távíróhuzalon 12 különböző sürgönyt továbbíttasson percenkénti 40 szó sebességével. A percenkénti $40 \times 12 = 480$ szó természetesen kisebb, mint a néha már a gyakorlatban is használt automatikus rendszerek percenkénti 2000 szónyi sebessége, azonban 2000 szavas sebességek rendszerint csak vonásokat és pontokat adnak és így még a táviratot külön le kell a közönség részére iratni; azonkívül a táv-

iratozás inkább oly irányban igényel fejlődést, hogy sok rövid távirat legyen esetleg különböző állomásokra továbbítható, ahelyett, hogy hosszú táviratokat egy-egy helyre adnánk le. A Murray-készülékkel ugyanazon a vonalon 6 különböző város is bekapcsolható egy vezetékre, a távirda-központ mind a 6 várossal külön és közvetlenül levelezhet. A feltaláló, *Murray*, azon dolgozik, hogy az oceánkábelekre is használhatóvá tegye készülékét, ami a telefonfrekvenciájú áramok felhasználásával valószinüleg sikerülni is fog.

Murraysburg (ejtsd: mörriszbörg), a délafrikai Unió fokföldi tartományának közigazgatási kerülete 5270 km² területtel, (1911) 4723 lak.

Murray-sziget, ausztráliai kis sziget Új-Guinea D.-i partján. Queenslandhoz tartozik. Igen termékeny. Itt van a London Mission telepe.

Murrell (ejtsd: mörrel), *William*, angol orvos, szül. Londonban 1853 nov. 26. A londoni egyetem tanára; nevezetesebb munkái: Aids to foremic medicine and toxicology (7. kiad., 1909); Aids to materia medica (1898—99, 3 köt.); What to do in cases of poisoning (10. kiad., 1907).

Murri, *Romolo*, olasz modernista és politikus, szül. Monte San Pietrangeliben 1870 aug. 27. Pappá szentelték 1893. A keresztény demokrata pártnak és modernizmusnak vezetőjeként lépvén föl, miután X. Pius a Lega democratica nazionale-t kárhoztatta, M.-t 1907. az egyházi rend gyakorlásától eltiltotta, 1909. pedig az egyházból kizárta. M. 1909 óta az olasz parlament tagja. Művei: Battagli d'oggi (1903—8, 4 köt., 2. kiad. 1911); Democrazia e cristianesimo, principii communi (1908); La filosofia nuova e l'enciclica contro il modernismo (1908); Della religione, delle Chiesa e dello Stato (1910).

Murriali, sziciliai város, l. *Monreale*.

Murrini edények (lat. *Vasa murrina)* néven hívták az ókori rómaiak becses, különböző színben csillogó mozaik- és millefiori-edényeiket. Az elsőket Pompejus hozta Rómába Kr. e. 61. Mithridates kincseiből; később nagyon divatosak lettek; most a velencei üveggyárak készítenek M.-et. V. ö. *Kisa*, Das Glas im Altertum (Leipzig 1908).

Murrumbidgee (ejtsd: mörrömbidzsi) v. *Morumbidzsi*, a Murray 2150 km. hosszú mellékfolyója Új-Dél-Wales ausztráliai államban. Áradáskor Waggawaggáig hajózható (1100 km.).

Mursa, római kolónia Alsó-Pannoniában a mai Eszék helyén.

Mursella, római helység Felső-Pannoniában, a Savaria (Szombathely)—Arrabona (Győr) útvonal mentén; valószinüleg a mai Marczaltő táján.

Mursidabad *(Moorshedabad, Makszudabad)*, város az ugyanily nevű disztriktusban, Bengalia brit-indiai presidencyben, a Bhagirathi partján, vasút mellett, (1911) 15,000 lak., Ali-Vardi khán (1739—56) palotájának romjaival, az 1837. befejezett pompás nábobi palotával és a benszülöttek számára fölállított főiskolával.

Murtana, helység Kis-Ázsiában, *Perge* (l. o.) romjai mellett.

Murtemir, hajós, Vatha fölkelésekor a pogányság elől menekülő Lónok ispánt a Dunán, a mai Sárosfürdő táján hajójára fölvette s a parton álló pogányság fenyegetésére ott megölte.

Murten *(Morat, Moratum)*, város Freiburg svájci kantonban, a M.-i tó K.-i partján, vasút mellett, régi falak veszik körül, (1910) 2081 lak., óraiparral, likőr- és abszintgyártással; régi erődítménnyel. Nevezetes arról a győzelemről, amelyet itt a svájciak 1476 jún. 22. Bátor Károly burgundiai fejedelmen kivívtak. A csatában elesettek sírja felett a kanton 1822. obeliszket állíttatott föl. A M.-ről elnevezett *tó* 9·5 km. hosszú, 3·5 km. széles, 49 m. mély. 435 m.-nyi magasban van. A Broye folyik át rajta. Cölöpépítmények maradványait találták benne.

Muruci-kéreg (növ.), l. *Byrsonima*.

Mur-usszu, folyó, l. *Jang-ce-kiang*.

Murva (növ.), l. *Fedőlevél, Fellevél*.

Murviedro, város Spanyolországban, l. *Sagunto*.

Murzuk, az olasz érdekszférába tartozó Fezzán fővárosa Észak-Afrikában, mintegy 7000 lak., akik bőrtárgyak készítésével és kereskedéssel foglalkoznak.

Mus (lat.) a. m. egér.

Musa, l. *Múzsák*.

Musa, város az egyiptomi Assziut tartományban, (1907) 9510 lak.

Musa *L.* (növ.), a Musaceae (Pizángfélék) család génusza; talán 20 faja van, összesen több mint 200 fajtával, melyek a forró övön termesztés folytán terjedtek el. Fűnemű növények, de számosan közülök óriás termetüek, törzsüket a csavarosan elhelyezett óriási levelek merev, egymásra boruló hüvelye alkotja; a levélnek ezenkívül gyakran még hosszú nyele is van, lemeze pedig nagy, hosszúkás; vastag középérből kiindulva szárnyas és párhuzamos erezetű s idővel ez erekkel párhuzamosan, szárnyasan szeletekre szakadozik. Virágzatuk végálló füzér, melynek sűrűn álló, egymásra boruló murvái a hónaljukban számos virágot takarnak, majd idővel lehullnak. A virág leple 5 összenőtt és 1 hátsó szabad levélből áll; rendesen 1 ivarú a virág, a terméshozó virágok a virágzat alapján vannak. A termés a *banán-* v. *banáná*-nak ismert, hosszúkás bogyógyümölcs, csúcsán a lepellevelek nyomaképen köldököt visel (l. még *Musaceae)*. A kereskedelembe jutó banána a *M. paradisiaca* L. és a *M. sapientum* L.-ről származik *(banán, pizáng)*. Gyümölcsük sokszögletes, lekerekített élű, szenynyes zöldessárga, magvakat nem tartalmaz, mely sajátság a helyi körülmények eredménye, mert pl. a Tahiti-szigeteken vadon előforduló *M. Fehi* Bert. gyümölcse, mely szintén ehető, magvas, de csak a magasabban (330—400 m.) termő példányoké, míg az alacsony területek példányaié szintén magnélküli. Kelet-Indiában és a Maláji szigeteken a vöröses, kellemes illatú, édeskés *banánliszt* élelmiszer. Az éretlen banán lisztjéből (Conquintay-liszt, Stanley-liszt) készül a *banánkeményítő*. Különböző Musa-fajoktól rostot nyernek (banánrost, manilakender, l. o.). A *M. ensete* Abessziniából származik, ma már mindenfelé elterjedt dísznövény. Gyümölcse élvezhetetlen, de fiatal virágkocsánya főzve igen tápláló, kellemes izű étel.

Musaceae (növ.), *Pizángfélék*, az egyszíküek családja a Scitamineae sorozatban. Csak 4 génuszt tartalmaz, legnevezetesebb közülök a *Musa*

(l. o.), melynek számos, termesztés folyamán keletkezett változata miatt e család fajszáma nem állapítható meg határozottan. A *Heliconia* L. amerikai, a többi pedig a K.-i félgömbön ér el nagy elterjedést, főkép forróöviek. Viráguk 2 oldalas szimmetriájú, füzéresen álló, egymásra boruló, gyakran színes murvalevelek hónaljában többedmagával fejlődik, leple 3 külső és 3 belső levélből, egyrészük össze is lehet nőve egymással. Fűnemű növények; csak egyeseknek van földfeletti szára, a legtöbbnek csak földalatti szára van. Levelük vastag közép- és párhuzamos oldalereivel és nagy lemezével tűnik ki. Levélállásuk (jobbra) csavaros. Hatalmas levélhüvelyei alkotják a szárnak látszó törzset. (L. még *Musa*). A harmadkori rétegekben a M. leveléhez hasonlókra többször akadtak. Ilyen hazánkból, a Zsilvölgyből a *Schafarzikia olygocaenica* Tuzs. (l. Földt. Int. Évk. 1914.).

Musaeus, l. *Musaios*.

Musagetes (gör.) a. m. a múzsák vezetője, Apollon melléknevе.

Musah-szigetek, Obok francia gyarmathoz tartozó három sziget az Adeni-öböl tadzsurai mellékökölében a francia Szomáli előtt. Területük 165 km². 1840-ben Anglia vette meg a tadzsurai szultántól, 1858. birtokba is vette, de 1887. francia kézre került.

Musaios *(Musaeus)*, 1. mesés ó-görög költő, a monda szerint Eumolpos fia, Orpheus tanítványa. Egész csomó vallásos költemény viselte a nevét, de jórészüket már Herodotos hamisítványnak tartotta. Maradványaik: Diels, Vorsokratiker II. 179. stb.

2. *M.*, görög költő a Kr. u. V. v. VI. sz.-ban, Nonnos követője. Fenmaradt tőle egy Hero és Leandros c. bájos kis erotikus eposz (340 hexameter). Kiadta Dilthey (1874) és Ludwich (1912). Magyarra forditotta *Tóth* Sándor (Selmeczbánya 1879) és *Márton* Jenő (Pozsony 1903).

Mušaluk, adók. Lika-Krbava vmegye gospići j.-ban, (1910) 807 horvát lak., u. p. Lički Osik, u. t. Gospić.

Musard (ejtsd: müzár), *Philippe*, francia zeneszerző, a «quadrille-király», szül. 1792. valószínüleg Párisban, megh. 1859 márc. 31. Auteuilben. A champselysée-i Concert Musard-ok alapítója. Az Opera Comique, majd a Nagyopera karmestere volt. Négyeseiért rajongott kora. Méthode de composition c. műve töredék maradt.

Musäus, *Johann Karl August*, német író, szül. Jenában 1735 márc. 29., megh. Weimarban 1787 okt. 28. Weimarban 1770 óta gimnáziumi tanár volt. Két főműve: Grandison der Zweite c. regénye (1760—1762, 3 köt.), melyben gúnyolja a Richardson hatása alatt túltengő érzelmességet; továbbá a Volksmärchen der Deutschen (1782—1786, 5 köt.), melyben a népiességet szintén az érzelmesség ellen viszi harcba. Physiognomische Reisen (1778) c. kötete a lavateri túlzások ellen küzd. V. ö. M. *Müller*, J. K. A. M. (Jena 1867); *Andrae*, Studien zu den Volksmärchen der Deutschen (Marburg 1897).

Mus. Bac., Angliában a *Bachelor of music* (a zene bakkalaureusa), *Mus. Doc.* pedig a *Doctor of music* (a zene doktora) rövidítése.

Musca (állat), l. *Légy*.

Muscades de Calabash (növ.), l. *Macis-bab* és *Monodora*.

Muscardine, selyemhernyóbetegség, melyet a Botrytis Bassiana nevű élősdi gomba okoz, l. *Botrytis* és *Mészkór*.

Muscardinus (állat), l. *Mogyorós pele* és *Pele*.

Muscari *Mill. (gyöngyike, kígyóhagyma,* növ.), a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza; 40 faja a mediterrán és a környező vidéken honos, hagymás fű. Levelük keskeny, szálas, virágaik fürtöt alkotnak, csüngők v. bókolók, leplük gömbölyű, korsóalakú, fogai kicsinyek, színe a legtöbbször sötétkék, porzója 6, a pártához nőve. Bibéjük 3karélyú. A fürt legfelső virágai gyakran meddők és üstököt alkotnak. Nálunk gyakrabban előforduló mezei fű: *M. racemosum* (L.) Mill. (fürtös gyöngyike, mezei jácint, pézsmabimbó), minden virága kék, szálas levelein mély barázda van. *M. comosum* (L.) Mill. (üstökös gyöngyike, madártej v. sárma, l. az *ábrát*), fürtje üstökös, az üstök virágai ametisztszínűek. Kerti alakja a *M. monstruosum* Mill. Ennek egész virágzata fonalszerű, göndör pikkelyekből alakul s együttvéve lila- v. ametisztszínű tollbokrétát ábrázol. Virágzatát súlya miatt karóhoz kell kötni. *M. botryoides* (L.) DC. (eperjácint), sötétkék, némelykor fehér, hússzínű v. piros virágokkal, levele széles, felálló, lefelé keskenyedő. Mindezek kertben is láthatók.

Muscari comosum.

Muscarin, l. *Muszkarin*.

Muscat (franc., ejtsd: müszká) a. m. muskatály, l. *Muskatályszöllő*. — *M. Bergamotte*, l. *Bergamott-szöllő*. — *M. St.-Laurent*, l. *Basilicum*.

Muscatine (ejtsd: möszketin), székhelye Iowa északamerikai állam M. countyjának, a Mississippi és vasút mellett, (1910) 16,178 lak., fűrészmalmok, gabona-, konzerv- és fakereskedelem. Kikötőváros.

Muscel, romániai kerület Muntenia Mare tartományban, 3058 km² területtel, (1913) 135,226 lak.

Musci (növ.), l. *Mohák*.

Muscicapidae (állat), l. *Légykapók*.

Muscidae (állat), a Legyek (Diptera) egyik családja. Kis termetű legyek tartoznak ide, melyeknek lárvái rothadó anyagokban élnek vagy más állatokon élősködnek. Bábjaik tonnabábok (puppa coarctata). Fajgazdagság dolgában az összes többi légycsaládokat fölülmúlja. Hazánkban 1174 faj él. Ismertebb fajok: fürkészlégy *(Tachina)*, húslégy *(Sarcophaga)*, házilégy *(Musca)*, dongólégy *(Calliphora)*, döglégy *(Lucilia)*, szúrólégy *(Sto-*

moxys), csecselégy *(Glossina)*, viráglégy *(Anthomyia)*, hagymalégy *(Hylemyia)* stb.

Muscogee (ejtsd: —gi), város az északamerikai indiánus territóriumban, 9 km.-nyire D.-re az Arkansastól, az indiánusok ügyeit intéző kormányhatóság, indiánus college és számos egyéb indiánus iskola székhelye, (1910) 25,278 lak., szénbányákkal. — A *M.* indiánus törzset l. *Muszkogi.*

Muscrave Ranges (ejtsd: möszkrév rendzs), gazdag aranytartalmú kőzetekből álló hegység Közép-Ausztrália belsejében a Mac-Donnel hegységtől É.-ra. Egészségtelen, mocsaras környéke miatt valósággal megközelíthetetlen. A tervbe vett transzkontinentális vasútvonal érinteni fogja.

Muscularis (új-latin) a. m. az izmokra vonatkozó; *muscularitas,* az izmok működése; *musculatura,* izomzat, továbbá izomerő; *musculosus,* izmos.

Musculus (lat.) a. m. izom (l. o.). Pl. *m. glutaeus* (farizom), *m. deltoideus* (deltaizom), *m. pectorales* (mellizmok), *m. biceps* (kétfejű izom) stb.

Musculus, 1. *Andreas* (eredetileg *Meusel),* német evang. teológus, szül. Schneebergben (Szászország) 1514., megh. Odera-Frankfurtban 1581 szept. 29. Luther lelkes híve volt, s haláláig frankfurti teol. tanár. Résztvett a Concordiae Formula szerkesztésében is. Művelődéstörténeti szempontból érdekes műve: Vom Hosenteufel (Osborn újra kiadta, Halle 1894). V. ö. *Osborn,* Die Teufelsliteratur des 16. Jahrhunderts (Berlin 1893).

2. *M., Wolfgang* (tkp. *Müslin* v. *Meuslin),* Kálvin és Vermigli mellett a XVI. sz. legkiválóbb ref. teológusa, szül. Dieuzeben (Lotharingia) 1497 szept. 8., megh. Bernben 1563 aug. 30. Előbb benedekrendi szerzetes, majd magdeburgi prot. lelkész és 1549-től berni teológiai tanár. Jelentős irodalmi műve a Loci communes (Basel 1560) és több jeles kommentárja egyes bibliai könyvekhez.

Muscus helminthochortus (növ.), több tengeri moszat keverékének — melyben az *Alsidium helminthochorton* nevű, földközi tengeri piros moszat játsza a főszerepet — gyógyszerészeti neve. L. *Féregmoha.*

Mus. Doc., l. *Mus. Bac.*

Musée Social (franc., ejtsd: müzé szosziál), Párisban 1894. alapított társadalomgazdasági muzeum, amely a szociális intézmények állapotát és fejlődését feltüntető állandó kiállítás, valamint a közönség által szabadon használható nagybecsű szakkönyvtár föntartásán kívül felvilágosításokat ad a szociális érdekű intézményekről, tanácsokkal szolgál azoknak, akik vmely társadalmi érdekű művet létesíteni vagy a létezőket módosítani óhajtják, felolvasásokat, tanfolyamokat tart a céljául kitűzött eszmék terjesztésére, ismertetésére, népszerűsítésére, ily irányú bel- és külföldi tanulmányutakra támogatást nyujt, kiadványaiban közzéteszi munkássága és adatgyüjtése eredményeit s végre pályadijakat tűz ki munkálatokra és másnemű versenyzésekre. V. ö. *Fenyvessy* József, A M. (Közg. Szemle, 1899 júl. szám).

Musenalmanach (ném.), szépirodalmi gyüjtemények, többnyire évkönyvek címe. Legnevezetesebb volt a göttingeni M. (szerk. Gotter és Boie, 1770-től) és az, amelyet Schiller szerkesztett (1796—1801). Említésre méltó még a Wienerischer M. (1777—1803). A M.-ok egész költői csoportokat egyesítettek s hatásuk a magyar irodalomban is érezhető (az egyeztetők, Kazinczy köre). Magyarországon jelent meg: Pressburger M. auf das Jahr 1785 (Pozsony, szerk. Tekusch M.); M. von und für Ungarn (1801. és 1804. Rösler, Pozsony; 1808. Rumi, Lőcse; 1809. Köffinger, Pest). V. ö. H. *Grantzow,* Geschichte des Göttinger u. des Vossischen M.-s (Berlin 1909); E. F. *Kossmann,* Der deutsche M. 1833—1839 (Haag 1909); O. *Rommel,* Der Wiener M. (Euphorion, 6. Ergh. Leipzig u. Wien 1906); R. *Herzog,* Die schlesichen M.-e 1773—1823 (Breslau 1912).

Musette (franc., ejtsd: müzett), háromütemes nyugodt tánc. Az *à la musette* utasítást gyakran találjuk gavottok trióin; ezekben orgonapontjellegű basszusok utánozzák a dudát (franc.: *la musette).*

Muse verte (franc., ejtsd: müz vert, a. m. zöld múzsa), l. *Abszint.*

Musi (ejtsd: múzi), *Agostino di,* olasz rézmetsző, szül. Velencében *(Agostino Veneziano)* a XV. sz. vége felé, működése 1514—40 közé esik. 1516-ban Raimondihoz, a híres olasz rézmetszőhöz szegődött Rómában, ahol 1527-ig Rafael, Michelangelo és Bandinelli művei nyomán készített metszeteket. 1528-ban Mantovában, 1530—1535-ig ismét Rómában dolgozott. 1535—1536-ban többnyire képmásokat metszett, közöttük I. Ferenc francia király kitünő arcképét.

Musić, adók. Verőcze vm. diakovári (djakovói) j.-ban, (1910) 503 horvát és szerb lak., u. p. Levanjska Varoš, u. t. Diakovár (Djakovo).

Musica sacra (lat.), l. *Egyházi zene.*

Musicki *Lucián,* szerb költő, gör.-keleti püspök, szül. Temerinben 1777 jan. 27., megh. Károlyvárosban 1837 márc. 15. Egyetemi tanulmányai végeztével 1802. szerzetes lett a görgetegi kolostorban, 1803. tanár a karlóczai papnevelő-intézetben, 1828-ban károlyvárosi görögkeleti püspök. Foglalkozott a szerb népköltészet termékeinek gyüjtésével s mint költő is hírnevet szerzett magának. Ő volt a szerb pszeudoklasszikus iskola legkiválóbb képviselője. Ódákat és nemzeti tárgyú alkalmi költeményeket írt egyházi s az úgynevezett szlavoszerb nyelven. Művei összegyüjtve Lukijana Musickoga stihotvo-renija (1838—1847, 4 köt., Pest, Buda, Ujvidék) címmel jelentek meg.

Musil, *Alois,* osztrák földrajzi kutató, szül. Rychtarowban (Morvaország) 1868 június 30. 1891-ben pappá szentelték, 1904. Olmützben tanár lett. Nevezetesebb utakat tett Palesztinában, ahol felfedezte és feltárta az Amra (l. o.) palota romjait, továbbá Sziriában, Egyiptomban és Arábiában. Nevezetesebb művei: Kusejr Amra (Wien 1902); Arabia Petraea (u. o. 1907—1908, 3 részben).

Musir (arab) a. m. tanácsos, mint katonai műszó marsallt, vezéri rangban lévő katonát jelent. A M. rendszerint egy ezred parancsnoka is.

Musivum, l. *Mozaik.*

Muska, kisk. Alsó-Fehér vmegye verespataki j.-ban, (1910) 1502 oláh lak., u. p. és u. t. Verespatak.

Muskatálycseresznye, l. *Cseresznyemeggy*.

Muskatálydohány, l. *Dohány*.

Muskatálykörte *(Pirus favoniana* Plin., növ.), hosszas nyári sima körtefajta. Színe különböző, húsa puha, sajátságos gyenge pézsmaillata van, mint a muskatályszőllőnek. Kevés ideig tart. A muskatálykörték egész gyümölcscsoportot képeznek, ilyenek pl. a Nagy- és Kisszegfűkörte, a Csopros muskatály stb. Befőzés céljára kiválóak.

Muskatályrenet *(Reinette musqué)*, középnagyságú, telelő (dec.—jan.-ban érő) almafajta, felfelé keskenyedő, narancssárga alapszinen sötét kárminszinüen csíkolt s kivált a kelyhe meg a szára körül rozsdás foltos, nagy zamatú, sárga húsú. Elsőrendű csemegefajta.

Muskatályszőllő. Sok szőllőfajtát neveznek így, melyek valamennyijének fő jellegét az ú. n. *muskatályzamat* alkotja; vannak fehér-, sárga-, piros- és kékszemű fajtái, melyek között legnevezetesebb a *sárga muskatály* (Muscat Lunel). Egyike ez a legkedveltebb csemegeszőllőknek; de bora is kitünő, miért hazánk legjobb borvidékein (Tokaj-Hegyalján, a Fertő- és a Balatonmelléken) nagyobb mérvben felkarolták, s néha külön szűrnek belőle bort, az ú. n. muskatálybort (Sopron, Ruszt). A sárga muskatály a talajban válogat, legkitünőbb termést száraz fekvésben adja és szálvesszős vagy hosszúcsapos mívelést kiván. Elterjedt muskatályfajták nálunk még a *Muscat Ottonel*, melynek erős muskatályzamatú bora van, továbbá az *alexandriai muskatály*, amelyet pécsi szagosnak vagy decsi szagosnak is hívnak s igen jó téli eltevő szőllő.

Muskátbalzsam, l. *Myristicaceae*.

Muskatblüt, német mesterdalnok Bajorországból a XV. sz. első felében. Történeti költeményei az 1415—39 közti évekbe eső eseményeket tárgyalják. Zsigmond császárnak lelkes híve. Verseit kiadta Groote Eberhard (1852).

Muskátdió (növ.) a. m. *szerecsendió*, l. *Fűszernövények, Cryptocarya, Myristicaceae*.

Muskátfa, *betűfa* v. *kígyófa*, l. *Brosimum*.

Muskatirovity *(Muskatirovics) János*, szerb író, szül. Zentán 1743., megh. Pesten 1809 júl. 18. Jogot végzett Pesten. Pest város szenátora 1778. A szerbeknek 1783 óta egyideig egyedüli ügyvédje volt Magyarországon. Irásaiban II. József reformja értelmében az ünnepnapok redukálásáért harcolt az ortodox keleti szerb egyházban Magyarországon. Művei: Kratkoje razmyslenie oprazdnici (Bécs 1786, Gondolatok az ünnepnapokról); Pritče ili po prostoniu poslovice (u. o. 1787, 2. kiadás Buda 1807, Példák és közmondások); Razsuzdenije o postah (Bécs 1794, szabadelvü szellemben a böjtölés ellen). Kéziratban levő munkája, mely a magyarországi szerbség történetével foglalkozik: Projectum pro gravaminibus et postulatis Rascianae anno 1790 (a Magyar Nemzeti Muzeumban).

Muskátli (növ.), l. *Pelargonium*.

Muskátpinty v. *rizsmadár (Oryzivora* L.), az Éneklők rendjébe és a Szövőmadárfélék *(Ploceidae)* családjába tartozó madárfaj, melynek háta kékesszürke, feje fekete, hasa hússzínű. Csíznagyságú. Hazája Malakka és a szomszédos szigetek. Európába tömegesen szállítják és szobában mint díszmadarat, továbbá állatkertekben tartják. Más faja az *örvös amandina (S. fasciatus* Gm.), Afrikában.

Muskát-tinktura (növ.), l. *Fűszernövények*.

Muskát-vaj (növ.), l. *Myristica-zsírok*.

Muskátvirág (növ.), l. *Myristicaceae*.

Muskau, város Liegnitz porosz kerületben, a Lausitzi Neisse és vasút mellett, (1910) 4478 lakossal, papirgyárral, vastartalmú ásványvízforrással (Hermannsbad), kastéllyal és nagy parkkal.

Muskegon (ejtsd: möszkegön), 1. 300 km. hosszú *folyó* Michigan északamerikai államban; ered a Higgins-tóból és 2 kilométer széles torkolattal a Michigan-tóba ömlik. — 2. *M.*, az ugyanily nevű county *székhelye*, (1900) 20,818 lakossal, Michigan északamerikai államban, a M. folyó torkolatában, vasművekkel, őrlőmalmokkal és számos fűrészmalommal; élénk kereskedelme van.

Muskéta (a franc. *mousquet* után) a. m. *kanócpuska* (l. o.).

Muskingum (ejtsd: möszkingöm), folyó Ohio északamerikai államban, 176 km. hosszú, Mariettánál torkollik az Ohióba.

Muskoka, tó Ontario kanadai tartományban, a *M. folyó* viszi le a vizét a Felső-tó Georgian-öblébe.

Muskotály... összetételű szókat l. *Muskatály*...

Muslinca v. *muslica* (állat), l. *Ecetlégy*.

Musomania (gör.), l. *Muzomania*.

Musone, két olaszországi folyó: 1. Treviso tartományban, a Brenta csatornázott torkolati ágaiba ömlik. — 2. Macerata tartományban, 60 kilométer hosszú, Loretónál az Adriai-tengerbe ömlik.

Musophagidae (állat), l. *Pizángevő-félék*.

Muspellsheim (a föld megsemmisítőjének lakása), a germán mitológiában a tűz és melegség világa, mely már a világ teremtése előtt dél felé terül el. Fejedelme *Surt*, aki izzó kardot tart kezében s midőn a világ vége eljön, ezt elégeti.

Muspilli (ó-skand. *múspell)*, a germán mitológiában a föld megsemmisülése, midőn víz és tűz dühöngnek, az emberi nem eltünik s a föld a tengerbe sülyed. M. a címe egy ily tárgyú ó-felnémet költeménynek is, amelyben pogány és keresztény felfogás sajátságosan vegyül össze.

Muspratt (ejtsd: möszprett), *James Sheridan*, angol kémikus, szül. Dublinben 1821 márc. 8., megh. Liverpoolban 1871 febr. 3. 1843-ban Liebig laboratóriumában dolgozott. Ez időtájban fedezte fel Hofmannal a toluidint és a nitranilint. 1848-ban Liverpoolban a College of Chemistry vegyészi iskolát alapította, melynek igazgatója lett. M. főkép a kémiai technológia terén fejtett ki kiváló és maradandó becsű munkálkodást. Kiadta a Dictionary of chemistry-t (Glasgow 1852, 2 köt.).

Mussafia, *Adolf*, osztrák román filológus, szül. Spalatóban 1835 febr. 15., megh. Firenzében 1905 jún. 7. 1855-ben a bécsi egyetemen az olasz nyelv tanítója, majd 1860. a román filológia tanára lett. 1898-ban a Pro litteris et artibus érdemjelvényt kapta. Számos tanulmányt írt (főleg a bécsi akadémia Sitzungsbericht-jeiben) a neolatin nyelvekről. Önálló művei: Handschriftliche Stu-

dien (Wien 1862—70); Altfranz. Gedichte aus venez. Handschriften (u. o. 1864); Altfranz. Prosalegenden (u. o. 1896); Zur Kritik und Interpretation romanischer Texte (1896 tól).

Musschenbroek (ejtsd: mösszenbruk), *Peter van,* hollandi fizikus, szül. Leidenben 1692 márc. 14., megh. u. o 1761 szept. 19. Szülővárosában orvostudományt, fizikát és matematikát tanult, azután egyideig Londonban tartózkodott, ahol megismerkedett Newtonnal. A duisburgi, utrechti és leideni egyetemen tanított. Fizikai művei: Tentamina experimentorum naturalium (Leiden 1781); Elementa physices (u. o. 1729 és 1734); Compendium physices experimentalis (u. o. 1762): Introductio ad philosophiam naturalem (u. o. 1762, 2 kötet).

Musselburgh (ejtsd: mösszelböro), kikötőváros Edinburghsshire skót countyban, (1911) 15.938 lak., vitorlavászonszövéssel, kalap- és bőrgyártással; élénk kereskedéssel. Közelében van Pinkie, ahol 1547. a skótok VIII. Henriket legyőzték.

Musset (ejtsd: müszé), 1. *Alfred de,* francia költő, szül. Párisban 1810 dec. 11., megh. u. o. 1857 máj. 2. Gyermekifjú korában bekerült Victor Hugo irodalmi körébe, ahol gyorsan kivirágzott írói tehetsége. Első versgyüjteménye: Contes d'Espagne et d'Italie (1829) teljesen a romantika jegyében áll s pajzán hangjával sokakat megbotránkoztatott, de egy csapásra meghódította a nőket és az ifjuságot. Játszi könnyedség, gondatlan bohókás életfelfogás jellemzik Spectacles dans un fauteuil (1832) c. gyüjteményét is, amelyben azonban már megtámadja a romantikus iskola dogmait és az érzések közvetlen, őszinte kifejezésére helyezi a fősúlyt. Komolyabb hangok csendülnek meg Rolla (1833) c. költői elbeszélésében, mely részben Byron hatása alatt áll. Döntő hatással volt költői fejlődésére George Sanddal való rövid barátsága, melynek során együtt töltötték Olaszországban az 1833—34-iki telet s amely többszöri viharos összekoccanás után 1835. végleg megszakadt. M. testileg, lelkileg megtörten került ki e viszonyból, melynek keserű rajzát La confession d'un enfant du siècle (1836) c. önéletrajzi regényében adja. E nagy port fölvert vallomások hatással voltak báró Eötvös József Karthausijára is. Sokkal tisztultabb emlékei e viszonynak Nuits c. 1835—37-ig megjelent költeményei, melyek egyéb e korban írt verseivel, minők a Lettre à Lamartine, L'espoir en Dieu, Ode à la Malibran, a francia líra legszebb, örökbecsű darabjai közé tartoznak. 1841 után írt versei már nincsenek ezen a magaslaton. Költeményeit Poésies complètes (1840) és Poésies nouvelles (1850) címen gyüjtötte egybe. Mint drámairó eleinte történeti tárgyakkal próbálkozott, de az a kudarc, mely első zsengéjét, a La nuit vénétienne-t (1830) a szinpadon érte, elvette a kedvét attól, hogy újból felkeresse a szinpadot. Szinpadi művei 1833—1852-ig folyóiratokban láttak napvilágot s először Oroszországban kezdték őket előadni. A történeti tárgyuak között legérdekesebbek Lorenzaccio (1834) és Fantasio (1834), mindkettő prózában. Elsőranguak fényesen dialogizált proverbejei, melyek e bájos műfaj legsikerültebb termékei s a korabeli szalonok világába vezetnek. Ilyenek: On ne badine pas avec l'amour (1835); Le chandelier (1835); Il ne faut jurer de rien (1836) stb. M. írt még néhány sikerült elbeszélést és finoman átérzett irodalmi, meg művészeti kritikát. Amazok Contes (1854), emezek Mélanges de littérature (1867) címen jelentek meg könyvalakban. Összes műveinek első kiadása 1866. jelent meg 10 kötetben. Ezt kiegészíti: Oeuvres complémentaires (1911) *Allen* és Correspondance (1907) *Séché* kiadásában. Magyarul megjelent: A csapodár, ford. *Csáthy* G. (Pest 1866); Ne fogadj fel soha semmit, ford. *Paulay* Ede (Budapest 1879); A két vetelytársnő, ford. *Mignon* (u. o. 1891); A. de M.-ből, ford. *Radó* Antal (u. o. 1898); Leopardi és M., ford. u. a. (u. o. 1904); Tizián fia, fordította *Marquis* Géza (u. o. é. n.); Simona, ford. *Radó* Antal (u. o. 1898); Miről álmodnak a lányok, ford. u. a. (u. o. 1912); Szeszély. Az ajtó tárva vagy zárva legyen, ford. *Hevesi* Sándor (u. o. 1907); Az éjszakák, ford. *Radó* Antal (u. o. 1913); Két szerelem (Pesti Napló 1899). V. ö. P. de *Musset,* Biographie d'A. de M. (Paris 1877); *Barine,* A. de M. (u. o. 1893); *Spoelberch de Lovenjoul,* La véritable histoire d'Elle et Lui (u. o. 1897); *Fricke,* Der Einfluss Shakespeare's auf A. de M.'s Dramen (Basel 1901); *Lafoscade,* Le Théâtre d'A. de M. (Paris 1901); *Crugnola,* A. de M. e la sua opera (Roma 1902—1903, 2 köt.); *Küchler,* A. de M. im Urteil George Sands (Berlin 1907); *Séché,* A. de M. (Paris 1907, 2 köt.); *Garzó,* A. de M., az ember és a lírikus (Budapest 1909); *Haape,* A. de M. in seinen Beziehungen zu Deutschland (Baden-Baden 1909); *König,* A. de M. (Budapest 1910).

2. *M., Paul de,* francia író. *M. 1.* testvérbátyja, szül. Párisban 1804 nov. 7., megh. u. o. 1880 máj. 17. Több ügyesen megírt regény és szindarab szerzője. Fontosak öccsének szentelt kötetei: Lui et Elle (1860., válasz George Sand Elle et Lui c. művére); Voyage en Italie (1851) és Alfred de M. (1877).

Mussolo (állat), l. *Arca* és *Bárkakagyló.*

Mussomeli *(Mussumeli),* város Caltanisetta sziciliai tartományban, (1911) 11,317 lak., só- és kénbányával, XIV. sz.-beli erősség romjaival és ókori nekropolisszal.

Mus spicilegus *Pet.* (a. m. *Mus Wagneri* Eversm., *gözüegér,* állat), l. *Egérfélék.*

Musszaua, Eritrea fővárosa, l. *Masszaua.*

Musszelin a. m. muszlin (l. o.).

Musszeron (*tövisaljgomba, Agaricus graveolens* Pers., növ.). Izletes gomba. Kertekben, legelőkön és az erdőben terem, tavasszal. Tönkje 4—6 cm. hosszú, 1—2 cm. széles, tömött, fehéres. Kalapja 2—6 cm. széles, vastag, erősen domború, majdnem félgömbös, fehéres, később sárgás. Húsa vastag, fehér, lisztszagú. A spórák szintelenek. A lemezek fehéresek, a sérülés helyén megbarnulnak.

Musszivarany *(chrysorin, krizorin, mozaikarany, Hamilton-fém),* aranyszínű sárgaréz, melyet különösen a bearanyozandó tárgyak öntésére használnak. Általában 72—66·7% rezet és 28—33·3% cinket tartalmazó ötvény.

Musszorgszkij, *Modeszt Petrovics,* orosz zeneszerző, szül. Karedben (Pszkov kormányzóság),

1835 márc. 28., megh. Szent-Pétervárott 1881 márc. 28. Lángeszű újító volt, azonban terveit technikai készültségének fogyatékossága miatt nem tudta megvalósítani. Főműve, a Boris Godunov c. zenés népdráma, amelynek szövegét Puskin művéből ő maga készítette, 1874. került bemutatóra Szent-Pétervárott, 1896 óta Rimszkij-Korszakov (l. o.) átdolgozásában Európa több nagy operaszinpadán is előadták. A budapesti Operaház 1913. mutatta be (szövegét ford. *Hevesi* Sándor). Többi operái: A házasság (drámai zene prózában, Gogoly ugyanily c. vígjátékának zenébe öltöztetése); A sarotsinski vásár (operatöredék) és Kovanszkaja (népies zenedráma 5 felvonásban). Kiválóan érdekesek dalciklusai: Nap nélkül; Haláldalok, haláltáncok; Gyermekdalok. Zenekari művei: Intermezzo in modo classico; Scherzo. Karművek: Sennaherib veresége; Jesus Nazarenus; Salammbo (női kar); kórusok Oidipushoz. V. ö. *Stassow*, M. (1881); *Bashin*, M. P. M. (1887, oroszul); P. *d'Alheim*, M. (1896, franciául); D. *Calvocoressi*, M. (1909).

Musszumba, Muata Jamvo országának (l. o.) fővárosa.

Must, így nevezzük a gyümölcsféléknek, különösen a szőllőnek kisajtolt levét. A szőllő-M. 10—24% cukrot, 0·4—1·2% savat tartalmaz, értéke főleg cukortartalmától függ, mert az erjedés folytán a cukor alakul át szesszé, s így mennél több cukor van a M.-ban, annál erősebb lesz a belőle származó bor. A M. cukortartalmát a *mustmérővel* (l. o.) határozzuk meg. Az aszuborok M.-ja még több cukrot is tartalmaz, ami onnan származik, hogy a M.-ot utólag az összesajtolt aszuszőllőre töltik. A M.-ot kénezés és pasteurözés által szokás konzerválni. Szalicilsav hozzáadását a bortörvény tiltja. L. még *Bor*.

Mustacioli (ejtsd: musztacsóli), olasz apró sütemény, mely lisztből, tojásból, sóból, mandulából, szerecsendió virágjából és szegfűszegből áll, leöntve csokoládéval.

Mustaferszőllő, l. *Mustosfehér*.

Mustang, félvadon élő lovak az észak- és délamerikai prairieken.

Mustár (növ.), l. *Sinapis*. — Fehér v. kerti M., l. *Eruca*.

Mustár, a fekete- és fehér M.-növény finomra tört magvaiból nyert lisztből forró musttal, borral vagy ecettel készült mártásszerű keverék, melynek a benne lévő illó M.-olajtól csípős íze van. A M. kitünő, emésztést elősegítő fűszer. Van édes angol és savanyú francia M. Kitünő ízű a M.-ban konzervált ú. n. *M.-gyümölcs*, melyet a déleurópai államokban nagyban készítenek.

Mustárflastrom *(mustártapasz)*, széttört mustármagvakból és vízből, v. rozsliszt-ecetből készült flastrom, mely igen erélyes hólyaghúzószer. Használata elavult.

Mustárfürdő, l. *Mustáros fürdő*.

Mustárkel (növ.), l. *Eruca*.

Mustárliszt, a megőrölt mustármagvak pora.

Mustárolaj *(szulfociánsavas allil, allilszulfocianid, alliltiocianid)*. Az összetett éterek csoportjába tartozó vegyület; képlete $CS{=}N{-}C_3H_5$. A fekete mustár (Sinapis nigra) magvaiban egy glikozida, sinigrin vagy mironsavas kálium fordul elő, amely ugyancsak a magvakban található fermentum: a *mirozin* behatására víz jelenlétében szőllőcukorra, káliumhidroszulfátra és M.-ra hasad szét. Ugy készül, hogy a fekete mustármagvakat összezúzás után kisajtolják és a maradékot langyos vízzel leöntve, több óráig állni hagyják és azután ledesztillálják. Az említett bomlás következtében képződő M. a szedőbe gyül össze. Ilyen módon 1000 rész mustármagból 2·11 rész M. kapható. Mesterséges úton többféle módon nyerhető, így alliljodid- és alkoholos káliumszulfocianid elegyének ledesztillálásával. Előfordul a cochlearia armoracia és a reseda odorata gyökereiben is. A M. erősen izgatja a szöveteket, az alkalmazás helyén vérbőséget, égő fájdalmat, gyuladást okoz, a bőrön hólyagot húz. Kis adagja a gyomorvérbőség révén előmozdítja az emésztést, nagy adag gyomorbélhurutot, hányást, hasmenést, vesegyuladást okozhat. A M. sárgás, erősen fénytörő, rendkívül csípős, könnyezésre ingerlő szagú folyadék; fs. 10°-on 1·017, fp. 150·7°. Vízben kis mértékben, borszeszben, éterben könnyen oldódik. A világosságtól lassanként megbarnul. 50 annyi borszeszszel (mustárszesz) vagy zsíros olajokkal higítva különösen mint bőrizgató szert használják.

Mustáros fürdő. Teljes fürdőre (250 l.) 500—800 g. mustárlisztet, lábfürdőre 100—200 g.-ot kevernek el a 35—40°-os vízhez. A kádat lucskos lepedővel kell jól letakarni, hogy a fejlődő mustárolaj-gőzök az orrot, szemet ne ingereljék. Erős bőrvörösséget előidéző bőringer, ami vérkeringési zavaroknál, különösen szívgyengeség esetén néha igen jó hatású. Csúz ellen is használják.

Mustárpapir *(charta sinapisata, Rigollot-papir)*, olajától megfosztott mustárliszttel behintett papir, melyet mint hólyaghúzót alkalmaznak. Használata előtt langyos vízbe mártandó, mire a mustárolajnál leírt erjedési folyamat indul meg benne.

Mustárszesz, l. *Mustárolaj*.

Mustártapasz, l. *Mustárflastrom*.

Mustela, *Mustelidae* (állat), l. *Menyét* és *Menyétfélék*.

Mustelus vulgaris (állat), l. *Cápa*.

Mustèr, falu Svájcban, l. *Disentis*.

Mustkörték, olyan körtefajták, amelyeknek gyümölcse gyümölcsborok készítésére alkalmas. E körtegyümölcsök leve sok csersavat tartalmaz. E fajták némelyike helyes elkészítés után nagy szénsavtartalmú szeszes italt ad és ezért gyakran használják pezsgőborok készítéséhez is. A nevezetesebb M.-fajták: Weiler-M., Champagnei főzőkörte, Rommelti nagy körte, Svájci vizeskörte.

Mustmérő *(gleukométer)*. A must cukortartalmának meghatározására használt sűrűségmérő. Többféle M. van. Ezek közül a *Babo*-féle M. v. *klosterneuburgi*; a *Pillitz*-féle és a *Haas*-féle. Ezek a *Balling*-féle saccharometertől annyiban különböznek, hogy bizonyos mennyiséget a nem cukorra leszámítva, mutatják a must cukortartalmát. Mikor pl. a Balling-féle saccharometer 20 fokot mutat, akkor a Babo-féle 17-et, a Pillitz-féle 15·7-et, a Haas-féle 15·8-at. A M. szárán a cukortartalmat (10—36%) leolvashatjuk, azonkívül

egy hőmérő van benne, mert ezen eszköz csak 17·5° C. (=14° R.-nál) mutat pontosan. Az *Oechsle*-féle M.-t Németországban használják, ez a mustnak fajsúlyát mutatja, vagyis azt, hogy a must mennyivel nehezebb hasonló térfogatú és hőmérsékű desztillált víznél, a skálán elhagyván az egész számot és az első tizedest, ha az 0. A *Guyot*-féle M.-nek három skálája van. Az egyik a Balling-féle cukorfokot mutatja, a másik egy Beaumé-skála, míg a harmadik a must várható alkoholtartalmát jelzi. A *Wagner*-féle M. tulajdonképen Beaumé-féle fokokat mutat, ez tehát semmi vonatkozásban sincs a must cukortartalmával. A M. csak akkor mutat helyesen, ha a must tiszta, a kellő hőmérsékkel bir és egészen friss; ha a must erjedni kezdett, M.-vel nem lehet többé a cukortartalmat mérni.

Mustosfehér vagy *mustaferszőllő*, Arad-Hegyalján, főleg Magyarádon van elterjedve s ez a fajta adja meg a magyarádi bornak kellemes savanykás ízét. Fürtje nagy, ágas, eléggé tömött; bogyói középnagyok, zöldessárgák, áttetszők és levesek; legjobban terem karikásmívelés-módnál.

Mustoxydis, *Andreas,* új-görög tudós, szül. Korfu szigetén 1785., megh. u. o. 1860 júl. 29. 1828-ban Kapo d'Istrias kinevezte a közoktatásügy vezetőjévé. Kapo d'Istrias megöletése után (1831) visszatért Korfuba és a jón szigetek törvényhozó gyűlésének tagja lett. Művei: Notizie per servire alla storia Corcirese dai tempi eroici al secolo XII (Korfu 1804); Illustrazioni Corciresi (Milano 1811—24, 2 köt.); Considerazione sulla presente lingua dei Greci (Venezia 1825); Renseignements sur la Grèce et sur l'administration du comte Capodistrias (Paris 1833).

Mustra, a. m. minta (l. o.).

Mustrálás a. m. szemletartás.

Mustra szerinti vétel, l. *Vétel.*

Musulinski Potok, adók. Modrus-Fiume vm. ogulini j.-ban, (1910) 298 szerb lak.; u. p. és u. t. Ogulin.

Musun *(Moson), l. Misenburg.*

Mus Wagneri *Eversm.* (a. m. *Mus spicilegus* Pet.), l. *Egér-félék.*

Músza, Mózes neve a Koránban; innen *Múszaví* a. m. Mózes-vallású.

Muszaf (héb.) a. m. toldalék, a zsidóknál az az istentisztelet, mely szombaton, újhold- s ünnepnapokon a rendes reggeli ima után következik.

Muszailima, Mohammed prófétának a Hanífa arab törzsből származott vetélytársa, kit egy tőle hirdetett Koránnal számosan prófétának ismertek el. Egy Szadsáh nevű, prófétanőként fellépő asszonnyal házasságra lépett és híveik Mohammed halála után komolyan veszélyeztették az iszlámot, míg Abú Bekr uralkodása alatt (633) sikerült végre M. híveit megsemmisíteni. Koburg Fülöp herceg gyüjteményében egy állítólag M. rendeletéből vert pénzdarab van.

Muszka, így nevezik közönségesen az oroszokat Moszkva város után.

Muszka v. *muszkabogár* (állat), l. *Csótány.*

Muszka, kisk. Arad vm. világosi j.-ban, (1910) 1194 oláh és magyar lak., vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal. 1331-től a XVIII. sz. elejéig az oklevelek *Meszt* néven ismerik. Kitünő bort termel, mely magyarádi név alatt kerül forgalomba.

Muszka, 1. *Antal,* jezsuita, filológus és költő, szül. Szőllősön (Bars vm.) 1719., megh. Nagyszombatban 1790. Kassán, Nagyszombatban, Egerben és Grácban működött mint tanár. Munkái: Joannis Corvini fortitudo (költemény, 1743); Heroes Daciae (1744); Felices duorum Daciae Voivodarum adversus barbaros expeditiones (1744).

2. *M. Miklós,* jezsuita, történetíró, *M. 1.* testvérbátyja, szül. Szőllősön (Bars vm.) 1713., megh. Beszterczebányán 1783. Egerben, Nagyszombatban és Bécsben volt tanár és utoljára kanonok Beszterczebányán. Munkái: Palatinum regni Hungariae seu Palatinorum vitae (I. 1515-ig, Bécs 1736, 3. kiad. 1762); Imperatores Ottomanici (1750) és több dogmatikus munka.

Muszkahal *(Clupea sprattus* L.), l. *Spratt.*

Muszka ló, l. *Orlov-ló.*

Muszkarin *(muscarin),* $C_5H_{15}NO_3$. A légyölő galóca nevű gombában (agaricus muscarius) és az amanita muscariában előforduló mérgező hatású vegyület. Előállítható mesterséges úton a vízmentes sósavas kolinból, ha azt koncentrált salétromsavval oxidáljuk. A M. színtelen, szörpsűrűségű folyadék; szaga, íze nincs. Kénsav fölött eltartva kristályossá válik, a levegőn azonban rövidesen szétfolyik. Vízben, borszeszben könnyen oldódik; éterben oldhatatlan. Oldata erősen lúgos kémhatású. Magasabb hőmérsékleten gyenge dohányszagot árasztva elbomlik; káliumhidroxiddal összeolvasztva trimetilamin és ammonia képződik belőle. Igen erős bázis, savakkal sókká alakul. Igen erős narkotikus méreg, már kis adagja halálos. M.-nak neveznek még egy $C_{18}H_{16}N_2O_2$ összetételű festéket is, mely nitrozodimetilanilin és dioxinaftalin egymásra hatásakor keletkezik. A szabad bázis ibolyás-vörös; sói kék színüek, zöldes árnyalattal.

Muszkát... összetételű szókat l. *Muskát*...

Muszkatövis (növ.), l. *Xanthium.*

Muszka üveg, így nevezi *Zay* mineralógiájában a csillámot és a finoman átlátszó gipszet (Mária-üveg).

Muszkavezető, így nevezték azokat a cs. kir. kormánybiztosokat, akiket 1849. az osztrák császár a magyarok közül azért nevezett ki, hogy a hazánkba betörő orosz hadaknak tanáccsal, útbaigazítással és a magyar viszonyokat illető felvilágosításokkal szolgáljanak. V. ö. *Tóth* B., Szájrul-szájra.

Muszkogi v. *krik (muscogee, creek),* a csoktamuszkogi (l. o.) nyelvcsaládhoz tartozó indiánus néptörzs Észak-Amerikában. A csoktáktól keletre, a mostani Alabamában, Georgiában és Floridában laktak. Két törzsre oszoltak: a M. törzs volt a hatalmasabbik; a másikat, a tőlük délre lakó *szeminólokat* a törzs szökevényeinek tekintették. A M. törzs igen népes volt s gazdagságáról és erős politikai szervezettségéről volt nevezetes. 1813—21 között a fehérekkel véres harcokat vívtak, végre is kénytelenek voltak régi hazájukat elhagyni s 1833. az Indiánus-territoriumon, a Canadian folyótól északra telepedtek le. Földmíveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak s írott alkotmányuk van; ennek alapján választják főnöküket is. Számuk most kb. 8000 fő.

Muszkovit (ásv.), l. *Csillám.*

Muszkovit-gránit, l. *Gránit.*

Muszkulin, az izomplazma egyik fehérjéje.

Muszlica, *muslica* v. *pince-légy*, l. *Ecetlégy.*

Muszlim (arab), helytelenül: *mozlim*, a mohammedán vallás híve, l. *Iszlám.*

Muszlin (franc. *mousseline*, ejtsd: muszlen), áttetsző, finom pamutszövet. Kötése: vászon. Fonalainak finomsága: Na = 70 - 300. A közepes minőségű, vagyis 70—120 finomsági számú fonalból készültet *mull*-nak, a 200—300 számú fonalból készültet pedig *zefir*-nek nevezik. A M. sima szövetként, avagy hímezve használatos.

Muszlin-üveg *(mousseline-üveg)*, finom, fehér díszítményekkel ellátott tábla-üveg, mely átbocsátja ugyan a napfényt, de az ilyen üveggel elzárt helyiségbe nem lehet belátni. A M.-et régebben akképpen készítették, hogy sablonokkal befestették az üvegtáblát könnyen olvadó zománccal és azután muffelkemencében égették. Jelenleg olajfestékkel vonják be az üveget és a Thilgmann-féle homokfuvóval (l. *Homokfuvógép)* homályosítják a be nem festett részeket v. befestik gyantakeverékkel és fluorsavval maratják ki a rajzokat. Igen finom M.-et nyernek olyképen is, hogy aszfaltos gyantakeverékbe mártott muszlint nyomkodnak az üvegre és az említett módokon homályosítják a be nem födött részeket.

Musznya, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 374 vend lak.; u. p. Szentsebestyén, u. t. Felsőlendva-Mátyásdomb.

Musztafa, török szultánok:

1. *I. M., török szultán* (1617—18 és 1622—23), III. Mohammed második fia, szül. 1591., megh. 1639. Bátyját, *I. Ahmedet* követte az uralkodásban 1617 nov. 22., de hülyesége miatt már 1618 febr. 26. letették. Másodízben unokaöccse, *II. Oszmán* megbuktatása után 1622 máj 22. jutott trónra, de 1623 aug. 20. újból letették.

2. *II. M., török szultán* (1695—1703), IV. Mohammed legidősebb fia, szül. 1664., megh. 1703 végén. Nagybátyját, *II. Ahmedet* 1695 febr. 6. követte a trónon. Hogy a Magyarországon folyó háborúnak szerencsésebb fordulatot adjon, 1695 nyarán maga állott a török sereg élére s szept. 21. *Lugos* mellett bekerítette és felkoncolta *Veterani* tábornok seregét. 1696-ban megismételte hadjáratát s aug. 26. a Bega mellett vívott eldöntetlen csatát a császári sereggel. 1697-ben harmadízben vezette hazánkba seregét, de szept. 11. *Zenta* mellett döntő vereséget szenvedett Szavójai Jenő hercegtől. Ezután ő kötötte meg 1699 jan. a *karlóczai békét*, melyben elvesztette a török hódoltság legnagyobb részét. E kudarcok miatt a janicsárok többször felkeltek ellene s 1703 aug. 22. letették a trónról. Néhány hónap mulva meghalt.

3. *III. M., török szultán* (1757—73), III. Ahmed második fia, szül. 1717., megh. 1773 dec. 24. Unokabátyját, *III. Oszmánt* követte az uralkodásban 1757 okt. 29. Ő volt az egyetlen uralkodó, ki a szorongatott lengyelek védelmére sietett és Oroszországnak 1769. hadat izent. De a szerencsétlenül folytatott háború végét már nem érte meg.

4. *IV. M., török szultán* (1807—08), I. Abd ul Hamid idősebbik fia, szül. 1779., megh. 1808 nov. 15. Unokabátyjának, *III. Szelimnek* megbuktatása után 1807 máj. 31 a janicsárok őt ültették a trónra, de már 1808 júl. 28. megbuktatta őt *Bajrákdár M.* pasa (l. o.). Néhány hónap mulva öccse, II. Mahmud börtönében megfojtatta.

Musztafa, török nagyvezír, l. *Kara Musztafa.*

Musztafa Bajrákdár, török nagyvezír, l. *Bajrákdár.*

Musztafisz, a török hadseregben a népfölkelés neve.

Musztagh-Ata, a Pamirhoz csatlakozó, 7860 m.-ig emelkedő hegylánc Közép-Ázsiában, környékéről indul ki a Karakorum és a Kuen-Lün-hegység.

Musztesd, község, l. *Mosztafalva.*

Muszuna, pénz, l. *Muzuna.*

Mut, egyiptomi istennő, különösen Tébában mint Ammon nejét és Chonsz anyját tisztelték; jelképe, melyben nyilatkozott is, a keselyű volt.

Mut *(Muth)*, 1. régebbi osztrák gabonamérték 1844·6 l. értékben; 2. régebbi bozeni olajmérték $58^1/_6$ kg. értékben; 3. régebbi mészmérték Bajorországban 889·42 l. értékben.

Mut, *Konrad*, német humanista, l. *Mutianus.*

Mut., lat. növénynevek után *Mutis* José Celestino nevének rövidítése, szül. Cadizban 1732 ápr. 6., megh. 1808 szept. 2. Santa Féban mint kanonok. 1750-ben az alkirállyal Új-Granadába utazott, kutatta a vidék flóráját s felfedezte a kinakérget.

Muta (lat. *cseréld ki, változtasd meg)*, vezérkönyvekben használt utasítás az üstdob hangolásának megváltoztatására (muta C in Cisz) v. a különféle hangolású fúvóhangszerek kicserélésére (pl. klarinét-szólamban: muta *A* in *B)*.

Mutabilis (lat.) a. m. változékony, mozgékony; *mutabilitas* a. m. változékonyság.

Mutáció *(mutatio*, lat.) a. m. változás, megváltoztatás. L. *Mutációs elmélet* és *Hangváltozás.*

Mutációs elmélet, *de Vries* Hugo botanikus, amsterdami egyetemi tanár származástani elmélete, mely szerint az új fajok nem egyéni változásokból, hanem hirtelen, egy csapásra beálló, átmenet nélküli eltérésekből, ú. n. *mutációkból* jönnek létre. A mutáció a szervezet valamely sajátságának hirtelen bekövetkező és rögtön állandósult megváltozásában nyilvánul. *De Vries* ezekből a hirtelen, robbanásszerűen létrejövő mutációkból származtatja a fajokat. Szerinte a fajok időről-időre hirtelenül, ez idő szerint ismeretlen okból, minden átmenet nélkül új formákat, ú. n. mutációkat alkotnak. A mutációk sorában egyesek csak kevés ideig maradnak életben, mert a létért való küzdelemben nem tudják helyüket megállni, mások védett helyeken kedvező körülményekre találva mindaddig fenmaradnak, amíg a védelem tart, az igazi, tartós győzelem azonban a körülményeknek legmegfelelőbb mutációké, melyek nagy területet hódítanak meg, amelyen anélkül, hogy maguk megváltoznának, mindinkább elszaporodnak. De minél nagyobb a terület, annál változatosabbak az egyes tájak természeti viszonyai s valahol a győztes faj is olyan körülmények közé jut, melyek új szétrobbanásra kész-

tetik. Ekkor a folyamat újból kezdődik. A kiválogatott fajok átalakulási szakba jutnak és új alakokat hoznak létre, melyek közül csak egyesek élik túl testvéreiket. Az egyformaság ideje tehát a mutációk rövid szakával váltakozik s a létért való küzdelem csupán azt dönti el, hogy a már meglévő, kialakult mutációk és fajok közül melyek illenek be a környezetbe. *Degresszív fajkeletkezés* alatt *de Vries* azt érti, ha régi rejtett (latens) sajátságok jutnak érvényre, holott a *progresszív* fajkeletkezésnél új sajátságok keletkezéséről van szó. Ha pedig meglévő sajátságok eltünésében áll a fajkeletkezés, akkor azt *retrogresszív*-nek mondjuk. A M.-nek legfőbb érdeme, hogy egyszerű módon hozza összhangzásba a fajok bizonyos fokú állandóságának tényét a fajok vérrokonságának és közös származásának tanával. V. ö. *De Vries*, Die Mutationstheorie (Leipzig 1901—1903); *Tuzson J.*, Növényfajok keletkezése a természetben (Természettud. Közl. 1908. és Rendszeres Növénytan I. 1911, 49. és köv. old.).

Mutacizmus (lat.), beszédhiba, mely oly egyéneknél fordul elő, kik az *m*, *b* és *p*-vel kezdődő szókat csak akadozva tudják kiejteni. A M. tehát egyik neme a dadogásnak.

Mutae (lat.) a. m. némák, így nevezik a nyelvtanban a zöngétlen zárhangokat, l. *Hangok*.

Mutakallimún (arab), a dogma kérdéseit spekulatív módszerrel tárgyaló mohammedán teológusok; vallásbölcsészek. L. *Kalám*.

Mutanabbi *(Motenebbi), Abú-l-Tajjib al-*,híres, arab költő, szül. Kúfában 915. és ott is nevelkedett, a Tigris környékén rablók ölték meg 965. Fiatal korában azt akarta az emberekkel elhitetni, hogy próféta; innen van neve is: a *prófétáskodó*. Ezért rövid ideig el is zárták; kiszabadulván, 940 körül, Szeif al-daula hamdanida fejedelem udvarában élt; néki szól költeményeinek nagy része. Később Egyiptomba, Bagdadba, Perzsiába utazott. Divánját Dieterici adta ki Váhidi arab kommentárjával (Berlin 1850—61); azóta Ukbari kommentárjával Kairóban is kiadták (2 köt., 1287 hidzsra). Németre Hammer-Purgstall fordította: M., der grösste arabische Dichter (Wien 1823). V. ö. *Von Bohlen*, Commentatio de Motenabbio (Bonn 1824); *Dieterici*, M. und Sejfuddaula (Leipzig 1847).

Muta Nzige, afrikai tó, l. *Albert Edward-tó* és *Nyanza*.

Mutasarrif (arab), l. *Müteszárrif*.

Mutate (ol.), l. *Délibáb*.

Mutatio (lat.), l. *Mutáció*.

Mutatio libelli (lat.) a. m. keresetváltoztatás (l. o.).

Mutatis mutandis (lat.) a. m. a megváltoztatandók megváltoztatásával.

Mutativus (lat.), nyelvtani műszó, a. m. változtató eset v. ragos alak, minő pl. lóvá, kővé.

Mutató, *M.-könyv* (lat. *index)*, az irodai ügykezelésben az ügyek feltalálásának megkönnyítésére szolgáló betürendes jegyzék, amelybe a kezelő az ügyeket a felek nevei vagy más vezérszó (pl. ha a terhelt ismeretlen, a bűncselekmény elkövetésének helye és minősége) alapján bejegyzi (indikálja). Kis forgalom nyilvántartása M.-könyv, nagy forgalomé M.-lapok útján történik célszerűen, amelyek rovatai a vezérszót, az ügy tárgyát és számát, néhol az elintéző tisztviselő nevét vagy a feltalálásra szükséges egyéb adatot tartalmazzák.

Mutató névmás, l. *Névmás*.

Mutató százalék (erd.), az a viszonyszám, mely mutatja, hogy mily viszonyban van valamely egykorú állomány évi értékgyarapodása az erdőben fekvő tőkéhez. V. ö. *Belházy* E., Erdőrendezéstan (1895, 464—469. old.).

Mutatvány-ív, l. *Szemle-ív*.

Mu'taziliták (arab) a. m. visszavonulók, az iszlám egy dogmatikai pártjának elnevezése, mely ellentétben az ortodoxia tanaival, a kinyilatkoztatásról, a szabad akaratról, isten attributumairól, a túlvilági dolgokról az ortodoxiától eltérő racionalista nézeteket tanított. Ez iskola alapítójának Vászil b. Atá-t mondják (megh. 748.); további fejlődésében a M. iskolája mindenféle szőrszálhasogatásba mélyedt és aprólékos definiciók fölötti vitákon több pártra oszlott. Ma'mún (l. o.) khalifa és két utódja (813—846) állami elismeréssel kedveztek a M. törekvéseinek és a nékik ellenszegülő ortodoxia vallóit üldözték, míg Mutavakkil (846—861) alatt ismét az ortodoxia jutott uralomra. V. ö. *Steiner*, Die Mutaziliten oder die Freidenker im Islam (Leipzig 1865); *Goldziher*, Előadások az iszlámról (Budapest 1912, 101—126. old.).

Muther, *Richard*, német művészettörténetíró, szül. Ohrdrufban 1860 febr. 25., megh. Wölfelsgrundban (Szilezia) 1909 jún. 28. Heidelbergben és Lipcseben tanult. 1894-től a boroszlói egyetemen a művészettörténet tanára volt. Első művei: Anton Graff (Leipzig 1881); Die ältesten deutschen Bilderbibeln (München 1883); Die deutsche Bücherillustration der Gotik und Frührenaissance (Leipzig 1883—84); Meister-Holzschnitte aus vier Jahrhunderten (Hirth Georggal együtt, München 1888—93). Nagy föltünést keltett Geschichte der Malerei im 19. Jahrhundert c. műve (München 1893—94, angol kiad. London 1896 és 1907), melyben nagy hévvel és lendülettel tört lándzsát a modern festészeti törekvések mellett, de amelynek tudománytalan szelleme erős támadásokra adott okot és a plágium vádját is magára vonta. Hasonlóan hatásosak, megvesztegetők, de felületesek M. későbbi művei is: Geschichte der Malerei (Leipzig 1899—1902, nagy illusztrált kiadás Leipzig 1909, 2. kiad. Berlin 1912, angolul London 1907); Studien und Kritiken (Wien 1901—1902); Ein Jahrhundert französicher Malerei (Berlin 1901); Geschichte der englischen Malerei (u. o. 1903); Die belgische Malerei im 19. Jahrhundert (u. o. 1904); Rembrandt, ein Künstlerleben (u. o. 1904); Courbet (u. o. 1908); Aufsätze über bildende Kunst (3 köt., kiadta Rosenhagen, u. o. 1914).

Muthesius, *Hermann*, német építész és író, szül. 1861 ápr. 20. Gross-Neuhausenben (Szász-Weimar) Néhány évig Tokióban működött mint építész, majd a londoni követséghez került, ahol az angol családi házak, vidéki kastelyok tanulmányozására nyilt alkalma. Ezen a téren elsőrendű tekintély. Nevezetesebb művei: Das eng-

lische Haus (3 köt., Berlin 1904—1905, 2. kiad. 1908); Die englische Baukunst der Gegenwart (Leipzig 1900—1904); Die neuere Kirchliche Baukunst in England (Berlin 1901); Stilarchitektur und Baukunst (Mühlheim a. d. Ruhr, 2. kiad. 1903); Kultur und Kunst (Jena, 2. kiad. 1909); Landhaus und Garten (2. kiad. 1910); Kunstgewerbe und Architektur (1907); Die Einheit der Architektur (1908); Landhäuser (1913).

Muthmer, 1264-től szepesi prépost, mint IV. László nevelője, hiába küzdött a királyfi rossz hajlamai ellen. 1273-ban nagyobb alapítványt tett káptalana részére, hogy a kanonokok minden szombaton elmondják a Salve Reginát. Megh. 1281.

Muti *(Hierax coerulescens* L., állat), a Sólyomfélék családjába tartozó madárfaj. Egész Dél-Ázsiában honos. Hossza 20, szárnyhossza 9, farkhossza 6 cm. Bátor madár és kitartással üldözi az apró szárnyasokat, ezért az indusok főleg fürjvadászatra használják.

Mutiamvo országa, l. *Muata Jamvo országa.*

Mutianus, *Konrad* (*M. Rufus*, eredetileg *Mut)*, német humanista és filozófus, szül. Hombergben 1471 okt. 15., megh. Gothában 1526 márc. 30. Reuchlinnel és Erasmusszal szövetségben állott. E szövetségbe tartoztak Hessus, Crotus, Euricius Cordus, Justus Jonas stb., ez adta ki az Epistolae obscurorum virorum c. vitairatot. V. ö. Der Briefwechsel des M. Rufus, kiadta Krause (Cassel 1885).

Mutiláció *(mutilatio,* lat.), a. m. csonkítás; az állatvilágban az a jelenség, hogy némely állat védekezés céljából magát megcsonkítani képes (pl. a gyík farka «eltörik»). — *Lepra mutilans* a. m. *lepra anaesthetica*, l. *Bélpoklosság.*

Mutilić, adók. Lika-Krbava vmegye udbinai j.-ban, (1910) 1439 szerb lak., u. p. és u. t. Udbina.

Mutilla (állat), l. *Hangyaméh.*

Mutina, *Modena* (l. o.) ókori neve.

Mutinai háború a neve Mutina (ma Modena) város ostromának Kr. e. 43., midőn Marcus Antonius szorongatta Decimus Brutust, azonban Hirtius és Pansa konzulok, valamint Octavianus seregei a várost az ostrom alól felszabadították.

Mutis, *José Celestino,* spanyol botanikus, l. *Mut.*

Mutismus (lat.), az elmebajosoknak kóros hallgatagsága.

Mutlaben, ó-héber húros hangszer (IX. Zsoltár); szerkezetéről sokat vitatkoznak az ó-testamentum magyarázói.

Mutne, kisk. Árva vmegye námesztói j.-ban, (1910) 1725 tót lak., postahivatal, u. t. Klinzakamene.

Mutnok, községek, l. *Kismutnok, Nagymutnok.*

Mutnokszabadja (azelőtt: *Ohabamutnik)*, kisk. Krassó-Szörény vm. temesi j.-ban, (1910) 1125 oláh lak., u. p. és u. t. Zsaguzsén.

Mutos, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1910) 627 oláh és magyar lak., u. p. Alsóvárcza, u. t. Szilágycseh.

Mutoszkóp, l. *Kinematográfia.*

Mutschenbacher *Emil*, közgazdasági és társadalomtudományi író, szül. 1878 dec. 31. Budapesten. Jogi és gazdasági tanulmányai végeztével 1907. az Országos Magyar Gazdasági Egyesület titkára és a Köztelek című lap főmunkatársa lett. Számos közgazdasági és társadalompolitikai dolgozata jelent meg szak- és napilapokban. Önálló munkái: *Egy ismeretlen magyar publicista* (Budapest 1903); *Ausztria nemzetiségi politikája* (u. o. 1904); *A német-római császári cím* (u. o. 1905); *A mezőgazdasági érdekképviseletek és gazdasági egyesületeink* (u. o. 1908); *A IX. orsz. gazdakongresszus naplója* (u. o. 1911); *Magyar mezőgazdasági politika* (u. o. 1912); *A magyar mezőgazdaság tarifális kivánságai* (u. o. 1914). A «Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet Közleményei»-nek felelős szerkesztője. Munkatársa e Lexikonnak is.

Mutterstadt, bajor község a pfalzi közigazgatási kerületben, (1910) 5093 lak., dohány- és malátagyárakkal.

Mutton-chops (ang., ejtsd: möttn-csopsz), a birka bordaszeletei; egészben sütve v. párolva készítik.

Muttra, brit-indiai város, l. *Mathura.*

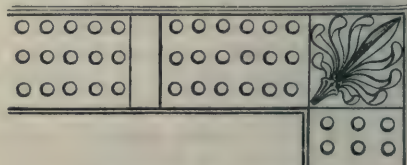
Mutual aid (ang., ejtsd: mjucsuöl éd) a. m. kölcsönös segítés. *Kropotkin* tana szerint a M. sokkal fontosabb szerepet visz az élő szervezetek fejlődésében, mint a Darwin-féle értelemben vett létért való küzdelem (l. *Darwinizmus).* Szerinte a helyért és táplálékért folyó küzdelem a természetben korántsem olyan nagy, aminőnek Darwin és követői tartják. Nem a fajok között folyik ádáz küzdelem, hanem ellenkezőleg, a fajok közösen küzdenek a kedvezőtlen körülmények (kedvezőtlen éghajlati viszonyok stb.) ellen. A létért való küzdelemben legfontosabb tényezők az együttélésből és kölcsönös segítésből folyó szociális ösztönök. *Kropotkin* tana kétségkívül sok helyes elvet tartalmaz, de egyoldalú és a fajok formálódásának magyarázatára nem elegendő. V. ö. *Kropotkin,* Mutual aid, a factor of evolution (London 1892; magyar fordításban is megjelent).

Mutualitas (új-lat.) a. m. viszonosság, kölcsönösség.

Mutualizmus (lat.), 1. szociális irányelv, mely a kölcsönösség megfelelő alkalmazása által óhajt a szabad verseny előidézte gazdasági és társadalmi bajokon segíteni. Szociális rendszerré *Proudhon* fejlesztette, alapelv gyanánt fogadván el az önsegélynek és kölcsönösségnek gyakorlati alkalmazását.

2. *M.* természettudományi értelemben az együttélésben való teljes kölcsönösség; életkölcsönösségnek is mondják. L. *Szimbiózis.*

Mutulus (lat.), a dór oszloprend főpárkányán négyzet-alapalakú lapok, amelyek a főpárkány

A főpárkány tükörnézete.

vízszintes alsó síkját osztják meg, s az ú. n. *cseppekkel* vannak díszítve (l. az *ábrát).*

Mutus et surdus (lat.) a. m. siketnéma.

Mutuum (lat.), l. *Kölcsön*.

Mutuus consensus (lat.) a. m. kölcsönös megegyezés, mint a szerződéskötés előföltétele.

Mutuus dissensus (lat.) a. m. a két szerződő fél ama megállapodása, hogy a szerződést felbontsák.

Mutyi (alkalmasint a franc. *moitié* származéka) a. m. fele valaminek. Rendesen a kártyások használják s a fél nyereségre v. közös nyereségre játszást értik rajta.

Mutzschen, város Leipzig szászországi kerületben, (1910) 1579 lak. Van lovagvára, anyagáru-, szivar- és kocsigyártása. M. környékén, kivált a várhegyben található az ú. n. *M.-i gyémánt*, amely achátból és kvarcból áll.

Muvisszi-hegység, hegység Német-Kelet-Afrikában, főbb pontja a Bukara (2300 m.) és a Gaharo (2800 m.). 1911-ben *Meyer* Hans kutatta át.

Múza, *török trónkövetelő*, I. Bajazid szultán második fia, megh. 1413. Atyja halála után 1403. testvéreivel, *Szolimánnal* és *I. Mohammeddel* véres harcokat folytatott az uralomért. 1410-ben sikerült neki *Tráciát* megszereznie és II. Mánuel görög császárt adófizetésre kötelezte. Öccse, Mohammed azonban a görögöktől és szerbektől támogatva, Szófia közelében 1413 júl. 10. leverte seregét, M. pedig futás közben vesztette el életét.

Muzaffarnagar *(Muszaffarnagar)*, az ugyanily nevű disztriktus fővárosa a brit-indiai ENy.-i tartományok Mirat nevű diviziójában, kb. 25,000 lakossal.

Muzaffer-eddin, *perzsa sah* (1896—1907), Naszr-eddin sah második fia, szül. 1853 márc. 25., megh. Teheránban 1907 jan. 8. Atyja életében Aszerbeidzsán tartomány kormányzója volt s atyja meggyilkoltatása után 1896 máj. 1. lépett trónra. Atyja példájára ő is több izben (1900, 1902, 1905) beutazta Európát és okos uralkodásával népszerűségre tett szert. Uralkodása végén az orosz befolyás ellen alakult nemzeti párt kívánságára alkotmányt adott országának. A trónon legidősebb fia, *Mohammed Ali* (l. o.) követte.

Mužáková, *Johanna*, cseh írónő, l. *Svétlá*.

Muzeum, közérdekű s tudományos, kulturális vagy művészeti szempontból értékes tárgyak gyüjteményének állandó kiállítása. A M. szó a görög múzsából ered s az ókorban a múzsák templomát, majd minden, a múzsáknak vagyis a tudománynak és művészetnek szentelt helyet M.-nak neveztek. Az utóbbi értelemben a legkiválóbb M.-ot Ptolomaios Philadelphos (285—247 Kr. e.) alapította Alexandriában, a királyi palota könyvtárral kapcsolatos részében, ahol államköltségen élő tudósok a filológiát, a költészetet, az orvostant és az ú. n. exakt tudományokat művelték. Ez a M. a római császárok idejében is virágzott s Claudius ehhez egy másik, nevét viselő M.-ot csatolt. Híres ókori M.-ok voltak a pergamoni, az antiochiai és a konstantinápolyi is. A M. nevet a XVIII—XIX. sz.-ban irodalmi társaságok is felvették s mint könyvek gyüjteményes kiadásának s folyóiratoknak címét is használják. A szorosabb értelemben vett M.-ok eredete a középkor végére esik s történetük nyomon követi a *gyüjtését* (l. o.). Az első M.-ok természeti és régészeti ritkaságok (kuriózumok) gyüjteményei voltak. A renaissance idejében műtárgyak gyüjteményeit, korunkban a művészeti és tudományos gyüjteményeket nevezték el M.-oknak. Ezek anyaguk szerint lehetnek anatómiai, gazdasági, ásvány-, növény-, állat- és földtani, néprajzi, fizikai, történelmi, őskori, egészségügyi, hadtörténelmi, kriminológiai, közlekedési, bányászati és kohászati, társadalmi stb. M.-ok, amelyek a megfelelő tudományág tárgyának anyagát és történetét eredeti mintákkal, preparátumokkal v. festett és faragott képekkel szemléltetik. Külön csoportot alkotnak a művészeti M.-ok, amelyek hol a művészet egész körét ölelik föl, hol csak egy ágát, pl. a festészetet, szobrászatot és iparművészetet. A kizárólag egy-egy mester alkotásait magában foglaló M. ennek nevét viseli, pl. a kopenhágai Thorwaldsen-M. A magángyüjteményből nyilvános M.-má lett gyüjtemény az alapítóét, pl. az Országos Ráth György-M. Budapesten. Az első művészeti M.-ok Itáliában keletkeztek s csiráik érem- és gemmagyüjtemények voltak, amelyek elseje az Esték ilynemű gyüjteménye. Az ezekhez csatolt könyvtárt a renaissance idején mellszobrokkal, a folyosókat és udvarokat szobrokkal díszítették. A leghíresebb így berendezett épület a római Villa Borghese volt. Csakhamar antik szobrok és képek gyüjteménye lett a M., amelyben alkalmilag újabbkori képek is nyertek elhelyezést. I. Medici Cosimo firenzei M.-a volt az első híres gyüjtemény e nemben. A Vatikán M.-át Rómában II. Julius pápa alapította, ezenkívül itt a Capitoliumi és a Muzeo nazionale a leggazdagabb M. Egyéb kiváló M.-ok külföldön a párisi Louvre, a londoni British Museum, a királyi M.-ok Berlinben, az Eremitage Szent-Péterváron, az udvari M. Bécsben s a madridi Prado. Európa s a többi világrészek kulturáltabb országaiban, így Amerika Egyesült-Államaiban is vannak számottevő M.-ok. Vidéki városokban is gyakoriak. Franciaországban a vidéken mintegy 250 M. van. Magyarországon a fővárosban a Nemzeti M., a Szépművészeti M., az Iparművészeti M. a legnevezetesebbek (ezeknek képét l. *Budapest* cikknél a *Budapesti Muzeumok* c. képmellékleten). Ezeken kívül van itt földtani, mezőgazdasági, székesfővárosi, aquincumi, közlekedésügyi, gyógyszerészeti, társadalmi, technológiai M. s fő- és középiskoláinkkal kapcsolatban is számos nevezetes gyüjtemény. Vidéki muzeumaink száma 63. Ezek sorában is több a kiváló (Kolozsvár, Kassa, Sopron, Beszterczebánya, Bártfa). L. még *Muzeumépületek*.

Irodalom. Parthey, Das alexandrinische M., Berlin 1838; Gonse, Les chefs d'oeuvre des musées de France, Paris 1900—1904; Murray, Museums, London 1905; Handbuch der Kunstpflege in Oesterreich, Wien 1902; Kunsthandbuch für Deutschland, Berlin 1904; Magyar Minerva, a magyarországi muzeumok és könyvtárak címkönyve (V. évf., 1912/13); Museumskunde, folyóirat, Berlin 1904 óta.

Muzeumbogár (állat), l. *Anthrenus*.

Muzeumépületek. A muzeumok rendeltetésüknek csak erre a célra alkalmas épületekben felelhetnek meg, amelyek termeiben és szobáiban a gyüjtemények zavartalanul tanulmányozhatók. A M. tervezésének alapelvei a muzeumok keletkezésénél jóval újabb keletüek. Régebben a

muzeumokat már meglevő palotákban vagy ezek egyik részében helyezték el. Az első M. egyike a római Vatikán Belvedere nevű részének nyolcszögletes udvara, amelyet II. Julius pápa megbízásából Bramante kifejezetten antik szobrok állandó kiállítására épített. Firenzében a Mediciek 1580. létesítették az Uffizi palotát gyüjteményeik számára, amelyeket addig a S. Marco melletti palotában őriztek. Muzeumokat azonban később is többnyire már meglevő épületekben helyeztek el. A párisi Louvre a francia királyok palotája volt. A British Museumot a Montague Houseban helyezték el. A M. főbb típusai csak a XIX. sz.-ban alakultak ki s ezek szinte annyifélék, ahányféle a muzeum (l. o.). Az általános elrendezés tekintetében azonban többnyire ugyanazok a szabályok érvényesülnek. A M. helyének megválasztásánál a világosság és a tűzbiztonság a döntő. Tehát tágas, nyilt téren s lehetőleg a főbb forgalmi vonalak középpontjában álljanak. A főfigyelem a M. tervezésénél a gyüjtemények kiállítására szánt termekre esik, amelyekhez megfelelő előcsarnok és folyosók vezetnek s amelyeken kívül a hivatalos helyiségek, olvasó- és dolgozószobák, ruhatárak, szolgalakások, árnyékszékek stb. célszerű elrendezése is fontos. A csupán szakemberek érdeklődésére szánt tárgyak elhelyezésére raktárak is megfelelnek, amelyek berendezése egyszerűbb lehet, de a világosságra s a tárgyak könnyű hozzáférhetőségére itt is ügyelni kell. Több fajta gyüjtemény befogadására szolgáló újabb M.-nél mellőzik az egységes palotatípust s a gyüjtemények számának és természetének megfelelően egymással többé-kevésbbé szervesen összefüggő pavillonokat építenek, amikor arra is nagy súlyt vetnek, hogy a muzeumi tárgyak lehetőleg eredeti környezetük keretében vagy legalább ehhez hasonlóan kerüljenek bemutatásra. Ez az *agglomerát rendszer*, amelynek nálunk a millenniumi kiállítás történelmi épülete Alpártól a mintaszerű példája, amelyet azonban újjáépítve mezőgazdasági muzeumnak rendeztek be. Ilyen rendszert mutat a müncheni nemzeti muzeum s a zürichi országos muzeum is.

A fent érintett általános elveken kívül a gyüjtemények különböző voltának megfelelően speciális szabályok is érvényesülnek. A művészeti M. aszerint módosulnak, amint általános jellegű vagy a művészetnek csupán egy-egy ágát képviselő gyüjtemények elhelyezésére szolgálnak. A külön szobor- és külön festmény-gyüjtemények számára tervezett M. első mintaszerű példái a Glyptotheka s az új és a régi Pinakotheka Münchenben. Az első földszintes épület udvar körül sorakozó, arányosan elrendezett magas oldalvilágítású termekkel. Szobrokról lévén szó, a megvilágítás kérdése itt nem volt komplikált. Annál több körültekintést követel ez festmények kiállítására szolgáló M.-ben. Régi festmények csak szétszórt fényben, északi vagy felülről jövő megvilágításban hatásosak. A müncheni régi Pinakotheka (építette Klenze 1812—36) hosszú főszárnyában fölülvilágított termek sorából áll, amelyek északi oldalához kisebb képek számára kabinetek fűződnek. A déli (régi felfogás szerint hasznavehetetlen) oldalhoz loggiát építettek. Modern pleinair képek, amelyeket napfényben és déli világítással festenek, ilyen világítású termekben is jól hatnak. A művészet összes ágait magukban foglaló M.-re a berlini régi muzeum az első példa (építette Schinkel 1824—28), amelyet a berlini új, a bécsi udvari, s többek közt a budapesti Szépművészeti Muzeum építésénél is követtek (képét l. *Budapest* cikknél a *Budapesti muzeumok* c. képmellékleten). A többnyire lépcsőt is magában foglaló, néha kupolás középső csarnokhoz ezekben a M.-ben négy szárny vagy egy-egy épületnégyszög csatlakozik. Az utóbbiak üveggel fedett udvara épületrészletek és szobrok kiállítására szolgál, a felül világított emeleti termekben a képtár nyert elhelyezést.

A M. belső kiképzésére, díszítésére s ezekben a tárgyak elrendezésére is vannak általános szabályok; a siker azonban itt első sorban a muzeumok szervezőinek jó ízlésén és ötletességén mulik. Szobrok nyugodt egyenletes háttérrel érvényesülnek a legjobban s magas oldalvilágításnál, mely lehet egy v. kétoldali; az utóbbi különösen tudományos jellegű gyüjteményekben kivánatos. A festett képek termeinek megvilágításával Ed. Magnus: Der Entwurf zum Bau eines Kunstmuseums c. művében foglalkozott behatóan s elvei alapján épült a berlini Nationalgalerie. Iparművészeti M. üveggel fedett nagy udvar körül csoportosuló helyiségekkel épülnek, mint Orsz. Iparművészeti Muzeumunk palotája Budapeston (képét l. *Budapest* cikknél a *Budapesti muzeumok* c. képmellékleten); de vannak régi épületek fölhasználásával létesített iparművészeti M., amelyeknél az agglomerát rendszert követték. Pl. a párisi Cluny, a nürnbergi s az újonnan épült müncheni muzeum.

Tudományos gyüjteményeknek szánt M.-ben a tárgyakat magukban foglaló üvegszekrények helyes megvilágítása szabja meg ezek elrendezését. A legjobb itt is a felülvilágítás. Ennek híján magas ablakok pillléreihez támasztva kell a szekrényeket fölállítani; az ablakközökbe s néha a szekrények közé is szabadon fölállított tárgyak kerülnek. Az üvegről visszaverődő fény zavaró hatását a szekrényeknek halszálkák módjára ferdén való felállításával lehet ellensúlyozni. A muzeumok legújabb nemeinek elhelyezésére a M. tipusa még nem alakult ki. A közlekedési, társadalmi, mezőgazdasági M. eredetileg rendesen más célra épültek. V. ö. *Durm*, Handbuch der Architektur, 4. Theil. 6. Halbband, Heft 4 (2. kiad. Darmstadt 1905); *Szalay* Imre, Tájékoztató muzeumok és könyvtárak építésére és berendezésére (Budapest 1909).

Muzeumok, l. *Muzeum* és *Muzeumépületek*.

Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége. A M. 1897 óta áll fenn. Szervezésének főcélja az volt, hogy a hazánkban létező és létesítendő nyilvános és közhasználatra szánt állami, törvényhatósági, községi, felekezeti és társadalmi összes gyüjtemények között szorosabb összeköttetés létesüljön s az ország különböző részeiben elszórt gyüjtemények anyaga a nemzeti művelődés egységes forrása legyen. A hivatalos felügyeletet a törvényhatósági, községi, felekezeti és egyesületi muzeumok és könyvtárak felett a vallás- és közoktatásügyi miniszter a muzeumok

és könyvtárak országos *főfelügyelője*, a *helyettes főfelügyelő* és az annak alárendelt *felügyelők* által gyakorolja, akiket munkájukban *szakmegbizottak* támogatnak. A főfelügyelőt a király, helyettesét és a felügyelőket a miniszter nevezi ki 5 évre. A M. 1907. új szervezeti szabályzatot nyert, amely a muzeumok irányítására hivatott szerepét határozottabban körvonalazza. 1912-ben a M. hatáskörébe 83 társadalmi úton létesített és föntartott közgyüjtemény tartozott, költségvetése 424,500 K-ra rúgott, amiből népkönyvtárak alapítására és támogatására 130 000 K esett. A M. Muzeumi és könyvtári Értesítő címen szaklapot ad ki, amelyet *Mihalik* József előadó szerkeszt s mely 1906 óta évenkint négyszer jelenik meg. A hatáskörébe tartozó gyüjtemények állapotáról *Magyar Minerva* c. évkönyveiben számol be. Gyüjtemények szervezésére és kezelésére vonatkozó kézikönyveiből eddig négy jelent meg: *Ferenczi* Zoltán, A könyvtártan alapvonalai (Budapest 1903); *Bátky* Zsigmond, Útmutató néprajzi muzeumok szervezésére (u. o. 1906); *Szalay* Imre, Tájékoztató muzeumok és könyvtárak építésére és berendezésére (u. o. 1909); *Gulyás* Pál, A népkönyvtárak szervezése (u. o. 1909, 2. kiad. 1913).

Muzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa, 1897 óta a *Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségével* (l. o.) karöltve működő szervezet, amelynek elnökét és tagjait (a hivatalból kirendelteken kívül) közgyüjteményeink s egyéb kulturális intézményeink és egyesületeink vezetőinek sorából öt-öt évre a Muzeumok és Könyvtárak Országos Szövetsége választja s a vallás- és közoktatásügyi miniszter erősíti meg. Hatáskörébe első sorban a népkönyvtárak tartoznak (1912-ben 1301). Működéséről évi jelentésekben számol be, amelyek közül az első 1902. jelent meg.

Muzgu. A szudán-négerek egyik ága az 1904 óta Kamerunhoz csatolt hasonló nevű területen. Termékeny területük jó dohányt terem.

Mužilovčica, adók. Zágráb vm. sziszeki (sisaki) j.-ban, (1910) 740 horvát lak.; u. p. és u. t. Sunja.

Muzivarany a. m. *musszivarany* (l. o.).

Muzo, város Boyaca colombiai departamentóban, 838 m. magasan, kb. 4000 lak. Smaragdbányái mintegy 800 munkást foglalkoztatnak.

Muzomania (gör.), a művészetek túlságig vitt szeretete.

Muzsaj, kisk. Sopron vm. kapuvári j.-ban, (1910) 185 magyar lak.; u. p. Röjtök, u. t. Fertőszentmiklós.

Múzsák, a régi görögök vallásában a költészet, zene és tánc ihlető szellemei. A teogonikus költők ama régi kor óta, melyben a költészet főként a hősmondák megörökítését tartotta feladatának, Mnemosyne (az emlékező tehetség megszemélyesítője) leányainak mondták őket. Atyjuk Zeus. A M. kultusza főként az Olympos hegynek forrásokban gazdag lejtőjén, a Parnassos hegyen, a Kastalia-forrással kapcsolatosan és a Helikon hegyen az Aganippe és Hippokrene források mellett virágzott. Egyebütt is erdős hegyek forrásaival volt kapcsolatos a M. kultusza, mert a M.-at eredetileg forrásnimfáknak tekintették és a tőlük nyerhető ihletet a források vizéből származtatták. A M. szentélye *(Museion)* volt az egyes vidékek költői és művészi életének középpontja s ez az elnevezés *muzeum* alakban a modern nyelvekbe is átment, mint ahogy a M. és kultuszuk említett főhelyei, valamint a Pegasos ló, melynek patkónyomából a Hippokrene forrás fakadt, a költészetnek a legújabb időkig is kedvelt motívumai. A M. száma eredetileg határozatlan volt, Hesiodos Theogoniája óta rendesen 9 múzsáról beszéltek és valószinüleg Hesiodostól kitalált nevekkel jelölték őket. E nevek, melyeket csak a hellenisztikus kori irodalom kapcsolt egy-egy külön irodalmi műfajhoz, a következők: *Kleio* (a. m. a Dicsőítő), a hősköltemény és a történetírás múzsája (kezében papirtekerccsel ábrázolták), *Euterpe* (a Gyönyörködtető) a liráé (fuvolával), *Thalia* (Jókedv) vigjáték (komikus álarc), *Melpomene* (Éneklő) tragédia (tragikus álarc), *Terpsichore* (táncoló kedvű) tánc (kezében lant), *Erato* (Szerelmes) szerelmi dal (kis lant), *Polyhymnia* (Himnuszokban bővelkedő) vallási költészet (fátyolos alakban képezték), *Urania* (Égi) csillagászati és ált. tanító költészet (glóbusz), *Kalliope* (Szép-hangú) hősköltészet (írótábla).

Muzsaly, község, l. *Nagymuzsaly.*

Muzsik (orosz), Oroszországban a jobbágyból lett paraszt neve.

Muzsika (gör. *musiké [technē]*, lat. *[ars] musica)* a. m. zene (l. o.).

Muzsikáló ív, l. *Elektromos ív.*

Muzsina, község, l. *Muzsnaháza.*

Muzsla, nagyk. Esztergom vm. párkányi j.-ban, (1910) 2942 magyar lak.; vasúti megállóhely, posta- és távíróhivatal.

Muzsna, nagyk. Nagy-Küküllő vm. medgyesi j.-ban, (1910) 1851 német és oláh lakossal, posta- és telefonhivatallal. — L. még *Székelymuzsna.*

Muzsnaháza (azelőtt: *Muzsina)*, kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1910) 843 oláh lak.; u. p. Felenyed, u. t. Nagyenyed.

Muzulmán, l. *Iszlám.*

Muzuna *(muszuna, blankil, blanquil)*, régebbi marokkói és algeriai érem 3·67 fillér értékben. Most a piaszter centimeje.

Mű (eszt.), általában valami létrehozott, a természet, vagy az ember alkotóerejének terméke. Az utóbbi vagy tisztán az elvont gondolatkörben marad (tudományos mű), vagy konkrét formát ölt s mint az ipar és mesterség produktuma (gyáripari cikk, kézmű) vagy mint a művészet alkotása (műalkotás) áll elénk. Arra, amit a művész hoz létre, a mű nevet csak akkor szoktuk alkalmazni, ha a létrehozott maradandó jellegű. A szinész, a táncos, a gyakorló zenész alkotásának neve ábrázolás, alakítás v. előadás, de nem mű. A szónok előadóművészete is különbözik az irodalmi formában fennmaradó szónoki műtől.

Műasztalos v. *bútorasztalos*, l. *Asztalosság.*

Műbarátok Köre, irodalmi és művészeti egyesület, alakult 1890. Célja a nemzeti irodalom és művészet iránti közérdeklődést fölkelteni, a közizlést ápolni és fejleszteni, e célra irodalmi és műtermékek terjesztése, felolvasások, kiállítások, műsorsolások, hangversenyek rendezése; újabban fölvette működése körébe a népies ismeret-

terjesztő, főleg zenei előadások ingyenes rendezését a munkások számára. Védnöke Izabella főhercegasszony, elnökei voltak gróf Dessewffy Aurélné, gróf Batthyány Lajosné, legutóbb gróf Festetics Pálné. Fennállása óta közművelődési célokra 300,000 koronát meghaladó összeget fordított. A tagok közti kisorsolásra 60,000 K értékben vett műtárgyakat; kiadott több könyvet, amelyek közt legnevezetesebb a Magyar Műkincsek c. díszmunka. Irodalmi, zenei, képzőművészeti pályadíjakat tűzött ki, ifjú festők és zenészek részére ösztöndíjakat alapított; több nagysikerű jótékonycélú estélyt rendezett. V. ö. *Dalmady* Sándor, *A Műbarátok Köre 25 éves története, 1890–1914* (Budapest 1915).

Műbérszerződés, l. *Bérszerződés.*

Műbor, l. *Borhamisítás.*

Mücke, *Helmut von*, német tengerésztiszt, szül. 1881 júl. 25. Zwickauban. 1900-ban lépett a német haditengerészetbe s 1910. léptették elő sorhajóhadnaggyá (Kapitänleutnant); előzőleg már az S 149 torpedónaszád parancsnoka volt. 1914-ben első tiszt volt *Müller* fregattakapitány (l. *Müller*, 31.) parancsnok mellett az Emden cirkálón. Midőn nov. 9. a Kókosz-(Keeling-)szigetek mellett a Sidney ausztráliai cirkáló az Emden-t elsülyesztette, M. 44 főnyi különítménnyel az egyik szigeten lévő kábelállomás megsemmisítésére volt kiküldve. Minthogy hajójukra nem térhettek vissza, M. a sziget másik részén veszteglő Ayesha sónert elfoglalta s viszontagságos út után nov. 27. a szumatrai Padang kikötőbe vitte. Onnan még aznap tovább indultak s dec. 14. utólérte őket a Choising német gőzös, amely fölvette a menekülőket. 1915 jan. 9. négy sajkán a Choisingról Hodeida arábiai kikötőbe tértek; innét Dzsidda érintésével és áttörve az egyes arab kikötőket körülzáróló angol hadihajók vonalát, tengeren, majd arab területen folytatta M. csapatával útját Németország felé. Miután közben az angolok által felbujtatott néhány arab törzs támadását is visszaverte, elérte a Hedzsasz-vasút végállomását s ezen a vasúton utazott Konstantinápolyba. 1915 május havában érkezett M. oda s nagy ünnepléssel fogadták őt és embereit. Juniusban Bécsen át hazautazott Berlinbe.

Műcsarnok, művészeti termékek, különösen pedig modern festmények és szobrok kiállítására szolgáló épület. Az Orsz. Magyar Képzőművészeti Társulat M.-áról l. *Képzőművészeti Társulat.*

Műdal, l. *Dal.*

Müderrisz a. m. *muderrisz* (l. o.).

Müdir a. m. *mudir* (l. o.).

Műegyetem, a technikai tudományok egyeteme. A M.-ek célja: elsősorban technikai szakférfiak (építészek, mérnökök, gépészmérnökök, elektromérnökök, kohómérnökök, vegyészmérnökök stb.) tudományos kiképzése, azonkívül alkalmat nyujtanak a kellő előképzettséggel rendelkezőknek a matematikai, természettudományi vagy technikai szakokban magasabb kiképzésre. A M.-ek nem tekinthetnek vissza olyan hosszú multra, mint a tudomány-egyetemek. A párisi kivételével valamennyit a XIX. sz.-ban alapították. Felállításukat az tette szükségessé, hogy a tudomány-egyetemek a természettudományoknak a technikai és ipari alkalmazások szükségletei szempontjából való fejlesztésére nem bizonyultak alkalmasnak, minélfogva e célra külön intézeteket kellett alapítani.

A budapesti M. alapításának éve 1857; ekkor kapta ugyanis a budai ipartanoda az egyetemi rangot és *kir. József-műegyetem* elnevezést József nádor emlékezetére. Az intézet azonban csak az alkotmány visszaállítása után indult nagyobb fejlődésnek. Ma már a budai Gellért-rakparton, az 1909. befejezett (14 millió korona költségen emelt) új épületekben egyike a legnagyobb M.-eknek s az országnak egyik legsikeresebben működő kulturintézménye. Az 1913–14-iki tanévben a hallgatóinak létszáma: kereken 2700, a tanszékek száma: 40, a magántanároké: 46, a meghívott szakférfiaké: 36. 1898-ban kelt szervezete szerint tanulmányi tekintetben 5 osztályra tagozódik, ú. m. 1. építészi, 2. mérnöki, 3. gépészmérnöki, 4. vegyészmérnöki és 5. egyetemes osztályra, mely utóbbi azoknak, akik csak egyes tudományokat óhajtanak tanulmányozni, felsőbb kiképeztetésre alkalmat nyujt. Rendes hallgatóul a M.-re csakis főreáliskolai vagy főgimnáziumi érettségi bizonyítvánnyal lehet beiratkozni. Azok a rendes hallgatók, akik tanulmányaik befejezésével mérnöki, gépészmérnöki, építészi ill. vegyészmérnöki oklevelet akarnak szerezni, a köteles tárgyakból minden tanévben előmenetelt tartoznak felmutatni s ezenkívül a második év végén az első szigorlatot kell letenniök. Az erre következő további négy félévi tanulmányi idő után második szigorlatot tehetnek, melynek alapján azután oklevelet nyernek. Az 1914–15-iki tanévben egy további (6-ik) osztály is életbe lépett: a *közgazdasági*, melynek célja: közgazdasági szakférfiak tudományos kiképzése rendszeres tanítás útján (l. *Közgazdasági egyetem).* 1901-ben a M. megkapta a jogot a *műszaki doktori* cím adományozására. A doktori szigorlatra azok bocsáthatók, kiknek műegyetemi oklevelük van s akiknek doktori értekezését az illető osztály a szigorlat alapjául elfogadta. A közgazdasági osztály a *közgazdaságtudományi doktori* címet adományozhatja. Úgy a műszaki, mint a közgazdaságtudományi doktori cím a gyakorlat tekintetében külön jogokat nem ad, csak magasabb tudományos fokot állapít meg.

Műegylet. A 30-as és 40-es években a magyar közműveltségi törekvéseket vezető férfiak a képzőművészet ügyét is felkarolták. Trefort Ágoston 1838. pendítette meg olyan egyesület eszméjét, melynek feladata a művészet társadalmi úton való ápolása kiállítások rendezése által. 1839 nov. 10–12. megalakult a *Pesti Műegylet* s elnökévé Trefort Ágostont, titkárává Szalay Lászlót választotta. 1840 jún. 7. az akkori városi redoute termeiben nyilt meg az első tárlat. Az egyesület a következő évben átalakuláson ment keresztül, amidőn elnökévé Fáy Andrást, választmányi elnökké Wagner Sándort, alelnökké Kossuth Lajost, titkárrá Szekrényessy Dánielt választá, s céljául tűzte a művészetek szeretetének terjesztését, az ízlés nemesítését évenkinti kiállítás rendezése, a részvényesek közt kisorsolandó jó festmények vétele és mű-

lapok kiadása által. Azonban csakhamar panaszok emelkedtek a művészek és a közönség körében, hogy a M. jobban pártolja a külföldi művészeket, a hazaiakat pedig elhanyagolja. Nemsokára a szabadságharc viszontagságai hatottak zsibbasztólag a M. tevékenységére, mely többé nem birt nagyobb lendületet nyerni, majd 1861. megalakulván az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, a M. ekként fölöslegessé vált és általános részvétlenség következtében 1869. feloszlott. Virágzása idejében tagjainak száma 5484 volt. Maradandó emléket hagyott fenn tevékenységéről azzal, hogy akkor élt jelesebb magyar művészeknél műlapjai számára néhány nagyobb szabású festményt rendelt meg és azokat utóbb a Nemzeti Muzeumnak ajándékozta, amivel hathatósan elősegítette a József nádor pártfogása alatt 1846. alakult *Nemzeti Képcsarnok-Egylet* törekvését, mely kizárólag arra volt irányítva, hogy a Nemzeti Muzeumban már megvolt Pyrker-féle képtárt nagyrészt közadakozás útján hazai művészeink kiválóbb műveivel gyarapítsa és nemzeti képcsarnokot létesítsen. L. még *Művészeti egyesületek.*

Műemlékek fentartása. A művészeti v. történeti szempontból értékes építészeti (ingatlan) emlékeknek a pusztulástól való megóvására az ókortól kezdve történtek egyes intézkedések, amelyek azonban céltudatosan és nagyobb hatállyal a XIX. sz. eleje óta, a romantikával és a középkor emlékeinek megbecsülésével és a művészettörténet fejlődésével karöltve, első sorban Franciaországban érvényesültek, hol a törvényhozás 1830 óta foglalkozott a műemlékek ügyével és az első alakjában 1834. fölállított Történelmi emlékek bizottsága vezette az emlékek felkutatását, felvételét és gondozását. Franciaországból kiindulva a XIX. sz.-ban Európa valamennyi állama törvényhozási v. közigazgatási úton gondoskodott műemlékeiről, köztük Magyarország is, hol a *Műemlékek Országos Bizottsága* (l. o.) már 1872. felállíttatott, majd törvényes alapot nyert, midőn az 1881. XXXIX. t.-c. az ingatlan M.-t szabályozta. E törvény szerint műemlék elnevezés alatt értetik a földben v. a föld szinén lévő minden oly építmény és tartozéka, mely történeti v. művészeti emlék becsével bir. A műemlékek a törvény védelme s a vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyelete alá helyeztetnek. Aki ily építményt felfedez, tartozik azt az illető községi elöljáróságnál azonnal bejelenteni. E bejelentéstől számított 60, illetőleg 30 napig a műemlék tulajdonosa és birtokosa köteles azt érintetlenül hagyni; ez időtartam alatt a miniszter intézkedik. A vallás- és közokt. miniszter esetről-esetre határozza meg, hogy mely építmények tartandók fenn mint műemlékek, valamint azt is, hogy a föld alatt gyanított műemlékek felfedezése v. feltárása végett ásatások végeztessenek-e. A fentartandónak nyilvánított műemléket a tulajdonos saját költségén épségben fentartani köteles; javításokat, bővítéseket v. átalakításokat azon csak a vallás- és közokt. miniszter engedélyével s az általa meghatározott módon tehet. A műemlékekre vonatkozó állami, jogi gondoskodással, azok tanulmányozásával és leltározásával párhuzamosan fejlődött azok fentartásának, helyreállításának gyakorlati eljárása, mely a XIX. sz. eleje óta lényeges átalakuláson ment keresztül és míg kezdetben leginkább a középkor emlékeire szorítkozott és azoknak stilszerű kiegészítését, egységesítését tartotta szem előtt, ma az újabb művészet alkotásait is védelemben részesíti és azokat főleg a pusztulástól megóvni igyekszik, nem zárkózván el indokolt esetekben a modern művészet érvényesítése elől sem. Újabban Magyarországban is lépések tétettek az ingó emlékek védelme iránt is. Erre vonatkozólag törvényjavaslat van tárgyalás alatt. Németországban a M.-ra irányuló intenziv törekvés szolgálatában áll a Denkmalpflege c. folyóirat és az évente más-más városban tartott értekezlet, melyen rendszerint Magyarország is képviselve van és melynek tárgyalásai nyomtatásban megjelennek. V. ö. *Báró Forster* Gyula, A műemlékek védelme a magyar és a külföldi törvényhozásban (2. kiad., Budapest 1906); u. a., A műemlékek védelme a magyar kormány visszaállítása óta (Magyarország Műemlékei I. köt., u. o. 1905); *Clemen*, Die Denkmalpflege in Frankreich (Berlin 1898); *Riegl*, Der moderne Denkmalkultus (Wien 1903); *Dehio*, Denkmalschutz und Denkmalpflege im 19. Jahrhundert (Strassburg 1905); *Zeller*, Gefährdung und Erhaltung geschichtlicher Bauten (Wiesbaden 1906).

Műemlékek Országos Bizottsága, az a véleményező testület, melynek feladata a vallás- és közoktatásügyi miniszternek a műemlékek fentartásáról szóló 1881. XXXIX. t.-c. értelmében teendő intézkedéseit szakszerű véleménnyel támogatni. A bizottság egy elnökből, egy előadóból, egy titkárból, egy építészből s több rendes és levelező tagból áll, kiket a vallás- és közoktatási miniszter nevez ki. A műemlékek feletti szakszerű felügyeletet a bizottság rendszerint vidéki (levelező) tagjai által gyakorolja, s amennyiben közigazgatási intézkedések szüksége merülne fel, azt a közigazgatási bizottságok útján gyakorolja. A M., melynek feladata az ország műemlékeinek felvétele és tudományos feldolgozása is, gazdag fénykép- és rajzgyüjteménnyel, valamint szakkönyvtárral rendelkezik. Magyarország Műemlékei c. kiadványából 1905—1915. négy kötet jelent meg.

Műépítész, l. *Építész.*

Műeposz, l. *Eposz.*

Műérték *(kedvtelési érték),* l. *Biztosítás.*

Müezzin a. m. *mu'ezzin* (l. o.).

Műfa, l. *Mesterséges fa.*

Műfaj, az irodalmi művek csoportjaira használt elnevezés. Ily fajok, melyeket részint tartalmi, részint alaki sajátságok, különbségek és egyezések alapján állapítunk meg, a nagyobb műnemek mindegyikében vannak, pl. a drámában: tragédia, vigjáték, középfaju dráma; a lírában: dal, óda, elegia; az epikában: eposz, regény, novella stb. A M.-ok ismét alfajokra oszlanak.

Müffling, *Karl,* báró, eredeti családi nevén *Weiss,* porosz tábornagy, szül. Halleban 1775 jún. 12., megh. Erfurtban 1851 jan. 16. Az 1813-iki hadjáratban a rajnai hadsereg vezérkari főnöke, 1815. Wellington főhadiszállásán Poroszország

megbizottja, később Páris parancsnoka volt. 1820-ban a porosz hadsereg vezérkari főnöke lett, 1829. Oroszország és Törökország közt a béketárgyalást közvetítette. 1837-ben Berlin katonai kormányzójává nevezték ki, 1841. az államtanács elnöke lett. Főbb hadtudományi munkái: Die preussisch-russische Kampagne im Jahr 1813 (2. kiad. 1815); Geschichte des Felzuges . . . im Jahr 1815 (1815); Beiträge zur Kriegsgeschichte der Jahre 1813—14 (2 köt. 1824); Betrachtungen über die grossen Operationen und Schlachten etc. (1825); Napoleons Strategie im Jahr 1813 (1827). Aus meinem Leben c. hátrahagyott iratát fia adta ki (1851., 2. kiad. 1855.).

Műfogak, l. *Mesterséges fogak.*

Műfordítás, költemények és más szépirodalmi termékek művészi áttétele egy nyelvből a másikba. Az ily fordítás arra törekszik, hogy a fordított mű ugyanazt a hatást tegye, amit az eredeti. Ebből következik, hogy költőt csak költő fordíthat méltókép, s általán a kongenialitás a szerző és a fordító közt szükséges feltétel. Azt az elvet, hogy a fordított mű eredetijének hatását tegye, a *hűség* követelményének mondjuk. A hűséget kereshetjük vagy tisztán a tartalomban, vagy az előadásban (nyelv és verselés) is. Azért akik a fordítás kellékeiről és nemeiről vitatkoznak, rendszerint kétféle fordítást szoktak megkülönböztetni: anyagilag hű és alakilag hű fordítást. Az anyagi hűség mulhatatlanul szükséges, az alaki pedig lehetőleg (Kazinczy mind a kettőt megkívánta; szerinte «az a mesterség, hogy *úgy*, nem hogy *azt*»). A formai elemek utánzása más nyelven gyakran lehetetlen. A M. közvetíti a népek szellemi termékeit s nagy jelentősége van az irodalmak történetében és fejlődésében. V. ö. *Radó* Antal, A magyar műfordítás története 1772—1831. (Egyet. Philol. Közl., VII. 1883).

Müge, *erdődísz (Asperula* L., növ.), a Rubiaceae (Galajfélék) család génusza, melynek 80 faja a mediterrán vidéken, Kelet-Ázsiában és Ausztráliában él. Füvek vagy félcserjék, melyeknek átellenes levelei mellett velük egyforma pálhák vannak, ezért a száron levélörvök láthatók. A virágok hímnősek, pártájuk hosszú v. rövid tölcsérforma, 5 hasábú. 4 porzójuk, kétágú bibeszáluk van, a bibe gömbölyű. *A. odorata* L. (szagos M.), szára 4 élű, lándzsás levelei fent 8-as, lent 6-os örvökben állnak, a levélörvök alatt szőrkoszorú van. Fehér virágai bogernyőt alkotnak. Árnyas erdőkben terem, ahol kúszó rhizomája messze terjed. Kumarin-tartalmánál fogva igen illatos, helyenkint termesztik és a bort szagosítják vele. A sváb nép májusi italát csinálja belőle Más hazai fajok: *A. taurina* L. (olasz M.), *A. cynanchica* L. (ebfojtó M.).

Mügeln, község a szászországi pirnai közigazgatási kerületben, (1910) 7072 lak., papir-, kerékpár-, gép- és cementgyárakkal.

Mügeln, *Heinrich von,* német krónikás, lásd *Müglin.*

Mügge, *Theodor*, német regényíró és publicista, szül. Berlinben 1806 nov. 8., megh. u. o. 1861 febr. 18. Nevezetesebb regényei: Toussaint (1840, ford. *Jósika* Miklós, Pest 1844); Der Vogt von Sylt (1851); Der Majoratsherr (1853); Afraja (1854) stb. Útirajzai: Skizzen aus dem Norden (1844); Nordisches Bilderbuch (1858, 3. kiadás 1862). Összegyüjtött regényei 1862—67-ig jelentek meg 33 kötetben.

Müglin *(Mügeln, Mogelîn), Heinrich von,* XIV. sz.-beli német krónikás és mesterdalnok, Mügeln városkából, az Elbe mellől származott. Megfordult 1346 előtt János cseh király udvarában. Később (1356) eljutott Nagy Lajoshoz; innen az ausztriai udvarba ment. Pályáját ettől fogva homály borítja. A hagyomány szerint a mesterdalnokok költészetének egyik megalapítója. Legterjedelmesebb művei: Der Meide Kranz (A szüzek koronája), tárgya a művészetek és tudományok vetélkedése IV. Károly dicsőítésében. Irt tanító-költeményeket, meséket és dalokat (kiadta W. Müller, Göttingen 1847), németre fordította Valerius Maximust és van két magyar tárgyú krónikája is (1358—69). A prózai fordításnak kilenc kézirata közül egy a pozsonyi ev. liceumé. Másik, verses krónikája csonka. V. ö. K. *Schröer*, Die Dichtungen H. v. M.-s. Sitzungsberichte d. Akad. (Wien 1867); *Wilmanns*, Ein lateinisches Gedicht H. v. M.-s (Zeitschrift für deutsches Altertum. XIV. k.); G. *Röthe*, H. von M. Ung. Reimchronik (u. o. XXX. k.); *Marczali*, Árpádkori kútfők; *Domanovszky* Sándor, M. H. német nyelvű krónikája és a rímes krónika (Századok 1907).

Müglitz *(Mohelnice)*, város Hohenstadt morvaországi kerületi kapitányságban, (1910) 4526 lak., cukor-, bőr-, gyufa- és keményítőgyártással; gőzfűrészmalommal; II. József császár emlékével; közelében grafitbányával.

Műgyapju, l. *Mesterséges gyapju.*

Műgyüjtés, l. *Gyüjtés.*

Műhasábfa, a tűzifatermelés alkalmával kiválogatott, iparfának alkalmas hasábfa, melyet úgy mint a tűzifát, űrmértékekbe raknak. Ezt a választékot különösen a bodnárok (amiért is a felső Garamvidéken *bodnárfának* nevezik), a kerék- és szitagyártók, hasított és faragott árúk készítői használják.

Műhely, állandó berendezés valamely ipari munka olcsó és jó elvégzésére. Az ipari munkák sokfélesége következtében a M.-ek is igen különbözők. Berendezésük nagysága szerint megkülönböztetünk *kisipari* és *géphajtásos* M.-t. Aszerint, amint a M. ipari munkák javításával is foglalkozik, vagy csakis új darabok gyártására rendezkedett be, megkülönböztetnek *javító-* és *gyáripari* M.-t. Az utóbbiak a nagyiparban néha oly bonyolultak, hogy több egymással összefüggő M.-re tagozódnak. Igy pl. a gépgyárak mintaasztalos-, öntő-, kovács-, gép-, szerelő- stb. M.-ből állanak, s az egyes darabok ezek legtöbbjén, néha mindegyikén keresztülmennek.

Műhelyhajó, hadiflották segédhajója, mely műszaki- és munkásszemélyzettel van ellátva a hadihajók testén, gépein, kazánjain, ágyúin stb. eszközlendő javítások végrehajtása végett. A M.-k rendszerint oly hadiflották tartozékait képezik, amelyek flotta-bázisuktól távol eső vizeken — mint pl. ostromzárak alkalmával — operálnak.

Műhiba az orvos tevékenységében az, ha a helyzetet, a beteg állapotát félreismerve, vagy vala-

mely befolyásoló körülményt észre nem véve vagy figyelemre nem méltatva, olyan kezelésben részesíti, vagy olyan műtétet és úgy végez rajta, hogy a betegnek kárára van. Ha a M. a beteg halálát okozná, a miniszteri rendelet a hulla boncolását írja elő s a hibás orvost a törvény felelősségre vonja.

Mühlbach, falu Brixen tiroli kerületi kapitányságban, a Pusterthal bejáratánál, (1910) 665 lak. Sokan keresik föl nyaralóhelyül. Közelében van a M.-i szoros, amelynél 1809. tiroliak és franciák gyakran küzdöttek egymás ellen, továbbá Spinges falu, ahol 1797 ápr. 2. a franciák az osztrákokat visszaszorították. Közelében egy meredek sziklán áll a Rodeneck-kastély, mely jelenleg a Karátsonyi grófok tulajdona.

Mühlbach, *Luise*, családi nevén *Klara Müller*, Theodor *Mundt* író neje, német regényírónő, szül. Neubrandenburgban 1814 jan. 2., megh. Berlinben 1873 szept. 26. Lapos felfogású és művészietlen előadású történeti regényei, melyekben ügyesen aknázta ki a mémoire-irodalmat, csekély irodalmi értékkel birnak. A sok közül az ismertebbek: Friedrich der Grosse und sein Hof (több részből álló nagy regényciklus, 1853—58); Joseph II. und sein Hof (1855); Napoleon in Deutschland (1858); Der grosse Kurfürst und seine Zeit (11 kötet, 1864—66); Prinz Eugen und seine Zeit (1863); Graf von Benjowsky (1865); Kaiser Alexander und sein Hof (1868); Mohammed Ali und sein Haus (1871) stb. Legtöbb regénye megjelent magyar fordításban is.

Mühlbacher, *Engelbert*, osztrák történetíró, szül. Grestenben (Alsó-Ausztria) 1843 okt. 4., megh. Bécsben 1903 júl. 18. A cisztercita rendbe lépett s 1878. az innsbrucki egyetem magántanára lett. 1881-ben a bécsi egyetemen a középkori történet rendkívüli, 1896. pedig rendes tanárává nevezték ki. A Sickel-féle Osztrák Történelmi Intézet egyik kiváló tagja volt. Nagy érdemeket szerzett a német Karolingok történetének felderítésével. 1892-ben e korszak okleveleinek kiadásával bízták meg s az I. kötettel el is készült a Monumenta Germaniae c. oklevélgyüjtemény számára. Fő történeti műve: Deutsche Geschichte unter den Karolingern (München 1896).

Mühlbeck *Károly*, festő és illusztrátor, szül. Nagysurányban (Nyitra vm.) 1869 ápr. 2. Művészeti tanulmányait Budapesten végezte a Mintarajziskolában, ahol rajztanítói oklevelet szerzett, de tanítással nem foglalkozott, hanem már korán illusztrációkat rajzolt képes lapokba s ezen a téren hamar jó nevet szerzett magának, kivált midőn alkalma nyílt gyermeklapok és ifjusági könyvek szövegét illusztrálni. Sok ezer ily rajzot készített, főképp tollal és tussal s ezek legnagyobb része Pósa *Az Én Ujságom* c. gyermeklapjában, a *Filléres Könyvtár* c. kötetsorozatban, a *Mackó úr utazásaiban* és több száz más ifjusági könyvben jelent meg. Ő illusztrálta Tóth Béla *Anekdota-kincsét*, *Gül Babáját*, humoros rajzokkal látta el a *Göre Gábor biró úr könyveit*, s évek óta hétről-hétre aktuális elmés rajzokkal látja el az *Új Időket*. Újabban a *Borsszem Jankónak* is egyik illusztrátora. Vízfestménnyel többször szerepelt a Műcsarnokban s festett iskolai szemléltető képeket is.

Mühlberg, város Merseburg porosz kerületben, az Elbe jobbpartján, (1910) 3345 lak. Azelőtt a szász választófejedelemséghez tartozott. Ismeretes arról a vereségről, amelyet a M. melletti lochaui mezőn 1547 ápr. 24. I. János Frigyes szász választó V. Károly császártól szenvedett. E csatában egy Luca nevű huszár fogta el Frigyest.

Mühldorf, az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Oberbayern kerületben, (1910) 4472 lak., vashámorral. Azelőtt salzburgi határvár volt. M. ismeretes arról a győzelemről, amelyet 1322 szept. 28. itt IV. Bajor Lajos ellenfelén, Szép Frigyesen kivívott és őt el is fogta. E csatában a Róbert Károly királytól Frigyes segítségére küldött magyar segélyhad is részt vett.

Mühlf., latin természetrajzi nevek után *Megerle von Mühlfeld* Karl (l. *Mühlfeld*, 2.) nevének rövidítése.

Mühlfeld, 1. *Julius* (családi nevén Robert *Rösler)*, német regényíró, szül. Köthenben 1840 jan. 6., megh. Königsbergben 1881 máj. 18. Egyideig könyvkereskedő volt szülővárosában, majd Lipcsébe költözött, 1863—66-ig a Mitteldeutsche Volkszeitungot, 1872—77-ig pedig a Königsbergben megjelenő Hartungsche Zeitung c. lapot szerkesztette. Művei közül, melyek összegyüjtve is megjelentek (Gesammelte Schriften, Berlin 1880, 5 köt.), fontosabbak: Ehre (Wien 1862); Pater Bernhard (Zerbst 1871); Fürs Vaterland (Jena, 1866). Mint lirikus jelentéktelen.

2. *M.*, *Karl Megerle von*, osztrák természetvizsgáló, szül. 1765., megh. 1840. A bécsi cs. kir. természetrajzi kabinet őre volt, s magának is nevezetes természetrajzi gyüjteménye volt. Főműve: Entwurf eines neuen Systems der Schaltiergehäuse (Berlin 1811, a Magaz. der Gesellsch. naturforsch. Freunde c. folyóiratban).

Mühlhausen, 1. az ugyanily nevű türingiai járás *székhelye*, (1910) 35,091 lak.; gyapju-, félgyapju- és pamutkelmeszövés, pamutfonás, faárúkészítés, szivar-, bőr-, varrógép-, kötőgép-, sör-, maláta-, enyvgyártás és kelmefestés. M.-t már 1300. virágzó kereskedelmi városként említik. 1525-ben a parasztháborúban Münzer Tamásnak volt főhadiszállása, akit mellette fejeztek le. — 2. *M.*, város Elszászban, l. *Mülhausen*.

Mühlinghausen, falu Arnsberg porosz kerületben, (1910) 6372 lak. Közelében van a *Klutert-barlang*.

Mühry, *Adalbert Adolf*, német meteorológus, szül. Hannoverben 1810 szept. 4., megh. Göttingenben 1888 jún. 13. Irt számos klimatológiai irányú értekezést és a levegő meg a tenger áramlására vonatkozó ismereteket rendszerbe foglalta.

Mühür, arab eredetű török szó, pecsétet jelent. Innen *mühür-dár* a pecsétőrző, vagyis a nagyvezér titkára, akire az állam pecsétjének őrizete van bízva.

Műipar, l. *Iparművészet*.

Műipariskolák, l. *Iparoktatás*, *Iparművészeti iskola*.

Műjegy, l. *Gyári jegy*.

Műkedvelő *(dilettáns)*, aki valamely művészettel vagy tudománnyal pusztán a maga gyö-

nyörűségére foglalkozik, anélkül hogy az élethivatása volna vagy abban magát igazán kitüntetné.

Műkedvelő-szintársulat, oly társulat, melynek tagjai nem hivatásból, megélhetés céljából, hanem csak a maguk mulatságára vagy a művészet önzetlen fejlesztése céljából tartanak nyilvános v. zártkörű szinielőadásokat. A XVIII. sz.-ban igen gyakoriak voltak, kivált Németországban, hol a kisebb fejedelmek pártfogása alatt jelentékeny művészi eredményeket is értek el. A magyar szinészet kezdőkorában is szerepeltek úgy magyar, mint németnyelvű M.-ok.

Műkedvelő technikák főleg időtöltésül szolgáló olyan foglalkozások, amelyek mívelői: a műkedvelők, dilettánsok, olcsó eszközökkel igyekeznek művészi hatásokat elérni, de többnyire családi körben ajándéknak szánt dísztárgyaikkal csak szurrogátumszerű eredményeket érnek el. Ilyen M. a lombfűrészmunka, a farovátkolás (Kerbschnitt), faégetés (pirogravür, piroszkulptura), továbbá a selyem-, a gobelin- és a majolikafestés, a sablonokkal dolgozó fém-, kő-, elefántcsont- és üvegmaratás, a fröccsentett munka (Spritzarbeit), a parafaszobrászat, a haj-, toll-, kagyló- és kavicsmozaik stb. A mult században a M.-nak nagy pedagógiai értéket tulajdonítottak. Korunk művészibb szelleme azonban ezeket az olcsó s ízlésrontó M.-at elveti s a modern iparművészet könnyebb technikáinak (pl. batik, bársonyégetés, bőrmetszés és domborítás stb.) elsajátításával igyekszik a művészi ízlést és a kézi-ügyességet fejleszteni. Az így nevelt műkedvelők nem egyszer hivatásos mesterekkel is vetekednek s különösen a női kézimunkák háziiparszerüen előállítva a kereskedelemnek, sőt a kivitelnek is fontos tárgyai Nálunk modern és művészi M. terjesztésével különösen az Orsz. iparművészeti társulat és iskola foglalkozik sok szerencsével. V. ö. Díszítőművészet (Budapest 1914); *Meyer* F. S., Handbuch der Liebhaberkünste; *Lichtwark*, Vom Arbeitsfelde des Dilettantismus (2. kiadás Berlin 1902).

Műkereskedelem, l. *Műkereskedés.*

Műkereskedés, tágabb értelemben a művészet és iparművészet mindennemű régi és új alkotásaival, kulturhistóriai régiségekkel és kuriózumokkal való kereskedés; szűkebb értelemben a könyvkereskedés egyik üzletága, melyet hol az utóbbival együtt űznek, hol műkiadóhivatal, sortiment- vagy antikvárüzlet néven folytatnak. A műkiadóhivatal grafikai alkotások (egyes műlapok, festmények grafikai vagy fényképi másolatai vagy gyüjteményes munkák) terjesztésével foglalkozik, mint nálunk a Könyves Kálmán r.-t. A M.-nek ezt az ágát a *kiadói ügylettel* és a *szerzői joggal* kapcsolatos szabályok irányítják. A sortiment-M. az előbbi kiadványainak s egyéb grafikai munkáknak (pl. képes levelezőlapok, levélpapirok), festőkellékeknek és képkereteknek eladásával foglalkozik. Az antikvár-M. régi metszetek, festmények, miniaturképek és művészi kiállítású régi könyvek eladását közvetíti. Nagyvárosi M.-ek modern festmények és szobrok eladásával is foglalkoznak s evégből műkiállításokat v. aukciókat is rendeznek s ezekről, valamint raktárukról képes lajstromokat, árjegyzékeket adnak ki. Híresebb külföldi M.-ek: Boussod, Manzi, Joyant et Cie (előbb Goupil), Sedelmeyer s Neurdain et Cie (most Kuhn) Párisban, a különösen régi mesterek művei után készült fényképek kiadásával foglalkozó Braun, Clément et Cie Dornachban (Elszász), továbbá Hanfstängl, Bruckmann s a Photographische Union Münchenben, a Photographische Gesellschaft s a Gesellschaft zur Verbreitung klassischer Kunst Berlinben, J. Lövy Bécsben, Anderson Rómában, Alinari és Brogi Firenzében. Hazaiak a Könyves Kálmán r.-t., továbbá Eggenberger könyvkereskedése Budapesten. V. ö. *Uhl*, Der Kunsthandel (Leipzig 1897).

Műkertész, a kerti díszítő növények kulturájával és alkalmazásával, sőt kertek alakításával is foglalkozó kertész. Utóbbi esetben kertépítő, kerttervező, kerttechnikus, tájkertész címet is szokott viselni. L. még *Kertész.*

Műkertészet, l. *Kertészet.*

Műkéz, l. *Mesterséges végtag.*

Műkiállítás v. *műtárlat*, l. *Művészeti kiállítás.*

Műkifejezés, l. *Terminológia.*

Műkorcsolyázás, l. *Korcsolyázás.*

Műkovács, l. *Vasművesség.*

Műkő, l. *Mesterséges kő.*

Működésbeli alkalmazkodás *(funkcionális alkalmazkodás)*, az alkalmazkodásnak az a faja, midőn a szervezetre rákényszerített életmód létesít a szervezetben változásokat. M.-nak következménye, hogy a fokozottabb mértékben használt szervek erősödnek, a kevésbbé használtak elcsenevészednek. *Lamarck* tanai szerint ebből az *egyéni* működésbeli alkalmazkodásból származik a *fajok* alkalmazkodása, mely az új fajok keletkezésének alapja.

Működéses áram *(akció-áram, funkcionális áram)*, a szövetek működésénél (pl. az izom összehúzódásánál) keletkező elektromos áram. L. *Állati elektromosság.*

Működési betegségek, l. *Foglalkozási betegségek* és *Iparokozta betegségek.*

Működési pótlék a tényleges működés tartamára megállapított, a nyugdíjra alapul szolgáló összegbe bele nem számítható fizetési pótlék. Ilyen pl. a székesfővárosban és Fiuméban működő tisztviselők helyi pótléka, az elnöki, titkári és tanácsjegyzői pótlék, a vizsgálóbirói és a korpótlék. A M. az 1893. IV. t.-c. értelmében úgy mint a fizetési és egyéb pótlék előleges havi részletekben esedékes.

Működési sugár (ném. „*Aktionsradius)* az a tengeri mf.-ekben (= 1·85 km.) kifejezett út, amelyet vmely hajó, ha a legtakarékosabb, azaz legkevesebb fűtőanyagfogyasztással járó sebességgel halad, megtehet anélkül, hogy fűtőanyagának utánpótlására szorulna. Ez a gazdaságos sebesség (ném. ökonomische Fahrgeschwindigkeit) modern hajóknál 10—12 tengeri mf. A hadihajók közt még körülbelül egy évtizeddel ezelőtt a cirkálók birtak a legnagyobb M.-ral. Jelenleg azonban a csatahajókat is nagy M.-ral ruházzák fel, hogy távol eső vizeken is harcolhassanak és hogy mennél függetlenebbek legyenek.

Működésváltás, máskép *működésváltozás* (l. o.).

Működésváltozás *(funkcióváltozás, metergia)*, vmely szerv működésének megváltozása, amellyel az egyén a változott körülményekhez igyekszik alkalmazkodni. Igy pl. M.-on ment át valamennyi, ma már csak csökevényes alakban meglévő szervünk, valamint a M. számos példáját látjuk az egyéni fejlődés kapcsán is. A M. oka rendesen a környezet, az éghajlat stb. megváltozásával karöltve módosuló életmódbeli különbségekben rejlik. A gerincesek elülső végtagjai pl. eredetileg úszók voltak (halak), majd az ötujjú gerinceseknél járó, a madaraknál repülő, az embernél pedig fogó szervvé módosultak. A gerinctelen állatok sorában különösen a rákok végtagjainak M.-a a jó példa. A rákok végtagjai eredetileg egyszerű nyeles részből és egy belső és külső ágból álló, úgynevezett hasított végtagok voltak és helyváltozásra szolgáltak. Belőlük alakultak ki M. folytán a magasabbrendű rákok érzéklésre való csápjai, a táplálék megragadására és szétaprítására való szájszervei (mandibula, maxilla, maxilláris lábak), támadásra és védelemre szolgáló nagy ollós lábai, járó végtagjai, közösülő szervei stb.

Műköltés, *műköltészet*, a népköltéssel vagy a naiv költészettel szemben az a költészet, melyet előrehaladottabb műveltségi fokon álló népeknél tanult költők űznek (műeposz, műdal stb.). A népköltéstől a tudatos művészeti eljárás, a hagyomány eszméletes megőrzése és fejlesztése és a költő egyéniségének erősebb érvényesítése, tágasabb szellemi látókör különbözteti meg; viszont a népköltésben több a naivság s az őserővel teremtő fantázia munkáját kevésbbé korlátozzák a műszabályok. A M. és a népköltés nincs egymással áthidalhatatlan ellentétben, sőt amaz ebből fejlett.

Művek, l. *Mesterséges kő.*

Mül., tudományos állatneveknél *Müller* Johannes (l. *Müller*, 22.), továbbá *Müller* Otto Frederik (l. *Müller*, 37.) nevének rövidítése.

Műláb, l. *Mesterséges végtag.*

Műlakatos, l. *Vasművesség.*

Mülázim, arab eredetű török szó, mint katonai műszó hadnagyot jelent. *M. evvel* hadnagy és *M. száni* főhadnagy.

Műlégy, l. *Horgászat.*

Műlép, l. *Mesterséges lép.*

Mülhausen (franc. *Mulhouse)*, az ugyanily nevű felső-elszászi járás székhelye, (1910) 105,488 lak., igen virágzó pamutiparral, továbbá gép-, kémiai-, sörgyárakkal és fémöntéssel, élénk terménykereskedéssel, több kulturális és jótékonysági intézménnyel. A város főleg a mult század utolsó negyedében indult hatalmas fejlődésnek, jóllehet már a XI. sz.-ban is nevezetes hely volt. A XIII. sz.-ban a strassburgi püspökséghez tartozott. 1273-ban szabad birodalmi várossá lett. 1515-ben a svájci szövetséghez csatlakozott. 1797-ben Franciaországhoz csatoltatott s 1870. újra a Német birodalomhoz került. 1914 aug. 10. a németek M. mellett megverték a 7. francia hadtestet (l. *Világháború).* V. ö. *Mossmann*, Les grands industriels de Mulhouse (5 köt., 1883—89); *Meininger*, Essai de description etc. de Mulhouse M. 1885); *Schneider*, Geschichte der Stadt M. (M. 1888); *Kaufmann* A., Entstehung u. Entwicklung der Stadt M. (1894); Histoire documentaire de l'industrie de Mulhouse et de ses environs au XIX. siècle (M. 1902).

Mülhauseni hitvallás, l. *Baseli hitvallás.*

Mülheim, 1. *M. am Rhein*, város s az ugyanily nevű járás székhelye Köln porosz kerületben, Kölnnel csaknem szemben, (1910) 53,425 lak., hengerművekkel, vasöntéssel, hajógyárral, bársony-, selyem-, vászon-, vitorlavászonszövéssel, kocsi-, gép-, ecet-, dohány-, tégla-, bőrgyártással, kémiai iparral. — 2. *M. a. d. Ruhr*, város Essen porosz kerületben, (1910) 112,580 lak., nagy vasművekkel, gyapju- és pamutfonással, kartonszövéssel, bőr-, dohány- gép-, fecskendő-, szappan-, művajgyártással és jelentékeny szénkereskedéssel. M. a Németbirodalom leggyorsabb fejlődésű városainak egyike.

Mülk, a török birodalomban a porta által 1758. kibocsátott földtörvény értelmében a teljesen szabad ingatlan birtok, amelyet még állami földadó sem terhel. L. még *Erázi.*

Müllenbach *(Muellenbach), Ernst*, német író, l. *Lenbach*, 1.

Müllenhoff, *Karl Viktor*, német germanista, szül. Marne helységben (Holstein) 1818 szept. 8., megh. Berlinben 1884 febr. 19., hol 1858 óta a germán filológia egyetemi tanára volt. Főműve: Deutsche Altertumskunde (1870—1900, 5 köt.), a germán filológia egyik alapvető műve. Egyéb művei közül nevezetesebbek: De antiquissima Germanorum poesi chorica (1847); Germania antiqua (1873); Denkmäler deutscher Poesie und Prosa aus dem VIII—XII. Jahrhundert (Scherer Wilhelmmel, 3. kiad. 1892); Kudrun, die echten Teile des Gedichtes (1845); Sagen, Märchen und Lieder der Herzogtümer Schleswig-Holstein und Lauenburg (1845, új kiadás 1899.). Vezette a Deutsches Heldenbuch kiadását (1866—70, 5 köt.), melyben a Laurin szövegét feldolgozta. V. ö. W. *Scherer*, Karl M., ein Lebensbild (Berlin 1895).

Müller, 1. *Adolf*, zeneszerző, szül. Tolnán 1801 okt. 7., megh. Bécsben 1886 júl. 29. Osztrák szinpadokon szerepelt, később a Theater an der Wien karmestere és házi komponistája lett. 1825—1884-ig hatszáznegyven szinpadi műhöz írt zenét, különösen Nestroy paródiáihoz (Lumpacius Vagabundus) és Anzengruber parasztdrámáihoz. Ezek tették nevét ismertté és népszerűvé.

2. *M. Ferenc József (reichensteini)* báró, mineralógus, szül. Erdélyben a szász földön 1740., megh. Bécsben 1825 vagy 1826 okt. 12-én. Bécsben és Selmeczbányán végezte tanulmányait és azután bányamérnök volt; 1778. II. József az összes erdélyi bányák élére állította. 1795-ben az erdélyi rendektől indigenátust kapott, 1798. a Bécsben alapított erdélyi főbányahivatal igazgatója lett. Több új ásványt is fedezett fel. Munkái: Nachricht von den in Tirol entdeckten Turmalinen (Wien 1778); Entdeckung des Tellurs (a Born-féle Physikalischen Arbeiten I. 1783. évfolyamában). Munkatársa volt a Born által szerkesztett Mineralgeschichte der Goldbergwerke in dem Vöröspataker Gebirg c. nagy munkának.

3. *M. Frigyes*, evangélikus püspök, szül. Segesvárt 1828 máj. 15. Nagyszeben városának fő-

lelkésze és 1893. az evang. országos egyház püspöke Magyarország erdélyi részeiben. 1906-ban nyugalomba vonult. 1895-től nyugalomba vonulásáig a főrendiház tagja volt. Összegyüjtötte az erdélyi német regéket, kiadta: Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen (1864), továbbá Ackner J.-val egyetemben: Die römischen Inschriften in Dacien (1865); Incunabeln der Hermannstädter Kapellenbibliothek (1878); Der Gottesdienst in einer evang. sächsichen Kirche 1555. (1884); Siebenbürgische Sagen (1885). Számos tudományos értekezést írt az Archiv für Siebenbürgische Landeskunde számára.

4. *M. József*, zeneszerző, szül. Tolnán, megh. az 1850-es évek közepén. Ő volt a szabadságharc magyar indulóinak a szerzője. Irta a *Kossuth-*, két *Batthyány-*, *Jászkun-*, *Damjanich-*, *Első pesti csatár* c. indulókat. A negyvenes években a Turszky gyalogezred karmestere volt.

5. *M. Kálmán (szentgyörgyi)* báró, orvos, egyetemi tanár, szül. Pesten 1849 márc. 8. 1869-ben Bécsben nyerte el oklevelét. 1872—1873-ig Bécsben Bamberger tanár klinikáján működött. 1874-ben Budapesten telepedett le, hol 1875. a hasbetegségek kór- és gyógytanából magántanárrá képesítették. 1882-ben a Rókuskórházhoz ideiglenes főorvossá nevezték ki. 1884. rendkívüli tanári címet kapott. Az 1885-iki országos orvosi és közegészségi kongresszusnak vezértitkára volt és az országos közegészségügyi tanács rendkívüli tagjává nevezték ki. Ugyanezen évben a budapesti egyetem bölcsészeti karán, valamint a József-műegyetemen egészségtani előadások tartásával bizták meg. 1887-ben a Rókuskórház igazgatója, 1890. a közegészségügyi tanács rendes tagja, 1892. másodelnöke lett. Ugyanezen évben kinevezték az igazságügyi orvosi tanács tagjává. 1894-ben a VIII. nemzetközi közegészségi és demográfiai kongresszusnak főtitkára volt. 1896-ban a miniszteri tanácsosi címmel tüntették ki; 1897. az országos közegészségügyi tanács elnöke lett. 1901. a főrendiház élethossziglani tagjává nevezték ki. 1909-ben a Ferenc József-rend csillagos középkeresztjét kapta. Ugyanezen évben a XVI. nemzetközi orvosi kongresszusnak elnöke volt, ezután *«szentgyörgyi»* előnévvel magyar bárói méltóságot kapott, 1910. mint kórházigazgató nyugalomba vonult. 1912-ben kinevezték a tuberkulózis elleni küzdelem kormánybiztosává. Nevezetesebb munkái: *Az álfehérvérüségről; Adatok a Bright-kór tanához és kezeléséhez;* Über Cholesterämie; Über den Einfluss der Hautthätigkeit auf die Harnabsonderung; *Ideges dyspepsia; Adat az Addison-kór tanához; Adat a szövetközti májlob tanához; Az ütérkeményedésről; A gyomor tágulási viszonyai; Az 1885-iki országos orvosi és közegészségi kongresszus tárgyalásai; Ideges bélbajokról; A tuberculin alkalmazása körül eddig szerzett tapasztalatok; Tüdő és légzés; A meghülésről* stb. Több fejezetet írt a Belgyógyászat Kézikönyvébe.

6. *M. Károly*, karnagy és zeneszerző, szül. 1882. Budapesten. Az Országos Zeneakadémián Rössler Jánostól tanult, majd a Budai Zeneakadémia tanára lett. Jeles kar-dirigens. Irt két operát *(Karácsonyéj* és *Éjfélkor)*, egy ünnepi nagymisét (a Szent István-bazilika mutatta be 1912.), dalokat, karokat és kisebb darabokat hegedűre és zongorára.

7. *M. Katica*, táncosnő, szül. Pesten 1860 máj. 1. Tánctanulmányait Campilli iskolájában végezte s 6 éves korában a Nemzeti Szinház balletnövendékei közé vették fel. A magyar királyi Operaház megnyitásával ő is oda ment át és itt az első magyar táncosnők sorába emelkedett. 1897-ben nyugalomba vonult. Főbb szerepei: Sylvia, Coppelia, Vióra stb.

8. *M. László (szentgyörgyi)* báró, diplomata, szül. 1855 okt. 18. Tanulmányainak befejeztével 1879. lépett diplomáciai szolgálatba, hosszabb időn át működött Konstantinápolyban mint attaché és követségi titkár. 1895-ben *«szentgyörgyi»* előnévvel magyar nemességet kapott. 1900-ban szófiai rendkívüli követ lett. 1903-ban a külügyminisztériumba hívták be, ahol osztályfőnök lett. 1910-ben magyar bárói rangra emelték. 1911-ben rendkívüli küldetésben ideiglenesen a konstantinápolyi nagykövetség vezetésével bízták meg. 1912-ben a japáni császári udvarhoz nevezték ki rendkívüli nagykövetnek. Az 1914. évi világháború kitörésekor Tokióból hazatért.

Müller, 1. *Adolf*, német természetrajzi író és költő, szül. Friedbergben 1821 jan. 16., megh. Darmstadtban 1910 jan. 28. Állami főerdész volt. Többnyire öccsével, *Karl M.* alsfeldi lelkésszel (szül. 1825 júl. 16., megh. 1905 szept. 24.) együtt írta műveit: Charakterzeichnungen der vorzüglichsten deutschen Singvögel (Leipzig 1865); Wohnungen, Leben u. Eigentümlichkeiten in der Tierwelt (u. o. 1866—1868) stb. Fő munkájuk: Tiere der Heimat (illusztrációkkal, 2. kiad. Cassel 1881—1883, 3. kiad. 1897). Egyedül írta: Aus Heimat und Natur (1906); Naturbilder aus der heim. Vogelwelt (1909). Irt szinműveket is: Doktor Fausts Ende (1869, 3. kiad. e címmel: Fausts Kampf und Sieg, 1901); Thusnelda (1887); Hermann der Cherusker (1906).

2. *M., Albin*, német iparművész, szül. Dittersbachban 1871 dec. 13. 1900-ban a magdeburgi iparművészeti iskola tanára, 1907. a darmstadti művészkolónia tanára lett. Egyike a legkiválóbb iparművészeknek. Irodalmilag is működött; főműve: Architektur und Raumkunst. Ausgeführte Arbeiten und Entwürfe (Leipzig 1909).

3. *M., August*, német orientalista, szül. Stettinben 1848 dec. 3., megh. Halléban 1892 szept. 12. 1870 óta a keleti nyelvek tanára volt Königsbergben, majd Halléban. Számos monográfián és a Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft-ban írt cikkein kívül főbb munkái: Die griech. Philosophen in der arab. Überlieferung (Halle 1873); Der Islam im Morgen- u. Abendland (Berlin 1885—87); Caspari arab nyelvtanát a 4. és 5. kiadásban (Halle 1876—1887) átdolgozta; Nöldekével kiadta: Delectus veterum carminum arabicorum (Berlin 1890). Kiadta továbbá Ibn abi Uszeibi'ának az orvosok történetét tárgyaló munkáját (Kairo és Königsberg 1884). M. alapította meg 1887. az azóta évenként megjelenő *Orientalische Bibliographie*-t. Kezdők számára héber (Halle 1878) és török nyelvtant (Berlin 1889) írt.

4. *M., Charles Louis,* francia festő, szül. Párisban 1815 dec. 22., megh. 1892 jan. 10. Cognietnak és Grosnak volt tanítványa. 1850-ben a Manufacture des Gobelins igazgatója lett. Történeti festményei közül, melyek részben a francia forradalom jeleneteit ábrázolják, rendkívül népszerűvé vált s reprodukciókban még ma is igen elterjedt: A rémuralom utolsó áldozatai (1850, Paris, Musée du Luxembourg).

5. *M., David Heinrich,* osztrák orientalista, szül. Buczaczban (Galicia) 1846 júl. 6., megh. Bécsben 1912 dec. 21. 1884 óta a bécsi egyetemen a keleti nyelvek rendes tanára és egyúttal a bécsi zsidó teológiai főiskolának tanára volt. A sémitizmus különféle köreinek tanulmányában és különösen a dél-arab filológiában, nevezetesen a szabeus régiségekről és feliratokról közzétett kutatásaival szerzett nagy érdemeket. Főbb művei e körben: Südarabische Studien (Wien 1876); Burgen und Schlösser Südarabiens (u. o. 1879—1881, 2 füz.); Sabäische Denkmäler (1883); a *Langer* Siegfried által Arábiában gyüjtött feliratoknak feldolgozása (Leipzig 1883); Epigraphische Denkmäler aus Arabien (Wien 1889); Südarabische Altertümer im Kunsthistorischen Museum (u. o. 1899); Hamdani Délarábiát tárgyaló arab művének szövegkiadása (Leiden 1884—91, 2 köt.); Die Propheten in ihrer ursprünglichen Form (Wien 1895) c. könyvében az Ótestamentomi költészet strófai formáit kísérelte kimutatni. Az asszíriai irodalomra tartozik: Die Gesetze Hammuarabis und die mosaische Gesetzgebung (Wien 1903). Nagy része volt a bécsi cs. akadémia által rendezett délarábiai expedicióban; ennek eredményeit közli Die Mehri- und Soqotri-Sprache c. nagy munkában (3 köt., bécsi akad. 1902—05). Ezeken kívül számos értekezést közölt az összehasonlító sémi nyelvészet köréből. Rendes tagja volt a bécsi akadémiának és szerkesztőtársa a Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes-nek.

6. *M., Eduard,* német szobrász, szül. Hildburghausenban 1828 aug. 9., megh. Rómában 1895 dec. 29. Antwerpenben, Brüsszelben és Párisban tanult. Művei többnyire klasszikus, általában ideális tárgyuak és különösen a márvány virtuóz megmunkálása által tünnek ki. A leghíresebb közülök a Prometheust és Okeanos leányait ábrázoló nagy szoborcsoport (1874—79, Berlin, Nationalgalerie). Ennek tartalmilag megfelelő mű a Prometheus megszabadulása, melynek azonban csak vázlatát készítette el. Egyéb kiválóbb művei: Az ébredő fiu (1854); Psyche (1856); Egy nimfa megcsókolja Ámort (1862); Álarcos szatir; Ébredő leány; A faun titka; A bacchánsnő és Ámor; Éva gyermekeivel; Nápolyi halász; A megrémült nimfa, stb.

7. *M., Eduard,* svájci politikus, szül. Nidauban (Bern) 1848 nov. 12. Kezdetben a birói pályán működött, 1882 óta Bern kanton politikai életében játszott vezérszerepet. A svájci hadseregben is főbb parancsnoki állásokat viselt s 1882—89-ig a legfelsőbb katonai biróság tagja volt. 1884-ben beválasztották a svájci nemzeti tanácsba, melynek 1890-ben elnöke lett. 1895-ben a szövetség tanácsba jutott, hol az igazságügyi, majd a katonai osztály élén állott. 1899-ben a szövetségtanács s így az egész svájci köztársaság elnöke volt. 1907-ben ismét e tisztséget viselte.

8. *M., Ferdinand von,* német botanikus, szül. Rostockban 1825 jún. 30., megh. Melbourneban 1896 okt. 9. 1848—52-ig Délausztráliát, majd Viktóriát utazta be. 1857-ben a melbournei botanikuskert igazgatója lett. Több mint 2000 növényt fedezett fel. Főbb művei: Fragmenta plytographiae Australiae (London 1862—81, 11 köt.); Plants of Victoria (Melbourne 1860 65, 2 köt.); Eucalyptographia (u. o. 1879—82). *Benthammel* együtt: Flora Australiana (London 1863—1870, 7 köt.).

9. *M., Friedrich* (melléknevén *Maler M.),* német költő, festő és rézmetsző, szül. Kreuznachban 1749 jan. 13., megh. Rómában 1825 ápr. 23. Zweibrückenben a festészetet tanulta, 1774 óta Mannheimben az irodalommal foglalkozott és a Sturm und Drang hatása alá került. 1778 óta Rómában élt, ahol a katolikus hitre tért. A festészet terén nem volt sikere. Írt drámákat: Fausts Leben, dramatisiert (Mannheim 1778); Golo und Genoveva (kiadta Tieck 1811); idilleket: Die Schafschur (1775); Das Nusskernen, Der Faun, stb., melyekben több realizmus van, mint Gessner idilljeiben. Műveit kiadta Tieck három kötetben (1811 és 1825). V. ö. *Seuffert,* Maler M. (Berlin 1877).

10. *M., Friedrich von,* weimari politikus, szül. Kunreuthben 1779 ápr. 13., megh. Weimarban 1849 okt. 21. Weimari szolgálatba lépve, 1804. kormánytanácsos lett s a napoleoni háborúk idejében nagy szolgálatokat tett az országnak. 1815-ben kancellári címmel igazságügyminiszter lett. Goethével szoros baráti viszonyban állott. 1848-ban vonult nyugalomba. Nevezetes emlékirata: Erinnerungen aus den Kriegszeiten von 1806—13 (Braunschweig 1851).

11. *M., Friedrich von,* német rézmetsző, *M. 20.* fia és tanítványa, szül. Stuttgartban 1782 dec. 11., megh. a Sonnensteinon 1816 máj. 3. 1814 óta a drezdai akadémián a rézmetszés tanára volt. Híres műve Ráfael Sixtus-féle Madonnájának nagy metszete.

12. *M., Friedrich,* német nyelvész, szül. Jemnikben (Csehország) 1834 márc. 5., megh. Bécsben 1898 máj. 25. 1866-ban az összehasonlító nyelvtudomány és a szanszkrit nyelv tanára lett a bécsi egyetemen. M. a nyelvészeti etnográfiának főképviselője. A M. Tud. Akad. 1878 kültagjává választotta. Főbb munkái: Reise der österr. Fregatte Novara, linguistischer Teil (Wien 1867), ethnogr. Teil (1868); Allgemeine Ethnographie (1873, 2. kiad. 1879); Grundriss der Sprachwissenschaft (1876—87, 4 kötet). Magyarul megjelent: A népvándorlások a nyelvészet világánál (ford. *Edelspacher* Antal, Budapest 1878).

13. *M., Georg,* német filantróp. szül. 1805 szept. 27. Kroppenstädtben, megh. 1898 máj. 10. Bristolban. Angliába költözvén, Bristolban a *plymouthi testvérek* (l. o.) felekezetének lett hitszónokává, s árvaházak, iskolák alapítása, vallásos iratok s a biblia terjesztése által tett nagy hírnévre szert, beutazván vállalatai érdekében a föld minden részét. Számtalan traktátusa, prédi-

kációja mellett önálló művei: A narrative of some of the Lord's dealings with G. M., written by himself (Bristol, 4 köt.); Autobiography (kiadta Burgin és Pierson, London 1905).

14. *M.*, *Georg Elias*, német filozófus, szül. Grimmában 1850 júl. 20. 1881 óta a filozófia tanára a göttingeni egyetemen; a német kisérleti lélektannak egyik vezéralakja. Főleg kutatásainak exakt módszerével és éles kritikájával válik ki. Főbb művei: Zur Theorie der sinnlichen Aufmerksamkeit (1873); Zur Grundlegung der Psychophysik (u. o. 1879); Theorie der Muskelkontraktion (u. o. 1891); Die Gesichtspunkte und die Tatsachen der psychophysischen Methoden (1904); Exper. Beiträge zur Untersuchung des Gedächtnisses (Schumann-nal együtt 1893); ugyanezen a címen Pilzeckerrel (1900). Újabban nagy összefoglaló művet írt: Zur Analyse der Gedächtnistätigkeit und des Vorstellungsverlaufes (I. és III. köt., 1911 és 1913).

15. *M.*, *Hermann*, német biológus, szül. Mühlbergben 1829 szept. 23., megh. Pradóban, Meran mellett 1883 aug. 26. 1855-ben Lippstadtban reáliskolai tanár lett. Die Befruchtung der Blumen durch Insekten (Leipzig 1873) c. munkája új kort nyitott a botanika, különösen a biológia terén. Ugyane tárgyról szóló műve: Weitere Beobachtungen über Befruchtung der Blumen durch Insekten (Berlin 1879—82, 3 rész).

16. *M.*, *Hermann Franz*, osztrák orvos, szül. Grácban 1866 okt. 25.. megh. laboratóriumi pestis-infekció következtében Bécsben 1898 okt. 23. 1892-ben Münchenben tanársegéd volt Ziemssen belgyógyászati klinikáján. 1895-ben Nothnagel tanár mellé került és magántanárrá lett. A bécsi császári akadémia megbízásából 1897 febr. 1. az osztrák pestis-expedicióval Kelet-Indiába ment. M. egy csomó becses tanulmányt írt a vér górcsövi vizsgálatáról és az idegpatológia köréből. A hólyagos pestisről szóló művét, melyben keletindiai tanulmányútjának fontos eredményeit foglalja össze, a bécsi tudományos akadémia adta ki. 1899 okt. 23. emléket állítottak neki a bécsi közkórház udvarában.

17. *M.*, *Iwan*, német klassz. filológus, szül. Wunsiedelben 1830 máj. 20. Egyetemi tanár lett előbb Erlangenben, azután Münchenben. Kiadta: Galenus de placitis Hippocratis et Platonis libri IX. (Leipzig 1874); Marquardttal és Helmreichhel együtt Galeni Scripta minora (3 köt., 1884—1893); szerkesztette az Acta seminarii philologici Erlangensist 1878—91-ig és a Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft-ot 1883—96-ig. Átdolgozta Nägelsbach latin stilisztikáját (8. kiad., Nürnberg 1888). Számos szaktudóssal kezet fogva megalapította a Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft in systematischer Darstellung című tudományos kézikönyvek nagy sorozatát s abban maga írta meg a Görög magánrégiségeket.

18. *M.*, *Johann*, matematikus és csillagász, l. *Regiomontanus*.

19. *M.*, *Johann Christof*, német térképész, szül. Nürnbergben 1673., megh. 1721. Nürnbergi tanító fia volt. 1696. Marsigli gróf (l. o.) Magyarországba küldötte, hogy Danubius pannonico-mysicus c. nagy művéhez helyhatározásokat s felvételeket csináljon. Ekkor mint császári mérnök Magyarország és Horvátország határainak megállapításánál is működött. Kitűnő térképei közül több kéziratban megvan a bécsi hadügyminisztériumban; önállóan megjelentek többek között: Mappe von Ungarn (Wien 1709, 1 : 550,000, 4 lapon).

20. *M.*, *Johann Gotthard von*, német rézmetsző, szül. Bernhausenben 1747 máj. 4., megh. Stuttgartban 1830 márc. 14. Wille tanítványa volt Párisban. 1776-ban Stuttgartban rézmetszőiskolát alapított. Metszetei közül különösen a képmások válnak ki, melyeket kora híres festőinek képei után készített.

21. *M.*, *Johannes von*, német történetíró és publicista, szül. Schaffhausenben 1752 jan. 3., megh. Kasselben 1809 máj. 29. Előbb szülővárosának gimnáziumában tanított, azután Genfben, majd Bernben nevelősködött. 1780-ban jelent meg Geschichten der Schweizer c. művének I. kötete, mely liberális felfogásával nagy feltünést keltett s még Nagy Frigyes figyelmét is felkeltette. M. ezután a kasseli Carolinum-főiskolán a történelem tanára lett. Itt adta ki Reisen der Päpste c. művét (1782), melyben elítélte II. József egyházpolitikáját s eddigi liberális nézeteivel szakítva, a konzervatív irányba csapott át. Ezért a mainzi vál. fejedelem 1786. könyvtárosává nevezte ki s politikai tanácsait is meghallgatta. Ekkor dolgozta át és folytatta a Schweizergeschichte-t, melynek V. kötetével csak 1808. készült el. 1791-ben II. Lipót császártól nemességet és birodalmi lovagi rangot kapott *Edler von M. zu Sylvelden* címmel. Mainznak a franciáktól történt bevétele után 1792 októberben Bécsbe költözött, hol az osztrák politika érdekében több jeles röpiratot adott ki (Die Gefahren d. Zeit, Das sicherste Mittel zum Frieden). De mivel protestáns létére magasabb hivatalokhoz nem juthatott, 1804. porosz szolgálatba lépett, mint a Hohenzollern-ház udvari történetírója. Itt nagy előkészületeket tett Nagy Frigyes történetének megírásához s közben részt vett *Herder* műveinek kiadásában és magyarázásában is. Mikor Napoleon 1806 okt. bevonult Berlinbe, M.-t kihallgatáson fogadta s elragadtatva annak kiváló tulajdonaitól, rávette, hogy az újonnan alakítandó *vesztfáliai királyság* szolgálatába lépjen mint államtitkár. M. azonban csakhamar meghasonlott *Jeromos* királlyal, állásáról lemondott s lelki meghasonlása következtében nemsokára meghalt. Sírja fölé Kasselben I. Lajos bajor király 1852. emléket állíttatott e felirattal: Was Thukydides Hellas, Tacitus Rom, das war M. seinem Vaterland. Összes műveit öccse, *Johann Georg* M. (szül. 1759., megh. 1819) adta ki (Tübingen 1809—19, 27 köt.). Főműve: Die Geschichte schweizerischer Eidgenossenschaft külön 1826. jelent meg új kiadásban (Leipzig, 1—5. köt.). Ezt Glutz-Blotzheim (5. köt. 2. fele), Hottinger (6—7. köt.), Vulliemin (8—10. köt.) és Monnard (11—15. köt.) folytatták. V. ö. *Monnard*, Biographie de Jean de Muller (Paris 1839); *Thiersch*, Über Johannes von M. (Augsburg 1881).

22. *M.*, *Johannes*, német fiziológus, szül. Koblenzben 1801 júl. 14., megh. Berlinben 1858 ápr. 28. Tanulmányai végeztével 1824. Bonnban, 1833.

a berlini egyetemen az anatómia és fiziológia tanára lett. A legkiválóbb német fiziológusok egyike; a fiziológiában a fizikai-kémiai iskola megalapítója. Főműve, mely a modern fiziológiának alapvetője: Handbuch der Physiologie des Menschen (2 köt., Koblenz 1833—40; az 1. köt. 4. kiad. 1841—44). Fontos munkái még: Zur vergleichenden Physiologie des Gesichtssinns (Leipzig 1826); Über die phantastischen Gesichtserscheinungen (Koblenz 1826); Über die feinere Struktur und Entwickelungsgeschichte der Drüsen (Leipzig 1830); Die vergleichende Anatomie der Myxinoiden (Berlin 1835—41); Über den feinern Bau der krankhaften Geschwülste (u. o. 1838); Beschreibung der Plagiostomen (Henle Jakobbal, u. o. 1838—41); Über den glatten Hai des Aristoteles und über die Verschiedenheiten unter den Haifischen und Rochen in der Entwickelung des Eies (u. o. 1842); Über den Bau und die Grenzen der Ganoiden und das natürliche System der Fische (u. o. 1844); Über die Larven und Metamorphose der Echinodermen (u. o. 1849). Kisebb dolgozatait az Archiv f. Anatomie, Physiologie u. wissenschaftliche Medizin c. folyóiratba írta, melyet 1834 óta szerkesztett. V. ö. *Virchow*, Johannes M. (Berlin 1858); *Du Bois-Raymond*, Gedächtnisrede auf Johannes M. (u. o. 1860).

23. *M., Johannes*, német prot. teológus, szül. Riesában (Szászország) 1864 ápr. 19. 1903-ban Mainberg várában (Unterfranken) minden fajta kutatók részére intézetet alapított, ahol a világ- és életnézetre vonatkozó kérdésekről előadásokat tartott. Főbb munkái: Das persönliche Christentum der paulinischen Gemeinden (Leipzig 1898); Von den Quellen des Lebens (München, 3. kiad., 1910); Die Bergpredigt (u. o., 3. kiad. 1911); Bausteine für persönliche Kultur (u. o. 1908); Vom Leben und Sterben (u. o. 3. kiad. 1912).

24. *M., Julius*, német prot. teológus, szül. Briegben 1801 ápr. 10., megh. Halleban 1878 szept. 27. 1839-től hallei teol. tanár volt. Hírnevét, mint dogmatikusnak, főmunkája: Die christliche Lehre von der Sünde (Breslau 1839, legújabb kiad. Bremen 1889) alapította meg, amely után *Sünde-Müller*-nek is nevezik. Egyéb munkái: Die evangelische Union (Berlin 1854); Dogmatische Abhandlungen (2 köt., Bremen 1870). Egyik szerkesztője volt a Deutsche Zeitschrift für christliche Wissenschaft und christlichen Leben (1850—1861) folyóiratnak.

25. *M., Karl Otfried*, német filológus és archeológus, szül. Briegben 1797 aug. 28., megh. Athénben 1840 aug. 1. Boeckh geniális tanítványa. 1819-ben a göttingeni egyetemen az archeológia tanára lett; 1839—40. beutazta Olasz- és Görögországot. Főművei: Gesch. hellen. Stämme und Städte (új kiadás Schneidewintől, 1844); Prolegomena zu einer wissenschaftl. Mythologie (Göttingen 1825); Die Etrusker (új kiadás Strassburg 1877); Handbuch der Archaeologie der Kunst (1830, új kiadás Stuttgart 1878); Denkmäler der alten Kunst (új kiadás Wieselertől, 1854; 4. kiadás Wernicke és Graeftől, Leipzig 1899 s köv.); több monográfia (Varro de lingua latina, Leipzig 1833, Festus cum Pauli epitome, u. o. 1839, stb.); Geschichte der griechischen Literatur bis auf das Zeitalter Alexanders (2 köt., kiadta testvére, M. Eduard, Breslau 1841; 4. kiad. Heitztől, Stuttgart 1882—84; magyarra ford. *Récsi* Emil: A régi görög irodalom története, Pest 1861); Kunstarchäologische Werke (5 köt., Berlin 1872—73).

26. *M., Karl Friedrich*, német festő, szül. Stuttgartban 1813., megh. 1881 ápr. 27. Münchenben Cornelius-nak, Párisban, majd Rómában Ingresnek volt tanítványa. Nevezetesebb művei: Októberi ünnepély a római Villa Borghesében (1848); Római farsang (mindkettő Berg villában, Stuttgart mellett); Páris ítélete, Romeo és Julia (mindkettő a stuttgarti muzeumban).

27. *M., Karl*, német botanikus, szül. Allstedtben 1818 dec. 16., megh. Halléban 1899 febr. 9. 1843 óta Halléban a természettudományoknak, különösen a botanikának szentelte magát. Synopsis muscorum frondosorum (Berlin 1849—51, 2 köt.) c. munkájával hamar kitünt. Rossmässlerrel és Uleval 1852. a Natur c. természettudományi folyóiratot alapította. Más munkái: Deutschlands Moose (Halle 1853); Versuch einer kosmischen Botanik (Buch der Pflanzenwelt, 2. kiad. Leipzig 1869). Hagyatékából Schliephacke adta ki a Genera Muscorum frondosorum című művet (Leipzig 1901).

28. *M., Karl Leopold*, német festő, szül. Drezdában 1834 dec. 9., megh. Bécsben 1892 aug. 4. A bécsi műv. akadémián Blaasnak és Rubennek volt tanítványa és eleinte történeti képeket, utóbb leginkább genreképeket festett, melyek tárgyát olykor a magyar népéletből merítette. Sok keleti tárgyú képet is festett. Jelesebb művei: A kútnál; A nap utolsó fáradsága (Bécs, udvari muzeum); A foltozó szabó; A lantosnő; Papok a kolostor udvarán; A velencei piacon; Palermói tengerpart; Arab pénzváltók; Mekkai zarándokok pihenője; Egyiptomi vízhordó; Arab iskola; Táborozó beduinok; Cigánytábor; A bécsi árvíz 1862-ben, stb.

29. *M., Karl Hermann Gustav*, német csillagász, szül. Schweidnitzben 1851 máj. 7. 1888 óta a potsdami asztrofizikai obszervatóriumon főobszervátor. A spektroszkópiáról és fotometriáról számos munkát írt és sok megfigyelést közölt. Főműve: Die Photometrie der Gestirne (Leipzig 1897).

30. *M., Karl*, német prot. teológus, szül. Langenburgban 1852 szept. 3. 1886-ban Giessenben, 1891. Boroszlóban, 1903. Tübingenben egyetemi tanár. Iratai: Der Kampf Ludwigs des Bayern mit der röm. Kurie (Tübingen 1879—1880); Die Anfänge d. Minoritenordens u. der Bussbruderschaften (Freiberg 1885); Die Waldenser (Gotha 1886); Kirchengeschichte (I. köt. Freiberg 1892, II. köt. 1902); Luther und Karlstadt (1907).

31. *M., Karl von*, német tengerésztiszt, az Emden cirkálóhajó volt parancsnoka, szül. Hannoverben 1873 jún. 16. 1894-ben tengerészhadnagy, 1903. sorhajóhadnagy (Kapitänleutnant) lett. 1906-ban a tengerészeti vezérkarhoz került, ahol korvettakapitánnyá lépett elő. 1909-ben a birodalmi tengerészeti hivatalhoz osztották be. 1913-ban a keletázsiai cirkáló hajórajhoz tartozó Emden parancsnokává nevezték ki és megkapta

a fregattakapitányi rendfokozatot. 1914-ben, a világháború kitörése után, M. az Emdennel előbb a keletázsiai vizeken, majd az Indiai-Oceánon cirkált és páratlan hősiességgel számos ellenséges kereskedelmi hajót, valamint az orosz Zemcsug cirkálót s néhány torpedónaszádot sülyesztett el. Vitézségeért Vilmos császár az első és másodosztályú vaskereszttel tüntette ki. Az ellenséges hadihajórajok valóságos vadászatot indítottak a kis cirkáló ellen. 1914 nov. 9. az Indiai-oceánon Szumatrától délre levő Kókosz-(Keeling-) szigetek mellett, midőn a hajó legénységének egy része egy kábelállomás elpusztítása végett partraszállott, a Sidney ausztráliai cirkáló megtámadta az Emdent és heves harc után elsülyesztette. Az Emden személyzetéből 129-en elestek, a partraszállt csoport *Mücke* kapitány (l. o.) vezetésével megmenekült, a többiek M. kapitánnyal együtt angol fogságba jutottak.

32. *M.*, *Karl*, német regényíró, l. *Mylius*.

33. *M.*, *Lucian*, német klassz. filológus, szül. Merseburgban 1836 márc. 17., megh. Szent-Pétervárt 1898 ápr. 24. Előbb Bonnban lett magántanár, majd 1870. a pétervári történet-filológiai intézetnél kapta meg a latin nyelv és irodalom tanszékét. Nagy tevékenységet fejtett ki a latin irodalom és metrika terén. Alapvető műve: De re metrica poetarum latinorum praeter Plautum et Terentium (Leipzig 1861, 1894). Számos latin író és költő műveit kiadta, többnyire jeles kommentárral (így: Livius Andronicus, Naevius, Ennius, Lucilius, Horatius, Catullus, Tibullus, Propertius, Nonius Marcellus műveit). Megírta Lucilius, Horatius és Ennius életrajzát; egyéb művei: Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden (Leipzig 1869); Ritschl Friedrich életrajza (Berlin 1877); Metrik der Griechen und Römer (u. o. 1885). Irt Accius és Pacuvius drámáiról.

34. *M.*, *Lukas*, német festő, l. *Cranach*.

35. *M.*, *Max*, nyelvész, orientalista, M. Wilhelm költő (l. *M. 43.)* fia, szül. Dessauban 1823 dec. 6., megh. Oxfordban 1900 okt. 28. 1856-ban Angliába ment, hol megbízták az egész Rigveda kiadásával, mely Sayana régi kommentárjával együtt 1849—75., 6 nagy 4-r. kötetben jelent meg. Egyéb ez időből való művei a szanszkrit irodalomból a Meghaduta fordítása, egy angolul írt szanszkrit nyelvtan és History of ancient Sanskrit literature (2. kiad. London 1860), továbbá a Rigveda angol fordítása The sacred hymns of the Brahmans cím alatt. 1869—76-ig az oxfordi egyetem tanára volt. Mint nyelvbuvár különösen Lectures on the science of language című műve által tünt ki, mely két sorozatban jelent meg, az első 1862., a második sorozat 1864. (magyarul: Fölolvasások a nyelvtudományról, a M. Tud. Akadémia megbízásából fordította *Simonyi* Zsigmond, Budapest 1874 és Újabb fölolvasások 1876). Az összehasonlító mitológiára s nyelvészetre vonatkozó értekezéseit összegyüjtve ilyen cím alatt adta ki: Chips from a german workshop (London 1867—1875, 4 köt. Ugyanezek újra, válogatva: Selected essays on language, mythology and religion, 1881, 2 köt.). 1876 óta az oxfordi egyetem megbízásából a világ legfontosabb vallásos könyveinek kiadását eszközölte, különösen az indus, kinai, perzsa és arab nyelvből; ez a mű 24 kötetben jelent meg 1879—85.: Sacred books of the East. Nyelvészeti és vallástudományi műveit pompás stílus jellemzi, de legnagyobb részük már elavult. 1874-ben a M. Tud. Akadémia megválasztotta külső tagjai közé. 1901-ben megjelent önéletrajza My autobiographie címmel. 1902-ben özvegye írta meg életrajzát: The life and letters of the R. H. Friedr. Max M. címmel. Műveiből megjelent még magyarul: A nyelvtudomány eredményei (ford. *Edelspacher* Antal, Budapest 1878).

36. *M.*, *Morten (Morten-M.)*, norvég festő, szül. Holmestrandban 1828 febr. 29., megh. Düsseldorfban 1911 febr. 11. Düsseldorfban tanult. A norvég hegyvidék, fjordok, fenyőerdők egyik legnépszerübb festője. Nevezetesebb művei: Norvég táj; A Hardanger-fjord bejárata (Krisztiánia, nemzeti képtár); Fenyőerdő (Hamburg, Kunsthalle); Romsdal-fjord; Éjjeli halászat Norvégiában; Halászfalu a Krisztiánia-fjord mellett; Erdő rénszarvasokkal; Őserdő, stb.

37. *M.*, *Otto Frederik*, dán botanikus és zoológus, szül. Kopenhágában 1730., megh. u. o. 1784 dec. 26. mint államtanácsos. Az édesvízi mikroszkópi állatkák tanulmányozásában úttörő vizsgálatokat végzett. Művei: Von Würmern des süssen und salzigen Wassers (Kopenhagen 1771, új kiad. 1809); Vermium terrestrium et fluviatilium historia (u. o. 1773—1774, 2 köt.); Zoologia danica (u. o. 1770—1780, új kiad. 1788—1806, 4 köt., 160 táblával); Entromostraca (u. o. 1785); Animalcula infusoria fluviatilia et marina (u. o. 1786).

38. *M.*, *Otto*, német regényíró, szül. Schottenben 1816 jún. 1., megh. Stuttgartban 1894 aug. 7. Irodalmi és művészregényei: Bürger, ein deutsches Dichterleben (Frankfurt 1845, 3. kiad. Stuttgart 1870); Charlotte Ackermann (Frankfurt 1854); Der Stadtschultheiss von Frankfurt (Goethe nagyszüleiről, Stuttgart 1856, 3. kiad. 1878); Aus Petrarcas alten Tagen (Berlin 1861, 2 k.); Eckhof und seine Schüler (Leipzig 1863, 2 k.); Der Professor von Heidelberg (Stuttgart 1870, 3 k.). Válogatott művei 1872—1873-ban jelentek meg 12 kötetben (Stuttgart).

39. *M.*, *Paul*, német szobrász, szül. Mergelstettenben 1843 márc. 12., megh. Stuttgartban 1906 ápr. 24. Stuttgartban Wagner Tivadarnak, Drezdában Schillingnek volt tanítványa. Nagyobb munkái: Goethe szobra a stuttgarti müegyetem épületén; Károly württembergi király mellszobra; Eberhard württembergi gróf a pásztor ölében alszik (stuttgarti várkert); Kristóf herceg szobra a stuttgarti vártéren; Orestes és a fúriák (fríz a stuttgarti képtárban).

40. *M.*, *Peter Erasmus*, dán teológus és nyelvész, szül. Kopenhágában 1776 máj. 29., megh. u. o. 1834 szept. 4. Teológiát és bölcseletet tanult. 1801-ben kopenhágai teológiai tanár, 1830. seelandi püspök lett. Teológiai művei közül említésre méltók: Christelig Moralsystem (Keresztény erkölcstan, 1808); Christelig Apologetik (Keresztény apologetika, 1810). Mint germanista kivált Sagabibliothek (Kopenh. 1816—19) c. gyüjteményével, valamint Saxo Grammaticus dán történetének kritikai kiadásával.

41. *M.*, *Sophus*, dán prehisztorikus, szül. Kopenhágában 1846 máj. 24. Tanulmányai végeztével sokat utazott és 1881. az északi régészeti társulat titkára, 1892. pedig a nemzeti muzeum osztályigazgatója lett: Főbb művei: Dyreornamentiken i Norden (Kopenhága 1880; németre ford. Mestorf: Tierornamentik im Norden, Hamburg 1881); Ordning af Danmarks Oldsager (2 köt., Kopenhága 1888—95.); Vor Oldtid (u. o. 1897; németre ford. Jiriczek: Nordische Altertumskunde, 2 köt., Strassburg 1897—98).

42. *M.*, *Viktor*, német festő, szül. Majna-Frankfurtban 1829 márc. 29., megh. Münchenben 1871 okt. 21. Párisban tanult. Couturenek, Delacroixnak és Courbetnek volt tanítványa. Többnyire romantikus tárgyú, erősen színes képeket festett. Ilyenek: Hero és Leander; Hamlet és Horatio a temetőben; Ophelia a pataknál; Romeo és Julia; Tannhäuser a Venus-hegyben; Jelenet Hugo Les misérables c. regényéből.

43. *M.*, *Wilhelm*, német költő, szül. Dessauban 1794 okt. 7., megh. u. o. 1827 szept. 30. Résztvett a német szabadságharcban (1813—1814), utána Berlinben folytatta filológiai tanulmányait, 1817. Olaszországba ment. 1819-ben Dessauban a régi nyelvek tanára és a hercegi könyvtár őre lett. Nevét Gedichte aus den hinterlassenen Papieren eines reisenden Waldhornisten (Dessau 1821—1824, 2 füzet) és Die Lieder der Griechen (u. o. 1821—1824, 4 füzet) című gyüjteményei tették ismertté. Ezeket követték a Neugriechische Volkslieder (Leipzig 1825) és Lyrische Reisen und epigrammatische Spaziergänge (u. o. 1827) c. gyüjtemények. Dalai közül sok közkincse lett a német népnek. Legszebben Franz Schubert zenésítette meg őket. Vegyes műveit kiadta életrajzzal együtt G. Schwab (1830); költeményeit fia Müller Max (1869).

44. *M.*, *Wilhelm*, német germanista, szül. Holzmindenben 1812 máj. 27., megh. Göttingenben 1890 jan. 4. 1845 óta Göttingenben egyetemi tanár volt. Német mitológiával és mondakutatással foglalkozott. Főművei: Geschichte u. System der altdeutschen Religion (1844); Mythologie der deutschen Heldensage (1886); Zur Mythologie der griechischen u. deutschen Heldensage (1889). M. dolgozta ki a Mittelhochdeutsches Wörterbuch (1854—67, 4 kötetben) egy részét.

45. *M.*, *Wilhelm*, német történetíró, szül. Giengenben (Württemberg) 1820 dec. 2., megh. Ravensburgban 1892 febr. 8. Mint gimnáziumi tanár működött Trogenben, Weinsbergben s 1865—1884-ig Tübingenben. Nevezetesebb művei: Leitfaden für den Unterricht in der Geschichte (Stuttgart 1890, 14. kiad.); Politische Geschichte der neuesten Zeit 1816—1867 (u. o. 1889, 4. kiad.); Kaiser Wilhelm (Berlin 1888, 4. kiad.); Generalfeldmarschall Graf Moltke (Stuttgart 1889, 3. kiad.); Deutsche Geschichte (u. o. 1880, 2. kiad.); Fürst Bismarck (u. o. 1898, 4. kiad.); Deutschlands Einigungskriege 1864—1871 (Berlin 1903, 2. kiad.); Politische Geschichte der Gegenwart (u. o. 1867—1891, 25 köt.).

46. *M.*, *Wolfgang*, német költő *(M. von Königswinter)*, szül. Königswinterben 1816 márc. 5., megh. Neuenahrban 1873 jún 29. Orvos volt; 1848. beválasztották a frankfurti parlamentbe. Irt lirai költeményeket, epikus és drámai műveket. Nevezetesebbek: Balladen und Romanzen (Düsseldorf 1842); Gedichte (Frankfurt 1847, 3. kiad. Hannover 1868); Sie hat ihr Herz entdeckt (vígjáték 1863). Válogatott művei Dichtungen eines rheinischen Poeten címmel 6 kötetben jelentek meg (Leipzig 1871—1876).

47. *M. testvérek*, német zenészek, l. *Müller-vonósnégyes*.

Müller-Breslau, *Heinrich*, német mérnök, szül. Boroszlóban 1851 máj. 30. 1883-ban a hannoveri, 1888. pedig a berlini műegyetem tanára lett. Úttörő munkásságot fejtett ki a sztatikailag határozatlan tartók sztatikája terén, átnézetes, a mérnök-gyakorlat számára alkalmas, általános érvényű módszert dolgozva ki. Főbb munkái: Theorie und Berechnung der eisernen Bogenbrücken (Berlin 1880); Die graphische Statik der Baukonstruktionen (1. köt. 4. kiad. Stuttgart 1905, 2. köt. 3. kiad. Leipzig 1901); Die neueren Methoden der Festigkeitslehre (3. kiad. Leipzig 1904); Zur Theorie der Windverbände eiserner Brücken (Berlin 1903); továbbá értekezések a Zeitschrift für Bauwesen és Zentralblatt der Bauverwaltung-ban.

Müller-féle folyadék, egész állatok és állati szövetek konzerválására használatos folyadék. Összetétele: káliumbikromát 2 rész, nátriumszulfát 1 rész, víz 100 rész.

Müller-féle forrasztó víz, l. *Forrasztó szerek*.

Müller-féle testecskék (növ.), a mirmekofita Cecropia adenopus levélnyeleinek alapján lévő szőrök közti 2 mm. hosszú fehérszínű testecskék, melyek tartójukról könnyen leválnak és nagymennyiségű fehérjenemű anyagot tartalmaznak; a hangyák kitünő tápláléka.

Müller-Guttenbrunn, *Adam*, német regényiró, szül. Hidegkúton (Temes vm., ném. Guttenbrunn) 1852 okt. 22. Iskoláit Temesvárt, Nagyszebenben és Bécsben végezte, azután Linzben hivatalnok, majd Bécsben szinigazgató (Raimundtheater 1892—96, Kaiserjubilaeumstheater 1898—1903) lett. Regényeiben a délvidéki svábok életét festi erősen magyarellenes tendenciával. Nem titkolt törekvése, hogy fajának ú. n. német nemzeti öntudatát fölkeltse. Része van benne, hogy Németországban a magyarországi svábokat elnyomott és üldözött nemzetiségünknek tartják. Főbb művei: Gräfin Judith (dráma, 1877); Des Hauses Fourchambault Ende (1880); Im Banne der Pflicht (dráma, 1882); Trost- und Trutzbüchlein der Deutschen in Österreich (1889); Gescheiterte Liebe (1889); Dramaturgische Gänge (1892); Im Jahrhundert Grillparzers (1893); Die Magyarin (1896); Deutsche Kulturbilder aus Ungarn (1896); Zwischen zwei Theaterfeldzügen (1902); Götzendämmerung (1908); Rund um den häuslichen Herd (1910); Der kleine Schwab' (1910); Die Glocken der Heimat (1911); Schwaben in Osten (1911); Es war einmal ein Bischof (1912); Der grosse Schwabenzug (1913); Das idyllische Jahr, Plaudereien (1914).

Müller-Strübing, *Hermann*, német klasszikus filológus, szül. Neubrandenburgban 1812 aug. 27., megh. Londonban 1893 aug. 14. Mühlbach Luise

regényirónő testvére. A frankfurti merényletben (1833 ápr. 3.) való részvétele miatt halálra, majd életfogytigtartó fegyházra ítélték. IV. Frigyes Vilmos alatt 1840. kiszabadult s Berlinben, majd Franciaországban és Londonban élt. A görög irodalom és történet terén nagy érdemei vannak. Nevezetesebb művei: Aristophanes und die historische Kritik (Leipzig 1873); Die attische Schrift vom Staate der Athener (Göttingen 1880); Thukydideische Forschungen (Wien 1881). Jeles kritikai kiadását tette közzé Vitruviusnak (Rose-val, Leipzig 1867).

Müller-Thurgau, *Hermann,* botanikus, szül. Tägerwilenben 1850 okt. 21. 1891-ben a svájci gyümölcs-, bor- és kertmívelő kisérleti állomás igazgatója lett. A növényélettan terén jelentős munkálkodást fejt ki, főkép a növények megfagyásáról, nyugalmi időszakáról, szőllészeti kérdésekről, erjedésről, az élesztőgombáról, borkezelésről számos tanulmányt írt. Elterjedt műve: Herstellung ungegorener und alkoholfreier Obst- und Traubenweine (7. kiad. Frauenfeld 1905).

Müller-vonósnégyes. A XIX. sz. hangverseny-történetében két hírneves M. ismeretes. Az *idősebb* vonósnégyes *Ägidius Christoph Müller* braunschweigi udvari zenész négy fiából alakult: *Karl Friedrich* (1797—1873.), *Gustav* (1799—1855.), *Theodor* (1802—1875.), *Georg* (1808—1875.) voltak a tagjai és együttműködésük 1831—1855. esik. Az idősebb vonósnégyes feloszlása után alakult az *ifjabb* M., melynek *Karl Friedrich Müller* négy fia volt a tagja, még pedig: *Karl* (1829—1907.), *Hugo* (1832—1886.), *Bernhard* (1825—1895.) és *Wilhelm* (1834—1897.). Az ifjabb M. 1855—1873. működött.

Müller von Steinla, német rézmetsző, l. *Steinla.*

Müllheim, az ugyanily nevű járás székhelye Lörrach badeni kerületben, (1910) 4533 lak., bortermeléssel. 1915 ápr. 5. francia repülők bombázták. Közelében *Badenweiler* (l. o.) fürdőhely.

Müllner, *Adolf,* német drámaíró, szül. Langendorfban (Weissenfels mellett) 1774 okt. 18. (anyja *Bürger* német költő nővére volt), megh. 1829 jún. 11. Weissenfelsben, hol 1798—1816-ig mint ügyvéd működött. Igen kedvelt író volt, kinek szinművei nagy hatással voltak a közönségre. Ő volt az ú. n. sorstragédia legnépszerűbb képviselője. Első műve regény volt: Incest oder der Schutzgeist von Avignon (1779). Vígjátékai: Die Vertrauten (magyarra fordította *Kazinczy* Gábor: A meghittek, Nagy Ignác Szinműtára, 45. sz.), Die grossen Kinder, Die Onkelei stb. szinszerüek, de nélkülözik a költőiséget és eredetiséget. Híresek voltak tragédiái: Der 29. Februar (1812); Die Schuld (1816); König Yngurd (1817); Die Albaneserin (1820). E darabok szép nyelven és csengő versekben vannak írva. A sors szerepe bennük egészen külsőleges, a tragikai kifejlés teljesen hatáshajhászásra van felépítve. 1820 óta különösen mint kritikus szerepelt az általa szerkesztett Literaturblatt (1820—25), Hekate (1823) és Mitternachtblatt (1826 óta) című folyóiratokban. Művei: Dramatische Werke (1828, 8 köt.). Életét megírták Schütz (1830) és Höhne (1875). V. ö. *Minor,* Die Schicksalstragödie in ihren Hauptvertretern (1883).

Müllrose, város Frankfurt porosz kerületben, (1910) 2448 lak. A M.-i vagy *Frigyes-Vilmos-csatorna,* melyet Frigyes Vilmos választófejedelem 1662—1668. építtetett, a Spreet és Oderát köti össze. Hossza 27 km., átlagos mélysége 7 m. Zsilipjeinek száma 8. Az Odera Spree-csatorna elkészítése óta a M.-i csatorna jelentősége csökkent.

Műlovaglás, l. *Lovaglás* és *Műlovas.*

Műlovas v. *műlovar* az olyan artista vagy artistanő, aki nyilvános lovasmutatványokat végez. Ezek a mutatványok sokfélék és változatosak, de általában két csoportba oszthatók. Az egyikben a kitünően belovagolt és művésziesen idomított, többnyire magasvérű paripa a főszereplő (iskolalovaglás). A másikban erős, nyugodt járású lovon a M. végzi ügyes, sokszor nyaktörő, sokszor mulattató mutatványait. A M.-ok azelőtt csak a cirkusz porondján szerepeltek, de újabban már egyes varieték szinpadjain is láthatók.

Mülsen *(Mülsener Grund),* nagy gyárkerület Szászország Chemnitz járásában a mosel—ortmannsdorfi vasúti vonalon. Hét faluból áll, melyekben gyapju- és pamut-szövő gyárak, festőműhelyek s téglavető telepek mintegy 15 km.-nyi vonalban nyúlnak el.

Műmárvány, l. *Stucco.*

Műméz, l. *Méz.*

Münch, *Wilhelm,* német pedagógus, szül. Schwalbachban 1843 febr. 23., megh. Berlinben 1912 márc. 25. Különböző középiskolákban tanított. 1888—97-ig tartományi tanácsos volt Koblenzben. 1897-ben a berlini egyetem rendes tanárává nevezték ki. Főbb művei: Zur Förderung des französischen Unterrichts, insbesondere auf Realgymnasien (Heilbronn 1883, 2. kiad. Leipzig 1895); Tagebuchblätter, Eindrücke und Gedanken in loser Aufzeichnung (Berlin 1891), ennek 3. kiadása ily címen: Anmerkungen zum Text des Lebens (u. o. 1904); Neue pädagogische Beiträge (u. o. 1893); Didaktik und Methodik des französischen Unterrichts (a Baumeister-féle Handbuch der Erziehungs- und Unterrichtslehre c. vállalatban, 3. kiad. München 1910); Geist des Lehramts (2. kiad. u. o. 1905); Aus Welt und Schule (Berlin 1904); Zukunftspädagogik (u. o. 1904); Kultur und Erziehung (u. o. 1909). Zum deutschen Kultur- und Bildungsleben (u. o. 1902); Das Unterrichts- und Erziehungswesen Gross-Berlins (u. o. 1912).

Münch-Bellinghausen, *Eligius Franz Josef,* báró, osztrák-német költő, írói nevén *Friedrich Halm,* szül. Krakóban 1806 ápr. 2., megh. Bécsben 1871 máj. 22. Jogi tanulmányokat végzett, 1826-ban államhivatalba lépett és 1840. alsóausztriai kormánytanácsos, 1845. az udvari könyvtár őre, utóbb igazgatója lett, 1861. az urakházának tagja; 1869—71-ig az udvari szinházak intendánsa volt. Költői fejlődésére egykori tanítójával, Enk von der Burg-gal, egy nagy műveltségű bencés tanárral (megh. 1843.) való barátsága volt legmélyebb hatással. Darabjaira hatást gyakorolt a spanyol dráma, különösen Lope de Vega. Első tragédiája Griseldis (1834, magyarra fordította *Fáncsy* Lajos, Budapest 1843), melynek burgszinházi sikere megalapította hírnevét. Nagy sikert aratott Der Sohn der Wild-

niss (1842) és Der Fechter von Ravenna c. drámája (1854). Wildfeuer című vígjátéka (1846) a fiunak nevelt leányban ébredő nőiesség rajzát adja. Egyéb drámai művei: Der Adept (1836); Camoens (1837); Imelda Lambertazzi (1838); Ein mildes Urteil (1840); Sampiero (1847); Maria da Molina (1847); Eine Königin (1857); Iphigenie in Delphi (1857, folytatásul Goethe Iphigeniájához); Begum Somru (1860). Műveinek teljes kiadása 1857—64. jelent meg 8 kötetben, költői hagyatékát Kuh és Pacher adták ki művei összkiadásának 9—12. köteteként. V. ö. *Schachinger*, Briefwechsel zwischen Enk von der Burg und M. (1890).

Münchberg, az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Oberfranken kerületben, (1910) 6580 lak., mechanikai szövőszékekkel és kelmefestéssel; szövőiskolával. Közelében van a Grosser Waldstein (890 m.), a Fichtel-hegység egy érdekes gránitcsoportja.

München (l. *a mellékelt térképet)*, Bajorország és Oberbayern közigazgatási kerület fővárosa az Isar mindkét partján, (1910) 607,592 lak., virágzó iparral és kereskedéssel. A legvirágzóbb iparág a sörgyártás, ezenkívül a fémöntés, bőr-, keztyü-, gép-, virág-, gummiárú-, maláta-, papir-, vaggon-, kocsi-, szeszgyártás, az üvegfestés, a litográfia, optikai készülékek készítése, a fényképezés, az arany- és ezüsthimzés stb. A kereskedelem fő cikkei: gabona, liszt, komló, gyarmatáruk, szén, fa, szőrmeáruk, művészeti és műipari tárgyak.

M. nagyobb részében az Isar balpartján fekszik, amelyen 8 híd vezet át, köztük a szép Maximiliansbrücke és a Luitpold-híd. A város nagyobb része széles utcákból áll, amelyeket számos szép tér szakít meg. A legjelentékenyebb terek: a Marienplatz, amelyet a város közepének tartanak, vörös márványból készített 6 m. magas Mária-szoborral, amelyet 1638. I. Miksa választó a fehérhegyi csata emlékére emeltetett; a Max Josephsplatz I. Miksa Józsefnek Rauch mintája szerint készített óriási szobrával. E térhez csatlakozik K. felé a Maximiliansstrasse (1664 m. hosszú és 22 m. széles) számos pompás épülettel, Schelling, Fraunhofer, Rumford gr., Deroy generális és II. Miksa szobrával. Az Odeon-teret I. Lajos szobra, a Wittelsbach-teret I. Miksa választó-fejedelem lovasszobra, a Maximiliansplatzot a Liebig-emlék és Hildebrand tervei szerint készített monumentális kút, a Karolinenplatzot elfoglalt ágyukból öntött obeliszk, a Königsplatzot a Propylaeum (pompás kapuval, amelyet kívül dór, belül jóni oszlopok ékesítenek); a séta-teret Miksa Emánuel, Westenrieder, Gluck, Kreittmayr és Orlando di Lasso emlékei, a Maximiliansplatzot a nagyszerű Wittelsbach-kút, a Prater szigetet Schwind, a politechnikum előtti teret a Béke szobra és Ohm mellszobra, a Karlsplatzot Goethe szobra díszíti. A városon kívül van a Bajorországot személyesítő, Schwanthalertől alkotott hatalmas Bavaria-szobor, mely $20^1/_2$ m. (talapzatostul 30 m.) magas, belül üres és fejébe lépcső vezet (leleplezték 1850 okt. 9.); itt van továbbá a Ruhmeshalle (Pantheon), Klenze tervei szerint épített dór oszlopcsarnok (1843—50) stb. Jelentékenyebb templomai: a Mi Asszonyunk temploma (Frauenkirche), hajójában Bajor Lajos síremlékével; 1821 óta a M.-freisingi érsekség székesegyháza; a Szt. Lélekről elnevezett templom; a Szt. Mihály-templom; a theatinusok magas kupolájú, olasz barokk ízlésben épült temploma a királyi család több tagjának kriptájával. Újabb időkből való templomok: a Mindenszentek temploma (1826—37); a Lajos-templom; a korai gót ízlésű Mária-templom pompás üvegfestményekkel; a Szt. Bonifácius-bazilika, a Szt. Lukács, Orsolya, Pál, Miksa Szt. József, Rupertus, Szt. Margit, Krisztus és Megváltó templom stb., a zsinagóga egyike Németország legnagyobb zsidó templomainak. A profán épületek közt kiválók: a 3 részből álló királyi palota: a Königsbau, a Festsaalbau és a régi rezidencia. Ez utóbbit I. Miksa korában (1602—19) építették; négy nyilt udvart fog körül a Perseus- és Wittelsbach-kutakkal; benne van a kincsesház és a kápolna. A Festsaalbau (1832—1842) olasz renaissance ízlésben épült; benne hat teremben az Odisszeiát ábrázoló enkausztikus falfestmények láthatók; első emeletén van a bál-, bankett-, a Barbarossa-, a Habsburgi-, a trónterem és a Nagy Károlyról elnevezett terem. A Königsbau a firenzei Palazzo Pitti mintájára 1826—35-ig készült; a földszintjén Nibelung-freskók vannak Schnorrtól. A bajor hercegek legrégibb lakóhelye, az Alter Hof a XIII. sz.-ból és a Maxburg (a XVI. sz.-ból) jelenleg hatóságok székhelye. Nevezetesebb paloták még: az Odeon, 1828-ból Klenzétől, hangversenyeknek és a zeneiskoláknak van szánva, Luitpold és Miksa hercegnek Langer-, Kaulbach- és Zimmermann-féle freskókkal díszített palotája, a hadügyminisztérium, a Wittelsbach-palota angol középkori csúcsíves ízlésben; az udvari és nemzeti szinház; a Maximilianeum, a műcsarnok, a birodalmi bank palotája, az igazságügyi és a közlekedésügyi minisztérium, a régi városháza Piloty és Lindenschmit falfestményeivel. A régi Pinakothekát (152 m. hosszú) 1826—36-ig renaissance-ízlésben Klenze építette. Az új Pinakotheka (107 méter hosszú, 28 m. széles, 26 m. magas) Voit tervei szerint 1846—53-ig épült; külsejét Nilson freskói díszítik. A görög-római stílusban épített Glyptotheka Klenze műve (1816—30). Az üvegpalota (Voit tervei szerint) 1854-ből műkiállításoknak és ünnepélyeknek szinhelye. Jelentősebb épületek még: az egyetem, a papnevelő (Georgianum), a Siegesthor, a képzőművészetek akadémiája, az udvari szinház, a műkiállítási épület, a Schack-féle képgyüjtemény háza, a közlekedési palota, a központi pályaudvar, vízművek, több kórház és jótékonysági s közművelődési intézmény háza, az új nagy vásárcsarnok stb. A M. déli oldalán fekvő temető művészi síremlékeinél fogva Németország minden más temetőjét felülmulja.

Tudományos és kulturális intézmények. Ezek közt első helyen állanak a bajor kir. tudományos akadémia és a kir. képzőművészeti akadémia. A Miksa Lajosról elnevezett egyetemet 1472. Gazdag Lajos bajor herceg Ingolstadtban alapította; 1800. Landshutba és 1826. M.-be tették át. 5 fakultásból áll. Hozzátartozik az egyetemi könyvtár (500,000 kötet, köztük több ezer inkunabulum, kézirat, térkép és érem); a Collegium Georgianum,

vagyis kat. papnevelő, a Maximilianeum, államtudományi intézet, továbbá többféle szeminárium, gyüjtemény, intézet, klinika, csillagvizsgáló és egy botanikus kert. A technikai főiskola 1868. nyilt meg; egyéb iskolák az állatorvosi akadémia, hadi akadémia, tüzér-, kadét-, katonai mérnökiskola, erdészeti főiskola, kereskedelmi akadémia, többféle közép- és népiskola.

Műgyüjteményei teszik M.-t Németország egyik első városává; ezek értékesek és számosak; az elsők közül valók: a régi Pinakotheka, amelynek alapját I. Miksa választó Dürer számos munkájának megszerzésével vetette meg és amelyet 1805. a düsseldorfi képtárral, 1827. a Boisserée-féle gyüjteménnyel és 1828. a Wallerstein-féle gyüjteménnyel szaporítottak. Földszintjén van a rézmetszet-gyüjtemény (300,000 lap), a kézirajz-kabinet (22,000 db.) és a vázagyüjtemény (1500 váza) 5 teremben; az első emeleten 12 teremben és 23 kabinetben több mint 1400 kép van elhelyezve. Az új Pinakotheka földszintjét 2 szobában porcellánképek, továbbá a régiséggyüjtemény, az első emelet 11 termét és 14 kabinetjét 600-nál több kép foglalja el. Ez utóbbinak értékes kiegészítője a Schack-féle képgyüjtemény, amelyet újabban a Prinzregentenstrassen emelt új hajlékban helyeztek el. A Glyptothekában antik művek vannak, amelyeket I. Lajos 1805—16-ig mint trónörökös gyüjtött. A bajor nemzeti muzeumban művészeti, főképen bajor művészeti tárgyak, a Schwanthaler-muzeumban a művésznek csaknem összes művei gipsz-öntvényben, a fémöntő muzeumban az itt öntött emlékművek eredeti modelljei, a Kaulbach-muzeumban e mester öröksége, a művész-egyesület helyiségében élő művészek képei és faragványai, a Lotzbeck-féle gyüjteményben faragványok és képek láthatók. Egyéb gyüjtemények még: a királyi és udvari könyvtár (1.000,000 köt., közte inkunabulumok és több ezer kézirat), a tudományos akadémia gyüjteményei (paleontológiai, ásványországi, kőzettani stb.), az etnográfiai muzeum, a Maillinger-féle művészi és műtörténelmi gyüjtemény, a szinházi muzeum, az Isar-szigeten a legújabban épült Deutsches Museum stb. A tudományos és jótékonysági egyesületek száma is igen nagy; a kiválóbbak: az antropológiai, földrajzi, jogi, meteorológiai, orvosi társulatok, mérnöki, író-, művész-egyesületek. A zene művelésére szolgál a zeneakadémia, amely az Odeonban rendez hangversenyeket. Az ujságok közül a kiválóbbak: az Allgemeine Zeitung, a Fliegende Blätter, Münchner Neueste Nachrichten.

M. környéke számos kirándulásra nyujt alkalmat: a bajor tavakhoz és a csak 40 km.-nyi távolságban fekvő bajor Alpok közé. Közvetetlen a városnál az Isar mindkét partján szintén pompás sétahelyek vannak; D.-en az Isar-ligetek; a Maximilianeum mindkét oldalán a II. Miksa idejében alapított ültetvények a Miksa herceg-parkkal; vele szemben az angol kert, 237 ha.-nyi park mesterséges vízeséssel, a Klenzétől épített Monopteros-templommal és egy mesterséges tóval; a Theresienwiese, amelyen évenként októberben nagy népünnepeket tartanak és végül Nymphenburg (l. o.). Különös érdekességei a városnak nagy sörházai, köztük a királyi Hofbräuhaus és annak sörös pincéi.

Története. A város története 1158. Oroszlán Henrik uralma alatt kezdődik, aki a freisingi püspökkel folytatott viszálykodásában a mai város helyére építtette a másutt szétdúlt pénzverőt és sóraktárt. A Wittelsbachok uralma alatt a város gyors virágzásnak indult. Fenséges Ottó ide tette át székhelyét; fia Lajos építtette az Alter Hofot. Albert herceg vetette meg alapját a művészi gyüjteményeknek és meghívta udvarához Orlando di Lassót és több más művészt. 1632 máj. 17. Gusztáv Adolf a várost megsarcolta. Miksa Emánuel háborús vállalkozásai közben M.-nek szintén sokat kellett szenvednie. 1806-ban, midőn Bajorország királysággá emeltetett, a város fejlődése újabb lendületet nyert. 1821-ben ide tették át az érseki székhelyet. Legnagyobb átalakuláson ment át M. I. Lajos uralma alatt (1825—48), aki M.-t a német művészet központjává alakította és az egyetemet is ide helyezte át. II. Miksa ugyanazzá akarta tenni a várost a tudomány szempontjából, amivé I. Lajos művészeti szempontból tette.

Irodalom. Bergmann, Beurkundete Gesch. der Haupt- und Residenzstadt M., 1783; Trautwein, Führer durch M. und seine Umgebung, 26. kiad. 1914.; Mitteilungen d. stat. Bureaus der Stadt M., 1876 óta; Jahrbuch für Münchener Gesch., 1887 óta; Destouches Ulrich és Ernst, Chronik d. Stadt München; Reinhardstöttner-Trautmann, Jahrbuch für Münchener Geschichte; Ammon L., Die Gegend von M., geologisch untersucht, München 1895; Kronegg, Illustrierte Geschichte der Stadt M., 1903; Rohmeder, M. als Handelsstadt, 1905.

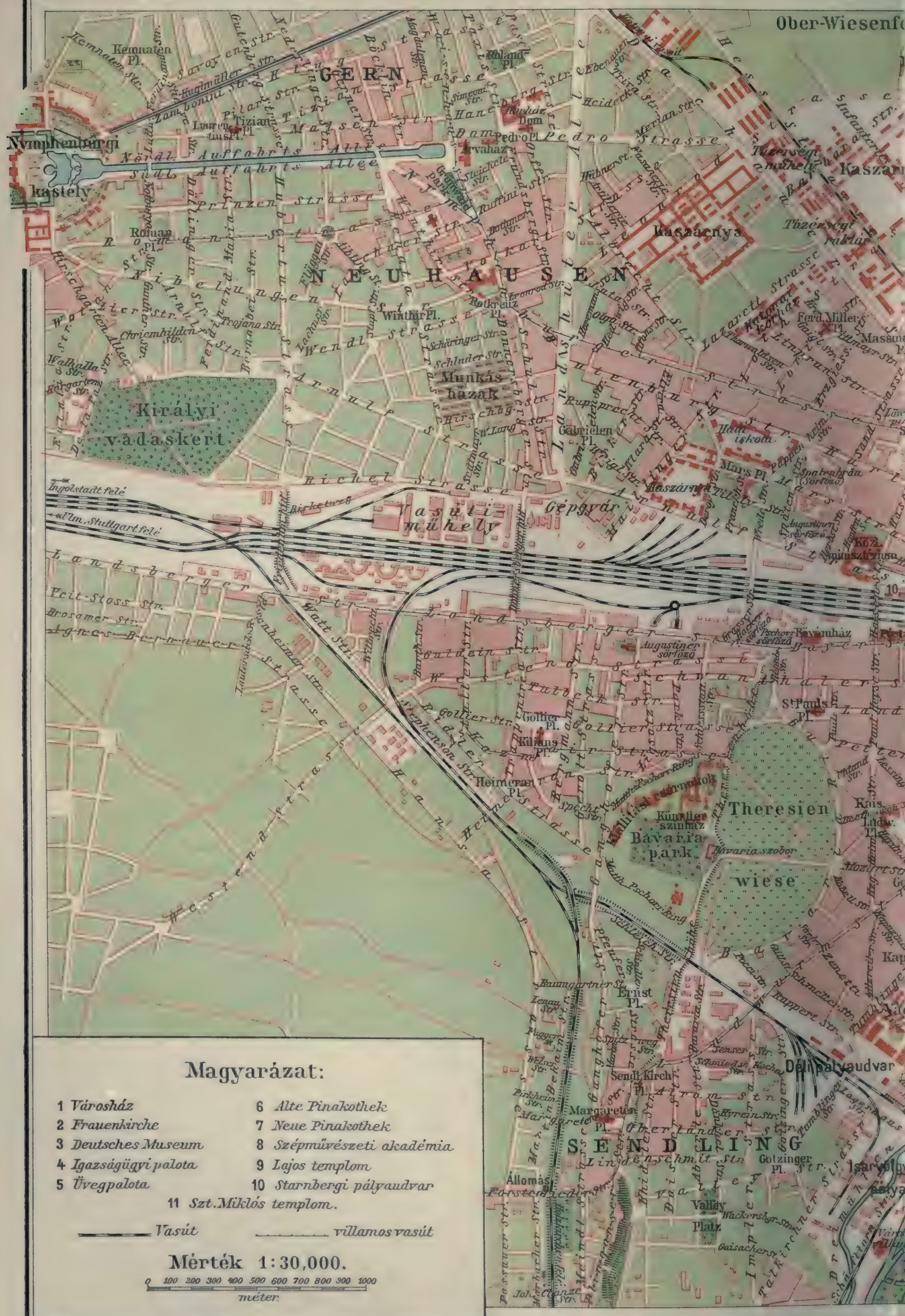
München-Gladbach, 1. város, l. *Gladbach*. — 2. *M.*, község, l. *Obergeburth*.

Münchengrätz *(Mnichovo Hradiště)*, az ugyanily nevű csehországi kerületi kapitányság székhelye, (1910) 3985 lak., szőnyegszövéssel, cipő-, cukor- és sörgyártással, a Waldstein-Wartenberg grófi család szép kastélyával, Szt. Annáról elnevezett templommal, amelyben 1785 óta Wallenstein porai nyugosznak. 1866 jún. 28. a Clam-Gallas vezérlete alatt álló osztrák csapatokat itt a poroszok megverték.

Müncheni kódex v. *Jászay-kódex* (Jászay Pál emlékére, aki kiadás céljából először vette mását), becses magyar nyelvemlék, a legrégibb magyar kódexek egyike, 1466. írta (másolta) Németi György Moldvában, Tatros városában. Jelenleg a müncheni udvari könyvtárban van; Fejérváry Miklós födözte ott föl 1834. Tartalma: a legrégibb magyar naptár s a négy evangélium. Az utóbbi az első magyar bibliafordítás töredéke, melynek egyéb töredékei a Bécsi- s az Apor-kódexben maradtak fönn. Nyelve s helyesírása megegyezik a Bécsi kódexével (l. o.). A M. kiadásai: a Döbrentei G. szerkesztette Régi Magyar Nyelvemlékek 3. köt.-ben, Jászay P. ismertetésével és szójegyzékével; Volf Györgytől a Nyelvemléktár 1. köt.-ben bevezető ismertetéssel. V. ö. *Zolnai*, Nyelvemlékeink (1895).

Münchhausen, 1. *Börries*, báró, német költő, szül. Hildesheimban 1874 márc. 20. Fontane (l. o.) hatása alatt írt balladáival tünt ki. Főbb művei: Gedichte (1896); Die Pflicht zur Anzeige (1899); Balladen (1900); Juda (1901); Ritterliches Liederbuch (1904, 9. kiad. 1911); Das Herz in Harnisch (1911); Hofball (1913).

MÜN

Magyarázat:
1 Városház
2 Frauenkirche
3 Deutsches Museum
4 Igazságügyi palota
5 Üvegpalota
6 Alte Pinakothek
7 Neue Pinakothek
8 Szépművészeti akadémia
9 Lajos templom
10 Starnbergi pályaudvar
11 Szt. Miklós templom.
Vasút
villamos vasút
Mérték 1:30,000.
0 100 200 300 400 500 600 700 800 900 1000
méter
Ober-Wiesenf
Nymphenburgi kastély
NEUHAUSEN
GERN
Királyi vadaskert
Kaszárnya
Tüzérségi raktár
Munkás házak
Vasúti műhely
Gépgyár
Ingolstadt felé
Ulm, Stuttgart felé
Landsberger Str.
Theresien wiese
Bavaria park
Bavaria szobor
SENDLING
Déli pályaudvar
Richel Strasse
Arnulf Strasse
Nibelungen Str.
Prinzen Strasse
Nördl. Auffahrts Allee
Südl. Auffahrts Allee
Westend Strasse
Heimeran Pl.
Goethe Pl.
Rotkreuz Pl.
Winthir Pl.
Gabrielen Pl.
Mars Pl.
Augustiner sörföző
St. Pauls Pl.
Ernst Pl.
Margareten Pl.
Gotzinger Pl.
Valley Platz
Állomás
Dom
Árvaház
Hadi iskola

Metszet

EN.

r Géza.

RÉVAI-KARTOGRAFIA.

2. *M.*, *Karl Friedrich Hyeronimus*, báró, szül. Bodenwerderben 1720 máj. 11., megh. u. o. 1797 febr. 22. Mint orosz tiszt 1740—1741-ig a törökök ellen harcolt, utóbb birtokán élt. Nagyzoló meséiből származtak a *münchhausiádák*. Vademecum für lustige Leute (1780) c. könyvéből írta Raspe (1737—1794) M.'s narrative of his marvellous travels and compaigns in Russia című, Oxfordban megjelent művét, melyet Bürger (l. o.) ford. németre (1786). Magyarul: M. kalandjai (ford. *Lauka* Gusztáv, 1864., *Rákosi* V., é. n.); M. kalandjai, Bürger G. A. eredetije után (ford. *Győri* J., 1882); M. csodálatos kalandjai. A magyar ifjuságnak elbeszéli *Gaal* Mózes (Budapest 1904). V. ö. *Ellissen* bevezetését a Des Freiherrn von M. wunderbare Reisen c. kiadáshoz (Göttingen 1890); F. v. *Zobeltitz*, M. und die Münchhausiaden (Zeitschrift für Bücherfreunde 1897).

Münden *(Hannöversch-M., M. a. d. Werra)*, város és az ugyanily nevű járás székhelye a porosz Hildesheim kerületben, (1910) 10,991 lak. Kémiai iparral, dohánygyártással, ólom-, fa-, gummiárú- és kalapkészítéssel. A XVI. sz.-ig időnként a braunschweig-lüneburgi hercegek székhelye volt. 1626-ban Tilly rohammal vette be és elpusztította.

Münif *pasa*, török politikus, szül. Aintabban (a felső Eufrátesz mentén) 1832., arab szülőktől. 1856-ban a berlini követséghez került. 1860-ban visszatért Konstantinápolyba, hol a rendőri minisztériumban és mint dragomán működött. A kormány azonban radikális nézetei miatt állásaitól felfüggesztette, mire M. az irodalomra adta magát; törökre fordította Voltairet és a bibliát, Heine dalait perzsára fordította, arab szótárt írt és tudományos folyóiratot szerkesztett. 1873-ban Teheránba küldték a török követséghez, 1877. és 1885. pedig közoktatásügyi miniszter lett. Konstantinápolyban muzeumot létesített antik leletek számára és a külföldi tudósok által folytatott ásatásokat is előmozdította. Tiszteletbeli tagja a Magyar Történelmi Társaságnak.

Münnich *(jánosvölgyi)*, 1. *Adolf*, bányaigazgató, szül. Iglón 1821., megh. u. o. 1899 febr. 15. Tanulmányai végeztével résztvett a szabadságharcban, majd a dobsinai területen levő Zenberg és Kotterbach nevű bányák igazgatója lett. A salgótarjáni kőszéntelep feltárása nagyrészt az ő érdeme. Műve: *A felsőmagyarországi bányapolgárság története* (Igló 1895).

2. *M. Kálmán*, bányatanácsos, *M. 1.* fia, szül. Iglón 1854. Főiskolai tanulmányai végeztével, mint hazánkban az első államvizsgát tett bányász, 1876. a dobsinai kobaltbánya igazgatója lett. 1880. fölmérte az Aggteleki-barlangot s e mérések alapján készült a barlang jósafői kijárata. 1892-ben bányatanácsosi, 1910. udvari tanácsosi címet kapott, 1910-ben az iglói kerület országgyűlési képviselővé választotta.

Münnich, *Burkhard Christoph*, gróf, orosz hadvezér és államférfiú, szül. Neuenhuntorfban (Oldenburg) 1683 máj. 9., megh. Szent-Pétervárott 1767 okt. 16. Szolgált a francia, a hesseni és a lengyel hadseregben, végre 1721. Oroszországba ment, hol a Ladoga-csatorna építését, Kronstadt és Riga kikötők megerősítését vezette. 1728-ban orosz grófi címet kapott, *Anna* cárnő pedig, kinek kormányára nagy befolyással volt, 1732. tábornaggyá és a haditanács elnökévé nevezte ki. Az orosz hadsereget újjászervezte, 1734. elfoglalta Danzigot, 1737. rohammal bevette Ocsakov várát, 1739. pedig Moldvában harcolt győzelmesen. Anna halála után 1740. megbuktatta *Biron* kurlandi herceget, a kiskorú VI. Iván cár régensét, de 1741 máj. neki is vissza kellett lépnie. Erzsébet cárnő trónralépése után elfogták, halálra ítélték s csak a vesztőhelyen kegyelmeztek meg neki. Javait azonban elkobozták s őt Szibériába száműzték. Innen csak 1762. III. Péter trónralépésekor jöhetett haza, ki régi birtokait és méltóságait visszaadta neki. Életrajzát megírták v. *Halem* (Oldenburg 1803, új kiad. 1838), *Kosztomarov* (oroszul, Szent-Pétervár 1884) és *Jansen* (Berlin 1904).

Münsingen, az ugyanily nevű járás székhelye a württembergi Duna-kerületben, (1910) 2212 lak., agyag- és vasedény-készítéssel. A középkorban a württembergi grófok gyakran tartották itt székhelyüket.

Münster, 1. porosz *közigazgatási kerület* 7255 km² területtel s (1910) 989,119 lakossal. 12 járásra oszlik.

2. *M.*, Vesztfália porosz tartomány és M. közig. kerület *fővárosa* és püspöki székhely, (1910) 90,254 lak., vászon-, pamutszövéssel, bőr-, szesz- és sörgyártással, kőfaragással és üvegfestéssel, vászon- és lisztkereskedéssel. Iskolái közül a legjelentékenyebb az 1771. Miksa Frigyes választó által alapított egyetem, amely 1818—1902-ig mint akadémia állott fenn s 1902-ben a 4 fakultás visszaállításával egyetemi jellegét újra visszanyerte. Vele kapcsolatban áll a királyi könyvtár 140,000 kötettel és 800 kézirattal. Van még M.-nek vesztfáliai történelmi társulata régiséggyüjteménnyel. Kiválóbb épületek: a szép épületektől (püspöki palota, püspöki muzeum, egyetem, posta stb.) körülfogott téren (Domhof) a püspöki templom, amelynek belsejét pompás régi (XI., XVI. és XVII. sz.-beli) faragványok, falfestmények, üvegfestmények és egy régi óra (1400-ból) díszítik, továbbá a gót Lambert- és Mária-templom óriási toronnyal; a városháza, amelynek az a terme, ahol 1648 okt. 24. a vesztfáliai békét aláirták s ahol a béke megkötésében eljáró követek arcképei láthatók, egész épségében megvan; végül néhány főúri kastély. M.-ről Mimigardevord néven már Nagy Károly előtt történik említés. Nagy Károly 805. a szászok püspökévé kinevezett Szt. Liudger lakóhelyévé jelölte ki. A klastrom körüli első telepítvényeket 1115. erősítették meg és e hely a klastromáról kapta mai nevét. Már 1532. falai közt a reformáció számos hívőt számlált, akiket azonban az anabaptisták kiszorítottak. Ezek Leideni János királyuk alatt Új-Zion nevű országukat itt alapították, de az 1534—35-iki ostrom folytán kénytelenek voltak magukat megadni. A város az ostrom alatt sokat szenvedett, de nemsokára megint fölvirágzott. A hatalmas céhek újból fölkeltek püspökük ellen, míg végre 1661. Galeni Bernát püspök elfoglalta és régi jogaitól meg szabadalmaitól megfosztotta. — *M. püspökség* (9900 km² területtel) a XII. sz.-ban lett birodalmi her-

cegséggé. 1719 óta a kölni érsekek voltak egyszersmind a M.-i püspökök. 1803-ban szekularizálták. V. ö. *Bahlmann,* M. in Wort und seine Sehenswürdigkeiten (1902); *Brückmann,* Altes und Neues aus dem Münsterlande (1863).

3. *M. im Elsass* (v. *M. im Gregoriental),* város Felső-Elszász Kolmar nevű járásában, a Münstertalban, (1910) 5974 lak., nagy fonó- és szövőgyárakkal. Az 1914—15-iki háború folyamán M. környékén heves harcok folytak s a város a franciák bombázásától sokat szenvedett.

4. *M. am Stein,* falu és fürdő Koblenz porosz kerületben, (1910) 973 lak., jód-, bróm- és sótartalmú ásványvízforrással, fürdőkkel.

Münster, régi német nemesi család, amely a IX. sz.-ig viszi fel eredetét és 1792. birodalmi grófságot kapott. E családból származnak:

1. *M.-Ledenburg, Ernst Friedrich Herbert,* gróf, hannoveri államférfiú, szül. Osnabrückben 1766 márc. 1., megh. 1839 máj. 20. 1801—04-ig az orosz udvarnál volt Hannover követe, azután Londonba ment s itt az angol kormányt harcra buzdította Napoleon ellen. Az ő műve volt Hannovernek királyságra való emelése. 1815—27-ig *Károly* braunschweigi herceg gyámja volt.

2. *M.-Ledenburg, Georg Herbert, gróf, Derneburg hercege,* német diplomata, *M. 1.* fia, szül. Londonban 1820 dec. 23., megh. Hannoverben 1902 márc. 28. Hannover követe volt Szent-Pétervárott 1857—65-ig; innen visszatérve V. György királynak a Poroszországhoz való közeledést tanácsolta. Hannover annexiója után 1867. a porosz urakházának tagja lett, 1871. pedig a német birodalmi gyűlésbe választották. 1873-ban londoni, 1885. párisi nagykövetté nevezték ki, hol 1900-ig működött. Érdemeiért 1899-ben a *Derneburg* hercegi címet kapta. Nevezetesebb történeti műve: Politische Skizzen über die Lage Europas vom Wiener Kongress bis zur Gegenwart (Leipzig 1867) és Mein Anteil an den Ereignissen des Jahres 1866 in Hannover (Hannover 1868, 2. kiad.).

Münster, *Sebastian,* német teológus, matematikus és geográfus, született Ingelheimban 1489., megh. Baselben 1552 máj. 23. Ferencrendi szerzetesből lett a reformáció egyik buzgó híve. Ő adta ki Németországban először a biblia zsidó szövegét (1534—35). Fő műve a Cosmographia universa (Basel 1544), mely 24 kiadást ért. 1550-ik évi kiadása ívrétben 1162 oldalra terjed. Magyarországot is ismerteti.

Münsterberg, az ugyanily nevű járás székhelye Boroszló porosz kerületben, (1910) 8632 lak., agyagcső- és agyagkályhakészítéssel, cukor- és sörgyártással, szárított főzelékkészítéssel és asztalosiparral; közelében grafitteleppel. M. alsó-sziléziai hercegség 1454. Csehországhoz került. 1654. III. Ferdinánd császár az Auersperg hercegi családnak adományozta, amely megtartotta még akkor is, midőn II. Frigyes Sziléziát elfoglalta. 1791-ben Auersperg Károly József Antal herceg 450,000 forintért Poroszország javára lemondott róla.

Münsterberg, *Hugo,* német filozófus, szül. Danzigban 1863 jún. 1. 1891-ben a filozófia rendkívüli tanára lett Freiburgban (Breisgau), 1892: az amerikai Harvard-egyetemen a lélektan tanára. Amerikában élénken részt vett a közéletben, ő szervezte a st.-louisi nemzetközi kiállítás alkalmával a nagy nemzetközi tudományos kongresszust. Egy évig mint cseretanár a berlini egyetemen tanított. 1914-ben kénytelen volt egyetemi állásáról az Amerikában kitört németgyűlölet miatt lemondani. Művei közt fontosak: Die Willenshandlung (1888); Beiträge zur experimentellen Psychologie (1888—89, 4 füzet); Grundzüge der Psychologie I. k. Die Principien der Psychologie (1900); Die Amerikaner (2 köt., 4. kiad. 1912); Philosophie der Werthe (1908); Psychologie und Wirtschaftsleben (1912); Grundzüge der Psychotechnik (1913). Terberg név alatt verseket is adott ki (1897) s megjelent még tőle: Der Krieg und Amerika (1914). A Philosophie der Werthe c. művében Fichte hatása alatt kialakult világnézetét adja elő nagy írói tehetséggel és erős filozófiai dialektikával.

Münsterbilsen, apátság, l. *Bilsen.*

Münsteri béke v. más nevén *vesztfáliai béke,* l. *Harmincéves háború.*

Münstertal, 1. *M.* v. *St. Gregoriental,* a Vogeshegységben, egyike a legszebb *völgyeknek,* amelyben M. városa van. — 2. *M. (Val Mustair, Val Monastero),* 16 km. hosszú *völgy* Graubünden svájci kantonban. Az Ofenpasstól DK.-i, azután ÉK.-i irányban húzódik el Tirolig. A Rammbach folyik rajta keresztül. Három oldalról 2—3000 m. magas dolomit-hegyek fogják körül. — 3. *M. (Val Moutier),* szűk, meredek mészkőfalaktól körülfogott *völgy* a Jurában, Bern svájci kantonban; a Birs folyik át rajta.

Münter, *Balthasar,* német egyházi szónok és dalköltő, szül. Lübeckben 1735 márc. 24., megh. Kopenhágában 1793 okt. 5. 1765-ben Kopenhágában főegyházi szónok lett. Számos beszédgyűjteményén kívül kiadta: Geistliche Lieder (Leipzig 1773). 1772-ben M. készítette elő a halálra *Struensee* (l. o.) grófot s kiadta annak Bekehrungsgeschichte (2. kiad. Kopenhága 1773) c. művét.

Müntz, *Eugène,* francia művészettörténetíró, szül. Sulzban (Elszász) 1845., megh. Párisban 1902 okt. 30. Nagyrészt az olasz és francia renaissance művészetre vonatkozó művei közül a legfontosabbak: Les arts à la cour des papes pendant le XV. et le XVI. siècles (Paris 1878—98); Raphaël, sa vie, son oeuvre et son temps (u. o., 3. kiad. 1899); La tapisserie (u. o., 5. kiadás 1903); Donatello (u. o. 1885); La renaissance en Italie et en France à l'époque de Charles VIII. (u. o. 1885); Histoire de l'art pendant la renaissance (u. o. 1889—95): Léonard de Vinci (u. o. 1898); Les précurseurs de la renaissance (u. o. 1881); Les collections des Médicis (u. o. 1887); Les historiens et les critiques de Raphaël (u. o. 1884); Études sur l'histoire de la peinture et de l'iconographie (2. kiad. u. o. 1885). A Gazette des Beaux Arts-ba 1894. és 1895. a magyarországi renaissanceról írt cikkeiért a Kisfaludy-Társaság tagjává választotta.

Műnyelv a. m. *terminológia* (l. o.).

Műnyelvek a mesterségesen gyártott nyelvek, amilyen pl. az *eszperanto, volapük.* L. még *Világnyelvek.*

Münz, *Sigmund,* osztrák hírlapíró, szül. Leipnikben (Morvaország) 1859 máj. 7. Főiskolai tanulmányait Tübingenben és Bécsben végezte, ahol bölcsészeti doktorátust szerzett. 1885—92-ig Rómában s Olaszország egyéb városaiban élt, majd Bécsbe visszatérvén, a Neue Freie Presse szerkesztőségének tagja lett. 1910-ben nagyobb tanulmányutat tett. Főképpen külpolitikai kérdésekkel foglalkozik. Nevezetesebb munkái: Aus dem modernen Italien (Frankfurt a/M. 1889); Aus Quirinal und Vatikan (Berlin 1891); Gregorovius u. Gräfin Lovatelli (u. o. 1896); Italienische Reminiscenzen und Profile (Wien 1898); Römische Reminiscenzen und Profile (2. kiad. Berlin 1900); Moderne Staatsmänner (2. kiad. u. o. 1901); Von Bismarck bis Bülow (2. kiad. Berlin 1912); Balkan-Herrscher und Staatsmänner (2. kiad. Wien 1912); Österreichische Profile und Reminiscenzen (2. kiad. 1913).

Münzer, 1. *Kurt,* német regényíró, szül. Kleiwitzben 1879 jún. 18. Népszerű regényei modorosak, erősen stilizáltak; lélektani, de gyakran erotikus problémákkal keresik a hatást; mint novellaíró kiválóbb. Művei: Die Kunst des Künstlers (1905); Der Weg nach Zion (1907); Abenteur der Seele (novellák, 1908); Schweigende Bettler (1909); Der Strandläufer (1910); Kinder der Stadt (1911); Mein erster Hund (1913); Der Ladenprinz oder Das Märchen v. Kommis (1914).

2. *M., Thomas,* az anabaptisták egyik vezére, szül. Stolbergben 1499 előtt, kivégezték 1525 máj. 30. Egy ideig a reformáció tanait hirdette Zwickauban és másutt, de csakhamar misztikus tanoknak kezdett hódolni s fölemelte szavát a reformátorok «szolgai, betűszerinti és fél» intézkedései ellen s az ő «benső világosságának» megfelelőleg radikális reformációt követelt egyházban és államban. Teljes vagyonközösséget proklamált s a csőcselékkel kifosztogattatta a gazdagok házait. Tevékeny részt vett a parasztlázadásban s a fölkelőket a legvadabb beszédekkel és énekekkel izgatta. De ez a lázadás 1525 máj. 15. tökéletesen leveretvén, M.-t is elfogták s Mühlhausenbe vitték, ahol több más társával együtt lefejezték. Kivégzése előtt katolikussá lett. V. ö. *Ranke,* Zeitalter der Reformation; O. *Marx,* Th. M. (Göttingen 1889).

Műöntés, műtárgyaknak, pl. szobroknak, műipari tárgyaknak stb. fémből, vasból v. ötvényekből öntés útján való előállítása.

Műőrlés, l. *Malom.*

Műösztön, l. *Ösztön.*

Műraj, l. *Mesterséges raj.*

Műrét, l. *Mesterséges rét.*

Müritz-tó, a mecklenburgi hátságon, hossza 28 km., szélessége 13 km., területe 111 km², 62 m. magasban. Belefolyik és lefolyása az *Elde.*

Mürren, Lauterbrunnen községhez tartozó kis hegyi falu és klimatikus gyógyhely Bern svájci kantonban, a Schilthorn-lánc K.-i lejtőjén 1636 m.-nyi magasban, gőzsiklóval, több hotellel és gyönyörű kilátással a Jungfrau-hegységre.

Mürz, a Mura baloldali, 90—100 km. hosszú mellékfolyója Stiriában. Ered Alsó-Ausztriában a Gross-Göllleren, fölveszi a Froschnitz-, Stubming- és Lammingot, Brucknál torkollik.

Mürzsteg, falu Bruck an der Mur stíriai kerületi kapitányságban, Neubergtől (l. o.) 10 km. nyugatra, kb. 150 lak., császári vadászkastéllyal. Itt kötötték meg 1903 okt. 1. Oroszország és az Osztrák-magyar monarchia az ú. n. *mürzstegi egyezményt* a Makedoniában életbeléptetendő reformok tárgyában. L. *Makedonia* (története).

Mürztali alpok, l. *Alpok.*

Mürztali marha (brachyceros), a Semmeringen (Stájerország) honos; a borzderes fajták közé tartozik, de ezektől mintegy átmenetet alkot a podoliai fajtákhoz és valószinüleg a magyar-erdélyi marha véréből is van benne. Évi tejtermelése 1600 literre tehető. Hazánkban kivált a dunántúli vármegyékben meglehetősen el volt terjedve, újabban a bővebben tejelő simmentali jellegű piros-tarka tájfajták kiszorították.

Mürzzuschlag, község és klimatikus gyógyhely a hasonló nevű stiriai kerületi kapitányságban, (1910) 6185 lak., vashámorokkal, kasza- és sarlókészítéssel, dongagyártással; hidegvízgyógyintézettel és Scheffel költő mellszobrával; a bécsiek kedvelt nyaralóhelye.

Műsajt, l. *Mesterséges sajt.*

Műselyem, l. *Mesterséges selyem, Faselyem.*

Müsen, falu Arnsberg porosz kerületben, (1910) 1537 lak. Van nagy vas- és acélgyára, ezüst-, ólom- és rézkohója, továbbá ón-, ólom- és vasércbányája. A közeli Stahlbergen is jelentékeny vaspát-, szfalerit-, ezüst-, réz- és ólombányászat van már a XIII. sz. óta.

Müsenit (ásv.), a. m. *linneit* (l. o.).

Müsir, arab eredetű török szó, szószerint tanácsadót jelent. Mint katonai műszónak tábornok a jelentése.

Müslin, ref. teológus, l. *Musculus.*

Műsor, írott vagy nyomtatott jelentés, mely a szinházak, hangversenyek, zeneelőadások előadandó darabjait részletesen tartalmazza, azok címével s előadóik nevével együtt.

Műszaki csapatok és intézetek. Ausztria-Magyarország hadseregeiben ide tartoznak: 1. a hadmérnöki (genie) és várépítő igazgatóságok; 2. a hadmérnöki kar; 3. az árkászcsapat (14 zászlóalj); 4. az utász-csapat (8 zászlóalj, 1 hídépítő zászlóalj és az utász-szertár); 5. a közlekedési dandár (1 vasútezred, 1 távíróezred, 1 léghajós osztály, 1 automobilosztály). Régebben ú. n. aknász-csapatok (l. *Mineur)* is voltak, de ezeket a műszaki csapatok újjászervezésekor megszüntették. Az árkász-csapat feladata a táborban, a várak ostrománál és védelménél szükséges műszaki és robbantási munkák elvégzése. Az utász-csapat rendeltetése: hadi- és szükségbeli hidak építése, folyón való átkelések eligazítása. Utak helyreállítása és elrontása, vasutak és vasúti hidak szétrombolása. Segédkezés vasúti építkezéseknél; közreműködés sáncozatok és erősített helyek védelménél és megtámadásánál, és pedig a támadásnál: az akadályok elhárításából s az elfoglalt *terep*-tárgyak v. részek megerősítéséből áll; erősített helyek körülzárása, ostroma v. védelménél szükséges munkálatok végzése; a táborban, táborozási helyeken és a menetvonalon előforduló fontosabb műszaki munkák végzése. Az utászszerügy kiterjed: a hadi-hidak anyagának, rob-

banó- és gyujtószereknek, szerszámoknak, mindenféle kellékeknek, műszereknek és utász-felszerelési tárgyaknak beszerzésére, előállítására, gondozására és raktározására. A vasúti ezred rendeltetése: az elrontott vasutak helyreállítása, részvétel új tábori-vasutak építésénél, az üzem berendezése és ideiglenes ellátása elfoglalt vasúti vonalakon, vasutak elrontása stb., a táviróezred feladata pedig tábori távirda-vonalak felállítása és üzembe vétele, továbbszállítása, elrontása, a meglévő távirdahálózattal való összeköttetése. A hadmérnöki kar, mint a katonai műszaki szolgálat legfőbb szerve, az erődítmények tervezésére és építésük vezetésére, a várharc összes műszaki ügyeinek vezetésére van hivatva, nyilt háborúban pedig tagjai mint műszaki előadók szerepelnek a magasabb parancsnokságoknál. A műszaki csapatok többi részeinek rendeltetése az elnevezésből tünik ki.

Műszaki doktorátus, l. *Műegyetem*.

Műszaki katonai akadémia Bécsben. Katonai képzőintézet, ahol kellő előképzettségű ifjakat oktatnak arra, hogy belőlük jó tüzér- és műszaki tisztek váljanak. L. *Katonai nevelő és képző intézetek*.

Műszaki katonai bizottság (ném. *Technisches Militär-Comité)*, rendeltetése Ausztria-Magyarországban a tudomány és technika fejlődését szemmel tartani avégből, hogy ezt általában hadicélokra, különösen a tüzér-, hadmérnök-, utász-, vonat- és távirda-, továbbá a hadbiztossági ügy hasznára fordítsa. E bizottság a közös hadügyminisztérium segítő közege.

Műszaki katonai szaktanfolyamok (ném. *Technische Militär-Fachkurse)* a következők: *a)* különleges tanfolyam tábori- és vártüzérszázadosok számára; *b)* a tüzér-lövésziskola; *c)* a felső tüzértanfolyam és *d)* a felső hadmérnöki tanfolyam.

Műszaki oktatás, l. *Műegyetem*.

Műszaki szemle a katonaságnál az olyan, valamely magasabb parancsnok által tartott vizsgálat, amely nem a csapatok kiképzési fokának megállapítását (katonai szemle), sem pedig a katonai közigazgatás menetének ellenőrzését (közigazgatási szemle), hanem azt célozza, hogy a szemlelő parancsnok a katonai építmények (laktanyák, lövöldék, raktárak) és katonai felszerelési tárgyak állapotáról tájékozódást szerezzen.

Műszaki tanácsos (ill. *műszaki főtanácsos)*, hivatali címe a magasabb állású technikus tisztviselőknek. Államszolgálatban az előbbi a VII., az utóbbi a VI., Budapest fővárosnál a VI., illetve az V. fizetési osztályba van sorozva. A minősítési törvény értelmében csak okleveles építészek, mérnökök, gépész- és vegyészmérnökök érhetik el. A címet nagyobb pénzintézetek és iparvállalatok is, a címkérdés rendezetlensége következtében, megadják vezető technikus tisztviselőiknek. A Németországban gyakori *tiszteletbeli* M.-i cím nálunk ismeretlen. Kiváló nagyérdemű magántechnikusok az *«országos középítési tanácsosi»* címet kapják.

Műszaki tisztikar. A honvédség két intézetében, a m. kir. honvéd központi ruhatárban és fegyvertárban alkalmazott tisztek külön M.-t alkotnak. Aszerint, ahol alkalmazva vannak: ruhatári vagy fegyvertári műszaki tiszteknek neveztetnek. A fegyvertár kebelébe tartoznak a honvéd tüzér műszaki tisztek is.

Műszakrendőri bejárás, l. *Bejárás*.

Müszellim (arab), régebben kerületi v. városi alkormányzót jelentett. Újabb időkben a kajmakám szó használatos helyette.

Műszem, l. *Vendégszem*.

Műszer, általában oly szerszám, melyet tudományos, művészeti, vagy technikai célokra használnak; elsősorban a készítés módjának pontosságában, továbbá még abban is különböznek a szerszámoktól, hogy csupán egy bizonyos célra szolgálnak (pl. a műtőkés a sebészeti műtétekre), s éppen ezért a M. és szerszám, vagy pedig a M. és készülék közötti pontos határt megállapítani nem lehet.

Műszerfa v. *szerfa* az a fa, mely műszaki v. ipari célokra szolgál, szemben a tüzi fával, mely csak tüzelésre való.

Műszók, *műszótár*, l. *Terminológia*.

Müsztesár (arab), eredeti jelentése tanácsos, tanácsadó. Újabban mint műszónak államtitkár jelentése van.

Műtanrendőri bejárás, l. *Bejárás*.

Műtárgy, általában a művészet s a műipar kiváló alkotásai; mint mérnöki műkifejezés, jelenti valamely közlekedési vagy árvédelmi vonalon (közút, vasút, csatorna, vízvezeték, védőtöltés, stb.) előforduló, s az illető vonal normális berendezésétől elütő állandó jellegű építményeket. Igy M.-nak nevezik valamely vasút vagy közút hidjait, áteresztőit, alagútjait stb., vagy valamely hajócsatorna v. védőtöltés zsilipjeit stb.

Műtárlat, l. *Művészeti kiállítás*.

Műtej, l. *Mesterséges tej*.

Műtejfel, l. *Mesterséges tejfel*.

Műterem (franc. *atelier)*, művészi munkákkal foglalkozók részére szolgáló műhely. *Festők, építészek, fényképészek* műtermeit rendesen bérházak legfelsőbb emeletein, azok északi oldalán helyezzük el. A szoba magassága a rendesnél nagyobb: 4—8 méter. A tökéletesen felszerelt *festő*-M. tartozéka: a fő-(mester)műterem, egy kisebb, mellék-műterem, esetleg még egy, a tanítványok részére, továbbá egy előszoba, egy váróterem, egy modell-szoba mosdó- vagy fürdőszobával. Ezekhez csatlakozhatik még a művész magánlakása. A M. megvilágítására szolgáló ablak árnyékot vető vastag fa-osztások mellőzésével, lehetőleg nagyra készitendő. Rendesen magasabbra helyezzük el a falban, vagy mint felső világítást: a sík v. ferde mennyezetre alkalmazzuk (Manzard-M.). *Építészek* műtermeihez nagy, jól megvilágított rajztermek szükségesek, mosdószobával, mely fénymásolatok készítésére is alkalmas, továbbá egy főnöki szoba, mely egyszersmind fogadószoba is lehet. Csak lifttel biró házban helyezhető el a felsőbb (4-ik v. 5-ik) emeleteken. *Fényképészek* műtermei a főműtermen kívül, — ahol a felvételek készülnek, — néhány kisebb szobából állanak (rajzoló-, festő-, retusáló-, könyvkötő-, üzleti vagy könyvelési szobák stb.), szükség van még fogadószalonra,

valamint az előhívásra szolgáló egy vagy több sötétkamrára is. *Szobrászok* műtermeit az épület földszintjén kell elhelyezni, hogy a nyers kőtömbök vagy kész szoborművek könnyen ki- és beszállíthatók legyenek. Elrendezése a festőműterméhez hasonló, de megvilágítása kevesebb nehézséggel jár, minthogy a reflex-világítás nemcsak nem zavarja a művészt, de néha kívánatos is. Felső világítás azonban szükséges. Tartozéka egy agyagállvány- stb. kamra, egy gipszöntő műhely s egy félszer az udvarban v. kertben. E M. felszerelendő fordító korongokkal, hogy nagyobb szoborművek munkaközben a világosság felé elfordíthatók legyenek. Többnyire szükség van csigás emelő szerkezetekre, állványokra stb. is. M.-épületek alatt értjük azokat a kizárólag művészi célokat szolgáló épületeket, amelyekben egy vagy több műterem s ezek tartozékai helyeztetnek el.

Müteszárrif (török; arab. *mutasarrif)*, valamely szandzsáknak vagy livának a kormányzója, aki a *váli*-nak, vagyis egy *vilájet* kormányzójának van alárendelve.

Műtétel *(operatio)*, emberi szervezeten gyógyítás céljából végrehajtott beavatkozás. Aszerint, amint a beavatkozás a bőr és a többi szövetek szétválasztása, tehát sebzés útján, vagy pedig a test felületére történő behatások (nyomás, húzás, csavarás) által eszközöltetik, *véres* és *nem véres* M.-t szokás megkülönböztetni. Ha a M.-lel a betegséget teljesen meggyógyítjuk, *gyökeres (radikális*, ha annak csak egyik-másik kínzó vagy veszélyes tünetét szüntetjük meg, *palástoló (palliativ)* műtétről beszélünk. A M. végrehajtásához szükséges segédeszközöket *műszereknek* nevezzük. A sebészi műtéteket összefoglalva tárgyaló tan: a *műtéttan*.

Mütevelli, a mohammedán államokban a vakuf-alapítványokhoz tartozó vagyonoknak számadásra kötelezett s felelős intézője.

Műtő (franc. *opérateur)* az az orvos, akit különleges kiképzése műtételek végzésére képesít. A kiképzés az egyetemi klinikák hivatása, amelyek bizonyítvánnyal (M.-oklevél) igazolják a szükséges tanulmányok elsajátítását.

Műtőintézet, az egyetemi sebészi klinikákkal kapcsolatos intézet, ahol az orvosok a műtői oklevél elnyeréséhez szükséges gyakorlatokat végezik. A gyakorlatok hullákon történnek. A műtőintézetben alkalmazott orvosok: a *műtőnövendékek*, akik két évi tanulmány s ennek végeztével letett *műtővizsga* után műtőkké lesznek. A M.-tel kapcsolatos klinika beteganyagán gyakorolják a műtőnövendékek a hullákon elsajátított műtéteket. Az intézetek az egyetem fenhatósága alá tartoznak.

Műtőnövendék, l. *Műtőintézet*.

Műtörténet a. m. *művészettörténet* (l. o.).

Műtősebész, l. *Műtő*.

Műtrágyák, l. *Mesterséges trágyák*.

Műtrágyaszórógépek a mezőgazd.-ban használt olyan, fogatos erővel vontatott készülékek, melyek különböző műtrágyáknak a termőtalajba való adagolását teszik lehetővé. A M. szerkezete elvileg a vetőgépekéhez (l. o.). hasonló. Lényeges alkotórészük egy a két járókerék közé helyezett s a műtrágya befogadására szolgáló hosszúkás, hasábalakú tartány, melyből a műtrágyát a gép haladása közben a járókerekektől hajtott szórókészülék vagy egy függőleges és szegekkel kivert deszkalapra juttatja, honnan az *szétszórva* a talajra esik, vagy csövekbe tereli és a növénysorok mentén *sorokba* hinti el. A szórókészülék a *Westfalia M.*-nél egy a láda alján hosszirányban elhelyezett végtelen láncból áll, melynek különlegesen kialakított, mozgó láncszemei vezetik az anyagot a szóródeszkára; a *Schlör M.* ládája áttételszerkezet útján munkaközben függőleges irányban lassan felfelé mozog s a műtrágyát egy a láda fölött elhelyezett, vízszintes tengelyű, forgó lapátos kerék nyomja a szóródeszkára v. rekeszekbe.

Műút. A műutak legelső nyomaival az egyiptomiaknál találkozunk, kik már Krisztus születése előtt jól megépített utakon szállították a templomaikhoz és piramisaikhoz felhasznált hatalmas kötömböket. Ezekről az utakról megemlíti a történelem, hogy már vízlevezető árkokkal bírtak. Jó utak voltak Asszíriában és a régi nagy perzsa birodalomban is. Ezekben az országokban már az út közepét megemelték, hogy a víz szabadon lefolyhasson. Az etruszkok útjai kavics-alapon nyugvó bazalt kőburkolatokból állottak, amelyeken gyalogjárók is voltak. A görögök a helyes útépítést a föniciaiaktól tanulták, akik a műutakon nyomokat vágtak, hogy azokon a kocsikerekek biztosan haladhassanak.

Az útépítés legjobban a rómaiaknál fejlődött ki. Ők nemcsak Itáliát, hanem a meghódított tartományokat is jól megépített egységes úthálózattal látták el. M.-jaik rendkívüli gonddal épültek. A burkolat vastagsága sokszor egy métert is meghaladt. Az alap habarcsba rakott lapos kő volt, amelyre durva terméskő, erre pedig zúzottkőből és mészből álló betonszerű réteg került; legfelül volt a tulajdonképeni kövezet. A római utak kétféle keresztszelvénnyel készültek. A hadi utaknak középső része a katonai, két oldala a polgári közlekedés számára szolgált. A másik keresztszelvénynél a középen volt a kocsiút, jobbról-balról pedig a magasbított gyalogutak. Ezek a költséges és számos műtárggyal rendelkező utak a római birodalom bukása után még sokáig fennállottak.

A középkorban a M.-ak építésével és fenntartásával nem törődtek és így a meglévő régi utak is nagyobbrészt elpusztultak. Nagyobb átalakulás a M.-építés terén csak a XVIII. sz.-ban állott be. Az országok gazdasági fellendülésével megnövekedett a forgalom és jó utakat követelt. Ekkor terjed el Trésaguet építési módszere, mely lényegében alapzatos makadamút. Később Mac Adam rendszere honosodott meg. Nagyobbszabású M.-akat építettek a XIX. sz. első felében az Alpokban. I. Napoleon építette a Simplon és Mont-Cenis hágóin átvezető utakat, Ferenc császár pedig a Stilfserjochon átvezető utat és a Strada d'Allemagna-t (Toblach-Belluno). Az utak jelentősége újabb időben különösen a vasutak nagyarányú fejlődése folytán rendkívüli módon emelkedett, mert a vasutaknak sok hozzávezető útra van szükségük, hogy az ipar és földmívelés külön-

féle termékei számára jól hozzáférhetőkké váljanak.

A városok fokozott közforgalmi igényei újabban a M.-ak több új válfaját teremtették meg. A városokban megkülönböztetünk *a)* makadamutakat (l. o.), *b)* kőutakat, *c)* aszfaltutakat, *d)* faburkolatokat és *e)* műkőburkolatokat. A *kőutak* szabályosan megdolgozott, kinagyolt, azaz nagyjában megdolgozott vagy nyers formájú terméskövekből a kőkötés szabályai szerint készült burkolatok (l. *Kövezet*). Az *aszfaltutak* öntött (coulé) vagy tömörített (comprimé) burkolatok (l. *Aszfalt*). A *faburkolat* anyaga puha- v. keményfa. A puhafát (erdei fenyő, vörös fenyő) a rothadás ellen impregnálni kell. A keményfák (blackbutt, jarrah, karri, tallowwood) legnagyobbrészt ausztráliai eucalyptusok, melyeket rendesen nyers állapotban helyeznek el. A *műkőburkolat* granitoid, keramit, klinker (kongótégla), salaktégla, terracit stb. néven rendkívül elterjedt. Leginkább ott használatos, ahol a jó természetes kő ritka v. drága. A granitoid és terracit burkolatokhoz használatos lapok összekötő anyaga a cement és a lapokat v. kézzel, v. gépi erővel, leginkább hidraulikus sajtóval tömörítik. A klinker, keramit és salaktégla magasfokú égetés útján készül.

Irodalom. Baumeister R., Städtisches Strassenwesen, 1890; Dr. Birk Alfréd, Der Wegebau, 1904; Debauve A., A közutak, ford. Szily; Friese W., Die Asphalt-u. Teerindustrie, 1908; Handbuch der Ingenieurwissenschaften, I/4, 1902; Krüger R., Handbuch des gesammten Strassenbaues, 1881; Loewe, Strassenbaukunde, újabb kiad. 1905; Mihályfi József, Budapest útburkolatai, 1882; Tscherton Franz, Der Strassenbau, 1905.

Művaj, l. *Margarin.*

Művégtag, l. *Mesterséges végtag.*

Művelés, *művelődés (kultúra),* általában mindazon tevékenység, mely bármely tárgyat megnemesít, vagy valamely célra alkalmassá tesz; szorosabb értelemben a M. e tevékenységnek eredménye. Tehát épp oly joggal beszélhetünk egy szántóföldnek M.-éről, mint a tudományok és művészetek, vagy az embernek mint egyénnek és a nemzeteknek művelődési menetéről (civilizáció). L. *Művelődéstörténet.*

Műveletek, a matematikában eljárások adott mennyiségekből bizonyos törvények szerint új mennyiségek előállítására. A legismertebb műveletek az összeadás, a kivonás, a szorzás és az osztás, melyeket a számtan 4 *alapműveletének* nevezünk. L. még *Direkt művelet.*

Művelődés, l. *Művelés, Művelődéstörténet.*

Művelődéstörténet, az emberiség társadalmi és szellemi fejlődésének története szemben a tisztán politikai történettel. Míg a régibb történetírás a kiváló egyénekkel foglalkozott inkább és azoknak a tömegre való hatásából magyarázta a világtörténelem fejleményeit, addig az új irány, bár nem tagadja a vezéregyéniségek nagy hatását sem, a fősúlyt mégis a tömeg belső életének, hangulatának, anyagi és szellemi helyzetének megismerésére helyezi és azt tanítja, hogy a világtörténelem legfontosabb változásait a tömegek hangulata és vágya hozta létre (reformáció, francia forradalom stb.) és az egyes vezető egyéniségek a kor hangulatának kifejezői. A M. és a politikai történet közt az a főkülönbség, hogy míg ez utóbbi a megtörtént dolgokat regisztrálja s szorosan megállapított szubjektív szempontból magyarázza és bírálja, a M. inkább a korok belső életébe hatol s az eseményeket mint egy fejlődésfolyamat szükségszerű tényeit tünteti fel. E felfogás szerint az ember nem feltétlenül szabad lény, hanem saját hazájának, nemzetének és korának gyermeke s csakhamar összeütközésbe jut embertársaival, ha visszamarad kora kulturfokáról, vagy megelőzi azt. Hogy ezt a belső életet és fejlődést megismerhesse, a M. kiterjeszti vizsgálódását az egész szociális életre, az egyes korszakokban az emberek életmódját, táplálkozását, ruházkodását, lakásviszonyait, bútorait, házi eszközeit, erkölcseit, szokásait, jogi és vallási nézeteit, babonás nézeteit stb. ismerteti. Eme munkájával kiegészíti a politikai történetet, annak mintegy epikus hátterét alkotja s az események mélyebb okainak megértéséhez vezet. Az őstörténetre nézve pedig valósággal hézagpótló a M., mert a leletek és emlékek alapján a M. állapította meg az emberiség első korszakáról való helyes ismereteinket és döntötte meg ez ősidőkről szóló mitikus meséket.

A tulajdonképeni M.-hez mintegy bevezetésül szolgáltak *Herder* (Ideen zur Geschichte der Menschheit, 1784) és *Heeren* (Ideen über die Politik, den Verkehr, der Handel der vornehmsten Völker der alten Welt, 1793) korszakos munkái. Az antropológia és etnológia tudományos eredményeit értékesítette *Klemm* (Allgemeine Kulturgeschichte, Leipzig 1842—53, 10 köt.), *Buckle* pedig a természeti viszonyoknak egy népre való hatását mutatta ki History of civilisation in England, 1857. c. művében. (Magyarra fordították *Beksics* G. és mások, Budapest, 1878—82). Darwin hatása alatt állanak azok a M.-i munkák, melyek az emberiség fejlődéstörténetét tárgyalják. Ilyenek: *Lubbock* (The origin of civilisation and the primitive condition of man, 1870) és *Schurtz* (Urgeschichte der Kultur, Leipzig 1900) művei. E naturalisztikus irány legszélsőbb következtetéseit *Hellwald* vonta le Kulturgeschichte in ihrer natürlichen Entwickelung bis zur Gegenwart című munkájában.

A keleti ősnépek (egyiptomiak, asszírok, föníciaiak stb.) M.-ét *Lenormant, Ammon, Wilter, Much, Krause* stb. írták meg. Az európai népek M.-ről a következő nevezetesebb művek említhetők: *Wachsmuth,* Europäische Sittengeschichte (Leipzig 1831—39, 5 köt.) és Allgemeine Kulturgeschichte (u. o. 1850—52, 3 köt.); *Henne am Rhyn,* Allgem. Kulturgeschichte (u. o. 1877—97, 7 köt., 2. kiad.); Kulturgeschichte des deutschen Volkes (Berlin 1892, 2 köt., 2. kiad.) és Handbuch der Kulturgeschichte (Leipzig 1900); *Joh. Scher,* Deutsche Kultur. u. Sittengeschichte (u. o. 1902, 11. kiad.); *Honegger,* Grundsteine einer allgemeinen Kulturgeschichte der neuesten Zeit (u. o. 1868—74, 5 köt.); *Faulmann,* Illustrierte Kulturgeschichte (Wien 1881); *Breysig,* Kulturgeschichte der Neuzeit (Berlin 1900, I—III. köt.); *Taine,* Origines de la France contemporaine (Paris, 1907, 26. kiad.); *Draper,* History of the intellectual development of Europe (New York, 1876); *Lecky,* History of the rise and influence of the spirit of rationalism in Europe (London 1869,

utolsó kiad. 1899; magyarra *Zsilinszky* Mihály fordította, Pest 1872, A felvilágosodás keletkezésének és befolyásának története Európában címen); *Breysig*, Kulturgeschichte der Neuzeit (Berlin 1900, eddig 3 köt.); Georg *Steinhausen*, Geschichte der deutschen Kultur (Leipzig 1904); *Lamprecht*, Die kulturhistorische Methode (Berlin 1900); *Hirth*, Kulturgeschichtliches Bilderbuch (München, 1895—1901, 6 köt.).

A magyar nyelven megjelent *általános* M.-i munkák inkább népszerű irányúak. Ilyenek: *Bihari*, Általános és hazai M. (Budapest 1879); P. *Szathmáry* Károly, Az emberi művelődés története (u. o. 1884); *György* A., Az egyetemes M. (u. o. 1881); *Torkos* L., Az emberi nem M.-ének vázlata (Pest 1870). A hazai M.-nek egyes korszakait feldolgozták: *Kerékgyártó* Árpád, Magyarország M.-e (Pest 1859, 1865, 2 füzet és 1881, I. köt. Csak az Árpád-korra terjed); *Ormós* Zs., Árpádkori művelődésünk története (u.o. 1883); *Váry* Gellért, A magyar művelődés képei (Vácz, 1881). M.-i irodalmunknak új lendületet adott a M.-i tanszékek felállítása a budapesti és kolozsvári tud. egyetemeken. *Békefi* Remig egyetemi tanár, zirczi apát buzdítására a hazai M. körébe vágó értekezések egész sorozata jelent meg már eddig.

Műveltető ige minden cselekvő igétől származhatik. Az ilyen ige mindig azt jelenti, hogy az alany mással mívelteti, tételi, végezteti a cselekvést, nem pedig maga végzi. Ha pl. azt mondjuk, hogy «a vezér *elfoglaltatja* katonáival a várost», vagy hogy «a vezér *pihenteti* katonáit», itt mindenik mondatban *két cselekvő személy van*, a vezér és a katonák: az igazi cselekvést a katonák végzik, azok foglalnak és pihennek; az alany, a vezér csak elrendeli a foglalást és pihenést, tehát előidézi, okozza a cselekvést (azért latin neve az ilyen igének: *verbum causativum)*.

Műveltség jelenti vagy azokat a javakat, melyeket a nemzetek történeti életükben mint maradandó értékűeket megalkottak, főleg az állami és nemzeti élet rendjére vonatkozókat, továbbá az erkölcs, tudomány, művészet, vallás stb. terén, vagy jelenti azt a tulajdonságát egyeseknek vagy nemzeteknek, hogy ezen alkotások iránt fogékonyak, azokat ismerik, elsajátították, esetleg továbbfejleszteni és gyarapítani is képesek. Igy tehát objektiv és szubjektiv jelentése van e szónak. Ha pl. nyugati M.-ről beszélünk, akkor a nyugati erkölcs, állami élet, tudomány, vallás, művészet stb. javait, e javak összességét értjük alatta; ha egy ember műveltségéről van szó, akkor az illető e javak iránt fogékony, ezek szellemében él, viselkedik, gondolkodik. A M. nem tévesztendő össze azokkal a technikai berendezésekkel, segédeszközökkel stb., melyeket az emberi ész az emberek együttélésének megkönnyítésére (vasutak, táviró stb.) megalkotott. A M. közvetítésére, fentartására, továbbszármaztatására szolgál a nemzet iskolai szervezete, mely megadja tanítványainak a M.-hez szükséges képzést, a M.-i képzettséget.

Művész (eszt.), a műalkotás létrehozója, kiben kiváló szellemi tulajdonságok nagy technikai jártassággal párosulnak. Az előbbiek elemző megvilágítása, minthogy a mű fogantatásánál tudatos és tudattalan lelki elemek egyaránt szóhoz jutnak, rendkívül nehéz és bonyolult pszichológiai feladat. A M.-i munkában a képzeletnek kétségtelenül elsőrangú szerepe van. Ez a teremtő, újjáalkotó tényező benne. A fantázia csapongásának azonban határt vet az értelem ellenőrzése, az ízlés, a valószínűség megóvásának szempontja, a célhoz, a M.-i feladathoz való alkalmazkodás, az anyag, mely a megvalósíthatatlant kizárja s az egyes művészetek különböző jellege, mely sajátos stilusbeli követelményekben jut kifejezésre. A fantázia mellett az érzéki felfogás finomsága s az érzelem fejlettsége és mélysége jellemző vonása a művészi léleknek. (L. *Ihlet.*) Vannak, akik a művészi tevékenység lényegét éppen az eleven érzésekben s ezeknek kifejezésében vélik feltalálni. A nagy M., a M.-i lángelme kiváló egyéniség, ki lelki világának sajátos vonásait jellemző bélyegként nyomja rá minden alkotására. Ez az eredetiség különbözteti meg az egyszerű képességtől vagy tehetségtől (talentum). A M. nemcsak lelkében tervezi és hozza létre fantázia-képben a műalkotást, hanem eszméit, érzéseit és gondolatait különböző eszközök által és anyagokon érzékelhetőkké, felfoghatókká is kell tennie. Ehhez gyakorlati készség, technikai gyakorlottság szükséges, melynek bárminő fogyatékossága árt a műalkotás teljes, zavartalan hatásának. A technika egyoldalú erős kifejtése a virtuozitás. Nem hivatásszerüen, hanem inkább csak mellékesen, több-kevesebb hivatottsággal és gyakorlati ügyességgel alkot a műkedvelő, a dilettáns.

Művész-címer, ma három kis ezüst v. fehér pajzs nagy vörös címer-pajzsban. A festők céhei már a XIV. sz.-ban használták (1347). A három kis pajzs helyén eredetileg állítólag festékköcsögök voltak. Régen sisakdísze is volt: derékig ábrázolt ruhátlan fiatal lány dámvad-agancsok v. holló- v. sasszárnyak között. A csehországi festők címerét IV. Károly császár erősítette meg. Hazánkban M.-ek János mesternek, Nagy Lajos király udvari festőjének 1370. évi sírkövén a budavári Mátyás-templom falában, Aquila János festő 1392-ből való mártonfalvi falképei sorában, a mester önarcképén s a kassai ötvöscéh 1476-iki pecsétnyomóján maradtak ránk. V. ö. *Warnecke*, Das Künstlerwappen (Berlin 1887).

Művészet, több forrásból származó emberi alkotás, mely források a következőkre vihetők vissza: gyakorlati szükségletek kielégítésére alkotott művek, melyek ha tetszők, M.-i műveknek neveztetnek; ilyenek az építészeti alkotások és az a sok kisebb méretű mű, melyeket ipar-M. neve alatt foglalunk össze, ámbár ide nem gyakorlati szükségletek kielégítése céljából létrejött művek, pl. dísztárgyak és ilyenek is soroltatnak. Közelebbről nézve ezt az egész csoportot, kitűnik, hogy szépségük részint belső célszerűségükben, részint kifejezőképességükben rejlik, de többnyire mindkét mozzanat egyesül bennük. Templom, mint isten háza, célszerű lehet, egyszersmind a lélek áhitatát, az istennek, melynek szentelve van, nagyságát hirdeti, kifejezi. Semmi esetre sem lehet mondani, hogy ez a M. a természet utánzása, úgy hogy a M. ilyenféle meg-

határozása máris elégtelennek bizonyul. Egy második forrása a M.-nek indulataink, érzéseink olyatén megtestesítése, hogy az megelégedettségünket, tetszésünket, gyönyörűségünket kelti. Ide tartozik a M.-eknek ornamentális része, továbbá a tánc, a zene, az ének, a dal. Örömeink, fájdalmaink, vágyódásaink stb. oly feszültségi állapotai lelkünknek, hogy objektiv kifejezésüket mintegy követelik; ezt a kifejezést pedig a ritmusnak vetik alá, vagy valamely mozgási figurában valósítják meg, mely lelkünk alkatának megfelel. Ugrás, ugrándozás például nem művészi megnyilatkozása az indulatnak, de a ritmizált mozgás, a tánc, több oknál fogva tetsző, megfelelő. Ugy látszik, hogy a táncból fejlődött azután a zene és további fejlődésében az ének, a dal, a ritmikus beszéd. Az ornamentum is oly játék vonalakkal stb., mely érzelemkifejező és a lélek felsőségének érzését kelti. Végül vannak az igazán utánzó M.-ek, festészet, szobrászat, elbeszélő és drámai költészet, melyek a valóság reprodukciójának természetes hajlamaiból keletkeznek, de végül az ember belsejének ábrázolásában végződnek és ebben, e belső gazdagodásával, rendkívüli finomodás, differenciáció principiumára tesznek szert. A kifejlett M.-ben azután ezek a források mintegy összeműködnek, pl. a templom falai díszítést nyernek, szobrokkal és képekkel gazdagodnak stb. Hasonlókép a dráma felhasználja a szín kialakításához a képző-M.-eket (szobrászat, festészet, építészet) és a költészet céljaira értékesíti. Az anyagot tekintve, melyet a M. felhasznál, szokás képző- és szóló-M.-eket megkülönböztetni. A M. mindenesetre kapcsolatos egész szellemi életünkkel, de lényegét tekintve autonomikus, amit a *l'art pour l'art* (a M. célja maga a M.) elvével nem kifogástalanul szokás kifejezni. Ezzel szemben az irányzatos, *célzatos* (tendenciózus) M. a M.-et más értékek szolgálatába akarja hajtani, a vallás, erkölcs, politika stb. érdekében fölhasználni. A M. autonómiájának elve ezt a szélsőséget sem tűri meg. A XIX. sz. a M. elméletét, filozófiáját nagyon kifejlesztette; alig van most téma, mely gazdagabb feldolgozást talált. Egyszersmind nagyon kiépült a M. története, kezdve történetelőtti korszakán, mint egyike a legnépszerűbb tudományoknak. A M.-tel való foglalkozás, a művészi alkotások élvezete, gyüjtése, megértése a modern életnek egyik legjellemzőbb vonása. Ennek a gazdag és kimeríthetetlen tárgykörnek részleteit a megfelelő címszók alatt adjuk.

Művészet, magyar művészeti képes folyóirat, amelyet 1902. az Országos Magyar Képzőművészeti Társulattal kötött szerződés alapján alapított a Singer és Wolfner budapesti kiadócég. A folyóirat célja művészeti irodalmunk ápolása s a képzőművészeteknek a közönség körében való terjesztése. A lapot fönnállása óta *Lyka* Károly szerkeszti.

Művészet célja, l. *Művészet.*

Művészeti akadémia eredetileg a művészet különböző ágaiban kiváló mesterek testülete, kik a célból egyesülnek, hogy összejöveteleikben a művészet szabályait kutassák, ill. megállapítsák. Idővel azonban mindinkább előtérbe tolult a M.-nak mint tanintézetnek rendeltetése. A M.-ák a művészet középkori céhbeli és műhelyi gyakorlatának és oktatásának megszünte után, a XVI. sz. klasszicizáló művészetének szolgálatában keletkeztek. A legrégibb M. az Accademia di San Luca, melyet XIII. Gergely 1577. alapított Rómában, míg a korábbi ú. n. akadémiák, Leonardo da Vincié Milanóban, a Caracciaké Bolognában, más természetüek voltak. A római után Olaszországban sok más keletkezett, a bolognai Accademia Clementina 1708., a nápolyi 1755. stb., a legnagyobb jelentőségű azonban a francia M. volt, melyet a szobrászat és festészet számára 1648., az építészet számára 1671. alapított XIV. Lajos, ki a római francia akadémia alapításával (1666) is Európaszerte követett példát adott. Főbb M.-ák a londoni (1767), madridi (1752), bécsi (1692), berlini(1696), drezdai(1697), lipcsei(1764), stockholmi, szentpétervári stb.; ezeken kívül egyes államok Rómában is állítottak akadémiákat. Ámbár némely M.-ák (Páris, London) régi tradicióikat megóvták, általában oly intézetekké fejlődtek, melyeknek célja a felsőfokú művészeti oktatás, különböző szervezettel, helyenkint az ú. n. mesteriskolákkal kapcsolatban, a M. tagsága azonban ma is kitüntetés a művészekre néve. Magyarországon a *Képzőművészeti Főiskola* (l. o.) pótolja a M.-t mint főiskolát. L. még *Képzőművészeti akadémia, Zeneakadémia.*

Művészeti aukció a művészeti tárgyak piacra vitelének szokásos módja. Különösen azért alkalmas módja az értékesítésnek, mert a művészeti tárgyak nagyrészt unikum jellegüek lévén, szükségesnek mutatkozik oly helyek létesítése, ahol a kereslet és kinálat önként kifejlődhetik. Aukción a tárgyak becslési értékükön kiáltatnak ki, az aukció árverés jellegéből kifolyólag azonban rendszerint kikiáltási áron alul is a legtöbbet igérőnek odaadatnak. A vételáron felül rendesen 5—10% árverési jutalékot kell fizetni. A vevő a leütés percében lesz tulajdonossá, a tárgyak eredetére és állapotára vonatkozólag azonban rendszerint semmiféle reklamációval nem élhet. Az első aukció-intézetet Londonban James Christie alapította 1766. Ez az intézet ma is virágzik, szintúgy, mint az 1859. alapított párisi Hotel Drouot. A XIX. sz. elején alapították Bécsben a Dorotheumot, egy állami árverési csarnokot, mely azonban művészeti tárgyakon kívül mindenféle más árú árverésével is foglalkozik. Berlinben 1869. alapított aukció-intézetet Lepke Rudolf; újabb berlini aukció-intézet a Heilbronn testvérek intézete. Kölnben Heberle, Lipcsében Börner, Stuttgartban Gutekunst, Münchenben Helbing Hugo foglalkoznak aukciók rendezésével. A jól rendezett M.-k, melyek kapcsán a rendezők rendszerint pompás illusztrált katalógust adnak ki, nem egyszer világraszóló eseménnyé alakulnak. Ily nagyarányú érdeklődést váltottak ki többek között a Hamilton, Goncourt, Lanna, Weber és Rouart aukciók, valamint a nyomtalanul eltünt János Szalvátor főherceg (Orth János) hagyatékának árverése. A legutóbbi időkig az eladásra szánt magyar művészeti gyüjtemények is külföldön kerültek aukcióra; Lanfranconi gyüjteménye 1895. Köln-

ben, Szemere Miklós gyüjteménye 1910. Bécsben, Gerhardt Gusztáv gyüjteménye 1911. Berlinben, Nemes Marcell képtára 1913. Párisban. 1910 óta Budapesten is tervszerüen foglalkozik művészeti aukciók rendezésével a Szent György-Céh Magyar Amatőrök és Gyüjtők Egyesülete, mely 1915 végéig összesen 25 M.-t rendezett. Az árverés alá került gyüjtemények közül megemlítendők Szüry Dénes, Bugsch Gusztáv, Thomka Gyula, Bihari Sándor, Tull Ödön, Pataky László, Kimnach László, Hegedüs László, Kossuth Ferenc hagyatéka, Pesti Ferenc gyüjteménye és Bartalos Gyula képtára.

Művészeti egyesületek a művészet és a művészek érdekeit istápoló társulatok, amelyek céljukat kiállítások, előadások rendezésével, művészi alkotások v. ezek művészi sokszorosításainak terjesztésével, folyóiratok, könyvek kiadásával szolgálják. A német M. soraiban a müncheni a legrégibb (1823). A XIX. sz.-ban minden nagyobb városban keletkeztek M. Magyarországon a legjelentősebbek: Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, az Iparművészeti Társulat, a Nemzeti Szalon, a Műbarátok Köre, a Szent György Céh, a Muzeumbarátok Egyesülete.

Művészeti gyüjtemény, l. *Muzeum*.

Művészeti kiállítás v. *műtárlat*, a művészet és iparművészet új alkotásainak időszaki bemutatása a nagy közönségnek, ezeknek szélesebb körökkel való megismertetése és eladásának elősegítése végett. Régebben egyesek vállalkoztak ilyen kiállítások rendezésére, újabban a művészeti akadémiák és társulatok rendezik. Párisban az ottani művészeti iskola (École de beaux-arts) 1673. rendezte az első nyilvános M.-t. A XIX. sz.-ban az akadémiák és társulatok vezetése alatt a M.-ok intézménye annyira kifejlődött, hogy Európa s Amerika nagyobb városaiban évenkint ismétlődnek. Eközben az akadémiák kezéből a vezetést a művészeti egyesületek ragadták magukhoz. Párisban, Münchenben, Budapesten a művészeti társulatok, Berlinben az akadémia és a társulatok közösen rendezik az évi kiállításokat. Legújabb időben közbelépett a kereskedés is, mely eleinte egyes képeket városról városra állított ki, majd egyes művészek több művéből rendezett kiállításokat és ekként az akadémiák és társulatok által kizárt újabb törekvéseknek és irányoknak érvényt szerzett.

Művészettörténet. A M. mint történeti tudomány a képzőművészet fejlődése történetének tudományos ismertetése. Legfőbb célját úgy éri el, ha nem érve be a régi művészet alkotásainak, a művészeknek kronológiai felsorolásával, leírásával, ismertetésével, életrajzok közlésével, fő forrásai, a művészeti emlékek alapján, de az írott emlékek fölhasználásával is, számot igyekszik adni a történeti fejlődés belső lényegéről. — A M. beláthatatlan gazdagságú anyaga legáltalánosabban az ókori és újabbkori M.-re osztható föl. Amaz a cél és kutatás módszere tekintetében még többé-kevésbbé szoros kapcsolatban van a klasszikai archeológiával (az egyetemi tanítás rendszerében is), míg az újabbkori művészet története, mely azzal természetszerű belső kapcsolatban van, külön művelőkre talált. Az őskori művészet fejlődésének ismertetése még nem szabadult föl a prehisztóriai kutatás keretéből. Már e fölosztás is merőben külső, gyakorlati célú azonban, mert a M. jelenségei a legszorosabb kapcsolatban állanak egymással, — még önkényesebbek, de az áttekintés, tanulmányozás szempontjából hasznosak, sőt szükségesek azok a korszakok, amelyekre a M.-t a világtörténeti korszakok keretén belül föl szokták osztani. Igy beszélünk ókeresztény, román, csúcsíves (v. gótikus), renaissance, barokk, rokokó művészetről (ezek azok a fő fázisok, amelyekre az újabb M.-et a XVIII. sz. végéig föl szokták osztani), de ezeken belül is még mind újabb fölosztások érvényesülhetnek. A M. fő céljánál fogva a művészet *egész* fejlődési folyamatának ismertetése lenne e tudomány föladata, azonban — mint a történeti tudományok egyéb ágaiban is — az anyag beláthatatlan tömege és sokfélesége miatt annak kifejlődésével karöltve járt egyes ágak (pl. szobrászat, miniatürfestés, egyházi építészet stb.) v. egyes korszakok (pl. középkori művészet, művészet XIV. Lajos francia király alatt stb.) művészetének külön-külön tudományos föl-dolgozása, beleértve az egyes művészek életrajzait is, oly tudósok részéről, akik a M. valamely részét speciálisan tanulmányozzák, míg a M. egész körére kiterjeszkedő művek, amelyekben nincs hiány, a speciális kutatások mindenkori állásának megfelelő összefoglalásokat nyujtanak.

A M. kifejlődése a történeti tudományoknak a XIX. sz.-ban való föllendülésével áll kapcsolatban. Nyomaival már az ókorban találkozunk ugyan, azonban egyes műveknek és mestereiknek inkább esetleges említése (pl. Pliniusnál, Pausaniasnál) arról tanuskodik, hogy a régiek a művészeti jelenségek genetikus láncolatáról nem igyekeztek számot adni maguknak. Még kevésbbé található ez meg a középkorban, amelynek krónikáiban, följegyzéseiben a művészetről csak véletlenül, nem a maga kedvéért van szó. A művészet fejlődéséről, életéről való történeti fölfogás első ízben *Ghiberti* (l. o.) emlékirataiban jelentkezik a XV. sz.-ban. A nála feltűnő pragmatikus szemléletnek tökéletes, rendkívüli hatású kifejezése *Vasari* (l. o.) híres életrajzgyüjteménye olasz művészekről (1. kiad. 1551, 2. kiad. 1568), nemcsak a művész-életrajzoknak sokszor utánzott mintája, hanem a M.-i fejlődésről és nevezetesen a *renaissance*-ról való sokáig uralkodó elméletnek legfőbb kútfeje. Az ő mintájára az életrajz, illetve ilyenek gyüjteménye volt sokáig a M.-írás uralkodó műfaja (az olasz Bellori, Passeri, Baldinucci, Malvasia stb., a flamand Karel van Mander, a hollandi Houbraken, a német Sandrart stb.). — Korszakalkotó a M.-ben *Winckelmann* föllépése, akinek 1764. megjelent műve először épült föl a történeti módszer tudatos alkalmazásán és alapjává vált a klasszikai művészet későbbi földolgozásainak (l. *Archeológia*). — Az újabb M. művelése lényegében a XIX. sz. első felében keletkezett és részben az ókeresztény művészet emlékeinek tanulmányozásával, részben a középkori művészetnek a romantikusok részéről való megbecsülésével függ össze, míg utóbb — belső összefüggésben a XIX. sz. művészetének fejlődésével — főleg az olasz renaissance, végül

pedig, a tudomány teljes kialakulásával, minden kor és nép művészete kellő méltánylásra és tudományos kutatókra talált. — A M. úttörő művelői közül különösen kiemelendők: a francia Seroux d'Agincourt és Viollet le Duc, a német Karl Friedr. von Rumohr, Gust. Friedr. Waagen, Franz Kugler, Karl Schnaase, Jacob Burckhardt, az olasz festészet történetére nézve az angol Crowe és az olasz Cavalcaselle. A M. teljes kifejlődését Európaszerte a kiváló tudósok nagy serege jelzi. Ilyenek Németországban: Carl Justi, Hermann Grimm, Anton Springer, Hubert Janitschek, Franz Xav. Kraus, Franz Wickhoff, Alois Riegl, majd Georg Dehio, Aug. Schmarsow, C. Frey, Heinr. Wölfflin, W. Vöge, Ad. Goldschmidt, Anton Dvořak, Jos. Strzygowski stb. Franciaországban L. Courajod, F. de Lasteyrie, G. Lafenestre, G. Lemonnier stb., az olasz Gaetano Milanesi, Ad. Venturi stb. Magyarországban a XIX. sz. közepe táján lendültek föl a M.-i kutatások, részben a prehisztóriai és klasszikai, részben az egyházi archeológiával összefüggésben. Rómer Flóris és Ipolyi Arnold kiterjedt munkásságán kívül különösen Henszlmann Imre, valósággal a magyar M.-i tudomány megalapítója, emelendő ki, utána pedig Pasteiner Gyula, kinek nagyszámú tanítványai hazánkban a M.-i tanulmányok erős föllendüléséről tesznek tanuságot.

Művészettudomány a szó tágabb értelmében a művészettel való minden tudományos foglalkozás, újabban használatos szűkebb értelmében ama tudomány, amely a mai esztetika eredményeinek felhasználásával a művészettörténet mellett, sőt azzal szemben igyekszik a művészet lényét, okait és hatásait földeríteni. A M.-nak azonban nincs saját módszere és a művészettörténettel ellentétben jogosultságra nem tarthat igényt.

Művészi és írói jog, l. *Szerzői jog.*

Művészi fényképezés. Hogy a fényképező az előtte levő tárgynak ne csak a hű másolatát adja annak esztetikai hibáival együtt, hanem oly artisztikus képet alkosson, amelyben saját egyénisége, hangulata kifejezést nyer, arra neki a tárgy helyes megválasztásán, művészi beállításán és kellő megvilágításán kívül több eszköze van. Válogathat a fotográfiai objektivek közt, meglepő hatásokat érhet el életlenebben rajzoló objektivekkel (pl. pápaszem-lencse). A lencse gyujtótávolságának és fényrekesztőjének változtatásával a rajzolat élességét kisebb-nagyobb területekre koncentrálja, ami által kiemeli főtárgyát, a környezetet pedig harmonikus elmosódottságban egybeolvasztja. A negativok részleges erősítése és gyengítése egyes *valeur*-öket emel ki vagy tompít le. Az újabb pozitív eljárások közül különösen a *gummi-nyomás* és *olajnyomás* (l. *Fotográfia)* engednek tág teret a kép kidolgozásában. Ezeknél a papirt a fényképező maga készíti elő, a színeket maga rakja fel. Mindezen műveleteknél retusálással egyes zavaró vonalat vagy részletet szabad ugyan eltüntetni v. egy másikat kiemelni, de retussal való direkt berajzolás a kép művészi értékét elveszi. Az ilyen képeket a művészi fényképkiállítások visszavetik.

Művészi Ipar, iparművészeti folyóirat, az Iparművészeti Muzeum és Társulat közlönye, Pasteiner Gyula szerkesztésében 1885-től 1894-ig évenkint hatszor jelent meg.

Művésziskola, l. *Művészeti akadémia.*

Művészmonogrammok, művészek, különösen réz- és fametszők kezdőbetüi v. egyéb jelek, amelyekkel munkáikat jelölik. Sok ilyen monogrammot nem lehet megfejteni, de ugyanazon monogrammal jelölt munkák egymás mellé állítva gyakran erős művészegyéniségeket tárnak elénk, akiket *monogrammistáknak* nevezünk s akik különösen a német réz- és fametszésben számosak, ahol újabban többnyire már név szerint is ismeretesek.

Művésztelep, képzőművészeknek valamely a nagy forgalom szinhelyétől távol eső csöndes kis helyen való letelepülése, ahol vagy egészen laza szervezetben, vagy enélkül is, rokon célok érdekében összeállott festők a természet közvetlen szemléletében óhajtanak munkálkodni. Az ily M. legrégibbje a *barbizoni festőké* (l. o.), akik a fontainebleaui erdőség egy kis falujában működtek 1830 körül. Hasonló telepeket létesítettek az angolok *(prerafaelita festők,* l. o.) és németek (Worpswede Bréma mellett, Dachau München mellett). Szervezettebb és nagyobb stilű kiadása az ily M.-eknek a darmstadti telep, amelyet a hesseni nagyherceg alapított s amely ma is fönnáll. Ennek tagjai festőkön és szobrászokon kívül iparművészek és építészek, akik egységes programm alapján közös munkával teremtenek a Mathildenhöhe nevű dülőn kertes házakat, azok teljes berendezését, amelyeket aztán mindenestül eladnak. Ennek a telepnek vezető mesterei *Olbrich* (l. o.), Christiansen stb. Hazánkban az első M.-nek nevezhető kisérlet a szabadságharc lezajlása után keletkezett szolnoki M., amely csak annyiban nevezhető ennek, hogy ott *Pettenkofen* osztrák festő s néhány magyar festőbarátja hosszabb-rövidebb időt töltött. Valóban céltudatosan szervezett magyar M. volt a *nagybányai művészeké* (l. o.), akik *Réti* István és *Thorma* János kezdeményezésére Nagybányára hozták 1896. *Hollósy* Simon (l. o.) müncheni festőiskoláját, ott azután maguk is állandó iskolát alapítottak, amely ma is fönnáll. Ez a M. határozott egységként budapesti különkiállításain jelentkezett s nagy hatással volt művészetünk fellendítésére. A telep tagjai illusztrálták a Révai Testvérek kiadócég megbízásából Kiss József költeményeit is. A második M. a *szolnoki* (l. o.), amelyet egy helyi egyesület tart fenn, a harmadik, legkevésbbé szervezett, de nagyon egységes M. a *gödöllői*, amelynek alapítói *Körösfői* Aladár és *Nagy* Sándor s amely egyúttal magában foglalja az állami pénzen föntartott szőnyegszövő iskolát is. Azóta több helyen próbálkoztak hasonló telepek alapításával, de látható eredmény nélkül.

Művezető, az a technikus, aki valamely műszaki munkálatnak terv szerinti végrehajtásában a vezető szerepet viszi. Építkezésnél rendszerint az építész vagy helyettese. Ellenőrzi a munkákat és a felhasználandó anyagokat mennyiség és minőség szerint, ügyel a végzendő munkák sorrendjére, az előírt méretek, rajzok, utasítások, határidők stb. pontos betartására, végül tényleges felmérés alapján elkészíti a végelszámolást.

Művirág v. *mesterséges virág*, l. *Virág*.

Műzsír, l. *Mesterséges ételzsír*.

Mvanga *(Muanga)*, Uganda utolsó királya (1884–98), Mteza király fia, megh. a Seychelles-szigetek egyikén 1903 ápr. Kezdetben üldözte keresztény alattvalóit és Hannigton angol püspököt meg is ölette. 1888-ban öccse, *Kalema* elűzte a trónról, de már 1889. visszafoglalta azt. 1890 dec. az angol Keletafrikai Társulattal szerződést kötött, melyben elismerte az angol védnökséget. További uralkodását felkelések nyugtalanították, mire az angolok Ugandát bekebelezték, M.-t pedig száműzetésbe küldték. V. ö. Two kings of Uganda (London 1889) és Chronicles of Uganda (u. o. 1895).

M. v. B., l. *Bieb*.

Mvutan-Nzige, az *Albert* és *Albert Edward* (l. o.) afrikai tavaknak a benszülöttektől használt neve.

Mya (állat), l. *Tátongókagyló*.

Myalgia (gör.) a. m. izomfájás. — *M. saturnina*, l. *Ólommérgezés*.

Myasthenia (gör.) a. m. izomgyengülés.

Mycelium (növ.), l. *Micelium* és *Gombák*.

Myces (növ.) a. m. gomba.

Mycetes (állat), l. *Bőgőmajom*.

Mycetes (növ.), l. *Gombák*.

Mycetinae (állat), l. *Bőgőmajomfélék*.

Mycetologia, l. *Mycologia*.

Mycetoma, l. *Maduraláb*.

Mycetophilidae (állat), a Kétszárnyuak (Diptera) rendjébe tartozó apró szúnyogok családja. Lárváik többnyire gombákban élnek. Mintegy 600 ismert faja közül 140 hazánkban is előfordul. A legelterjedtebbek egyike a sereglégy *(Sciara militaris L.)*, gazdaságilag fontos pedig a körte idő előtti lehullását előidéző *Sciara piri* Schm.

Mycetozoa, l. *Nyálkagombák* és *Véglények*.

Mycocecidium (növ.). A növények zöld részein található olyan kinövések, dudorodások, amelyek bizonyos élősködő gombafajok fertőzései következtében keletkeznek. Ilyenek pl. a káposztagyökerek golyvái *(Plasmodiophora brassicae)*, az őszibarackfalevelek fodrossága *(Exoascus deformans)*, a burgonyagumórák *(Chrysophlyctis endobiotica)*.

Mycoderma, l. *Bor* (a bor betegségei) és *Ecetágy baktériumai*.

Mycodermin, l. *Mikodermin*.

Mycodomatium (növ.), l. *Domatium*.

Mycologia *(mycetologia*, növ.), a gombákkal foglalkozó tudomány (l. *Gombák)*.

Myconius *(Mykonius)*, 1. *Friedrich*, tulajdonképen *Mekum*, Luther barátja és segítő társa, szül. Lichtenfelsben 1490 dec. 26., megh. 1546 ápr. 7. Az annabergi ferencrendi kolostorba lépett, honnan 1512. Weimarba ment; 1517. Lutherhez csatlakozott s 1524. mint prédikátor Gothába került, hol evang. templomot és iskolát alapított. Nevezetes műve: Historia reformationis 1517–42 (Gotha 1715). V. ö. *Meurer*, Friedrich M.'s Leben (Leipzig 1864).

2. *M., Oswald*, tulajdonképen *Geishüsler*, Zwingli barátja és segítő társa, szül. Luzernben 1488., meghalt Baselben 1552 okt. 14. Zwingli halála után Baselben a teológia tanára és az ottani egyház elüljárója lett. V. ö. *Hagenbach*, Johannes Ökolampad and Oswald M. (Elberfeld 1859).

Mycoplasma (növ.), Eriksson és Tischler szerint a búzaszem sejtjeiben a búzasejt protoplazmájának és a rozsdagomba plazmájának a keveréke, amely fertőzés nélkül is rozsdagombát fejleszthet a növényen.

Mycorrhiza (növ.), oly gomba, mely a zöld növények gyökerével szimbiózisban él. A tölgy, bükk, gyertyán, mogyoró, fenyő, fűz és sok más növény gyökérrostjainak végét a gomba meddő fonalai sűrűn behálózzák. A gyökérhéj ilyenkor ki sem fejlődik v. csak csökevényesen. Feladatait a mycorrhiza veszi át. Ilyen módon a gyökér és a gomba között sajátságos életközösség, szimbiózis jő létre, melynek jelentőségét még nem ismerjük teljesen. Van *ektotróf (ectotroph) M.* és *endotróf (endotroph) M.* Előbbi csakis a gyökér felületén terjed el, utóbbi a gyökér belsejébe is hatol (pl. Ericaceae). Az edényes növények több mint felének van M.-ja. A M. előnyös a zöld növényre nézve, mert táplálékot juttat neki.

Mycose, l. *Mikóze*.

Mycosis (gör.), l. *Mikózis*.

Mycosphaerella (növ.), a tömlős gombák fajokban gazdag génusza. Európában mintegy 150 fajt állapítottak meg, összesen pedig mintegy 500 faj ismeretes. Mindannyian parányi szervezetek. Termőtestei pontalakú tokocskák. Egyesek kártékonyak. A *M. fragariae* a szamóca levelén piros szegélyű fehér foltokat idéz elő.

Mycteria (állat), l. *Nyerges gólyák*.

Mycteria senegalensis, *afrikai jabirú* (állat), a Gólyafélék családjába tartozó madárfaj. Csőre hosszú, lapult és felfelé hajló. Feje, nyaka, felső szárnytollai és farka fémfényű, fekete, többi része fehér; csőr-alapja vörös, közepe fekete és vége ismét vörös. Lábai szürkésbarnák. Hossza 146 cm., farkhossza 26 cm., szárnyhossza 65 cm. Hazája Közép- és Dél-Afrika. Állatkertekben ritkán láthatni.

Mydaeus (állat), l. *Gobáng*.

Mydalein, l. *Midin*.

Mydatoxin, l. *Midin*.

Mydin, l. *Midin*.

Mydriasis (gör.), l. *Midriázis*.

Mydriaticumok, l. *Midriatikumok*.

Myelin, l. *Mielin*.

Myelitis (gör.), l. *Gerincvelőgyuladás*.

Myeloma (gör.), l. *Mieloma*.

Myelomalacia (gör.), l. *Mielomalacia*.

Myelomeningitis (gör.), l. *Gerincvelőburokgyuladás*.

Myelos (gör.), l. *Mielosz*.

Myer (ejtsd: mair), *Albert Joseph*, szül. Newburgban (New-York) 1828 szept. 20., megh. Buffalóban 1880 aug. 24. Orvosi tanulmányokat végzett s 1854. a hadsereg kötelékébe lépett. Itt a jelzőszolgálathoz osztották be. Új-Mexikóban és Coloradóban nagy szolgálatokat teljesített hazájának, amiért a békekötés után a jelzőszolgálat főnökévé nevezték ki. 1870-ben megbízták a meteorológiai szolgálat szervezésével, melyet az Egyesült-Államokban nagy tökéletességre emelt.

Mygale (állat), l. *Madarászpók*.

Mygdonia, 1. az ókori *Makedonia* (l. o.) egy része. — 2. A római uralom idejében *Mezopotámia* északkeleti része, melynek főhelye *Nisibis* (l. o.) volt.

Mygind, *Franz*, botanikus, szül. Broustban (Jütland) 1710., megh. Bécsben 1789 ápr. 6. Bécsben udvari titkár volt, majd 1756. valóságos udvari tanácsos lett. Barbados szigetén Jacquin részére növényeket gyüjtött. Herbariumát a magyar tudományegyetemnek hagyományozta. M. tiszteletére Jacquin egy kecskerágó-féle fát *Mygindának* nevezett.

Myginda *Jacq.* (növ.), a Celastraceae-család génusza, melynek 10 faja Indiában él. *Mygind* (l. o.) botanikusról nevezték el.

My house is my castle (ang., ejtsd: máj haus isz máj készl) a. m. az én házam az én váram, régi angol jogi közmondás, amely a hatóságnak is megtiltja, hogy a polgár házába önkényesen behatoljon.

Myia, görög költőnő, l. *Korinna*.

Myidae (állat), l. *Tátongókagyló*.

Myiotheridae (állat), régebbi neve az Éneklőkrendjébe tartozó *Hangyászómadarak (Formicariidae)* családjának.

Mykale, hegyfok, l. *Mikale*.

Mykenae, város, l. *Mikéné*.

Mykerinos, egyiptomi király, l. *Menkera*.

Myko . . . összetételű, görög eredetű szókat l. *Miko . . .* és *Myco . . .*

Mykonius, l. *Myconius*.

Mykonos, sziget, l. *Mikonosz*.

Mylady (ang., ejtsd: milédi), Angliában azoknak a nőknek megszólítása, kiket a *lady* (l. o.) cím illet.

Mylae, sziciliai város, l. *Milazzo*.

Mylau, város Zwickau szász kerületi kapitányságban, (1910) 7957 lak., kammgarnszövéssel, kelmefestéssel, gyapjumosóval; gót templommal és magas sziklán egy erősséggel.

Myliobatidae (állat), l. *Sasráják*.

Myliobatis (állat), l. *Sasráják*.

Mylitta, a babiloniai mitológiában a természet istennője, melynek lényege és kultusza hasonlított a görög Aphroditeéhez. Herodotos szerint minden hajadonnak át kellett engednie magát legalább egyszer egy idegennek, s az ezért kapott pénzt a templomi pénztárba kellett befizetnie. Egyúttal a női termékenység, szülés és nemzés istennője is volt.

Mylius, 1. *Christlob*, német költő és író, Lessing rokona, szül. Reichenbachban 1722 nov. 11., megh. Londonban 1754 márc. 7. Víg- és pásztorjátékokat írt és munkásságával Gottsched irányát követte. Szerkesztette a Freigeist (1745), a Naturforscher (1747—48) c. folyóiratokat, majd a Rüdiger'sche (a későbbi Vossische) Zeitungot. Halála után jelent meg: Vermischte Schriften (kiadta Lessing, Berlin 1754). V. ö. E. *Schmiedt*, Lessing (Berlin 1899); *Consentius*, Der Wahrsager (Berlin 1900).

2. *M.*, *Otfried*, igazi nevén *Karl Müller* (más álneve *Fr. v. Elling*, *Rod. Nellenburg)*, német regényíró, szül. Stuttgartban 1819 febr. 8., megh. u. o. 1889 nov. 28. Előbb nyomdász, majd az Erheiterungen, a Buch für Alle, az Ausland szerkesztője volt. Regényei megjelenésük idején népszerüek voltak: Das Glasmännchen (1853); Des Lebens Wandlungen (1854); Graveneck (1862); Die Irre von Eschenau (1869); Das Testament von St. Helena (1869); Die Türken von Wien (1870); Die Frau Ökonomierat (1871); Am Hofe der nordischen Semiramis (1873); Die Opfer des Mammon (1882).

Mylius-Erichsen, *L.*, dán sarkutazó, szül. Viborgban 1872., megh. Észak-Grönlandban VIII. Frigyes király földjének jégmezőjén 1907 nov. 25. 1902—1904-ig vezette a dánok ú. n. irodalmi Grönland-expedicióját, gróf Moltke és Knud Rasmussen részvételével. Az eszkimók nyelvét, mondáit és szokásaikat tanulmányozták. 1904-ben először haladtak túl szánokkal a Melville-öblön. 1906—07-ig M., mint a Danmark-expedició vezetője, Kelet-Grönlandba ment. Megállapították Grönland szigetalakját s elérték a 83° 50′ é. sz.-et. M. két társával a tél beállta előtt már nem érte el a hajót s ott veszett. 1902—1904 jelent meg Moltke H.-val írott műve: Grenland (Kopenhága 1906). V. ö. A. *Friis*, Im Grönlandeis mit M. Die Danmark-Expedition 1906—1908 (német kiadás Leipzig 1910).

Mylodon, a foghíjasok *(Edentata)* rendjébe s az óriás lajhárok *(Gravigrada)* családjába tartozó kihalt emlős-nem, mely a felső pliocén korszakban Észak-Amerikában (Texas), a pleisztocénben pedig Dél-Amerikában élt. Leggyakrabban találják az argentinai pampas-képződményben. Legismertebb faja a majdnem elefántnagyságú *M. robustus* Owen.

Mylonit, kőzet, l. *Milonit*.

Mylord (ang.) a. m. lordom; Angliában így szólítják meg a lordokat, l. *Lord*.

Mynheer (holland, ejtsd: mejnhér), a. m. uram, az előkelő hollandi férfiak megszólítása.

Myocarditis (gör.), l. *Szívizomgyuladás*.

Myocardium (gör.-lat.), a szív izomrétege. L. *Szív*.

Myocastor v. *Myopotamus* (állat), l. *Hódpatkány*.

Myocommata *(izomszelvények)*, az alsóbbrendű gerinces állatoknál a törzsizmoknak kötőszöveti hártyákkal (ligamenta intermuscularia) elválasztott szelvényei. Legvilágosabban láthatók a lándzsahalon (Amphioxus = Branchiostoma), a Körszájuaknál (Cyclostoma) és a halaknál.

Myodes, a lemmingnek (l. o.) ma már nem használatos génuszneve.

Myodynamometer (gör.) a. m. izomerőmérő.

Myodynia (gör.) a. m. izomfájdalom.

Myogale (állat), l. *Bizamcickány* és *Pézsmacickány*.

Myogen, l. *Miogén*.

Myograph (gör.), l. *Miográf*.

Myoklonia (gör.), l. *Mioklonia*.

Myologia (gör.), l. *Izomtan*.

Myoma (gör.), l. *Izomdaganat*.

Myomotomia, *myomektomia* (gör.), l. *Hiszterotomia*.

Myonnesos, hegyfok és város, l. *Mionnezosz*.

Myoparalysis (gör.) a. m. izombénulás.

Myopathia (gör.) a. m. izombaj.

Myophoria *Bronn. (Neoschidozus* Gieb.). Kövült állat. A *Trigoniidae Lamk.* családjába tar-

tozó,ép köpenybenyomatú kagylónem. A triaszban igen gyakori. Legismertebb fajai a *M. laevigata* és *M. costata*, különösen ez utóbbi annyira nagy mennyiségben fordul elő, hogy az alsótriasznak (Buntsandstein) a felső részét *miophoriás mészneknevezik* az Északi-Kárpátok mentén.

Myopia (gör.), l. *Közellátás*.

Myopotamus v. *Myocastor* (állat), l. *Hódpatkány*.

Myorrhexis (gör)., l. *Miorrexisz*.

Myosin, l. *Miozin*.

Myositis (gör.), l. *Miozitisz*.

Myosotis *L.* (növ.), l. *Nefelejts*.

Myosurus (növ.), l. *Egérfarkfű*.

Myotis (állat), a Simaorrú denevérek *(Vespertilionidae)* családjába tartozó denevérnem. Az idetartozó fajokra jellemző, hogy félholdalakú v. kerekded orrlyukaik az orr végén nyílnak; arcorruk keskeny, hosszúkás, csúcsosan kerekített, szőrös; füleik közepes nagyok, vékonybőrüek, külső szélük a fülfedő belső szélével szemközt ered, belső szélük pedig derékszögű sarokkal kezdődik; a sarkantyúkaréj hiányzik; 3—3 egyoldali egyhegyű előzápfoguk van, melyek közül az első erős, a második sokkal gyengébb. Bundájuk felül szürkésbarna, gyakran vörhenyes, alul szennyesfehér. 50 faj ismeretes, melyek az északi és déli félgömb mérsékelt és forró égövi tájain honosak. Többnyire alacsonyan, egyenesen és nehézkesen repülnek. Hazánkban 8 faj ismeretes, nevezetesen: a hosszulábú denevér *(M. Capaccinii* Bonap.), tavi denevér *(M. dasycneme* Boie), vízi denevér *(M. Daubentonii* Leisl.), csonkafülű denevér *(M. emarginatus* Geoffr.), horgasszőrű denevér *(M. Nattereri* Kühl.), nagyfülű denevér *(M. Bechsteinii* Zeisl.), közönséges denevér *(M. myotis* Bechst.) és bajuszos denevér *(M. mystacinus* Zeisl.). A mai nomenklatura szabályai szerint a *Myotis* helyes nemi neve *Nystactes*, mely Kauptól ered.

Myotom (gör.), l. *Ősszelvények*.

Myotomia (gör.), l. *Miotomia*.

Myotonia (gör.) a. m. izombaj.

Myoxidae (állat), l. *Pelefélék*.

Myoxus (állat), l. *Pele*.

Myra, ókori város, l. *Mira*.

Myrbach, *Franz, Freiherr von M.-Rheinfeld*, osztrák pénzügyi jogi író, szül. Zaleszczykiben (Galicia) 1850 dec. 3. 1873-ban pénzügyi szolgálatba lépett, 1883. a gráci egyetemen magántanárrá habilitálták, 1893. az innsbrucki egyetemen tanár lett. Nevezetesebb művei: Die Übertretung der Zinsverheimlichung nach österreichischer Gesetzgebung (Graz 1881, 2. kiad. 1891); Die Besteuerung der Gebäude und Wohnungen in Österreich und deren Reform (Tübingen 1886); Die Reform der direkten Steuern in Österreich (Schmoller, Jahrbuch der Gesetzgebung, 22. köt.).

Myria (gör.), l. *Miria*.

Myriapoda v. *Myriopoda* (állat), l. *Százlábuak*.

Myrica *(Brabanti mirtus*, növ.), l. *Myricaceae*.

Myricaceae (növ.), kétszíkű növénycsalád, egyetlen génusza a *Myrica* L. *(viaszbokor)*. 55 faja főkép szubtrópikus félcserje, cserje v. fa. Legközelebbről a diófafélékkel rokonok. Virágук egy-kétlakú, takarója nincs. A porzós virág 4, v. 2—16 porzóból áll egy murva hónaljában, de több előlevél is körülveheti. A termővirág termője 2 levélből nőtt össze, magházában 1 egyenes magkezdemény van, bibeszála kétágú, az ágak belső oldalán van a bibe. A termő szomszédságában lehet 2—4 fellevél, különben pedig szintén murvalevél hónaljában áll. Termésük kicsi, csonthéjas; a felületén több rétegben és sávban viasz válik ki. Levelük osztatlan, csak 1 fajé szárnyasan osztott, de ugyanilyen számos fosszilis fajon is található. A harmadkorban M.-fajok Európában, de Grönlandban s Észak-Amerikában is sokkal gazdagabban és nagyobb mértékben el voltak terjedve, mint manapság. Ma csak 1 európai faj van, a *M. gale* L. (brabanti mirtus). $^1/_2$—$1^1/_2$ m. magas cserje, levele kissé fűrészes, a visszája barna molyhú. Virágfüzére 1 cm. hosszú. Termését a 2 fellevél takarja s így 2 szárnyú. Láp- és heidevidékeken fordul elő a Biscayai-öböltől egészen a Lappföldig, nálunk csak díszcserje. Az egész cserjét apró fénylő mirigyek lepik el, ezektől sajátságos gyantás szaga van, ezért különösen a hasonló fűzfától könnyen megkülönböztethető. Kérge, valamint a többi fajoké is, sok csersavtartalmánál fogva cserzésre használatos, de összehúzó szerül is; összehúzó a levele is, ezelőtt officinális volt (herba myrti brabanti s. gales). A *M. cerifera* L. alacsony cserje mocsaras és ingoványos helyeken Észak-Amerikában az Erie-tótól Floridáig. Borsónagyságú termését fehér szemcsés viasz vonja be, melyet főzéssel v. másképp összegyüjtvén, *mirtusviasz* név alatt hoznak kereskedelembe, de ugyanezt több fokföldi faj is szolgáltatja. A *M. sapida* Wall. a Himalájától Malakkáig és Borneóig elterjedt fa. Termése körtealakú, más fajokéval együtt ehető, jóízű gyümölcs.

Myricaria *Desv. (csermelyciprus, átán*, növ.), a Tamaricaceae család génusza; 10 faja Eurázsiában van elterjedve. Dús lombozatú félcserjék. Nálunk is (É.-i és Ék.-i hegyvidéken) előfordul a *M. germanica* (L.) Desv., 1—$1^1/_2$ m. magas, bokrosan nő, vesszős ágait apró, deres, kissé húsos levelei sűrűen borítják. Rózsaszín virágai hosszú, ágtetőző fürtöt alkotnak. Kertben csinos dísz. Csersavas kérgével cserzeni lehet, ezelőtt officinális volt.

Myrica-viasz *(myrtle-* v. *myrtus-viasz*, növ.), több, Észak- és Dél-Amerikában, Dél-Afrikában és Abesszíniában termő *Myrica*-fajtól származó anyag, mely a borsónagyságú *myrica*-termést 0·1—0·3 mm. vastag, hófehér kéregben vonja be. A M. mindig zöldes színű és sok palmitin-, de kevés mirisztin- és stearinsavat tartalmaz; a méhviasz módjára használják; Amerikában kivált gyertyákat készítenek belőle, mivel ezek kioltásukkor kellemes szagot terjesztenek.

Myricin, l. *Miricin*.

Myricylalkohol, l. *Miricilalkohol*.

Myringitis (gör.), l. *Miringitisz*.

Myringoplastika (gör.), l. *Miringoplasztika*.

Myringotomia (gör.), l. *Miringotomia*.

Myrinx (gör.) a. m. hártya; régen a dobhártya (l. *Fül*) megjelölésére használták. Innen erednek

a *myringitis* (dobhártyagyuladás), *myringotomia* (dobhártyametszés) stb. elnevezések.

Myriomorphoskop (gör.) a. m. kalejdoszkóp.

Myrionema amboinensis, l. *Zoochlorella.*

Myriopoda v. *Myriapoda,* l. *Százlábuak.*

Myriorama (gör.), l. *Panoráma.*

Myristica L. (növ.), l. *Myristicaceae.*

Myristicaceae, *Szerecsendiófélék* (növ.), a szabadszirmú kétszíküek családja. Egyetlen génusza a *Myristica L. (szerecsendiófa).* 255 faja közül több mint a fele trópikus ázsiai, a többi afrikai és amerikai. Örökzöld, olajtartalmú fásnövények, virágük kétlakú, virágtakarójuk 1 körű, összenőtt levelű. 3—18 porzójának szála összenőtt egymással. Termése egyetlen termőlevélből fejlődik, húsos; ha megérett, hosszában felnyílik s látható benne a kemény héjú mag, melynek felületére egy többkarélyú és ágú, húsos magköpeny simul rá. A Molukki-szigeteken honos, de a forró övön sok helyen kultivált *M. fragrans* Houtt. (*M. moschata* Thunb., l. a *Füszernövények* mellékletét) magva a *szerecsendió* v. *muskátdió.* 3 cm. hosszú, 2·3 cm. széles, felületét piros magköpeny borítja, ez aszott állapotban kemény, narancsszínű. Háromszor aratják évenkint (ápr., júl., nov.). Magköpenyét leszedik, ez a *macis* v. *muskátvirág, szerecsendióvirág* s illatos olajat (oleum macidis) sajtolnak belőle. A magot meghámozzák, mésszel kezelik, így kerül a drogériákba *(semen myristicae),* tehát főkép a magfehérjéből áll. A *M. fragrans* hazájában 9—80 éves koráig hoz gyümölcsöt. Évenkint 7 hónap alatt mintegy 2000 termést érlel. Teljes érés előtt szedik le. A németek Ny.-Ujguineában az előbbiéhez hasonló minőségű termést szolgáltató hosszú v. *pápua* szerecsendió *(M. argentea* Warburg) fajtáit tenyésztik. Úgyszólván az összes fajok hasznosak, hol a magvukkal, hol a kérgükkel. V. ö. *Warburg,* Die Muskatnuss (Leipzig 1897). L. még *Bekuhiba-balzsam.*

Myristica-zsírok (növ.), ide tartoznak: 1. a *muskát-vaj,* mely a *Myristica fragrans* magjaiból *(muskát-* vagy *szerecsendió)* készül és oleum (balsamum) nucistae néven orvosilag és a parfümériában alkalmazzák; 2. az *otoba-zsír* vagy *amerikai muskát-vaj,* melyet a *Myristica Otoba* magjaiból nyernek és az előbbihez hasonlóan használnak; 3. a *bicuhyba-zsír,* mely a *Myristica officinalis* és a *M. Virola Bicuhyba* magjaiból készül (l. *Bekuhiba-balzsam);* 4. az *olajdió-zsír* a *Virola surinamensis* terméseiből és 5. a *virola-zsír* a *Virola sebifera* magjaiból s ezt kivált gyertyák készítésére használják, mivel ezek égésükkor kellemes szagot terjesztenek.

Myristinsav, l. *Mirisztinsav.*

Myrleia, ókori város, l. *Mudania.*

Myrmecobiinae *(Erszényes hangyászok,* állat), a Ragadozó erszényesek (Dasyuridae) családjának egyik alcsaládja. Ide tartozik az erszényes hangyász (l. o.).

Myrmecobius (állat), l. *Erszényes hangyász.*

Myrmecocystus *(Mézhangya,* állat), l. *Hangya-félék.*

Myrmecodia *Jack.* (növ.), l. *Hydnophytum.*

Myrmecodomatium (növ.), l. *Domatium* és *Hangyás növények.*

Myrmecoleonidae *(Myrmeleonidae,* állat), l. *Hangyalesők.*

Myrmecophaga *(Myrmecophagidae,* állat), l. *Hangyász-félék.*

Myrmecophila *(Hangyabarátok* v. *Hangyavendégek),* azok a rovarok, melyek egész életüket v. életüknek egy részét, pl. fejlődésüknek egyik szakát a hangyák bolyaiban töltik. A hangyabarátok sorában leggyakoribbak a bogarak és a levéltetvek, ritkábbak a legyek. A hangyabarátok és a hangyák közti viszony lehet:

1. Igazi barátság *(symphilia).* A hangyabarátokat a hangyák mint vendégeket házukba fogadják, ápolják, gondozzák, etetik, sőt utódaikat is felnevelik, ezért viszont a vendégeskedők gazdáik számára kellemesen izgató illó olajokat választanak el, melyek körülbelül afféle szerepet vihetnek a hangyák életében, mint az emberekében a kávé, tea stb.;

2. türt barátság *(synoekia);*

3. ellenséges betelepedés *(synechthria).* Ebben az esetben a betelepedőknek a hangyák támadásai ellen védő berendezéseik vannak (pl. kemény külső váz, hangyához hasonló alak stb.);

4. élősdiség *(parasitismus).*

Myrmecophilus (növ.) a. m. hangyakedvelő, l. *Hangyás növények.*

Myrmeleonidae (állat), l. *Hangyalesők.*

Myrmica (állat), l. *Hangya-félék.*

Myrmidonok, nép, l. *Mirmidonok.*

Myrobalana (növ.), l. *Cserzőnövények* és *Terminalia.*

Myrobalanus, l. *Phyllanthus, Terminalia.*

Myron, eleutheraei születésű görög szobrász, a Kr. e. V. sz. közepe táján, a hagyomány szerint az argosi Stageladas tanítványa, a legsokoldalúbb és legegyénibb görög szobrásztehetségek egyike. Hírnevét nem istenábrázolásokkal, hanem atlétikai tárgyú műveivel és állatszobraival alapította meg. Alkotásai közül a Diszkobolosz (diszkoszvető) s az athéni Akropoliszon állott Athena-Marsyas csoport maradtak reánk római kori másolatokban. (L. a *Görög művészet* címszó képmellékleteit). A Diszkoszvetőben a feszültséggel telt motivum pillanatnyi mozgalmasságát s a fölépítés átgondolt, képszerű világosságát csodáljuk; az Athéna-Marsyas-csoport pedig M.-t új oldalról, mint a jellemzés egyik legkiválóbb mesterét mutatja be.

Myronsav, l. *Mironsav.*

Myrosin, l. *Mirozin.*

Myroxylon *L. f. (Toluifera* L., növ.), a Leguminosae (Hüvelyesek) család génusza. 6 faja Dél-Amerika trópikus részén fa. Levelük páratlanul szárnyas, a szárnyakon átlátszó mirigypontok és — vonások vannak. Virágjuk pillangós, porzói szabadok v. kevéssé összenőnek az alapjukon. Hüvelyük nyeles, a csúcsán egyetlen magva kidudorosítja. A M.-ok kitünnek sok balzsamukkal. Nevezetes e tekintetben: a *M. pereirae* Klotzsch [Toluifera pereirae (Klotzsch) Baill.], Dél-Amerika egész É.-i részén és tovább Mexikóig elterjedt, 17 m. magas fa. Ennek a kérge szolgáltatja a *perui balzsamot* (balsamum peruvianum, l. *Balsamum*),

amelyet azonban csak San-Salvador köztársaság Costa del Balsamo partján gyüjtenek s itt fő jövedelmi forrása sok családnak. A *M. toluifera* H. B. K. (T. balsamum L.) szintén Dél-Amerika É.-i részén van elterjedve, 27 m. magas. Ennek balzsama a *tolui balzsam* (balsamum tolutanum, l. *Balsamum*). A *Magdalena*-folyó (Colombia) alsó folyásánál gyüjtik, különösen Tolu-nál és más helyeken. A M. név előfordul a *Flacourtiaceae* családban is, a. m. *Xylosma* G. Forst.

Myrrha, Adonis (l. o.) anyja.

Myrrha (növ.), l. *Commiphora* és *Mirha*.

Myrrhis *Scop.* (növ.), az Umbelliferae (Ernyősök) génusza. A *M. odorata* (L.) Scop. (illatos mirhafű) ernyős kóró a középeurópai hegységekben, a Kárpátokban is, de nem közönséges, Horvátországban gyakoribb. $^1/_2$—1 m. magas. Gyökere orsóalakú, fűszeres, levele 3-szor szárnyasan osztott, szőrös; termésén az 5 főborda szárnyszerüvé növekedik. A nép kertbe ülteti, régen officinális volt.

Myrsinaceae (növ.), a Kankalinfélékhez közelálló növénycsalád, de fajai fás növények és fel nem nyiló, csonthéjas termésük van. Mintegy 1000 faja főkép a forró és a szubtrópikus öv lakója, egyesek lemennek a Fokföldig és Ujzélandig, mások E.-ra Japánig és Mexikóig. L. *Ardisia*, *Myrsine*.

Myrsine *L.* (növ.), a Myrsinaceae család génusza; mintegy 80 faja közül 2 Japán növénye, a többi részint trópikus ázsiai és trópikus afrikai, néhány fajjal a Fokföldön. Cserjék és fák, levelük bőrnemű, viráguk apró s vagy levélhónalji v. oldalsó, csomós virágzatban áll. Termésük borsóalakú. A *M. africana* L. (Észak-Afrika, Fokföld, Ázsia) úgyszólván minden botanikuskertben látható. Hazájában a termése árpával keverve szamár- és öszvérabrak. Valamikor mint galandféreghajtó szer (tacé, tatzé) kereskedelmi cikk volt. Több M.-faj levele hashajtó.

Myrsiphyllum asparagoides (növ.), lásd *Asparagus*.

Myrtaceae, *Mirtusfélék* (növ.), a szabadszirmú kétszikűek családja. Mintegy 2750 faja van, főelterjedési körük részint Amerika forróöve, részint Ausztrália, kisebb számban megvannak Ázsia, Afrika forró övén és a Csendes-oceán szigetein. Örökzöld fák és cserjék, levelük többnyire átellenes, bőrnemű, gyakran illatos. Virágjuk csaknem mindig 2-ivarú, sugaras, 4—5 tagú, sok porzója van, gyakran több falkában összenőve. A termő 1—sok termőlevélből áll, a magház összenő a vacokkal és alsó állású 1 v. több üregű, 1 v. több magkezdeménnyel. Az ausztráliaiak termése főkép tok, az amerikaiaké bogyó. A rokon családoktól a M.-t a legbiztosabban gömbölyű olajmirigyei különbözteti meg. A leveleken ezek gyakran átlátszó v. kiemelkedő pontok alakjában vannak meg, de el vannak olajmirigyekkel látva a fiatal hajtások, a virágrészek, meg a termés is. Az olajuk illatos. Fájuk, kérgük, gyantájuk, levelük, termésük stb. bizonyos fajonkint hasznos. L. *Eucalyptus*, *Melaleuca*, *Pimenta*, *Eugenia*, *Psidium*, *Myrtus* (dísznövény).

Myrtiflorae (növ.), a szabadszirmú kétszikűek sorozata. Virága ciklikus, van csészéje, pártája, porzója 1—2 körben, magháza 2—sok termőlevélből alakul, többnyire összenő a vacokkal, néha 1 szabad termőlevélből áll. Füvek, fás növények, edénynyalábuk gyakran bikollaterális. Fontosabb családok: *Thymeleaceae*, *Elaeagnaceae*, *Lythraceae*, *Punicaceae*, *Lecythidaceae*, *Rhizophoraceae*, *Combretaceae*, *Myrtaceae*, *Melastomataceae*, *Oenotheraceae*, *Halorrhagidaceae*.

Myrtle-viasz (növ.) a. m. *myrica-viasz* (l. o.).

Myrtus *L.*, *mirtus* (növ.), a Myrtaceae család génusza; 60 faja elszórtan fordul elő a Föld kerekségén. Cserjék, levelük osztatlan, átellenes; viráguk magános v. 3—7 virágú ernyős fürtben áll a levél hónaljában, piros v. fehér, csészelevelei a bimbóra rásimulnak, magháza 2—3 üregű. Termésük gömbölyű 1—sok magvú bogyó, a tetejét a csésze koronázza. Az európai *M. communis* L. (l. az *ábrát*) a legismertebb; mediterránvidéki 1—1·25 m. magas, fűszeres cserje. Levele szép sima, fénylő, lándzsás; virága jóillatú, 5 szirmú, a kertben teljesedik is. A levél nagysága és alakja a termőhely, a klima és mívelés szerint változik, számos fajtája van. Levele és bogyója officinális volt, szépítőszert (angyalvíz) desztillálták belőle. Gyakran cserépben tartják, dugványról könnyű szaporítani. A szépség, fiatalság és szűziesség jelképe, más fajokkal együtt különösen esküvőre bokrétába kötik v. koszorúba.

Myrtus communis.

Myrtus-olaj, l. *Mirtus-olaj*.

Myrtus-viasz (növ.) a. m. *myrica-viasz* (l. o.).

Mysia, l. *Mizia*.

Myskovszky *Viktor*, műtörténetíró, szül. Bártfán 1838 máj. 14., megh. Kassán 1909 nov. 2. Tanulmányait a budai és bécsi politechnikumon végezte. 1867-től kezdve tanár volt a körmöczbányai és kassai főreáliskolán. Már a 60-as években a Vasárnapi Ujságban számos illusztrált cikket közölt a hazai műemlékekről, melyeket hasonló közlemények követtek az akkori képes lapokban. Legkiválóbb műve, melyhez 12 éven át gyüjtötte az adatokat, *Bártfa középkori műemlékei*, mely 1879. és 1880. jelent meg a Tudományos Akadémia kiadásában. Ennek és más ilyen irányú műveinek jutalmául választotta őt levelező tagjául a Magyar Tudományos Akadémia. A párisi világkiállításon feltünést keltett: Monuments d'art du moyen-âge et de la renaissance en Hongrie c. illusztrált műve, melyért díszokmánnyal és nagy ezüstéremmel tüntették ki, s azonfelül a milanói akadémia is tagjainak sorába iktatta. Egyik legutolsó műve: *Memorandum a pusztuló nemzeti műemlékeink megóvása és fentartása érdekében* (1898). V. ö. Művészet (1910).

Myslbeck, *Joseph*, cseh szobrász, szül. Prágában 1848 júl. 21. Először a prágai művészeti akadémián, majd Seidan és Levy szobrászoknál tanult. 1893-ban a prágai iparművészeti iskola igazgatója lett. Művei közül nevezetesebbek: négy allegóriai homokkő-szobor a prágai Palacky-hídon; Sladkowsky síremléke Prágában; Szent Vencel lovasszobra u. o.; a Hűség és a Készség márványszobrai a bécsi parlamenti épületen; Krisztus a kereszten stb.

Myślenice (ejtsd: miszlenice), az ugyanily nevű kerületi kapitányság székhelye Galiciában, a Raba völgyében, (1910) 2873 lak., plébánia-temploma a benne levő Mária-kép miatt búcsujáró hely.

Myslowitz, város Oppeln porosz kerületben, (1910) 17,838 lak., kőszénbányákkal.

Mysole, sziget, l. *Misol*.

Mysore, brit-indiai hűbérállam, l. *Maiszur*.

Mystacoceti (állat), l. *Cetek*.

Mystagogos (gör.), l. *Misztagóg*.

Mysterium (gör.) a. m. titok, l. *Misztériumok*.

Mysticismus (gör.), l. *Miszticizmus*.

Mysz-Gmeiner *Lula*, énekesnő (alt), szül. Brassóban 1876 aug. 16. Walter Gustav és Gerster Etelka tanítványa. 1900-ban Mysz E. tengerésztiszt neje lett. Kiváló dalénekesnő, híres Brahms-interpretáló. 1911-ben részt vett a budapesti Liszt-ünnepen.

Mytens, *Martin van*, festő, l. *Meytens*.

Mytho, város Kokinkinában, l. *Mitho*.

Mythographusok (gör.), l. *Mitografusok*.

Mythologia (gör.), l. *Mitológia*.

Mythomania (gör.), l. *Pszeudológia*.

Mythos (gör.), l. *Mitológia*.

Mytilene, l. *Mitiléné*.

Mytilidae (állat), l. *Fekete kagylók*.

Mytilotoxin (gör.) a. m. *kagylóméreg* (l. o.).

Mytilus (állat), l. *Fekete kagylók*.

Myus, ókori város, l. *Miusz*.

Myvatn (*«szúnyog-tó»*), 10 km. hosszú, 8 km. széles, 4—10 m. mély tó Izland sziget É.-i részén erősen vulkánikus vidéken, 34 szigettel, lefolyása a Laxaaen.

Myxae (növ.), l. *Cordia*.

Myxamoeba, l. *Nyálkagombák*.

Myxidium (állat), l. *Spórás véglények*.

Myxine *L.* (állat), l. *Gilisztahal*.

Myxinidae (állat), l. *Élősdi halak* és *Körszájuak*.

Myxobaktériumok, l. *Mixobaktériumok*.

Myxobolus (állat), a Véglények *(Protozoa)* körébe, a Spórás véglények *(Sporozoa)* osztályába, a Cnidosporidia rendbe tartozó állatnem. Számos faja ismeretes, melyek leggyakrabban az édesvizi halak testében élősködnek. Sok közülök a halak sorában járványos betegséget előidézve nagy pusztítást okoz. Igy a *M. Pfeifferi* Thélohan okozza a márnavészt, mely a márnák *(Barbus barbus* L.) közt pusztít; a *M. cyprini* Doflein és Hofer okozza a pontyok himlőjét. A *M. piriformis* Thél. a koncéron *(Leuciscus)* óriás daganatokat okoz.

Myxoedema (gör.), l. *Mixödéma*.

Myxogasteres (növ.) a. m. *Myxomycetes*, l. *Nyálkagombák*.

Myxolipoma (gör.), l. *Lipoma*.

Myxomycetes (növ.), l. *Nyálkagombák*.

Myxorrhoea (gör.) a. m. genyfolyás, lásd *Blennorrhoea*.

Myxosporidia (állat), a Véglények *(Protozoa)* körébe, a Spórás állatkák *(Sporozoa)* osztályába tartozó *Cnidosporidia* rendnek egyik alrendje. Az idetartozó fajok mind élősködők; jobbára halakon és kisebb számban vízben élő kétéltüeken és csúszómászókon élősködnek. Kedvelt tartózkodási helyük az epehólyag, húgyhólyag, vese és a különböző szövetek; bélben eddig még nem találtak M.-kat. Gazdasági jelentőségük is van, mert a halak közt járványos megbetegedéseket okoznak. Ismertebb nemek: *Leptotheca, Ceratomyxa, Myxidium, Sphaerospora, Chloromyxum, Myxobolus* (l. o.), *Lentospora, Henneguya, Hoferellus*.

Myxothallophyta (növ.), l. *Nyálkagombák*.

Myzostomum *(Myzostoma*, állat), bizonytalan rendszertani helyzetü élősdi állatnem, melynek fajai a tengeri liliomokon (Crinoidea) élősködnek. Testük korongalakú; hasoldalukon négy szívókoronggal vannak ellátva és szívóormányuk van. A Pókfélékhez sorozzák, de valószínű, hogy ezek élősdiség következtében eltorzult gyűrűsférgek *(Annelida polychaeta)*. Legismertebb a *M. cirriferum* F. S. Leuck., mely az Antedon-on élősködik; hossza legfeljebb 4 mm.

Mzabiták, berber törzs, l. *Beni Mzab*.

N.

N, n, a magyar ábécének 20. betüje. L. *Írás*.

N. a latinban a. m. *numerus, neutrum, nominativus* stb., mint szám *N* a. m. 900.

N a kereskedelemben a. m. *netto*.

N. vagy *N. N.* valamely ismeretlen vagy meg nem nevezendő név helyett használják (ebből magyarázzák: *nomen nescio*, a nevét nem tudom, vagy *nomen notetur*, ide kell jegyezni a nevet).

N., természetrajzi neveknél a. m. *Nees von Esenbeck* (l. o.)

N hang, mássalhangzó, l. *Hangok*.

N a *nitrogénium* kémiai jele.

Na a *nátrium* kémiai jele.

Naab *(Nab)*, a Duna 165 km. hosszú mellékfolyója a bajor Oberpfalz kerületben. Forrásfolyói a Fichtel-, Wald- és Heidenaab; Regensburg fölött torkollik. Mellékfolyói a Pfreimt, Schwarzach és Vils.

Naaldwijk, város D.-Hollandia németalföldi tartományban Hágától DNy.-ra, (1910) 6403 lak., kereskedéssel és halászattal.

Naarden, város és vár É.-Hollandia németalföldi tartományban, a Zuiderzee közelében, vasút mellett, (1910) 3958 lak.; 1752-ben a spanyolok teljesen elpusztították.

Naasszenusok, l. *Ofiták*.

Nab, folyó, l. *Naab*.

Naba *(Nava)*, kikötőváros Okinavasima japáni szigeten, gyapot-, cukor- és selyemkivitellel, 48,000 lak.

Nabaruh *(Nabaroh, Nabruve)*, város az egyiptomi Gharbieh tartományban, (1907) 7727 lak.

Nabateus nép, az ó-testamentumban *Nebhájoth* néven előforduló arab néptörzs, melynek lakóhelye Palesztina D.-i határaitól (a bibliai Edom területe) egészen az Aelanita-öbölig (bibliai Eczjón Gebher) terjedt. Fővárosa Petra volt. Az újabb időben különösen Doughty (1875) felfedezéseiből kitünt, hogy a N. hatalma még D. felé is egészen Tejmáig, 240 km.-re Medina városától terjedt. Csak Traján vetett véget Kr. u. 104—106-ban a N. hatalmának; a sziklás Arábia római tartománnyá lett. Nyelvüknek emlékei újabb időben nagy számmal kerültek elő a *Huber* (tejmai felirat a Louvreben), *Doughty* (Documents épigraphiques recueillis dans le Nord de l'Arabie, Paris 1884), *Euting* (Nabatäische Inschriften aus Arabien, Berlin 1885), *Jaussen* és *Savaignac* (Mission archéologique en Arabie, Paris 1909), *Littmann* (Nabataean Inscriptions, Leiden 1913) által felfedezett és feldolgozott feliratokon. V. ö. *Goldziher*, Legújabb felfedezések Arábiában (Budapesti Szemle, XLV. köt. 1886); u. a., A Szinai félsziget régiségeiről (Archaeologiai Értesítő, 1892).

Nabburg, az ugyanily nevű járás székhelye Oberpfalz bajor kerületben, a Naab folyó mellett, (1910) 2069 lak., gránitbányával; közelében vannak Trausnitz romjai, amelyben Szép Frigyes volt fogva.

N. ab E., természetrajzi neveknél a. m. *Nees von Esenbeck* (l. o.).

Nábel, város É.-i Tuniszban, 2 km.-nyire a Földközi-tengertől, enyhe éghajlata miatt tüdőbajosok látogatják, kb. 8000 lak. Környékén szép olaj-, fügefa- és virágos kertekkel. N. közelében vannak az eleinte feniciai, később pún és római *Neapolis* város romjai.

Nábigha, az arab Dzubján törzsből származó iszlám előtti arab költő, ki sokat fordult meg a lakhmida és ghasszanida fejedelmek udvarán. Költeményei a leghíresebb hat arab költőéi közt foglalnak helyet (kiadta Ahlwardt, London 1870), külön kiadta (francia fordítással) H. Derenbourg (Paris 1869, 1899) és báró Günzburg (Szt.-Pétervár 1897). Némelyek N. egy költeményét a *Mo'allakát* (l. o.) közé sorolják.

Nabis, Spárta kényura, Kr. e. 206. Machanidas halála után magához ragadta a hatalmat és a vagyonos polgárok kiméletlen zsarolásával tartotta fönn zsoldos hadseregét. Ellensége volt az achájai szövetségnek és csakhamar Argost is meghódította. Erre Titus Quinctius Flamininus, Róma hadvezére, megparancsolta a szövetségnek, hogy hadait Spárta ellen küldje; ugyanekkor egy római hajóhad is megjelent a tengerparton, hogy kívülről jövő segítséget lehetetlenné tegyen, s így N. kénytelen volt Rómának meghódolni (195). Később Philopoimen is megverte Gythion mellett, az aetoliai segédcsapatok vezére, Alexamenes pedig megölte (192).

Nabla (Νάβλα), görög húroshangszer; valószinű, hogy a héber *nébel*-lel (l. o.) azonos.

Nábob, az arab *navváb* (l. o., a. m. helytartó, fejedelem) szóból keletkezett elnevezése Angliában és Hollandiában azoknak, akik Indiából meggazdagodva tértek haza. Átvitt értelemben: dúsgazdag ember.

Nabonasszar, Babilónia királya Kr. e. 747—733. Uralkodásához fűződik a 19 éves szökőciklus behozatala, ama naptárújítás érvénybe léptetése, amely az időszámítást teljes összhangzásba hozta az éggel és amely még manap is nagy fontossággal bir úgy a zsidók naptárában, mint az egész kereszténység ünnepi naptárában.

Nabonetos *(Nabonedus, Nabonid*, tulajdonkép *Nabu-nâïd*, Herodotosnál *Labynetos*), Babilónia utolsó királya, l. *Bélsacar*.

Nabopolasszar, Babilonia egyik hatalmas királya, az új babiloniai birodalom megalapítója (Kr. e. 625—604), II. Nebukadnécár atyja. Uralkodása alatt a birodalom hatalma és tekintélye folyton növekedett. 606-ban elpusztította *Ninivét* (l. o.).

Nábrád, kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban, (1910) 920 magyar lak., postahivatal; u. t. Fehérgyarmat.

Nabrdje, adók. Verőcze vm. diakovári (djakovoi) j.-ban, (1910) 1040 szerb és horvát lak.; u. p. és u. t. Diakovár (Djakovo).

Nabresina, község Görz és Gradisca osztrák tartományban, Sesana kerületben, fontos vasúti csomópont Trieszt és Görz-Cormons felé, nagy kőbányákkal, (1910) 2216 szlovén lak.

Nabruve, egyiptomi város, l. *Nabaruh*.

Nabu, l. *Nebo*.

Nabukodonozor *(Nabu-ku-dur-ri-u-cu-ur)*, több babilóniai király neve. Legkiválóbb köztük *II. N.*, a bibliai *Nebukadnécár* (Kr. e. 604—562), aki az ókor uralkodóinak egyik legnagyobbika, de egyúttal Babilónia és Asszíria utolsó nagy alakja volt. Uralkodása alatt Babilónia magához ragadta az előázsiai hegemóniát; Palesztina és Szíria a birodalom tartományaivá váltak, Bábelt pedig az ókor legfényesebb és legpompásabb városainak egyikévé tette. 587 aug. 28. elpusztította Jeruzsálemet s a zsidókat az ú. n. babilóniai fogságba vitte.

Nabulus, az ókori *Szichem* (l. o.) Palesztinának Szamaria nevű tartományában, melyet Flavius Vespasianus újra felépített és a *Flavia Neapolis* nevet adta neki, innen ered mai neve. Ma N. az ugyanily nevű szandzsák főhelye, vízben, fában és kertekben bővelkedő völgyben 570 m.-re a tenger szine felett; élénk kereskedelmi hely, körülbelül 25,000 lakossal, köztük 700 keresztény, 200 izraelita, 170 szamaritánus. N.-tól félóra járásnyira van *Jákób kútja*, egy 2—3 méternyi szélességű, Jákob patriarcháról elnevezett kút, mely Jézusnak a szamaritánus nővel itt folytatott beszélgetéséről (Ján. ev. 4) ismeretes; ettől néhány száz lépésnyire É.-ra fekszik *József sírja*, kis tömör épület.

Nachbaur, *Franz*, német operaénekes (tenor), szül. 1835 márc. 25. Giessenben, megh. 1902 márc. 21. Münchenben, ahol 1866—90-ig az operaház egyik erőssége volt. Ő kreálta Stolzingi Walther szerepét (1868).

Nachez *Tivadar*, hegedűművész, szül. 1859 máj. 1. Pesten. Joachim tanítványa. Angliában te-

lepedett le; hangverseny-körútjain világhírre tett szert. Elsőrangú virtuóz. Kompozíciói közül a Cigánytáncok-at emeljük ki.

Nachicsevan, városok, l. *Nahicsevan*.

Nachmanides, másként *Mózes ben Nachman* vagy röviden *Ramban*, zsidó tudós és orvos, szül. Geronában (azért: *Gerundi)* a XII. sz. vége felé, megh. 1270. Csaknem az egész talmudot felölelő kommentárai Spanyolországban a talmudtanulás alapvető munkái voltak. Munkái: *Tórat haadam*, a halotti szertartásokról; *Milchamót Adonaj*, melyben védi Alfászi állításait Zerachja Lévi támadása ellen. Bibliai kommentárjai erős misztikus világszemléleten alapulnak. Agg korában Palesztinába vándorolt, ahol meghalt.

Nachod, város az ugyanily nevű cseh kerületi kapitányságban, a Mettau mellett, (1910) 11,812 lak., pamutfonókkal, közelében szénbányákkal; régi kastéllyal, amelyben történelmi képgyüjtemény van. N. ismeretes az 1866 jún. 27. itt vívott csatáról, amelyben Steinmetz porosz tábornok a Ramming vezérelte osztrák hadat megverte.

Nachtigal, *Gustav*, német Afrika-kutató, szül. Eichstedtben 1834 febr. 23., megh. Afrikában a Palmas-foknál 1885 ápr. 19. Betegeskedése miatt 1863-ban Algériába, majd Tuniszba költözött. 1868-ban Rohlfs megbízta, hogy a porosz király ajándékait Omár szultánhoz, Bornu fejedelméhez elvigye. 1869 jan. indult el, nagy nehézségekkel behatolt Tibestibe és 1870 jul. elérte Kukát, Bornu fővárosát. Majd Borguba, Bagirmiba és Egyiptomba utazott, hol Kairóba 1874 végén jutott el. Tibesti, Borgu és Vadai kikutatása által a legkiválóbb utazók sorába emelkedett. A berlini földrajzi társaság elnökévé választotta. 1884-ben a német kormány nevében birtokba vette Togót, Kamerunt és a Damaraföldet. Visszautaztában halt meg és 1887. Kamerunba szállították hamvait. Nagy útleírásának címe: Sahara und Sudan (Berlin 1879—81, 2 kötet; a 3-ik, befejező kötetet Groddeck adta ki, u. o. 1889). V. ö. *Ruhle*, Gustav N. (Münster 1892).

Nacionále (lat.), valakinek nevét, korát, vallását, társadalmi állását, polgári és vagyoni állapotát, lakó-, születési és illetékességi helyét s esetleges egyéb személyes viszonyait tartalmazó kimutatás.

Nacionalisták (lat. a. m. nemzetiek), azon pártok neve, melyek nemzeti érdekek hirdetésével rendesen konzervativ politikát követnek. *Franciaországban* 1897. óta a Dreyfus-pör reviziójának ellenzői (többnyire monarchisták és antiszemiták) nevezték magukat N.-nak. Az *angol* parlamentben az *ireket* nevezik N.-nak, míg a *Németbirodalomban* Elszász-Lotharingia képviselői egyesültek párttá 1911 óta e néven. — *N.*, a mult század 80-as éveinek végén keletkezett északamerikai társadalmi reformmozgalom hívei. A mozgalom keletkezését némelyek nagyrészt *Bellamy* (l. o.) Looking Backward-jának tulajdonítják. Központja Massachusetts. A kollektivizmus alapján állnak; céljukat, a társadalmi egyenlőséget, közhasznú magánvállalatok (iparok, közlekedés) államosításával vélik elérhetni. A N. alapították a *National Farmers' Alliance* és a *People's Party* (néppárt) szövetségeket.

Nacs (ind.), a hindu bajadérok tánca, mely szenvedélyes fokozásában néha valóságos mimodrámává alakul át.

Nád *(Phragmites* Trin., növ.), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza; 3 faja van, a *fedőnád (Ph. communis* Trin., bognád, borda-, homok- v. tetőnád) az egész föld álló és lassan folyó vizeiben el van terjedve s csoportosan nőve a *nádast* (l. o.) alkotja. Évelő, 3 m.-t is elérő pázsitkóró, csöves, bütykös, igen kemény szárral, metsző gerincű, hosszan kihegyesedő keskeny levelekkel, ezüstszínű, virításkor szétterpedt, majd összehúzódott bugával. Kalászkája lilás, laza, alsó virága csak porzós, tengelyét hosszú selymes szőr vonja be. A nádat a jég tükrén vágják, házfedésre, falak és mennyezet bélelésére, továbbá fúvóhangszerek nyelvsípjába, motollául stb. használják. Fiatal füve lótakarmány. Tőkéjének forrázata vizelethajtó. A másik faj trópikus ázsiai, a harmadik argentinai. — Különben nád általában magas, kemény, bütykös szárú, éles levelű pázsitkóró, esetleg pálma, pl. spanyolnád, cukornád, bambusznád.

Nád, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1910) 625 német lak.; u. p. és u. t. Szentelek.

Nadab szigetét, a mai Arad vmegye területén, 1241. Tamáshida bevétele után a tatárok elfoglalták és mint a részben szemtanu Rogerius írja (Siralmas ének, 34. fej.), a nőket és férfiakat levágván, mindenüket elszedték. Az áldozatok csontvázait csak 1878. találták meg. V. ö. *Márki*, Arad története (I., 100. old.) és Hadtört. Közl. (III., 324. old.).

Nadab, nagyk. Arad vm. kisjenői j.-ban, (1910) 2312 oláh és magyar lakossal; vasúti megállóhely, posta- és telefonhivatal.

Nadabula, község, l. *Sajóháza*.

Nádai *Pál*, író, szül. Czegléden 1881 dec. 15. Középiskoláit Kecskeméten elvégezve, 1909. a budapesti egyetemen tanári és doktori oklevelet szerzett s a fővárosnál nyert reáliskolai tanári alkalmazást, amellett esztétikai előadásokat tart az Iparművészeti és az Iparrajziskolában. Hosszabb francia és németországi tanulmányútján főként a művészi nevelés kérdéseit tanulmányozta s hazatérve ismereteit irodalmi úton is e téren gyümölcsözteti. Önálló munkái: *A magyar népetimológia* (1906); *Az angol szociális művészetről* (1910); *Könyv a gyermekről* (2 köt., 1911); *Iparművészeti törekvések a XX. században* (Iparművészet Könyve, III. k., 1912); *Az élet művészete* (2 köt., 1914). Egy kötet tárcája is megjelent *Bágyadt mosolygás* cím alatt (1910).

Nadaillac (ejtsd: nadajak), *Jean François Albert du Pouget, marquis de*, francia őstörténész, szül. Párisban 1818 júl. 16., megh. Rougemont kastélyban (Loir-et-Cher) 1904 okt. 2. Főleg Amerika őskorával foglalkozott. Nevezetesebb művei: L'ancienneté des hommes (2. kiad. 1870); Les premiers hommes et les temps préhistoriques (1880); L' Amérique préhistorique (1882); Les anciennes populations de la Colombie (1885); Moeurs et monuments des peuples préhistoriques (1888); Unité de l'espèce humaine (1899) stb.

Nádalás vagy *nádolás*, a kovácsvasnak acéllal való burkolása hegesztéssel (l. *Acélozás)*. Rendesen a szerszámokat nádalják, hogy a kovács-

vas szívósságát az acél keménységével egyesítsék. Jelentőségét az acél olcsósága következtében elvesztette.

Nádalja (azelőtt: *Nádaly)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. zsablyai j.-ban, (1910) 2719 szerb, magyar és német lak.; vasúti megállóhely, postahivatal; u. t. Bácsföldvár. — L. még *Horvátnádalja, Magyarnádalja.*

Nádalmás (azelőtt: *Nadalbest)*, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1910) 358 oláh lak., u. p. és u. t. Borossebes.

Nadály (állat), l. *Pióca.*

Nadálygumó (növ.), l. *Oenanthe.*

Nadálytő (növ.), l. *Symphytum.*

Nadántelek, kisk. Bihar vm. szalárdi j.-ban, (1910) 293 oláh lak., u. p. és u. t. Hagymádfalva.

Nadány, község, l. *Nyitranadány.*

Nadányi *János*, ref. lelkész és történetiró, szül. Körös-Nadányban 1643 körül, megh. 1707. Németalföldi egyetemeken tanult, leideni tartózkodása alatt adta ki 1663. Florus Hungaricus s. Rerum Hungaricarum compendium c. történeti művét, mely Amsterdamban jelent meg. A nagyenyedi ref. kollégiumban a logika és a zsidó nyelv tanára lett, mely minőségében 1669. kiadta Kolozsvárt Mizáld Antal orvos művének fordítását, mely a *Kerteknek gond-viselésekről, ékesítésekről, oltásokról, a Füveknek orvos hasznaikról, Gyümöltsök tartásokról* szól. Erdélyből Nagybajomba ment prédikátornak; nagy nyomorban hunyt el. V. ö. *Oláh*, Nagybajomi református papok emlékezete (Sárospataki füzetek, 1859. évf.); *Bod* Péter, Magyar Athenas.

Nadap, nagyk. Fejér vmegye székesfehérvári j.-ban, (1910) 617 német és magyar lak.; postaügynökség, u. t. Kápolnásnyék.

Nadar (családi nevén *Félix Tournachon)*, francia rajzoló, író és aviatikus, szül. Párisban 1820 ápr. 5., megh. u. o. 1910 márc. 20. Festészetet tanult, majd N. álnév alatt karrikaturákat rajzolt és 1849. a Revue comique-ot alapította, 1854. pedig az egykorú hírességek torzképeit tartalmazó Panthéon N.-ral keltett föltünést. N. a második császárság párisi életének ismert alakja volt, aki novellákat, humoros karcolatokat is írt, a fényképezést tökéletesítette és behatóan foglalkozott a léghajózás problémájával. Több idevágó munkát írt s Manifeste de l'automotion aérienne c. művében a légcsavart jelölte meg a jövő légijáróművek mozgató szervéül. A «Le Géant» nevü hatalmas gömbléghajót építette, amellyel számos utat tett. Ő volt az első, aki 1859 jún. 24. Solferinónál kötött léggömbből fotografikus felvételeket készített az ellenséges hadállásokról. 1870-ben Páris ostroma alatt egy léghajós-osztag parancsnoka volt.

Nádas, náddal benőtt, illetőleg nádtermelésre használt terület. A nádtermelés hazánkban régebben nagyon jelentékeny mívelési ág volt, melynek területe az 1850-es években a 200,000 hektárt meghaladta. A folyó- és állóvizek szabályozása óta azonban a N.-ok területe folyton apadt, úgy hogy 1912. már csak 61.458 hektárra terjedt. Minthogy a nád az építkezéseknél keresett cikk, a jókarban levő N.-ok jól jövedelmeznek. L. még *Bozót, Édesvízi növényzet.*

Nádas, községek, l. az *összetételek* alatt *(Egyházasnádas* stb.).

Nádasberend (azelőtt: *Berend)*, kisk. Kolozs vm. nádasmenti j.-ban, (1910) 810 oláh lak.; u. p. Magyarnádas, u. t. Borsaújfalu.

Nádasd, 1. kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1910) 289 tót lak.; u. p. Nagybobrócz, u. t. Liptószentmiklós. — 2. *N.*, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 1795 magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal. — L. még az *összetételek* alatt *(Abaújnádasd* stb.).

Nádasdarócz (azelőtt: *Darócz)*, kisk. Kolozs vm. nádasmenti j.-ban, (1910) 239 magyar lak., vasúti megállóhely: Nádasdarócz-Bogártelke, u. p. és u. t. Egeres.

Nádasdia, kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1910) 270 oláh lak.; u. p. és u. t. Zalatna.

Nádasdladány, kisk. Fejér vm. székesfehérvári j.-ban, a Sárrét mellett, (1910) 1365 magyar lak., posta- és táviróhivatal. A gróf Nádasdy-család birtoka. Tőzeggyár van a Sárréten.

Nádasdy *(nádasdi és fogarasföldi)*, ősrégi, ma is élő, főnemes nemzetség, mely előbb bárói, majd grófi címet kapott. Dunántúli eredetű család, melynek családfája a XIII. sz. elejéig vihető fel. A XV. sz.-tól kezdve a család kiváló szerepet játszott Magyarország történetében. A híres nádor *N. Tamás* titkára, *Szentgyörgyi* Gábor, urának életírásában a N.-akat a régi főnemes *Pethenedi*-v. *Pettendi*-családból, a gersei Pethőkkel egy törzsből származtatja. A származékrend szerint *Csopon* ispán (comes) egyik fia *Lőrinc* lett a *gersei Pethők* törzse, másik fia pedig a N.-aké. Ez a másik fiú volt *András*, kinek fiai *László, Dénes* és *II. András*, Róbert Károly király hívei voltak Trencséni Csák Máté ellenében s e küzdelmekben vesztek el; II. András fia *Tamás* azonban életben maradván, tőle származtak a N.-ak. Volt a későbben bárókká, majd grófokká lett N.-aknak egy *Nádasdi Darabos* nevezetű ága is, a dunántúli vármegyékben elterjedt család, mely fiágon 1642. halt ki. A másik N.-ágból *László* már Hunyadi János kormányzósága alatt kitünt vitézségével a zala-szent-adorjáni apátság védelmezésében a Stájerországból betörő kalandorok ellen. *Mihály* 1408. a székelyek főispánja volt és Zsigmond király a sárkányrendbe vette fel, *I. Ferenc* pedig Mátyás király alatt a páncélos lovasezred kapitánya volt 1492., neje *Enyingi Török* leány volt, fia pedig *I. Tamás* nádor (l. alább: *N. 4.) II. N. Ferenc, I. Tamás* nádor fia Kanizsai Orsolyától, a vasvármegyei főispánságot s kir. fölovászmesteri hivatalt is viselte. Meghalt Sárváron 1604 jún. 4., 49 éves korában. Ennek neje volt a csejtei vérfürdőkről hírhedt *Báthory Erzsébet* (l. o.). *II. Ferenc* leányai *Zrinyi* Miklós és *Drugeth* György nejei lettek, fia pedig, *I. Pál*, a hadi pályán szolgálva, Kanizsánál hősi hírre tett szert, 1604. Vas vármegye főispánja, 1622. a dunántúli részek főkapitánya és kir. főudvarmester lett; 1625. pedig *grófi rangot* szerzett családjának. Első neje *Forgách* Judit grófnő, második neje *Révay* Judit bárónő volt s ettől maradt fia a szerencsétlen *III. N. Ferenc* (l. alább: *N. 1.)*. III. N. Ferencnek tizenegy gyermeke volt. Egyik fia, *István* már 1669. Vas vármegye főispánja

volt; másik fia, *László*, a XVII. sz. elején győri nagyprépost, majd csanádi püspök; a harmadik, *Tamás* 1713. somogyi főispán, majd koronaőr s valóságos belső titkos tanácsos lett s a váthi uradalmat szerezte; egy másik fiú, *Miklós*, 1684. bácsi apát, 1689 pécsi nagyprépost és sebenicói címzetes püspök volt; végre a legnevezetesebb szerepet játszotta III. Ferenc fiai közül a hadi pályára lépett *IV. Ferenc*, ki mint őrnagy a rajnai hadseregnél szolgált s vitézsége jutalmául 1714. lovas tábornokságra emelkedett. Ez alapította családja javára a felsőlendvai és lepsényi uradalmi hitbizományokat s örökölte Tamás testvérének javait is. *IV. Ferenc* tábornok fia volt *V. Ferenc* (l. alább: *N. 2.)*. Ez utóbbinak egyik fia, szintén *Ferenc* (szül. 1745., megh. 1802.), atyját a fejérvármegyei főispánságban követte és fiága unokáiban már kihalt; másik fia *Tamás* (szül. 1749., megh. 1800.) ismét a katonai pályát választotta; a török háborúban tüntette ki magát, altábornagy s egy ezred tulajdonosa lett, későbben pedig polgári méltóságokat is viselt mint somogyvármegyei főispán és koronaőr; ennek szintén *Tamás* nevű fiában, ki ugyancsak katona és királyi kamarás volt, ága kihalt. IV. Ferencnek elsőszülött fia, *Lipót Flórián* (ki 1785 máj. 31. halt el), a felsőlendvai uradalom birtokosa, tartotta fenn a családot. 1737-ben belső titkos tanácsos, 1739. királyi kincstárnok, 1746. királyi fölovászmester és Magyarország főkancellárja lett. 1751-ben kapta családja részére a komáromvármegyei örökös főispánságot, melyben utódai követték, még pedig: *Mihály* (szül. 1746 szept. 19.), belső titkos tanácsos és királyi főajtónállómester, kinek 14 gyermeke közül kiváltak: *Paulai Ferenc* (l. alább: *N. 3.)* és *II. Mihály*, ki 1775 szept. 6. szül., megh. 1854 márc. 18., belső titkos tanácsos, a császári kamara elnöke, végre császári államtanácsos és pénzügyminiszter lett. Fia, *Ferenc* (szül. 1801., megh. 1883.), 1843—46-ig az erdélyi kincstár elnöke, utóbb 1848-ig Árva vmegye főispánja, a Bach-korszakban pedig 1851. a soproni kerületi kir. törvényszék elnöke, 1855. a legfelsőbb bécsi magyar úrbéri törvényszék elnöke s 1857 máj. 21-től kezdve a bécsi Reichsrath élethossziglani tagja, majd császári kir. igazságügyminiszter volt 1860-ig. Gyermektelen lévén, ága kihalt. Atyjának, Mihály miniszternek fivére, *II. Lipót*, ki 1772. született s 1836. halt meg, tartotta fenn a családot. Ennek fia *III. Lipót* (szül. 1802 júl. 8., megh. 1873 júl. 18.), belső titkos tanácsos, a hétszemélyes tábla bírája, Komárom vmegye örökös és valóságos főispánja, 1867-től fogva a főrendiház tagja. Nejével, *Forray* Julia bárónővel együtt mint az irodalom és művészet buzgó pártolója volt ismeretes. Fia *Ferenc* (szül. 1842 jún. 28., megh. 1907 dec. 22.), belső titkos tanácsos, a főrendiház tagja, elhunyt testvérbátyja, *N. Tamás gróf* emlékére a Magyar Tud. Akadémiánál a *Nádasdy-alapítványt* (l. o.) létesítette. Fia, *N. Tamás* gróf (szül. 1870 szept. 12., megh. 1915 máj. 11.), a főrendiház tagja, a Magyar Lovaregylet elnöke és igazgatója volt. A család címere nádas vízből kiemelkedő, szétterjesztett szárnyú s fejét föltartó vadkacsa, mely a grófi koronás címerpajzsból is még egyszer kiemelkedik.

Nevezetesebb tagjai még a családnak:

1. *N. Ferenc* (III.) gróf, N. Pál és Révay Judit fia, szül. 1625 körül, lefejezték Bécsben 1671 ápr. 30. 1633-ban Vas vármegye főispánja, 1646-ban kir. főudvarmester, 1664. országbíró, Zala és Somogy vmegyék főispánja, belső titkos tanácsos, kit rengeteg vagyona miatt magyar Krözusnak neveztek. Pottendorfi várát s ebben lévő kincseit és drágaságait 4 milliónyi akkor roppant értékre becsülték. Nagy műveltségű ember s bőkezű mecenás volt; tudományszeretete emlékét fentartják az általa pottendorfi nyomdájában, költségén kinyomatott törvénygyüjtemény (1658) és a Mausoleum pot. regum Hungaria című díszmunka stb. Midőn a bécsi kormány és ennek Magyarországot és alkotmányát gyűlölő tagjai, az ország törvényei és a békekötések ellenére, mindinkább ráléptek az elnyomás útjára s elkeserítették előbbi legjobb híveiket is: *N.* is bevonatott a *Wesselényi* nádor, *Zrinyi* Péter és *Frangepán*-féle szövetségbe és e két utóbbival s a stájer *Tattenbach* gróffal együtt, bár kegyelmet kért és megkegyelmeztetése érdekében rokonai és barátai, sőt a pápa is közbevetették magukat, az országon kívül és idegen törvények szerint ítélő bíróság minden méltóságaitól s javaitól megfosztotta és halálra ítélte, mire lefejezték.

2. *N. Ferenc* (V.) gróf, tábornagy, horvát bán, *N. 1*, unokája, N. Ferenc gróf tábornok fia, szül. Regedén, Stájerországban, 1708 szept. 30., megh. Károlyvárosban 1783 márc. 22. A katonai pályára lépve, mint ezredes 1734—39. részt vett az olaszországi és rajnai hadjáratokban; az örökösödési háborúban, már mint tábornok, 1741. Csehországban a bajoroktól és franciáktól megszállt Neuhaust visszavette, 1743 máj. 9. megverte a bajorokat Braunaunál, majd 1744 júl. 1. Lotharingiai Károly hadseregének a Rajnán való átkelését vezette mesterien. A soori csatában 1745 szept. 30. elfoglalta a porosz tábort. A drezdai béke után az olasz harctérre ment, ahol szintén kitüntette magát. 1754-ben Mária Terézia lovassági tábornokká és Buda parancsnokává, 1756. horvát bánná nevezte ki. A hétéves háborúban 1757 jún. 18. részt vett a kollini győzelemben, szept. 7. megverte Moysnál Winterfeldtet s nov. 12. elfoglalta Schweidnitz várost. A leutheni ütközet (1757 dec. 5.) után visszatért Horvátországba. Érdemei jutalmául a Mária Terézia-rend nagykeresztjét, a tábornagyi rangot és belső titkos tanácsosi méltóságot kapta. Örök emlékezetül királyi rendelet alapján a 9. (soproni) huszárezred és 1881. óta Budapesten a N.-kaszárnya az ő nevét viseli. Életrajzát megírta a galiciai harctéren 1914. elesett *Thurzó* Kálmán honvédszázados: *Gróf N. Ferenc tábornagy élet- és jellemrajza* címen, amely munka akadémiai díjat nyert.

3. *N. Paulai Ferenc* gróf, N. Mihály fia, szül. 1783 márc. 3., megh. 1851 júl. 21. A papi pályára lépett, 1816. esztergomi kanonok, szegzárdi apát és bácsi főesperes, a nagyszombati, majd a pesti középponti papnövelde igazgatója, a királyi tábla prelátusa, 1823. váczi megyés püspök, valóságos belső titkos tanácsos; 1837. a hétszemélyes tábla bírája, 1845. kalocsai érsek. Mint ilyen közel

300,000 forintra menő kegyes alapítványokat tett. A vegyes házasság kérdésében Pest vármegyéhez intézett levele megjelent a Nemzeti Ujság s egyéb lapok 1841-iki számaiban.

4. *N. Tamás* (I.), nádor, *I. Ferenc* fia, szül. 1498., megh. 1562 jún. 2. Budán, Grácban, majd Bolognában és Rómában nyerte tudományos kiképzését. 1521-ben, midőn a pápa Kajetán bíbornokot Budára küldte a törökök ellen használandó pénzsegéllyel, a bíbornok kiséretében jött haza az ifjú N., hogy annak tolmácsa legyen a királynál. Már 1525. egy apátság jövedelmét nyerte, a királyi tanácsba hívatott és mint ilyen 1526 jún. 19. Ferdinánd osztrák főherceghez, V. Károly császárhoz és a Speyer városában ülésező német birodalmi rendekhez küldetett követségbe, hogy a törökök ellen segélyt eszközöljön. Eközben megtörtént a mohácsi vész s a hazatérő N. Komáromba az özvegy királynéhoz sietett, s azzal együtt vonult Pozsonyba. Bornemisza őt küldötte el Ferdinánd osztrák főherceghez, hogy azt a koronával megkínálja, midőn pedig Ferdinánd 1527. az országba jött, N. több főúrral elébe ment Köpcsényig, s Budára utaztában kalauza volt. Az új király aug. 20. Budára érkezvén, azonnal a vár kapitányává nevezte ki s e hivatalában megkoronáztatása után újra megerősítette. 1529-ben Buda bevételekor Szulejmán kezébe esett, ki Szapolyainak adta át, s ettől oly feltétel alatt, hogy pártjára térjen, kegyelmet nyert. Szulejmán Bécs alá sietett, N. pedig Budán maradt János király mellett, kinek bizalmát annyira megnyerte, hogy ez őt már a következő 1530. évben Somogy vármegyébe küldte, hogy Szigetvárát Török Bálinttól foglalja el. Míg N. Szigetnél viaskodott, a Budán kisebb haderővel maradt Szapolyait Ferdinánd hadvezére, Roggendorf ostromolni kezdte. N. tehát, Szapolyaitól segélyre felszólító levelet kapván, ott hagyta Szigetet s több kisérlet után bejutván Buda várába, ott a vezérletet átvette és a megrongált falakat oly vitézül védte, hogy Roggendorf 50 napi sikertelen ostrom után seregét Esztergomba visszavezette. E szolgálata jutalmául ajándékozta János király N.-nak Erdélyben a fogarasi várat és uradalmat, s ezenkívül a huszti várat és birtokot is, az ottani sóaknákkal. A barátság azonban nem soká tartott, mert midőn János király *Gritti* Lajost 1531. Magyarország kormányzójává nevezte ki, ezt N. több magyar főúrral együtt ellenezte s ezáltal Grittinek haragját és üldözését vonta magára. 1536-ban, midőn a gazdag Kanizsai László egyetlen leányával, Orsolyával házasságra lépett, János király pártját végkép elhagyta, s ettől fogva Ferdinánd hive maradt, ki őt nejének fiusítása által az összes Kanizsai-féle javak urává s egyszersmind belső titkos tanácsosává és 1537. Keglevich Péter mellé tót- és horvátországi bánná tette. E minőségben a törökök ellen vitézül harcolt s bánsága területén várakat vett azoktól vissza. Emellett a tudományok előmozdításában is érdemeket szerzett; Újszigeten iskolát építtetett, mely alkalommal Melanchton Fülöptől, a híres német reformátortól, Lipcséből levelet kapott, ki ebben neki Dévai Biró Mátyás magyar reformátort melegen ajánlotta; s ugyancsak Újszigeten (Vas vármegyében, Sárvár mellett) az iskola mellé könyvnyomtató műhelyt is állított. 1540-ben országbiró s 1547. a Nagyszombatban tartott országgyűlés elnöke lett, 1553. bárói rangot nyert, végre 1559. a pozsonyi országgyűlésen nádorrá választották. N. vezette Ferdinánd hadseregét s a dunántúli felkelő nemességet, mintegy 15,000 főnyi tábort, a török ellen s ő és a horvát bán, Zrinyi Miklós, mentették fel Szigetvárt. V. ö. *Horváth* Mihály, Nádasdy Tamás élete (Buda 1838); *Buday* Ferenc, Magyarország polgári históriájára való lexicon (1805-iki kiadás, II. köt.); *Horváth* M., Athenaeum 1838., II., 44. sz.

Nádasdy-alapitvány. *Nádasdy* Ferenc gróf testvéri kegyeletből, elhunyt testvérbátyja, *Nádasdy* Tamás gróf nevére 1857. a Magyar Tudományos Akadémiánál 5250 frtos *alapítványt* tett oly rendeltetéssel, hogy annak kamatai a legjobb elbeszélő magyar költemény szerzőjének megjutalmazására fordíttassanak. Ehhez képest az Akadémia minden páratlan számú évre 100 aranyból álló jutalmat hirdet elbeszélő költeményre, melynek tárgya lehet történeti, mondai vagy a jelen életből vett.

Nádasér, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 787 tót lak.; postahivatal, u. t. Németprona. — L. még *Turócznádasér.*

Nádasfő (azelőtt: *Rohrbach, Rárbók),* nagyk. Pozsony vmegye malaczkai j.-ban, (1910) 1344 tót lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal. 1584-ben Bornemissza Péter ide helyezte át addig Semptén, innen elűzetve Detrekő várában működő nyomdáját s itt fejezte be prédikációinak Detrekőn megkezdett nyomtatását.

Nádasi *János,* jezsuita, szül. Nagyszombatban 1614., megh. 1697. Tanár volt Nagyszombatban, azután Rómába hívták, ahol Jézus társasága évkönyveit szerkesztette. Később Bécsben lelkészkedett s III. Ferdinánd császár özvegye, Eleonora gyóntatója lett. Művei: *Mária, a haldoklók anyja* (1648); *Szent Imre herceg élete* (1644). Latin nyelven: Reges Hungariae a S. Stephano usque ad Ferdinandum III. (1637); Heroes et victimae caritatis Societatis Jesu ab anno 1647 (1648).

Nádaska, községek, l. *Füzérnádaska, Tornanádaska.*

Nádaskay *(nádaskai),* 1. *Béla,* állatorvostanár, szül. Pesten 1848 ápr. 30. Egyetemi és állatorvosi tanulmányai végeztével 1870. a budapesti állatorvosi tanintézeten tanársegéddé, 1872. anatómussá, 1875. a keszthelyi gazdasági tanintézet rendes tanárává nevezték ki, ahonnan újra visszahelyezték az állatorvosi tanintézethez. 1883-ban rendkívüli tanári címet nyert; 1887. a leíró- és tájboncolástan nyilvános rendes tanárává nevezték ki. 1910-ben nyugalomba vonult. 1878-ban megalapította a *Veterinarius* c. első magyar állatorvosi folyóiratot. Főbb munkái: *A házi állatok leíró bonctana* (Budapest 1878, III. kiad. 1905); *Állati szülészettan* (u. o. 1887); *A ló szerkezete és belső szervei* (2. kiad. 1900).

2. *N. Lajos,* író, *N. 1.* édesatyja, szül. Hernádnémetiben 1816 okt. 30., megh. Pesten 1860 szept. 15. Orvosi pályára készült, de aztán az irodalom

terére lépett; 1866. Petricsevich-Horváth Lázár mellett a Honderübe dolgozott, melynek később szerkesztését is átvette; az 1847-es és a következő mozgalmas évben a Reform című lapot szerkesztette Zerffy Gusztávval. 1849-ben elfogták, de Petricsevich-Horváth közbenjárására sikerült megszabadulnia s az 1850-es években a Budapesti Hirlap főszerkesztője volt. *A magyar helyesírásról* írt műve 1855. jelent meg. Több nagy operát fordított magyarra; így: a Troubadourt és a Rigolettót olaszból, a Hugenottákat és Tell Vilmost franciából.

Nádaskóród (azelőtt: *Kóród)*, kisk. Kolozs vmegye nádasmenti j.-ban, (1910) 686 oláh és magyar lak., u. p. Kisbács, u. t. Kolozsvár.

Nádaspapfalva (azelőtt: *Papfalva)*, kisk. Kolozs vmegye nádasmenti j.-ban, (1910) 661 oláh lak., u. p. Kisbács, u. t. Kolozsvár.

Nádaspatak (azelőtt: *Trosztyanicza)*, kisk. Bereg vmegye latorczai j.-ban, (1910) 134 rutén lak., u. p. és u. t. Frigyesfalva.

Nádasszentmihály (azelőtt: *Szentmihálytelke)*, kisk. Kolozs vm. nádasmenti j.-ban, (1910) 543 oláh és magyar lak., vasútállomás: Szentmihálytelke; u. p. és u. t. Magyarnádas.

Nadaud (ejtsd: nadó), *Gustave*, francia költő és zeneszerző, szül. 1820 febr. 20. Roubaixban, megh. 1893 ápr. 28. Párisban. Dalai, amelyeknek szövegét is ő maga írta, rendkívüli népszerüségre tettek szert (Chansons 1849—76, 3 köt., Nouvelles chansons 1889). Irt kis operetteket és egy regényt is (Une idylle 1861).

Náday *Ferenc*, szinész, szül. Pesten 1840 márc. 13., megh. u. o. 1909 ápr. 14. Atyja *Ujhelyi Nauratyil* József kúriai főlevéltárnok volt. Középiskolái elvégzése után 1862. lépett föl először a budai népszinházban, mint énekes. A következő évben a budapesti Nemzeti Szinház szerződtette, melynek mindvégig tagja maradt. Eleinte szerelmes szerepeket játszott, később a bonvivant és jellemszerepekre tért át. Természetes és vonzó előadása mindenütt megállta helyét, de igazi szerepköre a bonvivant volt: keresetlen előkelősége, gyönyörű beszédművészete, ragyogó kedélye a legnagyobb magyar szinészek sorába emelték. Néhány szinművet is fordított a szinház számára. Kiválóbb szerepei: De Ryons (Nők barátja), Mortemer (Agglegények), Benedek (Sok hűhó semmiért), Krisztyán Tódor, Tarján főhadnagy stb. — Felesége: *Vidmár Katalin* énekesnő; 1872. a Nemzeti Szinház szerződtette s igen népszerű opera-énekesnő volt, de később visszavonult a szinpadtól. Leánya, *N. Ilonka*, 1897. lépett a szinpadra s a budapesti Népszinház, majd a bécsi An der Wien szinház tagja volt, azonban ő is szakított a szini pályával. Fia, *N. Béla*, a Nemzeti Szinház tagja.

Nádbotikó (növ.), l. *Typha*.

Nádcsónak, három kéve nádból készült tutaj.

Nádcukor, l. *Cukor*.

Nádfő, kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 76 tót lak., u. p. és u. t. Kapi.

Nádi bika (állat), l. *Bölömbika*.

Nádi fülemile *(Potamodus*, állat), az Éneklőmadaraknak a nádi rigókhoz és nádi poszátákhoz közelálló neme; előbbiektől a szájzugserték teljes hiánya különbözteti meg őket. Nálunk két faja él ősnádasokban. A folyami N. *(P. fluviatilis* Wolf) fölül sötét olajbarna, alul szürkésbarna, torka és hasa közepén fehér. Hossza kb. 16 cm. Valamivel gyakoribb a déli N. *(P. luscinioides* Savi), a Fertő, Kis-Balaton, Velenczei-tó, Titel és az erdélyi mezőségi tósorozat nádrengetegeiben. Némileg a tücsökéhez hasonló, serregő hangjával hamar elárulja magát. Sokan idesorolják a tücsökmadarat *(Locustella naevia* Bodd.) is; hasonlít a N.-hez; nádasainkban előfordul, de nem közönséges.

Nádipar, a háziipar körébe tartozó ipari foglalkozás, melyet másképen gyékényfonásnak is neveznek.

Nádi poszáta v. *nádi rigó, nádi verêb (Acrocephalus* Naum., állat), az Éneklők rendjébe, a Poszátafélék családjába tartozó madárnem. Csőre erős, kissé lapított és töve kiszélesedő, csüdje középhosszuságú, farka széles, meglehetősen kerekített és középhosszuságu, a 4. és 3. evezőtoll a leghosszabb. Körülbelül 40 faja ismeretes, melyek többnyire nádasokban tartózkodnak és ott is költenek. Rovarokkal táplálkoznak. Hazánkból 6 faj ismeretes: Nagy nádirigó *(A. lacustris* Naum.), háta rozsdaszürke, hasa szürkésfehér, szeme felett sárgás-fehér sávval, torka fehér. A hím begye hamuszürke. Hossza 20, szárnyhossza 9, farkhossza 8·5 cm. Vándor madár. Hazája Közép-Európa, Nálunk ápr.—szeptemberig található. — Kis nádirigó *(A. streperus* Wieill), háta sárgás, rozsdaszürke, hasa rozsdasárga, fehéres, torka világosabb, szeme felett rozsdasárga sávval. Hossza 14, szárnyhossza 6, farkhossza 5·8 cm. — Fűzi nádirigó *(A. palustris* Bechst.), háta zöldesszürke, rozsdasárga árnyalattal, különben szinre és nagyságra nézve az előbbihez hasonlít. — Közönséges nádiposzáta *(A. [Calamodus] phragmitis* Bechst.), feje tetejének közepe sötét, háta olajbarna sötétebb foltokkal, hasa sárgásfehér. Nagysága egyezik az előbbiével. — Csíkosfejű nádiposzáta *(A. (Cal.) aquaticus* Temm.) háta barnasárga, fekete hosszanti sávokkal, fejteteje fekete, szeme felett fehér sávval; hasa fehéres. Valamivel kisebb. — Déli nádiposzáta *(A. [Lusciniola] melanopogon* Temm.), hátavörösbarna, hosszanti foltokkal, fejebúbja barnásfekete, szeme alatt sötétbarna, hasa piszkossárga. Déli faj, amely épp úgy vándormadár, mint a többi poszáta.

Nadir (arab) a. m. talp- v. lábpont. Ha a függő-ón irányát a fejünk felé meghosszabbítva gondoljuk, amig az égboltot metszi, úgy ez a metszéspont a zenit; ha pedig a lábunk alatt képzeljük meghosszabbítva, akkor az égboltnak és a függélyesnek ez a metszéspontja a nadir. L. *Ég*.

Nadir, *perzsa sah* (1736—1747), szül. 1688., megh. 1747 jún. 20. Egy turkomán főnök fia volt s 1729. legyőzve az afgán származású *Asraf* saht, a törvényes *II. Tahmaszp* saht segítette a trónra. Ezt 1732. megbuktatta és kiskorú fiát, *Abbaszt* kiáltatta ki sahnak, de helyette tulajdonképen ő uralkodott. Abbasz halála után 1736. Perzsia valóságos uralkodója lett. A töröködtől visszafoglalta *Erivánt* és *Tifliszt*, az afgánokat pedig újból hódolásra birta. 1739-ben betört Kelet-Indiába, máj. 4. elfoglalta Delhit, ott mérhe-

tetlen kincset zsákmányolt s a nagymogult adófizetésre szorította. Azáltal, hogy a szunnita vallásra tért, elvesztette siita vallású perzsa alattvalóinak szeretetét. Később mindinkább kegyetlenné vált, mire 1747. összeesküvés áldozatául esett. Kis fiát hívei megmentették, *Zimonyba* hozták, hol Mária Terézia megkereszteltette és felneveltette. Mint *Baron von Semlin* orosz szolgálatba lépett és vitézül küzdött a hétéves háborúban. Mödlingben halt meg Bécs közelében. N. életét megírták *Fraser* (London 1742—43, 4 rész) és *Maynard* (u. o. 1885).

Nádi rigó, l. *Nádi poszáta.*

Nádi sármány *(Emberiza schoeniclus* L., állat), l. *Sármány.*

Nádi veréb, l. *Nádi poszáta.*

Nádkút, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 685 német lak., u. p. Némethidegkút, u. t. Szentelek.

Nádlány (azelőtt: *Nadlány)*, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 687 tót és magyar lak., postaügynökség; u. t. Kinorány.

Nádlás, az a haszonvétel, amely a volt úrbéreseket a földesúr nádasában akkor illette, ha azt úrbér behozatalakor vagy későbbi úrbéri rendbeszedéskor az úrbéres községnek vagy az egyes jobbágyoknak megengedték (1836. VI. t.-c. 5. §); a jobbágyok a földesúr számára viszonszolgálatul egy egész telek után 40 kéve nád levágására s behordására voltak kötelesek, a zsellérek pedig 20 kéve nád levágásával tartoztak (id. t.-c. 8. §). Az 1871. LIII. t.-c. elrendelte a N. megváltását is és pedig olyan módon, hogy a volt úrbéreseknek a haszonvétel megváltása fejében egy egész úrbéri telek vagy nyolc úrbéri zsellértelek után 2—8 holdat kellett kizárólagos tulajdonukul kihasítani (1871. LIII. t.-c. 34. §). Ha a nádastér kiszáradt, az a N. megszünésével a volt földesúr tulajdona maradt.

Nadler *Mihály*, budai volt biró, Bécsben 1440 máj. 8. Eyzingernek 2500 aranyon elzálogosította a szent koronát, melynek őrizetét Erzsébet özvegy királyné ő reá bízta.

Nádler *Róbert*, festő és iparművész, szül. Pesten 1858 ápr. 22. Eleinte az építészi pályára készült a müncheni és bécsi politechnikumon, majd átlépett a festészeti pályára és *Schindler* Emil bécsi festőnél két évig dolgozott. Ez idő alatt festette a *Salzkammerguti fűrészmalmot*, mely a király birtokába került. 1885-ben a Budapest főváros által városi látképekre kitűzött pályázaton megnyerte az első díjat s megfestette a korzót, a Bomba-tért s a budai várkastély hátsó oldalát. 1887-ben *Két nővér* c. képére megkapta a Ráth-díjat. 1889-ben meghivást kapott a mintarajziskola egyik tanszékére. *Balatoni részlet* c. akvarelljének az Esterházy-féle díjat adták, s *Kairói mecset bejáratát* ábrázoló képét éremmel tüntették ki Londonban. Tervrajzai után készültek a millenniumra a főváros dísz-billikoma, s a király által a kolozsvári tud. egyetem rektorának és dékánjának adományozott díszjelvények. Fontos munkálkodást fejtett ki az iparművészet és a rajzoktatás reformja terén, amely a külföldön is meleg méltánylást aratott. 1915 júl. megbízták az Iparművészeti Iskola vezetésével.

Nádméz, l. *Cukor.*

Nádoló gép, l. *Kaszanádoló gép.*

Nádor v. *nádorispán (Palatinus regni)*, közjogunk szerint az országnak első zászlósura. Kezdetben udvari tisztviselő volt, valószinüleg a nyugati Pfalzgraf (comes palatii) mintájára keletkezett, az elnevezés valószinüleg a *na dvor span* (udvarnál levő ispán) szláv meghatározásból eredt. Az igazságszolgáltatásnál kezdett közreműködni, birói működése az udvari hivatalt lassankint országos tisztté alakította. Már Szt. László király törvénye szól a N. biráskodásáról (III. k. 3. fej.). Előbb a vidéken biráskodott a N. a nemesek ügyeiben is, később a királyi udvarban (curia) lesz az ország egyik nagybirája. A N. országos köztisztviselői állásáról az aranybulla (11. c. 1. §) tanuskodik. Az 1485. egyenesen N.-választás céljából tartott országgyűlésen (I. Mátyás uralkodása alatt: megválasztatott Szapolyai Imre) hozott ú. n. *nádori cikkek* (Articuli Pronunciati De officio Palatinatus) a N. hatáskörét 12 cikkben részletesen szabályozták, nevezetesen: 1. a királyválasztásnál övé az első szavazat; 2. a kiskorú király gyámja vagy gondnoka; 3. király nem létében vagy a király serdületlen kora alatt országgyűlést hirdethet; 4. nemesi felkelés (insurrectio) esetében ő az országnak főkapitánya; 5. a honfiak között felmerült meghasonlásokat kiegyenlíti, 6. a király és az ország között felmerült meghasonlás esetében közbenjár; 7. ha a király gyengeelméjüségnél v. hanyagságnál fogva azt nem tehetné v. nem tenné, az ország szónokait meghallgatja s azoknak válaszol; 8. a királyi adományok alkalmából felmerült panaszokat a király elé terjeszti; 9. ő az országnak első nagybirája, oly értelemben, hogy a királyi méltóságon kívül, nagyobb vagy az övéhez hasonló birói hatalma senkinek sincs; 10. a király távollétében annak helytartója; 11. a kunoknak főkapitánya és birája s ezért tőlük évenkint háromezer aranyat húz; 12. Dalmáciának birája, amiért bizonyos dalmát szigeteknek jövedelmei illetik. Ezek a N.-i cikkek a legújabb időkig a N.-i hatáskörnek alapvető szabályozását alkották, melyet későbbi törvénycikkek ismételten megerősítettek. Az 1608. k. e. XVIII. t.-c., arra az esetre, ha a király hosszabb időre az országból távoznék, azt rendeli, hogy a N. teljes kormányzati hatalommal ruháztassék fel.

A N. elnöke volt a főrendi táblának, elnöke volt a magyar királyi helytartótanácsnak (1723. XCVII.); fő gondviselője az országos levéltárnak (1622. XXXI.); bizonyos esetekben gyámokat rendelt (1659. XXX., 1715. LXVIII., 1765. XXVI.); fontos ügyekben a király által meghallgatandó (1741. XI., 1791. XVII.); Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesült megyéknek örökös főispánja; főelnöke volt a hétszemélyes táblának (1723. XXIV.); a királyi táblához két birót nevezett, az al-N.-t és a N.-i itélőmestert; a vármegyék között felmerült határvillongásokban itélt; *nádori adományokat* tett (l. o.); koronázásnál a koronát az esztergomi érsekkel együtt teszi a király fejére. Fizetését a király határozza meg.

A N.-nak a legújabb időkig érvényes választási módját az 1608. k. e. III. t.-c. határozza meg.

E szerint a N.-t az országgyülés választja a király által nevezett két római katolikus és két evangelikus jelölt közül. Megürülvén a N.-i méltóság, a király egy év alatt N.-választó országgyülést hirdetni és összehívni köteles, amit ha a király megtenni elmulasztana, a N.-választó országgyülés összehívásának joga az országbiróra s ilyennek nem létében a tárnokmesterre száll, akik az országgyülést hivatalvesztés terhe alatt összehívni és kihirdetni tartoznak. A választásnak királyi szentesítése után a megválasztott az országrendek jelenlétében a király kezeihez leteszi az esküt az 1492. XXXIII. t.-cikkben meghatározott esküminta szerint. Sándor Lipót, József és utoljára István cs. kir. főhercegek N.-rá választásánál a rendek a választásnak törvényben előírt módjától annyiban eltértek, hogy a kijelöltek neveit tartalmazó királyi levélnek felbontása nélkül, tehát a királyi kijelölés kihirdetésének mellőzésével az illető főherceget N.-rá választották, kijelentvén azonban, hogy az a jövő esetekre zsinórmértékül nem szolgáland, s a N.-választásra, valamint a N.-i méltóság hatósága s jogai iránt addig alkotott törvények épségben fentartatnak (1848. II.).

A N.-i méltóság mindeddig törvény által eltörölve nincs. Az 1867. VII. t.-c. csakis az 1847—48. III. t.-cikknek a N. mint királyi helytartó jogkörére vonatkozó intézkedéseit helyezte érvényen kívül, minthogy összeegyezhetetlenek azzal az elvvel, hogy a király a végrehajtó hatalmat a törvények és az alkotmány alapján a magyar minisztérium által «személyesen» gyakorolja. Egyebekben pedig mindaddig, míg a N.-i méltóság hatásköre, a felelős kormány elveivel megegyezőleg, törvény által szabályozva nem lesz: a N.-választásnak elhalasztását rendelte el. V. ö. *Bartal*, Comment. I. köt.; *Fraknói* Vilmos, A nádori és országbirói hivatal eredete és hatáskörének kifejlődése (Budapest 1863).

Nádor-csatorna, l. *Sárvíz-csatorna* és *József nádor malomcsatorna-társulat*.

Nádor-csatorna-társulat, alakult Székesfehérvár székhellyel 1810. oly célból, hogy a Sió és Kapos mentén elterülő mocsarakat lecsapolja és a nevezett folyóknak rendes medret létesítsen. Ártere 47,732 kat. hold. Védőtöltéseinek hosszusága 47·5 km. A belső vizeket nem a társulat, hanem magánosok vezetik le. A társulat beruházása ármentesítésre 2.481,754·12 K. — L. még *Sárvíz-csatorna* és *József nádor malomcsatorna-társulat*.

Nádorfa, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 322 vend lak., u. p. Péterhegy, u. t. Péterhegy-Tótkeresztur.

Nádor-huszárok, l. *Huszárok*.

Nádori adomány *(Donatio Palatinalis)*, a nádor mint királyi helytartó által tett adomány (l. *Adományrendszer*). A nádornak adományozási joga bizonyos határok közé volt szorítva, nevezetesen: nem adományozhatott senkinek 32 jobbágyteleknél többet (1609. LXVI., 1659. XXX., 1715. XXXIII.); nem nem-nemeseknek, mert az adomány egyik hatása az adományosnak megnemesítése volt, a nemesség adományozása pedig kizárólag királyi jog. A N. alaki kellékei és hatása a királyi adománnyal azonos.

Nádori cikkek, l. *Nádor*.

Nádori helytartó intézménye a Habsburg-házbeli királyok alatt keletkezett. A nádori tisztet nem töltötték be, hanem királyi helytartókat neveztek ki, a nemzet azonban követelte a nádorság betöltését. 1543-ban Révay Ferenc turóczi főispánt N.-vá választották. Ettől kezdve, mindaddig, míg a kir. helytartóság fennállott, időközönkint N.-kat is választottak. Megszűnt 1608., midőn a k. e. 3. t.-cikk a nádorságot visszaállította.

Nádorispán a. m. nádor (l. o.).

Nádori testőrség. Magyarország nádorainak már II. Lajos óta volt saját testőrségük. Midőn az uralkodócsalád tagjai viselték a nádori méltóságot, rendesen a bécsi magyar testőrség környezte őket ünnepélyes alkalmakkor. 1792 márc. szerveztetett a bécsi testőrség tagjaiból az állandó N., mely ekkor 2 kapitányból és 8 hadnagyból állott. Azonban nemsokára eltörölték. 1795 jan. 23. két fiatal testőrhadnagy, Ordódy és Csemez, megölte és kirabolta a N. másodparancsnokát, Véghelyit, mire őket márc. 5. Bécsben felakasztották. Egyszersmind rögtön fel is oszlatták a N.-et, úgy hogy József nádor beiktatásán, mely 1795 szept. 23. ment végbe, már nem vettek részt. V. ö. *Ballagi* Aladár, A magyar kir. testőrség története.

Nádor-kódex, becses magyar kézirat, papiroskódex, 1508-ból. Tartalma a Winkler-kódexével nagy részben megegyez: vallásos oktatások és elmélkedések, a passió, legendák, imádságok és énekek, hangjegyekkel. E hangjegyek egyszersmind legrégibb ily maradványok, miket magyar szöveggel találunk. József nádor félszázados kormányzásának emlékére a budapesti egyetem N.-nek nevezte el s könyvtárában őrzi (Cod. Hung. No. 1. jelzet alatt). Helyesírása főbb sajátságaiban a Guary-kódexével azonos, nyelve pedig határozottan az ö-ző vidékek nyelvjárásához tartozik. Kiadta Toldy Ferenc 1857. V. ö. *Zolnai*, Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig (1894 és 1905).

Nádpálca, egyes *Calamus* (l. o.) fajok szárából készül.

Nádpálma (növ.) a. m. *Calamus* (l. o.).

Nádpatak (Rohrbach, Bodbav), kisk. Nagyküküllő vm. nagysinki j.-ban, (1910) 598 német és oláh lak., postaügynökséggel, u. t. Nagysink; kis kezdetleges fürdője van.

Nadrág. Ázsia északi részeiből a szkitha fajta népek (agatirszok, szkithák, szarmaták) előnyomulásával terjedt el a nyugati és déli népeknél. A görögök és rómaiak nem ismerték, ellenben a szkithákat, szarmatákat, parthusokat, mondai amazonokat, s a szkitha befolyás alatt volt frigeket, trákokat, dákokat, úgyszintén a perzsákat is bokáig érő s alul összekötött vagy a saruba gyűrt N.-ban ábrázolták. A nyugati népek közt legelőbb a kimmerekkel kapcsolatban levő gall és germán törzseknél terjedt el. A görögök és rómaiak nem használtak N.-ot, a római hadseregben a galliai és germán légiók honosították meg: térdig ért s *bracca*-nak nevezték. (Innen Gallia egy részének a *G. braccata* a. m. nadrágos G. elnevezése). A népvándorlás korától kezdve ter-

jedt el általánosabban a római birodalomban, de míg K.-en a hosszú N. volt használatban, a perzsáknál az alul megkötött salavári, a turánoknál a csizmába gyűrt N. (már egy VI. sz. körüli déloroszországi ezüstcsésze domborképén előfordul), nyugaton a rövid bracca járta. Csizmába gyűrt N.-ot látunk VIII—X. sz.-beli kaukázusi emlékeken, déloroszországi kun szobrokon, középkori orosz képeken, ilyen volt a magyar N. is. Ellenben nyugaton a XII. sz.-tól kezdve a N. két részből állt; az alsó a térden felül a comb közepéig érő harisnyaszerű N. volt, míg a felső a mai úszónadrághoz hasonlított (Bruch vagy Broche), s a kettőt fűzős szíjakkal kapcsolták együvé. A XVI. sz.-beli francia N.-ok (I. Ferenc korában) még térdig sem értek, III. Henrik idejében pedig csak az ágyékot födték el. Midőn a nők a krinolint kezdték hordani, a férfiak kitömték N.-jaikat, s ez Angliában (Erzsébet) oly arányokat öltött, hogy a parlament ülőhelyeit ki kellett bővíteni; csak XIV. Lajos korában kapta a N. azt a végleges alakját, mely aztán divatban is maradt mindaddig, míg a XVIII. sz. vége felé az ú. n. *pantalló* ki nem szorította. A XV. sz.-ban kezdték viselni a plundranadrágot (bugyogó). Az É.-i országokban a nők is viseltek N.-ot, melyet éjszakára sem vetettek le, mint most a lapp és grönlandi asszonyok; mint alsóruha a XVI. sz.-beli krinolinokkal jött divatba, s először az olasz courtisaneok hordták, majd Franciaországban is fölkapták (IX. Károly udvarában) az olasz Medici Katalin kezdeményezésére. L. még *Magyar viselet.*

Nadrág, kisk. Krassó-Szörény vmegye temesi j.-ban, a Pojána Ruszka hegységben, (1910) 1913 német, oláh, cseh és olasz lak., postahivatallal, u. t. Zsidóvár. Itt a N.-i bánya- és vasipartársulatnak jelentékeny vasgyára van (750 munkás), mely nagy olvasztóból és öntődéből, hengermű- és lemezgyárból, zománcozó és lemezkályhagyárból, horganyozó- és gépműhelyből, galvanoplasztikai intézetből, hámorból és tűzálló-téglagyárból áll. Innen iparvasút (26 km.) vezet Gavosdiára. A N. környékén lévő vasércbányákban kevés ércet termelnek, ezt nagyobbára távol vidékről kell hozni. N. környéke igen szép.

Nadrágszerep, oly szerep, ahol a szinésznő v. férfit játszik, v. a női szerep keretében öltözködik férfinak (Shakespearenél Viola v. Rosalinda). Az operettekben igen nagy divatban volt, akárhányban a fő férfiszerepet nő számára írták; de a drámában is szokásos egészen flatal embereket, apródokat stb. nőkkel játszatni. A legújabb szinpadon azonban általában megvan a törekvés, hogy a N.-et teljesen kiküszöböljék, mint az igazi művészet és illuzió céljaival meg nem egyezőt.

Nadragulya (növ.), l. *Atropa.*

Nádszeg, nagyk. Pozsony vm. galántai j.-ban, a Kis-Duna mellett, (1910) 2388 magyar lak., postahivatal, u. t. Királyrév. 1848-ban itt kisebb ütközet volt. 1903 júl. 13. az árvíz 115 házat döntött itt romba.

Nadszon, *Szemjon Jakovlevics,* kiváló orosz költő, szül. Szent-Pétervárt 1862 dec. 26. (ó-napt. 14.), megh. Jaltában 1887 jan. 31. (ó-napt. 19.). Költeményeit mély pesszimisztikus érzés, erős filozófiai felfogás és formatökély jellemzik. Összes művei: Stichotvorenija i literaturnye očerki c. 2 köt. jelentek meg Szent-Pétervárott 1908. V. ö. *Vengerov,* Autobiografija N. (Szent-Pétervár 1887).

Nádudvar, nagyk. Hajdu vm. hajduszoboszlói j.-ban, (1910) 9423 magyar lak., vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal, gőzmalommal és többféle egyesülettel. — L. még *Nemesnádudvar.*

Nádújfalu, kisk. Heves vm. pétervásári j.-ban, (1910) 734 magyar lak., u. p. és u. t. Mátramindszent. Róm. kat. templomának mennyezete (1746) magyar stílusú festményekkel van díszítve.

Nádvágó, hosszabb nyélre erősített súlyosabb kasza, amellyel az érett nádat levágják.

Nadworna, az ugyanily nevű galiciai kerületi kapitányság székhelye a Bisztrica partján, (1910) 8054 lak., vászonkereskedéssel, közelében sósforrásokkal. Környéke az 1914—15. évi világháborúban véres harcok szinhelye volt, melyeket az egyesült német, magyar és osztrák hadak vívtak a túlnyomó többségben levő orosz csapatokkal.

Naenia v. *Nenia* (lat.), a régi rómaiak panasz- és gyászdala, melyet temetés alkalmával a rokonok vagy bérbe fogadott énekesasszonyok énekeltek. Volt egy N. nevű istenség is, a panaszdal megszemélyesítése, és Rómában a porta Viminalis előtt állott kis kápolnája.

Naevius, *Gnaeus,* római költő Campaniából, részt vett az első pún háborúban. Mint drámai költő görög darabokat ültetett át, de egyúttal megteremtette a római történeti drámát, az ú. n. praetextát. Ő adott példát két görög darab egybeforrasztására (contaminatio). Saturnusi versekben krónikás hőskölteményt írt az első pún háborúról (Bellum punicum), melynek töredékei katonás nyers erőt és élénk rövidséget mutatnak. A római arisztokráciával, kivált a Metellusokkal szókimondása miatt ellenséges viszonyban volt. Azok börtönbe is vetették, majd száműzték. Uticában halt meg 201. Kr. e. — Töredékeit kiadta Vahlen (1854), Ribbeck (1897—1898), L. Müller (1884).

Naevus (lat.) a. m. anyajegy (l. o.).

Naeyer, belga államférfiú, l. *De Smet de Naeyer.*

Nafa, a tonga-szigeti benszülöttek fadobja.

Nafalán, kaukázusi nyersolajmaradéknak 5% szappannal való keveréke, melyet kenőcsnek használnak. A *házi nafalán* cinkfehérből, gyapjuzsírból és paraffinból áll.

Nafa-olaj (növ.), l. *Citrus* és *Narancsvirágolaj.*

Näfels, falu Glarus svájci kantonban, a Linth és Rauti összefolyásánál, a Rauti-hegy lábánál, (1910) 2818 lak., pamutfonással, gépjavítóműhelylyel és malmokkal. Ismeretes arról a győzelemről, melyet 1388 ápr. 9. a glarusiak itt az osztrákokon kivívtak és amelyet évenként népünneppel (Näfelser Fahrt) ülnek meg.

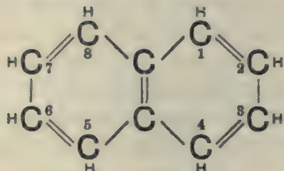
Nafi, kis sziget, a Kikládok egyike.

Nafta *(naphtha),* e névvel jelölték régebben a könnyen mozgó, illékony, erős szagú folyadékokat. Igy a közönséges étert *naphtha vitriolinak,* v. röviden *naphthának,* az ecetétert (etilacetéter) *naphtha acetinnek* stb. nevezték. N.-nak nevezik sokszor az amerikai nyers petroleumból 80—150° között átdesztilláló illékony folyadékot, mely kü-

lönféle alacsonyabb forráspontú szénhidrogének elegyéből áll. A N.-nak közönségesebb neve *petroleuméter;* színtelen, könnyen mozgó, igen illékony folyadék; fs. 0·706—0·742, fp. 82°—150°. Könnyen oldja a zsírokat és olajokat. Rendkívül gyúlékony; gőze levegővel keveredve a meggyujtáskor explodál. Az iparban zsírok és olajok kivonására, továbbá mótorok hajtására használják.

Naftali *(Naphtali),* zsidó törzs; így nevezték Jákobnak egyik fiáról, kit neki Bilha, Rakhel szolgálója szült.

Naftalin *(naphthalin).* Az ú. n. kondenzált gyűrűs vegyületek közé tartozó szénhidrogén; képlete $C_{10}H_8$. Szerkezete:

A N.-ban a hidrogénatomok különféle gyökökkel (hidroxil, nitro, amido stb.) helyettesíthetők, miáltal a megfelelő származékok keletkeznek, melyeknek száma igen nagy. E N.-származékok α vagy β-val jelöltetnek, a szerint, amint a helyettesítés az 1, 4, 5, 8 vagy 2, 3, 6, 7-tel jelölt szénatomok valamelyikén történt.

A N. legnagyobb mennyiségben a kőszénkátrányban fordul elő, amelyből úgy készítik, hogy a 180—220° között átdesztilláló részt jól lehűtik, mikor is a nyers N. kikristályosodik; vízgőzzel való desztillálással és szublimálással tisztítják. Az alkoholból kikristályosított vagy a szublimált N. fehér, fénylő, sajátságos átható szagu levélkékből áll; vízben oldhatatlan, könnyen oldódik azonban éterben vagy forró alkoholban. 79·2°-on olvad, 218°-on forr. A levegőn hevítve meggyulad és igen erősen kormozó lánggal ég el. A N. kémiai sajátságai igen sok tekintetben a benzoléhoz hasonlók. Klór vagy bróm hatására a megfelelő klór- vagy brómszármazékok keletkeznek. Salétromsavval összehozva, a sav töménységétől és a hőmérséklettől függően, különféle nitronaftalinok, koncentrált kénsav hatására pedig naftalinszulfosavak képződnek belőle. Oxidáló anyagok (salétromsav fölöslege, káliumhipermanganát) hatására főleg ftálsav keletkezik belőle. A N.-t az iparban a különféle kátrányfestékek és indigó készítésére, a világítógáz karburálására, mótorok hajtására, a háztartásban pedig különösen a molyok kipusztítására használják. Gyógyszerül is használatos belsőleg bélhurut ellen, külsőleg kenőcsökben bőrbajok ellen.

Naftalinmonokarbonsavak, l. *Naftoesavak.*

Naftalin-mótor, olyan gázmótor, amelynek tüzelőanyaga, hajtó közege a naftalin. A N. szerkezete hasonló a benzin-mótoréhoz. A naftalint páraalakban kell a levegővel keverni, hogy robbanókeveréket kapjunk. E célra szolgál a benzin-mótoroknál is használatos porlasztó (l. o.), amelyet még egy olvasztóedénnyel kell kiegészíteni, amelyben az atmoszférikus hőfoknál szilárd halmazállapotú naftalint megolvasztják (olvadási hőfok 79·7° C.). Az olvasztást rendesen a mótorból kipuffogó meleg égéstermékek végzik. A hideg mótort megindítás előtt fel kell melegíteni. Rendszerint benzinnel indítják meg a N.-t és ha a gép felmelegedett, a naftalin megolvadt, akkor kapcsolják át naftalin-üzemre.

Naftalinsárga, l. *Dinitronaftolok.*

Naftalinvörös, l. *Magdalavörös.*

Naftalol, l. *Betol.*

Naftálsav, két bázisú szerves sav, mely a naftalinból ($C_{10}H_8$) származtatható, ha ebben két hidrogén-atomot két karboxil (COOH) csoporttal helyettesítünk; képlete tehát $C_{10}H_6(COOH)_2$. Az acenafténnek krómsavval való oxidálásánál képződik. Finom tűalakú kristályos test, mely 140—150°-on elbomlik.

Naftazarin, *dioxinaftakinon,* $C_{10}H_4O_2(OH)_2$. Mesterséges festék, amely koncentrált kénsavnak és cinknek a dinitronaftalinra való hatásakor képződik. A N. vörösbarna tűkből álló kristályos test, amely éterben és forró borszeszben igen kis mértékben, borszeszben azonban könnyen oldódik. Koncentrált kénsavban való oldata fukszinvörös, lúgokban való oldata pedig búzavirágszínű. A N. lúgos oldata nátriumamalgammal összehozva szintelen lesz, de ez a levegőn álláskor ismét búzavirágszínüre változik át.

Nafténék *(naphthenek), hexahidrobenzolok, ciklohexánok.* A hexahidrobenzolt vagy nafténét és homologjait közös néven N.-nek nevezik. E vegyületek az olefinekkel izomer telített gyűrüs vegyületek az ú. n. cikloparaffinek v. polimetiléněk egyik csoportjának az ú. n. hidroaromás vegyületeknek alkotják az alap-szénhidrogénjeit. Előfordulnak a galiciai és a kaukázusi petroleumban. Ez utóbbi 80%-a N.-ből áll. Színtelen, bomlás nélkül desztillálható, petroleumszagú folyadékok. A velük izomer olefinektől abban különböznek, hogy telített vegyületek, tehát nem oly reakcióképesek, mint az olefinek. L. még *Ciklohexán* és *Hexahidrobenzol.*

Nafténsavak, *hexahidrobenzoésavak.* Az orosz petroleum tisztításakor nyert melléktermék. A N. nátriumsója mint sűrű, szirupszerű folyadék kerül a kereskedelembe. Vízben a szappanhoz hasonlóan oldódik és habzik, ezért olcsóbb szappanféleségek készítésénél mint töltőanyagot használják. A N. hexahidrobenzoésavat és homologjait tartalmazzák. A legegyszerűbb nafténsav a *hexahidrobenzoésav* (l. o.).

Naftilamin *(naphthylamin), amidonaftalin.* Szénvegyület, mely úgy származik a naftalinból ($C_{10}H_8$), hogy abban 1 hidrogénatomot amidogyökkel (NH_2) helyettesítünk; képlete tehát $C_{10}H_7.NH_2$. Az amidogyök helyzete szerint megkülönböztetünk α- és β-N.-t. Mindkét N. a megfelelő nitrovegyületek redukciója útján, vagy a megfelelő naftolokból készülhet, ha azokat ammóniával hevítjük. Az α-N. finom tű- vagy prizma-alakú, az ürülékhez hasonló szagú kristályokból áll; op. 50°. Vízben nehezen, borszeszben könnyen oldódik és a levegőn lassanként megvörösödik. 300°-ra hevítve forr és igen könnyen szublimál. Savakkal többnyire vízben oldható kristályos sókat alkot. A β-N. gyöngyházfényű, szagtalan levélkékből áll; op. 112°, fp. 299°. A N.-eket festékek előállítására használják.

Naftilaminszulfosavak, l. *Naftionsavak.*

Naftilénkék, l. *Meldola-kék.*

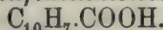
Naftindulinek, l. *Indulinek.*

Naftionsavak, *naftilaminszulfosavak, amidonaftalinszulfosavak.* Eddigelé 14 izomer naftilaminszulfosav ismeretes, amelyeknek közös tapasztalati képlete:

$C_{10}H_6(NH_2).SO_3H.$

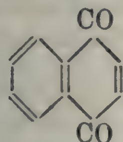
A füstölgő kénsavnak α-naftilaminra való hatásakor képződő 1,4 naftilaminszulfosavat hívják tulajdonképen *naftionsavnak*, mely a szulfanilsavnak megfelelő naftalinszármazék. Fehér, fénylő kristályos test; hideg vízben és alkoholban úgyszólván oldhatatlan, forró vízben azonban könnyen oldódik. Oldata erősen fluoreszkál. A naftionsavnak sói is ismeretesek, ezek vízben többnyire oldódnak és oldataik erősen fluoreszkálnak. Festékek előállítására használják.

Naftoesavak, *naftalinmonokarbonsavak:*

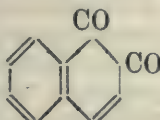

$C_{10}H_7.COOH.$

A karboxil-gyök (COOH) helyzete szerint megkülönböztetünk α- és β-naftoesavat. Mindkettő előállítható az α-, illetőleg β-ciánnaftalinból ($C_{10}H_7CN$), ha azokat nátriumhidroxid borszeszes oldatával 160°-on elszappanosítjuk. Az *α-naftoesav* finom tűkből álló kristályos test, op. 160°; forró vízben igen nehezen, de forró alkoholban igen könnyen oldódik. A *β-naftoesav* forró vízből fénylő tűalakú kristályokban válik ki, amelyek 182°-on megolvadnak. Báriumhidroxiddal való melegítéskor mind a kettő naftalinra és széndioxidra bomlik szét. A N.-at az anilinfestékgyártásban benzoésav helyett használják. A α-naftoesavat mint antiszeptikumot is alkalmazzák.

Naftokinonok, *naphthochinonok:* $C_{10}H_6O_2$. A benzokinonokkal (l. *Kinonok)* analog összetételű naftalinszármazékok. Két naftokinon ismeretes:

α-naftokinon v. 1,4 »

β-naftokinon v. 1,2 »

Az *α-naftokinon* előállítására naftalint, 1,4 dioxinaftalint vagy 1,4 amidonaftolt forró jégecetoldatban krómsavval oxidálnak. Sárga, illékony, szúrós szagú, 125°-on olvadó, tűalakú kristályok. *β-naftokinon* keletkezik 1,2 amidonaftol oxidációjakor. Vörös színű, szagtalan, nem illékony, 120°-on elbomló, tűalakú kristályok.

Naftol *(naphthol, oxinaftalin).* Szénvegyület, mely úgy származik a naftalinból, mint a fenol a benzolból; vagyis ha a naftalinban 1 hidrogénatomot hidroxilgyökkel helyettesítünk; képlete tehát $C_{10}H_7.OH$. A hidroxilgyök helyzete szerint megkülönböztetünk α- és β-N.-t. Az α-N. az α-naftalinszulfosavnak káliumhidroxiddal való összeolvasztása útján készül. Fénylő, tű-alakú, a karbolsavhoz hasonló szagú test, 95°-on megolvad és 278—280°-on forr. Forró vízben is igen nehezen oldódik: de éter vagy borszesz könnyen oldja. Vízgőzzel elillan. Mérgező hatása miatt az α-N. gyógyszerül nem használatos; különböző festékek előállítására használják. A β-N. hasonló módon készül a β-naftalinszulfosavból, mint az α-N. Apró levélkékből áll; forró vízben elég jól oldódik. Op. 122°, fp. 286°. Mint antiszeptikumot belsőleg is, de főképpen külsőleg bőrbajok ellen alalkalmazzák. A magyar gyógyszerkönyvben *naphtolum* néven hivatalos. A N. viselkedése a kémiai átalakulásokban a fenoléhoz és ennek homologjaihoz nagyon hasonló. Igy salétromsav behatására *di-* és *trinitro-N.-ok* képződnek, melyek a fenol nitroszármazékainak felelnek meg. E nitroszármazékokból redukció révén a megfelelő *amido-N.-ok* jönnek létre. Koncentrált kénsavval melegítve *naftolszulfosavak* keletkeznek.

Naftolfekete, l. *Azofekete.*

Naftolkék, l. *Meldola-kék.*

Naftolsárga, l. *Mandarinsárga.*

Naga, az Asszam brit-indiai tartományban élő *lohita* népek egyike, néha *kvapi* néven is szerepelnek. Az alig kétszázezernyi nép három, nyelvileg is elkülönült ágra s ezek ismét törzsekre oszlanak (ilyenek: *angami, rengma, szema* nyugaton, *aos-a-o-naga* középütt, *tableng* és *tablu* keleten). Csekély műveltségű rabló nép, mely tibetoburmánoknak kinaiakkal való kereszteződéséből támadt. Nyelvtanukat Clark írta meg 1893-ban.

Nagaipattam *(Nagaipattan)*, l. *Negapatam.*

Nagajka v. *nogajka*, az orosz kozákok lóostora, rövid, hüvelykujjvastagságú nyélre erősített lapos szíjfonat. Állítólag a nogajoktól (l. o.) vették át.

Nagana v. *csecse-betegség*, a háziállatok, főleg egypatások járványos fertőző betegsége Közép- és Dél-Afrikában, mely lázzal, vizenyős duzzanatokkal, nagyfokú vérfogyottsággal, lesoványodással és nagyszámú elhullással jár. Okozója a vérben élő ostoros véglény: *Trypanosoma Brucei*, melyet a csecse-legyek *(Glossina morsitans* és *palpalis*, l. *Csecse-légy)* terjesztenek. L. még *Trypanosomiasis.*

Nagarit, abessziniai üst-dob. Hazájában igen jelentős hangszer: a hatalom és hadi erő szimboluma. A királyt 44 dobos kíséri öszvéreken, mindegyik egy pár rézzel gazdagon díszített üst-dobon játszik.

Nagaszaki *(Nangaszaki*, a. m. hosszú fok), kikötőváros, Hizen japáni tartomány székhelye, Kiusiu sziget Ny.-i partján, (1908) 176,480 lak. Kikötőjét 3 oldalról dombok és a sík tenger felől kis szigetek védik. A fő kiviteli cikkek: lakkozott porcellán, selyem, tea, dohány, kámfor, rizs, szárított hal, petroleum és réz; a bevitele: cukor, pamut- és fémáruk. Rendes gőzhajójáratok kötik össze Vladivosztokkal, Korea és Kina kikötőivel, továbbá Hongkonggal, Ausztráliával, Manilával és Honoluluval. A rendesen épült városban a porcellánipar még most is virágzó; jelentékenyebb épülete az arzenál és a Kami Szumának szentelt templom. Közelében, Takaszimánál nagy széntelepek vannak. 1641—1854-ig csak a hollandoknak volt nyitva, akik Deszimán, egy mesterségesen alkotott szigeten tarthatták áruikat.

Nagaszfa (növ.), l. *Mesua.*

Nagel, 1. *Albrecht Eduard*, német szemorvos, szül. Danzigban 1833 jan. 14., megh. Tübingenben 1895 júl. 24. 1864-ben Tübingenben magán-

tanár, 1867. rendkívüli, 1874. rendes tanár lett. Nevezetesebb dolgozatai: Das Sehen mit zwei Augen (1861); Die Behandlung der Amaurosen und Amblyopien mit Strychnin (1871); Die Anomalien der Refraktion und Akkomodation des Auges (1880).

2. *N.*, *Willibald*, német zenetudós, szül. Mülheim a. d. Ruhrban 1863 jan. 12. Spitta tanítványa. 1905-ben a darmstadti műegyetemen a zenetudományok tanára lett. Nevezetesebb művei: Geschichte der Musik in England (Strassburg 1894—97, 2 köt.); Beethoven und seine Klaviersonaten (1903–05, 2 köt.); Annalen der englischen Hofmusik (1904); Studien zur Gesch. der Meistersänger (1909).

Nagelfluh (geol.), mészkő-, homokkő-, gránit-, porfir-, kovapala- és kristályos palákból álló poligén konglomerátum, amelyet sárgásszürke, fehéres, néha vöröses meszes kötőanyag tart össze. A miocén időben az Alpok É.-i szegélyén nagy vastagságban rakódott le. Tipusosan megfigyelhető pl. a Rigikulm és a szemben lévő Rossberg hegyen. A svájci nép N.-nak nevezi, mert az egyes kavicsszemei mint valami szögek fejei állanak ki a kőpadokból.

Nägeli, 1. *Hans Georg*, svájci zeneszerző, szül. Wetzikonban, Zürich mellett 1773 máj. 16., megh. Zürichben 1836 dec. 26. 1792-ben zeneműkereskedést alapított, amely 1800. elsőnek adta ki Bach J. S. Das wohltemperierte Klavier c. művét, N. sok nagyon népszerű népdalt komponált és sokat tett a svájci zenekultura érdekében. Életrajzát 1873. megirta J. *Schnabeli.*

2. *N.*, *Karl Wilhelm*, svájci botanikus, szül. Kilchbergben 1817 márc. 27., megh. Münchenben 1891 máj. 10. Előbb Zürichben és Freiburgban, 1858 óta Münchenben egyetemi tanár volt. Működése a fejlődéstani növénymorfológiában és sejttanban nagyjelentőségű. A növényanyagok (sejtfal, keményítő stb.) molekuláris szerkezetére nézve mélyen átgondolt elméletet állított fel; Darwin elméletének alapgondolatát már Darwin előtt mondta ki és a tökéletesedés elvével toldotta meg, későbben pedig a leszármazástant egészen mechanikai alapra fektette. Főbb művei: Zur Entwickelungsgeschichte des Pollens (Zürich 1842); Pflanzenphysiologische Untersuchungen (Cramerrel, u. o. 1855—58, 4 füz.); Entstehung u. Begriff der naturhistorischen Art (u. o. 1865); Die niederen Pilze und ihre Beziehungen zu den Infektionskrankheiten und der Gesundheitspflege (München 1877); Mechanisch-physiologische Theorie der Abstammungslehre (u. o. 1883); Die Hieracien Mitteleuropas (*Peter*-rel, u. o. 1885—89). *Schleidennel* kiadta a Zeitschrift für wissenschaftliche Botanik c. folyóiratot (Zürich, 4 füz. 1844—1846). V. ö. *Cramer*, Leben und Wirken von K. W. N. (Zürich 1896).

Nagelkalk (ném., a. m. szögesmész, v. *Tutenkalk*, ill. *Tutenmergel*, kúpos-fogasmészkő). Bizonyos liasz és triasz mészkőpadoknál előfordul, hogy egy felsőbb réteg alsó lapjáról hegyes szögalakú vagy más esetekben fordított kúpalakú, harántul ráncos nyúlványok az alsó mészkő- vagy márgarétegbe nyúlnak bele. Valószinűleg infiltráció útján jöttek létre vagy pedig a sztilolitok módjára nyomás és oldás folytán. Nálunk szép kúpos-fogas mészmárgák Aninán fordulnak elő, az ottani liaszkőszén bányafeltárásaiban.

Nagler, *Georg Kaspar*, német művészeti író, szül. Obersüssbachban (Freising m.) 1801 jan. 6., megh. Münchenben 1866 jan. 20. Könyvkereskedő volt. Művészeti lexikográfiai művei ma is használatosak. Ezek: Neues allgemeines Künstlerlexikon (München 1835—52, 22 köt., új lenyomata Linz, 1904 óta, 2. kiadásából Leipzig 1870—1875. csak 3 köt. jelent meg); Die Monogrammisten (5 köt., München 1858—80).

Nágocs, kisk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1910) 1142 magyar lak., posta- és táviróhivatallal. Két szép temploma, gr. Zichy-féle kastélya s a község végén két bástyája van.

Nagoja, Oriki ken székhelye Ovari japáni tartományban Nippon szigetén, az Ovarii-öböl közelében, vasút mellett, (1908) 378,231 lak., ovarii kék porcellánkészítéssel és szetói porcellánkereskedéssel; a Kencsiu-dzsi nevű nagy klastrommal, amelyben az egykori ovarii hercegek egy része van eltemetve. A város Ota Nabunagának, Xaveri Szt. Ferenc protektorának korában Japán fővárosa volt.

Nagold, az Enz jobboldali mellékvize. Ered a Schwarzwald württembergi lejtőjén, fölveszi a Würmöt, Pforzheimnál torkollik.

Nagpur *(Nagpore)*, 1. egykori *mahratt-állam* Elő-Indiában, az É.-i Dekanban, amely a mai Gondvana és Berar nagyobb részét foglalta magában és 1854 óta a Középtartományok egyik diviziója Nerbada, Dzsabalpur, Csattiszgar, Madrasz, a Nizam országai és Berar közt, 62,261 km² területtel, (1911) 3.110,431 lak. Az egész divizió átlag 300 m. magas síkság, amelyet a Vaina-Ganga öntöz; ez egyesül az Uardhával, fölveszi a Pranhita nevet és a Godaveribe szakad. Földje fekete föld (regar), amely különösen alkalmas a gyapottermelésre, fő termékei ezenkívül rizs, kukorica, búza, szezam, olajos növények, különböző gyümölcsök, dohány, fűszerek, betel stb. Bányásznak a Ny.-i alacsony vulkáni hegyekben vasat, rezet és márványt. Lakói nagyobbára gondok, azonkívül baigák, korkuk stb. Disztriktusai: Balaghat, Bhandara, Csanda, N. és Uardha. — 2. *N.*, az ugyanily nevű diviziónak és a Central Provinces főkormányzójának székhelye, a Nag és vasút mellett, a megerősített Szitabaldi-domb alján, (1911) 134,712 nagyobbára hindu lak., pamutszövéssel, selyemkelme-, turbán-, gyapjutakaró-, sátorvászon-, rézárúkészítéssel. A rendetlenül épült város legszebb épületei az egykori mahratt királyok sírjai és a kormányzói palota.

Nagy *(felső-büki) család*, hagyomány szerint az Erdélyből menekült és Sopron vm.-ben megtelepült Barcsay Istvántól származik s az 1616. élt és II. Mátyás királytól új nemeslevelet nyert *N. Benedek*-*től*, mint családalapítótól kezdve, s Vas és Somogy vmegyékben is elterjedve, sok jeles férfit adott a hazának. *N. István* 1689. sopronvármegyei alispán, majd aranysarkantyús vitéz, királyi tanácsos és országbirói, azután nádori itélőmester, alnádor s a királyi személynök helyettese, 1708. Vas, 1712—15-ig Sopron vármegye országgyűlési követe, s ez országgyűlés 10. cikke szerint az u. n.

neoacquistica commissio s több más országos bizottmány tagja, az 1723-iki országgyűlésen pedig a beteg királyi személynök helyett a kk. és rr. táblájának elnöke. *József* 1774. ítélőmester, majd cs. kir. kamarás és udvari kancelláriai előadó tanácsos, ezután 1795-től 1801. bekövetkezett haláláig királyi személynök és az 1796-iki országgyűlés elnöke és Pest vm. főispáni helyettese volt; ennek testvére *Sándor*, a híres *Pál* (l. alább: *N. 2.)* édesatyja, mint Sopron vm.-nek előbb főjegyzője, majd 1779—1799-ig első alispánja, királyi tanácsos és három országgyűlésen (1790, 1792 és 1796) követe tüntette ki magát. Nevezetesebb tagjai még a családnak:

1. *N. István,* a főrendiház elnöki tanácsosa, *N. 2.* fia, szül. 1848 júl. 4. Jogi tanulmányait Pozsonyban és Pápán végezte. 1878-ban pártonkívüli programmal a lövői kerületben választották meg orsz. képviselővé; ezt a kerületet, később mint a nemzeti párt tagja, öt cikluson át képviselte 1896-ig. A képviselőháznak öt izben volt jegyzője, s a nemzeti pártnak a véderő- és tanügyi kérdések tárgyalásaiban rendszerint vezérszónoka. 1898-ban kinevezték a főrendiház titkárának, 1907. elnöki tanácsosnak. Irodalmi munkái közül említendő az a védirat, amelyben felsőbüki Nagy Pál emlékét Frankenburg Adolfnak Bécsi élményeiben felhozott vádjával szemben tisztázta.

2. *N. Pál,* a reform-korszak egyik vezéralakja, szül. Fertőszentmiklóson 1777 szept. 28., megh. Bécsben 1857 márc. 26. A jogot Pesten hallgatta s itt is nyert ügyvédi diplomát. Vármegyéjében korán feltűnt szónoki készségével és izzó magyarságával s nagy népszerüségének köszönhette, hogy mint követ vett részt az 1807., 1809. és 1813-iki országgyűléseken, hol az alsó táblának csakhamar egyik legnevezetesebb szereplője lett. Mint Sopron vármegye vezére vett részt az inszurrekciós háborukban, de igazi terrénuma a vármegyei gyűlés és a diéta ülésterme volt, ahol lelke melegével védelmezte a jobbágyságot, ostorozta a kormányrendszer s a vármegyei hivatalnokok visszaéléseit és a municipalista nepotizmust. Nem egy beszéde epochális jelentőségű volt (pl. a magyar nyelv művelése tárgyában mondott szónoklata, amely Széchenyi nagyhatású közéleti föllépésére megadta a lökést). Politikai pályája két korszakra oszlik: 1807—1827-ig egyike volt az országgyűlés leghevesebb ellenzéki szónokainak s a reformok híveinek, mikor azonban a fejlődés túllépte az ő rendi felfogásának kereteit, épp oly elszántan szállt szembe a radikális áramlatokkal, amelyek nézete szerint megsemmisítéssel fenyegették a történeti osztályok uralmát Magyarországon. Ez az állásfoglalása még több ellenséget szerzett neki, mint hajdani tüzes ellenzékisége. Az 1830., 1832—36., 1839—40-iki országgyűléseken már csak a második sorban állt, az ifjabb liberális politikusok mellett régi népszerüsége teljesen elhomályosodott, sőt azzal vádolták meg, hogy a Pálffy-javak zárgondnokságára való kineveztetésével valójában a kormány lekenyerezte őt. Az 1848-iki átalakulás és a szabadságharc története már egyáltalán nem ismeri N. nevét: az ötvenes években jobbadán Bécsben és Inzersdorfban élt. V. ö. *Csengery* Antal, Magyar szónokok és státusférfiak; Vasárnapi Ujság 1858. 17. sz.; *Frankenburg* Adolf, Bécsi élményeim és ez utóbbival szemben N. Pál fia, *Nagy* István védő iratát.

Nagy, 1. *Antal,* egyházi író, szül. Csécsényben (Győr) 1842 jan. 17., megh. 1906 márc. 25. Pappá szentelték 1866 júl. 20. Több helyütt való káplánkodás után 1869. plébános lett Felsőgallán, 1876. Ószönyben. Önálló művei: *Szívhangok* (köszöntőkönyv, Vargyas Endrével, 1865); *Az iskolamester leánya* (ford., 1874); *Hitelemzés példákban* (3 köt., 1876—86, a budapesti tud.-egyetem hittani kara a Horváth-féle alapból 400 frt jutalom-díjjal tüntette ki); *Lelki mindennapi kenyér* (1890); *Égi ösvény a szentek nyomdokain* (1895) *Katholikus Hitoktatók kézikönyve* (2 köt., 1896.) Szerkesztette és kiadta a *Borromaeus* egyház-szónoklati folyóiratot.

2. *N. Benedek,* ev. tanító volt Kőszegen, a *Pázmány Péter pironsági* (Keresztur 1615) című, Zvonarics Imrével együtt szerzett munkának második részén kívül írt még előszót Zvonarics Imrének Hafenreffer után fordított: A szentírásbeli hitünk ágainak ... három könyvekbe való osztása (Keresztur 1614) c. művéhez s gyászverseket Nádasdy Ferenc gr. halálára (u. o. 1604).

3. *N. Dezső,* gépészmérnök, szül. Székesfehérvárt 1841 dec. 6. Középiskoláit Budán, szaktanulmányait a budai és zürichi műegyetemeken végezte, s az utóbbin gépészmérnöki oklevelet nyert. 1867—68. segédtanár volt a József-műegyetemen, ahova két évi külföldi tanulmányút után 1870 szept. 1. a gépszerkezettan nyilvános rendes tanárává nevezték ki; 1882. pedig a mechanikai és elméleti géptani tanszékre helyezték át. Mint főnök vezeti az 1894-ben a műegyetemi műszaki mechanikai laboratóriumhoz kapcsolt szilárdsági kisérleti állomást, mely az építő- és szerkezeti anyagok minőségi vizsgálatára (l. *Anyagvizsgálat)* a hivatalos nyilvános vizsgálóhely Magyarországon. Munkássága e téren nálunk úttörő volt. 1913-ban nyugalomba vonult. A műegyetemi gépészmérnöki szakosztályon a mechanikából tartott előadásait *Dinamika* c. könyvében foglalta össze (1905). A kisérleti állomásnak a hazai építő-anyagok vizsgálatára vonatkozó eredményeit *Közlemények a kir. József-műegyetem műszaki mech. laboratóriumában végzett kisérletek eredményeiről* címen adta ki (1915-ig 7 füzet).

4. *N. Dezső,* jogi író, szül. Kisujszálláson 1855 máj. 23., megh. Budapesten 1913 márc. 3. Jogi tanulmányait Budapesten, továbbá német és francia egyetemeken végezte, jogi doktorátust szerzett és 1881. ügyvéd lett. A budapesti ügyvédi kamarának 1891—1902. titkára, később az Országos Ügyvédszövetségnek elnöke s a Magyar Jogászegyletnek alelnöke volt. 1906—1910-ig Budapest VIII. kerületét képviselte az országgyűlésen függetlenségi programmal s a Justhpárt alelnökévé választotta. Szilágyi, majd Plósz igazságügyi miniszter megbizásából ő szerkesztette a képviselőválasztási biráskodásról és az ügyvédi rendtartásról szóló törvényjavaslatot, továbbá az ügyvédi gyám- és nyugdíjintézet létesítéséről szóló javaslatot. Számos szakcikke jelent

meg jogi szaklapokban és munkatársa volt a francia Législation Comparée c. folyóiratnak is.

5. *N. Emil,* politikus, szociálpolitikai író, szül. Kaposvárott 1871 nov. 16. Jogi tanulmányainak végeztével külföldön nagyobb tanulmányutat tett, 1898. Budapesten ügyvéd lett. 1905—1911-ig a szolnoki kerület országgyűlési képviselője volt. 1914-ben megkapta az udvari tanácsosi címet. Politikai és társadalmi dolgozatai, melyekben különösen a kisgazdák és földmívesek érdekeit propagálta, napilapokban és gazdasági szaklapokban jelentek meg.

6. *N. Endre,* író, szül. Nagyszőllősön (Ugocsa vm.) 1877 febr. 5. Középiskolai tanulmányait Nagy-Váradon végezte, majd Budapesten és Nagy-Váradon a jogot. Hajlama a művészetek felé vonta s először a költői próza terén tett kísérleteket. Művei mind elbeszélések és regények voltak; az elbeszélések sorából említendők: *Rózsa* (1900); *Gyönyörü lovagkor* (1905); *Misokai földkirály* (1908); *Kati kisasszony* (1909); *A polai győző* (1912); regényei: *Siralmak könyve* (1896); *Egynapos özvegy* (1902); *Birsai vándorforrás* (1905); *A Geödhyek* (1907); *Apostol a Hódságon* (1907). Nevét azonban nem egyedül ezek a művei tették ismertté, hanem a vezetése alatt álló s róla elnevezett kabaré is, mellyel nálunk is népszerűvé tette a külföldön fölkapott kabaré-előadásokat, de a léha tréfákon s a szatirikus aktualitásokon kívül komolyabb irodalomtörténeti vonatkozású darabokat is szinre hozott s rövid tájékoztatókkal, ú. n. conférenceokkal maga vezetett be. Ebben az időben írta két drámáját: *A zseni*-t (Vígszinház 1911, nyomt. megj. 1911), melyet az Akadémia a Vojnich-díjjal jutalmazott és *A miniszterelnök*-öt (Magyar Szinház 1913, nyomt. megj. 1913). Irt több monológot is. 1913-ban kabaréja vezetésétől visszavonult s egy évet Párisban töltött; tapasztalatairól az Uj Idők hasábjain számolt be. 1914—15-ben a világháború folyamán a harcterekről írt tudósításaival és cikkeivel keltett feltünést. Háborús élményeiről és tapasztalatairól szóló könyvei: *Tábori levelek* (1915); *Csataképek* (1915); *A nagy háború anekdotakincse* (1915).

7. *N. Ernő (felső-eőri),* jogtudós, szül. Székesfehérvárt 1853 aug. 17. Jogi tanulmányait Budapesten elvégezvén, nagyobb tanulmányutat tett külföldön. 1880-ban a nagyváradi kir. jogakadémiához a magyar közjogi és politikai tanszékre, majd 1902. a kolozsvári egyetem közjogi és közigazgatási tanszékére, 1912. pedig meghívás alapján ugyanerre a tanszékre a budapesti egyetemhez nevezték ki. 1895-ben a M. Tud. Akadémia levelező tagja lett. Főműve: *Magyarország közjoga* című, nagy tekintélyre emelkedett munkája (1. kiad. 1887., 7. kiad. 1912., Budapest). Irt ezenkívül számos értekezést magyar, német és francia folyóiratokba és vállalatokba. Önállóan is megjelentek: *Az ausztriai császári cím fölvételéről* (Akadémiai kiad., Társad. Ért. 1897); *A házi törvények és a renunciáció* (Budapest 1899); *A közjog tudományos műveléséről* (u. o. 1902); *Reformtörekvéseinkről a XIX. században* (Kolozsvár 1907). Ezek mellett fölemlítendők: *A főrendiház reformjáról* (Budapesti Szemle 1885. évf.); *A mentelmi jog* (u. o. 1889. évf.); *A magyar alkotmány állandósága és némely jellemzőbb vonásai* (Jogt. Közl. 1896. évf.); *Ungarns Staatsrecht und Verwaltung* (Ulbrich-Mischler-féle Staatswörterbuch IV. köt.) című munkái. Közjogi cikkeket írt a Magyar Jogi Lexikonba, valamint e Lexikonnak is munkatársa.

8. *N. Ferenc (felső-eőri)* báró, vezérőrnagy, szül. Szekszárdon 1738., megh. 1815 márc. 14. Mint közlegény állt be egy huszárezredbe s fokról-fokra emelkedve, a hétéves háborúban mint altiszt, a bajor örökösödési háborúban már mint őrnagy, a török háborúban mint alezredes vett részt s mindenütt kiváló vitézségével tünt ki. A francia háborúban 1794 ápr. 21., midőn a franciák kiszorították Bellegarde tábornokot a Grand Blocus és Estreaux közti állásból s a visszavonulási vonalat fenyegették, N. huszárjai verték vissza nagy veszteséggel az ellenséget. Ezért ezredparancsnok lett. A következő évi hadjáratban Edisheimnál és Kreuzenachnál tüntette ki magát vitézségével. Mindezekért 1796. megkapta a Mária Terézia-rend keresztjét, 1804. pedig a báróságot. V. ö. *Hirtenfeld* J., Der Militär-Maria-Theresien-Orden (Wien 1857, I.); *Thürheim* A., Die Reiter-Regimenter d. k. k. öst. Armee, II. Die Hussaren (u. o. 1862).

9. *N. Ferenc (vályi),* filológus és költő, szül. Felsővályban 1765 szept. 30., megh. Sárospatakon 1820 jan. 15. Sárospatakon tanult, majd Miskolczon, ugyanott egy ideig tanítóskodott is. Két évet töltve ezután a zürichi egyetemen, a sárospataki kollégium klasszikus-filológus tanára lett. Mint eredeti költő kevésbbé jelentékeny, mind régibb versei, meséi, lírai költeményei, Gyöngyösi modorában írt elbeszélései (*Hunyadi László történetei*, 1793; *A pártos Jeruzsálem*, 1799), mind a későbbiek, melyeket Kazinczy hatása alatt klasszikus mértékekben írt (*Odák Horátz mértékében*, 1807), csekély költői erőről tanuskodnak. Szerencsésebbek fordításai görög költőkből (Homeros, Bion, Moschos), melyek javarészét Kazinczy adta ki (*Polyhymnia*, 1820). Homeros fordításába Kazinczy közvetítésével átvett pár sort Kölcsey fordításából, s ez adott okot az első plágium-pörre irodalmunkban (az ú. n. iliászi pör).

10. *N. Ferenc (verseghi),* jogtudós, szül. Verőczén (Szlavoniában) 1852 márc. 17. Jogi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte. 1876-ban állami utazási ösztöndíjjal külföldre ment és harmadfél éven át a német egyetemeket és a párisi jogi iskolát látogatta. 1877-ben a budapesti egyetemen a kereskedelmi- és váltójogból magántanárrá képesítették. 1879-ben a nagyváradi jogakadémiához, 1881. a kolozsvári egyetemhez került jogtanárnak, 1889. az erdélyi róm. katolikus státus képviselőjévé választották. 1890-ben a budapesti egyetem kereskedelmi és váltójogi tanszékére nevezték ki. 1879-ben a párisi Société de législation comparée magyarországi levelezője lett. 1885-ben a magyar jogászegylet alelnöke, majd 1909. elnöke lett. 1893-ban az Akadémia levelező, 1903. rendes tagjává választották, 1895. a polgári törvénykönyv kodifikácionális bizottságának tagjául hivatott meg,

1900. a kereskedelemügyi minisztérium politikai államtitkára lett. Az államtitkári állásról 1902. lemondott s újra elfoglalta tanszékét az egyetemen. 1900 óta tíz éven át a visói kerületet képviselte az országgyűlésen, 1910. a kaposvári kerület mandátumát nyerte el. Az 1905-iki választások után nemsokára huszonötödmagával kilépett a szabadelvüpártból, résztvett az alkotmánypárt megalakításában s e párt másodelnökévé választották; az alkotmánypárt feloszlása után a nemzeti munkapárthoz csatlakozott. 1912-ben megkapta a valóságos belső titkos tanácsosi méltóságot. A hágai nemzetközi állandó választott biróság tagja Magyarország részéről. A polgári törvénykönyv képviselőházi bizottsága főelőadójául, a Magyar Jogászegylet és az 1911. évi Jogászgyűlés elnökéül választotta. A kormány megbizásából számos nemzetközi tanácskozmányon vett részt és több törvényjavaslat tervezetét készítette el. Főbb munkái: *A magyar kereskedelmi jog kézikönyve* (2 köt., 8. kiad. 1913); *A magyar váltójog kézikönyve* (6. kiad. 1910); *A polgári törvénykezés rendje Magyarországon* (1889); *Törvényjavaslat a tengeri magánjogról* (1894, átdolgozva 1909); *Törvényjavaslat a szövetkezetekről* (1894, átdolgozva 1904).

11. *N. Géza*, történetiró, régész és etnográfus, szül. Gárdonyban (Fejér vm.) 1855 aug. 4., megh. Budapesten 1915 febr. 3. Bölcsészeti tanulmányai végeztével 1875. a Magyar Nemzeti Muzeum régiségtárába lépett, 1881—1889-ig a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Muzeum őre volt, ekkor visszatért Budapestre a Magyar Nemzeti Muzeumhoz, hol 1902. a hadtörténelmi gyüjtemény igazgatóőre lett. Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás alkalmával a vadásztört. csoport előadója volt, melynek ismertetését a magyar vadászat történetének vázlatával együtt a Matlekovics-féle Magyarország állapota ezeréves fennállásakor c. műben (V. k.) s a Czobor—Szalay-féle díszmunkában adta. 1901-ben a M. Tud. Akadémia levelezőtagjának választották meg; székfoglalója *A szkithákról* megjelent az Akad. Tört. Ertekezések közt 1909. Ő állította össze a Székely nemzeti muzeumi Értesítőt (I—II. rész Sepsi-Szent-György 1890—91) és 1913-tól kezdve Hampel J. halála után az Archaeologiai Értesítő szerkesztője volt. Önállóan megjelent munkái: *Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez* (Sepsi-Szent-György 1883—86); *Az Álmos-monda* (u. o. 1884); *A szkithák nemzetisége* (Budapest 1895); *Magyarország története a népvándorlás korában* (a Milleniumi magyar történet I. kötetében); *A magyar viseletek története* (Budapest 1900, illusztrálta Nemes Mihály); *Budapest és vidéke az őskorban* (különlenyomat a Budapest Régiségei c. vállalatból); *Szent István vérsége s a magyar és külföldi kútforrások* (Budapest 1908). Ezenkívül számos becses történelmi és régészeti tanulmánya jelent meg a szakfolyóiratokban. Munkatársa volt e Lexikonnak is.

12. *N. Géza*, zongoraművész, szül. Budapesten 1876 dec. 23. Az Országos Zeneakadémián Szendy Árpádtól és Berlinben Busonitól tanult. 1906-ban az Országos Zeneakadémia tanára lett. Művei: Hat zongora-darab; Trillagyakorlatok.

13. *N. György*, író és politikus, szül. Szászsebesen 1879 nov. 5. Jogi tanulmányai végeztével Sepsiszentgyörgyön ügyvéd lett. 1906-ban a csíkszentmártoni kerület képviselőjévé választotta függetlenségi programmal. E pártból a kvótaemeléskor többedmagával kilépett és megalakította a «balpártot». 1910-ben kisebbségben maradt s ekkor Hódmezővásárhelyt, majd Budapesten nyitott ügyvédi irodát. Itt 1911. szervezte a «magyar köztársasági pártot», mely mindaddig fennállott, míg a királyság védelméről szóló 1913. XXXIV. t.-c. a mozgalmat meg nem szüntette. Ugyanezen törvény miatt szünt meg az ő szerkesztésében 1911 okt. óta megjelenő *Magyar Köztársaság* c. havi folyóirat. Irodalmi működését fiatalon kezdte: *Céltalanul*, *Tavasz nélkül* és *Száraz ágak* c. alatt 1897—1899-ig három verskötetet adott ki. Jogi munkái: *Házassági válóperekben való eljárás* (1915) és *Holtnak nyilvánítási eljárás* (1915). A Székely Ujság főmunkatársa volt 1902—1908-ig, a Nap állandó vezércikkírója 1906—1908-ig, majd a Magyar Jogélet büntetőjogi rovatának vezetője lett.

14. *N. Gyula (tasnádi)*, történetíró, szül. Harkácson (Gömör vm.) 1849 jún. 23. 1877-ben az országos levéltár tisztviselője lett s állandóan ott működve, 1913. mint országos főlevéltárnok ment nyugalomba. A Magyar történelmi társulat 1889. jegyzőjévé, 1899. titkárává választotta s megbízta a *Századok* szerkesztésével. 1892-ben a M. Tud. Akadémia is levelező tagjának választotta. Irodalmi működése első sorban a magyar történelmi oklevelek kiadására irányul s ilynemű művei, mint pl. a *Sztáray-oklevéltár* (2 köt., 1887—89) példányszerüek. Becses értekezései és cikkei jelentek meg a történet segédtudományai, a címer-, pecsét-, oklevéltan és genealógia s a magyar nyelvtörténet köréből. Önálló művei és kiadványai még: *Hazai oklevéltár 1234—1536.* (Nagy Imrével és Deák Farkassal együtt, 1879); *Zala vármegye története* (oklevéltár, 2 köt. Nagy Imrével és Véghelyi Dezsővel együtt, 1886—90); *Zemplén vármegye a XVI-ik sz.-ban* (1888); *Keczer Ambrus naplója 1663—69.* (1894); *Czegei Vass György és Vass László naplói 1659—1739* (1896); *A Magyar Törvénytár* milleniumi kiadása számára fordította és jegyzetekkel ellátta az Árpádházi királyok törvényeit.

15. *N. Ibolya*, szinésznő, szül. Szentesen 1864. A szini akadémia elvégzése után a budapesti Népszinház, majd pár évi vidéki működés után 1886. a budapesti Nemzeti Szinház tagja lett. 1914. nyugdíjba lépett. Eleinte naiv, később humoros szerepeket játszott, de a drámában is jól megállta helyét; játékát elevenség és humor jellemzé. Főbb szerepei: Puck, Dorine (Tartuffe), Toinette (Képzelt beteg), Enriqueta (Folt a mely tisztít) stb.

16. *N. Ignác*, író és hirlapíró, szül. Keszthelyen 1810 okt. 7., megh. Pesten 1854 márc. 19. Vidéki iskolákban kezdett tanulmányait mint bölcsészhallgató a pesti egyetemen végezte, s 1831. a kir. kamara szolgálatába lépett; ugyanekkor addigi német műveltségét és német irodalmi törekvéseit a magyarral felcserélve, főképen Kisfaludy Aurorájának hatása alatt, egész erejét a magyar szépirodalom művelésére szentelte. 1835 óta eleinte

verseket, majd a budai szinház számára drámákat írt (*Mátrai rabló*, *Soroksári János)*, részt vett a Rajzolatok c. divatlap, később a Jelenkor c. politikai lap szerkesztésében s megalapította az ujdonságok rovatát, rendszeres krónikákat írván a főváros társadalmi életéről. Élénk, mozgalmas elme volt, nyílt szemmel és érdeklődéssel nézte az életet, mélyre nem hatolt, de a mindennapi élet apró furcsaságait, bajait jól meglátta, s noha mint ember állandóan komor volt, írásaiban gazdag humorral, torzító, szatirikus modorban, nem közönséges leleménnyel rajzolgatta. Ujságkrónikái, humoreszkjei, szatirikus novellái, nagyrészt *Zajtay* név alatt, a mulattató irodalmunk javához tartoznak, írójukat rendkívül népszerűvé tették, s egész iskolát csináltak. Szinművei közül az újabbak (*Egyesüljünk*, *Életuntak*, *Árgyirus királyfi*, 1840) sem tettek hatást, csak az 1842. akadémiai jutalmat nyert *Tisztújítás*, mely a korteskedést sok szellemmel és találóan gúnyolva, zajos szinpadi sikeren kívül irodalmi elismerésre is szert tett. (*Vígjátékai* 1852. összegyűjtve is megjelentek). Majd komolyabb föladatra vállalkozott, Sue Párisi titkok c. regényének hatása alatt *Magyar titkok* c. 1844—45. egy társadalmi regényt adott ki, melyet érdekfeszítő részletei miatt a közönség nagy tetszéssel fogadott, noha egészében túlzott és valószinütlen. Ekkor állott népszerűsége tetőpontján, tagja volt az Akadémiának (1840) és a Kisfaludy-Társaságnak s összegyűjtött apróbb dolgozatai és krónikái (*Beszélyek*, 1843; *Torzképek* 1844; *Bors és paprika*, *Hajdan és most*, 1845; *Szunyogok* 1848) a 40-es évek legkapósabb olvasmányai közé tartoztak. A temérdek munka azonban kimerítette, *Menny és pokol* c. munkája (1846) már erős hanyatlást jelent. A szabadságharc megfosztotta nemcsak hivatalától, hanem tárgyaitól is, de a nagy katasztrófa után első volt, aki a szépirodalmi időszaki sajtót *Hölgyfutár* c. lapjával fölélesztette. Élete utolsó öt évét, nehéz betegségtől gyötörve, e lapnak szentelte. Általán mint szerkesztő igen áldásos működést fejtett ki; 1839—43. a *Színműtárával*, melyben 56 eredeti és fordított dráma jelent meg, nagy lendületet adott színműirodalmunknak, a *Külföldi* és *Új külföldi regénytár*-ával pedig (1843—1846) a közízlés fejlesztéséhez járult hozzá. Használta a *Kis Pál* álnevet is. V. ö. *Szinnyei* József, N. Ignác (1902).

17. *N. Imre (csécsi)*, természettudományi író, l. *Csécsi*, 1.

18. *N. Imre*, költő, szül. Kisújszálláson 1817 febr. 20., megh. Debreczenben 1840 jan. 31. Előbb szülővárosában, majd Debreczenben tanult, ugyanitt kezdett ifj. Péczely József tanár buzdítására költészettel foglalkozni. Egyideig nevelősködött, majd 1839. Debreczenben mint teológust a költészettani osztály tanítójává tették, de tüdőbaja miatt munkásságát meg sem kezdhette s a következő év elején meg is halt, épen akkor, midőn a Kisfaludy-Társaság *Árpád* c. balladáját megjutalmazta. Verseit, melyekben nagy technikai könnyedség mellett igaz ízlés, de sok fiatalos dagály is van, válogatva a Kisfaludy-Társaság adta ki 1841. Évlapjainak I. kötetében, teljesen bátyja, János 1846., s kritikai kiadásban Szeremley Barna *N. J. költeményei*, 1897, aki a kiadás elé megírta a költő életrajzát.

19. *N. Imre (alsó-szopori)*, történetbúvár, szül. Németkeresztúron (Sopron vm.) 1822 júl. 1., megh. 1894 máj. 5. A magyar szabadságharcban mint nemzetőr vett részt, 1854. törvényszéki biró Kaposvárt, 1861. Kőszegen a dunántuli kerületi tábla jegyzője. 1863-ban Győrött Ráth Károllyal és Römerral együtt megindította a *Győri történelmi és régészeti füzeteket*. 1869-ben ítélőtáblai biróvá, 1875. kuriai biróvá nevezték ki. Mint történetkutató, 1865. megindította a *Hazai okmánytárt*, melyből (1865—73) összesen 8 kötetet adott ki; a *gróf Zichy család okmánytárának* szerkesztésére vállalkozott (1871), az éltében megjelent 6 kötet közül 4-et Nagy Ivánnal és Véghelyivel közösen, 2-t egyedül adva. 1879. a *Hazai oklevéltárat*, 1878—91. az *Anjoukori okmánytárat* (1—6. kötet) szerkesztette. Ezeken kívül két vármegye történetéhez is összegyüjtötte és kiadta az oklevélanyagot: *Zala vármegye története. Oklevéltár*. (1—2. köt., Budapest 1886—1890, Véghelyi Dezső és Nagy Gyula szerkesztő társaival); *Sopron vmegye története. Oklevéltár*. (1., 2. köt., Sopron 1889—91). V. ö. *Radvánszky* B. báró, Emlékbeszéd N. I. felett (Turul 1895, 1—5. l.).

20. *N. Imre*, szinész, szül. Pesten 1849., megh. u. o. 1893 szept. 5. Atyja *N. József* 1848-iki kormánybiztos volt. Középiskolai tanulmányait félbeszakította s a szinészi pályára lépett, melyet mint vidéki kardalos kezdett meg. Később elvégezte a sziniakadémiát s innen egyenesen a budapesti Nemzeti Szinházhoz szerződtették 1870. 1873-ban feleségül vette *Benza* Ida operaénekesnőt. 1889-ben rendező, 1890. sziniakadémiai tanár is lett. 1892-ben súlyos idegbajba esett, ebből kigyógyult, de hirtelen öngyilkos kézzel vetett véget életének. A szinháznál a hősszerelmes szerepkörét töltötte be, melyhez külső adományai is megvoltak: szép megjelenés és érces hang. Az akkor divott szavaló-stílus egyik legjelesebb képviselője volt; ha alakító képessége nem is érte el előadásbeli erejét, minden érzésnek megragadó kifejezést tudott adni. Kiválóbb szerepei: Romeo, Coriolanus, Bánk bán, Ádám, Don Julian (Nagy Galeotto) stb.

21. *N. István (felső-büki)*, l. *Nagy*-család.

22. *N. Iván (felsőgyöri)*, történetbúvár, szül. Balassa-Gyarmaton 1824 jún. 18., megh. Horpácson (Nógrád vm.) 1898 okt. 27. Mint jurátus csapott föl 1848 aug. 17. honvédnek, s előbb a 7., majd a 49. zászlóaljban végigküzdötte a szabadságharcot. Ennek leveretése után Bujákon (Nógrád vm.) lappangott, hol följelentés folytán 1850 aug. 17. elfogták. A vármegye székvárosába vitetvén, ott igazolás föltétele alatt, kezesség mellett, szabadlábra helyezték. 1853—55-ig szülőhelyén ügyvédkedett, s irogatott az akkori néhány folyóiratba. 1855-ben a pesti egyetem könyvtárához első tisztnek, 1859. első őrnek nevezték ki. Ott szolgált 1870 márc. 1-ig, midőn a képviselőház naplószerkesztője lett. Betegsége miatt azonban kénytelen volt nyugalomba vonulni. Horpácson 9 évig sinylődött betegen. 1857-ben indította meg *Magyarország családai címerekkel és leszármazási táblákkal* című nagy és alapvető munkáját,

mely 1857—65., illetőleg a pótkötettel 1867-ig 13 hatalmas kötetben jelent meg. Önálló kötetei: *A Lubellei és Kisfaludi Lipthay-család nemzedékrende és oklevéltára* (1858); *Tököly Imre secretariusának, Komáromy Jánosnak törökországi diariuma és experientiája* (1861). Knauz Nándorral 1862. indította meg a *Magyar Tud. Értekezőt*, melynek két kötetébe kiváló tudósok dolgoztak. 1863-ban adta ki az akadémia Monumentái közt Thökölynek 1693—94. évi naplóját (1863). Feltűnést keltett 1869. a Pesti Naplóban *Nagyszerű felfedezések, vagy Nincs többé aranybulla* s *A velencei hírhedt fölfedezések* című két tárcacikke, mellyel Mircse János velencei kutatásait kellő értékükre szállította alá. Kiadta a *Gróf Zichy-család okmánytárát* (Nagy Imrével és Véghelyivel együtt, 1871—74., 3 kötetben); *Emlékbeszéd Erdy János fölött* (1873); *Egy főbenjáró per a XVII. századból* (1873); *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából* (1875—78., négy kötetben); *Az utolsó Árpádházi király trónralépte* (1876); *Brutus János Mihály Magyar históriájának III. kötete* (1876, az első kettőt Toldy Ferenc adta ki). 1885-ben jelent meg Siebmacher Wappenbuchjának IV. kötete gyanánt: Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern (Nürnberg 1885), melynek alapjául N. gyüjteménye szolgált; neve azonban csak az első hét füzeten áll. Megírta *Drégely várának történetét* (a Szondy-albumban). 1890 óta számos cikke jelent meg a Nógrádi Lapokban, hol különösen a vármegye történetéhez szolgáltatott becses adalékokat. Az ő nevét viselte a *Nagy Iván* c. genealógiai folyóirat.

23. *N. János*, nyelvész és hittudományi író, szül. Szombathelyen 1809 márc. 30., megh. u. o. 1885 máj. 21. Középiskoláit Szombathelyt végezte, u. o. kezdte, de a pesti szemináriumban végezte teológiai tanulmányait s már akkor anynyira elsajátította a keleti nyelveket, hogy arab verseket írhatott. Keleti nyelvismereteit értékesítette Grammatica linguae hungaricae c. művében (1832), melyben a magyar nyelvet arámi, héber és arab párhuzamokkal iparkodott megvilágítani. Megszerezvén a teológiai doktorátust s áldozópappá szenteltetvén, a szemináriumban 1849-ig köz- és magánjogot, a liceumban 1839—1871-ig a keleti nyelveket s a bibliai tanulmányokat tanította. A szabadságharcig buzgón kivette részét az Akadémia nyelvtudományi munkásságából, melynek 1833. levelező, 1838. rendes tagja lett. Így jelent meg két nyelvtudományi értekezése: *A magyar nyelv vizsgálata* (1834) és *Tiszta magyar gyökök* (1838), valamint egyházi szótára: Hierolexicon polymethicum latino-hungaricum (1845) s több egyházi beszéde. Vörösmartyval és Czuczorral még dolgozott a magyar nyelv rendszerének összeállításán, de a szabadságharc után minden tudományos munkásságtól visszavonult, mert mint autodidakta, kellő tudományos kritika híján s nem ismerve az újabb tudmányos módszereket, széleskörű ismereteit nem tudta kellő sikerrel gyümölcsöztetni. Érdemeit egyházi hatósága 1871. kanonoki méltósággal, az Akadémia 1876. tiszteleti tagsággal tüntette ki.

24. *N. József (szotyori)*, református egyházi zenei író, *N. 28.* testvéröccse, szül. Komáromban 1832 jan. 2., megh. Budapesten 1909 máj. 8. Részt vett a szabadságharcban. Czegléden, Nagykőrösön, Sárospatakon tanárkodott. Művei: *Rendszeres Énektan, Hegedűtan.* Kompoziciói közül hallgatóit, csárdásait, karműveit emeljük ki.

25. *N. József*, pedagógiai író, szül. Gyöngyöshalászon (Heves vm.) 1884 márc. 16. Egyetemi tanulmányai végeztével filoz. doktor s előbb a körmöczbányai, majd a székesfehérvári főreáliskola tanára lett. Pedagógiai dolgozatai nagyrészt a Magyar Pedagógia s az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny c. folyóiratokban jelentek meg. Külön megjelent: *Fleury Kolos* (Budapest 1906); *Diderot pedagógiája* (u. o. 1913). Munkatársa e Lexikonnak is.

26. *N. Kálmán*, szobrász, szül. Kiskunhalason 1872 ápr., megh. Budapesten 1902 febr. 23. Az iparművészeti iskolában a kisplasztikát tanulta, azután Bezerédi és Zala műtermében dolgozott. A kilencvenes évek végén állami megbízást kapott arra, hogy a magyar népélet legjellemzőbb alakjait $^1/_5$ nagyságban készítse terrakotta-anyagban a párisi világkiállítás számára. Ily munkái: *Debreczeni juhász, Kanász, Gulyás* stb. c. terrakottái. A két első a Szépművészeti Muzeumba került; a sorozatra N. az 1900-iki párisi világkiállításon ezüst érmet kapott. A Milacher-féle kút pályázatán első díjat s a kivitelre való megbízást kapott, de a mű befejezésében megakadályozta a halál.

27. *N. Károly*, csillagász, matematikai és politikai író, szül. Rév-Komáromban 1797 dec. 6., megh. Párisban 1868 márc. 2. 1819-ben Bécsbe ment matematikai és természettudományi tanulmányainak folytatása végett s itt az obszervatóriumban mint segéd működött. Később Károlyi Lajos gróf pénzügyi tanácsosa, majd Kaunitz herceg gazdasági tanácsosa lett. Közben több ízben megfordult Párisban s Londonban. 1834-ben *Babbage* Charles (l. o.) logaritmus-tábláit *A természetes számok logarithmái* címmel magyarul kiadta Londonban a Magyar Tud. Akadémia költségén magyar előszóval és bevezetéssel. Később hosszabb időt töltött az Egyesült-Államokban, majd visszatért Bécsbe. 1832-ben a Magyar Tud. Akad. levelező, 1836 szept. 10. rendes tagjává választotta. Munkái: *Elemi arithmologia. Arithmographia* I. rész: *Arithmetika* (Bécs 1835), II. rész: *Elemi algebra* (u. o. 1837); *A kis számító* (u. o. 1837); *A kis geometra* (u. o. 1838). Enemű munkássága sorába tartozik az *Első magyar földteke s égi teke* elkészíttetése s kiadása (1840). A tekékhez mellékletül készült 1840. *Az égi és földtekének használata*, melyet *Vállas* Antal írt meg, a költséget *Batthyány* Kázmér gróf viselte s minden hazai felsőbb és középiskola s egy sereg tudós, író stb. kapott egy-egy példányt ajándékba. 1837—1843-ig ő szerkesztette a Magyar Tud. Akadémia Almanachjában az asztronómiai naptárt. 1839-ben az Athenaeumban *A magyarországi mértékek* c. alatt sürgeti a méterrendszer behozatalát. A politikai életben s irodalomban is élénk részt vett az 1830—48 közti években. Pozsonyban (1841) jelent meg *Daguerreotyp* c. könyve; tartalma a hazai állapotok, szokások, balfogalmak s előítéletek éles gúnyolása. 1845-ben N. elhagyta Bécset s a fejér-

vármegyei Bicskén, Batthyány Kázmér gróf egyik uradalmában lakott, hol a gróf uradalmai rendezésével foglalkozott. Csillagászati obszervatóriumot is akart ott építeni. De közbejött az 1848-iki válság ideje, mely Batthyány gróf javainak elkobzására s N.-nak elfogatására vezetett. Kiszabadulása után felajánlotta a hatalomnak obszervatóriuma 12 holdas telkét, kastélyát, obszervatóriumát, műszereit és könyvtárát oly feltétellel, hogy Batthyány Kázmér gróf zár alá vett tömegéből fizessék ki jogos követeléseit s eresszék külföldre. A becses gyüjteményeket a pesti egyetem, budai műegyetem, Magyar Tud. Akadémia, Erdélyi muzeum s néhány hazai iskola közt osztották szét. N. ekkor Párisba ment s szülőföldjét többé nem látta. 1862-ben írta meg *Cometologiáját* s ugyanekkor beküldte a Magyar Tud. Akadémiának Le soleil c. nagy munkája kivonatát. A Soleil 1866. Lipcsében német nyelven is megjelent Die Sonne und die Astronomie címen.

28. *N. Károly (szotyori),* református egyházi zenei író, szül. Komáromban 1821 aug. 5., megh. Debreczenben 1897 ápr., ahol 1843 óta, megszakításokkal, mint kántor és orgonás működött. Művei: *Énekhangzatos könyv*; *Erdélyi karénekes könyv*; *Magyarországi karénekes könyv.* Kompoziciói: zongora- és orgonadarabok, férfi- és vegyeskarok.

29. *N. Károly,* ref. egyházi író, szül. Kisborosnyón (Háromszék vm.) 1868 okt. 27. Teológiai tanulmányai végeztével hazajövén külföldről, Brassóban és Nagyenyeden volt lelkész; 1895 óta a kolozsvári ref. teol. fakultáson tanár. Az erdélyi ref. egyházkerület 1908. főjegyzőjévé választotta. Nevezetesebb művei: *Kálvin teológiája* (Nagyenyed 1895); *Ker. vallástan* (I. rész, Kolozsvár 1899): *A ker. vallás alapvonalai* (Kálvin Institucióinak fordítása, Budapest 1903); *Kálvin mint etikus* (u. o. 1908). Irt több, önállóan megjelent egyházi beszédet s a magyar ref. egyház több jeleséről emlékiratokat; kiadta Molnár Albert egyházi beszédeit (Budapest 1907). Szerkesztette az Erdélyi Prot. Lapot, a Vasárnapot, majd a Református Szemle szerkesztője lett.

30. *N. László (perecsényi),* szül. 1771., megh. 1827. Arad vm. esküdtje, majd szolgabirája volt. 1801—27-ig önállóan 38 üdvözlő és kesergő verse, «lantolagja», «mezengye» stb. jelent meg. *Orodiása* 3 könyvben (1804) az alkalmi verseknek egész antológiája. Kisérletet tett a költői elbeszélés terén is. *Galliása* (Pest 1816) a napoleoni háborúkat énekli meg. Legfőbb műve, Arad vármegye monografiája, kéziratban maradt. V. ö. *Márki,* P. N. László naplója (Philologiai Közlöny 1889., 570—694).

31. *N. László (alsó-szopori és cziráki)* báró, táborszernagy, szül. Vukováron (Szerém vm.) 1803 jún. 23., mh. Grácban 1872 szept. 13. A bécsújhelyi katonai nevelőintézet elvégzése után 1823. hadnagy, 1848. ezredes, 1857. altábornagy, 1859. Dalmácia polgári és katonai helytartó-helyettese lett. Többnyire a vezérkarnál tett szolgálatot, az olasz hadjáratban az ő hadi tervei voltak az irányadók, különösen a Pavia körüli működésnél. Részt vett több olaszországi ütközetben, fényes diadalt aratott Santa Luciánál, kitüntette magát Ancona ostrománál. 1867 után őt bízták meg a honvédség alakításával és Bécs megerősítésével. Utóbb főleg katonai és történelmi tanulmányoknak szentelte idejét. Nagyszámú kézirata maradt, melyek közt legnevezetesebb a vasutak sztratégiai szempontból való fontosságát s a hadi flottát tárgyaló emlékirata.

32. *N. László,* pedagógus, szül. 1857 jún. 27. Kisujszálláson. A budapesti egyetemen középiskolai tanári oklevelet szerzett. 1881-ben Budapesten a II. ker. áll. tanítónőképző tanára lett; 1896. igazgatói címet kapott, 1908. a VI. ker. tanítónőképzőbe helyezték át. 1878-ban Dobsina vidékén, majd a borsodmegyei Tibold-Darócz és Kács vidékén geológiai kutatásokat végzett; erről szóló tanulmánya: *Adatok a dobsinai dioritról* (Földtani Közlöny, 1880). Később főképpen gyermektanulmányi kérdésekkel foglalkozott. 1903-ban az ő kezdésére alakult a Magyar Gyermektanulmányi Társaság, melynek ügyvezető alelnöke, továbbá szervezte a Gyermektanulmányi Muzeumot, melynek elnöke. A fővárosi pedagógiai szemináriumban a gyermekpszichológia s a kisérleti lélektan tanára. Az I. nemzetközi gyermektanulmányi kongresszusnak (Brüszszel) egyik elnöke és előadója volt. Nevezetesebb munkái: *A gyermekek koraérettségéről* (Budapest 1897); *A II. Orsz. és Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója* (3 kötet, u. o. 1897. A kongresszus főtitkára és szervezője volt); *Schvarcz Gyula mint kulturpolitikus* (u. o. 1902); *Fejezetek a gyermekrajzok lélektanáról* (u. o. 1902); *A lelki élet ismertetése* (Gömöri Sándorral, u. o. 1904); *A gyermektanulmányozás mai állapota* (u. o. 1907); *A gyermek érdeklődésének lélektana* (u. o. 1908., németül: Psychologie des kindlichen Interesses, 1912); *A háború és a gyermeki lélek* (u. o. 1915). A *Magyar Tanítóképző* c. folyóiratot 1890—1907. szerkesztette, 1907. *A Gyermek* c. folyóirat szerkesztését vette át. Dolgozótársa e Lexikonnak is.

33. *N. László (tasnádi),* orvos, *N. 14.* fia, szül. Budapesten 1880 júl. 17., hősi halált halt Szerbiában 1914 okt. 2. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. Az egyetem I. sz. anatómiai intézetében tanársegéd, 1912. adjunktus lett és 1913. magántanári képesítést nyert. Munkái az anatómia és fejlődéstan körébe tartoznak. Nagyobb munkái: *Fejlődéstani jegyzetek* (2 köt., 2. kiad.); *Az ember anatómiájának atlasza* (3 köt., 1912); *A bélcsatorna szöveti fejlődése* (1912). E Lexikonnak is munkatársa volt.

34. *N. Lázár,* festő és iparművész, szül. Kézdivásárhelyen 1861. Budapesten és Münchenben végezte tanulmányait, eleinte illusztrációkat rajzolt képeslapokba, majd akvarellekkel vett részt a kiállításokon, nagyobb mennyezetképet festett a miskolczi iparkamara számára s a kormány megbízásából tanulmányokat rajzolt a régi magyar viseletről. Számos iparművészeti és dekoratív rajzot is készített. A fővárosi iparrajziskola tanára.

35. *N. Miklós (csécsi),* ref. lelkész, író, l. *Csécsi.*

36. *N. Miklós,* lapszerkesztő, szül. Tordán 1840 máj. 30., megh. Budapesten 1907 júl. 10. Középiskoláit Kolozsvárt, a jogot a pesti egyetemen

elvégezve a Vasárnapi Ujság munkatársa lett, amelynek s a társlapjának, a Politikai Ujdonságoknak szerkesztését 1867. Pákh Albert halála után átvette s haláláig folytatta. Nagy igyekezettel és kitartással a *Vasárnapi Ujságot* mind belső tartalom, mind külső kiállítás (illusztrációk) tekintetében igen magas fokra emelte s a hang és szellem szolidsága által kiválóan családi jellemüvé tette, míg a nép számára megalapította és szerkesztette a *Képes Néplapot* és melléklapját a *Világkrónikát. Magyarország Képekben* címen 1867—68. egy honismertető vállalatot szerkesztett, majd 1880-tól kezdve Jókaival az Osztrák-magyar monarchia c. nagy vállalat magyar köteteit s szintén Jókaival példátlan anyagi sikerrel a tűzkárosultak felsegítésére a Segítség-Albumot.

37. *N. Olivér (eöttevényi,* mely előnevét használja rendszerint irodalmi működésében), jogi író, szül. Győrött 1871 márc. 20. Jogi tanulmányait Budapesten elvégezvén, 1897. ügyvéd lett Pozsonyban. 1903-ban az eperjesi evang. jogakadémiához a közjog-politika nemzetközijogi tanszékre rendes tanárrá választották. 1904-ben egyetemi magántanár lett. 1906-ban a kassai kir. állami jogakadémiához nevezték ki ugyanazon tanszékre rendes tanárrá. 1908—9-ben a közoktatásügyi minisztérium megbizásából a külföld több nagy városában felolvasásokat tartott Magyarország közjogi helyzetéről. Az 1914—15. és 1915—16. tanévben a kassai kir. jogakadémia dékánja volt. 1909 óta a kassai m. kir. gazd. akadémián a jogi tárgyak tanára. Főbb munkái: *Az örökbefogadás* (Budapest 1902); *A győri evang. egyházközség története* (Győr 1905); *A kath. alsópapság után való örökösödési jog* (Budapest 1906); *Az általános választói jog* (Pozsony 1906); *A választói jog problemái* (Budapest 1907); *Az osztrák választójogi javaslatok* (Kassa 1907); Einige interessante Fragen des ung. Staatsrechts (München 1908); Über das staatsrechtliche Verhältnis Ungarns zu Österreich (Berlin 1909); Ung. Verfassungsgarantien (Prag 1909); Über das staatsrechtliche Verhältnis Kroatiens zu Ungarn (Tübingen 1909); *A hágai két békekonferencia* (Kassa 1910); *A dinasztikus politika hullámzásai a szabadságharctól a kiegyezésig* (Budapest 1911); *Bosnyák földön* (Magyaróvár 1911); *A magyar közjog tankönyve* (Kassa 1905 és 1911, két kiadás); Die politischen Gegenwartsfragen Ungarns (Berlin 1912); *Osztrák közjog* (Budapest 1913); Die öffentlich-rechtliche Gesetzgebung Ungarns im Jahre 1913 (Tübingen 1914); La nouvelle constitution de la Bosnie (Bruxelles 1914); *Gazdasági jogismeret* (Budapest 1914); *A háború a nemzetközi jog megvilágításában* (u. o. 1915).

38. *N. Pál (beregszászi),* l. *Beregszászi Nagy.*

39. *N. Pál (felső-büki),* l. *Nagy*-család.

40. *N. Péter,* ref. püspök, szül. Kolozsvárt 1819 ápr. 22., megh. u. o. 1884 szept. 16. Szülővárosában 1840. helyettes, 1841. pedig rendes lelkész lett. 1846—58-ig a ref. kollégium természettani tanszékén tanári állásban működött, 1855—62. az ideiglenesen Kolozsvárt elhelyezett nagyenyedi teológiai akadémia tanára volt, 1864. generalis notariussá választották s mint ilyen 1866. a püspökségre minden új választás nélkül következett. Püspöksége alatt történt az erdélyi ref. egyháznak a magyarországi kerületekkel való uniója és az egyházkerület kormányzó testületeinek az ú. n. képviseleti rendszer alapján való újjászervezése. Mint prédikátor szerezte a legnagyobb hírnevet. Irt nagyszámú elbeszélő és ismeretterjesztő művet, melyek többnyire *Belényesi Gábor* és *Csurgó György* álnevek alatt jelentek meg, továbbá az egyházi irodalom körébe tartozó műveket bocsátott közre. Legnevezetesebbek közülök: két (nagyobb és kisebb) konfirmációi kátéja; az *Újszövetségi történetek;* különféle alkalmakra írt s közönséges egyházi beszédei. Szerkesztette az *Isten igéje* egyházi beszéd-gyüjteményes folyóiratot.

41. *N. Sámuel,* rézmetsző, szül. Nagyenyeden 1783 febr. 7., megh. Kolozsvárott 1845 szept. 30. Bécsben tanulta a rajzot és rézmetszést kilenc éven át, Kolozsvárra hazatelepedve eleinte nehéz küzdelmek közt tengődött, majd a ref. kollégiumban rajztanári állást kapott, közben nagy sorát készítette a rézmetszeteknek különféle kiadványok számára. Ily műve pl. *gróf Bethlen és gróf Batthyány Ignác püspök arcképe* (Erdélyi Muzeum 1814); *Teleki József* (u. o. 1817); 31 illusztráció Barthélémy: *Az ifjú Anacharsis utazása* (ford. Deáky, Kolozsvár 1820) stb. számára. V. ö. Századok 1874 és Kazinczy erdélyi levelei.

42. *N. Samu,* gyógyszerész, szakíró, szül. Nyirbaktán 1866. Középiskoláit Debreczenben, egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. 1894—1898-ig a Gyógyszerészeti Közlöny segédszerkesztője volt, majd 1898. megindította *A Gyógyszerész* c. tudományos folyóiratot. Számos szakközlemény jelent meg tollából.

43. *N. Sándor,* gyorsíró, szül. Sárospatakon 1844 márc. 3. Teológiai tanulmányai végeztével pár évi tanítóskodás után 1869. a budapesti műegyetem könyvtárához került, ahonnan 1908. mint könyvtárőr nyugalomba ment. A Markovits-féle Gyorsirászati Lapoknak 1874. főmunkatársa, 1875. pedig szerkesztője lett. A gyorsírás egyszerüsítését tűzte ki céljául és az általa kidolgozott *Népszerű Gyorsírás* terjesztésére 1877. egyesületet alapított és lapot ad ki. Önálló művei: *Markovits*-rendszer szerint: *Kezdő Gyorsíró* (3 évf.); *Gyorsirászati Könyvtár* (1—4. köt.); *A gyorsirás történelmének rövid vázlata* (1874); *Levelezési jelények* (1—2. kiad. 1874—76); *Vitairási jelények* (1875): *Gyorsir. tankönyv* (1—4. kiad. 1875—90); *Nagy Sándor*-rendszer szerint: *Népszerű Gyorsirás* (1—14. kiad. 1876—1912); *Iskolai gyorsirás* (1—5. kiad. 1878—1909); *Parlamenti írás (Vitaírás)* (1—3. kiad., 1899—1915); *Népszerű Gyorsíró* (1—25. évf.). Munkatársa e Lexikonnak is. V. ö. *Gopcsa,* Magyar gyorsírás története (Budapest 1894); Le Sténographe illustré (Paris 1914).

44. *N. Sándor (kereki),* jogi író, szül. Nagy-Kerekiben (Bihar vm.) 1846 szept. 6. Mint ügyvédet 1886. a nagyváradi kir. ügyészséghez alügyésszé, 1889. a nagyváradi kir. törvényszékhez biróvá nevezték ki s 1897. a pestvidéki kir. törvényszékhez helyezték át. 1909-ben táblabírói

címet és jelleget kapott. Főbb művei: *A Székelyföldön és az Al-Dunán* (Budapest 1883); *A régi Biharmegyéről* (XVII. és XVIII. sz., Nagyvárad 1883); *A váradi szinészet története* (u. o. 1883); *Biharország* (úti rajzok, 3 köt., Budapest-Nagyvárad 1884, 1885, 1886); *Biharmegye földrajza* (jutalm. pályamű, Nagyvárad 1886); *A pákász története* (jut. pályamű, Vácz 1888); *A jobbágyság története Magyarországon* (Nagybecskerek 1890); *A megtért bűnös* (jut. pályamű, Budapest 1890); *Párisból haza* (úti rajzok, Nagyvárad 1891); *Ne bántsd az állatot* (jut. pályamű, Budapest 1893, 2. kiadás 1909); *A Biharon át* (úti levelek, Nagyvárad 1893); *Sajtó- és esküdtszéki törvénykezés* (u. o. 1894); *Gazdasági munkások törvénykönyve* (Budapest 1898, 2. kiad. 1913); *Gazda és gazdasági cseléd* (1907); *Állatvédők törvénykönyve* (1899, 4. kiad. 1909); *Ügyes-bajos ember könyve* (1899, 4. kiad. 1913); *Büntető hatáskör és illetékesség* (1900); *Kisebb bűnügyek felebbvitele* (1901); *Esküdtek törvénykönyve* (3. kiad. 1914); *A nők törvénykönyve* (1902); *Bűn és bűnhődés (A büntető törvény példákban*, 3. kiad. 1912); *Csend és rend legyen (A kihágási büntetőtörvény példákban*, 3. kiad. 1906); *A madárbirák* (1908); *Az ember és a kutya* (3. kiad. 1911); *A bűn nyomai* (1910); *A halálbiró* (1909); *A birák előtt (A bünvádi eljárás példákban*, 1912); *A hóhér és a halálbüntetések* (1914).

45. *N. Sándor*, festő, iparművész és író, szül. Németbányán (Veszprém vm.) 1869 máj. 18. Első művészeti tanulmányait a budapesti Mintarajziskolában végezte Székely Bertalannál, aztán két éven át Rómában, hét éven át Párisban folytatta tanulmányait. Magyarországba visszatérve eleinte Veszprémben, majd Gödöllőn munkálkodott és a budapesti kiállításokon leginkább szimbolikus festményeivel és ritka egyéni stilusú rajzaival keltett feltünést és gyakorolt hatást a fiatalabb nemzedékre. Emellett számos cikkben hirdette egy mélyebb művészi és erkölcsi hitvallás szükségességét. Ő és Körösfői-Kriesch Aladár rokon munkássága vonzotta Gödöllőre a fiatal művészek egész sorát, minek révén ott viruló művésztelep és szőnyegszövő iskola és telep keletkezett. N. ritka sokoldalusággal látott hozzá az iparművészeti technikáknak művészibb alakításához és azoknak csaknem minden ágában maga is nagybecsű alkotásokat hozott létre. Igy a könyvdiszítő és grafikai téren kiváló alkotása a Lippich Elek költeménykötetének sokszinű rajzokkal való díszítése (Körösfői A.-ral együtt); a textil terén számos gobelinnek, csomózott szőnyegnek rajzolta tervét, mesteri alkotásai egy sor üvegfestmény (pl. a budapest-lipótmezei tébolyda kápolnájának ablakai), kifestette a budapesti Regnum Marianum kápolnáját s a magyar népművészet mélyreható értékesítésével magyar zamatú bútorokat, bőr- és famunkákat tervelt. E sokágú munkásságáért kapta 1902. Torinóban az aranyérmet, 1906. Milanóban a nagydíjat, grafikai műveire és vízfestményeire Budapesten 1903., 1906. és 1912. a grafikai díjakat.

46. *N. Sándorné Kriesch Laura*, festő, szül. Budapesten 1879. Művészi kiképzését a budapesti Mintarajziskolában kapta, aztán Gödöllőn, férje oldalán folytatta tanulmányait és főképp grafikai munkáin vele együtt dolgozott. Főképp mese-képeket, a gyermekélet jeleneteit, virágokat rajzolt s festett, ily műveire kapta Budapesten 1908. a grafikai díjat.

47. *N. Vilmos*, festő, szül. Budapesten 1874 júl. 31., ahol Lotz és Benczúr voltak első oktatói. Később Hollósynak volt tanítványa Münchenben. Számos illusztrációt rajzolt képes lapokba, genre-festményeivel gyakran kereste fel a budapesti kiállításokat. Egy ily műve, a *Békülési kisérlet* c. államtulajdonba ment át. 1912-ben gyüjteményes kiállítása volt a Könyves Kálmán kiállítási szalónjában.

48. *N. Virgil*, építész, műtörténelmi író, szül. Temesváron 1859. A kir. József-műegyetemen több éven át mint tanársegéd működött; majd a műegyetemen az általános műtörténelem magántanára, később pedig az ókori építészet rendes tanára lett. Alkotásai közül említésre méltók a losonczi városháza, a mezőtúri református templom, a budapesti Ferenc József-híd művészeti kiképzése, az eskütéri híd építészeti alakítása. Számos cikken kívül, melyek különféle szaklapokban jelentek meg, nevezetesebb művei: *Spanyolország építészeti műemlékei; Lucca della Robbia és iskolája; A monumentális falfestés* stb.

49. *N. Zsigmond*, festő, szül. Nagybányán 1872 márc. 14. A Karlovszky—Bihari-féle iskolában kezdett tanulni, folytatta a párisi Julian-iskolában s 4 évig dolgozott Benczúr mesteriskolájában. 1913-ban gyüjteményes kiállítást rendezett képeiből, amelyek nagy része bibliai tárgyú. 1914-ben Párisban telepedett le, ahonnan a világháború kitörésekor Spanyolországba kellett menekülnie.

Nagyabony, község, l. *Nemesabony*.

Nagyábránka, kisk. Bereg vm. felvidéki j.-ban, (1910) 418 rutén lak.; u. p. Hátmeg, u. t. Ilosva.

Nagyacsád, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1910) 709 magyar lak.; u. p. Pápa, u. t. Mezőlak.

Nagyadorján, kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1910) 260 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyárádszereda.

Nagy-Ág, a Tisza 90 km. hosszú jobboldali mellékfolyója. Két forráspatakból ered Máramaros vármegye É.-i határán és pedig a Felső-Hidegpataknál fakadó Ripinyei víz (Ripanka) s a Priszlop község mellett (a Csorna Répa lábán) fakadó Bisztra egyesüléséből Szolymánál. Ökörmezőt érinti, völgye lassankint tágul, Lipcse mellett kiér a huszti lapályra és Huszt mellett torkollik. Nevezetesebb mellékvize nincs. A N. völgye az 1914—15-iki világháborúban az oroszok betörése alkalmával véres harcok szinhelye volt. L. *Világháború*.

Nagyág, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 1248 oláh, német és magyar lakossal, postahivatallal; u. t. Felsőcsertés. N. nevezetes bányahely, melyen arany-, ezüst- és rézbányák vannak. A N.-i aranybányászat 1742. vette kezdetét a Szekeremb nevű erdőterületen; jelenleg állami arany- és ezüstbányája (500 munkás) és állami bányásziskolája van. A bánya fő nevezetességei azonban a nagyágit, szilvanit és pecit nevű ritka ásványok, melyek elseje csak itt és

Offenbányán fordul elő. V. ö. *Inkey* B., N. földtani s bányászati viszonyai (Bpest 1885). — L. még *Ág*.

Nagyági hegység, l. *Csetrás-hegység.*

Nagyágit *(levélérc, leveles tellur, nagyági érc),* becses aranyérc; aranytartalmú ólomszulfotellurid, aranytartalma 6—13%. Rombos táblák és leveles halmazok alakjában terem; kitünően hasad, igen lágy, vékony lemezei hajlíthatók. Sok tekintetben külsőleg a grafitra emlékeztet. Sokáig csak Nagyágról (Hunyad vm.) és Offenbányáról (Torda-Aranyos) volt ismeretes; később Coloradóban is megtalálták.

Nagy agyvelő, l. *Agyvelő.*

Nagyajta, nagyk. Háromszék vm. miklósvári j.-ban, (1910) 1417 magyar lak., posta és táviróhivatal. Innen származott *Cserey* Mihály krónikaíró (XVII. sz.) s itt született *Benkő* József történetíró és *Kriza* János unit. püspök és költő.

Nagyajtai Cserey *Mihály,* l. *Cserey,* 7.

Nagyalásony, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 932 magyar lak., postahivatal, ; u. t. Pápa.

Nagy Alföld, l. *Alföld.*

Nagyalmás, kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1910) 1356 oláh lak.; u. p. és u. t. Zalatna. Határában több kisebb arany- és ezüstbánya van. — L. még *Beregnagyalmás, Váralmás.*

Nagyapacsur, a húzóhálónak a kijáró apacsa, l. *Nyargaló apacs.*

Nagyapold, nagyk. Szeben vm. szerdahelyi j.-ban, (1910) 2472 német és oláh lak., vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal.

Nagyar, kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban, (1910) 889 magyar lak., postahivatal; u. t. Penyige.

Nagyari *József,* ref. lelkész, szül. 1651., megh. 1694 febr. 18. Tanulmányai befejeztével külföldre ment s több egyetem hallgatója volt. Hazatérve, 1679. Apafi fejedelem udvarában s egyúttal a fogarasi egyházban pap lett s az maradt az ifjabb Apafi mellett is. Nagyhírű prédikátor volt, kinek egyházi beszédeit kortársai a remekművek közé sorolták. Művei: De empyrismo seu inflammatione sacrificiorum per ignem coelestem (Lejden 1676); Περὶ τῆς ἀθενειας καὶ ἀδυναμίας τοῦ σαρκός (u. o. 1677); *Kegyes ösztön* (1684); *Elégséges kegyelem* (1684).

Nagyárpád, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 707 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Pécs.

Nagyasszony, l. *Boldogasszony.*

Nagyasszonyfalva (azelőtt: *Nagyasszonyfa),* kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 392 magyar lak.; u. p. Söpte, u. t. Acsád.

Nagyatád, nagyk. Somogy vm. N.-i j.-ban, (1910) 3753 magyar lak.; vasúti állomás, posta- és távirőhivatal, telefonállomás. Szt. Ferenc szeretetház, szolgabirói székhely, 2 takarékpénztár, 3 hitelszövetkezet, községi polgári fiú- és társulati polg. leányiskola, kisdedóvó, kaszinó, zsinór- és paszománygyár (155 munkás), keményítőgyár, téglagyár, artézi vízzel táplált melegfürdő, számos egyesület és ipartársulat; áll. ménteleposztály, élénk baromvásár; szép kastéllyal és Kossuth-szoborral (1903) a Széchenyi-parkban. Régente a királynak hirnökei birták 1284-ig, midőn Erzsébet királyné, IV. László neje, apródjának, Főnévi Lukácsnak adományozta a kunok megveretéséről hozott örömhírért.

Nagy-Atlasz, az afrikai *Atlasz* (l. o.) hegységnek D.-i és legmagasabb része, amelyen a legmagasabb csúcsok vannak, a Gir-fokkal végződik. Neve Ptolemaiostól származik.

Nagyazar, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 698 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Gálszécs.

Nagybáb, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1910) 792 tót és magyar lak.; u. p. Kisbáb, u. t. Récsény.

Nagybábony, kisk. Somogy vm. tabi j.-ban (1910) 742 magyar lak., vasúti állomás, posta- és távirőhivatal. A hozzátartozó Pusztatiribesen az Almássyak ősi kastélya van (építtette Almássy János a XVIII. sz.-ban). Határában van az Ágasvár s állami kőbánya és kőzúzótelep.

Nagybaczon, nagyk. Háromszék vm. miklósvári j.-ban, (1910) 2172 magyar lak., kik kézműiparral, cserép- és dongagyártással foglalkoznak, posta- és távirőhivatal. Igen szép község, a Baczon folyó két részre, *Sepsi-Baczonra* és *Telegdi-Baczonra* osztja.

Nagybajcs, kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1910) 799 magyar lak.; u. p. Kisbajcs, u. t. Győr.

Nagybajom, nagyk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 5034 magyar lak., takarékpénztárral, vasúti állomás, posta- és távirőhivatal, telefonállomás. Itt született *Virágh* Benedek s itt élt *Horváth* Ádám. — L. még *Biharnagybajom* és *Tasnádbajom.*

Nagybáka, község, l. *Szabolcsbáka.*

Nagybakónak, kisk. Zala vm. nagykanizsai j.-ban, (1910) 1360 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Gelse.

Nagybánhegyes (azelőtt: *Tótbánhegyes),* nagyközs. Csanád vm. mezőkovácsházi j.-ban, (1910) 5204 tót és magyar lak., vasútállomás, posta- és telefonhivatal, táviróállomás: Magyarbánhegyes.

Nagybánhegyesi puszta, Nagybánhegyeshez tartozó telep Csanád vm. mezőkovácsházi j.-ban, (1910) 993 magyar és szerb lak.; u. p. és u. t. Nagybánhegyes.

Nagy-Bánkai *Mátyás,* prot. versszerző a XVI. sz.-ban. Ugy látszik, hogy sokat szenvedett, mert tömlöcszenvedését, nyomoruságát sokszor emlegeti énekeiben. Csak négy énekét ismerjük: *A nyomoruságokban való vigasztalásról* (1540); *Józsefről* (1556) s *Hunyadi Jánosról* (1560) szóló históriái és *Könyörgés* (1575). Mind e vallásos és históriás énekei Heltai Gáspár Cancionaléjába, illetőleg Bornemissza Péter Énekeskönyvébe is belekerültek (1574—82). Újabb kiadásuk, N.-ról is szóló jegyzetekkel együtt, Szilády Á.-tól a Régi magyar költők tára IV. köt., 1883.

Nagyban való eladás, l. *Nagykereskedő.*

Nagybánya, rend. tan. város sz. kir. város címmel Szatmár vm.-ben, a Fernezelyi-patak tág völgyében s az Avas-hegység tövében. A szép fekvésű és megnyerő külsejű város a m. kir. bányaigazgatóság és bányakapitányság, járásbiróság és telekkönyv, adóhivatal, szolgabirói hivatal, kir. közjegyzőség, m. kir. főerdőhivatal és

áll. erdőhivatal, kir. fémbeváltó és vegyelemző hivatal székhelye; van állami főgimnáziuma, áll. polg. leányiskolája áll. elemi gazd. iskolája, festőtelepe (l. *Nagybányai Művésztelep)*, minorita kolostora, városi muzeuma, városi és bányakórháza, 3 takarékpénztára, keresk. bankja, többféle egyesülete, vasúti állomása, posta- és távirőhivatala és telefonállomása. Épületei közül említésre méltó a XIV. sz.-ból eredő Szt. István torony, Szilágyi Erzsébet háza, id. Lendvay Mártonnak, a város szülöttjének mellszobra (Verő Lászlótól), a Lendvay-szinház, a régi pénzverőház (ú. n. Mincz), melyben a bányászati és erdészeti hivatalok vannak elhelyezve, a Schönherr-ház (Schönherr Gyula domborművű emléktáblájával) s a régi várból fenmaradt bástya. Széchenyi-ligetje igen szép. N. bányászata ősidők óta nevezetes; a m. kir. arany-, ezüst- és ólombányán (Veresvíz és Keresztheg, utóbbi 1490. a Fugger-család birtokában volt) kívül van számos társulati és magán arany-, ezüst- és ólombánya, mindössze mintegy 1400 munkással. Jelentékeny az agyag-, bőr- és házi ipar, nevezetesen a kosárkötés és virágkészítés, melyet a nőegyesület munkaháza fejleszt. Ipartelepei a villamos mű, téglagyár és kapszula-gyár. A lakosság fő foglalkozása egyébiránt a bányászat, kohászat, szőllő- és gyümölcstermelés (nevezetesen kiváló minőségű alma és gesztenye). A város kies fekvése az idegenekre nagy vonzóerőt gyakorol s a város vezetősége mindent elkövet, hogy e régi bányavárost nyaralóteleppé fejlessze. Legutóbb alkották meg a vízvezetéket, melyet a Gutin-hegység forrásai táplálnak, s a csatornázást. Lakóinak száma 1850-ben 6414 volt, 1869-ben 9082 és 1910-ben 12,877. A lakosok közt van 9992 magyar, 175 német és 2677 oláh; hitfelekezet szerint 4467 római kat., 4910 görög kat., 144 ág. evang., 1907 helvét és 1402 zsidó. A házak száma 2376. Határa 36,352 ha., erdőkben bővelkedik. Már a rómaiak idejében volt itt bányatelep, de mint várost N.-t 1142. népesítette be II. Géza király szászokkal, kiknek Nagy Lajos 1347. bányászati szabadalmakat adott. Ez időben *Asszonypataka* volt a neve. 1411-ben Brankovics György szerb despota kapta cseréiben Belgrádért, 1459. Szilágyi Erzsébetnek itt vára volt. Később a város Mátyás kezére kerülvén, az a bányákat 13,000 arany forintért adta bérbe; 1468. már saját pénzverő intézete volt. 1490-ben Albert herceg prédálta fel lengyel katonáival. 1530 után Szapolyai János Zsigmond kezére került a város, 1560. pedig Felsőbányával együtt Balassa Menyhért kapta meg; 1567. Szapolyai János Zsigmond csak kemény ostrommal tudta a császáriaktól elfoglalni a várat, mely 1624. Bethlen Gábornak, a linzi békében pedig (1645) Rákóczi Györgynek jutott. 1667-ben Wesselényi István kezére került, 20 évvel később azonban iskolái már az erőszakos ellenreformáció áldozatává lettek, amennyiben a jezsuiták kezeibe kerültek. V. ö. *Palmer* Kálmán, Nagybánya és környéke (Nagybánya 1894); *Szellemy*, Die Erzlagerstätten von Nagy-B. in Ungarn (Zeitschrift für praktische Geologie, 1894—95); *Schönherr* Gy., N.-i címeres levelek (Turul, 1890—92) és N. régi pecsétjei (u. o. 1886).

Nagybánya-felsőbányai helyi érdekű vasút. Nagybányától Felsőbányáig és Nagybányától Alsófernezelyig vezető, 9·1 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. v. a Máv. üzemében. Megnyilt 1904 nov. 10.

Nagybányai Művésztelep, művészek egyesülete, amely Nagybányán a város és az állam támogatásával műtermeket és művészeti iskolát tart fönn, amelyet a festők, mintegy 50—80-an, főkép nyáron keresnek fel. A N. alapítói *Réti, Thorma, Iványi-Grünwald, Ferenczy* Károly és *Hollósy* festők, akik 1896. Nagybányára vonultak, hogy ott töltsék a nyarat, az utóbbi magával hozta müncheni tanitványait is. Eleinte a város némi támogatásával évenként megismételték a nagybányai nyaralást, együttes kiállítást rendeztek ott termelt műveikből Budapesten, együttesen végezték első nagyobb munkájukat, Kiss József költeményeinek illusztrálását a Révai Testvérek megbizásából. A telep művészeinek fellépése nagy hatással volt a magyar festészet sorsára s a kőrajz technikájával előállított első művészi plakát is az ő munkájuk volt. Később Hollósy más vidékre telepítette tanítványait, a N. azonban tovább munkálkodott, s most *Ferenczy, Thorma* és *Réti* vezetése mellett állami támogatással működik, aminek fejében a Képzőművészeti Főiskola nyarankint növendékeinek egy részét odaküldi.

Nagybár, kisk. Hunyad vm. puji j.-ban, (1910) 518 oláh és magyar lak., posta; u. t. Krivádia.

Nagybaracska, nagyk. Bács-Bodrog vm. bajai j.-ban, (1910) 4062 magyar és német lak., vasútállomás, postahivatal; u. t. Gara.

Nagybarátfalu, kisk. Győr vm. pusztai j.-ban, (1910) 780 magyar lak., postahiv.; u. t. Nyulfalu.

Nagybaráthegy, kisk. Győr vm. pusztai j.-ban, (1910) 1208 magyar lak.; u. p. Nagybarátfalu, u. t. Nyulfalu.

Nagybarcsa, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 363 oláh és magyar lak.; u. p. Csernakeresztúr, u. t. Piski.

Nagybarcza, kisk. Borsod vm. sajószentpéteri j.-ban, a Sajó völgye mellett, (1910) 680 magyar lak.; u. p. és u. t. Bánhorvát. Közelében ősrégi vár romjai láthatók.

Nagybári, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1910) 387 magyar lak.; u. p. Csarnahó, u. t. Sátoraljaújhely.

Nagybárkány, kisk. Nógrád vm. salgótarjáni j.-ban, (1910) 572 magyar lak.; u. p. Sámsonháza, u. t. Tar.

Nagybáród, az egykori báródsági nemes oláh kerület vagy Báródság és 1848-ig a báródsági kapitány székhelye, most nagyközség Bihar vm. élesdi j.-ban a Körös mellett, (1910) 3183 oláh, tót és magyar lak. Van posta- és távíróhivatala és telefonállomása; kőszénbánya, erdei faiparvállalat. Határában fehér kovakő és fehér márvány található. Az országút innen visz a *Királyhágóra.*

Nagybaromlak (azelőtt: *Baromlaka)*, nagyk. Nagyküküllő vm. medgyesi j.-ban, (1910) 1419 német és oláh lak., postaügynökség; u. t. Kiskapus.

Nagybátony, kisk. Heves vm. pétervásári j.-ban, (1910) 1559 magyar lak., vasúti állomás, posta, távíró, telefon. Határában barnaszénbánya, továbbá kőbánya és kőzúzó (170 munkás) van.

Nagy bécsi akadályverseny, 1868. alapították és 3000 forintos díjával sok ideig legértékesebb akadályfutama volt a bécsi lóversenypályának. Most már Bécsben három nagy akadályverseny van: tavaszi, nyári és a legrégibb: az őszi. Mindegyiknek díja 20,000 korona; angol, francia és tengerentúli ló egyikben sem vehet részt.

Nagy bécsi handicap, a bécsi versenypályának egyik legrégibb futama. A szeptemberi meetingen kerül eldöntésre, díja 15,000 korona, távolsága 1600 méter, hároméves és idősebb lovak vehetnek benne részt.

Nagybecskerek, rend. tan. város Torontál vármegyében a Béga partján, a megye törvényhatóságának és a központi járás szolgabirói hivatalának székhelye s a megye szellemi és anyagi életének központja; a pénzügyigazgatóság, kirtanfelügyelő, államépítészi hivatal és csendőrszárnyparancsnokság székhelye; van törvényszéke, járásbirósága, kir. ügyészsége, kir. iparfelügyelősége, kir. gazd. felügyelősége, közjegyzősége, adó- és dohánybeváltó hivatala, dohányárúraktára, pénzügyőri biztossága, kincstári ispánsága, selyemgubóbeváltó állomása és raktára. Itt székel a temesvár-nagybecskereki gör. kel. esperesség, van kegyesrendi szerzetház, községi főgimnázium, községi közigazg. tanfolyam, áll. felsőkeresk. iskola, áll. polg. fiúiskola, 2 polg. leányiskola, iparos és kereskedelmi fiu- és leány-tanonciskola. Anyagi jólétét emeli az Osztrák-magyar bank flókintézete, 6 takarékpénztár, Torontálvmgyei takarék- és előlegező egylet s a Torontálvmgyei háziiparegyesület. Van a városban szinház, számos közhasznú egyesület és intézet. Ipartelepei: 2 cukorgyár (800 munkás), 2 szőnyeggyár, 5 téglagyár, 2 cserépgyár, 4 gépgyár, 4 gőzmalom, villamostelep, bútorgyár, vasúti műhely, sörgyár, kötszövőttárúgyár, közvágóhíd. Marhavásárai jelentékenyek. Lakóinak száma 1857-ben 17,510 volt, (1910) 26,006, ezek közt 9148 magyar, 6811 német, 456 tót, 339 oláh és 8934 szerb; hitfelekezet szerint 13,838 r. kat., 9341 gör. kel., 813

ág. ev., 674 ref. és 1232 izr. A lakosok főleg földmívelők, az állattenyésztés megfelelő legelő hiányában kisebbméretű. A lakóházak száma 3688. Határa 19,371 ha., igen termékeny; állattenyésztése jelentékeny; élénk vasúti gócpont, posta- és távíróhivatal és telefonhálózat. N. vidékét már rómaik lakták; 1331. civitas Becke néven említtetik, 1422. György despota birta a várost. 1551—1698-ig a törökök tartották megszállva, ekkor Mercy Kolos spanyolokat telepített ide. 1769-ben Mária Teréziától mezővárosi szabadalmat kapott, később franciák és németek települtek le nagyobb számmal. 1848 szept. 22. a szerb felkelők megszállták és Ürményháza falut elhamvasztották; 1849 ápr. 30. Perczel Mór vonult be ide. 1888-ban N. határában *Felsőmuzslya* néven kincstári telepet létesítettek 400 magyar családdal, ez a telep azonban 1905. önálló községgé alakult, mely alkalommal a város határából 6795 hold kincstári föld kihasíttatott, ami a város közjövedelmeit érzékenyen csökkentette. 1906. Kiss Ernő honvédtábornoknak itt szobrot emeltek (Radnai Béla műve).

Nagybecskereki rétlecsapoló társulat, alakult 1893. Nagybecskerek székhellyel oly célból, hogy 6841 kat. holdnyi területről a belső vizeket levezesse. Összes befektetése 320,000 K.

Nagybecskereki tiszai ármentesítő társulat, alakult 1876. Nagybecskerek székhellyel oly célból, hogy Elemértől kezdve a Béga-torokig, a Tisza balpartján húzódó mély területet az árvizektől mentesítse. Árterülete 35,191 kat. hold; védőtöltéseinek hosszusága 70 km. A társulat beruházása ármentesítésre 4.416,827·53 K, de ebbe az összegbe nincs beszámítva az 1828—1876-ig közerővel és magánosok által készített töltések értéke.

Nagybégány, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1910) 1136 magyar lak.; vasúti megállóhely, postahivatal, u. t. Beregszász.

Nagybélicz, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 789 tót és magyar lak.; vasútállomás, posta- és távíróhivatal.

Nagybélicz-privigye-németprónai helyi érdekű vasút. Nagybélicztől Németprónáig terjedő, 39·3 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű helyi érdekű vasút a Máv. kezelésében. Megnyilt Privigyéig 1896 ápr. 18-án, onnan 1909 okt. 31.

Nagybereg, nagyk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1910) 2133 magyar lak., vasúti állomás, postahivatal, u. t. Beregszász. Régi várát a XIII. sz. második felében emelték; utóbb a megye központjául szolgált. Habár említés történik is Péter beregi várnagyról, aki 1312. a rozgonyi csatában elesett, beregi várispánság mégsem létezett s Bereg vármegye is csak a XIII. sz. utolsó tizedében keletkezett. N. pálos kolostorát I. Károly neje Erzsébet 1329. alapította, de a belzavarok folytán e szerzetesek a XVI. sz. elején elhagyták; utóbb többször elzálogosították s csak 1630. került ismét a pálos rend birtokába. N. nevezetes őstelepeiről. V. ö. *Lehóczky* Tivadar, Bereg vármegye monografiája (Ungvár 1882, III. 75—88.).

Nagyberek, az a 16.000 hold terjedelmű nádrengeteg, bozótos és rétség, amely a Balaton déli végén, Somogy vm.-ben terül el s melynek lecsapolása most van folyamatban.

Nagyberény, kisk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1910) 1621 magyar lak., vasútállomás távíróval; Som-Nagyberény, postahivatal.

Nagyberezna, kisk. Ung vm. N.-i j.-ban, (1910) 2822 rutén, német, magyar és tót lakossal; járási szolgabirói hivatal, járásbiróság, adóhivatal, takarékpénztár, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Nagyberezsnye (azelőtt: *Nagybrezsnyicze)*, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 413 tót lak.; u. p. és u. t. Sztropkó.

Nagyberivoj, kisk. Fogaras vm. fogarasi j.-ban, (1910) 658 oláh lak.; u. p. Herszény, u. t. Vajdarécse.

Nagyberki, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 1098 magyar lak., vasútállomás; u. p. és u. t. Mosdós.

Nagybicscse *(Nagybittse)*, kisk. Trencsén vm. N.-i j.-ban, a Vág folyó partján, (1910) 3122 tót, magyar és német lak.; szolgabirói hivatal, járásbiróság, adóhivatal, a nyitra-bicscsei esperesség székhelye; van bankja és takarékpénztára, 2 takarék- és hitelintézete, gyufagyára (250 munkás), vasbútorgyára, sörfőzője és bőrgyára. Vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás; polg. fiú- és leányiskola. Egykor híres gimnáziuma, melyet a Thurzók és Illésházyak gazdagon dotáltak, megszünt. N. lakói főleg fakereskedésből s faiparból élnek. Síkon fekvő várát Thurzó Ferenc építtette (1571). A vár szabálytalan négyszögletű, minden sarkán egy-egy alacsony, kerek toronnyal. Figyelemreméltó első emeleti folyosója, melyet 24 kőoszlop tart. Kápolnája, a várkapu és az őrtorony feliratokkal és faragványokkal vannak tele, mely utóbbiak közül kiválik a nagy várkapun kifaragott «Justitia» és «Fortitudo» két jelképes szobra. 1600 dec. 26. ide csalta és itt fogatta el Thurzó György a fiatal Telekessy Mihályt, ki a királyi salvus conductus megsértése miatt üldözve, mindaddig Lengyelországban bujdokolt s kinek javaira vágyott. Telekessyt innét Pozsonyba kisérték, hol a következő évben lefejeztetett. Később Thurzó Imre özvegyét, Nyáry Krisztinát, gr. Esterházy Miklós nőül vette s a Thurzók kezéről az Esterházyak birtokába került a vár s a hozzátartozó uradalom is, mely Bittse városából és 21 faluból állott. Most báró Popper Lipót tulajdona.

Nagybicsérd, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 628 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Pellérd.

Nagybikács, kisk. Torontál vm. nagykikindai j.-ban, (1910) 407 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Basahid.

Nagybirócz, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 368 tót lak.; u. p. Vágszállás, u. t. Tornyos.

Nagybirtok, akkora földterület, amelynek jövedelméből tulajdonosa megél anélkül, hogy ingatlana kezelésében — eltekintve a felsőbb felügyelettől — részt venne. Az, hogy mekkora terület tekinthető N.-nak, országonkint változó, mert a gazdálkodás belterjességével van összefüggésben. Németországban a 200 hektárt, nálunk az 570 hektárt (1000 kataszteri holdat) meghaladót tekintik nagybirtoknak. A N. előnye: szakszerűbben kezelhető, szükségletei beszerzésénél, terményei

értékesítésénél előnyben van a kisbirtok felett. Hátránya: a népesség szaporodására gátlólag hat, a tőkének egyesek kezében való összehalmozását mozdítja elő. L. még *Birtokmegoszlás*.

Nagybiszterecz, kisk. Árva vm. alsókubini j.-ban, (1910) 431 tót és magyar lak., vasútállomás, u. p. és u. t. Alsókubin.

Nagybittse, község, l. *Nagybicscse*.

Nagybobrócz, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (191) 1478 tót lak.; postahivatallal, u. t. Liptószentmiklós. 1899 jan. 31. nagy tűzvész pusztította.

Nagybócsa, Bócsa nagyk.-hez tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye kiskőrösi j.-ban, (1910) 536 magyar lak.; u. p. Tázlár, u. t. Soltvadkert.

Nagybocskó, kisk. Máramaros vm. tiszavölgyi j.-ban, a Tisza mellett, (1910) 5955 rutén, magyar és német lakossal; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás. A szatmár-máramarosszigeti r. kat. és a munkács-szigeti gör. kat. esperességek székhelye. Itt van az első magyar vegyipar-részvénytársulat nagy vegygyára (700 munkás), mely termékeit Európa nagy részébe szállítja. Jelentékeny algaui marhatenyészet, hitelszövetkezet. 1914 okt. havában a Magyarországba betört orosz csapatok itt vereséget szenvedtek. L. *Világháború*.

Nagybodak, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 704 magyar lak.; u. p. Felbár, u. t. Bős.

Nagybodófalva, nagyk. Krassó-Szörény vármegye bégai járásában, (1910) 1576 magyar lak., vasúti megállóhely, postahivatal, u. t. Bálincz. Telepes község, mely kincstári kiirtott erdők helyén alakult.

Nagybodok, község, l. *Felsőbodok*.

Nagybodolya, kisközség Baranya vármegye mohácsi j.-ban, (1910) 1315 magyar, sokác és német lak.; u. p. Baranyakisfalud, u. t. Csúza.

Nagyboldogasszony ünnepe, l. *Boldogasszony*.

Nagy-Bolgárország Nagy-Magyarországtól Ny.-ra, a Káma Csuszovája, Volga és Oka közt feküdt. Kotrag bolgár király utódai a IX. sz.-ban szállták meg s ekkor alapították Bolgari városát (Veliki Gorodot). Egykorú arab írók szerint az ország mocsaras és erdős volt. Majdnem középütt metszette a Volga. Az ország É.-i részén lakó bolgárokat csuvasoknak nevezték; az ország DNy.-i részében a mordvák v. mordvinok laktak. N. 1246. omlott össze a tatárok csapásai alatt.

Nagyborosnyó, nagyk. Háromszék vm. sepsi j.-ban, (1910) 1544 magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal. A Kispatak völgyében egy hegytetőn *Pogányvár* v. *Bodzavár* állott.

Nagyborove, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 670 tót lak.; u. p. Hutti, u. t. Liptószentmiklós.

Nagyborsa (azelőtt: *Borsa)*, kisk. Pozsony vm. szenczi j.-ban, (1910) 410 magyar és tót lak.; postahivatal, u. t. Királyfa.

Nagyborszó, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 505 oláh lak.; u. p. és u. t. Galgó.

Nagyborzsova, kisközség Bereg vármegye tiszaháti járásában, (1910) 762 magyar lakossal, vasútállomás távíróval: Nagyborzsova-Nagymuzsaly, u. p. Nagymuzsaly.

Nagybossány, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 1543 tót és magyar lak., bőrgyárral (330 munkás); van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala. N. a történelmileg nevezetes Bossányi-család ősi fészke. Van a XII. sz.-ból való régi kastélya s egy 1776. épült újabb kastélya, mindkettőt a Bossányiak építtették, most Leidenfrost Gyula tulajdona.

Nagybotu Lőrinc v. *Lőrinc pap*, népies neve *Mészáros* Lőrincnek, a medgyaszai (zemplénvármegyei) származású papnak, az 1514-iki Dózsaforradalom egyik legkiválóbb emberének. Dózsának egyik legbizalmasabb tanácsosa volt, ki Ceglédről s vidékéről 2000-nél több parasztot vezetett táborba. A tömeg jóformán az ő szaván indult. Dózsát ő buzdította leginkább a nemesek kiirtására. A temesvári döntő csatából megmenekült s Dózsa halála után ő állt a forradalom élére, de Bihar mezővárosnál Tomory ellenében csatát vesztett. Némelyek szerint fogságba esett és Szapolyai János nyárson süttette meg; mások szerint Zilahon húzódott meg, de a lakosok, hogy kegyelmet nyerjenek, kiadták az erdélyi vajdának, ki Kolozsvárt máglyatűzön égettette meg. V. ö. *Márki*, Dózsa György és forradalma.

Nagybozinta (azelőtt: *Obozinta)*, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 508 oláh lak.; u. p. Misztótfalu, u. t. Buságmisztótfalu.

Nagybózsva, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 247 magyar lak.; u. p. és u. t. Pálháza.

Nagybőgő v. *gordon* (ol.: *Contrabasso, Violone, Contraviolone*, franc.: *Contrebasse*, ang.: *Double bass)* mai vonószenekarunk legmélyebb hangú hangszere. A XVII. sz.-ban használt archiviolát és a violadigamba-basszust esetlen alakjuk és nehézkességük miatt szorította ki a N., mely eleinte három húros (kADG), később négy húros; e hangszert a kisbőgő (l. o.) üres húrjainál egy nyolcaddal mélyebben hangolták. Csak a XIX. sz. elején kezdik a mai hangolást (kEkADG) rendszeresíteni; a N. tehát az egyetlen vonós hangszer, melynek üres húrjai közt kvart-hangközöket találunk. Hangjainak leírásánál azokat egy oktávval magasabban jegyzik. A hangszer valóságos hangterjedelmét tehát így írjuk le: A legmélyebb húr hangolását gyakran változtatják. Miután a zeneköltők mindjobban sürgetik annak lehetőségét, hogy a kontra E hangnál mélyebb hangokat is írhassanak, újabban billentyűkkel hosszabbítják meg az E-húrt, sőt egy ötödik húrt is feszítenek az E mellé, mely D-re v.

C-re hangolható. A N. mesterei: Berini, Bottesini, Simandl, Schwabe, Kussewitzki. A legjobb N.-iskolákat Bottesini, Bernier, Gouffé, Sturm és Kaiser írták.

Nagyböjt, l. *Böjt.*

Nagybölgyén, kisk. Nyitra vmegye nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 370 tót lak.; u. p. Jácz, u. t. Nyitrakoros.

Nagybörzsöny, község, l. *Börzsöny*, 1.

Nagybresztovány, község, most *Felsőszil* (l. o.).

Nagybrezsnyicze, község, l. *Nagyberezsnye.*

Nagy-Britannia és Irország (*The United Kingdom of Great Britain and Ireland*; l. *a mellékelt térképet*), Európa ÉNy.-i részében elterülő szigetország, amely magában foglalja Angliát, Walest és Skóciát, továbbá Irországot. Nagy-Britannián és Irországon kívül 1127 szomszédos szigetből áll. Az Angliához tartozó nagyobb szigetek: Anglesey, Wight és a Scilly-szigetek; a Skóciához tartozók: a Hebridák, Orkney, Shetland szigetek, továbbá Arran és Bute; Irországhoz: Achill. Man és a Normann szigetek külön közigazgatás alá tartoznak Islands in the British Seas néven. A fő szigetet Irországtól az Ir-tenger választja el; legnagyobb hossza a Duncansbay Headtől a Kent grófságban levő Ryeig 980 és a legnagyobb szélessége Lands End és North Foreland közt 630 km., legkeskenyebb ($39^1/_2$ km.) Dornoch Firth és Loch Broom között. Az Egyesült Királyság területe 314,377 km².

Fekvése és felülete.

A szárazföldi félteke közepén, az európai kontinens nagy folyóinak (Elbe, Weser, Rajna, Schelde, Szajna) torkolata közelében, korán érintkezésbe jutott Európával; igazi nagyságra azonban csak akkor tesz szert, midőn az Amerikába vezető tengeri utat fölfedezik. Tengeri hatalmát jelentékenyen előmozdította partjainak szakadozottsága, aminél fogva egyetlen hely sincs rajta, amely a tengertől 120 km.-nél távolabb volna. N. északi részét, Skóciát nagyobbára hegyek takarják és csak D.-i része dombos. A tőle D.-re fekvő Anglia Ny.-i része emelkedett, míg a K.-i alacsony. Skócia közelében, Anglia É.Ny-i részében emelkednek a Cumberlandi-hegyek. Ezektől D.-re egy öböl nyúlik be mélyen a szárazföldbe s partjain emelkednek a Chester városáig nyúló Walesi hegyek s a tengertől 15 km.-nyire érik el a Snowdon nevű hegytömegben legnagyobb magasságukat. Wales hegyes vidékéről Cornwallis hegyeire átmenetül a Lundy Island szolgál. A félsziget Ny.-on a Cap Lizard és Cap Lands End vad szikláiban ér véget. K.-felé a Pennin-hegycsoportok 450 m.-nyi magasságot érnek el s teljesen eltünnek a Wash-öblöt környékező vidéken. A Themze és a La Manche közt a föld ismét emelkedettebb. Ez emelkedéseket, melyek Dorsetben érik el a legnagyobb magasságukat, Cornwallis hegyeitől a Watchet és Exeter közt fekvő teljesen róna vidék választja el. New Forest dombjait a Solent-csatorna választja el Wight szigetétől. A sok helyen síremlékekkel és kőoszlopokkal borított Salisburyi-síkság vezet el a tengerpartról a Downs vidékéig. Anglia északi határán végül a Cheviot Hills húzódnak el. A Tees torkolatától Exeterig képzelt vonal választja el Anglia régibb geológiai képződményeit az újabbaktól. Amazok közt a szilur- és devon-korszak képződményei foglalnak el nagyobb területet, amelyek közé Walesben eruptivus kőzetek vegyülnek és ezekben találhatók a vidék gazdagságát tevő ércek. Nagy jelentőségüek a szénképződmények, amelyek Anglia É-i részének belsejét alkotják és egészen a Pennin-lánc D.-i végéig és K.-en a tengerig nyúlnak; egyes foszlányaik D.-re egészen az Avonig, Carlisletől Ny.-ra és DNy.-ra, azután Wales É-i és még inkább D.-i részében találhatók.

Partok és vizek.

A tulajdonképeni Anglia partjainak hossza 3900 km. Az Északi-tenger mellett a Humber, Themze és Wash alkotnak széles öbölalakú torkolatot. A D.-i partokon a mélyedések nem oly nagyok, de a hajózásra nézve igen fontosak; ilyenek vannak Langston, Portsmouth, Southampton, Weymouth, Exmouth, Darmouth, Plymouth, Falmouth mellett és ilyen a Mount's Bay. A Ny-i part a legszakadozottabb; itt van a Barnstaplei-öböl, a Bristol-csatorna, a Swansea-, Caermarthen-, Milford-öböl, a Szt. György-csatornára nyiló, széles Cardigan-öböl, a Morecambe-öböl és a Solway Firth. A folyók nagyobbára rövid folyásuak, de torkolatuk többnyire öböllé szélesedik ki, ami a jó kikötők számát jelentékenyen szaporítja. Az Északi-tengerbe ömlenek a Tyne, Wear, Tees, az Ouse és Trent összefolyásából keletkező Humber, a Washt alkotó Welland, Nen és Great-Ouse, továbbá a Yare, Waveney, Stour és Themze; a La Mancheba ömlik az Ouse, Adur, Arun, Avon, Trent, Axe, Ex, Dart és Tamar; Ny. felé torkollnak a Severn, a szintén a Bristol-csatornába szakadó Wye és Usk, továbbá a Towy, a Teify, a Dee, Mersey, Ribble, Eden és Esk. Mindezen folyók közül nagyobb területe csakis a Humber, Wash, Themze és Severn folyóknak van. Anglia tavai majdnem kizárólag kicsinyek; nagyobb részük a Cumberland-hegyekben van. Köztük a legnagyobb a Windermere, amely 18 km. hosszu és 1·6 km. széles. (*Skócia* és *Irország* felületét l. az illető címszók alatt.)

Éghajlat.

Az éghajlat N.-ban és Irországban oceánikus, a legkontinentálisabb a keleti rész; itt van a legnagyobb különbség a leghidegebb és legmelegebb hónapok közt; mutatják a következő számadatok:

Hely	Leghidegebb hónap	Legmelegebb hónap	Különbség
Greenwich	3·5	17·7	14·2
Scilly Islands	7·7	16·4	8·7
Edinburgh	3·0	14·6	11·6
North Unst (Shetland)	3·8	11·6	7·8
Dublin	4·7	15·4	10·7
Valentia sziget	7·4	15·3	7·9

A januáriusi izotermális vonalak nem is annyira É.-ról D.-re, mint inkább K.-ről Ny -ra haladnak. A Ny.-i részek enyhe telének tudható be, hogy Tipperary ir grófságban 10 m. magas babérfát is találni a szabadban. É.-i és K.-i Angliában meg Skócia É.-i részeiben azonban kemény telek-

NAGY-BRITANNIA ÉS IRORSZÁG.

Jelmagyarázat:

- Angolország és Wales
- Skótország
- Irország
- Franciaország
- Shetland, Orkney szk.
- Man sziget

Mérték 1:4,000,000.

- Vasutak
- Egysínű vasút
- Csatorna
- Tartományi határ
- Grófsági határ
- DUBLIN — A grófságok fővárosai

Politikai beosztás:

Angolország 40 grófságra van beosztva:

A számmal meg nem jelölt grófságok ugyanazon nevet viselik mint aláhuzott fővárosaik

1 Cornwall	7 Sussex	13 Norfolk
2 Devon	8 Kent	14 Berk
3 Dorset	9 Surrey	15 Rutland
4 Somerset	10 Middlesex	16 Shrop vagy Salop
5 Wiltshire	11 Essex	17 Northumberland
6 Hampshire	12 Suffolk	18 Westmoreland
	19 Cumberland	

Wales hercegség 12 grófságra van beosztva:

1 Glamorgan	3 Merioneth	5 Flint
2 Radnor	4 Denbigh	6 Anglesey

Man és a Csatorna szigetek külön közigazgatás alatt állanak.

Skótország 32 grófságra van beosztva:

1 Caithness	5 Argyle
2 Sutherland	6 Bute
3 Ross	7 Fife
4 Kincardine	8 Roxburgh

Irország 4 tartománya 32 grófságra van beosztva:

I Munster:

1 Kerry 2 Clare

II Ulster:

1 Tyrone 3 Down
2 Fermanagh 4 Antrim

III Leinster:

1 Louth 4 Kings County
2 Meath 5 West Meath
3 Kildare 6 Queens County

1. Leitrim
2. Mayo

Shetland és Orkney szigeteket lásd a felső bal sarokban.

IR TENGER

Sz. György csatorna

Bristol csatorna

Angol csatorna (La Manche)

MAN SZ.

LIVERPOOL

MANCHESTER

LEEDS

SHEFFIELD

BIRMINGHAM

BRISTOL

LONDON

PORTSMOUTH

DUBLIN

The Wash

Themze

Wight

Scilly sz.

6° Nyugati hosszúság Greenwich től

kel is találkozhatni. Nagyjában azonban a brit szigetek tele enyhe. A viharok igen gyakoriak, aminek következményei a gyakori hajótörések. N. ismeretes sűrü ködeiről; az ég is nagyobbára borult. D.-i Angliában a legderültebb hónapban, áprilisban is az idő 66%-a borus. De nemcsak borult gyakran az égboltozat, a csapadék is sűrű. E tekintetben azonban éles különbség van a K.-i és Ny.-i részek közt, mert mig Oxfordban az évi csapadékmennyiség csak 580 és Londonban 610 mm., Manchesterben már 910 és Seathwaiteben, Cumberlandben 3610; ez a különbség Irországban is érezhető; Dublinban 740, a nyugati állomásokon 1500 mm. az évi esőmennyiség. A flóra és fauna specialitásai hiányzanak. Részint Francia- részint Norvég-, részint É.-i Spanyolország növényzete van N.-ban és Irországban képviselve.

Lakosság, mezőgazdaság, ipar és kereskedelem.

Lakosság. Az 1911 ápr. 3. végrehajtott népszámlálás szerint az Egyesült Királyság lakói az egyes részekben a következőképen oszoltak meg:

	Férfi	Nő	Összesen
Anglia	16.421,298	17.623,992	34.045,290
Wales	1.024,310	1.000,892	2.025,202
Skócia	2.308,839	2.452,065	4.760,904
Irország	2.192,048	2.198,171	4.390,219
Man sziget	23,937	28,079	52,016
Normann szigetek	46,229	50,670	96,899
Összesen	22.016,661	23.353,869	45.370,530

(1851) az összes lakosok száma volt 27.745,942, (1891) 38.104,975, (1901) 41.976,827. A szaporodás %-okban kifejezve volt: 1861-ig 5·7%, 1881—91-ig 8·17%, 1901-ig 10·1% és 1911-ig 10·9%. N.-ban (Irország kivételével) a növekedés folytonos és egyenletes. A lakosság sűrűsége, Belgiumot nem számítva, Európában a legnagyobb, még pedig főképen Angliában; itt is az egyes grófságok között Lancashire foglalja el az első helyet. Nincs Európában ország, hol a lakosok oly nagy %-a laknék városokban és ahol aránylag csekély területen annyi nagy város volna (100 ezer lakoson felül 49 és 50 ezer lakoson felül 108 város). Az egész N. összes lakosságának 60%-a olyan városokban lakik, melyeknek lélekszáma felül van a 10,000 lakoson. N. 120 countyra (grófságra) oszlik s ebből 50 Angliára, 12 Walesre, 33 Skóciára és 25 Irországra esik. Legnépesebb countyk *Angliában* és *Walesben:* London (4·5 millió), Leicestershire (1·7 millió), Yorkshire W. R. (1·6 millió), Glamorganshire (743 ezer); *Skóciában:* Lanark (1·4 millió) és Edinburgh (508 ezer); *Irországban:* Belfast (386 ezer), Cork (315 ezer lakossa l.)

A népesedési mozgalmat az 1911—13. évekről a következő tábla mutatja:

Év	Házasság	Születés	Halálozás	Többlet
1911	329,986	1.104,986	672,138	432,848
1912	338,988	1.096,518	631,491	465,027
1913	362,046	1.102,261	652,812	449,449

Bár N. lakossága fokozatosan emelkedik, a *kivándorlás* minden évben nagy számmal von el tőle lakosokat. 1912-ben az összes kivándorlók száma 467,666 volt, ezek közül Brit-Amerikába vándorolt 186,147, az északamerikai Egyesült-Államokba 117,310, Ausztráliába 96,800, Délafrikába 28,216 s egyéb országokba 39,103. Hivatalos adatok szerint 1815—1912-ig 21·4 millió brit hagyta el az anyaországot s telepedett le a gyarmatokban. Eredetre nézve a lakosok 2 nagy törzsre oszlanak: a germán és a kelta törzsre. Ez utóbbi a régibb és ismét 2 családra oszlik: a kimri vagyis britre, meg a gaelre. A walesiek és Cornwall lakói az előbbihez tartoznak; gaelek Irországban, Skóciában, Man szigetén és a Hebridákon vannak.

A tíz éven felüli népesség *foglalkozás* szerint így oszlott meg 1911-ben:

Foglalkozási ág	Angliában és Walesben	Skóciában	Irországban	Az Egyesült Ang. Királyságban
Közigazgatás és honvédelem	505.416	47,408	—	552,824
Értelmiség	714,621	81,675	141,134	937,430
Háztartás	2.121,717	201,066	170,749	2.493,532
Kereskedelem	2.214,031	283,465	111,143	2.608,639
Mezőgazdaság és halászat	1.260,476	227,111	780,867	2.268,454
Ipar	9.468,138	1.226,242	613,397	11.307,777
Egyéb	12.234,914	1.647,434	2.572,929	16.455,277
Összesen	28.519,313	3.714,401	4.390,219	36.623,933

Mezőgazdaság. A birtokmegoszlás az egész királyságban igen aránytalan. A nagybirtok túlnyomó. Londont, az 1 acrenál kisebb községi birtokokat és a terméketlen területeket leszámítva, a 24·4 millió acre mezőgazdasági művelésre alkalmas angol földbirtokon 374,809 birtokos gazdálkodott s ebből 300 acre-on felüli nagybirtokos 14,230 volt 1912-ben. Wales 2·8 millió acre földjét 61,077 birtokos, Skócia 4·8 millió acre földjét 77,662 tulajdonos birja; Irország 5·7 millió acre területén 608,796 földbirtokos gazdálkodik. Együttvéve a 300 acre-on felüli birtokosok száma N.-ban 18,810 s a tulajdonukban levő földterület az összesnek több mint 2/3 része. Legnagyobb az aránytalanság Irországban. A nagybirtok túltengése okozza, hogy különösen Skóciában nagy területeket csak legelőnek v. vadászterületnek használnak. Érdekes jelenség továbbá, hogy sok városban a háztelkek egyes főúri családok tulajdona s a háztulajdonosok csak bérben birják a telkeket.

Művelési ágak szerint a termőterület következőképen oszlott meg 1912-ben acre-okban:

Országrész	Szántóföld	Erdők és ültetvények	Kaszálók	Legelők	Termő és terméketlen terület összesen
Anglia	10.957,000	1.720,000	2.436,000	13.818,000	32.564,000
Wales	738,000	187,000	1.339,000	2.022,000	4.778,000
Skócia	3.325,000	875,000	8.920,000	1.496,000	19.462,000
Irország	4.988,000	302,000	—	9.685,000	20.371,000
Szigetek	98,000	1,170	35,000	26,000	185,000
Összesen	20.106,000	3.085,170	12.730,000	27.047,000	77.360,000

Az angol mezőgazdaság, bár igen erős orosz és német versennyel kell megbirkóznia, az utolsó évtizedekben hatalmas fejlődést ért el s mióta az 1908. évi telepítési törvény életbe lépett s a kisgazdák birtokszerzését az állam előnyös kölcsönök nyujtásával s bőséges állami támogatással elősegítette, főleg a városok közelében elterülő

tanyai birtokok szaporodtak igen tekintélyes számmal. Ugyancsak kedvező eredménnyel működnek a bérlőtársaságok is, melyek főleg a főúri birtokok örökbérletre való lekötésével igen sok brit földművest juttattak 5—50 acre terjedelmű földbirtokhoz.

Az angol mezőgazdaságra jellemző: a belterjes gazdálkodás általánosítása, nagy terméshozam s bőséges állatállomány. Főtermékek: búza, árpa, zab, burgonya, komló; továbbá a len és kender. Az 1913. évi bevetett terület nagyságát acreokban, a termést és termésátlagokat az 1910—13. évekről, az 1900. évre való visszapillantással, az alábbi adatok mutatják:

Év	búza	ár a	zab	bab	borsó	burgonya	répa
	Bevetett terület, 1000 acre-okban						
1900	1899	2164	4131	265	157	1215	1987
1910	1857	1897	4095	269	153	1133	1840
1911	1951	1756	4051	307	150	1163	1834
1912	1971	1813	4075	281	174	1208	1784
1913	1790	1930	3962	275	165	1173	1762
	Összes termés						
	1000 quarterekben					tonnákban	
1900	6790	8568	20,642	933	509	4577	28,386
1910	7074	7881	21,974	1094	502	6348	30,319
1911	8039	7226	20,377	968	463	7520	21,670
1912	7175	7276	20,600	973	491	5727	24,062
1913	7086	8202	20,667	—	—	7604	25,319
	Átlagos termés, acre-onkint						
	bushelekben					tonnákban	
1900	28·6	31·7	39·9	28·2	25·9	3·8	14·3
1910	30·5	33·2	42·9	32·5	26·2	5·6	16·5
1911	32·9	32·9	40·2	25·3	26·4	6·8	11·8
1912	29·1	32·1	40·4	27·7	22·6	4·7	13·5
1913	31·7	34·0	41·7	—	—	6·5	14·4

Allattenyésztés és halászat. Az állattenyésztés

értéket. Tranzitóforgalomban 1·3 millió £ értékű halászati termék szerepelt az 1913. évben.

Bányászat. N. rendkívüli gazdagságát lakói szívósságán és élelmességén kívül főképen kimeríthetetlen gazdagságú szén- és vasércbányáinak köszönheti. 1912. évi bányászati és kohászati termékeinek értéke meghaladta a 131 millió £-t s ebből a kőszén 118, a vasérc 16 millió £-gel szerepelt. Fontosabb termékek még az ón, réz, kőolaj, só, mészkő, stb. Aranyat 5103, ezüstöt 14,382 £ értékben bányásztak 1912-ben. A bányászati termelésből 88·9 millió £ Angliára, 23·7 millió Walesre, 18·3 millió Skóciára, 208 ezer £ Irországra és 26,974 £ értékű Man szigetére jutott. Az 1912. évben 3910 bányaüzem 1.117,148 állandó munkást foglalkoztatott. A legnagyobb széntelepek Durham, Glamorganshire, Yorkshire, Lancashire, Staffordshire, Northumberland countykban és Skóciában vannak. Szerencsés véletlen, hogy a leggazdagabb vasérctelepek is e szénbányák közelében találhatók. Ólmot Durham és Northumberland, ónt Cornwall és Devonshire, rezet Devonshire county, Anglesey-sziget és Irország, cinkércet Man-sziget, Cornwall county és Wales tartomány szolgáltat.

Ipar. N.-nak a világot meghódító ipara az ország természeti kincseinek, gazdag szén- és vasbányáinak, lakói tetterejének és az ország kedvező földrajzi fekvésének eredménye, amely lehetővé tette nagy gyarmatok alapítását és így a termelt iparcikkek számára biztos piacok megszerzését. Az iparágak között a világon első helyen áll a szövő-fonó ipar, melynek termékei a külkereskedelmi forgalomban majdnem 50%-os arányban vesznek részt. A brit szövőipar fejlődését Th. Ellison szerint a következő adatok jellemzik:

Három évi átlag	Felhasznált nyersanyag millió angol fontokban				A kivitt termékek értéke 1000 font sterlingekben			
	pamut	gyapju	len	összesen	pamut	gyapju	len	összesen
1829—1831	243·2	149·4	193·8	586·4	18,077	4,967	2,138	25,182
1859—1861	1,022·5	260·4	212·0	1,494·9	49,000	15,041	6,119	70,160
1889—1891	1,618·0	564·0	220·0	2,402·0	72,114	24,176	6,377	102,667
1899—1901	1,679·0	623·0	190·0	2,492·0	70,340	20,898	5,857	97,095
1911—1913	2,074·0	791·0	237·0	3,102·0	123,167	34,194	9,403	166,764

terén N. az egész világon páratlanul áll s a fajnemesítés és tökéletesítés terén hozzá hasonló eredményt egy ország sem tud felmutatni. Legnagyobb sikert a ló-, a sertés- és a szarvasmarhatenyésztésben ért el. Állatállománya 1913 végén 2.147.683 lóból, 11.895,122 szarvasmarhából, 27.549,817 juhból és 3.293,846 sertésből állott.

Az állattenyésztés mellett igen jövedelmező foglalkozási ág N.-ban a *halászat* is, melyet a lazac- és pisztrángban gazdag folyókban és tavakban űznek, a tengeren pedig főleg a heringhalászatot folytatják kedvező sikerrel. 1913-ban 24,012 halászhajó, 98,894 alkalmazottal volt a halásztárságok birtokában s a fogások mennyisége meghaladta az 1·2 millió tonnát, értéke pedig a 14 millió font sterlinget. Egyébiránt a tengeri halászat jövedelmezőségét a termékek forgalma is eléggé bizonyítja. 1913-ban bevittek N.-ba 4·88 millió font sterling értékű friss, szárított és sózott halat, elszállítottak onnan 7·5 millió £ értékűt. Maga a heringkivitel meghaladta a 6 millió £

Egy évszázaddal előbb a brit textilipari termelés értéke alig érte el a 22 millió £-t, ma a 200 milliót is meghaladja. A szövőiparba fektetett tőkék összege több mint 250 millió £ s az alkalmazottak száma az 5 millión jóval felül van. Az 1903. évi gyáripari statisztika szerint 2476 nagy üzem 44 millió orsóval dolgozott s a géperővel működő szövőszékek száma 683,620 volt, ezzel szemben az 1912. évi gyáripari (még közzé nem tett) statisztika szerint Lancashire countyban 758,712 szövőszék dolgozott géperővel s a működésben levő orsók száma az 58 milliót jóval meghaladta. Lancashire county az angol pamutipar középpontja s a legfontosabb gyárvárosok: Manchester, Blackburn, Preston, Ashton-under-Lyne, Stalybridge, Bolton, Rochdale, Middletown, Heywood, Stockport, Wigan és Bury; harisnyaipar szempontjából pedig Nottingham, Derby- és Leicestershire. A csipkeipar szempontjából Wilts, Devonshire és Nots countyk foglalják el az első helyet, leghíresebbek a Honitonban készí-

tett csipkék. Fontos pamutipari centrum még Glasgow; Renfrew és Lanark countykban szintén igen sok a szövőszék. A gyapjuszövő-gyárak közül a legtöbb Angliában van; itt York és a nyugati countyk tünnek ki. A kiválóbb helyek: Bradford-on-Avon, Frome, Stroud, Trowbridge, továbbá Worcester; centrumai azonban a posztószövésnek Manchester és yorkshirei versenytársai: Leeds, Huddersfield, Bradford és Halifax. A leniparban Irország és Skócia felülmúlják Angliát; Newry, Drogheda, Louth és Dublin, főképen pedig Belfast foglalják el e tekintetben az első helyet. A jutagyárak közül több mint 100 Skóciában (Dundee, Arbroath stb.) van. A selyemipar székhelyei Cheshire, Somerset, Derby és Stafford. A szövőipart jelentőségre nézve a gép- és fémipar követi, amely minden ágában főképen Angliában van kifejlődve. A vasöntés fő helyei: Middlesborough, Merthyr-Tydfil, Newport, Wolverhampton, Coatbridge, továbbá Stafford déli részein: Wednesbury, Bilston, West-Bromwich. Rotherhamben és környékén nagy kohók vannak. Swansea a rézöntés legfontosabb helye; a vasárúgyárak főhelyei: Wolverhampton, Birmingham, Sheffield, Warrington, Gloucester, a gépgyártás terén legkiválóbbak Birmingham és Lincoln. Coventry ismeretes a kerekeiről, Woolwich nagy ágyuöntőiről. A hajóépítés a kereskedelem fejlődésével lépést tart; középpontjai a Clyde, Tyne, Wear és Tees mellett, Hartlepoolban, a Mersey mellett, Barrow-in-Furnessben, Belfastban, Dundeeben, Grangemouthban és Leithben vannak. Az agyag- és üvegipar legvirágzóbb a Potteries nevü vidéken, Staffordshire county egyik vidékén, bár a kaolin és finomabb agyag Devonból és Cornwallból ered. Téglát és alagcsöveket főképen Kentben a Medway-völgyben készítenek. Fontosabb iparágak még: a *sörfőzés*, főleg Burton, Edinburgh, London és Dublin környékén; a *szeszgyártás*, főleg Skóciában és Irországban; a *cukorgyártás*, mely a gyarmatok nyersanyagát főleg London, Liverpool, Bristol, Glasgow, Edinburg és Dublin városokban dolgozza föl; a *papiros és bőripar* London, Manchester és Bath lakosságának nagy részét foglalkoztatja. Jelentőségében egyre növekszik a *vegyészeti- és robbanószeripar*, az *élelmezési cikkek* gyártása, a *kaucsuk*, *guttapercha* és *divatcikkek* készítése, az óra- és ékszeripar. Általánosságban jellemző az angol iparcikkekre, hogy nem annyira a külső csinosságról és jó izlésről tanuskodnak, mint inkább a gyakorlati célok és tartósság szempontjából készülnek.

Kereskedelem és forgalom. Hajózás. A belföldi kereskedelem számokban nem fejezhető ugyan ki, de a forgalmi utak gyors fejlődése bizonyítja, hogy a belső forgalom is erősen növekedőben van. Míg 1850. a vasúti vonalak hossza alig érte el a 6600 angol mérföldet, addig 1912 végén a 23,441 angol mérföldet (37,728 km.-t) is meghaladta, ugyanezen időben a hajózható csatornák hossza 4673 angol mérföldet tett. Igen élénk azonfelül a forgalom a szigetország egyes részei között is. N. *külkereskedelme* pedig felülmulja a világ összes államainak külkereskedelmét. Kedvező fekvése, nagykiterjedésű gyarmatai, virágzó ipara N.-nak e domináló helyzetét egyenesen biztositják. Kétségkívül előmozdítja a külforgalom növekedését, hogy N. a szabadkereskedelem híve s a behozott árúknak alig 7%-a esik megvámolás alá.

A külkereskedelmi forgalom emelkedéséről az 1904—13. évekről az alábbi adatok tanuskodnak:

Év	Összes bevitel	Összes kivitel	Összes forgalom
	ezer font sterlingekben		
1904	551,039	371,015	922,054
1905	565,020	407,597	972,617
1906	607,889	460,678	1.068,567
1907	645,808	517,977	1.163,785
1908	592,953	456,728	1.049,681
1909	624,705	469,525	1.094,230
1910	678,257	534,146	1.212,403
1911	680,158	556,878	1.237,036
1912	744,640	598,961	1.343,601
1913	768,735	634,820	1.403,555
Növekedés 1904—1913 %-ban	39·1%	71·1%	52·2%

Származási, illetve rendeltetési országok szerint a be- és kivitel ezer font sterlingekben a következőképen alakult az 1913. évben:

	Bevitel	Kivitel
I. Idegen országok:		
Oroszország	40,271	21,471
Svédország	14,213	8,105
Norvégia	7,437	6,030
Dánia	24,029	6,412
Németbirodalom	80,411	59,572
Svájc	11,070	4,754
Osztrák-magyar vámterület	7,706	6,454
Hollandia	23,578	19,364
Belgium	23,382	19,556
Franciaország	46,352	37,531
Spanyolország	14,394	8,631
Portugália	3,017	3,934
Olaszország	8,127	15,622
Görögország	2,227	2,657
Törökbirodalom	1,165	2,552
Bulgária, Szerbia és Montenegro	49	543
Románia	2,039	2,018
Európa összesen	309,471	238,910
II.		
Amerikai Egyesült-Államok	141,652	59,453
Mexikó	1,880	2,498
Középamerika	2,066	1,813
Kuba	3,675	3,675
Nyugatindia és Guiana	716	727
Venezuela	560	839
Brazilia	10,008	13,021
Uruguay	2,749	3,012
Argentina és Paraguay	42,494	23,635
Colombia	1,089	1,713
Equador	468	425
Peru	3,178	1,591
Chile	5,359	6,369
Bolivia	2,250	376
Amerika összesen	218,144	119,147
III. Brit birtokok:		
Európai brit birtokok	2,042	3,729
Amerikai gyarmatok	31,465	28,490
Nyugatindia és D.-Amerika	3,366	3,897
Ausztrália	38,065	37,829
Új-Zéland	20,338	11,790
Kelet-India	48,420	71,670
Straits-Settlements	19,373	7,388
Ceylon	7,797	4,316
Hongkong	675	4,555
Mauritius és Seychelles	324	604
Brit-Kelet-Afrikai Unió	1,010	1,443
Dél-Afrika	12,548	24,975
Brit-Nyugat-Afrika	5,174	7,234
Egyéb	919	1,002
Összesen	191,516	208,922

	Bevitel	Kivitel
IV.		
Kina	4,672	15,010
Japán	4,389	15,079
Filippi-szigetek	2,183	1,044
Holland-India	3,914	7,302
Ázsiai Törökország	4,251	5,399
Egyéb Ázsia és Polinézia	2,082	2,819
Egyiptom	21,395	9,964
Tunisz és Tripolisz	912	667
Algéria	1,312	1,348
Marokkó	408	1,542
Egyéb Afrika	4,086	7,667
Összesen	49,604	67,841
I—IV. összesen	768,735	634,820

A nemes ércforgalom ugyancsak 1000 font sterlingekben így alakult:

Év	Bevitel		Kivitel	
	arany	ezüst	arany	ezüst
1909	54,692	11,815	47,250	12,785
1910	57,322	14,100	50,898	13,826
1911	48,694	14,294	40,101	16,924
1912	52,689	16,778	46,538	18,333
1913	59,533	14,495	46,087	16,055

Fő árúcsoportok szerint a be- és kiviteli forgalom a következő képet mutatta 1913-ban:

Árúcsoportok	Bevitel	Kivitel
	1000 font sterlingekben	
Élelmezési és élvezeti cikkek	290,202	32,588
Ipari nyers anyagok	281,822	69,905
Kész gyártmányok	193,602	411,368
Vegyes árúk	3,109	120,959
Összesen	768,735	634,820

A külkereskedelem legfontosabb cikkei 1000 font sterlingekben a következő árúk voltak:

a) *Bevitel:*

	ezer font sterlingekben		ezer font sterlingekben
Gabona	78,767	Pamutárúk	11,174
Pamut	70,571	Petroleum	10.857
Hús	56,421	Kikészített bőr	10,572
Tűzi- és épületfa	37,372	Olaj	10,326
Gyapju	36,632	Tojás	9,590
Cukor	24,463	Juta	9,246
Vaj	24,084	Dohány	8,033
Kaucsuk	22,612	Automobilok	7,779
Vegyszerek és drogista árúk	20,202	Papir	7,674
		Gépek	7,283
Vas	16,660	Sajt	7,085
Állati bőr (nyers)	16,628	Gyapjuárúk	6,958
Gyümölcs	15,566	Zsír	6,018
Magvak	15,288	Főzelékfélék	5,993
Selyemárúk	14,433	Vasárúk	5,921
Tea	13,782	Szesz- és szesztartalmú készítmények	5,809
Ón	12,561		
Réz	11,317		

b) *Kivitel:*

	ezer font sterlingekben		ezer font stelingekben
Pamutszövetek	110,595	Hajók	11,027
Kőszén	51,877	Ruházat	9,667
Vasárúk	39,920	Lenszövet	8,248
Gépek	37,013	Gyapjufonál	8,040
Gyapjuszövetek	25,979	Gyapju	7,645
Vegyszerek és droguák	22,334	Halak	7,503
		Kikészített bőr	6,272
Vas	17,232	Automobilok	5,879
Pamutfonál	16,567	Villamos műszerek	5,386

	ezer font sterlingekben		ezer font sterlingekben
Fegyverek és hadiszerek	4,707	Papir	3,679
Olaj	4,463	Gabona	3,562
Cipő	4,445	Porcellánárúk	3,399
Szesz	4,189	Dohány	3,376
Réz	4,180	Vasúti kocsik	3,353
		Pamutárúk	3,332

N. külkereskedelmi forgalmában első sorban azok az árúk birnak nagy fontossággal, melyek a közfogyasztás s a hatalmas brit ipar szempontjából valósággal nélkülözhetetlenek, tehát a gabonanemüek és élelmiszerek, továbbá a textil- és fémipar nyersanyaga, a gyapot, a nyers- és finomításra való nyersvas és acél, viszont a kivitelben a pamut- és gyapjuszövetek, szén, gépek, vegyszerek, pamutfonál s a tengeri halászat termékei birnak a legnagyobb jelentőséggel. N. számolva az esetleges amerikai gyapotkiviteli tilalommal, textilipara nyersanyagának biztosítására indiai és afrikai gyarmataiban már most keres termelő helyet, sőt legújabb törekvései arra irányultak, hogy az ázsiai és kisázsiai gyapottermelő országokat érdekszférájába vonja, sőt ha lehet, államaikat megszerezze. N. a külkereskedelem fejlesztése érdekében semmi áldozattól sem riad vissza. Kereskedelmi kamarái, a londoni Board of Trade, óriási kereskedelmi flottája, mind e célt szolgálja.

1912-ben *kereskedelmi hajóparkja* 8510 vitorlásból és 12,382 gőzösből állott, az első 902,718, az utóbbi 10.992,073 tonna tartalommal. Összesen tehát 20,892 hajó 11.894,791 tonnatartalommal és 286,806 alkalmazottal állt a brit kereskedelem szolgálatában. Az 1912. évi hajózási forgalmat az alábbi adatok tanusítják: Brit kikötőkbe érkezett 280,867 hajó 61.807.618 t. tartalommal, eltávozott 279,833 hajó 61.914,781 t. árúval. Lobogók szerint tekintve, brit hajók 44·3 millió t., külföldiek 31·9 millió t. tartalommal futottak be brit kikötőkbe, míg az eltávozottak közül a brit hajók 44·4 millió t., külföldiek 31·9 millió t. árút továbbítottak. Az összes forgalmat egyes országok szerint tekintve, a Németbirodalom 15·3, Norvégia 11·1, Dánia 5·9, Svédország 5·9, Hollandia 6·0, Franciaország 3·8, Spanyolország 3·0, Belgium 3·0, Oroszország 2·0, Olaszország 1·4, Magyarország és Ausztria 1·6, az északamerikai Egyesült-Államok 1·6, Görögország 1·7 és Japán 0·8 millió tonna árúval vett részt a brit kikötők árúforgalmában.

Angolország lévén a *vasutak* szülőházája, röviden megemlítjük, hogy vasutakat magánhasználatra lóüzemmel már a XVIII. sz. közepén építettek. A közforgalom számára az első, Wandsworth és Croyton között építendő lóvonatú vasútra az engedélyt 1801. adták meg. 1821. engedélyezték a darlingtoni szénbányából a Stockton-on-Tees kikötőjébe vezető ama bányavasutat, melyen először kisérlették meg a gőzmótor alkalmazását. 1823-ban engedélyezték először, hogy gőzmótort személyek szállításakor is szabad használni. 1826. adtak engedélyt a Liverpool és Manchester között építendő igazi vasútra (railway, többé nem tramway); ez a vasút, amelyen Stephenson «Rocket» nevű lokomotivja valósította meg a sok évi törek-

vést, 1830 szept. 7-én nyilt meg. A vasutak fejlődését tanusítják a következő számok:

1830. volt	153	kilométer
1840. «	2,309	«
1850. «	10,654	«
1860. «	16,700	«
1870. «	25,000	«
1880. «	28,800	«
1890. «	32,300	«
1900. «	34,968	«
1910. «	37,419	«
1913. «	37,728	«

Angliának minden városa össze van kötve vasúttal. Hogy a vasút forgalmát a közúti forgalom ne zavarhassa, a pályaszinben való átjárásokat mellőzték; mindenütt a legrövidebb vonalakat építették és a legkedvezőbb lejtési viszonyokat alkalmazták. Mindez azonban csak óriási kiadások árán volt elérhető, ezért az angol vasutak a föld legdrágább vasútjai. E pályáknak kilométere átlag 27,800 font sterlingbe került (mintegy 700,000 K-ba). Hogy milyen óriási e vasutak forgalma, arról az 1912. évi adatok tanuskodnak. Ezek szerint szállítottak 1294 millió utast, 520 millió t. árút, bevettek személyszállítási díjakból 54·3, teherjavak szállításáért 64 millió font sterlinget, üzleti költségekre fordítottak 81·2 milliót s a tiszta jövedelem 47·3 millió font sterlingre rúgott. 1912 végén az angliai és walesi vasutakba fektetett tőke 1103, a skót vasutakba 186 s az irországi vasutakba fektetett tőke meghaladta a 45 millió font sterlinget s a befektett tőke átlagosan 3·55 százalékot jövedelmezett. A vasutak mellett az óriási személyforgalom lebonyolítására szolgálnak még a közúti és helyi érdekű vasutak, melyeknek hossza meghaladta a 4729 km.-t.

Postahivatal 1913 végén 24,497 működött N. területén 48,546 gyüjtőhellyel és 240,134 alkalmazottal. A levélforgalom volt 3·3 milliárd darab, levelezőlap 899 millió, hirlap és üzleti nyomtatvány 1·3 milliárd. Postai értékküldemény volt a belföldi forgalomban 10·8 millió darab 44·6 millió font sterling értékkel, a külfölddel való forgalomban 4·6 millió darab 13·3 millió font sterling értékben. 1913 márc. 31-én 11,620 *távirőhivatal* forgalma meghaladta a 94 millió darabot. A *telefonállomások* száma 691,945 s 33·6 millió beszélgetést közvetítettek az 1913. évben. A posta-, távíró- és telefonhivatalok 1912—13. évi tiszta jövedelme 5·4 millió font sterlingre rúgott.

Alkotmány, közigazgatás és szellemi műveltség.

Az Egyesült Királyság Angliának Skóciával (1707 máj. 6.) és Irországgal (1800 jun. 2.) való egyesítéséből keletkezett; alkotmányos és örökös monarchia, amelynek trónján 1714 óta a Welf, vagyis a Braunschweig-Lüneburgi dinasztia ifjabb ága ült, 1901 óta pedig a Szász-Koburg-Gothai dinasztia egyik ága. Az örökösödés az elsőszülöttség rendje szerint történik, úgy azonban, hogy testvérek között a fiuk a leányokat megelőzik, de az idősebb ág leányai az ifjabb ág fiuörököseit előzik meg. Az angol alkotmány hosszas fejlődésnek eredménye. Alaptörvényekül tekinthetők mindenesetre a Magna Charta, a Bill of rights, az Act of Settlement és a két Habeas Corpus-act. Az angol alkotmány szerint a király soha kiskorunak nem tekinthető, minden egyes esetben tehát, ha a király esetleg az uralkodásra képtelen volna, külön intézkedés történik. A királynak a III. Vilmos korában hozott törvény szerint protestánsnak kell lennie. A király nem hibázhat, azaz sem büntető, sem polgári törvényszék elé nem állítható, de viszont semmiféle kormányzati aktust egyedül nem végezhet. Csakis egyes miniszterek kinevezésénél nyujtja át személyesen a hivatalos pecsétet; minden egyéb kormányzati tett csak ugy érvényes, ha valamely tisztviselő érte a felelősséget elvállalja. A király a törvényhozó testülettel szemben a következő jogokat gyakorolja: 1. szentesíti a törvényeket (1707 óta a szentesítést soha sem tagadták meg); 2. megnyitja és bezárja a parlamentet és azt feloszlathatja. Több téren a királynak megvan a rendeletkibocsátási joga egy «Order in Council» által. Ezek a rendeletek a Privy Council üléséből adatnak ki és az illető miniszternek, akinek reszszortjába az illető kormányzati tény tartozik, szintén jelen kell lennie. Ilyen rendeletekért az egész Privy Council felelős. Végül a király kibocsáthat rendeleteket sajátkezű aláírásával (sign manuel), ezeket vagy egy miniszter ellenjegyzi, vagy a nagy pecsét is rajta van, amely utóbbi esetben a Lord High Chancellor érte a felelős. Melyik rendelkezés mily esetekben történjék, megállapított jogszabályok mondják meg. A *parlament* a XIV. sz. óta két házból áll; ezek a House of Lords és a House of Commons. Az előbbinek tagjai helyöket: 1. örökösödési jogon; 2. kinevezés alapján; 3. hivataluknál fogva, 4. élethossziglani választás (ir peerek) és 5. a parlament tartamára történt választás (skót peerek) alapján foglalják el. 1830-ban a peerek száma még csak 401, 1913-ban pedig már 632 volt. A House of Commons I. Eduárd idejében 74 grófsági és 232 városi küldöttből állott. 1707-ben az angol és skót parlament egyesítésekor 45 skót képviselő és 1801. az ir parlament beolvasztásakor 100 ir követ járult hozzá. Ekkor az összes tagok száma kb. 650 volt. 1832., 1867—68., 1884. és 1885-ben részint a képviselők számát, részint a választás módozatait változtatták meg. Az 1912-iki választás alkalmával 264 liberális, 41 munkáspárti, 76 nemzetipárti, 8 független nemzetipárti és 281 konzervativ és unionista párti képviselőjelölt nyert mandátumot.

A választások mindenütt titkosak. A választásokat az új parlament összeülése előtt legalább 35 nappal kell kiírnia az uralkodónak. Régi szokás, hogy a parlament évenkint febr. közepétől aug. végéig ülésezik; ez ülésekre a királyi proklamáció 14 nappal összeülése előtt hívja meg a képviselőket. Egy-egy ülésszakot (session) királyi prorogationnal szoktak feloszlatni, amikor is azok a javaslatok, amelyek nincsenek letárgyalva: fall to the ground, azaz az új ülésszakban újra benyujtandók és elülről tárgyalandók. A képviselők mandátuma 5 évig tart. Gyakori az adjournment, azaz az ülések elnapolása, amit a parlament maga mond ki és amikor a le nem tárgyalt javaslatok tárgyalása ott kezdődik, ahol abbanhagyták. Azelőtt a király halála a parlament mandátumát eo ipso megszüntette; egy 1867-iki törvény azon-

ban e jogszokást eltörölte. A parlament nemcsak törvényhozó és adómegszavazó testület, de birói jogokat is gyakorol. Saját tagjait és nem tagjait is, akik parancsait megvetik, fogházbüntetésre is ítélheti. Vád esetén mindkét ház birói funkciót teljesít. Közigazgatási ügyekben a parlament v. külön bizottságot küldhet ki, amely a kormányközegek eljárását birálat alá veheti, v. — csak igen ritka esetekben — a király elé járulhat azzal a kérelemmel, hogy tisztviselőket (pl. birákat), akik különben el nem mozdíthatók, hivatalaiktól fosszon meg. Végül a House of Commons bizalmatlansági szavazattal a kormányt lemondásra vagy a parlament föloszlatására kényszerítheti.

A *kormány* tágabb értelemben ama magasrangú állami tisztviselőkből áll, akik rendszerint valamely háznak tagjai és leköszönnek, mihelyt pártjuk a House of Commonsban a többséget elveszti. Ily tágabb értelemben a kormány 55 tagból áll. A kormány politikájának irányításában azonban kevesebben vesznek részt; ezeket együttesen Cabinetnek nevezik és rendes időkben üléseket (Cabinet Councils) tartanak. Bizonyos fokig a miniszterelnöktől (Prime Ministertől) függ, kik legyenek a Cabinet tagjai. Mindenesetre azonban tagjai: N. Lord High Chancellorja (lordkancellár), a First Lord of the Treasury (lord főkincstárnok), az 5 államtitkár (és pedig a külügyi, az indiai, a belügyi, gyarmat- és hadügyi), a Privy Council elnöke és az admiralitás első lordja; ezeken kívül tagjai lehetnek a kabinetnek: Irország chief secretaryje, a Board of Trade (kereskedelmi hivatal) elnöke, a Local Government Board elnöke, Skócia titkára, a főpostamester, a Council on Education alelnöke, Irország Lord Chancellorja, a földmivelésügyi hivatal elnöke és a Lord Privy Seal (a királyi magánpecsét letéteményese). A miniszterelnök képviseli a kabinetet a királlyal szemben, de azért az egész kabinet a felelősségre nézve szolidaritásban áll.

Az összes kormányzati ágak élén álló miniszterek v. magasabb rangú tisztviselők adják a kormányzati irányt és képviselik a hivatalt a parlamentben; ezek politikai tisztviselők. Rajtuk kívül állandóan alkalmazott főtisztviselők is vannak, ezek mint ilyenek nem lehetnek tagjai a parlamentnek. A főbb kormányzati ágak a következők: a) *A kincstári hivatal* (Treasury). A politikai pártvezetésre ez a legalkalmasabb, mert benne van a legtöbb politikai tisztviselő, így az 5 Lord of the Treasury; köztük az első Lord nagyon gyakran miniszterelnök, a második, Chancellor of the Exchequer néven, a pénzügyi kormányzat élén áll és ezt képviseli úgy a kabinetben, mint a House of Commonsban; a 3 ú. n. Junior Lords között rendesen az egyik angol, a másik skót és a harmadik ir. A kincstári hivatalnak van alárendelve a főadóhivatal, fővámhivatal, az éremhivatal, az állami építkezések hivatala, a főpostahivatal, amelynek feje politikai tisztviselő stb. b) *Az öt államtitkárság.* A külügyi nagyon gyakran miniszterelnök. A Home Secretary (belügyi államtitkár) a korona és alattvalói közt a közvetítő. A királyi rendeleteket, amennyiben a törvények másképen nem intézkednek, ő ellenjegyzi, kinevezi a városi birákat, elintézi a kegyelmi kérvényeket stb. c) *Az igazságügyi hatóságok és bíróságok* N. Lord High Chancellorja kinevezi a magasabb fokú bíróságok és a grófsági törvényszékek biráit és ez utóbbiakat hivatalaikból el is mozdíthatja. Az ő hivatása az igazságügyi törvényjavaslatok felülbirálása és azok képviselete a lordok házában. Melléje van rendelve egy jogilag képzett titkár mint állandó tisztviselő. Hozzá hasonló funkciókat végez Irországban az ir Lord Chancellor. A koronaügyészek, az Attorney General és Solicitor Generalok, jogi ügyekben képviselik a kormányt a parlamentben, valamint a bíróságoknál. A Director of Public Prosecution, aki súlyosabb bűnügyekben a közvádló szerepét játssza, nem politikai tisztviselő. A birák mint ilyenek nem lehetnek képviselők és a politikai mozgalmaktól tartózkodniok kell. A főbb bíróságok: a House of Lords (bírósági funkcióiban csak egykori birák és az e célból kinevezett tagjai vehetnek részt), a Judicial Committee of the Privy Council és a Supreme Court, amely a Court of Appeal és High Courtra oszlik. d) *Az admiralitás* első lordja mindig a kabinet tagja; 7 főtisztviselője együtt a Board of Admiraltyt alkotja, amely a flotta, a partvédelem stb.-ről rendelkezik. e) *A Privy Council.* Ennek egyes osztályai: 1. a Board of Trade, most külön hatóság, gondoskodik a kereskedelmi statisztikáról, a világító tornyokról és kalauzügyről, felügyel a vasutakra és más forgalmi eszközökre; 2. a nevelésügyi bizottság (Committee of the Council for Education), amelynek vezetője gyakran tagja a kabinetnek is; 3. a Local Government Board, szintén önálló hatóság; felügyel a grófsági councilokra, a közegészségi hatóságokra és a szegényügyre; 4. a földmívelési hatóság (Board of Agriculture), amelyet 1889. alapították.

Pénzügy, közigazgatás és szegényügy. Régebben a vámok voltak a legfőbb jövedelmi forrás; jelenleg azonban csak néhány élvezeti és fényűzési cikk esik vám alá. Az 1913—14-iki budget fő tételei a következők:

Bevételek font sterlingekben:

Vámjövedelmek	38.499,644
Fogyasztási adók	41.664,508
Bélyegjövedék	37.568,961
Föld- és házadó	3.482,618
Jövedelmi adó	50.636,287
Vegyes	78.335,265
Összesen	250.187,283

Kiadások font sterlingekben:

Államadósságok kamatai	24.500,000
« törlesztése	1.692,426
Hadsereg és haditengerészet	77.179,000
Közszolgálat	55.596,942
Egyéb	91.218,915
Összesen	250.187.283

Az *államadósság* összege 1913 márc. 31-én 661,473.765 font sterlingre rúgott.

A helyi *közigazgatás* Angliában a County Councils és a Borough Councils kezeibe van letéve. A grófságok tisztviselői a sheriff, a coroner és a Lord Lieutenant. A skót és ir közigazgatást l. *Skócia* és *Irország.* A *szegényügyet* N.-ban és Irországban a Poor Law rendezi és végrehajtására a Local Government Board ügyel fel. A szegények községek szerint kapják a segélyt. Bár egyesek, társulatok a nyomor enyhítésére sokat tesznek, az

államnak is évenkint mindig nagyobb és nagyobb összegeket kell e célra fordítania. 1913-ban erre a célra 17·3 millió font sterlinget fordítottak.

Egyházi és hitélet. Angliában és Walesben az államvallás az anglikán, 2 érsekséggel, 32 püspökséggel és 14,614 lelkészi hivatallal. Skóciában a skót presbiteriánus egyház az uralkodó. Nincs egyházi rangfokozat s az egyes plébániákon az egyházi ügyeket a kirk session, vagyis a papból és néhány világi egyénből álló gyülekezet intézi. Fölöttük áll a 84 presbiterium s ismét ezek fölött a 16 szinódus. Legfőbb egyházi hatóság a skót egyház közgyűlése (General Assembly) 700 egyházi és világi taggal. A General Assembly az uralkodó képviselőjének, a Lord High Commissionernek jelenlétében 10 napon át ülésezik, rendesen minden év május havában. A plébániák száma 1439. Angliában és Walesben 3 érsek, 14 püspök és 3840 lelkész, Skóciában 2 érsek, 4 püspök és 563 lelkész áll a róm. kat. egyház szolgálatában. Irország kat. népét 4 érsek, 23 püspök és 3750 lelkész kormányozza; itt a protestánsok csupán Ulsterben vannak nagyobb számmal. Egyébként az egész Brit királyságban vallását mindenki szabadon gyakorolhatja s a különböző hitfelekezeteknek igen sok árnyalata tart fenn kisebb-nagyobb egyházközséget.

Közoktatásügy. Az 1913—14-iki iskolai évben az Egyesült Brit Királyság területén 18 egyetem működött és pedig 10 Angliában, 1 Walesben, 4 Skóciában és 3 Irországban. A tanárok száma 3785, a tanulóké 35,175 volt. Leghíresebbek az oxfordi és cambridgei egyetemek. Középfokú oktatást Angliában és Walesben 995, Skóciában 56 református középiskola nyujt. A szakoktatást nyujtó iskolák száma is több százra tehető. A művészeti igényeket a különböző zene- és képzőművészeti iskolák elégítik ki. Egész N.-ban alig van város, hol zeneiskola vagy a nagyobbakban zeneakadémia nem volna. Az elemi népoktatás 1870 óta kötelező és ingyenes. A legfőbb iskolai hatóság az Education Departement, illetve a Committee of Council on Education. Az elemi iskolák száma ez idő szerint 20,900, a melyekben összesen 103,515 okleveles és 44,462 kisegítő, illetve 15,706 óraadó tanító működik. A tankötelezettség 5—14 éves korig terjed. Skóciában 3370, Irországban 8249 az elemi iskolák száma. A tanügyi kiadások az 1912—13-iki iskolai évben 18·6 millió font sterlingre rúgtak s ebből Angliára és Walesre 14·3, Skóciára 2·5 és Irországra 1·8 millió font sterling jutott. Az általános műveltségre jellemző, hogy az írni-olvasni nem tudók száma az összes népességnek alig $^1/_2$%-át teszik.

Irodalom, művészet, zene, l. *Angol irodalom, Angol művészet, Angol zene.*

Hadügy.

I. **Hadsereg.** A búr háború tapasztalatai alapján Haldane volt hadügyminiszter tervei szerint újjászervezték N. hadseregét. Az újjászervezés 1910. fejeződött be. Az általános védkötelezettség rendszerére N.-ban ezúttal sem lehetett áttérni. A búr háborúban szerzett rossz tapasztalatok ellenére továbbra is toborzás és önkéntes belépés útján kell kiegészíteni N. állandó hadseregét. A rendes hadsereg számára toborzott katonák szolgálati idejét 12 évben állapították meg, amelyből a gyalogságnál és lovasságnál 7 évet, a tábori- és lovas tüzérségnél 6 évet, a helyőrségi tüzérségnél 8 évet a tényleges állományban, a többi időt pedig a tartalékban kell leszolgálni.

A rendes hadsereg (Field vagy Expeditionary Force) a következőképpen tagozódik: *a)* hat gyaloghadosztály (à 3 gyalogdandár [12 zászlóalj], 2 lovasszázad, 12 üteg, 2 utász- és egy távírószázad); *b)* egy lovas hadosztály (à 4 dandár [3 ezred]); *c)* a hadsereg-főparancsnoknak közvetlenül alárendelt Army Troops: hadseregfőhadiszállás, 2 lovasított dandár, 2 önkéntes népfölkelő lovasszázad (territorial yeomanry), egy gyalogzászlóalj, 2 szikratávíró-, 2 kábeltávíró-, 1 fénytávíró-, 3 léghajósszázad, 2 hadihídvonat, egy szállító- és élelmezőoszlop. A rendes hadsereg tervezett, de még soha el nem ért létszáma 4409 tisztből, 131,750 emberből, 62,216 lóból, 456 ágyúból, 168 géppuskából, 7398 járóműből s ezenkívül a hadtápcsapatokból (1095 tiszt, 15,311 ember, 4 géppuska, 6100 ló, 943 jármű) és a hadseregtartalékból áll, mely utóbbi a rendes hadseregnél korábban szolgált emberekből alakul s körülbelül 130,000 emberre tehető. A rendelkezésre álló emberanyag azonban korántsem elegendő ahhoz, hogy ezeket a tervezett számokat tényleg el lehessen érni. Éppen ezért a Field Force hadtáp- és egyéb nem tényleges állományú csapatainak kiegészítésére külön kontingenst, az ú. n. special contingent-et alkották. Ez a népfölkelő és yeomanry-csapatokhoz jelentkező önkéntesekből alakul s létszámát 2674 tisztre és 74,918 emberre becsülik. A toborzott katonák 4 évi szolgálatra vannak kötelezve s az első évben 6 hónapi, a későbbi években pedig rövidebb ideig tartó kiképzésben részesülnek. Összesen 101 népfölkelő zászlóalj és megfelelő számú tüzérség meg yeomanry van a special contingent-hez kijelölve s ezeket a zászlóaljakat a tényleges ezredek 4-ik zászlóaljaként tartják nyilván az Army List-ben.

A territoriális hadsereg (Territorial v. Home Army) alkotja N. hadseregének második vonalát. Ehhez azok a territorial yeomanryk és volunteer-ek (önkéntesek) kerülnek, akik nincsenek a special contingent-be beosztva. A territoriális hadsereg embereinek kiképzésére békében az első szolgálati évben 40, a következő években pedig 8—15 gyakorlati nap van szánva. A valóságos hadikiképzés csak a mozgósítás alkalmával kezdődik s 6 hónapig tart. Az összes fegyvernemeket magában foglaló territoriális hadsereg 14 gyaloghadosztályba és 14 lovas dandárba tagozódik. Létszámát 11,000 tisztre és 301,000 altisztre meg közemberre becsülhetjük. A territoriális hadsereg ujoncai 4 évi szolgálatra kötelezik magukat, de előzetes felmondás és bírság fizetése mellett korábban is kiléphetnek.

N. katonai tekintetben 7 parancsnokságra (Aldershot-, déli-, keleti-, irországi-, skóciai-, északi- és nyugati parancsnokság) és a londoni kerületre van beosztva.

Fegyverzet. A gyalogság 1903. évi mintájú, illetőleg 1895. évi mintájú 7·7 cm. kaliberű rövid Lee-Enfield-féle puskákkal van felszerelve. A gyalogcsapatok nem lovasított tisztjei Lee-Enfield-karabélyt, a többi tisztek pedig forgópisztolyt vagy önműködő pisztolyt hordanak. A tüzérség visszafutó csövű ágyúi 7·62 és 8·38 cm. kaliberűek és védőpajzszsal vannak felszerelve. A territoriális hadsereg tüzérsége számára a régi 15 fontos ágyúkat alakítják át visszafutó csövű, de pajzs nélküli ágyúvá. Az ostromló és vártüzérséget korábbi ágyúin és mozsarain kívül 13·7 és 15·2 cm. kaliberű tarackokkal is felszerelték.

N. erődítményei főleg a tengerparti védelem szempontjainak felelnek meg. A tengerpart mentén vannak: Cork-Queenstown és Milford Haven, továbbá Plymouth, Portsmouth és Dover hadikikötők, a Themze torkolatánál pedig Cherness-Chatham-Gravesend. A mult század vége óta különösen a Forth folyó torkolat-öble és a Firth of Clyde felé fordult a figyelem. E két pont közt a flotta számára is használható összeköttetést építettek. Gibraltar régi erődítései helyett is újakat építettek. A felsorolt parti erődítések megszálló csapatai többnyire már békében hadilétszámon vannak. Az erődítményeken kívül a partőrség (fencibles) látja el a tengerpart biztosítását. Ez hadosztályokba van osztva s békében a vámhatóságok rendelkezésére bocsátva.

Tisztképzés. A Royal Military Academy Woolwichban két évi tanfolyamon 200 hadapródot képez ki a tüzérségi és hadmérnöki, a Royal Military College pedig Sandhurstban 1 éves tanfolyamon 360 hadapródot a gyalogsági és lovassági szolgálatra. A Staff College Sandhurstban két évi tanfolyamon 64 tisztet a vezérkari és segédtiszti szolgálatra készít elő. Az Artillery College Woolwichban a tüzértisztek, a School of Military Engineering Chatamban pedig a hadmérnöktisztek továbbképzését szolgálja. A tüzérségi lövőiskola székhelye Cholburynes; főlövőtere Okehamptonban, a gyalogság és lovasság lövőtere pedig Hythe mellett van. A lovassági iskola előbb Canterburyban és Bulfordban volt, 1906. azonban a két intézetet egyesítették. A hadsereg céljait szolgálják ezenkívül a katonaorvosi iskola Netleyben, a zeneiskola Houndlowban, a lovaglóiskola Woolwichban, az állatorvosi iskola Aldershotban, végül a katonai gyermekmenhelyek Chelseaben és Dublinban.

II. **Haditengerészet.** Midőn a XIX. sz. második felében a francia vérteshajóhad gyors kiépülése N. tengeri hegemóniáját veszélyeztette, akkor vált N. tengeri politikájának vezérlő eszméjévé a «two power's standard» («2 hatalom mértéke»), amely szerint az angol flotta mindig oly nagy legyen, mint az utána következő 2 legnagyobb flotta együttvéve. A XIX. sz. vége óta pedig, midőn II. Vilmos császár alatt Németország tengeri haderejét egyre nagyobb mértékben növelte, az angol flotta nagyságának mértéke, valamint hajóhadának a különböző tengereken való elosztása mindinkább a német flotta fejlesztése szerint igazodott és N. tengeri hatalmának súlypontját a Földközi-tengerről a honi vizekre helyezte át.

Az angol tengeri haderők elosztása 1914. *a világháború kitörése előtt* a következő volt:

Az egység, amelyből a jelenlegi angol flották össze vannak állítva, az ú. n. *csatahajóraj* (battle squadron), amely áll 8 sorhajóból és hozzácsatolt cirkáló hajórajból, 4 vértes és 4 védett cirkálóval. A *1. hajóhad*, amely teljesen fel van szerelve és folyton hadra készen áll, az 1—4. csatahajórajból áll a 32 legújabb sorhajóval. A *2. hajóhad*, amelyen a személyzetnek csak $^1/_2$—$^3/_5$ része van hajón, azonban néhány óra alatt feltünés nélkül felszerelhető, az 5. és 6. csatahajórajból áll. A *3. hajóhad* csak kisebb keretszemélyzettel bir, úgy hogy mozgósítása több napig tart; e hajóhad a 7. és 8. csatahajórajból áll. A 2. és 3. hajóhadba általában a régibb sorhajókat osztják be. Mind a 8 csatahajóraj hazai állomáskikötőkben van elhelyezve. A 9., 10. és 11. *cirkáló* hajóraj a cirkáló-hadjáratra, vagyis főleg az ellenséges tengeri kereskedelem károsítására van hivatva és a 3. hajóhadhoz van beosztva.

A 3 hajóhadon kívül áll a *Földközi tengeri hajóraj*, az *iskolahajóraj* és a *keleti hajóhad* (eastern fleet), mely a Csendes-tengeren működik. A *torpedónaszádrombolók* 4 tényleges és 4 őrjáró flottillára, 20—20 rombolóval, vannak felosztva és nagyobbrészt szintén a hazai partokon állomásoznak. A *tengeralatti naszádok* 9 szakaszt képeznek. Felemlítendő, hogy a nagy gyarmatországok, mint az Ausztráliai államszövetség, Új-Zéland és Kanada saját hajóhadak felállítását kezdték meg, minthogy az angol flottának az Északi-tengeren történt összpontosítása folytán saját érdekeiket már nem látják biztosítva. Egyelőre e gyarmati flották csak néhány cirkálóból és torpedónaszádkötelékekből állnak.

Támpontokul szolgálnak e flották számára a következő hadikikötők:

a) *a hazai (angol) partokon*: Rosyth (a Firth of Forth-ban, még nincs teljesen kiépítve), Chatham, Sheerness, Woolwich, Dover, Portsmouth, Portland, Plymouth—Devonport—Keyham, Pembroke, Queenstown, Haulbowline, Harwich, Cromarty, Scapa Flow (az Orkney-szigetek közt). Ezek közül többen, mint Rosyth, Portsmouth és Plymouth, a legnagyobb hajók befogadására is alkalmas dokkokkal stb. birnak.

b) *Külföldön* a legfontosabbak: Gibraltar, Malta, Halifax, Hamilton (a Bermuda-szigeteken), Kingston (Jamaika szigetén), Simonsbay (a Jóreménység foka mellett), Aden, Bombay, Kalkutta, Hongkong, Esquimalt (Vancouver mellett).

1914 május havában az összes kész, épülő és építésre megszavazott hajók száma a következő volt: 76 sorhajó, köztük 36 ú. n. dreadnought, 44 vértes cirkáló, köztük 10 ú. n. csatacirkáló (battle cruiser), 94 védett, 27 védtelen cirkáló és ágyúnaszád, 250 torpedónaszádromboló, 69 torpedónaszád és 105 tengeralatti naszád. Ezenfelül nagy számmal különleges célú hajók (műhely-, aknaszóró, kórházhajók stb.), gyorsgőzösök mint segédcirkálók és lassúbb, felfegyverzett kereskedelmi gőzhajók az élelmiszerek szállítására háború esetén.

A legfelsőbb tengeri hatóság az *admiralty*, vagyis admiralitás, amelynek ügyeit 6 *lord co-*

missioner intézi. Mint miniszter és a tengerészetnek a parlament előtti képviselője szerepel az *első lord*, aki nem tengerész, hanem polgári egyén. A többi lord tengernagy, közülök különösen az *első tengerész lordnak* (first sea lord of the admiralty) van vezető szerepe. E lord mellé az 1912. felállított tengerészeti *hadi törzskar* (naval war staff) van beosztva, élén egy tengernagygyal; e törzskar tisztjeinek kiképzése a portsmouthi *naval war college*-ban történik.

A tengerészeti személyzet összes békelétszáma 1914. volt: 151.363, ebből 3636 tengerésztiszt, 1002 gépészmérnök, 548 egészségügyi tiszt, 780 számviteli hivatalnok, 161 lelkész, 1548 tengerésztisztjelölt (kadét), 72 műszaki tiszt, 121.488 altiszt és közmatróz (beleértve a hajóinasokat), ezenfelül 18.700 főnyi tengerész-gyalogság és 3130 főnyi partvéd. Ezekhez járul háború esetén háromféle tartalék:

a) a *Royal Fleet Reserve*, legalább is 5 évig ténylegesen szolgált emberek; létszámuk 1913. 27.762 fő;

b) a *Royal Naval Reserve*, kereskedelmi tengerészek, kik arra kötelezték magukat, hogy háború esetén a hadtengerészetben szolgálnak; 17.519 fő. Részt vesznek a hadtengerészet gyakorlatain s első sorban a felfegyverzett kereskedelmi gőzhajók személyzetét fogják képezni;

c) a *Royal Naval Volunteer Reserve*, nemtengerész önkéntesek; létszámuk 1914-ben 4417 fő.

1913-ban 8248 főnyi újoncot állitottak be a hadtengerészetbe s ezenfelül 7416 hajóinast. Minthogy N.-ban nincs védkötelezettség, a legénységet verbuválják. A hajóinasok 12 évi szolgálatra kötelezik magukat. Közülök kerül ki a tényleges tengerészlegénység zöme. A magas zsoldok segélyével ekkép kiváló személyzet szerezhető. A tengerésztiszti kar főleg kadétokból egészül ki, kik 15 éves korukban lépnek be és 4 év alatt tisztekké lépnek elő.

A tengerészeti *költségvetés* az 1913—14. évben 1195 millió koronára rúgott, ebből csakis új hajókra 439 millió korona volt szánva. Az 1914—15. évre még 67 millió koronával több volt előirányozva.

Címer és lobogó.

N. címerében (l. a *Címer* cikk színes képmellékletén) négy mező van, melyeknek elsejében és negyedikében Anglia három arany oroszlánja van; a másodikban a vörös oroszlán Skóciát, a harmadikban az ezüsthúros arany hárfa kék mezőben Irországot jelképezi. A címer fölött áll Anglia királyi koronája az arany oroszlánnal, a térdszalagrend nagy kék szalagja pedig körülveszi az egészet, s két ága alatta vonul el, egyesítve magában az angol rózsát, a skót bogáncsot s az irországi lóherét; a szalagon van a korona jelmondata: *Dieu et mon droit.* A címert egy koronás oroszlán és egy egyszarvú tartja. N. egyesített lobogója (Union Jack) Szt. György, Szt. András és Szt. Patrick (Anglia, Skócia és Irország védőszentjei) keresztjeiből van összeállítva. N. hadi és kereskedelmi lobogóját l. a *Lobogó* cikk színes képmellékletén. Az állami színek: vörös-sárga-kék, de helyettük az Union Jack-et használják.

Gyarmatok.

Rendkívüli gazdagságát N. nagy részben óriási kiterjedésű gyarmatbirtokainak köszöni. A föld különböző részeiben levő birtokai a következők:

A gyarmat neve	Területe km²-ben	Lakóinak száma	Népsűrűség 1 km²-en
1. Földközi-tengeri állomások:			
Gibraltar	5	25,367	—
Malta és Gozo	303	228,534	762
Ciprus	9,282	278,218	30
Összesen	9,590	532,119	55
2. Ázsiai gyarmatok:			
(Brit-India, Ceylon, Straits Settlements, Szövetséges maláj államok, Hongkong, Veihaivei, É.-Borneo, Brunei, Szaravak)	5.248,800	324.323,000	62
3. Afrikai gyarmatok:			
(Délafrikai Unió, Baszutóföld, Becsuánok földje, Szváziföld, Rodézia, Gambia, Aranypart, Sierra Leone, Nigéria, Szomáliföld, Keletafrikai brit protektorátus, Uganda, Zanzibar, Nyasszaföld, Egyiptom, Szudán, Mauritius, Seychelles, Ascension, Szent Ilona szigete)	5.675,800	35.822,400	6
4. Amerikai gyarmatok:			
(Kanada, Újfundland és Labrador, Bermuda, Brit-Honduras, Ny.-India, Brit-Gujána, Falkland-szigetek, Georgia stb.	10.499,600	9.529,100	0·9
5. Ausztráliai gyarmatok:			
Ausztrália, Új-Zéland, Fidzsi-szigetek, Pápuák földje, Pacific-szigetek	8.270,000	6.478,200	0·8
Összesen	29.703,790	376.684,819	13

Története.

Az európai szárazföldtől északnyugatra elterülő szigetcsoportnak két nagy és számos kisebb szigete politikailag csak 1707 óta egységes, mikor Skócia örökös unióra lépett Angliával, mely már ura volt Irországnak is. Ezt az egységet számos akadállyal megküzdve kellett keresztülvinnie az angol nemzetnek. Létesülése egyúttal azt a korszakot is megkezdi, melyben N. mint világhatalom megalakul és fejlődik.

A történetelőtti időben egységes a szigetcsoport népessége. Kelta törzsek szállották meg mind a három országot és a környező szigeteket. E törzsek közül a britek, skótok és piktek voltak a legkiválóbbak. A szárazfölddel Róma hozta őket kapcsolatba. Julius Caesar két izben is átvitorlázott Galliából, száz évvel később pedig, Claudius császár korában, megkezdődött a hódítás. Ezt befejezte Julius Agricola, Kr. u. 80 körül. Agricola vejétől, Tacitustól birjuk a szigetek első leírását, népüknek első, remek jellemzését. *Britannia* római provinciája Anglián kívül magában foglalta a mai Skócia déli részét is. Azontúl függetlenül maradtak a skótok és piktek, Irországba azonban nem hatolt be a római fegyver. A római birodalom hanyatlása korában ki kellett vonni az őrségeket és a britek visszanyerték független-

ségüket. A római műveltség itt csak néhány városban vert mélyebb gyökeret, különben, a nyelvvel együtt, szinte nyom nélkül eltünt. L. *Britannia*.

Az angolszászok (450—1066).

Mióta Róma nem oltalmazta, az Elbe torkolatvidékének és a jüt-félszigetnek lakói, szászok és angolok, mind sürűbben kezdték rabolni a brit partokat, majd legyőzve és meghódítva a lakosságot, meg is telepedtek. Első fejedelemségük Kent volt, mely hosszabb ideig meg is tartotta elsőségét, aztán még hat kis királyság keletkezett (Essex, Sussex, Wessex, Keleti Anglia, Mercia (őrgrófság) és végre, a skót határon, Northumberland. Ezek közt folytonos volt a harc és a kereszténység elfogadása sem teremtett köztük békét. Nagy Gergely pápa küldöttje, Ágoston volt első térítőjük, neki állította fel Aethelbert kenti király a canterbury-i érsekséget (600 körül). Sem a britek, sem az V. sz.-ban megtért irek kereszténysége nem volt hatással a büszke hódítókra. Annál erősebben csatlakoztak Rómához : a péterfillér eredetében angolszász intézmény. Angol térítők, skótokkal és irekkel együtt, térítették meg aztán a még pogány nemzeteket. Köztük különösen Winfried *(Bonifác,* l. o.) jutott világtörténeti jelentőségre. A nemzet elzárkózottsága okozta, hogy itt a népnyelv hivatalos és irodalmi használata sokkal inkább divott, mint a szárazföldi országokban, noha a deák kultúra is magasan állott, mit különösen *Beda Venerabilis* (l. o.) művei mutatnak. A dánok (normannok) kalóz hadjáratai nagyobb egységet tettek szükségessé. Ezt *Ekbert* wessexi király (megh. 827.) teremtette meg, ki hosszú harcok után mind a hét királyságot egyesítette és birodalmának *Anglia* volt a neve. Utódai alatt az ország ismét sokat szenvedett a dánoktól, míg *Nagy Alfréd* 900 körül ki nem űzte őket. Alfréd nemcsak a háborúban szerzett babért, hanem nevelője volt népének, erkölcsössé tudta tenni és műveivel, dalaival emelte annak szellemét. A X. sz.-ban az angolszász királyok hajóhaddal védték meg országukat és Skócia és Irország fölött is kezdtek befolyást gyakorolni. A régi germán alkotmány itt teljesen megmaradt. (L. *Angolszászok).* 1000 körül már oly erős volt a dán támadás, hogy évi sarcot kellett nekik fizetni és máskép·nem szabadulhattak tőlük, mint hogy egy nap valamennyi Angliában megszállott dánt megölték (1002). Ennek következése a dánok hatalmas betörése volt, kiknek királya *Nagy Kanut* hosszú harcok után megnyerte magának az egész országot és újra rendet teremtett. A régi dinasztia utolsó sarjai Magyarországba menekültek és onnét csak Kanut és fia halála után tértek vissza. Nemsokára kihalt ez a család és *Harold*, egy angol főúr lett király. Akkor már északi Franciaországban megtelepedtek és hercegséget alapítottak a normannok ; már el is franciásodtak. Hercegük, *Vilmos*, igényt tartott az angol trónra és VII. Gergely áldásával, saját népével meg számos francia és brabanti zsoldossal, összesen 60,000-nyi sereggel, átkelt a tengeren. 1066 okt. 14. Hastings mellett Senlac-nál volt a döntő csata, melyben Harold elesett. *Vilmos* bevonult Londonba és beleült az angolszász királyok örökébe.

A normannok és a Plantagenetek uralma (1066—1485).

Hódító Vilmos angol királynak nevezte magát, de erőszakkal kellett megtörnie a nép ellenállását, mert a hódítás egyúttal a földbirtok és a társadalmi viszonyok teljes felforgatásával járt. A normannok és franciák lettek az urak, az angolok az alávetettek és szolgák. Az egész országot katonai hűbérekre osztották, melyek kizárólag az egyenesen a királytól függő főhűbéreseknek jutottak. Az egész angol arisztokrácia normann eredetű. Birtokával együtt szolgálatát is szigoruan megszabták és a Domesday-book (utolsó ítélet könyve), mely a jogokat és kötelességeket szabályozta, az egész állapotnak legfontosabb forrása. Az új uralommal terjedt a pénzgazdaság is ; Vilmos kitünő financier is volt. A mellett szigoruan szolgáltatott igazságot és tekintélyét a gőgös urakkal szemben is fenn tudta tartani, úgy hogy az angolok benne pártfogójukat is látták. Éppen így fentartotta jogát a pápasággal szemben is. Második fia, *I. Henrik* alatt (1100—35.) kezdődik a városok fejlődése, London tőle kapott kiváltságlevelet. Halála után leányának, *Matild* volt német császárnénak uralma alatt nagy és pusztító trónviszály dúlt. Végre 1154. Matildnak második, *Gottfrid* anjoui gróffal kötött házasságából származó fia, *II. Henrik* lett általánosan elismert király (1153—1189.). Vele kezdődik az *anjoui* v. *Plantagenet* dinasztia. Ha lehet, még dölyfösebbek és erőszakosabbak a normannoknál is, a mellett franciák minden izükben, úgy hogy a törvénykezési nyelv a francia lett és némely formulájuk mai napig is megmaradt. Mégis alattuk ment végbe a két ellenséges népnek, a hódítóknak és alávetetteknek kibékülése, egybeolvadása. Ezt a folyamatot nagyon előmozdította az, hogy az új dinasztia francia kegyenceivel szemben úgy a báróknak, mint a köznépnek meg kellett védenie jogait.

II. Henrik nyitja meg a nagy szervezők sorát. Püspökei és bárói tanácsával újra berendezi államát, gondoskodik tele kincstárról, kész seregről és igazságszolgáltatásról egyaránt. Hűbéreseinek megengedi a hadikötelezettség megváltását (pajzspénz ; scutagium) és így pénzt nyer egészen tőle függő és bárki ellen használható zsoldosok tartására. Törvénykezés céljából kerületekre osztja az országot, melyeket bizonyos időközökben bejár a vándorbiróság, úgy mint nálunk a XIV. és XV. sz.-ban. Az esküdtszékek ősi intézményét fejlesztette, a királyi táblát (kingsbench) öt biróval ő állította fel. Legtöbb baja az egyházzal volt, melynek függése Rómától ellenmondott a királyság teljhatalmáról való felfogásának. Miután volt kancellárja, Becket Tamás, canterburyi érsek lett, ellene fordult és megöletett, engedni volt kénytelen III. Sándor pápának. Házassága által *Eleonórával,* VII. Lajos francia király elvált nejével reá szállott Poitou és Aquitania Guyenne is, úgy hogy az anyjától öröklött Normandiával és az atyjától öröklött Anjouval együtt sokkal nagyobb volt birtoka, mint hűbéres urának, a francia királynak. Ő kezdte meg Irország meghódítását és megszállását is, csak a sziget nyugati része őrizte meg függetlenségét. Fia,

Oroszlánszívű Rikárd vitézsége és különösen keresztes hadjárata által nagy hírnevet szerzett, de visszajövet osztrák fogságba jutott és az érte fizetett nagy váltság súlyos terhet rótt az országra. Rikárd öccse *János, a Földnélküli*, mert atyja nem hagyott reá birtokot, az első ama rossz királyok közül, kiknek Macaulay szerint Anglia szabadságát köszönheti. Erőszakossága, kapzsisága és bujasága maga ellen zúdította az országot és csakis erélye és leleményessége biztosíthatta koronáját. Megölette unokaöccsét, *Arturt*, kinek igényei voltak a trónra. Ezért főhűbéresura, Fülöp francia király őt ítélőszéke elé idézte, elítélte és elfoglalta Normandiát. Összeveszett III. Ince pápával is, ki őt kiátkozta. A franciák, a pápa és bárói által szorongatva nem látott más menekvést, mint hogy a pápától fogadja el hűbérben koronáját, évi adó fizetése mellett. Ez ismét alattvalóit bírta lázadásra. Ekkor IV. Ottó császárral lépett szövetségre, de Fülöp mindkettőnek seregét legyőzte Bouvinesnál 1214-ben és Jánosnak francia birtokai nagy részéről le kellett mondania.

Kudarca még erősebbé tette az ellenzéket. A bárók és püspökök a polgárokkal egyesültek ellene és Jánost Runnymede mezején, Londonhoz közel, a Magna Charta elfogadására kényszerítették (1215 jún. 15.). Az angol szabadságnak ez az első és alapoklevele elsősorban a személy- és vagyonbiztosságot szilárdította meg, aztán az önkényes adóztatásnak vetett véget az által, hogy az adók kirovását a nagy tanács hozzájárulásától tette függővé, végre megadta a közös fegyveres ellenállás jogát. János, alig hogy aláírta, már szabadulni akart kötelezettsége alól és a Magna Chartát a pápa által semmisnek nyilváníttatta. Pusztította országát, de mikor a bárók Fülöp király fiát, Lajost hívták be, meg kellett hátrálnia. E zavarok közepett halt meg. Kiskorú, gyönge fia, *III. Henrik* alatt egészen az egyházi és világi főurakra szállott az uralom. A pápai adóztatás hallatlan terhe azonban újabb általános elégedetlenséget okozott, melyet a király költekezése és francia kegyenceinek kitüntetése még fokozott. Az oxfordi parlament rendi tanács kezébe adta a kormányt és legalább háromévenként parlament összehívását rendelte el (1258). A király francia és pápai támogatással vissza akarta szerezni hatalmát, de a bárók is fegyverkeztek, s *Montfort* Simon leicesteri gróf vezetése alatt legyőzték és őt öccsével, *Rikárd* választott német királlyal együtt elfogták (1264). Az állapot biztosítására és hogy az egész nemzet érdekelve legyen fentartásában, Montfort az 1265-iki parlamentbe meghívta a megyei nemességnek és a nagyobb városoknak két-két követét is. Ez az angol parlament igazi kezdete. *Eduárd*, Henriknek nagy tehetségű fia, még ez évben legyőzte és megölte Montfortot s kiszabadította atyját, de a közszabadság biztosításában elért eredmény már nem volt megmásítható. *I. Eduárd* (1272—1307), bármily erős volt egyénisége, megtanulta, hogy csak a parlamenttel együtt uralkodhatik. Beleegyezett abba, hogy annak hozzájárulása nélkül nem róhat ki új adót, sem vámot (1297). A parlament volt támasza a pápaság ellen is; annak segítségével szorította meg az egyháznak (holt kéz) egyre növekedő birtoklását is. A király és nemzet közti egyetértés újra lehetővé tette a birodalom terjesztését. Wales függetlensége ekkor töretett meg és a fejedelemség önállósága csak annyiban ismertetett el, a mennyiben Eduárd ott született első fiát *walesi hercegnek* nevezte. Véres háborúkat folytatott Skócia ellen is. Nagy győzelmek után elismertette a skót királyokkal főhatóságát, de a skótok ismételt nemzeti felkelései ellen véglegesen nem boldogult. Fia, *II. Eduárd* (1307—27) gyönge uralkodó, ki egészen francia kegyencei befolyása alatt állott s ki alatt a külső hatalom aláhanyatlott és a belső rend felbomlott. Végre, bűnös feleségével szövetségben, elfogták és megölették. Alatta mondták ki először azt az elvet, hogy csak a király és a parlamentben egyesült rendek hozhatnak törvényt (1322).

III. Eduárd előbb a skótokat hódoltatta meg, aztán megkezdte a száz évnél tovább tartó örökösödési háborút a francia Valois-k ellen. Ez a háború nagy dicsőséget szerzett Angliának és királyának, egyszerre két fogoly királyt is őriztek Londonban: a franciát és a skótot (l. *Crécy-en-Ponthieu*, *Maupertuis*). De a háború nagy áldozatokat követelt és ezek megszavazása szükségkép növelte a parlament befolyását. Ekkor történt ennek kettéválása: a lordok házában az egyházi és világi főemberek foglaltak helyet; a Commons-ban (közrend) a megyei nemesség és a városok követei. A hatalmának tudatára ébredt parlament már felelősségre kezdte vonni a király tanácsosait. *Rikárd* walesi herceg, a «*fekete herceg*», a francia diadalok hőse, még atyja előtt elhunyt és III. Eduárdot kiskorú, akaratos unokája, *II. Rikárd* követte (1377—1399.). Alatta parasztháború tört ki, melyet London polgársága levert (1381). A francia háború elült, annál erősebb volt a viszály a királyi családban, Rikárd és három nagybátyja közt. A király győzött és lefoglalta a lancasteri herceg birtokait. Ennek fia, *Bolingbroke* Henrik, sereggel jött vissza, az egész ország melléje állott, a parlament trónvesztettnek nyilvánította Rikárdot és *IV. Henrik*-kel a Lancaster-ág jutott uralomra. A szerencsétlen Rikárd úgy járt, mint dédapja, II. Eduárd: a börtönben megölték. IV. Henriknek is sok baja volt az országnagyokkal, különösen a northumberlandi gróffal és fiával, a vitéz *Percy*-vel. A walesiek is felkeltek ellene. De támaszkodva a papságra, amelynek kiszolgáltatta Wycliffe követőit, az eretnek lollardusokat, és a parlamentre, megküzdött e nehézségekkel. A parlament már nemcsak a felelősségrevonás jogát gyakorolta, hanem ellenőrizte az adók hováfordítását is, sőt 1407 óta már számadást is követelt a tőle megszavazott jövedelmekről. IV. Henrik, kit még sokan bitorlónak tartottak, békén hagyta az országot fiára, *V. Henrikre*, Shakespeare kedvelt hősére (1413—22.). A fiatalkorában léha és kicsapongó walesi herceg méltó utóda volt a fekete hercegnek. Felhasználva a francia belső zavarokat, felújította családja igényeit, Azincourtnál nagy diadalt aratott a franciák fölött (1415), lefoglalta Normandiát és a troyesi békében 1420. rábírta VI. Károlyt, hogy neki adja nőül leányát és neki biztosítsa a trónöröklést. Csecsemő fia, *VI. Henrik* helyett (1422—1461) nagybátyja, a

bedfordi herceg kormányzott és folytatta Franciaország behódoltatását. Szövetségben a burgundi herceggel egész a Loire-ig hatolt előre, mikor *Jeanne d'Arc* (l. o.) fellépése véget vetett az angol uralomnak. A háború végén az összes nagyterjedelmű brit francia birtokok közül csak Calais város maradt angol kézen (1453).

Ez a kudarc otthon is véget vetett a szellemileg gyönge király tekintélyének. A szintén a fekete hercegtől, és pedig idősb fiától származó *York* család feje, *Rikárd,* mint trónkövetelő lépett fel. Véres harcok következtek, *a fehér (York) és piros (Lancaster) rózsa harcai* (1455—1471.), melyekben úgy VI. Henrik, mint Rikárd herceg erőszakos halállal multak ki. A warwicki gróf, «a királycsináló», hol az egyik, hol a másik párt részére billentette a mérleget, míg végre Rikárd fiával, *IV. Eduárddal,* a York-párt került ki győztesen a viadalból. A főurak nagy része is a vérpadon vagy a csatamezőkön hullott el; elkeseredett, kiméletet nem ismerő volt e testvérharc. De, és ebben tünik elő Anglia előhaladottsága a többi nemzet fölött: csak az urak és csatlósaik vére folyt. A polgárt nem bántották, a parasztot nem pusztították, úgy hogy Anglia ereje meg nem tört. A vérontásnak azonban akkor sem volt vége, mikor IV. Eduárd a Lancaster-családot és hiveit kiirtotta. Halála után öccse, *Rikárd* elfogatta és megölette kiskorú fiát, *V. Eduárdot* és maga uralkodott, előbb mint protektor, majd mint a parlamenttől elismert király. Vitéz, ügyes, ravasz férfiú volt, de vérengzése még az akkori időben is borzalmat keltett. Midőn *Tudor Henrik,* Richmond grófja, ki női ágon a Lancaster-családból származott, francia sereggel jött ellene, az angol nemzet nagy része is melléje állott. A bosworthi csatában III. Rikárd elesett és *VII. Henrik,* kinek York-leány volt a neje, mint a királyi család egyetlen törvényes ivadéka lépett a trónra.

A reformáció.
A Tudorok és Stuartok kora. (1485—1714.)

Az első *Tudor* komoly, egyszerü, a fukarságig számitó fejedelem, kiben nem volt meg elődjeinek fényes hadierénye, sem pompaszeretete. A feudalitást tönkretette a polgárháború, ő annak még utolsó maradványait is üldözte. Eltiltotta az uraknak fegyveres csatlósok tartását és súlyos bírságokat rótt a tilalom ellen vétkezőkre. A politikai bűnösök ellen külön törvényszéket (a *csillagkamarát*) állított fel, mely igen röviden bánt el a felségsértőkkel. Annál jobban szerette őt a köznép, jó gazdálkodása, egyszerűsége, az ipar és kereskedelem iránt való érdeklődése miatt. Alatta kezd Anglia részt venni Amerika felfedezésében. Caboto 1497. angol szolgálatban fedezte fel Kanadát. VII. Henrik halálakor, 1509., birodalma már kigyógyult a sok belső és külső háborúk ütötte sebből, úgy hogy fia, *VIII. Henrik* már egyike volt Európa leghatalmasabb és leggazdagabb uralkodóinak. Ő már királynak született, át van hatva méltóságától, amellett nagytestű, érzéki ember, kinek legnagyobb következésű cselekedeteiben is nagyobb része volt az indulatnak, mint a meggondolásnak.

VII. Henrik, a Valoiskkal szemben, Spanyolországban keresett összeköttetést. Előbb idősebb fiának, annak halála után Henriknek eljegyezte *aragoniai Katalint,* Ferdinánd és Izabella leányát, V. Károly császár nagynénjét. A nagy európai bonyodalmakban *VIII. Henrik* a spanyolok és Habsburgok mellett állott a franciák ellen. Külső politikáját *Wolsey* Tamás érsek intézte és az egyházi befolyás mindinkább érezhetővé vált. VIII. Henrik, ki tudományokkal is szeretett foglalkozni, Luther fellépése idején erős hangú röpiratot írt ellene, amiért X. Leó pápától a hit védője (Defensor fidei) címét nyerte, mely címet azóta utódai is viselik. De egész politikai magatartását megváltoztatta szenvedélyes szerelme *Boleyn Anna,* felesége udvarhölgye iránt. El akart válni nejétől, de mivel VII. Kelemen pápa, vallási okokból és tekintettel a császárra, ebbe beleegyezni nem akart, elvált a pápaságtól. Wolsey megbukott, a király a parlamenttel kimondatta az elszakadást a pápaságtól és elismertette magát Anglia egyháza fejének (1533). Nőül vette Boleyn Annát és midőn a pápa most sem egyezett a válásba, lefoglalta a pápaság összes jövedelmeit, szabályozta a püspökök kinevezését és szekularizálta a szerzetesi birtokokat. Mindebben segítője volt *Cranmer* Tamás canterbury-i érsek. Nem is a katolicizmustól akart elválni: annak dogmáit szigorúan megtartotta, csak a pápaságtól. Gazdasági és politikai tekintetben független királyi egyházat szervezett és egyaránt kegyetlenkedett a pápához hívek és Luther követői ellen. Ez tehát tisztán politikai változás, melynek a belső vallásos érzéshez sem a királynál, sem tanácsosainál nem volt semmi köze. A külpolitikában azután egyensúlyban akarta tartani a franciákat és a császárt.

Harmadik házasságából született kiskorú fia, *VI. Eduárd* alatt annak anyai nagybátyja, *Somerset* herceg, keresztülvitte Cranmer érsek segítségével a vallásos reformációt. Anglia csak most vált protestánssá. Az új, államilag elrendelt hit, melynek az új «imádságos könyv» volt legkülönb kifejezője, inkább a kálvinizmushoz hajlott. A hit fentartása végett ki akarták rekeszteni a beteges kis király örökségéből nővéreit: a katolikus *Máriát,* aragoniai Katalinnak leányát, és a renaissance műveltségben nevelkedett *Erzsébetet,* Boleyn Annának leányát. VI. Eduárd halála után ki is kiáltották királynőnek *Gray Johannát,* a királyi ház távoli rokonát. Az angolok törvényes érzése azonban nem egyezett bele a változásba. Törvényes jogon *Mária* lett a királynő, ki helyreállította a katolikus egyházat és *Fülöp*nek, V. Károly fiának adta kezét. Megkezdődött a protestánsok üldözése. A királynő Jane Grayt és Cranmert is lefejeztette és oly kegyetlenül bánt a protestánsokkal, hogy méltán «Véres»-nek nevezik. Házassága következtében részt vett a franciák ellen viselt háborúban is, melyben Calais elveszett (1558). Ezt a csapást Mária csak kevéssel élte túl. Halála egyúttal bukását jelölte az angol katolicizmusnak.

Utóda, *Erzsébet* uralma fénykora volt Angliának (1558—1603). Most jutott csak érvényre, mit köszönt Anglia szigeti fekvésének. Félezred óta

nem pusztította idegen hódító, a belső zavarok, bármily véresek voltak is, főkép a dinasztiát és a főnemesi családokat sujtották, a polgári munka és a szellemi haladás folytonossága egész Európában itt volt kitéve legkevesebb elnyomásnak. A parlament befolyása meg tudta védeni a közszabadságot, az önkormányzat szilárd alapon állott és a Tudor-királyok önkénye is főkép a pártos főurakat sujtotta. Az angol tudomány és műveltség a XVI. században már bármely mással versenyezhetett, az irodalom pedig az olasz után az első, mely nemzeti alapon általános emberi remekeket hozott létre (Thomas Morus, Shakespeare). A nemességet a klastromi javak lefoglalása gazdagította, a polgárságot a belga bevándorlók által fejlődő szövőipar és a kereskedés. Csak a régi szabad parasztosztály hanyatlott el. A földesurak ugyanis, hogy minél több juhot legeltessenek, csökkentették a szántóföldet, a régi földmívesből béres és munkás lett. Ennek a változásnak következése abban is érezhető volt, hogy Anglia nemzeti szárazföldi serege, mely a XIV. és XV. sz.-ban annyi diadalt vívott ki, szabad harcosok híján egyre csökkent, hajósnépe ellenben egyre erősödött.

Az egész átalakulás azonban lassan ment végbe, nagy rázkódás nélkül és ez a lassú, de folytonos átmenet maradt azután is mindig fő jellemvonása a szigetországnak. *Erzsébet* hosszú uralma ép ez átmenetnek korszaka és egyrészt a királyi igazgatás kiválósága, másrészt magának Erzsébetnek minden szélsőségtől idegen egyénisége biztosították súlyos időkben a nyugalmat. A királynő eleinte senkivel sem akarta elrontani a dolgát, kacérkodott II. Fülöppel és a francia dinasztia hercegeivel, reményt nyujtva kezére, de mindig húzva-halasztva elhatározását. Midőn már biztosnak érezte maga alatt a talajt, előbb az egyházi ügyeket hozta rendbe, megállapítva az anglikán hitvallás 39 pontját, a püspökség megmaradását, de egyúttal a protestantizmust, de mindenekfölött saját egyházi felsőségét. A katolikus főurak lázadását vérbefojtotta és minthogy azok reményüket Erzsébet legközelebbi rokonába, a trón örökösébe, *Stuart Máriába*, a katolikus skót királynőbe helyezték, ezt a veszedelmes vetélytársát, ki saját népe elől menekült, őrizetben, fogságban tartotta mindaddig, míg 1587. az összeesküvés bűne miatt le nem fejeztette. Ez az ellentét döntött aztán külső politikája fölött is. Előbb titokban, majd nyiltan pártolta a hollandusok felkelését a spanyolok ellen és szövetségre lépett a francia hugenottákkal is. Igy aztán nem kerülhette ki a régóta fenyegető háborút *II. Fülöp* ellen. Ez a háború nemcsak afelől döntött: protestáns vagy katolikus legyen-e N., hanem döntött a tenger uralma fölött is. Ez egyesítette egész Angliát, ez nevelt az ügyes kalózokból oly hajósvezéreket, kik a «győzhetetlen armadával» megbirkóztak (1588) és kik minden tengeren diadalmasan lobogtatták a leopárdos zászlót (Cavendish, Drake, Raleigh). A spanyol háború következtében naggyá fejlődött az angol hajóhaddal a tengeri kereskedés és megkezdődött a tengerentúli telepítés is. A hajadon királynő után nevezett *Virginia* volt az első gyarmat. Bent ügyes tanácsosoktól (Sir Robert Cecil, Francis Walsingham) támogatva, szigorúan, de igazságosan kormányzott és minden szeszélye, vénleányos hiúsága és pompakedvelése mellett igazi anyja volt népének. Mint a Tudorok alatt általában, alatta is csak mint a királyi akarat kész eszköze szerepel a parlament.

Annál nagyobb jelentőségre jutott ez az intézmény utóda, *I. Jakab*, Stuart Mária fia és a Stuartdinasztia alatt. I. Jakab gyönge, tudákos, isteni eredetű hatalmától eltelt fejedelem volt, ki egyházpolitikai nézeteit, különösen az ellenállás bűnös voltát, nemcsak könyvekben magyarázta, hanem a püspöki egyház segítségével politikai dogmává is akarta emelni. A katolikusok merénylete ellene (lőporösszeesküvés 1605) nem sikerült és azóta a katolikus egyház megszünt Angliában politikai tényező lenni. Annál nagyobb jelentőségre jutottak a vakbuzgó, komoly, a püspöki egyházat el nem ismerő Kálvin presbiteriánus szervezetét elfogadó puritánusok. Ezekben élt a hit, az ótestamentomi meggyőződés, hogy isten parancsa előbbre való az emberi rendelésnél és ebből következőleg az ellenállás szelleme. A köznemesség nagy része és a városi polgárság java hozzájuk tartozott és így a parlamentben is erősen voltak képviselve. A király a nagy, abszolut katolikus királyi családokhoz, a spanyol Habsburgokhoz és a Bourbonokhoz vonzódott, a parlament ellenben a Habsburgok ellen küzdő protestánsok segítségére volt csak kész megszavazni pénzt és katonát. A helyzetet még jobban bonyolította, hogy Jakab öröklött országa, Skócia egészen kálvinista, Anglia hódított tartományának, Irországnak lakossága pedig túlnyomóan katolikus. A presbiteriánusokat, kik politikai és vallásos szabadságért küzdöttek, a királyra tamaszkodva üldözőbe vették a püspökök. Sokan közülök Amerikába menekültek és megalapították *Uj-Anglia* gyarmatait. Mivel pedig egyházi és vallásos elnyomás egyaránt nehezedett reájuk, mind több új szektát szült a vallásos elmélkedés. Ezek közül különösen az independensekben testesült meg az ellenállás szelleme. A szabad egyház a szabad államban eszméje éppen e kettős elnyomásnak volt szüleménye.

Ezek az ellentétek még élesebben állanak egymással szemben Jakab fia, *I. Károly* idejében (1625—49). A parlament előbb a király kedvencét, *Buckingham* herceget támadja, aztán jogot formál a király tanácsosainak bevádolására is. *Bacon* lordkancellár is e támadásoknak esett áldozatul. 1628. a parlament «a jogok kérelmében» (Petition of rights) összeállította a legfőbb sérelmeket: az önkényes, törvényes idézés mellőzésével történt elfogatásokat, meg nem szavazott adók szedését és kölcsönök felvételét beleegyezése nélkül. A király kénytelen volt engedni, de már a következő évben újra összeütközésre került a dolog. A közvetett adókat, különösen a hajóépítésre való pénzt a királyok soha sem tartották a parlament megszavazásától függőnek. Károly a *petition of rights* után is szedette a «tonnapénzt». Ez ellen a parlament tiltakozott, mire a király feloszlatta. Minthogy béke volt, nem szorult subsidiumokra, a hajópénzt pedig továbbra is

szedette. Azokat, kik a törvényre hivatkozva, fizetni nem akartak, elitélték a királyi bíróságok és így tizenegy éven át parlament nélkül lehetett kormányozni. Ez idő alatt világi ügyekben *Wentworth* Tamás, később *Strafford grófja*, egyháziakban *Land* canterburyi érsek voltak a király mindenható, kíméletet nem ismerő tanácsosai. Land már nemcsak a püspöki egyházzal ellenkező protestánsokat (nonkonformistákat) üldözte, hanem a katolikusokat is. Ezek közül is sokan kivándoroltak és megalapították *Maryland* gyarmatát. Angliában veszettnek is látszott a szabadság ügye. De mikor a király Skóciába is át akarta ültetni az államegyház rendszerét, a presbiteriánusok egyesültek (Covenant), rendi kormányt alakítottak és fegyveresen ellenállottak. Károly, hogy sereget kaphasson, kénytelen volt összehívni a parlamentet. Ez is sérelmek összeállításán kezdte, mire a király mindjárt fel is oszlatta (rövid parlament) 1640. De mivel a skótok átjöttek a határon is, még azon évben kénytelen volt egybehívni egy új parlamentet, melyben a rendi és vallásos ellenzék volt túlnyomó. Most már minden kérdésben engedni volt kénytelen. Megerősítette a parlament minden jogát, beleegyezett Strafford elitéltetésébe és kivégzésébe, eltörölte a hajópénzt és Skóciában is helyreállította a régi állapotot (1641). Mindez azonban nem fegyverezte le az ellenzéket, sőt midőn a király nem lépett fel elég erélyesen az ir katolikusok felkelése ellen, a parlament a katonai hatalmat is magához akarta ragadni és sereget toborzott. Ebbe a király teljes megsemmisülése nélkül nem egyezhetett. El akarta fogatni a parlament öt vezető emberét, de ez a terve nem sikerült, mert London népe a parlament mellé állott. Nem maradt részére hátra más, mint híveivel Oxfordba vonulni és ott sereget szervezni. Igy a katonai kérdés miatt tört ki a nagy polgárháború a királypárti «*gavallérok*» és a puritánus «*kerekfejűek*» közt, kik nem hordták a parókát (1642). E háborúban, bár a gavallérok, nemes lovagok *Rupert* pfalzi herceg vezetése alatt kitüntették magukat, de a parlamenti sereggel, melylyel a skótok is egyesültek, mégsem birtak. Döntő jelentőségű volt *Cromwell* Olivér parlamenti tag fellépése, ki előbb mint alvezér, azután mint fővezér, «vasbordájú» independens vitézeivel nagy csatákban legyőzte a királyi sereget és a királyt futásra kényszerítette Skóciába. A skótok aztán 400,000 fontért eladták királyukat a parlamentnek. A presbiteriánusok, az ellenzék mérsékelt többsége, megalkudni óhajtottak volna vele és így megszabadulni Cromwellnek és seregének reájuk nehezedő túlsúlyától, de Cromwell kezére kerítette a királyt, legyőzte a skótokat és kizárta az alsóházból a presbiteriánus vezéreket. Ezáltal *csonka* lett a «hosszú» parlament. Most már *Cromwell* parancsolt és a csekély számú, de rajongó és vezéréhez ragaszkodó independens párt már gyökeres társadalmi forradalomra gondolt (Leveller-ek = egyenlősítők). A csonka parlament külön biróságot rendelt *Károly* pörének elintézésére. Halálos itéletet hoztak és az itéletet 1649 jan. 30-án Whitehall királyi palotája előtt végre is hajtották. Ez volt első esete annak, hogy királyt törvényes itélet alapján végeztek ki. A parlament Angliát *köztársaságnak* nyilvánította és kormányzásával államtanácsot bízott meg, melynek *Cromwell* is tagja volt.

A király kivégeztetése, melyet *Milton* egy tudós értekezésben megvédett és jogosnak mondott, végső erőfeszítésre szólította a régi rend és a dinasztia híveit. Az irek lázadása mindjobban terjedt és megsemmisítéssel fenyegette a szigeten levő angol telepeket. Ezért Cromwell seregével először is Irországba ment, irtó háborút viselt a katolikus lázadók ellen és a városokba erős protestáns, angol és skót gyarmatokat telepített (1649). Majd a király fia, *Károly* mellé sorakozó skótokat győzte le és így megalkotta a három királyságból álló birodalmat. Minthogy a csonka parlamentben sem szünt meg az oppozició ellene, azt is feloszlatta és új «szent» parlamentet hívott össze, melyben mind a három ország képviselve volt (1653). Ezt is még ugyanazon évben szétugrasztotta és mint *Lord Protector* lépett az uralkodó hatalom birtokába. Ezután is még sok baja volt parlamentjeivel, csak 1657. talált oly hajlékonyra, mely őt a királyi címmel megkínálta és midőn azt el nem fogadta, a lordprotektorátust örökösnek mondta ki családjában. Tényleg, bizonyos alkotmányos formák megőrzésével, katonai diktaturát gyakorolt 1658 szept. 3-án történt haláláig.

Cromwell nemcsak egyesítette N.-t, hanem a birodalom hatalmát az európai ügyekben is érvényesítette. Természetes feje volt a protestantizmusnak; még Erdéllyel is összeköttetésben állott. A köztársaság intézkedései közt a legnagyobb következésü az 1651. kiadott «navigatio-akta» volt. Addig Hollandia volt a tenger nagy-fuvarosa, a nemzetközi forgalmat hajói közvetítették. A hollandusok leendő versenytársukat látták a feltörekvő angol respublikában és menedéket, segítséget adtak Károly odamenekült fiainak. Erre válaszul az angol kormány eltiltotta, hogy angol kikötőbe idegen hajó más árút szállíthasson, mint saját hazájából eredőt. Ez tehát nemcsak a hollandus hajózást sujtotta, hanem egyúttal előkészítette a gyarmatárúknak angol hajók által való fuvarozását. Az emiatt kitört háborúban az angol hajóhad megállotta a sarat a sokkal erősebb hollandus ellen és Anglia megkezdte a tenger uralmához vezető diadalmi útját.

A lordprotektor fia, *Rikárd* nem örökölte atyja nagy tulajdonait. A parlament elismerte; a sereg nem. A vezérek a csonka parlamentet hívták újra össze, mire Rikárd 1659. lemondott. De ez a nagy parlamenti rom nem fért meg soká a tisztekkel. Feloszlatták. Mind e zavar és az egységes vezetés hiánya a népben mind erősebbé tette a királyság visszaállításának vágyát. Hisz voltaképp a nép többsége sohasem szünt meg dinasztikus lenni; csak egy csekély, de fanatikus töredék, melyet Cromwell lángesze juttatott hatalomra, volt republikánus. Ekkor a Skótországban szállásoló csapatok vezére, *Monk* György tábornok teremtett rendet. Bevonult Londonba és miután a csonka parlament végre a maga feloszlását mondta ki, oly parlamentet választatott, mely már szabadon fejezhette ki a néphangulatot.

Megkezdődtek az alkudozások *II. Károllyal*, azon az alapon, hogy a forradalom vezetői és emberei lehetőleg amnesztiát és birtokaikban megerősítést nyerjenek, a sereg pedig feloszlattassék. *II. Károly*, a «hőn szeretett», 1660 máj. 29-én a nép kitörő lelkesedésétől környezve vonult be Londonba. Örültek, hogy vége a zord és gyakran álszenteskedő puritánusok uralmának, a katonaság rideg fegyelmének, hogy helyreállt az élet megszokott rendje s ismét mulatni lehet. Károly nem volt kegyetlen; csak atyjának még élő biráit itélték halálra. De a közhangulat annyira a forradalom ellen fordult, hogy mégis reakció állott be. Hogy többé katonai uralom ne lehessen, csak két ezredet tartottak fegyverben; az angol egyházhoz tartozást ismét a 39 pont vallásához kötötték és ezáltal több mint 2000 nonkonformista papot zártak ki, a püspököket visszahívták a lordok házába, Skóciát pedig ismét elválasztották Angliától. Ott uralkodó maradt a kálvinista hit, Irországban pedig igyekeztek a püspöki egyházat terjeszteni, úgy a katolikusok, mint a presbiteriániusok rovására. Károly könnyelmű költekezése őt Franciaországtól tette függővé, honnét évdíjat húzott, mert a legloyálisabb parlament sem szavazhatott meg neki eleget. Igy, mint I. Jakab korában, a külső politika visszavonást okozott király s nemzet között. Ezt még jobban kiélesítette a királynak, ki katolikus nőt vett el, a portugál király leányát, nyilvános hajlása a katolikus hit felé. Ez a törekvés birta a parlamentet a *Test-akta* (bizonyító akta) megszavazására, mely minden hivatalból kizárta azokat, kik az átlényegülésben hisznek, tehát a katolikusokat, de éppen úgy azokat is, kik az uralkodó egyházi felsőségét nem fogadják el, tehát az összes nonkonformista szektákat (1673). A katolicizmustól való veszély annál fenyegetőbb, mert Károlynak nem volt törvényes gyermeke, öccse, *Jakab* yorki herceg pedig nyiltan elfogadta a római hitet. Károly miniszterei az ú. n. *Cabal*-kormány, jó pénzért mindenre kaphatók voltak. Ez a minisztérium megbukott és az egyre erősödő ellenzék nemcsak kizárta a katolikusokat, a Test-akta alapján, az alsóházból, hanem a yorki herceget is ki akarta zárni az örökösödésből. Ebbe a király nem egyezett, de a kedélyek megnyugtatására hozzájárult a *Habeas Corpus*-aktához, vagyis a személybiztonság törvényes védelméhez (1679). E küzdelmekben tünnek fel először a *whig* és *tory* nevek; az első a Jakabot kizárni akaró ellenzéket, a másik a katolikusokhoz szító udvari pártot jelölte A whig többségű alsóház nem szavazott meg a királynak semmit, mire a vezérek üldözése és halálra itélése s a parlament nélkül való kormányzás volt a válasz. Károlyt személyes szeretetreméltósága mentette meg a nép gyűlöletétől. Annál erősebben fordult az halála után (1685) *II. Jakab* ellen. Ez a király katolizáló szándékában már az angol egyházban látta a kőakadályt és az ellen a katolikusokra és a nonfonformistákra készült támaszkodni. A Test-akta ellenére katolikus tiszteket nevezett ki a sereghez, katolikusoknak osztogatta az egyetemi javadalmakat és egy jezsuitát vett be királyi tanácsába. Azt a jogát vitatta, hogy mint király felmenthet, dispenzálhat a törvény alól. Ezt a türelmi — indulgentia-rendeletet azonban több anglikán püspök nem olvastatta fel, mire a király, mint engedetleneket, elfogatta őket. Ezáltal már az anglikán egyház, a toryk nagy részével is, ellentétbe jutott a királlyal.

Már *Jakab* trónralépte óta több felkelés támadt ellene, melyek véres elfojtása (*Jeffreys* főbiró által) még szította a király elleni gyűlöletet. Most az elégedetlenek komolyabb lépésre határozták el magukat. II. Jakab idősebb leánya, *Mária*, Orániai Vilmosnál volt férjnél, az európai franciaellenes párt fejénél, a protestantizmus védőbajnokánál. Ezt az engedményt meg kellett tenni a protestánsoknak, annál is inkább, mert az utolsó Stuartok külső politikája nem folytatta Cromwell fényes hagyományát és alig dicsekedett sikerrel. Túlságos engedékeny volt a franciák irányában, a hollandusokkal pedig a tengeren nem birt. *Vilmos* és neje csak akkor hajlottak az elégedetlenek meghívására, mikor örökségük kétségessé vált. II. Jakabnak 1688 jún. 20. fia született. Az ellenzék mindjárt azt állította, hogy beçsempészték a katolikus örökösödés biztosítása végett. Vilmost tehát, saját és neje érdekén kívül, nagy európai érdek is késztette a vállalatra, az, hogy Anglia ne váljék francia hűbérré. Ezért még Lipót császár, sőt a pápa is támogatták. Hollandus sereggel szerencsésen átkelt és a nép, a sereg és flotta pártolásával egy hónap mulva eljutott Londonba (1688 dec. 18). Jakab a francia udvarhoz menekült és ezáltal lehetővé tette a békés, törvényes átalakulást, mely elé jelenléte, mint törvényes királyé, nagy akadályokat hárított volna. A konvenció, mert csak a törvényes királytól összehívott gyülés parlament, elismerte *Vilmos* és *Mária* együttes jogát és királyságát. Elismerte azt a skót parlament is. A királyok viszont elfogadták és szentesítették azt a szabadságlevelet, melyet Jakab túlkapásai tettek szükségessé. Elismerték, hogy csak a parlament hozzájárulásával lehet adót kiróni és sereget gyüjteni; elismerték a parlamenti szabad választást és a szólásszabadságot, megerősítették a Habeas Corpus-aktát, a Test-aktát és az esküdtszékeket a személyes szabadság összes biztosítékaival együtt. Végre, állást foglalva a legközelebbi és legégetőbb sérelemmel szemben, kimondták, hogy a királynak nincs joga valamely törvény hatása alól bárkit is felmenteni (1689 febr. 19.). A kálvinista Vilmos aztán egy külön rendeletben megadta hitsorsosainak és az összes protestáns nonkonformistáknak (dissenter) a szabad vallásgyakorlat jogát. Skóciában államvallás maradt a presbiteriánus vallás. A Jakabhoz szító felföldiekkel kegyetlenül elbántak (Glencoenál, 1691). Épp úgy leverték az ir katolikusok nagy felkelését is, melyet a francia sereg is támogatott, úgy hogy csakis a katolikus egyház maradt jogtalan a birodalomban.

Valóban felszabadulás volt ez a vértelen, *dicsőségesnek* nevezett forradalom az ország legnagyobb részére nézve. A törvényes abszolutizmus veszélye a katolizálással együtt mindenkorra megszünt. Új alkotmánybiztosítékok voltak: a

birák sértetlensége, a sajtószabadság, a hároméves parlament és a király tanácsosainak felelőssége. Az anyagi virágzást előmozdította az akkor alapított nemzeti bank és az oly nagy jövőre hivatott, hollandus mintára alapult keletindiai kereskedő-társaság. Hogy pedig a kormány és a parlament közt többé összeütközés ne támadhasson, Vilmos, nem elméleti alapon, hanem tisztán a gyakorlati haszon szempontjából, minisztereit az alsóházban többséggel biró párt vezérei közül nevezte ki, akár whig, akár tory volt a majoritás. Ez a parlamentáris kormány kezdete. Csakis ez tette őt képessé arra, hogy megbirkózhatott a még mindig igen hatalmas és különösen az angol egyházban túlnyomó jakobitapárttal, mely, ha nem is Jakabot, de fiát tekintette törvényes királynak és még mindig elitélte az ellenállásnak 1688-ban gyakorolt jogát. Csakis ez tette őt képessé a Franciaország ellen folyó háború szerencsés befejezésére.

Az 1689—97-iki francia háborúban *Vilmos*, szövetségben a császárral és Spanyolországgal, megállította XIV. Lajos diadalmenetét és helyreállította az európai egyensúlyt. Angliára nézve e háború legfontosabb eseménye a lahoguei tengeri csata volt, hol az angolok, szövetségben a hollandusokkal, megsemmisítették a hatalmasan fejlődő francia flottát. Ez időtől fogva az angol hajóhad mindig megőrizte elsőségét a tengeren. Az egyensúlyt még jobban fenyegette a spanyol birodalom örökségének XIV. Lajos unokájára hárulása (1700). Vilmos, ki Máriának halála óta egyedül uralkodott, ennek ellensúlyozására szövetségre lépett a császárral és jelentékeny pénzsegély és katonaság felajánlására birta a parlamentet is. Halála után *Anna*, Mária testvérhuga, az utolsó Stuart, lépett a trónra és folytatta Vilmos franciaellenes politikáját. Vezére, *Marlborough* herceg, Savoyai Eugénnel együtt szerencsésen végigvívta a spanyol örökösödési háborút és nagy dicsőséget szerzett az angol fegyvernek. E háború közben, 1707. jött létre az unió Anglia és Skócia közt. Az egyesült birodalomnak *Nagy-Britannia* lett a neve, de Skócia, noha már nincs külön parlamentje, megtartotta külön törvényeit és egyházi szervezetét és szabad kereskedést nyert az angol gyarmatokkal. Midőn az addig kormányzó whigek az országban elvesztették a többséget, Franciaország kudarca már világos volt és attól kellett félni, hogy a Habsburgok hatalma válik túlnyomóvá, *Anna*, ki különben is összeveszett Marlborough hercegnével, elállott a háborús politikától, toryminisztériumot nevezett ki és megkezdte a békealkut.

Az utrechti békében Anglia a Hudson-bay vidékét nyerte (Új-Fundland, Uj-Skócia), aztán Gibraltárt, Minorcát, végre oly szerződést (Assiento), mely angol hajóknak biztosította a rabszolgák szállítását a spanyol gyarmatokba. A Bourbonok egyúttal elismerték a protestáns dinasztiát és elállottak a jakobiták támogatásától. Anna halálával (1714), minthogy törvény zárta ki a katolikus királyt, I. Jakabnak nőágon ivadéka, *György Vilmos* hannoveri választó lett király *I. György* név alatt.

A hannoveri ház és a gyarmatbirodalom megalapítása.

Az idegen dinasztia — *I. György* (1714—1727) még angolul sem tanult meg — gyenge tehetségű uralkodóival, kik mindúntalan rászorultak Angliára, hogy ősi tartományukat, Hannovert megvédhessék, nem állhatta útját az angol szabadság teljes kifejlődésének. A toryk, azaz a papság s a vidéki köznemesség nagy része jakobita volt, így a dinasztia egészen a whigekre bízta magát és a hatalomban a whig arisztokrácia vezetői osztoztak. Első nagy miniszterük *Walpole* Róbert volt, ki több mint húsz éven át vezette a kormányt; békében, ügyesen, de a taktika és korrupcói minden eszközével. Mikor *II. György* (1727—1760) alatt újra kitört a háború a Bourbonok ellen, Walpolenak vissza kellett vonulnia. Az osztrák örökösödési háborúban Anglia Hollandiával Mária Terézia pártján volt. Tengeren most is szerencsésen harcolt, de szárazon több csatát vesztett a franciák ellen, úgy hogy az aacheni békében 1748. alig nyert valamit. Később Nagy Frigyessel lépett szövetségre és vele együtt viselte a hétéves háborút és az azzal kapcsolatos tengeri és gyarmati háborút. E nagy harcokat *Pitt* Vilmos irányította, a «nagy commoner«, az első angol államférfiú, ki erkölcsi tekintetben is fel akarta emelni népét s ki az egész nemzet lelkesedésére és áldozatkészségére számíthatott. Az északamerikai angol gyarmatok a XVII. sz. folyamán erősen fejlődtek, hisz annyi politikai és vallásos párt volt kénytelen odamenekülni. Ekkor alakult a két Carolina, ekkor lett a hollandus Új-Amsterdamból New York; ekkor alapították meg a quakerek Pennsylvaniát. De bár az utrechti béke ott is terjesztette az angol birtokot, az mégis csak a keleti partvidékre szorítkozott. Kanada a franciáké volt, szintúgy a Mississippi völgye. Még túlnyomóbbak voltak a francia telepek az angolokhoz képest Kelet-Indiában. Ott Bombay városa, melyet II. Károly neje hozományával kapott, volt az első angol gyarmat. Ehhez járult később Madrasz is. A franciák 1740—48 közt végveszéllyel fenyegették az angol keresk. társaság ezen birtokait. Ez most megváltozott. Clive Róbert fegyvere és Warren Hastings ármányos ügyessége Angliának szerezték meg Bengáliát, Kalkuttával, majd a nagy félsziget belsejét is, úgy hogy a franciák bir tokai ezekhez képest jelentéktelenekké váltak. Hasonló változás állott be Észak-Amerikában is, hol az angolok a gyarmatosok segítségével elfoglalták Kanadát és a Mississippi mellől is kiszorították a franciákat. Ugyanakkor telepeket szereztek a Szenegál mellett Afrikában és Nyugat-Indiában is. Az angol tengeri uralom megszilárdult, a gyarmati birodalom megalakult, N. gazdagsága és tekintélye nőttön nőtt.

Alkotmányos tekintetben azonban inkább vissza esés állott be. *III. György* (1760—1820) már angol volt, családi erényei miatt népszerű, de szűk látkörű, amellett királyi méltóságát igen komolyan érvényesíteni akaró fejedelem. Nem szerette Pittet, sem más kiváló emberben nem bízott, maga akart kormányozni a toryk, a skótok és «a király barátjai» segítségével. Nem riadt vissza

a választási korrupciótól, sőt a sajtószabadság megsértésétől sem, hogy célját elérje. Ekkor kezdődik a napisajtó nagy politikai jelentősége, Wilkes ujságcikkei és «Junius levelei» e korszak legfontosabb politikai irányítói, melyek a városi közvéleményt szembeállították az udvarral és a vidéki urak tory-reakciójával. De a királyi elbizakodottságnak és a tory-rövidlátásnak mégis megvolt a nagy világtörténeti következése. Az amerikai angol gyarmatoknak megkérdezésük nélkül való megadóztatása, melynek a whigek és Pitt, most már Earl of Chatam, ellenmondottak, maga után vonta a gyarmatok felkelését és függetlenségét. *Franklin* Benjámin szavai szerint N. megmutatta: mint kell egy nagy birodalomból kicsit csinálni.

Mikor Franciaország 1778. elismerte a gyarmatok függetlenségét, Hollandia kereskedelmi szerződést kötött velük, Katalin orosz cárnő pedig a tenger szabadsága és a semlegesek joga mellett nyilatkozott N. ellen, újra meg kellett vívni a gyarmatokért és a tenger uralmáért. Az északamerikai gyarmatok mindenkorra elvesztek, de *Rodney* admirális győzelmei helyreállították a tengeri uralmat és az 1783-iki versaillesi békében N. csak keveset vesztett. Menorca szigete akkor szállott ismét vissza a spanyolokra, kik Floridát is megkapták Észak-Amerikában. A nagy harc és az azzal járó roppant kiadások — Anglia nemzeti sereg híján zsoldos csapatokkal, különösen németekkel vívta szárazföldi háborúit — belső reformokat tettek szükségessé. Ezek megkezdése az ifjabb *Pitt* Vilmos nevéhez fűződik, ki 1783 óta 1805-ig csaknem szüntelen élén állott a kormánynak és különösen a pénzügyet vezette nagy ügyességgel. Ekkor helyezték a Keletindiai társaságot a kormány ellenőrzése alá és szóba került már a választási reform is, a kevés szavazóval biró városok *(rotten boroughs:* rothadt városok) jogának eltörlése, továbbá, tekintettel Irországra, a katolikusok emancipációja is. Az ireket az Egyesült-Államok keletkezése óta csak nehezen lehetett kormányozni. Örökös volt a felkelés, az összeesküvés, a gyujtogatás és orgyilkosság. Volt ugyan külön parlament, de annak csak protestáns lehetett tagja, azonfelül határozatainak végrehajtása az angol parlamenttől és kormánytól függött.

A francia forradalom kitörése újabb, az eddigieknél is hosszabb háborúba kényszerítette N.-t. 1783—1815-ig, csak egy évi megszakítással (1802—03), tartott a harc a köztársaság, majd Napoleon császársága ellen. Igazi nemzeti háború, melyért a whigek nagy része *Burke* Edmund vezetése alatt is lelkesedett, mert a történeti folytonosságot kellett megvédeni a felforgatás szelleme ellen. N. két eszközzel küzdött. Egyrészt új meg új koaliciókat hozott létre Franciaország ellen, gazdag subsidiumokat fizetve osztráknak, porosznak, orosznak, aki csak elfogadta. Csak a háború utolsó szakában, 1808 óta volt külön nemzeti szárazföldi serege, mely kitünően volt kiképezve és *Wellington* vezetése alatt előbb a pyreneusi félszigeten döntötte el a harcot a franciák ellen, majd 1815 jun. 18. a poroszok segítségével végkép megdöntötte a császárságot Waterloonál. Másrészt flottáival ostromzár alatt tartotta az egyre növekedő Franciaországnak és hűbéreseinek partvidékét és megsemmisítette azok flottáit. *Nelson* diadalai Abukir mellett (1798) és Trafalgar hegyfokánál (1805), majd Kopenhága bombázása 1807. korlátlan urává tették a tengereknek. Csak a Dardanellákba nem birt behatolni akkor sem (1807). Egyúttal kereskedelmi flottája is egyre nőtt és a többinek megsemmisítésével elborította az oceánokat és Napoleon kontinentális zára ellenében jövedelmező csempészetet űzött minden tengerparton. Napoleon fenyegetődzése, hogy átkelve a csatornán, megsemmisíti a gőgös Albiont, nem vált valóvá. Az óriás küzdelemben N. volt a legkitartóbb, az hozta a legnagyobb áldozatot és ehhez képest neki jutott a legnagyobb haszon is. Ekkor szerezte meg a nagy tengeri állomásokat: Helgolandot, az ión szigeteket, Maltát, Ceylont, Singaporet, Ile de France szigetét, a Fokföldet, ekkor terjesztette ki hatalmát majdnem egész Elő-India fölött. Ausztrália szárazföldjének megtelepítése deportált fegyencek által is ekkor vette kezdetét. A semleges zászló megsértése háborúba keverte az Egyesült-Államokkal is (1812—1814), de ebből is győztesen, igényei teljes fentartásával került ki.

Belső fejlődése azonban nem tartott ekkor lépést a külsővel. A háború véget vetett a reformoknak és az egyre növekedő államadósság terhe nagyon sujtotta az emelkedni kezdő középosztályt. A háború megszűntével, mikor a többi európai államban is megindult a békés munka, sok gyár elbukott és a foglalkozásnélküli munkásokat zendülésre hajtotta az éhség. Emlékezetes az a vérfürdő, melybe, akkori szokás szerint, a manchesteri munkásmozgalmat fojtották (1819). Egyáltalában az egész világon itt érték egymást legközelebb a legnagyobb társadalmi és gazdasági ellentétek. A lordok, a gyárosok és nagykereskedők, a kincses Indiából hazatért «nábobok» fényűzése mellett milliói nyomorogtak a városi proletariátusnak. Még szívszaggatóbb volt a nyomor Irország földművelő grófságainak béresei közt. A társadalmi csapássá vált pauperizmus szülte *Malthus*-nak azt a híres teóriáját, mely az emberiség szaporodását meg akarja akasztani, mert ez a szaporodás, szerinte, sokkal gyorsabban halad, mint az élelmiszerek termelése.

Egészben azonban Anglia gazdasági élete azon az egészséges pályán haladott, melyet *Smith* Ádám gazdasági tana jelölt. A tőke, a munka és a föld, mint a javak termelői, egyenlő mértékben számítottak. A gépek sokszorosodása, a gőzgépnek 1776 óta mind sűrűbb alkalmazása eddigelé hallatlan mértékben fejlesztette az ipart és a munkafelosztás lehetővé tette, hogy mindenből a legjobbat állítsanak elő. A gépek következtében megkezdődött a falusi proletariátus bevándorlása a városokba, az iparos- és bányászvidékekre. A szénbányászat csak most, a gőzgép által jut igazi jelentőségre.

De erkölcsi tekintetben sincs veszteglés, elmaradás. A XVI. és XVII. sz.-ban az angol püspöki egyház inkább formális, mint igazi vallás. A mély vallásos érzés a katolikusoknak, puritánusoknak és más szektáknak jutott osztályrészül. A XVIII.

sz. ellenben a nemzeti egyház megújhodásának kora Wesley János és Whitefield szónoklatai és példái által. Ők az addig minden vallásos nevelés nélkül való bányász- és béresnépet tanították, szüntelen munkával, hitre és vallásos megnyugvásra. A dogmához nem nyúltak; csak az alkalmazásban tértek el a püspöki egyház eddigi arisztokratikus módszerétől (methodisták) A köznép emelkedése nemcsak Angliában, hanem az északamerikai Egyesült-Államokban is, főkép az ő művök.

A francia háború szükségessé tette a forrongó Irország megnyerését, vagy megfékezését. Pitt a külön ir parlament megszüntetését akarta, de kapcsolatban vele a katolikus emancipációt is, hogy a lakosság legnagyobb részének nyugalmát biztosítsa. Az uniót a megvesztegetett ir parlament ki is mondta (1801). Ezáltal létrejött a teljes birodalmi parlament, minő előbb csak Cromwell korában volt. De a király, koronázási esküjére hivatkozva, mely kötelességévé teszi az angol egyház védelmét, megtagadta az emancipáció szentesítését és Pitt semminő sürgetése nem volt képes őt elhatározásától eltéríteni. A király makacssága okozta, hogy a «zöld sziget» a változásnak csak kárát látta; hasznától megfosztották.

Pittben, noha a torykhoz csatlakozott, megvolt a XVIII. sz. haladó ösztöne. Nagy ellenfele, *Fox* meg éppen bálványozta a francia forradalmat és Napoleont. De haláluk után a forradalom elleni háború következése gyanánt a legridegebb konzervativizmus vett erőt a közéleten. A rabszolgakereskedés eltörlése is csak nagy bajjal volt keresztülvihető (1807). Azóta pedig irtóztak minden változástól; a százados visszaélések mindjobban meggyökereztek és — mint nálunk is hasonló viszonyok közt — szent hagyománynak tekintették. Lord *Castlereagh*, e kor minisztere, még inkább *IV. György*, ki megtébolyodott atyja helyett már 1814 óta mint régens kormányzott, teljesen egyetértettek a szent szövetséggel, ha N. mint alkotmányos állam nem is lehetett annak tagja. Lassankint megszünt ez az aléltság. 1820 óta az ifjabb követek már a választóreform és a katolikusoknak egyenjogusítása felé hajlanak. Az öngyilkossá vált Castlereagh utóda, *Canning* György, tudatosan visszatérve Cromwell és Orániai Vilmos nagy hagyományához, Anglia rokonszenvét, segítségét ajánlja fel minden nemzetnek, mely függetlenségért vagy alkotmányért küzd. Mihelyt pedig N. külügyi tekintetben szembe száll a szent szövetséggel, otthon sem türhette a korhadást, az igaztalanságot. Még *IV. György* alatt (1820—30) megkezdődött a reformok kora.

A reformok kora.

Canning kormányának liberális iránya arra vitte N.-t, hogy hagyományos politákájával ellentétben, a görög-szabadságharcban a török ellen foglaljon állást. Angol, francia és orosz hajóhadak, angol tengernagy vezetése alatt, Navarinónál 1827 okt. 27. tönkreverték a török flottát és ezáltal lehetetlenné tették Hellas elnyomását. Canning halála és az a visszahatás, melyet a «nem kivánatos» navarinói esemény keltett, ismét a toryknak kedvezett, kik *Wellington* herceg vezetése alatt 1827. kormányra jutottak. Igy a reformmozgalom mindjárt megindulásakor megállásra látszott kárhoztatva. De Irország, mely 1801-től fogva nem szünt meg helyzetének javítását sürgetni, most erősebben emelte fel szavát, mint valaha. Az 1823 óta szervezett katolikus egyesület az egész országra kiterjedt és megindította a harcot a jogegyenlőségért. Élére *O'Connell* Dániel állott, egyike a legnagyobb szónokoknak, kinek izgató tehetségét fokozta, hogy igaz ügyért küzdött. 1828-ban megválasztották az angol parlamentbe, hol törvény szerint katolikusnak nem volt helye. Ki is akarták utasítani, de újra megválasztották, úgy hogy a kormánynak választania kellett Irország fellázadása, vagy a katolikusok emancipációja között. A tory-párt szellemi feje, *Peel* Róbert, az oxfordi egyetemnek, a püspöki egyház erősségének követe, megváltoztatta álláspontját és az emancipáció mellett nyilatkozott. Nehezebb volt leküzdeni *IV. György* király ellenszenvét, ki maga a könnyelműség és ledérség, egyházpolitikai tekintetben, ha lehet, még atyjánál is konzervativabb volt. Igy éppen konzervativ uralom alatt törvénnyé vált 1829. az első nagy reform. Minden állás megnyilt a katolikusok előtt, kivéve a lordkancellárét és az ir alkirályét.

Most a parlament reformja került sorra. A halott itt útját állotta az élőnek; a néhány szavazatú, egy pár főúr zsebében lévő rotten borough-k választójoga a roppantul emelkedő, százezernyi lakosságú nagy városok képviseletének. Ez egyúttal a polgárság harca az arisztokrácia ellen, mely a rotten borough-k képviselőivel rendelkezvén, egyúttal az alsóházra is illetéktelen befolyást gyakorolt. *IV. György* halála, majd még inkább a júliusi forradalom Párisban, nagyon elősegítették a reform megvalósulását. A toryk 1830 őszén megbuktak és *Grey* vezetése alatt whig-kormány vette át a vezetést. Ennek első javaslata nem nyert többséget és csak az 1831-iki új választásnál nyilatkozott az ország a reform mellett. Ekkor az alsóház, a konzervativok obstrukciójának legyőzése után, nagy többséggel elfogadta a módosított javaslatot, de a felsőház háromszor is megbuktatta. London polgárságának izgatottsága nőttön-nőtt. *IV. Vilmos* király (1830—37) kénytelen volt a lemondott *Greyt* újra megbizni az ügyek vezetésével és felhatalmazni őt új pairek kinevezésére, ha a lordok tovább is ellenállnának. Az angol, a skót és ir választási reform így vált 1832. törvénnyé. Ezóta alkotmányosan is a városi polgárság vált döntő tényezővé. A választási jog városokban csekélyebb, vidéken nagyobb vagyonhoz vagy jövedelemhez volt kötve. Így ment végbe a whig-párt átalakulása szabadelvű reformpárttá. *Grey* kormánya, melynek John *Russell*, *Palmerston* és *Brougham* lordok voltak főtámaszai, egész sorát a reformoknak vette munkába. Szabályozták a szegényügyet, korlátozták a gyermekek gyári munkáját és megszüntették a rabszolgaságot, mit különösen Jamaika ültetvényesei nagyon zokon vettek, noha a rabszolgatulajdonosokat államilag kárpótolták. Irország zavargásán erős katonai rendszabályokon kívül oly

módon is akartak enyhíteni, hogy az angol püspöki egyháznak ottani, nagy igaztalansággal járó kiváltságait megszüntessék. Ez azonban felbontotta a kabinet és a párt többségét, úgy hogy egy időre 1835. *Peel* jutott kormányra. Ezt még azon évben Lord *Melbourne* szabadelvű kormánya váltotta fel, mely a helyhatóságok rendezése és az ír tizednek a bérlőkről a földbirtokosokra hárítása által szerzett érdemet.

Mint előbbi századokban a vallásos, úgy most a társadalmi és gazdasági kérdések hozták mozgásba a nép tömegét. N. hatalma, gazdagsága, szellemi és anyagi virágzása páratlan magasságra emelkedett. A «gentleman» ideálja lett az egész művelt világnak. Adam *Smith* és Jeremy *Bentham* tanai szinte határtalannak tüntették fel a haladást, melynek biztosításáról a technikai tudomány mindújabb találmányok és azok szaporodása által gondoskodott. A világítógáz, a gőzhajó, majd 1829 óta a vasút is, e korban kezdette meg világhódító útját, egészen átalakítva a forgalom és kereskedés feltételeit. Megkezdődött a munkásság szervezkedése is, önsegély útján, miben a rochdalei takácsok fogyasztási szövetkezete járt elől. A választási reform megmutatta útját a nép követelései törvényes érvényesítésének és minthogy a nép milliói még kívül állottak az alkotmány sáncain, természetes volt az igyekvésük, a választási jog elnyerése által politikai befolyásra, ennek útján pedig gazdasági helyzetük javítására tenni szert. Ez irányból következett az ú. n. *chartista-mozgalom*, mely a nép kiváltságlevelének (Charte) megszerzése végett sok ezer népgyűlést tartatott és három milliónyi aláírást gyüjtött. Ez volt a radikalizmus első feltünése a levellerek óta: általános titkos választás, a kerületek új beosztása és új parlament voltak főkövetelései. Ez a mozgalom azonban, sok tüntetés után, összeomlott.

Sokkal fontosabb volt a gabonavám elleni mozgalom. Mióta a gyapju vált legfontosabb cikké, a finomgyapjas juhok legelője mind többet foglalt el a régi szántóföldből. Az ország már nem termelt elég gabonát egyre sűrűsödő népességének. A koldus Irország nem is gabonára, hanem burgonyatermésére volt utalva. A hiányzó gabonamennyiséget külföldről, különösen Orosz- és Lengyelországból hozták be, magas vámok mellett, melyeket a földbirtokos arisztokrácia érdeke szabott meg. Igy a kenyér N.-ban aránylag mindig nagyon drága volt. Ez a drágaság nemcsak a munkásokat sujtotta, hanem a szegényebb középosztályt is. A különböző érdekeket egy ideig úgy akarta a törvényhozás megegyeztetni, hogy a belföldi piac áraihoz képest fel- vagy leszálló vámskálát állapított meg, úgy hogy abban a mértékben, amint a gabona ára emelkedett, csökkent a vám. Ez azonban nem elégítette ki a városi lakosságot, mely a nagybirtokosok által kiéheztetettnek tartotta magát. *Cobden* (l. o.) nagy egyesületet szervezett a gabonatörvények eltörlésének kivitelére és a nagyvárosok mindjobban visszhangzottak a szabad kereskedés jelszavától. E demokratikus mozgalmak idejében lépett a trónra *Viktória* királynő (1837), ki megerősítette a whig-kabinetet és udvarát is a whig-arisztokrácia hölgyeiből alkotta meg. Midőn a gabonatörvényellenes mozgalom, melynek Cobden mellett *Bright* volt legnépszerűbb szónoka, az alsóházba is behatolt, a kormány engedményeket készült tenni a közvéleménynek. De az agrárius érdek még ott is túlnyomó volt, a kormány megbukott és az 1841. évi választásokból a toryk nyerték el a többséget. *Peel* kormánya megkövetelte a királynétól, hogy bocsássa el whig-családokhoz tartozó udvarhölgyeit, mert a király környezete csak olyanokból állhat, kik kormánya nézeteiben osztoznak. Peel határozottan lépett fel a chartisták és a védvámellenes liga ellen, Irországban pedig, hol *O'Connell* már nyiltan az unió megszünését (repeal) hirdette, katonai rendszabályokkal biztosította a közbékét. 1845-ben a folytonos eső Irországban tönkretette a burgonyatermést. Különben is rossz volt az aratás és a szerencsétlen sziget, melynek népessége 1801-től fogva kivándorlás és éhhalál által rohamosan fogyott, végpusztulásnak nézett elébe. E szükségben *Peel*, örök dicsőségére, ismét elvet változtatott. Éppen a konzervativ kormány valósította meg 1846 elején a szabad kereskedelmi reformot. A dohány, bor, kávé, tea kivételével minden cikknek vámmentes lett a behozatala N. összes kikötőibe. Peel néhány nappal javaslatainak törvénnyé válása után megbukott: a védvámos toryk *Disraeli* vezetése alatt e célból koalicióba léptek a whigekkel. De alkotása több mint egy félszázadon át érintetlen maradt, hirdetve, hogy Anglia ma elsősorban iparos állam, mely olcsó élelmiszerekkel látja el városi népességét, olcsó nyersanyaggal gyárait, az ipar terén pedig semmi versenytől nem tart. Az ezen korba eső kisebb reformok közt fontos a levélportó leszállítása, amivel a levélbélyeg járt együtt (1839) és az állam beavatkozása az eddig egészen a felekezetekre bizott közoktatásügybe. Szabad egyetemeket is alapítottak Londonban: egyet a püspöki egyház, a másikat a dissenterek befolyása alatt.

A következő háborús időszak nem volt alkalmas jelentékeny változások eszközlésére. Mikor az 1848. év mozgalmai egész Európát megrázkódtatták, N. teljes nyugalomnak örvendett. 1857-ben a régi, középkori nagy egyetemek átalakítását kezdték meg állami beavatkozással. 1860-ban létrejött a kereskedelmi szerződés Franciaországgal, szabad kereskedelmi alapon: *Cobden* utolsó nagy diadala. Az azóta sorban következő reformok *Gladstone* nevéhez vannak kötve, ki mint tory és a püspöki egyház túlzó híve kezdte, aztán a liberalizmushoz csatlakozott és mind közelebb jutott a radikalizmushoz. A szegényebb középosztály fentartása és felemelése volt gazdasági politikájának legfőbb törekvése. Már az 1850-es években kitünt mint pénzügyminiszter. Lord *Palmerston* és *Russell* halála után reá szállott a liberális párt vezérsége. 1866-ban újabb választási reformjavaslatot nyujtott be, de nem birta keresztülvinni s kormánya megbukott. A következő konzervativ kormány *Derby* és *Disraeli* vezetése alatt keresztülvitte a javaslatot, mely egy millióval szaporította a választók számát és úgy a városi, mint a vidéki állandó tartózkodású munkásoknak is megadta a választójogot. Maga Disraeli: a sötétbe való ugrás-

nak nevezte a reformot, melynek következéseit előre látni nem lehet. Már 1868. megbukott a konzervativ kormány; Gladstone ellenére vitte keresztül az angol állami egyház megszünését Irországban. Ez a törvény százados igaztalanságnak vetett véget, de nagy csapás volt az angol egyházra nézve. A közvélemény azonban belátta, hogy Irország megbékítése most a legfőbb feladat, még azon évben az általános választásokon a liberálisoknak szerzett többséget. *Gladstone* keresztülvitte, hogy az eltörölt állami egyház nagy vagyonának egyharmadát jótékony célra fordították, felekezetre való tekintet nélkül (1869). Ily módon vélte ellensúlyozhatni a *féniek* forradalmi mozgalmát, mely gyilkossággal, gyujtogatással, összeesküvéssel dolgozott és melyet az Amerikába vándorolt irek hathatósan támogattak. Erre következett az a törvény, mely szerint az állam földbirtokot szerez Irországban és parcellázva elosztja kisbirtokok létesitésére. Egy más törvényben az állam megvédi a bérlőket az (angol) földesuraknak, kik többnyire nem is látták jószágukat, elnyomása ellen. Mindez azonban nem elégítette ki az ireket, kik most kezdték hangoztatni a külön, független ir parlamentet (home-rule). Ir politikájának kudarca maga után vonta Gladstone bukását. *Disraeli* kormánya alatt az irek, Stewart *Parnell* vezetése alatt, már nemcsak önkormányzatot követeltek, hanem a földbirtok felszabadítását, az irek kezére kerülését és így a hódítás minden következésének megszünését (Föld-liga). E cél elérésére megtagadták a földbirtokosoktól a munkát és megszüntettek velük minden érintkezést. *Gladstone* nagy kabinetje (1880—1885) volt hivatva e nehézségeket legyőzni. Először is erőszakosan vetett véget az ir követek obstrukciójának a parlamentben (1881), megszavaztatva ellenük az ostromállapotot. Midőn a nyugalom nem állott helyre, *Parnellt* és társait elfogták és a Földligát feloszlatták. Új földtörvényt hoztak, de midőn ez sem elégítette ki az ir bérlőket, a kormány megalkudott az irekkel és szabadon bocsátotta vezéreiket (1882). Ez sem használt: még az ir főállamtitkárt, lord *Cavendish*-t és titkárát is megölték Dublinban. Erre Gladstone kettős politikát követett. Egyrészt szigorú rendszabályokkal helyreállította a rendet, másrészt pedig lényeges változtatásokat eszközölt a földtörvényen, oly módon, hogy a hátralékos bérösszegek egy részét az állam fizesse meg. E radikális intézkedés elidegenítette tőle pártja mérsékeltebb tagjait és hogy állását és reformjai sorsát biztosítsa, új választási törvényjavaslatot nyujtott be, mely már a munkások legnagyobb részének is megadta a jogot és a választók számát egyszerre $2^1/_2$ millióval szaporította. Egyúttal 670-re szaporították a követek számát.

Az új választások 1885. megcsappantották a konzervativokat, növelték a liberálisok számát, de a parlamenti döntést az irek kezébe adták. Ezzel tulajdonkép vége volt a régi parlamentáris váltógazdaságnak: whigeknek, toryknak Parnellel és utódaival kellett megalkudniok, hogy többségük lehessen. *Gladstone* is így tett 1886. Törvényjavaslatot nyujtott be a home-rule-ról és külön ir miniszterség létesítéséről, továbbá az ir nagybirtoknak parasztbirtokká aprításáról, állami közbenjárással és támogatással. Emiatt pártja nagy része elhagyta őt és *Chamberlain* «liberális unionista» név alatt a konzervativokhoz csatlakozott. A home-rule a parlamentben megbukott és a választás az új párt által erősített konzervativoknak adott többséget. De mivel a többségnek igen jelentékeny része liberális, sőt radikális volt, a reform *Salisbury* kormánya alatt sem szünetelt. A helyhatósági törvény (1888) a grófságok számát N.-ban 122-re szaporította és az általános szavazatjog behozása által az egész ősi megyei igazgatást gyökeresen átalakította. Már előbb (1872-ben) igen szigorú törvényt hoztak a N.-ban is ősi kedveltségnek örvendő és nagyon elharapódzott választási visszaélések ellen és behozták a titkos szavazást. Hogy pedig ne csak jogokat gyakoroljon a nép, hanem kötelességeit ismerve, képes is legyen azok gyakorlására, nagy gondot fordítottak a népnevelésre. Már 1870. állami ellenőrzés alá helyezték a felekezeti és magániskolákat. 1876-ban kötelezővé tették a népiskola látogatását, most pedig (1891-ben) a népiskolák kétharmad részének látogatását ingyenessé tették, nemcsak N.-ban, hanem Irországban is. Irország részére új parcellázó földtörvény készült (1891). De már Angliában is gondoltak kisbirtokok létesítésére, oly módon, hogy a bérlők megszerezhették a tőlük addig hosszú időre bérelt földbirtokot. Ez már a mezőgazdasági munkások mozgalmának volt következése. A szabad kereskedelem győzelme óta nagyon elhanyagolt mezőgazdaság felemelésére új földmívelési minisztériumot állítottak fel (1891). A reformokkal járó nagy terhek viselését megengedte az általános gazdagodás. Goschen pénzügyminisztersége alatt (1888) az állandó adósság (consol) kamatait 3%-ról $2^1/_2$-re lehetett leszállítani.

Az 1892-iki választásból a kormánypárt erősebben került ki Gladstone pártjánál, de az irek ismét «a nép nagy öreg embere» részére fordították a mérleget. Az új kormánynak a home-rule keresztülvitele volt legfőbb feladata. Gladstonenak 1893 februárban benyujtott törvényjavaslata tudatosan olyan helyzetet akart teremteni Irországnak, minőt Horvátország nyert Magyarországtól 1868. Az alsóház el is fogadta ezt a billt, de a felsőház visszavetette úgy ezt, mint a kormánynak legtöbb más javaslatát. *Gladstone* a felsőház jogainak megszorításával fenyegetődzött, a lordok ellenben, ismerve a közhangulatot, új választások elrendelésére akarták szorítani a kormányt. Közben *Gladstone* 1894. szembaja miatt kénytelen volt visszavonulni és utóda, a sokkal mérsékeltebb lord *Rosebery* nem vitte kenyértörésre a dolgot. 1895-ben megbukott a kormány. Az új választásnál *Salisbury* kabinetje fényes diadalt aratott és a hatalom ismét a konzervativokkal egyesült liberálisok (unionisták) kezébe jutott, kik közt *Chamberlain* gyarmatügyi miniszter játszott főszerepet. A reformok közül fontosak egy új földtörvény Irországban, az ir helyhatóságok autonomiájának szabályozása, végre egy közoktatásügyi törvény,

mely a felekezeti népiskoláknak állami segélyt biztosított. Később a *búr háború*, melynek elő-idézésében Chamberlainnak volt legnagyobb része, foglalta le a kormány gondját. E háborúnak nagy költségei a jövedelmi adó felemelését, továbbá a gabona és liszt behozatalának vámját vonták maguk után. Minthogy pedig kitünt, mennyire elégtelen N. szárazföldi hatalma, annak erősítésére új honvédséget (territorial army) szerveztek, sőt már az általános hadkötelezettség is szóba került. Ez időbe esik *Viktória* királynő halála (1901 jan. 22.). Fia, *VII. Eduárd* követte, ki addig nem annyira mint államférfiú, hanem mint élvhajhász dandy szerepelt. A búr békekötés után 1902. *Salisbury* is visszalépett, *Balfour* lett a konzervativ párt vezére és miniszterelnök. Az ő kormánya alatt ment keresztül az új házszabály, mely az obstrukciót csaknem lehetetlenné tette és az új közoktatásügyi törvény, mely a felső felekezeti iskoláknak is biztosított államsegélyt.

A búr háborúban a nagy gyarmatok: Kanada és Ausztrália is segítették az anyaországot. *Chamberlainnek* az volt a terve, hogy a gyarmatoknak N.-val való szorosabb kapcsolata érdekében nyersterményeik ezentúl is vámmentesen jöhessenek be, míg más országok cikkei megvámolandók. Ez a javaslat, mely mellett szerzője igen élénk agitációt fejtett ki, megfelelt a világbirodalmi politikának és az angol mezőgazdák érdekének is, de az élelmiszerek drágítása által nemcsak a munkásosztályokat fenyegette, hanem a gyárosokat és az összes munkaadókat is. Egyúttal teljes szakítást jelöl a szabad kereskedés elvével, mely több mint egy félszázadon át korlátlanul uralkodott és melynek N. annyit köszönt. Az e javaslat okozta ellenszenvnek nagy része volt abban, hogy a kormány az 1906-iki választásnál megbukott. Kormányelnök a skót *Asquith* lett, pénzügyminiszter a radikális *Lloyd George*. A liberális kormányt már nemcsak az irek támogatták, hanem a munkáspárt is, melynek egy tagja, John *Burns* később szintén tagja lett a kabinetnek. Ez volt az első angol kormány, mely határozottan radikális és demokratikus alapon állott, mi természetes következése volt a választói jog folytonos kiterjesztésének, úgy hogy már csak egy lépés maradt hátra a teljes általános szavazatjoghoz. Megkezdődött a feminista mozgalom is a női szavazatjog kivívására (suffragettek). Ez ugyan nem birta keresztülvinni programmját, de mivel a kormány egyes tagjainak igéretét birta, annál erősebben tüntetett ellene, folytonos összekoccanásokat idézve elő a rendőrséggel, sőt később gyujtogatástól, bombavetéstől, műremekek megrongálásától sem riadva vissza. Állítólag legalább egy részüket az ellenzék fizette, hogy mentől több kellemetlenséget okozzanak a kormánynak. Az angol hagyomány ugyanis tiltotta a szigorú eljárást nőkkel szemben.

Ilyen radikális kormánnyal és többséggel nagyon élesen kellett szembeszállani a *Balfour* vezette konzervativ kisebbségnek és a felsőháznak. Viszont ez az ellenállás mindinkább az irek és a radikálisok karjaiba vetette az eleinte mérsékelt kormányelnököt is.

Miután a felsőház a kormány legtöbb javaslatát visszavetette, vagy csak lényeges módosítások árán fogadta el (így egy új ir földtörvényt is), *Lloyd George* megtorlással élt. Egyrészt a flotta nagyobbítása, másrészt a munkásoknak tervbe vett biztosítása nagyon felszöktették az 1909-iki budgetet. Fedezetül a kormány egyrészt a szeszes italok gyártásának nagyobb megadóztatását, másrészt a földbirtok erősebb megterhelését ajánlotta, különösen az értéknövekedésre vetendő illeték által. Oly teher, mely főként a nagy földbirtokosokra és a városi telkek tulajdonosaira, tehát a lordokra hárulna. Fizessék ők a munkásosztály felemelésének költségeit. A lordok természetes ellenzésének törvényes következései nem lehetnek, mert ősi hagyomány szerint a budget megállapítása az alsóház dolga: pénzügyi törvényt a felsőház nem módosíthat. Igaz, hogy volna joga az egészet elvetni, de e joggal nem élt soha. Ez a budget már az alsóházban is csak hosszú viták után ment keresztül, a felsőházban pedig, melynek ülésére ez alkalommal csaknem az összes lordok eljöttek, lord *Lansdowne* javaslata nyert többséget: hogy a Ház nem tartja jogosnak e pénzügyi javaslat elfogadását, mielőtt a nemzet nem ítélt fölötte (1909 nov. 30-án). Nem volt tehát budget; nem lehetett beszedni az adókat és függő adósságot kellett felvenni. Az alsóház nagy többséggel az alkotmány megszegésének jelentette ki a lordok határozatát és a kormány az országhoz appellált. A választásokból egyenlő számú konzervativ és liberális került ki, de a 40 munkáspárti és 80 ir erős többséget biztosított a kormánynak. A felsőház jogainak megszorítása volt az uralkodó jelszó: a kormánynak először is e kérdéssel kellett foglalkoznia. A radikálisokon kívül főleg az irek követelték a született törvényhozók kiváltságainak csökkentését, sőt ettől tették függővé a kormány támogatását. Eddig a felsőház akadályozta meg a home-rule törvénnyé válását, most elháríthatónak látszott ez az akadály.

A lordok háza, ez a hasonlíthatatlan tekintélyű és multú testület, melyhez a XIV. sz. óta nem is ért a választás szelleme, még most is oly prestige-nek örvendett, hogy még ellenesei is csak félve nyúltak hozzá. Egész irodalma támadt a reformjára, új összetételére, demokratizálására vonatkozó javaslatoknak. Az irek gyűlölete és az a tény, hogy a kormány reájuk szorult, okozta, hogy ez a változás nagy kíméletlenséggel történt. Az alsóház összeülése után 1910 márc. 21-én *Asquith* benyujtotta a lordokkal való elbánásra vonatkozó javaslatokat. Az első kimondja, hogy semminő tisztán pénzügyre, vámra, adóra, kölcsönre vonatkozó billt a lordok nem módosíthatnak, sem nem vethetnek el. Azt a kérdést: tisztán pénzügyi-e az illető javaslat, az alsóház elnöke (speaker) dönti el. A második megállapítja, hogy az alsóháztól legalább két év lefolyása alatt három egymásra következő ülésszakban elfogadott (nem pénzügyi) törvényjavaslat, ha a felsőház háromszor elvetette vagy módosította, mégis törvénnyé válik. Végre, hogy a nemzet annál sűrűbben nyilatkozhassék, az alsóházat ezentúl nem hét, hanem öt évre vá-

lasztják (1910 márc. 21.). Egy hónappal később az alsóház nagy többséggel elfogadta a pénzügyi törvényt, az 1909—10-iki budgetet, visszaható erővel. A lordok engedtek. Ezen időbe esik *VII. Eduárd* hirtelen halála (1910 máj 6.). Utódját, *V. Györgyöt* mindjárt kikiáltották királynak, de csak 1911-ben koronázták meg. Ez alkalommal maradt ki, az irekre tekintettel, a koronázási eskünek az a mondata, melyre III. és IV. György hivatkoztak, midőn a katolikus emancipációnak útját akarták állani.

Most gyorsan haladt előre a *home-rule* ügye. Az alsóház háromszor elfogadta a javaslatot, a felsőház két év alatt háromszor elvetette, mire törvénnyé kellett volna válnia. Ennek azonban útját állotta az ulsteri protestánsok határozott ellenzése és fegyverkezése Sir E. *Carson* vezetése alatt, amelyet az unionisták támogattak és amely polgárháborúval fenyegetett. Az angol katonaság, különösen a tisztek, nem akartak az ulsteriek ellen eljárni. A fegyelem megszüntnek látszott: Asquith-nek el kellett vállalnia a hadügyminiszterséget, hogy rendet teremtsen (1914 márc.). Közben a Marconi-féle pör, melybe a kormány több tagja is belebonyolódott, rontotta ezeknek erkölcsi hitelét. A kormány helyzetét válságossá tette, hogy az irek, *Redmond* vezetése alatt, mind erélyesebben követelték a home-rule végrehajtását; különben elpártolnak. A világháború kitörése után kijelentette a kormány, hogy a törvényt fentartja, de végrehajtását a háború befejezése utánra halasztja.

A gyarmatvilág és az imperializmus.

Az 1815-iki békekötés után N. visszavonult az európai ügyektől. Ezt a visszavonulást még elősegítette, hogy 1837., Viktória királynő trónralépése óta megszünt perszonális uniója Hannoverával. Politikai irányt itt csak annyiban követett, amennyiben, hagyományaihoz híven, lehetőleg ellensúlyozni akarta a szárazföld leghatalmasabbnak látszó államát, akkor Oroszországot. Canning, később lord Palmerston alatt ez az ellenzés kiterjedt az összes abszolut államokra, így Metternich Ausztriájára is. Franciaországgal átlag jó volt a viszony és 1830 után egyenesen barátságossá vált. Rokonszenvet mutattak a szabadságukért küzdő nemzetek, lengyelek, olaszok, magyarok iránt is, anélkül, hogy érdekükben bármit tettek volna. Belgium elszakadása Hollandiától és külön semleges állammá szervezése egyenesen az angol-francia diplomáciának volt műve. De mennél tartózkodóbb volt N. e téren, annál következetesebb és eredményesebb volt máris nagy gyarmatbirodalma kiépítésében.

A délamerikai gyarmatok függetlenítése Spanyolországtól és a *Monroe-doktrina* (l. o.) 1823. kizárták N. terjeszkedését a nyugati földgömbön. Annál gyorsabban gyarapodott a keletin, különösen Kelet-Indiában. 1818-ban megszerezte Szikkim tartományát a Himalája alján. 1826-ban a birmai császárság ellen viselt háborújában Asszammal és Peguval nagyobbította birtokát. 1834-ben megújították ugyan a Kelet-indiai társaság kiváltságlevelét, de még szigorúbb állami ellenőrzés alá helyezték és megszüntették kizárólagos kereskedelmi jogát tartományaival. Oroszország folytonos törekvése egyrészt a Dardanellákat keríteni hatalmába, másrészt a Kaukázus felől közeledni a perzsa öbölhez és Közép-Ázsián át Indiához, már akkor állandó figyelmet követelt. 1840-ben Törökország fentartása érdekében az azt fenyegető egyiptomi alkirály ellen N. szövetségre lépett a keleti nagyhatalmakkal Franciaország ellen, mely az alkirályt pártolta. Ugyanekkor Kina ellen folytatott háborút, mert eltiltotta az ópium behozatalát Indiából. Alig folytattak valaha háborút piszkosabb érdekből, de a hadiszerencse N.-nak kedvezett; az ópiumot tovább is bevihette és megszerezte Hongkong szigetét, melyen nemsokára Victoria virágzó kereskedővárosa épült. Az addig az angol befolyás előtt megnyilt Afganisztán 1838. N. ellen fordult. 1842-ben tönkre ment egy angol sereg visszavonulásában India felé s bár az angolok ismét visszafoglalták Kabult, ottani uralkodó állásukat többé nem szerezték vissza. India nyugati részének biztosítására 1845—46. meghódították a szikhek hatalmas birodalmát, oly csatákban, melyeket Wellington Waterloohoz hasonlított. Az indiai angol sereg ezentúl onnét kapta legvitézebb csapatait. Nepal meghódítása megnyitotta az utat Tibet felé is és befejezte Elő-India megszállását, melynek egész területe közvetlenül, vagy közvetve, hűbéres fejedelmek alatt N.-t uralta. Egy újabb háború Birmával a bengáliai öböl egész keleti mellékét is N.-nak juttatta (1853).

Közben nagy lépésekkel haladt előre a gyarmatok szervezése is. Kanadában 1838 körül elszakadási törekvések nyilvánultak. Az Egyesült-Államok vonzó ereje érezhetővé vált. N. ezt a lehető legteljesebb autonómiával ellensúlyozta. Csak a főkormányzó képviseli ott a királyt, egyebekben az a nagy «uradalom» (dominium) egészen független. Önkormányzatot nyer a Jóremény-fokának gyarmata is. Szintúgy külön államokat alkottak az ausztráliai szárazföldön alakuló, most már nemcsak fegyencektől népesített telepek: Új-Dél-Wales, Viktória, Dél-Ausztrália és Queensland is. Ezek közül Viktória lendült fel leggyorsabban, miben az ott talált aranymezőknek volt legnagyobb része (1851).

A szent helyek miatt az orosz és török közt kitört háború N.-t is körébe vonta. A viszony Oroszországgal már előbb feszült volt. N. nem szívesen látta az orosz intervenciót Magyarországon, ő biztatta a portát, hogy a magyar és lengyel bujdosókat ne adja ki és fényesen fogadta *Kossuth*-ot és társait. A Londonban élő nagyszámú magyar és lengyel emigráns is oroszellenes irányban működött. N. hajóhadat küldött Konstantinápoly védelmére és sereget Krimiába, mely vitézül harcolt ugyan, de rosszul volt szervezve és ellátva. E politikájának, mely az iszlámot istápolta, nagy hasznát látta, mikor 1857. kitört a legnagyobb lázadás, mely valaha N.-t fenyegette, a hindu katonák felkelése. Ebben a lakosság legharcosabb eleme, a mohamedánus nem vett részt és így lehető volt nagy áldozatok árán a lázadás véres leverése. Most

már végkép kitünt, hogy egy kereskedő társaság, melynek első sorban haszonra kell gondolnia, képtelen egy nagy birodalom igazgatására. 1858-ban Elő-India N. koronájának országa lett, melyet a Kalkuttában székelő főkormányzó igazgat s mely fölött egy külön minisztérium intézkedik Londonban. Azóta nagyobb felkelés ott nem volt. Franciaországgal szövetségben 1860. N. háborút folytatott Kína ellen, mely kénytelen volt összes kikötőit megnyitni és a belső kereskedésben is utat engedni az angoloknak.

Az európai ügyekben e korban N. lehetőleg semlegesen viselkedett, ami összefüggött Cobden és Bright liberális és szabad kereskedő, minden szárazföldi háborútól irtózó irányával és mégsem zárta ki a szabadságért küzdő nemzetek iránti rokonszenvet. 1859-ben N. olasz párton volt Ausztria ellen, 1863. a lengyelek mellett szólalt fel, 1863—64. Dániát pártolta a németek ellen, 1866. a porosz-osztrák háborúban inkább porosz részen állott. Ekkor veszett el Hannover is. Békés szándékait tettel is bizonyította: a nyugtalankodó ión szigeteket 1863. átengedte Görögországnak. Régi, erőszakos tengeri politikájáról is lemondott: 1856. a párisi konferencián hozzájárult a tengeri jog kodifikálásához és a kalózhajók megszünéséhez. A mexikói zavarok és az Egyesült-Államok nagy polgárháborúja alkalmat nyujtottak ismét a beavatkozásra amerikai ügyekbe is. Ebben féltékenysége a nagy köztársaság tengeri hatalma és roppantul emelkedő kereskedése iránt vezette. Az elszakadt déli államokat elismerte hadviselő államnak, sőt megengedte, hogy kalózhajókat szerezzenek és szereljenek fel N.-ban. Ez összeütközést okozott az Unióval. N.-nak az Alabama és más hajók okozta károkért nemzetközi biróság ítélete alapján 1872-ben 15.500,000 dollárnyi kárpótlást kellett fizetnie. 1867—68-ban Abesszínia ellen is viselt szerencsés, de hódításra nem vezető háborút. A német-francia háborúban 1870—1871. neutrális maradt, noha Gladstone kormánya határozottan franciabarát volt és óvta a németeket Páris bombázásától. Még a háború alatt Oroszország azzal a követeléssel állott elő, hogy az 1856-iki párisi béke föltételeinek ellenére a Fekete-tengeren flottát tarthasson. N., melyet a londoni konferencián csak Ausztria-Magyarország támogatott, engedni volt kénytelen.

Általában ez az egész korszak inkább hanyatlását, mint emelkedését mutatja N. európai hatalmának és tekintélyének. A konzervativ államférfiak és kormányok, Castlereagh, Canning, Peel, lord Derby még ragaszkodtak a régi hagyományhoz és erősen tudtak fellépni, a liberálisok, még lord Palmerston is, legfölebb szóval győzték és megelégedtek a gyarmatbirodalom fentartásával és növelésével. Már Franciaország is veszélyesnek látszott: újra féltek francia betörési tervektől és 1860 óta sokat költöttek a déli partvidék megerősítésére.

Ez a helyzet bántotta az angol nemzeti büszkeséget, mely N.-t csak mint parancsoló és döntő hatalmat tudta elképzelni. E nemzeti érzésnek adott kifejezést *Disraeli,* a modern imperialisztikus politika megindítója. Az eladósodott egyiptomi alkirálytól megszerezte a Szuez-csatorna részvényeinek túlnyomó részét és ezáltal befolyást nyert nemcsak a régi világ legfontosabb közlekedési vonalára, mely francia érdekben készült, hanem magára Egyiptomra is. *Viktória* királynővel felvétette az «*India császárnője*» címet, hogy külsőleg is ki legyen fejezve ennek a roppant birtoknak jelentősége (1877 jan. 1.). Az 1875—78-iki orosz-török bonyodalmakban és az azokat követő háborúban egészen török részen állott s midőn az oroszok Konstantinápolyhoz közeledtek, háborúval fenyegetődzött és indus csapatokat hozatott Maltába. A berlini kongresszuson ő indítványozta Bosznia és Hercegovina megszállását Ausztria-Magyarország által és Andrássyval együtt korlátokat igyekezett szabni a győztes orosz terjeszkedésének. Jutalmul Ciprus kormányzását kapta N. török főhatóság alatt, viszont biztosította Törökország öszszes ázsiai birtokait. Utóda, nagy ellenfele, *Gladstone,* a nagy oroszbarát sem térhetett el az egyszer kitűzött úttól. Ő kezdte meg a küzdelmet Transzvál ellen, de több vereség után kénytelen volt azt abbanhagyni (1881). Sokkal nagyobb, világtörténeti jelentőségű sikert ért el Egyiptomban. Ott általános volt az elégedetlenség a gyönge, idegenektől függő alkirály ellen és *Arabi* pasa katonai forradalmat szervezett ellene. N. megszállotta Alexandriát, Tel-el-Kebirnél legyőzte Arabit (1882 szept. 13.) és rátette kezét Egyiptomra, melyet, a khedive és a szultán felsőségének elismerése mellett, azóta angol sereg tart megszállva. *Salisbury* kormánya szárazföldi ügyekben egészen a német-osztrák-magyar szövetséghez támaszkodott. 1890-ben Zanzibár teljes átengedése fejében N. Németországnak engedte át Helgoland szigetét. N. most már arra törekedett, hogy mint a Jóremény-foknak és Egyiptomnak birtokosa, egyenes összeköttetést létesítsen Afrika e két végpontja közt, az egész óriás kontinensen keresztül. Mikor az angolok megszállották Egyiptomot, annak déli melléktartományai, Nubia, Kordofán, Darfur, Dongola elszakadtak és a *mahdi* (l. o.) uralma alatt mohammedán birodalmat alkottak, mely a Nilus egész középfolyását magában foglalta. Hosszú ideig szerencsésen harcoltak az angolok ellen és Khartumot is elfoglalták. Csak 1896—98 közt sikerült *Kitchener* tábornoknak a dervisek teljes legyőzése és Khartum visszafoglalása. Időközben egy francia expedició a Kongo felől nyugatra haladva, *Marchand* őrnagy vezetése alatt elfoglalta a Fehér-Nilus melletti Fasodát. Ez megszakítása lett volna a nagy angol tervnek. *Kitchener* Fasodába ment és távozásra kényszerítette a franciákat (1898). Franciaország háborúra készült, de később engedni volt kénytelen (1899). N. a hármas-szövetségre támaszkodva, könnyen elbánhatott Franciaországgal, az orosz szövetségesével. A nagy afrikai útvonalnak északi fele már biztosítva volt.

Már előbb munkába vették a délinek megszerzését is. A Jóreményfokán és a búr köztársaságokon túl angol telepesek szállingóztak egész a Zambezi mellékéig. Gazdag gyémánt- és arany-

bányák felfedezése mind több telepest vont oda és *Cecil Rhodes* vezetése alatt ott egy új nagy gyarmat volt alakulóban. Ezt azonban a búrok elválasztották a Jóreményfokától. Rhodes egy alkalmazottja, dr. *Jameson*, 1895-ben portyázást indított meg búr területre, de elfogták és haditörvényszék elé állították. *II. Vilmos* német császár akkor szerencsét kívánt *Krüger* transzváli elnöknek, mi N. közvéleményét nagyon felizgatta. Megkezdődött a titkos áskálódás a búrok ellen, különösen mióta 1897-ben Transzvál védő szövetségre lépett Oranjéval. N. egy régi szerződés alapján főhatóságot igényelt a két köztársaság fölött és nagy hadi készületekbe fogott tengeren és szárazon. Azt követelte, hogy a Transzválba bevándorló és egyre szaporodó angolok ott polgárjogot nyerjenek, mi az egész ország elangolosodását vonta volna maga után. *Krüger* mégis kész lett volna engedni, de N., hol *Chamberlain* folytatta az imperiális politikát, egyre fenyegetőbben lépett föl, mire a két köztársaság 1899 októberében megkezdte a háborút. Mint rendesen, N. most sem szerelte fel seregét idejében. Toborzott zsoldos csapatai nem állhattak meg a vitéz, gyakorolt, jól vezetett búrokkal szemben, kik hazájukért küzdöttek és honuk hegyes-völgyes terepét nagyon jól tudták felhasználni. Betörtek Natal és Jóreményfok gyarmataiba és győzelmes előnyomulásuk fokozta az irántuk Európaszerte nyilvánuló lelkesedést. Csak midőn ausztráliai és kanadai segédcsapatok is érkeztek és Anglia egész hadi erejét mozgósította, sikerült az angoloknak 1900 elején előnyomulni, Ladysmith várósát az ostrom alól felmenteni és *Cronje* tábornokot Paardebergnél elfogni (1900 febr. 27-én). Márciusban *French* tábornok elfoglalta és annektálta Oranje köztársaságát, júniusban lord *Roberts* bevonult Pretóriába, Transzvál fővárosába. Szeptember elsején Roberts meghódítottnak jelentette ki Transzvált is. *Krüger* elmenekült; a búroknak már nem volt mezei seregük. De a most kezdődő guerillaharcban, melynek *Dewet* tábornok volt nagymestere, mégis annyi bajt és veszteséget okoztak az angoloknak, hogy a hadi költségek vég nélkül nőttek, egyre új csapatokat kellett odaszállítani s Roberts helyett *Kitchenert* bízni meg a fővezérséggel. Ez metódikusan járt el s leégette a búrok majorjait, koncentrációs táborokba gyüjtötte nejeiket és leányaikat és így egyre szűkebbre szorította az itt-ott feltünő fegyveres csapatoknak, melyek veszteségeik pótlását alig remélhették, működési körét. Végre 1902 május 31-én létrejött Pretóriában az egyezség, mely a búroknak és nyelvüknek teljes polgári jogát biztosította, de N. alattvalóivá tette. N. azonfelül 3 millió fontnyi kölcsönt nyujtott, hogy az elpusztult országot ismét művelés alá lehessen fogni. Igy végződött megegyezés által az a háború, mely a hatalmas világbirodalom erejét oly kemény próbára tette. Az összes délafrikai gyarmatok egyesültek, igen széleskörü önkormányzatot nyertek és mint Délafrikai Unió beillesztettek N. birodalmába.

A búr háború és az az általános rokonszenv, melyet a kicsiny, vitéz nép élet-halálharca mindenfelé keltett, nagyon is éreztette N.-val elszigeteltségét. Ez a fényes elszigeteltség (splendid isolation), ahogy *Salisbury* egyszer nevezte, lehetővé tette, hogy németek, franciák, oroszok egyaránt a búrok győzelmét óhajtották és csak Ausztria-Magyarország kormánya tartotta fenn a jó viszonyt N.-val. Ez elszigeteltségnek nagy kárát látta az 1898 óta kitört kinai zavarokban is, mikor a boxerek nemzeti felkelése főkép a túlnyomó angol befolyás megdöntésére célzott. N.-nak most már ezt a befolyást és a kereskedelmet meg kellett osztania Németországgal, az Egyesült-Államokkal és Japánnal. Oroszország pedig, felhasználva a kedvező alkalmat, megszállotta Mandzsuriát és Pekinget is fenyegette. E veszély elhárítására N. 1902 jún. 30-án szövetségre lépett Japánnal, melyben e két fél Kina és Korea függetlenségének megőrzésére és kölcsönös segítségre kötelezte magát, ha bármelyikét szövetség támadja meg. Igy lépett ki N. először, ázsiai szövetségessel, elszigeteltségéből. Viszont az orosz és francia is szerződésre léptek Kelet-Ázsiára vonatkozólag.

VII. Eduárd király kezdettől fogva sokkal nagyobb érdekkel és sikerrel fogott a külügyi politika irányításához, mint ezt anyja tette. A japáni szerződést nyomon követte a teljes megegyezés Franciaországgal és nemzetközi bíróság elfogadása azon esetben, ha a két állam közt bárminő összeütközés fenyegetne. A mellett azonban fentartotta a szíves viszonyt unokaöccsével, *Vilmos* császárral és *Ferenc József* császárral és királlyal is. Az ellentét Oroszországgal szemben még igen éles volt és Japán fényes győzelme az 1904–5-iki háborúban nagyon emelte N. tekintélyét is. Az oroszok elfoglaltságát és baját N. arra használta fel, hogy Tibetet megszállja.

Ezzel N. területi fejlődése befejezettnek látszott. Hátramaradt a szervezés nehéz és bonyodalmas munkája. Csakis a széleskörű önkormányzat tette lehetővé, hogy oly roppant államok, mint Kanada, mint a Délafrikai Unió, mint az 1900-ban egy állammá (köztársasággá) egyesülő Ausztrália tovább is az angol koronára és parlamentre bízzák külügyeik vezetését. Csak a kitűnő közigazgatás tarthatta féken a 320 milliónyi népességű indiai császárság számtalan faját és felekezetét. Indiának, Egyiptomnak békében tartása pedig azon mértékben vált nehezebbé, melyben N. Disraeli kora óta eltért a töröknek és az iszlámnak pártolásától. Már Salisbury felismerte és kimondta, hogy napról-napra súlyosabb feladatot ró a vezető államférfiakra a birodalom fentartása. Míg N. tengeri flottájának nincs versenytársa, ez a feladat megoldható. N. körülbelül a régi Athénnek felel meg, mely adó fejében elvállalta gyarmatainak, szövetségeseinek védelmét hajóhada által. De mihelyt a modern Spárta, Németország tengeri hatalomra, gyarmati birodalomra is törekedett, N.-nak minden erejét ez ellen kellett központosítania. Szervezésben csak az a haladás történt, hogy 1897 óta, *Chamberlain* kezdeményezésére a gyarmati kormányok elnökei évenként összeülnek Londonban az ügyek megbeszélése végett. De valódi birodalmi parlamentről, melyben a gyarmatok s India is helyet

foglaljanak, még alig volt szó. Gazdasági szempontból igen nevezetes Chamberlain fent említett programmja: a birodalmat a külfölddel szemben egy vámterületté egyesíteni. Katonai szempontból csak *Haldane* hadügyminiszter ama terve érdemel figyelmet, hogy az anyaország és a gyarmatok seregei egy birodalmi hadsereget alkossanak, hogy egy legyen a vezérkar és egységes a tiszti képzés. De ez a terv sem igen valósult meg. Annál több történt a hajóhad fejlesztésére, hogy az angol flotta legalább is oly erős maradjon, mint a két utána következő, a német és francia együttvéve. Legtöbb azonban a diplomácia terén történt, miben *VII. Eduárd*-on kívül Sir Edward *Grey* külügyminiszternek, kit a konzervativoktól vett át Asquith liberális kormánya és Sir Arthur *Nicholson* alállamtitkárnak (volt budapesti főkonzulnak, majd pétervári követnek) volt legnagyobb része.

Míg a hármas-szövetség fennállott és összetartott, Németország megtámadhatatlannak látszott. Megbontása Olaszország elvonásával kezdődött. Az angol és francia diplomácia nagy sikere volt, hogy az algecirasi konferencián, mely Marokkó sorsa fölött volt hivatva dönteni, az olasz francia részen állott Németország ellenében. Megkezdődött az angol izgatás a balkáni államokban is. Míg 1903-ban N. foglalt legerősebben állást a belgrádi királygyilkosok és a Karagyorgyevicsok trónfoglalása ellen, most minden el volt feledve. A törököt, minden hagyomány ellenére, feladták. Igy még csak Oroszországgal kellett megegyezni, hogy Németország és Ausztria-Magyarország magukra maradjanak. Igen nagyok voltak az érdekellentétek, de az angol diplomáciának sikerült azokat kiegyenlíteni. Mihelyt a liberális párt újra kormányra jutott, Eduárd király Revalba ment, ott a cárral találkozott és tisztába hozta vele az összes függő kérdéseket. Perzsiát, hol az orosz már befészkelte magát, egy déli, angol és egy északi, orosz érdekszférára osztották. Kelet-Ázsiában, különösen Kinában, fentartják az addigi birtokállapotot (1908 jún. 24.). Nemsokára Japánt is kibékítették Oroszországgal, Korea teljes átengedése árán. Eduárd király még Ferenc József császár és király megnyerésére is tett kisérletet, hogy Németország bekerítését teljessé tegye, de itt kudarcot vallott. A diplomáciai készülődést kiegészítette a jó viszony fentartása és ápolása az Egyesült-Államokkal. Már az 1898-iki spanyol-amerikai háborúban nyiltan az Uniót pártolta. Nem állotta útját a panamai csatorna kiépítésének, csak azt kötötte ki, hogy hajóira a többinél nagyobb vámot ne vessenek. Elfogadta a nemzetközi bíróságot minden előfordulható vitás kérdésre nézve. Még Irország kiengesztelése és a home-rule megadása is főkép a külügyi politika szempontjából történt.

Midőn, egy hónappal a revali találkozás után, az ifjú-törökök munkába vették az oszmán birodalom megújítását és Ausztria-Magyarország Bosznia és Hercegovina annexióját kimondta, N. ellenmondásra tüzelte a portát és támogatta Szerbia fegyverkezését és igényeit. Minthogy azonban sem a francia, sem az orosz nem volt a háborúra elkészülve, engednie kellett (1909 márc.) De a Németországhoz való viszony mind feszültebbé vált. Nem hiányzottak ugyan a kisérletek a megegyezésre, Angliában is tisztában voltak a lehető harc nehézségével és veszélyével, de azért megnyugvás nem volt elérhető. 1907-ben a hágai nemzetközi konferencián N. kész volt lemondani a tengeri zsákmányolás jogáról, ha a többi állam beleegyezik a leszerelésbe. Oly módon, hogy N. évenkint bemutatja flottája növelésének programmját és a többi arra kötelezi magát, hogy a maga hajóhadát is csak ugyanazon arányban növeli, úgy hogy az erőviszony mindig ugyanaz marad. Németország nem egyezett bele szuverénitása e megszorításába, N.-ban pedig a flotta gyors szaporításának költségei egyre növelték a gyűlöletet Németország ellen és e gyűlöletet még fokozta a félelem, hogy az 1908 óta mind nagyobb biztossággal szálló Zeppelinek megszüntethetik Albion szigeti fekvésének minden előnyét. VII. Eduárd halála nem változtatott a viszonyon. 1911 nyarán, midőn Németország a «Panther» hajónak Agadir elé küldésével bizonyította, hogy ingyen nem mond le Marokkóban szerzett jogáról, N. közel állott a háború megüzenéséhez. Akkor még sikerült a megegyezés. 1912-ben Németország minden módon arra akarta birni N.-t, hogy semlegességre kötelezze magát azon esetre, ha a német birodalmat megtámadják. Sir Edward Grey erre a nyilatkozatra nem volt rábirható. Már 1910 óta el volt készülve N. arra, hogy francia-német háború esetén megszállja Antwerpent és onnét segíti szárazföldön a franciákat. Igen nagy diadala volt, hogy a semleges Belgium királyát és kormányát is megnyerte e tervnek, noha a végleges katonai konvenció csak 1914 tavaszán jött létre.

Az 1912-ben kitört balkáni háborúban N. semleges maradt. Rokonszenvező érdeke a balkáni államokhoz vonta, de nem akarhatta, hogy a Dardanellák urat cseréljenek. Igy a nagyhatalmak követeinek a háború egész tartama alatt Londonban működő konferenciáján ennek elnöke, Sir Edward *Grey*, a német diplomáciával egyetértve, az ellentétek kiegyenlítésén fáradozott, hogy a balkáni háborúból világháború ne keletkezzék. Midőn 1913 tavaszán, a megállapítások ellenére, a montenegróiak elfoglalták Szkutarit, a többi nagyhatalommal együtt N. is küldött oda hajót és a várost megszálló nemzetközi csapatok angol vezetés alatt állottak. De e külsőleg teljesen korrekt magatartás mellett N. nem szűnt meg flottáját szaporítani és befolyását, különösen Rómában és Bukarestben, németellenes szellemben érvényesíteni. Ha N. nem is idézte elő közvetlenül az 1914-iki világháborút, annak kitörése csak betetőzése volt annak a politikának, melyet egy évtized óta a legnagyobb következetességgel és körültekintéssel folytatott. L. *Világháború*.

Irodalom.

Földrajz, statisztika stb. A hivatalos kiadványokon és régibb műveken kivül: Ramsay, The physical geography of the British islands, 1894; Haughton, Descriptive, physical, industrial and historical geography of England and Wales,, 1893; Hughes és Williams, Geography of the British Empire 1895; Johnson, Imperial Britain, 2 köt. 1898; Mackinder,

Britain and the British seas, 1992; Dove, Die angelsächsischen Riesenreiche, 1. köt.: Das britische Weltreich, 1906; Davies, Geography of the British Isles, 1909; P. Ashley, Local and Central Governement, 1906; W. J. Ashley, British Industries 1902; Bonn, Grundlagen der englischen Volkswirtschaft, München 1904; Bowley, Wages in the U. K. in 19. Century, 1900; Cazamian, Modern England, 1911; Collier, England and the English, 1912; Decamps, La formation de l'Anglais moderne, Paris 1914; Ellis's Irish Education Directory for 1912—1913; Gibbins, The Industrial Hist. of England, 1890; Johnstone, British Fisheries, 1905; Lawson, British Railways, 1913; Marshall, National Industries and International Trade, 1904; Montmorency, The Progress of Education in England, 1904; Slater, The Making of Modern England, 1913; Welton, Englands recent Progress, 1911; Reit, Scotland 1911; Paul—Dubois, Contemporary Ireland, 1908; Wilson, The Beginnings of modern Ireland, 1912; The English Citizen, his Rights and Responsibilities, 13 köt., 1881—85. — Térképek: az Ordance Surveynek 1 : 63,360 mértékben 1784. megkezdett és 1856. befejezett 110 lapból álló térképe; u. a. nagyobbítva 1 : 10,560; u. a. kisebbítve Arrowsmithtől 18 lapon; Stanford, Parlamentary County Atlas and Handbook; végül Andree, Hachette, Stieler és Kogutowitz—Littke világatlaszának megfelelő lapjai.

Történelem. Ch. Gross, The sources and litterature of English history from the earliest times to about 1485, London 1900; Gardiner és Mullinger, Introduction to the study of English history, 3. kiad. u. o. 1894; Parker (1567—74, 4 köt.), Savile (London 1596, új kiad. Frankfurt 1601), Camden (1603), Twysden (1652), Gale (1687—91, 2 köt.), Hearne (1716—35), Sparke (1723, 2 köt.) és Giles (1842—45, 6 köt.) forrásgyüjteményei; Petrie, Monumenta historica Britannica, 1848; Rerum Britannicarum medii aevi scriptores or chronicles and memorials of Great Britain und Ireland during the middle ages, 1858 óta több száz kötet; Publications of the record commissioners, London 1802—69, mintegy száz kötet; Calendars of State papers, 1857 óta; a számos tudományos társaság, nevezetesen a Camden Society, Caxton Society, English historical Society, Selden Society és Surtees Society kiadványai; a parlamentnek és bizottságainak munkálatait évenkint kiadják; Dictionary of National Biography, u. o. 1883—1900, 63 köt; Hume, History of England, 1754—63, 6 köt., számos kiadásban; Lingard, History of England, 1819—31, 14 köt., új kiad. 1883, 10 köt.; Lappenberg, Geschichte von England, 1. és 2. köt., Hamburg 1834—37; 3—5. köt. Pauli-tól Gotha 1853—58, 6—10. köt. Brosch-tól 1890—1897, regiszter 1898; Ranke, Englische Geschichte, vornehmlich im XVI. u. XVII. Jahrhundert, 4. kiad., Leipzig 1877 s köv., 9 köt.; Green, History of the English people, 4 köt., 1877—80, új kiad. 8 köt., 1895—96; ugyanannak kisebb müve, 1 köt., 1888; Buckle, History of civilization in England, 5. kiad. 1874, 2 köt.; Gardiner, A student's history of England, 1892; Fletcher, An introductory history of England from the earliest times to the close of the middle ages, London 1904; Hunt és Poole, A political history of England, 12 köt., 1905 s köv. — Egyháztörténeti forrásmunkák: Dugdale, Monasticon Anglicanum, 1655—73, utolsó kiad. 1846, 6 köt.; Haddan és Stubbs, Councils and ecclesiastical documents relating to Great Britain and Ireland, 3 köt., 1869—78; Wilkins, Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae, 4 köt., 1737; Gibson, Codex iuris ecclesiastici Anglicani, 2 köt., 2. kiad. 1761. — A régibb jogforrásokra vonatkozólag: Thorpe, Ancient laws and institutes of England, 1840.

Egyes korszakokra vonatkozó művek (l. az illető uralkodók életrajzainál felsorolt irodalmat is): Pearson, History of England during the early and middle ages, 2 köt., 1867; Ramsay, The foundations of England, 1154-ig, 2 köt., 1898; Guest, Origines celticae, 2 köt., 1883; Horsley, Britannia Romana, 1732; Coote, The Romans of Britain, 1878; Palgrave, The rise and progress of the English commonwealth, Anglo-Saxon period, 2 köt., 1832; Turner, History of the Anglo-Saxons, 1857; Winkelmann, Geschichte der Angelsachsen, 1883; Green, The making of England, 2 köt., új kiad. 1897; Steenstrup Normannerne, 4 köt., 1876—82; Freeman, History of the Norman conquest of England, 6 köt., 3. kiad. 1872—79; Green, The conquest of England, 1883; Cobbe, History of the Norman kings of England, 1869; Stubbs, The early Plantagenets, 5. kiad. 1886; Norgate, England under the Angevin kings, 2 köt., 1887; Davis, England under the Normans and Angevins 1905; Gairdner, The house of Lancaster and York, 6. kiadás 1886; Ramsay, Lancaster and York, 2 kötet 1892; Pollard, England under Protector Somerset, 1900; Froude, History of England from the fall of Wolsey to the defeat of the Spanish Armada, 12 köt., új kiad. 1893; Ramsay, The dawn of the constitution, or the reigns of Henry III. and Edward I., 1908; Busch, England unter den Tudors, 1. köt. 1892; Innes, England under the Tudors, 1905; Trevelyan, England under the Stuarts, 1904; Clarendon E. gróf, History of the rebellion and civil wars in England, 7 köt., új kiad. 1871; Guizot, Histoire de la révolution d'Angleterre; Gardiner művei: History of England from the accession of James I. to the outbreak of the civil war, 10 köt., 1883—84, History of the great civil war, 3 köt., 1886—91 és History of the commonwealth and protectorate, befejezetlen, 3 köt., 1884—1901; Dahlmann, Geschichte der englischen Revolution, 7. kiad. 1885; Stern, Geschichte der Revolution in England, 2. kiad. 1898; Macpherson, History of Great Britain from the restoration of Charles II. to the accession of the house of Hannover, 2 köt., 1775; Burnet, History of my own time, 1723, utolsó kiad. 1883; Macaulay, History of England from the accession of James II., 5 köt., 1848—61; Klopp., Der Fall des Hauses Stuart und die Sukzession des Hauses Hannover in Grossbritannien, 14 köt., 1875—87; Meinardus, Die Sukzession des Hauses Hannover in England, 1878; Schaumann, Geschichte der Erwerburg der Krone Grossbritanniens von seiten des Hauses Hannover, 1878; Ward, The Electress Sophia and the Hannoverian succession, 1903; Michael, Englische Geschichte im XVIII. Jahrhundert, 1. köt. 1896; Lord Mahon, History of England from the peace of Utrecht, 7 köt., 5. kiad. 1858; Wright, England under the house of Hannover, 2 köt., 3. kiad. 1849; Rémusat, L'Angleterre au XVIII. siècle, 2 köt., 1856; Lecky, History of England in the eighteenth century, 8 köt., 3. kiad. 1883—90; Mac Carthy, History of the four Georges, 4 köt., 1884—1901; Pauli, Geschichte Englands seit den Friedensschlüssen von 1814 und 1815, 3 köt., 1864—75; Spencer Walpole, History of England from the conclusion of the great war in 1815 to 1858, 5 köt., 2. kiad. 1880—86; Molesworth, History of England from the year 1830, 3 köt., új kiad. 1882; Michelsen, England since the accession of Queen Victoria, 1854; Mac Carthy művei: History of our own times, from the accession of Queen Victoria to the Berlin Congress, 4 köt., új kiad. 1882, England under Gladstone, 2. kiad. 1885 és A history of our own times from 1880 to the diamond jubilee, 1897; Clayden, England under Lord Beaconsfield, 1880; Whates, The third Salisbury administration 1895—1900, 1900; Paul, A history of modern England, 5 köt., 1904—1906; Marks, England and America 1763—83, 2 köt., 1907; Lindsey, Medieval British history, 1900; Oman, England before the Norman conquest, 1909; Lumsden, The dawn of modern England, being a history of the Reformation in England 1509—1525, 1910; Pollard, The history of England 1597—1603, 1911; Firth, The last years of the Protectorate 1656—58, 2 köt., 1909; A. O. Meyer, England und die katholische Kirche unter Elisabeth und den Stuarts, 1. köt., 1911; Maxwell, A Century of Empire 1801—1900, 1909—12; Filon, L'Angleterre d'Edouard VII., 1911; Patmore, The seven Edwards of England, 1911; Marcks, Die Einheitlichkeit der englischen Auslandspolitik von 1500 bis zur Gegenwart, 1910; Lémonon, L'Europe et la politique Britannique 1882—1909, 1909; Bardoux, Victoria I., Edouard VII., Georges V., 1911.

Alkotmánytörténet, egyháztörténet stb. Hallam, Constitutional history of England, 1827, 6. kiad. 1875, 3 köt.; Gneist, Englische Verfassungsgeschichte, 1882; Büdinger, Englische Verfassungsgeschichte, 1880; Stubbs, Constitutional history of England, új kiad. 1895—97; Medley, A student's manual of English constitutional history, 2. kiad. 1898; Freeman, The growth of the English constitution, 4. kiad. 1884; Bisset, History of the struggle for parliamentary government in England, 2 köt., 1877; May, Constitutional history of England since the accession of George III., 3 köt., 3. kiad. 1871; Amos, Fifty years of the English constitution 1830—1880, 1880; Somers-Vine, English municipal institutions, their growth and development 1835—1879, 1879; Gneist, Das englische Parlament, 1886; Smith, History of the English parliament, 2 köt., 1892; Todd, Parliamentary government in England, új kiad. 1892 és Parliamentary government in the British colonies, 1880; Cox, History of the Reform Bills of 1866 and 1867, 1868; Pollock és Maitland, The history of the English law before Edward I., 2 köt., 2. kiad. 1898; Reeves, A history of the English law, 3 köt., új kiad. 1869; Makower, Die Verfassung der Kirche von England, 1894; Dixon, History of the Church of England, 3 köt., 1878—80; Perry, History of the Church of England from the death of Elizabeth, 3 köt., új kiad. 1890—1891; Shaw, History of the Church of England during the civil wars and under the commonwealth, 1900; Abbey és Overtons, The English Church in the eigtheenth century, 2 köt., 1878; Staughton, History of religion in England, 6 köt., új kiad. 1881 és Religion in England,

First half of present century, 2 köt., 1884; Stephens és Hunt, History of the English Church, 7 köt., 1899—1902; Vinogradoff, Villainage in England, 1889; Dowell, History of taxation and taxes in England, 4 köt., 2 kiad. 1888; Ashley, An introduction to English economic history and theory, 3 köt., 1888—93; Cunningham, The growth of English industry and commerce, 2 köt., 3. kiad. 1903—1904 és Outlines of English industrial history, 3. kiad. 1904; Rogers, A history of agriculture and prizes ing England, 6 köt., 1866—87; Ochenkowski, Englands wirtschaftliche Entwickelung am Ausgang des Mittelalters, 1879; Bielefeld, Neue Aera engl. Sozial-Gesetzgebung, 1898; Godfrey, Social life under the Stuarts 1904; Traill, Social England: a record of the progress of the people in religion, laws etc., 6 köt., 1894—1897, új kiad. 1902 s köv.; Schulze-Gävernitz, Zum sozialen Frieden. Darstellung der sozialpolitischen Erziehung des englischen Volkes im 19. Jahrhundert, 2 köt., 1890; v. Nostitz, Das Aufsteigen des Arbeiterstandes in England, 1900; Essai d'une psychologie politique du peuple anglais au XX. siècle, 1901; Bardoux, Essai d'une psychologie de l'Angleterre contemporaine, 1907; Redlich, Recht und Technik des englischen Parlamentarismus, 1905; Beer, The origins of the British colonial system, 1908; Hatschek, Englisches Staatsrecht, 2 köt., 1905—06; Schirrmeister, Das bürgerliche Recht Englands, 1905 s köv.; Schulze-Gävernitz, Britischer Imperialismus und englischer Freihandel zu Beginn des 20. Jahrhunderts, 1906; Parow, Die englische Verfassung seit 100 Jahren und die gegenwärtige Krisis, 1910; Maitland, The constitutional history of England, 1908; Lowell, The government of England; Marriott, English political institutions, 1910; Beer, Britisch colonial policy 1754—1765, 1907; Temperley, Senates and Upper Houses, 1910; Fitger, Die Organisation des britischen Weltreichs, 1911; Wyatt-Tilby, The English people overseas, 4 köt., 1908—12; Sieper, Die Kultur des modernen England in Einzeldarstellungen, 1912 s köv.

Hadtörténet. James W., Naval history of Great Britain, 7 köt.; Adams, England on the Sea, Story of British Navy, 1886 és Battles Stories, 1883; Archer, The British Army, 1888; Malleson, The decisive battles of India, 1883; Brassey, The British Navy, 5 köt., 1883; Robinson, The growth, achievments, duties of the Navy of the Empire, 1895; Troude, English seaman in the XVI. century, 1895; Dilke, The British Army, 1888; a Navy Records Society kiadványai; Juge, Das englische Heer in seiner jetzigen Gestalt, 1896; Sir Napier, The war in the Peninsula, új kiad. 1887; Southey, Life of Nelson; Brunker, Notes on organisation and equipment, 1912; Fortescue, History of the British Army, 1899—1912, 7 köt.; Goodenough, Dalton és mások, Army book for the British empire, 1902; Daniel, The military forces of the crown; Brassey, Naval Annual; Hamilton, Naval Administration, 1896; Dilke és Wilkinson, Imperial defence, 1897; Robinson, Royal Navy Handbooks, 1897 s köv.; Eardley-Wilmot, Our Navy for a thousand years, 1899; Clowes, The Royal Navy, a history from the earliest times to the present, 1897 s köv.; Loebell, Jahresberichte stb. — Folyóiratok: Army and Navy Gazette; Engineer; Army and Navy Journal; Nautical Magazine.

Gyarmatok. Lucas, A historical geography of the British Colonies, 5 köt., 1888—1901; Seeley, The expansion of England, 2. kiad. 1895; Hodgetts, Greater England, 1887; Dilke, Problems of Greater Britain, 2 köt., 1890; Robinson, Colonial chronology, 1892; Jose, Growth of the empire, Handbook to the history of Greater Britain, 2. kiad. 1900; Journal of the African Society, 1901 óta; Egerton, The origin and growth of the English colonies, 1904; Johnson, A century of expansion, 1904; Vogel, Das britische Kolonialreich, 1886; Bonwick, The British colonies and their resources, 1886; Zimmermann, Die Kolonialpolitik Grossbritanniens, 2 köt., 1898—99; Chevilliard, Les colonies anglaises, 1899; Greswell, The growth and administration of the British colonies, 1898; Jewell, Handbook to British military stations abroad, 1898; de Wiart, Les grandes compagnies coloniales anglaises du XIX. siècle, 1899; Busching, Die Entwickelung der handelspolitischen Beziehungen zwischen England und seinen Kolonien bis zum Jahre 1860, 1902; Darcy, France et Angleterre. Cent années de rivalité coloniale: L'Afrique, 1903; Corbett, England in the Mediterranean. A study of the rise and influence of British power within the Straits, 1603 to 1713, 2 köt., 1904; Sir John Hunter, History of India. British dominions, their present commercial and industrial condition, 1911; Forbes, History of the British dominions beyond the seas, 1558—1910, 1911. L. még az egyes gyarmatok irodalmát a megfelelő címszók alatt.

Angol-magyar vonatkozású dolgozatok és magyar nyelven írt munkák. Macaulay nagy művét lefordította Zichy Antal és Csengery Antal, 6 köt., 1875—77; Lord Clive és Warren Hastings, ford. Szász Károly; Hampden János, Pitt, Chatam, ford. u. a.; Mac Carthy munkáját lefordította Szász Béla, 3 köt.; Buckle: Anglia művelődésének történetét lefordították többen, 10 köt.; Freemann művecskéjét az angol alkotmányról lefordította Kónyi Manó, 1893; Todd: Az angol parlament és eljárása c. művét Dapsy, 3 köt.; Dahlmann, Az angol forradalom története, magyarra fordította Czuczor Gergely; Guizot, Az angol forradalom története, fordította Fésűs Gy., 1866; Zichy Antal, Anglia története a forradalomig, 1866, és Anglia története, 1867; Lázár Gyula, Angolország története, Temesvár 1893, 4 köt.; György Aladár, Angol államférfiak, 2 köt., Szemelvények híres beszédeikből; Lukács B., Államháztartástan és adózás Angliában, 1884; Palgrave, Képek az alsóház történetéből és működéséből, fordította Csernátony, 2. kiad. 1878; Beksics G., Anglia a szabadság országa, 2. kiad.; Concha Gy., Az egyéni szabadság és parlamentárizmus Angolországban, 1888, v. ö. Concha, Újkori alkotmányok, 2 köt., 1889; Nagy J., Cromwell Olivér és az angol forradalom, 1876; Mandello Gy., Anglia királyi igazságszolgáltatása a XI—XIV. sz.-ban, Budapest 1895; Felméri L., Az iskolázás jelene Angolországban, 2 köt. 1881; Imre S., Az angol iskolák, Budapesti Szemle XXXII.; angol-magyar diplomáciai okleveleket kiadott Simonyi Ernő; Magyar történeti okmánytár londoni levéltárakból 1521—1717, akadémia 1859; v. ö. a Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és Rákóczi Ferenc korára vonatkozó oklevéltárakat és ezek újabb biográfiáit. Értekezések és cikkek: Mangold Lajos, VIII. Henrik angol király, VII. kerületi reáliskolai programm, 1883; Újabb munkák Stuart Máriáról, Századok, 1885, és az Újabb angol történ. irodalom, u. o. 1892; Kropf Kajos, Kik voltak az angol-szász hercegek Szt. István udvarában? u. o. 1887; Capt. John Smith, Turul, 1888; Angolok Budavára előtt, Történ. Tár, 1894; Frei Gy., Az ír mozgalom, Budapesti Szemle XIII.; Széchen Antal gr., Anglia politikai hatása a szárazföldre, u. o XXVII.; György E., Angol törvények a szegényekről, u. o. II.; Vámbéry Ármin számos értekezése különösen az angolok és oroszok közti vetélkedésről Ázsiában, így Budapesti Szemle XXIII.; Szathmáry Gy., Az angol munkásosztály helyzete, III.; Kautz Gy., Az angol alkotmány általános jellemzéséhez, XIX.; Anglia irodalma Mac Carthy után, XXVI.; Macaulay, Sebestyén Károlytól, Budapesti Hirlap 1900 okt. 25.; Márki Sándor, Cromwell és Erdély, Erdélyi Muzeum 1901.; Angyal Dávid, Erdély politikai érintkezése Angliával a mohácsi vésztől a szatmári békéig, 1902; Dicey, Bevezetés az angol alkotmányjogba, magyarra ford. Tarnay János, Budapest 1902—04; Southey Róbert, Nelson életrajza, magyarra ford. Reményi Antal; Hegedüs István, Egy angol humanista (Phreas) Janus Pannoniushoz, Akad. értekezés, 1903; Kropf Lajos, Chishull Edm. anglikán pap utazása hazánkban 1702., Századok 1903; u. a. Haynau angol utazása, Budapesti Szemle 1903; Széchenyi I. és angol ismerősei, u. o. 1903; Marczali Henrik, Letters and Journal of Count Leiningen, London 1911; Széchenyi és Anglia, Contemporary Review és Magyar Figyelő 1913; gr. Andrássy Gyula, Kinek bűne a háború? Budapest 1915; Révai Mór, A világháború végcélja Anglia kiválása Európából, u. o. 1915 (németül is, Berlin 1916).

Nagybudafa, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 151 magyar lak.; u. p. Egyházgelle, u. t. Sárosfa.

Nagybudmér, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 549 német és szerb lak.; u. p. Borjád, u. t. Németbóly.

Nagybugacz, Kecskemét városához tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, (1910) 354 magyar lak.; u. p. és u. t. Kecskemét.

Nagybukócz (azelőtt: *Sárosbukócz)*, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 264 rutén lak.; u. p. és u. t. Sztropkó.

Nagybúny, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 882 oláh lak.; u. p. Nagyilonda, u. t. Hosszúrév.

Nagychocholna, község, l. *Nagytarajos*.

Nagycsákány (azelőtt: *Csákány)*, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 1780 magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal.

Nagycsalomia, község, l. *Nagycsalomja.*

Nagycsalomja (azelőtt: *Csalomia, Nagycsalomia)*, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1910) 685 magyar lak., postahivatal; u. t. Dejtár.

Nagycsanád (azelőtt: *Szerbcsanád)*, nagyk. Torontál vm. nagyszentmiklósi j.-ban, (1910) 5649 oláh, német, szerb és magyar lak.; u. p. és u. t. Őscsanád.

Nagycsány, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 251 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. Oszró, u. t. Vajszló.

Nagycsausa, község, l. *Nagycsóta.*

Nagycseb (azelőtt: *Kiscsebb* és *Nagycsebb)*, kisk. Zemplén vm. nagymihályi j.-ban, (1910) 831 tót lak.; u. p. Füzesér, u. t. Bánócz.

Nagycsécs, kisk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1910) 734 magy. lak.; u. p. és u. t. Sajószöged. Határában a *Testhalomban* a magyar történelmi társulat 1878. ásatott, mely alkalommal csonteszközök és durva cserépdarabok kerültek felszinre.

Nagycsepcsény, kisk. Turócz vm. stubnyafürdői j.-ban, (1910) 391 tót és magyar lak.; u. p. Kiscsepcsény, u. t. Tótpróna.

Nagycsepely (azelőtt: *Csepely)*, kisk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1910) 966 magyar lak.; u. p. Kötcse, u. t. Karád.

Nagycsere, Debreczen városához tartozó puszta Hajdu vm.-ben, (1910) 1374 magyar lak., vasútállomás távíróval s u. o. postaügynökség.

Nagycserged, kisk. Kis-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1910) 851 oláh és magyar lak.; u. p. Nyárádtő, u. t. Nagyteremi. — L. még *Magyarcserged.*

Nagycserjés (azelőtt: *Kicsorna)*, kisk. Bereg vm. alsóvereczkei j.-ban, (1910) 376 rutén lak.; u. p. Szarvasháza, u. t. Uzsok. Környékén az 1914—15-iki világháborúban az oroszok betörése alkalmával véres harcok folytak. L. *Világháború.*

Nagycserna, kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1910) 326 tót lak.; u. p. és u. t. Rajecz.

Nagycsertész, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 1034 rutén és német lak., postahivatal, u. t. Mezőlaborcz.

Nagycsongova, kisk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 1458 rutén lak.; u. p. Magyarkomját, u. t. Ilosva.

Nagycsóta (azelőtt: *Nagycsausa)*, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 399 tót lak., postaügynökség, u. t. Privigye.

Nagycsömöte, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 474 magyar lak., postahivatal; u. t. Lukácsháza.

Nagycsőrűek (állat), tud. néven *Magnirostres* (l. o.).

Nagycsula, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 255 oláh lak.; u. p. és u. t. Demsus.

Nagycsűr, nagyk. Szeben vmegye nagyszebeni j.-ban, (1910) 2116 német és oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyszeben.

Nagycsütörtök, l. *Nagyhét.*

Nagyczég, kisk. Kolozs vm. nagysármási j.-ban, (1910) 666 oláh és magyar lak., vasútállomás: Nagyczég-Budatelke és u. o. postahivatal.

Nagyczenk, Kisczenkkel egyesített kisk. Sopron vm. soproni j.-ban, (1910) 1740 magyar lak., vasúti állomással a déli és a győr-sopron-ebenfurti vasút vonalán, távíró- és postahivatallal, nagy cukorgyárral (420 munkás), gazdasági gépgyárral s fejlett mezőgazdasággal. Remek templomát gróf Széchenyi István renaissance ízlésben építtette, a templom melletti temetőben van a Széchenyi-család sírboltja, melyben ősei közt gr. Széchenyi István nyugszik. Kisczenken szép park közelében áll gróf Széchenyi Béla kastélya, innen 3 km. hosszú, 170 éves gyönyörű hársfasor vezet a Fertő felé, melynek partjához közel, a fasor végén gróf Széchenyi Béla nejének, Erdődy Hannának művészi kivitelű siremléke áll. N. környékén gróf Széchenyi István a selyemtenyésztést honosította meg s e célra nagy szederültetvényeket létesített; most a selyemtenyésztés jelentéktelen.

Nagyczétény, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 1616 magyar lak., postahivatal; u. t. Verebély.

Nagyczigánd, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 1909 magyar lak., postahivatal; u. t. Nagykövesd.

Nagydarócz, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 957 magyar lak., postaügynökség; u. t. Fülek.

Nagydebrek, kisk. Szolnok-Doboka vm. bethleni j.-ban, (1910) 516 oláh lak.; u. p. Alsóilosva, u. t. Retteg.

Nagydém, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1910) 978 magyar lak.; u. p. Lovászpatona, u. t. Gicz-Hathalom.

Nagydemeter, kisk. Besztercze-Naszód vm. jádi j.-ban, (1910) 1677 német, oláh és cigány lak., postaügynökség; u. t. Beszterczе. Van várbástyaszerű régi tornya, szép temploma, közelében a Várhegyen (682 m.) Hunyadi egykori várának csekély omladékai s a szász Kárpátegyesület messzelátója.

Nagydenk, kisk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1910) 843 oláh lak.; u. p. Szászváros, u. t. Pusztakalán.

Nagyderencs (azelőtt: *Sárosdricsna)*, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 166 rutén lak.; u. p. Nagycsertész, u. t. Mezőlaborcz.

Nagyderzsida (azelőtt *Derzsida)*, kisk. Szilágy vm. szilágysomlói j.-ban, (1910) 1385 oláh és magyar lak., vasútállomás (Kisderzsida), postahivatal; u. t. Sarmaság.

Nagydevecser, kisk. Szolnok-Doboka vm. kékesi j.-ban, (1910) 652 oláh és magyar lak.; u. p. Czege, u. t. Kékes.

Nagydisznód (Heltau), városias jellegű szép nagyközség Szeben vm. nagyszebeni j.-ban, (1910) 3064 német (szász), oláh és magyar lak., szövőipari szakiskola, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás. N. már kevéssel a szászok bevándorlása után népes s jelentékeny hely volt, melynek lakói akkor leginkább sarlókészítők voltak; a XVIII. sz.-ban a gyapjú- és posztószövés terjedt el, mellyel ma is ezernél több ember foglalkozik. Emellett a föld- és erdőmívelést észszerűen és szakértelemmel űzik s számos közhasznú és közművelődési egyletet tartanak fenn. A XV. sz.-ból való megerősitett templomban számos műbeccsel biró régi kép és ötvösműtárgy van.

Nagydivény (azelőtt: *Nagydivina)*, kisk. Trencsén vm. kiszuczaújhelyi j.-ban, (1910) 1714 tót lak., postahivatal; u. t. Zsolna.

Nagydob, l. *Dob.*

Nagydoba, kisk. Szilágy vm. zilahi j.-ban, (1910) 389 magyar és oláh lak.; u. p. és u. t. Szilágyszentkirály.

Nagydobos, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 2008 magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Nagydobra, kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1910) 350 tót lak., postahivatal; u. t. Kelcse.

Nagydobrony, kisk. Bereg vm. mezőkaszonyi j.-ban, (1910) 3033 magyar lak., postahivatallal; u. t. Bátyú. Már 1272. mint királyi birtok említtetik, a XIV. sz.-ban a Dobronyi család birta; utóbb a Dobó és Daróczi nemzetségre szállt, 1638 óta a Rákócziak birták. Most a Schönborn gr. család tulajdona.

Nagydobsza, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1910) 681 magyar lak., vasútállomás: Kisdobsza, postahivatal; u. t. Darány.

Nagydolány (azelőtt: *Nagydolincz)*, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 420 vend lak., postahivatal; u. t. Sal.

Nagydomása, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 313 tót lak.; u. p. és u. t. Kelcse.

Nagydorog, nagyk. Tolna vm. dunaföldvári j.-ban, (1910) 3444 magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Nagydovorán, község, l. *Nagyudvar.*

Nagyecsed, nagyk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 4665 magyar lak., kik a közeli Ecsedi láp kákájából kosarakat, méhkasokat és gyékényeket fonnak s azokkal nagy kereskedést űznek; marhatenyésztése jelentékeny. A szigeten fekvő ecsedi várat (l. *Ecsed vára)* 1718. lerombolták. V. ö. *Eble* Gábor, Az ecsedi uradalom és Nyiregyháza (Budapest 1898).

Nagyécsfalu, kisk. Győr vm. pusztai j.-ban, (1910) 464 magyar lak., vasúti megállóhely, postaügynökség; u. t. Győrszentmárton.

Nagyécshegy, kisk. Győr vm. pusztai j.-ban, (1910) 1534 magyar lak.; u. p. Nagyécsfalu, u. t. Győrszentmárton.

Nagyegyházas (azelőtt: *Kosztolna)*, kisk. Nyitra vm. miavai j.-ban, (1910) 2181 tót lak.; u. p. és u. t. Ótura.

Nagyekemező, nagyk. Kis-Küküllő vm. hosszúaszói j.-ban, (1910) 1620 német, cigány és oláh lak., vasúti megállóhely, postahivatal; u. t. Medgyes.

Nagy elixir, l. *Bölcsek köve.*

Nagyemőke, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 1140 tót és magyar lak., postahivatal; u. t. Nagylapás.

Nagyenyed, csinos rend. tan. város Alsó-Fehér vm.-ben, az Enyedi patak mellett, a Maroshoz közel, 270 m. magasságban, a vm. székhelye, (1910) 1295 házzal és 8663 lak., közte 6497 magyar, 163 német és 1940 oláh; vallás szerint 1537 róm. kat., 1877 gör. kat., 495 gör. kel., 263 ág. ev., 3896 ref., 169 unit. és 423 izr. N. a vm. törvényhatóságának, a járási szolgabirói hivatalnak, járásbiróságnak, pénzügyigazgatóságnak és pénzügyőri biztosságnak, tanfelügyelőségnek, államépítészeti és adóhivatalnak, közjegyzőségnek, kultúrmérnöki és erdőhivatalnak, máv. osztálymérnökségnek, honvédállomásparancsnokságnak, csendőrszárnyparancsnokságnak széke. A város központja a bástyákkal és tornyokkal (1241) övezett gót ízlésű régi, most ref. templom («Vár»), a XV. sz. elejéről való sekrestyéhez építve, mellette a kis ev. templom, az É.-i oldalon Bethlen Gábor palotásháza, a várfal külső tövében az 1849. meggyilkoltak temetője. Vele szemben van a *Bethlen-kollégium* (l. o.) díszes épülete. A Kossuth-utca alsó végén van a nagy orsz. fegyintézet (700 fegyenc), a Szentkirály-utcában a díszes vármegyeháza (felsőmagy. renaissance ízlésben, Alpár Ignáctól 1900.); a kollégium mögött a Kápolnadomb az 1704. elesett 28 diák emlékével. N. fontosabb intézményei: megyei kórház, m. kir. vincellériskola, áll. polg. leányiskola, népiskolák, óvoda, szőll. és borászati állami közeg, több takarékpénztár, az Osztrák-magyar bank mellékhelye, többféle társulat és egyesület. Van fatelítőtelepe, lakatosárúgyára, több téglagyára, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala és telefonállomása. A város határa 3711 ha. N.-et, már a római uralom idején jelentőssé lett ponton, szászok telepítették (Strassburg néven) a XIII. sz.-ban, kik 1333. építették az 1866. megújított legrégibb templomot. A középkorban jelentékeny kereskedő és bortermelő hely volt, utcái alatt terjedelmes boltíves pincéi voltak, némelyek most is megvannak. 1437-ben a nemesség a lázadó parasztoktól elfoglalta és felperzselte; a török-tatár dúlásoktól is sokat szenvedett. A XVI. sz.-ban nehányszor az erdélyi országgyűléseknek, 1564. annak a nevezetes zsinatnak volt szinhelye, amelyen a szász lutheránusok és a magyar kálvinisták elváltak egymástól. 1600 szept. 18. közelében Básta György és Csáki István császári vezérek a Báthory után magát Erdély birtoklásába helyező Mihály oláh vajdát itt leverték, 1658. a török-tatárok, 1704 márc. 13. Tige ezredes vezetése alatt a labancok teljesen felégették. Gyulafehérvárnak 1658. történt pusztulásával N. Alsó-Fehér vm. széke lett s miután 1662. a Bethlen-kollégium is, mint a város földesura, melynek törzspolgárait II. Rákóczi György fejedelem megnemesítette, ide költözött, a város is egészen magyar jellegűvé vált s szép fejlődésnek indult. A polgárság, élén első tisztviselőjével, a «város hadnagyá»-val, javait és kiváltságait gyarapítgatta. 1784—1848-ig a ref. püspökség székhelye is itt volt. A magyar szabadságharc alatt N.-et nagy pusztulás érte. A város 1848 nov. 1-től szüntelen aggodalomban volt, de az oláh guerillavezérek (Axentie Severu, Jánku Ábrahám, az ú. n. «havasi király» és Prodán), miután a várost már egyszer kirabolták s az annak következtében megrémült enyediek a császár iránti hűségesküt letették, kegyelmet és kíméletet igértek a városnak. De Jánku és Axentie rablói 1849 jan. 8. a teljesen védtelenül maradt várost, adott igéretük ellenére, éjjel orozva megtámadták, kirabolták és felégették, lakói közül 6—700-at a legkegyetlenebb módon meggyilkoltak s az életben maradtak kénytelenek voltak a leghidegebb éjben ruházatlanul menekülni. N.-en ekkor elpusztult az erdélyi ref. egyház püspöki levéltára is 1589-ig felnyúló becses okleveleivel s számos műemlékével és történelmi ereklyéjével (köztük

Kemény Simon sisakja és páncélja). E nagy csapást csak nehezen heverte ki a város s csak a magyar elem önfeláldozó segélyének köszönheti, hogy ma ismét virágzásnak indult. 1825-ben itt szül. *Szász* Károly ref. püspök, 1838. *Szász* Domokos ref. püspök, 1840. *Szász* Béla költő, testvérek.

Irodalom. Kemény Gábor, N.-nek és vidékének veszedelme 1848-49-ben, Pest 1863; P. Szathmáry Károly, A N.-i főiskola kültörténete 1662—1704. (Századok 1867. I. évf; u. az, A gyulafehérvár—N.-i Bethlen-főtanoda tört., N. 1868; Szilágyi F., N. pusztulása 1849., N. 1891.

Nagyenyedi zsinat, l. *Zsinatok.*

Nagyercse, kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban, (1910) 721 oláh és magyar lak.; u. p. Körtekapu, u. t. Tancs.

Nagyernye, nagyk. Maros-Torda vm. marosi j.-ban, (1910) 1615 magyar lak., 5 templommal s a báró Bálintitt-féle gót ízlésű kastéllyal, vasúti megállóhely, postaügynökség; u. t. Sáromberke. N. hajdan unitárius község volt, de utóbb a szomszédos községekkel együtt a Péchy Simon által hirdetett szombatosságra tért. 1758 nov. 6. Marosszék itt tartotta közgyülését, melyben kimondotta, hogy a tatárok fenyegető betörése ellen védekezni fog. A kastélyban van a Báthory Zsigmond által kivégzett Kovacsóczi Farkas kancellár levéltára.

Nagyerzsébetlak (azelőtt: *Torontálerzsébetlak),* nagyk. Torontál vm. nagybecskereki j.-ban, (1910) 2088 tót, magyar, bolgár és német lak., posta- és telefonhivatal.

Nagy esküdtszék, l. *Grand jury.*

Nagyesküllő, kisk. Kolozs vm. hidalmási j.-ban, (1910) 1064 oláh és magyar lak., postaügynökség; u. t. Borsaújfalu. Anonymus szerint itt esküdtette meg Töhötöm magyar vezér a honfoglaláskor a legyőzött oláhokat a magyarok iránti hűségre. A név etimológiája (ős-küllő a. m. szürke fecske), melyet a község német Schwalbendorf neve támogat, ezt a hagyományt megcáfolja.

Nagy- és németmester, l. *Hoch- und Deutschmeister.*

Nagyesztergár, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1910) 1074 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Zircz.

Nagy év, l. *Ciklus* és *Év,*

Nagyfajkürt, község, l. *Fajkürt.*

Nagyfalu, 1. kisk. Árva vm. alsókubini j.-ban, (1910) 882 tót lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. N. a vm. legrégibb telepeinek egyike, már 1277. említtetik; 1683-ig a vm. székhelye volt, melyben a kisszámú nemesség közgyüléseit tartotta; ez évben Szobieszki litván hadai feldúlták. Róm. kat. templomának csúcsíves részletei vannak; a községben egy régi pellengér is van. — 2. *N.*, most Oláhszentmiklós biharmegyei község határába beolvadt hajdani puszta, a hős Toldy Miklós fészke, hol a Toldy-család emléke ma is élénken él a népben. — L. még az *összetételek* alatt *(Apanagyfalu, Drávanagyfalu* stb.).

Nagyfalusi pálos kolostor, a mai Szilágy vármegyében. A losonczi Bánffy-család alapítása. 1413—1563. állott fenn. A kolostor javait 1563. Báthory István vette zálogba.

Nagyfalva, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 1107 német lak., vasúti megállóval, postahivatallal, u. t. Szentgotthárd. 1664-ben a helység mellett elterülő síkon történt a szentgotthárdi ütközet, melyben Montecuccoli a törököket tönkre verte.

Nagy-Fátra, hegység, l. *Fátra.*

Nagyfejedelem (oroszul *velikij knjez).* Régebben Moszkva, Kijev, Novgorod, Litvánia uralkodóinak címe, melyet később a lengyel királyok is használtak. Az orosz cár címeiben most is előfordul a N. cím, mint Szmolenszk, Litvánia, Volhinia, Podolia és Finnország nagyfejedelme. Az orosz cári család tagjait is megilleti e cím (nálunk többnyire *nagyherceg*-nek fordítják), melylyel kapcsolatban császári fenség megszólítás illeti őket. 1886 óta a császári házszabályok megváltoztatása folytán a N. cím csak a cár fiait, leányait, testvéreit, továbbá ezek férfiunokáit illeti meg, míg a cári család többi tagjainak címe: *herceg* (illetőleg hercegnő). 1765-ben Mária Terézia Erdélyt is nagyfejedelemségre emelte s ezóta a magyar király címei között e cím is előfordul.

Nagyfejű legyek (állat), l. *Conopidae.*

Nagyfejűség *(megalokefália* v. *–kefalon,* gör.), a normálistól eltérő, túlságosan nagy koponyát jelent, melynek űrtartalma 1700 cm^3 felett van.

Nagyfeketepatak (azelőtt: *Feketepatak),* kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1910) 665 oláh lak., u. p. Baródbeznye, u. t. Nagybáród.

Nagyfentős, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 832 oláh lak., vasúti megállóhely, u. p. Magyarberkesz, u. t. Nagysomkút.

Nagyfény, Szabadka városához tartozó puszta Bács-Bodrog vm.-ben, (1910) 2086 magyar, szerb és bunyevác lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nagyfolkmár, község, l. *Nagysolymár.*

Nagyfödémes, nagyk. Pozsony vm. galántai j.-ban, (1910) 2709 magyar lak., vasútállomás: Pusztafödémes, postahivatal, u. t. Magyardiószeg.

Nagyfrankvágása, kisk. Szepes vm. szepesófalvi j.-ban, (1910) 390 tót lak., kik halinakészítéssel foglalkoznak; u. p. Osztornya, u. t. Szepesófalu.

Nagy freudenaui handicap, a *Nagy bécsi handicap* (l. o.) pendantja. Szintén szeptemberben futják, díja 15,000 korona, távolsága 3200 méter, hároméves és idősebb lovak vehetnek benne részt.

Nagyfüged, nagyk. Heves vmegye gyöngyösi j.-ban, (1910) 2251 magyar lak., postahivatal, u. t. Ludas.

Nagyfülű juh, eredeti hazája Észak-Olaszország, de innét Ausztriába, nevezetesen Karintiába és Stájerországba is elterjedt. Legjellemzőbb reá nézve a lelógó nagy fül és a tetemes testnagyság, mert a marnál mérve magasabb, mint bárminő más európai juhfajta. A N. szarvatlan, elől túlnőtt, a far csapott s a lábak igen hosszuak. Fő becse nagy szaporaságában rejlik. Itt-ott fejik is, de miután kevés tejet ád, tehéntejjel keverve dolgozzák fel a tejét. E juhnak 2 fajtáját különböztetik meg, ú. m. a bergamóit és padovait Olaszországban és rokonát, a seelandit Ausztriában.

Nagygáj, nagyk. Torontál vm. bánlaki j.-ban, (1910) 2930 szerb, magyar és német lak., posta-, távíró- és telefonhivatal.

Nagygajdos (azelőtt: *Gojdos)*, kisk. Ung vm. szerednyei j.-ban, (1910) 593 rutén lak., u. p. és u. t. Szerednye.

Nagygalambfalva, kisk. Udvarhely vm. székelykeresztúri j.-ban, (1910) 1441 magyar lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal; ref. temploma eredetileg csúcsíves stílben volt építve. A község feletti hegyen régi vár romjai látszanak.

Nagyganna, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1910) 688 német lak., u. p. Pápakovácsi, u. t. Pápa.

Nagygécz, kisk. Szatmár vm. csengeri j.-ban, (1910) 663 magyar lak., postaügynökség, u. t. Csenger. — L. még *Magyargécz*.

Nagygejőcz (azelőtt: *Nagygőcz)*, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1910) 1180 magyar lak., postahivatal, u. t. Szürte.

Nagy-Gejzir, az izlandi gejzirek legnagyobbika; 8—10 m. magas, 65 m. átmérőjű gejzirkúpból áll, tetején van 17—21 m. átmérőjű nyílása. L. *Gejzir*.

Nagygencs (azelőtt: *Németgencs)*, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 1316 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nagygércze, kisk. Ugocsa vmegye tiszántúli j.-ban, (1910) 1010 oláh lak., u. p. Turcz, u. t. Sárközújlak.

Nagygereblyés (azelőtt: *Oroszhrabócz)*, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 715 rutén és magyar lak., u. p. Ugar, u. t. Kisberezna.

Nagygerendáspuszta, Békéscsabához tartozó telep Békés vm. békéscsabai j.-ban, (1910) 2486 magyar és tót lak., u. p. és u. t. Békéscsaba.

Nagygéres, kisk. Zemplén vmegye bodrogközi j.-ban, (1910) 1011 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nagygeresd, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 475 magyar lak., postahivatallal, u. t. Vámoscsalád. V. ö. *Farkas* Mihály, A N.-i ág. evang. gyülekezet története (Sopron 1885).

Nagygomba (azelőtt: *Gomba)*, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1910) 1518 magyar lak., u. p. és u. t. Marczali.

Nagygoricza, község, l. *Velika Gorica*.

Nagygoroszló (azelőtt: *Szamosnagygoroszló)*, kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1910) 759 oláh és magyar lak., postaügynökség, u. t. Szamosudvarhely.

Nagygőcz, község, l. *Nagygejőcz*.

Nagygörbő, kisk. Zala vm. sümegi j.-ban, (1910) 511 magyar lak., u. p. Kisgörbő, u. t. Zalaszentlászló.

Nagy-Görögország (lat. *Graecia magna)*, a délitáliai görög gyarmatvárosoknak közös neve, mellyel a rómaiak a bevándorlott görögöktől lakott területet nevezték. Ez a félsziget legdélibb része volt Tarentumig és nyugaton Cumaeig, a gyarmatosítók pedig iónok, dórok és főleg achájaiak. A legrégibb gyarmatvárosok Cumae, Sybaris és Rhegion (Kr. e. VIII. sz.), a későbbiek közül nevezetesebbek Tarentum, Kroton, Neapolis, Poseidonia stb.

Nagygradna, község, l. *Nagyradna*.

Nagygút, kisk. Bereg vmegye tiszaháti j.-ban, (1910) 486 magyar lak., u. p. Gát, u. t. Barkaszó.

Nagygyalom, l. *Öregháló*.

Nagygyimót, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1910) 1197 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nagygyülekezet, l. *Nagyzsinagóga*.

Nagyhagymás, hegycsúcs, l. *Hagymás*.

Nagyhagymás (v. *Hagymás)*, Füzesgyarmathoz tartozó puszta Békés vm. szeghalmi j.-ban, (1910) 167 magyar lak, u. p. és u. t. Füzesgyarmat.

Nagyhajmás, kisk. Baranya vmegye hegyháti j.-ban, (1910) 1136 német és magyar lak., u. p. Bikal, u. t. Mágocs.

Nagyhalász, nagyk. Szabolcs vmegye nyírbogdányi j.-ban, (1910) 5574 magyar lak., vasútállomás, posta- és telefonhivatal.

Nagy-Hal-folyó, l. *Back-river*.

Nagyhalmágy, kisk. Arad vm. ugyanily nevű j.-ban, (1910) 1325 oláh és magyar lak., a járási szolgabirói hivatal s a járásbiróság széke; van vasúti állomása, posta-, távíró- és telefonhivatala. Már 1441. mezőváros és Brankovics, majd a Hunyadiak egyik zarándi uradalmának székhelye volt. Régi várának romjai a Sortok tetején láthatók. Legfőbb néprajzi érdekessége a március havában tartatni szokott *csókvásár*; rendesen innen szoktak kirándulni a gajnai leányvásárra is. (V. ö. *Márki*, Arad tört. és *Stur* D., Die geol. Beschaffenheit der Herrschaft Halmágy, Jahrbuch der geol. Reichsanstalt, XVIII. 1868).

Nagyhalom (azelőtt: *Nagysztraczin)*, kisk. Nógrád vm. kékkői j.-ban, (1910) 333 tót és magyar lak., u. p. Kiskürtös, u. t. Rárosmúlyad-Nógrádszakáll.

Nagyhárságy, község, l. *Somogyhárságy*.

Nagyharsány, nagyk. Baranya vmegye siklósi j.-ban, (1910) 1401 magyar lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. Fölötte emelkedik az érdekes sziklacsoportozatairól s flórájáról ismeretes magános Harsányi hegy (442 m.). Ennek lejtőjén vívta Lotharingiai Károly herceg 1687 aug. 12. azt a csatát, melyben a törököt teljesen leverte. Ezt az ütközetet íróink rendesen (de tévesen) a második mohácsi csatának nevezik. L. még *Körösnagyharsány*.

Nagyharsányi disputáció, a reformátusok és unitáriusok közti hitviták egyik legérdekesebbje volt, mely többszöri sikertelen összejövetel után 1574 második felében folyt le. Szereplői református részről Veresmarti Illyés püspökön kívül többen voltak, míg az unitáriusok közül csupán Alvinczi György nagyharsányi és Tolnai Lukács siklósi lelkész vett benne részt. A vita vége az lett, hogy a református püspök s maga mellé vett két birótársa Alvincziék elveit «hazugoknak és hamisak»-nak nyilvánítván, őket magukat halálra ítélték és Alvinczit fel is akasztották.

Nagyhársas (azelőtt: *Nagylipnik)*, kisk. Szepes vmegye szepesófalui j.-ban, (1910) 845 rutén lak., posta-és telefonhivatal. Nagy mészkőbányái vannak.

Nagyhatalmak. Elméletileg az államok, mint a nemzetközi jog alanyai, egyenlők. A valóságban azonban különbség van az államok közt, mert egyes államok helyzetüknél, erejüknél fogva hatalmasabbak, mint mások. Azokat a leghatalmasabb államokat, amelyeknek meghallgatása nél-

kül a nemzetközi politika kérdései meg nem oldhatók, N.-nak nevezzük. Magától értetődik, hogy idők folytán a nagyhatalom elvesztheti ezt a kiváltságos állását. Így pl. Spanyolország a XVI. sz.-ban nagyhatalom volt, ma nem az. A jelenkori N. a következők: Ausztria-Magyarország, az északamerikai Egyesült-Államok, Franciaország, Japán, Nagybritannia, Németbirodalom, Olaszország, Oroszország.

Nagyhatalmak pénzügyei a bevételek, az adórendszerek különbözősége, a költségvetéseknek egymástól sok tekintetben eltérő berendezése miatt sok hozzávetőleges összehasonlítást engednek meg. Az alábbi összeállítás közelebbi részletezés nélkül tünteti fel az egyes nagyhatalmak által szükségelt összegeket, illetőleg bevételeket, valamint államadósságaiknak nagyságát.

Bevételek.

Ausztria-Magyarország közös bevétele (a határvám tiszta jövedelme 1912.)	283.644,607 K
Magyarország (1913.)	2546.801,228 K
Ausztria (1913.)	3137.481,539 K
Német birodalom (1913/1914.)	3696.033,215 M
Olaszország (1913/1914.)	2656.995,970 lira
Franciaország (1913.)	4736.301,908 frank
Angolország (1912/1913.)	242.895,354 font st.
Oroszország	3252.559 006 rubel
É.-amerikai Egyesült-Államok (1912.)	992.249,230 dollár
Japán (1913/1914.)	586.807,588 jen

Államadósságok.

Magyarország (1913.)	6623.474,780 K
Ausztria (1913.)	
a) Magyarország hozzájárulásával törlesztendő államadósság	5183.396,373 K
b) egyéb osztrák államadósság	7312.753,129 K
Német birodalom (1913.)	5082.242,000 M
Olaszország (1912 júl. 1.)	13429.360,000 lira
Franciaország (1913.)	
a) függő	1395.898,400 frank
b) állandósított	31162.001,387 frank
Angolország (1913 márc. 31.)	662.236,528 font st
Oroszország (1913 jan. 1.)	8841.723,911 rubel
Északamerikai Egyesült-Államok (1913 szept. 30.)	1048.645,986 dollár
Japán	2493.969,745 jen

V. ö. O. *Schwarz*, Die Finanzsysteme der Grossmächte (Leipzig 1909, 2 köt.).

Nagyhatár (azelőtt: *Nagylehotka)*, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 486 tót lak., u. p. és u. t. Privigye.

Nagyhavas *(Muntyele máre)*, l. *Öreghavas*.

Nagyhegy, 1. kisk. Szolnok-Doboka vmegye kápolnokmonostori j.-ban, (1910) 400 oláh lak., u. p. és u. t. Kápolnokmonostor. — 2. *N.*, Szentes városához tartozó puszta Csongrád vmegyében, (1910) 832 magyar lakossal, u. p. és u. t. Szentes.

Nagyhegyes, Debreczen városához tartozó puszta Hajdu vm.-ben, (1910) 808 magyar lak., u. p. és u. t. Debreczen.

Nagyhelvény (azelőtt: *Nagychlivény)*, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 366 tót lak., u. p. és u. t. Bán.

Nagyherceg (ném. *Grossherzog*, franc. *grand-duc*, ang. *grand-duke*, olasz. *granduca)*, oly fejedelmi személyek címe, akik rangban király és herceg között állanak. Legelőször Olaszországban merül fel, hol V. Pius pápa 1569. I. Cosimo firenzei hercegnek adományozta e címet. Midőn 1669. Toscana megalakult, a toscanai uralkodó vette föl e címet a királyi fenség megszólítással együtt. 1805-ben Napoleon császár sógorának, Muratnak, mint a bergi nagyhercegség uralkodójának adományozta e címet, 1806. pedig a badeni választó, a hessen-darmstadti tartománygróf és a würzburgi választó vették fel, csatlakozván a rajnai szövetséghez. A bécsi kongresszus határozata értelmében a N. cím Hessen-Darmstadt, Baden, Szász-Weimar, Mecklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Strelitz és Oldenburg uralkodóit (utóbbit 1829 óta) illeti meg. A N. címet viselik még az osztrák császár mint Toscana és Krakó, a porosz király mint az alsórajnai vidék és Posen N.-e. Megmaradt azonkívül e cím a Habsburg-Lotharingiai háznak Toscanában uralkodott ágánál. A N. fia, illetve prezumtiv örökösének címe: *örökös N.* — Oroszországot illetőleg l. *Nagyfejedelem*.

Nagyhercegi korona, l. *Korona*.

Nagyherestény, kisk. Bars vmegye aranyosmaróti j.-ban, (1910) 522 tót és magyar lak., postahivatal, u. t. Barstaszár.

Nagyhét, a húsvétot megelőző utolsó nagyböjti hét; nagynak azért nevezik, mert ebben ünnepli a kereszténység, főkép pedig a kat. egyház a megváltás emlékét. Bevezető napja a *virágvasárnap* v. *pálmavasárnap* (dominica palmarum). E napon az egyház pálma- v. barkaágakat szentel és körmenetet tart Jézusnak Jeruzsálembe tartott bevonulása emlékéül, a nagy mise alatt pedig drámai dialógusokban a kínszenvedést (passio) adják elő Szt. Máté elbeszélése szerint. A N. három napján délután tartják az ú. n. *gyász-* v. *sötétzsolozsmát*. Ennek egy részét a Jeremiás siralmai teszik (lamentationes). A *nagy-* v. *zöldcsütörtök* az oltári szentség szerzésének emléknapja. E napnak megünneplését a karthagói zsinat mint régen ismeretes ünnepet említi 397. Mise közben a Gloria után elnémul az orgona, a harangok és a csengetyük s kezdetét veszi a legmélyebb gyász. Ez alkalommal történik az olajok szentelése, az oltárok megfosztása és a lábmosás. A *nagypéntek* a kereszténység s így a kat. egyház legnagyobb gyászünnepe, mint Krisztus halálának emléknapja. A papság az oltár előtt arcra borul, majd felolvassák a Megváltó halálára vonatkozó jóslatokat (proféciák), a passiót Szt. János elbeszélése szerint, könyörgéseket mondanak az egész emberiségért, a gyászlepellel bevont keresztet leleplezik. Erre következik az *előszenteltek miséje*, vagyis a *csonka mise*, amely alatt átváltozás nem történik. Befejezésül valamely Krisztus koporsójává átalakított mellékoltárra v. kápolnába viszik az oltáriszentséget. *Nagyszombat* húsvét ünnepének előnapja; arra a napra emlékeztet, amelyen Krisztus holtteste a sírban feküdt. Az istentisztelet tűzszenteléssel kezdődik a templomon kívül. A tüzet kovából ütött szikrával idézik elő. E tűz Krisztus jelképe, aki sziklába vájt sírban nyugodott, de feltámadásakor ismét előjött abból. A megszentelt tűzön meggyujtanak egy gyertyát és ezzel azután azt a hármat, amelyek a szentháromságot jelképezik. Ezt követi a husvéti gyertya és a keresztvízszentelés. A napi misében már az Üdvözítő feltámadása fölötti öröm nyilvánul, a Gloriára megszólalnak a harangok s felhangzik az Alleluja. Este felé, némely helye-

ken másnap reggel tartják a feltámadási körmenetet.

Nagyhidegkút, kisk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1910) 337 német és magyar lak., u. p. Tótvázsony, u. t. Balatonfüred.

Nagy-Hinczó-tó, l. *Hinczó-tó.*

Nagyhind, kisk. Nyitra vmegye nyitrai j.-ban, (1910) 406 magyar lak., u. p. Kalász, u. t. Zsitvaújfalu.

Nagyhnilecz, község, l. *Nyilas.*

Nagyhódos, kisk. Szatmár vm. szatmárnémeti j.-ban, (1910) 429 magyar lak., u. p. Nagypalád, u. t. Mikola.

Nagyhorváti, kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 158 magyar lak., u. p. Dióskál, u. t. Zalaapáti.

Nagyhöflány, kisk. Sopron vmegye kismartoni j.-ban, (1910) 1331 német lak., postahivatallal, u. t. Szárazvám. Kénes forrása és kezdetleges fürdője van. Határában nagy lajtamészkőbányák vannak.

Nagyhuta (azelőtt: *Sompataknagyhuta)*, kisk. Abauj-Torna vmegye füzéri j.-ban, (1910) 175 tót és magyar lak., u. p. és u. t. Pálháza.

Nagyida, nagyk. Abauj-Torna vmegye kassai j.-ban, (1910) 2047 magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal. Különös dísze a gróf Csákyak kastélya és gyönyörű angol kertje. 1557-ben Perényi Ferenc igen vitézül oltalmazta a várat Puchaim császári tábornok ellen, mely védelemben kiváló szerepe volt a benrekedt és fegyverfogásra kényszerített 1000 cigánynak, kik azonban, mert puskaporuk elfogyott, vitézségük dacára is (állítólag naiv hősködésük folytán, mellyel a puskapor kifogytát elárulták) kénytelenek voltak a várat feladni. 1560-ban az összes európai zsidók a Messiás-kérdésről tartottak itt zsinatot, de sikertelenül oszlottak el. L. még *Kolozsnagyida.*

Nagy idők, nagy emberek a címe Vas Gereben egy 1859. megjelent regényének; ez a cím csakhamar szálló ige lett. Ebből fejlődött a *nagy idők tanuja* elnevezés, melyen az 1848—49-iki szabadságharcban résztvett honvédeket értik.

Nagyigmánd, nagyk. Komárom vm. gesztesi j.-ban, (1910) 2219 magyar lak., vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, telefonállomás. A járási szolgabirói hivatal széke, járásbiróság, adóhivatal, csendőrörs. Határában jó keserüvíz fakad, mely Európának keserüsóban leggazdagabb vize (l. *Ásványvizek).*

Nagyikland, kisk. Torda-Aranyos vm. marosludasi j.-ban, (1910) 1176 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Mezőkapus.

Nagyiklód, kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1910) 1482 oláh és magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal.

Nagyilonda, kisk. Szolnok-Doboka vm nagyilondai j.-ban, (1910) 1167 oláh és magyar lak., a járási szolgabirói hivatal székhelye, járásbirósággal; vasútállomás, posta, táviró és telefon.

Nagyilva, nagyk. Beszterce-Naszód vmegye óradnai j.-ban, (1910) 3889 oláh, cigány, magyar és rutén lak., posta- és telefonhivatal.

Nagyipar az ipari termelésnek az a neme, mely a kisipari termeléssel ellentétben nagyban, tömegekben termel; rendesen *gyáripar*-nak nevezik, noha lehet olyan N. is, mely nem sorozható a gyáripar körébe.

Nagyiratos, község Arad vmegyében, előbb *Forraynagyiratos* (l. o.).

Nagyítás, 1. *csillagászati távcsöveknél* a fegyverzett és szabad szemmel észlelt látószög viszonya. A N. függ a tárgy- és szemlencse gyujtópont-távolságától és e kettő hányadosával egyenlő, úgy hogy 1 m. gyujtópont-távolú objektív lencse mellett az 1, ½, ¼... cm.-es gyujtótávolú okulár 100, 200, 300-szoros nagyítást ad. A hasznavehető N.-nak határt szab egyrészt a levegő tisztátalansága és nyugtalansága s főleg a távcső nem teljes akromaziája és az objektív szélén észlelhető diffrakció. Ha az objektív lencse átmérőjét centiméterekben fejezzük ki, akkor a 25-szörös átmérővel egyenlő N. szabja meg a gyakorlati határt; kettős csillagoknál a 40-szeres átmérőig is mehetünk még. De e határokon túl a kép nagyobb méreteit már teljesen ellensúlyozza annak elmosódott volta. — L. még *Mikroszkóp.*

2. *N.*, a *retorikában* a kifejezés nyomósítására szolgáló alakzat. Egyik formája az ú. n. auxézis (incrementum), mely a dolgot nagyítja ugyan, néha jelentékenyen is, de egészben véve mértéket tart; másik fajtája a hiperbola (túlzás), mely a dolgot minden rendes mértéken felül emeli és átmenet nélkül a legmagasabb fokú kifejezéssel él. A N. mivolta abban áll, hogy megfelelő kifejezés hiányában olyat választunk, mely a tárgy nagyságát szimbolizálja. A N. nemcsak a fenség szolgálatában áll; bármely érzelem, pl. a gúny is él vele; megfelelő tartalom híján könnyen válik bombaszt-tá. Veszedelmesen közel csap a komikumhoz Csokonainak ez a helye: «És te Pál, a muszkák rettenetes cárja, Ki előtt térdepel két világ tatárja, Ki a Jeges-tenger habját igazgatod, Az északi pólust pálcádon forgatod». Merész és hatásos N.-okkal találkozunk a romantikus költőknél, Hugo Viktornál, a mieink közt Vörösmartynál, Petőfinél, Jókainál.

Nagyításmérő, l. *Dinaméter.*

Nagyító (optika), a *lupe* és *mikroszkóp* közös neve. Az előbbi az egyszerű N., az utóbbi az összetett N. L. *Lupe* és *Mikroszkóp.*

Nagyító szók (latin műszóval *augmentativa*, ellentéte a *diminutiva* a. m. *kicsinyítő szók*, l. o.), a nyelvtanban azok a névszók, melyek az illető tárgynak v. tulajdonságnak nagyságát fejezik ki, minők pl. *Istók, Erzsók, pofók*, vagy olaszul *sala* terem, *salone* nagy terem. Ide számítható a melléknevek közép- és felső foka (fokozása).

Nagyiván, nagyk. Heves vm. tiszafüredi j.-ban, (1910) 2159 magyar lak., posta- és távbeszélőhivatal.

Nagyjakabfalva (azelőtt: *Jakabfalu)*, kisk. Pozsony vm. malaczkai j.-ban, (1910) 1165 tót lak., postahivatal; u. t. Malaczka.

Nagyjécsa, nagyk. Torontál vm. csenei j.-ban, (1910) 2535 német lak., posta- és telefonhivatal.

Nagyjeszen, kisk. Turócz vm. turóczszentmártoni j.-ban, (1910) 388 tót lak., posta- és telefonhivatal.

Nagyjeszencze (azelőtt: *Nagyjeszenicz)*, kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1910) 246 tót

lak.; u. p. Vágváralja, u. t. Vághéve-Vágváralja.

Nagykaba, Túrkevéhez tartozó puszta Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, (1910) 462 magyar lak.; u. p. és u. t. Túrkeve.

Nagykadács, község, l. *Kadács.*

Nagykágya, kisk. Bihar vm. székelyhídi j.-ban, (1910) 702 magyar lak., vasútállomás, posta- és telefonhivatal.

Nagykaján, kisk. Szolnok-Doboka vm. bethleni j.-ban, (1910) 764 oláh lak.; u.p. Kiskaján, u.t. Retteg.

Nagykakucs (azelőtt: *Magyarkakucs),* kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1910) 545 oláh és magyar lak.; u. p. Szászfalva, u. t. Rév.

Nagykálló, nagyk. Szabolcs vm. N.-i j.-ban, (1910) 1220 házzal és 7988 magyar lak. (közte 1757 r. kat., 1509 gör. kat., 3116 ref., 689 ág. evang. és 906 izraelita). A város, amelyben 1875-ig a vármegye hatósága székelt, a járási szolgabirói hivatal, járásbiróság és adóhivatal székhelye; van ipartestülete, áll. főgimnáziuma, orsz. elmegyógyintézete (a régi vármegyeházában), dohánybeváltó hivatala, m. kir. földmívesiskola, pénzügyőri főbiztosság, takarékpénztár. segélyző népbank, vasúti állomás (vasútvonalak: Nyiregyháza—Mátészalka, Nagykálló—Nyiradony), posta- és távíróhivatal és telefonállomás. Jelentékeny az állattenyésztés; ipara és kereskedelme is élénk. A híres *Simonyi* József báró huszárezredes és *Korányi* Frigyes báró orvostanár szülőháza emlékkővel van jelölve. Régi vára, melynek ma nyomai is alig látszanak, nagy szerepet játszott a polgári és vallásszabadságért folyt harcokban. 1588 okt. 3. Rákóczi Zsigmond itt megverte a szolnoki török béget; 1644 febr. 17. Rákóczi György innen bocsátott kiáltványt a magyar nemzethez, 1676. pedig a kurucok szenvedtek itt vereséget. II. Rákóczi Ferenc szintén elfoglalta a várost. A várral együtt a város is sokat szenvedett. Az alkotmányos harcok soká folytak itt s nem egy tisztújításon (így az 1836-ikin) folyt vér. A város újabban erős fejlődés útján van. V. ö. *Támár* Imre, A N.-i plébánia története (Magyar Sion II. 1864., 275.).

Nagykálna, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 1025 magyar lak., posta- és telefonhivatal.

Nagykalota, kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 1048 oláh lak., vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

Nagykamarás, nagyk. Arad vm. eleki j.-ban, (1910) 3598 magyar és oláh lak., postahivatal; u. t. Almáskamarás.

Nagykamond, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 573 magyar lak.; u. p. Kiskamond, u. t. Boba.

Nagykanizsa, rend. tan. város Zala vmegye D.-i részében. A város két részből áll, melyek közül a keleti, N. csinosabb város jellegével bir, míg a várostól 3 km.-re fekvő, de vele 1698 óta egyesített *Kis-Kanizsa* (melynek 4000 lakosa van), egészen falusias jellegű. A két városrész közti térségen feküdt hajdan Kanizsa híres vára, melyet mocsár vett körül. N. újabban gyors emelkedésnek indult. Nevezetesebb középületei a városháza, a főgimnázium, a közös hadseregbeli és a honvédlaktanya, a közkórház, a takarékpénztári épületek és több templom és kolostor. N. ma a N.-i járás szolgabirói hivatalának székhelye; van kir. törvényszéke és ügyészsége, járásbirósága, adóhivatala, m. kir. folyammérnöki hivatala, pénzügyőrbiztosi állomása, közjegyzősége, állami állatorvosa s csendőrparancsnoksága. Van továbbá Szt. Ferenc- és kegyesrendű szerzetháza, több kórháza, számos közhasznú, jótékony és társas egyesülete és társulata. Tanintézetei közül említendő a kegyesrendi főgimnázium, az állami polgári fiú-és leányiskola, izr. felsőkereskedelmi iskola, női keresk. tanfolyam. N. élénk kereskedelmi gócpont s a Dunántúl egyik legjelentékenyebb forgalmi központja; nagy gabona-, fa- és borkereskedést űz; marhavásárai szintén élénkek. Nagyobb iparvállalatai: két gépgyár, vasúti műhely, kefegyár, téglagyár, nádszövő és szalmahüvelygyár, cipőgyár, gőzmalom, serfőző, szeszfinomító, villamos mű. Pénzintézetei az Osztrák-magyar bank és Pesti magyar kereskedelmi bank fiókintézete, 4 takarékpénztár s 1 bank. Van posta- és táviróhivatala és telefonállomása. Lakóinak száma 1809-ben 15,125 volt ma (1910) 26,524 (közte 749 katona), ezek között 25,313 magyar, 706 német és 313 horvát; vallás szerint 22,322 r. kat., 454 ág. evang., 279 ref. és 3378 izr. N. házainak száma 3154, termékeny határa 4994 ha.

N. az árpádkori oklevelekben *Kenesa* néven fordul elő. Régi időktől fogva vár volt, mely hajdan a Kanizsay-családé volt. A család férfiágának 1532. történt kihaltával N. vára és uradalma leányágon a Nádasdi-családra szállt, de 1566. Miksa császár a bors-monostori (Sopron vmegye) apátsági uradalom és a csejthei vár ellenében a várat birtokába vette s azt a Dunántúl leghatalmasabb várává tette. Szigetvár eleste után N. volt a törökök elleni legfőbb védőbástya. Többszörös támadás után azonban N. 1600 okt. 20. (miután Paradeiser György német tábornok a várat feladta) a törökök kezébe került és több sikertelen ostrom után csak 1690 ápr. 13. került ismét (gr. Batthyány Ádám és Zichy István magyar tábornokok három havi ostroma után) a magyarok kezébe. 1702-ben várfalait lebontották és N. nyilt várossá lett. A XIX. sz.-ban a N. körüli mocsarakat is kiszárították s N. a modern városok közé emelkedett. V. ö. *Horváth* Gy., N. város története (Kanizsa 1862); *Halis J.*, Színes mozaik N. történetéből (N. 1893).

Nagykapornak, kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 1496 magyar lak., postahivatal; u. t. Bucsuszentlászló. Régi bencés apátsága már a XIII. sz.-ban hiteles hely volt; a törökök 1601. feldúlták; utóbb ismét jókarba helyezték. Most a jezsuiták birtoka.

Nagykapos, kisk. Ung vm. N.-i j.-ban, (1910) 1222 magyar lak., a járási szolgabirói hivatal székhelye, járásbirósággal; vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Nagykapus, nagyk. Nagy-Küküllő vm. segesvári j.-ban, (1910) 1071 német és oláh lak.; u. p. és u. t. Berethalom. — L. még *Magyarkapus.*

Nagykáránd (azelőtt: *Pusztanagykáránd),* kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 281 oláh lak.; u. p. Miklóirtás, u. t. Drágcséke.

Nagykarasztos, kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 217 német lakossal; u. p. Pinkamiske, u. t. Nagyszentmihály.

Nagykároly, rend. tan. város Szatmár vármegyében, az Ecsedi-láptól D.-re; a vmegye törvényhatóságának, a N.-i járás szolgabirói hivatalának, járásbiróságnak, királyi közjegyzőségnek, államépítészeti hivatalnak, pénzügyigazgatóságnak és pénzügyőrbiztosságnak, adóhivatalnak, állami állatorvosnak, honvéd zászlóaljparancsnokságnak és csendőr-szárnyparancsnokságnak széke. Van itt dohánybeváltóhivatal, áll. erdőhivatal, m. kir. gazdasági felügyelőség, városi közkórház, 14 pénzintézet (az Osztrák-magyar

bank mellékhelye), kegyesrendi főgimnázium, áll. polg. fiú- és leányiskola, gazdasági ismétlőiskola, Kölcsey-muzeum, árvaház, szegényház, több téglagyár, vasöntő és gépgyár, bútor-, kályha-, zár- és lemezárúgyár, 2 cementgyár, termény- és árúraktár, városi villamosmű, több közművelődési és jótékony egyesület. Legnevezetesebb épület a város közepén szép parkban álló gr. Károlyi-vár, eredetileg 1482-ből, többször átépítve s 1894. gróf Károlyi István által gót stílű lovagvárrá átalakítva, legszebb kastélyaink egyike. Közelében Kölcsey Ferenc szobra (Kallós Edétől, 1897). A barokk stílű kat. templom (1778) előtt Kossuth szobra (Kallóstól, 1908); a Jókai-utcában két gör. kat. templom s a vmegyeháza van, a Kölcsey-utcában a kegyesrendiek társháza (Révai Miklós és Erdős Imre emléktáblájával). N. lakóinak száma 1850-ben 9539 volt, 1910-ben 16,078, kik közt 15,772 magyar, 63 német s 216 oláh; hitfelekezet szerint 5932 r. kat., 3893 gör. kat., 230 ág. evang., 3500 ref. és 2491 izraelita. A házak száma 2099. N. lakossága földmívelést, ipart és kereskedelmet űz; fejlett a gubás- és bőripar, a műasztalosság és lakatosság. Vásárai, főleg gyümölcs-, szőllő-, fa- és gabonakereskedése jelentékeny. N.-on van vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, postatakarékpénztár. Határa 8911 ha. N. neve 1335. fordul elő először, szoros kapcsolatban a Károlyi-családdal, melynek ősi fészke. A Károlyiak harci érdemei jutalmául már Róbert Károly idejében vásárjogot, majd országszerte szabad kereskedési jogot kapott; a Károlyi-család Hunyadi Mátyás idejében várkastélyt épített itt, mely a XVII. sz. harci villongásai között várrá alakíttatott át. 1711-ben Károlyi Sándor nagy arányú telepítést kezdeményezett s a város emelkedése a Károlyi-családdal szorosan összefügg. 1887 máj. 8. N. nagy részét óriási tűzvész pusztította el, de a nemzet áldozatkészsége folytán csakhamar újra felépült. V. ö. *Éble* Gábor, A Károlyi grófok N.-i várkastélya és pesti palotája (Budapest 1903); Magyarország vármegyéi és városai: Szatmár vm. (u. o. 1910).

Nagykárolyfalva (azelőtt: *Károlyfalva),* nagyközség Temes vm. fehértemplomi j.-ban, (1910) 3840 német, magyar és oláh lakossal, járásbíróság, vasúti állomás, posta- és távirohivatal és telefonállomás. A bécsi hadügyi kormány telepítette 1802. Németországból behívott telepesekkel. 1848 dec. 12-én Damjanich N. és Alibunár közt megverte a szerbeket; azon a házon, melyben ő és Kiss Ernő laktak, emléktábla van.

Nagykároly-mátészalka-csapi helyi érdekű vasút. Nagykárolytól Csapig terjedő 87·1 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. vasút a Máv. kezelésében. Megnyílt 1905 szept. 27.

Nagykároly-somkúti helyi érdekű vasút. Nagykárolytól Nagysomkútig terjedő, 84·6 km. hosszú, 0·76 m. nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. vasút a Máv. kezelésében. Megnyílt 1893 okt. 4.

Nagykastély (azelőtt: *Nagykostély),* kisk. Krassó-Szörény vm. lugosi j.-ban, (1910) 1303 oláh lak., vasúti megállóhely: Nagykastély-Szilha; u. p. és u. t. Szapáryfalva.

Nagykáta, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. N.-i j.-ban, (1910) 1642 házzal és 8910 magyar lak., szolgabirói hivatal, járásbíróság, adóhivatal, takarékpénztár, hitelszövetkezet, vasúti állomás, posta- és távirohivatal, telefonállomás. A templom előtti téren áll az 1849 ápr. 4-iki N.-tápióbicskei csatában elesett honvédek emlékoszlopa (Gerenday Bélától, 1897).

Nagykázmér, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1910) 531 tót és magyar lak., postahivatal; u. t. Legenye-Mihályi.

Nagykede, kisk. Udvarhely vmegye székelykeresztúri j.-ban, (1910) 202 magyar lak.; u. p. Rugonfalva, u. t. Székelykeresztúr.

Nagykelecsény (azelőtt: *Nagykolacsin),* kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1910) 354 tót lak.; u. p. és u. t. Máriatölgyes.

Nagykemencze, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 1067 tót és magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nagykend, kisk. Kis-Küküllő vm. erzsébetvárosi j.-ban, (1910) 802 magyar lak., postahivatal; u. t. Balavásár.

Nagykér, községek, l. *Alkér, Nyitranagykér.*

Nagykereki, nagyk. Bihar vm. biharkeresztesi j.-ban, (1910) 1747 magyar lak., vasúti állomás, postahivatal és telefonállomás. A község ÉK.-i szegletén tornyos várkastély állt, mely Bocskay birtokában volt, ki azt végrendeletileg unokaöccsének, Bethlen Gábornak hagyta; később is az erdélyi fejedelmek birták.

Nagykereskedelem, l. *Nagykereskedő.*

Nagykereskedő az a kereskedő, aki nagy tőkével alapítva vállalatát, az árúkat lehetőleg a termelőtől szerzi meg nagy mennyiségben és ugyancsak nagyobb tételekben adja tovább viszontelárúsítóknak v. továbbtermelőknek. A N.-nek haszna a nagy és gyors forgalomban van és nem az árkülömbözet nagyságában, mint a kiskereskedőnek. A N. munkálkodása tehát a termelő és kiskereskedő v. gyáros (továbbtermelő) közé esik és üzérkedésének egész természete eltér a kiskereskedőétől. A N. nem érintkezik a közvetlen fogyasztóval, nyílt üzletet nem tart, többnyire csak egynehány árúval foglalkozik, mind vevőivel, mind szállítóival legtöbbször ügynökei, bizományosai v. képviselői által érintkezik stb., ezért a kereskedelemnek ezt az ágát, szemben a kicsinyben való közvetlen kereskedéssel, *nagyban való kereskedelemnek* (en gros) v. *nagykereskedelemnek* nevezik.

Nagykereskény, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1910) 421 tót és magyar lak.; u. p. Kiskereskény, u. t. Léva.

Nagykeresnye, kisk. Bars vm. oszlányi j.-ban, (1910) 465 tót lak.; u. p. és u. t. Simony.

Nagykereszt. A rendjeleknél az I. osztályú jelvényt nevezik rendesen így, kivéve a nem keresztény országok rendjeleit, hol a rendjelek I. osztályát nem N.-nek, hanem *nagykordon*-nak nevezik.

Nagykeresztes, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1910) 1504 oláh lak.; u. p. Csákigorbó, u. t. Szurduk.

Nagykerpesd (azelőtt: *Nagykerpest),* kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 511 oláh lak.; u. p. Nánhegyes, u. t. Bihardobrosd.

Nagykeszi, nagyk. Komárom vm. csallóközi j.-ban, (1910) 847 magyar lak., posta és telefon.

Nagykikinda, rend. tan. város Torontál vármegyében, (1910) 4867 lakóházzal és 26,795 lak. (1850: 13,866), kik között 5968 magyar, 5855 német, 436 oláh s 14,148 szerb, hitfelekezet szerint 10,517 róm. kat., 14,721 gör. kel., 208 ág. evang., 377 ref. és 782 izraelita van. N. a vármegye legcsinosabb városai közé tartozik. Székhelye a járási szolgabirói hivatalnak, van benne törvényszék, járásbiróság, ügyészség, adóhivatal, kir. közjegyzőség, csendőrszárny- és szakaszparancsnokság, állami főgimnázium és polg. leányiskola, közs. polg. fiúiskola, keresk. és iparostanonciskola. Iparvállalatai: több nagy téglagyár (az egyik 500 munkással), több gőzmalom (egyik 300 munkással), keményítőgyár, gépgyár, villamos telep. Kereskedelme és forgalma élénk, gabonakereskedelme és malomipara jelentékeny. Üzleti életét pénz- és hitelintézetei emelik, ú. m. 3 takarékpénztár, népbank, közgazd. bank, takarék- és hitelegylet; az Osztrák-magyar bank itt mellékhelyiséget tart fenn. Van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala, telefonállomása. 28,623 ha. területű határa termékeny, s jó gabonát, gyümölcsöt (eper) és bort terem; a marhatenyésztés is jelentékeny. N. először 1423. említtetik Kökénd néven s Mátyás király idejében is fennállott. A török hódoltság alatt teljesen elpusztult, s még 1683. lakatlan volt. A XVII. sz. végén beköltözött szerbek 1702—1707 közt a régi Nagykökénd romjain is letelepedtek; 1720. N. már mint katonai telep szerepel, 1751. a tisza-marosi határőrvidéket polgárosították, s ekkor az addig főleg csak katonáskodó szerbek békés földmívelőkké változtak. 1774-ben N. székhelyévé vált a róla nevezett kiváltságos délmagyarországi szerb kerületnek, melyhez kivüle a tisza-marosi határőrvidékből még Mokrin, Keresztúr, Jozefova, Karlova, Basahid, Frányova, Melencze, Kumánd és Taras községek tartoztak. A kerületnek (1869) 62,209 lakosa volt. Az 1876. XXX. t.-c. a kerületet Torontál vármegyébe kebelezte és a lakosság a kincstári földeket magához váltotta.

Nagykikinda-aradi helyi érdekű vasút. Nagykikindától Aradig terjedő fővonalából 3 szárnyvonal ágazik ki és pedig Nagykikindától Nyerőig, Lovrintól Zsombolyáig és Perjámosi Marosparttól Marosrévig. Rendes nyomtávú, gőzüzemű helyi érdekű vasút a Máv. kezelésében. Üzleti hossza 130 km. Megnyilt 1910 okt.-nov. havában.

Nagykikindai tanyák, Nagykikindához tartozó szállások Torontál vm.-ben, (1910) 2750 magyar és szerb lak.; u. p. és u. t. Nagykikinda.

Nagykikinda-nagybecskereki helyi érdekű vasút, l. *Szeged-nagykikinda-nagybecskereki helyi érdekű vasút.*

Nagykinizs, kisk. Abauj-Torna vm. gönczi j.-ban, (1910) 498 magyar lak., postaügynökség; u. t. Halmaj.

Nagykirályság, Szentes városához tartozó puszta Csongrád vm.-ben, (1910) 553 magyar lak.; u. p. és u. t. Szentes.

Nagykirva, kisk. Máramaros vm. taraczvízi j.-ban, (1910) 946 rutén és német lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Taraczköz.

Nagykofta, l. *Kofta.*

Nagykolacsin, község, l. *Nagykelecsény.*

Nagykolcs, kisk. Szatmár vm. szatmárnémeti j.-ban, (1910) 808 oláh és magyar lak.; u. p. Kiskolcs, u. t. Aranyosmeggyes.

Nagykolos, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 515 tót lak.; u. p. Apátkolos, u. t. Nagybossány.

Nagykomlós (azelőtt: *Bánátkomlós),* nagyk. Torontál vm. zsombolyai j.-ban, (1910) 4694 oláh, német, cigány és magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

Nagykónyi (azelőtt: *Kónyi),* nagyk. Tolna vm. tamási j.-ban, (1910) 2309 magyar lak., vasútállomás távíróval: Ság-Nagykónyi, postahivatal.

Nagykordon, l. *Kordon, Nagykereszt.*

Nagykorpád, kisk. Somogy vm. nagyatádi j.-ban, (1910) 1416 magyar lak., posta, u. t. Lábod.

Nagykorúság v. *teljes kor,* l. *Életkor.*

Nagykorusítás, azoknak a törvényes módoknak egyike, amellyel a kiskorú teljeskoruvá válik, mielőtt életkorának 24-ik évét betöltötte. A N. joga a gyámhatóságot illeti. A N. elhatározása előtt a szülők, nagyszülők, ezek nem létében a legközelebbi oldalrokonok meghallgatandók. Ezeknek egybehangzó véleménye alapján megadott N.-hoz további jóváhagyás nem szükséges, ellenkező esetben a határozat jóváhagyás végett a felsőbb hatósághoz hivatalból felterjesztendő. A N. törvényes feltételei, hogy a kiskorú életének 18-ik évét betöltötte, s hogy saját ügyeinek vitelére elegendő képességgel és érettséggel bir. A N.-on kivül még más két törvényes módja van annak, hogy a kiskorú a teljes kor (24 év) elérte előtt teljeskoruvá váljék. Az egyik az, hogy az atya, illetve gyám az életkorának 18-ik évét betöltött kiskorunak önálló ipar űzését megengedi; a másik az, hogy az atyai hatalmat gyakorló atya az életkorának 20-ik évét betöltött kiskorunak vagyonát az ő szabad rendelkezésére átadja, vagy beleegyezik abba, hogy az önálló háztartást alapítson. Mindezekben az esetekben a gyámhatóság jóváhagyása is szükséges (1877. XX. t.-c. 4—6. §§). A N. ellentéte a *kiskorúság meghosszabbítása* (l. *Kiskorúság).* Ez a biróság hatáskörébe tartozik. A gyámhatóságnak hatásköre csak arra terjed ki, hogy a kiskorúság meghosszabbítása iránt az arra jogosultak (szülők, nagyszülők, gyám) által beadott kérelemnek jogérvényes birói elintézéseig a kiskorunak teljeskoruvá váltát ideiglenesen felfüggesztheti. A birósági eljárás a gondnoksági eljáráshoz (l. o.) hasonlóan van szabályozva (Pp. 702—717. §§).

Nagykostély, község, l. *Nagykastély.*

Nagykoszmály, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 832 tót és magyar lak., vasútállomás s u. o. posta- és távíróhivatal.

Nagykosztolány, kisk. Nyitra vm. pöstyéni j.-ban, (1910) 1776 tót lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. Mátyás királynak itt vára volt, melynek ma nyomai sincsenek. N. egyik főfészke volt Giskra cseh martalócainak, különösen pedig a hirhedt Dzvela zsebrák vezérnek, kit Mátyás király 1466. innen kiostromolt; a kuruc időkben is szerepelt.

Nagykotessó, község, l. *Trencsénkutas.*

Nagykovácsi, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. pomázi j.-ban, (1910) 2226 német és magyar

lak., Tisza István gróf kastélyával; posta- és telefonhivatal.

Nagykovácsi hegység, l. *Budai hegység.*

Nagykovalló, kisk. Nyitra vm. szeniczei j.-ban, (1910) 780 tót lak.; u. p. Dócs, u. t. Szenicze.

Nagykozár, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 1023 horvát, német és magyar lak., postahivatal; u. t. Üszög.

Nagykőcse, nagyk. Torontál vm. csenei j.-ban, (1910) 2478 oláh, szerb, német és cigány lak., vasútállomás távíróval s u. o. posta és telefon.

Nagyköcsk, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 291 magyar lak.; u. p. Kisköcsk, u. t. Czelldömölk.

Nagy-Kőhavas, hegycsoport, l. *Kőhavas.*

Nagykökényes (azelőtt: *Kökényes)*, kisk. Nógrád vm. sziráki j.-ban, (1910) 797 magyar lak.; u. p. Hatvan, u. t. Lőrinczi.

Nagykölked, kk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 447 magyar lak.; u. p. és u. t. Egyházasrádócz.

Nagykőpatak (azelőtt: *Kvakócz)*, kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1910) 350 tót lak.; u. p. Nagydobra, u. t. Kelcse.

Nagykőrös, rend. tan. város Pest-Pilis-Solt-Kiskun vmegyében, homokos rónaságon. Az Alföld jelentékenyebb városai közé tartozik. Járásbiróság, kir. közjegyzőség, adóhivatal, csendőrparancsnokság és pénzügyőri biztosság székhelye. Nevezetes református főgimnáziuma (liceum), mely a XIX. sz. ötvenes éveiben, amidőn Arany János, Salamon Ferenc, Szabó Károly, Szász Károly, Szilágyi Sándor s más jeles férfiak voltak tanárai, közművelődésünkben nagy szerepet játszott (új épületet nyert 1901.); van továbbá ref. tanítóképző-intézete, közs. polgári leányiskolája, nőnevelő intézete, alsófokú ipar- és kereskedelmi iskolája, városi szegényápolója s kórháza, árvaháza, községi takarékpénztára, 2 bankja, ipartestülete, számos közművelődési, jótékony és iparos egyesülete. Lakosainak száma 1850-ben 15,824 volt, 1910-ben pedig 28,575 szinmagyar, hitfelekezet szerint 8865 róm. katolikus, 192 ág. evang., 18,712 ref. és 727 izrael. A lakóházak száma 6009. N. lakói jelentékeny föld- és gyümölcstermelést, valamint igen kiterjedt kereskedést űznek szőllővel, gyümölccsel és uborkával, mellyel Európa összes nagyobb piacait elárasztják. Jelentékeny az állattenyésztés is, különösen a lótenyésztés; állami méntelepe van. Közlekedése is élénk, van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. Határa 66,811 kat. hold. N. régi szabadalmas város, mely mint királyi birtok földesurat sohasem ismert; mint szabad város a török hódoltság korában sokat szenvedett az átvonuló hadaktól. A hódoltság után szabadon intézte belügyeit s főkép iskolái révén tekintélyes szerepet játszott a magyar reformált városok sorában. 1697-ben városi szabadalmat kapott. Újabb időben villamvilágítást, melegvizű artézi kutat nyert és sokat csinosodott. Kossuth Lajosnak és Arany Jánosnak emlékszobrot emeltek. V. ö. *Szilágyi* Sándor, N.-i krónika (1885); *Szilágyi* S. és *Sziládу* Áron, Egy magyar város a török hódoltság korában (Pest 1861); *Galgóczy* Károly, N. monografiája (Budapest 1896).

Nagykörtvélyes, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 1003 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagysomkút.

Nagykörü (azelőtt: *Nagykürü)*, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági alsó j.-ban, (1910) 3422 magyar lak., posta- és telefonhivatal.

Nagykövelő (halászat), az eresztő-háló alsó inának közepén és két szélén lévő nagyobb kövek.

Nagyköveres, kisk. Temes vm. buziásfürdői j.-ban, (1910) 1931 oláh és magyar lak., vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

Nagykövesd, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 1089 magyar lak., posta- és távíróhivatal. Közelében egy 1673-ban lerombolt régi sziklavár romjai láthatók.

Nagykövet (franc. *ambassadeur*, ném. *Botschafter)*, elsőosztályú követ. L. *Követek.*

Nagyközség, l. *Község.*

Nagykubra, község, most *Csákfalva* (l. o.).

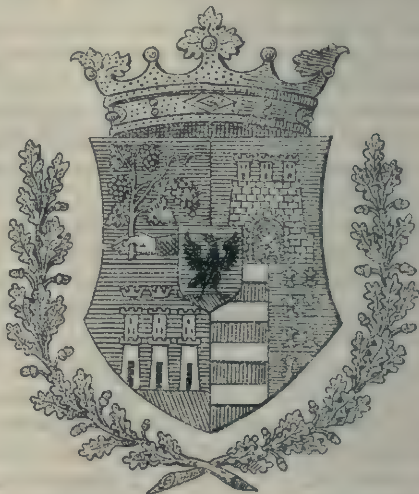
Nagykunczfalva (előbb: *Nagykunczfalu)*, kisk. Szepes vm. gölniczbányai j.-ban, (1910) 1269 tót lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Prakfalva. Határában vas-, réz- és fakóércbányák vannak.

Nagykunság, l. *Kunság.*

Nagykutas, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 642 magyar lak.; u. p. Egervár. u. t. Zalaszentiván.

Nagy kutya, csillagkép, l. *Canis maior.*

Nagy-Küküllő *vármegye*, hazánk Királyhágón túli részében, É.-on Kis-Küküllő és Udvarhely, K.-en Háromszék és Brassó, D.-en Fogaras és Szeben, Ny.-on Alsó-Fehér vármegye határolják. Területe 3337 km². N vármegye egész területe hegyes, bár a hegységek sehol sem érnek el jelentékeny magasságot. A vármegyét borító hegyek az Oltmelléki és Hortobágymelléki hegysorhoz tartoznak; egyiknek magassága sem haladja túl a 800 métert, csak a vármegye K.-i szögletébe belenyúló Persányi hegység emelkedik 948 m. magasságig. E hegyek nagyrészt erdősek, csak az alacsonyabbak szolgálnak részint szőllőhegyül, részint szántóföldül; a völgyekben, melyek e hegységeket szeldelik, számos község fekszik. *Folyóvizei* közül legjelentékenyebb a vármegye D.-i részét hasító Olt, valamint az É.-i határt jelölő N. folyó (l. *Küküllő* folyók); a vármegye közepét

Nagy-Küküllő vármegye címere.

a Hortobágy folyó öntözi, míg K.-en a Nagy- és Kis-Homoród és a Kosd patak említhető. Jelentékenyebb állóvize a vármegyének nincs. Ásványos forrásai közül a homoródi vasas savanyúforrás, a kőhalmi kénes és a nádpataki konyhasós források említendők. Éghajlata mérsékelt s aránylag enyhe.

Terményei az ásványországból különböző helyeken agyagfélék; Alsó-Rákoson pedig kitünő útburkolatra való bazalt fordul elő. A földi gázt újabban e megye területén több ponton szintén feltárták. Termőföldje 321,025 ha., miből szántóföld 112,907, kert 4201, rét 58,844, legelő 35,949, nádas 58, szőllő 3868 s erdő 102,312 ha. Terményei közül legjelentékenyebb a búza, rozs, zab, tengeri s burgonya, míg árpa kevés terem. Kender és len, cukorrépa, hüvelyesek szépen teremnek. Az erdők közül 42,889 ha. tölgyerdő, 58,685 ha. bükk- és egyéb lomberdő, 738 ha. fenyves. Az állattenyésztés, különösen a lótenyésztés elég fejlett; a házi állatok száma volt az 1910. évi összeírás szerint 83,995 drb. szarvasmarha, 18,234 ló, 84 szamár, 4 öszvér, 67,523 sertés, 76,204 juh és 1344 kecske. A szarvasmarha tenyésziránya az erdélyi magyar fajta. Medgyesen földmívesiskola áll fenn.

Lakóinak száma 1869-ben 137,193 volt s 1910. 148,826. Egy km²-re 44·6 lakos esik s így N. a ritkábban népesített vármegyék közé tartozik. A lakosok közt van 18,474 magyar (12·4%), 62,224 német (41·8%), 60,381 oláh (40·6%) s 7747 egyéb. A magyarság tiz évi szaporulata 1335 lélek, vagyis 7·8%. Hitfelekezetre nézve van 5042 róm. kat., 17,145 gör. kat., 51,622 gör. kel., 62,370 ág. evang., 8320 ref., 3222 unitárius és 1089 zsidó. Foglalkozásra nézve a lakosság ekként oszlik meg: őstermelés 76·6%, ipar 11·4, kereskedelem és hitel 2·4, közlekedés 2·0, közszolgálat és szabad foglalkozások 3·5, véderő 0·3, napszámosok 0·7, házi cselédek 1·2%. A tényleg keresők száma 68,790, ezek közül őstermelésben 53,211, iparban 7405, keresk. és hitelben 1260, közlekedésben 941, közszolgálatban 1895 van elfoglalva, a házi cselédek száma 1700. Az eltartottak összes száma 80,036. A lakosság fő foglalkozása az őstermelés; az ipar nem jelentékeny, leginkább bőr- és posztógyártásra szorítkozik. A közlekedés erei a m. kir. államvasutak brassói és kiskapus-nagyszebeni vonalai, valamint a segesvár-nagyszebeni h. é. vasút, melyek a vármegyét 190 km. hosszuságban szelik. Az állami utak hossza 151 km.; a törvényhatósági utaké 370 km. A hiteligények kielégítésére 16 bank és takarékpénztár és 98 szövetkezet áll fenn.

Közművelődés tekintetében még sok a teendő; (1910) a vármegyének 6 éven felüli lakosságából 30·9% nem tud sem írni, sem olvasni s 1529 tanköteles gyermek nem látogatja az iskolákat. A vármegye területén összesen 502 iskola van, ú. m. 49 kisdedóvó, 229 elemi, 185 ismétlő, 21 gazd. nép-, 8 iparos-, 1 keresk. tanonciskola, 3 polgári iskola, 1 tanítónőképző (Segesvár), 2 ág. ev. főgimnázium (Medgyes és Segesvár), 1 földmívesiskola (Medgyes), 1 ipariskola s 1 börtöniskola, összesen 26,307 tanulóval. A közművelődés központjai Segesvár és Medgyes.

Közigazgatás. N. 5 járásra oszlik és 2 rendezett tanácsu város van benne, ú. m.:

Járás, város	Községek száma	Lakosság száma (1910)	Ezek közül			Lakóházak száma
			magyar	német	oláh	
Kőhalmi	27	30,986	8,097	8,817	11,470	7,198
Keresdi	27	30,720	1,741	14,899	13,214	7,045
Nagysinki	20	19,298	1,319	7,535	9,688	4,666
Segesvári	25	25,897	2,195	12,817	8,880	6,154
Szentágotai	24	21,712	720	8,804	11,369	4,740
Medgyes r. t. v.	1	8,626	1,715	3,866	2,729	1,436
Segesvár „	1	11,587	2,687	5,486	3,031	2,067
Összesen	125	148,826	18,474	62,224	60,381	33,306

A vármegyében van 2 rendezett tanácsu város 66 nagy- és 57 kisközség és 13 puszta és telep. A községek általában véve kicsinyek, 2000-nél több lakója csak 7 községnek van; legnépesebb a két város és Szentágota (3858 lak.). Székhelye *Segesvár*. Az országgyűlésre N. 4 képviselőt küld.

Egyházi tekintetben N. 9 róm. kat. anyaegyháza az erdélyi püspöki, 45 gör. kat. egyházközsége a gyulafehérvár-fogarasi érseki, 91 gör. kel. egyháza az erdélyi érseki egyházmegyébe, 93 ág. evang. és 10 helvét községe az erdélyi egyházmegyébe, 4 unitárius egyháza a kolozsvári egyházkerületbe tartozik; a zsidó anyakönyvi kerületek száma 2.

Törvénykezési szempontból N. az erzsébetvárosi kir. törvényszék területéhez van csatolva s 5 járásbirósága van (Kőhalom, Medgyes, Nagysink, Segesvár, Szentágota), valamennyi telekkönyvvel összekapcsolva; kir. közjegyzőség Medgyesen és Segesvárt van.

Hadügyi tekintetben N. a brassói 2. és a nagyszebeni 31. számú hadkiegészítési parancsnokság s a 23. és 24. honvéd gyalogezred területét teszi.

Segesvárt van pénzügyigazgatóság és pénzügyőrség, ugyanott, Medgyesen, Kőhalomban és Szentágotán adóhivatal. Államépítészeti hivatal ugyancsak Segesvárt van. A vármegyében van 35 orvos, 1 sebész, 212 bába, 17 gyógyszertár és 3 kórház 527 ággyal.

Története. N. a törvényhatóságok területe szabályozásáról szóló 1876. XXXIII. t.-c. alapján, az 1877. I. t.-c. által végleg megállapított területű, újonnan alkotott vármegye. Alkatrészei a következők: a volt Kőhalom-szék, kivéve az Udvarhely vármegyéhez csatolt 4 községet; a volt Segesvár-szék, kivéve az Udvarhely vármegyéhez csatolt két községet; a volt Nagy-Sink-szék egészen; a volt Medgyes-szék, kivéve a Kis-Küküllő vármegyéhez csatolt 6 községet; a volt Felső-Fehér vármegye 44 községe és végre a volt Ujegyház-szék két községe. A vármegye székhelyéül az 1876. XXXIII. t.-c. Segesvárt tette. Azóta a vármegye területi viszonyaiban mindössze az a változás történt, hogy az 1884. VII. t.-c. 1. §. 11. p. az Olt-Bogát község határában lévő 1124 holdnyi erdőterületet innen Brassó vármegyébe kebelezte be.

Nagykürtös, kisk. Nógrád vm. kékkői j.-ban, (1910) 843 tót és magyar lak.; u. p. Kiskürtös, u. t. Balassagyarmat. Határában két barnaszénbánya van.

Nagykürü, község, l. *Nagykörü*.

Nagyladna, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1910) 277 tót lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Kisladna.

Nagylajosfalva (azelőtt: *Lajosfalva)*, nagyk. Torontál vm. antalfalvai j.-ban, (1910) 4269 tót lak., vasútállomás táviróval, posta- és telefonhivatal.

Nagylak, nagyk. Csanád vm. N.-i j.-ban, a Maros mellett, (1910) 2927 házzal és 14,043 lak., közte 1439 magyar, 7651 tót, 4330 oláh és 254 szerb, felekezetre nézve 1257 róm. kat., 1066 gör. kat., 7463 evang., 3807 gör. kel. és 254 izrael.; van szolgabirói hivatala, járásbirósága, adóhivatala, 3 takarékpénztára, fogyaszt. és hitelszövetkezete, népbankja, kenderkikészítőgyára (400 munkás), vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása. Lakói földmívelést, marha- és baromfitenyésztést űznek. N. erős várát 1241. Kájuk tatár vezér bevette és lakóit felkoncolta; a XV. sz.-ban Jazics vezérlete alatt szerbek telepedtek ide, de 1743. a szerbek visszaköltöztek hazájukba. 1756 körül újra benépesedett aradvidéki oláhokkal és szerbekkel, a XIX. sz. elején pedig a felvidékről tótok költöztek ide, úgy hogy ma nyelv és felekezet szerint igen tarka népességű. — L. még *Marosnagylak.*

Nagylám (azelőtt: *Nagylam)*, kisk. Nógrád vm. kékkői j.-ban, (1910) 496 tót lak.; u. p. Nógrádszenna, u. t. Ráròsmúlyad-Nógrádszakál.

Nagyláng, nagyk. Fejér vm. székesfehérvári j.-ban, (1910) 3148 magyar lak., gr. Zichy-féle nagyszabású kastéllyal, posta- és táviróhivatallal. Itt született 1772. *Pyrker* László egri érsek.

Nagylankás (azelőtt: *Lunkavicza)*, kisközség Krassó-Szörény vm. teregovai j.-ban, (1910) 1300 oláh lak.; u. p. Teregova, u. t. Porta Orientalis. Határában barnaszénbányák vannak.

Nagy láp, l. *Ecsedi láp.*

Nagylapás, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 553 tót lak., posta- és táviróhivatal.

Nagylaposnok (azelőtt: *Lapusnik)*, kisközség Krassó-Szörény vm. bozovicsi j.-ban, (1910) 2247 oláh lak.; u. p. és u. t. Dalbosfalva.

Nagyláz, kisk. Ung vm. szerednyei j.-ban, (1910) 790 rutén és magyar lak.; u. p. Korláthelmecz, u. t. Ungvár.

Nagyléq, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 554 magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Nagylehota, község, most *Istvánszabadja* (l.o.).

Nagylehotka, község, l. *Nagyhatár.*

Nagylelküség. Aristoteles klasszikus meghatározása szerint az a tulajdonság, melynél fogva valaki nagy érdemű és annak tudja is magát. A modern nyelvekben, a magyarban is, inkább a nagyságot szerető léleknek másokkal szemben való magaviselete; a nagylelkű megbocsátja az ellene elkövetett sértéseket, minden kicsinyest távol tart magától, a jótékonyság gyakorlásában, az emberi gyöngeségek megitélésében stb. mindig az erkölcsileg nagyot tartja szeme előtt.

Nagylengyel, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 641 magyar lak., postahivatal; u. t. Zalaegerszeg.

Nagy-Lengyelország *(Polonia Major, Wielkopolska)*, az egykori Lengyelország ÉNy.-i része és tulajdonképeni magva, mely Posen, Kalis, Szieradz, Lencsica és Rava vajdaságokat foglalta magában. Tágabb értelemben még N.-hoz számították Kujávia, Mazóvia tartományokat és a Német-lovagrendtől elvett földet (Pomorszk, Wermland). L. még *Kis-Lengyelország.*

Nagy lépfű (növ.), l. *Scolopendrium.*

Nagylepkék *(Macrolepidoptera)*, l. *Lepkék.*

Nagyléta, nagyk. Bihar vm. székelyhidi j.-ban, (1910) 6323 magyar és oláh lak., vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal.

Nagylévárd, kisk. Pozsony vm. malaczkai j.-ban, (1910) 2871 tót, német és magyar lak.; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, telefonállomás. Nagy kastélyát a gr. Kollonich-család építette a XVII. sz.-ban, most a gr. Wenckheim-családé, melynek itt ménese is van. Szép kat. temploma 1729. épült. Van itt az apácák vezetése alatt álló leányiskola és pálosrendi-telep. A régebben itt virágzott késesmesterség ma majdnem teljesen megszünt, a környéken lakó habánok (l. o.) agyagedényeket készítenek. L. *Habánfayence.*

Nagylibercse, kisk. Nógrád vm. kékkői j.-ban, (1910) 639 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Gács.

Nagylipnik, község, l. *Nagyhársas.*

Nagylócsa, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 769 tót lak., postahivatal; u. t. Garamszentkereszt.

Nagylócz (azelőtt: *Lócz)*, kisk. Nógrád vm. szécsényi j.-ban, (1910) 1847 magyar lak., postahivatal; u. t. Szécsény.

Nagylók (azelőtt: *Lók)*, nagyk. Fejér vm. sárbogárdi j.-ban, (1910) 2412 magyar lak.; u. p. Nagyhantos, u. t. Szilfamajor.

Nagylomnicz, község, l. *Kakaslomnicz.*

Nagylomnicz-tátralomniczi helyi érdekű vasút. Tarpataktól Tátralomniczig terjedő, 9·1 km. hosszú h. é. vasút a Kassa-oderbergi vasút kezelésében. A m. kir. erdőkincstár tulajdona. Csak júniustól szept. 30-áig és december 15-től február hó végéig van üzemben. Megnyílt 1895 szeptember 1.

Nagylónya, kisk. Bereg vm. mezőkászonyi j.-ban, (1910) 2063 magyar lak., postahivatal; u. t. Bátyú. A Lónyaiak uradalma, kiknek itt már IV. Béla alatt volt birtokuk. A kastély kertjében hajdani földvár nyomai láthatók, mely a kastéllyal földalatti utakkal függött össze. A család sírboltja a ref. templomban van.

Nagylót, község, l. *Újlót.*

Nagylózna, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1910) 849 oláh és magyar lak.; u. p. Kocsoládfalva, u. t. Létka.

Nagylózs (azelőtt: *Lózs)*, kisk. Sopron vm. soproni j.-ban, (1910) 1313 magyar lak., posta-, táviró- és telefonhivatal.

Nagylúcs, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 395 magyar lak.; u. p. Egyházgelle, u. t. Királyfiakarcsa.

Nagylucska, nagyk. Bereg vm. munkácsi j.-ban, (1910) 4514 rutén, német és magyar lak., postahivatal; u. t. Mezőterebes-Gorond.

Nagyludas, nagyk. Szeben vm. szerdahelyi j.-ban, (1910) 2262 oláh lak., postaügynökség; u. t. Kisapold.

Nagylupsa (azelőtt: *Lupsa)*, kisk. Torda-Aranyos vm. toroczkói j.-ban, (1910) 2946 oláh lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nagylüle, község, l. *Lüle*.

Nagymácséd, kisk. Pozsony vm. galántai j.-ban, (1910) 1793 magyar lak., postahivatal; u. t. Gány.

Nagymad (azelőtt: *Mad)*, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 438 magyar lak.; u. p. és u. t. Albár.

Nagymadarász (azelőtt: *Madarász)*, nagyk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1910) 1851 oláh és magyar lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Erdőd.

Nagymagasfalu (azelőtt: *Magasfalu)*, nagyk. Pozsony vm. pozsonyi j.-ban, (1910) 2472 tót lak., vasútállomás, postahivatal; u. t. Zohor.

Nagymágocs (azelőtt: *Mágocs)*, nagyk. Csongrád vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 3936 magyar és tót lak., vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal. Az egész község tanyákból áll, melyek a Károlyi-uradalomhoz tartoznak.

Nagymagyar, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 1325 magyar lak., posta- és távíróhivatal.

Nagy-Magyarország *(Magna Ungaria)*. Igy nevezték még a XIII. sz.-ban is a mai Baskiriát (Baskardia, l. o.), hol a honfoglalás előtt a bessenyők által a magyarság zömétől elszakított magyar töredék, mintegy kétezer fegyverfogható ember vonta meg magát a volgai bolgárok fensőbbsége alatt s fentartotta magát egész az 1237-iki tatár dúlásig. A magyar domonkosrendi Julián ott jártakor 1235—36. még megvoltak s megértették Julián (l. o.) magyar beszédét, ő is az övékét. A tatárokhoz nem sokkal utóbb követségbe küldött Plan Carpini és Rubruguis — a magyar barátokra hivatkozva — Baskiriának (Bascart, Bastarc, Pascatir) nevezik N.-ot s világosan megmondják, hogy innen költöztek ki a magyarok vagy hunnok s a magyar és baskir ugyanazon nyelvű nép. A mai baskirok török nyelvüek s többek szerint (pl. Pauler) eltatárosodott magyarok. Ez azonban nem igazolható az újabb kutatások szerint, legfölebb egyes magyar töredékek olvadhattak a Baskiriában elhatalmasodó tatárokba. Más kérdés, ami még nincs eldöntve, hogy a baskir név nem a «magyar» név régi arab-perzsa «madzsgar» változatából származott-e s csak később ragadt a N. területére benyomult török-tatár elemre? Julián nem messze a nagy Etil folyótól találta a pogány magyarokat, egy nagy városhoz egy napi távolságra. Ez a folyó semmiesetre sem lehetett a Közép-Volga, amely mellett Nagy-Bolgárország terült el, hanem nyilván a Bjelaja, melyet a török-tatár népség ma is Ak Idilnek, fehér Etilnek nevez. Az arab írásból is megállapítható, hogy ez volt a tulajdonképeni Etil folyó (illetőleg ennek a felső szakasza), aztán a Kámába való szakadása után itt folytatódott és csak a Káma és Volga egyesülése után ment át a név a Közép- és Alsó-Volgára.

Nagy-Magyar-Társaság. Nagy Lajos királyunk VI. Ince pápa segítségére 1360. hétezer magyart küldött. Ennek a seregnek egy része N. címen Johanna sziciliai királyné szolgálatába állott. Atinai Miklós kapitány 1361. kötötte meg az egyezséget, mely szerint 37,000 forintért vállalkoztak a német zsoldosok kiűzésére, kik sok kellemetlenséget okoztak a sziciliai (nápolyi) királyságban. Feladatukat elvégezve, Tarentói Lajos Provence rablólovagjai ellen küldötte őket. Lehet, hogy 1365. az angol és fehér csapattal egyesültek. V. ö. *Pór*, Nagy Lajos 343—49.; Századok 1879, 212.

Nagymajláth, nagyk. Csanád vm. központi j.-ban, (1910) 1011 magyar lak., vasútállomás távíróval: Nagymajláth-Ambrózfalva, postaügynökség, telefonhivatal.

Nagymajor (azelőtt: *Folyvárk)*, kisk. Szepes vm. szepesófalui j.-ban, (1910) 469 rutén lak.; u. p. és u. t. Nagyhársas.

Nagymajtény, kisk. Szatmár vm. nagykárolyi j.-ban, (1910) 1894 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nagymákfa, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 270 magyar lak.; u. p. és u. t. Vasvár.

Nagymálas, község, most *Málas* (l. o.).

Nagymánya, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1910) 1304 tót és magyar lak., vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

Nagymányok, kisk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1910) 1407 német és magyar lak., vasúti állomás sal, postahivatallal, u. t. Szászvár. Van kőszénbányája (300 munkással).

Nagymargita, nagyk. Torontál vm. bánlaki j.-ban, (1910) 1847 oláh és szerb lak., vasútállomás, u. o. posta- és távíróhivatal.

Nagymaros, nagyk. Hont vm. szobi j.-ban, a Duna balpartján, Visegráddal szemben, (1910) 4681 német és magyar lak.; van gőzhajóállomása, 2 vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. Lakói jelentékeny szőllőmívelést űznek s szőllővel, valamint gyümölccsel is nagyban kereskednek a külföldre is. Budapesti nyaralók nagy számmal keresik fel. A község felett emelkedő Hegyestetőről (482 m.) gyönyörű kilátás nyilik a Duna szorosára. N. lakói már a XIV. sz.-ban németek voltak, kiknek I. Károly 1324. a német szabad királyi városok jogait adományozta. Lakói a XVI. sz.-ig megmagyarosodtak, de 1715 és 1735. újabb német telepesek jöttek Mainz vidékéről. — L. még *Bélnagymaros*.

Nagymarton (Mattersdorf), nagyk. Sopron vm. N.-i j.-ban, a Vulka termékeny völgyében, (1910) 3772 német és magyar lak., a járási szolgabirói hivatal széke, járásbirósággal és adóhivatallal, állami polgári fiúiskolával, vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal és telefonállomással. Zsidó hitközsége a legújabb időig külön közigazgatási községet (Izraelita-N.) képezett. Érdekes gótikus temploma 1404-ből való, mögötte *Berger* János (l. o.) tábornok mauzoleuma. N. hajdan *Martonfalva* nevet viselt. N. tekintendő az Aragoniából II. Imre király nejével, Constantiával beköltözött Nagymartoni, későbben Fraknói grófi család törzsbirtokának, melyet Imre király adományozott Benedek vajdának. Régi vára (Martun) 1289. pusztult el, amikor Albert osztrák herceg a Németújvári Ivántól szenvedett vereséget megboszulandó, betört az országba és N.-nál megvervén a magyar hadakat, a várme-

gye nyugati szélét elfoglalta. — L. még *Csurgó-nagymarton*.

Nagymartoniak. A Spanyolországból 1220 táján hazánkba költözött *Simon* lovagtól származnak. E Simon Bertrand testvérével együtt oltalmazta 1241. Esztergom várát a tatárok ellen. Leszármazói az Anjoukorban *Nagy-Martoni, Bajóti* és később *Fraknói* grófoknak nevezték magukat. Az Árpádok flágának kihalta után valószinüleg Vencel, később Ottó pártjához szegődtek; ebben a tekintetben is a (hibásan Németujváriaknak nevezett) Kőszegiek nyomdokain jártak. Midőn Károly királynak sikerült a dunántuli részek jobb elemeit a Kőszegiektől elvonni, attól kezdve a király táborában látjuk őket. A Kőszegiek támadása arra kényszerítette őket, hogy sopronvármegyei birtokaikat odahagyva, Bajótra vonuljanak; s egy ideig lakóhelyükről Bajótiaknak nevezik magukat. A család két kiváló tagja viselt országos hivatalt. *Lőrinc*, Simon győri főispán fia, szül. 1301 körül, megh. 1342 körül. Fivérével, Pállal hasznos szolgálatokat tett a királynak. Míg Károly király Uros szerb királlyal hadakozott, addig ők Német András ellen megvédelmezték Győrt és Sopront. Szolgálataiért adományokkal halmozta el a király, azonkívül pankotai várnagynak és Zaránd vármegye főispánjának nevezte ki. *Pál*, országbiró, 1301—49 közt szerepel. 1328 márc. 23. már országbiró. Károly királynak mindvégig bizalmas embere volt; Lajos király is az avignoni küldöttség egyik vezetőjévé tette őt. Halála 1349 körül következett be. A család többi tagjai elnémetesedtek s 1450 körül kihaltak. V. ö. Turul VII. köt., 57—70. old.; *Wertner* M., Die Grafen von Mattersdorf-Forchenstein (Nagymarton und Fraknó), Wien 1889.

Nagy második, a skálának két szomszéd foka közt lévő, de mindig egész hangnyi távolság (pl. *c-d*, de nem *c-des*, sem *c-eses)*.

Nagy medve v. *Göncöl-szekere (Ursa major)*, csillagkép az ég északi felén 227 szabad szemmel látható csillaggal, melyek közül a 7 legszembetünőbb képezi magát a N.-t; 6 másodrendű és 1 harmadrendű áll együtt olyformán, hogy 4 csillag a szekér testét, 3 pedig a rúdját képezi. A rúd utolsó csillagja Benetnas, a középső a Mizar, mely a tőle $11^3/_4$'-nyire távol lévő Alkorral kettős csillagot alkot, a rúd kocsifelüli csillaga Alioth, a legutolsó csillag a Dubhe. A görög mitosz szerint Hera Kallistót, mikor Zeustól megszülte Arkast, medvévé változtatta, ezt azután Zeus a csillagok közé helyezte el. Nevezték még Septentrionesnek is. L. még *Göncöl-szekere* és *Kis medve*.

Nagymedves, község, l. *Alsómedves*.

Nagymedvés (azelőtt: *Medvés)*, kisk. Alsó-Fehér vm. marosújvári j.-ban, (1910) 528 magyar lak.; u. p. Magyarszentbenedek, u. t. Ádámos.

Nagy Medve-tó *(Great-Bear-lake)*, glaciális eredetű hatalmas tó Brit-Észak-Amerikában 75 m. magasban. Területe kb. 29,000 km², lefolyása a Mackenziebe a *Medve-folyó* (l. o.), július végéig be van fagyva. Lefolyásához közel a Franklin, ÉK.-i részén pedig a Confidence erőd emelkedik.

Nagymegyer, nagyk. Komárom vm. csallóközi j.-ban, (1910) 3591 magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

Nagymester, a lovagrendek feje, illetőleg elüljárója. Először a johannitáknál találkozunk vele, majd a német lovagrendnél. Jelenleg a rendjeleknél, melyek szervezettel birnak (pl. nálunk a Szt. István-rend, Lipót-rend), a nagymester az uralkodó. L. még *Hoch- und Deutschmeister*.

Nagymező, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1910) 257 oláh lak.; u. p. Alparét, u. t. Csákigorbó. — L. még *Pálosnagymező*.

Nagymihály, nagyk. Zemplén vm. N.-i j.-ban, (1910) 6120 magyar, tót, német és lengyel lak., a járási szolgabirói hivatal székhelye, járásbirósággal, adóhivatallal, királyi közjegyzőséggel, pénzügyőrbiztosi állomással; van takarékpénztára, 2 bankja, sör- és malátagyára, műmalma, villamos művek, polg. fiú- és leányiskolája, közkórháza, vasútállomása, posta- és távíróhivatala, telefonállomása, gróf Sztáray-féle uradalma. — L. még *Mezőnagymihály*.

Nagymihályi-*család*. A gróf Károlyiakkal és Sztárayakkal együtt a Kaplyon-nemzetségből ágazott ki. Nevét a zemplénvármegyei Nagymihályról vette. Kiváló tagjai voltak: *János* és *Péter*, György fiai, továbbá *Albert*. János 1368. részt vett a bolgár hadjáratban, 1370. ungi alispán, 1393. pedig főispán volt s 1396. a nikápolyi csatában esett el. *Péter* 1387. a nagybányai plébániát birta s 1415—18-ig a király kiséretében jelen volt a konstanci zsinaton. Gyakran *Tibay* Péternek nevezik ungvármegyei Tiba nevű birtokáról. *Albert*, Gergely fia, 1411—1412-ig Ozoray Pipo fővezérlete alatt győzelmesen harcolt a velenceiekkel. Neje meghalván, a János-lovagok rendébe lépett s 1417. elnyerte a vránai (auranai) perjelséget. 1422—27-ig horvát-dalmát bán volt. 1426-ban részt vett a havasalföldi hadjáratban. Nevezik *Unginak* is ungvármegyei birtokairól. Fiaitól származott a N. Bánffy-család. V. ö. Gr. Sztáray-család oklevéltára, I. II. kk.

Nagymise, l. *Mise*.

Nagymizdó, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 442 magyar lak.; u. p. Szarvaskend, u. t. Vasnádasd.

Nagymodró, kisk. Nyitra vm. vágújhelyi j.-ban, (1910) 356 tót lak.; postahivatal, u. t. Brunócz.

Nagymogul, l. *Mogul*. — A N. nevű gyémántot l. *Gyémánt*.

Nagymogyorós, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 468 rutén lak.; u. p. Oroszvég, u. t. Szerednye.

Nagymoha (azelőtt: *Moha)*, nagyk. Nagy-Küküllő vm. nagysinki j.-ban, (1910) 1146 magyar és oláh lakossal; postaügynökség, u. t. Szászkeresztúr.

Nagymon, kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1910) 212 magyar lak.; u. p. és u. t. Szilágyszentkirály.

Nagymonújfalu, kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1910) 298 oláh lak.; u. p. és u. t. Szilágyszentkirály.

Nagy-Moravia *(Nagy-Morvaország, Moravia Magna)*, az avar birodalom felbomlása után a IX. sz. elején alakult szláv állam. Magva a *Morva-folyó* mindkét partján elterülő föld volt, de később magában foglalta *Csehországot*, a *szorbok* földjét és hazánk alföldi részeit a Duna-Tisza közt. A Dunántúl kisebb szláv fejedelmei is függő viszony-

ban állottak vele. N. kiváló fejedelme volt *Rasztiszláv* (846—870), aki félelmes ellenfele lett a keleti-frank *(német)* királyságnak. Ő hívta meg Konstantinápolyból *Cirill* és *Methód* térítőket s a szláv liturgia megalapításával egyházi tekintetben is függetlenítette magát Németországtól. Unokaöccse, *Szvatopluk* v. *Zventibold* (870—894) szinleg elismerte a német fenhatóságot és Methód halála után (885) megszüntette a szláv liturgiát, de felhasználva a frank birodalom zavarait, teljesen függetlenítette magát s a régi Pannoniára is kiterjesztette hatalmát. *Arnulf* német király több hadjáratot viselt ellene, 892. pedig a honfoglaló magyarok K.-ről támadták meg országát. Szvatopluk halála után fiainak, *Mojmirnak* és *II. Szvatopluk*-nak versengése siettette N. bukását. A csehek függetlenítették magukat, a Morvától K.-re fekvő ÉNy.-i Felföld a magyarok hatalmába került s ezzel 906 táján véget ért N. önállósága és állami léte. V. ö. *Pauler* Gyula. A magyar nemzet története Szt. Istvánig (Budapest 1900).

Nagymóriczhida, kisk. Győr vm. sokoróaljai j.-ban, (1910) 1139 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Tét.

Nagy-Morvaország, l. *Nagy-Moravia.*

Nagymuncsel, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 247 oláh lak.; u. p. Hunyaddobra, u. t. Branyicska.

Nagymutnok (azelőtt: *Nagymutnik)*, kisk. Krassó-Szörény vm. temesi j.-ban, (1910) 959 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Zaguzsén.

Nagymuzsaly, kisk. Bereg vmegye tiszaháti j.-ban, (1910) 1505 magyar lak., vasúti állomással, posta- és táviróhivatallal. Jelentékeny timsóbányája és malomkőgyára van.

Nagynarda, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 470 horvát lak., u. p. Torony, u. t. Csajta.

Nagynémet egyesület, l. *Alldeutscher Verband.*

Nagynémetek, az 1848—1849-iki frankfurti német nemzeti parlamentnek az a pártja, mely a *kisnémetekkel* (l. o.) szemben ellenezte Ausztria kizárását az új Német Szövetségből.

Nagynémetszentmihály, község, l. *Nagyszentmihály.*

Nagynéne, az apának v. anyának nőtestvére.

Nagynezsény (azelőtt: *Szerbneuzina)*, nagyk. Torontál vm. módosi j.-ban, (1910) 2215 szerb, magyar és német lak., u. p. és u. t. Kisnezsény.

Nagynyárád, kisk. Baranya vmegye mohácsi j.-ban, (1910) 2047 német és magyar lak., vasúti megállóhely, postaügynökség, u. t. Németbóly.

Nagynyíres, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 1307 oláh és magyar lak., vasútállomás s u. o. posta- és távirόhivatal.

Nagynyomás, Szentes városához tartozó puszta Csongrád vm.-ben, (1910) 575 magyar lak., u. p. és u. t. Szentes.

Nagynyomású fűtés, l. *Fűtés* (nagynyomású gőz-, víz- vagy forróvíz-fűtés).

Nagynyulas, kisk. Kolozs vm. mezőörményesi j.-ban, (1910) 1491 oláh és magyar lak., posta- és telefonhivatal.

Nagyobb hatalmaskodás *(actus majoris potentiae)*, l. *Hatalmaskodás.*

Nagyobbik uram, l. *Rokonsági nevek.*

Nagyobb legenda *(Legenda maior)* néven idézik Szt. István életiratát. Ezt újabban részint *Hartvik* (l. o.) eredeti forrásának, részint Hartvik eredeti, bővítetlen művének, részint Hartvik nyomán készült dolgozatnak szokás tekinteni. Kiadta egyebek közt *Pertz*, Monum. Germ. XI. 224—241. és *Mátyás* Flórián a Hist. Hung. Fontes Domest. I. kötetében. V. ö. *Karácsonyitól*, A Hartvik-vita sarkpontjai (Századok, 1894., 1—20. és 97—122.) és *Pauler*, Még egyszer — utoljára? — a H.-legendáról (u. o. 123—134); *Marczali*, Árpádk. kútfők (16—23).

Nagy oceán, a *Csendes oceán* (l. o.) más neve.

Nagyócsa (azelőtt: *Ocsova)*, nagyk. Zólyom vm. nagyszalatnai j.-ban, (1910) 3378 tót lak., postahivatal, u. t. Nagyszalatna.

Nagyod, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 315 magyar lak., u. p. Alsószecse, u. t. Alsóvárad.

Nagyoklos, 1. kisk. Hunyad vm. vajdahunyadi j.-ban, (1910) 923 oláh lak., u. p. és u. t. Russ. — 2. *N.* (most *Alsóaklos)*, kisk. Torda-Aranyos vm. toroczkói j.-ban, (1910) 814 oláh lak., vasúti állomás, postaügynökség, u. t. Alsójára.

Nagy oktáva a hangok rendszerében a kontraoktáva és a kis oktáva közt elhelyezkedő oktáva, l. *A* (zene).

Nagyolás, a gépiparban a megmunkálásnak az a módja, amikor nagy forgácsokat vesznek. Az esztergapadon v. gyalugépen ugyanis a darabot általában nem lehet egy fogással végleges méretre forgácsolni. A nyers darabon előbb nagy fogást vesznek. Ezzel megközelítőleg megkapja végleges méreteit, de felszine igen durva marad. A munkát egy második fogás fejezi be, mely már igen finom, néha 1 milliméternél is kisebb forgácsot vesz s így igen sima felszínt kapunk. Az első durva forgácsolást *N.-nak*, a befejezőmunkát *simításnak* nevezik. L. még *Bossage.*

Nagyolaszi, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 198 tót lak., u. p. Kisolaszi, u. t. Liptótepla.

Nagyolsva (azelőtt: *Olsavicza)*, kisk. Szepes vm. szepesváraljai j.-ban, (1910) 718 rutén lak., u. p. és u. t. Szepesváralja.

Nagyompoly (azelőtt: *Valeadoszului)*, kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1910) 1060 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Zalatna.

Nagyoroszi, nagyk. Nógrád vm. nógrádi j.-ban, (1910) 2258 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nagyoroszok, l. *Oroszok.*

Nagy-Oroszország *(Velikorosszija)*, Oroszország középső és legnagyobb része. Lakosai a *nagyoroszok*. N.-ot már a XVI. sz.-ban említik, határozott földrajzi jelentést azonban csak akkor nyert, midőn 1654. Kis-Oroszország és 1655. Vilna is a moszkvai birodalomhoz került. Moszkva cárja innen túl magát «egész Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország cárjának» nevezte.

Nagyorrú majom *(Nasalis larvatus*, állat), a Cerkófmajmok (l. o.) egyik faja. Jellemző, hogy nagy orra ormányszerűen mozgatható. Végtagjai csaknem egyforma hosszúak; farka a testnél hosszabb. Szőrözete tömött és lágy s a nyaka körül sajátságos gallért alkot. Alapszíne fakósárga, melle és hasának felső része világos vörössárga. Teljes hossza 1·5 m., miből farkára 75 cm. jut.

Társasan él Borneo szigetén. Fogságban nem sokáig él. Népies nevei: kahau v. kahao, bakara, bantanján.

Nagyosztró és Kisosztró, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 919 oláh lak., u. p. és u. t. Kernyesd.

Nagyothallás, l. *Süketség.*

Nagyothalló gyermekek oktatása. A hallási képesség kisebb vagy nagyobb mérvű fogyatkozása folytán a gyermekek beszédképessége is többé-kevésbbé fogyatékosan fejlődik, sőt teljesen némák is maradhatnak. Utóbbiak általában a siketnémák intézeteiben nyernek oktatást; azok ellenben, kiknél a hallási képesség fogyatkozása csekélyebb mértékű és — bár hibásan — beszélni tudnak, ezideig az épérzékűek iskoláiban tanultak. Legújabban — főleg Németországban — a nagyothalló gyermekek részére külön iskolákat létesítettek, hol szakszerű kiejtési gyakorlatok segélyével megtanítják a nagyothallót a beszéd összes hangjainak tiszta kiejtésére, a helyes hangsúlyozásra és a mások beszédjének szájról való leolvasására (l. *Hangolvasás).* A tanítás anyaga jórészt megegyezik az elemi népiskola anyagával, azonban a tanítás a legkörülményesebb szemléltetéssel történik, s egy-egy osztályban a maximális létszám 25 lévén, inkább alkalmazkodik a gyermekek egyéniségéhez.

Nagyölved, nagyk. Esztergom vm. párkányi j.-ban, (1910) 1801 magyar lak., postahivatal, u. t. Bény.

Nagyölyves, kisk. Maros-Torda vm. mezőbándi j.-ban, (1910) 1106 oláh és magyar lak., postaügynökség, u. t. Uzdiszentpéter.

Nagyőr (Nehre), kisk. Szepes vm. késmárki j.-ban, (1910) 491 német és tót lak.; nagy fonógyárral (200 munkás), báró Mednyánszky-féle kastéllyal (az 1256. említett régi vár helyén), mely 1580—1590-ig épült, XIV. sz.-beli Szent Anna-templommal (régi szárnyas oltárokkal) s sgraffitodíszítésű harangtoronnyal (1629). Van vasúti állomása, postaügynöksége és távíróállomása.

Nagyőrvistye, kisk. Nyitra vmegye pöstyéni j.-ban, (1910) 573 tót lak., u. p. és u. t. Pöstyén.

Nagyősz (Trübswetter), nagyk. Torontál vm. nagyszentmiklósi j.-ban, (1910) 3622 német lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal és telefonállomás. A XVIII. sz. első felében gróf Mercy, a temesi bánság kormányzója, ide franciákat telepített, de ezek már egészen elnémetesedtek. 1905-ben Tuttenuy Ferenc érdemes állatgyógyító parasztnak itt szobrot emeltek.

Nagypaczal, község, l. *Érszőllős.*

Nagypáhi, Páhihoz tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kunszentmiklósi j.-ban, (1910) 1047 magyar lak., postaügynökség, u. t. Izsák.

Nagypáholy, l. *Szabadkőművesség.*

Nagypaka, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 322 magyar lak., vasútállomás postaügynökséggel; u. t. Nagylég.

Nagypalád, kisk. Szatmár vm. szatmárnémeti j.-ban, (1910) 1525 magyar lak., postahivatal; u. t. Halmi.

Nagypáli, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 315 magyar lak.; u. p. Egervár, u. t. Zalaszentiván.

Nagypalina, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 1222 vend lak.; u. p. Bántornya, u. t. Belatincz.

Nagypall, kisk. Baranya vm. pécsváradi j.-ban, (1910) 621 magyar és német lak., vasútállomás távíróval; u. p. Pécsvárad.

Nagypalugya és Gálfalu, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1910) 565 tót lak., postahivatal: Nagypalugya; u. t. Liptószentmiklós.

Nagypapmező (azelőtt: *Papmező-Kimpány),* kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 765 oláh lak.; u. p. Kispapmező, u. t. Bihardobrosd.

Nagy pardubitzi akadályverseny, a legrégibb és legnehezebb nagy akadályversenyek egyike az Osztrák-magyar monarchiában. A csehországi Pardubitzban, rendszerint október hónap valamelyik vasárnapján, az ottani egyetlen versenynapon kerül eldöntésre. Díja 25.000 K, távolsága 6400 méter, minden országbeli négyéves és idősebb lovak vehetnek benne részt handicaper által kivetett terhek alatt. A versenyt 1874-ben alapították 3500 frtos díjazással.

Nagy parthajózás, l. *Hajózási utak.*

Nagypásztély (azelőtt: *Kosztyova-Pásztély),* kisk. Ung. vm. bereznai j.-ban, (1910) 478 rutén lak.; u. p. Sóhát, u. t. Kisberezna.

Nagypatak, községek, l. *Alsópatak, Felsőpatak.*

Nagypaty és Kispaty, község, l. *Kőszegpaty.*

Nagypécsely, kisk. Zala vmegye balatonfüredi j.-ban, (1910) 342 magyar lak.; u. p. Aszófő, u. t. Aszófő-Tihany.

Nagy pecsét, l. *Pecsét* és *Great seal.*

Nagypél, nagyk. Arad vm. eleki j.-ban, (1910) 1932 oláh és magyar lak., posta- és telefonhivatal.

Nagypeleske, kisk. Szatmár vm. szatmárnémeti j.-ban, (1910) 1018 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal. E községhez fűződik a Gaál és Gvadányi műveiből ismeretes «nótárius» tipikus alakja. L. *Peleskei nótárius.*

Nagypéntek, l. *Nagyhét.*

Nagypénteki református társaság címen a budapesti reform. egyház tagjai nemes emberbaráti egyesületet alapítottak 1893., melynek célja «Református gyermek-otthon» létesítése, melyben első sorban a ref. vallású, másodsorban bármely vallású, teljesen szegény s elárvult tanköteles gyermekek találnak menedéket s neveltetnek értelmes magyar munkásokká és iparosokká. Aki 4000 frtos (8000 K) alapítványt tesz, jogosítva van az Otthonban egy gyermeket felvételre bemutatni.

Nagyperkáta, nagyk. Fejér vm. adonyi j.-ban, (1910) 3851 magyar lak., posta-, távíró- és telefonhivatal.

Nagypestény, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 684 oláh és magyar lak., vasúti megállóhely, postaügynökség.

Nagypeszek, kisk. Hont vm. vámosmikolai j.-ban, (1910) 643 magyar lak.; u. p. Tergenye, u. t. Zseliz.

Nagypeterd, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 589 magyar lak., vasúti megállóhely, postahivatal; u. t. Szentlőrincz.

Nagypetri, kisk. Kolozs vm. hidalmási j.-ban, (1910) 748 oláh és magyar lak., postaügynökség, u.t. Egeres.

Nagypetrös (azelőtt: *Nagypritrezsd),* kisk. Nyitra vm. szeniczei j.-ban, (1910) 1060 tót lak.; u. p. és u. t. Szenicze.

Nagypicés, az a halász, ki fenék-, pörgettyűs és kabakhoroggal halászik.

Nagypirit, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, 794 magyar lak., postaügynökség; u. t. Boba.

Nagypiszanicza, község, l. *Velika Pisanica.*

Nagypolány (azelőtt: *Nagypolena),* kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 705 rutén és német lak., postahivatal; u. t. Takcsány. Környéke az 1914—15-iki világháború folyamán az oroszok betörése alkalmával heves harcok szinhelye volt. L. *Világháború.*

Nagyponor (azelőtt: *Ponor),* kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1910) 1150 oláh lak.; u. p. és u. t. Alsószolcsva.

Nagypöse, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 182 magyar lak., vasúti megállóhely: Nagypöse-Ludad; u. p. Nagycsömöte, u. t. Lukácsháza.

Nagyprépost, káptalani méltóság, a négy első állomású vagy ú. n. *oszlopos kanonoknak* (Canonici columnares) elseje, a káptalannak feje. A zágrábi N. egyúttal *auróniai perjel,* aki az 1885. VII. t.-cikkel szervezett főrendiháznak tagja; a szepesi, csanádi és erdélyi N.-ok püspöki jelvényekkel élnek. A győri N. a bácsai nemesszéknek volt főispánja.

Nagypritrezsd, község, l. *Nagypetrös.*

Nagyrábé, nagyk. Bihar vm. sárréti j.-ban, (1910) 3362 magyar lak., posta- és telefonhivatal.

Nagyrada, kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 998 magyar lak.; u. p. Zalaszabar, u. t. Kiskomárom.

Nagyradna (azelőtt: *Nagygradna),* kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 535 tót lak.; u. p. és u. t. Bercsény.

Nagyrajtolcz, kisk. Szilágy vm. zilahi j.-ban, (1910) 757 oláh lak.; u. p. és u. t. Vármező.

Nagyrákó, kisk. Turócz vm. turóczszentmártoni j.-ban, (1910) 277 tót és magyar lak., vasútállomás táviróval: Nagyrákó-Pribócz; u. p. és u. t. Pribócz.

Nagyrákócz, kisk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 3268 rutén és német lak., postahivatal; u. t. Bilke.

Nagyrákos, kisk. Vas vmegye körmendi j.-ban, (1910) 533 magyar lak., postaügynökség; u. t. Őriszentpéter.

Nagyrápolt, kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1910) 1127 oláh és magyar lak., postaügynökség, telefonhivatal.

Nagyráska, kisk. Zemplén vm. nagymihályi j.-ban, (1910) 466 magyar lak.; u. p. Abara, u. t. Vaján.

Nagyrát, kisk. Ung vm. nagykaposi j.-ban, (1910) 606 magyar lak.; u. p. és u. t. Szürte.

Nagyravágyás, az a tulajdonság, melynél fogva valaki nagy életcélokat tűz maga elé és a szerint cselekszik; a N. erkölcsi értéke azon fordul meg, vajjon igazán értékesek-e ezek a célok; az illetőt ereje, képessége följogosítják-e ily célok után való törekvésre és mily eszközökkel él az illető e célok megközelítésére. Aki csak a külső tiszteletet, hatalmat stb. hajhássza, anélkül hogy képességei feljogosítanák rá, az kapaszkodó, «akarnok», «stréber». A N. mint szenvedély az erős embert is rendszerint kíméletlenné és elvakulttá teszi az eszközök megválogatásában.

Nagyrebra, kisk. Beszterce-Naszód vm. naszódi j.-ban, (1910) 1573 oláh lak., vasútállomás táviróval: Rebra; u. p. Naszód.

Nagyrécse, kisk. Zala vm. nagykanizsai j.-ban, (1910) 1411 magyar lak., vasútállomás táviróval, postahivatal.

Nagyréde, nagyk. Heves vm. gyöngyösi j.-ban, (1910) 2446 magyar lak., posta- és telefonhivatal.

Nagyrépény (azelőtt: *Nagyrippény),* kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 1062 tót, magyar és német lak., vasútállomás táviróval, postahivatal.

Nagyrét, 1. kisk. Zólyom vm. zólyomi j.-ban, (1910) 334 tót lak.; u. p. Hajnik, u. t. Zólyom. — 2. *N.*, Békéscsabához tartozó puszta Békés vm. békéscsabai j.-ban, (1910) 1219 magyar és tót lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Békéscsaba. — 3. *N.*, Csongrádhoz tartozó puszta Csongrád vm. csongrádi j.-ban, (1910) 891 magyar lak.; u. p. és u. t. Csongrád.

Nagyrév (azelőtt: *Tiszanagyrév),* nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai alsó j.-ban, (1910) 1537 magyar lak., posta- és telefonhivatal.

Nagyrippény, község, l. *Nagyrépény.*

Nagyróna (azelőtt: *Rovne),* nagyk. Trencsén vm. nagybiccsei j.-ban, (1910) 3918 tót lak., postahivatal; u. t. Nagybicscse. Lakóinak jelentékeny része drótostót.

Nagyrosztoka, község, l. *Alsóhatárszeg.*

Nagyrozvágy, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 1195 magyar lak.; u. p. Kisrozvágy, u. t. Nagygéres.

Nagyrőcze, rend. tan. város Gömör vm.-ben, a murányi völgyben, (1910) 1925 lak. (közte 1000 magyar, 884 tót); van járásbirósága, közjegyzője, adóhivatala, pénzügyőri szakasza; áll. polg. fiúiskola, felső keresk. iskola; takarékpénztár; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, telefonállomás. A rimamurány-salgótarjáni vasműrésztvénytársaságnak itt kohótelepei vannak. A várostól 1 km.-re a Dolinában van szép timsóvasfürdője. N. régi bányaváros, a XIII. sz.-ban a Bebek-család kezébe került, a huszita invázió okozta szláv betelepülés a germán bányász-lakosokat elnyomta. A XV. sz. közepén a murányi vár parancsnoksága alá került, 1700. Koháry István birtokába jutott, 1831. a földesúri jog Szász Koburg-Gothai Ferdinánd hercegre szállt, kitől a város magát 1853-ban 80.000 frtért megváltotta. Közelében N., Jolsva és Pelsőcz polgársága 1848. a hurbanistákkal diadalmas csatát vívott.

Nagyrudas (azelőtt: *Nagyrudina),* község, l. *Rudas.*

Nagyrunk, kisk. Hunyad vm. vajdahunyadi j.-ban, (1910) 480 oláh lak.; u. p. és u. t. Vajdahunyad.

Nagyruszka, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 655 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Tőketerebes.

Nagyságos *(magnificus),* kitüntető megszólítási cím, mely régebben a főrendek, országzászlósok címe volt. Az erdélyi fejedelmek címe szin-

tén ez volt. Régi szokás alapján az egyetemek rektorait szólítják így, ha egyébként nincs nagyobb címük és ez a cím illeti meg a VI. rangosztályú állami tisztviselőket.

Nagysajó, kisk. Beszterce-Naszód vm. besenyői j.-ban, (1910) 1677 német, oláh és magyar lak., a gróf Teleki-család birtoka, a régi báró Kemény-kastély ma állami iskola; van postahivatala és telefonállomása.

Nagysalló, nagyk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 2588 magyar lak., vasúti állomás, posta, távíró, telefon. Ősrégi község, mely 1112. már a zobori apátság birtoka volt. Határában történt 1849 ápr. 19. a nevezetes ütközet, melyben Görgey a császáriakat visszaszorította; a csata emlékére a község főterén 1876. gránit-emlékobeliszket állítottak fel.

Nagy Sándor, a Bereczki-hegység egyik jelentékeny hegycsúcsa (1640 m.) Háromszék vmegye és Románia határán; az ojtozi szoros közelében.

Nagy-Sándor *József*, 1848—49-iki honvédtábornok és vértanu, szül. Nagy-Váradon 1804 okt. 17., megh. Aradon 1849 okt. 6. A császári hadseregből 21 évi szolgálat után mint huszárkapitány lépett ki 1844. A szabadságharc kitörésekor a kormány a pestmegyei lovas nemzetőrség őrnagyává nevezte ki s csapatával Torontál vármegyében harcolt 1848 októbertől decemberig az aradi és temesvári császári őrségek ellen. *Nagykikinda* (okt. 14.), *Nagyjécsa* (nov. 6.), *Kisbecskerek* (nov. 11.) és *Szentandrás* (nov. 18.) mellett sikeresen harcolt és alezredessé lépett elő. 1849 jan. már mint ezredes vett részt Kiss Ernő alatt *Pancsova* megtámadásában. Ezután *Damjanich* (III.) hadtestébe osztották be mint lovas-dandárparancsnokot. Kitünt a *szolnoki* (márc. 5.), *tápióbicskei* (ápr. 4.), *isaszeghi* (ápr. 6.) és *váczi* (ápr. 10.) csatákban. Érdemeiért tábornokká léptették elő s a *nagysallói* (ápr. 19.) és *komáromi* (ápr. 26.) csatákban is kitünt lovassága élén. Ezután az I. hadtest parancsnokává nevezték ki s *Buda* ostrománál mint az elsők egyike hatolt fel a palotaoldalon a várba. Buda visszafoglalása után Görgey seregében a legszélsőbb jobb szárnyon *Semptéig* nyomult s itt jún. 9. Wohlgemuth egy dandára ellen harcolt. A második peredi csata után (1849 jún. 21.) ő is bevonult hadtestével Komáromba. A második komáromi csatában (júl. 11.) az egész lovasság élén harcolt *Ó-Szőny* előtt. A Komáromból való kivonulás után N. ment Görgey seregének élén és kiváló része volt a két *váczi* csatában (júl. 15. és 17.). Szívós ellenállásával ő fedezte a másik két hadtest (Pöltenberg, Leiningen) visszavonulását és egész a Tiszáig Görgey hátvédét alkotta. A tokaji átkelés után Nyiregyházán elvált Görgeytől és a délre haladó fősereg jobb oldalát védte az oroszok ellen. *Debreczen* mellett érte aug. 2. a túlnyomó orosz sereg támadása s a kifejlődött csatában hadtestének $^2/_3$-része elveszett. Nagy-Váradon egyesült újból Görgeyvel s azzal együtt vonult Aradra, innen pedig Világosra. A fegyverletétel után az aradi várba vitték s többi tábornoktársaival együtt kötél által való halálra ítélték. 1849 okt. 6. mint ötödik lépett a bitófa alá s hősies nyugalommal halt meg. N. nem volt kimagasló hadvezér, de személyes bátorságával, feddhetetlen jellemével és lángoló hazafias érzésével a szabadságharc egyik legnemesebb alakja. Ő volt az egyedüli tábornok, aki nem tartozott Görgey hívei közé s ellene több ízben állást foglalt. Ezért Görgey haragját vonta magára s a debreczeni csatában kitette őt a biztos vereségnek, bár aztán — igazságtalanul — reá hárította a csatavesztés ódiumát. V. ö. *Hamvay* Ödön, Az aradi tizenhárom (Budapest 1904, 2. kiad.).

Nagysándori (azelőtt: *Nagystricze*), kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 518 tót lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nagysáp, nagyk. Esztergom vm. esztergomi j.-ban, (1910) 1588 magyar lak., postahivatal; u. t. Annavölgy-Sárisáp.

Nagysápi koponya, *Hantken* Miksa ásta ki Esztergom vm.-ben 1872., 5—6 m. mély löszrétegből. *Rutot* diluviálisnak, a *grenelle*-i koponyához hasonló tipusúnak tartja. Mellette sem állatcsontot, sem kőeszközt nem találtak. Nagy kár, hogy a réteg bolygatatlanságát megállapítani nem lehetett s így a lelet továbbra is kétes marad.

Nagy sárfű (növ.), l. *Euphorbia.*

Nagysármás, kisk. Kolozs vm. N.-i j.-ban, (1910) 2101 magyar és oláh lak., szép ref. templommal, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás. A földmívelésügyi minisztérium új telepítése. A földgázt illetőleg l. *Kissármás.*

Nagysáró, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 1007 magyar lak., posta- és telefonhivatal.

Nagysáros, nagyk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 2476 tót, magyar, lengyel és cigány lak., nagy műmalom (180 munkás), vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. A fölötte emelkedő kúphegyen vannak Sáros várának romjai (l. *Sáros vára)*; a hegy tövében a pusztulófélben lévő Rákóczi-kastély, melyben II. Rákóczi Ferencet 1701 ápr. 18. elfogták (emléktábla a kapu fölött). A kastéllyal szemben van a XV. sz.-beli gót ízlésű Rákóczi-kápolna. N. hajdan Sáros vmegye székhelye volt, falakkal és védőbástyákkal körülvéve, melyeket Zsigmond király lerombolttatott. A vármegye régi székháza még fennáll. — L. még *Sáros.*

Nagysároslak (azelőtt: *Németsároslak)*, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 834 német lak.; u. p. és u. t. Pinkamindszent.

Nagysebes, kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 2139 oláh lak.; u. p. és u. t. Kissebes.

Nagyselmecz, kisk. Liptó vm. rózsahegyi j.-ban, (1910) 753 tót lak., posta- és telefonhivatal.

Nagyselyk, nagyk. Nagyküküllő vm. medgyesi j.-ban, (1910) 1664 oláh, német és magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Nagysemlak, község, l. *Mezősomlyó.*

Nagysenköcz (azelőtt: *Nagysenkvicz)*, kisk. Pozsony vm. szenczi j.-ban, (1910) 1304 tót és magyar lak., téglagyárral, vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal. Lakói a XV. sz.-ban kipusztultak s akkor Kosztajniczából való horvátokat telepítettek ide (1550). Itt született *Kovachich* Márton György történetíró. N.-ön őskori leleteket találtak.

Nagysikárló, kisk. Szatmár vm. szinérváraljai j.-ban, (1910) 1346 oláh és magyar lak., postahivatal; u. t. Kissikárló. Határában arany-, ezüst-, ólom- és rézércbányászat folyik.

Nagysiktanya, Földeákhoz tartozó puszta Csanád vm. központi j.-ban, (1910) 923 magyar lak.; u. p. és u. t. Földeák.

Nagysimonyi (azelőtt: *Simonyi*), kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 1709 magyar lak., vasúti megállóhely, postahivatal; u. t. Ostffyasszonyfa.

Nagysink (Gross-Schenk), nagyk. Nagy-Küküllő vm. N.-i j.-ban, (1910) 2537 német, oláh, cigány és magyar lak., szolgabirói hivatal, járásbiróság, posta-, távíró- és telefonállomás. Lakói ipart és kereskedést űznek. N. székhelye volt a régi *Nagysink szék*-nek (l. o.).

Nagysink szék, azelőtt a szászok földjének egyik széke, melynek területe 638·82 km², lakóinak száma (1869) 23,970 volt. Székhelye Nagysink volt. Az 1876. XXXIII. t.-c. Nagy-Küküllő vm.-hez csatolta.

Nagysitke, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1910) 1018 magyar lak., postahivatal; u. t. Sárvár.

Nagysolymár (azelőtt: *Nagyfolkmár*), kisk. Szepes vm. gölniczbányai j.-ban, (1910) 779 tót lak., vasérc- és mészkőbányával; u. p. és u. t. Margitfalva.

Nagysolymos, kisk. Udvarhely vm. székelykeresztúri j.-ban, (1910) 591 magyár lak.; u p. Kissolymos, u. t. Héjjasfalva.

Nagysomkút, nagyk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 3013 magyar, oláh és német lak., vasútállomás, posta- és távíróhivatal. Van szolgabirói hivatala, járásbírósága és adóhivatala, takarékpénztára, két hitelszövetkezete, ecetgyára, gőzmalma, olajgyára; gr. Teleki Sándornak kastélya és szép parkja van itt. N. azelőtt Kővárvidék székhelye volt.

Nagy-Sóstó (*Great-Salt-lake*), Utah északamerikai állam legnagyobb tava 1283 m. magasban. Hossza 114 km., legnagyobb szélessége 54 km., átlagos mélysége 4 m., 12 m.-nél sehol sem mélyebb. A hegyekből eredő folyók a Nagy Medence (Great-Basin) sivatagján ebben a tóban vesznek el, a sójuk ebben koncentrálódik össze, így sótartalma 22%, halak nem is élhetnek benne, csak néhány pók- és rovarfaj. Legnagyobb tápláló folyója a Bear-river ÉK.-en, az édesvízű Utah vagy Timpanagos tó vizét pedig az 54 km. hosszú Jordán folyó viszi le a N.-ba. Kerülete 124 km. A negyedkorban a N. helyén sokkal nagyobb tó volt, amelynek partvonala (szinlői) ma is láthatók, ez a Lake Bonneville, 51,000 km² területtel. V. ö. *Gilbert*, History of the Lake Bonneville (Report of the U. S. Geological Survey, Washington 1882).

Nagystefanecz és Kisstefanecz, község, l. *Drávaszentistván*.

Nagysúr, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1910) 900 tót lak., vasúti megállóhely: Valtasúr, postahivatal; u. t. Szered.

Nagysurány, nagyk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1910) 5225 tót, magyar és német lak., takarékpénztárral, nagy cukorgyárral (1020 munkás), élénk vásárokkal, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. Róm. kat. temploma 1526. épült, régi kastélyát még Bosnyák Tamás építette. Van kis szinháza. Néhány évig itt állott fenn a volt Pallavicini-kastélyban az Orsz. magyar szinészegyesület szinészmenedékháza. N.-nak hajdan vára volt, de ezt a törökök 1663. elfoglalták és széthányták; kevés nyoma maradt. N. már 1221. királyi birtok volt, mely híres volt malmairól; neve Malmos, 1457. Malmos-Surány volt. Az ország első műmalmát 1835. itt állították fel, mely azonban 1898. leégett.

Nagy Szabó *Ferenc*, marosvásárhelyi polgár, XVII. sz. krónikairó, szül. 1581 szept. 13., megh. 1658. (?). 1611-ben a marosvásárhelyi lovasság vicehadnagyaként vett részt a táborozásban a Barczaságon. 1614-ben az erdélyi követekkel Konstantinápolyba megy nagybátyja, Borsos Tamás hívására «látásnak, hallásnak okáért». Bejárja s leírja a konstantinápolyi keresztény templomokat. 1639-ben kedve ellenére görgényi udvarbiróvá teszi a fejedelem. 1640—42-ig építteti Görgény várát. *Memorialéja*, mely voltakép régi jegyzeteiből készített krónika, 1580-tól kezdődik s 1658-ig megy; előrebocsátja szüleapja (anyai nagyatyja), Borsos Sebestyén munkáját (Chronica a világnak lett dolgairól) 1490—1583. némi pótlással és jegyzettel. Legfőbb becse abban áll, hogy a polgárság és a nép szempontjából tekinti az eseményeket. A székelység közepette élvén, főkép a székelyek történetére vannak nagybecsű feljegyzései. Maros-Vásárhely város viszontagságai, többszörös elpusztíttatása, lakosai szerte bujdosása a XVII. sz. legelején, a vár építtetése s a polgárság története felől páratlan kútfő. Gróf Mikó Imre adta ki Arankának a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárba került másolatából az Erdélyi Tört. Adatok I. kötetében.

Nagyszabos (azelőtt: *Nagyszlabos*), kisk. Gömör vm. rozsnyói j.-ban, (1910) 925 tót és magyar lak., nagy papirgyárral (470 munkás), vasúti állomás, posta-, távíró- és telefonállomás.

Nagyszakácsi (azelőtt: *Szakácsi*), kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1910) 1937 magyar lak., postahivatal; u. t. Nemesvid. *Pálos kolostorát* az itt lakó királyi szakácsok alapították 1359 előtt Szent Domonkos tiszteletére. 1539 után pusztult el. A szomszédos nemesek nagyon kedvelték. V. ö. *Csánki*, Magyarország tört. földrajza (II. 580); *Rupp*, Magyarország helyrajzi tört. III. 290—293).

Nagyszál (*Naszál*), dachstein-mészkőből és másodkori üledékes kőzetekből álló hegység Pest vm.-ben Váctól É.-ra, a Budai hegység folytatása, ettől csak a Duna választja el. 652 m. magas, erdei s kilátó helyei miatt a budapesti turisták kedvelt kirándulóhelye.

Nagyszalánc, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 856 magyar és tót lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. A falu fölött emelkedő hegykúp tetején egy árpádkori vár romjai vannak, távolabb a Kerekhegyen gr. Forgách István szép vadászkastélya s a hegyek közt a szép Izra-tó. Várát l. *Szalánc vára*.

Nagyszalatna, nagyk. Zólyom vm. N.-i j.-ban, (1910) 2492 tót és magyar lak., vasúti megállóhely, posta- és telefonhivatal.

Nagyszalók (Gross-Schlagendorf), kisk. Szepes vm. szepesszombati j.-ban, a Magas-Tátra tövében, (1910) 932 magyar és német lak.; szép gótikus temploma 1317—1401-ig épült, benne két gót stilű oltár van. Itt született *Hunfalvy* János és Pál. A községen kívül van a Weszterpark nevű nyaralótelep. Postahivatal és távíróállomás. N. már 1271. említtetik *Zalok* (németül Schlang) néven az oklevelekben.

Nagyszalóki csúcs, a Magas-Tátra egyik csúcsa (2453 m.) Szepes vm.-ben, Tátrafüredtől ÉNy-ra. Gyakran felkeresett csúcs, 4½ óra alatt mászható meg. Egyik kiemelkedése a Királyorr (2281 m.).

Nagyszalonta, nagyk. Bihar vm. N.-i j.-ban, (1910) 2864 házzal és 15.943 magyar lak. (közte 650 oláh; hitfelekezet szerint 12,409 református, 1273 római katolikus, 1082 gör. kel. és 843 izr.); a járási szolgabirói hivatal, járásbiróság, községjegyzőség és adóhivatal széke, van takarékpénztára, több gőzmalma, állami főgimnáziuma (benne Arany János-szoba), vasúti állomása, posta- és távirohivatala, telefonállomása. A Toldi Miklós-téren az 1620. épült hajdúvárnak maradványa a Csonka-torony, mely átalakitva a N.-án született Arany János ereklyemuzeumának (1899) elhelyezésére szolgál, falában Arany szobra (Szeszák Ferenctől, 1907) és emléktábla. Ugyanitt a ref. templom előtt Kossuth Lajos szobra (Tóth Andrástól, 1901). A városházán Arany arcképe (Éder Gyulától). Lovassy László vértanú házán emléktábla. N. Kölesér szomszédságában még az Árpádok idejében alakult, 1332—37 közt már külön plébánia volt. Csúcsíves egyházának, mely a mostani ref. templom helyén állt, kegyurai a Toldiak voltak, kiket már 1433. földesurainak írnak. 1552 után a reformációra tért át a nép, mely ezentúl ismételve kényszerült menekülni a török elől, így 1598. és 1658., először 8, majd 40 évig nélkülözvén tűzhelyét. Időközben (1606 márc. 16.) Bocskay az elpusztult Kölesért is a N.-n megtelepedett 300 hajdunak ajándékozta. Bethlen Gábor 1626. tömegesen megnemesítette a N.-i hajdukat, kik Győri Jakab csele következtében tíz év mulva (1636 okt. 6—7.) a törökökön győzelmet arattak a N.-i ingoványok közt. Mária Terézia a várost 1745 ápr. 13. végképen az Esterházyaknak ajándékozta s a földesurat tűrni nem akaró N.-iakat 1753 szept. 3. nemességükből kiforgatta. V. ö. *Rozvány*, N. története (3 füzet, 1870, 1889 és 1892); *Gere* F. és *Katona* M., A N.-i gimnázium 200 éves multjáról (N. 1896).

Nagy számok törvénye, a statisztikának a biztosítás terén a kockázat megállapítására nézve legfontosabb szabálya, mely abban rejlik, hogy bármilyen, egyes esetekben teljesen kiszámíthatatlan jelenség, amennyiben tömegesen fordul elő és megfigyeltetik, szabályosságot mutat. (Pl. egy-egy ember halálának módja vagy időpontja kiszámíthatatlan, mégis a halálozási táblázatok a halál oka és időpontja tekintetében bizonyos szabályosságokat tüntetnek fel.) A N.-nek gazdaság-statisztikai magyarázata az, hogy az események tömegének megfigyelésénél csaknem teljesen érvényre jutnak a fő indítóokok, melyek az eseményt előidézik és háttérbe szorítják a kisebb jelentőségű mellékkörülményeket, melyek egyes esetekben a jelenség rendkívüli bekövetkezését előidézhetik.

Nagyszanda, Szolnok városához tartozó telep Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, (1910) 1426 magyar lak., postaügynökség; u. t. Rákóczifalva.

Nagyszaniszló (azelőtt: *Nagysztankócz)*, kisközség Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 704 tót lak.; u. p. Vágszállás, u. t. Tornyos.

Nagy szánkó (halászat), nagyobb fajta gyalogszánkó, amelyen a gyékényes hálót szállítják a jég alatti halászáshoz való kivonuláskor.

Nagyszántó, kisk. Bihar vm. biharkeresztesi j.-ban, (1910) 667 magyar lak., vasúti megállóhely, postaügynökség; u. t. Nagykereki.

Nagyszárnyú hal *(Polyacanthus viridi-auratus* Lacép., állat), l. *Paradicsomhal.*

Nagyszarva, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, a Csallóközben, (1910) 448 magyar lak., postaügynökség; u. t. Sárosfa. Kastélyát a XV. sz.-beli várkastélyból Illésházy István alakította át 1570.; most gr. Pongrácz Frigyesé.

Nagyszeben (Hermannstadt) sz. kir. város címével felruházott rend. tan. város Szeben vm.-ben, a Szeben folyó partján. Egyike Erdély legrégibb és legérdekesebb városainak; régi várfalainak jó része két nagy bástyával (a Sétatéren és a Malom-utca végén), valamint 5 torony (3 a Harteneck-utcában és 2 a Ság- [Sag-] és a Polgár- [Bürger-] kapuk közt) ma is fennáll. A város ódon külső képével élénk ellentétben áll a társadalmi és szellemi élet fejlettsége és élénk forgalma. A városnak a Szeben folyó és az Ivó patak melletti Sétatér közti része, mely a város tulajdonképeni magva, köralakban terül el, övezve a modernebb jellegű, nyiltabb külvárosoktól. A belső város kellő közepét több nagyobb tér foglalja el, melyek körül N. legkiválóbb és legérdekesebb épületei csoportosulnak. Legbelsejében áll a Huet-tér közepén a szászoknak nagy gótstílű evang. temploma a XIV. és XV. sz.-ból (tornya 73 m.), mely Krisztus keresztrefeszítését ábrázoló falfestménnyel (Rosenau János szász festő műve 1445-ből), valamint a szász grófok és egyéb nevezetes férfiak nagyérdekű emlékköveivel és síremlékeivel (mauzoleum) figyelemre méltó építészeti emlék. A templom előtt áll Teutsch ev. püspök szobra (Donndorf A.-tól). A templomtól DNy.-ra van a szász főgimnázium 3-emeletes nagy épülete. A Huet-teret csak egy házcsoport választja el az ódon boltíves házaktól szegélyezett Kis-tértől (Kleiner Ring) és e közt meg a vele csak két sikátorral közlekedő Nagy- vagy Főtér (Grosser Ring) közt áll a kat. templom (1725), a város tornya (1588) s a Földhitelintézet díszes épülete. A Nagy-tér a város legnagyobb tere, közkúttal és díszes köz- és magánépületekkel. Legkiválóbb épülete a XVIII. századból (1777) való Bruckenthal-palota, mely öszszes gyüjteményeivel együtt 1872. az evang. főgimnázium tulajdonába ment át (l. *Brukenthal*, 2). A palotában van könyvtár (120.000 köt.), 1161 darabból álló képtár olasz, németalföldi és német mesterek számos műveivel (közte Jan van Eyck, Memling, Lotto, Tizian, Van Dyck, id. Breughel, Teniers, Jordaens, Kupetzky képei), acél- és rézmetszetek gyüjteménye, gazdag éremtár (20.000 db), régiség- és ásványtár. A Mészáros-utca elején

áll a városháza, melyet 1545. vásároltak meg Pemfflinger Márk királybirótól; gyönyörű renaissance feljáróval, fegyvertárral és a gazdag szász nemzeti levéltárral. A város utcái közül említendők még a forgalmas Disznódi-utca, ennek végében a Hermann-tér a Bretterpromenade nevű sétánnyal; a Malom-utca a vármegyei székházzal, továbbá a városi park és a mellette levő Hecht-utca a Luther-házzal; a Mészáros-utca a ref. templommal, a gör. kel. székesegyházzal és püspöki palotával; a Rizskása-utca az állami fiu- és leányiskolával és az evang. internátussal; a Sarkantyu-utca az Orsolya-szüzek kolostorával és 1472. épitett templomával; a Rét-utcában (27. sz.) Petőfi lakásán szép domborműtábla, a város DK.-i szélén a szép sétatér I. Ferenc képszobrával, a régi bástyafalakkal és az 1787. szinházzá átalakitott bástyaszerű toronnyal. A szinház előtt áll az erdélyi (szász) természettudományi egyesület díszes palotája. A sűrűn beépített tulajdonképeni várost külvárosok övezik; ilyen D.-en a Disznódi külváros a tüzérkaszárnyával, katonai kórházzal és a szép Égersétánnyal; DNy.-on a Józsefváros a társaságházzal, a pompás igazságügyi palotával, az irgalmas nénék kolostorával és számos villaszerű épülettel; Ny.-on a Zág- (Sag-) külváros; É.-on a Polgár külváros az országos tébolydával; K.-en az Erzsébet-külváros a Ferenc József polgári kórházzal, a bábaképző-intézettel, a pályaudvarral és a kis r. k. kápolnával (egy nagy monolitból 1417. faragott kereszttel).

N. jelenleg Kolozsvár és Brassó után a királyhágóntúli rész legnépesebb és legjelentékenyebb városa; a gör. kel. román metropolita és érsek,

szentszék, az ág. ev. püspök, konzisztórium és egyházkerület, a vármegye törvényhatósága és a N.-i járás szolgabirói hivatala, a szász ispán és a szász egyetem közp. hivatala, pénzügyigazgatóság, tankerületi főigazgatóság és kir. tanfelügyelőség, m. kir. erdőfelügyelőség, kir. törvényszék, ügyészség, járásbiróság, pénzügyi biróság, ügyvédi kamara, két kir. közjegyzőség székhelye; van itt áll. erdőhivatal, kulturmérnöki hivatal, államépitészeti hivatal, adóhivatal és fővámhivatal, lottóhivatal, pénzügyőrseg, Máv. osztálymérnökség, állami állatorvos; katonai hatóságok közül itt székel a 12. (erdélyi) hadtestparancsnokság, a 31. gyalogezred és ennek a hadkiegészitő kerülete, a 2. huszárezred, a 23. honvéd gyalogezred és a 12. tábori tarackezred, továbbá a csendőrszárny- és szakaszparancsnokság. Tanintézetei nagy számmal vannak, ú. m. állami és ág. ev. főgimgázium, ág. ev. főreáliskola, gör. kel. hittani intézet és tanítóképző-intézet, ág. ev. tanítóképző, kat. tanítóképzőintézet, állami bábaképző, vármegyei földmíves tangazdaság, katonai hadapródiskola, állami polg. fiú- és leányiskola, ferencrendi, orsolyarendi, ág. evang. és oláh polg. leányiskola, női keresk. tanfolyam, bőr- és cipőipari szakiskola, számos elemi iskola, női kézimunka-, háztartási- és több magán nevelőintézet. Emberbaráti intézetei az állami elmegyógyintézet, a Ferenc József városi közkórház és több más jótékony- és árvaintézet. Kulturális intézményei közül legjelentékenyebb a Bruckenthal-féle muzeum, van továbbá számos közműv., tud., jótékony és közhasznú egyesülete, köztük az erdélyi természettud. társulat, a Verein für siebenbürg Landeskunde, az oláh irod. és közműv. egyesület, a Siebenbürg. Karpathenverein (valamennyi gazdag gyüjteményekkel), a szász gazd. egyesület, a katonai tud. egyesület, zene-, dalos-, városi szépítő-, tűzoltó-, jótékony-, társas- és egyéb közhasznú egyesületek. — *Lakóinak* száma 1850-ben 16,268 volt, 1869-ben 18,998, 1890-ben 24.766 és 1910-ben 33.489 (ebből 3890 katona). A lakosok közt van 7252 magyar, 16,832 német, 8824 oláh és 581 egyéb; hitfelekezet szerint 6784 r. kat.; 2935 gör. kat., 6292 gör. kel., 13,426 ág. evang., 2470 ref., 1307 izr. és 275 egyéb. N. ma az erdélyi szászság nemzeti törekvéseinek fögócpontja. Lakói iparral és kereskedelemmel foglalkoznak; iparvállalatai közül jelentékenyebbek posztógyárai, gépgyárai és vasöntődéi, gőzfűrészei, szalámi- és sörgyárai, gyertya- és szappangyárai, bútorgyára, szeszgyárai, spódium- és likőrgyárai, nagy nyomdái és villamos áramfejlesztőtelepe. Kereskedésének fő cikkei: fa, gabona, liszt, bor, szarvasmarha, gyapjú, mezőgazdasági gépek; hitelintézete van 7, közte az osztr.-magy. bank flókja. Forgalma élénk. Van városi villamos vasútja, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása és postatakarékpénztára. A városban a házak száma 2610. Határa 4499 ha.

Története. A várost II. Géza alatt a Rajna vidékéről és Luxemburgból való németek (szászok) alapították. Először a templom körüli teret erősítették meg és csak lassanként emeltek védőfalat a felső- és alsóváros körül is. Ipara és kereskedelme hamar felvirágzott, 1376. már 19 céh volt 25 iparággal. A törökök elleni harcokban N. mentő vára lett az országnak. 1442-ben a polgárok egyesülve Hunyadi János csapataival, 8 napig állták az ostromot; IV. Jenő pápa akkor N.-t az egész kereszténység mentsvárának és védbástyájának nevezte. N. főhelye lett az egész szász tartománynak, itt gyülekezett a szász nemzeti egyetem, azaz a szász tartomány politikai képviselete. A XVI. sz.-ban N. a Habsburg-házi uralkodó pártján volt, akihez a szász nép hű maradt, amint azt 1492. megigérte volt. 1529—36-ig N. királybirája, Pemfflinger Márk (a szebeni tartomány grófja) lelkesítése folytán két évi ostromot állott ki és csak mikor már az egész ország Szapolyai kezében volt, ismerte el N. is az ő fenhatóságát. Abban az időben 40 bástyatornya volt. Midőn Erdély 1691. a Habsburg-házi fejedelmek alá került, N. hadtestparancsnoknak, majd a Rákóczi-harcok után az erdélyi guberniumnak és a legfelsőbb országos hatóságoknak székhelye lett. II. József reformjai folytán elvesztette fővárosi jellegét. 1849—1865-ig újra főváros lett s az 1863/64-iki erdélyi országgyűlést is itt tartották meg. Bár az alkotmány visszaállítása után újból elvesztette vezérszerepét, fejlődése úgy közgazdasági, mint kulturális tekintetben nagy lépésekkel haladt előbbre és a város az erődítmények eltávolitása óta, külsejét tekintve is, modern várossá vált.

Irodalom. Seiwert G., Die Stadt Hermannstadt, N. 1859; Uti kalauz N. és környéke részére, N. 1903; Teutsch G. D., Geschichte der Siebenbürger Sachsen, 2. kiad., Leipzig 1874; Die Bruckenthal'sche Gemäldegallerie in Hermannstadt; Csáki M., Führer durch die Gemäldegalerie, 6. kiad., Hermannstadt 1909; Frimmel, Kleine Galeriestudien, 1. füzet, 1894; Bruckner W., Hermannstadt in Siebenbürgen (Die Stätten der Kultur, 23. köt.), Leipzig 1909.

Nagyszeben - nagydisznódi helyi érdekű vasút. Nagyszebentől-Nagydisznódig terjedő, 5·7 km. hosszú, rendes nyomtávolságú gőzüzemű h. é. v. a Máv. kezelésében. Megnyilt 1894 aug. 28.

Nagyszeben-segesvári helyi érdekü vasút. Nagyszebentől Segesvárig terjedő fő- és Hortobágyfalvától Vurpodig kiágazó szárnyvonallal, 0·76 m. nyomtávolságú gőzüzemű h. é. v. a Máv. kezelésében. Megnyilt Segesvártól Szentágotáig 1898 nov. 17., innen Nagyszebenig és a szárnyvonal 1910 szept. 27. Üzleti hossza 121·5 km.

Nagyszecse, község, l. *Alsószecse.*

Nagyszederjes, kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban, (1910) 269 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Sáromberke.

Nagyszeg, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1910) 967 oláh lak.; u. p. Szilágyszeg, u. t. Szilágycseh. — L. még *Egyháznagyszeg.*

Nagyszékely, nagyk. Tolna vm. simontornyai j.-ban, (1910) 2220 német és magyar lak., posta- és táviróhivatal.

Nagyszekeres, kisk. Szatmár vmegye fehérgyarmati j.-ban, (1910) 620 magyar lak., vasútállomás táviróval, postahivatal.

Nagyszéksós, Szeged városához tartozó puszta Csongrád vmegyében, (1910) 2560 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. Szeged, u. t. Röszkeszentmihálytelek.

Nagyszelezsény, község, l. *Alsószelezsény.*

Nagyszelmencz, kisk. Ung vm. nagykaposi j.-ban, (1910) 844 magyar lak., postaügynökség, u. t. Szürte.

Nagyszénás, nagyk. Békés vmegye orosházai j.-ban, (1910) 4670 magyar és tót lak., vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal.

Nagyszentmihály (azelőtt: *Nagynémetszentmihály),* kisk. Vas vmegye felsőőri j.-ban, (1910) 2168 német és magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal.

Nagyszentmiklós (azelőtt: *Szerbnagyszentmiklós),* nagyk. Torontál vm. N.-i j.-ban, az Aranka folyó mellett, (1910) 2122 házzal és 10,617 lakóval (közte 2121 magyar, 3227 német, 3938 oláh és 1134 szerb); a járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, közjegyzőség és adóhivatal székhelye, van polg. iskolája, közkórháza, állami földmívesiskolája, 5 takarékpénztára, népbankja, sörfőző- és malátagyára, bőr-, bocskor- és papucsgyára, több gőzmalma, olajgyára, selyemtenyésztési felügyelősége, Máv. osztálymérnöksége; gr. Nákó-féle szép kastély, gazdag műkincsekkel. Vasúti állomás, posta, távíró és telefon. Itt született Révai Miklós. 1799. itt találták azt a híres aranyleletet, melyet Attila kincsének neveznek, l. *Nagyszentmiklósi aranylelet.*

Nagyszentmiklósi aranylelet. Szerbnagyszentmiklóson (most *Nagyszentmiklós,* l. o.) 1799. egy ház udvarán gödörásás alkalmával találták s a bécsi császári muzeumban őrzik. Közönségesen *Attila kincsének* nevezik. 23 arany edényt, korsókat, poharakat, csészéket, nautilus alakú ivóedenyeket, egy ivókürtöt s egy kisebb szelencét foglal magában. E kincs meglehetős magában álló; hasonlót hiába keresünk a római, bizánci vagy Szasszanida-emlékek közt, stílusa eltér a megszokott európai stílusoktól, legfölebb egyes díszítmények (indák, griffek) utalnak a népvándorlási kor szarmata csoportjára, de a figurális kompoziciói, a pikkelyes páncélú kopjás lovas, baljával üstökénél fogva cipelve maga után összekötött kezű foglyát, az emberarcú koronás griffen ülő s hátrafelé párducra nyilazó pikkelyes páncélú fejedelem, a meztelen leányt magával ragadó kiterjesztett szárnyú sas, ugyanez abban a változatban, hogy a meztelen alak itatja a sast, a dámvadat marcangoló griff, emberfejű szárnyas oroszlánon nyargaló szakállas, és lótestű emberen nyargaló csupasz arcú ember, békát fogó gólya stb. annyira elütnek az európai emlékektől, hogy az analogiákat Ázsiában kell keresnünk. Az egyes jelenetek nagy rokonságban vannak a nemrégiben még alig ismert szibíriai szkitha-parthus-hunn kultura körébe tartozó figurális kompoziciókkal, úgy hogy itt kell keresni a N. eredetét, azzal a megjegyzéssel, hogy amaz durvább kivitelű, míg emitt az indiai befolyásnak vannak nyomai. Az egyes darabok nem egy időből valók, két főcsoportba oszthatók, úgy hogy néhány századnyi különbség van közöttük. Mindenesetre fejedelmi kincs volt, mely nemzedékről-nemzedékre szállt. Egyes nyomokból következtetve, valamelyik hunn-bolgár fejedelmi házé volt s utolsó tulajdonosa valószínűleg a Szt. István által legyőzött marosmelléki Ajtony (l. o.) volt, míg korábban az egyik csészén levő görög fölirat szerint Buraul zoapan (ispán), Ecsigyi és Tagrogyi (a marosvidéki Ócsöd és Tarhos?) taiszija (feje), ő utána pedig Buila zoapan, Dygetoigyi teszije. Két csészén, két poháron s az ivószarvon, továbbá korsókon runás föliratok vagy egyes szavak is vannak, ezek megfejtése azonban eddig még nem sikerült. L. még *Buila.*

Nagyszentpéter (azelőtt: *Szentpéter),* nagyk. Torontál vm. perjámosi j.-ban, (1910) 2824 szerb, német, cigány és oláh lak., vasútállomás táviróval, posta- és telefonhivatal.

Nagyszered (azelőtt: *Nagyszredistye),* kisk. Temes vm. verseczi j.-ban, (1910) 2287 szerb, magyar, német és cseh lak., vasútállomás táviróval, posta- és telefonhivatal.

Nagyszeretva, kisk. Ung vmegye nagykaposi j.-ban, (1910) 564 tót és magyar lak., u. p. Pályin, u. t. Nagykapos.

Nagyszigethy *Kálmán, Szily* Kálmán (l. o.) írói álneve.

Nagysziklás (azelőtt: *Misén),* kisk. Trencsén vmegye illavai j.-ban, (1910) 1417 tót lak., postaügynökség, u. t. Trencsénteplicz.

Nagyszilas (azelőtt: *Szilas),* nagyk. Temes vmegye buziásfürdői j.-ban, (1910) 2181 oláh és magyar lak., postaügynökség, u. t. Buziásfürdő.

Nagyszilva, kisk. Sáros vmegye kisszebeni j.-ban, (1910) 235 tót lak., u. p. Ternye, u. t. Magyarraszlavicza.

Nagyszlabos, község, l. *Nagyszabos.*

Nagyszlatina, községek, l. *Alsószlatina, Felsőszalatna.*

Nagyszoczócz, község, l. *Szoczócz.*

Nagyszokoly, nagyk. Tolna vmegye tamási j.-ban, (1910) 2058 magyar lak., postahivatal, u. t. Felsőireg.

Nagyszokond, kisk. Szatmár vmegye erdődi j.-ban, (1910) 677 német, magyar és oláh lak., postaügynökség, u. t. Károlyierdőd.

Nagyszombat, l. *Nagyhét.*

Nagyszombat (Tyrnau, Trnava), rend. tan. város szab. kir. város címével Pozsony vmegyében, igen termékeny és szép lapályon. A csinosan és rendesen épített város kőfalakkal s árkokkal volt körülvéve, melyek nagyrészt szép sétahelyekké vannak átalakítva. N. a róm. kat. egyháznak régóta igen nevezetes városa, mely számos templomáról Kis-Rómának is neveztetik s felvirágzását jó részben annak köszönhette, hogy a török idők alatt itt laktak az érsekek, kik sokat tettek a város érdekében. Számos régi műbecsű épülete van, köztük a XIV. sz.-beli Szt. Miklós-templom a primások díszes síremlékeivel s szép faliképekkel, a Szt. János-templom (egykori egyetemi templom, épült 1629—37-ig, óriási főoltárral), az érseki gimnázium és konviktus pompás épülete (hajdan püspöki palota, épült 1652.), a Popovich-féle ház, melyben Nagy Lajos király 1382. meghalt (emléktábla), az Orsolya-szüzek régi épülete, az érseki helynök háza (1562), a Klarissza-zárda (ma katonai tébolyda) és csúcsíves temploma (1240—55), a ferencrendiek Szt. Jakab-temploma (1633), a pálosok egykori temploma és kolostora (ma nyug katonatisztek lakása) és a városi kórház (épült 1238) csúcsíves temploma (a XV. sz. második feléből). A díszes Szt. Háromság-szobor 1695-ből való, a szinház 1831. épült; a várostorony 1574-ből való. Jelenleg róm. kat. érseki helynökség és társas kápta-

lan székhelye. Van itt továbbá kat. érseki főgimnázium (1558), kat. tanítónőképző, közs. polg. fiú- és községi polg. leányiskola, az Orsolyaszűzek polg. leányiskolája, több szerzetház és zárda s esperesség. Van a városban katonai rokkantház (hajdan egyetem), katonai tébolyda, katonai, megyei és városi kórház, szolgabirói hivatal, járásbiróság és adóhivatal, közjegyzőség, pénzügyőri biztosi állomás. Van itt továbbá számos közcélú egyesület és társulat. Ipari vállalatai közül említendő a cukorgyár (750 munkás), a cukorka- és csokoládégyár, gyufagyár, 5 kisebb malátagyár, 3 ecet-, 2 szeszgyár, 4 téglagyár. Élénk a csizmadiaipar. N. vásárai, kivált marha- és lóvásárai, látogatottak. Van itt továbbá takarékpénztár, 3 bank- és hitelintézet, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal és telefonállomás. Lakóinak száma 1850-ben 7717 volt, 1869-ben 9737, 1910-ben 15,163, ezek közt 4593 magyar, 2280 német és 8032 tót; vallás szerint 12,254 róm. kat., 616 ág. evang. és 2126 zsidó. Házainak száma 839. — Állítólag már a VII. sz.-ban szerepelt e tájon Tirana vagy Tirna város, mely Moesiához, majd a nyitrai püspökséghez tartozott. II. Géza 1152. fallal kezdte körülvenni. 1238-ban Szombathely néven szerepel. IV. Béla és Nagy Lajos sok szabadalommal látta el a várost, mely Pozsony után nyugati Magyarország leggazdagabb városává fejlődött. Zsigmond sörfőzési, vásártartási s más nevezetes kiváltságokkal ruházta föl. 1432-ben a várost a husziták kirabolták. A török háboruk idején itt volt az esztergomi káptalan székhelye Ferdinánd, Rudolf és Miksa királyok alatt. 1494-ben N.-ban 12 zsidó férfit és 2 nőt elégettek, minthogy keresztény gyermekek meggyilkolásával vádolták. A város fénykora az esztergomi érsekségnek és káptalannak 1543. ide menekülésével kezdődött; sok főúri család is ide költözött s országgyűlések is tartattak itt. 1561-ben nyilt meg a jezsuiták itteni iskolája, mely pár év mulva leégett s a jezsuiták a városból eltávoztak, hova csak 1568. tértek ismét vissza. A város már a XVI. sz.-ban nyomdával birt. Telegdi Miklós állította föl itt az első magyarországi kat. nyomdát, mely 1635-től fogva a Pázmány által fölállított egyetem tulajdona lett. Ebből kerültek ki Pázmány munkái s más régi jeles magyar művek. 1615-ben Bethlen Gábor és II. Mátyás császár és király itt kötötték meg azt a békét, melyben az erdélyi fejedelmek függetlensége elismertetett, úgy hogy Erdélynek szabad választási joga legyen, azonban a magyar koronához tartozzék. 1619-ben alapította N.-ban Pázmány Péter a Nemes ifjak nevelő intézetét (Pazmaneum), melynek helyiségeül két házat vett s 144,000 frtos alappal egyetemi rangra emelte. 1704 dec. 26. csata volt N. közelében II. Rákóczi Ferenc és Heister császári generális közt, melyben ez utóbbi győzött. Mária Terézia királynőnk a Pázmány által alapított egyetemet orvosi karral látta el s 1777. áttette (a nyomdával együtt) Budára. 1848 dec. 14. Guyon magyar seregét Simunich osztrák vezér serege itt verte meg. Az elesett honvédeknek emléket állítottak.

Nagyszombati *Izsák (Ajzek Tirnau)*, zsidó tudós a XV. sz.-ban, ki vagy N.-i származású, v. idegen eredetű és Nagyszombatban élt rabbi volt. Ifjuságát az ausztriai talmudiskolákban töltötte, Bécsben és Bécsújhelyen; valószinüleg még 1421 előtt meghalt. *Minhagim* (vallási szokások) c. munkájában, mely a középkori magyar zsidóságnak egyetlen fenmaradt irodalmi terméke, könnyen áttekinthető sorrendben, röviden följegyzi a magyar, stájer és morva zsidók vallási szokásait és imarendjét. Könyve nagy befolyással volt a zsidók későbbi vallásgyakorlatára, kivált a liturgiára. Gyakran kinyomatták, többnyire pótlásokkal és magyarázatokkal, megjelent zsidó-német fordításban is. V. ö. *Kohn* Sámuel, A zsidók története Magyarországon.

Nagyszombati egyezség. II. Mátyás és Bethlen Gabor között 1615 máj. havában létrejött egyezmény, mely szerint Mátyás elismeri Bethlent Erdély fejedelmének, viszont pedig ő és a rendek elismerik a magyar koronához tartozásukat és azt, hogy a királyt, a törököt kivéve, minden ellenséggel szemben védelmezni fogják. Mátyás lemond Nagyvárad, Huszt, Nagybánya, Kővár és Tasnád váráról. A fejedelem köteles a vallásszabadságot föntartani, ami előnyére vált az erdélyi katolikusoknak, sőt még a jezsuiták is visszajöttek és ismét elfoglalták a kolozsmonostori templomot és iskolát.

Nagyszombati kódex, magyar nyelvemlék 1512 és 1513-ból. Nagy nyolcadrét alakú papiroskódex. Egy kéz írása, ismeretlen leírótól. Irása ideje, mint a 158. és 304. oldalokon olvasható, 1513 és 1512. Tartalma valláserkölcsi elmélkedések és imádságok. Előbb az esztergomi káptalan nagyszombati könyvtárában őrizték, ahonnan nevét is veszi. Jelenleg Esztergomban van a főegyházmegyei könyvtárban. Nyomtatásban megjelent a M. Tud. Akadémia Nyelvemléktára 3. kötetében.

Nagyszöllős, nagyk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 1235 házzal és 7811 lak. (közte 5943 magyar, 540 német, 1266 rutén, felekezetre 1096 róm. kat., 3311 gör. kat., 1124 ref. és 3237 izr.), a vmegye törvényhatóságának s a járásnak székhelye, van benne tanfelügyelőség, államépítészeti hivatal, közjegyzőség, járásbiróság, adóhivatal, csendőr-szakaszparancsnokság, m. kir. erdőgondnokság, vármegyei kórház, ferencrendi kolostor, áll. polgári fiú- és leányiskola, takarékpénztár, hitelintézet, nagy kőbánya, vasúti állomás, posta, táviró és telefon. Egyik főterén báró Perényi Zsigmond vértanu mellszobra áll (Székely Ernőtől, 1906). A község fölött emelkedő hegyen Kankó- vagy Ugocsavár romjai vannak, melyről a vmegye nevét vette. — L. még *Keménynagyszöllős, Somlószöllős.*

Nagyszöllősi hegység, a Vihorlát-Gutin vulkánikus hegysor egyik tagja Nagyszöllőstől Ék.-re, a Borsova, Nagy-Ág és Tisza völgyei közt, Ugocsa és Máramaros vmegyék határán. Legmagasabb helye az Osztri vrh (878 m.).

Nagyszredistye, község, l. *Nagyszered.*

Nagysztankócz, község, l. *Nagyszaniszló.*

Nagysztraczin, község, l. *Nagyhalom.*

Nagysztricze, község, l. *Nagysándori.*

Nagyszuha, kisk. Gömör és Kis-Hont vmegye rimaszombati j.-ban, (1910) 407 tót és magyar lak., postahivatal, u. t. Poltár.

Nagyszulin (azelőtt: *Szulin),* nagyk. Szepes vm. ólublói j.-ban, (1910) 607 rutén lak.; u. p. Kishárs, u. t. Ólubló.

Nagyszurdok, kisk. Krassó-Szörény vm. boksánbányai j.-ban, (1910) 1119 oláh, magyar és német lak., vasúti állomás, postaügynökség, távíróhivatal. Határában Centum putei római castrum maradványai (kettős sáncfal, fürdő) láthatók. V. ö. *Milleker* Bódog, Centum putei (Tört. és Régész. Értesítő, új folyam, VI. 214—217.).

Nagytalmács, nagyk. Szeben vm. nagydisznódi j.-ban, (1910) 1284 német, oláh és magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal. Egy kevéssé a völgy fölé emelkedő dombon (579 m.) a *talmácsi vár* (Landskron) romjai vannak. A vár helyén eredetileg megerősített kolostor állott; 1370. Nagy Lajos a határszéli várak közé emelte, V. László 1453. leromboltatta, mivel a vöröstoronyi szorosban épített erődítések fölöslegessé tették; ez erődítések megvédelmezése a szebeni szászokra bízatván, a király ennek ellenében a talmácsi uradalmat és hozzá tartozó 7 községet ajándékozta nekik. 1535-ben Szapolyai hívei elfoglalták, de 2000 frt lefizetése ellenében ismét visszaadták. V. ö. *Balássy* Ferenc, Szelistye és Talmács várának és területének jogtörténelmi nyomozása (Századok 1873. évf. 86. old.).

Nagytálya, nagyk. Heves vm. egri j.-ban, (1910) 926 magyar lakossal, vasútállomás; u. p. és u. t. Maklár.

Nagytanács *(Magnum Consilium),* Angliában a középkorban a kormány és a főúri rend közvetítését célzó testület, mely később a főpapok és főrendek parlamentjévé lőn, tagjai *pairs* nevet nyertek, s melyből az alsóháznak alakulásával a felsőház lett.

Nagytany község, l. *Tany.*

Nagytapolcsány, nagyk. Nyitra vmegye N.-i j.-ban, (1910) 6399 tót, magyar és német lak.; a járási szolgabirói hivatal, járásbiróság, adóhivatal, közjegyző, csendőrőrs széke. A Nyitra-völgy kereskedelmének és iparának gócpontja, élénk vásárokkal; van takarékpénztára, kereskedelmi bankja, hitelbankja, nagy cukorgyára (720 munkás), szeszfinomítója, tápszírgyára, likőr- és seprőgyára, téglagyárai és ujonnan épült fűrésztelepe és parkettgyára erdei iparvasúttal; van áll. polgári fiú- és leányiskolája, többféle egyesülete, vmegyei kórháza, melyet báró Stummer Ágost épített (1885), vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. N. már 1173. királyi birtok volt; királyi vára, melynek romjai Podhrágy néven Bajnától É.-ra láthatók, 1235. már fennállott. E várost a császáriak csak nagy nehezen tudták 1701. a kurucoktól elfoglalni. Most báró Haupt-Stummer Lipótné uradalmának széke.

Nagytapolcsány - bossány - trencséni helyi érdekű vasút. Nagytapolcsánytól Trencsénig terjedő, 51·5 km. hosszú, rendes nyomtávolságú gőzüzemű h. é. v. a Máv. kezelésében. Megnyilt 1901 aug. 18.

Nagytarajos (azelőtt: *Nagychocholna),* kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 867 tót lak.; u. p. és u. t. Kistarajos. Itt őrlik a barát-lehotai dolomitbányából a szikvíz s egyéb pezsgőitalok gyártásához szükséges anyagot, amelyet azután Bécsbe és Galiciába szállítanak. A szomszédos *Kistarajos* (l. o.) községben nagy hajlított fabútorgyár (200 munkás) van.

Nagytarcsa, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. gödöllői j.-ban, (1910) 988 magyar és tót lak.; u. p. Kistarcsa, u. t. Czinkota.

Nagytárkány, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 1120 magyar lak, postaügynökség, u. t. Bély.

Nagytarna, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 1931 magyar, oláh és rutén lak., kis fürdővel, melynek vize vasas savanyúvíz, postahivatal, u. t. Királyháza.

Nagytárnok (azelőtt: *Nagytorák),* nagyk. Torontál vm. nagybecskereki j.-ban, (1910) 3349 oláh lak., posta- és telefonhivatal.

Nagytavas (azelőtt: *Sárossztaskócz),* kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 176 rutén lakossal, u. p. Havaj, u. t. Sztropkó.

Nagyteremi, kisk. Kis-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1910) 1291 oláh és magyar lak., posta- és telefonhivatal.

Nagyteremia, község, l. *Máriaföld*e.

Nagytétény, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. biai j.-ban, a Duna mellett, (1910) 3924 magyar és német lak. Kastélyát Száraz György báró építette, utóbb a Szentgyörgyi Horváth családnak az az ága birta, mely grófi rangra emelkedett és a Hugonnay nevet vette fel; ma bérlő kezén van. Egy másik kastélya ma a Fehérkereszt-egyesületnek lelencházául szolgál. Budapesttel a Máv., a déli vasút, villamosvasút és gőzhajójárat köti össze. Van posta- és távíróhivatala, telefonállomása.

Nagytevel, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1910) 920 német és magyar lak.; u. p. Tapolczafő, u. t. Ugod.

Nagytibava, község, l. *Havasalja.*

Nagytikvány, nagyk. Krassó-Szörény vmegye oraviczabányai j.-ban, (1910) 1684 oláh lak., postahivatal; u. t. Kákófalva.

Nagytilaj, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 680 magyar lak.; u. p. és u. t. Baltavár.

Nagytiszteletű, l. *Főtisztelendő.*

Nagytopoly (azelőtt: *Nagytopolovecz),* kisk. Temes vm. temesrékasi j.-ban, (1910) 1455 oláh és német lak., vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Nagytorák, község, l. *Nagytárnok.*

Nagytoronya, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1910) 762 magyar és tót lak., kis fürdővel, postaügynökség; u. t. Csörgő.

Nagytószeg, kisk. Torontál vm. zsombolyai j.-ban, (1910) 1119 német lak., posta- és telefonhivatal.

Nagytótfalu, 1. kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 497 magyar lak.; u. p. és u. t. Siklós. — 2. *N.* (most *Alsótótfalu),* kisk. Bihar vmegye szalárdi j.-ban, (1910) 979 oláh és magyar lak., postaügynökség; u. t. Szalárd.

Nagytóti, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 196 oláh lak.; u. p. és u. t. Piski.

Nagytótlak (azelőtt: *Tótlak),* kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 757 vend és magyar lak., templomában XIV. sz.-beli falfestménnyel; u. p. Úrdomb, u. t. Pártosfalva.

Nagytribün, az az állvány, melyről a lóversenytér első helyének közönsége a versenyek lefutását végigszemléli. A budapesti versenytér második helyén álló hasonló állványt *kistribünnek* szokták nevezni.

Nagy tundra, másképp *Bolsezemelszkaja tundra* (l. o.).

Nagyturány (azelőtt: *Turán),* kisk. Turócz vm. turóczszentmártoni j.-ban, (1910), 1974 tót lak.; vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

Nagyturjaszög (azelőtt: *Nagyturicza),* kisk. Ung vm. perecsenyi j.-ban, (1910) 906 rutén lak., postaügynökség; u. t. Turjaremete.

Nagytükör, 1. *Jókai* Mór szerkesztésében megjelent humorisztikus képes folyóirat, kiadta Heckenast Gusztáv Pesten tiz füzetes évi folyamban, 1856—58-ig. Ennek folytatása volt a Kakas Márton Albuma (l. o.) és az *Üstökös* (1858 óta). — 2. *N.,* illusztrált szatirikus hetilap, szerk. *Visi* Imre, kiadta Jókai Mór 1879 márc. 1-től jún. 31-ig; ekkor megszünt.

Nagyudva (azelőtt: *Nagyugyics),* kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1910) 661 tót lak.; u. p. és u. t. Vágbeszterce.

Nagyudvar (azelőtt: *Nagydovorán),* kisközség Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 435 tót lak.; u. p. Nyitrabajna, u. t. Nagytapolcsány.

Nagyudvarnok, kisk. Pozsony vmegye dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 389 magyar lak.; u. p. és u. t. Dunaszerdahely.

Nagyugrócz, kisk. Bars vm. oszlányi j.-ban, (1910) 1907 tót, magyar és német lak.; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás. Díszes nagy kastélya, melyet a Bossányiak 1845—1850-ig építettek, később a gróf Keglevich-család birta, 1865 óta a Thonet-testvéreké (csúcsíves kápolnájában remek faragott oltár), kik itt nagy hajlított fabútorgyárat (400 munkás) tartanak fenn. Kat. temploma a XIV. sz.-ból való. Dombtetőn látszik a régi vár csekély romja. N. már 1246. fennállott.

Nagyugyics, község, l. *Nagyudva.*

Nagyúny (azelőtt: *Unin),* kisk. Nyitra vm. szakolczai j.-ban, (1910) 1294 tót lak., postahivatal; u. p. Egbell.

Nagyunyom, kisk. Vas vmegye szombathelyi j.-ban, (1910) 372 magyar lak.; u. p. és u. t. Kisunyom.

Nagyúr, l. *Padisáh.*

Nagyülés, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1910) 968 tót lak.; u. p. Fenyőkosztolány, u. t. Újbánya.

Nagyürögd, kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 1402 oláh és magyar lak., postaügynökség, u. t. Váradles.

Nagyüzem a *kisüzemmel* (l. o.) ellentétben az a termelési forma, mely nagyban való termelésre van berendezve. Ilyen N. van a földmívelésben, iparban és kereskedelemben egyaránt.

Nagy vad alatt a nagyobb testű, úgy szőrmés, mint szárnyas vadakat értik, különösen pedig a szőrmések közül: a szarvas, őz, dámvad, zerge, vadsertés, medve, farkas, hiúz; a szárnyasok közül: a túzok, daru, hattyú, siket- és nyirfajd, fácán, császármadár, póling, kócsag, gémek, sasok, uhu, sólyom, ölyv, héja, karvaly soroltatnak ide. A N.-dal szemben *kis* v. *apró vadnak* tekintetnek a szőrmések közül a nyúlfélék, hód, mókus; a szárnyasok s egyéb ragadozók közül mindazok, amelyek az előbbiek között felsorolva nincsenek. Ez az osztályozás ugyan önkényes és nem következetes, de régi vadász-szokáson alapszik.

Nagyvadászat, a szarvasra, medvére, disznóra, farkasra stb. rendezett nagyobb hajtóvadászat. A N.-nál a hajtók egyik csapata előre elzárja oldalról a területet és csak akkor hajt, mikor a többiek is hozzáértek.

Nagyvajdafalva, kisk. Fogaras vm. fogarasi j.-ban, (1910) 596 oláh lak.; u. p. Posorta, u. t. Alsószombatfalva.

Nagyvalkház, község, l. *Valkház.*

Nagy-Várad (l. a *mellékelt térképet),* törvényhatósági joggal felruházott város Bihar vármegyében, a Sebes-Körös mindkét partján. A város, a síkságnak és a dombvidéknek találkozásánál, csinosan fekszik. A Sebes-Körös a várost kettéhasítja, jobb partján Olaszi városrész, bal partján Váradvelencze, a vár, Váralja és Újváros terül el. Egészben véve a város nem a legrendesebben épült, de több része egész modern városi, sőt Olaszi részben nagyvárosi jellegű. A Körös jobbparti részében, a vasúti pályaudvar közelében a kat. püspök székesegyháza (épült 1752—1780.) és a püspöki palota épülete (mindkettő Storno Ferenc falfestményeivel) említendő, melyet nagy kert övez. A székesegyház előtt Szaniszló püspök szobra áll. Közelében a Muzeum-utcában a tört. és régészeti muzeum épülete áll. A város felé vezető, belső részeiben nagyvárosias jellegű Rákóczi-úton van a pénzügyigazgatóság, a vármegyei közkórház épülete (1806), az irgalmasok kolostora és a kat. plébánia-templom, előtte szép Pieta-szobor. A Rákóczi-út a díszes, forgalmas Bémer-térre vezet, melyen a szép Szigligeti-szinház áll (ép. Fellner és Hellmer 1900), előtte az író mellszobra. A Rákóczi-út mellékutcáiban is több jelentékeny épületet találni, így a Szaniszló-utcában a Szt. József-menedékházat, az Uri-utcában a királyi jogakadémiát, a prémontrei főgimnáziumot és templomot s a postaigazgatóság épületét, a tágas Széchenyi-téren, mely N. egyik szép sétahelye, a díszes vármegyeházát, a törvényszéket, kir. táblát s egy szép Mária-szobrot (Kiss Györgytől). Közelében az Ezredévi emléktéren Szacsvay Imre szobra áll (Margó Edétől). A Sebes-Körös és Kálvária-hegy (201 m.) közti lapályt a Városliget foglalja el.

Nagy-Várad címere.

NAGYVÁRAD.

MAGYARÁZAT:

vasút, villamos vasút

középületek

Nevezetesebb épületek:

1 Szt László róm. kath. templom
2 Cion izr. templom
3 Gör. kel. román templom
4 Gör. kath. templom
5 Gör. kath. püspökség székháza
6 Újvárosi ev. ref. templom
7 Tűzoltó laktanya
8 Diána fürdő
9 Kapucinus rendház és templ.
10 Kereskedelmi csarnok
11 Gör. kel. román templom
12 Rimanóczy fürdő és szálloda
13 Orsolya szüzek zárd. és nev. int.
14 Ev. ref. tanítónő képző
15 Olaszi ev. ref. templom
16 Fogház
17 Román internát. és papnövelde
18 Róm. kath. tanítóképezde
19 Széchenyi szálloda és vendéglő
20 Magy. kir. áll. építészeti hivatal
21 Vasfürdő
22 Erzsébet városi árvaház

Mérték 1 : 25 000

0 100 200 400 800 méter

RÉVAI-LEXIKON — Metszette Berger Walter — RÉVAI KARTOGRAFIA

A Bémer-térről a Sebes-Körös vashídja az Újvárosba vezet, melynek tág Szt. László-terén a díszes tornyos városháza, az impozáns Sas-szálló és vigadó, a gör. kat. püspöki lak, a Szt. László templom (ép. 1723—33; Túry Gyula festményeivel) s Szt. László művészi érték nélküli szobra áll (monumentális lovasszobor most készül Tóth István műtermében). Odább K.-re a Nagyvásártér terül el, mellette a Szt. László gőzmalom, az árúraktárak, a kapucinusok kolostora, a keresk. csarnok díszes épülete és a Sebes-Körös partján a reáliskola áll. A Nagyvásártértől, K.-re fekszik a Vár, melyet sáncárok és vastag, de már düledező kőfalak vesznek körül; az öt sarokbástyával biró várba két kapu vezet. Egyik a Nagyvásártér, a másik a Szerecsen-utca felől. A vár belsejében egy kétemeletes épületen át az ötszögletű várudvarba jutni, melyet kétemeletes kaszárnya vesz körül; ezen az udvaron van a vártemplom is, mely most ruharaktárul szolgál. A vártól K.-re és DK.-re Váradvelencze terül el, benne a hízlaló, a szeszgyár, míg a vár közvetlen környéke a Váralja. Az Ujváros Ny.-i részében van a csinos Rhédei-kert, sportteleppel és a Rhédei-kápolnával (benne gróf Rhédei Lajos és neje művészi márványszarkofágjai Ferenczy Istvántól, 1834).

N. az Alföld egyik jelentékeny városa; székhelye Bihar vármegye törvényhatóságának és a központi járás szolgabirói hivatalának, továbbá egy r. kat. és egy gör. kat. püspöknek, káptalannak és szentszéknek, királyi ítélőtáblának, törvényszéknek, főügyészségnek s ügyészségnek, 2 járásbiróságnak, királyi közjegyzőségnek, a kereskedelmi és iparkamarának; van továbbá pénzügyigazgatósága, pénzügyőri főbiztossága, posta- és táviróigazgatósága, fővámhivatala, államépítészeti hivatala, közúti kerületi felügyelősége, ügyvédi kamarája, királyi adófelügyelősége s adóhivatala, tanfelügyelősége, ügyvédi kamarája, kir. erdőfelügyelősége, iparfelügyelősége, kulturmérnöki hivatala, m. kir. gazdasági felügyelősége, Máv. üzletvezetősége, állami állatorvosa, csendőrszárny- és szakaszparancsnoksága. Itt van a 37. hadkiegészítő kerületnek és gyalogezrednek és a 4. honvéd gyalogezrednek széke. Nagy számmal vannak a városnak jelentékeny tanintézetei is, mint: királyi jogakadémia, r. kat. papnevelő intézet, prémontrei főgimnázium, állami főreáliskola, r. kat. tanító-, tanítónő- és kisdedóvónőképzőintézet, gör. kat. tanítóképző és ref. tanítónőképző, társulati felső keresk. iskola, női keresk. tanfolyam, állami polg. fiú- és községi polgári leányiskola, 3 kat. és 1 izr. polg. leányiskola, bábaképzőintézet, áll. gyermekmenhely, az orsz. gyermekvédőliga inasotthona, zeneiskola, honvédhadapródiskola, csendőriskola, több alsófokú iskola, 28 elemi iskola és 14 kisdedóvó. Ipolyi muzeuma (1872) igen gazdag. Élénk szellemi életéről tanuskodik, hogy itt 8 magyar lap (közte 6 napilap) jelenik meg. Van továbbá N.-on számos jótékony, tudományos, közművelődési, társas és iparos egyesület és társulat, köztük a Biharvármegyei rég. és tört. egyesület, a Szigligeti-társaság, a Bihar vármegyei gazdasági egyesület, a Kereskedelmi csarnok, a Biharvármegyei orvos-, gyógyszerész- és természettud. egyesület stb. Jótékony intézetei a városi árvaház és Csesztivó elaggott iparosok menhelye és a társadalom által fentartott 7 jótékony intézet. Kereskedelme és ipara is élénk és fejlett. Az iparágak közül a szesz-, olaj-, ecet-, tégla- és gyufagyártás, továbbá a malom-, asztalos- és agyagipar vettek nagyobb lendületet; jelentékenyebb gyári vállalatok: cipőgyár (400 munkás), vas- és rézbútorgyár, rézöntő, 2 gépgyár és vasöntő, parketta- és bútorgyár, kalapgyár, kocsigyár, 4 téglagyár, hentesárúgyár, szesz- és élesztőgyárak, gőzmalmok, gázgyár és villamos mű. Van itt ipartestület és 5 ipartársulat. A lakosság azonkívül szőllőmívelést és állattenyésztést is űz. N. egyúttal élénk forgalmi központ, melyből hét felé indul vasút, ú. m.: Püspökladány, Gyoma, Békéscsaba, Vaskóh, Kolozsvár, Székelyhíd és Debreczen felé. A városban villamos közúti vasút is közlekedik. Van itt továbbá posta- és táviróhivatal és távbeszélőhálózat. Hitelintézetek közül van 17 bank és takarékpénztár s 11 szövetkezet. N. vásárai igen élénkek. Lakóinak száma 1850-ben 22,538 volt, 1860. 28,698, 1880-ban 31,324, 1890-ben 40,750 és 1910. 64,169 (ebből 3135 katona). A lakosok közt van 58,421 magyar, 1416 német, 279 tót és 3604 oláh; hitfelekezet szerint 19,819 r. kat., 3385 gör. kat., 4649 gör. kel., 1377 ág. evang., 19,459 ref. és 15,155 izr. A lakott házak száma 5365. N. határa 4781 ha. N. közelében, de már határán kívül, *Püspökfürdő* és *Félixfürdő* (l. o.) kedvelt fürdőhelyek feküsznek.

N. a történelmi multat illetőleg egyike Magyarország legnevezetesebb városainak. Az Árpádházi királyok nagyon kedvelték s közülök Szt. Lászlón kívül, aki itt 1080. püspökséget alapított, II. István, II. Endre, IV. László, Beatrix (Róbert Károly neje), Zsigmond és neje Mária a várbeli Boldogasszony bazilikába temetkeztek, mely utóbb híres búcsújáróhellyé vált, kivált mióta László holt teste szentté avatásakor (1192) új művészi koporsóba helyeztetett. Állítólag 73 temploma volt a városnak, de ezt az első virágzását tönkretették először a tatárok, majd a kunok pusztításai és a III. Endrét követő belvillongások. Nagy Lajos király 1342. megerősíté N. jogait. János püspök 1390. Szt. László lovasszobrát készítteté el a két Kolozsvári testvérrel, mely szept. 8. lepleztetett le Zsigmond király és Mária királyné jelenlétében. Mátyás király Bihar vm. főispánságát Vitéznek adván, ez által a bihari főispáni és N.-i püspöki méltóságot egyesítette és alkalmat nyujtott N.-nak újabb emelkedésére. 1474-ben a törökök pusztították el. Sokat tettek szépítésére a püspökök, különösen Thurzó Zsigmond, Perényi Ferenc és mások. 1538 febr. 4. itt béke köttetett Ferdinánd és Szapolyai János között, amelyben egymást kölcsönösen elismerték királynak. 1556. kemény ostromot állott ki és 1557. átadták Izabellának. Ezután a várost csaknem mindig erdélyi fejedelmek birták, kik itt gyakorta laktak. Fráter György életében a reformáció hasztalan próbált ide bejutni, de 1558-ban már számos követőre talált, kik itt tüstént főiskolát és könyvnyomtató műhelyt állítottak. Ezt az első állandó nyomdát Hofhalter Ráfáel állította fel, később Szenczi Kertész Ábrahám állított másikat

1640. és ez N.-nak török kézre jutásáig (1660) tevékenyen működött. 1598-ban Mohammed basa eredménytelenül ostromolta N.-ot. 1660-ban Ali basa 60,000 emberrel ostrom alá vette a várost és azt el is foglalta, illetőleg kapituláció mellett vette át, melynek értelmében az őrző sereget Debreczenbe szállította. Ekkor alapították a N.-i főiskola megmaradt és átköltöztetett tanulói a debreczeni kollégiumot. A császáriak N.-ot csak négy évi ostrom után tudták 1692. visszavenni. A törökök kiűzése után N. négy külön községre szakadt, ú. m.: Várad-, Váralja, Várad-Olaszi és Velencze. 1703-ban a Rákóczi-pártiak által ostrom alá vétetvén, egy időre Herbeville tábornok fölszabadította, de Palocsay kuruc vezér annyira szorította, hogy Bekker várparancsnok minden rézedényt összeszedetett pénzverésre és azt nyomatta rá: In necessitate Varadiensi. Mária Terézia 1777. itt a görög katolikusok részére püspökséget és káptalant alapított. Később a püspökök és a város között volt sok viszály, mely bénítólag hatott a város ügyeire, s melyet tetézett az 1836-iki tűzvész. 1849. a magyar kormány kénytelen lévén Debreczenből menekülni, amit megőrizni óhajtott, azt N.-ra küldötte, mi által rövid időre az ország második városává lett.

Irodalom. Bihar vm. és N. (Magyarország vmegyéi és városai), Bpest 1910; Bunyitay Vince, A Váradi ős székesegyház, N. 1880; u. az, A N.-i püspökség története alapításától a jelenkorig, 3 köt., 1883—84; u. az, A mai N. megalapítása, Akadémiai Értekezés 1885; Deák Farkas, N. elvesztése 1660., Akadémiai Értekezések 1877; Vajda Gy., A N.-i regestrum, Budapest 1880; Bozóky Alajos, A N.-i jogakadémia vázlatos története, Nagyvárad 1875; Nagy S., A N.-i szinészet története 1799—1884, u. o.; Lakos L., A N.-i királyi itélőtábla, 1891; N. és környéke, 1872; K. Nagy Sándor, Biharország, 3 köt., Nagyvárad 1884—88; Károlyi Árpád, Adalék a váradi béke történetéhez, Budapest 1879.

Nagyvárad-belényes-vaskóhi helyi érdekű vasút. Fővonala Nagy-Várad-Velenczétől Vaskóhig, szárnyvonalai Rontótól Püspökfürdőig és Szombatság Venterrogoztól Bihardobrosdig terjednek. Négy iparvágánya van. Rendes nyomtávolságú, gőzüzemű, a Máv. kezelésében. Megnyílt 1885 máj. 14.—1887 nov. 14. közt. Üzleti hossza 116·7 km.

Nagyváradi püspökség. Kettő van: róm. kat. és gör. kat. 1. A *róm. kat. püspökséget* Szt. László alapította 1077 körül, a Szt. István által alapított, de csakhamar megszűnt *bihari püspökség* helyett. Első püspökének 1103—13. Sixtust említik. Bethlen Gábor a Szt. László építette Mária-bazilikát, ahol az alapítót 1095. eltemették és ahol a magyar királyok koronázási esküt tettek, várrá alakította át. A püspökség sokat szenvedett a tatároktól, törököktől. A kálvinisták 1618. lerombolták a dómot. Csáky Miklós 1737—47. székelt megint Nagyváradon. A székesegyházat 1752. építették föl újra. A püspökségnek van káptalanja, papnevelője, 4 fő-, 12 alesperessége, 66 plébániával. — 2. A *gör. kat. püspökséget* Mária Terézia alapította 1777. Van káptalanja, 2 papnevelője, 6 fő-, 20 alesperessége, 167 plébániával.

Nagyváralja, község, l. *Kaszanagyváralja.*

Nagyvarjas (azelőtt: *Nagyvarjas* és *Kisvarjas),* kisk. Arad vm. magyarpécskai j.-ban, (1910) 1755 magyar és oláh lak.; u. p. és u. t. Tornya.

Nagyvarsány, kisk. Szabolcs vm. tiszai j.-ban, (1910) 1077 magyar lak.; u. p. és u. t. Gyüre.

Nagyváthy *János,* gazdasági író, szül. Miskolczon 1755., megh. Csurgón (Somogy vm.) 1819 febr. 13. Tanulmányai végeztével a költészet tanára lett Losonczon. Állásától azonban szembaja miatt csakhamar megvált s gazdasági tanulmányokat végzett. Ezután Festetics György gr. jószágkormányzója lett Keszthelyen. Nevezetesebb gazdasági művei: *A szorgalmatos mezei gazda a Magyarországban gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül* (Pest 1791, 2 kötet). Ez a mű gazdasági irodalmunk első rendszeres munkája. Műveinek nagyobb része kéziratban maradt meg s halála után adták ki; így a következők: *Magyar házigazdaasszony* (Pest 1820); *Magyar gazdatiszt* (u. o. 1821); *Magyar Practicus Termesztő* (u. o. 1824). V. ö. *Nagyváthy* Kálmán, N. J. élete (Pozsony 1891).

Nagyvázsony, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 478 magyar lak.; u. p. és u. t. Szentlőrincz.

Nagyvázsony, kisk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1910) 2217 magyar és német lak., posta- és táviróhivatallal. Régi templomának kriptájában volt eltemetve *Kinizsi* Pál, a híres vezér, kinek itt vára volt. A vár romjai ma is megvannak.

Nagyvejke, kisk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1910) 592 német lak.; u. p. Apar, u. t. Lengyel.

Nagyveleg (azelőtt: *Veleg),* nagyk. Fejér vm. móri j.-ban, (1910) 1011 magyar lak., postahivatal; u. t. Mór.

Nagyvendég, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 423 tót lak.; u. p. Sissó, u. t. Ribény.

Nagyvesszős, község, l. *Szásznagyvesszős.*

Nagyveszverés, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. rozsnyói j-ban, (1910) 779 tót és magyar lak., vasúti megállóhely: Veszverés, postaügynökség, távbeszélőhivatal.

Nagyvezekény, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1910) 471 tót és magyar lak.; u. p. Kisvezekény, u. t. Barstaszár. N. mellett folyt le 1652 aug. 26. az a nagy csata, melyben a magyarok a törököket megverték. A csatában elesett 4 Esterházy gróf emlékére Esterházy Imre gróf nagyprépost 1733. emlékoszlopot emeltetett, melynek helyén az Esterházy-család 1896. díszes emléket (bronz oroszlán) állított fel.

Nagyvezér, törökül *bas-vekil,* a miniszterelnököt jelenti. Régibb török neve *szádrázám,* mely elnevezés azonban most már nem használatos.

Nagyvisnyó (azelőtt: *Visnyó),* kisk. Borsod vm. sajószentpéteri j.-ban, (1910) 1169 magyar lak., vasútállomás táviróval s u. o. postaügynökség.

Nagyvitéz, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 748 tót lakossal; u. p. Siroka, u. t. Istvánhuta.

Nagyvölgy, 1. (most *Bisztranagyvölgy),* kisk. Krassó-Szörény vm. karánsebesi j.-ban, (1910) 510 oláh lak.; u. p. és u. t. Bisztracseres. — 2. *N.*, Moholhoz tartozó puszta Bács-Bodrog vm. zentai j.-ban, (1110) 510 magyar és szerb lak.; u. p. és u. t. Mohol. — L. még *Marosnagyvölgy.*

Nagyzáblat *(Alsózáblat),* község, l. *Vágszabolcs.*

Nagyzalacska, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 784 tót és magyar lak.; u. p. Zalacska, u. t. Nagymihály.

Nagyzási hóbort. A nagyzási v. nagysági téves eszme (megalomania) a tébolyodottság (paranoia) leggyakoribb megnyilvánulása, alapvonását az képezi, hogy a beteg a saját személyét, testi és szellemi képességeit kórosan túlbecsüli. L. még *Tébolyodottság.*

Nagyzellő, község, l. *Felsőzellő.*

Nagyzerénd (azelőtt: *Nagyzerind),* nagyk. Arad vm. kisjenői j.-ban, (1910) 2637 magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

Nagyzorlencz (most *Alsózorlencz),* nagyk. Krassó-Szörény vm. resiczabányai j.-ban, (1910) 3009 oláh lak., posta- és telefonhivatal.

Nagyzsám, kisk. Temes vm. verseczi j.-ban, (1910) 2662 német, magyar és oláh lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

Nagyzsennye, község, l. *Zsennye.*

Nagyzsinagóga vagy *nagygyülekezet* (héb. *Keneszet ha-gedóle),* palesztinai zsidó testület a Kr. e. V—II. sz.-ból. A N. állította fel azt a tételt, hogy a szentírás törvényeinek követésében bizonyos «*keretek*», vagy «*kerítések*» felállítása szükséges és ezzel a tétellel megalapítója lett a zsidó vallásban nagy jelentőségre emelkedett *szóbeli tannak.* Neki tulajdonítják a purim ünnep (l. o.) törvénybe iktatását, egyes szentírási könyvek kanonizálását, a hagyományos tudományok hármas osztályozását és a zsinagógai liturgia elrendelését. A N. intézményének eredete ma már ki nem mutatható. Alkalmasint a babiloni exilium utáni próféták egyik alkotása. A majdnem 300 évig működő testületnek tagjai közül csak az utolsónak a neve — *Simon* az igazságos (l. o.) — maradt fenn.

Nagyzsupány (azelőtt: *Ó- és Ujzsupanak),* kisk. Krassó-Szörény vm. orsovai j.-ban, (1910) 1656 oláh és német lak., postaügynökség, u. t. Orsova.

Nahács, kisk. Pozsony vmegye nagyszombati j.-ban, (1910) 516 tót lak.; u. p. Pozsonynádas, u. t. Szomolány. Határában a gr. Erdődy Kristóf 1618. építette Szt. Katalin templomának és zárdájának romjai láthatók, 1645. Rákóczi György hadai, 1663. a törökök és a császári csapatok dúlták fel a zárdát, mely II. József alatt megszünt és katonai rokkantháznak adott helyet, mely utóbb elpusztult.

Naharina, Mezopotámia egyiptomi neve, l. *Aram-Naharajim.*

Naharro, *Bartolomé de Torres,* a spanyol drámairodalom egyik megteremtője, szül. Latorreben (Estremadura) 1480 körül; halála és életének végső szaka ismeretlen. Pap volt s hajótörést szenvedvén, Algeriában rabságra jutott; kiszabadulván, Rómába ment, hol Colonna Fabricius káplánja volt, majd 1517. Nápolyba költözött. Itt jelent meg először (1517) a Propaladia, melynek darabjai Spanyolországban valószinüleg szinre sem kerültek; ebben, lírai és szatirikus költeményein kivül, öt (a későbbi kiadásokban nyolc) vigjátéka van. A Propaladiát újabban Cañete (Madrid 1881) kezdte kiadni, de csak Menéndez y Pelayo fejezte be (1890).

Nahe, a Rajna 111 km. hosszú mellékfolyója; ered Selbachnál 366 m. magasban, mély és festői völgyön folyik át, Bingennél torkollik. Fölveszi a Glant, Alsenzet stb., vízterülete 3932 km².

Nahicsevan *(Nachicsevan),* 1. az ugyanily nevű járás székhelye Erivan kaukázusi kormányzóságban, (1907) 8790 lak., kik élénk kereskedelmet űznek Perzsiával. A város közelében nagy só- és malomkőbányák vannak. 1828 óta az oroszoké. — 2. *N. (Kacsevan),* város a Don mellett Rosztov kerületben, (1911) 71,000 lak., gyárakkal és élénk kereskedelemmel. 1780-ban Krimből bevándorolt örmények alapították és azóta az oroszországi örmények főhelye.

Náhije (arab), Törökországban a legkisebb közigazgatási terület neve.

Nahr (arab), geográfiai nevekben a. m. folyó.

Nahr Barada, folyó Szíriában, l. *Chrüszorroász.*

Nahr el Aszi, folyó Szíriában, l. *Orontesz.*

Nahr el Muketta, folyó, l. *Kisón.*

Nahr Naaman, folyó Palesztinában, l. *Belus.*

Nahua, l. *Naua.*

Nahuatl nyelv, l. *Azték nyelv.*

Nahuel-Huapi (a. m. Tigris-tó), nagy tó az Andokban Argentinában 886 m. magasban, 40 km. hosszú, 5 km. széles, 26 szigete van, számos folyó táplálja. DNy.-i partján van a Tronador vulkán, ahonnan a Rosales hágó vezet át Chilébe. Lefolyása a Rio Limay. V. ö. *Fonck,* Viajes de Fray Francisco Menendez a N. (Valparaiso 1900).

Nahum (héb.) a. m. a vigasztaló, az úgynevezett tizenkét kis próféta egyike, Kr. e. a VII. sz.-ban élt; megjósolta Ninive pusztulását.

Nahuqua, indiánus törzs, a karibok (l. o.) egyik ága Kelet-Bolivia és Nyugat-Brazilia erdőségeiben, a bakairok szomszédságában. Ezek vándorlásának megfigyelése adta meg Steinen elméletét a karibok déli származásáról. V. ö. K. *von Steinen,* Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens (Berlin 1894, magyarul *Bátky* Zsigmond, Budapest 1912).

Náib (arab) a. m. helyettes, a mohammedán népek közigazgatási rendszerében különösen az egyházi és birósági magasabb hivatalnokok helyettesei. A polgári és politikai tisztviselők helyetteseit inkább *vekil*-nek hivják.

Naidalci, néptörzs, l. *Negda.*

Nail (ejtsd: nél), angol hosszmérték kézműárúk mérésére = 5·59 cm.

Nain, egykor város Palesztinában, melynek kapui előtt Jézus egy ifjat halottaiból föltámasztott (Lukács, 7_{11}); most falucska a Kis Hermon (Nebi Dahi) É-i lejtőjén, körülbelül két órányira DNy-ra a *Tabor* (l. o.) hegyétől. Egy második N. D-i Palesztinában (talán Idumaeában) feküdt; ezt a Kr. e. 69-iki zsidó háborúban Simon Bar-Giora megerősítette.

Nain, *le* (ejtsd: neñ), *Antoine* (1588—1648), *Louis* (1593—1648) és *Mathieu* (1607—1677) testvérek, francia festők, szül. mindhárman Laonban, megh. Párisban. Németalföldi hatás alatt fejlesztették ki realista, genreszerű művészetüket, mely koruk akadémikus irányú francia festészetével szemben elszigetelve állott. Közös műhelyük volt Párisban, amelyet N. Mathieu bátyjai ha-

lála után folytatott. Többnyire népies jeleneteket ábrázoló képeik egész sora van a párisi Louvreban, a szentpétervári Eremitageban és angol magángyüjteményekben.

Naing Szing, tudós brahmán, szül. Namaonban, megh. Moradabadban 1882 febr. 1. Nagy érdemeket szerzett Ázsia fensíkjainak tudományos kikutatása körül. 1856 óta beutazta Kasmirt és Ladakot. 1873-ban Tibet addig ismeretlen belső vidékén Tengri Norig jutott el. 1875-ben Lhasszán át Kalkuttába tért vissza.

Naini valley, egészségügyi állomás a britindiai ÉNy.-i tartományokban, a Himalája alján, szép tó mellett, a tisztviselők és katonák üdülőhelye, kb. 8000 lak.

Nair, dravida néptörzs Brit-Indiában, a Malabár-parton, mely a többférjüség megtartásával a hindu vallást követi, a szudrakaszthoz tartozik, de magát a ksatriához (katonakaszthoz) számítja, 1.040,748 főt számlál. Ide tartozik a travankori uralkodó család.

Nairn (ejtsd: nern), county *(N.-shire)* Skócia ÉK.-i részében, 556 km² területtel, (1911) 9319 lak. D-i részén fekvő bányáiból szép márványt kapnak. Fővárosa N., 4661 lak., látogatott tengeri fürdővel, halászattal.

Nairobi *(Nyrobi)*, a brit-keletafrikai protektorátus fővárosa, az Uganda-vasút főállomása, (1910) 14,000 lak., akik közül 800 európai, 3000 pedig indus.

Nais *L.* (állat), a Sörtelábú férgek *(Chaetopoda)* egyik neme a *Naididae*-családból. Fajai hasoldalukon kettős csúcsú horgokat és sörtéket viselnek. Szemük rendesen kettő van. Vérük sárga szinű. Valamennyien édesvizeket laknak és néhány hazánkból is ismeretes. Közönségesebbek a *N. elinguis* Müll. és *N. obtusa* (Gard.).

Naissus, az ókori Moesia superior városa, ma *Nis* (l. o.).

Naiv, *naivság* (a latin *nativus*-ból, a. m. veleszületett) jelenti a minden keresettség, szándékoltság és kitanultság nélkül őszintén megnyilatkozó léleknek bizonyosfokú korlátoltságában is természetes báját, mely mint a konvencionálisnak és agyonkulturáltnak ellentéte kedves ártatlanságával meglep és mosolyra indít. A tudatos és csinált N.-ság hazug és minden varázs nélkül való, sőt visszatetsző. Igazi N. a gyermek.

Naiva (franc. *ingénue)*, már a szinház kezdetleges korában meglévő szerepkör: az ártatlan, tapasztalatlan, kedves fiatal lány szerepe. Molière darabjaiban a típus néhány tökéletes formája található (Ágnes, Marianne). Megnyerő volta miatt igen népszerű szerepkör. Vígjátékban nagyobb tere van, komoly drámában átmegy a drámai szende szerepkörébe.

Naivasa, 19 km. hosszu és 14 km. széles, sekély, édesvízű tó Brit-Kelet-Afrikában, az Uganda-vasút mellett. K.-en az Aberdare-hegység a Kinangoppal (4000 m.), Ny.-on a Mau fensík meredek lejtője és D.-en a Lonongot hegyek határolják, lefolyása nincs, mégis édes a vize. Halak nincsenek benne. Beléje ömlenek a Guasszo, Guiliguili és a Murundat. Felszíne 1860 m. magasan van a t. sz. f. 1883 ápr. Fischer fedezte föl.

Naiv eposz, l. *Eposz*.

Naivitás a. m. *naivság*, l. *Naiv*.

Naja *L.* (állat), l. *Pápaszemes kígyó*.

Najac (ejtsd: —zsak), *Émile, comte de*, francia vígjátékíró, szül. Lorientban (Morbihan) 1828 dec. 14., megh. Párisban 1889 ápr. 11. Jobbára mások társaságában (About, Hennequin) számos, a maga korában nagysikerű vígjátékot, bohózatot és operett-szöveget írt. Említhetők: Les oiseaux en cage (1863); La dernière poupée (1875); Madame est servie (1874) stb. Sardouval írt vígjátéka: Divorçons (Váljunk el, magyarra ford. *Fái* J. Béla). Megjelent még magyarul: ∪ (vígjáték, Budapest 1883).

Najadaceae (növ.), az egyszikűek családja, egyetlen génusza a *Najas* L., melynek 31 faja elszórtan fordul elő a föld kerekségén. Mind vízinövény: fenéklakó, tavakban.

Najades (állat), a Kagylók egyik családja. Ide tartozik a folyami kagyló *(Anodonta)* és a festőkagyló *(Unio)*. L. *Kagylók*.

Najádok (gör.), a *nimfák* (l. o.) egyik faja, a források vizének nemtői.

Najas *L.* (növ.), l. *Najadaceae*.

Najdás, község, l. *Néranádas*.

Najera (ejtsd: nahera), székhelye N. járásnak Logroño spanyol tartományban, a Najerilla mellett, (1910) 2800 lak. Navarra fővárosa volt. Templomában több navarrai király síremléke van; kastélyromokkal. 1367 ápr. 3. a közeli *Navarreto* mellett az angol «fekete herceg» seregei Trastamarei Henrik kasztiliai infans seregeit legyőzték.

Nak, kisközség Tolna vármegyében a dombóvári j.-ban, (1910) 1253 magyar lak., postahivatal; u. t. Szill.

Nakáz (orosz) a. m. utasítás, határozmány; ellentéte az *ukáznak*, mely a tulajdonképi törvényt v. rendeletet jelenti.

Nakel *(Naklo)*, város Bromberg porosz kerületben, a Netze és a Brombergi-csatorna mellett, (1910) 8787 lak., vasöntővel, sör- és cukorgyárral, fürész- és őrlőmalmokkal.

Nakheilah, egyiptomi város, l. *Nekhele*.

Nakíb al-asráf (arab), a serifek (l. o.) főnöke; nagyobb mohammedán városokban az ulemá-osztályból való valamely tekintélyes serif, ki azzal van megbízva, hogy kerületében a serifek viszonyait nyilvántartsa és fölöttük felügyeljen. A konstantinápolyi N. egyúttal az iszlám fővárosában őrzött ereklyéknek legfőbb őre.

Nákó-*család (nagyszentmiklósi)*, gazdag makedóniai család, mely 1780 körül költözött Magyarországba, hol királyi adományban nyerte a nagyszentmiklósi uradalmat. Kiválóbb tagjai: *N. Kristóf*, 1799. nagyobb földmívelőiskolát alapított Nagyszentmiklóson. *N. Sándor* (1785—1848) 1813. grófi rangra emeltetett. Fia, *N. Kálmán* gróf (szül. 1822 febr. 22., megh. 1902 dec. 30.), 1850. cs. kir. kamarás lett, 1887 óta a nagyszentmiklósi kerület országgyűlési képviselője volt. Unokája: *N. Sándor* gróf, a főrendiház tagja, szül. 1871 dec. 23. Bécsben. Tanulmányai végeztével katonatiszt lett; 1893. elhagyván a katonai pályát, 1894—96. világkörüli utat tett. 1906. alkotmánypárti programmal képviselővé választották. 1906—1909. Fiume kormányzója volt. 1907. belső titkos tanácsosi méltóságot kapott.

Nákó-díj, a budapesti tavaszi lóversenymeeting egyik futama, melyet gróf *Nákó* Kálmán emlékére alapítottak. Díja 3000 K, távolsága azelőtt 2437 m. volt, most 1100 m. Hároméves és idősebb lovak vesznek benne részt.

Nákófalva, nagyk. Torontál vm. nagykikindai j.-ban, (1910) 2509 német lak., vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

Nakrit, kaolinitszerű ásvány, rendkívül finom pikkelyes, csaknem tömött hófehér halmazok, kissé gyöngyházfényű; Brand bányahelyen Freiberg közelében apró hatszöges táblák; kémiailag a kaolinittal azonos. Gyakori ásvány az érctelérekben és a kőszén szferosziderítjében: Marienberg, Freiberg, Zwickau bányahelyeken. Vele rokon a *folerit* és a *leverrierit*.

Naksbendi, egy iszlám dervis-rend neve, alapítójáról (megh. 1389) nevezik így.

Nakseb, város Bokharában, l. *Karsi*.

Nakskov, város Laaland dán sziget Ny.-i partján, (1910) 9480 lak., élénk gabonakereskedéssel és parti hajózással.

Nala, az ind rege szerint Nisada királya, aki kockán elvesztette birodalmát, mire nejével, Damajantival a vadonba bujdosik. Nem nézhetvén Damajanti nyomorát, megszökik előle. Sok kaland után a szerelmes pár végre egyesül és N. visszanyeri országát is. A rege legismertebb feldolgozása a Mahábhárata III. könyvében van, eredetiben latin fordítással együtt Bopp adta ki először Londonban 1819. (utolsó kiadása Berlin, 1868). Magyarra *Fiók* Károly fordította: N. és Damajanti, hindu rege (Budapest, 1889). Megjelent még magyarul: N., a Maha Bhárata epizódja, átdolg. *Michalek* Manó (Eger, 1886). V. ö. *Schröder*, Indiens Literatur und Cultur (Leipzig 1887); *Grasberger*, Noctes indicae (Würzburg 1868); *Peile*, Notes in the Nalopakhyanam (Cambridge 1881).

Naláczvád, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 265 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Hátszeg.

Naláczy *József* báró, műfordító, szül. Erdélyben 1748., megh. valószínüleg Batizon (Hunyad vm.) 1822 ápr. Az enyedi kollégiumban tanult, előbb királyi táblai jegyző volt, majd 1766. Bécsbe ment a nemes testőrséghez. Itt főkép Barótzi buzdítására a szépirodalommal kezdett foglalkozni, írt eredeti verseket, hihetőleg költői leveleket, ezeket azonban megsemmisítette; lefordította D'Arnaud két tragédiáját (*Euphemia* 1783 és *A szerencsétlen szerelmesek* 1793), meg *Joung* (Young) *éjjelei*-t (1801) síma, de nem elég jellemző prózában. A testőrségtől 1788. kilépve visszatért szülőföldjére és ott a kolozsvári tábla elnöke, majd a Kálnoky-huszárezred kapitánya s 1792. Zaránd főispánja lett. V. ö. *Ballagi* Aladár, A magyar testőrség története és *Beöthy* Zsolt, Széppprózai elbeszélés II.

Nalifka, orosz gyümölcspálinka; legkedveltebb a földi szederből, ribizkéből, berkenyéből készült.

Nalon, 120 km. hosszú folyó Oviedo spanyol tartományban, szép völgyben, mellékvize a Narcea.

Naluca, l. *Erdei szellemek*.

Nama (*namaqua*), Nama- vagy Namaqua-föld (l. o.) hottentotta népe, mely a Fokföldről az Oranje folyón keresztül a mult század elején vándorolt be. 12 törzsre oszlanak; 1892—94. háborúba keveredtek a terjeszkedő németekkel, de ezek megfékezték őket. Nyelvükre nézve v. ö. *Olpp*, Nama-Deutsches Wörterbuch (Elberfeld 1888); *Seidel*, Prakt. Grammat der Hauptsprachen Deutsch-Süd-Westafrikas. I. Nama (Wien 1892).

Nama-föld, l. *Namaqua-föld*.

Namangan, az ugyanily nevű járás székhelye az orosz Ferganában, a Szir-darja jobbpartján, (1912) 107,200 lak., pamutfonással, élénk birkakereskedéssel.

Namaqua, nép, l. *Nama*.

Namaqua-föld (*Nama-föld, Namaqualand, Namaland*), 1. *Nagy-N.* (*Gross-Namaland, Great Namaqualand*), Német-Délnyugat-Afrikának (l. o.) legdélibb része. — 2. *Kis-N.* (*Little Namaqualand*), a Délafrikai Unióhoz tartozó Fokgyarmat egyik, kb. 50,000 km² területű vidéke a Karroo-sivatagban. Lakossága kb. 20,000 főből áll, akiknek $^1/_5$-része keresztény.

Namatianus, *Rutilius*, római költő, l. *Rutilius*.

Namáz (perzsa), a mohammedánok kánoni imaszertartásának (arabul: *szalát*) perzsa elnevezése. Naponkint ötször végzik el ily ájtatosságukat.

Nemény, községek, l. *Kisnamény, Vásárosnamény*.

Námesztó, kisk. Árva vm. N.-i j.-ban, (1910) 1577 tót, német és magyar lak., a járási szolgabírói hivatal székhelye, járásbírósággal, takarékpénztárral, népbankkal, többféle egylettel, kékfestőgyárral, posta- és távíróhivatallal és telefonállomással. N. a XV. sz. második felében telepíttetett; egykori híres gyolcskereskedelme ma már hanyatlott.

Namjesztnyik (orosz) a. m. helytartó, régebben Lengyelország és a kaukázusi vidék főkormányzóinak címe, most nem használatos.

Namlagira, a Kirunga v. Virunga vulkánok egyike a Kivu-tó környékén Kelet-Afrikában, 5 km.-es kráterrel, ma is működő. 1907-ben Frigyes Adolf mecklenburgi herceg expediciója kutatta át.

Namnétek (*Namnetes*), gallus nép a Liger (Loire) torkolata közelében, mely Britanniával élénk kereskedelmet űzött; főhelye Condivincum v. Portus Namnetum (ma Nantes) volt.

Namonuito-szigetek, a Karolina-szigetekhez tartozó szigetcsoport.

Namslau, az ugyanily nevű járás székhelye Boroszló porosz tartományban, a Weida folyó mellett, (1910) 6062 lak., gép- és sörgyártással.

Namsos, norvég város Nordre Trondhjem kerületben, (1910) 2307 lak. A város a Namsenfjord mellett terül el, melybe a 138 km.-nyi Namsenelv folyó szakad. Néhány mérföldnyire a torkolattól van a *Fiskum-Fissen* 45 m. magas vízesés.

Namur (ejtsd: namür), 1. *belga tartomány*, 3660 km² területtel, (1912) 364,319 lak. Felülete részben sík, részben dombos. Fő folyója a Maas, a Sambre, Lesse, Samson és Hermeton mellékvizeivel. Földje termékeny, főképen a Maastól É.-ra. $^1/_3$-át erdők takarják. A bányák vas-, ólomérceket, timsót, palát, mészkövet, jó agyagot, szenet és márványt szolgáltatnak. Jelentékenyebb

iparágak: a fémipar, a fayence-, porcellán-, pipa-, sör-, bőr- és papirgyártás. 3 járásra oszlik. N. már a X. sz.-ban önálló grófság volt, amelynek urai magukat Béranger de Lommetól származtatták. E család 1196. Vak Henrikkel kihalt és a grófság Fülöpre, V. Balduin ifjabb fiára szállott. Balduin, az utolsó latin császár, a grófságot Dampierre György flandriai grófnak 1262. eladta. Ennek utódai 1420-ig voltak birtokában, amidőn is III. János Burgundiai Fülöpnek adta el. Ez idő óta németalföldi tartomány maradt. Az 1914-ik évi háborúban a németek elfoglalták. — 2. *N.* (flam. *Namen)*, az ugyanily nevű tartomány *fővárosa* a Sambre és Maas összefolyásánál, (1912) 32,453 lak., híres késkészítő műhelyekkel, jelentékeny vasöntőkkel, sör-, bőr- és szappangyártással, közelében szén- és ólombányászattal. Nevezetesebb épületei: a székesegyháza s a Saint-Loup nevű templom, a régi városháza a Grande Place-on, a Notre Dame-templom. Közművelődési intézményei közül kiválóbbak: a művész-akadémia, a természetrajzi és az archeológiai muzeum. N. (Namurcum) már Julius Caesar idejében fennállott. Önálló grófjai idejében, különösen II. Vilmos korában jelentékeny virágzásra tett szert. 1455-ben a pestis körülbelül 20,000 lakosát ölte meg. A franciák 4 ízben foglalták el: 1692., 1746., 1792. és 1794. Erődítményeit 1784. lerombolták, 1817. helyreállították, de 1866. a citadella kivételével ismét lehordták. Új erődítményei, melyek Brialmont (l. o.) tervei szerint készültek, N.-t a legelsőrangú erődök egyikévé tették; mindazáltal az 1914-ik évi világháborúban a német és osztrák-magyar csapatok több napi heves ostrom után 1914 aug. 25—26. elfoglalták. L. *Világháború.*

Nan, kínai helynevekben a. m. «dél», «dél felé», pl. Nan-hai, Nan-san, Nan-king stb.

Nána *comes*, a Kalán-nemzetség tagja, 1256. egy ekényi földet ajándékozott a János-lovagoknak. Fia, Pósa 1266. végrendeletben hagyta baranyavármegyei cselei birtokát a Nyulak-szigetén élő apácáknak. Egy másik N. már Kálmán király idejében veszprémi püspök volt.

Nána, kisk. Esztergom vm. párkányi j.-ban, (1910) 1115 magyar lak. A magyar királyi államvasutak budapest-pozsonyi vonalából itt ágazik ki a Lévára és Balassagyarmatra vezető szárnyvonal. — L. még az *összetételek* alatt *(Alsónána* stb.) és *Nána vára.*

Nanaimo, kikötőváros Brit-Kolumbia Vancouver szigetének K-i partján a N. torkolata és vasút mellett, kb. 6000 lak., szénbányákkal.

Nának, a *szikh* (l. o.) vallásfelekezet alapítója.

Nanao, kiváló kikötő Nippon szigetén, Noto japáni tartományban, 11,000 lak.

Nánás, községek, l. *Gömörnánás, Hajdunánás.*

Nánási *V. Gábor*, ref. egyházi író, előbb a sárospataki főiskolának volt növendéke, azután elűzött tanáraival és tanulótársaival együtt bujdosott, míg végre ideiglenesen Gyulafehérvárt telepedtek le. Innen külföldre ment s 1676. az utrechti, 1678. a franekeri egyetem hallgatója lett. További sorsa ismeretlen. Művei: *Lelki tudakozás* (Kolozsvár 1675); *Arca Noë* (Utrecht 1678); *Prédikáció a részegség ellen* (egyetlen fennmaradt példányának nincs meg a címlapja s így sem valódi címe, sem megjelenésének helye és ideje nem ismeretes).

Nana Szahib *(Nena-Szahib)*, az 1857-iki keletindiai felkelés egyik vezére, szül. 1825., megh. 1858., valószínűleg Nepalban. Egy brámin pap fia volt, s az utolsó mahratt főnök, *Badzsi-Rao* fogadta örökbe. Az angolok ellen nagy gyűlölettel volt eltelve, mert elütötték őt örökségétől. 1857 tavaszán *Khanpurban* a fölkelő *szipojok* (benszülött katonák) élére állott és borzasztó kegyetlenségeket követett el a foglyul esett angolok és családjaik ellen. 1857 júl. 15. *Havelock* angol vezértől vereséget szenvedett Khanpur mellett és Audh tartományba vonult. Itt 1858 tavaszáig tartotta magát, azután Nepalba menekült, hol nyoma veszett. Való szinű, hogy még 1858. elhalt, bár az angolok még sokáig féltették tőle Kelet-India nyugalmát.

Nána vára, Heves vármegyében Felső-Nána (most Kisnána) mellett állott, a Mátra egyik csúcsán. A Kompolthy-család építtette a XIV. sz.-ban. A XV. sz.-ban a cseh rablók ellen elég jelentékeny védelmi pontul szolgált s azért az 1445-iki törvény fentartását rendelte el. V. ö. *Csánki*, Magyar tört. földr. (I. 53.).

Nan-csang-fu, *Kiang-hszi* (l. o.) kínai tartomány fővárosa.

Nancy (ejtsd: nañszi), Meurthe-et-Moselle francia département és egykor Lotharingia fővárosa, a Meurthe balpartján, a Marne-Rajna-csatorna mellett, vasúti csomópont, (1911) 119,949 lak. Jelentékeny gyárváros. Főbb iparágai: hímző-, posztó- és cipőgyártás, üveg-, dohány-, vegyszer-, papiros-, sör-, gyertyagyártás. Legjelentékenyebb kulturális intézetei: a négy fakultásos egyetem (1914-ben 2248 hallgatóval), a gyógyszerészi és Franciaország egyetlen erdészeti főiskolája, alpi erdészeti kisérleti kert, mezőgazdasági akadémia, zenekonzervatórium, gyarmatügyi intézet, művészeti és ipariskola, siketnémák és vakok intézete, több tudomdnyos és irodalmi társaság, füvészkert, egyetemi és egy nyilvános könyvtár, gazdag muzeumok és N.-tól 4 km.-nyire *Maréville*-ben elmebetegek részére nagyszabású intézet. N. püspökség, ref. és izr. konzisztórium székhelye. Templomai: a székesegyház (XVIII. sz.), a cordeliers temploma (XV. sz.), a régi lotharingiai hercegek temetkezési helye, ma a Habsburg-dinasztia tulajdona, a Bon Secours Szaniszló király és felesége síremlékével és több újabb templom. Egyéb középületei: az egykori lotharingiai hercegek gótikus kastélya nagyszerű bejárattal, az archeológiai muzeum van benne, a régi egyetemi épület ma könyvtár, a városháza (XVII. sz.), az egykori kormányzósági palota (ma katonai épület), az egyetemi épületek, szép kapui, a Porte de la Crasse, de la Citadelle, P. Stanislas. N. legszebb szobrai: II. René herceg lovasszobra, Szaniszló király, Drouot tábornok, Dombasle mezőgazda, Claude Lorrain festő, Callot művész és Thiers szobrai; az Alliance-téren álló szökőkút a XV. Lajos és Mária Terézia között kötött szövetség emlékét őrzi. — N.-t 1153. a lotharingiai hercegek székhelyükké tették, 1475. Merész Károly meghódította, de 1477. II. René herceg visszafoglalta és Merész Károly is elesett a csatában. 1670-ben francia kézre került, de a ryswyki békében XIV. Lajos

visszaadta Lotharingiának. Az 1735-iki bécsi béke Leszczynski Szaniszló elűzött lengyel király székhelyévé tette, kinek N. sokat köszönhet. 1766-ban Franciaországhoz csatolták. 1777-ben püspöki székhely lett, 1870. őszén a németek elfoglalták. Az 1914-ben kitört világháború folyamán a németek 1915. és 1916. több ízben repülőgépekről, vagy pedig messzehordó ágyúkkal bombázták a várost. (L. *Világháború).* V. ö. *Pfister*, Histoire de N. (Paris et N. 1902, 3 köt.); *Humbert*, N. la grande ville (2 kiad. N. 1904); *Pfister*, Führer durch N. (Metz 1901).

Nancy-sav *(acide nancéique)*, az erjedési tejsavnak egyik mellékneve, l. *Tejsav.*

Nancy-sugarak, l. *N-sugarak.*

Nandaime, város Nicaragua középamerikai köztársaság Granada departamentójában a Mombacho-vulkán DNy.-i lábánál, 6000 lak., kakaó-, kávé- és rizstermő vidékkel.

Nandgaon, kis hűbérállam Brit-Indiában (Középtartományok), 126,000 lak.; fővárosa *Rajnandgaon*, a bombay-kalkuttai vasút mellett.

Nandidae (állat), l. *Nandus-félék.*

Nandinia *(Nandinia binotata* Gray, állat), a Cibetmacska-félék *(Viverridae)* családjába tartozó emlősállatnem. Termete a pálmasodrókéhoz (l. o.) hasonlít. Bundája lágy; hasán világosabb és a fekete mustrázat hiányzik. Jellemző a lapockáján lévő világos folt. Nyugat-Afrikában honos. Hossza 80 cm., miből farkára kb. 40 cm. jut. Éjjeli állat. Gyümölcsökkel és különböző állatok, főleg szárnyasok húsával él. Kelet-Afrikában él a *Nandinia Gerrardi* Thomas.

Nándor, férfinév, máskép *Ferdinánd* (l. o.).

Nándor, kisk. Hunyad vm. vajdahunyadi j.-ban, (1910) 271 oláh lak.; u. p. és u. t. Vajdahunyad. — L. még *Magyarnándor.*

Nándorfejérvár, máskép *Landorfejérvár*, régi magyar neve a mai *Belgrád*-nak, mint magyar végvárnak.

Nándorhegy (Ferdinandsberg), kisk. Krassó-Szörény vm. karánsebesi j.-ban, (1910) 1694 német, oláh, tót és magyar lak., vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal és telefonállomással. A kaláni bánya- és kohórészvénytársulatnak itt nagy hengerműve és kohója van, melyben 600 munkás dolgozik.

Nándorválya, kisk. Hunyad vm. vajdahunyadi j.-ban, (1910) 369 oláh lak.; u. p. és u. t. Vajdahunyad.

Nandrás, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. nagyrőczei j.-ban, (1910) 462 tót és magyar lak.; u. p. Rákosbánya, u. t. Jolsva.

Nandu (állat), l. *Nandufélék.*

Nandufélék *(Rheidae,* állat), a Laposmellű futómadarak *(Ratitae)* egyik családja. Csőrük széles, lábaikon három ujj van, medencéjük nyilt. Fejük és nyakuk tollas. Egyetlen neme ismeretes, amely három fajban Dél-Amerikában él. A *közönséges nandu* v. *amerikai struc (Rhea americana* L.) háta hamuszürke, hasa piszkos fehér, nyaka és melle fekete, fejének csupasz részei hússzinűek, csőre szürkésbarna, lábai palaszürkék. A nőstény melle világosabb, mint a himé, a hím magassága 2 m. Farktollai majdnem hiányoznak. Rio de Plata vidékén s Paraguaytól egészen a Magellan-szorosig a pampaszokon él. Futáskor szárnyaira támaszkodik és zeg-zugos irányban fut, amiért is üldözve még lóháton is bajos utólérni. 5—7-ével csapatokban él; fűvel, gazzal, bogyóval, maggal és rovarral táplálkozik. Decemberben költ. A nőstény a földben mélyedést váj, fűvel béleli ki és ide rakja 13—17, de néha 50 tojását is. A tojások sárgásfehérek, zöld pettyesek. A hím egyedül költi ki őket. A fiatalok fészekhagyók és igen gyorsan növekednek. Húsát, tojásait eszik, bőrét sapkákra stb.-re, nyakbőrét pénzestüszőkre, tojáshéját tartókra, tollait díszül stb. használják fel. Fogságban könnyen megszelidül, sőt tenyészthető is (berlini állatkert). *Darwin nanduja (Rh. Darwini* Gould) kisebb az előbbinél és csak Dél-Amerika déli részeiben él. A harmadik faj a Brazilia északkeleti részében honos *Rhea macrorhyncha* Sclat. Utóbbit egyesek a *Rhea Darwini* alfájának tekintik.

Nandus-félék *(Nandidae,* állat), a Csontoshalak *(Teleostei)* csoportjába tartozó halcsalád. 14 faj ismeretes, melyek Délkelet-Ázsiában, Dél-Amerikában és Nyugat-Afrikában édesvizekben honosak. Mindnyájan ragadozók. Kecses mozdulataik és szép szinük miatt akváriumokban gyakran tartják. Legismertebb fajok: 1. Foltos nandúza *(Nandus marmoratus* C. V.); Indiában és a Maláji-félszigeten honos; hossza hazájában 15 cm., akváriumokban azonban csak 8—10 cm.; színe változó, rendesen olajzöld alapon sötét foltjai vannak, melyek haránt sorokban rendezkednek el. 2. *Badis badis* Ham. Buch.; Előindiában és Burmában honos; hossza 7 cm., színe olajzöld v. vörösbarna, fekete foltokkal. 3. *Polycentrus schomburgki* Müll. Fr.; Amerikában honos; hossza 7 cm., színe annyira változó, hogy úgyszólván két egyforma példány nincsen. 4. *Polycentropsis abbreviata* Blgr.; hazája Afrika; hossza 6—8 cm.; színe a lehullt bükklevélhez hasonlít.

Nánfalva, kisk. Máramaros vm. sugatagi j.-ban, (1910) 771 oláh és német lak.; u. p. Barczánfalva, u. t. Aknasugatag.

Nanga Parbat *(Dajarmur, Deyanur, Diamer, Ibi Gamin)*, a Transzhimalája Ny.-i részén lévő 8115 m. magas hegycsúcs az Indus balpartján. Meredek, kopár sziklából áll, aránylag kevés gleccserrel, É.-i felén Tarcking falu közelében az Astor-völgybe benyúló gleccserének vége 2865 m. magasban van, ez valószinűleg a legalacsonyabbra lenyúló gleccser a Himalájában.

Nangaszaki, város, máskép *Nagaszaki* (l. o.).

Nangis (ejtsd: nañzsi v. nañzsíz), város Seine-et-Marne francia départementban, (1911) 3212 lak., gabona- és marhakereskedelem, régi templommal (XIII. sz.). 1814 febr. 17. itt Napoleon győzött az osztrák-orosz hadakon.

Nan-hai, a *Délkinai-tenger* (l. o.) kinai neve.

Nánhegyes (azelőtt: *Nánhegyesel)*, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 805 oláh lak.; vasúti megállóhely, postaügynökség; u. t. Bihardobrosd.

Nani-fa (növ.), l. *Metrosideros.*

Nanino *(Nanini), Giovanni Maria*, olasz zeneszerző, szül. 1545 körül Tivoliban, megh. 1607 márc. 11. Rómában. Palestrina egyik legkiválóbb tanítványa és utódja a Santa Maria Maggiorén, 1580. Palestrina felügyelete mellett zeneszerző

iskolát alapított, amelynek tanítványai közül világhírüek lettek: A. Brunelli, A. Cifra, Greg. Allegri, Pier Valentini és az öccse G. Bem. N. Madrigálokat, motettákat, kanzonettákat írt. V. ö. G. *Radiciotti*, G. M. N. (1906).

Naniva, japáni város, l. *Oszaka*.

Nanizmus (lat. *nanus* a. m. törpe), törpeség, eltörpülés (l. o.).

Nan-king (a. m. *déli székváros*, Pekinggel, azaz az «Északi fővárossal» szemben, hivatalos neve *Kiang-ning)*, Kiang-szu kinai tartomány székhelye a Jang-ce-kiang partján, 1405-ig a Ming császárok székvárosa. Az alkirály székhelye, több keresztény missziója, arzenálisa, ágyúöntője, tengerész-iskolája, császári könyvnyomdája, táviróhivatala, 1896 óta pénzverője is van. Szövőipara nevezetes a róla elnevezett pamut-, kelme- és szatinszövéssel. Falai 30 km. hosszúak, külön mandzsú városrésze van. 1853-ban a taiping lázadás idején pusztult el N. legnagyobb nevezetessége, a 84 m. magas, 9 emeletes, 8 szögletű, porcellánnal takart és csengettyükkel teleaggatott porcellán-tornya is. Amíg császári székhely volt, lakossága kb. 3—4 millió lehetett, tehát ez időben a föld legnagyobb városa, a XVII. sz. missziónáriusai is még 2 millióra becsülték a lakosságát, de folyton hanyatlott. 1840—50 táján már csak 400,000; a taiping lázadással igen sokat szenvedett, mindenestül feldúlták. 1912-ben 269,000 lakosa volt. 1899 ápr. 1. óta a világforgalomnak megnyitott kikötő. V. ö. *Gaillard*, Nanking port ouvert (Sang-háj 1901).

Nanking, vörösbarna színű pamut, amelyet Kinában termelnek. Onnan, N. városról kapta nevét is. Az e pamutból készült vászonkötésű szöveteket nyersen (fehérítetlenül) használják. Utánzatok készítése céljából sokszor más pamutfajokat festenek meg. A *N.-szövet* háromfonalas sávolykötésű erős pamutszövet (munkásnadrág-szövet), amely 12 ang. f. számú fonalból $^{38}/_{21}$ sűrűségben készül.

Nannarelli, *Fabio*, lovag, olasz költő, szül. 1825 okt. 25. Rómában, megh. 1894 máj. 29. Corneto Tarquiniában. Előbb a milanói akadémia esztétika-tanára, később 1870-től kezdve a római egyetem olasz irodalom-tanára volt. Mint költő a római klasszicizmus hagyományaihoz ragaszkodott. Sokat foglalkozott a modern nyelvekkel; a magyar költőknek eredetiben való olvasgatásával is megpróbálkozott. Költeményei: Poesie (Firenze 1853), Nuove poesie (1856), Nuovi canti (Imola 1875), Nuove liriche (u. o. 1881); elbeszélő művei: Guglielmo (Firenze 1858), Giulia, Lucia, Usca, la Settimia ed altri racconti (Città di Castello 1886); esztétikai és irod. történeti tanulmányai: Giovanni Torlonia (Firenze 1859), Dante e Beatrice (Milano 1865), Studio comparativo sui canti popolari di Arlena (Roma 1871), Estetica del diavolo (u. o. 1884).

Nannine, kis telep, a nyugatausztráliai murchisoni aranymezők utolsó állomása.

Nan-ning-fu, az európai kereskedelemnek újabban megnyitott kinai város Kuang-hszi tartományban, Kantontól NyDNy. felé 560 km.-nyire, a Po vagyis a Ju-kiang (Szi-kiang mellékfolyója) mellett. Lakóinak száma (1912) 87,600.

Nannini, a *Giovannini* családnévnek rövidített alakja. Az olasz irodalom és művészet történetében többen szerepelnek e néven. Leghíresebb köztük *N.* v. *G. Agnolo*, XVI. sz.-beli szerzetes, kit közönségesen *Firenzuola* néven ismernek (l. o.).

Nannoplankton, l. *Plankton*.

Nannorhops *Wendl.* (növ.), a pálmák családjába tartozó génusz, melynek egyetlen faja a *N. Ritchieana* (Griff.) Wendl. et Hook. Ázsia DNy.-i részén honos karcsú törzsű legyezőpálma, melynek levélrostjából kosarat fonnak.

Nanokefália (gör.), minden méretében kicsiny koponyát jelent, 1150 cm³-nél kisebb űrtartalommal. Ezzel arányos az arckoponya és a test egyéb részeinek kicsinysége s éppen ebben különbözik a mikrokefáliától. A N. nem kóros, s ilyenek szellemi működése is rendes. Ilyen volt a «madárfejű gyermek» néven ismert *Dobos* János.

Nanos, hegy a Karsztban, Krajna osztrák tartományban, jégbarlanggal, legmagasabb pontja a Debeli várhegység (1300 m.).

Nanoszomia (gör.) a. m. törpeség (l. o.).

Nan-san (a. m. «déli hegység»), a Kuen-Lün hegyrendszer egyik része Közép-Ázsiában, máskép *Richthofen-lánc*-nak is nevezik; a Kuku-nor medencéjét É. felől, a Gobi sivatagot D. felől határolja. Iránya Ny.-É.-Ny—K.-DK., párhuzamos tehát a kisebb Humboldt-, Ritter-, III. Sándor cár-, Ta-jüe-san láncokkal, amelyek szintén a Kuen-Lün rendszerébe tartoznak. Erősen gyürt paleozóosz és archaikus közetekből áll (6000 m. magasságra emelkednek a csúcsai).

Nansen, 1. *Fridtjof*, norvég sarkutazó, szül. 1861 okt. 10. Krisztiánia közelében. Már 1882. nagyobb utat tett a Jeges-tengeren, 1888. Gamel kopenhágai kereskedő által felszerelt expedició élén Grönlandba ment, hol a $60^1/_2$° é. szélesség alatt kétheti bolyongás után értek partot. Uminik-fjordnál kezdette meg Grönland jegén útját és elsőnek kelve át, okt. 3. Godthaabba ért öt társával. 1893 júl. 22. a Fram fedélzetén Norvégia által tervezett É.-sarki expedicióra indult, a szibíriai jegestengerben hajója befagyott és társával, *Johansen*-nel (l. o.) 1895 márc. 14. szánútra kelt. Ápr. 7. eljutott az addig még el nem ért legnagyobb magasságra: 86° 4'-ig. Visszajövet a Ferenc József-földön telelt és 1896 jún. 18. *Jackson* Frederic-kel (l. o.) találkozva, a Windward fedélzetén aug. 13. Wardőbe érkezett. Aug. 20. a Fram is visszatért Hammerfestbe. Eredményekben gazdag útjáért számos kitüntetésben részesült. Európa nagyobb városaiban útjáról előadásokat tartott, így 1898 májusában Budapesten, mint a Magyar Földrajzi Társaság vendége, mely tiszteleti tagjául is választotta. Visszatérése után a krisztiániai egyetem tanára, majd 1901. a tengerkutatási intézet igazgatója lett. 1900-ban a Norvégia és Grönland közötti tengeren oceánográfiai kutatásokat végzett. 1914-ben az orosz kormány megbízásából Szibíriában járt és főleg a Jeniszej hajózási viszonyait tanulmányozta. Főmunkái: Auf Schneeschuhen durch Grönland (Hamburg 1890. 2 köt.); Wissenschaftliche Ergebnisse von Nansens Durchquerung von Grönland (Mohnnal együtt, Petermanns Mitteilungen,

105. pótkötet); In Nacht und Eis. Die norvegische Polarexpedition 1893—96. (főműve, Leipzig 1897, 2 köt.); többekkel együtt jelennek meg sarki útjának tudományos eredményei: The Norwegian North Polar Expedition 1893—1896. Scientific results (Leipzig, 1900); The oceanography of the North Polar Bassin (1902); Norwegen und die Union mit Schweden (Leipzig, 1905); Northern waters (1906); Nebelheim (1911, 2 köt.); Sibirien, ein Zukunftsland (1914). Magyarul megjelent: Grönlandon át hócipőn (ford. *Jankó* János, Budapest, 1897); Éjen és jégen át (ford. *Brózik* Károly, u. o. 1898). V. ö. *Enzberg*, F. Nansen, ein Lebensbild (Dresden, 1898).

2. *N.*, *Peter*, dán író, szül. Kopenhágában 1861 jan. 20. Publicisztikai tevékenységén kívül mint regényíró tünt ki, főkép jellemzésének élességével, elegáns stilusával és leplezetlen nyiltságával. Nevezetesek: Fra Rusaaret (A gólyaévből, a gyámoltalan első éves egyetemi hallgatónak fővárosi ifjonccá való átalakulását tárgyalja, 1892); Julies Dagbog (Júlia naplója, 1893); Maria, en Bog om Kjärlighed (Mária, a szerelem könyve, 1894); Judiths Ägteskab (Judit házassága, párbeszéd alakjában írt regény). Magyarul megjelent: Mária. A szerelem könyve (ford. *Roboz* Andorné, Budapest 1912); Isten-béke (Pesti Napló, 1896); Boldog házasság (Egyetértés, 1900).

Nanterre (ejtsd: nañter), város Seine francia départementban, (1911) 21,349 lak., vegyészeti és aluminium-gyárral, tésztakészítéssel; N. a régi *Nemptodurum*, Szt. Genovéva szülővárosa. A középkorból eredő szokás, hogy itt pünkösdkor rózsakirálynét választanak és koronáznak.

Nantes (ejtsd: nañt), Loire-Inférieure francia département fővárosa, püspöki székhely, tengeri kereskedelmi kikötő, a Loire, Erdre, Sèvre Nantaise és a N.-Bresti csatorna találkozásánál, 52 km.-nyire az Atlanti-oceántól, több vasúti vonal gócpontja, (1911) külvárosaival együtt 170,535 lak., N. gyáripari város, fejlett hajóépítése van. Főbb iparágai: vas- és rézöntés, gép-, papiros-, bőrgyártás, malomipar, gyapjúszövés, cukorfinomítás, konzerv-, vegyi-, gyógy- és dohányáruk gyártása. Halászata évi 1·8 millió frankot jövedelmez. Kereskedelmének forgalma nagy, noha a nagy hajók csak St. Nazaireig, N. tulajdonképeni előkikötőjéig járhatnak. Másik kikötője Paimboeufnél eliszaposodott. Az akadályok elhárítására épült 1892. a 15 km. hosszú *Loire-csatorna* Paimboeuf és Pellerin közt. Bresttel a 368 km. hosszú *N.-Bresti-csatorna* (1842) köti össze. N. kikötője 200 hajót fogadhat be, több medencéből áll és rakodópartjainak hossza 8 km., a folyóágakon 27 híd van. N. nagyobb része a Loire jobbpartján épült, legszebb külvárosai *Chantenay* (24,403 lak.) és *Doulon* (7622 lak.), a Feydeau és Gloriette-szigeteken. St. Pierre székesegyházát a VI. sz.-ban alapították, 1484. újjáépült, a bretagnei hercegek temetkező helye volt, itt van II. Ferencz síremléke, remek renaissance alkotás, valamint Lamoricière tábornok síremléke; a St. Nicolas-templomban van Fournier püspök sírja. Jelentékenyebb épületei: az egykori bretagnei hercegek palotája (1466), az igazságügyi palota (1853), a hatalmas tőzsde, az École des sciences, a gyarmatáruházak (Salorges) és az ország egyik legszebb szinháza (1788). Szép sétahelyei és útvonalai vannak: a Cours Cambronne (Cambronne tábornok szobrával), a Cours St.-Pierre és St.-André, több külső boulevard és botanikus kert. A De la Fosse-rakparton álló Maison des Tourellesben írta alá IV. Henrik 1598 ápr. 13. a N.-i ediktumot. Kulturális intézményei: hidrográfiai iskola, csillagvizsgáló, liceum, orvosi és gyógyszerészi előkészítő-iskola és más tanintézetek, muzeumok, számos tudományos és jóléti egyesület. N. a kelta *Condivincum*, a római *Portus Namnetum*, majd *Namneta*. A középkorban a bretagnei hercegek székhelye és Bretagne fővárosa volt. A II. Ferencz alapította egyetem 1792. megszünt. A forradalom alatt véres események szinhelye volt. Jules Verne szülővárosa. V. ö. *Mellier*, Essai sur l'histoire de la ville et du comté de N. (N. 1872); *Maillard*, N. et le département au XIX. siécle (u. o. 1896); u. a., La ville de N. et la Loire-Inférieure (u. a. 1898, 2 köt.).

Nantesi ediktum, az a királyi rendelet, melyet *IV. Henrik*, francia király 1598 ápr. 13. adott ki Nantesban a *hugenották* (kálvinisták) vallásszabadságának tárgyában. A N. szerint a hugenották nemcsak vallásszabadságot élveznek, hanem egyenlő joguak a katolikusokkal és mindenféle hivatalt is viselhetnek. Ez engedmények biztosításául régibb *biztonsági helyeiket* (places de sûreté) is megtarthatják, melyeknek őrségét a király fogja fizetni. A N.-ot *XIV. Lajos* király vonta vissza 1685 okt. 23. L. *Hugenották.*

Nanteuil (ejtsd: nañtöly), *Robert*, francia rézmetsző, szül. Reimsben 1618. v. 1623., megh. Párisban 1678. Philippe de Champaigne tanítványa volt. XIV. Lajos kora nagy arcképmetszői közül korra nézve az első. 239 metszete közül 216 képmás, köztük 11-szer XIV. Lajos, 14-szer Mazarin biboros képmása, nagyrészt életnagyságban és saját rajzai után, igen finom technikai kivitelben. V. ö. *Loriquet*, Robert N. (2. kiad. Reims 1886).

Nantua (ejtsd: nañtüa), székhelye N. járásnak Ain francia départementban, a Jura-hegység egyik völgyében, a N. tó mellett, (1911) 2966 lak., gazdasági gép- és selyemszövetgyártás, egy bencés-apátsági templom romjaival, ahol Kopasz Károly 7 évig volt eltemetve.

Nantucket (ejtsd: nentökket), sziget Massachusetts É.-amerikai államban, a N. Sound és Cape Code félsziget között, területe 130 km², (1910) 2962 lak. Főhelye N., a sziget É.-i oldalán épült, kedvelt üdülőhely.

Nántű, kisk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1910) 930 oláh, német és magyar lak, postahivatal; u. t. Alsószopor.

Nantwich (ejtsd: nentics), város Cheshire angol countyban, a Weaver balpartján, (1911) 7816 lak., üveggyártással, cipő-, selyem- és pamutkelmekészítéssel.

Nantyglo and Blaina, város Monmouthshire angol countyban, (1911) 15,397 lak., jelentős vasiparral.

Nanus (lat.) a. m. törpe.

Nao-fok, 1. hegyfok az olasz félszigeten a tarantói öböl D. bejáratánál, Cotrone mellett, ókori

neve *Promontorium Lacinium*. Egy Juno-templom oszlopmaradványairól *Colonne*-foknak is nevezik.

2. *Cabo de la Nao*, hegyfok a pireneusi félszigeten, a Földközi-tenger valenciai öblének D.-i részén Javea mellett.

Naogeorgus, *Thomas* (tulajdonképen *Kirchmair*), német-latin költő, szül. Hubelschmeiss bajor faluban 1511., megh. mint evang. lelkész Wiesloch badeni helységben 1563 dec. 29. Hányatott életet élt, mert Lutherért való rajongása, katolikus-gyűlölete és heves természete miatt sehol sem volt sokáig maradása. Hat latin szinműve gyors egymásutánban jelent meg német fordításban: Pammachius (1538, németül 1539), Mercator (1540, ném. 1541), Incendia (1541, ném. 1541), Hamanus (1543, ném. 1546), Hieremias (1551, ném. 1603), Judas Iscariotes (1552, ném. 1556). Teológiai iratokon kívül írt szatirákat (1555) és egy allegorikus tankölteményt a mezőgazdaságról (1550). Életét megírta Erich *Schmidt*, Allgemeine Deutsche Biographie (XXIII, 245); egyes szinműveit újból kiadták Johann *Bolte* és Erich *Schmidt*.

Naosz (gör.) a. m. templomhajó, a görög templom belső része.

Nap (lat. *Sol; két képmelléklettel)*, bolygórendszerünknek nagyságra és tömegre nézve uralkodó középponti teste, mely a bolygókat fénnyel és meleggel látja el.

A Nap távolsága a Földtől.

Nagyon fontos annak ismerete, hogy mily távol van a Nap a Földtől. Legelőször Aristarchos foglalkozott e mérés eszközlésével Kr. e. 265 körül; az ő megfigyelése szerint a Nap 19-szer oly távol van tőlünk, mint a Hold. Ez az eredmény csak nagyon durva, mert a Nap tényleg 400-szor oly távol van tőlünk, mint a Hold. Hipparchos ugyanerre a célra a Föld árnyékkúpjának átmérőjét határozta meg a Hold távolságában két részleges holdfogyatkozás alapján, de az ő eredménye is 20-szor kisebb volt, mint a tényleges Nap-Földtávolság. Az első hasznavehető módszer az 1672-iki Mars-oppozicióban talált alkalmazást. Richer ugyanis Cayenneben határozta meg pontosan e bolygó helyzetét, míg hasonló megfelelő megfigyelések a párisi obszervatóriumon folytak. Ezek összehasonlítása adta a Mars parallaxisát, vagyis azt a szöget, amely alatt a Föld sugara a Mars távolságából látszanék s a 3-ik Kepler-féle törvény alapján a Napét is, melyet Domenico Cassini 9·5 ívmásodpercnyinek, a Nap távolságát tehát 21,600 földsugárnyinak találta. Legújabban az Eros kisbolygó oppozicióit használják fel a Nap távolságának megmérésére. Kevésbbé pontos módszert nyujtanak a Venusnak a napkorong előtti átvonulásai. A Venus-átvonulások egyrészt ritkák is, másrészt nagyon költséges expediciókat követelnek, az utolsó kettő pedig nem elégítette ki a hozzájuk fűzött várakozásokat. Ezért más, pontosabb módszerekre kellett gondolni. A Hold s egynéhány bolygó háborgása erre kedvező módot nyujt, különösen alkalmazható eljárás a fény terjedési sebességének experimentális meghatározása. A Jupiter-holdak fogyatkozásainak észlelete ugyanis megadja az időt, mely alatt a fény a földpálya átmérőjét befutja, s ennélfogva a fény sebességével együtt magát a Nap-Föld távolságát is. A csillagászatilag pontosan megfigyelhető aberráció-állandó egyenlő azzal a viszonnyal, melyben a Föld keringési sebessége a fény sebességéhez áll. Ha ez utóbbit kísérletileg lemérjük, akkor a Földnek sebességét s ebből magát a napparallaxist is számíthatjuk. A legmegbízhatóbb értéket az Eros kisbolygó megfigyelései adták; eszerint a napparallaxis 8″.80. E parallaxisnak megfelel 23,436 földsugár vagy 149.480,000 km.-nyi távolság, melyet a fény 8 perc 18 másodperc alatt fut be.

Látszó és való nagysága.

A Napnak látszó sugara a távolság egységében 15′59″.63, valóságos átmérője = 1.391,080 km., míg a Holdnak a Földtől való távolsága csak 385,080 km. A naptányér középpontjában tehát minden ívmásodpercnyi látószögnek mintegy 720 km. távolság felel meg, úgy hogy a legkisebb a Napon látható pont még mindig 100 km.-nyi nagyságú. A Nap tömege a Földének 333,430-szorosát teszi, ami több mint 700-szorosa az egész bolygórendszernek. Sűrűsége a Földének mintegy ¼-e, vagy a vízhez viszonyítva 1·42, ami körülbelül az ébenfa vagy a tajték sűrűségének felel meg. A nehézségi erő gyorsulása a Nap equatora alatt 28-szor akkora, mint a Földön, úgy hogy az első másodperc alatti esés 138 m.-t tesz.

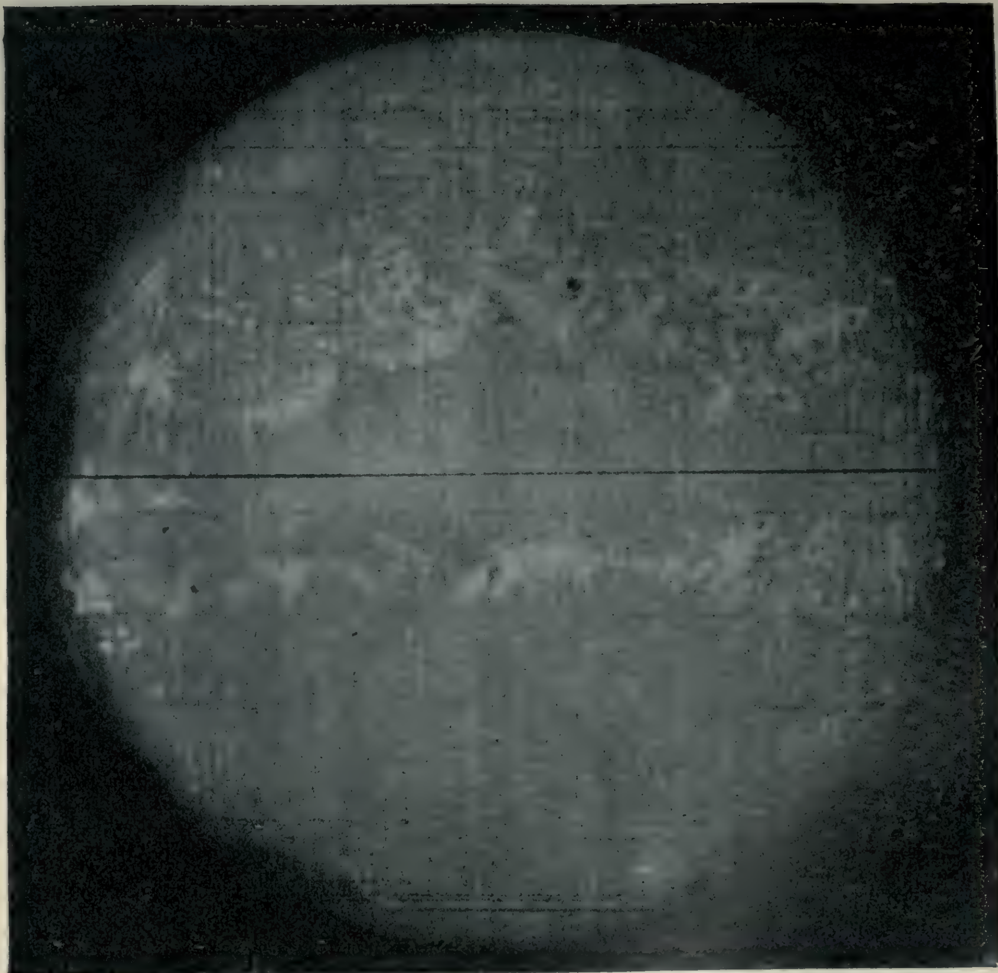
Fotoszféra.

A Nap fénylő felülete, a fotoszféra, gyenge nagyítású távcsőben simának s egyenletesnek mutatkozik, erősebb nagyítású távcsövekben úgy látszik, mintha apró fénylő bárányfelhőkkel lenne borítva. E felhőalakú elmosódott képződmények pontosabb megfigyelés alatt még apróbb 2″—4″ átmérővel biró, erősen világító szemcsékre bomlanak (l. az *1. ábrát)*. Janssen kitünő napfotográfiáin a fotoszféra szemcsézete — granulációja — helyenként élesebb határolással bir, úgy hogy az egész felület sajátságos hálóra bomlik, mint ezt ábránk is mutatja. Ezektől a szemcséktől különbözők a *fáklyák*, amelyek intenzív és ezért már kis távcsővel gyakorlatlan szemnek is feltünő fényerek. Legkényelmesebben a napkorong szélén figyelhetők, és mivel állandóan a foltok s protuberanciákkal együtt terjedelemben, intenzitásban s gyakoriságban változnak, kétségtelen, hogy hozzájuk fizikai kötelékek is kapcsolják. A fotoszféra 600,000-szer fényesebb, mint a telehold. A Nap korongjának úgy fénye mint melege a közepétől a szélekig folyton fogy. Széle csak ⅗ annyi meleget, ⅓ annyi vörös, ⅙ annyi zöld és ⅛ annyi ibolyafényt ad, mint a közepe. Ennek oka a Napot környező atmoszféra elnyelő hatásában keresendő s Vogel számításai szerint a Nap e légkör nélkül átlag kétszer oly meleg s fényes lenne, minőnek tényleg észleljük. Az a hő, melyet a Nap a Földre sugároz, 1 m²-enként és percenként 23 kg.-kaloriát tesz, feltéve, hogy a napsugarak merőlegesen esnek e felületre és teljesen eltekintve légkörünk elnyelő hatásától. A kisugárzás s a hőforrás közötti összefüggésre a

NAP I.

A Nap felülete napfoltokkal és fáklyákkal.
Fényképfelvétel Greenwich 1892 júl. 8.

A Nap felületének spektrohéliografikus képe napfoltokkal és fáklyákkal.
Hale fényképe 1892 jún. 25.

NAP II.

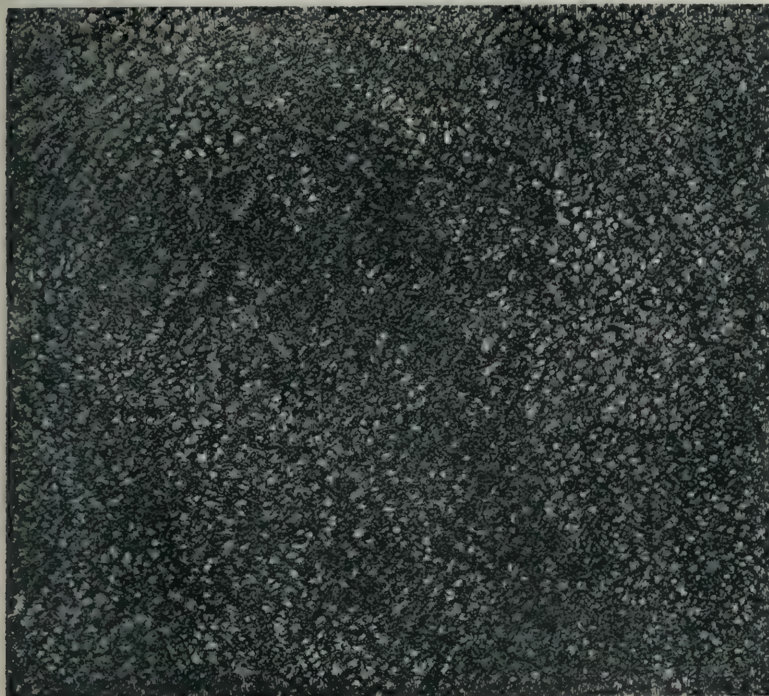
A Nap koronája napfolt-maximumkor.
Az 1905 aug. 30-i teljes napfogyatkozáskor Schorrtól Souk-Ahrasban (Algéria) készült fénykép.

A Nap koronája napfolt-minimumkor.
Az 1889 jan. 1-i teljes napfogyatkozáskor Pickeringtől Willowsban (Kalifornia) készült fénykép.

«Nap» cikkhez.

Planck-féle legújabb vizsgálatokat véve alapul, ebből a fotoszféra hőmérséklete 6200 Celsiusfoknak adódik, ami nem sokkal több, mint az ív-

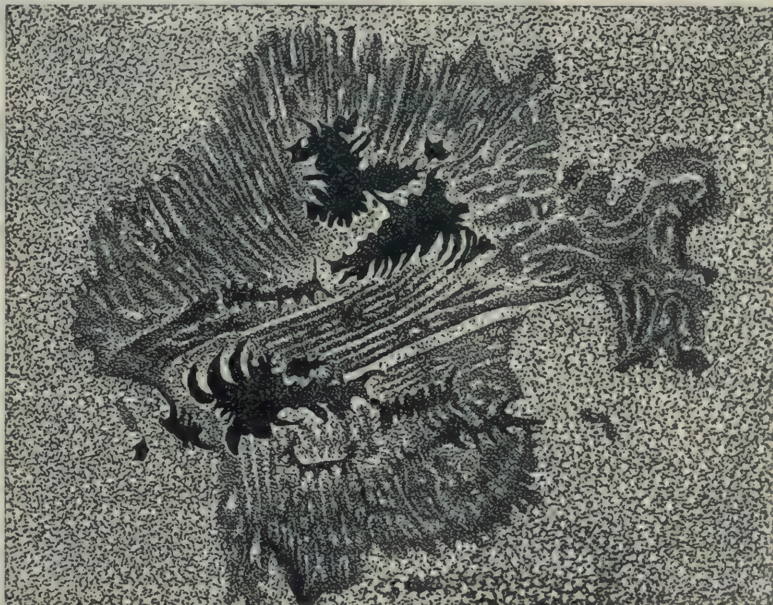

1. ábra. A fotoszféra szemcsézete. Janssen fényképe után.

lámpa hőfoka és sokszorta kevesebb, mint azok a fantasztikus számok, melyek régebben mint a Nap hőmérséklete szerepeltek.

Napfoltok és tengelyforgás.

Már kicsiny távcső segítségével is észlelhetők a Nap foltjai, melyeket 1611 kezdetén Fabricius és röviden utána Galilei és Scheiner is felfedeztek. E foltok a korong keleti szélén tünnek fel, nyugat felé vándorolnak a korongon át, a nyugati szélen mintegy 12—14 nap mulva eltünnek és egyes esetekben ismét 14 nap mulva keleten láthatókká válnak. Már Scheiner következtette e jelenségekből, hogy a Nap mintegy 25 nap alatt egyszer forog tengelye körül. A foltok rendesen sötét magot (umbra) és az azt környező szürkés udvart (penumbra) mutatnak (l. a *2. ábrát)*. A folt sötétsége csak kontraszthatás, Langley mérései szerint a sötét mag fénye még mindig 500-szor mulja felül a telehold világát. A foltok szabálytalan alakuak és nagyon különböző nagyságuak; vannak ponthoz hasonlók s olyanok is, melyek átmérője több mint 85,000 km., melyek tehát a Föld átmérőjét 7-szer s még többször is felülmulják. Emellett úgy az alak, mint a nagyság igen gyors, majdnem hihetetlen változásoknak van alávetve. A foltok rendesen csoportosan lépnek fel, gyakran több csoport is egyesül és tartamuk néhány nap s kivételesen több hónap is lehet. Feltünő még, hogy csupán a Nap equátorának szomszédságában lépnek fel, rendesen 30° heliografikus szélességig. 40° szélességen túl csak a legeslegritkább esetben található napfolt. Wolf kimutatta, hogy a napfoltok gyakorisága $11^1/_9$ évi periódushoz van kötve; 2—3 év alatt a foltok száma és terjedelme feltünő nagy, ezután fogynak a maximum után 6—7 évre beálló minimumig, amidőn a Nap heteken át teljesen foltmentes. Ismét 4—5 év mulva a gyakoriság maximuma tér vissza. Maximumok voltak 1893, 1904, minimumok 1882, 1900, 1911. Egészen bizonyosra vehető, hogy a foltfejlődés oka oly folyamatokra vezetendő vissza, melyek a Nap testében keresendők. A foltok gyakorisága teljesen párhuzamos menetet tanusít a mágnestű variációival s a sarki fény gyakoriságával, úgy hogy a három jelenség között fennálló fizikai kapcsolatot kell feltételeznünk. A Nap látható felületének nem minden pontja végzi keringését ugyanazon idő alatt; így az equatori foltok 25·1, a 30° szélesség alatt fekvők pedig 26·5 nap alatt végzik körfutásukat s ugyanazon eredményhez jutunk, ha a foltok helyett a fáklyákat figyeljük vagy a Nap szélének közvetlen forgási sebességét észleljük spektroszkóppal a Doppler-féle elv alapján. E jelenség arra mutat, hogy a foltok a Nap felületén sajátos mozgással is birnak, talán valamely áramlat folytán. Ujabban Hale a napfoltok spektrumában észlelt Zeemann-féle jelenségből kimutatta, hogy a Napfoltokban elektromos folyamatok mennek végbe.

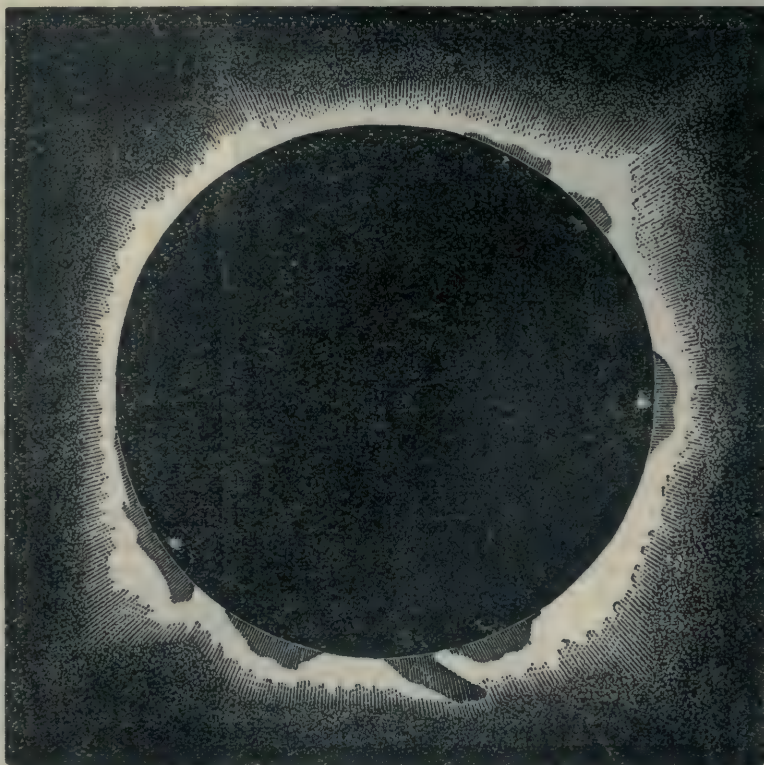

2. ábra. Nagy napfolt 1872 jul. 4. (Lohse után.)

A Nap környezete.

Ha teljes napfogyatkozások alkalmával a Hold tányérja az utolsó napsugarat is elfödte, gyöngyszínű, sugaras szerkezetű fénymezt észlelhetünk, a *koronát (corona)*, mely a fekete holdkorongot szabálytalan gloria alakjában körülveszi (l. a *3*

ábrát). Fotográfiai felvételek alapján szálas alkotású, a közönséges távcső benne csak ködnemű fényanyagot láttat. Míg régebben a koronát a Nap *vagy* a Hold légkörének tartották, ma bizton tudjuk, hogy a jelenség lényegesen a Naphoz tartozik. Az 1869 aug. 7-iki teljes napfogyatkozás alkalmával vizsgálta meg először Harkness és Young a korona spektrumát; benne egyetlen egy zöld vonal van, melyet Corona-vonalnak hívnak. Hullámhosszúsága 531,6 milliomod mm. és egyetlen egy ismert földi anyag spektrumában sem fordul elő. Sűrűsége rendkívül kicsiny, mert az 1843-iki üstökös a koronának legalább 500,000 km.-nyi rétegén másodperczenként 570 km. sebességgel haladt át, anélkül, hogy mozgása az ellenállásnak legcsekélyebb nyomát is árulta volna el. Ma a korona természetére vonatkozólag csak feltevéssel élhetünk; nem lehetetlen, hogy anyaga a Napból származik, mely ezt egészen 400 km.-ig emelkedő kezdősebességgel löki ki; az egyes diszkrét részecskék v. a nehézséget követve egyenesen lehullanak, v. pedig esetleg hoszszabb ideig lebegnek. De az sem lehetetlen, hogy a korona igen apró meteorrészecskék raja, mely a Napot igen szűk pályában megkerüli. Ebert nézete szerint a korona a Nap környezetét képező finom eloszlású anyagnak látható reakciója a Nap különböző pontjaiból kiinduló dielektromos polározásra. Ugyancsak teljes napfogyatkozások alkalmával mutatkoztak azok a rózsaszínű lángok és szabadon lebegő felhők, melyeket protuberanciáknak neveznek. Az 1868 aug. 18-án Indiában megfigyelt napfogyatkozás óta ezek az érdekes alakzatok bármikor észlelhetők. A spektroszkóp tanusága szerint a protuberanciák jobbára izzó hidrogénből s fémgőzökből állanak, melyeket a Nap kitörő ereje óriási magasságokra szállít fel. Eme protuberanciák csak különösen kiemelkedő részei a Napot vöröses fényben körülvevő és ezért a kromoszféra nevét viselő atmoszférának, mely szintén spektroszkóppal bármikor megfigyelhető. Átlagos magassága, mely a foltok régiójában ez érték ötszörösére is emelkedik, 3600 km. és a spektroszkópikus megfigyelések szerint benne mindazon elemek gázai izzanak, melyeknek megfelelő Fraunhofer-féle vonalak a Nap spektrumában előfordulnak.

3. ábra. Korona és protuberanciák az 1879 aug. 17-iki napfogyatkozás alkalmával (Eastman megfigyelései nyomán Des Moinesban, Iowa).

A Nap energiája.

A Nap testében hő alakjában meglevő sugárzó energiának csak rendkivüli kis része találja a bolygók felületeit, melyeken azután szél- és tengeráramlást okoz, szerves életet táplál, szóval a bolygó életét tevő minden mechanikai munkanyilvánulást végez. A Nap energiája sem elégésből, sem a ráhullott hulló csillagok hővé alakult munkavégzéséből származik, hanem azon munkából, melyet kihűlésével járó összehúzódása alkalmával végez. Addig, míg a Nap gázalakú, az ily mechanikai úton nyert munka vagy hő 19 százaléka kisugárzásra fordíttatik, 81 százaléka ellenben a Nap saját hőjét emeli. Csak ha sűrűsége annyira nőtt, hogy tovább nem fokozható, áll be a kompenzáció nélküli folytonos hűlés. A Nap még az első szakasznál tart. A látszólag céltalanul a térben elszéledő napenergiának hovafordításáról számos hipotézisünk van. Bővebb adatok találhatók a következő művekben: *Secchi*, Le Soleil; *Young*, The Sun; *Newcomb-Engelmann*, Populäre Astronomie.

Nap (lat. *dies)*, az égbolt egyszerű látszólagos körülforgásának vagy a Föld tengelye körüli forgásának tartama, viszonyítva azt vagy az állócsillagok rendszerére, vagy a Napra magára amaz a *csillagnap*, ez a *nap*-nap. A csillagnap a tavasz-napéjegyenpontnak két meridiánátmenete között eltelt idő; ezt 24 csillagórára, ezeket 60 percre, ezeket ismét 60 másodpercre osztjuk. A csillagidő a csillagászatban fontos szerepet játszik. A polgári életben természetszerüleg a Napnak láthatósága szerint mérjük a napot és nem a csillagidő, hanem a *napidő* (l. o.) szerint számítunk. A *valódi nap*-nap a Napnak két egymásra következő delelése közti idő, vagyis a Föld tengelye körüli forgásának tartama viszonyítva a Napra. Minthogy a Napnak látszólagos mozgása egyenlőtlen, azért a *valódi nap-nap* tartama igen különböző, még pedig leghosszabb — 24 óra 0 perc 30 másodperc — december 23. és legrövidebb — 23 óra 59 perc 39 másodperc — szeptember közepén. Nem lévén egyforma a *valódi nap-napnak* a hosszusága, azért egy képzelt Nap mozgásán alapuló átlagos értéket, az u. n. *középnapot* használják (l. *Napidő)*. Ennek tartama 24 óra 3 perc 56·55 másodperc csillagidőben és felosztjuk 24 egyenlő órára,

ezeket 60 egyenlő percre, minden percet megint 60 egyenlő másodpercre; ezt a *középidőt* adják óráink és ez van elfogadva a közéletben, még pedig mint *helyi idő* (l. o.) v. esetleg mint *zónaidő* (l. o.). A napot az éjféllel kezdjük számítani és általában kétszer 12 órát olvasunk; a keleti népek régente — és részben ma is — napnyugtával kezdik a napot. A csillagászatban a nap a deleléssel, tehát délben kezdődik és a 24 óra egyfolytában számíttatik. A *nappal* csak az egyenlítőn teszi a 24 órának felét, a Föld egyéb, az egyenlítő és sark-kör közti helyein különböző tartamú az évszakok szerint és csak a napéjegyenek idején 12 óra; amint azonban a Nap az egyenlítő fölé emelkedik, az északi félgömbön a nappalok hosszabbodnak és leghosszabbakká a nyári napfordulatkor lesznek. Aztán megint fogynak a nappalok, az őszi napéjegyenkor 12 órásak és tovább fogyva, a téli napfordulatkor legrövidebbek.

A sarkkörön a leghosszabb nap 24 óra; a sarkhoz még közelebb fekvő helyeken már a napfordulat előtt beáll az «éjféli Nap» tüneménye, mikor is a Nap többé nem nyugszik le. Az ilyen 24 órán túl terjedő nap tartama a sarkhoz való közeledéssel folyton növekszik és pedig 1 hónapig tart 67° 23′ földrajzi szélesség alatt, 2 hónapig 69° 51′, 3 hónapig 73° 40′, 4 hónapig 78° 11′, 5 hónapig 84° 5′ földrajzi szélességnél, végre magán a sarkon félévig. A déli félgömbön és sarkvidéken a leghosszabb, illetve folytonos napok a téli napfordulat idejére esnek. A rómaiak és görögök, valamint a zsidók és némely keleti népek a nappalokat és éjjeleket a különböző időtartamnak megfelelően évszakonkint különböző hosszuságú órákra osztották (horae temporales, ellentétben az állandóan egyforma órákkal: horae aequinoctiales). L. *Időmérés, Napidő*. — *N.* a jogban, l. *Dies*. — A napok neveit l. *Hét, Napi uralkodó*.

Nap *(A Nap)*, politikai napilap, 1904. alapította *Braun* Sándor. Szélső radikális irányú, demokratikus újság, a függetlenségi politika egyik organuma. Mint estilap, az első nagyobb magyar kolportázslap volt, mely főképpen a reportage és az interview eszközeivel s a lapkiállítás újszerű technikájával tett szert népszerűségre. A lap vezetői *Braun* Sándor főszerkesztő és dr. *Hajdu* Miklós szerkesztő; kiadótulajdonos: a Budapesti Lapkiadó Részvénytársaság.

Nap, a Napoleon név rövidítése, angol eredetű hazárdjáték, melyet főleg tengerészek játszanak; minden játékos öt kártyát kap, s mindnyáján azon egy ellen játszanak, ki a játékot fölveszi, s akinek, hogy nyerjen, három ütést kell csinálnia; mind az öt ütés együtt (ennek a neve N.) négyszeresen kapja a betétet.

Napa, a házastársnak az anyja, l. *Anyós*.

Napa, county-székhely Kalifornia É.-amerikai államban, (1910) 5791 lak., elmebetegek házával; szőllő- és gyümölcstermelés.

Napajedl, község Ungarisch-Hradisch morvaországi kerületi kapitányságban, a Morva partján, (1910) 3784 lak., cukorgyárral és a Morva tulsó partján kéntartalmú ásványvízforrással. L. még *Napajedli ménes*.

Napajedli ménes, Ausztria legnagyobb telivérménese, mely magántulajdonban van. A Morvamezőn fekszik és az 1914. elhalt *Baltazzi* Arisztidnak (l. o.), az osztrák Jockey Club igazgatójának tulajdona volt. A napajedli ménes igen sok telivérlovat nevel kiválóan szép sikerrel. A ménesben állandóan körülbelül negyven telivérkanca és egynéhány telivér fedezőmén áll. Az utóbbiak közül legnevezetesebbek voltak *Matchbox, Gouverneur, Sac à papier*. A ménes legfiatalabb csődöre (1914) a francia derbynyerő *Dagor*. Az Osztrák-magyar monarchiában alig van olyan nagy verseny, melyet az évenkint nyilvánosan árverésre bocsátott napajedli telivércsikók valamelyike már meg ne nyert volna.

Napállatkák *(Heliozoa*, állatok), l. *Napállatok*.

Napállatok *(Heliozoa*, állatok), a Véglények *(Protozoa)* törzsében a Gyökérlábúak *(Rhizopoda)* osztályának egyik rendje. A tengeri Radiolariákra emlékeztető, jobbára édesvizi, egysejtű, csak mikroszkóppal látható szervezetek. Testük gömbalakú. Állábaik merevek, finomak és sugárirányban nyúlnak ki az állat testéből. Ritkán van egyszerű alkotású vázuk; a legtöbbnek váza nincsen. Középponti tokjuk nincsen s ebben lényegesen különböznek a hozzájuk hasonló Radiolariáktól. Ivartalanul és ivarosan szaporodnak. Hazánkban 17 faj honos. Ismertebb fajok a közönséges napállatocska *(Actinophrys sol* Ehbg.*)*, a rácsos állatocska *(Clathrulina elegans* Cienk.*)*, a sugaras gömbállatocska *(Actinosphaerium Eichhornii* Ehrbg.*)*, *Vampyrella*.

Napanya, l. *Holdanya*.

Napata, az ókori Etiópia fővárosa a Nilus felső folyásán, a Barkal tövében, hol romjai még látszanak; templomai közül néhány a sziklákba volt vágva, s egyikét Tarhaka (a bibliában Tirhaka) etióp király építtette. Több emlék az egyiptomi fáraók (II. Ramses) idejéből való, kik hódításaikban idáig jutottak; a Ptolemaiosok korában N. lehanyatlott, mert az ország fővárosa a délebbre fekvő Meroe lett.

Napbronz, 30—40% rezet, 10% aluminiumot és 50—60% kobaltot tartalmazó ötvény. Műtárgyakat, érmeket készítenek belőle.

Napciklus, l. *Ciklus*.

Napéjegyenlőség, l. *Equinokcium*.

Napellin, a. m. pszeudoakonitin (l. o.).

Napernyő, l. *Ernyő*.

Nap- és oroszlán-rend *(Nisân-i-sir-u-khorsid)*, perzsa érdemrend, melyet 1808-ban Feth-Ali sah alapított. A rendjel osztályai rang tekintetében a francia becsületrend osztályaival egy sorban állanak.

Nap-év, l. *Év*.

Napfa (növ.), l. *Chamaecyparis*.

Napfáklyák, l. *Nap*.

Napfényautográf (ang. *sunshine recorder)*, műszer, melyet Campbell és Stokes szerkesztett a napfény tartamának a meghatározására. Üveggömb mögött vájt állványba papirszalag helyezhető el. Ha a nap süt, akkor a gömbben összegyüjtött sugarak a papirt égetik, ha a napot felhők takarják, a papirszalag ép marad. A nap magassága azonban az évszakkal változik és ennek megfelelően van háromféle mélyedés a papir felvételére. A napfénytartam közvetetlenül az órabeosztással ellátott szalagról olvasható le.

Napfénytartammérő, l. *Napfényautográf.*
Napféreg (állat), l. *Bodobács.*
Napfogyatkozás. Ha a Hold újholdkor eléggé közel van a földpálya síkjához, a Föld bizonyos pontjaira nézve részben v. egészben elfödi a Napot és ezt a tüneményt N.-nak nevezzük. Ennél tehát nem fogy el a Nap fénye, mint a Holdé holdfogyatkozáskor (l. o.), hanem a Hold a Nap és a Föld között állván, tényleg elfödi az előbbit; ebből következik az a különbség is a holdfogyatkozás és N. közt, hogy az előbbit mindazokon a helyeken láthatni, melyekre nézve a Hold a látóhatár felett van és emellett mindezeken a helyeken ugyanabban az időben és egyforma nagyságban látszik, a N. ellenben a különböző helyeken — melyek t. i. a Hold árnyékútjába esnek — különböző időben és nagyságban mutatkozik. A N. csakis újholdkor állhat be és — tekintve, hogy a Hold és a Föld pályái egymással 5° 8′ 40″-nyi szöget zárnak be — ekkor is csak az esetben, ha a Hold eléggé közel esik csomópontjához (a két pálya metszési pontjához). Ha a Hold távolsága csomópontjától újholdkor 13° 33′ és 19° 44′ közt van, *részleges N. lehetséges*; ha 13° 33′-nél kisebb a távolság, *részlegesnek* be *kell* állnia; ha e távolság 13° 19′ és 7° 46′ közé esik, *teljes N. lehetséges* és ilyennek *be kell* következnie, ha a távolság 7° 46′-nél kisebb. De szükséges emellett az is, hogy a Hold a Föld-közelségben legyen, mert különben a fogyatkozás központi ugyan, de csak *gyűrűs*. Az *1. ábrában N* a Napnak, *H* a Holdnak pályája és 1-nél van a teljes, 2-nél a részleges N. képe, 3-nál az a helyzete a két égi testnek, melyben N. nem állhat már be. Minden

1. ábra.

teljes N. részlegessel kezdődik és végződik, maga a teljesség csak igen rövid ideig, a Földön általában legfeljebb 4 óra 35 percig, egy és ugyanazon helyen legfeljebb 8 percig tarthat. A N. azokon a helyeken teljes, amelyek az ú. n. teljes árnyékba esnek. A totalitás övén kívül eső helyeken a félárnyék halad át és itt a N. csak részlegesnek látszik és pedig annál kisebbnek, mennél messzebb esnek a helyek az árnyékkúp tengelyétől *(2. ábra).* Ha központi N.-nál az árnyékkúp vége nem éri a Föld felületét, akkor a Hold kisebbnek látszik mint a Nap, ennélfogva a N. *gyűrűs*, a Hold körül a napkorongból fényes gyűrű marad látható. A teljességkor a Nap rögtönösen eltűnik, az ég zöldeskék színben, különös homályban tűnik elő, az első nagyságú csillagok láthatóvá válnak, az állatok nyugtalankodnak. Magát a fekete holdkorongot élénken fénylő, cikázó és gyorsan változó alakú fényjelenség, az ú. n. *korona* veszi körül, mely mellett még a *protuberanciák* is feltűnnek (l. *Nap).* N.-ok általában gyakoriabbak mint a holdfogyatkozások; a már régótától ismert 18 évi és 11 napi periodus (a Saros) alatt 29 holdfogyatkozás és 40 N. áll be; azonban a Föld egy bizonyos helyén ez utóbbiakból csak 9 látható; teljes v. gyűrűs N. pedig átlag csak 200 évenkint látható egy-egy ugyanazon a helyen. A N. elméletének irodalmát l. *Fogyatkozás*-nál. Reánk magyarokra a 891 aug. 7-iki, Bizáncban látható volt teljes N. fontos, mert ennek azonosítása hozzájárult az ez-

2. ábra.

redév idejének szűkebb határok közé szorításához. V. ö. Néhány középkori N. összefüggésben a milleniummal (Magyar orvosok és természetvizsgálók XXV. vándorgyülésének munkálatai, 1890); A magyarok honfoglalása és a csillagászat (Természettudományi Közlöny, 1890). L. még *Napimádás.*

Napfoltok, l. *Nap.*
Napforditó, l. *Heliotrop.*
Napfordulat, l. *Ekliptika, Föld* és *Napimádás.*
Napforduló ünnepek évenkint négy izben szokásosak a legkülönbözőbb népeknél. Eredetük kétségtelenül összefügg a nap pályájának főfordulóival. A tavaszi és őszi *napéjegyen* ünnepei ritkábban, a téli és nyári napforduló azonban (jan. 24., jún. 21.) mindenütt ismert és kegyelettel megült, szertartásos népünnep. E szertartások középpontja a meggyujtott *tűz*, amelyet tisztító, betegséghárító tulajdonsággal ruháznak fel, másfelől termékenység-előmozdítónak is tartanak Tavasszal és nyáron künn a szabadban ülik meg; szalmával átfont kerekeket gyujtanak meg márc. 21.-e éjjelén és legörgetik a hegyoldalakról, mint lángoló karikákat, a völgyekbe. Nyári ünnep-

tüze: Szent Iván éjjelén rakott rőzsemáglya, amelyen, ha már zsarátnokká lohadt, a jövendő párok átugrálnak. A mérsékelt és a hideg égöv alatt az őszi és téli ünnepek beszorultak a tűzhely mellé és házi, családi ünnepekké zsugorodtak. Az őszi napéjegyen jótékony hatású tüzének már csak emléke maradt itt-amott különféle babonákban. A téli legtöbb helyt egybeolvadt a karácsony ünnepével. A karácsonyfa égő gyertyáinak ez a legkorábbi, legelemibb oka. Szlávok, nyugati germánok ilyenkor nagy fatönköt vetnek a tűzre (badnyák, Yuleblock), amelynek parazsa el kell, hogy tartson újév napjáig, mikor reggel az új tüzet ezen gyujtják meg. V. ö. *Bellosich* Bálint, Magyarországi adatok a napforduló ünnepéhez (Ethnographia 1902).

Napfű (növ.), l. *Heliotropium.*

Napfürdő. Igy hivjuk azt az orvosi beavatkozást, midőn a testet vagy annak egyes részeit tervszerűen és rendszeresen a napsugarak hatásának tesszük ki. A napsugár egyrészt mint sugárzó hő, másrészt — és ez a lényeges — mint fény hat gyógyítóan s így a N.-t voltaképen a fénnyelgyógyítás egyik módjának kell tekintenünk (l. *Fényfürdő).* Használata már az ókorban szokásos volt (Egyiptom, Arábia). Újabban különösen Finsen, Bernhard és Rollier tapasztalásai alapján nyert óriási elterjedést. A fénynek különösen rövid hullámhosszú sugarai hatásosak, ezek idézik elő a napsütés után néhány órával jelentkező gyuladásszerű bővérűségét a bőrnek (erythema solare), melynek nyomán a bőr megbarnulása, az ú. n. lesülés áll be. Ugyancsak a rövid hullámhosszuságú — különösen az ibolyántúli — sugarak azok, melyeknek baktériumpusztító hatást tulajdonítanak. A napsugarak néhány mm. mélyre a testbe is behatolnak. A N. gyógyító hatása nem minden részletében megmagyarázott jelenség. Valószínű, hogy a sugaraknak közvetlen baktérium-pusztító hatásán kívül az egész szervezet anyagcseréjére, tónusára és vérképzésére gyakorolt kedvező hatás a döntő. Kitünő eredményeket érünk el N.-k rendszeres alkalmazásával a csontok, az izületek, a nyirokmirigyek, savós hártyák és a bőr tuberkulózisának kezelésében, vérszegénység, általános gyöngeség, különböző bőrbajok és gyógyulni nem akaró sebek, fekélyek és sipolyok gyógyításában. A N.-nél a beteg egészen vagy csak a kezelendő részen lemeztelenítve kifekszik a napra és orvosilag meghatározott időre ottmarad. Az adagolásnak óvatosan kell történnie, mert a lesülés betegségszámba menő arányokat érhet el. N.-k alkalmazására a legalkalmasabb a magas hegyek éghajlata, mert a fény itt sokkal gazdagabb rövid hullámú sugarakban. A *mesterséges N.* v. *mesterséges magaslati napfény* név alatt ismeretes készülék (feltaláló Back) nem egyéb, mint higanygőzös kvarclámpa, melynek fénye igen gazdag rövid hullámú sugarakban és melynek alkalmazása — jobb híjján — helyettesítheti a természetes N.-t.

Napgép, olyan kis gép, melyben a mozgató elem közvetetlen napsugarak által hevített levegő. Ericsson János készített először olyan gépet, melyet gőz helyett forró levegő hajtott. A gépet több ízben módosította s 1856. olyan szerkezetet adott neki, hogy a kisiparnak is használhatóvá lett. 1868-ban szerkesztette ezt a gépet, melyet N.-nek neveztek el.

Naphal. E néven ismeretesek: 1. Az *Orthagoriscus*-nembe tartozó halak; l. *Orthagoriscus.* 2. Az Eupomotis, Lepomis és Mesogonistius-nemből való, Észak-Amerikából importált akváriumi halak. Utóbbiak közül ismertebbek: a közönséges N. *(Eupomotis gibbosus* L. = *Eupomotis aureus* Jord.), a hosszúfülű N. *(Lepomis megalotis* Rafin), a füles N. *(Lepomis auritus* L.) és a feketeharántsávos N. *(Mesogonistius chaetodon* Baird). A közönséges N. *(Eupomotis aureus* Jord.) hazánkban a Balatonban már meghonosodott; petéi valószinüleg az iharosberényi és sárdi halgazdaságokból kerültek a Balatonba; az iharosberényi és sárdi halastavakban Hirsch Alfréd próbált különböző északamerikai halakat meghonosítani. Húsa ízletes. Képét lásd a *Díszhalak* cikk színes képmellékletén.

Napharmat (növ.), l. *Drosera.*

Naphtali, zsidó törzs, l. *Naftali.*

Naphtha, l. *Nafta.*

Naphthalin és összetételeit l. *Naftalin* és összetételei alatt.

Naphthalol, l. *Betol.*

Naphthenek, l. *Naftének.*

Naphthochinonok, l. *Naftokinonok.*

Naphthol, l. *Naftol.*

Naphthosalol, l. *Betol.*

Naphthylamin, l. *Naftilamin.*

Napidij *(diurnum),* nap szerint számítandó jutalmazás bizonyos szolgálatokért. N. jár pl. a közhivatalnokoknak székhelyükön kívül teljesített hivatali cselekményekért, kiküldetés esetében (l. *Állami alkalmazottak illetményei).* N.-ban szokás részesíteni a képviselőház tagjait, s innen a N.-akat *diétáknak* nevezik. Hazánkban az 1848. V. t.-c. 56. §-a az országgyűlési képviselőknek öt pengő forint N.-at állapított meg; az 1893. VI. t.-c. ellenben a tiszteletdíj rendszerére tért át (l. *Képviselő).* N.-a van még a tanunak, szakértőnek stb. — A *díjnok* (l. o.) munkájáért csak N.-ban részesül.

Napidő, a Napnak látszólagos mozgása által adott idő, szemben a *csillagidővel* (l. o.). A N. egysége a *valódi nap-nap,* mely a Napnak két egymásra következő delelése közt lefolyt idő; ez valamivel hosszabb, mint a csillagnap. A valódi napnap egyenlőtlen, minthogy a Napnak látszólagos mozgása nem egyenletes (l. *Nap),* ennélfogva a valódi N.-t a közéletben nem használhatjuk. *Valódi dél* akkor van, mikor a Nap a meridiánon megy át. A napórák valódi napidőt mutatnak. A csillagidő szintén nem felel meg a polgári élet szükségleteinek, miért is *közép napidőt,* röviden *középidőt* vezettek be, mely egy az év alatt az eklipitikát egyenletesen befutó feltételezett Napnak delelésén és mozgásán alapul. L. még *Időmérés* és *Csillagidő.*

Napier (ejtsd: nepjer), Hawke Bay új-zélandi county székhelye az É.-i sziget K-i partján, (1911) 9327 lak., gyapju- és juhhúskivitellel.

Napier (ejtsd: nepjer), 1. *Charles James, sir,* angol hadvezér, szül. Londonban 1782 aug. 10., megh.

Oaklandsban 1853 aug. 29. Kitünt az 1808–14.-i spanyolországi francia háborúban; 1822—30-ig Kefallinia sziget kormányzója volt. 1841-ben mint tábornok Kelet-Indiába ment s a szindek és beludzsok ellen harcolt győzelmesen 1845-ig. 1849—51-ig az összes indiai hadak főparancsnoka volt. V. ö. William *Napier*, The life and opinions of Sir Charles James N. (London 1857, 4 köt.); *Butler*, Sir Charles N. (u. o. 1890).

2. *N.*, *Charles, sir*, angol altengernagy, szül. Falkirkben, Skóciában 1786 márc. 6., megh. Merchiston Hallban 1860 nov. 6. 1832-ben Dom Pedro portugál király szolgálatába szegődött és Miguel trónkövetelő hajóhada fölött a Szt. Vince-foknál nyert fényes győzelme jutalmául a *Vizconde de Cabo de S. Vincente* méltóságát kapta Dom Pedrótól. 1834-ben visszatért hazájába. 1840-ben mint kommodór résztvett a Mehemed Ali ellen vezetett szíriai hadjáratban; Saida és St. Jean d'Acres elfoglalása után a békét diktálta. 1847–49. a Csatorna-hajóhadat vezényelte és visszatérése után leleplezte a Timesben közölt cikksorozatban (melyet Napier William The navy, its past and present state, London 1850, c. alatt könyv alakjában is kiadott) az angol hadtengerészet hiányosságait. 1854-ben megbízták az angol flotta fővezetésével a Keleti-tengerben, amellyel aztán máj. 28. óta az orosz tengerpartokat és kikötőket elzárta s június 21-én Bomarsund erősséget elfoglalta. Művei közül nevezetesebbek: The war in Portugal between Pedro and Miguel (1836, 2 köt.); The war in Syria (1842, 2 köt.); History of the Baltic campaign (1857). V. ö. *Napier* Elers, Life and correspondence of Ch. N. (London 1861, 2 köt.).

3. *N.* (másként: *Neper, Nepper, Nepair), John*, angol matematikus, szül. ősi birtokán, Merchistonban (Edinburgh mellett) 1550., megh. u. o. 1617 ápr. 4. Különös hírnévre tett szert a logaritmus feltalálása által, továbbá tőle származnak a gömbháromszögtanban róla elnevezett szabályok (l. *Derékszögű háromszög)* és analogiák (l. *Gömbháromszög)*; a *Neper-féle számoló pálcáknak* is ő a feltalálója, amelyek segélyével a szorzás és osztás művelete lényegesen megrövidíthető. Fő munkáját fia adta ki e címen: Mirifici logarithmorum canonis constructio (Edinburg 1618, új kiad. 1857); ezenkívül megemlítendők még: Rhabdologia seu numerationis per virgulas libri II. (u. o. 1617) és Arithmetica seu logarithmorum chiliades centum (II. kiad. Vlacciustól, Gouda 1628). Emlékiratait Napier M. adta ki, Memoirs of John N. (London 1834), ezenkívül még egy hátrahagyott művét is: De arte logistica (u. o. 1839) sajtó alá rendezte.

4. *N.*, *Robert Cornelis, Lord N. of Magdala*, angol hadvezér, szül. Ceylon szigetén 1810 dec. 6., megh. Londonban 1890 jan. 14. Mint hadi mérnök és építész szolgált Kelet-Indiában 1826 óta *(N.-barracks)*. Az 1857.-i indiai felkelés alatt mint vezérkari főnök működött. 1867-ben altábornagy lett és őt nevezték ki az Abesszinia ellen indított expedició fővezérének. 1868 ápr. 13. rohammal elfoglalta Magdala sziklavárát, hol *Theodoros* császár öngyilkos lett. Ezért *Lord of Magdala* címmel peerré nevezték ki évi 2000 font tiszteletdíjjal. 1876—92-ig Gibraltár kormányzója volt, azután tábornaggyá és a Tower parancsnokává nevezték ki.

5. *N.*, *William Francis Patrick, sir*, angol hadtörténetíró, *N. 1.* testvéröccse, szül. Celbridgeben (Irország) 1785 dec. 17., megh. 1860 febr. 12. Résztvett bátyjával együtt az 1808–14-iki spanyolországi francia háborúban, 1842–48-ig Guernsey-sziget kormányzója volt. Főműve: History of the war in the Peninsula (London 1828–40, 6 köt., újabb kiad. 1903, 3 köt.). Megírta bátyjának, Charlesnak életrajzát is (l. fent).

Napi ívek, a bankkönyvvitelben azok a napi feljegyzések, melyek az egyes osztályokban, főkép a különféle pénztáraknál a napi eseményekről készülnek, s melyekből azután a központi elszámolás a szükséges összefoglaló könyveléseket végzi.

Napilap, l. *Hirlap*.

Napimádás. A Napnak, mint a földlakókra nézve legnevezetesebb égitestnek, minden földi élet forrásának tisztelete ősidők óta a legkiválóbb helyet foglalja el. A primitiv népek N.-a leginkább csak a *napfogyatkozások* alkalmával jelentkezik felötlőbben. Ezeket a legtöbb nép őshite az illető égitest válságos állapotának tekinti, amelyeket a Nap ellen törő képzelt lények (sárkányok, óriási madarak stb.) okoznak s ezért a Napot fenyegető és megtámadó ellenséges lényt nagy lármával és zörejjel igyekszenek elriasztani. Már valamivel magasabb műveltségi fokon keletkeznek azok a nap-mitoszok, amelyek a Nap évköri mozgására vonatkoznak s amelyek sorában a legkiválóbbak a téli és nyári *napfordulat*, valamint utóbb az őszi és tavaszi napéjegyenlőség ünnepei (l. *Napforduló ünnepek)*. Lassankint fejlődő csillagászati ismeretek e N.-t egyes népeknél (pl. az egyiptomiaknál és a középamerikai aztékeknél) minden kultusz középpontjává emelik. Fontos szerepe van még a világosság és sötétség változásán kívül egy másik dualizmusnak is, amelyben a Nap és Hold kölcsönös viszonya szolgál a hozzá fűződő hitregék alapjául. Ezekben az illető népek nyelvének gramatikai nemet ismerő természetéhez képest és ahhoz mérten, hogy milyen neműek e nyelvekben a Napot és Holdat jelentő szavak, alakulnak a megfelelő mitoszok. A Nap és Hold egymáshoz való viszonyát a legtöbb reá vonatkozó mitosz házastársinak vallja, de a két házasfél nem él jó egyetértésben egymással, azért kerülik egymást szüntelen az égen. E hitregék némelyike a csillagokat a Nap és Hold gyermekeinek tekinti. A *magyar néphit* keretében élő N.-i jelenségekre vall számos babonás szokás (szt.-iváneji tűzugrás stb.). Effélék a népmesékből vett *Naptátos, Napkirály, Nap úrfi* alakjai is. (L. még *Szoláris mitológia.)* V. ö. *Frobenius*, Zeitalter des Sonnengottes (1904).

Napi parancs, az a szolgálati irat, amelyben az alsóbb katonai parancsnokságok (zászlóalj és ezred) a tudnivalókat s a foganatosítandó teendőket alárendeltjeikkel közlik. A tulajdonképeni parancsokon kívül még tudósításokat, felvilágosításokat, értesítéseket és más hasonló tárgyakat is tartalmaz. A N.-okat naponként a délután folyamán adják ki s az év első napjától kezdve folyószámmal jelölik meg.

Napirend, tanácskozó s határozó testületeknél a tanácskozás alá kerülő tárgyaknak előre megállapitott jegyzéke és sorrendje. Azért *N.-re térni* annyit tesz, mint valamely indítványt érdemleges mérlegelés nélkül mellőzni, elvetni. Az elvetésnek az egyszerű N.-re térésnél enyhébb alakja a *megokolt N.-re térés*. A magyar képviselőház házszabályai szerint a N.-nek megállapitására vonatkozó elnöki előterjesztés vagy indítvány fölött a Ház legfölebb 4 szónok meghallgatása után határoz, de addig az ülés, a határozatképtelenség esetét kivéve, el nem oszlatható, míg a legközelebbi ülés N.-je megállapítva nincsen. A Ház határozata alapján az elnök tűzi ki a N.-et, azt a Házban kifüggeszteti és attól a szónoknak eltérni nem szabad.

Napisten, l. *Helios*.

Napi uralkodó. Már Dio Cassiusnál a Kr. u. III. sz.-ban akadunk a hét napjainak magyarázatára a 7 régi bolygó uralkodása alapján (betudva a Napot és Holdat). E szabály szerint mindegyik napnak az a bolygó az uralkodója, amely a nap első órájára esik, kezdve a Saturnusnál, melynek a szombat első óráját rendelték alá (dies Saturnii). A vasárnap 1. órájára a Nap esik (d. Solis, Sonntag), a hétfőére a Hold (d. Lunae, Mon[d]tag), a keddére a Mars (d. Martis, Mardi), a szerdáéra Merkur (d. Mercurii, Mercredi), a csütörtökére Jupiter (d. Jovis, Jeudi), a péntekére a Venus (d. Veneris, Vendredi).

Napkása (növ.), l. *Lithospermum*.

Napkelet, l. *Kelet*.

Napkelet, heti közlöny. Kiadta és szerkesztette *Vahot* Imre. Megjelent Penste vasárnaponként 1857—62.

Napkeleti bölcsek, l. *Három király*.

Napkirály, l. *Holdkirály* és *Napimádás*.

Napkor, nagyk. Szabolcs vm. nagykállói j.-ban, (1910) 2685 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Napkő (ásv.), oligoklász földpát, amely a benne szabályosan elrendezett parányi hematitpikkelykék folytán szép tüzesen csillog. Vele azonos az *avanturin-földpát*.

Napkör, l. *Ciklus*.

Napközel a. m. perihélium, l. *Afélium*.

Napkunkor (növ.), l. *Heliotropium*.

Napkúra, a napfürdők (l. o.) rendszeres alkalmazása.

Naplángzó, l. *Gázlángzók*.

Napló, a könyvelésben általában annak a följegyzésnek a neve, melybe az üzleti eseményeket naponkint, ill. időrendben vezetik be. A N. különféle rendeltetése szerint más néven is szerepel a könyvelés körében: *Előjegyzék*, *Prima Nota*, *Memorial* (ném. *Vormerkbuch*, ang. *daybook*, franc. *Journal*, ol. *strazza)*, bár e kifejezéseket igen sokszor teljesen felcserélik. A N.-nak a könyvelés szempontjából két feladata van: 1. az üzleti eseményeknek előfordulásuk idejében azonnal való kronológikus feljegyzése, 2. a főkönyvben történő *tulajdonképeni* könyvelésnek előkészítése. A N. az üzleti eseményeket tételekbe foglalja, mely tételek a fenti kettős cél szerint két részből állanak: 1. a főkönyvben történő könyvelés előjegyzése, 2. a megtörtént üzleteset részletes leírása. Az egyszerű könyvvitel N.-ja az egyszerű könyvvitel főkönyvéhez alkalmazkodva csupán a tartozásokban és követelésekben a pénztári kiegyenlítés (lerovás) folytán beállott változásokat jegyzi fel, míg a kettős könyvvitel N.-ja az összes üzleteseteket, vagyis az összes «követelés»-eket és «tartozás»-okat magában foglalja. Igy a N. könyvvitel-technikai szempontokból a főkönyv előkészítője lévén, fontos és szükséges, hogy a sok mechanikai munka elvégezhetése céljából felbontható legyen. A felbontás az üzletek természetétől függ. Legtöbbször a pénztári eseményeket választják külön a többitől *(Pénztári N.* és *Hitel-N.)*, másutt az áruval kapcsolatos tételeket is *(Vevő-strazza*, *Eladó-strazza)*, a bankoknál az egyes osztályoknak külön-külön N.-juk van *(Váltó-N.*, *Takarékbetét-N.* stb). De amint szétforgácsolják az üzleti események előjegyzését, szükségessé válik a főkönyvbe való átvezetés előtt a tételek csoportosítása és összevonása, ez az ú. n. *Gyüjtő-N.*-ban történik. Ha a N. tételeinek mindegyike átvezetést nyer a főkönyvbe, a könyvelést «közvetlen»-nek nevezik, ha azonban a tételek előbb a Gyüjtő-N.-ban csoportosíttatnak, akkor «közvetett» könyvelésről van szó. Aszerint, amint a N. több részre van bontva, és amint a tételek gyüjtése történik, különböző könyvviteli formákat különböztetünk meg: 1. Egy alapkönyves (francia) mód (Pénztár-N. és Főkönyv). 2. Két alapkönyves közvetlen (olasz) mód (Pénztár-N. — Főkönyv). 3. Több alapkönyves közvetett (német) mód (Pénztár, Előjegyzék, Strazza stb. — Gyüjtő-N. — Főkönyv). 4. Táblázatos (amerikai) mód (táblázatos alapkönyvek, melyekből a csoportosított tételeket közvetlenül vagy közvetve vezetik át a főkönyvbe).

A kincstári számvitelben megkülömböztetünk első és másodrendű feljegyzésű N.-t. Az előbbit képviseli a *házi főnapló*, melybe minden bevételt és kiadást előfordulása idejében és sorrendjében azonnal bejegyeznek s amelyet az állami pénztárak maguknál visszatartanak; ebből a főnaplóból készülnek a *számadási naplók* (másodrendű feljegyzések), amelyek a főnapló anyagát az egyes gazdasági ágak (belügymin., pénzügymin. stb.) szerint széttagolva és csoportosítva tartalmazzák és az illető számvevőségekhez küldetnek be a birálat és könyvelés teljesítése végett. A számadási naplók közül a legterjedelmesebb a forgalmi N., mely a pénztár egész forgalmának eredményeit mutatja; mellékletei a tárcanaplók (pl. földmiv. min.), ezeknek mellékletei a tárcaalnaplók (pl. állami erdők), ezeknek pedig mellékletei a segéd- és melléknaplók, fizetési jegyzékek és lajstromok. Az idegen vagyonról vezetnek letéti és alap-, illetve alapítványi naplókat. L. még *Könyvelés*. — *N.* irodalmi szempontból l. *Mémoire*.

Napmadár *(Leiothrix* v. *Liothrix*, állat), az Éneklők rendjébe, a Bujkálófélék (Timeliidae) családjába tartozó madárnem. Fajai a trópusokon élnek. Legismertebb a *napmadár (L. lutea* Scop.); háta olajzöldes szürke, fejbúbja olajsárga, torka narancssárga, melle és hasa sárgásfehér, az evezőtollak feketék, külső zászlójuk narancssárga, farktollai fénylő feketék. Lábai sárgák

csőre élénk korallpiros. Hossza 16, szárnyhossza 7·5, farkhossza 7 cm. Hazája Himalája, egészen Kina déli részéig; csalitos helyeken v. bambusznád közt szeret tartózkodni. Gyümölccsel, rügygyel és virágokkal táplálkozik. Kitünő énekes. Indiában és Kinában énekéért és szépségéért a házakban tartják; újabb időben Európába is nagy mennyiségben hozzák és mint igen kitartó szobamadarat tartják. Fogságban költ is.

Napmikroszkóp, napállító tükörre szerelt mikroszkóp, mely igen kis tárgyak nagyított képét ernyőre veti. Mivel erős világítás szükséges, a napállító tükörtől érkező fényt gyüjtőlencserendszeren küldik át. A kis tárgy annak gyujtópontja közelében foglal helyet. A belőle kiinduló sugarakat kis gyujtótávolú gyüjtőlencse a felfogó ernyőn képpé egyesíti. Napfény helyett elektromos ívlámpa fénye is használható s ekkor a készüléket *fotoelektromos mikroszkópnak* nevezik.

Napnyugat, l. *Nyugat.*

Napo, az Amazonasz 700 km. hosszú mellékfolyója. Ered a Cotopaxi oldalán, La Cocáig 320 km.-nyire fölfelé hajózható, lapos fenekű hajókkal pedig egészen Sta. Rosáig. Mellékfolyói: a Curaray jobbról, a Coca és Aguarico balról.

Napoca, római telep Dáciában, melyet Traianus alapított, Hadrianus municipiummá, Commodus coloniává emelt. A mai Kolozsvár területén épült s elfoglalta a mai Óvár, a főtér, valamint a híd-, belmagyar-, beltorda-, belszéna-, kismester- és belmonostor-utcák helyét, tehát oly nagy volt, mint Kolozsvár belterülete. Lakossága különböző eredetű volt, melyet Traianus Dácia benépesítésére összetoborzott, főleg a közeli aranybányák kiaknázása végett, s a város kedvező helyzeténél fogva hamar fellendült.

Napoleon, 1. *I. N., francia császár* (1804—1814 és 1815 márc.-jún.), szül. Ajaccióban (Korzika) 1769 aug. 15., megh. Szent-Ilona szigetén 1821 máj. 5. Atyja *Bonaparte* (Buonaparte) *Carlo* (l. *Bonaparte*-család) ügyvéd, anyja a szaracén eredetü *Ramolino Letizia* volt. Kilenc éves korában Franciaországba vitték, hogy megtanuljon franciául, 1779. pedig a briennei katonaiskolába került. 1785 őszén a párisi felső tisztiiskola hallgatója lett, honnan 1786. mint hadnagy lépett ki. Ezredével együtt több helyen állomásozott s szabad idejét történelmi és filozófiai munkák tanulmányozásának szentelte. 1789-ben a forradalom kitörésekor főhadnagy volt *Grenobleban.* A «szabadság és egyenlőség» eszméiért ő is lelkesedett s mikor ezrede feloszlott, visszament Korzika szigetére, hol a visszatérő *Paoli* (l. o.) szabadsághős híveihez csatlakozott. 1792 nyarán Párisba jött, ahol tanuja volt az aug. 10-iki véres felkelésnek s a királyság bukásának és a hegypárthoz csatlakozott. 1793-ban újból megjelent Korzika szigetén, de már mint Paoli ellensége s részt vett Ajaccio sikertelen megtámadásában. Erre családjával együtt száműzték a szigetről s N., miután anyját és testvéreit Marseillebe vitte, mint tüzérkapitány újból belépett a francia hadseregbe. Honfitársa, *Salicetti* konventbiztos közbenjárására a *Toulont* ostromló sereg egyik ütegparancsnokává nevezték ki. A helyzetet gyorsan felismerve, a *Mulgaver* erőd megrohanása és a *L'Eguilette* hegy megszállása által az angolokat a város kiürítésére kényszerítette. Ezért 1794 febr. tüzérségi dandártábornokká léptették elő. De katonai pályája egyelőre félbeszakadt, mert Robespierre bukása után 1794 júl., mint annak egyik híve, börtönbe került s bár nemsokára kiszabadult, 1795 júl. elvesztette tábornoki rangját. Ezután nagy szegénységben és teljes visszavonultságban élt Párisban, mígnem az 1795 okt. 5-iki royalista felkelés új és fontos szerephez juttatta. *Barras* képviselő ajánlatára ugyanis őt bízták meg a konvent védelmével. Gyors és erélyes fellépésével meg is mentette azt s a csőcseléket kartácstűzzel szórta szét. Jutalmul a direktórium 1796 febr. 23. az itáliai hadsereg főparancsnokává nevezte ki az alig 27 éves tábornokot. Mielőtt a harctérre ment, márc. 9. nőül vette a nála hat évvel idősebb *Tascher de la Pagerie Josephinet* (l. *Jozefin), Beauharnais Alexandre* tábornok özvegyét. Ezután márc. 26. Nizzában átvette a reábízott 37,000 főnyi sereg vezérletét. Csüggedt, éhező és rongyos katonáit első szózatával annyira megnyerte magának és oly lelkesedésre ragadta, hogy a győzelmek hosszú sorát vívta ki az egyesült piemonti és osztrák seregeken *(Ceva, Mondovi, Millesimo, Dego* és *Lodi).* Máj. 15-én bevonult Milanóba, azután az osztrákok utolsó itáliai erősségét, *Mantovát* vette ostrom alá. A vár felmentésére jövő Wurmser tábornokot *Castiglione* (aug. 5.) és *Bassano* (szept. 8.) mellett verte meg, majd *Arcole* (nov. 15—17.) és *Rivoli* (1797 jan. 14.) mellett Alvinczy felmentő seregeit verte vissza. E fényes győzelmeket febr. 2-án Mantova kapitulációja követte, a pápa és a kisebb olasz fejedelmek pedig nagy hadisarccal és műkincsekkel vásárolták meg a békét. N. ezután *Leobenig* hatolt s itt kötött ápr. 18. Ferenc császárral fegyverszünetet, melyet október 17. a *campo-formiói* béke követett (l. *Koaliciós háborúk).* N. már ezen első háborújában egész önállóan intézte az általa legyőzött népek sorsát. Milanóból a *Ciszalpin köztársaságot* (l. o.) alkotta, a régi *velencei* köztársaságot pedig megszüntette és kárpótlásul Ausztriának engedte át. A direktórium féltékeny is lett a népszerű tábornokra, de mit sem tehetett ellene, mert serege és tisztjei rajongtak érte s a párisi népet is megnyerte győzelmi zsákmányaival.

Hogy a francia köztársaság utolsó le nem győzött ellenségét, Angliát is megtörje, 1798 tavaszán N. azt a tervet ajánlotta a direktóriumnak, hogy Egyiptom megszállásával Anglia indiai uralmát kell veszélyeztetni. A direktórium örömmel fogadta ezt az ajánlatot már csak azért is, hogy a veszélyes és nagyravágyó tábornokot Franciaországból eltávolítsa. 1798 máj. 19. hagyta el N. 40,000 főnyi seregével Toulon kikötőjét s miután *Maltát* elhódította a johannita lovagrendtől, jún. 30-án megérkezett Alexandriába (L. *Egyiptomi expedició).* A mamelukok vitéz lovas seregét a *piramisok* mellett vívott csatában tönkre verve (júl. 6.) bevonult Kairóba (júl. 25). Néhány nap mulva (aug. 1.). *Nelson* az abukiri kikötőben megsemmisítette a francia hajóhadat s így elvágta N.-t Franciaországtól. De ő 1799 elején

merészen Sziriába nyomult és *Akkonig (St Jean d'Acre)* jutott. Minthogy azonban e vár ostroma nem sikerült és a pestis is kitört seregében, visszatért Egyiptomba. Itt júl. 25. *Abukir* mellett fényes győzelmet vívott ki a partra szálló török seregen. Közben Franciaországot nagy veszteségek érték a *második koalició* hadai részéről, mire N. merész elhatározással seregét Egyiptomban hagyva, titokban, csak néhány híve kiséretében, hajóra szállt és szerencsésen elérte 1799 okt. 9. *Fréjus* kikötőjét.

A francia nép mint szabadítót fogadta s N. látva a közhangulatot, elhatározta a direktórium megbuktatását. Párisba érve, a híveivel *(Talleyrand, Fouché, Sieyès)* megbeszélt terv szerint 1799 nov. 9. *(Brumaire 18.)* a direktorokat lemondásra kényszerítette, magát Páris katonai főparancsnokává neveztette ki s az 500-ak tanácsának üléseit áttétette *St. Cloudba.* Itt másnap megjelent az ülésteremben, de határozatlan beszéde és viselkedése által már majdnem életveszélybe jutott a feldühödt gyűlés tagjai részéről. Ekkor öccse, *Lucien,* a gyűlés elnöke, a terem folyosóin elhelyezett gránátosokat rávette, hogy az ülésterembe nyomuljanak és a képviselőket onnan kiszorítsák. Az *öregek tanácsa* helybenhagyta ez államcsinyt s N.-ra bízta ideiglenesen a köztársaság kormányát.

1799 dec. tették közzé az újonnan kidolgozott alkotmányt, mely szerint N. mint *első konzul* 10 évre a francia köztársaság feje lett, majdnem uralkodói hatalommal. Két konzultársának mellette csak tanácsadói szerep jutott. N. most már mint valóságos uralkodó lépett fel, a Tuileriákban fényes udvart tartott, híveit előkelő állásokkal jutalmazta s a Fouchétól vezetett rendőrség segítségével minden forradalmi és royalista mozgalmat szigorúan elfojtott. Most a forradalmi harcoktól feldúlt és anarchiába sülyedt Franciaország újjászervezéséhez fogott. De előbb be kellett fejeznie az 1799. szerencsétlenül megindult háborút. Moreau tábornokot a német harctérre küldte, ő meg Itáliába nyomult a Nagy Szt. Bernátszoroson át s *marengói* győzelmével (1800 jún. 14.) egy csapással visszaszerezte azt, amit az osztrákok és oroszok 1799. annyi áldozattal elértek: t. i. Felső-Itália birtokát. Miután 1800 dec. 3. Moreau is győzött *Hohenlindennél,* Ausztria 1801 febr. 9. aláírta a *lunévillei* békét. Ezt követte 1802 márc. 27. az *amiensi* béke, melylyel az angolok is abbahagyták kilenc év óta tartó háborújokat. A béke helyreállításáért a francia nép 1802 máj. három millió szóval, néhány ezer ellenében, N.-t *életfogytiglan* konzullá választotta s ezzel valóságos uralkodói hatalmat adott kezébe. N. mint kormányzó a teljesen szétzilált országban rövid idő alatt intézkedéseivel rendet teremtett. Ő szervezte azt a centralizált közigazgatást, mely ma is főerőssége Franciaországnak. Rendbehozta a pénzügyeket új szigorú adórendszerrel és a francia bank alapításával. Kiterjedt a gondja az igazságszolgáltatás és a közoktatásügy rendezésére is. Kiváló államférfiui belátását bizonyítja a *VII. Pius* pápával 1801 júl. 15. megkötött *konkordátum.* A *becsületrend* (l. o.) megalapításával (1802 máj.) új nemességet teremtett híveiből. Azonban mindezen üdvös intézkedései sem engesztelték ki a forradalmi köztársaság híveit. 1800 dec. pokolgépes merényletet követtek el kocsija ellen. N. azonban sértetlen maradt. A csalódott királypártiak pedig, akik azt hitték, hogy N. a Bourbonok útját egyengeti, 1804 febr. szőttek összeesküvést élete ellen. Az összeesküvés vezérei közül *Cadoudal* (l. o.) felkelővezér vérpadon múlt ki, *Pichegru* (l. o.) tábornok öngyilkos lett, *Moreau* (l. o.) tábornoknak pedig számüzetésbe kellett mennie. N. ez összeesküvésbe belekeverte a Badenben élő *Enghien* herceget (l. o.), Condé herceg unokáját, kit a népjog ellenére elfogatott és Vincennesben igazságtalan itélet alapján főbelövetett (1804 márc.) E véres előzmények után ajánlotta fel a szenátus 1804 máj. 18. N.-nak és utódainak a *császári* címet. Ezt a határozatot egy újabb népszavazás 3.572,329 szóval 2569 ellen szentesítette.

N. ezek után a *franciák császárja (Empereur des Français)* címét vette fel, családja tagjainak a császári hercegi címet adta, felújította a régi udvari méltóságokat, legkiválóbb tábornokait tábornagyokká *(Maréchal de France)* nevezte ki, hercegi és grófi címek adományozásával pedig új főnemességet teremtett híveiből. 1804 dec. 2. a Nôtre Dame-templomban magát és feleségét, Jozefint ünnepélyesen megkoronázta *VII. Pius pápa* jelenlétében, kinek csak a néző szerepét juttatta. Fél év mulva (1805 máj. 26.) a milanói dómban Itália királyává koronázta magát, de itt mostohafiát, *Beauharnais* Jenőt (l. *Leuchtenberg)* nevezte helyettesévé alkirályi címmel. N. mint császár korlátlan hatalommal nyomott el minden szabadabb törekvést. Külső politikája Anglia letörésére irányult, mellyel 1803 óta ismét háborúban állott. Roppant előkészületeket tett, hogy Boulogneból hatalmas sereggel Angliába törjön, mire a megrettent angol kormány (ifj. *Pitt)* N. háta mögött Ausztriával és Oroszországgal lépett szövetségre, hogy a veszélyt saját földjéről eltávolítsa. A *harmadik koalició* háborúja (l. *Koaliciós háborúk)* N.-nak újabb babérokat szerzett és tekintélyét még jobban emelte. *Ulmnál* (1805 okt.) elfogta Mack osztrák tábornok seregét, *Austerlitz*-nél pedig (dec. 2.) koronázásának évfordulóján fényes győzelmet aratott az egyesült osztrák és orosz seregen. E győzelmét hirdeti ma is az elfoglalt orosz és osztrák ágyuk ércéből öntött *Vendôme-oszlop.* E győzelmes hadjárat eredménye lett Ausztria újabb megcsonkítása a *pozsonyi* békében *(Tirol, Velence* és *Dalmácia)* s 1806 elején a *Rajnai-Szövetség (Rheinbund)* megalakulása, melynek protektora N. lett és 63,000 főnyi seregével szabadon rendelkezett. Sikereitől elkapatva, még 1805. végkép megfosztotta a Bourbon-dinasztiát nápolyi trónjától s arra bátyját, *Józsefet* (l. *Bonaparte)* helyezte, öccsét, *Lajost* (l. *Bonaparte)* pedig Hollandia királyává nevezte ki. Ezután az eddig semleges és ingadozó magatartású *Poroszországot* késztette háborúra kétszinü és sértő eljárásával. A *jenai* csatában (1806 okt. 14.) maga N., ugyanakkor *Auerstädt* mellett Davoût verte tönkre a porosz sereget. E győzelmei után

okt. 27. bevonult Berlinbe és itt adta ki nov. 21. a *kontinentális zár* (l. o.) rendeletét Anglia ellen, mellyel gyűlölt ellenfelére akart halálos csapást mérni. 1807 elején továbbfolytatta hadjáratát az egyesült porosz és orosz sereg ellen. Febr. 6—7-ig eldöntetlen csatát vívott azokkal *Eylau* mellett, végre a rendkívül véres *friedlandi* csatában (jún. 14.) döntő győzelmet aratott az oroszokon. A teljesen megtört porosz király, III. Frigyes Vilmos fegyverszünetet kért. N. *Tilsit*-ben találkozott vele és *Sándor* cárral, akit teljesen meghódított fölényével. A tilsiti békében (1807 júl. 7. és 9.) valósággal megosztozkodott a két uralkodó Európa uralmán. N. Poroszországot mélyen megalázta, elvette területének felét. A nyugati részekből alkotta meg a *vesztfáliai* királyságot, melynek élére öccsét, a léha *Jeromost* (l. *Bonaparte)* helyezte, a keleti, lengyel részekből pedig a *varsói* nagyhercegséget állította fel a szász király kormányzása alatt. Még 1807 végén *Portugáliát* szállották meg hadai, mert ez az Angliától függő kis állam nem engedelmeskedett a kontinentális zár rendeletének. Portugália után Spanyolországra került a sor. N. felhasználva a királyi család viszályát, az öreg királyt, *IV. Károlyt* fiával, *Ferdinánddal* együtt Bayonneba hivatta s itt mind a kettőt a spanyol trónról való lemondásra kényszerítette (1808 máj.). Spanyolország trónjára most József bátyját helyezte át, nápolyi királlyá pedig sógorát, *Murat* Joachimot (l. o.) nevezte ki. Ez az intézkedése azonban végzetessé vált reá nézve, mert a büszkeségében megsértett és papjaitól fanatizált spanyol nép oly kegyetlen és szívós harcot indított a francia uralom ellen, hogy N.-nak tekintélyes számú és legjobb haderejét kötötte le és fogyasztotta éveken át (1808—14). Vezéreinek első kudarca után ő maga akart spanyolországi hadainak élére állani. De előbb biztosítani kívánta magát egy Ausztria felől jövő támadás ellen. Azért 1808 őszén Sándor cárt *Erfurtba* hívta találkozóra. Az itt megtartott kongresszuson (szept. 27.–okt. 14.) megujította szövetségét eddigi barátjával, kinek szabad kezet engedett Svédországgal és Törökországgal szemben, míg az belenyugodott Spanyolország meghódításába. A fényes gyűlésen N. 4 király és 34 fejedelem hódolatát fogadta. Ezután vonult Spanyolországba, honnan több győzelme után kiszorította az angolokat és Madridba visszavitte bátyját, Józsefet. De már 1809 elején visszatért Párisba, mert arról értesült, hogy Ausztria újból fegyverkezik és támadásra készül ellene. N. most is szokott gyorsaságával csapott a Regensburg körül gyülekező osztrák seregre s azt négy kisebb csatában *(Abensberg, Landshut, Eckmühl, Regensburg)* megverte és a Duna balpartjára szorította. N. ezután máj. 13. másodszor is bevonult Bécsbe és Ferenc császár schönbrunni kastélyában ütötte fel hadiszállását. Innen intézte máj. 15. a *magyar nemzethez* azt a híres kiáltványát, melyben azt a Habsburg-háztól való elszakadásra csábította, de minden eredmény nélkül. Bécsből felkerekedve a Duna balpartjára akart átkelni, de Károly főherceg hadaitól a két napos *asperni* csatában (máj. 21. és 22.) — először életében — vereséget szenvedett és seregével együtt *Lobau* szigetére szorult. Innen addig nem tudott kimozdulni, míg mostohafia, Jenő, a győzelmes *győri* csata után (jún. 14.), melyben az utolsó magyar nemesi felkelés csapatai is vitézül küzdöttek, új segítséget nem hozott számára. Ekkor Lobau szigetéről kitörve, a rendkívül véres *wagrami* csatában (júl. 5. és 6.) döntő győzelmet vívott ki Károly főhercegen. E győzelmének következménye a *znaimi* fegyverszünet (júl. 12.), majd a *bécsi* béke (okt. 14.) és Ausztria újabb megcsonkítása lett. Ez újabb sikerei után, 1809. Schönbrunnban megfosztotta VII. Pius pápát világi uralmától s az *Egyházi Államot* a Francia császárságba kebelezte, 1810. pedig Hollandiát csatolta birodalmához, miután Lajos öccse lemondott annak trónjáról. Hasonló módon járt el a német *Hanzavárosok*-kal s birodalma ezzel 130 départementre gyarapodott. A hűbéres államokat *(Itália, Rajnai Szövetség, Varsói nagyhercegség)* beleszámítva N. most 100 millió ember sorsával rendelkezett. Hatalmának tetőpontján az volt a legfőbb vágya, hogy birodalmát családjában örökletessé tegye. Ezért még 1809 dec. 1-én elvált Jozefintől, kitől nem született gyermeke és Európa uralkodó családjaiban keresett magának feleséget. Választása *Mária Lujzára*, Ferenc osztrák császár és magyar király 19 éves leányára esett. Ferenc csak politikai kényszerüségből adta leányát gyűlölt ellenfeléhez. Az esküvő 1810 ápr. 10. ment végbe Párisban s már egy éven belü 1811 márc. 20. megszületett a várva-várt trónörökös, kit atyja már bölcsőjében *római királlyá* nevezett ki (l. *Napoleon*, 2.).

N.-nak az orosz cárral 1808. kötött szövetsége és barátsága a következő években mindinkább meglazult. A cár ugyanis N. több intézkedése által (Varsó nagyhercegség megnagyobbítása, Oldenburg bekebelezése), sértve érezte magát s ezért ő sem tartotta be Angliával szemben a kontinentális zárt. N. erre Oroszország megalázásával Európa korlátlan urává akarta magát tenni. 1812 tavaszán tehát szakított a cárral és körülbelül 600,000 főnyi sereget zúdított Oroszország ellen. Ebben a nagy hadseregben *(Grande Armée)* húsz nemzet fiai harcoltak. Azonkívül még Poroszországot és Ausztriát is szövetségre kényszerítette Oroszország ellen. Az oroszok védekező harcmodorukkal, a vidékek teljes elpusztításával fárasztották és apasztották N. hadait. 1812 jún. 24. kelt át N. a Nyemen folyón, aug. 17. bevette rohammal Szmolenszket és szept. 7. Moszkva előtt *Borodino* mellett győzte le rettenetes áldozatok árán az orosz sereget. Szept. 14. vonult be 150,000 főnyi seregével Moszkvába, de a város másnap több helyen kigyuladt s majdnem teljesen leégett. Csak a Kremlt, N. főhadiszállását sikerült a lángoktól megmenteni. N. azt hitte, hogy Moszkva elfoglalásával a cárt békére bírja, de ez szinlelt alkudozásait addig halogatta, míg N. rájött igazi szándékára s még a nagy hideg beállta előtt, okt. 9. elrendelte 100,000 főre leapadt seregének a visszavonulást. De már elkésett, mert nemsokára beállott a nagy hideg és kimerült katonái ezrével hullottak a kemény fagytól és az üldöző oroszok fegyvereitől. Csak 40,000 emberrel érte el Szmolenszket, a *Berezina* folyón való

átkelésnél (nov. 25—28.) szenvedett rettenetes veszteségei után pedig 15,000 emberrel érte el Vilnát. Innen szánon sietett Varsón át Párisba, hová dec. 19. érkezett meg.

A francia sereg borzasztó pusztulása jelezte N. hatalmának bekövetkező bukását. Poroszország, mely 1807 óta teljesen újjáalakult és megerősödött kiváló vezetői *(Stein, Scharnhorst)* alatt, Oroszországgal szövetségre lépett és megadta a jelet az egész német nép szabadságharcára. N. 1813 telén új sorozást rendelt s magához véve a nagy sereg romjait, gyorsan Szászországban termett. Elleneit előbb *Gross-Görschen* (1813 máj. 2.), majd *Bautzen* (máj. 20—21) mellett megverte. Ekkor Ausztria lépett fel mint békeközvetítő, de N. nem fogadta el a kínált békét, mely a Rajna határvonalát és Itália birtokát biztosította volna számára. Erre Ausztria is a szövetségesekhez csatlakozott és hadat üzent N.-nak. N. felvette most a harcot egész Európával s még egyszer nagy győzelmet aratott *Drezda* mellett (aug. 26—27) Schwarzenberg osztrák-orosz hadain. De mivel vezérei több vereséget szenvedtek *(Davoût* Grossbeerennél aug. 23., *Macdonald* a Katzbach mellett aug. 26., *Ney* Dennewitz mellett szept. 6.), kénytelen volt Lipcse felé visszavonulni. Itt folyt le aztán 1813 okt. 16., 18. és 19. a «*népek csatája*», melyben N. a túlnyomó számban (255,000 szövetséges, 160,000 francia) lévő ellenfeleitől döntő vereséget szenvedett. Sietve vonult ezután vissza a Rajna felé 100,000 főre leolvadt seregével s még útközben *Hanau* mellett (okt. 30—31.) szétszórta a feltartóztatására küldött osztrák-bajor sereget.

Minthogy N. még most sem fogadta el a szövetségesek békeajánlatait, ezek elhatározták Franciaország megtámadását. *Blücher* és *Schwarzenberg* fővezérek 300,000 főnyi sereggel 1814 jan. több helyen átlépték a Rajnát és koncentrikus támadással Páris felé tartottak. N. kb. 80.000 főnyi, nagyobbára ujoncokból álló seregével előbb az északról jövő Blüchert szorította vissza *(Montmirail,* 1814 febr. 17—14.), azután Schwarzenbergre vetette magát s annak seregét is visszaverte *(Monterau,* febr. 17—18.). E sikereinek hatása alatt a szövetségesek újabb békeajánlatokat tettek. De a *châtilloni* kongresszus márc. 19. N. kétszinű magatartása miatt meghiusult s a szövetségesek új erővel fogtak a harchoz. N.-t ezúttal végleg elhagyta szerencséje. *Laon* mellett (márc. 9—10.) Blüchertől, *Arcis-sur-Aube* mellett (márc. 20—21.) pedig Schwarzenbergtől elhatározó vereséget szenvedett. A szövetségesek útja ezzel Páris felé nyitva állott. N. most arra a merész tervre gondolt, hogy a várak őrségeit magához véve, Keletre nyomul a Rajna felé, hogy ellenségeit maga után csalja. De azok rendületlenül Páris felé tartottak s miután annak védőőrségét visszaverték és márc. 30. a *Montmartre*-hegyet rohammal elfoglalták, márc. 31. bevonultak Franciaország fővárosába. N. csak néhány órával később érkezett Páris alá s egy merész támadással vissza akarta azt foglalni. De vezérei megtagadták az engedelmességet, mire minden reményét elvesztve, *Fontainebleauba* vonult. Itt ápr. 6. előtt kis fia javára, majd mikor a szövetségesek ezt nem fogadták el, ápr. 11. a maga és családja nevében lemondott a francia trónról. A szövetséges hatalmak meghagyták császári címét, birtokául *Elba* szigetét jelölték ki és 2 millió frank évi jövedelmet biztosítottak számára, azonkívül magával vihette 400 régi gárdistáját testőrségül.

N., miután régi katonáitól a fontainebleaui kastély udvarán megható búcsút vett, elhagyta Franciaországot s máj. 4. megérkezett Elba szigetére. Itt azonban nem tudott megnyugodni tettre vágyó lelke. Mikor értesült a francia nép elégületlenségéről a visszahelyezett Bourbonok ellen s a nagyhatalmak egyenetlenkedéséről a bécsi kongresszuson, merész elhatározással elhagyta Elba szigetét s 1100 katonájával kikötött Dél-Franciaországban (1815 márc. 1.). Kicsiny csapatával a Dauphinén keresztül, kerülve a nagyobb városokat, nyomult észak felé. Márc. 7. hozzá pártolt *Grenoble* helyőrsége s ettől kezdve serege rohamosan gyarapodott az ellene küldött seregek átpártolása folytán. Mikor *Ney* tábornagy is hozzá pártolt, XVIII. Lajos király sietve Gentbe menekült, mire N. márc. 20. bevonult Párisba. Az iránta megnyilvánult lelkesedést azzal akarta meghálálni, hogy alkotmányos uralmat igért a francia népnek, a külső hatalmaknak pedig ünnepélyes békeigéretet tett. De a bécsi kongresszuson még együtt lévő hatalmak nem hittek igéretének őszinteségében, sőt mint «a világbéke ellenségét» átokkal sujtották. Egyúttal egy millió főnyi sereg megindítását határozták el ellene. N. felvette a harcot egész Európa ellen. Hogy a szövetséges hadak egyesülését megakadályozza, 120,000 főnyi seregével gyorsan Belgiumba tört. Előbb Blücher porosz seregét verte meg *Ligny* mellett (1815 jún. 16.), azután *Wellington* angol vezér ellen fordult. *Waterloo* mellett rendkívül véres küzdelem után már-már kicsikarta a győzelmet, amikor Blücher megjelenése a kimerült francia sereg teljes vereségét vonta maga után (jún. 18.). A futó sereg N.-t is magával ragadta, ki hasztalan kereste a halált. Jún. 20. ért Párisba s két nap mulva másodszor is lemondott a trónról. Ezután hosszas tépelődés után *Rochefort*-ba ment s itt egy angol hajóra szállott, magát az angol nemzet nagylelkűségére bízva. Az angolok azonban hadifogolynak nyilvánították s a többi hatalom megegyezésével az Atlanti-óceán közepén fekvő *Szent Ilona*-szigetére vitték, hová 1815 okt. 16. érkezett meg. Számüzetését megosztotta vele néhány híve *(Las Cases, Montholon* stb.). 1815 dec. óta *Longwood* majorsági épület volt a lakóhelye, hol elég szűkös ellátással kellett beérnie. Számüzetésének napjait sétákkal és emlékiratainak tollbamondásával töltötte. Bukása felett érzett lelki fájdalmait még inkább növelte a sziget kormányzójának, *Sir Hudson Lowenak* (l. o.) nyers és kicsinyeskedő viselkedése. Lelki gyötrelmeihez később testi fájdalmak is járultak. A kedvezőtlen éghajlat és tétlen életmód siettette öröklött gyomorbajának halálos kimenetelét. Gyomorrák ölte meg 1821 márc. 5. Holttestét ideiglenesen egy forrás mellett temették el, melyet életében nagyon kedvelt, 1840. pedig Lajos Fülöp király egyik fia, *Joinwille* herceg (l. o.) hazahozta Párisba, hol az invalidusok dómjában helyezték végleges nyugalomra.

N. kicsiny termetű férfiú volt, aránylag nagy fejjel. Haja gesztenyebarna, homloka széles és magas, szemei világoskékek, orra és szája formás, álla előrehajló. Fiatalabb korában sovány, tüzes tekintetű és halvány, idősebb korában meghízott, tekintete pedig hideg lett. Számos képmásai közt *David* festménye a legművészibb. Jellemére nézve uralomra vágyó, hidegen számító és a külső hatásra sokat adó férfiú volt. Mint hadvezér és államférfiú Julius Caesar mellé állítható sokoldalú lángelméjével. A harctéren nagyszerű áttekintéssel gyors és merész elhatározást egyesített. Hóditásainak rombadőlését még ő maga élte meg, de államférfiúi alkotásai maradandók voltak. Tüneményes pályafutása már kortársait csodálatos bámulatra ragadta személye iránt. Híveinek lelkén feltétlenül uralkodott, ellenségeit pedig szokatlan félelemmel és gyűlölettel töltötte el. Halála után valóságos hérosszá emelkedett az utókor tiszteletében. Egyéniségének értékét az újabb történetírás pártatlanul igyekszik megállapitani, amennyiben lefejti személyéről a valótlan dicsőítő túlzásokat és a kicsinyítő rágalmakat egyaránt.

Irodalom. N. összegyűjtött munkái: Oeuvres, 1821—22. jelentek meg Párisban, 5 köt.; újabb kiadásuk u. o. 1887—1888, 4 köt.; Szt. Ilona szigetén írt emlékiratait (Mémoires de St. Hélène) Gourgaud és Montholon adták ki, 8 köt., Paris 1822—25, 2. kiad. 1830. Ezekben az utókor számára a valósággal ellenkező módon, szépítve adja elő tetteinek indító okait. Hívebben tükrözik vissza jellemét eddig kiadott levelei. Ezeknek nagy gyűjteményét III. Napoleon parancsára adták ki: Correspondance de N. I., címen, Paris 1858—70, 32 köt. E gyüjteményből külön jelent meg a Correspondance militaire, Paris 1875—77, 10 köt. Ujabb levélgyüjtemények: Masson et Biagi, N. inconnu. Papiers inédits 1786—93, Paris 1895, 2 köt.; Léon Lecestre, Lettres inédites de N. I., au VIII.—1815, u. o. 1897, 2 köt.; de Brotonne, Lettres inédites (1898) és Dernières lettres inédites de N. I., 1903, 2 köt.

N. régibb életrajzai közül említendők: Laurent 1826, Thibaudeau 1827—28, 5 köt., Norvins 1851, 21. kiad. és Jomini 1817, 4 köt. művei. Thiers, Histoire du Consulat et de l'Empire, 1845—69, 21 köt.; Schlosser, Zur Beurteilung N.-s und seiner neuesten Tadler und Lobredner, Frankfurt 1832—35, 3 köt., az első kritikai mű N.-ról; Lanfrey, Histoire de N., Paris 1867—75, 5. köt. szintén sok N.-legendát cáfolt meg; Taine, Le régime moderne, u. o. 1891—94, ez ellen írta N. Jeromos herceg N. et ses détracteurs c. művét; Chuquet, La jeunesse de N., u. o. 1897—99, 3 köt.; Gruyer, N., roi de l'île d'Elbe, u. o. 1906; Couderc de Saint-Chamant, N., ses dernières armées, u. o. 1903; Henri Houssaye, 1814, u. o. 1905, 50. kiad. és 1815, u. o. 1905, I—III., 50. kiad.; F. Masson, N. et sa famille, u. o. 1895, 7 köt.; Armand Dayot, N. raconté par l'image, u. o. 1905, 2. kiad.; Lumbroso, Bibliografia dell'epoca Napoleonica, Modena 1894—1900, 6 köt.; Kircheisen, Bibliographie N.-s, Berlin 1902; Paul Frémaus, Dans la chambre de N. mourant, Journal inédit de Hudson Lowe etc., Paris 1910.

Magyar nyelven: I. N. császár élete a leghitelesebb kútfők után, Budapest 1863; Thiers M. A., I. N. trónlemondása, Elba, Visszatérés, ford. Kecskeméthy Aurél, u. o. 1865; Áldor Imre, Nagy N. császár története, u. o. 1874; Breit József, Bonaparte 1797. évi hadjárata, u. o. 1900; Blos Wilhelm, A francia forradalom, ford. Horovitz Jenő, u. o. 1909; Fodor Sándor, N., életkép, u. o. 1909; Szende Arisztid, N., Fodor Sándor könyvének bírálata, u. o. 1909; Carlyle, A francia forradalom története, ford. Baráth Ferenc, u. o. 1912; Dumas, N. élete, ford. Bölöni György, u. o. 1912; Farkas Pál, A francia forradalom, u. o. 1912; A nagy francia forradalom és N., írták Adorján Andor, Kéri Pál, Seress László és Zilahi Kiss Béla, szerkeszti Borovszky Samu, u. o. 1911—12; Gaal Mózes, N., u. o. 1912; Seress László, N., u. o. 1912.

2. *II. N., római király,* később *reichstadti herceg,* N. 1. és Mária Lujza császárné egyetlen fia, szül. Párisban 1811 márc. 20., megh. Schönbrunnban 1832 júl. 22. Atyja mindjárt születése után *római királlyá* nevezte ki és örökösének jelölte, de soha sem foglalhatta el annak trónját, mert a nagyhatalmak sem 1814 ápr., sem 1815 júl. nem fogadták el N.-nak fia javára történt lemondását. Anyja a bécsi kongresszuson *Parma* hercegséget kapta, de őt Bécsben hagyták, hol nagyatyja, *Ferenc* osztrák császár és magyar király neveltette teljesen osztrák szellemben. 1818 júl. 22. a *reichstadti* hercegi címet és uradalmat kapta. Bár nevelői szorgosan elzárták tőle azokat, akik atyjára és francia hazájára emlékeztették volna, a fiatal hercegben mégis élt nagy származásának tudata, s idegen és szeretet nélküli környezetében sok lelki gyötrelem kínozta. Nagyatyja kivánságára 1822. az osztrák hadseregbe lépett, hol 1828. kapitány, majd 1831. őrnagy lett. Amugy is gyenge szervezetét tüdősorvadás támadta meg, mely 22 éves korában véget vetett ifjú életének. Anyja karjai közt halt meg, kit utolsó napjaiban magához kéretett. Az, hogy halálát készakarva siettették hozzátartozói, rosszakaratú rágalom. A kapucinusok sírboltjában temették el. III. Napoleon császár 1852 nov. 7. kelt rendeletével a francia uralkodók közé vétette fel II. N. néven. V. ö. *Wertheimer*, Der Herzog von Reichstadt (Stuttgart 1902); *Lumbroso*, Napoleone II. (Roma 1902).

3. *III. N., francia császár* (1852—70), Bonaparte Lajos hollandiai király és Beauharnais Hortenzia harmadik fia, szül. Párisban 1808 ápr. 20., megh. Chislehurstben (London közelében) 1873 jan. 9. Nagybátyjának, I. N.-nak másodszori bukása után anyjával együtt Németországban, majd Svájcban tartózkodott *Arenenberg* kastélyban (Thurgau). 1831-ben bátyjával, N. Lajossal részt vett a romagnai felkelésben. Itt csak nagy bajjal menekült meg az elfogatástól, mire visszatért Arenenbergbe. Ezután a svájci tüzérségbe lépett s néhány katonai könyvet is írt (Manuel sur l'artillerie). Bátyjának és a reichstadti hercegnek (l. *N. 2.*) halála után 1832. ő lett a Bonaparte-ház feje s a bonapartista párt jelöltje a francia trónra. Első kisérlete azonban balul sikerült, mert *Strassburgban* 1836 okt. 30. elfogták, mikor a helyőrséget a maga részére akarta megnyerni. Lajos Fülöp kormánya erre N.-t Amerikába vitette, de onnan már 1837. anyja halálának hírére visszatért Arenenbergbe. Erre a francia kormány N. kiutasítását követelte a svájci kormánytól, mire N. önként távozott Londonba. Itt adta ki 1839. Idées Napoléoniennes c. röpiratát, melyben politikai hitvallását tette közzé a nagybátyjától kölcsönzött frázisok kiséretében. 1840-ben új kisérletet tett a francia trón megszerzésére. Okt. 6. néhány hívével *Boulogne* városában jelent meg, de senki sem csatlakozott hozzá. Menekülése közben elfogták s a pairek kamarája életfogytiglani fogságra ítélte. *Ham* várából azonban hat év mulva 1846 máj. 25. sikerült elmenekülnie egy kőmíves ruhájában *Badinguet* álnév alatt. (Ez lett később gúnyneve.) Újból Angliába ment, honnan az 1848 febr.-i forradalom után tért vissza Franciaországba. 1848 szept. beválasztották a nemzetgyűlésbe, hol kezdetben szerényen és tartózkodóan viselkedett, de titokban mindent elkövetett,

hogy vezető szerephez jusson. Igy történt aztán, hogy az 1848 dec. 10. végbement választáson 5 és fél millió szavazattal *Cavaignac* tábornok 1 és fél millió szavazatával szemben a *második francia köztársaság* elnökévé választották. N. ezt az állását igen ügyesen végleges uralma előkészítésére használta fel. Megnyerte a hadsereget és a hivatalnoki kart, a papságot pedig az 1849-iki római forradalom leverésére a pápának küldött katonai segítséggel kötelezte le magának. A törvényhozó gyűléssel, mely észrevette nagyratörő terveit, 1850 óta állandó összeütközésben volt. Végre 1851 végén elérkezettnek látta az időt a köztársaság megbuktatására. Dec. 1—2. éjjelén elfogatta és száműzte az ellenzék vezéreit, a Páris utcáin kitört forradalmat pedig könnyű szerrel leverte a megnyert hadsereg segítségével. Ezután (dec. 20.) egy újabb népszavazás (7 és fél millió szóval) tíz évre elnökké választotta diktátori hatalommal. 1852 nov. 7. a szenátus kimondta a *császárság* helyreállítását. Egy harmadik népszavazás 7.800,000 szóval megerősítette ezt, mire N. 1852 dec. 2. a *franciák császárjává* proklamálta magát III. N. néven.

Trónra lépése után előbbi békenyilatkozatai ellenére *(L'Empire, c'est la paix!)* rögtön arra törekedett, hogy Franciaország régi vezető állását visszaszerezze és új hadi dicsőséggel feledtesse erőszakos uralomra jutását. A *krimi háborúban* (l. o.) Angliával együtt megmentette Törökországot I. Miklós cár nagyratörő terveivel szemben s a *párisi kongresszuson* (1856) mint Európa békebirája szerepelt. Ezután az olasz nép felszabadítása érdekében *Ausztria* ellen fordult. E lépésére nemcsak ifjukori emlékei, hanem különösen *Orsini* (l. o.) merénylete (1858 jan. 14.) késztette. A Cavourral Plombièresben megkötött szerződés értelmében 1859 tavaszán II. Viktor Emánuel szárdiniai király segítségére sietett. A magyar emigráció is francia-olasz támogatással remélte az ország függetlenségét kivívni. *Kossuth* Lajos 1859 máj. 5-ike éjjelén személyesen értekezett N.-nal, ki azonban nem tett határozott igéretet a kívánt hadi expedició tárgyában. *Magentai* (jún. 4.) és *solferinói* (jún. 24.) fényes győzelmei után azonban sietve fegyverszünetet kötött Ferenc József császárral a *villafrancai* találkozáson és megelégedett Lombardia felszabadításával. Az olaszokat nagy csalódás érte a háború gyors befejezése miatt s e csalódás elkeseredéssé vált, amikor N. az átengedett Lombardiáért *Szavóját* és *Nizzát* kérte és kapta cserében (1860). N. ekkor állott hatalma tetőpontján. Következő vállalkozásaiban egyik kudarc a másik után érte. A szerencsétlen *mexikói expedició*, 1862—67. (l. *Mexikó)* nemcsak Miksa császár, N. pártfogoltjának életébe került, hanem N. tekintélyén is nagy csorbát ejtett. Az olaszok rokonszenvét végleg eljátszotta azzal, hogy 1867. fegyverrel védte meg az *Egyházi-Államot* Garibaldi betörése ellen *(Mentana).* Az 1866-iki osztrák-porosz háborúban semleges maradt, mert azt remélte, hogy ezért Bismarcktól kárpótlást kap. De sem a Rajna balpartján nem kapott területet, sem később 1867. *Luxemburg* megszerzése nem sikerült neki. (L. *Luxemburgi kérdés).* E külső politikai kudarcokkal együtt növekedett a belső elégedetlenség. N. uralkodása elején nagy közmunkákkal (vasutak, Páris új boulevardjai és középületei) a munkásságnak bő keresetforrást nyitott és emelte Franciaország jólétét, azonban e nagy vállalkozásoknál sok visszaélés történt. Ehhez járult az alkotmányos élet és a szabad sajtó elfojtása. Az ellenzéki közhangulat hatása alatt 1860 óta tett ugyan némi engedményeket a törvényhozó testületeknek, míg végre 1869. teljesen az alkotmányosság útjára lépett (budgetjog, miniszteri felelősség), azonban engedményeivel már megkésett. Ezt mutatta az *alkotmányrevizió kérdésében* 1870 máj. 8. megejtett népszavazás, amikor 1 és fél millió ellenzéki szavazat tiltakozott a reform ellen. N. ekkor egy új győzelmes háborúval akarta a belső elégedetlenséget elfojtani s egyúttal elvesztett külső tekintélyét is helyreállítani. E törekvése idézte elő a végzetes *német-francia* háborút (l. *Franciaország).*

Ez időtájt már évek óta húzódó betegségének (vesebaj) kínzó fájdalmai teljesen megtörték régi akaraterejét és belátóképességét. A hadüzenet után átvette a francia sereg fővezérségét, de már az első vesztett csaták után aug. 12. letette azt. Mivel nem mert Párisba menni, *Mac Mahon* seregében maradt s azzal együtt került *Sedan*-nál (1870 szept. 2.) a németek fogságába. E szörnyű katasztrófa hírére Párisban 1870 szept. 4. kitört a forradalom, mely N.-t és családját megfosztotta a tróntól és kikiáltotta a *köztársaságot.* Eugénia császárné fiával együtt Angliába menekült, N.-t pedig a németek *Wilhelmshöhe* kastélyba vitték, hol uralkodót megillető bánásmódban részesült a béke megkötéséig. 1871 márc. hagyta el fogságát és Angliába ment családjához. Utolsó éveit *Chislehurstban* töltötte s itt halt meg egy orvosi műtét után.

N.-ban kevés volt meg a Bonaparte-család külső vonásaiból és vérmérsékletéből. Álmodozó, hidegvérű természete mellett jóindulatú férfiú volt. Sokoldalú tanultsága irodalmi műveiben nyilvánult meg, melyek közül a legjelentékenyebb: Histoire de Jules César (1865—66, 2 köt.). Magyarra fordították *Greguss* Ágost és *Székely* József (Pest, 1865—66, 2 köt.). Összes munkái: Oeuvres de N. III. (Paris 1854—69, 5 köt.). Halála után jelent meg: Oeuvres posthumes; autographes inédits de N. III. en exil (1873). Magyarul még megjelent: Napoleoni eszmék (ford. *Huszár* Imre, Pest 1862); A tüzérség multja és jövője (ford. *Theisz* Gyula, Budapest 1880).

N. 1853 jan. 29. vette nőül *Montijo Eugéniát* (l. *Eugénia),* kitől egyetlen fia, *N. Jenő Lajos* herceg született (l. *N. 4.).*

Irodalom. De la Gorce, Histoire du second Empire, Paris, 1894—1903, 6 köt.; Villefranche, Histoire de N. III., u. o. 1898, 2 köt., 2. kiad.; Le Bas, La jeunesse de N. III., Paris 1902; Thirria, N. III. avant l'Empire, u. o. 1895—96, 2 köt.; Ebeling, N. III. und sein Hof, Köln, 1891—94, 3 köt.; De Lano, Le secret d'un empire. La cour de N. III., u. o. 1891—93, 3 köt.; De Chambrier, La cour et la société du second empire, u. o. 1900—1903, 2 köt.; Giraudeau, N. III. intime, u. o., 1895, 5. kiad.

Magyarul: M. Mészáros K., III. N. francia császár élettörténete annak trónraléptéig, Debreczen 1861; Vértessy Arnold, III. N. császár élete, Budapest 1878, Tört. Könyvtár; Herbert Lucien, N. Lajos ifjusága. Tört. Korrajz. Fordította Szabó R., Pest 1865, 8 köt.

4. *(IV.) N. Jenő Lajos János József* herceg, *N. 3.* egyetlen fia, szül. Párisban 1856 márc. 16., megh. Dél-Afrikában a zuluk földjén 1879 jún. 1. A sedani katasztrófa után anyjával együtt Angliába menekült és Chislehurstban élt. Atyja halála után belépett a woolwichi tüzériskolába. 1874 márc. 16., mikor 18 éves lett, a bonapartista párt ünnepélyesen elismerte fejének IV. N. név alatt. Anyja azonban visszatartotta őt minden kalandos politikai vállalkozástól. 1879 febr. a hadi babérokra vágyó ifjú a Zuluföldön harcoló angol hadseregbe lépett. Itt egy kémszemle alkalmával az *Itioliozi* folyó mellett a zuluk megölték. Holttestét hazahozták s 1887. atyjáéval együtt a *farnboroughi* templomban helyezték el. V. ö. *Deléage*, Trois mois chez les Zoulous et les derniers jours du prince impérial (Paris 1879); *Hérisson*, Le Prince impérial, N. IV. (Paris 1890, németül Augsburg 1894); *Martinet*, Le Prince impérial (Paris 1895).

5. *N. herceg (Plon-Plon)*, l. *Bonaparte* (III. köt. 512. old. 1. hasáb: *c*).

6. *N. Viktor herceg*, a bonapartisták trónjelöltje, l. *Bonaparte* (III. köt. 512. old. 2. hasáb: *a*). *Klementina* belga hercegnővel kötött házasságából két gyermek született: *Klotild* hercegnő (szül. 1912 márc. 20.) és *Lajos Napoleon* herceg (szül. 1914 jan. 23.).

7. *N. Lajos (Louis) herceg*, l. *Bonaparte* (III. köt. 512. old. 2. hasáb: *b*).

Napoléon d'or a neve az I. és III. Napoleon korában vert 20 frankos aranyérmeknek.

Napoleonidák, I. Napoleon francia császár rokonai és ezek utódai. L. *Bonaparte-család.*

Napoleoni háborúk v. *harcok*, azok a háborúk, melyeket Bonaparte Napoleon viselt, eleintén 1796—99. mint a francia köztársaság hadvezére, 1800—1804-ig mint első konzul, 1805—15-ig mint francia császár. L. *Napoleon*, 1.

Napoleontyúk, a fehér *maláji tyúk* (l. o.) egyik elnevezése.

Napoléon-Vendée (ejtsd: —vandé), La-Roche-sur-Yon régebbi neve, l. *Roche-sur-Yon.*

Napoléonville, l. *Kanala* és *Pontivy.*

Napoli, *Nápoly* (l. o.) olasz neve.

Napoli di Malvasia, város, l. *Monemvazia.*

Napoli di Romania, város, l. *Nauplia.*

Nápoly (ol. *Napoli)*, 1. *olasz tartomány* Campaniában, Caserta, Avellino, Salerno tartományok és a Tirrheni-tenger nápolyi öble között. Területe 908 km², (1881) 1.001,245, (1913) 1.324,871 lak. Talaja vulkánikus. DK.-en van a S. Angelo (1443 m.), K.-en a Vezuv (1260 m.), Ny.-on a Phlegraei (l. o.) mezők régi kis vulkánjai. Tavai az Agnano, Averno, Fusaro és Licola. Földje termékeny és fejlett gyáripara van, (1911) 7663 gyártelepe 91,389 embert foglalkoztatott.

2. *N.* (ol. *Napoli*, gör. *Neapolis* a. m. újváros, l. *a mellékelt térképet)*, az ugyanily nevű olasz tartománynak, hajdan a kettős siciliai királyságnak fővárosa, érseki székhely, az é. sz. 40° 52′ és a k. h. 14° 16′ alatt a Tirrheni-tenger 30 km. széles és 13 km.-re a szárazföldbe benyúló N.-i öble mellett, amelyet Ny.-on a Miseno fok, Ischia és Procida szigetek, K.-en a Campanello fok és Capri szigete határolnak. Kis részben a tenger melletti keskeny síkon, nagyobbrészt a tenger felé erősen lejtő hegyek oldalában épült, fekvése festői, tájképi szépsége a föld legszebb pontjainak egyikévé teszi. *Éghajlata* kellemes, évi középhőmérséklete 16° (a júliusi 24·3°, a januári 8·4°), évi csapadéka 831 mm., a legesősebb időszaka: okt.—dec. Egészségügyi viszonyai az 1884-iki kolerajárvány óta, amikor egész városrészeket törtek át és a város nagy része ujjáépült, megjavultak; naponta 100—200,000 m³ vizet szolgáltató vízvezetéke van. A 10. hadtest parancsnokságának, haditengerészeti parancsnokságnak, semmitőszéknek, főtörvényszéknek, kereskedelmi és hadbiróságoknak székhelye.

Városrészek, utcák, terek. N. két városrészből áll, a Ny.-i a régebbi és nagyobb, a K.-i az újabb és előkelőbb, melyeket egymástól a Castel S. Elmótól a Castello dell Ovo-ig végighaladó hegyhát választ el. A régi városrész partján van a hadi és kereskedelmi kikötő, utcái nagyrészt szűkek; fő útvonala a Via Roma élénk forgalommal, a Strada del Duomo, dei Tribunali, Santa Trinità, Medina, a Corso Umberto I., Strada Nicola Amore, Nuova, Corso Garibaldi a régi városrész legfőbb útvonalai. Az új városban a Riviera Chiaja és a Strada Posilipo fényes palotákkal, ez útvonalak és a Via Caracciolo tengerparti sétány s a közöttük lévő Villa Nazionale sétatér N. legszebb helyei. A Monte Posilipo aljából a Corso Emanuele 4 km. hosszú sétaútja vezet el a S. Elmo erősség oldalain végig a régi városrészig. N. főbb terei: Piazza del Plebiscito a kir. palotával, hadtestparancsnoksággal, S. Francesco di Paolo templomával, III. Károly és I. Ferdinánd szobraival; Piazza Municipio II. Viktor Emánuel szobrával, Piazza dei Martiri a szabadságharcok emlékoszlopaival, a Piazza Dante a költő szobrával, a Piazza Cavour a nemzeti muzeummal, a Piazza Garibaldi a főpályaudvar előtt Garibaldi szobrával; Umberto királynak legújabban a tengerparton emeltek szobrot.

Emlékművei, középületei, templomai. N.-t nem annyira az építészet, mint a természet tette széppé, mindamellett mind világi, mind egyházi kiválóbb épületekben gazdag. Középkori emlékei a Porto Capuana, kiváló renaissance kapu, a Castel Nuovo a hadi kikötő mellett (1277) régente kir. kastély volt, ma kaszárnya, a Castello del Ovo erősség a Pizzofalcone lábánál egy kis szigeten, a Castel Capuano (XII. sz.) 1647 óta igazságügyi palota, a Castel S. Elmo 249 m. magasságban (1535) ma katonai börtön. A kir. palota 1600. épült, 1837—41-ig újjáépítettek, külső homlokzatát dór és jón oszlopok díszítik. A városháza 1819—25-ig épült, I. Roger és II. Frigyes szobraival, a Nemzeti muzeum épülete (1586) kaszárnya, majd egyetem volt, 1790 óta szolgál muzeumi célokat, a Galleria Umberto I. (1887—90) 147 m. hosszú, 122 m. széles latin keresztalakú épület 57 m. magas kupolával, a Palazzo Reale di Capodimonte kép- és szoborgyüjteménnyel. N. templomokban és kápolnákban rendkívül gazdag, számuk mintegy 350. Székesegyháza a San Gennaro dóm, amelyet 1299. II. Károly alapított és 1314. Róbert alatt fejezték be. Főoltára alatt a Capella del Tesoróban őrzik N. védszentjének, San Genna-

Vallone delle Fontanelle
Ceiro
Ponticello
Lopa
Campanile
Rota
Ruffo
Gerolomini
Ruggiero
Agresta
De Simone
Monte donzelle
De Donato
De Vico
Fontanelle
S. Giacomo dei Capri
Altiero
Due Porte
Strada Nuova Daziaria
Gallotta
Vaccurelli
Arenella
Torricchio
Grosso
Pedrone
Quattro mani
Crocelle
Vice domini
Salita Arenella
Monaco
Capparelli
Formicola
Caccavone
Villa Genzano
pzza Salv. Rosa
la Pigna
Chiarelli
il Cavone
Passarelli
S. Chiara
L'Archetiello
Formicola
Blandi
Case Puntellate
Antignano
S. Maria Costantinopoli
Siklò
Cinta Daziaria
Forte
Ricciardi
Via Franc. de Mura
Via Masso Stanzione
RIONE VOMERO
Via Solimene
Pizza Vanvitelli
Via Scarlatti
All.
Castel S. Elmo
S. Martino kolostor
Mongibello
Vomero
Corso Alessandro
Via Luca Giordano
Via Merliani
Via Cimarosa
Villa Floridiana
Tommaso
V. Regina
S. Franc. d. Paola
Villa Belvedere
Villa Ricciardi
Tricase
Via Cumana
Corso V. Em. áll.
Corso Vittorio Emanuele
Parco Margherita
RIONE AMEDEO
pzza Amedeo
Miranda
Pozzuoli felé
Riviera di Chiaia
Villa Nazionale
Aquarium
Via Caracciolo
Torretta
pzza Principe di Napoli
S.M. Piedigrotta
Piedi grotta
Via Principessa
NÁPO

POLY)

MAGYARÁZAT:
vasút, közuti villamos vasút,
Siklo, középületek.
Röviditések
V.-Via-út. P.zza-Piazza, L.-Largo-tér. St. vagy Str.-Strada-utca. Vic.-Vico-köz. Cal.-Calata-lejtős utca.
Mérték 1 : 20 000
0 100 200 300 400 500 600 700 800
méter
RÉVAI-KARTOGRAFIA.
KÖZPONTI PÁLYAUDVAR
Piazza Garibaldi
Nola-Baiano-i áll.
Aversa-Caivano-i vasut
Porta Capuana
Castel Capuano
Tribunali
RIONE DEL VASTO
Piazza Nazionale
Vezuv-vasuti pályaudvar
Piazza Umberto
Piazza S. Croce del Mercato
Largo del Ponte della Maddalena
Borgo d. Loreto
Villa del Popolo
Calata Villa d. Popolo
Immacolatella nuova
Kapitányság
Villam-telep
Molo Orientale
Molo a Martello
M. Curvilineo
KERESKEDELMI KIKÖTŐ
Immacolatella vecchia
Molo S. Gennaro
Molo Angioino
Világitó-torony
HADI KIKÖTŐ
Molo San Vincenzo
NÁPOLYI ÖBÖL
Castel Nuovo
S. Barbara
Municipio
Városháza
Fenice szinház
Palazzo Reale
S. Carlo szinház
Tengerészeti Arzenál
Hadrest-parancsnokság
Pzza del Plebiscito
S. Franc. di Paola
RIONE S.TA LUCIA
Via Partenope
Castello dell' Ovo
Piana del Castello
Pizzofalcone
Nemzeti Múzeum
Porta S. Gennaro
Növény kert
Szegényház
Strada Foria
Corso Garibaldi
Str. Nuova
Str. d. Marinella
Egyetem
Posta
Dom
S. Chiara
Gesú nuovo
Piazza Dante
S. Lorenzo
S. Paolo Magg.
Pto Piccolo
Vámház
P. Rª Dogana
S. Giov. Magg.
Pzza d. Borsa
Mte Oliveto
Cumana vasut állomása

rónak (Szent Januarius) a néphit szerint csodatevő vérét. Főkapuján, mint történeti emlékek, magyar címerek is vannak, a templomban nevezetesek Martell Károly és a meggyilkolt magyar Endre hg. síremlékei. Jelentékenyebb templomai még: Sta Anna dei Lombardi (1411), a mellette lévő bencés kolostor 1558. Torquate Tasso menedékhelyéül szolgált; Sta Chiara (1310) az Anjouk számos síremlékével; S. Domenico Maggiore (XIII.) szép síremlékekkel; S. Giovanni a Carbonara királyi síremlékekkel; a Donna Regina kolostor, melyet Mária királyné ujjíttatott meg s ugyanannak templomában van eltemetve; egyik termében Szt. Erzsébet legendáját ábrázoló falfestménnyel. S. Martino egykori (1325) karthauzi kolostor; S. Francesco di Paolo (1831) a római pantheon után; Gesù Nuovo jezsuita templom (1584); S. Severino e Sosio egykori bencésapátság, amelyben ma az állami levéltár van. N. temetője, a Campo Santo, földünk legszebb temetőinek egyike.

Közművelődés, gyüjtemények. Egyetemét 1224. II. Frigyes alapította, négy fakultása van (1912) 6600 hallgatóval, van közjegyzői, gyógyszerészi, mérnöki, állatorvosi főiskolája, katonaiskolája, kereskedelmi akadémiája, növénykertje, csillagvizsgáló és meteorológiai obszervatóriuma, egyetemi könyvtára 150,000 kötettel, különféle szak- és művészeti iskolái. Nemzeti könyvtárában közel 400,000 drb. könyv és kézirat van. A királyi levéltárban 40,000 pergament és 400,000 okiratot őriznek. A levéltár igen gazdag Magyarországra vonatkozó okiratokban, az Árpád-ház végső szakától Nápolyi László haláláig és Mátyás király idejéből. 1910-ben vulkanológiai intézete létesült. Nemzetközi zoológiai állomása, kapcsolatban a nagyszerű aquariummal, világhírű. Muzeumi gyüjteményei rendkívül gazdagok, kiválók antik bronz- és márványszobrai, egyiptomi emlékek, a Pompeji és Herculanum-ásatásból kikerült freskók, mozaikok párjukat ritkítják. A városi muzeumban iparművészeti gyüjtemény van. Operaháza, a S. Carlo, Európa legnagyobb szinháza; más szinházai: Bellini, Sannararo és a Nuova.

Lakosság, ipar, kereskedelem. N. Olaszország legnépesebb városa, lélekszáma külvárosaival együtt (1913) 684,766. Ipara erősen fejlődik. A lakosság egyik fő jövedelmi forrása az idegenforgalom is. (1911) 4399 gyár- és ipartelepe volt, amelyek 55.610 embert foglalkoztattak; főbb iparágai: kő- és agyagipar, vászon- és selyemfonás és szövés, bőr-, arany-, ezüst-, korall-ékszerkészítés, tésztagyártás, fémkohászat, vegyi ipar, dohánygyártás (2 gyár 1880 munkással), hangszeripar. N. D.-Olaszországnak fő kereskedelmi helye és Genova után az ország legforgalmasabb kikötője. (1911) 9168 hajó érkezett 8·3, 9462 hajó távozott 8·3 millió tonnatartalommal. A bevitel értéke 287·1, a kivitelé 169·4 millió lira, az olasz kivándorlóknak közel a fele N.-ból száll hajóra, (1913) 202,314 lélek.

Kikötőjét 1302. II. Károly létesítette, az akkor épült Molo S. Gennaro választja el egymástól a kereskedelmi kikötőt (új és régi) a hadi kikötőtől, amelyet 1826. létesitettek. N. az olasz Lloyd hajósvállalat, a Banca di Napoli olasz jegykibocsátó bank (295·4 millió lira tartaléktőkével) székhelye,.

Környéke természeti szépségekben rendkívül gazdag és ó-kori emlékekben bővelkedik. Pozzuoli mellett a Kutyabarlang, a Solfatara, a Monte-Nuovo, a Camaldoli kolostor, Caserta (királyi kastély), a Vezuv, Herculanum, Pompeji, Castellamare, Sorrento, Capri, Ischia és Procida (l. az illető címszóknál), az idegenforgalom főbb pontjai. A környező községekkel és a Vezuvval közúti villamos vasutak kötik össze, Sorrentóba, Capriba és Ischiára állandó hajójáratai vannak.

Története. N.-t a cumaeiak egy régibb görög teleptől ÉK.-re alapították, amelyet eleinte Parthenopénak, később Palaeopolisnak (ó-város) hívták. Palaeopolis Kr. e. 326 után hanyatlásnak indult. N. azonban, mely Kr. e. 290. római uralom alá került, virágzó görög város maradt. Keleti gót uralom alatt is volt, de 536. Belizár elfoglalta; ez idő óta Bizánc uralma alatt állott, amíg II. Roger elfoglalta és 1130. magát N. és Szicilia királyává koronáztatta (l. *Sziciliai királyság).* V. ö. *Ravaschieri,* Storia della carità napoletana (2 köt., 1875—76); *Del Balzo,* N. e i Napolitani (Milano 1883); *Beloch,* Campanien. Geschichte u. Topographie des antiken Neapel u. seiner Umgebung (2. kiad. Berlin 1890); *Prestrean,* Guida generale di N. e provincia: annuario industriale etc. (N. évente); Italia artistica 32. N. (Bergamo 1907); *Romano,* La citta e il commune di N. 1331—1904. (N. 1908.).

Nápolyi hadjárat néven ismeri történelmünk azt a két hadjáratot, melyet Nagy Lajos király András herceg meggyilkolása miatt vívott meg 1347—48. és 1349—50.

Nápolyi herceg, *III. Viktor Emánuel* olasz király címe volt trónraléptéig.

Nápolyi iskola a zenetörténetben zeneszerzők sorát jelenti, akik valamennyien megegyeztek abban, hogy az operakomponálásban a melódiaképzésnek tulajdonították a legnagyobb fontosságot és a melódiabőség kedvéért elhanyagolták a harmonizálást, a drámai pátoszt, deklamációt, a hangszerelést. Fr. *Provenzale* és Alessandro *Scarlatti* indítják meg a sort, amelynek legkimagaslóbb tagjai: Durante, Leo, Feo, Greco, Porpora, Vinci, Jomelli, Hasse, Piccini, Sacchini. A nápolyi operakomponisták modorának parodizálása teremtette meg ugyancsak Nápolyban az opera buffa műfaját, amelynek Pergolesi, Guglielmi, Paesiello, Cimarosa a legjelesebb képviselői.

Nápolyi királyság, l. *Sziciliai királyság.*

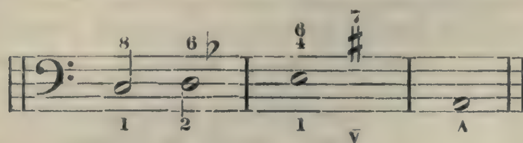
Nápolyi László, l. *László,* 6.

Nápolyi mártás, vadhúshoz való igen zamatos és erős mártás, melynek anyaga bor, húslé, apróra vágott sonka, zeller és fűszerek.

Nápolyi sárga v. *antimonsárga,* a. m. antimonpentoxid (l. o.)

Nápolyi szext (ném. *Neapolitanische Sexte,* ang. *Neapolitan sixth)* keletkezik, ha a moll hangsor negyedik fokához kis szextet fűzünk. *A*-mollban a N.: d – b, *c*-mollban: f-desz. A N.-akkordnál a moll hangsor második fokának szűkített hármas hangzatában az alaphangot le-

felé módosítjuk. Az így keletkező N.-kadenciában a N.-et $\frac{6}{4}$ hangzat követi. Ha az ötödik fokra oldom, szűkített terc ugrás keletkezik. Nevét a

nápolyi iskolától vette: Jonomelli, Porpora, Picchini és Sacchini használják először. Bach, Beethoven és Mendelssohn meglepő hatást értek el vele.

Naponfehérítés, l. *Fehérítés.*

Napontatojó tyúk, l. *Campinei tyúk.*

Napóra *(gnomon)* minden készülék, mely a világtengellyel párhuzamosan felállított pálca árnyékának helyzetéből a valódi napidőt szolgáltatja. A legegyszerübb N. az *equinokciális óra,* melynél az árnyékot felfogó számlap az equatorral párhuzamos, az árnyékot vető pálca tehát merőleges a számlapra. Az árnyék óránkint 15°-ot tesz meg, mivel a napi mozgás 15°-a egy óra időköznek felel meg. Előállításánál úgy járunk el, hogy a számlapon a pálca körül kört írunk le, melyet 24 egyenlő részre, órára osztunk. Ha a pálcát a világtengellyel párhuzamosan állítjuk, azaz észak felé irányítjuk s a felállítási hely geográfiai szélességével egyenlő szöglettel hajlítjuk a horizonthoz, a számlapot pedig úgy forgatjuk, hogy a déli 12 órának megfelelő vonal a meridián északi részébe esik, akkor a N. fel van állítva. Megjegyzendő, hogy nyáron ez óra felső, télen alsó lapja szerepel. A *horizontális* óránál a számlap vizszintesen fekszik s a déli árnyékvonal ugyancsak a meridián észak felé eső részébe helyezendő. Az egyes óráknak megfelelő árnyékvonalak szögletei azonban már nem arányosak az idővel, hanem a hely geográfiai szélességétől függnek. A *függőleges* (vertikális) N. számlapja függélyesen áll, még pedig legegyszerübben kelet-nyugati irányú falon. A polgári középidőt nyerjük, ha a N. adta időhöz tesszük az időegyenlítést. Ujabban vájt félgömbi N.-kat is szerkesztenek, melyekben a gömb középpontjában erősített fonalkereszt árnyéka a gömb belsejében alkalmazott osztáson mutatja az időt. A N. elkészítésének tana (gnomonika) régebben kedvelt tudományszak volt, melyet egészen a kicsinyességig és játékig fejlesztettek. Innen az a sok gnomonikáról szóló régi könyv. V. ö. *Vidal,* La gnomonique (Paris 1876); *Mollet,* »Gnomonique graphique (7. kiad. u. o. 1884); *Littrow,* Gnomonik (Wien 1831).

Napos. Minden gyalog- és lovasszázadnál, úgyszintén minden ütegnél egy tizedes, mint *napos tizedes* (ném. Korporal vom Tage, franc. Corporal du jour) látja el az ügyeleti szolgálatot. Feladata általában az, hogy a század (v. üteg) elhelyezésének körletében a rendre és tisztaságra úgy nappal, mint az éj folyamán is ügyeljen. Az átvett parancsokat ő közvetíti a század (v. üteg) tisztjeihez.

Nappal, l. *Nap.*

Nappali iv vagy *napi ív,* a parallelkörnek horizon feletti része (l. *Ég).*

Nappali lepkék *(Diurna),* a bunkóscsápú lepkék alrendjének egyik csoportja. Testük nyúlánk; szárnyaik élénk szinezetűek és nyugváskor felfelé állanak. Nappal repülnek, innét a nevük is. Csupasz v. tüskés és szőrös hernyóik 16 lábúak. L. *Lepkék.*

Nappali pávaszem v. *Io-lepke (Vanessa io* L.), a Lepkék rendjében a *Nymphalidae* családba tartozó lepkefaj, veresbarna szárnyakkal s mindenik szárny csúcsán egy-egy nagy szemfolttal, melyek közül a mellső szárnyakon levők befelé sárgán, kifelé kéken határolt vörös, az alsó szárnyakon levők kéken behintett s világosszürkén bekerített fekete maggal birnak. Mellső szárnyain az elülső szegélyen még két, sárgán elválasztott, fekete folt látható. Szárnyterj.: 50—60 mm. Mint lepke telel át s márc.—ápr.-ban, majd jún.-tól őszig (két nemzedékben) repül. Hernyója fekete szinű, fehéren pontozott, fekete tüskékkel borított, társasan él a csalánon és komlón. Zöldesszürke bábján két sor gyengén fénylő tüske látható.

Nappali vakság *(nyctalopia)* az az állapot, amidőn a látóhártya túlérzékenysége miatt a homályban, derengő világosságban a látás jobb, mint nappal. Ellentéte a farkassötétség (hemeralopia).

Nappálya, l. *Ekliptika* és *Ég.*

Náprád, kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1910) 1251 oláh lak., posta- és telefonhivatal.

Náprádfa, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 529 magyar lak.; u. p. és u. t. Gutorfölde.

Napraforgó (növ.), l. *Helianthus.*

Napraforgó-olaj (növ.), l. *Helianthus, Olaj- és zsiradéknövények.*

Naprágy, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. putnoki j.-ban, (1910) 549 magyar lak.; u. p. és u. t. Kelemér.

Napragyi *Demeter,* 1556 körül született gömöri nemes családból, megh. 1619 körül. A papi pályára lépvén, előbb esztergomi kanonok, majd egri és pozsonyi prépost. Mint Erdély püspökét, Rudolf császár őt rendelte kancellárul Mihály vajda mellé, akitől 1599. Gyalu helységben 11 nemesi kuriát kapott adományba. A vajda bukása után győri püspök lett, 1605. veszprémi püspök, 1613. kalocsai érsek. A következő évben részt vett a linzi tanácskozmányban, mely II. Mátyás és Bethlen Gábor követei között folyt le.

Naprawnik, *Eduard,* orosz zeneszerző, szül. Bejstben, Königgrätz mellett, 1839 aug. 24. 1869-ben a szentpétervári udvari szinház karnagya lett, 1869—81-ig a császʼ. orosz zenetársaság szimf. hangversenyeinek karnagya volt. Művei: operák (Harold 1886, Dubrovszkij 1895; Francesca da Rimini 1903); szimfóniák; suite; szimfóniai költemények (A démon, Lermontov költeménye után és a Kelet); cseh és orosz dalok; nyitányok; kamarazeneművek és zongoradarabok. V. ö. E. *Findeisen,* E. F. Naprawnik (1898).

Nap-rendek. 1. *Fölkelő nap rendje,* japáni érdemrend, Mucuhito császár alapította 1875 ápr. 10. Nyolc osztálya van. — 2. *Paullovnia-naprend,* japáni érdemrend, Mucuhito császár alapította 1888 jan. 3. Egy osztálya van. — 3. *Az arany nap rendje,* birmai érdemrend. — L. még *Nap- és oroszlán-rend.*

Naprendszer, helyesebben *bolygórendszer*, a Nap körül keringő égitestek összessége. A mi N.-ünk, melynek egyik tagja Földünk is, jelenlegi ismereteink szerint áll: a Napból, 8 nagyobb, 700 újabb felfedezések által folytonosan szaporodó apró bolygóból, 26 holdból és ismeretlen számú, de legalább is 35 állandóan visszatérő üstökösből, valamint számos, szintén periodikusan fellépő hulló csillagrajból (l. *Bolygók*). Bármily álló csillag szerepelhet N. középpontjául; ily álló csillagok pl. a kettős és többszörös csillagok, továbbá mindazon, többnyire fényváltozó csillagok, melyek sötét kisérővel birnak, mint pl. Algol s hasonlók.

Naprózsa (növ.), l. *Helianthemum.*

Naprózsika (növ.), l. *Helianthemum.*

Napsugárzás, l. *Insolatio.*

Napszámórák. A gyárakban a napszámosok munkaidejének ellenőrzésére ú. n. ellenőrző v. N.-at alkalmaznak, melyek segítségével különböző módszerekkel lehet a napszámosok munkaidejét ellenőrizni. A legtökéletesebbek ezek között azok, melyeken egy nyiláson maga a munkás teszi be munkakártyáját az órába, az jelzi a megfelelő időpontot; egy-egy kártyát minden munkás egy hétig használ s az így a kártyán feltüntetett munkaidőre kapja meg munkabérét.

Napszámos, oly mellékmunkás, aki nem foglalkozik szakmunkával, nem kap megállapított havi bért, hanem rendesen napszámbért. A N. az ipartörvény rendelkezései alól annyiban ki van véve, amennyiben nem kell munkakönyvet váltania.

Napszúrás *(heliózis, inszoláció)*, megbetegedés, mely nyáron, igen nagy melegben áll elő, ha a testet, illetőleg főleg a fejet a napsugarak közvetlenül érik. Ma már kimutatták, hogy teljesen azonos a hőgutával (l. o.), lényegét a melegtorlódás képezi.

Naptáblák, a Nap pontos helymeghatározására szolgáló számadatok rendszeres összeállítása. L. *Csillagászati táblák.*

Naptár, *kalendárium* (a lat. *calendae*-ből, l. o.), az év napjainak hónapok és hetek szerinti jegyzéke, melyben azonkívül az ünnep- és névnapok, a holdváltozások, az évszakok kezdete, a fogyatkozások és esetleg más égi tünemények is foglaltatnak. N. néven jelöljük még az egyes népeknél általában dívott év- és időszámítást (l. o.) is. Már nagyon régi időben jött használatba a 29 v. 30 napos hónap és a 365 napos év mint hosszabb időköz; amazt a Hold fényváltozásai alapján, ezt a Nappal egyidejüleg kelő v. nyugvó csillagok visszatérésével határozták meg.

A *hinduknál* többféle N. volt használatban, így volt $365^1/_4$ napos napi év, 12 hónapra osztva, melyek addig tartottak (29—31 napig), ameddig a Nap egy-egy állatövi csillagzatban tartózkodott.

Az *egyiptomiaknál* már a legrégibb időben a 365 napos év volt használatban, melyet 12 harminc napos hónapra osztottak 5 kiegészítő nappal. Ptolemaios (Kr. u. II. sz.) a Nabonasszar-féle érát vezette be, mely a Kr. e. 748. évben kezdődik. Az egyiptomiaktól való a *hét.*

A *khaldeusoknak* és *babiloniaknak* holdévük volt, de használták az egyiptomiakkal egyező 365 napos évet is; holdévük 354 és 360 nap közt ingadozott. A khaldeusoktól ered a 223 szinódikus hónapra terjedő Saros (l. *Időszak).*

A mostani *zsidó N.* hasznavehető, ciklikus alakja a zsidók széjjelszóródása után keletkezett és azt általában *Rabbi Hillel Hanaszinak* (Kr. u. 358) tulajdonítják. Ő állapította meg a teremtés utáni első újhold idejét, a 19 éves holdciklust, az ünnepek rendjét és a hónapok hosszát. A zsidó N. éve holdév, hónapjaik felváltva 29 és 30 naposak, de a napévvel való egyeztetés miatt a 19 éves ciklusban hétszer egy 13-ik hónapot szúrnak közbe. Ezért a zsidóknak 6-féle évük van, melyeknek tartama 353, 354, 355, 383, 384 és 385 nap. Hillel a teremtés éráját vezette be, mely 3760 évvel Kr. e. fekszik.

Az *arabok* N.-a tiszta holdéven alapult, melyet *Mohammed* is elfogadott és mely azóta az iszlám évévé lett. Ez a tiszta holdév 12 hónapból áll, 29 és 30 nappal, úgy hogy az év 354 napos, de egy 30 éves cikluson belül 11 szökő év van 355 nappal. A mohammedánok érája a hidzsra (l. o.), 662 jul. 16., Mohammednek menekülése.

A *görögöknél* holdév dívott eredetileg. *Solon* Kr. e. 594-ben *Athénben* ezt úgy rendezte, hogy 4 évenkint 30 napos hónapot iktattak be. Érájuk az *olimpiai* volt Kr. e. 500 körül *Kleostratos* 8 éves ciklust, az *oktaeteriszt,* állapította meg, melyben az év hossza $365^1/_4$ nap. Kr. u. 432. *Meton* a róla nevezett 19 éves ciklus alapján (l. *Ciklus)* az *enneadeketeriszt* vezette be. A hetet a görögök nem használták, hanem a hónapot három *dekádra* osztották.

A *rómaiak* N.-a Numa Pompilius óta (Kr. e. 717.) 355 napos, 12 hónapból álló holdévből állott; ezek a hónapok voltak: március, április, május, június, quintilis, sextilis, szeptember, október, november, december, január és február, mely utóbbinak 23-a (a terminaliák) után minden második évben (a görögök mintájára) egy 22 vagy 23 napból álló hónapot, a mercedoniust, iktatták közbe. A rómaiak éveiket a város (Róma) építésétől, Kr. e. 754. számították. Kezdetben a hónapot nem osztották kisebb részekre, később a hetet megtaláljuk náluk.

Julián- és Gergely-féle (keresztény) naptár.

A római N. idővel teljesen összezavarodott és Kr. e. 47. a mercedonius 23 napján túl még 67 napot tért el a tropikus évtől. Ekkor *Julius Caesar* Sosigenes alexandriai csillagász és M. Flavius Scriba közreműködésével bevezette a $365^1/_4$ napos évet, a város építése utáni 708-ik (Kr. e. 46.) évet pedig febr. 23-ika után 23 és 67 nappal egészítette ki (annus confusus). Igy a tavaszi napéjegyenlőség márc. 24-ikére jutott. Egyben Julius Caesar elrendelte, hogy az év 365 napból álljon a hónapoknak ma is szokásos hosszával, de az $^1/_4$ nap miatt minden 4-ik évben a február 23-ika után 1 nap iktattatik közbe. Ez volt a *juliáni N.*, melyet a kereszténység is elfogadott s melyet a görög-keletiek ma is követnek.

Azonban a tropikus év (tavaszponttól tavaszpontig) átlagos hossza nem $365^1/_4$ nap, hanem csak 365 nap, 5 óra, 48 perc, 46 másodperc. En-

nélfogva a Julián-féle év 11 perccel és 14 másodperccel hosszabb. Ezen különbség miatt a Julián-féle N. a 129. évben már 1 napot eltért a Nap járásától és Kr. u. 325. a niceai zsinatkor a tavaszi napéjegyenlőség már március 21-ikére esett. Ezt a keltet fogadta el a niceai zsinat a tavaszi napéjegyenlőségre a husvét meghatározásánál, de már néhány század mulva megint korábbra esett, minek az okát, t. i., hogy az év kelleténél hosszabb, csak később ismerték fel. 1474-ben IV. Sixtus pápa *Regiomontanust* (l. o.) meg is bízta a N. javításával, de Regiomontanus hirtelen halála folytán ekkor elmaradt a N. javítása, melyet csak egy századdal később vitt keresztül *XIII. Gergely* pápa. *Lilius* kalabriai csillagász, *Clavius* matematikus és másokból álló bizottságot hivott össze és az elsőnek javaslatát elfogadva, 1582 febr. 14. kelt bullájával rendezte a keresztény N.-t. A niceai zsinat óta 10 nappal ment vissza a tavaszi napéjegyenlőség; Julius Caesar óta már 13 nappal. Hogy tehát a tavaszi napéjegyenlőség ismét márc. 21-én legyen, Gergely elrendelte, hogy 1582-ben okt. 4-ike után okt. 15-ikét írjanak és egyúttal az év hosszát az Alfonz-féle táblák (l. o.) alapján 365 nap 5 óra 49 perc 16 másodpercnek vette fel. Gergely elrendelte, hogy továbbra is minden 4-ik év, t. i. melynek évszáma 4-gyel osztható, 366 napos szökőév legyen, de a százados évek, 1600, 1700 stb. közül csak azok, melyek 400-zal oszthatók, tehát 1600 szökőév, de aztán 1700, 1800 és 1900 közönséges évek maradnak. Igy tényleg 400 évben csak 97 napot iktatunk közbe és a Gergely által felvett évhosszal tényleg csak 3300 év után mutatkozik egy napi eltérés, mert a Gergely-féle év tényleg 26 másodperccel nagyobb, mint egy átlagos tropikus év. Ezért *Delambre* azt ajánlotta, hogy minden 3600 évben egy szökőnap maradjon ki, *Heis* minden 3200-ik évet proponálta erre, de döntés e tekintetben nem történt. Az új vagy *Gergely-féle N.-t* a mondott időben elfogadták Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában és Franciaországban és Németalföld katolikus részeiben; 1583-ban Svájc katolikus kantonjaiban, 1586. Lengyelországban, 1587. hazánkban. 1699-ben a protestáns Németország is hozzájárult, valamint Dánia, 1752. Anglia, 1753. Svéd- és Norvégország. Oroszország, Görögország, a balkán-félszigeti államok, valamint az afrikai és keleti keresztények azonban megmaradtak a juliáni N. mellett és bár többször tétettek ez iránt kisérletek, nem hagyják el azt. Az egyházi naptár berendezését illetőleg a cikk végén említett kézikönyvekre kell utalnunk.

A kereszténység végleges megállapodásával a rómaiaktól átvett juliáni N.-t a keresztény vallási szokásokhoz kellett hozzáidomítani és e célból különböző megjelölésekhez és ciklusokhoz fordultak. Igy támadt mindenekelőtt a *vasárnapi betü* és a *napkör*. Ha valamely év napjait január 1-ével kezdve sorban az a, b, c, d, e, f és g betükkel jelöljük meg, akkor ugyanahhoz a betühöz a hét ugyanazon napja is tartozik, a vasárnapokra is tehát az egész évben ugyanaz a betü esik. A közönséges év ugyanazon nappal végződik, mint amilyennel kezdődik, a vasárnapi betü tehát évről évre egy hellyel visszamegy; a szökő évek azonban ezt a rendet megbontanák, mert azoknál két hellyel megyen; hogy ez ne történjék, a szökő évben febr. 23-ának és 24-ének ugyanazt a betüt adjuk, miáltal a szökő éveknek 2 vasárnapi betüjök van, az egyik febr. 23-a előtt, a másik utána érvényes. A vasárnapi betük sorrendje ezek szerint 28 évenkint ismétlődik és ez a 28 év a *napkör*, melynek első évéül a Kr. e. 9. évet vették.

A Gergely-féle N.-ban a vasárnapi betü annyi betüvel van eltolva, ahány nap héten felül a különbség a két N. közt, e században tehát 13, illetve 6. Átvették továbbá a római naptárból az *indikció-ciklust* is, a római császárok adófelvétel céljából bevezette 15 éves ciklust, melynek kezdetét az időszámításunk előtti 3-ik évre tesszük. Azt a számot, mely megmutatja, hányadik az illető év ezen ciklusban, *római adószámnak* nevezzük és megkapjuk, ha a 3-mal nagyobbított évszámot 15-tel osztjuk, a maradék a római adószám.

A vasárnapokon kívüli ünnepek közül legfontosabb a keresztény N.-ban a *változó ünnepek* meghatározása. Ezek mind a husvéttól függnek, erről pedig a niceai zsinat kimondta, hogy a tavaszi napéjegyenlőség utáni első holdtöltére következő vasárnapon tartandó; ha ez a holdtölte vasárnapra esik, a husvétot a következő vasárnapon kell megtartani. Hogy azonban ne kelljen mindig évről évre meghatározni a tavaszi napéjegyenlőség utáni holdtöltét, behozták az *epaktákat* (l. o.). 19 juliáni év alig tér el $1^1/_2$ órával 235 szinodikus hónaptól; 19 év után tehát a Hold fényváltozásai ugyanazon sorrendben ismétlődnek, ezen cikluson belül pedig — mivel 12 szinodikus hónap 10 nap és 21 órával rövidebb mint egy év — évenkint 11 nappal visszamaradnak. Az epakta már most a Holdnak kora jan. 1., vagyis az a szám, mely az ó-év utolsó újholdja óta lefolyt napokat jelzi, ez évenkint 11-gyel nagyobbodik; amint ez a szám 30-nál nagyobb, 30-at le kell vonni, kivéve a XIX. epaktánál, melynél csak 29-et vonunk le, hogy megint az 1.-re jöjjünk vissza.

Az epaktáknak ezen 19 éves ciklusa a *holdkör* és az a szám, mely megmutatja, hogy hányadik valamely év ebben a ciklusban, az ú. n. *aranyszám* (l. o.); ezt az eddigiek szerint megkapjuk, ha az 1-gyel nagyobbított évszámnak 19-cel való maradékát vesszük; ha a 19 teljesen benfoglaltatik, akkor az aranyszám is 19. Az egyházi (v. a N.-ban juliánusnak nevezett) epaktáknál I aranyszámnak XI epakta felel meg; a N.-javításkor 10 nap kiesvén, ez az epakta I-re szállt le a Gergely-féle N.-ban; 1700. pedig 0-ra (v. *-gal is jelöltetik), mert kiesett a szökő nap (ez a *napegyenlet)*; 1800. ismét kiesett egy szökő nap, de hozzájött a *holdegyenlet;* ugyanis 235 szinodikus hónap $1^1/_2$ órával. vagyis $^1/_{16}$ nappal kisebb mint 19 év, tehát $16 \times 19 = 304$ évben éppen egy teljes nappal tér el, tehát 300 évenkint az epaktákat 1-gyel nagyobbítani kell és ez a 300 évenkint ismétlődő korrekció a holdegyenlet.

Ismerve az epaktákat, illetve aranyszámot, megtaláljuk a *husvét határát*, vagyis a husvétot

megelőző holdtölte idejét. Minthogy márc. 21-ike a legkorábbi, ápr. 18-ika a legkésőbbi husvéthatár, a Gergely-féle N.-ban husvét nem eshetik márc. 22 előtt és nem ápr. 25-ike után; amaz volt 1818., ez 1886. Sem az egyházi, sem a juliáni husvéthatár nem esik mindig egybe a csillagászati holdtöltével, de még a Gergely-féle is eltérhet egy nappal, így pl. 1876. tényleg ápr. 8-ára, szombatra, esett a holdtölte és így ápr. 9-ének kellett volna husvétvasárnapnak lennie, míg a ciklikus számítás alapján ápr. 16. ünnepelték. Ezért a protestánsok Németországban az asztronomiai holdtölte szerint állapították volt meg a husvétot és 1724 és 1744. egy héttel tényleg előbb tartották mint a katolikusok, de az 1776-iki birodalmi határozat alapján ők is az epakták alapján való számítást fogadták el. Jelenleg a husvétot a *Gauss* adta szabállyal számítjuk, mely a következő: ha N az évszám és a ennek 19-cel, b a 4-gyel, c a 7-tel, d a (19 a + m)-nek 30-cal, e a (26 + 4 c + 6 d + n)-nek 7-tel való osztásánál fellépő maradékok, akkor a husvét március (22 + d + e)-ike. A juliánus N.-ban m = 15, n = 6; a Gergely-félében a XX. és XXI. sz.-okban m = 24, n = 5; általában m 1-gyel nő, ha az epakta 1-gyel fogy, n 1-gyel nő a közönséges százados évekkel.

A husvéttal függnek össze a változó ünnepek, ezek közül a legfontosabbak: *áldozó csütörtök* a husvétutáni hatodik hétben, a husvétutáni hetedik vasárnap *pünkösd*, az erre következő a *Szentháromság* vasárnapja, melyre jövő csütörtök az *úrnapja*. A karácsony előtti 4-ik vasárnap *advent* első vasárnapja. Az állandó ünnepek között a fontosabbak: *vízkereszt* (jan. 6.), *karácsony* (dec. 25.), *Péter* és *Pál* (jun. 29.) és Magyarországban *Szt. István* király (aug. 20.).

A francia konvent 1793 okt. 6. kelt határozatával az 1792. év őszi napéjegyenlőségével kezdődő évet állapított meg, melynek 10 hónapja 30 napos volt és ehhez járult 5 (a szökő években 6) kiegészítő nap, jours complémentaires v. sansculottides. Szökő évet szintén minden 4-ik évben tartottak, ez a 4 évi időköz egy *franciade* volt. Az egyes hónapokon belül 3 tíznapos décade volt. A francia forradalmi N. nem volt hosszú életű. Napoleon rendeletére 1806 jan. 1. megszünt és helyébe ismét a Gergely-féle N. lépett.

Örök N. oly összeállítás, melyből bármely évre az egész N.-t meg lehet csinnálni. Ilyenféle 400-tól 2400-ig terjedő örök N.: *Kulik* J. F., Der tausendjährige Kalender (Prága 1834), mely a zsidó és török N.-t is magában foglalja; magyar nyelvű a *Gárdonyi* Gézáé (1894).

Az ókori népek N.-ai rendesen kőbe vésetten maradtak reánk, vagy az egyiptomiaké papiruszokon; a rómaiak N.-ait márvány- és viasztáblák, valamint a kéziratok tartották fent. Míg a mai N. alakja nem jutott használatba, a legfontosabb napokat hónapok szerint latin versekbe szedték össze, melyeket a kezdő szavakról *Cisio Janus* néven neveztek. A Cisio szó a Circumcisio Christi-t jelentette, a Janus pedig mutatta, hogy jan. 1-éről van szó. A legrégibb Cisio a Beharn-féle a XIII. sz. első feléből. A *magyar* Cisiók legrégibbje a Peer-kódex XVI. sz.-beli kéziratos Cisiója: 1580. A reánk maradt legrégibb nyomtatott *magyar* Cisio 1592. Debreczenben jelent meg. A XVII. sz.-ban is még a keltet a szentek nevéről nevezték és azért a Cisiót még mindig tanították kívülről és csak a XVIII. sz. elején tudták a tulajdonképi N.-ak kiszorítani a Cisiókat, melyek neve nálunk *Csizió* formájában úgy a kalendáriumokra, mint álmoskönyvekre még azontúl is fenmaradt. A csiziók mellett a mai értelemben vett N.-akhoz közelebb és közelebb álló N.-ak is már jó korán keletkeztek. Igy a legrégibb nyomtatott N. 1439-ből való, Johannes de Gamundiáé. Az eddig ismert legrégibb *nyomtatott magyar* kalendárium 1621-ből való. Minden középkori és még későbbi N.-ban is a ma szokásos dolgokon kívül még az ú. n. praktikák is bent vannak, azaz az egyes napok asztrológiai jelentősége, hogy t. i. mikor jó eret vágatni stb. Ezekhez kell a máig emlékben maradt *százéves* N.-t is sorolni, melyet először 1700. *Knauer* apát adott ki és melyben asztrológiai maradványokon kívül számos babona, népszokás és főkép időjárási szabály van, melyet máig sem lehetett kiküszöbölni, épp oly kevéssé, mint az ú. n. uralkodó bolygót. A francia forradalom hatásaként jelentkező népszerüsítő s ismeretterjesztő törekvés egyik leghatásosabb eszközül a N.-t ismerte fel s lassankint egész N.-irodalom fejlődött. Hazánkban ily értelemben a *lőcsei kalendárium* volt sokáig a leghiresebb (l. még *Almanach*). Manapság már minden rendnek és rangnak, hivatásnak külön N.-a van. A Gergely-féle N. általános elterjedése az oroszok ellenállásán szenvedett hajótörést. A N.-készítés módját, mint az időszámítás (l. o.) egy fejezetéét, a kronológiai könyvek tanítják; de vannak ezt külön felölelő könyvek, így első sorban: *Littrow* I. J., Kalendariographie (Wien 1828); *Foerster* W., Die unveränderlichen Tafeln des astr. und chron. Theils des kön. preussischen Normalkalenders (Berlin 1873) és Die veränderlichen Tafeln stb. (u. o.); *Ginzel*, Handbuch d. mathematischen und technischen Chronologie (3 kötet, Leipzig 1906—14); *Schram*, Kalendariographische und chronologische Tafeln (u. o. 1908).

Naptáradó, a naptárak után fizetendő fogyasztási adónem, mely rendszerint bélyegjegyek alkalmazásával rovatik le. Hazánkban az 1901. évig állott fenn.

Naptári jegyek, az égi testek és más csillagászati tárgyak és fogalmak jelölésére szolgáló képek és jegyek, melyek a naptárakba is átmentek (l. *Állatöv* és *Csillagászati jegyek*).

Naptávolság, l. *Afélium*.

Naptérítő (*napforduló, solstitium*), az ekliptika azon két, egymástól 180 fokra fekvő pontja, mely legtávolabb áll az equátortól. E távolság az ekliptika ferdeségével azonos, t. i. 23° 27′ 15″ s ez egyszersmind a Nap deklinációja, ha a két N. egyikében áll. Az equátortól északra fekvő a Rák jegyének kezdőpontjával esik össze s a nyári napfordulat nevét viseli, a déli a Bak jegyének kezdete, a téli N. A napfordulat pontjain átmenő parallel körök a térítők neveit viselik s a Földfelületnek klimatikés övükre való beosztásában fontos szerepet játszanak. Napfordulatkor a Nap deklinációja növekedésből fogyásba megy át (nyáron) vagy csökkenésből növekedésbe (télen). A

napforduló ideje jún. 21. és dec. 22.-re esik. L. még *Ekliptika* és *Föld*.

Naptisztelet, l. *Napimádás*.

Napudvar, l. *Udvar*.

Napválogatás, a babonaságnak az a neme, mely a hét, hó és év bizonyos napjaiban *válogat*, illetőleg egyeseket szerencséseknek, másokat szerencsétleneknek tart közülök. E babona ősrégi voltának hiteles bizonyítékaira akadunk már az egyiptomi emlékekben is; a görögöknek és rómaiaknak is megvoltak a maguk szerencsés és szerencsétlen napjaik. Az utóbbiakat «fekete jegyű napok»-nak (dies atro calculo notatus) nevezték a rómaiak. A nyugat- és középeurópai népközösségben többnyire közösek a N. fejezetébe tartozó babonák főbbjei is. Ilyen a legáltalánosabb elterjedésüek közül a *péntek* (különösen a nagypéntek) elleni elfogultság s a hó 13-ika és kisebb mértékben valamennyi 3-as számjegyű napjának baljóslatú voltában való hiedelem. Egyéb általánosan babonás omenek is csatlakoznak a N. hiedelméhez s így keletkeznek pl. az oly babonás vélekedések, hogy a hét egyik vagy másik napján éhomra tüsszenteni mit jelent stb.

Napvirág (növ.), l. *Helianthus*.

Naquet (ejtsd: naké), *Alfred*, francia politikus, szül. Carpentrasban 1834 okt. 6. A párisi orvosi főiskola tanára volt 1863 óta s mint politikus a második császárság legszélsőbb ellenzékéhez tartozott. Ezért 1867. fogságra is ítélték, 1869. egy újabb fogságbüntetés elől Spanyolországba menekült. Innen 1870. tért vissza s nagy része volt a szept. 4-iki forradalom előkészítésében. 1871-ben a nemzetgyűlés, 1876. pedig a képviselőház tagja lett, hol a legszélsőbb baloldalhoz tartozott. 1879-ben ő indítványozta a *házassági elválás* törvényét, mely 1884.-meg is valósult. Mint szenátor (1882 óta) a *boulangistákhoz* csatlakozott, de a boulangismus bukása után visszavonult a politikától. Nevezetesebb művei: Principes de chimie fondés sur les théories modernes (Paris 1865, 5. kiad. 1890, 2 köt.); Le divorce (1881, 2. kiad.); Socialisme collectiviste et socialisme libéral (1890).

Nar, folyó, l. *Nera*.

Nara, 1. az Oka baloldali mellékfolyója Moszkva és Kaluga orosz kerületekben. 1812-ben itt több csatát vívtak az oroszok és a franciák. — 2. *N.*, folyóág, l. *Indus*. — 3. *N.*, Jamato japáni tartomány fővárosa Nippon szigetén, (1908) 33,735 lak., hajdan császári székhely volt, számos híres Buddha-templommal és kolostorral, fegyverkészitéssel.

Narabo *(Narrabo, Narabon)*, Magyarország ókori földrajzában, különösen az ú. n. Peutinger-féle táblán a *Rába* folyónak elnevezése.

Nárai, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 932 magyar lak., postaügynökség; u. t. Szombathely.

Narajani, a Gangesz mellékfolyója, l. *Gandak*.

Narancs (ném. *Apfelsine*, *Orange*, növ.), a *Citrus aurantium* (l. *Citrus*), *sinensis* (v. *dulcis)* változatának a gyümölcse, mely nagyságra, alakra és húsának színére, valamint ízére nézve igen változó. Legjobbak az Azóri-szigeteken termő N.-ok, melyeket nagy mennyiségben leginkább Angliába visznek, és a portugáliak (Itáliában a N.-ot gyakran *portogallo*-nak, Görögországban *portokali*-nak nevezik, mivel Portugáliából származott oda); nálunk legismertebbek a *cataniai vérvörös* és a nagy, magnélküli *jaffai* N.-ok. A N. mint jóízű gyümölcs délvidékről nagy mennyiségben jut hozzánk, úgy hogy aránylag olcsó s mivel oly időben áll rendelkezésre, mikor a mi gyümölcseink már fogytán vannak, azért keresett is. A közönséges N. (Citrus aurantium L.) egyik alfaját *bigaradia*-nak (keserű N.) nevezik, l. *Citrus*.

Narancsfélék *(Aurantioideae*, növ.), a *Rutaceae* családnak egyik alcsaládja, ahová a *Feronia*, *Aegle* és *Citrus* génusz tartozik.

Narancskivonat *(extractum aurantiosum corticis)*, a narancs héjának alkohollal való kivonata, melyet a gyógyszertárban használnak.

Narancsolaj, illanó olaj. Van édes és van keserű; az előbbit a Citrus Aurantium, az utóbbit a Citrus bigaradia Dich. gyümölcsének friss héjából sajtolják (l. *Limoni-olaj)*. Mindkét olaj zöldes-sárga, fs. 0·848—0·854, mindkettőnek fő alkotórésze a *limonén*. A keserű N. illata sokkal finomabb, ára is nagyobb. Legjelentősebb termelőhelye Dél-Olaszország. Szörpök, likőrök, orvos- és illatos szerek, továbbá szappanok készítésére használják.

Narancsszínű rókagomba (növ.), l. *Csirkegomba*.

Narancsvirágolaj *(neroli-* v. *nafa-olaj, Oleum Aurantii Florum, Neroli oil, Huile néroli pétale, Orangenblütenöl)*, a Citrus bigaradia Dich. virágaiból vízgőzzel párolt illanó olaj. Fs. 0·875—0·887; a poláros fény síkját legfeljebb $+5^0$-ra forgatja; $80^0/_0$-os borszeszben oldódik. Átható finom szagú, értékes illanó olaj. Ezer kg. narancsvirág egy kg. N.-at ad. Illatos szerekhez, finom szappanokhoz, valamint szájöblítőkhöz használják. Majdnem kizárólagos termelőhelye Dél-Franciaország. Nagyon gyakran petit grain-olajjal (l. o.) és bergamottolajjal hamisítják. L. még *Citrus* és *Illatszer-növények* (II. képmelléklet 5. ábra).

Narancsvirágvíz, a narancsvirágolaj (l. o.) párolásánál lecsapódó, vagy egyszerűen narancsvirágolajjal összerázott illatos víz. Szájöblítő és toilette-víznek, valamint illatos szerek higítására is használják.

Narangillo (növ.), l. *Villaresia*.

Náray *Iván*, *Benedek* Aladár (l. o.) családi neve.

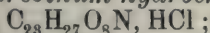
Náray-Szabó *Sándor (nárai)*, vallás- és közoktatásügyi miniszteri államtitkár, szül. Szombathelyen 1861 febr. 15., megh. Budapesten 1914 nov. 18. a harctérről érkezett sebesült katonák ápolása közben kapott ragályos betegség következtében. A budapesti egyetemen 1884. orvosdoktori oklevelet nyert és mint asszisztens működött az egyetemi közegészségtani intézetben. 1886-ban a vallás-és közoktatásügyi minisztérium szolgálatába lépett, ahol 1898. mint miniszteri titkár átvette az elkülönített gyógypedagógiai ügyosztály vezetését. 1900-ban osztálytanácsos, 1910. miniszt. tanácsos, ugyanez év jún. havában

cimzetes államtitkár, 1912. valóságos államtitkár lett. 1913-ban nyugalomba vonult. Megalkotta a magyar gyógypedagógiát s annak a külfölddel szemben is kongresszusokon, kiállításokon, a szaksajtó belföldi és külföldi organumaiban elismerést szerzett. Nagyszámú, főkép a gyógypedagógia és a nevelésügy körébe vágó irodalmi munkái a magyar és a külföldi szakközlönyökben jelentek meg.

Narbada (ang. *Nerbudda*, szanszkrit *Narmada)*, 1289 km. hosszú folyó Elő-Indiában Dekán és Hindosztán határán. Az amarkantaki fensíkon ered Gondvánában 1200 m. magasban egy templom körülfalazott tavából 21 m. magas vízeséssel. A Kambayi öbölbe torkollik. A hajózást a gyakori sellők, vízesések, zátonyok gyakran lehetetlenné teszik. Kisebb tengeri hajók Blarocsig, csolnakok Talakvaráig (133 km.) juthatnak föl. A N.-t a hinduk csaknem olyan szentnek tartják, mint a Gangeszt.

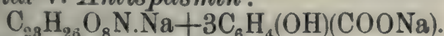
Narbonne (ejtsd: narbonn), székhelye N. járásnak Aude francia départementban, a Robine de N.-csatorna mellett, (1911) 28,173 lak. Szeszfőzők, posztószövés, bőrgyártás, kelmefestés, agyag- és vegyiipar, szappanfőzés. Méz-, bor-, gabona-, olaj-, só- és salétromkereskedelemmel. Kereskedelme nagyrészt a Robine-csatorna torkolata melletti *La Nouvelleben* (2018 lak.) bonyolítódik le; itt hajóépítés, vaskohászat. Van hidrográfiai iskolája, muzeuma és régészeti társulata. Saint-Just székesegyházát 1272. kezdték építeni, erődítményeit 1872. lerombolták. N. az ókori *Narbo Marcius*, a rómaiak alatt, mint *Narbona*, Provincia Narbonnensis fővárosává lett. Az V. sz.-ban a nyugati gótok főkikötőhellyé tették, majd a szaracénok és tőlük Kis Pipin hadai 7 évi ostrom után 759. foglalták el. Nagy Károly grófsággá tette. Gaston de Foix Nemours hercegségért 1507. a francia koronának engedte át.

Narcein: $C_{23}H_{27}O_8N, 3H_2O$. Az ópium egyik alkaloidája. Az ópium N.-tartalma 0·1—0·4%. Szerkezete szerint a benzolizokinolincsoportos ópium-alkaloidákhoz, vagyis a papaverin-csoporthoz tartozik. Hosszú, selyemfényű tűk. 100°-on elveszíti kristályvizét; 165°-on megolvad. Gyengén keserű ízű, semleges kémhatású; optikailag inaktiv. Hideg vízben kevéssé, forró vízben jobban oldódik. Éter, benzol nem oldja, kloroform és alkohol kevéssé. Amfoter sajátságú, vagyis úgy savakkal, mint bázisokkal sókká egyesül. Fiziológiai hatása a morfinéhoz hasonló, de gyengébb. Gyógyszerül használják a sósav sóját: *Narceinum hydrochloricum:*

$C_{23}H_{27}O_8N, HCl$;

a mekonsav sóját: *Narceinum meconicum:* $C_{23}H_{27}O_8N, C_7H_4O_7$; továbbá nátriumszaliciláttal alkotott vegyületét: *Narceinnatrium-natriumsalicylat* v. *Antispasmin:*

$C_{23}H_{25}O_8N.Na+3C_6H_4(OH)(COONa)$.

Köhögés, álmatlanság, szamárhurut ellen alkalmazzák. 1832-ben fedezte fel *Pelletier* az ópiumban.

Narcissus, l. *Narkissos.*

Narcissus *L.*, *Nárcisz* (növ.), az Amaryllidaceae (Hóvirágfélék) család génusza; 35 faja főkép a Földközi-tenger mellékén terjedt el. Hagymás növények. Belül üres tőkocsányuk keskeny, szálas tőlevelek közül emelkedik. Viráguk jó nagy, lepléről mindig melléklepel is emelkedik, az olykor nagyobb magánál a lepelnél, lehet épszélű v. karélyos, a lepelcimpák sugarasan terülnek ki. Bibéjük osztatlan. Termésük tok. A virág alatt buroklevél van. Számos faj kedves, népszerű kerti virág, nálunk különösen a következők: *N. pseudonarcissus* L. (csupros v. sárga nárcisz) kétélű tőkocsánya 1 virágú, a virág lepelcimpái élénksárgák, a melléklepel hosszú harangalakú, fodros szélű, akkora mint a lepelcimpák, színe tojássárgaszín; porzói a lepelcső alapjáról erednek, többnyire teljesen szabadok és egyenlő hosszúak. Levele keskenyszálas, 2—3 erős orma van, hamvaszöld. Kertben több telt virágú fajtája is keletkezett. Nálunk ittott elvadul. *N. poeticus* L. (fehér nárcisz) tőkocsánya és magháza kétélű, egyvirágú, a virág lepelcimpái hófehérek, a melléklepel ezeknél sokkal rövidebb, tálalakú, széle piros és fodros, színe sárgás; porzói a lepelcső közepéről erednek, különböző hosszúságuak. Ennek is többféle fajtája van, itt-ott elvadul. A *N. Jonquilla* L., a Levante körül, Olasz-, Spanyolországban és a Provenceban terem. Levele keskeny, kerek, virága aranyszínsárga. A *N. tazetta* L. (tacetta) Európa D.-i és Afrika É-i részén honos; számos változatát kultiválják.

a, Sárga nárcisz (Narcissus pseudonarcissus); b, Tacetta (N. Tazetta); c, Fehér nárcisz (N. Poeticus); d, Jonquilla (N. Jonquilla).

Nárcisz (növ.), l. *Narcissus.*

Narcomedusae (állat), a Bunkósmeduzák *(Trachymedusae)* alrendje. Ernyőjüket merev, erős, porcogókeménységű bordák támasztják. Polipnemzedékük nincsen. 76 fajuk ismeretes.

Narcosis, l. *Narkózis.*

Narcotica (lat.), l. *Bódító szerek.*

Narcotinum, l. *Narkotin.*

Nard, adók. Verőcze vm. eszéki (osijeki) j.-ban, (1910) 690 horvát lak.; u. p. és u. t. Valpó (Valpovo).

Narda, város, l. *Arta.*

Nardini, *Pietro,* olasz hegedűművész és zeneszerző, szül. Fibianában 1722., megh. Firenzében 1793 máj. 7. Tartini tanítványa. Művei ma is szerepelnek hangversenyek műsorán: 6 hegedűverseny, 6 hegedűszonáta, 6 fuvolatrió, 6 vonósnégyes, 6 hegedűkettős, 6 solo hegedűre. V. ö. R. *Leoni,* Elogie di P. N. (1793).

Nardò (az ókori *Neretum),* város Lecce olasz tartomány Gallipoli kerületében, (1911) 16,567 lak., gyapju- és pamutszövés, szőllő-, dohány- és olivaolajtermelés, XV. sz.-beli székesegyházzal.

Nardu-liszt, l. *Marsilia.*

Nardus *L.* (növ.), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza; egyetlen faja a *N. stricta* L. (havasi sertefű, hajszálfű, magár, síkos szőr- v. tőrfű). Töve sűrűn gyepesedő, levele begöngyölt, merev, serteszerű, szára igen vékony. Kalászkái mind egyoldalra fordulnak. 1 virágúak, a virágban csak 1 bibe van. Elterjedt Európa hegyvidékein, a mi magas hegyeinken is, továbbá É.-Ázsiában. Sovány havasi legelőn, tőzegen található, többnyire bőven. Sűrű gyepével más jobb füveket elnyom; a legelő állat nem eszi.

Nardus celtica (növ.), l. *Valeriana.*

Nare, kikötő Colombia D.-amerikai köztársaság Antioquia departamentójában, a N. és a Magdolna folyók egyesülésénél. Fontos gőzhajójáratokkal Medellinbe.

Narenta *(Neretva),* hercegovinai folyó. Ered a Dumos Planinán 1100 m. magasban Montenegro határa közelében, elhalad a konicai érdekes híd alatt, átfolyik a bjelopoljei síkságon, elhalad Mosztár és Metkovics mellett, Fort-Opusnál több ágra oszlik és azután a N.-i csatornába torkollik. Mellékfolyója a Tresanika, Neretvica, Rama és Buna. Hossza 260 km., vízterülete 9106 km²., Metkovicsig 150 tonnás hajók fölmehetnek rajta.

Nares (lat.), a. m. orrlikak.

Nares (ejtsd: nersz), *George Strong, sir,* angol tengerésztiszt és utazó, szül. 1831 ápr. 24., résztvett Belcher sarki expediciójában. 1872—74-ig Honkongig a Challenger-expedició vezetője volt, s 1875—76. egy sarki expediciót vezetett. A Discoveryn és az Alerten elérte a 82¹/₂° É.-i szélességet, míg szánútján a 83¹/₂°-ig hatolt. Főbb művei: Reports on Ocean soundings and temperature (London 1874—75, 6 köt.); Narrative of a voyage to the Polar Sea, 1875—76 (u. o. 1878, 2 köt.).

Narev, a Ny.-i Bug 400 km. hosszú jobboldali mellékfolyója; ered Grodno orosz kormányzóság mocsaraiban, Pultuszknál torkollik. A Bobr torkolatától kezdve hajózható, a Nyemennel az Augusztovo-csatorna köti össze.

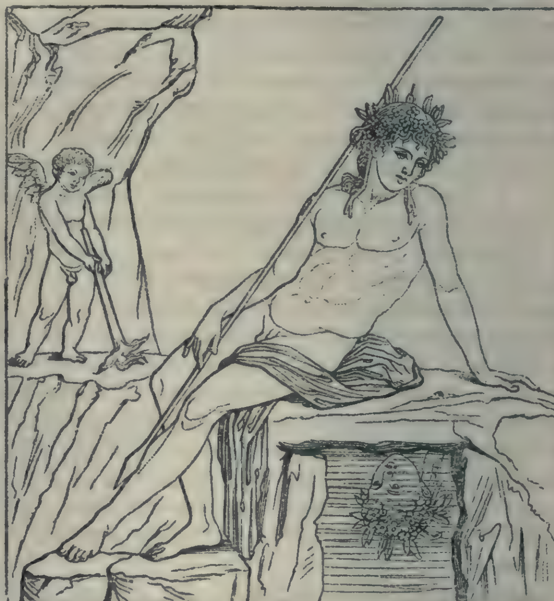
Nargen (*Nargö, Najsaar),* 1. zátonyok és riffek miatt nehezen megközelíthető sziget a Finn-öbölben, a Revali-kikötő előtt 12·5 km² területtel, világítótoronnyal. — 2. *N.,* sziget a Kaspi-tengerben, a Bakui-kikötőben.

Nárgile (perzsa eredetű török szó) a. m. vízi pipa. Vízzel megtöltött palackból áll, melynek felső részén van a *tömbeki-* (dohány-) tartó. A palackhoz hosszu cső (márpucs) van odaerősítve, mely a vízen átbocsátott füstöt a szájba vezeti. A dohányra parázstüzet tesznek és ezt élesztgetik a szívással. N.-t Törökországban, Arábiában és Perzsiában mai nap is szívnak.

Nargol, nukleinezüst 10% ezüsttartalommal. Fehér, de barnuló por, vízben oldható. Antiszeptikumnak használják 2—10%-os oldatban és kenőcsben.

Naristusok v. *Nariskusok* (Ptolemaeus szerint *Varisták),* germán néptörzs, mely a Fichtel-hegység vidékén lakott és részt vett a markomannok háborújában. Nevük azután eltünt.

Narkissos (lat. *Narcissus),* a görög mondában gyönyörű ifjú, ki *Echo* nimfa (l. o.) szerelmét megvetette, s ezért azzal bűnhődött, hogy saját arcképébe szeretett belé, melyet a forrás tükrén meglátott. Őrült szenvedélyébe belepusztult. N. véréből fakadt a nárciszvirág, melyet a görögök a halál jelképének tekintettek. E monda, melyet

Narkissos (falfestmény Pompejiben).

a modern köztudat leginkább Ovidius feldolgozásából ismer (Metamorph. III. könyv, 339—510), a képzőművészetnek igen kedves motivuma volt s ezért pompejii falfestményeken is gyakran megjelenik (l. az *ábrát).*

Narkolepszia (gör.), hirtelen fellépő legyőzhetetlen álmosság, gyakran epilepsziás alapon. L. még *Alvás.*

Narkotikus szerek a. m. bódító szerek (l. o.).

Narkotin, *narcotinum, opian,* $C_{22}H_{23}O_7N$. Az ópium egyik alkaloidája, melyben néha igen kevés (0·7%), néha jelentékeny (10%) N. van. Szerkezete szerint a benzolizokinolincsoportos ópiumalkaloidákhoz, vagyis a papaverin-csoporthoz tartozik. Színtelen, íztelen, semleges kémhatású, fénylő prizmák. 7000 sr. forró vízben, 100 sr. hideg, 20 sr. forró alkoholban oldódik. Éter kevéssé, kloroform jól oldja. 176°-on olvad. Oldata a poláros fény síkját balra forgatja, sóinak oldata azonban jobbra. A N. gyenge bázis; csak erős savakkal alkot sókat, melyeknek vizes ol-

data savanyú kémhatású. Lúgoktól *hidrokotarninra* és *opiansavra* bomlik. A N. kevésbbé mérgező, mint a morfin és kodein. Elvétve malária, neuralgia ellen, továbbá hipnotikumnak használják. Abból a maradékból készítik, melyet az ópium vízzel való kivonása után kapnak. *Derosne* (l. o.) fedezte fel 1803. az ópiumban.

Narkózis (gör.), bódítás, vagyis az érzéstelenítésnek sebészi célokat szolgáló azon módja, melynél a fájdalom megérzését az érző középpontok kikapcsolása által érjük el. A köznyelv *altatásnak* is nevezi. A bódító szerek a zsírsavsorozat vegyületei; illó, gyorsan párolgó anyagok, melyeknek gőzeit belélegzés útján juttatjuk az agyvelőhöz; ide tartoznak: az éter (aether), kloroform, brómetil, klóretil, klórmetil, narkoform. Hatásuknak kiegyenlítésére az alkaloidák családjából való morfiumot, scopolamint stb. használjuk. Minden bódítás mérgezés; a narkotikumok könnyen kötődnek a központi idegrendszer idegállományához, amelyet rövid ideig tartó izgalom után bénítanak. A belélegzésre ajánlott anyagok közül a legelterjedtebb a kloroform, az éter és a narkoform. Az elsőt 1847. az angol *Simpson* használta először, sokáig egyedül használt szer volt, míg ma az éterrel felváltva alkalmazzák. Mindkét szernek megvan a veszedelme, tehát mindkettő csak pontos javallatok és gondos ellenőrzés mellett alkalmazandó. A kloroform inkább az agyra, az éter inkább a tüdőre veszélyes; kloroformnál 2909 bódításra, éternél 6004-re esik egy halál. Ma sokan a két szert együttesen, keverék alakjában vagy váltakozva használják; egyes sebészek az éter + kloroform + alkohol keverékének *(Billroth-keverék)* hívei. A belélegzés megkezdése előtt célszerű morfiummal, veronállal kábulatot előidézni, ami a szükséges narkotikum mennyiségét lényegesen megkevesbíti. Rövid bódulat előidézésére veszélytelen szer a narkoform.

Narni (az ókori *Nequinum*, később *Narnia)*, város Perugia olasz tartományban, (1911) 12,943 lak., püspöki székhely; bőr- és ruggyantagyár, régi házakkal és kutakkal, székesegyháza XIII. sz.-beli, római híd és vízvezeték romjaival. N. Nerva császár és XIII. János pápa szülővárosa.

Naro, város Girgenti sziciliai tartományban, dombon épült, (1911) 13,802 lak., őskeresztény katakombákkal, kénbányákkal.

Narodna Odbrana (szerb, a. m. *Nemzeti Védelem)*, szerb politikai egyesület, mely az 1900-as évek elején alakult. Kezdetben a török uralom alatt élő szerbek felszabadítása érdekében agitált, később kiterjesztette izgatásait az Osztrák-magyar monarchia és Bosznia szerblakta vidékeire is. Különösen az 1909-iki annexiós válság idején és az 1912—13-iki balkáni háború után fejtett ki nagy tevékenységet. Elnöke az utóbbi években *Jankovics* Bozsó tábornok, ügyvezető titkára pedig *Pribicsevics* őrnagy, volt csász. és kir. főhadnagy volt. Tagjai közt nagy számmal voltak papok, tanítók, tanárok és szerb államhivatalnokok is. Izgatásainak sikerült a Szerbián kívül élő szerbek közt is sok hívet szerezni. Ma már kétségen kívül áll, hogy a Szerajevóban 1914 jún. 28-án *Ferenc Ferdinánd* trónörökös és neje ellen elkövetett gyilkos merényletet a N. felbérelt és kioktatott emberei követték el s a hivatalos vizsgálat megejtése után monarchiánknak 1914 júl. 23-án a szerb kormányhoz intézett jegyzéke a N. feloszlatását is követelte. L. *Világháború.*

Narodnikok (oroszul *narod* a. m. nép), így nevezik azokat a népből származó, a XIX. sz. hatvanas éveiben fellépő orosz írókat, akik a falusi paraszt sorsát írják le regény- és elbeszéléseikben. Autodidakták, hiányos műveltségű férfiak, de kitűnően ismerik a nép lelkét és életviszonyait s hűen, reális valósággal tudják leírni. A N. megvetnek minden esztétikai szabályt, s az irodalmat a propaganda eszközévé teszik. Műveikben a paraszt a hős, aki a maga erejére hagyva harcol az éhhalállal, dögvésszel, babonával, a «kulákkal» (falu uzsorásával), az adók terhével, a közigazgatás nyomorúságával stb. A társadalom elleni gyűlölet, megvetés és a kétségbeesés műveiknek az alaphangja. Nagy érdemük a N.-nak, hogy a valóság rideg másolása által rámutattak a parasztság kétségbeejtő helyzetére és széttépték a szlávofilek által költött, s a paraszt elégedettségéről és boldogságáról szóló tendenciózus meséket. A N. legfőbb képviselői: Uszpenszkij Gleb (l. o.) és Zlatovratszkij (l. o.). Említést érdemelnek még: Jakuškin (1820—1872), Pomjalovszkij (1835—63), Slěpcov (1836—78), Rešetnikov (1841—71) stb. V. ö. *Skabičevskij*, Belletristy narodniki (Szentpétervár).

Näröfjord *(Noeröfjord)*, l. *Sognefjord.*

Narova, a Peupusz-tó 75 km. hosszú lefolyása Ny.-i Oroszországban; Narvától egy km.-nyire nagy, 8 m. magas vízesést alkot, amely a krähnholmi nagy pamutgyárat hajtja, Narva várostól 21 km.-nyire ömlik a Finn-öbölbe. Halakban egyike Oroszország leggazdagabb folyóinak. Fő mellékvize a Plyussza.

Narrabo, l. *Narabo.*

Narragansett Bai (ejtsd: nerregenszet), öböl a Long Island Sound K.-i vége és a Buzzard-öböl között, az Atlanti-oceán Ny.-i partján; hossza 44, szélessége 5—19 km. A Pawtuxet, Providence, Pawtucket és Tauton folyók beleömlenek. A Rhode-Island-, Canonicut- és Prudence-szigetek vannak benne.

Narragonia, *Brant* Sebastian (l. o.) Narrenschiff (Bolondok hajója) című művének szinhelye.

Narrata refero (lat.), csak azt mondom el, amit hallottam (a. m. közvetetlenül nem tudok róla).

Narratio (lat.) a. m. elbeszélés; *narrator*, elbeszélő, mesélő.

Narsarsukit (ásv.), mézsárga v. barnás, üveg- v. gyöngyfényű négyzetes táblák. Nátriumszilikát-titanát $Na_4(Si, Ti)_7O_{16}$. Gyakori ásvány az egirinszienitben Narsarsuk mellett Grönlandban.

Narses, I. Justinianus keletrómai császár hadvezére, eredetileg arméniai hadifogoly volt (szül. 472 körül, meghalt 568 körül); mint kistermetű és gyenge alkotású eunuch, eszénél és erélyénél fogva csakhamar a császári ház levéltárnoka, főkamarása, kincstárnoka és a császár kedvence lett. Miután kitüntette magát a perzsa háborúban, 538. hétezer emberrel Itáliába küldték, hogy Belizárt a

keleti gótok ellen támogassa, de egyúttal ellenőrizze. Mivel vele szemben önállóan viselkedett és civakodásuk következtében Milano elesett, a császár N.-t visszahívta. De 551. újra Itáliába küldte egy nagyobb sereggel, hogy Totilas gót király előnyomulását megállítsa. Velencén át hatolt Itáliába és 552. Totilast Gubbio közelében, Taginaenél megverte; Spoletót, Narnit, Perugiát és Rómát elfoglalta; 553. a gótok utolsó királyát, Teiast, a Lactarius hegy mellett Campaniában három nap alatt tönkreverte; 554. a Butulin és Leutharis vezérlete alatt Itáliába betört alemannokat és frankokat Casilinumnál legyőzte; az egész félszigetet hódolásra birta, amiért a császár N.-t Itália helytartójává nevezte ki. II. Justinianus 567. megfosztotta méltóságától, mire csakhamar meghalt. A monda szerint bosszúból ő hívta be Itáliába Alboint és a langobardokat.

Narta, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 1885 szerb, horvát és magyar lak.; u. p. Ivanska, u. t. Belovár (Bjelovar).

Narthex (növ.), l. *Ferula*.

Naruszewicz (ejtsd: —sevics), *Adam Stanisław*, lengyel hisztorikus és költő, szül. Pinszkben 1733 okt. 20., megh. Janóvban 1796 júl. 8. 1748-ban a jezsuiták rendjébe lépett. A rend eltörlése után plébános; 1788. szmolenszki, 1790. lucki püspök lett. Költeményei Lyrika (4 köt., Varsó 1778) címen jelentek meg. Főműve: Historya narodu polskiego (6 köt. 1780—86). V. ö. A. *Bełcikowski*, N. (Varsó 1886).

Narva, kikötőváros Szt.-Pétervár orosz kormányzóságban, a Narova mellett, 13 km.-nyire a torkolatától, Ivangorod elővárossal, vasútnál, (1907) 16,599 lak., jelentékeny halászattal, kötél- és bőrgyártással, fűrészmalmokkal; a Narova vizesésénél posztó- és pamutszövéssel. Jelentékenyebb épületei: a XV. sz.-ból való katedrális,a Nagy Péter háza, most muzeum, a nagy városház s az 1874. fölállított Nagy Péter-obeliszk. N.-t állítólag 1223. a dánok alapították. Kardlovagok, svédek és oroszok több izben foglalták el egymástól. Falai alatt 1700 nov. XII. Károly megverte az övénél tízszerte nagyobb orosz hadat. 1704-ben Nagy Péter rohammal vette be.

Narvaez (ejtsd: narváesz), *Ramon Maria, Valencia hercege*, spanyol államférfiú, szül. Lojában (Andaluzia) 1799 aug. 5., megh. Madridban 1868 ápr. 23. A karlisták elleni háborúban tünt ki s érdemeiért Uj-Kasztilia katonai kormányzója lett. Politikai tekintetben eleinte a moderados (mérsékeltek) párthoz tartozott, később azonban *Krisztina* anyakirálynő pártjához csatlakozott. 1842-ben megbuktatta eddigi pártfogóját, *Esparterót*, mire 1844 máj. miniszterelnök és Valencia hercege lett. 1846-ban le kellett mondania, mert nem helyeselte Krisztina abszolutisztikus törekvéseit. Ezután még három izben volt miniszterelnök (1847—1851, 1856—1857, 1864—1865). Az 1866-iki katonai lázadás leverése után ötödször is a kormány élére került. Önkényes kormányzása idézte elő az 1868-iki forradalmat és Izabella királynő elűzését, melyet azonban N. már nem élt meg.

Narval (*Monodon*, állat), a Cetek rendjébe, a Fogascetek *(Odontoceti)* alrendjébe tartozó emlős állatnem. Teste otromba, feje és szája kicsi; fecskendőnyílása félholdalakú. Fogazata egy pár fogból áll, melyek a nőstényeknél egész életen át a foggödörben elrejtve maradnak, a hímeknél pedig a baloldali hatalmas arányokat ölt, úgy hogy hossza a test hosszának felét is meghaladhatja. Egyetlen faj ismeretes: az agyaras N. *(Monodon monoceros* L.). Hossza 4—6 méter; agyara 1—2 méter. Bőre puha, bársonyszerű; színe nem és kor szerint változik. Rendesen fehér vagy sárgásbarna alapszínéből sötétbarna foltok emelkednek ki. Háti úszója nincsen; mellúszója tojásdadalakú; kormányúszója két részre tagozódik. Leggyakoribb az északi szélesség 70—80. foka közt elterülő északi tengerekben. Nagy csapatokban él. Tengeri ugorkákkal, halakkal és különböző puhatestüekkel táplálkozik. A grönlandiak húsát és szalonnáját eszik, zsirját világításra használják. Agyarát éppen úgy dolgozzák fel, mint az elefánt agyarát. Régen agyarának csodás erőt tulajdonítottak és hihetetlen nagy összegeket fizettek érte. A XVIII. sz. végén még nagyon gyakran rendelték az orvosok az égetett narvalport. Agyarát a régiek a bibliában egyszarvú néven említett állat szarvának nézték.

Narvik, város Nordland norvég tartományban, az Ofoten fjord mellett, gyönyörű vidéken, (1910) 4609 lak. A svéd vasérctelepek termékeinek legfontosabb kiviteli piaca és kikötője.

Näs (skandináv) a. m. földnyelv, földszoros.

Nasalis (lat.) a. m. az orra vonatkozó; *N. hangok*, orrhangok, l. *Hangok*.

Nascimento (ejtsd: naszimeñtu), *Francisco Manoel do*, portugál lírai költő, szül. Lisszabonban 1734 dec. 21., megh. Párisban 1819 febr. 25. 1778. az inkviziciónál bevádolták, mire külföldre menekült. Különösen becsesek lirai költeményei és Lafontaine meséinek fordítása. Műveit (Obras completas, Paris 1817—18) *Filinto Elysio* álnéven adta ki.

Nasciturus (lat.) a. m. méhmagzat, amelynek érdekében az a jogi szabály áll, hogy: «N. pro jam nato habetur, si de ejus commodo agitur», vagyis a méhmagzat már születettnek tekintendő, ha előnyéről van szó. Az utószülött gyermek, ha az apa halálakor mint méhmagzat létezett, egyenlően örököl az apa halálakor már életben volt gyermekekkel. Az élve születés elegendő, az élve szülöttnek életképessége nem szükséges.

Naseby (ejtsd: neszbi), falu Northamptonshire angol countyban. Ismeretes az 1645 jún. 15. itt vívott csatáról, amelyben a Cromwell és Fairfax vezérlete alatt álló parlamenti hadak I. Károlynak Rupert herceg vezérelte csapatait megverték.

Naseus (állat), l. *Orrszarvúhal*.

Násfa, régi magyar ékszernév, melyet vagy önállóan a mai *broche*-nak megfelelő módon alkalmaztak, vagy a nyakbavető láncról csüngött le s azért *függő*-nek is nevezték. A legszebb s igazi művészi ízléssel kidolgozott N.-k a XVI—XVII. sz.-ból maradtak fenn s a régi magyar ötvösség legremekebb darabjai közé tartoznak.

Nash (ejtsd: nes), *Thomas*, angol drámairó és szatirikus, szül. Lowestoftban 1558—65 közt, megh. Londonban 1600 körül. Ránk maradt szatirikus vígjátéka a Summer's last will and testament, melynek főhőse VIII. Henrik udvari bo-

londja. Legkiválóbb munkája: The unfortunate traveller, or the life of Jack Wilton (1594, kiadta Gosse 1892). Művei megjelentek a Huth Libraryben (Grosart) Londonban 1883—1885, 6 köt., újabban művei kritikai kiadását Mc Kerrow rendezte sajtó alá (London 1903—10, 5 köt.).

Nashiji (jap.), l. *Avanturinlakk-alap.*

Nashua (ejtsd: nesjua; azelőtt *Dunstable)*, város New-Hampshire északamerikai államban, (1910) 26,005 lak. Pamutszövés, fémipar. Jelentékeny vízierőművekkel.

Nashville (ejtsd: nesvill), Tennessee északamerikai állam és Davidson county fővárosa a Cumberland mellett, (1914) 114,899 lak. (harmadrészben színesbőrüek); nagy ipari város: faárúgyárak, malmok, olaj-, bőrgyárak, pamutfonás; dohány, gabona, szesz és vegyi iparcikkek kereskedelmével. Jelentékenyebb épületei: a kapitólium, a törvényszék, a szinház, városháza, vakok intézete. Több főiskolája van (Vanderbilt-egyetem, (1912—13) 1046 hallg., színesbőrüek főiskolája, a Peabody college stb.). N.-t 1779. alapították, 1843. lett fővárossá; 1864 dec. 15—16. Thomas, az Unio tábornoka, itt megverte a Hood vezérelte konfederáltakat.

Nasi (ejtsd: nászi), *Nunzio*, olasz politikus, szül. Trapaniban (Szicilia) 1850. Mint ügyvéd és jogtanár működött szülővárosában, melynek egy ideig polgármestere is volt. Később a palermói főiskolához került, majd 1886. a képviselőház tagja lett. 1898 júniustól 1899 májusig Pelloux kormányában posta- és távirdaügyi miniszter, 1901 februártól 1903 decemberig pedig Zanardelli kormányában közoktatásügyi miniszter volt. Visszalépése után sikkasztással és egyéb hivatali visszaélésekkel vádolták. Az ellene indított vizsgálat alatt Tuniszba szökött, honnan csak 1907 jún. tért vissza, amikor a legfelsőbb törvényszék megsemmisítette az ellene hozott ítéletet. A képviselőház azonban, melynek ülésén N. jún. 27. megjelent, a szenátus elé vitte a bűnpört, amely 1908 febr. 24. N.-t bűnösnek találta s 10 hónapi és 20 napi börtönre ítélte. Mindezek dacára szülővárosa több izben megválasztotta képviselőjének, bár e választásokat a képviselőház mindannyiszor megsemmisítette.

Našice *(Nasicz,* hajdan magyarul *Nekcse)*, politikai község Verőcze vm. N.-i j.-ban, (1910) 5151 horvát, német, tót és magyar lak., a járási szolgabirói hivatal székhelye, van gróf Pejacsevics-féle kastélya, ferencrendi kolostora, takarékpénztára, járásbirósága, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása, jelentékeny erdei faipara. Közelében N. vár romjai vannak. A XIII. sz.-ban itt templárius-kolostor állott fenn, de a rendet 1312. megszüntették s a Johannita-rend örökölte javait. 1532-ben a törökök foglalták el. 1608 okt. 18. a törökök itt győzelmet arattak a keresztények fölött. 1687. hagyták el a törökök, amikor is N. romhalmaz volt.

Našička Breznica, adók. Verőcze vm., nasiczi j.-ban, (1910) 502 német és horvát lak., vasútállomás távíróval, postaügynökség.

Našički Gradac, adók. Verőcze vm. nasiczi j.-ban, (1910) 344 szerb lak.; u. p. Nasicz (Našice), u. t. Londžica.

Nasicornia (állat), l. *Rinocerosz-félék.*

Nasicz, község, l. *Našice.*

Nasion (gör.) a. m. orrgyöki pont, mely az orrcsonti varrat (sutura internasalis) és az orrhomloki varrat (sut. nasofrontalis) találkozásánál fekszik. Igen fontos koponyamérő pont.

Nasi-vasi (orosz; értelme: enyém-tied), a tiltott szerencsejátékok egyike. Közönséges magyar kártyával játszák. Egy bankárral szemben tetszés szerinti számban vehetnek részt benne. Egy csomó kártyából kiválasztják a szín nyolc figuráját és felborítva — négy felül, négy alul — a bankadó elé helyezik. Tetszés szerinti összegű bankját az asztalra téve, a játszók annak erejéig a választott kártyalapokra helyezik tétjeiket; ha a bank teljesen meg van téve, vagy a játszók többet nem akarnak tenni, kezdődik a játék; a bankár az előbb már megkevert, emelt s a játszóknak felmutatott legalsó kártyalapú csomagból lehelyez maga elé jobbra és balra egy-egy lapot, a jobboldali kártya a bankáré lévén, az erre tett összegeket az nyeri, a baloldali kártyával a játszók nyernek, s az erre tett pénzeket megduplázva kivehetik. Ha jobbra és balra egyforma figurát ütnének fel, a tét felét a bankár nyeri. A játszók megkétszeresedett tétjüket egy másik lapra csak új keverés után tehetik át; úgyszintén az így megnégyszeresedett összeget is. Nem kell azonban az első nyert helyen sem hagyniok, egy részét, de sőt az egészet is magukhoz vehetik. A bankadó rendszerint kettős bankkal visszavonulhat; ha bankját elviszik, nem köteles újat adni.

Nasmyth (ejtsd: neszmisz), *James*, angol mérnök, szül. Edinburghban 1808 aug. 19., megh. Londonban 1890 máj. 7. 1838-ban feltalálta a róla elnevezett gőzkalapácsot (l. *Kalapács)*, melyet később még tökéletesített s azonkívül több gőzzel hajtott szerszámot és gépet. Szerkesztett továbbá egy nehéz löveget s nagy teleszkópokat is, melyekkel a holdat vizsgálta. E vizsgálatairól Carpenterrel együtt írta: The moon considered as a planet (London 1874, 4 kiad. 1903) c. művét.

Nasmyth-kalapács, l. *Kalapács.*

Naso, *Ovidius* (l. o.) mellékneve.

Naspolya (növ.), l. *Mespilus.*

Nassau, 1. 1866-ig önálló német *hercegség*, jelenleg Poroszország *Hessen-N.* tartományának wiesbadeni kerülete. Területe 4700 km² volt, (1864) 468,311 lakossal.

Története. N. területén a római korban különféle germán törzsek *(alemannok)* laktak, 496. pedig a *frankok* hódították meg. A frank birodalom felbomlása után 843. Németországhoz került. Első uralkodói a *laurenburgi* grófok voltak, ők építették 915 körül a Lahn balpartján N. várát. Az e családból való *II. Rupprecht* nevezte magát 1160. *N. grófjának.* Utódai 1255. megosztoztak N. birtokán. II. Henrik gróf idősebbik fiának, *Walramnak* (megh. 1277) jutott *N.- Wiesbaden*, az ifjabbiknak, *Ottónak* (megh. 1289) N.-Dillenburg. Walram fiai voltak *Adolf*, német király (l. o.) és *Dietrich*, trieri érsek (megh. 1307). Adolf utódai tovább darabolták ősi örökségüket *(Wiesbaden, Weilburg, Saarbrück)*, mígnem a mellékágak kihalása után *II. Lajos* (megh. 1627) újból egyesítette a Walrami-ág birtokait. Fiai új mellékágakat alapítot-

tak, melyek közül a legidősebb *Frigyes Ágostban* halt ki 1816., aki 1806. felvette a hercegi címet és belépett a Rajnai-szövetségbe. Birtokait a legifjabb ágból való *György Vilmos* (megh. 1839) örökölte, ki 1816. hercegi címmel a Német-szövetség fejedelme lett. Ennek fia, *Adolf* (1839—1866) kénytelenségből 1849 dec. alkotmányt adott országának, de ezt már két év mulva visszavette; 1866. Ausztriához csatlakozott Poroszország ellen. E lépésének következménye az lett, hogy Poroszország 1866 okt. 3. N. hercegséget annektálta. Adolf később pénzbeli kárpótlást kapott s 1890. *Luxemburg* (l. o.) nagyhercege lett (megh. 1905). Fiában, *Vilmosban* 1912. kihalt a N.-Walram-ház férfiága.

Az ifjabb *N.-Dillenburg*-ág tagjai szintén feldarabolták birtokaikat *(Dillenburg, Diez, Siegen, Hadamar)*, mígnem a mellékágak kihalása után *Gazdag Vilmos* (megh. 1559) egyesítette az Ottó-ág összes birtokait. Öccse, *III. Henrik* (megh. 1538), Németalföldön szerzett tekintélyes birtokokat s neje révén *Orange* (Oránia) fejedelemség birtokához jutott Dél-Franciaországban. Mind e javak Gazdag Vilmos legidősebb fiára, *Orániai Vilmosra* szállottak, ki a németalföldi szabadságharc vezére lett. Ennek ága *III. Vilmos* angol királyban halt ki 1702. Gazdag Vilmos második fia, *János* (megh. 1606) örökölte N.-Dillenburgot. Ennek fiai megint három részre darabolták örökségüket *(Siegen, Dillenburg, Diez)*. A legifjabb ágból való *János Vilmos Frizo* (megh. 1711) örökölte 1702. az orániai hercegi címet és a németalföldi birtokokat. Ennek fia, *IV. Vilmos* (megh. 1754) a két idősebb ág kihalása után az öszszes N.-Dillenburgi birtokokat egyesítette uralma alatt s 1748. Németalföld *örökös helytartója* lett. Fia *V. Vilmos* (megh. 1806) a franciák elől 1795. elmenekült Hollandiából. Ennek fia *VI. Vilmos* (megh. 1843) 1806. elvesztette N.-Dillenburgot, melyet Napoleon Berg nagyhercegséghez csatolt. 1815-ben VI. Vilmos Németalföld királya lett *I. Vilmos* néven, N.-Dillenburgot azonban átengedte Poroszországnak, amiért kárpótlásul *Luxemburg* nagyhercege lett. Unokájában, *III. Vilmosban* 1890. kihalt a N.-család ifjabb ága s Luxemburg ekkor az idősebb ágra szállott (l. o.). V. ö. *v. Witzleben;* Genealogie und Geschichte des Fürstenhauses N. (Stuttgart, 1855); *Schliephake:* Geschichte von N. (Wiesbaden, 1865—70, 1—4. köt., folytatta *Menzel* u. 1879—89, 5—7. köt., Dillenburg, 1906).

2. *N., város* Wiesbaden porosz kerületben, a Lahn folyó mellett, (1910) 2225 lak.; ásványvízforrással és vízgyógyintézettel.

3. *N.*, a brit-nyugatindiai Bahama-szigetek fővárosa, New Providence sziget É.-i partján, erődökkel védett kitűnő kikötővel, élénk hajóforgalommal, kb. 10.000 lakossal.

Nassau-Dietz, *Lajos, N. grófja*, l. *Lajos*, 55.

Nassaui Adolf, l. *Adolf*, 7.

Nassaui érdemrendek, l. *Oroszlánrendek*.

Nassaui Móric, l. *Móric*, 3.

Nassau-Siegen, 1. *János Móric N.-i herceg*, l. *János*, 32.

2. *Károly Henrik Miklós Ottó N.-i herceg*, orosz tengernagy, szül. 1745 jan. 5., megh. 1808 ápr. 10. Pályáját a francia hadsereg, majd a francia tengerészet szolgálatában kezdte meg. A spanyol-angol háborúban Spanyolország pártján harcolt. 1783-ban Oroszországba ment, hol II. Katalin altengernaggyá nevezte ki. 1788 jún. havában Ocsakovnál a sokkal nagyobb török hajóhadat majdnem megsemmisítette. 1789. és 1790. megverte a svéd hajórajt Svensksund és Björkösundnál. Katalin halála után külföldön élt. V. ö. Marquis *d'Aragon*, Un paladin au XVIII. siècle. Le prince Charles de N. (Paris 1893).

Nasse, 1. *Erwin*, német közgazdasági iró, szül. Bonnban 1829 dec. 2., megh. u. o. 1890 jan. 4. A baseli, rostocki, majd 1860 óta a bonni egyetem tanára volt. 1869-ben a porosz képviselőház, majd 1889. a porosz urakháza tagja lett. A Verein für Socialpolitik egyik megalapítója s elnöke volt 1874-től haláláig. Főbb munkái: Bemerkungen über das preussische Steuersystem (Bonn 1861); Die preussische Bank (u. o. 1866).

2. *N., Otto*, német fiziológus, szül. Marburgban 1839 okt. 2., megh. Freiburgban 1903 okt. 20. Előbb Halleban, 1880. Rostockban a gyógyszertan és a fiziológiai kémia rendes tanára lett. Főbb munkái: Beiträge zur Physiologie d. Darmbewegungen (Leipzig 1866); Zur Anatomie u. Physiologie der quergestreiften Muskelsubstanz (u. o. 1882).

Nasselaria (állat), l. *Radiolaria.*

Nassfeld, magasan fekvő völgy Gasteintól DNy.-ra, látogatott kirándulóhely a Mária Valéria-házzal (1563 m.). Innen visz az út a Mallnitzer vagy Nassfelder Tauernen (2414 m.) Mallnitzba.

Nassica, város, l. *Calagurris.*

Nässjö, helység Jönköping svéd kerületben, a Hjetsöla-hegy közelében, (1910) 2695 lak. A délsvéd vasúti hálózat legmagasabb pontja, ahol több államvasúti vonal találkozik.

Nasstal, keskeny, erdős völgy Alsó-Ausztriában a Raxalpétól É-ra; benne van Nasswald község. A N. a bécsiek kedvelt kirándulóhelye.

Nastia (növ.), a szilárdan álló növények nem határozott irányú ingerkeltette mozgása vagy az a mozgás, amelynek irányát nem az inger iránya, hanem csak a növény maga határozza meg. A mozgást kiváltó inger természete szerint megkülönböztetnek *photonastiát, thermonastiát, chemonastiát* vagy az inger szabályos időszaki változása folytán a *nyktinastiát. Autonastia* esetén a mozgás beáll a változatlan külső feltételek közt is. A hajtás egyik oldalának nagyobb mérvű növekedése folytán beálló görbülés szerint lehet *epi-, hypo-, paranastia.* Az excentrikus vastagsági növekedés jelenségeit is ugyanazokkal a nevekkel jelölik.

Nasturan (ásv.), l. *Uránszurokérc.*

Nasturtium *R. Br., böjtfű* (növ.), a Cruciferae (Keresztesek) család génusza; 50 faja el van szórva a föld kerekségén. Egyéves v. évelő füvek. Levelük rendesen szárnyasan osztott. Virágук sárga v. fehér, becőkéjük gömbölyded, elliptikus v. hosszukás; két boltozatos kopáccsal nyilik föl. A *N. hungaricum* Prantl. *(Cochlearia macrocarpa* W. et K., *Armoracia macrocarpa* [W. et K.] Baumg., édes, magyar v. hólyagos

torma), rokona a házi, csípős tormának (l. *Cochlearia)*, de megkülönbözteti tőle nagyobb virága és nagyobb, hólyagos termése (16 cm. hosszú, 7–8 mm. széles), továbbá, hogy magvakat érlel, míg a házi torma rendesen meddő marad. Könnyet nem facsar a szemünkből, íze édesebb és kevésbbé csípős. Ez a torma tulajdonképen a híres «debreczeni torma». Mocsárszéleken, vizenyős réteken található, elég gyakori, főkép túl a Tiszán. (V. ö. *Borbás* V., Egynémi a magyar tormáról. Földmívelési Érdekeink 1880. évf. 501.) A *N. officinale* R. Br. nagy elterjedésű Európában, Észak- és Kelet-Ázsiában, Észak-Amerikába behurcolták. Forrásokban, patakokban fordul elő. Keserű, csípős friss levelét télen és böjtben salátának eszik, kenyérrel és nyersen, magvát pedig mustár gyanánt használják. Németországban itt-ott termesztik. Forrásban ágyat csinálnak számára, nyáron dugványokkal teleültetik s komposzttal jól megtrágyázzák. Nagy hidegben porral szokás beszórni s minden reggel a jeget feltörni fölötte. Legnagyobb mértékben Erfurt környékén termesztik.

Nästved *(Nestved)*, város Seeland dán szigeten, a tenger közelében, (1910) 8326 lak., élénk kereskedéssel.

Nasua (állat), l. *Koáti*.

Nasuti (állat), bizonyos termeszeknél előforduló sajátságos katonák neve, amelyeknek fején orrszerű nyujtvány van. Ez a nyujtvány ragadós és mérges mirigy kivezető csatornáját rejti magában.

Nász többféle értelemben használatos szó; jelenthet: házassági ünnepet, esküvőt, lakodalmat; továbbá a házastársak szülőit egymásra nézve.

Naszád, kisebb fajta vízi jármű, pl. torpedó-N.

Naszádos (azelőtt: *Plavisevicza)*, kisk. Krassó-Szörény vm. orsovai j.-ban, (1910), 482 oláh lak., posta-, táviró- és telefonhivatal.

Naszádosok. A már Szt. István óta fennálló *dunai hajóhadak* (l. o.) történetében a N. korszaka I. Mátyás korától I. Lipótéig terjed. Az elnevezés már a XV. sz.-ban közhasználatú, de eredete nincs teljesen kiderítve. Az ország összes naszádosainak élén a fővajda (főkapitány, főparancsnok) állt. Az egyes naszádokat a naszádos vajdák kormányozták, alattuk pedig a tizedesek és köznaszádosok állottak. Állomásaik a Dunán, Tiszán (1551 óta), Maroson, Rábán, Dráván és Száván voltak. V. ö. *Szentkláray*, A dunai hajóhadak tört.

Nászajándék, máskép *jegyajándék (res paraphernales)*, Werbőczy Hármaskönyvének meghatározása szerint azok az ingó javak, amelyeket az asszonynak akár a férj, akár a szülők vagy atyafiak, vagy végre bárki más a menyegzői, eljegyzési vagy kézfogói ünnepély idején ad (l. *Eljegyzés)*. Ha az előbb említett személyek köréhez nem tartozó személy ad vagy igér a jegyeseknek a házasságra tekintettel ajándékot, ez közönséges ajándék és az ajándékra vonatkozó általános jogelvek szerint bírálandó el.

Naszál, hegy, l. *Nagyszál*.

Naszály, nagyk. Komárom vm. tatai j.-ban, (1910) 1443 magyar lak., postahivatal, u. t. Füzitőpuszta.

Naszi (héb.) a. m. fejedelem, előkelő; e címmel jelölik a keleti zsidók ama hitsorsosaikat, kik gazdagságuk és jótékonyságuk révén, sokszor olyanokat is, kik tudományos téren kiválnak. A II. jeruzsálemi templom idején állami méltóságot, patriarchát jelentett.

Naszik, az ugyanily nevű kerület főhelye Bombay brit-indiai kormányzóságban, a Godaveri és vasút mellett, 22,000 lak., pamutiparral, rézedénykészítéssel. A hinduk egyik leglátogatottabb búcsújáróhelye.

Naszir-eddin, perzsa sah, l. *Naszr-eddin*.

Násznagy, az a férfi, aki a házasságkötés alkalmával külön mind a férfi, mind a nő részéről tanuként szerepel; *kérő N.*, aki valamely leányt bizonyos férfi számára megkér; *kiadó N.* a leány tanuja.

Naszód, nagyk. Beszterce-Naszód vmegye N.-i j.-ban, (1910) 3501 oláh, magyar és német lak.; gör. kel. esperesség, a járási szolgabirói hivatal, járásbiróság, kir. közjegyzőség és adóhivatal széke; van oláh alapítványi főgimnáziuma, gör. kat. vikáriátusa, többféle egyesülete, keresk. bankja, 4 hitelintézete, ipari vállalata, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. Élénk vásárai vannak. N. a végvidéki oláh ezred székhelye volt; mikor a végvidéket eltörölték, az ezred tőkealapját az iskolák fentartására rendelték, jövedelméből tartják fenn az ottani főgimnáziumot. N. székhelye volt *N.-vidéknek*, melynek területe 295·09 km², lakóinak száma (1869) 52,688 volt. Részben ebből alakította az 1876. XXXIII. t.-c. Beszterce-Naszód vmegyét (l. o.).

Naszódvidék, l. *Naszód*.

Naszódvidéki helyi érdekű vasút. Bethlentől Óradnáig terjedő, 69·0 km hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. v. a Szamosvölgyi vasút kezelésében. Megnyílt 1907 jan. 5.

Naszráni (arab; többese *naszárá)*, a keresztényhitüek elnevezése az iszlámban; tulajdonképen a. m. nazarénus.

Naszr-eddin *(Naszir-eddin), perzsa sah* (1848–1896), Mohammed sah fia, szül. 1831 júl. 17. (18.), megh. Teheránban 1896 máj. 1. Atyja halála után 1848 okt. 15. jutott a trónra, de eleinte sokat kellett küzdenie az uralomért rokonai ellen. Hiányos tanultságát nagy szorgalommal igyekezett pótolni s megtanult franciául is. Három ízben (1873, 1877, 1889) nagyobb utazást tett Európában; 1889. Budapestet is felkereste. Tapasztalatairól perzsa nyelven két könyvet adott ki. Udvarában európai szokásokat honosított meg, a perzsa hadsereget német és magyar tisztekkel *(Karacsay* gróf, *Nemiró* huszárőrnagy) képeztette ki, angolokkal és oroszokkal vasutakat és gyárakat építtetett. Mindezek dacára országának belső jóléte nem emelkedett, mert N. zsarnoki önkénnyel nyomott el minden szabadabb mozgalmat. Nagy előkészületeket tett uralkodása 50 éves évfordulójának megünneplésére, de 1896 máj. 1. egy teheráni mosé előtt agyonlőtte egy fanatikus merénylő. A trónon második fia, *Muzaffer-eddin* (l. o.) követte. V. ö. *Morgan-Burger*, N. Schah und das moderne Persien (Dresden 1889); *Greenfield*, Die Verfassung des persischen Staates (Berlin 1904).

Naszreddin hodzsa. A legnépszerübb török adomák mind ehhez a névhez füződnek. A török néphumor megszemélyesítője ez a hodzsa, aki a legenda szerint Timurlenk idejében élt Kis-Ázsiában, Kónia vidékén. Számtalan népkönyvben vannak a nevéhez fűződő adomák összegyüjtve. Az ismertebb kiadások és gyüjtemények közé tartozik *Kúnos* Ignác *Naszreddin hodzsa tréfái* c. kötete (a M. Tud. Akad. kiad. 1899).

Naszridák, spanyol-arab uralkodó nemzetség, mely az Almohádok (l. *Almoravidák)* bukására következő polgárháborúk közt 1238. Andalusia egy részét, Granada székvárossal, hatalmába ejtette, ahol 1492-ig uralkodott; Boabdil (l. o.) a legutolsó uralkodó e családból, melynek művészetpártolásáról az Alhambra tanuskodik.

Nászruha (l. *a két színes képmellékletet)*, számos állaton a testtakarónak az a megváltozása, mely a párosodás időszakában észlelhető és a mindennapitól színpompájával, esetleg más sajátságával eltér. A N. az ivarzás idejének lezajlása után eltünik. Rendesen a hím az, amely a párosodás idején N.-t ölt; de e szabály alól vannak kivételek is. A legdíszesebb és legváltozatosabb N.-val bizonyos halak, kétéltűek, csúszómászók és madarak hímjei tünnek ki, miként az a mellékelt színes képeken is látható. A N. a rendes köntöstől rendesen színpompájával tér el. Némely állatfajon a N. ezenkívül még különböző bőrkinövések (tarajok, bóbiták stb.) kifejlődésében nyilvánul. A N. kifejlődését a darwinisták az *ivari kiválogatás*-sal igyekszenek megmagyarázni. L. még *Ivari kiválogatódás.*

Naszvad, nagyk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1910) 4308 magyar és tót lak., postahivatal, u. t. Bajcs.

Natá *(Santiago de los Caballeros)*, város Colombia köztársaságban, a Rio Chico mellett, 15 km.-nyire a Csendes-oceánba való torkolata felett, 6000 lak., állattenyésztéssel. 1515. alapították.

Nátafalussy *Kornél (nátafalvi)*, tankerületi főigazgató, szül. Leleszen (Zemplén) 1841 nov. 17., megh. 1907 ápr. 23. 1859-ben a jászóvári prémontrei kanonok rendbe lépett. Előbb főgimnáziumi tanár, majd igazgató, 1892. a nagyváradi tankerület kir. főigazgatója lett. 1899. a jászóvári prémontrei kanonok-rend koadjutorrá választotta, erről a tisztségről azonban egészségi okok miatt csakhamar lemondott. Önálló munkái: *A kassai kat. főgimnázium története* (1863 és 1871); *A rozsnyói kat. főgimnázium története* (1878); *A nagyvárad-hegyfoki prépostság története* (1872); *A jászóvári ker. szt. Jánosról elnevezett egyház prépostjai* (1883); Schematismus canonicorum ordinis praemonstratensis de castro Jászó (1891).

Nátafalva, kisk. Zemplén vm. nagymihályi j.-ban, (1910) 1033 tót, német és magyar lak., vasútállomás postahivatallal, u. t. Őrmező.

Natal, 1. angol gyarmat és 1910 óta a délafrikai Unió egyik állama, Afrika DK.-i partján, az Indiai-oceán, Pondo-föld, az Oranje köztársaság és a Délafrikai köztársaság közt, 91,400 km² területtel, (1911) 1.194,043 lak., akik közt 98,582 európai, 141,568 indus és egyéb ázsiai, a többi pedig kaffer. A 200 angol mérföld hosszú partoktól a föld lépcsőzetesen emelkedik a Drakenberge felé. Az alacsony, halmos, átlag 30 km. széles tengermelléken sűrű erdők és ahol ezek ki vannak irtva, a trópusi kultura számára kitünő talaj található; itt az ananász, cukornád, rizs, pamut, kávé, indigó és banána buján terem. A második lépcsőzet (500—1500 m.) a mérsékelt égövi növények hazája, a harmadik lépcsőzet (1500—2300 m.) pompás legelőket nyujt. A gyarmatot 23 folyó öntözi, de egy se hajózható. Az éghajlat szubtrópikus. Területének ¼ része már művelés alatt áll s kukoricán, búzán, egyéb gabonaféléken kívül főképen szénát és cukornádat termesztenek. Újabban tea-ültetvényekkel is kisérleteznek. Az állatállomány 1911-ben 75,567 ló, 456,087 szarvasmarha, 1.519,258 juh és 110,332 sertésből állott. A gyarmat bányászata jelentékeny s igen gazdag arany- és széntelepei vannak. 1911-ben 725 ezer font sterling értékű szenet, 7·2 millió font sterling értékű aranyat bányásztak. Ezeken kívül előfordul még réz, grafit, vasérc, ón, ezüst stb. Ipartelepek, melyek a bányászat termékeit feldolgozzák és értékesítik, Durbanban vannak. A gyarmat külkereskedelmi forgalma igen jelentékeny s 1912. a bevitel 2·8 millió £-et, a kivitel 4·9 millió font sterlinget tett ki. A kivitel főcikkei: kukorica, gyapju, élő- és levágott állatok stb.; a bevitelben pedig pamutszövetek, gépek, vas- és acélárúk játsszák a főszerepet. A gyarmatnak legnagyobb a forgalma az anyaországgal s a délafrikai Unió államaival. A gyarmatban épúgy, mint az anyaországban, a közoktatás kötelező és ingyenes s N. az egyetemen kívül mindenféle iskolával bőven el van látva. N. állami költségvetése 1913-ban 610,644 font sterlingre rúgott. Vasútvonalainak hossza 1759 km. N. eleinte a Fokföldhöz tartozott; 1856 óta külön gyarmat. Az 1893-iki alkotmánya szerint a törvényhozó hatalmat a király és a két házból (Legislative Council és Legislative Assembly) álló törvényhozó testület gyakorolja. A tanács tagjai azok lehetnek, akik 10 évig laktak a gyarmatokban, legalább 30 évesek és 500 font értékű birtokuk van. A törvényhozó gyülésnek 37 tagját a választók választják. A gyarmat 1910 óta a délafrikai Unió egyik állama s a közös törvényhozó testületbe mint szövetséges állam 18 tagot küld és pedig 1-et a szenátusba és 17-et a képviselőházba. A főváros *Pietermaritzburg;* az egyedüli főkikötője *Durban.*

Története. 1497-ben Vasco da Gama éppen karácsony estéjén fedezte föl és Terra Natalisnak keresztelte. 1721-ben telepedtek le először Port-N. körül, de csak rövid időre. 1824-ben Farewell angol tiszt ösztönzésére 20 fokföldi vándorolt újból oda és Csaka zulu fejedelem beleegyezésével megalapították az első végleges európai gyarmatokat. Csakhamar számos kivándorló búr szaporította a számukat. A zuluk azonban országuk ellepetése ellen fegyverrel küzdöttek; ennek dacára a gyarmatosok csakhamar megszerezték a földet a Tugela folyóig és 1839. megvetették alapját Pietermaritzburgnak. A gyarmat fölvirágzása arra birta a Fokföld kormányát, hogy 1845. a Fokföldhöz tartozó gyarmatnak nyilvánítsa. Ennek a N.-iak ellene szegültek és 1856. ki is eszközölték, hogy a londoni minisztérium külön gyar-

NÁSZRUHÁS ÁLLATOK I.

a és 1b. Harangozómadár. 1/3. — 2a és 2b. Kékbegy. 2/5. — 3a és 3b. Paradicsom vidapinty. 2/5. — 4a és 4b. Csörgő ...ce. 1/4. — 5a és 5b Veszekedő sárfutó. 1/4. — 6. Guvatszalonka (*Rynchaea*, nőstény). 1/4. — 7a. Prairie-fajd (Tetrao ...upido). 1/6. — 8a és 8b. Simorhynchus cristatellus. 2/3. — 9a és 9b. Búbos vöcsök. 1/3. — 10a. Kinai szarvastyúk. 1/3. — *a* nászruhás-, *b* rendes tollazatú himek.

«Nászruha» cikkhez.

NÁSZRUHÁS ÁLLATOK II.

1. Repülő sárkánygyík. $^1/_5$. — 2. Tarka díszes gyík *(Calotes)*. $^1/_4$. — 3a és 3b. Zöld gyík. $^1/_4$. — 4a és 4b. Pillangóhal. $^1/_3$. — 5a és 5b. Aranygéb. $^1/_6$. — 6a és 6b. Tüskés pikó. — 7a és 7b. Szivárványos ökle. — 8a és 8b. Tarajos göte. — 9a. Alpesi göte. — 6—9. természetes nagyság. — *a* nászruhás-, *b* közönséges színű hím.

mattá tette. A rákövetkező évtizedekben a zuluk fejedelme, Kecsvajo, komoly zavarokat okozott, mig végre 1887. Anglia az egész Zuluföldet elfoglalta. 1893-ban N. új alkotmányt kapott. 1910-ben hozzácsatolták a zuluk földjét s ugyanebben az évben N. belépett a délafrikai Unióba. V. ö. *Russel*, N. a geography and history (1891); N. the land and its story (London 1900); *Silver*, Handbook to South Afrika stb. (u. o 1891); *Rowell*, N. and the Boers (u. o. 1900); *Tatlow*, N. province (u. o. 1912); *Barnett* and *Sweeney*, N. the Staate and Citizen (u. o. 1904).

2. *N.*, Rio Grande do Norte braziliai állam *fővárosa* a Rio Grande torkolatánál, (1913) 20,000 lak., bőr-, cukor- és pamutkivitellel.

Natália, szerb királyné, *Kesko* (Kecsko) Ivanovics Péter orosz ezredes leánya, szül. Firenzében 1859 máj. 14. Romániában nevelkedett s 1875 okt. 17. ment nőül *Milán* akkori szerb fejedelemhez. E házasságából született 1876 aug. 14. *Sándor* szerb király (l. o.). Uralomra vágyó és féltékeny természete később összeütközésbe hozta léha életű férjével, ki tőle 1888 okt. 24. elválasztatta magát. De N. tiltakozott ez ellen s férjének lemondása után 1889 végén visszatért Belgrádba fiához. A szkupstina azonban az ország belső békéjének biztosítására 1891 máj. kiutasította őt Szerbiából. 1893 márc. 7. kibékült férjével, de ezután sem éltek többé együtt. Ezután többnyire Franciaországban tartózkodott, hol 1902 ápr. 12. áttért a katolikus vallásra. A következő évben megérte fiának borzasztó halálát (1903 jún. 11.). Azóta Biarritzban él. V. ö. Mémoires de Natalie, reine de Serbie (Paris 1891, németül Berlin 1892).

Natalis (lat., kiegészítve *dies N.*) a. m. születésnap.

Natalitási tábla v. *születési tábla* feladata annak kimutatása, mily nagy a törvényes szaporodás valószinüsége az élet különböző fokain. Az első N.-t *Kőrösy* József szerkesztette Budapest városáról és azt 1893. a londoni akadémiának be is mutatta. Kőrösy megkülönbözteti a «monogen» valószinüséget a «bigen» valószinüségtől. Monogennek nevezik az egy-egy szülő különböző életkorában fennálló átlagos valószinüséget, a másik szülő korára való tekintet nélkül. A valószinüség, hogy a nőknek egy évben gyermekük szülessék, a 19 éves nőknél 40·3%, 20/39·7%, 25/31·6%, 30/24·0%, 35/17·0%, 40/9·8%, 45/1·7%, 50/0·1%. A férfiak natalitási valószinüsége a következő: 23 éves férfiaknál 33%, 24/34·4%, 25/35·0%, 30/31·0%, 35/23·4%, 40/16·7%, 45/9·5%, 50/4·7%, 55/2·2%, 60/1·0%, 64/0·5%. E számok azonban az élettani termékenység erején kívül ama másik erkölcsi tényező befolyását is tükrözik vissza, mely különösen gyermekekkel máris megáldott családokban a további szaporodásra gátló befolyást gyakorol; de mivel a népesedési tannak problemái is az említett két tényező összhatásán alapuló *tényleges* termékenységre vonatkoznak: a kérdésnek úgy társadalmi, mint természetrajzi tárgyalása a tényleges termékenységre szorítandó. A bigen (vagyis a két házasfél korának figyelembevételével megállapított) N. tekintetében fenforgó törvényszerüségek jellemzésére szolgáljon a következő kivonatos kimutatás:

a) Az atyák termékenysége:

Atyák kora	Anyák kora 25 év	30 év	35 év
25—29 év	35·6%	25·0%	21·2%
30—34 «	31·2%	23·6%	19·9%
35—39 «	27·5%	21·8%	19·4%
40—44 «	—	16·7%	14·0%
45—49 «	—	14.4%	10·9%
50—54 «	—	—	10·9%

b) Az anyák termékenysége:

Anyák kora	Atyák kora 25 év	35 év	45 év	55 év
20 éven alul	49·1%	—	—	—
20—24 év	43·0%	31·3%	16·0%	—
25—29 «	30·8%	27·3%	18·5%	—
30—34 «	33·5%	23·7%	14·4%	8·1%
35—39 «	—	18·9%	11·8%	6·7%
40—44 «	—	6·6%	6·1%	3·0%

A N. a felől is nyujt felvilágosítást, hogy a házasságra lépő férfinak vagy nőnek az életkor különböző fokain mily koru hitvestársat kell választania arra való tekintetből, hogy avval a legnagyobb termékenységi valószinüséget elérje. Igy

25 éves férfinak 19 éves nőt
35 « « 21 « «
40 « « 24 « «
45 « « 29 « «
ellenben 18 « nőnek 25 « férjet
25—30 « « 28 « «
35 « « 29 « « kellene választania.

Ugyanezen válaszokat a legkivánatosabb *korkülönbség* megállapítására is lehet felhasználni. Kitünik ugyanis, hogy 18—19 éves nőknek 7 évvel, a 25 éveseknek 3 évvel idősebb férjeket kellene választaniok, mig a 29 évesek a termékenység maximumát az egyenkoru férjekkel érik el, a 30 éven túl lévő nők pedig csak náluknál fiatalabb férjekkel. A férfiak ellenben a saját korukhoz képest fennálló termékenységi maximumokat mindig csak az esetre érik el, ha náluknál fiatalabb nőket választanak, ami mellett a korkülönbség a férfiak haladó korával mindinkább nagyobbodik. V. ö. *Kőrösy*, An Estimate of the Degree of legitimate Natality (a londoni Royal Society által a Philosophical Transactionsban kiadva); u. a., De la mesure et des lois de la fécondité conjugale (Revue d'Économie Politique, 1895); *Galton* F., Results derived from the Natality Table of Kőrösy (a Royal Society-féle Proceedings 55. köt.).

Natalszemek (növ.) l. *Benge*.

Nátán, próféta Dávid király idejéből. Cadók pappal együtt lelke volt annak az összeesküvésnek, mely Adónia helyett Salamonnak (a későbbi Bölcs Salamonnak) törekedett a trónutódlást megszerezni. Bibliai elbeszélések szerint ő ellenezte, hogy Dávid király, aki annyi vért ontott, felépítse a jeruzsálemi templomot és ugyancsak ő dorgálta meg Dávidot a Batsébán elkövetett házasságtörés miatt. Zsidó legendák szerint ő volt Bölcs Salamon nevelője.

Nátánael, János evangéliuma II. r. 45—52. szerint kiváló zsidó ifjú Jézus korából, kit Jézus egyik tanítványa, Fülöp vezetett Jézushoz, hogy meggyőzze afelől, hogy Názáretből is támadhat valami jó, s kiről Jézus azt a nyilatkozatott tette: Ime az igaz izraelita, kiben nincsen álnokság! N. a bibliamagyarázók szerint azonos Bertalan apostollal.

Nátán ben Jechiel, zsidó tudós, szül. Rómában 1035., megh. u. o. 1106. *Aruch* c. talmudi szótára korszakalkotó a talmudikus lexikografiában, amelyen Buxtorf, Levy, Dalman és Krauss talmudikus szótárai is alapulnak.

Natantia (állat), 1. az emlős állatok egyik rendje. Egyértelmű a *Cetomorpha* néven egyesített emlősállat renddel. L. *Cetomorpha.* 2. A hosszúfarkú tízlábú rákok *(Decapoda)* egyik családja, ahová a Garnélák tartoznak. L. *Garnélák* és *Tízlábú rákok.*

Natatores (állat), l. *Úszó madarak.*

Natchez (ejtsd: naccsesz), saját nyelvű indiánus nép a muszkogi csoportból, mely egykor Florida D.-i sarkától kezdve a Mississippi torkolatáig lakott. Nyelvrokona volt a tonkava, mely Texas partjaitól Mexikó É.-i részéig lakott. 1820-ban még néhány, az Unió mintájára rendezett államuk volt, de mikor Alleghany vidékén a bevándorló európaiak aranyat leltek, a terület birtokosait, a békés N. népet gyilkolni kezdték, amely szétszóródott; ma csak a Territóriumon van néhány N. falu.

Natchez (ejtsd: naccsesz), Adams county székhelye Mississippi északamerikai államban, a Mississippi balpartján, (1910) 11,791 lak., pamutkereskedéssel. Székesegyháza, katonai iskolája, női főiskolája van. 1700-ban alapították s a *natchez* (l. o.) indiánus törzsről nevezték el.

Nates (lat.) a. m. far, farpofák.

Nath., tudományos állatneveknél *Nathusius* Hermann Engelhard (l. o.) nevének rövidítése.

Nátha *(coryza),* az orrnyálkahártya hurutos gyuladása, mint némely általános betegség (kanyaró, influenza stb.) kisérő tünete, vagy mint önálló betegség fordul elő. A közönséges heveny-N. az ú. n. meghűléses betegségek közé tartozik, vagy legalább kifejlődésében szerep jut a meghűlésnek is; igen gyakran azonban a száraz, poros levegő, vagy izgató gőzök, porok stb. belélegzése váltja ki. A heveny-N. száraz, kaparó, égő érzéssel keletkezik, mely legkifejezettebb az orrjáratok garati nyilásán (a hortyogókon); majd általános rossz közérzés, fejfájás, néha csekély láz mellett bő, savós tiszta váladék kezd képződni, mely néha véres is lehet. A váladék a következő napokon genyessé, sűrűbbé lesz, s kb. az 5—6. napon elapad. A N.-ra jellemző a tüszszentés reflexének fokozott volta: kötőhártyahurut, s könnyezés kiséri. Gyógyítására semmi biztos szerünk nincsen, a használt szerek rendszerint csak a kellemetlen tüneteket enyhítik ideig-óráig, de a betegség lefolyását nem sokban befolyásolják. Legtöbbet érnek még a szalicilkészítmények s az egyenletes meleg (ágy; így pl. éjjel a N. rendszerint szünetel). A N. idült alakját rendszerint az orrjáratok kóros elváltozásai (elhajlások, daganatok stb.) tartják fenn; l. *Orrbetegségek.*

Nathorst, *Alfred Gabriel,* svéd geológus és paleontológus, szül. 1850 nov. 7. Wäderbrunnban, Nyköping mellett. 1873—1884 között a svéd földtani intézet geológusa, 1885 óta a stockholmi természetrajzi muzeum paleobotanikai osztályának intendánsa. Nagyobb utazásokat tett 1870. és 1882. a Spitzbergákon, 1883. részt vett Nordenskiöld grönlandi expediciójában, 1898. az Antarctián sarki expediciót vezetett, 1899. Grönland keleti partjaira jutott; tanulmányozta a Ferenc József-fjordot és fölfedezte az Oszkár király fjordot. Fontos műveket írt Északnémetország, Svájc és Anglia glaciális flórájáról. Egyéb munkái: a Yordens historia című földtörténeti mű (Stockholm 1888—1894, köt.); német nyelven: Zur fossilen Flora der Polarländer (1894); Beiträge zur fossilen Flora Schwedens (Stuttgart 1878). 1895—1898 között szerkesztette az Ymer c. folyóiratot, ugyane folyóiratban jelent meg 1909. *Hulth* és *De Geer* szerzőkkel együtt írt tanulmánya: Svedish explorations in Spitzbergen 1758—1908 (Stockholm 1909).

Nathusius, 1. *Heinrich von,* német gazda, szül. Althaldenslebenben 1824 szept. 14., megh. Sylt szigetén 1890 szept. 13. Kiváló lótenyésztő volt. Művei: Über die Lage der Landespferdezucht in Preussen (Berlin 1872); Das schwere Arbeitspferd (u. o. 1882); Über die Zucht schwerer Arbeitspferde (u. o. 1885).

2. *N., Hermann Engelhard von,* német állattenyésztő, *N. 1.* testvérbátyja, szül. Magdeburgban (Poroszország) 1809 dec. 9., megh. Berlinben 1879 jún. 29. 1836 óta a Magdeburg közelében levő Hundisburgon a gazdálkodásnak élt. Művei közül nevezetesebbek: Über die Konstanz in der Thierzucht (Berlin 1860); Über Shorthorn-Rindvieh (u. o. 1861, 2. kiad.); Vorträge über Viehzucht u. Rassenkenntniss (u. o. 1872—1880). 1872 óta Thiellel együtt kiadta a Landwirthschaftliche Jahrbücher c. művet.

3. *N., Martin von,* német lutheránus teológus, szül. Althaldenslebenben 1843 szept. 24., megh. Greifswaldban 1906 márc. 9. mint egyetemi tanár. Művei: Die Mitarbeit der Kirche an der Lösung der socialen Frage (Leipzig 1893—1894, 2 köt.); Die christlich-socialen Ideen der Reformation (Gütersloh 1897); Was ist christlicher Socialismus (Berlin 1896); Der Ausbau der prakt. Theologie zur syst. Wissenschaft (Leipzig 1899); Handbuch des kirchl. Unterrichts (u. o. 1903—1904).

4. *N., Simon von,* német gazdasági író, *N. 1.* fia, szül. Althaldenslebenben 1865 febr. 24., megh. Halleban 1913 szept. 25. 1902 óta a mezőgazdaság tanára volt Jenában. Nevezetesebb művei: Unterschiede zwischen der morgen- u. abendländischen Pferdegruppe am Skelett und am lebenden Pferd (Berlin 1891); Die Pferdezucht (Stuttgart 1902). Kiadta: Atlas der Rassen u. Formen unsrer Haustiere.

Nathusius-Ludom, *Philipp von,* porosz politikus és publicista, szül. Althaldenslebenben 1842 máj. 4., megh. Grunewaldban 1900 júl. 8. 1872-ben átvette a Kreuzzeitung szerkesztését, a melytől 1876-ban megvált s a Reichsbote-t alapította. Nagy része volt a német konzervatív párt megalakításában.

Natica *Lamarck* (paleont.), a *Gasteropoda* osztály *Naticidae* Forbes családjának egyik jellemző neme. A héj rövid tekervénnyel, de nagy utolsó kanyarulattal bír. Nyílása félkör alakú v. ovális, hátul (felül) szöglетté alakuló, elől szélesen gömbölyített; födeles. A triasztól a jelenkorig éltek s valamennyi tengeri. Egyik leggyakrabban

előforduló faja a *N. millepunctata* Lamarck, Budapesten az Illés-utcai mediterránban, továbbá Bujturon és Lapugyon Hunyad vm.-ben stb.

Natick, város Massachusetts északamerikai állam Middlesex countyjában, a Cochitua-tó mellett (Boston vízvezetéke innen ered), (1910) 9866 lak., cipőgyárak, felsőbb iskolák.

Natio (lat.) a. m. nemzet, nemzetség. *Nationalitas,* egy nemzethez való tartozás, nemzetiség.

National Farmers' Alliance (ang., ejtsd: nesenel farmersz ellájensz), az északamerikai Egyesült-Államok nyugati, túlnyomóan mezőgazdasági termelést űző vidékein 1873. keletkezett szövetség, amely 1889 óta bevonta működésébe az egész Uniót. Programmja tipikus agrártörekvéseket foglal magában. Több államban nevezetes politikai hatalomra tett szert s felvette a *People's party* (néppárt) nevet.

National Service League (ang., ejtsd: nesenel szervisz líg, a. m. a nemzeti szolgálat ligája), angol egyesület, melynek célja az angol polgárok katonai kiképzése a nemzeti honvédelem szempontjából. Nem kívánja az általános védőkötelezettség behozatalát, hanem honvédsereg *(milicia)* szervezésén fáradozik. Sajtóorganuma a *National Service Journal.*

Nation of shopkeepers (ang., ejtsd: nésn av sopp-kípersz), szatócsnép; az angol népet nevezik így, legtöbbször gúnyos értelemben használva ez elnevezést.

Natisone *(Natisso),* folyó, l. *Isonzo.*

Native cats (ang., ejtsd: nétiv kettsz, a. m. benszülött [ausztráliai] macskák), l. *Erszényes nyest.*

Natives (ang., ejtsd: nétivsz) a. m. benszülöttek, politikai párt az északamerikai Egyesült-Államokban, mely 1835 körül keletkezett s a benszülöttek jogait védte a bevándorlókkal szemben. Azt kívánta, hogy az amerikai polgárjog eléréséhez ne 7, hanem 21 esztendei ottlakás legyen szükséges. Tőlük származott a még türelmetlenebb *Knownothings* párt (l. o.).

Native States (ang.), l. *Central India Agency.*

Nativitás (lat.) a. m. születés; a születés órája (l. *Asztrológia)*; továbbá a *natalitás* (születési arány és valószinüség) kevésbbé szokásos elnevezése (l. *Natalitási tábla).*

Nativizmus (lat.), az a nézet, mely szerint velünk születnek az eszmék; a fiziológiában hasonlókép a szervezet bizonyos működésének csiraszerű velünk születettsége (ném. *Anlage).* Főleg a térszemlélet magyarázatában használatos. Ellentéte az *empirizmus.* A politikában a benszülöttek elsősége nézetének neve. De a köznyelvben természetességet a magaviseletben, gondolkodásban is jelent, mely már a durvasággal rokon.

Nativus (lat.) a. m. veleszülött, benszülött, l. *Nativizmus* és *Naiv.*

Natkrižovljan, adók. Varasd vm. ugyanily nevű j.-ban, (1910) 1316 horvát lak.; u. p. és u. t. Vinica.

Natoire (ejtsd: nátoár), *Charles Joseph,* francia festő, szül. Nimesben 1700., megh. Castel Gandolfóban, Róma m. 1777. Lemoynenak volt tanítványa, 1751 óta az École de Rome igazgatója. Nagyszabású történeti és mitológiai festményeinél maradandóbb értéküek könnyed, finom, rokokó jellegű dekorativ képei, pl. a párisi Hôtel de Soubise-ban, a stockholmi muzeumban, stb. A párisi Louvre-ban a három Gráciát és Junót ábrázoló képei láthatók.

Natolia a. m. *Anatolia,* l. *Kis-Ázsia.*

Natorp, *Paul,* német filozófus, szül. Düsseldorfban 1854 jan. 24. 1881 óta Marburgban az egyetem nagytekintélyű tanára. Mint filozófus N. a neokantizmus egyik fő képviselője; 1887-től kiadója és szerkesztője volt a Philosophische Monatshefte folyóiratnak. Önálló művei, melyek közt főleg a pedagógiaiak és történetiek becsesek: Descartes' Erkenntnisstheorie (Marburg 1882); Einleitung in die Psychologie nach krit. Methode (Freiburg 1888); Die Ethik des Demokritos (Marburg 1893); Pestalozzis Ideen über Arbeiterbildung und sociale Fragen (Heilbronn 1894); Platos Staat und die Idee der Socialpädagogik (1895); Herbart, Pestalozzi und die heutige Aufgabe der Erziehungslehre (1899); Platos Ideenlehre (1903); Pestalozzi (3 köt., 1905); Ges. Abhandlungen zur Socialpädagogik (I. köt. 1907); Philosophie u. Pädagogik (1909); Pestalozzi, sein Leben u. seine Ideen (1909, 2. kiad. 1912); Die log. Grundlagen der exakten Wissenschaften (1910); Volkskultur u. Persönlichkeitskultur (1911); Kant und die Marburger Schule (1912); Allg. Psychologie nach krit. Methode (1912); Über Platos Ideenlehre (1914).

Nátrium, az alkáli fémek csoporjába tartozó elem, mely vegyületeiben mint egy vegyértékű nagyon pozitív gyök szerepel; jele *Na,* atomsúlya 23·0. A levegőn igen gyorsan oxidálódván, a természetben szín állapotban nem is fordulhat elő. Vegyületei igen elterjedtek és ezek közül egyesek igen nagy tömegekben találhatók. Legfontosabb N. tartalmú ásvány a *halit* (konyhasó), mely hazánkban igen sok helyen óriási tömegekben fordul elő. A hazánkban található *szíksó* lényegében N.-karbonátból áll, a chilisalétrom pedig N.-nitrátból; a *kriolit* a N.- és aluminiumfluoridoknak a vegyülete. Igen nagy mennyiségben fordul elő a különféle szilikátokban. A tengervízben és az ásványvizekben különféle sói találhatók; úgyszintén a növényekben és az állati test minden részében. Az állati nedvek némelyikében 75% N.-klorid is található. E fémet először *Davy* állította elő, a N.-hidroxidnak elektrolizise révén. Gyárilag régebben a Deville-féle eljárással állították elő N.-karbonátnak szénnel való redukciója révén, újabban azonban elektrolitikus úton megolvasztott N.-hidroxidból v. N.-kloridból készítik. A N.-kloridot, hogy könnyebben olvadjon, kálium ill. stronciumkloriddal is keverik.

A N. ezüstfehér, nagyon fénylő fém. Fs. 15°-on 0·972. Közönséges hőfokon viaszlágyságú, lehűtve törékeny és 95·6°-on forr. Vörös izzáson színtelen gőzzé alakul. A levegőn igen gyorsan oxidálódik és a felületén képződött oxidréteg miatt fényét veszti, ezért petroleum alatt, v. még inkább olyan beforrasztott üvegcsövekben tartják, amelyeket leforrasztás előtt a N.-ra nem ható gázzal (hidrogén) töltöttek meg. A N. a negatív elemekkel hő és igen gyakran fénylés közben egyesül. A levegőn hevítve meggyulad és vakító sárga lánggal ég el. A vízre dobott N.-darabka megolvad és ide-oda szaladva, igen hevesen elbontja a vizet

de a fejlődő hidrogén — noha ekkor igen sok hő képződik — nem gyulad meg, mint a káliumnál, mert a folyton mozgó N. lehül a víztől. A N. (10 sr.) a káliummal (16 sr.) közönséges hőfokon a kénesőhöz hasonló elegyet, a kénesővel pedig a N. mennyiségéhez képest folyékony vagy szilárd amalgamot képez.

A N. vegyületei közül legfontosabbak a *N.-sók*, mivel ezeket különféle ipari célokra és gyógyszerül is használják. E sók színtelenek, kivéve azokat, amelyek színes savakból származó savmaradékokat tartalmaznak és vízben — a savanyú piroantimonsavas-N. kivételével — könnyen oldódnak. Vegyületei a színtelen Bunsen-lángot sárgára festik; e láng színképét vizsgálva, két élénk sárga vonal (D) látható. Mennyiségi meghatározása többnyire N.-klorid v. N.-szulfát alakjában történik.

Miután a N. elektromos vezetőképessége kb. 3-szor jobb mint a rézé, újabban vascsövekbe öntve elektromos vezetőket készítettek belőle. Ezek azonban nem igen terjedtek el.

Natrium aceticum a. m. nátriumacetát: ecetsavas N.; *N. benzoicum*, nátriumbenzoát: benzoésavas N.; *N. bicarbonicum*, nátriumbikarbonát: savanyú szénsavas N.; *N. bromatum*, nátriumbromid: brómnátrium; *N. carbonicum*, nátriumkarbonát: szénsavas N., szóda, sziksó; *N. chloratum*, nátriumklorid, klórnátrium: konyhasó; *N. jodatum*, nátriumjodid: jódnátrium; *N. nitricum*, nátriumnitrát: salétromsavas N.; *N. phosphoricum*, nátriumfoszfát: foszforsavas N.; *N. salicylicum*, natriumszalicilát: szalicilsavas N.; *N. sulfuricum*, nátriumszulfát: kénsavas N., Glauber-só.

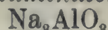
Nátriumacetát, *ecetsavas nátrium:*

CH_3COONa

előállítható híg ecetsavból, ennek nátriumkarbonáttal való semlegesítése, majd ez oldatból besűrűsítése útján való kikristályosítása révén. 3 molekula kristályvízzel színtelen, rombos oszlopok. Víz bőségesen oldja. A kristályos N. a levegőn lassacskán elmállik. Hevítéskor kristályvizében megolvad, majd víztől mentessé lesz, 300° körül újból megolvad, azután elbomlik, izzítva nátriumkarbonáttá alakul. A N.-ot tiszta ecetsav, ecetéter stb. előállításához, hús konzerválására, úgyszintén gyógyszerül is használják.

Nátriumaluminát. Az aluminiumhidroxid erős bázisokkal sókat: *aluminátokat* alkot. N.:

Na_3AlO_3

keletkezik, ha aluminiumhidroxidot nátronlúgban oldanak. Gyárilag úgy készül, hogy kriolitot égetett mésszel vagy bauxitot szódával összeolvasztanak, majd a tömeget vízzel kivonják és az oldatot bepárologtatják. Az iparban a N.-ot a papiros, színes lakkok, aluminium-vegyületek stb. előállításánál használják.

Nátrium-aluminiumfluorid. E vegyület a természetben helyenkint (Grönland) igen nagy mennyiségben található és a mineralógusok kriolitnak nevezik; képlete $6NaFl_6 . Al_2Fl_6$. Mesterségesen úgy készül, hogy nátriumkarbonát (3 sr.) és aluminiumoxid elegyét fluorhidrogénsav fölöslegével beszárítják és azután a tömeget összeolvasztják. A természetes N.-ot az iparban különféle nátrium- és aluminiumvegyületek előállításához használják. A kereskedésben *ásványszóda* (mineralsoda) néven is előfordul.

Nátriumamalgam *(nátriumfoncsor)*, a nátriumnak a higannyal való elegye (ötvénye). Úgy készül, hogy tégelyben 150°-ra melegített higanyba felszeletelt nátriumdarabkákat dobnak apránkint. A nátrium a higannyal sistergés és tűztünemények között egyesül, ezért tanácsos minden szeletke bedobásakor a tégelyt gyorsan befedni. Az 1% nátriumot tartalmazó N. ezüstszínű, sűrű folyadék, az 1·25%-ot tartalmazó kásaszerű, az 1·5% vagy ennél több nátriumot tartalmazó pedig kristályos. A N.-ot erélyes redukáló sajátságánál fogva a kémiai műveletekben elég gyakran használják.

Nátriumamid, $Na.NH_2$. Ezt a vegyületet Gay-Lussac és Thénard fedezték fel 1811. Képződik akkor, ha megolvasztott nátrium-fémbe ammonia-gázt vezetünk. Teljesen tiszta állapotban színtelen, közönségesen azonban olívzöld v. barna kristályos test. 155 C° hőmérsékleten olvad, 400 C°-on szublimál, 500 C°-on pedig forr és egyúttal hidrogén- és nitrogén-fejlődés közben elbomlik. Igen reakcióképes test. Hígított savakban heves reakció közben feloldódik, miközben nátrium- és ammonium-só keletkezik. Szénnel hevítve hidrogénfejlődés közben nátriumcianiddá, erősen izzítva pedig nátriumnitriddá (Na_3N) alakul át.

Nátriumammoniumhidrofoszfát, *foszforsó*, $Na(H_4N)HPO_4,_4H_2O$. Átlátszó, vízben oldható, monoklin oszlopok. Hevítéskor ammoniát veszít és nátriumdihidrofoszfát, izzáson pedig üvegszerű nátriumhexametafoszfát keletkezik belőle. E só számos fémoxidot hevítéskor jellemző színnel old, ezért az analitikában *foszforsó* néven gyakran használják fémek felismerésére. N. keletkezik nátriumdihidrofoszfátból, ha ahhoz ammoniát adunk. Igy képződik a rothadó vizeletben is, melyből először állították elő és az alchemisták *Sal microcosmicum* néven írták le.

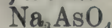
Nátriumantimonát *(antimonsavas nátrium)*. Úgy készül, hogy antimont vagy antimontriszulfidot nátriumnitráttal összeolvasztanak. A tömegnek kimosása után a N. fehér por alakjában visszamarad. Hideg vízben oldhatatlan, forró víz oldja és ezen oldatból oktaéderekben kristályosodik. Izzításkor kristályvizét elveszti és ekkor a vízmentes N. marad hátra, amelynek képlete $NaSbO_3$. Fontos só még a *nátriumhidropiroantimonát*, $Na_2H_2Sb_2O_7+6H_2O$, mely mint kristályos csapadék válik le, ha a nátriumsók töményebb oldatát káliumpiroantimonát-oldattal elegyítjük. Ezt a reakciót gyakran a nátrium kimutatására használják. Hideg vízben csaknem oldhatatlan.

Nátriumaranyklorid, l. *Aranykloridok*.

Nátriumaranytioszulfát, l. *Alkénessav.*

Nátriumarzanilát a. m. atoxyl (l. o.).

Nátriumarzenát, *trinátriumorthoarzenát:*

Na_3AsO_4

12 mol. kristályvízzel hatszöges színtelen oszlopok; izomorf a kristályos trinátriumfoszfáttal. Víz bőségesen adja. Oldata lúgos kémlőhatású. Előállítására arzénsavat fölös nátriumkarbonáttal keverve izzítanak; a kihűlt tömeg vizes olda-

tából besűrűsítésekor a N. kikristályosodik. A kristályos *dinátriumhidroarzenát:*

$Na_2HAsO_4.12H_2O$

a levegőn heptahidráttá mállik. A N.-ot a kelmefestésben alkalmazzák.

Nátriumbiborát a. m. borax.

Nátriumbikarbonát, l. *Nátrium karbonátjai.*

Nátriumbiszulfit, l. *Nátriumszulfit.*

Nátriumborát, *bórsavas nátrium;* helyesebben *nátriumtetraborát* v. *nátriumpiroborát.* E só, melyet közönségesen *borax*-nak neveznek, úgy készül, hogy a vízben oldott bórsavat nátriumkarbonáttal telítik és az oldatot kikristályosítják; képlete $Na_2B_4O_7.10H_2O$ (l. bővebben *Borax* és *Bórsav* alatt).

Nátriumbromid, *brómnátrium,* NaBr, a káliumbromid módjára állítják elő. Színtelen kockák, v. fehér kristályos por. Izzítva megolvad, de el nem bomlik. Víz bőségesen, szesz eléggé oldja. Előfordul a tengervízben, kősóban és ásványos vizekben. Gyógyszerül használatos.

Nátriumcianid, *ciánnátrium,* NaCN. Fehér kristályos por. Vizes borszeszből a dihidrát $NaCN,2H_2O$ táblákban kristályosodik; töményebb borszeszből a monohidrát $NaCN,H_2O$ válik ki. Sajátságai és előállítása a káliumcianidénak (l. o.) megfelelők.

Nátriumdihidroarzenát, $NaH_2AsO_4.H_2O$, színtelen, rombos kristályok; izomorf a nátriumdihidrofoszfáttal, víz bőségesen oldja. Előállítására nátriumkarbonát oldatához addig elegyítenek arzénsavat, míg az oldatlan báriumklorid többé csapadékot nem okoz; a tömény oldatból a N. hamarosan kikristályosodik.

Nátriumdihidrofoszfát, l. *Nátrium foszfátjai.*

Nátriumdikromát, l. *Nátriumpirokromát.*

Nátriumfluorid, *fluornátrium,* NaFl v. NaF, sokféleképp készülhet, legegyszerűbben a fluorhidrogénsav vizes oldatának nátriumhidroxid- v. nátriumkarbonáttal való telítése és az oldatnak bepárologtatása által. A N. színtelen, néha opalizáló v. gyöngyházfényű kristályos test, amely hideg vízben nehezen (25 sr.-ben), forró vízben könnyebben oldódik, borszeszben pedig csaknem teljesen oldhatatlan. Hevítéskor bomlás nélkül, de igen nehezen olvad meg. Csípős ízű és lúgos kémhatású. Fluorhidrogénsavval elegyítve a bepárologtatáskor *nátriumhidrofluorid* NaFl. HFl. keletkezik belőle. Mind a kettő, de különösen az utóbbi az üveget megmarja, ezért az iparban üvegmarószerül használják.

Nátriumfoncsor, l. *Nátriumamalgam.*

Nátriumfoszfát, l. *Nátrium foszfátjai.*

Nátrium foszfátjai. Az ortofoszforsavnak 3 nátriumsóját ismerjük:

Na_3PO_4	Na_2HPO_4	NaH_2PO_4
szabályos nátriumfoszfát	dinátriumhidrofoszfát	nátriumdihidrofoszfát.

A *szabályos nátriumfoszfát* v. *foszforsavas nátrium* úgy készül, hogy dinátriumhidrofoszfátot fölös nátriumhidroxiddal melegítenek és az oldatot kristályosítás végett besűrűsítik. 12 mol. vízzel hatszöges oszlopokban kristályosodik. Vízben könnyen oldódik, oldata hidrolizis folytán lúgos kémlőhatású. A *dinátriumhidrofoszfát* előállítására foszforsavat melegítés közben annyi nátriumkarbonáttal elegyítenek, hogy a folyadék gyengén lúgos kémlőhatású legyen, majd a sót az oldatból kikristályosítják. Egyhajlású, 7 mol. vizet tartalmazó oszlopok. Vízben könnyen oldódik, oldata gyengén lúgos kémlőhatású. Hosszabb ideig 200°-ra hevítve lassankint *nátriumpirofoszfáttá* $Na_4P_2O_7$ alakul át. Leginkább gyógyszerül (natrium phosphoricum) használják. A *nátriumdihidrofoszfát* akkor képződik, ha a szabályos sót hosszabb ideig fölös foszforsavval melegítjük és az oldatot besűrűsítjük, amelyből a kihűléskor rombos oszlopokban kiválik. Víz bőségesen oldja; oldata savanyú kémlőhatású. Erős izzításkor *metafoszforsavas nátriummá* $NaPO_3$ alakul.

Nátriumföldpát (ásv.), l. *Földpát.*

Nátriumhidrid, Na_2H, fehér tömeg, fs. 0·96. 300°-on képződik hidrogénnek nátriumra való hatásakor. 240°-on alkotórészeire bomlik.

Nátriumhidrofluorid, l. *Nátriumfluorid.*

Nátriumhidrokarbonát, l. *Nátrium karbonátjai.*

Nátriumhidropiroantimonát, l. *Nátriumantimonát.*

Nátriumhidroszulfát, l. *Nátriumszulfát.*

Nátriumhidroszulfit, l. *Hidrokénessav és sói.*

Nátriumhidroxid *(nátronlúg, marónátron, marószóda, kausztikus szóda),* NaOH. Képződik olyankor, ha a nátrium a vízre hat. Gyárilag többféle módon készülhet; így pl. régebben nátriumkarbonátból, hogyha e sót vízben oldják és forralás közben ez oldathoz addig kevernek oltott meszet, míg a leszűrt folyadék sósavval elegyítve többé már nem pezseg. Ilyenkor cserebomlás révén oldhatatlan kalciumkarbonát és oldható N. keletkezik. A forró folyadékot nagyobb palackba öntik és a kalciumkarbonát meg a fölös kalciumhidroxid leülepedése után a tiszta folyadékot lefejtik. E maró folyadék a N. vizes oldata és közönségesen *nátronlúgnak* nevezik. A lúgot eleintén vasüstben besűrítik, de mikor már annyira tömény lett, hogy a vasat is megtámadja, ezüst csészébe átöntik és ott addig hevítik, míg vízgőz többé nem távozik. A megolvadt tüzes N. a kihüléskor kristályos tömeggé mered meg. A kereskedésben darabokban vagy rudacskákban fordul elő. Az előállításnál különösen arra kell ügyelni, hogy az egész művelet alatt a N. levegővel lehetőleg ne érintkezzék, mert a N. a levegőből mohón szí szénoxidot és így esetleg sok nátriumkarbonáttal lesz szennyezve. Újabban elektrolitikus úton különböző eljárások szerint készül a nátronlúg vizes oldata, melyet tovább úgy kezelnek, mint fent. Igen nagy mennyiségű, de kevésbbé tiszta N. (ú. n. szappankő) készül a Leblanc-féle szódagyártásnál a szóda kikristályosítása után visszamaradt ú. n. anyalúgból.

A tiszta, vízmentes N. fehér kristályos test, amelynek fs. 2·13. Vörös izzáson színtelen, sűrű folyadékká olvad meg. A levegőn szétfolyik és vízben igen könnyen (0·47 sr.-ben) oldódik, úgyszintén borszeszben is. Vizet és széndioxidot igen mohón szí magába, ezért jól zárt edényben tartható el. A N., úgyszintén ennek oldata nagyon maró és mérges, oldata a bőrt sikamlóssá teszi, mivel a bőr epidermiszét feloldja; igen híg oldata

is erősen lúgos kémhatású. A savakkal a megfelelő nátriumsók képződnek. A zsírokat és olajokat elszappanosítja, ezért főleg a szappangyártásnál használják, de ezenkívül igen sok kémiai műveletben is alkalmazzák. A magyar gyógyszerkönyvben 32%-os (fs. 1·35) oldata hivatalos.

Nátriumhiposzulfit, e névvel szokták jelölni a nátriumtioszulfátot (l. o.) és a hidrokénessavas nátriumot is (l. *Hidrokénessav és sói).*

Nátriumjodid, *jódnátrium*, NaJ, a káliumjodidhoz (l. o.) hasonló módon készül, azzal a különbséggel, hogy készítéséhez a megfelelő nátrium-vegyületeket használják. Színtelen egyhajlású kristályok, amelyek 2 molekula kristályvizet tartalmaznak. Víz bőségesen (0·6 sr.) oldja. A levegőn nedvességet szí és a fénytől lassacskán elbomlik, ezért jól záró sötét edényben tartandó. Gyógyszerül is használatos.

Nátriumkáliumtartrát, annyi mint *Seignette-só* (l. o.), azaz kristályos *borkősavas káliumnátrium.*

Nátriumkarbonát, l. *Nátrium karbonátjai.*

Nátrium karbonátjai. A nátriumnak két karbonátja ismeretes. 1. A *nátriumkarbonát*, szénsavas nátrium (szóda), mely a növények hamujában és igen sok ásványvízben, sós tóban előfordul. A természetben is található, így Egyiptomban (tronaszóda), Dél-Amerikában (uraoszóda) és hazánkban, az Alföld némely részein (Szeged) a talajban, honnan a nedvességgel a felszinre kerül és ott a víz elpárolgása után «kivirágzik» (sziksó). Gyárilag kétféle eljárással készítik: a *Leblanc*-féle eljárás abban áll, hogy a konyhasót alkalmas kemencékben koncentrált kénsavval melegítik, amikor nátriumszulfát és sósav képződnek; az utóbbit vízzel telt agyagedények sorozatán átvezetvén, mint nyers sósavat értékesítik, a nátriumszulfátot pedig mészkővel és szénnel keverve, lángkemencékben igen magas hőmérsékletre hevítik. A megolvadt tömeget, melyben nátriumkarbonáton kívül kalciumoxid és kalciumszulfid is van, vízzel kilúgozzák; a nem nagyon tömény oldatból a nátriumkarbonát színtelen egyhajlású oszlopokban válik ki, melyek 10 molekula kristályvizet tartalmaznak($Na_2CO_3+10H_2O$). Ha az oldat tömény és csak 35°-ra hült le, akkor a rombos rendszerbe tartozó kristályok válnak ki, amelyeknek összetétele $Na_2CO_3+7H_2O$ képletnek felel meg. Mind a kettő a levegőn álláskor fehér porrá szétmállik (natrium carbonium siccum), melyben 1 molekula kristályvíz van. A levegőn hevítve előbb kristályvizében megolvad (34°-on), később vizet veszít, végül 100°-on) vízmentes nátriumkarbonát vagy kalcinált szóda képződik belőle (Na_2CO_3). A másik, a Solvay-féle eljárás (ammoniakszódagyártás) lényege pedig abban áll, hogy a tömény konyhasóoldatot ammoniákgázzal telítik és azután 2 atmoszféra nyomás alatt széndioxidgázt vezetnek az oldatba, amikor ammoniumklorid és nátriumhidrokarbonát képződik, mely vízben nehezen lévén oldható, kristályos por alakjában kiválik. Ezt összegyüjtik, kevés vízzel kimossák és azután kiizzítják, amikor a vegyület nátriumkarbonáttá alakul át. Végül megemlítjük, hogy a kriolitból is úgy készítenek nátriumkarbonátot, hogy azt égetett mésszel hevítik és a tömeget vízzel kivonják. A vizes oldatban lévő nátriumaluminátot azután széndioxidgázzal bontják el, amikor nátriumkarbonát és oldhatatlan aluminiumhidroxid keletkeznek. A folyadéknak leszűrése, bepárologtatása és a maradéknak kihevítése után vízmentes nátriumkarbonát marad vissza. A kristályos nátriumkarbonát fajsúlya 16°-on 1·44; vízben legtöbb oldódik belőle 38°-on (100 sr. víz 1142·2 sr.-t old fel), e hőmérsékleten felül oldhatósága csökken, mert ekkor a kevesebb vizet tartalmazó nátriumkarbonáttá lesz, mely vízben kevésbbé oldható. Vizes oldata maró izű és erősen lúgos kémhatású. Savaktól széndioxid fejlődése közben elbomlik és a megfelelő nátriumsókká alakul át. A kristályos szódát főleg a szappankészítésnél, a kalcinált szódát pedig az üveggyártásnál és más nátriumvegyületek előállításánál (nátriumhidroxid stb.) használják. Ipari értéke a tiszta nátriumkarbonát-tartalomtól függvén, ezt térfogatos úton normál savval szokták meghatározni. Szennyezve szokott lenni nátriumszulfáttal és kloriddal, nátriumszulfiddal, vassal stb. — 2. *Nátriumhidrokarbonát* $NaHCO_3$ (nátriumbikarbonát), kettedszénsavas nátrium. Régebben úgy készült, hogy tömény nátriumkarbonátoldatba széndioxidgázt vezettek, amikor a képződött és vízben sokkal nehezebben oldható nátriumhidrokarbonát kristályos por alakjában vált ki. Jelenleg többnyire a *Solvay*-féle eljárással vagy úgy készül, hogy 4 rész elmállott és 1 rész kristályos nátriumkarbonát keverékéhez, melyet lapos tálakba helyeznek el, széndioxidgázt vezetnek és a kapott tömeget 30°-on széndioxid-áramban kiszárítják. Ez a vegyület apró egyhajlású táblákban kristályosodik; fs. 16°-on 2·22. Vízben sokkal nehezebben oldódik, mint a kristályos szóda (50°-on 100 sr. víz csak 14·5 sr.-t old fel). Az egészen friss készítménynek oldata közömbös kémhatású, de a levegőn állotté gyengén lúgos, mivel bomlás következtében az előbbeni vegyület képződik belőle. A kereskedésbeli nátriumhidrokarbonátban ennek folytán mindig van 1—2% nátriumkarbonát. Erősebben hevítve széndioxidot veszít és nátriumkarbonáttá alakul át; savak az előbbenihez hasonló módon igen könnyen elbontják. Oldata magnéziumszulfáttal csapadékot nem ad, míg a nátriumkarbonát-oldatban az említett kémszerrel csapadék keletkezik. E reakcióval e két vegyület egymástól könnyen megkülönböztethető. Főképen gyógyszerül használják, ezért kloridokkal, szulfátokkal és jelentékenyebb mennyiségű nátriumkarbonáttal szennyezve lennie nem szabad.

Nátriumklorid *(klórnátrium, konyhasó)*, NaCl. A nátriumnak a legfontosabb és a természetben a legnagyobb mennyiségben előforduló sója. Legfontosabb ásványa a *halit* vagy *kősó*, amely a föld kérgében sok helyen (Wieliczka, Máramaros vmegye, Marosújvár, Torda stb.) hatalmas rétegekben található, ezenkívül a tengervízben (2·9%) és az ú. n. sósvizekben. Képződik a nátriumfém és a klór egyesülése révén. A legnagyobb mennyiségű N.-ot a sóbányákból nyerik, de ezenkívül igen sokat termelnek a tengervízből. A sós forrásokból egyszerű bepárologtatás útján (főtt só) vagy úgy is kapják, hogy a sósvizet rőzséből ké-

szült falon lecsurgatják, amikor a víz nagy felületre oszolván szét, gyorsabban elpárolog, az alant összegyülő töményebb sóoldatot azután üstökben befőzik. Az árúbeli N. sohasem tiszta, mert mindig tartalmaz kevés nátriumszulfátot, kalciumszulfátot és magnéziumkloridot; utóbbi vegyület nedvességszívó lévén, ettől a porrá tört kősó rendesen igen gyorsan megnyirkosodik. Egészen tiszta N.-ot tiszta nátriumkarbonátnak sósavval való telítése és az oldatnak bepárologtatása révén kaphatunk. A N. többnyire kockaalakban kristályosodik, kristályvizet nem tartalmaz ugyan, de a kristálylapok közé rendesen igen csekély mennyiségű víz van bezárva, amitől a hevítéskor erősen pattog. Hideg vagy meleg vízben csaknem egyenlő mértékben oldható, ugyanis 100 sr. vízben oldódik:

0°-on	35·52 sr. N.
14° «	35·87 « «
40° «	36·64 « «
80° «	38·22 « «
100° «	39·16 « «

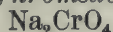
Íze tisztán sós és kémhatása neutrális. Vörösizzáson megolvad, fehérizzáson pedig elpárolog és részben el is bomlik; gőze a színtelen lángot intenzív sárgára festi. A N.-ot az iparban igen sokféle célra használják, így a szóda, a sósav, a klórmész készítéséhez szükséges klór stb. előállításánál. Igen fontos szerepet játszik ételeink elkészítésében is, mert az állati szervezetnek szüksége van N.-ra.

Nátriumkloromerkurát, l. *Merkuriklorid.*

Nátriumkloroplatinát, lásd *Nátriumplatinklorid.*

Nátriumkoksz, l. *Kreozot.*

Nátriumkromát, *krómsavas nátrium:*

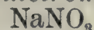
Na_2CrO_4

tíz mol. vízzel sárga monoklin kristályok. Víz bőségesen oldja. Előállítására krómoxidot nátriumnitráttal összeolvasztanak és az olvadékot vízzel kivonva, az oldatot alacsony hőmérsékleten bepárologtatják.

Nátriummetaantimonát, $2NaSbO_3.7H_2O$, fehér amorf csapadék alakjában keletkezik, ha a káliummetaantimonát oldatát nátriumsó oldatával elegyítik, víz alatt lassacskán szemecskéssé változik. A szeszes vízben oldhatatlan N. alakjában szokták elkülöníteni az antimont az arzéntól. Ugyancsak N. a neve a kristályos *dinátriumdihidropiroantimonátnak* $Na_2H_2Sb_2O_7.6H_2O$ is. Ez a vízben alig oldható nátriumsó keletkezik, ha a káliumpiroantimonát oldatát valamely nátriumsó töményebb oldatába öntik.

Nátriummetafoszfát, l. *Nátrium foszfátjai.*

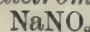
Nátriumnitrát, *salétromsavas nátrium:*

$NaNO_3$

A természetben (Peruban) igen nagy mennyiségben található és a kereskedésben *chilisalétrom* (l. o.) név alatt fordul elő, ez azonban nem tiszta, mert konyhasót, nátriumszulfátot és kevés nátriumjodidot is tartalmaz. Előállítása úgy történik, hogy salétromsavat nátriumkarbonáttal telítenek és az oldatot kikristályosítják. Romboéderekben kristályosodik, a kalcittal izomorf. Vízben igen könnyen oldódik; hevítve megolvad, erősebben izzítva oxigén fejlődése közben nátriumnitritté alakul át. A tiszta N.-ot gyógyszerül, a chilisalétromot pedig műtrágyának, a káliumnitrát és a salétromsav stb. előállításánál használják.

Nátriumnitrit, *salétromossavas nátrium:*

$NaNO_2$

E só legegyszerűbben úgy készül, hogy nátriumnitrátot kétakkora súlyú ólommal összeolvasztanak; a kihült tömeget vízzel kivonják és a netalán benne lévő ólom leválasztása végett az oldatba széndioxidot vezetnek. A folyadékot azután átszűrik és a N.-et többször átkristályosítják. Vízben igen könnyen oldódik; oldata lúgos kémlőhatású.

Nátriumnitroferrocianid, l. *Nitroprusszidnátrium.*

Nátriumnitroprusszid, l. *Komplex ciánvegyületek.*

Nátriumoleát, l. *Eunatrol.*

Nátriumoxid *(nátron)*, Na_2O, előáll pl. náriumfémnek nátriumhidroxidra való hatásakor. Vízzel nátriumlúggá (nátronlúggá) egyesül.

Nátriumperoxid, l. *Nátriumszuperoxid.*

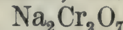
Nátriumpikrát, l. *Pikrinsav.*

Nátriumpiroantimonát, l. *Antimonátok.*

Nátriumpiroborát. l. *Nátriumborát.*

Nátriumpirofoszfát, l. *Nátrium foszfátjai.*

Nátriumpirokromát, *nátriumdikromát:*

$Na_2Cr_2O_7$

két mol. vízzel sárgásvörös, triklin prizmák. 110°-on kristályvizét elveszti; víz bőségesen oldja. A N.-ot a káliumpirokromát olcsóbb pótlószeréül használják.

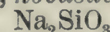
Nátriumpiroxén (ásv.), l. *Egirin.*

Nátriumplatinklorid, *nátriumkloroplatinát*, Na_2PtCl_6 képződik akkor, ha a nátriumklorid-oldatot platinaklorid-oldattal elegyítjük és besűrítjük; a folyadék kihülésekor a N. sárgásvörös háromhajlású oszlopokban válik ki, amelyek 6 molekula kristályvizet tartalmaznak. A platinaklorid $PtCl_4$ és a nátriumklorid NaCl kettős sójának: $PtCl_4 . 2NaCl$ tekinthető, vagy még helyesebben a H_2PtCl_6 sav (hidrogénkloroplatinát) nátriumsójának. Víz és szesz oldja.

Nátriumplumbit, Na_2PbO_2, keletkezik ólomhidroxidnak nátronlúgban való oldásakor.

Nátriumsók a természetben nagyon elterjedten lelhetők. Keletkeznek nátriumkarbonátból savval való elbontása v. cserebomlás útján. Színtelenek, ha a savmaradékuk is színtelen. Javarészt kristályosíthatók és vízben a dinátriumdihidropiroantimonát kivételével oldhatók. A N. a színtelen lángot intenziv sárga színűre festik. Borkősav v. platiniklorid oldatukban csapadékot nem okoz. A N. a növény- és állatvilág fölötte fontos táplálóanyagai. A kálium-sóknál enyhébb hatásúak. Az iparban a kálium-sók helyett számos esetben az olcsóbb N.-at alkalmazzák.

Nátriumszilikát, *kovasavas nátrium:*

Na_2SiO_3

Előállítható egészen tiszta állapotban szilicium-dioxid (kovasav) és vízmentes nátriumkarbonát összeolvasztása útján. Vízben könnyen oldódik és 6 molekula vízzel kristályosodik, mert vékony rétegbe kiöntve, a víz elpárolgása után a N. üvegszerű kéreg alakjában marad vissza. Tömény vizes oldatát *vízüvegnek* hívják, amelyet rendesen úgy készítenek, hogy finom kvarc-homokot (45 sr.), vízmentes nátriumkarbonátot (23 sr.) és faszénport (3 sr.) összeolvasztanak; az így

kapott tömeget azután vízzel kivonják és a vizes oldatot annyira besűrítik, míg az oldat fajsúlya 1·4. A magyar gyógyszerkönyvben hivatalos. A vízüveget a sebészetben kötésekre, az iparban pedig a szövetek és fatárgyak (különösen szinh ázi díszletek) tűzállóvá tételére is használják; a N.-tal átitatott szövet ugyanis csak elsenyved, de lángra nem lobban.

Nátriumsztannát, l. *Ónsav.*

Nátriumszulfát, *kénsavas nátrium,* Na_2SO_4. Előfordul a természetben mint *thénardit* és *mirabilit,* kalciumszulfáttal összekristályosodva mint *glauberit* és magnéziumszulfáttal mint *astrakanit.* Némely ásványivzben (budai keserűvizekben), sósforrásokban és a tengervízben is található. E sót legelőször Glauber állította elő (1658) konyhasó és kénsav hevítése révén, ezért nevezik *glaubersónak (sal mirabile Glauberi)* is. Gyárilag sokféleképp készül, így a tengervíz és némely sósforrás anyalúgjából, vagy *kieseritből* (magnéziumszulfát) úgy, hogy annak tömény oldatát konyhasóva elegyítik és lehűtik, amikor a N. kristályokban v lik ki. Ezenkívül igen sok kémiai műveletnél ósav, salétromsav stb. gyártása) mint mellékter méket kapják. A kereskedésbeli N. megtisztítható többszöri átkristályosítással. A N. közönséges hőmérsékleten egyhajlású oszlopokban kristályosodik, amelyek 10 molekula vizet tartalmaznak *(csodasó)* és kesernyés-sós ízűek. Vízben igen könnyen oldódik, a kristályos N.-ból legtöbb oldódik 33°-on (100 sr. vízben 322·6 kristályos N.). E hőmérsékleten telített N. oldata pamuttal be dugva, hogy a por bele ne hulljon, a kihűléskor sem kristályosodik ki, noha alacsonyabb hőmérsékle en kevesebb N. oldódik vízben, de azonnal bekövetkezik a kristályosodás, ha ebbe az u. n. túltelített oldatba egy darabka N.-kristályt dobunk és ekkor a megmeredt tömeg hőmérséke 33°-ra emelkedik. Ilyen túltelített oldat úgy is készíthető, ha a kristályokat 33°-on olvasztjuk meg. A kristályos N. a levegőn kristályvizét elveszti és fehér porrá *(nátrium sulfuricum siccum)* mállik. Koncentrált kénsavval melegítve *nátrium-hidroszulfát* (savanyú kénsavas nátrium), $NaHSO_4$ lesz belőle. A N.-ot főképen az üveggyártásnál és gyógyszerül használják.

Nátrium szulfidjai. A nátriumnak több szulfidját ismerjük, ezek: a *nátriummonoszulfid* Na_2S; továbbá a következő *poliszulfidok:* a nátriumdiszulfid Na_2S_2, a nátriumtriszulfid Na_2S_3, a nátriumtetraszulfid Na_2S_4 és a nátriumpentaszulfid Na_2S_5. A nátriummonoszulfidot kristályos állapotban (Na_2S+5H_2O) legegyszerűbben úgy készíthetjük, ha alkoholos nátriumhidroxid-oldatnak felét kénhidrogén-gázzal telítjük és ehhez a másik felét hozzáöntjük. Az elegyítés után kiváló kristályokat előbb szesszel, azután éterrel mossuk. Víztől mentes alakban akkor képződik, ha a nátriumszulfátot szénnel vagy hidrogéngázzal izzítjuk. Vízben könnyen oldódik; erősen maró és lúgos kémlő hatású. A többi poliszulfidokat legegyszerűbben úgy kaphatjuk, ha a nátriummonoszulfid alkoholos oldatát a megfelelő mennyiségű kénnel keverve melegítjük. Ezeknek oldata a sárga és sárgásbarna szín között váltakozik; hígított savaktól kénhidrogén fejlődése és kén kiválása közben elbomlanak.

Nátriumszulfit, *kénessavas nátrium,* Na_2SO_3 keletkezik, ha kénessav marónátronra v. szódára hat. 7 mol. kristályvízzel színtelen kristályokat képez, melyek a levegőn gyorsan elmállanak. Vízben könnyen oldódik. A textiliparban, cukorgyártásban és fényképezésben nyer tág alkalmazást. Savanyú kénessavas nátron, nátriumbiszulfit $NaHSO_3$, mint konzerváló szer kerül a forgalomba.

Nátriumszuperoxid *(nátriumperoxid),* Na_2O_2 előáll, ha nátriumot száraz és szénsavmentes oxigén- v. levegőáramban hevítünk. Világossárga por, mely vízben pezsgés és hőfejlődés közben oldódik; jéghideg savakkal hidrogénperoxidot ad. Fehérítésnél, dezinfekciószerül és az analitikai kémiában használatos.

Nátriumtetraborát, l. *Nátriumborát.*

Nátriumtioszulfát, *alkénessavas nátrium,* $Na_2S_2O_3$. E só előállítására nátriumszulfitet kénnel főznek és az így kapott folyadékból megszűrése után a sót kikristályosítják. A Leblanc-féle szódagyártás maradékát is felhasználják a N. nagyban való előállítására. A N. egyhajlású prizmákban kristályosodik, a kristályok 5 mol. vizet tartalmaznak. Vízben igen könnyen oldódik, oldata a levegőn álláskor kén kiválása és nátriumszulfit képződése közben lassanként elbomlik. Túltelített oldata (épp mint a nátriumszulfáté) a portól elzárva sokáig folyékony marad, de egész tömegében kristályos tömeggé megmered, ha abba egy kis N.-kristálykát dobunk. Minthogy a N. a szabad klórral reagál, amennyiben ennek hatására a N.-ból nátriumklorid és tetrationsavas nátrium ($Na_2S_4O_6$) keletkeznek, a N.-ot az iparban főleg a klórral való fehérítésnél a klór utolsó nyomainak eltávolítására használják; de használják a fotografálásban is, a ciánkálium helyett, a fotográfiai lemezek és képek fixálására, mert a különféle ezüstvegyületeket (klór-, bróm- és jódezüstöt) igen könnyen oldja. A N. ezenkívül még igen fontos szerepű a térfogatos elemzésben is. L. *Kémiai analizis, Jodimetria.*

Natroborokalcit (ásv.), l. *Ulexit.*

Natrokalcit (ásv.), l. *Gaylussit.*

Natrolit (ásv.), közönséges zeolitásvány, nátriumaluminiumszilikát $Na_2Al_2Si_3O_{10}+2H_2O$. Rombos, tűalakú, oszlopos v. hajszálszerű kristályok, amelyek többnyire nyalábokban vannak elhelyezve. A prizma szerint kitűnően hasad; színtelen, szürkés, sárgás, ritkán vörös; üvegfényű, átlátszó vagy áttetsző. Bazaltok és fonolitok üregeiben elterjedt ásvány; leghíresebbek e tekintetben a Hohentwiel fonolitja Badenben, a Böhmisch Leipa, Salesl és Aussig-környéki bazaltok Csehországban, a Färöer-szigeti és izlandi bazaltok. Vele azonos a *nátronmesotyp* és a norvég *Bergmannit.*

Nátron, l. *Nátriumoxid.*

Nátronaluminát a. m. nátriumaluminát (l. o.).

Nátroncellulóza, papirosgyártás céljaira alkalmas tiszta növényi sejtanyag, melyet fából v. szalmából, nátronlúgban való főzéssel készítenek. Gyártásának módját l. *Növényi sejtanyag.*

Nátroncsillám (ásv.), l. *Paragonit.*

Nátrongránit (*szódagránit*), a gránitnak nátriumban gazdag ásványos elegyrészeket (egirin, albit) tartalmazó változatai.

Nátronhidrát a. m. nátriumhidroxid (l. o.).

Nátronkarbonkályha vagy *karbonnátronkályha*, a drezdai Nieske rendszere szerint készült olyan öntöttvaskályha, amelyet nagy nyomás alatt 9 cm. hosszú hengeralakban előállított füst- és szagmentesen égő mesterséges tüzelőszerrel (karbon) fűtenek.

Nátronkoksz v. *nátriumkoksz*, l. *Kreozot*.

Nátronlokomotiv. A Honigmann-féle nátronlúg-lokomotiv működése azon az elven alapszik, hogy ha tömény nátronlúgba gőzt vezetünk be, az a nátronlúg által elnyeletik, s ezalatt a lúg erősen felmelegszik, úgy hogy ezt a melegét vízgőzfejlesztésre lehet felhasználni. A nátronlúglokomotiv kazánból és gépezetből áll. A kazán kétrészű, a felsőben 150°C víz, az alsóban 160°C tömény nátronlúgoldat van. A vizet tartalmazó kazánrész csövei a nátronlúgtérbe nyúlnak, alsó részükön zárva vannak, felső részükön a gőztérrel közlekednek. A fejlődött gőz a gépezetbe, s annak fáradt gőze a nátronlúgoldatba vezettetik, miáltal az utóbbi felmelegszik, s a csövekben levő víz elgőzölögtetésére szolgál. Ez a körfolyam addig tart, míg a nátronlúg annyira híg lesz, hogy a fáradt gőzt elnyelni többé már nem képes, s ekkor a kazánt újból meg kell tölteni. Minthogy a nátronlúg a kazán anyagát gyorsan tönkreteszi, e rendszerű lokomotiv a gyakorlatban alkalmazásra nem jutott.

Nátronlúg, l. *Nátriumhidroxid*.

Nátronmesotyp, l. *Natrolit*.

Nátronmész. Így nevezik az oltott mésznek és a nátriumhidroxidnak szemcsés vagy poralakú száraz elegyét. Rendesen úgy készül, hogy az égetett meszet (kalciumoxid) töményebb nátriumhidroxid-oldattal megoltják és az így kapott pépet vas serpenyőben folytonos keverés közben beszárítják. A N. nitrogéntartalmú vegyületekkel hevítve, ezekből ammoniákot (NH_3) fejleszt és ezért a kémiai analizisben a nitrogén kimutatására és meghatározására használják. Ezenkívül a gázoknak a széndioxidtól való megtisztítására, szénsavmeghatározására is alkalmazzák, mivel a N. igen sok széndioxidot képes elnyelni.

Nátronmikroklin, l. *Anortoklász*.

Nátronos vizek olyan ásványvizek, melyek nátriumsókban, különösen nátriumbikarbonátban gazdagok.

Nátronsalétrom, l. *Chilisalétrom*.

Nátronsók, l. *Nátriumsók*.

Nátrontavak (geol.) az olyan, talajvizekből keletkező állóvizek, amelyekben több-kevesebb nátriumsó van feloldva. Ilyenek nálunk az Alföld sziksós tavai, amelyek közül felemlítjük a szegedi Fehér-tavat, a Szabadka melletti Palicsitavat, amely utóbbiban a sótartalom 0·2%-ot tesz ki. Ebben foglaltatik konyhasó, szóda és glaubersó. A magyar Alföldön a sziksó keletkezését Peters K. és Szabó I. a sok harmadkori eruptiv kőzetből a talajba kerülő NaCa földpátoknak a szénsavas talajvizek által megindított bomlására vezetik vissza (l. *Sziksó*). Ezeknél még tartalmasabbak aVán-tó török-örmény földön, s a fezzáni nátrontavak Egyiptomban, továbbá Észak-Amerikában. A nátrontavakból rendesen Trona v. Urao válik ki ($Na_2CO_3NaHCO_3,2H_2O$), de emellett Gaylussit ($CaCO_3,Na_2CO_35H_2O$) is képződik.

Nátrontimsó, l. *Timsó*.

Nátronüveg, l. *Üveg*.

Nátronvizüveg, l. *Nátriumszilikát*.

Nátronvölgy (*Vadi Natrún*), a libiai sivatagnak egyik völgye, hossza 33 km., szélessége 3—8 km. Nevét a nátronsótól vette, melyet hat nagy vízmedencéből pároltatás utján nyernek. A gyártás állami költségen történik. Keletre négy kopt kolostor van, melyeknek becses kéziratai részint Nagybritanniába, részint a kairói kopt patriarcha könyvtárába kerültek.

Natt., latin állatnevek után *Natterer* Johann (l. o.) nevének rövidítése.

Natter, 1. *Heinrich*, osztrák szobrász, szül. Graunban (Tirol) 1846 márc. 16., megh. Bécsben 1892 ápr. 13. Widnmannak volt tanítványa Münchenben, hol eleinte élt. Utóbb Bécsben telepedett le és itt nagy tevékenységet fejtett ki. Nevezetesebb művei: Zwingli emlékszobra Zürichben, Haydné Bécsben, Walter von der Vogelweideé Bozenben és kivált Hofer András népszerűvé vált emlékszobra az Isel-hegyen Innsbruck mellett.

2. *N., Johann Lorenz*, német kővéső, szül. Biberachban 1705., megh. Szent-Pétervárott 1763 okt. 27. Szerzője a Traité de la méthode antique de graver en pierres fines, comparée avec la méthode moderne et expliquée en diverses planches című munkának (London 1754; 2. kiadás u. o. 1781).

Natterer, *Johann*, német természetbúvár, szül. Laxenburgban (Bécs mellett) 1787 nov. 9., megh. Bécsben 1843 jún. 17. Átkutatta Braziliát (1817—1836) s aztán Bécsbe visszatérvén, a császári természetrajzi muzeum segédőre lett. Fő érdeme, hogy a braziliai ornitológia ismeretét előmozdította és gyarapította.

Natterer-féle készülék, széndioxidgáz cseppfolyósítására való. Lényegében 150 légköri nyomásra kipróbált, kovácsolt vasból készült palack, mely vékonyabb részén erős, befelé nyíló szellentyűvel van elzárva s e helyen nyomószivattyura csavarható. A széndioxidgázt a palackba nyomószivattyuval préselik, melyet oldalcső segélyével a gázfejlesztőkészülékkel kapcsolnak össze.

Nattier (ejtsd: nátyé), *Jean Marc*, francia festő, szül. Párisban 1685 márc. 17., megh. u. o. 1766 szept. 7. Atyjának, N. Marcnak volt tanítványa. Kora előkelő hölgyvilágának, majd XV. Lajos családjának volt kedvelt arcképfestője. Tetszetős, olykor édeskés képei hatásosan tükröztetik vissza a rokokó korának izlését, divatját. Művei, melyek hosszú sora van a versaillesi muzeumban is, leginkább francia magángyüjteményekben találhatók.

Natuna, Riau németalföldi kormányzósághoz tartozó *szigetcsoport* a Dél-Kinai-tengerben Borneotól ÉNy.-ra, 2113 km² területtel és 8000 maláj lak., 3 csoportból áll: É.-i Natuua v. Pulo Laut; Nagy-N. v. Bunguran és D.-i N. v. Sznbi.

Natura (lat.) a. m. természet.

Natura abhorret vacuum (lat.) a. m. a természet irtózik az ürességtől. *Rabelais* Gargantua et Pantagruel-jéből vett szállóige, melyet rövidebben így is mondanak: *horror vacui* (ürességtől való irtózás).

Naturalia (lat.), l. *Accidentalia.*

Naturáliák (lat.), a természeti tárgyak, amelyek jóllehet az emberi tevékenység hozzájárulásával állíttattak elő, de anyagukban semmiféle technikai változást nem szenvedtek, pl. gabonafélék, állatok, ásványi termékek stb.

Naturalia negotii (lat.), a jogügyletnek természetes folyománya, ami külön kikötés nélkül is magától értetődik, ha ellenkezője kikötve nincs. L. *Accidentalia.*

Naturalia non sunt turpia (lat.) a. m. ami természetes, az nem rút; a cinikusok iskolájának egyik tanítása; a cinikusok ezzel az elvvel az illendőség és szemérem követelményeit akarták mellőzni; holott valami lehet nagyon természetes, de mégsem a nyilvánosság elé való. A szemérem és illendőség is «természetes», t. i. az ember természetében gyökerező, különben nem fejlődött volna ki bennünk.

Naturalisatio (új-lat.), jogi értelemben a. m. honosítás, l. *Állampolgárság* és *Honfiusítás;* állattani értelemben l. *Akklimatizáció;* botanikai értelemben l. *Honosítás.*

Naturális kötelem, l. *Naturalis obligatio.*

Naturalis obligatio (lat.) a. m. természetes, nem perelhető kötelem, azaz oly kötelem, melyből kifolyólag a hitelezőt kereseti jog nem illeti meg, ellentétben a kereseti jogot nyujtó *civilis obligatio*-val. Kereseti jogot nem ad ugyan, de azért számos vonatkozásában a civilis obligatio joghatásával jár, így érvényes alapja lehet kezességnek, zálogjognak, ujításnak; a beszámítás kifogása (exceptio compensationis) érvényesíthető általa; kifizetés esetében a hitelező a soluti retentio jogával élhet, azaz nem tekinthető tartozatlan fizetésének s így a condictio indebiti se nyerhet alkalmazást. A N. tipikus esetei voltak a római jogban: rabszolgák kötelmei harmadik személyekkel szemben, a filius familias kölcsönügylete apai beleegyezés nélkül (Sc. Macedonianum óta). Az osztrák polg. tk. egészben véve a római jog álláspontját követi. A N. tipikus esetei ma: a szerencseszerződések; fogadás; játékból származó, valamint az elévült kötelmek. A Ptk. Javaslata szerint csak ez utóbbiak sorozhatók ide; a fogadás, játék még N.-t se hoz létre.

Naturalista az, aki alapos iskolázottság s a szabályok ismerete nélkül pusztán természeti képességei, hajlama és ízlése által vezetve tesz és alkot. Az is, aki a naturalizmusnak (l. o.), mint művészi iránynak követője.

Naturalizálás, azaz állatoknak természethűen való kitömése a szűcsiparnak egyik mellékága, sőt vannak egyenesen oly specialisták, akik szűcs létükre is kizárólag szőrmegereznák, madarak, hüllők stb. kitömésével foglalkoznak. Sokszor csak az állatok fejét tömik ki, pl. mikor különösen rókát, medvét, hiuzt, leopárdot, tigrist stb. szőnyegcélokra használnak. Ugyancsak a fej természethű kitömése válik szükségessé, amikor nyakbavetőkre, karmantyúkra vagy kalapdíszre használják fel a gereznát. E célra már kész papirmachéfejeket gyártanak. Az állatokat egészen természethűen, sokszor sziklákon, fán v. más természethű állásban, v. iskolai szemléltető célokra, v. pedig vadászkastélyok v. szobák díszítése céljából tömik ki. A szemeket üvegből készítik, az orrcimpát pedig e célra használatos pecsétviaszból. — *N.* jogi stb. értelemben l. *Naturalisatio.*

Naturalizmus (lat.), a filozófiában hasonló jelentésű, mint a *materializmus;* a különbség legfölebb az, hogy a materializmus egyedüli valóságnak az anyagot ismeri el, míg a N. általánosabban csak a természetben, amint érzékeink fölfogják, látja az egyedüli valóságot s minden ú. n. természetfölötti elvet elutasít.

N. esztetikai értelemben az a művészi irány, mely a természetnek lehetőleg hű követésében látja kizárólagos feladatát. Kifejlődése a természettudományi gondolkozás térfoglalásával függ össze s a megfigyelés élességében találja fel alapját. A realizmussal (l. o.) bizonyos közeli rokonságban van, úgy hogy néha nem is különböztetik meg tőle. Szélsőségig hajtott realizmusnak is mondható, mely a természeti tárgyak ábrázolása közben a mintáktól való minden eltérést, mindennemű átalakító és változtató munkát kizár. (Ami különben szigorú értelemben véve lehetetlenség). A N. a valóság visszaadására irányuló törekvésében könnyen aprólékosságba esik. A mindennapi, a közönséges, sőt az aljas és a rút terére szívesen tér ki. Társadalmi törekvéseket szeret szolgálni s ezért előszeretettel a jelenből és főkép az alsóbb társadalmi osztályok életéből meríti anyagát. A festő Courbet s a regényíró Zola a francia N. nagy mesterei. Elég hosszú ideig ez az irány az összes európai nemzetek irodalmában és művészetében uralkodott. Egy idő óta azonban mindenfelé határozott jelek hirdetik hanyatlását.

Natural selection (ang.), a. m. természetes kiválogatódás, l. *Darwinizmus.*

Naturam expellas furca, tamen usque recurret (lat.), a. m. a természet mindig visszatér, ha vasvillával űzöd is el; Horatius epistoláiból (I. 10, 24) vett idézet. A magyarban hasonló: botból nem lesz beretva; kutyából nem lesz szalonna.

Natura naturans (lat.), a skolasztikusok filozófiájában a természet mint teremtő principium, vagyis isten; ellentétben a *natura naturata*-val, ami a teremtett világnak felelt meg; még Spinoza is ezt a megkülönböztetést használja. L. *Spinoza.*

Natura non facit saltum (lat.) a. m. a természetben nincs ugrás, t. i. minden fokozatosan történik benne. Főleg *Leibniz* filozófiájában fontos, a ki ez elv alapján a végtelen kicsiny fogalmát korszakosan alkalmazta a matematikában és lélektanban (differenciálszámítás, petites perceptions, l. *Leibniz).*

Naturbursch (ném.), a fiatal, faragatlan és szeles fickók szerepkörét jelölő színészi kifejezés. E szerepkör egyfelől a vígjátéki szerelmes, másfelől a komikus szerepkörét érinti.

Naturel (franc., ejtsd: natürel), jelenti az egyén mindazon testi tulajdonságainak összegét, melyek

szellemi életére állandóan hatnak. Igy megkülönböztetik a déli és északi népeknek vagy az ifju- és aggkornak N.-jét. Amint az egyén testi állapota főképen a táplálék változtatása útján bizonyos fokig módosítható, azonképen a szellemi és lelki élet is módosulhat és az eredeti (veleszületett) N. mellett egy másik (szerzett) N. is fejlődik.

Nature morte (franc., ejtsd: natür mort) a. m. *csendélet* (l. o.).

Naturizmus, így nevezi *Reville* az animizmussal (l. o.) ellentétben azt a néplélektani és vallástörténeti irányt, amely a természeti jelenségek kultuszát tartja a vallás ősformájának. V. ö. *Reville*, Les religions des Peuples Non-Civilisés (1883).

Nau (ejtsd: nó), *John-Antoine*, francia író, szül. San-Franciscóban (Kalifornia) 1877. Kora gyermekségétől fogva Franciaországban él. A flatal költői gárda egyik legtehetségesebb tagja. Verskötetei: Au seuil de l'Espoire (1897); Hiers bleus (1904). Regényei: Force ennemie (1903, a Goncourt-díj nyertese); Le prêteur d'amour (1905).

Naua *(nahua*, többese: *nahuatlaca)*, a sonorikus nyelvcsaládnak elkülönült ága, a tlaxcala, chotula stb. népek rokona, melynek legismertebb képviselői a mexikói aztékok (l. o.). Mai értelemben a N. név nyelvi fogalom, jelenti a szorosabban vett Mexikó egykori urainak nyelvét, ill. rokon nyelvjárásait, melyek észak felé a Great Basin-ig és Utah-ig lakó csoport-törzsek ajkán élnek. Legelőször a spanyol papok jegyezték fel a N. nyelvet és irodalmat, amely főképen Sahagun történeti művében, az újabban ismét kiadott Chimalpain és Quauhtitlan-féle annalesekben és az Aubin-kódexben foglaltatik.

Nauarchosz (gör.), a spártai hajóhad tengernagya, kit egy évre választottak; neki még a király sem parancsolt.

Nauck, *Johann August*, német klassz. filológus, szül. Auerstedtben 1822 szept. 18., meghalt Szent-Pétervár közelében 1892 aug. 3. Előbb gimnáziumi tanár volt Prenzlauban és Berlinben, majd mint a szent-pétervári akadémia tagja odaköltözött s 1869—83-ig a császári filológiai intézetben a görög nyelv tanára volt. Kitünő szövegkritikus. Kiadta a bizánci Aristophanes (1848), Euripides (1869—71, 3. kiad.), a *görög tragikusok* (1856—1889) töredékeit; Porphyriust, Sophoklest, Euripidest, Homerost stb. Továbbá a görög tragikusok töredékeinek szótárát (Tragicae dictionis index etc. 1892). V. ö. *Zielinski*, Aug. N. (Berlin 1894).

Nauclea gambir *Hunt.* (növ.), l. *Uncaria.*

Nauclerus, *fecskekánya* (állat), a Sólyomfélék egyik rendje, melynek legfeltünőbb jegye fecskeszerű, hosszú, villás farka. Két faja ismert. A *N. forficatus* L. Észak-Amerikában él; uralkodó színe fehér, csak köpenye, szárnya és farka ércfényű fekete. Hossza 60 cm. Leginkább rovarokkal él.

Naucrates (állat), l. *Carangidae* és *Kalauzhal.*

Naud., növénynevek után *Naudin* Charles (1815—1899) francia botanikus, az antibesi laboratórium igazgatója nevének rövidítése, aki főképen a *Solanaceae* és *Malastomaceae* növénycsaládok ismeretét gyarapította.

Nauders, falu Landeck tiroli kerületi kapitányságban, 1362 m.-nyi magasban, Svájc közelében, (1910) 1123 lak., erősséggel, amely a Tirolba vezető hágót zárja el. 1799-ben a franciák földúlták.

Naudovac, adók. Verőcze vm. verőczei j.-ban, (1910) 467 szerb és német lak.; u. p. és u. t. Suhopolje.

Naue, *Julius*, német festő és archeológus, szül. Köthenben 1835 júl. 17., megh. Münchenben 1907 márc. 14. Nürnbergben Krelingnek, Münchenben Schwindnek volt tanítványa és romantikus fölfogású történeti és meseképeket festett. Utóbb behatóan foglalkozott archeológiával és 1889 óta kiadója volt a Prähistorische Blätter folyóiratnak. Művei: Die Hügelgräber zwischen Ammer- und Staffelsee (Stuttgart 1887); Die prähistorischen Schwerter (u. o. 1885); Die Bronzezeit in Oberbayern (u. o. 1894).

Nauen, Osthavelland járás székhelye Potsdam porosz kerületben, a Havellandi főcsatorna mellett, (1910) 9176 lak., szappan-, szivar-, rézárú-, gép-, cukor-, sörgyártással és szeszégetéssel; I. Frigyes Vilmos emlékszobrával.

Naufio, sziget, l. *Anafi.*

Naugard, az ugyanily nevű járás székhelye Stettin porosz kerületben, (1910) 5087 lak., állattenyésztéssel.

Naugatuck, város Connecticut északamerikai állam Newhaven countyjában a N. mellett, (1910) 12,722 lak., kaucsuk- és szövőipar.

Nauheim (1869 óta *Bad N.)*, város Felső-Hessen hesseni tartományban a Taunus É.-i lejtőjén, az Usa folyó mellett, (1910) 5694 lak., sófőzővel és só-, vas- és szénsavtartalmú ásványvízforrásokkal, fürdőintézettel; erdős környékkel. 1762 szept. 1. Condé herceg a város Ny.-i részén lévő Johannisbergnél megverte a braunschweigi herceget.

Naukraria, régi attikai helyi szövetkezet, mely nevének megfelelőleg a hajózás ügyét gondozta. Minden négy phyle (község) 12 N.-ra oszlott, úgy hogy összesen 48 N. volt. Mindegyik kiállított egy hajót egy *naukraros* vezérlete alatt, továbbá két lovas katonát. Solon és Kleisthenes érintetlenül hagyta ez intézményt, mely a beviteli adózásra is felügyelt. Szerepük később az athéni tanácsra szállt át.

Naukratis, a miletosiak gyarmatvárosa a Nilus nyugati deltájában; Kr. e. 560. Amasis uralma alatt keletkezett. Híresek voltak agyagedényei és virágfüzérei. Athenaeus szerint a lakosok Aphrodite tiszteletét ápolták és nagyon élvvágyók voltak. N. romjait 1884—85. Flinders Petrie ásta ki Nebireh mellett, az Abu-Dibab-csatorna mentén. A romok közt van Zeus, Athene, Apollon temploma, egy palaestra, amuletgyár stb.

Naukydes, görög szobrász a Kr. e. V. sz. második felében, Polykletos tanítványa. Vallási és atletikai tárgyú művei közül a dobásra készülő diszkoszvetőt rómaikori másolatok révén ismerjük. (Egyetlen teljes példánya a római Antiquarium communaleban.)

Naulette, *La* (ejtsd: nolett), barlang Namur belga tartományban, l. *La naulette-i állkapocs.*

Naum., latin állatnevek után *Naumann* Johann Friedrich (l. o.) nevének rövidítése.

Naumachia (gör.), hajós csata, melyet látványos mulatság végett rendeztek a római népnek. Nevezetes volt Julius Caesar N.-ja a Marsmezőn, Augustusé a Tiberis mellett, Claudius császáré a Fucinus-tavon, Domitianusé ismét Rómában. A N. személyzete gladiátorokból, foglyokból és halálra ítélt gonosztevőkből állott.

Naumann, 1. *Alexander*, német kémikus, szül. Eudorfban 1837 júl. 31. Tanulmányai végeztével magántanár, majd a kémia rendes tanára s a kémiai laboratórium igazgatója lett a giesseni egyetemen. Az elméleti kémia kiváló művelője. Átdolgozta Gmelin-Kraut Allgemeine und physikalische Chemie című munkáját. Főbb művei: Lehr- und Handbuch der Thermochemie (Braunschweig 1881); Technisch-thermochemische Berechnungen zur Heizung (u. o. 1893).

2. *N.*, *Emil*, német zeneszerző és zenei író, szül. Berlinben 1827 szept. 8., megh. Drezdában 1888 jún. 23. A drezdai konzervatórium tanára volt. Wagner ellenzékéhez tartozott. Nevezetesebb művei: Die Tonkunst in der Kulturgeschichte (1870); Deutsche Tondichter (1871); Italienische Tondichter (1876); Illustrierte Musikgeschichte (1880–85); Musikdrama oder Oper (1876); Zukunftsmusik und die Musik der Zukunft (1877).

3. *N.*, *Friedrich*, német szociálpolitikus, szül. 1860 márc. 25. Störmthalban. A protestáns papi pályán működött 1894-ig. 1896-ban részt vett a nemzeti szociális párt megalapításában, 1907 óta a német birodalmi gyűlés tagja s egyik vezetője a liberális néppártnak. Főbb munkái: Das soziale Programm der evangelisch. Kirche (Berlin 1890); Weltpolitik u. Sozialreform (1898); Neudeutsche Wirtschaftspolitik (4. kiad. 1911); Demokratie u. Kaisertum (1905); Sonnenfahrten (úti levelek, melyekben Magyarországról is ír, 1909); Geist u. Glaube (1911); Vaterland und Freiheit (1913); Deutschland und Frankreich (1914); Mitteleuropa (1915). Szerkeszti 1915 óta a Hilfe című folyóiratot.

4. *N.*, *Johann Gottlieb (Amadeus)*, korában rendkívül népszerű német zeneszerző, szül. Blasewitzben Drezda mellett 1741 ápr. 17., megh. Drezdában 1801 okt. 2., ahol 1764 óta, megszakításokkal, mint karmester működött. Az olasz iskola követője volt. Irt 23 operát, amelyek közül Amphion (1777) és Cora (1780) a legnevezetesebbek, írt 10 oratoriumot, 18 szimfoniát, sok egyházi zeneművet és kamarazenét.

5. *N.*, *Johann Friedrich*, német ornitológus, szül. Ziebigkben, Köthen mellett, 1780 febr. 14., megh. u. o. 1857 aug. 15. Az anhalt-kötheni herceg ornitológiai muzeumának felügyelője s egyúttal tanár is volt. Irta: Naturgeschichte der Vögel Deutschlands (12 kötet, 2. kiadás Leipzig 1822—44; átdolgozott új kiadását *Hennicke* rendezte sajtó alá; megjelent Naturgeschichte der Vögel Mitteleuropas címen Gerában 1896), melyben saját és atyja (N. Johann Andreas, szül. 1747., megh. 1826.) megfigyeléseit dolgozta föl; továbbá Buhleval: Die Eier der Vögel Deutschlands (Halle 1819—28). Egyéb művei: Taxidermie (u. o. 1815, 2. kiad. 1848); Über d. Haushalt d. nördl. Seevögel Europas (Leipzig 1824). Emlékére a német ornitológiai társulat *Naumannia*-nak nevezte el folyóiratát, 1880. pedig Köthenben szobrot emeltek neki. V. ö. *Köhler*, Johann Friedrich N. (Gera 1899).

6. *N.*, *Karl Friedrich*, német mineralógus és geológus, *N. 4.* fia, szül. Drezdában 1797 máj. 30., megh. u. o. 1873 nov. 26. Egyetemi magántanár volt Jénában, aztán Freibergben és Lipcsében tanárkodott 1871-ig. Nevezetesebb művei: Elemente der Mineralogie (15. kiad. Leipzig 1907); Lehrbuch der Geognosie (u. o. 1858—72).

Naumannit (ásv.), ezüstszelenid Ag_2Se, vaskosan vagy vékony lemezekben terem, a kocka szerint kitünően hasad, nyujtható, vasfekete, erősen fénylő. A Harz-hegységben Tilkerode ércteléreiben fordul elő.

Naumburg *(N. an der Saale)*, az ugyanily nevű járás *székhelye* Merseburg porosz kerületben, az Unstrut és Saale összefolyásánál, (1910) 26,962 lak., gyapjuszövéssel, üveg- és porcellánfestéssel, bőr-, szappan- és kefekészítéssel; jelentékeny bortermeléssel. Érdekesebb építménye a késői román ízlésű domja.

Naundorf, *Karl Wilhelm*, XVI. Lajos állítólagos fia, l. *Lajos*, 34.

Naupaktosz, görög város, l. *Lepanto*.

Nauplia *(Navplion, Napoli di Romania)*, az ugyanily nevű görög eparchia és érsekség székhelye Argolisz és Korintia nomoszban, az Argoliszi vagy N.-i-öböl É.-i oldalán, (1907) 11,073 lakossal, élénk hajózással és kereskedelemmel. Fekvése és erődítványei (Palamidi, Icskaleh és Burci) Görögország legerősebb várává teszik. Az ókorban N. önálló kikötőváros volt; a második messzeniai háborúban az argosziak elfoglalták és kikötőhelyükké tették. Ezután Argosz és a középkorban a Peloponnezus sorsában osztozkodott. 1389-ben velencei, 1540. török, 1686. ismét velencei és 1715. megint török birtok lett. 1822-ben a török uralom alól fölszabadulván, 1824. a görög kormány székhelyévé lett. 1831. itt ölték meg Kapo d'Istriast, 1832. külvárosában Proniában tartotta üléseit a hellén nemzeti gyűlés. 1833 febr. 6. itt szállt partra Ottó király és 1862 febr. 13. itt tört ki ellene a katonai zendülés, amelynek következménye Ottó detronizálása volt.

Nauplius, a Rákok *(Crustacea)* lárvaalakja, melyet régen egészen külön ráknemnek tekintettek és mint ilyent írtak le. Jellemző reá páratlan szeme és három végtagpárja, melyek közül a két hátulsó kétágú. A N.-t a rákok legősibb lárvaalakjának tartják.

Nauportus (lat. a. m. hajórév), római helység Felső-Pannoniában Emona (Laibach) és Aquileia között, a mai Ober-Laibach helyén. Az itt eredő folyónak is N. a neve, s mindjárt hajózható, ezért a helység élénk kereskedőhely volt.

Nauru (azelőtt: *Pleasant Islands)*, a Gilbert-szigetekhez tartozó, de politikailag a német Marshall-szigetekhez csatolt magános korall-sziget az egyenlítő alatt, 5 km² területtel, (1910) 1607 lakossal.

Naurúz, a perzsák újévünnepe, l. *Nórúz*.

Nausea (lat.) eredetileg a. m. tengeri betegség, általában azonban undort, rosszullétet, hányást

jelent. Az orvostudományban a hányást megelőző émelygést (l. o.) értik alatta.

Nauseosa (lat.) oly gyógyszerek, melyek bizonyos középadagokban émelygést, undort, nyáladzást idéznek elő, szóval a hányást megelőző állapotba ejtik az embert. Nagyobb adagban hánytatószerek (l. o.), kisebb adagban köptetők (l. o.). Ilyenek pl. az ipecacuanha, hánytatóborkő.

Nausikaa, Homeros képzeletének legbájosabb alkotása, a világirodalom egyik legkecsesebb női alakja. Az Odysseia VI. énekének ő áll a középpontjában. Mint a phaeak király leánya kinn labdázik hölgyeivel a tengerparton, melyen Odysseus elalélva fekszik, s midőn Odysseus felébred, ő fogja pártfogásába a sokat szenvedett hőst és ő vezeti atyja udvarába.

Nautical Almanac, l. *Csillagászati évkönyvek.*

Nautika (gör.), l. *Hajózástan*

Nautikai tanintézetek, l. *Hajózási iskolák.*

Nautiloideák (állat), a Lábasfejüek osztályába tartozó nem, az Ammonoideákkal közeli rokonságban van. Négy faalakú kopoltyújok van *(tetrabranchiata)* miáltal különböznek a két kopoltyúval biró *dibranchiaták*-tól, pl. az *aulacoceras*-októl, melyek a felső triászban éltek. A N. a cambriumtól a mai napig élnek a tengerekben, így a *N. pompilius* L. egyike a legismertebb alakoknak. Ha a szifógallérok annyira hátra nyúlnak, hogy tölcsérszerüen egymásba hatolnak, akkor a N. az *Aturia* alnembe tartoznak, ilyen pl. az *A. Aturi* Bast. a budafoki alsó mediterrán rétegekből.

Nautilus *L.* (állat), a Négykopoltyús lábasfejű lágytestüek *(Cephalopoda, Tetrabranchiata)* egyik neme, mely az egész rendnek egyetlen élő képviselője. A ma élő hat faj közül a leggyakoribb a *N. pompilius* L., amelynek csigaszerüen csavart háza van, de a csigajáratok egymást egészen beborítják s így kívülről nem láthatók. A ketté metszett csigaház belsejében haránt választófalak vannak, amelyek az egészet több kamrára osztják. Az egyes kamrákat egy központi cső, a szifó kapcsolja össze. Az állat a legkülső és legterjedelmesebb kamrában ül. Házának átmérője 15—25 cm. Házája az Indiai-oceán s rendesen a nagyobb mélységekben tartózkodik; de a fölületre is felemelkedhetik. Húsát eszik. Házából ivóedényeket készítenek. Régen drágán fizették, ma már meglehetős olcsó. Ez az a cephalopoda-nem, mely főbb jellegeinek megőrzésével a szilurtól a jelenkorig fentartotta magát. Az ismert kihalt fajok száma meghaladja a 300-at. Jellemző képviselők: *N. planorbis* M'Coy a Visé-i (Belgium) karbonmészből, *N. intermedius* Sowerby, *N. hinterweileri* (Württemberg) a középső liaszból, *N. (Aturia) zig-zag* Sowerby a budai alagút alsó oligocén márgájában stb.

Nauvoo City (ejtsd: novú szitti), város Illinois északamerikai állam Hancock countyjában, (1910) 1020 lak. Régebben virágzó város volt 15,000 lakossal. 1840-ben a mormonok alapították, akiket azonban a nép Smith mormon próféta meggyilkolása (1844) után elűzött. 1852-ben Cabet (l. o.) alapított itt szocialista gyarmatot, de 1856. csekély számú híveivel kiűzték.

Nava, japáni város, l. *Naba.*

Nava del Rey, székhelye N. járásnak Valladolid spanyol tartományban, (1910) 6100 lak., kitünő bortermeléssel; román templommal.

Navajo (ejtsd: naváho), az athabaszk (l. o.) indiánusok egyik ága, az apacsok nyelvi rokona, Arizona és Uj-Mexikó területén. A mult század derekán még veszedelmes rabló nép ma csendes juhpásztorrá alakult, ügyes gyapjúszövő és kereskedő. Régi hite egyes ünnepeit ma is ősi harci díszben, régi fénnyel üli meg.

Naval brass (ang., ejtsd: névöl brassz), a hajóépítéshez használt ötvény, 62·16% réz-, 0·27% ón-, 37·15% cink és 0·382% ólomtartalommal. A hajók külső burkolásához használják.

Navalis (lat.) a. m. a hajózásra és tengerészetre vonatkozó.

Navan (ejtsd: nevven), város és püspöki székhely Leinster ir tartomány Meath countyjában, (1910) 3817 lak., gyapjúiparral és malmokkal.

Navarino *(Neo-Kasztro, Pylosz)*, Pilia görög eparchiának fővárosa, (1907) 5683 lak. Az öböl É.-i bejáratánál van a sziklás Koryfaszion hegyfok, amelyen az antik *Pylos* állott és a XIII. sz.-ban a frankok várat építettek. E várat Chasteux Navarresnek keresztelték. A N.-i öböl D.-i bejáratánál 1572. a törökök építettek egy hatalmas citadellát, amely alatt az új város épült. N. a görög szabadságharcban többször volt mészárlásoknak szinhelye. Legnagyobb hírre azonban az 1827 okt. 20. vívott tengeri csata által tett szert, amelyben a Kapudan bej vezérlete alatt álló török-egyiptomi flottát (82 hajót) a francia, angol és orosz együttes haderő keményen megverte. 55 török hadihajó pusztult el.

Navarra, egykori királyság, ma tartomány Spanyolország É.-i részében, Franciaországgal határos. Területe 10,506 km², (1913) 312,449 lak. Lakói a *navarraiak*, baszk és gót keverék nép, életrevaló, dolgos, éleselméjű faj. N. járásai Pamplona, Aviz, Estella, Tafalla és Tudela, fővárosa Pamplona.

Története. N. őslakói az iberi eredetű *baszkok* voltak, kiket sem a rómaiak, sem a Hispániába benyomuló germán népek (nyugati gótok, suevek) nem tudtak teljesen meghódítani. Mikor a félsziget majdnem teljesen az *arabok* hatalma alá került, akkor (724 kör.) született meg a Pireneusok déli lejtőin a kis N. állam, melynek főváros *Pamplona* volt. Ezt 778. Nagy Károly frank király foglalta el, de a *roncesvallesi* szorosban a baszkok tönkreverték a frank sereget, s ezzel a frank hódítás itt véget ért. A IX—X. sz.-okban egyre növekedett a kis ország az arabok rovására s első királya *Sancho Garcia* (905—925.) lett. Utódai közül *Nagy Sancho* (1001—35) az összes keresztény államokat *(Kasztilia, Aragonia)* egyesítette hatalma alatt. Halála után N.-t legidősebb fia, *Garcia* örökölte, kinek családja *VII. Sanchoban* halt ki (1234). Utána nővérének, *Blankának* férje, *Thibaut* (Theobald) champagnei gróf következett. Ennek unokáját, *Johannát*, *Szép Fülöp* francia király vette nőül s N. 1284—1328. perszonálunióba került Franciaországgal. A Capet-család kihalása után N.-t X. Lajos veje, *Fülöp* evreuxi gróf örökölte. Ennek utódai *Gonosz Károly* (1343—87) és *Jó Károly* (1387—

1425) voltak. Ez utóbbinak leányát, *Blankát, II. János* aragoniai király vette nőül, ki 1441—79. uralkodott N. felett. Utána leánya, *Eleonora* örökölte N.-t, kit *Gaston*, Foix és Béarn grófja vett nőül, s ezáltal N. területe e két grófsággal gyarapodott. Gaston unokáját, *Katalint* (megh. 1517.) *d'Albert* János vette nőül. Ezektől ragadta el 1512. N. déli részét Katolikus Ferdinánd. A megmaradt északi részt János fia, *Henrik* (1517—1555) örökölte, ki I. Ferenc francia király leányát, *Valois Margitot* (l. o.) vette nőül. Leányuk *Johanna* (megh. 1562.) *Bourbon Antal* herceg neje lett, ki felvette N. királyának címét. Antal fia, *Henrik* 1589. Franciaország királya lett IV. Henrik néven. Ezóta a francia királyok viselték *N. királyának* címét, s a kis ország teljesen beleolvadt Franciaországba. Jelenleg a régi N. és Béarn területe *Pyrénées-Basses* département-t alkotja. V. ö. *Moret*, Anales del reyno de N. (Pamplona 1766, 5 köt.); *Boissonade*, Histoire de la réunion de N. à la Castille (Paris 1893).

Navarrete, *Juan Fernandez (el Mudo,* spany. a. m. a néma), spanyol festő, szül. Logroñóban 1526 körül, megh. Toledóban 1579. Több évet töltött Olaszországban és főleg a római mesterek hatása alá került, hazatérte után azonban Tizianónak itt levő művei rendkívüli befolyással voltak reá. II. Fülöp udvari festője volt és sokat dolgozott az Escorial számára.

Navas de Tolosa, *Las,* falu Jaen spanyol tartományban, a Guadiel mellett a Sierra Morena lábánál. 1212 júl. 16. a spanyolok itt döntő ütközetben megtörték a mórok hatalmát; 1812. spanyol-francia ütközet szinhelye volt.

Návay *(földeáki),* 1. *Aladár,* közgazdasági iró, szül. Földeákon 1864 jún. 18. Jogi tanulmányait Budapesten elvégezvén, a kereskedelemügyi minisztérium szolgálatába lépett. Később, mint miniszteri tanácsos, a kereskedelemügyi minisztérium megbizottja lett Párisban és sikeresen közreműködött a magyar közgazdasági érdekeknek Franciaországban való előmozdításán. 1907-ben a brüsszeli világkiállítás magyar kormánybiztosa, 1900. a párisi világkiállításon kormánybiztosi megbízott volt. Főbb művei: *Vázlatok Franciaország közgazdaságáról* (Budapest 1906); *Kiviteli útmutató a Franciaországba irányuló kivitel céljaira* (u. o. 1908); *La Hongrie, son rôle économique* (Paris 1912).

2. *N. Lajos,* politikus, szül. Földeákon 1870 zept. 18; anyai ágon unokája báró Eötvös Józsefek. Jogi tanulmányokat végzett és 1891. az nllamtudományok doktorává avatták. 1892. Csanád vm. tiszteletbeli aljegyzője, 1896. főjegyzője, 1901. alispánja lett. 1905-ben disszidens programmal orsz. képviselővé választották; az 1905—6-iki nemzeti küzdelemben a Csanád vármegyei ellenállást irányította és 1906. a battonyai kerület alkotmánypárti programm alapján újból megválasztotta. Ugyanez év májusában a képviselőház egyik alelnökévé választották és ekkor a horvát obstrukcióval szemben tanusított erélyével tünt ki. A koalició felbomlása után 1909 szeptember végével lemondott méltóságáról, amelyet különben nov. 17. újból elfoglalt a kooperáló pártok bizalma alapján. Midőn Andrássy az alkotmánypártot feloszlatta, N. 20 képviselőtársával a nemzeti munkapárthoz csatlakozott és mint Temesvár képviselője 1910. újból alelnöke lett a képviselőháznak. Midőn az obstrukció kiújulása következtében Berzeviczy Albert elnök lemondott, a nemzeti munkapárt 1911. őszére N.-t ültette a házelnöki székbe. Minthogy azonban nem vállalkozott az obstrukció erőszakos letörésére, 1912. májusában elhagyta helyét, de ezt követőleg a delegációban erősen exponálta magát a véderőjavaslatok érdekében. A kormánypártot többekkel együtt az általános választójoghoz való ragaszkodása miatt 1913 elején elhagyta, de egyik ellenzéki párthoz sem csatlakozott. N. 1895 óta több tanulmányt írt a Budapesti Szemlébe, a Jogállamba és a Közgazdasági Szemlébe közigazgatási, szociálpolitikai és közoktatási kérdésekről. 1907. óta belső titkos tanácsos.

3. *N. Tamás,* politikus, szül. Földeákon 1815 dec. 30., megh. u. o. 1879 márc. 29. Az 1832—1836-iki országgyűlés alatt a szabadelvű reformpárthoz csatlakozott. 1839., mint Csanádmegye országgyűlési követe, a Deák-féle szabadelvüpárt híve lett és később is mindig vezére volt a megyei ellenzéknek. 1842-ben második alispánná választották, 1848 márc. a nemzetőrség és népfelkelési bizottság feje volt, majd főispán és teljes hatalmú kormánybiztos. A szabadságharc után perbe fogták és vagyonát is elkobozták, de azt később visszakapta. 1861-ben, mint Makó város országgyűlési képviselője, Deák felirati pártjához csatlakozott. A kiegyezés után haláláig Csanád vármegye főispánja volt.

Navez (ejtsd: navé), *François Joseph,* belga festő, szül. Charleroiban 1787., megh. Brüsszelben 1869. Brüsszelben és Gentben tanult, azután Párisban David J. L.-nak volt tanítványa, kit Brüsszelbe is követett. 1817—22-ben Rómában tartózkodott. Mint a brüsszeli akadémia igazgatója, Belgiumban a klasszicista festészet legbefolyásosabb képviselője volt. Szenttörténeti képei belga és hollandi gyüjteményekben találhatók.

Navez-féle inga, l. *Elektroballisztikus inga.*

Navicella (ol., ejtsd: navicsella, a. m. hajócska), Krisztust a viharos tengeren tanítványaival ábrázoló híres mozaikkép, melyet Giotto 1298. festett a római régi Szt. Péter templom előcsarnokában, de amely erősen restaurált állapotban maradt csak fenn.

Navicello (olasz, ejtsd: —csello), a Közép-tengeren használatos kétárbocos parti jármű.

Navicula (lat. a. m. hajócska), a kat. egyházban neve a tömjéntartónak, vagyis a kis hajóhoz hasonló, talapzaton nyugvó edénynek, amelyből kis kanálkával merítik és helyezik a tömjént a füstölőbe (l. o.). Aranyból, ezüstből v. más fémből és különféle stilusokban készül.

Navicula *Bory* (növ.), a kovamoszatok génusza, melynek mintegy 1000 faja ismeretes. A sejt alakja többé-kevésbbé a csónak alakjára emlékeztet: innen származik latin neve is. Fajai a föld kerekségének mindenféle vizében megtalálhatók. *Pantocsek* József a Balaton vizében 108 fajt és változatot talált. A Navicula szaporodásának folyamatát mutatja a *Moszatok* II. táblájának 3-ik ábrája.

Navicularis (lat.) a. m. csónakalakú, pl. *os naviculare* a sajkacsont, *fossa navicularis* a fülön egy mélyedés stb.

Navigare necesse est, vivere non est necesse (lat.) a. m. hajózni szükséges («muszáj»), élni nem szükséges. Plutarchos szerint e szavakkal (görögül: «πλεῖν ἀνάγκη ζῆν οὐκ ἀνάγκη») parancsolta Pompeius a hajósoknak, hogy gabonával megrakott hajóikkal a vihar dacára induljanak útra Szicíliából Rómába.

Navigatio (lat.) a. m. hajózás.

Navigation Acts (ang., ejtsd: nevvigésön ektsz), így nevezik Angliában az angol hajózás és kereskedelem érdekében a külföld ellen hozott törvényeket,amelyek azonban napjainkban már hatályukat vesztették. Legnevezetesebb volt az 1651-iki Navigation act, amely szerint Ázsiából, Afrikából és Amerikából Angliába árúkat csak angol hajókon lehetett behozni; európai árúkat pedig v. angol hajókon, v. a kiviteli állam hajóin, tehát pl. magyar borokat csak angol v. magyar hajón. A N. törvényeket utóbb módosították s jelesül a viszonosság rendszerével mérsékelték.

Navigator, tengeri gőzhajókon a hajócsavarral és kormánygéppel elektromosvezeték által összekötött jelzőkészülék, mely a hibás gép- és kormányműveleteket regisztrálja.

Navigatorok, l. *Szamoa-szigetek.*

Navigazione Generale Italiana, olasz hajózási vállalat, l. *Gőzhajózás.*

Naviglio Grande (ejtsd: navillyo-), csaknem 50 km. hosszú csatorna a Po völgyében, Tornaventétől Milanóig ér, 4—15 m. széles; 1172. kezdték meg és a XIII. sz.-ban fejezték be építését. Abbiategrassotól Paviáig vezet egy mellékága.

Naville (ejtsd: navil), 1. *Édouard Henri,* svájci egyiptológus, szül. Genfben 1844 jún. 14. Nyelvészeti és archeológiai tanulmányai végeztével több ízben beutazta Egyiptomot. A M. Tud. Akadémia 1899. kültagjává választotta. Kutatásainak eredményét a következő művekben foglalta össze: Textes relatifs aux mythes d'Hórus recueillis dans le temple d'Edfou (Genf 1870); La littérature de l'ancienne Égypte (u. o. 1871); La litanie du soleil, inscriptions recueillis dans les tombeaux des rois à Thèbes (Leipzig 1875); Inscription historique de Pinodjem III. grand-prêtre d'Ammon à Thèbes (Paris 1883); The store City of Pithom and the route of the Exodus (London 1885); Das ägyptische Todtenbuch der 18. bis 20. Dynastie (Berlin 1886); La date du couronnement de la reine Hatschepsou (London 1902); La religion des anciens égyptiens (Paris 1906).

2. *N., Jules Ernest,* svájci publicista, szül. Chancyban (genfi kanton) 1816 dec. 13., megh. Genfben 1909 máj. 27. Mint a genfi «Association réformiste» megalapítója, a kisebbségi képviselet eszméjének terjesztésében tevékeny része volt. Főbb művei: Maine de Biran (1857); La vie éternelle (1861); Le problème du mal (1868); La question électorale (1868); La logique de l'hypothèse (1880); Le libre arbitre (1890) stb.

Návoly (azelőtt: *Návojócz),* kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 288 tót lak.; u. p. és u. t. Nagybélicz.

Navplion, *Nauplia* (l. o.) újgörög neve.

Navratil *(szalóki),* 1. *Ákos,* egyetemi tanár, *N. 3.* fia, szül. Budapesten 1875 máj. 20. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Berlinben végezte. 1902. a budapesti egyetemen a közgazdaságtan magántanárává képesítették. Az 1893. évben a kassai jogakadémián a közgazdaságtan, pénzügytan és magyar pénzügyi jog tanára, 1905-ben a kolozsvári tudományegyetemen a nemzetgazdaságtan és pénzügytan nyilvános rendes tanára lett. Munkái: *Smith Ádám rendszere és ennek bölcseleti alapja* (Budapest 1898); *Az értékről* (u. o. 1898); *A gazdasági élet elemi jelenségei* (u. o. 1901); *Tanulmányok a balesetbiztosítás köréből* (u. o. 1903); *Jelentés a Társadalmi Muzeum berendezéséről és annak első évi munkásságáról* (u. o. 1903); *A szövetkezetekről szóló törvénytervezet* (u. o. 1905); *A gazdasági élet és a jogi rend* (u. o. 1905); *Wirtschaft und Recht* (u. o. 1906); *Közgazdaságtani és pénzügytani előadások* (u. o. 1906); *A Társadalmi Gazdaságtan és a Közháztartástan vázlata* (u. o. 1908); *Toynbee: Anglia gazdasági forradalma* (u. o. 1909).

2. *N. Dezső,* orvos, *N. 3.* fia, szül. Budapesten 1878. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1901 orvosdoktorrá avatták. Azután Lenhossék tanár anatómiai intézetében volt tanársegéd. 1903. Dollinger tanár sebészeti klinikáján műtői oklevelet szerzett. 1910. az orr- és gégesebészetből magántanári képesítést nyert és vezetője lett Dollinger tanár klinikáján az orr- és gége-ambulatoriumnak. Irodalmi dolgozatai a laringológia körébe vágnak s magyar, német és francia nyelven jelentek meg.

3. *N. Imre,* orvos, szül. Pesten 1833. Egyetemi tanulmányait Pesten végezte. Orvos-sebész doktori, szemész-, szülész-mesteri, majd műtői okleveleit 1858—60. nyerte. Külföldi tanulmányútjairól hazatérve gégetükrészettel foglalkozott és ennek megalapítója lett hazánkban. Kezdeményezésére a Szt. Rókus-kórházban önálló orrgégészeti osztály létesült, melyben évtizedeken át tanította és fejlesztette a gégesebészetet. Első volt hazánkban, ki agysebészettel foglalkozott. 1865-ben magántanár lett a pesti egyetemen, 1872. rendkívüli tanár, 1878. a Rókus-kórházban sebészfőorvos, 1892. nyilvános rendes egyetemi tanár. 1911-ben nyugalomba vonult. Számos dolgozata jelent meg hazai és külföldi szaklapokban. Nagyobb művei: *Gégebajok* (Pest 1866); *Orrtükrészet* (u. o. 1867); *Sebészi műtéttan* (u. o. 1867); ezek a munkák voltak a megfelelő szakmákban az elsők a magyar orvosi irodalomban; továbbá: *Gégesebészeti adatok* (u. o. 1870), németül *Laryngologische Beiträge* (Leipzig 1870); *Sebészeti adatok* (Budapest 1882—86); *Agytályogokról* (u. o. 1882); *Beiträge zur Hirnchirurgie* (Stuttgart 1889); *A gégetükrözés keletkezése és fejlődése* (Budapest 1914), németül: *Die Entstehung und Entwickelung der Laryngoskopie* (Berlin 1914). Az orvosirodalom, az orvosi gyakorlat és az egyetemi oktatás terén szerzett érdemeiért a magyar nemességet *«szalóki»* előnévvel, majd az udvari tanácsosi címet kapta. Több külföldi tudományos társaságnak tiszteletbeli vagy levelező tagja.

Navratil, *Karl,* cseh zeneszerző, szül. Prágában 1867 ápr. 24. Művei közül kiemelendők dalai és karművei, Jan Hus és Žižka c. szimfóniai költeményei, Salambo c. operája és Smetana-biográfiája.

Navváb (arab, a. m. helytartó, tágabb értelemben: fejedelem), hivatalos cím, melyet a keletindiai nagymogulok birodalmában a tartományi kormányzók viseltek; később nemesi rang, melyet gazdag és előkelő hinduk is elnyertek. E N.-ból származott a *nábob* (l. o.) szó.

Navváb-vezir, 1858 óta az indiai angol alkirály címe.

Navy Bay ((ejtsd: névi bé), kanadai hadi kikötő, l. *Kingston, 4.*

Nawratil, *Karl,* német zenetudós, szül. Bécsben 1836 okt. 7. Tanítványai közül kiválók Essipow asszony és Schütt. Művei (dalok, zenakari munkák, misék) nagy megbecsülésben részesülnek.

Naxosz. 1. *N. (Naxia,* népiesen *Axia),* a Kikládok legnagyobbika a szigetcsoport DK.-i végében, 448 km² területtel, (1907) 15,750 lak. Nagyobb részét 1000 m. magasságig emelkedő hegyek takarják. Legszebb árnyékos völgye a drimaliai. Fő termékei a különféle gyümölcsök, gabona, bor és olaj. Miként az ókorban, most is fő kiviteli cikke a horzsakő. A sziget fővárosa, N. a Ny.-i partnak északi felében ugyanazon helyen áll, mint az ókori N., egy domb lábánál, amelyen az ókorban az akropolisz, a középkorban pedig egy megerősített kastély volt. A sziget legrégibb lakói állítólag a trákok, később a kariaiak és azután jóniaiak voltak. Már korán virágzó ország lett; Kr. e. a VI. sz.-ban Lygdamis nevű zsarnok uralkodott benne. Rövid ideig a perzsák uralma alatt állott. Kr. e. 466. az athéniek uralma alá került. A Mithridates elleni háborúban a rómaiak foglalták el. Ezután megszűnt jelentékenyebb szerepet játszani mindaddig, mig 1207. Marco Sanudo velencei hajósvezér el nem foglalta. Ezután 1566-ig önálló hercegségnek volt középpontja, amelyben eleinte a Sanudo-, későbben a dalle Carceri-, végül a Crispo-család uralkodott. 1566. török uralom alá került. Görögország felszabadulása után Paroszszal együtt a Kikládok nevű nomarchia egyik eparchiáját alkotja.

2. *N.*, a legrégibb görög gyarmat Szicilia K.-i partján a Taurus hegytől D.-re; kalkisziak és naxosziak alapították Kr. e. 735. Nemsokára maga alapította Katanát, Leontinoit és Zanklét. Egy ideig alattvalója volt a gelai Hieronymosnak; részt vett az athéniek első sziciliai vállalatában; Kr. e. 403. a szirakuzai Dionysios lerombolta.

Nazaire, *Saint,* kikötőváros, lásd *Saint-Nazaire.*

Nazarénus festők, ama német festők csoportjának eleinte gúnyos elnevezése, kik a XIX. sz. 2. évtizedében Rómában a klasszicista irányú művészettel szemben a keresztény művészet áhitatos szellemét igyekeztek megújítani, főleg a XV. sz.-beli olasz festők műveinek hatása alatt. Legkiválóbb tagjai: Overbeck Friedrich, Schadow Wilhelm, Veit Philipp, Cornelius Peter, továbbá Schnorr von Carolsfeld J., Richter Ludwig, Hess Heinrich, Führich Joseph.

Nazarénusok. Így nevezték egy ideig az első keresztényeket, mint a názáreti Jézus követőit. Ezt a nevet a IV. és V. sz.-ban az a keresztény felekezet is viselte, amely a keresztények számára a mózesi szertartások megtartását is szükségesnek tartotta. Ma is van egy ily nevű felekezet s ennek különösen Svájcban, Németországban és hazánkban vannak követői. Az apostoli hitvallást majdnem teljesen vallják, a szentségek közül csak a keresztséget és az úrvacsorát tartják; papjaik nincsenek és a szertartásokat elvetik. A gyermekek keresztségét érvénytelennek tartják s csak a felnőtteket keresztelik. A hatóságokat maguk fölött nem ismerik el, esküdniök és fegyvert viselniök nem szabad. Hazánkba 1839. Denkel János és Kropacsek János nevű magyar lakatoslegények hozták magukkal Zürichből e tanokat, amelyekbe őket Fröhlich Henrik Sámuel avatta be. Nálunk a tulajdonképeni alapítójuk *Hencsey* Lajos kovácslegény volt. Hencsey 1820 táján született, valószinüleg Szentpéterúrban (Zala vm.); Pestre költözvén, a Svájcot megjárt Denkel befolyása alá került, maga is nazarénussá lett és megírta az új hitvallást három könyvben. Hosszabb ideig élt külföldön; Zürichben halt meg 1844 márc. 14. Budapesten alakult meg az első hitközség s 1840 máj. 8. tartották meg az első isteni tiszteletet. Azóta főkép az Alföldön terjed a magyar reformátusok között s tagjai az 1895. XLIII., a vallás szabad gyakorlásáról szóló t.-c. feltételei teljesítésével a törvényben elismert vallásfelekezetek sorába léphetnek. V. ö. *Szőllősy* Antal, A nazarénusokról (Debreczen 1871); *Szeberényi* Lajos Zsigmond, Nazarenismus (Nagybecskerek 1888); *Eötvös* Károly munkái IX. kötetében: A nazarénusok (Budapest 1904).

Názáret *(en-Nasira),* kis város az alsó-galileai hegyvidék dombjai között, a régibb város romjai a mostani helyén fölül láthatók. János (I. 46) szerint jelentéktelen hely volt s későbbi nevezetességét annak köszönheti, hogy Krisztus itt nevelkedett. Ezért Jézust ellenfelei gúnyosan Náráretinek nevezték. A zsinagógát, melyben Jézus tanított (Lukács, IV. 16) és Mária házát (ez utóbbit bazilikává alakítva) már a IV. sz.-ban mutogatták. N. 10,000 lakosa közül $^1/_3$ mohamedán, $^1/_3$ lat., gör. és maronita kat., $^1/_4$ gör. keleti, 250 protestáns. Szt. Epifanius szerint Nagy Konstantinusig csak zsidók lakták, jelenleg egy zsidó lakosa sincs.

Nazareth, város Bahia braziliai államban, a hajózható Jaguaripe és vasút mellett, 8000 lak., termékeny vidéken, élénk mandioka-kereskedéssel.

Nazarius, *szent,* vértanu, a legenda szerint római származású, Neró üldözése alatt Felső-Itáliába és Galliába menekült, ahol sok pogányt térített meg és 68. körül Sz. Celsussal együtt Milanóban lefejezték. Ünnepe júl. 28.

Nazarius, római rétor, ki Kr. u. 321. Nagy Konstantinusra dicsőitő költeményt (panegyricust) írt.

Nazianzus (gör. *Nazianzos),* Nazianzi Szt. Gergely (l. *Gergely* 3.) egyházatya püspöki székhelye; város délkeleti Kappadokiában, valószinüleg azonos a római Diocaesarea-val és a mai Mimisu-val.

Nazim *pasa, Husszein,* török hadvezér, szül. Konstantinápolyban 1848., megh. u. o. 1913 jan. 23. Katonai tanulmányait Franciaországban fejezte be. Az 1877—78-iki orosz-török háborút mint ezredes küzdötte végig. *Fuad* pasával való barátsága miatt összeesküvés gyanujába esett s a szultán Erzerum várába záratta. Innen Batumba menekült, majd 1908. az új-török forradalom kitörése után hazatért Konstantinápolyba. Nemsokára a drinápolyi (II.) hadtest parancsnoka lett, majd *Kiamil* nagyvezér hadügyminiszternek hívta meg. Kiamil bukása után az új-török kormány, mely sohasem bizott benne, *Bagdadba* küldte hadtestparancsnoknak. Innen 1911 máj. hívták vissza. A balkáni háború kitörése előtt 1912 aug. *Ahmed Mukhtár* kormányában újra hadügyminiszter lett s ezt az állását *Kiamil* nagyvezér alatt is megtartotta. A kirkkilisszei és lüleburgaszi vereségek után ő maga állott a török sereg élére s azt a csataldzsai védővonalak mögött rendbe szedte és az új ellenállásra képessé tette. Mivel az első fegyverszünet alatt folyó londoni békekonferencián Kiamil nagyon engedékeny magatartást tanusított, az új-török párt összeesküvést szőtt a kormány ellen. Enver bej vezetése alatt egy csapat új-török tiszt behatolt a nagyvezéri palotába és Kiamilt lemondásra birta. Közben N. és Enver bej kiserete közt fegyveres összeütközés támadt, melyben N.-ot két golyó halálosan találta.

Názir, a miniszter török neve. Szószerint főnököt, felügyelőt jelent.

Nazira, Názáret arab neve.

Nazireusok (a héber *nazir* a. m. kiválasztott, megáldott szótól), zsidóknál azok, akik fogadalmat tettek,hogy minden részegítő italtól tartózkodnak, hajukat nem nyiratják le és halottak érintésével nem szennyezik be magukat (IV. Mózes 6.).

Náznánfalva, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban (1910) 575 oláh és magyar lak.; u. p. Marosszentkirály, u. t. Maros-Vásárhely.

Nazor, *Vladimir*, horvát lirikus, szül. Postirban, Brazza szigetén, 1876 máj. 30. Tanítóképzői tanár Kastuában (Isztria). Veli Jože című verses elbeszélését a szlovén Matica (Laibach 1908), összegyüjtött költeményeit pedig a horvát írók egyesülete adta ki Lirika cím alatt (Zagreb 1910).

Nazoreusok, vallásfelekezet, l. *Mandeusok.*

N. B., mint pénzverdei jegy magyar pénzeken 1849-ig a. m. Nagy-Bánya.

NB. vagy *n. b.*, a *nota bene* (l. o.) rövidítése.

Nb, a kémiában a *niobium* (l. o.) jele.

N. C., az északamerikai *North Carolina* (Észak-Karolina) állam nevének hivatalos rövidítése.

n. Chr. a. m. *nach Christo, nach Christi Geburt* (ném.): Krisztus után, Krisztus születése után.

N. D., az északamerikai *North Dakota* (Észak-Dakota) állam nevének hivatalos rövidítése.

Nd, a kémiában a *neodim* (l. o.) jele.

N. E., az angol *north-est* és a francia *nord-est* (északnyugat, ÉNy) rövidítése.

Ne, a kémiában a *neon* (l. o.) jele.

Nea Ephesos, város, l. *Kus-Adasszi.*

Nea Epidavrosz, görög helység, l. *Piada.*

Neagh, *Lough N.* (ejtsd: loch né), Nagy-Britannia legnagyobb tava Ulster ir tartományban, 15 m. magasban, 31 km. hosszú, 11 km. széles, 396 km² területű, legnagyobb mélysége 34·4 m. Partjai alacsonyak és mocsarasak, szigete kevés van, a nagy erdőket a környékéről kivágták. Lefolyása az Alsó-Bann, a Lagan- és Erie-tóval csatorna köti össze.

Nea Kaimeni, sziget, l. *Szantorin.*

Neamţu, város Romània ugyanily nevü kerületében, (1912) 9082 lak. Közelében vannak *N. vár* romjai, melyet a német lovagrend 1210. épített és 1220. elhagyott. 1686-ban a lengyeleké lett. Ny.-ra van *N. klastrom*, 2 templommal, könyvtárral, kórházzal.

Neander, 1. *Johann August Wilhelm*, német evang. egyháztörténetiró, szül. Göttingenben 1789 jan. 17. zsidó családból, megh. Berlinben 1850 jul. 14. Megkereszteltetése előtt *Mendel* David volt a neve. 1813-tól az újonnan alapított berlini egyetem egyháztörténeti tanára. Főbb művei: Genetische Entwickelung d. vornehmsten gnostischen Systeme (u. o. 1818); Denkwürdigkeiten aus d. Geschichte d. Christenthums und d. christlichen Lebens (3 köt., u. o. 1822, 3. kiad. 1845—46); Allgemeine Geschichte d. christlichen Religion und Kirche (6 köt., Hamburg 1825—52); Geschichte der Pflanzung u. Leitung der Kirche durch die Apostel (2 köt., u. o. 1832—33, 4. kiad. 1847); Das Leben Jesu in seinem geschichtlichen Zusammenhange (u. o. 1837, 5. kiad. 1853); Wissenschaftliche Abhandlungen (1857) és Geschichte der Christlichen Dogmen (1856) c. két művét halála után Jacobi adta ki. Minden fontosabb művét lefordították angol nyelvre is, s összes művei 1862 óta Gothában együttes kiadásban is megjelentek. V. ö. *Ullmann*, Zur Charakteristik N.'s (Gotha 1856); *Hagenbach*, N.'s Verdienste um die Kirchengeschichte, Studien und Kritiken (1851, III.).

2. *N., Joachim*, evang. lelkész, ném. egyházi dalköltő, szül. 1650 körül Brémában, megh. u. o. 1680 máj. 31. Egyházi dalai (Glaub- und Liebesübung, 1680, 71 költemény) közül némelyek (pl. a Lobe den Herren, den mächtigen König der Ehren kezdetü leghíresebb költeménye) még ma is élnek a protestáns isteni tiszteletben. Életét megirta *Iken* J. F., 1880.

Neander-barlang és *Neandertal*, l. *Mettmann.*

Neandertali ember, *neandertali rassz*, l. *Neandervölgyi ember.*

Neandervölgyi ember. 1856-ban a Düsseldorf és Elberfeld között lévő Neandervölgyben a vasúti munkások egy kis barlang nyílásánál törött emberi koponyatetőt s hozzátartozó csontváztöredéket találtak, melyet *Fuhlrott* dr. mentett meg a tudomány számára s 1859. egy kis értekezést közölt róla. A lelet nagy feltünést és tudományos vitát keltett. *Schaaffhausen* alsóbbrangú, állatias típusúnak tartotta, *Virchow* pedig kóros voltát hangoztatta. *Schwalbe* beható vizsgálatai s az azóta felfedezett nagyszámú diluviális emberi csontvázleletek kétségtelenné tették, hogy e lelet a palaeolith ősember csontma-

radványai közé tartozik, úgy hogy ma a diluviális ősember egyik tipusát éppen ezen első leletről *neandervölgyi ember*-nek, *neandervölgyi rassz*-nak *(Homo neandertalensis)* nevezik. (L. a VI. köt. az *Ember* címszóhoz mellékelt tábla 3. ábráját. L. továbbá *Ősember).* V. ö. *Schaaffhausen*, Der Neandertaler Fund (Bonn 1888); *Schwalbe*, Der Neandertalschädel (1901); *Klaatsch*, Das Gliedmassenskelet der Neandertalmenschen (1901).

Neandervölgyi ember. (Hyatt Mayer rekonstrukciója szerint.)

Neapatra, város, l. *Hypata*.

Neapolis (gör. a. m. újváros), több régi görög eredetű városnak a neve. Ilyen a mai Nápoly Itáliában és *Flavia N.* (ma Nabulus, l. o.) Palesztinában.

Neapolitano, hidegvérű lófajta, mely a spanyol fajtól származik. Leginkább parádés lónak használják. Színe többnyire fekete vagy fehér. Nagy ló, magassága rendszerint 170 cm.-en felül van. Nagy kosfej, kicsiny szemek, hosszú hattyunyak, lejtős hát, magas állás, hosszú lábszár, keskeny pata jellemzik. Járása lassú, büszke. A csehországi kladrubi ménes régóta neveli ezt a lófajtát, melyet saját ősével, a spanyol fajjal keresztez. Ez a keresztezés 180 cm.-nél is magasabb hintóslovakat szolgáltat, különösen az udvari istállók számára.

Nea Pszará, város, l. *Eretria*.

Nearchos, az amphipolisi Androtimos fia, Nagy Sándor ifjúkori barátja, ki őt ázsiai hadmenetében kisérte és az Indus torkolatánál átvette a hajóhad vezérletét. Nagy veszedelmek közt megtalálta az utat a Vörös-tengeren át a Perzsaöbölbe az Eufrátesz és Tigris torkolatához. Nagy Sándor váratlan halála miatt Arábia körülhajózásának terve abbamaradt. Úti leírásait (Paraplus) Arrhianos és Strabo felhasználták; töredékeit közli Müller C. Arrhianos-kiadásában (Paris 1846).

Nearktikus régió, az állatföldrajzi régiók egyike. Magában foglalja egész Észak-Amerikát és D. felé Mexikó É.-i határáig terjed. L. még *Állatföldrajz*.

Neartrózis (gör.), izület képződése valamely szokatlan helyen, így pl. rosszul gyógyult csonttörések helyén.

Nea Szira, görög város, l. *Hermupolisz*.

Neath (ejtsd: nith), város Glamorganshire walesi countyban, a hasonló nevű folyó mellett, (1911) 17,590 lak., réz-, vas-, cinn- és kőszénbányákkal, bányászati gépek gyártásával.

Neb., *Nebraska* északamerikai állam nevének hivatalos rövidítése.

Nebakhim, héber fúvóhangszer, l. *Khalil*.

Nebalia (állat), l. *Leptostraca*.

Nebántsvirág (növ.), l. *Impatiens*.

Nebbia (ol. a. m. ködütés), l. *Eperfa* (betegségei).

Nébel (נֵבֶל), héber húros hangszer, melyet a próféták könyvei és a zsoltárok sűrűn emlegetnek. Asszír eredetű, 10—12 húrja hárfához hasonló rezonátoron feszült.

Nebelhorn, az Algaui Alpok 2251 m. magas csúcsa Sonthofentől DK.-re.

Nebhájoth, l. *Nabateus nép*.

Nebi (arab) a. m. próféta; ha istentől különös küldetéssel van felruházva, *raszúl*-nak (küldött, követ) nevezik; pl. Mohammed *raszúl Alláh*, isten követe, egyúttal *Khatam al-anbijá*, a próféták pecsétje, azaz legutolsója.

Nebiim (héber) a. m. próféták.

Nebireh, rommező Egyiptomban, l. *Naukratis*.

Ne bis in idem (lat.), l. *Non bis in idem*.

Nebljusi, adók. Lika-Krbava vm. alsólapaczi j.-ban, (1910) 1366 szerb lak., postahivatal; u. t. Alsólapacz (Donji-Lapac).

Nebo *(Nabu)*, a babiloni Pantheon egyik főalakja, Marduk isten fia; ő az, aki az emberiséget az írásra tanította, ő a tudósok és papok istene és az égi író is volt, aki Babiloniában ugyanazt a szerepet játszotta, mint Thoth isten Egyiptomban. De mint a művészetek és felfedezések istene is szerepelt. Tiszteletének helye Borzippa volt, templomának neve pedig Ezida.

Nebo néven 1. az ószövetségi szentírás egy várost és egy hegyet ismer a K.-i jordánmelléki tartományokban. A város Ruben törzsének birtoka volt, de Mesa moabita király elfoglalta; a hegy a «tulsó hegyekhez» tartozott s isten innen mutatta meg Mózesnek (Móz. V. 34_1 s köv.), ki itt is halt meg, az igéret földjét. A Holt-tengertől K.-re s a Mózes-forrásoktól D.-re egy dombnak (806 m.) ma is *Neba* a neve; közelében dolmenek s egyéb kőemlékek vannak. — 2. *N.*, hegy Észak-Amerikában, l. *Wahsatch Mountains*.

Nebogatov, *Nikoláj Ivánovics*, orosz tengernagy, szül. 1851. Tengerészeti tanulmányai végeztével a balti-tengeri flottánál teljesített szolgálatot, 1901. ellentengernagy, majd 1903. egyik fekete-tengeri hajóraj parancsnoka lett. Az 1904—1905-iki orosz-japáni háborúban, miután Rodsesztvenszkij tengernagy a 2. hajóhaddal útrakelt volt, utóbb még néhány hadihajót a balti-tengeri kikötőkben felszereltek és e hajóraj vezényletével N.-ot bízták meg. N. 1905 febr. 9. Kronstadtból elindulva, a szuezi csatornán át vezette hajóit az anami vizekbe, hol Rodsesztvenszkij hajóhadával egyesült és parancsa alá helyezte magát. A szerencsétlen kimenetelű csuzimai csata után, 1905 máj. 29., a hajóhad maradékával, miután a japáni hajóhad által minden oldalról körül volt fogva, megadta magát. Ezért a haditörvényszék halálra ítélte, de a cár tíz évi várfogságra változtatta át az ítéletet, mire Stössellel, Port-Arthur főparancsnokával együtt a Péter-Pál erődbe internálták, de 1909. kegyelmet kapott.

Nebojsza, község, l. *Nemesnebojsza*.

Nebraska, 1. folyó, l. *Platte River*. — 2. *N.* (röv. *Neb.)*, az északamerikai Egyesült-Államok egyike, D.-Dakota, Iowa, Missouri, Kansas, Colorado és Wyoming közt, területe 200,768 km², (1914) 1.245,873 lak. (2142 magyar). N. nagyobbik, Ny.-i része száraz partvidék, futóhomokterülettekkel (Badlands), K.-i része termékeny preri-gaz-

dag lösztalajjal. Legnagyobbrészt kréta- és terciér-képződmények borítják. A N. és mellékvizei öntözik, K.-i határán a Missouri folyik. Éghajlata száraz, hőmérsékleti ingadozásai nagyok, Omaha évi középhőmérséklete 9·8°, a júl. 24·6°, a jan. —7·1°, évi csapadékja 760 mm., míg a North Platte preri vidékén 442 mm.; hóviharok (blizzard), tornádók gyakoriak. N. az Unio nagyobb gabonatermő államainak egyike, (1910) 129,678 farmján 24·4 millió hektár föld állott művelés alatt. (1913) millió bushelekben: 114·2 kukorica, 62·3 buza és 59·6 bab volt N. termése. Burgonya- és gyümölcstermése is hatalmas, Állatállománya: (1914) 2.496,000 drb. szarvasmarha, 1.048,000 ló, 3.228,000 sertés és 374,000 juh, méhtenyészete is kiváló. Bányatermékei közül csak a mészkő és barnaszén jelentékenyebb. Ipara fejlett és (1910) 2500 ipartelepén 31,936 alkalmazott 199.019,000 értékű árút termelt. Főiparágai: a hús, malomipar, sajt- és vajtermelés, vasöntés, bőrgyártás. Vasutainak hossza (1913) 9941 km. gőz- és 309 km. vill. üzemű. Van hét főiskolája, köztük legjelentékenyebb a lincolni egyetem. N. 92 countyra oszlik, fővárosa *Lincoln*, bár *Omaha* jóval nagyobb. Törvényhozó testülete 33 szenátorból és 100 képviselőből áll; a kongresszusra 2 szenátort és 8 képviselőt küld, az elnökválasztáson 8 szavazata van. N. Louisiana egy része volt, 1854. territorium, 1867. állam lett. V. ö. *Morton*, History of N. (3 köt.); *Condra* E. G., Geography of N. (Lincoln); The N. Blue Book (u. o.).

Nebraska City, Otoe county székhelye Nebraska északamerikai államban a Missouri mellett, (1910) 5488 lak. (1890: 11,494), gabona- és szarvasmarhakereskedéssel, vakok iskolájával.

Nebrodes Montes v. *Monti Nebrodici*, az a hegylánc, amely Szicilián vonul végig KNy.-i irányban az Apenninók folytatásában, magasabb pontjai K.-en a *Mons Neptunius* Messina mellett), Ny.-on pedig a *Kratas*.

Nébt-hát, l. *Nephthys*.

Nebukadnécár, l. *Nabukodonozor*.

Nebul, bolgár város, l. *Nikápoly*.

Nebula (lat.) a. m. köd.

Nebulo (lat.) a. m. szeleburdi, semmirekellő; tréfás elnevezése az iskolásgyermekeknek.

Nec aspera terrent (lat.) a. m. a bajok sem rémítnek; a Guelf-rend jelmondata.

Nécessaire (franc., ejtsd: neszesszér) a. m. szükséges, szükséglet, különösen pedig munkaszekrényke varróeszközökkel; továbbá utazószekrény toilette- és egyéb készletekkel; kávés, teás edényke.

Necessitas (lat.) a. m. szükségesség; egyúttal latin neve Ananke-nek, a kényszer görög megszemélyesítésének.

Necho, egyiptomi király, l. *Neko*.

Nechválpolyánka, község, l. *Szinnamező*.

Neck., növénynevek után mint rövidítés *Necker* Noel Johann-nak (1729—1793), a mohák kutatójának nevét jelenti.

Neckar (lat. *Nicarus, Nicerus*), a Rajna 370 km. hosszú jobboldali mellékfolyója. Württemberg badeni határa közelében ered. Mannheim alatt torkollik. Vízterülete 13,966 km², környékén jó borok teremnek. Mannheim és Heilbronn közt (129 km.) lánchajózás van rajta.

Neckarau, előbb önálló falu Mannheim badeni j.-ban, 1899 óta Mannheim egyik városrésze (1911) 15,116 lakossal. 1799 szept. 18. Károly főherceg itt győzte le a francia hadakat.

Neckargemünd, város Heidelberg badeni j.-ban a Neckar és Elsenz összefolyásánál, (1910) 2734 lak., borkereskedéssel. Látogatott klimatikus gyógyhely.

Neckari borok, l. *Német borok*.

Neckar-kerület (*Neckarkreis*), Württemberg egyik közigazgatási kerülete Baden mellett. 17 járásból áll. Területe 3330 km², népessége (1910) 882,569 volt.

Neckarsulm, az ugyanily nevű württembergi járás székhelye Neckar kerületben, a Neckar és Sulm összefolyásánál, (1910) 5170 lak., hajó-, kerékpár- és automobilgyárral, jutafonókkal, gőzfűrésszel. 1805-ig a Német lovagrend birtoka volt.

Necker, *Jacques*, francia államférfiú, szül. Genfben 1732 szept. 30., megh. Coppet nevű birtokán 1804 ápr. 9. Családja brandenburgi eredetű volt és Genfben telepedett le. N. 1750 óta a párisi Vernet-banküzletben működött. Itt nagy vagyonra tett szert és önálló banküzletet nyitott. 1768-ban szülővárosának követje lett a francia udvarnál. Tagja volt a Kelet-Indiai Társaság vezetőségének s a merkantilista rendszer mellett és a fiziokraták ellen néhány könyvet is írt. XVI. Lajos 1776. pénzügyi tanácsossá, 1777. pedig a pénzügyek főigazgatójává nevezte ki. Egy iratában (*Compte rendu au roi*) azonban nyiltan közzétette a pénzügyi bajok okait, különösen az udvar pazarlását. Ezért a király 1781. rögtön elbocsátotta. Ezután visszavonult Svájcba, hol a coppeti uradalmat vásárolta meg (1784). Ekkor írta meg hivatali működésének igazolását (L'administration des finances, Lausanne, 1784, 3 köt.) és az új francia pénzügyminiszter, *Calonne* működésének éles bírálatát (Nouveaux éclaircissements sur le Compte rendu, 1788). A sok szerencsétlen kísérlet után a francia közvélemény N.-t tartotta egyedül képesnek a pénzügyi bajok orvoslására s a király, engedve a közóhajtásnak, 1788. ismét őt állította a pénzügyek élére. Népszerűsége még jobban növekedett, amikor a királyt az országos rendek (*Etats généraux*) egybehívására is rávette. Az udvar kegyét azonban megint elvesztette s 1789 júl. 11. megkapta elbocsátását azzal a paranccsal, hogy Franciaországot rögtön hagyja el. Ennek hírére júl. 12. Párisban felkelés tört ki, melyet két nap mulva a Bastille elfoglalása követett. Ekkor a király harmadszor is visszahívta N.-t, ki valóságos diadalmenetben tért vissza Párisba. De gyenge és ingadozó magatartása miatt tekintélye és népszerűsége egyre fogyott. Amikor Mirabeau az ő akarata ellenére keresztülvitte az assignáták kibocsátását, 1790 szept. lemondott és a párisi nép gúnyolódásai közt hagyta el Párist. Ezután svájci birtokára vonult és több, a francia forradalmat elítélő könyvet írt. XVI. Lajos védelmére írta: Réflexions présentées à la nation française (Paris 1792) c. művét, ezért franciaországi birtokait elkobozták. A konvent bukása után jelent meg a francia forradalomról írt kitűnő könyve: De la Révolution française (Paris 1796,

4 köt.). Összegyüjtött munkái halála után jelentek meg (Oeuvres complètes, Paris 1821—22, 17 köt.). — N. neje: *Susanne Curchod de la Nasse* (szül. 1739., megh. 1794.) jótékony működésével tünt ki s mint írónő is kivált. Válogatott iratait férje adta ki (Mélanges extraits des manuscrits de Madame N., Paris 1798, 3 köt. és Nouveaux mélanges, u. o. 1801, 3 köt.). N.-ék egyetlen gyermeke volt a szellemességéről híres *Staël-Holstein* asszony (l. o.). V. ö. J. *Hermann*, Zur Geschichte der Familie N. (Berlin 1886); *Nourisson*, Trois révolutionnaires: Turgot, N., Bailly (Paris 1886, 2. kiad.); *Gomel*, Les causes financières de la Révolution française (u. o. 1892, I. köt.); *Haussonville*, Le Salon de Madame N. (u. o. 1882, 2 köt.).

Neckera *Hedw.* (növ.), lombos moha, hazánkban 5 fajjal, fatörzsön nem ritka.

Necro . . ., l. *Nekro . . . .*

Necromantia (gör.), l. *Halottidézés.*

Necrophorus (állat), l. *Temetőbogár.*

Necrosis, l. *Nekrózis.*

Nec (v. *Non*) **soli cedit** (lat.) a. m. a nap elől sem tér ki, I. Frigyes Vilmos porosz király jelszava.

Necsuj, *Iván*, családi nevén *Levickij* Iván, rutén (kisorosz) író, szül. Szteblevoban (kievi kormányzóság) 1838. Számos regényt, elbeszélést és novellát írt, melyekben gyönyörű humorral rajzolja Ukrajna összes néprétegeit. Főművében: Kajdaševa simja (A Kajdus-család) művészi szinekkel ecseteli az ukrajnai nép nyomorúságát. Nagy népszerűségnek örvend még a Starośvitśki bat'ušky ta matušky (Régi falusi lelkészek és feleségük) c. regénye. Drámai próbálkozásai sikertelenek voltak.

Nectandra *Roland.* (növ.), a Lauraceae (Babérfafélék) család génusza; 70 faja Dél- és Közép-Amerikában honos. A *N. puchury major* Nees és a *N. puchury minor* Nees szíklevelei a *fabae pichurim majores* és *minores* nevű zamatos orvosság, mellyel valamikor emésztési zavarokat gyógyítottak Európában is, most csak a bennszülöttek használják, de használják egyes fajok kérgét is orvosságnak, másrészt fahéjnak (*N. cinnamomoides* Nees), míg a jamaikai *N. exaltata* (Nees) Griseb. igen értékes fát szolgáltat, melynek neve *timber sweet wood* (ang.).

Nectariniidae (állat), az Éneklők rendjébe tartozó madárcsalád. Csőrük hosszú, vékony, hajlott és hegyes; szárnyaik aránylag igen rövidek és 10 elsőrendű evezőtollúak. Farkuk egyenes, ékformájú vagy lekerekített. Csüdjük hosszú. Nyelvük messze kiölthető. Élénk színűek. Körülbelül 120 fajuk ismeretes, melyek mind a keleti földgömbön élnek és rovarokkal táplálkoznak. A zománcos mézmadár (*Nectarinia metallica* Licht.) fémzöld színű, alsóteste sárga. Hossza 15 cm. Afrikában él.

Nectarium (növ.) a. m. *mézfejtő* (l. o.).

Nectria *Fries* (növ.), a tömlős gombáknak génusza, melynek mintegy 250 ismert faja közül nehány növényi betegségeket idéz elő. Legismeretesebb a *N. cinnabarina* (Tode) Fries, amelynek 1—3 mm.-nyi élénk piros színű termőtestjeit különféle fák kérgén találjuk, rendesen óriási nagy mennyiségben. Ugyane gombának konidiumos alakja a rózsaszínű párnácskákat alkotó *Tubercularia vulgaris* Tode. Ennél kártékonyabb a *N. ditissima* Tul., mely főképpen a bükkfa kérgét lepi el skarlátpiros termőtestjeinek sokaságával. Rákos betegségeket idéz elő nemcsak a bükkfán, hanem az almafán is. Mindannyi parányi gomba, melynek szerkezetét csakis a mikroszkóp árulja el.

Necturus maculatus *Raf.* (*barázdás göte*, állat), a Proteusz-félék (*Proteidae*) családjába tartozó kétéltű-faj. Teste a gőtékéhez hasonló. Felül szürke vagy barna, alul szürkésfehér színű, feketés kerekded foltokkal tarkítva, melyek gyakran vékony sárga szegéllyel vannak körülvéve. A fiatalok felül feketék, alul fehérek. 32—36 cm. hosszúságot ér el. Külső kopoltyúi nagyok, gazdagon elágazók és élénk vörös színűek. Az északamerikai Egyesült-Államok keleti részében és Kanadában honos. Kis rákocskákkal, rovarlárvákkal, földigilisztákkal és legörömestebb kis halakkal táplálkozik.

Necz, kisk. Beszterce-Naszód vm. besenyői j.-ban, (1910) 255 oláh lak.; u. p. Dipse, u. t. Szeretfalva.

Neczpál, kisk. Turócz vm. turóczszentmártoni j.-ban, (1910) 1085 tót lak., postahivatallal és telefonállomással; a Justh-család új barokstilű kastélyával, melynek parkjában az utolsó báró Petrőczy (II. Rákóczi Ferenc tábornokának) sirja és Lahner György emlékoszlopa (szülőháza helyén, 1899) van. Kat. plébániatemplomának román izlésű szentélye van; igen régi az evang. templom is. — L. még *Nyitraneczpál.*

Nedanócz, község, l. *Nyitranadány.*

Nedbal, *Oscar*, cseh zeneszerző és karmester, szül. 1874 márc. 26. Taborban (Csehország). Prágában tanult. Megalapítója és 1906-ig brácsása volt a világhírű cseh vonósnégyes társaságnak, 1896—1906. a cseh filharmónia karnagya Prágában, 1906. a Wiener Tonkünstler-Orchester és a bécsi Volksoper karnagya lett. Zenekara élén több izben sikerrel hangversenyzett Budapesten, ahol zenekari művein kívül Meseország c. balletje előadásra került a M. kir. Operaházban, Polenblut c. operettje a Népoperában, magyar fordításban pedig Lengyelvér c. a Király-szinházban (1914). Írt ezeken kívül még számos hegedű-, zongora-darabot is és dalokat.

Nedecz, kisk. Szepes vm. szepesófalui j.-ban, (1910) 1019 tót lak., postahivatallal, u. t. Szepesófalu. Lakói halinát készítenek. A helység fölött a Dunajecz partján a hasonnevü vár épült, szemben a már Galiciában fekvő Csorsztin várral. A völgy a két várral gyönyörü tájképet mutat. *N.* vagy *Dunajecz várában* fizettetett ki 1412. a zálogösszeg, melyért Zsigmond király a lengyel Ulászlónak a 13 szepesi várost elzálogosította; a Szapolyai s Ferdinánd közti villongások alatt is nagy szerepet játszott N. vára. Később itt székelt Mynkovitz rablóbandájával, mig a vár jószágaival együtt a Palocsai Horváth-, majd a Salamon-család birtokába ment át; most is lakható állapotban tartják. — L. még *Vágnedecz.*

Nedeczky-*család* (*nedeczei és lábatlani*), ősrégi nemesi család, mely származását egész az Árpádok koráig viszi fel. 1384. Mária királynőtől Ne-

decze és Közép-Vadicsó birtokokat nyerik. Okmányilag először Zsigmond király 1412. kelt oklevelében fordul elő a család neve. A család egyik legkiválóbb tagja *N. Sándor* volt, ki 1684. mint Esterházy Pál nádor titkára szerepel, majd a dikaszterium tagja, mint ilyen 1702. birtokaira királyi adományt nyer. Majd II. Rákóczi Ferenc pártjára állva, 1706. a fejedelem Oroszországba küldte követül, hogy orosz segítséget eszközöljön ki. 1711. hazajött. 1713. Komárom és Esztergom vm. alispánja, megh. 1719. *N. Antal* mint huszárkapitány számos hősi tettéért 1810. a bárói rangot és a Mária Terézia-rendet kapta. A család történetét megírta annak egyik tagja, *N. Gáspár* (szül. 1822. megh. 1893.): A N.-család (Budapest, 1891). E családból származott :

N. István, Deák Ferenc unokaöccse és később bizalmas embere, szül. 1831., megh. 1908 szept. 4. a Bihar vmegyei Szilaspusztán. 1848-ban beállt honvédnek ; több harcban vitézül küzdött s kapitányságig emelkedett. Az Almásy-féle összeesküvésnek, amely Schmerling kormányrendszerének erőszakosságaitól fegyveresen akarta felszabadítani Magyarországot, egyik főrészese volt ; ő járt bizalmi küldetésben Kossuthnál és az olasz kormánynál. Az összeesküvés fölfedeztetvén, 1864. társaival együtt elfogták és 1865. a haditörvényszék halálra ítélte ; de az ítéletet 20 évi várfogságra változtatta az uralkodó. Fogságát Olmützben meg is kezdte ; de 1866. társaival együtt kegyelmet kapott. Ezután Deák Ferenchez csatlakozott s noha cselekvő szerepet nem vitt a politikában, befolyásos tagja maradt a szabadelvű pártnak Tisza Kálmán kormánya alatt is.

Nedecz vára, l. *Nedecz*.

Nedelicz, község, most *Dráva-Vásárhely* (l. o.). N.-re hivta meg Zrinyi György gróf, a szigetvári vértanu fia, Hoffhalter Rudolf nyomdászt, s itt nyomatta ki Verbőczy Decretumának Pergosics János által eszközölt horvát fordítását.

Nedelistye, község, l. *Nederes*.

Nedeljanec, adók. Varasd vm. varasdi j.-ban, (1910) 1441 horvát lak. ; u. p. Vidovec, u. t. Varasd.

Nedenes *(Nedenäs)*, D.-i Norvégia egy kerülete, 9348 km² területtel, (1910) 76,985 lak. Erdős hegyek borítják s két járásból áll.

Nederes (azelőtt: *Nedelistye)*, kisk. Nógrád vm. gácsi j.-ban, (1910) 378 tót lak. ; u. p. Ábelfalva, u. t. Gács.

Nederweert, város Limburg németalföldi tartományban, (1910) 5653 lak., téglagyártás és cserépégetés.

Nederyssel, folyó, l. *Yssel*.

Nedozor, község, l. *Turócznádasér*.

Nedváramlás (növ.), a növények testében a táplálékokat oldva tartalmazó víz mozgása. A gyökerek felvette víz az edénynyalábok farészében szállítódik a növény testében egészen a levelekbe, ahol tetemes része elpárolog, kisebb része szerves vegyületek alakítására használódik fel, amelyek az edénynyalábok háncsrészében jutnak el a felhasználási vagy raktározási helyükre. A N. végbemehet ozmózis útján a parenchima-sejtekben, de leginkább az edényekben, edényalakú fasejtekben, rostacsövekben megy végbe. A N. oka a gyökérnyomás, vagyis a könnyezés nyomása, tehát az edények környezte sejtek filtrációja, továbbá a párolgás okozta szívás, azután az edények falaira való tapadás és az edényekben alakult nagyobb légnyomás. A N. módja és oka még nincs egészen tisztázva.

Nedves dokk, l. *Dokk*.

Nedves falak, l. *Nedves lakás*.

Nedves kalander. Fehérített pamutszövetek csinozásánál használt gép, amellyel a ráncokat kisimítják, hengerei pamutkorongokból készülnek.

Nedves lakás. Újonnan épült házak falai sok nedvességet tartalmaznak, de ennek nagy részére az anyag (vakolat, beton stb.) megszilárdulásához szükség van s így a mesterséges és erőszakos kiszárítás nem mindig okszerű. Új téglafalakban a vegytani folyamat 5—6 évig tart s ennél a nedvességen felül a levegő szénsava is nagy szerepet játszik. Új házak ú. n. «kifűtése» tehát csak nagymérvű szellőzéssel (állandó huzattal) kapcsolatban vezet eredményhez. Az újonnan épült házakban való lakás az egészségre rendkívül ártalmas, főleg az első évben, még akkor is, ha a falak látszólag teljesen szárazak. A lakásnedvesség másik fajtája az, mikor az épület beázik vagy a talajvíz és a külső nedvesség (tartós esőzés, árvíz stb.) a falakba szivárog. A falakat ebben az esetben már okvetetlenül mesterségesen kell kiszárítani, mert az egészségtelen kigőzölgésen kívül a fagomba esetleges fellépése is veszélyezteti a bennlakók egészségét. Legtöbb esetben célravezet a fűtés és szellőzés, a talaj alagcsövezése, az alapfalak utólagosan is elkészíthető szigetelése kátránypapirossal v. ólomlemezzel (vízszintes réteg), az alapfalak külső oldalán alkalmazott (függőleges) vízhatlan habarcsréteg (aszfalt, kasztor, biber stb. vakolat), a falakban ferdén alkalmazott fúrások (szellőző és vízelvezető járatok), végül a talajvíz szinének leszállítása (nyelő kutak, mély árkok stb.) által. L. még *Szárítás*.

Nedves rothadás, l. *Burgonya* (betegségei).

Nedvesség, valamely test folyadék-, főleg víztartalma. Szilárd, nedves test, még ha száraznak látszik is, szabad levegőn való fekvésekor v. elzárt térben nedvszívó testekkel körülvéve, valamint melegítéskor nedvességét részben v. egészen elveszti. Ha a test súlya a levegőben állandó lett, levegőben megszáradtnak tekinthető, de azért anyagi minősége szerint még több-kevesebb N.-et tartalmazhat. A teljes kiszárításkor mutatkozó súlykülönbség megadja a N.-et. A légkör N.-ét v. *abszolutnak* v. *relativnak* nevezik. Az abszolut N. a térfogategységben (rendesen 1 m³) foglalt párák mennyisége. A relativ N. a levegőben valóbanmeglevő párák mennyisége viszonyítva azon páramennyiséghez, mely az illető hőmérsékleten még mint pára megmaradhat, anélkül, hogy cseppfolyóssá alakulna. Ezt a relativ N.-et a különböző *higrométerekkel* (l. o.) mérik.

Nedvességmérő, l. *Higrométer*.

Nedvtorlódás, élő fákon észlelhető betegség, mely akkor származik, ha a fa hernyófalás, fagy, túlságos szárazság vagy erős felnyesés folytán leveleinek nagy részét elveszti s igy a felhágó

nedveket nem képes feldolgozni. A N. következménye rendesen korhadás. Leginkább lombfákon fordul elő.

Nedvzöld (növ.), l. *Festéknövények.*

Nedzsd *(Nedzsed, Nedjd,* a. m. fensík), fensík Közép-Arábiában, El Hara és Hedzsász tartományok közt. Az eléggé termékeny vidéken a vahhabiták hajdani birodalma létezett. A mostani emir azonban már teljesen függ a Sammar törzstől. A Perzsa-öböl közelében is van egy N. nevű járás.

Nedzsef, város, l. *Meshed Ali.*

Ne eat judex ultra petita partium (lat.), jogi tétel, azt jelenti, hogy a biró a polgári perben ne terjeszkedjék túl a felek kérelmén.

Needham (ejtsd: nidhem), *John Tuberville,* angol természetbuvár, szül. Londonban 1713 szept. 10., megh. Brüsszelben 1781 dec. 30. 1769-ben a brüszszeli tudományos és szépművészeti akadémia igazgatója lett. Munkái: Microscopical discoveries (London 1745); Recherches physiques et métaphys. sur la nature et la religion (Paris 1769).

Neef-féle kalapács, l. *Mágneses kalapács.*

Neefs *(Nefs), Pieter,* az idősb, flamand festő, szül. Antwerpenben 1578., megh. u. o. 1661 febr. 25. Alighanem id. Steenvijck Henrik tanítványa volt. Festményei a flamand építészeti festés legkiválóbb termékei közé tartoznak és többnyire templomok, a leggyakrabban az antwerpeni székesegyház belsejét ábrázolják, más festők által festett apró alakokkal élénkítve. A nagy képtárakban sűrűn előfordulnak. A budapesti Szépművészeti Muzeumban van az antwerpeni székesegyház belsejét ábrázoló képe 1637-ből. Fia, *N. Pieter,* az ifj., szül. Antwerpenben 1620., megh. u. o. 1675 után, atyja nyomdokait követve, szintén építészeti képeket festett. A budapesti Szépművészeti Muzeumban levő két képe csúcsíves templomok belsejét ábrázolja.

Neenah (ejtsd: nina), város Wisconsin északamerikai állam Winnebago countyjában a Foxnak a Winnebago-tóból való kifolyása mellett, vasúti csomópont, (1910) 5764 lak., papirgyártás, gabona- és fűrészmalom.

Neer, 1. *Aert van der,* hollandi festő, szül. Amsterdamban 1603., megh. u. o. 1677 nov. 9. Valószínűleg a Camphuijsen-testvérek tanítványa volt. Leginkább szülővárosában élt. Tájképeit a lemenő nap, holdfény, tűzvész világítási hatásaival szerette érdekesekké tenni. Európa összes nagyobb képtáraiban képviselve van, 5 képpel a budapesti Szépművészeti Muzeumban is. Ezek ketteje éjjeli tűzvészt, kettő holdvilágos tájat ábrázol.

2. *N., Eglon Hendrik van der,* hollandi festő, *N. 1.* fia, szül. Amsterdamban 1635. v. 1636., megh. Düsseldorfban 1703 máj. 3. Atyjának és J. van Loonak volt tanítványa. Franciaországban is tartózkodott. Fölváltva szülővárosában, Rotterdamban, Hágában, Brüsszelben és Düsseldorfban élt, hol János Vilmos pfalzi választófejedelem udvari festője volt. Igen termékeny és sokoldalú művész, kinek képeivel a legtöbb gyüjteményben találkozunk.

Neera, *Radius* (családi nevén *Zuccari*) Anna olasz írónő álneve. Szül. Milanóban 1846 máj. 7. Novellákat és regényeket írt, melyek pszichológiai rajzukkal váltak ki. Nevezetesebb művei: Il castigo (1881); Lydia (1888); Le idee di una donna (1904) s filozófiai munkája: Battaglie per un idea (1898). Magyarul megjelent: Kerüld az asszonyt (ford. *Gauss* Viktor, Bpest 1899); Egy élet árán (ford. *Isaák* Márta, u. o. 1908); Az ördög palástja és egyéb novellák (ford. *Balla* Ignác, u. o. 1911).

Neers, folyó, l. *Niers.*

Neerwinden, helység Lüttich belga tartományban, (1910) 663 lak. Ismeretes azokról a győzelmekről, amelyeket itt Luxembourg a III. Vilmos vezérlete alatt egyesült angol és hollandi seregen 1693 jul. 29. *(landeni csatának* is mondják), Koburg herceg pedig 1793 márc. 18-án Dumouriez hadain kivívott.

Nees von Esenbeck, 1. *Christian Gottfried,* német botanikus és természetbölcsész, született Reichenbergben (Odenwald) 1776 febr. 14., megh. Boroszlóban 1858 márc. 16. 1816-ban Erlangenbe a természettudományok tanárának s a botanikus kert igazgatójának hívták meg. 1819-ben a bonni, 1831. a boroszlói egyetem tanára. 1848-ben Berlinbe ment, de politikai okokból innen 1849. kiutasították s 1852. hivatalától megfosztották. Nevezetesebb munkái: Genera et species Asterearum (Nürnberg 1833); Systema Laurinarum (Berlin 1836); Naturgeschichte der europäischen Lebermoose (Berlin-Breslau 1833—38, 4 köt.); System der spekulativen Philosophie, 1. köt.: Die Naturphilosophie (Glogau 1841); Die allgemeine Formenlehre der Natur (Breslau 1852).

2. *N., Theodor Friedrich Ludwig, N. 1.* testvéröccse, szül. Erbachban 1787 jul. 26., megh. Hyèresben 1837 dec. 12. 1833-ban Bonnban a botanika tanára s a botanikus-kert igazgatója lett. Munkái: Genera plantarum florae Germanicae etc. (Bonn 1833—38, 16 füzet, folytatta Spenner, Putterlick, stb. 1839—60, 17—31. füz.); Plantae officinales (Düsseldorf 1821—33, 18 füz., e művet Weihe, Walter és Funke folytatták); Handbuch der mediz.-pharm. Botanik (Bonn 1830—1833, 3 köt.).

Nef, *Karl,* svájci zenetudós, szül. St.-Gallenben 1873 aug. 22. 1909-ben a baseli egyetem tanára lett. Nevezetesebb művei: Zur Geschichte der deutschen Instrumentalmusik in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts (1902); Schriften über Musik und Volksgesang (1908); Das Lied in der deutschen Schweiz (1909). Kiadta Rosenmüller (1670) kamaraszonátáit (1907).

Néfália *(nephalia,* gör.), bor nélküli áldozat, mely csak tejből, mézből, vérből és vízből állott.

Nefas (lat.), jogtalanság, l. *Fas.*

Nefasti dies (lat.) a. m. szerencsétlen napok, l. *Dies* és *Fasti.*

Nefelejts *(Myosotis,* növ.), a Boraginaceae család génusza, melynek mintegy 30 faja él az óvilág mérsékelt övén. Csészéjén 5 keskeny cimpa van; pártacsöve rövid, 5 karéja kiterülő, torkában pikkelyek vannak. Bibeszála fonalas, két bibés; magház 4 osztatú. Virágzata kunkor, murvák benne nincsenek. Nálunk közönséges és kedvelt virágú növény a *mocsári N. (M. palustris (L.) Lam.),* gyöktörzse kúszó, szára szögletes; továbbá erdős tájainkon az érdesebb *erdei N. (M.*

silvatica Hoffm.; havasainkon a feltünően szép, kékszinű virágú *havasi N.* (*M. alpestris Schmidt*), mely az előbbinek változata; homokpusztáinkon és napos, dombos helyeken pedig az apró növésű *pusztai N.* (*M. stricta Lk.*).

Nefelejts, szépirodalmi és divatlap; szerkesztette 1859—65-ig *Bulyovszky* Gyula, 1865-től *Friebeisz* Ferenc. Megszünt 1875.

Nefelin (*nephelin*, ásv.), nátrium-aluminium-szilikát: $Na_8Al_8Si_9O_{34}$. Kristályai zömök hatszöges prizmák; többnyire csak szemekben található. Szintelen üvegfényű változata a tulajdonképeni N., amely némely harmad- és negyedkori eruptiv kőzetek (fonolit, N.-bazalt, N.-tefrit, nefelinit) elegyrésze; kékes, zöldes, szürkés, vöröses szinű olajfényű változata az *eleolit*, amely némely idősebb korú eruptiv kőzetnek elegyrésze (eleolitszienit). Sósav könnyen kocsonyává oldja. A N. termőhelyei: Vezuv-lávában fennőtt kristályokban is; a fonolitban hazánkban a Mecsekhegységben, az Eifel- és Siebengebirgeben, Szászországban, Badenben; az eleolit szép nagy szemekben terem a gyergyóditrói, a miaski (Ural) és norvégiai (Erederiksvärn) eleolitszienitekben. A *liebenerit* és *gieseckit* N. utáni pszeudomorfozák, amelyek csillámpikkelykék halmazából állanak.

Nefelinbazalt, l. *Bazalt*.

Nefelinit (*nephelinit*), eruptiv kőzet, lényeges elegyrészei: nefelin- és titantartalmú augit; főkép Cseh- és Szászországban van elterjedve; külsőleg a bazalthoz hasonlít.

Nefelin-szienit, l. *Szienit*.

Nefelium (*nephelium*, gör.) a. m. felhőcske. Az orvostudományban ritkán használt kifejezés ködszerű üledékek, foltok, homályok megjelölésére (a szem szaruhártyáján, a körmökön stb.). A köröm N.-ának azt a jelentőséget tulajdonitja a babona, hogy valami ajándékot fog kapni az ember.

Nefelokokkigia (*nephelokokkygia*, gör.) a. m. «felhőkakukvár» (fellegvár, légvár). Igy nevezi Aristophanes Madarak c. vigjátékában a madarak által a levegőben épített várost, gúnyos célzással Athén ábrándos politikájára.

Nefelométer (*nephelometer*, gör.), készülék kis mennyiségű szuszpendált csapadékok (l. *Kémiai analízis*) meghatározására. Hasonló szerkezetű a koloriméterhez.

Nefer, ó-egyiptomi fal- és edényrajzokon sűrűn található gitárszerű hangszer. Bélhúrjai tojásdad rezonátoron nyugszanak; a hangszer fedőlapján négy kerek hangnyilás volt. Népszerűsége mellett szól, hogy a későbbi hieroglif-irásban a N. rajza «jó»-t jelent.

Nefer-Tum, memfiszi istenség, Ptah fia, a fején felnyiló lótuszvirágokkal, de néha mint oroszlánfejű isten is mutatkozik, fején a Hóruszkarvallyal s lótuszvirágokkal és a szent szemmel a jobbjában.

Nefoszkóp (*nephoskop*, gör.) a. m. *felhőtükör* (l. o.).

Nefralgia (*nephralgia*, gör.), vesegörcs, vesenyilalás, vesefájdalom, l. *Vesebetegségek*.

Nefrektómia (*nephrektomia*, gör.), vesekiirtás, l. *Veseműtétek*.

Nefrit (*nephrit*, *baltakő*, *punamukő*, ásv.), az aktinolit (tremolit)-nak nemezes-rostos szövetű, rendkivül tömött változata; törése kiválóan szilánkos; rendkivül szivós és nehezen repeszthető; hagyma- v. szeladonzöld, zöldesszürke, sárgás, fénytelen, áttetsző, kissé zsíros tapintatú. Szálban áll a Karakash-völgyében Turkesztánban, Irkutszk közelében és Uj-Zélandon. Legújabban Jordansmühl közelében a Zobten-hegységben és a déli Alpokban is megtalálták. A keleti népek a N.-ből pecsétköveket, kardmarkolatokat, amuletteket készítenek. A kőkorszakban különösen nagyfontosságú volt. Hozzá hasonló a *jade* vagy *jadeit* (l. *Piroxén*) és a *jü*-kő.

Nefritisz (*nephritis*, gör.), vesegyuladás, l. *Vesebetegségek*.

Nefrit-kérdés. Az őskori csiszolt kőszerszámok közt vannak olyanok, amelyek nefritből készültek. E kőfaj a Himalája hegységben bőven található, de kétséges volt, hogy Európában bárhol is előfordulna. Minthogy azonban nefrit-szerszámok és amuletek Európában mégis elég gyakran fordulnak elő, az volt a kérdés, honnan származhatnak ezek. *Fischer* H. geológus szerint azok máshonnan mint Ázsiából nem jöhettek s Európában vagy kereskedelem vagy bevándorlás útján terjedtek el. Megállapitották azonban, hogy itt-ott Európában is előfordul a nefrit s mivel Azruni szerint az ázsiai nefrit és az európai nefrit-tárgyak közt mikroszkópi különbségek vannak, ez a közös ázsiai eredet elméletét gyengítette meg, bár valószinünek látszik, hogy Ázsiának e tekintetben, ha nem is az egész világra, de Európára és északkeleti Afrikára vonatkozólag mégis van bizonyos fontosabb, tán éppen a kiindulási pontra vonatkozó szerepe. V. ö. *Fischer*, Nefrit u. Jadeit (Stuttgart 1881); *Mayer*, Jadeit- u. Nefritobjekte (Leipzig 1882—83).

Nefritoidok v. *jü*-kövek (ásv.) alatt a három igen hasonló külsejű ásványt: a kloromelanitot, a jadeitot és a nefritet értjük.

Nefroftizis (*nephrophthisis*, gör.), a vese sajtos szétesése, vesesorvadás, vesegümőkór, l. *Vesebetegségek*.

Nefrolitiázis (*nephrolithiasis*, gör.), vesekőbetegség, l. *Vesebetegségek*.

Nefrolitotómia (*nephrolithotomia*, gör.), vesekőmetszés, l. *Veseműtétek*.

Nefrológia (*nephrologia*, gör.), a vesével foglalkozó tudományág.

Nefropexia (*nephropexia*, gör.), veserögzítés, egyértelmű vele: *nefrorráfia* (l. o.).

Nefroptózis (*nephroptosis*, gör.), vándorvese, a vese helyhagyása, l. *Vesebetegségek*.

Nefrorráfia (*nephrorrhaphia*, gör.), vesefelvarrás, veserögzítés, a helyéből kimozdult vese (vándorvese) gyógyítására végzik. Egyértelmű vele: *nefropexia*.

Nefrorrágia (*nephrorrhagia*, gör.), l. *Vesevérzés*.

Nefrosztómia (*nephrostomia*, gör.), vesesipoly alkotása; a vesemedence megnyitása műtét útján a vizelet állandó levezetésére; ilyenkor vagy az egész vizelet, vagy annak egy része az ágyéktájon kivezetett gummicsövön keresztül folyik ki. Rendszerint csak ideiglenes segítségre szolgál.

Nefrotómia (*nephrotomia*, gör.), vesemetszés, a vese feltárása, felhasítása, benne lévő tályog, vesekő eltávolítása céljából.

Nefrotoxin *(nephrotoxin)*, veséből készült szövettörmelékkel oltott állatok vérsavójában képződött védőanyag, amely az élő állatba befecskendezve, annak veséjét is megtámadja, megbetegíti (Lindemann).

Nefs, flamand festők, l. *Neefs*.

Neftgil (ásv.) a. m. ozokerit.

Nefud, homoksivatag, l. *Arábia*.

Negapatam *(Nagaipattan)*, kikötőváros Madrasz brit-indiai presidency Tandzsur nevű disztriktusában, a Bengal-öböl partján, a Kaveri deltáján, vasút mellett, (1911) 60,168 lak.; selyem- és pamutiparral.

Negatio (lat.) a. m. tagadás, az *állítás* (affirmatio) ellentéte.

Negativ (lat.), tagadó; a *pozitiv* (l. o.) ellentéte. — *N.* a fotográfiában, l. *Fotográfia*.

Negativ bizonyitási elmélet, l. *Bizonyosság*.

Negativ egység, l. *Egység*.

Negativ elektród, l. *Galvánelem, Katód*.

Negativ elektromosság, l. *Elektromosság*.

Negativ elemek, *nem fémek*, *metalloidok*. Általánosságban azok az elemek, melyeknek hidroxilvegyületei savak sajátságaival birnak. A N. meghatározása azonban csak viszonylagos, mert ugyanaz az elem egyik elemmel való vegyületében negativ, míg egy másik elemmel való vegyületében pozitiv alkatrészként szerepelhet. Ebben a tekintetben az az irányadó, hogy az elem a periódusos rendszer melyik oszlopában foglal helyet. Az előtte levő oszlopok elemeihez képest negativ, az utána következőkhöz képest pozitiv. L. még *Elemek*.

Negativ kristályok, l. *Ásvány*.

Negativ kút, l. *Kút*.

Negativ lap, l. *Akkumulátor*.

Negativ magasság (földrajz), a szárazföldnek a tenger szinénél mélyebb fekvése.

Negativ nyomás, nyomtató eljárás olyan nyomtatványok előállítására, amelyeknél a betük és díszítmények a papiros eredeti színét képviselik, pl. fehérek, míg környezetük, az ú. n. üres tér más színű, pl. fekete. A N.-hoz nyomólemez szükséges; ez véséssel is előállítható, úgy hogy a lemezbe homorúan vésik a betük vagy a rajz képét, míg az üres terek egyenletesen kidomborodnak. A körülményekhez képest lehet a lemezeket tömöntés, átnyomás és maratás útján is előállítani.

Negativ sark, l. *Pozitiv* és *Katód*.

Negativ szám, l. *Pozitiv*.

Negativ szerződési érdek alatt a magánjogban azt a vagyoni kárt értik, amelyet a fél azáltal szenvedett, hogy a szerződés (vagy más egyoldalú jognyilatkozatának) érvényében megbízott és ebben megcsalódott; vagyis a szerződés megkötéséből eredő kárt, ellentétben azzal a kárral (ú. n. positiv interesse), amely a felet annak folytán éri, hogy az érvényes szerződést a másik fél nem teljesiti. Ilyen kár (negativ interesse) lesz főleg: a szerződés megkötésének költsége; a teljesités eszközlésére és előkészítésére forditott költség és kiadás; az a hátrány, amely a felet annak folytán éri, hogy a szerződés érvényében bízva, harmadik személlyel szemben arra vonatkozólag további kötelezettséget vállalt és azt nem teljesítheti; az a hátrány, amelyet a fél az által szenvedett, hogy elmulasztotta más hasonló szerződés megkötését, amire alkalma volt. Ezen kárának megtérítését a fél rendszerint csak akkor követelheti, ha ő az érvénytelenség okát nem ismerte, a másik fél azonban, akivel a szerződést megkötötte, ismerte. Igy pl. az, aki a kötelezett szolgáltatás lehetetlenségét ismerve köt szerződést, köteles a másik félnek a negatív interessét megtériteni, ha a másik fél a lehetetlenségről nem tudott. Általánosan elfogadott elv, hogy negativ szerződési érdeke címén a fél nem követelhet többet, mint amennyit, ha a szerződés érvényes lett volna, nemteljesítés miatt, vagyis pozitív érdek címén követelhetne. Ehhez képest, ha a szerződési feltételek adott esetben a félre nézve oly kedvezőtlenek voltak, hogy az ügyletből teljesítés esetében is csak kára lett volna, úgy az ügylet semmissége esetében negatív interesse címén megtérítést nem fog követelhetni.

Negatoria actio (lat.), a tulajdon védelmére szolgáló kereset, amelyet a tulajdonos indít az ellen, aki az ő dolgán szolgalmat gyakorol; célja a tulajdonnak a szolgalomtól mentesítése.

Negaunee (ejtsd: negaoni), város Michigan északamerikai állam Marquette countyjában, vasúti csomópont, (1910) 8460 lak., gazdag vasérctelepekkel, kohókkal.

Negda (oroszosan: *nigidalci*, *naidalci)*, az Amur folyó balpartján, főleg az Amgun folyó vidékén lakó gilják és tunguz népek keveredéséből származott halásztörzsek, melyek Middendorf leírása szerint 9 különböző néven szerepelnek. Patkanov csak tunguzoknak tekinti őket.

Néger (lat. *niger* a. m. fekete; l. *Afrika* cikknél az *Afrikai népfajok* c. szines képmellékletet), másképp *nigriciai* vagy *etióp*, úgy embertanilag, mint kultúra, nyelv s a környező állat- és növényvilág tekintetében meglehetősen zárt embercsoport az afrikai kontinensen s élesen különbözik minden más rassztól. Ma az emberiség egyik ú. n. uralkodó (archimorph) fajtáját, a *melanoderm*-ek (l. o.) csoportját alkotják. Régen az ausztráliaiakat is N.-eknek nevezték. Ezt *Huxley* cáfolta meg. India és a Csendes-óceán némely szigetének törzsei (senoi, semang, melanéziai) rokonságot tüntetnek ugyan fel a N.-ekkel, amiért is *negritó*-knak (l. o.) nevezik őket, egyébként azonban ezek is eltérnek tőlük. A N.-ek a Szaharától egészen a Fokföldig laknak. A tulajdonképeni N.-ek, mint a szudániak, kafferek, bantuk, általában magas termetüek, igen hosszú, vékony alsó és felső végtagokkal. Koponyájuk hosszúkás (dolichocephal), arcuk, főleg állcsonti részük előre álló (prognáth), ajkuk duzzadt, orruk széles, lapos. Hajuk fekete, gyapjas, spirálisokba feltekergődző s elliptikus átmetszetű. Bőrük sötétbarna-kékesfekete, bársonytapintatú. Testük csupasz. Lényegesen különböznek tőlük egyes központi s délafrikai ú. n. törpe törzsek, *pygmaeusok* (l. o.), mint az akkák, ovambók, nyam-nyamok stb., kiknek termete igen alacsony, 135—145 cm., mint nálunk a 14—15 éves gyermeké. Némelyek elcsenevészedett N.-eknek, mások a N.-ek ősének tekintik őket. Hasonlóképen különleges helyzetüek a délafrikai busmánok (l. o.) és hottentották

(l. o.) is. Utóbbiak erősen keveredtek a búrokkal. Többen a busmánokat tartják Afrika eredeti őslakóinak. V. ö. *Waitz,* Die Negervölker u. ihre Verwandten (Leipzig 1860); *Müller,* Allgemeine Ethnographie (Wien 1879); *Hartmann,* Die Nigritier (Berlin 1876); *Ratzel,* Völkerkunde (Leipzig 1885); *Buschan,* Illustrierte Völkerkunde (Stuttgart 1909); *Weule,* Leitfaden der Völkerkunde; *Deniker,* Les races et les peuples de la terre (1914).

Négerfalva, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 1901 oláh lak.; u. p. és u. t. Retteg.

Négerköles (növ.), l. *Pennisetum.*

Néger nyelvek családja magában foglalja Afrikának legtöbb nyelvét (kivéve a sémi, khámi, kaffer és hottentotta nyelveket). Lásd *Niger nyelvek* és *Afrikai nyelvek.*

Neglectio (lat.) a. m. elmellőzés, elhanyagolás; *negligens,* hanyag, figyelmetlen; *negligentia,* hanyagság; *negligál,* elhanyagol.

Néglìgé (franc., ejtsd: —zsé), kényelmes reggeli öltözék; *négligence,* hanyagság.

Negoi *(Nyegoj),* a Fogarasi-havasok csúcsa (2536 m.) Fogaras vármegyében, egész Erdély legmagasabb csúcsa, Kercisorától D.-re, a román határon emelkedik. Leginkább Felek, Felsőporumbák v. Felsőkercz felől szokták megmászni. Rajta van a Siebenbürg. Karpathen-Verein menedékháza. A N. közelében több szép tengerszem van.

Negol *nemzetségéből* Lőrinc és Bereve már 1247. választott birák voltak. A nemzetség Gömöri- és Máriássy-ágának őse Szepesi Gala, kinek két idősebb fia 1270 előtt az országból kiköltözött, Márk azonban benmaradt s fiai a nemzetséget fölvirágoztatták; így *Batiz* a *Gömöry-családnak,* testvére, *Márk* (1270—82) pedig a márkusfalvi *Máriássy-családnak* őse lett. A nemzetségnek 1275—1352 közt Baranyában, Gömörben és Szepességben 20 birtoka volt. V. ö. *Wertner,* Nemzetségek (II. 213—218).

Negoslavci, adók. és pk. Szerém vm. vukovári j.-ban, (1910) 1391 szerb lak., vasútállomás; u. p. és u. t. Vukovár.

Negotia solennia (lat.), l. *Ünnepélyes jogügyletek.*

Negotiatio (lat.), l. *Negotium.*

Negotin, Krajna szerb kerület fővárosa, a bolgár határ közelében, (1910) 6236 lak., vörösbortermeléssel. Szerbia K.-i részében a kiviteli kereskedés főhelye. 1915. a bolgár-szerb háború folyamán N. körül igen heves harcok folytak, amelyek a szerbek vereségével végződtek s a bolgárok okt. 19. elfoglalták és megszállották a várost.

Negotiorum gestio (lat.) a. m. megbízás nélküli ügyvitel (l. o.); *negotiorum gestor* a. m. megbízás nélküli ügyvivő.

Negotium (lat.) a. m. foglalatoskodás, munkálkodás, üzlet, kereskedés; *negotiatio,* tárgyalás, alkudozás, különösen értékpapiroknál.

Negotium claudicans (lat.) a. m. sántító ügylet. A római jog szerint ilyen az oly ügylet, mely az egyik félre nézve érvényes és kötelező, a másikra nem, pl. kiskorúnak viszterhes szerződése a gyám beleegyezése nélkül.

Negotium juris (lat.), l. *Jogügylet.*

Negotium mixtum cum donatione (lat.), l. *Ajándékozás.*

Negovec, adók. Belovár-Körös vmegye körösi j.-ban, (1910) 484 horvát lak.; u. p. és u. t. Vrbovec.

Negra, spanyol kikötőváros a Földközi-tenger mellett, 5·5 km.-nyire *Albuñol*-tól (l. o.), melynek kereskedését közvetíti.

Negrelli, *Alois,* lovag, vízi mérnök, szül. Primieróban (Dél-Tirol) 1787., megh. Bécsben 1858 okt. 1. A Szuez-csatorna zsilip nélküli megoldásának első terveit ő dolgozta ki. Az építéshez vezető mérnöknek nevezték ki, de néhány hónapra ezután meghalt. Az osztrák északi vasút első hálózatát N. építette ki. V. ö. *Schneider,* Dem Andenken Negrellis (Öster. Illustrierte Zeitung, 1907. 46. füzet).

Negretti, merino-juhfajta; l. *Juh.*

Negretti-Zambra-féle hőmérő, l. *Hőmérő.*

Negri, 1. *Ada,* olasz költőnő, szül. Lodiban 1870 febr. 3-án. 18 éves korában tanítónő lett Motta-Visconti városkában. Nagy nyomoruságban élt 1892-ig, amikor Fatalità (Sors) c. verskötetével egyszerre felkeltette a közönség figyelmét. Lángoló versei a társadalmi nyomorusággal való küzdelemről, a szerencsétlenekkel való mély együttérzésről tanuskodnak. Második könyve 1895. jelent meg: Tempeste (Viharok, Milano). Az anyai szeretetet Maternità c. művében (1904) énekli meg. V. ö. *Papa,* Ada N. e la sua poesia (Livorno 1893); *Henckell,* Ada N. (Zürich 1896).

2. *N., Cristoforo,* olasz politikus, szül. Milanóban 1809 jún. 13., megh. Firenzében 1896 febr. 18. 1843—48-ig a padovai egyetemen az államtudományok tanára volt. 1848-ban meghívták a külügyminisztériumba, hol az olasz konzulátusi intézményt újraszervezte. Fő műve: La storia politica dell' antichità paragonata alla moderna (Venezia 1866).

3. *N., Gaetano,* lovag, olasz bölcselő és politikai író, szül. Milanóban 1838 júl. 11., megh. Varazzéban 1902 júl. 31. 1884—89-ig Milano polgármestere, 1890-től a szenátus tagja s az Istituto Lombardo elnöke volt. Művei: Bismarck (tört. tanulm., Milano 1884); George Eliot, la sua vita e i suoi romani (u. o. 1891, 2 kötet); Nel presente e nel passato (1893, 1905); Meditazioni vagabondi (1897); Giuliano l'Apostata (1901) és Ultimi saggi (1903) vallásos, politikai és irodalmi problémák. Művei teljes kiadása Milanóban, 1904. indult meg. V. ö. *Novati* és *Scherillo* dolgozatát a Nuova Antologia 4. kötetében (1902).

4. *N., Konstantin,* román író és politikus, szül. Jassziban 1812. ősnemes bojár családból, megh. 1876. Tanulmányait a szülei háznál és később Párisban végezte. Több ízben miniszterelnökséggel kínálták meg, de állandóan visszautasította. Hogy Moldva és Havasalföld végleg egyesülhettek, első sorban az ő érdeme. Legnevezetesebb műve: Mémoire avec pièces justificatives présenté à la commission internationale pour les couvents dédiés (1865) és Supplément au mémoire (1865).

Negrillók *(negrillos)* a. m. négerecskék; Afrikában élő igen alacsony termetű (135—140 cm.) négerféle törzsek, kiket a negritókkal együtt pygmaeusoknak, törpe népeknek is neveznek.

Negri Szembilan, brit védett állam Malakka (l. o.) félszigetén, mely a Straits Settlements-ekhez tartozik. Területe 6600 km², (1912) 134,470 lak.

Negri-testek, a veszettség esetén az idegsejtekben, főleg az Ammon-szarvak nagy dúcsejtjeiben, a kis agyvelő Purkinje-féle sejtjeiben stb. előforduló sejtzárványok, melyeket *Negri* (1903) mutatott ki először veszett állatok központi idegrendszeréből. Gömbölyded v. ovális formájú, legfeljebb 1—27 μ hosszú, jól körülirt testecskék, belsejükben erősen fénylő kis szemecskékkel, melyek a nagyobbakban koszorúszerűen sorakoznak egymáshoz, míg a közepükön 1—2 durvább szemecske van. Természetüket illetőleg a vélemények eltérők. *Negri* és követői a veszettséget okozó véglényeket látnak bennök, míg *Babes* és mások sejtzárványoknak vélik, melyek a betegségokozó sokkal kisebb mikroorganizmusok *(chlamydozoa)* okozta reakció folytán keletkeznek. Jelentőségük abban áll, hogy számos külföldi szerző s hazánkban *Rátz* egybehangzó vizsgálatai szerint a N.-nek a központi idegrendszerben való jelenléte igazolja hullán a veszettség kórjelzését. E betegségben elhalt emberekből és állatokból rendszerint, mig veszett, de kiirtott állatokból az esetek 86—94%-ában mutathatók ki a N., amely esetekben a kisérletes oltás is igazolja a kórjelzés helyességét.

Negritók (a. m. kis négerek; l. *Azsia* cikknél az *Ázsiai népfajok* c. színes képmellékletet), alacsony termetű (140—150 cm.), igen sötét bőrű, fekete gyapjas hajú, rövid fejű, előre álló arcú (prognáth) kihaló félben levő rasszok. Többnyire hegyes, erdős, terméketlen vidékre vannak szorítva, kis csoportokban, törzsekben élnek s a kultúra igen alacsony fokán állanak. Ilyenek a *szenoi*-k, *szemang*-ok a Malakka-félszigeten, az *aëták* Lúzon szigetén, az *alfur*-ok Celebes szigetén, *kalang*-ok Jáva szigetén, a *minkopi*-k az Andamán szigeteken, stb. V. ö. *Schadenberg*, Über die Negritos der Philippinen (1880); *Blumentritt*, Versuch einer Ethnographie d. Philippinen (1882); *Meyer*, The distribution of the Negritos in the Philippine Islands and elsewhere (1899).

Negro (ol.) a. m. fekete; földrajzi nevekben gyakori, pl. Montenegro (fekete hegy). Angolban N. (ejtsd: nígro, *nigger)* a. m. néger.

Negrofil (gör.) a. m. négerbarát.

Negroheads (ang., ejtsd: nigroheddsz, a. m. négerfej), palackalakú, fekete kaucsuk-gyártmány, mely gömbben végződik s így a négerfejhez hasonló.

Negroid tipus alatt Huxley a különféle néger, kaffer törzseket s a velük rokon népeket foglalja össze, szemben az ausztráliaiakkal (ausztraloid tipus), kiket azelőtt szintén négereknek tartottak.

Negrók (spany. a. m. feketék), a liberális politikai párt neve Spanyolországban VII. Ferdinánd idejében, ellentétben a *blankók*-kal (a. m. fehérek), amint az abszolutizmus híveit nevezték.

Negroponte, sziget és város, l. *Eubea* és *Kalkisz.*

Negros *(Buglasz)*, a Filippi-szigetek (l. o.) egyike, 12,048 km², kb. 500,000 lak., Mindanaótól É.-ra. Vulkáni hegyei közül É.-on Malaspina (2497 m.) és D.-en Bacon a legismertebbek. Lakosai kakaót és rizst termelnek.

Negruzzi, 1. *Konstantin*, román novellairó és költő, szül. Jassziban 1809., megh. u. o. 1868. 1824-ben a kincstárnál kapott állást. Majd képviselőnek választották s mint ilyen tíz éven át volt tagja a nemzeti gyűléseknek (1857-ig). Irt prózai, költői és drámai műveket s egyszersmind fordított is. Eredeti művei közt megemlítendők: Aprodul Purece; levelei egy barátjához (Heliade Radulescu), fontos kortörténeti rajzok s adatok a román társadalomról a XIX. század elején. Legjelentékenyebb azonban mint novellista.

2. *N. Jakab*, román költő, *N. 1.* fia, szül. Jassziban 1842. A kereskedelmi jog tanárává nevezték ki az akkor még csak akadémiai ranggal biró jasszii egyetemen. Igen korán foglalkozott az irodalommal s a Junimea (Ifjuság) irodalmi társaság őt bízta meg lapja, a Convorbirĭ literare (1867) szerkésztésével. E folyóirattal ő vezette be a nyugati irodalom eszméit a román irodalomba. Eredeti művei: Miron şi Florica, eposz öt énekben; Copiĭ de pe naturǎ (Természet utáni másolatok), szatirikus rajzok; Mihaĭ Vereanu (regény); Pe malul mǎrii (úti rajzok).

Negundo *Mönch* (növ.), l. *Juharfa.*

Negus, melegített vörös borból készült ital, melyhez fahéjat, szegfűszeget és cukrot adnak; *Negus* angol tábornokról nevezték el.

Négusz (a. m. *rész-király)*, az abesszíniai uralkodó címe; *négusz nagaszt* (a. m. királyok királya), a legfőbb uralkodó.

Négy, kettőnek a négyzete. Az egység után a legegyszerűbb négyzetszám. A Pythagreusok tanításában fontos szerepet játszott.

Negyed, nagyk. Nyitra vm. vágsellyei j.-ban, (1910) 4479 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Negyed. 1. *N. (quadratura)*, a holdkorongnak az az alakja, melyet mutat, midőn a Naptól 90 fokra áll el. A Hold N. alkalmával legalább szabad szemre nézve egyenes vonallal elmetszett fél korong (luna dichotoma), melynek világos fele első N. alkalmával nyugatnak, utolsó N.-kor keletnek fordul. Amaz körülbelül délben kel és éjfélkor nyugszik, emez éjféltől délig látható (l. *Aszpekták)*. A N.-ek a Hold fontos állásait is képviselik, melyekben bizonyos háborgások különösen észrevehetők. A tengerjárás pl. a N. alkalmával minimális.

2. *N. (quart)*, mint hangfok bármely skála 4-ik hangja; mint intervallum háromféle: *tiszta* (pl. c—f), *bővített* (pl. c—fisz) és *szűkített* (pl. cisz—f).

Negyedfélmegye, l. *Csikcsomortán.*

Negyedfény v. *négyszögfény (quadratura)*, két égi testnek egymáshoz 90° szög alatt való állása. L. *Aszpekták.*

Negyedfokú egyenlet *(biquadratikus egyenlet)* az olyan, amelyben az ismeretlen még a negyedik hatványon is előfordul. Az ilyen egyenletnek négy gyöke van. Megoldási módját Ferrari Lodovico olasz matematikusnak köszönhetjük.

Negyed hangjegy, az egész hangjegy (𝅝) negyed része; alakja ez: ♩.

Negyedik betegség (ang. *Dukes disease)*, angol orvosok által először észlelt betegség, mely a

kiütés némi hasonlatossága alapján mint negyedik sorakozik a vörheny, kanyaró és rózsás kiütéshez. A N. kiütése és egész kórképe a legenyhébb vörhennyel azonosnak mondható. Nálunk tényleges előfordulása fölött nem egységesek a fölfogások, járványszerüen eddig nem észleltük.

Negyedik dimenzió, l. *Méret*.

Negyedik rend. Ezt az elnevezést a proletárságra, különösen a bérmunkásokra szokták alkalmazni a «harmadik rend» (tiers état) elnevezés mintájára, amely alatt a francia forradalommal uralomra jutott polgárság értendő. L. még *Proletárság*.

Negyedkor v. *quartaer* (geol.) kifejezés a hovatovább teljesen elavult diluvium (l. o.) korkifejezésének szinonimuma. Helyesebb azonban ezt az időt, tekintettel faunabeli viszonyaira, *pleisztocén*nek nevezni (l. o.)

Negyedlő *(quadrans)*, tűzérségi szögmérő műszer, irányító készülék a magassági irányzás céljára mindazon esetekben, midőn a rendes irányzék használata célszerűtlennek vagy lehetetlennek mutatkozik. Az összes mozsaraknál és a tarackok egy részénél mindig N.-t használnak a magassági irányzásra. Kétféle N.-t különböztetünk meg, a *libellás* és az *ingás* N.-t.

Negyednapos hideglelés, a malária egyik alakja, l. *Malária*.

Negyedrét, olyan könyvalak, melynek egy-egy íve 4 lapot, vagyis 8 oldalt tesz; másként *quart*nak is hívják.

Négyelt a címertanban a pajzs neve, amely függőleges és egy vízszintes vonással négy mezőre van osztva. L. *Heroldalakok*.

Négyes (ol. *quartetto* v. *quatuor)*, négy énekhangra v. négy hangszerre írt mű.

Négyes, tánc, l. *Quadrille*.

Négyes, nagyk. Borsod vmegye mezőkövesdi j.-ban, (1910) 1782 magyar lak., u. p. és u. t. Borsodivánka.

Négyes könyv (teljes latin címe: *Quadripartitum Opus Juris Consuetudinarii Regni Hungariae)*. Az 1548. XXI. t.-cikkel indult meg a Hármaskönyv (l. o.) átdolgozásának kisérlete. Gregoriánczy zágrábi püspök elnöklete alatt bizottság ült egybe, a szerkesztés munkáját Bodenarius Márton híres bécsi jogtanár végezte. A N. nem egyéb, mint a Hármaskönyv némileg bővített, de éppen nem mindenben javított kiadása; legnagyobb részében szó szerint megegyezik a Hármaskönyvvel. A Hármaskönyv rendszerét követi, az anyagot azonban nem három, hanem négy részre osztva adja. Törvényerőre sohasem emelkedett. A bécsi udvarnál ugyanis a szerkesztőktől változtatásokat kívántak s minthogy ezek nem voltak hajlandók az udvari kívánalmaknak eleget tenni, a munka nyomtalanul eltünt, csak 1798. nyomatott ki magánhasználat céljaira.

Négyes szövetség, 1. Anglia, Franciaország, Ausztria és Hollandia szövetsége Spanyolország ellen az *utrechti* béke fentartására (1720); 2. Anglia, Oroszország, Poroszország és Ausztria szövetsége *Mehemed Ali* egyiptomi alkirály hódító törekvései ellen (1840). — Az 1914—16-iki világháborúban az egymással szemben álló jelentősebb hatalmak is két N.-ben csoportosultak. Egyik oldalon a régi *hármas entente* (Anglia, Franciaország, Oroszország) kibővülve Olaszország csatlakozásával, a másik oldalon a régi *hármas szövetség* két hatalma (Németország, Ausztria-Magyarország) Törökországgal és Bulgáriával egyesülve alkotják a két legujabb N.-et.

Négyesy *László*, irodalomtörténetíró és esztétikus, szül. Szentesen (Csongrád vm.) 1861 márc. 6-án. Már egyetemi hallgató korában kifejtette a magyar verstan reformjára vonatkozó nézeteit, melyek később érvényre is jutottak. Gimnáziumi tanár (1885. Eger, 1887. Szolnok, 1891. budapesti tanárképző-intézet), majd 1893. egyetemi magán-, végül 1911. rendes tanár. Nyelvtudományi értekezésein kívül főként verstani és magyar irodalomtörténeti munkássága maradandó értékű. Az előbbi téren két főművében: *Magyar verstan* (1886) és *A mértékes magyar verselés története* (1892), melyet a Kisfaludy-Társaság a Lukács Krisztina-pályadíjjal tüntetett ki, egyrészt tudományos ritmikai alapra fektette a magyar verstant, másrészt a versformák történetének keretében költészetünk formai fejlődését jellemzi. Ugyanaz a biztosság és finomság, valamint fejtegetéseinek szabatossága, mélysége jellemzi irodalomtörténeti dolgozatait, melyek közül legértékesebbek *Szülőföldi elemek a Bánk bánban* (1908), *A magyar költészet eredete* (1910), *Árpádkori compositio* (1913) c. tanulmányai, a Pallas Nagy Lexikonába írt nagyszámú kisebb dolgozata, melyek főként irodalmunk újabb jelenségeinek értékelését illetőleg alapvetők, s írói életrajzai: *Rádai Pál* (1889), *Amade László* (1892), *Faludi Ferenc* (1896), *Gvadányi József* és *Fazekas Mihály* (1904), *Zrinyi Miklós* (1914), különösen ez utóbbi nagy terjedelmű életrajz megállapításainak és fölfogásának eredetiségével és újszerüségével. E költők műveit is közrebocsátotta mintaszerű kritikai kiadásban. Fő műve: a magyar irodalom történetének összefüggő előadása (az Egyetemes Irodalomtörténet V. kötete). Tankönyvei *(Magyar olvasókönyv és nyelvtan, Stilisztika, Retorika, Poétika)* módszerükkel és tárgybeli ujításaikkal válnak ki. Szerkesztette 1896—99-ig a Magyar Paedagogiát, 1914-től Beöthy Zsolttal és Császár Elemérrel a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárát. 1896. levelező tagja lett a M. T. Akadémiának, 1904. rendes tagja a Kisfaludy-Társaságnak s mint az Orsz. Magyar Középisk. Tanáregyesületnek előbb (1896) főtitkára, majd (1907) elnöke, a magyar tanárság vezére, aki pedagógiai és társadalmi mozgalmait, törekvéseit irányítja és képviseli. Munkatársa e Lexikonnak is.

Négyfalu, l. *Hétfalu*.

Négy főporzósak (növ.), l. *Cruciferae*.

Négykezűek *(Quadrumana*, állat), l. *Majmok*.

Négykopoltyúsak *(Tetrabranchiata*, állat), a Lábasfejűek (Cephalopoda) egyik rendje, l. *Lábasfejűek*.

Négylábúak *(Quadrupeda, Tetrapoda)*. E néven foglalták össze régen az összes négylábú gerinces állatokat (Amphibia, Reptilia és Mammalia). *Linné* «Quadrupeda» (N.) névvel csupán az emlős állatokat jelölte.

Négylevelű lóhere (növ.). A réti lóhere *(Trifolium pratense)* és más lóherefajok hármas levelei helyett néha négy levélke fejlődik. Az ilyen lóherét nevezik N.-nek. Közkedveltségnek örvend az a felfogás, hogy N. találójának szerencsét jelent. A cserépben, üvegházakban kultivált N. nem lóhere, hanem egy madársóskafaj, az *Oxalis Deppei.*

Négynyomású gazdaság, a gabonagazdaságnak az a neme, melynél az ugar után 3 gabonanem következik. Tipikus alakja: 1. évben fekete ugar, 2. évben őszi búza, 3. évben árpa v. őszi rozs, 4. évben zab. A talajt kimerítő forgó s már nem is igen alkalmazzák. L. *Gabonagazdaság.*

Négyoldal, l. *Négyszög* és *Teljes négyoldal.*

Négyszállás, 1. Jászárokszálláshoz tartozó puszta Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági felső j.-ban, (1910) 599 magyar lak., u. p. és u. t. Jászárokszállás. — 2. *N.*, Jászberényhez tartozó puszta Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, (1910) 548 magyar lak., u. p. és u. t. Jászberény.

Négyszarvú antilóp, l. *Antilópok.*

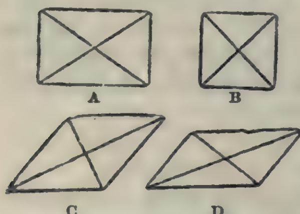
Négyszemű hal (állat), l. *Anableps.*

Négyszínnyomás, mélyebb, sötétebb tónusú képek sokszorosításánál alkalmazzák. Hasonlatos a háromszínnyomáshoz (l. o.), azzal a különbséggel, hogy fotomechanikai úton az eredetiről egy negyedik pankromatikus lemezt is készítenek sárga fényszűrőn keresztül, ezzel nyomják a negyedik színt: a szürkét v. feketét. Egy másik sokszorosítási módja a N.-nak pedig az, mikor vörös, zöld, sárga és kék színeket nyomnak egymásra. Az előbbi eljárás Angerer és Göschl találmánya, az utóbbit pedig Eder találta fel 1896-ban.

Négyszólamú, a zenében minden oly tétel, melyben négy önálló ének- vagy hangszer-szólam szerepel.

Négyszög. 1. A geometria elemeiben *síknégyszögön* négy egyenes vonaldarab által körülfogott síkrészt értünk. A 4 egyenes vonaldarab a N.-nek 4 oldala. Két szomszédos oldal metszéspontját a N. *szögpontjának* v. *csúcsának*, az általuk bezárt szöget a N. *szögének* v. *belső szögének* mondjuk. A N. szögeinek összege 360°. Egy oldal és a vele szomszédos oldalnak a szögponton túl való meghosszabbítása *külső szöget* zár be. Két átellenes szögpontot összekötő egyenest *diagonálisnak* (átló, átszögelő) nevezünk, ilyen 2 van.

Ha a N.-ben két-két átellenes oldal egyenközü, akkor azt *parallelogrammának* (egyenközény, *1. ábra)* mondjuk. Az oly N. neve, melyben csak két átellenes oldal egyenközű, a másik kettő ellenben nem: *trapéz* (ferdény, *2. ábra).* Ha a N.-ben egyáltalában nincsenek egyenközű oldalak, *trapézoid* (ferdényded, *3. ábra)* a neve. A parallelogrammában az egymással párhuzamos oldalak egyszersmind egyenlő hosszuak, továbbá az átellenes szögek egymással egyenlők, az átlók pedig egymást felezik. Ha a parallelogrammában a 4 oldal egymással egyenlő s mind a 4 szög derékszög, úgy *négyzet* vagy *quadratum* a neve *(1-ső ábra B)*; ha a 4 szög mind derékszög, de az oldalak nem egyenlők, úgy *oblongumnak* vagy *téglalapnak (1. ábra A)* mondjuk; ha a 4 oldal egyenlő, de a szögek ferde szögek, úgy *rombus* (dülény, *1. ábra C)* a neve; ha végre a 4 oldal nem egyenlő s a szögek ferde szögek, *romboiddal* (dülényded, *1. ábra D)* van dolgunk. A négyzetet és téglalapot közös néven *derékszögü* N.-nek nevezzük.

1. ábra. Parallelogrammák.
A Oblongum. B Négyzet.
C Rombus. D Romboid.

2. ábra. Trapéz.

3. ábra. Trapézoid.

A négyzetben az átlók egyenlők és egymásra merőlegesek. Az oblongumban az átlók egyenlők, de nem merőlegesek. A rombus átlói egymásra merőlegesek, de különböző hosszuak. A romboid átlói nem merőlegesek egymásra s nem is egyenlők. A *trapézban* az egymással nem párhuzamos oldalakat száraknak *(2. ábrában c* és *d)* nevezzük. Ha a két szár egyenlő, úgy a trapéz egyenszárú v. szimmetriás. A két párhuzamos oldal egymástól való merőleges távolsága *(h)* a *magasság* A *trapézoidnak* egy különös faja a *deltoid* (l. o.). A területszámításnál a parallelogramma területét ugy kapjuk, hogy egy oldal hosszuságát megszorozzuk ennek az oldalnak a vele párhuzamos oldaltól való merőleges távolságával, az u. n. *magassággal.* A trapéz területe $\frac{a+b}{2}h$, vagyis a párhuzamos oldalak számtani középének s a magasságnak szorzata. A trapézoid területét ugy számítjuk, hogy a trapézoidot egy átlójával két háromszögre osztjuk s ezeknek külön-külön kiszámítván területüket, a kettőt összeadjuk.

A geometria magasabb fokán N.-ön egy négy egyenes vonaldarabból (oldalak) álló, önmagába visszatérő törött vonalat értünk, tehát első sorban azt, amit a geometria elemeiben a N. kerületének neveznénk. Még pedig az ily törött vonalat N.-nek mondjuk akkor is, ha önmagát metszi, tehát nem egy, hanem két síkrészt határol körül. Sőt megengedjük, hogy a 4 oldal ne is essék egy síkba (torznégyszög). Ha a N. 4 oldalát ugy az egyik, mint a másik értelemben minden határon túl meghosszabbítjuk, azt az alakzatot nyerjük, melyet a projektiv geometriában *egyszerű* N.-nek vagy *egyszerű négyoldalnak* nevezünk. L. még *Teljes négyszög, Teljes négyoldal.*

2. N. (franc. *carré),* a gyalogságnak egyik hajdani harcalakzata, melynél a csapatok négyzetes formában, arcot négy oldal felé fordítva állottak fel. Főleg a lovas támadások elleni védekezésnél használták. A N. oldalhosszúságait kezdetben úgy számították ki, hogy a rendelkezésre álló katonák számából négyzetgyököt vontak. Táblázatok, amelyek minden elképzelhető szám négyzetgyökét tartalmazták, a tisztek legközönségesebb felszerelési tárgyaihoz tartoztak. Még a mult század végén is sokan ragaszkodtak ez alakzathoz. A mostani modern lőfegyverek hatása azonban immár teljesen kizárja az ilyen tömör és nehézkes alakzat alkalmazását. Ma már a lovasság elleni védekezésre is a legalkalmasabb harcalakzat a ritka és fürge rajvonal.

Négyszögfény, l. *Negyedfény*.

Négyszögírás, l. *Quadrátirás*.

Négytagú kristályrendszer, l. *Négyzetes kristályrendszer*.

Négytüdősek *(Tetrapneumones*, állat), l. *Pókok*.

Negyvennapi böjt, l. *Böjt*.

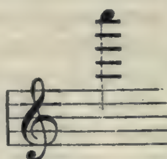
Negyvennyolcad-rét, olyan könyvalak, amelynek egy-egy íve 48 lapból, vagyis 96 oldalból áll. Az ívek hajtogatásának nehézsége miatt nem igen használatos.

Negyvennyolcas (kristálytan), lásd *Hexakiszoktaéder*.

Negyvennyolcas és függetlenségi párt, l. *Magyar országgyűlési pártok*.

Negyvenórás ájtatosság, l. *Szentségimádás*.

Negyven vértanu, keresztény katonák (lovagok), akik Sebasteban (Kis-Örményorsz.) Licinius üldözése alatt (320 körül) vértanui halált szenvedtek, úgy, hogy őket egy tó jegén megfagyasztották (egy elpártolt helyébe egy őrtálló pogány katona lépett). Ünnepük márc. 10.

Négyvonásos oktáva, az innen : kezdődő oktáva.

Négyzet (lat. *quadratum*, franc. *carré)*, 1. az olyan négyszög (l. o.), melynek minden oldala egyenlő és minden szöge derékszög.

2. *N.*, második hatvány, vagyis egy számnak önmagával való szorzata.

3. *N.*, a templomépítésnél a főhajó és kereszthajó átmetszésénél alaprajzilag származó négyzet, mely fölé emelt bolthajtás a többinél rendszerint magasabb és gazdagabb kiképzésű (rendszerint kupola). Elvétve a román stílus a N. fölé tornyot is épít. Ilyen a magyarországi prázsmári templom.

Négyzetes v. *quadratikus* a. m. másodfokú.

Négyzetes kristályrendszer *(tetragonális, monodimetrikus, piramidális, négytagú, két- és egytengelyű, quadratikus kristályrendszer)* szimmetriaviszonyai : négy függőleges helyzetű szimmetriasík, amelyek egymással 45—45°-ot zárnak be és az ötödik vízszintes helyzetű főszimmetriasík. A függőleges kristálytani tengely a *főtengely*, a vízszintes tengelyek a két melléktengely ; e három tengely egymásra kölcsönösen merőleges helyzetű. A melléktengelyek alapegysége azonos, a főtengely egysége eltérő. A négyzetes kristály a melléktengelyek egységének a főtengely egységéhez való szárnya (a : c) révén meg van határozva. A N. holoéderes formái : 1. bipiramisok, amelyeknek nyolc lapja (egyenszárú háromszögek) van, négy fent és négy lent, vízszintes metszetük négyzet ; a helyzetük szerint megkülönböztetjük az I. és II. rendű (proto- és deutero) bipiramisokat ; 2. a ditetragonális bipiramisok, amelyeknek tizenhat lapja van (ferde háromszögek), bázisos metszetük szimmetrikus nyolcszög ; 3. a négyzetes oszlopok, alapmetszetük négyzet, megkülönböztetjük megint az I. és II. rendű (proto- és deutero) prizmákat ; 4. a ditetragonális (nyolcoldalú) prizmák, alapmetszetük megint szimmetrikus nyolcszög ; 5. a bázis, egy vízszintes helyzetű lappár. Hemiéderes (feles) alakok : 1. a biszfenoidok, négy egyenlőszárú háromszögtől határolva, mint a bipiramis hemiéderes alakjai ; 2. a piramisok, szintén mint a bipiramisok feles alakjai ; 3. a ditetragonális bipiramisok feles alakjai *a)* a ditetragonális piramisok, *b)* a szkalenoéderek ; *c)* a trapezoéderek, *d)* a tetragonális bipiramisok ; 4. a III-rendű (trito-) prizma, mint a ditetragonális prizma feles alakja. Negyedes (tetarto-) formák, a III-rendű (trito-) biszfenoid és a III-rendű tetragonális piramis, mint a ditetragonális bipiramis negyedes formái.

Négyzetgyök. Valamely adott számnak N.-e az olyan szám, mely önmagával szorozva az adott számot adja. P. 4-nek N.-ei 2 és —2, mert $2 \times 2 = 4$ és (—2)-nek is önmagával való szorzata 4. Közös jelük : $\sqrt{4}$. L. *Gyökvonás*.

Négyzetmérték, négyzetes formájú területmérték, így pl. *négyzetméter* olyan terület, mely 1 m. hosszú és 1 m. széles. A N. jele □ vagy pedig a betű mellett hatványkitevő formájában szereplő 2 szám ; pl. 1 □ m. = 1 m^2.

Négyzetre emelni a. m. valamely számot önmagával megszorozni. L. *Hatványozás*.

Négyzetszám az, mely egy egész számnak négyzetre emelése, vagyis önmagával való szorzása által keletkezett. Például : $1 = 1 \times 1$. $4 = 2 \times 2$, $9 = 3 \times 3$, stb.

Nehalennia, a germán mitológiának nőalakja, akinek több felírásos képét találták meg. Némelyek szerint a termékenység v. a hajózás istennője, mások szerint N. a. m. «megölő» és így halotti istenség volt.

Neheim, város Arnsberg porosz kerület ugyanily nevű járásában, (1910) 10,949 lak., lámpagyárral és kémiai preparátumok készítésével.

Nehemiás (héb. *Nechemja* a. m. isten vigasztalása), zsidó férfiu, Artaxerxes Longimanus perzsa király pohárnoka, kit a király saját kérelmére Kr. e. 445. mint perzsa helytartót Jeruzsálembe küldött. N. *Ezra* (l. o.) mellett a babiloni exilium utáni zsidóság szervezője, újra felépíttette Jeruzsálem kapuit és falait. A N. nevén ismert ószövetségi könyv Ezra könyvének közvetlen folytatása ; ezért a görög bibliafordítások N. könyvét mint Ezra könyvének második részét adják.

Nehemiás esztergomi érsek 1074. jelen volt a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének kibocsátásánál. Hozzá intézte 1077 jún. 9. VII. Gergely pápa azt a hires levelét, melyben felszólítja Szt. Lászlót, hogy határozottabban nyilatkoztassa ki a szentszékhez való ragaszkodását.

Nehezék, régi súlymérték, a lat $^1/_4$ része = 4·375 g.

Nehéz fémek azok a fémek, amelyeknek fajsúlya 5-nél nagyobb (l. *Fémek)*, megkülönböztetésül az 5-nél kisebb fajsúlyú *könnyű fémektől*, Noha e megkülönböztetés nem tudományos értékű, azért a gyakorlatban használják.

Nehéz folyadékok (ásványtan). Bizonyos folyadékok sűrűsége oly nagy, hogy sok ásvány rajtuk úszik. Ilyen a KJ, HgJ_2 oldata (Thoulet-féle oldat), melynek sűrűsége koncentrált állapotban 3·196 ; továbbá a Rohrbach-féle oldat BaJ_2, HgJ_2

3·58 sűrűséggel; a Klein-féle ($9WO_3$, B_2O_3, $2CdO$, $2H_2O + 16H_2O$) kadmiumborowolframiát, melynek sűrűsége a 3·6-ot eléri. A metilénjodid, vagyis a Brauns-féle oldat (CH_2J_2) sűrűsége 16° C.-nál 3·3243. Ez utóbbi benzollal hígítható, a többi, különösen a Thoulet-féle oldat vízzel. Egy rajtuk úszó ásványszem ismeretlen sűrűségének meghatározása olyképen történik, hogy pl. a Thoulet-féle oldathoz addig csepegtetünk folytonos keverés közben desztillált vizet, míg a kérdéses ásványszem a folyadékba bele nem merül és annak minden rétegében lebegve marad. Ezután meghatározzuk a folyadék sűrűségét a *Westphal-féle mérleg* (l. o.) segítségével, amikor is a kapott eredmény egyszersmind a lebegő ásvány sűrűségét is jelenti. Megfelelő berendezés mellett a nehéz folyadékok ásványkeverékek, pl. összetett kőzetek összetörött darájában, ill. lisztjében lévő különböző fajsúlyú komponensek elkülönítésére is használhatók. Míg a földpát és a kvarc pl. a folyadék tetején úsznak, addig a zirkon, a magnetit és az augit stb. alámerülnek. Részletesebben szól róla *Rosenbusch-Wülfing:* Physiographie der gesteinsbildenden Mineralien, I. (Stuttgart, 1904).

Nehézkedés a. m. *gravitáció* (l. o.).

Nehézkór, l. *Nyavalyatörés.*

Nehéz légzés v. *nehéz lélegzés*, l. *Légszomjúság.*

Nehéz lovasság. A lovas fegyvernem különféle fajtái (huszárok, vértesek, karabélyosok, dragonyosok, ulánusok) közül azokat (vértesek, dragonyosok) nevezték nehéz lovasoknak, amelyek védő páncélzatot viseltek, nagy, nehéz lovakat használtak, rengeteg nagyságú nyeregben, mintegy 2 vánkos közé szorítva ültek a lovon s ilyenformán ügetés volt a leggyorsabb járómódjuk. Ezzel szemben a könnyű lovasok, amelyeknek legdicsőbb és legigazabb képviselői a huszárok, páncélzatot sohasem viseltek, mindig apró, könnyű, szilaj paripákat használtak, s szélsebes vágtában rohantak az ellenségre. A nehéz és könnyű lovasság közt ma már csak kevés helyen tesznek különbséget. Ott is inkább tradició az elnevezés. A lovasság egyébként, jóllehet különféle elnevezést visel, ma már mindenütt egységes, könnyű fegyvernem.

Nehéznyavalya, l. *Nyavalyatörés.*

Nehéz olajok, azok a magas forrponttal biró és nehezen illó olajok, melyeket az ásványolaj és kátrány részleges desztillációjánál nyerünk.

Nehézség, az a nyomóerő, melyet a tömegegység légüres térben az alapjára gyakorol. Azért kell hozzátennünk, hogy a légüres térben, mert Archimedes törvénye értelmében levegőben minden test annyit veszít súlyából, amennyit az általa kiszorított levegő nyom. Ha a test nincs alátámasztva, a N. a test esését okozza. A N. iránya függélyesnek neveztetik. Kisérleti meghatározására a függőón szolgál, melynek fonala a N. irányát adja, vagy nyugvó víz- v. folyadékfelület (ha elég nagy kiterjedésü), mely a N. irányára merőleges. A N. nagysága a szabad esésből csak tökéletlenül határozható meg; legpontosabban az inga segítségével történik (l. *Inga).* A mérések kiderítették, hogy a N. a földön helyről helyre változik a geográfiai szélességgel és pedig az egyenlítőtől a sarkokig a N. értékének közel $^1/_{200}$ részével nagyobbodik.

Az elmélet a N.-et az általános tömegvonzás v. nehézkedés különös esete gyanánt fogja fel. A föld a Newton-féle törvény értelmében a földi tárgyakra vonzó erőt gyakorol. A N. változását a geográfiai szélességgel pedig a föld forgásából származó centrifugális erőre vezeti vissza. Utóbbi legnagyobb az equator környékén és a föld vonzó erejével ellentett irányú, a sarkoknál nulla, tehát a N.-nek mint a föld vonzásának és a centrifugális erő eredőjének az equatortól a sarkokig tényleg nagyobbodnia kell.

Nehézségerő, a földön érvényesülő tömegvonzás (l. *Gravitáció)*, mely a testeket a föld felé tereli. Intenzitásának mérése fontos a föld alakjának meghatározása szempontjából. Tanulmányozását Eötvös Lóránd báró vitte nagy mértékben előre, midőn a csavarási mérleget annyira finomította, hogy a N. mezejét pontosan követhette és a N. erővonalaihoz tartozó nivófelületek görbülésében mutatkozó különbségeket is meghatározhatta. A műszer lényeges része könnyű, vékony falú, mintegy 30 cm. hosszú sárgarézcső, mely végein két egyenlő kis platinasúlyt hord, míg maga a cső középett finom platinairidiumszálra van függesztve. Ezt a berendezést Eötvös később úgy módosította, hogy az egyik súlyt kb. 60 cm. hosszú szálra függesztette a cső végén; ilyen alakjában a műszert *variometernek* nevezte s ezzel a N. vízszintes összetevőjének változásai mérhetők. A drót és a rajta függő cső többszörös falú fémburkolatban (csőben, illetve dobozban) van elhelyezve, hogy légáramlások és hőingadozások hatása kiküszöböltessék. A függő cső kis tükröt tart, melyet a burkolaton levő kis ablakon át távcsővel lehet figyelni. Ilyen műszerekkel Eötvös báró vezetése mellett sok megfigyelést végeztek a Balaton jegén, a Fruska-Gora vidékén, Arad körül stb. és a N. valamint a földmágnesség tanulmányozása szempontjából fontos adatokat szereztek. — Botanikai szempontból l. *Geotropizmus.*

Nehézségi korrekció, l. *Barométer.*

Nehring, 1. *Alfred*, német zoológus és paleontológus, szül. Gandersheimban 1845 jan. 29., megh. Berlinben 1904 szept 30. 1881-ben a berlini mezőgazdasági főiskola tanára lett. Különösen a történelemelőtti gerinces állatok tanulmányozásával foglalkozott és sok érdekes adatot közölt a háziállatok történetére vonatkozólag. Művei: Die geologischen Anschauungen des Philosophen Seneca (2 rész, Wolfenb. 1873 és 1876); Vorgeschichtliche Steininstrumente Norddeutschlands (u. o. 1874); Die quaternären Faunen von Thiede und Westeregeln (Braunschw. 1878); Fossile Pferde aus deutschen Diluvialablagerungen und ihre Beziehungen zu den lebenden Pferden (Berlin, 1884); Über Tundren und Steppen der Jetzt- und Vorzeit mit besonderer Berücksichtigung ihrer Fauna (u. o. 1890); Über Herberstain und Hirsfogel (u. o. 1897); Die kleinern Wirbeltiere von Schweizersbild (Zürich, 1896). *Rohde* Schweinezucht című műve részére (4. kiadás, Berlin, 1892) megírta a zoológiai részt.

2. *N.*, *Władisław*, lengyel szlávista, szül. Kleckóban (Gnesen m.) 1830 okt. 23., megh. Boroszlóban 1909 jan. 20. 1868-tól a boroszlói egyetemen a szláv filológia tanára volt. Főműve: Altpolnische Sprachdenkmäler. Systematische Übersicht, Würdigung und Texte (Berlin 1888). Ezenkívül írt számos, a lengyel nyelv és irodalom körébe vágó értekezést és művet. V. ö. *Jagić*, N. (Archiv für slav. Phil. XXX).

Nehrling, *Henry*, angol ornitológus, szül. Howards Grove-ban (Chicago mellett) 1853 máj. 9. Főbb munkái: Die nordamerik. Vogelwelt (Milwaukee 1889—92) és Our native brids of song and beauty (u. o. 1893—96, 2 köt.).

Nehrung (ném.) a. m. homokturzás, l. *Lido*.

Neide, *Emil*, német festő, szül. Königsbergben 1843 dec. 28., megh. Drezdában 1908 ápr. 25. Königsbergben, Düsseldorfban és Münchenben tanult. Eleinte főleg az ókori mitológiából és történetből vett képeket festett, 1886. kiállított 2 képe azonban, A meggyilkolt holttestének felfedezése és kivált Az életuntak a jelenkor életének hatásos ábrázolásával föltünést keltettek és reprodukciókban nagyon elterjedtek. Hasonló irányú a Vitriol (1891).

Neidenburg, az ugyanily nevű járás székhelye Königsberg porosz kerületben, 6 km.-nyire az orosz határtól, (1910) 5060 lak., gép-, keményítőgyárral, szeszégetéssel és fűrészmalommal. Környékén 1914 aug. végén véres harcok folytak, amelyekben a németek Hindenburg vezérlete alatt fényes győzelmet arattak az oroszokon. L. *Világháború*.

Neidhart von Reuental (tkp. *Nithart von riwenthal)*, kiváló középkori német dalköltő, szül. Reuentalban (Landshut mellett) 1190 táján, megh. kevéssel 1241 után. 1217—19-ig részt vett VII. Lipót osztrák herceg és II. András magyar király keresztes hadjáratában. Visszatérése után Ausztriába került. Az udvari dalköltészet történetében korszakos jelentőségüek versei, melyek majd gúnyos, majd idillikus rajzát adják a parasztok életének. Ezzel megalapítója lett az ú. n. udvari népköltészetnek (höfische Dorfpoesie; Dörperlyrik). Halála után mondai alakká lett, a parasztokat szerepeltető verseket pedig *neidhartoknak* nevezték. A hagyomány *Neidhard Fuchs* néven Ottó osztrák herceg mulattatójává tette meg s azt beszélte róla, hogy 1334. halt meg Bécsben. Műveinek legjobb kiadása M. Haupttól való (Leipzig 1858); válogatott gyüjteményét H. Keinz rendezte sajtó alá (u. o. 1889). Életét megírta: A. Bielschowsky (Leben u. Dichten N's v. R., Berlin 1891).

Neifen, *Gottfried von*, középkori német dalköltő, l. *Gottfried von Neifen*.

Neila (héb. a. m. *bezárás)*, a zsidók engesztelő napján az utolsó, a *«kapuzárás előttinek»* nevezett istentisztelet.

Neilgherry Hills, hegység, l. *Nilgiri*.

Neilreich, *August*, osztrák botanikus, szül. Bécsben 1803 dec. 12., megh. u. o. 1871 jún. 1. Jogi pályára készült s 1848. törvényszéki tanácsos, 1853—54. főtanácsos lett, 1856. nyugalomba vonult s azután a botanikával foglalkozott; különösen sokat köszönhet neki az osztrák-magyar monarchia flórája. Első nagyobb műve a Flora von Wien (1846). 1858-ban kiadta Flora von Nieder-Österreich c. munkáját s 1866. pótlékot fűzött hozzá. Kiegészítette továbbá Malynak a monarchia flórája összeállítását, Nachträge zu Maly's Enumeratio plantarum phanerogamicarum imperii Austriaci universi c. alatt (1861). Ezután kiváltképpen hazánk flórájának ismertetésére fordította figyelmét és nagyrészt az irodalom alapján összeállította a Magyarország területéről közölt növényeket: Aufzählung der in Ungarn und Slavonien bisher beobachteten Gefässpflanzen nebst einer pflanzengeografischen Übersicht (1866) c. művében. E munkájának kiegészítő része Diagnosen der in Ungarn u. Slavonien bisher beobachteten Gefässpflanzen, welche in Koch's Synopsis nicht enthalten sind (Wien 1867). Mind a két munkáját Nachträge und Verbesserungen zur Aufzählung der in Ungarn stb. c. újabb munkával pótolta (1870). N. 1867. a Magyar Tudományos Akadémiának külföldi levelező, 1863. pedig a Természettudományi társulatnak levelező tagja lett. Egyéb nevezetesebb s hazánk flórájára vonatkozó munkái még: Die Vegetations-Verhältnisse von Croatien (Wien 1868) és Nachträge (u. o. 1869); Kritische Zusammenstellung d. in Österreich-Ungarn bisher beobachteten Arten, Formen und Bastarde der Gattung Hieracium (u. o. 1871); Die Veränderungen der Wiener Flora (u. o. 1870). Fenzl N. tiszteletére nevezett egy sugaras-fészkest *Neilreichiának*. V. ö. *Hazslinszky*, Emlékezés N.-ról (Pest 1872, Értekezések a természettud. köréből) és Österr. Botan. Zeitschr. (1859).

Neipperg, württembergi eredetű grófi család, mely 1726. emelkedett a birodalmi grófok sorába. Nevezetesebb tagjai:

1. *N.*, *Wilhelm Reinhard*, gróf, osztrák hadvezér, szül. 1684 máj. 27., megh. 1774 máj. 26. A császári seregbe lépve kitünt *Temesvár* (1716) és *Belgrád* (1717) ostrománál. 1723-ben tábornok és Lotharingiai Ferenc herceg, a későbbi császár nevelője lett, kinek bizalmas barátja maradt később is. 1737-ben a temesi katonai kerület kormányzójává nevezték ki s részt vett a szerencsétlen török háborúban. Ő kötötte meg hamis jelentésektől félrevezetve 1739 szept. 1. a *belgrádi* békét, melyben a jól megerősített Belgrád várát is átengedte a töröknek. Ezért VI. Károly császár haditörvényszék elé állíttatta és fogságba vettette. Innen Mária Terézia bocsátotta ki s a Szilézia visszafoglalására küldött sereg élére állította. De *Mollwitz* mellett 1741 ápr. 10. Nagy Frigyes porosz királytól vereséget szenvedett. Erre visszahívták s később (1755) az udvari haditanács elnöke lett.

2. *N.*, *Adam Adalbert*, gróf, *N. 1.* unokája, szül. 1775 ápr. 8., megh. 1829 febr. 22. Az osztrák hadseregbe lépve, részt vett az összes francia háborukban s a lipcsei csata után altábornagy lett. 1814 jan. Nápolyban járt és Murat Joachim királlyal szerződést kötött. 1814 júl. *Mária Lujza* francia császárnét elkisérte új országába, Parmába s a bécsi kongresszuson annak képviselője volt. 1815 tavaszán Murat ellen harcolt és máj. 21. bevonult Nápolyba. Ezután végleg Mária

Lujza szolgálatába lépett, ki őt főudvarmesterévé és külügyminiszterré nevezte ki, Napoleon halála után pedig morganatikus házasságra lépett vele. E házasságból szül. *Montenuovo* Vilmos Albrecht gróf (l. o.), ki 1864. hercegi rangra emelkedett.

3. *N., Erwin Franz*, gróf, *N. 2.* első házasságából való ifjabbik fia, született Schwaigernben (Württemberg) 1813 ápr. 6., megh. u. o. 1897 márc. 2. Az osztrák hadseregbe lépve, részt vett 1848 okt. Bécs ostrománál, azután mint őrnagy Magyarország ellen harcolt. 1864-ben mint altábornagy vezényelt a schleswig-holsteini háborúban. 1866-ban Mainz erősség parancsnoka volt s a poroszoktól *Aschaffenburg* mellett júl. 14. vereséget szenvedett. 1870-ben lovassági tábornok, 1878. pedig az osztrák darabont-testőrség kapitánya lett. Fia: *Reinhard* gróf (szül. 1856) a N. család feje.

Neirà, sziget, l. *Banda-szigetek.*

Neisse, 1. *Glatzi* vagy *Sziléziai N.*, az Odera 195 km. hosszú mellékfolyója; ered a Schneebergtől Ny.-ra a morva-sziléziai határon a Szudetákban, átfolyik a warthai hegyszoroson, elhalad N. vár mellett, Oppeln és Brieg közt torkollik. Jobbról fölveszi a Bielát. — 2. *Lausitzi* v. *Görlitzi N.*, az Odera 225 km. hosszú mellékfolyója. Reichenbergtől ÉK.-re Csehországban ered az Iser-hegység DNy.-i oldalán. Átfolyik Szász és Porosz Felső-Luzsicán és Gubentől É.-ra 12 km.-nyire torkollik. — 3. *Wütende N.*, a Katzbach (l. o.) mellékfolyója.

4. *N.*, az ugyanily nevü járás *főhelye*, az egykori érsekség és N. fejedelemség fővárosa Oppeln porosz kerületben, a Glatzi N. és a Biela összefolyásánál, (1910) 25.938 (több szomszédos község bekebelezése után 30,442) lak., bútor-, gépgyártással, csipke- és drótfonat-készítéssel, malmokkal, több régi épülettel és műemlékkel. N.-t először 1350. Preczlaws püspök vette körül falakkal. 1428-ban a husziták sikertelenül ostromolták. A 30 éves háborúban 1621. Jägerndorfi György őrgróf, 1632. szászok és dánok, 1642. a svédek ostromolták, 1741. a poroszok elfoglalták és még jobban megerősítették. 1758-ban az osztrákok sikertelenül ostromolták. 1769 augusztus 25. itt találkozott II. József Nagy Frigyessel, mely alkalommal megállapodtak Lengyelország felosztására nézve. 1807 jún. 16. kemény ostrom után megadta magát a franciáknak. 1870 óta mint vár jelentőségéből veszített és belső erődítményeit le is rombolták. V. ö. *Kastner*, Geschichte der Stadt N. (1854—67); N. einst und jetzt (1899). — N. *fejedelemség* 1201. ajándék útján a boroszlói püspökséghez került és lassankint megnagyobbíttatott. Az 1742-iki boroszlói béke után csak kisebb, D.-i része (mintegy 900 km²) maradt meg Ausztriának, a nagyobb, É.-i rész (1231 km²) Poroszországhoz került és 1810. állami tulajdonná lett.

Neisser, *Albert*, német dermatológus, szül. Schweidnitzben 1855 jan. 22. 1880-ban magántanár lett Lipcsében, 1882 óta a dermatológia rendes tanára Boroszlóban. 1879-ben felfedezte a gonorrhoea okozóját, a gonococcust, és számos munkájában új tanokat állapított meg a gonorrhoea diagnózisában és orvoslásában, ide tartozik a protargollal való kezelés és a mikroszkóp használata a kórisme megállapításánál. N. még több, a baktériumokra vonatkozó munkájában alkotott maradandó értékűt, így a leprabacillus modern festési módszerét is ő állapította meg, a molluscum contagiosumot protozoák általi fertőzésre vezette vissza és igen értékes munkákkal gazdagította a szifilis terápiáját. 1905-ben Sunda szigetére utazott, hogy a szifilisnek a majmokra való átolthatóságát tanulmányozza. Nevezetesebb művei: Stereoskopisch-medicinischer Atlas (1893—1903); Iconographia dermatologica (1906); a Ziemssen-féle nagy belgyógyászati könyvben ő írta a Die chemischen Infektionskrankheiten der Haut című fejezetet. Társkiadója az Archiv f. Dermatologie u. Syphilis és a Zeitschrift f. Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten című folyóiratoknak.

Neiszbin *(Nszebin)*, város, Dzsarbekr ázsiai török vilajetnek, kajmakámnak és jarubita püspöknek székhelye, néhány ezer lakossal.

Neit, egyiptomi istennő, Szaisz városának védő istene; az ábrázolásokon mint járó istennő mutatkozik, Alsó-Egyiptom koronájával a fején, nyíllal, íjjal és lótuszvirággal a baljában, jobbjában az életkulccsal. Ő tehát a harc istennője és védője a szövészetnek.

Neithardt von Gneisenau, l. *Gneisenau.*

Neitzel, *Otto*, német zenei író, szül. 1852 júl. 6. Falkenburgban (Pommeránia). 1897 a Kölnische Zeitung zenekritikusa lett. Operái közül nevezetesebb: Barberini (1904) és Walhalla in Not (szatirjáték 1905); könyvei közül: Führer durch die Oper des Theaters der Gegenwart, I—II. 1890, III. 1908) és Saint-Saëns életrajza (1899).

Neiva, 1. a *Nica* (l. o.) baloldali mellékfolyója. Ered az Ural K.-i lejtőin, partjain vasércbányák vannak.

2. *N. (Concepcion dell Valle de N.)*, Tolima colombiai departamento fővárosa a Magdolna-folyó mellett, (1911) 22,000 lak., kalap-, gyékény- és agyagárúkészítés; tanítóképzővel és főiskolával.

Nékám, 1. *Lajos*, orvos, egyetemi tanár, *N. 2.* fia, szül. Budapesten 1868 jun. 4. Tanulmányait Budapesten végezve, 1889. orvosdoktorrá avatták. Plósz, Fodor és Pertik mellett 1886—93-ig tanársegéd volt, majd Európát ismételten beutazta és hosszabb időt töltött a ritkább bőrbajok tanulmányozására Spanyolországban és Észak-Afrikában. 1896-ban a fővárosi bakteriológiai intézet igazgatója, 1898. magántanár és a bőrklinika vezetője, 1900. főv. közkórházi rendelő, majd főorvos, 1906. rendkívüli tanár, 1910. ny. r. tanár és klinikai igazgató lett. 1914-ben a világháború tartamára I. o. főtörzsorvossá nevezték ki. Főbb munkái: *Összegyüjtött dolgozatok a főv. bakteriológiai intézetből* (1907); *Magyar orvosi Vademecum* (Kétlyvel, 2 kötet, 1900—902); *Dolgozatok az egyetemi bőrkórtani intézetből* (11 füzet, 1901—4); *A bőrgyógyászat elemei* (1902); *A magyar bőrgyógyászat emlékeiből* (1907). Ezenkívül kb. 120 értekezés jelent meg tőle a különböző szaklapokban. Munkatársa e Lexikonnak is.

2. *N. Sándor*, filozófiai és orvosdoktor, szül. 1827 febr. 28., megh. Budapesten 1885 aug. 26.

Csillagásznak készült s a szabadságharcig a gellérthegyi egyetemi csillagvizsgáló asszisztense volt. A szabadságharcban részt vett, utána Münchenbe emigrált, s zeneleckékkel, képek festésével tengette életét. Kegyelmet kapván, visszatért, s 12 évig volt a József ipariskolában helyettes tanár. Közben elvégezte az orvosi fakultást. Az alkotmányos korszak derengésekor egyetemi tanár lett. 1864–69-ig fizikát, államszámviteltant és matematikát adott elő. Az állami számvevőszék felállításakor (1870) ennek szervezésével bizatott meg és haláláig a honvédelem, építészet, ipar és kereskedelem ügyeit vezette ott. Rendkívüli nyelvismeretekkel birt és sokat foglalkozott a matematikán kívül a történelemmel, valamint a statisztikával is.

Nekcse, hajdan a mai *Našice* (l. o.) magyar neve volt.

Nekcsey-*család*, l. *Lipóczi.*

Nekézseny, kisk. Borsod vm. ózdi j.-ban, (1910) 779 magyar lak., vasútállomás távíróval: Nekézseny-Sáta; u. p. Sáta.

Nekhele *(Nakheilah, Nechela)*, város az egyiptomi Assziut tartományban, a Nilus balpartján, (1907) 13,489 lakossal.

Nekilovaglás, valamely lóverseny lefutása közben előfordult szabálytalanság, mely akkor áll elő, ha az egyik ló vagy lovas egy másik lóba v. lovasba versenyfutás közben beleütközik. A bebizonyult N. esetében a hibást diszkvalifikálják, azaz olyannak tekintik, mintha a futamban utolsónak érkezett volna be. A diszkvalifikálást kimondhatja a versenyigazgatóság hivatalból is, de erre vonatkozó kijelentése óvás (l. o.) útján is provokálható. Az óvást N. esetében a mázsálónál (l. o.) kell szóbelileg bejelenteni, még pedig addig, mielőtt ez a célbiró által helyezett összes lovakat visszamázsálta volna.

Neko *(Necho)*, ókori egyiptomi király (Kr. e. 610—594), meghódította Palesztinát s Jósijja, Juda királya, maga is elesett a Megiddo melletti ütközetben, de 604-ben Nebukadnécár megverte N. seregét az Eufrátesz melletti Karkemisnél. Herodotos abbeli tudósításának megerősítésére, hogy N. parancsára a föniciai hajósok körülhajózták Afrikát, az emlékeken eddig még semmi bizonyítékot sem találtak.

Nekraszov, orosz költő, l. *Nyekraszov.*

Nekro... (a görög νεκρός szótól, ami *halottat, hullát* jelent) kezdetü, itt nem talált szók *Necro*..., továbbá *Halott*..., *Hulla*... kezdetű címszavak közt keresendők.

Nekrobiózis (gör.), helybeli közvetett (indirekt) szövethalál, melynél a szövet halála lassan áll be s az elhalást a szövet elfajulása, degenerációja (pl. zsíros, nyákos, amiloid, sajtos) előzi meg.

Nekrofilia *(nekrophilia*, gör.) a. m. hullaszerelem (l. o.).

Nekrokausztika (gör.), a. m. halotthamvasztás (l. o.).

Nekrolatria (gör.), l. *Halottkultusz.*

Nekrolog (gör.), valamely újon elhúnytnak rövid életrajza v. ilyen életrajzok gyüjteménye.

Nekromantia (gör.), l. *Halottidézés.*

Nekrometria (gör.), az emberméréstannak (antropometria) az a része, mely a még szét nem boncolt hulla különböző méreti sajátságaival foglalkozik.

Nekropolisz (gör.) a. m. halottak városa, l. *Temetkezés.*

Nekropszia (gör.), a. m. halottkémlés (l. o.).

Nekroszkópia (gör.), l. *Hullavizsgálat.*

Nekroszpermia (gör.), l. *Azooszpermia.*

Nekrotómia (gör.), a valamely okból elhalt s a szomszédságtól leválasztott (sequestrált) csontdarabok (sequester) eltávolítása. Nevezik másként *sequestrotomiának* is. Ha a leválasztott csontdarab tisztán lágyrészek közt fekszik, elégséges a sipolyok felhasítása s a sequester kiemelése. Ha a sequester a csont belsejében fekszik, úgy a körülötte támadt csontládát előbb fel kell vésni, hogy a sequesterhez hozzáférjünk.

Nekrózis *(necrosis*, gör.), l. *Elhalás.* Növénytani értelemben általában valamely növényrész elhalását jelenti: értik ezalatt azonban az üszöggombák okozta kóreseteket, amelyekre jellemző, hogy az elpusztult növényrészből fekete por hull ki, a gombaspórák. Ilyen üszögbetegségek a gabonafélék porüszögje (Ustilago carbo), a búzának zsíros üszögje (Tilletia caries), a rozs szárüszögje (Urocystis occulta). L. még *Üszög.*

Nektár, l. *Ambrózia.*

Nektarin (növ.), simahéjú őszi barack, kiválóbb fajtái: Pitmaston, Victoria, korai Croncels.

Nektárium (növ.), l. *Mézfejtő.*

Nekton (geol.), Haeckel a tengerek fenekéhez kötött állatok, tehát főleg a rákok, puhányok, tüskebőrüek, korallok összességét *benthos*-nak nevezte. A szabadon úszókat, vagyis főleg a halak és a jól úszó cephalopodák, amilyenek a nautilus és a kihalt ammonitfélék, együttes társaságát N.-nak mondotta, azt a faunát pedig, mely a tengerek felső vízrétegét benépesíti, de rossz úszó és csak a tengeri áramlások által sodortatik tova, amilyenek főleg a foraminiferák és radiolariák, *plankton*-nak keresztelte. E három, a tengeri lakók életmódjára vonatkozó kifejezés gyakran használtatik geológiai fáciesek megállapítása alkalmával. A sikér tengerfenéki, vagyis a szubkontinentális lerakódásokat a francia geológusok újabban *neritikus*-nak, ellenben a mélytengeri pelagikus fáciest *bathyalis*-nak is nevezik.

Nekyia (gör.) a. m. halottidézés (l. o.).

Nélaton, *Auguste,* francia sebész, szül. 1807 jún. 18., megh. Párisban 1873 szept. 21. 1851-ben a párisi egyetemen a sebészet rendes tanára, 1866. a császár udvari orvosa lett. N. különösen a húgykő-operációkat végezte nagy sikerrel. Művei: Traité des tumeurs de la mamelle (Paris 1839); Parallèle des divers modes opératoires dans le traitement de la cataracte (u. o. 1850); De l'influence de la position dans les maladies chirurgicales (u. o. 1851); Éléments de pathologie chirurgicale (2. kiad. u. o. 1867—85.).

Nélaton-katéter, puha vörös gummiból, illetőleg kaucsukból készült, igen hajlékony eszköz, melynek bevezetése a húgycsövön át nagyon könnyű és a betegre nézve igen kevéssé kellemetlen. A legkiválóbb fajtájuk az ú. n. Jacques-Patent katéter. L. *Katéter.*

Neleus, a görög hősmondában Pylos messeniai város királya. Annak a hosszú küzdelemnek, me-

lyet Spárta Messeniával vívott, mitikus lerakodása az a monda, hogy már a spártaiak istenített nemzeti hőse, Herakles bajba keveredett N.-szal, amennyiben ez nem volt hajlandó őt a gyilkosság vérbűne alól (l. *Herakles)* feloldani, amiért is Herakles N. valamennyi gyermekét — az egy Nestor (l. o.) kivételével — megölte, N. nemzetségének többi tagját pedig Herakles fiai, a Heraklidák ölték meg.

Nelidov, *Alekszander Ivanovics,* orosz diplomata, szül. Kisinevben 1835., megh. Párisban 1910 szep. 18. Az orosz külügyminisztérium ázsiai osztályából az athéni, müncheni, bécsi, majd konstantinápolyi követségekhez került. Az 1877—1878-iki orosz-török háborúban a főparancsnokság kancelláriájának élén állott, azután részt vett a san-stefanói béke megkötésében és a berlini kongresszuson. 1879-ben drezdai követ lett, 1883. Konstantinápolyba helyezték át s itt ügyesen ellensúlyozta az angol befolyást. 1897-ben római, 1903. párisi nagykövet lett, hol meg is halt.

Nellerto, *Llorente* (l. o) spanyol történetíró álneve.

Nellor *(Nellur),* az ugyanily nevű kerület székhelye a brit-indiai császárság madraszi kormányzóságában, a Penner folyó mellett, 33,000 lakossal.

Nelson (ejtsd: nellz'n), 1. Brit-Észak-Amerika 650 km. hosszú folyója, a Winnipeg-tó lefolyása, torkolatában van a Hudson-öböl Társaság York-ügynöksége. Sellői miatt csak kisebb hajók járhatnak rajta. — 2. *N., város* Lancashire angol countyban, (1911) 39,485 lak., jelentékeny pamutiparral. — 3. *N., város* és püspöki székhely Új-Zéland D.-i részén, (1911) 7642 lak., bőr-, szappan- és sörgyártással.

Nelson (ejtsd: nellz'n), *Horatio, viscount,* angol tengernagy, szül. Burnham-Thorpeban 1758 szept. 29., elesett a trafalgari tengeri csatában 1805 október 21. 1774-ben tengerészeti hadapród lett, s attól kezdve gyorsan emelkedett rangban, miközben Észak-Amerikában, az Északi-tengeren, Kelet- és Nyugat-Indiában szolgált. Midőn 1793. Franciaországgal kitört a háború, N.-t az Agamemnon fregatta parancsnokává nevezték ki. Mint ilyent a kormány William Hamilton-hoz a nápolyi angol követhez küldte és itt ismerkedett meg N. a híres Hamilton ladyvel, kivel bizalmas viszonyba lépett. Még ugyanabban az évben N.-t Korzikába rendelték és ott vesztette el, Calvi ostroma közben, egyik szemét. 1797 febr. 15. a Szt. Vince-foknál vívott tengeri ütközetben Sir John Jervis tengernagy fővezénylete alatt mint kommodór, parancsot nem várva, kitört az alája rendelt hajókkal a csatasorból és a már-már elmenekülő spanyol hajóhad elé vetette magát, annak elállta útját, úgy hogy az angol hajóhad többi részei is elérhették és megverhették; N. itt három spanyol sorhajót ejtett prédául és magát a spanyol tengernagyot is elfogta. Elismerésül e tetteiért kinevezték ellentengernaggyá és a Cadix előtt horgonyozó, a kikötő elzárásával megbizott hajóraj egy részének parancsnokává tették, mely állásban Santa Cruz ellen támadást intézett s egy ezüsttel megrakott spanyol hajót fogott el; ez ütközetben jobb karját vesztette. Újból felépülvén, a Földközi-tengeri hajóraj parancsnokává nevezték ki azzal a megbízással, hogy figyelemmel tartsa Toulon kikötőjét, ahol Bonaparte tábornok az egyiptomi expediciót felszerelte. Bonapartenak mindazonáltal sikerült a kikötőt észrevétlenül elhagynia. Erre N. Nápolyba, Messinába, onnét Alexandriába hajózott, de ott sem találván a francia hajórajt, ismét visszatért Sziciliába s onnét másodszor is Alexandriába ment, ahol végre az abukiri öbölben rejtőző francia hajóhadra bukkant, azt aug. 1. megtámadta és megsemmisítette. Ez alkalommal fején ő maga is megsebesült. Az abukiri diadal különösen Angliában nagy örömet keltett és biztosra vették, hogy az Egyiptomban elszigetelt Bonaparte ki nem kerülheti vesztét és nem veszélyeztetheti Egyiptom után Keletindiát. Az angol király «Nilus bárójá»-vá tette és évi 2000 font tiszteletdíjat adományozott neki; midőn pedig a hős Abukirból Nápolyba ment, Ferdinánd király a *brontei* hercegi rangra emelte. Most a nápolyi udvar is hadat üzent Franciaországnak, annak szerencsétlen kimenetele után azonban N. az udvarral együtt a franciák elől Palermóba menekült. Innét az ellenforradalmat támogatta Nápolyban s midőn a királyt saját tengernagyi hajóján 1799 derekán Nápolyba visszahozta, engedett a kamarilla és különösen Karolina királyné meg Hamilton lady rábeszélésének, a francia pártnak, ill. a republikánusoknak Ruffo bíborossal kötött szerződését megszegte és a köztársasági párthoz szító értelmiség legelőkelőbb tagjait (ezek között az agg Caraccioli herceg tengernagyot) saját tengernagyi hajójának árbocaira felakasztatta. Eljárásával még az angol közvéleményt is maga ellen ingerelte, mire a kormány visszahívta; N. azonban csak akkor engedelmeskedett, midőn a kormány Hamilton lordot visszahívta Nápolyból. Erre azután a Hamilton-pár társaságában 1800 november havában N. is visszatért Londonba. A következő évben altengernaggyá lett és Parker tengernagy alatt részt vett az északi hatalmak által «fegyveres semlegesség» elnevezéssel kötött szövetség ellen kiküldött expedicióban; ez alkalommal Kopenhágánál a dánok ellen tüntette ki magát. Jutalmul a «viscount» címet kapta. Az amiensi béke után Mertonba (Surrey grófságba) vonult vissza Hamilton ladyhez, kinek férje időközben meghalt. A háború ujra kitörése után a Földközi-tengeri hajóraj élére állott és 1805 okt. 21. reggel 9 órakor a szövetkezett spanyol-francia hajórajt megtámadta Trafalgar hegyfoknál. N. a csatát a következő, híressé vált, jelzőzászlókkal közölt parancsával vezette be: «Anglia elvárja, hogy minden fia megteszi kötelességét». N. ez akarata teljesedett is és a francia-spanyol hajóraj végképen elpusztult. Az ütközet már-már eldőlt, midőn N. egy puskagolyótól halálosan megsebesült. Kiszenvedése előtt még értesült a teljes győzelemről. Holttestét 1806 jan. 9. Londonban a Pál-templomba temették. Sírja fölé pompás emléket emeltek; hasonlóképen a londoni Trafalgar Squaron, Norwich-, Edinburgh- és Montrealban (Kanada) is emlékszobrokat állítottak a nagy hős tiszteletére. Végakaratát azonban, hogy Hamilton

ladyről és Horatia nevű leányáról gondoskodjanak, sem a kormány, sem a parlament nem teljesítette. Utódai 1805 óta a «gróf N., trafalgari viscount» címet viselik. N. minden idők egyik legkiválóbb tengeri hadvezére volt. Győzelmeit főleg szívós akaratának és vakmerő támadó szellemének, nemkülönben ama harcászati elvének köszönhette, hogy az ellenfél egy részét fölényes erővel és akkép támadta meg, hogy többi része nem jöhetett idejében a megtámadott rész segedelmére. Ez az elv főleg az abukiri és trafalgari csatákban domborodik ki fényesen. N. világtörténelmi jelentősége pedig az, hogy a francia hajóhadakat többször megsemmisítvén, ez által oly csapást mért Franciaországra, hogy Napoleon Anglia ellen szőtt terveit képtelen volt végrehajtani. N. ezáltal Napoleon bukását is előmozdította és végkép kialakította Anglia korlátlan uralmát a tengerek felett a XIX. sz. egész tartamára. És az 1914-iki világháborúnak egyik oka éppen az volt, hogy Anglia féltette uralmát s vele együtt kereskedelmét, iparát és gazdagságát az e téren is mindinkább előtérbe nyomuló Németországtól. N. életét megírták Churchill (1808), Clarke és M. Arthur (1819, új kiad. 1848), Southey (1813 és azután számos új kiadásban, mely népszerű művet a Magy. Tud. Akad. megbízásából Reményi Antal magyarra is lefordította), Pettigrew (1849, 2 köt.), Browne (1890), Laughton (1895—99), Mahan (1897), Beresford (1898), Fitchett (1902), Holme (1905). Hivatalos jelentéseit és levelezését Dispatches and letters of the Vice-admiral lord Viscount N. cím alatt *Nicolas* adta ki (1844, 7 köt.); e munkából Laughton kivonatot készített (1886). V. ö. *Russel* W. Cl., N. and the naval supremacy of England (u. o. 1890); *Prothers*, The battle of Trafalgar (English historical Review, 1890 okt.); *Parow* W., Die Seeschlacht bei Trafalgar (Berlin 1890); *Kossmann* R., N. und der Herzog Caraccioli (Hamburg 1895); *Eardley-Wilmot*, Nelsons's last campaign (1905).

Nelson-sziget, l. *Déli Shetland-szigetek.*

Nelsonville, város Ohio északamerikai államban, a Hocking-folyó és csatorna mellett, (1910) 6082 lak., kőszéntelepekkel és téglaégetőkkel.

Nelumbium *Juss.* (növ.), l. *Nelumbo.*

Nelumbo *Adans. (Nelumbium* Juss., növ.), a Nympheaceae (Tündérrózsafélék) család génusza, 2 faja szép vízi növény. Rhizomájuk a fenéken hosszúra nyúlik. Levelük csaknem kerek pajzsalakú; alsó oldala közepébe nyúló, hosszú nyelével a víz fölé emelkedik. Hosszú kocsányon emelkedik ki nagy virágúk is, csészéje 4—5 levelű, szirma, porzója sok és alsó állású. Termésük többedmagával a fordított kúpalakú, taplószerű vacokba van mélyesztve. A *N. lutea* Pers. virága sárgás. Előfordul Ny.-Indiában és Közép-Amerikában Colombiáig. Szép dísz, ezért üvegházi medencékben is tartják. A *N. nucifera* Gärtn. *(Nelumbium speciosum,* Willd., l. a *Vízi növények* színes mellékletét) virága rózsaszínű. Japántól Ázsia melegebb részein át Ausztráliáig van elterjedve a vizekben (Gangesz, Kaspi-tenger, a Volga torkolata stb.). A hindu szent lótusza v. *padma virága*, a Gangesz vizének attributuma. Gumós rhizomája Japánban mindennapi eledel. Magva az egyiptomi bab vagy *Pythagoras babja*; már az ókorban is ették. Főkép levélmaradványok alapján több kihalt N.-faj ismeretes, így a petrozsényi, harmadkori *N. hungarica* Tuzs.

Nem, tagadó szócska.

Nem *(sexus), fiziológiai értelemben* a hím és nő ellentéte az organikus világban. — *N. (genus), természetrajzi* tekintetben az együvé tartozó fajok (species) összefoglaló neve, l. *Rendszertan* és *Növényrendszer.* — *N. (genus), logikai* tekintetben a fogalom, amely más fogalmakat, ill. egyedeket magába foglal, pl. ember, állat, kutya, fa stb., szemben ezekkel: európai, akácfa stb. Ez alsóbb rendű fogalmak a nem fajtái (species); minden fogalom, kivéve az egyedieket s a legfelsőbbeket, nemnek is, fajnak is tekinthető; nemnek a kisebb körüekkel, fajnak a nagyobb körüekkel szemben. Az egyedi fogalmak csak faji fogalmak lehetnek, a legfelsőbbek csak nemiek. — *N. (genus), némely nyelvekben* a névszóknak olyanféle különbsége, mely megfelel az emberi s állati nemek különbségének s e különféle jelentések különféle nyelvtani alakokban fejeződnek ki. Némely nyelvekben (pl. a franciában, olaszban, héberben) csak kétféle nem van: *hímnem* (genus masculinum) és *nőnem* (genus femininum); más nyelvekben még egy harmadik osztály van: a *semleges nem* (genus neutrum). Némely főnév értelménél fogva közös nemű (generis communis), vagyis hím- és nőnemű egyszersmind, pl. a latin *parens* «szülő» (apa és anya), *bos* «marha» (bika és tehén). Más nyelvekben máskép oszlanak meg a nemek. P. az eszkimó nyelvben van élők és élettelenek neme, az afrikai pul nyelvben van eszes lények és oktalanok neme, a bántu nyelvekben pedig 18 nem van s nemcsak a melléknevet, hanem az igét is megegyeztetik nemben a főnévvel. A magyarban, valamint a többi uralaltáji nyelvekben, nincsen nemek szerinti különbség s ez e nyelvek közös jellemző tulajdonságainak egyik legfontosabbika.

Néma az az egyén, aki nem tud beszélni, akár azért, mert beszédszerveiben valahol zavar, hiba van (anatómiai, vagy funkcionális), akár mert nincs hozzá való észtehetsége (hülye), akár mert nem hall (siketnéma). Lehet továbbá a némaság teljes, amikor az egyén semmiféle hangot nem tud kiadni, s amidőn a némaság csak a beszédre vonatkozik s a hangok képzése egyébként nincsen akadályozva. Az előbbi némaság rendszerint csak az idegrendszer működésbeli zavarán alapszik (pl. hiszteriánál), s valamely nagy lelki emóció (pl. nagy ijedtség) után következik be, ezeknél a beszélőképesség rendszerint visszatér. L. még *Hallónémaság, Siketnéma.*

Néma, kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1910) 813 oláh és magyar lak.; u. p. Szamosújvár, u. t. Dés. — L. még *Kolozsnéma.*

Néma barátok, l. *Kartauziak.*

Nemachilus barbatulus (állat), kövi csik, l. *Csíkfélék.*

Néma csörgőkígyó *(Bothrops surucucu* Wagl., állat), l. *Lachesis muta.*

Némai *József*, gégeorvos, szül. Váczott 1862 ápr. 14. Tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte. 1893-ban a budapesti egyetemen magántanárrá képesíttetett az orr- és gégetükrözésből.

Főbb munkái: *Az orr melléküregeiről* (Orv. Hetilap 1889); *A hangszalagnak ezideig meg nem figyelt mozgásáról* (M. Orv. Archivum, 1893); *Az énekhang és énekművészet physiologiája* (Orv. Hetilap 1898); Vergleichende anatom. Studien am Kehlkopfe (Berlin 1912); Menschen- und Tierstimme in ihrem Verhältnis zum anatom. Bau des Kehlkopfes (u. o. 1913); Neue Aufschlüsse über die Stimmbildung (u. o. 1915).

Némai ménes, Némán, Komárom vm.-ben alapították *Lossonczy* István és *Balogh* Kálmán. Eleinte csak angol félvér lovakat neveltek benne, 1888—89. óta telivéreket is. Az utóbbiak közül legjobbak voltak: Kapitän, Wette nicht, Konradin, Kynt, Intrigant (mely megverte Primás II.-t), Metella stb. A régi tulajdonosok halála óta a N. *Lossonczy* Elemér tulajdona.

Némajáték *(pantomimika)*, olyan drámai mű, mely párbeszéd s általában beszéd nélkül érzelmeket, gondolatokat és cselekvényt pusztán arcjátékkal és taglejtéssel ad vissza. Már a régi görögök és rómaiak alkalmazzák s úgy a renaissance, mint az újkor szinpadja gyakran élt vele. Sokszor zene kisérte s voltaképen a ballet sem más, mint *zenés N.* A N.-ot sokan a művészet elkorcsosult fajtájának tekintik, bár tagadhatatlan, hogy bizonyos stilizált művészet kifejtésére alkalmas. A jelen század legelején meglehetősen kiment már a divatból, míg a legutóbbi évek stilizáló hajlandósága néhány újabb kisérletet tett a N.-ban. N. a rendes szinjátszásban is előfordul, mikor a szereplő érzéseit szó nélkül, csak arccal és mozdulatokkal fejezi ki. Némely szinész — kivált a XIX. sz. vége felé — valóságos virtuozitást fejtett ki benne és sokszor s fölöslegesen is alkalmazta. Kiváló némaszerep a *Porticii néma* c. operában a hősnő szerepe, melynek eljátszásához bravúros N. szükséges.

Nemalit (ásv.), aszbesztszerű, selymesfényű, vékony rostos brucit; termőhelye Hoboken, New-Jersey államban.

Nemanjics, az első *szerb* uralkodócsalád, mely az Árpádházzal is rokonságban állott. Őse *Uros* fejedelem (nagy zsupán), kinek leánya, *Ilona,* Vak Béla magyar király neje volt, Uros fiától, *Desától* származott *Nemanja István,* kitől a család a N. nevet kapta. Ez 1159—1195-ig uralkodott s mint Simon szerzetes halt meg 1200. A trónon legidősebb fia *II. István* követte (1195—1204.), ki felvette a *királyi* címet s szintén kolostorban halt meg (1227). Egyik öccse, *Rastka,* szerzetesi nevén *Száva,* Szerbia első érseke és annak védőszentje lett (megh. 1237.). II. István fiai: *Radoszló István* (1224—34.), *Ulászló István* (1234—41.) és *I. Uros István* (megh. 1277.) Ennek idősebbik fia *Dragutin István* (1277—81.) V. István magyar király leányát, *Katalint* vette nőül. A trónról öccse, *II. Uros István* (1281—1321.) űzte el. Ennek természetes fia volt *III. Uros István* (megh. 1331.), kinek fia, *IV. Uros István,* «Dusán cár» volt (megh. 1355.). Dusán fiában, *V. Uros Istvánban* azután kihalt a N. család férfiága 1367. V. ö. *Wertner* Mór, A középkori délszláv uralkodók genealógiai története (Temesvár 1891).

Némaság, a beszélési képesség hiánya, l. *Néma.*

Némaszemélyzet, l. *Comparse.*

Némaszerep, l. *Némajáték.*

Nemathelminthes (állat), l. *Fonálférgek.*

Nematocera (állat), l. *Nemocera.*

Nematocysta, l. *Csalánszerv.*

Nematophora (állat), l. *Cnidaria.*

Nemausus, város Gallia Narbonensisben, ma helyén *Nîmes* (l. o.) fekszik.

Nemazi (török), l. *Imaszőnyeg.*

Némber (a Bécsi és Müncheni kódexben: *nemberi)* a. m. asszony.

Němcová (ejtsd: nyemcova), *Božena* (Beatrix), családi nevén *Panklová* Barbora, cseh írónő, szül. Bécsben 1820 febr. 4., megh. Prágában 1862 jan. 21. Népmondákat gyüjtött össze és a cseh és magyarországi tót nép életéből vette finom költői érzékkel kidolgozott elbeszélései tárgyát; legjobb: Babička (Nagyanyóka, 1855). Összes művei (Sebrané Spisy) a Cešti spisovatelé XIX. stoleti c. vállalatban jelennek meg 1904-től Prágában. V. ö. *Tille,* N. B. (Zlatoroh V—VIII. k., Prága 1911).

Nemcse (azelőtt: *Nemcsest),* kisk. Krassó-Szörény vm. facsádi j.-ban, (1910) 185 oláh lak.; u. p. Kossó, u. t. Marzsina.

Nemcsény, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1910) 640 tót és magyar lak.; posta- és telefonhivatal.

Nemea, kis völgy Argoliszban, Kleonai közelében. Híres volt itt az ókorban a N.-i Zeus szentélye, hol kétévenként a *N.-i játékokat* tartották. A monda részben a Thébavívó 7 hősnek, részben Heraklesnek tulajdonítja e játékok megalapítását, mikor a N.-i oroszlánt megölte (l. *Herakles).* A győztes jutalma borostyánkoszorú és olajág volt.

Nemeai játékok, l. *Nemea.*

Nemeai oroszlán, l. *Nemea* és *Herakles.*

Nemecske, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 366 tót lak., u. p. Nyitraperjés, u. t. Nagytapolcsány.

Némedi, községek, l. *Alsónémedi, Kisnémedi, Tolnanémedi.*

Nemegye, községek, l. *Magyarnemegye, Oláhnemegye.*

Neményi, 1. *Ambrus,* politikus és publicista, szül. Péczelen 1852., megh. Budapesten 1904 dec. 13. Főiskolai tanulmányait Budapesten és Párisban végezte; 1877. tagja lett a Pester Lloyd szerkesztőségének, 1884. szabadelvű programmal a képviselőháznak; 1896—1901-ig főszerkesztője a Pesti Naplónak. Szociálpolitikai, történeti és közgazdasági tanulmányai közül nevezetesebbek: *Rabelais és kora* (Budapest 1877); *Kortörténelmi rajzok* (u. o. 1880, 2 köt.); *Parlamenti fegyelem és tekintély* (u. o. 1879); *Az állam és határai* (u. o. 1889); *A francia forradalom hirlapjai és hirlapírói* (u. o. 1897); *Hungaricae res* (u. o. 1882); *Das moderne Ungarn* (Berlin 1883); *Die Verstaatlichung der Eisenbahnen in Ungarn* (Leipzig 1890); *Bureaucratia Magyarországon* (Budapest 1902).

2. *N. Imre,* pedagógus, *N. 1.* testvéröccse, szül. Rákospalotán 1862 aug. 21. A budai királyi pedagógiumot és a bölcsészettudományi egyetemet abszolválta. Tanári vizsgát és filozófiai doktorátust tett s pedagógiai tanulmányok céljából be-

utazta Európa összes kulturállamait. 1882. Sarajevóban az osztrák-magyar iskolák igazgatója, majd liptószentmiklósi állami iskolai igazgató, 1886. fővárosi középkereskedelmi iskolai tanár, 1888. Újpesten az állami polgári leányiskola igazgatója, 1893. pedig Csanád vmegye kir. tanfelügyelője lett. Innen hívták be a közoktatásügyi minisztériumba szolgálattételre. 1900-ban min. osztálytanácsos és 1913. miniszteri tanácsos lett. Érdemei elismeréseül 1912-ben a Ferenc József-rend középkeresztjét, 1916. a Lipót-rend lovagkeresztjét kapta. A tanítói, tanítónői és óvónői képzés terén a többi között az országos pedagógiai könyvtár létesítése, a tanítónőképzőintézetek új tanterve és végrehajtási utasítása, rendtartási és képesítővizsgálati szabályzata, a pszichológiai laboratóriumok országos szervezése, a tanítónőképző-intézeti tanárok képzésének intézményes szervezése, a nemzetiségi tanítóképző-intézetek viszonyainak rendezése az ő nevéhez fűződő alkotások. 1915-ben vezetése alá kerültek a polgári iskolák, a felsőbb leányiskolák, a leány-gimnáziumok, a felső kereskedelmi iskolák és a kereskedelmi akadémiák ügyei is. Főbb művei: *Az eltévesztett irány* (Ujpest 1891); *Leányiskoláink fogyatkozásai* (Budapest 1891); *Apáczai Cseri János, mint pedagógus* (u. o. 1893); *Sajátlagosságok a pedagógiai világból* (Ujpest 1893); *Szemelvények Apáczai Cseri János pedagógiai műveiből* (1902); *Ifjusági könyvtárak és ifjusági olvasmányok a nevelés szolgálatában* (1902); *Állami népoktatás* (1903, Magyar Közélet) és számos tankönyv. Hírlapokat is szerkesztett.

Nemeobius Lucina *L.* (állat), l. *Eryçinidae.*

Nemere, hegycsúcs Háromszék vm. É.-i határán, Kászonjakabfalva felől érhető el legkönnyebben, a Csiki havasok egyik csúcsa. N.-nek nevezik azt a kelet-erdélyi *szelet* is, amely különösen Háromszék vmegyében uralkodó, a N. hegy felől, tehát K.-ről jő. Igen hideg és rendkívül száraz, hegyen átkelt, vagyis főnjellegű szél, amely az orosz pusztákról jön, de még a hegyen átkelve is roppant hideg, erős viharos jellegű, néha hetekig is eltart, embert, állatot, sőt házakat is elsöpör. Ipolyi Magyar mythologiájában (136,145.), noha nem határozottan, Nemrod mondájával tartja összefüggőnek a N. nevet, mint amelyben az erőszakos, pusztító óriás eszménye jelentkezik, mert a mondai Nemrod (Nimród) erőszakos, zsarnok, dühöngő vadász, a magyar krónikákban «robustus venator». Ennyiben állhat rokonságban a N. személyesített alakja a német *bolygó vadásszal*, amennyiben a *Wilde Jagd* a förgeteg, zivatar, kutyaüvöltéshez hasonló szélsüvítés személyesített képe; a N.-ben is egy szélzivatart támasztó óriásnak mesés képzete lappanghat.

Nemertes (állat), l. *Zsinórférgek.*

Nemertini (állat), l. *Zsinórférgek.*

Nemes, aminek a maga nemében, mert kiváló tulajdonságai vannak, kiváló értéket tulajdonítunk; ellentéte a *nemtelen*. Lelkileg N., kinek lelke kiváló, előkelő, a rúttól, erkölcstelentől természeténél fogva tartózkodó. Átvitt értelemben más dolgoknak is tulajdoníthatunk N.-séget; a hallást és látást, mint amelyek inkább az értelmet szolgálják, N. érzékeknek mondjuk; beszélünk N. testtartásról, eljárásról, továbbá N. ércekről, borokról, gyümölcsökről, lovakról, általában N. fajokról és hasonló értelemben a fajok nemesítéséről. L. még *Nemesség.*

Nemes, kisk. Nagy-Küküllő vmegye medgyesi j.-ban, (1910) 536 német és oláh lak., u. p. és u. t. Muzsna.

Nemes *(hidvégi), grófi család.* Közös eredetű a Kálnoky- és a hidvégi Mikó-családokkal, székely család. A közös törzs a XIII. sz. elején élt *Akadásig* viszi vissza eredetét, kinek unokája *Mikó* az ilyen nevű családot alapította. A XV. sz. elején élt Bálint *Mihály* fiától a *N.*, *Miklós* fiától a Kálnoky-család származott le. 1755 febr. 18. *N. Ádám* ítélőmester és gyermekei grófi rangra emeltettek, 1755 aug. 26. pedig az ifjabb ág is grófi rangot nyert, de ez már kihalt. — Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *N. Albert* gróf, szül. 1866 nov. 18. Bécsben. Jogi és diplomáciai tanulmányai végeztével 1890. a római quirináli nagykövetségen attasé lett; Berlinben mint követségi titkár, Konstantinápolyban, Belgrádban és Párisban mint követségi tanácsos működött. 1908-ban rendkívüli követi és meghatalmazott miniszteri címet és jelleget kapott. 1911-ben a külügyminisztériumba hívták be szolgálattételre s osztályfőnöki címet és jelleget nyert.

2. *N. Eliza* grófné (szül. *Ransonnet* bárónő), festő, szül. Bécsben 1843., megh. Brixenben 1899 okt. 27. Férje *N. Nándor* gróf volt. Szülővárosában tanult, előbb Vastagh György, aztán Angeli voltak a mesterei. Életképeket s főkép arcképeket festett, legtöbb művét szent-tamási kastélyában őrizte. Egyik korai műve Deák Ferenc arcképe (1873) Pest vármegye tanácstermében. A Szépművészeti Muzeum 3 arcképét és *Az első úrvacsora* c. életképét (1896) őrzi. Végrendeletében jelentékeny alapítványt tett fiatal magyar művészek támogatására.

Nemes, 1. *Antal*, c. püspök, szül. Budapesten 1855 febr. 13. Jogot hallgatott a budapesti egyetemen, ahol jogi és államtudományi doktorrá avatták. 27 éves korában azonban a papi pályára lépett. Pappá szentelték 1885 okt. 20. Budapesten hitoktató, azután segédlelkész volt. 1898 óta budavári plébános. 1899-ben c. apát, 1905. pápai prelátus, 1912. c. püspök. Művei: *A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főtemplom története és leírása* (1893); *Egyházi törvénykezési rendtartás* (1894).

2. *N. Mihály*, illusztrátor és tervező, szül. Budapesten 1866. A mintarajziskolában Székely Bertalannak volt tanítványa, aztán számos illusztrációt rajzolt könyvkiadók és lapok számára; munkásságának javát azonban a régi magyar viselet kikutatása körül végzett tanulmányai teszik ki. Ennek eredményét *A magyar viseletek története* c. nagy képes műben (szövegét *Nagy* Géza írta) adta ki. E kosztümtanulmányok révén hivatalos célokra és ünnepi alkalmakra százakra menő egyenruha- és kosztümtervet készített. Igy tőle való a m. kir. darabont-testőrség, a m. kir. koronaőrség, a határ- és államrendőrség egyenruhája, az 1902-iki budapesti lovagi tornaünne-

pély, Rákóczi budapesti temetési menetének stb. korhű viselettani rendezése és tervezése. Idevágó műve még: *A magyar jelmez és fejlődése* (Tud. Zsebkönyvtár).

Nemesabony (azelőtt: *Nagyabony),* kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 999 magyar lak., vasútállomás, postaügynökség, u. t. Dunaszerdahely. Legrégibb községeink egyike; III. István alatt bevándorolt csehek alapították, később Pozsony várához tartozott.

Nemesapáti, kisk. Zala vmegye zalaegerszegi j.-ban, (1910) 2021 magyar lak., postahivatal, u. t. Zalaszentiván.

Nemesbikk, kisk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1910) 1130 magyar lak. Vasúti megálló, postaügynökség, telefonállomás. Őskori cserepek lelőhelye.

Nemesboldogasszonyfa, kisk. Zala vm. keszthelyi j.-ban, (1910) 164 magyar lak., u. p. Alsópáhok, u. t. Hévizszentandrás.

Nemesborzova (azelőtt: *Borzova),* kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban, (1910) 133 magyar lak., u. p. és u. t. Nagyszekeres.

Nemesbőd (azelőtt: *Bőd),* kisk. Vas vmegye szombathelyi j.-ban, (1910) 749 magyar lak., u. p. Vép, u. t. Vát.

Nemesbudafalva (azelőtt: *Budafalva),* kisk. Szolnok-Doboka vm. magyarláposi j.-ban, (1910) 1566 oláh lak., u. p. Kupsafalva, u. t. Oláhlápos.

Nemesbük, kisk. Zala vm. keszthelyi j.-ban, (1910) 961 magyar lak., u. p. Karmacs, u. t. Hévizszentandrás.

Nemescsó, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 421 magyar lak., vasútállomás táviróval: Lukácsháza-Nemescsó, posta- és telefonhivatal.

Nemesd, község, l. *Lendvanemesd.*

Nemesdéd, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1910) 1505 magyar lak., postahivatal, u. t. Nemesvid.

Nemesdedina (azelőtt: *Dedina),* kisk. Árva vm. vári j.-ban, (1910) 182 tót lak., u. p. Nizsna, u. t. Turdossin.

Nemesdicske, kisk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1910) 421 magyar és tót lak., u. p. és u. t. Verebély.

Nemes élesztő. A mustot rendesen a szőllőbogyókról belekerült s a természetben szabadon, mondhatjuk vadontermett élesztősejtek erjesztik ki. E szabadban termett élesztők legjobb egyedeit kiválasztva s laboratóriumban tovább tenyésztve kapjuk a tisztán tenyésztett vagy nemes élesztőt; ha ezzel a még erjedésben nem levő mustot beoltjuk s gondoskodunk róla, hogy a beoltott élesztőt a vad élesztő el ne nyomja, akkor tökéletesebb erjedést tudunk előidézni, melynek jó eredménye a cukor előnyösebb átalakításában, több alkoholban, gyorsabb erjedésben, kedvezőbb melléktermékek, zamatanyagok keletkezésében fog jelentkezni. Téves azonban az a nézet, hogy valamely jobb borvidékről származó N.-vel máshol is ugyanolyan minőségű és jellegű bort lehet előállítani.

Nemes ércek politikája azokat az elveket jelenti, melyeket az egyes államok, illetőleg azok kormányai a nemes érceknek az országban való felhalmozása, ill. a kivitel megakadályozása tekintetében követnek. A N. szoros kapcsolatban van az illető ország valutájával, a fedezeti rendszerrel (l. *Fedezet)* és a kamatláb-politikával. L. *Bankpolitika* és *Jegybankok.*

Nemesfalva, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 252 tót lak., vasúti megállóhely, u. p. Szinóbánya, u. t. Ipolyberzencze.

Nemes fanemek azok, melyek sokféle használhatóságuknál fogva legnagyobb jövedelmet adnak az erdőgazdaságban. Ilyenek a luc, jegenyefenyő, havasi és vörösfenyő, továbbá a tölgy, kőris, szil, hárs, juhar, gesztenye stb. Az alföldi erdőkben az ákác.

Nemes fémek, kémiai értelemben így nevezik az atmoszfériák (levegő, víz és széndioxid) hatásának ellentálló, más szóval, fényüket a levegőn megtartó fémeket. A közéletben kiváltképen az aranyat és ezüstöt hívják N.-nek.

Nemes földpát (ásv.) a. m. holdkő (l. o.).

Nemes gázok, *argon-csoport.* E csoport tagjai: *helium* He, *neon* Ne, *argon* Ar, *kripton* Kr és *xenon* X. Közönséges hőmérsékleten színtelen, gázalakú testek. Jellemző a N.-ra, hogy ezideig semmiféle vegyületüket nem sikerült előállítani, vagyis teljesen indifferens elemek; innét ered a N. elnevezés. Molekulájuk 1-atomos; mindnyájan előfordulnak a levegőben. A N. közül az argont fedezték fel először *Ramsay* és *Rayleigh* 1894. a levegőben (l. *Argon).* A levegőből előállított argon azonban, mint a későbbi vizsgálatokból kitünt, nem homogén, hanem a többi N.-kat is tartalmazza, de igen kis mennyiségben. A N. egyes tagjainak sajátságait l. a saját nevük alatt.

Nemesgomba (azelőtt: *Gomba),* Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 237 magyar lak., u. p. és u. t. Nagymagyar.

Nemes gránát (ásv.), l. *Almandin, Pirop* és *Uwarowit.*

Nemesgulács (azelőtt: *Gulács),* kisk. Zala vmegye tapolczai j.-ban, (1910) 920 magyar lak., vasúti megállóhely: Nemesgulács-Kisapáti, postahivatal, u. t. Nemestördemicz. Felette emelkedik a *Gulácsi hegy* (393 m.), a Balaton vidékének egyik nevezetes bazaltkúpja.

Nemeshany (azelőtt: *Hany),* kisk. Zala vm. sümegi j.-ban, (1910) 676 magyar lak., u. p. Káptalanfa, u. t. Devecser.

Nemeshetés (azelőtt: *Hetés),* kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 1013 magyar lak., u. p. és u. t. Bucsuszentlászló.

Nemeshodos, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 997 magyar lak., u. p. és u. t. Dunaszerdahely.

Nemeshollós, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 372 magyar lak., u. p. és u. t. Egyházasrádócz.

Nemes hölgyalapitvány, l. *Kanonisszák* és *Mária Terézia nemes hölgyalapítvány.*

Nemesianus, *Marcus Aurelius Olympius,* Karthagóból való latin költő a Kr. u. III. sz.-ból. Tanítókölteményeket irt a halászatról (Halieutica) és vadászatról (Kynegetica), továbbá 4 pásztori költeményt (Ecloga). Kiadta Baehrens (Poetae lat. minores, Leipzig 1881); Schenkl (1904).

Nemesi birtok, l. *Nemesi javak.*

Nemesi előnév. A XIV. sz. közepe óta vált szokásossá, hogy a nemesek családnevük mellé önkényesen felvették megkülönböztetésül annak a helységnek vagy helységeknek a nevét, amelyből a család származott, vagy amelyben a családnak nemesi birtoka volt. A XVI. sz.-tól kezdve általánossá vált, hogy a nemességet előnévvel kérték s azt ilyennel adományozták. Igy fejlődött ki, hogy az előnevet (predikátum) a nemesség jelzőjének fogják fel, holott nem nemes családoknak is lehet előneve, és sokszor történt s történhetik ma is a nemesség adományozása előnév-adományozás nélkül. Az olyan nemes családok, amelyeknek nincs N.-ük, nemes voltukat a családnév elé tett «nemes» szóval tüntethetik fel. A német nyelvben a családi név elé helyezett «von», a franciában a «de» szócska jelzi a nemesi származást. Az anyakönyvi utasítás 57. §-a értelmében a N.-et az anyakönyvbe, ha kívánják, be kell jegyezni. Ha az illető N.-e köztudomású, vagy az anyakönyvvezető előtt ismeretes, a használat jogosságát külön igazolni nem kell, ellenkező esetben törvényhatósági v. belügyminiszteri bizonyítvánnyal kell igazolni. A bejegyzés után adományozott N. kívánatra utólag szintén bejegyzendő. A kihágási törvény a cím v. rangfokozat jogosulatlan használatát kihágásnak minősítvén, a N. jogosulatlan viselése büntetés alá esik.

Nemesi felkelés, l. *Felkelés* és *Insurrectio.*

Nemesi javak *(jura possessionaria).* A magyar magánjog mindenkor különbséget tett *nemesi, polgári* és *paraszti* javak között. A N. többféle nemeit különböztették meg a HK. 1. 24. § 4. alapján, amely szerint: «birtoki jog (jus possessionarium) alatt közönségesen értendők: várak, kastélyok, erősségek, kulcsos városok, mezővárosok, faluk, birtokrészek, földek, rétek, erdők és puszták». E felosztás alapján különös jelentőséggel birtak: az uradalmak (dominiumok), a többek által felosztva birt birtokrészek, vagyis az ú. n. közbirtokosságok (compossessoratus) és a nemesi telkek (curiae nobilitares).

A nem nemeseknek 1844. évig nemesi javakra nézve birtokképességük nem volt. Törvényhozási intézkedésre volt szükség, mely (1844. IV. t.-c.) a nem nemeseknek a nemesi javakra vonatkozólag birtokképességét megállapította. E törvény után is birtokképtelenek voltak az idegenek és a zsidók. Az *idegenekre* nézve csak az 1852. évi november 29-iki ősiségi pátens 14. §-a mondotta ki a birtokszerzési képességet. A *valláskülönbségnek* a magánjogokra befolyását pedig az ausztriai polgári törvénykönyv behozatala szüntette meg. Az Országb. Ért. (1861) 22. §-a a vallás különbségéből kifolyó, az ausztriai törvények uralma alatt bővített polgári magánjogokat jelen állapotukban meghagyta. A birtokképesség további korlátozása az ú. n. *holtkézi törvény* (l. *Holtkéz).* Egyebekben az 1848-iki törvényhozás által kezdett reformok folytán a nemesi, polgári és paraszti javak közötti különbségnek nagyrészt csak jogtörténeti értéke van.

Nemesi korona, l. *Korona.*

Nemesi próba v. *őspróba,* voltaképen a nemesi születésnek bizonyítása, a nemesi oklevél elő-mutatása, vagy tényleg gyakorolt előjogok vagy kiváltságok bizonyítása által. Rendesen a leszármazási (filiatio) próbánál fordul elő, midőn ki kell mutatni, hogy az illető, kinek nemessége bizonyítandó, közvetetlen és törvényes leszármazottja bizonyos számú nemes ősöknek. Ez utóbbi olyformán történik, hogy az apa és anya mindkét ágból két, a nagyszülők mindkét ágból négy, a szépapák, szépanyák nyolc őst alkotnak s így tovább. A próba két részből áll: a filiáció, vagyis az egyenes törvényes leszármazás bizonyítása és a nemesi és címer-approbáció, azaz annak igazolása, hogy a legvégső ősök nemes születésűek voltak, s hogy a kimutatott címerek valósággal az illető családok címerei. Ausztria-Magyarországban jelenleg a N. letevése a következő esetekben kívántatik: a máltai (johannita) vagy német lovagrendbe, a bécsi, prágai, mariaschuli (brünni), innsbrucki és gráci hölgyalapítványi intézetekbe való fölvételnél, a kamarási, nemesapródi, csillagkeresztesi méltóság és az udvarképesség elnyerésénél és régebben a Szt. István-rend adományozásánál. Az őspróbák letételére nézve Mária Terézia 1766 máj. 21-iki rendelete ma is, csekély kivétellel, irányadó.

Nemesi rend, l. *Nemesség.*

Nemesis (gör.) a. m. *harag,* szűkebb értelemben *az istenek haragja,* mellyel a régi görög néphit az emberi élet szenvedéseit magyarázni próbálta. Az erkölcsi világrend kérdésein tépelődő költők és írók (így főképen Pindaros, Sophokles és Herodotos) a N.-nek sokkal eszményibb felfogásához jutottak el, mint a népies hit. Ők ugyanis kialakították a N.-nek mint *az erkölcsi élet egyensúlyát fentartó sors*-nak a fogalmát, vagyis a N.-ben látták azt a sorshatalmat, mely lesujt az emberre, mihelyt ez a maga elvakultságában (gör. *até,* l. o.) túllépi rendeltetése korlátait. Az így felfogott N.-t a képzőművészet mint szigorú tekintetű nőalakot ábrázolta, kezében zabolával.

Nemesis Carolina, *V. Károly* császár büntető törvénykönyve, l. *C. C. C.*

Nemesítés, növénytermelésnél a közönséges növényekből jobb tulajdonságú növények fejlesztése (l. *Növénynemesítés),* a kertészetben közönséges alanyokon nemes gyümölcsfajták szaporítása, l. *Oltás.*

Nemesítő galy és hajtás, l. *Oltás.*

Nemesítő keresztezés, l. *Javító keresztezés.*

Nemesius, emesai püspök (400—450 körül) és bölcsész. Plátói alapon írt keresztény apologetikus irányzatú pszichológiai műve: «Az ember természetéről» (Περὶ φυςεως ἀνθρώπων) gazdag adatokban az ókori bölcsészet történetéről és az eretnekségekről. Tanítja azonban a lélek előlétezését (praeexistentia) és a világ örök fönmaradását.

Nemeskajal (azelőtt: *Kajal),* kisk. Pozsony vmegye galántai j.-ban, (1910) 1457 magyar lak., postahivatal, u. t. Galánta.

Nemeske, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1910) 552 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. Görösgalpuszta, u. t. Szigetvár.

Nemeskér, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 615 magyar lak., vasúti megállóhely: Nemeskér-Egyházasfalu, u. p. és u. t. Lövő.

Nemeskeresztúr, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 868 magyar lak., vasútállomás távíróval, u. p. Jánosháza.

Nemeskey *Andor*, egyházi író, szül. Szobotiston (Nyitra) 1841 dec. 6. Pappá szentelték 1867. Előbb Nagyváradon a Szt. József-intézet tanulmányi felügyelője, 1872. papnöveldei lelkiigazgató, 1881. aligazgató, 1885. nagyvárad-újvárosi, 1897. békéscsabai plébános, 1912. hájszentlőrinczi prépost. Irodalmi munkássága: *Az elmélkedő hitszónok* (1876); *Búcsukkal járó imák és ájtatosságok gyűjteménye* (1880); *Jézus, Mária, József* (1893); *Májusi rózsabimbók* (1884); *Krisztus hét szava a keresztfán* (1884).

Nemeskisfalud, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1910) 320 magyar lak., u. p. és u. t. Böhönye.

Nemeskiskotessó, község, l. *Nemeskutas.*

Nemeskismedves, község, l. *Nemesmedves.*

Nemeskocs (azelőtt: *Kocs)*, kisk. Vas vmegye czelldömölki j.-ban, (1910) 646 magyar lak., u. p. és u. t. Boba.

Nemeskolta (azelőtt: *Kolta)*, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 646 magyar lak., postaügynökség, u. t. Csempeszkopács.

Nemes kompánia vagy *Kavallérok kompániája*, II. Rákóczi Ferenc mint erdélyi fejedelem által a régi erdélyi fejedelmi testőrségek mintájára 1706. szervezett lovagrendszerű intézmény, melynek felavatása Kolozsvárt 1707 ápr. 26. ment végbe nagy pompával. Ezredese maga a fejedelem, alezredese báró Kemény Simon, Kemény János erdélyi fejedelem unokája, tagjai, kik mint a Szent-Háromság Gondviselésének lovagjai is szerepeltek, régi nemes családok ifjú sarjai, kik a fejedelem udvarában, az ő költségén, különösen a hadi tudományokban neveltettek s körülötte udvari pompákon testőri szolgálatot teljesítettek. Innét aztán rendszerint főtiszti rangban a reguláris ezredekhez helyeztettek át. Létszámuk kezdetben 32 ifjú, később 120. 1711-ben jó részük követte a fejedelmet bujdosásába.

Irodalom. A Nemesi Társaságbeliek Ediktumai, kiadta Rumy Károly Gy., Monumenta I. köt. (Rákóczi Györgynek tulajdonította); Thaly Kálmán akad. értekezése, s utána pótlólag cikkei a Pesti Napló 1866. évf. Ennek bírálata Ballagi Aladárnál, M. k. testőrség története 15—27. l.; Márki S., II. Rákóczi Ferenc, 2. köt.

Nemes korall v. *kláris (Corallium rubrum* Lam., állat), a Kéregkorallok *(Gorgonidae)* családjába tartozó állatfaj. Telepei gazdagon elágazó, egy méter magasságot is elérő, vörös vázú törzseket alkotnak, melyeknek felületét lágy tömeg borítja és ebben ülnek a telepekké egyesült egyes polipok. A polipok kicsinyek, fehérek és teljesen visszahúzhatók. A N. a Földközi- és Adriai-tengerben, Észak-Afrika partjain és a Kapverdei-szigetek körül tenyészik 40—100 fonal mélységben sziklákra nőve. A legfontosabb koralltelepek Algeria, Tunisz, Szardinia, Szicilia partjain és a Baleari szigetek körül vannak. Dalmácia partjain is halásszák. Legbecsesebbek a szép, világos rózsaszínűek. A N. vázának belső, pirosszínű részét csiszolják és ékszereket készítenek belőle. A korall-ékszerek már az ókorban is keresett és nagyrabecsült árúcikkek voltak. A Földközi-tengerben a korallhalászat eredményét évenkint 80—200,000 kg.-ra becsülik. Ha a N. sokáig marad a tenger fenekén, váza fekete színt ölt. Az ú. n. *fekete korall* azonban külön faj *(Antipathes)*, úgyszintén a fehér korall is, mely az *Isis*-faj váza. V. ö. *Lacaze-Duthiers*, Histoire naturelle du corail (Paris 1863); *Simmonds*, The commercial products of the sea (2. kiad., London 1883); *Canestrini*, Il corallo (Roma 1883).

Nemeskosút (azelőtt: *Kosút, Kossuth)*, kisk. Pozsony vm. galántai j.-ban, (1910) 1213 magyar és tót lak., vasúti megállóhely, posta- és telefonhivatal. A község neve *Cusoud* alakban már egy 1213-iki oklevélben előfordul. Eredetileg a pozsonyi várnépség földjei közé tartozott, mint a szomszéd Taksony falu is; a lakosság magyarokból s a magyarokkal rokonfajta elemekből állt, kiknél az olyan helynevek, mint «Áldókút», «sepulchrum paganorum» (pogány sír) tanusága szerint még a XIII. sz. elején is voltak a pogányságnak emlékei. Valószínű, hogy azok a turóczi várjobbágyok, kikből a Kossuth-család IV. Béla korában élt hasonló nevű őse származott, innen szakadtak Turócz vmegyébe.

Nemeskosztolány, kisk. Bars vm. oszlányi j.-ban, (1910) 524 tót és magyar lak., vasútállomás távíróval és u. o. postahivatal.

Nemeskutas (azelőtt: *Nemeskiskotessó)*, kisk. Trencsén vm. nagybicsesei j.-ban, (1910) 775 tót lak., vasúti megállóhely, postahivatal; u. t. Nagybicscse.

Nemeskürt, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1910) 577 tót és magyar lak.; u. p. Salgócska, u. t. Galgócz.

Nemeskvassó, kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1910) 152 tót lak.: u. p. és u. t. Vágbesztercze.

Nemesládony, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 526 magyar lak.; u. p. és u. t. Sajtoskál.

Nemeslak (azelőtt: *Nemeszávada)*, kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1910) 157 tót lak.; u. p. Soltészperecsény, u. t. Vágbesztercze.

Nemesleányfalu (azelőtt: *Leányfalu)*, kisk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1910) 325 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagyvázsony.

Nemeslevél, l. *Címerlevél.*

Nemeslieszkó, község, l. *Nemesmogyoród.*

Nemeslubella, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 322 tót lak.; u. p. Királylubella, u. t. Németlipcse.

Nemesludrova, kisk. Liptó vm. rózsahegyi j.-ban, (1910) 176 tót lak.; u. p. és u. t. Nagyselmecz.

Nemesmagasi, község, most: *Kemenesmagasi* (l. o.).

Nemesmartonfala (azelőtt: *Martonfala)*, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1910) 278 magyar lak.; u. p. és u. t. Rimaszécs.

Nemesmedves (azelőtt: *Nemeskismedves)*, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1910) 365 német lak.; u. p. Strém, u. t. Rátót.

Nemesmilitics, nagyk. Bács-Bodrog vm. zombori j.-ban, (1910) 3758 magyar, bunyevác és német lak., vasútállomás, posta- és távíróhivatal.

Nemesmitta (azelőtt: *Nemesmiticz)*, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 198 tót lak.; u. p. Ölved, u. t. Ölved-Rozsonymitta.

Nemesmogyoród (azelőtt: *Nemeslieszkó),* kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 493 tót lak.; u. p. és u. t. Melcsicz.

Nemesnádudvar (azelőtt: *Nádudvar),* nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskőrösi j.-ban, (1910) 2637 német és magyar lak., postahivatal; u. t. Sükösd.

Nemesnebojsza, kisk. Pozsony vm. galantai j.-ban, (1910) 437 magyar és tót lak.; u. p. Galánta, u. t. Gány. A N.-i Balogh család ősi fészke, amelynek kastélyát Bél Mátyás szerint még Zsigmond király építette várkastélynak.

Nemesnép, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 569 magyar lak.; u. p. Zalabaksa, u. t. Rédics.

Nemesócsa, nagyk. Komárom vm. csallóközi j.-ban, (1910) 1782 magyar lak., vasútállomás, posta- és távíróhivatal.

Nemes olivin (ásv.), l. *Krizolit.*

Nemes opál, l. *Opál.*

Nemesoroszi, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 914 magyar lak., postahivatal; u. t. Nagysáró.

Nemesőr (azelőtt: *Strázsa),* kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1910) 313 tót lak.; u. p. és u. t. Várna.

Nemespann, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 714 magyar és tót lak.; u. p. Nagyczétény, u. t. Verebély.

Nemespátró (azelőtt: *Pátró),* kisk. Somogy vm. csurgói j.-ban, (1910) 828 magyar lak.; u. p. Porrog, u. t. Iharosberény.

Nemespécsely, kisk. Zala vm. balatonfüredi j.-ban, (1910) 461 magyar lak., postaügynökség, u. t. Aszófő-Tihany.

Nemesperk, község, l. *Surányka.*

Nemespodhragy, község, l. *Nemesváralja.*

Nemesradnót (azelőtt: *Radnót),* kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1910) 577 magyar lak.; u. p. és u. t. Rimaszécs.

Nemesrádó (azelőtt: *Rád),* kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 1093 magyar lak.; u. p. Nagykapornak, u. t. Bucsuszentlászló.

Nemes rothadás. A szőllőnek ú. n. szürke penészét a *Botrytis cinerea* nevű gomba okozza s érés idején állandó nedves időjárás mellett a termést tönkre is teheti. Vannak azonban vidékek, ahol a harmatos, ködös reggeleket száraz meleg nappalok váltják fel s a Botrytis cinerea a bogyók felületét ellepi ugyan, de nem teszi a termést tönkre, sőt ellenkezőleg azáltal, hogy a bogyók héját elpusztítja, a párolgást és a bogyó levének koncentrálódását elősegíti, megbontja a felesleges savtartalmat s így a bogyók levét lágyabbá teszi, a termés minőségét javítja. A bogyóknak a Botrytis által okozott ez elváltozását N.-nak nevezzük, mely egy neme az aszusodásnak. Nálunk a szó szoros értelmében vett N. Erdély egyes helyein fordul elő, a tokajhegyaljai aszusodás a N.-sal nincs összefüggésben. Külföldön a Rajna mellékén, Franciaországban a Gironde-ban a legfinomabb borok egy része N.-os szőllőből készül.

Nemes rozsda v. *patina,* l. *Fémek színezése.*

Nemessándorháza, kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 883 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Bucsuszentlászló.

Nemessány (azelőtt: *Nemessán),* kisk. Szepes vm. lőcsei j.-ban, (1910) 204 tót lak., u. p. és u. t. Szepesváralja.

Nemesség, mai nap már inkább csak társadalmi jelentőséggel biró, kitüntető örökös cím, amely Európa majdnem minden országában feltalálható. Az első államok megalakulásakor a nemzet, mely a szervezkedést véghezvitte, két részre oszlott: a kormányzókra és a kormányzottakra. A kormányzó osztály bizonyos kiváltságokat élvezett, amely azt a másik osztálytól megkülönböztette, így ő intézte az állami ügyeket, az ő feladata volt az ország védelme stb. Eredete és jellege a kormányzó osztálynak nem mindenütt egyforma, néhol békés fejlődésnek eredménye, másutt a hódítás útján alakult. Európában a kormányzati osztályok — nemesség — megalakulása általában a hűbérrendszer alapján történt és pedig, minthogy a hűbérrendszer fejlődése az európai országokban különböző volt, a nemesség fejlődése is különbözőkép történt. *Németországban* a nemesség a régi időkben születési rendet képezett, amely a szabadok osztályából alakult ki és amelyet az utóbbitól magasabb vérdíj (wehrgeld) különböztetett meg. Ez a nemesi rend a szabadok osztályának azon nemzetségeiből került ki, amelyekből a királyok, fejedelmek, papok vétettek. A *frank birodalomban* e születési nemesség mellett ismerték a hivatali nemességet, amely a katonai szolgálaton, a királyi hivatalokon alapult és amelyhez tartoztak a püspökök és nagybirtokosok is. A középkor folyamán ez a két nemesi osztály egy rendbe olvadt össze, a szabad lovagi rendbe, amelyhez való hozzátartozást a nemesi származáson kívül a nemesi birtok és a lovagi katonai szolgálat adta meg. A szabad lovagi rendből fejlődött ki később a magasabb rendű nemesség, míg az ú. n. alacsonyabb nemesség a nem szabad lovagok, a miniszteriálisok osztályából alakult ki, akik alatt az uralkodók és nagyok udvari szolgálatában állókat kell érteni, akik vagy katonai szolgálatot, vagy magasabb rendű hivatali teendőket végeztek. A nemesség később magasabb és alacsonyabb rendre oszlott, a magasabb rendűhöz, a *főnemességhez* tartoztak azok, akik birodalmi rendiséggel birtak, vagyis a birodalmi gyűléseken üléssel és szavazattal birtak. Ezt a birodalmi rendiséget, amenynyiben nem volt már ősidők óta az illetőket megillető jog, csak az uralkodó adománya alapján lehetett elnyerni. Az alacsonyabb rendű nemesség két részre oszlott, az ú. n. *birodalmi* és *tartományi* nemességre. A *birodalmi nemesség* birtokában volt a tartományúri jogoknak és mint közvetlen a birodalom alá tartozó birt a személyes törvénykezési illetőséggel a legfőbb birodalmi törvényszékek előtt, valamint az autonómia jogával, ellenben a *tartományi nemesség* alá volt vetve a tartományúri fenhatóságnak. A német birodalomban a császárnak közvetlen alárendelt főnemesi családok a *reichsständisch,* vagyis *birodalmi rendűek* néven neveztettek. Ide tartoztak az egyházi fejedelmek, érsekek, püspökök, apátok, apátnők, a német és Johannita-rend nagymestere, a világiak közül a választófejedelmek, hercegek és a grófok különböző osztályai. Ezeket

a német római szent birodalom megszünte után *mediatizálták*, vagyis alárendelték azoknak a szuverén fejedelmeknek, akiknek államában eddig reichsunmittelbar területekkel birtak, bizonyos előjogokat biztosítva nekik. Ezen előjogok között az 1815 jún. 5-iki Bundesakte szerint — amely szerint e családok a főnemességhez számítandók — a legfontosabb az, hogy az uralkodóházakkal hasonlóeredetüeknek (ebenbürtig) tekintetnek, vagyis uralkodóházból származó tag a mediatizált családok ivadékaival egyenrangú házasságot köthet.

A *magyar N.* eredete a honfoglalás tényével szorosan összefügg. A hét, illetve nyolc nemzetség alkotja a magyar államot, és birja azt, mig a meghódítottak és bevándoroltak, mint idegenek, a középkor szokásainak megfelelően többé-kevésbbé jogtalanok. Később, midőn a hosszas együttélés következtében ezek is már a magyar állam tagjaiként jelentkeznek, a régi jogaival élő magyarság mint kiváltságos osztály tünik fel. A kereszténység és a lovagi kor szellemének hatása alatt a kiváltságos magyarság N.-gé, majd nemesi renddé alakul, de létének alapja továbbra is a régi marad: a hazát, melyet alkotott, fentartani, a földet, melyet birt, megvédeni első sorban az ő kötelessége volt. E felfogásból kiindulva, és mert a közjogokat birták, a nemesek a szent korona tagjainak (membrum sacrae coronae) neveztettek. De a magyar N. kebelében a jogegyenlőség elve uralkodott; a hűbériség intézményei, habár egyes hatásaikban jelentkeznek is, egészben kifejlődni nem tudtak; minden egyes nemes ember a koronás király alatt állott és a N. együtt alkotta a politikai értelemben vett nemzetet. A főnemesség tulajdonképen csak az egyházi és világi nagyokból, az országos méltóságok és főtisztségek viselőiből állott; a főnemesi örökös címek csakis külföldi mintára, a mohácsi vész után terjednek el, előzőleg alig egy-két család birt vele. Az 1351. XI. t.-c. szerint az ország minden igazi nemesei egy és ugyanazon szabadsággal birjanak. Az országgyűlésnek két táblára válásával a jogegyenlőség annyiban változást szenved, amennyiben az egyháznagyok és főurak mint főrendek ezután is személyesen vesznek részt a törvényhozásban, mig a köznemesség, mint alsóbb rend, képviseleti úton; de a N. sarkalatos jogaira az egyenlőség továbbra is fenmarad és alkotmányunknak mindig alapelve volt. E sarkalatos jogok Werbőczy szerint: 1. a nemes ember csak a koronás királynak van alárendelve; 2. birói itélet nélkül le nem tartóztatható; 3. közterhektől, szolgálatoktól ment, csak honvédelmi kötelessége van; 4. a királynak, ha az alkotmányt sértené, ellenállhat. A nemesi alkotmány reformjára törekvő mozgalom a XIX. sz. 20-as éveiben indul meg és fokozatosan ér céljához: az 1836. XI. t.-c. szerint az úrbéri telken lakó nemesek katonák elszállásolására köteleztetnek; az 1844. IV. t.-cikkben a nemesi javak szerzése, az V. t.-cikkben a hivatalképesség a nem nemeseknek is megadatik; végre 1848. a rendi államszervezet helyt ad az alkotmányos népképviseleti monarchiának, a nemesi kiváltságok megszűnnek, illetve közpolgári szabadságokká lesznek.

A magyar N.-et azok, akik nem származtak ősidőktől fogva nemesi szabad földbirtokkal biró családokból, ötféleképen szerezhették meg, az ú. n. királyi adomány, címeres nemes levél adományozása, fiúsítás, örökbefogadás és honfiúsítás útján. A királyi adományozás csak akkor volt érvényes, ha megkoronázott királytól eredt, épp ezért, ha a király koronázása előtt adományozott nemességet, ez csak akkor vált érvényessé, ha koronázása után megerősítette. Ezért nem tekintetnek érvényeseknek I. Ulászló adományai. Ellenben érvényesek Hunyadi Jánosnak kormányzósága idejében tett adományai. Erdély különválása idején az erdélyi fejedelem jogérvényesen adományozhatott N.-et nemcsak Erdély területére, hanem a partiumra kiterjedő érvénnyel is. Címeres levél adományozása által csak akkor vált az adományozott nemessé, ha az armális szövegében a N. adományozása világosan meg volt említve, szükséges volt továbbá, hogy az oklevél privilégiális formában adassék ki és egy éven belül kihirdettessék. A N. átruházása örökbefogadás útján csak királyi jóváhagyással történhetik. A fiúsítás (praefectio) oly királyi privilégium, amellyel a fiúágat illető nemesi jószág valamely nemes utolsó fisarjának leányára vagy nőtestvérére száll és ennek gyermekeit, ha férje nem volt nemes, nemessé teszi. A honfiúsítást csak a koronázott király adhatja meg az országgyűlés tudtával és hozzájárulásával. Az illető ünnepélyes honfiúsítási esküt tett le és a honfiúsítás tényе törvénybe lett iktatva. Az illetőnek, ha gróf vagy báró volt, joga volt a címet Magyarországon is használni, de a főrendiházban, illetve felsőházban, ülési és szavazati joga csak akkor volt, ha ez a honfiúsítási (indigenátusi) oklevélben külön ki volt téve.

Franciaországban az örökös N.-et 1790. a forradalmi kormány megszüntette, I. Napoleon 1806. és 1808. újból visszaállította, de 1848. az ideiglenes kormány újból megszüntette és azóta formálisan nem is állíttatott vissza. *Angliában* a fő-N. a maga összességében (a *peer*-ség) a *lord* v. *baron* névvel neveztetik. A baro cím 1066 óta, a normann hódítás óta ismeretes és eredetileg koronahűbérest jelentett. A *viscount* (vicecomes) cím 1440 óta használatos. A grófi cím *(earl)* használata eredetileg egy bizonyos földterület birtokától függött. Földnélküli János óta a grófi cím nincs kötve birtokhoz; e cím viselői képezik a baronetek első osztályát. A hercegi cím Angliában 1337 óta ismeretes, a *marquess* (őrgróf) mint cím 1386 óta. A *lord* címet csak a majorátusi birtok birtokosa viseli, fiai, kivéve az elsőszülöttet, azonban nem. A *gentry* névvel általában az alsóbb N.-et nevezik, azonban a gentry *nem* nemest jelent, hanem azt, amit Magyarországon 1848 előtt honoratiornak neveztek, úgy hogy a N. a gentry név használatával voltaképen degradálja magát.

A N. adományozása a fejedelmek joga. Csakis fejedelmi adomány útján léphet elő a nemes magasabb rendi fokozatba, vagy lesz a polgári rendhez tartozó nemessé. A nemesítés eleintén nemesi birtok adományozásával történt, később a nélkül, a nemesi címer és a nemesi jogok és kivált-

ságok adományozásával. Az első mód szerint nemesitettek *adományos nemeseknek*, az utóbbiak *diplomás nemeseknek*, armalistáknak neveztetnek. Az *ősnemesség* (Uradel) alatt a német nemesi jog azokat érti, akik néhány nemes őst tudnak kimutatni, így pl. a kamarásokat; voltaképen ősnemes alatt az ősbirtokláson alapult N.-et kell érteni. N.-et adományozni régebben Németországban a pfalzgrafok is jogosítva voltak. Jelenleg a N. adományozása minden szuverén fejedelem joga. Idegen fejedelem adományozta N. elfogadása és viseléséhez az uralkodó beleegyezése szükséges. A N. lehet *személyre szóló* (individuális) N. vagy *örökös*, amikor az utódokra is átszáll. A legtöbb országban egyes rendjelek tulajdonosa igényt tarthat a személyes v. örökös N.-re, vagy bárói, esetleg grófi rangért folyamodhatik, azonban ez a jog nem egy helyt hatályon kívül helyeztetett, így pl. az osztrák rendjeleknél, kivéve a Mária Terézia-rendet. Európa egyes országaiban, így pl. Oroszországban, Bajorországban, Württembergben, újabban Szászországban, csak azok tekintetnek hivatalból nemeseknek, a kik a nemesi anyakönyvekbe be vannak vezetve, csakis ezek tarthatnak a hivatalos érintkezésben igényt arra, hogy mint nemesek vétessenek tekintetbe.

A N. jelenleg több-kevesebb kivétellel már csak társadalmi jelentőséggel bir, mert megszünt kizárólagos kormányzó osztály lenni. Kiváltságai jelenleg általában a nemesi cím, címer és előnév használatának kizárólagos joga, hitbizományok alapitásának joga, bizonyos udvari méltóságok elnyerésének, lovagrendekbe való belépésnek joga, egyes alapítványok elnyerése és más ehhez hasonló kiváltságok.

Irodalom. Pütter, Unterschied der Stände, 1795; Suntinger, Verhältniss des Erbadels zu den Staatsinteressen Europas, 1812; Höllmann, Geschichte der Stände, 1830; Graf v. Moltke, Ueber den Adel, 1830; Savigny, Beiträge zur Rechtsgeschichte des Adels im neueren Europa, 1836; Passy, De l'aristocratie; Riehl, Bürgerliche Gesellschaft, 1851; Gneist, Adel und Ritterschaft in England, 1859; Cassagnac, Histoire des classes nobles et anoblies; De la Roque, Traité de la noblesse; Bluntschli, Lehre v. modern. Staat, 1876; Kleine, Der Verfall der Adelsgeschlechter, 3. kiad. 1882; Rose, Adel Deutschlands, 1883; v. Uechtritz, Der Adel in der christlich-socialen Bewegung, 1884; Bárczay Oszkár, A heraldika kézi könyve, Budapest 1897; P. Guilhiermoz, Essai sur l'origine de la noblesse en France au moyen âge, Paris 1902.

Nemesség általános vizsgálata *(generalis nobilium investigatio).* Hazánkban több izben rendelték el, jelesül 1725., 1731. és 1759. Azok kivételével, kiknek nemessége általánosan el volt ismerve, nemességét mindenki az e végre kinevezett bizottság előtt bizonyítani s igazolni tartozott; a végleges elhatározás a királyt illette.

Nemességi anyakönyv. Hivatalból vezetett jegyzék, melybe valamely ország nemesi családai magukat bevezettetni kötelezve vannak. Ily anyakönyvek vannak Bajorországban, Württembergben és Ausztriában is. Újabban Szászországban is vezettetik nemesi anyakönyv és a törvény értelmében hivatalosan csak az ezen jegyzékbe bevezetett családok tekintetnek nemeseknek. Nálunk ily jegyzék nem volt és nincsen. De ennek helyét pótolták mintegy a *királyi könyvek* (l. o.).

Nemességigazoló per *(processus legitimatorius* v. *productionalis),* Mária Terézia hozta be 1774., az addig divatozott nemesség általános vizsgálata (l. o.) helyébe. A pert a megyei tiszti ügyész indította az ellen, akinek nemessége kétes volt, vagy pedig a tiszti ügyész ellen az, aki nemesnek állította magát, de nem volt a nemesség gyakorlatában. A bizonyítási teher mindig azt illette, akinek nemességéről szó volt. A bizonyítás kétféle volt: vagy gyökeres (proba radicalis), mellyel az illető magát a nemesi jogot bizonyította, ami nem volt könnyü dolog, mert a gyökeres bizonyításhoz szükséges volt a nemességnek alapul szolgáló privilégiumnak, tehát adománylevélnek, címeres levélnek vagy honfiusítási oklevélnek előmutatása és a nemesség első szerzőjétől való törvényes származásnak bizonyítása. Bizonyos esetekben azonban kevesebbel is beérték. A bizonyítás második és könnyebb módja az volt, midőn az illető nem magát a nemesi jogot, hanem csak a nemesség gyakorlatát bizonyította. Ennek bizonyítására a vmegye bizonyítványa is elegendő volt, de más módon is lehetett bizonyítani, pl. ha valaki bebizonyította, hogy 1844 előtt nemesi hivatalt viselt (mert általános hivatalképességgel a nem nemeseket csak az 1844. V. t.-c. ruházta fel). A pernek illetékes birája a megyei törvényszék volt, másodfokban a helytartótanács, legfelsőbb fokban az udvari kancellária útján a király döntött. Ez tehát közigazgatási per volt. Az ügy végleges eldöntéséig a status quo fenmaradt.

Nemes spinell, l. *Spinell.*

Nemessúr, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1910) 314 tót lak., vasúti megállóhely: Valtasúr; u. p. Nagysúr, u. t. Szered.

Nemesszalók, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1910) 872 magyar lak., postaügynökség; u. t. Vinár.

Nemes szarvas v. *gímszarvas (Cervus elaphus* L., állat), a Szarvasfélék *(Cervidae)* családjába tartozó emlős állatfaj. Teste karcsú, de izmos és szép alkotású. Bundája finom, gyapjas és durva serteszőrből áll. Színe évszakonként, kor és nem szerint változik. Télen barnásszürke, nyáron vörhenyes barna; farka táján világos barnássárga foltja, ú. n. tükre van. A hím nagyobb a nősténynél; nyakán a párzás idején hosszú, sötét szőröket visel. A fehérfoltos, v. a teljesen fehér példányok ritkák. Feje hosszú, elül feltünően keskenyedő. Hegyes fülei oly hosszszúak, mint fejének fele. Nyaka hosszú, karcsú, oldalt összenyomott. Törzse megnyúlt, szügye széles, marja nagyon kiálló, háta egyenes és lapos. Végtagjai karcsúak, izmosak. Patái kicsinyek, megnyúltak; mellékpatái (fattyúcsülkei) a földet nem érintik. Agancsa egyszerűen elágazó, sok bogú; rózsatöve rövid. A jól fejlett agancs súlya 5—8, kivételesen 10—12 kg., sőt több is lehet. Egész Európában, Ázsia nagy részében és Észak-Afrikában honos. Európában csak a legészakibb vidékeken nem fordul elő. Sok helyütt, hol azelőtt gyakori volt, már kiirtották, vagy számát nagyon meggyérítették. Leggyakoribb a Kaukázusban és Szibíria déli részében, továbbá Orosz-Lengyelországban, Galiciá-

ban, hazánkban, Csehországban, Morvaországban, Bukovinában, Karintiában, Stájerországban és Tirolban. Főleg a lombos fák alkotta nagy erdőségeket szereti. Nagysága változó. Teljes hossza 1·80—2·40 m.; miből kb. 15 cm. jut a farkára. Magassága vállban 1·2—1·5 m., súlya 160—300 kg. Párzásideje szeptember elején kezdődik és még októberben is tart. Az erős bikák ekkor felkeresik a teheneket, falkába gyüjtik s aztán ezekért egymással élet-halálharcra kelnek. Szeptember közepétől kezdve az ú. n. *szarvasbőgés* ideje következik be; ekkor a bikának megnő a nyaksörénye és hasán fekete folt fejlődik. A tehén 40—41 hétig viselős; május közepén vagy június elején elhagyja a csapatot, csendes, biztos helyet keres, itt egy, ritkán két, fehérfoltos borjut hoz a világra s ezeket a legközelebbi párzásig szoptatja. L. még *Agancs* és *Szarvasfélék.*

Nemesszentandrás (azelőtt: *Szentandrás*), kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 647 magyar lak; u. p. és u. t. Bucsuszentlászló.

Nemesszer, kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 228 magyar lak.; u. p. Szentpéterúr, u. t. Zalacsány.

Nemestelek, kisk. Sopron vm. felsőpulyai j.-ban, (1910) 128 német lak.; u. p. Sopronújlak, u. t. Sopronszentmárton.

Nemes testőrsereg *(turmae nobilium praetoriae Hungariae)*, a király felséges személyének védelmére van rendelve. Kapitánya (capitaneus turmae nobilium praetoriae Hungariae) az 1765. VI. t.-c. óta zászlósúr. L. *Magyar testőrség.*

Nemestördemicz (azelőtt: *Tördemicz*), kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1910) 1232 magyar lak., vasútállomás táviróval, posta- és telefonhivatal.

Nemesújfalu (azelőtt: *Szkalaújfalu*), kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 277 tót lak.; u. p. Vágsziklás, u. t. Nemsó.

Nemes vad alatt a *nagy vadat* értik, különösen pedig a szarvast, dámvadat, őzet, zergét. L. *Vad.*

Nemesvámos (azelőtt: *Vámos*), kisk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1910) 1479 magyar lak., postaügynökség; u. t. Veszprém.

Nemesváralja (azelőtt: *Nemespodhragy*), kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 832 tót lak.; u. p. és u. t. Bosácz. A községtől Ny.-ra terjedelmes erődítések maradványai vannak (Hradiskó), melyekben bronz fegyvereket és tárgyakat találtak.

Nemesvarbók, kisk. Hont vm. korponai j.-ban, (1910) 260 tót lak.; u. p. Szénavár, u. t. Korpona.

Nemesvid, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1910) 1735 magyar lak., posta- és táviróhivatal.

Nemesvis, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 472 magyar lak.; u. p. Nemesvis pályaudvar, u. t. Csepreg.

Nemesvita, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1910) 1026 magyar lak.; u. p. és u. t. Balatonederics.

Nemesvölgy (Edelsthal), kisk. Moson vm. rajkai j.-ban, (1910) 759 német lak., postaügynökség; u. t. Lajtakörtvélyes. Itt nevezetes régészeti leletek kerültek napfényre, melyeket avar eredetűnek tartanak.

Nemeszávada, község, l. *Nemeslak.*

Nemeszsuk, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1910) 804 oláh lak.; u. p. és u. t. Alsózsuk.

Német, nép, l. *Németek.*

Német (most *Berekszónémeti*), nagyk. Torontál vm. csenei j.-ban, (1910) 1209 szerb és német lak., postaügynökség, u. t. Papd. — L. még *Felnémet* és *Újnémet.*

Német, 1. *Alfréd*, író, szül. Komáromban 1877 febr. 2. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen elvégezvén, több fővárosi napilapnak volt politikai munkatársa. 1905-ben a miniszterelnökség sajtóosztályának tagja lett, ahol 1913. miniszteri titkárrá nevezték ki. Értékes okmánytárban foglalta össze az 1914-iki világháború kitörésére vonatkozó összes nemzetközi okmányokat és azokat rendszeres feldolgozásban, *Diplomáciai okmányok* (Budapest 1915) c. kiadta.

2. *N. János*, dalköltő és író, l. *Szentirmay.*

Német-afrikai gummi, l. *Arab mézga.*

Német Afrikai Társulat, l. *Afrika-társulatok.*

Németalföld *(Hollandia, Koninkrijk der Nederlanden* v. csupán *Nederland*; l. a *mellékelt térképet)*, királyság ÉNy.-i Európában, a porosz Hannover, Vesztfália, a Rajnai tartomány, Belgium és az Északi-tenger között. Területe 34,186 km².

Felülete és vizei. Csaknem az egész ország alföld, a nagy É.-német alföld folytatása. É.-on és Ny.-on tenger veszi körül, melynek legnagyobb öblei a Zuider-tó és a Dollart, meg a Lauverzee. Fő folyói a Rajna, a Maas és a Schelde, de ezeken kívül még számos mellékfolyó öntözi, melyekbe a lecsapolással művelhetővé tett földekről (u. n. *Polder*) a felszivárgó és az esővizet szivattyukkal és csatornákkal (Északi-tengeri Csatorna) vezetik le. Tavai közül a Haarlemi-tengert 1848—53. kiszárították. Mivel N. felületének egy része a tenger felszinénél mélyebben fekszik, folyton az a veszély fenyegeti, hogy a tenger elárasztja, de világhírű védőművei most már ritkábbakká teszik a katasztrófákat. A tenger ellen N.-et a tengeri homokbuckák sáncolata (Észak-Franciaországtól a Skagen-fokig Dániában) védik, s ezeket, ahol megszakadnak, gátakkal pótolják. D.-N.-be benyúlik az a homokpuszta, mely a Keleti-tengertől a Scheldéig terjed; csak a Betuve (a Waal és a tulajdonképeni Rajna közt), az egykori batávok termékeny földje szakítja félbe; egész D-en fekszik a Peel- v. Kempenland, füves puszta, homokos v. mocsaras terület. *Éghajlata* a magasabban fekvő helyeken, továbbá Geldern, Utrecht, Overyssel és Drenthe tartományokban egészséges, ellenben Zeeland, Holland és Frizland mocsarai hideglelést okoznak. Utrecht évi középhőmérséklete 8·9°, a jan. 1·2°, a jul. 17·0°; a középminimumok értéke 11·5°, a maximumoké 30·6°. Az évi csapadék összege 600—800 mm. között van. *Flórája* azonos ÉK.-i Németországéval, noha az intenziv mezőgazdasági termelés nagyon megváltoztatta.

Lakosság, népesedési mozgalom, foglalkozás. Az 1829-ben először végrehajtott népszámlálás óta N. lakossága több mint kétszeresére emelkedett s 1910-ben 5,858,175 volt a lélekszám, egy km²-re eső népsűrűség pedig 185. Az 1915. évre kiszámított népesség 6.339,854 főből állott. *Hitfelekezet* szerint a lakosság zöme, 3.334,487

NÉMETALFÖLD.

UTRECHT
GELDERLAND
ÉSZAK BRABANT
LIMBURG
BELGIUM
LIMBOURG
ANVERS
BRABANT
KELET FLANDRIA
VESZTFÁLIA
RAJNAI TARTOMÁNY
Voorne
Goeree
Schouwen
Walcheren
Over Flakkee
Beijerland
Münsterland
S'GRAVENHAGE (HAGA)
LEIDEN
Delft
ROTTERDAM
Schiedam
Dordrecht
Gouda
Amersfoort
Nijkerk
Barneveld
Zutphen
Arnhem
Nijmegen
Ede
Rozendaal
Culemborg
Gorinchem
Sliedrecht
Brielle
Hellevoetsluis
Zierikzee
Middelburg
Vlissingen
Veere
Goes
Tholen
Bergen op Zoom
Rozendaal
Breda
Tilburg
's Hertogenbosch
Oss
Grave
Eindhoven
Helmond
Venlo
Roermond
Weert
Maastricht
Turnhout
Hoogstraeten
Brecht
Lillo
ANVERS
Borgerhout
Lierre
Malines
St. Nicolas
Lokeren
GAND
Eecloo
Alost
Oudenaarde
Renaix
Ninove
Grammont
Molenbeek St. Jean
Anderlecht
Schaerbeek
BRUXELLES
Ixelles
St. Gilles
Uccle
Louvain
Tirlemont
Diest
Hasselt
St. Trond
Tongres
Visé
AACHEN
Stolberg
Düren
Jülich
KÖLN
Deutz
Mülheim
DÜSSELDORF
Neuss
KREFELD
DUISBURG
ESSEN
Wesel
Cleve
Emmerich
Bocholt
Borken
M. Gladbach
Rheydt
Semleges terület
Maas
Waal
Lek
Rajna
Schelde
Hollandsch Diep
Haringvliet
De Hond of Wester Schelde
Ooster Schelde
52
51
4 Keleti hosszúság Greenwich től
5
7

protestáns, 2.063,103 róm. kat., 106,409 zsidó és 63,008 egyéb vallású. Hitfelekezethez nem tartozott 291,168. *Nemzetiség* szerint: hollandus 5.788,193, német: 37,534, belga: 18,336, francia: 2645, angol: 2102, osztrák és magyar honos: 1223, egyéb nemzetiségű: 8062. *Népmozgalom:* 1913-ban házasságot kötött 42,212 pár, született 180,257, meghalt 82,583 egyén. Természetes szaporodás 97,674. *Foglalkozás* szerint a népességből őstermelő 616,395, iparos (ideértve a virág- és konyhakertészeket is) 820,125, a kereskedelem, forgalom, hitel és biztosításügy szolgálatában állott 456,480, szabad foglalkozást űzött 75,395, köztisztviselő volt 83,362, házicseléd és szolga 222,520, járadékosok és egyéb foglalkozásúak, valamint foglalkozásnélküliek 3.583,898.

Mezőgazdaság és halászat. N.-et úgy fekvése, mint talaja inkább a kereskedésre, iparra s egyéb foglalkozásra utalja, mint a földmívelésre, de lakosainak vasszorgalma e puszta és sivár ország egy jelentékeny részét a legszebben művelt kerthez tette hasonlóvá. Az 1912-iki kimutatás szerint 872,171 ha. volt a szántóföld, 1.213,073 a rét és legelő, 78,097 a kert és 260,923 ha. az erdő. Nagybirtokok a túlnyomók Zeelandban, D.- és É.-Hollandiában meg Groningenben, kisbirtokok pedig É.-Brabantban, Geldernben, Limburgban és Overysselben. 1912. a birtokok nagysága és száma volt: 5 ha.-on alul 109,605; 5—10 ha.-ig 41,439; 10—20-ig 30,821; 20—50-ig 23,797; 50—100-ig 3278; 100-on felül 216.

Az összes birtokok 49·2%-a bérbe volt adva. 1913. a főbb termékekkel bevetett terület és termelés ha.-okban a következő volt:

Termény	Bevetett terület ha.	Termés	Átlagos termés ha.-kint
Búza	56,000	129,900	23·9⁰
Rozs	227,562	3.878,000	17⁰
Árpa	26,264	718,000	26·7⁰
Zab	138,530	3.594,000	25·9⁰
Len	14,862	1.893,800 q.	12·6 q.
Burgonya	168,456	35.350,000 «	209·8 «
Cukorrépa	62,854	21.411,130 «	340·6 «

Az állattenyésztés igen fejlett. 1912-ben volt 2.026,943 szarvasmarha, 327,400 darab ló, 889,036 juh és 1.259,844 sertés. A lovak közül a frizlandiak válnak ki nagyságukkal és kitartó erejükkel. A juhtenyésztést leginkább Geldern és Drenthe homokos vidékein, főképen pedig Texel szigetén űzik. A méhtenyésztés ugyancsak virágzik.

Nagy jövedelme van N. lakosságának a *halászatból* is, mellyel (1912) 5370 hajón összesen 20,461 ember foglalkozott s az 1912. évi heringfogás mennyisége meghaladta a 2937 tonnát, értéke pedig a 10·7 millió hollandi forintot.

Bányászat, ipar, kereskedelem, közlekedés. N. bányászata földtani alakulata miatt jelentéktelen, mindössze szén és kaolin, valamint néhány kőbányával rendelkezik csupán. Tőzeg mindenütt előfordul s ez pótolja jóformán az egész országban a szenet. Limburgban vannak a kőszénbányák (1 állami s 5 magántulajdon), melyeknek 1912. évi termelése 1·7 millió tonnára rúgott, értéke pedig meghaladta a 12 millió hollandi forintot. Az ország iparának fejlesztésére azonban ez a mennyiség nagyon kevés s innét van az, hogy némely iparág terén (szesz- és cukorgyártás) hanyatlás mutatkozott az előző évtizedekhez viszonyítva. Általában véve a mezőgazdasági ipar dominál. 1913-ban a gyárak és iparvállalatok száma 6874 volt s a befektetett tőke összege meghaladta az 1 milliárd hollandi forintot. 1913-ban 418 szeszfinomító, 427 sörgyár, 64 ecetgyár, 38 cukorgyár és 33 sófőző állott fenn. Fontosabb iparágak a vitorlavászonszövés és kötélgyártás, a posztószövés és pamutipar, a bőr- és agyagipar s világhírre tett szert a hollandi kakaógyártás és csokoládékészítés, melyeket 17 nagyobb gyárban állítanak elő. Újabb iparág a dohány, illetve szivargyártás, mely főleg az indiai termést dolgozza fel kiváló módon.

N. már a középkorban fontos tényező volt a világkereskedelemben. Különösen a hollandi gyarmatokkal való forgalma volt igen élénk, melynek fejlesztésére 1824. megalakult a N.-i Kereskedelmi Társaság (Maatschappij) s ez hozza az európai piacokra kizárólagos joggal a holland-indiai gyarmatok kincstári termékeit. Nagyobb kereskedelmi társulatok még a Deli-Társaság Szumatrában, mely főleg dohányt szállít, ónt a Billiton-Társaság küld Európába, gyapotot, elefántcsontot és kaucsukot pedig az Afrikai Társaság. A szállítási és biztosítási vállalatok mellett kiváló sikerrel működik a N.-i kereskedelem érdekében a N.-i Bank is, egyébként az óvilág egyik legkiválóbb pénzintézete. S végül a forgalom növekedését hathatósan előmozdítja az a körülmény, hogy N. a szabad kereskedelem híve s a néhány érvényben lévő vám inkább csak pénzügyi természetű.

N. külkereskedelmi forgalmának fejlődését az 1908—12. évekről az alábbi adatok mutatják:

Év	Bevitel	Kivitel
	1000 hollandi forintokban	
1908	2,824	2,181
1909	3,137	2,455
1910	3,265	2,632
1911	3,333	2,732
1912	3,613	3,113

Származási, illetve rendeltetési országok szerint a forgalom így alakult 1912-ben:

Ország	Bevitel	Kivitel
	1000 hollandi forint	
Nagybritannia	354·4	604·7
Németbirodalom	1,051·1	1,555·0
Belgium	343·6	370·7
Franciaország	30·6	52·0
Svédország	59·8	27·5
Norvégia	47·0	22·4
Oroszország	291·7	25·1
Románia	59·2	6·7
Törökország	10·6	19·2
Olaszország	13·2	23·5
Spanyolország	103·9	9·1
Németalföldi-India	495·8	154·2
Brit-India	87·3	7·9
Afrika	9·4	18·9
Északamerikai Egyesült-Államok	362·0	135·5
Brazilia	31·6	2·1
Egyéb	261·8	105·6
Összesen	3,613·0	3,140·1

Fontosabb be- és kiviteli áruk, melyeknek összege meghaladta az 50 millió hollandi forintot, a következők voltak 1912-ben millió forintokban:

a) beviteli cikkek:

Gabona és liszt	574	Kőszén	114
Vas- és acéláruk, gépek	423	Épület-, mű- és tűzifa	107
Réz és rézáruk	194	Rizs	100
Textilipari nyersanyagok és gyártmányok	127	Kávé	58
		Ón	50

b) kiviteli cikkek:

Gabona és liszt	357	Vaj és művaj	79
Vas- és acéláruk	296	Cukor	76
Rézáruk	175	Fa- és faáruk	68
Textilipari gyártmányok	128	Rizs	65
Papiros és papirosáruk	81	Bőr és bőráruk	52

A legfontosabb kereskedelmi piacok elsősorban a nagy kikötővárosok: Rotterdam, Amsterdam, Vlissingen, aztán Terneuzen, Harlingen, Dordrecht, Schiedam és Delfzyl. 1912-ben hollandi kikötőkbe 4605 hollandi és 12,395 idegen hajó futott be 4·3 millió, illetve 13 millió tonna tartalommal, eltávozott 4776 hollandi és 12,374 külföldi hajó 4·4 millió, illetve 12·9 millió tonna áruval. A három fő kikötőváros hajóforgalmát az alábbi táblázat tünteti fel:

Kikötőváros	Hajó	Tonnatartalom	Hajó	Tonnatartalom
	Érkezett		Eltávozott	
Rotterdam	5,401	10.231,308	5,854	5.653,380
Amsterdam	1,997	1.942,752	1,447	1.468,746
Vlissingen	791	795,792	802	788,712

N. kereskedelmi hajóraja 1915-ben 402 vitorlásból (133,435 tonnatartalommal) és 407 gőzhajóból (2.036,664 tonnatartalommal) áll. A parti forgalom jelentéktelen. A belső forgalom közvetitését 3068 km. hosszú csatorna, 4735 km. hosszú kitünően megépített műút és 3339 km. vasút látja el. A N.-i vasutakon 49·3 millió utast, 19·5 millió tonna árut szállítottak 1912-ben s bevétele 69·4 millió, kiadása pedig 59·2 millió hollandi forint volt. N.-i postahivatalok ugyancsak 1912-ben 170·5 millió levelet, 112·8 millió levelezőlapot, több mint 300 millió darab ujságot és 633,497 darab értékküldeményt továbbítottak. A továbbított táviratok száma meghaladta a 6 millió darabot.

Közoktatás és közművelődésügy. N.-ön az elemi népiskolai oktatás általános és kötelező s a 7—13. életévig terjed. Az iskolák száma 5363, a működő tanerőké 30,246, a tanulóké 916,594. Az iskolák közül állami 3303, de a többi iskolákat is segélyezi az állam. A kötelező iskolalátogatás mellett 10.000 iskolaköteles közül 492 gyermek nem járt iskolába. Középiskola kétféle van: alsó- és felsőfokú. Az előbbi megfelel a mi polgári- és kereskedő-, illetve iparostanonciskoláinknak, az utóbbiak a tulajdonképeni gimnáziumnak. Az alsóbbfokú középiskolák száma 404, a tulajdonképeni gimnáziumoké 101. A szakiskolák közül 30 az egyetemre előkészítő klasszikai iskola, 11 hajósiskola, 6 állami tanító- és tanítónőképző-intézet stb. A főiskolai oktatás szolgálatában 4 egyetem (Leiden, Utrecht, Groningen és Amsterdam), 1 műegyetem, 1 mezőgazdasági akadémia s több művészeti főiskola áll. A tanügyi kiadások összege 10 év alatt majdnem megkétszereződött s 1912-ben meghaladta az 50 millió hollandi forintot. Egyébiránt a közműveltségre jellemző, hogy a katonakötelesek 3·6%-a, a házasulandók 0·95%-a sem irni, sem olvasni nem tudott s az iskolaköteles gyermekek 4·92%-a egyáltalán nem járt iskolába.

Alkotmány és közigazgatás. N. az 1815., 1848. és 1887. évi módosított alaptörvény szerint alkotmányos, örökös királyság. A királyi hatalom I. Vilmos király családjában az elsőszülöttség rendje szerint örökölhető; a férfiág kihalta után az örökösödés a női ágra száll. Örökös hiányában az uralkodó a törvényhozó testület mindkét házának egy-egy bizottságával egyetértőleg jelöli ki utódját. A végrehajtó hatalom az uralkodót illeti meg, ki a törvényhozói hatalmat a törvényhozó testülettel (General-Staaten) osztja meg. A törvényhozó testület 2 házból áll; az első, vagyis felsőház 50 tagját a tartományi gyűlések vagy a legtöbb adót fizetők közül, vagy a törvényben felsorolt magasabb állásu tisztviselők közül 9 évre választják, úgy azonban, hogy a felsőház tagjainak $^1/_3$-a minden 3 évben új választás alá esik. Az alsóház 100 tagját 4 évre választják; a választói jog a 25-ik életévhez és cenzushoz van kötve. Az 1896-iki *választási reform* szerint választók mindazok a polgárok, akik 25-ik évüket betöltötték, az utolsó évben közvetlen adót fizettek, avagy mint családfők legalább fél esztendőn keresztül lakbért fizettek; avagy — ha nőtlenek — meghatározott (helyenkint változó) lakbért fizettek; továbbá azok, akiknek 100 frankjuk van a postatakarékpénztárban és végre mindazok, akik a (meghatározott) hivatal- és álláshoz megkivánt vizsgát letették. A választás írásban, szavazólapon történik. Az 1912. évi választási lajstrom szerint a 25 éven felüli férfi népességből 63·4%, vagyis 891,279 szavazó polgár. Az uralkodó mindkét házat föloszlathatja. A felsőház új törvény alkotását nem javasolhatja. A király a végrehajtói hatalmat felelős miniszterei által gyakorolja. A minisztereken kívül van egy 14 tagú *államtanács* — Raad van Staate, — amely a törvényhozói és számos adminisztrativ kérdésben tanácsot ad. A helyi adminisztráció szempontjából az ország a következő 11 tartományra oszlik, ú. m. Észak-Brabant, Geldern, Dél-Hollandia, Észak-Hollandia (e tartománynak Utrechttel határos keleti része: Gooiland), Zeeland, Utrecht, Frizland, Overissel, Groningen, Drenthe, Limburg.

Minden tartománynak megvan a tartományi gyűlése, amelynek tagjait (35—80) 6 évre választják. Ezek a tartományi ügyekben tanácskoznak és törvényeket is alkotnak, meg a végrehajtó hatalmat ellenőrzik, de határozataik csak a király szentesítése után érvényesek. Kebelükből állandó bizottságot küldenek ki. A végrehajtó hatalom élén minden tartományban a királytól kinevezett királyi biztos áll. A községek polgármestereit, akik a községi tanáccsal adminisztrálnak, szintén a király nevezi ki. A községi tanács és tartományi gyűlés tagjait ugyanazok választják, akik az alsóház tagjait. Az igazságszolgáltatás fórumai: 106 kantoni (járás) biróság, 23 kerületi törvényszék, 5 főtörvényszék és egy legfőbb semmítőszék (Hooge Raad). Esküdtszéki in-

tézménye nincs s minden bűnügyben társasbiróság (legalább 3 taggal) ítél.

Az 1915. évi állami költségvetés szerint N. *államháztartásának* szükséglete 255·1 millió hollandi forintra rúgott, amellyel szemben a bevételek összege 216·2 millió hollandi forintot tett ki. Az államadósságok összege 1140 millió hollandi forint s az évente fizetendő kamatok összege meghaladja a 38 millió hollandi forintot. A gyarmatok külön budgettel szerepelnek.

Hadügy. *I. Hadsereg.* Az 1901-iki védtörvény szerint a szárazföldi haderő az állandó hadseregből, a honvédségből és a népfölkelésből áll. A hadsereg kiegészítése önkéntesek toborzásával és sorshúzás útján való sorozással történik. Utóbbinál a helyettesítés meg van engedve. A védkötelezettség a 20-ik életévvel kezdődik. A szolgálati idő 8 év, amiből azonban csak $8^1/_2$—18 hónapot kell ténylegesen szolgálni, a többit pedig a tartalékban kell eltölteni 6—12 heti fegyvergyakorlati kötelezettség mellett. A tartalékban befejezett szolgálati idő után a katona a honvédségbe lép. Ez a viszony 7 évig tart s mindössze kétszer 6 napi gyakorlatozással van egybekötve. A népfölkelési kötelezettség az 50-ik életévig tart.

A hadsereg élén a hadügyminiszter, a vezérkar főnöke és a gyalogsági, lovassági, tüzérségi, katonaorvosi felügyelők állanak. N. hadereje a következőképen tagozódik: *Gyalogság:* 3 hadosztály à 4 ezred à 4 zászlóalj, összesen 48 zászlóalj. *Lovasság:* 4 huszárezred à 4 lovasszázad, 2 raktár, 1 küldönc lovasszázad. *Tábori tüzérség:* 4 ezred 2—2 osztálylyal, mindenik osztályban 3 kocsizó üteggel, 1 lovagló tüzérkülönítmény 2 üteggel, 4 vonatosztag és 4 raktár. *Vártüzérség:* 4 ezred összesen 10 századdal, 4 páncélerőd-tüzérszázad. *Hidászok:* 2 század. *Torpedókülönítmény:* 2 század. *Hadmérnökcsapatok:* 1 utászezred 4 századdal, 1 műszaki zászlóalj 1 vasútosztaggal és 1 táviróosztaggal. *Egészségügyi csapatok:* 4 század. *Kezelőcsapatok:* 1 század. *4 királyi maréchaussee (csendőr) hadosztály. Schutterije (polgárőrség):* 214 szolgálattévő és 89 pihenő század. *Fegyverzet: gyalogság:* 1895-ik évi mintájú 6·5 mm. kaliberű Mannlicher, 9·4 mm. kaliberű, 1873-ik évi mintájú Chamelot-Deloigne-rendszerű forgópisztoly; *lovasság:* ugyanolyan rendszerű karabély és kard; *tábori tüzérség:* 7·5 cm. kaliberű, Krupp rendszerű gyorttüzelő ágyú. *Katonai intézetek.* Felsőbb hadiiskola Gravenhageban, katonai akadémia Bredában és hadapródiskola Alkmaarban. Pótlótelep Wittingenben. *Erődítészet.* Amsterdam központi erődítményein kívül 3 szárazföldi arcvonal mintegy 150 km. hosszúságban és egy tengeri arcvonal 50 km. hosszúságban képezi N. védőrendszerét. A *keleti fronton* vannak Muiden és Utrecht támaszpontok és a Zuider-tó és Waal közti erődök és ütegsáncok; a *déli arcvonalon* Brielle, Hellevoetsluis és több erőd; az *északi arcvonal* (Helder-állás) N. északi félsziget alakú részének legészakibb csücskét zárja el. *Amsterdam* öv-vár, kiterjedt berendezésekkel a vízzel való elárasztás céljaira. Az erődített állások parancsnokai részben egyidejűleg a N.-i 3 katonai kerületnek is parancsnokai.

A *németalföldi-keletindiai* hadsereg teljesen el van választva a N.-i hadseregtől és toborzás útján egészítődik ki. Ereje: 20 tábori zászlóalj 4—4 századdal, 10 helyőrségi zászlóalj, 5 csendőrosztály Atjeh-ben, 1 lovasezred, 6 nehéz, 1 könnyű tábori-, 2 hegyiüteg, 7 vár-, 5 helyőrségi tüzérszázad, 8 hadmérnökszázad. Ezenkívül a nem független fejedelmek is állítanak ki segédcsapatokat.

II. Haditengerészet. N. flottája, mely az újkor elején uralkodó szerepet vitt úgy az Északi-tengeren, mint általában a világtengeren, kiváló tengernagyok, mint Ruyter és Tromp vezetése alatt fényes győzelmeket aratott az angol és a francia hajóhadak felett, a XVII. sz. vége felé az előbbi által legyőzetett és azóta jelentőségéből, nagyságából mindinkább veszített, úgy hogy 1914-ben már csak 6 sorhajó (ezek is csak 5000—6530 t. nagyságúak), 3 vértes ágyúnaszád, 4 védett cirkáló, 13 nagyobbrészt régi ágyunaszád, 56 legnagyobbrészt Indiában állomásozó torpedónaszád, 10 tengeralattjáró naszád és egynéhány különleges célú hajó (főleg aknaszórók) volt az állománya. Ez összetételéből következtethető, hogy N. úgy az anyaország, mint indiai szigetgyarmatának pontjait főkép torpedókkal és tengeralatti aknákkal akarja megvédeni.

Címerét és *lobogóját* l. a *Címer* és *Lobogó* cikkek színes képmellékletén.

Gyarmatok. N. egykori nagy gyarmatait, az anyaországnak aránylag kicsiny volta mellett is, nagyobb részében megtartotta. Gyarmatainak legnagyobb része a két Indiában s a délázsiai szigetvilágban van. (L. *Németalföldi gyarmatok).* N. gyarmatainak területét és népességét a következő táblázat mutatja:

A gyarmat neve	Területe km²	Népessége
Jáva és Madura	131,508	30.098,008
Szumatra nyugati partvidéke	40,291	1.308,471
Tapanoeli	42,041	413,301
Benkoelen	24,441	204,269
Lampong	29,366	156,518
Palembang	139,128	796,352
Szumatra keleti partvidéke	91,895	568,417
Acsin	53,222	582,175
Riau	42,429	112,216
Banka	11,587	115,189
Billiton	4,842	36,858
Nyugat-Borneo	145,195	450,929
Dél- és Kelet-Borneo	408,146	782,726
Celébes	128,478	415,499
Menado	57,436	436,406
Amboina	51,464	299,004
Ternate	62,592	108,902
Nyugat-Uj-Guinea	394,791	240,000
Timor	46,056	308,600
Bali és Lombok	10,523	523,535
Kelet-India	*1 915,421*	*37.957,400*
Curaçao kormányzóság	1,130	56,725
Szurinam kormányzóság	129,100	109,274
Nyugat-India	*130,230*	*165,999*
Összesen	*2.045,651*	*38.123,399*

Története.

N.-et az ó-korban kelta *(Menapii)* és germán *(Batavi)* törzsek lakták. A Rajnától délre eső részeit még *Julius Caesar* vetette római uralom alá Kr. e. 57. A császári korban *Germania Inferior* tartományhoz tartozott. A népvándorlás

folyamán az V. sz. elején frankok szállották meg. A frank birodalom első felosztásakor 843. *Lothárnak* jutott. A IX. sz. végén (887) Németországhoz került s Alsó-Lotharingia hercegség északi részét alkotta. A XII—XIII. sz. folyamán kisebb hercegségekre és grófságokra bomlott *(Brabant, Holland, Seeland, Geldern, Utrecht* püspökség). Mindezeket a benszülött uralkodó családok kihalása után *Jó Fülöp* burgundi herceg (1419—1467) örökölte a későbbi Belgiumot alkotó tartományokkal együtt. Fiának, *Merész Károlynak* (megh. 1477) leányát, *Máriát* III. Frigyes császár fia, *Miksa* vette nőül s igy került N. a Habsburgok uralma alá. Miksa unokája, *V. Károly* császár (1519—56) különös gondot forditott e tartományaira, melyekben akkor Európa leggazdagabb iparos és kereskedő népe lakott. Meghagyta az összesen 17 tartomány alkotmányát, fejlesztette annak anyagi jólétét, csak az egyre terjedő protestantizmus ellen lépett fel véres szigorusággal. Nevében nővére, *Mária* özvegy magyar királyné volt N. helytartója (1530—56). V. Károly lemondása után fia, *II. Fülöp* örökölte e tartományokat s N. spanyol uralom alá jutott. Alatta *Pármai Margit* és *Granvella* bíbornok kormányozták N.-et. Midőn azonban ez utóbbi az inkvizició szigorával s az országnak három érsekségre osztásával a kálvinizmus felé hajló népet lázadásra késztette, Fülöp Granvellát felmenteni volt kénytelen; azonban ez nem elégítette ki a N.-ieket. A nemesség *kompromisszumot* kötött (1565.) jogai s N. szabadsága védelmére, egyszersmind az inkvizició megszüntetését követelték. Ezzel egyidejüleg a gueux-k (l. o.) segitségével forradalom tört ki, melynek megboszulására Fülöp *Alba* herceget küldte tízezer katonával N.-re, hol Alba vette át a hatalmat Pármai Margittól s Egmonttal és Hoornnal együtt százával küldte vérpadra a N.-ieket. Különösen az Alba által kivetett 10%-os adó sujtotta nagyban a kereskedelmet, míg végre a tengeri gueux-knek sikerült a tengerparti városokat elfoglalni és elszakadásra birni. Ezek *Orániai Vilmost* választották meg Holland, Zeeland és Utrecht helytartójának. Alba boszúja ugyan nem késett, de minthogy a hajóhadát megsemmisítették a hollandiak, 1573. őt is visszahívta Fülöp s helyébe *Zuñiga* y *Requesenst* küldte, aki bár 1574. megverte a N.-ieket, de lassanként elvesztette hóditásait, úgy, hogy halála után, 1576. a *genti pacifikációban* az összes tartományok szövetkeztek a spanyolok elűzésére. Ezt az új helytartó, *Don Juan d'Austria* is kénytelen volt elismerni; minthogy azonban a protestánsok és katolikusok közt civódás tört ki, ezt úgy ő, mint utóda, *Farnese Sándor* pármai herceg, kihasználni igyekezett. Először is felfüggesztette a genti pacifikációt, mire *1579 jan. 23.* a hét északi provincia *(Holland, Seeland, Utrecht, Geldern, Overyssel, Groningen, Friesland)* az *utrechti uniót* kötötte s Orániai Vilmost ismerte el helytartóul, ki azonban már 1584. Delftben merénylet áldozatául esett. Utóda fia, *Móric nassaui herceg* lett, ki mint kiváló hadvezér, kihasználta a spanyolok kedvezőtlen külháborúit s 1609. békére kényszerítette őket. Az ellenségeskedés azonban csak akkor szűnt meg, midőn 1648. a *vesztfáliai békében* független köztársaságnak ismerték el N.-et, mely akkor Európa leggazdagabb állama volt. Ezt N. tengeri hatalmának köszönhette, ami a kereskedelmi társulatok műve volt. Ők szerezték meg egymásután a Szunda-szigeteket, Ceylont, Fokföldet, sőt egy ideig Braziliát is a portugáloktól. S éppen gazdasági felvirágzása hozta ellentétbe N.-et Angliával, mellyel 1652—67 közt két nagy tengeri hadjáratot viselt a Cromwell-féle Navigations-act következtében, mely N. kereskedelmét megbénította. A háborúk óriási károkat okoztak N.-nek, mely kénytelen volt 1667. békét, sőt szövetséget kötni Angliával és Svédországgal Franciaország ellen, melyet azonban XIV. Lajos oly módon játszott ki, hogy 1672. ő lépett titkos szövetségre a két állammal N. ellen, melyet teljesen megszállt a szárazföldön, míg a tengeren Anglia kezdett háborút. Csupán a gátak megnyitása kényszerítette a franciákat kivonulásra. Maguk a hollandiak az ú. n. arisztokratapártot okozták a sok csapásért, mert ez a párt akadályozta meg az 1667-iki ediktumban azt, hogy a katonai vezetés a helytartó kezébe kerüljön s ezért a párt vezetőit, a két de Witt testvért 1672. utcai forradalomban Hágában felkoncolták, III. Orániai Vilmost pedig helytartóvá választották, mire ez 1678. *Nijmwegenben* kedvező békét kötött XIV. Lajossal. Midőn azonban III. Vilmosnak sikerült az angol trónt elfoglalnia, a spanyol örökösödési háborúban N. újból XIV. Lajos ellen foglalt állást, amiből azonban az egyedüli haszon az 1714-iki *barrière-szerződés* volt, mely megengedte N.-nek a francia határon az erődítmények építését. A gazdasági pangást azonban sem ez, sem az *utrechti béke* (1713) nem tudta meggátolni, politikailag pedig azáltal gyöngült N., hogy az osztrák örökösödési háborúban elvesztette összes erődítményeit (1747). Midőn 1776. az angolok amerikai kolóniáik védelmére hollandi segítséget követeltek egy régi szerződés alapján, újból kitört a háború a tengeren, melynek eredménye a Doggersbank melletti csatában (1781) sem dőlt el egyik fél javára sem, sőt a hollandiak a békekötést is megakadályozták oly módon, hogy szerződést kötöttek az elszakadt amerikai kolóniákkal. Azonban Franciaország fenyegető magatartása miatt mégis kénytelen volt N. Angliával békét kötni 1784-ben *Negapatamban* (India), mely szerint az angolok szabad hajózási jogot nyertek ottan. E kedvezőtlen helyzetet kihasználva, II. József császár a barrière-tractatus felfüggesztését és a scheldeparti összes erődítmények lerombolását követelte, amit N. kénytelen volt elfogadni az 1785-iki *fontainebleaui békében*. E megalázó szerződés miatt V. Vilmos kénytelen volt az országot elhagyni s csak II. Frigyes Vilmos porosz király segítségével foglalhatta vissza helytartói méltóságát, melyet most már Poroszországon kívül Anglia is elismert. Amint azonban a francia forradalom idején a franciák Pichegruvel megszállatták N.-et, az Orániai házat végleg elűzték s 1795-ben *Batavia köztársaság* néven újraszervezték, miután előbb békét kötöttek vele súlyos feltételek

mellett. Ez azt vonta maga után, hogy Anglia egymásután elfoglalta a hollandi kolóniákat. Napoleon Németalföldet 1806-ban *Hollandia királysággá* emelte, élén *Bonaparte Lajossal*, aki azonban nem volt képes a francia érdekeknek kiszolgáltatni N.-et s 1810. leköszönt, mire Napoleon Franciaországgal egyesítette azt. Napoleon bukása után V. Vilmos fiát *I. Vilmos* néven fejedelemmé választották. Az 1814-iki *londoni szerződés*, majd az 1815-iki *bécsi kongresszus* N. néven királysággá emelte és hozzákapcsolta a régi Osztrák-Németalföldet (Belgium) s az Orániai-ház uralma alá helyezte. Azonban ez sem teremtett békét, mert a két állam fejlődés, lakosság és vallás tekintetében teljesen különböző volt egymástól. Belgiumban a katolikus iparos *vallonok* érdekei ellentétben állottak a N.-i *flamand* protestánsokéval, kik mezőgazdasággal és kereskedelemmel foglalkoztak. Ez főleg a vámkérdésnél vezetett nézeteltérésre a kamarában, melyben a sokkal nagyobb számú belgák kevesebb számmal voltak képviselve a hollandiaknál. Ellentétre vezetett ezenkívül a hollandi államadósság nagy részének áthárítása a gazdag Belgiumra. Mindezek az 1830-iki *belga forradalomban* jutottak kifejezésre. Ennek eredménye az volt, hogy az 1831-iki *londoni protokollumban* a két állam különválását elismerték a nagyhatalmak. N. azonban Antwerpen 1832-iki sikertelen védelme után csupán 1839. lépett egyezségre Belgiummal, midőn N. Limburgot megkapta, Luxemburggal pedig perszonálunióba lépett. (Ez utóbbi csak a férfiág kihaltával szünt meg). Minthogy azonban a béke s főleg az annak nyomában járó adóztatás a nép körében nagy elégületlenséget keltett, 1840. I. Vilmos fia, *II. Vilmos* javára lemondott, ki a hadi kiadások csökkentésével s államkölcsönnel könnyített az országon. Az 1848-iki párisi forradalom hatása alatt az alkotmányt is módosítás érte azáltal, hogy a direkt — bár erősen cenzusos — választást léptették életbe. Csakhamar (1849) meghalt II. Vilmos s *III. Vilmossal* (1849—90) kezdetét vették a parlamentáris küzdelmek. Három párt, az ortodox-protestánsok, a városi liberális protestánsok és az antirevolucionárius katolikusok küzdöttek egymással, főleg midőn 1853. a pápa öt új püspökséget alapított N.-ön. 1857-ben a liberálisoknak sikerült a felekezeti oktatást az állami népiskolákból kizárni, 1862. Kelet-Indiában a rabszolgaságot, 1871. pedig a halálbüntetést megszüntetni. A következő évtized parlamenti küzdelmei az iskolatörvény konzervativ szellemben való megváltoztatása, a keletindiai lázadások elnyomása s a trónöröklési rend szabályozása körül folytak. Ez utóbbit Heemskerk konzervativ minisztériuma alatt 1884. szabályozták oly módon, hogy III. Vilmos első-, továbbá másodszülött leányára, valamint nővéreire s ezek leszármazottaira terjesztették ki megfelelő sorrendben. III. Vilmos halála után (1890) a választójogi reform kérdése vált aktuálissá. Ezt hosszas küzdelem után 1896. végre úgy oldották meg, hogy elfogadták az általános választójogot, de csupán a jövedelmi és értelmi cenzus s bizonyos ideig egy helyen való tartózkodás kikötésével. Azonban ezáltal is megkétszereződött a választók száma s már az első választáson a liberálisok többségbe jutottak a parlamentben. A másik fontos és régóta vajudó kérdést, a hadsereg reformját 1898. oldották meg az általános védkötelezettség elfogadásával. Ennek eredménye volt a hollandiak sikeres hadviselése a kolóniákban, melynek fontosságát háttérbe szorította a búr háború, melyben az egész N. közvéleménye fajrokonaik mellé állott. Minthogy 1898. *Vilma* királynő nagykorú lett, a trónöröklés kérdése ismét foglalkoztatta a kormányt. Maga a királynő 1901. *Henrik* mecklenburg-schwerini herceghez ment nőül, de minthogy trónörökös nem származott a házasságból, az 1909. született *Juliána* hercegnő lett az alkotmány értelmében a trónörökös.

1908-ban Venezuelával jutott N. konfliktusba, midőn Castro elnök megtiltotta a Curaçaóba menő hollandi hajóknak a venezuelai partokon való kikötését s a hollandi követet kiutasította. Ezért N. nyolc hadihajót küldött Venezuela partjaira; ennek következtében ott forradalom tört ki s Castrót elűzték, mire az új elnök megszüntette a N. elleni rendszabályokat. Sokkal fontosabb volt azonban ennél az 1910-iki hadügyi költségvetés, mely a vlissingeni erődítmény kiépítéséhez 46 millió forintot irányzott elő. Ez Anglia és Franciaország mellett különösen Belgiumot érintette kínosan, mert a Schelde torkának elzárásával Belgium neutralitásának megsértését és Németország érdekeinek támogatását látták benne. Minthogy azonban a tervet egyelőre nem valósították meg, sikerült az ellentéteket elsimítani, amiről Fallières elnök 1911-iki hágai látogatása is tanuskodott. A marokkói kérdésben, valamint az 1914-iki világháborúban N. megőrizte semlegességét. Másrészt azonban gyarmatait a japániak keletázsiai terjeszkedése komolyan veszélyezteti, úgy hogy az ellentét kitörése csupán idő kérdése.

Irodalom. I. Földrajzi irodalom: A hivatalos statisztikai kiadványokon kívül: Bernard, La Hollande, géographique, ethnologique stb., Paris 1900; Hough, Dutch Life in Town and Country, 1901; Meyer, Nederlandsche Staatswetten, 1904—1910; Wharton, Holland of to day, 1912; Boulger, Holland and the Dutch, 1913; Blink, Nederlandsch Oost en West Indie, 1907; Colyn, Nederlandsch-Indie, Land en Volk, 1910; Volz, Nord-Sumatra, Berlin 1910; Zsigmond János, Hollandia, Veszprém 1913.

II. Történelmi irodalom: Wagenaar, De vatterlandsche historie verwattende de geschiedenissen der vereenigde Nederlanden, Amsterdam 1749—60 és 1789—90, 25 köt. és 3 köt. függelék, ugyanannak folytatása 1788—1810, 48 köt.; Klint, Historie der Hollandsche staatregering, 5 köt. 1802—1805; Bilderdük, Geschiedenis des vaderlands, 13 köt., Leiden 1832—53; Leo, Zwölf Bücher niederländischer Geschichten, 2 köt., Halle 1832—35; Holzwarth, Der Abfall der Niederlande, 2 köt., Schaffhausen 1865—72; Wenzelburger, Geschichte der Niederlande, 2 köt., Gotha 1878—1886; Mitsukuri, Englisch-niederländische Unionsbestrebungen, Tübingen 1891; Moll-Zuppke, Die vorreformatorische Kirchengeschichte der Niederlande, Leipzig 1895; Krämer, De Neederlandsch-Spaansche diplomatie vor der Vrede van Nijmwegen, Utrecht 1893; Franz, Ostfriesland und die Niederlande zur Zeit der Regentschaft Albas, Emden 1896; Philippson, Westeuropa im Zeitalter Philipp II., Elisabeth (az Oncken-féle gyűjteményben); Rachfahl, Margarethe von Parma, Statthalterin der Niederlande, München 1898; Nippold, Wilhelm II. von Oranien, Berlin 1900; Frederiequ, Corpus documentorum inquisitionis haeretici pravitatis neederlandicae, 4 köt., Genf 1900; Lagemans, Recueil des traités et conventions conclus par le royaume des Pays-Bas depuis 1813 usqu'à nos

jours, Haag 1901; Appeldorn, Neederlands groote mannen, Haag 1903; Nyhoff, Staatkundige geschiedenis van Nederland, 2 köt., Zutphen 1890—93; Wijnne, Geschiedenis van het vaderland, Grooningen 1897; Motley, History of the United Netherlands, London 1860—64, 4 köt. u. a., John of Barnevell, 2 köt., u. o. 1874; Ruyens, Algemeene geschiedenis des neederlandschen Volks, 20 köt., Amsterdam 1872—82; Arend, Allgemeene geschiedenis des vaderlands, 1840—83, 5 köt.; van Welderen Rengers, Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland, 2 köt, Haag 1905—1906; Nuyens, Geschiedenis van het nederlandschen Volk vom 1815, 4 köt., 1883—86; de Bosch-Kemper, Geschiedenis van Nederland na 1830, 5 köt., 1873—82; Juste, Le soulèvement de la Hollande et la fondation des Pays-Bas, 1870; De Hartog, Das Staatsrecht d. Königr. Niederlande, a Marquardsen-féle gyüjteményben, 1886; Blok, Geschiedenis van het nederlandsche Volk, alapvető mű, 6 köt. 1891—1905, angolul és németül is megjelent, utóbbi az Allgemeine Staatengeschichte-ben, Gotha 1901 és köv.; Zimmermann, Die europäischen Kolonien, III. köt.: Die Kolonialpolitik der Niederländer, Berlin 1903; Smissaert, Neederland in den aanvang der twintigste eeuw, Leyden 1910.

Németalföldi aranyak, l. *Hollandi aranyak*.

Németalföldi erődítési rendszer, l. *Erődítési rendszerek*.

Németalföldi festészet. A középkori művészeti gyakorlat folytatásaképen, a francia művészet vívmányai alapján emelkedik ki a Van Eyck testvérek, Hubert (megh. 1426.) és Jan (megh. 1441.) művészete, mely a középkori szemlélet és érzésvilág megtartása mellett a látható dolgok legapróbb részleteire kiterjedő valószerüségével, színességével, az olajfestés lehetőségeinek kihasználásával irányt szabott a N.-nek. Ez a XV. sz.-ban Németalföld déli és északi tartományaiban nagyszerű virágzásnak indult. A legkiválóbb mesterek: a drámai mélységű tournaii Roger van der Weyden (1399 v. 1400—1464.), a nagy befolyású ú. n. flémallei mester (Jacques Daret?), a brabanti Cristus Petrus (megh. 1472 után). A század 2-ik felében a jeles mesterek még nagyobb serege fejleszti tovább a Van Eyck testvérek örökségét, így kivált az északi tartományokban is. Harlemnek Albert van Ouwater a kiváló festője; leideni volt a nagy és eredeti Geertgen tot Sint Jans, míg a harlemi Bouts Dirck (megh. 1475.) Löwenben telepedett le és kivált a tájképfestés továbbfejlesztésében játszott nagy szerepet. Hugo van Goes (megh. 1482.) művészete befolyást gyakorol a firenzei festészetre is és Justus van Gent az urbinói herceg szolgálatában dolgozik. Brüggében a rendkívül termékeny és finom, költői érzésű Memling Hans (megh. 1494.) vonzó művészete mintegy összefoglalását adja a század különböző irányú vívmányainak, ugyanott David Gerard 1523-ig folytatja a régi hagyományokat. Bosch Hieronymus (megh. 1516) az északi genrefestés első nagy képviselője, de már a XVI. sz. 1. negyedében mind erősebbé válik az olaszos irány, amely a N. fejlődését új útra tereli. (L. *Flamand művészet, Hollandi művészet*). V. ö. *Crowe-Cavalcaselle*, The early Flemish painters (London 1857, német kiad. Leipzig 1875); *Voll*, Die altniederländische Malerei (Leipzig 1906); *Heidrich*, Die altniederländ. Malerei (u. o. 1908).

Németalföldi Gujána, l. *Gujána*.

Németalföldi gyarmatok. A németalföldi gyarmatok két részre oszlanak: Németalföldi *Kelet-Indiára* és *Nyugat-Indiára* (Szurinammal). 1. A *keletindiai* gyarmatok részei: a Nagy Szunda-szigetek (Jáva, Madura, Szumatra, Borneo, Celébes), a Kis Szunda-szigetek (Bali, Lombok, Szumbava, Flores, Timor, Szumba) és a Molukkák, a hozzájuk tartozó apró szigetekkel, valamint Uj-Guinea Ny.-i része, összesen 1.915,421 km² területtel, 37.957,400 lak. (részletezve l. *Németalföld*: Gyarmatok, 329. old.). Politikailag feloszlanak: 1. közvetlen németalföldi kormányzat alatt álló országokra; 2. hűbéres; 3. szövetséges országokra. A németalföldi kormányzat alatt álló részek rezidenciákra, diviziókra, kormányzóságokra, kerületekre és községekre (dessas) oszlanak. A főkormányzót, valamint a melléje rendelt 5 tagú indiai kormánytanácsot Németalföld uralkodója nevezi ki 5 évre. Az egyes rezidenciák élén németalföldi tisztviselők állanak. Ezek végzik a felügyeletet a szomszédos hűbéres és a szövetséges országok fölött is. A keletindiai gyarmatok lakossága közt az európaiak száma kb. 82.000, a kinaiaké 600.000. A keresztények száma körülbelül 450.000. Hittérítőállomás 1911-ben 250 működött.

Mezőgazdasági termesztményei között legfontosabb a rizs, azután a kukorica, dohány; nagy területet foglalnak el a teaültetvények, termelnek még cukornádat, kakaót, indigót, kinahéjat. Főbányászati termékei: a szén (Borneón), ón (Banka, Billiton és Riau), ásványolaj. *Iskolái* külön vannak az európaiak és a benszülöttek részére.

A kereskedelmi forgalom igen élénk. A *bevitel* értéke 1913-ban 493.341,000, a kivitelé pedig 683.946,000 holl. forint. A *kivitel* tárgyai: kávé, rizs, indigó, dohány, kopra és ón. 1912-ben 6484 gőzhajó és 12 vitorlás fordult meg kikötőiben, összesen 12.227,000 tonnatartalommal. *Vasutainak* hossza Jáván és Madurán 4460, Szumatrán 1055 km., a távíróvonalak hossza 16.364 km. Pénz- és mértékegységei hivatalosan a németalföldiek. A tartományok védelméről külön gyarmati hadsereg gondoskodik, melynek állománya 1915-ben 1441 tiszt és 37,181 közlegény volt. Az 1915-iki költségvetés 44.137,994 holl. forint deficittel zárult. Bevétel volt 309.429,094, kiadás 353.567,008 frt.

2. *A nyugatindiai gyarmatok* részei: Curaçao, Aruba, St. Martin, Bonaire, St. Eustach és Saba szigetek, 1130 km² területtel, 56,725 lak., Szurinam (Németalföldi Gujána) 129.100 km² területtel, 109,274 lak. Bővebben l. a megfelelő címszók alatt.

Németalföldi irodalom. A hollandi v. N. a nyelv aránylag szűk határok közé szorultsága folytán kevéssé ismert ugyan, de azért jelentékeny, sőt egyes műveivel bátran felveheti a versenyt a nagy nyelvek irodalmi termékeivel.

Szépirodalom. A hollandi szépirodalom kezdete a XII. sz.-ra, különösen Heinrich von *Veldeke*-re vihető vissza, ki Szt. Servatius legendáját latinból, Benoit de Saint-More Aeneisét franciából fordította le s ezenkívül kb. 30 szerelmi dalt is szerzett. 1200 után a brabantok és flamandok is szereznek költeményeket a nép nyelvén s a XIII. sz. közepétől kezdve a N.-at megalapítottnak tekinthetjük. Legrégibb fenmaradt emlékei majdnem mind csak francia lovagregények fordításai. Legkiválóbb terméke a középnémetalföldi költészet-

nek a Van der Vos Reinaerde c. mulatságos állatmonda (kiadta Martin 1874. és Buytenrust Hettema és Muller 1903-ban), mely francia mintáit messze felülmulja. A lovagregények és udvari eposzok után, mely utóbbiak tárgyaikat főleg a karolingi és angol-szász mondakörből, majd később bizánci és keresztes háborúi motivumokból meritik, *Maerlandt* Jacob a didaktikus költészetet honosítja meg, melynek főképviselője a XIV. sz.-ban Jan van *Boendale,* ki két rimes történelmi munkát és két nagy tankölteményt írt. Történelmet dolgoztak fel: Jan van *Heelu*, Melis *Stoke*, Philippus *Utenbroeke* és mások; tisztán tanköltemény irtak: Jan *Praet*, Jan de *Weert*, G. van *Molhem*. A rimes legendák között megemlítendők: Van Sente Brandane s a Sproke van Teophilus. Világi elbeszélések elég nagy számmal maradtak fenn. 1400 körül kerülnek szinre az első drámai költemények, melyek közül négy nagyobb dráma és még néhány bohózat maradtak reánk. A németalföldi próza bibliafordításokkal és történelmi elbeszélésekkel a XIV. sz. elejére vihető vissza. A lírai költészet terén dalok és rögtönzések voltak e kor jellegzetes termékei, melyeket vándor dalosok, kiknek neve *Spreker* volt, hoztak forgalomba; közöttük nagy hírnévre tett szert Willem van *Hildegaersberch* (dalait Bisschop és Verwijs adták ki) és *Bouden van der Lor*, kiknek költeményeit részben Blommaert adta ki (Gent 1838).

A XV. sz. elején a nemesi és polgári osztály egymáshoz közeledésével megalakulnak a *rederijker-kamarák*, céh-rendszerű költői egyesülések, melyeknek tagjai szinjátékok és pedig kezdetben egyházi tárgyú szinjátékok előadására egyesültek. Hatásuk nem annyira a költészet művelésében állott, mint inkább abban, hogy részt vettek az akkori politikai küzdelmekben és drámai munkák által igyekeztek közvetlenül a népre hatni. A déli provinciákban a spanyol kormány ezeket a kamarákat a XVI. sz.-ban elnyomta, az északi provinciákban azonban egész a XVIII. sz.-ig fennállottak. Leghiresebb és legbefolyásosabb volt közöttük az amsterdami társaság: *In liefde bloeyende* (Szeretetben virágozva), mely 1496. alakult. A nyelvnek nagy hasznot tett azzal, hogy a behatoló burgundi elemektől megtisztítani igyekezett. E társaságok tagjai közül legtöbb figyelmet érdemelnek: Philips van *Marnix* (megh. 1598), D. V. *Coornheert* (megh. 1590) és két kereskedő: Roemer *Visscher* (megh. 1610) és Hendrik Laurenszoon *Spiegel* (mh. 1612). Ezek azonban csak előfutárjai voltak annak az öt nagy költőnek, akik által maga a N. klasszikus korszakához jutott. Pieter Corneliszoon *Hooft* (1581—1647) nemcsak tragédiáival és vígjátékaival, hanem Tacitust utánzó történelmi művével is nagy hatást tett. Joost van *Vondel* (1587—1679), aki költői tehetség tekintetében Hooftot is felülmulta, egyformán kiváló volt a lírai és drámai költészet terén, de ezenkívül mint szatirikus és erőteljes prózairó is jelentékeny. *Vondel* legjelentékenyebb alakja a régebbi N.-nak és dacára a kimutatható francia és olasz behatásoknak, teljesen önálló szellem. [Leghíresebb drámáját, a Licifert, magyar nyelvre fordította *Nagy* Zsigmond). Constantin *Huygens* (1596—1686) különösen nagy nyelvi és irodalmi ismeretével tünt ki, írásaiban azonban gyakran homályos és nehézkes. Jacob *Cats* (1577—1660) a polgári elem költője, ki a maga didaktikus költeményeivel (Maechdenplicht és Houwelick, Szüzek kötelessége és Házasság) évszázadokon át kedvelt költője maradt a polgári osztálynak s méltán kiérdemelte a *Cats apó* nevet. Gerbrand Adriaensen *Breders* (1585—1618) nagy kedveltségre tett szert lírájával, vigjátékaival pedig megalapítja a hollandi nemzeti vígjátékot. Ezen az öt költőn kívül kiváltak még Daniel *Heinsius*, a nevezetes nyelvész; Roemer *Visscher* leányai: Anna és Maria *Tesselschade*, D. R. *Camphuysen* egyházi énekeivel; J. J. *Starter*, az első számottevő erotikus költő, Jeremias de *Decker*; Joachim *Oudaen*, ki politikai dalaival ért el nagy sikert és végül Vondel legtehetségesebb tanitványa: Joannes Antonides *van der Goes*, kinek De Ijstroom (Amsterdam dicsőítése) c. költeménye és egyéb darabjai bővelkednek valódi szépségekben, noha gyakran dagályosak.

A XVII. sz. utolsó negyede óta a N. lassanként hanyatlani kezdett, mely hanyatlás egész a XVIII. sz. végéig tartott. E szomorú kor költői közül említésre méltók: Jan *Luyken*, a kiváló rézmetsző és Jan van *Broekhuizen*, a legjobb lírikusok egyike; Hubert Corneliszoon *Poot* népies meg erotikus dalai Vondel és Hooft költői szárnyalására emlékeztetnek. A vígjáték legjelesebb művelői: Pieter *Bernagie*, Abraham *Alexijn* és Pieter *Langendijk* voltak. Kevesebb szerencsével, bár nagy buzgalommal művelték az eposzt és a tragédiát. Kivételt talán csak a két *van Haren* testvérrel tehetünk, kik közül Onno Zwiernek De Geusen c. lírai eposza valóban számottevő alkotás; ellenben Arnold *Hoogvliet* eposzai ma már egészen feledésbe mentek. A regényírás első példáival is e korban találkozunk; két nő: Elisabeth *Wolff*, szül. *Bekker* és Agatha *Deken* élénk tollal és mély emberismerettel rajzolták le koruk társadalmi viszonyait és erkölcseit. A XVIII. sz. vége felé újra fellendült a N. főleg az egykorú német költészet és széptan hatása alatt. Rhynvis *Feith* (1753—1824), Hieronymus van *Alphen* (1746—1803) és Pieter *Nieuwland* (1764—1794), főleg pedig Willem *Bilderdijk* (1756—1831) voltak azok, akik a N.-nak ezt az új lendületet megadták. A XIX. sz. elején nagy népszerüségre jutott Frederik *Helmers* (1767—1853) hazafias dalaival és Hendrik *Tollens* (1780—1856) családias jellegű költeményeivel. Különösen nagy hatással működött Isaak *da Costa*, Bilderdijk követője, kinek Politieke Poezy és Slag bij Nieuwport c. kötetei a N. legbecsesebb költeményei közé tartoznak. Hasonló irányban működött *Alberdingk Thyjm*; J. J. L. ten *Kate* (1819—1889) műfordításaival és nagy formakészségével tűnik ki, míg P. A. de *Genestet* (1829—1861) a líra terén alkotott maradandót. Megemlíthetők: H. J. A. M. *Schaepman* (1844—1903) a klerikális irányzat egyik legkiválóbb képviselője, Carel *Vosmarel* (1826—1888), az Ilias és Odisseia fordítója, *Fiore delle Neve* (álneve M. van *Lochem*-nek, szül. 1849) és az epikus F. B. *Coster* (szül. 1861).

A széppróza terén csak a század közepe felé állott be javulás. Jacob *Geel*, Jacob *Vosmaer* és Petrus van *Limburg-Brouwer* (1795—1847) hozzák létre ezt a változást. Utóbbi az ó-görög élet köréből vett regényein kívül egy szatirikus-humorisztikus munkát is írt a Diepenbeeki olvasókör címmel. Ezeket követték: *Beets* (1814—1903) Camera obscurájával; Van *Lennep* (1802—1868) regényeivel; *Oltmans, Potgieter* elbeszéléseikkel s főleg *Bosboom-Toussaint* asszony (1812—1886) kiváló történelmi és családi regényeivel (Het huis Lauernesse, a Leycester-ciklus, De Delftscher wonderdokter stb.) A regény- és a novellaírás terén megemlíthetők még: H. J. *Schimmel* és J. J. *Cremer* (1827—1880), E. *Douwes Dekker* (1820—1887), ki *Multatuli* álnév alatt izzó szenvedéllyel ostorozta a szociális visszaéléseket, főleg a hollandi gyarmatokon (Max Havelaar), Lodewijk *Mulder*, Gerart *Keller*, Jan ten *Brink* (1834—1901).

Modern irodalom. A N. legújabb korszaka 1880 óta datálható. E kor költői között a jelentékenyebbek: Frederik van *Eeden* (1860), ki úgy a líra, mint a dráma és az elbeszélő költészet terén egyformán kivált. Marcellus *Emants* (1849) epikai és drámai költeményeivel és elbeszéléseivel tűnt ki. Helene *Lapidoth-Swarth* (1859) a líra terén alkotott különösen forma tekintetében kiválót. Albert *Verwey* (1865) az eposz, a dráma és líra terén próbálkozott meg némi sikerrel. *Bosboom-Toussaint* irányát folytatja *Opzoomer* Adél, *Antal* Géza pápai főiskolai tanár neje (írói néven A. S. C. *Wallis)*: In dagen va Strijd: A harc napjaiban (1879); Vorstengunst: Fejedelmi kegy (1883); Een liefdes droom: Egy szerelmi álom (1906); Een vreugde rijk: A boldogság országa (1912). Esztétikai tanulmányokat írt a svéd, olasz és a magyar költészetről. Madách: Ember tragédiájának fordításával mint műfordító tett szolgálatot a magyar irodalomnak. Rajta kívül J. A. *Heuf* (J. A. Huf van B. Buren álneve) dolgozott a történelmi regény terén: De kroon van Gelderland (1877), Hertog Adolf (1886) stb. A történelmi regény mellett éppúgy, mint a többi európai népek irodalmában, a művészi és társadalmi regény sok faja lelt művelőkre. Specifikus hágai regényeket írtak: Marcellus *Emants*, Inwijding (Felavatás Amsterdam 1901) és Louis *Couperus*, De boeken der kleine Zielen (A kis lelkek könyvei, Amsterdam 1901—1903). A párisi milieut választották Scharten *Carel* és Margo *Scharten-Antink*; Hollandi-Indiát *Couperus*, De stille Kracht (Csendes erő). Ez utóbbiból más hollandi írók is szívesen veszik tárgyaikat, így a már említett Multatulin kívül *Melati van Java* (álneve Marie *Slootz*-nak), De familie van den Resident (Az elnök családja 1875); M. Th. H. *Perelaer* és P. A. *Daum*. A zsidó életből rajzokat írt Herman *Heijermans* (álneve *Falkland* Samuelnek).

A drámai irodalom csak 1870 óta mutat fellendülést, amikor a Tooneel-verbond (Szini szövetség) megalakult és a szinművészet iránt szélesebb körökben keltett érdeklődést. Mint drámaírók említhetők: *Glanor* (álneve Hugo *Bleijerman*-nak), Gerard *Keller*, Lodewijk *Mulder*, Johann *Gram*, Justus van *Maurik*, Rosier *Fassen*, P. *Brooshooft*, W. G. *Nouhuys*, H. *Heijermans*, akinek az amsterdami zsidó életből vett drámái külföldön is előadásra kerültek (A remény, Ghetto, A 7. parancsolat, stb.), Marcellus *Emants*, Jeanne *Reyneke van Stuwe* és mások.

Az irodalomtörténet is nagy számú művelőre talált, főleg a legújabb korban. *Saxe*: Onomasticon litterarium-át (Utrecht 1775—1800) *Witsen Geysbeek*, majd *Van der Aa* életrajzai és szótárai egészítették ki, melyek nyomában a XIX. sz. második felében *Van Doorninck*, G. *Frederik* és F. J. van den *Branden* dolgozták fel szótárszerűleg a hollandi írók életrajzait. Összefüggő előadásban csak 1880 óta van feldolgozva a hollandi irodalom története. Az első ilynemű munka *H. van Wijn* munkája volt, melyet Jeronimo *de Vries*, Willem *van Kampen* és *Siegenbeek* művei követték. A legújabb időben főleg *Jonckbloet*, J. *ten Brink*, J. *te Winkel* művei nyujtanak a N.-ról alapos tájékoztatást. Az egyes korszakok, írók és műveik feldolgozásának se szeri se száma. V. ö. *Jonckbloet*, Geschiedenis der nederlandsche letterkunde (4. kiad. Groningen 1895—96, 6 köt.); *J. ten Brink*, Geschiedenis der noord-nederlandsche letteren in de XIX. eeuw (Rotterdam 1902—1904, 3 köt.); Lina *Schneider*, Geschichte der niederländischen Literatur (Leipzig 1887); *Hellwald*, Geschichte des holländischen Theaters (Rotterdam 1874).

Németalföldi iskola, *a zenében.* A XVI. sz.-ban Németalföld hatalmas művészi életében a zeneművelésének is nagy szerep jutott. A zenetörténet általában a N. megjelöléssel illeti azt az irányt, amely a XV. sz. közepétől a XVI. sz. közepéig a középkor folyamán fejlődésnek indult összhangosítási módok (organum, faux bourdon, discantus) művészi kialakításán munkálkodott. A N.-nak az ellenpont elveinek tisztázásában és a kánon megalkotásában jelentékeny érdeme volt. Az újabb kutatások megállapítása szerint a németalföldiek nem voltak kezdeményezők és a továbbfejlesztésben sem állanak egyedül. Kizárólagos nagy érdemük azonban az átimitált a capella stilus megteremtése. A N.-nak három korszakát szokás megkülönböztetni: I. (1400—50). Az ellenpont alapvető tételeit megállapítják. Kialakul a kánon. A korszak legjelentősebb egyénisége: *Guillaume Dufay* (l. o.). Mesterek: *Henricus de Zeelandia* (1400 körül), *Dunstable*, *Binchois* (1400—60) *Busnois* (megh. 1481). Műfajok: miserészek, motetta, chanson. II. 1450—1525. Az imitációs stilus kifejlődése. Az ellenpontozás minden képzeletet fölülmúlóan bonyolódik, mesterkélt lesz. A kor fő képviselői *Okeghem* (l. o.) és a nagy *Josquin de Prés* (l. *Deprés)*. Nevezetesebb mesterek: *Isaac* (l. o.), *Hobrecht* (1430—1506), *Barbireau* (megh. 1490), *La Rue* (1500 körül), *Brunnel* (1506 körül), *Ghiselin* (1500 körül), *Mouton* (l. o.) III. 1525—1600. A reakció. A melódia visszanyeri jogait. Az olaszok felszabadítják a dallamot. A kor nagy mesterei *Willaert* (l. o.) és *Orlando di Lassus* (l. *Lasso)*. Kimagasló egyéniségek Cipriano da *Rore*, *Arcadelt* (l. o.) Benedict *Ducis*, *Clemens non papa* (1550 körül), *Jannequin* (l. o.), Ph. de *Monte* (1521—1603).

Németalföldi Kelet-India, l. *Németalföldi gyarmatok.*

Németalföldi Keletindiai Társaság, l. *Keletindiai Társaságok*, 4.

Németalföldi marha *(bos taurus primigenius hollandicus)*, bő tejtermeléséről híres. A mély fekvésű, nagyobbrészt füveseknek meghagyott ú. n. lapálylegelők, továbbá a mérsékelt klima és a páradús tengeri levegő tették virágzóvá Németalföld szarvasmarhatenyésztését. Több fajtát különböztetnek meg, ú. m. az egyhasznú tejelőket, ilyenek: a *frizmarha*, továbbá az *északi és déli feketetarka németalföldi tejelő marha*. Utóbbiak testnagysága változó, aszerint, amint a tenger mellékéről v. pedig a benföldi terméketlen *geest* vidékről valók. Igen finom szervezetű állatok, tejhasznosításuk kiváló, évi tejhozama 3000—7000 l., 2·8—3·2% zsírral. Az angol rövidszarvú marhával való keresztezés folytán Németalföldön kettős tej- és húshasznú fajták is létesültek, ilyenek a fehérfejű feketetarka *groningeni* és a vöröstarka *jisseli marha*, mely fajták jól tejelnek, azonkívül koránfejlődő, jól hízó állatok. A N. hozzánk is bekerült, különösen újabban eszközölt nagyobb importot több olyan uradalom, mely a tejet előnyösen tudja értékesíteni.

Németalföldi művészet, l. *Németalföldi festészet, Hollandi művészet*.

Németalföldi nyelv. A mai N. Németalföldön vagy Hollandiában és Belgiumban (itt azonban a francia mellett) dívó irodalmi nyelv, a XII. sz. második felében állott elő az alsófrank dialektusokból. N. alatt értjük egyébként a Németalföldön és Belgium német részeiben használatos délfrank, szász és friso-frank vagy friso-szász nyelvjárások összességét is. A N. legrégibb írott emléke egy X. sz.-ból eredő zsoltárfordítás töredéke. Csak a XIII. sz.-ban fejlődik ki gazdag irodalom: az úgynevezett *középnémetalföldi*. A középnémetalföldi nyelvben a nyelvjárási különbségek az irodalmi nyelvben még világosan megkülönböztethetők. Ezért beszélhetünk limburgi, brabanti, flandriai és hollandi N.-ről. A XVI. sz. óta a délhollandi nyelv túlsúlyra vergődik és a mai irodalmi nyelvnek alapjává lesz. Ezt az eredményt különösen a Rederijker körök, főleg az amsterdami érdemének tulajdoníthatjuk s első sorban *Coornhert* Dirk és *Spieghel* Hendrik fáradozásainak. Ezek által indíttatva jelent meg az első hollandi nyelvtan 1584.: Tweespraeck van de Nederduytsche Letterkunst (Párbeszéd a németalföldi írásművészetről). Ez előtt a nyelvtan előtt jelent meg *Plantin:* Thesaurus theutonicae linguae Schat der nederduytschen sprake (Antverpen 1573) és *Kiliaen:* Etymologicum teutonicae linguae (1583). A későbbi időben elhatározó, bár nem teljesen előnyös befolyása volt Lambert ten *Kate*-nak (l. o., 1674—1732) két kötetes művével: Aenleyding tot den kennisse van het verhevene deel der nederduytsche sprake (Bevezetés a németalföldi nyelv fenséges részének ismeretébe). E mellett *Huydecoper* (l. o.) tűnik ki Proeve van taal-en dichtkunde (Nyelv- és költészettan.) c. művével és Melis *Stoke:* Rijmkronijkja új kiadásával. Van der *Palm* közoktatásügyi miniszter (1799—1806) bevezette a *Siegenbeck* által felállított rendszer szerint végleg megállapított helyesírást. Hozzácsatlakozott Pieter *Weiland*, aki egy hivatalos nyelvtanon kívül: Nederduytsche spraakkunst (Amsterdam 1805) egy szótárt is adott ki: Nederduytsch taalkundig woordenboek, mely azonban a németalföldi szókincsnek csak egy részét foglalja magában. E purista törekvések ellen később többen (különösen *Bilderdijk)* felszólaltak és a vita lényegesen fejlesztette a N.-et. Később a Taal en letterkundige congressen (Nyelv- és irodalomtudományi gyűlések) tagjai megbízták Mathies *De Vries* és L. A. te *Winkel* nyelvtudósokat a helyesírás új szabályozásával és a németalföldi új nagy szótárnak az elkészítésével. E megbízás következtében bocsátották közzé De grondbeginselen der nederlandsche spelling (A németalföldi helyesírás alapelvei, Leyden 1865), Leerboek der nederlandsche spelling (A németalföldi helyesírás tankönyve, 1866) és Woordenlijst voor de spelling der nederlandsche taal (A németalföldi helyesírás szótára, 1866) c. műveket. A szótár első füzete 1860. jelent meg. Későbbi munkatársai e vállalatnak C. *Verwijs*, P. J. *Cosijn*, A. *Kluyver*, J. W. *Muller*, A. *Beets*, J. J. *Boekenoogen* és W. L. de *Breese*. Egy Middelnederlandsch woordenboek c. művet adott ki 1882 óta J. *Verdam* és egy Etymologisch woordenboek c. művet J. *Vercouillie* 1890., melyet *Verwijs* és J. *Frank* fejeztek be 1892. Ujabban az eddigi etimológiai helyesírás egyszerűsítésére mozgalom indult meg, melynek élén *Kollewijn* áll. A hollandi szótárak közül megemlítendő M. J. *Koenen:* Verklarend Handwoordenboek (1901) és a nagy Geillustreerd woordenboek der Nederlandsche taal, R. K. *Kuypers*-től (Amsterdam 1901).

Németalföldi oroszlánrend, lásd *Oroszlánrendek*.

Németalföldi református egyház. Ez a neve az 1648—1796-ig egyedül elismert németalföldi egyháztestületnek, amely az 1796. évi forradalom következtében elvesztvén uralkodó egyházi jellegét, 1816. új, majd 1852. újra átdolgozott s ebben az alakjában ma is érvényes alkotmányt nyert. A hozzátartozó, csaknem másfélezer gyülekezet kisebb körökbe, ezek ismét nagyobb körzetekbe v. osztályokba vannak sorozva. A szervezet élén a zsinat áll 13 egyházi és világi tagból. A N. a leideni és utrechti egyetemeken hitvallásának tanítása céljából egy dogmatikai és egy gyakorlati teológiai tanszéket tart fenn. 1834-ben ortodox hitvallási szempontok alapján kivált belőle a keresztyén — elszakadt — egyház, mely 1870. óta *keresztyén-református egyháznak* nevezi magát és Kampenben tart fenn teológiai iskolát; valamint kiváltak belőle hasonló okból 1886. az *alsónémet reformátusok* is. Az utóbbi két egyház azonban 1892. egyesült s 1914-ben 684 gyülekezetből állt. 58 ker. ref. gyülekezet azonban nem lépett be az egyesülésbe s Hága mellett Ryswijkben saját teológiai iskolát tart fenn.

Németalföldi szabadságharc, l. *Németalföld* (története).

Német-ausztráliai gőzhajótársaság *(Deutsch-Australische Dampfschiffsgesellschaft)*, Hamburgban székelő vállalat, 285,432 össztonnatartalommal biró 56 gőzössel. Rendszeres járatokat tart fenn ausztráliai, holland-indiai és délafrikai kikötőkkel.

Németbánya, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1910) 455 német és magyar lak.: u. p. Bakonyjákó, u. t. Városlőd.

Németbarnag, kisk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1910) 283 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagyvázsony.

Németbél, kisk. Pozsony vm. szenczi j.-ban, (1910) 201 magyar lakossal; u. p. Magyarbél, u. t. Szencz.

Németbencsek, község, l. *Felsőbencsek.*

Német birodalmi bank *(Deutsche Reichsbank.)* A német banktörvény alapján 1875. alakult meg a Preussische Bank-ból a N., mely Németországnak egyedüli bankjegykibocsátásra jogosított bankintézete. Mint ilyen — hasonlóan az Osztrák-Magyar Bankhoz — az állammal szervezetileg szoros kapcsolatban van és nemcsak a jegykibocsátásra vonatkozó felügyelet illeti meg az államot, hanem a bank jóformán az államnak kereskedelmi pénztára is és így üzleti nyereségének tetemes része is az államot illeti meg. A N.-nak alaptőkéje 180 millió márka. Kibocsátott bankjegyeinek $^1/_3$ részét köteles ércben fedezni, a többit csak bankszerüen (l. *Fedezet).* Az állam részére befolyó pénzeket, valamint az állam kiutalásait ingyen köteles végezni és csupán oly nem spekulativ jellegű ügyletekkel foglalkozhatik, melyeket a banktörvény előír. Az állam kiküldöttei által gyakorolja az ellenőrzést, valamint azáltal, hogy az elnök és az igazgatóság életfogytiglani kinevezését a császártól kapja meg, a hivatalnokok pedig mind közhivatalnokoknak tekintendők. A N. nyereségéből $3^1/_2\%$-os osztalék illeti meg elsősorban a részvényeket, az ezután fenmaradó nyereség a tartalékok dotálása után felerészben a részvényeseké, de csak addig, míg az osztalék a 6%-ot eléri, azon túl a részvényest $^1/_4$, az államot $^3/_4$ rész illeti meg.

Német birodalmi gyűlés, l. *Német Birodalom.*

Német birodalmi párt *(Reichspartei),* német politikai párt, mely 1867. alakult meg az Észak-Német-Szövetség gyűlésében s 1871 óta a birodalmi gyűlésben folytatja működését. Külön programmja nincs, a konzervativek és nemzeti liberálisok között foglal állást. Legnagyobb számmal 1878. jutott a birodalmi gyűlésbe (57), azóta egyre apad s 1912. már csak 14 tagját választották meg. A porosz képviselőházban a *szabad konzervativ* párt felel meg a N.-nak.

Német Birodalom vagy *Németország (Deutsches Reich* vagy *Deutschland;* l. a *mellékelt térképet),* Közép-Európa legnépesebb országa, 1871 óta szövetséges állam a Keleti-tenger, Dánia, Északi-tenger, Hollandia, Belgium, Luxemburg, Franciaország, Svájc, Vorarlberg, Tirol, Salzburg, Felső-Ausztria, Csehország, Szilézia, Galicia és Oroszország közt. Területe 540,857 km².

Partjai és felülete. A Keleti-tenger partjainak hossza 1365 km., az Északi-tengeré csak 300. Az előbbieket a tölcséralakú folyótorkolatok, homokturzásokkal elzárt lagunák vagy amint itt nevezik, a haffok (Kurisches, Frisches és Kleines és Grosses Stettiner Haff) jellemzik; előttük fekszik Rügen, N. legnagyobb, továbbá Zingst, Fehrmarn és Alsen szigete; a haffokon kívül nagyobb bemélyedések: a lapos Warnemündei-öböl, a wismari, lübecki és kieli kikötők. Schleswig K-i partjai magasak, kevés fjordszerü mélyedés (Föhrden) szakítja meg. Az Északi-tenger partjain az öblök mélyebben nyúlnak be, minők az Elbe- és Weser-torkolaton kívül a Jade-öböl és a Dollart. A partok előtt 8—16 km. szélességben homokzátonyok (Watten) vannak; ezekből emelkednek ki a friz szigetek: Röm, Sylt, Föhr, Amrum, Pellworn, Nordstrand, Neuwerk, Wangeroog és Norderney, mig az Elbe-torkolat előtt a sziklás Helgoland tőlük egészen elüt. Az Északi-tenger partjai gyakran a legnagyobb tengeri katasztrófáknak voltak szinhelyei. N. D.-i része magas, az Alpok előhegyei takarják, középső részeiben a Német középhegység és É.-on a germán síkság terül el. A Rajna és a Salzach közt vannak a német Mészkő-Alpok, amelyeken N. legmagasabb hegycsúcsa a Zugspitze (2968 m.) ül. Részben ezekre, részben a svájci fensíkra támaszkodik a Boden-tó és Duna közt elterülő Sváb-bajor fensík, melytől a Jura választja el a német DNy.-i medencét, a Közép-rajnai síkságot és szegélyhegységeit (Fekete- és Oden-erdőt, Vogézeket és a Hardtot), továbbá a sváb-frank meg a lotharingiai lépcsőzetes földet. A Fekete-erdő D.-i végétől ÉK. felé a Majnáig és Naheig a sváb és a Wörnitzen túl a frank Jura húzódik. Ez utóbbi és a Cseherdő közt van a felső-pfalzi fensík. Az Odenerdőhöz és Hardthoz a Rajna mindkét partján 150 km. szélességben elhúzódó, 500 m. közepes magasságú Rajnai-palahegység csatlakozik, amelyet a Rajna, Mosel és Lahn 4 külön csoportra osztanak; ezek: D.-en a Taunus és Hunsrück, É.-on pedig az Eifel és a Westerwald. A Rajnai-palahegység és Thüringia közé mintegy 100 km.-nyi szélességben a hesseni hegyes vidék ékelődik, amelyet a Werra, Frank-Saale, Majna, Nidda, Wetter, Lahn, Diemel és Weser zegélyeznek. Nevezetesebb részei D.-en a 660 m. magas Hohe Rhön, É.-on a Knüll-fensík (Knüllköpfchen, 636 m.), a Kaufungerwald, a Habichtswald és a Solling. A thüringiai hegyes vidékhez számítják a D.-i szegélyét alkotó 5—600 méter magas Fichtelhegységet, a Frank- és Thüringiai-erdővel, valamint a szász Vogtlanddal, továbbá a mintegy 100 km. hosszú és 30—38 km. széles Harzot. A Thüringiai-erdőnek ÉNy. felé a Weserig folytatása a Weser-hegység, amelynek ÉNy.-i vége a Teutoburgi-erdő. DDK.-en Cseh- és Morvaországtól N.-ot szintén hegyek választják el. A Fichtelhegységtől DK.-nek húzódik a Cseh-erdő és ezzel egyközüen a Bajor-erdő, ÉK.-nek pedig a csehszász Érchegység, amely a szász hegyes vidékben lassan leereszkedik a Germán-Alföldre, s amelynek K.-i folytatásai az Elbei-homokkőhegység és DK. felé a Szudeták. A nagy német síkság három részre osztliató: 1. *hegylábi vonulat,* ez áll a D.-i határhegységekhez simuló magasabb fekvésű törmelékkúpokból, harmadkori halmokból, stb. Idetartozik a Lysa-Gora környéke (maga a Lysa-Gora nem), a Felősziléziai hátság, az Oberlausitz, Fläming s a Lüneburger Heide is, amely régebben még alig lakott pusztaság volt. 2. Az *ősfolyamok völgyeinek* helye (Urstromtäler) az előbbi vonulattól É.-ra, amely 70—100 km. szé-

A NÉMET-BIRODALOM AZ 1914

VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSEKOR.

RÉVAI-KARTOGRAFIA.

lességben követhető Hamburg vidékétől Varszava tájáig. Ezen a vidéken folyt le az ős Elbe folyórendszere, a Visztula, Odera és Elbe vizeit egyesítve. 3. A *Tóhátság* v. Seenplatte, amely a jégkorszaki végmorénák közt földuzzasztott számtalan tó vidékét foglalja magában, föloszlik: Preussische, Pommersche és Mecklenburgische Seenplattere s folytatódik a Schleswig-Holsteini halomvidékben.

A változatos felülethez mérten a hegységeket alkotó kőzetek is nagyon különbözők; gnájsz, csillámpala stb. a Vogézekben, Fekete-erdőben, Spessartban, Fichtel-hegységben stb., a szilur Thüringiában, a devon a Fichtel-, a Rajnai-palahegységben, Szudetákban és Vogézekben, a produktiv kőszénképződmények a Saar és Ruhr környékén, Szászországban és Sziléziában, a diaszformáció a Vogézekben, a Fekete-, Oden-erdőben, a Harzban, a triasz a sváb Jurában, a Teutoburgi-erdőben, a Mészkő-Alpokban, a jura-képződmény a sváb és frank Jurában, a kréta az Elbei-homokkőhegységben, a tercier (oligocén, barnaszén) egész É.-i N.-ban és az alsó Rajnánál, a quarter (diluvium és alluvium) egész É.-i N.-ban található. Vulkáni képződmények a középhegységben mindenfelé fordulnak elő.

Vizei. N. 150 folyója az Északi-, Keleti- és Fekete-tenger vízkörnyékéhez tartozik. A nagyobb folyók közül egyedül a Weser tiszta német folyó, ellenben a Memel, Visztula, Odera és Elbe másutt erednek, a Duna másutt torkollik, végül a Rajna másutt ered és torkollik is. A jelentékenyebb folyók, melyek a Keleti-tengerbe ömlenek: a Pregel, a Persante, Visztula, Odera a Warthe, Bober, Neisse mellékfolyókkal, a Rega, a Warnow és Trave; az Északi-tengerbe: az Elbe, a Mulde, Saal, Spree és Havel mellékfolyókkal, továbbá a Weser, a Fulda és Aller nagyobb folyókkal, végre az Eider, az Ems és a Vechte. A Rajna vízkörnyékének legnagyobb folyója a Rajna balpartján a Mosel, a jobbparton a Neckar, Main, Lahn és Ruhr. A Duna mellékágai a balparton az Altmühl és a Naab, a jobbparton az Iller, Lech, Isar és a határjelző Inn. A csatornák közül a jelentékenyebbek a Memelt és Pregelt összekötő csatornák; a Brombergi-csatorna, amely a Visztula vidékét az Oderával köti össze; a Frigyes Vilmos-csatorna az Odera és Spree közt; a Finow-csatorna az Odera és Havel közt; az Eider-csatorna, amely az Északi- és Keleti-tengert az Eider által köti össze; a Lajos-csatorna a Duna és Majna közt; a Vilmos-császár- vagy Kelet-Északi-tengeri-csatorna; a Rajna-Rhône-csatorna, a Rajna-Majna-csatorna stb. A tavak száma igen jelentékeny; É.-i és D.-i fő csoportra oszthatók. A D.-i fő csoport az Alpokban és a sváb-bajor fensíkon van; a Boden-tón kívül ebbe tartoznak a Walchen-, Kochel-, Ammer-, Staffel-, Würm-, Starnbergi-, Tegern-, Schlier-, Chiem- és Königsee; közülök a Chiem (85 km²) a legnagyobb és a Königsee a legszebb bajor tó. Az É.-i főcsoport a Keleti-tenger partjaitól D.-re terül el és 3 alcsoportra: porosz v. *mazuriai*, pomerániai és mecklenburgira oszlik; a jelentékenyebbek K.-ről Ny.-felé: a Spirding-, Geserich-, Drazig-, Schwerini-, Müritz- és Ploeni-tó. Ezektől távolabb esők az Arendsee Altmarkban, a Dümmersee Hannoverban és a Laachi-tó az Eifelben.

Éghajlat. A mérsékelt égöv alá eső N. klímája meglehetősen egyenletes. Leghidegebb az Alpok vidéke, legmelegebb a közép-rajnai síkság, a Taunus D.-i lejtője és Thüringia néhány mélyebb völgye. A hőmérsékleti szélsőségek nagyobbak K.-en, mint Ny.-on és különösen a tengerektől távol eső vidékeken; éppen így az esőmennyiség is nagyobb Ny.-on, mint K.-en. A fekvés szerinti klimatikus viszonyokra az alábbi helyek meteorológiai adatai a jellemzőbbek:

Város	Tengerszin feletti magasság m.	Hőmérséklet C⁰				Évi csapadék mm.
		közepes		átl. szélsőségek		
		jan.	júl.	max.	min.	
Königsberg	10	— 2·9	17·3	—18·2	32·4	640
Berlin	35	— 0·4	18·1	—16·4	33·5	580
Boroszló ...	118	— 1·5	18·6	—16·7	32·8	560
Aachen ...	205	2·3	17·1	—	—	830
M.-Frankfurt	98	0·0	19·3	—13·6	33·1	610
Hamburg ...	20	0·3	17·2	—12·3	29·5	730

Klimatikus tekintetben legkedvezőbb fekvésű vidékek: a Rajna, a Mosel, Majna és Neckar völgye, legkedvezőtlenebbek a Keleti-tenger partvidéke s a Memel környéke.

Népesség. Az 1910. évi népszámlálás szerint a N. népessége 64.925,993 főből állott s egy km²-re eső népsűrűsége meghaladta a 120-at. 1914. a népességet számítások alapján 67.810,000 főre becsülték. A birodalom lakossága 1905 óta 7·1%-kal, 1871 óta 58·1%-kal szaporodott s az egyes államok szerint 1910. a következőképpen oszlott meg:

Államok	Terület K²	Népesség	Népsűrűség egy km²-en
Poroszország királyság	348,792	40.165,219	115
Bajorország «	75,859	6.887,291	91
Szászország «	14,993	4.806,661	320
Württemberg «	19,507	2.437,574	125
Baden nagyhercegség	15,070	2.142,833	142
Hessen «	7,688	1.282,051	167
Mecklenburg-Schwerin nagyh.	13,127	639,958	49
Szász-Weimar nagyhercegség	3,610	417,554	116
Mecklenburg-Strelitz nagyh.	2,930	106,442	36
Oldenburg nagyhercegség ...	6,429	483,042	75
Braunschweig hercegség ...	3,672	494,339	135
Szász-Meiningen hercegség ...	2,468	278,357	113
Szász-Altenburg « ...	1,324	216,128	163
Szász-Koburg-Gotha « ...	1,977	257,177	130
Anhalt « ...	2,299	331,128	144
Schwarzburg-Sondershausen f.	862	89,917	104
Schwarzburg-Rudolstadt f. ...	941	100,702	107
Waldeck fejedelemség	1,121	61,707	55
Reuss (id.) fejedelemség... ...	316	72,769	230
Reuss (ifj.) fejedelemség... ...	827	152,752	185
Schaumburg-Lippe fejedelems.	340	46,652	137
Lippe fejedelemség	1,215	150,937	124
Lübeck szabad város	297	116,599	391
Bréma « «	256	299,526	1,167
Hamburg « «	415	1.014,664	2,448
Elszász-Lotharingia bir. tart.	14,522	1.874,014	129
Német Birodalom ...	540,857	64.925,993	120

Az 1910. évi népességből férfi volt 32.040,166, nő 32.885,825; nőtlen-hajadon 38.107,944, házas 23.229,713, özvegy 3.450,548 és elvált 137,788. Vallás szerint: 39 991,421 evangelikus, 23.821,453 róm. kath., 615,021 izraelita és 498,098 egyéb vallású és felekezeten kívül álló. Az 1910. évi népszámlálás a lakosság anyanyelvét nem tudakolta, mindazáltal ma még arról szó se lehet,

mintha a birodalomban más nemzetiségüek nem volnának. Igy Poroszországban a lengyelek száma a 2 milliót meghaladja s azonkívül igen sok a litván, dán, hollandi, cseh-morva s Elszász-Lotharingiában a francia. Születési hely szerint volt az 1910. évben a N. területén: 634,983 osztrák, 144,175 hollandi, 137,697 orosz, 104,204 olasz, 32,079 magyar és 206,735 egyéb országban született egyén.

A népmozgalmi adatok az 1908—12. évekről a következők:

Év	házasság	születés	halálozás	születési többlet	1000 lélekre esik			
					házasság	születés	halálozás	többlet
1908... ...	500,620	2.076,660	1.197,098	879,562	8·0	33·0	19·0	14·0
1909... ...	494,127	2.038,357	1.154,296	884,061	7·8	32·0	18·1	13·9
1910... ...	496,396	1.982,836	1.103,723	879,113	7·7	30·7	17·1	13·6
1911... ...	512,819	1.927,039	1.187,094	739,945	7·8	29·5	18·2	11·3
1912... ...	523,491	1.925,883	1.085,906	835,887	8·0	39·7	16·7	13·0

A N.-i kivándorlás az utolsó években erősen csökkent. Míg az 1893—1902. évek átlagában a német kivándorlók száma 34,762 volt s egyes években a 40 ezret is meghaladta, az 1903—1912. évek átlaga már csak 26,671-et tett ki, sőt az 1912. évi tényleges német kivándorlás még a 19 ezret sem érte el. Mindazáltal a német kikötők személyforgalma óriási s a német kikötőkön kivándorolt külföldiek száma 1912-ben 290,386 volt; sőt voltak évek az elmúlt évtizedben, amikor a 360 ezret is meghaladta.

Közművelődés. A német népműveltség igen magas fokon áll s a behívott ujoncok között a legnagyobb ritkaságszámba megy az analfabéta. Általában véve az egész birodalomra nézve egységes tanügyi hatóság nincsen s a közoktatásügy minden egyes szövetséges államnak belső ügye. Egyébiránt a N. közoktatásügyét a következő adatok jellemzik: Az 1912—13. iskolai évben volt a birodalom területén 22 tudományegyetem az első félévben 67,523 (4,285 nő), a második félévben 69,277 (köztük 5,316 nő) hallgatóval, 7 liceum (909 hallgató), 11 technikai főiskola 13,336, illetve a második félévben 16,418 (közte 2312 nő) hallgatóval, 6 közigazgatási, orvosi, konzuli stb. főiskola, 3 bányászati, 4 erdészeti akadémia, 4 mezőgazdasági, 5 állatorvosi, 6 kereskedelmi, 16 képzőművészeti főiskola és 11 zeneakadémia. A középoktatás szolgálatában áll 524 középiskola 9769 tanárral és 160,237 tanulóval, 223 reálgimnázium (3708 tanár, 70,357 tanuló), 167 főreáliskola 3473 tanárral és 75,832 tanulóval. A mi polgári iskoláinknak megfelelőleg 81 progimnázium, 63 proreálgimnázium, 411 alreáliskola és 218 egyéb iskola nyujt oktatást. Tisztán leányok számára 39 leánygimnázium és 789 felsőbb leányiskola áll nyitva, az előbbinél 1037 tanár és tanárnő, 22,137 növendék, az utóbbinál 2580 férfi, 8779 női tanerő működik s a tanulók száma 212,324 volt. Az elemi népiskolák száma 61,557, a tanítóké 148,217, a tanítónőké 39,268, az iskolás gyermekek száma pedig 10.309,949 volt. A népiskolák költségelőirányzata 670 millió M. (ebből állami hozzájárulás 214 millió M.), a középiskoláké 30·5, a főiskoláké pedig 177·1 millió M.

Egyházi élet. Az *evangelikus* egyházhoz tartozik a birodalom népességének nagyobb része, különösen Poroszországban és Szászországban. Az ev. egyház szervezete a birodalom egyes államaiban különböző és részint presbiteriális (zsinati) jellegű, részint egyes püspökök alá van rendelve. Az elsőnél bizonyos ügyeket az egyháztanács intéz el, mely a lelkészből s az egyházközség néhány laikus választott tagjából alakul (presbiterium), míg a fontosabb ügyeket a kerületi, kormányzósági, tartományi és országos zsinat bírálja el, melybe a hitközség tartozik. A püspöki szervezettel biró egyházakban minden hatalom a tartomány (feudális vagy örökös) kegyurának kezében összpontosul. Poroszország régibb tartományaiban a felső egyháztanács a legmagasabb fórum; ennek szervezete kollégiumszerű s jogtudósokból meg lelkészekből áll s közvetetlenül a királynak van alárendelve; ellenben az újabb tartományok konzisztóriumai a kultuszminiszter fenhatósága alatt állanak. Általában a zsinati szervezet már a legtöbb német államban csaknem teljesen kifejlődött; az egyes hitközségek önállóan kezelik és igazgatják vagyonukat; élükön a lelkész áll, s fölöttük a felügyeletet a szuperintendensek végzik, akiket ismét a főszuperintendensek ellenőriznek.

A *római katolikus* egyháznak öt érseksége (a kölni, a gnesen-poseni, a münchen-freisingi, a bambergi és a freiburgi) és húsz püspöksége van, továbbá három apostoli vikariátus és két apostoli prefektura. Az *ó-katolikusoknak* van Bonnban egy államilag elismert püspökük, kit csak Bajorország nem ismer el.

Igazságügyi szervezet. Az igazságügy 1879 óta az egész birodalomban egyöntetüen van szervezve, bár a Lipcsében levő birodalmi főtörvényszék kivételével minden biróság az egyes államok kormányának van alárendelve. A kereskedelmi és büntető törvénykönyv minden államban érvényes, birodalmi magánjog azonban még nincs. Az egyesbíróságok (Amtsgerichte) száma 1913-ban 1949, a törvényszékeké (Landesgerichte) 176, másodfokú bíróságok a felsőbb törvényszékek (Oberlandesgerichte), szám szerint 28, Bajorországban van azonkívül egy harmadfolyamodású törvényszék (Oberstes Landesgericht). 1911-ben az egyesbíróságoknál 2.659,982 ügyet és a törvényszékeknél 76,465 bűnesetet tárgyaltak és 565,851 egyént itéltek el.

Mezőgazdaság. Bár a N. elsősorban iparosállam, mezőgazdasága is igen magas fokon áll. Területének 91%-a termékeny s ebből szántóföld 244,324 km² (49·8%), legelő és rét 68,054 km² (13·9%), kert 4.817 km², szőllő 1,154 km² és erdő 76,798 km².

Főbb termékek: a zordabb éghajlatu helyeken a zab, árpa, különösen burgonya, a középső részeken az előbieken kívül búza, a déli részeken a gabonanemüeken kívül cukorrépa, dohány, komló s a Rajna mellékén a szőllő. A gyümölcstermelés az egész birodalomban általános.

A mezőgazdasági üzemek száma 5.736,082 s ebből az erdőterület elhagyásával:

1 ha.-on	aluli	2.731,055	üzem	806,331	ha.	területtel
1—5	ha.-ig	1.653,731	«	4.229,858	«	«
5—10	«	652,798	«	4.607,090	«	«
10—50	«	638,438	«	12.635,773	»	«
50—100	«	36,494	«	2.500,804	«	«
100—500	«	20,068	«	4.503,163	«	«
500—1000	«	3,129	«	2.058,882	«	«
1000 ha.-on	felül	369	«	497,973	«	«
Osszesen:		5.736,082	üzem	31.834,874	ha.	területtel.

Az 1908—1912. évek terméseredményeit 1000 q-ban s a hektáronkinti átlagos termést q-ban az alábbi táblázat mutatja:

Termény	Év					Átlag				
	1908	1909	1910	1911	1912	1908	1909	1910	1911	1912
Rozs	107,369	113,484	105,112	108,661	115,983	17·5	18·5	17·0	17·7	18·5
Búza	37,678	37,557	38,615	40,663	43,606	20·0	20·5	19·9	20·6	22·6
Árpa	30,598	34,956	29,029	31,599	34,820	18·8	21·2	18·5	19·9	21·9
Zab	76,948	91,258	79,004	77,041	85,202	18·0	21·2	18·4	17·8	19·4
Burgonya	463,427	467,062	434,684	343,742	502,095	140·7	140·5	131·9	103·5	150·3
Széna	270,761	221,409	282,501	199,753	276,819	45·4	37·1	47·4	33·7	46·8
Bor (hl.)	3,136	2,021	846	2,923	2,019	26·9	17·6	7·5	26·6	18·6
Komló	263	61	204	106	206	7.3	2·1	7·4	4·0	7·6
Dohány	344	282	289	292	—	28·7	17·4	18·7	17·2	—

Miként a fenti adatok bizonyítják, a N. termelése az elsők között áll s az átlagos terméshozamot tekintve, búzából és rozsból — Belgiumot nem számítva — csupán Hollandia és Irország termel többet hektáronkint, míg árpa-, zab- és különösen burgonya-termelésével a világon első helyen áll. Mindazáltal a termelt mennyiség nem fedezi a szükségletet s nagy gabonabevitelre szorul.

Állattenyésztés. A N. intenziv mezőgazdaságára támaszkodó állattenyésztése szintén kiváló. Poroszországban és Mecklenburgban a lótenyésztést, a Sváb-bajor fensíkon és a frízföldön a szarvasmarhatenyésztést űzik erősebben, Szászországban, Sziléziában és Brandenburgban a juhtenyésztés általánosabb. Az 1912. évi számlálás szerint állatállományában volt 4·5 millió ló, 20·2 millió szarvasmarha, 21·9 millió sertés, 5·8 millió juh, 3·4 millió kecske s mintegy 13 ezer öszvér és szamár. Az európai államok közt állatlétszámával Oroszország után következik ugyan, de minőség szerint a legelső helyet foglalja el. Szárnyas 77 millió darab, méhcsalád 2·6 millió volt 1912.

Halászat. Az Északi- és Keleti-tengeri partvidékeken, a haffokban és az édesvizű tavakban, folyókban a halászat a legjövedelmezőbb foglalkozások egyike s az 1912. évi fogások értéke meghaladta az 54 millió koronát.

Bányászat. Ásványországi kincsekben a N. igen gazdag. Legtöbb a kőszén és vas. N. kőszénterületei közül legnevezetesebbek a vesztfáliai (Dortmund), a Ruhr-vidéki, a felső-sziléziai (Waldenburg-Tarnowitz), a Rajna-melléki és szászországi (Zwickau). Barnaszéntelepek az Odera és Saal folyók mentén vannak. Vasat a Rajna melléke, Vesztfália, Szilézia (Königshütte, Kattowitz), Hessen-Nassau és Elszász-Lotharingia szolgáltat. Ezüst az Érchegységben és a Harzban fordul elő; ólom-, réz- és cinkbányákban a Rajnai tartomány gazdag. Kősó és nitrogéntartalmu sók Szászországban (Stassfurt), Anhalt hercegségben, valamint Württembergben találhatók nagyobb mennyiségben. Az 1907—11. évek termési adatait 1000 tonnákban az alábbi összeállítás mutatja:

Bányatermék	1907	1908	1909	1910	1911
Kőszén	143,185	147,671	148,788	152,828	160,747
Barnaszén	62,547	67,615	68,658	69,547	73,774
Kősó	1,285	1,332	1,369	1,424	1,437
Kálisó	5,749	6,099	7,042	8,312	9,607
Vasérc	27,697	24,278	25,504	28,710	29,879
Cinkérc	698	706	723	718	700
Ólomérc	147	157	160	149	140
Rézérc	771	727	799	926	969
Arany-ezüst	8	.8	8	7	5
Összesen	242,087	248,593	253,051	262,621	277,258

Az 1911. évi bányatermelés értéke meghaladta a 2 milliárd márkát s 1892 óta a bányatermelés értéke megháromszorozódott. Nemesfémet aránylag keveset bányásznak s a lelőhelyek csökkenésével a termelés is aránylagosan csökken. Drágakő szintén kevés fordul elő. Ásványvízforrásokban azonban a birodalom végtelen gazdag. Jelentékenyebbek: a seltersi, driburgi, pyrmonti, a nauheimi és kreuznachi. Világhírű fürdők ásványvízforrásaiknak köszönhetik nagyságukat, mint Aachen, Ems, Schlangenbad, Wiesbaden, Kissingen, Baden, Brücknau, Warmbrunn stb. A Keleti-tengeri fürdők közül Misdroy, Swinemünde, Bintz, Sassnitz, Warnemünde, Travemünde, Kiel, az Északi-tengeriek közül Helgoland, Norderney, Borkum stb. a legnevezetesebbek.

Ipar. A német ipar az utolsó évtizedekben óriási fejlődést ért el s az exportképes tömegcikkek termelésében az amerikai, angol és francia iparral vetekedik, sőt sok tekintetben felül is múlja azokat. Az 1907. évi iparstatisztikai felvétel szerint a tisztán ipari üzemek száma 2.081,102 volt s a foglalkoztatott munkásoké 10 millió. Fontosabb iparágak: a *vas- és fémipar*, valamint a *gépgyártás* (247,015 üzemmel és 2.057,302 munkással), a Porosz-Rajnai tartományban, Szászországban, Vesztfáliában, Sziléziában s Brandenburgban (nevezetesebb helyek: Essen, Solingen, Kassel, Chemnitz, Drezda, Zwickau, Düsseldorf stb.); az *agyag- és üvegipar* 47,626 üzemében 770,563 munkás foglalkozik s fontosabb helyeik Meissen, München, Berlin és környéke, Gotha (porcellán), Mannheim, Kaiserslautern, Nürnberg, Fürth, a Cseherdő és Szudeták alja, Brandenburg, Hunsrück (üvegáruk), Waldenburg (kőedénygyártás); a *textilipar* 136,364 üzeme 1.088,280 munkást foglalkoztat s a legnagyobb selyem-, valamint pamutszövő-gyárak Elszászban (Mühlhausen, Kolmar), Szászországban (Chemnitz, Plauen), Vesztfáliában (Elberfeld, Barmen), a Rajna mentén (Köln, Bonn, München-Gladbach),

Bajorországban (Augsburg) és Porosz-Sziléziában (Boroszló) vannak; a gyapju- és posztószövés főhelyei: Aachen, Kottbus, Luckenwalde, Görlitz, Werdau, Glauchau, Grossenhain és Darmstadt; az *élelmezési ipar* 309,836 üzemében 1,239.945 munkás, a *ruházati ipar* 683,543 telepén 1.303,853 munkás, a 208,418 *építkezési vállalatnál* 1.563,594 munkás talált foglalkozást; a 205,418 *faipari vállalatnál* 771,059 munkás, a *bőriparban* (49,773 üzem) 206,973 munkás foglalkozik; a *papirosipar* (19,787 üzem) 230,925 munkást, a sokszorosító- és műipar (30,885 üzem) 239,030 munkást foglalkoztat. Az egész világon páratlanul áll a német fizikai és optikai készülékeket előállító ipar, melynek legfontosabb helyei: Jena (Zeiss-telep), Berlin (Goerz-telep) és München. A vegyészeti ipar a Rajnai tartományban, Szászországban és Bajorországban legerősebb. S végül különös fontossággal bir a sokszorosító- és műipar terén Lipcse, ahol ez iparágakból főleg a könyvnyomtatás és grafikusipar, valamint a betüöntés az egész világon páratlanul áll. Mint a mezőgazdaságra támaszkodó iparágakat külön ki kell emelnünk a cukor-, sör- és szeszgyárakat, amelyek az 1912. évben 25 millió q cukrot, 41 millió hl sört és 3·5 millió hl. alkoholt állítottak elő.

Kereskedelem. N. világraszóló kereskedelme földrajzi helyzetéből, nagy termeléséből és iparának szerencsés térfoglalásából keletkezett. Áruforgalma a 19 milliárd M.-t meghaladja s a forgalom nagyságát tekintve, mindjárt Nagybritannia után következik. A N. 1913. évi külkereskedelmi forgalmáról s annak növekedéséről az utolsó 20 év alatt az alábbi adatok tanuskodnak:

Év	Bevitel millió márka	Növekedés %-ban	Kivitel millió márka	Növekedés %-ban
Átlag 1893—1897	4,201·7	—	3,306·3	—
» 1898—1902	5,476·3	30·3	4,336·8	31·1
» 1903—1907	7,250·8	32·4	5,834·4	34·5
» 1908—1912	9,105·2	25·5	7,466·1	27·9
1913	11,206·8	23·1	11,199·3	36·6
Növekedés 1893—1913	7,005·1	166·6	8,893·0	208·5

Főbb árucsoportok szerint a ki- és bevitel a nemesérc-forgalom elhagyásával a következőképpen alakult (1913.):

Árucsoportok	Bevitel millió M.	%	Kivitel millió M.	%
Élelmiszerek	2,759·5	25·6	1,035·9	10·2
Élő állatok	289·7	2·7	7·4	0·3
Nyersanyagok	5,003·5	46·4	1,518·0	15·0
Félgyártmányok	1,238·8	10·6	1,139·4	11·2
Készáruk	1,478·8	14·7	6,395·8	63·3
Összesen:	10,770·3	100·0	10,096·5	100·0

A fontosabb be- és kiviteli cikkek forgalmát millió márkákban az 1912. évről az alábbi táblázat mutatja:

Bevitel:

Gabona	1,037·0	Kőszén	289·6
Bőr	672·4	Vas	238·3
Pamut	661·1	Pálmaolaj	225·9
Gyapju	511·7	Kávé	219·7
Vegyszerek	421·8	Selyem	193·3
Réz	346·7	Tojás	188·2
Tűzi- és épületfa	325·5	Gyümölcs	148·8
Élő állatok	291·6	Kaucsuk	146·1
Halak	135·9	Vasáruk	93·7
Dohány	134·3	Hús	81·4
Korpa	130·3	Gépek	80·4
Lenmag	129·9	Magvak	78·3
Zsiradék	118·9	Selyemáruk	73·7
Vaj	118·7	Prémek	72·5
Főzőolaj	118·6	Pamutáruk	72·1
Pamutfonál	116·2	Petroleum	69·9
Len- és kender	114·4	Ólom	67·3
Gyapjufonál	108·0	Kakaó	67·1
Rizs	103·9	Horgany	64·0
Déligyümölcs	101·2	Bor	62.4
Ón	101·1	Állati tiszt. belek	59·2
Juta	94·0		

Kivitel:

Vasáruk	1,337·6	Üveg	146·1
Szén	722·6	Ruha- és divatcikkek	132·0
Gépek	630·3	Kaucsukáruk	128·3
Vegyszerek	658·0	Bőráruk	114·2
Pamutáruk	446·5	Növényzsír	113·7
Gabona	421·7	Agyagáruk	112·8
Festék	298·1	Gyapju	112·6
Villamosáruk	290·3	Könyvek	104·8
Gyapjuáruk	270·9	Játékok	103·3
Cukor	266·6	Gyapot	86·8
Papir	262·8	Hangszerek	84·0
Bőr (feldolgozott	242·9	Horgany	79·0
Rézáruk	240·9	Arany- ésezüstáruk	73·7
Selyemáruk	219·5	Faáruk	73·0
Prémek	193·8	Pamutfonál	61·1
Bőr (nyers)	178·4	Magvak	50·2
Járművek	175·2		
Gyapjufonál	166·3		

Bár ez adatok a német kereskedelem nagyságáról és méreteiről egész világosan tanuskodnak, a német áruforgalom világraszóló térhódítását akkor látjuk igazán, ha a kereskedelmi árukat származási, illetve rendeltetési országok szerint csoportosítjuk. Eszerint a következő képet nyerjük:

Származási v. rendeltetési ország	Bevitel	Kivitel
	millió M.-ban	
Nagybritannia	876·1	1,438·2
Németalföld	333·0	693·5
Belgium	344·6	551·0
Franciaország	584·2	789·9
Svájc	213·3	536·1
Osztrák-magyar vámterület	827·3	1,104·8
Dánia	191·9	283·9
Svéd- és Norvégország	306·3	391·5
Oroszország (Finnországgal)	1,369·8	977·5
Olaszország	317·7	393·5
Spanyolország	198·7	143·0
Románia	79·8	140·0
Balkán-államok	119·3	172·9
Egyéb	27·3	61·4
Európa összesen	5,689·3	7,677·2
Brit-India	541·8	150·7
Hollandi-India	227·6	98·6
Kina	130·0	122·8
Japán	46·6	122·7
Egyéb	102·9	50·5
Ázsia összesen	1,048.9	545·3
Brit-Nyugatafrika	134·5	16·7
Egyiptom	118·4	43·4
Egyéb	201·3	98·6
Afrika összesen	454·2	158·7
Amerikai Egyesült-Államok	1,711·5	713·2
Argentina	494·5	265·9
Brazilia	247·9	199·8
Egyéb	540·5	367·6
Összesen	2,994·4	1,546·5
Ausztrália	330·1	111·7
Német gyarmatok	53·4	57·1
Összesen	10.670·3	10,096·5

A nemesércforgalom és közvetített cikkeknek forgalma e kimutatásokban nem szerepelt. Pedig mindkettő elég jelentékeny. 1913-ban a bevitt nemesérc értéke 436·4 millió M.-ra rúgott, a kivitel pedig 101·4 milliót tett ki. A tranzito-forgalom értéke 2·1 milliárd M. volt s főleg nyerstermenyekből állott.

Közlekedés. A N. hatalmas gazdasági fejlődésében fontos szerepet töltenek be a szárazföldi és vizi utak, valamint közlekedési eszközök, melyekkel az egész világot majdnem behálózó kereskedelmet lebonyolítják. A *német kereskedelmi flotta* az 1914. évben 4935 hajóból állott 3.320,071 tonnatartalommal s ezek közül gőzhajó 2170, 2.832,312 tonnatartalommal. A tengeri forgalom nagyságát az alábbi adatok mutatják, Német kikötőkbe érkezett 1913.: 115,966 hajó 34·7 millió t.-tartalommal, eltávozott azokból 117,375 hajó 34·9 millió t.-val. Ha a forgalomból az üresen érkező és távozott hajókat leszámítjuk, akkor érkezett 102,553 hajó 31·7 millió t. áruval, távozott 88,057 hajó 23·8 millió t. áruval. E forgalomban a német hajók részesedése 78·7%, illetve a t.-tartalmat tekintve 60%. A főbb tengeri kikötők: Hamburg, Bréma, Lübeck, Kiel, Stettin, Danzig és Königsberg.

A tengeri hajózás mellett óriási fontossággal bir a belvízi hajózás is, melynek szolgálatában 26,191 hajó állott 5.914,020 t.-tartalommal. A hajózható viziutak hossza 15 ezer km. s ebből a hajózásra alkalmas folyószakaszokon kívül csatornázott folyami út 2346 km., csatorna 2500 km. A csatornák közül úgy közgazdasági, mint hadi szempontból legfontosabb a Kiel és Hamburg közt létesített s a Keleti-tengert az Északi-tengerrel összekötő 98·6 km. hosszú Vilmos császár-csatorna. A belvízi hajózásnál továbbított teherjavak súlya meghaladta az 1913. évben a 96 millió tonnát s ebből a tisztán belföldi forgalomra 57 millió t. áru jutott.

A német nemzeti vagyonnak igen tekintélyes hányadát alkotják a német *vasutak*, amelyeknek hossza 1914 márc. 31. meghaladta a 63·6 ezer km.-t s az üzembe fektetett tőke a 20 milliárd márkát. A vasutak közül 2213 km. keskenyvágányú és 4689 km. hosszuságú magánvasút, a többi a német állam tulajdona. A német vasutak üzeméről alábbi adatok tanuskodnak: bevételek 3·7 milliárd márka, kiadások 2·2 milliárd márka, kinevezett tisztviselő 263,528, díjnok 20,031, munkás 429,628, a lokomotivok száma 28,088, a személyszállító kocsiké 59,857, a teherkocsiké 596,763 s a postacsomagszállító kocsiké 16,809; a szállított teherjavak súlya 616 millió t., a megtett tonnakilométereké 61·8 milliárd; a szállított személyeké 1·6 milliárd, s a megtett személykilométereké 37·9 milliárd.

A keskenyvágányú vasutak adatai: szállított személyek száma 33·6 millió, teherjavaké 10·5 millió tonna; bevételek 15·9 millió, kiadások 12·4 millió márka; tisztviselők és egyéb alkalmazottak száma 6255.

A németbirodalmi posta — bár a bajor és württembergi posta külön közigazgatás alatt áll — egységes intézmény s teljesítőképességének óriási arányairól az alábbi adatok csak halvány képet nyujtanak. Az 1913/4. évi adatok szerint a postahivatalok száma 41,415, a levélgyüjtőszekrényeké 158,291; az alkalmazottak száma 239,168. A küldemények összege 10·5 milliárd darab, ebből levél 3·4 milliárd, levelezőlap 2 milliárd, nyomtatvány 1·9 milliárd, üzleti jelentés 27·5 millió, áruminta 112 millió, postai utánvét 185·7 millió, postai megbízás 6·2 millió, csomag és egyéb értékküldemény 2·4 milliárd, pénzküldemény 55 milliárd márka.

Táviróhivatalok száma 50,013 s a vezeték 765,327 km. hosszú, évi táviratforgalom 64·3 millió darab.

Telefonhivatal 41,087 működött az 1913/4. évben 1,387.326 állomással s a váltott beszélgetések száma a helyközi forgalomban 2·1 milliárd, a távolsági forgalomban pedig 467·8 millió volt.

Pénz-, hitel- és biztosításügy. A N.-ban az 1913. évben 38 bank és 3104 takarékpénztár működött, melyek közül bankjegykibocsátó joggal a Német birodalmi bank, a Bajor jegybank, a drezdai Szász bank, a Württembergi jegybank és Badeni bank bir.

Ez az öt hatalmas pénzintézet irányítója a német pénzügyi és lehet mondani közgazdasági életnek s összesített üzleti eredményeikről az alábbi adatok tanuskodnak:

A) Szenvedő vagyon: alaptőke 235·5 millió márka, tartalékalap 81·6 m., bankjegyforgalom 1·9 milliárd, tartozás 801·6 millió, egyéb 54·2 millió márka. Összesen 3·1 milliárd márka.

B) Cselekvő vagyon: aranykészlet: 1·27 milliárd márka, állampénztári jegyek 39·8 millió márka, egyéb bankjegyek 49·2 millió márka, váltók 1·4 milliárd, zálogkölcsönök 120 milló márka, készpénz 49·5 millió, egyéb 181·3 millió, összesen 3·1 milliárd márka. A jegybankok egységes működését az 1875 márc. 14. kelt banktörvény szabályozta, melyet az 1909 jun. 1. kelt új banktörvény igen sok tekintetben módosított. L. még *Német birodalmi bank.*

Az 5 jegybank mellett pénzügyi téren még 33 bank és 2881 takarékpénztár működik a N.-ban 640·5 millió márka alaptőkével s az előbbi az 1912. év folyamán 11 milliárd értékű záloglevelet, 11·4 milliárd kölcsönt, 444·3 millió értékű községi kötelezvényt bocsátott ki és 472·2 millió márka értékű községi kölcsönt folyósított. A 3104 fő- és 8044 mellékhellyel, illetve fiókintézettel biró takarékpénztárak betétállománya 17·8 milliárd márkára, vagyona 17·9 milliárd márkára rugott, tartalékalapja pedig meghaladta a 967 millió márkát.

A biztosítóintézetek száma az 1912. évben 1324 volt s ezek közül tisztán életbiztosítással foglalkozott 423, balesetbiztosítással 49, jégkár elleni biztosítással 19, állatbiztosítással 632, tűzkár, betörés stb. elleni biztosítással 127, egyéb kárbiztosítással 74. A biztosítások összege meghaladta az 1·2 milliárd márkát. A társadalmi intézmények sorában az egész világon páratlanul áll a N. a *kötelező aggkori biztosítással* s a betegség és baleset elleni biztosítással, melyek nemcsak a mezőgazdasági és ipari munkásságra, hanem a társadalom egyéb tagjaira is kiterjesztik jótékony hatásukat.

Pénzrendszer. A Németországban használt legelső érempéldányok római eredetüek voltak és az önálló pénzverés terére lépve, a legelső elnevezéseket (denar) és súlymennyiségeket (libra, font) is a rómaiaktól vették. A középkorban alakult csak át a denár egyrészt igazi német pénzegységgé, Pfenniggé, másrészt számolási egységgé, jelentvén egy bizonyos számú Pfennignek a súlyát *kölni márka* névvel. Ez lett később a mult századig a pénzverés súlyegysége. Az egyes államoknak, sőt városoknak is önálló pénzegységeik levén, ez sok zavarra adott okot és mind állandóbb lett az a törekvés, hogy egységes pénzrendszer uralkodjék az összes államokban. Ez a kivánság hozta létre az *osztrák-német pénzegyezményt* 1857., mely már nem a kölni márkát veszi súlymértékül, hanem a vámfontot (500 gr.). Eszerint 500 gr. szinezüstből 30 németországi tallér (a mai 3 márkás ezüstérem), 45 osztr. ért. frt. iletőleg $52^1/_2$ délnémet forint veretett ki, mindegyik $^9/_{10}$ finomság mellett. Az aranypénzek kiveretésére is történt intézkedés, de ez csak kereskedelmi pénz volt, minthogy az ezüst akkori szilárd értéke mellett alkalmasabbnak bizonyult a valuta alapjául; később azonban ezt a szerepet mindinkább az arany kezdte elfoglalni és Németország, mely már 1866. az osztrák szövetségből kilépett, 1871. az aranyvalutát vezette be, mely szerint 500 gr. (1 vámfont) szinaranyból 1395 márka (Mark, jele M) értékű aranyérmet vernek ki $^9/_{10}$ finomság mellett 20 és 10 M.-ás darabokban. A M = 100 Pfennig. A valutatörvény pontosan előírja az ezüst (500 gr. színezüst = 100 M. stb.), nikkel- és bronzpénzek verését is, de ezek csak váltópénzek.

Alkotmány és közigazgatás. N. 1871 óta 22 monarchikus, 3 szabad államból és egy birodalmi tartományból (l. fentebb a lakosságnál) áll, amelyeket együttvéve Német Birodalomnak (Deutsches Reich) neveznek. Szövetkezésük célja az 1871-iki alkotmány értelmében a szövetség területének, a rajta érvényes jognak védelme és a német nép jólétének ápolása.

A szövetség felbonthatatlan és örökké tartó. A birodalomban a hatalom birtokosai a német császár, a szövetségi tanács és a birodalmi gyűlés.

A *szövetségi tanács* (Bundesrath) a német államokat és a *birodalmi gyűlés* (Reichstag) a német népet képviseli; amannak tagjait minden ülésre az illető államok kormányai küldik ki, emennek tagjait a német választók általános, titkos és közvetlen választás útján 5 évre választják. Választó és választható minden 25 éves német állampolgár, aki birói ítélettel nincs megfosztva polgári jogainak gyakorlásától. A birodalmi gyűlés tagjai költségkárpótlás címén évi 6000 márka díjazásban és szabad vasúti utazás élvezetében részesülnek; bűnvádi eljárás alá csak a gyűlés határozata alapján vonhatók. A gyűlés határozathozatalának érvényességére 199 tag jelentése szükséges. Teendői közé tartozik a birodalmi költségvetés megállapitása, a külföldi államokkal kötött kereskedelmi szerződések jóváhagyása, vasutak engedélyezése stb. Üléseit Berlinben tartja. Az egyes országok a szövetségi tanácsba és birodalmi gyűlésbe a következő számú tagokat küldik:

Az ország neve	A szövetségi tanács tagjainak száma	A birodalmi gyűlés tagjainak száma
Poroszország	17	236
Bajorország	6	48
Szászország	4	23
Württemberg	4	17
Baden nagyhercegség	3	14
Hessen «	3	9
Mecklenburg-Schwerin nagyhercegség	2	6
Szász-Weimar nagyhercegség	1	3
Mecklenburg-Strelitz nagyhercegség	1	1
Oldenburg nagyhercegség	1	3
Braunschweig hercegség	2	3
Szász-Meiningen «	1	2
Szász-Altenburg «	1	1
Szász-Koburg-Gotha hercegség	1	2
Anhalt hercegség	1	2
Schwarzburg-Sondershausen fejedelems.	1	1
Schwarzburg-Rudolstadt fejedelemség	1	1
Waldeck fejedelemség	1	1
Reuss (id. ág) «	1	1
Reuss (ifj. ág) «	1	1
Schaumburg-Lippe fejedelemség	1	1
Lippe fejedelemség	1	1
Lübeck	1	1
Bréma	1	1
Hamburg	1	3
Elszász-Lotharingia	3	15
Összesen	61	397

A birodalmi ügyekben a végrehajtó hatalmat a császár, aki mindig egyszersmind a porosz király, részint önállóan, részint a szövetségi tanáccsal egyetértően gyakorolja. A császár a birodalom nemzetközi képviselője; jogában van békét, más országokkal szövetséget kötni, idegen államok követeit akkreditálni és ha a birodalom területét megtámadnák, a támadónak a háborút azonnal megüzenni, más esetekben háborút csak a szövetségi tanács hozzájárulásával üzenhet. A birodalom védő ereje egységes; az összes hadseregnek és haditengerészetnek legfőbb hadura a német császár; kivétel, csakis béke idejében, a bajor hadsereg, amely ekkor a bajor király parancsnoksága alatt áll, azonban háború esetében szintén a császár az ura. A birodalom egyéb belső ügyeiben, minők a posta és táviró, a kereskedelem és forgalom, a vámok, a vasutak (kivéve Bajorországot meg Württemberget) és honosság ügye, a törvényhozó hatalmat a császár a szövetségi tanáccsal és a birodalmi gyűléssel egyetértően, a végrehajtó hatalmat pedig a csupán neki felelős kormány által gyakorolja. A birodalmi középponti hatalmak: 1. a kancellár (Reichskanzler); 2. vicekancellár, aki a kancellárt mindenben helyettesítheti, kivéve a szövetségi tanácsban való elnöklését, de e hivatal csak virtualiter létezik, 3. a külügyi, 4. a tengerészetügyi, 5. a kincstári, 6. a birodalmi postaügyi, 7. a birodalmi igazságügyi és 8. a birodalmi belügyi államtitkár. Hozzájuk tartozik újabban a szövetséges- és császári vasutak igazgatója, a legfőbb vám- és adóügyi igazgató, a Reichsbank s végül a legfőbb kereskedelmi biróság elnöke. Minden birodalmi ügyben az egyes államok kormánya a birodalmi kormánynak alá van rendelve és ellenőrzése alatt áll.

Birodalmi pénzügyek. A birodalom főbb bevételeit és kiadásait, továbbá pénzügyeinek álla-

potát a következők mutatják. Az 1913. márc. 31. végződő év kiadásai és bevételei voltak 1000 márkákban:

Kiadások	1000 márkákban
Birodalmi gyülés	2,235·8
Kancellári hivatal	318·6
Külügyi hivatal	18,975·2
Belügyi "	96,708·0
Birodalmi hadsereg	775,919·6
Haditengerészet	197,396·3
Igazságügyi hivatal	2,829·0
Kincstári hivatal	40,632·1
Vasutak	471·1
Birodalmi adósság	237,783·1
Nyugdíjalap	142,542·1
Vegyes kiadások	2.061,587·8
Rendkívüli kiadások	118,634·5
Összesen	3.696,033·2

Bevételek 1000 márkákban:

Vámok	721,470·0
Fogyasztási adók	632,246·0
Bélyegilleték	247,744·5
Posta és távíró	842,369·0
Vasutak	153,779·0
Államnyomda	12,130·0
Bankok	16,300·0
Vegyes közigazgatási bevételek	80,121·9
Egyéb pénzügyi "	871,238·3
Rendkívüli "	118,634·5
Összesen	3.696,033·2

Az 1913. évben az egyes államok részéről teljesített hozzájárulások összege (Matrikular-Beiträge) a vámbevételek levonásával 255.419,300 márkára rugott s ebből a legtöbbet Poroszország (160·3), Bajorország (25), Szászország (19 millió) viselte. Elszász-Lotharingia birodalmi tartomány 7·2 millió márkával járult a közös költségekhez.

Az *államadósságok* összege 1912 végén 4·9 milliárd márkára rugott, de ebben már benne van a 120 millió márkát kitevő kamatozatlan kincstári jegyek összege is.

Hadügy. *I. Hadsereg.* A német hadszervezet az *általános védkötelezettségen* alapszik. Helyettesítés nincs megengedve. Minden védképes állampolgár 7 évig — a betöltött 20. életévtől a megkezdett 28. életévig — az állandó hadsereg kötelékébe tartozik. Az első két évet a tényleges szolgálatban, a többi ötöt a tartalékban kell tölteni. A tartalékból való kilépés utáni öt évben a honvédség I. osztályához, azon év márc. 31-ig pedig, amely évben az illető a 39. életévet betölti, a honvédség II. osztályához tartozik a hadköteles állampolgár. A népfölkelőkötelezettség a 19. életévtől a 42. életévig tart.

A német birodalmi hadsereg *békelétszámát* időről időre törvénnyel kell megállapítani. 1911 ápr. elseje óta a békelétszámot úgy kellett emelni, hogy az 1915-iki számadási évben 515,321 közemberre és őrvezetőre rúgjon s ez a békelétszám 1916 márc. 31-ig maradjon meg. Ehhez a létszámhoz Poroszország és a porosz katonai igazgatás alatt álló kontingensek 399,026 emberrel, Bajorország 57,133, Szászország 38,911, Württemberg pedig 20.251 emberrel járul hozzá.

Szolgálati idő: általában 2 év. A lovasított csapatoknál 3 év.

A birodalmi alkotmány szerint háborúban az összes szárazföldi haderő, békében az összes szárazföldi haderő, a bajor hadsereg kivételével, *egységes hadsereget alkot* a császár parancsnoksága alatt. Ennek megfelelően az összes német csapatok kötelezve vannak arra, hogy a császár parancsainak engedelmeskedjenek. Ez a kötelezettség a katonai eskübe is mindig felveendő. A császár nevezi ki a vezénylő tábornokokat és a várparancsnokokat. Ezzel szemben a bajor, württembergi és szász királyok maguk nevezik ki tisztjeiket.

Egyes német fejedelmeknek régebbi megegyezések a hadsereg dolgában több jogot biztosítanak, más fejedelmek kontingenseit porosz katonai igazgatás alá helyezik. A badeni és hesseni csapatok teljesen a porosz hadsereg kötelékébe mentek át. Bajorország, Szászország és Württemberg ellenben külön hadszervezettel birnak. Elszász-Lotharingiában a hadügyeket a tartományi hatóságok a porosz hadügyminisztérium rendelkezései szerint intézik.

Szervezet: A hadügyi igazgatás legfőbb szervei: a *hadügyminisztérium* és a *vezérkar főnöke.* A berlinin kívül van még hadügyminisztérium Münchenben, Drezdában és Stuttgartban, vezérkari főnök pedig Münchenben és Drezdában is. A német birodalmi haderő 5 *hadseregfelügyelőségre* (Berlin, Drezda, Hannover, München, Karlsruhe) tagozódik. Ezek mindenike több hadtestet ölel fel. *A lovassági főfelügyelő* Berlinben, a neki alárendelt *lovassági felügyelők* pedig Stettin, Münster, Königsberg és Potsdamban székelnek. A tábori tüzérség fölött a *tábori tüzérségi felügyelő*, a gyalogtüzérség fölött egy főfelügyelő és 2 felügyelő, a műszaki csapatok fölött a *hadmérnökcsapatok, utászcsapatok és a várak főfelügyelője*, a *katonai közlekedési ügy felügyelősége* és a *távírócsapatok felügyelősége*; a katonaiskolák fölött pedig a *katonai nevelő- és képzőintézetek felügyelője* áll.

A németbirodalmi hadsereg 23 hadtestre tagozódik 48 hadosztállyal, 100 gyalogdandárral, (5 gárdadandár,83 sordandár, 12 bajor dandár), 46 lovasdandárral (4 gárda-, 36 sordandár, 6 bajor dandár). Ezenkívül van még 18 gyalog tüzérezred (4 dandár), 3 vasúti ezred (1 dandár).

Ezredek száma: 216 gyalogezred (625 zlj), 18 vadász-zászlóalj, 93 lovasezred (481 lovasszázad), 94 tábori tüzérezred (574 üteg), 18 gyalogtüzérezred (38 zászlóalj), 26 utász-zászlóalj, 3 közlekedésügyi ezred (7 vasúti zászlóalj, 3 távírózászlóalj, 1 léghajós-zászlóalj), 23 vonat-zászlóalj.

Békelétszám:

Fegyvernem	tiszt	ember	ló	löveg
Gyalog-zászlóalj	18—22	570—640	—	—
Vadász-zászlóalj	22	640	—	—
Gépfegyverosztály	4	72	54	6
Lovasszázad	4—5	135—139	135—139	—
Lovasított vadászok	5	135	132	—
Kocsizó-üteg	4	102—127	76	6
Lovagló-üteg	4—5	92—121	76—120	6
Gyalogtüzérzászlóalj	20	570	—	—
Utász-zászlóalj	23—24	611	—	—
Vasúti zászlóalj	22	569	—	—
Távíró-zászlóalj	15	452	—	—
Léghajós-osztály	17	302	—	—
Vonat-zászlóalj	14	349	190	—

Fegyverzet: *Gyalogság:* 7·89 mm. kaliberű 1908. évi mintájú puska. *Lovasság:* ugyanolyan

mintájú karabély, ezenkívül acélcsőlándzsa, pallos vagy lovassági kard. *Tábori tüzérség:* 7·5 cm. kaliberű gyorstüzelő ágyú és 10 cm. kaliberű tábori tarack. A könnyű tábori tarackütegek számára modernizált 98/09. mintájú könnyű tábori tarackot rendszeresítettek.

Katonai nevelő- és képzőintézetek. 1. *a)* altisztek kiképzésére szolgálnak: az altiszti iskolák és altiszti előiskolák, valamint a katonai fiúnevelőintézet Annabergben; *b)* az altisztek továbbképzésére pedig a szakiskolák: a főtűzmesteri, a lovastávíró- és az erődítészeti tanfolyam. — 2. A tiszti sarjadék kiképzésére a hadapródházak és a hadi iskolák, továbbképzésére pedig a hadi akadémia, a tűzérségi és a hadmérnöki iskolák, a műszaki főiskola, a tornatanfolyam és a főiskolák. — A katonai orvosok kiképzését a Vilmos császár akadémia, a tengerésztisztekét pedig az iskolahajók, a tengerésziskola és a tengerészakadémia végzik.

Erődítések. Németországban a kisebb erődítményeket, amennyiben azok mint útzárlatok stb. nem birtak jelentőséggel, felhagyták s a határterületek biztosítására nagy fegyverterületeket építettek ki. Németország keleti részének kiterjedt síkságain nagy övvárak (l. o.), a hegyes vidékeken záróerődök, a folyóvizek mentén pedig páncéltornyokkal felszerelt erődített vonalak szolgálnak e célra. A tengerparti erődítményekre újabb időben nagy figyelmet fordítottak. Az erődítményeket — Szászországtól és Bajorországtól eltekintve — 4 hadmérnök-felügyelőségre és 8 várfelügyelőségre osztották. *I. hadmérnök-felügyelőség* (Berlin): 1. várfelügyelőség (Königsberg) Königsberg, Pillau, Boyen és Danzig várakkal. 2. várfelügyelőség (Kiel) Swinemünde, Friedrichsort, Kuxhaven, Helgoland, Geestemünde és Wilhelmshaven várakkal. *II. hadmérnök-felügyelőség* (Berlin): 3. várfelügyelőség (Posen) Posen, Glogau, Neisse, Glatz várakkal. 4. várfelügyelőség (Thorn) Thorn, Graudenz, Küstrin, Spandau, Magdeburg várakkal. *III. hadmérnök-felügyelőség* (Strassburg): 5. várfelügyelőség (Strassburg) Strassburg, Kaiser Wilhelm II. erőd, Neu-Breisach, Bitsch és Ulm várakkal. 8. várfelügyelőség (Freiburg) Freiburg várral és a felső Rajnamenti erődítményekkel. *IV. hadmérnök-felügyelőség* (Metz): 6. várfelügyelőség (Metz) Metz és Diedenhofen várakkal. 7. várfelügyelőség (Köln) Köln, Koblenz, Wesel és Mainz várakkal.

Ezeken a várakon kívül vannak még: Königstein szászországi, Germersheim és Ingolstadt bajorországi várak.

1911. a németek Boroszlót, Kulmot és Magdeburgot szintén váraknak nyilvánították ki s nyilvánosan kihirdették, hogy Hüningen-nél, Isteinnél, Neuenburg-nál és a Molsheimer-Berg-en is erődítményeket építettek.

II. Hadtengerészet. A mai birodalmi német hadtengerészet e név alatt csak 1871, vagyis a N. újjáalkotása óta áll fenn. A birodalmi alkotmány értelmében a hadtengerészet a császár közvetlen fenhatósága alatt áll. 1899-ben II. Vilmos császár személyesen átvette a hadtengerészet fővezérletét. Az ő flottapolitikája kifejezésre jutott az egymást követő flottatörvényekben (1898., 1900., 1906. és 1912). A flottatörvények alapján a német flottának 1917-ig a következő állományt kell elérnie:

1. *Tényleges csatahajóhad:* 1 hajóhad-vezérhajó és 3 hajóraj 8—8 sorhajóval, továbbá 8 nagy és 18 kis cirkáló.

2. *Tartalék csatahajóhad:* 2 hajóraj, 8—8 sorhajóval, valamint 4 nagy és 12 kis cirkáló.

3. *Külföldi hajóhad:* 8 nagy és 10 kis cirkáló. Ez álladékból 1914. a világháború kitörésekor készen v. épülőfélben volt: 40 sorhajó, 8 parti vértes hajó, 17 vértes cirkáló (a legnagyobb köztük a 26,600 tonnás «Derflinger»), 6 védett nagy cirkáló, 39 kis cirkáló, 14 ágyúsnaszád, 70 kis és 166 nagy torpedónaszád, 28 tengerelatti naszád, 8 újabb fajta különleges célú hajó és iskola-, kísérleti, kikötőhajók, valamint segédcirkálók nagyobb számban.

A hadtengerészet fel van osztva a Keleti-tengeri és az Északi-tengeri tengerészeti állomásokra, melyeknek főhadikikötői Kiel, illetve Wilhelmshafen; ezek minden berendezéssel még a legnagyobb hajók számára is el vannak látva. Ezeken kívül a kikötők egész sorozatában vannak hajógyárak, dokkok stb. A Vilmos császár-csatorna, mely a legnagyobb hajók által is hajózható, összeköti a két tengert, úgy hogy a német flotta bármikor rokirozhat az egyikből a másikba, ami óriási hadászati előny. A tényleges csatahajóhad nagyobb része — «nyilt tengeri flotta» elnevezéssel — valamint a tartalék csatahajóhad a hazai vizeken tartózkodnak. A külföldi hajóhad közül a cirkáló hajóraj az utóbbi években többnyire a keletázsiai vizeken időzött, állomáshajók minden német gyarmatban, továbbá Amerikában és a Földközi-tengerben voltak.

Fővezérlet, szervezet. Mint a császár parancsainak végrehajtó közege a *tengerészeti kabinet* szerepel. A császárnak közvetlenül felelősek és alárendeltek: a hadtengerészet főfelügyelője, a birodalmi tengerészeti hivatal államtitkára, aki a tengerészetet a parlament előtt képviseli, a tengernagyi törzskar főnöke (a katonai-tengerészeti ügyek vezetésével), a 2 tengerészeti állomás főnökei, a flotta, a cirkáló hajóraj és a külföldön időző önálló hajók parancsnokai. Az egyes különleges szolgálati ágazatok (mint tüzérség, torpedószak stb.) élén ú. n. tengerészeti felügyelőségek állnak. A hadtengerészetben való szolgálatra minden tengerészhivatású alattvalója a birodalomnak kötelezve van. Tisztek és hajóinasok az egész birodalom területéről egészítődnek ki. A tiszti sarjadék kiképzése főleg a Flensburg mellett fekvő mürwicki hadtengerészeti iskolában történik. A személyzet összes létszáma 1914-ben 79,386 ember volt, ebből 2330 tengerésztiszt, 577 tengerészmérnök, 340 egészségügyi tiszt, 276 számviteli hivatalnok, 30 lelkész, 693 tisztjelölt (kadet), 245 műszaki tiszt, 67,102 főnyi legénység, mihez még külön 1383 fő tengerészeti-gyalogság, 6343 fő matróz-tüzérség, aknász és légijáróműosztag stb. járul. Az 1913/14 évi költségelőirányzat 565 millió K-ra rugott, miből csakis új hajók építésére 262 millió volt szánva. 1914—1915-re még 6 millió K-val több volt kilátásba véve.

A **N.** címerét és *lobogóját* l. a *Címer* és *Lobogó* cikkek színes képmellékletén. Birodalmi színek: fekete-fehér-vörös.

Német gyarmatok. A német gyarmatosítás a mult század nyolcvanas éveiben kezdődött s nagyobb lendületet akkor vett, amikor Lüderitz brémai kereskedő a keletafrikai Angra-Pequeña gyarmatot megszerezte s e nagy gazdasági jelentőséggel biró terület hasznosítására a német gyarmattársaságot (Deutsche Kolonialgesellschaft) megalapította. A társaság fáradozásainak eredményeit a N. csakhamar élvezhette s ma már nemcsak Afrikában, hanem a Csendes-oceán szigetvilágában is találkozunk törekvő német gyarmatosokkal. 1914-ben a N. gyarmatai a következők:

Gyarmat neve	Terület km²	Benszülött	Európai	Népsűrüség 1 km²-en
		népesség		
Togo	87,200	1.032,000	368	11·0
Kamerun	790,000	2.751,000	1,871	3·2
Német DNy.-Afrika	835,100	83,300	14,830	0·1
» Kelet-Afrika	995,000	7.661,000	5,336	7·0
Csendes-oceáni szig.	245,050	639,200	1,984	1·8
Kiaucsou (bér. ter.)	552	192,000	4,470	350·0
Összesen	2.952,902	12.358,500	28,859	4·0

A gyarmatügyeket a külügyminisztériumban fennálló gyarmatügyi hivatal intézi s a kormányzás költségeit a birodalmi törvényhozás állapítja meg. Az 1913/14. évi költségvetés összege 158 millió márkára rugott. A gyarmatokkal való kereskedelem igen élénk s a kivitel az összkivitelnek $^2/_3$%-át, a gyarmatokból való behozatal pedig az összbehozatalnak $^1/_2$%-át tette. (L. bővebben a megfelelő címszók alatt.).

Története.

A frank birodalom (l. *Frankok)* felosztásakor *Kegyes Lajos* fiai közt, a verduni szerződésben (843) *Lajosnak* jutottak a keleti frankok és a többi meghódolt német törzsek. 870-ben a merseni szerződésben, midőn Lotharingián a keleti és nyugati frankok megosztoztak, a Maas, Mosel és Rajna lett a határ, úgy hogy a német nyelvű törzsek mind egy országban egyesültek. Ez a N.-nak, mint politikai egységnek kezdete, noha a birodalomnak még *keleti frank* a neve. Magában foglalta kívülök a frízek, szászok, thüringek, alemannok, svábok és bajorok törzseit is és az Alpesek déli gerincétől az Északi-tengerig, keleten pedig az Elbéig, Csehországig és Pannoniáig ért, hol a szláv fejedelmek hűbéresei voltak. *III. Vastag Károly* alatt még egyszer egyesült a frank hatalom, de aztán az elkülönülés már állandó lett. *Arnulf* karantán herceg, Német Lajos unokája (888—890), a római császárságot is elnyerte, birodalmát a normannok és a magyarok segítségével a szlávok ellen megvédte és Olaszország fölött is uralkodott. Halála után kiskorú fia, *Lajos*, az utolsó német Karoling alatt a magyarok betörései és az egyes törzsek hercegeinek függetlenségi törekvései végpusztulással fenyegették a birodalmat. A rendet I. Konrád sem birta helyreállítani (911—18). Utána a fejedelmek maguk közt a leghatalmasabbat, *Henrik* szász herceget választották meg királynak.

Az ország egyesítése, terjesztése és a német-római császárság. Egyházpolitikai küzdelem.

Henrik első sorban hercegsége erősítésén fáradozott. Alatta kezdődött meg a szlávok elleni hódítás és letelepítés az Elbén túl, a mai Szászországban (Lenzeni diadal 929). Hogy azt keresztülvihesse, egy ideig adót fizetett a magyaroknak és csak 933. szállott velök szembe. A többi német föld tovább sínylette a magyar pusztítást; Bajorország hercege szövetségben állott velök. Dánia felé is terjesztette a szász birtokot; megalapította a schleswigi őrgrófságot. Fiát, *Nagy Ottót*, az összes német törzsek választották meg Aachenben, aztán a mainzi érsek megkoronázta székvárosában. Ő már a hercegségek hatalmának megtörésén fáradozott, oly módon, hogy vérrokonait, vagy hű embereit tette hercegekké az ősi és ezért ellenállásra hajló törzsbeli fejedelmek helyébe. Oly erős volt azonban a törzsi érzés, hogy tulajdon atyafiai is inkább népökkel tartottak, mint a királlyal. Ilyen nagy lázadás volt az, mely a magyarokat 954. behívta. A magyarok fölött 955. Ágostánál kivívott diadal nagyon megerősítette Ottó hatalmát. Szerencsésen harcolt a szlávok ellen és területükön három új őrgrófságot alapított; a csehek, lengyelek és dánok elismerték felsőségét. Már előbb meghódította Felső-Itáliát is (951) és 962. megkoronáztatta magát római császárnak. Ez alkalommal XII. János pápával megállapította a császár és pápa közti jogállapotot s midőn a pápa nem tartotta meg a feltételeket, elűzte őt és mást tett helyébe. Igy a német nemzet megszerezte a római császárságot, melynek címét 1806-ig megtartották N. királyai. A keleti császársággal is megszerezte az egyenlőséget; Ottó fia a konstantinápolyi császárleányt, Theofanót vette nőül. II. Ottó déli Itáliát is meg akarta hódítani, de az egyesült görögök és arabok legyőzték. Kiskorú fia, *III. Ottó* (983—1002) Gerbert (II. Szilveszter) neveltje, már egészen rómainak érzi magát és a császárság általános feladatai mellett elhanyagolja német királyi kötelességét. Utódával, *II. Henrikkel*, Szent István sógorával, ki hatalmát főkép a gazdag püspökségekre s apátságokra alapította, kihalt a szász dinasztia. Az uralom ismét a frankokra szállott: a törzsek *Konrádot* választották meg, ki női ágon Nagy Ottótól származott, 1024. Ez a hatalmas uralkodó örökössé tette a miniszteriálisok (várjobbágyok) hűbérét s így az egyes hercegségekben vitéz, tőle függő híveket nyert, kiknek fegyverével mindenfelé terjesztette a birodalmat. 1032-ben megszerezte Burgundiát is, úgy hogy Nagy Károly birodalmából csak Franciaország nem tartozott a N.-hoz. Csak a magyarok ellen nem boldogult. Fia, *III. Henrik* (1039—56), felhasználva a belső zavarokat, 1044. Magyarországnak is hűbéres ura lett, de erről 1053. le kellett mondania. Áthatva az egyházi reform szellemétől, magától teljes függésbe hozta a pápaságot is, három pápát letett és egymásután három német pápát nevezett ki.

A birodalom egysége csak addig volt szükséges, míg külső veszedelem kényszerített reá; csak addig lehetséges, míg a király erősebb volt

a hercegeknél. Épp úgy az egyház fölött gyakorolt fönhatóság is csak addig tarthatott, míg a császár komolyan törekedett a reformra és erkölcsileg magasabban állott a római családi kötelékek fertőjébe merült pápáknál. *IV. Henrik* alatt mindkét tekintetben változás állott be. Kiskorúsága alatt a hercegek lehetőleg függetlenítették magukat, az érsekek pedig vetélkedtek, melyik kerítse az ifjút befolyása alá. Midőn nagykorú lett és a szász hercegségben is be akarta hozni miniszteriálisaival a frank hűbéres rendszert, a szászok fellázadtak. Henrik leverte őket (1075), de VII. Gergely pápa, ki még a császár beleegyezésével nyerte el székét, a belső zavarok felhasználásával most Henrik ellen fordult. Követelései közül a papi nőtlenség a német papság körében támasztott nagy ellenzéket, a simonia (l. o.) eltörlése egy nagyon elharapódzott és épp Henrik udvaránál dívó visszaélést ostorozott, a pápai investitura (l. o.) pedig a német királyi hatalom legerősebb oszlopát rendítette meg. Az uralkodók nagy világi javakkal látták el a papi fejedelmeket s ezekhez mért hadiszolgálatokat követeltek tőlük, nem engedhették tehát, hogy egyházi hűbéreseik a pápát szolgálják, nem őket. A nagy egyházpolitikai küzdelemnek ez volt a súlypontja. Henrik a püspökök zsinatával kimondatta a pápa letételét (1076), de midőn erre VII. Gergely kiátkozással felelt és a fejedelmek elpártoltak tőle, kénytelen volt 1077 telén elmenni *Canossába* (l. o.). A küzdelem tovább is folyt, a német püspökökön kívül a lombardok is hívei maradtak a királynak, de az olasz városok inkább a pápához húztak, kit Matild (l. o.) tusciai őrgrófnő és a nápolyi normannok is támogattak. Gergely ellenkirályokat támasztott Németországban, mire Henrik III. Kelemen ellenpápa megválasztatásával felelt, ki őt 1083. Rómában császárrá koronázta. Gergely utódai is folytatták a harcot: Henrik tulajdon fiait fellázították ellene, úgy hogy a császár nyomorultan, mindenkitől elhagyatva végezte életét 1106. *V. Henrik* nagyobb körültekintéssel folytatta atyja hagyományát. II. Paschalis pápát elfogatta és kényszerítette az investituráról való lemondásra (1111), de aztán, miután a szászok újra fellázadtak és legyőzték a császárt, 1122-ben II. Calixtus pápával megegyezett oly módon, hogy a királyi investitura mellett a pápait is elismerte úgy N.-ban, mint Olaszországban. Halála előtt nővére fiát, *Staufeni Frigyest* jelölte ki utódjául, de a fejedelmek a frank (sáli) ház kihalása után a pápapárti *Szász Lothárt* választották meg, kinek uralkodását (1125—37) a Staufenek elleni harc töltötte be. 1138-ban *Staufeni Konrád* lett a király, kinek Lothár vejével, *Welf Henrik* szász és bajor herceggel gyült meg a baja (Welf és Waiblingen—Ghibellin). Konrádnak sikerült legalább Bajorországot elvenni ellenfelétől. Ő az első német római császár, ki keresztes háborúba ment (1147), de a Szent Földön nem ért el sikert. Utána nem kiskorú fiát, hanem unokaöccsét *Frigyest* (Barbarossa) választották meg a fejedelmek (1152—1190). Ő kibékült a Welfekkel, Bajorországot visszaadta *Oroszlán Henriknek*, de attól elválasztotta a keleti őrgrófságot, Ausztriát. Épp úgy elválasztotta Szászországtól a szláv területen megalakult, szintén oly nagy jövőre hivatott brandenburgi őrgrófságot. Az egyesült N. élén ismét hatalmasan léphetett fel Olaszországban, mely elődjei alatt csaknem egészen elveszett. Megkoronáztatta magát császárnak, császári jogait elismertette és kifejtette a római jog tanárai által, de az olasz városok szabadsági törekvését, melyet a pápák is támogattak, elnyomni nem birta, sem adó, sem törvénykezés dolgában nem járhatott el önkényesen. Milanót, az ellenállás központját sikerült ugyan elpusztítania (1162), de midőn az olasz városi ligának III. Sándor pápa állott élére, Oroszlán Henrik pedig megtagadta a hadiszolgálatot, 1176. Legnanónál nagy vereséget szenvedett. Egy évvel később Velencében személyes találkozás alkalmával kibékült a pápával és megtöretlen hatalommal fordult a Welfek ellen. Oroszlán Henriktől elvette Szászországot, melytől elszakította Vesztfáliát. Ezzel a régi törzsi hercegségek végkép megszüntek. Bajorországot a *Wittelsbachoknak* adta (1179). 1183-ban megbékélt az olasz városokkal is. 1189-ben Magyarországon át keresztes háborúra indult, de 1190. a Szalef folyóba fulladt. Fia, *VI. Henrik* (1190—97) teljes mértékben örökölte atyja császári felfogását. Az utolsó normann király leányával való házassága által reá szállott Nápoly és Szicilia is, de ott csak nagy kegyetlenséggel győzhette le az ellenállást. Közben a N.-ban újra fellázadtak a Welfek. Kora halála megakadályozta nagy tervei keresztülvitelét. Mindenkorra örökössé akarta tenni a koronát családjában, a hanyatló keleti császárságot pedig beolvasztani birodalmába. Kis fia, *Frigyes*, kinek III. Ince pápa volt gyámja, csak Sziciliát örökölte, a N.-ban az egyik párt a császár öccsét, *Sváb Fülöpöt* választotta meg, a másik Oroszlán Henrik fiát, *Welf Ottót*. Ismét polgárháború tört ki, mely a királyi hatalom végleges gyöngítésére vezetett, mert mind a két király kénytelen volt a fejedelmeket koronajószágokkal és kiváltságokkal megadományozni és mindkettő a pápa elismerésére szorult, ki végre Ottó mellett döntött. Fülöpöt, ki mégis győzött, 1208. megölte Wittelsbach Ottó. *IV. Ottó* 1209. elnyerte a császári koronát, de midőn a császári birtokokat az egyháztól vissza akarta foglalni, ellenkezésbe jutott III. Incével. Szövetséget kötött Földnélküli János angol királlyal, de midőn II. Fülöp francia király Bouvinesnál mindkettőjüket legyőzte, kénytelen volt lemondani a trónról. Igy szállott a korona a fejedelmek választása alatt *Staufeni II. Frigyesre*, kit a pápa már 1212. elismert német királynak. A nagyműveltségű, olaszos nevelésű *II. Frigyes* Itáliában látta főországát s a N.-ban csak hadseregeket keresett a pápai hatalom és a városi szabadság megsemmisítésére célzó tervei megvalósítására. Hogy segélyt nyerhessen, elismerte a fejedelmek területi felsőségét és a német városok szabadságát. Ezek, a püspöki fenhatóság alól szabadulva, ipar és kereskedés által gazdagodva, fényes templomok és városházak építésében egymással vetekedve, most léptek egyenes összeköttetésbe a birodalommal. De ő is úgy járt, mint IV. Henrik; midőn az olasz városokat

legyőzte s Rómát fenyegette, IX. Gergely pápa tulajdon fiát, kire a N. kormányát bízta, lázította fel ellene. Frigyes győzött, kihirdette az országos békét és annak foganatosítására birodalmi törvényszéket állított fel. Olasz politikája sikerének IV. Ince pápa állotta útját, ki őt 1245. kiátkozta és a németeket új király választására szólította fel. Az első ellenkirály *Thüringiai Henrik*, a második *Hollandiai Vilmos* volt, kik ellen *Konrád*, Frigyes fia harcolt. II. Frigyes halála 1250. véglegesítette a pápaság győzelmét. *Konrád* 1250—1254-ig még Sziciliát sem tarthatta meg békén. Fiával, *Konradinnal*, kit 1268. Anjou Károly kivégeztetett, kihalt a Stauf-család, mely legerősebben képviselte a császárság általános méltóságát s legkövetkezetesebben küzdött Olaszország birtokáért. Mindkét eszmének vége szakadt. A N. és Olaszország külön fejlődése kezdődik, a császári méltóság alig maradt több üres címnél.

A rendiség kifejlődése. A királyok családi hatalma.

Nagy Ottó óta a német uralkodók a birodalmat tekintették a főnek; hercegségük, családi birtokaik csak második sorban jöttek számba. Azokat híveiknek és az egyháznak engedték át, úgy hogy a Staufok kihalásával nem is maradt koronabirtok. A hatalom egészen az egyházi és világi fejedelmekre szállott, kik majdnem független urai voltak területüknek, kik adót róttak ki, vámot szedtek, bíráskodtak, sereget tartottak és kik ellen a nemesek és a régi miniszteriálisokból alakult lovagság, valamint a városok csak nehéz küzdelmek árán tarthatták meg szabadságukat. A királyválasztás joga is, a törzsek felbomlása után, kizárólag a fejedelmekre szállott. Ezeknek nem volt érdeke, hogy erős király legyen, inkább az, hogy reájuk szoruljon és szavazatukat a választásnál, szolgálatukat a háború alatt lehető drágán vásárolja meg. Ebből következett, hogy II. Frigyes után tulajdonkép megszűnt a királyság központi hatalma (interregnum). Idegen fejedelmek, az angol *Cornwallis Rikárd* (III. Henrik öccse) és a kasztiliai *Bölcs Alfonz*, nagy áldozatok árán szereztek ugyan pártot, de királyi jogukat csak kiváltságok adásával gyakorolhatták. Nem volt ki a közbékét fentartsa: a rajnamelléki és a tengervidéki városok szövetségeket kötöttek, hogy biztosíthassák magukat. Délkeleten *Ottokár* cseh király szerzett nagy hatalmat, tovább északra a szász hercegek, északkeleten pedig a brandenburgiak terjeszkedtek. 1273-ban a fejedelmek *Habsburgi Rudolf* grófot, II. Frigyesnek volt vitéz hívét választották meg királynak, kinek jelentékeny birtokai voltak a mai Svájcban és Elszászban. Rudolf számot vetve a helyzettel, lemondott az olasz birodalmi politikáról, császárrá sem koronáztatta meg magát, hanem egész igyekezetével azon volt, hogy az országban rendet teremtsen és saját családi hatalmát biztosítsa. Az első csak annyiban sikerült, hogy számos rablólovag várát elpusztította és hogy elismertette királyi jogát a birodalmi városok megadóztatására, de már az országos béke helyreállításába nem igen egyeztek a fejedelmek. Annál nagyobb sikert ért el, főhűbéres hatalma felhasználásával, családi hatalma növelésében. Miután Ottokár cseh királyt a magyarok segítségével a Morvamezőn legyőzte, Ausztriát és Stájert, mint a Babenberg-család kihalása által üresedésbe jött hűbéreket, fiának, *Albrechtnek* adományozta (1282). Ugyanezt akarta tenni 1290., *Kun László* halála után, Magyarországgal is, de kudarcot vallott. Utána ismét kisbirtokú királyt választottak (1291), *Nassaui Adolfot*, kinek azonban nem sikerült családi hatalomra szert tenni. A fejedelmek letették és *Osztrák Albrechtet* választották meg, ki szintén magyar segítségnek köszönhette győzelmét Adolf felett (1298). *Albrecht* nagy energiával igyekezett hatalma fejlesztésén és örökössé tételén és nagy érdemet szerzett azzal, hogy a városok érdekében eltörölte a rajnai vámokat. De a fejedelmek ellene fordultak s tíz évi uralom után tulajdon unokaöccse, János ölte meg. Az új király, *Luxemburgi VII. Henrik* (1308—1313) ismét elment Rómába és megkoronáztatta magát, de hiába iparkodott olasz földön helyreállítani a császári hatalmat. A rajnai vámok visszaállítása által megnyerte a fejedelmeket, kik hozzájárultak ahhoz, hogy az ősi cseh dinasztia kihalása után fiának, *Jánosnak* adományozza a cseh királyságot. Utódul azonban nem *Jánost* választották, hanem egy részük Albrecht fiát, *Szép Frigyest*, a másik *Wittelsbachi bajor Lajost* ismerte el. Polgárháború támadt, melynek egy részlete volt a svájci erdei városok felkelése a Habsburgi-uralom ellen (morgarteni csata 1315). Frigyes 1322. Lajos fogságába jutott, de midőn XXII. János magának tulajdonította a döntést és Lajost kiátkozta, ez Frigyest kibocsátotta a fogságból és ennek haláláig (1330) együtt uralkodtak. *Lajos* aztán Itáliába ment, császárrá koronáztatta magát és elszántan folytatta a harcot a pápaság ellen, mely irodalmi téren is folyt. 1338-ban a Rhenseben hozott végzésben a választófejedelmek kimondották, hogy a császár ellen kimondott interdictum semmis. A császári méltóság Istentől származik; az, akit megválasztottak, pápai beleegyezés nélkül is király és császár. Ez a határozat azonban inkabb a pápai hatalomnak hanyatlását, mint a a császárinak emelkedését mutatja. Lajos is mindenfelé igyekezett családi birtokra szert tenni, de csak Brandenburgot nyerhette el. E törekvése azonban annyira felkeltette a fejedelmek ellenzését, hogy azok többsége *Luxemburgi Károlyt*, János fiát választotta meg, ki elismerte a pápa főhűbéresi igényeit. Lajos meghalt, de hívei új királyt választottak, *Schwarzburgi Günthert*, ki azonban pénzért lemondott. Így a korona ismét a luxemburgi házhoz jutott. Károlynál már csak a cseh királyság volt a fődolog; a német birodalom csak mostoha. Rómába csak azért ment, hogy magát megkoronáztassa s az olasz városi tyrannusokat jó pénzért legitimálja. Burgund hercegségét egészen átengedte a francia királynak. A N.-ban sem igen avatkozott a fejedelmek, lovagok és városok harcaiba, csak arra igyekezett, hogy maga után *Vencel* fiát elismertesse királynak. Mégis ő a birodalmi közjog nagy kodifikátora (Aranybulla). Metz birodalmi városában 1356. meg-

állapítja a nemes birodalmi gyűlés rendjét. Egyháziak és világiak vegyesen vannak a választók és fejedelmek (Fürsten) közt; a grófi, lovagi, városi «padok» már tisztán világiak. Törvénybe iktatja a választófejedelmek jogát, melyet azok már egy századja hagyományosan gyakoroltak. (Mainzi, kölni, trieri érsekek; cseh király, rajnai palotagróf, szász herceg, brandenburgi őrgróf). Fia, *Vencel* alatt (1378—1400) a fejedelmek nagy küzdelmekben föléje kerekedtek a lovagok és városok szövetségeinek. Csak a svájci városok és parasztok birták kivívni szabadságukat a Habsburgok ellen (sempachi csata 1386), s északon, Holstein nyugati részében szabadon maradtak a ditmarsok, a régi szabad szász parasztság utolsó maradékai. Különben most már egész Németországban a feudálizmus uralkodott, mely ellen a városokat csak gazdagságuk védhette meg. Vencelt, ki ellen öccse, *Zsigmond* magyar király is áskálódott és kit IX. Bonifácius pápa kiátkozással fenyegetett, 1400. letették a fejedelmek és *Ruprecht* palotagrófot választották meg, kinek uralma azonban árnyékkirályság maradt. Halála után 1410. *Zsigmond* lett király, kinek uralmát az egyház egysége és reformja érdekében folytatott alkudozások és harcok töltötték be. A konstanzi zsinat a külső egységet helyreállította, három pápa letétele után egyet választott, kit általánosan elismertek, de Husz János elítélése által Csehországban oly háborút támasztott, mely a N. nagy részét elpusztította és a cseh királyságot nemzetileg és politikailag ismét elszakította a birodalomtól. A prágai compactaták által 1435. létrejött a béke és Zsigmond cseh király lett, de akkor meg a bázeli zsinaton nagy viszályba keveredett a pápával, úgy hogy 1437. történt halálakor teljes zavar volt egyházban, államban egyaránt. A huszita és a török háború arra késztette Zsigmondot, hogy a birodalom rendezését, különösen hadi szervezését sürgesse, de a fejedelmek a birodalmi gyűléseken ép úgy meghiusították minden reformtervet, mint a pápák a zsinatokon. Zsigmond családi birtokai leányával vejére, *Albert* osztrák hercegre szállottak, kit aztán a magyarok is elismertek királyuknak és a magyarok hozzájárulásával a választófejedelmek is megválasztották.

II. Alberttel kezdődik a habsburgi uralkodóknak folytonos, 366 éven át csak egyszer, rövid ideig megszakított sora. Mennél csekélyebb volt a királyság és császárság tényleges hatalma, annál szükségesebb volt oly király, kit családi birtokai képessé tesznek arra, hogy a birodalmat kifelé képviselje és megvédje és az országban is lehetőleg megoltalmazza a gyengébbeket. Erre csak a Habsburgok voltak képesek, mint magyar és cseh királyok. Zrinyi Miklós is megmondja, hogy csak a magyar koronának köszönték a császárit is. Albert rövid uralkodása után unokaöccse, *Frigyes* alatt teljes hanyatlás állott be. Igen is nagy volt az ellentét méltóság és erő közt, mert Frigyes nem birta Magyar- és Csehországokat. Elődjei egyházi reformterveit teljesen elejtette, 1445. elismerte IV. Eugén pápát, mielőtt az még szentesítette volna a bázeli zsinat javaslatait, konkordátumot kötött vele és ennek fejében 1452. mint utolsó német császár Rómában megkoronáztatott. Természetes, hogy viszont a fejedelmek és városok megakadályozták minden adótervét és nem igen adtak neki segítséget a török, még kevésbbé *Podiebrád* cseh király és *Hunyadi Mátyás* ellen. Mátyás 1480-tól fogva elfoglalta Ausztria és Stájer legnagyobb részét, 1485. Bécset is, de a birodalmi sereg csak igen kevés akadályt hárított tervei elé. Arra is gondolt, hogy német király legyen, de a fejedelmeknek nem kellett oly király, kinek vaskeze közmondásos volt a N.-ban is. Az egyes országok fejlődtek, különösen Szászország, Brandenburg és a német lovagrend alapította Poroszország is; a Hansa városai virágkorukat élték és a skandináv országokat is befolyásuk alá vonták, de a N. mint birodalom *III. Frigyes* alatt, ki mint koldus menekült élt a birodalmi városok és praelatusok kölcsöneiből, teljes semmiségbe sülyedt. Mégis a Habsburg-háznak világhatalommá emelkedése ennek a tehetetlen, de szívós és családja hagyományairól soha le nem mondó fejedelemnek volt köszönhető. Fia, *Miksa*, «az utolsó lovag», nőül vette Vakmerő Károly burgundi herceg leányát, *Máriát* és e házassága által ura lett Belgiumnak és Hollandiának. Még atyja életében, Mátyás halála után visszaszerezte Ausztriát is. Családjának a pozsonyi 1491-iki szerződés által Magyar- és Csehországok koronái örökségét biztosította, fia, *Szép Fülöp* pedig a spanyol királyok, az Indiák urainak leányát, Johannát vette nőül.

Ez a hatalmi állása és erős, amellett megnyerő egyénisége képessé tette Miksát a birodalmi reform megindítására. Az 1495-iki wormsi birodalmi gyűlés kimondta az örökös békét és birodalmi átokkal fenyegette a békeszegőt. A viszályok elintézését a birodalmi kamara-törvényszékre bízták, mely Wetzlarban, közel Frankfurthoz székelt és melynek bíráit részben a császár, részben a birodalmi gyűlés nevezte ki és fizette. Megszavazták a birodalmi adót is a törvényszék fentartására és esetleges birodalmi hadsereg felállítására. Ez intézményeket az évenként tartandó birodalmi gyűlés ellenőrzi. Minthogy pedig ez a gyűlés, nehézkes voltánál fogva, nem volt alkalmas ellenőrzésre, még kevésbbé a végrehajtó hatalom gyakorlására, 1500. rendi, húsztagú kormányt állítottak fel. E reformokat betetőzte a birodalomnak tíz kerületre osztása. Minden kerületnek a leghatalmasabb fejedelem volt az igazgatója; minden rendre, a legcsekélyebbre is, ki volt írva a megfelelő hadi kontingens birodalmi hadsereg esetére. Belgium és Hollandia még a birodalomhoz tartoztak, de Svájc 1499. elszakadt, mert sem az országos békét, sem a kamaratörvényszék illetékességét nem akarta elfogadni. De a többi N.-ban is többnyire írott malaszt maradt a sok szép reform. Alapjában kölcsönös volt a bizalmatlanság a császár és a fejedelmek közt. Miksa még arra is gondolt, hogy pápává választassa magát, igaz, hogy főképen mindig elégtelen jövedelmei szaporítása végett. Ha olasz és francia politikája célhoz vezet, tán egyesítheti a N.-at is. Igy azonban meg kellett elégednie az örökös tervezgetéssel és a

«választott császár» címmel, mert Rómába sohasem jutott el.

A reformáció és a harmincéves háború.

Miksa halála után (1519) a francia, az angol és a spanyol király indítottak választási hadjáratot a német korona elnyerésére. Gyalázatos volt a választók magaviselete, mindegyiknek elfogadták pénzét, mind többet követelve, miben a mainzi érsek, Brandenburgi Albert járt elől. De végre is a spanyol királyra, Miksa unokájára, német vérre szavaztak. *V. Károly* hatalmát választási kapitulációval még jobban megszorították, úgy hogy az igazgatás majdnem egészen a rendi kormányra szállott. Mindamellett a császárnak, mint Európa leghatalmasabb uralkodójának, sokkal nagyobb volt a tekintélye és népszerűsége, mint bármely német uralkodónak II. Frigyes óta. A birodalom egységének, nagyságának és fényének teljes visszaállítását lehetett tőle remélni, midőn az egyház körében történt szakadás az eddigieknél is mélyebb éket vert a N. szellemi és politikai életébe.

Luther fellépésének nemcsak vallásos és egyházi, hanem politikai jelentősége is volt. A német nemzet felszabadítását jelentette az olasz kizsarolás, a világiak felszabadítását az egyházi elnyomás alól. Fejedelmek, lovagok, városok, tömegek mind lelkesedtek érte. Ő pedig bizalommal fordult a császárhoz, kit egynek vélt német nemzetével. A belga nevelésű, spanyol gondolkodású *Károly* azonban idegenül, ellenségesen állott e nagy mozgalommal szemben. Előtte a Franciaországgal való rivalitás volt a döntő tényező: Németországra, mint annyi elődje, csak mint világuralmi terveinek, különösen Itália meghódításának eszközére gondolt. A wormsi birodalmi ülésen 1521. berendezte, távolléte idejére, a birodalmi kormányt, megszavaztatta a hadi segítséget és ausztriai birtokait átengedte öccsének, *Ferdinándnak*. A gyűlésre beidézte Luthert is és miután az ott, a császár előtt is állhatatos maradt, tiszteletben tartotta ugyan menedéklevelét, de távozása után reá és követőire kimondatta a birodalmi átkot. Külföldön időzése alatt, mely 1530-ig tartott, azonban szabadon terjedhetett e hit. Egy ideig, a derék, tudós VI. Adrián pápa alatt remélhető volt a megegyezés Rómával is, általános, világiak részvételével tartott zsinat alapján, de a N.-ban kitört forradalmi mozgalmak mind több fejedelmet kötöttek a régi állapotok fentartásához. Már 1522. felkeltek a rajnai és frank lovagok *Sickingen* és *Hutten* alatt a fejedelmek ellen, de leverettek. A tömegek nem állottak meg Luther tanításánál, hanem a vallásos reformmal együtt teljes szociális forradalmat is akartak keresztülvinni. (Karlstadt; az anabaptisták Münsterben.) Luther mindezen túlzások ellen szenvedélyesen foglalt állást, így a Középés Déli N.-ban kitört nagy parasztlázadás ellen is. Az osztrák és bajor fejedelmek pedig VII. Kelemen befolyása alatt, az egyházi fejedelmekkel együtt állást foglaltak a Luther tana ellen. Viszont a német lovagrend nagymestere, *Hohenzollern Albrecht* porosz herceg Luther hitét fogadta el, megházasodott és országát örökössé tette családjában. 1526-ban a szász választó és a hesseni tartománygróf Torgauban megegyeztek az új tan megvédése felől, a speieri birodalmi gyűlésen keresztülvitték álláspontjuk megerősítését, keresztülvitték országaikban a szekularizációt és az új egyházi és iskolai szervezést. Minthogy VII. Kelemen ekkor a franciákhoz állott a császár ellen, *V. Károly* mindezt helybenhagyta. A fejedelmek, politikai helyzetük biztosítására, megegyezést akartak a svájci reformátusokkal is, de a Luther és Zwingli közt 1529. a hesseni fejedelem udvarában tartott megbeszélés nem vezetett eredményre. Közben Károly 1525. Paviánál elfogta a francia királyt, 1527. elfoglalta Rómát és elfogta a pápát, 1529. békét kötött Cambrayban, mely Milanót és Nápolyt kezében hagyta. 1530-ban pedig Bolognában a pápával megkoronáztatta magát. Ez volt az utolsó római német császári koronázás, mely után Károly ismét a német ügyekre fordította gondját. Már előbb, 1529., a speieri birodalmi gyűlés többsége megváltoztatta az előbbi gyűlés határozatát és megerősítette a wormsi végzést, mi ellen Luther hívei protestáltak. Innen a protestáns szó. 1530-ban maga a császár tartott birodalmi gyűlést Agostában, hol benyujtották az e város után nevezett hitvallást. Károly és a gyűlés azt nem fogadták el, a régi hit mellett foglaltak állást és erőszakos eljárást helyeztek kilátásba az elszakadók ellen. A protestánsok 1531. Schmalkaldenben szövetségre léptek «az evangelikus szabadság védelmére». Háborúra azonban nem került a sor, mert Károly 1532. török háborúra indult, s a protestánsoktól is kivánt hadisegélyt és ezért Nürnbergben a következő zsinatig szabad vallásgyakorlatot engedett nekik. A nagy német-spanyol sereg mit sem végzett a törökök ellen, azokat Kőszeg kicsi vára állította meg. A N. későbbi nagy hadi vállalata a török ellen, *Joakhim* brandenburgi választó vezetése alatt sem szerzett dicsőséget. Új francia háborúk következtek és a császár szerencsés hadjárata Tuniszban (1536) és algiri kudarca (1540). Ezalatt még jobban elterjedt az evangelikus hit. Csaknem minden város hozzá pártolt. Észak-Németország csaknem egészen, Dél-Németországban a palotagrófság és Württemberg. A császár főtörekvése ekkor az általános egyházi zsinat összehívása, a kereszténység egységének helyreállítása volt. Keresztül is vitte a vonakodó pápánál a zsinat összehívását Trientbe (1545). Károly a protestáns fejedelmeket is felszólította az abban való részvételre, de azok szabad német nemzeti zsinatot kivántak. A császár olasz és spanyol seregeket hozott be és megkezdte az ú. n. schmalkaldi háborút. Ebben a protestáns *Szász Móric* segítségével teljes diadalt aratott ugyan, a szász herceget és a hesseni fejedelmet is elfogta, de véglegesen mégsem birta a protestantizmust megsemmisíteni (1547). Az augsburgi Interim (1548) a jövő zsinat végzései elfogadására szorította a protestánsokat, de addig megengedte nekik a szabad vallásgyakorlatot. Ezt azonban keresztülvinni nem birta. Korlátlan hatalmi törekvése, valamint az az igyekvése, hogy a már római királlyá választott *Ferdinánd* helyett fiának, a spanyol *Fülöpnek* biztosítsa a császárságot, meg-

rendítették a katolikus fejedelmek hűségét is, kik nem akarták a N.-at a császár zsoldosainak kiszolgáltatni. A francia háború megújulása alkalmat adott a nagyravágyó és eszes Szász Móricnak, kit a császár rokona helyett választónak nevezett ki, fegyveres fellépésre a vallás és szabadság védelmére. V. Károly menekülni volt kénytelen. Öccse, *Ferdinánd* 1552. Passauban megegyezett Móriccal, mely egyezség az 1555. kötött ágostai vallásbékére vezetett. Az egyezség egészen a birodalom rendjeire bízza területük vallásának megállapítását (Cujus regio, ejus religio). A maga területén mindegyik berendezheti az egyházat és iskolát. Az ágostai hitvallás bevett vallás; tagjai egyenlőjogúak a katolikusokkal. Fenn van azonban tartva az egyházi fejedelmek területének katolikus volta, azon esetre is, ha maguk a fejedelmek elhagynák a katolikus hitet. A többi református felekezetet nem fogadják be, de eltörlik az eretnekekre kimondott halálos büntetést. Haladás csak annyiban volt, amennyiben az ágostai hitvallás követői teljes jogot vívtak ki. Viszont a fejedelmek és városok azon joga, hogy területükön maguk állapítsák meg a vallást, a legsötétebb elnyomásnak lett a forrása. A vallásos szakadásnak nagy politikai következései is voltak. A protestáns felkelés annyira bénította a császári hatalmat, hogy Károly nem volt képes Franciaországtól visszafoglalni Metz, Toul és Verdun püspökségeit, úgy hogy a birodalom legérzékenyebb részén nagy kárt vallott. Károly mindjárt e béke után lemondott a császárságról. Minthogy országait *Fülöp* örökölte, a Habsburgok spanyol világbirodalma mindenkorra különvált a Habsburgok német császárságától.

Ferdinánd (1556–64) és fia, *II. Miksa* (1564–78) a protestánsokkal, különösen azok vezetőjével, a szász választóval egyetértésben igazgatta az országot. *Miksa* egyenesen hajlott az evangelikus hithez, melytől csak a spanyol rokonság tartotta vissza. Ezen egyetértésnek volt köszönhető, hogy a birodalom jelentékeny, bár nem eredményes segélyt nyujtott a török ellen. Már arról is volt szó, hogy Magyarország megmaradt részét a birodalomhoz csatolják és a német lovagrendnek adják át. A belső béke azonban mégsem volt biztosítva. Egyrészt dühös harc folyt a lutheránusok és kálvinisták közt; a szekularizáció sem szűnt meg. Másrészt a trienti zsinat befejezése (1564) és a katolikus egyház újjászervezése után a jezsuiták, a bajor és osztrák dinasztiákra támaszkodva, megkezdték a visszatérítés, az ellenreformáció munkáját. A spanyol nevelésű *II. Rudolf* alatt már ők döntenek a császár tanácsában. Megakadályozzák a protestantizmus terjesztését egyházi fejedelmek áttérése által és *Miksa* bajor herceg és *Ferdinánd* osztrák főherceg birtokain nagy következetességgel kiirtják az evangelikus hitet. Hasonló eljárásuk Magyarországban és Csehországban oly felkelésekre vezettek, amelyek megingatták Rudolf trónját. Németországban a protestánsok, hogy megvédhessék magukat, 1608. Unióra léptek, mellyel szemben a katolikusok, Miksa herceg vezetése alatt, 1609. Ligát kötöttek. Kitörésre Csehországban került a dolog, hol katolikus főpapok, a «cujus regio, ejus religio» birodalmi törvénye alapján, háborgatták protestáns alattvalók vallásgyakorlatát és ezáltal megszegték a cseh nemzeti törvényt, a Rudolf császár adta «Felséglevelet». Ebből indult ki a harmincéves háború, mely csaknem az egész N.-at elpusztította és hatalmában, szellemi kulturájában, gazdasági életében hosszú időre visszavetette.

Ennek a nagy háborúnak, mely körébe vonta majdnem egész Európát, első szakában *II. Ferdinánd* császár, ki 1619. követte nagybátyját, *Mátyást*, maradt győztes, a Liga segítségével. Meghódította Csehországot, szétverte az Unió és a segítségére jövő dán király seregeit és hadvezére, *Wallenstein* egész a Keleti-tengerig hatolt előre. Minthogy a csehek kálvinistát választottak királyuknak, Frigyes palotagrófot, a lutheránusok feje, a szász választó a császárhoz szegődött. Az 1629. kiadott restitutio-edictum számos szekularizált birtok visszaadását rendelte el és a katolikus vallásával együtt a császári túlsúlyt is hivatva volt biztosítani. Ez az eddig hű protestáns fejedelmeket is megtántorította, de még a katolikusoknak, különösen Miksának sem tetszett, noha a császár neki adta a birodalmi átok alá helyezett Frigyes birtokait. A császári hatalom teljes visszaállítására való kilátás közbelépésre birta Franciaországot is, mely előbb Itáliában támadta meg a Habsburg-birtokokat, aztán *Gusztáv Adolf* svéd király bevonása által oly szövetségre tett szert, kinek katonai lángesze egyszerre megfordította a háború sorsát (1631). Később a nagy protestáns fejedelmek, a szász és brandenburgi, ismét a császárhoz szegődtek, de akkor meg az egyenes francia beavatkozás tartotta fenn az egyensúlyt. A vesztfáliai béke, melyet külföldi hatalmak diktáltak (1648), mindenkorra véget vetett a római szent birodalom politikai és vallásos egysége helyreállításának. A birodalmi gyűlésen, melyet 1663 óta állandóan Regensburgban tartottak és melyen már csak a fejedelmek követei vették részt, az evangelikus «testület» egészen különvált a katolikustól, többség nem határozott és egyetértés a kettő közt csak igen ritkán volt elérhető. A fejedelmek jogot nyertek külföldi hatalmakkal szövetségre lépni. Hollandia elszakadt a birodalomtól. Franciaország Elszászban nyomult előre, a svédek pedig Pomerániát és más tengermelléki birtokot nyerték. A békét, mely a N. egyenetlenségét és politikai semmiségét örökössé volt hivatva tenni, ez a két külső hatalom garantálta. Viszont a császár csak most lett igazi ura örökös tartományainak, melyekhez az elnyomott, alkotmányától megfosztott, a protestánsoktól megtisztított Csehországot hozzácsatolhatta. A harmincéves háború tehát kiinduló pontja volt a német Habsburgok nagyhatalmi állásának, de egyúttal annak is, hogy a birodalomban tőlük független, idegenre támaszkodó s velök versenyző hatalmak keletkezhettek.

I. Lipót már csak nagy bajjal és roppant pénzáldozatok árán választatott meg császárnak (1658). A rajnamelléki fejedelmek akkor *XIV. Lajossal* léptek szövetségre, kit a császári koronával is megkinálták. A császári hatalmat a választási kapitulációban újra megszorították: nem maradt más jövedelme a birodalomból, mint a zsidók

adója. De családi hatalma elegendő volt arra, hogy nyugaton megállítsa a francia hódítást, csak Strassburg veszett el 1681., és hogy a lengyelek és a legtöbb birodalmi fejedelem segítségével a törököt Magyarországból kiszorítsa. A svédeket brandenburgi Frigyes Vilmos verte vissza és így a birodalom északkeleti szélén egy protestáns hatalom jött létre, mely csakhamar túlszárnyalta Szászországot, melynek dinasztiája a lengyel korona elnyerése végett katolikus hitre tért. A határok biztosítva voltak, ismét emelkedhetett a kultura, bár a régi nagy városok (délen Augsburg, Nürnberg, északon Lübeck, Bréma, Hamburg) még nem nyerték vissza jelentőségüket. Inkább a fejedelmi székhelyek gyarapodtak (München, Drezda, Berlin) és a nagy vásárhelyek (Frankfurt és Lipcse). Enyhült a vallásos ellentét, a tudományos munkásság fellendült (Leibniz, Thomasius), a népnevelés nagyot haladt és minden vidéki partikularizmus mellett is ébren maradt a birodalomban a közös nemzeti érzés. Ez ép úgy megnyilatkozik a francia, mint a török ellen. A külső ellenségek ellen nyujtott hadi segítségért *György Ernő* hannoveri herceg választó lett, *Frigyes* brandenburgi választó pedig 1701. a királyi címet nyerte a császártól.

A XVIII. sz.-ban a feltörekvő Poroszország és Ausztria közt egyre jobban kiélesedő ellentét a N. történetének fővonása. A Habsburgok hatalma a török háborúk és a spanyol örökösödési háború következtében rendkívül gyarapodott. Milano, Belgium, egy ideig Nápoly is őket uralta. *VI. Károly* ismét, legalább külsőleg, megujította a régi császári tekintélyt. De ez a hatalom ellenségeket is szerzett. Bajorország már a spanyol örökösödési háborúban *XIV. Lajos* pártján állott, Savoyai Eugén, ki Ausztria nagyságát megalapította, megvénült és nem volt, ki a roppant kiterjedt és annyi különböző alkotórészből álló birodalmat összetartsa és megvédje. Közben *I. Frigyes Vilmos* porosz király rendezte országa pénzügyeit, gyarmatosított, hatalmas állandó sereget teremtett és kitünő közigazgatásával megalapította a rendek fölött álló királyi hatalmat. Fia, *II. Frigyes* felhasználja a kedvező alkalmat, midőn *VI. Károly* halála után 1740-ben leányágra száll a Habsburg-uralom és *Mária Terézia* öröksége annyi megtámadásnak van kitéve. Megtámadja és elfoglalja Szilézia nagyobb részét és ezt a hódítását kemény harcokban meg is védelmezi. Francia és porosz befolyás által a bajor választó nyeri el a császári trónt 1742—45. *Mária Teréziának* azonban magyar segítséggel sikerült trónját megerősíteni, Bajorországot elfoglalni, a franciákat visszaverni és férjének, Lotharingiai Ferencnek a császári koronát megszerezni. Belső reformjai által növelvén örökös tartományait, szövetségben franciával, orosszal és szásszal, kisérletet tett Szilézia visszanyerésére. A hétéves háború 1756—63. újra *II. Frigyes* mellett döntött, kinek személyes nagysága, nem pedig Poroszország, hódította meg a német közvéleményt is. Győzelmei egyúttal felemelték a nemzeti öntudatot is; a porosz egyszerüség győzelme az elfranciásodott, elpuhult szász, bajor és más udvarok fölött egyúttal erkölcsileg is nevelte a nemzetet. A hubertsburgi béke után helyreáll az egyensúly, habár igazi béke nem volt, mert *Mária Terézia*, később *II. József* császár (1765—1790) Bajorország megszerzésére törekedtek, hogy ily módon biztosítsák maguknak a hegemóniát a birodalomban. Az egyensúly e kora a német szellemi fellendülés aranykora, úgy a tudományban (Kant és Humboldt testvérek) mint a költészetben (Lessing, Goethe, Herder, Schiller). A római-német császárság már csak név volt, de a N. határait két német nagyhatalom is őrizte. *II. Frigyes* halála után *II. József* arra gondolt, hogy örökös szövetséget létesítsen Poroszországgal. De ez a terve nem sikerültés Frigyes utóda, *II. Frigyes Vilmos*, a török háborúban ellene fordult és ellene izgatta a magyarokat és utódát, *II. Lipótot* (1790—92) arra kényszerítette, hogy Belgrádról és más hódításairól lemondjon.

A francia forradalom. A római-német császárság megszünése. A német szövetség.

II. József még egyszer megkisérlette a császári tekintély emelését, különösen a birodalmi grófok és lovagok megnyerése és a nagy érseki javadalmaknak családjához juttatása által. *II. Frigyes* szembe szállott e törekvéssel és majdnem az összes nagyobb fejedelmeket egyesítette a Fürstenbundban (1785). Azóta a birodalom egységéről, egészen elavult alkotmányának javításáról már nem lehetett szó. Csak egy vihar kellett az egész elkorhadt épület megdöntésére. Ez a vihar a francia forradalom volt. Mindjárt kezdetétől fogva halmozódtak az összeütközés okai. A francia emigránsok német területen, Koblenzben, közel a határhoz gyülekeztek és fenyegetődztek, a franciák pedig lefoglalták a német fejedelmeknek országukban levő birtokait. Csak *II. Lipót* mérséklete tarthatta fenn a békét. Az összeütközés igazi okát azonban Kaunitz jelölte meg: egy európai állam sem léphet ki az eddigi közösségből. Lipót halála után *XVI. Lajos* kénytelen volt megindítani a háborút *Ferenc* magyar és cseh király ellen, kit még azon évben császárnak választottak. A háború egységesnek találta a N.-at. *Ferenc* és *II. Frigyes Vilmos* együtt küzdöttek. A poroszok 1792 szept.-ben alig jutottak az Argonnokig, hol Dumourier Valmynál visszaverte őket. Ezzel a világ történetének új fejezete kezdődött. A franciák a N.-ba hatoltak, elfoglalták Belgiumot, fegyvereikkel terjesztették eszméiket is. A porosz egyre lanyhábban viselte a háborút, inkább Lengyelország ellen fordította erejét, melyet orosz szövetséggel teljesen kitörölt az államok sorából. 1795-ben Bázelben békét is kötött és magával együtt semlegessé tette egész Észak-Németországot is. *Ferenc* folytatta a háborút, de a campoformiói békében kénytelen volt lemondani a Rajna egész balpartjáról. Mivel az egyházi választók birtoka ezzel elveszett, tényleg már vége is volt a római szent birodalomnak. A rastatti kongresszuson (1797—98) kellett volna e viszonyokat végleg rendezni, úgy hogy azon világi fejedelmek (köztük a porosz is), kik Nyugaton vesztettek földet, a Rajnától keletre szekularizálandó birtokokból nyerjenek kárpótlást, de ez a gyűlés az 1799 elején újra kitört há-

ború miatt szétoszlott. Ekkor, mint már előbb is, francia seregek átjöttek a Rajnán, a Dunáig nyomultak elő és Svájcot is megszállották. Az osztrákok és oroszok első győzelmei után az 1801-ben kötött lunévillei béke francia kézen hagyta a Rajna balpartját. A keleti N. újra megoszlása oly módon ment végbe francia és orosz befolyás alatt, hogy Ausztria lehető legkevesebbet nyerjen, a Franciaországhoz hajló délnyugati fejedelmek pedig, különösen a bajor, lehető legtöbbet. Az egyházi fejedelmek közül a birodalmi gyűlés 1803-iki végzése értelmében csak a mainzi érsek maradt meg választónak, megtartva birtokai egy részét, kívüle még a német nagymester maradt a birodalom rendje. Csak hat birodalmi város maradt meg: Augsburg, Frankfurt, Nürnberg, Bréma, Hamburg és Lübeck. A württembergi, badeni, hessen-casseli fejedelmek és a salzburgi, előbb toscanai nagyherceg választók lettek. A gazdag zsákmányon, mert a városokon és papi jószágokon kívül a grófokét és lovagokét is elvették, e világi, főkép a protestáns fejedelmek osztoztak; Hannovert még azon évben megszállották a franciák. A porosz-osztrák ellentét ép úgy a birodalom gyöngítésére vezetett, mint előbb a vallásos ellentétek.

Midőn *Napoleon* 1804-ben a franciák örökös császárja lett, *Ferenc* is örökössé tette Ausztria császárságát családjában. Midőn 1805-ben orosz-osztrák koalició harcolt a franciák ellen, Baden és Württemberg és Bajorország seregei Napoleon alatt harcoltak, a porosz pedig semleges maradt. A pozsonyi békében a bajor Tirolt kapta. Fejedelme király lett, ép úgy a württembergi is, a badeni pedig nagyherceg. 1806-ban a déli és nyugati N. fejedelmei, élükön a mainzi érsekkel, megkötötték a Rajnai szövetséget Napoleon protektorátusa alatt, tagjai, tizenhatan, ki is léptek a birodalomból és a birodalmi gyűlésből. Erre aug. 6-án *Ferenc* lemondott a német-római császárságról. Ily dicstelen vége lett Nagy Károly egy ezredéven át fennálló alkotásának.

Poroszország az egész idő alatt tétlenül nézte a N. lealázását és örömmel a császár megalázását és Ausztria gyöngítését. 1805 dec. 6-án Schönbrunnban védő és támadó szövetségre lépett Napoleonnal. Nem csoda, ha Ausztria is semleges maradt, midőn 1806—7-ben Napoleon szétzúzta a poroszt (Jena, Friedland) és a tilsiti békében úgy az Elbétől Ny.-ra eső, mint lengyel birtokairól való lemondásra kényszerítette. A gyönge Poroszország, mely 42,000-nél több katonát nem tarthatott, így szintén semleges maradt, midőn Ausztria 1809-ben élet-halálharcot vívott a nagy hódító ellen. De *Károly* főherceg asperni győzelme, Napoleon első nagy kudarca új életet leheltek a német lélekbe. Stein és Hardenberg reformjai, Fichte beszédei mutatták, hogy a Napoleon-imádás és a kozmopolitizmus még sem általános, hanem van még német közérzés, mely múlónak tartja az elnyomást. Az orosz elleni hadjáratban 1812. nemcsak a rajnai fejedelmek seregei vettek részt, hanem porosz és osztrák hadtestek is. De mihelyt Napoleon sereg nélkül volt kénytelen menekülni a muszka tél elől, a porosz hadtest vezére, York tábornok Tauroggenben megegyezésre lépett az oroszokkal (1812 dec. 30.). 1813 elején *III. Frigyes Vilmos* porosz király szövetségre lépett a cárral s fegyverbe szólította nemzetét. Az idegen uralom elleni harc nemcsak Poroszországban keltett lelkesedést. Miután Napoleon 1813 tavaszán nem birt határozott győzelmet aratni, a szövetséghez csatlakozott Ausztria is aug. 10-én és a rajnai szövetség hadai, szászok, württembergiek, badeniek, csata közben is ott hagyták a franciákat, hogy német testvéreikhez csatlakozzanak. A «népek csatája» Lipcse mellett (1813 okt. 16—19.) döntött Napoleon ellen. A bajorok is cserben hagyták és 1814 elején már Franciaországba nyomultak be a szövetséges hadak. A császár bukása után a bécsi kongresszus, Európa általános ügyeinek rendezése mellett, még külön intézkedett a N. ujjászervezése dolgában is. Területi tekintetben a főváltozások: Poroszország a Rajna balpartján nyer nagy területet: a kölni és trieri érsekek régi birtokát és szembe állíttatik Franciaországgal. Minthogy a szász király mindvégig híve maradt Napoleonnak, országa északi nagyobb felét is Poroszország kapja. Ausztria régi német birtokaihoz csak Salzburgot nyeri, ellenben Olaszországban megkapja Lombardiát és Velencét. Igy vált Poroszország a legerősebb német állammá. Igaz, hogy Hannover elválasztja keleti, régi felét a nyugatitól. A két nagyhatalom után már Bajorország következett, mely lehetőleg szintén önállásra, érvényesülésre törekedett. Megkapta Augsburg és Nürnberg városait, úgy hogy csupán négy birodalmi város maradt. A felsőséget vesztett fejedelmek (mediatizáltak) megtartották rangjukat és az uralkodó fejedelmi családokkal egyenlő születésüeknek (ebenbürtig) tekintetnek.

A német nemzet érzületének megfelelt volna a császárság visszaállítása és a fejedelmek nagy többsége meg is kínálta *Ferenc* császárt e méltósággal. De mióta Poroszország nagyhatalom lett, lehetetlenné vált az egységes kormányzás és az ausztriai császár visszautasította az ajánlatot. Németország államszövetség lett, melynek minden szuverénitással biró német fejedelem és város tagja. Ausztriának, Poroszországnak csak német tartományait foglalták a szövetségbe, de idegen uralkodókat is, kiknek N.-ban is volt birtokuk, szintén bevették a *német szövetségbe* (Dániát Holstein és Lauenburg miatt, Hollandiát Luxemburg miatt). A szuverén államok követei Frankfurtban üléseztek az osztrák követ elnöksége alatt, de ez a szövetségtanács csak igen kevésben korlátozta az egyes államok szuverén jogát. Meg volt azonban állapítva minden állam járuléka a szövetséges hadsereghez. A tagok nagy számában (összesen 40) kerestek biztosítást a két nagyhatalom túlnyomó befolyása ellen. Nemcsak terjedelemre, hanem szellemre és alkotmányra is nagyon különböztek az egyes államok. Délnyugaton és nyugaton, hol a francia befolyás uralkodott, megmaradt a francia törvénykönyv (Code Napoléon) és az országgyűlések szabadon tanácskoztak. Meg volt ugyan igérve, hogy minden ország rendi alkotmányt nyer, de úgy a porosz király, mint az osztrák császár, csak tartományi és nem általános gyűléseket engedtek és így a forradalom, csakúgy,

mint előbb a reformáció, inkább a fejedelmi abszolutizmusnak, mint a szabadságnak egyengette útját. A deákok mozgalmai (Burschenschaft) és az irodalom egyre reakcionáriusabbá tették a porosz és osztrák kormányokat. 1819-ben megszigorították a cenzurát, rendőri felügyelet alá helyezték az egyetemeket, 1820-ban pedig külön vizsgálati bizottságot állítottak fel Mainzban és sok nagy érdemű szabadelvű férfiút el is fogtak. A szent szövetség orosz szelleme uralkodott itt is és csak délnyugaton talált ellenállásra, nem is a kormányok szabadságszeretete miatt, hanem azért, mert a bajor, württembergi és badeni uralkodók önállóságuk biztosítását keresték az alkotmányban. De nemcsak a szabadság hiányzott, hanem az egység is. A két nagyhatalom kölcsönös féltékenysége nem csökkent, velök szemben pedig a középországok szintén önálló politikát igyekeztek folytatni és partikuláris hazafiságot teremteni. Ami az egység érdekében történt: az evangelikus felekezetek uniója a reformáció háromszázados évfordulóján (1817) és a porosz vámegyesület (1819), csak később éreztette politikai hatását. Egyelőre csak a tudományban és irodalomban nyilatkozott meg a nemzeti szellem. A német nyelvészetnek és régiségtannak ekkor vetették meg alapjait (a Grimm-testvérek), de az ókori filológiában és régiségtudományban is ekkor jutott a német tudomány elsőségre. Az átélt nagy idők rendkívül fejlesztették a történeti érzéket és a középkor igazi felfogása és megértése ekkor veszi kezdetét.

A párisi juliusi forradalom (1830) a N.-ban is szabadelvű mozgalmakat keltett. Hannover, Hessen, Szászország is nyertek alkotmányt. De a szövetségtanács nem változott. Még 1834-ben is szigorította a cenzurát és az egyetemek ellenőrzését Metternich ösztönzésére. Midőn a hannoveri király megdöntötte az alkotmányt és az ellene tiltakozó hét göttingeni egyetemi tanárt megfosztotta állásuktól, mégis általános volt a felindulás. A déli államok is lehetőleg ellenállottak. A nemzeti érzület nagyon élénken nyilatkozott, midőn 1840-ben újra francia háború fenyegetett. A «Wacht am Rhein» akkor keletkezett. Még általánosabb érdeklődést keltett Schleswig és Holstein ügye. *VII. Keresztély* dán király 1846-ban megtámadta a holsteini rendek jogát és Schleswiget el akarta szakítani a hercegségtől. A német szövetség azonban megelégedett a dán király nyilatkozatával, hogy jogát sérteni nincs szándékában. Mind e mozgalmaknál fontosabb volt a német polgárság nagy szellemi és gazdasági emelkedése. Ez utóbbi főkép a Zollvereinnak volt köszönhető, mely 1833-ban Ausztrián és Hannoveren kívül már egész N.-ra kiterjedt. Megkezdődött a városi munkás proletáriátus szervezése és nevelése is, noha a szövetségtanács 1833. megtiltotta a vándorlegényeknek a Belgiumba és Franciaországba járást, nehogy felforgató tanokat hozzanak haza. Az 1815 utáni reakcionárius vagy konzervativ irodalmat (romantikusok) az «új német iskola» váltotta fel, mely politikai ideáljait Franciaországban találta meg. A szabadelvű tanoknak a Párisban élő Börne és Heine voltak nagytehetségű és olvasott apostolai. A porosz király, hogy pénzt teremthessen elő vasutak építésére, 1847-ben kénytelen volt a tartományi rendeket országgyűlésre hívni össze, hol már sok szabad beszéd hangzott el.

Igy az 1848 februáriusi párisi forradalom eszméi a N.-ban is mindenütt jól előkészített talajra találtak. Március 13-án Bécsben megbukott Metternich, néhány nappal később, véres utcai harcok után, a porosz abszolutizmus is. A szabadsággal együtt érvényesítésre tör a nemzetiség is. A nagyon konzervativ porosz királynak meg kellett igérni, hogy a nemzeti mozgalom élére áll. Frankfurtban előparlament gyűlt össze, mely a nép szuverénitását és Schleswignek a birodalomhoz való csatolását hirdette. Kiírták a választásokat a Frankfurtban tartandó nemzetgyűlésre is, melybe csak néhány cseh választókerület nem küldötte képviselőjét. A nemzetgyűlés májusban *Gagern* elnöklete alatt megalakult és jún. 29-én a nagyon népszerű *János* főherceget választotta meg birodalmi kormányzónak, ki birodalmi kormányt alakított és a szövetségtanácsot feloszlatta. A gyűlés aztán a birodalmi alkotmány kidolgozásához fogott, inkább a benne nagy számmal szónokló professzorok teóriáit követve, mint tekintettel a valóságos helyzetre. A kormányokat, a nagyhatalmakat sem véve ki, semmibe sem vették. Csakhamar tapasztalniok kellett, minő nagy az eltérés az elmélet és a valóság közt. Elrendelték, hogy minden német hadsereg aug. 6-án hűséget esküdjön a birodalomnak, de ezt az esküt a porosz és az osztrák nem tették le. Megkezdték a háborút Dánia ellen, Schleswig miatt, de Poroszország, melynek serege addig ott küzdött, aug. 26-án külön békét kötött Dániával. Ezt a békét a nemzetgyűlés többsége elvetette és Frankfurtban erős népmozgalom fenyegette a konzervativokat, két követet meg is öltek, de osztrák és porosz katonaság megvédte a megtámadottakat. Mialatt a német nép sarkalatos jogai és az alkotmány fölött vitatkoztak, *Windisch-Grätz* okt. 30-án elfoglalta Bécs városát, a porosz király pedig néhány nappal később katonákkal feloszlatta a porosz nemzetgyűlést. *Windisch-Grätz* agyonlövette *Blum* követet, mint a bécsi forradalom egyik főcinkosát, mi a gyűlést, különösen a köztársasághoz hajló baloldalt, erősen osztrákellenessé tette. Midőn *Schwarzenberg* osztrák miniszterelnök kijelentette, hogy előbb egyesíteni kell az egész Ausztriát Magyarországgal együtt és csak aztán lehet megállapítani annak viszonyát a N.-hoz (nov. 27.), a birodalmi kormány, melynek az osztrák *Schmerling* volt elnöke, megbukott, sok osztrák követ kilépett és az ú. n. kisnémet párt, mely Ausztria kizárásával akarta a N.-at újjáalakítani, többséget nyert. *Schwarzenberg* 1849 márc. 4-én az olmützi alkotmányban egységes birodalomnak nyilvánította Ausztriát, beleértve Magyarországot és az olasz tartományokat is. Erre a birodalmi gyűlés, bár csak néhány szótöbbséggel, örökösnek mondta ki a császárságot és a porosz királyt választotta meg a N. császárjának (márc. 29.) A *nagynémet* kisebbség nem szavazott. Egyúttal elfogadták az egész birodalmi alkotmányt, mely általános népszavazást, szabad sajtót és egyesületi jogot hozott be és el-

törölte a nemességet. A császárnak a birodalmi gyűlés határozatai ellen csak felfüggesztő jogot enged. A porosz király ezt a «forradalmi eredetű» császárságot nem fogadta el, de a birodalmi gyűlés szavazatából jogot vont le arra, hogy a kormányokkal e kérdés felől tárgyaljon. A kormányok a négy királyság kivételével el is fogadták a birodalmi alkotmányt. Minthogy azonban a porosz király azt nem tette, a mind radikálisabbá vált nemzetgyűlés mind élesebb ellentétbe jutott vele. Az egyes tartományokban (szász, bajor, Baden) kitört köztársasági mozgalmakat leverte a porosz katonaság, a porosz, szász, hannoveri kormányok visszahívták ez országok követeit. Az oly nagy remények közt összeült birodalmi gyűlés mint csonka parlament végződött dicstelenül; a württembergi kormány katonákkal zárta el a bejutást stuttgarti menedékhelyébe (1849 jún. 18.). A német nemzeti alkotmány kérdésének gyökeres megoldása abbanmaradt.

Most ismét a nagyhatalmak lépnek előtérbe. Poroszország uniót köt Szászországgal és Hannoverrel, de Bajorország és Württemberg nem csatlakoznak. Mióta Ausztria orosz segítséggel legyőzte Magyarországot, mind erősebben állást foglalt az Unió és a tőle elfogadott birodalmi alkotmány ellen. Ebben minden alkotmány ellensége, az orosz, hathatósan támogatta. A porosz király birodalmi gyűlést hívott össze Erfurtba és az ausztriai császár felszólította az egyes kormányokat, küldjék követeiket a szövetségtanácsba, Frankfurtba (1850 máj. 2.). A szövetségtanács a hesseni választófejedelmet támogatta rendjei ellen és a schleswig-holsteini kérdésben is elismerte Dánia jogát. Poroszország még ellenkezett, de midőn az orosz is háborúval fenyegette, kénytelen volt engedni (Olmütz 1850 nov. 9-én) és nemsokára szintén küldött követet Frankfurtba. Ausztriának sikerült tehát az 1848 előtti reakciós rendőri állapotot helyreállítani. De az a törekvése, hogy bevegyék a Zollvereinba is, noha a középállamok támogatták, Poroszország ellenmondása miatt kudarcot vallott. A forradalomnak csak egy volt a lényeges eredménye: az, hogy Poroszország tovább is megmaradt alkotmányosnak. Ausztria pedig nemcsak hogy reakciósabb volt mint valaha, hanem az orosztól való függésével és a concordatummal, mely szellemi életét egészen lenyűgözte, egészen elszakadt a német gondolkodástól és érzéstől. Mikor aztán a krimi háborúban Ausztria ellentétbe került az orosszal, a porosz pedig közeledett a cári udvarhoz, Berlin politikai túlsúlya Bécs fölött mind világosabbá vált. Ezt nyilvánvalóvá tette az 1859-ben kitört osztrák-francia-olasz háború. Ausztria, felhasználva a németek franciaellenes érzelmét, felszólította a szövetségtanácsot a birodalmi hadsereg mozgósítására és hadisegély adására. Ez Poroszország hozzájárulásával meg is történt, de ekkor *Vilmos* porosz régens, ki a megőrült *IV. Frigyes Vilmos* helyett kormányzott, a maga részére követelte a szövetséges sereg fővezérségét, mibe viszont *Ferenc József* nem egyezhetett, úgy hogy inkább békét kötött a franciákkal. *Vilmos* trónralépése és *Bismarcknak* kormányrajutása (1862) még inkább kiélesítették az ellentétet. A német nemzetnek szellemi emelkedésével és gazdasági függetlenségével oly rikító ellentétben állott politikai megoszlásából következő semmisége, hogy az egyesítés mind szélesebb köröknek vált legfőbb céljává. A számos dalnok-, torna-, lövészegyesület mind e törekvésnek állott szolgálatában. Minthogy Ausztria 1860-ban alkotmányt nyert, Vilmos ellenben 1862 óta kemény közjogi harcban állott a katonai kérdés miatt a porosz képviselőház haladópárti többségével, a versenyben egyelőre Ausztriának volt több kilátása. Számtalan új alkotmányterv merült fel. *Beust* szász miniszter még jobban összebonyolította a helyzetet azáltal, hogy a két nagyhatalom mellé a középállamok szorosabb szövetségét akarta állítani hasonló jogkörrel. A N. háromfelé is szakadt volna (1861). Végre *Ferenc József* az összes német fejedelmeket és városokat meghívta Frankfurtba a *Schmerling* által kidolgozott alkotmányterv elfogadására. A gyűlésre (1863 aug. 17-én), melyen a császár elnökölt, minden fejedelem megjelent, csak a porosz királyt tartotta távol Bismarck erőszakos határozottsága. Igy végzései nem számíthattak végrehajtásra. Utoljára is a schleswig-holsteini kérdés idézte elő a döntést. Az 1863. kelt dán alkotmány bekebelezte Schleswiget, az új dán király, *IX. Keresztély* elfogadta az alkotmányt. Válaszul a schleswigi és holsteini rendek örökös jogon az augustenburgi herceget ismerték el fejedelmükül. A német hazafiak örültek a Dánia ellen kitört háborúnak, mert a N. egyesítését várták tőle, a porosz kormány, mert a két hercegség meghódítását remélte, Ausztria sem maradhatott hátra, hogy újonnan szerzett népszerűségét el ne veszítse. A szövetség elismerte az augustenburgi herceget; a két nagyhatalom külön járt el. Dániát megverték, a két hercegségről való lemondásra kényszerítették és azokon úgy osztoztak meg, hogy Holstein osztrák, Schleswig porosz igazgatás alatt álljon. Ausztria később a szövetség álláspontjához közeledett, el akarta ismerni az augustenburgi herceg jogát, hogy pártját megerősítse és lehetetlenné tegye a porosz annexiót. Erre a porosz, szövetségben az olaszszal, megindította a háborút (1866 jún. 7-én). Kijelentette, hogy a schleswig-holsteini kérdéssel kapcsolatban meg kell oldani a német reformkérdést is és midőn a szövetségtanács többsége elfogadta az osztrák indítványt a szövetséges hadsereg mozgósítására, a porosz követ feloszlatottnak jelentette ki a szövetséget.

A N. ujjáalapítása.

A háborúban a déli és középnémet államok Ausztriával tartottak, az északiak Poroszországgal. De csak Szászország és Hannover tették ki magukat valóban Ausztriáért; többi szövetségese igen lanyhán viselkedett. A poroszok elfogták a hannoveri sereget, elfoglalták Frankfurtot és legyőzték az ellenök mozgósított két szövetséges hadtestet. A szászok Csehországban harcoltak az osztrákok oldalán. A königgrätzi csata (1866 júl. 3-án) eldöntötte a nagy háborút. Már júl. 26-án létrejött a nikolsburgi megegyezés, melyet a Prágában aug. 23-án kötött béke megerősített. Ausztria a N.-ban nem vesztett területet, de ki-

lép a N.-ból. Az Augsburgba menekült szövetségtanács aug. 24. feloszlott. Poroszország annektálta Hannovert, Hessen-Kasselt, Nassaut és Frankfurtot és a többi kisebb államokkal együtt megalkotta a Majna vonaláig terjedő észak-német szövetséget. A Majnától délre eső országok függetlenek maradtak, de egyrészt a Zollverein, melynek évi gyűlései (a Zollparlament) nagy jelentőségre tettek szert, másrészt a már augusztusban kötött konvenciók Poroszországhoz kötötték őket. Sietni kellett, mert *III. Napoleon* császár, Bismarck tétova igéreteire támaszkodva, kompenzációkat követelt a Rajna partján. E követeléseket *Bismarck* most már bátran elutasíthatta. Luxemburgban, mely nem lett tagja az északnémet szövetségnek, volt még porosz őrség. Ennek eltávolítását joggal követelte III. Napoleon, de mivel a nagyhercegség ura, a hollandus király, kész volt azt Franciaországnak eladni, Bismarck csak akkor engedett, mikor Luxemburg semlegességét és különállását biztosították (1867 máj. 11.).

Az *északnémet szövetség* 1867 febr. 9-én jött létre. A birodalmi gyűlésen a konzervativok és a nemzeti kérdésekben Bismarckkal szavazó liberálisok voltak többségben és elfogadták a kormány katonai javaslatait. Elfogadták a birodalmi alkotmányt is, mely az egyes államok autonómiáját lehetőleg megőrizte, de egyúttal kijelentette, hogy összeütközés esetén a birodalmi törvény dönt az országos ellen. A szövetségtanácsban Poroszországnak nem volt többsége. A végrehajtó hatalom örökös elnöke a porosz király, aki kinevezi a birodalmi kancellárt, az egyetlen birodalmi hatóság fejét. A birodalmi gyűlést általános titkos szavazás alapján választották. Birodalmi kereskedelmi főtörvényszéket állítottak fel Lipcsében és kimondták az összes felekezetek egyenjogusítását. A századokon át fejlődött partikularizmus igen erős volt most is: Hannoverban a régi dinasztia hívei (welfek) nem szívesen nyugodtak bele az új állapotokba. Bajorország és Württemberg is féltékenyen őrizték különállásukat, sőt ott, különösen vámkérdésekben, igen élesen nyilatkozott meg a poroszellenes szellem. De midőn a spanyol királyság betöltése miatt *III. Napoleon* kierőszakolta a revanche-háborút Sadováért, a N. egy volt és a déli német államok csapatai teljes szívvel-lélekkel küzdöttek a poroszok oldalán a diadalmas hadjáratban. A nagy gravelottei csata (1870 aug. 18.), a francia császárnak és seregének elfogatása Sedannál (szept. 2.) és Metz várának elfoglalása (okt. 27.) máris biztosították a német túlsúlyt, melynek a szept. 4-én létrejött új köztársasági nemzeti védelem kormánya, *Gambetta* alatt, hiába igyekezett ellenállani. Páris ostroma kezdetén a német közvélemény már megállapodott abban, hogy a meghódított Elszászt Strassburggal és Metzet nem szabad visszaadni Franciaországnak és hogy a N. egységének fel kell támadnia. Egyre folytak az alkudozások az egyes államokkal, melyek végre oly módon vezettek eredményre, hogy Württemberg, de különösen Bajorország nagy különjogokat biztosítottak maguknak. De még így is csak nagy bajjal sikerült a müncheni országgyűlésen a katolikus párt ellenében keresztülvinni a megegyezést. Végre dec. 18-án a birodalmi gyűlés elnöke ünnepélyesen felhívta a porosz királyt a német császári korona elfogadására. 1871 jan. 18-án Versailles nagy tróntermében történt a német fejedelmek nagy részének jelenlétében az új *német birodalom* proklamálása. A békét Franciaországgal 1871 máj. 10-én megkötötték és a modern idők legnagyobb állami alkotása békében kezdhette meg pályafutását.

Bismarck kora. Felekezeti, gazdasági és társadalmi küzdelmek.

Bismarck már 1867 óta arra törekedett, hogy Ausztria-Magyarországgal jó viszonyt létesítsen. 1870 decemberében újra kifejezte ezt a kívánságát és *I. Ferenc József* 1871 januárban melegen üdvözölte az új császárságot. Amellett fennállott a «toronymagas» barátság az orosz udvarral is és a hármas császári szövetség, az uralkodók találkozása Berlinben 1872 szeptemberében biztosítása volt a birodalom békés fejlődésének. Olaszország is a N.-ban látta támaszát a Franciaországban uralomra jutott ultramontán pártok ellen és így Bismarck főtörekvése, a franciák elszigetelése, teljes sikert aratott.

Sokkal több nehézséggel járt a belső viszonyok rendezése. Kifelé megvolt az egység, a birodalom Nyugaton erős határt nyert és az 5 milliárdnyi francia hadisarc nagyon előmozdította a gazdasági lendületet is. De a régi felekezeti ellentétek, melyek annyira szétszakították a N.-at, nem szüntek meg, a partikularizmus, mely annyiszor egymás ellen fordította a tartományokat és fejedelmeket, nem enyészett el. Az egyesítés e történeti akadályaihoz járultak az új államrendszerrel járó pártellentétek. A polgárság haladó-párti, vagy nemzeti liberális volt, gazdasági tekintetben pedig a szabadkereskedéshez hajlott, mely a Zollvereinban is érvényesült. A nemesség (Junkerek) és parasztok, különösen a régi Poroszországban, konzervativok és a hazai termelés részére védvámot követelnek. E régi pártokhoz járult még a Marx által megteremtett és Lassalle által politikailag szervezett szociáldemokrácia, mely azon mértékben nőtt, amint a gyáripar felvirágzott és melynek a munkásokon kívül a kisebb hivatalnokok és kisparasztok közt is számos volt a híve. A kormány csak abban az értelemben volt parlamentáris, hogy *Bismarck*, mint birodalmi kancellár, a birodalmi gyűlésben éppen többséget nyerő pártokat arra akarta birni, hogy a kormány katonai és adójavaslatait elfogadják. Ha pedig ez nem sikerült, a nemzethez appellált és ily módon szerzett magának többséget. Az 1871-iki birodalmi gyűlésen még a szabadelvű pártok voltak többségben, de Bajorország csatlakozása által az ultramontán párt (centrum) is nagyon megerősödött. A katonai törvényeket elfogadták, megszavaztak három évre évi 270 millió márkát a hadsereg fentartására. Elszászt és Lotharingiát mint külön országot csatolták a birodalomhoz (Reichsland). Nagy haladás volt az aranyvaluta behozása (márka), mely az eddigi sokféle pénzláb-

nak véget vetett. De ezzel meg is szünt az együttműködés. Miután a centrum törekvése, a N. által visszaállíttatni az egyházi államot, nem sikerült, mind erősebbé vált a katolikus ellenzék az államhatalom ellen, különösen Poroszországban. Hozzájuk csatlakoztak a partikularisták is. Közös vezérük Windthorst, volt hannoveri miniszter. Megfékezésére erős rendszabályokhoz nyúltak, melyek keresztülvitelére a szabadelvüek együtt működtek az evangelikus konzervativokkal. Büntetést szabtak a szószékről való politikai izgatásra és a jezsuitákat és a hozzájuk tartozó testületeket kitiltották a birodalomból (1872). A «kulturharc», ahogy nevezték, folytatódott és a kötelező polgári házasság megszavazására vezetett. Minthogy az ellenzék az 1874-iki választáson megerősödött, Bismarck kénytelen volt a kulturharcot abbahagyni és a centrumhoz közeledni, hogy katonai javaslatait keresztülvihesse. A szabadelvüek évi megállapítását követelték a hadsereglétszámnak; a kormány állandónak akarta azt, míg törvény meg nem változtatja. Utoljára megegyeztek abban, hogy hat évre szavazzák meg a békelétszámot.

Már ez alku által is ellentétbe jutott Bismarck a szabadelvűekkel. Az ellentét kiélesedett, midőn a kormány a kulturharc befejezése után a gazdasági viszonyok reformjába fogott. A háború után beállott pénzügyi lendület a spekuláció túlzásához, ez «krach»-hoz vezetett. Az óriási hadisarcból csak az a 120 millió márka maradt meg, melyet egy leendő mozgósítás költségére szántak. A sok új gyáralapítás «olcsón, de rosszul» dolgozott, úgy hogy a német ipar elvesztette jó hírnevét s francia és angol cikkek árasztották el az országot. Már ez is a szabad kereskedésnek volt tulajdonítható, de még inkább a külföldi gabona- és marhabehozatal, mely a német földbirtokost elszegényítette. Mindez ellen Bismarck a védvámos politikában keresett orvosságot, melyet a konzervativok és a centrum segítségével el is fogadtatott. Viszont a liberálisok, a szociáldemokratákkal egyesülve, megbuktatták a birodalmi fogyasztási adókat. 1878-ban egymásután két szocialista merénylet történt *Vilmos* császár ellen. A kormány kivételes rendszabályokat kívánt foganatosítani a szocialista izgatás ellen, de a centrummal együtt szavazó szabadelvüek ezt a törvényt is megbuktatták. Bismarck feloszlatta a csak egy év óta ülésező gyűlést, s a választásnál irtó háborút indított a liberálisok ellen. Az új gyűlés aztán el is fogadta a szocialisták elleni törvényt. Ennek következése az volt, hogy Bismarck ezentúl a konzervativokkal és a centrummal kormányzott a szabadelvüek ellen. E többséggel sikerült keresztülvinni a vámreformot is, mely a behozatali vámokat a legfőbb fogyasztási cikkekre erősen felemelte. Különösen a gabonavám ellen harcoltak a szabadelvüek, de Bismarck mégis keresztülvitte, noha ezzel, mint Bismarck mondta, «barátainkat, Magyarországot és Oroszországot» károsították.

A három császár szövetsége a balkáni zavarok és az orosz-török háború által nagy megpróbáltatásnak volt kitéve. *Bismarck* nem látott okot a beavatkozásra, «azért a kis Hercegovináért» nem akarta kockára tenni egyetlen gránátos csontját sem. Közbenjárt a pétervári és a bécsi udvarok közt a béke fentartása érdekében, de mikor a cár háborúra készült Ausztria-Magyarország ellen, megtagadta közreműködését. Az 1878 júl.-ban ülésező berlini kongresszuson is mint becsületes alkusz működött. Közvetítése sikerrel járt, a békét sikerült biztosítania, de mivel az orosz igényeket lehetőleg leszállítani igyekezett, ellenségévé tette *Gorcsakov* orosz külügyminisztert és a pánszláv pártot. Ez most már a N.-ban látta a fő ellenséget; azt kell megtörnie, hogy célját, Konstantinápolyt elérhesse. Minthogy ez a hangulat mind erősebben nyilvánult, Bismarck kénytelen volt az Ausztria-Magyarországgal rég folytatott tárgyalásokat befejezni és oly szerződést kötni, minőt *Andrássy* már régebben felajánlott, de amelyet *Vilmos* császár, ki rendíthetetlenül ragaszkodott az orosz barátsághoz, mindig visszautasított. 1879 okt. 7. létrejött Bécsben a *német-osztrák-magyar* szövetség, mely a N.-at Ausztria-Magyarország támogatására kötelezi, ha azt az orosz megtámadja. E kettős szövetséget kiegészítette *Olaszország* csatlakozása 1883-ban és a magára maradt cár a Skiernievicében 1884 őszén tartott találkozáskor ismét jobb viszonyba lépett Vilmos császárral és Ferenc Józseffel. Megkezdődött a gyarmati politika is. A N. megszerezte a Szamoa-szigeteket, de az erre vonatkozó törvényt a birodalmi gyűlés nem fogadta el.

Az orosz mozgolódásnak volt köszönhető, hogy a birodalmi gyűlés 1880. felemelte a katonai létszámot és azt ismét hét évre szavazta meg. Megszavazta a szocialisták elleni törvény meghosszabbítását is. De mivel különösen a szabadelvüek ellenzéke tovább is tartott, Bismarck ezek megtörésére a szocialistákhoz közeledett. Az új választás előtt kimondta, «hogy az állam gépezetét egy csepp szocialista olajjal kell megkenni». De azért az akkor megválasztott birodalmi gyűlésen mégis csak nagynehezen vihette keresztül a társadalmi reformokat: a betegsegélyző pénztárt és a baleset elleni biztosítást, a dohánymonopóliumra célzó javaslata pedig elbukott. A nagy hajózási társaságok segélyezésére és a gyarmatok költségeire vonatkozó javaslatait is csak nagynehezen birta keresztülvinni, jelentékeny engedmények árán. A balkáni bonyodalmak, különösen az orosz beavatkozás Bulgáriában, újabb háborúval fenyegettek. Ezért a kormány a létszám felemelését javasolta újabb hét évre. A birodalmi gyűlés megszavazta ugyan a felemelést 428,000-ről 468,000-re, a népesség növekedése arányában, de csak három évre. Erre feloszlatták és az új birodalmi gyűlésnek konzervativ és nemzeti liberális többsége az orosz és francia készülődések hatása alatt megszavazta a septennátust 1887-ben. Ujra szervezték és megerősítették a honvédséget (Landwehr) és a népfelkelést is; a költségek fedezésére pedig felemelték a pálinka- és a cukoradót. E felajánlások és az azokban nyilatkozó közszellem oly erőssé tették Németországot, hogy *Bismarck* az 1888 febr. 6-iki ülésen kimond-

hatta: mi németek csak Istentől félünk, mástól nem. *I. Vilmos* császár 1888 márc. 9-én meghalt. Fia, a nagybeteg *III. Frigyes*, hosszú időkön át a szabadelvüek reménysége, csak 100 napig uralkodott. *II. Vilmos* trónralépésekor megfogadta, hogy híven követi nagyatyja politikáját. Minthogy a kormány mind e válságon át Bismarck szilárd kezében maradt, nagyobb változás nem állott be. A birodalmi gyűlés megszavazta a rokkant és elaggott munkások biztosítási törvényét (1889). De a szocialisták elleni törvény meghosszabbítását már nem volt képes keresztülvinni a kormány. A nemzeti liberálisok nem akarták megadni a kormányoknak a kiutasítás jogát és így ezt a nagyon lojális birodalmi gyűlést is feloszlatták. A most már öt évre szóló választásnál a szociáldemokraták előrenyomultak és a centrum lett a legerősebb párt. A császár engedékenység által igyekezett a szervezett munkásságot megnyerni; 1890 márc. 15—29. Berlinben ülésezett a nemzetközi munkásvédelmi értekezlet. A kancellár ellenben továbbra is megszorító rendszabályokkal akarta fékezni a szocialista izgatást. Ezt az ellentétet még fokozta a külső politika vezetése körül felmerült ellentét. Az ifjú császár trónralépése után bejárta majdnem az összes udvarokat, kétszer is elment Pétervárra, nagyon közeledett Angliához — anyja Viktória királynő leánya volt, — ami Bismarcknak nem volt inyére. Mind e részletnél fontosabb, hogy II. Vilmos már nem akarta egyéniségét alávetni annak a próbált vezetésnek, melynek nagyatyja, gyakran igen-igen kelletlenül, de mégis mindig alávetette magát. Két emberöltő állott itt szemben: az a kor, melyben a porosz megnyerte a hegemóniát a N.-ban és első katonai hatalmassága lett Európának és az a kor, melyben az oly magasra fejlett, egységes N.-at világhatalommá akarta emelni tetterőtől duzzadó uralkodója. *Bismarck* kénytelen volt elbocsátását kérni és azt 1890 márc. 20-án el is nyerte.

II. Vilmos uralkodása.

Nemcsak politikai és gazdasági, hanem szellemi tekintetben is nagy változáson ment át a N. Königgrätznél a porosz katona és a porosz iskolamester győzött; Sedan óta ez a szellem mindinkább meghódította az egész német nemzetet. A régi gyöngeséget és szerénységet az erő és önbizalom váltotta fel, a régi elméletet a gyakorlat. Az ideálok megmaradtak, de a gyakorlathoz alkalmazkodtak és a filozófia és irodalom helyett inkább a politika és a gazdaság terén igyekeztek érvényesülni. A tudományban, melyben eddig az elvontság és a humanisztikus irány uralkodott, egyenlő jelentőségre jutott a gyakorlat, a természettudomány. Az ipar fejlődését a vegytan gyakorlati alkalmazása mozdította elő; a hajózás, beleértve a léghajózást is, és a kereskedés is sokat köszönhettek a fizika terén tett haladásnak, mely a N.-at ezen a téren is a francia és az angol mellé emelte. Jellemző, hogy *II. Vilmos* császár egyik első terve a középiskolai és egyetemi reform volt: a gyakorlati és reális iskolázásnak erősebb kifejtése. Ez a katonailag és szellemileg egyaránt iskolázott nemzet, melyet gazdaggá tett a munka és a takarékosság, de melynek csak felszínén jelentkezett még a gazdagsággal járó fényüzés és hanyatlás; az a nemzet, melynek minden rétegét kötelességtudóvá és felelősségét érzővé tette a nevelés és szellemi munka; az a nemzet, melynek ipara meg kezdte hódítani a világ piacait, hajózása pedig a tengereket; az a nemzet, mely mind e haladása mellett sem szakadt el az ősi erkölcstől és költői és bölcsészei eszméitől, alkalmas eszköznek mutatkozott a legnagyobb feladatok megoldására is. E feladatok között pedig az első az, hogy a túlnépesedés, mely eddig különösen Észak-Amerikát erősítette igen értékes elemekkel, német gyarmatok földjén megtartható legyen a hazának és hogy a német kereskedelmi hajózás megfelelő védelmet nyerjen erős hajóhad által.

Vilmos császár előbb Angliával igyekezett tisztába jönni. Az 1890 júl. 1. kötött szerződésben Kelet Afrikában szerzett birtokokért és igényekért a N. megkapta Helgolandot. Az 1891. létrejött orosz-francia közeledésnek a hadsereg újabb szaporításának követelése volt a következése. Egyúttal be akarták hozni a kétéves szolgálati időt is. A birodalmi gyűlés ezt a javaslatot elvetette, mire feloszlatták (1893). Az új gyűlés megszavazta a törvényt és mivel a nemzeti szabadelvűek a kormányt támogatták, egyik vezérük mint birodalmi pénzügyminiszter belépett a kormányba. *Caprivi* kancellár, Bismarck utóda alatt egyáltalában liberálisabb áramlat uralkodott. A vámszerződéseknél a N. inkább a szabad kereskedés felé hajlott és leszállította a gabonavámot, mi az agráriusokat az ellenzékbe hajtotta és antiszemita pártot teremtett. Mikor a császár az agráriusok panaszoló küldöttségét fogadta, *Caprivi* lemondott (1894 okt. 29). Utóda, *Hohenlohe Klodvig* herceg egyáltalában nem tartozott semminő párthoz és mindjobban kitünt, hogy a kormánynak maga a császár adja irányát. A birodalmi gyűlésen nem volt határozott többség; az egyes párttöredékek esetről-esetre egyesültek a kormányjavaslatok elfogadására vagy megbuktatására. Mégis nagy munkát végeztek: törvény lett a polgári törvény javaslatából, a katonai büntető törvényjavaslatból, a gabonahatáridőüzlet eltiltásából, a nem tisztességes verseny korlátozásából. Ezek egyúttal a földbirtok és a kisipar felemelésére céloztak. A császár igen erős rendszabályokkal óhajtotta volna megszüntetni a szociáldemokraták túlkapásait, különösen a sztrájkolók erőszakoskodását a sztrájktörők ellen, de a birodalmi gyűlés ezt sem fogadta el (1898), sőt egy évvel később eltörölte a politikai egyesületek kapcsolatának tilalmát, ami nyilván a szocialistáknak kedvezett.

Ezen egész időszak alatt a külügyi politika következetesen haladt a N. befolyási szférájának kiterjesztése felé és a hadi szervezet és készültség lépést tartott vele. *Vilmos* császár, ha lehet, még bizalmasabbá tette a viszonyt a bécsi és római udvarokkal, ellenben megszüntette a Bismarck által Oroszországgal kötött titkos viszontbiztosító szerződést, mely sérelmes volt Ausztria-Magyarországra nézve. Nagyjelentőségű volt a

kieli csatorna megépítése (1895), mely az Északi-tengert összekötve a Keletivel, rendkívül növelte a német hajóhad mozgathatóságát. 1897-ben Budapesten járt a császár és lelkes fogadtatásban részesült. Utazása Konstantinápolyba és Palesztinába (1898 őszén) megmutatta, hogy a N. a Levantét és Elő-Ázsiát is érdekkörébe vonja. Az anatóliai vasutak építését német tőke és német mérnöki tudomány vállalta el. A hármasszövetséghez csatlakozott Románia és Szerbia is, Hollandia és Belgium pedig rokonszenveztek vele, úgy hogy a francia-orosz szövetség éppen nem léphetett síkra ellene. Német gyarmatok keletkeztek és szerveztettek Kelet-Afrikában, Nyugat-Afrikában (Kamerun), Délnyugat-Afrikában és Uj-Guineában. Kinában is területet szerzett a N. Kiau-csou tartományban. Midőn a boxerek felkelése alkalmával 1900. megölték Pekingben a német követet, a büntető expediciónak, melyben minden nagyhatalom csapatai résztvettek, német volt a fővezére: *Waldersee* tábornagy. *Marschall* külügyi államtitkár mérsékelten és nyiltan vezette az ügyeket és öregbítette Bismarck örökét. A császár személyes iniciativája által azonban mind erősebbé vált a feszültség Angliával. Ezt a búr-kérdés okozta. Vilmos 1896. elején üdvözölte Krüger elnököt Jameson portyázásának visszaverése alkalmából. A német nemzet teljes lélekkel fordult a szabadságukért küzdő búrok felé. Marschall a birodalmi gyűlésen kijelentette, hogy e köztársaságok megszűnése nagy kárt okozna a N.-nak. Igy az angolok végleges győzelme kétségtelenül nagy kudarcát jelentette a német politikának.

E bonyodalmakkal szemben gyors lépésben haladt előre a hadsereg és a flotta erősítése. 1899-ben a tüzérség létszámát emelték fel 574 ütegre, a békelétszámot pedig 495,000-re emelték. Megszavazták a katonai műszaki akadémia költségeit is. Sokkal nagyobb arányú volt a hajóhad fejlesztése. 1897-ben 58 millió márkát szavaztak meg cirkálók építésére. Még ugyanazon évben a császár nagy tervet dolgoztatott ki, mely hét év alatt 410 milliónyi költséget követelt. A haladópártiak és a szociáldemokraták ellene voltak, de a közvélemény nyomása alatt 1898 márciusban a birodalmi gyűlés mégis elfogadta a tervet, mely szerint az új hajóknak már 1903-ra el kellett készülniök. A kelet-ázsiai bonyodalmak hatása alatt 1899 végén a császár a csatahajók rendkívüli szaporításának követelésével állott elő (32 sorhajó, 32 cirkáló és 13 cirkáló külső szolgálatra). A birodalmi gyűlés 1900 júniusban ezt a roppant költséggel járó programmot is megszavazta. Ez az eredmény, a császár személyes befolyása mellett, főkép a centrum hajlíthatóságának volt köszönhető. Ugyanez évben történt *Hohenlohe* visszalépése és gróf *Bülow*-nak kancellárrá kineveztetése.

Belső ügyekben különösen a vámtarifa megállapítása idézett elő erős küzdelmeket. Agráriusoknak, merkantilistáknak és az ipar érdekének itt volt az ütközőpontja. Minthogy az új javaslat nem igen tért el a régitől és a gabona és hús védővámja megmaradt, a szocialisták és szabadelvűek megobstruálták. 1902 dec. elején *Kardorff* mérsékelt konzervativ (Reichspartei) azt javasolta, hogy az egész bizottsági javaslatot, a hosszas viták elkerülése végett, egyszerre szavazzák meg, csak néhány iparcikk vámját szállítsák le. Négy viharos ülés után ez az indítvány dec. 11. elfogadtatott és a vámtarifa törvény lett. 1903-ban törvényt hoztak a gyermekek gyári munkájának szabályozására. Az 1903-ban választott birodalmi gyűlésen már a 105 szavazattal rendelkező centrum volt a döntő tényező. Ennek következése volt az 1872-iki jezsuitatörvény módosítása. A gyarmatok növekedése és jelentősége megkövetelte az egységes gyarmati igazgatást és egy külön birodalmi gyarmati hatóság felállítását. Minthogy ennek költségeit a centrum nem volt hajlandó megszavazni, a birodalmi gyűlést 1906 decemberben feloszlatták.

Az új birodalmi gyűlésen a nemzeti pártok, konzervativok és szabadelvűek összetartottak, a centrum felényire apadt, a szocialisták pedig nem igen birták a gyarmati és katonai politika fenntartásával járó költségek megszavazását megakadályozni. *Bülow*, ki már 1904. kimondta, hogy a N. fenn akarja ugyan tartani a jó viszonyt Angliával, «de magának is verőfényes helyet követel», már 1908. keresztülvitte a flotta újabb szaporítását. Ezeket a nagy költségeket, valamint a tisztviselők fizetésének szükségessé vált emelését a kormány nem kölcsönök útján akarta fedezni, hanem a birodalmi jövedelmek fokozása útján. A szesz, bor, sör, dohány, az elektromosság, világító gáz és gyufa, továbbá az ujsághirdetések erősebb vagy új megadóztatásától és a hagyatékok egy bizonyos százalékától évi 475 milliót reméltek. A többi javaslat keresztül is ment, de a hagyatéki adót a centrumból, a konzervativokból és a lengyelekből álló többség, főkép a nagy földbirtok érdekében, elvetette (1909 jún 24-én, 195 szóval 188 ellen). *Bülow* ebből levonta a következést: lemondott. Utóda *Bethmann-Hollweg* lett, ki azonban szintén nem volt képes az így alakult «fekete» többséggel kormányozni.

Bülow kancellársága alatt mind jobban kiélesedett a viszony Angliával szemben. Az angol entente Franciaországgal, az angol szövetség Japánnal, az angol-francia megegyezés Itáliával a Földközi-tenger déli partvidékének jövője felől, mind oly erőcsoportosítást jeleztek, mely a N. helyzetét nagyon megnehezítette. A német diplomácia a «sárga veszedelem» jelszava alatt Oroszországot keleti missziója teljesítésére igyekezett szorítani, hogy így szembe állítsa Angliával. A japáni-orosz háborúnak ez volt az eredete és sikere éppen nem növelte a N. tekintélyét. Már e háború lefolyása alatt napirendre jutott Marokkó is, melyet Anglia Franciaországnak szánt. A N. ottani nagy kereskedelmi érdekei védelmére szólalt fel és a marokkói kérdés elintézésére Algecirasban nemzetközi konferencia gyűlt össze. Ezen csak Ausztria-Magyarország állott a N. pártján; még az annyira dédelgetett olasz is ellene fordult. Igy csak igen keveset lehetett elérni, de mégis megakadályozták, hogy Franciaország birtokába vegye ezt a nagy biro-

dalmat (1905). 1907-ben Olaszországgal merült fel komoly ellentét, mely azonban lecsillapodott. 1908-ban legnagyobb diadalát érte el az angol bekerítési és elszigetelési politika a N.-mal szemben: a cár Revalban megegyezésre jutott VII. Eduárd angol királlyal. A Zeppelinek az időben történt első felszállása szinte napról-napra növelte az angol közvélemény aggodalmát. Ennek csillapítására *Vilmos* császár a Daily Telegraph egy munkatársa előtt oly nyilatkozatot tett, melyért *Bülow* a birodalmi gyűlésben nem vállalhatott felelősséget. Benyujtotta lemondását és kifejezte reményét, hogy a császár ezentúl tartózkodóbb lesz. A császár kijelentette erre, hogy a birodalmi politikának állandóságát és az alkotmányos felelősségnek biztosítását ismeri el legfőbb feladatául és nem fogadta el a kancellár lemondását. Ez tehát alkotmányos biztosítás volt és lemondás az uralkodó személyes hatalmának gyakorlásáról.

A világhelyzet mind bonyolultabbá vált. 1908. egyrészt a török birodalom újjáalakítása az ifjútörökök, másrészt Bosznia annexiója Ausztria-Magyarország által idézett elő válságot. A N. ezen egész válság alatt kitartott és erős állásfoglalása Oroszország ellen 1909 márciusban meg is akadályozta a háborút. De Marokkóban nem szűnt meg a forrongás és állandó volt az érdekek összeütközésének veszedelme (l. *Casablanca*). Midőn a franciák 1911 júliusban megszállották az ország fővárosát, Vilmos császár a Panther cirkálót küldötte Agadir kikötője elé, ily módon jelezve, hogy a N. hozzájárulása nélkül ott végleges állapot nem teremthető. Emiatt közel volt a hadüzenet Anglia részéről s csak nagy nehezen egyeztek meg oly módon, hogy a N. marokkói igényei fejében a francia Kongovidék jelentékeny részét kapja.

Az 1910-iki birodalmi gyűlésen a centrum és a szocialisták jutottak többségre. A gyűlés első alelnöke is szocialista volt, kinek azonban le kellett mondania, mert pártja semminő udvari szertartásban elvből nem vehetett részt. A fenyegető helyzethez képest, midőn minden ellenség erősen fegyverkezett és már kitörőben volt a balkáni királyságok háborúja a török ellen, Tripolisz megszállása Olaszország által pedig azt bizonyította, hogy ez az állam éppen nem tartja magát feszélyezettnek a hármas-szövetség által, a N.-nak is meg kellett tenni mindent, hogy a végső és elháríthatatlannak látszó küzdelem ne találja készületlenül. A hadsereg számát újra felemelték, a flottára pedig 768 millió márkát szavaztak meg. Ez a roppant összeg egyrészt az egyszer s mindenkorra követelt vagyonadóból (egy százalék) került ki, másrészt a vagyonnövekedés adójából. Az egész katonai törvényjavaslatot 1913 jún. 18-án elfogadták, egy nappal előbb pedig a fedezetről szóló törvényjavaslatot. Igy katonailag és pénzügyileg erősen és egységesen léphetett a N. a jövő nagy válsága elé.

Diplomáciája nem volt oly szerencsés. Tripolisz elfoglalása után a N. elhagyta 1898 óta követett törökbarát politikáját. Nem bízott az annyira megrendült ozmán állam életerejében s *Kiderlen-Wächter*, a külügyi államtitkár, inkább a fejlődő balkáni hatalmak felé hajolt. Emiatt a német diplomácia nem egyszer ellentétbe jutott az osztrák-magyarral is. Legerősebben ez akkor tünt ki, midőn *Vilmos* császár 1913 júliusban szerencsét kívánt a Romániának, Szerbiának és Görögországnak kedvező bukaresti békéhez, melyet az osztrák-magyar kormány Bulgária lealázása miatt nem fogadott el. A viszony Berlin és Bécs-Budapest közt azonban rendületlenül szilárd maradt. A balkáni háború folyama alatt ülésező londoni konferencián a N. Angliával együtt az ellentétek kiegyenlítésén fáradt. Közös érdekük volt Oroszország távoltartása a Dardanelláktól, mit el is értek. Szintén az orosz ellentétre vezethető vissza a birodalmi gyűlés azon határozata (1913 jan.), mely elítéli Poroszországnak 1902 óta követett lengyelellenes törvényhozását. Az 1914 március elején végrehajtott orosz próbamozgósítás, az európai orosz hadseregnek 30 hadtestre szaporítása a N.-ban nagy figyelmet keltett, de hivatalosan kijelentették, hogy ez az intézkedés nem áll összeköttetésben a politikai helyzettel. A megnyugvást elősegítette *Szaszonov* orosz külügyminiszter máj. 23-iki beszéde, melyben kijelenti, hogy Oroszország igen jó viszonyban áll szomszédjaival és kész a hármasszövetséggel együtt működni a béke fenntartása érdekében. Nem hiányzott azonban a kemény intés sem: *Frobenius* alezredes kifejtette röpiratában, hogy a N. sorsdöntő órája ütött. N. békés volt egész szellemében, de a világháború nem találta készületlenül. L. *Világháború*.

Irodalom.

Földrajz, statisztika stb.: Daniel, Deutschland nach seinen physischen und politischen Verhältnissen, Leipzig 1878; Delitzsch, Deutschlands Oberflächenform, 1880; Daniel, Geogr. Charakterbilder aus Deutschland, 1885; Lepsius, Geologie von Deutschland 1888; Ratzel, Deutschland, 3. kiad. 1911; Brunckow, Die Wohnplätze des Deutschen Reiches I—III. köt. 1909—1910; Gruber, Wirtschaftsgeographie mit eingehender Berücksichtigung Deutschlands, 2. kiad. 1908; Kutzen-Steinecke, Das deutsche Land in seinen charakteristischen Zügen, 5. kiad. 1898; Neumann, Orts- und Verkehrs-Lexikon des Deutschen Reichs, 5. kiad. 1903; Statistik des Deutschen Reichs, 1873 óta; Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs, 1892 óta; Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1880 óta; Drude, Deutschlands Pflanzengeographie 1896—1900; Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde, 1—21. köt. 1885—1913; Handbuch der Wirtschaftskunde Deutschlands, 1—4. köt., 1901—1905; Sombart, Die deutsche Volkswirtschaft, 1903; Wuttke, Die Deutschen Städte I—II., 1904; Das Deutsche Reich in gesundheitlicher u. demographischer Beziehung, 1907; Claassen, Die soziale Berufsgliederung des deutschen Volkes nach Nahrungsquellen und Familien, 1904; Lenschau, Deutsche Wasserstrassen u. Eisenbahnen in ihrer Bedeutung für den Verkehr, 1907; Gennerich, Die Flüsse Deutschlands, 1908.

Történelem. Kútfőgyűjtemények: Az őskorra: Tacitus, Germania; Monumenta Germaniae historica (l. o.); Regesten des Kaiserthums von 919—1024, új kiad. Ottenthaltól; Böhmer, Fontes rerum germanicarum, 4 köt.; Jaffé, Bibliotheca rerum Germanicarum, 6 köt.; Sickel, Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser aus dem Hause der Karolinger, 2 köt.; Sammlung der Chroniken der deutschen Städte vom XIV—XVI. Jahrhundert, 27 köt.; Deutsche Reichstagsakten, két sorozat; Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, 6. kiad. 2. köt. 1893; folytatása: Lorenz O., Deutschl. Geschichtsquellen im Mittelalter seit d. XIII. Jahrhundert, 3. kiad. 1886, 2 köt. Bibliográfiai kalauz: Dahlmann-Waitz-Simson, Quellenkunde der deutschen Geschichte, 8. kiad. 1894.

Az egész német történetet vagy annak több korszakát felölelő munkákat írtak: Häberlin (Halle 1767—86, 21 köt.), Heinrich (Leipzig 1787—1805, 9 köt.), Luden (1237-ig; Gotha

1825—37, 12 köt.), K. A. Menzel (Breslau 1815—23, 8 köt. és 1826—35, 6 köt., új kiad. u. o. 1854—56), Pfister (Hamburg 1829—35, 5 köt., a 6. köt. Bülautól 1842), Wirth (1806-ig; 4. kiad. Stuttgart 1860—64, 4 köt.), Leo (Halle 1854—67, 5 köt.); W. Oncken, Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen (Berlin 1878 s köv.); Zwiedineck-Südenhorst, Bibliothek deutscher Geschichte (Stuttgart 1887 s köv.); Lamprecht, Deutsche Geschichte (1891 óta, eddig 1—8. köt. és 2 kiegészítő kötet: Zur jüngsten deutschen Vergangenheit); Bryce, The holy Roman empire, 8. kiad. 1888., magyarra ford. Balogh Ármin: A római szent birodalom, Budapest 1903. — Kisebb kézikönyvek: Dittmar (Heidelb. 1891—93, 3 köt.); Gebhardt (3. kiad., Stuttgart 1906, 2 köt.); Kämmel (2 kiad., Dresden 1905, 2 köt.); Lindner (Stuttgart 1894, 2 köt.); David Müller (18. kiad. Rud. Langetól, Berlin 1902).

Egyes korszakokra vonatkozó művek (l. a megfelelő külön cikkeknél s az egyes uralkodók életrajzainál felsorolt irodalmat is): Dahn, Geschichte der deutschen Urzeit, 1883; Wietersheim, Geschichte der Völkerwanderung, 2. kiad. Dahn-tól 1880-81, 2 köt.; Kaufmann, Deutsche Geschichte bis auf Karl d. Gr., 1880—81, 2 köt.; Dümmler, Geschichte des ostfränkischen Reiches, 2. kiad. 1887—88, 3 köt.; a Karolingoktól IV. Henrikig terjedő korszakra nézve a Jahrbücher des Fränkischen és Jahrbücher des Deutschen Reiches hosszú sorozata; Gerdes, Gesch. der salischen Kaiser u. ihrer Zeit, 1898; Raumer, Gesch. der Hohenstaufen u. ihrer Zeit, 4. kiad. 1872—73, 6 köt.; O. Lorenz, Deutsche Gesch. im 13. u. 14. Jahrh., 1864—67, 2 köt.; Lindner, Gesch. des Deutschen Reiches vom Ende des 14. Jahrh. bis zur Reformation, 1875 s köv.; Bachmann, Deutsche Reichsgeschichte im Zeitalter Friedrichs III. und Max I., 1884 s köv.; Souchay, Gesch. der deutschen Monarchie 1861—62, 4 köt.; Ranke, Deutsche Gesch. im Zeitalter der Reformation, 6 kiad. 1880—82, 6 köt.; u. a. Zur deutschen Gesch. vom Religionskrieg bis zum Dreissigjährigen Krieg, 2. kiad. 1874; Janssen, Gesch. des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters, 1877—88, 1—6. köt., a 7. kötettől kezdve Pastortól, 1893 s köv.; Gindely, Gesch. des Dreissigjährigen Krieges, 1869—80, 1—4. köt., befejezetlen; Koch, Gesch. des Deutschen Reiches unter Ferdinand III., 1865—66, 2 köt.; Ranke; Die deutschen Mächte u. der Fürstenbund 1780—90, 2. kiad. 1876, 2 köt.; Biedermann, Deutschland im 18. Jahrh., 1854—80, 4 rész; Treitschke, Deutsche Gesch. im 19. Jahrh., 1879—1894, 5 köt.; Ilse, Gesch. d. deutschen Bundesversammlung, 1860—62, 3 köt., befejezetlen; Weber, Der deutsche Zollverein, 1871; Friedjung, Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859—1866, 5. kiad. 1901—02, 2 köt., magyarra ford. Junius (Zilahi Kiss Béla): Harc a német hegemóniáért, Budapest 1902; Haym, Die deutsche Nationalversammlung, 1850; Klüpfel, Gesch. der deutschen Einheitsbestrebungen bis zu ihrer Erfüllung 1848—1871, 1873, 2 köt.; Jastrow, Gesch. des deutschen Einheitstraums, 4. kiad. 1891; Goette, Gesch. der deutschen Einheitsbewegung im 19. Jahrh., 1892 s köv.; Biedermann, Dreissig Jahre deutscher Geschichte 1840—1870, 2. kiad. 1888, 2 köt.; Klöppel, Dreissig Jahre deutscher Verfassungsgeschichte 1867—1897, 1. köt. 1900; Sybel, Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm I., 1889—1890, 5 köt.; O. Lorenz, Kaiser Wilhelm und die Begründung des Reichs, 1902; H. Blum, Das Deutsche Reich zur Zeit Bismarcks, 1893; Bismarck hg., Gedanken u. Erinnerungen, 1898, 2 köt.; Hohenlohe hg. emlékiratai: Denkwürdigkeiten, 1906, 2 köt.; Frigyes Károly herceg emlékiratai a dán háborúról, Deutsche Revue 1908; Rohrbach, Der deutsche Gedanke in der Welt, 1913; Das Jahr 1913, kiad. Sarason 1913; Fr. Naumann, Das blaue Buch von Vaterland und Freiheit, 1914.

Különféle viszonyokat tárgyaló művek: Waitz, Deutsche Verfassungsgeschichte, 1844—78, 8 köt., a XII. sz. közepéig; Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 4. kiad. 1902; Unger, Geschichte der deutschen Landstände, 1844, 2 köt.; Inama-Sternegg, Deutsche Wirtschaftsgeschichte, 1879—1901, 3 köt., a középkor végéig; Lamprecht, Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter, 1886, 4 köt.; Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands, 1887—1903, 4 köt.; Lindenschmit, Handbuch der deutschen Altertumskunde, 1880—1889, 1. köt.; Heyne, Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer, 1899—1903, 1—3. köt.; Monographien zur deutschen Kulturgeschichte, kiadta Steinhausen 1899—1905, 12 köt.; Heyck, Deutsche Geschichte. Volk, Staat, Kultur und geistiges Leben, 1905 s köv.; Barthold, Geschichte der Kriegsverfassung u. des Kriegswesens der Deutschen, 1854—55, 2 köt; Koch, Geschichte der deutschen Marine, 1902; Loebell, Jahresberichte über das Heer- und Kriegswesen; Nauticus, Jahrbuch für Deutschlands Seeinteressen, 1899 óta; Toeche-Mittler, Die deutsche Kriegsflotte 1913, 1—13. kiad. 1913.

Németbogsán (újabban *Boksánbánya)*, nagyk. Krassó-Szörény vm. boksánbányai j.-ban, (1910) 3369 oláh, német és magyar lak.; a lugos-bogsáni esperesség, a járási szolgabirói hivatal és kir. közjegyzőség székhelye; van járásbirósága, adóhivatala, erdészeti hivatala, takarékpénztára (az Osztr.-magy. bank mellékhelyisége), vasúti állomása, posta- és távíróhivatala, telefonállomása. N. jelentékeny bányatelep, mely az Osztr.-magy. államvasúttársaság délmagyarországi uradalmához tartozik; van fűrésztelepe, bőrgyára és gőzmalma. N. mult századbeli telep. Felette Boksa vára volt, mely Temesvár eleste (1552) után a törökök kezébe került; 1595. Borbély György lugosi bán ismét bevette, de újból a törököké lett, kiktől 1597. Báthory Zsigmond vette vissza. 1604. árulás útján harmadizben is a törököké lett, de ugyanazon évben Rákóczi Zsigmond Trombitás Istvánnak adományozta. 1658. a várat légbe röpítették s újból fölépülte után a törökök megint lerombolták. Ma csak csekély romja maradt fenn. Szavojai Jenő kormányzósága idejében a parlagon hevert bányák ismét mívelés alá kerültek.

Németbóly, kisk. Baranya vm. mohácsi j.-ban, (1910) 3298 német és magyar lak., székhelye a pécs-bólyi esperességnek, van harisnyakötőgyára, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala, telefonállomása, többféle egyesülete. A N.-i uradalmat gróf Batthyány Ádám horvátországi bán, mint a magyar lovasság vezére, az 1685—88-ig szerzett vitézi érdemeiért I. Lipót királytól adományul nyerte. Most Montenuovo herceg tulajdona.

Német borok. Németország borászata kiterjedésre nézve a bortermelő államok között alárendelt helyet foglal el, de a termelt borok minősége és értéke, valamint borkezelés tekintetében nincs bortermelő állam, amely megelőzné. A szőllővel beültetett terület (1900) 135,210 ha. Az évi bortermelés átlagban 3—3·5 millió hektoliter.

a) *Poroszország borvidékei:* 1. A Rheingau a Rajna jobb partján Schierstein és Lorchhausen között, s ideszámítják még a Majna melletti Hochheimot és a wiesbadeni Neroberget. Itt teremnek Németország legnemesebb és legértékesebb borai. Területe 2794 ha. A szőllőművelést rendkívül gondosan űzik, fő fajta a rajnai rizling, emellett sylváni (itt Östreicher) és tramini. Szüret rendszerint későn van, s néha decemberig is tart; aszusodás és nemes rothadás jó évjáratokban rendes. Nevezetes bortermő helyei Johannisberg, Steinberg, Markobrunn, Rüdesheim, Hochheim stb. 2. Mosel-, Saar és Ruver-menti borvidék; borai hátrább állanak a rheingauinál, könnyebbek, savanykásak, de kitünő illatuk van, szinük világos zöldes-sárga. 3. Nahementi borvidék; borai részint a rajnai, részint a moseli borokhoz hasonlítanak. 4. Rajnavölgyi borvidék Caubtól és Bingerbrücktől lefelé a Lahn és Ahr völgyével, borai középminőségűek, jobb évjáratokban finomak. Az Ahr mentén vörös bort is termelnek, ezek közül a legjobbak Bergauslese néven kerülnek világpiacra. 5. Poroszország többi kisebb jelentőségű borvidékei a Shale és Unstrut melléke, a keletporoszországi és kasseli kerület szőllői.

b) *Bajorország borvidékei:* 1. A bajor Rheinpfalz egyike a legfontosabb borvidékeknek. Szőllő-

területe 15,647 ha. Borainak minősége igen változatos, vannak közte tömegborok, úgy fehérek, mint vörösek, de vannak azután kitünő borok is. Nevezetesebb bortermő helyei: Deidesheim, Forst, Königsbach, Ruppertsberg, Dürkheim, Neustadt stb. 2. Frank borok, a Majna és mellékfolyóinak vidékén Staffensteintől Hanauig teremnek. Borai zamatosak, harmonikusak, de nem nehezek, s magas extrakt-tartalmukkal tünnek ki. Legnevezetesebb köztük a würzburgi (Steinweine). 3. A bajor Boden-tó vidékének és 4. a bajor Duna vidékének bortermelése kedvezőtlen éghajlati viszonyuk miatt mindegyre jelentéktelenebb lesz.

c) *Württemberg borvidékei* a felső és alsó Neckar völgye, fehér, vörös és siller könnyű, savanykás bortermeléssel, túlnyomó a vörös bor.

d) *Baden nagyhercegség* szőllőterülete 17,131 ha., mely egy idő óta csökkenőben van. Legjobb borok a meersburgi, reichenaui, a Markgräfler, a rothweileri és az affenthali vörös.

e) *Hessen nagyhercegség* borai 12,816 ha. területen teremnek, s kisebb részük a legfinomabb rajnai borok mellé állítható, nagyobb részük azonban könnyebb és közepes bor.

f) *Elszász-Lotharingia* szőllőterülete 31,942 ha., a szőllőművelés tehát nagyjelentőségű, bár a borok csak asztali és középminőségű borok.

Németország e borvidékein kívül még Szászországban, Szász-Weimar nagyhercegségben, Szász-Koburg-Gotha, Szász-Meiningen és Anhalt hercegségekben van szőllőművelés, de csak jelentéktelenebb kiterjedésben.

Német-Bród (csehül: *Nemecký Brod)*, város Csehországban, l. *Deutsch-Brod.*

Német bucó *(Aspro asper* L., állat), l. *Bucó.*

Németbükkös (azelőtt: *Németbüks)*, kisk. Vas vm. körmendi j.b-an, (1910) 198 német lak.; u. p. Pinkamindszent, u. t. Strém.

Németcsanád, község, l. *Őscsanád.*

Német császár *(Deutscher Kaiser)*, az 1871 jan. 18. megalapított új Német Birodalom feje, a mindenkori porosz király, l. *Német Birodalom.* — A régi Német Birodalom uralkodóit 1806-ig szintén N.-oknak hívták, bár az ő helyes címük: *Római császár és német király* volt.

Német császárság, l. *Német Birodalom.*

Németcsencs, kisk. Vas vmegye németújvári j.-ban, (1910) 757 német lak., postaügynökség, u. t. Pusztaszentmihály.

Németcsernye (azelőtt: *Németczernya)*, nagyközség Torontál vm. zsombolyai j.-ban, (1910) 3399 német, magyar, szerb és cigány lak., vasútállomás táviróval, posta- és telefonhivatal.

Németcziklény (azelőtt: *Németcziklin)*, kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 358 német lak.; u. p. és u. t. Vasvörösvár.

Német-Délnyugat-Afrika, német gyarmat az Atlanti-oceán, a Kunene, Angola, a Fokföld, Becsuana-föld és az angol fenhatóság alatt álló Khama-ország közt, 835,100 km² területtel s (1913) 83,300 hottentotta, herero, busman, bantu és damara néger lak. Az európaiak száma 14,830 volt s ebből 12,000 német. A homokbuckákkal borított partszegélytől a föld lassan emelkedik és terjedelmes fensíkká szélesedik, amelynek nyugati határán É.-ról D.-nek szakadozott hegység vonul el, amely az Omatakóban (a Whale-öböltől K.-re) 2300 m.-nyire emelkedik. Kikötői az angolok birtokában levő Whale-öböl és a jól védett Angra-Pequeña, amelynek közelében azonban csak kopár, víztelen sivatag terül el. Folyói a száraz évszakban mind kiszáradnak, nagyobbak az Oranjeba torkolló Hal-folyó és a Szvakop. Az időjárás rendkívül száraz, csakis dec. és máj. közt vannak gyéren esőzések. A szárazság miatt a földmívelés csaknem lehetetlen. Újabban azonban gyapot-, dohány- és szőllőműveléssel is kisérleteznek. A farmok száma 1141 s kiterjedésük 5000—30,000 ha. között váltakozik. A lakosság főfoglalkozása az állattenyésztés s 1911-ben 12 ezer ló, 144 ezer szarvasmarha, 384 ezer juh, 10,257 angora-, 385 ezer egyéb kecske s 20 ezernél több öszvér, szamár, sertés és teve volt a farmerek birtokában. A bányászat is fellendült, mióta az Otavi és Otjizongati mellékén fekvő gazdag rézbányákat felfedezték. Az 1912-ben bányászott réz értéke meghaladta a 2 millió márkát. A Lüderitz-öbölkörnyéki gyémántbányák gazdagsága minden várakozást felülmúl s a gyarmat jövendő fejlődésének biztosításához ez is nagyban hozzájárul. 1912-ben 766 ezer karat és 968 ezer font sterling értékű gyémántot bányásztak. A gyarmat külkereskedelmi mérlege évről-évre javul s 1912. évi bevitele 45, kivitele $28^1/_2$ millió márkára rugott. A vasutak hossza 2200 km. s legnagyobb részük keskenyvágányú. A német állam birtokában csupán az Otavi-Grootfonteini vasút van, a többi mind a Német-Délnyugat-Afrikai Társaság tulajdona, amelynek egyébként N. minden fejlődését és boldogulását köszönheti. 1913. a gyarmat kiadásai 36 millió márkára rugtak, amelyhez a német állam 13·8 millió márkával járult.

Története. N. történeti szerepe — bár már a XV. sz.-ban ismeretes volt az európaiak előtt s a XIX. sz. elején protestáns misszióállomások is keletkeztek területén, — az 1883. évvel kezdődik, amikor Lüderitz brémai kereskedő a róla elnevezett területet Portugáliától megvásárolta s a következő évben újabb szerzeményekkel bővítve, a Németbirodalom fenhatósága alá helyezte (Délnyugat-afrikai német birtokok). A gyarmat határait az 1886. Portugáliával, 1890. Nagybritanniával kötött szerződések végkép megállapították. A gyarmatügyek vezetését Lüderitztől az 1885. Berlinben alapított Német-Délnyugat-Afrikai Társaság vette át. A Társaság nagy erővel fogott a gyarmat kihasználásához s a több mint egy évtizeden át tartó rablógazdálkodást a benszülött lakosság többször megzavarta: 1892., 1893., 1897., 1903. A leghevesebb az 1903. évi hererolázadás volt, melyet a német kormány csak a legnagyobb erőfeszítéssel birt elfojtani. Újabban főleg munkáshiány okozott nagy gondot a birtokosoknak s a kormányzóság erélyes intézkedésekkel, vagy ahol lehet, szerződésekkel igyekezett a benszülött lakosságot a farmerek és bányatulajdonosok számára megnyerni. A N.-i harcokat az 1914—16-iki világháborúban l. *Világháború.*

Irodalom. Angra Pequeña, London 1884; Baum, Kolonialwirtschaftliches Komitée, Berlin 1903; Bülow, Deutsch-Südwest-Afrika, Berlin 1899; François, Nama und Damara, Magdeburg 1895; Irle, Die Herrero, Gütersloh 1906; Leiner,

Bergtouren und Steppenfahrten im Hereroland, Berlin 1904; König, Die Wasserversorgung in D., Leipzig 1907; Külz, Deutsch-Südwestafrika im 25. Jahre deutscher Schutzherrschaft, Berlin 1910.

Német derby, Németország legnagyobb tenyészversenye, melyet 1869. alapították és Hamburgban, a horni pályán, június utolsó vasárnapján futják le. Csak hároméves lovak vehetnek részt benne s angol, francia és tengerentúli lovak ki vannak zárva belőle. Eleinte *Északnémet derby*-nek hívták s csak az északnémet államokban nevelt lovak vehettek részt benne, díja pedig 1400 tallér volt. Mai díjazása: 100,000 márka az elsőnek, 12,000 márka a másodiknak, 6000 márka a harmadiknak, 2000 márka a negyediknek és 5000 márka a győztes tenyésztőjének, ha belföldi magántenyésztő. Távolsága 2400 méter, mének 58, kancák $56^1/_2$ kg.-ot visznek benne.

Németdiószeg (azelőtt: *Diószeg)*, kisk. Pozsony vm. galántai j.-ban, (1910) 748 magyar és német lak., vasútállomás táviróval; u. p. Magyardiószeg.

Németécska, község, l. *Écska*.

Németegres, kisk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1910) 518 magyar lak.; u. p. Zics, u. t. Tab.

Németek. Politikailag a Németbirodalom határain belül lakó német nemzet, néprajzilag egyszersmind az Ausztriában és Svájcban tömegesen, Európa más országaiban és földünk egyéb részeiben kisebb-nagyobb szigetekben élő német nyelvet beszélő árja néptörzs, politikai és etnografiai határai tehát nem esnek egybe. Eredetüket a germánok népcsaládjában, leginkább a nyugati germánokban kereshetjük; fajrokonaik a németalföldiek, flamandok, frizek, angolszászok, az északi germánoktól eredő dánok, svédek, norvégek. Tulajdonképen csak Nagy Károly idejében kezdenek szerepelni, aki a német törzseket egyesítette; a teutsch (deutsch) név is csak a IX. sz.-ban merül föl. A mai Németország területén sok szláv törzset olvasztottak magukba; egyetemes testi jelleget tehát nem lehet megállapítani. Az északi N. általában magasabb és erősebb testalkatúak és túlnyomóan szőkék; a közép és déli-N. nagyobbára zömökebbek, brachikefálok, több köztük a barnahajú. A német politikai határon túl való terjeszkedésük első nagyobb jelensége volt a Magyarországba vándorlás, ahová főkép a XII. sz.-ban királyaink hívták telepeseknek leginkább a Rajna és Mosel vidékéről való frank törzsű szászokat. A svábokat a Dunántúl, a Bácskában és a régi bánságban nagyrészt a XVIII. sz.-ban telepítették a török hódoltság alatt kipusztult földekre. Az oroszországi német települések szintén a XII. sz.-ból erednek. Európán kívül mintegy 12 millió német él; legnagyobb számban az Egyesült-Államokban, ahol a kivándorlás növelte számukat mintegy 11 millióra. Kanadában 350,000, Braziliában 300,000, Ausztráliában 100,000 német él. Magyarországon számuk (1910) 1.903,357.

Irodalom. Arndt, Versuch in vergleichenden Völkergeschichten; Diefenbach, Vorschule der Völkerkunde u. der Bildungsgesch., Frankfurt 1864; Bernhardi, Sprachkarte von Deutschland, Cassel 1849; Kaemmel, Die Entstehung des österr. Deutschthums, Leipzig 1879; v. Krones, Die deutsche Besiedlung der östl. Alpenländer, Stuttgart 1889; Blochwitz, Die Verhältnisse an der deutschen Ostgrenze zwischen Elbe und Donau zur Zeit der ersten Karolinger, Dresden 1872; Meitzen, Die Ausbreitung der Deutschen in Deutschland und ihre Besiedelung der Slawengebiete, Jena 1879; Beheim-Schwarzbach, Die Besiedelung von Ostdeutschland, u. o. 1882; Meyer H., Das Deutsche Volkstum, Leipzig 1903; Löwe, Die Etnische u. sprachl. Gliederung der Germanen, Halle 1899; Bremer, Ethnographie der german. Stämme, Strassburg 1899; Riegl, Hausfleiss und Hausindustrie, Berlin 1894; Miseke, Volkskunst, Magdeburg 1896; u. a., Bauernschmuck, Berlin 1903; Schwindrazheim, Deutsche Bauernkunst, Wien 1904; Haberland, Österr. Volkskunst, Wien 1911; Haase, Tracht, Haus und Hof der Vierländer, Hamburg 1910.

Németelemér (most *Alsóelemér)*, nagyk. Torontál vm. nagybecskereki j.-ban, (1910) 1011 német és magyar lak., vasúti állomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

Német építészet, l. *Német művészet*.

Németesség, l. *Germanizmus*.

Németfalu, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 240 magyar lak.; u. p. Zalaegerszeg, u. t. Csonkahegyhát. L. még az *összetételek* alatt *(Kapinémetfalu* stb).

Németfalva, község, l. *Garamnémetfalva*.

Német festészet, l. *Német művészet*.

Német filológia, l. *Germán filológia*.

Német filozófia. A német tudományos irodalomban a filozófia terén létrejött alkotásokat az első helyek egyike illeti meg. A skolasztikában a németek egészben alárendeltebb szerepet visznek, de e korban a tudomány nyelve nemzetközi s maguk a tudósok sincsenek a röghöz kötve. A kiváló *Albertus Magnus* (1193—1280.) sváb születésű, Párisban és Padovában tanul és mint domonkos Párisban is tanít. Fontosabb a német *misztika*, mely a német prédikációból indul, a német népnek mintegy lelkéből tör elő, s hatással van a német szellem fejlődésére. Itt mindenekelőtt a nagy *Eckhart* mester említendő (1260—1328.) és népes iskolájából Johann *Tauler*, Heinrich *Suso*, Johann *Rusbroek*, az Eine deutsche Theologie ismeretlen szerzője. A misztika folytatása nem filozófiai, hanem vallási mozgalom és *Paracelsus* meg Jacob *Böhme* sem jeleznek e tekintetben új irányt. A N. igazi kezdője *Leibniz* (l. o.), akinek monadológiájában és idealizmusában az európai gondolkodás nagy áramlatai és eszméi sajátos, a német nemzeti szellemet kifejező szint és alakot öltenek. Leibniz nagy, de rendszeresen össze nem foglalt gondolatait Christian *Wolf* (l. o.) az iskola, általában az oktatás számára rendszeresítette; e gondolatok Wolf előadásában vesztettek ugyan erejükből, eredetiségükből és belső összefüggésükből is, de Wolf pedáns szigorúsága és pontossága a gondolatok előadásában a legjótékonyabb fegyelmező erőnek bizonyult a német gondolkodás történetében és nem jogtalanul mondották Wolfot: praeceptor generis humani, az emberi nem tanítójának. A Leibniz-Wolf-féle iskola, mint rendesen nevezik, számos kiváló férfiút nevelt. Maga *Kant* is, kiben a német szellem filozófiai ereje kulminál, Wolf iskolájában nevelkedett és ez iskola szellemének bélyegét hordozza. Kanttal kezdődik a németek filozófiai szerepének fénykora. A Kant indította mozgalomnak nincs az újabb korban párja. Igen fontos volt, hogy a nagy német írók is, pl. Schiller, foglalkoztak Kanttal. A legnagyobb hatással volt Kant filozófiájának sorsára *Fichte* (1762—1814.) föllépése, ki Kant filozófiáját abban az

irányban viszi tovább, melyet *Schelling* (1775—1854.) és *Hegel* (1770–1831.) fejlesztenek s nagyjelentőségüvé tesznek. Kant, Fichte, Schelling, Hegel összefüggő fejlődésnek a kiemelkedő tagjai. Kant az elme mivoltát vizsgálja, a tapasztalat új elméletét adja, az ismerettant megalapítja és az erkölcstan terén a német szellem sajátosságait leghívebben juttatja kifejezésre. *Fichte* Kant filozófiájának idealisztikus mozzanatait fejleszti tovább és a módszerben kisért meg új ösvényeket. *Schellingben* a Kant-Fichte-filozófia elemei a kor esztetikai és természettudományi törekvéseivel olvadnak sajátos egységgé össze; *Hegel* az egész irány gondolatait rendszeresíti, egységes kapcsolatba hozza és impozáns rendszerré alakítja. Ugyanekkor *Herbart* (1776–1841.) és *Schopenhauer* (1788—1860.) is föllépnek, ugyancsak Kantból indulva, de a kor áramlataival ellentétes irányban, úgy hogy csak az előbb említettek idealisztikus gondolatáramlatának lezajlása után, az ötvenes években jutnak érvényre. *Herbart* jelentősége lélektanában és pedagógiájában, *Schopenhaueré* sajátos pesszimizmusában, melyet elsőrangú írói erejével hirdet, keresendő. Külön helyet fogla el *Schleiermacher* is, Kantból indul és saját vallásfilozófiai nagy gondolatait benső módon kapcsolja össze filozófiai meggyőződéseivel. Hegel iskolája nagy hatással volt az európai gondolkodásra, valamennyi szellemi tudomány érezte jótékony hatását, főleg a filozófia történetírását alakította át, ide tartoznak Kuno *Fischer*, *Erdmann*, *Zeller*; az esztetika terén *Carriere*, *Weisse*, *Vischer*, *Köstlin*, *Zeising*. Külön említést érdemel a nagyhírű David *Strauss* (1808—1874.), ki az evangeliumok történetének kritikai feldolgozásával európai mozgalmat keltett. Hegel iskolájának feloszlásával tért nyertek Schopenhauer és Herbart. Herbart igen tevékeny iskolája (Hartenstein, Drobisch, Zimmermann, Waitz, Strümpell, Lott, Volkmann) Magyarországra is az ötvenes és hatvanas években a középiskolai filozófiai tankönyvek révén hatással volt. Sajátos katolikus filozófiai mozgalom is terjedt ez időben, melynek fő képviselői: *Baader*, *Bolzano*, *Hermes*, *Günther*. Újabban Schopenhauer-féle gondolatoknak tovább fejlesztését nagy sikerrel kisérelte meg Ed. v. *Hartmann* Philosophie des Unbewussten cimű művével. Az ötvenes években föllendült a materialisztikus irány, melyet a baloldali hegelianusok («ifjú hegelianusok») is előkészítenek; ez irány főbb szóvivői Carl *Vogt* *Büchner*, *Moleschott*, *Czolbe*. A hatvanas évek óta különböző irányok mutatkoznak; *Lotze* a német idealizmus értékes gondolatait össze akarja egyeztetni az exakt tudományok szellemével, Mikrokosmos cimű három kötetes műve a legnemesebb nyelven, művészi formában adja képét egységes, gazdag gondolatvilágának. Kant művének megújult tanulmánya folytán új-kantianus iskola keletkezett; ide tartozik a materializmus tudós és szellemes történetírója Fr. Alb. *Lange*, *Liebmann*, *Cohen*, *Vaihinger*, Benno *Erdmann*, de közel állanak hozzá nagy természettudósok is, első sorban *Helmholtz*. Realisztikus irányú filozófusok: *Wundt*, ki főleg a lélektan és logika terén szerzett nagy érdemeket az exakt tudományok eredményeinek számbavételével, illetőleg filozófiai feldolgozásával. A kilencvenes évek óta érvényre jutott *Nietzsche*, ki Schopenhauertól indul, de páratlan stílusművészettel új, sajátságos, bár nem rendszeresen kifejtett értékfilozófiát alkot. A legtöbb német filozófus új utakat keres az idealizmushoz. Nevezetesebbek: *Windelband* (elsőrangú történetíró, de kiváló logikus is), *Eucken*, *Dilthey*, *Lipps*, *Volkelt*, *Külpe*, *Riehl* stb., továbbá egy virágzó lélektani iskola (*Müller*, *Stumpf* és mások).

Német-francia-háború *1870–71.*, l. *Franciaország* (története).

Németgencs, község, l. *Nagygencs*.

Németgladna, község, l. *Galadnabánya*.

Németgurab, község, l. *Magyargurab*.

Németgyirót, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 343 német lak.; u. p. Pörgölény, u. t. Léka.

Német gyömbér (növ.), l. *Kontyvirág*.

Németh, 1. *Albert*, politikus, szül. Heves vm.-ben 1820., megh. Pusztacsászon 1887 máj. 28. 1840-ben ügyvédi vizsgát tett s élénk részt vett a vmegyék kormányellenes mozgalmaiban. Az 1848-iki országgyűlésre megválasztatván, a szélső baloldalhoz csatlakozott, majd katonának állt a 17-ik huszárezredbe. A világosi fegyverletétel után besorozták Wallmoden gróf ezredébe, de ez hazabocsátotta. Az 1861-iki országgyűlésen a határozati párt híve volt; mint izgatót több izben elfogták s 1864. négy hónapra be is börtönözték Pesten. Kiszabadulva, a kiegyezés alatt vezérszerepet játszott a hevesvármegyei ellenzék sorában, s midőn a forrongó vmegyét az Andrássy-kormány két izben is ostromállapotba helyezte, N. és három társa ellen felségsértési és hűtlenségi pert indítottak. Fölmentetvén, mindannyiokat nagy lelkesedéssel választották meg képviselőnek, mire kieszközölték a királyi biztos visszahivatását Heves vmegyéből. 1873-ban Hódmező-Vásárhely újra megválasztotta képviselővé s ő a szélsőbalnak haláláig híve maradt.

2. *N. Gyula*, filológus, szül. Karczagon 1890 nov. 2. Egyetemi tanulmányait Budapesten és németországi egyetemeken végezte. 1913-ban a budapesti egyetemen doktori oklevelet szerzett a török filológiából, 1915. ugyane szakból magántanárrá képesítették. Keleten több tanulmányutat tett; első sorban a kaukázusi kumükok s az ufai csuvasok nyelvét tanulmányozta. Nyelvészeti dolgozatai hazai és külföldi folyóiratokban jelentek meg. *Az ősjakut hangtan alapjai* c. tanulmányát (Nyelvtudományi Közlöny, 43. köt.) az Akadémia a Sámuel-díjjal jutalmazta.

3. *N. Imre Gellért*, egyházi, köz- és mezőgazdasági író, szül. Pápán 1859 okt. 15. Mint a Szent Ferenc rendjének tagját pappá szentelték 1882. A rend számos konventjében hosszabb ideig mint hitszónok működött. 1894-ben felvették az esztergomi főegyházmegyébe, 1902. az erdélyi egyházmegyébe lépett át és nyugdíjazásáig (1912) mint lelkész működött. Szerkesztette az *Oktató Népkönyvtár* havi folyóiratot, melyben Stolz Albán német író számos művét népies magyarságú fordításban adta ki. 1892-ben Lepsényivel megindította a *Magyar Néplap* politikai kat. hetilapot, 1894. Krestan címen tót nyelven és 1896.

Christliches Volksblatt címen német nyelven. Főképen a köz- és mezőgazdasági téren működik. 1894-ben megalapította, mint a Magyar Néplap melléklapját, a *Mezőgazda* c. hetilapot, melyet Botos ispán név alatt szerkesztett.

4. *N. István*, a dunántúli ref. egyházkerület püspöke, szül. Pusztaegeresen (Somogy vm.) 1851 szept. 19. Tanulmányait Pápán bevégezvén, u. o. lett helyettes, majd rendes tanár előbb a főgimnáziumban, 1880. a teológiai akadémián, hol az ó- és új-testamentomi írásmagyarázat tanszékét töltötte be. 1892-ben egyházkerületi tanácsbiró, 1894. a kerületi és főiskolai gazdasági ügyek vezetője, 1896. egyházkerületi aljegyző, 1903. főjegyző, 1914 márc. 10. pedig a dunántúli ref. egyházkerület püspöke lett. Nagy érdemei vannak a horvát-szlavon missziói egyházak alapitása körül.

5. *N. János (nyéki)*, királyi ügyigazgató, szül. 1741., megh. 1795. Már 1787. királyi táblai ülnök volt, azután királyi ügyigazgató lett s mint ilyen a Martinovics és társai elleni híres felségsértési ügyben rendkívüli szigorúsága, terrorizmusa s a törvényes formák mellőzése által, melyben az akkori szolgalelkű s a francia forradalom szörnyűségei által megrémített birák és a parancsszóra cselekvő vádhatóság egyetértettek, az igazság és törvényesség barátainál rossz nevet és emlékezetet szerzett magának. L. *Martinovics*.

6. *N. János (dömötöri)*, királyi ügyigazgató, szül. Kisunyomban (Vas vm.) 1750 jun. 24, megh. 1829-ben. 1820. királyi táblai ülnök, kamarai tanácsos s királyi ügyigazgató volt. 1823-ban a meg nem tartott országgyülések s törvénytelen adó- és ujonckivetés és e miatt kitört országos felháborodás idején a fejedelem, Ferenc császár tanácsadásra szólítván föl: hóna alatt a Corpus Jurisszal jelent meg előtte, s mint királyi ügyigazgató s a törvények hivatalos őre, ezekre hivatkozva, protestált a törvénysértések ellen. Később a hétszemélyes tábla birájává s királyi tanácsossá neveztetett ki.

7. *N. József*, szinész, szül. Szegeden 1855 márc. 10. Szini pályáját 1871. kezdette Hódmezővásárhelyen, majd különböző nagyobb vidéki városokban működött. 1885-ben szerződött a budapesti Népszinházhoz, melynek mint elsőrendű operettkomikus, egyik legkedveltebb tagja volt. 1903-ban egy évig a miskolczi szintársulat igazgatója volt, azután a Király-szinház tagja lett. Játékát természetesség, elevenség és humor jellemzik. Főbb szerepei: Zajtay István, Zsupán (Cigánybáró), Eisenstein (Denevér) stb.

8. *N. László*, gyógypedagógus, szül. Kecskeméten 1866 jan. 10. Több évi egyházi működés után 1897. a siketnémák budapesti intézetének tanárává, 1900. pedig az általa szervezett kecskeméti siketnéma-intézet igazgatójává nevezték ki. 1896. alapította és 1908-ig szerkesztette a Magyar Siketnéma Oktatás c. folyóiratot, melyben számos dolgozata jelent meg.

9. *N. Ödön*, elmeorvos, szül. Nagykanizsán 1872 aug. 12. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1896. orvosdoktorrá avatták; 1902-ig ugyanitt tanársegéd volt. 1899-ben Budapesten törvényszéki orvossá, 1909. az igazságügyi országos megfigyelő és elmegyógyító intézet vezetőjévé nevezték ki. 1908-ban a törvényszéki elmekór- és lélektanból egyetemi magántanárrá képesítették. A pszichiatria keretébe vágó számos munkát írt, melyek a korlátolt beszámíthatóság, az epilepszia és a szinlelés kérdésével foglalkoznak.

10. *N. Péter*, jogi író, szül. Temesvárt 1851 júl. 20., megh. 1915 májusában. 1874-ben köz- és váltóügyvéd, 1878. az igazságügyminisztériumban fogalmazó, 1881. budapesti kir. táblai, 1892. kúriai biró lett. 1901-ben látását elvesztvén, nyugalomba vonult. Főleg a polgári eljárás és büntető jogról irt tanulmányokat a szaklapokba. Önálló művei: *A váltó-eljárás* (1876); *A gyámság és gondnokság* (1877); *Magyarország Szt. László király idejében* (Jogtörténelmi Tan. 1895); *A magyar anyagi büntetőjog mai érvényében* (1. kiad. 1900, 2. kiad. 1910), tartalmazza az érvényben levő összes anyagi büntetőjogi magyar törvényeket több mint 6000 felsőbirói itéletből levont joggyakorlat feltüntetésével. 1880-ban alapította a *Büntető Jog Tára* című jogi heti lapot, melynek 1912-ig felelős szerkesztője volt, ekkor a lap *Bünügyi Szemle* cím alatt *Angyal* Pál szerkesztésébe ment át.

Német haladópárt, l. *Haladópárt*, 2.

Német has, a hasmenés (l. o.) népies neve.

Némethásos, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1910) 280 német lak.; u. p. Strém, u. t. Monyorókerék.

Némethi *Mihály*, ref. lelkész és író, szül. Szatmár-Németiben 1638 szept. 27., megh. Kolozsvárt 1689. Gönczi lelkész volt s a Lipót alatti üldözéskor Debreczenbe menekült. 1673. Kolozsvárra lelkésznek választották. Művei: *A református vallásban levő üdvösségről* (Debreczen 1670); *Igazság próbaköve* (Kolozsvár 1672); *Igazság próbakövének nyert pere* (u. o. 1672); vasárnapi prédikációk ily címen: *A négy evangélisták szerint való Dominica* (Kolozsvár 1675). Kilenc munkája kéziratban maradt fenn.

Némethidegkút, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 1794 német lak., postahivatal; u. t. Szentelek.

Némethy, 1. *Emil*, aviatikai szakíró, műszaki igazgató, szül. 1867 febr. 17. Sokáig kisérletezett csavarszárnyú repülőgépekkel. 1899. és 1902. a később legjobbnak bizonyult formájú, *nyíl alakú* sárkányröpülőket épített. A repülés problémájára vonatkozó önálló irányú fejtegetései a külföldön is elismeréssel találkoztak.

2. *N. Géza*, klasszikus filológus, szül. Tisza-Polgáron (Szabolcs) 1865 aug. 17. Előbb gimnáziumi, 1890. egyetemi magán-, 1896. c. rk. tanár, 1909. a kolozsvári, 1912. a budapesti egyetemen a klasszikus filológia r. tanára. 1893. akadémiai levelező, 1910. rendes tag. 1890—91. az Egyetemes Philologiai Közlöny egyik szerkesztője. E folyóiratban s az akadémiai értekezések közt számos magyar és latin nyelvű dolgozata jelent meg, melyeket a külföld is méltányolt. Bátor szövegkritikus, jeles latinista. Nevezetesebb művei: *Euhemeri* reliquiae (Budapest 1889); *Cato* bölcs mondásai latinul és magyarul (u. o. 1891); Dicta Catonis (u. o.) 1895); *Vergilius* élete és művei (akadémiai kiadás 1902); *A római elégia* (u. o. 1905). Kiadta Cicero De finibus-át, Tacitus Anna-

-les-ét és Agricoláját, Vergilius Aeneis-ét; latin kommentárral: Persius satiráit, Tibullust, Lygdamust, Ovidius Amores-ét, a Ciris c. epylliont. Lefordította Cicero Laelius-át, De finibus-át, Xenophon Emlékiratait Sokratesről.

3. *N. Gyula*, teol. tanár, egyházi író, szül. Pusztamargitán (Szabolcs vm.) 1867 ápr. 22. Pappá szentelték 1890. Egy ideig reáliskolai hittanár, azután papnevelő intézeti lelkiigazgató, 1897 óta teol. rendes és jogakadémiai magántanár Nagy-Váradon. 1903-ban tiszteletbeli kanonok. Számos antropológiai, archeológiai és esztétikai cikkein kívül önálló művei: *A szent kehely* (1904); *A miseruha* (1905); *Az öltözet jelentősége a szobrászatban* (1911); *Az ősember a paleontológia világánál* (1912).

4. *N. Károly (ujfalusi)*, belügyi államtitkár, jogi író, szül. Berettyóujfaluban (Bihar vm.) 1862 aug. 2. A jogi doktorátus megszerzése után közpályáját 1884. kezdte meg a belügyminisztériumban, 1899. osztálytanácsos, 1904. miniszteri tanácsos, 1910. államtitkár lett és 1915. megkapta a belső titkos tanácsosi méltóságot. 1899-ben őt állították az akkor megalakított belügyminisztériumi kodifikációs osztály élére, 1904—1908. a városi osztály főnöke volt. A fővárosi közmunkák tanácsánál az 1914. év elejétől kezdve az elnöki tennivalókat látja el. Közigazgatási tanulmányok céljából az évek folyamán beutazta a nyugateurópai államokat és az északamerikai Egyesült-Államokat. A kodifikáció terén befolyásos részt vett a közigazgatási biróságról, a községi közigazgatási tanfolyamokról, a betegápolásról, a gyermekvédelemről, a közigazgatási eljárás egyszerűsítéséről, a vármegyei alkalmazottak, a községi jegyzők és a községi orvosok illetményeinek rendezéséről, a városok fejlesztéséről, a választói jogról és a választókerületek újbóli beosztásáról szóló törvények megalkotásában és végrehajtásában, továbbá a vármegyei reformjavaslatok előkészítésében. A *Belügyi Közlöny* szerkesztője, a *Magyar Közigazgatás* munkatársa. Több napilapban, folyóiratban és szaklapban szakcikkei jelentek meg. Önálló művei: *A közigazgatási biróságról szóló törvény magyarázata* (1897); *A nyilvános betegápolási törvény magyarázata* (1899); *A közigazgatási eljárás egyszerűsítése* (1903); Die ungarische parlamentarische Reform (Sonderabdruck aus dem Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart, 1910); *A közigazgatási hivatalnokok képesítése s a közigazgatási gyakorlati vizsga* (1912).

5. *N. Lajos*, egyháztörténeti író, szül. Pesten 1840 febr. 29. Pappá szentelték 1865. Több helyütt való segédlelkészkedés után 1888. plébános lett Esztergom-Vizivárosban. 1906-ban nyugalomba ment. Művei: *A róm. kat. egyh. szertartások régészeti és magyarázati kézikönyve* (VII. kiad. 1893); *Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári templom története* (1876); *Török mecsetek Budán* (1878); *Vázlatok Budapest multjából* (I. foly. 1883); Necrologium Sacerdotum AD. Strigoniensis ab anno 1737—1809. stb. V. ö. *Zelliger* Alajos, Egyházi írók csarnoka.

Németi, 1. kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 406 horvát és magyar lak. u. p. és u. t. Szalánta. — 2. *Berekszónémeti*, nagyk. Torontál vm. csenei j.-ban, (1910) 1209 szerb és német lakossal, postaügynökség, u. t. Papd. — L. még az *összetételek* alatt (*Alsónémeti* stb.)

Német írás, l. *Írás*.

Német irodalom, a szorosabb értelemben vett német néplélek élőszavú v. írásba foglalt megnyilvánulása. Története a néplélek évezredes fejlődését tükrözi s visszanyúlik a római korig. Korszakai egyéni alkotásokban s a német nemzeti jellemen átszűrődve mutatják az európai szellemi áramlatokat, amelyek közül nem egy éppen Németországból indult ki. Fejlődésének tizenegy periódusát különböztethetni meg.

I. **A pogány őskor Nagy Károlyig.** A német költészet legrégibb szálai az indogermán, majd a föltehető germán egység őskorába nyúlnak vissza és változatos dalköltészetük leginkább mitológiájukkal volt kapcsolatos. Ősi harcos istenségeiken kívül négyütemű dallamaik Arminiusról, a hősről és Siegfriedről, a mondák képzelt daliájáról is szóltak. Tacitus Kr. u. 100 körül már gazdag költészetükről beszél. Nem sokkal későbbről, a IV. sz.-ból való a legrégibb írott germán emlék: Ulfilas püspök bibliafordítása, melyhez a gót írást a rúnák és a görög-latin betűk felhasználásával alkotta meg. Az ősi költészet pedig ugyanekkor, a népvándorlás viharaiban, lassan átalakult. Maradványai a *merseburgi ráolvasások* (l. o.), amelyek még föltehetően indogermán elemek. A *wessobrunni imádság* már keresztény felfogással szól ugyan a teremtés előtti időről, de szintén őspogány motivumokat őrzött meg. Éppen így a *muspilli*, az utolsó ítéletről beszélve, germán mitológiai elemekre üt, amelyek a világot elpusztító tűzről szóltak. E töredékek csak elmosódó árnyai egy hajdan viruló költészetnek. A VIII. sz.-ból való a költemény, amely a népvándorlás idejében kialakult hatalmas mondaköltészet gyöngye, a *Hildebrand*-dal (l. o.) Ez is csak töredék. De megkapóan és gazdag alliterációkkal festi apa és fiú viadalát, a monda leghatalmasabb részletét és része a veronai Detre körül csoportosuló ú. n. keleti-gót mondacsoportnak, mely méltó párja a Siegfried-, a hunn és a longobard mondáknak. Mind ez irodalmi nyomok pedig a VIII. sz.-ban virágzásra jutó frank uralommal s a kereszténység terjedésével a latin-keresztény kultúrához vezettek, mint új forráshoz.

II. **Az irodalom kialakulása.** Részben Nagy Károly császárnak buzdítására, részben szükségszerüen keletkezett ez a keresztény irodalom, mely szótárakon kívül egyelőre biblia- és egyéb szentiratok s egyházi énekek fordítására szorítkozott. E költészet gyöngye a IX. sz. két messziádája, a Jámbor Lajos császár parancsára 830 körül keletkezett ó-szász *Heliand* (l. o.) és az *Otfried* (l. o.) által 830 körül alkotott Evangéliumkönyv. Mindkettő egykor homeri eposznak túlbecsült tanítóköltemény, az előbbi, a szebbik, mintegy hatezer alliteráló sorban, a még inkább didaktikus célzatú és sokat elmélkedő utóbbi pedig rímes versekben mondja el az Üdvözítő életét. A kolostorokban fejlődő irodalom azonban tárgy v. nyelv tekintetében — anélkül, hogy a nép ajkán élő mondaköltészetet s a vándor énekesek dalait vagy a

Ludwigslied szerzőjét (l. o.) el tudná némítani — eljut a latin mintákhoz is. A történelmünkben is emlékezetes st. galleni kolostor valóságos tűzhelye e szellemi életnek. *Eckehart* 930 körül német mondát önt latin hexameterekbe híres *Waltharius manufortis*-ában (l. *Scheffel)*, tíz évvel utóbb egy lotharingiai barát *Ecbasis captivi*-jével az első állateposzt alkotja meg, a *Ruodlieb* az első európai regény s a világirodalom első lovagregénye, és csak a század fordulóján *Notker Labeo* (megh. 1022 körül) az, aki ismét német nyelven szólal meg egyházi és filozófiai tárgyakról. E század renaissanceának legméltóbb képviselője a «gandersheimi kolostor csalogánya», *Rosvitha* (l. o.), aki Terentius drámáit véve mintául, keresztény legendákat latin prózai drámákká dolgozott fel *(Dulcitiusa* első magyar drámatöredékünknek is forrása). A latin és német nyelv e küzdelme azonban, melyben pillanatnyira a klasszikus nyelv felül is kerekedik, csak átmeneti; már a felvirradó új században teljesen német s teljesen egyházi irodalomnak ad helyet; Reinald von Dasselnak, a kölni érseknek kedvelt udvari poétája híres «gyónás»-ával és sok hízelgő, hódoló, de gyakran jóízű költeményével a kóbor dalnokok utolsó típusa. Mellette már az egyház megváltó eszméi, a bűnbeesés és megváltás, az Antikrisztus eljövetele, a világ romlása, a pokol rémképei s a mennyei örömek foglalkoztatják a XII. sz.-nak leginkább papi íróit, akik Mózes könyveit, Judith históriáját, Keresztelő Szent János és az Üdvözítő életét dolgozzák fel. A tisztára bibliás tárgyú elbeszélő művek, a vallásos költészet művelői, pl. az *Annolied* szerzője s mások mellett (akik közül az 1127-ben elhunyt *Ava* apáca az első német költőnő), egy harciasabb szellemű s évszázadra nyúló irodalom is fejlődik, amely a lovagság világi életét ostorozza. *Heinrich von Mölk*, a legnagyobb német szatirikusok egyike (1160 körül) nagy realizmussal festi a világias élet gyötrelmes következményeit. Mind e törekvések középpontjában, mint eszmény, az aszketikus élet áll.

Ez az egész Európát át meg átjáró szellem lengi át a keresztes hadjáratok korának német irodalmát is. A vándorkedv, kalandvágy mögött ott van mindig a türelmes önfeláldozás, a földi örömökről való lemondás gyönyörűségének tudata. *Ezzo* bambergi püspök költeményének hangulata hatja át a lelkeket, és bár *Konrád* regensburgi pap *Roland-éneke* (francia eredetijénél is jámborabb, hívőbb hangon) és *Lamprecht* papnak finomultabb ízlésű *Nagy Sándor-éneke* bájos epizódjaival idegenből vett tárgyakat dolgoznak fel, eszméjük mindig vallási marad, mert a kulturális világot is ez hevíti. De azért a fenkölt célú vándorlások a költészet tárgyaiba változatosságot is hoznak, keleti meséket, regényes elemeket s anélkül, hogy ezzel egyetemes, a közösségbe tartozó jellemükön csorba esnék. A *König Rother* és a *Herzog Ernst* igazi, olvasmánynak szánt epikus művek, odisszeiák, előkelő társadalomhoz tartozó szerzők szülöttei, keleti, színes és gyakran mesei motivumokkal fűszerezve; s ezek már a lovagi korba vezetnek. Ide tartozik 1192-ből a *König Orendel*-ről (l. *Orendel)* szóló elbeszélés is, mely odisszeiás köntösben ismét ősrégi germán mitológiai elemeket rejteget, egész tartalmát pedig legendás keretbe foglalja. Az első német nyelvű állatmonda, *Glichezäre* Heinrich *Reinhart Fuchs*-a (l. *Reineke Voss)*, a farkasról és rókáról szóló tíz elbeszélés, francia nyomon készül; *Salomon und Morold* keleti, oktató célú párbeszéd — mind a közös mesekincsbe tartozik. A N. még alig kezd e tengerből kibontakozni önálló szigetként. Még a *Wernher*-ek együtt éneklik Európa többi népével gyönyörű *Mária-himnuszaikat*, mikor már a felső Duna partján felcsendül az osztrák *der von Kürenberg*-nek (l. *Kürnberg)* sajátosan német, négysoros könnyed dala és *Ditmar von Aist* már lovagi alázatossággal könyörög a költeményeiben hölgyének.

Az egyház nemes törekvéseiből és klasszikus hatásból, a keresztes hadjáratok tapasztalataiból és mondai hagyományokból mint egyetemes kincsből, az egyházi és világi élet sajátos foglalatosságaiból, a latin és német nyelv akaratlan küzdelméből így alakul ki ez utóbbinak diadalával a sajátosan nemzeti N. s vele annak első fénykora.

III. **A középfelnémet virágkor.** E korszakot a legnagyobb német nemzeti eposz, a *Nibelungenlied* (l. *Nibelung-ének*) vezeti be, melynek legrégibb ismert feldolgozása a XIII. sz. elejéről származik. Benne Siegfried, a legrégibb német, sőt germán mondahős él tovább. Elemei az ősgermán mitológiába nyúlnak vissza, tragikumának tisztasága, tárgyának nagyszerűsége, stilusa, verselése és nyelve egyformán a legtökéletesebb eposzok sorába emelte. (Nálunk Arany a Sahnáméval [l. o.] együtt a legtökéletesebbnek is tartotta). Formája és tartalma a népies irányú hősköltészetre nagy hatással volt. Tárgyilag kapcsolatban állnak vele a veronai Detre köré csoportosuló költemények, melyek jelesebbjei a *Biterolf* (l. *Biterolf és Dietleib)*, az *Alpharts Tod* (l. *Alphart halála)*, a *Laurin* (l. o.), a *Rosengarten* (l. o.), a *Rabenschlacht* (l. o.) és a *Dietrichs Flucht* (l. o.) Formailag is simul hozzá, de költőiségben is párja a hűséget érett művészettel, magasztalva éneklő *Gudrun* (l. o.), a középfelnémet műköltészet remeke. Még mindig a keresztes hadjáratokból vett elemek tarkítják a lombard mondák két feldolgozását: az *Ortnit* (l. o.), a *Wolfdietrich* (l. o.), meséjét.

Ezekkel az alkotásokkal a német költészet is mint önálló, sajátos nemzeti irodalom foglalta el helyét a klasszikus és a román irodalmak mellett. A felviruló lovagi élet azonban, provencei és észak-francia mintákon épülve, az eposz és líra művelésében is követi példáit. Flore és Blancheflur, Tristan és Izolda franciából fordított szerelmi története hirnökei az ú. n. udvari epikának, melynek rövidesen négy kiváló művelője lesz nevezetessé: *Heinrich von Veldeke* (l. o.) akinek franciából elég híven fordított Eneit-je, tárgyán kívül, az igazi középfelnémettől kissé elütő, akkor előkelőnek tartott németalföldi ízű nyelvével és, elsőnek, tiszta rímeivel lett népszerűvé. *Hartmann von Aue* (l. o.) *Gregorius*-a francia forráson épült; *Ereck*-jével és *Iwein*-jével Chrétien de Troyes (l. o.) műveiből az Artus-mondakör magvait hintette el hazájában;

legnépszerűbb műve, *Der arme Heinrich*, latin munka nyomán, de önállóan készült. Könnyed elbeszélő stílusával és verselésével fejlesztette az udvari eposzt. Előadásmódja a legnagyobb érdeme. *Gottfried von Strassburg* (l. o.) Tristan und Isolde-ja (mely tárgy első német feldolgozója a hildesheimi Eilhart von Oberge volt) a szerelem mérhetetlen hatalmát festi nagy művészettel, melegséggel, virtuóz előadással, de már némi modorossággal. *Wolfram von Eschenbach* (l .o.), a középkor legnagyobb német költője — az udvari eposznak legegyénibb művelője is. *Parzival*-ja (l. o.), a legnevezetesebb német műeposz, az Artus- és a Grál-mondát fenségesen kapcsolja össze s *Willehalm*-jával egyformán festi a keresztény lovag eszményi képét. A *Titurel*-t és *Lohengrin*-t hosszú ideig szintén Wolframnak tulajdonították, helytelenül. Inkább valamelyik követőjének lehetett a műve, amint a XIII. sz. fordulóján élt nagy költőknek, köztük azonban leginkább Gottfried von Strassburgnak, akadtak is bőven epigonjaik. *Ulrich von Zetzikhoven* Lanzelet-je, Konrad *Fleck* Flore u. Blancheflur-ja, *Wirent von Grafenberg* Wigalois-ja ezek sorába tartoznak. Inkább kiemelkednek regényes elbeszéléseikkel a XIII. sz.-ban *Rudolf von Ems* (l. o.) és *Konrad von Würzburg* (l. o.). Az előbbi a nálunk is ismert tárgyú *Barlaam és Josaphat*-on kívül (l. o.) *Nagy Sándor*-mondájával és különösen világkrónikájával vált ki. Az utóbbinak, sok műve közül, *Die goldene Schmiede* a legjobb alkotása, de Szent Eiek-legendája s még inkább a trójai háborúról írt terjedelmes műve az ismertebb. *Ulrich von Lichtenstein* szerelmi memoárjait önti *Frauendienst*-jében költői formába; a parasztok életét mutatja be *Wernher der Gartenaere* a népies ízű *Meier Helmbrechtben*; míg a frank származású, de Ausztriába telepedett *Stricker* egy szédelgő papnak, *Pfaff Amis*-nak történetével a komikus elbeszélésben tesz sikerült kisérletet.

A líra, mely eleinte *der von Kürenberg*-nél, *Aistnál* és a bajor *Spervogel*-gyüjteményben még népies, most szintén francia hatás alá kerül. *Heinrich von Veldeke* itt is úttörő szerepet játszik s vele a thüringiai *Heinrich von Morungen* s a bécsi udvarnál élő *Reinmar von Hagenau (der Alte)*, aki Walthernek is sokban mestere. A két irányból mégis a népies az, amely diadalmasan kerül ki a középkor legnagyobb német lírikusának, Wolfram kortársának, *Walther von der Vogelweide*-nek (l. o.) mély érzésű, naiv bájú, természetérzékéről tanuskodó, egyéni dalköltészetében, mely a «minnesang» (l. o.) tetőpontját is jelenti. E költészet emlékei, leginkább a Manesse-féle (l. o.) s a heidelbergi nagy kéziratból, bőven ismeretesek s ezek is tanusítják, hogy Walther iránya kerekedett felül. Az ő nyomain jár *Reinmar von Zweter*, *Heinrich zur Meisse (Frauenlob)* is és a náluk is népiesebb bajor *Nithart von Riuwenthal*, kedves dallamú, jó humorú paraszti táncdalok szerzője, aki a minnesang-ot is átviszi a nép körére. Utánuk e líra hanyatlásnak indul, s a salzburgi *Tannhäuser* (l. o.) már kigúnyolja a túlhajtott nőkultuszt. A XIV. sz. hajnalán e sajátos formájú és tartalmú líra egészen eltűnik.

Az udvari eposz és líra művelése mellett a lovagi erkölcs fejlődésének folyományául tanító költészet is fejlődik ki, mely ez erkölcsöt hirdeti. Egyetlen lovagi művelője *der Winsbeke*, aki már hirdeti, hogy nem a születés, hanem az erény az, amely nemessé tesz. *Thomasin von Zirclaria*, aquilejai kanonok *Der welsche Gast* című, 10 könyvre osztott tanító költeménye is a lovagi erkölcsökre oktat s az erkölcsöt és illemet szinte egy fokra helyezi. Híresebbé vált *Freidank* a XVII. sz.-ig sokat olvasott *Bescheidenheit* című művével, melyet életbölcseleti elmefuttatásaiért «világi bibliának» nevezgettek. *Hugo von Trimberg* terjedelmes *Renner*-jében a lovagi költészet ellen fordul s főforrásul a bibliára utalva, a divatos hazug irány helyett józan erkölcsökre inti korát. A tanító mesének is akadnak művelői: a már említett Strickeren kívül különösen *Ulrich Boner* nevezetes, akinek 1340 körül készült, száz fabulából álló *Edelstein* c. gyüjteménye 1461. az első nyomtatott német könyv.

IV. A költészet hanyatlása; a polgáremberek költészete. A Hohenstaufok tragikus végével, a római császárálmok szertefoszlásával bekövetkezett korszak a német életben minden téren hanyatlást jelentett. Az erkölcsök romlottak lettek, az ököljog uralkodik, az alsóbb papság és a nép nyomorog s 1348-ban még mindennek tetejébe pestis dúlja fel ez elszegényedett világot. A költészet a józan jellemű polgárságnak lesz játékává, amely a városi élettel egyedül tud e hanyatlásból kiemelkedni. De ízlése nem versenyezhet az előző koréval, nyelve csiszolatlan és tájszólásokkal telített, eszméi túlságosan gyakorlatiasak. S míg fenköltebb eszmék csak a ferencesek és domonkosok prédikációiban és műveiben élnek tovább, a lírában csak mint kései visszhang csendül fel a régi udvari költészet utolsó két művelőjének hangja: *Hugo von Montfort* grófé az egyik (1357—1423) és *Oswald von Wolkensteiné* (1367—1445) (l. o.) a másik. Az előbbi a minnesang hangján ünnepli dalaiban nejét, van természetérzéke is, rövid költői levelei rokonszenvesek; de verseiben sok elmélkedés is van. Nagyobb, de nála kevésbbé méltányolt költő a másik, akinek költészetében több az elbeszélő elem, de több a bensőség is és nagyobb a népies hatás. Mellettük és utánuk a líra a *mesterdalnokok* (l. o.), *meistersinger* kezébe kerül, akik a külső formát mesterkélt szabályokhoz kötötten, iskolaszerűen művelik s a költészetet is mesterségükké alacsonyítják. Az erőszakolt forma mellett a polgári tisztességet, erkölcsöt hirdető tartalom volt a fődolog. A már említett *Heinrich zur Meisse (Frauenlob)* vezet el hozzájuk s legkiválóbbjaik e korban *Marner*, *Muskatblüt* s még inkább a történeti énekek szerzői, a magyar vonatkozásainál fogva nekünk is jelentős *Heinrich von Mügeln* (l. *Müglin*) és Michael *Beheim* (l. o.), akik különböző udvaroknál is megfordulva, bőven ontották elbeszélő műveiket. E költészet mellett kóbor dalnokok száján s a nép körében él és fejlődik eredeti tisztaságában érzelmi és természeti szépségeivel a népköltészet. A dal mellett új műfaj a történeti népénekeké, melyek egyik-másikának szerzőjét is ismerjük. *(Hans Halbsuter*,

Veit Weber). Gazdag a népballada termése is. Jelesebb eposza e kornak természetszerüen nincs. Még tárgya sincs rá. Két *Heldenbuch* a középkor virágzó hősmondáit prózai, elnagyolt formában foglalja össze. (Az újabbiknak egyik szerzője *Kaspar von der Roen).* A Nibelung-ének csekély költői becsű átdolgozásban él újra fel. 1498-ban a *Reineke Vos*-ban az ősi tárgy jelen meg új köntösben. *Theuerdank*-jában *Miksa császár* szubjektiv elemekkel a lovagi költészet hangján kalandos történeteket foglal allegorikus formába. A lovagi életet dícséri elbeszélő költeményekkel *Peter Suchenwirt* is, akinek *Ehrenrede*-jeiben szintén vannak magyar vonatkozások. Keleti tárgya miatt említhető a Historia septem sapientum feldolgozása, *Hans von Bühel*-nek *Diocletians Leben* c. műve. A paraszt józan eszét dícséri *Frankfurter*-nek *Der Pfaffe von Kahlenberg* c. költeménye. E nem jelentékeny, csak sajátos művek mellett három műfaj teszi az irodalom e korszakát is emlékezetessé: a tanító-költészet, a széppróza és a dráma.

Az elsőnek két nevezetes művelője akad, mindkettő szatirikus. Sebastian *Brant* (l. o.) főműve, *Das Narrenschiff* korának társadalmát jókedvüen ostorozza, óriási hatással. Tanítványa, a minorita Thomas *Murner* (l. o.) számos tanító művében — s különösen a *Narrenbeschwörung*-ban — már inkább csak a papokat ostorozza.

A német szépprózai elbeszélésnek ez a kor a szülője. A prózának magának jeles művelői ezentúl is a szerzetesek, s most különösen a misztikus filozófusok, Meister *Eckhart,* Johannes *Tauler*, Heinrich *Suso* és mellettük a prédikátor *Geiler von Kaisersberg.* De az irodalomban a tájszólás mind több helyet követel magának s mindjobban kiszorítja a középfelnémet nyelv remekeit: a közönség hova-tova nem érti meg az udvari költészet eposzait s így igényeit *népkönyvekkel* próbálják kielégíteni. Ezeknek forrásai már csak kis részben a hősmondák és hősköltészet. Helyüket a francia és olasz széppróza hatása foglalja el, miért is ezek fordításait «román»-oknak nevezik. Ez új műfaj célja tisztára mulattatás volt. Első jelesebb művelői közé tartozik Heinrich *Steinhöwel* (1412—82), aki mindjárt a főforrásokat: Boccaccio műveit ülteti át a németbe. A népkönyvek nevezetesebbjei: *Fortunatus* (1440), *Griseldis* (1471), *Apollonius vom Tyrus* (1471), *Die schöne Melusine* (1474), *Guiscard und Sigismunda* (1478) — és mellettük a trójai háború, Nagy Sándor históriája, a Gesta Romanorum, a Historia septem sapientum, Salomon und Markolf, — mind olyan tárgy, amely irodalmunkban is ismeretes, bizonyságául annak, hogy tárgyilag megint egy európai közösség hatása alá tartozik a N. is. Sajátosságát csak egy munka jellemzi, a leghíresebb népkönyv: az alnémet eredetű *Eulenspiegel.* Hőse, a paraszti származású csavargó, valóságos gyüjtőfogalma lett a csínytevőknek, akiknek sora Molière hőseiig is elvezet.

A drámát is ez a korszak fejlesztette ki. Eredete a németeknél is egyházi. A liturgikus misztériumok mellett ünnepi játékok, legendás előadások és a képzőművészet hagyományaiból (Basel) is ismert *Totentanz*-ok (l. *Halottastánc),* mutatják első formáit. Ezektől függetlenül fejlődtek a tréfás jelenetek, melyeknek e korban már bővebb és kialakultabb műfaja a *Fastnachtsspiel,* a német bohózat szülője, élénk s a durvább komikumot kimerítő játék. Tárgya társadalmi v. történeti, de mindig túlzottan komikus. Jelesebb művelői Hans *Rosenplüt* és Hans *Folz.* E farsangi játékok igazi hazája Délnémetország.

A szellemi közösség, amely a népi irodalmat átfogja, egy magasabb áramlatban is mutatkozik. Az erkölcsök romlottsága s mindenekfelett durvasága, az irodalom sülyedésére visszahatásképpen s átmenetül az újkorhoz a német szellemi életet is meghódítja a humanizmus s a renaissance. Az előbbinek székhelyeivé lassacskán a sorra keletkezett egyetemek lesznek, s leginkább az erfurti. Forrása az olasz humanizmus. Jelentékenyebb művelői közé *Aeneas Sylviust,* a nálunk is ismert Conrad *Celtest* (l. o.) és a nagy Johann *Reuchlin*-t (l. o.) számíthatni. Legérdekesebb irodalmi emléke az erfurtiak *Epistolae obscurorum virorum*-ja (1515—17). A humanistákkal születik meg a német renaissance-irodalom is. Plautus, Terentius vígjátékait *Wyle, Eyb, Nythart* és mások fordítgatták. Az iskolai drámák (l. o.) legkiválóbbika azonban Reuchlin nevéhez fűződik, aki a *Maitre Pathelin*-t (l. *Pathelin)* dolgozta át *Henno* címmel latin bohózattá.

A renaissanceot nyomon követi egy másik nagy szellemi áramlat: a reformáció. Luther maga is az erfurti humanisták tanítványa volt.

V. A reformáció kora. Nemcsak annak a hatalmas szellemi mozgalomnak, amellyé a XV. sz.-nak minden téren tapasztalható belső forrongása kifejlődött, hanem e kor német irodalmának középpontjában is *Luther* Márton (l. o.) áll. Az irodalomban legnagyobb érdeme a tájszólások elharapódzása után az egységes újfelnémet irodalmi nyelv megteremtése. A mű, melyben ez néki sikerült, legjelentősebb alkotása, bibliafordítása volt. Egyházi énekei erőteljesek és melegek. Ebben számos követője is támadt: Paul *Eber*, Johann *Mathesius,* Nikolaus *Decius*, Lazarus *Spengler*, Nicolaus *Selnekker*, Philipp *Nicolai,* a tanító költeményeivel is kitünő Barth. *Ringwaldt* stb. Külön említjük sorukban a kálvinista Ambrosius *Lobwassert,* akinek zsoltárait *Szenczi Molnár* Albert (l. *Molnár,* 2.) utánozgatta. A harmadik hatásos tér, melyen Luther kivált, a prédikáció volt. A szentírást magyarázgató szónoklatai egyszerű méltósággal és melegséggel hatottak követőire. Polemikus irataiban érvényesült leginkább indulatos természetű egyénisége, leveleiben polgári, józan esze és humora. Követőinek legderekabbika, Ulrich von *Hutten* (l. o.) inkább politikai, mint egyházi szempontból küzdött a reformációért heves vitairataiban, melyek jórésze latinul szólt. Élete utolsó éveiben írt német párbeszédei is a Rómától való elszakadást követelik. *Arminius*-ával a hagyományossá lett Hermann-kultusznak volt úttörője. Katolikus részről legkiválóbb ellenfelük a Narrenbeschwörung szerzője, Thomas *Murner* (l. o.), aki *Von dem grossen lutherischen Narren* c. művében erős szatírával ostorozza a reformáció gyengéit. Az írók legna-

gyobb része azonban Luther mellé állt. Hívei közé tartozik a két tanítómese-költő is: Erasmus *Alberus* és a még ismertebb Burkhard *Waldis* (l. o).

A kort s különösen társadalmát humoros formában festi allegórikus szatirájában, a *Froschmeuseler*-ben Georg *Rollenhagen* (1542—1609). A népkönyvek során Kaiser Oktavianus (1535), Die schöne Magelone (1536), az Amadis sok fordítása és a Boccaccio-novellák származékai kötik le érdeklődésünket. A legjelentősebb a *Lalenbuch*-on*(Das Buch von den Schildbürgern*, 1597, ill. 1598) kivül kettő: a *Historia von Dr. Johann Fausten* (1587, l. *Faust)* a mellette felvirágzott ördög-irodalommal és a bolygó zsidóról szóló népkönyv (1602). Divatos trufák szerzői, *Frey, Kirchoff, Schumann* stb. közül különösen kiválik Johannes *Pauli (Schimpf und Ernst).* A német regény megalkotója Jörg *Wickram* (l. o.), aki régi elbeszélő művek elemeit használja fel munkáiban, melyeket a polgári irodalom vonásai jellemeznek. Az övéinél jelentősebb Johann *Fischart* (l. o.) regénye, a Rabelais nyomán írt *Geschichtsklitterung*, melyben burleszk ötletekkel és fordulatosan gazdag nyelven ostorozza korát. Vitairataiban Fischart legszívesebben a szerzeteseket támadja. Legismertebb műve pedig, elbeszélő költeménye: *Das glückhafte Schiff von Zürich*, a városok életét festi.

A népköltés e században is virágkorát éli. Vándorló mesterlegények énekei, búcsu-, ivó- és harci dalok, bölcső- és szerelmi dalok gazdag szépséggel pompázva fejlesztik, amit az előző évszáz termelt. De nem marad el a történeti népénekek folytatása sem (sok magyar vonatkozású is van köztük) és tovább fejlődik, tetőpontját éri az előző század sajátos költészete: a mesterdalnokoké is, melynek e korszakban műfaji gazdagságán kívül az a jelentősége van, hogy egy Hans *Sachs*-ot (l. o.) ad a német irodalomnak. A híres nürnbergi varga, Luthernek is bámulója, a legtermékenyebb írók egyike, aki némi tanultsággal is, nagy olvasottsággal, de kevés költői ízléssel dicsekedhetik. Hétezret túlhaladó művei között leginkább elbeszélő költeményei árulják el tehetségét. Formai változatosság és egy kis tudákosság fitogtatása mellett is kiérzik elbeszélni tudása, paraszti humora és jóízű, népies nyelvezete. Gyengéit inkább elárulják drámái. Követői közül Sebastian *Wild* és Wolfgang *Schmeltzl* nevét említjük. Fiatalabb kortársa, a humanista Nicod. *Frischlin* különösen komikus erével jeles. — A drámai előadásokba új életet az angol komédiások megjelenése önt, akik le Ausztriáig minden nagyobb német városban megfordulnak, lassú egymásutánban megjelenő több csoportban s eleinte angolul, később német szinészekkel kiegészülve, majd teljesen ezekkel pótoltatva, németül adják elő igen gazdag műsorukat, melyben Marlowe, sőt Shakespeare drámái is szerepelnek. Jakob *Ayrer* (l. o.), aki elébb Hans Sachsot követte műveiben, utóbb külsőségekben az ő tanítványuk. *Heinrich Julius* braunschweigi herceg is az, tanító irányzatú, gazdag cselekvényű és gyakran ügyesen mulattató drámáknak (Tragoedia von einem Buhlen, von einer Ehebrecherin, Comoedia von einem Weibe, von einem Wirte stb.) szerzője. Mind ez írók működése a dráma fejlődését, de egyben a nemzeti iránytól való eltérését is mutatja.

A lírában is a mesterdalnokok költészete uralkodik. De egyre jobb ízlésű csoport költészete, az ú. n. akadémikusok lírája mint ellenhatás is mutatkozik. Paul *Schede* latin verseiben művészi formákat honosít meg, Julius Wilhelm *Zincgref* pedig, Opitz előharcosa, népies hangon és formákban is költ. Ez utóbbiban még kiválóbb köztük Rudolf *Weckherlin*, csinos ivó- és szerelmi dalok szerzője, miket válogatottabb nyelvezetükért inkább a művelt osztálynak szánt. A felvirágzó tudományos irodalom művelői, a krónikaíró *Tschudi*, a történetíró Sebastian *Frank*, a zimmerni krónika szerzői: Christoph *Zimmern* és Hans *Müller*, a filozófus Johannes *Arndt* és Jakob *Böhme*, a nagy *Copernikus* és *Keppler* csillagászok s a híres *Theophrastus Paracelsus Bombastus* mellett leginkább ők vezetnek el Opitzhoz.

VI. **A harmincéves háború és a tudományos költészet kora.** Hosszú küzdelmek után a harmincéves háborúval tetőpontra ér a vallási forrongás. A züllött politikai és erkölcsi állapotok közepette a sekélyes irodalom is, melynek legelterjedtebb darabjai a népkönyvek, idegen hatások eredménye. S a nem nagy tehetségű írók között csak itt-ott akad egy-egy csoport, amely a hazai nyelv ápolását tűzi ki céljául. Ezek (különösen az egyetemi városokban) nyelvművelő társaságokat alakítanak s jóakaratukban e téren néha ízléstelen túlzásokba is tévednek. A hamburgi «németérzelmű szövetség», a weimari «pálmarend», az «elbei hattyú-rend» mellett legjobb neve a jelenkorig fennállt «nürnbergi pegnitzpásztor-társaság»-nak volt. Tagjaik közé Johann *Klaj*, Philipp *Harsdörffer* (a Poetischer Trichter, a «nürnbergi tölcsér» szerzője), Philipp von *Zesen* (a politikai regény egyik művelője), a Filidor álnéven író Jakob *Schwiger*, a *Geharnischte Venus* szerzője, Johann *Rist* (a drámaíró) mellett nevesebb írók, mint *Opitz* vagy *Gryphius* is tartoztak.

Martin *Opitz* (l. o.) lett a vezető szelleme e periódusnak. Nem tehetsége, de öntudatos törekvései miatt, melyekkel a humanista irodalomra, mint követendő példára rámutatott, külföldi mintákat jelölt meg utánzásra, de a német nyelv uralmát az irodalomban helyreállította, leginkább pedig Julius Caesar *Scaligerra* visszamenő verstanával (Deutsche Poeterey, 1624) a német verselést helyes irányba terelvén, egy új korszak alapjait vetette meg. (Ez utóbbitól számítjuk a korszak kezdetét is.) Van néhány jó dala és egyházi éneke, de elégiái, idilljei (*Zlatna* c. leíró költeménye Zalatnáról szól) unalmasan részletezők, drámái fordítások. Érdeme, hogy az operát meghonosította. Regényeivel a heroikus- és pásztorregények divatját szabta meg. Műveinek becsénél azonban nagyobb volt a népszerűsége. (Magyarországon is tanárkodott, 1622). Sziléziai származása miatt *(első) sziléziai iskolának* nevezik követőinek csoportját, akik közül Paul *Fleming*, igen szép egyházi dalok s néhány sikerült szonett szerzője, Simon *Dach*, jelentékeny dalköltő és Friedrich von *Logau*, aki a mindvégig legjobb német epigrammákat írta, válnak ki. (Christian *Wernicke* epigrammáiban

éppen a nürnbergiek émelygősségét s a sziléziaiak dagályosságát csipkedte.) Az egyházi költészetnek katolikus részről Friedrich von *Spee*, a Trutz-Nachtigall c. dalgyüjtemény költője és az Angelus Silesius néven ismert Johann *Scheffler*, az evangelikusok közül pedig a Luther mellett minden idők legjelesebb ev. egyházi dalköltője, Paulus *Gerhardt* (l. o.) a legjelesebbjei. Mindnyájuknak közös eszménye a nyelvtisztaság, a német nyelv fejlesztése. Jakob *Balde* viszont latin ódáival tűnt ki. Az epigrammköltészet mellett a szatira is tovább fejlődik. Az alnémet nyelven iró Johann *Lauremberg* (1590—1658) zamatos humorral s konzervativ, de nemzeti ízléssel gúnyolja a külföldieskedést.

Szatiraírók Joachim *Rachel*, Juvenalis és Persius követője és Balthasar *Schuppius* is. Prózai szatirájában spanyol mintákat követ, de hazafias szellemben Johann Michael *Moscherosch* (l. o.). Főműve, a «Philander von Sittewald» hű korrajz, kulturkép, amelynek nem utolsó jelentősége, hogy a régi erkölcsöket követeli. *Abraham a Santa Clara* (l. o., igazi nevén Hans Ulrich *Megerle)* bécsi prédikátor híres prédikációi mellett *Judas der Erzschelm* c. elbeszélésében sok komikummal gúnyolja korát. Az akadémikus jelentőségű drámának egyetlen kiváló képviselője: Andreas *Gryphius* (l. o.) Drámáinál nagyobb volt a *népdráma* sikere, melyet az angol komédiások helyébe lépő vándorszinészek kultiváltak s melynek a *Hanswurst* volt egyik főalakja. Népiessége tiszteletreméltó s akad egy-egy tárgyra érdekesebb alkotás is köztük *(Faust)*. A bécsi Hanswurst igazi megteremtője Josef *Stranitzky*, akinek sikerült vele az olasz commedia dell'arte-t kiszorítani.

Opitz nagy hatásának nyomába a *második sziléziai iskola* dagályossága lépett, amely gáláns, finomkodó formában erkölcstelen és sikamlós volt. Christian *Hofmann von Hofmannswaldau*-é (l. o.) a kezdeményezés, aki példaképül az olasz Marinit véve, ennek nyelvi szépségei helyett heroidjaiban csak üres dagályosságait követte. Nála tehetségesebb követője Daniel Casper von *Lohenstein* (l. o.), az «Arminius» c. nagyszabású regény szerzője, drámáiban még jobban túlozta a szennyes és buja érzékiséget. Vele egy úton jár Johann Christian *Hallmann* klasszikus tárgyú drámáiban, August Adolf von *Haugwitz*, aki tudományát szereti fitogtatni és inkább csak stílusával Lohenstein utánzója.

A regényköltészet irányát Opitz adta meg. A franciát másolta. Követői: *Buchholz, Anton Ulrich* braunschweigi herceg, B. *Kindermann*, a heroikus regény művelői. A legolvasottabb mű Anselm von *Ziegler* «Die asiatische Banise»-ja. *Happel* regényei közt magyar vonatkozású is van. A harmincéves háború nyomán szétforgácsolt társadalom életébe nyúl bele a spanyol eredetü picaro-regény, a népélet rajza. Ennek legkiválóbb képviselője *Grimmelshausen* (l. o.), akinek *Simplicissimus*-a tipus és sok regény mintája lett. A robinzonádok és útleírások túlzásait gúnyolja Christian *Reuter* (l. o.) Schelmuffsky-ja.

A lohensteinizmusnak akadtak azonban ellenségei is. Tisztultabb izlésért küzdenek az udvari költők *(Canitz, Besser)* s még inkább a termékeny Christian *Weise* (l. o.), a kiváló zittaui rektor, a természetesség apostola; népies és nemzeti iránya a drámában már jelzi a közeledő virágkort, éppen úgy, mint a lírában *Günther* és *Brockes*. Johann Christian *Günther* (l. o.), igazi, mély érzelmű költő, hosszú idő óta az első nagy lírikus; Barthold Heinrich *Brockes* a természetérzékével tünik ki s az angol költészetet (Thomson [l. o.]), Pope [l. o.]) követi. Az új virágkor első nagyjai mind tanítványai.

A költészet e változatos kisérletei mellett már megállapodott művelői élnek a tudományoknak. A század fordulóján egy *Leibniz* (l. o.) filozófiája sokoldaluságával a felvilágosodás korának első alapjait rakja le. Eszméinek hű követői a német bölcseleti műnyelv alapvetője, Christian *Wolff* (l. o). és Christian *Thomasius* (l. o.) s e kor szülötte, a Philipp Jakob *Spener* alapította *pietizmus* (l. o.) is, melynek legkiválóbb embere, August Hermann *Francke* (l. o.) az etikának szerez méltó piedesztált a teológiában. A német történeti nyelvészet előfutárja Justus Georg *Schottelius*. Mindezeknek működése előkészítette a következő nagy kort.

Opitznak s a két jeles lírikusnak, Günthernek és Brockesnak egy-egy pendantja vezeti be a N. ez igazi aranykorát, melyben a feltünően nagy egyéniségek sora a nemzeti és népies irányt a külföldi szellemi áramlatokból kibontva, az elérhető legnagyobb magaslatra fejleszti hazája költészetét. A bevezető korszak a Nagy Frigyes s a hétéves háború kora. A hely, ahonnan az első mozgalom kiindul: Lipcse s a férfiú, aki e kor első vezéralakja, egy új Opitz, Leibniz és még inkább Wolff tanítványa, a fölvilágosodás híve: *Gottsched* (l. o.). Miként Opitz, Gottsched is a költészetet szabályok szerint megtanulhatónak tartotta s e szabályokat részben ő maga akarta megalkotni, részben — a drámához — a franciából vette. Folyóiratokkal, cikkekkel, leveleivel, de műveinek is egész halmazával hirdette elméletének vélt igazát. A szinpadot megtisztította a szennytől; a nyelvet az idegen elemtől. Mint kritikus is kivált és a német dráma történetéhez sok becses adatot gyüjtött. Egy darabig egyeduralkodója volt a N.-nak. Melléje és folyóiratai mellé sok iró és költő sorakozott. *Schwabe* és *Schönaich* a leghívebbek közöttük. De híveinél kiválóbb emberek az ellenfelei: a svájciak, Jakob *Bodmer* (l. o.) és Jakob *Breitinger* (l. o.). Mindkettő a józan értelem helyett a képzelet és érzés uralmát hirdette a költészetben, a dráma helyett az eposz jelentőségét tartotta nagyra és Miltont (l. o.) hirdette a legnagyobb költőnek. Lipcseiek és svájciak heves kritikákkal, majd szatirákkal harcoltak egymás ellen. Velük együtt az angol költészetet vette mintájául Albrecht *Haller* (l. o.) és Friedrich v. *Hagedorn* (l. o.): az egyik Günther lírájának folytatója, az utóbbi Brockes barátja. A svájci Haller inkább komoly és méltóságteljes leírásaival (Die Alpen) és tanító költészetével, az északnémet Hagedorn könnyed dalaival, kisebb költői elbeszéléseivel és tanító meséivel jelzi egy új korszak kezdetét. Míg a drámairó Joh. Elias *Schle-*

gel inkább Gottsched tanítványa, a *hallei* (porosz) költők Hagedornhoz állnak közelebb könnyed, anakreoni, bort és szerelmet zengő dalaikkal és Ludwig *Gleim*-ot (l. o.) vallják fejükül. Mint embert és költőt egyaránt szerették. Közéjük tartozik az irodalmunkban kedvelt (l. *Csokonai)* nagy természetköltő, Ewald von *Kleist* (l. o.), akinek *Der Frühling*-je Thomson (l. o.) ekkor divatos költészete mellé méltón sorakozik. Termékeny lírikus Johann Georg *Jacobi*, igazi anakreonista Peter *Uz*, s közéjük tartozik Anna Luise *Karsch* (l. o.), a kedves «Karschin» is, a legrokonszenvesebb költőnők egyike. Horatiust fordítja és követi Karl Wilhelm *Ramler*, aki kritikusa és esztétikusa is e csoportnak. A N. így a németség minden vidékén egyszerre kedvező irányban fejlődik. Magában Lipcsében is szembeszállnak a nemzeti irányú, de száraz és rideg Gotscheddal azok, akik eleinte követői voltak s akikben igazi költői lélek vagy írói véna lakott. Johann Andreas *Cramer*, az egyházi költészet derék művelője, a tanítómese-költő Adolf *Schlegel*, Friedrich Wilhelm *Zachariä* (l. o.), egy nagyhatású komikus eposz (Der Renommist) szerzője, a szatirikus *Rabener*, a magyar (Kőszeg melletti) születésű Nicolaus Dietrich *Giseke* külön költői csoportot alakítanak, melyet sok érzelmesség jellemez. Mintaképük Richardson regényköltészete, folyóiratuk a Neue Beiträge zum Vergnügen des Verstandes und des Witzes és vezérük Gottsched helyett: Christian Fürchtegott *Gellert* (l. o.) E felvilágosodott szellemű, de mélyen vallásos költő minden munkájában erkölcsi célzattal, egyszerű érthetőségre törekedett. A jó dicsőítésében látta a költészet célját. Mindnyájuk erős németsége mellett csak maga Nagy Frigyes s a berlini akadémia az, amely bár német szellemű műveket, francia nyelven ír. A német nyelv első igazi nagy diadalát *Klopstock* (1748) hozta meg.

VII. **A második virágkor ; a nagy egyéniségek kora.** *Klopstock* (l. o.) Messias-a, huszonöt esztendő munkája, a német nyelv és verselés művészetének diadala volt. Ódái is remekei a N.-nak. Kevésbbé jelentős alkotások drámái, melyek részben bibliaiak, részben inkább hazafiasságukkal jellemzők. Klopstock hatása úgyszólván Európaszerte nagy volt. A N.-ban különböző csoportok tisztelték mesterükül. A Tacitus említette barditust kelta bárdokra magyarázva, «felújította» a bárdok költészetét; e nemben *Kretschmann, Denis* és *Gerstenberg* voltak hívei. De lelkesedett érte *Bodmer* is és különösen sokra tartotta őt a *Göttinger Hainbund* (l. o.), ez az érdekes költőszövetség, mely egészen reá esküdött.

A Hainbund sok jeles költőt egyesített. Legkiválóbbjai Gottfried August *Bürger* (l. o.), a német ballada-költészet megalapítója, a Homeros-fordító Joh. Heinr. *Voss* (l. o.), a «Louise» szerzője, a két *Stolberg* (l. o.) testvér, hazafias ódák szerzői, az ábrándos Ludwig *Hölty* (l. o.), aki erős természetérzékével tűnt ki, a tragédiaíró *Leisewitz*, s a Siegwart írója Martin *Miller*, a Kazinczytól kedvelt Salomon *Gessner* (l. o.), az idillíró s végül a két teljesen népies irányú költő: Peter *Hebel* (l. o.) és Matthias *Claudius* (l. o.). Az egytől-egyig tehetséges költők e nagy száma, akiket a Göttingenben megjelent első Musenalmanachok (l. o.) kötnek össze, mutatja legjobban a Klopstock nyomán fellendült irodalmi életet. Az ő hatása alatt kezd írni, de utóbb teljesen ellenlábasa Christof Martin *Wieland* (l. o.) Költészete nagy változatosságot, sok színt és elevenséget hozott a N.-ba. Nagy érdeme Shakespeare átültetése is. Követőkben sem volt hiánya. Johann Thim. *Hermes*, akinek két regénye a legolvasottabb művek közé tartozott, az Aeneis-travesztiájáról nálunk is jól ismert Aloys *Blumauer* (l. o.), a felvilágosodás egyik jelentékeny alakja, és a meseíró Karl August *Musäus* (l. o.) őt vallják mesterükül.

Klopstocknál is, Wielandnál is hatalmasabb és mélyebb tartalmú egyéniség *Lessing* (l. o.), akivel a felvilágosodás irodalma is tetőpontot ér. Igazi követője nincs is; de melléje sorakoztak: a berlini aufkläristák, Friedrich *Nicolai*, a kiadói tevékenységéről inkább, mint Sebaldus Nothanker c. regényéről ismert író és a filozófus Moses *Mendelssohn* (l. o.); a drámaíró Felix *Weisse* és Ludwig *Schröder;* s leginkább ideszámítható kortársa Joh. Joachim *Winckelmann* (l. o.), a nagy esztétikus és műtörténész, aki kora szépérzékére maradandó hatást gyakorolt. Ismert esztétája e kornak Christian *Garve* is, aki erkölcstani és irodalmi eszméket szép előadásmodorban fejtegetett, J. A. *Sulzer* és Joh. Jakob *Engel*.

A három nagy költő a német irodalomnak vezető szelleme. Mindegyikük egyéniségével sajátosan önálló irányt jelent. De mellettük Európaszerte meginduló áramlatok fuvallata is átjárja a N. levegőjét. Voltaire s az enciklopedisták elvei s még inkább Rousseau természet-kultusza el kellett hogy jussanak ide is és egy mozgalmas periódust nyitnak meg, mely nem megjelenésével, de hatásával lesz nagyszerűvé. A természet s az emberi természet jogait követelte a költészetben a Sturm und Drang, a szenvedélyek költészete, a lángésznek és az eredeti teremtőerőnek ez a korszaka, ahogyan szereplői hirdették. *Pestalozzi* (l. o.), Rousseau követője, a nevelés elméletében is a természet s a nép világát keresi. Az állítólagos *Ossian* (l. o.) költeményeiben az ős népieset köszönti a kor és *Percy* (l. o.) ó-angol balladáinak hatása ugyanezért igen nagy. A már említett *Gerstenberg* és *Leisewitz* is e törekvésekhez húznak. Legjellemzőbb képviselői azonban Goethe ifjúkori barátja, J. M. Reinhold *Lenz* (l. o.) gyenge és sokszor különködő drámáival, Max *Klinger* (l. o.), akinek drámájáról a korszak nevét is kapta, Der Schwur, Medea és Fausts Leben c. drámáival, a Maler Müllernek nevezett Friedrich *Müller* (l. o.) idilljeivel, dalaival és Golo und Genoveva c. két drámájával, Heinrich Leopold *Wagner*, aki szintén drámákat írt és Joh. Heinrich *Merck*, aki ez eszméket elméletileg is hirdette. Mindnyájan a borzalmas, az idegizgatóan rémes jelenetek hatásvadászatára törekszenek.

A népies irány helyességének felismerése *Herder* (l. o.) érdeme; a természetköltészet (Naturpoesie) szépségeit a Sturm und Drang lázával hirdette s azokat Homeros és a biblia, Ossian és

Shakespeare mellett különösen a *népdal*-ban fedezte fel, amelynek első igazi méltatója volt. A népiességen kívül a remekműtől azt követelte, hogy az német és eredeti legyen. Stilusa emelkedett, lendületes, mint mesteréé, a mélyen vallásos Johann Georg *Hamann*-é (l. o.), még értekező és irodalomtörténeti műveiben is. Művei legnemesebb módon képviselik a Sturm und Drangot. Ennek hirdetői a prózaírók között Wilhelm *Heinse* (l. o.) érzéki regényeiben, Karl Ph. *Moritz* sajátos önéletrajzi elemekkel vegyült regényében, a költő és hirlapíró Daniel *Schubart* s a történetíró Justus *Möser* (l. o.) is. De ennek fokozott lázában lépett fel az újkor legegyetemesebb költői tehetsége, Johann Wolfgang von *Goethe* (l. o.) is. Amit ez irány hirdetett, azt ő egyszerre és várakozáson felül alkotta meg s nemcsak Németországot, hanem az egész művelt világot lázba ejtette alkotásaival. A legkedvezőbb körülmények között fejlődvén lángesze, egyszerre lett nemzetének legnagyobb költője, aki a legmélyebb eszméket a legnemesebb formában kifejezve, maga teremtett áramlatokat és művész lelkével átértve az egyetemesnek nagyszerűségét, annak alkotva is német és egyéni maradt. A Sturm und Drangtól e klasszicizmuson át a romanticizmusig, kis lírai remekeitől az egész életét betöltő Faust-ig mindig hatalmas egyénisége sugárzik felénk a N.-ban, szubjektiv dalaitól a legobjektívebb tudományos munkálataiig hirdetve azt, hogy minden tehetség a legtökéletesebben egyesült benne s csak azért, hogy minden tehetségnek új forrása is legyen. Megkapó s a világirodalomban páratlan az az élénk irodalmi élet, mely működése szinhelyén, Károly Ágost weimari herceg udvarában kialakul. Ott él a nagyok közül *Wieland* és *Herder*; ott van *Musäus*, Siegmund v. *Seckendorff*, a zeneszerző; Hildebrand v. *Einsiedel*, aki operákat és drámai műveket írt; Ludwig v. *Knebel*, Propertius és Lucretius jeles fordítója; Friedrich Justin *Bertuch*, az Elfriede szerzője és Cervantes fordítója (Dugonicsunk egyik forrása); a korban jóval ifjabb Leopold v. *Seckendorff*, zsebkönyvek és almanachok szerkesztője, aki a görög költészetből ültetett át sokat németbe; és Wilhelm v. *Humboldt* (l. o.) is ott él egy darabig, a nagy nyelvész, filozófus és esztétikus, akinek nevéhez a berlini egyetem alapítása leginkább fűződik. Goethehez legközelebb azonban a weimari kör másik nagy dísze, Schiller áll, aki előbb a szomszédos Jenában mint egyetemi tanár, utóbb, 1799-től Weimarban él s alkotja remekeit. Kettejük barátsága a német irodalom fénypontja.

Friedrich von *Schiller* (l. o.) a németek legkedveltebb költője, nem olyan nagy tehetség, mint barátja, de némely dologban mégis felülmúlja őt: a költészet szempontjából abban, hogy erősebb benne a tragikum iránti érzék, — a nemzeti irodalom szempontjából abban, hogy a történeti érzéke fejlettebb. Alkotásainak feltűnő eszméje: a szabadság. Alkotásait általában a befejezett kerekség, művészi tökéletesség jellemzi s mind e vonás együttesen az, melyekért méltán állította az irodalomtörténet Goethe mellé.

A két legnagyobb költő mellett még sok tehetséges kortársuk vonta magára a németség figyelmét. Az elégikusok egy érzelmes csoportja, Friedrich *Matthisson* (l. o.) és Gaudenz v. *Salis-Sewis* (l. o.) nagy hatást ér el; Ludwig Theobul *Kosegarten*-nak dalai mellett ötének Jucunde-ja is sokat olvasott mű. Cristof August *Tiedge* (l. o.) Urania c. tanító költeményével nevezetes. Népszerű dalai tették ismertté Georg Ph. *Schmidt* v. Lübeck nevét. Termékeny költő Johann Gottfried *Seume* (l. o.), néhány kedvelt dalon kívül drámák, elbeszélések és elmélkedések szerzője; érdekfeszítő novelláival Heinrich *Zschokke* (l. o.) érzelmes regényeivel August *Lafontaine* tünik ki. A komikus elbeszélések művelői Georg Christoph *Lichtenberg* és Theodor von *Hippel*. A humorban azonban a legnagyobb *Jean Paul (Richter*, l. o.); követőinek tekinthető Karl Julius *Weber* (l. o.) a Demokritus szerzője és Karl Chr. E. Graf zu *Bentzel-Sternau*. — A szinpad két szerzőt ural: August Wilhelm *Iffland*-ot (l. o.) és August von *Kotzebue*-t (l. o.) Ez utóbbi a N. legtermékenyebb drámaírója, de minden nagyobb tehetség nélkül. — A tudományos prózában Möseren és Humboldton kívül a természettudós Johann Georg *Forster* (l. o.) és Alexander von *Humboldt* (l. o.) neve a legmaradandóbb emlékezetű.

VIII. **A romantikusok és ellenfeleik; a hazafias költészet kora.** Goethe és Schiller kora a klasszicizmus tökéletes formáira törekedett. Tárgyuk a felvilágosodás, az érzelmesség és a Sturm und Drang eszméiből egyformán leszűrődött emberi volt. Az élet problémái érdekelték őket. Goethe műveiből fejlődik az új irány is, a romanticizmus (l. o.), amely a felszárnyaló képzeletnek adja az uralmat és formai korlátokat sem tűrve, mindenben a költői szabadságot hirdeti. Kor tekintetében műveit a (jobbára képzelt) középkorba helyezi el s nem sok helyes történeti, de erősen nemzeti vonásokkal rajzol. Költőiség és sejtelmes hangulat jellemzik. Különösen nagy költője a szorosabb értelemben vett romanticizmusnak nincs, de vannak nagy eredményei: a német nyelvészet, a történelem behatóbb kutatása, az irodalomtörténet, a népmesegyűjtés igazában a romantikus kor érdeme. Ez iskolának két nagy csoportja van: a jenai és a heidelbergi romantikusok. Az előbbiek vezérei, akikhez az irány első szárnyalásai fűződnek, a két Schlegel-testvér. Az idősebbik, August Wilhelm v. *Schlegel* (l. o.) kivált jeles Shakespeare-fordításaival szerzett érdemeket; ő a modern irodalomtörténet megalapítója; Athenaeum c. folyóirata egészen a romanticizmus szolgálatában áll. Öccse, Friedrich v. *Schlegel* (l. o.) töredékes műveiben elmefuttatások formájában bátyjával egyformán hirdette a romantikus alapvető elveket. Hazánkkal is állt némi vonatkozásban. Náluk nagyobb, sőt a romantikusok legnagyobb tehetsége *Novalis* (Friedrich von *Hardenberg*), aki a legtökéletesebben fejezte ki a romanticizmus lényegét. Vele együtt fordul a középkor felé drámáiban és irodalomtörténeti munkáiban Ludwig *Tieck*; legjobb alkotásai meséi és novellái, mely műfajnak mestere, és Shakespeare-fordításai. — A másik, a heidelbergi csoport emennek a középkor felé inkább hajló iránya mellett kultiválja a

népieset is. Két főalakja, Clemens *Brentano* (l. o.), kedves lírai költeményeknek, meséknek és novelláknak a romantika szélsőségein járó szerzője és Achim v. *Arnim* (l. o.), kinek Der Kronenwächter c. regénye híres, a legnagyobb érdemeket éppen gazdag népköltési gyüjteményükkel (Des Knaben Wunderhorn, 1806) szerezték. Itt említhetjük a *Grimm* (l. o.) testvéreknek azóta világszerte elterjedt és számtalan kiadást ért mesegyüjteményét (1812). Csak részben tartozik a romantikusokhoz a legnagyobb dráma- és novellaírók egyike, Heinrich von *Kleist* (l. o.). Korának kedves s a modernhez is közeledő költője Karl *Immermann* (l. o.) a dráma és költői elbeszélés művelője. Sajátos szülötte a romanticizmus korának a Goethe *Götz*-e nyomán felburjánzott lovagdráma (melynek a lovagregényekben akadt méltó párja s amelynek a mi szinpadi irodalmunkra s többek között Katonára is nagy hatása volt); azonkívül e kor szülötte az ú. n. végzetdráma is (l. o.); ez utóbbinak három legismertebb művelője Zacharias *Werner* (l. o.), Adolf *Müllner* (l. o.) és Ernst *Houwald* (l. o.). Végzetdrámával kisérletezett először Franz *Grillparzer* is (l. o.), aki érettebb műveivel már elszakad a romanticizmustól s a legnagyobb osztrák-német drámaíró. A lírában Adelbert von *Chamisso* (l. o.) és Josef von *Eichendorff* (l. o.) tartoznak a romantikusok közé, mindketten a kisebb elbeszéléseknek is mesterei. Epikus tehetség Ernst *Schulze* is. A középkori képzelt lovagvilág Friedrich de la *Motte-Fouqué*-nak kedves tárgya s elbeszélései tették halhatatlanná Ernst Theodor Amadeus *Hoffmann* (l. o.) nevét is. Kívülök a történeti regényíró Willibald *Alexis* (igazi nevén Georg W. H. *Häring*, l. o.), Franz *Kind*, a H. *Clauren* álnév alatt író Karl *Heun* és Karl Franz *van der Welde* az ismertebb elbeszélés-írók. Inkább történeti, mint költői és elbeszélő művei örökítették meg Karl August *Varnhagen von Ense* (l. o.) nevét. Christof *Schmid* ifjusági elbeszélései egy évszázadig örvendtek elterjedtségnek. A romanticizmus tárgyköre érdekelte, anélkül, hogy túlzásaitól elragadtatná magát, Ludwig *Uhland*-ot (l. o.) is, a legnépszerűbb költők egyikét. Vele a délnémet (részben württembergi sváb) költők sora kezdődik. E csoporthoz tartoznak Justinus *Kerner*, Karl *Mayer*, Gustav *Schwab* s az eleven, hangulatos elbeszéléseivel jeles Wilhelm *Hauff*. A legtehetségesebb költő köztük Eduard *Mörike* (l. o.), Goethe és Heine mellett a legnagyobb német lírikus. A délnémet romantikusok sorából nőtt ki Joseph *Görres*, e kor legnagyobb ujságírója és Friedrich *Gentz*, mindkettő a délnémet egyházias áramlatok szószólója. A sváb költők munkássága azonban jórészt túlhat e korszakon. A romanticizmusnak ez évtizedekben egy másik lelkes csoportja vonja magára a figyelmet, akik a múlt hagyományaiból a jelen küzdelmeihez fordulva, e kor nagy háborúiban lelkesítik a németséget. A szabadságköltők, Max von *Schenkendorf*, a népiesebb Ernst Moritz *Arndt* (l. o.) és leginkább a fiatalon elhunyt Theodor *Körner* (l. o.) hazafias költészete magával ragadja a kort. A romanticizmushoz hajlik a mély érzelmű *Hölderlin* is. Nemcsak hazafias, hanem egész lírájával s különösen művészi nyelvével válik ki Friedrich *Rückert* (l. o.), aki a keleti költészet gyöngyeiből is sokat átültetett s aki mellé Friedrich *Bodenstedt*-en (l. o.) kívül Leopold *Schefer* (l. o.), a Laienbrevier szerzője és a lírikus J. Chr. *Zedlitz* (l. o.) sorolható. Ez utóbbi osztrák költő, éppen úgy, mint a kedvelt szinműíró, Ludwig *Deinhardtstein* és a tündéri és népies bohózatok mestere, Ferdinand *Raimund* (l. o.). A romantikus iskolának, különösen a végzetdrámának legnagyobb ellensége August Graf von *Platen* (l. o.) volt.

E kor a filozófia fellendülésének kora is. Hajnalán ott áll a legnagyobb német bölcsész, a kriticizmus megteremtője, Immanuel *Kant* (l. o.). De a romanticizmus képe sem teljes Johann Gottlieb *Fichte* (l. o.), Friedrich Wilhelm v. *Schelling* (l. o.) és Friedrich *Schleiermacher* (l. o.) neve nélkül.

IX. **Az ifju Németország.** A romanticizmus eszméit, szabadságért való lelkesedését a politikai eszmékkel kapcsolta össze egy új irányzat, az ú. n. «ifju Németország»-é, amely egyrészt aktuális törekvésű műfajoknak, másrészt egy erőteljes politikai lírának lett a megteremtője s bevezetője a modern német irodalomnak is. Kezdetét a júliusi forradalomtól szokás számítani és bölcsésze a hosszú ideig rendkívüli népszerüségnek örvendő Georg F. W. *Hegel* (l. o.), Schelling követője volt, első hirnöke pedig Ludolf *Wienbarg* (l. o.), esztétikai és irodalomtörténeti dolgozatok szerzője, aki első művének előszavában az irány nevét is adta. Legexponáltabb harcosai Ludwig *Börne* (l. o.), a legszélsőbb demokrata írók egyike, aki a *Briefe aus Paris*-sal keltett nagy feltünést, és követője, utóbb személyes ellenfele, e törekvések legnagyobb alakja, Heinrich *Heine* (l. o.) voltak. Heine költészete legjavával a romanticizmusban gyökeredzik s a modernnek nyílott. Karl *Gutzkow* (l. o.) polgári drámáival s néhány remek történeti vígjátékával, Heinrich *Laube* (l. o.) elébb elbeszéléseivel, majd drámáival, végül mint dramaturg lett nevezetessé. Inkább folyóirataival és irodalomtörténeti műveivel, mint kevésbbé jelentékeny széppprózai alkotásaival sorolható ide Theodor *Mundt* (l. o.). A politikai líra már inkább a negyvenes évek szülötte. Legjelesebb művelői: Anastasius *Grün* (igazi nevén Anton Graf v. *Auersperg*, l. o.), a szabadelvű osztrák költő, hazánknak is barátja; az erőteljes, forradalmi hangú lírájával nevezetes Georg *Herwegh* (l. o.), Ferdinand *Freiligrath* (l. o.), Heinrich *Hoffmann v. Fallersleben* (l. o.), Franz *Dingelstedt* (l. o.) és Robert *Prutz* (l. o.). A magyar születésű Karl *Beck* (l. o.) magyar vonatkozású elbeszélő költeményein *(Janko)* kívül szociális irányzatú, éles hangú politikai költeményeivel örökítette meg nevét. Szeretettel dalol a magyar földről Johann Nep. *Vogl* (l. o.) és lelkesedik értünk Ludwig August *Frankl* és Moritz *Hartmann* is, mindhárom osztrák költő. Hermann *Gilm*-nek, Tirol szülöttének hazafias költeményei csak halála után jelentek meg nyomtatásban.

E kornak Heine mellett s a magyar származásúak között legnagyobb német költője Nicolaus *Lenau* (l. o.), aki a magyar pusztákról vitte a német költészetbe ábrándos dalait. Julius *Mosen*

mint dramaturg, mint elbeszélő költő s még ininkább mint lirikus is nevezetes.

Említhetők még August *Kopisch*, Franz von *Gaudy*, Johann Gabriel *Seidl* (l. o.) és leginkább Gottfried *Kinkel* (l. o.). Annette von *Droste-Hülshoff* (l. o.) a legjelesebb német írónők egyike, elbeszéléseiben a lelki élet finom rajzát adja s alakjait erőteljesen, mégis gyengéd vonásokkal festi. A kor drámaírói közül (a már említett Gutzkowon és Laubén kívül) Eduard von *Bauernfeld* (l. o.) vígjátékaiban a bécsi polgári életet viszi színre s élénk dialógusával válik ki, Johann *Nestroy* (l. o.) a bécsi bohózat mestere és népszerűségben Raimund nyomába lép. A hatáskeresés erősen jellemzi darabjaikat; színszerűek Charlotte von *Birch-Pfeiffer* és Karl von *Holtei* (ez utóbbinak nálunk is jól ismert) drámái. Erőteljesek Friedrich *Halm* alkotásai. A legnagyobb tehetségű azonban a drámaírók között Christian *Grabbe* (l. o.). A miskolczi születésű Julius Leopold *Klein* (l. o.) és az ifjan elhunyt Georg *Büchner* inkább könyvdrámákat, mint a szinpadnak teremtettek. A regénynek és novellának a népszerű, de nem nagy tehetségű Ida Gräfin *Hahn-Hahn* (l. o.), az ötvenes években nálunk is járt Hermann *Pückler-Muskau* (l. o.) herceg s a Lovasberényből származó, szójátékairól és szatirikus vicceiről ismert Moritz Gottlieb *Saphir* (l. o.) mellett három nagy munkása van. Erős természetérzék s a régi Bécs életének ismerete, két kedves vonás sugárzik a novellaíró Adalbert *Stifter* (l. o.) könyveiből. Svájc faluiba, annak híven rajzolt emberei közé viszi olvasóit Jeremias *Gotthelf*, (igazi neve Albert *Bitzius* l. o.); s őt is felülmulta ez új műfajban, a falusi elbeszélésben (Dorfgeschichte) mesteri alkotásaival a délnémet Bertold *Auerbach*. Ők már nem az «ifju Németország», hanem egy új kor emberei: az első modern német elbeszélők. Műveikkel, mint Heine a lírájával és tárcaszerű prózájával, utóbb Hebbel a drámájával, a mai irodalmat nyitják meg. Ezt az irodalmat is két korszakra osztja a német-francia háború; de már az első korszak is közel áll hozzánk; már azt is a legújabb kultúra hatja át.

X. A forradalmak után. Gotthelf és Auerbach is délnémetek. Ez a világ egy új kultúra földje most, a középpontja pedig kiváló bajor királyok ősi székhelye, München. Egyelőre, Wagnerig, inkább eleven irodalmi élet, mint nagy tehetségek városa. Emanuel *Geibel* (l. o.) az ötvenes-hatvanas évek kitűnő lirikusa, középpontja az életnek. Őt és követőit rendkívül erős formaérzék jellemzi. Münchenben él Bodenstedten kívül az epikus *M. Strachwitz*, Hermann *Lingg* (l. o.) is, Adolf Graf von *Schack* (l. o.), Julius *Grosse*, Wilhelm *Hertz* (l. o.), a lírikus és drámaíró Martin *Greif*, s a csoport legtehetségesebbje, az öreg kort ért jeles regényíró, bájos elbeszélések alkotója, Paul *Heyse* (l. o.). A korszak legnagyobbjai azonban nem ők voltak. Messze felettük áll Gustav *Freytag* (l. o.), aki első műveivel még az «ifju Németország» törekvéseiben gyökeredzik, de utóbb regényeinek erősen realisztikus és a társadalmi életbe vágó törekvéseivel modern irányzatokat követ. Hatalmas erő nyilvánul meg ez évtizedek legnagyobb drámaírójának, Friedrich *Hebbel*-nek (l. o) minden alkotásában. Vele egy irányt követ Otto *Ludwig* (l. o.), míg Freytag mellett művelődéstörténeti vázlataival Wilhelm *Riehl* említhető. A romanticizmus szeretete jellemzi Oscar *Redwitz* (l. o.) «Amaranth»-ját; a történeti regény legjelesebb művelője «Ekkehard»-jával ez években Josef Viktor *Scheffel* (l. o.), egyébként is a legnépszerűbb művek (Der Trompeter von Säckingen) kissé túlbecsült szerzője. Realizmusa teszi emlékezetessé Theodor *Fontane* nevét (l. o.), aki Berlin életébe vezetve, mély lélektani rajzokat ad műveiben. Egyénisége nagyobb népszerűségénél. Nemcsak a novellaírás, hanem a dalköltés terén is jeleskedett Theodor *Storm* (l. o.). Népszerű novellaíró volt az osztrák Ferdinand v. *Saar* (l. o.) is. Otto *Roquette* elbeszélő költeményei közül különösen bájos és friss a «Waldmeisters Brautfahrt». Jeles elbeszélő Hermann *Kurz* (l. o.) is, de a legnagyobb két tehetség a szépprózában Gottfried *Keller* (l. o.) és Konrad Ferdinand *Meyer* (l. o.). Amaz, mondhatni, a legnagyobb német elbeszélő. Csak népszerűségben multa őket felül, de tehetségben mögöttük marad a termékeny s közkedvelt Friedrich *Spielhagen* (l. o.). Jeles elbeszélő Wilhelm *Raabe* is (l. o.). A korszak legnagyobb német humoristája Wilhelm *Busch*. A történeti regénynek két kiváló művelője Georg *Ebers* (l. o.) és Felix *Dahn* (l. o.). Kedves költő és elbeszélő Rudolf *Baumbach* (l. o.) és Rudolf von *Gottschall*, aki ezenkívül drámáival és mint irodalomtörténetíró is nevezetes. Népszerű volt Robert *Hamerling* (l. o.) is, több epikus költeményével Heinrich *Leuthold*, Ferdinand *Gregorovius* Euphorion-jával, s a novellaírók közül Robert *Byr*, Levin *Schücking*, Luise von *François* és a rendkívül termékeny Wilhelm *Jensen*. Stephan *Milow* (l. o., igazi nevén v. *Millenkovich)* magyar (orsovai) születés. Friedrich Theodor *Vischer* Auch einer c. regénye a jelentősebb alkotások egyike.

E korszakhoz fűződik az *alnémet irodalom* újraébredése is. A multban a Heliandtól Laurembergen át Vossig sok jeles név és alkotás jelzi a nyomait. Most egyszerre több író mutatja meg, hogy a tájnyelvű irodalomnak a modernben is van jogosultsága. Klaus *Groth* (l. o.) gyönyörű lírája és Fritz *Reuter* (l. o.) erőteljes epikuma és zamatos humora támasztják fel az alnémet költészetet s egyszerre teljes virágában. Mellettük John *Brinckmann* érdemel megemlítést. Csak legújabban jött el a csoport drámaírója Fritz *Stavenhagen* (l. o.) személyében, aki fiatalon elhunyva is hatalmas alkotásokat hagyott hátra.

Nem volna teljes e kor képe, ha nem említenők a legnagyobb pesszimista filozófus, Artur *Schopenhauer* (l. o.) nevét, aki Kant óta a németek legkiválóbb bölcselője. Jeles kortársa Eduard von *Hartmann* (l. o.).

XI. A legújabb kor. A német-francia háború nem szakítja meg, csak gazdagabbá teszi az irodalom fejlődését. *Bismarck* és *Moltke* beszédei és levelei, Leopold v. *Ranke* (l. o.) és Heinrich v. *Treitschke* (l. o.) történeti, Wilhelm *Scherer* (l. o.) művészi stílű irodalomtörténeti művei mel-

lett, akinek nyomába utóbb Erich *Schmidt* (l. o.) lép, a bölcseletben Friedrich *Nietzsche* (l. o.) és a zenében Richard *Wagner* jelenti egy új kor kezdetét.

Az irodalomban új áramlatok lépnek fel. A Schopenhauer hirdette pesszimizmus és a megnyilvánuló materializmus helyébe a naturalizmus (l. o.), majd egy szimbolista neoromanticizmus lép, amely utóbbi mellett azonban a realizmus (l. o.) még mindig érvényesül. Dráma, regény és líra egyforma bőséggel ontja minden irányban termékeit; az íróknak egész tábora támad, mellyel arányosan nő a nyomdászat technikája s ami fő, az olvasóközönség is. Éppen Németországban a modern irodalom egyik nagy eredménye, hogy minden jó könyv nagy közönségre is talál s a kiadásoknak azelőtt ismeretlen gyors egymásutánját éri meg. Nem tagadható azonban, hogy az irodalom más szempontból is fejlődést mutat: az Európát végigjáró ez áramlatok irodalmi kölcsönhatásra is vezetnek. Ibsen és Björnson a drámában, Zola, Tolsztoj, Dosztojevszki, Gorkij s általában az orosz irodalom a regényben, Spencer a filozófiában, Baudelaire és Verlaine a lírában, Rostand a drámában nagy hatással van a nemzeti irodalmakra: de érdemük a multtal szemben s Goethe óta mindegyre jobban az, hogy minden szellemi áramlat közepette is faji, erősen nemzeti sajátosságaikat is megtartják. A világirodalomba tökéletesen illeszkedik bele a német nemzeti irodalom, amelyen belül a nagy írók teljesen önálló egyéniségekül domborodnak ki.

A dráma a regénnyel közelebbi kapcsolatot mutat azáltal, hogy sok jeles regényírót csábít a szinpad fénye drámaírásra. *Raimund* és *Nestroy* alacsonyabb komikummal fűszerezett bohózatai után ízig-vérig drámaíró, de a *Gotthelf* és *Auerbach* megkezdte népi irányban, Ludwig *Anzengruber* (l. o.), az igazi népdráma megteremtője. A nép a tárgya a freiburgi papnak, Heinrich *Hansjakob*-nak (l. o.) is, aki a Fekete-erdő környékének parasztjairól mondott művészi történeteket s még inkább a széppróza egyik legkedveltebb művelőjének, a stiriai Peter *Rosegger*-nek (l. o.). Idegen hatások alatt nőnek naggyá a realizmus hívei közül egy Wilhelm *Bölsche* (l. o.), egy Max *Nordau* (l. o.), egy Maximilian *Harden* (l. o.), mind tudósok és esztétikusok inkább, mint költők. Idegen mintákon épül Michael Georg *Conrad*, a nyolcvanas évek kedvelt tárcaírója, a tehetséges, de öntelt Karl *Bleibtreu* (l. o.), új irányok kíméletlen hirdetője, és a szubjektiv és irányzatos osztrák Hermann *Bahr* (l. o.). Ők a «modern»-nek első, öntudatos hirdetői és kritikusai.

A realizmus nemcsak az írókat, hanem a szinpadot is átalakítja. Három nagy szinigazgató, Paul *Schlenther* (l. o.), Otto *Brahm* (l. o.) és Max *Reinhardt* (l. o.) a tökéletességig emelik a szinielőadást, amelyen görög és német klasszikusok, Shakespeare és mindenekfelett Ibsen mellett otthont emelnek a modern német drámának. Náluk szinpad és élet egy lett. S ebben megtalálták az írógárdájukat is.

Két porosz író, Arno *Holz* (l. o.), a naturalizmus erőteljes hirdetője és a líraibb, finomabb Johannes *Schlaf* (l. o.) az úttörői a természetesebbet, élethívebbet követelő iránynak s az ő nyomukba lép a legnagyobbja: Gerhart *Hauptmann* (l. o.), akinek Weber c. drámája (1892) forradalmat jelentett az irodalomban s az új irány diadalát is. Csábítja néha a szimbolizmus is, néha erősen szubjektiv és előtte van gyakran igazi mestere, Ibsen is. De minden művén áthat igazi írói lénye, az érett naturalizmus, mely az új drámát megteremtette. Az ő tanítványa az érzelmesebb Max *Halbe* (l. o.) és Otto Erich *Hartleben* (l. o.) Naturalista, de erősen egyéni jellemű költő a bécsi Arthur *Schnitzler* is (l. o.), aki mesteri dialógusával s hangulatos darabjainak tömör egységével, azonfelül pedig ritka szellemességével tűnik ki. A szimbolizmus legkiválóbb képviselője a drámában Hugo v. *Hofmannsthal* (l. o.). A müncheni kör tanítványa a formaérzékével kitűnő Ludwig *Fulda* (l. o.), líraiságával Hofmannsthalhoz áll közelebb Richard *Beer-Hofmann*; hatalmasan rajzolt alakjaival naturalizmus és szimbolizmus éppen úgy találkozik érdekesképpen Karl *Schönherr* drámáiban, miként humor és tragikum. Sajátos tehetség maró társadalmi szatiráival Frank *Wedekind*. A valóság, az élet tragikuma Herbert *Eulenberg* drámáinak kedves tárgya. Kívülök Ernst v. *Wolzogen*, Karl *Hauptmann*, Max *Dreyer*, Hans *Kyser*, Wilhelm *Schmidtbonn*, Ernst *Hardt*, Stephan *Zweig*, a Hebbel nyomait taposó Paul *Ernst* és Samuel *Lublinski* a legújabb N. jelesebb drámaköltői.

Sokkal több jeles művelőre talál a XIX. sz.-nak legkedvesebb műfaja, a regény. Régi nyomokon jár hatalmas alkotásaival Adolf *Wilbrandt* (l. o.), a művészi előadású, idealista Marie *Ebner-Eschenbach* (l. o.), Gabriele *Reuter* (l. o.), Hans von *Kahlenberg* (Helene von Montbart), továbbá olasz tárgyú novelláival Isolde *Kurz* (l. o.) és a berlini élet rokonszenves rajzolója, Paul *Lindau*, Hermann *Hesse*, valamint a nőíróknak, akik nagy számban szerepelnek, legtöbbje. Kiválik közülük a régi Weimar életének hangulatos rajzolója, Helene von *Boehlau* (l. o.). Humoráért népszerű Fritz *Mauthner* (l. o.) és a berlini kispolgárok (Familie Buchholz) írója Julius *Stinde*. Katolikus törekvései mellett erős alakjai jellemzik Enrica von *Handel-Mazzetti* regényeit. A régi Berlin életébe vezet két gyönyörű történeti regényével Georg *Hermann* (igazi nevén Georg *Borchardt*). Egyébként azonban a regény is ugyanazokat az irányokat mutatja, amelyeket a dráma. Zolának és a szélső naturalizmusnak hatása mutatkozik Max *Kretzer* (l. o.) regényeiben, akihez — ugyancsak realizmusával — Hermann *Heiberg* csatlakozik. A modern német regény forrongó naturalizmusával teljesen kifejlődve Hauptmann riválisánál, Hermann *Sudermann*-nál (l. o.) jelenik meg. *Hauptmann* is írt regényt, miként Sudermann is próbálkozott a drámával. Az élet problémáinak rajzaiban amannak mégis mögötte marad. Maupassant nyomait tapossa Georg v. *Ompteda* s utóbb regényeiben Otto Erich *Hartleben* is. Jellemrajzával válik ki a realista Heinrich *Mann* (l. o.). A legnagyobb tehetségek egyike testvére, Thomas *Mann* (l. o.), aki

az érzések finom rajzával, alakjainak pszichológiai mélységével hat. A szociális regény jeles művelője Wilhelm v. *Polenz* (l. o.) is, aki egyben egy másik iránynak is folytatója. A Heimatskunst ez az irány: a falu embereinek élete a tárgya. Rosegger és előzői óta ez a milieu a realizmusnak mindvégig kedves maradt. Emil *Marriot* (igazi nevén Emilia *Mataja)* is egy salzburgi tárgyú regényével (Der geistliche Tod) és sokan mások ide tartoznak. Tetőpontot Gustav *Frenssen* (l. o.) műveiben ért. A rög, a föld, a paraszt költészete ez, minden természetes vágyával és naivságával, őserejével és jellemével. Hatása minden más íróét felülmúlta. Th. Mannhoz áll közelebb, de szintén a szülőföld életének rajzolója Clara *Viebig* (l. o.). Ide sorolható Karl *Beyer*, Charlotte *Niese* és J. C. *Heers*. A szimbolizmus felé hajlik regényeiben Ricarda *Huch* (l. o.) a legújabb N. egyik kiváló tehetsége. A novellaírók közül kitünő előadásával, formaérzékével válik ki Otto *Ernst* (igazi nevén *Schmidt)* és Ludwig *Thoma*, erős fantáziájával Hanns Heinz *Ewers*. Humoráért népszerű Otto Julius *Bierbaum* (l. o.).

A közelmult ismét sok új írót vetett felszinre. Két erős egyéniség van köztük. Jakob *Wassermann* (l. o.) forrongó tehetsége leginkább szimbolizmusában és jellemrajzában jut érvényre. Bernhard *Kellermannt* (l. o.) finom, lehelletszerű festése teszi naggyá, de hatást inkább *Tunnel*jének merész vonásaival ért el.

A modern irodalomban természetesen újjászületett a líra is. Tárgya nem változott, miként az örök emberi lélek sem változik. De a lelki processzust, élményt, hangulatot természetesebben, a pillanatnyi benyomás képében próbálja visszaadni, az érzésekben ezáltal őszintébb, közvetetlenebb. A formát pedig eddig el nem ért tökéletességre fejlesztette s a kifejezett érzésnek talán az eddiginél is szervesebb alkatrészévé, együtthatójává tette.

A modern német líra megteremtője Detlev von *Liliencron* (l. o.). Lelki élményeit elemekre bontva, de egységes hangulatban ébreszti fel olvasójában. Ezt egész virtuózitássá fejlesztik Arno *Holz* és Johannes *Schlaf*, s ebben osztozik velük Isolde *Kurz*. Új ritmusokat teremtenek s a verselésnek új technikáját. Ezekben tűnik ki Verlaine tanítványa, Richard *Schaukal* és ezekben ér tetőpontot Richard *Dehmel* (l. o.) művészete, akiben már több a reflektáló hajlam, mint a tiszta líra. Vele, úgy mint Liliencronnal eljutott a líra a tiszta *én* költészetéhez. Ebben nyilvánul realizmusuk is. A szimbolista iránynak legjelesebb képviselői Rainer Maria *Rilke* (l. o.), Baudelaire követője, színdús, gazdag nyelvű, mesteri formájú, dallamos lírájával, melyben a nyelvművészet utólérhetetlen és Peter *Altenberg*, aki a hangulatok tömör, rövid, egyszerű érzékeltetésére törekszik. Egészen külön áll mindezektől a modern líra egy harmadik csoportja, amely a Blätter für die Kunst köré csoportosult. E csoportnak két vezető szelleme Stefan *George* és Hugo von *Hofmannsthal*. Lírájuk egy célra törekszik: hogy a költő lelkében ébredő hangulatot minél tisztábban, izoláltan megragadva, pillanatnyi képében élesszék fel az olvasó lelkében. Költészetükben ezért minden tiszta, egységes, egyéniségükön átszűrt líra. George plasztikusabb, Hofmannsthal lágyabb, inkább szimbolista és formákban művészibb. Az egész iránynak hibája, hogy nem szólhat a nagyközönségnek. Viszont olvasóik körében kiszorították a regényt lírájukkal s a lírának közönséget teremtettek.

Mellettük a líra hagyományos formája és hangja is tovább él Gustav *Falke*, Carl *Busse*, Börries von *Münchhausen*, Margarethe *Windthorst*, a magyar (fehértemplomi) származású Marie Eugenie *delle Grazie*, Lulu von *Strauss und Torney* és mások költészetében.

Irodalom. A N. történetét tárgyaló müvek száma igen nagy. Természetes, hogy csak a legnevezetesebbek felsorolására szoritkozhatunk. Külön utalunk két műre, amelyek az egyes írók bibliografiáját és részben repertóriumát is adják. Ezek közül a teljes: Karl Goedeke, Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung, Dresden 1859—1881, új 2. és 3. kiadása 1888 óta folyamatban. A másik: Adolf Bartels, Handbuch zur Geschichte der deutschen Literatur, 2. kiad. Leipzig 1909. Korrendi áttekintés található Scherer alább idézett irodalomtörténetének 12. kiadásában, 796—810. l. — 1. *Összefoglaló művek.* Koberstein, Grundriss der Geschichte der deutschen Literatur, Leipzig 1827, 6. kiad. 1884; Gervinus, Geschichte der poetischen Nationalliteratur der Deutschen, u. o. 1835, 5. kiad. 1871; Vilmar, Geschichte der deutschen Nationalliteratur, Marburg 1874, 24. kiad. 1898; Wackernagel, Geschichte der deutschen Literatur, Basel 1851, 2. kiad. 1877; Kurz, Geschichte der deutschen Literatur, Leipzig 1851, 7. kiad. 1876; Kluge, National-Literatur, Altenburg 1869, 38. kiad. 1907. (isk., de nagyon elterjedt s igen jó kézikönyv); Scherer, Geschichte der deutschen Litteratur, 1883, 10. kiad. 1910; Vogt und Koch, Geschichte der deutschen Literatur, 1896, 2. kiad. 1906; Bartels, Geschichte der deutschen Literatur, 1901. Magyar vonatkozásaiért külön említendő: Nagl-Zeidler, Deutsch-oesterreichische Literaturgeschichte, Wien 1899. (Különnyomatban: Gragger, Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn, Wien und Leipzig, 1914.) Képes irodalomtörténetek: König, Deutsche Literaturgeschichte, 29. kiad. Bielefeld 1903; Leixner, Geschichte der deutschen Literatur, 6. kiad. Leipzig 1903; Salzer, Geschichte der deutschen Literatur, München 1904. A német irodalomtörténetre vonatkozó képgyüjtemény: Könnecke, Bilderatlas, 2. kiad. Marburg 1895. Szemelvények: Wolff, Encyklopädie der deutschen Nationalliteratur, Leipzig 1834; Wolff's Hausschatz, u. o. — 2. *Egyes korszakok és műfajok monográfiái.* Kelle, Geschichte der deutschen Literatur bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts, Berlin 1892; Kögel, Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgange des Mittelalters, Strassburg 1894; Bezold, Geschichte der deutschen Reformation, Berlin 1890; Schmidt, Geschichte der deutschen Literatur von Leibniz bis 1814., Berlin 1886; Lemcke, Von Opitz bis Klopstock, Leipzig 1882; Hettner, Literaturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts, III. Teil, Braunschweig 1912; Goethe, Wahrheit und Dichtung; Grisebach, Das Goethesche Zeitalter der deutschen Dichtung, Leipzig 1891; Haym, Die romantische Schule, Berlin III. kiad.; Huch, Blütezeit der Romantik, Leipzig 1899; u. a., Ausbreitung und Verfall der Romantik, u. o. 1902; Stern, Die deutsche Literatur vom Tode Goethes bis zur Gegenwart, Marburg 1886; Meyer, Die deutsche Literatur des XIX. Jahrhunderts, Berlin 1912; Brandes, Das junge Deutschland, Leipzig 1897; Bartels, Deutsche Dichtung der Gegenwart, Leipzig 1907; Wolff, Geschichte der deutschen Dichtung der Gegenwart, u. o. 1896; Bobertag, Geschichte des Romans in Deutschland, Berlin 1876; Mielke, Der deutsche Roman des XIX. Jahrhunderts, u. o. 1898; Litzmann, Das deutsche Drama in der Gegenwart, Hamburg 1897; Biese, Lyrische Dichtung und neuere deutsche Lyriker, Berlin 1896; Bulthaupt, Dramaturgie des Schauspiels; Elster, Prinzipien der Literaturwissenschaft. — 3. *Egyes írókra* vonatkozó irodalmat l. minden írónál külön felsorolva. L. még: Allgemeine Deutsche Biographie (röviditve ADB-nek gyakran idézik); Brümmer, Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten (Universal-Bibliothek) Leipzig é. n. Csak kritikával használható: Geissler, Führer durch die deutsche Literatur des XX. Jhs., Weimar 1913. — 4. *Folyóiratok:* Archiv für Literaturgeschichte, 1870—1887; Vierteljahrschrift für Literaturgeschichte 1888—1893; Euphorion, 1894 óta; Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte, 1887 óta; Literarisches Echo; Jahresberichte für neuere

deutsche Literaturgeschichte, 1890 óta. — 5. *Magyar nyelvű irodalomtörténetek*: Heinrich, A N. története, I-II. 1748-ig; U. a., Egyetemes irodalomtörténet, III. k.; Albrecht János, A N. vázlata; Gálos, N., a Műveltség Könyvtára XII. kötetében. — 6. *Magyar-német érintkezések*. Heinrich, Magyar elemek a német költészetben, Budapest 1909; Gragger, Magyar-német irodalmi érintkezések (Heinrich-Album), u. o. 1913; Császár, A német költészet hatása a magyarra a XVIII. sz.-ban, u. o. 1913.

Német iskolaegyesület, l. *Deutscher Schulverein*.

Németi vár *(Nemty, Nempty)*, l. *Lenti*.

Németjakabvágás, község, most *Jakabvágása* (l. o.).

Németjárfalu, nagyk. Moson vm. rajkai j.-ban, (1910) 923 német és magyar lak., postahivatal, u. t. Rajka.

Német jog, egyrészt a Németország területén érvényes, másrészt a német nemzeti jogforrásokból származó jog. A két fogalom nem azonos, aminek oka az, hogy a Németországban érvényes jog nem kizárólag nemzeti eredetű, s a hazai jogforrások mellett idegen recipiált jogok érvényesek. Sőt a jogfejlődés oly irányt vett, hogy főleg a magánjog terén az idegen jog Németország közönséges jogává vált, s mellette csak azok a jogintézmények tartották meg érvényöket, amelyek a német nemzeti jelleggel s a német népélettel legszorosabb összefüggésüknél fogva a német jogfelfogás legsajátosabb kifejezését képezték. A birodalmi törvényhozás azonban leginkább a közjog, a perjog s a büntetőjog terén volt tevékeny. Az idegen jog a római jog, a kánoni jog s a longobard hűbérjog, az ú. n. Libri Feudorum. A Németországban érvényes római jogot — ellentétben a tiszta római joggal, miként a római birodalomban hatályban volt, vagyis az ú. n. Institutiókkal — *pandektajognak* nevezik, amely tehát a német törvényhozás, szokás s tudomány által módosított s a német birodalomban tényleg hatályban levő római jogot jelenti. Az idegen jognak hatálya nem törvényhozási tényen, hanem szokás útján végbement u. n. recepción alapszik. A XII. s köv. sz.-okban Bolognában kiképezett német jogtudósok ugyanis hazájukba visszatérve, itt a római jogot a gyakorlatban kezdették alkalmazni, mit a római jognak benső tökélye mellett nagyban előmozdított az, hogy a német-római birodalmat az ó-római birodalom folytatásának szerették tekinteni.

Azok az országok, hol az eddig említett jogok hatályosak, voltak az ú. n. közönséges jog országai (Länder des gemeinen Rechts). A nemzeti szellem ébredésével a római jognak ellenesei támadtak, kik a hazai eredetű jogforrásoknak az eredetében mégis csak idegen jog által félreszorítását tűrni nem akarták, s a német eredetű jognak diadalra jutásán fáradoztak. Így támadt a *romanisták* és a *germanisták* két ellentétes tábora. A germanisták törekvései sok államban a magánjog kodifikációjára vezettek. A kodifikációk közül megemlítendők különösen: a porosz Landrecht (1794) és a szász polgári törvénykönyv (1863).

A régi német birodalom feloszlásával (1806) nem volt többé oly törvényhozó hatalom, amely egységes jogot alkothatott volna és a jogegység egy ideig csak az országos törvényhozások összhangzó jogalkotásai által volt egyik-másik irányban megvalósítható. Ilyen értelemben lett egységes joggá az 1848. évi Általános német váltórendszabály és az 1861. évi német kereskedelmi törvény. Az új német birodalom megalakulásával (1871) és a birodalmi törvényhozás hatáskörének nagymérvű kiterjesztésével a jogegység mind szélesebb körben érvényre jutott. Birodalmi törvény erejére emelték mindenekelőtt az említett váltótörvényt és a kereskedelmi törvényt. Az új német birodalom jogalkotásai közül megemlítendők különösen az 1871. évi btk., az 1877. évi igazságügyi törvények (birói szervezeti törvény, polgári perrendtartás, bűnvádi perrendtartás, csődtörvény) és az 1896. évi polgári törvénykönyv. Nagy tevékenységet fejtett ki a birodalmi törvényhozás 1883 óta a munkásbiztosítás kérdésének szabályozásában.

Német kapri (növ.), l. *Caltha*.

Német katolikusok, a német nemzeti katolikus egyház eszméjéből támadt vallási társulat tagjai. A német nemzeti egyház eszméje akkor látszott megvalósulni, midőn Arnoldi püspök a Krisztus köntösét Trierben 1844 aug. 18-tól okt. 6-igköztisztelet tárgyául tette ki s egy állásától fölfüggesztett pap, Ronge János, féktelen hangú röpiratot tett közzé, amelyben az egyházat, a pápát és a papságot sértegette s ellenök a harcot a liberális és a protestáns hirlapokban felidézte. Erre mint egy második Luthert kezdték ünnepelni Rongét, aki dicsőségtől elragadtatva, 1845. Boroszlóban új egyházközséget alapított, melynek ő lett a lelkésze. Az általa hirdetett hitvallás lényegileg protestáns elveket tartalmaz, így pl. csak két sakramentumot, a keresztséget s az úrvacsorát fogadja el s elveti a szentekhez való folyamodást, a képek, ereklyék tiszteletét, búcsúkat stb. Hasonlóképen elszakadt a r. kat. egyháztól egy *Czerski* Johann nevű káplán, a ki még korábban (1844 okt. 19.) alapított egy apostoli keresztény egyházközséget Schneidemühlben s bár ő is elvetette a specifikus r. kat. hitelveket, mint a bibliával ellentéteseket, de megtartá a nicaeai hitvallást s a hét sakramentumot. Ez a két vallásalapító 1845. az ú. n. lipcsei zsinaton egymással egyesült s oly hitvallást szerkesztett, amely a Ronge-féle dogmai álláspontból indul ki s a kat. egyház hitelveit s liturgiáját elveti, pl. a latin nyelvű isteni tiszteletet. Ez alkalommal vették fel a N. nevet s magukhoz vonták a papság köréből az egyházzal meghasonlott s a papi nőtlenséggel elégedetlen elemet, a csak névleg katolikus világiakat s a protestánsok közül azokat, akik minden ujításért lelkesednek. Igy aztán nemcsak Poroszországban, de Sziléziában, Szászországban, Mecklenburgban, Hessenben, Badenben stb. is keletkeztek német katolikus egyházközségek. Velük szemben az illető államok kormányai eleinte visszautasító álláspontra helyezkedtek; de 1847-től kezdve mind erőteljesebb támogatásban részesítették a N.-at, akikkel a protestánsok is szivesen megosztották templomaikat. De midőn Ronge s követői az egyházi forradalmat a politikai térre is átvitték s demokratikus túlzásaikkal a protestansok féltékenységét is felkeltették, az állam hitközségeiktől a jóváhagyást megvonta s azok hívei jelentékeny számmal

visszatértek a r. kat. egyházba. De azért a német birodalomban ma is több hitközségük van, bár a N.-ok különleges egyháztársulati organizációjáról ma csak Szászországban lehet szó.

Német-Kelet-Afrika, német gyarmat, l. *Kelet-Afrika*, 2. és *Világháború*.

Német-Keletafrikai Társaság. 1884-ben Berlinben Behr-Brandelin és Peters által alapított társaság Afrika keleti partvidékein fekvő telepek megszerzésére és hihasználására. A társulat 4 millió márka alaptőkét hozott össze s kezdetben elég jól működött, midőn azonban 1888. a zanzibári szultán protektorátusát rájuk is ki akarta terjeszteni, a társaság a Németbirodalom segítségét kérte. Németország szívesen vállalta a protektorátust, a társaságot a vámbevételekből eredő veszteségekért évi 600,000 márka járandósággal kárpótolta, a közigazgatást német mintára szervezte s a társaságnak a legszélesebb körü jogokat és koncessziókat biztositotta úgy földbirtokok megszerzése, mint azok kihasználása szempontjából. V. ö. Karl *Peters*, Das deutsch-ostafrikanische Schutzgebiet (München-Leipzig 1895).

Német Keleti Társaság *(Deutsche Orientgesellschaft)*. 1898 alapított társaság, melynek célja a közeli kelet ókori kulturországainak kutatása és a róluk való ismeretek terjesztése. Ezt a célt expediciók, ásatások és publikációk pénzbeli támogatásával érik el. Protektora a német császár. Eddig főleg Babilonban történtek ásatások. A társaság évi jövedelme a császári és állami, továbbá a tagok támogatásával kb. 15—20,000 márka. Folyóirata a szabálytalan időközben megjelenő Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft.

Németkér, nagyk. Tolna vm. dunaföldvári j.-ban, (1910) 1932 német és magyar lak., postahivatal, u. t. Vajta.

Németkeresztes, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 411 német lak., postahivatal, u. t. Pinkaóvár.

Németkeresztúr, község, l. *Sopronkeresztúr*.

Német király *(Rex Germaniae)*, Németország uralkodóinak címe *Nagy Ottó* (936—973) óta. Mikor ez 962. római császárrá koronáztatta magát, a N.-i cím háttérbe szorult a császári cím mellett s a császároknak N.-okká megválasztott utódai a *római királyi* cimet viselték. A N.-okat kezdetben az összes német fejedelmek, az 1356-iki Arany Bulla szerint az ú. n. *választó fejedelmek* választották Frankfurtban, mire a kölni érsek Aachenben N.-lyá koronázta őket. Az 1338-iki *rensei* határozat szerint a törvényesen megválasztott N. pápai megerősítés és koronázás nélkül is viselheti a császári címet. V. Károly volt az utolsó N., akit VII. Kelemen pápa 1530. Bolognában császárrá koronázott. Azóta a N.-ok a választott római császári címet viselték 1806-ig.

Német konzervativ párt, német birodalmi párt, mely 1871 óta a kormányt támogató pártcsoportokhoz tartozik. Legnagyobb számmal (80) az 1887-iki választásokon került a birodalmi gyűlésbe, míg 1912-ben 43-ra apadt le tagjainak száma. Legközelebb áll hozzá a *Szabad konzervativ párt*, más nevén a *Német birodalmi párt* (l. o.). A *porosz* képviselőházban a N. az uralkodópárt, mely az 1913-iki választásokon 270 mandátumot nyert (144 német konzervativ, 53 szabad konzervativ és 73 nemzeti konzervativ) az ellenzék 168 mandátumával szemben.

Németkucsova, kisk. Bereg vm. munkácsi j.-ban, (1910) 304 német lak., u. p. és u. t. Munkács.

Németlad, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1910) 1104 magyar és német lak., vasútállomás távíróval: Németlad-Gyöngyöspuszta, posta- és telefonhivatal.

Németlak, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 398 német és magyar lak., u. p. Nagyfalva, u. t. Szentgotthárd.

Német lánc, l. *Hosszuszemű lánc*.

Német légió, l. *Idegen légió*.

Német létra, l. *Horoglétra*.

Németlipcse, nagyk. Liptó vm. N.-i j.-ban, (1910) 2176 tót lak., a járás székhelye, takarékpénztárral, posta- és távíróhivatallal és élénk kádáriparral, műfűrésszel. Hozzátartozik *Zselezno* (l. o.) fürdő és *Magurka* bányatelep m. kir. arany- és ezüstbányával. A községet állítólag Lipcséből átutazó vásáros szászok alapították a XIII. sz.-ban, kik különböző kiváltságokat, közte bányajogot kaptak; lakói teljesen eltótosodtak. Csúcsíves temploma 1479-ből való, szárnyas oltárai a szászországi csúcsíves művészet terméke. Itt alakult a liptómegyei *Kalandosok* (l. o.) első társulata a XIV. sz.-ban. *Lipcse várát* l. *Zólyomlipcse* alatt.

Német ló a lóversenysport szabályai értelmében az, mely vagy a német birodalom területén elletett vagy oda még ellési évében anyjával együtt behozatott. Mindkét esetben még az is szükséges, hogy a ló az ellését követő év junius elsejéig a német birodalom területén maradjon. A német lófajtákat l. *Ló* és a megfelelő címszók alatt.

Német lovagrend *(Ordo equitum Teutonicorum.)* A harmadik keresztes hadjárat alkalmával gazdag lübecki és brémai kereskedők Akkon ostrománál beteg honfitársaik gondozására tábori kórházat és ápoló testvérületet létesitettek. Az utóbbi idővel a Johanniták és Templáriusok mintájára egyházi lovagrenddé alakult át, melynek szabályait III. Ince pápa erősítette meg 1199 febr. 19-én. A tagok — csupa német nemes-ivadék — a hármas szerzetesi fogadalom betartásán kívül a pogányok ellen való hadakozásra is köteleztettek. Öltözetük fehér köpönyeg volt fekete kereszttel. A rend csakhamar felvirágzott s úgy a Szentföldön, mint Európában, számos birtokot szerzett. A legfőbb vezetés a nagymester *(Hochmeister)* kezében volt s az egyes kerületeket a tartománymesterek *(Landkomture)* kormányozták. A nagymestert élethossziglan választották. A rend tagjai lovagokból és papokból állottak, akiknek a szolgálattevő testvérek segédkeztek. Kórházaikban apácákat is *(Halbschwester)* foglalkoztattak.

Midőn Konrád massoviai fejedelem a pogány poroszok leigázására hívta meg a német lovagokat, ezek a meghívást elfogadva, 1226 óta Poroszországban ütötték föl tanyájukat. II. Frigyes császár Hermann von Salza nagymesterüket bi-

rodalmi hercegi rangra emelte. Jóllehet a rend tovább is részt vett a palesztinai hadjáratokban, főtevékenységét a Kelet-tengerparti tartományoknak szentelte, melyekben több várost (Kulm, Thorn, Marienwerder, Königsberg) alapított s részint a benszülött poroszokkal, részint a lengyelekkel és litvánokkal háborúskodott. A N. Akkon eleste után (1291.) székhelyét előbb Velencébe, majd Siegfried von Feuchtwangen nagymestersége alatt *Marienburgba* helyezte át, hol hatalmának és gazdagságának tetőfokára emelkedett. Jelentős csorbát szenvedett ez a hatalom és gazdagság a Jagello Vladiszlav lengyel királlyal vívott tannenbergi ütközetben (1410 jul. 15.), melyben a N.-et nagy vereség érte. A csatában elesett Ulrich von Jungingen helyébe Heinrich von Plauent választották nagymesterré, ki erős kézzel igyekezett a meglazult rendi fegyelmet visszaállítani. Az elvilágiasodott és önző lovagok azonban őt 1413 okt. 14. letették s mert alattvalóikkal folyton kegyetlenkedtek, Nyugat-Poroszország lakói ellenük a lengyelekkel szövetkeztek. Tizenegy évig tartó küzdelem után (1455—66) a második thorni békében a N. Nyugat-Poroszországot és Ermelandot kénytelen volt a lengyeleknek átengedni, Kelet-Poroszország fölött pedig a lengyel király hűbéruraságát elismerni. Ettől fogva a nagymester *Königsbergbe* tette át rezidenciáját.

Brandenburgi Adolf őrgróf nagymester 1525. protestánssá lett s a rendet Luther tanácsára szekularizálta. A porosz és a balti tartományok lovagjai készségesen belenyugodtak a dologba, a németországi lovagok s velük a pápa és a császár azonban erélyesen tiltakoztak az egyház ilyetén megrablása ellen. A német tartománymestert *(Deutschmeister)* V. Károly császár ekkor a nagymesteri méltósággal ruházta föl *(Hoch- und Deutschmeister)* s hűbérül Poroszországot adta neki. A nagymester székhelye *Mergentheim* lett.

A lunévillei béke (1801.) a N. birtokainak egy részét Franciaországnak ítélte oda, a pozsonyi békében meg II. Ferenc császár azt a jogot kapta, hogy a nagy és- németmesteri méltóságot mindenkor a Habsburg-Lotharingiai ház egyik tagja örökölje. I. Napoleon 1809 ápr. 24. a N.-et a rajnai szövetség összes államaiban eltörölte s ez most már csak Ausztriában maradt meg és Hollandiában (Utrechti bailliátus.) Ferdinánd császár 1840 jun. 28. Ausztriában a N.-et ujjászervezte. A nagy- és németmester, aki egyszersmind a 4-ik gyalogezred tulajdonosa, 1894 óta Jenő főherceg. A rend háború esetén 41 egészségügyi tábori oszlop és négy kórház fölszereléséről gondoskodik. Tagjai nagykáptalanbeliek, fogadalmas lovagok, tiszteletbeli lovagok, áldozópapok és betegápoló nővérek. Jelvényük aranyszegélyű fehér-szélű fekete kereszt. A N.-nek 1871 óta egy új alapítása van, ez a *marianusok* vagyis Mária-keresztesek. Célja ez alapításnak, hogy a rendet már béke idejében birtokába juttassa azoknak az eszközöknek, melyekre a háborúban szüksége lehet. A Mária-keresztet minden, az osztrák vagy magyar nemességhez tartozó, 18-ik évét betöltött kifogástalan jellemű férfi és nő kérheti, ki kötelezi magát, hogy évenkint 50 koronát fizet a rend kórházi pénztárába. A marianus kereszt hasonlít a N. keresztjéhez, csakhogy ezüst szegélyű. Tulajdonosai a N. tagjai közé, akiktől teljesen elütő szabályzatuk és szervezetük van, magukat nem számíthatják.

Magyarországon a N. 1211. telepedett meg, midőn II. András a Barczaságot azzal a kikötéssel adományozta neki, hogy Erdélyt a kunok ellen védelmezi. Miután azonban a rend e kötelezettségének nem tett eleget, a király 1225. hadsereg élén kiűzte az országból. A rend 1702-ben 500,000 forintért megvette a jász-kun területet, de 1715. a vétel érvénytelennek nyilváníttatott.

Irodalom. Duellius, Historia Ordinis Theut., Nürnberg 1727; Histoire de l'Ordre teutonique par un chevalier de l'Ordre, 4 kötet, Paris 1784; Voigt, Geschichte des Deutschen Ritterordens, 2 kötet, Berlin 1857—9; Salles, Annales de l'Ordre teutonique, Wien 1887; Prutz, Die geistlichen Ritterorden, Berlin 1907; Veszely Károly, II. András és a német lovagok a Barczaságban, Magyar Sion 1864. évf.

Németlövő (azelőtt: *Németlő*), kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 977 német és magyar lak., postaügynökség, u. t. Pinkaóvár.

Németmárok, kisk. Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1910) 680 német lak., postahivatal, u. t. Villány.

Német mitológia, egyrészt a német nép és egyes törzsei (alemannok, bajorok, frankok, szászok, stb.) ősrégi mitoszainak összessége, másrészt az ezekkel foglalkozó tudomány. A N.-nak alapja a germán mitológia (l. o.), de azért éppen nem azonos vele és nem azonos a germán mitológia másik alakulásával, a skandináv mitológiával (l. o.) sem. A N. rendszerének részletes jellemzése, főleg a források hézagos voltánál fogva, sok nehézséggel jár. Aránylag biztos alapul szolgálhat az ú. n. «alsó mitológia», mely a népies hagyományokból, mondákból, babonákból fejthető ki, amelynek gyökerei egész a proetnikus korba nyulnak vissza, nyomai pedig egész máig maradtak fenn. Igy bizonyára ősrégi a lélek továbbéléséről való hit, amivel összefügg a halotti kultusz és az ősök tisztelete is. Ez alsó mitológiába tartozik továbbá a kisértetekről, a jó és rossz szellemekről (boszorkányok stb.), törpékről (elfek, koboldok, wichtek) és óriásokról való hit. Sokkal nehezebb a német nép magasabb mitológiai rendszerének felépítése. A germán őskorban valószinüleg csak a mennyei isten, *Tiwaz* volt a közös istenség; ez előfordul a németeknél is *Ziu* név alatt, ő róla van elnevezve a keddi nap (ném. Ziestac, Dienstag, ang. Tuesday). Az egyes törzseknél azután külön-külön, úgyszólván nemzeti istenségek tisztelete fejlődött ki; ez istenek tisztelete azután nagyobb körre is terjedhetett. Igy főleg a frank törzsnél nagy tiszteletben állott *Wôdan* (Wotan, Wuotan, róla a szerda neve: ang. Wednesday), aki *Odhin* néven a skandinávoknál is rendkivüli tiszteletre tett szert. Nagyobb körre terjedt *Donar* istennek tisztelete is (ő róla a csütörtök neve: németül Donnerstag). Kétségkivül e három fő istent: *Ziu*-t, *Wôdan*-t és *Donar*-t értik a római történetírók, mikor azt írják, hogy a németek Mars, Mercurius és Jupiter isteneket imádják; *Donar* előfordul náluk Hercules néven is. Ezek mellett *Frija* istennő (l. *Frigg*) is szélesebb

körű tiszteletben állott. A németek templomokban és erdőkben tisztelték istenségeiket; nagy szerepe volt az áldozatoknak és jóslatoknak is. L. még *Germán mitológia* és az ott felsorolt irodalmat.

Németmokra, kisk. Máramaros vm. taraczvizi j.-ban, (1910) 730 német és magyar lak., u. p. Királymező, u. t. Taraczköz.

Német művészet (*három képmelléklettel).* A népvándorlás germán törzseinek művészeti gyakorlatáról csak ingó emlékek, az Európaszerte elszórt sírleletek tesznek tanuságot. Nagyobb igényű és jelentőségű művészeti tevékenység a frank birodalomban a kereszténység terjedésével kezdődik és a birodalom keleti felének művészete tekinthető a N. kezdetének,amely főleg Nagy Károly és utódai, a Karolingok, majd a szász Ottók uralkodása alatt lép előtérbe. Nehezen fölismerhető germán hagyományok mellett a késő antik művészet nyugati és keleti irányainak követése, illetőleg továbbfejlesztése jellemzi e kezdetet. A csekély számmal fönmaradt építészeti emlékek közül Nagy Károly híres aacheni temploma emelkedik ki, a Kelet centrális templomépítészete követésének nagyszerű példája, míg a bazilikák építése terén az ókeresztény templom alaprajzának és felépítésének fokozatos továbbfejlesztése jellemző (a st.-galleni apátság templomának alaprajza, steinbachi, seligenstadti bazilikák.) Ez a XI. sz.-ban — a francia- és olaszországi törekvésekkel párhuzamosan — a *román építészetre* vezetett, amelynek első kifejezett alkotásaival Szászországban, első sorban Hildesheimban (Szt. Mihály-templom [l. a *képmellékletet*], székesegyház, Szt. Godehard-templom) találkozunk, míg annak nagyszerű művei, fejlett alaprajzú, boltozott és jellegzetes tornyaikkal gazdagon csoportosított székesegyházak és szereteti templomok Nyugat-Németországban, főleg a Rajna mentén emelkednek és utóbb a francia csúcsíves építés szerkezeti előnyeit és egyes részleteit átvéve (ú. n. *átmeneti stilus)* a XIII. sz. közepéig folytatják a román építést. A legkiválóbb művek: a mainzi, speieri, wormsi, bambergi (l. a *képmellékletet)* székesegyházak, a laachi bencés templom, a kölni S. Maria im Kapitol-, S. Gereon-, S. Severin- és S. Kunibert-, a neussi Quirinus-templom, a limburgi (a Lahn mellett) székesegyház, a gelnhauseni templom stb. Itt-ott fenmaradtak e templomok belső festett díszének gyér emlékei is, amelyek közül az Ottók korában a Reichenau szigeten lévő oberzelli Szt. György-templom nagy falképsorozata, a XI. sz. második feléből a burgfeldi képek, majd a rajnamelléki templomok (Köln, St. Gereon, Brauweiler, Schwarzrheindorf stb.) válnak ki, mint a monumentális festészetnek az épületek nagy falsíkjait díszítő alkotásai. Nagyobb számúak a miniatürfestés termékei, melyek részben a Nagy Károly szolgálatában álló aacheni, részben az egyes kolostorok által fentartott másoló-műhelyekből kerültek ki. A szobrászat terén is, mint a festészetben, nagyrészt bizánci hatás alatt történnek az első kísérletek, főleg az elefántcsontfaragás terén. Bernward hildesheimi püspök azonban (993—1022.) az ottani székesegyház híres bronzkapujával és Krisztusoszlopával már a monumentális szobrászat terére lép. Az építészettel szorosan összefüggő szobrászatra azonban a csúcsíves építéssel együtt kifejlődött francia szobrászat gyakorol döntő hatást.

A XIII. sz. első felében a francia *csúcsíves építés* is mindinkább tért hódít és e században, valamint a XIV. században keletkeznek Németország-nak már teljesen csúcsíves templomai: a trieri Boldogasszony-templom, a Szt. Erzsébet tiszteletére Marburgban épített templom, román előzmények után a strassburgi és freiburgi monostortemplomok, a kölni székesegyház (l. a *képmellékletet),* a bécsi Szent István-templom, a prágai székesegyház, az ulmi monostortemplom (l. a *képmellékletet),* részben Németországot jellemző *csarnoktemplomok* módjára és a francia gótika elemeinek szigorúan következetes, olykor száraz alkalmazásával. Észak-Németország sajátos téglaépítészete egyéni módon érvényesül a tengerparti kereskedővárosok (Lübeck [l. a *képmellékletet*], Wismar, Rostock, Stralsund stb.) templomain és világi építészetében (városházak, kereskedőházak). A francia hatás alatt álló szobrászat emlékei közül, amelyek jellemző módon sok esetben még román templomokkal vannak kapcsolatban, különösen kiválnak: a bambergi és strassburgi székesegyházak különböző korból származó emlékei, a freibergi híres aranykapu, a freiburgi monostortemplom, a magdeburgi székesegyház szobrászati dísze és kivált a naumburgi székesegyházban lévő nagyszerű szobrok (l. a *képmellékletet).*

A XV. sz. építészete a gótika egyenes folytatása, abban a gazdagságra törekvő irányban, amely a francia *style flamboyant*-nak felel meg. Különösen nagy szerepet játszik a virágzó városok egyházi és világi művészete, mely a gazdag polgárok pompaszeretetét és áldozatkészségét tükrözteti vissza. Kivált Nürnbergben a jellemző művek egész sora keletkezik. A késő középkor ízlésének jellemző termékei az óriási számmal fönmaradt szárnyasoltárok, amelyek többnyire a faszobrászat és festés egyesítését mutatják. A középkori művészeti gyakorlatból egyes kiváló mesterek emelkednek ki. Ilyenek a Felső-Rajna mellett *Moser Lukas* (1450 körül), *Witz Konrad* (1440 körül),a kolmari *Schongauer Martin* (megh. 1491.), a német rézmetszés első nagy mestere; Kölnben *Lochner Stefan* (megh. 1451.), Ulmban *Multscher Hans* (megh. 1467 körül), szobrász és festő, id. és ifj. *Syrlin Jörg,* Tirolban *Michael Pacher* (megh. 1498.) mint szobrász és festő egyaránt kiváló. Nürnberg veszi át a vezetőszerepet. Kiváló szobrászok: *Stoss Veit* fafaragó (megh. 1533.), *Krafft Adam* kőszobrász (megh. 1509.), *id. Vischer Peter* (megh. 1529) bronzöntő, akik mellett még Würzburgban *Riemenschneider Tilman* (megh. 1531.) említendő. A fejlődő nürnbergi festészet első fő képviselői: *Pleydenwurff Hans* (1451—72 körül), *Wolgemut Michel* (1434—1519.), még korábban Hamburgban a jeles *Francke mester,* Nördlingenben *Herlin Friedrich* (megh. 1500.), Ulmban *Schüchlin Hans* (megh. 1505.).

A középkori N.-t a festészetben és grafikában *Dürer Albrecht* (1471—1528.) tetőzi be. Nála is mutatkoznak a XVI. sz. *német renaissance* elemei, amelyek olasz hatás alatt széles körben ér-

1. A hildesheimi Szt. Mihály templom belseje, XI—XII. sz.

2. Schwarzrheindor

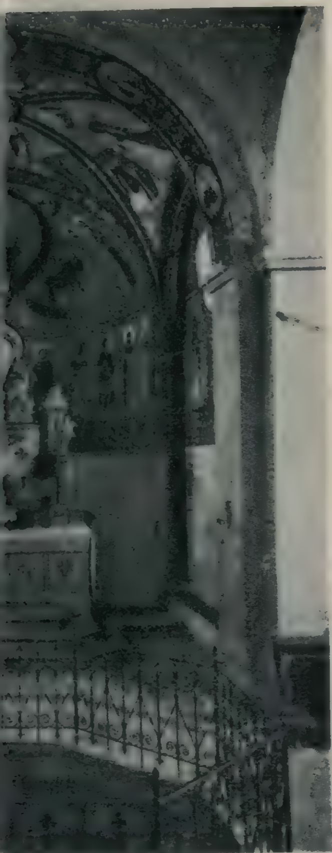

4. A freibergi székesegyház ú. n. aranykapuja.

6. Mária hal

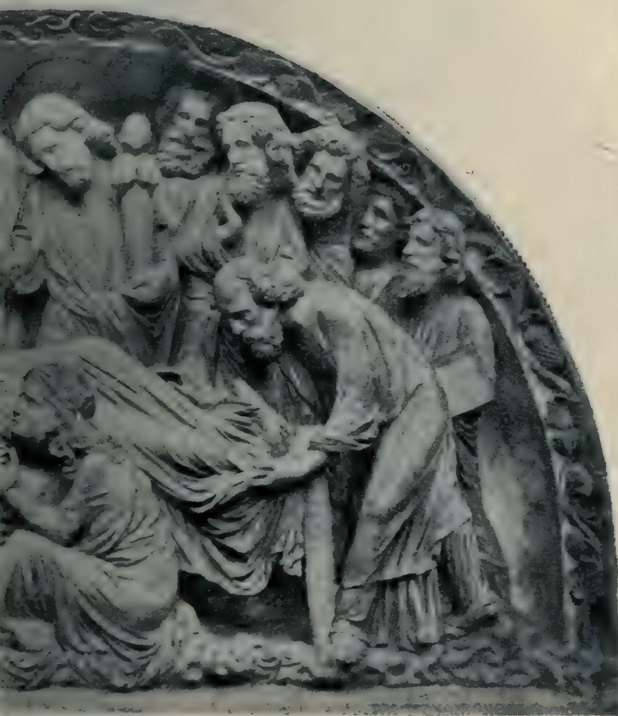
«Német művészet» cikkhez.

templom szentélye, XII. sz.

3. A bambergi székesegyház, XIII. sz.

mbormű, Strassburg, Münster.

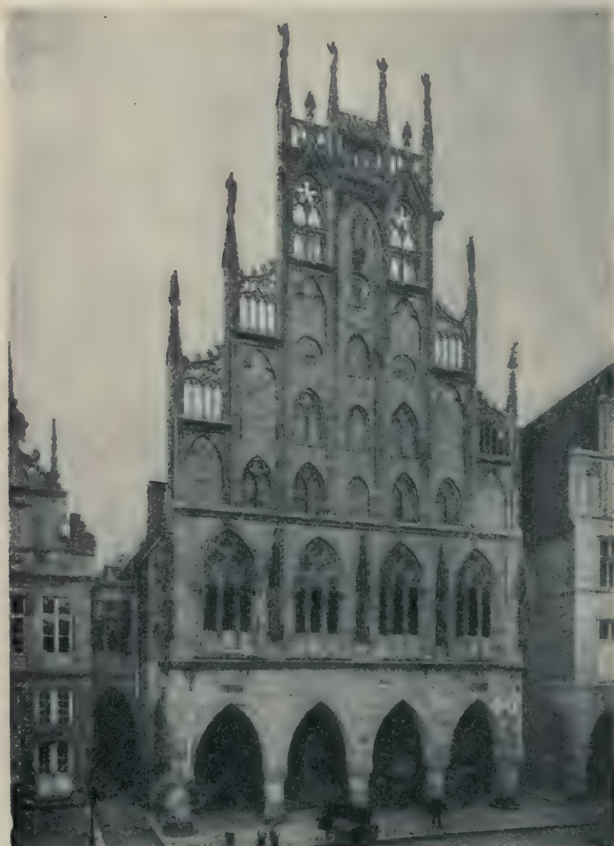
5. Két alapító szobra, Naumburg, XIII. sz.

7. Szt. István király lovasszobra
a bambergi székesegyházban. XIII. sz.

11. A kölni szék

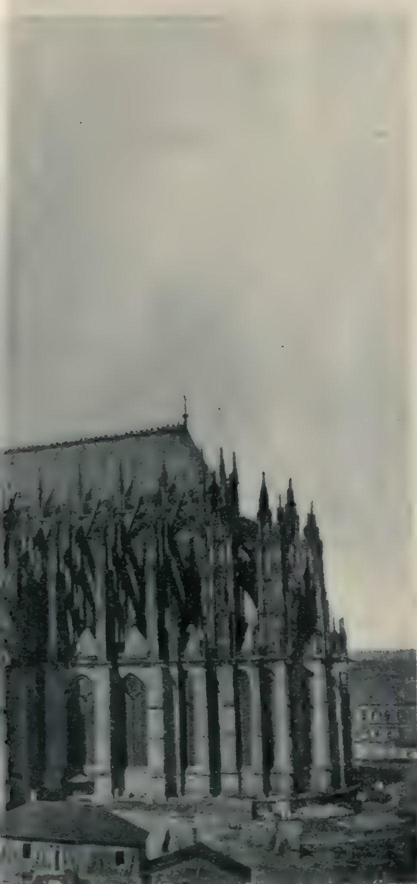

10. A münsteri városház.

12. A kölni szé

«Német művészet» cikkhez.

ház látképe.

8. Wipert v. Groitzsch síremléke a pegaui zárdatemplomban, XIII. sz.

9. Szt. Lőrinc fából faragott szobra, XVI. sz. Nürnberg.

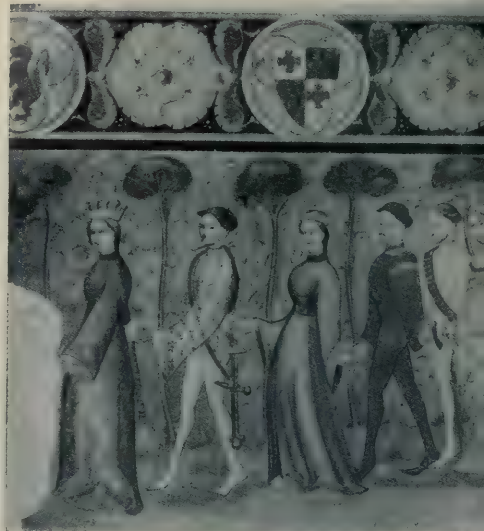
ház belseje.

13. Lübeck, Mária templom.

14. Az ulmi Münster, XIV—XVI. sz.

16. Falkép a runkelsteini vá

17. A heidelbergi várkastély

18. A drezdai Frauenkirche, XVIII. sz.

20. A melki apát

«Német művészet» cikkhez.

lyban, 1400 körül.

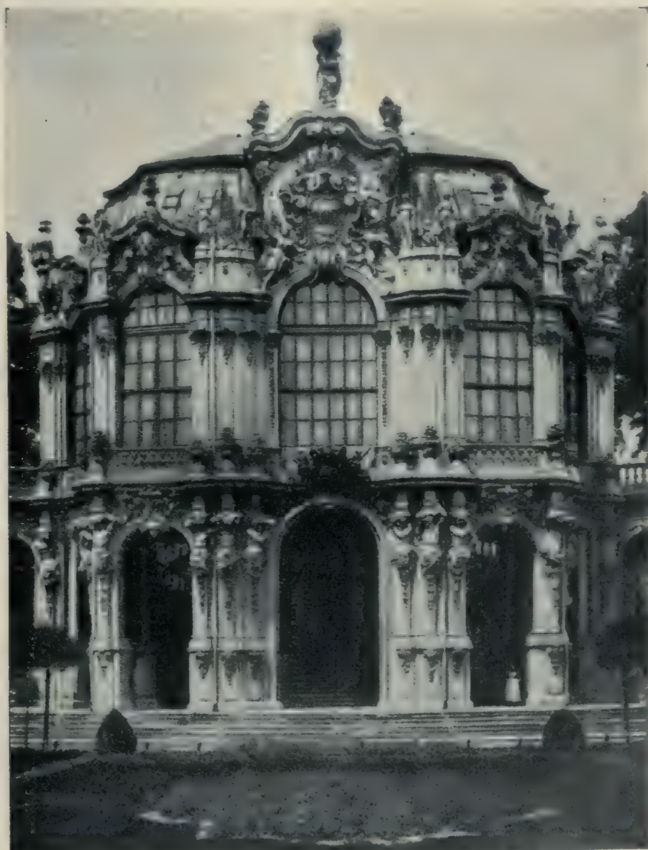
15. A blaubeureni zárdatemplom szentélye szárnyasoltárral, XV. sz.

ete, XVI—XVII. sz.

XVIII. sz.

19. A drezdai Zwinger középső pavillonja, XVIII. sz.

vényesülnek. Kivált a világi építészet és iparművészet terén nagyjelentőségű ez az irány (heidelbergi várkastély [l. a *képmellékletet*], drezdai kir. palota, kölni városház előcsarnoka stb.). A szobrászatban Miksa császár innsbrucki síremléke a kor legnevezetesebb alkotása, az iparművészetben *Flötner Peter* (megh. 1546.) kisplasztikus és *Jamnitzer Wentzel* (1538–88.), a híres ötvös, a legkiválóbb mesterek. A festészetben és grafikában Dürer hatása széles körben, de főleg Nürnbergben érvényesül. Hozzá közel álló és a renaissance elemeit értékesítő nürnbergi mesterek: *Hans Suess von Kulmbach* (megh. 1522.), *Hans Leonhard Schäufelin* (megh. 1540), *Penz Georg* (megh. 1550.), *Beham Hans Sebald* (1500–50.) és *Barthel* (1502–40.). Az úgynevezett dunai iskola legkiválóbb mesterei *Altdorfer Albrecht* (megh. 1538.) és *Huber Wolf*, Ulmban *Strigel Barnhard* (1461—1528.) és *Schaffner Martin* (megh. 1540.), Augsburgban *Burgkmair Hans* (1473-1531), *Amberger Christoph* (megh. 1661.) és főleg *id. Holbein Hans* (megh. 1524.), valamint híres fia, a német festészetben a renaissance-szellem legnagyobb képviselője, *ifj. Holbein Hans* (1497—1543). Ugyanakkor a Rajnavidéken *Grünewald Mathias* (megh. 1530 körül) hatalmas művészete ragyog. Némileg rokon vele *Baldung Hans (Grien*, megh. 1545.). Szászországban *id. Cranach Lukas* (1472–1553.) és fia, *ifj. Cranach Lukas* (1515—86.) termékeny műhelye ontja termékeit.

A XVII. sz. első felében a 30-éves háború nem kedvezett a művészeti tevékenységnek. Ahol alkalom volt, a renaissance-irány folytatódik, helyenkint még csúcsíves elemekkel is, míg a vesztfáliai béke után, nagyrészt olasz mesterek, a barokk művészet pompás formáit honosítják meg mind az egyházi, mind a világi építészet terén. Különösen fontos városok e tekintetben München, Prága és Bécs, míg a protestáns északon (Berlin) inkább francia és hollandi mesterek működtek, majd a barokk építészet önálló irányú és értékű belföldi mestereket is fölmutathatott. Még nagyobb volt a külföldiek szerepe az egykori virágzás után lehanyatlott szobrászat terén: a németalföldi *Pieter de Witte* (1548-1628.) és *Adriaen de Vries* (megh. 1527.) kapták a legnagyobb megbízásokat. A festészetben is a különböző külföldi irányok uralkodtak, de legalább a legjelesebb e század német festői közül, a frankfurti *Elsheimer Adam* (1578–1610.) új értékkel gazdagította a festészet történetét és a nagytekintélyű *Joachim von Sandrart* (1606—88.) sokat tett a művészeti kultúra érdekében.

A XVIII. sz. minden téren a N. megújhodásának, föllendülésének kora. Az építészetben az olasz mestereket mindinkább kiszorítják a németek. A virágzó Drezdában *Pöppelmann Matthäus Daniel* (1667—1736.) az ú. n. Zwingert építi, *Bähr Georg* (1666–1738.) a Frauenkirchet (l. a *képmellékletet).* Berlinben a szobrásznak is kiváló *Schlüter Andreas* (1664—1714.) működik, Münchenben az *Asam*-család tagjai úttörő jelentőségűek. A legnagyszerűbb alkotások egyike a würzburgi székpalota, a nagy *Neumann Balthasar* (1687—1753.) műve. Ausztriában természetesen Bécs áll az első helyen, ahol a kiváló mesterek egész sora, főleg *Fischer von Erlach Johann Bernhard* (1656—1723.) és *Hildebrand Johann Lukas* (1668—1745.) a nagyszerű épületek egész sorát emelik. Bécs mellett kivált Prága játszik nagy szerepet, ahol a *Dientzenhofer*-család tagjai a hangadó mesterek. A hallatlan pompájú kolostorépületek közül Melk, *Prandauer Jakob* (megh. 1726.) műve a legkiválóbb példa (l. a *képmellékletet).* A nagy építkezésekkel karöltve járt a dekorativ szobrászat föllendülése, az igazán önálló jelentőségű szobrászok száma azonban nem nagy. Ilyenek Schlüteren kívül *Permoser Balthasar* (1650—1732.), aki főleg Drezdában dolgozott és az osztrák *Donner Georg Raphael* (1693—1741.), aki sokáig volt Pozsonyban tevékeny. A festészet föladatai is sok esetben az építészettel kapcsolatosak és főleg Dél-Németországban, első sorban Ausztriában az olasz hatás alatt álló, de nemzeti jellegű virtuóz festők nagy serege díszíti freskókkal a templomokat, kolostorokat, palotákat. Ilyenek: *Asam Cosmas Damian* (1686—1739.), *Zick Johann* (1702—62.), *Rottmayr J. Franz* (1660—1730.), *Gran Daniel* (1694—1757.), *Troger Paul* (1698—1777.), *Maulpertsch Franz Anton* (1724—96.) stb. A barokkfestészet hagyományait a század végéig folytató e mesterek mellett a század második felében erősbödő klasszicizmus a festészetben is kifejezésre jut. Ez irány jelentékeny képviselői: *Kauffmann Angelika* (1741—1807.), *Tischbein Wilhelm* (1751—1829.), kik Rómában Goethe köréhez tartoztak, a pozsonyi *Oeser Adam Friedrich* (1717—99.) és az ünnepelt *Mengs Anton Raphael* (1728—99.). Mint aprólékos arcképfestő aratott nagy elismerést *Denner Balthasar* (1685—1749.), a sokoldalú *Dietrich Christian Wilhelm* (1712—74.) pedig nagy ügyességgel utánozta a régibb mestereket. *Graff Anton* (1736—1813.) tősgyökeres, színes képmásaival, *Chodowiecki Daniel* (1726—1809.) éles megfigyelésről tanuskodó rézkarcaival vezet át a XIX. sz.-ba, előkészítve a realizmust, amely a barokk modorosság, majd a klasszicizmus után a jövő főtényezőjévé vált.

Az új század első évtizedeit azonban lényegében a klasszicizmus, még pedig annak szigorúbb iránya tölti ki. Az építészetben a berlini *Schinkel Karl Friedrich* (1781—1841.) művei tetőpontján mutatják a klasszicizmust, melynek Münchenben *Leo von Klenze* (1784—1864.) volt legkiválóbb képviselője. Időközben azonban romantikus szellemben a középkori stílusok utánzása is mindinkább megerősödött és a középkor emlékeinek tanulmányozásával tudományos alapot nyert, a század második felében pedig a középkorral együtt az olasz, német és francia renaissance, majd a barokk és rokokó építészet alkotásai is szóhoz jutottak és mintául szolgáltak a mindinkább fokozódó és differenciálódó építészeti tevékenység számára. E történeti alapokon nyugvó művészet nagy mestere volt *Semper Gottfried* (1803—79.), aki az olasz renaissanceot juttatta érvényre. Más nevezetesebb mesterek: *Adler Friedrich* (1827—98.), *Raschdorf Julius* (szül. 1823.), *Wallot Paul* (szül.

1842.), *Hoffmann Ludwig* (szül. 1852.) Berlinben, *Hauberisser Georg* (szül. 1841.), *Seidl Gabriel* (szül. 1848.), *Thiersch Friedrich* (szül. 1852.) Münchenben, *Hase Konrad Wilhelm* (1818—1902.) Hannoverban. Különösen megkapó a különböző régi stilusok egyidejű értékesítése Bécsben, ahol a klasszicista *Hansen Theophil* (1813—91.) mellett a legkiválóbb gótikusok, *Heinrich von Ferstel* (1828—83.) és *Schmidt Friedrich* (1825—91.) működtek, míg *Eduard van der Nüll* (1812—61.), *August von Siccardsburg* (1813—68.), *Karl von Hasenauer* (1833—94.) a renaissancehoz csatlakoztak.

A változatos föladatok megoldása kapcsán a régi minták hatása dacára is új gondolkodás érvényesült az építészetben és a múlt század utolsó évtizede óta mind erősebbé vált a törekvés a régi stílusoktól megszabadulni és a célnak, szerkezetnek, anyagnak megfelelően önállóan, modernül építeni. E törekvés, amelyet főleg az angol iparművészet készített elő, különös határozottsággal, következetességgel érvényesül a N.-ben, amely világszerte erős befolyást gyakorol. A modern irány vezető emberei: a bécsi *Wagner Otto* (szül. 1841.), *Obrist Hermann* (szül. 1862.), *Eckmann Otto* (1865—1902.), *Olbrich Josef* (1867—1908.), *Behrens Peter* (szül. 1868.), *Pankok Bernhard* (szül. 1872.), *Paul Bruno* (szül. 1874.), *Messel Alfred* (1853—1909.), *Schmitz Bruno* (szül. 1856.), *Dülfer Martin* (szül. 1859.) stb.

A szobrászatban is a klasszicizmus uralkodik a XIX. sz. első évtizedeiben, amelyeknek legnevezetesebb mesterei *Dannecker Johann Heinrich* (1758—1840.), *Schadow Gottfried* (1764—1850.), Berlin irányadó jelentőségű szobrásza és nagyszámú követői, kik közül főleg *Rauch Christian* (1777—1857.) vált ki. A többé-kevésbbé szigorú klasszicizmus további képviselői: *Drake Friedrich* (1805—82.), *Gustav Bläser* (1813—74.), *Rietschel Ernst* (1804-64.), *Hähnel Julius* (1811-1891) és *Schilling Johannes* (1828—1910.) Drezdában, *Schwanthaler Ludwig* (1802—48.) Münchenben, *Gasser Hans* (1817—68.) stb. A század 2. felében a realizmus érvényesülése mellett — párhuzamosan az építészet jelenségeivel — a régi minták utánzása és a dekorativ törekvés jellemző. A sok szobrász közül, akiket e korban beláthatatlan számmal emelt emlékművek foglalkoztattak leginkább, kiemelendők: *Zumbusch Kaspar* (szül. 1830.), *Begas Reinhold* (szül. 1831.), *Schaper Fritz* (szül. 1841.), a pozsonyi *Tilgner Viktor* (1844—96.), *Eberlein Gustav* (szül. 1847.), *Maison Rudolf* (1854—1904.), *Hellmer Edmund* (szül. 1850.) stb. A szobrászatnak ezzel az irányával szemben, amely sok tekintetben francia befolyás alatt áll és amelynek ma is tekintélyes képviselői vannak, főleg *Hildebrand Adolfé* (szül. 1847.) a monumentális fölfogású modern szobrászat inaugurálásának érdeme. A mai német szobrászati termelés javarészében az ő elvei uralkodnak, noha egyrészt még a régi realizmussal, másrészt impresszionista túlzásokkal kapcsolatban. Jelesebb szobrászok: *Volkmann Arthur* (szül. 1851.), *Geyger Ernst Moriz* (szül. 1861.), *Tuaillon Ludwig* (szül. 1862.), *Hudler August* (1868—1905.), *Hahn Hermann* (szül. 1868.), *Gaul August* (szül. 1869.), *Metzner Franz* (szül. 1870.), *Lederer Hugo* (szül. 1871.), *Habig Ludwig* (szül. 1872.), *Wrba Georg* (szül. 1872.), *Klimsch Fritz* (szül. 1879.) stb. Rodin erős befolyása alatt állanak *Klinger Max* (szül. 1857.) különböző értékű szobrászati művei.

A XIX. sz. német festészete sokáig a formalizmus, a gondolati tartalom túltengésének jegyében áll. A klasszicizmus elvágta a festés technikai hagyományait és e század festészetének története nagyrészt — külföldi, főleg francia befolyás alatt — küzdelmet mutat a festői kifejezés eszközeiért. A klasszicisták közül még a XVIII. sz. végén *Carstens Asmus Jacob* (1754—98.) emelkedik ki. Ő és társai Rómában kerestek ihletet. Ugyanide sereglettek a század 1. negyedében az ú. n. *nazarénusok, Overbeck Friedrich* (1789—1869.), *Wilhelm v. Schadow* (1789—1862.), *Veit Philipp* (1793—1877.) és a monumentális festés ünnepelt hőse, *Cornelius Peter* (1783—1867.). Hozzájuk csatlakoztak a keresztény gondolatkör és archaizáló formák tiszteletében: *Julius Schnorr v. Carolsfeld* (1794—1872.), *Genelli Bonaventura* (1798—1868.), *Führich Joseph* (1800—76.), *Richter Ludwig* (1803—84.). A klasszicizmussal szemben a romantikus irány érdekes úttörői: *Friedrich Kaspar David* (1774—1840.) és *Runge Philipp Otto* (1777—1810.). A lírai, bájos romantika legkiválóbb mestere *Moritz von Schwind* (1804—1871.), az erőteljes, monumentális *Rethel Alfreddal* (1816—59.) szemben. Eklektikus, a tartalmi elem, eszmei kifejezés erős hangsulyozásával az egykor ünnepelt *Kaulbach Wilhelm* (1805—74.).

A tájképfestés is a szigorúan rajzoló irányú, stilizált tájképpel vette kezdetét, többnyire antik staffagezsal és csak fokonkint emelkedett a természet intimebb megfigyelésére, színes ábrázolására. A heroikus tájkép nagy mesterei: *Koch Joseph Anton* (1768—1839), *Rottmann Karl* (1798—1850.), *Preller Friedrich* (1804—78.), *Schirmer Joh. Wilhelm* (1807—63.), az újabb irány előkészítői: *Gauermann Friedrich* (1807—1862.), *Morgenstern Christian* (1805—67.), *Gurlitt Louis* (1812—97.), *Achenbach Andreas* (1815—1909.), *Bracht Eugen* (szül. 1842.) stb.

Blechen Karl (1796—1840.) és *Krüger Franz* (1797—1857.) után, akik a polgári élet és állatok elfogulatlan, gondos ábrázolói, a XIX. sz.-ot jellemző genrefestés többnyire érzékeny v. humoros tartalom hangsúlyozásával lépett föl. E műfaj főbb képviselői a bécsi *Waldmüller Ferdinand* (1793—1865) és *Danhauser Josef* (1805—45.), *Spitzweg Karl* (1805—85.), *Knaus Ludwig* (1829—1910.) és *Vautier Benjamin* (1829—1898.), a népszerű, nagy befolyású düsseldorfiak, valamint *Defregger Franz* (szül. 1835.), a tiroli nép híres festője. Francia hatás alatt kifejlesztett kolorizmusával páratlanul áll az osztrák *Pettenkofen August* (1822—89.), Szolnok festőjének finom művészete.

A romantikából kifejlődött történeti festészet is jellemző műfaj a mult században. Még a régibb irány híve a düsseldorfi *Lessing Karl Friedrich* (1808—80.), míg kivált *Piloty Karl* (1826—1886.), a müncheni iskola feje, belga és francia eredetű realizmusával és kolorizmusával óriási

hatást gyakorolt az újabbakra, akik közül a bécsi *Makart Hans* (1840–84.) aratta a legnagyobb, bár múló dicsőséget. Ezekkel és a nemes *Eduard von Gebhardt* (szül. 1838.) archaizáló bibliai képeivel szemben áll *Feuerbach Anselm* (1829–89.) a régi velencei és új francia kolorizmuson át klasszikus szigorusággá fejlődött művészete, míg *Lenbach Franz* (1836–1904.) híres képmásaival a régi velencei és hollandi mesterek eljárásait értékesítette virtuóz módon.

Az utolsó évtizedekben a német festészet általában a francia művészet hatása alatt áll és ennek változásai, főleg az impresszionizmus tükröződnek vissza a számra, erős törekvésre és szervezettségre nézve bámulatosan gyarapodó német termelésen. Igy *Menzel Adolfot* (1815—1905.), a N. egyik legnagyobb alakját is érett műveiben leginkább a francia művészet irányította, viszont az ideális-fantasztikus irány hívei, első sorban *Böcklin Arnold* (1827—1901.) és *Hans von Marées* (1837—87.) inkább az olasz művészetből és természetből merítettek inspirációt. De a realizmus, impresszionizmus tanait Franciaországból vették át még a legjelesebb, önállóan és nemzetien gondolkodó művészek is, akik közül kiemelendők: *Leibl Wilhelm* (1844—1900.), *Liebermann Max* (szül. 1847.), *Uhde Fritz* (1848–1914.), *Zügel Heinrich* (szül. 1850.), *Kuehl Gotthard* (szül. 1850.), *Trübner Wilhelm* (szül. 1851.), *Prell Hermann* (szül. 1854.), *Leistikow Walter* (1865–1908.), *Ludwig von Hofmann* (szül. 1866.), a worpswedei művészek csoportja, stb. Böcklinnek és az ideális iránynak is vannak követői, folytatói, modern szellemben továbbfejlesztői, így *Thoma Hans* (szül. 1839.), *Hodler Ferdinand* (szül. 1853.), *Stuck Franz* (szül. 1863.), *Klinger Max* (szül. 1857.), *Klimt Gustav* (szül. 1862.) stb. A legújabb nemzedék leginkább a Párisban föltünő divatokat követi, habár érzésben, tartalomban a németség erős hangsúlyozásával.

Irodalom. Dohme, Bode, Janitschek, Lützow, Falke, Geschichte der deutschen Kunst, Berlin 1885—91; Lübke, Geschichte der deutschen Kunst, Stuttgart 1890; Heidrich, Die altdeutsche Malerei, Lepizig 1911; Gurlitt, Geschichte des Barockstils u. d. Rokoko in Deutschland, Stuttgart 1889; Pinder, Deutscher Barock, Düsseldorf-Leipzig é. n.; Popp, Architektur der Barock- und Rokokozeit in Deutschland und der Schweiz, Stuttgart 1913; Reber, Geschichte der neueren Deutschen Kunst, u. o. 1876; Gurlitt, Deutsche Kunst des 19. Jahrhunderts, Berlin 1899.

Németnagyszentmiklós, község, l. *Németszentmiklós.*

Német népjogok, l. *Germán népjogok.*

Német nyelv, az indogermán nyelvcsalád germán ágához, közelebbről a nyugati germán nyelvcsoporthoz tartozó azon nyelvjárások (és a belőlük fejlett irodalmi nyelv), amelyeket összefüggő területen Németországban, valamint Svájc és Ausztria jelentékeny részeiben, telepítvényeken, ezenkívül Magyarország, a Dobrudzsa, Oroszország (Odessza, Szaratov, Tiflisz vidékén), Észak-Amerika, Dél-Afrika egyes területein beszélnek és amelyek a frank, alemann, bajor és szász törzsek nyelvéből alakultak ki. E nyelvjárásoktól vált külön a flamand és hollandi nyelv, amelyek a XV. sz.-ig csak mint az alsófrankhoz tartozó nyelvjárások szerepeltek.

A N.-nek három történelmi korszakát szokás megkülönböztetni. A VIII. sz.-tól, amelyből a legrégibb N.-emlékek ismeretesek, a XI. sz. végéig ófelnémet (althochdeutsch), innen 1500-ig középfelnémet (mittelhochdeutsch), az 1500 utáni időket újfelnémet (neuhochdeutsch) korszaknak szokás nevezni. *Felnémet*-nek azért nevezik, mert e kifejezéssel a Németország déli, tehát hegyvidékben bővelkedőbb, magasabban fekvő tájain beszélt nyelvet meg akarják különböztetni a Németország északibb, tehát lapályosabb részein beszélt nyelvtől, amelyet viszont *alnémet*-nek (niederdeutsch v. plattdeutsch) neveznek. Az alnémet nyelvet az 1100-ig terjedő korban *ószász*-nak (altsächsisch) szokták nevezni. Úgy a felnémet, mint az alnémet nyelv körén belül számos nyelvjárást lehet megkülönböztetni; a felnémet felosztható felső- (oberdeutsch) és középnémet (mitteldeutsch) nyelvterületre. Ahhoz tartoznak az alemann (svájci, elszászi, délbadeni, sváb) és bajor-osztrák nyelvjárások, a középnémethez pedig a ripuari, moselfrank, rajnai frank, hennebergi, hesseni, thüringiai és sziléziai tájszólások. A magyarországi N.-járások közül a Sopron és Pozsony vidékiek a bajor-osztrák, a szepesiek a sziléziai, a délmagyarországiak többnyire a rajnai frank nyelvjáráshoz tartoznak, míg az erdélyi ú. n. szászok a ripuari és moselfrank nyelvjárást beszélik. Az újfelnémet irodalmi nyelv nagyjából a XV. és XVI. sz.-ban alakult ki a kancelláriák, főképpen a szász kancellária nyelve alapján, amellyel Luther is élt, aki ezen, az északi és délnémet törzsek között álló és így mindnyájuk által érthető nyelv elterjesztésére legnagyobb hatással volt. A német irodalmi és köznyelv azonban a következő századokban, főleg szókincsében, mondattani és stilisztikai sajátságaiban úgy a nagy írók, mint a vezető német törzsek hatása alatt még jelentékenyen tovább fejlődött. V. ö. Otto *Behaghel*, Geschichte der deutschen Sprache (3. kiad. Strassburg 1911), ahol az ide vonatkozó teljes tudományos irodalom fel van sorolva. A magyarországi német nyelvjárásokat újabban beható tanulmányok tárgyává tették. Gazdag anyagot ölel fel a *Petz* Gedeon szerkesztésében s az Akadémia támogatásával megjelenő *Magyarországi német nyelvjárások* (1905 s köv. év.). V. ö. még: *Huss* R., Az erdélyi nyelvjárás-tanulmányozás mai állása (1913); *Bíró* Á., Lautlehre der heanzinischen Mundart von Neckenmarkt (1910); *Bedi* R., A soproni hienc nyelvjárás hangtana (1913). A magyar nyelvnek a hazai német nyelvjárásokra gyakorolt hatásához érdekes adalékokkal szolgálnak *Balassa* J. (Magyar szók a felsőmagyarországi N.-ban (Egy. Phil. Közlöny, IX.); *E. K.* (Magyar szók a bánsági svábok nyelvében, u. o. VI.); *Wlislocki* H. (Magyar eredetű szavak az erdélyi szászok nyelvében, u. o. X.). A magyarországi N.-ok általános jellemzését adta *Kräuter* Ferenc (Jung Ungarn, 1911), a délmagyarországiakét pedig *Schmidt* Henrik (Ungarische Rundschau, 1914).

Német nyelvjárások, l. *Német nyelv.*

Német nyereg, l. *Nyereg.*

Német-Oravicza, község, l. *Oraviczabánya.*

Németország, l. *Német Birodalom.*

Német-osztrák-magyar és svájci belvízhajózási szövetség, 1896. Drezdában alakult számos belvízhajózási egyesületnek közös tanácskozási és működési szervéül, azzal a céllal, hogy a hajózóutak fejlesztése és új hajózóutak létesítése iránt minél szélesebb körökben érdeklődést keltsen és állandóan ébren tartson. Különösebben a Dunát a Majnával, az Oderával és az Elbével összekötő új utak tervezeteinek megvalósítása, Svájcnak a szövetségbe való belépése (1912) óta pedig a Rajna felső szakaszának a Bodentóig nagy hajózási útként való kiépítése érdekében is kongresszusok tartása, értekezések és tanulmányok közzététele útján munkálkodik.

Németóvár *(Deutsch-Altenburg)*, falu Alsó-Ausztriában, l. *Altenburg*, 1.

Németpalánka, község, l. *Palánka*.

Németpalkonya, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 532 német és magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Villány.

Németpárdány, község, l. *Párdány*.

Németpereg, nagyk. Arad vm. magyarpécskai j.-ban, (1910) 1363 német, rutén, cseh és magyar lak., postahivatal, u. t. Kispereg.

Németpereszteg, község, l. *Pereszteg*.

Német polgári törvénykönyv (ném. *Bürgerliches Gesetzbuch für das Deutsche Reich)*, a magánjogot a német birodalom területén egységesen szabályozó törvény, amely 1896 aug. 18-ikáról kelt. Eredetileg az új német birodalom alkotmánya (1871 ápr. 16.) a magánjognak egyes szakjogait (kereskedelmi és váltójog) vonta be csupán a birodalmi törvényhozás jogkörébe, míg a magánjog általános, közpolgári vonatkozásaiban továbbra is az országos törvényhozásnak maradt fentartva. De már az 1873 dec. 20-iki birodalmi törvény a birodalmi törvényhozás körébe vonta a magánjogot a maga egészében. Nyomon követte ezt egy bizottság szervezése, amelynek feladata volt a címben említett törvénykönyv tervezetét előkészíteni. A bizottság munkáját 1874 szept. havában kezdette meg. A német polgári törvénykönyv, amely 1900 jan. 1. lépett életbe, 2385 §-ból áll és öt részre (általános rész, kötelmi jog, dologi jog, családjog, öröklési jog) oszlik. E kiváló jogalkotás irodalma úgy a német birodalomban, mint a külföldön rendkívül nagy. Magyarra fordította *Szász* Hugó (Budapest 1900).

Németporuba, kisk. Liptó vmegye liptószentmiklósi j.-ban, (1910) 1039 tót lak., u. p. és u. t. Liptószentmiklós. — L. még *Németvágás*.

Németpróna (Deutsch-Proben), nagyk. Nyitra vmegye privigyei j.-ban, (1910) 2366 német, tót és magyar lak., vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. Hajdan aranybányák voltak itt, melyeket már a quádok műveltek. II. Géza alatt flamandok és frankok, később felső-szászok, sziléziaiak, thüringiaiak és osztrákok telepedtek itt le, kik többféle iparágat űztek. Lakói nagyrészt timárok, posztószövők és kőművesek, a nők aranyhímzéssel foglalkoznak. Kat. templomát a XIV. sz.-ban Ilosvay nádor építette csúcsíves izlésben.

Németremete, kisk. Temes vm. lippai j.-ban, (1910) 750 német lak., vasútállomás távíróval: Máslak-Németremete, postaügynökség.

Német rend, l. *Német lovagrend*.

Német-római császárság, a Német Birodalom neve 962—1806-ig. Más néven: *Római Szent Birodalom* (Sacrum Romanum Imperium). L. *Német Birodalom* (története).

Németság, kisk. Temes vm. újaradi j.-ban, (1910) 2025 német lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

Németsároslak, község, l. *Nagysároslak*.

Németsóvár, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 428 tót, magyar és német lak., u. p. és u. t. Tótsóvár.

Német szabadságharc az a háború, melyet Poroszország kezdett meg 1813 tavaszán Napoleon németországi uralmának megtörésére *Oroszország* és később (1813 aug. óta) *Ausztria* szövetségében. A N. befejezése tulajdonképen a *lipcsei csata* (okt. 16., 18. és 19.) volt, de az 1814-iki franciaországi háborút is a N.-hoz szokták számítani. Eredménye a *Rajnai-szövetség* (l. o.) felbomlása és Napoleon első lemondása volt. A N. 100 éves jubileumát 1913. ülték meg a Németbirodalom nagyobb városaiban.

Német szandarak (növ.), l. *Boróka*.

Németszecsőd, kisk. Vas vmegye körmendi j.-ban, (1910) 351 magyar lak., u. p. és u. t. Körmend.

Németszék, kisk. Baranya vmegye hegyháti j.-ban, (1910) 375 német és magyar lak., u. p. és u. t. Magyarszék.

Német szenités, l. *Szenítő mód*.

Német szennalevél (növ.), l. *Colutea*.

Németszentgrót, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1910) 917 német lak., postahivatal, u. t. Németújvár.

Németszentmihály, nagyk. Temes vm. központi j.-ban, (1910) 1162 német lak., postahivatal, u. t. Bégaszentmihály.

Németszentmiklós (azelőtt: *Németnagyszentmiklós)*, nagyk. Torontál vm. nagyszentmiklósi j.-ban, (1910) 1740 német lak., vasútállomás távíróval, u. p. Nagyszentmiklós. Itt született *Révai* Miklós, nyelvtudományunk megalapítója. — L. még *Magyarszentmiklós*.

Németszentpéter, nagyk. Temes vm. újaradi j.-ban, (1910) 2619 német, magyar és cigány lak., vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

Németszőgyén (azelőtt: *Németszölgyén)*, kisk. Esztergom vmegye párkányi j.-ban, (1910) 1576 magyar lak., u. p. Magyarszőgyén, u. t. Köbölkút.

Német szövetség *(Deutscher Bund)* az 1806. megszűnt Német-római birodalom helyébe a bécsi kongresszustól alakított német államszövetség. 1815—1866-ig állott fenn s az *Ausztriai császárság* vezetése alatt 39 államból állott. Ezek közt volt 5 királyság *(Porosz, Bajor, Szász, Württemberg, Hannover)*, 1 választófejedelemség *(Hessen-Kassel)*, 7 nagyhercegség *(Baden, (Hessen-Darmstadt, Mecklenburg-Schwerin* és *-Strelitz, Szász-Weimar, Oldenburg, Luxemburg)*, 10 hercegség *(Szász-Meiningen, -Koburg, -Gotha* és *-Altenburg, Anhalt-Dessau, -Köthen* és *-Bernburg, Nassau, Braunschweig, Holstein)*, 10 fejedelémség (két *Hohenzollern*, két *Schwarzburg*, két *Reuss*, két *Lippe, Waldeck, Liechtenstein)*, 1 tartománygrófság *(Hessen-Homburg)* és 4 birodalmi város *(Frankfurt, Hamburg, Bréma, Lübeck)*. A N.

alkotmányát az 1815 jún. 8. kelt *Bundesakte* állapította meg, mely szerint egy Frankfurtban ülésező állandó szövetségi gyülés *(Bundestag)* intézi a N. külső politikáját és belső kormányát. A N.-nek volt állandó hadserege, melyből 3—3 hadtestet Ausztria és Poroszország, egyet Bajorország, hármat a többi államok állítottak ki és szövetségi várai *(Mainz, Luxemburg, Landau)*. Megjegyzendő, hogy Ausztriának csak alpi és szudeti tartományai tartoztak a N.-hez, Poroszországnak pedig poseni és két porosz tartománya (West- és Ost-Preussen) nem tartozott a N.-hez. L. még *Német Birodalom* (története).

Német szövetségi tanács, l. *Német Birodalom*.

Németsztamora (most *Alsósztamora)*, kisk. Temes vm. verseczi j.-ban, (1910) 1447 német és magyar lak., vasúti állomás, posta-, táviró- és telefonhivatal.

Német-tenger, l. *Északi-tenger*.

Németújfalu, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1910) 778 magyar lak., u. p. Gyöngyösmellék, u. t. Lakócsa.

Német-Újguinea, l. *Ujguinea*.

Német-Újhely, Bécsújhely (l. o.) régi magyar neve.

Németújvár (Güssing), csinos fekvésű kisk. Vas vmegye N.-i j.-ban, (1910) 2184 német és magyar lak., a járási szolgabirói hivatal széke, járásbirósággal és adóhivatallal, takarékpénztárral, vasúti állomással, posta- és táviróhivatallal és telefonállomással. A községben gr. Draskovics Pál kastélya szép parkkal, a főutcában a ferencrendiek temploma (1648) a Batthyányak kriptájával, a ferencrendi zárda (régi könyvtárral) és a gr. Batthyány-féle kis kastély. A község fölé emelkedő meredek hegyet (310 m.) N. vára koronázza; az első várat Wolfer és Hedrik testvérek építették a XII. sz. elején, amidőn Magyarországba bevándorolván, a Guizin vagy Küsszin (a német Güssing név első formája) hegy vidékét adományul nyerték. Wolfer, ki 1157. bencésrendű kolostort alapított itt, a híres Németújváriak (vagy Kőszegiek, l. o.) őse lett. A Németújváriak azonban nem soká birták, mert IV. Béla magához váltotta és 1263. a régi vár helyett újat építtetett, mely Novum castrum Kyzin néven említtetik. I. Károly óta (1326) ismét királyi vár volt, majd utóbb I. Lajos alatt. Zsigmond király 1426 körül lévai Cseh László macsói bánnak, majd Mátyás király 1459. Ujlaky Miklós erdélyi vajdának adományozta. Az Ujlaky-család kihaltával II. Lajos 1524. Batthyány Ferenc grófnak ajándékozta. Ma is a Batthyány-család birja. A hatalmas vár nagy része, nevezetesen a vártemplom és a vártorony, ma is ép; belsejében gazdag fegyvertár és becses régiségek (régi mesterek képei is) vannak. A vár többi része romokban hever.

Németújváriak néven történetíróink általában a Güssingieket nevezik és a *Güssingi* nevet csak a legújabb időkben kezdik használni; l. *Kőszegiek*.

Németújvári apátság a benedekrendieké volt. A güssingi hegyen 1157. Wolfer comes alapította. III. Béla azonban a hegyet utóbb Demeter comesnek ajándékozta, hogy ott várat építsen, Henz grófnak pedig, Wolfer fiának, kárpótlásul a kapornaki apátságot igérte oda, de meghalt, mielőtt odaadhatta volna. III. Honorius pápa 1225. s IX. Gergely 1237. ismételve, de hiába biztatta a királyokat az apátság visszaadására, a Kátanemzetségbeli Demeter comest pedig hiába átkozta ki. IV. Béla 1263. a pannonhalmi apátságot Vágújhely, Vágszerdahely és Patvarócz falvakkal elégítette ki. Igy a N. megszünt.

Németújvári dombvidék, Vas vmegye Ny.-i részében, a Pinka, Lapincs és Rába völgyei közt, a Wechselhez csatlakozó halomvidéknek tekinthető, általában alacsony, kisebb-nagyobb völgyektől szeldelt.

Németújvári glosszák, kézirati nyelvemlék egy 1470-ből való latin szentbeszéd-gyüjteményben, melyet a németújvári ferencrendi kolostor könyvtárában Fejérpataky László 1883. fedezett föl (ki is adta ugyanazon évben a M. Könyvszemlében). A N. magyar papok számára készült följegyzések, egyes latin szavak és kifejezések magyar fordítása (szövegközi jegyzetek), valamint kisegítő értelmezések (sorközi és lapszéli jegyzetek).

Németürög, község, l. *Ráczváros*.

Német vadászat v. *kerített vadászat*, mikor a nagy vadban gazdag terület egy részét kötelekre aggatott szines vászondarabokkal, tollcsomókkal (aggaték), hálóval v. ponyvával ugy kerítjük be, hogy csak a *kamarának* nevezett zárt terület egyik oldalán menekülhet ki a vad. Ide állítják fel a lövőhelyet, honnan könnyen lehet lőni a kamarából kizavart vadra. Ha a lövőhelytől két oldalon zárják be a területet, úgy a vad egyik kamarából a másikba szalad és mindig a vadászok előtt; az ily hajtást *ellenhajtásnak* nevezik. E vadászati mód lassankint egészen kimegy a divatból, ma csak néhány királyi udvarnál s néhány főúrnál gyakorolják.

Németvágás (azelőtt: *Németporuba)*, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 615 rutén és német lak.; u. p. Jósza, u. t. Remetevasgyár.

Német vasútegylet *(Verein deutscher Eisenbahnverwaltungen)*. A középeurópai vasutak egy része, nevezetesen a magyar, osztrák, boszniai, román, német és hollandi vasutak alkotják a N-et, melynek célja közös értekezletek és egyöntetű intézkedések utján a vasutak és az utazó közönség érdekeit előmozdítani. Az egylet igazgatására négyévenkint ügyvezető igazgatóságot választanak, melynek székhelye Berlin. Az egylet hivatalos lapja a hetenként kétszer megjelenő Zeitung des Vereins deutscher Eisenbahnverwaltungen. Szerkesztője *Mühlenfels* nyugalmazott vasúti elnök, az Ungarn rovat szerkesztője: *Novák* Tivadar. Az egylet több szakbizottságból áll. Ezek között a műszaki szakbizottság igen kiterjedt tevékenységet fejt ki. Elnöke *Geduly* Gyula miniszteri tanácsos. A N. időközönkint pályadíjakat tűz ki vasúti kérdésekre. Megjutalmaz olyan találmányokat és javításokat, amelyek a vasútügy fejlődéséhez lényegesen hozzájárulnak.

Német vízszintes alatt azt a síkot értik, melybe a koponyát kraniometriai vizsgálatok alkalmával állítani szokták. E síkot a szemgödrök

szélének legalsó pontjai (infraorbitale) és a két fülnyilás feletti pont (auriculare) rögzítik. L. még *Koponyamérés.*

Német zene. Az ősgermánok dalairól és zenéjéről hiteles adatok nem maradtak fenn. Elemeit azonban a kereszténység fölvétele után a német egyházi zeneszerzők beolvasztották az egyházi énekekbe. Rhabanus Maurus fuldai apátról (813), Alcuin tanítványáról följegyezték, hogy sokat tett az egyházi zene fejlesztése érdekében, tanítványa, Johannes már önálló szerzeményekkel lépett föl, ősi népdalokon alapuló egyházi énekeket írt. Az egyházi zene művelésére iskolák keletkeztek Würzburgban, St-Gallenben, Trierben, Regensburgban, Fuldában. Az egyházi zene művelése a világi zene művelésének is lendületet adott, a középkori Minnesängerek hivatásosan művelték a zenét, támogatva a kiváltságos osztálytól is; dalnokversenyeket rendeztek fejedelmek pártfogása mellett, s a történelem megőrizte az 1206-iki wartburgi híres dalnokverseny emlékét. A zene művelői az iparosok mintájára céhekben egyesültek, leghíresebbé vált a nürnbergi mesterdalnokok céhe. A rendszer pedánssága azonban a zene szabad fejlődését meggátolta. Átalakító hatással volt a reformáció, amely a népdal elemeit bevitte a templomba; az orgona fontos szerepet nyert. A reformáció a korálirodalom művelésére is serkentőleg hatott. Kifejlődött vele a figurális korálzene is, melynek *Gallus* Jakob, *Schütz* Heinrich, *Vulpius, Pretorius* voltak nevezetes mesterei. A XVII. sz. elején az akkor keletkezett olasz operairodalom voltnagy befolyással a német zenére, sőt azt háttérbe szorította. Ezzel az áramlattal szembe helyezkedett több német zeneíró, aki nemcsak versenyre kelhetett az idegen zenével, hanem új virágzásra emelte a német zenét. Ilyen zeneíró volt *Fux* Bécsben, *Keyser*, az első jelentősebb operaszerző, Hamburgban (1680—1725). A XVIII. sz. elején *Bach* Johann Sebastian és *Händel* Friedrich az ellenpontozatos műformák, az oratorium, a kantate terén olyan magasságra emelték a N.-i művészetet, a minőt egy más nemzet sem tudott elérni. E korszak előkelőbb képviselői még *Hasse, Graun, Teleman* és *Matheson*, aki a német zenekritikának is megteremtője. Bach Sebastian fia, *Philipp Emanuel* korszakot alkotott a zongoravirtuozitás és tanítás terén s megteremtette a szonáta műfaját. *Gluck* drámaivá tette s ujjáalkotta az operát s Franciaországot is meghódította a N.-nek. *Haydn* neve uj fejezetet jelent a hangszerelés, a kamarazene, az oratórium, a szimfónia és a szonátaforma történetében. *Mozart* az opera, az egyházi zene, a dal terén volt újító, tisztázta a német prozódia számos kérdését, végsőkig csiszolta az ú. n. klasszikus formákat, egyéni stílust teremtett. *Beethoven* a zene kifejezőképességét sokszorosan meghatványozta. A német dal *Schubert, Schuman, Loewe* (ballada), *Brahms, Wolff* Hugo és *Strauss* Richard keze között fejlődött, finomult, nemesedett. A német népies operát *Weber* Karl Maria alkotta meg, a romanticizmust Weberen kívül *Spohr* és *Marschner* képviseli. Az eklektikus *Meyerbeer* a német harmóniagazdagságot akarta összhangba hozni az olasz melódiabőséggel. A XIX. sz. legnagyobb zenei lángelméje, *Wagner* Richard, megalkotta a zenedráma műfaját, új, senkiéhez sem hasonló művészetet. A német opera újabb történetének kimagasló alakjai: *Humperdinck, Strauss* Richard, *Schillings, Pfitzner*, akik mellett népszerű lett *Kienzl* és *d'Albert* is. Beethoven után a klasszikus tradicióknak *Mendelssohn-Bartholdy* és *Brahms* a legkiválóbb követői. A szimfóniai költemény, a modern orchesztertechnika és programmzene megteremtője: *Liszt*. *Reger* Max az új kontrapunktika klasszikusa. *Brahms, Liszt, Reger, Strauss* Richard és a forradalmár *Schönberg* jelölik a fejlődés határköveit. A zongorairodalomnak *Schubert, Schumann, Mendelssohn* és mindenekfölött *Liszt* a nagymesterei.

Németzsidány, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 303 német lak.; u. p. és u. t. Csepreg.

Nemez, laza, azaz fonatlan gyapjuból, esetleg más állati szőrökből készült összefüggő anyaghalmaz. A gyapju, a juh velőmentes pehelyszőre, mivel szaruanyagból áll, meleg-nedves állapotban idomítható; ha tehát meleg-nedves állapotban nyomkodják, összekuszálódik s kiszáradva kuszált helyzetét megtartja s ez a N. Velőmentes pehelyszőrök ép úgy nemezíthetők, mint a gyapju, így pl. a teve pehelyszőre. A folytonos velőréteggel biró pehelyszőrök természetes állapotukban nem nemezíthetők, ezek csak akkor válnak nemezíthetőkké, ha a velőréteg folytonosságát mesterséges úton megszüntetik. Nyúlszőröket e célból oly csávával szokás kezelni, amely salétromsavból, kevés arzénból és 10—15% kénesőből áll. E csáva hatása folytán a pehelyszőr duzzad s a velőréteg számos kis részre szakad. A nemezítés a kalapiparban nyer alkalmazást. N.-ből szövetekhez hasonló kelméket is gyártanak, még pedig olyképen, hogy a gyapjut kártolják, ebből nagyobb méretű lapokat (bundákat) készítenek, amelyeket számos lassan forgó és tengely-irányban rezgő hengerpárok behatásának vetnek alá, eközben azonban meleg szappanlével is permetezik s így a gyapjuszálak meleg-nedves állapotban összekuszálódnak, azaz nemezednek. Az ily úton nyert N.-kelmét tartósságának fokozása céljából ritka szövésű pamutszövettel is szokás bélelni s ezt két vékony gyapjubunda közé helyezik s így vetik alá a rezgőhengerek behatásának. A hengerek behatása folytán a két gyapjuréteg szálai a pamutszövet hézagain át összekuszálódnak s maguk közé zárják a pamutszövetet, amely a kelme tartósságát lényegesen fokozza.

Nemezbetegség (növ.), l. *Erineum* és *Atkafélék.*

Nemezfedél, a kátránypapir-fedésnek egy neme. L. *Kátránylemez-fedél.*

Nemezfonal, helyesebben *nemezített fonal*, kártolt fonalból készül azáltal, hogy ezt erős nemezítésnek vetik alá. L. *Nemez.*

Nemezfűző, salakkal átitatott nemezből készített fűző, melyet a gerincoszlop elferdüléseinél alkalmaztak. E fűzők azonban nem eléggé tartósak, s ezért ma már nem is használják.

Nemezis, l. *Nemesis.*

Nemezlemezek. A vasúti alépítménynek és felépítménynek, valamint a járóműveknek igény-

bevételét rendkívüli mértékben növelik a rázkódtatások. Ezek csökkentésére szolgálnak a N., amelyeket a síntalpak, illetve az alátétlemezek alá raknak a talpfákra, illetőleg a vas vagy kőaljakra. Igen célszerüek ezek vas- és kőhidakon, tisztító gödrökön. Idővel a N. összepréselődnek és elhnállanak. Néhol arra is használják a N.-et hogy a talpfáknak a síntalpak, illetve a lemezek által való berágódását csökkentsék. A N.-et külön féle növényrostokból, állati szőrökből stb. készitik.

Nemi, *Lago di (Lago Nemorese*, lat. *Lacus Nemorensis)*, tó Róma olasz tartományban, Albano és Velletri közt egy régi kráterben, területe 1·8 km², mélysége 85 m. Mellette 521 m. magasságban van N. község (1200 lak.), a Ruspoliak régi kastélyával, római vízvezeték és Dianatemplom romjaival. 1895-ben a tóban régi római díszhajó maradványait lelték.

Nemi betegségek vagy *venereás betegségek* neve alatt azt a három fertőző bántalmat foglalják össze, melyek leginkább a nemi közösülés útján vitetnek át a beteg egyénről az egészségesre. E három betegség: a *lágy fekély* v. *puha sánker* (l. *Sánker)*, a *kankó* vagy *gonorrhea* (l. o.) és végül a *kemény fekély* és a kapcsán kifejlődő *bujakór* v. szifilis (l. o.). Ezt a három betegséget három teljesen különböző baktérium okozza, tehát a gyüjtőnév ma már nem helyes és nem találó. Emellett nemcsak a nemi szerveken, hanem az emberi test más megfelelő helyein is megfészkelhetnek és ott okozhatják az elsődleges bántalmat. V. ö. *Picker* Rezső, Az úgynevezett nemi betegségek természetrajzi leírása (Budapest 1909).

Nemichthys (állat), l. *Angolna-félék*.

Nemi dimorfizmus, l. *Dimorfizmus*.

Nemi érettség *(pubertas, maturitas)*, az az időpont, amikor a nemi szervek működése, az ivarsejtek termelése megkezdődik. Rendes viszonyok között összeesik a nemi ösztön felébredésével s külső testi elváltozások is kisérik, így a szőrözet kifejlődése (a szeméremdombon, hónaljban, férfiaknál bajusz, szakáll, mellszőrözet növése megkezdődik), a hang változása, valamint az egész test hirtelen növekedése s a nemnek megfelelő jellemző átalakulása. A N. a különböző népfajoknál különböző időben következik be, így az északi népeknél később, a délieknél korábban; a mi éghajlatunk alatt lányoknál 14, fiuknál 15—16 éves korban van az ideje; azonban találunk nagy családi és egyéni különbségeket is.

Nemi felvilágositás. Már a XVIII. sz. pedagógusai (Rousseau, Basedow, Salzmann) felvetették azt a gondolatot, hogy a gyermekeket a nemi élet jelenségeiről idejekorán fel kell világositani, újabban pedig az ifjuságnak nemi dolgokban való kioktatása körül terjedelmes irodalom keletkezett s a pedagógiának egy külön fejezete alakult ki, a nemi neveléssel foglalkozó szexuális pedagógia. A N. problémája igen nehéz s megoldására nézve rendkívül elágazók a vélemények. A probléma taglalása alkalmával felmerülő kérdések a következők: 1. Szükséges-e a N.? 2. Ha szükséges, ki, mikor és hogyan végezze? A N. szükségességének hirdetői rámutatnak arra, hogy a gyermekek sok nemi vonatkozású dolgot látnak, hallanak, mi pedig titkolódzunk előttük s ha kérdezősködnek, hazugsággal áltatjuk őket (gólyamese). A felvilágosítást aztán elvégzi helyettünk a környezet (pajtások, olvasmányok stb.), még pedig úgy, hogy belőle a gyermekre nézve esetleg igen komoly testi és lelki veszedelmek származnak. A N. ellenzői viszont a feladat kényes természetére s arra hivatkoznak, hogy a felvilágosítás magában véve nem óvja meg a gyermeket az erkölcsi botlásoktól, már pedig tulajdonképen ez volna a célja. Némelyek szerint a N. a szülők joga és kötelessége, minthogy azonban a szülőknek részint bátorságuk, részint műveltségük nincs hozzá, sok pedagógus a tanítókra hárítja a feladatot. De az iskolában történő tömeges felvilágosítás ellen több érvet lehet felhozni. Az időpont megállapítása is igen nehéz, mert lehet, hogy a felvilágosítás még korai, ennélfogva fölösleges, viszont lehet, hogy már elkéstünk vele. A felvilágosítás hívei közt általában az a felfogás uralkodik, hogy inkább korábban, mint későn. A módszerre nézve is különféle javaslatok vannak. Némelyek egész tervezeteket dolgoztak ki. Annyi tény, hogy általános szabályokat itt nem igen lehet adni. Mindig a viszonyokhoz kell alkalmazkodnunk s nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a felvilágosítás magában véve semmit sem ér, ha nem járul hozzá az akarat nevelése. Nem szabad továbbá a kérdést csakis fizikai oldaláról nézni s egészen a természettudományok terére átjátszani, az erkölcsi mozzanatokat pedig teljesen figyelmen kívül hagyni. V. ö. *Kemény* Ferenc, A nemi probléma (Sexualis paedagogia, Budapest 1907); Fr. W. *Foerster*, A nemi élet ethikája és pedagógiája, ford. *Schütz* Antal (u. o. 1912); *Oker-Blom* Miksa dr., Doktor bácsinál falun, ford. *Pálfi* Márton (Kolozsvár 1906); *Tuszkai* Ödön, Egy felvilágositó előadás (Iskolaegészségi Könytár I. füz., Budapest 1912).

Nemi jellegek, l. *Nemi különbségek* és *Ivarjelleg*.

Nemi közösség *(promiszkuitás, hetérizmus)*, oly fajtája a nemi viszonynak egy-egy kisebb társas egységben, amelyet újabban amerikai szociológusok s nyomukban egyes laikusok, mint az emberiség jövendő társas szervezetének egyik ideálját hirdetnek. Lényegében nem jövendő, hanem ezzel ellentétben primitiv állapot, hogyha egyáltalán igazuk van amaz etnológusoknak (Mac Lennan, Post, Morgan, Bachofen stb.), akik bizonyos emlékek és szokásmaradványok alapján visszakövetkeztetve, ezt az állapotot tartják az emberiség legősibb helyzetében egykor általánosan divatozottnak. Némely családi és jogrendi vonások bizonyos alantabb fokú társas szervezetekben, aminők az *anyajog*, az *ivadékrendek* (l. o.) szokásai, tagadhatatlanul erre mutatnak vissza; de újabban Westermarck, Crawley és Giraud-Teulon nyomán az látszik az igazsághoz közelebb állónak, hogy ha sok helyt megvolt is a N., inkább átmeneti állapot, valamely egyéb közbekeveredett társas jogszokás következtében kifejlett, múló jelenség lehetett, mert *legősibb* nemi összetartozásnak már a darwinizmus tapasztalatai is az *egynejüséget* (l. o.) mutatják.

Nemi közösülés, l. *Közösülés, Erőszakos nemi közösülés.*

Nemi különbségek. Az ember szomatológiailag és pszichológiailag egymástól különböző két alakból: férfiból és nőből áll. Azokat a jellegeket, melyek a két nemet egymástól elválasztják, elsődleges (primér) és másodlagos (szekundér) ivari jellegeknek nevezik. Az előbbiek közvetlen kapcsolatban állanak a szaporodással (pl. az ivarszervek); az utóbbiak ellenben csak közvetve, inkább mint izgató, csalogató jellegek folynak be a nemi életre (pl. az emlők, a nő haja, testének gömbölyüsége, a férfi bajusza, szögletes, izmos alakja stb.). Végül azokat a különbségeket, melyek a nemi élettel semmiféle kapcsolatban nem állanak, harmadlagos (terciér) nemi jellegeknek nevezik. Az elsődleges nemi különbségeket l. *Nemi szervek* alatt. A többi ú. n. másod- és harmadlagos N. az emberi test minden részén előfordulnak. Az antropológiai vizsgálatok azt bizonyítják, hogy e különbségek az alsóbb rangú rasszoknál kisebbek, a magasabb ranguaknál nagyobbak. A nemi különbség megnyilvánul már a külső testalakban is. A nő alacsonyabb termetű (8—16 cm.-rel), mint a férfi, végtagjai rövidebbek, dereka aránylag hosszabb, testsúlya kisebb. A fej főbb nemi különbségeit l. *Koponya* alatt. A mellkas a nőnél aránylag rövidebb, a has hosszabb, a vállak keskenyebbek, a csipők szélesebbek. Legnagyobb a különbség a medencében. A női medence alacsonyabb, szélesebb, mélyebb, csipőcsontjai laposabbak, a medence-bemenet s a nagymedence tágasabb, mint a férfinál s a szeméremcsontok a nőnél öblös ívet, a férfinál hegyes szöget alkotnak. A nő csontjai általában rövidebbek, símábbak, gyengébbek, izmai kisebbek, vékonyabbak, mint a férfié. A zsírlerakódás a női bőr alatt mindenütt dúsabb, mint a férfinál. Ez okozza a női test gömbölyded körvonalait. A belső szervek a férfinál fejlettebbek, nagyobbak, az agyvelő nagyobb, súlyosabb, mint a nőnél. Számos különbséget mutat a két nem fiziológiailag és pszichikailag is. A N. azonban nem mindig élesek s mint mindenütt, itt is találhatók átmenetek. Vannak férfias típusú nők (androgynia, amazonok) s nőies típusú férfiak (gynandria). Ha egy egyénen rendellenes fejlődés következtében mindkét nem elsődleges jellegei fellépnek, *hermafroditizmussal* van dolgunk. V. ö. *Bartels,* Ueber Geschlechtsunterschiede am Schädel (1897); *Ploss-Bartels,* Das Weib (1913); *Schultze,* Das Weib (1913).

Nemi ösztön, a nemi érintkezést, a közösülést kereső ösztön, amely a fajfentartás szolgálatában áll. A szervezet egyik leghatalmasabb ösztöne, túlerővel törekszik kielégítésre; az ember egész életét, sőt az emberiség, a társadalom fejlődését is nagy mértékben befolyásoló tényező. Ujabban a N. a tudományos vizsgálat tárgyát képezte; hogy a szexualitás különféle jelenségeit megmagyarázhassák vele, a N.-t két tényezőre, a *detumescens vágyra* és a *kontrektációs vágyra* bontják szét. Az előbbi a nemi termékek kiürítésének ösztönét, az utóbbi a másnemű egyénhez való vonzódás vágyát jelenti. (A. Moll). V. ö. A. *Moll,* Untersuchungen über die Libido sexualis (Berlin 1907); Charles *Féré,* L'instinct sexuel, évolution et dissolution (Paris 1899).

Nemirov (lengy. *Niemirov),* mezőváros Oroszország Podolia tartományában, 5400 lak., posztógyártással. Közelében vannak a régi *Mirov* város sáncmaradványai. Itt folytak 1737. a török-orosz-osztrák béketárgyalások.

Nemirovics-Dancsenko, orosz író, l. *Nyemirovics-Dancsenko.*

Nemi sajátságok, l. *Nemi különbségek* és *Ivarjelleg.*

Nemi szervek *(ivarszervek, genitális szervek, genitalia),* a szaporodás szolgálatában álló szervek, tehát azok, amelyek a párzáshoz, termékenyítéshez, valamint a megtermékenyített pete kiviseléséhez szükségesek. Ezek a férfiaknál a here, mellékhere, ondóvezető, ondóhólyag, prosztata, hímvessző a hugycsővel; a nőnél a hüvelytornác a szeméremajkakkal, a csikló, a Bartholini-féle mirigyek, a hüvely, méh, petevezető (Fallop-kürt), a petefészek és függelékei, valamint az emlő is (l. a megfelelő címszók alatt). Aszerint, amint a N. kívülről láthatók vagy sem, külső és belső nemi szervekről beszélünk; a hímnemnél a N. nagyobbrésze kívül van, míg a női nemi szervek a szeméremajkak s a hüvelytornác képződményeinek kivételével mind a test belsejében vannak.

A *nemi szervek az állatoknál* két részből állanak: 1. csirasejteket termelő *ivarmirigyekből* (gonádok; hímeknél here, nőstényeknél petefészek) és 2. a csirasejtek (ondósejt és pete) kivezetésére szolgáló *ivarvezetékekből.* A hímcsirasejteket termelő mirigyet herének, gazdáját *hím*-nek (jele ♂), a petéket termelő mirigyet pedig petefészeknek s gazdáját *nőstény*-nek (jele ♀) nevezzük. A hímek a nőstényektől rendesen különböznek, amennyiben a here és a petefészek nemcsak ondósejteket és petéket termel, hanem azonkívül bennük más anyagok is fejlődnek, melyeket egyenesen a vérbe juttatnak s ezen az úton lényeges alakbeli különbségeket, ú. n. másodlagos ivari különbségeket hoznak létre. Vannak állatok, melyeknél minden egyén petéket és ondósejteket egyaránt termel; ezeket *hímnősekneк* nevezzük. A csirasejtek kivezetésére szolgáló vezetékek a külvilágba nyilnak (ivarnyílások) és a párzással szereplő külső ivarszervekkel állnak összefüggésben. A legtöbb állatnál a N. vezetékei a kiválasztó szervekkel állanak összefüggésben, úgy hogy ezért húgyivarrendszerről beszélhetünk. A nőstényeknél a petefészek a petevezetékkel (ovi ductus) áll összeköttetésben, még pedig vagy közvetetlenül, v. pedig közvetve. Utóbbi esetben a megért peték a petefészek tüszőjének megrepedése után a testüregbe kerülnek s innen jutnak be a petevezetékbe, mely a testüregben élénken mozgó csillókkal ellátott tölcséralakú résszel (infundibulum) kezdődik. A petevezetékkel különböző mirigyek függnek össze, melyeknek váladéka fehérjenemű anyagokat, szilárd petehéjakat és hímcsirasejteket konzerváló folyadékokat szolgáltat, különböző tágulatok is lehetnek a petevezetéken, ilyenek a hüvely (vagina), párzó táska (bursa copulatrix), ondótartó (receptaculum seminis), méh (ute-

rus). A hüvely és a párzó táska a párosodásnál a hím közösülő szervének befogadására, az ondótartó a hímcsirasejtek raktározására, a méh a peték összegyüjtésére és sokszor táplálására és tovafejlesztésére való. A here a herevezetékkel (vas deferens) áll kapcsolatban. A herevezetékbe különböző mirigyek ömlenek be, melyek részben hímcsiranedvet, vagy pedig több állatnál ondótokokat (spermatophor) választanak el. A herevezetéken azonkívül a hímcsirasejtek összegyüjtésére alkalmas tágulatok, ú. n. ondótartók (vesicula seminalis) lehetnek, melyekből párosodás alkalmával az összegyüjtött hímcsirasejtek a nőstény nemi szerveibe kerülnek. A herevezeték végső része (ductus ejaculatorius) különböző alkotású közösülő szervekkel függ össze, melyek közül legfontosabb a *penis*. Némely állatnál módosult végtagok teljesítik a penis szerepét (pl. folyami rák).

Nemi tehetetlenség, l. *Impotencia* és *Magtalanság*.

Nemitz, előbb önálló község volt, 1900. bekebelezték Stettin városába; vízgyógyintézettel (Eckerberg), epileptikusok és hülyék intézetével.

Nem kötelező viszontbiztosítás *(fakultativ viszontbiztosítás)*, l. *Biztosítás*.

Nemleges a. m. negativ.

Nemleges kötelem, l. *Tevőleges kötelem*.

Nemmegállapítás, valamely egyén nemének (hogy hím, v. nőnemű-e) meghatározása; szűkebb értelemben véve az a törekvés, mely valamely egyénnek nemi jellegét még a születése előtt (tehát még embrió korában) igyekszik megállapítani. A jelenlegi tudományos kutatások eredményei a kérdés megoldásának lehetőségét felette valószinűvé teszik.

Nemo (lat.) a. m. senki.

Nemo ante mortem beatus (lat.) a. m. halála előtt senki sem boldog. E szavakat Herodotos szerint (1, 32) Solon mondta Kroisosnak, midőn ez előtte gazdagságával és szerencséjével dicsekedett.

Nemocera v. *Nematocera (Hosszúcsápuak,* állat), a Kétszárnyuak (Diptera) egyik alrendje, a hová a szúnyogfélék tartoznak. Egyértelmű neve: Macrocera. L. *Kétszárnyuak* és *Szúnyogok*.

Nemo est propheta in patria sua (lat.) a. m. senki sem próféta saját hazájában. Máté evangeliumának (13, 57) egy idézetéből eredt, melynek értelme az, hogy a nagy elméket jobban becsülik az idegenek, mint saját honfitársai.

Nemo judex in propria causa (lat.) a. m. senki sem lehet biró saját ügyében.

Nemoljákok, l. *Orosz szekták*.

Nemonien *(Nemonin)*, a Schalteik, Uszleik, Schnecke, továbbá Laukne és Timber összefolyásából eredő rövid folyó Kelet-Poroszországban, 14 km.-nyire hajózható, a Kurisches Haffba ömlik.

Nemorensis lacus, tó, l. *Nemi*.

Nemorhoedus (állat), l. *Gorál*.

Nemo ultra posse obligatur (lat.), l. *Ultra posse nemo obligatur*.

Nemours (ejtsd: nömúr), 1. *város* Seine-et-Marne francia départementban, (1911) 5108 lak. Kalapgyártás; homokbányával; XV. sz.-beli kastélylyal; közelében a Chaintreauville forrás. N. a XI. sz.-ban jelentékeny hűbéruradalom volt. 1404. hercegség lett, 1425. a francia koronával egyesítették. XI. Lajos a később felségárulás miatt lefejezett Jacques d'Armagnac-nak adta. 1528—1659-ig a szavójai grófok birtoka volt. 1585 júl. 7. III. Henrik és a Katolikus Liga itt kötötték meg a hugenották elleni egyességet, a N.-i ediktumot. 1666—1789-ig az orléansi hercegek birták. Bezout matematikus születési helye. — 2. *N., kikötőváros* Oran algeriai départementban, 26 km.-nyire a marokkói határtól, az Ued-Tessza torkolatánál, 2400 lakossal, akiknek 1/3-a benszülött; közelében ércbányákkal. A rómaiak idejében *Ad Fratres*, az arabok korában *Dzsema Rhaszuat* volt a neve. 10 km.-nyire van Szidi-Brahim, ahol 1847. Abd-el-Kader megadta magát a franciáknak.

Nemours (ejtsd: nömúr), *Lajos Károly Fülöp Ráfael orléansi herceg, N. hercege*, Lajos Fülöp francia király második fia, szül. Párisban 1814 okt. 25., megh. Versaillesben 1896 jún. 26. Mint dandártábornok vezette 1837. Algériában Constantine ostromát. Az 1848 febr.-i forradalom után Angliába menekült családjával együtt. Innen 1871. tért vissza Franciaországba s a francia hadseregben szolgált mint hadosztálytábornok 1879-ig. Az 1886.-i törvény értelmében elvesztette katonai rangját. 1840. nőül vette *Viktória Auguszta Antónia* szász-kóburgi hercegnőt (szül. 1822., megh. 1857.), kitől négy gyermeke született: *Gaston*, Eu grófja (l. *Eu*); *Ferdinánd, Alençon hercege* (l. o.), kinek unokája, *Károly Fülöp* (szül. 1905.) viseli jelenleg a *N. hercegi* címet; *Margit* (szül. 1846., megh. 1893.), Czartoryski László herceg (szül. 1828., megh. 1894.) neje és *Blanka* (szül. 1857.).

Nemőcz (azelőtt: *Nimnicz)*, kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1910) 339 lak.; u. p. és u. t. Puhó.

Nem rendeletre vagy más hasonló értelmü kifejezés a váltón azt jelenti, hogy a váltó kibocsátója a váltónak forgatását a rendelvényesnek megtiltja. Minthogy a magyar váltójog szerint szabály a váltónak forgathatósága, ha a forgatás az említett módon eltiltva nincs, a rendelvényesnek jogában áll a váltót forgatmány útján másra átruházni, ha ellenben a váltóba a kibocsátó a N. kifejezést vette fel, a váltót csak közönséges engedmény alakjában és hatásával lehet átruházni.

Nemrót *(Nimród)*, l. *Menrót*.

Nemrud-dagh, 2230 m. magas hegység a felső Eufrátesz mellett, benne fedezte föl O. *Puchstein* I. Antiochus síremlékét. V. ö. *Humann* és *Puchstein*, Reisen in Klein-Asien etc. (1890).

Nemsó (azelőtt: *Nemsova)*, kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1910) 1269 tót és cseh lak., vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal.

Nemszabályozás, az a régi törekvés, hogy a születendő gyermek nemét (azaz, hogy fiú legyen, avagy leány) tetszés szerint szabályozni lehessen. A kérdés különösen Schenk tanár fellépésekor jött divatba, aki a születendő gyermek nemét egyszerüen diétás behatásokkal képzelte befolyásolhatónak. Állítása nem bizonyult valónak, sőt újabban O. *Schultze* egereken és E. *Strassburger*

növényeken végzett igen körülményes kisérletei arra az eredményre vezettek, hogy semmiféle külső behatás, tehát a táplálék összetétele sem képes a nemet befolyásolni.

Nem szállitható értékpapirok a budapesti értéküzleti szokások 34. §-a értelmében: 1. a helytelen átruházású; 2. a helytelen szelvénnyel ellátott értékpapirok; 3. oly értékpapirok, melyekre letéti záradék feloldási záradék nélkül van nyomatva vagy írva; 4. oly értékpapirok, melyekre nézve a bírói megsemmisítési eljárás folyamatban van, vagy már befejeztetett; továbbá 5. oly értékpapirok, melyek nagyon beirkáltak vagy nagyon megrongáltak.

Nem száradó olajok, l. *Olaj*.

Nem teljes bizonyíték, a kötött bizonyítási rendszerben oly bizonyíték, mely más bizonyíték által való kiegészítést igényel, ilyen volt pl. a régebbi perrendben egy tanu vallomása, amelyet a bizonyító fél póteskűjével lehetett teljes bizonyíték erejére emelni. A szabad bizonyítási rendszerben a N. ismeretlen.

Nemti, kisk. Nógrád vm. salgótarjáni j.-ban, (1910) 991 magyar lak., vasúti megálló postahivatallal; u. t. Kisterenye; az észak-magyarországi egyesített kőszénbánya- és iparvállalat részvénytársaságnak itt barnaszénbányái vannak (300 munkás).

Nemtő, a *géniusz* hibás magyar neve.

Nemzedék, a nemzés útján keletkező új ivadék. L. *Generáció*.

Nemzedékváltozás v. *nemzedékváltás*, *nemzedékváltakozás*, l. *Ivadékcsere*.

Nemzés *(generatio)* az a folyamat, mellyel valamely szervezet magához hasonló szervezetet létesít, l. *Szaporodás* és *Termékenyítés*.

Nemzet és *nemzetiség*. Nemzetiség: a nép fajbeli jelleme szerint, melynek lényeges ismérve a nyelv. Nemzet: az államot alkotó, az államnak személyi és alanyi tényezőjét, szubjektiv erejét alkotó nép. Nemzetiség a nép természetrajzi, N. a nép politikai tekintetben. A N. több nemzetiségből állhat, a N. egységének egyáltalán nem feltétele a nemzetiség egysége. Kedvezőbb azoknak az államoknak a helyzete, amelyekben a N.-et alkotó nemzetiségek egyikének fizikai v. pszichikai v. mindkét szempontból túlsúlyánál fogva sikerült a vezérszerepet magához ragadni s az államra, állami intézményeire, politikai szervezetére reá ütni kiváló, hatalmas egyéniségének bélyegét. Az ily állam N.-i állam; ellentéte a nemzetiségi állam, melyben a politikai N.-et alkotó különböző nemzetiségek az anyagi és szellemi erőegyenlőség viszonyában állanak egymáshoz. A nemzetiségi állam gyengéje az, hogy a külön faji érdekek túlsúlyra vergődhetnek s a közös államérdeket veszélyeztető módon fejlődhetnek; de e nélkül is az öntudatra ébredt faji érdekek oly koncessziókat igényelhetnek, amelyek csak a közös érdek, az államegység érdekének csorbításával nyerhetnek kielégítést; míg a N.-i államban minden oly velleitások, amelyek a vezérnemzetiségtől nyert államjelleg csorbítására v. elhalványulására vezethetnének, jogilag és tényleg a priori ki vannak zárva. Az állás, melyet politikai N. körén belül az egyes nemzetiségek igényelhetnek, egészen más a nemzetiségi és egészen más a N.-i államban. Csak a nemzetiségi államban lehet szó külön állásról, testületi jogokról, az egyes nemzetiségeknek mint ilyeneknek elismeréséről s azoknak az államérdeknek természetesen alárendelt autonómiájáról. A nemzeti államban a nemzetiségek önálló elismerést nem igényelhetnek, mert itt nem a nemzetiségek szövetkezése alkotja a N.-et. A nemzetiségi államban a politikai N. testén belül többé-kevésbbé egyenjogu nemzetiségek állanak szemben egymással, mig a N.-i államban csak különböző nemzetiségü állampolgárokról lehet szó. Erős N.-i állam: Magyarország. L. még *Nemzetiségi törvény*.

Irodalom. Eötvös J., A nemzetiségi kérdés, Pest 1865; Vertán E., A nemzetiségi kérdés Magyarországon, u. o. 1861; Popovich M., A nemzetiségi kérdés Magyarországban szerb szempontból, ford. Sárcsovich A., Szabadka 1865; Persz A., A nemzetiségi kérdés állametikai világításban, Nagyszeben 1879; Pelsöczi H. Gy., Magyarország s a tótok, Budapest 1882; Ürmösy L., Az erdélyi nemzetiségek, Kolozsvár 1885; Mocsáry Lajos, Néhány szó a nemzetiségi kérdésről, Budapest 1886; Beksics G., A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon, u. o. 1895; u. a., Magyarország jövője az újabb N.-i elhelyezkedés alapján, u. o. 1900; Jászi Oszkár, A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője, u. o. 1911; Steier Lajos, A tót kérdés, u. o. 1913; Bethlen István gróf, A magyar birtokpolitika feladatai Erdélyben, u. o. 1913; Krisztics S., N. és állam a keletkezés, fejlés, viszony szempontjából, u. o. 1914.

Nemzet, politikai napilap, a szabadelvűpárt közlönye. A Hon és Ellenőr egyesüléséből 1882 szept. 1. keletkezett; főszerkesztője *Jókai* Mór volt, felelős szerkesztői: *Láng* Lajos 1883-ig; azután *Visi* Imre 1889. történt haláláig; ekkor *Hegedüs* Sándor vette át a lapot ideiglenesen és szerkesztette 1890-ig; azután pedig *Gajári* Ödön. 1899-ben megszünt, ill. a *Magyar Nemzet* politikai lapba olvadt bele.

Nemzet csalogánya, 1847. az Életképek nevezte igy *Hollósy* Kornéliát, a jeles operaénekesnőt; később *Blaha* Lujza kapta ezt a nevet.

Nemzetes, régebben a nemeseket megillető cím, rendesen egyéb címzéssel kapcsolatban: *nemes, nemzetes és vitézlő*. Szélesebb értelemben véve a nép olyanokat is illet e címzéssel, akik nem nemesek, de a társadalomban nagyobb helyet foglalnak el.

Nemzetfelségiség, l. *Felségiség*.

Nemzetgazdaság, l. *Nemzetgazdaságtan*.

Nemzetgazdasági kongresszusok, l. *Közgazdasági kongresszusok*.

Nemzetgazdaságtan az együttműködő és államilag szervezett társadalom gazdasági életének törvényeit kutató tudomány. Másként *közgazdaságtan* (l. o.), vagy társadalmi gazdaságtan. A N.-t rendszerint két részre osztják: *a)* elemi (elméleti, általános) részre, amely elvontan állapítja meg a gazdasági életben megnyilvánuló törvényszerüséget és *b)* alkalmazott (gyakorlati, különös) részre, amely azzal a kérdéssel foglalkozik, mi módon lehet a nemzet gazdaságát felvirágoztatni (nemzetgazdasági politika). A N. segédtudományai: az általános és a gazdaságtörténet, a statisztika, a politikai földrajz, a társadalmi tudományok minden ága, a jogtudomány stb.

Nemzetgyűlés, népmozgalomból kiindult s teljes politikai átalakulásra vagy új alkotmány készítésére törekvő parlament. Legnevezetesebb

N.-ek: Franciaországban az 1789—1791-iki ú. n. alkotmányozó, az 1791—92-iki törvényhozó N., továbbá az 1848. és 1871—76. évi N.-ek, a majnafrankfurti 1848—49-iki és az 1848. évi porosz N. A francia alkotmány N.-nek (Assemblée nationale) nevezi a szenátusnak és a képviselőháznak együttes ülésezését. — Nálunk N.-nek nevezik még a magyar népnek, a vezérek korában, azt az összejövetelét, melyen minden szabad ember személyesen megjelenhetett és amely az államfelségjogát egész teljességében gyakorolta.

Nemzeti (eszt.) mindaz, amiben egy nemzet gondolkozás- és életmódja, izlése és jelleme megnyilatkozik. A N. művészet az egyformásító klasszicizmus elhanyatlásával szokott erőhöz jutni. Irodalmunkban Petőfi, Arany és Jókai műveiben emelkedett virágzásának tetőfokára. A többi művészetben is örvendetes jelenségek egész sora tanuskodik nálunk a N. hódító térfoglalásáról, bár az újabb idők kozmopolitikus iránya nem kedvez haladásának.

Nemzeti állam, l. *Nemzet*.

Nemzeti bankok az északamerikai Egyesült-Államokban azok a jegykibocsátással megbízott bankok, melyek az 1862-iki *National-Bank-Act* alapján keletkeztek. A jegykibocsátás főbb feltételei a következők: 5000 lakossal biró városban a minimális alaptőke 50,000, népesebb városokban 100,000, 50,000-nél is több lakosú városban pedig 200,000 dollár. Az állami ellenőrző hivatalnál (Comptroller of Currency) elhelyezett államkötvényekkel szemben a N. megfelelő egyforma szövegű bankjegyeket kapnak, melyek az illető N. megnevezését is magukon viselik. A letétbe helyezett államkötvényeken kívül minden banknak külön tartalékkal is kell rendelkeznie, mely a forgalomban levő bankjegyeknek legalább 25%-át teszi ki. Az ekkép forgalomba került bankjegyek épp oly fizető eszközök, mint a mi bankjegyeink, de nehogy a kisebb intézetek által kibocsátott bankjegyekkel szemben a bizalom esetleg csekélyebb legyen, minden N.-nak kell egy nagyobb városban, esetleg magában New Yorkban valamely testvérintézettel összeköttetésbe lépni, mely bankjegyeit feltétlenül beváltja. A N. száma folyton növekedőben van s csaknem eléri a négyezeret. L. még *Currency*.

Nemzeti Casino, Magyarország legelőkelőbb társasköre, mely 1827 jún. 10. gróf *Széchenyi* István kezdeményezésére alakult az angol klubok mintájára. Tagjainak száma megalakulásakor 175 volt, 1916. pedig 702. Tiszteletbeli tagjai voltak a többi között *VII. Eduárd* angol király, *Rudolf* trónörökös és az uralkodóház több tagja. A N., bár arisztokratikus szinezete van, a tagok sorába való felvételnél osztály- vagy pártkülönbséget nem ismer. A N. helyiségei kezdetben a Dorottya-utcai Fogel-féle házban voltak, — ahol most a Magyar Általános Hitelbank új palotája áll, — 1871. pedig a Kossuth Lajos-utca 5. szám alatt levő palotájába költözött. Termei itt fejedelmi fénnyel vannak berendezve; könyvtára mintegy 32,000 kötet könyvet foglal magában. A N. évi bevétele több mint 300,000 korona, melyből évenként nagyobb összeget szokott kulturális célokra fordítani s általában minden országos vagy közcélra történő adakozásnál az első sorban szokott szerepelni. 1848-ban, a szabadságharc kitörésekor, a N. összes arany- és ezüstkészletét, továbbá az egyleti ház megvételére szánt 20,000 pengő forintnyi vagyonát a haza céljaira szentelte; bőkezüen nyilvánult meg áldozatkészsége a szegedi árvíz alkalmával is. 1896-ban Magyarország ezeréves állami fennállásának emlékére a nemzeti nyelv fejlesztésének céljaira 10,000 koronás alapítványt, 1906. pedig II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazahozatalakor egy magyar ifjúnak a Ludovika-Akadémián honvédtisztté leendő kiképzése céljából 40,000 koronás alapítványt tett. A N. élén háromtagú igazgatóság áll. A közgyűlését követő vasárnap (február első vasárnapján) lakomával szokta megünnepelni alapítójának, gr. *Széchenyi* Istvánnak emlékét, amidőn a társaskör egyik tagja emlékbeszédet mond s az ú. n. Széchenyi-serleget a «legnagyobb magyar» emlékére üríti.

Nemzeti díj, az első «klasszikus» magyar lóversenydíj. A hatvanas években összegyüjtötték az addigi díjalapítványok egy részét és ezeknek tőkéjét újabb aláírásokkal kiegészítették. 1868-ban a magyarországi alapítványok kamatából kiírták a *Nemzeti díjat*, az erdélyi alapítványokból pedig a *Hazafi-díjat*. Mind a két versenyben csakis Magyarországon ellett és nevelt lovak vehettek részt. És pedig a N.-ban csakis hároméves mének és kancák, a Hazafi-díjban 1870-ig három éves és idősebb, 1871 óta csakis hároméves kancák. A két díjat egyesítették: azóta *Egyesített Nemzeti-Hazafi-díj* (l. o.) a neve.

Nemzeti érzés az a közvetetlen, érzésbeli tudat, hogy egy nemzethez tartozunk, melynek sajátosságait, nyelvét, mint a saját magunkét, mindenekfölött szeretjük. A néplélektan körébe tartozó fogalom. A modern történeti életnek nagy tényezője. Valamely nemzet ereje főleg a N. erejében, tisztaságában, töretlenségében gyökerezik.

Nemzeti hal, a pirosszemű kele *(Scardinius erythrophthalmus L.)* népies neve.

Nemzeti Hirlap, politikai napilap, szerkesztette 1874-től *Toldy* István ellenzéki irányban; 1878. *Márkus* István vette át a lap szerkesztését; ettől fogva reggeli és esti kiadásban, kormánypárti szellemben jelent meg 1879-ig, amikor megszűnt.

Nemzeti javak, l. *Államjavak*.

Nemzeti Kaszinó, l. *Nemzeti Casino*.

Nemzeti Képcsarnok-Egylet, l. *Műegylet* és *Magyar művészet*.

Nemzeti konvent, l. *Convention nationale*.

Nemzeti kölcsön, másként *hazafias kölcsön*, az a módja az állam adósságcsinálásának, amelynél anélkül, hogy követelné az állam a polgárok tőkéit, hazafias érzésükre és áldozatkészségükre hivatkozva szólítja fel őket, hogy neki kölcsönt adjanak. N.-t rendszerint háború idején szoktak az államok felvenni; ez a *hadikölcsön*. A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvény (1912: LXIII. t.-c.) 17. §-a alapján, amely a minisztériumot fölhatalmazza, hogy a hadi szükségletek fedezésére szükséges összegek megszerzéséről hitelművelet útján intézkedhessék, a magyar kormány a világháború alatt 1914—

1915. három izben fordult a nagyközönséghez hadikölcsönért. 1. Az első 6%-os hadikölcsön jegyzésére a felhívás 1914 nov. 12. jelent meg. 50, 100, 1000, 5000 és 10,000 K-ás címletek kerültek kibocsátás alá. A 100 K-ás kötvény aláírási ára készpénzfizetés ellenében 97 K 50 f volt; kamatai máj. 1. és nov. 1. utólagos félévi részletekben fizetendők. Aki zárolt kötvényeket jegyzett (amelyeknek átruházása meg van nehezítve), azt a jogot nyerte, hogy öt év multán a kölcsönt egy évre felmondhatja s azt a kincstár 1920 nov. 1. teljes névértékben fogja visszafizetni. 2. A második hadikölcsönre a felhívás 1915 máj. 9. jelent meg. Zárolt kötvények nem kerültek kibocsátás alá. A kamatok jún. 1. és dec. 1. esedékesek. Aláírási áruk 100 K-ás $5^{1}/_{2}$%-os kötvény után 90 K 80 f, 6%-os után 97 K 50 f volt. 3. A harmadik 6%-os hadikölcsön felhívását 1915 okt. 9. bocsátották ki. Zárolásuk csak 1000 K-át meghaladó jegyzéseknél engedtetett meg. A kamatok máj. 1. és nov. 1. esedékesek. A 100 K-ás kötvény aláírási árát az aláírás időpontja szerint 97 K 10 f-től 98 K-ig állapították meg. A jegyzést megkönnyítette, hogy az Osztrák-magyar bank és a M. kir. hadikölcsönpénztár a kötvények kézizálogul lekötésével névértékük 75%-áig nyujt kölcsönt a hivatalos váltóleszámitolási kamatláb mellett. Külön rendelkezések tették lehetővé, hogy a takarékbetétek hadikölcsön-jegyzésre legyenek felhasználhatók, hogy a hitbizományok birtokosai jegyzés végett a hitbizományt megterhelhessék, hogy a tisztviselők a jegyzett kötvényeket illetményükből havi részletekben való levonással törleszthessék. Az első hadikölcsön kerek összegben 1165 millió, a második 1132 millió, a harmadik 1950 millió K-át eredményezett.

Nemzeti lobogó, l. *Lobogó.*

Nemzeti Lovarda, Budapesten székelő egyesület, melynek célja a lovaglás sportjának művelése. A N.-t gróf *Károlyi* György, gróf *Szapáry* Antal és báró *Wenckheim* Béla 1856. alapították. A N. helyiségét, mely a Nemzeti Muzeum szomszédságában (VIII., Esterházy-utca 32—36. szám) van, 1857. építették fel. Épületében tágas lovaglóhelyiség, nézőtér, öltözőhelyiségek, modern berendezésű istállók vannak elhelyezve. Feladatai közé tartozik a lovaglásban való oktatás, hátaslovak tartása, lovasjáték és zenés lovaglóórák rendezése. A N. elnöke 1908 óta gróf *Andrássy* Géza, alelnöke dr. *Piufsich* Frigyes, ügyvivő igazgatója több mint negyedszázad óta *Ilk* Mihály.

Nemzeti Muzeum, l. *Budapest* (IV. köt. 54. old.).

Nemzeti őrsereg, az 1848. XXII. t.-c. rendelte alakítását, «a személyes és vagyonbiztonság, a közcsend és belbéke biztosítása» érdekében, melyek fölött való őrködést az ország polgáraira bízta. A N. tagjai a rendes katonaság hasonló fokozatú tagjaival egyenlő rangúak, díjat azonban, míg csak helybeli szolgálatot teljesítettek, nem kaptak, és rendkívüli eseteket kivéve, tulajdon községük határain kívül szolgálatot tenni nem is tartoztak. A N. a minisztérium hatósága alá tartozott. Az 1867. XI. t.-c. mindaddig, míg a törvényhozás a védelmi rendszer átalakítása és megállapítása iránt határozna, a N.-ről szóló törvényt felfüggesztette; a m. kir. honvédséget létesítő 1868. XLI. t.-c. pedig kifejezetten megszüntette. L. még *Polgárőrség.*

Nemzeti park, egyes államok vagy társaságoktól védett szép és jellegzetes vidék, amelyet emiatt őseredetiségében lehetőleg megtartani igyekeznek. Az Egyesült-Államok által először megkezdett törekvés, hogy a legszebb tájakat N. néven tartsák meg eredeti, változatlan szépségükben, követésre talált több más országban is. Maga az Egyesült-Államok az első N.-on (*Yellowstone-National park*, l. o.) kívül még többet is létesített; Európában pl. Svájc különített el N.-ot, amelynek céljaira Graubünden svájci kanton DK.-i sarkát választotta ki az Inn mentén. Németországban a Verein Naturschutzpark (1909 Stuttgart) iparkodik egy magashegységi, középhegységi és egy É.-német síksági N.-ot teremteni, az elsőnek a Felső-Enns vidékén (150 km²), az utolsónak az ú. n. Wilseder Bergen találtak alkalmas helyet.

Nemzeti párt, az 1867-iki közjogi alapon álló ellenzéki párt, amely az 1878. alakult ellenzéki pártokból nőtt ki azzal a céllal, hogy a közjogi alapot nemzeti irányban fejlessze s kompromiszszumot létesítsen a Tisza Kálmán-féle ortodox közjogi álláspont és a szélsőbal radikálizmusa között. Ennek a politikának hosszú nyilvános pályáján Apponyi Albert gr. (l. o.). volt a képviselője, aki a Sennyey-féle konzervativ töredékből és az okkupáció miatt a szabadelvüpártból kilépett politikusokból alkotta meg az *egyesült* vagy *mérsékelt ellenzéket*. E párt vezérségében eleinte Apponyi és Szilágyi osztozkodtak, s a kilencvenes évekig főként közigazgatási és állampénzügyi problémákkal foglalkoztak. Mikor azután Szilágyi Dezső csatlakozott a szabadelvüpárthoz, 1891 végén Apponyi proklamálta a N.-nak nevezett párt programmját: nemzeti politika a kiegyezés alapján, főleg a véderő kérdésében, állami közigazgatás és erős magyar államhatalom szervezése, választójogi reform, mérsékelt liberálizmus a közgazdasági és kulturpolitikában. A N. 1899 márc. 2. tartott országos értekezletén, minthogy «a párt és a Széll-kormány közt sem tárgyi, sem személyi ellentétek fenn nem forogtak», feloszlott és belépett a szabadelvüpártba, amelyben még az 1901-iki választásokon is jól megkülönböztethető árnyalatot képezett a Tisza-csoporttal szemben. Mikor azután Tisza István gr. kormányának megalakulása után Apponyi katonai politikája meghiusult, 1903 nov. 3. harmincöt hívével kivált a kormánypártból s eleinte *nemzeti disszidensek*, majd 1904 áprilisában mint N. újból szervezkedett. Az 1904 nov. 18-iki események hatása alatt Apponyi és a N. legnagyobb része elhagyta a 67-es alapot és beolvadt a Kossuth Ferenc vezetése alatt álló függetlenségi pártba.

Nemzetiség, l. *Nemzet.*

Nemzetiségi egyenjoguság alatt értjük az állampolgárok teljes egyenlőségét, tekintet nélkül arra, hogy milyen nemzetiséghez tartoznak. Ezt biztosítja nálunk a *nemzetiségi törvény*-nek nevezett 1868. XLIV. t.-c., midőn kijelenti, hogy «Magyarország összes honpolgárai az alkot-

mány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy *Nemzetet* (l. o.) képeznek, az oszthatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja». Ez az egyenjoguság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszi. L. *Nemzetiségi törvény*.

Nemzetiségi izgatás, l. *Izgatás*, *Nemzetiségi kérdés*.

Nemzetiségi kérdés. Többnyelvű államban azok, akik nem tartoznak az államban uralkodó népfajhoz, többnyire féltekenyen őrzik nyelvüket, különleges kultúrájukat, ápolják faji összetartozásuk érzését és az uralkodó népfajtól elkülönülő többé-kevésbbé zárt egységet alkotnak. E népfajoknak, amelyeket a politikai szóhasználat az államot alkotó egységes nemzetektől megkülönböztetve nemzetiségeknek nevez, a törekvéseivel, az ú. n. nemzetiségi mozgalmakkal szemben a modern állampolitikának általában az az iránya, hogy a nemzetiségeket nyelvük, egyéniségük és kultúrájuk ápolásában és fejlesztésében nem gátolja, s ellenük csak akkor lép fel, ha mozgalmuk az állam elleni hűtlenség, elszakadás és a küláltammal szövetkezés jelenségeit tünteti fel. A nemzetiségek jogos kivánságainak kielégítése, jogtalan, államellenes törekvéseik megfékezése, az állameszmének sértetlen megóvása s mindaz, ami ezzel összefügg, együttvéve: a N., amelynek megoldása annál fontosabb és kényesebb feladat, minél nagyobb számbeli, gazdasági, kulturális és politikai erőt képviselnek az országban a különböző nemzetiségek.

Hazánkban — nem tekintve Horvát- és Szlavonországokat — az 1910-ik évi népszámlálás szerint a 18,265.000 lelket kitevő lakosságból 9,945.000 magyar, 8,320.000 nem magyar ajkú, azaz a magyarság a népesség 54·5%-át, a nemzetiségek 45·5%-át teszik. Az egyes nemzetiségek számaránya a következő: német: 1,930.000 (10·4%), tót: 1,946.000 (10·7%), oláh: 2,948.000 (16·1%), ruthén: 464.000 (2·5%), horvát (az anyaországban): 194.000 (1·1%), szerb: 461.000 (2·5%), egyéb: 401.000 (2·2%). Az a körülmény, hogy a magyarok arányszáma évtizedről évtizedre javul, s hogy az értelmiség körében a magyarok a népesség 77·1%-át teszik ki, a magyar faj beolvasztó erejéről tesz tanuságot.

A nemzetiségi mozgalmak nagyobb lángot az osztrák kormány pártfogása mellett a magyar szabadságharc idejében vetettek.

A román nemzetiségi mozgalom újabb szaka is az 1848-ik évi eseményekkel kezdődik. Az 1784-ik évi Hóra- és Kloska-féle lázadás még nem annyira nemzetiségi, mint általános parasztlázadás. A II. Lipóthoz 1791-ben benyujtott kérvény, a «Suplex libellum Valachorum» eredménnyel nem járt, nagyobb izgalmat nem keltett. A mozgalom első nagyobb jelentőségű ténye az 1848 máj. 15—17-én tartott balázsfalvai román népgyűlés, amely pontokba foglalta a románság sérelmeit és kivánságait, ezeket a király és a kolozsvári országgyűlés elé terjesztette, a román ügy vitelére Nagyszebenben székelő 25 tagú komitét választott. A szabadságharc alatt a románok Janku Ábrahám vezetésével fegyveres felkelésben küzdöttek a magyar ügy ellen. A provizórium idejében különösen Erdélynek uniója ellen foglaltak állást és az unió bekövetkezte után több konferencián mondották ki passzivitásukat: távolmaradásukat az országgyűlési választásoktól. Az 1881-iki nagyszebeni konferencián megalkotják a román nemzeti pártot, szervezik a román nemzeti komitét és újból kimondják a passzivitást. Több egymást követő konferencia határozatából 1892. memorandumot szerkesztenek, amelynek azonban a felséghez juttatása meghiusul. Nagy feltünést kelt a 90-es években a «replika»-per, amelyben a biróság izgatás miatt elítélte a magyar főiskolák román hallgatóit azért a röpiratukért, amelyet a magyar egyetemi ifjuságnak a bukaresti diákok memorandumára adott válaszára viszonválaszként kiadtak, továbbá a «memorandum»-per, amelyben a biróság a nemzeti komiténak a memorandum szerkesztésében részt vett tagjait elítélte. 1894-ben a román nemzeti pártot Hieronymi akkori belügyminiszter feloszlatta. Fontosabb mozzanat még a tót-szerb-román nemzetiségek 1895-ik évi budapesti közös kongresszusa, az 1905-iki nagyszebeni konferencia, amely a románok aktivitása mellett döntött, s aminek alapján a románok az 1905., 1906. és 1910-iki választásokon nemzetiségi párti jelöltekkel részt vettek. A román nemzetiségi pártprogramm megfelelő megváltoztatására sikert igérő megbeszéléseket folytatott gróf Tisza István miniszterelnök még mint házelnök, s utóbb mint miniszterelnök a román főpapokkal és román nemzetiségi képviselőkkel.

A *tót nemzetiségi mozgalom* a mult század elején a tót nyelvnek és irodalomnak a cseh nyelvtől és irodalomtól való önállósításával veszi kezdetét. Fészke a pozsonyi ág. ev. liceum, vezéralakja Palkovič György, a tót tanszék tanára. A 40-es években Kollár János budapesti ev. lelkész költői művei adnak a mozgalomnak nagyobb lendületet. Majd Stúr Lajos, a pozsonyi liceum tanára, Hurbán József, Hodzsa Mihály állanak a mozgalom élére, az 1848 máj. 10. Liptószentmiklósra egybehívott nemzeti gyűlésen megállapítják a tót nemzet követeléseit, részt vesznek a prágai szláv kongresszuson, felajánlják szolgálataikat Bécsben és a Hurbán-féle lázadásban fegyveresen kelnek a magyar ügy ellen. A mozgalomban új korszakot alkot a Daxner István kezdésére 1861 jún. 6-ára Túróczszentmártonba egybehívott nemzeti gyűlés, amelyen felállítják követeléseiket, megalapítják az azóta feloszlatott Matica irodalmi egyletet, s elkészítik a túróczi memorandumot, amelyet Bécsben átnyujtanak. Ettől kezdve Turóczszentmárton a tót törekvések székvárosa, az izgatás iskolákban, irodalmi egyesületben és a nemzetiségi sajtóban féktelen erővel folyik s a sajtóperek tömegére vezet. A 80-as évek kezdetétől ismét a cseh-tót egység gondolata uralkodik, a mozgalom Prágából nyer erős támogatást, a Szakolczán meg-

jelenő Hlas nemzetiségi lap táborában a turóczszentmártoniaknak erős ellenzéke támadt. A Széll-kormány alatt a tótok kiléptek passzivitásukból és négy képviselőt választottak meg; az 1910-ik évi választáson is részt vettek.

Különálló a tótok mozgalmától a *délszláv mozgalom*, amely Gáj Lajos politikai eszméjén, a délszlávoknak illir királyságban egyesítésén táplálkozik, s a 48-as szerb felkelést eredményezte.

Szerbiának Bosznia-Hercegovinára táplált igénye és az a törekvése, hogy minden szerbet jogara alá vonjon, a *nagyszerb mozgalomra* vezetett, amelyet az 1909-ik évi zágrábi felségárulási per leplezett le.

A *rutének* közt orosz részről szitott izgatásokra a máramarosi szkizmatikus per (l. *Máramarosi per)* vetett világot.

A *szászok* mozgalma főkép nyelvük és kultúrájuk ügyét igyekszik előmozdítani s leginkább társadalmi elzárkózásukban nyer kifejezést.

Nemzetiségi törvény. Magyarország nem ú. n. nemzetiségi, hanem nemzeti állam (l. *Nemzet),* de az egységes politikai nemzetnek tagjai különböző nemzetiségekhez tartozván, a viszonyt a N.-nek nevezett 1868. XLIV. t.-c. «a nemzetiségi egyenjoguság tárgyában» szabályozza. A törvénynek alapelve a nemzetiségi egyenjoguság (l. o.) és a nyelvhasználat szabályozása. Van: 1. államnyelv, az országgyűlésnek tanácskozási s ügykezelési nyelve, a kormánynak, az államkormány által kinevezett minden biróságoknak hivatalos nyelve s az országos egyetemeknek előadási nyelve kizárólag a magyar; 2. a törvényhatóságok jegyzőkönyvi nyelve a magyar, de e mellett használható az a nyelv is, amelyet a képviselőtestület tagjainak legalább $^1/_5$ része jegyzőkönyvi nyelvül óhajt; a törvényhatósági gyűléseken mindaz, aki ott szólás jogával bir, akár magyarul szólhat, akár saját anyanyelvén, ha az nem magyar; 3. peres ügyekben a törvény különbséget tesz aszerint, amint a fél ügyvéd segélyével vagy anélkül veheti igénybe a birói segélyt s az első esetben az addigi gyakorlatot tartván fenn, az utóbbi esetben meghatározza a fél által használható nyelveket s a perek tárgyalási nyelvét; de minthogy az 1869. IV. t.-c. a biráskodást elválasztja a közigazgatástól és így a közigazgatás által végzett biráskodás a kir. biróságok hatáskörébe került, itt most már mindinkább alkalmazásra talált az a tétel, hogy a kormány által kinevezett biróságok nyelve a magyar. Ide vonatkozólag az új Pp. (1911. I. t.-c.) is tartalmaz rendelkezéseket; 4. a községek maguk választják jegyzőkönyvük és ügyvitelük nyelvét, de e jegyzőkönyv egyszersmind azon a nyelven is viendő, amelyen vitelét a gyűléseken szavazatképes tagok egyötöde kívánja. A községi gyűléseken szólás jogával birók pedig szabadon használhatják anyanyelvüket; 5. biztosítja a tanodák s más intézetek felállításának s e célból társulatok alakításának szabadságát az állam felügyelete alatt; 6. az egyházközségek iskoláikban az oktatás nyelvét tetszés szerint határozhatják meg; a magyar nyelvnek kötelező tanításáról az 1868. XXXVIII., 1879. XVIII. és az 1907. XXVII. t.-cikkek gondoskodnak; 7. Horvát-Szlavonországokra a törvény ki nem terjed. L. még *Nemzet.*

Nemzeti Szalon, magyar képzőművészek és műpártolók egyesülete. Alakult Budapesten 1894. abból a célból, hogy a magyar képzőművészet erkölcsi, anyagi és kulturális érdekeinek fölkarolását, a testületi szellem fejlődését előmozdítsa, a művészek és a közönség közti érintkezést élénkebbé tegye. Az egyesület helyiségében (Budapest, Erzsébet-tér) eddig 200-nál több kiállítást rendezett. V. ö. Almanach, szerk. Déry, Bányász és Margitay (Budapest 1912).

Nemzeti szellem, l. *Néplélek.*

Nemzeti szín, az 1848. XXI. t.-c. a N.-t és az ország címerét ősi jogaiba visszaállítván, a vörös, fehér és zöld három színű rózsát polgári jelképen újra felvevén, rendeli, hogy: «minden középületeknél s közintézeteknél minden nyilvános ünnepek alkalmával és minden magyar hajókon a nemzeti lobogó és ország címere használtassék». A kapcsolt részekre vonatkozólag a magyar-horvát ki egyezésről szóló 1868. XXX. t.-c. 61. §-a megengedi, hogy «határaik között» és kizárólag «belügyeikben» saját országos egyesült színeiket és címerüket használhassák, az utóbbit mindazonáltal Szt. István koronájával fedve. E t.-c. 62. és 63. §-ai szerint továbbá: a magyar korona országai közös ügyeinek jelvénye: Magyarország és Horvát-Szlavon- és Dalmátországok egyesített címerei. Közös ügyek tárgyalásakor azon az épületen, ahol a közös országgyűlés ülésezik, a magyar lobogó mellé az egyesült horvát-szlavon-dalmát lobogó is felvonandó. A N. védelmére is szolgál az 1879. XL. t.-c.-nek az a rendelkezése, hogy aki az állam nyilvánosan kitűzött címerét vagy zászlóját meggyalázó szándékkal bemocskolja, letépi vagy megrongálja, két hónapig terjedhető elzárással és hatszáz koronáig terjedhető pénzbirsággal büntetendő.

Nemzeti Szinház. Az első budapesti magyar szinház. 1837-ig az ország fővárosában nem volt a magyar szinészetnek állandó otthona. Az állandó szinház megalapítását a magyar nyelv terjesztése érdekében már a XIX. sz. elejétől fogva nemzeti közügynek tekintették. Legtöbbet buzgólkodott fölállítása mellett gr. *Széchenyi* István. A szinház megalakítását Pest vármegye vette kezébe, élén *Földváry* Gábor alispánnal. *Grassalkovich* Antal herceg ingyen telket adott számára a Kerepesi-út (most Rákóczi-út) elején (l. *Budapest,* IV. köt. 55. old.). 1837 aug. 22-én nyílt meg a szinház, melyet ideiglenesen részvénytársaság vezetett s első igazgatója *Bajza* József volt. Műsorába a dráma mellett az operát is fölvette. A N. nemcsak művészi, hanem hazafias célokat is szolgált eredményesen, bár eleinte sok anyagi bajjal kellett küzdenie. Kitűnő igazgatója, *Bajza,* 1839. lemondott s az igazgatók egymást váltották föl. 1840-ben az ország átvette a szinházat s azóta viseli a N. nevet. Mind az eredeti dráma, mind a szinház anyagi ügyei jelentékeny virágzásra emelkedtek *Bartay* Endre igazgatása (1843—44) alatt, kit gróf *Ráday* Gedeon, majd (1847—48) újra *Bajza* követett. A szabadságharc bukása után *Simoncsics* János névleges igazgatása alatt *Fáncsy* Lajos, mint

igazgatási ügyvivő, buzgólkodott, hogy a nehéz időkben is fentartsa a szinház művészi szinvonalát. A szinház nagyon sokat köszönhet *Szigligeti* Edének, ki titkár, dramaturg és később igazgató volt. Míg a műsort eredeti darabokkal látta el, pártfogolta a magyar drámaírókat, gondot fordított a műsor klasszikus és modern részére s az előadások magas szinvonalára. Halála után *Paulay* Ede vette át a szinház igazgatását (1878—94) s Szigligeti szellemében működvén tovább, ő adott megállapodott irányt és stílust a N.-nak. 1884-ben a M. kir. Operaház megnyiltával az opera és ballet kivált a műsorból s a N. teljesen eredeti hivatásának, a drámai művészet kultiválásának élhetett. Paulay után gróf *Festetics* Andor, *Beöthy* László, *Somló* Sándor, majd *Tóth* Imre kerültek a szinház élére. A régi épület, amelyet ismételten átalakították, roskataggá válván, a N. 1908 őszén ideiglenesen a Népszinházba vonult át s ott tartja előadásait, amíg a régi szinház helyén (mert Grassalkovich adománya ahhoz van kötve, hogy a N. ezen a telken maradjon) az új N. föl nem épül. Az új szinházat *Töry* és *Pogány* műépítészek tervei alapján építik.

Nemzeti szocialisták, l. *Magyar nemzeti demokrata munkáspárt, Szocializmus.*

Nemzeti Szövetség, l. *Országos Nemzeti Szövetség.*

Nemzeti tanács, l. *Svájc.*

Nemzeti Tornaegylet. 1865-ben alakult meg *Pesti Tornaegylet* névvel; első elnöke *Széchenyi* Ödön gróf volt. Később a Pesti testgyakorló intézetet s az Önkéntes tűzoltóságot is felvette magába, amikor is Torna- és tűzoltóegyesület lett belőle. 1868-ban tornatanítóképző tanfolyamot szervezett. Tagjai csak felnőttek lehetnek. Az egyesület csarnoka Budapesten, a Szentkirályi-utcában van.

Nemzeti Ujság, 1. politikai hirlap volt, a Hazai s Külföldi Tudósításokból alakult át 1840 jan. 1., ekkor *Nagy* Pál szerkesztette a lapot, mely a konzervativ párt közlönye volt. 1842 jun. 8-tól *Kovacsóczy* Mihály szerkesztette; 1844. a II. félévben *Majláth* János gróffal együtt és 1845-től *Lipthay* Sándor vezetése mellett szerkesztette *Illucz Oláh* János; 1848 máj. 2. címét *Nemzeti Politikai Hirlapra* változtatta s dec. 31. megszűnt. Kiadta Kulcsár István özvegye. — 2. *N.*, politikai napilap, a Nemzeti párt organuma, megindult 1894 jún. 17., szerkesztette *Günther* Antal. 1896 óta felelős szerkesztő volt *Korbuly* József; 1897 febr. 1-én beleolvadt a *Hazánk*-ba.

Nemzeti ünnep hazánkban Szent István király napja (aug. 20.), amelyet az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről szóló 1891. XIII. t.-c. 1. §-a N.-nek mond és ápr. havának 11-ike, vagyis az 1848. évi korszakalkotó törvények szentesítésének napja, amelyet az 1898. V. t.-c. 1. §-a nyilvánít N.-nek. Jogi jelentőségükre nézve l. *Ünnepek.* Nem hivatalos N. március 15-ike. — Más országok N.-eit illetőleg monarchiákban rendszerint az uralkodó születésnapja, köztársaságokban a függetlenség kinyilatkoztatásának v. az alkotmány életbeléptetésének napja, azonkívül a fontosabb események évfordulói a N.-ek.

Nemzeti vagyon, l. *Nemzetvagyon.*

Nemzeti viselet, a ruházkodás olyan módja, amelyet valamely nemzet a maga körében a többiekétől elütő módon kifejlesztett s azt bizonyos alkalmakra kötelezőnek előírja. Még néhány évtized előtt sok helyen dívott, de a közlekedés könnyüsége, nagy távolságok elenyészése a N.-et már több nemzet körében kikezdte, részben meg is szüntette. Dívik még Skóciában, a spanyoloknál, oroszoknál, szerbeknél; ünnepélyes alkalmakra szorítkozva: nálunk, a svédeknél és lengyeleknél. Más népek körében inkább a közrendbeliek, a parasztság tartott meg a hagyományhoz ragaszkodva némi egységes és sajátos viseletmódot. L. még *Kosztüm* és *Magyar viselet.*

Nemzeti zene egy nép speciális gondolkozásához (nyelvéhez, egész fizikai és érzelmi életéhez) közelálló zene. A népdalban és a népies táncokban fejeződik ki. Innen megy át a műzenébe. Az említett két forrásból meríthet a zeneszerző tudatosan vagy ösztönszerűen. A faji elem 1000 után abban a mértékben jelentkezik erősebben a műzenében, amilyen mértékben a nemzeti nyelveknek sikerül kiszorítaniok a latin nyelvet. A XV. sz.-ban meginduló népdalgyüjtés és nem sokkal később a faji érzés hódítása a templomban még jobban kedvez a N.-nek. Ez a drámai zenében szélesebb teret kapott, mint a szimfónikus és kamarazenében és a XIX. sz.-beli romantikát jobban áthatja, mint a XVIII. sz.-beli klasszicizmust.

Nemzeti Zenede. Alapították 1839-ben. Működését *Pest-budai hangászegyleti zenede* címmel kezdte s csak később vette fel a N. nevet. Célja a zenei tudományok fejlesztése s növendékeinek a művészi fokig való képzése. Az intézet művészi oklevelek kiadására fel van jogosítva. Tanárképző előkészítő tanfolyama is van. A növendékek létszáma fennállása óta mintegy 52,000 volt s közülök sok hírneves művész került ki ez intézetből. Tanárainak száma hetvennégy; zenekara *Gobbi* Alajos karnagy és igazgató vezetése alatt kiváló hírnévre tett szert. Az intézet vagyona 600,000 koronát, nyugdíjalapja pedig 210,000 koronát meghalad. Felvirágzása körül nagy érdemeket szerzett elnöke, *Zichy* Géza gróf.

Nemzeti zsinat, l. *Zsinat.*

Nemzetközi *(internacionális)* kifejezés oly összeköttetéseknek, viszonyoknak, szabályoknak és intézményeknek megjelölésére szolgál, amelyeknél több nemzet, helyesebben több állam kerül szóba. Így beszélhetünk N. forgalomról, N. politikáról, N. jogról, N. biróságról stb.

Nemzetközi Afrika-társulat, l. *Afrika-társulatok.*

Nemzetközi alapjogok alatt értik a nemzetközi jogban az államoknak azokat a jogait, amelyek a nemzetközi jog alapgondolatából, céljából és rendeltetéséből vezethetők le, ellentétben azokkal a jogokkal, amelyek csak nemzetközi megegyezésekből (szerződés, egyezmény stb.) keletkeznek. Ebből következik, hogy a N. nincsenek kötött rendszerbe foglalva; egyik nemzetközi jogi iró több alapjogot különböztet meg, mint a másik. Általánosságban irányadóul lehet venni azt a gondolatot, hogy az államoknak — nemzet-

közi szempontból — csakis egy alapjoguk van, nevezetesen a jog arra, hogy létezzenek (Existenzrecht, droit de l'existence). Ebből az alapjogból a többi jog, a függetlenség, egyenlőség, szabadság, önfentartás stb. jogai mind levezethetők, ha szemügyre vesszük, hogy az államok mindig mint a nemzetközi közösség tagjai jönnek számításba, amely közösség minden tagjának joga van arra, hogy a közösség bármely másik tagjával érintkezzék (commercium).

Nemzetközi árúforgalom, l. *Kereskedelmi statisztika.*

Nemzetközi béke-akadémia, l. *Béke-akadémia.*

Nemzetközi béke-iroda, franc. *Bureau international et permanent de la Paix* 1891. alakult, székhelye Bern; amerikai flókja Washingtonban van. Ez az iroda értelmi központja a békemozgalmaknak és több állam részéről segélyben részesül. Tevékenységét 35 tagból álló igazgatótanács irányítja, amelyben Magyarországot (1915.) *Kemény* Ferenc és *Zipernowszky* Károlyné képviselik. A Bureau kiadásában a *Le Mouvement pacifiste* c. folyóirat francia, német és angol nyelven jelenik meg.

Nemzetközi békekongresszusok, l. *Békekongresszusok, Békemozgalom.*

Nemzetközi béke-sajtószövetség, l. *Béke-sajtószövetség.*

Nemzetközi biróság, több különböző állam biráiból összetett v. választott biróság. Ilyen N. a hágai állandó választott biróság (l. o.), amely arra van hivatva, hogy békés úton választott birákkal elintézze a nemzetek közt felmerült viszályokat. N. az egyiptomi nemzetközi vegyes biróság is (l. o.). A nemzetközi zsákmánybiróságra vonatkozólag a hágai második békeértekezleten létrejött 12. egyezményt az aláíró államok nem erősítették meg (l. *Zsákmánybiráskodás).* N.-nak kell tekinteni azt a biróságot is, amely az 1908. XII. t.-c. értelmében hivatva van arra, hogy a vitás kérdéseket, amelyek az Ausztriával kötött kereskedelmi szerződés értelmezése vagy alkalmazása tekintetében felmerülnek, eldöntse (XXIV. c.).

Nemzetközi börtönügyi bizottság, l. *Börtönügyi kongresszusok.*

Nemzetközi büntetőjog azoknak a jogtételeknek az összege, amelyek meghatározzák, hogy a külföldön bel- vagy külföldiek által, továbbá a belföldön külföldiek által elkövetett büntetőjogi cselekmények büntethetők-e külföldön s ha igen, mely büntetőjogi szabályok alapján. L. *Külföldön elkövetett bűncselekmények, Nemzetközi jogsegély, Kiadatás.*

Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület (ném. *Internationale kriminalistische Vereinigung;* franc. *Union internationale de droit pénal),* a büntetőjog munkásainak legnagyobb részét felölelő egyesület, mely 1889. történt alapítása óta tevékeny részt vesz az ellentétes büntetőjogi irányok összeegyeztetése s a tételes büntetőjognak fejlesztése s reformmunkálatai körül. Alapításában *Liszt* Ferenc berlini, *van Hamel* amsterdami és *Prins* Adolf brüsszeli egyetemi tanárok vettek részt. A N. nem korlátozza tagjainak véleményét; általános alapelvként azonban kijelenti, hogy a bűncselekményt s az annak leküzdésére szolgáló eszközöket nem csupán jogi, hanem épúgy antropológiai és szociológiai szempontból is tanulmányozni kell. Feladatául tekinti a N.: felkutatni a bűntett okait (kriminológia és kriminaletiológia) s a bűntett leküzdésének leghatásosabb eszközeit (pönológia). Már eddig is nagy eredményekkel dicsekedhetik, mert a feltételes elitélés intézményét (l. o.), a fiatalkorú bűntettesekkel való elbánás reformját, a közveszélyes bűntettesek elleni küzdelem taktikáját a N. népszerűsítette, illetve készítette elő. A N. szervei a *kongresszusok* (1913-ig 12 tartatott és pedig 1889. Brüsszel; 1890. Berlin; 1891. Krisztiánia; 1893. Páris; 1894. Antwerpen; 1895. Linz; 1897. Lisszabon; 1899. Budapest; 1902. Szt.-Pétervár; 1905. Hamburg; 1910. Brüsszel; 1913. Kopenhága) s egyes államok *nemzeti csoportjai.* A N. Magyar Csoport-ja 1907. alakult (tiszteletbeli elnökei: Balogh Jenő és Wlassics Gyula, elnöke: Rickl Gyula, alelnökei: Angyal Pál, Moravcsik E. Emil és Pekáry Ferenc). A N. kiadványa a Bulletin stb. c. füzetes vállalat; a Magyar Csoport az ú. n. Büntetőjogi Értekezések c. füzetekben teszi közzé vitáit.

Nemzetközi egészségügyi hivatal, l. *Nemzetközi irodák.*

Nemzetközi egyesületek. A nemzetközi érdekek ápolása nemcsak az államok részéről kiinduló hivatalos tevékenységgel és az államszerződések által alkotott nemzetközi egyesülések *(uniók,* l. o.) s ezeknek szervei (l. *Nemzetközi irodák)* útján, hanem magánkezdeményezésből létrejött szervezetek útján is történik. E szervezetek sorában nagy szerepet játszanak a N. Ezek közül a következőket említjük meg: 1. *Institut de droit international,* alapították 1873 szept. 10. Gentben. Feladatául tűzte ki a nemzetközi jognak fejlesztését. Munkálatai alapjául szolgáltak a nemzetközi szerződéseknek. Igy pl. a brüsszeli Manuel des lois et consumes de la Guerre sur terre alapján készült a hágai békeértekezleteken a hadiszabályzat (l. *Nemzetközi hadijog);* 2. *International Law Association* (l. o.); 3. *Comité international maritime;* alakult Antwerpenben 1897. Feladatául tűzte a tengeri jog egységesítését; 4. *Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület* (l. o.); 5. *Nemzetközi irodalmi és művészeti egyesület* (l. *Association littéraire et artistique internationale);* 6. *a szellemi tulajdon védelmére alakult nemzetközi egyesület;* alakult 1897. Berlinben; feladatául tűzte a szellemi tulajdon védelmét nemzeti és nemzetközi alapon (találmányok, gyári- és árújegyek, mintavédelem, tisztességtelen verseny); 7. *Nemzetközi ügyvédi egyesület;* alakult 1905. Brüsszelben; feladata az ügyvédség nemzetközi vonatkozásainak s az ügyvédi hivatásra vonatkozó kérdéseknek tanulmányozása. Zürichben 1906 óta hasonló egyesülés áll fenn (Internationales juristisches Institut), amely az ügyvédségnek nemzetközi szindikátusa; 8. *Internationale Gesellschaft f. vergleichende Rechtswissenschaft,* Berlinben; 9. *Internationale Union zur Regelung des Fischereirechtes,* 1903. Bécs; 10. *Nemzetközi munkásvédő egyesület,* 1900. Páris (l. *Törvényes munkásvédelem nemzetközi egyesü-*

lete). Ezeken az egyesületeken kívül még számos N. van, amelyet magánkezdeményezés hozott létre s amelyek a természettudományi. geográfiai, etnográfiai kutatások, az egészségügy és orvosi tudomány, a bibliográfia, ikonográfia és más tudományos törekvések szolgálatában állanak. A szociálpolitika, a munkások szakszervezetei, a feminizmus, az emberiesség, a közerkölcs, a vallás, a politikai egyesülések, a forgalom, kereskedelem, ipar, mezőgazdaság, a művészet, irodalom és a sajtó, az oktatás, a technika, a sport mind teremtettek maguknak N.-et, amelyek a közösnek tekintett érdeket szolgálják. V. ö. Cyr. van *Overbergh,* L'association internationale (Brüssel 1907); *Poinsard,* Les unions et Ententes internationales (Bern 1901); Alfred H. *Fried,* Das internationale Leben der Gegenwart (Leipzig 1908).

Nemzetközi egyezmények olyan nemzetközi szerződések, amelyek nem egyes meghatározott államokra vonatkoznak, hanem általánosak, amelyekben az államok részvétele nincs korlátozva. L. *Nemzetközi szerződések.*

Nemzetközi értékek, a tőzsdén olyan értékpapirok, amelyek több különböző ország piacán tárgyai az adás-vételnek, ellentétben a helyi értékekkel, amelyek csak egyes piacokon vannak jegyezve, csak itt jöhetnek forgalomba.

Nemzetközi értekezletek. Az egyes államok képviselői időnkint értekezletre gyűlnek össze, hogy az őket közösen érdeklő nemzetközi kérdéseket megvitassák. Ezeket az értekezleteket N.-nek nevezik. A N. kifejezésnek a latin *conferentia,* a francia *conférence* felel meg. N.-nek kell azonban minősíteni azokat az összejöveteleket is, amelyeket latinosan *congressus*-nak, franciául *congrès*-nek nevezünk. A *conférence* és a *congrès* közt nincs elméleti különbség; a conférence kifejezést azonban a gyakorlatban a kevésbbé ünnepélyes értekezletre szokták alkalmazni, míg a nagy politikai kérdésekkel foglalkozó gyülekezeteket kongresszusnak nevezik (bécsi kongresszus, párisi, londoni értekezlet). Már az 1815. évi négyes alliance megkötése alkalmával szó volt arról, hogy az államok képviselői meghatározott időközökben N.-re összejőjjenek s ezt el is határozták; ez az intézmény azonban akkor nem állandósult. A második hágai békeértekezleten (1907) azonban ismét felmerült az az eszme, hogy az államok annyi idő mulva, mint amennyi az 1. hágai békeértekezlet és a 2. békeértekezlet közt lefolyt, újabb békeértekezletre jőjjenek össze s ehhez az államok hozzá is járulnak. A kitört európai háború azonban e gondolat s intézmény megvalósítását is lehetetlenné tette. — *Conférence à quatre* (franc.) a. m. négyes értekezlet. Ilyen nemzetközi négyes értekezlet folyt az 1878-iki berlini szerződés értelmében az Osztrák-magyar monarchia, Törökország, Szerbia és a bolgár fejedelemség közt a vasuti csatlakozások és a vasuti forgalom kérdéseinek szabályozása tárgyában.

Nemzetközi értéklevél, l. *Pénzeslevél.*

Nemzetközi folyók. Így nevezik a nemzetközi jogban mindazokat a hajózható folyókat, amelyek több államot átszelnek v. határolnak s melyeknek hajózhatására vonatkozólag az 1815-iki bécsi kongresszuson megállapított elvekkel megegyező szabályok közelhatározással létesültek.

Nemzetközi hadijog alatt értjük azoknak a szabályoknak összességét, amelyek meghatározzák, hogy a háborúban a hadviselő felek eljárásának minő jogi korlátai vannak. A szárazföldi háborúra e tekintetben elsősorban az 1913. XLIII. t.-cikkbe iktatott hágai egyezmények és nyilatkozatok mérvadók azok közt az államok közt, amelyek ezekhez hozzájárultak. A hágai békeértekezleteken a tengeri háborúra vonatkozólag is jöttek létre egyes nemzetközi hadiszabályok. Ez idő szerint azonban a tengeri háború szabályai nemzetközi egyezménnyel még nem foglaltattak össze oly szerves egészbe, amint ez a szárazföldi háború szabályaira az első hágai békeértekezleten létrejött második és a második hágai békeértekezleten létrejött negyedik egyezménnyel, illetőleg az azokhoz csatolt Szabályzattal megtörtént. Az Institut de droit international az utóbbi években kidolgozta a tengeri háború szabályainak kódexét, ezzel azonban ezideig még nemzetközi értekezlet nem foglalkozott. A szárazföldi háborúra nézve a hágai egyezményeken kívül különösen a szentpétervári egyezményt (l. o.), a tengeri háborúra pedig az 1856. évi párisi tengerjogi nyilatkozatot (l. o.) és a londoni tengeri hadijogi nyilatkozatot (l. o.) kell tekintetbe venni.

Irodalom. A szárazföldi háború szabályaira nézve megemlítjük dr. Karl Strupp, Das internationale Landkriegsrecht című, Frankfurtban 1914. évben megjelent munkáját, amely az idevágó irodalmat is összefoglalja. A tengeri háború szabályaira s irodalmára igen jó tájékoztató dr. Karl H. Bernsten-nek Das Seekriegsrecht című, Berlinben az 1911. évben megjelent monográfiája.

Nemzetközi irodák alatt értjük a nemzetközi egyesüléseknek (unio) adminisztrativ ügyeit végző irodákat. Ilyenek: 1. *Bureau international des poids et mesures* nevű párisi iroda, amely a métermérték egységesítése s ellenőrzése tárgyában 1875 máj. 20. Párisban létrejött egyezmény (1876. II. t.-c.) értelmében 1876 óta működik; 2. *Bureau central de l'Association géodésique internationale,* a földre vonatkozó mérések egyszerűsítésére és támogatására (Potsdam 1864); 3. *Bureau international des Administrations télégraphiques* (Bern 1868), amelyet a szentpétervári távirda egyezmény (1875. LVI. t.-c.) állított fel, szerve a Journal télégraphique; 4. *a világpostaegyesület irodája* Bernben (1874), havi közlönye a L'union postale, megjelenik németül, franciául, angolul; 5. *az ipari tulajdonjog védelmére Bernben kötött egyezmény irodája* (1883), amely a La propriété industrielle című hetilapot adja ki s amely egyesült 6. a Bernben 1886 óta fennálló *szerzői jogi irodával,* amely *Le droit d'auteur* címen havi folyóiratot ad ki; 7. *a rabszolgakereskedés megakadályozására kötött brüsszeli egyezmény* (1892. IX., 1911. XXIV. t.-c.) *értelmében fennálló irodák: a)* a zanzibári Bureau international maritime és *b)* a brüsszeli Bureau spécial (l. *Rabszolgakereskedés*); 8. *a brüsszeli vámtarifa-iroda* (Bureau de l'Union internationale pour la publication des tarifs douaniers), organuma a Bulletin international des douanes, amely öt nyelven jelenik meg: 9. *Office centrale des transports internationales* (Bern 1890), amely a nemzetközi

vasúti szállításokra vonatkozó adatok gyüjtésével és közzétételével foglalkozik; 10. *a hágai állandó választott biróság* (l. o.) *irodája*; 11. *a brüsszeli cukoregyezmény* (1903. I., II., 1908. XIX., 1912. LI. t.-c.) *állandó cukorbizottságának irodája*; 12. *a párisi nemzetközi egészségügyi hivatal* (1909. XXI. t.-c.), amelyet a pestis és kolera megakadályozása céljából kötött egyezmény állított fel; 13. *a nemzetközi mezőgazdasági intézet* (1908. XVIII. t.-c.); 14. *berni radiotelegráfiai iroda* (1909. XX., 1914. XVI.).

Nemzetközi irodalmi és művészeti egyesület, l. *Association littéraire et artistique internationale.*

Nemzetközi jelvénykódex, betüsoros lajstrom, mely a tengeri kereskedelmi hajóknak betükből összeállított megkülönböztetési jelvényeit tartalmazza. Az egyes államok hajói csoportokba vannak osztva, melyeknek kezdőbetüi nemzetközileg vannak megállapítva. A magyar hajók jelvényeinek kezdőbetüje *J.*

Nemzetközi jelzőkódex, tengerészeti segédkönyv, mely arra szolgál, hogy a tengeri hajók útközben zászlójelzések által egymással érintkezhessenek. A N. két részből áll. Az egyik rész, mely a nemzetközileg megállapított zászlójelzéseket tartalmazza, a leolvasásra, a másik rész pedig, mely tulajdonképen egyes szavakat, betüket v. számokat tartalmazó szótár, a jelzések leadására szolgál.

Nemzetközi jog (újlat. *jus internationale*; ném. *Völkerrecht, Internationales Recht*; franc. *droit international, droit des gens*; ang. *international law, law of nations*; ol. *diritto internazionale*; spany. *derecho internacional)* alatt azoknak a jogszabályoknak összességét értjük, amelyek a nemzetközi érdekközösséghez tartozó államok felségjogainak gyakorlása tekintetében egymással szemben fennálló vonatkozásokra nézve az államok jogait és kötelességeit meghatározzák (Liszt). A N. tehát igazában véve nem N., hanem államközi jog. Hogy mégis a N. kifejezést használjuk, ez arra vezethető vissza, hogy e kifejezés használata meggyökeresedett s aki azt először használta (Bentham), nem volt tisztában az állam és a nemzet közti különbséggel. A nemzetközi érdekközösséghez azok az államok tartoznak, amelyeknek azonos kulturájuk, azonos jogi meggyőződésük s azonos érdekeik vannak. Az érdekeknek azonosságát a forgalomnak az utolsó évtizedekben való kifejlődése nagyban előmozdította azáltal, hogy ezeket az érdekeket az államoknál tudatossá tette. Természetes, hogy mint minden fejlődésnél, úgy a N.-ban is nem egyöntetű még az érdekek elismerése, a fejlődés azonban, pár évszázaddal előttünk álló időpontot véve, igen nagy. A fejlődésnek nem is végpontján, hanem kezdetén állunk. A félig civilizált államokkal szemben a N. csak annyiban jön alkalmazásba, amennyiben erre a civilizált államokat szerződések vagy a kereszténység és humanizmus elvei kötelezik. Az európai államoknak bizonyos közös érdekei lévén, beszélhetünk európai N.-ról is. A N.-nak így több rétege lehet, illetőleg terjedelme hasonlít több koncentrikus kör helyzetéhez (Lorimer). A N. az államok közös jogi meggyőződéséből ered, amely közös jogi meggyőződés szerződésekben és szokásokban jut kifejezésre. A szerződések és szokás által alkotott szabályok valóságos jogszabályok, még ha szankciójuk nem tökéletes is. A N. t. i. abban különbözik a közjogtól és magánjogtól, hogy a természete és szankciója más. Más a természete, mert nem a szigorú jogosság, hanem a célszerűség uralkodik szabályain; más a szankciója, mert az önálló államok, mint a N. igazi alanyai fölött nincs közös főhatalom. Végeredményben (ultima ratio) a N. szankciójaként csak a fegyveres erőszak, a háború marad meg. Az újabbkori N. azonban a viszályok elintézésére szolgáló békés eszközöknek egész sorozatát fejlesztette ki (jó szolgálatok, közvetítés, választott biráskodás stb). Hogy a N. szabályai csakugyan jogszabályok, világossá lesz, ha meggondoljuk, hogy nemcsak az állam a maga körén belül a hozzátartozó egyénekre, hanem két egyén egymással szemben is alkothat és tarthat fenn jogot, továbbá ha meggondoljuk, hogy a N. szabályainak is megvan a kötelező erejük s hogy e szabályok mögött oly szervezett hatalom áll a nemzetközi közösséghez tartozó államokban, amely a nemzetközi közösségnek akadékoskodó tagját mégis kényszerítheti, úgy mint az állam az egyént a sértett jogrend helyreállítására. A N. jogi természetén nem változtat az, hogy a szabályok néha bizonytalanok, hiszen a szokásjogi eredetű magánjognál is sokszor azok s nem fosztja meg e jogi természettől a N.-ot az sem, hogy szabályait néha lábbal tapodják, mert alig van a magánjogban és büntetőjogban szabály, amelyet azok az egyének, akik e jogokkal élni tartoznak, meg ne sértenének s a jogsértés nem fosztja meg a szabályt jogszabályi jellegétől. Nem jelentik tehát a N. csődjét azok a sérelmek, amelyeket a most folyó háborúban (1914—16) a N.-on egyes államok elkövetnek, sőt inkább azt lehetne várni, hogy a háború lezajlása után a N. újabb fejlődésnek fog indulni s az eddiginél erősebb garanciákat nyer. (L. *Nemzetközi jog története, Nemzetközi szerződések).* V. ö. *Grotius* Hugó, De jure belli et pacis (1617); Hobbes, Puffendorf, Moser, Zachariae, Heffter, Bluntschli, Holtzendorff, Philimore, Wheaton, nálunk Apáthy, Csarada, Kiss István műveit.

Nemzetközi jogi bűncselekmény (lat. *delicta juris gentium)* forog fenn, ha valamely állam a nemzetközi közösséghez tartozó másik államnak vagy magának a nemzetközi közösségnek a nemzetközi jog által védett érdekét jogellenesen megsérti. A N. alanya tehát mindig az állam s a N. mindig egy másik állam, több állam v. a nemzetközi közösségbe tartozó államok ellen irányul. Az állam felelőssége azonban kiterjed azokra az esetekre is, amikor a nemzetközi jog ellenére elmulasztotta megakadályozni v. megbüntetni azokat a N.-et, amelyeket területén honosai, idegenek, magánosok v. hatóságok követtek el. Ilyen esetekben az ő felelősségének alapja a nemzetközi joggal ellentétben álló mulasztás. Ezeket a N.-eket meg kell különböztetni azoktól a bűncselekményektől, amelyeket egyes egyének a nemzetközi jog ellen elkövethetnek azáltal, hogy barátságos államok ellen olyan magatartást tanu-

sítanak, amelyekre nézve az állam büntetőtörvénykönyve büntetést ír elő. Az utóbbiaknál a bűncselekmény alanya mindig az egyén, az előbbieknél azonban maga az állam. Ha tehát pl. valamely állam hadihajója a nemzetközi jog ellenére lefoglal egy olyan hajót, amelyet lefoglalni tiltva van, ez N.; ellenben, ha valamely egyén barátságos állam zászlaját meggyalázza (német Btk. 103. a. §.), ez nem N., hanem bűncselekmény a nemzetközi jog ellen. A N. miatt a vétkes államnak elégtételt kell szolgáltatnia. Az elégtétel a sértés természetéhez igazodik, állhat bocsánatkérésben, a sértő tisztviselő elbocsátásában, megbüntetésében, kártérítés fizetésében stb. Kinát Ketteler báró követ meggyilkolása miatt kényszerítették arra, hogy sírkövet állítson, a boxerek előkelő vezetőit végeztesse ki stb. Az elégtétel megtagadása casus belli lehet.

Nemzetközi Jogi Egyesület, l. *International Law Association.*

Nemzetközi jogsegély (ném. *internationale Rechtshilfe)* alatt értjük azoknak a szabályoknak összességét, amelyek meghatározzák, hogyan, minő feltételek mellett nyujt az egyik állam a másiknak segítséget akkor, ha egyik állam területén folyó perben v. bűnvádi eljárásban szükség van arra, hogy a másik állam területén bizonyos eljárás végeztessék. Tágabb értelemben N. alatt azt a jogvédelmet is értik, amelyben az egyes államok a külföldit jogainak belföldön való érvényesítésénél részesítik. Szükségessé teszi a szorosabb értelemben vett N.-t az, hogy egyik állam sem engedi meg a másiknak azt, hogy az ő területén birói hatáskörbe tartozó működést végezzen, nevezetesen tanukat hallgasson ki, szakértői szemlét tartson, kézbesítést eszközöljön a saját közegeivel. A nemzetközi forgalom kifejlődésével mindinkább felmerül a vágyakozás aziránt, hogy mindegyik állam nyujtson a másiknak ilyenfajta segítséget; sajnos azonban, ez a gondolat egész tisztaságában mindeddig nem talált megvalósulást. A N. alapja ennélfogva szerződésekben és a viszonossági gyakorlatban található fel. Nemzetközi szerződésekkel kötelezik magukat az államok, hogy bizonyos esetekben egymásnak jogsegélyt nyujtanak; egyébként azonban az államok legnagyobbrészt azon az állásponton vannak, hogy a jogsegélyt csakis abban az esetben nem tagadják meg, ha a másik állam viszonos eljárást követ. A N. fogalma alá tartozik polgári (kereskedelmi) peres v. perenkívüli ügyekben iratok közlése, kézbesítése, bizonyításfelvétel s ehhez hasonló birói cselekmények teljesítése, birói határozatok és egyességek végrehajtása, ingó csődvagyon kiadása, büntető ügyekben pedig kézbesítés, bizonyítékok beszerzése, elítélések kölcsönös közlése, bűntettesek kiadatása.

I. *Polgári ügyek.* Polgári ügyekben az államok jó részének a hágai perjogi egyezmény (1909. XIV. t.-c.) szabályozza a N. ügyét és pedig a peres és nem peres ügyek kezelésére, a megkeresésekre (commissions rogatoires), a perbeli biztosítékra, a szegénységi jogra és a személyfogságra nézve. Erre a nemzetközi egyezményre vonatkoznak az 1909. évi 9000. (Ig. Közlöny XVIII. évf. 119. l.), az 1909. évi 22,500 (I. K. XIX. évf. 154. l.), az 1912 aug. 7-iki 34,400. (I. K. XXI. évf. 320. l.) és az 1913. évi 43,110. (I. K. XXII. évf. 321. l.) számú igazságügyminiszteri rendeletek, amelyek a követendő eljárásra és az egyezményben résztvevő államokra nézve nyujtanak felvilágosítást. Ezenkívül jogsegélyegyezményünk van Szerbiával (1912. III. t.-c.) és Bulgáriával (1912. XXVIII. t.-c.). Az új polgári perrendtartásnak (1911. I. t.-c.) 15., 16. és 17. §-ai szabályozzák a külföldi államoknak nyujtandó birói jogsegély kérdését, abból az elvből indulva ki, hogy nemzetközi megállapodások hiányában a megkereséseket csak a viszonosság feltétele alatt kell teljesíteni. Az igazságügyminiszternek a viszonosság felől tett nyilatkozata a bíróságokra kötelező. E nyilatkozatot kétség esetében hivatalból kell kikérni. A polgári birói határozatok, egyességek és egyéb végrehajtható közokiratok kölcsönös végrehajtásáról az 1914. évi 72,300. számú igazságügyminiszteri rendelet (Ig. Közl. XXIII. évf. 14. szám) nyujt részletes felvilágosítást. Ez a rendelet a végrehajtás tárgyában létrejött nemzetközi szerződéseken kívül azt is megállapítja, mely államokkal szemben van a viszonosság e részben megállapítva. (L. *Hágai nemzetközi magánjogi konferenciák).*

II. *Büntetőügyek.* A büntetőügyekben nyujtott N. kérdése oly általános nemzetközi egyezménnyel, mint aminő az 1909. XIV. t.-cikkbe iktatott egyezmény, ezidőszerint rendezve nincs. Bűnvádi perrendtartásunk sem tartalmaz a polg. perrendtartáshoz hasonló rendelkezéseket a N.-re. E helyett az egyes államokkal kötött kiadatási szerződések (l. *Kiadatás)* tartalmaznak a bűnügyeket illető N.-re vonatkozó rendelkezéseket és ezt a jogsegélyt nemcsak azokra a bűncselekményekre vállalják el, amelyek egyúttal kiadatási cselekmények, hanem általában véve minden nem politikai jellegű bűncselekményre is. V. ö. *Schiffler* Antal, Útmutató a N. terén (Budapest 1904); *Ferenczy*, Nemzetközi magánjog (u. o. 1911).

Nemzetközi jog története. A nemzetközi jog (l. o.) fejlődése, amint fogalmából következik, csak akkor indulhatott meg, amikor Európában a középkor végén Németország mellett nagy és önálló, szuverénitásuk tudatában levő államok keletkeztek. Amerika felfedezése, a törökök előrenyomulása az államokat annak tudatára ébresztették, hogy közös érdekeik vannak, amelyeket közösen kell védeniök. Azok a barátsági szerződések tehát, amelyeket Róma kötött Albával és Karthagóval, nem tekinthetők a nemzetközi jog igazi csiráinak, mert a nemzetközi jog fogalmával összeegyeztethetetlen a világbirodalomra törekvés fogalma s a nemzetközi jog fogalma önálló, egymástól független, közös kulturájú és jogi meggyőződésű államokat tételez fel, amilyenekről az ókorban szó sem lehetett. A kereskedelem és forgalom terjedése által fölkeltett közös érdekek elismerését és szabályozását láthatjuk a Libro del consolato del mar-ban (l. *Consolato del mare)*, amely a Földközi-tengerre irányadó tengeri szokásjognak összefoglalása. A vesztfáliai békekötés után a személyiségi elvet a területi elv (l. o.) váltván fel, az államok területileg konszolidálódnak s küzdelmük a hatalmi állásért a nemzet-

közi jogot területileg Nyugat-Európa határain túl terjeszti. A nemzetközi jog azonban igazi kifejlődését mégis csak leginkább a technika fejlődésének s a forgalom és közlekedés gyorsaságának köszönheti. A legutolsó évszázad alatt a földön levő vasúti hálózat 332 km.-ről (1830. év) több mint egy millió kilométerre emelkedett, a Liverpool és New York közti távolságot 15 nap helyett (1840. év) 4 nap alatt teszik meg a hajók s ezeknek az óriási távolságoknak egymáshoz közelebb hozása, az egész földnek a kifejlődött ujságirás folytán érdeklődési körünkbe bevonása az utolsó évtizedek alatt többet tettek a nemzetközi jog fejlődéséért, mint az előbbi összes évszázadok és évezredek. Az a nemzetközi jog, amely az utolsó évtizedekben létrejött, egészen más, mint a régi (Nippold). A régi nemzetközi jog főleg arra szolgált, hogy az államok közti antagonizmusokat eltüntesse, az erőszak alkalmazását s ennek következményeit jogszabályokba foglalja. A régi nemzetközi szerződések hadviseléssel, a háborúnak békekötés következtében történt megszünésével, véd- és dacszövetségekkel, területátengedésekkel, örökösödési jogok meghatározásával, országok felosztásával foglalkoztak s igy e szerződések politikai természetüek voltak, amelyek az államok népeinek társadalmi életével egyáltalán nem törődtek. Három évtized óta az irány megfordult. A politikai szerződések háttérbe szorulnak; előtérbe lépnek a forgalmi szerződések (kereskedelmi, hajózási, vasúti, barátsági szerződések), amelyek a nemzetek gazdasági és társadalmi életét szabályozzák. Ezek a szerződések már nem az államok antagonizmusára, hanem összetartására, ezek közös érdekeire vannak alapitva. Ma több szerződést kötnek egy év alatt, mint az előző időkben egy évszázad alatt. Emellett az újabb szerződések univerzális jelentőségüek, lehetőleg az összes kulturnemzeteket összefoglalják. Ezek a nemzetközi szerződések tehát mindjobban öntudatára hozzák az egyes államoknak érdekközösségüket más államokkal, felkeltik a nemzetközi érdekközösség tudatát s ennek következményeit. Mennél jobban fejlődik a forgalom, annál nagyobb lesz a vágy a békés érintkezés lehetőségeinek garanciája iránt. Igy kell érteni Stuart Mill mondását, hogy «a hajók, amelyek egyik állam partjáról a másik állam partja felé vitorláznak, olyanok, mint a takács vetélője, megszövik a nemzetek közt a barátságnak és egyetértésnek kötelékeit». Amíg a technika haladását várhatjuk, nem kell félnünk a nemzetközi jog csődjétől, mert a kölcsönös érintkezés szüksége, ha azt a technikai haladás előmozdítja, el fogja tüntetni a nemzetközi jog fejlődésének minden akadályát.

Nemzetközi kereskedelem, a kereskedelemnek az a része, mely különböző államok között bonyolódik le. Ez az egyes államok szempontjából háromféle lehet: 1. import, azaz behozatali; 2. export, vagyis kiviteli; 3. transito, vagyis átmeneti, aszerint amint a belföldi kereskedő külföldről veszi és belföldön eladja, belföldön veszi és külföldön eladja, v. külföldön veszi és ismét külföldön adja el az árúkat. A N. lebonyolítása sok tekintetben összetettebb, mint a belföldié: 1. az árú megrendelése rendesen nem történik közvetlenül, hanem bizományos útján a vétel minden legapróbb részletét tartalmazó szerződés alapján; 2. a szállítást csaknem minden esetben szállítmányozó cégek közvetítik a szükséghez képest a megfelelő vámelszámolással; 3. a kiegyenlítés bankok közvetítésével és legtöbbször külföldi váltó igénybevételével történik.

Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottsága 1903. alakult meg a *Magyar Néprajzi Társaság* keleti szakosztályából. A Bizottság főcélja az uralaltáji népek s nyelvek tanulmánya. Folyóirata a már előbb kiadott *Keleti Szemle*, melynek szerkesztői Kúnos Ignác és Munkácsi Bernát.

Nemzetközi Léghajós-Szövetség, L. *Léghajózási egyesületek*.

Nemzetközi magánjog (ném. *internationales Privatrecht*, franc. *droit international privé*, ang. *private international law)*, azoknak a jogtételeknek az összege, amelyek meghatározzák, hogy mily jogszabályokat kell alkalmazni külföldieknek belföldön eldöntésre kerülő magánjogi viszonyaira, ideértve a polgári eljárást is. A N. van hivatva a bel- és külföldi magánjogi törvények összeütközéseit is kiegyenlíteni. L. *Nemzetközi szerződések*, *Nemzetközi jogsegély*, *Külföldiek házassága*, *Külföldiek váltóképessége*, *Külföldi részvénytársaságok*, *Külföldi váltó*, *Hágai nemzetközi államértekezlet a váltójog egységesítése tárgyában.*

Irodalom. Szántó, N., Budapest 1894; Ferenczy, N., u. o. 1911: Wittmann Ernő, Nemzetközi és időközi magánjog, u. o. 1902; Bar, Theorie u. Praxis d. intern. Privatrechts, Hannover 1889; Jettel, Handbuch des intern. Privat- und Strafrechts, Wien 1893; Zitelmann, Intern. Privatrecht, Leipzig 1897—1903; Leske u. Löwenfeld, Die Rechtsverfolgung im internationalen Verkehr, Berlin 1895—1897; Meili, Das intern. Zivil- u. Handelsrecht, Zürich 1902 és Das intern. Zivilprozessrecht, u. o. 1904.

Nemzetközi mezőgazdasági intézet *Rómában* (franc. *Institut international de l'Agriculture à Rome)*. Az amerikai *Lubin* Dávid kezdeményezésére *Viktor Emánuel* olasz király anyagi támogatásával a mezei gazdálkodást űző államok képviselőiből 1904—1905. alakult állandó szaktestület, székhelye Róma. A N. feladata: 1. a mezőgazdaságot érintő mindennemű termelési, művelési, értékesítési adatok gyüjtése és 2. azoknak minél gyorsabb közzététele; 3. ugyanez a mezőgazdasági munkabérekről; 4. a világ bármely részén fellépő új növénybetegségek s az ellenük való védekezés ismertetése; 5. a gazdasági egyesületeket, szövetkezeteket, mezőgazdasági biztosítást és hitelt érintő kérdések tanulmányozása s ismertetése; 6. javaslatok tétele a kormánynál a mezei gazdaság általános érdekéből v. védelmére hozandó intézkedések iránt s mezőgazdasági világstatisztika előmunkálása, majd megalkotása. Ki vannak zárva a N. működési köréből az agrár-, vám-, tarifa- állategészségügyi politika kérdései. A N.-et alkotják az államok képviselői, e célból az államok osztályozva vannak 5—1-ig, ugyanannyi képviselő küldési joggal, akik minden 2—3 évben tartanak teljes ülést. A N. ügyeit egy állandó végrehajtóbizottság intézi, melynek legalább is 15 tagját az egyes államok kormányai jelölik, ill. küldik

ki. A magyar állam képviselője *Miklós* Ödön főrend, volt államtitkár. A N. közleményeit nálunk a *Köztelek* teszi közzé külön mellékletekben.

Nemzetközi munkáskongresszusok az összes országok szocialista munkáspártjai képviselőinek időközi gyűlései. Kezdeményezésükre az *Internacionale* (l. o.) felbomlása után a francia forradalom évszázados ünneplése adott ösztönzést. Az első kongresszust Párisban 1889. tartották, majd rendesen 2 évenként különböző fővárosokban. Az anarchista csoportok képviselőit 1891-ben kizárták. A N. az *osztályharc* (l. o.) alapján állanak; céljuk a kapitalisztikus uralom leküzdése és politikai hatalomra jutás. A munkásság legégetőbb kérdéseivel foglalkoznak és egyes követeléseik már általános visszhangra találtak. Kongresszusi naplóik nyomtatásban is megjelentek. Az 1900-iki kongresszus határozatából a *N. állandó irodája* létesült Brüsszelben. Egyes speciális szakmákhoz tartozó munkások (pl. bányamunkások) is tartottak nemzetközi kongresszust.

Nemzetközi munkásvédelem. Azok a kisérletek, amelyek arra irányultak, hogy nemzetközi egyezménnyel védjék meg a munkásokat a kizsákmányolás és a munkának az egészségre ártalmas következményei és veszélyei ellen, mindeddig sikertelenek maradtak. Csakis egyes részletkérdésekre nézve sikerült egyezményeket létrehozni. Így nevezetesen az 1906 szept. 26. Bernben tartott értekezleten nemzetközi egyezmény jött létre a nők éjjeli munkájának eltiltása tárgyában (1908. LIII., 1911. XIX. t.-c., 1911. évi 7143. sz. kereskedelmi miniszteri rendelet, 1912. évi 141,458/911. számú pénzügyminiszteri rendelet), továbbá a sárga foszfor használatának a gyufaiparban eltiltására vonatkozólag (1911. V. t.-c., 1912. 9889. számú kereskedelemügyi miniszteri rendelet). E két egyezmény megkötése alkalmából a szerződő államok annak a kivánságuknak adtak hivatalos kifejezést, hogy nemzetközi bizottság létesíttessék e munkásvédelmi egyezmények ellenőrzése céljából. L. *Munkásvédő törvények, Törvényes munkásvédelem nemzetközi egyesülete.*

Nemzetközi munkásvédő egyesület, l. *Törvényes munkásvédelem nemzetközi egyesülete.*

Nemzetközi pénzrendszer, l. *Valuta.*

Nemzetközi postai csomag, l. *Postai csomag.*

Nemzetközi postaügy alatt értjük a postának mint világforgalmi intézménynek a működését és e működés szerződésszerű megalapozását. A szerződéshez hozzájárult államok, országok, gyarmatok stb. *egyetemes postaegyesület* (l. o.) néven egységes nemzetközi postaterületté egyesültek, melyen belül a levelezésnek *szabad* és lehetőleg gyors átszállítása kölcsönösen biztosíttatik. Tárgya a szerződésnek az a levelezés (levelek, egyszerű és válaszos levelezőlapok, mindennemű nyomtatványok, üzleti papirok és árúminták), melynek szállítása legalább két szerződő ország szolgálatát veszi igénybe. Ennélfogva a belföldi szolgálatra a szerződés nem kötelező, valamint abban sem gátolja tagjait, hogy a postai szolgálat javítása érdekében szűkebb szövetkezetekké alakuljanak. Lényeges az, hogy a szerződés a levelezés szállítása és kézbesítéseért az egész postaegyesület területére kiterjedő egységes és olcsó díjakat állapít meg. Eszerint jár a levélért, akárhova szóljon a külföldre, 20 g.-ig 25 centime, azontúl 20 g.-onkint 15 centime, a levelezőlapért darabonkint 10 centime és a nyomtatványok, üzleti papirok és árúmintákért 50 g.-onkint 5 centime, de üzleti papirért legalább 25 centime s árúmintáért legalább 10 centime; ajánlásért és tértivevényért darabonkint 25 centime. Nálunk e tételekért megállapodás szerint ugyanannyi fillért szedünk. Pótdíjak csak kivételesen szedhetők, ha t. i. speciális célokra berendezett vagy rendkívül hosszú szállító szolgálat vétetik igénybe. Számos posta, többi közt a magyar is, a díjazás egyszerüsítése és olcsósága érdekében a megengedett pótdíjak szedésétől is eltekint, és ezenfelül szomszédos területekkel való forgalomban külön szerződések alapján még a rendesnél is olcsóbb díjakat állapított meg. Egy további fontos elv az, hogy az egységesen kiszabott szállítási díjak, melyeket általában a feladás országának postai levéljegyeivel kell leróni, *osztatlanul* a felvevő országé maradnak, úgy hogy a millió és millió darabra menő levélpostai küldeményekért beszedett díjakra nézve az országok közt, eltérően a régi eljárástól, leszámolás nem történik. Ez elv egyrészt kiindul azon feltevésből, hogy nagyjában minden levélre válasz érkezik és minthogy a levelezés zöme bérmentesítve kerül postára, egyik állam sem rövidül meg, másrészt pedig szigoru következményképen maga után vonná az ingyenes átszállítás kimondását. Ennek azonban ellentáll a világforgalom nagy útjain fekvő és ennélfogva az átszállítási munka zömét végző államoknak (többi közt Magyarországnak is) érdeke, és ennélfogva az egyetemes postaegyesületi szerződés legalább egyelőre még az átszállítás költségeinek elosztása iránt intézkedik, de olyformán, hogy mintegy átmenetül az ingyenes átszállítás elvének érvényesüléséhez az átszállított levelezés súlyához mérten csekély átszállítási átalánydíjakat állapít meg (szárazföldi átszállításért levelek és levelezőlapok után kg.-onkint 1·50—6 frank, a többi tárgyakért kg.-onkint 20—80 centime, tengeri átszállításért ugyanoly megkülönböztetéssel kg.-onkint 1·50—8 frank, illetve 20 centime — 1 frank a távolsághoz mérten), melyeket a feladó ország tartozik megfizetni, még pedig 6—6 évenkint 28—28 napon át gyüjtött *súlystatisztikai* adatok alapján.

A szerződés többi határozatai közül, mint fontosabbak, még a következők emelhetők ki: Ajánlott levél elveszése esetén a feladónak v. kivánatára a címzettnek 50 frank kárpótlás jár. Az egyesület területén belül levelezés utánküldéseért avagy vissza küldéseért pótdíj nem jár. Mindegyik szerződő állam idegen tengereken állomásozó hadihajóival a többi szerződéses posták közvetítésének rendes igénybe vétele mellett levélzárlatokat válthat és ilyenformán biztosíthatja tengerészetének távol levő részeivel való rendes közlekedését. A vámérdekek megóvása végett és a posta anyagi szavatosságának lehető távoltartása érdekében a levélpostai küldeményekben való szállításból kizárt tárgyak közé fel vannak véve a vámilleték alá eső tárgyak, a forgalomban levő pénzdarabok

s az arany- és ezüsttárgyak, drágakövek és egyéb drágaságok is. A szerződő felek kölcsönösen kötelezettséget vállalnak, hogy hamis vagy használt értékjegyeknek a levelezés bérmentesítésére való csalárd használatának megtorlására a szükséges intézkedéseket megteszik, vagy törvényhozásuknál javaslatba hozzák. «Az egyetemes postaegyesület nemzetközi irodája» néven, a svájci postaigazgatás közvetlen felügyelete alatt Bernben az egyesületnek állandó központi informáló, javaslattevő és leszámoló hivatala működik, melynek költségeit az egyesület tagjai közösen viselik. Ez az iroda a rendelkezésére bocsátott adatok és okmányok alapján francia, német és angol nyelven szakfolyóiratot is szerkeszt, mely L'Union Postale néven havi folyóiratként lát napvilágot. Az egyesület két vagy több tagja közt a szerződés magyarázata vagy elveszett ajánlott levélért adandó kárpótlás körül felmerülő vitás kérdéseket választott biróság dönti el.

Az egyetemes postaegyesület hivatalos nyelve a francia.

A N. korszerű fejlesztése érdekében és az időközben felmerült kérdések megoldása végett a szerződő államok meghatalmazottjai kongresszusra gyűlnek össze vagy egyszerű igazgatási értekezletet tartanak. A legutolsó kongresszus volt Rómában 1906., a legközelebbi Madridban lesz a háború után. Összejövetelek közti időben bármely postaigazgatás a nemzetközi iroda közvetítésével az egyesület ügykörére vonatkozólag javaslatokat tehet, melyek meghatározott eljárás szerint szavazat alá bocsátva, a kérdés minőségéhez képest egyszerű szótöbbséggel, a szavazatok kétharmadával, vagy pedig a szavazatok összességével válnak érvényessé és két hónapra rá végrehajtandók. A szerződés érvénye nincs időtartamhoz kötve, de minden szerződő fél kiléphet oly módon, hogy kormányának ebbeli szándékát egy évvel előre a svájci szövetség kormányával közli.

Az alapszerződés kiegészítéséül szolgál hat mellékegyezmény a postai csomagokról, az értéklevelek- és értékdobozokról, a postautalványokról, a postai megbizásokról, az azonossági könyvecskékről és végül a postai hirlapszolgálatról.

Nemzetköziség, újlat. kifejezéssel *internacionalizmus.* A N. korunknak egyik legjellegzetesebb vonása, mely az emberi tevékenység minden területén állandóan tért hódít. A N. egyetemes nézőpontból tekinti az embereket, dolgokat, eseményeket; szemben a nacionalizmussal, amely nemzeti korlátokat állít fel. Amannak túlzása a kozmopolitizmus (l. o.); ezé a sovinizmus (l. o.). Újabban különösen a kultúrinternacionalizmus indult rohamos fejlődésnek, ami külön intézmények létesítésére vezetett. A N.-nek két főirányát lehet megkülönböztetni, nevezetesen az állami v. hivatalos N.-et és a magán N.-et. Az első az államok által hivatalosan felismert nemzetközi érdekközösségből indul ki s szervezetekre, egyesülésekre vezet (l. *Uniók, Nemzetközi irodák),* a másik magánkezdeményezésen, egyesek, társaságok, egyesületek által felismert nemzetközi közös érdekeken alapszik (l. *Nemzetközi egyesületek).* A N. fejlődésére jellemző, hogy amíg az 1850. évig mindössze csak 7 nemzetközi szervezet jött létre, napjainkban már a nemzetközi szervezetek száma meghaladja a 250-et. A székhelyek szempontjából nézve a dolgot, legtöbb nemzetközi szervezet jött létre Belgiumban, a Németbirodalomban és Franciaországban. A N. az államok részéről is nagy áldozatokat követel, így pl. a Németbirodalom költségvetésében a nemzetközi szervezetek támogatására előirányzott összeg $^1/_2$ millió márka körül jár.

Nemzetközi statisztikai intézet (franc. *Institut international de Statistique),* a legkiválóbb statisztikusokból álló tudományos intézet, mely 1885-ben alakult, székhelye Hága. Célja a statisztika tudományos fejlesztése és különösen a nemzetközi összehasonlíthatóság előmozdítása. Kétévenként ismétlődő ülésszakai (1901. Budapesten, a legutóbbi 1913. Bécsben) a statisztika összes kérdéseinek beható megtárgyalása által a statisztika tudományos művelését rendkívüli mértékben vitték előre. A kiadásában megjelenő Bulletin de l'Institut international de Statistique nagybecsű forrásmunka. Legújabban a N. vezetése alatt álló nemzetközi állandó statisztikai *hivatal* felállítását tervezik, nemzetközi statisztikai évkönyv és más összehasonlító statisztikai munkák kiadása céljából.

Nemzetközi statisztikai kongresszusok, l. *Statisztika.*

Nemzetközi szertartás *(ceremonia)* alatt azoknak a szokásoknak összességét értjük, amelyek az államoknak s képviselőiknek a nemzetközi vonatkozásokban egymással szemben való érintkezésére vonatkoznak. A N. szokásainak figyelmen kívül hagyása bizonyos körülmények közt sértő lehet s megbonthatja az államok békés egyetértését. Ennyiben áll a N. jelentősége. Meg szoktak különböztetni: 1. állami, 2. udvari; 3. követségi, 4. írásbeli v. irodai és 5. tengeri szertartást. Az állami szertartás azokat a szokásokat foglalja magában, amelyeket nem egészen találó francia kifejezéssel honneurs royaux-nak neveznek s amelyek az államoknak s azok fejének címére és méltóságára vonatkoznak. Minthogy e szertartások alatt a köztársasági államfő címére és méltóságára vonatkozó szokásokat is érteni kell, a honneurs royaux kifejezés, amely monarchikus államfőre mutat, nem egészen találó. A követségi szertartásra nézve l. a *Követek, Követségi jog* című cikkeket. Az udvari szertartások alatt azokat a szokásokat értjük, amelyek valamely udvarnál idegen államfőkkel, ezeknek v. államuknak képviselőivel szemben való érintkezésre vonatkoznak. Az írásbeli szertartás azoknak az írásbeli formaságoknak foglalata, amelyeket a nemzetközi jog közvetlen alanyai (államfők, diplomaták) írásbeli érintkezésüknél szem előtt tartanak. Tengeri szertartás végül azoknak a szokásoknak foglalata, amelyek a hajóknak egymással való érintkezésére vonatkoznak. L. *Tenger szabadsága.*

Nemzetközi szerződések. A nemzetközi jognak (l. o.) tételes szabályai N.-ből erednek, amelyeket az önálló államok egymás között kötnek, ilyen módon szabályozván közös érdekeiket. N.-et köthet két v. több állam. A szerződések viszont természetüknél fogva olyanok lehetnek, amelyek

csak határozott államokra vonatkoznak, ezek a tulajdonképeni szerződések, vagy oly általánosak, amelyekben az államok részvétele nincs korlátozva: általános szerződések, másként egyezmények, pl. eisenachi egyezmény. Az ilyen általános szerződéseket rendszerint a leghatalmasabb államok kötik s a szerződésben a többi állam részére fentartják annak lehetőségét, hogy e szerződéshez csatlakozzanak (v. ö. az 1913 : XLIII. t.-cikket). N.-et csak szuverén államok köthetnek ugyan, a félszuverén államoknak is meg szokták adni azonban a jogot, hogy kereskedelmi természetű s általában nem politikai természetű szerződéseket kössenek (Egyiptom). A N. hatályához megkívánja az államok gyakorlata, hogy az államnak a szerződéskötésre irányuló akarata ünnepélyes formában jusson az államfő útján kifejezésre. Nem elégséges tehát a szerződés érvényéhez az állami kiküldöttek részéről történt aláírás, hanem szükség van a szerződésnek jóváhagyására, megerősítésére (ratifikáció) az államfő v. azon szerv által, amelyet a külügyekben való rendelkezés szuverén joga megillet. Szerződéskötés után a megerősítést tartalmazó iratok kicseréltetnek v. közösen elhelyeztetnek. A N. nemzetközi jogi hatálya tehát a ratifikációk kicserélésével, illetőleg elhelyezésével, letételével v. a szerződés által meghatározott s rendszerint az előbb említett időponttól számított határidő mulva kezdődik. A N.-ben gyakorta előfordul egy záradék, amelyben a szerződő felek kölcsönösen biztosítják egymásnak, hogy olyan elbánásban fogják egymást részesíteni, amilyenben a legnagyobb kedvezményben részesülő állam részesül (legnagyobb kedvezményi záradék). Igy lehetővé válik, hogy a későbbi szerződésekben más államnak biztosított kedvezmény az előbbi szerződésekben érdekelt államokra is kiterjedjen. A szerződések rendszerint arra is tartalmaznak rendelkezéseket, hogy mikor járnak le, vagy miként mondhatók fel. A nemzetközi jog azt tanítja, hogy azoknak a körülményeknek megváltozásával, amelyek a szerződéskötéskor irányadók voltak, a felmondás joga a szerződő államokra külön kikötés nélkül is beáll. Ha az egyik fél nem teljesíti a szerződést, a másik a szerződéstől elállhat. Vitás kérdés, hogy a szerződő felek közt kitört háború megszünteti-e a köztük kötött szerződéseket. Leghelyesebb a szerződések közt különbségeket tenni. Általános szerződéseket, amelyek nemzetközi egyesülést és szervezetet hoztak létre, a háború nem szüntet meg, viszont a különös szerződéseket, amelyek az államok közti békés érintkezésre vannak alapítva, a háború legalább is felfüggeszti. Magától értetődik, hogy egyes szerződések (1913 : XLIII. t.-c.) hatálya éppen a háború kitörésével kezdődik és a békekötéssel végződik. Vitás kérdés az is, hogy az államoknak több részre való szakadásával (dismembratio) az eredeti egységes állam által kötött szerződések kötelezők-e az önállóvá alakult részekre (1879. évi VIII. t.-c.). Magyarország jelentősebb N.-einek összeállítását l. a *mellékelt táblázatban*. L. még *Nemzetközi jog, Nemzetközi jog története*.

Nemzetközi szociológiai intézet (franc. *Institut International de Sociologie*). *Worms* René (l. o.) kezdeményezésére létesült Párisban 1893., nagyjában a francia tudományos akadémia mintájára. A társadalmi jelenségek kutatására és a szociológia művelésére hivatott szervezet. Évkönyvet ad ki és rendszeresen késziti elő a nemzetközi társadalomtudományi kongresszusokat.

Nemzetközi szövetség (franc. *alliance*) alatt olyan nemzetközi megegyezést értünk, amellyel két v. több állam kötelezi magát, hogy közös politika keresztülvitele céljából, v. valamely meghatározott eredmény elérése végett összes hatalmi eszközeiket v. azok egy részét egyesítik. *Casus foederis* alatt értjük annak a feltételnek megjelölését, amelynek bekövetkezte esetére a szövetséghez tartozó államoknak kötelezettségüket be kell váltaniok. Ilyen N. pl. a Szent szövetség (1815 szept. 14.), az aacheni szövetség (1818 nov. 15.), a Német birodalom és Ausztria-Magyarország közt 1879 okt. 7-én létrejött szövetség, amelyhez Olaszország 1882. hozzájárult s az mint hármasszövetség (l. o.) fennállott 1915. évi május hó 23. napjáig, amikor Olaszország a szövetséget fölmondotta.

Nemzetközi szövetség az ipari tulajdonjog védelmére, l. *Ipari tulajdon*.

Nemzetközi táviróügy alatt értjük a távirónak mint világforgalmi intézménynek a működését és a működésnek szerződésszerű megalapozását. A föld kerekségének összes számottevő állami távirdái és kábeltársulatai egy nemzetközi telegráfegyesületbe tömörültek, amely biztosítja a táviratozás szabadságát és megállapítja annak díjazását és egyéb feltételeit és módozatait. Ennek az egyesülésnek alapszerződése a Pétervárott 1875. kötött és nálunk az 1875. LVI. t.-c.-be foglalt államszerződés, mely azóta is változatlanul fennáll, míg a táviroszolgálat változó és a forgalmi igényekkel fejlődő részleteit a szolgálati szabályzat foglalja magában, amelyet időközönkint tartott nemzetközi telegráfkonferenciák vesznek korszerű revizió alá. Legújabb revizió történt 1908. a lisszaboni nemzetközi táviróértekezleten (l. *Telegráfkongresszus* és *Telegráfszerződések*). A drótnélküli távirónak (radiotelegráfia) külön nemzetközi szerződése van, amely nálunk az 1909. XX. t.-c.-kel van törvénybe iktatva (l. *Drótnélküli táviró*).

Nemzetközi telefonügy, l. *Telefonügy*.

Nemzetközi tengeri jog magyar egyesülete, l. *Tengeri jog*.

Nemzetközi választott biróság (ném. *internationales Schiedsgericht*, franc. *arbitrage international*, ang. *international arbitration*) alatt értjük a nemzetközi viszályok békés elintézésének azt a módját, amikor két v. több állam aziránt köt szerződést, hogy a köztük felmerült v. felmerülendő viszály eldöntését egy általuk közösen választott és elismert biróságra bízzák, mely ezt a megbízást elfogadja. Ez az intézmény, amelyben a békebarátok zömének gyakorlati törekvései összpontosulnak, abból az elvből indul ki, hogy senki sem lehet biró a maga ügyében. A N. nyomaival már az ókorban találkozunk. Ide tartoznak a görög amfiktionok, a rómaiaknál az ú. n. «latin szövetség»; továbbá a német Hansa. Hazánk kedvező helyzete folytán több-

ször szerepelt mint választott biró (Róbert Károly, Nagy Lajos, Zsigmond). Az újkorban 1794-től 1900-ig 216 nemzetközi viszályt intéztek el N. útján; az I. hágai konferenciától (1899) 1910-ig 147 N.-i szerződést kötöttek. A kötelező N. intézményét a II. hágai békekonferencián 32 állam képviselője elfogadta. A N. székhelye (Cour permanente d'arbitrage) Hága; magyarországi tagjai *Apponyi* Albert gróf és *Berzeviczy* Albert. V. ö. *Ferenczy* Árpád, A N. multja, jelene és jövője (1902); *Revon*, L'arbitrage international (1892); *Moch*, Histoire sommaire de l'arbitrage permanent (1910); *Darby*, International Arbitrations (1904); *Descamps*, Mémoire aux Puissances (1896); *Lammasch*, Die Lehre von der Schiedsgerichtsbarkeit (1913); *Fried*, Handbuch der Friedensbewegung (2. kiad. 1911—13.) részletesen tárgyalja a N.-t és annak gazdag irodalmát is közli.

Nemzetközi vasúti kongresszusi szövetség, a világ legnagyobb vasútigazgatóságainak egyesülése. Székhelye Brüsszel. Kongresszust ötévenként tartanak, más-más székhelyen. A kongresszus a tanulmányozandó kérdéseket, egyes vasútigazgatóságnak adja ki tanulmányozás végett. Az illető vasútigazgatóság azután a kérdésről jelentésben számol be a legközelebbi kongresszusnak. A kongresszusi határozatok irányadók, de nem kötelezők a vasutakra. A kongresszus kiadmánya a német, francia és angol nyelven havonkint megjelenő *Bulletin des internationalen Eisenbahn-Kongress-Verbandes*, mely Brüsszelben jelenik meg.

Nemzetközi verseny a lósportban olyan verseny, melyben minden országbeli lovak résztvehetnek. Ausztriában az ilyen N. nagyon ritka. Nálunk gyakoribb, de a francia és angol lovak az ilyenekben rendszerint külön súlyt, pönalitást visznek. Legértékesebb N.-ünk a *Szent István-díj*, melyben francia és angol lovakra 5 kg. túlsúly van kiszabva. Azelőtt az alagi meeting versenyeinek nagy része szintén N. volt, angolok és franciák számára 2½ kg. túlsúllyal. Már 1915-re azonban az addigi N.-eknek egy részét belföldi jelleggel írták ki.

Nemzet napszámosai. *Vas Gereben* 1857. e címen megjelent regényében az úttörő magyar szinészeket nevezte így.

Nemzetőrség, *néphad.* Franciaországban 1789. Lafayette szervezte. E had tisztjeit és altisztjeit maga választotta. Szervezete többször változott, míg 1797. hosszabb időre megállapodott. Rendeltetése eleinte csak az ország határain belül való működés volt, de a forradalmi háborúkban a határon túl is kénytelenek voltak alkalmazni. Az 1872-iki új szervezés a N.-et Franciaországban feloszlatta. — N. Magyarországon, l. *Nemzeti őrsereg.*

Nemzetőrségi hadi tanács. 1848-ban alakult a magyar honvédcsapatok szervezése, fölszerelése céljából. Elnöke volt *Baldacci*, majd *Nádosy* Sándor ezredes. Később beleolvadt a hadügyminisztériumba.

Nemzetség (lat. *gens*, ném. *Sippe)* a közös őstől származó családok köre, amely közös származását nemzetségi megkülönböztető jelvénnyel, esetleg nemzetségi névvel külsőleg is kifejezi, a N. tagjait ért sérelmet együttesen megtorolja, magát a N. fejének bizonyos ügyekben alárendeli. Általában a családi kapcsolat mintájára, de annál lazább közösséget alkot. A társadalmi és állami élet kezdetleges fokán a N. az ő tagjaival szemben sok ügyben lép fel kényszerítő hatalom gyanánt, a magasabb állami kapcsolatok kialakulásával fontossága egyre hanyatlik s a modern államban csupán történeti jelentősége van.

N. a régi magyaroknál, úgy mint minden hunn-szkítha népnél, a köz- és magánjogi rendezésnek alapja. A politikai és társadalmi jogok teljében csak azok részesültek, kik valamely N.-hez tartoztak. Ilyen N. (generatio v. genus) a honfoglalás idejében 108 volt, mely szám természetesen csakhamar szaporodott, és pedig a hazának ama régibb lakosaival is, kik a honfoglaló magyarokhoz barátilag csatlakozván, jutalmul a nemzet kapcsolatába felvétettek, s N.-ek alapítására jogot nyertek. A N.-ek minden tagja nemes volt, a N.-i jogon kívül állók lehettek ugyan szabadok, de nemességgel nem birtak. Most N. egy törzsatyától származó rokon családok öszszessége. A leszármazás feltüntetésére az ú. n. leszármazó-táblák és családfák szolgálnak. A *de genere* jelzés, amellyel a magyar oklevelekben sűrűn találkozunk, nem jelenti azt, hogy valaki az Árpáddal bejött valamelyik nemzetségből származik, hanem hogy oly valakitől származik, aki akkor élt, amikor még családi nevek nem voltak és a vele egynevüektől való megkülönböztetése végett a de genere jelzőt használta annak a nevével, akitől való származását feltüntetni kívánta.

Irodalom. Horváth István, Magyarország gyökeres régi nemzetségeiről, Pest 1820; Wertner, A magyar N.-ek a XIV. ss. közepéig, 2 köt., Temesvár 1891—92; Komáromy A., A N.-ekről, Turul 1887, 97—105; Nagy Gyula, A magyar N.-ekről, Századok 1870, 534—551. és 688—706; Waltherr László, A magyarországi gyökeres N.-ek, Tudománytár 1841, X. köt.; Nemzetségi zsebkönyv. Kiadta a magyar herald. és geneal. társ., I. köt. Budapest 1888, II. köt. 1905; Márki, A N.-ek, Arad Tört., I., 254—284; egyes N.-ekről különösen becsesek Nagy Iván, Karácsonyi János, Csergheő és Komáromy András közlései.

Nemzetségi címerek olyan címerek, melyeket az egy nemzetségből származott leágazások, vagyis családok rendesen közösen használtak. A hűbéri, hazánkban az ú. n. ősiségi birtoklásjog a vérleszármazás rendéhez volt kötve, s így a legfőbb kellék a genealógia volt. A leszármazási ágak rendben tartása a nemzetségeknek állandó jelzési módja és az anyakönyvek hiánya miatt gyakran lehetetlen volt. Más okiratok, pl. nemzetségi és családi szerződések, adománylevelek stb. csak bizonyos fokig igazolhatták a leszármazást, amennyiben t. i. a maguk teljességében fennmaradtak. Ámde az okleveles bizonyítékok gyakran elveszvén és megsemmisülvén, néha egész nemzedékek vérközösségének fonala egészen megszakadt. E bajon részint az állandó nemzetségi nevek, részint a N. voltak hivatva segíteni. E kettő úgyszólván együttesen, egyidejűleg lép fel. A N.-et az egy nemzetségből származott családok közösen használták. A véregység jelzésén kívül még genealógiai tekintetben a nemzetségi ágak egymás közötti heraldikai megkülönböztetése is

szükségessé válván, ez az ú. n. címertörés (l. o.) által eszközöltetett. V. ö. *Csoma* József, Magyar Nemzetségi Címerek (Budapest 1903).

Nemzetségtábla vagy *rokonsági tábla* (ném. *Sippschaftstafel*). *Crzellitzer* berlini szemorvos által összeállított tábla, amelynek célja az átöröklés problémájának kutatását megkönnyíteni. E táblák egy bizonyos személy ősei, szülei, nagyszülei, dédszülei stb. mellett annak testvéreit, azok fi- és leányági leszármazóit is feltüntetik. E tábla tehát az illető személynek úgy őstábláját, mint származási tábláját egyesíti magában, az ősök tekintetében a nyolc dédszülőre megy vissza, de fölveszi a szülők és nagyszülők testvéreit és ezek leszármazóit is. Grafikailag a N.-t a szélrózsa alakjában ábrázolják. V. ö. E. *Devrient*, Familienforschung (Leipzig, 1911. a 102—108-ik lapon).

Nemzetvagyon, mindazoknak a gazdasági javaknak és értékeknek összessége, amelyek valamely államilag szervezett nép rendelkezésére állanak egy bizonyos időben. A N. nemcsak az egyes természeti személyek vagyonát alkotó javakból áll, hanem társulatok, községek, törvényhatóságok, testületek, alapítványok, állam stb. vagyonából is. A N. elemei: ingatlanok (földbirtok, épületek, bányák), közlekedési eszközök (utak, hidak, víziutak, vasutak, posta, távirda és távbeszélő), ingóságok, követelések a külfölddel szemben, levonva ezekből a külfölddel szemben fennálló tartozásokat. A N. becslése egyike a legnehezebb gazdaság-statisztikai problemáknak. A N. számszerű kipuhatolása háromféle módszerrel kisérelhető meg. A *szubjektiv módszer* az egyes vagyonok összesítése útján puhatolja ki az összvagyont. Ez a módszer érdekes bepillantást enged a N. alanyi eloszlásába. Az *objektiv módszer* az egyes gazdasági javak (földbirtok, épületek, bányák, ingók stb.) értékének számszerű megállapítását célozza, a N. dologi tagozatát tárja elénk. A *de Foville-féle módszer* lényege a következő. Haláleset következtében a N. egy bizonyos hányadrésze örökösödés útján évről évre birtokost cserél. Bizonyos idő elteltével tehát az összes magánvagyonok örökösödés útján más kézre jutnak, még pedig annyi év elteltével, amennyi év átlag elválasztja azt a pillanatot, amelytől kezdve ki-ki a saját vagyonát örökölte, attól a pillanattól, amelyben azt, ha a sor reá kerül, utódjára fogja hagyni. Ez évek számát az örökösök valószinű középélettartama (survie moyenne) fejezi ki. Egy generáció kihaltával átlag a magánvagyonok összessége a másik generáció kezébe megy át. Ha tehát ismerjük az évenkint örökösödés folytán tulajdonost változtató vagyonok értékét, az örökösödési annuitást, úgy ennek szorzata a valószinű középélettartam számával (Magyarországon a valószinű középélettartam 35·31 év, Ausztriában 35·21 év) eredményezi az összes magánvagyonok értékét. A magánvagyonok összességéhez azok a vagyonrészek még hozzáadandók, amelyek nem tárgyai az öröklésnek, azaz a jogi személyek vagyona.

Az Institut International de Statistique a N. becslésével az 1901. évben Budapesten és az 1913. évben Bécsben tartott ülésein foglalkozott (v. ö. Bulletin de l'Institut International de Statistique XIII. és XX.).

Magyarország N.-a a következő elemekből áll:

	milliárd korona
Földbirtok	19·818
Bányák és kohók	2·223
Épületek	8·574
Ingatlan vagyon	30·616
Közlekedési eszközök	5·797
Ingó javak	13·309
Külföld elleni követelések	0·192
Összes nemzeti vagyon	49·915
Tartozások a külfölddel szemben	8·395
Tiszta nemzeti vagyon	41·520

Ausztria N.-a 84·730 milliárd korona, az *Osztrák-magyar monarchia* vagyona 126,250.871,427 korona. A *Németbirodalom* N.-át Helfferich Károly 300 milliárd márkára becsüli (1913.). *Anglia* N.-a Giffen Róbert szerint (1885.) 10·037 font, azóta természetesen lényegesen nagyobb. A. de Foville *Franciaország* N.-át 225 milliárd frankra (1893), Théry 287 milliárdra (1908.) becsüli. Bodio szerint *Olaszország* N.-a 54·4 milliárd lira (1889), míg C. Gini szerint 80 milliárd lira (1908.). *Hollandia* N.-a Verrijn Stuart szerint 11·177 milliárd frt., *Belgiumé* Beernaert szerint 46 milliárd frank (1908.), *Svájc* N.-a Steiger szerint 14·5 milliárd frank (1910.) és *Görögországé* Skiadan szerint 5—6 milliárd frank (1890.).

Irodalom. Az egyes országokban különböző módszerekkel keresztülvitt becslési eredményekről lásd dr. Fellner Frigyes, A magyar nemzeti vagyon becslése, tekintettel egyéb államokra, Budapest 1901. Továbbá dr. Fellner Frigyes, Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona, Budapest 1913; dr. Gottlieb Schnapper-Arndt, Sozial-Statistik, Leipzig 1908; Heinrich Pesch, Lehrbuch der Nationalökonomie, II. köt. I. rész, Freiburg i. B.; C. Gini, L'ammontare e la composizione della riechezza delle nazioni, 1914.

Nemzőképesség az a képesség, amely utódok előállítására tesz alkalmassá. Ettől meg kell különböztetni a *párzási képességet* (facultas coëundi), amely csak a közösülés normális elvégzését tételezi fel, míg a N. az ivarsejtek (pete, ondószál) termelésével s azok találkozásának lehetőségével függ össze. Az ivarsejtek termelése a nemi érettség idején kezdődik, tehát a N. is akkor veszi kezdetét; vége nőnél a havi tisztulások elmaradásakor (klimaktérium) van; a férfiak N.-e úgyszólván, bár lényegesen csökkent mértékben, az élet végéig megmaradhat. A N. természetesen a kornak s más körülményeknek megfelelő ingadozást mutat, ezeket a szabályszerű ingadozásokat a natalitási tábla (l. o.) mutatja és foglalja össze.

Nemző szervek, l. *Nemi szervek.*

Nen, 110 km. hosszú parti folyó Angliában; ered Northampton countyban a Warwick felőli határon, a Washba torkolik. Northamptontól kezdve hajózható.

Nen, anami súlymérték = 390·5 gr.

Nena-Szahib, indiai felkelővezér, l. *Nana-Szahib.*

Nencki, *Marcel*, lengyel orvos és kémikus, szül. Bockiban (Kalis kormányzóság) 1847 jan. 15., megh. Szent-Pétervárott 1901 okt. 14. Az orvosi kémia tanára volt a berni egyetemen. 1891-ben átvette a szent-pétervári bakteriológiai intézet vezetését. Különböző nyelveken megje-

lent dolgozatai, melyek a fiziológiai és orvosi kémia, bakteriológia körébe tartoznak, Braunschweigban két kötetben *Marceli Nencki opera omnia* címen jelentek meg.

Nendtvich *Károly (cserkúti)*, kémikus, szül. Pécsett 1811 dec. 31., megh. Budapesten 1892 júl. 5. 1836-ban Budapesten orvosdoktorrá avatták fel. Ezután az egyetemen a kémia és botanika tanársegéde lett, de főleg a kémiával foglalkozott. Ő írta magyar nyelven az első technológiai kémiát. 1847-ben a József-ipartanodán és 1857. a József-műegyetemen a kémia tanára lett. A Magyar Tud. Akadémia 1845. levelező, 1858. pedig rendes tagjává választotta. 1882-ben nyugalomba vonult és ezután a képviselőháznak is tagja volt egy ideig. Önálló művei: Grundriss der Stöchiometrie (1839); *Az élet-műtlen műipari vegytan alapismeretei* (1845); *Magyarország legjelesebb kőszéntelepei* (1851); Grundriss der allgemeinen technischen Chemie (1854—58, 1859); *A vegytan elemei, Regnault nyomán* (1854, 2. kiad. 1865); *Amerikai utazásom* (1858); *A vegytan alapelvei a tudomány újabb nézetei szerint* (1872); megirta Frivaldszky Imre életrajzát (1872); *Kubinyi Ferenc és Ágost életrajza* (1875). Ezenkívül számos dolgozatot tett közzé a hazai aszfaltok, mészkövek, kőszenek, meteorkövek és ásványvizek elemzéseiről.

Nengone, sziget, l. *Maré*.

Nenia (lat.), halotti dal, l. *Naenia*.

Nenndorf, falu és fürdő Kassel porosz kerületben, (1910) 1283 lak., hideg kénes forrásokkal.

Nennig, porosz falu Trier kormányzóság saarburgi kerületében, a Mosel partján, (1910) 735 lak. Nevezetes az 1852—53. kiásott római villa maradványairól, melynek remek mozaik-padozata van.

Nenyúljhozzám (növ.), l. *Impatiens*. — *N.-félék*, l. *Balsaminaceae*.

Neo . . . (gör.) összetételekben a. m. *új*.

Neoacquistica commissio (lat.), I. Lipót király állította fel 1690 aug. 11. az országnak újonnan a törököktől visszafoglalt részeiben a birtokviszonyoknak rendezése céljából. A N. a hozzá tartozó ügyekben a törvény szoros rendeleteihez nem volt kötve. Az 1715. X. t.-c. N.-t hármat állított fel: Pozsonyban, Kassán és Zágrábban. Az 1723. XIX. t.-c. ezeket az ügyeket a kir. itélőtáblához utalta. Az 1723. CIII. t.-c. rendelte, hogy a visszaszerzett javak (bona neoacquistica) a családoknak, akiket illetnek, visszaadassanak. Az 1741. XXI. t.-c. a N.-t eltörölte s a birtokpereket a törvény rendes útjára utasította.

Neoboreális, az állatföldrajzban a. m. északamerikai.

Neo Caesarea, város, l. *Kabira* és *Nikszár*.

Neodamódok voltak Spártában az államtól felszabadított heloták (l. o.), kik jogosítva, de egyszersmind kötelezve is voltak hadi szolgálatra, bár polgári jogot nem gyakoroltak.

Neodarwinizmus, l. *Darwinizmus* és *Származástani elméletek*.

Neodim *(neodym)*, kémiai elem, jele *Nd*, atomsúlya 143·9. A ritka földek fémeitől Auer von Welsbach különítette el 1885. Sói szép ametisztszínűek, salétromsavas sóját az üvegfestészetben használják.

Neofita *(neophyta*, gör.), olyan idegen földi növényfaj, amely új hazájában teljesen meghonosodott. — Az egyházban azok a megtértek, akik a zsidóság- v. a pogányságból mint felnőttek vétetnek föl. Régente a pünkösd v. a husvét előtti szombaton keresztelték meg őket. Ez utóbbi esetben a fehér v. quasimodo-vasárnapig fehér köntöst viseltek s a niceai zsinat határozata szerint nem volt szabad őket azonnal az egyházi rendbe fölvenni, csak akkor, amikor a püspök ítélete szerint a hitben megerősödtek és a hitigazságokban elegendőképpen jártasok voltak. (Irregularitas ex defectu fidei, l. *Irregularitas*.)

Neofóbia *(neophobia*, gör.) a. m. újítástól való félelem.

Neogaea, l. *Allatföldrajz* és *Neotróp regió*.

Neogén (geol.), a Harmadkor felső szekciójának megnevezése.

Neogén, 58% rezet, 2·0% ónt, 27% cinket, 0·5% aluminiumot és 12% nikkelt tartalmazó fehérszínű ötvény.

Neogrády *Antal*, festő, szül. Galsán (Nógrád vm.) 1861 jún. 8. Tanulmányait a Mintarajziskolán kezdte Gregussnál, 1886-tól fogva Münchenben folytatta Hackel és Wagner vezetése mellett. Különösen a vízfestményt kedvelte, két ily művét, a *Részlet a major udvarából* és *A nagyapa ünneplő ruhája* címűt a Szépművészeti Muzeum őrzi, egy harmadikra *(Egy napi vadászat*, hat darabból álló ciklus) 1894. a Műcsarnokban az Esterházy-díjat kapta, ugyanekkor kinevezték a Mintarajziskolában a vízfestészet tanárává. Számos illusztrációt is festett.

Neográfia *(neographia*, gör.), a helyesírásban való újítás, új írásmód (minőket pl. most egyes francia, angol s német ilyen célú egyesületek ajánlanak).

Néo-grec (ejtsd: —grek), francia építészeti stílus, mely az *empire-stilus* (l. o.) további fejlődéséből állott elő, mint átmenet a római klasszicizmusból a nemesebb, gazdagabb és ékítményekre alkalmasabb görög művészetre. Különösen a második császárság korában virágzott.

Neoimpresszionisták azok a francia és belga festők, akik képeik világító erejének és színhatásának fokozása végett a színezést a prizmához hasonlóan elemeire bontva, a keveretlen festéket apró pontok v. vonalkák alakjában rakják föl többnyire táj- és arcképeket ábrázoló vásznaikra, úgy hogy ezek színezése csak kellő távolságból olvad össze s gyakorol képszerű hatást. A N., akiket pontokkal festő modoruk után *pointillistáknak* is neveznek, 1886. léptek föl, s főbb képviselőik: G. Seurat, Theo van Rysselberghe, Max. Luce, Henri Edmond Cross és Paul Signac. V. ö. Signac a Pan c. folyóiratban (Berlin 1898, IV. k.) s Revue Blanche 1898 május-júliusi szám.

Neokantianizmus v. *neokriticizmus*. Midőn Németországban a Hegel-féle rendszer háttérbe szorult és helyét egy ideig a filozófia-ellenes materializmus foglalta el (l. *Hegel* és *Materializmus)*, a gondolkodók (a hatvanas évek vége felé) újra a modern filozófia legkimagaslóbb alakjához, Kanthoz, tértek vissza, gondolatait magyarázták,

tisztázták, újra fogalmazták, majd továbbfejleszteni iparkodtak. Ezt az igen elterjedt mozgalmat nevezik N.-nak. A küzdők közt a legkiválóbbak s legelsők egyike bizonyára Fr. A. *Lange* (v. ö. Gesch. d. Materializmus), kinek gondolatait a természettudósok közt előkészítette Helmholtz, de a filozófus Schopenhauer is, ki akkor állott népszerűsége tetőfokán és műveiben Kantból való indulását erősen hangoztatta. Egyszersmind kiterjedt Kant-filológia indult meg, mely Kant műveinek gondos kiadása és interpretációja körül szerzett nagy érdemeket. (Vaihinger nagy kommentárt írt és 1896. Kant-társaságot alapított, mely Kant-Studien c. értékes folyóiratát mind a mai napig kiadja.) A mozgalom nagynevű férfiai közül csak néhányat említünk: Otto Liebmann, Volkelt, ki az esztetikában szerzett érdemeket. Riehl és Külpe realisztikus irányban magyarázzák és tovább viszik Kant filozófiáját. A *marburgi* iskola (Cohen, Natorp, Cassirer) főleg logikai-ismerettani irányban fejtegetik Kant gondolatait. A heidelbergi iskola (Windelband vezetése mellett, Rickert és részben Münsterberg) inkább az értékelméletet építik ki és jóformán az egész filozófiát arra szorítják. Rickerthez közel áll Jonas Cohn. De alig van modern gondolkodó, aki nem Kant vagy Fichte befolyása alatt állana vagy ezek gondolatait tekintetbe nem venné. A teológiában Rietschl és Tröltsch említendő ezen a helyen. L. még *Kant* és *Filozófia*.

Neokasztro, város, l. *Navarino*.

Neokom (geol.), a krétaszisztéma alsó szekciója, l. *Kréta-szisztéma*.

Neokriticizmus, l. *Neokantianizmus*.

Neolamarckizmus, l. *Származástani elméletek*.

Neo-latin nyelvek, l. *Román nyelvek*.

Neolith ember, l. *Ősember*.

Neolith kor, l. *Kőkor*.

Neológ (gör. *újító)*, a magyar zsidóság ama részének szokásos, bár nem helyes elnevezése, mely az 1869. Budapesten tartott országos kongresszus által kidolgozott és a király által szentesített szervezetet elfogadta; ennélfogva kongresszusi községeknek is nevezik a N. községeket. Szervezeti különbség és nem vallásbeli ellentétek okozták a magyar zsidóságban azt a szakadást, melynél fogva a N. párttal szemben az ú. n. *ortodox* párt alakult, melynek szintén a király által jóváhagyott szervezete van.

Neológia (gör.), a nyelvben való újítás, magyar szóval nyelvújítás (l. o.). *Neologizmus*, új kifejezés, új szó, újított szó.

Neomalthusianizmus, l. *Malthus*.

Neomarxizmus, l. *Marxizmus*.

Neomelia (gör.), l. *Ivadékgondozás*.

Neomenia (gör.) a. m. újhold.

Neomerkantilizmus a. m. *új-merkantilizmus*. Igy szokás nevezni a merkantilizmus (l. o.) tanain alapuló azokat a gyakorlati törekvéseket, amelyek napjainkban is jelentőséggel birnak, különösen a belföldi iparnak védvámokkal és iparfejlesztéssel való pártolását. A N. nem jelent valamely külön nemzetgazdasági főirányt s mint műszó nincs is általánosan elfogadva.

Neomista a. m. újmisés pap.

Neomys fodiens (állat), l. *Cickányok*.

Neon, az ú. n. nemes gázok csoportjába tartozó kémiai elem, kémiai jele *Ne*, atomsúlya 8. Molekulái egyatomosak és ép úgy, mint a többi nemes gázok, kémiailag teljesen inaktiv. A folyós levegő frakcionált desztillációja útján állította elő lord Rayleigh 1898. A levegőben szerinte kb. 1/100000 rész N. van.

Neopánszlávizmus, l. *Neoszlávizmus*.

Neophobia (gör.), l. *Neofóbia*.

Neophron (állat), l. *Dögkeselyű,Keselyűfélék*.

Neophyta (gör.), l. *Neofita*.

Neoplaszma, l. *Heteroplaszma* és *Daganat*.

Neoplatonikusok, a görög filozófia fejlődése utolsó fázisának hordozói, akik a név után indulva, csak Platon tanításainak föleleveními, valójában azonban új korszakot jelentenek a görög gondolkodás történetében, illetőleg egyik legjellemzőbb vonásuk, hogy bennük a görög gondolat idegen, főleg keleti befolyások mellett lényegesen átalakúl és ezzel alkalmassá válik a középkorban, mint nevezetes tényező, tovább hatni és keresztény formát ölteni. Három irányt különböztetnek meg az újplatonizmusban. Az első Alexandriában támad és Rómában terjed; megalapítója *Ammonius Sakkas*, nagy rendszerezője és az egész irány oszlopos hordozója *Plotinos* (l. o.). Kevésbbé fontos *Iamblichos* szír iskolája, aki az újplatonizmussal a politeizmust és a babonahitet akarja támogatni. Inkább Pythagorashoz szít, mint Platonhoz. Ide tartozik Julianus *Apostata* is, aki két évig római császár volt. Végül Athénban működik a harmadik irány, mely inkább tudományos, rendszerező, magyarázó működést fejt ki. Főalakjai: az ifj. Plutarchos, Syrianos, Proklos stb. Az utóbbi a legkiválóbb, a görög filozófia nagy «skolasztikusa».

Neopozitivizmus. Comte pozitiv filozófiája Franciaországban alig fejlődött tovább. Leghívebb tanítványának, Laffittenek (1823—1903.) halála után a pozitivista «hitközség»-ről is alig hallani valamit. Általános hatása a pozitivizmusnak, mint metafizikaellenes iránynak, még ma is észlelhető. A német pozitivizmus nem Comte-ból indul, inkább Humehez áll közel. Szűkebb értelemben *Laas*, *Jodl* s főleg *Dühring* nevezhetők pozitivistáknak. Sajátosan alakítják ezt a gondolatirányt *Avenarius* és *Mach*. Rokon filozófusok *Schuppe* és *Rehmke*. Amerikában új pozitivizmusnak nevezhető P. Carus monizmusa. Az olasz pozitivista irány leggazdagabb és legtevékenyebb képviselői Ardigò, Siciliani, Villari, Morselli, Labriola és mások. Az irány organuma (1881—91) a Rivista di filosofia scientifica, most a Rivista di Filosofia, Marchesini vezetése mellett. A főember azonban Ardigò (l. o.). Nálunk a Magyar Phil. Szemle Böhm és később Bokor József vezetése mellett sokat foglalkozott a pozitivizmussal. Brassai S. is pozitivizmusnak nevezte filozófiai felfogását.

Neoptolemos (a. m. *ifjú harcos)* v. *Pyrrhos* (a. m. *szőke)*, görög mondai hős, Achilleus és Deidameia fia, ki a trójai háború mondájának Achilleus halála utáni részében nagy szerepre jutott. Trója elfoglalásakor vak dühében megöli az agg Priamos királyt és Hektor kis gyermekét Astya-

naxot, Hektor özvegyét, Andromachét pedig zsákmányként magával viszi. Trójából Epirusba viszi N.-t a monda s ezért az egyik epirusi törzs, a molosszok, tőle származtatta magát s különösen a molosszoknak nagy hatalomra jutott királya, *Pyrrhos*, mondai névrokonának egyenes leszármazottjaként szerepelt. A görög tragédia N. mondájának szerelmi motivumait dolgozta fel legszívesebben. N. ugyanis utóbb feleségül vette Hermionét, Menelaos leányát, ki csakhamar féltékenykedni kezdett a fogoly Andromachéra. Hermione előbbi jegyese, Orestes, viszont N. ellen forral bosszút, melynek ez utóbbi áldozatul is esett. Ez a tárgya pl. Euripides Andromache c. tragédiájának.

Neoptolemus pillangó, l. *Morpho*.

Neopythagoreizmus, az a filozófiai irány, mely a régi időszámítás vége felé, sémi befolyások alatt, a régi hagyományos pythagorasi filozófiát fölújítja és idegen elemekkel elegyíti, de tanítását Pythagorasnak tulajdonítja. Főképviselői tyanai Apollonius, gadesi Moderatus s mások. Az első Cicero szerint P. Negidius Figulus volt, akit mint Pompeius hívét Caesar számkivetésbe küldött, ahol 45 Kr. e. meghalt.

Neoráma (gör.), megkülönböztetésül a *diorámától* (l. o.) és *panorámától* (l. o.) az oly körkép, mely valamely épület belsejét tünteti fel.

Neosolium, *Beszterczebánya* latin neve.

Neoszlávizmus *(neopánszlávizmus)* az a mozgalom, amely az összes szláv népeknek kulturális és gazdasági egyesülését célozza. A N. elismeri, hogy minden szláv nép külön individuum, s így joga van önálló nemzeti életet élni, s főként ebben tér el a régebbi pánszlávizmustól és a szlávofilizmustól (a. m. orosz pánszlávizmustól). A neoszláv eszméket az ifjú-csehek *(Kramař* vezérlete alatt) hirdették először az 1908-iki prágai szláv kongresszuson, majd az 1910-iki szófiai kongresszus a N. részletes programmját is kidolgozta, de a rutének, lengyelek és az orosz nacionalisták szembehelyezkedtek vele, s így elméletben sem sikerült eddig a szlávok egyesülése vagy egyesítése. A prágai és szófiai kongresszusok eredményeként egy, az összes szláv népekről szóló hatalmas tájékoztató munka jelent meg: Slovanstvo, obraz jeho minulosti a pritomnosti (A szlávok multja és jelene, Prága 1912) címen, de egyéb eredménye a mozgalomnak nem volt. A N.-ról bővebben v. ö *Bonkáló* S., A szlávok multja és jelene (Magyar Figyelő 1912-ik évi 24. sz.).

Neotenia (gör.), a megakasztott fejlődésnek az a jelensége, midőn az állatok fejlődésüknek alacsonyabb fokán érik el ivarérettségüket. Általánosan ismert példa erre az északamerikai Egyesült-Államokban és Mexikóban élő *Amblystoma mexicanum* Cope, melynek szabadon élő lárvája külső kopoltyúit megtartva éri el ivarérettségét és szaporodni is tud. Ezt az érettivarú lárvát *Siredon pisciformis* Shaw. néven sokáig önálló fajnak tartották. A N. a gőték *(Molge)* körében is nagyon elterjedt jelenség. N. = ifjan maradás, az ifjúság meghosszabbítása. L. még *Paedogenesis*.

Neoterizmus (gör.), újításvágy, különösen az államügyekben; újítási ösztön; *neoterikus*, újító, újítani vágyó.

Neo-Thomizmus, az az iránya a filozófiának, mely aquinói Szent Tamás filozófiáját felújítja és a továbbfejlődés alapjává teszi. A kat. egyház körén belül főleg az a pápai enciklika segíti uralomra, mely a thomizmust a kat. egyház hivatalos filozófiájának nyilvánítja (1879 aug. 4.). Németországban ez irány organuma: Jahrbuch für Phil. und spec. Theologie 1887 óta. Hasonló irányú: St. Thomasblätter (1888 óta). Már előbb működött ily irányban *Hagemann*, *Stöckl*, újabban *Gutberlet*. Nevezetesebb filozófiai írók ebben az irányban Commer, Haffner, Cathrein, Donat, Willems. Kiváló és szélesebb hatású Otto Willmann (Geschichte d. Idealismus, Didaktik stb.). Mint történetírói a filozófiának nevezetesek: *Hertling*, aki bajor miniszterelnök lett, Clemens *Bäumker*, *Stölzle*, *Geyser*. Nálunk *Kiss* János és az általa szerkesztett Philosophiai Szemle, melynek számos írója van, képviselője ennek az iránynak, úgyszintén a magyar Aquinói Szent-Tamás-társaság. Franciaországban az új-thomizmus szélesen fejlődött; székhelyei azonban inkább Svájcban (Fribourg) és Belgiumban (Louvain) vannak. Emitt Mercier (1906 óta Malines bibornokérseke) a vezére. A francia N. folyóiratai: Annales de phil. chrétienne (1878); La revue néoscolastique (1893); Revue Thomiste (1913); Revue des sciences phil. et theol. (1901). Az angolok közül főleg Thomas *Harper* említendő, továbbá J. H. *Newman*. A The Manuals of Catholic Philosophy című vállalat nagyon elterjedt. Spanyolországban és a tőle függő országokban is a thomizmusnak még ma is nagy a hatása. Teljesség akár csak a nevesebb írók felsorolásában itt lehetetlen; az említett folyóiratokra kell utalnunk.

Neotokit (ásv.), amorf feketebarna, gyengén fémesfényű tömeg; mangánszilikátoknak, főkép a rodonitnak mállási terméke a svéd és finn bányahelyeken. Lényegében víztartalmú vasmangánszilikát.

Neotragus (állat), l. *Antilópok*.

Neotróp régió vagy *Neogaea*, az állatföldrajzi régiók egyike. Magában foglalja Dél- és Közép-Amerikát. L. *Állatföldrajz*.

Neottia *L.* (növ.), levéltelen, csak pikkelylevelekkel ellátott, sajátságos, tömött, madárfészekhez hasonló gyökérzettel biró orchidea-génusz, melynek 3 faja közül különösen lomberdőinkben gyakori a *N. nidus avis L.*

Neotyp (ásv.), báriumtartalmú mészpát, amely Cumberlandban fordul elő.

Neovitalizmus, l. *Vitalizmus*.

Neovulkánikus kőzetek (geol.), olyan vulkánikus kőzetek, melyek újabb geológiai időszakokban törtek a felszínre. Ezeket megelőzték a *paleovulkánikus* kőzetek, l. *Kőzet*.

Neozoos (geol.) a. m. újkori, l. *Kainozoos*.

Nép, tágabb értelemben az emberiségnek származás, faj, nyelv, erkölcs s műveltség szerint összetartozó része. Államjogi értelemben az államterületen lakó s az államtagok összességét alkotó egyéneknek egysége. Előbbi értelemben nép a. m. nemzetiség; utóbbi értelemben nép a. m. nemzet. A nép az államnak alanyi ereje, eleme és tényezője, miként a terület annak tárgyi ereje, eleme, tényezője. Terület nép nélkül, nép terület nélkül

nem állam. Az állam fogalma e két tényezőnek egybekapcsolt, együttes létezését tételezi fel. Más értelemben népen a polgári társadalomnak többi rétegeit ellentétben az arisztokráciával szokás érteni. Minden népben annak több rétegét lehet megkülönböztetni, amelyeknek belső alapja az életmód, erkölcsök, szokások, politikai és társadalmi érdek azonossága. Az ókorban a szabadok és a nem szabadok két nagy rétegét különböztethetjük meg; a középkorban a népnek rendek szerint osztályozását, melyeknek helyébe az újkorban a rendi szervezet eltörlésével a *néposztályok* léptek. A rendi osztályozás négy rendet ismert: a papi, a nemesi, a polgári és a parasztrendet. Jellemző ismérve: az elzárkozottság, a rendi érdeknek túlsúlya a közérdek fölött, a népegység eszméjének el nem ismerése. Mihelyt azért a népek tudatára ébredtek annak, hogy a haza közös érdeke a nép összes rétegeinek vállvetett közreműködését tételezi fel, s az államéletben nem a magánjellegű ellentétes rendi érdekek, hanem a haza közös érdeke lehet csak irányadó, a rendi szervezetnek el kellett tünnie. Az újkori néposztályozás alapjául leginkább az egyes rétegeknek politikai jellegét, az egyes osztályoknak a nép- és államegészhez való viszonyát fogadják el, s ebből a szempontból 4 osztályt szokás megkülönböztetni: az uralkodó osztályt; az arisztokráciát; az ú. n. harmadik és az ú. n. negyedik rendet. Az uralkodó osztály az, melynek kezében az államvezénylet és kormányzat összpontosul. Az arisztokráciának történelmi fejlődés szerint zöme a főnemesség; a harmadik rendben a főnemességhez nem tartozó ingatlan vagyon, a tőke, és a szellemi munka (tehát a nem arisztokrata földbirtokosok, a tőketulajdonosok, gyárosok, kereskedők, nagyiparosok, hivatalnokok, lelkészek, tanítók, orvosok, ügyvédek, gyógyszerészek, magasabb technikusok, tudósok, írók, művészek) talál elhelyezést; míg a negyedik rend osztályosait az anyagi munka szolgáltatja (kispolgár, paraszt, munkás).

Nepa (állat), l. *Vizi skorpió.*

Népakadémia, l. *Szabadoktatás.*

Nepal *(Nepaul, Nipal, Nepala),* független királyság a Himalájában Tibet, Szikkim és Brit-India közt. Körülbelül 154,000 km² területtel és 5 millió lak. Míg D.-i része a mocsaras Tarai v. Terai nevű síkságot foglalja magában, középső és É.-i részeit a Himalája láncai és rajtuk a többi közt annak legmagasabb csúcsai, a Gauriszankar és Kancsindzsinga takarják. Folyóvizei számosak; a legnagyobbak: a Gogra, amely fölveszi a Szvetit, a Behrit és a Raptit; a Gandak és a Koszi N. Az éghajlat a magas részeiben zord, lejebb eső részeiben mérsékelt és a Taraiban forró. Az ércek közül legtöbb a rézérc. Az éghajlat különböző volta miatt a flóra is csaknem minden völgyben más; a melegebb részeken óriási bambuszsűrűségek, dzsönglök és rizsföldek; a középső részeken citrom- és narancsligetek, meg gabonafélék és a magasabb részeken fenyőerdőségek vannak. A lakosság fő foglalkozása a földmivelés, a fő termékek rizs, búza, árpa, kukorica, pamut, cukornád, gyömbér és különböző gyümölcsök. Az alacsony vidékeken a fauna még indiai; a legmagasabb részeken már tibeti. A tenyésztett állatok közt leggyakoribb a juh. Az uralkodó néptörzs a gurkha, vagy kha, mely a XVIII. század második felében telepedett itt le a Radzsputanából, a legrégibb a nevar törzs; rajtuk kívül vannak bhotiák, magarok, gurungok, tamarok, padhik, jakhák stb. Az árúforgalom főleg India felé irányul, mert Tibet felé nehezen járhatók az utak. Az Indiába kivitt árúk értéke (1910—11) 3,72,81,575, az Indiából behozott árúké pedig 1,72,11,184 rupia. A kivitel fő cikkei: rizs, olajos magvak, juta, opium, vaj, ponik, gyömbér, muskátdió, salétrom és borax; a beviteli cikkek: nyers pamut és pamutkelmék, vas-, réz- és bőráruk, tea és só. Az uralkodó, vagyis maharadzsa csak névleges ura az országnak; a tettleges hatalmat annak első minisztere gyakorolja. A főváros Katmandu, ahol az angol rezidens is lakik csekély szipoj kiséretével. A rendes hadsereg 30,000 emberből áll, akik nagyobbrészt a fővárosban vagy a körül vannak elhelyezve. A XVIII. sz. vége felé a régi dinasztiát a gurkhák elűzték és magukat tették N. uraivá. 1792-ben a a ghurkhák Tibetbe is betörtek, de visszaverettek. 1815. és 1816-ban az angolokkal is viseltek háborut; utána kénytelenek voltak országuknak a Gogrától Ny.-ra fekvő részéről lemondani, ami által a britek a Gangesz forrásainak birtokába jutottak. 1846-ban Dzsang-Bahadur tette magát első miniszterré és a hatalom birtokosává; mint ilyen 1857. a briteket fölkelő alattvalóik ellen segélyezte és Tibettel is kötött kereskedelmi szerződést. 1885-ben egy palota-forradalom Ranodvip Szinget, az akkori első minisztert hivatalától és életétől megfosztotta és Bir Bikram-Samser Dzsangot tette a hatalom birtokosává. Azóta N. kezdi elhagyni elszigetelt helyzetét. 1901-ben Deb Samser Dzsang, 1911. ennek fia, Bir Bikram Dzsang (szül. 1906) lett az uralkodó maharadzsa. V. ö. *Oldfield,* Sketches from Nepaul, historical and descriptive (London 1880); Hist. of Nepaul, translated by Wright (Cambridge 1877); *Lévy* S., Le N. (Paris 1905); *Boeck* K., Durch Indien ins Verschlossene Land N. (Leipzig 1903).

Nepalin a. m. *akonitin* (l. o.).

Nepal-kámforfa v. *Nepal Sassafras* (növ.), a K.-Indiában termő *Cinnamomum glanduliferum* fája, mely világosbarna, erős szagú, durva, nem igen kemény és hajók építésénél és egyéb célokra talál alkalmazást.

Nép átka, a hunn-szkitha népeknél büntetési nem, melynek több fokozata volt: vagyonvesztés, a nemzetiségi jogoknak, sőt a személyes szabadságnak is elvesztése, rabszolgaság.

Népballadák, l. *Népdalok.*

Népbank. Igy nevezik többnyire azokat az apróbb hitel- és előlegező szövetkezeteket, melyek kisebb községekben és városokban alakulnak a nép kisebb hiteligényeinek a kielégítésére. Hasonlók ehhez még az ú. n. *fillértakarékpénztárak* (l. o.).

Népbirák v. *polgárbirák*, l. *Esküdtbiróság.*

Népbiztosítás, l. *Biztosítás.*

Nép chartája, l. *Chartizmus.*

Népdalok. Népdal szorosabb értelemben a nép ajkán élő, verses formába foglalt énekelhető

lírai és liriko-epikus költészet, tágabb értelemben a szóbeli hagyománynak minden éneklés útján szájról szájra szálló eleme, szóval mindaz, amit a nép dalol, énekel, tehát a *népdalokon, népballadákon, néprománcokon* kívül a terjedelmesebb *epikus népénekek* is. N.-nak nevezik továbbá a műköltőknek az igazi népdalok mintájára, azok szellemében és hangján írt költeményeit is. A tulajdonképeni N. jelentősége kettős: folklorisztikai (néplélektani) és esztétikai, s eszerint két szempontból lehet vizsgálni is őket. A folklore pusztán mint a nép érzelemvilágának nyilvánulásait vizsgálja s belőlük a néppszichére vonatkozó tanulságokat vonja le, az irodalomtörténet költői értéküket kutatja; folklorisztikai érdeke minden N.-nak van, esztétikai értéke természetesen nem. A N. folklorisztikai vizsgálatát nagyon megnehezíti, hogy a N. iránti érdeklődés újabb keletű lévén, írásbeli följegyzéseink nincsenek s a régibb korok terméseire egypár, aránylag szintén nem régi, törmeléken kívül jobbára csak visszakövetkeztethetünk, s szigorúan tudományos eredmények helyett csak valószínű föltevéseket adhatunk, melyekben a tudós fantázia munkája igen értékes, de természetszerűleg nem mindig általánosan elfogadott. Így a N. legősibb alakját illetőleg nem áll elég szilárdan az a nézet, mely az indogermán népek tisztán lírai dalának közös ősi formájához legközelebb álló tipikus alakot az ú. n. «Schnadahüpfeln»-ben, a tánc ritmusához alkalmazkodó négysoros szakban nyomozza; ezeknek nálunk a magyar táncszókban van meg az állítólagos analógiája. Még a N.-nak helyzeti vagy alkalmi képből való kiindulása is csak általános, de ősisége kérdéses. Nincs eldöntve a *szöveg* és *dallam* kapcsolata, illetőleg elsősége sem, csak az kétségtelen, hogy az utóbbi az állandóbb, a szöveg gyakran lefoszlik róla, s a régi dallamra újabb meg újabb szöveget énekel a nép. Már tisztábban látjuk a N. *szerzőségének* kérdését. A régibb, romantikus magyarázattal szemben, mely egy kollektiv néplélekben kereste a N. forrását, nyilvánvaló, hogy minden N. alapjában egyéni lélek alkotása, egy-egy «költő» műve — nálunk *nótafáknak* hívják az ilyen dalos természetű férfiakat, nőket — aki azonban többnyire az ismeretlenség homályában marad, s műveiket jó ideig csak a szájhagyomány tartván fenn, a N. éneklés közben módosulnak, bővülnek, rövidülnek mindaddig, míg esetleges följegyzés meg nem rögzíti őket. Gyakori jelenség, hogy ismert műköltők dalai is a nép ajkára kerülnek: ezekkel a nép úgy bánik, mint sajátjaival, nemcsak magáénak vallja, hanem esetleg meg is változtatja.

A szorosabb értelemben vett N.-at több szempontból lehet osztályozni, de az ilyen osztályozásnak csak gyakorlati értéke van. Legcélszerűbb a bennük kifejezésre jutó érzelem természetét, más szóval a N. tárgyát, illetőleg az alapjukul szolgáló helyzetet vagy alkalmat figyelembe venni; eszerint vannak *szerelmi* N.-ok, s a szerelem lévén az egyetemes emberi érzelmek leghatalmasabbika, ez a csoport a leggazdagabb és legváltozatosabb, továbbá az ősfoglalkozások (halász-, vadász-, pásztor- és földmívesélet) vagy a rabló- és katonavilág mozzanatait értékesítők, *(betyárnóták, katonadalok)*, míg az egyénibb érzelmek (búcsuzás stb.) megéneklése aránylag ritkább. Mint harcok között élő nép, a magyar már történetének régibb századaiban nagy mértékben kifejlesztette a *katona-dalokat*, főként a kuruc küzdelmek idejében, de a most folyó világháború is bőven termi a N.-oknak e faját. A N. liriko-epikus részébe tartozó népballadák és néprománcok — melyek között még olyan lényegbevágó műfaji eltérés sincs, mint a műköltészet megfelelő két műfaja között — akadnak minden nép naiv költészete körében s mindenütt azonos jellemvonásokat mutatnak. Tárgyuk többnyire tragikus s legnagyobbrészt a szerelmi élet köréből kerül ki. Leggyakoribb indítékaik: a féltékenységből elkövetett gyilkosság, a viszonzatlan vagy tiltott szerelem, mely öngyilkosságra vezet, bűnhődés a hitszegés miatt, nőrablás vagy kényszerített férjhezmenetel az áldozat emésztődésével vagy véres bosszujával. Elég sűrű a népmesei vagy népmondai tárgyak balladás földolgozása (meghalt jegyes vagy édesanya visszatérő lelke, többnejű nőrabló, feleségkereső királyfi, kegyetlen mostoha) s a történelem regényes eseményeinek értékesítése. Ez utóbbak mint *történelmi* N. különösen nevezetesek. Míg a tulajdonképeni N. egy-egy népnek szinte elidegeníthetetlen birtokai, a népballadák és néprománcok épúgy vándorolnak egyik néptől a másikhoz, nyelvi és faji eltérésekre való tekintet nélkül, mint a népmesék s bő anyagot adnak az összehasonlító irodalomtörténeti kutatásnak.

A N. gyűjtése a XVI. sz. folyamán indult meg, de eleinte puszta kuriózumokat láttak és kerestek bennük (egyike a legelső gyüjteményeknek *Vedel* balladagyűjteménye 1591-ből), majd a Rousseautól megtermékenyült fölfogás mint a régibb, természetes állapot érdekes nyilvánulásait becsülte meg, de már *Percy* ó-angol balladáinak 1765. megjelent gyűjteménye fölkeltette a bennük való esztétikai gyönyörködést, s innen kezdve Herder és Bürger buzgólkodására a N. költői értékét mind fokozottabb mértékben méltányolták, sőt a XIX. sz.-ban ez a méltánylás túlzásba is csapott: a N.-at szinte már a műköltészet fölé emelték s tőle nemcsak az elernyedt műköltés fölfrissülését várták, hanem utánzásuk is divattá vált. Nálunk egyes kisérletek már a XVIII—XIX. sz. fordulóján történtek a N. gyűjtésére és értékelésére (Csokonai, Horváth Ádám), de komolyabban csak a 40-es években láttak hozzá (Erdélyi János), míg végre Petőfi, Arany és Tompa költészetében e szellemi mozgalom legszebb diadalát üli: a népköltés természetes virágai átkerülnek megnemesedve a műköltésbe s az ennek hatása alatt népiesnemzeti irányban fejlődik. A mult század második felében aztán a N. folklorisztikai jelentőségét is fölismerik és kiaknázzák. L. még *Magyar népköltés.*

Irodalom. Gyüjtemények: Herder, Volkslieder, 1778; Arnim-Brentano, Des Knaben Wunderhorn, 1806—1808; Menzel, Die Gesänge der Völker, 1851, 3. kiadás 1866; Daumer, Polydora, 1855; P. Berggreen, Folke-Sange og Melodier, 11 kötet újabb kiadásaik 1860—71. Child,

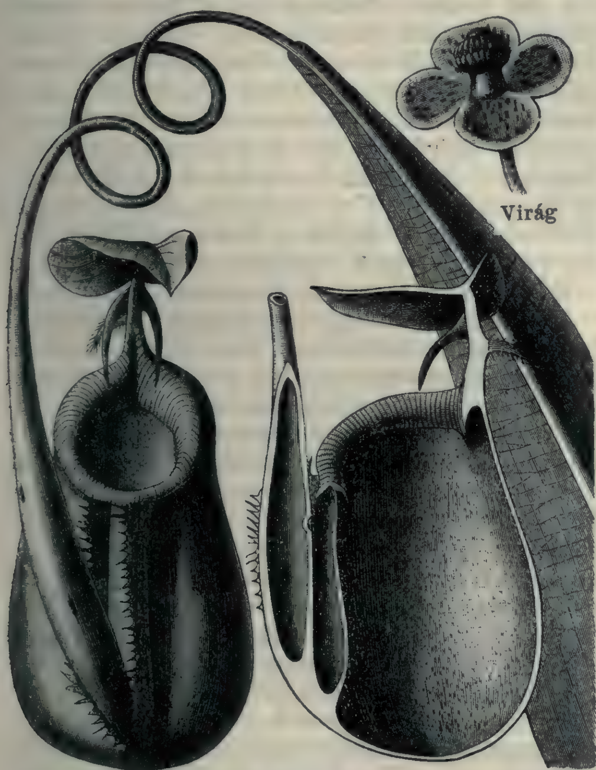
Popular ballads, több kötetben 1852 óta; Rolland, Chansons populaires, számos kötet 1883 óta; Seliger, Der Völker Liebesgarten, 1909, továbbá Nigra és Pitrè olasz N.-gyűjteményei. Elméleti művek a N.-ról: Talvj, Charakteristik der Volkslieder, 1840; Böckel, Psychologie der Volksdichtung, 1906; Schell, Das Volkslied, 1908. A magyar N.-ról l. a Magyar népköltés cikk repertóriumát.

Népegyetem, l. *Szabadoktatás*.

Népek csatája (ném. *Völkerschlacht)*, az 1813 okt. 16—19. Lipcse mellett vívott csata, melyben Napoleon a szövetkezett porosz, osztrák és orosz hadaktól döntő vereséget szenvedett. L. *Lipcsei csata*.

Nepenthaceae, *Kancsókafélék* (növ.), a szabadszirmú kétsziküek családja a Sarraceniales sorozatban. Egyetlen génusza a *Nepenthes* L. (l. o.).

Nepenthes *L*., *kancsóka* (növ.), a Nepenthaceae család génusza; 40 faja közül a legtöbb az indiai szigetvilágon honos (Borneo 20, Szumatra

Nepenthes bicalcarata, jobbról a hosszában átmetszett levélkorsó.

10), 1 madagaszkári, 1 a Seychelles szigeteké. Cserjék, félcserjék, részben kapaszkodók. Viráguk sugaras, 2-lakú. A termős virág leple 4-levelű, a magház 4 üregű, felső állású. Porzók a porzós virágban különböző számban és összenőve. Termésük bőrnemü, 4-élű tok, a tetején bibekarélyokkal. Magvai igen aprók s héjuk kétoldalt fonallá húzódik ki, melynek segítségével a vízen úsznak, majd átáznak, a fenékre hullnak. Legfeltünőbb sajátságuk a kancsóalakú levelekben nyilvánul (l. az *ábrát* és a *Húsevő növények* szines képmellékletén: 1.). Levéllemezük végső részlete alakul át ilyen képletté, nyélszerű, kacskaringós részen áll, nyilása fölött fedője is van. Belsejének egy részletén színtelen, nyálkás, kissé savanykás folyadék válik ki. Rendesen meg van töltve rovarhullákkal, ezek lágy részeit a folyadék megemészti, hogy a növény azután felszívja. A folyadék e hatását kisérletek is igazolják. Tehát a húsevő növényekhez tartoznak. Kancsójuk gyakran szép, tarka s különösen ezek kedves díszei a melegházaknak, igy a *N. Rafflesiana* Jack., melynek több változatát is ismerik, stb.

Népeposz, l. *Eposz*.

Neper, angol matematikus, l. *Napier*, 3.

Neper-féle logaritmus, l. *Logaritmus*.

Népesedés, szorosan véve a népesség számbeli gyarapodása; tágabb értelemben a népesség mindennemü számbeli változása s megfelel az idegen nyelvekben *népmozgalomnak* nevezett fogalomnak. A N. jelenségeivel foglalkozik a N.-i statisztika, mely az ú. n. demográfia körébe tartozik (l. o.). A tényleges N. egy meghatározott területen két elemből van összetéve, ú. m. a természetes népszaporodásból (esetleg fogyásból) s a vándorlások eredményéből. A tényleges N. első elemét a születések és halálozások különbözete adja. A vándorlások (l. *Kivándorlás)* eredménye a bevándorlottak és kivándorlottak különbözete. A természetes népszaporodás elemeit, a születéseket és halálozásokat az összes népességhez való viszonyítás által szokás kifejezni és megmérni. Pontosabb a mérés, ha különválasztva a törvényes és törvénytelen származásuakat, amazokat a házasságban élő, nemzésképes korú nőkhöz, ezeket a hasonkorú, de nem házas (hajadon, özvegy, elvált) nőkhöz viszonyítjuk. Ekkép megkapjuk a házasságok termékenységének s azután a házasságon kívüli szaporaságnak szabatos mértékét. Az összes népességhez viszonyított születési arány sokszor nem azért magas, mert a házasságok termékenyek, hanem azért, mert sok a házas. Igy hazánknak születési aránya jóval nagyobb, mint Németországé, holott ott a házasságok termékenyebbek, mint nálunk, de viszont sokkal több a hajadon, mint hazánkban. A nyugati nagy nemzetek, a felettébb szaporátlan francia kivételével, csak azért mutatnak fel kevesebb születést, mert ott a családalapítás ritkább és későbbi. A halálozások helyes mérésénél a különböző életkorok különböző halandóságát kell tekintetbe venni (l. *Mortalitási táblák)*. A nemzetek és államok ereje első sorban népességök számától függvén, a mult megértéséhez nagy szükség van az illető korok népesedési jelenségeinek ismeretére. Ám a statisztika itt nagy nehézségekkel kénytelen küzdeni. A népszámlálások (l. o.) nem voltak általánosak s a történetírók közvetlen adatai a legtöbb esetben megbizhatatlanoknak, rendesen erősen túlzottaknak bizonyultak. Mindazonáltal sikerült az ókor kulturállamairól, Egyiptomról, Palesztináról, a görög vezérállamokról és Rómáról, valamint Karthagóról oly adatokat összeállítani, amelyek igen jellemző fényt vetnek az ókor nagy eseményeire és egész fejlődésmenetére. A középkor N.-története csak igen nagy vonásokban ismeretes; ellenben az újkorra nézve Anglia, Franciaország s az olasz államok, sőt legújabban már hazánk N.-e is elég megbizhatóan ki van derítve. Hazánkban az újkor küszöbén, 1494—95. Acsády szerint 4—5 millió főre rúgott a népesség, mely azonban a török hódítás folytán s a belharcok alatt bor-

zasztóan pusztult, ugy hogy 1720. még 3 millióra sem ment fel. A XVIII. sz. volt hazánk újranépesedésének korszaka; 1785-ben 9 millió körül járt az ország népessége. A XIX. évszázad alatt a gyarapodás nem volt ugyan oly rohamos, de elég tekintélyes; a magyar állam népessége most 21 millióra tehető.

Irodalom. Beloch, Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt, 1886; Inama-Sternegg, Die Entwickelung der Bevölkerung Europas seit 1000 Jahren; Levasseur, La population française, I—III. köt., Paris 1889; Acsády Ignác, Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. sz.-ban, Budapest 1889; u. a., A jobbágyság száma a mohácsi vész után; u. a., Magyarország Budavár visszafoglalása korában, u. o. 1886; Thirring Gusztáv, Népesedésünk kútforrásai a mult század első felében, Akad. Ertek. a társad. tud. köréből, XII. 10., 1903.

Népesedési politika, l. *Népesedéstan.*

Népesedéstan, a népesedésre vonatkozó ismeretek összege. A társadalmi tudományok egyik alapvető tagja a N., mely az emberi nem szaporodásával és fogyásával s ezek tényezőivel foglalkozik. Részei a népesedéstörténet és népesedési statisztika, mint leiró ismeretek, aztán a népesedés elmélete, mely a népesedés jelenségeinek okait, törvényeit kutatja s végre a gyakorlati N., melyet «a potiori» népesedési politikának is nevezünk, értve alatta a népesedés menetének irányzására vonatkozó szabályok összegét. A N.-nak nagymesteréül a tudomány Malthust (l. o.) tiszteli.

Irodalom. Malthus, Essay on the principle of population 1798; magyarul György Endre fordításában: Tanulmány a népesedés törvényéről, Budapest 1902; Garnier, Du principe de population, 2. kiad., Paris 1885: Sadler, The Law of population, London 1830; Spencer, Theory of population, u. o. 1852; Kautsky, Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft, Wien 1880; Fircks, Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik, Leipzig 1898.

Népesség, a valamely területhez tartozók összege. A statisztika megkülönbözteti a tényleges vagy jelenlevő N.-et a jogitól. Amahhoz az illető állam, megye, község stb. területén a számlálás időpontjában tényleg talált egyének tartoznak, emehhez azok, kiket valamely jogi kapocs fűz a kérdéses területhez: államot véve, az *állampolgárság;* önkormányzati, vagyis helyhatósági egységeket véve, az *illetőség.* Ismét más a megtelepedett v. rendes népesség, mely alatt az állandóan valamely helyen tartózkodó N.-et értjük (ezt leginkább városokban szokták kimutatni). *Viszonylagos népesség* vagy *népsűrűség* alatt a N.-nek a területhez való viszonyítása folytán keletkező arányszámot értjük. Igy Magyarország 1910-ik évi N.-ét, 20,886.487 lelket elosztva az országnak 325,411 km²-t tevő területével, kapunk 64·2-et, mi azt jelenti, hogy egy-egy km² területre átlag ennyi lakos jut. L. még *Demologia* és *Statisztika.*

Népességi statisztika, l. *Demologia, Népesedés, Népesség* és *Statisztika.*

Nepeta *L., macskamenta* (növ.), a Labiatae (Ajakosak) család génusza; 150 faja az óvilág trópusokon kívüli részén honos fű. Egyesek forróöviek. Igen változatos termetüek, levelük fogas v. bemetszett, álörveik hol tömöttek, sűrűek, hol meg lazák és a bogok nagyok. Csészéjük csöves, a felső részén görbült, 5 csaknem egyenlő foga van. Pártájuk csöves, a 4 porzó benne párhuzamos. A *N. cataria* L. (illatos macskamenta, gyöngymenta, csombor, macskaméhfű, macskanádrafű) citromszagú fű. Szára ágas, levele kissé szíves, durván fűrészes, olyan széles, mint hosszú, az alsók háromszögletesek, a felsők hosszukásak, mind nyeles és alsó oldalán szürkén molyhos. Virága fehér v. pirosasfehér, alsó ajkán piros pettyekkel, tömött álörvökben áll. Közép- és déleurópai és középázsiai. A méhész ülteti s a kaptárak bedörzsölésére használja, e használatban gyakoribb a mézfűnél (l. *Melissa).* Házak körül elvadul.

Nepete, etrúriai város a Ciminius erdő közelében; korán lett római várossá. Romjai máig fenmaradtak *Nepi* városában (l. o.).

Népetimológia, a nyelvészetben a. m. népies etimológia, egy-egy szónak a nép nyelvérzéke által való átalakítása, sokszor idegen szónak megmagyarosítása, úgy hogy valamely más, szokottabb szóhoz hasonlóvá válik, mintha belőle származnék. Pl. a *kisded* szót a nép, nem ismervén többé a *ded* képzőt, összetételnek nézte, mintha *kis ded* volna s aztán a *ded*-et külön főnévül kezdte használni (innen *dedóvó, dedó* e h. kisdedóvó). A *mérföld* (l. o.) eredetileg *milföld, mélföld* volt, de mikor *mérföld* lett belőle, már a méréssel hozták kapcsolatba s Pázmány óta így is irták: *mértföld.* Igy mondja néhol a nép a hagymázt *hagymás* betegségnek, a kirurgust *kirorvosnak* stb. V. ö. *Andresen,* Über deutsche Volksetymologie (6. kiad., Heilbronn 1899); *Nádai* Pál, A magyar N., Nyelvészeti Füzetek 27. sz.

Népfajok, l. *Rasszok, Rasszantropológia.*

Népfelkelés. A fegyveres erőnek a nemzetközi jog oltalma alatt álló része. N.-re kötelesek mindazok az állampolgárok, akik sem a hadsereghez, sem a honvédséghez nem tartoznak. A N.-i kötelezettség azon év jan. 6-tól kezdődik, amelyben a hadköteles 19-ik évét elérte és azon év végéig tart, amelyben 42-ik életévét betöltötte. A N.-re kötelesek két osztályba osztatnak: az elsőbe tartoznak a 19 legifjabb korosztálybeliek, a másodikba az 5 legidősebb korosztálybeliek. Az első osztálybeliek háború esetén a hadsereg és honvédség fogyatékának pótlására használhatók fel azon esetben, ha a póttartalék nem lenne elegendő. Azon népfelkelőkötelesek, akik nem használtatnak fel a hadsereg és honvédség pótlására, kötelezettségüket fegyverrel és fegyver nélkül teljesítik: az előbbeniekből népfelkelő csapattestek (zászlóaljak, lovas-századok) alakíttatnak; az utóbbiak népfelkelő-munkásosztályokba egyesíttetnek és csak erődítési, útjavítási és más, a háborúban szükséges munkálatokra használtatnak fel. A népfelkelő-tiszteket, akiknek magyar állampolgároknak kell lenniök, a honvédelmi miniszter előterjesztésére a király nevezi ki a nyugállománybeli, szolgálaton kívüli viszonyban álló és olyan volt tisztek közül, akik a nélkül, hogy becsületsértő vétséget követtek volna el, a tényleges szolgálatból kiléptek vagy tiszti rangjukról leköszöntek és olyan polgári egyénekből, akik feddhetetlen jellem, hazafias érzület és magatartásuk következtében köztiszteletben állanak s arra önként jelentkeznek. A népfelkelő-legénység felruházása és felszerelése a kincstár részéről történik. N.-re felhívás annak a legfőbb elhatározásnak kihirdetése, amely szerint a N. törvényszerű alkalmaztatására igénybe vehető. Mihelyt

a felhívás megtörtént, a N.-re kötelezett egyéneknek a bevonulásra magukat készen kell tartaniok. Ettől kezdve a N.-re kötelezetteknek az illető járás területéről hatósági engedély nélkül eltávozniok nem szabad. A tartózkodási helynek a járás körletében való oly változtatása, amely 48 óránál tovább tart, szintén engedélytől tétetik függővé. A N.-ről az 1886. XX. t.-c. szól. Ezt a törvénycikket az 1915. II. és III. t.-c.-kek a *világháború tartamára* sok lényeges részében megváltoztatták. A változások értelmében: a N.-i kötelezettség azon év elejétől kezdődik, amelyben az illető 18-ik életévét betölti s azon évnek végéig tart, amelyben életének 50-ik évét meghaladta. A N.-re kötelezettek két osztályba soroztatnak. Az I. osztályba a 18—42 évesek, a II.-ba a 43—50 évesek tartoznak. Rendkívüli szükség esetén az egész N. igénybe vehető, még pedig, ha a beosztás a közös hadsereghez történik, az 1912. XXX. t.-c. 36. §. 3. pontja értelmében. A II. osztályba tartozókat azonban csak kivételesen szabad igénybe venni harctéri szolgálatokra, csak akkor, ha az I. osztály már egészen igénybe vétetett. Az 1915. III. t.-c-kel a minisztérium felhatalmaztatott, hogy az 1886. XX. t.-c.5. §-a és az 1912. XXX. t.-c. 3. pontjától eltérően, a fegyveres szolgálatra alkalmas népfelkelőket a háború tartama alatt, a szükséghez képest és tartamára a hadsereg ama seregtesteihez is beoszthassa, amelyek Galiciából egészülnek ki. *Franciaországban* a N.-t *armée territoriale*-nak nevezik s a kötelesek szolgálata 11 évig tart. A *Német birodalomban* a *Landsturm*-ot mindazon 17—42 év közöttiek alkotják, akik a hadsereg kötelékébe nem tartoznak. *Olaszországban* a területi milicia felel meg a N.-nek.

Irodalom. Szolgálati kézikönyv a magyar népfölkelés számára, Budapest 1887; A népfölkelésről alkotott 1886. XX. t.-c. és honvédelmi miniszteri utasítás, u. o. 1887; Orlai A., A népfölkelésről szóló 1886. évi XX. t.-c. magyarázata, u. o. 1887; Az 1886. évi törvény a hozzátartozó körrendelettel és utasítással, u. o. 1887; Népfölkelési törvény és végrehajtási utasítás, Pozsony 1887; A népfölkelésre vonatkozó miniszteri utasítás, Budapest 1877; Utmutatás a m. kir. népfölkelőtiszti kijelölésre pályázó egyének számára, u. o. 1889; Az 1915. évi II. és III. t.-c. és 1912. évi XXX. törvénycikk.

Népfelségiség, l. *Felségiség.*

Népfürdő. A rendszeres fürdés igen nagy egészségtani jelentőségű s így a közegészségügynek fontos föladata arról gondoskodni, hogy a nép mindenkor és mindenütt könnyen és olcsón gondoskodhassék egészségének e föltételéről. Magyarországon a N.-k száma — vagyis olyan nyilvános intézeteké, melyekben minden polgár olcsó pénzen tisztasági fürdőt vehet — aránytalanul kicsiny, 1910-ik évi adatok szerint az ország lakosságának csak 26%-a lakik oly községben vagy városban, melyben nyilvános fürdő van (Németországban 42·5%). Hazánkban összesen 311 nyilvános tisztasági fürdő van, tehát átlag 56,000 emberre esik egy fürdő. Ha pedig a városok lakosságát hozzászámítjuk, 100,000 ember esik egy fürdőre. Az ország lakásainak csak 1%-ára esik fürdőszoba s az egész ország lakosságának csak 1·36%-a lakik fürdőszobás lakásban. Folyók és tavak mint fürdőzőhelyek nem jöhetnek számításba, mert az évnek csak kis részében használhatók. A N.-k berendezésében nagyjelentőségüek a dussfürdők, melyek aránylag csekély vízmennyiséggel nagy tömegeknek gyors és higiénikus tisztálkodását teszik lehetővé. Magyarországon az Országos Magyar Népfürdő-Egyesület végez évek óta elismerésre méltó munkát N.-k széleskörű berendezése érdekében. (L. még *Fürdő*). V. ö. *Hlavács* Kornél és *Pataki* Béla, Munkásfürdő, N., iskolafürdő (Társadalmi Muzeum kiadványa, 1914); Veröffentlichungen der deutschen Gesellschaft für Volksbäder.

Népgyógyászat a. m. népies orvoslás (l. o.).

Népgyűlés (angolul: *meeting*, ejtsd: míting), bizonyos politikai véleménynek, követelésnek tömeges kifejezése, vagy egyszerűen tüntetés, demonstráció. A népgyűlésezés fontos alkotmányos népszabadságjog, amelyet minden alkotmányos állam, bizonyos rendészeti biztosítékok mellett, elismer. Nálunk az 1848-ik évi ápr. 28-iki 216. és 1868-ik évben 128. eln. szám alatt kiadott belügyminiszteri rendeletek és az ezek alapján kifejlett joggyakorlat értelmében a N.-eket az illetékes I. fokú rendőrhatóságnak (főszolgabirónak, rendőrkapitánynak) legalább 24 órával előbb be kell jelenteni s csak a hatóság engedélye alapján lehet megtartani. A N.-nek szabályszerű bejelentés és engedély nélkül való rendezése, az azon való részvétel, valamint a hatóság által feloszlatott N. folytatása az 1898-ik évi 766. sz. belügyminiszteri rendelet értelmében kihágás s 15 napi elzárással és 200 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912. LXIII. törvénycikk 10. §-a értelmében oly törvényhatóságokban, a hol az állam biztonsága érdekében szükséges, a minisztérium (sürgős esetben a kormánybiztos) politikai jellegű N.-ek, felvonulások, körmenetek stb. tartását megtilthatja és egyéb gyűlések tartását is hatósági engedélytől teheti függővé.

Néphad, l. *Nemzetőrség.*

Nephalia (gör.), l. *Néfália.*

Népház. 1. Egyik fajtája a 80-as években a *settlement-* (l. o.) mozgalom folytán angol, majd amerikai városok szegény kerületeiben keletkezett. A szabadoktatás mellett a rendesen egyesületi alapon álló N.-ak a legkülönbözőbb népjóléti intézményeket egyesítik. Mintaképük a londoni *Toynbee Hall* (l. o.). E mintára keletkeztek, de különböző irányban fejlődtek a német *népotthonok* (pl. a hamburgi *Volksheim*). A *budapesti* N. (képét l. 4. köt., 63. old.) 1911. nyílt meg. A székesfőváros létesítette a millenáris alapból. Évi gyüjtésekből és állandó fővárosi segélyből fenntartja az V. ker. közjótékonysági egyesület. Közművelődési intézményei: népkönyvtár, előadások, esti tanfolyamok, szinpad, klubok; népjóléti intézményei: foglalkoztató műhely munkanélkülieknek, éjjeli szálló fürdővel és fertőtlenítővel, gyermekotthon, népkonyha. Szegényeket pénz- és természetbeli adományokkal segélyez. Évi költségvetése 230,000 K (1913). 2. Egyes helyeken a N. a munkásszervezetek hivatalos helyiségeket, előadótermet, könyvtárat, vendéglőt stb. magában foglaló közös háza (pl. a zürichi *Volkshaus*). 3. A N. munkásszövetkezeti székházként is szerepel, pl. a brüsszeli *Maison du peuple*, mely közművelődési célokat is szolgál.

Nephele (gör., a. m. *felhő)*, az aranygyapjúról szóló görög mondában Athamas boeotiai király felesége, Phrixos és Helle anyja, l. *Helle*. — A megszemélyesített felhő a kentaurosok (l. o.) anyjaként is szerepel a görög istengenealógiában.

Nephelin (ásv.), l. *Nefelin*.

Nephelinit, l. *Nefelinit*.

Nephelis (állat), l. *Piócafélék*.

Nephelium (gör.), l. *Nefelium*.

Nephelium *L.* (növ.), a Sapindaceae család génusza; 22 faja az indiai-maláji területen honos fa. Egyesek gyümölcse ehető. *N. litchi* a. m. *Litchi chinensis* (l. o.).

Nephelokokkygia (gör.), l. *Nefelokokkigia*.

Nephelometer, l. *Nefelométer*.

Néphimnusz a neve az olyan dalnak, amelyet hazafias vagy hivatalos ünnepek alkalmával énekelnek vagy játszanak s ekképen valamely nemzet zenei reprezentálójául tekinthető; többnek hivatalos jellege is van. A legrégibb a németalföldi *Wilhelmus van Nassouwe*, 1568. keletkezett, Marnix van St.-Adelgonde műve. Az angol *Rule Britannia* 1740-ből való, Thompson és Mallet szövegére Arne írta; a *God save the king* szerzője Carey Henry (1743). Ennek dallamára énekelték Poroszországban a *Heil dir im Siegeskranz*-ot, Schumacher B. G. költeményét, amely szövegre 1915. új zenét írtak s ezt tették hivatalossá. A francia *Marseillaise*-t Rouget de Lisle 1792. komponálta, előbb forradalmi dal volt, később lett francia nemzeti himnusszá. Az osztrák N.-t, a *Gotterhalte*-t szerzője, Haydn József (1797), Hauschka L. szövegére írta. Ugyanerre a dallamra énekelték Németországban a népszerüvé vált *Deutschland, Deutschland über alles*-t, Hoffmann von Fallersleben költeményét. Igazi német néphimnusszá vált a *Wacht am Rhein*, Schneckenburger Max költeménye, amelynek dallamát Wilhelm Karl írta 1854. és a francia-porosz háború idején nyerte mai jelentőségét. A belga *Brabançonne* Dechet szinész szerzeménye (1830), az orosz *Boje cari krani* Lwow Alexisé. Észak-Amerikában a *Yankee Doodle* eredete 1755-re vihető vissza, a ma hivatalos *Star-spangled banner* dallama Arnold Samuelnek egy régi bordala, szövegét Key Francis írta (1814). Magyar nemzeti himnusz az *Isten áldd meg a magyart*, Erkel Ferenc szerzeménye Kölcsey Ferenc költeményére; nemzeti himnuszul tekinthető még Vörösmarty *Szózat*-a, amelyet Egressy Béni zenésitett meg.

Nephoskop, l. *Nefoszkóp*.

Nephralgia (gör.), l. *Nefralgia*.

Nephrektomia (gör.), l. *Nefrektómia*.

Nephridium, l. *Szelvényszerv*.

Nephrit, l. *Nefrit*.

Nephritis (gör.), l. *Nefritisz*.

Nephro . . . összetételű szókat l. *Nefro . . .*

Nephrodium *Rich.* (növ.), l. *Dryopteris*.

Nephrolepis *Schott* (növ.), a *Polypodiaceae* családba tartozó páfrány-génusz, melynek 10 faja a trópusokon és szubtrópikus tájakon él. Nálunk közülök többet kultiválnak üvegházban.

Nephrops (állat), l. *Scampi*.

Nephthys, egyiptomi istennő (egyiptomi nyelven: *Nébt-hát)*, Isis nővére, aki Osirisnek Anubist szülte. Rendesen Seth feleségének hívják, bár gyakran Isisszel együtt ábrázolják, amint Osiris halálán kesereg. A görögök Aphroditének és Nikének nevezték, mert a hadistennek, Typhonnak neje volt.

Nepi (az ókori *Nepete)*, város Olaszországban, Róma tartomány viterbói kerületében, püspöki székhely, 4000 lak., székesegyházzal (hajdan Juppiter temploma), a X. sz.-ból való S. Biagotemplommal, a régi Nepete városának és a Farnese-család várának romjaival.

Népies címertan, l. *Blason populaire*.

Népies főiskolai tanfolyamok, l. *Szabadoktatás*.

Népies naptár, l. *Ünnepkör*.

Népies orvoslás, a nép hite és elképzelése a betegségek okairól és meggyógyulásáról, minek alapján azok kezelését és gyógyszerelését megállapítja. A vezérmotivumok többnyire a vallásos hit, misztikus nézetek és a babona (Isten büntetése, szemmel rontás, ráimádkozás, ráolvasás, amulettek hordása). Gyógyszerkincse igen nagy: a növény-, állat- és ásványországból való s gyakran minden hatást nélkülöző anyagok, melyek begyüjtése, elkészítése is bizonyos babonás szabályok szerint kell, hogy történjék (holdtöltekor nem szabad a szembejövőkre ránézni, beszélni, bűvös szavakat kell közben mormolni stb.). Erősen hatékony anyagok ritkán szerepelnek; még leginkább cinóberrel való füstölés (l. *Kénesőmérgezést)*, a beléndeklevél füstjének beszívása, a dohánylevéllel, bagólével kuruzslás (l. *Nikotinizmus)*, a scillával (l. *Tengeri hagyma)* való gyógyítás vannak elterjedve. A sok értéktelen közt értékes gyógyszereket és megfigyeléseket is találunk a N.-ban, miket az orvostudomány is átvett. A sérülések gyógyítása terén a keléseket érlelő pépek, izgatószerek, vérzéscsillapító növényi porok és levelek szerepelnek leginkább. Az ártatlan népies orvoslási módok sokszor jó kiegészítői a racionális gyógykezelésnek. A legtöbb bajt mindenesetre a sebek kezelésével csinálják. A természeti gyógymódok (l. o.) is eredetileg a népies orvoslás eszközei és némelyikük az orvostudomány maradandó kincse lett (Priessnitz-borogatás, Kneipp-kúra, napkúra). Lásd még *Kuruzslás, Magzatűző szerek, Ráolvasás*.

Nepigon, tó Kanadában, l. *Nipigon*.

Népipar, l. *Házi ipar*.

Népiratok a. m. *népkönyvek* (l. o.).

Népiskola (v. *elemi iskola)*. Az állampolgárok műveltsége kiváló államérdek lévén, az állam ezzel szemben közömbös álláspontra nem helyezkedhetik. Ezért minden modern állam gondoskodik N.-ák felállításáról. A N. feladata annak a minimális ismeretkörnek terjesztése, melyre a mindennapi életben mindenkinek egyaránt szüksége van. Az a kiváló államérdek, mely a szellemi műveltség általános szinvonalának bizonyos minimális fokához fűződik, az államnak a N.-ra való közvetlen befolyását teljesen igazolja. De túloznak, akik az államérdekre való tekintettel a kizárólagos állami népoktatás híveinek vallják magukat s a N. teljes és feltétlen államosítását követelik. Nem azért, mintha az államnak erre való jogát kétségbe lehetne vonni, hanem mert

nem célszerü s az ügy érdekében nem szükséges, hogy az állam a N. ügyének monopolizálása által megfossza magát oly kiváló munkatársaktól, minők a községek és az egyházak (esetleg magánosok és más társulatok is). Az államérdek meg van óva azáltal, hogy a községi és egyházi elemi iskolák az állam által elfogadott tantervhez alkalmazkodni kötelesek, kevesebbet nem taníthatnak, a tanterv s az oktatási irány megtartására vonatkozólag pedig az állam ellenőrzése alatt állanak. Hazánkban az 1868-ik évi XXXVIII. t.-c. rendezte a N.-i tanintézetek felállításának és fentartásának jogát s ezzel a joggal felruházta a hitfelekezeteket, társulatokat, egyeseket, a községeket és az államot. Az elemi N. két tanfolyamot foglal magában, ú. m. *a)* a mindennapi és *b)* az ismétlőiskolai (l. o.) tanítást. Az első 6 évig, a másik 3 évig tart. Mindkettő kötelező. Az iskolalátogatás kötelessége a 6-ik év betöltésétől a 15-ik év betöltéséig tart. Az ismétlőiskola természetesen nem kötelező azokra, akik felsőbb tanintézetbe lépnek.

Az elemi iskolákon kívül az 1868. XXXVIII. t.-c. még a következő tanintézeteket szervezte a N.-i intézetek keretében: 1. *Felső N.*, melyet a legalább 5000 lakost számláló községek tartoznak állítani és fentartani. Tanfolyama fiuk számára 3, leányok számára 2 év. Felvétetnek oly tizenkétéves tanulók, akik az elemi N. 6 osztályát jó sikerrel elvégezték, vagy megfelelő felvételi vizsgálatot tesznek. Ilyen iskola azonban csak kevés van szervezve. 2. *Polgári iskola*, melyet nagyobb községek tartoznak felállítani és fentartani felső N. helyett. A polgári iskola fiuk számára 6, leányok számára 4 év. A felvétel az elemi iskola 4 évfolyamának elvégzéséről szóló bizonyítvány v. felvételi vizsga alapján történik. A törvény 76. §-a kimondja, hogy a polgári iskolák négy első osztályában a tanterv úgy állapítandó meg, hogy benne ugyanazok a tantárgyak taníttassanak, mint a középiskola négy alsó osztályában, a latin nyelv kivételével. A polgári iskola e rendezkedés alapján az első négy osztályban általában életrevalónak bizonyult, de annál kevésbbé bizonyult életrevalónak a két felső osztály, mely 1884 óta számos helyen kereskedelmi iskolává alakult át (l. *Kereskedelmi szakoktatás)*.

Népiskolai hatóságok, az 1876. XXVIII. t.-c. értelmében a törvényhatóságok és azoknak közigazgatási bizottságai, a tanfelügyelők, a községi hatóságok és az iskolaszékek, melyek a népiskolaügy közigazgatását végzik.

Népisme, l. *Etnológia*.

Népitélet. Minden nép fejlődésének korai szakában az itélkezést nem külön szakbirói testület, hanem törvénykezési gyűlésein maga a nép gyakorolta. Idővel, különösen amikor a jogszabályok bonyolultabb rendszere mellett a jogszolgáltatás tüzetesebb jogismeretet kívánt, a bíráskodás a fejedelmi és külső (udvari, grófsági, megyei stb.) tisztviselőknek, majd pedig külön szervezett jogtudós birói karnak feladatává vált s a N. jelentősége háttérbe szorult. Mégis napjainkig fennállt az a törekvés, hogy az itélkezésben a szakbirón kivül a jogászilag nem képzett s elfogulatlanul csak lelkiismeretét követő laikus elem is részt vegyen. Ennek egyik formája az angol eredetű esküdtszék (l. *Esküdtbiróság)*, amelyben a bűnösség kérdésében az esküdtek határoznak, a büntetést pedig a szakbiróság szabja ki. A másik pedig a germán jogi eredetű Schöffengericht, amelynél az itélő tanács szakbiró elnöklete alatt, biróilag nem képesített ülnökök (ú. n. Schöffe-k) bevonásával alakul. A N.-nek az északamerikai államok kezdetleges közbiztonsági viszonyaiból származó alakja az ú. n. lincselés, amikor a nép anélkül, hogy biráskodási joga volna, a gonosztevőt maga bünteti meg. L. *Lynch-törvény*.

Népjog, a nép körében kialakult szokásjog, amely az állam fejlődésének abban a kezdetlegesebb szakában, amikor még a biráskodást maga a nép gyakorolta, a nép ítéleteiben nyilvánult s amelyet a hagyomány rövidre szabott közmondásszerű tételekben megőrzött. A N. emlékei különösen a középkori germán jogokból maradtak fenn nagy számban a mindinkább tért foglaló római joggal szemben «barbárok törvényei»-nek (leges barbarorum) nevezett gyüjteményekben. Ezek közül a legnevezetesebbek: a Lex Salica, a L. Ripuaria, a L. Wisigothorum, a L. Alemannorum, a L. Baiuvariorum stb., azaz a száli frankok, a ripuári frankok, a vizigótok, az alemannok, a bajorok stb. joga. L. még *Egyéni szabadságjogok* és *Népszabadságjogok*.

Népjólét. N.-re vagy társadalmi jólétre törekedni annyit tesz, mint kényszert megelőzve, valamely társadalmi közösségnek, fajnak, népnek testi és lelki jólétére vonatkozólag önként intézkedni. A cél a közösség egészsége, az intézkedés tárgya az egyes ember. A N. felfogása időről-időre változik és adott időben is összefügg az illető közösség (ország) általános kulturális és gazdasági helyzetével. A N.-i intézkedések köréből kiemelkednek a munkásjóléti intézmények (l. o.), mint amelyek a munkaadónak a munkással való együttműködéséből adódnak. A N. egyes önálló kérdéseit, pl. lakáskérdés, földreform, alkoholizmus, biztosítás, népoktatás, szövetkezeti ügy, a megfelelő címszó alatt tárgyaljuk. L. még *Szociálpolitika*.

Népkaszinók, olyan magán jótékonysági intézetek, amelyek teljesen ingyen v. igen csekély díjért nyujtanak tagjaiknak különféle művelődésre és szórakozásra való alkalmakat. Hirlapolvasótermeket, könyvtárakat, társalgó- és szórakozóhelyiségeket tartanak fenn, ismeretterjesztő előadásokat rendeznek. Hazánkban eddigelé többnyire a földmíves nép körében keletkeztek, újabban azonban a fővárosban az ipari munkások részére is alkottak ilyen N.-at.

Népképviselet, a törvényhozó testületnek olyan szervezete, amelynél az egész törvényhozó testület, vagy legalább egyik háza, kamarája a nép által választott tagokból, a nép képviselőiből áll. A N. a modern alkotmányjogi fejlődés eredménye, csaknem mindenütt felváltotta a rendi képviseletet, amelynél csupán a kiváltságos rendek (pl. a nemesi, a papi rend) utasítással ellátott küldöttei, követei vettek részt a törvényhozó testületben. A N.-i alkotmány szerint a megválasztott képviselő nem választókerületét képviseli, hanem az egész népet, ezért választói a képviselőt kötelező utasí-

tással nem láthatják el. Az ú. n. kétkamarai rendszert követő államok legtöbbjénél, az angol parlament mintájára csak a második kamara (alsóház, képviselőház) van népképviseleti alapon szervezve, az első kamara (felsőház, főrendiház, urakháza, szenátus) tagjai rangjuk, főnemességük, vagyoni cenzusuk alapján hivatnak meg. Vannak azonban államok (Franciaország, Belgium), ahol az első kamara is választott tagokból alakul. A magyar alkotmány a kétkamara-rendszert követi s a törvényhozó testületnek csak az egyik háza, a képviselőház alakul a nép választottaiból, áll N. alapján.

Népképviseleti köztársaság, l. *Állam.*

Népkonyhák, olyan nem nyerészkedésre alakult egyesületek konyhái, amelyekben a szegény néposztályok számára ingyen vagy nagyon mérsékelt áron egészséges és tápláló ételeket főznek. A jótékonysági elvnek egyik igen sikerült alkalmazása, amely egyfelől enyhíti a szegénység szenvedéseit, másfelől megelőzi annak okait, továbbá a közegészségügynek is fontos szolgálatot tesz és e mellett nem menti fel az istápolt szegényeket az önfentartás gondjai alól. A N. szervezését majdnem mindenütt a magánjótékonyság kezdeményezte s többnyire társadalmi úton tartják fenn azokat, ámbár majdnem mindenütt részesülnek a fentartó egyesületek hatósági támogatásban. Legtöbbet tettek e téren különösen az utóbbi évtizedek alatt a jótékony nőegyesületek. Magyarország legtöbb nagyobb vidéki városában van népkonyha. Budapesten számuk az 1914-iki világháborúban 31-re szaporodott fel. Ezek közül a nagyobbak és állandó jellegüek (17) 1912-ben több mint 2 millió adag ételt szolgáltattak. Legnagyobb forgalmú a Népház (l. o.) étkezője, 470,000 adaggal. Egyes N. régebben csak *levesosztás*-sal foglalkoztak. Ilyenek különösen külföldön vannak nagy számmal.

Népköltés, l. *Népdalok* és *Magyar népköltés.*

Népkönyvek, általában mindazok az irodalmi művek, melyek valamely nép minden rétegében elterjedtek, köztük maga a biblia, énekeskönyvek, zsoltárok stb. Szorosabb értelemben így nevezi az irodalomtörténet a nép körében támadt vagy legalább a nép számára írt és ott elterjedt mulattató könyveket, elsősorban a prózai szépirodalomnak a nép állandó kedves olvasmányaivá lett termékeit. Legtöbb népkönyvünk eredete a XVI. sz.-ig nyúlik vissza, amikor N. külföldön, nevezetesen a szomszédos Németországban is nagy számmal keletkeztek s a könyvnyomtatás segítségével rendkívüli mértékben terjedtek. E magyar N.-ek nagyrészt az európai (részben középkori) közös tőkéből vannak merítve, de leginkább olaszból. Ide tartozik XVI. sz.-beli széphistóriáink és prózai elbeszéléseink legnagyobb része; a versesek közt mindenekelőtt *Argirus királyfi* Gyergyai Alberttól s a Gesta Romanorumból, Boccaccióból, Aeneas Sylviusból átdolgozott regék (a *Fortunatus* német eredetű); a prózaiak közt vaskos néphumora miatt legkedveltebb volt és korunkig népkönyv maradt a deákból fordított *Salamon és Markalf*; kedvelt volt a *Hét bölcs mester* (Ponciánus históriája, 1573) is, mely németből került hozzánk. A XVII. sz.-ban fordították németből a *Szép Magelónát.* Igen kedves könyve lett a népnek s máig a ponyván forog Haller János grófnak *Hármas Istóriája*, különösen középső része, a *Példabeszédek* miatt, mely a Gesta Romanorum átdolgozása. A XVIII. sz.-ban kevés népkönyv keletkezett, leginkább a régieket nyomtatták újra, s csak a vége felé vált egy pár író műve (Gvadányi, *Rontó Pál*, Kónyi János fordításai) népkönyvvé. Az újabbak közül Arany *Toldi*-ja terjedt el a nép között. A N.-et külföldön is, nálunk is jó ideig lenézték, költői értéküket és kultúrtörténeti fontosságukat csak újabban kezdték méltányolni. Először a német Görres emelte ki becsöket (Die deutschen Volksbücher, Heidelberg 1807). Általánosabb érdeklődést Schwab G. (Deutsche Volksbücher, 1836) és Marbach (Deutsche Volksbücher, 1838—1847, 44 köt.) kiadványai támasztottak irántuk. Legérdemesebb munkát végzett Simrock 1845—1867-ig 13 kötetben megjelent kiadásával. Angol N.-ből Thoms adott ki gyűjteményt (London 1828); a franciákról v. ö. *Nodier*, Nouvelle bibliothèque bleue (1842). A magyar N. gyűjteményben nincsenek kiadva; elméletileg Toldy Ferenc, Ipolyi Arnold foglalkoztak velük. Régibb népkönyveinket *Beöthy* Zsolt méltatta behatóan és finom műérzékkel (Szépprózai elbeszélés, 1886—87).

Népkönyvtár, oly kisebb-nagyobb *közkönyvtár*, melynek célja, ellentétben a tudományos könyvtárakkal, az önképzést, szórakozást kereső egész népesség minden rétegét olvasmánnyal látni el. Ez a törekvés olvasókörök, kaszinók, kölcsön- és iskolai könyvtárak útján a XVII. sz.-ig vihető vissza. A XIX. sz. 30-as évei óta azonban, a népoktatással és szociális törekvésekkel kapcsolatban, mind általánosabb lett, előbb társadalmi úton, majd állami hozzájárulással is. Külföldön tekintélyes egyesületek működnek ez irányban, mihez hozzájárulnak az egyesek nagyszabású adományai, kivált Amerikában, Angliában s újabban Németországban. Ha e könyvtárak városokban oly berendezéssel alapulnak, hogy nyilvános olvasóteremmel vannak ellátva könyvek és hírlapok helyi olvasására és könyvkikölcsönzésre egyaránt, nevük Városi v. Községi közkönyvtár; ha pedig, kivált falukon, pusztákon, gyártelepeken stb., a kisebb könyvanyag csak kikölcsönzésre szolgál, neve Népkönyvtár. Az első városi népkönyvtár Németországban a berlini 1850-ből; azóta van már minden nagyobb városban, újabban különösen a népházakkal kapcsolatban az angol Toynbee Hall (l. o.) mintájára. Ma már a városokban a helyes irányzat az, hogy felállítanak egy központi könyvtárt, mely fiókkönyvtárakkal lehetőleg a város minden részét ellátja könyvekkel. Hasonlót terveznek az ú. n. kerületi könyvtárakkal több község számára. Minthogy pedig e könyvtárak állítása főleg községi feladat, erre szolgál a községi könyvtári adó. Államsegélyt a községi kisebb népkönyvtárakra Szászország, Svédország, Dánia, Norvégia, Hollandia, Francia- és Poroszország adnak. *Hazánkban* az olvasókörök voltak az ily intézmények kezdői, majd 1882. a közoktatási kormány buzdította körlevélben a községeket népkönyvtárak alapítására, minek több városban

(Debreczen, Komárom, Budapest, Hódmező-Vásárhely, Pécs, Győr, Pozsony) lett sikere s ma már Budapest, Temesvár amerikai mintára szervezte a közkönyvtárakat. Majd a közművelődési egyesületek kezdtek működni a kisebb népkönyvtárak terén és újabban államsegélyből fedezik népkönyvtári kiadásaikat. Államsegélyt népkönyvtári célra nálunk 1897 óta ad az állam, s ennek végrehajtására alapíttatott a Muzeumok és Könyvtárak Orsz. Tanácsa és Főfelügyelősége, amaz tisztán a nép- és közkönyvtári, emez a tudományos közgyüjtemények és könyvtárak alapítására és ellenőrzésére. A Tanácsnak 1913-ban 142 ezer, a főfelügyelőségnek 146 ezer s rendkívüliekre 150 ezer K állott rendelkezésére. 1913-ban volt hazánkban 1133 a Tanács által alapított népkönyvtár 467,345 kötettel és 992,560 kötet évi forgalommal. A földmívelési népkönyvtárakat megfelelő népszerű szakkönyvekből a földmívelésügyi miniszterium adományozza. Számuk 1914. 4048 volt, több mint félmillió kötettel. E számba a városi ú. n. nagyobb közkönyvtárak beszámítva nincsenek. A tanács által adományozott könyvtárak kétfélék: állandó és vándor népkönyvtárak, amazok 2000, 1000, 400 és 300 K-ás tipusúak, emezek 500 K-ások és 10 sorozatból állanak. A segítés másik módja a pénzsegély, mely 1913. 81,300 K-át tett. A Tanács külföldre (Amerika) szakadt honfitársainkat is ellátja népkönyvtárak útján olvasmányokkal. L. még *Könyvtár*.

Irodalom. Ogle J. J., The free library, London 1897; Brown James Duff, The small library, London 1907; Marvin Cornelia, Small library buildings, Boston, 1908; Pellisson Maurice, Les bibliothèques populaires à l'étranger et en France, Paris 1906; Jaeschke Emil, Volksbibliotheken, Leipzig 1907; Reyer Ed., Entwicklung u. Organisation der Volksbibliotheken, Leipzig 1893; Tews I., Handbuch f. volkstümliche Leseanstalten, Berlin 1904; Dana John Cabon, A library primer, Chicago 1910; Fritz Gottlieb, Das moderne Volksbildungswesen, Leipzig, 1909; Hupperl, Öffentliche Lesehallen, Köln, 1899; Ackerknecht E. u. Fritz G. Ross, Öffentl. Bücher- u. Lesehallen, Hamburg, 1897; Bücherfragen, Berlin 1914; Ferenczi Zoltán, A könyvtárak, mint a nemzeti művelődés eszközei, Budapest 1909; Wlassics Gyula, Muzeumok és könyvtárak, Budapest 1912; Gulyás Pál, A népkönyvtárak szervezése, fentartása stb., Budapest 1913 (2. kiad.); Dobján László, Népkönyvtárak, Budapest 1910; A szabadtanítás Pécsett 1907. tartott m. orsz. kongresszusának naplója, Budapest 1908. (Ferenczi Zoltán, Móczár József, Szabó Ervin előadásai 354—440 l.) Lásd még *Könyvtár*.

Néplap, népies gazdasági hetilap, mely magyar, német, tót, rutén, román és szerb nyelven jelenik meg. A földmívelésügyi kormány 1894. indította meg, hogy az akkoriban még burjánzó ponyvairodalmat ellensúlyozza. A lap főszerkesztője *Szabó* Endre, felelős szerkesztője *Papp* Viktor. A földmívelésügyi minisztérium részéről *Bartóky* József államtitkár irányítja.

Néplélek. A lelki jelenségek egyik legfontosabb mozzanata az embernek embertársaival való érintkezése. Mint nagyobb közösség (család, törzs, nép) tagjai, az egyének bizonyos tekintetben közös lélekkel is birnak, mely közös lélek sajátosságai a közösség nyelvében, vallási felfogásában, mítoszaiban, mondáiban, érzés- és cselekvésmódjában, szokásaiban, intézményeiben nyilvánulnak. Ez a N. a nép ősi idejében keletkezik és sajátosságai, melyek nagyon állandóak szoktak lenni, bizonyára az éghajlattól, a talaj mivoltától, az ehhez alkalmazkodó foglalkozásoktól, őstörténeti érintkezésektől stb. függenek. A *nemzeti szellem* a N.-ben gyökerezik, de ennek kultúrai továbbfejlesztése, melyhez a nemzetközi kultúrai hatás hozzájárult. A nemzeti szellem történeti produktum, csak a nép felső rétegeiben jut kifejezésre, változékony, van virágzása és hervadása, emelkedése és sülyedése. Míg a N. a nyelvben, az ősi vallásban, az ősi szokásokban és intézményekben jut kifejezésre, a nemzeti szellem a nemzet fejlett kultúrájában s e kultúra alkotásaiban nyilvánul. *A korszellem* szintén egyetemes, az egyént meghaladó, az egyéneket összefoglaló tényező, közös gondolkodást és felfogást jelent bizonyos főkérdésekben, de nem szorítkozik egy nemzetre, hanem a nemzeteket is összefoglalja egy meghatározott időszakban. Egészben nem oly mélyen gyökerezik és könnyebben változik.

Néplélektan. A lélektan azokkal a lelki jelenségekkel is foglalkozik, melyek nem az egyénből mint olyanból származnak, hanem az egyénekből, a mennyiben népet alkotnak, közösségben élnek és így egymásra lelki hatással vannak. Igy különböztetjük meg a N.-t az *egyéni* lélektantól. Már Herder megalkotta főleg a népek ősi költészetének összehasonlítása alapján a *néplélek* fogalmát, de nem tudott neki tudományos formát és filozófiai tartalmat adni. Hegel viszont *objektiv szellem* megnyilatkozását látta az állami és társadalmi életben, a vallásban és tudományban, de figyelmen kívül hagyta az objektiv szellem lélektani kutatását. Ekkor lépett föl Steinthal és Lazarus, akik Herbart filozofiájából a tudományos lélektani vizsgálódás elveit merítették és 1859. megalapították a Zeitschrift für Völkerpsychologie című folyóiratot, melyet egészen ez új tudomány művelésére szántak. A N. elnevezés Lazarustól származik. A N. Lazarus szerint a népek szellemi életének, ez élet alkotó elemeinek és törvényeinek tudománya. Kutatja a népek szellemi alkotásait, művészetét, életét, erkölcsét, lélektani forrásaiból, a nép sajátságainak lélektani származását stb. Ebből a folyóiratból 20 kötet jelent meg; 1890 óta mint Zeitschrift d. Vereins für Volkskunde jelenik meg. Miután ama két férfi halála után a N. egy ideig lankadozó volt, újabban Wundt széles részleges kutatásai alapján és bámulatos lélektani elmélyedésével a N.-t újra felvirágoztatta. Öt hatalmas kötetben N. címe alatt vizsgálja a nyelv, a mítosz, a vallás és a művészet problemáit. Két külön műben: Probleme der Völkerpsychologie (1911) és Elemente der Völkerpsychologie, Grundlinien einer psych. Entwicklungsgeschichte der Menschheit (1912) újra tárgyalja ezeket a kérdéseket és alkalmat talál állást foglalni az elméletei ellen fölmerült kifogásokkal. Főleg az utóbbi mű igen értékes szintétikus előadásmódjánál fogva. Wundt ellen v. ö. *Delbrück* és *Paul* nyelvfiloz. műveit.

Népmesék. A népköltés elbeszélő ágának egyik, rendszerint prózai faja, melynek legfontosabb jegye, hogy pusztán mulattatásra szolgálván, benne a képzelet a legszabadabban csapong, mind az elbeszélés valószinüségét, mind a szereplő személyek és dolgok természetét illetőleg s ennek következtében, szemben a történeti hitelességre

jogot tartó népmondával, sem a mesemondó, sem a közönsége nem tartja hihetőnek, megtörténtnek, amint ezt a N. hagyományos *bekezdései (hol volt, hol nem volt* = sehol sem volt!) és záradékai is jelzik. Viszont a N.-ben szereplő csodalények, varázserejű tárgyak, szokások és eljárások (bűvölés) egy régibb néphit emlékei, a népmesei motivumoknak meg egy s nem is csekély része örök emberi reális helyzeteken (gonosz mostoha gyűlölete, irigy testvérek áskálódása, hazulról elüldözött gyermek visszatérése) fordul meg; ennyiben tehát a N. több a képzelet féktelen csapongásánál. A N. rendkívül tág fogalma alá igen sok faj tartozik; a legfontosabbak a *voltaképeni mesék* (köztük a legkiadósabb csoport a *tündér-* v. *álmélkodtató mesék)*, az *állatmesék* (szereplői beszélő állatok, de az Aesopus-féle mesék morális célzata nélkül) és a *tréfás mesék*. Az *ijesztőmesében* rémes események, szörnyek szerepelnek és úgy indul meg, mint a rendes népmese, de befejezetlen marad; t. i. a mesélő a leghátborzongatóbb helyen hirtelen, váratlanul a hallgatók egyikét aposztrofálja: «Vigyázz, a hátad mögött van! Mindjárt elvisz!» stb. — és ennek megijedését aztán a többi kineveti. Mivel a N., még a legbonyodalmasabb tündérmesék is, látszólagos változatosságuk ellenére alapjában véve nem nagy számú elemi motivumokból állanak, a különböző népek meséi között sok a hasonlóság és egyezés, ami maga után vonta a N. eredete kérdésének vizsgálatát. A megoldást három irányban keresték. A Grimm testvérek s a nyomukban járó *mitológiai iskola* (Kuhn, Müller Miksa, Cox, Gubernatis) a N. hősében egy indogermán istenség degenerált utódát látták, s magát a N.-t a nyelvrokonság kötelékében álló népeknek a nyelvvel és mitosszal együtt nemzedékről nemzedékre szálló örökségének tartották. Módszeresebben, de szintén ilyen teljesen jogosulatlan mitológiai tendenciával dolgoznak az újabbak, a Gesellschaft für vergleichende Mythenforschung tagjai. A másik iskola, a *mesevándorlás* hívei, Benfey Tivadarral az élén, a régi indiai meseirodalom alapos ismeretével s szigorú irodalomtörténeti, sőt filológiai készülettel, azt törekszik kimutatni, hogy a mesék közös irodalmi forrásból származtak, őshazájuk India, a honnan irodalmi úton, a mongol-buddhista irodalom közvetítésével jutottak Európába. Legkitűnőbb élő tanítványa, Cosquin, perzsa, arab, török mesékben keresi a közvetítőket és a szóhagyomány útján való terjedést is tanítja. Ezen a nyomon halad, de a folklore módszerével dolgozva, a Krohn—Aarne-féle finn iskola, amely egy-egy mese-típus földrajzi elterjedését és vándorlása irányait kutatja. A harmadik irány, az *antropológiai*, Andrew Lang vezetése alatt még inkább folklorisztikai alapon állva, a mesék hasonlóságát a mesealkotó néplélek mindenütt egyenlő alapelemeivel és diszpozicióival, valamint az ezeket részben föltételező hasonló életkörülményekkel okolja meg s nem elégszik meg az egységes szerkezetet mutató mese-csoportok (típusok) megállapításával, hanem nyomozza a mese legelemibb részének, a motivumoknak keletkezését, elterjedését, s ezeknek kombinálódásából fejti meg az egyes típusokat. Mellőzve az újabb, ki nem forrott kisérleteket (ú. n. pszichológiai irány: álomélet értékesítése Laistnernél és Freudnál), a legnagyobb jövőt *Katona* Lajossal, a magyar mesevizsgálat legkitűnőbb művelőjével, egy olyan eklektikus törekvésnek jósolhatunk, amely az antropológiai irány alapján állva, nem mellőzi a vándorlás-elmélet s a pszichológiai irány értékesíthető eredményeit vagy fordítva a típus-kutatást motivumhasonlítással, a mese szereplőinek vizsgálatával s az élő néphit és népszokás figyelembe vételével egészíti ki.

Irodalom. A magyar N. régibb irodalmát Katona Lajos állította össze (Ethnographia 1894), az újabb közlések a M. Népköltési Gyüjt., a M. Nyelvőr s az Ethnographia köteteiben. A német N. legnevezetesebb gyüjteménye: Grimm, Kinder- und Hausmärchen (s hozzá jegyzetek Bolte-Polivkától). Az idevágó folyóiratokat l. *Folklore* alatt. Alapvető művek a magyar irodalomból Katona Tanulmányai (1912) között a népmeséről, a népmesetípusokról stb. s Berze Nagy János legközelebb megjelenő Mese-szótára; Kőrösi Henrik, A magyar népmesék anyagáról, II. k. k. főgimn. 1888/89; a külföldiek közül: Benfey, Pancsatantra 1859; J. Bédier, Les fabliaux, 1895; A. Lang, Custom and Myth, 1904; E. Cosquin, Contes populaires, 1886; R. Köhler, Kleinere Schriften, 1898; J. A. Macculloch, The Childhood of Fiction, 1905; F. v. d. Leyen, Das Märchen, 1911.

Népmisztériumok, l. *Misztériumok*.

Népmonda, a népköltés elbeszélő ágának a népmesékkel rokon, de tőlük abban lényegesen különböző faja, hogy a N. mindig helyhez, többnyire — elég szabatosan körülírt — időhöz és rendesen — legalább a néptudattól — történelminek tartott személyhez fűződik. Noha anyaguk képzeleti és sokszor nem kevésbbé csodálatos, mint a népmeséké, mind az elbeszélő, mind a naiv nép komolyabban veszi a N.-t s rendszerint történeti hitelességet tulajdonít neki. A N.-k két legfontosabb faja a természetmagyarázó és a történelmi. Az előbbiek, az ú. n. aitiológiai (okfejtő) mondák valamilyen különös jelenségnek, a földszin különös alakulatának okát vagy magyarázatát szolgáltatják, az utóbbiak a nép (törzs) viszontagságos életéből kimagasló egyének és események emlékét tartják fenn hagyomány útján. Tulajdonképen a N.-k közé tartoznak a *legendák* is (l. o.), a keresztény népeknél a szentek köré fűződő vallásos elbeszélések, melyekben több ugyan a való, történeti elem, de sokat asszimiláltak régibb hitéleti képzetekből. A N.-hoz kapcsolódik a *népballadák, néprománcok* egy része is, amennyiben azok nem ritkán valódi N.-k költői földolgozásai. A N. mint poétikai műszó műköltőknek rendszerint valódi N.-án alapuló s többnyire verses formájú elbeszélő költeményeit is jelenti. A *magyar* N.-k részben legalább saját népünk alkotásának tekinthetők, de mivel a N.-k majd úgy vándorolnak és alkalmazkodnak, mint a népmesék, nagyobb részüket, melyek a többi európai népek mondáihoz igen hasonlók, pseudomorph-mondának kell tartanunk, azaz olyannak, amely tulajdonkép más föld és más idő szülötte s csak vándorútján alkalmazkodott és öltött másutt meg másutt — így nálunk is — újabb alakot. Ujabb mondáink ebből a szempontból nincsenek kellőkép átvizsgálva, a régibbek közül nemcsak a hunn-magyar mondák, hanem a későbbi korokból való történeti mondák egy része is ebbe a csoportba tartozik. V. ö. K. *Wehrhan*, Die Sage

8. Varrottas díszű ágynemű Nyárszóról.

7. Ka

1. Kalotaszeg

5. Toroczkói kályha.

2. Faragott

„Népművészet” cikkhez.

VÉSZET.

gi székek.

4. Nyárszói ház.

yasszonyi viselet.

tó Kalotaszegen.

6. Kalotaszegi temető.

(1908); *Sebestyén* Gyula, A magyar honfoglalás mondái (1904).

Népmozgalom, l. *Népesedés, Kivándorlás.*

Népművészet (l. a *színes képmellékletet*), szorosabb értelemben a nép lelkének és kézi ügyességének ösztönszerű, spontán megnyilatkozása a művészet és iparművészet egyes technikáiban; tágabb értelemben valamely ország átlagos kultúrája mögött elmaradt néprétegeinek tevékenysége a művészet és iparművészet terén. A N. főjellemvonásai a hagyományossá vált mintákhoz való szívós ragaszkodás, a primitiv technikának megfelelően az anyag korlátainak szigorú betartása, a felfogásnak a naivitásig menő egyszerűsége s ezzel kapcsolatban a nép legszélesebb köreiben való közérthetőség. A szorosabb értelemben vett N. alkotásai épp azért konvencionálisak és tipikus jellegüek s amennyiben a néplélek hű kifejezői, nemzeti vonásaiknál fogva könnyen csoportosíthatók. A szerint, hogy művelői mely néprétegek köréből kerültek ki, a N. lehet pásztor-, paraszt-, kisvárosi stb. N. A N. rúgói ugyanazok, mint a művészeté s eredetileg az utóbbi is N. volt. Csak amire a kultúra fejlődésével a művészi egyéniség öntudatra ébredt s szakít a hagyományok konvencionális szabályaival, válik ketté a művészet és a N. útja, de az előbbi egyben a nép szélesebb rétegeiben való közérthetőségéből is veszít. A művészet és N. Európa legtöbb népénél egymással párhuzamosan fejlődött s nem egyszer kölcsönösen hatással volt egymásra. Hogy a kettő mikor vált el egymástól, ennek meghatározása csak ritkán lehetséges. Vannak technikák, amelyek a N.-ből a művészi tökély legmagasabb fokára emelkedtek, mint pl. a szövés Perzsiában, Bizáncban s a középkori Itáliában. Viszont nem egy ország van, amelynek művészete idegen hatás alatt a nép szélesebb rétegeire nézve teljesen érthetetlenné vált, ami a N. túlsúlyát segítette elő, mint pl. a XVI—XVIII. sz.-ban Németországban, a szláv népeknél s részben Magyarországon is. Európa déli és nyugati román népeinél voltaképeni N.-ről kevésbbé lehet szó, mert ezeknél, pl. Itáliában, a művészet már a középkorban is a nép legszélesebb rétegeiben érthető nemzeti vonásokkal volt tele. Németországban a 30 éves háború után a művészetben az idegen hatás döntő súlyhoz jut s a nép ennek érthetetlen stílusa elől elzárkózva, továbbra is a középkori hagyományokhoz ragaszkodik s primitiv eszközeivel ezek konvencionálissá vált mintaképeit utánozza. Magyarországon a mohácsi vész után sokfelé megszakadt az európai kultúrával addig szoros kapcsolat és pl. a XV. sz.-ban meghonosodott renaissance építészet egyre sajátosabb változatot mutat, amelyet kisvárosi mestereink fejlesztenek tovább s amelyhez a barokk korában különösen protestáns vidékeken a XVIII. sz. első harmadáig szívósan ragaszkodnak. Ez volt az ú. n. felsőmagyarországi renaissance építészet. (L. *Magyar művészet).* Bár vannak ősi technikák, amelyeket a nép nálunk évszázadokon át egyazon hagyományokhoz ragaszkodva ösztönszerüen mível (pl. a pásztorok fafaragása), az a többé-kevésbbé szoros rokonság, amelyet legkülönbözőbb nemzetiségű vidékeink N.-e mutat, arra vall, hogy eredete közös forrásra vezethető vissza s ez az európai kultúrában gyökerező régi magyar művészet és iparművészet volt. A N. alkotásait nagyjában a következő csoportokra oszthatjuk: 1. Népviselet. 2. Építészet s ezzel kapcsolatos díszítő művészet (templom, lakóház, kapu, istálló, csűr, ól stb.). 3. Bútorok, házi, gazdasági szerszámok s ünnepi kellékek (pl. husvéti tojások). 4. Faragványok. 5. Szövött munkák (szőttes, himzés, csipke). 6. Fémmunkák és ékszerek. 7. Fazekas-munkák. A legtöbb ősi vonást, amelynek kialakulását és az ehhez való ragaszkodást a természeti viszonyok s az anyag feldolgozásának lehetőségei szabták meg, az első négy csoportban kereshetjük. Ezek jellemző vonásai sorában azonban nem egyszer a művészet egyes korszakai stílusának hatása is érvényesül. Még inkább áll ez az utolsó három csoport alkotásaira nézve. Régi szövött munkáink himzett díszítésének stílusrokonsága az ország legkülönbözőbb részein (pl. kalotaszegi varrottasok és felvidéki zsubrikolások, erdélyi és nyugatmagyarországi himzések) arra vall, hogy a nép ilyfajta munkáját valamikor (általában 1848-ig, a jobbágyság eltörléséig) a korszakonként egyazon ízlésnek hódoló úri asszonyok, a fém- és agyagművesség terén a céhbeli mesteremberek munkái (pl. önmázas fayenceaink) irányították. Etnográfiai jelentőségén kívül a N. tanulmányozása épp azért kultúrtörténeti, sőt nálunk emlékeink pusztulása miatt művészettörténelmi szempontból is fontos. Európa többi országai közül jelentős N. van Németországban, Ausztriában, Oroszországban, Svéd- és Norvégországban. A balkáni államok művészete ma még általában N. jellegű.

Irodalom. A Magyar Nemzeti Muzeum Néprajzi Osztályának Értesítője. Szerkeszti Semayer Vilibáld dr.; Bátky Zsigmond, Útmutató néprajzi muzeumok szervezésére, Budapest 1906; Malonyay Dezső, A Magyar Nép Művészete, I—V. köt., u. o. 1907—15; Brinckmann, Führer durch das Hamburgische Museum für Kunst u. Handwerk, Hamburg 1894; N. Mielke, Volkskunst, Magdeburg 1896; O. Schwindrazheim, Deutsche Bauernkunst, Wien 1904; M. Haberlandt, Österreichische Bauernkunst, u. o. 1911.

Népnyelv, az irodalmi nyelvvel ellentétben a nép használta nyelv. L. *Nyelvjárás.*

Nepoko, az *Aruvimi* (l. o.) jobboldali mellékfolyója Közép-Afrika Ny.-i részében. Valószinüleg az Albert-Nyanzától ÉNy-.ra, a momfuk országában ered; átfolyik a mabodáktól lakott őserdőkön és 330 m. szélességben torkollik. Junker fedezte föl 1882. Mhanga-Szangánál.

Népoktatás a nép szélesebb rétegeinek a szükséges műveltséggel való ellátását jelenti. Nálunk a N.-t az 1868. XXXVIII. t.-c. szervezte. E törvény, mely több ízben (1876—79., 1893., 1907., 1908.) módosításon ment keresztül, kimondja az iskolakötelezettséget, mely szerint minden gyermek 6 éves korától 12, illetőleg 15 éves koráig köteles iskolába járni. Az iskolakötelezettség elvének természetszerű folyománya az ingyenes oktatás, mely hazánkban csak 1908 óta van törvénybe iktatva (XLVI. t.-c.). A N. intézményeihez sorolják nálunk a kisdedóvót, az elemi népiskolát, a gazdasági ismétlő iskolát, az iparos- és kereskedő-tanonciskolát, a felső népiskolát, polgári iskolát s mindezen iskolák tanítóinak képzésére szolgáló intézeteket. A különböző országok

N.-ügyére vonatkozólag v. ö. *Sendler* u. *Kobel*, Übersichtliche Darstellung des Volksbildungswesens der europäischen und aussereuropäischen Kulturstaaten (Breslau 1900—1901, 2 köt.). L. még *Népiskola*.

Nepomuk, eredetileg *Pomuk*, cseh város a přestitzi kerületi kapitányságban, (1910) 2012 lak., N.-i Szt. János szülőháza helyén épült szép templommal. Közelében fekszik a *Zelená Hora* (Grünberg, 529 m.), erős kastéllyal, mely egykor a Sternbergek székhelye volt; a hegy lábánál hevernek az 1153. épült cisztercita kolostor romjai, melyet Žižka 1420. földúlt.

Nepomuki Szt. János, Csehország védőszentje, szül. Pomukban vagy Nepomukban (Csehország) 1340 körül, megh. Prágában 1393 márc. 20. Kezdetben a prágai egyházi törvényszéknek jegyzője, azután érseki titkár, prágai kanonok és végül általános érseki helyettes volt. Az egyházi mentelmi jogok ügyében való erélyes föllépése és Odolenus v. Kladran bencés apátnak a király akarata ellen való megerősítése miatt IV. Vencel király őt és három magasrangú papot elfogatott, kegyetlenül megkínoztatott és sajátkezüleg fáklyákkal égetett, mire a megkínzottaktól örök hallgatást követelt. Erre N.-t, miután kezeit a hátára láncolták, száját fával fölpeckelték, lábait a fejéhez kötötték, 1393 márc. 20. este 9 órakor a prágai Károly-hídról a Moldvába dobatta. A közszájon forgó állítás, mintha N. a gyónási titok vértanuja lett volna, későbbi keletű és valószinüleg összetévesztése v. legendás továbbképzése a király követelte hallgatásnak. N.-t szentté avatták 1729. Ünnepe máj. 16. Amikor 1719. sírját megnyitották, nyelvét összeszáradva, de sértetlenül találták. A prágai dóm kincstárában őrzik drágaművű ereklyetartóban.

Neponit (ásv.), a garnierithez hasonló nikkelmagnéziumszilikát.

Népopera. Budapesten, a Tisza Kálmán-téren a főváros ajándékozta telken *Márkus* Géza, *Jakab* Dezső és *Komor* Marcel tervei szerint épült szinház, amely 1911 dec. 8. nyilt meg *Márkus* Dezső igazgatása alatt. A székesfőváros támogatásával részvénytársaság alapította; célja volt az operaelőadások népszerűsítése, olcsó helyárak mellett. Később mind sűrűbben adtak elő operetteket is, majd külföldi társulatok vendégszerepléseivel igyekeztek a közönség érdeklődését fentartani; ezek közt nevezetesebb volt 1913 májusban a *Mikorey* dessaui karmester vezetése mellett rendezett Wagner-ciklus, 1914. pedig a filharmonikus hangversenyek. A világháború kitörésekor 1914 augusztusban a szinház vezetősége visszalépett s a szinház tagjai egyideig saját kockázatukra rendeztek előadásokat, de 1915 tavaszán ezek is megszűntek s ősszel a szinház már nem nyilt meg. Erre a főváros házi kezelésbe vette a szinházat, amelyben 1915 dec. óta ismét előadások folynak.

Nepos (lat.) a. m. unoka, általában utód.

Nepos, 1. *Cornelius*, Felső-Olaszországból való római történetíró. Körülbelül Kr. e. 100—32-ig élt, többnyire Rómában, jó barátságban Ciceróval, Atticusszal és Catullusszal, ki apróbb költeményeinek gyüjteményét neki ajánlotta. Abból a nagy munkájából, melyben egy-egy római és nem-római híres ember életét állította szembe, csak a külföldi hadvezérekről szóló könyvből maradt fenn 23, a római történetírókról szóló könyvből 2 életrajz. A történetíró feladatainak megoldásától messze áll, igazi jellem- vagy korképeket nem nyujt s előadása tele van tévedéssel, de naiv idealizmusa és kellemes elbeszélő modora az iskolának kedvelt auktorává tette. Latinsága nem kifogástalan. Legjobb kiadása Nipperdeytól való (11. kiad. 1913, Wittetől). Nálunk is sokszor kiadták és fordították, így Czuczor Gergely (Buda 1841, új kiad. 1863).

2. *N., Julius*, római császár Kr. u. 472—475., eredetileg dalmáciai fejedelem, kit Leo görög császár küldött Rómába császárnak, de gyenge kormányát Orestes hamar megdöntötte.

Néposz, község, l. *Várorja*.

Nepotizmus (a lat. *nepos* a. m. unoka szóból), igazságtalan pártfogás, melyben a befolyásos emberek közhivatalok, állások, méltóságok elnyerésénél az érdem és képesség mellőzésével rokonaikat s családbelieiket — a közérdeknek nem csekély kárával — részesítik. Másrészt megjelölése a VIII. Ince pápa s utódai által jó ideig követett rendszernek, amellyel családjuk tagjait egyházi méltóságokra s az egyházállam főtisztségeire emelték.

Népotthon, l. *Népház*.

Népparlament, l. *Népképviselet*.

Néppárt, l. *Magyar országgyűlési pártok*.

Néprajz, l. *Etnográfia*.

Néprajzi kiállítás. A népélet bemutatására a legtöbb országos és lokális szakkiállítás helyet juttat saját népének is, ahol ősfoglalkozásait, iparát, vagy a néprajz idevágó több ágát is szemlélteti. Egységes, teljes néprajzi kiállítás eddigelé nem sikerült. Szép kisérlet volt pl. a prágai csehszláv kiállítás (1906), de célját korántsem érte el. Kisebb vándorló N.-okat rendezett Hagenbeck 1875-től kezdve, mikor a lappok, eszkimók, patagonok stb. egy-egy csoportját mutatta be. Ezeket antropológiai kiállításoknak is nevezik. Nálunk az 1896-iki misszió-kiállítás és különböző idegen népfajoknak a budapesti állatkertben történt bemutatása mondhatók ilyen kisérleteknek.

Néprajzi muzeum, hivatalos címe: *Magyar Nemzeti Muzeum Néprajzi Osztálya*. L. *Etnográfiai gyüjtemény*.

Néprajzi Társaság, l. *Magyar Néprajzi Társaság*.

Népromány, l. *Népdalok*.

Népség, katonaság, tréfás szinészi kifejezés a némaszereplőkre, általában az olyan szinészekre, akiknek jelentős szerep nem jut.

Népsűrűség, l. *Népesség*.

Népszabadságjogok, ellentétben az egyéni szabadságjogokkal azok a népjogok, amelyek az egyént mint állampolgárt megilletik. Legnevezetesebb N.: *a)* a jogegyenlőség; *b)* egyesülési jog; *c)* kérvényezési és panaszemelési jog (Right of petition); *d)* vélemény-, szólás- és sajtószabadság.

Népszállók, a nagyvárosi lakásnyomor enyhítésére, főleg az ágyrajárás (l. o.) nagy hátrányainak megszüntetésére létesített, egyes sze-

melyeket éjjeli szállásra csekély díjazásért befogadó intézmények. Jövedelmezőségre alapított társaságok (pl. Londonban, Amerikában), de jótékony társaságok és maguk egyes községek is létesítenek újabban N.-at. A legmodernebb N. a különfülke-rendszer szerint készülnek, melyet Rowton kezdeményezett Londonban 1894. Ily jövedelmezőségre alapított N. van Párisban, Milanóban, Bécsben. E mintára készült a budapesti N. is (l. *Népház)*. L. még *Legényotthon, Hajléktalanok menedékhelye*.

Népszámlálás, az a statisztikai művelet,melynek célja a népesség számát s esetleg — újabban rendesen — egyúttal a legkülönbözőbb életviszonyait kinyomozni. Mint ilyen, a modern államok legnagyobb fontosságú statisztikai tevékenysége. A régi N.-ok, minőkről Athénben és Rómában biztos tudomásunk van, valamint az egész középkor és újkor elejének N.-ai egyéb céloknak köszönik eredetöket: a katonakötelesek és adózók nyilvántartása volt a számlálások, lajstromok rendes feladata. Csak az állami élet legújabb fejlődése hozta magával a tudományos célú és valóban kimerítő N.-okat, melyek a nemzet demográfiai, gazdasági, közművelődési viszonyairól nagyon gazdag felvilágosításokat szolgáltatnak s ekkép az állami közigazgatást támogatják, a gazdasági, egészségügyi, közművelődési politikának pedig rendkívül fontos útmutatást nyujtanak. A N.-ok szervezése, a kutatandó viszonyok megállapítása, a kérdések fogalmazása, a számlálók kiválasztása, a feljegyzések módja és alakja, a számlálás határideje s végre annak feldolgozása és közzététele hosszas fejlődésen ment át s ma is egyike a gyakorlati statisztika legfontosabb problémáinak. L. *Statisztika*.

Népszava, a magyarországi szociáldemokrata párt központi közlönye, alapította *Külföldi* Viktor 1877., a szociáldemokraták másik frakciójának *Munkás Heti Krónika* c. lapjával szemben, amely 1873 elején indult meg. A két lap 1880 febr. egyesült *Népszava* címmel. A kéthetenkint megjelenő lap hetilappá alakult. 1895-ben napilappá alakították át a *Volksstimme* c. németnyelvű pártlappal együtt, de néhány hét mulva ismét csak hetenkint tudták megjelentetni, 1898 óta hetenkint kétszer, 1899 óta hetenkint háromszor, 1905 óta naponkint jelenik meg, 1898-tól kezdve *Garami* Ernő szerkesztésében.

Népszavazat, l. *Plebiscitum*.

Népszerű főiskolai tanfolyam, lásd *Szabad egyetem*.

Népszinház, l. *Budapest* (IV. köt. 55. old.).

Népszinmű, vegyesfajú szinmű, mely tárgyát a népéletből veszi (ideértve a néppel érintkező társadalmi osztályokat is), előadása is nagyobbrészt népies, jelesül a nép embereinek beszéltetésében. A komoly és víg elem vegyületében a komoly uralkodik, a darab azonban «jól végződik». Szereti az érzelmes hangot, de a népélet komikai oldalainak feltüntetésével változatosságot visz bele. A prózai dialógot fel-felváltja benne az énekszó. A magyar N.-vet Szigligeti Ede teremtette meg. *Szökött katoná*-ja 1843. került szinre, ezt követte nemsokára *A két pisztoly* s az új genre rendkívüli tetszéssel találkozott, úgy hogy a darabokat ismételni kellett s a telt ház nyáron is állandó volt. Szigligetit, aki még számos N.-vet írt, Szigeti József, később Tóth Ede, Csepreghy Ferenc, Almási Tihamér követték. A N. az 1880-as évekig virágzott, s nagy mértékben hozzájárult Budapest megmagyarosodásához, de lendületet adott a magyar dalnak és zenének is. Művésznőink közül kezdetben Hegedüsné, utóbb Blaháné segítettek e műfajba lelket önteni. A főváros 1875. építtette a Népszinházat. De 1880 után a N. hanyatlani kezdett. A tárgy érdekessége kimerülni látszott és a szerzők fáradozásait nem kisérte siker. Újabban Gárdonyi Géza erős tehetsége öntött új életet ebbe a genre-ba, továbbá Móricz Zsigmond aratott sikert. Az újabb N.-ekben a dal háttérbe szorult s a romantikusan érzelmes elemet több realizmus váltotta fel.

Népszinműénekes, a népszinművek főszereplője, akinek énekes szerepe van; **társa** a *népszinműénekesnő*, a darab női főszereplője; komoly drámában a hősszerelmes s a drámai hősnő felelnek meg e szerepkörnek. Az operai hőssel ellentétben a N. nem tenorista, hanem baritonista.

Népszokások. A leíró néprajz egyik legfontosabb fejezetét alkotják a hagyományos N., melyeket rendesen két csoportba szokás osztani. Az egyikbe az *emberi élet* három legfőbb momentumához fűződő szokások, a másikba pedig azok a hagyományos gyakorlatok tartoznak, amelyek az ú. n. népies *ünnepkör* (l. o.) kiemelkedőbb dátumain újulnak meg évről-évre ismétlődve. Amazok szorosabban *családéleti* jellegüek, míg emezek már inkább az egész nép, vagy legalább törzs *társaséleti* jelenségei. A családéleti szokásokat a *születés, házasságkötés* és *halál* három fő mozzanata köré csoportosítjuk. A születés fejezetébe oszthatók a fogamzásra, terhességre és szülésre, a gyermekágyra és a csecsemő, valamint a serdülő gyermek ápolására és nevelésére vonatkozó összes szokások és az ezek alapjául szolgáló hiedelmek. A szerelmi élet (a népies «udvarlás» öszszes kisérő jelenségeivel) a második csúcspont, a házasságkötés előzményei sorába tartozik s a lakodalmi szokások tartalmas fejezetében kulminál, amelyet a családalapítás egyéb, anyagi feltételekben gyökerező szokásjogi, vagy gazdasági intézményei egészítenek ki. A halálozás fejezete köré csoportosíthatók végül a népies orvoslás és betegápolás (jórészt csupa kuruzslás) adatain kívül mindazon szokások, amelyek a haldokló és a kiterített halott körül ismétlődnek; nemkülönben a temetés meg a halott-kultusz egyéb mozzanatai. A népies naptár és ünnepkör sorrendjében évrőlévre ismétlődő N. leginkább a téli és nyári napfordulat, a tavasz kezdete és az ezzel járó télkiűzés (télkihordás), a nyár bevonulása, az esővarázslás, a gazdasági élet jelenségei (aratás, szüret), a termés megvédése, a ház és háztáj, a földek és a háziállatok megáldása stb. fejezetekbe oszthatók. De esetleg még sok más (vadászati, halászati, pásztoréleti, hadviselési, kereskedelmi és ipari, szépművészeti és jogéleti, politikai stb.) szokásokat ölelhetnek fel. A *magyar*, vagy helyesebben *magyarországi* N. (mert sajátszerűen és kizárólagosan magyar N.-ról alig lehet szó) a középeurópaiak körébe tartoznak ama számos meg-

egyezés alapján, melyet a velünk együtt, v. körülöttünk élő németség és szlávság meg románság népszokásaival mutatnak. Eredetük után kutatva, csupán elenyészően csekély töredékük enged őshazai származásra némi következtetést, bár egyes sajátszerű vonások a N. majdnem minden kategóriájában előfordulnak. V. ö. *Réső Ensel* Sándor, Magyarországi népszokások (1867); *Sebestyén* Gyula, Regős énekek, A regősök (1902, 2. köt., Magyar Népköltési Gyüjtemény); u. a., Dunántúli gyüjtés (1906, u. o., 8. köt.); *Wlislocki*, Volksglaube und religiöser Brauch der Magyaren (1893); *Sartori*, Sitte und Brauch (1910—1914); *Samter*, Geburt, Hochzeit und Tod (1911).

Népszuverénitás. A demokrata-republikánus írók által felállított N. elve önmagában helyes fogalomnak helytelen kifejezője. A N. államszuverénitás, mely jelesül abban nyilvánul, hogy *a)* az állam minden más államtól független; *b)* területén más államhatóságot nem tűr s el nem ismer; *c)* mint jogi személy magát szabadon elhatározhatja, elhatározásait szabadon nyilváníthatja s érvényesítheti. Ez a szuverénitás az államot s csakis az államot illeti meg. Alanya: az állam. Az állam pedig a népet és az államfőt átfoglaló egységes egész. Téves tehát a N.-nak a fejedelmi szuverénitással ellentétbe helyezése. Mert állam nélkül s államon kívül sem fejedelmi, sem népszuverénitás nem képzelhető. L. *Felségiség*.

Néptan, l. *Demologia*.

Néptanítók. A népoktatási törvény értelmében néptanítókul csak tanítóképzőintézetet végzett és tanítói oklevelet kapott egyének alkalmazhatók. Az 1879. XVIII. t.-c. óta képesítési kellék a magyar nyelvnek oly fokú tudása, hogy e nyelvet az illető a népiskolában tanítani tudja. Az elemi iskolai tanítók illetményeit legutóbb az 1913. XV. és XVI. t.-c. szabályozta. Eszerint a tanító kezdőfizetése 1200 K, mely 3200 K-ig emelkedhetik, azonkívül a tanítónak természetben nyujtott lakásra vagy állomáshelyéhez képest 240—600 K lakáspénzre van igénye.

Néptanítók katonakötelezettsége. A véderőről szóló 1912. XXX. t.-c. 21. §-a értelmében azok, akik legkésőbb annak az évnek október 1-én, amelyre besoroztatnak, valamely nyilvános v. nyilvánossági joggal felruházott elemi népiskolának, polgári iskolának v. tanítóképzőintézetnek tanerői, v. gyengeelméjű v. gondozás nélkül hagyott gyermekek javára fennálló nyilvános vagy nyilvánossági joggal felruházott nevelőintézeteknek tanerői vagy a fentebb említett tanítóképzőintézetek végzett növendékei, az egyévi önkéntesi szolgálat kedvezményében részesülnek. A véderőtörvény 82. §-a szerint a törvény hatálybalépésétől (1912 júl. 8.) számítandó hét évi átmeneti idő alatt a fent felsorolt tanerők besoroztatásuk esetén kérelmükre a póttartalékba utaltatnak, ha oly vidékek iskoláinál v. intézeteinél működnek, ahol a tanítók sorában hiány mutatkozik. Ezeket a vidékeket a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel (a bánnal) egyetértőleg a honvédelmi miniszter állapítja meg. A kedvezményben részesítetteket a tíz heti első katonai kiképzésre a tanítást legkevésbbé zavaró időben kell behívni. A tanítójelölteknek az említett átmeneti idő alatt — a mozgósítás esetén leendő behívásuk fentartása mellett — engedélyezni lehet, hogy az iskolai alkalmazás elnyerése céljából a tényleges szolgálatot elhalaszthassák annak az évnek okt. 1-ig, amelyben életük 24. évét betöltik. Ha ez időn belül alkalmazást nyernek, a póttartalékba áthelyezhetők.

Néptanítók Lapja, a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztérium félhivatalos heti közlönye, melyet minden óvodának, nép- és középiskolának és hivatalos megyei tanítóegyesületnek díjtalanul megküldenek. A N.-t *Eötvös* József báró alapította. Első száma 1868 febr. 6-án hét hazai nyelven jelent meg. Első szerkesztői *Környei* János, majd *Gyertyánffy* István voltak. 1874-ben már csak magyar nyelven jelent meg; 1903-ban *Gazdasági ismétlőiskola* c. havi melléklettel bővült. 1913-tól kezdve a N.-nak nemcsak kiadását, hanem a szerkesztését is a minisztérium vállalta magára. A lap szerkesztésével *Körösi* Henrik központi szolgálatra berendelt kir. tanfelügyelőt bízta meg a minisztérium.

Neptocarcinus (paleont.), l. *Rákfélék*.

Néptribun, l. *Tribunus*.

Néptudomány *(néptan)*, l. *Demologia*.

Neptun, l. *Neptunus*.

Neptunfű (növ.), l. *Posidonia*.

Neptunit (ásv.), fémes csillogású, vékony szilánkokban sötétvérvörösen áttetsző ásvány; bonyolódott összetételű alkáli-vas-mangán-titanoszilikát; a monoklin kristályok oszloposak vagy oktaéderszerüek. Termőhelye Narsarsuk Grönlandon és San Benito Kaliforniában (ú. n. *Carlosit)*.

Neptunizmus, a geológiában ama nézet, mely szerint a Föld szilárd kérgének minden anyaga és így az egész Föld kérge is a vízből rakódott le, illetőleg a víz közreműködésével keletkezett volna. Az utóbb tarthatatlanná vált N. elméletének atyja a XVIII. sz. végén G. A. *Werner* (1750—1817) egykori híres freibergi tanár volt; követőit *neptunisták*-nak nevezték, szemben a plutonistákkal. L. *Werner*, *Földtan* és *Plutonizmus*.

Neptun-posta, l. *Palackposta*.

Neptunus (németesen *Neptun)*, az ókori itáliai népek vallásában a nedvesség, a víz istene, eredetileg meglehetősen jelentéktelen istenség. Csak akkor jutott igazi jelentőségre, mikor Kr. e. 399. a sibylla-könyvek Poseidonnak, a hatalmas görög tengeristennek kultuszát Rómába juttatták (l. *Római mitológia)*. Ettől az időtől fogva ugyanis N.-t a görög istennel azonosítani kezdték s ezért ép úgy, mint Poseidont, N.-t is a tenger urának képzelték s Poseidon minden egyéb attributumát N.-ra is ráruházták és ép úgy ábrázolták, mint azt (l. *Poseidon)*. A modern nyelvhasználatban is teljesen azonossá lett ennélfogva a két istenség neve.

Neptunus, bolygórendszerünknek eddig ismert legkülső tagja. Míg az ú. n. régi bolygók már az ókorban is ismeretesek voltak s Uranus felfedezése 1781. a véletlen műve volt, addig N. lételét az Uranusra gyakorolt hatásaiból következtették, s ugyanezekből számították ki helyét az égen, hol tényleg megtalálták. *Bouvard* 1821. Jupi-

ternek, Saturnusnak és Uranusnak javított pályáit számította és azon eredményre jutott, hogy míg Jupiter és Saturnus szigorúan követi a Newton-féle tömegvonzási törvényt, addig Uranus számára nem található pálya, mely e bolygó megfigyeléseivel összhangzásba volna hozható. 1830-ban a számított pálya és a megfigyelés között 20 ívmásodpercnyi, 1844. már 2 percnyi hibát találtak, ami csillagászfogalom szerint nagy eltérés. Ez anomáliák magyarázatát *Bessel* már 1823. sejtette. 1838-ban *Flemming* nevű tanítványát megbízta azon számításokkal, melyek keresztülvitele N. felfedezésére vezetett volna, de Flemming kora halála megszakította a munkát. Szerencsésebb volt két más csillagász, *Leverrier* és *Adams*. Az elsőt 1845. Arago buzdította a terjedelmes számítások keresztülvitelére. Leverrier csakhamar meggyőződött arról, hogy Uranus mozgásának szabálytalanságai kizárólag csak egy Uranus pályáján kívül fekvő, még ismeretlen bolygó vonzásának tulajdoníthatók. 1846 szept. 23. vette *Galle*, a berlini csillagvizsgáló obszervátora Leverrier levelét, melyben kéri, hogy a berlini akadémiai csillagtérképek segítségével kutassa fel az ég kijelölt helyét és ugyanez este találta Galle közel a kiszámított helyhez az új bolygót, N.-t. *Adams* már 1845. elkészült vizsgálódásaival és *Challis* a következő év aug. 4. és 12. csakugyan figyelte a bolygót, a nélkül, hogy bolygótermészetét felismerte volna. Igy esett el *Adams* a felfedezés dicsőségétől.

A N.-nak a Naptól való középtávolsága 30·07 földpályasugár vagy kerek számban 4496 millió km., és keringési ideje 164 év, 287 nap. Excentricitása 0·00853, vagyis a fél nagy tengely $\frac{1}{117}$-e és eszerint N. pályája a Venus után legjobban megközelíti a köralakot. Pályahajlása a Föld pályájához 1° 46′44″, közepes látszólagos átmérője 2·4 ívmásodperc, s ezért valódi átmérője 55,000 km., mi a Föld átmérőjének 4·3-szeresét teszi. Halványkék apró korongocskának látszik a távcsőben; lapultság vagy felületi egyenetlenség rajta észre nem vehető és így tengelyforgásának tartamáról nem tudunk semmit. Tömege a naptömeg $^1/_{19314}$ része, vagy a Föld tömegének 17·26-szorosa, sűrűsége a Földének 0·22-a, vagy vízhez viszonyítva 1·2. Equatori gyorsulása 0·95-szöröse a Földének és a reá eső napfény 60 percentjét veri vissza. Nyolcadrendű csillagnak látszik, fénye 1460-szor kisebb, mint a Capelláé. Lassell 1847 júl. 7. egy *holdját* is fedezte fel, mely N.-tól 354,000 km. távolságban 5 nap 21 óra alatt kering, még pedig, ellentétben rendszerünk minden bolygójával és holdjával, K.-ről Ny. felé.

Hogy a N. pályáján túl van-e még a Nap rendszeréhez tartozó bolygó, arra jelenleg még nem adhatunk feleletet. L. még *Bolygók*.

Neptunus *(de Haan) M. Edw.* (paleont.), l. *Rákfélék*.

Népuralom, l. *Demokrácia*.

Népvád a közvádnak kezdetleges alakja, melynél fogva bizonyos tiltott cselekmények elkövetői ellen bármely polgár vádat emelhet. Igy a római jogban is — nem lévén a rendszeresített közvádló intézménye ismeretes — bizonyos közérdeket sértő vétségek esetében (pl. közlekedés akadályozása, kegyeleti tárgyak megsértése) a polgárság bármely tagja az úgynevezett közérdekű keresetet (actio popularis) indíthatta meg a tettes ellen.

Népvagyon a. m. nemzetvagyon (l. o.).

Népvándorlás az a népmozgalom, amikor egyes népek gazdasági vagy politikai okokból régi hazájukat elhagyják és maguknak uj hazát keresnek. A nomád (pásztor) életet folytató népek közt szakadatlanul folyt ilyen N., amíg az állandó letelepedéssel járó földmívelést meg nem kedvelték. Európa mai népei mind, Ázsia, Afrika és Amerika népei pedig túlnyomóan N. által jutottak jelenlegi lakóhelyükhöz. Ilyen nagy N. volt az *indo-európai* népek szétválása. Ezek közül a *kelták* Nyugat-Európát (Britannia, Gallia, Hispania), a *germánok* Közép-Európát és Skandináviát, a *szlávok* Kelet-Európát, az *itáli* népek az Apennini-félszigetet, a *görögök* és *illirek* pedig a Balkán-félszigetet szállották meg. Ezen népek közül a kelták később a Keleti-Alpok vidékét és a Pó-síkságot is elfoglalták, a görögök pedig a Földközi-Tenger egész partvonalán gyarmatokat alapítottak. A N. neve alatt azonban különösen a germán népeknek a római birodalom ellen intézett támadásait értjük, melyeknek végső eredménye a *nyugat-római* birodalom megdőlése volt (476 Kr. u.). Ennek a N.-nak a tulajdonképeni megindítói a *hunnok* voltak, akik Közép-Ázsiából megindulva a szarmát síkság déli részén át nyomultak Európába s a maguk előtt talált germán népeket a római birodalomra zúdították. E nyomás hatása alatt lépték át az Al-Dunát a *nyugati gótok*, akik hosszas bolyongás után végre Hispániában találtak végleges hazára. A *frankok*, *alemannok* és *burgundok* Galliát szállották meg, az *angolok* és *szászok* Britanniát, a *vandalok* pedig Észak-Afrikát. A hunn birodalom felbomlása után (453) a *keleti gótok* Pannoniát, majd Itáliát szállották meg, a *gepidák* pedig a régi Dáciát. A germán N.-t a *longobardok* fejezték be (568), akik Felső- és Közép-Itáliát foglalták el. E népek közül a N. viharai közt többen elpusztultak (vandalok, keleti gótok, gepidák), mások a római lakossággal összeolvadva romanizálódtak s a mai spanyol, francia és olasz néppé váltak.

A Kelet-Európában lakó *szlávokat* a török fajú *avar* nép megjelenése mozdította ki régi szállásaikról. Igen sok köztük a germánoktól elhagyott földet szállotta meg nyugaton egészen az Elbéig, más törzsei *(szlovének)* a Keleti-Alpok völgyeit szállották meg, a *horvátok* és *szerbek* pedig a Balkán-félsziget északi részén telepedtek meg s innen dél felé terjeszkedve a félsziget nagy részét elszlávosították. A török eredetű *bolgárok* az Al-Duna és Balkán közt szintén elszlávosodtak. Az európai N. utolsó szereplői a germán *normannok* és a *magyarok* voltak a IX. sz. végén. De míg a normannok az általuk alapított új államokban *(Normandia, Alsó-Itália, Oroszország)* mindenütt beleolvadtak a legyőzött népek közé, a magyarok megőrizve faji önállóságukat, erős éket vertek az északi és délszláv népek közé s a nyugati kereszténységhez csatlakozva maradandó államot alkottak.

A Keleti N.-ok közt legjelentősebb az *araboké*, akik egész Elő-Ázsiát és Afrika északi szélét

egyesítették hatalmuk alatt s itt a görög és perzsa műveltség romjain új és fényes kultúrát alapítottak. Az arabok hatalmát a *turáni* alföldről betörő török törzsek *(szeldzsukok)* döntötték meg, az arab kultúrát pedig a *mongolok* pusztító hadjáratai tették tönkre a XIII. sz.-ban. A keleti N. utolsó hulláma volt az *oszmán-török* nép megjelenése Európában (1357). V. ö. *Wietersheim*, Geschichte der Völkerwanderung (Leipzig 1880—81, 2 köt.); *Dahn*, Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker (Berlin 1881—89, 4 köt.); *Nagy* Géza, Magyarország története a N. korában (*Szilágyi* Sándor, A magyar nemzet története I. köt. Budapest, 1895); *Hampel* József, A régibb középkor emlékei Magyarországon (u. o. I—II. köt. 1894—98).

Népvezér a. m. demagóg (l. o.).

Népviselet, l. *Nemzeti viselet.*

Nequam (lat.) a. m. semmirekellő, haszontalan. *Nequitia*, haszontalanság, pajkosság, csintalanság.

Ne quid nimis (lat.) a. m. semmit se szerfölött, vagyis túlozni, túlságba vinni semmit sem szabad. Terentiusból (Andria I, 1, 34) vett idézet, melynek görög eredetijét (μηδὲν ἄγαν) majd egyik, majd másik görög bölcstől származtatták.

Nera *(Nar)*, a Tiberis v. Tevere 140 km. hosszu baloldali mellékfolyója Közép-Olaszországban. Ered a Monti-Sibillini Ny-i lejtőjén a Val l'Infanteban, Orténál torkollik.

Néra, a Duna baloldali mellékvize; ered Krassó-Szörény vm.-ben, a Szemenik hegyen, D.-nek, majd Ó-Borlovéntól DNy.-nak folyik s az *Almásvölgyet* (l. o.) öntözi. Újsopottól kezdve Románszászkáig a Plesuva hegyen áttör s kanyargós folyás után Ópalánkánál a Dunába ömlik; folyásának alsó része a határ Krassó-Szörény és Temes vm.-ék közt. Hosszusága 125 km., forrásának távolsága a torkolattól 69 km. Mellékvizei jobbról a Mőris v. Ménis (Bozovicsnál), balról a Prigor (Prigornál) és a Rudaria patak (Prilipeczen alul torkollik).

Néraaranyos (azelőtt: *Zlaticza)*, nagyközség Krassó-Szörény vm. újmoldovai j.-ban, (1910) 1361 szerb, oláh és cseh lak., gör. kel. zárdával; u. p. és u. t. Fehértemplom.

Nérac (ejtsd: nérak), székhelye N. járásnak, Lot-et-Garonne francia départementban, (1911) 6279 lak., likőr- és sörgyártás, májpástétom- és dugókészítés, fürész- és malomipar. Kastélyromjai előtt IV. Henrik szobrával és szép nagy parkkal. N. az Albret-család székhelye volt.

Neradin, adók. és pk. Szerém vm. iregi j.-ban, (1910) 1145 szerb lak.; u. p. és u. t. Ireg (Irig).

Nérahalmos (azelőtt: *Halmos)*, kisk. Krassó-Szörény vm. bozovicsi j.-ban, (1910) 1786 oláh lak., posta- és telefonhivatal.

Néramező (azelőtt: *Langenfeld)*, kisk. Krassó-Szörény vm. újmoldovai j.-ban, ((1910) 1572 szerb és oláh lak.; u. p. Nérasolymos, u. t. Fehértemplom.

Néramogyorós (azelőtt: *Leszkovicza)*, kisk. Krassó-Szörény vm. jámi j.-ban, (1910) 1115 szerb és oláh lak.; u. p. Néranádas, u. t. Fehértemplom.

Néranádas (azelőtt: *Najdás)*, kisk. Krassó-Szörény vm. jámi j.-ban, (1910) 2712 oláh lak., postahivatal, u. t. Fehértemplom.

Nérapatas (azelőtt: *Pattás)*, kisk. Krassó-Szörény vm. bozovicsi j.-ban, (1910) 1288 oláh lak.; u. p. Perebő, u. t. Nérahalmos.

Nérasolymos (azelőtt: *Szokolovácz)*, kisköz. Krassó-Szörény vm. újmoldovai j.-ban, (1910) 1995 szerb és magyar lak., hozzátartozik *Báziás* (l. o.) telep; vasúti megállóhely: Nérasolymos-Varázsliget, postaügynökség; u. t. Báziás.

Nérasztlatina (azelőtt: *Szlatina)*, kisk. Krassó-Szörény vm. jámi j.-ban, (1910) 1393 oláh lak.; postaügynökség; u. t. Szászkabánya.

Nerbudda, l. *Narbada.*

Nercsinszk, város Transzbajkália orosz-szibíriai tartományban, a Nercsa balpartján, (1910) 11.200 lak. Fontosságot a városnak az ad, hogy a hozzá tartozó kerületben (89,850 km² kb. 100,000 lak.) az orosz cár tulajdonát tevő ezüst-, cink-, aranyércbányáknak igazgatósága itt van fölállítva. 1689-ben itt kötötték az oroszok a kinaiakkal azt a szerződést, amelynek értelmében az előbbiek Kinának átengedték az Amurtorkolat környékét, amit 1859. foglaltak vissza.

Nercsinszkij-Zavod, 1. Transzbajkália orosz-szibírai tartománynak egyik *kerülete* az Onon, Silka és Argun folyók közt, 76,288 km² területtel, 73,000 orosz, burjét és tunguz lak. A Nercsinszki-hegyek ágazzák be, amelyekben ezüst-, ólom- és aranyérceket bányásznak. A bányákban deportáltak dolgoznak. A bányatermékek értéke állandóan csökken. — 2. *N.*, az ugyanily nevű kerület *székhelye* az Altacsnak, az Argun mellékvizének szük völgyében, (1910) 3663 lak., meteorológiai állomással, amelynek följegyzései szerint az évi középhőmérséklet — 3·7°, + 36·6° maximummal és —47·2° minimummal.

Nereidae (állat), a Sörtelábú férgek *(Chaetopoda)* egyik családja. Megnyúlt testük számos szelvényből áll; jól határolt fejlebenyükön 2 csáp, 2 tapogató és 4 szem, az első szelvényen mindkét oldalt 4 érzőcirrus van. Számos fajuk a föld minden tengerében el van terjedve, ők a partmenti fauna leggyakoribb tagjai. Állati és növényi anyagokból élnek. A *Nereis (Heteronereis) Dumerilii* Aud. et Edw., pirosas színű, sötétebb harántsávokkal, a Földközi-tengerben közönséges.

Nereidák *(Nereisek)*, a régi görögöknek a tenger titkaival foglalkozó képzeletvilágában Nereus, a «tengeri öreg» szépséges leányai, akik a tenger mélyén fényes palotában laknak s a hullámokban játszadozva ringatják magukat. Az embereket nagyon szeretik, a bajba került hajót kivezetik a veszélyből, sőt az emberek iránti vonzalmukban néha egészen elhagyják atyjuk tengeri birodalmát s a halandók szerelmét sem vetik meg. Egyéni tulajdonnévvel szerepelnek közülük: Amphitrite, Galateia, Galene, Kalypso és Thetis (l. az illető címszók alatt). A képzőművészet többnyire csak dekorativ elemként alkalmazta a lebegő Nereida-alakokat. Megemlítendő a xanthosi Nereida-emlékmű, egy templomszerű épület (l. a *Görög művészet* cikk I. képmellékletének 7. ábr.), melynek oszlopközein Nereida-alakok álltak. A N. képzete a mai görögség lelkében is fennmaradt.

Nereida szövetkezet (növ.), lásd *Édesvízi növényzet.*

Nereis *Cuv.* (állat), a Soksörtés gyűrűsférgek (Polychaeta) rendjébe tartozó féregnem, melynek fajai valamennyien tengeriek. Lábcsonkjaik egyszerűek. Egyik-másik szabadon él, de vannak tokot lakók is.

Nereisek, l. *Nereidák.*

Nereocystis *Post.* et *Rupr.* (növ.), a barnamoszatok génusza. Egyetlen faja, a *N. Luetkeana* (l. a *Moszatok* cikk színes képmellékletén) hatalmas termetéről nevezetes. Telepe a magasabbrendű növények alakját utánozza. Vannak részei, melyek levelekre és szárra emlékeztetnek. Nagysága közel jár a 100 m.-hez. Az Atlanti-óceán északi részében él.

Neresi, Brazza sziget (l. o.) egykori főhelye.

Neretum, város, l. *Nardo.*

Neretva, folyó, l. *Narenta.*

Nereus, a görög mitológiában a tenger titokzatos életéről alkotott legősibb mitikus képzetek egyike, Pontos (a. m. Tenger) és Gaia (a. m. Föld) fia, Doris férje, ki mint öreg király a tenger mélyén, fényes palotában lakik leányaival, a Nereidákkal (l. o.). Róla épp úgy, mint hasonló lényegű istentársáról, Proteusról (l. o.), a hajósok igen áhitatosan beszéltek, mert a tenger veszélyeiben jóságos segítséget vártak tőlük, s mint a tenger titkainak ismerőit végtelen bölcseséggel, sőt jósló tehetséggel rendelkezőknek képzelték őket. Azonkívül azt a képességet is tulajdonították nekik, hogy alakjukat tetszés szerint változtatják. A kultuszban azonban N. és a többi tengeri istenség alakja csakhamar elhomályosult Poseidonnal (l. o.) szemben.

Nereus és **Achilleus** vértanuk, testvérek, akiket úrnőjükkel, Flavia Domitillával (l. *Domitilla)* Domitian (Traján ?) császár Pontiába száműzött és később Terracinában lefejeztetett. Sírjukat a 390 körül Siricius pápa építtette bazilikával 1874. fedezték fel a Coemeterium Domitilla katakombában. Ünnepük máj. 12.

Nergal, a babiloniaknál a halottak birodalmának az ura, a járványok és pestis istene, de mint a harc és vadászat istene is szerepelt és e minőségében a hősök ura és a kard istene. Tiszteletének helye Kutha volt, Babilon halotti városa.

Neri *Fülöp, szent,* rendalapító, szül Firenzében 1515 júl. 21., megh.. 1595 máj. 26. Előbb kereskedősegéd, később nevelő volt. Nevelősködése alatt bölcsészetteológiával foglalkozott és a felebaráti szeretet gyakorlása terén működött. Ez utóbbi célból alapította 1548. a Szentháromságról nevezett testvérületet. 1551-ben szentelték pappá. 1564-ben alapította a világi papokból álló *Oratorianusok* (l. o.) kongregációját, amely azokból a lelki gyakorlatokból képződött, amelyeket előbb a szobájában, később egy oratóriumban tartott naponkint és ének-zenével kisért. Fáradhatatlan, többoldalú tevékenysége folytán Róma apostola névvel illették. Szentté avatták 1622. Emléknapja máj. 26.

Nerike, Svédország középső részének egyik vidéke a Vetter-tótól É.-ra és a Hjelmartól Ny.-ra; az Örebro-länhez tartozik. D.-i része (Tiveden) nagyobbára erdő. *N. hercege,* II. Oszkár svéd király legifjabb fiának, *Jenő* hercegnek (szül. 1865 aug. 1.) a címe.

Nerinea *Defr.* (paleont.), a Nerineidák családjába tartozó fésüskopoltyus csiganem. A vastaghéjú ház torony- v. kúpalakú, többnyire köldök nélküli. A ház tengelye ráncokkal fedett. A jura- és kréta-időszakban élt, fejlődésének tetőpontját a jura-időszak végén érte el. Leggyakoribb fajai a *N. Defrancei d'Orb., N. dilatata d'Orb., N. Hoheneggeri Peters,* stb.

Néris-les-Bains (ejtsd: néri lé beñ), fürdőhely Allier francia départementban, 365 m. magasban, (1911) 3076 lak., 6 alkálikus sós hőforrással (49—53°). Római szinház és épületek romjaival.

Nerita, sziget, l. *Ferdinandea.*

Neritidae (állat), az Elülkopoltyus csigák *(Prosobranchiata)* rendjének egyik családja, félgömbalakú, vastag házzal, melynek menetei alig kiemelkedők, nyilása félkörforma, fedője meszes, kevés menettel. Állkapcsai nincsenek, tapogatói hosszuak és vékonyak. Talpa nagy, háromszögletü. Az ide tartozó fajok részint édes, részint kevert, részint tengervízben élnek és számuk a 300-at meghaladja. A kihalt fajok száma 130. A *Neritina* génusznak hazai képviselői is vannak, minő pl. a *N. danubialis* Ziegl., *N. transversalis* Ziegl. és *N. fluviatilis* Ziegl.

Neritikus fauna (geol.), a sekély (átlag 200 m.) mélységű tengerfenéken élő állatok összessége. L. *Nekton.*

Neritina (állat), l. *Neritidae.*

Nerium *L.* (növ.), az Apocynaceae-család génusza; 2—3 faja ismeretes a Földközi-tenger vidékétől Indiáig. Kopasz cserjék v. kis fák. A legismeretesebb a nálunk gyakran tenyésztett, de az előbb említett vidéken patakok partján vadon előforduló faj: a *N. oleander* L. (oleander, leander). Levele lándzsás bőrnemü, igen sűrűn erezett, örökzöld, keresztben átellenes v. hármával örvet alkot. Virága rózsaszínű, ritkán fehér; ágtetőző ernyős bugában áll. Pártája tölcséres, de alsó részében hengeres, karimája 5 tompa karélyból áll, a torkában pedig fogas v. szabdalt pikkelyek vannak. Magván szőrüstök van. Minden része igen mérges. Porrá tört kérgével férget, egeret, patkányt pusztítanak. Vesszőről könynyen szaporítható. A másik 2 faj ázsiai.

Nerium promontorium, a spanyolországi *Finisterre* (l. o.) falu melletti *Finisterre-fok* latin neve.

Nermed (azelőtt: *Nermet),* kisk. Krassó-Szörény vm. resiczabányai j.-ban, (1910) 673 krassován lak.; u. p. és u. t. Krassóvár.

Nermegy (azelőtt: *Nyermegy),* kisk. Bihar vm. béli j.-ban, (1910) 393 oláh lak.; u. p. Bélárkos, u. t. Bél.

Nernst, *Walter,* fizikus, szül. Briesenben (Nyugat-Poroszország) 1864 jún. 25. 1889—91-ig a fizikai kémia magántanára volt Lipcsében, 1891—1905-ig a göttingeni, 1905 óta a berlini egyetem tanára. A Magyar Tud. Akadémia 1899. külső tagjává választotta. Kutatásai leginkább a galvánáram keltésének, az elektrolizisnek, az oldatok elméletének és a kémiai egyensúlyi állapotoknak problémáira vonatkoznak. Az 1914—16-iki világháborúban a német hadseregnél mint fizikai tanácsadó szerepelt és ebbeli érdemeiért II. Vilmos császár az I. oszt. vaskereszttel tüntette ki.

Munkái: Theoretische Chemie (Stuttgart, 4. kiad. 1903); Siedepunkt und Schmelzpunkt (Braunschweig 1893); Einführung in die mathematische Behandlung der Naturwissenschaften (Schönfliessel együtt, 4. kiad. 1904, München); Über die Bedeutung elektrischer Methoden und Theorien für die Chemie (Göttingen 1901). A nevéről elnevezett izzólámpát 1897. találta fel.

Nernst-féle izzólámpa, l. *Elektromos világítás.*

Nero, *Lucius Domitius,* római császár Kr. u. 54—68, szül. 37-ben dec. 15. Antiumban; apja Gnaeus Domitius Ahenobarbus, anyja Agrippina, Germanicus leánya, Augustus dédunokája volt, ki hamar özvegységre jutott, s mint ilyent vette nőül *Claudius* császár (l. o.); ennek volt ugyan egy fia, Britannicus, de neje unszolására N.-t fiává fogadta (ezóta ennek neve *N. Claudius Drusus)* és 53-ban Octavia nevű leányát adta hozzá nőül. Agrippina a nép és a prétoriánusok kegyét megnyervén, férjét megmérgezte és N.-t a prétoriánusok által császárrá kiáltatta ki, mit a szenátus is megerősített. N. uralmának első öt évét nagyon dicsérik történeti forrásaink. Fékezte anyjának uralmi vágyát, s midőn ez Britannicusszal fenyegette, a jogos trónörököst megölette (55-ben). Inkább régi nevelőire, Afranius Burrus prétoriánus vezérre és a bölcs Senecára hallgatott, miáltal a szenátus elismerését is kivívta. 59-ben elég erősnek érezte magát, hogy anyját is megölesse, s midőn ezért a szenátus hízelgő dicséretekkel árasztotta el, féktelensége és kicsapongása nem ismert határt. 62-ben megölette nejét, hogy az erkölcstelen Poppaea Sabinát vehesse feleségül. Midőn Róma egy nagy negyede a tűzvész martaléka lett, a felgyujtás gyanuját magáról azzal hárította el, hogy zsidókat és keresztényeket borzasztó kínzások között végeztetett ki (64). A Piso-féle sikertelen összeesküvés alkalmul szolgált neki, hogy rá nézve kellemetlen férfiakat megölessen, így Senecát és ennek unokaöccsét, a költő Lucanust. A leégett városrészt új utakkal díszítette és itt építette fel arany palotáját (domus aurea); nagy vágya volt továbbá költői műveivel és énekművészetével csillogni, s midőn 66—67-ben még Görögországba is átkelt, hogy itt a versenyeken szerepelhessen, a birodalom nagyon felzúdult ellene. Először Gallia lázadt fel, csakhamar cserben hagyta a szenátus és a testőrség is, N. pedig a veszedelem láttára gyáván megszökött és Róma közelében egy szabadosának kardjába dőlt (68 jún. 9.); vele egyúttal a Julius-Claudius-család uralma is kihalt. Ő maga nem vett részt háborúban, de birodalmának határait vitéz hadvezérei, Domitius Corbulo Arméniában és Suetonius Paullinus Britanniában dicsőségesen megvédték, a zsidók lázongását pedig Flavius Vespasianus fékezte Palesztinában. N. uralmának legklasszikusabb történeti forrása Tacitus Annalese, mellyel Suetonius életrajza is megegyezik. Költői képben mutatja be uralmát Pietro Cossa, A. Wildbrandt és Tardos Viktor N. című drámája, szintúgy Sienkiewicz Quo vadis c. regénye. Operát írt N.-ra Monteverdi, Pallavicino, Händel, Rubinstein, Arrigo Boito és mások. V. ö. H. *Schiller,* Geschichte des römischen Kaiserreichs unter N. (Berlin 1872); *Henderson,* The life and principate of the emperor N. (London 1903); *Profumo,* Le fonti ed i tempi dello incendio neroniano (Roma 1905).

Nero antico (olasz), l. *Márvány.*

Neroli-kámfor. A narancsvirág-olaj hosszas állás után kiváló alkatrésze (stearoptenje). Íztelen, szagtalan, fehér kristályos anyag.

Nerolin, l. *Illanó olajok.*

Neroli-olaj (növ.), l. *Citrus* és *Narancsvirágolaj.*

Nerosz, 600-éves ciklus az ókori babiloniaknál.

Nerthus, a germán mitológia nőalakja, akit hét nemzetség tisztelt az Északi-tenger partvidékén. N. az anyaföld v. pedig a földet termékenyítő felhő istensége volt. Némelyek szerint a skandináv forrásokban említett Njordhr istennek nőtestvére és neje, Frey és Freyja istenségek szülőanyja; mások szerint magával e Freyjával azonos. Említi Tacitus a *Germania* 40. fejezetében. Régebben tévesen *Herthá*-nak mondták.

Neruda, 1. *Jan,* cseh költő, szül. Prágában 1834 júl. 10., megh. u. o. 1891 aug. 22. A legnemzetiebb cseh költő és kitűnő tárcaíró. Halekkel a Květy (1865), majd a Lumír (1873) c. folyóiratot alapította, azután haláláig a Národni Listy belső munkatársa volt. Első verskötetét *Janko Hovora* álnév alatt adta ki Hřbitovni kvíti (Temetővirágok, Prága 1858) címen, ezt követte 1868. a Knihy veršů (Verseskönyv) stb. Prózai dolgozatai közt legsikerültebbek az Obrazy z ciziny (Képek az idegenből) c. alatt összegyüjtött tárcái s a Malostransképovidky (Kisoldali történetek, 1878) c. ópragai genreképek. Drámakisérletei nem sikerültek. Összes munkái Sebrané spisy N. címen Hermann és Quis szerkesztése alatt jelennek meg Prágában 1906-tól. V. ö. A. *Novák,* N. (Zlatoroh c. könyvsorozatban, 1909).

2. *N., Wilhelmine,* morva hegedüművésznő, szül. Brünnben 1839 márc. 21., megh. u. o. 1911 ápr. 15. 1846 óta rendkívüli sikerrel hangversenyezett Európaszerte. 1864-ben Ludwig *Normann* udv. karmester, 1888. Charles *Hallé* zongoraművész neje lett.

Nerva, spanyol város, l. *Minas de Rio Tinto.*

Nerva, *Marcus Cocceius,* római császár, szül. Kr. u. 32. az umbriai Narniában, Kr. u. 71. Vespasianusszal, 90. Domitianusszal együtt volt konzul. Domitianus meggyilkoltatásakor (96 szept. 18.) az összeesküvők N.-t kiáltották ki császárrá s a szenátus is örömmel fogadta urává, mert az agg szenátorban kedvére való császárt látott. Ő tényleg rögtön bűnbocsánatot hirdetett, mint jogtudós a bíróságot megreformálta, elengedett adókat, a szegényekről és az árvákról gondoskodott; kormányának általában szelidség és igazságosság volt a jellemvonása. Minthogy a prétoriánus katonákkal nem tudott erélyesen elbánni, Traianust fiává fogadta és uralkodótársává nevezte ki. Megh. 98 jan. 27.

Nerval, *Gérard de,* francia író, l. *Labrunie.*

Nervi, kikötőváros, látogatott klimatikus gyógyhely Genova olasz tartományban, a tenger mellett, (1911) 6745 lak.; téli középhőmérséklete 11°.

Nervina (lat.), l. *Idegmérgek.*

Nerviusok, harcias kelta néptörzs Belgiumban, a mai Hennegau és Namur területén. Szék-

helyük Bagacum (ma Bavay) volt. Caesar ellen 50,000 katonájuk vonult fel, de a harcban elpusztultak.

Nervozitás a. m. idegesség, l. *Neuraszténia* és *Hisztéria*.

Nervózus a. m. ideges; orvosi szempontból l. *Neuraszténia* és *Hisztéria*.

Nervus (lat., tb. szám *nervi)* a. m. ideg; pl. *N. cerebralis*, agyvelőideg; *N. vertebralis*, gerincvelőideg; *N. simpathicus*, együttérző ideg, stb.

Nervus belli (lat.) a. m. a háboru idege, lelke; Cicero szerint (Philipp. 5, 2.) a pénz; Zrinyi Miklós aforizmáiban pedig: *N. sunt milites* (a háboru lelke a katonák). V. ö. *Tóth* B., Szájrul szájra.

Nervus probandi (lat.), a törvénykezésben a. m. fő bizonyíték.

Nervus rerum (lat.) a. m. a dolgok idege, veleje, t. i. a pénz. Görög formájában τὰ νεῦρα τῶν πραγμάτων; Krantor filozófustól (Kr. e. 290 táján) származik. Demosthenes is használta Ktesiphon ellen tartott beszédében. Cicero (de imp. Cn. Pompei 7, 17) az adókat nevezi N.-nak. Ebből keletkezett V. Henrik német császár mondása: *nervus rerum gerendarum* abban az értelemben, hogy a hadviselés fő eszköze a pénz.

Nescio (lat.) a. m. nem tudom.

Nesis, sziget, l. *Nisida*.

Nesle (ejtsd: nél), város Somme francia départementban, (1911) 2631 lak., román templommal, 1472. a burgundiak elfoglalták, Merész Károly erre az egész helyőrséget kivégeztette és a várost felgyujtatta.

Nesologia (gör.) a. m. szigetek ismerete.

Nesotragus (állat), l. *Pézsmaantilóp*.

Nesquehonit (ásv.), víztartalmú magnéziumkarbonát $MgCO_3+3H_2O$; rombos sugaras-rostos kristályok. A Mure melletti (Isère-kerület) antracitbányákban fordul elő.

Ness, brit helynevekben a. m. földfok.

Ness *(Loch N.)*, tó Inverness skót countyban, a Caledoniai-csatorna megy rajta keresztül, 36 km. hosszú, 1·6 km. széles, mélysége 240 m. DNy.-i végében fekszik Fort Augustus, lefolyása a Moray-firthbe a 11 km. hosszú N. folyó.

Nesselrode, német grófi család, melynek egyik ága 1740. Oroszországba szakadt. Ezen ágból való *N. Karl Robert* gróf, orosz diplomata, szül. Lisszabonban 1780 dec. 14., megh. Szentpétervárott 1862 márc. 23. Diplomáciai pályáját 1802. kezdte, s megfordult a berlini, hágai és párisi orosz követségeken. Az 1813—14-iki háború alatt ő fogalmazta a szövetségesek összes kiáltványait s az 1814-iki párisi béke szövegét. A bécsi kongresszus egyik vezéralakja volt. 1816-ban külügyminiszterré nevezte ki Sándor cár, kit elkisért az aacheni, troppaui, laibachi és veronai kongresszusokra. Állását Miklós cár alatt is megtartotta, sőt kancellári rangra emelkedett. Utoljára a párisi békekongresszuson szerepelt, ahol 1856 márc. 20. aláírta a békét. Ezután visszavonult a magánéletbe. Iratai: Lettres et papiers du chancelier comte de N. (Paris 1904—10, 1—8. köt.).

Nessler, 1. *Julius*, német agrikultur-kémikus, szül. Kehlben 1827 jún. 6., megh. 1905 márc. 19. Karlsruheban. Nevét ismertté tette a *Nessler-féle reagens* ammoniára és a *Nessler-féle rovarméreg*, melyet növénypreparátumok konzerválására használnak. Különösebben a bor és a dohány körüli kisérletekkel és vizsgálatokkal foglalkozott. Fontosabb művei: Der Wein und seine Bestandtheile (Chemnitz 1866, 2. kiad.); Der Tabak (Mannheim 1867); Die Bereitung, Pflege u. Untersuchung des Weins (Stuttgart 1889, 5. kiad.); Die Rebwurzellaus (u. o. 1875); Naturwissenschaftlicher Leitfaden für Landwirthe u. Gärtner (Berlin 1880).

2. *N.*, *Viktor*, német zeneszerző, szül. Baldenheimben, Schlettstadt mellett, 1841 jan. 28., megh. Strassburgban 1890 máj. 28., ahol 1895. szobrot is emeltek emlékének (Merzolff műve). Fleurette c. operájának sikere arra inditotta, hogy a teológiát a zeneszerzéssel cserélje fel. 11 operát és karműveket írt. Operái közül nagy sikert arattak: Der Rattenfänger von Hammeln (1879) és Der Trompeter von Säckingen (Scheffel költeménye után 1884). Karművei közül kiemeljük a Der Blumen Rache, Der Grab von Busento és Gesang zu Pfingsten címűeket.

Nessler-féle akona, csapon vagy félben levő hordóknál jó szolgálatot tesz. Az akona alulról hosszának háromnegyed részéig át van fúrva és legfelül a fúrásba sárgaréz kettős szelep van alkalmazva, az egyik szelep a hordóból fejlődő szénsav eltávozását, a másik pedig, ha a csapon át bort eresztünk le, a levegő bejutását teszi lehetővé. A bejutó levegő pamuton szűrődik keresztül s így spóramentes.

Nessler-féle oldat, l. *Nessler kémlőszere*.

Nessler kémlőszere, lényegében káliumjodomerkurátot tartalmazó lúgos oldat. Ammonia v. ammonium-sók nyomainak folyadékokban, pl. ivóvízben való felismerésére használatos, fölötte érzékeny kémlőszer. Igy, ha pl. 100 cm^3 folyadékhoz 1—2 cm^3 N.-t elegyítünk, a folyadék ne sárguljon meg, azaz az ivóvíz ammoniától mentes legyen. Ammonia és a N. hatására ugyanis rendkívül intenziv festőképességű reakciótermék keletkezik, amelynek igen csekély nyomai is sárgára festik a folyadékot.

Nessos, a *kentaurosok* (l. o.) egyike, kit Herakles megölt, l. *Herakles*.

Neštin, adók. és pk. Szerém vm. újlaki (iloki) j.-ban, (1910) 1648 szerb, horvát és tót lak., postahivatal; u. t. Újlak (Ilok).

Nestle, *Eberhard*, német evang. teológus és orientálista, szül. Stuttgartban 1851 máj. 1., megh. u. o. 1913 márc. 9. 1898 óta a maulbronni evang. teol. szeminárium tanára volt. Főbb munkái: Veteris Testamenti graeci codices Vaticanus et Sinaiticus (Leipzig 1881, 2. kiadás 1887; e mű Tischendorf Vetus Testamentum graece c. nagy munkája 6. és 7. kiadásának kiegészítése); Syrische Grammatik (2. kiad., Berlin 1888); Philologica sacra (Berlin 1896); Novum testamentum, graece et germanice (4. kiad., Stuttgart 1904).

Nestlé-féle gyermekliszt, csecsemők mesterséges táplálására gyárilag forgalomba hozott tápszer, mely friss tehéntej pótlásául szolgálhat.

Nestor, a görög hősmondában Neleus fia, ki atyját a messeniai Pylos trónján követi. A görög hősmondában szereplő nagy közös vállalatok (a

kalydoni vadászat, az Argonauták vállalata és a trójai háború) mindegyikében részt vesz. A trójai háborúban való szereplésének köszönheti N. alakja azt a népszerüséget, melyet úgy az antik, mint a modern köztudatban egyaránt élvez. E mondai háború epikusa, Homeros ugyanis az Iliasban nagy szeretettel rajzolja N. alakját: ő a legidősebb és legnagyobb tekintélyű a Tróját ostromló görög hősök között (ezért ma is N.-nak nevezzük azt, ki valamely testületben ily helyet foglal el), ő a hősök tanácsadója és legügyesebb szónoka.

Nestor, orosz író, l. *Nesztor*.

Nestor (állat), l. *Nesztorpapagáj*.

Nestoriánusok, l. *Nestorius*.

Nestorius, konstantinápolyi patriarcha (428—431). A róla elnevezett eretnekség főképviselője. Azt állította, hogy Mária nem Isten szülőjének (θεοτόκος), hanem Krisztus- vagy emberszülőnek (χριστοτόκος, ἀνθρωποτόκος) mondandó s így Krisztusban két személy, isteni és emberi van. I. Celesztin pápa 430. egy római zsinaton kárhoztatta ezt a tant. A 431-ben Efezusban tartott közzsinat szintén amellett nyilatkozott, hogy Krisztusban egy isteni személy van. Erre a császár (II. Theodor) N.-t egy antiochiai kolostorba, később Felső-Egyiptomba küldötte, ahol 440. meghalt. A tanához ragaszkodókat *nesztoriánusoknak* nevezték. Ezek 489. Perzsiába, később Khaldeába és más szomszéd tartományokba mentek át s csak a XV. sz.-ban kezdtek az anyaszentegyházba visszatérni. Csak csekély rész maradt meg a szakadásban, ezeket is (Kurdisztánban) 1843. a mohammedán kurdok majdnem teljesen kiirtották. A Közép-Ázsiába és Indiába szakadt nesztoriánusok *tamáskeresztények* nevezet alatt ismeretesek.

Nestos, folyó, l. *Meszta*.

Nestroy, *Johann Nepomuk*, osztrák-német szinész és szinműiró, szül. Bécsben 1801 dec. 7., megh. Grazban 1862 máj. 25. Jogot tanult, de már 1822. a bécsi operához szerződött, hol először mint Sarastro (Varázsfuvola) lépett föl. Innen került 1823. Amsterdamba, 1824. Brünnbe és 1826. Grazba. Itt már csak komikus szerepeket adott, melyekben főleg szarkasztikus egyéniségével és a közbeszőtt dalok csípős előadásával élete végeig kiváló sikereket aratott. 1831 óta a bécsi Theater an der Wien tagja, 1854—60. a Carl-Theater igazgatója. Többször vendégszerepelt Pozsonyban és Pesten. Szinművei évtizedeken keresztül a legnagyobb tetszésben részesültek és még ma sem tüntek le a szinről; legnagyobbrészt a napi eseményeket realisztikus vonásokban és hatásos képekben visszatükröztető bohózatok, melyeket száraz humor, merész parodizálás, éles megfigyelésen alapuló csípős cinizmus jellemeznek. N. legismertebb és leghatásosabb darabjai: Lumpaci-Vagabundus (1833), Eulenspiegel, Zu ebener Erde und erster Stock, Einen Jux will er sich machen, Das Mädel aus der Vorstadt, Der Zerrissene stb. Utolsó darabja: Umsonst, plágium Szigligeti Liliomfijából. Összegyüjtött munkáit kiadták V. Chiavacci és L. Ganghofer (Stuttgart 1890, 12 köt.). Életét megírta Necker (1891). Darabjai többé-kevésbbé szabad átdolgozásokban és fordításokban sűrűn kerültek szinre magyar szinpadokon is.

Nestved, város, l. *Nästved*.

Ne sutor supra (ultra) crepidam (lat.) a. m. ne feljebb varga a kaptafánál. Plinius szerint (Historia naturalis 35, 36.) egy varga Apelles képén kifogásolta, hogy egyik cipőn egy fűzőlyukkal kevesebb van, mint kellene; a művész, ki képei háta mögé bújva szokta a nézők kritikáját kihallgatni, megigazította a cipőt, de midőn másnap a sikerében elbizakodott varga az alak combját is kifogásolni kezdte, Apelles boszusan rákiáltott: N. Ezért közmondásszerüen alkalmazva azt fejezi ki, hogy mindenki csak abba szóljon bele, amihez ért.

Neszbi, sziriai helység, l. *Nizib*.

Neszkhi (arab), az arab írás kurziv vonása, megkülönböztetésül a *kúfi* és különösen a törökök közt dívó mesterkélt írásmódoktól. L. *Arab nyelv*.

Neszlény (azelőtt: *Neszlusa)*, kisk. Trencsén vm. kiszuczaújhelyi j.-ban, (1910) 2229 tót lak., postahivatal; u. t. Kiszuczaújhely.

Neszmély, nagyk. Komárom vm. tatai j.-ban, a Duna mellett, (1910) 1302 magyar lak., kitünő fehér boráról ismeretes község. Van hitelszövetkezete, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala. Itt halt meg 1439 okt. 27. Albert magyar király (mint német király II. Albert). A község református templomáról azt hiszik, hogy a XI. v. XII. sz.-ból való; szentélye gótikus. A község mögött emelkedő várhegyen apácakolostor volt, melyet a törökök feldúltak. A *N.-i bor* kissé savanykás, s hasonlít a rajnai borokhoz, azok bouquetja nélkül. A N.-i bor igen későn fejlődik és csak 7—8 éves korában mondható teljesen kész bornak.

Neszterfehérvár, a mai *Akkermán* (l. o.) besszarábiai város régi magyar neve; egykor nagy magyar telep volt.

Nesztor, l. *Nestor*.

Nesztor, orosz író, a Kijevben lévő barlangkolostor egyik szerzetes papja, 1074 táján került oda és 1114-ig volt ott. Több életrajzot írt (Theodosius és Boris szentekét), azonkívül sokáig neki tulajdonították a róla elnevezett krónikát, vagyis őskrónikát, amelyről azonban kitünt, hogy nem N. a szerzője. Ez a mű, mely a magyarokkal is foglalkozik, a 850—1110-ig terjedő kort tárgyalja oly nyelven, mely átmenetet alkot az ószlávtól az óoroszhoz. A krónikát újabban az orosz régészeti bizottság adta ki (Szent-Pétervár 1910). V. ö. *Sachmatov*, Razyskanija o lětopisn. svodach (Szent-Pétervár 1908).

Nesztoriánusok, l. *Nestorius*.

Nesztorkakadú, l. *Nesztorpapagáj*.

Nesztorpapagáj *(Nestor*, állat, képét l. az *Ausztráliai régió* cikkhez csatolt színes képmellékleten), a Papagáj-félék családjába tartozó madárnem. Az idetartozó papagájok kb. varjúnagyságúak. Csőrük keskeny és nyúlánk. Farkuk gyengén lekerekített v. egyenes és szárnyuknál rövidebb. Bóbitájuk nincsen. Színük sötétes olajbarna v. zöld; tarkójuk és hasuk élénkebb színű. A két nem színezetre nem különbözik egymástól. Hazájuk Új-Zéland. Fa- és sziklaodvakban és bokrok között fészkelnek. Költés után kisebb társaságokban élnek. Igen élénk, éles érzékű és igen kiváncsi madarak. Hangjuktól kapták a *kaka* és *kea* nevet. Gyümölcsökkel, gyökerekkel,

rovarokkal, fák nedvével és mézzel táplálkoznak, de a juhokat is megtámadják és különösen belső részeiket, veséjüket és zsírjukat eszik. 3 élő és 2 kihalt faj ismeretes. Az élők közül említésre méltó a kaka (*N. meridionalis* [Gm.]) és a kea (*N. notabilis* J. Gd.). A kihaltak közül a *Nestor productus* J. Gd. a Filippi-szigeteken, a *Nestor norfolcensis* Pelz pedig Norfolkon élt.

Neszvizs (lengy. *Nieswiez)*, város Minszk orosz kormányzóságban, a Njemen mellékvizének, a Lipának partján, (1910) 8446 lak., posztószövéssel, 1224. történik róla először említés. 1533 a Radziwill hercegek tulajdonába került, akik Litvánia egyik legjelentékenyebb városává tették. Az oroszok 1762. és végleg 1792. foglalták el.

Neteka, adók. Lika-Krbava vm. alsólapaczi (dolnjilapaci) j.-ban, (1910) 493 szerb lak.; u. p. és u. t. Srb.

Ne temere (lat.), kezdőszavai a S. C. C. 1907 aug. 2-iki dekrétumának, mely a tridenti házasságkötési jogot (l. *Házasságkötés)* három pontban megváltoztatta: 1. kijelentve, hogy minden plébános csak saját plébániája területén, de ott azután nemcsak saját plébániai híveinek házasságkötésénél illetékes asszisztálni, úgy hogy a házasságkötő felek lakóhelye plébánosának engedélye (l. *Dimissoriae)* ezentúl nem az érvényesség, csak a megengedettség kelléke. 2. Kijelentette, hogy a passziv jelenlét nem elég, hanem az egyenesen e célból meghívott s felkért plébánosnak kell a felektől azok házasságkötő nyilatkozatát kivennie. 3. Kijelentette, hogy e forma a katolikusokra mindenütt, az oly más vallásúakra ellenben, akik sohasem voltak katolikusok, sehol sem kötelező. Vegyes házasság esetén azonban nem a protestáns fél viszi át a maga mentességét a kat. félre, hanem ellenkezőleg a protestáns fél is alá lesz vetve a Pius-féle formának. Kivéve Németországban, ahol az 1906 jan. 18-iki Provida konstitució értelmében ottani születésüek a vegyes házasságot továbbra is érvényesen köthetik a tridenti, illetőleg a Pius-féle forma betartása nélkül, feltéve, hogy a más vallású fél sohasem volt katolikus. A *Ne temere* e rendelkezése Magyarországon nagy nyugtalanságot idézett elő, mert a vegyes házasságot az egyház csak oly feltétellel engedte meg, ha az összes gyermekek katolikus nevelése biztosíttatik, ennek hiányában a vegyes házasság eddigelé tilosan bár, de érvényesen volt köthető, akár az illetékes plébános passziv asszisztenciája mellett, akár a protestáns pásztor vagy polgári anyakönyvvezető előtt; a Ne temere mind e módokat lehetetlenné tette, félő volt tehát, hogy hazánkban ezentúl számos vegyesházasság fog érvénytelenül köttetni. A magyar püspöki kar azért kifejtvén aggályait, a pápa 1909 febr. 27-én a Provida konstituciót Magyarországra is kiterjesztette, a Szent Officium pedig 1912 jún. 21-én a nem diszpenzálható vegyes házasságokra nézve a passziv asszisztenciát ismét engedélyezte.

Irodalom. Kérészy, Ne Temere, Budapest 1909; Notter, Eljegyzés és házasságkötés a Ne temere dekrétum szerint, Budapest 1909; Serédi, A Ne temere, Pannonhalma 1909; Gennari—Császár, Az új házassági törvény, Szombathely 1908; Leitner—Körmöczy, Az új eljegyzési és házassági törvény, Budapest 1908; Haring, Das neue Ehedekret, Graz 1907; Ojetti, In Jus Antepianum et Pianum ex Decreto Ne temere commentarii, Romae 1908; Vermeersch, De forma sponsalium ac matrimonii post decretum Ne temere, Brugis 1908; Cappello, Nuova legislazione circa gli Sponsali ed il Matrimonio, Torino 1908.

Nethe *(Neethe)*, a *Kis-* és *Nagy-N.* összefolyásából eredő folyó Belgiumban. Itegemtől hajózható, 104 km. hosszú folyás után Rumptnál egyesül a Dylével a Rupeltté.

Nether-Hoyland, város, l. *Hoyland.*

Néthou-gleccser, l. *Maladetta.*

Netley Abbey (ejtsd: nétli ebbi), III. Henrik angol király által alapított híres apátság romjai Southampton közelében. Mellette tengerészeti kórház és orvosi iskola van.

Netot, kisk. Fogaras vm. fogarasi j.-ban, (1910) 744 oláh lak.; u. p. Fogaras, u. t. Vajdarécse.

Netscher, 1. *Caspar*, hollandi festő, szül. Heidelbergben 1639., megh. Hágában 1684 jan. 15. Deventerben Terborchnak volt tanítványa, azután rövid ideig Bordeauxban tartózkodott, 1661. Hágában telepedett le. Genreképeivel és genreszerű képmásaival, melyek többnyire az előkelőbb körök életéből vannak merítve, a hollandi festészet hagyományait követte, de a finomságra, eleganciára való törekvésében gyakran aprólékossá, porcellánszerűen simává válik. Kora legkedveltebb festői közé tartozott, ámbár gyengébb elődeinél. Az amsterdami Rijksmuseumban 10, a drezdai képtárban 9, a müncheni Alte Pinakothekben 5 képe látható. A budapesti Szépművészeti Muzeumban A medaillonkép átadása c. képe Terborch sikeres utánzását árulja el, míg Lady Harley képmása (1662) már erősen modoros. Fiai, *N. Theodor* (1661—1732) és *N. Constantin* (1668—1721) is festők voltak.

2. *N., Frans*, németalföldi író, szül. Hágában 1865 ápr. 30. A de Nieuwe gids írói csoportjához tartozik. Elbeszélései: Studies naar het naakt model (Tanulmányok a meztelen modellről Hága 1886), Menschen om ons (Emberek körülöttünk, u. o. 1888) és regénye: Egoisme (1892) a szélső naturalizmust képviselik.

Nett, kelme, másképp bobbinet (l. o.).

Nette, a Rajna baloldali mellékfolyója, az Eifelben ered, 45 km. hosszú, Neuwieddel szemben torkollik.

Netter, *Thomas*, karmelita, *Dr. praestantissimus* jelzővel, főellenfele *Wiclif*-nek (l. o.), szül. 1380 körül Saffron-Waldenben (innen Thomas Waldensis-nek is nevezték), Essex tartományban, megh. 1341 nov. 3. Rouenban. Számos műve közül fönmaradt: Fasciculi zizaniorum Mag. Joh. Wyclif cum tritico; Doctrinale antiquitatum fidei eccl. cath. adv. Wiclevitas et Hussitas.

Nettesheim, l. *Agrippa* Heinrich Cornelius de Nettesheim.

Nettion crecca (állat), l. *Csörgő-réce.*

Netto (olasz) a. m. tiszta; így nevezik azokat a mennyiségeket, melyeket bizonyos nagyobb mennyiségekből az eltávolítandó részek levonása után maradékkép kapunk s amely már többé meg nem csonkítható; így: *N.-ár* az eladó kereskedő szempontjából az az ár, melyből már az eladó költségeket levonta, a vevővel szemben pedig az, melyből már további kedvezmény nem adható; *N.-bevétel* és *N.-kiadás* a behajtó költségek le-

vonása után fenmaradó bevétel, ill. a vétel ellenértéke a költség tekintetbe vétele nélkül; *N.-budget* v. *N.-költségvetés*, melyben a kiadásokkal kapcsolatos bizonyos bevételelek és a bevételekkel kapcsolatos bizonyos kiadások (a bevételek előállítási költségei) levonás útján úgy vétetnek tekintetbe, hogy csak a fenmaradó tiszta összegek kerülnek bele a költségvetésbe; *N.-jövedelem* ill. *N.-hozadék* a termelés tiszta eredménye a költségek levonása után; *N.-nyereség* a veszteségek levonása után fenmaradó haszon; *N.-súly* az árú tiszta súlya, miután a teljes súlyból (brutto) a göngyölet súlyát (tara) levonták; *N.-cassa* olyan készpénzfizetés, melynél már engedménynek nincs helye; *N.-számla*, melyből sem súly-, sem értékengedmény nem adható, ill. amelyből már minden engedélyezhető levonás levonatott; *N.-díj* a biztosításnál az a díj, melyhez a biztosító társaság még nem kalkulálta hozzá költségeit. Az elnevezés a tengeri szállításból veszi eredetét. A tengeri útról piszkosan érkező árú *brutto* = rút vagy *sporco* = piszkos, *lordo* = mocskos. A piszkos göngyölegből kifejtve: *netto* = tiszta.

Netto à point (franc.), l. *Netto-kiegyenlítés.*

Netto-ár, l. *Netto.*

Netto-budget, l. *Netto, Állami költségvetés.*

Netto-cassa, l. *Netto.*

Netto-díj, l. *Netto.*

Netto-kiegyenlítés v. *pontos kiegyenlítés* a váltóforgalomban használt kifejezés, mely a tartozásnak teljesen pontos, kivánat szerinti kiegyenlítését jelenti (netto à point). A belföldi tartozásnál akkor beszélünk N.-ről, ha az adós akkora és annyi darab váltóban egyenlíti tartozását, mint azt a hitelező kívánja. Pl. 5000 koronás tartozásunkat hitelezőnk kívánságára 3 darab 1500 és 1 darab 500 koronás váltóval egyenlítjük ki. A külföldi valutában kiegyenlítendő tartozásunknál vagy követelésünknél pedig akkor van szó N.-ről, amikor akkora névértékű külföldi váltót használunk kiegyenlítésül, hogy annak a megadott lejárat alapján kiszámított mai értéke a költségek és a kamat tekintetbe vételével tartozásunkat vagy követelésünket utolsó fillérig egyenlítse ki.

Netto-súly, l. *Netto.*

Nettuno, város Róma olasz tartományban, a tenger mellett, (1911) 5203 lak. Asszonyainak festői öltözete ismeretes. Ókori erődítményekkel.

Netus, kisk. Nagy-Küküllő vm. szentágotai j.-ban, (1910) 533 német és oláh lak., vasútállomás, postaügynökség, u. t. Hégen.

Netze *(Notec)*, a Warthe legnagyobb jobboldali mellékfolyója. A K.-i (Kalisz és Varsó határán ered *Montwey* néven, a Brdow- és Goplo-tavakká szélesül ki) és a Ny.-i N.-ből (ez Gnesentől 23 km.-nyire ered a Szkorzencini-tóból) ered, amelyek a Pakos-tóban egyesülnek. Azután a Mölno- és a Pturki-tavat még útjába véve Landsberg fölött 9 km.-nyire torkollik. 440 km. hosszú, vízterülete 17,240 km². Alsó folyásán a *Netzebruch* völgyben folyik, amelyet csak újabban tettek megművelhetővé.

Netze-kerület, az egykori lengyel Kujávia; jelenleg kiterjed Marienwerder porosz kerületnek Flatow és Deutsch-Krone, továbbá Bromberg kerületnek Bromberg, Inowrazlaw, Kolmar, Wirsitz és Czarnikau nevű járásaira.

Netzschkau, város Zwickau szász kerületi kapitányságban, (1910) 7565 lak., papirgyártással, nagyszámú szövőszékkel.

Neubauer *Adolf*, orientálista, szül. Nagybicscsén 1831 márc. 11., megh. Oxfordban 1907 ápr. 6. A héber kéziratok legkiválóbb ismerőinek egyike volt. Szentpétervári kutatásainak eredményeképen közzétette Aus der Petersburger Bibliothek (Leipzig 1866) c. művét, amelyet La Géographie du Talmud (Paris 1868) követett. 1868 óta az oxfordi Bodley-könyvtár könyvtárosa volt és összeállította a könyvtár héber kéziratainak katalógusát (megjel. Oxfordban 1886), amely több mint 2500 héber kéziratot ismertet.

Neu-Benatek, csehországi város, l. *Benatek.*

Neuber, *Friederike Karoline*, német szinésznő, szül. 1697 márc. 9. Reichenbachban, megh. 1760 nov. 30. Laubegastban, Drezda mellett. Igazgatója volt több szintársulatnak, érdeme, hogy az irodalmi drámát tette uralkodóvá a szinpadon a Hanswurst kiirtásával. V. ö. *Reden-Esbeck*, Karoline N. u. ihre Zeitgenossen (Leipzig 1881).

Neuberg, falu Mürzzuschlag stájer kerületi kapitányságban, a Mürz mellett, (1910) 2924 lak., vasércbányával, kohókkal és vasművekkel. Bessemer- és Martin-féle acélkészítéssel. 7 km-nyire van *Mürzsteg* császári vadászkastély.

Neubrandenburg, város Mecklenburg-Strelitz nagyhercegségben, (1910) 12,348 lak., gép-, konzerv-, sör- és szeszgyártással, malmokkal; nagyhercegi kastéllyal. 1631-ben Tilly ostrommal vette be.

Neubreisach, város és vár Felső-Elszász német birodalmi tartományban, 3 km.-nyire a Rajnától, a Neubreisachi és a Rajna-Rhône-csatorna mellett, (1910) 2809 lak. Várát Vauban építette; a németek 1870 nov. 10. foglalták el.

Neubreisachi csatorna, l. *Vauban-csatorna.*

Neuburg *(N. an der Donau)*, az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Schwaben-kerületben, a Duna jobbpartján, (1910) 9061 lak., több középiskolával, kolostorokkal, 8 templommal, nyilvános könyvtárral és szinházzal. Gyáripara élénk. Az egykori N.-i fejedelemség (2750 km², 100,000 lak.), a mely többször cserélt gazdát, 1777. került végleg Bajorország birtokába.

Neuburger, *Max*, osztrák idegorvos, szül. Bécsben 1868 dec. 8. 1893-ban az orvosi történelem magántanára lett. Munkái közül, melyek jórészt az orvostudomány történelmével foglalkoznak, megemlítendők: Die histor. Entwickelung der experimentellen Gehirn- und Rückenmarksphysiologie (1897); Die Anschauungen über den Mechanismus der specifischen Ernährung (1900); Die Vorgeschichte der antitoxischen Therapie der akuten Infektionskrankheiten (1901); Geschichte der Medizin (2 köt., 1906—1911); Studien zur Geschichte d. deutschen Gehirnpathologie (1912). Kiadta Pagel-lel: Handbuch der Geschichte der Medizin (1902—1905).

Neubydžow (ejtsd: —bidzsov), az ugyanily nevű cseh kerületi kapitányság székhelye, (1910) 7541

cseh lak., cukor-, olaj-, bőr-, spódium-, foszfor-, cikória- és sörgyártással, fűrészmalommal.

Neuchâtel (ejtsd: nősatel; ném. *Neuenburg)*, 1. *Svájc egyik kantonja* Bern, Fribourg, Waadt kantonok és Doubs francia département között, 800 km² területtel, (1910) 133,515 lak., akik közül 111,597 francia, 17,305 német, 3747 olasz és 866 egyéb anyanyelvű. A kanton a francia határtól a K.-i szélén fekvő N.-i tóig hegyláncok és völgyek váltakozásából áll. A hegyláncok a Jura tagjai. A Doubson kívül folyói a N.-i tóba folynak; ilyenek: a Reuse és a Seyon. Az éghajlat és növényi termékek szempontjából 3 zónát lehet megkülönböztetni: 1. az alsót (vignoble), amelyen búzán, egyéb gabonanemüeken kívül szőllőt is termesztenek; 2. a középsőt, amely a Val de Ruz és de Traverst foglalja magában és kitűnő legelőkben gazdag és 3. a felsőt, vagyis hegyi zónát, amelyben az erdők és a turfa-telepek, azonkívül az ipar adják a lakosoknak a keresetforrást. N. földjének 70·8%-a termékeny. Az állattenyésztés virágzó. Nagy jövedelmi forrást nyujt az aszfaltbányászat is. Az iparágak közül legjelentékenyebb az óraipar, azonkívül a csokoládé-, likőr-, cement- és villamos eszközök készítése stb. *Kormány és közigazgatás.* Az 1858-iki alaptörvény szerint a kormány demokratikus és képviseleti. A törvényhozó hatalom a nagy tanácsé, amelyet 3—3 évre választanak, minden 1200 lakos után egyet (1910-től 107 tag); e nagy tanács veti ki az adókat, állapítja meg a költségvetést és őrködik a közigazgatás fölött; a törvények, ha 3000 lakos kívánja, népszavazat alá bocsátandók. A végrehajtó hatalmat a Conseil d'état gyakorolja; ez 5 tagból áll, akiket a nagy tanács 3—3 évre választ. 18 békebiróságon és 3 ipari biróságon kívül van 6 járásbiróság és mint legfőbb igazságszolgáltató hatóság a N.-i fölebbviteli törvényszék. N. 6 járásra oszlik. Közművelődési- és közoktatásügyi intézményei a legkiválóbbak közé tartoznak.

Története. A N.-i tóban talált cölöpépítmények bizonyítják, hogy N.-ben már a rómaiak kora előtt is laktak emberek. Helvetia többi részeivel együtt került római uralom alá. 534-ben a frank, a IX. sz. után pedig a burgundi királyságnak lett alkotó részévé és 1032. ez utóbbival együtt a Német birodalomhoz került. 1530-ban fölvette a reformációt. 1707-ben, midőn az addig uralkodó Longueville-család kihalt, I. Frigyes porosz királyt ismerték el a rendek urukul. 1806-ban Napoleon elfoglalta és Berthier marsalnak adta. Az 1814-iki párisi béke visszaadta a porosz királynak, aki a genfihez hasonló Charte constitutionnelle-lel ajándékozta meg és a porosz királyságtól különálló államnak nyilvánította, mire N. 1814 szept. 11-én mint 21-ik kanton a svájci szövetségbe felvétetett. 1831-ben a republikánusok fölkelését elfojtották, de 1848 febr. 29. újabb fegyveres fölkelés tört ki és N. a köztársasági kormányformát fogadta el. Ez ellen a porosz király több ízben tiltakozott, de hasztalan. 1856 szept. 2-án Pourtalès gróf vezérlete alatt royalista fölkelés támadt, de a fölkelők leverettek és fogságba jutottak. Poroszország háborúval fenyegetőzött. Azonban a svájci szövetség is mozgósította hadait, mire egyezség jött létre. A fogoly royalistákat szabadon bocsátották, a porosz király pedig felségi jogairól lemondott. Azóta kisebb súrlódásokat leszámítva, a kanton békésen fejlődik. V. ö. *Chambrier*, Hist d. N. (1840); *Benoit*, Le canton de N. (1861); *Grandpierre*, Hist. du canton de N. sous le rois de Prusse (1889); *Diacon*, Führer durch den Kanton N. (1914).

2. *N.*, az ugyanily nevű kanton és járás *székhelye* a N.-i tó partján, a Jura lábánál, (1913) 24,100 lak., néhány óragyárral, szalmakalapfonással és a kis *Serrières* nevű külvárosban a Suchard-féle csokoládégyárral. Nevezetesebb intézetei: az akadémia, a szépművészetek muzeuma, a városi régiségtár egy történelem előtti időkből való síremlékkel, amelyet 1876. az Auvernier melletti cölöpépítményekben találtak, etnográfiai muzeummal; a gimnázium mintegy 100,000 kötetből álló könyvtárral, csillagvizsgáló, természettudományi, történelmi és földrajzi társaságok, kereskedelmi-, órás-, iparrajz- és egyéb iskolák, kórházak. Kiválóbb épületei az említett közintézeteken kívül: az egykori fejedelmi kastély a XIII. és XIV. sz.-ból; mellette a Temple du haut az egykori N.-i grófok néhány érdekes, színes szobrával.

Neuchâtel hercege, l. *Berthier*, 1.

Neuchâteli-tó (francia: *Lac de Neuchâtel*, német: *Neuenburger See*, római: *Lacus Eburodunensis)*, Svájc nagy tavainak egyike 432 m. magasban Neuchâtel, Fribourg, Waadt és Bern kantonok közt, területe 220 km², 38 km. hosszú, 3—9 km. széles, legnagyobb mélysége 153 m. A Jura-hegység lábán DNy.-ÉK.-i irányú törésvonalban fekszik, szigetei, öblei nincsenek, környéke Ny.-on szőllőkkel és erdőkkel borított magaslat (Mont Vuilly v. Wistelbach 657 m.), K.-en alacsonyabb dombvidék szántóföldekkel. Beléje ömlik Yverdonnál a Zihl, lefolyása ugyanez Montmirailnál. Ezenkívül még beléje ömlik a Mentue, Broye, Reuse, Seyon. Partján Estavayernél, La Taynenél és Cortaillodnál mintegy 70 cölöpépítményt találtak. Balpartján egész hosszában, jobbpartján Yverdontól Estavayerig vasút vezet, emiatt, valamint a Jura-vízrendszer-korrekció miatt (amely sekélyebbé tette) a hajózás csökkent, s ma csak Neuchâtel és Murten közt (a Broye- és a Murten-tó fölhasználásával), valamint Neuchâtel és Estavayer közt van gőzhajóközlekedés. Halászata gazdag.

Neudamm, város Königsberg porosz kerületben, a Miezel közelében, (1910) 7827 lak., posztó- és dextrin-készítéssel, fűrészmalommal.

Neudek, város az ugyanily nevű cseh kerületi kapitányságban, a szász határ közelében a Rohlau és Éger összefolyásánál, (1910) 6896 lak., vas- és acélművek, papirgyártás, gyapjufonás.

Neudóhegy, község, l. *Magashegy.*

Neudorf, adók- és pk. Szerém vm. vinkoveczei j.-ban, (1910) 1235 német lak., vasúti megállóhely Novo selo; u. p. és u. t. Vinkovcze (Vinkovci).

Neudorf, Strassburg egyik elővárosa, illetve kerülete, (1910) 25,480 lakossal.

Neue Freie Presse, német nyelvű politikai lap, naponkint kétszer jelenik meg Bécsben; a

legtekintélyesebb újság Ausztriában. 1864-ben *Friedländer* Max és *Etienne* Michael alapította; tökéletesítette a hírszolgálatot s a legkiválóbb szakembereket tudta maga köré gyüjteni. 1879 óta főszerkesztője *Bacher* Eduard volt, aki 1908. halt meg. Utána *Hemberger* Andreas lett a felelős szerkesztője; a lap élén *Benedikt* Moriz áll.

Neuenahr, község és látogatott fürdőhely Koblenz porosz kerületben az Ahr mellett, (1910) 3871 lak., 5 meleg (30—40°) ásványvízforrással és fürdőintézettel.

Neuenburg, 1. l. *Neuchâtel*. — 2. *N.*, város Marienwerder porosz kerületben, a Visztula és Montan összefolyásánál, (1910) 5152 lak., gép- és sörgyártással, régi kastéllyal.

Neuende, község az oldenburgi nagyhercegség rüstringeni kerületében, (1910) 7454 lak., tégla- és cserépégetéssel.

Neuenstadt *(Neuveville)*, az ugyanily nevű svájci járás székhelye a Bieli-tó partján, egy hatalmas várrommal koszoruzott hegy alján, (1910) 2278 lak., bőrcserzéssel és órakészítéssel, cölöpépítmények maradványait, burgundi fegyvereket stb. tartalmazó muzeummal.

Neuenstadt, *Heinrich von*, német költő, l. *Heinrich von Neuenstadt*.

Neufahrwasser, kikötő és Danzig külvárosa, (1910) 9536 lak., mólókkal, világító tornyokkal; a Keleti-tengerrel kikötői csatorna köti össze. Közelében van *Westerplatte* tengeri fürdő.

Neufchâteau (ejtsd: nősató), székhelye Vosges francia départementnak, a Maas és Mouzon összefolyásánál, (1911) 4010 lak., bútor- és szeggyártás; Jeanne d'Arc bronzszobrával; a lotharingiai hercegek kastélyának romjaival. 1914 aug. 23. N. mellett ütközet volt, amelyben a németek megverték a franciákat.

Neufchâtel (ejtsd: nősatel), 1. a. m. *Neuchâtel* (l. o.). — 2. *N.*, az ugyanily nevű járás székhelye Seine-Inférieure francia départementban, (1911) 4016 lak., almabor- és sajtkészítés; régiség-muzeummal; temploma XV. sz.-beli síremlékekben gazdag. Várát 1595. IV. Henrik lerombolta.

Neufchatel, *Nicolaes (Colin van Nieucasteel)*, *Lucidel* néven is ismeretes németalföldi festő, szül. Hennegauban 1527 (?), megh. valószinüleg Nürnbergben 1590 után. Amsterdamban Peeter Coeck van Aelst tanítványa volt. Nürnbergben a XVI. sz.-ban az arcképfestés főképviselője volt és Neudörfer nürnbergi matematikust és fiát ábrázoló képe (München, Alte Pinakothek) komoly realizmusával tünik ki. A budapesti Szépművészeti Muzeumban 4 érdekes képmása látható.

Neugebauer *László (aszódi)*, műfordító, szül. Pesten 1845 febr. 22. Pesten, majd Bécsben elvégezve tanulmányait, az Osztrák-magyar bank vezértitkárságának tisztviselője lett. Bécsben a *Magyar egyesület* elnöke volt s azt felvirágoztatta; később az egyesület disztagjául választotta. Már a 60-as években fordítgatott magyar írókat németre, s húsz éves korában élete céljául tűzte ki, hogy Petőfit s általán a magyar irodalmat megismerteti a német közönséggel. Egyes fordításai a legnevezetesebb német költők nagy tetszésével találkozván, 1878. egy egész kötetre való Petőfi-verset fordított németre (2. kiad. 1885, 3. kiad. 1910). Hangulatos, hű és gondos fordításával nemcsak magának szerzett megérdemelt dicsőséget, hanem nagy szolgálatot tett a magyarságnak is, mert a külföld valóban az ő fordításaiból ismerte meg Petőfit és hogy Petőfit immár a világirodalom klasszikusai közé sorolta: ez N. érdeme. Egyik alapítója volt a Petőfi-Társaságnak. Érdemeiért a Kisfaludy-Társaság (1882), valamint a Kemény Zsigmond-Társaság is tagjai közé választotta, s a király 1890. magyar nemességgel tüntette ki. Azóta is nem lankadó szorgalommal szólaltatja meg németül jeles íróinkat, így Aranyt, Vörösmartyt, Tompát, Lévay Józsefet, Tolnai Lajost, Herczeg Ferenczet, Ambrus Zoltánt, Gyulait, Szász Károlyt, Vajda Jánost, Csikyt, Tóth Kálmánt, Endrődi Sándort, Jókait. Ő vezette be a német irodalomba Mikszáthot és Kiss Józsefet.

Neugeboren *L. János*, geológiai író, szül. 1806 aug. 2. Szászsebesen, megh. 1887 szept. 20. Nagyszebenben. 1834-ben nagyszebeni lelkész lett. Mint a Brukenthal-muzeum gondnoka nagy érdemeket szerzett. Fontosabb művei: Goldstufen des Brukenthalischen Museums in Hermannstadt (Transsylvania 1842); Die vorweltliche Squalidenzähne aus dem Grobkalk bei Portsesd am Altflusse unweit Tolmatsch (1850); Die Foraminiferen aus der Ordnung der Stichostegier von Ober-Lapugy in Siebenbürgen (Wien 1856, Denkschr. d. kais. Akad. d. Wiss. XII); Die Cristellarien und Robulinen aus dem marinen Miocän bei Ober-Lapugy (Arch. d. Ver. f. siebenbürg. Landeskunde X. 1872); Systematisches Verzeichnis der in dem Tegelgebilde von Ober-Lapugy vorkommenden Conchiferen (1880).

Neugersdorf, város, l. *Gersdorf*.

Neuhaldensleben, az ugyanily nevű j. székhelye Magdeburg porosz kerületben, az Ohre folyó mellett, (1910) 10,774 lak., kőedény-, majolika-, kocsi-, szappan-, sör-, keményítőgyártással, orgonakészítéssel, malmokkal; Oroszlán Henrik szobrával.

Neuhannover, a Bismarck-szigetek legnagyobbika, a csoport É.-i részén, mintegy 1300 km² területtel és 1200 lakossal.

Neuhaus, 1. *(Hradec Jindrichuv)*, az ugyanily nevű cseh kerületi kapitányság *székhelye*, (1910) 10,119 nagyobbára cseh lak., gyapjuszövéssel és festéssel, szeszégetéssel, műmalmokkal és sörgyártással; a Czernin grófok régi (XIII. sz.-beli) kastélyával, amelyben gazdag irattárt és régiségeket őriznek. — 2. *N.*, Doberna községhez tartozó *fürdőhely* Cilli stiriai kerületi kapitányságban; meleg (36·5°), a gasteinihoz hasonló forrása miatt köszvény és női bajok ellen sokan látogatják. — 3. *N. an der Oste*, az ugyanily nevű járás *székhelye* Stade porosz kerületben, (1910) 1549 lak., ásványviz-fürdővel, dohány- és papirgyártással. — 4. *N. (Bad-N.), falu és fürdő* a bajorországi Unterfranken kerületben Neustadt a. d. Saale-vel szemben, (1910) 135 lak., 4 szénsav- és vastartalmú ásványvíz-forrással.

Neuhauser, erdélyi festőcsalád, amelynek tagjai rajzoktatással is foglalkoztak s több festőnknek voltak első oktatói. 1. id. *N. Ferenc*,

megh. 1807 után, főkép tájképeket festett, Nagyszebenben működött, az odavaló Brukenthal-képtárban van tőle: *Tájkép malommal, Tájkép rommal, A nagyszebeni vár* (mind 1789-ből), *Szombatfalva* (1802). — 2. Ifj. *N. Ferenc*, szül. 1763., megh. Nagyszebenben 1836 aug. 22. Nagyszebenben rajztanár volt és 1812 körül a Brukenthal-képtár őre, a 20-as évek derekán tőle tanult festeni *Barabás* Miklós, arcképét meg is festette 1831. Művei közül egy *Arckép* (1818) és *Szász plébános bevonulása új plébániájába* c. képe a nagyszebeni Brukenthal-képtárban van. — 3. *N. József* vagy *János*, Kolozsvárott volt rajztanító, rajzmintákat adott ki, két akvarellje (mindkettő József császár udvarát mutatja, 1789) a nagyszebeni Brukenthal-muzeumban van. Állítólag 1815. halt meg.

Neu-Heiduk, falu az oppelni porosz közigazgatási kerület beutheni járásában, (1910) 6240 lak., kőszénbányászat.

Neuhof, *Theodor*, báró, német kalandor, Korzika királya (1736—38), szül. 1686 körül, megh. Londonban 1756 dec. 11. Vesztfáliai nemesi családból származott s előbb a francia, majd a svéd hadseregben szolgált. 1718-ban Spanyolországba ment, ahol részt vett *Law* (l. o.) spekulációiban és minden vagyonát elvesztette. Ezután kalandoréletet folytatott, végre 1732. VI. Károly császár követe lett Firenzében. Itt ismerkedett meg korzikai menekültekkel, akik felajánlották neki a sziget királyi trónját. N. elfogadta az ajánlatot s a tuniszi bej segítségével felszerelt hajón 1736 márc. 13. kikötött a szigeten Aleriában, hol ápr. 14. *I. Tivadar* néven királlyá kiáltották ki. A genovaiaktól segítségül hívott franciák azonban már két év mulva véget vetettek N. királyságának, ki 1738. nov. kénytelen volt menekülni. 1743-ban új kisérletet tett a sziget visszafoglalására, de vállalata nem sikerült. Ezután Londonban élt, hol az adósok fogházába került. Innen csak 1756. szabadult ki Walpole miniszterelnök közbenjárására. Egyetlen fia, *Friedrich*, 1768. könyvet adott ki atyja élményeiről. (Mémoires pour servir à l'histoire de Corse). V. ö. *Fitzgerald*, King Theodore of Corsica (London 1890).

Neuilly (ejtsd: nölyi), 1. *N.-sur-Marne, község* Seine-et-Oise départementban, a Marne jobb partján, szép völgyben, (1911) 5621 lak., elmebetegek házával. — 2. *N.-sur-Seine, város* Seine départementban, Páris körfalai és a Seine között, (1911) 44,616 lak., műszergyártás, szőnyegszövés, magtermelés, csokoládégyártás. Orléansi Ferdinánd emlékére emelt kápolnával azon a helyen, ahol 1842 júl. 13. halálos baleset érte. Városháza, gótikus templom.

Neuilly grófja. Ezt a nevet viselte Lajos Fülöp francia király 1848 febr. 24. történt letétele, illetőleg lemondása óta.

Neu-Isenburg, város Starkenburg hesseni tartományban, (1910) 11,437 lak., butor-, kolbász- és bőrárúkészítéssel, gépgyártással.

Neukirch, *Benjamin*, német költő, szül. Reinkeben (Glogau mellett) 1665 márc. 27., megh. Ansbachban 1729 aug. 15. Előbb Berlinben tanár, majd az ansbachi herceg nevelője volt. Eredeti versei közül kiválnak szatirái (1732 és 1757). Lefordította versekben Fénélon Télémaque-ját (Begebenheiten des Prinzen von Ithaka (1729—1730, 3 köt.). Válogatott verseit kiadta Gottsched (1734), életét megirta *Dorn*, B. N. (Weimar, 1897).

Neukirchen *beim heiligen Blut*, falu a bajorországi Niederbayern kerületben, (1910) 1680 lak., a szt. vérről elnevezett gazdag búcsújáró-templommal.

Neukölln (azelőtt *Rixdorf*), város a potsdami porosz közigazgatási kerületben, Berlintől délkeletre, amellyel 23 villamos vasúti vonal köti össze, (1910) 237,289 lak. 1870 óta népessége 30-szorosára emelkedett s 1905 óta 58%-kal növekedett. Linoleum-, guttapercha-, festék-, aszfalt-, papir-, szerszám- és gépgyártással, üveg- és márványcsiszoló-intézetekkel, városi villamosművekkel, számos díszes köz- és magánépülettel s több kulturális intézménnyel. A mult század hetvenes éveiben még két kis falu állott N. helyén s *Richardsdorf* volt a két község neve, 1899-ben *Rixdorf* néven városi jogokat nyert s 1912-ben miniszteri rendelettel nevét N.-re változtatták.

Neukuhren, falu és látogatott tengeri fürdő Königsberg porosz kerületben, Samland É.-i partján, számos nyaralóval, 350 lak.

Neulauenburg (1885-ig *Duke of York*), szigetcsoport a Bismarckról elnevezett szigettengerben. 8 alacsony szigetből áll; köztük a főbbek: N., Makada, Mioko, Kabakon, Keravara stb., összesen 58 km² területtel, néhány igen jó kikötővel (Hunter-, Makada-, Mioko-kikötő).

Neu-Lerchenfeld, város, l. *Lerchenfeld*.

Ne ultra petita (lat.) a polgári pernek az az elve, hogy a biró a fél kérelmén túl ítéletében ne terjeszkedjék.

Neuma-írás, l. *Hangjegyek*.

Neumann, 1. *Ármin*, jogtudós, szül. Nagyváradon 1845 febr. 14., megh. Budapesten 1909 jan. 31. Mint ügyvéd Pápán, Székesfehérvárt, majd Budapesten működött. 1882-ben egyetemi magántanár, 1888. rendkívüli tanár lett. 1887—1903-ig országgyűlési képviselő volt szabadelvüpárti programmal. Nagyobb értekezései jelentek meg a vámpolitka és az állami egyedáruság köréből. Törvényszerkesztői működést fejtett ki a biztosítási ügy, üzletátruházás, tisztességtelen verseny kérdéseiben. Főbb művei: *A kereskedelmi törvény magyarázata* (Budapest 1878—82, 3 köt., 2. kiad. 1897); *A védjegytörvény magyarázata* (u. o. 1893).

2. *N. Károly (gárdonyi)*, közgazdasági író, szül. 1865 márc. 18. Budapesten. Tanulmányait a budapesti és a berlini egyetemen végezte. 1887-ben a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium szolgálatába lépett. Résztvett a berni nemzetközi árufuvarozási és személyszállítási egyezmény tárgyalásán, különféle kereskedelempolitikai és kiegyezési tárgyalásokon. 1910-ben a kereskedelemügyi minisztériumban miniszteri tanácsos s a vasúti szakosztály főnöke lett. A keleti kereskedelmi akadémián hosszú ideig kereskedelmi jogot adott elő, a műegyetemen pedig a közlekedési jog megbízott tanára

Nevezetesebb munkái: *A francia kamara vitái az elsőszülöttségi jogról* (Budapest 1889); *A birói és közigazgatási jog határairól* (1887, Magyar Igazságügy); *A berni egyezményről* (u. o.); *Eisenbahntarifwesen* (Handwörterbuch d. Staatswissenschaften I. és II. kiad.). Irt ezenkívül számos vasútügyi tanulmányt hazai és külföldi folyóiratokban, továbbá vasútügyi cikkeket az Ulbrich-Mischler-féle közigazgatási lexikonban.

3. *N. Zsigmond*, kémikus, szül. 1860 jan. 19. Tabon, Somogy vármegyében. Főiskolai tanulmányait a bécsi műegyetemen elvégezvén, 1888. Budapesten filoz. doktori oklevelet nyert. Négy éven át Than tanár mellett volt gyakornok, azután a főváros vegyészeti hivatalában működött, majd 1890. nyilvános laboratóriumot nyitott. Ugyanez évben a kir. kereskedelmi törvényszék hites vegyészévé, 1897. pedig a szabadalmi hivatal hites szakértőjévé nevezték ki. Számos dolgozata jelent meg hazai és külföldi szaklapokban, melyek közül nevezetesebbek: *Eudiometeres vizsgálatok oxigén-ammoniák elegyeken; A nitrátok és nitritek képződése a víz párolgása közben* (1889. a Természettud. Társulat a Bugát-alap 300 forintos pályadíjával jutalmazta); *Módszer a chinin meghatározására chinintannátban; Ujítások polarizáló csöveken.* A *Magyar Chemikusok Lapjá*nak megindítása óta felelős főszerkesztője.

Neumann, 1. *Amelie*, német szinésznő, l. *Haizinger*.

2. *N.*, *Angelo*, német szinpadi énekes és operaigazgató, szül. Bécsben 1838 aug. 18., megh. Prágában 1910 dec. 20. Kereskedőnek készült, később énekesnek képeztette ki magát és mint ilyen működött Krakóban, Sopronban, Pozsonyban és 1862—76. a bécsi Hofoperben. 1876-ban a lipcsei opera igazgatója lett, ahonnan egész társulatával vendégjátékokra indult és Európa nagyobb városaiban bemutatta Wagner Nibelung-trilógiáját. Budapesten 1883 máj. tartotta előadásait. 1882. a brémai, 1885. a prágai városi szinház igazgatója lett, amely vezetése alatt nagyon fellendült. Munkája: Erinnerungen an Richard Wagner (Leipzig 1907).

3. *N.*, *Franz*, német fizikus, szül. Joachimsthalban (Berlin mellett) 1798 szept. 11., megh. Königsbergben 1895 máj. 23. A königsbergi egyetemen a fizika és ásványtan tanára volt. Tudományos munkálataiból különösen kiemelendők: elmélete a fény visszaverődéséről és töréséről azon föltevés alapján, hogy a fényrezgések a polarizáció síkjában mennek végbe; a kettőstörés törvényeinek levezetése nem kristályos testekre nézve, melyek nyomás vagy egyenlőtlen melegítés következtében kettőstörésüekké lettek; az indukált elektromos áramok matematikai elméletének általános törvényei; a fajmelegre vonatkozó Dulong-féle törvény általánosítása. Munkái: Vorlesungen über die Theorie des Magnetismus (Leipzig 1881); Einleitung in die theoretische Physik (u. o. 1883); Vorlesungen über elektrische Ströme (u. o. 1884); Vorlesungen über die Theorie der Elastizität (u. o. 1885); Vorlesungen über die Theorie des Potentials (u. o. 1887); Vorlesungen über Kapillarität (u. o. 1894); Allgemeine Gesetze der inducirten elektrischen Ströme.

4. *N.*, *Friedrich Julius von*, német közgazdasági író, szül. Königsbergben 1835 okt. 12., megh. Freiburgban 1910 aug. 16. 1871-ben a közgazdaságtan tanára lett a baseli egyetemen, 1876 óta pedig Tübingenben működött. Főbb munkái: Die progressive Einkommensteuer im Staats- und Gemeindehaushalt (Leipzig 1874); Ertragssteuern oder persönliche Steuern vom Einkommen u. Vermögen? (Freiburg 1876); Die Steuer und das öffentliche Interesse (Leipzig 1887); Grundlagen der Volkswirtschaftslehre (Tübingen 1889); Zur Gemeindesteuerreform in Deutschland (u. o. 1895); Die persönlichen Steuern vom Einkommen, verbunden mit Ertrags- oder mit Vermögensteuern (u. o. 1896).

5. *N.*, *Fritz*, német filológus, szül. Warnemündeben 1854 ápr. 23. 1882-ben a freiburgi, 1890. pedig a heidelbergi egyetem tanára lett. A román filológia köréből való művei: Zur Laut- und Flexionslehre des Altfranzösischen (Heilbronn 1878); Die romanische Philologie, ein Grundriss (Leipzig 1886). 1880 óta Behaghellel együtt a Literaturblatt f. germanische und romanische Philologie c. folyóiratot szerkeszti.

6. *N.*, *Johann Balthasar*, német építész, szül. Egerben 1687., megh. Würzburgban 1753. A barok- és rokoko-stílű építészetet művelte. Sokat épített a Schönborn grófok számára; így a würzburgi hercegérsek palotáját (1720—44), mely a német barok-stíl legszebb alkotása. V. ö. P. J. *Keller*, Balthasar N. (Würzburg 1896).

7. *N.*, *Karl Friedrich*, német orientalista, szül. Reichmannsdorfban 1793 dec. 28., megh. Berlinben 1870 márc. 17. 1829-ben Kinába utazott, hol 12,000 kötetre rúgó kinai könyvtárt gyüjtött össze, amely jelenleg Münchenben van. A berlini könyvtárnak is vett 2400 kötet kinai művet. Visszatérése után 1831. katedrát kapott Münchenben. Művei: Geschichte der armenischen Litteratur (Leipzig 1836); Die Völker des südlichen Russland (a francia Institut de France által jutalmazott pályamunka, 2. kiad. 1855); Geschichte d. englisch-chinesischen Krieges (2. kiad. 1855); Geschichte des englischen Reichs in Asien (1857, 2 köt.); Geschichte der Vereinigten Staaten von Nord-Amerika (3 köt., Berlin 1863—66). Magyarul megjelent: Az örmény nemzet irodalomtörténetének kisérlete, a mechitaristák művei után. Ford. *Avéd* Jákó (Gyulafehérvár 1883).

8. *N.*, *Karl*, történetiró és geografus, szül. Königsbergben 1823 dec. 27., megh. Boroszlóban 1880 jún. 29. 1856—60-ig a berlini Zeitschrift für allgemeine Erdkunde szerkesztője volt. 1860-ban tanár a boroszlói egyetemen. Főbb művei: Die Hellenen in Skythenlande (Berlin 1855); Geschichte Roms während des Verfalls der Republik (2 köt., Breslau 1881—84); Das Zeitalter der Punischen Kriege (u. o. 1883); Physikalische Geographie von Griechenland, Partsch J.-vel (u. o. 1885).

9. *N.*, *Karl Gottfried*, német matematikus, *N. 3.* fia, szül. Königsbergben 1832 máj. 7. 1858-ban a hallei egyetemen magántanárrá, 1863. pedig rendkívüli tanárrá lett. 1863-ban Baselben, 1865. Tübingenben, 1868. pedig a lipcsei egyetemen lett rendes tanár. A függvénytannal és elméleti fizikával foglalkozott. Nevezetesebb művei: Vorle-

sungen über Riemann's Theorie der Abel'schen Integrale (Leipzig, 2. kiad., 1884); Vorlesungen über die mechanische Theorie der Wärme (u. o. 1875); Hydrodynamische Untersuchungen (u. o. 1883); Allg. Untersuch. über das Newton'sche Prinzip der Fernwirkungen (u. o. 1895).

10. *N.*, *Karl Johannes*, német történetíró, szül. Glogowoban (Posen) 1857 szept. 9. A strassburgi egyetem tanára 1890 óta. Nevezetesebb munkái: Strabons Landeskunde von Kaukasien (Leipzig 1883); Der römische Staat und die allgemeine Kirche bis auf Diokletian (u. o. 1890, I. köt.); L. Junius Brutus, der erste Konsul (u. o. 1901); Hippolytus von Rom (I. rész, 1902); Theodor Mommsen (1904); Die Entstehung des spart. Staates in der lykurg. Verfassung (1905); Entwickelung u. Aufgaben der alten Geschichte (1909); Wissenschaft und Wissenswertes (1909); Die hellenist. Staaten u. die röm. Republik (1909); Abriss der röm. Staatsaltertümer (1911, 2. kiad. 1912). Kiadta és németre fordította Julianus császár munkáját a keresztények ellen (Juliani Imperatoris librorum contra Christianos, quae supersunt, Leipzig 1880).

11. *N.*, *Leopold*, báró, osztrák jogtudós, szül. Zaleszczykiben (Galicia) 1811 okt. 23., megh. Bozen mellett Griesben 1888 dec. 7. 1849—83-ig a nemzetközi jognak és statisztikának tanára a bécsi egyetemen, 1869 óta az urakházának tagja volt. Főműve az európai nemzetközi jog alapelveiről szóló munkája (1885). Plusonnal együtt kiadta: Recueil des traités et conventions conclus par l'Autriche avec les puissances étrangères depuis 1763 (1855—88, 18 kötet).

12. *N.*, *Ludwig*, német geografus, szül. 1854 máj. 19. Pfullendorfban. 1877—85-ig gimnáziumi tanár volt Freiburgban, majd 1886 óta egyetemi tanár ugyanott. Nevezetesebb művei: Orometrie des Schwarzwaldes (Wien 1886); Die Volksdichte im Grossherzogtum Baden (Stuttgart 1892); Europa, eine allgemeine Länderkunde (Philippsonnal együtt, Leipzig 1894); Der Schwarzwald in Wort und Bild (Stuttgart 1897, 4. kiad. 1903).

13. *N.*, *Luise*, német szinésznő, l. *Haizinger*.

Neumann-Haizinger, l. *Haizinger*.

Neumann-Kopp-féle törvény, l. *Atomhő*.

Neumann-Spallart, *Franz Xaver von*, osztrák statisztikus, szül. Bécsben 1837 nov. 11., megh. u. o. 1888 ápr. 19. 1863-ban a közgazdaságtant tanította a bécsi kereskedelmi akadémián, 1869 óta pedig a hadi iskolán. 1873-ban a mezőgazdasági főiskola rendes tanára lett s a statisztikát is tanította a bécsi egyetemen. Élénk részt vett a nemzetközi statisztikai intézet alapításánál s annak egy ideig alelnöke volt. Főbb munkái: Österreichs Handelspolitik (Wien 1864); Volkswirtschaft und Heereswesen (u. o. 1869); Übersichten der Weltwirtschaft (Stuttgart 1878—87, 5 kötet, folytatta Juraschek).

Neumark, *Brandenburg határgrófságnak* az Odera jobb partján és a Warthe mellett elterülő része Pomeránia, a Porosz tartomány, Posen, Szilézia, Alsó-Luzsácia, Közép- s Ukermark közt. Legnagyobb kiterjedése idején területe 13,266 km², fővárosa pedig Soldin, később Küstrin volt. Poroszország új beosztása óta Köslin kerület kisebb és Frankfurt kerület nagyobb részét alkotja.

Neumark, *Georg*, német költő, szül. Langensalzában 1621 márc. 16., megh. Weimarban 1681 júl. 8., hol 1652 óta könyv- és utóbb levéltárnok volt. Fő munkája: Der Neusprossende Teutsche Palmbaum (Nürnberg 1668), a Fruchtbringende Gesellschaft-nak története. Költeményei közül az egyházi dalok becsesek és részben még ma is népszerüek (pl. a: Wer nur den lieben Gott lässt walten kezdetű). Életét megirta *Knauth* (1881).

Neumarkt, 1. *(Nowytarg)*, az ugyanily nevű galiciai kerületi kapitányság *székhelye* a Fehér- és Fekete-Dunajec összefolyásánál, a Magas-Tátra északi lábánál, (1910) 9185 lak., vászonkereskedéssel, igen régi templommal. — 2. *N.*, az ugyanily nevű járás *székhelye* Boroszló porosz kerületben, (1910) 4983 lak., bőr-, szivar- és sörgyártással. — 3. *N. in der Oberpfalz*, az ugyanily nevű járás *székhelye* Bajorországban a Lajos-csatorna és vasút mellett, (1910) 6375 lak., kerékpár-, tűzhelykészítéssel, tésztagyárral, cement-, tégla- és sörgyártással, fűrészmalmokkal; ásványvizforrással és fürdőintézettel.

Neumarktl *(Tržič)*, község Krainburg krajnai kerületi kapitányságban, (1910) 2629 lak., vashámorokkal, közelében higanybányával.

Neumayer, *Georg von*, német geofizikus, szül. a bajorországi Kirchheimbolandenban 1826 jún. 21., megh. 1909 máj. 25. Neustadt an der Hardtban. 1850. tengerész lett és több nagy utat tett. Miután visszatért hazájába, 1856. I. Miksa király támogatásával Ausztráliába ment s ott a Flagstaff Observatoryt alapította, amelynek 1864-ig vezetője volt. Ezután tevékeny részt vett északsarki expediciók szervezésében. 1872-ben Berlinben a tengerészeti hivatal hidrografusa, 1876. a hamburgi Deutsche Seewarte igazgatója lett, amely intézetet nagyra fejlesztette; ő indította meg a Segelhandbuch der Deutschen Seewarte és Annalen der Hydrographie und Maritimen Meteorologie c. hivatalos kiadványokat. 1904-ben nyugalomba vonult. Művei: Results of the magnetical, nautical and meteorological observations made and collected at the Flagstaff Observatory, Melbourne (Mannheim 1867); Results of the magnetic survey of the colony of Victoria, executed during the years 1858—64 (Mannheim 1869). Börgennel együtt kiadta: Die internationale Polarforschung 1882—1883 (Berlin 1886) és: Die deutschen Expeditionen u. ihre Ergebnisse (u. o. 1891) c. műveit, valamint több más szakférfival: Anleitung zu wissenschaftl. Beobachtungen auf Reisen (u. o. 1888, 3. kiad. 1906). Utolsó nagyobb munkája: Auf zum Südpol! (Berlin 1901).

Neumayr, *Melchior*, hirneves osztrák geológus, szül. Münchenben 1845 okt. 24., megh. Bécsben 1890 jan. 29. 1868—72 között a bécsi geológiai intézetben osztálygeológus, 1873. rendkívüli és 1880. rendes tanár lett a bécsi egyetem paleontológiai tanszékén. Tudományos utazásokat végzett a Kápátokban, Alpokban, Dalmáciában, Itáliában, a Balkán-félszigeten és Kisázsiában. Különösen a júra-formációval foglalkozott, arra törekedvén, hogy a Darwin-féle kiválási tant a geológiai korszakok flórájára és faunájára is alkal-

mazza. Nevezetesebb művei: Erdgeschichte (Leipzig 1885—87, 2. köt. 1895, Uhlig 2. kiadásban is közzétette); Die Stämme des Tierreichs. Wirbellose Tiere (Wien 1890). V. ö. *Toula*, Zur Erinnerung an Melchior N. (Wien 1890).

Neumecklenburg (azelőtt: *Uj-Irország* vagy *Tombara)*, a Bismarckról elnevezett szigettengerben nagyságra nézve a második sziget, kb. 12,000 km² területtel. Neupommerntől a Szent György-csatorna választja el. Partja, amennyire ismeretes, kevés tagoltságot mutat. Belsejében egy hegylánc vonul végig. Lakói igen vadak.

Neumeister, 1. *Erdmann*, német költő, szül. Üchteritzben (Weissenfels mellett) 1671 máj. 12., megh. Hamburgban 1756 aug. 18., hol 1715 óta főlelkész volt. Korának tekintélyes egyházi dalköltője. A pietizmus és protestáns unio irodalmi vitáiban is részt vett.

2. *N.*, *Max*, német erdész, szül. Kleindrebnitzben 1849 máj. 15. A tharandti akadémián 1880., majd 1894. igazgató lett. Főbb művei: Forstliche Kubirungstafeln (Wien 1890—1904); Die Forsteinrichtung der Zukunft (1900).

Neumühlen, falu Schleswig porosz kerületben, (1910) 7024 lak., hajógyárral. Baltische Mühle nevű malma legnagyobb a kontinensen, 82 malomjáratán évenkint 800,000 q. liszt készül.

Neumünster, város Schleswig porosz kerületben a Schwale folyó mellett, (1910) 34,555 lak., gyapjuszövéssel, bőrcserzőkkel, papir-, sör- és gépgyártással, vasöntéssel.

Neunkirchen, 1. az ugyanily nevű *alsó-ausztriai* kerületi kapitányság székhelye, (1910) 11,899 lak., fém- és szövő-iparral. — 2. *N.*, mezőváros Trier *porosz* kerületben, (1910) 34,539 lak., nagy vasművel és kohókkal, vasöntéssel, hengerművekkel és közelében szénbányákkal.

Neu-Ostpreussen, a porosz királyság egykori tartománya a Visztula, Bug, Niemen és az előbbi porosz határ közt, amely 1795. Lengyelország harmadik felosztásakor került Poroszországhoz. Területe mintegy 47,000 km². A tilsiti béke a varsói nagyhercegségnek, a bécsi kongresszus Oroszországnak juttatta.

Neupommern, l. *Uj-Pomeránia.*

Neuquén (ejtsd: neukén), 1. 500 km. hosszú folyó Argentinában; az Andok K.-i lejtőjén ered számos forrásfolyóból, N. községnél egyesül a Rio Limayval a Rio Negróvá. Alsó részén Fort Cuartadivizióig hajózható.

2. *Gobernacion del N.*, Argentina egyik *territóriuma* az Andok gerince, a Colorado és Lisnay között, területe 109,080 km², (1911) 34,000 lak. Területén több vulkán van (Quetrupillan 3680 m., Trilope stb., mostani telepesei indiánus őslakóit 1881. űzték el, a N. öntözi, D.-i része termékenyebb. Fontosabb hágói: a Pihachen (1990 m.), Palanquen és Saco. Fővárosa Chosmalal, a N. mellett, 500 lak. Vasútja Bahia-Blanca—N. között van.

Neu-Ragoczi, fürdőhely Merseburg porosz kerületben, a Saale mellett, sótartalmu ásványvízforrásokkal és fürdőintézettel.

Neuralgia (gör.), l. *Idegzsába.*

Neurális cső *(tubus medullaris)*, az a külső csiralevélből (ektoderma) származó és a gerinces állatok embrióin a háton végigvonuló cső, melyből a középponti idegrendszer (agyvelő és gerincvelő) fejlődik.

Neurapophysis (gör.) a. m. felső ívszár, l. *Csigolya.*

Neurasztténia (gör.), *idegesség, nervozitás, neurasztténiás elmezavar*, a pszihoneurózisok egyik alakja, amelynél az előforduló pszihikus tüneteket és testi panaszokat az jellemzi, hogy nemcsak aránytalanság áll fenn a panaszok és az észlelt, megállapítható tünetek között, hanem rendszerint maga a beteg is nem a tüneteket tartja oly súlyosnak, mint inkább annak következményeitől fél. A N. keletkezése sohasem vezethető vissza egyetlen egy okra, mint ahogy egyetlen olyan kóros tényezőt sem ösmerünk, amely egymagában elegendő volna arra, hogy N.-t okozzon. Az bizonyos, hogy a legtágabb értelemben vett öröklött terheltséget csaknem minden esetben megtaláljuk; ha egyéb nem, annyi bizonyos, hogy a beteg egész családja, vagy számos elődje szintén nagyon ideges volt. Az öröklésen kívül nagy szerepe van az ideges v. idegesítő környezetnek: így sok leánygyermek közt egy fiú, v. megfordítva, az a gyermek, aki sokkal idősebb testvérek közt, v. mint egyetlen nevelődik fel, különösen hajlamos lesz a N.-ra. A N. kifejlődésében aztán, ahol arra a hajlam megvan, kétségtelenül legnagyobb szerepe van a testi, főleg azonban a szellemi teljesítőképesség túlságos igénybevételének, a túl erőltetésnek. Teljesen egészséges és erőteljes, terheltség által nem gyengített idegrendszerű egyének idegrendszerüknek fokozottabb és huzamosabb megterhelését eltűrik minden állandóbb és mélyebb megzavarás nélkül. Az ilyen egyéneknél is mutatkozhatnak ugyan egyes ideges tünetek, ezek azonban rövid pihenés után eltünnek; avagy ha N.-s tünetek mutatkoznak, annak a túlterheltségen kívül más oka is van: így pl. vasúti hivatalnokoknál a nagy felelősség tudata, börzespekulánsoknál a várakozás izgalma, stb. A túlterheltségen kívül bizonyos testi ártalmak is N.-ra vezetnek, még az arra nem hajlamosoknál is. Igy influenza, tifusz, esetleg más fertőző bajok, vérveszteségek után igen gyakran látunk aránylag rövid idő alatt N.-t kifejlődni. Szintén ilyen hatással van a krónikus éhezés, azaz a hosszú ideig tartó rossz táplálkozás, az egymást gyorsan követő terhességek, gyermekágyak, szoptatások, nehéz házimunka, kevés alvás, stb. A N. további forrása lehet az egész szexuális élet. Természetesen nem igaz az, hogy a nemi megtartóztatás akármelyik nemnél is N.-ra vezethetne; inkább a gyakori eredménytelen, ki nem elégített nemi izgalom, a túlhajtott önfertőzés, különösen annak sok képzelt veszedelmétől való félelem, amit az erre vonatkozó népies kiadványok csak előmozdítanak; a szexuális óvóintézkedések, s különösen két egymáshoz láncolt egyén egymástól különböző szexuális igénye lehetnek az idegesség okai. Kedvez a N. kifejlődésének a pubertás kora, a klimaktérium stb. Kétes, hogy maga a kávé, tea, dohányzás által okozott idegesség N.-nak számítható-e.

A N. legjellemzőbb tünetei az ingerlékenység, a csökkent teljesítőképesség, ami azonban mindenesetre az esetek jórészében csak képzelt, s

objektive ki nem mutatható; továbbá gondolat-, képzettorlódások, s bizonyos kényszerképzetek, kényszercselekedetek, amelyeknek azonban célszerűtlen voltát, a betegségből való eredetét a beteg mindig belátja. Az alvás csaknem mindig zavart; a betegek részint keveset alszanak, nem tudnak elaludni, avagy nyugtalanul alszanak, felriadnak, fáradtan ébrednek fel, nem tudják magukat kialudni, stb. Állandó tünete a N.-nak a fejfájás, gyakoriak a szédülések, stb.; gyakran fordulnak elő egyéb testtájakon is fájdalmak, fonák érzések; hát-, váll-, szívtáji fájdalmak, a gyomor- és béltraktus fájdalmai és egyéb rendellenességei stb. A nemi élettel kapcsolatos N.-soknál gyakoriak a nemi szervek s azok működési körébe tartozó tünetek.

Az objektiv tünetek igen szűk körre korlátozódnak; a beteg tápláltsága nem jellemző a N.-ra, bár a legtöbb N.-s sovány. A szív, gyomor és bélcsatorna részéről mutatkozó tünetek már egy más betegségkörre képeznek átmenetet; gyakori tünet az erek beidegzési zavara. A reflexek általában erősebbek; gyakori a végtagok remegése, stb.

A N. különböző alakjait a szakemberek különböző csoportokba osztályozták; így megkülönböztettek exogén, külső behatások és endogén, azaz belső (öröklött) okok folytán létrejött N.-t; azonban az esetek a gyakorlatban nem választhatók el élesen egymástól. Praktikusabbnak látszik a beosztást aszerint végezni, amint inkább a beteg teljesítőképességének túlterhelése (kimerültségi N.) avagy inkább az öröklött betegség (terheltségi N.) játszik szerepet a baj kialakulásában; a N.-nak egyéb szerzők által felállított többi alakja mind beosztható a N. említett két osztályába. A N. idült, krónikus lefolyású betegség, amelynek tünetei változhatnak is; mindazonáltal vannak N.-sok, akiknél bizonyos tünetek úgyszólván dominálják a betegséget, így vannak, akik kínos szívdobogásban szenvednek (szívneurózis) v. gyomor- és bélzavarokban (gyomor-, bél-neurózis); vagy amint említettük, a tünetek a sexuális térre korlátozódnak (nemi N.).

A N. kezelése, gyógyítása úgy a beteg, mint az orvos részéről nagy türelmet igényel; nagy szerep jut a beteg bizalmának is. Erősítő és idegcsillapító tényezőkön (vízkúrák, villamozás, klimatikus gyógyhelyek stb.) kívül a kimerüléses N.-nál főleg a pihenés (6—8 hét) hat gyógyítólag. Bár a kimerültségi N. a rendes foglalkozás megkezdésénél egy idő mulva újra be szokott következni, mindazonáltal a rendszeresen betartott pihenőkkel olyan türhető állapot teremthető, amely mellett a beteg kitünően betöltheti hivatását.

Neuraszténiás elmezavar, l. *Neuraszténia.*

Neurektómia (gör.), idegkimetszés. A beteg ideget lefutásának valamely helyén felkeressük, átmetszük s azután vagy kisebb-nagyobb darabon kivágjuk, vagy kiszakítjuk. A műtétet az érzőidegekben támadt kinzó, makacs fájdalmak (neuralgia) megszüntetésére végezzük, ha egyéb eljárások, nevezetesen gyógyszeres kezelés, eredménytelenek maradtak.

Neureudnitz, Lipcse (l. o.) egyik városrésze.

Neureuther, *Gottfried von,* német építész, szül. Mannheimban 1811 jan. 22., megh. Münchenben 1887 ápr. 13. Olasz renaissance stílusban dolgozott. Főbb művei: a müncheni technikai főiskola és u. o. a művészeti akadémia palotája.

Neuridin, a fehérjék (hús) rothadásánál keletkező hullaalkaloidák (l. o.) v. ptomainok egyike, a kadaverinnel izomer. Nem mérges, kis menynyiségben normális viszonyok közt is kimutatható az ember agyvelejében s a tojás sárgájában.

Neurilemma (gör.) az idegrostok külső burka, l. *Idegrendszer.*

Neurin v. *trimetilvinilammoniumhidroxid,* $N(CH_3)_3.(C_2H_3).OH$ mérgező hullaalkaloida (l. o.); a lecitin rothadásánál keletkezik.

Neurit, az idegelem (neuron) tengelyfonálnyujtványa, l. *Idegrendszer.*

Neuritisz (gör.), l. *Ideggyuladás.*

Neuro... (gör.), összetételekben az ideghez tartozó, vele összefüggő képletek megjelölésére szolgál.

Neurobatosz (gör.) a. m. kötéltáncos.

Neurocranium (lat.) az agykoponyát jelenti, szemben az arckoponyával (splanchnocranium). Embernél az előbbi jóval nagyobb, mint az utóbbi; állatoknál fordítva.

Neurode, az ugyanily nevü járás székhelye Boroszló porosz kerületben, a Walditz folyó mellett, (1910) 7732 lak., mechanikai szövőszékekkel és fonókkal, szén- és agyagbányákkal, rokokó-izlésben épült kastéllyal; régi városházát 1893. újra építették.

Neurodin, *acetyl-p-oxyphenylcarbaminsavas aethylester, acetyl-p-oxyphenylurethan:*

$$(CH_3CO)O.\ C_6H_4\ .\ NH\ .\ COO\ .\ C_2H_5.$$

Színtelen és szagtalan, kristályos por, forró vízben oldódik. Lázellenes hatású és az idegfájdalmakat csillapítja; álomhozó.

Neuroglia v. *glia* (gör.), a központi idegrendszer sajátos kötőszövete, l. *Idegrendszer.*

Neurok, szkitha nép az európai Sarmatiában, mely egy nemzedékkel Dareios előtt a budinusok földjén, a mai Galiciában és Volhiniában telepedett le.

Neurolízis *(neurolysis,* gör.), l. *Idegkifejtés.*

Neurológia (gör.), az idegrendszerrel foglalkozó tudomány. — *Neurológus:* azzal foglalkozó szakember.

Neuroma (gör.), l. *Idegdaganat.*

Neuron (gör.), egy idegelem, azaz egy idegsejt a hozzátartozó nyujtványokkal (Waldeyer), l. *Idegrendszer.*

Neuronia popularis (állat), l. *Éjjeli lepkék.*

Neuroparalizis (gör.), a. m. idegbénulás (l. o.).

Neuropátia (gör.), általában a. m. idegbaj.

Neuropatológia (gör.), az idegbetegségekkel foglalkozó tudomány.

Neuroplasztika, l. *Idegalkotás.*

Neuroplazma, l. *Idegrendszer.*

Neuroptera (állat), l. *Recésszárnyuak.*

Neuroretinitisz (gör.), v. *neuritis optica,* a látóideg és a látóhártya gyuladása, l. *Látóideggyuladás* és *Pangásos papilla.*

Neurorhexis (gör.), idegátmetszés (l. o.)

Neurotómia (gör.), l. *Idegátmetszés.*

Neurózis (gör.), az idegbetegségek egyik alakja, amelynél az idegrendszer működési zavarát semmiféle kórbonctani elváltozásra eddigelé visszavezetni nem tudják.

Neurula, *Haeckel E.* szerint a gerinces állatok fejlődésében azon szak neve, mikor a bélcsirán (gastrula) a neurális cső (l. o.) már kifejlődött.

Neuruppin, Ruppin járás székhelye Potsdam porosz kerületben, a Rhin-tó partján, (1910) 18,720 lak., posztószövéssel, keményítő-, kefe-, vatta-, gép- és bőrgyártással, vasöntéssel.

Neusalz, város Liegnitz porosz kerületben, az Odera folyó mellett, (1910) 13,474 lak., cérnafonással, gép- és cartonnage-gyárral, őrlő- és fűrészmalmokkal.

Neu-Salzbrunn, l. *Salzbrunn.*

Neu-Sandez, város Galiciában, l. *Sandez.*

Neuschwanstein, bajor királyi kastély, l. *Hohenschwangau.*

Neuse (ejtsd: nyúsz), folyó North-Carolina északamerikai államban, Roxborotól Ny.-ra az Appalache hegységben ered, hossza 500 km, Newbern alatt az Atlanti-óceán Pamplico-öblébe torkol, hajózható (240 km.) a Smithfield feletti zuhatagokig.

Neusiedler *János,* l. *Newsidler.*

Neuss, az ugyanily nevű járás székhelye Düsseldorf porosz kerületben, 3 km.-nyire a Rajnától, amellyel a hajózható Erft-csatorna köti össze, (1910) 37,608 lak., nagy olajprésekkel, őrlőmalmokkal, pamutszövéssel, gép-, csavar-, szesz-, bőr-, papir-,keményítő-,szappan-, steariagyertya-gyártással, élénk gabona- és marhavásárokkal. N. helyén a rómaiak idejében Novaesium néven erősített tábor állott, amelynek romjait meg is találták. 1074. a kölni érsekek birtoka lett. 1586. Farnese Sándor fölégette; a 30 éves háborúban és XIV. Lajos korában szintén sokat szenvedett.

Neustadt, több város neve Ausztriában és Németországban; a jelentékenyebbek: 1. *N.* v. *Wiener-N.*, l. *Bécsujhely.* — 2. *N. an der Tafelfichte* (azelőtt: *Neustadtl),* város Friedland cseh kerületi kapitányságban, (1910) 5657 német lak., gyapjú-, porcellán- és agyagárúk készítésével. — 3. *N. im Herzogthum Koburg,* város Koburg hercegségben, az erdős Mupperges lábánál, (1910) 7977 lak., kik jelentékeny játékszeripart űznek, rajz- és mintázó-iskolával, porcellángyárral. — 4. *N. an der Donau,* város a bajorországi Niederbayern kerületben, a Duna közelében, (1910) 1800 lak., hamuzsírfőzéssel. $2^1/_2$ km.-nyire van *Gögging* erős kénes forrással. — 5. *N. an der Dosse,* város Potsdam porosz kerületben, (1910) 2199 lak., gazdasági gépgyártással; közelében nagy állami ménessel. — 6. *N. an der Hardt,* az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Pfalz kerületben, a Speyerbach folyó mellett, (1910) 19,288 lak., posztószövéssel, papir-, dohány-, sörgyártással, malomkő- és agyagáru-készítéssel, szeszégetéssel, jelentékeny bortermeléssel; XIV. századbeli templomában több pfalzgróf síremléke látható. — 7. *N. in Oberschlesien (Prudnik),* az ugyanily nevű járás székhelye Oppeln porosz kerületben, (1910) 18,856 lak., szőnyeg-, vászonszövéssel, jelentékeny cipőgyártással, bőr- és sörgyárakkal, őrlő- és fűrészmalommal. Osztrákok és poroszok itt küzdöttek egymással 1745 máj. 22-én, szept. 7—12-ig, 1760 márc. 15-én és 1779 febr. 28-án; ez utóbbi napon a várost föl is gyujtották. — 8. *N. an der Orla,* az ugyanily nevű közigazgatási kerület székhelye Szász-Weimar nagyhercegségben, az Orla völgyében, (1910) 7095 lak., jelentékeny posztószövéssel és bőrgyártással, vasöntéssel, őrlő- és fűrészmalmokkal. — 9. *N. an der Saale,* az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Uunterfranken kerületben, a Saale folyó mellett, (1910) 2163 lak., régi körfalakkal és tornyokkal, jelentékeny marhavásárokkal. Közelében vannak Salzburg romjai, amelyet állítólag még Nagy Károly épített és *Neuhaus*-fürdő. — 10. *N. in Sachsen,* város Drezda szász kerületi kapitányságban, (1910) 5331 lak., mesterséges virág- és levél-, kés- és acéláru-, emaillozott főzőedény-készítéssel, ásványvíz-fürdővel. — 11. *N. in Westpreussen,* az ugyanily nevű járás székhelye a Bialla folyó mellett, (1910) 9804 lak., fa- és gabonakereskedéssel. A környékén levő 26 kápolna igen látogatott búcsújáróhely.

Neustadt-Eberswalde, város, l. *Eberswalde.*

Neustädtel *(N. bei Schneeberg),* város a szászországi zwickaui közigazgatási kerületben, (1910) 5137 lak. Ezüst-, kobalt-, bizmut- és nikkelércbányászat.

Neustadti öböl (nevezik *Lübecki öböl*-nek is), a Keleti-tenger délnyugati része Holstein és Mecklenburg közt; kikötője Neustadt, Holsteinban.

Neustadtl, városok: 1. *N.*, Csehországban, l. *Neustadt,* 2. — 2. *N.*, város Krajnában, l. *Rudolfswert.*

Neustettin, az ugyanily nevű járás székhelye Köslin porosz kerületben, a Streitzig- és Vilm-tó közt, (1910) 11,833 lak., vasöntőkkel és gépgyártással, őrlő- és fűrészmalmokkal. Újabban mint klimatikus gyógyhelyet sokan fölkeresik.

Neustrelitz, Mecklenburg-Strelitz nagyhercegségnek székesfővárosa, a Zierki-tó mellett, (1910) 11,993 lak., szeszégetőkkel, vasöntőkkel, posztó-, sör-, gép-, ecetgyárral, mű- és kereskedelmi kertészettel. A város kiválóbb épületei: a nagyhercegi kastély és a szinház; kulturális intézetek: a nagyhercegi könyvtár, vend és obotrita régiségeket tartalmazó gyüjtemény, éremgyüjtemény. Györgynek, az 1860. elhúnyt nagyhercegnek ércszobra is díszíti a várost. N.-et 1726. alapították. 1733 máj. 20-án várossá emelték.

Neusztria *(Neustrasia, Francia occidentalis),* a frankok országának nyugati, inkább román lakosságú része, ellentétben *Ausztráziával,* a K.-i résszel, melyet germánok laktak. A Meroving-királyok alatt több ízben önálló ország is volt. A Scheldetől a Loire folyóig terjedt, fővárosa Páris volt. L. *Ausztrázia.*

Neutitschein (cseh. *Nový Jičin),* az ugyanily nevű morva kerületi kapitányság székhelye, (1910) 13,756 lak. Kincstári dohánygyárral, kalap- és gyapjuiparral, gazdasági gépgyárral, kocsigyártással; régi kastéllyal, szövő- és gazdasági iskolával.

Neu-Toggenburg, a svájci St. Gallen kanton egyik járása, (1910) 12.131 lak., *Lichtensteig* székhellyel.

Neutrális (lat.) a. m. semleges.

Neutráliskék, $C_{24}H_{20}N_8Cl$, szafranin-festék, melyet fenilnaftilaminból és nitrozodimetilanilinből állítanak elő. Vízben ibolyaszínnel oldódik.

Neutrális pontok, az égnek az a három pontja, amelyekben a fény polarizációja a legkisebb. Babinet és Brewster neutr. pontjai 14°—23°-nyira vannak a Naptól, a szerint, a mint a Nap magasan áll, vagy pedig lenyugvóban van. Arago neutrális pontja 11°, ill. 22°-nyira van a nyugati horizonttól.

Neutrális tinta *(naturális fekete)*, szürkés-ibolya vízfesték, mely tussból, párisi kékből és kevés karminlakkból áll.

Neutrális üveg, az üveganyaghoz adott barnakő, rézoxid, vasoxid keverékével szürkére v. még sötétebbre festett üveg, mely a túlságosan erős fény tompítására szolgál és védő szemüvegekhez, valamint más optikai eszközökhöz használatos.

Neutrális zóna, földsáv, amely két állam területe vagy két állam érdekszférája közt a rendes határvonal helyett a súrlódások és határvillongások kikerülésére határként szerepel s amelyet a szomszédos államok esetleg közösen igazgatnak. Ilyen N.-t állapított meg Spanyolországnak és Marokkónak 1894 márc. 5-iki megegyezése Melillára vonatkozólag, továbbá Svédországnak és Norvégiának 1905 okt. 26-iki megegyezése.

Neutralitás (lat.), l. *Semlegesség.*

Neutralizáció (újlat.), l. *Semlegesítés.*

Neutralizálási hő, l. *Telítési hő.*

Neutrum (lat.) a. m. *semleges nem* a nyelvtanban, l. *Nem.*

Neu-Ulm, város és az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Schwaben kerületben, a Duna mellett, (1910) 12,395 lak., képkeretkészítéssel.

Neuveville (ejtsd: nővvil), város Svájcban, l. *Neuenstadt.*

Neuville (ejtsd: nővill), *Alphonse de*, francia festő, szül. St.-Omerben 1836 máj. 31., megh. Párisban 1885 máj. 20. Picotnak és Delacroixnak volt tanítványa. Kezdettől fogva csataképek festésével foglalkozott és e mellett illusztrációkat rajzolt Hugo Nyomorultak c. regénye és a Guizot-féle francia történelem számára. Miután az 1870—71-iki háborúban résztvett, a csataképek hosszú sorával örökítette meg a háború drámai jeleneteit, Edouard Detaille mellett, kivel együtt festette meg a champignyi csata panorámáját, e műfaj legnépszerűbb mívelője volt Franciaországban és képei reprodukciókban nagyon elterjedtek. A legismertebbek: Táborozás Le Bourget előtt (1872, dijoni muzeum); Les dernières cartouches (1873); Harc a vasúti vágányokon (1874, chantillyi muzeum); Le Bourget (1878); A saint-privati temető 1870 augusztus 18-án; A parlementaire (1884, Paris, Musée du Luxembourg).

Neuwaldegg, l. *Dornbach.*

Neuwerk, 1. Hamburghoz tartozó sziget az Északi-tengerben, Cuxhaventől Ny.-ra, 50 lak., 2 világítótoronnyal és mentőállomással. — 2. *N.*, falu a düsseldorfi porosz közigazgatási kerületben, (1910) 12,345 lak., jelentékeny szövő-fonóiparral.

Neuwied, az ugyanily nevű járás székhelye és az egykori Wied grófság fővárosa, Koblenz porosz kerületben, a Rajna jobbpartján, (1910) 19,104 lak., vas- és hengerművekkel, dohány-, szivar-, stearin-, szappangyártással és pléhedénykészítéssel; egykori fejedelmi kastéllyal, amelyben a környéken talált római régiségeket őrzik.

Neuwiedi kék, $3Cu(OH)_2+CaSO_4+2H_2O$, ásványfesték, mely rézhidroxidból, gipszből és vízből áll s rendesen kockaalakban kerül forgalomba. Hasonló festékek a brémai kék és a mesterséges hegykék.

Neuwiedi zöld a. m. schweinfurti zöld.

Neuwirth, 1. *Joseph*, osztrák politikus és nemzetgazda, szül. Trieschben (Iglaunál) 1839 máj. 6., megh. Mariagrünben (Graz mellett) 1895 máj. 20. Különböző bécsi lapoknak munkatársa s a Neue Freie Presse egyik megalapítója volt. 1873-ban a birodalmi tanácsba választották, hol a liberális baloldalhoz csatlakozott. Főbb munkái: Bank und Valuta in Österreich-Ungarn (Leipzig 1873—1874, 2 köt.); Zollpolitik und Handelsbilanz (Wien 1875).

2. *N., Joseph*, osztrák művészettörténész, szül. Neugartenban (Csehország) 1855 jún. 5. Prágában tanult és előbb az ottani német egyetemen volt a művészettörténet tanára, 1899 óta pedig a bécsi technikai főiskolán. Művei közül fontosak a cseh művészet történetére vonatkozók: Geschichte der christlichen Kunst in Böhmen bis zum Aussterben der Přemysliden (Prag 1888); Die Wochenrechnungen und der Betrieb des Prager Dombaues in den Jahren 1372 bis 1378 (u. o. 1890); Peter Parler von Gmünd (u. o. 1891); Geschichte der bildenden Kunst in Böhmen vom Tode Wenzels III. bis zu den Hussitenkriegen (u. o. 1892); Studien zur Geschichte der Gotik in Böhmen (5 köt., u. o. 1892—99); Mittelalterliche Wandgemälde und Tafelbilder der Burg Karlstein in Böhmen (u. o. 1896); Der Bilderzyklus des Luxemburger Stammbaumes aus Karlstein (u. o. 1897); Die Wandgemälde im Kreuzgange des Emausklosters in Prag (u. o. 1898); Prag (Berühmte Kunststätten VIII., 1911).

Neuzen (ejtsd: nőzen, *Terneuzen)*, város Zeeland németalföldi tartományban, a Schelde Ny.-i partján, élénk hajó- és árúforgalommal, (1910) 9329 lak.

Nev., *Nevada* északamerikai állam nevének hivatalos rövidítése.

Név, általában oly szó, mely valamely személynek v. tárgynak ismertető jelölésére szolgál. Szorosabb értelemben név a személyek jelölésére használt tulajdonnév. Nálunk minden egyénnek legalább két tagu neve van. A *vezeték-* vagy *elő-*, illetve *családnév* (pl. Kovács, Tisza stb.) s az *utónév* v. *keresztnév* (pl. János, Péter) stb. Tágabb értelemben N. minden szó, mely személyt v. tárgyat jelent, de ezt inkább *főnévnek*, illetőleg a melléknévvel együtt *névszónak* hívjuk. L. még *Keresztnév, Nemesi előnév, Tulajdonnév.*

A névhez való jogot s e jog védelmét részben a magánjog, részben a közigazgatási jog szabályozza. Mindenkinek kell, hogy család- és utóneve (vezeték- és keresztneve) legyen. *Családi névül:* 1. törvényes gyermek atyjának, 2. törvénytelen gyermek anyjának, 3. törvényesített gyermek a törvényesítő apának családi nevét jogosult és köteles viselni. 4. Az örökbefogadott

gyermek az örökbefogadási szerződés rendelkezéséhez képest vagy megtarthatja eddigi családnevét, vagy felveheti az örökbefogadó szülő családnevét (ha az örökbefogadó férjes asszony, az örökbefogadó anya leánykori családnevét), vagy mind a két nevet együtt viselheti és pedig az örökbefogadó szülő családnevét saját családneve előtt, vagy után. Azon a területen, ahol az osztrák polgári törvénykönyv még hatályban van, részben eltérő szabályok állanak. 5. A lelenc (talált gyermek) családneve az a név, amit neki a találó vagy felfogadó a gyámhatóság közreműködésével ad, amely alatt a születési anyakönyvbe bejelentik. 6. A férjes és az özvegy asszony férjének családi neve mellett a saját születési (leánykori) családnevét használhatja. 7. Az elvált nő a leánykori családneve mellett volt férje családnevét csak abban az esetben viselheti, ha a házasságot felbontó ítéletben ez a joga kimondatott.

Az azonos családnevüek megkülönböztetésére használatos jelzők és *melléknevek* az anyakönyvben bejegyezhetők.

Az *utónév* megadása általában a szülők joga, illetőleg mindenkit az az utónév illeti meg, amit születésekor az anyakönyvbe bejelentenek. Az utónevet a születés bejelentése után két hónapon belül lehet bejelenteni. Több utónév is adható, s a bejelentő nincs más által korlátozva, mint hogy a név erkölcsi szempontokba ne ütközzék. Becéző neveket nem lehet bejegyezni. Az olyan neveket, amelyek a magyarban is előfordulnak, magyar nyelven kell bejegyezni. Az anyakönyvvezetőnek törekednie kell, hogy az anyakönyvbe bejegyzett utónév megegyezzék az egyházi szertartásban (keresztségben) kapott utónévvel, de ha e kettő eltér, az anyakönyvbe vezetett utónév az irányadó.

Senki sem viselhet más családi és utónevet, mint amelyek születési anyakönyvébe be vannak vezetve. Aki ez ellen vét, kihágást követ el s 200 K pénzbüntetéssel büntetendő. (1914. XXXIII. t.-c. 44. §.) *Írói* vagy *művészi álneveket* használni szabad. A név bevallásának megtagadása hatósági felszólításra, vagy hamis név bevallása: kihágás. L. még *Névváltoztatás*.

Neva, folyó Szent-Pétervár orosz kormányzóságban. A Ladoga-tó DNy.-i szögletéből két ágban folyik ki, amelyek a kis Orjehov nevű szigetet fogják közre. Eleinte DNy.-nak folyik, fölveszi a Mgát és Voilovkát, Nikolszkij-szigetnél 1000—1300 m. széles, de a Toszna fölvétele után ÉNy.-nak fordul és 330 m.-re szorul össze. Szent-Pétervár (Petrograd) közelében kezdődik deltája, amelyen a Bolhaja, Malaja, Szrednyaja, Jekaterinehov ágakra bomlik, közbezárva a Vaszilyevszkij, Peterburgszkaja, Kresztovszkij-szigeteket s a Finn-öbölbe ömlik. Legmélyebb torkolati ága a Korabelnij (3 m.). Hossza Tillo szerint 75 km., a Ladoga, Onega, Ilynsen és más kisebb tavak hozzászámításával, amelyeknek vizeit levezeti, vízterülete 288,972 km². Évenkint általában nov. elejétől ápr. elejéig be van fagyva. Áradásokat csak a hosszabb ideig tartó Ny.-i szelek okoznak rajta. Víztömegét csak a Volga és Duna mulják felül Európában. A Fehér-tengerrel a Württemberg Sándor-féle csatorna köti össze. Az 5—6 m. mély Kronštadti-öbölből 29 km. hosszú hajócsatorna vezet Szent-Pétervárhoz, a tengeri hajók ezen járnak, mivel a N. ott zátonyai miatt nem járható nagy hajókkal.

Nevada, 1. *hegység* Észak-Amerikában, l. *Sierra Nevada*. — 2. *N.*, *az északamerikai Egyesült-Államok egyike* (rövidítése: *Nev.*) Oregon, Idaho, Utah, Arizona és Kalifornia államok közt, területe 286,675 km², (1914) 98,726 lak. Az állam 2—4000 m. magas hegységei a Sierra Nevadához tartoznak, főfolyója a Humboldt folyó, több kis folyója sós pusztákban és mocsarakban vész el. Nagyobb tavai a Pyramid, Humboldt, Carson és Walker. Archaikus, paleozoikus, mezozoikus és harmadkori, valamint eruptivus kőzetei egyaránt vannak s egy negyedkori nagy tó határai is egészen jól követhetők. N.-nak híresek voltak valamikor a bányái, különösen a Comstock-bányák a 13 km. hosszú Sutro-alaguttal. 1875-ben még 40 millió dollár értékű ezüstöt termelt, vagyis az Unió egész ezüsttermelésének mintegy a felét. A bányák kimerülése az állam hanyatlását vonta maga után N. Kaliforniával együtt évente kb. 15 millió font boraxot termel. Földművelése a száraz, sivatagos éghajlat miatt teljesen mesterséges öntözésre van utalva, amelyet különösen a mormonok fejlesztenek ki erősen. A Central Pacific vasút a Humboldt folyó mentén halad az államon keresztül, vasutainak hossza 1913-ban 3746 km. N. 14 countyra van fölosztva, fővárosa *Carson City*. Az állam Washingtonba 2 szenátort és 1 képviselőt küld, az elnökválasztáson 3 szavazata van. 1848. mormonok telepedtek meg az államban, 1859. fedezték föl az ezüstbányákat, 1861 márc. 2. territoriummá alakult, 1864 okt. 31. pedig az Unió fölvette államai közé. V ö. *Myron* Angel, Hist. of N. (Oakland 1881); *Bancroft*, Hist. of N. (San Francisco 1890).

Nevada City, 1. Vernon county fővárosa Missouri északamerikai államban, vasúti góc pont, (1910) 7176 lak., cink- ólom- és szénbányákkal. — 2. *N.*, Kalifornia északamerikai államban N. county fővárosa, (1910) 2689 lak., aranybányavidék középpontja.

Nevadit, a liparitek családjába tartozó kőzet.

Neva-expedició, l. *Tengeri tudományos expediciók*.

Névaláírás, l. *Aláírás*.

Nevar *(Newar)*, Nepal királyság (l. o.) egyik államalkotó, maiglan legműveltebb, saját írással biró, valószinüleg tibeti eredetű népe. A katonai hatalmat birtokló gurkákkal és magarokkal szemben az ipar és kereskedelem szupremáciáját megtartotta. V. ö. History of N. (Cambridge 1877); Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft 1891—1893-iki kötetei (Leipzig).

Névbecsülés. A váltónak el nem fogadása v. nem fizetése esetében előfordulhat, hogy találkozik valaki, aki valamelyik váltókötelezett hitelének fentartása érdekében a váltónak elfogadására, illetőleg kifizetésére késznek nyilatkozik. Az ily elfogadást v. fizetést N.-nek (ném. Honoration), az elfogadót v. fizetőt névbecsülőnek (Honorant), azt, akinek érdekében a N. történt, névbecsültnek (Honorat) nevezik. A váltóbirtokos a névbecsülési elfogadást, hacsak a névbecsülő a váltón szükségbeli utalványozottnak (l. o.) megnevezve

nincs (a váltójog egységesítése tárgyában Hágában kelt nemzetközi egyezmény alapján készült, országgyűlésileg már letárgyalt, de még nem szentesített új váltótörvényünk szerint azonban az ilyen, a szükségbeli utalványozottól származó elfogadást is), elfogadni nem tartozik; a N.-ből ajánlott fizetést ellenben, bárkitől származzék is az ajánlat, vissza nem utasíthatja; ellenkező esetben visszkeresetét a névbecsült s annak követői ellen elveszti. N.-i elfogadás esetében, ha a névbecsülő a váltón ki nem teszi, hogy az elfogadás kinek érdekében történik, kétség esetében névbecsültnek a kibocsátó tekintendő. Ha N.-ből többen ajánlanak fizetést, az elsőbbség azt illeti, akinek fizetése által legtöbben szabadulnak a fizetési kötelezettség alól. Elsősorban tehát azt, aki az elfogadóért, másodsorban azt, aki a kibocsátóért ajánlja a fizetést. A névbecsülő a fizetés által a váltóbirtokost az elfogadó, a névbecsült és annak elözői ellen illető jogokba lép. A névbecsülő elfogadó, aki a fizetést azért nem teljesítheti, mert a váltót az intézvényezett vagy más közbenjáró fizette ki, a fizetőtől $^1/_3$% váltódíjat követelhet.

Névbitorlás, kihágás, elköveti az, aki más nevet használ, mint a milyen születési anyakönyvébe van beirva. L. még *Álarc, Név.*

Néved, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1910) 591 tót és magyar lak.; u. p. Kisvezekény, u. t. Zsitvaújfalu.

Nevel, az ugyanily nevű járás székhelye Vitebszk orosz kormányzóságban, a N.-tó partján, (1910) 9988 lak., bőr-, gyertya- és téglagyártással.

Nevelés, szűkebb értelemben azokat a tudatos, tervszerű és állandó hatásokat jelenti, melyeket a nevelő a gyermekre bizonyos cél elérése végett gyakorol. Tágabb értelemben N.-nek nevezik azokat az alkalomszerű természeti, társadalmi és egyéni hatásokat is, melyek a gyermeket egész környezetéből érik s testi vagy lelki fejlődésére önkénytelenül befolyással vannak. A N. kérdéseivel egy külön tudomány, a neveléstan vagy pedagógia (l. o.) foglalkozik. A N. alakjára nézve lehet *házi* vagy *családi* N., mely csupán egy család gyermekeire szorítkozik s a szülői házban megy végbe és *nyilvános* N., mely a legkülönfélébb családok gyermekeinek kisebb-nagyobb csoportjára terjed ki. A nyilvános N.-nek ismét két formája van: 1. az *intézeti* N., mely a gyermekek összes testi és lelki szükségleteiről való gondoskodást magára vállalja; 2. az *iskolai* N., mely a gyermekek testi szükségleteiről való gondoskodást legnagyobbrészben a családra bízza s elsősorban az értelmi nevelés teendőire szorítkozik. A N. körén belül u. i. a három fő nevelői ténykedésnek, az ápolásnak, oktatásnak és vezetésnek megfelelően meg szokás különböztetni testi, értelmi és erkölcsi N.-t. A *testi* N. feladata a test ápolása, gyakorlása, edzése, az egészség fenntartása. Minthogy a testi állapot a test és lélek szoros kapcsolatánál fogva nagyban befolyásolja a lélek fejlődését, újabban mind nagyobb figyelmet kezdenek fordítani az eddig többnyire elhanyagolt testi N.-re. Az *értelmi* N. a tanítás kérdéseivel foglalkozik, az *erkölcsi* N. pedig az akarat irányítását foglalja magában. N. alatt rendszerint *gyermek*-nevelést értünk, azonban a felnőttek is ki vannak téve oly alkalomszerű hatásoknak, melyek a lelki fejlődésben nyomot hagynak. Ilyen ható tényezők pl. az irodalom, szinház, sajtó, művészetek, tudományos és más egyesületek, általában az egész közélet, a természeti és társadalmi viszonyok. A N. a különböző korokban és különböző nemzeteknél nem volt egyforma, hanem nagyon is különféle eszmények szerint igazodott. A N.-nek ezt a történeti fejlődését a *neveléstörténet* (l. o.) vizsgálja.

Nevelési járulék, az állami ellátások között az az állandó jellegű ellátás, amelyre a tényleges szolgálatban v. nyugdíjazott állapotban meghalt tisztviselő, altiszt vagy szolga minden törvényes vagy törvényesített gyermekének igénye van, abban az esetben, ha a házasság, melyből a gyermek származott, vagy a törvényesítés a tényleges szolgálati ideje alatt vagy azt megelőzőleg jött létre. Minden gyermek N. címén annak az összegnek $^1/_5$-ét kapja, amely az anyát özvegyi nyugdíj címén megilleti vagy megilletné. Szülőtlen árvák azonban, ha számuk kettőnél több, a N. egy gyermekre eső összegének másfélszeresét, ha számuk egy vagy kettő, annak kétszeresét kapják. Tisztviselő gyermeke 24 éves koráig, altiszt és szolga gyermeke 16 éves koráig kapja a N.-ot, ha korábban más ellátásban nem részesül. Tanulmányaik folytathatása okából a miniszter ez utóbbiaknak 16 éves korukon túl is engedélyezhet N.-ot.

Nevelési tőke, az a pénzben kifejezett összeg, amelyet valakinek a felnevelésére fordított kiadások képviselnek. Ugy számítható ki, ha valakinek az eltartására s neveltetésére fordított összegeket apró betéteknek tekintjük s aztán ezeknek kamatos-kamatos végértékeit számítjuk össze azon időpontban, amelyre nézve a N. megállapítását kivánják.

Neveléstan, l. *Pedagógia.*

Neveléstörténet, A neveléstannak vagy pedagógiának (l. o.) az az ága, mely a nevelés multját vizsgálja, a nevelés történeti fejlődését mutatja be. A N. elénk tárja, milyen volt a nevelés a különböző népeknél és különböző korokban s kifejti, minő összefüggésben van ez a nevelés az illető nép szellemi életének másnemű megnyilvánulásaival, vagyis megismerteti velünk, hogyan nevelték egy bizonyos népnél egy bizonyos korban a gyermekeket s megmagyarázza, mily okok hozták létre a nevelésnek egyik vagy másik formáját. A N. azonban a nevelésnek nem csupán a gyakorlatával foglalkozik, hanem ismerteti és méltatja a multban keletkezett különféle pedagógiai elméleteket is, melyek új eszményeket kivántak a nevelés céljául kitűzni s új utakat jelöltek meg ez eszmények elérésére. A dolog természeténél fogva a N. szoros kapcsolatban van a többi történeti tudományokkal, különösen a művelődéstörténettel és a filozófia történetével.

Irodalom. K. Schmidt, Geschichte der Pädagogik, 4. kiad., 4 köt. (Cöthen 1890); K. A. Schmid, Geschichte der Erziehung, 5 köt. (Stuttgart, 1884—1902); P. Barth, Die Geschichte der Erziehung in soziologischer und geistesgeschichtlicher Beleuchtung (Leipzig 1911); Th. Ziegler, Geschichte der Pädagogik, 3. kiad. (München 1909); H. Schiller, Lehrbuch der Geschichte der Pädagogik, 4. kiad. (Leipzig 1904); H. Weimer, Geschichte der Pädagogik, 3. kiad. (u. o. 1910, Sammlung Göschen); G. Compayré, Histoire de la Péda-

gogie, 24. kiad. (Paris 1914); u. a., Histoire critique des doctrines de l'éducation en France, 7. kiad. 2 köt. (u. o. 1904); Kemp, History of Education (Philadelphia 1902); H. T. Mark, History of educational theories in England, 2. kiad. (London 1900); Dr. Finácsy Ernő, Az ókori nevelés története (Budapest 1906); u. a., A középkori nevelés története (u. o. 1914); O. Browning, A nevelés elméletének története. Angolból átdolgozta Kármán Mór, 2. kiad. (u. o. 1907).

Névelő *(articulus)*, a nyelvtanban a főnév közelebbi meghatározására szolgáló egytagu szócska, mely az indogermán nyelvek nagy részében a főnevek neméhez alkalmazkodik. Van határozatlan N.: *egy* (mely nem egyéb, mint az *egy* számnév hangsúly nélkül ejtve) és határozott N.: *az* vagy *a*. Az utóbbi a szerint módosul, amint a főnév v. magán- vagy mássalhangzóval kezdődik; az első esetben a N. *az*, a másodikban pedig *a*. A határozott N. az *az* mutató névmásból fejlődött.

Nevelőintézetek. Internátussal egybekötött iskolák, melyek növendékeiket nemcsak oktatásban részesítik, hanem összes testi és lelki szükségleteikről gondoskodnak. Rendszerint magánvállalkozás útján jönnek létre. Hazánkban számos ilyen intézet van, úgy fiúk, mint leányok részére. A N. között igen nevezetes az, amelyet Dr. Cecil Reddte Abbotsholmeban (Derbyshire, Angolország) 1889. alapított és New Schoolnak (a. m. új iskola) nevezett el. Franciaországban Demolins, Németországban 1898 óta Lietz (l. o.) alapított hasonló intézeteket, melyeknek Lietz a Landerziehungsheime nevet adta. E név igen találó, mert ezek a modern N. a nagyvárosoktól távol, a szabad természet ölén épültek. Igazi családias élet folyik bennük. Valóban mintaszerű intézetek, melyek a modern pedagógia eszményeit igyekeznek lehetőleg megvalósítani. Jogosítást nem adnak, ennélfogva növendékeik kénytelenek nyilvános iskolákban vizsgát tenni, ha oly bizonyítványt akarnak, amely valamire jogosít. Ilyen N. már leányok számára is vannak, sőt koedukációs Landerziehungsheim is létesült (Laubegast, Drezda mellett).

Nevelőintézkedés mindaz az intézkedés, amelyet fiatalkorúak bűnügyeiben a biróság büntetés helyett a fiatalkorú bűnös megjavítása végett alkalmazhat. Ilyenek a büntetőnovella 17. §-a értelmében a dorgálás, a próbára bocsátás, a javítónevelés (l. o.). Ezekhez a fiatalkorúak biróságáról szóló 1913. VII. t.-c. 23. §-a egy további N.-t csatol, amely szerint a biróság a fiatalkorút a napnak nappali szakában három órától tizenkét óráig terjedhető időre a biróságnak valamely alkalmas helyiségében az élelmezés korlátozásával, vagy elvonásával felügyelet alatt őrizetben tarthatja.

Néver, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1910) 585 tót és magyar lak.; u. p. Nagyherestény, u. t. Ghymes.

Nevers (ejtsd: növer), Nièvre département és püspökség székhelye a Loire és a Nièvre összefolyásánál, (1911) 27,706 lak. Vaskohók, vasipar, gazdasági gép-, porcellán- és fayencegyártás, vegyi ipar, kötélverés, olajpréselés. Van műiparmuzeuma, régiség-, keramikai és természetrajzi gyüjteménynyel; könyvtára, tudományos társulata, képtára; művészeti és ipariskolája. N. érdekes emlékekben gazdag; a kiválóbbak a román és gót izlésű Saint-Cyr-székesegyház (XI. sz.), St.-Etienne-templom (1063—97) román ízlésben, a Fontenoy melletti csata emlék-diadalkapuja; a hercegi kastély (1475) és egykori erődítmények maradéka. Közelében *Pougues les Eaux* 12°-os ásványvízforrás és *Guérigny* (l. o.) mellett a *Forges de la Chaussade* néven ismert állami vasművek. N. az aeduok földjén épült *Noviodunum*, később *Nevirnum* helyén áll. 506-ban püspöki székhely, a IX. sz.-ban grófság lett. I. Ferenc 1530. hercegséggé tette. V. ö. *Colin*, Petite histoire de Nivernais (N. 1901).

Névérték, az ideális árúknak az az értéke, mely azok kibocsátásánál mint állandó összeg állapíttatik meg és rendszerint a szövegben kifejezést nyer. Értékpapiroknál az a pénzben kifejezett összeg a N., amely az illető értékpapirban mint kölcsönvett, vagy fizetendő összeg van kitüntetve. Érmeknél az a N., amely az illető éremre vonatkozó pénzverési törvények szerint állapítható meg. Váltóknál a N. a váltóra írt és lejáratkor esedékes összeg. Ellentétben áll a N.-kel az értékpapiroknál és érmeknél az árfolyami érték, a váltóknál a készpénzérték.

Neves szerződések, l. *Névnélküli szerződések*.

Nevetés v. *kacagás*, a lélegzés sajátos módja; a kilélegzés gyorsan egymásután lökésszerűen, zajjal megy végbe, a belélegzés pedig mélyen, egyhuzamban, némileg gyorsítva; azonkívül az arc izmai olykép húzódnak össze, hogy a száj kiszélesedik s a száj szögletei fölfelé húzódnak. Ha ezek az izommozgások a rendesnél nagyobbak, *vigyorgás* támad; ha csekélyebbek: *mosolygás;* maga a kilélegzés itt alig vagy éppen nem lökésszerű. A N. önkéntelen, ú. n. reflex mozgás; valamely inger (csiklandozás vagy pszichikai inger) akaratunk hozzájárulása, akaratunk közvetítése nélkül átszármazik az agyvelőben azokhoz az idegekhez, melyek az illető izmokat mozgatják. Mégis annyiban sajátos reflexmozgás, hogy tudatos akaratunkkal is előidézhetjük, esetleg pedig akaratunkkal megakaszthatjuk. Akik nagyon érzékenyek, nemcsak hogy el nem nyomhatják a N. ingerét, ellenkezőleg azokat valóságos nevetőgörcs foghatja el. V. ö. *Hecker*, Die Physiologie und Psychologie des Lachens (1873); *Darwin*, Az indulatok kifejezése (1882); *Bergson*, Le rire. Magyar fordításban a Világkönyvtárban: A nevetés, ford. dr. *Dienes* Valéria (1913.)

Nevetlenfalu, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 542 magyar lak., vasúti megállóhely, postaügynökség; u. t. Halmi.

Nevetlen ujj, l. *Ujjak*.

Nevető gerlice, l. *Kacagó galamb*.

Nevetőgörcs, a nevetésnél szereplő arcizmok görcsös összehúzódása. Gyakran fordul elő a merevgörcsnél (tetanusnál), amikor is az arcnak gúnyosan-fájdalmasan mosolygó tekintete van (risus sardonicus). N.-nek nevezik a hisztériásoknál előforduló, oknélküli, meg nem szűnő kacagást is.

Nevetőizom *(musculus risorius Santorini)*, a széles nyakizom (platysma) szájzughoz menő nyalábja. Összehúzódásánál (nevetésnél) a szájzug mellett levő kis árkokat képezi (gelasinus).

Nevetséges (eszt.), ami nevetésre ingerel. Le kell azonban számítanunk a csiklandozást s hasonló testi és mechanikai ingereket, valamint a

jóllét, nyereség s más ilyen okok hatására származó nevetést, melynek a N.-hez semmi köze. Sokszor a komikummal egyértelműnek veszik. A mi esztétikusaink egy részénél is a komikum (l. o.) magyar neve.

Nevezéktan *(kémiai).* Régebben, amikor még a vegyületek szerkezete nem volt ismeretes, az egyes vegyületeket vagy előfordulásuk helyéről, vagy előállításuk módjáról, vagy valamely feltűnő sajátságáról, esetleg az alkalmazásáról nevezték el. E triviális nevek közül sok még ma is használatos, pl. *konyhasó, salétrom, sósav, keserű só, légykő, ecetsav, hangyasav, almasav, borkősav, sóskasav, borszesz, húgyanyag* stb. Még ma is szokásos, különösen a bonyolult összetételű újabb gyógyszereknek, hogy az orvosi gyakorlatban a tévedést lehetőleg elkerüljék, triviális nevet adni, pl. *antifebrin, antipirin, novocain* stb. Vannak ú. n. féltriviális nevek is, melyek részben a vegyület kémiai összetételére is utalnak, pl. *kloroform;* a névből tudjuk, hogy klórt tartalmaz és hogy a hangyasavval (acidum formicarum) van valami összefüggésben. A *formalin* szó utal egyrészt a hangyasavra, másrészt az *al* szótag az aldehidekhez való tartozásra mutat. Amint azonban a vegyületek szerkezetét kezdték megállapítani, szükségessé vált a vegyületek oly módon való megnevezése, hogy a név egyúttal a szerkezetet is kifejezze. A használatos N. főbb elveit, előbb az anorganikus, azután az organikus vegyületekre, a következőkben ismertetjük:

Anorganikus vegyületek. Egyszerűbb vegyületek neveit úgy alkotjuk, hogy alkatrészeik neveiből összetett szót képezünk, pl. SH_2 *kénhidrogén,* ClNa *klórnátrium* stb. Rendszerint azonban a negativ elemi gyökök — Cl, Br, J, O, S — vegyületeinek neveiben, ez alkatrészek nevei a többi alkatrészek nevei után következnek és «*id*» szótagot ragasztunk hozzájuk, pl. H_2S *hidrogénszulfid,* NaCl *nátriumklorid,* Na_2O *nátriumoxid,* Na_2S *nátriumszulfid* stb. Ezt az elvet akkor is követjük, ha O v. S helyett OH v. SH van a vegyületben, pl. NaOH *nátriumhidroxid,* $Ca(SH)_2$ *kalciumhidroszulfid* stb.

A változó vegyértékű fémalkatrészek különféle vegyértékű alakját külön névvel jelöljük. Az alacsonyabb vegyértékű gyök nevét «*o*», a magasabb vegyértékű gyök nevét «*i*» szótaggal képezzük; pl. Cu^{I} *kupro,* Cu^{II} *kupri,* Fe^{II} *ferro,* Fe^{III} *ferri* stb. A régibb nevezéktan szerint a megkülönböztetés azáltal történt, hogy a magasabb vegyértékű gyök vegyületeinek nevét az «*id*» szótaggal, a kisebb vegyértékű gyök vegyületeinek nevét a francia kicsinyítő «*ür*» szótaggal képezték. Az oxidoknál a latin kicsinyítő «*ul*» szótagot ragasztották az «*id*» után. A latin elnevezésben az *id* szótagot az *atum* helyettesíti. Pl.:

	Új elnevezés	Régi elnevezés	Latin elnevezés
FeO	ferrooxid	vasoxidul	Ferrum oxydulatum
Fe_2O_3	ferrioxid	vasoxid	« oxydatum
$Fe(OH)_2$	ferrohidroxid	vasoxidulhidrat	« hydroxydulatum
$Fe(OH)_3$	ferrihidroxid	vasoxidhidrat	« hydrooxydatum
Hg_2Cl_2	mercuroklorid	higanyklorür	Hydrargyrum chloratum
$HgCl_2$	mercuriklorid	higanyklorid	« bichloratum

A régibb magyar purista nevezéktan szerint az *id* ragot *ag, eg*-gel, az *ür* v. *ul* ragot *acs, ecs*csel fejezték ki, pl. *ferrooxid = vasélecs, ferrioxid = vaséleg, ferroklorid = vashalvacs, ferriklorid = vashalvag.*

Az amfidsók nevezéktana a sav latin nevéből indul ki, ezek neve pedig rendszerint a savra jellemző elem latin nevéből veszi eredetét, pl. H_2SO_4 kénsav, *Acidum sulfuricum* (a sulfurból). E latin névből keletkezett a savmaradék új neve. A sók nevét u. i. régebben úgy alkották, hogy a savat jellemző szót az *as* raggal a fém neve elé tették, pl. *nitras kalii, sulfas natrii.* A sójelző nevek genitivusa, *nitratis, sulfatis* stb. mellől az *is* ragot elhagyva, keletkeztek a *sulfat, nitrat* stb. nevek. Az új nevezéktan a sók nevét a fém és savmaradék nevéből alkotja; a magyar elnevezésben arról a savról nevezzük el a sót, melynek savmaradékát tartalmazza. A savanyú sókban a savmaradék neve elé a *hidro* szócskát tesszük; a magyar elnevezésben a *savanyú* jelzőt. A bázisos sók nevében a fém és savmaradék nevén kívül előfordul a báziscsoport neve is; a magyar elnevezésben a *bázisos* jelzőt használjuk. A latin elnevezésben az *at* szótagot az *icum,* az *id* szótagot az *atum* helyettesíti. Ha ugyanaz az elem különböző számú amfiddal egyesülve alkothat savat, az illető elemről a legközönségesebb savat nevezzük el, a kevesebb amfidot tartalmazó sav savmaradékának nevéhez az *at* szótag helyett az *it* szótagot ragasztjuk. A magyar elnevezésben az *os, es* képzővel alkotjuk a nevet; a latin névben pedig az *icum* helyett *osum* van. Ha még kevesebb amfidot tartalmazó savja is van az illető elemnek, az új és latin nevet a *hypo,* a magyar nevet az *al* szócskával képezzük. Ha az elemről elnevezett savnál több amfidot tartalmazó sav is ismeretes, ennek nevét a *hyper,* illetőleg *fel* szócskával alkotjuk. Pl.:

	Új elnevezés	Régi elnevezés	Latin elnevezés
HClO	hidrogenhipoklorit	alklórossav	Acid. hypochlorosum
$HClO_2$	hidrogenklorit	klórossav	« chlorosum
$HClO_3$	hidrogenklorat	klórsav	« chloricum
$HClO_4$	hidrogenhiperklorat	felklórsav	« hyperchloricum
KClO	kaliumhipoklorit	alklórossavas kalium	Kal. hypochlorosum
$KClO_2$	kaliumklorit	klórossavas «	« chlorosum
$KClO_3$	kaliumklorat	klórsavas «	« chloricum
$KClO_4$	kaliumhiperklorat	felklórsavas «	« hyperchloricum
$KHSO_4$	kaliumhidrosulfat	savanyú kénsavas kálium	« hydrosulfuricum
$Bi(OH)_2SO_4$	dihidroxilbismutnitrat	kétszer bázisos salétromsavas bismut	Bismuthum nitricum basicum
$FeSO_4$	ferrosulfat	kénsavas vasoxidul	Fer. sulf. oxydulatum
$Fe_2(SO_4)_3$	ferrisulfat	« vasoxid	« « oxydatum

Organikus vegyületek. E vegyületek nevezéktana nem olyan egységes, mint az anorganikus vegyületeké. Egyszerűbb vegyületek nevét az anorganikus vegyületek nevéhez hasonlóan alkotják, pl. $CH_3 \cdot Cl$ *metilklorid*, CH_2Cl_2 *metilenklorid* stb. Ez a *szerkezeti elnevezés.* Bonyolódottabb vegyületek szerkezeti neve azonban többféle lehet és az ebből eredő zavart úgy igyekeznek elkerülni, hogy a bonyolódottabb vegyületet valamely egyszerűbb vegyület származékának tekintik és az ú. n. *helyettesítési elv szerint* nevezik el. Helyettesítési nevek példái a következők: CH_3Cl *monoklórmetan*, $CH_3.CH_3$ *metilmetan*, $CH_3.CH_2.CH_3$ *dimetilmetan* stb. E módszernek az a hátránya, hogy bonyolultabb vegyület több alapvegyületből vezethető le és ennek megfelelően többféle neve lehet. Pl. $CH_3.CH_2.CH_2.CH_3$ vegyület helyettesítési nevei a következők lehetnek: *propilmetan, etiletan, dimetiletan, metiletilmetan;* ha még ehhez hozzávesszük, hogy e vegyületnek két szerkezeti neve is lehet, ú. m. *dietil* és *metilpropil*, beláthatjuk ama nagy nehézségeket, melyek a szénvegyületek elnevezésében fennállanak, mikor egy aránylag egyszerű vegyületnek hatféle neve lehet. Nagyon sok zavart okozott a jól át nem gondolt, szigorú elv szerint való elnevezés hiánya és hogy valami rendet teremtsenek, 1897. *Genfben* nemzetközi kémiai kongresszust hívtak össze az organikus vegyületek nevezéktanának megállapítására. A feladatot csak félig oldották meg, amennyiben csak az alifás vegyületek elnevezésére vonatkozó szabályokat állapították meg. A *genfi* vagy *hivatalos nevezéktan* a helyettesítési elven épül fel. Alapul vették a szénhidrogének neveit és a többi vegyületeket mint a szénhidrogének származékait nevezik el. A különböző vegyületcsoportokat jellemző szóvégződéssel különböztetik meg egymástól, pl. az alkoholokat *ol* szóval, tehát a borszesz $CH_3 . CH_2 . OH$ genfi neve, mert az etánból származik és alkohol, *etanol.* Az aldehideket az *al*, a ketonokat az *on*, a savakat a *sav* szótag, illetőleg szó jelöli; pl. $CH_3 . CHO$ *etanal*, $CH_3 . CO . CH_3$ *propanon*, $CH_3 . CH_2 . COOH$ *propansav.*

Nevezés mindenféle sportban: jelentkezés valamely versenyben való részvételre. Embersportban N. alkalmával közölni kell a nevezett versenyző nevét, foglalkozását, egyesülete nevét, versenyruhája szineit, a verseny nemét, melyre nevez, lakását. A nevezést a kitűzött határnapnak megjelölt órájáig kell leadni és mellékelni kell hozzá a tétet és bánatpénzt. A lóversenyen egy ló sem futhat valamely versenyben, ha szabályszerűen nem nevezték. A versenyek nevezési határnapja, valamint az a hely, ahol a N. eszközölhető, a lóversenyügy hivatalos lapjában, a Magyar Lovaregylet és a Jockey Club für Österreich által közösen kiadott Wochen-R nn-Kalender-ben közzéteendők. A kitűzött nap kitűzött órája után érkezett N. csak akkor érvényes, ha mint ajánlott levelet 24 órával, vagy mint táviratot 6 órával a nevezési zárlat előtt adták föl. A nevezést visszavonni vagy megváltoztatni csak a záróráig lehet, azután már tilos.

Nevezetlen társaság *(csendes* vagy *titkos társaság*, ném. *Stille Gesellschaft),* a német és az osztrák kereskedelmi törvények szerint olyan nem szoros értelemben vett kereskedelmi társaság, melynek sem közös cége, sem társasági vagyona nincsen, a cégjegyzékbe mint társaság be nem jegyezhető s harmadik személyekkel szemben minden ügyletből kifolyólag az tekintetik kötelezettnek és jogosítottnak, akinek neve v. cége alatt az illető ügylet köttetett. A francia kereskedelmi törvény az *Association en participation* név alatt részint az alkalmi egyesüléseket, részint a N.-okat érti. A magyar kereskedelmi törvény a kereskedelmi társaságok (l. o.) fajtáit kimerítően sorolja fel (1875. XXXVII. 61. §) s e szerint a törvényben felemlített négyfélén kívül más kereskedelmi egyesülés Magyarországon nem tekinthető kereskedelmi társaságnak, azaz minden ilyen társulás magánjogi elbírálás alá esnék. Minthogy azonban a kereskedelmi ügyletekre vonatkozó határozatok (1875. XXXVII. 258—264. §§) szerint a N. által kötött ügyletek is a kereskedelmi törvény rendelkezései alapján bírálandók el: ennélfogva a N. harmadik személyek irányában mégis kereskedelmi társaságnak tekintendő s csupán csak a társasági tagok szerződését lehet magánjogi kölcsönszerződésnek minősíteni. Ez idő szerint hazánkban tényleg vannak N.-ok, amelyeknek *nevezetlen* vagy *csendes tagjai* harmadik személyek irányában nem tartoznak felelősséggel, az üzlet folytatásához meghatározott tőkével járulnak hozzá s ennek arányában részesednek a jövedelemben: a társaság azonban kifelé mint egyes cég szerepel. V. ö. *Nagy* Ferenc, Keresk. jog (I., 203—205. old.).

Nevezett szám v. megnevezett szám, l. *Elvont szám.*

Nevező, l. *Tört.*

Nevező eset v. *alanyeset (nominativus),* l. *Eset.*

Neviczke, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1910) 767 ruthén és magyar lak., vasúti állomás, távíróhivatal; u. p. Ungvár. Az Ung csinos völgyében a Szinatória hegység egy meredek fokán (230 m.), parkszerűleg kezelt kincstári erdőben állnak N. várának romjai. A várat Róbert Károly 1312. Drugeth János nádornak ajándékozta az Ungvár—N.—terebesi birtokkal együtt. 1580-ban Homonnai Drugeth Gáspár innen fosztogatta a környéket, mire a király elfoglaltatta a várat, mely Drugeth Györgyre szállt. 1644-ben Rákóczi György elfoglalta és lerombolttatta a várat. A birtok a Drugeth-család ágának kihaltával (1684) leányágon Bercsényi Miklósra szállt s 1711. a kincstár kezébe került. N. az ungváriak kedvelt kirándulóhelye, a várhegy tetején messzelátó, a vár mögötti parkban Wagner Károly erdész emlékoszlopa áll.

Neviges, falu Düsseldorf porosz kerületben, (1910) 4894 lak., mechanikai szövőszékekkel, papirmalommal, gépgyárral és vasöntéssel. N. igen látogatott bucsujáró hely.

Nevigyén (azelőtt: *Nevidzén),* kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 471 tót lak.; u. p. Törés, u. t. Nyitranovák.

Nevii, a XVI. sz. második felében élt nagy török költő és tudós, megh. 1599. Müderrisz volt Gallipoliban, majd Konstantinápolyban. Mint

hodzsa tanította a szultán gyermekeit is, ez időtájban írta alkalmi és ünnepi költeményeit. Tudományos munkái közül kiválóak a metafizikával és korán-magyarázatokkal foglalkozók. Írt egy enciklopédikus munkát 12 tudományról és sokat fordított perzsából. Költeményei divánban vannak összefoglalva.

Neville (ejtsd: nevvil), angol főnemesi család, mely a piros és fehér rózsa közti harcokban nagy szerepet játszott. *N. Richard* 1442. Salisbury grófja lett, mostoha nénje, *Cecily*, Richard yorki herceghez ment nőül s IV. Eduárd és III. Richard királyok anyja lett. N. a wakefieldi csatában (1460 dec. 30.) fogságba jutott és lefejezték. Legidősebb fia, *Richard*, volt a híres *Warwick* gróf (l. o.). A N. család főága a XVI. sz. végén halt ki, egy mellékága, mely 1876. az *Abergavenny* marquis címet kapta, ma is virágzik.

Neville's Cross, l. *Durham*, 2.

Nevinac, adók. Belovár-Körös vm. belovári (bjelovari) j.-ban, (1910) 350 horvát lak.; u. p. Rača, u. t. Severin.

Neviodunum *(Noviodunum)*, órómai város felső Pannoniában Emona (Laibach) és Siscia (Sziszek) között, a mai Dernovo táján.

Nevis (ejtsd: nevvisz), brit sziget a Kis-Antillák Leeward-csoportjában Antiguától Ny.-ra, Redonda szigettel (5 km²) területe 129 km², (1911) 12.945 néger lak., 1096 m. magas kialudt vulkánját keskeny part szegélyezi. Termékei: cukornád, melasz és rum. Főhelye Charlestown (1600 lak.), jó kikötővel. 1498-ban Kolumbus fedezte fel, 1628. brit birtokká vált, sok ideig a rabszolgakereskedelem egyik központja volt.

Nevis *(Ben Nevis)*, hegy, l. *Ben.*

Nevi-Záde, török költő a XVII. sz. közepén, megh. 1658.; költeményeket arab, perzsa és török nyelven egyforma jártassággal írt és hátramaradt Divánjának jelentékeny irodalmi becse van. Költő volt atyja, *Átaji* és nagyatyja, *Nevii* (l. o.) is.

Nevja, folyó, l. *Neiva.*

Nevjanszkij-Szavod *(Neivinszkij-Szavod)*, bányahely Perm orosz kormányzóság Jekaterinburg nevű járásában, a Neiva és vasút mellett, (1910) 13,583 lak., vas-, acélművekkel és aranymosókkal.

Nevjanszkit (ásv.), l. *Iridozmium.*

Nevjezsa, a Nyemen 176 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Kovno orosz kormányzóságban, alsó részén hajózható.

Nevka, *Nagy-*, *Középső-* és *Kis-N.*, a Neva folyó három torkolati ága.

Névleges árfolyam a tőzsdei forgalomban az olyan reális v. ideális jószágok napi árfolyama, amelyek az illető napon nem kerülvén eladásra, árfolyamuk nem tényleg megkötött ügyletek, hanem a nyilvánult kereslet és kinálat alapján becslés és számítás útján állapíttatott meg. Ellentétben van vele a *tényleges árfolyam*, mely valamely napon előfordult s megkötött vagy lebonyolított ügyletek alapján állapíttatik meg. L. *Tőzsde.*

Névleges definició *(nominális definició)*, ha a definició csak a szóhoz fűzött jelentést fejezi ki, a definiált fogalom kritikai vizsgálata nélkül. L. *Definició.*

Névleges kamatláb, amelyet valamely értékpapir kibocsátása alkalmával az adós igér a hitelezőjének; e kamatláb mindig a névérték százalékában van kifejezve. Ellentéte a *tényleges kamatláb*, amely abszolut nagyságára nézve egyezik ugyan vele, de azért az illető papiros tényleges, vásárlási értékéhez viszonyítva eltér a N.-tól. Pl. ha egy 5%-os N.-bal kibocsátott államkötvény árfolyama annyira emelkedik, hogy egy 200 K névértékü címletet a költségek hozzászámításával 250 K-ért vásárolhatunk, akkor a kötvénybeli 5%-os kamatláb csak névleges, mert az illető kötvény csak 250 K kiadás után hozza meg a 10 K évi kamatot, ami 4%-os tényleges kamatlábnak felel meg. Általában minden olyan értékpapirnál eltér a N. a tényleges kamatlábtól, amelynek évfolyama eltér a pari (l. o.) értéktől.

Névleges részvénytőke az a részvénytőke, melyet a részvénytársaságok mérlegükben kimutatnak ugyan, de az befizetve nincsen. Sok vállalatnál ezt nyiltan bevallják a mérlegben, de némelyek igyekeznek ezt a körülményt valamiképen burkolni, különösen akkor, ha a részvénytőke befizetetlen voltának egy sikertelen kibocsátás az oka.

Névleges törlesztés, l. *Államadósság.*

Névmagyarosítás, l. *Névváltoztatás.*

Névmás, oly szó vagy beszédrész, mely a mondatban valamely névnek a helyét pótolja. N. van többféle, ú. m. 1. *személyes N.*, mely személynév helyett áll: én, te, ő stb.; 2. *birtokos N.*, enyém, tied, övé stb.; 3. *mutató N.*, mely (közelebb vagy távolabb) valamely névre mutat (lat. *demonstrativum)*, ilyenek: ez, az, emez, amaz, itt, onnan stb.; 4. *kérdő N.*, pl. ki? kicsoda? mi? micsoda? milyen? hol? hogyan? meddig? stb.; 5. *vonatkozó* v. *viszonyító* (v. *visszaható) N.*, pl. aki, amely, ami; 6. *határozatlan N.*, pl. valaki, valami, mindenki, senki, sehol, akármint stb.

Nevna, l. *Levanjska varoš.*

Névnap, a katolikus naptárban ama szent emlékének szentelt nap, kinek nevét valaki viseli. Katolikus államokban rendesen a N.-ot s nem a születésnapot ülik meg.

Név nélküli szerződések (lat. *contractus innominati)*, a római jogban a reál-szerződéseknek egy csoportja. A reál-szerződéseknek (l. o.) a római jogban két főcsoportja volt. Az egyikbe tartozott a külön névvel megjelölt következő négy szerződés: ú. m. a kölcsön, a haszonkölcsön, a letét és a zálogszerződés (neves, névvel bíró szerződések, contractus nominati). A másikba a viszontszolgáltatás kikötése mellett való szolgáltatással létrejött többi, külön tipussá még ki nem fejlesztett és külön névvel el nem látott reál-szerződés (név nélküli szerződések). L. *Facio ut des.*

Nevoa, a Kongo mellékfolyója, l. *Aruvimi.*

Névrag, l. *Prepozició.*

Névragozás, l. *Ragozás.*

Nevrekop, város Görögországban Szaloniki hajdani török vilajetben, püspöki székhely, kb. 8000 lak. Gabona- es dohánykereskedelme élénk.

Névre szóló papirok, a tulájdonképeni értékpapirok (t. i. részvények, kötvények, elsőbbségek és sorsjegyek) közül azok, amelyeknek szövegében az illető papir első tulajdonosa meg van

nevezve. Az ilyen papirok tulajdonjogának átruházása hátirat útján történik, de az új birtokos az értékpapirban kötelezett adóssal szemben csak akkor tekintetik igazolt birtokosnak, ha tulajdonosi minősége a hátiratos értékpapir felmutatása alkalmával az illető papirosok törzskönyvébe bejegyeztetett. Az állami értékpapirok a fennálló utasitások keretében állami, köz- v. magáncélok érdekében névre szólókra átirhatók. Ezt a műveletet a pénzügymin. számvevőség hitelügyi csoportjának előzetes számfejtése mellett minden egyes esetben a központi állampénztár mint államadóssági pénztár foganatosítja. Az ilyen névre szóló állami értékpapirok kamatjait tulajdonosaik nem szelvényekre, hanem esetről-esetre kiállítandó nyugtákra veszik fel.

Nevrincsa, község, l. *Nőrincse.*

Nevsehir, város Nigde kisázsiai szandzsákban a Kizil-Irmak közelében, élénk gyapjú-, szőnyeg- és gyümölcskereskedéssel, kb. 20,000, felerészt görög lakossal.

Névszerinti szavazás, l. *Szavazás.*

Névszó, minden olyan beszédrész, mely valami állandót, megmaradót jelent, szemben az igével, mely történést, változást, múlékony állapotot fejez ki (l. *Ige* és *Beszédrészek).* Maguk a N.-k két főosztályra oszthatók: fogalomszókra és viszonyszókra. A fogalomszókhoz tartoznak: 1. a főnév; 2. a melléknév, még pedig *a)* a tulajdonságnév, *b)* a számnév; 3. a határozó szó; 4. az igenév; 5. a névmás; 6. a névelő. Ezek közül a főnév, melléknév, számnév, névmás együttesen adják a *névszók* csoportját.

Névszóképzés a nyelvtanban új névszóknak rendesen képzők által való alkotása (néha más módon is, l. *Szóképzés* és *Képzők).* A N.-t is, mint az *igeképzést* (l. o.), két részre szoktuk osztani, a szerint, amint névszóból vagy igéből képezzük az új névszót *(denominális* és *deverbális* N.) A N. voltaképpen nem más, mint a tárgyfogalomnak új tárgyfogalommá való módosulása s ez négy szempont alá eshetik: egyik a *szám,* másik a *mérték,* harmadik az *összetartozás,* negyedik az *elvonás* szempontja.

1. *Számra* nézve úgy módosítjuk a szó jelentését, hogy aztán nem *egyszer* jelenti a tárgyat, hanem *többszörözve.* Ennek külső ismertetője v. a *többesszám* (pl. házak, házéi, házaim) v. pedig a *gyüjtőnévnek* alkalmazása. Gyüjtőneveket képeznek nyelvünkben *-s* képzővel (pl. ménes, nádas), *-ság, -ség* képzővel (pl. katonaság, ifjuság, erdőség stb.).

2. *Mérték* tekintetében megkülönböztetjük a *kicsinyítő neveket,* minők házacska, jócska, nagyobbacska, magácska, anyó és anyóka, fiók és fióka, gyöngéd és gyöngéded; a *nagyító neveket,* melyek gyakran nem egyebek, mint iróniával mondott kicsinyítők, pl. pofók, szemők, Erzsók. (Ide való a rendes *fokozás,* a közép-fok és felsőfok képzése: szebb, emberebb, elsőbb és legelső vagy legelsőbb stb.); az *összemérő neveket,* minők ökölnyi, mogyorónyi, embernyi, anyányi, karomnyi stb.

3. Az *összetartozást* jelölő névszóknak három osztályát kell megkülönböztetnünk: egyik fajta a tárgyat azon tárgyról nevezi el, melyhez hozzátartozik, pl. a *vízi* lényt a *víz*-ről (pl. királyi pálca, vezéri hatalom, ezek tehát a térben vagy gondolatban való hozzátartozást s gyakran valóságos birtokviszonyt fejeznek ki); a második a tárgyat azon tárgyról nevezi el, amely hozzátartozik, amellyel el van látva, pl. a pikkelyes halat a *pikkelyről* vagy a vizes tárgyat a *vízről*; a harmadik osztályban az új névszó ugyanazon tárgyat nevezi meg, mint az alapszó, csakhogy a tárgyat mint személyhez tartozót, mint birtokot tünteti föl, pl. erdő: *erdőm,* kar: *karja.* (Az *-m, -d* ragokat birtok-*képzőknek* nevezhetjük, mert pl. *láb-a-m* épp olyan képzett nominativus, mint akár a *láb-a-s* s ragokat is vehet fel, pl. *lábam-ra.*)

4. Az *elvonás* vagyis absztrakció, mely az eddigiekhez képest egészen új gondolati működés, nyelvünk s egy-két rokon nyelv eszejárásában nagyon érdekes úton jutott kifejezéséhez. A mai *-ség* képző eredetileg napot, időt jelentett s ha azt mondták: gyermekségében, vénségemben, ez annyi volt, mint gyermekkorában, vén korombau. Más kifejezésekben már átvitt értelmet vett föl: az illető korral járó *állapot* jelentését (öreg napjaimra), ugy hogy *boldogság, vezérség* nem csak boldog időt, hanem boldog állapotot, hangulatot, vezéri minőséget is jelentett. Igy lett a *-ség* lassankint állapotot és tulajdonságot jelentő képzővé s akkor aztán hangalakja is az előtaghoz illeszkedett: boldogság. V. ö. bővebben: *Simonyi* Zs., Tüzetes M. Nyelvtan, I. köt. 1895; u. a., A magyar nyelv (1906) és Elvonás (Nyelvészeti Füzetek 11., 1904).

Névtelen, *névtelenség,* l. *Anonim* és *Álnév.*

Névtelen félistenek (ang. *unnamed demigods)* elnevezéssel Kossuth legelőször 1852 nov. 12. Birminghamben tartott nagy beszédében dicsőítette a honvédeket. V. ö. *Tóth* B., Szájrul szájra.

Névtelen jegyző, Béla király névtelen krónikása, l. *Anonymus Belae regis notarius.*

Névtelen szigetek, kis szigetcsoport az Admirális-szigetek csoportjában a Csendes-oceánban.

Névtelen társaság, l. *Anonim társaság.*

Névutó, a nyelvtanban az a viszonyszó, mely a névraggal ellentétben a névtől különvált szó, s a névnek rendesen utána járul (ellentétben az indogermán nyelvek prepozicióival). E szócskák a névszó jelentményének hely, mód, idő s más egyéb körülmény szerinti viszonyítására használtatnak, pl. sátor alatt, ünnep után, szükség miatt.

Névváltoztatás. Nevét önhatalmulag senki sem változtathatja meg. A N.-t a belügyminiszter engedélyezi. A N. iránti kérvényhez csatolni kell a folyamodó születési anyakönyvi kivonatát, erkölcsi- és illetőségi bizonyítványát, kiskorúaknál ezenfelül törvényes képviselőjük beleegyező nyilatkozatát. Iskolai tanulóknál vagy tanítóknál az erkölcsi bizonyítványt az intézet igazgatójának a kérvényre vezetett nyilatkozata pótolja. Az államszolgálatban álló tisztviselők az erkölcsi és az illetőségi bizonyítvány bemutatása alól mentesek, ha tisztviselői minőségüket hivatalfőnökük igazolja. A családfő részére engedélyezett névváltozás a korábban született kiskorú törvényes gyermekekre csak abban az esetben terjed ki, ha ezt kifejezetten kérték s a N. a kiskorú gyerme-

kekre kifejezetten engedélyeztetett. Nyereségvágyból elkövetett bűncselekmény miatt elitélt egyén N. iránti kérelmét a belügyminiszter rendszerint elutasítja. A kérvény 1 K bélyegilleték alá esik. Az engedélyezett N.-t (névmagyarosítást), valamint a N. egyéb eseteit (örökbefogadás, törvényesítés) az illető anyakönyvébe hivatalból feljegyzik. A meglevő családi nevek a családoknak nem oly magántulajdonai, hogy azokat N.-sal bárki fel ne vehetné. De a történelmi írásmódot (pl. «ö» helyett «eö», «t» helyett «th», végső y) használni nem szabad. Nemesi név megváltoztatásához királyi engedély szükséges.

N. a lósportban. Ha valamely versenyló nevét megváltoztatják, ezt a tényt ötször kell a hivatalos versenynaptárban közzétenni. Addig a versenyprogrammban a ló új neve mellé oda kell tenni zárjelben ezelőtti nevét is.

Névy *László*, tanügyi és esztétikai író, szül. Középiszkázon (Veszprém vmegye) 1841 jan. 27., megh. Budapesten 1902 ápr. 5. Pápán, Veszprémben, Győrött, Pannonhalmán és Csornán tanult, azután 1861. Szombathelyen a premontrei gimnáziumban, 1871. a budapesti ref. főgimnáziumban, 1882. a kereskedelmi akadémiában lett tanár s u. o. 1896. igazgató. Pestre költözése után szorgalmas irodalmi munkásságot fejtett ki; mint tankönyvíró magyar nyelvi könyveivel a 70-es években a középiskolai oktatásnak akkoriban megindult reformját nagy sikerrel szolgálta, később ez irányú tankönyveivel a kereskedelmi szakoktatást is előmozdította s e nemű munkái újabb kiadásokban a legújabb korig használatban voltak. 1871-től munkatársa volt Szana Tamás Figyelőjének, melybe bírálatokat, esztétikai cikkeket írt s ez utóbbiakat ki is adta külön kötetben: *Aesthetikai dolgozatok* (1873). Ekkoriban több esztétikai műve nyert a Kisfaludy-Társaságnál jutalmat: *A tragédia elmélete* (1871); *A komédia elmélete* (1872); *A drámai középfajok elmélete* (1873) s a korabeli folyóiratokban is számos irodalmi dolgozata, beszéde jelent meg, köztük emlékbeszéde Balogh Istvánról, Arany Jánosról s *Jókai Mór élete* (1894). Működött a szépirodalom terén is, *Modern mesék* c. gyüjteményét a Kisfaludy-Társaság dícsérettel, *A népért* c. tragédiáját az Akadémia a Teleki-jutalommal tüntette ki. Élénk működést fejtett ki az egyesületi életben és közművelődési téren; szerkesztette 1872—1882-ig a tanáregyesület közlönyét, a Jeles írók iskolai tárát s egyike volt azoknak az íróknak, kik 1878. megalapították a Petőfi-Társaságot.

New Albany (ejtsd: nyú albeni), város Indiana északamerikai állam Floyd countyjában, az Ohio vízesésein alul, (1910) 20.629 lak. A szemközti Louisville-lel 750 m. hosszú híd köti össze. Városháza, dalszinháza, női metodista-kollegiuma, könyvtára van; pamut-, gyapju-, üveg-, gép-, vas- és sárgarézgyárai számára az Ohio vízesései szolgáltatják a hajtóerőt.

New Almaden (ejtsd: nyú—), község Kalifornia északamerikai állam Santa Clara countyjában, Amerika legrégibb híres higanybányájával; 1824 óta művelik. Újabban keveset termel.

New Amsterdam, Brit-Gujána fővárosa Berbice countyban, a Berbice torkolata felett. 9000 lak., négermissziója, kórháza, kormányzósági épülete van; élénk kereskedelemmel. 1796-ban alapították.

Newar, néptörzs Nepalban, l. *Nevar.*

Newark (ejtsd: nyúark), több város az északamerikai Egyesült-Államokban: 1. *N.*, *Essex county székhelye* New Jerseyben, 6 km.-nyire a N.-öböltől, a Passaic folyó, Morris-csatorna és vasutak mellett, (1914) 389,106 lak., igen fejlett iparral, a főbb iparágai gépgyártás, vasöntés, acélművek, arany- és ezüstműipar, celluloze-, papir-, cipő- és bőrgyártás, vegyi és húsvágóipar. West Orange külvárosban lakik Edison és itt vannak műhelyei. N. előkelő város, főiskolái és tudományos társulatai vannak. — 2. *N.*, *Licking county székhelye* Ohióban, a Licking két ága összefolyásánál, vasutak mellett, (1910) 25,404 lak., üveg- és gépgyárakkal, széntelepekkel. — 3. *N.*, város New Yorkban, vasutak mellett, (1910) 6227 lak., gyárakkal, főiskolával. — 4. *N.*, Delaware állami egyetemének székhelye, (1910) 1913 lak.

Newark upon Trent (ejtsd: nyúark öppn—), város Nottinghamshire angol countyban, (1911) 16,412 lak., vászonszövéssel, vas- és rézolvasztókkal, sör- és gazdasági gépgyártással; számos római régiséggel. Gót székesegyházának egyes részei a XI. és XII. sz.-ból valók.

New Bedford (ejtsd: nyú beddförd), Bristol county székhelye Massachusetts északamerikai államban, az Acushnet torkolata és vasutak mellett, (1914) 111,230 lak., gummi- és pamutipar, vasolvasztás, bőrgyártás, kötélverés, gép- és üveggyártás. Egykor Whaling City (bálnaváros) volt a neve, mert kiinduló pontja volt Észak-Amerika legtöbb bálnahalászának. Jelentős parti kereskedelme és halászata van. 5·4 m. mély kikötőjét erősség védi, New Yorkkal és Bostonnal gőzhajójáratai vannak. 1664-ben quekerek alapították. N. mellett *Penikese* szigetén van a Harvard-egyetem zoológiai állomása.

Newberne v. *New Berne* (ejtsd: nyú bern), Craven county székhelye Észak-Kalifornia északamerikai államban, a Neuse esztuáriumában, vasúti és gőzhajó-állomás, (1910) 9961 lak., pamut-, fa-, halkereskedéssel, fűrészmalmokkal.

Newberyit (ásv.), magnéziumhidrofoszfát;

$$MgPO_4 + 3H_2O,$$

nagyobb táblás vagy oszlopos rombos kristályok, amelyek egy irányban kitünően hasadnak és víztiszták vagy guano által szennyezettek. Ballarat közelében Ausztráliában és Méjillones mellett Chilében a guanóban található.

Newbold and Whittington (ejtsd: nyúbold end vittingtn), város Derbyshire angol countyban, (1911) 17,218 lak., szénbányákkal, vasművekkel.

New Brighton (ejtsd: nyú brájtn), 1. tengeri fürdő a Mersey torkolatánál, Liverpool alatt. — 2. *N.*, New York villa-negyede Staten Island É.-i partján, 1898. New-Yorkkal egyesítették. — 3. *N.*, község Pennsylvania északamerikai állam Beaver countyjában a Beaver mellett, (1910) 8329 lak., vizierőkkel, gyáriparral.

New Britain (ejtsd: nyú britten), város Connecticut északamerikai állam Hartford countyjában, (1910) 43,916 lak., rövidárú- és vasiparral. *Burritt* Elihu (l. o.) szülőhelye.

New Brunswick (ejtsd: nyú brönszvik, a. m. *Új-Braunschweig)*, 1. Kanada egyik tartománya. Határai: É.-on a St. Lawrence-öböl és a Northumberland-szoros, K.-en a Nova Scotiával egybekötő Chignecto földszoros, DK.-en a Foundy-Bay, DNy.-on Maine állam, ÉNy.-on Quebec tartomány. Területe 72,500 km², (1913) 351,889 lak. (¼-e francia származású, kb. 4000 indiánus és néger). N. középső részein dombos sík vidék, É.-on és D.-en közepes magasságú hegyvidék. Felületét sok helyütt jégkorszakbeli törmelékek s alluvium fedik. Éghajlata szélsőséges, Chatham évi középhőmérséklete 3·7°, a januári —12·3°, a júliusi 18·3°. Mezőgazdasága emelkedőben van, erdőgazdasága magas fokon áll. Erdőterülete 9.000,000 acre; főleg fenyőfa. Halászata is jelentékeny. Bányászati termékekben N. egyes vidéke gazdag; kőszén, vas, rézérc, barnakő, antimon mellett gránitfejtése említendő. Ipara 1911-ben 24,755 embert foglalkoztatott 1158 telepen és a termelt árúk értéke 35 millió dollárt tett. Kereskedelme főképen faárúkra terjed ki. Vasutainak hossza 1912-ben 2472 km. Frederictonban egyeteme van. N. állami költségvetése 1913-ban 1.459,122 dollár bevételt és 1.446,963 dollár kiadást tüntetett fel. A tartomány élén a kormányzó áll és a 6 tagú végrehajtótanács, törvényhozó testülete 48 tagból áll. A szövetségi törvényhozó testületbe 10 szenátort és 13 képviselőt küld. 15 countyból áll, fővárosa *Fredericton*, főkikötője St. John. N. az egykori francia *Acadia* része volt, 1783. önálló tartomány lett, lakói nagyrészt akádiaiak, a francia gyarmatosok utódai. 1867-ben lett Kanada tartománya. — 2. *N.*, New Jersey északamerikai állam Middlessex countyjának fővárosa, a hajózható Raritan és azt a Delawareval összekötő csatorna mellett, (1910) 23,388 lak., van kat. székesegyháza, mezőgazdasági és műszaki iskolája, ref. papnevelő intézete. Kaucsuk-, bőr- és gépipara jelentékeny.

Newburgh (ejtsd: nyúbörg), Orange county székhelye New York északamerikai államban, a Hudson Ny.-i partján, vasúti és gőzhajóállomás, (1910) 27,805 lak., fémöntő, szőnyeg-, pamutszövő-, gép-, orgona- és zongora-ipar; élénk fa- és szénkereskedelemmel. 1709-ben pfalzi németek alapították. N.-ben még áll az a ház, amelyikben Washington főhadiszállása volt.

Newburn (ejtsd: nyúbörn), város Northumberland angol countyban, (1911) 17,155 lak., vas- és acélművekkel.

Newbury (ejtsd: nyúbörri), város Berkshire angol countyban, (1911) 12,108 lak., gabonakereskedéssel; posztóipara aláhanyatlott. 1643-ban és 1644-ben környékén I. Károly és a parlament csapatai összeütköztek.

Newburyport (ejtsd: nyúbőriport), város Massachusetts északamerikai államban, a Merrimac jobbpartján, a torkolata közelében, vasutak mellett, (1910) 14,949 lak., pamutipar és cipőgyártás; tengerparti kereskedelemmel, hajóépítéssel.

Newcastle (ejtsd: nyúkasszl), 1. város Új-Dél-Wales ausztráliai brit gyarmatban, a Hunter torkolatánál, Ausztrália legnagyobb széntermő vidékén, (1911) 62,406 lak., kiviteli kikötővel (szén, fagyasztott hús, ló, réz, faggyú). — 2. *N.*, Lawrence county fővárosa Pennsylvania északamerikai államban a Neshannock és Shenango összefolyásánál, (1910) 36,280 lak., szénbányák, földgázforrások, vas- és acélművek, üveggyárak. — 3. *N.*, angol városok, l. *Newcastle under Lyme* és *Newcastle upon Tyne*.

Newcastle (ejtsd: nyúkassl), 1. *William Cavendish, N. hercege*, angol hadvezér, szül. 1592., megh. 1676 dec. 25. I. Jakab udvarának kedvelt embere volt. I. Károly 1628. N. grófjává nevezte ki. A polgárháború kitörésekor 200 főnyi nemesi csapatot állított a király rendelkezésére és eleinte szerencsével harcolt. A marstonmoori csata után elmenekült Angliából s leginkább Antwerpenben élt. II. Károly trónralépte után visszatért Angliába s 1665. N. hercege lett. Kiváló lovas volt, s a lovaglásnak egészen új szabályait állapította meg. Életrajzát, költeményeit és leveleit második neje, *Margaret Lucas* adta ki 1667. (Új kiadása *Firth*-től, London 1886).

2. *Thomas Pelham Holles, N. hercege*, angol államférfiu, született 1694 júl. 21., megh. 1768 nov. 17. Buzgó híve volt a hannoveri családnak, ezért I. György király 1715. N. hercegévé nevezte ki. II. György alatt 1731. államtitkár, 1754. főkincstartó, 1765. a titkos pecsét őre lett.

3. *Henry Pelham Fiennes-Pelham-Clinton, N. hercege*, angol államférfiu, szül. 1811 máj. 22., megh. 1864 okt. 18. Az alsóháznak 1832. lett a tagja s 1834 dec.—1835. ápr. Peel kormányában a kincstár lordja volt. 1846-ban Irország főtitkárának nevezték ki, de már 1846 júl. visszalépett Peel-lel együtt. 1853-ban gyarmatügyi, 1854—55-ig hadügyi, 1859—64-ig ismét gyarmatügyi államtitkár volt. — A *N.* család jelenlegi feje *Henry* herceg (szül. 1864.).

Newcastle under Lyme (ejtsd: nyúkassl önder lájm), város Staffordshire angol countyban, (1911) 20,204 lak., selyem- és pamutiparral, sör- és papirosgyártással, cukorfinomítókkal; közelében szénbányákkal és vasolvasztókkal.

Newcastle upon Tyne (ejtsd: nyúkassl öppn tájn), Northumberland angol county fővárosa, püspöki székhely, forgalom szempontjából az egyesült királyság egyik legnagyobb kereskedelmi kikötője a Tyne balpartján, (1913) 271,295 lak. Hatalmas kémiai gyárai, üvegipara, szeg-, reszelő-, ásó-, keramiai-, kötél-, kocsigyárai, papirmalmai, gépgyártása, vasöntői és hajógyárai vannak; különösen híres az Armstrong-cég hajógyára. Mint kereskedelmi hely főképen a durhami és northumberlandi széntelepeknek (1160 km²) köszönheti jelentőségét. A tengertől a városig a Tyne partjait az árútárak szakadatlan sora szegélyezi. 1913-ban 6·8 millió tonna árút hoztak be és 7·8 millió tonnát vittek szét a hajók a világ minden részébe. N. kulturális és művészeti intézményekben igen gazdag. Legkiválóbb épületei: a Szt. Miklós-székesegyház; a Szt. András-templom a XI. sz.-ból; a Public Hall, a városháza, a börze stb. Igen érdekes építmény a Tyneon átvezető Highlevel Bridge. A várost több szép szobor ékesíti. Parkjai közül az Armstrong-, Elswick-, Portland-, Leares- és Brandling-park a legszebbek. N. a Hadrianus fala mellett épített Pons Aelii nevet viselő római castrum helyén áll. A normannok betörése előtt *Monkchester* nevet

viselt. 1068-ban Hódító Vilmos lerombolta, de fia újból felépítette. I. Eduárd körfalakkal látta el. A skótok többször megtámadták és I. Károlyt is itt tartották fogva. A középkorban Jesus Mount, most Jesmond nevű csodatevő forrása miatt búcsújáró hely. IV. Henrik széleskörű autonomiát adott neki, amit megtartott 1835-ig.

Newcomb (ejtsd: nyúköm), *Simon*, asztronomus, szül. Wallaceben (Új-Skócia) 1835 márc. 12., megh. Washingtonban 1909 júl. 11. 1857-ben a washingtoni Nautical Almanac Officeban számoló, 1861. a matematika tanára és asztronomus a tengerészeti csillagvizsgálón. 1877—97-ig az American Ephemeris and Nautical Almanac Office igazgatója, e mellett 1884—93-ig a baltimorei egyetemen a matematika és asztronómia tanára. N. tevékenységének súlypontja az elméleti csillagászat terére esik és főleg a bolygók és a Holdmozgás elmélete körül szerzett nagy érdemeket. Ezekre vonatkozó munkálatai az Astronomical papers prepared for the use of the American Ephemeris-ben jelentek meg (Washington 1882—89, 8 köt.); Researches on the motion of the moon (u. o. 1872); The elements of the four inner planets and the fundamental constants of astronomy (u. o. 1895). Nagy elterjedést találtak népszerű művei: Popular astronomy (német fordításban is több kiadást ért); Astronomy for everybody (1903); Elements of astronomy (1900); The Stars (1902). Önéletrajzát megírta Reminiscences of an astronomer című művében (London és New York 1903).

New Decatur City, város, l. *Decatur*, 2.

New England, l. *Új-Anglia*.

New Foundland, l. *Új-Fundland*.

Newgate (ejtsd: nyúget), London legrégibb fogháza. A kivégzések itt történnek.

New Hampshire (ejtsd: nyú hémpsir, röv. *N. H.)*, az északamerikai *Egyesült-Államok egyike*. Határai: Maine, Vermont és Massachusetts államok, Quebec kanadai tartomány és az Atlanti-tenger 28 km. hosszú Maine öblementi partja. Területe 24,192 km², (1914) 438,662 lak. Az idegenek száma 96,667 (magyar 109). Felekezetileg 63% r. kat., a többi metodista, baptista és protestáns. N.-nek az Atlanti-oceán melletti kis partrészlete sík, egyetlen kikötője Portsmouth. Belső részeit hegyek borítják, legnagyobb a White Mountains (Washington 1917 m.). Folyói nagy esésüek, sok helyütt sellőket alkotnak: Connecticut (határfolyója Vermont felől), Merrimac és a Saco a főbbek. Legnagyobb állóvize a Winnipiseogee-tó. Éghajlatát meleg nyár, erős, hideg tél és csapadékbőség jellemzik. Lakosságának nagy része földmiveléssel foglalkozik; 1910-ben 929,185 acre mivelés alatt álló területe volt. Erdőterülete 3·6 millió acre. Főbb terményei: széna, gabona és burgonya; zab és gyümölcs (főleg alma) is sok terem. Állatállománya 1914-ben 47,000 ló, 161,000 szarvasmarha, 39,000 juh és 51,000 sertés. Ipara 1910-ben 78,658 egyént foglalkoztatott 164·6 millió dollár értékű termeléssel. Jelentős bevétele van az idegenforgalomból, mert hegyvidékén nagy nyaralótelepek vannak. Behozatala: gabona, liszt és szarvasmarha, kivitele: csizma, cipő, fa, gyapjuáru és papirosanyag. Vasutainak hossza 2003, a villamosoké 427 km. Öt főiskolája és 65 középiskolája van. Állami bevételei és kiadásai 1912/13-ban 3·3 millió dollárt tettek. N. élén kormányzó áll, törvényhozó testülete: a 24 tagú szenátus és a 390—400 tagú képviselőház. A kongresszusba 2 szenátort és 2 képviselőt küld. 10 countyra oszlik, fővárosa *Concord*. N.-ben 1623. Portsmouthban történtek az első települések. 1679-ig Massachusetts része volt. 1741-ben tartománnyá lett, mai alkotmánya 1792. kelt. V. ö. *Drew* W. H., N. Register (Concord); *Mac Clintock*, Hist. of N. (u. o.); *Rollins* F. W., Guide to N. (u. o.).

New Harmony (ejtsd: nyúhármoni), helység Indiana északamerikai államban, (1910) 1129 lak. Itt telepedtek le 1815. a Rapp által vezetett harmonisták; 1824. Owen Róbert szerezte meg a helységet szövetkezete számára, de mind a két vállalkozás kudarcot vallott.

New Haven (ejtsd: nyúhévn), az ugyanily nevű county fővárosa Connecticut északamerikai államban a Long Island Sound N. öble mellett, (1914) 144,505 lak., hatalmas gyáriparral (a Winchester-fegyvergyár, fémárú-, gép-, fűző-, gummiárúgyárak, réz- és harangöntés). Élénk forgalmú kereskedelmi kikötővel, szén-, fa-, vas- és halkereskedelemmel. Jelentősebb épületei: a városháza, a Peabody-muzeum. N. az 1700. alapított híres Yale-egyetem székhelye. Közelében van *Fairhaven*, osztrigatenyésztő-telepekkel, *Westhaven* és *Easthaven*, rézkohókkal. V. ö. *Dextar*, Sketch of the history of Yale University (New York 1887).

Newhaven (ejtsd: nyúhévn), város Sussex angol countyban, a La Manche partján, (1911) 6665 lak., tengeri fürdőkkel, őrlő malmokkal, sörgyártással, szén-, gabona- és épületfakereskedéssel. A county egyik legjelentékenyebb tengeri kikötője s évi áruforgalma (1912) meghaladja a 900 ezer tonnát, értéke pedig a 15 millió font sterlinget.

New Iberia (ejtsd: nyú ajbiria), város Louisiana északamerikai államban a Mississippi-delta Ny.-i részében, (1910) 7499 lak., kősóbányákkal (Avery Islandon), fa-, rizs- és cukorkereskedelemmel.

Newington (ejtsd: nyúingtn), London egyik városrésze a Themze D.-i partján.

Newjanskit (ásv.), l. *Iridozmium*.

New Jersey (ejtsd: nyú dzsörzi), az északamerikai Egyesült-Államok egyike, New York és Pennsylvania államok, az Atlanti-oceán és a Delaware-öböl között. Területe 21,299 km², (1914) 2.815,663 lak. (néger 89,760, kinai 1345, indiánus 168, idegen 660,788, magyar 68,699). Partmenti vidéke sík, homokos és sekély lagunákkal szegélyezett, Ny.-i része az Appalache-hegyrendszerhez tartozó dombvidék. Vizei a Hudson, amely New Yorktól elválasztja, a Delaware, a Hackensack, Raritan és Passaic. Éghajlatát hideg, változékony tél és forró nyár, valamint bő csapadékok jellemzik. Mezőgazdasága magas fokon áll, (1910) 1.803,336 acre föld állott művelés alatt. 1913. évi termése: gabona és kukorica 10·9, burgonya 9·9 millió bushel, széna 469,000 tonna. Állatállománya: 91,000 ló, 214,000 szarvasmarha, 31,000 juh és 158,000 sertés; halászata jelentős; bányászata (1912) 36·9 millió dollár ér-

tékűt termelt; főbb bányatermékek a vasérc, cink, gránit, cement. Ipara erősen fejlődik, (1910) 363,061 alkalmazottat foglalkoztatott, akik 1·2 milliárd dollár értékű árút termeltek. Főbb iparágai: a szövőipar, réz- és ezüst-kohászat, vasöntés és gépgyártás, petroleumfinomítás, vas- és acélgyártás, bőr- és vegyiipar, gyümölcs- és főzelékkonzervgyártás. Kereskedelmét főleg Hoboken, Jersey City, Newark bonyolítják le, valamint kisebb nyilt tengeri kikötője, Atlantic. Vasutainak hossza 3626 km., 2194 km. villamosvasútja és 280 km. hajózható csatornája van. Van 3 főiskolája, 154 középiskolája. N. élén áll a kormányzó; a szenátus 21, a képviselőház 60 tagból áll, a kongresszusba 2 szenátort és 10 képviselőt küld, 21 countyra oszlik, fővárosa Trenton. N.-n Bergen tájékán elsőízben 1617. hollandusok, majd 1637—55. között a Delaware mentén svédek telepedtek le, 1664. Anglia elfoglalta, New Yorkkal egyesítette, 1702. újból visszanyerte önállóságát, 1787. az Unió állama lett. V. ö. Manual of the Legislature of N. (Trenton); *Scott A.*, N. (American Commonwealth's, Boston 1907); *Raum*, History of N. (Philadelphia 1880, 2 köt.).

New-jersey-i tea (növ.), l. *Ceanothus.*

New London (ejtsd: nyúlöndn), város, N. county székhelye Connecticut északamerikai államban, a Thames jobbpartján, állandóan jégmentes kikötővel, (1910) 19,659 lak., vasöntés, gyapjú- és selyemfonás, halászat; kikötőjét a Griswold és Trumbull erősségek védik. Az Egyesült Államok hadihajóépítő gyárával. Nyaralóhely. 1645. alapították, 1781. Arnold angol tábornok felgyujtatta.

Newm., latin állatnevek után *Newman* Edward angol entomológus és ornitológus (szül. 1801, megh. 1876) nevének rövidítése.

Newman (ejtsd: nyúmen), 1. *Ernest*, angol zenei író, szül. 1869 nov. 30. Liverpoolban. 1906-ban a Daily Post zenekritikusa lett Birminghamban. Szerkeszti a *The new library of music* c. gyüjteményt. Nevezetes művei: Gluck and the opera (1895); A study of Wagner (1899); Wagner (1904); Musical studies (1905); Elgar (1906); Hugo Wolff (1907); Richard Strauss (1908).

2. *N., Francis William*, angol író, *N. 3.* testvéröccse, szül. 1805 jún. 2., megh. Londonban 1897 okt 5. Keleti útja után Manchesterben tanárkodott, majd a római irodalom tanára lett a londoni egyetemen. Számos jeles történeti és teológiai munkát írt. Nevezetesebb művei: The soul, her sorrows and her aspirations (1849); Phases of faith (1849); Regal Rome, an introduction to Roman history (1852); Miscellanies (1869—89, 3 köt.).

3. *N., John Henry*, angol bibornok, szül. Londonban 1801 febr. 21., megh. Edgebastonban (Birmingham) 1890 aug. 11. 1824. felvevén az anglikán egyházi rendet, 1828-ban Oxfordban plébános lett. Mint Puseynak (l. *Puseysmus)* elvrokona, ki a katolikus egyházhoz közeledő mozgalomnak vezetője volt, vele szerkesztette az Időszaki Füzeteket (Tracts for the times). 1845 okt. 9. visszatért a kat. egyházba. 1846-ban Rómába ment, ahol 1847. pappá szentelték és az oratoriánus szerzetbe lépett, melyet Birmingham-Edgebastonban és Londonban szervezett. 1851—58-ig rektora volt a dublini kat. egyetemnek. 1858-ban visszatért Birminghamba, ahol az angol nemesség számára magasabb tanintézetet alapított. XIII. Leo 1879-ben bibornokká nevezte ki. Kiváló szónok és vitaíró volt. Összes művei 37 kötetben Londonban jelentek meg (1868—96.). Nevezetesebbek: Via media of the Anglican church (3 k., 1830—41.); Essay on the Development of Christ. Doctrine (1845, 1878); Apologia pro vita sua (1864); Essay in Aid of a Grammar of Assent (1870); Parochial and Plain Sermons (6 k., 1837—1843); Discours on the Idea of an University (1852); Certain Difficulties felt by Anglicans in Catholic Teaching (1853); Present Position of Catolics in England (1851). Költői munkái: Loss and Gain (1848); Callista (1859) stb. V. ö. *Fecker*, Kardinal N. (1914).

Newmarket (ejtsd: nyúmárket), város Suffolk-West angol countyban, (1911) 10,483 lak., gabonakereskedéssel; nagy istállókkal, amelyekben állandóan több száz versenyló áll training alatt. N.-ben évenként több lóversenyt tartanak, amelyek közül a Craven-meeting (áprilisban) és a Houghton-meeting (októberben) különös fontosságúak.

Newmarket Stakes (ang., ejtsd: nyúmárket sztékss), Angolország egyik legnagyobb hároméves versenye. Májusban futják a newmarketi versenypályán. Díja 2000 font sterling, azaz 50,000 korona körül van. Távolsága egy és egynegyed angol mérföld, azaz körülbelül 2000 méter. Az angol derby legfontosabb előpróbája, melyet többnyire a szigetország legjobb lovai nyertek meg. A N. mintájára alapították nálunk az Alagi-díjat.

New Mexico (ejtsd: nyú—, röv. *N. M.*), az Észak-Amerikai Egyesült-Államok egyike, Colorado, Oklahoma, Texas, Arizona államok, az Indiánus rezerváció és Mexikó között. Területe 317,609 km², (1914) 383,551 lak., köztük 1628 néger, 506 kinai, 20,573 indiánus, 23,146 idegen (magyar 281). A Rocky Mountains-hegylánc ágai nyúlnak végig rajta, É.-on a Santa-Fé, Taos-Range, Ny.-on a Black és Mimbres hegység, középső részein pedig a Sacramento és Guadalupe-hegyek borítják. Legmagasabb csúcsai a Costilla (3851), a Taos (4007 m.) és Truchas (4010 m.). N. nagyobbik része fensík és csakis völgyeiben van termőterülete. Folyói közt a Rio Grande a legnagyobb, amely N.-t É.-ról D.-re folyva átszeli; nagyobb mellékfolyói a Chama, San José. A Peecos és a Canadian River itt erednek. Éghajlata erősen kontinentális; évi csapadékja kevés (362 mm.). N. főleg gabonanemüeket, főzelékeket, gyümölcsöt és gyapotot termel. 1911-ben 35,676 farmján 1.467,191 acre állott művelés alatt, melyek összértéke 159·4 millió dollár. Állattenyésztésében a juh viszi a főszerepet. Erdeinek területe 14·2 millió acre. Ásványi kincsekben N. gazdag. 1912-ben összes bányatermékei 14·4 millió dollárra rugtak (arany 0·8, ezüst 0·9, réz 5·6, szén 5·0); gránit- és homokkőfejtése, drágakőtermelése is van. Iparilag keveset termel és kereskedelmileg is jelentéktelen. Vasutainak hossza 1911-ben 4880 km. Van egyeteme (Albuquerqueben), különféle szakiskolái és 38 indiánus iskolája. N. élén a kormányzó áll; 24 tagú szenátusból és 47 tagú képviselőházból

áll törvényhozó testülete, a kongresszusba 1 képviselőt küld. 26 countyra oszlik, fővárosa Santa-Fé. N. 1846-ig Mexikóhoz tartozott, 1848. belépett az Unióba, 1850. Arizonával együtt territoriummá lett, de 1863. különvált. 1911 nov. állammá alakult. V. ö. Report of the Secretary of N. (Santa-Fé); Publications of the N. Bureau Immigration etc. (Albuquerque); *Bancroft H.*, History of California and N. (S. Francisco, 1888).

New Mills (ejtsd: nyúmillsz), város Derbyshire angol countyban, (1911) 8999 lak., vasöntőkkel és pamutszövéssel.

Newnes (ejtsd: nyúnsz), *George, sir,* angol publicista, szül. 1851 márc. 13. Matlockban, megh. 1910 jún. 10. Lyntonban (Devonshire). A kereskedői pályára lépett, majd 1881. Manchesterben hetilapot alapított Tit-Bits címmel. E lap, mely csupán a többi angol ujság érdekesebb cikkeinek összefoglalása volt, nagy népszerüségre tett szert, különösen ötletes reklámjai folytán, melyek közül legnevezetesebb volt a lap minden olvasójának baleset ellen való biztosítása. Később N. több nagyobb folyóiratot és lapot alapított; legismertebbek: a Strand Magazine, a Wide World Magazine, a Sunday Strand és főképpen az 1893. megindított Westminster Gazette c. napilap. N. 1885 óta az alsóház, 1896 óta, amikor báróságot kapott, a felsőház tagja volt.

New Orleans (ejtsd: nyúorlinsz), Louisiana északamerikai állam fővárosa, katolikus, anglikán és metodista püspökségek székhelye a Mississippi balpartján, 177 km.-nyire a torkolata felett, (1914) 361,221 lak., köztük 15% olasz, francia, spanyol és német. Iparilag is fejlett: cukorfinomítás, lenmagolajgyártás, dongakészítés, gép-, dohánygyártás, malomipar, ruházati cikkek készítése, gőzfűrészek. Kereskedelme felette élénk és a Mississippin nagy hajóforgalma bonyolódik le. New York és Boston után az Unio legforgalmasabb helye. Liverpool és Galveston mellett itt van földünk legnagyobb gyapotpiaca, évenkint 2·5 millió bált szállít el; főbb kiviteli cikkei: cukor, melasz, rizs, hús, gabona, fa, vas, szén, kukorica, gyapjú és dohány. N. nagyobb része, a Crescent city a Mississippi egyik kanyarulatában terül el, áradás ellen 4·6 m. magas töltés (levée) védi; éghajlata forró, a mocsárláz még mindig gyakori. Főbb utcái szélesek, fákkal szegélyezettek. Főforgalmi vonala a Canalstreet, amely a francia városrészt (Vieux Carré) az amerikai városrésztől elválasztja. A legkiválóbb épületek: a székesegyház a Jacksonsquare-on, N. legszebb terén, ahol Jackson tábornok szobra áll, az érseki palota a festői kreolnegyedben, a Charles-szinház, a városháza, az Old Fellows Hall, előtte a Franklin-szobor, a Howard-könytár, a Tulane-egyetem, a Leland-egyetem színesbőrűek részére, orvosi főiskola, a jezsuita-templom, a Charity- s a tengerész-kórház, a nagyszerű vámház. Legszebb parkja a City Park (60 ha.) és a 4 km. hosszú, keskeny Audubon-park. Kiváló látványosságot nyujtanak a temetők: halottaikat a talajvíz miatt földfeletti sírboltokba temetik. Környékének legszebb helye a Pontchartrain-tó (40 mérföld hosszú és 25 mérf. széles); a N.-i csatamezőn egy emlékoszlop áll. Karneválja híres. Külvárosai: Algiers, Gouldsboro és Gretna. N.-t 1718. Bienville Jean, a biloxi-i telep kormányzója alapította. 1721. a kis falut Louisiana fővárosává tették. 1763. Franciaország átengedte a spanyoloknak, 1800—3. ismét francia kézen volt; ekkor azután az Egyesült-Államok birtokába került. 1815. itt verte meg Jackson egy döntő ütközetben az angolokat. 1862. a polgárháborúban, miután Farragut a Mississippi torkolatánál fekvő erősségeket elfoglalta N. megadta magát. V. ö. *King*, N. (London 1895).

Newp., lat. állatnevek után *Newpork* George (1803—1854) angol zoológus nevének rövidítése.

New Philadelphia, (ejtsd: nyú—), Ohio északamerikai állam Tuscarawas countyjának fővárosa a Muskingum K.-i ága mellett, (1910) 8542 lak., szén- és vasércbányák.

Newport (ejtsd: nyúport), 1. *N.*, *város* és kat. püspöki székhely Monmouthshire angol countyban, (1911) 83,700 lak., vasöntéssel, gép-, vaggon-, vasúti kerék-, acél-, szeggyártással, kémiai iparral és hajóépítéssel; közelében nagy szén-, vasérc- és cinkércbányászattal; élénk szén- és vaskereskedéssel. A kikötőjébe bevitt árúk mennyisége 1912. meghaladta az 1·9 millió tonnát, a kivitt árucikkeké pedig a 2·4 milliót. A festői fekvésű városnak néhány érdekes épülete is van; ilyen a St. Woollas-templom, a gloucesteri herceg, I. Henrik fia által épített kastély romjai s egy régi dominikánus kolostor. A mai N. mellett állott a rómaiak korában Isca Silurum, amely a középkorban Caerleon nevet viselt és Artur királynak volt székhelye, most azonban jelentéktelen falu. — 2. *N.*, *Wight sziget fővárosa*, a tengeráradáskor hajózható Medina folyó mellett, (1911) 11,155 lak., csipkekészítéssel, tésztagyártással, gabona- és lisztkereskedéssel. A városban sok a kert és hotel. Legérdekesebb épülete az 1172. alapított Becket-templom, Erzsébetnek Marochetti által készített emlékével. Mellette van *Carisbrook Castle* (l. o.). — 3. *N.*, Campbell county székhelye Kentucky É.-amerikai államban az Ohio és Licking összefolyásánál, (1910) 30,309 lak.; az Ohio tulsó partján fekvő Cincinnatival és a Licking tulsó partján fekvő Covingtonnal híd köti össze; legfontosabb iparága a vasipar. — 4. *N.*, az ugyanily nevű county székhelye Rhode Island É.-amerikai államban, Rhode Island sziget Ny.-i partján a Narragansett-öböl és vasút mellett, (1910) 27,149 lak., kényelmes és biztos kikötővel, amelyet az Adam és Walcott erősségek védenek. Az Egyesült-Államok legelőkelőbb fürdő- és nyaralóhelye. Kiválóbb épületei: a kapitolium, városháza, az arzenál és a nyilvános könyvtár. Az É.-amerikai szabadságharcban az angolok fölégették.

Newport News (ejtsd: nyúport nyúsz), város Virginia északamerikai államban a James torkolatánál, nagyobb földnyelv végén, (1910) 20,205 lak., jó kikötővel, szén- és gabonaraktárakkal, állat-, gabona-, dohány- és gyapotkivitellel.

New Providence (ejtsd: nyúprovvidensz), a Bahama-szigetek (l. o.) egyike, területe 218·5 km², kb. 14,000 lak., főkikötőhelye Nassau, 5000 lak.

Newquay (ejtsd: nyúki), város és fürdőhely Cornwallis angol countyban, a Watergate-öböl végén, (1911) 4415 lak., halászat.

New red sandstone (ang., ejtsd: nyú redd szendsztón), parti és többnyire tarkaszínű homokkőképződménye a permi és az alsó triaszkorszakoknak Angliában.

New Rochelle (ejtsd: nyúrosell), város New York északamerikai állam Westchester countyjában, a Long Island Sound mellett, New York külvárosa, (1910) 28,867 lak.; 1671. kivándorolt hugenották alapították.

New Romney, város, l. *Romney*.

New Ross (ejtsd: nyúrosz), város Wexford ir countyban, (1911) 5097 lak., gabona-, liszt-, vaj- és gyapjukivitellel. 1798-ban az ir fölkelőket itt az angolok megverték.

Newry (ejtsd: nyúri), város Down ir countyban, Ulster tartományban, (1911) 11,956 lak., vitorlavászonszövéssel, aratógép-, sör-, kötél-, bőrgyártással, szeszégetéssel, élénk kereskedéssel. Közelében gránitbányák és csiszolók vannak. Érdekes emléke az 1175. alapított apátság romja. 1689-ben Berwick hercege felgyujtotta. Felvirágzását hajózócsatornájának köszönheti.

New Shoreham (ejtsd: nyúsorem), *Shoreham by Sea* angol kikötőváros (l. o.) régebbi neve.

Newsiedler *(Neusiedler) János*, lantkészítő és lantos, szül. Pozsonyban, megh. 1563. Nürnbergben, hol élte nagy részét töltötte. Műve: Ein newgeordnet künstlich Lautenbuch, in zwen theyl getheylt, 1536. jelent meg, két részből áll, az első a lantról szól és a tabulaturákról, a másodiknak tartalma: Fantaseyen, Preambeln, Psalmen und Muteten.

New South Wales, l. *Új-Dél-Wales*.

Newstead Abbey (ejtsd: nyúszted ebbi) hajdani augusztinus prépostság Nottinghamshire angol countyban. 1170-ben alapították, 1540. megszüntették. Régebben a Byron családé volt.

Newton (ejtsd: nyútn), több város az északamerikai Egyesült-Államokban: 1. *N.*, város Massachusetts Middlessex countyjában a Charles mellett, Boston külvárosa, (1910) 39,806 lak., papnövelde- és tanítónőképzővel, nagy papirosgyárakkal, gyáriparral. — 2. *N.*, fővárosa Kansas Wichita countyjának, vasúti csomópont, (1910) 7862 lak., vasúti műhelyekkel, terménykereskedelemmel. — 3. *N.*, város New Jersey Sussex countyjában, termékeny vidéken, (1910) 4467 lak., vasércbányászat.

Newton (ejtsd: nyútn), 1. *Charles Thomas*, angol archeológus, szül. Bredwardineban 1816 szept. 13., megh. Westgate on Sea-n 1894 nov. 28. Fölfedezte a halikarnasszoszi mauzoleum maradványait és 1856—59-ig a British Museum számára ásatásokat (l. o.) folytatott Kis-Ázsiában. 1861 óta a British Museum gör.-római régiségeinek őre volt. Főbb művei: Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae (London 1862); Travels and discoveries in the Levant (1865, 2 köt.); The antiquities of Cyprus, discovered by Palma di Cesnola (1873); Description of the Castellani collection (1874); Essays on art and archaeology (1880).

2. *N.*, *Isaac*, az újabb matematikai fizika és fizikai asztronómia megalapítója, szül. Woolsthorpeban 1643 jan. 5., megh. Kensingtonban 1727 márc. 31. 1660-ban a cambridgei egyetemre lépett, hol kedvvel tanulmányozta Descartes, Kepler és Wallis munkáit. 1669-ben Barrow matematikai tanszékét foglalta el. 1672-ben a Royal Society tagjává választotta. A cambridgei egyetemet N. két izben is képviselte a parlamentben. 1695-ben a pénzverő hivatal felügyelője lett, 1699. pedig «master of mint»-té nevezték ki. Ugyanez évben a párisi akadémia külső tagjává választotta. 1703-ban a Royal Society elnöke lett s e tisztséget egész haláláig viselte. Utolsó éveit Londonban töltötte. Sírja a westminsteri apátságban van.

N. tudományos működése sokoldalú. A matematikában nevét elsősorban a binomiális sorral örökítette meg, mely aztán a fluxio-számításra (l. *Infinitezimális számítás)* vezette. Ennek feltalálása körül később Leibniz támasztott prioritási harcot. N. legnagyobb fölfedezése az általános nehézkedés (gravitáció) törvényének megállapítása. Számításaiból kitünt, hogy a földre eső kő esését ugyanaz az erő okozza, amely a Holdat a Föld felé, a Földet a Nap felé vonzza s mely az egész világrendszerben érvényesül. A dinamika mozgási törvényeit szintén N. állapította meg. A mechanikán kivül az optika is sokat köszönhet N.-nak. Ő fejtette meg először helyesen a színszóródás tüneményeit. Mivel a színtelenítést nem tartotta lehetségesnek (l. *Akromatizmus)*, a lencsés távcsövek helyett a tükrös távcsövekre irányította figyelmét. Ilyen műszert maga is szerkesztett. Nevezetesek a vékony lemezek színeire vonatkozó vizsgálatai (l. *Newton-féle színgyűrűk)*. Fényelmélete, az ú. n. *emanációelmélet* a fényt végtelen finom anyag alapján magyarázta. Ez elmélet soká tartotta fenn magát, de végre az interferencia, polarizáció és diffrakció jelenségei miatt tarthatatlanná vált.

Munkái közül megemlítendők: Philosophiae naturalis principia mathematica (London 1687, 2. kiad. 1713; németül Wolferstől 1873); Optics or a treatise of the reflections, refractions, inflections and colours of light. Összes művei: Opera quae extant omnia, commentariis illustrabat Sam. Horsley (5 köt., London 1779—85).

Newton Abbot (ejtsd: nyútn ebbott), város Devonshire angol countyban, (1911) 13,712 lak., vasolvasztókkal, bőr- és sörgyártással; közelében kitünő agyagot szolgáltató bányával.

Newton-féle fém *(D'Arcet-fém)*, l. *Bizmutötvények*.

Newton-féle színgyűrűk. Ezek akkor keletkeznek, ha Newton eljárása szerint csekély görbületű lencsére sík üveglapot helyeznek. Visszavert fényben az érintkezési pont, mint középpont körül sötét és világos gyűrűk látszanak, ha a jelenséget homogén fény mellett vizsgálják, ellenben színes gyűrűk, ha a lencsét és lemezt nappali (vagy fehér) fény világítja meg. Ekkor a középpont mindig sötét. Homogén fény esetében az egymásra következő sötét gyűrűk átmérői úgy viszonylanak, mint $\sqrt{2} : \sqrt{4} : \sqrt{6} \ldots$, vagyis, mint a páros számok négyzetgyökei; a világos gyűrűk átmérői úgy, mint a páratlan számok négyzetgyökei. Átbocsátott fényben a jelenség hasonló, de kevésbbé élénk és a színek az előbbieknek kiegészítő színei. Az elméleti optika a jelenséget a fény interferenciájából magyarázza. A lencse és sík üveg-

lap közötti levegőréteg vastagsága a lencse közepétől a széle felé növekedik. Koncentrikus gyűrűkben a levegő vastagsága más és más, de egy gyűrűn belül állandó értékű. A vékony lemez mellső és hátsó felületén visszaverődött fény között útkülönbség származik, mely a réteg vastagságától függ. Ha az útkülönbség valamely színre nézve olyan, hogy az interferáló sugarak rezgései egymást kioltják, a megfelelő gyűrű sötét. Mivel a fehér fényben mindenféle hullámhosszaságú rezgés van, egy szín kioltása még nem oltja ki a többi színt és így kevert szín jön létre, mely a levegőréteg vastagsága szerint más és más. Igen szép színek mutatkoznak az átlátszó testek vékony lemezein vagy hártyáin, pl. szappanbuborékokon, vízre helyezett terpentinolaj vékony rétegén stb. Ezek is interferencia-színek.

Newton-féle színpörgettyű. Kereklemez, mely a középpontból kiindulva 7 szelvényre van osztva; ezek a Nap spektrumának 7 főszínét mutatják a spektrum sorrendjében, A lemez gyors forgatásakor a színes szelvények szürkésfehér színbe olvadnak össze. A fényérzet ugyanis tovább tart, mint a fénybehatás és a gyorsan forgó lemez egymásra következő szelvényei úgy hatnak, mintha a színek egy időben egy helyről érnék a szemet. Tiszta fehér nem keletkezik, mert a színek nem spektrum-színek.

Newton in Makerfield (ejtsd: nyútn in mekrfild), város Lancashire angol countyban, (1911) 18,462 lak., vasúti fölszerelések gyártásával, papir- és üveggyárral, közelében szénbányával.

Newtown and Llanllwchaiarn (ejtsd: nyútaun end hanhuhaiern), város Montgomery walesi countyban, (1911) 6168 lak., gyapjuszövéssel.

Newtownards (ejtsd: nyútaunardsz), város Down ir countyban, Ulster tartományban, festői vidéken, (1911) 9075 lak., vászonszövéssel.

New Ulm (ejtsd: nyú —), fővárosa Minnesota északamerikai állam Brown countyjának, a Minnesota és vasutak mellett, (1910) 5648 lak., apácazárdával, terménykereskedelemmel.

New Westminster (ejtsd: nyú—), volt fővárosa Brit-Kolumbiának, a Fraser torkolata felett 24 km.-nyire, vasút mellett, 7000 lak., anglikán székesegyház, főiskola, lazacfogás és fakereskedelem.

New Windsor, város, l. *Windsor.*

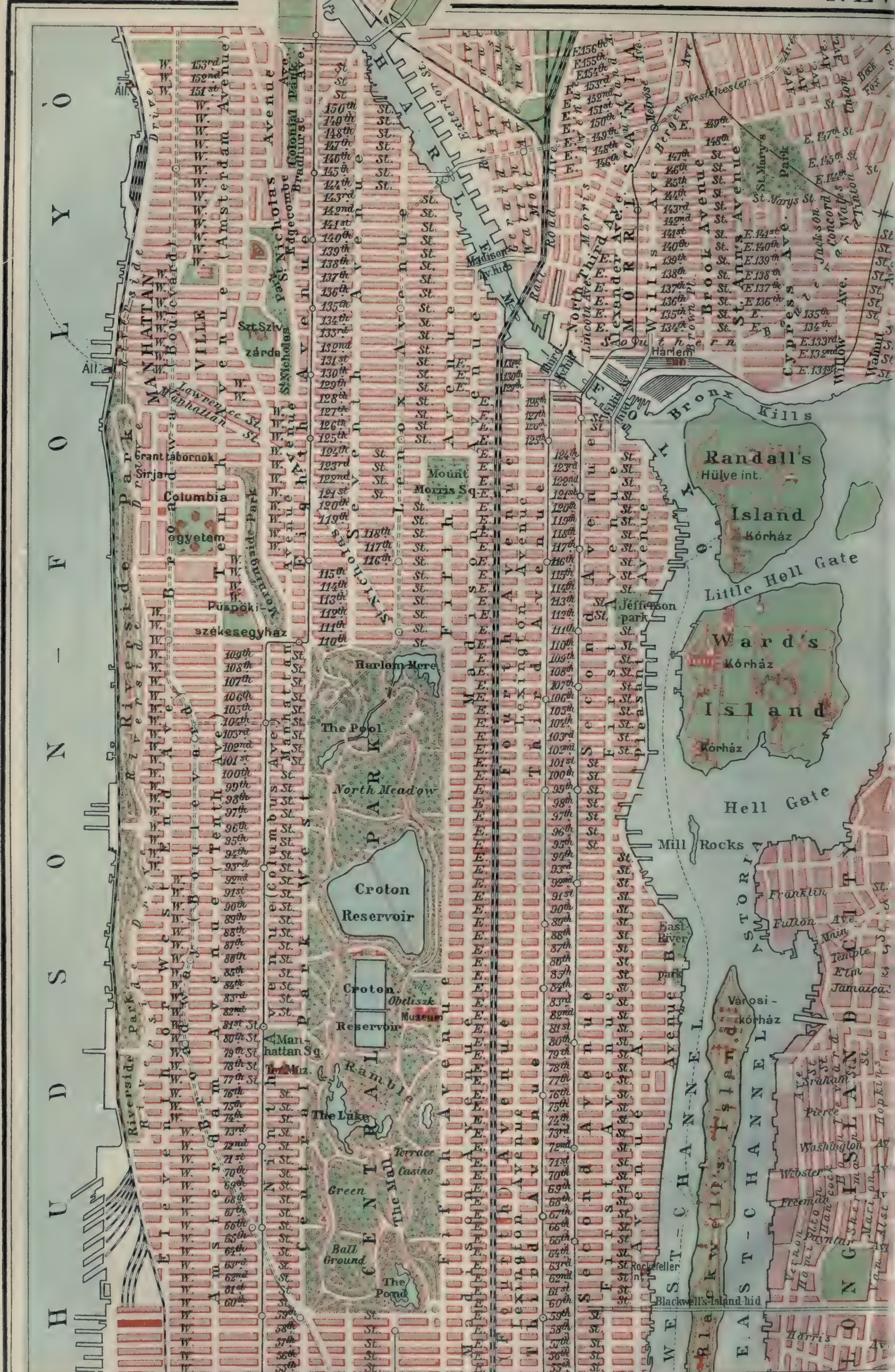
New York (ejtsd: nyújork; röv. *N. Y.),* 1. az északamerikai Egyesült-Államok legsűrűbben lakott, legjelentékenyebb *állama;* természetes határai az Atlanti-óceán, a Szt. Lőrinc-folyó, az Ontario és Erie tavak, határos Vermont, Massachusetts, Connecticut, New Jersey, Pennsylvania államokkal. Területe 127,433 km², (1914) 9.899,761 lak., ebből 134,191 néger, 6352 kinai, 6046 indiánus. Idegen születésű 2.748,011, köztük magyar 141,327. 1800-ban még csak 589,000 lakosa volt. *Felülete:* tengerpartja keskeny, a Long Island és Staten Island-szigeteken a N.-bay, Északamerika egyik természetes kikötője van, amely N. állam hatalmas fellendülésének fontos tényezője volt. N. belsejét az északi Appalache-hegyrendszer, a pennsylvaniai Alleghany ágai borítják (Slide-Mountain 1282 m.). É.-on van az Adirondack gnájszcsoportja az 1641 m. magas M. Marcyval. Ny.-i része dombos síkvidék, az őskori alaphegységen a glaciális törmelék és agyag kiváló termőtalaj. Vizekben gazdag, egyesek erős esésükkel zuhatagokat alkotnak, mindamellett kiterjedt csatornahálózatával N. a legjobb víziközlekedési hálózattal rendelkezik. Hajózható vizei az Erie és Ontario tavak, a Szt. Lőrinc-folyó, a Hudson, amelyeket zsilipes rendszerű csatornahálózat köt össze. A Susquehanna és a Delaware is itt erednek, de csak faúsztatásra alkalmasak felső folyásukban. Határos állóvizein kívül a Canandadaigua, Kenka, Seneca, Cayuga, Owasco és az Oneida tavak mély bevágódásúak, É.-i részén vannak még a Champlain, Schroon és a George. *Éghajlata* erősen kontinentális; N. évi középhőmérséklete 10·4°. (júl. 23·1°, jan. —1·0°), Binghamptoné 8·0° (júl. 20.4°, jan. —5·3°). A hőmérséklet maximuma eléri a 40°-ot, de még júliusban is lehetséges dér, míg az Adirondack vidékén —43°-os hidegek is előfordulnak. Évi csapadékmennyiség N. városban 1136, Oswegóban 883 mm. Erdei főleg fenyő-, tölgy,- bükk-, nyárfából állanak. Állatvilágában a jávorszarvas, őz, fekete medve, vadmacska, farkas, vidra, nyest és a nyúl gyakoriak. *Mezőgazdaság.* N. lakosságának ma már csak 12%-a űz ősfoglalkozást, kétannyia kereskedelmi és 36%-a ipari foglalkozást. 1910-ben 215,597 farmján 14.844,039 acre terület állott mívelés alatt, a birtokok összértéke 1452 millió dollár. 1913-ban kukoricát 15, búzát 6·8, zabot 42·7 millió bushelt, dohányt 4·4 millió fontot termeltek, burgonya és szénatermelése is jelentős. Állatállománya 1914-ben 615,000 ló, 4000 öszvér, 2.341,000 szarvasmarha, 875,000 juh, 753,000 sertés, 1911-ben 3·8 millió font gyapjút nyírtak. *Bányászatának* összértéke 1912-ben 66·5 millió dollár volt, vasércek termése 28·1, mágnes és barnavasérc 2·9, petroleum 1·4, földgáz 2·3, ásványvíz 1·1 millió dollár. Gránit, homokkő, agyag és mészkőfejtése 5·4, portland-cement 3·6 és sótermése 1·7 millió dollárra rúgott. Tégla- és agyagárút 12·1, gipszet 1·2 millió dollár ért. állítottak elő. *Ipari* tekintetben Észak-Amerika első állama. 1910-ben 44,935 nagy gyártelepén 1.155,672 alkalmazott működött és a feldolgozott nyersárúk értéke 1·9, a termelt árúké 3·4 milliárd dollár. Legfőbb iparágai: ruházat (6066 gyártelep) nyomda (4426), vas (1872), sütőipar (3978), dohány (3371), tejtermék (1552), húsipar (238), malom (983). Szövő-fonóipara igen nagy (1910-ben 1.385,482 orsó, 24,698 szövőszék, 15,047 kötőgép). N. hatalmas kereskedelme és közlekedése 13,560 km. nagy vasúti, 7600 km. közúti vasúti és 1600 km. hosszú csatornahálózatán bonyolódik le, valamint tengerpartján. 1912-ben az érkező hajók 13·67, a távozók 13·55 milliárd tonna árút szállítottak. N.-nak 11,945 elemi, 735 középfokú és 87 egyeteme, szakiskolája és college-e van, 4897 tanárral és 37,257 hallgatóval. N. élén a két évre választott kormányzó és alkormányzó állanak, a szenátus 51, a képviselőház 150 tagú, a kongresszusba 2 szenátort és 43 képviselőt küld, az elnökválasztáson 45 szavazata van; 62 countyra oszlik, politikai fővárosa Albany. *Története.* 1609 szept. 3-án fedezte fel Hudson Manhattan szigetét, ahol 1612. a hollandusok voltak az első települők (Új-Amsterdam). 1664-ben az angolok vették birtokukba

Az 1674.-i békében jogilag is Angliához került, 1689. brit tartománnyá alakult. 1783. az angolok elvesztették. 1788 júl. 26. elfogadta az Egyesült-Államok alkotmányát, amelyet 1821., 1846. és 1874-ben demokratikusabbá tettek. 1916-tól minden 20 éves állampolgára választó. V. ö. Annual Report N. State. Education Departement; Crop Export Movement and Port Facilities on the Atlantic and Gulf Coasts, (Washington 1905); *Roberts*, N., The Planting and Growth of the Empire State, (Boston 1887); *Tarr*, The physical geography of N. State (N. 1902).

2. *N.* (l. *a mellékelt térképet)*, az északamerikai Egyesült-Államoknak és Amerikának legnépesebb és legnagyobb városa, N. államban, a Hudson torkolatának ágaiban. Területe 846 km². A tulajdonképeni város a Manhattan-szigeten van, 1898. közigazgatásilag egyesült a környező városokkal és ekkor Manhattan, Bronx, Brooklyn, Queens (Long Island) és Richmond (Staten Island) városrészekre osztották be. Legnagyobb hosszanti kiterjedése 56 és legszélesebb részén 36 km. Tengerszin feletti magassága $1^1/_2$ (Manhattan D.-i része) és 75 m. (Washington-magaslat) között van. Éghajlata: l. *N. 1.*. Nyara rendkívül forró és ismételten tartós hőségperiódusok fordulnak elő. Lakossága (1914) 5.333,539, közülök 1.926.900 külföldi születésű, azaz bevándorolt (magyar 76,627, osztrák 192,000, német 279,200, oroszországi 485,000 és olasz 340,000) a négerek száma 70,000, a kinaiaké 6000.

N. kikötője két részből áll, ezek: a *Lower* és az *Upper-Bay*. A külső (Lower) kikötő előtt homokzátonyok vannak, a 300 m. széles és 8 m. mély Gedney-csatorna és a kimélyités alatt lévő Ambrose-csatorna igen jól járható útvonalak. A Staten Island és Long Island közötti szorost erődök védik, innen az Island-Soundon át jutnak a hajók a belső (Upper) kikötőbe. Az East-River és a Hudson partjai alkotják N. tulajdonképeni kikötőit. A Governors-sziget is megerősitett hely. Ellis Islandon van a bevándorlók csarnoka, Bedloes-Islandon pedig a világitótoronyul szolgáló Szabadság-szobor (46 m. magas), amelyet 1886. Franciaország az Egyesült-Államoknak ajándékozott. A Manhattan-sziget D.-i részében van a régi N. (*Manhattan*, 2.322,000 lak.). Felső része az újonnan és tervszerűen épített város, amelyikben ÉD.-i irányban húzódnak az Avenuek és erre merőlegesen haladnak a Street-ek. Tengerparti része a kereskedelem főhelye; itt vannak a dokkok, a különféle tőzsdék (érték-, termény-, petroleum-, szén-, vas-, gyapot, fém-, ingatlan birtok-stb. tőzsde). Az itt emelt épületek 20—35 emeletnyi magasságúak, az ú. n. felhőkarcolók (sky scrapers); a Park Row Building 29 emeletnyi, 116 m., a St. Paul Building 26 emelet, 94 m. A sziget D.-i csúcsán van az akvárium, a vámház, az állami kincstári épület Washington szobrával, a fémjelzőhivatal, kereskedelmi kamara, vásár- és halcsarnok. A D.-i városrészben a City Hall-park előtt van a főposta, a táviróépületek és a nagyobb newyorki ujságok palotái. A parkban áll a városháza, olasz renaissance ízlésben épült fehérmárvány épület. Itt vannak még a törvényszék, északabbra a városi levéltár, az Astor-könyvtár, az egyetem épületei. N. templomai közül a Trinity (temetővel), St. Paul, Grace, St. Anns, St. Joseph és a baptista Tabernacle említésre méltók. Ebben a városrészben bonyolódik le a legélénkebb kereskedelmi forgalom, és különösen a Broadway, a Bovery és Wall Street a főbb bankok és kereskedelmi cégek helyei.

N. É.-i része szabályosan épült, ahol a 14. streettől kezdve a tájékozódás sokkal könnyebb, mert az avenuek és streetek derékszög alatt egymást metszve, kockákra osztják a várost. Házai nagyobbrészt vörös téglákból épültek, három típus uralkodó: villaszerű családi házak; apartment-house-ok, a jobbmóduak bérházai, és a tenementhouse-ok szegényebb emberek hatalmas bérkaszárnyái. N. itteni nyilt üzletei, a Wanamaker, Sigel and Cooper, Macy áruházai stb. óriási méretüek. Az 5. Avenue a pénzarisztokrácia lakóhelye. Itt vannak a legelőkelőbb szállók is (Waldorf Astoria, Holland House, Hofmann House, Delmonico), fényes klubok, a Metropolitan opera, a Hippodrom, a Madison Square Garden (12,000 ülőhely). A Washington-téren van Garibaldi szobra; az 50—51. street közt van J. Renwick tervei szerint (1850—79) a XIV. sz. gót ízlésében épült St. Patrick katolikus székesegyház, Amerika egyik legnagyobb és legszebb épülete 2500 ülőhellyel. A 66. és 67. street között vannak az Armoury of the 7. und 8. Regiment, a N.-i ezredek kaszárnyái; a 72. street ÉNy.-i végében a Tiffany House. Jelentékenyebb épületei még az életbiztosító társulatok palotái stb. N.-nak 650 temploma és imaháza van (118 kat., 94 protestáns, 72 metodista, 49 baptista, 42 lutheránus, 37 zsidó), kat. érseknek és 2 prot. püspöknek székhelye. Nagyobb parkjai a Batteryn kívül: a Central-Park (335 ha.), létesítése 15 millió dollárba került, a Riverside, Morningside, Briyant-park, Morris, Dewitt, Clinton, Madison square, Union square. Bronx (342 ha.), amely a füvészeti és állatkertet is magában foglalja. N. vízvezetékét a Crotton forrásvidéke táplálja, 1883—90-ig létesült vízművei 125 millió koronába kerültek, naponta 2 millió m³ vizet szolgáltatnak, a 4·5 millió m³-es fővíztartó a Central-Parkban van. Hídjai számosak, a Haarlem Riveren 12 vezet át, főbb hídjai: a High-híd (420 méter hosszú) és a Washington-híd (730 m.), Brooklynnal az 1869—1883. épült East River függő híd (1827 m. hosszú, 26 m. széles és 41 m. magasan van a vízszine felett) köti össze. Ribling tervei szerint épült, 2 villamos vasúti, 2 vasúti sinpár, széles gyalogjárók vezetnek át rajta. 1910-ben készült el a szintén Brooklynnal összekötő Manhattan-híd (2271 m. hosszú). A Williamsburg-híd (1896—1903) hossza 2200 m., szélessége 36 m., 2 vasúti, 4 közúti sinpárral, 2 kocsiúttal és 2 gyalogjáróval. A Hudson River alatt alagutat építettek. A Blackwells Island-híd N. és Queens között (hossza 2271 m.). N. városrészei közül *Brooklyn* a második legfontosabb kerülete (1.634,000 lak.); főbb nyilvános épületei: a fehérmárványból épült városháza, az igazságügyi palota, a szövetségi palota, a long-islandi történelmi társulat palotája, a műegyetem és a Brooklyn szépművészeti és tudományos akadémia. A Wallabout-öböl mellett

HUDSON-FOLYÓ
MANHATTAN VILLE
Riverside Park
Riverside Drive
Grant tábornok Sírja
Columbia egyetem
Püspöki-székesegyház
Morningside Park
St. Nicholas Park
Colonial Park
Szt. Szív zárda
Lawrence St.
Manhattan St.
Amsterdam Avenue
Broadway
Boulevard
Tenth Avenue
Columbus Ave.
Ninth Avenue
Eighth Avenue
Central Park West
St. Nicholas Avenue
Seventh Avenue
Lenox Avenue
Fifth Avenue
Madison Avenue
Fourth Avenue
Lexington Avenue
Third Avenue
Second Avenue
First Avenue
Avenue A
Pleasant Avenue
Edgecombe Ave.
Bradhurst Ave.
HARLEM RIVER
Madison Av. híd
Mount Morris Sq.
CENTRAL PARK
Harlem Mere
The Pool
North Meadow
Croton Reservoir
Obeliszk
Múzeum
Manhattan Sq.
Term. Múz.
Ramble
The Lake
Terrace
Casino
The Mall
Green
Ball Ground
The Pond
Harlem
Bronx Kills
Randall's Island
Hülye int.
Kórház
Little Hell Gate
Ward's Island
Hell Gate
Mill Rocks
Jefferson park
East River park
Rockefeller int.
Blackwell's Island
Blackwell's Island híd
Városi kórház
WEST-CHANNEL
EAST-CHANNEL
ASTORIA
LONG ISLAND CITY
MORRISANIA
Southern Boulevard
Brook Avenue
St. Ann's Avenue
Willis Ave.
Alexander Ave.
Lincoln Ave.
North Third Ave.
Third Ave. híd
St. Mary's Park
Cypress Ave.
Franklin St.
Fulton Ave.
Harris Av.

RÉVAI-KARTOGRAFIA

van a haditengerészeti kikötő és az arzenál; 517 temploma és imaháza van (92 kat., 55 prot.), legszebbek a Plymouth Church, a Holy Trinity Church és a kat. székesegyház. Legnagyobb sétahelye a Prospect park (220 ha.); temetője 190 ha. és N. központi temetőjéül szolgál; kívüle N.-nak még 48 temetője van.

Közművelődés. N. 530 iskoláját 1908-ban 730,234 tanuló látogatta és a város tanügyi célokra 35·5 millió dollárt fordított, mert az oktatás a 21. életévig ingyenes. 300 közép- és szakiskolája van, főiskolái: 7 college-e és 3 egyeteme szolgálja a felsőoktatást. A Columbia-egyetem 9 fakultásán 1913-ban 847 tanár és 8944 hallgató, a N.-i egyetemen 5030 hallgató volt. Könyvtárai közül a leghatalmasabb az 1911. megnyílt Public Library, 12 millió dollárba került, márvány-reneszánsz épületben, egyike a világ legnagyobb könyvtárainak, 1.180.000 kötettel; a Columbia-egyetem könyvtára 500.000 kötettel. Muzeumai közül a Metropolitan Museum of Arts, az American Museum of Natural history a leghatalmasabb és leggazdagabb, de még vagy 25 jelentős műgyüjteménye van. Tudományos társulatai közt a Földrajzi Társaság, a Tudományos Akadémia, Természettudományi Társulat a legjelentősebbek, van magyar egyesülete is (1892 óta). Zenei élete élénk, a Philharmonic, Simphony és az Oratoric Society a legjelentősebb zeneegyletek. 80 szinháza, 130 jelentősebb klubja van. Ujságirodalma rendkívül fejlett, 57 napilapja van; legtekintélyesebb a New York Herald. Azonkívül 220 heti és 400 havi folyóirata van.

Ipar, kereskedelem, közlekedés. N. állam ipari termelésének több mint a fele N. városára jut; főleg ruházati, nyomda-, hús-, cukor-, vas-, dohány-, fa- és hangszeripara áll rendkivül magas fokon. Kikötőjének forgalma az Egyesült-Államok tengerentúli forgalmának 48%-át bonyolítja le, 1912-ben 818 millió dollár értékű kivitele (140 millió dollár készpénz és arany) és 976·7 millió dollárnyi bevitele volt (486.4 millió dollárnyi vámköteles árú és 17·9 millió dollár pénz és arany). 1910-ben N.-ból kivittek: mezőgazdasági gépeket 18·6, más gépárút 104·9, szarvasmarhát 2·5, gabonát 30·6, automobilt 5·2, kerékpárt 5·9, rezet 60·8, gyapotot 41·9, gyümölcsöt 8·2, bőrárút 20·7 élelmicikket 69·4, olajokat 74·9, dohányt 19·0 millió dollár értékben.

Kikötője N.-kal határos más államokra is kiterjed és így New Jersey Hudson és Bergen countyjai és Hoboken is beleesnek. 1910-ben 4166 hajó 13·1 millió tonna rakománnyal érkezett és 3746 hajó 12·5 millió tonnatartalommal távozott. Nagy forgalom bonyolódik le a Hudson-folyón és az Erie-csatornán. Hajóin évente több mint 200 millió embert szállítanak. N. az amerikai bevándorlás főhelye.

Vasutai (földfelettiek és földalattiak) N.-ot keresztül-kasul szelik és egyes vonalai az East River és a Hudson River alatt is átmennek. Az 1905. megnyílt Interborough Rapid Transit Company N. túlterhelt közlekedési útvonalain könnyített, mert az élénk forgalmat az eddigi hálózaton már nem tudták lebonyolítani. 1910-ben a földalattiak naponta kb. 600.000 embert szállítottak. Újabb földalatti és függő vasutak építés alatt vannak. 1910-ben nyílt meg a Pennsylvaniai vasút új pályaudvara (750 millió K), naponta 1000 vonattal, a N.-i központi pályaudvar egyike földünk leghatalmasabbikának, 1912. készült el (560 millió K). Földfeletti vasutai (Elevated Railway) villamos üzemüek, évente félmilliárd embert szállítanak. N. tőzsdéje irányadó főleg az amerikai piacon. A város 1911. évi költségvetése 174·1, adóssága 1912-ben 1117·2 millió dollárnyi volt. Polgármesterét 4 évre választják, 5 kerületi elöljárója és 73 tagú városi tanács igazgatja.

Környéke rendkívül vonzó, három fürdőhelyén kívül Brooklyn DNy.-i végében a Bath homokpart melletti *Bath*, a *Coney Island* és *Sandy Hook* fürdők a legkedvesebbek. Távolabbi környékén a Catskiel és Adirondack hegységek látogatott kirándulóhelyei.

Története. 1614-ben a mai Manhattan helyén alapította a hollandi Ny.-indiai társaság az első telepet, amelyet Új-Amsterdamnak kereszteltek el. 1623-ban az indiánusoktól 60 hollandi forint értékű árúért megvették a Manhattan szigetét. 1664-ben az angolok foglalták el és a N. nevet adták neki. 1711-ben rabszolgakereskedést nyitottak itt. 1741-ben a négerek fellázadtak; 1783. a szövetségesek elvették az angoloktól; 1785—90-ig a szövetségi kormány székhelye volt; 1807. épült a Hudsonon az első gőzhajó; 1825. megnyílt az Erie-csatorna. N. ettől kezdve rohamosan fejlődött. 1835. nagyobb tűzvész, 1888. hózivatar okozott rendkívüli károkat. V. ö. *Appleton*, Dictionary of Greater N. (1905); *Ingersoll* E., Handbook of N. (1893); *Bädeker's* Nordamerika (Leipzig); *Rensselaer*, History of the City of N. (2 köt.); *Gratacap*, Geology of the city of N. (1902); *Coler*, Municipal government of N. (1900); *Hemstreet*, Literary N. (1903); *Wilson*, N. old and new (1903, 2 köt.); *Roberts*, N. (American Commonwealth's, Boston 1904, 2 köt.).

New York Herald (ejtsd: nyújork herreld), az északamerikai Egyesült-Államok legnagyobb s több százezer példányban megjelenő politikai napilapja. 1835-ben alapította James Gordon *Bennett* (l. o.), kinek halála óta 1872. ugyanily nevű fia vezeti és adja ki. Van estilapja is: az Evening Telegram és heti kiadása. 1878-ban Párisban alapított európai kiadást.

New Zealand, l. *Új-Zéland*.

Nexum (lat.), az ősrómai jogrendszer elsődleges szerződéstipusa, mely a pénzkölcsönnek a mancipatio (l. o.) alakszerüségéhez kötött ősi formáját jelentette, s melynek kötelező erejét az ércnek és mérlegnek (aes et libra) ünnepélyes használata adta meg. Kezdetben ugyanis, vert pénz hiányában, a kölcsönadott ércet 5 tanu és a mérlegtartó (librisens) segédkezése mellett lemérték, amivel kapcsolatban azután a kölcsönvevő ünnepélyes kijelentéssel (nuncupatio) kötelezte magát a visszafizetésre. Később, a vert pénz korában, ez az eljárás formasággá vált. A N. a szigorú jog ügylete, melynek hatálya az adósra nézve nemfizetés esetében megsemmisítő következménnyel: a capitis deminutióval járt. A Lex Poetelia (Kr. e. 428) a N. súlyos következményeit lényegesen enyhítette, minélfogva az most már

a hitelezőre nézve kevés előnyt biztosított, miért is lassankint kiment a divatból, mint oly intézmény, melynek nyűgös formaságait célszerűsége immár nem pótolta.

Nexus (lat.) a. m. *a)* összefüggés, pl. *N. causalis,* oki összefüggés; *b)* kötelék, pl. *N. parochialis, familiaris,* egyházi, családi kötelék; *c)* összeköttetés, viszony. L. még *Eireosz.*

Ney, *1. Béla (pilisi),* építész, *N. 3.* fia, szül. Pesten 1843 jun. 9. 1867 óta a közmunka- és közlekedésügyi, majd a kereskedelmi minisztériumban működött és 1907. miniszteri tanácsosi ranggal vonult nyugalomba. A fővámház, a műegyetem, állatorvosi akadémia, lipótvárosi főreáliskola építésének műszaki ellenőrzését végezte s az államnyomda kiépítését vezette. Az országház műszaki ellenőri hivatalának főnöke volt. Széleskörű irodalmi működést fejtett ki, különösen a Magyar Mérnök- és Epítész-Egylet Közlönyében, amelyet több éven át szerkesztett is s az Épitő Ipar-ban, amelyet megalapitása óta szerkeszt. Az Egylet könyvkiadó vállalatának is szerkesztője.

2. *N. Dávid,* operaénekes, szül. Várpalotán 1842 febr. 12., megh. Budapesten 1905 aug. 31. Fiatal éveiben zsidó hitközségi kántor volt, majd besorozták s résztvett a porosz-osztrák háborúban. 1874-ben karénekesnek szerződtették a budapesti Nemzeti Szinházba s első nagy sikere 1877. Sarastro szerepében volt. A m. kir. Operaházhoz már mint első basszista ment át s az Opera egyik legjelesebb tagjává emelkedett rendkívüli terjedelmű és minden árnyalatot visszaadó hangjával. Kiválóbb szerepei: Hans Sachs, Wotan, Hagen, Falstaff, Petur bán stb.

3. *N. Ferenc (pilisi),* pedagógiai és szépirodalmi író, szül. Budán 1814 máj. 26., megh. Budapesten 1889 szept. 12. Középiskoláit Szombathelyen végezte, majd Pesten és Bécsben orvosi tanulmányokkal foglalkozott, orvosi oklevelet azonban nem szerzett, hanem éveken át főúri családoknál nevelősködött, 1841—44-ig a Világ c. napilapnál dolgozott, amikor a kisdedóvó-képző igazgatójává választották. A szabadságharcban részt vett és rövid fogságot is szenvedett, míg 1857. a pesti belvárosi német reál tanára, 1861-ben pedig az intézet igazgatója lett. 1877-ben működésének 40-éves jubileuma alkalmával *pilisi* előnévvel magyar nemességet kapott. Nagy irodalmi működést fejtett ki. A Nemzeti Szinház számára számos operaszöveget fordított, két eredeti tragédiája, *Hilderik* és *Chlodvig* (1840), továbbá *Silvio* drámája (1843) és *Kalandor* pályadíjat nyert népszínműve (1844) színre is került, *Féltés* c. tankölteményét a Kisfaludy-Társaság 1843. megkoszorúzta s 1855. egy 3 kötetes regénye jelent meg, *Mathild és Olga,* majd kiadta Garay verseit. Családi és hazafias versein kívül, melyeket Vörösmarty hatása alatt erősebb képzelet nélkül írt, főkép az ifjusági irodalmat művelte elbeszélésekkel, mesékkel, szindarabokkal. Írt nagy számmal társadalmi, közműveltségi cikkeket, főképen a kisdednevelés köréből, alkalmi- és emlékbeszédeket, bölcseleti és esztétikai dolgozatokat, melyekért az Akadémia 1858. levelező tagjául választotta. Készített továbbá Ollendorf módszere szerint egy magyar nyelvtant németek számára (1857), mely 10, s egy német nyelvtant magyarok számára (1863), mely 17 kiadást ért. V. ö. A Budapesti IV. ker. főreáliskola értesítvénye 1889/90. (Gellért Jenő).

Ney (ejtsd: né), *Michel, Elchingen és Moszkva hercege,* francia tábornagy, szül. Saarlouisban 1769 jan. 10., megh. Párisban 1815 dec. 7. Atyja kádármester volt, ő meg egy jegyző mellett irnokoskodott. 1788-ban mint közhuszár lépett be a francia hadseregbe s az 1792—95-iki forradalmi háborúkban annyira kitünt, hogy 1796. már dandár-tábornokságra emelkedett. 1799 tavaszán merész támadással elfoglalta *Mannheimot* s hadosztály-tábornok lett. Ezután Svájcba ment Masséna segítségére, 1800. pedig Moreau alatt harcolt a hohenlindeni csatában. Napoleon császár 1804. tábornaggyá nevezte ki. Az 1805-iki háborúban az *elchingeni* sáncok elfoglalásával (okt. 14.) előkészítette az osztrák sereg kapitulációját Ulmnál. Ezért Napoleon *Elchingen hercegévé* emelte. 1806-ban a jenai csata után a lovasság élén üldözte a megvert porosz sereget, 1807 jún. 14. a *friedlandi* csatában pedig annyira kitüntette magát, hogy Napoleon őt a «*hősök hősének*» (le brave des braves) nevezte. 1808—11-ig Spanyolországban vivott ki több fényes győzelmet. Az 1812-iki orosz háborúban a 3. hadtest élén *Szmolenszknél* s aztán a *Borodino* melletti csatában tüntette ki magát s Napoleontól még a «*Moszkvai herceg*» címét kapta. A visszavonulás alatt a hátvédet vezette és csodás hősiességének és erélyének volt köszönhető, hogy a francia sereg romjai megmenekülhettek. 1813-ban részt vett a *lützeni, bautzeni* és *drezdai* csatákban, azután mint önálló seregvezér Berlin ellen nyomult, de Bülowtól *Dennewitz* mellett vereséget szenvedett (1813 szept. 6.). A *lipcsei* csatában az északi oldalon harcolt s ő fedezte a francia sereg visszavonulását. 1814-ben is vitézül küzdött az összes csatákban. Napoleon lemondása után meghódolt a visszahelyezett Bourbonoknak. Mikor Napoleon 1815 tavaszán visszajött Elba szigetéről, XVIII. Lajos király Neyt küldötte egy hadtesttel ellene. De Ney látva katonáinak hangulatát s a maga személyes érzelmeitől is indíttatva, *Auxerre* mellett seregével együtt Napoleonhoz csatlakozott s ezzel lehetővé tette annak második császárságát. A belgiumi harctéren az előhadak élén *Quatrebras* mellett 1815 jún. 16. legyőzte a braunschweigi herceg seregét, a *waterlooi* csatában pedig a centrumot vezette nagy vitézséggel. Napoleon második bukása után Svájcba akart menekülni, de elfogták. Haditörvényszék elé állították, de az nem tartotta magát illetékesnek felette itélni. Erre Richelieu miniszterelnök a pairek kamarája előtt vádolta be, mely aztán szótöbbséggel felségsértés miatt halálra ítélte. A Luxembourg-palota kertjében lőtték agyon az Observatoire mellett. Kivégeztetésének helyén 1853. szobrot emeltek emlékének. Emlékiratait fiai adták ki (Mémoires, Paris 1833, 2 köt.) V. ö. *Dumoulin,* Histoire complète du procès du maréchal Ney (Paris 1815, 2 köt.); *La Bédoyère,* Le maréchal Ney (u. o. 1902); *Niessen,* Marschall Ney (Saarlouis 1902).

Ney legidősebb fia, *Joseph Napoleon* herceg (szül. 1803 máj. 8., megh. 1857 júl. 25.) a júliusi forradalom után pair, 1849. pedig a nemzetgyűlés tagja lett. 1851 dec. 2. III. Napoleonhoz csatlakozott, s a szenátus tagja volt. — *N.* második fia, *Michel Aloys Félix* herceg (szül. 1804 aug. 24., megh. 1854 júl. 14.) mint dandártábornok halt meg a krimi háborúban Gallipoli félszigetén. Ennek fia, *Michel* (szül. 1835 máj. 3., megh. 1881 febr. 23.) vagyoni romlása miatt öngyilkos lett. Idősebbik fia, *Napoleon* moszkvai herceg (szül. 1870 jan. 11.) a Ney-család jelenlegi feje. — Ney harmadik fia, *Napoleon Henri Edgar* (szül. 1812 márc. 20., megh. 1882 okt. 13.), III. Napoleon szárnysegéde, hadosztálytábornok és fővadászmester volt.

Neymarck (ejtsd: némark), *Alfred*, francia közgazda, szül. Châlons-sur-Marne-ban 1848 jan. 4. Bankhivatalnok, majd több lap kereskedelmi levelezője volt. 1896-ban Párisban megalapította a Le Rentier című pénzügyi lapot, amely nagy tekintélyre emelkedett. Nevezetesebb művei: Les milliards de la guerre (Paris 1874—75); Colbert et son temps (1877); Turgot et ses doctrines (1885); Les valeurs mobilières en France (1888); Un centenaire économique, 1789—1889 (1889); Vocabulaire manuel d'économie politique (1898); Finances contemporaines (1903—5).

Neyrac (ejtsd: nérakk), fürdőhely Ardèche francia départementban, Thueyts városától 2 km. keletre, hat vasasforrással (15—26°), fürdőintézetekkel.

Nezbudlucska, község, l. *Ováralja.*

Nézet, 1. rendszerint szubjektiv fölfogásunkat jelenti, ami személyes álláspontunkról való *nézése* a dolognak. Ezért mondjuk: ez N. dolga, jelezvén, hogy a mi szempontunk mellett mások is lehetségesek. A N. szubjektivitásának különböző fokai lehetségesek. Némely N.-ünk ránk nézve megdönthetetlen igazság, csak nem tudjuk objektive bebizonyítani; más N.-ünkről tudjuk, hogy csak provizórikus fölfogás, melyet további vizsgálat után mással helyettesítünk.

2. *N., az építészetben* valamely épület külső részének geometrikus ábrázolása, vetített képe. A szerint, amint az épületet elülről, oldalról vagy hátulról nézzük, illetve ábrázoljuk, van elül-N., oldal-N., hátsó-N.

Nézetrajz, l. *Nézet*, 2.

Nezológia *(nesologia,* gör.) a. m. szigetek ismerete.

Nézőke, a *dioptra* (l. o.) népies neve.

Nez percés (franc., ejtsd: né perszé, a. m. átfúrt orrúak), máskép *szahaptin*, saját nyelvet beszélő északamerikai prerí-törzs, egykor a Columbia-river-melléki területeken, a Kaszkád-hegység és a Rocky Mountains közt, most Idaho államban, Washington és Oregon területén szétszórva élnek.

Nézpest, község, l. *Mészpest.*

Nézsa, kisk. Nógrád vm. nógrádi j.-ban, (1910) 922 magyar és tót lak.; posta- és telefonhivatal.

Nezsény, községek, l. *Kisnezsény, Nagynezsény.*

Nezsetterippény, község, l. *Kisrépény.*

Nezsider (Neusiedl am See), nagyk. Moson vm. N.-i j.-ban, a Fertő-tó partján, (1910) 2898 német és magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal székhelye, járásbirósággal és adóhivatallal, kir. közjegyzőséggel; van apácazárdája, takarékpénztára, élénk marha- és gabonapiaca, vasúti állomása (a Sopron-Pozsonyi és Fertővidéki vasút csomópontja), posta- és táviróhivatala és telefonállomása. Az É.-ra emelkedő dombon régi őrtorony látható. N. közvetlen szomszédságában új lovassági kaszárnya áll. N.-t hajdan kelta bójok, majd besenyők lakták, Zumbat, Szombathely néven; későbbi telepesektől nyerte új német nevét, mely a tóra is átment. Ágnes és Mária özvegy királynék itt udvart tartottak, váruk valószinüleg a táborhegyen volt, szemben a XVII. sz.-ban Hamerla Györgytől alapított pálos kolostorral, melyet II. József megszüntetett.

Nezsin, város, l. *Nyezsin.*

Nézsnafalva (azelőtt: *Nizsna)*, kisk. Nyitra vm. pöstyéni j.-ban, (1910) 479 tót lak.; u. p. Vittencz, u. t. Nagykosztolány.

Ngai-kámfor (növ.), l. *Blumea.*

Ngami *(Nhalee)*, tó Dél-Afrikában a becsuánák földjén, a Kalahári-sivatag É.-i szélén. 1849-ben Livingstone fedezte föl s területét mintegy 800 km²-re becsülte, azonban folyton kiszáradóban volt s Ralph Williams 1907. teljesen kiszáradva, egyes helyeken nádasokkal borítva találta. V. ö. *Hepburn*, Twenty years in Khama's country (London 1895); *Passarge*, Die Kalahari (Berlin 1904).

Ngan-huei *(An-huei, An-hui, An-hoei)*, kínai tartomány a Jang-ce-kiang alsó folyása mentén, területe 142,800 km², lakosainak száma 14.075,000. É-i nagyobbik fele a Huai-ho folyóvidékén terül el, a D.-i kisebbik a Jang-ce mentén. A két folyó völgyei közt középmagasságú hegyek emelkednek. Legdélibb kerülete, Huei-csou (amely a kitünő kínai tus készítéséről nevezetes) már a Cien-tang-kiang völgyébe is leér. Gabona-, gyümölcs- teatermése nagy, selymet is sokat termelnek, ércekben is gazdag. Fővárosa *Ngan-king* (l. o.), kikötője Vu-hu és Ta-tung.

Ngan-king *(An-king)*, Ngan-huei kínai tartomány fővárosa a Jang-ce partján, 1897 óta a kereskedelemnek nyitva lévén, jelentékeny belkereskedelme van, kb. 40,000 lakossal.

Ngaundere, a fulbe-négerek megerősített városa Afrikában, Kamerun német gyarmattól D.-re, mintegy 15,000 lakossal.

Nguru, Német-Kelet-Afrika vidéke Uszegua és a Masszai-steppe közt; főfolyója a Lufija, későbbi folyásában Mahonga; völgyei termékenyek; őslakói, a *vanguru*-k, földmívelők.

N. H., *New Hampshire* északamerikai állam nevének hivatalos rövidítése.

Nha (növ.), l. *Bertholletia.*

Nhalee, afrikai tó, l. *Ngami-tó.*

Nhandiroba ((növ.), l. *Fevillea.*

Nhrg., állatnevek mellett *Nehring* Alfred (l. o.) nevének rövidítése.

Ni, a *nikkel* kémiai jele.

Nia (növ.), l. *Bertholletia.*

Niadi *(Niari)*, a *Kuilu* (l. o.) felső folyása.

Niagara (ejtsd: nájeggere), az Erie és Ontario tavakat összekötő 54 km. hosszú folyó Brit-Kanada és New-York állam határán. A két tó víz-

szine közti magasságkülönbség 101 m. A N. az Erie-tóból kifolyva, 10 km. távolságban az Erie-erőd alatt 2 ágra oszlik, körülfogva a New York-hoz tartozó Grand Islandot és 15 km. után megkerülve a kis Navy-szigetet, újra egyesül. 7 km.-rel ezután Ny.-ról hirtelen É.-nak fordul s itt van a világhirű N.-vizesés, amely vízmennyiségét tekintve, földünk legnagyobb vizesése. A folyóból itt kiemelkedő Kecske-sziget (Goat-Island) a hatalmas víztömeget két egyenlőtlen szélességű ágra osztja, a K.-i vagy amerikai zuhatag 330 m. széles, közepén 47 m. magas, a Ny.-i v. alakjáról Horseshoenak (patkónak) nevezett vízesés 578 m. széles és 44 m. magas. Az óránkint lezuhanó víztömeget 30 millió m^3-re becsülik. A 75—90 m. mély, meredek sziklafalakkal körülvett szakadékból, ahová az óriási víztömeg lezuhan, valóságos felhők szállanak föl, amelyek több km.-nyire láthatók, sőt mennydörgésszerű zaja 60 km. távolságról is hallható néha. 1 km.-rel a zuhatag alatt a víz már egészen csendes, nyugodtan lehet evezni rajta, de ettől 7 km.-re lefelé hirtelen kanyarodója van, ahol veszedelmes örvény támadt. A zuhatag óriási víztömege 25 m. vastag, a folyó folyásával ellenirányban gyengén dűlő kemény mészkőrétegről zuhan le, ez alatt pedig puhább palarétegek vannak, amelyeket a víz lassankint kimos. A mészkő kemény rétegének köszönhető a vizesés, máskülönben a puhább rétegekbe hamar bevágná magát a folyó s akkor kis sellőkkel zuhogna alá. A puhább alsó rétegek kimosása miatt a felső, kiálló mészréteg időnkint leszakad, amint az 1818., 1828. és 1853. történt, ezáltal a zuhatag lassankint hátrál és pedig évenkint mintegy 5—25 cm.-rel, eszerint az az idő, amely alatt a zuhatag Queenstowntól mostani helyéig eljutott, 300,000—400,000 évre tehető. A zuhatag természetesen lehetetlenné teszi a hajózást, ezért a kanadai oldalon hajózócsatornát, a fontos Welland-csatornát építették. A zuhatag alatt 1855-ben 240 m. hosszú vasúti hidat, e híd és a zuhatag közt 1869. a kocsiközlekedés számára függőhidat építettek, ezt 1897—1898. íves híddá alakították át. Az 1851. épített Queenstown-Heights-Lewiston közti függőhíd 1864. elpusztult, helyébe 1899. fejezték be az új acél függőhidat, ez 265 m. hosszú, egysinű elektromos vasút vezet át rajta. 1883-ban készült a Michigan Central-vasút 277 m. hosszú hídja, a Cantilever-híd. A zuhatag víziereje több millió lóerőre becsülhető. Az 1894. készült alagút segítségével 110,000 lóerőt tudnak kihasználni turbinaművekkel. A nagy elektromos erő folytán nevezetes elektrokémiai gyártelep fejlődött itt ki karborundum, klórmész, marónátron, kalciumkarbid, aluminium, nátrium, foszfor, vas, titánvas előállítására. A 32 km.-nyire levő Buffalo városba 10,000 lóerőnyi áramot vezetnek a közvasutak, gépek és világítás céljaira. Hasonlóképen látják el Lockportot és Tonowandát is. V. ö. *Hollay*, N., its history and geology (Toronto 1872); *Howells:* N. book (u. o. 1901); *Gilbert:* Niagara Falls (u. o. 1895); *Grabau:* Guide to the geology of N. falls (u. o. 1901).

Niagara Falls (ejtsd: nájeggere falsz), város New York É.-amerikai állam Niagara countyjában a Niagara-vízesés mellett, (1910) 30,455 lak., nagy idegenforgalommal, szemben vele van a kanadai N. (azelőtt Clifton).

Niagara-mészkő (geol.), Észak-Amerikában a felső szilurképződmény egyik emelete.

Niaguszta *(Niauszta, Agusztosz)*, város a görög Makedóniában, Szaloniki közelében, kb. 5000 lak., selyem- és pamutfonással; igen jó bortermeléssel. N. az antik *Kition* helyén áll; területén számos régiséget találtak.

Niam-niam (l. *Afrika* cikknél az *Afrikai népfajok* c. szines képmellékleten), saját nyelvükön *szondeh*, a szomszéd népektől *mundo, manganya* stb. csúfnevekkel illetett, hamita vérrel keveredett, valószinüleg az ú. n. nuba-népekből kivált keverékfaj, mai osztályozás szerint az ú. n. szudán-négerek csoportjából. Sem etnikailag, sem politikailag nem egységes, mert az alig 3 milliónyi nép mintegy 100 fejedelem alattvalója, más és más néven. Lakóhelyük az é. sz. 4—6° között a Bar-el Gazal forrásaitól a Kongo-Sari vízválasztóig, sőt a Nilus felső folyásáig terjed. Fajrokonaik a dar-furi kredzsek és a keleti bongók, akik nyelvileg is rokonok, különben a N.-ok nyelve bizonyos fokig önálló, a szomszéd niloták és bantuk nyelvétől független. Nevezetes, hogy a hamita-rokonság ellenére a cirkumciziót nem ismerik, falvaik nincsenek, bár jó, sőt kényelmes házakat épitenek. A férfiak csak vadászattal foglalkoznak, a mezei és házimunka a különben jó sorsban élő asszonyokat terheli. Ügyes iparosok, fegyverkovácsok. Vallásuk ismeretlen. Ravasz, bátor harcosok, az egyiptomi angol csapatokkal véres harcokat vívtak, az 1904-iki felkelést Sir Reginald Wingates fojtotta el. V. ö. *Junker*, Reisen in Afrika (Wien, 1891). Nyelvtanukat kiadta *Colombaroli* (Firenze, 1896).

Nianza, l. *Nyanza.*

Niari *(Niadi)*, a *Kuilu* (l. o.) felső folyása.

Niassza, l. *Nyassza.*

Niasz *(Pulo N.)*, Tapanuli németalföldi K.-indiai tartományhoz tartozó sziget Szumátra Ny.-i oldalán, 4772 km² területtel, 300,000 lak. D.-i részén 3 mély öböl nyúlik bele. Több kisebb sziget környékezi. Fő termékei a rizs és dohány, kevésbbé a pamut. Fővárosa Gunong-Szitoli.

Niauszta, város, l. *Niaguszta.*

Nibelung-ének, középkori német eposz. Tulajdonképeni címe *Der Nibelunge liet*, vagy *Der Nibelunge nôt.* Siegfried, niederlandi királyfi mondai történetét dolgozza fel, aki Günther burgundi király nővérét, Kriemhildet nőül veszi, később azonban sógora és annak hű embere, Hagen, megölik; felesége bosszúból az összes burgundok vesztét okozza (l. *Kriemhild).* Ez eposz hosszas mondai fejlődés eredménye. Tulajdonképen mitoszi magva van, amely az V. sz.-ban összeolvadt a burgundok és hunnok harcáról keletkezett mondával (l. *Burgundia).* A monda hamarosan elterjedt s eljutott a skandináv népekhez is, ahol az Eddákban (l. o.) maradt ránk eredetibb alakban. Végleges formába a XII. sz. folyamán öltöztette valamely lovagköltő, úgy, hogy a N. mai alakjában szintén az udvari költészetnek hajtása. A középkorban a N. igen népszerű volt, amiről igen sok kézirata tanuskodik. A XVI. és XVII.

sz.-ban úgyszólván ismeretlenné vált és csak a XVIII. sz. közepén fedezte fel egyik kéziratát Hohenemsben egy Hermann Obereit nevű orvos. Ebből adta ki a költemény második felét Bodmer (Zürich 1757), majd az egészet Myller (Berlin 1782), anélkül, hogy figyelmet ébresztettek volna. Csak Friedrich von der Hagen és Lachmann működése keltették fel nagyobb arányban az iránta való érdeklődést. Utóbbi Friedrich Wolf Homerosi teóriáját a N.-re alkalmazta és eszerint a N. régebbi balladaszerű költeményekből lenne összeállítva. Ez az elmélet (Liedertheorie) 1854 óta Holtzmann, Pfeiffer és Bartsch támadásai folytán megingott. A hosszas tudományos kutatások eredményekép megállapítható, hogy a N.-t egy, a XII. sz.-ban élt osztrák költő dolgozta fel régóta elterjedt mondák alapján. A későbbi német költők közül a N. tárgyát feldolgozták többek között Raupach, Geibel, Hebbel, Jordan, R. Wagner stb. A magyar irodalomban *Arany* Buda halála és *Várady* A. Hún utódok c. műve tünteti fel a N. hatását. Magyarra fordította prózában *Felsmann* József (1871), versben *Szász* Károly (1868 és 1892). Kiadásai közül fontosak v. d. Hagené (1820), Lachmanné (1826), Zarnckeé (1856) Holtzmanné (1857), Bartsché (1867). Német fordításai közül legsikerültebbek Simrocké (Berlin 1827), Junghansé (1875) és L. Freytagé (1879).

Irodalom. Lachmann, Über die ursprüngliche Gestalt des Gedichts von der Nibelunge Not (Berlin 1816); W. Müller, Versuch einer mythologischen Erklärung der Nibelungensage (u. o. 1841); Holtzmann, Untersuchungen über das Nibelungenlied (1854); Pfeiffer, Der Dichter des Nibelungenlieds (1862); Bartsch, Untersuchungen über das Nl. (1865); Fischer, Die Forschungen über das Nibelungenlied seit Lachmann (Leipzig 1874); R. v. Muth, Einleitung in das Nibelungenlied (Paderborn 1877); Wolzogen, Der Nibeling-mythos in Sage u. Literatur (Berlin 1876); Reborn, Die Nibelungen in der deutschen Poesie (Frankfurt 1877); Szász Károly, A világirodalom eposzai II. (1881—82) és A N. keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről (Akad. értek. 1868).

Nibelunghűség, e szavakkal illette *Bülow* herceg kancellár 1909 márc. 29. a német birodalmi gyűlésen a Német birodalom és az Osztrák-magyar monarchia szövetségi hűségét, amikor a Bosznia és Hercegovina annexióját követő nagy európai válság lezajlását ismertette.

Nibelungi versszak. Négy, párosan rímelő hosszú sorból álló strófa, mely a középfelnémet költészetben alakult ki, az újkori német költészetben új alakban feleleveníttetett és hozzánk is elszármazott. A középkori, eredeti N. hosszú sorai két-két félsorra oszlanak, melyekben 3—3 emelkedés van, kivévén a negyedik sort, melynek második félsora 4 emelkedéssel hosszabbra nyúlik; az első félsorok ereszkedőleg, a második félsorok emelkedéssel végződnek; a sorok kezdődhetnek ütemelőzővel vagy anélkül, tehát a sor lehet ereszkedő vagy emelkedő, a thesis pedig hiányozhatik is, vagy lehet több szótagú is. Az újabb német költészetben a N.-ot némelyek a régi minta szorosabb követésével írják, mások ellenben modernizálták, állandóan ütemelőzővel kezdik, vagyis tisztán jambusi ritmusúnak veszik. Népszerűvé ezt a formát Uhland tette balladáival (1815 óta); az ő hatására igyekezett nálunk Garay János meghonosítani történeti költeményeiben. Tompa is kedvelte. Arany a Csaba királyfi egyik dolgozásában szintén próbát tett vele, kitünő sikerrel, de nem találta elég magyarosnak és visszatért az alexandrinhoz; Szász Károly ilyen alakban fordította a Nibelung-éneket.

Nibelungok *(Niflungok*, Niflung királynak, a «homály fiá»-nak utódai), a német hősmondában mesés törpe nemzetség, melynek tulajdona egy óriási kincs (Nibelungenhort). Északon laknak a ködnek honában *(Niflheim, Nebelheim)*. Mikor csontos Siegfried ezt a kincset tőlük erőszakkal elveszi, ő rája és kisérőire száll a N. neve, Siegfried halála után a burgundokra, ami annyira általánossá lett, hogy a középkori hősköltészetben N. tulajdonképen a. m. burgundok.

Nibongo, afrikai nép, l. *Babongo*.

Ni-bu, japáni érem az 1871 előtti időkből = 2 bu. A régebbi 1866 előtti időkből származó N. különböző finomságban tartalmazott aranyat, így értéke is változott és pedig 10·68-tól 12·72 koronáig. Azonban 1866. egy kisebb súlyú és finomságú törvényes N.-t vezettek be 2·70 korona értékben.

Nic. v. *Nicol.*, latin állatnevek után *Nicolet* Hercule francia entomológus nevének rövidítése.

Nica, mintegy 210 km. hosszú folyó Kelet-Oroszország Perm kormányzóságában. A Turába, a Tobol mellékfolyójába ömlik. Sebes vize miatt hajózása jelentéktelen.

Nicaea, l. *Nicea*.

Nicaenum, l. *Niceai hitvallás*.

Nicander, görög költő, l. *Nikander*.

Nicandra *Adans., szilkesark* (növ.), a Solanaceae (Ebszőllőfélék) család génusza; egyetlen faja a *N. physaloides* (L.) Gärtn., perui egyéves, kopasz fű, mely Észak-Amerikában, Európában kertekben ismeretes, gyakran elvadul, így Budapest körül is. Levele fogas v. öblösen karélyos, hosszukás tojásdad. Virága levélhónalji, pártája halványkék, harangalakú, csészéje 5 élű, 5 visszás szívalakú karélya a termés érése közben erősen megnövekszik, felfúvódik s azt magába zárja. A termés 3—5 üregű, sokmagvú bogyó. Kertben fás helyre ültetik, gyorsan nő, magától szaporodik.

Nicapolis, l. *Nikápoly*.

Nicaragua (ejtsd: nika—), a középamerikai köztársaságok legnagyobbika (térképét l. *Amerika* cikknél), a Karibi-tenger, a Csendes-oceán, Honduras és Costarica között, területe 128,340 km².

Hegyei és vizei. N.-nak K.-i partja sekély, lagunákban gazdag, a melyek előtt a moszkito-zátony terül; itt rossz kikötői vannak (Bluefields, Greytown), a csendes-oceáni part sziklás és jó kikötőkben gazdag (Salinas, S. Juan del Sur, Corinto és a Fonseca-öböl D.-i ága). N.-t 1800 m. magasságot elérő hegység borítja, amely a Karibi-tenger felé lejt, őskori kőzetekből áll, amelyre a Karibi-tenger mentén széles ívben terciér- és újabbkori kőzetek helyezkednek el. Az alaphegységet sok helyütt porfir, diabáz, andezit és bazalt törték át. N. DNy.-i részében vannak a Managua- és N.-tavak, ezek és a Csendes-oceán közötti keskeny övön erős vulkáni tevékenység jelentkezik. Nagyobb vulkánjai: a Coseguina (863 m.), a füstölgő Momotombo (1258 m.), a

gyakran működő Masaya (906 m.), a Mombacho (1400 m.) és az Ometepe (1720 m.) a N.-tóban. Földrengések gyakoriak és nagy károkat okoznak. Vizei: a Hondurassal határt alkotó Segovia v. Coco, a Rio Grande és Costarica határán a S. Juan, mindannyi a Karibi-tengerbe ömlik.

Éghajlata tropikus, a téli félév dec.—ápr. száraz, a nyári rövid esős időszak aug.-ra esik; K.-en úgy nyáron, mint télen bő esők vannak. Rivas évi középhőmérséklete 25°, csapadéka 1699 mm., Greytowné 5639 mm., Bluefieldsé 2352 mm. és Corintóé 2286 mm.

Állat- és növényvilága inkább a délibb határállaméval egyezik, boreális állatfaj már ritkán fordul elő, a róka hiányzik; viszont a puma és jaguár teljesen otthonosak. Erdei K.-en jóval bujábbak, mint Ny.-on, a neotropikus pálma- és mahagonierdőkben sok boreális faj is előfordul.

Termékek. N.-ban a mezőgazdaság, erdészet és bányászat a népesség főfoglalkozási ágai, főélelmicikkeik a kukorica és bab. Főterményei 1910-ben: kávé (12,058 tonna), gyapot, banán, kakaó, dohány, rizs és buza. Állatállománya 1908-ban: 252,000 szarvasmarha, 28,276 ló, 8000 öszvér és szamár, 12,000 sertés. Bányászata fejlődik és 1910-ben 1 millió dollár értékű arany- és ezüstércet, rezet, továbbá drágakövet termeltek. Főbb bányahelyei: Chontales, Matagalpas, Nueva Segovia (arany), Mico, Tunkey és Pizpiz.

Lakossága kb. 600,000 (1 km²-re jut 5), a csendes-oceáni partvidék sűrűbben lakott; tisztavérű fehérbőrű lakója aránylag kevés van, 53%-a ladino (l. o.), tiszta indiánus 30%, néger és mulatt 16%, európai 1%. N. 15 departamentóra (Nueva Segovia, Esteli, Jinotega, Matagalpa, Masaya, Carazo, Rivas, Leon, Chinandega, Managua, Granada, Jerez [előbb Chontales], Zelaya, San Juan del Norte, Cabo Gracias a Dios) oszlik. Vallásszabadság van; lakói főkép katolikusok, nyelvük spanyol.

Ipar, kereskedelem. Ipara jelentéktelen, szappan- és deszka- (mahagoni) kivitele van. Masayaban gyékény- és kalapfonást űznek az indiánusok; kereskedelme is teljesen fejletlen. Kikötőibe 1910-ben 804 hajó érkezett, onnan 474 indult. Főkiviteli cikkei: kávé (7·8), arany (5·2) és fa (2·3 millió korona értékben), továbbá: nyersgummi, indigó, ezüst, bőrök és banán. Vasútja 260 km., távirója 4100 és távbeszélője 1360 km. hosszú, 151 postahivatala van.

A *közoktatás* ügyét 356 elemi iskola, 10 college (középiskola) és 2 egyetem (Leon és Granada) látja el. Managuában állami muzeuma van. 1912-ben új pénzegységre tért át, ez a *cordoba*, 1·672 gr. súlyú és 0·9 finomságú arany, amelyet még 10, 5 és 2½ cordobás darabokban is vernek. Ezüstpénzük ½ és ¼ cordoba. Van még 1, 5 és 10 centes rézpénzük. 1893 óta a méterrendszer honos. Fővárosa *Managua*, régebben *Leon* volt.

Alkotmány. 1913-ban kelt új alkotmánya szerint elnökét és alelnökét 4 évre választják, törvényhozó testülete 36 tagból áll. Állami költségvetése 9·5 millió K bevételt és ugyanannyi kiadást tüntet fel, államadóssága 62 millió K-ra rúg. Hadseregének békelétszáma 4000, hadilétszáma 40,000 ember, hadiflottája 14 hajóból áll.

Címerét és *lobogóját* l. a *Címer* és *Lobogó* cikkek színes képmellékletén. *Szinei:* kék-fehér-kék.

Története. N. felfedezőjének *Espinosát* tartják, de az első európai, aki nagyobb kisérettel nyomult be a földre, 1522. *Gil Gonzalez de Avila* volt. A spanyolok csakhamar meghódították és N. Közép-Amerika többi részével együtt spanyol gyarmat volt 1821-ig. Ekkor itt is felkelés támadt s 1823. megalakultak a *Középamerikai Egyesült-Államok* (N., Guatemala, Honduras, Salvador, Costarica). 1840-ben felbomlott e szövetség és 1848 óta N. önálló köztársaság. A többi közép- és délamerikai államok példájára N.-ban is egymást követték a belső forradalmak. 1855—57-ig *William Walker*, északamerikai kalandor, bitorolta az elnöki hatalmat, de aztán a többi négy köztársaság segélyével elűzték s mikor 1860. a hatalmat vissza akarta szerezni, agyonlőtték. Ezután békésebb idők következtek, miközben a középamerikai államok szövetségének terve két ízben is (1861, 1889) megbukott. *Sacaza* elnöksége alatt 1893. Hondurassal háború ütött ki, melyet Sacaza utóda, *Zelaya* fejezett be, ki azután 15 évig tartó erélyes kormányával előmozdította az ország jólétét. Ez nem tetszett az Egyesült-Államoknak, mely N. felett, fontos fekvésénél fogva, bizonyos fenhatóságot akart gyakorolni. Ezért *Estrada* ezredes által felkelést támasztott Zelaya ellen, ki 1909 dec. kénytelen volt lemondani és az országot elhagyni. Utódává *Madrizt* választották, de ez sem tetszett az Uniónak és 1910 aug. kierőszakolta *Estrada* megválasztatását. Ez szerződésileg elismerte az Unió pénzügyi ellenőrző és beavatkozó jogát. 1912 júl. új felkelés támadt, de a partra szállt amerikai csapatok helyreállították a rendet. 1913 óta Adolfo *Diaz* N. elnöke.

Irodalom. N. Bulletins of the Bureau of the americain Republics, Washington; Boletin de Estadistica de la Republica de N., Managua 1908; Constitution Politica de la Republica de N., u. o. 1893; Pector, Étude économique sur la République de N., Neuchâtel 1898; Niederlein, The State of N., Philadelphia 1898; Butterworth H., Lost in N., Boston 1898; Bravo, Geografia descriptiva e historica de N., Managua 1909; Merz, Beiträge zur Klimatologie und Hydrographie Mittelamerikas, Leipzig 1907; Bovallius, N. antiquities, Stockholm 1886; hivatalos térképét Sonnenstern és Collins tervezték meg, 1898. Chicagóban jelent meg.

Nicaragua *(Niquira)*, annak a mexikói származású indiánus törzsnek a neve, melyet a felfedezők a hasonló nevű földrészen találtak; maradékai még most is ott laknak a földszoroson, a nagy édes vízű tó szigetein és a Csendes-oceán partjain. Nyelvük a mexikói nyelv dialektusa lehetett; ritusaik, időszámításuk, erkölcseik stb. azonosak voltak a mexikóiakéval.

Nicaragua-csatorna, a Panama-csatorna versenytársaként tervezték Közép-Amerikában, a hajóközlekedés lebonyolítására a Csendes- és az Atlanti-oceán közt. A Panama-vasút építése korában Vanderbilt részvénytársaságot (Atlantic and Pacific Ship Canal Company) alapított személyszállításra a Nicaragua-földszoroson keresztül s Childs mérnökkel kidolgoztatta egy csatorna tervét, amely a Csendes-oceánt a Nicaragua-tóval köti össze. 1880-ban Grant, az Egyesült-Államok volt elnöke alapított részvénytársaságot a csatorna kiépítésére, de ez nemsokára föloszlott. De midőn

a Panama-csatorna közeli befejezését kezdték hirdetni, újra fölmerült a N. terve, amelynek megvalósítására a Maritime Canal Company of Nicaragua alakult, amely csakhamar megkapta az engedélyt a csatorna építésére, szerződést kötött Nicaragua és Costarica államokkal, s ezeket az Egyesült-Államok kormánya 1889. szentesítette. A társaság azonban nem tudta előteremteni a szükséges tőkét és 1893. csődbe került. 1897-ben Nicaragua állam elnöke egy angol társaságnak biztosította a San Juan folyón és a Nicaragua-tavon a hajózást, de 1900. Anglia és az Egyesült-Államok erre nézve kiegyeztek a Hay-Pauncefote-egyezményben, amely szerint egyedül az Egyesült-Államok, vagy valamely tőle engedélyezett magántársaság jogos a csatorna kiépítésére. A javított régi tervek szerint a költségeket 200 millió dollárra irányozták elő. A tervet mégsem valósították meg, mert a Panama-csatorna-társaság a már részben meglevő Panama-csatornát mindenestül fölajánlotta az Egyesült-Államoknak 40 millió dollár kártérítésért és ez elfogadta, s a N. terve fölöslegessé vált. V. ö. *Keasbey,* Abhandlungen aus dem staatswiss. Seminar in Strassburg (11. füz. 1893); *Colquhoun* R. A., The Nicaragua-Canal (London 1895); *Polokowsky* H., Der Nicaragua- und Panama-Kanal (Peterm. Geogr. Mitt. 1899); Report of the Nicaragua-Canal Board (Washington 1896—97); Report of the Nicaragua Canal Commission (Baltimore 1897—99).

Nicaragua-tó, Közép-Amerika legnagyobb, édesvizű tava Nicaragua köztársaságban, 33 km.-nyire a Csendes-oceántól, 39—41 m. magasban. Területe 8500 km², 185 km. hosszú, 75 km. széles, vulkánokkal van körülvéve. A Tipitapa folyó a Managua-tóval köti össze, lefolyása a Karibi-tengerbe a San Juan folyó. Több folyó táplálja, legfontosabb kikötői Granada és Ochomogo. Több szigete van, a nagyobbak ezek: Ometepe v. Alta Gracia, Ceiba és a Corrales. Valamennyi vulkáni eredetű. A viharok (chubascos) rajta igen erősek és gyakoriak.

Nicástro, N. járásnak és püspökségnek székhelye Catanzaro olasz tartományban, az Apenninek lábánál, (1911) 17,204 lak., hőforrások, agyagipar, bor- és olajtermelés. N. felett várromok állanak.

Niccolini (ejtsd: nikko—), *Giambattista,* olasz költő, szül. San Giulianóban 1782 okt. 29., megh. Firenzében 1861 szept. 20. Pízában tanult s a történelem meg a mitológia tanára, majd a firenzei szépművészeti akadémia titkára volt. Első tragédiája, Polissena, 1810. megnyerte az Accademia della Crusca nagy díját. Ezt követte Ino e Temisto, Medea, Edipo, Matilde és Nabucco, mely utóbbit névtelenül adta ki (London 1819) s az ókori babiloni király alakjában I. Napoleont személyesítette meg. Igen nagy hatással voltak korára: Giovanni da Procida (1830), Lodovico Sforza (1833), Rosamunda d'Inghilterra (1839), de legkivált Arnoldo da Brescia, mely egyszersmind legkiválóbb alkotása is; ezekben mindenütt a hazaszeretet és a szabadság lángjait élesztgeti kortársai szívében; ilyen irányú verses novellája is: Irene Malatesta (1837). Összes művei 10 kötetben jelentek meg (Milano 1863—80). V. ö. *Vannucci,* Ricordi della vita e delle opere di G. B N. (Firenze 1886).

Niccolò da Foligno, másként *Niccolò di Liberatore* v. *Alunno,* az umbriai iskolához tartozó olasz festő, szül. Folignóban 1430 körül. Pier Antonio Mezzastris tanítványa volt, majd a firenzei Benozzo Gozzoli és a sienai Matteo di Giovanni hatásán fejlődött tovább. Formai erély, széles, kissé darabos megmintázás, drámai kifejezés, tompa szinezés, nehéz, feketés árnyékolás jellemzi műveit, melyek közül a főbbek: nagy oltárkép a Gualdo Tadino-i székesegyházban, a folignói San Niccolò-templomban; Madonna szentekkel a milanói Brerában (1465); Mária csodás látománya a római Colonna-képtárban.

Niccolò dell' Abate, olasz festő, szül. Modenában 1512 körül, megh. Fontainebleauban 1571. Atyjának, Giovanninak volt tanítványa, majd Correggio és Giulio Romano hatásán fejlődött tovább. Számos falfestményt festett szülővárosában (Pal. Comunale 1546) és Bolognában (Pal. Poggi, most Egyetemi Könyvtár), ahol hosszabb ideig tartózkodott, míg kevéssel 1552 előtt Franciaországba ment. Itt Primaticcio oldalán és modorában sokat dolgozott a fontainebleaui kastély számára, falfestményekkel díszítette a Fleury-en-Bière-i kastély kápolnáját s készített szőnyeg- és ékszerterveket is.

Niccolò de Malta, zeneszerző, l. *Isouard.*

Niccolò di Liberatore, olasz festő, l. *Niccolò da Foligno.*

Nice, Nizza (l. o.) francia neve.

Nicea *(Nicaea),* 1. jelentékeny ókori város Bitiniában, az Askania-tó K.-i partján. Antigonos alapította Kr. e. 316. és a maga nevéről nevezte el, később Lysimachos, neje tiszteletére nevezte el N.-nak. A bitiniai királyok második székvárosa volt, itt született Hipparchos csillagász és Dio Cassius, a történetíró. Az egyházi történelemben két N.-i zsinat nevezetes. Az elsőben (325.) elítélték az ariánus tant (l. *Arius)* és megállapították a husvét idejét. A második zsinatot 787. tartották I. Hadrian pápa és Irene görög császárnő idejében, a képrombolás (l. o.) miatt. A zsinaton megjelent 350 püspök úgy határozott, hogy a szentképek tétessenek ki, mert ezek a híveket Krisztus, Mária és a többi szentek szeretetére emlékeztetik s hogy a tisztelet nem a képnek jár, hanem annak, akit az ábrázol. Ezenkívül alkottak 22 szabványt az egyházkormányzat, az istentisztelet és a fegyelem dolgában. N.-t 1078. a szeldzsukok foglalták el, az I. keresztes háborúban (1097.) rövid időre visszahódították. A XIII. sz. elején Laskaris Theodor előázsiai birodalmának fővárosává tette; egy század mulva ismét az ozmánoké lett, akik *Isznik*-nek hívják (l. o.). — 2. *N.,* a massiliaiak gyarmattelepe, ma *Nizza* (l. o.).

Niceai hitvallás *(Nicaenum).* Niceában az első egyetemes zsinaton (325) készült hitvallás, bővítve a konstantinápolyi zsinaton (381). L. *Nicea-konstantinápolyi hitvallás* és *Arius.*

Niceai zsinatok, l. *Nicea.*

Nicea-konstantinápolyi hitvallás *(Symbolum nicaeno-constantinopolitanum),* a leghasz-

nálatosabb hitvallási forma, amelyben az első két zsinatnak, a niceainak (325) és a konstantinápolyinak (381) ágazatai egymást kiegészítve vannak összefoglalva. Ez ágazatok közül azok domborodnak ki benne leginkább, amelyek Jézus és a Szentlélek istenségére vonatkoznak és hogy a bűnbocsánat szentségileg történik. A *filioque* szó I. Miklós pápa idejében lett beleszőve.

Nicephorus, l. *Nikephoros*.

Nicerus, folyó, l. *Neckar*.

Niceta, l. *Niketas*, 3.

Nicetas Akominatos, l. *Niketas*, 2.

Nicholson (ejtsd: nikolszn), mintegy 250 km. hosszú, széles, homokos medrű folyó Queensland ausztráliai gyarmatban, amely DNy. felől jőve, a Karpentaria-öbölbe szakad. A Gregory-ág köti össze az Albert-folyóval.

Nicholson-féle areométer, l. *Areométer*.

Nicholson-kék, l. *Anilinkék*.

Nicias, görög hadvezér, l. *Nikias*.

Nick Carter-regények, a ponyvairodalom legrosszabb fajtájú termékei: alantas detektiv- és kalandor-regények.

Nickel, l. *Nikkel*.

Niclaes v. *Niklaes*, l. *Familisták*.

Nicodé (ejtsd: nikodé), *Jean Louis*, német zeneszerző, szül. Jercikben, Posen mellett, 1853 aug. 12. 1878–85-ig a drezdai konzervatórium tanára volt. A Liszt-Wagner irány követője. Művei: Das Meer (szimfónikus óda, 1888), szimfóniai változatok zenekarra, Faschingslieder, Bilder aus dem Süden (suitek), Maria Stuart (szimfóniai költemény), zongora-, cselló-szonáta, dalok.

Nicol a. m. *Nicol-féle hasáb* (l. o.).

Nicol., l. *Nic.*

Nicolai, porosz város, l. *Nikolai*.

Nicolai *Illés*, szobrász, a XVII. sz.-ban működött Nagyszebenben. Élete folyásáról kevés pozitív adat maradt, annál több regényes legenda. Eddig nyolc művét ismerjük, így Apaffi György síremlékét (Almakerék 1635), Helfner Györgyét (a segesvári hegyi templomban), Theilesius és Barth Keresztély superintendensét a berethalmi templomban. Neki tulajdonítanak még néhány síremléket a segesvári és nagyszebeni templomban és egy díszítményes emléktáblát a nagyszebeni Nagy-körút 5. sz. házán. V. ö. Archaeologiai Értesítő, új folyam, 22. köt.

Nicolai, 1. *Christoph Friedrich*, német könyvkereskedő és író, szül. Berlinben 1733 márc. 18., megh. u. o. 1811 jan. 8. Odera-Frankfurtban könyvkereskedőnek állt, majd visszatért Berlinbe. Első nagyobb műve a Briefe den vorigen Zustand der schönen Wissenschaften betreffend (1755., újra kiadta Ellinger 1894.) volt. Később Mendelssohnnal szerkesztette a Bibliothek der schönen Wissenschaften I–IV. kötetét (1757–60), utóbb Lessing, Mendelssohn és Abbt közreműködésével nagyhatású vállalatát: Briefe die neueste Literatur betreffend (1759–64, 24 köt.), melynek Lessing kritikája adott jelentőséget. Ezt követte az Allgemeine deutsche Bibliothek (1765–92) s a Neue Allg. d. Bibliothek (1793–800). Történeti szempontból figyelemreméltó művei: Beschreibung von Berlin u. Potsdam (1769); különösen pedig a Beschreibung einer Reise durch Deutschland u. die Schweitz (1783–96). Ez útján Pozsonyban is megfordult (v. ö. *Heinrich* G., N. Fr. hazánkról 1781., Pesti Napló 1878). Regényei: Leben u. Meinungen des Magisters Sebaldus Nothanker (1773–76); Freuden d. jungen Werthers, Leiden u. Freuden Werthers des Mannes (1775) és Leben u. Meinungen Sempronius Gundiberts (1798). Érdekesek önéletrajzi müvei: Über meine gelehrte Bildung (1799) s önéletrajza (kiadta M. S. Löwe 1806). Életét megírta Göckingk (Berlin 1820.; Herderrel való levelezését Hoffmann (1887), válogatott műveit J. Minor adta ki (Lessings Jugendfreunde, Kürschners Nationalliteratur, 72. köt.).

2. *N.*, *Otto*, német zeneszerző, szül. Königsbergben 1810 jún. 9., megh. Berlinben 1849 máj. 11. Zelter tanítványa volt. 1841–47-ig a bécsi Hofoper karnagya volt s ő alapította a bécsi filharmóniai hangversenyeket. 1847-ben IV. Frigyes Vilmos hívására Berlinbe ment udvari karnagynak. Operákat írt. Legkiválóbb A windsori víg nők c. vígoperája; ezt közvetlenül halála előtt mutatták be. V. ö. *Mendel*, O. N. (1866); *Schröder*, O. N. Tagebücher nebst biogr. Ergänzungen (1892).

3. *N.*, *Philipp*, német egyházi dalköltő, szül. Mengeringhausenben (Waldeck) 1556 aug. 10., megh. Hamburgban 1608 okt. 26., mint a Szt. Katalin-templom főlelkésze. Egyházi dalai közül nem egy ma is él az ev. egyházban (Wachet auf, ruft uns die Stimme; Wie schön leuchtet der Morgenstern).

Nicolaie, francia drámairó, l. *Clairville*.

Nicolaier, *Artur*, német orvos, szül. Koselben 1862 febr. 4. 1890-ben magántanár, 1894. rendes tanár, 1897. főorvos a göttingeni belgyógyászati klinikán. Bakteriológiai vizsgálatai közben egy bizonyos formáját állapította meg a sebtetanusnak; Ebsteinnal együtt kutatta a húgykő keletkezését és megállapította, hogy az *oxaminnal* való táplálással a húgykőképződést mesterségesen lehet előidézni. 1894-ben ő vezette be az *urotropint* a terápiába. Nevezetesebb munkái: Über die experimentelle Erzeugung von Harnsteinen (1891); Über Zoonosen und Tetanus (Ebstein–Schwalbe: Handbuch d. prakt. Medizin, 1901).

Nicolas (ejtsd: nikolá), *Auguste*, francia apologéta, szül. Bordeauxban 1807 jan. 6., megh. Versaillesban 1888 jan. 27. Ügyvéd és békebíró volt Bordeauxban, azután kultuszminiszteri osztályfőnök, majd törvényszéki biró Párisban. Művei: Études philos. sur le Christianisme (4 köt., 1842–45); Du Protestantisme etc. (1852–53); La Vierge Marie (4 köt., 1856–60); Divinité de Jésus-Christ (1864); L'art de croire (2 köt., 1866–71); L'état sans Dieu (1872). Magyarul megjelent: A kereszténység bölcsészeti tanulmányozása (ford. *Majer* Károly, Pest 1860–62); A francia forradalom főelve és ennek eredményei (ford. *Erdélyi* Ferenc, Nagykanizsa 1873); A hit mestersége (fordította *Bernátsky* Ferenc, Budapest 1876); *Krisztus* (ford. gróf *Bethlen* Emil, u. o. 1888).

Nicolaus, 1. *Cusanus*, l. *Cusa*.

2. *N. Damascenus*, a későbbi peripatetikusok közül való, született Damaszkusban Kr. u. az I. sz.-ban; Herodes zsidó király udvarában élt, később Rómában Augustus császár alatt, ki nagyon becsülte. Főleg mint Aristoteles műveinek magya-

rázója és terjesztője szerzett nagy érdemeket. Mint tragédiaírót is emlegetik. Az irodalomban leghíresebb volt világtörténete 144 könyvben, melyből egyes nagyobb töredékek reánk jutottak; úgyszintén megmaradt majdnem teljesen Augustusról írt életrajza. V. ö. *Müller* C., Hist. gr. (III.); *Trieber* Konrád, De Nic. Dam. Laconicis (Berlin 1867); *Dindorf*, Historici gr. min. (I. Páris 1870). 3. *N. Lyranus*, l. *Lyra*.

Nicolaus de Mirabilibus *(Csuda Miklós)*, XV. sz.-i teológiai író, szül. Kolozsvárt (mások szerint Olaszországban). Dömés szerzetes volt s egy ideig II. Ulászló királyunk udvari papja s a magyarországi eretnekség üldözésére kirendelt inquisitor, majd Firenzében a dömések teológiai főiskoláján tanárkodott. Életében csak az a *Disputatiója* jelent meg (1489), melyet a Mediciek udvarában tartott; teológiai műveinek gyüjteményét Abel Jenő bocsátotta közre 1886. *N. theológiai munkái* c. alatt az Akadémiában az *Irodalomtörténeti Emlékek* c. kötet második részeként. Ugyanott megírta életrajzát is.

Nicolay, *Ludwig Heinrich*, báró, német költő, szül. Strassburgban 1737 dec. 29., megh. Monreposban, finnországi birtokán 1820 nov. 18. A strassburgi egyetemen a logika tanára volt, 1769. Pál orosz nagyherceg nevelője lett Szent-Pétervárott, 1796. császári államtanácsos, 1798. a szentpétervári tudományos akadémia igazgatója, 1801. titkos tanácsos és a kormány tagja. Írt elbeszéléseket, drámákat és költeményeket. Gyakran sikamlós tárgyú elbeszélő költeményeiben francia és olasz mintákat követ. Művei: Vermischte Gedichte (1778—86, 9 köt. és újra 1792—1810, 8 köt); Theatralische Werke (1811, 2 köt.). Bánk bán balladáját kiadta *Heinrich* Gusztáv (Bánk bán a német költészetben, 1879, 89—103 l.). Életét megírta *Gerschau* P. (1834). V. ö. *Gálos* R., A három púpos meséje (Ethnographia 1907).

Nicol-féle hasáb v. *prizma*, kettőző (izlandi) mészpátkristályból készült eszköz, mely polározott fény előállítására és fölismerésére való. Mészpátromboéder kristályon az élekhez 71°-nyi szög alatt hajló két párhuzamos határlapot lecsiszolnak, míg a hajlás csak 68°-nyi. A kristályt azután úgy vágják ketté, hogy a metszési felület az előbb nyert két új felületre, valamint a főmetszetre merőleges legyen. (L. *Kettős törés.)* A metszés által nyert két határlapot azután jó simára csiszolják, kanadabalzsammal összeragasztják s az egészet belül feketített sárgarézfoglalványba erősítik, mely csak az először említett s az élekhez 68° alatt hajló két párhuzamos határlapot hagyja szabadon. Ha a kristályba e lapok egyikén közönséges fénysugár hatol, ez két polározott fénysugárra oszlik. Az erősebben megtört rendes sugár nagyon ferdén esik a mészpátnál gyengébb törőképességű balzsamrétegre, miért is ezen teljes visszaverődést szenved s mivel a feketített sárgarézfoglalvány felé irányul, a hasábot el nem hagyhatja. A rendkívüli sugár azonban gyengébb törés miatt áthatol a kristályon s így a N. csupán *egy* teljesen polározott fénysugarat bocsát keresztül. Innen a N. alkalmazása a fénysarkítási eszközökön. Nevét onnan kapta, hogy *Nicol* (1768—1851) 1828. először készített ilyent. L. *Fénysarkítás*.

Nicolics, l. *Nikolics*.

Nicolson, *Arthur*, *sir*, angol diplomata, szül. 1849 szept. 19. Először a külügyi hivatalban működött, majd 1874 óta a berlini, pekingi, konstantinápolyi, athéni és teheráni követségeken fordult meg. 1888—93-ig budapesti főkonzul volt. Innen Szófiába, 1895. pedig Tangerbe ment követi minőségben. 1904-ben madridi nagykövetté nevezték ki, s az angol kormányt képviselte az 1906. megtartott algecirasi konferencián. Ezután Szent-Pétervárra ment nagykövetnek, hol 1910-ig működött. Ekkor az angol külügyi hivatal al-államtitkára lett, mely állásában nagy befolyásával az 1914-iki világháború legbuzgóbb előkészítőinek egyike volt. Irodalmi műve: Sketch of the German constitution and of the events in Germany from 1815 to 1871 (1873).

Nicosia (ejtsd: nikozia), 1. város, N. járás és püspökség székhelye Catania sziciliai tartományban a Salso mellett 720 m. magasságban, (1910) 14,384 lak., sóbánya, kénesvíz-források, tésztagyár. Gótikus székesegyházzal. — 2. *N.*, Ciprus-sziget fővárosa, l. *Levkozia*.

Nicot (ejtsd: —kó), *Jean*, francia diplomata, szül. Nîmesben 1530., megh. 1600. A legelső francia szótárak (Paris 1606) egyikét írta s 1560. a dohányt is meghonosította hazájában, melyet ő róla neveztek el Nicotiana-nak. V. ö. *Falgairolle*, Jean N. (Paris 1897).

Nicotera (ejtsd: nikotera), olasz kikötőváros Calabria Gioia-öble mellett, püspöki székhely, (1911) 8998 lak., halászattal.

Nicotera (ejtsd: nikotera), *Giovanni*, báró, olasz államférfiú, szül. San Biaseban (Calabria) 1828 szept. 9., megh. Vico Equenseben (Nápoly mellett) 1894 jún. 13. Mint az «Ifjú Olaszország» szövetségének tagja 1848. részt vett a kalábriai felkelésben, 1849. pedig a római köztársaság seregében harcolt. 1857-ben részt vett a Mazzinitól szervezett s a nápolyi Bourbonok ellen irányuló saprii felkelésben. De megsebesült, fogságba jutott és örökös gályarabságra ítélték. Fogságából 1860. Garibaldi szabadította ki s ezután annak seregében küzdött 1866. és 1867. is. Az olasz képviselőházban Salerno városát képviselte s a baloldalhoz tartozott. 1876 márc. Depretis kormányában belügyminiszter lett. E minőségében erélyesen fogott a sziciliai mafia megfékezéséhez, de kíméletlen és dölyfös viselkedése miatt minisztertársai 1877 dec. lemondásra bírták. Ezért bosszúból a következő kormányok ellen folyton ármányokat szőtt és néhányat meg is buktatott. 1891 febr. *Rudini* kormányában megint belügyminiszter lett, de 1892 máj. azzal együtt visszavonult. V. ö. *Mauro*, Biografia di Giovanni N. (Roma 1886); *Mario*, In memoria di Giov. N. (Firenze 1894).

Nicotiana (növ.), l. *Dohány*.

Nicotianin, l. *Nikotianin*.

Nicotidendron (növ.), l. *Dohány*.

Nicotin, l. *Nikotin*.

Nicotinismus, l. *Nikotinmérgezés*.

Nicoya, félsziget Costa Rica Ny.-i partján; a kontinenssel a N.-i öblöt és Punta-Arenas kikötőjét övezi.

Nictatio (lat., *nictitatio*, *blepharospasmus clonicus)*, görcsös, szapora pislogás, hunyorítás, a

szemzáró izom (musculus orbicularis oculi) görcse miatt.

Nictheroy *(Nicterohy),* Rio de Janeiro braziliai állam fővárosa, a Rio-öböl bejáratánál, vasutak mellett, (1913) 60,000 lak., Sao Domingos és Praia Grande nyaralótelepekkel.

Niczk, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1910) 837 magyar lak., vasútállomás távíróval s u. o. postaügynökség.

Niczky-*család (niczki,* gróf és nemes), Magyarország egyik legősibb családja, mely a Dunán túl elterjedt és 1221-ig oklevelesen kimutatható *Jáknemzetségből* (l. o.) eredt. Családfája az akkor élt *Eber* comesig megy vissza. E nemzetség egyik tagja, *János* mester, a XIV. sz. végén a N. nevet kezdte használni, mely később családi név lett. A család virágzásának megalapítója, *N. Kristóf* (szül. 1725., megh. 1787 dec. 26.), 1765. grófi rangot nyert. Udvari kamarai tanácsos, majd kir. táblai biró volt; 1782. a kir. kamara elnöke, a következő évben tárnokmester és a helytartótanács főelnöke, 1787. pedig kir. perszonális és országbiró lett. Életének legfontosabb mozzanata az ú. n. temesi bánságnak az anyaországhoz való visszacsatolása 1778 jun. 6., midőn mint kir. biztos szerepelt; a királynő 1779 ápr. 23. az ő javaslata alapján hasította ki a visszacsatolt részből Temes, Torontál és Krassó vmegyéket, melyeket — mint egyúttal temesi gróf — ő szervezett újra, Krassót kivéve. II. József 1782 májusában mentette őt fel a kir. biztosi hivatal elnöksége alól. Ekkor nyert egyéb méltóságain kívül egyúttal a közoktatásügy főfelügyelője lett s ez állásában a németesítés egyik fő eszköze volt. Mint író is kitünt. Fő művei: Tractatus de pactis et transactionibus (Bécs 1744); Staatskenntniss von Ungarn (1766); Planum tabulare (1768); Historia politica literaria (kézirat) stb. Több beszéde is megjelent nyomtatásban. Az ő elnöklete alatt szedték össze először a királyi Kuria döntvényeit. V. ö. *Szentkláray* Jenő, Gróf N. Kristóf életrajza (Pozsony 1885) és Száz év Délmagyarország történetéből.

Niczkyfalva (azelőtt: *Niczkifalva),* nagyk. Temes vm. buziásfürdői j.-ban, (1910) 2170 német lak., vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

Nida, római város Germaniában, a mai Heddernheim közelében Majna-Frankfurttól É.-ra; a civitas Taunensium főhelye; nevezetes fazekasipara volt.

Nidda, a Majna 98 km. hosszú jobboldali mellékfolyója, Höchst mellett torkollik.

Nidduj (újhéber), l. *Zsinagógai átok.*

Nidelbad, fürdő Zürich svájci kantonban, vasas ásványvízforrással és fürdőintézettel.

Ni dieu ni maître (franc., ejtsd: ni győ ni métr) a. m. se isten, se úr (az anarchisták jelszava).

Nidifikáció (lat.) a. m. fészekrakás, fészkelés, l. *Fészek.*

Nidifugae (állat), l. *Fészekhagyók.*

Nidus (lat.), l. *Fészek.*

Nidwalden, l. *Unterwalden.*

Nieberding, *Rudolf Arnold,* porosz jogtudós, birodalmi igazságügyi államtitkár, szül. Konitzban 1838 máj. 4., megh. Berlinben 1912 okt. 10. A német általános polgári törvénykönyv életbeléptetése körül tevékeny részt vett. Főmunkája: Wasserrecht nnd Wasserpolizei im preussischen Staat (Breslau 1866, 2 kiad., u. o. 1909).

Niebuhr, 1. *Barthold Georg,* német államférfiú és történetíró, *N. 2.* fia, szül. Kopenhágában 1776 aug. 27., megh. Bonnban 1831 jan. 2. 1806-ban Stein miniszter meghívására porosz szolgálatba lépett s mint titkos államtanácsos különösen pénzügyi megbizatásokat végzett. A Hardenberg miniszterrel támadt ellentétek miatt elhagyta hivatalát s az újonnan alapított berlini egyetemen 1810—12. előadásokat tartott a római történetből. 1813-ban ismét hivatalt vállalt és 1816. mint a porosz kormány követe járt Rómában, hol 1821. kieszközölte a pápától a De salute animarum kezdetü bullát, mely a porosz katolikus egyházat rendezte. 1823-ban nyugalomba vonult és Bonnban telepedett le. Itt a római és az újkori történetből előadásokat tartott. Főműve, a Römische Geschichte (Berlin 1811—32, 3 köt.; új kiad. u. o. Islertől 1873—74, 3 köt.) a római nép történetét tárgyalja az első pún háború végéig. E művében páratlan forráskritikával állította össze a meglevő töredékekből a római nép eredetének és fejlődésének történetét. Az ő buzdítására alakult meg a Rheinisches Museum és ő szorgalmazta a bizánci írók műveinek ú. n. bonni kiadását (Scriptores Historiae Byzantinae). Bonni előadásainak gyüjteménye halála után jelent meg: Römische Geschichte (Berlin 1846—48, 3 köt.), Alte Geschichte mit Ausschluss der römischen (u. o. 1847—51, 3 köt.), Römische Altertümer (u. o. 1858), Zeitalter der französischen Revolution (Hamburg 1845). Híressé vált: Griechische Herooegeschichte seinem Sohn erzählt c. munkája (Gotha 1884, 9. kiadás). Levelezését Dorothea Heusler adta ki (Hamburg 1838—39, 3 köt.). V. ö. *Eyssenhardt,* Barthold Georg N. (Gotha 1886) — Fia, *Markus Carsten Nikolaus* (szül. Rómában 1817 ápr. 1., megh. Oberweilerben 1860 aug. 1.) IV. Frigyes Vilmos porosz király kabinettanácsosa lett 1851. s azt reakcionárius irányban befolyásolta. A gondjára bizott titkos iratokat 1855. orvul ellopták, mire 1857. megőrült. Mint történetíró Geschichte Assurs und Babels (Berlin 1858) c. művében az újabb felfedezéseket a biblia előadásával igyekezett összeegyeztetni.

2. *N., Karsten,* német utazó, szül. Lüdingworthban (Hannover) 1733 márc. 17., megh. Meldorfban (Holstein) 1815 ápr. 26. A dán hadsereg tagja volt, majd 1761—67-ig résztvett abban az expedicióban, melyet a dán kormány Arábia, Perzsia és a szomszédországok kikutatására kiküldött. 1808-ban Meldorfban államtanácsos lett. Fő művei: Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern (Kopenh. 1774—1778, 2 kötet); e mű harmadik kötete: Reisen durch Syrien und Palästina (Hamburg 1837). Életrajzát megirta fia, Barthold N. (Kiel 1817).

Nièce (franc., ejtsd: niész) a. m. unokahúg.

Niecks, *Frederick,* angol zenei író, szül. Düsseldorfban 1845 febr. 3. 1891-ben az edinburghi egyetem tanára lett. Művei: Dictionary of musical terms (1884) és Frederick Chopin as a man and musician (2 köt., 1889).

Nied, 1. a Saar 98 km. hosszú baloldali mellékfolyója, ered Német-Lotharingiában Contchennél és Saarlouis alatt 10 km.-nyire torkollik.

2. *N.*, falu a wiesbadeni porosz közigazgatási kerületben, (1910) 7491 lak., vegyészeti iparral és kétszersült-, valamint teasütemény-készítéssel.

Niederbayern *(Alsó-Bajorország)*, közigazgatási kerület Bajorországban, 10,745 km² ter., (1910) 724,331 lak.; 22 járásból áll. Fővárosa Landshut.

Niederbronn, város és fürdő Elszász-Lotharingia Alsó-Elszász kerületében, (1910) 3323 lak., vas- és acélművekkel, 2 ásványvízforrással és látogatott fürdőintézettel.

Niederdorf, falu Bruneck tiroli kerületi kapitányságban, a Pustertalban a Rienz mellett, (1910) 1439 lak. Nyaralóhely és turistaközpont.

Niederhasslau, falu Zwickau szász kerületben, (1910) 6474 lak. Környékén kőszénbányák vannak.

Niederhermsdorf, falu a boroszlói porosz közigazgatási kerületben, (1910) 11,378 lak., vas- és kőszénbányászattal, vaskohókkal.

Niederingelheim, l. *Ingelheim*.

Niederjeutz, falu Elszász-Lotharingia birodalmi tartomány lotharingiai kerületének diedenhofeni járásában, (1910) 6554 lak., sör- és gépgyártással.

Niedermann *Gyula*, elmeorvos, szül. Esztergomban 1840 dec. 22., megh. Budapesten 1910 jan. 24. 1868-ban a lipótmezei elmegyógyító intézethez főorvossá, 1883. igazgatóvá nevezték ki. Az intézetben hygienés és humánus alapra fektette az elmebetegek kezelését. Végkép eltörölte az ú. n. kényszerkezelést s a szabad kezelést honosította meg. Külföldi tanulmányútjairól szóló jelentéseit a belügyminisztérium adta ki (1897).

Niedermayer *Ádám*, gépészmérnök, szül. Almás-Kamaráson (Arad) 1853 dec. 24., megh. Budapesten 1914 ápr. 26. Műegyetemi tanulmányai végeztével a magyar királyi államvasutak szolgálatába, majd 1879. a Ganz és Társa részvénytársulat budai gyárába lépett s a gyár malomépitészeti osztályának főnöke lett. Számos kisebb cikken kívül nagyobb tanulmányt írt a különböző rendszerű Ganz-féle hengerszékekről (1883, magyar, német, francia és angol nyelven).

Niedernau, fürdő Schwarzwald württembergi kerületben, a Neckar folyó mellett, (1910) 420 lak.; keserűsótartalmú ásványforrásokkal.

Niederplanitz, mezőváros Zwickau szász kerületi kapitányságban, (1910) 12,363 lak., kőszénbányával.

Niederrad, előbb önálló falu Wiesbaden porosz kerületben, 1900 óta Majna-Frankfurt egyik városrésze.

Niedersalzbrunn, l. *Salzbrunn*.

Niederschönhausen, falu Potsdam porosz kerületben, a berliniek kedvelt üdülőhelye, (1910) 15,958 lak., királyi kastéllyal és parkkal.

Niederselters, falu Wiesbaden porosz kerületben, az Emsbach folyó mellett, (1910) 1350 lak., híres ásványvízforrásokkal. Közelében *Oberselters* falunak hasonló forrásai vannak. V. ö. *Grossmann*, Die Heilquellen des Taunus (Wiesbaden 1887).

Niederwald, a Taunus-hegység Ny.-i vége, bükk- és tölgyfaerdővel borított hegyhát Wiesbaden porosz kerületben, a Rajna és a Wisper folyó között. Lejtőin a híres *rüdersheimi bor* terem. A N.-on Bingennel szemben emelkedik az 1870—71-iki háború emlékezetére 1883 szept. 28. felállított nemzeti emlék, melyet Schilling drezdai művész készített.

Niederwildungen, l. *Wildungen*.

Niedner, *Christian Wilhelm*, német ev. egyháztörténetíró, szül. Oberwinkelben (Waldenburg közelében) 1797 aug. 9., megh. Berlinben 1865 aug. 12. Berlinben egyháztörténeti tanár s a fő egyháztanács tagja volt. Főműve: Geschichte der christlichen Kirche (Leipzig 1846, 2. kiad. Berlin 1866). 1845 óta elnöke volt a lipcsei történelmi-teológiai társulatnak és kiadója a Zeitschrift für historische Theologie c. folyóiratnak.

Niedzwiedsky, *Julian*, osztrák geológus, szül. 1845. Przemysl-ben. A lembergi technikai főiskolán a mineralógia és geológia tanára volt s igen becses munkákat írt Galicia geológiai viszonyairól. Legismertebb műve: Das Salzgebirge von Kalusz in Ost-Galizien (Lemberg 1891). Magyarországra vonatkozó dolgozata: Magmabasalt von Moldova, Banat (Tschermak's Min. Mitth. 1873).

Nieheim, *Dietrich von*, l. *Niem*.

Niel, falu Anvers belga tartományban, (1910) 8866 lak., tégla- és cementgyárral.

Niel (ejtsd: ni-el), *Adolphe*, francia tábornagy, szül. Muretben (Haute-Garonne) 1802 okt. 4., megh. 1869 aug. 14. A francia hadseregbe lépve, 1836 óta Algériában harcolt kitüntetéssel, 1849. Róma ostrommunkálatait vezette. Ezután a hadügyminisztériumban a műszaki osztály főnöke volt. 1855 ápr. *Szebasztopol* elé küldték s ő vezette a francia sereg ostromműveleteit. 1859-ben a negyedik hadtest élén harcolt *Magentánál* és *Solferinónál* s annyira kitüntette magát, hogy III. Napoleon tábornaggyá nevezte ki. 1867 januárban hadügyminiszter lett s nagy buzgalommal fogott a francia hadsereg ujjászervezéséhez. Ő szerezte be az új *Chassepot*-fegyvereket, de munkájának teljes befejezésében megakadályozta a halál. Muretben 1876. szobrot emeltek emlékének.

Nielgherry Hills, l. *Nilgiri*.

Niello (olasz, középkori latin *nigallum*, a. m. fekete), fémeknek és kénnek keveréke, mellyel az ezüstöt feketére festik. Ilyen az *ezüstszulfid* is. Az ötvösségben használt N. készítésénél ezüstöt és vörösrezet olvasztanak össze, azután ólmot, majd végül boraxszal kevert ként tesznek hozzá. A megömlesztett anyagot porrá törik. A N.-val festendő ezüst tárgy fölszinébe a rajzot bevésik és a rajz barázdáiba a szalmiák-oldattal kevert niello-port bedörzsölik és ráolvasztják. Kihűlése után a tárgyat tajtkővel csiszolják. Az ezüst fölszíne így megtisztul, a bevésett rajz ellenben fekete marad. A N.-t a középkorban és a renaissance idejében ezüst kelyhek, tálcák, kardmarkolat s más effélék díszítésére használták. A díszítés e módját nagy sikerrel gyakorolták a XV. sz.-beli olasz ötvösök, különösen a nagyhírű Maso Finiguerra. Az ötvösök a vésésről, mielőtt azt N.-val kitöltötték volna, kénre vagy papirra levonatokat

készítettek, hogy meggyőződjenek helyességéről. Az ilyen lenyomatok fölötte ritkák. Egy ideig tévesen azt tartották, hogy a XV. sz.-beli olasz ötvösök N.-lenyomatok révén találták föl a rézmetszetet. A XIX. sz.-ban Dél-Oroszországban, Krimben, de főleg a Moszkvától D.-re fekvő Tulában művelték a N.-t. Az ekként díszített tárgyak *Tula* név alatt ma is közkedveltségnek örvendenek. A közelmultban Bécsben sok Tula-munka készült.

Nielsen, 1. *Frederik Christian,* dán püspök és egyháztörténetiró, szül. Aalborgban 1846., megh. Aarhusban 1907 márc. 24., mint püspök. Főbb munkái: Romerkirken i det XIX. Hundredaar, I. Pavedömmet (1876., németül is megjelent Geschichte des Papstums cimen Michelsen forditásában, 2. kiad. Gotha 1880); II. Det indre Liv (németül Michelsentől Aus dem innern Leben der katholischen Kirche, Karlsruhe 1882); Ledetraad i Kirkens Historie (5. kiad. 1906; magyarra ford. *Szeberényi* Lajos: A keresztény egyház történetének vezérfonala, Budapest 1907); Romerskkatolske Angreb paa Luthers Person (1893); Kirke-Lexikon for Norden (1896 óta 3 kötet). Ezenkivül részt vett a dán egyházi énekeskönyv és agenda szerkesztésében.

2. *N., Rasmus,* dán filozófus, szül. 1809., megh. 1884 szept. 30. Kopenhágában. Előbb Hegel, majd Kierkegaard követője filozófiai tanszékén. Főműve: Grundideernes Logik (2 köt. 1864—66), a hit és tudás jogának egyenlőségét bizonyitja. Religionsphilosophie (1869); Natur og Aand (Természet és szellem, 1873).

3. *N., Yngvar,* norvég történetiró, szül. Arendalban 1843 júl. 29. 1878-ban a krisztiániai etnográfiai muzeum igazgatója s 1890. a krisztiániai egyetemen az etnográfia tanára lett. Nagyszámú és értékes történeti munkáiban Svédország és Norvégia uniójának (1814) előzményeit és megvalósulását tárgyalja. Ilyenek: Bidrag til Norges og Sveriges Historie 1812 til 1816 (1869); Aktmässige Bidrag til Sveriges Historie 1812—13 (1877); Bidrag til Norges Historie 1814 (1882—86, 2 köt.); Norges Historie efter 1814 (1882—92, 3 köt.); Kielerfreden (1886); Norwegen, Schweden und Dänemark (Leipzig 1903, 8. kiad. a Meyers Reisebücher c. gyüjteményben).

Niem, *Dietrich von (Nieheim, Theodericus de Nyem),* középkori német krónikás, szül. Nieheimban. Vesztfáliában 1340 körül, megh. Maastrichtban 1418 márc. 22. Pápai jegyző és abbreviator volt. 1395-ben IX. Bonifác verdeni püspökké nevezte ki, de székhelyét nem foglalhatta el, mire Rómába ment, 1416. pedig Maastrichtba, ahol kanonok volt. Több fontos munkát hagyott hátra: Liber cancellariae apostolicae; Stilus Palatii abbreviatus; De schismate. Ennek folytatása XXIII. János életrajza (Vita) és a Nemus unionis cimet viselő oklevélgyüjtemény a pisai zsinat történetéhez; Privilegia aut jura imperia jogtörténeti munka. Említésre méltó, hogy Nagy Lajos magyar király viszonyát a szkizmához, Nápolyi Johanna bukását, Kis Károly és fia, Nápolyi László és Zsigmond király egyes dolgait és a nikápolyi csatát eléggé híven írja le. Iratai indexre kerültek.

Niemann, 1. *Albert,* német szinpadi énekes, hőstenor, szül. Erxlebenben, Magdeburg mellett, 1831 jan. 15. Gépészből lett operaénekes. 1849-ben lépett fel először Dessauban, 1861. Tannhäusert kreálta a párisi bemutatón, 1866—88-ig a berlini opera világhirű és ünnepelt hőstenorja és 1876. a bayreuthi előadások egyik főszereplője volt. 1859—68-ig Marie *Seebach* szinésznő volt a felesége, 1871. Hedwig *Raabe* szinésznőt vette nőül. V. ö. *Sternfeld,* A. N. (1904).

2. *N., August,* német katonai és regényiró, szül. Hannoverban 1839 jún. 27-én. 1868—88-ig társszerkesztője volt a gothai Genealogischer Hofkalendernek. Nagyobb munkái: Militär-Handlexikon (Stuttgart 1878, 2. kiad. 1881); Der deutsch-französische Krieg (Hildburghausen 1871). Ismertebb regényei: Der arme Dichter (Stuttgart 1890); Der Günstling der Fürsten (Berlin 1891); Ein Günstling des Volkes (1896); Das goldene Haus (1898); Der Weltkrieg. Deutsche Träume (1904); Credit (1908); Ätherio (1908); Gefährliche Verbindungen (1909). Továbbá megjelent tőle: Lebens-Erinnerungen (1909).

3. *N., Georg,* német építész, *N. 2.* öccse, szül. Hannoverban 1841 júl. 12., megh. Bécsben 1912 febr. 19. 1872-ben a bécsi képzőművészeti akadémia tanára lett. 1873-ban a kormány megbízásából részt vett a Szamotrákéba menő osztrák expedicióban. 1881. és 1882-ben, továbbá 1884—85. nagyobb utazásokat tett Kis-Ázsiában. Főbb művei: Reisen in Lykien und Karien (Wien 1884); Handbuch der Linearperspektive (Stuttgart 1884); Palastbauten des Barockstils in Wien (Wien 1883); Theophilos Hansen und seine Werke (Feldeggel együtt, u. o. 1893).

4. *N., Walter,* német zenész, szül. Hamburgban 1876 okt. 10. Művei: Die Musik Skandinaviens (1906); Das Klavierbuch (3. kiad. 1913); Grieg életrajza (1908); Die musikal. Renaissance des XIX. Jahrh. (1911); Taschen-Lexikon für Klavierspieler (2. kiad. 1913); Die Musik seit Richard Wagner (4. kiad. 1913) Számos zongoradarabot írt.

Niembsch von Strehlenau, *Nikolaus,* német költő, l. *Lenau.*

Niemcewicz (ejtsd: nyemcevics), *Julian Ursyn,* lengyel tudós, költő és államférfiú, szül. Skokiban 1758., megh. Párisban 1841 ápr. 21. Részt vett az 1794-iki zendülésben s Kosciuszkóval együtt fogságba esett, melyből 1796. I. Pál cár kieresztette; ekkor Amerikába ment, hol tíz évig tartózkodott. A bécsi kongresszus után 1828. az új lengyel királyság államtitkára lett, de az 1830—31-iki események ismét külföldre kényszerítették. Művei: Śpiewy historyczne (Történeti énekek, Varsó 1816); Dzieje panowania Zygmunta III. (III. Zs. uralkodásának a története, u. o. 1819) s számos más munka. Életrajzát Czartoryski Ádám herceg írta meg (Berlin 1860). Összes műv. 5 köt. Krakóban jelentek meg 1895.

Niemen *(Nyémen, Nyeman)* v. *Memel,* folyó Orosz- és Poroszországban; ered Minszk orosz kormányzóság Igumen járásában, mocsaras erdőkben, Grodno kormányzóságban számos várrom van a környékén. Jurburgon alul porosz területre ér, innen kezdve nevezik Memelnek. Tilsit

alatt elágazik, itt folyik ki belőle a Gilge, vidéke itt jól öntözött és csatornázott síkság, neve Tilsiter Niederung v. Nehring. Számos ággal ömlik a Kurisches Haffba. Porosz területen beleömlik a hajózható Scheschuppe, a Jura és torkolatánál a Minge. Kisebb hajók Bjelicától, nagyobbak Grodnótól, gőzhajók a Sara torkolatától kezdve járnak rajta (685 km.). 907 km. az egész hossza, vízterülete 90,548 km². A N.-en Tilsitnél találkozott 1807 jul. havában I. Napoleon I. Sándor cárral és III. Frigyes porosz királlyal. V. ö. *Keller*, Memel, Pregel und Weichsel (4 köt., Berlin 1899—1900).

Niemes *(Mimoň)*, város Böhmisch-Leipa cseh kerületi kapitányságban, (1910) 6247 német lak., vászon- és pamutszövéssel, kémiai iparral, hajlított fabútor-készítéssel.

Niemeyer, 1. *August Hermann*, német ev. teológus és pedagógus, szül. Halléban 1754 szept. 1., megh. u. o. 1828 júl. 7. 1784-től hallei teológiai rendes tanár, 1804. konzisztóriumi főtanácsos, majd 1808. az egyetem élethossziglan való kancellárja és rektora. Mint a neveléstan tudományos tárgyalásának megalapítója s a lelkipásztori teológiának elsőrendü munkása tett kiváló névre szert. Művei közül fölemlítendők: Charakteristik der Bibel (5 köt., 1775, új kiad. 1830—31); Handbuch für christliche Religionslehrer (2 köt., 1796, 9. kiad. 1836); Pädagogisches Handbuch für Schulmänner u. Erzieher (1790); Religiöse Gedichte (Berlin 1811.) V. ö. *Oppermann*, A. H. N. (Halle 1904).

2. *N., Felix von*, német orvos, szül. Magdeburgban 1820 dec. 31., megh. Tübingenben 1871 márc. 14. 1844-ben Magdeburgban telepedett le mint gyakorlóorvos. 1853-ban a városi közkórház belgyógyászati osztályának vezetője, majd 1855-ben Greifswaldban a belgyógyászati klinika és tébolyda igazgatója lett. Itt poliklinikát alapított s itt adta ki világhírű tankönyvét: Lehrbuch der speziellen Pathologie u. Therapie (2 köt., Berlin 1858, azóta igen sok kiadásban jelent meg), amelyet több nyelvre is lefordítottak. 1860-ban hasonló munkakörrel Tübingenbe költözött, ahol a württembergi király udvari orvosa lett. Az 1870—1871-iki háborúban elvállalta Pont-à-Moussonban egy lazaret vezetését, ahol megbetegedett s rövid idő mulva meghalt. N. az újabbkor legkiválóbb klinikusainak egyike; a már említett főművén kívül a következők érdemelnek megemlítést: Klinische Mitteilungen aus dem Städt. Krankenhause zu Magdeburg (Magdeburg 1855); Ueber Haus- und Volksmittel und über die Aufgaben d. populären Medizin (Tübingen 1864); Die epidemische Cerebrospinalmeningitis nach Beobachtungen im Grossherzogth. Baden (u. o. 1865); Die Behandlung d. Corpulenz nach dem sog. Bantingsystem (u. o. 1866); Klinische Vorträge über die Lungenschwindsucht (u. o. 1867, franciául Paris 1867); Ueber das Verhalten der Eigenwärme bei gesunden u. kranken Menschen (Tübingen 1869). Magyarul megjelent: A részletes kór- és gyógytudomány tankönyve (ford. *Lendvay* Benő és *Kátay* Gábor, Pest 1863—65); Kórodai előadások a tüdősorvadásról (ford. *Gabriely* Kálmán, u. o. 1867).

3. *N., Hermann Agathon, N. 1.* fia, szül. Halléban 1802 jan. 5., megh. 1851 dec. 6. Jenában. 1829-ben Halléban a Francke-féle jótékonysági intézetek igazgatója és teológiai rendes tanár. Egyebek közt kiadta Collectio confessionum in eccl. ref. publicatarum (1840) c. művét és a Luther-féle bibliafordításnak egy kritikai kiadását (Halle 1840).

4. *N., Theodor*, német jogtudós, szül. Bollban (Württemberg) 1857. Jogi tanulmányai végeztével egyideig állami szolgálatban állt. 1888-ban a hallei egyetemen magántanárrá képesítették, 1893. rendkívüli tanár, 1894-ben Kielben a római jog és nemzetközi jog rendes tanára lett s a kieli tengerészakadémián a nemzetközi jog előadója. Főmunkái: Das depositum irregulare (Halle 1889); Zur Methodik des internationalen Pivatrechts (Leipzig 1895); Vorschläge und Materialien zur Kodifikation des internationalen Privatrechts (u. o. 1895); Das internationale Privatrecht des Bürgerlichen Gesetzbuches (Berlin 1901); Das Seekriegsrecht nach der Londoner Deklaration vom 26. Febr. 1909 (u. o. 1910). Szerkeszti a Zeitschrift für internationales Privat- und öffentliches Recht című folyóiratot.

Niemirov, város, l. *Nemirov*.

Niemojewski (ejtsd: nyemojevszki), *Andrzej*, lengyel író, szül. Rokitnicán 1861 jan. 23. N. a bányák és kohók komor költészetének első és eddig leghivatottabb művelője. Legnagyobb hatása volt a Legendy (Varsó 1902) c. prózában írt drámai költeményének. Említést érdemelnek még Poezye (versek, u. o. I. 1891, II. 1893) c. lírai költeményei és Bajka (mese, u. o. 1900) c. allegorikus drámája.

Nienburg, 1. *N. an der Weser*, az ugyanily nevű járás és hajdan Hoya grófság székhelye Hannover porosz kerületben, a Weser folyó mellett, (1910) 10,294 lak., jelentékeny üveg-, továbbá kémiai iparral és gőzfűrészmalommal. A 30 éves háborúban több ízben ostromolt város falait 1806. lerombolták. — 2. *N. an der Saale*, város Anhalt hercegség Bernburg nevű járásában, a Bode és Saale összefolyásánál, (1910) 5572 lak., vasöntéssel, réz- és pléhárúgyárral, gép-, cement- és téglagyártással.

Niepce (ejtsd: niepsz), 1. *Joseph Nicéphore*, francia fizikus, szül. Châlon-sur-Saôneban 1765 március 7., megh. Grasban (Châlon mellett) 1833 júl. 5-én. 1789. a francia hadseregbe lépett, hol lovastiszt volt. A hadseregből kilépvén, 1811 óta litográfiával foglalkozott. 1814. kezdte meg fotográfiai kisérleteit és tíz évvel utóbb (1824) sikerült neki a camera obscura képeit érclapon állandósítani. 1829-ben Daguerre-rel összeköttetésbe lépett, hogy a fotográfiák tökéletesítésén együtt munkálkodhassanak. Együttes munkájuk gyümölcseit azonban N. már nem élvezhette és eljárási módszerét, melyen Daguerre (l. o.) később némi javítást eszközölt, csak erről nevezték el (daguerrotypie).

2. *Claude Marie François N. de Saint-Victor*, az előbbinek unokaöccse, szül. a Châlon sur Saône melletti St.-Cyrben 1805 júl. 26., megh. 1870 ápr. 5. A hadseregben mint lovastiszt szolgált, 1854. a Louvre második parancsnoka lett. Az el-

sök egyike volt, kik üveglemezt kezdtek a fotografálás céljára használni. Munkái közül említendők: Recherches photographiques (Paris 1855); Traité pratique de gravure héliographique (u. o. 1856).

Niepolomice (ejtsd: nye—), mezőváros Bochnia galiciai kerületi kapitányságban, a Visztula mellett, (1910) 4525 lak., járásbirósággal és egykori királyi vadászkastéllyal.

Nieritz, *Karl Gustav,* német ifjusági iró, szül. Drezdában 1795 júl. 2., megh. u. o. 1876 febr. 16. Ifjusági iratai nagyrészt történeti hátterü elbeszélések. Válogatott elbeszéléseit Stern A. adta ki (Ausgew. Volkserzählungen, Leipzig 1906). Számos elbeszélése le van fordítva magyarra. V. ö. érdekes önéletrajzát (Leipzig 1872).

Niers *(Neers),* a Maas jobboldali, 120 km. hosszu mellékfolyója a porosz Rajna-tartományban. Düsseldorf kerületben Wanlónál ered, fölveszi a Vleuthét és Gennepnél Németalföldön torkollik.

Niese, 1. *Benedictus,* német klasszikus filológus és történetiró, szül. Burg auf Fehmarnban 1849 nov. 24., megh. Halléban 1910 febr. 1. Több helyen, utoljára Halléban volt egyetemi tanár. Művei: Der homerische Schiffskatalog als historische Quelle (Kiel 1873); Die Entwicklung der homerischen Poesie (Berlin 1882); Grundzüge der römischen Geschichte (München, 3. kiad., 1906); Gesch. der griech. und macedonischen Staaten (Gotha 1893—1903, 3 köt.); Die Welt des Hellenismus (Marburg 1900); Josephus Flavius kritikai kiadása (Berlin 1885—1895, 7 köt.).

2. *N., Charlotte* (irói nevén *Lucian Bürger),* német irónő, szül. Burgban (Fehmarn szigetén) 1854 jún. 7. Jó megfigyelő s könnyen ír. Művei közül kiemelendők: Aus dänischer Zeit (Leipzig, 4. kiad. 1906); Auf Sandberghof (regény, 1906); Menschenfrühling (regény, 1907); Die Hexe von Mayen (regény, 1913). V. ö. E. *Kammerhoff,* Ch. N. (Leipzig 1910).

3. *N., Hansi,* német szinésznő, szül. Bécsben 1875 nov. 10. 1893-ban a bécsi Raimund-szinház, majd 1900. a Josefstädter Theater szerződtette tagjai sorába. Legkiválóbb az operettek és népies darabok humoros szerepeiben. Komoly drámai alakitásai is elismerést érdemelnek. 1899-ben férjhez ment Jarno Josef szinészhez. Többször vendégszerepelt nagy sikerrel Budapesten is.

Niesen, a Berner Oberland Simmen-csoportjának egy része a Thuni tótól D.-re, legmagasabb csúcsai a Hohniesen (2456 m.), Männlifluh (2662), Gsür (2711) és az Albristhorn (2764 m.).

Nieshout (növ.), l. *Ptaeroxylon.*

Nieswiez, város, l. *Neszvizs.*

Nietleben, porosz falu a merseburgi közigazgatási kerületben, (1910) 5017 lak., barnaszénbányászat, vegyészeti és cementipar, téglagyártás.

Nietzsche, *Friedrich Wilhelm,* német filozófiai iró, szül. Röckenben 1844 okt. 15., megh. Weimarban 1900 aug. 25. Mint 25 éves ifjú már rendes tanára a klasszikus filológiának Baselben 1869—79. Már ez időben föltünést kelt sajátos, szellemes, minden rendszerességet kerülő, aforisztikus előadású műveivel. Súlyos szembaja miatt 1879. lemondott tanárságáról, csak irodalmi működést folytatott és sokszor változtatta lakóhelyét, míg 1889. súlyos agybajtól megtámadva a jenai tébolydába került. Állapota később látszólag javult, de csakhamar ismét visszakerült a kórházba. Többnyire aforizmákat írt, melyekben hatalmas nyelvművészettel fejezi ki prófétai ihlettel, keserű gúnnyal, sokszor mélységes, mindig elmeébresztő gondolatait. Fő témája az erkölcs. A szokásos erkölcstan tételeit éles kritikával taglalja és a régi értékek helyébe újakat akar tenni (Umwertung aller Werte). Egyik főfogalma az Übermensch, kinek jogait a nemtelennel, aljassal, a tömeggel szemben védi. N. gondolkodása érdekes fejlődésen ment keresztül, úgy hogy minden gondolatát ama hely szerint kell megitélni, melyet fejlődésében elfoglal. Halála után hagyatékából is sok jelent meg nővére, Elisabeth *Förster-Nietzsche* gondos gyűjtése és rendezése mellett. Műveinek két kiadása forog közkézen, egyik nagyformátumú, mely már 19 kötet, és egy nagyon elterjedt kisalakú, 11 kötetben. Önállóan megjelent egyes művei: Die Geburt der Tragödie aus der Musik (1872); Unzeitgemässe Betrachtungen (1873—76); Menschliches, Allzumenschliches (1878, függelék 1879); Der Wanderer und sein Schatten (1880); Morgenröthe, Gedanken über die moral. Vorurtheile (Chemnitz 1881); Die fröhliche Wissenschaft (1882); Also sprach Zarathustra (1883—84); Jenseits von Gut und Böse (1886); Zur Genealogie der Moral (1887); Der Fall Wagner (1887); Die Götzendämmerung (1889). Magyarul megjelentek: Túl az erkölcs világán (Jenseits von Gut u. Böse), ford. *Vályi* Bódog (1907); Imigyen szóla Zarathustra, ford. *Wildner* Ödön (1908); Zarathustra, ford. *Fényes* Samu (1908); A tragédia eredete vagy görögség és pesszimizmus, ford. *Fülep* Lajos (1910, Fil. Irók Tára); Aforizmák (a Menschliches, Allzumenschliches-ből), ford. *Schöpflin* Aladár (1910). Igen nagy és folyton növekedő irodalom foglalkozik N.-vel. Nálunk *Fülep* és *Wildner* dolgozatai válnak ki. A németek közül Raoul *Richter* műve II. kiad., L. *Stein, Ziegler, Riehl, Deussen, Ewald, Drews,* stb. A franciák közül a legnevezetesebb A. *Lichtenberger* (La phil. de Fr. N.), *Seillière* stb.

Nieucasteel, *Colyn van,* festő, l. *Neufchatel.*

Nieuport *(Nieuwpoort),* város Ny.-Flandria belga tartományban, 3 km.-nyire a tengertől, az Yser, a N.-ostendei, a N.-dünkircheni csatorna és vasút mellett, (1910) 4325 lak., halászattal, vitorlavászonszövéssel és halászhálókészítéssel; tengeri fürdővel; szép templommal, amelyben a közelében vívott tengeri ütközetet ábrázoló kép látható. 1163. falakkal vették körül. 1383. az angolok fölégették, de csakhamar újra fölépült. 1584. elfoglalta a parmai herceg. 1600 jul. 2. közelében vívták azt a tengeri ütközetet, amelyben Nassaui Henrik legyőzte Albrecht osztrák főherceget. 1658. N. és Dünkirchen közt Turenne verte meg a Condé vezérelte spanyolokat. 1745. és 1794-ben a franciák foglalták el. Az 1914—16-iki világháborúban hosszas, véres harcok folytak N. környékén. Az előnyomuló németekkel 1914 okt. 18. szállottak itt szembe a szövetséges belga-francia-angol csapatok. A harc egész november 2-áig egyfoly-

tában tartott. A németek okt. 24—25. már átkeltek az Yser-Yperni csatornán, de ekkor a belgák elpusztították a csatorna zsilipeit és az egész vidék víz alá került. Erre a németek nov. 2-án elvonultak az elárasztott területről, de az ezután beállott hosszú állóharcban ismételten heves összecsapások voltak e vidéken.

Nieuwe Diep, hollandi kikötő, l. *Helder*.

Nieuwenhuis (ejtsd: nivenheusz), *Anton Willem*, hollandi Borneo-kutató, az Indiai szigetvilág földrajzának tanára a leideni egyetemen. Mint orvos, tagja volt az 1894-iki és az 1896-iki Borneo-expediciónak. Különösen második útja volt igen eredményes. Művei: In Central Borneo. Reis van Pontianak naar Samarinda (Leiden 1901, németül: Quer durch Borneo, u. o. 1904—07, 2 kötet.).

Nieuwepekela, város Groningen németalföldi tartományban a Pekel és Aa folyó mellett, jó kikötővel és élénk kereskedéssel, (1910) 5245 lak.

Nieuweramstel, város Észak-Hollandia németalföldi tartományban, (1910) 6206 lak., tőzegbányászattal.

Nieuweveld, l. *Karru*.

Nieuwe Waterweg (ejtsd: nive vaterveg), csatorna, amely Rotterdamból az Északi-tengerbe vezet. Más neve *Scheur*. Amint a Maas torkolatáig Rotterdamtól Ny.-ra elhomokosodott, ásták a Boorne-csatornát s amikor nemsokára ez is hajózhatatlanná vált, 1866. magát a Maast is kimélyítették s irányát megváltoztatva, Hoek van Hollandhoz vezették zsilipek nélkül az Északi-tengerbe.

Nieuwpoort, belga város, l. *Nieuport*.

Nieve penitentes (spanyol) a. m. vezeklők hava. Az argentinai Andok és az afrikai Kilimandzsáro firnhavának sajátságos formája. Erős inszoláció folytán beálló elpárolgás és olvadás útján ugyanis parallel mély barázdák keletkeznek a firntakaró felszini rétegében, majd pedig harántul is, úgy hogy végre csupa palliszádszerű, jeges hóoszlop marad hátra, amelyek bizarr csoportja távolabbról féloldali árnyékolás mellett vezeklők seregéhez hasonlít.

Nievo, *Ippolito*, olasz költő, szül. Padovában 1831 nov. 30., megh. 1861 márc. 4. a Tirrheni tengeren az *Ercole* hajótörése alkalmával. 1859-ben mint tiszt vett részt Garibaldinak sziciliai hadjáratában. Művei közt legnagyobb feltünést keltett a halála után megjelent Confessioni di un ottuagenario (Egy nyolcvanéves ember vallomásai; új kiad. Firenze 1887) c. regény. Lirai költeményei Poesie címen (Firenze 1886) jelentek meg.

Nièvre (ejtsd: niévr), 1. a Loire jobboldali mellékfolyója Franciaország középső vidékén. Hossza 48 km. és Neversnél torkollik. — 2. *N.*, *département* Franciaország középső részében Cher, Loiret, Yonne, Côte-d'Or, Saône-et-Loire és Allier közt, területe 6888 km², (1911) 299,312 lak. Lakossága 1886 óta 48,333 lélekkel kevesbedett. 1790. Nivernais tartományból és Gâtinais Orléanaisból alakították. N. járásai: Château-Chinon, Clamecy és Cosne; fővárosa Nevers.

Ni fallor (lat.) a. m. ha nem csalódom.

Niflheim, a skandináv mitológiában az alvilág neve, *Hel* birodalma.

Nifote, néger törzs, l. *Báfiote*.

Nigakoko, l. *Ajak-pecek*.

Nigallum (lat.), l. *Niello*.

Nigde, város Konia kisázsiai török vilajetben, kb. 10,000 lak. Környékén sok szőllőt termelnek és szőnyeget szőnek.

Nigella *L.* (növ.), *kandilla*, a Ranunculaceae (Boglárkafélék) család génusza; 16 faja közül a legtöbb a Földközi-tenger mellékén él, egyesek Közép-Európában. Egyéves füvek. Levelük keskenyszálas szeletekre szabdalt. Viráguk leple (csésze) 5 levelű, világos kék v. sárga. Nálunk gyakori vetési gyom a *N. arvensis* L. (mezei kandilla, köménymák, fekete kömény, hályogfű). Pártaszerű lepellevelei kihegyezettek, nyelesek, zöldesfehérek, felül kékesek. A *N. damascena* L. (kerti v. kék kandilla, borzaskata, puszták szüze) dísznövény Dél-Európából. Virága kék, csúcsa és töve felé az erek zöldek, a virág alatt 5 levelű, finoman szabdalt gallér van. Tüszője felfuvódik. A *N. sativa* L. (fekete kömény, fekete v. római koriandrom, parasztbors) szára szőrös, lepellevelei tompák, kékesfehérek, gallérja nincs, tüszője mirigyes. Magva tojásdad, 3 élű, hálózatos; ezelőtt orvosság volt, Dél-Európában, mint a köményt, kenyérbe sütik. Nálunk mívelik, helyenkint elvadul. V. ö. *Brand*, Monographie der Gattung Nigella (1894).

Niger, a Nilus és Kongo után Afrika legnagyobb folyója. Parti lakói különböző helyeken különbözőképen hívják: *Dhioliba*, *Dzsoliba* (*Joliba*) a felső, *Egirru* és *Issza* a középső, *Kuarra* az alsó részén. Ered Francia-Szudánban a Faliko és Tembi forrásfolyókból, Szigirinél fölveszi a Tankisszót, Bammakónál már akkora, hogy gőzösök is járhatnak rajta; Nyaminánál kilép a szeguszikorói síkságra, Diafarabénál két ágra oszlik és közrefogja a 200 km. hosszú Burgu szigetet; az ágak egyesülnek a Debo-tóban, de ismét szétválik a Diako és a Majo Balleo ágakra. Kabaránál (Timbuktu kikötőjénél) éri el legészakibb pontját s a Szahara szélén folytatja útját; itt egy darabon hajózhatatlan a toszajei sellők miatt. Burrumnál erősen DDK.-nek fordul. Gomba és Rabba közt, ahol összeszorul, veszedelmes sellői vannak. Ezen a részen nagyobb mellékvizei: a Gülbi-n-Szokoto, Kaduna s a Binue. Ez utóbbinak fölvétele után egyenesen D.-nek folyik a Guineai-öbölbe, amelybe nagy deltával ömlik. Legnagyobb torkolatágai Szombrero, Brassz, Nun, Forkado és Bonni. Deltája 25,000 km² területű, a tenger szine fölé alig emelkedik ki, sűrű mangroveerdőkkel takart mocsaras vidék. A folyó hossza 4160 km., forrásának a távolsága a torkolattól 1810 km., vízterülete 2.092,000 km². Hajózhatósága a sellőktől eltekintve, főképen időleges áradásaitól függ.

A N. nevet már az ókoriak is ismerték, de amint Duveyrier és Saint-Martin kimutatták, a N. néven a Szaharában levő Igharghar vádit értették. A középkori arab geografusok azt hitték, hogy a Nilussal összeköttetésben áll. Browne angol geografus mondott először ellen ennek a véleménynek «Travels in Africa» (1799) munkájában. Mungo Park volt az első európai utazó, aki a N.-en Szegu-Szikoróig eljutott, majd később (1805) újra a N.-t kutatta és felső folyását követte Bammakótól

Busszangig, ahol meggyilkolták. Ekkor még csak sejtették róla azt, hogy a Guineai-öbölbe ömlik. A kérdés végleges tisztázására az angol kormány Lander Richardot küldte ki. Lander fitestvérével szárazföldön Busszangig ment és onnan a N.-t követve elérte a tengert. A N. vidékének részletesebb kutatói voltak még Laird és Oldfield 1832., Baikie 1857—64., Barth 1854,, Rohlfs 1867. Forrásait 1879. Moustier és Zweifel fedezték föl. Bammakótól Timbuktuig térképet készített róla Caron francia tiszt (1887).

Irodalom. Lander, Laird, Oldfield és Barth, Baikie (London 1856), Crowther (u. o. 1855), T. F. Hutchinson (u. o. 1855) útleírásai; Dr. Baikie, Reports on the geogr. position on the countries in the neighbourhood of the N., 1863; Despatches received from Dr. Baikie 1863; Rohlfs, Quer durch Afrika; Lenz, Timbuktu, 1884; Viard, Au Bas-N., 1886; La Liberté de Navigation du N., 1896; Toutée, Dahome, N., Touareg, 1897; Hourst, La mission Hourst. Sur le N. et au pays des Touaregs, 1898; Spicq, Carte de la bouche du N. (1:500,000, 2 lapon, 2. kiad. Paris 1898, valamint Ancelle, Carte du N. 1:500,000.

Nigéria, Brit-Nyugat-Afrikához tartozó, angol protektorátus alatt álló földterület, melyet a Royal Niger Companytól, a társaságnak nyujtott rendkívüli kedvezményekkel (bányászati monopólium, beviteli és kiviteli kedvezmények) stb. az angol kormány 1900. megvásárolt és birtokába vett. Határai É.-on Francia-Szudán, K.-en Kamerun német gyarmat, D.-en a guineai öböl s Ny.-on Dahomé. Területe 935,000 km², (1913) 17.500,000 lak. s közigazgatási szempontból D.-i és É.-i N.-ra oszlik. Az egész gyarmat a Niger folyónak és mellékvizének, a Binuének környékén fekszik s egyik legértékesebb darabja az afrikai brit birtokoknak.

1. *Észak-N.* területe 732,000 km² s lakossága az 1913. évi becslés szerint 9·5 millióra tehető. 13 közigazgatási kerületből áll. Ezek: Szokotó, Kano, Bornu, Jola, Muri, Masszarava, Kabba, Bassa, Illorin, Niger, Baucsi, Zária és Kontagora. N. az angol birtokbavétel előtt a legszégyenletesebb rabszolgakereskedésnek volt szintere. Az angol kormány a rabszolgakereskedőket szigorú büntetéssel sujtotta, a rabszolgakereskedést eltiltotta s kimondotta, hogy az 1900 jan. 1. után született gyermekek szabadok s rabszolgákul el nem adhatók. 1910-ben az angol kormány a rabszolgaságnak utolsó nyomait is megszüntette s a teljes egyéni szabadságot a gyarmat minden polgára számára biztosította. A lakosság legnagyobb része mohammedán. A gyarmat természeti kincsekben elég gazdag. A bányákban ezüst, ón, antimon és ólomérc bőven fordul elő. A növényország főtermékei: pamut, indigó, mahagoni és kaucsuk. Állattenyésztéssel a lakosság nem foglalkozik. A kereskedelem elég élénk; a behozatal fő cikkei pamutkelme, vasárúk, élelmiszerek és só; a kivitelé pálmaolaj, pálmamag, földi mogyoró, gummi arabicum, kaucsuk, elefántcsont, bőrök és koladió. A vasutak hossza 640 km. s Barótól Bida, Zungern és Zarián keresztül egészen Kanóig terjed. Az 1912. évi költségvetés szerint a bevétel 962 ezer font sterlinget, a kiadások összege pedig 828 ezer font sterlinget tett ki. A gyarmat biztonságára 18 európai főnök vezetése alatt 700 benszülöttből álló rendőrség s egy gyalogos és egy lovas hadosztályra osztott 3000 főnyi benszülött katonaság ügyel. A tisztek száma 110.

2. *Dél-N.* v. *Alsó-Nigéria* területe az 1906. évben vele közigazgatásilag egyesített Lagosszal együtt 203,000 km² volt s benszülött népessége az 1913. évi becslés szerint 8 millió főből állott. Az európai lakosok száma 1650 volt. Dél-N. a N.-i gyarmatok értékesebb fele s itt vannak legnagyobb városai és jó kikötői, mint Lagosz, Warri, Burutu, Forcados, Brass, Kalabar stb. Főtermékek: pálmaolaj, pálmamagvak, elefántcsont, kaucsuk, ébenfa, indigó. Az újabban meghonosított gyapot-, kávé- és teaültetvények kitűnően beváltak. Bányászati termékek: mangánérc, ezüst, ón, szén és thoriumtartalmú földszurok. Az ipar is mindjobban tért hódít, különösen a pamutszövés és bőripar. A vasutak hossza 490 km. s Lagosztól Jebbáig terjed.

Dél-N. népe a művelődésre sokkal hajlandóbb, mint az É.-i részé s a missziótársulatok itt eredményesebb munkát is végeznek, mint Észak-Nigériában. A közoktatás szolgálatában 60 kormányzósági, 115 államsegélyes misszióiskola és 4 leányiskola áll. Az állami tanítók száma 60 s van még azonkívül 19 ipariskolai képesítéssel biró tanító is. — Az állami bevételek 1912-ben 1·9 millió, a kiadások 1·7 millió £.-et tettek ki. Az államadósság összege 6·5 millió font sterling. A gyarmat és a kormányzóság székhelye Lagosz.

Irodalom. Leonard, The Lower Niger and its Tribes, London 1906; Morel, Nigeria, London 1911; Fremearne, The Niger and the West-Soudan, London 1911; Falconer, The Geologie and Geography of Northern Nigeria, London 1911.

Niger-misszió, 1857-ben alapított angol missziói egylet, mely Afrikában a Niger és a Binue folyók vidékén működik és eleinte egy feketebőrű püspök, *Crowther* S. A. vezetése alatt csak feketebőrű munkatársakat foglalkoztatott, de ennek halála után (1893) egy fehérbőrű püspököt állított szolgálatába s ugyancsak fehérbőrű munkatársakat is alkalmaz. 1884. óta r. kat. misszió is működik ugyanazon területen.

Niger nyelvek. A Niger-vidéki néger nyelvek a következő 3 csoportra oszlanak: 1. az *avikam-efik* csoport, 2. a *Missa*-csoport s 3. a belföldi csoport. A N.-hez egész csomó jobbára még ismeretlen nyelv tartozik (pl. *ibo, joruba, odzsi, efe, nupe, akra* stb.), melyek közül egyik-másiknak irodalmi alakja is van már. V. ö. *Finck,* Die Sprachstämme des Erdkreises (1909).

Niger-olaj (növ.), l. *Gingelli-magvak.*

Niger-szemek v. *magvak* (növ.) a. m. *gingelli-magvak* (l. o.).

Niger-társaság *(Royal Niger Company)* angol részvénytársaság, melynek az 1866 júl. 10-iki diploma jogot adott, hogy a Niger alsó folyása és a Binue mentén a benszülött fejedelmekkel szerződéseket kössön, felségjogokat szerezhessen, vámot szedhessen és kereskedhessék. A N. körülbelül 350 szerződést kötött s mintegy 200.000 km² területet szerzett; bár tényleges politikai uralma csak kis területre terjedt ki, mégis sikerült a rabszolgakereskedést megszüntetnie, s a kisebb fejedelmek villongásait elsimitania. A társaság, melynek területe 1898. már meghaladta az 1 millió km²-t, az angol kormánnyal 1899. kötött szerződés szerint, bizonyos koncessziók fejében, szerzett jogairól és birtokairól az angol korona javára lemondott s 1900 jan. 1. óta, mint angol fenható-

ság alatt álló kereskedelmi testület működik tovább. A brit kormánytól nyert koncessziók hatálya 99 évre terjed.

Nigger (ang.), Amerikában a négerek megvető elnevezése.

Niggli, *Arnold*, német zenei író, szül. 1843 dec. 20. Arburgban. Számos életrajzot írt, melyek közül nevezetesebbek: Schubert, Chopin, Faustina Hasse, Paganini, Meyerbeer, La Mara, Schumann, Haydn, Löwe, Adolf Jenssen (nagyobb monográfia).

Nightingale (ejtsd: nájtingél), *Miss Florence*, szül. Firenzében 1820 máj. 12., megh. Londonban 1910 aug. 14. Kiváló szeretettel tanulmányozta a kórházakat s a betegápolást, majd Párisban az irgalmasok s Kaiserswerthben a diakonisszák kórházában maga is betegápolónő lett. Ezután egy londoni kórház élére állt, melyet mintaintézetté alakított át. A krimi háború idejében N. a szkutarii és balaklavai katonai kórházak vezetője volt; az angolok később 50,000 font sterlinget *(Nightingale-Fonds)* gyüjtöttek össze, melynek kamatait a londoni Szt. Tamás-kórház kibővítésére fordították. Művei: Hints on hospitals (London 1859); Notes on nursing (u. o. 1860); Notes on the sanitary state of the army in India (u. o. 1863); Notes on lying-in institutions (u. o. 1871); Life or death in India (u. o. 1874); Health teaching in towns and villages (1894). V. ö. Sarah *Tooley*, Life of F. N. (3. kiad. London 1905).

Nigidius Figulus, polihisztor, Cicero kortársa, mint Pompeius híve, Caesartól számkivetve halt meg Kr. e. 45. Mint filozófus, grammatikus és teológus működött, sokat írt és a jóslással elméletileg és gyakorlatilag foglalkozott (de diis, de animantibus, commentarii grammatici stb). Töredékeit kiadta Swoboda (1889). Monográfiát Hertz írt róla (1875).

Nigisszár, város, l. *Nikszár*.

Nigjar *hanym*, török költőnő, *Farkas* Adolfnak (l. o.), a későbbi Oszmán pasának leánya, szül. 1862. Korán férjhez ment, de családi boldogságában csalódott. *Afsus* címen két kötet költeményt adott ki, melyekben az igaz szenvedély és a valódi költői ihletettség hangján szólal meg. Több kötetnyi költeményen kivül írt két színdarabot is. Költeményei közül többet fordítottak le franciára; magyarra Kúnos I. fordított le néhányat.

Nigra, *Costantino*, gróf, olasz diplomata, szül. Villa Castelnuovóban (Torino mellett) 1828 jún. 11., megh. Rapallóban 1907 júl. 1. Mint diák résztvett az 1848—49.-i lombardiai harcokban, később a külügyminisztériumba lépett s mint *Cavour* tikára, résztvett az 1856.-i párisi békekonferencián. 1859-ben Párisba ment követnek. 1876-ban Szent-Pétervárott, 1882. Londonban s végül 1885. Bécsben lett nagykövet. 1890-ben kinevezték szenátorrá. Nevezetes műve: Canti popolari del Piemonte (Torino 1888., új kiad. 1895).

Nigra aqua, ókori folyóvíz Pannoniában, melyet a tudósok közül aránylag legtöbben a *Rábával* azonosítanak, vannak azonban, akik a *Drávára*, sőt a *Szávára* magyarázzák.

Nigrescit, a klorofeithez hasonló lágy gélnemű (l. *Gél)* ásvány; az alsó Majna-völgy bazaltjaiban apró kerek szemek alakjában fordul elő; friss állapotban almazöld és élein áttetsző, de csakhamar sötétszürke és át nem látszó lesz; lényegében víztartalmú magnézium-vasszilikát.

Nigrin (ásv.), l. *Rutil*.

Nigrini *Jónás*, régi magyar térképész, élettörténete ismeretlen. Csak egy térképe maradt hátra, Teschen hercegség rajza 1724-ből, amikor a címlap szerint N. ott tanár volt. A térkép igen ritka, mert eltiltották, a szerzőt 100 arany birsággal sujtották. A térkép egy példánya a bécsi közös hadügyminisztérium levéltárában van.

Nigritella *L.* (növ.), az Orchidea-családba tartozó génusz, egyetlen faja a keleti havasainkon honos *N. nigra* (L.) Rchb. (l. a *Havasi növényzet* színes mellékletén: 11. ábra).

Nigritia (lat.) a. m. feketeség.

Nigrit-kultúra, l. *Ausztráliai és csendes tengeri (oceániai) őskultúrák*.

Nigrozin, l. *Indulinek*.

Nigua, a homoki v. fekélybolha *(Sarcopsylla penetrans* L.) népies neve hazájában.

Nihad *pasa*, eredetileg *Bilinski* Severin lovag, török államférfiu és hadvezér, szül. Lembergben 1815., megh. Konstantinápolyban 1895 márc. 14. Tagja volt az 1848-iki osztrák birodalmi gyűlésnek. 1849-ben Törökországba menekült, hol a katonai pályán egészen a tábornoki rangig emelkedett. Az 1878-iki orosz-török háborúban mint Abdul Kerim főparancsnok vezérkari főnöke működött.

Nihil vagy röviden *nil* (lat.) a. m. semmi (tkp. egy hajszál se); *N. ad rem,* nem tartozik a dologra; *N. humani a me alienum puto*, l. *Homo sum, humani nihil a me alienum puto*; *N. in intellectu, quod non ante in sensu,* semmi sem jut tudomásunkra, hacsak előbb érzékünk által fel nem fogjuk (az empirizmus és szenzualizmus alaptétele); *N. probat qui nimium probat,* semmit sem bizonyít, aki igen sokat bizonyít. — *N. obstat*, nincs ellene kifogás. Az egyházi hatóság ezzel jelzi valamely mű kiadhatására vonatkozó engedelmét.

Nihilianizmus, l. *Nihilizmus*.

Nihilisták, a nihilizmus (l. o.) forradalmi irány hívei. A N. elnevezést először *Turgenyev* használta: Atyák és fiúk c. regényében (1861).

Nihilizmus, orosz forradalmi irányzat, mely 1860 körül keletkezett. Kezdetben tisztán szellemi és társadalmi mozgalom volt s az Oroszországban uralkodó erkölcsi deszpotizmus ellen irányult. Hívei fiatal írók és tudósok voltak, akik szenvedélyesen támadták mindazt, aminek hagyományos tekintélye volt s azt *semminek* értékelték. nnen a N. neve a latin *nihil* (semmi) szóból. A kormány erőszakos rendszabályai s az 1871.-i párisi kommünlázadás hatása alatt a N. szocialisztikus irányba csapott s szabadelvű eszméit titkos társaságok *(Csajkovci, Dolgusinci)* és iratok alapításával terjesztette. Ez volt a N. történetében a *propaganda* ideje. 1878 óta a N. merényletekkel akarta a fennálló állami rend vezérembereit elpusztítani s a megfélemlítés (terror) fegyverét használta. Az első feltünést keltő merénylet volt *Szaszulics* Vjeráé, ki 1878 febr. 5. Trepovot, Szent-Pétervár rendőrkapitányát lelőtte. Mikor az es-

küdtszék őt felmentette, a N. hívei még bátrabban léptek fel. Lapot alapítottak *Narodnaja Volja* (Nemzeti Akarat) néven, végrehajtóbizottságokat szerveztek, halálos ítéleteket hoztak gyűlölt főtisztviselők ellen s azokat végre is hajtották. Igy estek áldozatul *Mecenzev* tábornok (1878 aug. 16.), *Krapotkin* herceg, kormányzó (1879 febr. 21.) és *Drentelen* tábornok (1879 ápr. 25.) a N. merényleteinek. Ezután *II. Sándor* cár ellen következtek a merényletek. 1879 dec. 1. a cár vonatát robbantották fel, 1880 febr. 17. a téli palota ebédlője robbant fel, 1881 márc. 13. pedig maga a cár esett áldozatul az összeesküvők bombáinak. A szigorú megtorlások ellenére a N. merényletei III. Sándor uralkodása alatt is tovább folytak. *Borki* mellett a cár vonatát akarták felrobbantani a merénylők (1888 okt. 29.), de a cári család csodával határos módon megmenekült. A N. törekvései II. Miklós cár alatt az általános forradalmi mozgalmakba olvadtak, melyek Oroszország munkásait, diákságát és szabadelvű elemeit egy táborba egyesítették a fennálló zsarnoki uralom ellen. V. ö. *Golowin*, Der russische Nihilismus (Leipzig 1880); *Thun*, Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland (u. o. 1883); E. *Bauer*, Aus den Tagen der Nihilistengefahr (u. o. 1897); *Nacht*, Die revolutionäre Bewegung in Russland (Berlin (1902). — *N.* (vagy *Nihilianizmus)* dogmatörténetileg az a téves tan, hogy Krisztus, mint ember, nem egy valaki, nem állagos lény, hanem hogy «emberi volta» csak az isteni személynek az emberi természethez való viszonyát fejezi ki. A N. megalapítója *Abelard* volt. A toursi zsinat (1163) és a 3. laterani egyetemes zsinat (1179) elvetették a N.-t.

Nihilum album, l. *Cinkoxid.*

Nihon, l. *Nippon.*

Niigata, az ugyanily nevü ken fővárosa Ehigo tartományban, Nippon japáni szigetnek ÉNy.-i részében a tenger mellett, (1908) 61,616 lak., nagy tea-ültetvényekkel. Kikötője, amely 1868 óta van az európaiak előtt nyitva, szeles és homokos és ezért jelentéktelen. Közelében petroleumforrások vannak.

Niihau, a Sandwich-szigetek egyike.

Nijar (ejtsd: nihár), város Almeria spanyol tartomány Sorbas kerületében, a Sierra Alhamilla D.-i lábánál, az Artal mellett, 15,000 lak., ólom- és porcellánföld-bányászással.

Nijemci, adó- és pk. Szerém vm. vinkovcei j.-ban, (1910) 2298 horvát és német lak., posta- és táviróhivatal.

Nijkerk (ejtsd: najkerk; *Nyekerk),* község Geldern németalföldi tartományban, (1910) 8528 lak., len-, gyékényfonással, dohánykereskedéssel.

Nijmegen, város, l. *Nimwegen.*

Nikaea *(Nicaea),* l. *Nicea.*

Nika-lázadás, az a nagy felkelés, mely 532 jan. 13. Konstantinápolyban tört ki *Justinianus* császár ellen. A két cirkuszi párt: a «*kék*» és «*zöld*» a császár szigorúsága miatt egyesült és veszedelmes felkelést támasztott. Justinianus már menekülni akart, de erélyes neje, *Theodora* maradásra bírta, vezére, *Belizár* pedig megnyervén a «kékek»-et, hatnapi véres harc után teljesen leverte a «zöldek»-et. A N. alatt Konstantinápoly nagy része leégett s ezután építtette Justinianus a nagyszerű *Sophia*-templomot. A N. nevét a görög *nika* (a. m. győzz!) szótól kapta, amellyel a cirkusz közönsége a versenyzőket buzdítani szokta. V. ö. *Mordtmann*, Justinian u. der Nikaaufstand (Konstantinopel 1898).

Nikander *(Nikandros),* görög pap (orvos?) és költő Kolophonból a Kr. e. II. sz.-ban. Több orvosi és gazdasági tankölteményt írt; Georgica-ja Vergiliusra is hatással volt. Ránk maradt a *Theriaka* a mérges állatokról és az *Alexipharmaka* az ellenmérgekről. Kiadta Schneider, Nicandrea 1856.

Nikápoly *(Nikopoli, Nicapolis, Nebul),* város Bulgáriában, a Duna mellett, (1910) 5236 lak., düledező erősséggel (Tuna-Kale a. m. dunai erősség). Az amfiteátrumszerűen épült város török faházaival és minaretjeivel festői képet nyujt. N.-t Heracleus császár alapította a VII. sz.-ban. 1396 szept. 28. itt verte meg Bajazid szultán Zsigmond királynak 90,000 főnyi seregét (l. *Nikápolyi csata).* 1598-ban Mihály oláh vajda aratott itt győzelmet a törökökön. 1810 szept. 27. az oroszok elfoglalták, de csakhamar ismét visszaadták. 1829 jul. 25. a Govarov vezérlete alatt álló oroszok a törökök megerősített táborát megostromolták. 1877 júl. 13. az oroszok megtámadták és három napi ostrom után elfoglalták.

Nikápolyi csata, a török ellen vívott harcoknak egyik legjelentékenyebb eseménye. Első ízben egyesültek ez alkalommal a keresztény fejedelmek seregei a török hatalom ellen. Hosszas diplomáciai tárgyalások után a külföldi, főként francia sereg június elején ért Magyarországra. Júliusra a magyar csapatok is csatlakoztak s az egyesült (mintegy 90,000-re tehető) hatalmas sereg Bolgárországba nyomult s a Duna jobb partján eső Nagynikápolyt 1396 szept. 12. ostrom alá vette. Ezzel fölszabadította Konstantinápolyt a tavasz óta tartó ostrom alól, mert Bajazid (l. o.) a Sipka-szoroson át Nikápoly fölmentésére indult. Szept. 28. történt az ütközet. A franciák egymagukban rohantak a törökökre. Két rohamban győztek is, de a derékhaddal szemben nagyobb részük elesett vagy fogságba jutott. Menekülő csatlósaik és lovaik nagy rémületet gerjesztettek a keresztény sereg többi részeiben és Zsigmond csak seregének kisebb részével siethetett a franciák segítségére; Bajazid azonban — roppant küzdelem és véráldozat után — megverte s a Duna felé való visszavonulásra kényszerítette. Zsigmond a Dunán s a tengeren Konstantinápolyba menekült. Alaptalan az a vélemény, hogy ez ütközet szinhelye a Tirnovótól 17 kilométerre eső Nikup falu mellett lett volna.

Irodalom. Köhler, Die Schlachten von Nikopoli und Warna; Horváth Jenő, Magyar hadi krónika; Bárczay, Nikápoly, Hadtörténelmi Közlemények, 1894; Kropf L., A nikápolyi csata szinhelye (Századok 1894, 490 old.); Delaville le Roulx, La France en Orient (III. 1886).

Nikaria *(Ikaria),* a török birodalomhoz tartozó sziget Kis-Ázsia Ny-i partja mellett, Szamosztól Ny.-ra, 140 km² területtel, (1912) 14,760 nagyobbára görög lakossal. A lakosok fő foglalkozása a szivacshalászat. Főhelye Kothelo. 1912 jul. 31. a sziget függetlennek nyilvánította magát. 1912 nov. közepén görög katonaság szállotta meg.

Nikátor (gör.) a. m. *győző*, I. Seleukos és II. Demetrios sziriai királyok mellékneve.

Nikavari, sziget, l. *Kamorta*.

Nike (gör. a. m. *győzelem)*, a győzelem megszemélyesítője a régi görögök képzeletében. Eleinte egyes nagyobb istenségek, főként Zeus és Athene adományának tekintették a kivívott győzelmet, ezért Pheidias úgy az olympiai Zeusszobornak, mint az athéni Athena Parthenosnak kezébe egy-egy szárnyas női alakot helyezett, mely koszorút és pálmát nyujtott előre. Utóbb ez istenek győzelmet nyujtó hatalma külön istenalakká önállósult, melynek ábrázolása számos remekműre adott alkalmat s melynek motivumai nagyjában a Pheidias-félék maradtak. Leghíresebb fenmaradt N.-szobrok: az Olympiában kiásott Paionios-féle N. (l. a *Görög művészet* című cikk III. képmellékletének 18. ábráját), a Samothrakéből való óriási N.-szobor (a Louvre-ban), mely egy diadalmas tengeri csata emlékére egy hajó orrán állva ábrázolja az istennőt. A rómaiak N. nevét *Victoria*-val (lat. a. m. győzelem) fordították s nagy tiszteletben tartották az adoptált görög istennőt. Augustus császár az actiumi győzelem emlékére a szenátus üléstermében oltárt állíttatott neki, mely túlélte az antik istenek uralmát, amennyiben a keresztények csak 394-ben tudták eltávolítását kieszközölni.

Nikephorion, ókori mezopotámiai város, Nagy Sándor vagy I. Seleukos alapította ott, hol a Belichas (Belich) az Eufráteszbe ömlik. Romjai a mai *Rakka* mellett láthatók. A város neve később *Kallinikos* volt, a császárok korában pedig *Leontopolis*.

Nikephoros, kelet-római császárok:

1. *I. N., kelet-római császár* (802—811.). Seleukiából származott s Iréne császárnő kincstartója volt. 802 okt. 31. jutott a trónra palotaforradalom útján. Erélyesen uralkodott, de súlyos adóival magára haragította a népet és papságot. Szerencsétlenül harcolt *Harun-al-Rasid* kalifával. A bolgárok ellen vívott szerencsétlen csatában esett el 811 júl. 25.

2. *II. N. Phokas, kelet-római császár* (963—969.), szül. Kappadokiában 913., megh. 969 dec. 10. Romanos császár alatt szerencsésen harcolt a szaracénok ellen s visszafoglalta tőlük *Kréta* szigetét (961.) II. Romanos halála után foglalta el a császári trónt 963 aug. 16. és nőül vette annak özvegyét, *Theophanót*. A szaracénoktól visszafoglalta Kilikiát és Sziriát s a bolgárok ellen is szerencsével harcolt. A nép és papság azonban a súlyos adók miatt nem kedvelte. Egyik mellőzött hadvezére, *Tzimiskes János* 969 dec. 10. neje tudtával meggyilkolta és trónját elfoglalta.

3. *III. N. Botaneiates, ketet-római császár* (1078—81.). VII. Mihály császár hadvezére volt s 1078. kiáltották ki katonái császárnak. Versenytársát, *N. Bryenniost* legyőzte, de őt meg *Alexios Komnenos* fosztotta meg a tróntól 1081., mire kolostorba vonult.

Nikephoros *Bryennios*, bizánci történetíró, megh. Konstantinápolyban 1137. Apósa, *Alexios Komnenos* császár társuralkodójává (caesar) tette. Megírta a Komnenos család történetét 1057—70. E művet neje, *Anna Komnena* (l. *Anna*, 13.) folytatta és fejezte be. Kiadta *Meineke* (Scriptores Hist. Byzantinae, Bonn 1836).

Niketas, 1. *Eugenianos*, XII. sz.-beli görög költő, ki 3641 jambikus trimeterben száraz regényes elbeszélést írt Charikles és Drosilla szerelméről. Kiadta *Hercher* (Script. erotici graeci, Leipzig 1859).

2. *N. Akominatos* v. *Choniates*, bizánci történetíró. Magasrangú udvari tisztviselő volt s Konstantinápoly eleste (1204) után Nicaeába vonult, hol 1216 körül meghalt. Főműve 1180—1206-ig 21 könyvben tárgyalja a görög császárok történetét s folytatása *Zonaras* nagy művének. Kiadta *Bekker* (Script. Hist. Byzant., Bonn 1835).

3. *N. (Niceta)*, missziópüspök Dáciában, egyházi író. Élt 335—414 között. Székhelye Remesiana-ban (Romatiana) volt a mostani Bela-Palanka szerb falu mellett, a belgrád-konstantinápolyi római hadi úton. Nevezetes főműve: 6 libelli instructionis, a keresztelendők számára való utasítások, amelyekből az 5. könyv egészen maradt ránk és az apostoli hitvallás magyarázatát tartalmazza. Valószinüleg tőle származik a *Te Deum* (l. o.) is.

Niki, afrikai ország, l. *Borugung*.

Nikias, 1. athéni államférfi és hadvezér, Athén leggazdagabb polgára, már Perikles életében kitűnt a csatatéren, ennek halála után 429. öt évig strategos volt, s vagyona révén is mint a konzervatív párt feje nagy befolyással volt hazája sorsára. Ellenfelének, Kleonnak halála után a szerencsétlen amphipolisi csatavesztéskor 50 évre békét kötött (421) Spártával, de ez a *N.-i béke* Alkibiades izgatásai miatt nem maradhatott meg. Hiába ellenezte N. a sziciliai expediciót, kénytelen volt Lamachosszal és Alkibiadesszel együtt ennek élére állani. Bár intézkedéseiben mindig ingadozó volt, mégis győzelmet vívott ki Szirakuza falainál, melyeket csak azért nem vehetett be, mert időközben megérkezett Gylippos vezérlete alatt Spárta és Korinthos segítsége. Ekkor fordult a háború kockája; az athéni hajóhad többször vereséget szenvedett, a sereg maradványa pedig az Asinaros folyó mellett (413) megsemmisült. N. Gylippos fogságába került és kivégeztetett; honfitársai még a nevét is kihagyták a Sziciliában elesettek emlékkövén. — Fia, *Nikeratos*, ki ép oly nemes érzületű volt, a harminc zsarnok parancsára vesztette el életét.

2. *N.*, ó-görög festő, l. *Görög művészet*, 3.

Nikinci *(Nikincze)*, adó- és pk. Szerém vm. rumai j.-ban, (1910) 2005 magyar, horvát és német lak., vasútállomás táviróval s u. o. postahivatal.

Nikisch *Artur*, karmester, szül. 1855 okt. 12. Szentmiklóson. A bécsi konzervatóriumon tanult. 1878-ban a lipcsei városi szinház karmestere lett. 1889-ben Bostonban dirigált. 1893-ban a budapesti Operaház igazgatója, 1895. a lipcsei Gewandhauskonzertek vezetője lett, u. o. 1902. a konzervatórium igazgatója, 1904—05. a városi szinház operaigazgatója. Művei: vonóshatos (1870), Die Christnacht (kántáte), dalok, szimfónia.

Nikita, Montenegro királya, l. *Miklós*, 1.

Nikitin, orosz költő, l. *Nyikityin*.

Nikkel *(nickel, nikol;* ma már nem használt rossz magyar neve: *álany)*, kémiai jele *Ni*, atom-

súlya 58·6. A vascsoportba tartozó négy vegyértékű fémes elem, vegyületeiben mindig mint pozitiv gyök szerepel. Cronstedt fedezte fel és Bergmann tanulmányozta behatóan 1755. Minden kétségen felül áll, hogy a N.-t a kinaiak már a legrégibb időkben ismerték. Szinállapotban a meteorkövekben (2—8%) található, vegyületei egyes helyeken nagy tömegekben fordulnak elő. Főérce a *nikkelin* v. *arzénnikkel*, melyből pörkölés után sósavval való kivonással kapott oldatból a többi fém eltávolítása után a N.-t mint hidroxidot vagy karbonátot leválasztják. E vegyületekből azután redukció útján készítik a fém N.-t. Újabban a Mond-féle eljárás szerint N.-szénoxidból állitják elő. Az egészen tiszta N. N.-monoxidból v. N.-kloridból hidrogénnel való redukció útján készül. A N. erősen fénylő, ezüstfehér fém, melynek kissé sárgás árnyalata van; igen kemény és jól nyujtható, ha $^1/_8$% magnézium van hozzákeverve. Fs. 8·9. Az egészen tiszta N. igen nehezen olvasztható meg, a széntartalmú könnyebben. A mágnes mint a vasat magához vonzza. A tiszta N. a levegőn egyáltalán nem változik meg, hevitéskor is csak felületén képződik igen vékony oxidréteg. Magas hőmérsékleten a vizet igen lassan bontja el és higitott kénsavban v. sósavban hidrogénfejlődés közben igen lassan feloldódik, salétromsav azonban könnyen oldja. A finomul elosztott N. magas hőmérsékleten a klórral tűztünemények között N.-kloriddá egyesül, úgyszintén a szénoxiddal is már 100°-on és ekkor *N.-tetrakarbonillá* lesz. A N.-vegyületek többnyire zöld színűek és kis mértékben mérgesek. Reakciói: a N.-sók oldatai sósavval megsavanyítva, kénhidrogéntől nem változnak meg, közömbös oldatai azonban ammoniumszulfiddal fekete — N.-szulfidból álló — csapadékot adnak, amely híg sósavban nem oldható. Nátriumhidroxiddal v. nátriumkarbonáttal *N.-hidroxid*, illetőleg *N.-karbonátból* álló zöld csapadék képződik; ilyen színű csapadék keletkezik ammoniától is, de a csapadék az ammonia fölöslegében kék színű folyadékká oldódik fel. L. még *Nikkelötvények*.

Nikkelacél, a vas és nikkel ötvénye. A nikkelt a megömlött acélhoz szín vagy ferrónikkel alakjában adják, vagy a Martin-kemencébe adagolnak nikkeloxidult. Ez a fém az acélt nyujthatóbbá, megmunkálhatóbbá teszi. Mivel az ötvény kemény, de szívós is, hajóborításra, ágyúk és puskacsövek készítésére használják. A nikkel kedvező hatása 16%-ig érvényesül. Ha krómot is adnak az acélömledékhez, még jobb műszaki tulajdonságú ötvényt (krómnikkelacélt) kapunk, ezt különösen ágyúlövedékek gyártására használják, mert igen keményre edzhető. Ebben az állapotban mm²-kint 200 kg. szilárdságot is érhetünk el.

Nikkelantimon (ásv.), l. *Breithauptit*.

Nikkelantimonkovand v. *nikkelantimonfény* (ásv.), l. *Ullmannit*.

Nikkelarzénkovand v. *nikkelarzénfény* (ásv.), l. *Gersdorffit*.

Nikkelbronz, l. *Nikkelötvények*.

Nikkelcianür *(ciánnikkel)*, $Ni(CN)_2$, nikkelsóoldatokból ciankálival készíthető zöld színű csapadék, mely fölös ciankáliban mint káliumnikkelcianür ($Ni(CN)_2.2KCN+H_2O$) oldódik.

Nikkelércek azok az ásványok, amelyekből nikkelfémet olvasztanak ki. A nikkel a természetben állandóan a kobaltot kiséri. Fontosabb nikkelércek: smaltin, kobaltin, millerit, nikkelit és főkép a garnierit.

Nikkelérmek. A mult század közepén (1850) Svájcban kezdték váltópénzül verni. Ezt követte Észak-Amerika (1856), Belgium (1860), Németország (1873), Magyarország és az osztrák tartományok (1892) stb. Nálunk 10 és 20 filléres N. vannak. A N. célszerűsége abban áll, hogy aránylag kis súly mellett nagy értékben forog.

Nikkelezés, a galvanosztegiai ipar legfontosabb ágai közé tartozik; célja az, hogy a vasat, rezet, sárgarezet, cinket s más könnyen oxidáló fémet az oxidációtól mentes nikkelréteggel védjenek meg. A bevonandó tárgyat előbb a rozsdától és zsiradéktól (l. *Csávázás*, *Ezüstözés*) megtisztogatják s ezután vezető drótra kötve, a nikkelfürdő negativ sarkára függesztik. A nikkelfürdő rendesen gyengén savanyú hatású, melyet többnyire 500 g. kénsavas nikkeloxidul ammoniákból, 500 g. kénsavas ammoniákból és 10 l. tiszta vízből készítenek. Használják a bórsavas fürdőket is. A fürdő savanyúságát kék lakmuszpapirossal próbálják ki, melyet a fürdőnek gyengén kell megvörösítenie. Ha a papiros szinét megtartja, akkor a fürdőt citromsavval savanyítják, ha pedig erősen savanyú hatású, alkáliákkal közömbösítik. Az anóda öntött v. hengerelt nikkellap lehet. Legjobb mind a kettőt egyszerre használni, mert az öntött lap gyorsan oldódik s ennek következtében hamar lúgossá, a hengerelt pedig lassan oldódik s ennek következtében hamar savanyúvá lesz a fürdő. L. *Galvanosztegia*.

Nikkelezüst-ötvény, l. *Ezüstötvények*.

Nikkelfény, a német *Nickelglanz*-nak szolgai fordítása. Nem tudományos, hanem bányászati elnevezés; a *Gersdorffit* és *Ullmannit* ásványokat foglalja magában.

Nikkelfoszfát, $Ni_3(PO_4)_2 + 7 H_2O$, zöld színű kristályokat képez, melyek hideg és meleg vízben egyaránt oldhatatlanok.

Nikkelgimnit, l. *Gimnit*.

Nikkel hidroxidjai. Ha nikkelsók oldatát nátriumhidroxiddal elegyítjük, almazöld színű csapadék, *nikkelhidroxidul* (nikkeloxidulhidrát) $Ni(OH)_2$ keletkezik. E vegyület savakban és ammoniákban oldható. A kék színű ammoniákos oldata a selymet oldja. Alklórossavas nátrium a nikkeloxidulsavakból fekete nikkelhidroxidot $Ni_2(OH)_6$ választ ki.

Nikkelin, *nikkolit*, *réznikkel*, *arzénnikkel*, *vörös nikkelérc*, *nikkelkovand* (ásv.), hatszöges kristályai igen ritkák, izomorf a Breithauptittal; rendesen fonalas elágazó halmazokban, gömbökben, vesealakú vagy vaskos darabokban fordul elő; a prizma szerint kitünően hasad; törése kagylós-egyenetlen; rideg. Világos rézveres, szürkére vagy feketére futtatódik, karca barnásfekete. Nikkelarzenid NiAs; kobalt- és nikkelércek társaságában érctelérekben fordul elő a Cseh-Szászérchegységben (Schneeberg, Annaberg, Marienberg, Joachimstal, Freiberg), a Schwarzwaldban (Wittichen, Wolfach) és különösen szép kristályokban a rézpalát áttörő baritos telérek-

ben (Kobaltrücken) Sangerhausen, Bieber és Riechelsdorf közelében. Régente a legfontosabb nikkelérc volt.

Nikkelin, átlag 56% rezet, 13% ónt és 31% nikkelt tartalmazó fehérszínű ötvény.

Nikkelkarbonát, l. *Nikkel.*

Nikkelkarbonil a. m. *nikkelszénoxid.*

Nikkelklorid *(nikkelklorür)*, $NiCl_2$ úgy keletkezik, ha poralakú fémnikkel gyenge melegítéskor klórral érintkezik. A keletkezett N. sárga fémes fényű, szublimálható. A levegőn nedvességet vesz fel és zöld színűvé lesz. Tömény kristályvizes oldatából v. nikkeloxidulkarbonátnak sósavas oldatából zöld, 6 mol. kristályvizet tartalmazó N. kristályosítható ki.

Nikkelkovand, l. *Nikkelin* és *Millerit.*

Nikkellemez, tiszta nikkelből v. nikkellel lemezelt vaslapból, v. galvános úton nikkelezett réz- v. cinklapból kihengerelt lemez.

Nikkelmonoxid, l. *Nikkeloxidul.*

Nikkelnitrát, $Ni(NO_3)_2.6H_2O$. Smaragdzöld színű só, mely nikkelnek, nikkeloxidnak vagy nikkelkarbonátnak salétromsavban való oldása és kristályosítása útján kapható. Egyhajlású kristályokat képez, levegőn könnyen szétfolyik, alkoholban oldódik.

Nikkelokker (ásv.) a. m. *Annabergit* (l. o.).

Nikkeloxidul *(nikkeloxid, nikkelmonoxid)*, NiO, a természetben mint Bunsenit fordul elő. Előállítható nikkelhidroxidulnak, szénsavas v. salétromsavas N.-nak izzítása által; zöldeskék színű, savban könnyen oldódó termék. Hosszabb ideig gyengén hevítve fekete nikkeloxiddá (nikkeltrioxid) Ni_2O_3 alakul át, mely magasabb hőmérsékleten N. és oxigénre bomlik. Savakkal N.-sókat és oxigént képez. A nikkeloxidokat az üveggyártásban nagyban alkalmazzák.

Nikkeloxidulsók, részben előfordulnak a természetben, vagy mesterségesen előállíthatók nikkeloxidul- v. szénsavas nikkeloxidulnak különféle savakban való feloldása v. cserebomlások által. Oldataiból kálilúg almazöld színű csapadékot választ le. Ammoniákkal eleinte csapadék keletkezik, mely fölös ammoniákban kék színnel oldódik. Kénhidrogén savanyú oldatából csapadékot nem választ le. Kénammonium nikkelszulfidot választ le. Oxálsavval lassan zöld színű oxálsavas nikkeloxidul keletkezik. *Kénsavas nikkeloxidul (nikkelszulfát, nikkelvitriol)* $NiSO_4$ keletkezik, ha nikkeloxidult v. nikkelkarbonátot híg kénsavban feloldunk. Sötét smaragdzöld színű kristályokat képez 7, magasabb hőmérsékleten állandóbb kékeszöld színű 6 mol. kristályvízzel. 280°-on víztelenné válik és sárga színű lesz. Ammoniumszulfáttal *kénsavas nikkeloxidulammoniákot* képez $(NH_4)_2SO_4, NiSO_4 + 6H_2O$, melyet nikkelezésre, továbbá cinknek és sárgaréznek feketére való maratására használnak. *Salétromsavas nikkeloxidul (nikkelnitrát)* $Ni(NO_3)_2$ szétfolyó smaragdzöld színű kristályokat képez. *Bázikus szénsavas nikkeloxidul (nikkelkarbonát)* előfordul mint *nikkelsmaragd* $Ni_3CO_5 + 6H_2O$. *Foszforsavas nikkeloxidul (nikkelfoszfát)* világoszöld színű, melyet izzítva sárga színű festéknek használnak (nikkelsárga). *Kovasavas nikkeloxidul (nikkelszilikát)* a természetben mint Rewdanskit és Garnierit fordul elő. Nikkelarzeniát képezi a nikkelvirágot.

Nikkelötvények. A nikkel sok fémmel igen becses ötvényeket alkot. A meteorvas 4—20, leginkább 10% nikkeltartalmú ötvény. Vasnikkel-ötvény a *nikkelacél* is (l. o.). Réztartalmú nikkelötvények az *újezüst, pakfong, argentan* vagy *alpakka* (l. *Alpakka*). A kína-ezüst tárgyakat is hasonló ötvényből készítik és azután galvanikus úton megezüstözik. A német és osztrák-magyar váltópénz (10 és 20 filléres) 75 sr. réz és 25 sr. nikkelből áll; a svájci váltópénz az említetteken kívül még cinket és ezüstöt is tartalmaz. Az elektrotechnikában ellenállásul használt *konstantán*-t 6 rész rézből és 4 rész nikkelből készítik. Fontosak még a *mangánnikkelbronz* (60% réz, 10% ón, 10% nikkel és 20% mangán), a *mangánnikkel-sárgaréz* (53·51% réz, 1·22% ón, 38·28% cink, 0·17% ólom, 2·14% nikkel, 3·24% mangán és 1·44% vas). Mind a kettőt szilárdsága és szívóssága miatt a gépészetben használják. A mérőeszközök és óraingák gyártására használt *Guillaume-féle fém* és az *invar* 35·7% nikkelt és 64·3% acélt tartalmazó ötvény, kiterjedése 12-szerte kisebb, mint az acélé.

Nikkelsmaragd, lásd *Nikkeloxidulsók* és *Texasit.*

Nikkelszénoxid *(szénoxidnikkel, nikkelkarbonil)*, $Ni(CO)_4$ keletkezik, ha finoman eloszlatott fémnikkelre 100°-on szénoxid hat, színtelen, nagy fénytörésű folyadékot képez, mely —25°-on tűalakú kristályokban megszilárdul. Oldhatatlan vízben, híg savakban és alkáliákban, oldódik szénhidrogénekben, különösen terpentinben. Könnyen oxidálódik, gőze izzócsőben szétesik nikkelre és szénoxidra. A N. újabban a nikkel előállítására szolgál (Mond-eljárás).

Nikkelszilikát, l. *Nikkeloxidulsók.*

Nikkelszulfát, l. *Nikkeloxidulsók.*

Nikkelszulfür *(nikkelszulfid, kénnikkel)*, NiS, előállítható nikkeloxidulsók oldatából kénammoniummal, mint fekete csapadék. Vízben oldhatatlan, híg savakban is csak igen nehezen. NiS_2 megtalálható nikkelantimonpátban és nikkelarzénpátban.

Nikkeltetrakarbonil, l. *Nikkel.*

Nikkelvas, l. *Meteorit.*

Nikkelvirág a. m. *Annabergit* (l. o.).

Nikkelvitriol, l. *Nikkeloxidulsók.*

Nikkolit (ásv.), l. *Nikkelin.*

Nikla, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1910) 1438 magyar lak., postahivatallal, u. t. Marczali. Itt lakott saját birtokán 1808—36. *Berzsenyi* Dániel s itt is halt meg.

Niklaes, l. *Familisták.*

Niklova, község, l. *Miklósvölgye.*

Nikó *Lina*, szinésznő, szül. Kun-Szent-Miklóson 1853 máj. 26., megh. Budapesten 1905 júl. 26. Vidéki szinészkedés után az 1896. megnyíló budapesti Vígszinházhoz szerződött s itt működött haláláig. Kivált kómikai szerepekben tünt föl erős jellemző erejével és természetes humorával. Főbb szerepei: Mariollené (Államtitkár úr), Héloise néni (Órnagy úr) stb.

Nikobarok, szigetcsoport az Indiai-oceánban a Kis-Andamánoktól DDK-re, 1645 km² területtel,

6511 lak. 10 nagyobb és 9 kisebb szigetből áll; 3 csoportra osztják, a D.-i csoportban a nagyobb szigetek: Nagy-Nikobar 865 km² és Kis-Nikobar 150 km²; a középsőben: Kacsall, Nankaori, Kamorta, Trinkut, a félholdalakú Teressza, Bompoka, Csaura és Tillangcsong; az É.-iban Batti-Malve és Kar-Nikobar 147 km². E szigetek nagyobbára mészképződményekből állanak, nagyobb részüket középmagasságú hegyek takarják. A legmagasabb csúcs Nagy-Nikobaron van (720 m.). A forró és nedves éghajlat alatt a növényzet igen buja; különösen a D.-i N.-on rengeteg erdők vannak, míg az északiak laposak és kevésbbé termékenyek. A földmívelés ismeretlen, mivel a lakosok csak vadászatból, halászatból és a vadon termő gyümölcsökből élnek. A legfőbb kereskedelmi és kiviteli cikk a kókuszdió, továbbá az ehető madárfészek, teknősbéka, ambra és trepang. A rézbőrű, jól megtermett benszülöttek a malájokhoz hasonlítanak. 1858-ban a britek alakszerüen is annektálták e szigetcsoportot; kormányzójukat az indiai kormány nevezi ki.

Nikodemiták, a reformáció hívei Arth-ban (Schwyz kanton). Nevüket onnan nyerték, mert Nikodemushoz hasonlóan éjjel és titokban gyülekeztek össze. Schwyzban nem türetvén, Zürichbe mentek. Miután Schwyz és a többi katolikus kantonok Zürichnek érdekükben való intervencióját visszautasították, háború ütött ki (1656), mely a katolikusok győzelmével végződött.

Nikodemus, gazdag farizeus, a szanhedrin tagja. Háromszor fordul elő Szt. János evangeliumában, ú. m. éjjeli találkozása Jézussal, a tanácsban, hol Jézus védelmére kel és a sírba tételnél. További sorsának leírása legendaszerű. N. főhőse az ú. n. Evangelium Nicodemi-nek. (L. *Acta Pilati* és *Apokrif könyvek).*

Nikol *(Nicol)* a. m. *Nicol-féle hasáb* (l. o.).

Nikol, l. *Nikkel.*

Nikolai *(Nicolai),* város Oppeln porosz kerületben, Pless járásban, (1910) 8377 lak., vasművel, gép- és papirgyártással, kémiai iparral.

Nikolaistad, közönségesen *Wasa,* Wasa finn län (kerület) fővárosa a Botteni-öbölbe nyuló földnyelven, vasút mellett, (1911) 22,443 lak., vaskohókkal és olvasztással, üveggyárral, hajóépítéssel; tengeri kereskedelemmel, hajósiskolával; közelében Korsholmban gazdasági iskolával. Legszebb épülete a gót lutheránus templom és a kormányzói palota. 1852-ben a város leégett és midőn újra felépítették, Miklós cárról kapta mostani nevét.

Nikolaiták, neve a Kisázsiában élt libertinus-gnosztikus felekezetnek, amelynek neveről, életéről és tanításáról a Jelenések könyve (2, 6, 14 stb.) tesz említést. Nevüket Ireneus antiochiai Nikolausra vezeti vissza. A kicsapongásaikról fönmaradt értesítések bizonytalanok. A felekezet a II. sz. vége felé megszünt, illetve másokba olvadt be.

Nikolajev, Herzon orosz kormányzóság megerősített fővárosa és hadi kikötő az Ingul balpartján, két félszigeten, amelyek a Bug-limanba nyulnak ki, vasút mellett, (1911) 97,500 lak., hajó- és hajógépgyárral, kötél-, dohánygyártással, faggyu- és gyertyakészítéssel; tengeri kereskedelemmel, amelynek fő cikke a gabona. Négy kikötője közül kettő a hadihajóknak áll szolgálatában, mivel N. Szebasztopol ostroma óta a fekete-tengeri orosz flotta főállomása, óriási dokkokkal és hajógyárral. A rendesen épült város legszebb épülete a Szt. Györgyről elnevezett székesegyház néhány csinos olasz festménnyel és az admiralitás az Ingul partján. Különböző nép- és középiskoláin kívül van csillagvizsgálója, hajósiskolája, szinháza és az admiralitással kapcsolatban nagy könyvtára. Egész sora az erődítményeknek éságyútelepeknek N.-et Oroszország egyik legerősebb várává teszi. N. helyén állott Olbia miletoszi gyarmat. 1790 óta kormányzósági székhely.

Nikolajevics, *Szvetomir,* szerb államférfiú, szül. 1844. Tanulmányait német, francia és angol egyetemeken végezte. 1873-ban a belgrádi főiskolán az irodalomtörténet tanára lett. Később az államtanács tagjává nevezték ki. 1894 ápr. 5—okt. 26 miniszterelnök és belügyminiszter volt. Kormányának idejére esett Milán ex-király visszahívása, az 1889-iki alkotmány felfüggesztése és Sándor király potsdami látogatása. Visszalépése után újból elfoglalta tanári állását. N. a magyarbarát szerb politikusok közé tartozott s gyermekeit is Magyarországon taníttatta.

Nikolajevszk, 1. az ugyanily nevű járás *székhelye* Szamara orosz kormányzóságban, a Nagy-Irgiz jobb partján, (1910) 15,200 lak., bőrcserzőkkel, téglavetőkkel, nagy marha- és gabonavásárokkal. Az 1762. alapított helység 1835-ig Mecsetnoie nevet viselt. — 2. *N.,* az ugyanily nevű kerület fővárosa a szibíriai parti tartományban (Primorszkaja), az Amur bal partján, közel a torkolatához, 13,000 lak., akik nagyobbára katonák és deportáltak. Az 1851. az Amurvidék főhelyéül alapított városnak régebben élénk kereskedelme volt.

Nikolajevszkaja Szloboda, falu Asztrakán orosz kormányzóságban, a Volga bal partján, 20,725 lak., faggyúkészítéssel, állattenyésztéssel, gabona-, fa- és sókereskedéssel; dinnyetermesztéssel.

Nikolaos, 1. Damaszkusból származó görög történetíró a Kr. e. 1. sz. második felében, Herodes zsidó király barátja, Antonius és Kleopatra gyermekeinek nevelője. Irt világtörténelmet 144 könyvben, melyből kivonatok maradtak s Augustus életrajzát, mely részben fönmaradt. Irt továbbá szinműveket, önéletrajzot, növénytant stb. Történeti töredékeit kiadta Müller (Fragm. hist. graec. 1849).

2. *N.,* lykiai görög rétor Kr. u. 480 táján, írt egy Progymnasmatát, azaz bevezetést a rétorikába. Kiadta Walz (Rhetores graeci 1833).

Nikol-féle hasáb, l. *Nicol-féle hasáb.*

Nikolić *Miron,* pakraci gör. kel. püspök, szül. 1845. Miholjacon (Szlavonia). Tanulmányai befejeztével pappá szentelték s 1881. archimandrita s 1888. pakraci püspök lett. Tagja a főrendiháznak s a horvát országgyűlésnek is, amely 1906. a magyar parlamentbe delegálta. 1914 óta az elhúnyt metropolita-patriarcha helyettese. Egyházmegyéje papi nyugdíjintézete számára nagyobb alapítványt tett.

Nikolics, 1. *Fedor (rudnai)* báró, politikus, szül. Temesvárt 1836 jún. 7., megh. Rudnán 1903 febr.

27. Családja szerb eredetű magyar indigéna volt, amely 1854. osztrák, 1885. magyar bárói címet nyert. N. tanulmányai befejezése után Ujvidéken és a temesvári kerületi helytartóságnál hivataloskodott, 1882—86-ig Bosznia és Hercegovina közigazgatóságának élére állították, 1884. titkos tanácsos lett, 1887—1896-ig a kikindai kerületet képviselte a szabadelvü párt programmja alapján. 1897-ben a gör. keleti szerb püspöki zsinat királyi biztosa volt.

2. *N. Sándor,* zenész, szül. Aradon 1834., megh. Budapesten 1895 márc. 27. 1865-ben a budapesti Nemzeti Szinház zenekarának első fuvolása és a Nemzeti Zenede fuvolatanára lett, 1870. a szinitanoda zeneelméleti, 1875. az Országos Zeneakadémia zeneszerzési tanárának nevezték ki. 1889-ben Káldy Gyulával megalapította a Magyar Zeneiskolát.

Nikolincz, község, l. *Miklósháza.*

Nikolsburg *(Mikulov),* az ugyanily nevű morva kerületi kapitányság székhelye, (1910) 6176 lak., vászon- és gyapjuszövéssel, nagy szőllőkkel; mészkereskedéssel. A város közepén egy sziklán áll a Dietrichstein-féle kastély nagy könyvtárral (20,000 kötet, köztük értékes kéziratok és inkunabulumok) és természetrajzi gyüjteménynyel. Itt kötötte meg Bethlen Gábor 1621. az első felkelése után II. Ferdinánd királlyal a békét (l. *Nikolsburgi béke).* 1866 júl. 26. Poroszország és Ausztria is itt kötöttek fegyverszünetet és előleges békét, ugyanazon év júl. 26. követte Ausztria példáját Bajorország is.

Nikolsburgi béke, II. Ferdinánd és Bethlen Gábor közt köttetett 1621 dec. 31. Bethlen már 1621 júl., midőn a vármegyék harci kedve csökkenni látszott és a törököktől remélt segély sem érkezett, Thurzó Imre és Erdődy Kristóf követei, majd pedig Káldy György tudós jezsuita által tárgyalásokat folytattatott Ferdinánddal, melyek azonban nem vezettek célhoz. A békealkudozások Nikolsburgban csak okt. 11. kezdődtek. A király követeinek élén Dietrichstein bíbornok volt, a fejedelmi biztosoknál Thurzó Szaniszló elnökölt. Hosszas viták után Ferdinándnak eleinte makacskodó emberei — a külpolitikai viszonyok rosszra fordultának aggasztó hatása alatt — engedékenyebbek lettek, úgy hogy 1621 dec. 31. létrejöhetett a végleges egyezkedés. A békeokmányok kölcsönös kicserélése 1622 jan. 7. történt. A N. értelmében Bethlen Gábor lemond a királyi címről, visszaadja a koronát, az elfoglalt vármegyéket s várakat és elbocsátja a foglyokat. II. Ferdinánd király ellenben Bethlennek adományozza a német birodalmi hercegi címet, Oppeln és Ratibor hercegségeket, átengedi neki Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Zemplén, Borsod, Abauj, Bereg vmegyét, Tokaj, Munkács, Ecsed váraival együtt (mely területek azonban a nádor és az országbirák hatósága alatt maradnak és a magyar országgyűlésre küldenek követeket). Azonfelül megerősíti a bécsi békét (l. o.), az 1608-iki koronázás előtti és utáni törvénycikkeket, Bethlen híveinek közbocsánatot hirdet, a sérelmek orvoslására pedig Sopronba országgyűlést hív össze. V. ö. *Hajnik* I., A N. (Akad. Értek. 1865).

Nikomachos, 1. ógörög festő, l. *Görög művészet,* 3.

2. *N.*, Gerasából (Arábia). Az I. sz.-ban K. u. élhetett. Egy harmonikájának első könyve ránk maradt (Jaus Musici graeci 1895), továbbá egy Bevezetés az aritmetikába (kiadta Hoche 1866). Az ókorban nagyon elterjedt mű volt, miről számos kommentárja is tanuskodik.

Nikomedeia (lat. *Nicomedia),* Bitínia fővárosa, ma *Iszmid* (l. o.).

Nikomedes, három bitíniai király neve. 1. *I. N.*, Zipoites fia, Kr. e. 281. Lysimachos halála után függetlenné tette birtokát; a galaták segítségével 277. királysággá egyesítette a trák törzseket és szerencsés háborúkat viselt Sziriával. Meghalt 246. — 2. *II. N. Epiphanes,* II. Prusias fia, mint apagyilkos foglalta el trónját Kr. e. 148. Már erősen Róma befolyása alá került. Meghalt 91. — 3. *III. N. Philopator,* az előbbinek fia, VI. Mithridates miatt két ízben menekülni volt kénytelen hazájából, de a rómaiak visszaadták trónját. Halálakor (74) Bitíniát a rómaiakra hagyta.

Nikomedes, görög matematikus, Kr. e. 200 évvel élt, a konchois (kagylóvonal) felfedezője.

Nikomedia, l. *Iszmid.*

Nikon, orosz patriarcha, l. *Nyikon.*

Nikonium, orosz város, l. *Ovidiopol.*

Nikopol, község Jekaterinoszlav orosz kormányzóságban, a Dnyepr jobb partján, (1907) 21,282 lak., gabona- és kenderkereskedelemmel; folyami kikötővel.

Nikopoli, város, l. *Nikápoly.*

Nikopolisz, 1. ókori város Epirus DNy.-i hegyfokán, a mai Prevezától 6 km. távolságban; Augustus alapította (v. ö. *Actium)* és Epirus fővárosa volt; már Julianus idejében hanyatlott, a gótok pusztítása után Justinianus helyreállította. Ma csak romjai láthatók (2 szinház, vízvezeték, stadium stb.). — 2. *N.*, palesztinai város, l. *Emmausz.*

Nikotianin, *nicotianin, dohánykámfor :*

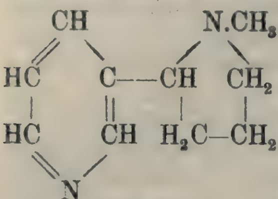

$C_{23}H_{32}N_2O_3$

N.-nak nevezte *Hermbstaedt* a száraz dohánylevél vízgőzzel való desztillációjakor átpárolgó illékony anyagot, melyből *Barral* szerint lúg hatására nikotin keletkezik és *Buchner* szerint nem más, mint nikotinnak illékony savval való vegyülete. Színtelen kristályos test, dohányszagú, fűszeres, kesernyés ízű. Vízben kevéssé, alkoholban és éterben jól oldódik. Nagyon illékony; gőze az orr, torok nyálkahártyáit, továbbá a nyelvet izgatja; belsőleg fejfájást és émelygést okoz.

Nikotin, *nicotin,* $C_{10}H_{14}N_2$. A dohánylevél legfontosabb alkaloidája. Szerkezete szerint a piridin-pirrolidin csoportos alkaloidákhoz tartozik és pedig *β-piridil-α-N-metil-pirrolidin.* Színtelen, gyenge szagú, 247°-on forró, 1.0097 fajsúlyú folyadék. A poláros fény síkját balra forgatja: $[\alpha]_D = -166{\cdot}39^0$. Sói jobbra forgatnak. Levegőn megbarnul és dohányszagúvá válik. Égetően csípős ízű. Vízben, alkokolban, éterben jól oldódik. Kétsavú bázis. Sói jól oldódnak a különböző oldószerekben, ezért nehezen kristályosíthatók. A dohány (Nicotiana tabacum) és más

Nicotiana-félék levelében almasavhoz és citromsavhoz kötve fordul elő változó mennyiségben. A dohánylevél N.-tartalma 0·6—8% között ingadozik. Előállítására a dohányleveleket híg savval kivonják, a vonadékot besűrítik, mésztejet adnak hozzá és a N.-t vízgőzzel ledesztillálják.

Nikotin.

Szintézis útján is előállították. 1828. *Posselt* és *Reimann* fedezték fel.

A N. idegméreg, mely a vegetativ szerveket (szív, belek, elválasztó mirigyek) beidegző vegetativ idegeket bénítja meg, előzetes heves izgalom után. Emellett megbénítja a harántcsíkolt izomzatot, s a lélegző és érmozgató központokat, ami az egyidejüleg gyorsan kifejlődő szívgyengeséggel súlyos, halálos ájulásra vezet. Gyógyszerül nem használható. Alacsonyabb rendű állatok, különösen rovarok, tetvek, hernyók ellen igen erős méreg, s a kertészetben kiterjedten használják permetezés alakjában a dohánykészítményeket (l. *Thanathon)*.

Nikotinmérgezés *(nicotinismus)*. A nikotin igen erős méreg, melyből 1 csepp = 0·04 gr. megölhet egy embert. Heveny és mérgezések gyakoriak a népies gyógymódokban szokásos bagóléés dohányfőzet-csőrék, bőrbedörzsölések, dohányleveles borogatások és pipa- vagy szivarversenyek következtében. *Könnyű* esetekben szédülés, nyáladzás, izzadás, halványság, rendetlen szívverés, nehézlélegzés észlelhetők, mely tünetekhez csakhamar hányás csatlakozik (kezdő dohányosok). *Súlyos* esetekben a hányáshoz hasmenés csatlakozik, a mérgezettek a nagy izomgyengeség miatt összerogynak és elájulnak, lélegzésük hörgő, kimaradó, szívműködésük alig van. Az öntudatlanságot felkiáltások, deliriumok zavarják meg, s fájdalmas izomzsugorodások, ismétlődő heves rángógörcsök után beálló teljes bénulásban hal meg a mérgezett. A gyógyulás elhúzódó; az elme fátyolozottsága, lélegzési és látási zavarok makacsok; az izomgyengeség hónapokig is eltart. *Krónikus N.* a dohányzással visszaélőknél fejlődik, mert a füstbe kétségtelenül beléjut a dohány nikotinjának 50—70%-a. A szivar izzó parazsában ugyan teljesen elpusztul a nikotin, de a hátraszívott égési termékek, főleg a forró vízpárák a szivar még nem égő részét átnedvesítik, s szabad nikotinját — illanó lévén az — magukkal ragadják. Ezt igyekeznek meggátolni a dohánynak, szivaroknak bizonyos pácolásával, melynek célja az, hogy a nikotint megkösse, illanását megakadályozza. Legszokásosabb eljárás a csersavval való pácolás; a keletkező csersavas nikotint a forró vízgőzök nem tudják magukkal ragadni, a tűzbe jutva pedig legnagyobb részben megsemmisül (antinikotinos, «deniko»-s dohány és szivarok).

Legelőbb és később legsúlyosabban a szívműködés szenved: szívdobogás szívtáji fájdalmakkal, szorongó érzéssel rohamokban lepi meg a mérgezettet. Lélegzési nehézségek, bal karba sugárzó fájdalmak, álmatlanság, izomremegés súlyosítják az állapotot. A szív ereinek elmeszesedése, a szívizom elfajulása állhat be. Gyakori tünet a részleges *színvakság* és látásélesség csökkenése. Az akut mérgezés kezelésében legfontosabb a méreg gyors eltávolítása gyomor- és bélmosásokkal. Célszerű erre híg csersavoldatokat használni. A már kifejlődött mérgezés ellen csak a tünetek szerint járunk el, ellenszerei leginkább a koffein és a kámfor. A krónikus mérgezés tünetei az erős dohányzás abbanhagyására — ami könnyen kivihető absztinenciális tünetek nélkül — elég hamar és jól javulnak.

Nikozia, Ciprus sziget fővárosa, l. *Levkozia.*

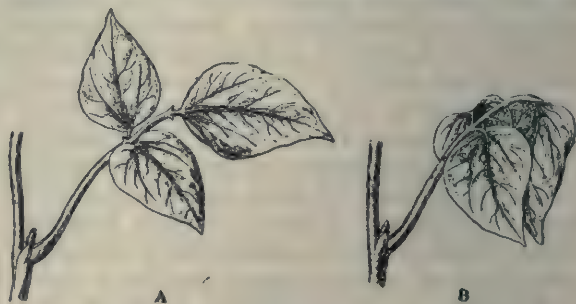
Nikšić, adók. Modrus-Fiume vm. szluini j.-ban, (1910) 600 horvát lakossal; u. p. és u. t. Szluin (Slunj).

Niksics, megerősített város Montenegróban, egy elszigetelt magaslaton, a felső Zeta termékeny völgyében, kb. 5000 lak.; 1877. jutott a montenegróiak birtokába. 1916 jan. 23. osztrák-magyar csapatok szállották meg.

Nikszár *(Nikszára, Nigisszár)*, város Kis-Ázsia ÉK.-i részében, Szivasz vilajetben, mintegy 5000 lak., selyemkereskedéssel. N. az antik Neo-Caesarea, valószinüleg egykor Mithridates székhelye; római erődítményeinek csekély romjai maig is láthatók. 314-ben itt egyetemes zsinatot tartottak.

Niktalopia *(nyktalopia,* gör.), nappali vakság, a hemeralopia ellentéte. Az a jelenség, amikor valaki este, vagy homályos helyen jobban lát, mint nappal vagy jó világosság mellett. Előfordul olyanoknál, akiknek szaruhártyáján vagy lencséjében középen fekvő homályok vannak. Erős világosságban a pupilla megszűkülésekor ezek a homályok a fény behatolását gátolják; alkonyatkor a pupilla megtágul és ilyenkor a fénysugarak a szaruhártya vagy lencse tiszta részein át behatolhatnak a szembe. Azoknál a betegségeknél, amelyek az ideghártya középi részének látóképességét megrontják, a látási zavar gyenge világítás mellett kevésbbé tünik fel a betegnek, mint erős fényben és ezért az a benyomása, hogy ő alkonyatkor jobban lát. Ezen alapul a dohány- és szeszmérgezéstől eredő látóideggyuladás eseteiben észlelt N. is.

Niktinasztia, *niktitropizmus* (növ.), a növények tagjainak, különösen a lombleveleknek és virág-

1. ábra. A veteménypaszuly (Phaseolus vulgaris) levelének *A* nappali, *B* éjjeli helyzete.

leveleknek a fény és sötétség időszaki változása okozta mozgása, amely jelenséget régebben a növények alvása név alatt ismertek. Megkülönböztették a levelek nappali és éjjeli helyzetét (l. az *1.* és *2. ábrát)* A beállott változásból az időjá-

rásra is következtettek (l. *Időjósló növények)*, holott a változás a beállott időjárást bizonyítja

2. ábra. A közönséges oroszlánfog (Leontodon hastilis) fészke záródva és kinyílva.

csak, nem pedig a várható változását. L. még *Nasztia*.

Niktitropizmus, l. *Niktinasztia*.

Niktofóbia *(nyktophobia*, gör.), a sötétségtől való félelem, ideges jelenség.

Nikutowski, *Artur*, német-lengyel festő, szül. Salwarschienenben 1830 jan. 9., megh. Düsseldorfban 1888 febr. 14. A königsbergi művészeti akadémián tanult, majd Düsseldorfban Lessingnek volt tanítványa. Mozgalmas csataképei annak idején igen kedveltek voltak. Ilyenek: Átkelés a Berezinán (1858, Karlsruhe, Kunsthalle); Orosz határőrök lengyel csempészeket üldöznek (1861); A lipcsei csata vége (1863); A harcosok hazatérése; A népfelkelő tiszt búcsúja; Lengyel szabadsághős temetése (1872); Ima az ütközet előtt (1881).

Nil *(Rozsnyai* Kálmánné *Dapsy* Gizella), írónő, szül. Losonczon 1885 jan. 18. Gimnáziumi tanulmányait szülei halála miatt félbeszakítva, óvónő lett Szeghalmon. Korán jó nevet szerzett mint költőnő, s *Nil* név alatt írt verseit és elbeszéléseit szívesen közölték a budapesti szépirodalmi lapok. Önálló kötetben megjelent művei: *Zsúrvilág provincián* (elbeszélések, 1904); *Versek* (1905); *Nálunk* (versek, 1908); *A szívem* (versek, 1909); *Az uram könyve* (versek, 1910); *Lélekstációk* (elbeszélések, 1911); *Lelkem virágos ablakából* (versek, 1914); *A fehér ruha* (regény, 1915).

Nil admirari (lat.) a. m. semmin se csodálkozzál, semmin se ütközzél meg. Igy kezdi Horatius episztolái I. könyvének 6. darabját. Ezt a stoikus elvet Plutarchos szerint Pythagoras hangoztatta először (μηδὲν θαυμάζειν.).

Niles (ejtsd: nejlsz), 1. város Michigan északamerikai állam Berrien countyjában, a St. Joseph és vasút mellett, (1910) 5156 lak., vizierőkkel, faanyag- és papirosgyárakal. — 2. *N.*, város Ohio északamerikai államban, a Mahoning és Musquito összefolyásánál, vasút mellett (1910) 8361 lak., vas- és szénbányák, kohók, hengerművek.

Nilgiri *(Nielgherry Hills*, a. m. «kék hegység»), hegység Előindia D.-i részén. DNy.-on összefügg a nyugati Ghattal, itt *Kunda* nevet visel, K.-en pedig a keleti Ghattal, tehát Dekánt D.-en egészen elborítja. Legmagasabb csúcsai: a Dodabetta (2630 m.), a Kudiakod (2591 m.) és a Bevoibetta (2587 m.). Fontosabb hágói: a Kunur, amelyen át az út Bahvanihoz visz, Kotagiri, Rangaszvami és a Maisszur felé vezető úton a Szigur. Legnagyobbrészt kambriumi és szilur rétegekből áll, csak kisebb folyók erednek rajta. Éghajlata csaknem állandóan tavaszias, növényzete a Himalájáéhoz hasonló, bár mindenütt buja indiai növényzet veszi körül, épúgy állatvilága is. Magasban fekvő községe: Utakamand kedvelt nyári üdülőhely.

Nilles, *Nikolaus*, kánonista, gyüjtő és író, szül. Rippweilerben (Luxemburg) 1828 jún 21., megh. Innsbruckban 1907 jan. 31. Pappá szentelték 1852. A Jézus társaságába lépett 1858. Egyetemi tanár volt Innsbruckban. Művei: Kalendarium utriusque ecclesiae oriental. et occidental. (1870—81, újabb átdolgozásban I. 1896); De rationibus festorum ss. Cordis Jesu (1867) et puriss. cordis Mariae (1885); Comm. in conc. plen. Baltimorense tertium (1888—90); Symbolae ad illustrandam histor. Ecclesiae orientalis (1885); Über die ungarischen Titular-Bischöfe (Zeitschr. für kath. Theologie 1891); Das kroatische Rituale Romanum (u. o. XIX. évf. 1894).

Nil mortalibus ardui est (lat.) a. m. semmi sem nehéz a halandóknak. Idézet Horatiusból (Carm. I, 3, 37.).

Nilométer, kút Kairo közelében, Roda nilusi sziget D-i csúcsán, melyet csatorna köt össze a Nilussal; közepében nyolcszögletű oszlop áll, melybe az ó-egyiptomi mérték van bevésve. Ez oszlopról olvassák le jul. 1-től kezdve a Nilus vízállását, melyet Kairóban naponkint kihirdetnek.

Nilóta nyelvek, l. *Nilusi nyelvek*.

Nilss., latin állatnevek után *Nilsson* Sven (l. o.) nevének rövidítése.

Nilsson, 1. *Christine*, svéd énekesnő, szül. Sjöabelen Wexiö mellett, Svédországban, 1843 aug. 20. 1864-ben a párisi Théâtre lirique-ben lépett fel először a La Traviata címszerepében. Csakhamar világhírű lett. 1868-ban a Nagyoperához szerződött. 1872-ben Auguste Rouzaud francia bankár neje lett, 1887. másodszor Casa di Miranda spanyol grófhoz ment feleségül. A legnagyobb koloraturaénekesnők egyike volt. Leghíresebb szerepei: Ofélia (Hamlet), Marguerite (Faust), Gilda (Rigoletto). V. ö. G. *de Charnacé*, Les étoiles du chant (1868—69).

2. *N.*, *Sven*, svéd természetbúvár és régiségkutató, szül. Landskrona mellett 1787 márc. 8., megh. Lundban 1883 nov. 30. Stockholmban a zoológiai muzeum igazgatója volt. 1832-ben Lundban egyetemi rendes tanár s a muzeum igazgatója lett. Fő munkája: Ornithologia Suecica (Kopenhága 1817—21, 2 köt.) és Skandinavisk fauna (Lund 1820—53, 5 rész). Kiváló régészeti műve: Skandinaviska Nordens Urinvånare (Christianstad és Lund 1838—43).

Nilus, földünknek egyik leghosszabb folyója Afrika É.-i részében. Az egyiptomiaknak szent folyója volt. A Viktória-Nyanzából folyik ki, forrásfolyójául általában a *Kagerát* v. *Alexandra-Nilust* tekintik. A Viktóriából *Kivira* v. *Somerset-Nilus* néven folyik ki, a Ripon-vízesésen túl az Ibrahim-, vagy Gita Nzige- (370 km²) és a Kodzsatóvá (másként Csoga-tó, 800 km²) szélesül ki. Mrulinál, ahol átlagos mélysége 3—5 m., széles-

sége 900—1000 m., É-.nak fordul és ebben az irányban folyik 80 km.-en át Fauveráig, itt Ny.-nak fordul és 12 zuhataggal (első a Karina, utolsó a 36 m. magas Murchison-vízesés) esik le az Albert-Nyanzához, amelyet Magungónál ér el. Az Albert-Nyanzába hozza az Isszango v. Szemliki az Albert-Edward-tóból, mint harmadik forrásból, a vizet. Az Albert-tó É.-i részéből indul ki a $^1/_2$ km. széles *Bahr-el-Dzsebel*, amely Dufiléig hajózható, ezen alul egy második terrasz-szegélyen zuhog le 9 sellővel, amelyek a hajózást egészen lehetetlenné teszik. Duflétől Ladóig 200 m.-t esik. Ladónál kiér a K.-szudáni sikságra, fölvéve az Asszuát és kisebb hegyi patakokat, de itt már sikségi jellegű lesz, számos ágra oszlik, zátonyai, szigetei vannak, lassan halad É. felé, mignem a *Bahr-el-Ghazallal* egyesülve, K.-nek kanyarodik. Az esős időszakban a folyó hatalmasan megárad s a Gamba-Sambehtől É.-ra levő sikságot 100 km. szélességben mocsarakkal önti el, amelyeknek a vize lefolyás közben önmagát zárja el növény- és fűtorlaszokkal (sedds, sudds) s ekkor kénytelen a folyását megváltoztatni. Ez a terület a N. és a Bahr-el-Szeraf nevű mellékága közt a N. igazi mocsárvidéke. K.-i folyásának hossza 150 km., e közben egyesül a Szeraffal s azután fölveszi a Szobatot és ÉK. felé folyik. Innen kezdve neve *Bahr-el-Abiad* (Fehér-, azaz tiszta folyó), ellentétben a zavaros *Bahr-el-Azrakkal* (Kék-folyó), amellyel Khartumnál egyesül. A Kék-Nilus Abai néven Abissziniában 2800 m. magasban ered, az 1855 m. magasban fekvő Tana-tóba ömlik, ezt a DK.-i végén mint 200 m. széles és 3 m. mély folyó hagyja el, Godzsam körül nagy körívet ír le, s a Dzsemmát, Didesszát, Dindert és Rahatot fölvéve, kiér a síkságra. Az egyesült Fehér- és Kék-N. kiér a kb. 330 m. magas Libiai homoksivatagra s itt ismét vannak régóta ismert kataraktái. Az ú. n. 6. katarakta Sendi fölött nem gátolja a hajózást, csak Ed-Dameren túl, ahol utolsó mellékfolyóját, az 1230 km. hosszú Atbarát fölveszi, kezdődnek azok a sellők, amelyek 1800 km. hosszuságban egész Asszuánig a hajózást lehetetlenné teszik. Sendi és El-Kab közt van 3 sellő (5. katarakta), a Mograt- és Barkal-hegy közt a 4. katarakta (75 km. hosszu 7 sellővel); Argo-sziget és Gerindid közt a 3., Dal-sziget és a Vadi Halfa közt a 2. vagyis nagy-, s végre Philae-sziget és Asszuán közt az 1. katarakta. A kataraktákkal a folyó 250 m.-t esik, s Asszuántól a torkolatáig (1125 km.) csak 101 m. az esés. Mederszélessége nagyon változó, Sendinél 165 m., az Atbara-torkolat fölött 320 m., az 5. kataraktánál 460 m., a Vadi Halfa alatt elkezd szélesedni, Eszne és Kairo közt 500—2200 m.; völgye Abu Hamed és Edfu közt 500—1000 m. széles, Edfun alul 3 km.-re szélesedik ki s néhol a 28 km. szélességet is eléri. S alakú görbületével a N. a Bajuda-félsivatagot keríti be.

A 27·5° é. sz.-től kezdve a N. balról a Jusszuf-csatornával fut párhuzamosan. Ez a csatorna a régi egyiptomiak egyik legfontosabb csatornája volt, ezen vezették ki a N.-ból a vizet s számos ágával a csatorna s a N. közti területet öntözte. É.-on a csatorna Fajumban ért véget, ahol a vízfölösleget a tenger szinénél 40 m.-rel mélyebben fekvő Birket-el-Kerun-tóban vesztette el. Az 1000 m. széles folyó Subránál (Kairótól ÉNy.-ra) kezd elágazni, deltát építeni. A régiek 7 deltaágát ismerték, ezek közül a kanopei s a pelusiumi (a K.-i és Ny.-i szélen) voltak a főbbek. Ma két nagyobb deltaága van, a rosettei v. rasidi s a damiettei v. damiati, ezek azonban nem azonosak a régi pelusiumi és damiettai ágakkal, mert ezek már eliszaposodtak. Deltája a tengernél 270 km. széles. Legfontosabb csatornája a régi kanopei ág irányát követő Mahmudije-csatorna, 77·7 km. hosszú és 30 m. széles, a rosettei ágat köti össze Alexandriával, 1819—20. Mehmed Ali építtette. Kisebb csatornája még a rosettei és damiettei ágakat összekötő Menuf- (Bahr-el-Farunije), Muisz- és az Abu-el-Menegge-csatorna. Deltájának területe 22,194 km², ezen 13,440 km. hosszúak az ágai. A N. hossza az Alexandra-N. forrásától számítva 5940 km., forrásának távolsága a torkolatától 4120 km., vízterülete 2.867,600 km² Lyons szerint (Geogr. Journal 1905.).

A nilusi száraz iszap (gef) vastagsága Egyiptomban a N. felsőbb részén, Felső-Egyiptomban 8, Kairónál 4·5 m. magasra emelkedik a legalacsonyabb vízállás fölé. A művelhető alluviumos terület a N. völgyében kb. 15 km. szélességig terjed; alsó folyásának nagy részét delta-képződményeivel feltöltötte s ezekkel csatolta Afrikát is Ázsiához, mert az Afrikát és Ázsiát összekötő földszoros a N. hordalékából épült föl. A N. a völgyét el nem önti, hanem a művelhető föld medencékre van osztva, amelyekbe a vizet csatornák vezetik be, s ha a medence megtelt, vizét vagy a folyóba eresztik vissza, vagy mélyebben levő részekre. Az öntözésre akkor legalkalmasabb a N. áradata, amikor a Roda melletti vízmérő (l. *Nilométer*) $7^1/_2$—8 m.-t mutat legnagyobb vízállás idején, ami akkor következik be rendesen, amikor a Fehér- és Kék-Nilus egyszerre érik el legnagyobb vízállásukat. A delta D.-i végén Mougel, Mehemed Ali francia mérnöke mindkét deltaágban a víz felduzzasztására hídszerű gátakat készített, hogy a N. vize minden évszakban egyforma magas maradjon és a vízmerő gépeket fölöslegessé tegye. Később, amikor az még elégtelennek bizonyult, 1890. Scott angol mérnök tökéletesítette, de a kívánalmaknak így sem felelvén meg, az egyiptomi kormány elhatározta, hogy szilárd kőfalgátat épít Philae alatt, Asszuán város fölött. 1898—1902-ben épült az 1962 m. hosszú, 30 m. magas, 7 m. széles (alul 27 m.) gát, amelyen 180 áteresztő van az iszap és homok átbocsátására, míg a baloldalon egy hajócsatorna van a hajózás lehetővé tételére. Dec. és márc. közt zárva tartják a gátat, hogy a víz egészen földuzzadjon, s május-júliusban nyitják meg, aszerint, ahogyan a földmívelés kívánja.

A N. a régi egyiptomiak szent beszédében *Jeter-o* (a nagy folyó) néven van említve, koptus neve *Jero* v. *Jaro*. A görög *Neilos* talán a semita Nahal (a. m. folyó) névből származik. A mai arabok ezt is, mint minden nagyobb mozgó vizet, Bahr-nak vagy el-Nil-nak nevezik, a mellette lakó núbiaiak *Tosszi-* vagy Nil-Tosszinak hivják. Az egyiptomiak, sőt még a görögök is istenként tisztelték, az előbbiek szakállas, nagy

emlőjű kék embernek ábrázolták. Külön temploma volt Nilopoliszban, főünnepét Niloának hívták.

A legrégibb tudósítások szerint, amint azt Eratosthenes (200 Kr. e.) följegyzéseiből tudjuk, a N. D.-ről jő tavakból Aszta-Pusz (Fehér-N.) néven, ez egyesül az Aszta-Szobasszal (Kék-N.) s fölveszi az Aszta-Boraszt (Atbara). Ptolemaios valószinüleg arab tudósításokra támaszkodva azt írja, hogy a N. két tóból keletkezik, amelyek néhány fokkal az egyenlítő alatt fekszenek. A tavak lefolyásai egy tóban egyesülnek, ennek lefolyása az Aszta-Pusz. A középkori arab geografusok nézete szerint a N. forrásai az El-Komr (Holdhegyek) hegységben vannak, a hegységben van két tó, az egyenlítőtől D.-re, amelyeknek lefolyásai az egyenlítőtől É.-ra levő tóban egyesülnek s ebből folyik ki a N. A N. problémájának kikutatásáról és megoldásáról részletesebben l. *Afrika* alatt.

Irodalom. Speke, Die Entdeckung der Nilquellen (Leipzig 1864); Heuglin, Reisen in das Gebiet d. weissen und blauen Nils (1874); Baumann, Durch Massaland zur Nilquelle; Jankó J., A N. deltája (Budapest 1890); Chélo, Le Nil (Paris 1891); Colville, The land of the Nile springs (London 1895); Willcocks, The Nile reservoir dam at Assuan and after (u. o. 1901); Lyons, The phisiography of the river Nile and its basin (Kairo 1906).

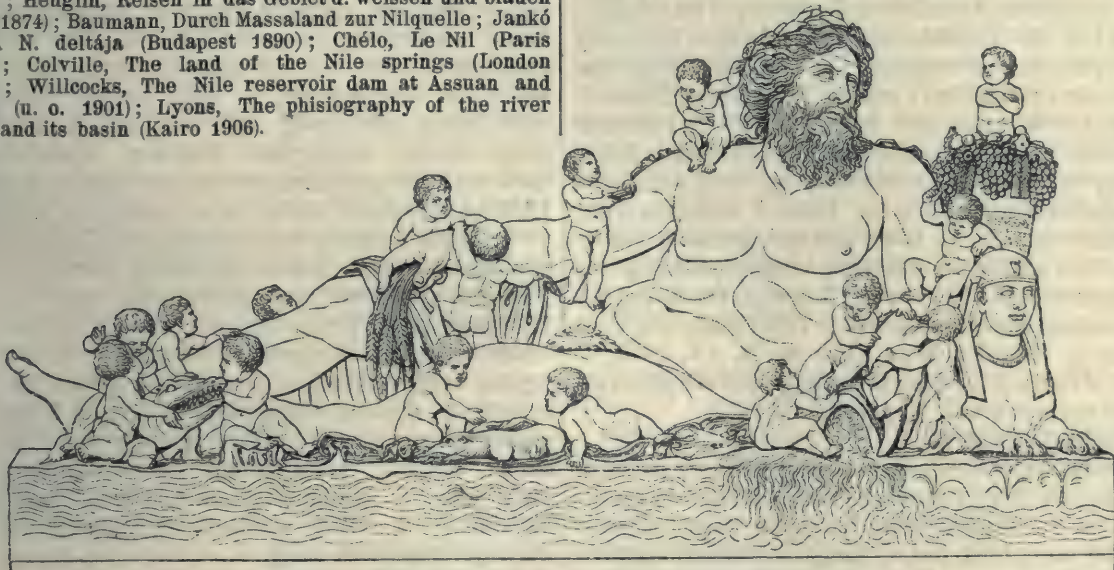
narchus niloticus Cuv.) ismeretes. Teste ángolnaszerű, 6 láb hosszúságot is elér. Afrika trópusi részének folyóiban él. Álelektromos szerve van, mely a farki részében a legnagyobb.

Nilusi kavics, l. *Jászpisz.*

Nilusi krokodilus, l. *Krokodilusfélék.*

Nilusi nyelvek *(nilóta nyelvek).* Tulajdonképen csak földrajzi beosztás, szorosabb nyelvészeti alap nélkül. Ide tartoznak a *kunamai, bareai* és *núbiai*, erős hamita hatásra valló nyelvek, a két első Abessziniában, az utóbbi a Nilus asszuani kataraktájától Kordofánig dívik; ide illeszkedik a *tumalai* és *konsarai*, mint a Kordofan-Dar Fur vidékének nyelve, továbbá külön csoportban a *dinka, silluk* és *bari* nyelvek, a szomszéd *bongo* illetősége kétes, végül a Viktória Nyanzától keletre élő *nandi* és *masszai* nyelvek, melyek a középszudáni és oceáni idiomáktól függetlenek.

Nilusi ponty, l. *Csőrösszájúak.*

A Nilus allegorikus szobra (Róma, Vatikán).

Nilus, szoborcsoport a vatikáni gyüjteményben, mely alexandriai, hellenisztikus korbeli görög eredeti alkotás római másolata. A szoborcsoport a hatalmas folyót erőteljes, szakállas, kényelmesen fekvő férfi alakjában személyesíti meg; a 16 kis gyermek, kik körülötte és rajta játszadoznak, a folyó legnagyobb, 16 könyöknyi áradásának ötletes kifejezői (l. az *ábrát).*

Nilus, *szentek:* 1. Idősebbik v. Sinaita, aszkétikus iró, megh. 430 körül (ünnepe nov. 12.) Városi prefektus volt Konstantinápolyban. Röviddel 400 előtt Theodul fiával a Sinai-hegyen élő szerzetesek közé állott és később az eleasai püspök papokká szentelte őket. Iratait összegyüjtötte Migne a Patrologia graeca 79. köt. — 2. Ifjabbik v. Rossanoi, szül. 910 körül Rossanoban (Kalabria), megh. 1005 dec. 27. St. Agatában (Frascati mellett). Szerzetes és remete volt. Halála előtt megalapította a Grottaferrata-i apátságot (l. *Grottaferrata).* Ünnepe szept. 26.

Nilusi csuka *(Gymnarchus,* állat), a Csőrösszájúak *(Mormyridae)* családjába tartozó csontoshalnem. Egyetlen faja, a közönséges N. *(Gymnarchus niloticus* Cuv.)

Nilusi tavak, a Viktória-Nyanza, Albert- és Albert Edward-tavak neve, amelyekből a Nilus ered, Ptolemaiosz térképén már föl is vannak rajzolva.

Nilusi víziló, l. *Víziló.*

Nilus-kék, kátrányfesték, sósavas dimetilamidofenolból a naftilamin hatására képződik. Selymet, gyapjut direkt, gyapotot tanninpáccal zöldeskékre fest. Kénsavas sójának oldatát égetett mésszel összerázva, vörösszínű oldatot kapunk, mely csekély mennyiségű szénsav hatására megkékül. A levegő szénsavának kimutatására használják.

Nilus medencéje, l. *Nilus.*

Nim-bark (növ.), az *Azadirachta indica* kérge, mely lázellenes szer.

Nimburg, város Poděbrad cseh kerületi kapitányságban, az Elbe jobb partján, (1910) 5661 nagyobbára cseh lak., cukor-, sörgyárral, vasúti fölszerelések készítésével; élénk gabona-, fa- és szarvasmarhakereskedéssel.

Nimbus (lat.), 1. a. m. dicsfény (l. o.); — 2. a. m. esőfelhő, l. *Felhőalakok.*

Nimègue, város, l. *Nimwegen.*

Nîmes (*Nismes*, ejtsd: ním), Gard francia département-nak fővárosa, püspöki székhely, domb alján, termékeny síkon, a lyoni vasút gócpontján, (1911) 80,437 lak. Szőnyeg-, sál-, fulár-, bútorkelme-szövés, selyem-, kesztyü- és kalapkészítés, cipőgyártás, vaskohászat, selyem-, szesz- és gyarmatárúkereskedelem; tőzsdéje, református konzisztóriuma, régiségtára, városi könyvtára, 1686. alapított akadémiája van. N. római építészeti maradványokban gazdag, legnevezetesebb az amfiteátrum, mely 103 m. hosszú, benne 24,000 néző számára volt hely, ma is felhasználják előadásokra, sőt bikaviadalokra is; nevezetes a Maison-Carrée, Augustus-korabeli, 25 m. hosszú és 12 m. széles templom, korintusi oszlopokkal. A Diana-templomnak és vízvezetéknek romjai; a Mont Cavalicón (114 m.) a Tour Magne áll, poligonális, 30 m. magas torony. Újabb kiválóbb épületei és emlékei: az Esplanadeon álló kút Pradier öt szobrával (1848); a Notre Dame székesegyház; a St. Paul temploma Flandrin falfestményeivel (1840—1850); a St. Baudile-templom (1870—75); egy nagy református templom; a szépművészeti muzeum, az igazságügyi palota. N., a kelta *Nemausus*, a volcae arecomici fővárosa volt. A rómaiak idejében Gallia Narbonnensishez tartozott és jelentékeny hely volt. A középkorban egy ideig Aragonia királyai uralkodtak benne, 1258. I. Jakab a franciáknak engedte át. 1559-ben befogadta a reformációt és a nantesi ediktum visszavonásával sokat szenvedett. 1791 és 1815-ben a protestánsok és bonapartisták üldözésének volt szinhelye. V. ö. *Ménard*, Histoire de la ville de N. (N. 1875, 7 köt.); *Peyre*, N., Arles et Orange (művészettörténelmi szempontból, N. 1903).

Nimfa, l. *Nimfák.*

Nimfaion (gör., latinul *nymphaeum*) a. m. a nimfák szentélye, rendesen források mellett, gyakran nem volt más, mint fa, liget, vagy barlang. Később az épület neve, mely a forrást befödte; főleg az alexandriai, meg a görög-római korban voltak divatosak s gyakran nagy fényűzéssel és pompával épültek.

Nimfák (*nymphák*), bájos, ifjú nőalakok, kikkel a régi görögök képzelete az egész természetet benépesítette s kikben a természet éltető erőinek megtestesüléseit látta. A források vizének nimfáit *najádok*-nak hívták, a tenger habjaiban ringatódzó nemtőket *nereidák*-nak (l. o.) nevezték, a hegyek erdőségeiben hegyi N., *oreádok* játszadoztak, minden fában egy-egy *dryad* (l. o.) lakozott, ki a fával együtt nőtt és pusztult el s kit ezért *hamadryad*-nak (a. m. a fával együtt élő) is neveztek, az égből hulló esővel együtt *hyádok* (l. *Hyasok*) szálltak a földre. Vidám, jóságos lényeknek képzelték őket. Táncban, enyelgő játékban lelik örömüket, szívesen segítenek az embereken és a természet titkainak ismerete révén a jövőt is megsúgják néha nekik. A mitológia többnyire szerelmi történetekben szerepelteti a N.-at, amenynyiben különösen a szatirokkal, Pánnal és Apolonnal való játékukról beszél. Az ilymódon szereplő s egyéni tulajdonnévvel biró N.-ról l. az egyes nevek alatt. A képzőművészetben eredetileg felöltözve, utóbb inkább meztelenül jelennek meg.

Nimfakakadú vagy *nimfapapagáj*, l. *Kakadú-papagáj.*

Nimfomania (*hiszteromania, andromania, ginekomania, metromania, férfidüh* stb.), kóros nemi izgatottság nőnél; bővebben l. *Rendellenes nemi érzés.*

Nimnicz, község, l. *Nemöcz.*

Nim-olaj (növ.), az *Azadirachta indica* magvaiból nyert és technikailag, valamint orvosilag fontos olaj.

Nimpokom, város, l. *Rabinal.*

Nimród (*Nemrót*), l. *Hunor* és *Menrót.*

Nimrud, mezopotámiai falu, melynek közelében *Kalchi* egykori asszir városnak romhalmai emelkednek, ahol *Layard*-nak (1845—46) sikerült Assurnazirpal, II. Salmanasszar és Aszarhaddan asszir királyok palotáit föltárni.

Nimule, angol erősség a Nilus alsó folyásánál a brit Uganda gyarmatban. Mombassza brit kikötővel vasút és táviróvonal köti össze.

Nimwegen (*Nymwegen, Nijmegen, Nimègue*), város Geldern németalföldi tartományban, a Waal balpartján, (1913) 60,515 lak., sör-, szivargyártással, fém- és agyagárúiparral; 1554. épített szép városházzal, a XIII. sz.-ból való, de több izben restaurált, Szt. Istvánról elnevezett templommal, amelyben Bourbon Katalinnak, Geldern hercegnőjének síremléke látható. A város 1248-ig birodalmi város és a hanzának is tagja volt; 1585. a spanyolok foglalták el; 1591. azonban újra Orániai Móric birtokába került. 1672. Turenne vezérlete alatt a franciák elfoglalták; 1678-ban pedig Franciaország és Németalföld itt békét kötött, amelynek értelmében Hollandia ugyan nem vesztett el semmit, de a spanyol Németalföld néhány megerősített helyet Franciaországnak volt kénytelen átengedni. Ugyanazon év szept. 17. Francia- és Spanyolország, 1679 febr. 5. pedig Franciaország és a Német birodalom is békét kötöttek egymással. 1794. Pichegru szállotta meg.

Ning-po, kikötőváros Cse-kiang kinai tartományban a tengertől 19 km.-nyire, termékeny síkságon, a hajózható Jung-kiang partján, (1911) 455,000 lakossal. Magas falak veszik körül, árútárai, buddhista kolostorai és keresztény hittérítői házai vannak; legnevezetesebb épülete az 1100. épített, 50 m. magas, hatszögletű, hétemeletes Tien-föng-ta nevű torony. N. fafaragványairól, aranyműves munkáiról és selyemhimzéseiről híres. A nagy hajók a városig nem tudnak fölhatolni, hanem a torkolatban lévő Csin-hai megerősített kikötőben vesztegelnek. A világkereskedelemnek 1842. nyitották meg, csaknem egész forgalma Sang-hain keresztül megy. Kiviteli cikkei a zöld tea, nyers gyapot, selyemárúk, orvosságok, behozatala ópium, pamutfonalak és kelmék, valamint cukor. Már 1522. letelepedtek itt a portugálok a közelében lévő *Csönn-hai*-ban, de 1542. kiverték őket onnan.

Ninguta, város kinai Mandzsuria Kirin tartományában, mintegy 10,000 lakosa van.

Ninigo-szigetek (*Échiquier-* v. *Sakktábla-szigetek*), a Csendes-oceánban fekvő, kb. 56 szigetből álló csoport, melyek közül legnagyobbak a Hehna, Pelleluhn, Ninigo, Échiquier, Sama,

Hani stb. Német gyarmat s lakossága kb. 200 főből áll.

Ninive, Asszíria ősrégi fővárosa, Istar istennő tiszteletének főhelye, sumír neve *Ghanna-ki* «Ghanna, az ősi víz nagy istennőjének helye». Már Samsi-Ramman (Kr. e. 1820) avval dicsekszik hogy a N.-i templomot helyreállította és később I. Salmanasszar (Kr. e. 1300) az ősrégi szentély újjáépítőjének nevezi magát. N., melynek már régebben nagy vallási és művelődési jelentősége volt, csak későn emelkedett a birodalom politikai középpontjává. Szanherib alatt (Kr. e. 705—681) végre a birodalom hivatalos fő- és székvárosa lett, de már 606. Nabopolasszar babiloni király, a médekkel szövetkezve, a várost megostromolta és teljesen feldúlta. A *kujundzsiki* és *nebbi-junuszi* romhalmok, Moszullal szemben, jelzik azt a helyet, ahol egykor N. állott. E terület nagyobb része már föl van tárva. N.-t voltaképen Layard fedezte fel és ő bukkant rá az itt elrejtett sok ezernyi írott agyagtáblákból álló könyvtárra, a világ legrégibb könyvtárára is, amelynek felfedezése oly nagy hasznára volt a filológia és történelmi kutatás különböző ágainak, hogy a tudományok történetében majdnem példátlanul áll. Layard hozta napfényre a N.-i nagy Szanherib-palotát is. Nyomába méltó utódként lépett Hormuzd Rassam, akinek sikerült Assurnazirpal nagy palotájának a kiásatása. Nemcsak az asszír művészet legszebb példányai közé tartozó domborművek kerültek napfényre, hanem Assurbanipal híres könyvtárának második részét alkotó agyagtáblácskák ezrei is. A görögöknél *Ninos* volt a város neve és a görög monda szerint *Ninus* (l. o.) a város alapítója.

Ninon de Lenclos, l. *Lenclos.*

Ninove, város Kelet-Flandria belga tartományban, (1910) 9124 lak., szövőiparral; szép templommal.

Ninsei. *Nozomura N.,* japáni festő (Kanó-iskola) és keramikus, a legnagyobb japáni keramiai iskola alapítója. A tarka zománcfestésű edények előállításában irányadó szerepet töltött be. Működött főleg Kiotóban és környékén, hol 1630—40 körül kimutatható.

Ninsi-gyökér, a japáni *Sium ninsi* L. gyökere, amelyet régebben mint kiváló szerelmi vágyat keltő szert drága pénzen vásároltak (latját 75 frtért), míg ki nem derült, hogy ez se ér többet, mint az ismert hasonló aphrodisiacumok.

Ninua a. m. *Ninive* (l. o.).

Ninus, félig mesés ókori uralkodó, akit *Semiramisszal* (l. o.) egyetemben az asszíriai monarchia alapítójának tartottak. Ktesias ezt a Kr. e. 2000. évbe teszi, habár valószínüleg 1273 tájára helyezendő. N. elfoglalva Babilont, Médiát, Kis-Ázsiát és minden népet, mely a Tanaisig lakott, megalapította *Ninive* (l. o.) városát. Azután Baktria ellen fordult, melyet azonban csakis Semiramisnak, Menon v. Onnes nejének segítségével sikerült elfoglalnia. N. nőül vette Semiramist és nemsokára ezután meghalt 52 évig tartó uralkodás után. Utódának Semiramis fiát, *Ninyast* jelölte ki, de Semiramis az ő nevében jóformán önállóan uralkodott.

Nio, sziget, l. *Ios.*

Niob, l. *Niobium.*

Niobátok, l. *Niobium.*

Niobe és a *Niobidák.* A kisázsiai Sipylos hegy egyik kiugró fokán, melyen víz csurgott végig, az ottani görögök fantáziája női alak vonásait vélte felismerni. Ebből a képzetből az a monda fakadt, hogy ez a hegyfok tulajdonképen egy kővé vált nő, ki még kővéváltan is folytonosan könnyeit hullatja. A fájdalmában kővé meredt nő *N.*, Amphion király neje, ki azért jutott e sorsra, mert hét fiával és hét leányával, a *Niobidákkal* büszkélkedve, Leto istennőnél különbnek mondogatta magát, minthogy ennek csak két gyermeke van. Az istennő lekicsinyítését ennek gyermekei, Apollon és Artemis iszonyúan megbosszulják, amennyiben biztos nyilaikkal lelövik a Niobidákat, csak az egyik leány, *Chloris* — más verzió szerint a legfiatalabb fiu, *Ilioneus* is — nyer kegyelmet. N. mondája, melyet a modern köztudat a számos egyéb antik feldolgozás elveszte következtében főként Ovidiusból (Metamorph. VI. könyv, 146—312. sor) ismer, a képzőművészetnek kedvelt tárgya volt. Leghíresebb ábrázolása volt Skopas (vagy Praxiteles?) szoborcsoportja, az antik plasztika egyik remeke, mely az anyát és gyermekeit a bűnhődés pillanatában mutatta be. Ez a mű elveszett. A firenzei Uffizi-gyüjtemény híres szobor-csoportjának ismertetését l. *Niobidák* alatt. A budapesti Szépművészeti Muzeum egyik szoborművét, melyet szintén Niobidának tartanak és a milanói Niobidát l. a *Görög művészet* c. cikk II. képmellékletének 6. és a III. képm. 19. ábráján.

Niobe-expedició, l. *Tengeri tudományos expediciók.*

Niobe-szesz, nyers benzoésavas metiléter. Illatszerül használják.

Niobidák, l. *Niobe.* — *N.*, szoborcsoport a firenzei Uffizi-gyüjteményben, mely Niobénak és gyermekeinek pusztulását ábrázolja. A ránk maradt 12 szobor nem adja a szobor teljes képét; eredetileg legalább 16 tagból állott. A firenzei szobrok Kr. e. 300 körül keletkezett görög eredeti alkotás rómaikori másolatai. A csoport alakjaiban a művész a fájdalom és kétségbeesett halálfélelem minden árnyalata számára megrázóan igaz és mégis mértéket tartó kifejezést talált. A szoborcsoport eredeti felállítására és elrendezésére vonatkozólag (a kilikiai Solenkeiában) hiányzik minden tudomásunk, csak annyi bizonyos, hogy nem volt magasba, oromzatba szánva. Régebben a firenzei N.-at a Pliniusnál említett s Skopas vagy Praxiteles által készített hasonló tárgyú szoborcsoporttal azonosították, ezt a föltevést azonban az újabb kutatás megdöntötte. — Ugyancsak Niobe és gyermekei halálát ábrázolta egy Kr. e. 5. sz.-i, valószínüleg templomoromzat díszítésére szolgált szoborcsoport, melynek ránk maradt 3 tagja: 1. menekülő leány (Kopenhága), 2. összeroskadó leány (Milano, Banca Comunale), 3. sebzett, fekvő ifjú (Kopenhága), az V. sz.-i attikai szobrászat legbecsesebb eredeti emlékei közé tartozik. (L. *Görög művészet*, II. tábla, 6. kép.)

Niobit (ásv.), l. *Kolumbit.*

Niobium *(Niob)*, kémiai elem, amely vegyületeiben többnyire mint öt vegyértékű negativ gyök szerepel; kémiai jele Nb, atomsúlya 93,5.

Az elemet *Rose* H. fedezte föl 1845. a kolumbit (l. o.) nevű ásványban, de ezenkívül csekély mennyiségben számos ritka ásványban található. A N. acélszürke színű fém, fs.-a 7·06; a levegőn hevítve meggyulad. N. vegyületei közül a niobiumpentoxid Nb_2O_5 és a niobiumklorid $NbCl_5$ említhető, mely utóbbi vízzel niobsavat ad, melynek megfelelő sói vannak.

Niobrara, a Missouri jobboldali mellékfolyója az északamerikai Egyesült-Államokban. Wyoming államban ered a Laramie pusztán, 650 km. hosszú folyás után *N. községnél* torkollik.

Niort (ejtsd: niór), Deux-Sèvres francia département fővárosa, az innen hajózható Sèvre Niortaise és vasút mellett, (1911) 23,775 lak. Bőripar, kesztyűgyártás, cipő-, kalap- és ruhaipar, nagy pamutfonók; híres zöldségtermelés és terménykereskedelem. Több muzeuma, tudományos társulata és felsőbb iskolája van. Notre-Dame temploma gót ízlésű (1491—1531), harangtábla 75 m. magas. Egykori városháza ma muzeum. N. a Poitiers grófoké volt. 1224. Franciaországé lett. Maintenon asszony szülőhelye. V. ö. *Favre,* Histoire de la ville de N. (N. 1880).

Nipa *Thunb.* (növ.), a pálmák génusza 1 fajjal, ez a *N. fruticans* Wurmb., mely Hátsó-Indiától a Fülöp-szigetekig a szigetek partvidékén igen nagy területeket lep el. Törzsetlen, v. alacsony, vastag törzsű pálma. Levele 4—6 m. hosszú, szárnyas; hamujából állítólag sót nyernek. Torzsavirágzatából pálmabort, ebből pedig szörpöt, cukrot és szeszes italt (arak, l. o.) készítenek. Terméscsoportjai tobozra emlékeztetnek, tekegolyónagyságúak.

Nipal, l. *Nepal.*

Niphargus (állat), a Bolharákok *(Amphipoda)* rendjébe tartozó ráknem. Régi aknákban, mély kutakban, nagy tavak mélységeiben él. Szemei nincsenek. Hazánkban 3 faja él. Leggyakoribb a kúti rák *(N. puteanus* C. L. Koch); hossza 2—18 mm., ritkán még hosszabbra is nő.

Nipigon *(Nepigon),* tó Ontario kanadai tartományban, É.-ra a Felső-tótól, amelybe lefolyása, a *N. folyó* torkollik. Területe 7500 km², 100 km. hosszú, 165 m. mély, számtalan szigete van.

Nipisszing, tó Ontario kanadai tartományban, É.-on a Tamagaming-tóval, K.-en a Mattawa-river által Ottawával van összeköttetésben. Területe 12,000 km², 80 km. hosszú, számos szigete van, lefolyása a *French river* a Huron-tó Georgian-öblébe.

Nipon, l. *Nippon.*

Nipperdey, *Karl Ludwig,* német klasszikus filológus, szül. Schwerinben 1821 szept. 13., megh. Jenában 1875 jan. 2. (súlyos betegsége miatt öngyilkos lett). 1855-ben jenai egyetemi tanár. A latin próza kiváló ismerője. Kiadta Caesart (1847), Corn. Nepost (1849), Tacitust (1851). Kritikai műveinek gyüjteményét (Opuscula, 1877) kiadta és életét megírta Schöll Rudolf.

Nippes (franc., ejtsd: nipp), l. *Csecsebecse.*

Nippold, *Friedrich,* német evang. hittudós és egyháztörténetíró, szül. Emmerichben 1838 szept. 15. 1883-ban rendes teol. tanár Jenában. Nagyszámú művei közül a legkiválóbbak: Handbuch der neuesten Kirchengeschichte (Elberfeld 1867, a 3. kiad. 1880—96, 4 kötet, az 5. köt. 1906); Die altkatholische Kirche des Erzbistums Utrecht (Heidelberg 1872); Die römisch-katholische Kirche im Königreich der Niederlande (Leipzig 1877); Die Theorie der Trennung von Kirche und Staat (Bern 1881); Karl Hase (1890); Der Jesuitenstreit (1891); Gesch. des Protestantismus seit den Befreiungskriegen (2 köt., 2. kiadás 1896); Die Entwickelungsgesch. Jesus (1895); Die Anfänge des evang. Bundes und seiner Pressthätigkeit (1897); Kleine Schriften zur innern Geschichte des Katholicismus (1899, 2 kötet). Kiadta továbbá Hagenbach és Rothe egyháztörténeti műveit.

Nippon *(Nipon, Nihon, Dai Nippon* a. m. Nagy Nippon), tulajdonképen az egész Japán birodalom neve, újabban, de helytelenül, a legnagyobb japáni szigetet: *Hondót* (Honto, Honsiu) nevezik így, amely az é. sz 33—42° és k. h. 130—142° között terül el s Jesszótól a Cugaro-szoros, Sikókutól a Linsoten-szoros és a Szetouci japáni beltenger, Kiusiutól ugyanez a beltenger választja el. Területe 224,738 km², a közigazgatásilag hozzátartozó kisebb szigetekkel együtt 226,578 km², 39.171,436 lakossal. Észak-, Közép- és Nyugat-N.-ra oszlik, 34 ken-nel.

Nippur, ősrégi babiloniai város, Bél istennek székhelye. Itt emelkedett az egész ország legkiválóbb, legnevezetesebb és legrégibb szentélye, Bél híres és ősrégi temploma, amelyet az ékiratok Ikur-nak «hegyház»-nak neveznek. Ez a templom nemcsak központi szentélye volt a régibb Babiloniának, hanem egyszersmind a papok egyik nevezetes iskolájának a székhelye, gazdag könyvtárral. Azonkívül politikai tekintetben is fontos gócpont volt, mert itt vette át a király mint Bél isten földi képviselője, a papi fejedelem kezéből az uralmat istene kegyadománya gyanánt. A hely neve ősrégi időben *In-lilki* volt. Nipur=Nibur a. m. az isten lakása (Ni sumír nyelven a. m. istenség, bur a. m. edény, lakás). V. ö. *Hilprecht,* Die Ausgrabungen im Bél-Tempel zu N. (Leipzig 1903).

Niquira, azték nép, l. *Nicaragua.*

Nireus, a görög monda szerint a Tróját ostromló görög seregben Achilleus után a legszebb férfi. Ezért neve az antik irodalomban közmondásos jelzése a férfi-szépségnek.

Nirgua de Collado, Carabobo venezuelai tartomány székvárosa, kb. 8000 lak., 1553. alapították, termékeny vidéken.

Nirisz, perzsa sóstó, más néven *Bachtegan* (l. o.).

Nirvána (szanszkrit) a. m. elfújás, a tűz vagy mécs kialvása. Gautama Buddha, a buddhizmus alapítójának tanítása szerint az emberiség célja és legfőbb boldogsága, amelyet csak a lelki tökéletesség, minden földi vágyról való lemondás által érhet el az ember. Hogy mit jelentett eredetileg, arról a buddhista iratok nem mondanak semmi bizonyosat. Az egyik felekezet tökéletes semmivé válást, a másik misztikus értelmű egyesülést lát a N. állapotában az istenséggel. A N.-nak már Buddha előtt nyoma van az ind brahmanizmusban is, hol mint a megszabadulás (moksa) szinonimja szerepel. Valószinüleg maga Buddha a tökéletes nyugalmat és nem az általa el nem ismert teremtővel azonossá levést értette

a N. alatt. V, ö. *Burnouf*, Introduction à l'histoire du Bouddhisme (Paris 1844); *Hardy*, Eastern monachism (London 1850); *Oldenberg*, Buddha (2. kiad. Berlin 1890); *Müller* M., Chips from a german workshop (London 1880, I. köt.).

Nirvanin, *sósavas diaethylglykokoll-p-amino-o-oxybenzoesavas metileszter:* $HCl.(C_2H_5)_2N.CH_2.CO.HN.C_6H_3(OH)COO.CH_3$, vízben oldható, 185°-on olvadó, színtelen kristályok. Bőr alá fecskendezve, helyi érzéstelenítőül alkalmazzák.

Nis *(Nissza)*, Szerbia második legnagyobb városa, a nisi kerület székhelye és püspöki székhely, a Nisava folyó mellett, (1910) 24,949 szerb, mohammedán, zsidó és cigány lak., a török városrészben több mecsettel, a szerb városrészben igen élénk bazárral, a Nisava jobbpartján erősséggel. Mivel a Belgrádból Bulgáriába vezető úton fekszik, mindig nagy volt a sztratégiai fontossága. Már az ókorban *Naissus* néven fontos városa volt Felső-Moesiának (a későbbi Dacia mediterraneának), amelyet kiváltképen Nagy Konstantin, aki benne született, sok épülettel díszített. Attila feldúlta. A XII. sz.-tól kezdve a szerbek birtoka. Nagy Lajos a bolgár bánsághoz csatolta, 1386. elfoglalták a törökök, de Hunyadi János a hosszú hadjáratban visszaszerezte. A várnai vereség azonban újra a törökök kezére juttatta. Közelében (1·8 km.-nyire) a 60 m. magas Viniken 1689 szept. 23. Badeni Lajos 17,000 embere 40,000 főből álló török sereget semmisített meg. 1809 máj. 19-én 5 km.-nyire Nistől Szindjelics szerb vezér az erősséget, amelyet a törökök ostromoltak, az ostromlókkal együtt légbe röpítette. Az itt elesett harcosok koponyáiból épült a Cele Kula nevű koponyatorony, hadi trofeum. A második török-szerb háborúban 1877 dec. 28. a szerbek a várost megszállották, de a törökök visszafoglalták és csak a berlini kongresszus adta vissza a szerbeknek. 1914—15-ben, a világháború folyamán, Nis egy ideig a szerb kormány és a szkupstina székhelye volt. A bolgárok diadalmas előnyomulása következtében 1915 október havában a szerbek kiüritették Nist s a bolgár csapatok nov. 5-én, háromnapos heves harc után, elfoglalták a várost, ahol igen nagy zsákmányt ejtettek. 1916 január 18-án itt ment végbe II. *Vilmos* német császár és *Ferdinánd* bolgár király ünnepélyes találkozása. L. *Világháború.*

Nisáda, keletindiai nép, l. *Bhil.*

Nisaea, 1. a görög Megara város kikötője, mely vele 8 stadium hosszú kettős kőfallal volt összekötve. — 2. Médiának egyik lapálya, a mai Teherán és Hamadan között; lótenyésztéséről volt híres.

Nisán (perzsa) a. m. jel; újabb időkben a keleti fejedelmektől adományozott érdemrendek; *N.-i-iftikhár* (a kiválóság — szó szerint: dicsekvés — jelvénye), l. *Iftikhár; N.-i-imtiáz* (a kitüntetés jele), l. *Imtiáz; N.-i-sefkát* (Chefakat), nők kitüntetésére alapította Abd ul Hamid szultán 1878., három osztálya van; háborúban, országos csapásoknál stb. szerzett érdemeket jutalmaznak vele. — N.-nak nevezik a török szultán névaláírását jelző *tugrát* is. *Nisándzsi* az a tisztviselő, aki a tugrát rajzolja.

Nisard (ejtsd: nizár), *Désiré*, francia irodalomtörténész, szül. Châtillon-sur-Seineben 1806 márc. 20., megh. San Remóban 1888 márc. 25. Főműve, mely a francia irodalmat a klasszicizmus szemüvegén át vizsgálja: Histoire de la littérature française (1844—49, 4 köt.). Magyarul megjelent: A francia irodalom története (ford. *Szász* Károly, Budapest 1878—80); Tanulmányok a renaissance és reformáció korából (ford. *Vajda* János, u. o. 1875). V. ö. *Equey*, D. N. et son oeuvre (Bern 1902).

Nisava, a Morava jobboldali mellékfolyója Szerbiában, a Balkán-hegységben ered bolgár területen, a piroti medencén keresztülfolyik és 12 km.-nyire Nis alatt torkollik. 140 km. hosszú. Az 1914—16-iki világháború folyamán a N. völgye véres harcok szinhelye volt.

Niscemi (ejtsd: —sémi), olasz város Szicilia Caltanissetta tartományában, (1911) 15,444 lak.

Nisibis, ókori város, a mezopotámiai Mygdonia főhelye, mely már az asszírok idejében jelentékeny volt. Rómának Lucullus szerezte meg, később felváltva foglalták el a perzsák és rómaiak. Alexander Severus nagy várrá alakította át, 363. végleg a perzsák kezére került. Romjai mellett van a mai *Nizibin.*

Nisida (az ókori *Nesis*), *sziget* a Nápolyi-öbölben, Pozzuoli községhez tartozik, területe 29 ha. (1911) kb. 1000 lak. Északi oldalán levő kis szigeten áll a Lazzaretto Vecchio. DNy.-i oldalán van a veszteglőállomás. N., egykori kráter, termékenységéről már az ókorban híres volt; olaj, szőllő, zöldség a fő termékei. Antonius itt találkozott a Caesar meggyilkolása után idemenekült Brutusszal.

Nisi fallor (lat.) a. m. ha nem csalódom.

Nision, görög város, l. *Messini.*

Nisi prius-Court (ang., ejtsd: najszaj prajeszkört) névvel illetik Angolországban a polgári perekben eljáró esküdtbiróságot. A második westminsteri statutum (2., 13. Edward I. c. 39.) ugyanis az egyes grófságokba időszakonkint kiküldött birák és az ott működő esküdtszékek hatáskörét kiterjesztette az összes polgári keresetekre, amenynyiben elrendelte, hogy a sheriffhez szóló utasításba, hogy az esküdtek Westminsterbe jöjjenek (writ venire facias juratores), bele kell venni azt a föltételt *nisi prius* justiciarii nostri ad partes illas venerint (ha csak a mi biráink előbb nem jönnek a felekhez). Ebből látható, hogy a kifejezés subsidiarius hatáskört jelöl meg. A subsidiarius megjelölés azután átszármazott azokra a büntetőügyekre is, amelyeket a King Bench Division az esküdtszékekhez utal.

Nisko, mezőváros a hasonló nevű galiciai kerületi kapitányságban, (1910) 4855 lengyel lak., malomipar, sörgyártás.

Nismes, l. *Nîmes.*

Nisos, a görög mondában Megara királya, kinek élete egy bíborszínű hajfürtjétől függött. Leánya, Skylla e hajfürttől megfosztja N.-t s ezzel kiszolgáltatja őt ellenségének, Minosnak. L. még *Ciris.*

Nissel, *Franz*, osztrák-német szinműíró, szül. Bécsben 1831 márc. 14., megh. Gleichenbergben 1893 júl. 20. Több sikerült szinművet írt, ezek

közt: Die Zauberin am Stein (1863); Der Königsrichter (1869); Agnes von Meran (1877), mely utóbbival a Schiller-díjat is elnyerte; Nachtlager Corvins (1889). Drámáinak gyüjteménye: Ausgewählte dramatische Werke (1892—96, 3 k.); önéletrajza: Mein Leben (1894). Der Königsrichter és Ein Nachtlager Corvins c. szinművei magyar tárgyuak.

Nissen, 1. *Heinrich*, német történetiró és archeológus, szül. Haderslebenben 1839 ápr. 3., megh. Bonnban 1912 febr. 29. 1863—66-ig Itáliában tartózkodott, 1867. Bonnban egyetemi magántanár, 1869. Marburgban, 1877. Göttingenben, 1878. Strassburgban, végül 1884. Bonnban kapott egyetemi katedrát, s itt lépett 1910. nyugalomba. Főbb művei: Kritische Untersuchungen über die Quellen der 4. und 5. Dekade des Livius (Berlin 1863); Das Templum (u. o. 1869); Pompeianische Studien zur Städtekunde des Altertums (Leipzig 1877); Italische Landeskunde (2 köt., Berlin 1883 és 1902); Orientation, Studien zur Geschichte der Religion (3 füzet, Berlin 1906—10).

2. *N., Hermann*, német szinész, szül. Dassowban (Mecklenburg) 1855 júl. 17., megh. Berlinben 1914 febr. 16. Eleinte jogot tanult, de aztán Berlinben szinpadra lépett. Több szintársulatnál működött nagy sikerrel, így a meiningeni udv. szinháznál is, 1888. a berlini Deutsches Theater tagja lett, 1901. a bécsi Hofburg-szinházhoz szerződött. Kiválóbb szerepei: Brutus, Moor Károly, Petrucchio, Borkmann stb.

Nisser-elf, 181 km. hosszú folyó Norvégiában; ered a Langefjeld hegységben, a Vraa és Nisservand tavakká szélesül ki, keresztülfolyik a Rygendefos és Struefos vízeséseken és a Skagerrakba torkollik.

Nisser-por, perklórsavat tartalmazó robbanószer.

Nissl, *Rudolf*, osztrák festő, szül. Fügenben (Tirol) 1870 ápr. 13. Münchenben tanult és ott is telepedett le állandóan. Művei közül kiemelendők: Szent György (1906, Bécs, Modern képtár); Csendélet (1906) és A műteremben (1910) a müncheni Neue Pinakothekben stb.

Nissl-féle testek, szemcsék (kromofilanyag, tigroid-szemcsék), az idegsejtekben lévő, bázikus festékekkel jól festődő, jellemző alakú és elrendeződésű szemecskék. Lázas betegségben, mérgezéseknél, fertőzéseknél stb. szerkezetük megváltozik.

Nissumfjord, az Északi-tengernek haff-szerű öble Jütland Ny.-i partján, a Limfjordtól D.-re. D.-i része ki van szárítva.

Nissza, város, l. *Nis*.

Nisszan (asszir), első hónapja a zsidók zsinagógai évének és hetedike a polgári esztendőnek. Ebben a hónapban van a zsidóknak (tévesen *husvétnak* is nevezett) páskaünnepe.

Ni-su, japáni érem az 1871 előtti időkből $= \frac{1}{2}$ bu. A régebbiek értéke kb. 3·24 korona, az 1866. bevezetett N.-érmek értéke 0·67 korona.

Nisus (állat), l. *Karvaly*.

Nisus és **Euryalus**, Vergilius Aeneisében (IX. ének) szereplő önfeláldozó hős barátok, kik éjjel átosonnak a rutulusok táborán, hogy a távollevő Aeneasnak hírt vigyenek, de merész vállalkozásukért életükkel fizetnek. Zrinyi a Zrinyiászban *Radivojt* és *Juranicsot* ép így szerepelteti.

Nisus formativus (lat.), l. *Képző ösztön*.

Nisziro *(Mizero, Nisyros)*, Dzsezairi-Bahri-Szefid török tartományhoz tartozó kerek kis sziget az Égei-tengerben, Anatolia DNy.-i partja mellett, 35 km² területtel s kb. 3000 lak.

Nitela (állat), a kerti pele *(Eliomys quercinus* L.) neve a régi latin nyelvű irodalomban.

Nitella (növ.), a Chara-félék génusza, melyre jellemző, hogy petebimbója köpenysejtjeinek csúcsán 2—2 sejt van. L. még *Characeae*.

Nitendi, a Santa-Cruz-szigetek egyike (l. o.).

Nithard, frank történetiró, megh. 843 máj. 15. Anyja *Berta*, Nagy Károly császár leánya volt, atyja pedig *Angilbert*, Berta kedvese. Jámbor Lajos és Kopasz Károly császárok szolgálatában állott mint hadvezér és államférfiú. A normannok elleni harcban esett el. Kopasz Károly felszólítására írta meg becses történeti művét: De dissensionibus filiorum Ludovici Pii ad annum usque 843. Kiadta *Pertz* a Mon. Germ. Hist. c. gyüjtemény II. kötetében. (Második iskolai kiadása 1870, Hannover).

Nitidulidae (állat), l. *Fénybogarak*.

Nitimur in vetitum semper cupimusque negata (lat.) a. m. mindig a tilosra törekszünk és a megtagadottra vágyunk. Ovidius Amoreséből (3, 4, 17) való idézet.

Niton, l. *Radioaktivitás*.

Nitragin, l. *Földoltás*.

Nitrálás az a kémiai reakció, amelynek során a különböző szén- (organikus) vegyületekből az ú. n. nitrovegyületek (l. o.) keletkeznek.

Nitramid, NO_2NH_2, a salétromsav amidja, mely már gyenge lúgok hatására is azonnal vízre és nitrogénmonoxidra bomlik. A nitrokarbaminsavból $NO_2.NH.COOH$ állítható elő, u. i. ez hideg kénsav hatására N.-ra és szénsavra esik szét.

Nitramin, l. *Nitroamin*.

Nitranilinek, $C_6H_4.NO_2.NH_2$, anilin nitrálásakor keletkeznek. A három N. sárga kristályos test; orto-N. 71°-nál, meta-N. 114°-nál, para-N. 147°-nál olvad. Diazotáláskor megfelelő nitrodiazobenzolok képződnek, melyek pamuton β naftolnátriummal le nem mosható élénk vörösszínű festést eredményeznek (ingrain, fejlesztett festékek). A legfontosabb a paranitranilin származéka, mely a törökvöröshöz hasonló skarlátszínű vörös (nitranilinvörös, paravörös).

Nitraria *L.* (növ.), a Zygophyllaceae családba tartozó cserje-génusz, melynek fajai a sivatagok sós helyein nőnek. *N. Schoberi* L. (Charmykcserje) a keleti sivatagokon, pusztákon Mongolországig; áfonyához hasonló bogyóit a mongolok eszik; leveleiből, fiatal szárából szódát égetnek. *N. retusa Asch.* (Damuch) Palesztinában, Észak-Afrikában; bódító bogyóját az arabok eszik.

Nitrátbaktérium, l. *Nitrifikáció*.

Nitratin a. m. nátron- v. chilisalétrom (l. o.).

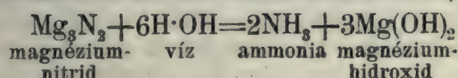
Nitrátok, a salétromsav sói. Mint ásványok ide tartoznak a *kálisalétrom* (nitrit), a *nátriumsalétrom* (chilisalétrom v. nitratin), a *nitrokalcit* (mészsalétrom), a *nitromagnezit* (magnézium-salétrom), a *gerhardtit*, a *barium-salétrom*.

Nitrazobenzol *(nitroazobenzol)*, l. *Azobenzol.*

Nitrazol, a paranitrodiazobenzol savanyú kénsavas sója; vörös kátrányfesték, melyet paranitranilinből állítanak elő.

Nitria, Magyarország középkori vízrajzában a *Nyitra* folyónak elnevezése.

Nitridek az elemek nitrogénvegyületei. Pl. BN = bór-N., Ca_3N_2 = calcium-N., Mg_3N^2 = magnézium-N. N. keletkeznek közvetlenül összetevőikből. A calcium és litium már közönséges hőmérsékleten is egyesülnek N.-é, a legtöbb nitrid azonban csak magasabb hőmérsékleten keletkezik. Víztől elbomlanak ammonia keletkezése közben, pl.:

$$Mg_3N_2 + 6H{\cdot}OH = 2NH_3 + 3Mg(OH)_2$$

magnézium-nitrid — víz — ammonia — magnézium-hidroxid

E reakció alapján a N.-et a levegő nitrogénjének értékesítésére is próbálják felhasználni.

Nitrifikáció, a salétrom képződésének tudományos elnevezése, l. *Salétrom.*

N. (növ.) az a folyamat, amely alatt a talajba jutott szerves vegyületekből az autotrof (l. o.) növények táplálására alkalmas vegyületek alakulnak, amelyek közt legkedvezőbbek a nitrátvegyületek. A N. a nitrátnak a nitrogént tartalmazó szerves vegyületekből baktériumok közreműködésével való alakulása. A trágyával a talajba kerülő amidszerű nitrogénvegyületeket és a fehérjeféle vegyületeket bizonyos baktériumok bomlasztják, aminek folytán ammoniavegyületek keletkeznek. Ezekből a baktériumok közreműködésére alakulnak meg a nitrit- és azután a nitrátvegyületek. Az ammoniákot salétromossavá oxidáló baktériumok a nitrit- (vagy nitrozó-) baktériumok, aminő a Pseudomonas europaea (Winogr.) Migula, a salétromossavat salétromsavvá a nitrát- (vagy nitro-) baktériumok, aminő a Bacterium nitrobacter (Winogr.) Lehm. et Neum. alakítják át. Ezeket együttesen nitrifikáló vagy röviden nitrobaktériumoknak nevezik. A talajban élnek olyan baktériumok is, mint aminő a Bacillus denitrificans Migula, amelyek a nitrátvegyületeket nitritekké redukálják, a nitriteket pedig megfosztva oxigénjétől, a nitrogént felszabadítják, sőt még ammoniát is képeznek. Ez a denitrifikáció folyamata, amely alatt a növény táplálására nézve alkalmas vegyület átalakul, sőt a nitrogén maga is eltávozhatik a talajból. L. még *Nitrogén körforgalma.*

Nitril *(nitryl)*, l. *Nitro.*

Nitrilek, l. *Alkilcianidok.*

Nitrilklorid, *nitroxilklorid, salétromsavklorid,* NO_2Cl. Sárga, izgató szagú, +5°-on forró folyadék; —31°-on még nem fagy meg. Víztől sósavra és salétromsavra bomlik. Nitrogéndioxid és klór-gáz magasabb hőmérsékleten közvetlenül egyesülnek N.-dá.

Nitrit (ásv.) a. m. kálium-salétrom, l. *Salétrom.*

Nitritbaktérium, l. *Nitrifikáció.*

Nitritek, a salétromossav (l. o.) sói.

Nitro v. *nitril (nitryl)*, NO_2, összetett, egyvegyértékű negativ gyök, a salétromsav savgyöke.

Nitroamin *(nitramin)*, így nevezik azokat a szénvegyületeket, amelyekben a nitro-(NO_2) gyök nem szén-atomhoz, hanem nitrogén-atomhoz van kapcsolva. Pl. metilnitramin $CH_3.NH(NO_2)$, etilnitramin $C_2H_5NH(NO_2)$.

Nitrobaktérium, l. *Nitrifikáció.*

Nitrobenzaldehidek. Képletük:

$$NO_2.C_6H_4.CHO.$$

A három izomer vegyület közül benzaldehid egyszerű nitrálásakor az orto- és metavegyület áll elő, míg a paravegyület pl. a paranitrotoluolból állítható elő. Aldehiddel és acetonnal az ortovegyület híg nátronlúg jelenlétében ortonitrofeniltejsavaldehiddé és ortonitrofeniltejsavmetilketonná kondenzál, melyek nátronlúggal indigót eredményeznek. A metavegyület patentkék előállítására szolgál.

Nitrobenzol v. *mirbánolaj (essence de mirbane)*, l. *Keserűmandulaolaj.*

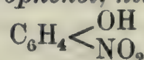
Nitroborkősav, l. *Borkősav.*

Nitrocellulóz *(xyloidin)*, salétromsav és kénsav keverékének cellulózra (gyapot stb.) való hatásakor származik. Voltaképpen nem nitrovegyülettel, hanem nitráttal van dolgunk, melynek összetétele a hőfoknak, savkoncentrációnak, a hatásidejének stb. függvénye. Igy ismerünk *mono-, di-, tri-, tetra-, penta-, hexanitrátot* (pl. cellulózhexanitrát: $C_{12}H_{14}(NO_3)_6O_4$). A *tetra-* és *pentanitrát* (régebbi jelölés szerint főkép *dinitrocellulóz)* főalkatrésze a kollodiumgyapotnak, mely a műselyemgyártásnál használatos. A *hexanitrát (trinitrocellulóz)* a lőgyapot, melyet különböző robbanószerek előállítására használnak. N. kámforral *celluloidot* ad. L. még *Lőgyapot.*

Nitroetán, $C_6H_5.NO_2$, színtelen, olajszerű, kellemes szagú, 114°-on forró folyadék. Keletkezik etiljodidból ezüstnitrát hatására. E vegyülettel izomer a salétromossav etilesztere.

Nitrofémek, fémek (réz, vas, nikkel, kobalt) és nitrogéntetroxid addiciós termékei (pl. Cu_2NO_2). Könnyen bomlanak és a vas- vagy nikkelkarbonillal analógok.

Nitrofenol, *nitrophenol, nitrokarbolsav:*

$$C_6H_4{<}{}^{OH}_{NO_2}$$

Ha fenolra hideg híg salétromsav hat, orto- és para-N. keletkezik. A kettő egymástól vízgőzzel elválasztható, mert az orto-N. illékonyabb, mint a para. Az orto-N. kénsárga, aromás szagú, 45°-on olvadó kristályok. 214°-on forr. Hideg vízben kevéssé, meleg vízben jobban, alkoholban és éterben jól oldódik. A para-N. színtelen, monoklin, 114°-on olvadó, alkoholban jól oldódó kristályokból áll. Semleges v. savanyú oldata színtelen, lúgos oldata intenziv sárga színű. E sajátságánál fogva indikátornak használják. *Meta-N.* keletkezik, ha 1,3 diazonitrobenzolt vízzel főzünk. Színtelen, 96°-on olvadó kristályok.

Nitrofestékek, oly mesterséges festőanyagok, melyek egy vagy több nitrocsoportot —NO_2-t tartalmaznak a molekulában, mint pl. a pikrinsav, martiussárga, nitranilinvörös. Rendesen sárga v. narancsszínűek.

Nitroform *(trinitrometán)*, $CH(NO_3)_3$. E vegyület előállítására trinitroacetonitrilt vízzel főznek, amikor széndioxid és a N.-nak sárga kristályos ammoniumsója $C(NH_4).(NO_3)_3$ képződik. E sóból koncentrált kénsavval való elegyítéskor N. válik ki. A N. színtelen, sűrű, olajszerű folyadék, amely +15°-on kristályos tömeggé mered meg. Hirtelen felmelegítve explodál. Vízben elég könnyen

oldódik, oldata sárga színű. Kémiai magaviselete az erősebb bázisokkal szemben az erős savakéhoz hasonló, ezért a hidrogén benne alkálifémekkel igen könnyen helyettesíthető és ekkor a megfelelő sók képződnek. A N.-ban a hidrogént azonban brómmal v. a nitrogyökkel (NO_2) is lehet pótolni. Utóbbi esetben a *tetranitrometán* $C(NO_2)_4$ keletkezik belőle.

Nitrofoszfát, trágyázó szer, mely a szuperfoszfát és chilisalétrom keverékéből áll.

Nitrogelatin, l. *Nitrozselatin*.

Nitrogén *(nitrogenium)*, színtelen, gázalakú kémiai elem, amely vegyületeiben mint 3 vagy 5 vegyértékű negativ gyök szerepel; kémiai jele N, atomsúlya 14. Az elemet 1772. *Rutherford* ismerte fel először, aki azt találta, hogy a levegő egy olyan alkatrészt is tartalmaz, amely lélegzésre nem alkalmas, nem ég és az égést sem táplálja. Az elemet *Lavoisier azotenak* nevezte el; *Scheelevel* egyidejüleg ő állapította meg, hogy a levegő oxigénből és azoteból áll; a *nitrogène* elnevezés *Chaptaltól* ered. A N. legnagyobb mennyiségben szabad állapotban a levegőben fordul elő, amelynek kerek számban $^4/_5$-részét teszi ki. Vegyületei az ásványországban (l. *Chilisalétrom)* kevésbbé vannak elterjedve, s főképen a szerves világban találhatók, mert a N. a növényi és állati szervezetnek egyaránt fontos alkotórésze. Előállítása úgy történik, hogy káliumhidroxidon keresztülhajtott és megszárított, tehát a széndioxidtól és vizgőztől megtisztított levegőt rézdrót-darabokkal megtöltött üvegcsövön vezetnek keresztül, amelyet alkalmas kemencében vörösizzásig hevítenek. Az izzó réz a levegő oxigénjével rézoxiddá egyesül és a csőből N.-gáz távozik el. Egészen tiszta N.-t kapunk, ha káliumnitrit és ammoniumklorid elegyének oldatát lombikban főzzük; de elég tiszta N.-t nyerünk akkor is, ha levegőt koncentrált káliumhidroxiddal elegyített galluszsav- (v. pirogallol-) oldaton hajtunk keresztül, mely a széndioxidot és az oxigént elnyeli.

A N. közönséges hőmérsékleten és nyomás alatt színtelen, szagtalan és íztelen gáz, amely —145° alá hütve 32 atmoszférányi nyomással színtelen folyadékká sűríthető. A folyós N. —193°-on forr és —214°-on kristályos tömeggé mered meg. A N.-gáz sűrűsége 0·9713 (ha a levegőé = 1) és egy literének súlya (0°-on és 760 mm. nyomás alatt) = 1·2561 g. Érdekes, hogy *Lord Rayleigh* már régebben azt tapasztalta, hogy a levegőből a legnagyobb elővigyázat mellett is előállított N. körülbelül $^1/_2$%-kal nagyobb sűrűségű a kémiai úton (pl. az ammoniumnitritből) előállítottnál. E körülményből azt tételezte fel, hogy a levegőben a N.-nél nagyobb molekulasúlyu és kémiailag még indifferensebb gáz is foglaltatik. E föltevés helyességét igazolták a *Ramsayval* együtt tett kisérletek, melyek eredménye a levegőben foglalt új elemnek, az *argonnak*, majd pedig egy csomó más gáznemű indifferens elemnek (neon, kripton, xenon) felfedezése volt.

A N.-gáz vízben igen kis mértékben oldódik, alkoholban azonban valamivel könnyebben oldható; nem gyujtható meg, sőt benne az égő testek kialusznak; nem mérges, de a lélegzésre teljesen alkalmatlan lévén, az élő állatok benne megfulladnak. Csak igen kevés elemmel (így a bórral, titánnal, sziliciummal) egyesül közvetlenül és legtöbb vegyület irányában is egészen közömbösen viselkedik, de magasabb hőfokon, közvetett utakon számos elemmel egyesíthető. Igy pl. a levegőn való égések alkalmával, de elektromos kisülések hatására is egyesül a nitrogén a levegő oxigénjével (NO-vá), ami egy új iparnak, a légsalétromsav- és salétromiparnak alapját vetette meg, mely salétromszükségletünket fogja pótolni. Sikerült továbbá a nitrogént a hidrogénnel ammoniává egyesíteni. E N.-vegyületek közül némelyek erős savi hatásúak (salétromsav), mások lúgosak (ammonia, aminek), ismét mások egészen közömbösek, de mindannyiokra nézve igen jellemző az, hogy igen állandók. Kivétel azonban N.-nek egy újabban felfedezett hidrogénvegyülete, a *nitrogénhidrogénsav* (l. o.). A N.-gáz indifferens sajátságairól igen könnyen felismerhető, a vegyületekben levő N. pedig legtöbbször arról, hogy az eléréskor égett tollszagot áraszt szét. Igen sok N.-tartalmú vegyület nátronmésszel hevítve ammoniákot fejleszt, másokból pedig nátriumfémmel hevítve nátriumcianid keletkezik, melyeknek igen kis mennyiségei is az illető kémlőszerekkel könnyen felismerhetők. L. még *Nitrogén körforgalma*.

Nitrogéncsoport elemei. Ide tartoznak: a nitrogén, foszfor, arzén, antimon és bizmut. Fontosabb fizikai sajátságaik:

Az elem neve	jele	atom-súlya	faj-súlya	olvadás-pontja	forrás-pontja	vegy-értéke
Nitrogén	N	14·01	0·8042	—210·5°	—195·5°	III, V
Foszfor	P	31·04	1·8232	44°	290°	III, V
Arzén	As	74·96	5·73	850°*	450°	III, V
Antimon	Sb	120·2	6·5178	630°	1440°	III, V
Bizmut	Bi	208·0	9·7814	270°	1420°	III, (V)

* Zárt térben.

Mint ez adatokból látjuk, az első tag gázalakú, a többi szilárd; a fajsúly, olvadás- és forráspont az atomsúly növekedtével emelkedik, csak a bizmut tér el ettől a szabályosságtól. Ez eltérés oka valószinüleg az, hogy míg a foszfor, arzén és antimon molekulája négyatomos, a bizmuté egy- és kétatomos. Az atomsúly növekedtével mindinkább a fémekhez hasonló külsejüek; az antimon és bizmut már fémfényűek, elég jól vezetik a hőt és elektromosságot, de nem nyujthatók. A foszfornak, arzénnek és antimonnak — melyek különben sajátságaik tekintetében is legközelebb állanak egymáshoz — allotrop módosulatai is ismeretesek. Három- és ötvegyértéküek; a bizmut ötvegyértékű alakja kétes; minden jól ismert vegyületében háromvegyértékű. Az atomsúly növekedtével a jellem szabályos változását is tapasztaljuk, mert minél inkább a fémekhez hasonló külsejüvé lesz az elem, annál inkább gyengül a negativ jellem. Az arzén és antimon alacsonyabb vegyértékű alakjukban már gyengén pozitiv gyökök is lehetnek, mert erős savak savmaradékával bomlékony sókká egyesülnek. Még gyengébben negativ a bizmut, mely a nyujthatóságtól eltekintve, a fémekhez annyira hasonló, hogy sokan a fémek között tárgyalják. A negativ jellem e fokozatos gyöngülésével kapcsolatban, hidrogénvegyületeik állandósága is fokozatosan csökken. A legnegativabb tagnak, a nitrogénnek

hidrogénvegyülete, az ammonia, csak magasabb hőmérsékleten bomlik; a foszfor-, arzén- és antimonhidrogén állandósága a felírt sorrendben csökken, a bizmuthidrogénvegyülete pedig már annyira bomlékony, hogy ezideig nem is állították elő. Az ammonia és foszforhidrogén bázisok, az arzén- és antimonhidrogén nem bázisos sajátságúak.

Nitrogéndioxid, l. *Nitrogén oxidjai.*

Nitrogénegyensúly, az az állapot, mikor az állat a táplálékból annyi fehérjét vesz fel, mint amennyit szervezetében elbont. A felnőtt állat N.-ban igyekszik maradni és nem képes nagyobb mennyiségű fehérjét visszatartani, flatal állat ellenben a felvett fehérjének jelentékeny részét, kedvező esetben egészen 70—80%-át visszatartja és fehérjeállományának gyarapítására, vagyis szerveinek felépítésére használja fel. A szervezetben visszatartott nitrogén mennyiségéből a húsképzés mértékére lehet következtetni.

Nitrogénhidrogénsav, *azoimid*, HN_3. *Curtius* fedezte fel 1890. Szerkezete szerint az azo-gyöknek —N=N—, imid-gyökkel =NH való vegyülete, vagyis $\begin{matrix}N\\ \|\\ N\end{matrix}\!\!>\!N{\cdot}H$. Többféle módon képződik, de rendszerint úgy állítják elő, hogy a nátriumamidot ($NH_2.Na$) nitrogénoxidullal (N_2O) hozzák össze és az így kapott nátriumsót (NaN_3) kénsavval bontják el. A vízmentes N. víztiszta, könnyen mozgó folyadék, amelynek kiállhatatlan szaga van. Fp. 37°; meleg testtel érintve, sokszor azonban minden ok nélkül fényes kék láng keletkezése közben példátlan hevességgel explodál, ezért a vízmentes N.-val dolgozni szerfelett veszélyes. Vízzel és alkohollal elegyíthető és a vizes oldatából 45° alatt ledesztillálva, 91%-os N. kapható, mely a felbőrt igen erősen megmarja. Gőze nagyon mérgező, fejfájást és a nyálkahártyák heves gyuladását okozza. A N. a sósavhoz hasonló erős sav, a lakmuszt erősen megvörösíti és még híg (7%) oldata is hidrogénfejlődés közben oldja a fémeket is. Sói a kloridokhoz igen sokban hasonlítanak (ezüstsója AgN_3, éppen mint az ezüstklorid, oldhatatlan) és kivétel nélkül exploziv természetűek; aránylag enyhébben explodálnak a N.-nak az alkáli földfémekkel alkotott sói. Ammoniával és hidrazinnal sókká egyesül, mikor is $H_3N{\cdot}N_3H$ vagyis N_4H_4, illetőleg $N_2H_4{\cdot}N_3H$ vagyis N_5H_5 összetételű vegyületek keletkeznek.

Nitrogénhiperoxid, l. *Nitrogén oxidjai.*

Nitrogén körforgalma. A szerves világban lévő, tehát vegyületeiben (fehérje) szereplő nitrogén az élő testek ép oly fontos összetevője, mint a szén. Az élőkben lévő nitrogénvegyületek azok elpusztulásakor, v. hulladékaikkal (ürülék), rothadáskor főként mint ammoniavegyületek jutnak vissza a földbe, s ott baktériumok hatására (nitrobakter) nitritekké, nitrátokká oxidálódnak, s mint ilyenek a növények gyökerei által oldat alakjában fölvétetnek, ahol részt vesznek a fehérje képzésében, melyek viszont az állatoknak közvetve vagy közvetlenül szolgálnak fehérjeforrásul, miután az állatok a nitrogént így asszimilálni képtelenek. Az állatok ürülékével (trágya) a nitrogén újra visszakerül a földbe és a körforgását újra megkezdi. Ez az ú. n. *kis körforgás* csaknem független a levegőben lévő szabad nitrogéntől, mely igen nehezen képez vegyületeket. A kis körforgás alkalmával azonban nitrogénvegyületek elbomlanak, és részben a nitrogén visszakerül a levegőbe. Az ily módon elveszett nitrogént a levegőben lévő nitrogén megkötése pótolja és e folyamatot az előbbivel szemben a nitrogén *nagy körforgalmának* hívjuk. Villámlásokkor, égésekkor mindig képződnek salétromsavas vegyületek, melyek az esővízzel a földbe jutnak vissza. Továbbá bizonyos pillangós növények gyökerein élősködő baktériumok (bac. radicicola) is képesek a levegő nitrogénjének megkötésére. Miután a levegőben erős feszültségkülönbségek vannak, magasabb növésű növényeken át történő sötét kisütésekkor is lehetséges, hogy nitrogén kötődik meg. Az új légsalétromipar (Norge-salétrom) szintén hathatós támogatója a nitrogén nagy körforgalmának.

Nitrogénmonoxid, l. *Nitrogén oxidjai.*

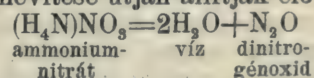
Nitrogénoxid, l. *Nitrogén oxidjai.*

Nitrogén oxidjai. A nitrogénnek a következő oxidjai ismeretesek:

N_2O	dinitrogénoxid
NO	nitrogénmonoxid
N_2O_3	nitrogéntrioxid
NO_2	nitrogéndioxid
N_2O_4	nitrogéntetroxid
N_2O_5	nitrogénpentoxid.

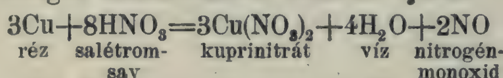
Dinitrogénoxid, nitrogénoxidul, N_2O. Színtelen, nem kellemetlen szagú, édeskés ízű, a levegőnél másfélszer sűrűbb (Sl=1·52638/10°) gáz. Nyomással közönséges hőmérsékleten színtelen, igen kis fénytörésű, d_0=0·9730 fajsúlyú, —89·9°-on forró, folyadékká sűríthető. Szilárd széndioxiddal lehűtve, hószerű fehér testté fagy meg. Op.= —102·3°. Víz kb. egyenlő térfogatot old belőle. Oxigénnel közvetlenül nem egyesül, azért meg sem gyujtható. Endotermás vegyület; magasabb hőmérsékleten elbomlik oxigén-gázra és nitrogén-gázra. Ez az oka, hogy a dinitrogénoxidba mártott, parázszsal égő gyujtószál, mint az oxigéngázban, lángra lobban. A felhevített éghető testek a dinitrogénoxidban vakító fénnyel folytatják égésüket. A szervezet hőmérsékletén a dinitrogénoxid nem bomlik, ezért a tiszta dinitrogénoxid a lélegzést nem tartja fenn. Levegővel vagy oxigénnel elegyítve belehelhető és eleinte nevetési ingerrel járó kellemes érzést, majd a részegséghez hasonló, fecsegéssel kapcsolatos kábultságot okoz. E sajátságáért régi nevén ***kéjgáznak*** is nevezik. Mivel érzéketlenséget is okoz, kisebb sebészi műtéteknél, különösen a fogászatban szokták alkalmazni. E célra folyadékká komprimálva, vaspalackokban hozzák forgalomba. A dinitrogénoxid szerkezete szerint az azo-gyök oxidja: $\begin{matrix}N\\ \|\\ N\end{matrix}\!\!>\!O$. Vízzel nem egyesül hidrosavvá. A neki megfelelő hidrosav, a ***hiposalétromossav***, $H_2N_2O_2$ azonban ismeretes. Ammoniumnitrát hevítése útján állítják elő:

$$(H_4N)NO_3=2H_2O+N_2O$$

1772. *Priestley* fedezte fel.

Nitrogénmonoxid, nitrogénoxid, NO. Színtelen gáz. Szaga ismeretlen, mert a levegő oxigénjével azonnal nitrogéndioxiddá egyesül. Sl.= 1·0372, Fp.=—153·6°, Op.=—167°. Vízben kevéssé oldódik. Anomál vegyület, mert vagy kétvegyértékünek, tehát nem normális vegyértékűnek kell benne a nitrogént feltételezni, v. ha a nitrogént háromvegyértékűnek tételezzük fel, egy szabad vegyértéke van —N=O, vagyis szabadállapotú gyök. Anomál összetételének felel meg kémiai viselkedése is. Oxigénnel érintkezve nitrogéndioxiddá alakul, klórral *nitrozilkloriddá* NOCl egyesül, ferroszulfáttal *ferronitrozoszulfátot* $FeNOSO_4$ ad. Magas hőmérsékleten elbomlik nitrogénre és oxigénre. Endotermás vegyület; képződéshője —21.600 cal. Égő kén vagy gyertya a nitrogénmonoxidban kialszik, égő foszfor vagy izzó faszén hevesen égnek benne, mert az égéshőt az endotermás nitrogénmonoxid bomláshője is növeli. A szintén endotermás széndiszulfid gőzével való elegye kápráztató kékes fénnyel ég el. Nitrogénmonoxid keletkezik összetevőiből az elektromos szikra hőmérsékletén. E képződési módját a levegő nitrogénjének értékesítésére használják (l. *Salétromsav)*. Előállítására hígabb (33°/₀-os) salétromsavat redukálunk. Redukáló anyagul vörösrezet használunk. Gázfejlesztő palackban vörösrézforgácsot salétromsavval leöntünk; a gáz már közönséges hőmérsékleten élénken fejlődik:

$$3Cu + 8HNO_3 = 3Cu(NO_3)_2 + 4H_2O + 2NO$$

réz salétromsav kuprinitrát víz nitrogénmonoxid

Fémrézzel nitrogénmonoxidot 1772. *Priestley* állított elő, összetételét 1784. *Cavendish* állapította meg.

Nitrogéntrioxid, salétromossavanhidrid, N_2O_3. —10°-on szép indigókékszínű folyadék. Fp.=3·5°, Op.=—82°. A forráspontja felett csaknem teljesen nitrogénoxidra és nitrogéndioxidra van disszociálva, ezért a gőze barna-vörös. Jeges víz szép kék színnel oldja és az oldatban salétromossav HNO_2 van. Lúgokban nitritté oldódik. A nitrogéntrioxid tehát a salétromossav anhidridja. Szerkezete szerint a nitrogén benne három vegyértékű: O:N—O—N:O. Keletkezik, ha töményebb (50°/₀-os) salétromsavat oxidálható anyagokkal (arzéntrioxid, cukor stb.) melegítünk. Egyenletes áramban fejlődik, ha nitrozilkénsavra óvatosan vizet csepegtetünk. A nitrogéntrioxidot a hozzá hasonló barnásvörös nitrogéndioxidtól *Berzelius, Gay-Lussac* és *Dulong* különböztették meg.

Nitrogéndioxid, nitrogénhiperoxid NO_2 és *nitrogéntetroxid* N_2O_4. A nitrogéntetroxid 21·6°-on forró, —10·1°-on olvadó folyadék. —10° alatt színtelen, 0°-on bágyadt, sárgás-színű, közönséges hőmérsékleten narancsszínű. A szilárd nitrogéntetroxid színtelen kristályokból áll. Gőze közönséges hőmérsékleten barnavörös, mert nitrogéndioxidra disszociál:

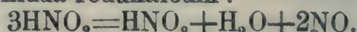
$$N_2O_4 \rightleftarrows 2NO_2.$$

A gőz szaga csípős, rendkívül hevesen izgató és nagyobb mennyiségben belélegezve vérzést okoz. A nitrogéndioxid anomál vegyület, mert vagy négy-, tehát nem normális vegyértékű nitrogénalkatrészt kell benne feltételeznünk, vagy ha a nitrogént benne ötvegyértékűnek tételezzük fel, egy szabad vegyértéke van: —N⟨O/O. Ez utóbbi felfogás mellett látszik bizonyítani, hogy a nitrogéndioxid alacsony hőmérsékleten önönmagával nitrogéntetroxiddá O/O⟩N—N⟨O/O egyesül, melyben a nitrogént ötvegyértékűnek tekinthetjük. Nitrogéndioxid és tetroxid vízzel salétromossavat és salétromsavat ad:

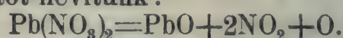
$$N_2O_4 + H_2O = HNO_2 + HNO_3.$$

E reakció alapján a salétromossav és salétromsav vegyes anhidridjának is tekintik és szerkezetét *nitrozilnitrát*-nak $\overset{III}{O:N}—O—\overset{V}{NO_2}$ is tüntetik fel. A képződött salétromossav önönmagát salétromsavvá oxidálja és eközben egy része nitrogénoxiddá redukálódik:

$$3HNO_2 = HNO_3 + H_2O + 2NO.$$

A nitrogénoxid a levegő oxigénjével nitrogéndioxiddá egyesül és ez vízzel ismét a fentebbi egyenlet szerint reagál. Ha tehát elegendő víz és levegő van jelen, a nitrogéndioxid v. tetroxid végül salétromsavvá változik. Lúgok nitrit- és nitrátképződés közben oldják. A nitrogéndioxid rendkívül erélyes oxidáló anyag. E sajátságával függ össze katalizátornak való alkalmazása a kénsav gyártásánál. Előállítására jól kiszárított ólomnitrátot hevítünk:

$$Pb(NO_3)_2 = PbO + 2NO_2 + O.$$

Az oxigént a nitrogéndioxidtól elválasztandó, a gázt só és jég keverékével hűtött csövön vezetjük át, melyben a nitrogéndioxid megsűrűsödik. *Berzelius, Gay-Lussac* és *Dulong* vizsgálatai derítették ki, hogy a nitrogéndioxid önálló vegyület.

Nitrogénpentoxid, anhidrosalétromossav:

$$N_2 + O5.$$

Az ötvegyértékű nitrogén oxidja $O_2\overset{V}{N}—O—\overset{V}{N}O_2$. Színtelen rombos hasábok. Op. =29—30°, Fp. 45—50°. Igen könnyen bomlik nitrogéndioxidra és oxigénre, ezért erélyes oxidáló anyag. Vízzel hőfejlődés közben salétromsavvá egyesül, vagyis a nitrogénpentoxid a salétromsav anhidridja. Előállítására vízmentes salétromsavat foszforpentoxiddal (vízelvonó anyaggal) desztillálunk: $2HNO_3 - H_2O = N_2O_5$ 1849. *Deville* állította elő.

Nitrogénoxidul, l. *Nitrogén oxidjai.*

Nitrogénpentoxid, l. *Nitrogén oxidjai.*

Nitrogénperoxid, a. m. nitrogéndioxid és tetroxid, l. *Nitrogén oxidjai.*

Nitrogéntetroxid, l. *Nitrogén oxidjai.*

Nitrogén-trágya, l. *Trágya.*

Nitrogéntriklorid, l. *Klórnitrogén.*

Nitrogéntrioxid, l. *Nitrogén oxidjai.*

Nitroglicerin, l. *Glicerinnitrát.*

Nitrohidroxilamin, $H_2N_2O_3$. Szerkezete szerint olyan hidroxilamin, melynek egyik hidrogénjét a nitrogyök NO_2 helyettesíti:

H/O₂N⟩N—OH.

Nátriumsója keletkezik, ha sósavas hidroxilamin és etilnitrát oldatához alkoholos nátriumhidroxidot adunk. E vegyület vízben jól oldható, rendkívül exploziv. Savak nitrogénoxidok fejlődése közben elbontják.

Nitrokalcit a. m. mészsalétrom. L. *Salétrom.*

Nitrokarbolsav, l. *Nitrofenol.*

Nitrokeményítő, l. *Robbanószerek.*

Nitrokrezol, $C_6H_3\begin{matrix}\diagup CH_3\\ -OH\\ \diagdown NO_2\end{matrix}$ A három izomer krezolból egyenként 4 izomer N. származtatható, vagyis összesen 12 N. lehetséges. Ez idő szerint az orto-krezolnak 4, a metakrezolnak 3 és a parakrezolnak 2 nitroszármazéka ismeretes. Valamennyien sárga kristályos testek.

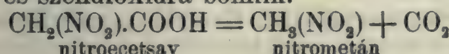
Nitroleum a. m. nitroglicerin.

Nitrolit, robbanószer, mely nitroglicerinből, nitrocellulózból, nitrobenzolból és salétromból áll.

Nitromannit, l. *Mannit.*

Nitromekonin, l. *Mekonin.*

Nitrometán, $CH_3.NO_2$. E vegyület metiljodidból hasonló módon képződik, mint a nitroetán (l. o.). Előállítása úgy történik, hogy a monoklórecetsavas káliumnak kissé töményebb oldatát káliumnitrittel főzik. Ekkor valószinüleg előbb nitroecetsav $CH_2(NO_2).COOH$ képződik és ez azután N.-ra és széndioxidra bomlik.

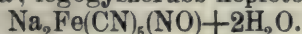
$CH_2(NO_2).COOH = CH_3(NO_2) + CO_2$
nitroecetsav nitrometán

A N. könnyen mozgó, kellemes szagú folyadék, amely vízben alásülyed és 101°-on forr. Gyengén savanyú, kémhatású és káliumhidroxid-oldattal hosszabb ideig összerázva, abban feloldódik. Ha a N. vizes oldatát a nehéz fémek sóinak oldatával elegyítjük, a megfelelő fémvegyületek válnak ki, amelyek többnyire hevesen explodálnak. A N. koncentrált sósavval 150°-ra hevítve hangyasavra és hidroxilaminra bomlik szét.

Nitrométer, nitrogénvegyületek (nitrátok, nitróz, nitrocellulóz) mennyileges meghatározására szolgáló készülék, melynek lényeges része egy gázbüretta, megf. cm³-es beosztással, melyen az ill. vegyületből redukció útján előállított nitrogénmonoxid térfogatát olvassuk le. Lunge N.-én mindjárt a normális gáztérfogat olvasható le.

Nitrophenol, l. *Nitrofenol.*

Nitroprusszidnátrium, nátriumnitroferrocianid. E vegyület szerkezete pontosan még nincsen megállapítva; legegyszerübb képlete:

$Na_2Fe(CN)_5(NO)+2H_2O.$

A N. vízben igen könnyen oldódik; oldata a világosságon elbomlik, berlinikék válik ki és nitrogénmonoxid távozik el belőle. A N. oldatát az alkáliszulfidok kimutatására kémlőszerül használják, mert lúgos oldatban az alkáliszulfidok nyomainak jelenlétében is ibolyaszíneződés áll elő. A nehéz fémek sóinak oldatában N.-tól többnyire csapadékok keletkeznek. A csapadék az illető nitroprusszidsóból áll. A nitroprusszidsókból előállítható a nitroprusszidsav.

Nitrose, l. *Nitróz.*

Nitrosyl, l. *Nitrozil.*

Nitroszaccharóz *(nitrosaccharose),* szaccharóztetranitrát, $C_{12}H_{18}(NO_2)_4O_{11}$. Előállítható a cukorból, ha azt a koncentrált kénsav és koncentrált salétromsav elegyével összehozzuk. Fehér tömeg, amely ütéstől igen hevesen explodál.

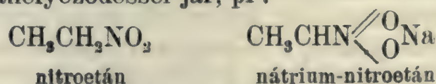
Nitrotoluol, $C_6H_4<^{CH_3}_{NO_2}$ Három izomer N. lehetséges és ismeretes. Ha toluolt nitrálunk, körülbelül egyenlő mennyiségű orto- és para-N. keletkezik, meta-N. pedig csak nyomokban. A para-N szilárd (op. = 51°, fp. = 234°) és a folyós keverékből lehűtéskor kikristályosodik. Az orto-N. 10·5°-on olvad, 218°-on forr. A meta-N. + 16°-on olvad és 230°-on forr. Az orto-N. oxidációjakor orto-nitrobenzaldehid keletkezik, melyet ortonitrobenzilklorid és orto-toluidin előállítására használnak. A para-N.-ból füstölgő kénsavval para-N.-ortoszulfosavat állítanak elő, melyet festékek előállítására használnak.

Nitrovegyületek. Ha a különféle organikus vegyületekben a szénhez kötött hidrogénatomot az egyvegyértékű nitrogyökkel (NO_2) helyettesítjük, N.-ek keletkeznek, melyeknek tudományos elnevezésében a nitrogyökök számát a görög számnevekből képezett mono, di, tri stb. szókkal jelöljük. Pl:

C_6H_6	$C_6H_5.NO_2$	$C_6H_4(NO_2)_2$	$C_6H_3(NO_2)_3$
benzol	mononitrobenzol	dinitrobenzol	trinitrobenzol

A N. általában véve akkor képződnek, ha az illető szénvegyületet koncentrált salétromsavval hozzuk össze. Salétromsavval könnnyen csak az aromás vegyületek reagálnak, az alifások nem. Ez utóbbiak nitrovegyületeit az alkiljodidokból ezüstnitrittel állítjuk elő. A N. többnyire folyós vagy szilárd testek, gyakran sárga színűek. Vízben nem, alkoholban és éterben oldhatók. Hirtelen melegítve, különösen a több nitrogyököt tartalmazók, explodálnak. Jellemző reájuk, hogy káliumhidroxidtól nem bomlanak el. Ebben különböznek a salétromossav összetett étereitől, amelyek káliumhidroxid hatására az illető alkoholra és salétromossavra bomlanak szét (elszappanosodnak). Az olyan N.-ben, melyekben a nitro-gyököt tartalmazó szénatomon még hidrogén is van, lehetséges a hidrogént fémmel helyettesíteni. E sóknak más szerkezetet tulajdonítanak, mint a szabad N.-nek és felteszik, hogy a fém oxigén-atomhoz van kötve, tehát a sóképződés atomáthelyeződéssel jár, pl:

$CH_3CH_2NO_2$	$CH_3CHN\begin{matrix}\diagup\!\!\!\diagup O\\ \diagdown O\end{matrix}Na$
nitroetán	nátrium-nitroetán

E sóknak megfelelő savakat, pl. $CH_3CHN\begin{matrix}\diagup\!\!\!\diagup O\\ \diagdown OH\end{matrix}$ *izonitrozovegyületek*-nek nevezik. Egyes aromás izonitrozovegyületek szabad állapotban is előállíthatók. Az alifás N. gyakorlati szempontból nem fontosak, az aromás N. azonban elsőrendű fontosságúak és pedig azért, mert redukálva gyakorlatilag fontos aminovegyületek keletkeznek belőlük. Igy pl. a nitrobenzol redukálva aminobenzollá — anilinná (l. o.) — változik. Mielőtt azonban redukciókor a végtermékhez jutnánk, aszerint, amint savanyú vagy lúgos oldatban történik a redukálás, különböző, különkülön is izolálható, gyakorlatilag fontos közbeeső termékek keletkeznek. Az aromás N. előállítása, az ú. n. *nitrálás,* úgy történik, hogy az illető vegyületet salétromsav és tömény kénsav elegyével — az ú. n. nitráló savval — hozzuk össze. A kénsav arra való, hogy a keletkezett vizet megkösse és ezáltal a salétromsav felhígulását megakadályozza. A salétromsav töménységétől és a hatás időtartamától függően 1 v. több nitrogyök

lép be a molekulába. Háromnál több nitrogyököt azonban nem sikerül a benzolgyűrűbe bevinni. Nagyban befolyásolják a reakció lefolyását a molekulában jelenlevő más gyökök. A benzol homologjai könnyebben nitrálhatók, mint maga a benzol, még könnyebben a hidroxil- és amidoszármazékok. A belépő nitrogyök helyzetét is szabályozzák a molekulában már bent levő más gyökök. A benzolba két nitrogyök rendszerint metahelyzetbe lép be; ha toluolt nitrálunk, a nitrogyök a metil-gyökhöz képest orto- és parahelyzetű. OH és NH_2 gyökhöz képest a belépő nitrogyök szintén orto- és parahelyzetű.

Nitroxilin *(nitroxylin)*, l. *Robbanószerek*.

Nitroxilklorid, l. *Nitrilklorid*.

Nitróz *(nitrose)*, így nevezik a Gay-Lussac-féle toronyban összegyülő, salétromsavval telített kénsavat. L. *Kénsavgyártás*.

Nitrozaminok, így nevezik azokat a szénvegyületeket, amelyekben a nitrozogyök (NO) nem egy szénatomhoz, hanem egy nitrogénatomhoz van kapcsolva, pl. metilnitrozamin $(CH_3)_2N.NO$. N. keletkeznek, ha szekundér aminokra salétromossav hat. Sárgás szinű, sajátságos szagú, vízben kevéssé oldódó vegyületek. Tömény sósav hatására visszaalakulnak szekundér aminokká.

Nitrozaminvörös, $NO_2.C_6H_4N_2ONa$, előáll, ha nátronlúg paranitrodiazobenzolkloridra hat. Sárga pászta alakjában jut a kereskedelembe, s selymet sárgára, pamutot β naftollal való kezelés után savanyú fürdőben tüzes vörös szinűre fest, mely a törökvöröshöz hasonlít.

Nitrozil *(nitrosyl)*, NO összetett egyvegyértékű negativ gyök. A salétromossav savgyöke.

Nitrozilkénsav, l. *Kénsavgyártás*.

Nitrozilklorid, NOCl. Sárga, kellemetlen szagú gáz. A folyósított N. sárgásvörös, -8^0-on forró folyadék. Op. $= -65^0$. Nagy mennyiségben oldódik tömény kénsavban és vele nitrozilkénsavvá egyesül. Nitrogénoxid és klórgáz 100^0-on N.-dá egyesülnek. Klórral együtt keletkezik a királyviz melegítésekor.

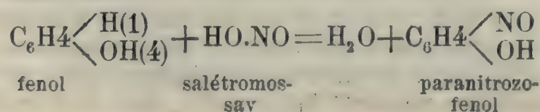
Nitrozilnitrát, l. *Nitrogén oxidjai*.

Nitrozobaktérium, l. *Nitrifikáció*.

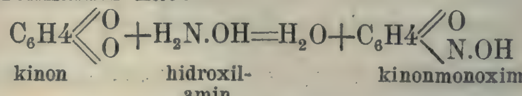
Nitrozo-β-naftol, $C_{10}H_6(NO)OH$. Narancsszínű, éterben, forró alkoholban és benzolban oldható, 190^0-on olvadó kristályok. Kobaltsókkal nehezen oldható vegyületté egyesül, ezért az analitikai kémiában a kobaltnak a nikkeltől való elválasztására használják.

Nitrozodimetilanilin, $NO.C_6H_4.N(CH_3)_2$, oxidáció útján nitrodimetilanilint, redukció útján amidodimetilanilint kaphatunk belőle, savakkal sárga, kristályosítható sókat képez. Sok festék előállításánál használják (metilénkék, naftilénkék, indofenol, gallocianin, stb.).

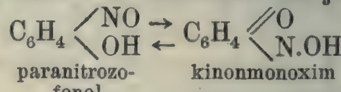
Nitrozofenolok, *kinonoximek*. E vegyületek a fenolokból úgy származtathatók, ha ezekben hidrogént a nitrozilgyökkel helyettesítünk. A nitrozofenoloknak két tautomer alakjuk van. Paranitrozofenol keletkezik, ha fenolra salétromossav hat:

De a tautomer vegyület keletkezik, ha kinonra hidroxilamin hat:

A paranitrozofenolnak e képződési módok szerint tehát a következő két tautomer alakja van:

Oxidáló és redukáló anyagokkal szemben úgy viselkednek mint nitrozofenolok, vagyis nitro-, illetőleg aminofenolok keletkeznek belőlük; savakkal és bázisokkal szemben azonban mint oximek viselkednek, vagyis ezekkel sókká egyesülnek.

Nitrozofestőanyagok, a fenolok és ezek szulfosavjainak nitrozovegyületei, melyek vassóval intenzív színeződésű anyagokat adnak. Ilyen pl. a nitrozorezorcin (szolidzöld), és a naftolzöld B, mely a ferro- és nátriumsója a nitrozo- β-naftolszulfosavnak.

Nitrozovegyületek. Ha szénvegyületekben hidrogént nitrozil-gyökkel (NO) helyettesítünk, N. keletkeznek. A N. két módosulatban lehetségesek, ú. m. a színtelen, szilárd, bimolekulás és a kékszínű, igen gyakran folyékony, monomolekulás módosulatlan, pl.: Nitrozobután monomolekulás C_4H_9NO kékszínű folyadék. Nitrozobután bimolekulás $C_8H_{18}N_2O_2$ színtelen kristályok. A bimolekulás módosulat oldatban már közönséges hőmérsékleten disszociál. A monomolekulás N. jellemző, rendszerint szúrós szagú, illékony testek; a színtelen bimolekulás N. melegítve kék színű, olajszerű testekké folyósodnak. Oxidálva nitrovegyületekké, redukálva aminovegyületekké alakulnak. Keletkeznek, ha aminekre oxidáló anyagok (Caro-féle sav, káliumbikromát és kénsav stb.) hatnak; ha oximeket oxidálunk; telítetlen szénhidrogénekből NO_2, N_2O_3, NOCl v. NOBr hatására. Aromás N. keletkeznek, mint közbeeső termékek, ha amineket savanyú oldatban redukálunk. N. keletkeznek akkor is, ha a szekundér aminekre salétromossav hat.

Nitrozselatin v. *abelit*, a dinamitnak (l. o.) az a faja, melynek bázisa nitrocellulóz.

Nitrum, a káliumnitrátnak (salétromnak) régi neve, amellyel azonban ezen kivül még más sókat is jelöltek. *N. antimoniatum* régebben hivatalos gyógyszer és tulajdonképen káliumantimonát, -nitrát, -nitrit és -szulfát keveréke volt. *N. cubicum* a. m. nátriumnitrát. *N. fixum*-nak nevezték a szénnek káliumnitráttal való hevítésekor képződő káliumkarbonátot. *N. flammans* a. m. ammoniumnitrát. *N. tabulatum* (Sal prunella) a. m. megolvasztott, táblaalakú káliumnitrát.

Nitryl, l. *Nitro*.

Nitsche *Győző*, jogi író, szül. Dobronán (Zólyom vm.) 1866 szept. 14. Jogi tanulmányait Budapesten végezte. 1895-ben a hatvani járásbírósághoz albirónak nevezték ki. 1900-ban áthelyezték Budapestre, 1903. budapesti kereskedelmi- és váltótörvényszéki biró, 1913. budapesti ítélőtáblai biró, 1915. pedig a szabadalmi hivatal elnöke lett. Jogi szaklapokban számos cikket

írt a kereskedelmi jog, különösen a részvénytársasági jog és a cégjog köréből. E Lexikonnak is munkatársa.

Nitti, *Francesco Saverio*, olasz közgazda és politikus, szül. Melfiben 1868., tanulmányait Nápolyban végezte, ugyanott ügyvéd lett és az ottani egyetemen a pénzügytan tanára, majd képviselővé választották és 1911. belépett Giolitti kabinetjébe mint földmivelésügyi miniszter. Főbb munkái: Il socialismo cattolico (2. kiad. Torino 1891); Il bilancio dello stato dal 1862 al 1896—1897 (Napoli 1900); Lezioni di scienza delle finanze (u. o. 1901—1902); Principi di scienza delle finanze (u. o. 1903); La città di Napoli, studii i ricerche su la situazione economica presente (u. u. 1902); Napoli e la questione meridionale (u. o. 1903); La ricchezza dell' Italia (Torino és Roma 1905); Partito radicale e democrazia industriale (Torino 1907).

Nittis, *Giuseppe de*, olasz festő, szül. Barlettában 1846., megh. St.-Germainben, Páris mellett 1884 aug. 22. Gérômenak és Meissoniernek volt tanítványa. 1875 óta Páris utcáit és tereit ábrázoló olajfestményeivel, pasztelljeivel és akvarelljeivel, melyek a francia impresszionisták hatása alatt igen finoman, levegősen mutatták be a világvárost és életét, nagy sikereket aratott. A Place de la Concorde-ot ábrázoló képe a párisi Musée du Luxembourgban van.

Nitz., latin állat- és növénynevek után *Nitzsch* Christian Ludwig nevének rövidítése. Született Beuchában (Grimma mellett) 1782., meghalt Halléban 1837., mint a természettudományok tanára.

Nitzsch, 1. *Gregor Wilhelm*, német klassz. filológus, szül. Wittenbergben 1790 nov. 22., megh. Lipcsében 1861 júl. 22. Küzdött az 1813-iki német szabadságharcban, előbb gimn., majd 1827. kieli, 1852. lipcsei egyetemi tanár. Főleg Homerosszal foglalkozott és lelkesen védte a homeroszi költemények egységét. Fő művei: Meletemata de historia Homeri stb. (Hannover 1830—37, 2 köt.); Die Sagenpoesie der Griechen (Braunschweig 1852); Beiträge zur Geschichte der epischen Poesie der Griechen (Leipzig 1862). Jegyzeteket is írt az Odysseiához. Életét megírta Lübker (Jena 1864).

2. *N.*, *Karl Immanuel*, német evang. teológus, *N. 1.* testvérbátyja, szül. Bornában 1787 szept. 21., megh. mint berlini egyetemi tanár és hitszónok 1868 aug. 21. A közvetítő teológiának volt híve. Főbb művei a következők: System d. christlichen Lehre (Bonn 1829, 6. kiad. 1851); Praktische Theologie (2. kiad. 1859—63, 3 köt.); Akademische Vorträge über die christliche Glaubenslehre (Berlin 1852).

3. *N.*, *Karl Wilhelm*, német történetíró, *N. 1.* fia, szül. Zerbstben 1818 dec. 22., megh. Berlinben 1880 jún. 20. A kieli, königsbergi s 1872 óta a berlini egyetem tanára volt. Nevezetesebb művei: Polybius, zur Geschichte antiker Politik und Historiographie (Kiel 1842); Die Griechen und ihre nächsten Vorgänger (Berlin 1847). Halála után jelentek meg: Geschichte des deutschen Volkes bis zum Augsburger Religionsfrieden (Leipzig 1892, 2. kiad., 3 köt.) és Geschichte der römischen Republik (u. o. 1884—85, 2 köt.).

Niu *(niuh, nid)*, hosszmérték Sziamban = 20 5/6 mm.

Niua, kis szigetcsoport a Nagy-oceánban, a Tonga- és Szamoa-szigetek közt, két alacsony szigetből áll, ezek: Boscawen vagy Tafahi (17 km² ter.) és Keppel vagy Niuatabutabu, körülbelül 1000 keresztény lakossal.

Niu-csi, l. *Kin-tatárok*.

Niucsvang *(Niu-csuang, Jin-ce, Jing-ce, Jinhoa)*, kereskedő város Söng-king kínai mandzsúriai tartományban. Lakossága (1912) 61,000; több konzulátus székhelye, 1860 óta az európai kereskedelemnek is nyitva van. Kiviteli cikkei a bab, selyem, szarvasagancsok, olajok, állati prémek; beviteli cikkei pedig pamutiparcikkek, tű és petroleum. A japáni-kínai háborúban 1895 márc. 4. a japániak elfoglalták. 1900-ban az oroszok, 1904. a japániak kezébe került. Forgalma legélénkebb Japánnal és Vladivosztokkal.

Niue *(Savage Island)*, Újzélandhoz tartozó, csaknem 100 m. magas korallsziget a Nagy-oceánban, mintegy 5000 protestáns lakossal.

Nivális flóra (növ.), l. *Havasi növényzet*.

Niveau (franc., ejtsd: nivó), vízszintes sík, olyan, mint a nyugvó folyadék felszine; annyi is, mint vízszintező, *libella* (l. o.). Átvitt értelemben is használják, pl. egyenlő N.-n állani, a. m. egy szinvonalon, egy magasságban lenni stb.

Niveau-felület, l. *Elektromos potenciál*.

Niveau-vonalak, l. *Szintvonalak*.

Nivellálás, a *geológiában* a víz mechanikai munkájának ama végeredménye, mely szerint az egyik helyen rombol, a másik helyen épít és így egyrészről hegyeket hord le, másrészről mélyedéseket, völgyeket tölt ki, vagyis megszünteti a földfelületen az egyenetlenségeket. A N. beboronálta sík, vagy majdnem sík térszint, ha a földkéreg emelkedése folytán ismét magasabb nivóba kerül, tehát újabb erózió tárgyává válik, W. Davis szerint *peneplaine*-nek (l. o.) nevezik. — *N. a technikában*, l. *Háromszögelés* és *Szintezés*.

Nivelle de La Chaussée, francia szinműíró, l. *La Chaussée*.

Nivelles (ejtsd: nivel, *Nyvel)*, város és az ugyanily nevű járás székhelye Brabant belga tartományban, (1910) 12,697 lak., csipkekészítéssel, dohány- és festékgyártással, pamut- és gyapjuszövéssel; nagy vasúti műhelyteleppel. Szt. Gertrudról nevezett román ízlésű temploma mind régisége, mind architekturája szempontjából Belgium egyik legérdekesebb épülete. 645. Iduberge, Landeni Pipin felesége alapította, 1048. újra fölépítették, amikor IX. Leó pápa szentelte föl; érdekes egyházi kincsei közül a legkiválóbb a Szt. Gertrud ereklyéit tartalmazó ereklyetartó.

Nivernais (ejtsd: niverné), Franciaország egykori tartománya, ma Nièvre, részben Loire és Cher département-t alkotja. Fővárosa Nevers volt. A *N.-csatorna* a Szajnát és Loiret köti össze az Yonne és Aron közvetítésével.

Nivernaise (franc., ejtsd: nivernéz), hús mellé való körítés, mely kockára vagdalt és párolt, nagyobbfajta sárgarépából készül.

Nivôse (franc., ejtsd: nivóz, a. m. *havas hónap)*, a francia forradalmi naptár negyedik hónapja: dec. 21.—jan. 20.

Nix (középfelném. *nixe*, angolszász *nicor*, ó-izlandi *nykr*, dán *nök)*, a német és skandináv mitológiában a vizi szellemek egy faja. A N.-ek majd férfi-, majd nőalakban tünnek fel, magukhoz csábitgatják az embereket, akiket azután a vízbe húznak.

Nix alba, l. *Cinkoxid*.

Nixarpa, *Eiluj*, *Apraxin* Júlia grófnő (l. o.) írói álneve.

Nixdorf, falu Schluckenau cseh kerületi kapitányságban, (1910) 7676 német lak., acél-, műiparárú-, mesterséges virág- és selyemszalag-készítéssel; fémipariskolával.

Niza, a Turának 200 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Perm orosz kormányzóságban. A Nejva és Rjezs összefolyásából keletkezik és Irbit városáig 140 km.-nyi hosszú vonalban hajózható.

Nizám (arab) a. m. rend; így nevezik a török hadseregben a rendes sorkatonaságot, megkülönböztetésül a tartalék- és népfelkelő-katonaságtól.

Nizám al-Mulk (arab, a. m. az *állam rendje)* címet viselte *Malek-sah* szeldzsuk szultán (1072—1094) fővezére és jeles tanácsadója, *Hasszán ben Ali* (megh. 1092). Később ezt a címet adták az indiai nagymogulok *Haiderabad* uralkodóinak.

Nizámi, perzsa époszíró, szül. 1140 Gendzsében, megh. 1203. A perzsiai szeldzsuk királyok udvari költője volt. Mintegy 20,000 verssorból álló divánján (versköteten) kívül írt 5 nagy epikus költeményt. N. a perzsa műéposz megteremtője. V. ö. *Bacher*, Nizami's Leben (Leipzig 1872).

Nizám országa v. fővárosa után *Haiderabad*, a legnagyobb brit hűbérállam a Dekán fensíkon, Bombay presidency, a közép-tartományok és Madrasz közt, 214,183 km² területtel. A N. részint hegyes-erdős, részint sík föld. A hegyek nagyobbára a Godavaritól É.-ra vannak és a Nizámi Ghat Gavalghar nevű láncából ágaznak ki. Főfolyói a Godavari, Kisztna. A kisebb folyókat zsilipekkel elzárják, hogy öntözésre alkalmasakká tegyék a rizstermelés végett. Ércekben szegény; ellenben a Pen-Ganga és Uardha összefolyásánál, valamint az utóbbinak völgyében 12 m.-nyi vastag széntelepek találhatók. Az éghajlat a nagy forróság dacára egészséges. A fő termékek: kitünő gyapot, indigó, cukornád, rizs, búza, kukorica, köles, szezám, ricinusz, mungóbab, dinnye, ugorka, batáta, datolya, gyömbér stb., az erdők nagyok és ésszerűen mívelik. — A lakosok száma (1911) 13.374,676, köztük 11.626,355 hindu, 1.380,990 mohammedán (az uralkodó néposztály, mivel az uralkodó, a nizám, mohammedánus), a többi dszain, keresztény és egyéb népfaj. A hinduk nagyobbára földmivelők, a mohammedánusok pedig tisztviselők és katonák. A székesfőváros Haiderabad (500,623 lak.), nagyobb városok még Szikandarabad, az angol csapatok állomása, a sziklatemplomokról híres Adzsanta, az egykori országok fővárosai: Varangal K.-en, Bidar és Gubbarga. Az ipar majdnem kizárólag kéziipar, sok helyen jelentékeny. Az egész ország 5 divizióra oszlik. Az angol befolyás következtében 1867. a közigazgatást, főképen adóügyekben, egészen átalakították.

Története. Aurangzeb nagymogul birodalmának belső viszálykodásai közben Dekán helytartója, Csin Khilics khán 1717—24. magát függetlenítette és mint önálló uralkodó halt meg 1748. A halálát követő trónvillongásokat az angolok arra használták föl, hogy a segélyükkel trónra emelt Alitól megkapják az úgynevezett É.-i szakarokat (uradalmakat), a többi megmaradt Ali utódainak, akiket nizám néven neveztek. Mivel a nizám a Tippu Szahib elleni háborúban az angolokat segítette, 1792. Tippu birtokainak egy jelentékeny részét megkapta, ezt azonban már 1800. kényszerült az angoloknak visszaadni; 1857. a nizám ismét hű maradt az angolokhoz. 1860-ban Berar É.-i tartományt a nizám angol közigazgatás alá bocsátotta. 1911-ben Mir Mahhab Ali khán halála után a nizám Mir Uszman khán lett. V. ö. *Elphinstone*, Hist. of India (1866); *Elliot*, Hist. of India, as told by its own historians (1867—77).

Nizib v. *Neszbi*, falu Aleppo török vilajetben, Sziriában, 3000 lak.; ismeretes azon csatáról, amelyben 1839 jun. 24. az egyiptomiak Ibrahim pasa vezérlete alatt tönkreverték Hafiz pasa török seregét.

Nizibisz, ókori város, l. *Nisibis*.

Nizsapur, város Khorasszán perzsa tartományban, termékeny síkság szélén, 20.000 lak. Hajdan Perzsia leggazdagabb városainak egyike volt.

Nizsegorod, l. *Nizsnij-Novgorod*.

Nizsna, kisk. Árva vm. vári j.-ban, (1910) 910 tót lak., vasúti megállóhely, postahivatal; u. t. Podbjel. — L. még *Nézsnafalva*.

Nizsnecsirszkája-Sztanica, kerületi székhely a Donvidéken, a Csir torkolatánál, kb. 16,000 lak.; borkereskedéssel.

Nizsnetagilszk *(Nizsnetagilszkij Szavod)*, város Perm orosz kormányzóság Verhoturije nevű járásában, (1907) 31,449 lak., jelentékeny kereskedéssel; réz- és platinabányászattal, bányásziskolával. 1725-ben Demidov alapította.

Nizsnij-Lomov, az ugyanily nevű járás székhelye Pensza orosz kormányzóságban, a Lomov mellett, (1907) 9996 lak., gyufagyárral, harangöntéssel; gabona- és gyapjukereskedéssel.

Nizsnij-Novgorod *(Nizsegorod)*, 1. *kormányzóság* európai Oroszországban, Tambov, Pensza, Szimbirszk, Kazán, Vjatka, Kosztroma és Vladimir közt, 51,274 km² területtel, (1912) 2.052,700 lak. A Volga balpartján fekvő kisebb rész alacsony, kevéssé termékeny, mocsarakban és erdőkben gazdag; a nagyobb, a Volga és Oka jobbpartján fekvő rész dombos és lassankint steppés vidékké válik. Az éghajlat mérsékelt, de nedves és változó. A fő foglalkozás a földmívelés, állattenyésztés, sok helyen a halászat, némely helyen a gyümölcstermesztés és kertészet. A lakosok nagyoroszokon kivül cseremiszek (mintegy 3000), mordvinok (150,000) és tatárok (50,000). A gyáripar szintén fejlődésnek indult. Van kb. 550 gyár 48 millió rubel értékű árútermeléssel; a legkiválóbb iparágak: a malom-, szeszipar, gép-, bőr- és sörgyártás; továbbá mint házi ipar jelentékeny a fa-, vas-ipar és gyapjuszövés. A forgalmat a hajózható Volga és Oka, továbbá a vasúti hálózat mozdítja elő. A kormányzóság 11 járásra oszlik.

2. *N.*, az ugyanily nevű kormányzóság és járás meg püspökség *székhelye*, a Volga és Oka össze-

folyásánál, vasút mellett, (1912) 111,400 lak., sok gyárral, a többi közt több gép-, vasúti sín-, öntött acél- és sörgyárral, hajóépítéssel, szeszgyárakkal; kikötővel a Volgán és Okán; jelentékeny só-, gabona-, középázsiai gyapot-, tea- és halkereskedéssel; nagy sóraktárakkal; iparmuzeummal; iskolái közül a legkiválóbb a II. Sándor cárról elnevezett nemesi intézet (gimnázium). N. 3 részből áll; ezek: 1. A felső város 90—120 m. magas 3 dombon, amelyek egyikén, a Csasszovojon a Kreml áll; ebben van a kormányzói palota, az arzenál és a Minin-emlék. A Kremlt 4—20 m. magas falak (11 toronnyal) és boulevardok fogják körül. 2. Az alsó város e dombok alján és a Volga és Oka partján; ebben a Rozsdesztvenszkaja a fő-utca. 3. A vásártér és tőle D-re a Makarjev-rész, a Volga jobb és Oka balpartján fekvő alacsony földnyelven (Sztrjelka); e városrészt a többiekkel és a Pjeszki-szigettel több állandó híd köti össze. A 70 ortodox templom közt kiválnak a Preobrazsenszkij, Minin síremlékével, az Archangelszkij és a Blagovjescsenszkij értékes régi képekkel és egyéb régiségekkel.

N. világhírre tett szert az országos vásárjával (jarmarka), az ú. n. Makarjev-vásárral, amely hivatalosan júl. 28-án (15.) kezdődik és szeptember közepe előtt nem ér véget. A belső és külső vásártéren körülbelül 8000 bolthelyiség, több bank és vagy 300 nagy árúraktár van. A forgalomba hozott árúk közt mennyiségre és árra nézve is első helyen állanak a moszkvai szövetek, azután a fémek és fémárúk, szőrme-, bőr- és műiparárúk. Az itt felraktározott árúk értéke az utóbbi években 170—180 millió rubel közt váltakozott. Ebből kb. 60 millió rubel értéket képviseltek a gyapotárúk és ugyanennyit a gyapjú- és szőrmeárúk együttesen.A vásár látogatóinak száma 2—300,000. 1896. országos (pánorosz) kiállítást rendeztek N.-ban. A középkorban a Hanzának itt nagy raktárai voltak.

Nizza *(Nice)*, 1. egykori *grófság* a Földközi-tenger partján Francia- és Olaszország közt; régen Provencehoz tartozott; 1388. megszerezte VII. Amadeus szavójai herceg; 1576. Filibert Emánuel a Doriáktól megvásárolt Oneglia hercegséggel és Tenda grófsággal bővítette, majd San Remo vidékével nagyobbíttatott meg. 1792. elfoglalták a franciák, 1796 jan. 31. Alpes Maritimes néven départementtá alakították. 1814-ben Szárdiniának visszaadták. Az 1860 márc. 24. egyezséggel Ny.-i része (2764 km²) visszakerült Franciaországhoz, amiért Szárdinia helyett átvette a Monaco fölötti védnökséget; Monaco 1861 febr. 2. Mentone és Roccabruna helységeket 4 millió frankért eladta a franciáknak, akik a nyert területekből Var département Grasse járásának hozzácsatolásával Alpes Maritimes département-t alkották, az olaszok a birtokukban maradt részből Porto Maurizio tartományt alakították.

2. *N.*, Alpes-Maritimes francia département fővárosa, püspöki székhely, a Földközi-tenger partján a Paillon torkolatánál, vasút mellett (1911) 142,940 lak., télen még kb. 15,000 idegen tartózkodóhelye. Éghajlata felette enyhe, évi közepes hőmérséklete 15·6°, a téli 9·3°, a levegő nedvessége 61% és csapadékja 822 mm. Nov.—ápr. között 103 napfényes és 36 esős napja van, tavasszal a misztrál (l. o.) érezteti hatását. N. fő kereseti forrása az idegenforgalom, a virág-, déligyümölcs- és bortermelés, illatszergyártás; vannak műasztalos, tészta, csokoládé, szappan és szalmakalap gyártelepei. 1910-ben 950 bárkán 1477 lak. foglalkozott halászattal. Védett kikötőjében 1910. 262 hajó érkezett 1.357,175 és 204 hajó távozott 105,028 tonnatartalommal. A bevitel értéke (olaj, bor, gabona, szén, épületfa) 35·6, a kivitelé (olaj, gyümölcs, bútor, illat- és vegyiszerek) 10·7 millió frank volt. N. városa a Paillon balpartján a várhegy oldalában van, ettől keletre van az 1751. épült Limpia kikötő. Az újváros főbb útvonalai a Square Garibaldi, Promenade du Cours és a sétányok. Jelentékenyebb épületei: a Casino télikerttel, a Masséna-tér árkádos épületei, a St. Réparate székesegyház (1531—1660), a gótikus Notre-Dame temploma, a városháza, az igazságügyi palota és szinházai. Emlékszobrok: Masséna, Garibaldi és Gambetta szobrai. Parkokban, sétányokban gazdag, legkiválóbbak a várhegy sétányai, Rauba-Capeu, a Jardin Public, a Promenade des Anglais, a Jetée Promenade és a Cimiez plató. Kulturális intézetei: a liceum, tanítóképző, papnövelde, leány-liceum, művészeti iskola, városi könyvtár, természetrajzi muzeum, füvészeti kert és csillagvizsgáló. Tudományos intézetei, társulatai vannak. Kereskedelmi törvényszék, kamara és földmívelési kamara székhelye. N. környékén villanegyedek vannak úgy a tengerparton, mint hegyvidékén, legjelentősebbek: *Villafranche* (l. o.), *Beaulieu* téli üdülőhely (1863 lak.), *St. Jean* félsziget, a *Cimiez* (l. o.) fensík kolostorral és az ókori *Cemelum* romjaival, *Mont-Gros* (392 m.) hegy az új csillagvizsgálóval, *Mont-Chauve* erősség. N. Garibaldi szülőhelye. Ókori neve *Nicea*, Kr. e. 300. a massiliaiak alapították, Kr. e. 100. a rómaiak elfoglalták. A középkorban a Provence grófjaié volt, 1838. a szavójai grófoké lett. 1538. a spanyol-francia békekötés szinhelye; 1543. a franciák a szárazföld, a törökök a tenger felől ostromolták és amidőn elesett, kirabolták. A franciák 1691., 1706. és 1792. ismételten elfoglalták. 1793-ban Alpes Maritimes départment-nal egyesítették, de 1814. újból Szavójához került és csak 1860. egyesült végleg Franciaországgal. 1887. földrengés pusztította, 1896. Faure elnök és az orosz trónörökös itt találkoztak. 1916 február havában, Szerbia leveretése után, a szerb szkupstinának elmenekült tagjai N.-ban gyültek össze, hogy ott tartsák üléseiket. (L. *Világháború).* V. ö. *Toselli*, Précis historique de Nice (N. 1862. 2 köt.); *Moris*, N. à la France (Paris 1896); *Lippert*, Das Klima von N. (2. kiad. Berlin 1877); *Gsell-Fels*, Riviera, Südfankreich (Meyer, Reisebücher, 6. kiad. Leipzig 1904).

Nizza Monferrato, város Alessandria olasz tartomány Acqui kerületében a Belbo mellett, (1911) 9618 lak., szöllőtermelés, selyemhernyó- és állattenyésztés. Műszaki iskolával.

N. J., *New Jersey* északamerikai állam nevének hivatalos rövidítése.

Njam-njam, l. *Niam-niam*.

Njangve, l. *Nyangve*.

Njanza, l. *Nyanza*.

Njassza, l. *Nyassza.*

Njegos *(Njegus)*, montenegrói uralkodócsalád, mely nevét a Cetinje közelében fekvő *Njegos* falutól (kb. 2000 lak.) kapta. Őse *István* volt, kinek fia, *Dániel*, 1696. Montenegro fejedelme (goszpodár) lett; 1711. pedig az örökös *vladika* (főpap) méltóságot is megszerezte (megh. 1737). Öccsének, Szávának fia, *Száva* (1737—82) követte őt e méltóságban. Minthogy unokaöccsének fia, *Vazul* még trónörökös korában elhalt (1766), ennek fia, *Péter* (1782—1830) következett utána. Ezt megint öccsének, *Szává*-nak (megh. 1851) fia, *II. Péter* (1830—51) követte, aki mint költő tünt ki. Péter legifjabb öccsének, *Sztankó*-nak fiai voltak: *Dániel* (1851—60), Montenegró első világi fejedelme és *Mirkó* vajda (megh. 1867). Ez utóbbinak fia, *Miklós* (Nikita), Montenegro jelenlegi királya (l. *Miklós 1.* és *Montenegro* története). V. ö. *Wertner* M., A középkori délszláv uralkodók genealógiai története (Temesvár (1891).

Njeman v. *Njemen*, folyó, l. *Niemen.*

Njemec, szláv neve a németnek.

Njezsin, város, l. *Nyezsin.*

Njommelsaska, vízesés, l. *Luleå-elf.*

Njord (ó-izl. *Njordhr)*, a skandináv mitológia alakja, tengeri istenség. N., aki Noatunban lakozik, a hajózás és halászat védő szelleme, Frey isten atyja. Egyik felesége *Skadi* volt, a másik nőtestvére *(Nerthus?)*, akitől Frey és Freyja születtek.

Njuana *(Andzsuán)*, sziget, l. *Komori szigetek.*

Nkole, afrikai vidék, l. *Ankori.*

N'kran, nyugatafrikai város, l. *Akkra.*

Nkutu, folyó, l. *Kasszai.*

N. N., bármely név helyett állható rövidítés. Eredetét a latin *nomen nescio*-ból (nevét nem tudom) magyarázzák. — *N. N.* magasságméréseknél a. m. normális nulla.

No, a *numero* (ol. a. m. szám) v. a *netto* (l. o.) jelzése.

Nó *(Nó-Ammon)*, az egyiptomi *Téba* neve az ószövetségben.

Noailles (ejtsd: noáj), francia nemesi család, mely 1663-ban hercegi rangra emelkedett. Nevezetesebb tagjai:

1. *N.*, *Anne Jules*, herceg, francia tábornagy, szül. 1650. febr. 5., megh. 1708 okt. 2. Flandriában (1680), Roussillonban (1689) és Katalóniában (1690—94) működött mint fővezér s a *Ter* folyó melletti csatában nagy győzelmet vívott ki a spanyolok felett.

2. *N.*, *Louis Antoine de*, bibornok, *N. 1.* testvéröccse, szül. 1651 máj, 27., megh. 1729 máj. 4. Mint párisi érsek (1695 óta) a jansenistákat támogatta, ezért a jezsuiták részéről heves támadásoknak volt kitéve. 1728-ban azonban ő is meghajolt a pápai tekintély előtt és elfogadta az «Unigenitus» bullát.

3. *N.*, *Adrien Maurice*, herceg, francia tábornagy, *N. 1.* legidősebb fia, szül. 1678 szept. 29., megh. 1766 jun. 24. A spanyol örökösödési háborúban 1710. *Gerona* mellett győzött, ezért V. Fülöp király spanyol granddá nevezte ki. 1715—1718-ig Franciaország pénzügyeit vezette, de mint *Law* (l. o.) ellensége visszalépett. 1738-ban tábornagy lett s a Rajna mellett, majd Itáliában harcolt. Az osztrák örökösödési háborúban ismét fővezérré nevezték ki, de *Dettingen* mellett 1743 jún. 17. nagy vereséget szenvedett. Ezután inkább diplomáciai téren működött, 1755. végleg visszavonult a közélettől. Legidősebb fiától, *Louis* hercegtől (szül. 1713 ápr. 21., megh. 1793 aug. 22.), ki 1776. szintén tábornagy lett, származott a N. hercegi család idősebbik ága.

4. *N.*, *Paul*, herceg, történetíró és politikus, szül. 1802 jan. 4., megh. 1885 május 30. A legitimista párthoz tartozott s 1827 óta a pairek házának tagja volt. Nevezetes történeti művei: Histoire de Madame de Maintenon (Paris 1848—58, 4 köt.) és Histoire de la maison de St.-Cyr (u. o. 1856, 2. kiad.). Legidősebbik fia *Jules* (szül. 1826 okt. 12., megh. 1895 márc. 7.) mint közgazdasági író tűnt ki. Második fia, *Emmanuel, marquis de N.* (szül. 1830 szept. 15., megh. 1909 febr. 16.) a diplomata pályán működött s 1872. washingtoni, 1873—82-ig római, 1882—86-ig konstantinápolyi, majd 1896—1902-ig berlini nagykövet volt.

5. *N.*, *Philippe de, Mouchy hercege, N. 3.* második fia, a N.-Mouchy hercegi ág megalapítója, francia tábornagy, szül. 1715 nov. 27., megh. 1794 júl. 27. Végigharcolta az osztrák örökösödési és a hétéves háborút s 1775. tábornagy lett. A rémuralom alatt nejével együtt a guillotine alatt vérzett el. Fia, *Louis, vicomte de N.* (szül. 1756 ápr. 17., megh. Habanában 1804 jan. 9.) Lafayette oldalán harcolt Észak-Amerikában s nagy lelkesedéssel csatlakozott a forradalomhoz. 1789. aug. 4. ő indítványozta a nemesi kiváltságok eltörlését. 1792-ben elhagyta Franciaországot s csak 1799. tért vissza. Ezután Napoleon megbízásából *Haiti* szigetére ment s azt hősiesen védte az angolok ellen. Itt kapott sebeiben halt meg.

6. *N.*, *comtesse Mathieu de*, leánynevén *Anne Elisabeth de Brancovan*, a Bibesco-Brancovan román hercegi családból, fracia költőnő, szül. Párisban 1876 nov. 15. Technikailag Verlaine hatása alatt álló verseiben: Le coeur innombrable (1901); L'ombre des jours (1902); L'éblouissement (1907) erős természetérzés nyilvánul. Kevésbbé tetszettek regényei: La nouvelle espérance (1903); Le visage émerveillé (1904); La domination (1905); Les vivants et les morts (1913). V. ö. *Gillouin*: La comtesse Mathieu de N. (Paris 1908).

Noatun, l. *Asgard.*

Nob., a latin *nobis* rövidítése, l. *Mihi.*

Nobbe, *Friedrich*, német agrikultur-kémikus, szül. Brémában 1830 jún. 20. 1868-tól 1904-ig a tharandti (Szászország) erdészeti akadémia tanára volt. Növényfiziológiai kisérleti állomást és 1869. az első vetőmagvizsgáló állomást szervezte. A hüvelyes növények gyökérgumóiban a nitrogéngyüjtő szervezeteket (baktériumokat) az elsők között vizsgálta, előállította a nitragint s tárgyalta a talajbeoltást. (L. *Földoltás.)* Fontosabb művei: Handbuch der Samenkunde (Berlin 1876); Über die organische Leistung des Kalium in der Pflanze (Chemnitz 1870). A Landwirtschaftliche Versuchsstation c. folyóiratot 1864—1906-ig szerkesztette.

Nóbel (franc. *noble)* a. m. nemes, előkelő, urias. — *N.*, a *huszonegyes* nevű kártyajáték egyik faja,

amidőn a csomagban levő király, felső és alsó figurák nem csak egyet-egyet számítanak, hanem a király 4-et, a felső 3-at, az alsó 2-t.

Nobel, 1. *Alfred,* svéd kémikus, szül. Stockholmban 1833 okt. 21., megh. San Remóban 1896 dec. 10-én. 1837-ben Szent-Pétervárra ment, ahol atyja az orosz kormány támogatásával kohókat alapított. Atyjával együtt 1859. Stockholmba visszatérve, ott kémiát tanult s 1862 óta igyekezett a nitroglicerint mint robbanó anyagot a technikában felhasználni. Miután laboratóriuma 1864. a levegőbe repült, kisérleteit abban az irányban folytatta, hogy a nitroglicerin nagy explodáló képességét csökkentse; ez sikerült is neki 1866. a dinamit feltalálásával. 1869-ben Franciaországba ment, ahol St.-Sévranban (Seine-et-Oise) laboratóriumot rendezett be. Midőn a francia kormány az általa feltalált gyengefüstű lőport nem fogadta el, laboratóriumát 1891. San Remóba helyezte át. N. találta fel a nitroglicerinnel zselatinált lőgyapotot is. Füstnélküli puskaporának gyártására több gyárat alapított: egyet Dünebergben az Elbe mellett, egyet Svédországban, ahol jelentékeny ágyúöntőműhelyt állított fel, végül kettőt Olaszországban. Végrendeletében 50 millió frankra becsült vagyonából létesítette a *Nobel-alapítvány*-t (l. o.).

2. *N., Ludvig,* svéd nagyiparos, *N. 1.* testvérbátyja, szül. Stockholmban 1831., megh. Cannesban 1888 ápr. 12. Szent-Pétervárott 1862. vasöntőt alapított, melyet később gép- és fegyvergyárrá bővített ki. 1875 óta a bakui naftaforrások nagyszabású kiaknázásával foglalkozott.

Nobel-alapítvány, *Nobel* Alfred (l. o.) svéd mérnök és feltaláló végrendeletében kb. 50 millió K-ra rúgó vagyonának kamatjairól úgy intézkedett, hogy az összeg öt részre osztva, évenkint jutalomdíjként adassék olyan kiválóságoknak, akik 1. a fizika, 2. a kémia, 3. az orvostan vagy élettan terén korszakos felfedezést tettek, továbbá 4. akik eszményi tartalmú irodalmi munkássággal tűnnek ki, v. 5. az emberiség békéjének ügyében buzgón fáradoztak. A fizikai és kémiai díjakat a stockholmi természettudományi akadémia, az orvosit (esetleg élettanit) a stockholmi Karolina orvosi intézet, az irodalmit a stockholmi akadémia, a békedíjat a norvég storthingtól választott öt tagú bizottság ítéli oda. Egy-egy díj körülbelül 180.000 koronára rúg. 1901-től, amikor először osztották ki, 1913-ig a következők kapták a díjakat:

Év	Fizika	Kémia	Orvosok	Irodalom	Békedíj
1901	Röntgen W. K. (München)	Van't Hoff J. H. (Berlin)	Behring E. H. (Marburg)	Sully-Prudhomme R. F. A. (Páris)	Dunant H. (Genf) Passy Fr. (Páris)
1902	Lorentz H. A. (Leiden) Zeeman P. (Amsterdam)	Fischer E. (Berlin)	Ross Ronald (Liverpool)	Mommsen Th. (Berlin)	Ducommun E. (Bern) Gobat A. (Bern)
1903	Becquerel H. A. (Páris) A Curie-házaspár (Páris)	Arrhenius S. A. (Stockholm)	Finsen N. R. (Kopenhága)	Björnson B. (Norvégia)	Cremer W. R. (London)
1904	Rayleigh J. W. S. lord (London)	Ramsay William sir (London)	Paplow J. F. (Szent-Pétervár)	Mistral Fr. (francia) Echegaray J. (spanyol)	Institut de droit international
1905	Lénárd Fülöp (magyar, Kiel)	Baeyer A. (München)	Koch Robert (Berlin)	Sienkiewicz H. (lengyel)	Suttner Berta báróné (Bécs)
1906	Thomson J. J. (Cambridge)	Moissan H. (Páris)	Golgi Cam. (Pavia) Ramon y Cajal (Madrid)	Carducci G. (Bologna)	Roosevelt Theod. (Washington)
1907	Michelson A. A. (Chicago)	Buchner Ed. (Berlin)	Laveran Ch. L. A. (Páris)	Kipling R. (angol)	Moneta E. T. (Olaszország) Renault L. (Páris)
1908	Lippmann G. (Páris)	Rutherford E. (Manchester)	Mecsnikov J. (Páris) Ehrlich P. (Majna-Frankfurt)	Eucken Rud. (Jena)	Bajer F. (Kopenhága) Arnoldson K. P. (Helsingborg)
1909	Marconi G. (Olaszország) Braun K. F. (Strassburg)	Ostwald Wilhelm (Leipzig)	Kocher Th. (Bern)	Lagerlöf Selma (svéd)	Beernaert A. (Belgium) D'Estournelles de Constant P. B. (Páris)
1910	Van der Waals J. D. (Amsterdam)	Wallach O. (Göttingen)	Kossel A. (Heidelberg)	Heyse Paul (München)	A berni nemzetközi békeiroda
1911	Wien W. (Würzburg)	Curie Marie (Páris)	Gullstrand A. (Upsala)	Maeterlinck M. (Belgium)	Asser J. M. C. (Hága) Fried A. (Bécs)
1912	Dalén G. (Stockholm)	Grignard V. (Nancy) Sabatier P. (Toulouse)	Carrel A. (New York)	Hauptmann Gerhart (Agnetendorf)	Root Elihu (Északamerika)
1913	Kamerlingh Onnes H. (Leiden)	Werner Alfred (Zürich)	Richet Ch. (Páris)	Tagore Rabindra Nath (Kalkutta)	La Fontaine Henri (Brüssel)

A Nobel-bizottságnak a díjakra vonatkozó javaslatok megvizsgálásánál s a N. egyéb céljainak megvalósításánál való támogatására a díjakat szétosztó testületek Stockholmban és Krisztiániában ú. n. *Nobel-intézeteket* állítottak fel, melyek minden szükséges tudományos felszereléssel (laboratóriumok, könyvtárak, levéltárak, továbbá üléstermek) el vannak látva s tudományos művek kiadásával is foglalkoznak.

Nobel-díj, l. *Nobel-alapítvány.*

Nobel-féle dinamit, l. *Dinamit.*

Nobel-féle lőpor *(ballisztit),* l. *Lőpor.*

Nobel-féle robbantóolaj, l. *Glicerinnitrát.*

Nobelit, l. *Robbanószerek.*

Nobile officium (lat.), nemes hivatás, úri foglalkozás; általában a tiszteletbeli állások, ingyen közszolgálatok gyüjtőneve.

Nobile par fratrum (lat.), l. *Par nobile fratrum.*

Nobiles (lat.) a. m. nemesek.

Nobiles conditionati (lat.), l. *Feltételes nemesek.*

Nobili (olasz. a. m. *nemes)*, a velencei köztársaság nemessége. 1296 óta csak azokat számították a N.-hez, akik az utolsó négy évben a *Nagy Tanács* (signoria) tagjai voltak. Ezeknek nevét az ú. n. *Aranykönyvbe* (Libro d'oro) jegyezték s ezentúl csak ezek közül választották a tanács tagjait s a dogekat. Kivételes érdemekért és nagy szükség idejében később külföldiek is megkaphatták a N. címet.

Nobili, *Leopoldo*, olasz fizikus, szül. Trassilicóban (Reggio mellett) 1784., megh. Firenzében 1835 aug. 5., ahol a nagyhercegi Museumban fizikát adott elő, míg azelőtt tüzértiszt volt. A sugárzó hővel és elektromossággal foglalkozott legtöbbet. Tőle ered a nevét viselő *termooszlop* (l. *Hőelektromosság)* és az ezzel kapcsolatban használt asztatikus galvanométer (l. *Galvanométer)* v. multiplikátor. Értekezéseit az Annales de chimie et physique c. folyóiratban tette közzé. A fémlapokon keletkező színes gyűrűket (l. *Nobili-féle gyűrűk)* Sur une nouv. classe de phénomènes électro-chimiques c. művében írta le.

Nobili-féle gyűrűk, különböző színű, koncentrikus gyűrűk, melyek N. szerint úgy állíthatók elő, hogy egy edény fenekére vízszintesen helyezett és egy galvántelep pozitiv sarkával összekötött ezüstözött rézlemezt ecetsavas ólom oldatával borítanak s az oldatba a telep negatív sarkával összekötött platinadrótot merítenek függélyesen. Az oxigén, mely az elektrolizis alkalmával a pozitív lemezen válnék ki, az oldatbeli ólmot ólomszuperoxiddá oxidálja és ez a lemezen mint vékony átlátszó bevonat rakódik le, mely közvetlenül a platinadrót alatt a legvastagabb, míg távolabb köröskörül vékonyodik és gyűrűszerüleg terül el. Ez a vékony réteg interferenciaszíneket mutat. *Guébhard* bonyolult gyűrűrendszereket állított elő, midőn a lemezzel szemben több drótot helyezett el. A N.-et a gyakorlatban is felhasználják fémek színezése alkalmával.

Nobiling, *Karl Eduard*, német merénylő, szül. Birnbaumban (Posen) 1848 ápr. 10., megh. 1878 szept. 10. Gazdaságot tanult s szocialista agitátorok hatása alatt 1878 jún. 2. az Unter den Linden egyik házából az arra kocsizó *I. Vilmos* német császárra két lövést tett és elég súlyosan megsebesítette. Ezután magát lőtte fejbe, de csak három hónapi szenvedés után halt meg. A N.-család tagjai emiatt felsőbb engedelemmel «Edeling»-re változtatták nevüket.

Nobilis (lat. a. m. nemes), a római köztársaság későbbi századaiban a patricius kiváltságait öröklő rend, Nevük *Optimates* is volt. Tagja lehetett, tekintet nélkül a származásra, bárki, aki kurulisi méltóságig (konzul, prétor, édilis) jutott, szintúgy törvényes utódai. Kiváltsága volt a ius imaginum (l. *Imagines*). — *Nobilissimus*, a római császárok korában a császári család minden tagja, Diocletianus óta főleg az uralkodótárs és trónörökös.

Nobilitas (lat.) a. m. nemesség (l. o.).

Nobilitas communicata (lat.), l. *Közlött nemesség.*

Nobilitas localis (lat.), l. *Helybeli nemesség.*

Nobility (ang.), l. *Gentry.*

Nobis (növ.), l. *Mihi.*

Noble (franc., ejtsd: nóbl) a. m. előkelő, nemes.

Noble, angol aranypénz, melyet 1343—1550. vertek; az aranyak (ducatus) helyett forgott, értéke $^{1}/_{3}$ font sterling volt. Némelyiknek képes felére hajót (ships-N.), másokéra rózsát (rose-N.) is vertek.

Noblesse (franc., ejtsd: noblesz) a. m. nemesség; továbbá nemes magaviselet és gondolkozásmód; *N. oblige* (ejtsd: oblízs) a. m. a nemesség kötelez, kötelességeket szab az ember elé cselekvésben és magaviseletben, vagy más szóval: az embernek rangjához mérten kell magát viselnie.

Noblesville (ejtsd: noblszvill), Indiana északamerikai állam Hamilton countyjának fővárosa, a White és vasutak mellett, (1910) 5073 lak., földgázforrások, szerszámgyárak.

Nocard (ejtsd: nok—), *Edmond,* francia állatorvos, szül. Provinsban (Seine et Marne) 1850 jún 29., megh. Alfortban (Páris mellett) 1903 aug. 3. Az alforti állatorvosi iskolában 1871. oklevelet nyert. 1878-ban a sebészet tanárává nevezték ki. Ez időben lett *Pasteur* munkatársává s későbben az Institut Pasteur egyik osztályának vezetőjévé. 1887-ben az állatjárványtan tanára, 1889-ben az alforti iskola igazgatója lett. Az összehasonlító kórtan és az állati fertőző betegségek terén nagy érdemeket szerzett. A szarvasmarhák gümőkórja, a lovak takonykórja és más járványos betegségek ellen való védekezés megállapításában nagy része volt. A francia tudományos akadémia tagjává választotta. Munkái közül legnevezetesebb: Les maladies microbiennes des animaux, melyet *Leclainche* E. toulousei tanárral együtt írt (I. kiad. 1896., III. kiad. 1903.).

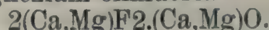
Noce (ejtsd: nócse, *El. Nos)*, az Adige 80 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Dél-Tirolban. A Tonale-hágó közelében ered a Rhätiumi Alpokban a Cima Presanella É.-i tövén és San Michelével szemben torkollik. Völgye mindvégig termékeny, felső részén vadregényes. Főhelye *Malé*. A középkorban ez a völgy állandó viszálykodás tárgya volt a tiroli grófok és trienti érsekek közt, végre is az utóbbiaké lett.

Nocera, olasz város, l. *Lucera.*

Nocera dei Pagani *(N. Inferiore*; ejtsd: nocséra—), város Salerno olasz tartományban, a Sarno mellett, (1911) 22,368 lak., posztó- és vászonszövés, tésztagyártás. Püspöki székhely. Közelében van *Noceros Superiore* (az ókori *Nuceria Alfaterna* helyén), (1910) 8352 lak., Santa Maria Maggiore ókeresztény keresztelőtemplommal (V. sz.) és erősség romjaival.

Nocera Umbra (ejtsd: nocséra—, az ókori *Nuceria Camellaria)*, város Perugia olasz tartományban, a Tina mellett, (1911) 7863 lak., püspöki székhely, székesegyházzal, liceummal, 20°-os ásványvízforrása és fürdője van.

Nocerin (ásv.), fehér, selymesfényű hatszöges prizmákban és rostokban fordul elő Nocera mellett Nápoly közelében a vulkáni bombákban; kalcium-magnézium-oxifluorid:

$$2(Ca,Mg)F2.(Ca,Mg)O.$$

Noch-üzlet (a német *noch* jelentése itt: *még annyit)* alatt a tőzsdén oly ügyletet értenek,

amidőn az egyik szerződő fél eladja a másiknak valamely megnevezett tőzsdei érték határozott mennyiségét azon feltétel alatt, hogy az utóbbinak az erre kikötött napon ugyanazon tőzsdei értékből még annyit ugyanazon árfolyamon adhasson; v. az egyik szerződő megvesz a másiktól valamely megnevezett és meghatározott mennyiségű tőzsdei értéket oly feltétel alatt, hogy az utóbbitól az erre kikötött napon ugyanazon tőzsdei értékből még annyit egyenlő árfolyamon vehessen.

Noci (ejtsd: nócsi), város Bari olasz tartomány Altamura kerületében, (1911) 12,660 lak., kőfejtők és olajtermelés.

Noctambulus (lat.) a. m. alvajáró, l. *Alvajárás.*

Noctes Vaticanae (lat.) a. m. vatikáni éjszakák, neve azoknak a gyűléseknek, amelyeket Borromei Szt. Károly tartott római tartózkodása alatt a Vatikánban 1560—65. és amelyekben kiváló barátjaival irodalmi és aszketikoteológiai kérdésekről tárgyalt és vitatkozott. E gyűlések befolyással voltak a trienti zsinat záróüléseire, valamint a milanói egyházmegye reformmunkájára is. V. ö. Noctes Vaticanae (1758). Ed. I. a. Saxius.

Noctiluca (állat), az Ostoros állatkák *(Mastigophora)* osztályába, a Hólyagos-ostoros ázalékállatkák *(Cystoflagellata)* rendjébe tartozó véglénynem. Teste 0.5—1·5 mm. átmérőjű, némileg barackforma, kis tapogatóval és erős ostorral. Egyetlen faja a *N. miliaris* Suriray, mely az összes tengerekben igen gyakori. Sokszor oly tömegekben jelenik meg a tenger tükrén, hogy kétujjnyi vastag, vöröses színű réteget is alkot s éjjelenkint gyönyörűen világít.

Noctuidae (állat), l. *Éjjeli lepkék.*

Nocturne (franc., ejtsd: noktürn), l. *Notturno.*

Nocturnum officium (lat.), éjjeli zsolozsma. A kolostorokban éjjel végzik. A világi papság nappal mondja. L. *Horae canonicae.*

Nodier (ejtsd: nodjé), *Charles,* francia író, szül. Besançonban 1780 ápr. 29., megh. Párisban 1844 szept. 27. A Bibliothèque de l'Arsenal könyvtárosa volt s szalonjában gyülekeztek a fiatal romantikusok. Első irodalmi kisérleteiben Rousseau és Goethe hatása alatt állott, míg később a fantasztikus E. T. A. Hoffmann volt reá befolyással. Főbb munkái: Les proscrits (1802); Le peintre de Salzbourg (1803); Jean Sbogar (1818); Trilby (1822) stb. Magyarul megjelent: Inez de Las Sierras, fordította *Marquis* Géza (Budapest 1900). V ö. *Salomon,* Ch. N. et le groupe romantique (Paris 1908).

Nodulus (lat., többesszám *noduli)* a. m. csomó. *Nodulus Arantii,* a félholdképű billentyűk szélén lévő kis csomók; *noduli lymphatici* a. m. nyiroktüszők.

Nodus (lat.) a. m. csomó. Orvosok rendesen a *N. haemorrhoidalis*-t, az aranyeres csomót értik alatta. L. *Aranyér.* — A növénytanban a szárnak az a helye, a hol a levél illeszkedik hozzája.

Nodzu, *Misicura* gróf, japáni hadvezér, szül. Kagosimában 1841 nov. 30., megh. Tokióban 1908 okt. 16. Az 1868-iki polgárháborúban a reformpártiak sorában harcolt, azután gyorsan emelkedett a japáni hadseregben, melynek újjászervezésében nagy része volt. Két izben (1883, 1887) nagyobb tanulmányutat tett Európában. Az 1894-iki kinai háborúban az 5. hadosztály élén győzött a *pjöng-jangi* csatában s Yamagata tábornagy megbetegedése után 1894 nov. az első hadsereg helyettes főparancsnoka lett. A szimonoszekii béke után grófi rangot kapott, a gárda főparancsnoka és a katonai iskolák főfelügyelője lett. Az 1904—05-iki orosz háborúban a legutoljára alakított 4. hadsereg élére állították. Ezzel a sereggel 1904 jún. indult ki *Takusánból* (Dél-Mandzsuria) s a *liao-jangi* (1904 aug. 30.—szept. 3.) és a *Sa-ho* melletti (okt. 11—18.) csatákban a tartalékot, a *mukdeni* csatában (1905 márc. 1—10.) pedig a centrumot alkotta.

Noé, zsidó patriarcha, Lámek fia, kit a biblia szerint, mivel nagyon jámbor volt, Isten a vízözön idejében megkimélt. Noé kezdte a szőllőt is mívelni, s a vízözön után az emberi nem második törzsatyja lett; három fia volt: *Sem, Ham* és *Jáfet,* kik az ókori Palesztina lakosságának három főtörzsét alapították. E három törzs: a zsidó (Sem), a kánaánita őslakosság (Ham) és a feniciai (Jáfet).

Noé, 1. *Amédée de,* francia rajzoló, l. *Cham.*

2. *N., Heinrich August,* német író, szül. 1835 júl. 16. Münchenben, meg 1896 aug. 26. Bozenben. Tanulmányai végeztével 1857—63. a müncheni udvari könyvtár tisztviselője volt. N. az útleírások mestere s különösen az Alpok szépségeinek hirdetője. Számos útleírásán kívül több regényt és novellát is írt.

Noé bárkája, l. *Bárka.*

Noéma (gör.) a. m. gondolat; *noézis,* öntudatos ismeret, a régi görög bölcseletben az ismeret legmagasabb foka; *noétika,* ismerettan, l. *Filozófia.*

Noether, *Max,* német matematikus és csillagász, szül. Mannheimban 1844 szept. 24. Heidelbergben magántanár, majd 1874. rendkívüli tanár lett s mint ilyen Erlangenbe ment 1875., ahol 1888 óta rendes tanár. Munkássága az algebrai függvények és algebrai görbék elméletét öleli fel. A Magyar Tud. Akadémia 1903. kültagjává választotta.

Noeud (franc., ejtsd: nő), francia sebességi mérték, megfelel a csomónak (l. o.).

Noeud vital (franc., ejtsd: nő vitál) a. m. életcsomó (l. o.).

Noézis, *noétika* (gör.), l. *Noéma.*

Nogáji tatárok, l. *Nogájok.*

Nogajka, l. *Nagajka.*

Nogájok *(nogáji* v. *kubáni tatárok).* A Kaukázus egyik turk-tatár eredetű népe, mely eredetileg kipcsák néven a Kaspi- és Fekete-tenger között tanyázott. A N. java része, közel 100 ezer főnyi tömeg, a Kuma alsó folyása mentén lakik, de jelentékeny telepek vannak a Kubán forrásvidékén is. Ide tartoznak továbbá a karacsájok és az ú. n. hegyi tatárok a Csegem, Baskan és Malka folyók mellékén, valamint a nyelvrokon kumük törzsek a Kaspi-tenger partjain. A N. jó része a mult század 20-as éveiben lezajlott orosz pacifikálás elől török területre menekült. Ekkor történt, hogy a részükre kijelölt Nogajszk várost (Tauria kormányzóságban az Oby-

tocsna folyó mentén) kiürítették és török alattvalókká lettek. A N. száma 1 milliónál alig nagyobb, mindnyájan mohammedánok (szunniták).

Nogáll, 1. *Janka*, írónő, l. *Szabóné Nogáll.*

2. *N. János*, felszentelt püspök, teológus és tankönyvíró, szül. Győrött 1820 jún. 24., megh. Nagyváradon 1899 júl. 19. Pappá szentelték 1843. 1845-ben a pesti központi papnevelő lelki igazgatója, 1853-ban a bécsi Augustineum lelki igazgatója és udvari káplán, 1857-ben nagyváradi kanonok és u. o. a papnövelde rektora, 1880-ban püspökké szentelték. Belső munkatársa volt a Religio és Nevelés-nek, 1848—1852-ben Krotky Józseffel szerkesztette Der katholische Christ című német hetilapot. Önállóan megjelent nevezetesebb művei: *Szentek tudománya*; *Kalauz* (1851); *A keresztény vitézek paizsa* (1852); *Magyar nagy Officium* (1853); *Épületes könyvtár* (1865); *Szent ereklyéink* (1864); *Szerafhangok Szt. Terézia tiszteletére* (1882, díszmunka, amellyel a Szt. Teréz 300-ados jubileuma alkalmából 1882. Spanyolországban tartott nemzetközi versenyen a második díjat nyerte); *A szent kereszt-út* (1892); *Lelki kincstár* (Eger 1881); Vademecum sacerdotale (1893); *Magyarország története dióhéjban* (3. kiad. 1862); *A keresztény hitrendszer* (4. kiad. 1876); *Krisztus követése* (Kempis Tamás után) stb. Irt ezenkívül több hittant, történelmi és földrajzi tankönyveket. V. ö. *Zelliger A.*, Egyházi írók csarnoka.

Nogaret (ejtsd: nogaré), *Guillaume*, francia jogtudós és államférfiú, megh. 1313 ápr. Toulousei polgári családból származott s a bírói pályára lépve, 1296. bejutott a Királyi Tanácsba. IV. (Szép) Fülöp király 1299. lovagi rangra emelte, 1303. pedig kancellárjává nevezte ki. N. ravasz és kegyetlen politikus volt, de mindent a királyi hatalom érdekében tett. 1303 őszén Itáliába ment és *Colonna* zsoldos-vezérrel szövetkezve, Anagniban elfogta VIII. Bonifác pápát, IV. Fülöp ellenségét. 1304-ben lemondott állásáról, de 1307. újból kancellár lett s a templomos-rend ellen fordult, melynek kegyetlen és igazságtalan eltörlésében fő része volt. V. ö. *Holtzmann*, Wilhelm v. N. (Freiburg in Breisgau 1898); *Thomas*, La vie privée de Guillaume de N. (Toulouse 1904).

Nogari, *Giuseppe*, olasz festő, szül. Velencében 1699., megh. u. o. 1763. Balestra Antoniónak volt tanítványa. Képmásaira, melyek olykor genreszerűek, a németalföldi festészet is befolyást gyakorolt. Jellemző műve egy doge képmása a budapesti Szépművészeti Muzeumban.

Nogarola *Ferdinánd* gróf, felsőmagyarországi főkapitány. Olasz származású császári tábornok, aki jeles katona hírében állott. Szatmár várának parancsnoka volt, midőn 1584 márc. 12. meghalt *Rueber* János, a felsőmagyarországi (kassai) főkapitány. Helyetteséül ő neveztetett ki, s bár a rendek egyre hevesebben sürgették, hogy a kassai főkapitányságot magyar ember foglalja el, Rudolf mindamellett 1587. N.-t nevezte ki főkapitánnyá s az is maradt 1593. bekövetkezett haláláig. *Kapy* Györgyhöz, a borsodmegyei Szendrő vára parancsnokához intézett szép magyar levelei maradtak fenn, melyeket azonban íródeákja írt.

Nogarola Veronensis, *Izota*, olasz humanista nő, l. *Isota.*

Nogat, a Visztula-torkolat legkeletibb, 52 km. hosszú ága.

Nogely *István*, pedagógus, szül. Réthén (Pozsony) 1839., megh. 1905 ápr. 27. Nagyváradon. Pappá szentelték 1864. 1865-ben a Szt. József-finöveldében tanulmányi felügyelő lett, 1869. képezdei tanár Nagyváradon. Művei: *Gyóntatási intelmek és elégtételek* (2. kiad. 1883). Megindította 1881. Nagyváradon *A kat. hitterjesztés lapjai* c. képes folyóiratot. Kiadta 1885 óta a *Képes misszió-könyvtárt* és az *Idegen országok és népek* c. vállalatot.

Nogent-le-Rotrou (ejtsd: nozsañ lö rotru), város és N. járás székhelye Eure-et-Loir francia départementban, a Huisne és vasút mellett, (1911) 8279 lak., malomkőfejtés, vegyi ipar, posztó-, vászonszövés és kalapgyártás. A XI. sz.-ból való kastélyát a XV. sz.-ban restaurálták; van Notre Dame-temploma (XIII—XIV. sz.); a Szebasztopol előtt elesett Saint-Paul generális szobra, a kórházi kápolnában Sullynek és nejének síremléke. 1870 nov. 21. és 1871 jan. 6. német győzelmek színhelye.

Nogent-sur-Marne (ejtsd: nozsañ szür marn), város Seine francia départementban, a Marne mellett, (1911) 14,051 lak., játékszerkészítés, vegyi ipar, párisiak nyaralóival. Páris erődítményéhez tartozó erősséggel. Az itt meghalt Watteau festőnek szobrával. Itt állott egykor Sorel Ágnes palotája.

Nogent-sur-Seine (ejtsd: nozsañ szür szen), székhelye N. járásnak Aube francia départementban, a Szajna és vasút mellett, (1911) 3976 lak., mezőgazdasági gép-, cukor-, ecset-, hangszer- és szövöttárúgyártás. Szt. Lőrinc-temploma XV. és XVI. sz.-beli. Közelében az Ardusson mellett *Le Paradet* kolostort Abélard (l. o.) alapította.

Nogi, *Mareszuke*, báró, japáni hadvezér, szül. Oszakában 1849 nov. 11., megh. Tokióban 1912 szept. 13. Mint őrnagy vett részt 1877. a szacuma-felkelés leverésében s két izben is megsebesült. 1885-ben tábornok lett, de szabadabb nézetei miatt 1892. rendelkezési állományba helyezték. Az 1894—1895-iki kinai háborúban dandár-, majd hadosztály parancsnok volt és részt vett Port-Arthur elfoglalásában (1894 nov. 21). Innen Kaipingig nyomult előre. Érdemeiért bárói rangot kapott s a béke után Formóza szigetére küldték kormányzónak (1896—1898). Ezután 1901. ismét rendelkezési állományba helyezték, de az orosz háború kitörése után a 3. hadsereg élére állították s reá bízták *Port-Arthur* ostromát. N. 1904 jun. elején fogott hozzá nehéz feladatához s legyőzve a vitéz várőrség és a rendkívül megerősített erődök ellenállását, nagy áldozatok árán ugyan, 210 napi ostrom után 1904 jun. 2. kapitulációra birta *Stösselt*, a vár parancsnokát. II. Vilmos német császár ekkor a Pour le mérite érdemjellel tüntette ki. N. ezután a felszabadult ostromló sereggel Mandzsuriába sietett s a nagy *mukdeni* csatában (1905 márc. 1-től 10-ig) a legszélső balszárnyon harcolt. Mucuhito császár temetése napján feleségével együtt megölte magát, hogy az elhalt császár szellemének ősi japáni szokás szerint hódolatát kifejezze.

Nógrád *vármegye*, hazánk dunabalparti részének egyik vármegyéje, melyet É.-on Zólyom, K.-en Gömör és Heves, D.-en Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Ny-on Hont vármegye határol. *Területe* 4128 km². A vármegye egészben véve hegyes-dombos, s több jelentékeny völgy különíti el az egyes hegycsoportokat. Maga a Duna csak D.-en, kis darabon érinti; fővölgye ennélfogva az Ipolyé, melyben mellékvölgyeivel együtt található a legtermékenyebb alluviális talaj. A Zagyva völgye, mely a vármegye K.-i részét érinti, D.-i részében inkább hullámos térség, mint sík róna. Hegységei közül legkiterjedtebb a Cserhát, melynek legkiemelkedőbb pontjai a Vácz fölötti Nagyszál (652 m.), a Szandai hegy (547 m.) és a Tepkei hegy (567 m.). Magasabbak a tőle K.-re emelkedő, már az Ajnácskői hegycsoporthoz számított hegységek, ú.m. a Karancs (727 m.), Medves és a Salgótarjáni hegyek. A Mátra-hegység a vármegyének csak DK.-i határán lép át N. vármegye területére néhány végső kiágazással. Sokkal tömegesebb a vármegye DNy.-i szélén, ugyancsak az Ipolytól D.-re emelkedő, már a középhegység jellegét feltüntető Börzsönyi (l. o.) vagy Diósjenői hegység, mely csekély terjedelme dacára a Csoványosban 939 m. magasságig emelkedik. Mindeme hegycsoportok a Magyar középhegység rendszeréhez tartoznak és geológiailag, valamint földrajzi felépítésükben ennek jellegét viselik magukon. Az Ipolytól É.-ra emelkedő jelentékeny hegység, az Osztroski-csoport, ellenben már a Kárpátok hegyrendszerének tagja s orográfiailag is eltérő. E hegység főgerincében a legjelentékenyebb emelkedések a Jávoros (1044 m.) és a Páter (1113 m.), valamint az Ipolyon túl emelkedő (már a Veporhegységhez tartozó) Jaszenina (998 m.). A hegység közepe táján a Losonczi-patak völgye nyomul mélyen beléje s ennek hágóján (Kriványi hágó) megy át az országút és a magyar kir. államvasút hatvan—zólyomi vonala.

Nógrád vármegye címere.

Folyóvizei közül a Duna után, mely csak kis területen érinti a vármegyét, az Ipoly a legjelentékenyebb. A Zagyva szintén a vármegye területén, a Medves aljában ered, Homok-Terennéig DK.-nek, innen részben a vármegye határát jelölve Pásztóig DNy.-nak, majd D.-nek folyik. Állóvizei a kis Jenői- és a Bánki-tó. Jelentékenyebb ásványos vize nincs.

Éghajlata D.-i részében elég mérsékelt, sőt az Alföldéhez közeledő, É.-i hegyes részében sokkal zordabb; az évi közepes hőmérséklet, mely az Ipoly alsó részében (a hontvármegyei Ipolyságon) még 10·0° C., Losonczon már csak 8·2°; a leghidegebb hónap itt a december —4·6, a legmelegebb a július 20·5 közepes hőfokkal; a hőmérséklet szélsőségei 38·7 és —27·8°, az abszolut ingadozás tehát 66·5° C. A csapadék évi mennyisége Balassa-Gyarmaton 542, Losonczon 477 mm.

Terményei az ásványországból főleg barnaszénre szorítkoznak; a legjelentékenyebb szénbányák Salgótarján és Baglyasalja környékén vannak. Kitünő minőségű épitőkövet fejtenek a somosújfalusi nagy kőbányában, valamint bazalt utcaburkolati kockákat Somosújfalun a Medveshegy oldalában. A vármegye *termőföldje* 395,245 ha., miből szántóföld 1912-ben 185,689 ha., kert 5025, rét 37,306, legelő 56,607, nádas 42, szőllő 3405 és erdő 120,516 ha.; a nem termő terület 18,229 ha. Legjelentékenyebb terményei búza, rozs, árpa, zab, tengeri, burgonya, cukorrépa, len, kender, repce, hüvelyes vetemények, dohány stb. A szőllő- terület a filloxera pusztításai előtt jóval nagyobb (8397 ha.) volt; a legjobb borok a vármegye D.-i részében teremnek. Újabban Balassagyarmat környékén a homokterületeken telepítettek szőllőt. A mezőgazdaság emelését célozza a N.-vármegyei gazdasági egyesület és több községben szervezett gazdakör. Az *állatlétszám* volt az 1910. évi összeirás szerint: 77,407 db. szarvasmarha, 23,335 ló, 649 szamár, 6 öszvér, 92,093 sertés, 229,765 juh és 2299 kecske. A szarvasmarhatenyésztés iránya az erdélyi magyar fajta mellett a pirostarka ipolyvölgyi tájfajta. A vármegyében a szarvasmarha és sertés hizlalása is dívik.

Lakóinak száma 1869-ben 198,269 volt, 1910. pedig 261,517. Egy km²-re 63·3 lélek esik s így N. vármegye a közepes sűrűségű vármegyék közé tartozik. Lakosai közt van 197,670 (75·6%) magyar, 3143 német és 58,337 (22·3%) tót; a magyarság tíz évi szaporulata 29.056 lélek, vagyis 17·2%. A nem magyar anyanyelvüek közül 23,338 (36·6%) birja a magyar nyelvet. Hitfelekezet szerint van 193,449 (74·0%) r. kat., 52,991 (20·3%) ág. evang., 4934 helv., 9641 zsidó. Foglalkozásra nézve ekként oszlik meg a kereső lakosság: őstermelés 60,683, bányászat és kohászat 6441, ipar 20,420, kereskedelem és hitel 1825, közlekedés 1483, közszolgálat és szabad foglalkozások 2842, véderő 1857, napszámosok k. m. n. 2410, házicselédek 4260; az eltartottak összes száma 154,715.

Közgazdaság. A lakosság fő foglalkozása az őstermelés. Az ipar az újabb időben néhány nagyobb gyári vállalat által nagyobb lendületet vett. Igen jelentékeny iparág a kőszénbányászat, mely leginkább Salgótarján és Baglyasalja vidékén nagy virágzásnak indult; a legnagyobb bányák Salgótarján, Baglyasalja, Homokterenye, Karancsalja, Mátranovák, Mátraszele, Somoskőújfalu, Etes, Zagyvapálfalva és Zagyvaróna határában vannak; ezekben, valamint a divényi magnezitbányában és a kőbányászatban (Korláti, Somoskőújfalu, Bolgárom, Mátraszőllős, Ragyolcz,

Jobbágyi, Lőrinczi) több mint 8000 ember dolgozik. Nagyjelentőségű a vasgyártás és kohászat, főleg Salgótarjánban és Szinóbányán, gépgyártás (Salgótarján, Losoncz), zománcedénygyártás (Fülek, Losoncz), drótgyártás (Salgótarján), üveggyártás (Zagyvapálfalva, Csehberek, Málnapatak, Szinóbánya), palackgyártás (Salgótarján), cserép- és agyagárúgyártás (Kálnó, Ipolyberzencze), cementgyártás (Lőrinczi), cukorgyártás (Selyp, 1200 munkás), posztógyártás (Gács), szövő- és gyapjufonóipar (Losonczapátfalva), malomipar (Losoncz stb).

Közlekedésének főere a magyar kir. államvasutak hatvan—zólyomi vonala, mely az egész vármegyét D.-ről É.-felé hasítja; ebből indul ki a kisterenye—parádi, a fülek—bánrévei, a losoncz—rimaszombati, losoncz—gácsi, aszód—losonczi és ipolyság—balassagyarmati vonal, míg D.-en a budapest—bécsi vonal s ennek néhány szárnyvonala érinti N. vármegyét; e vonalak hossza 297 km. Az állami utak hossza 148 km., a törvényhatóságiaké 516 km. Hajózás csak a Dunán folyik. A hiteligények kielégítésére szolgál 15 bank és takarékpénztár és 20 szövetkezet.

Közművelődés. N. vármegye 6 éven felüli lakosságának 23·9%-a nem tud sem írni, sem olvasni s 3602 tanköteles gyermek nem jár iskolába. A vármegyében van 23 kisdedóvó, 322 mindennapi elemi, 233 általános ismétlő, 82 gazdasági nép-, 6 iparos- és 1 keresk. inas-, 4 polgári iskola, 1 tanítóképző (Losoncz), 2 gimnázium (Losoncz, Balassagyarmat), 1 börtöniskola, összesen tehát 676 iskola 44.861 tanulóval. A szellemi élet központja Balassagyarmat és Losoncz.

Közigazgatás. N. vármegye 8 járásra oszlik és van benne 1 rendezett tanácsú város, ú. m.:

Járás, város	Községek száma	Lakosság száma	Ebből			Lakóházak száma
			magyar	német	tót	
Balassagyarmati	30	34,905	32,979	120	1,694	5,293
Gácsi	27	19,262	1,323	52	17,584	3,320
Kékköi	30	14,249	1,475	17	12,232	2,773
Losonczi	47	36,821	19,060	274	16,858	6,130
Nógrádi	32	29,480	24,731	1,394	3,264	5,448
Salgótarjáni	31	48,304	45,385	725	1,863	6,215
Szécsényi	34	31,830	30,384	54	1,324	5,924
Sziráki	30	33,727	31,699	79	1,843	5,543
Losoncz r. t. v.	1	12,939	10,634	428	1,675	999
Összesen	262	261,517	197.670	3,143	58,337	41,645

N. vmegyében van 1 rend. tan. város (Losoncz), 16 nagy- és 245 kisközség; a községek általában véve kicsinyek, 2000-nél több lakosa csak 18 községnek van; legnépesebbek: Salgótarján 13,746, Losonc 12,939, Balassagyarmat 10,887 és Málnapatak 6342 lakossal. Székhelye: *Balassagyarmat.* Az országgyűlésbe N. vármegye 6 képviselőt küld.

Egyházi tekintetben N. vármegye r. kat. egyházközségei közül 24 az esztergomi érseki, 24 a váczi, 25 a rozsnyói s 3 fiókközsége a besztercebányai püspöki egyházmegyébe, 1 gör. kel. egyháza a budai püspöki egyházmegyébe, 46 ág. ev. község a bányai, 3 helv. egyháza a dunántuli s 1 a dunamelléki egyházkerületbe tartozik; az izr. községek száma 8. Állami anyakönyvi hivatal van 90.

Törvénykezési tekintetben az egész vmegye a balassagyarmati kir. törvényszék (s így a budapesti kir. ítélőtábla) területéhez van beosztva, van 6 kir. járásbirósága (Balassagyarmat, Salgótarján, Losoncz, Rétság, Tereske székhellyel, Szécsény és Szirák), az első kivételével mind telekkönyvi ügyekben birói hatáskörrel felruházva; a vármegye területére illetékes kir. főügyészség és sajtóbiróság Budapesten, a bánya- és pénzügyi biróság Beszterczebányán székel. Királyi közjegyző Balassagyarmaton és Losonczon van, ügyvédi kamara Balassagyarmaton.

Hadügyi tekintetben a nógrádi és sziráki járás az egri 60., a többi járás és Losoncz városa a losonczi 25-ik számu hadkiegészítő parancsnokság területéhez tartozik; az egész vmegye a beszterczebányai 16-ik számu honvéd-gyalogezred kerületéhez van csatolva, csendőrszárny-parancsnoksága Balassagyarmaton, szakaszparancsnokság u. o. és Losonczon van.

Pénzügyi igazgatósága Balassagyarmaton, adóhivatala és pénzügyőr-biztosi állomása u. o., Salgótarjánban és Losonczon, adóhivatala azonkívül Szirákon és Nagyszécsényben van. Államépítészeti hivatala Balassagyarmaton van; a vármegye területére illetékes közúti felügyelő Trencsénben, a posta- és táviróigazgatóság Budapesten székel. A vmegye területén 54 orvos, 3 szülész, 179 sebész, 27 gyógyszertár és 9 kórház van 564 ággyal.

Története. N. hegyei között és az Ipoly folyó mentén már a kőkorszakban kulturára akadunk, melynek nyomai korán összevegyülnek a bronz- és vaskor emlékeivel. Itt talált kelta érmek és öntésminták korán fejlett bányászatról tanuskodnak. Ennek mesterei a kelta-gallus kotinok voltak, kik az eraviszkusokkal (l. *Kelták)* rokon ózokkal együtt N., Heves és Borsod erdős hegyvidékén laktak. A kotinok a népvándorlásban elpusztultak, de az ózok megmaradtak függetlenül, egyrészt a szláv telepesekkel szemben, kiknek egyik váráról (Novigrad a. m. Ujvár) a vmegye később elneveződött, másrészt a rómaiakkal szemben, akik a Duna vonalán a mai Veröczéig telepedtek meg. Igy aztán a népvándorlás hullámai szabadon hatoltak be és a magyarok ismeretes hét ősnemzetsége már jókor gyökeret vert N. vármegye területén, mint azt a helynevek mutatják (Kürtös, B.-Gyarmat, Diós-Jenő, Salgó-Tarján, Megyer, Karancs, Kazár s Kozárd). A középkorban a vármegye területén irányadó központ N. vára; tőle kölcsönzi nevét egyfelől a *N.-i várispánság,* mely alig élte túl az Árpádok korát, másfelől *N. vármegye,* mely egyházkormányzati szempontból két részre oszlott, de politikailag osztatlan volt és gyűléseit a nádor elnöklete alatt Balassa-Gyarmaton tartotta, hol 1244 ápr. 22. IV. Béla király is megjelent. Tizedszedés szempontjából *Nagy-Nógrádra* és *Kis-Nógrádra* oszlott, emehhez a váczi püspökség része tartozott, amahhoz az esztergomi érsekség területe. Zsigmond idejében csírái mutatkoznak itt a huszitizmusnak; Ozdin és Gács volt Giskrának fészke, aki innen minduntalan kicsapott és Losoncz közelében még Hunyadi Jánoson is győzelmet aratott. Felbátorodva e sikereken, a huszitták maradandóan berendezked-

tek és útját egyengették Luther vallási tanainak, melyre ittrekedt híveik át is tértek. Az utóbbi hatás maradandóbb is volt a politikai szerepnél. A huszita zászlót lassan-lassan elhagyta a szerencse. Mátyás király leverte nemcsak a huszitákat, hanem az ellene szegülő nógrádi oligarchákat is. Ilyenek voltak a Perényiek, a Losonczyak, a lévai Csehek és a Gúthi Országhok. Mohács után N. vármegye sokáig kitartott János király mellett s midőn a török elleni segély reményében Ferdinándhoz pártolt, az sem tudott rajta segíteni. 1544 tavaszán maga N. vára is elesett. 1552. egymásután kerültek török kézre Szécsény és Hollókő, Buják és Salgó vára, úgy hogy a nemesség gyűléseivel elébb Fülekre, majd ennek elestével (1544 szept. 4.) Zólyomba húzódott. A török folytatta foglalásait, 1576-ban Kékkő, Divény és Somoskő ura lett. Igy a vármegyének jelentékeny részét hatalmukba kerítvén (1523 porta közül 587) állandóan berendezkedtek a törökök. Ez a terület a budai pasalikhoz tartozott és négyfelé oszlott: a füleki, hatvani, N.-i és szécsényi szandzsákra. A török hódoltság vagyoni pusztulással járt. A XVI. sz. derekán a vármegyében nincs több 228 helységnél (Mohács előtt 353); 1574. nincs több 1000 adófizető portánál (1494—95-ben még 5000); a jobbágylakosság száma nem haladta meg a 22,000 lelket, kiket a hódoltság dacára is zsaroltak.

A török uralom alóli felszabadulás 1593. kezdődik, midőn Mátyás főherceg, Pálffy és Tieffenbach előbb Fülek, Divény, Somoskő, Salgó, Szécsény, Hollókő és Kékkő várakat, majd 1594 február 17. N. várát is visszafoglalták. Az 1625.-i gyarmati békétől 1683-ig Fülek vára lett nemcsak N. vármegyének, de Heves és Pest vármegyéknek is közgyűlési szinhelye, mert D.-en a török még mindig keményen támadott; 1663. a török visszafoglalta Szécsényt, 1683. Sobiesky kiverte a félholdat Hollókőből, de ugyanakkor Thököly felperzselte Füleket (hol a vármegye levéltára is elégett) és elfogta a vármegye labancpárti vezérét, Koháryt. Ezentúl a Koháryak (l. *Koháry*-család) viselik az udvari párt vezéri tisztét; a vármegye jelentékeny része azonban kurucpárton volt, amire fontos okul szolgált a N. vármegyei evang. lelkészeknek gályára való hurcoltatása.

II. Rákóczi Ferenc korának nevezetes mozzanata az 1705. évi *szécsényi gyűlés*, melyen 24 más vármegyével N. vármegye is lelkesedve állott a szabadság zászlaja alá, míg Füleken Koháry gróf saját költségén katonákat toborzott. Nagyobb ütközet a két fél között itt csak 1710 jan. havában volt *Romhánynál*. A főispáni méltóságot 1592 óta egymásután 4 Forgách gróf viselvén, rendszerint saját birtokaikon (Szécsényben, Losonczon és Gácson) tartották a gyűléseket. 1754-ben elhatározták, hogy Gyarmaton vármegyeházat építenek, amit azonban csak 1790. valósíthattak meg (az emeleti részt 1835-ben építették rá). N. vármegye a kurucvilág leveretése és Rákóczi elárultatása után is megmaradt ellenzékinek, ami legjobban kitünik II. József és I. Ferenc korában. II. József alatt, amikor a vármegyei ellenzék egyik vezére ócsai *Balogh* Péter szeptemvir volt, N. vármegye a legmerevebb ellenállást fejtette ki. Prónay báró kir. biztos nem boldogult: a vármegyei hatóság és tisztviselők lemondtak, a felmérés aktáit lefoglalták, új pecsétet csináltattak, a német nyelv használatát eltiltották. I. Ferenc korában N. vármegye ellenszegülvén az önkényes katonafogdosásnak, 1823. királyi biztosul Wenckheim grófot küldötték rá, ki a két alispánt katonai őrizet alá helyezte, de azért a rendek mégis tiltakoztak és tiltakozásukat a váczi káptalanhoz tették le, amely ezért dorgálást kapott, a jegyzőkönyvnek megfelelő lapját pedig kivágták. De az ellenzék erejét ez meg nem törte. Az 1825—27-iki országgyűlés ama határozatának, hogy a jobbágytelken lakó nemesek is tartoznak adót fizetni, N. vármegye ismét ellenszegült és az 1835 okt. 19. újonnan megnyitott gyarmati székházba jól szervezett ellenzék vonult be.

Az 1848—49-iki szabadságharcban a vmegye méltó volt hazafias multjához s itt ment végbe az egész küzdelem egyik legrettenetesebb katasztrófája, Losoncz (l. o.) elpusztítása. A Világost követő időben a vmegye területén mint hadi biztosok elébb *Forgách* Antal gr., 1849 jun. 28. óta *Andreánszky* Sándor működtek. Az alkotmány beköszöntével jelentékeny kereskedelmi, ipari és kulturális élet fejlődött Losonczon, mig a székhely és municipális központ Gyarmat maradt, ami élénk versenyt támasztott a két város között.

Irodalom. Mocsáry Antal, Nemes N. vármegyének históriai, geographiai és statisztikai esmertetése, 4 köt., Pest 1826; névtelennek Collectanea in Historiam Comitatus Neogradiensis, 1814 előtti időből származó kézirat a losonczi állami főgimn. tanári könyvtárában; Nagy Iván, N. vármegye története az 1544-ik évig, 1907; az őskort illetőleg Kubinyi Ferenc, Magyarországon talált kő- és bronzkori régiségek, Budapest 1861; u. a., Sas, XIV. köt., 1833; u. a., Arch. Közl, II., 88; a «Dunavölgy» nevü őstemetőről Pintér Sándor: A palócokról, Budapest 1880; a vmegye Árpádkori birtokosairól Wertner Mór, Magyar Nemzetségek és Pintér S., Losoncz az Árpád házából származó királyaink idejében, Losoncz és Vidéke XV. évf.; a várispánságról Pesty, A magyarországi várispánságok története, Budapest 1882; A Hunyadiak koráról Csánki D., Magyarország történelmi földrajza, I.; A mohácsi vész utáni korról: Acsády, Régi magy. birtokviszonyok 1494—1598., Budapest 1894; u. a., A jobbágynépesség száma a mohácsi vész után, u. o. 1889; u. a., N. termése 1574., Magyar Gazdaságtört. Szemle 1894 jan.-febr.; a török világról: Velics-Kammerer, Magyarországi török defterek, Budapest 1886; Jászay P., A gyarmati béke, Tudománytár 1837, Varázséji G., Egy török határigazítási engedély, Történelmi Tár 1882; a szécsényi gyülésről: Acta Conventus Széchényiensis, Anno 1705 (kézirat a losonczi áll. főgimnázium tanári könyvtárában); Fülek vára, Losonczi Naptár 1857; Balassagyarmat, Új Magyar Muzeum 1858, javítva Balassagyarmat 1894; N. vármegye székhelye, Megyegyülések tört. dióhéjban, u. o. 1890; Komjáthy Anzelm, A N.-i Nemzeti Intézet története, 1896; Baloghy Dezső, Régi N.-i palócszavak gyüjteménye és Nógrádi nyelvtörténeti különlegességek, Nógrádmegyei Lapok és Nógrádhonti Hiradó.

Nógrád, kisk. Nógrád vm. N.-i j.-ban (melynek székhelye Rétság), csinos lapályon, a Börzsönyi-hegység tövében, (1910) 1712 magyar és tót lak., vasúti állomással, posta- és táviróhivatallal. Közvetlenül a község mellett emelkedik a 286 m. magas, kúpalakú várhegy, melyen N. régi várának romjai állanak. A vár a névtelen jegyző szerint már Árpád idejében fennállt; régóta a váczi püspökök birtoka volt. A N.-i várispánság 1216. említtetik először s az Árpád-ház kihaltáig fennállott. A XV. sz.-ban Mátyás király korában Báthory Miklós püspök Traui Jakab építész által nyári

lakásául alakíttatta át. 1544—1594-ig a törökök birták, kik szandzsákság székhelyévé tették. 1594 febr. 17. Mátyás főherceg serege Pálffy Miklós vezérlete alatt visszafoglalta. 1663—85-ig ismét a törökök birták, ez évben a villám felrobbantotta a lőportárt, minek folytán a törökök elhagyták.

Nográdi *Mátyás,* ref. püspök, egyházi író, szül. 1611., megh. Nagybajomban 1681 szept. 1. Tanulmányait Debreczenben és Sárospatakon végezte, járt hollandi és angol egyetemeken is. 1647-ben hazatért és sárospataki, majd debreczeni tanár, 1659-ben nagybajomi lelkész, 1661. a debreczeni egyházmegye esperese, 1665 szept. 27. pedig egyszersmind a tiszántúli egyházkerület püspöke lett. Nevezetesebb művei: Epistolae ad Romanos scriptae brevis explicatio (Debreczen 1651); Resolutio brevis orationis Dominicae (az előbbivel egy kötetben); *Lelki próbakő* (u. o. 1651); *Idvesség kapuja* (az 51-ik zsoltár magyarázata, Hildersam után angolból, Kolozsvár 1672).

Nógrádi Pap *Gyula,* költő, l. *Pap.*

Nógrádkövesd (azelőtt: *Kövesd),* kisk. Nógrád vm. sziráki j.-ban, (1910) 461 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nógrádludány, község, l. *Ludány.*

Nógrádmarczal (azelőtt: *Marczal),* kisközség Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1910) 819 magyar lak.; u. p. és u. t. Szügy.

Nógrádmegyer (azelőtt: *Megyer),* kisk. Nógrád vm. szécsényi j.-ban, (1910) 1406 magyar lak., postahivatal, u. t. Szécsény.

Nógrádsipek, kisk. Nógrád vm. szécsényi j.-ban, (1910) 651 magyar lak.; u. p. és u. t. Szécsény.

Nógrádszakál (azelőtt: *Szakál),* kisk. Nógrád vm. szécsényi j.-ban, (1910) 1063 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nógrádszenna (azelőtt: *Szenna),* kisk. Nógrád vm. kékkői j.-ban, (1910) 434 tót lak., postahivatal; u. t. Rárósmúlyad-Nógrádszakál.

Nógrádszentpéter (azelőtt: *Szentpéter),* kisk. Nógrád vm. kékkői j.-ban, (1910) 314 tót és magyar lak.; u. p. Alsóesztergály, u. t. Rárósmúlyad-Nógrádszakál.

Nógrádvármegyei helyi érdekű vasút. Aszódtól Losonczig terjedő, 112·4 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. v. a Máv. kezelésében. Megnyílt 1896 szept. 13.

Nógrádvármegyei Nemzeti Intézet, legrégibb magyar közművelődési egyesületünk, amely 1831. alakult meg a magyar nyelv és szellem terjesztése érdekében. Számos kisdedóvót, iskolát és népkönyvtárt létesített, azonkívül különösen gondot fordít a megyebeli néptanítók jutalmazására és tót szövegű, de magyar szellemű nyomtatványoknak a lakosság közt nagy mennyiségben való szétosztására. V. ö. *Komjáthy* Anzelm, A N. története (1896).

Nógrádverőcze, kisk. Nógrád vm. nógrádi j.-ban, a Duna partján, (1910) 1954 magyar lak., számos szép nyaralóval, Dunafürdővel, vasúti és hajóállomással, posta- és távíróhivatallal. Közelében kies völgyben van az ú. n. Migazzi-kastély, melyet gr. Migazzi Kristóf bíboros püspök 1756—1786-ig épített.

Nógrády *László,* író, szül. Baglyasalján (Nógrád vm.) 1871. Tanári vizsgát tett, majd bölcsészeti doktorátust szerzett. 1897-ben a szolnoki főgimnázium tanára lett, ahonnan 1909. áthelyezték Budapestre a tisztviselőtelepi főgimnáziumhoz. Írói pályáját mint hirlapíró kezdte, munkatársa volt több vidéki és fővárosi lapnak, amelyekbe részint politikai vezércikkeket, részint novellákat írt. Önálló kutatáson alapuló gyermekpszichológiai dolgozatai nagyobbrészt *A gyermek* c. folyóiratban jelentek meg. E téren legkiválóbb alkotása *A gyermek és a játék* c. munkája, amelyet németre is leforditottak a Pädagogische Monographien című vállalat számára. A Magyar Gyermektanulmányi Társaság N.-t 1910. tudományos kiadványainak szerkesztőjévé választotta. Nevezetesebb szépirodalmi művei: *Történetek* (Budapest 1901); *Homokba írt mesék* (u. o. 1903); *Bödi Pál* (u. o. 1903); *Lázadók* (u. o. 1903); *Elbeszélések* (u. o. 1907); *A munkácsi nász* (tört. reg., 1905); *Utolsó Kőváryak* (1908); *Esztike szökése* (1913). Egyéb művei: *Báró Kemény Zsigmond élete és írói munkássága* (Pozsony 1902); *Az egyke-gyermek* (Gyermektanulmányi Társ. 1913); *Nagy László-Emlékkönyv* (Budapest 1913); *Adatok a gyermek érdeklődésének lélektanához* (1908); *Adatok a gyermek egyéniségéhez* (1909); *A mese és a gyermek* (1914).

Nohant-Vic (ejtsd: noañvik), falu Indre francia départementban, La Châtre mellett, (1911) 864 lak. Itt halt meg George Sand.

Nohl, *Ludwig,* német zenei író, szül. Iserlohnban 1831 dec. 5., megh. Heidelbergben 1885 dec. 16. 1872-ben a heidelbergi egyetem tanára lett. Termékeny és igen népszerű író volt. Összegyüjtötte Mozart leveleit (2. kiad. 1877); Beethoven leveleit (1865, 1868) és más zenészekéit (1867). Könyvei: Mozarts Leben (3. kiad. 1906); Beethovens Leben (I. 1864, II. 1867, III. 1877); Gluck und Wagner (1870); Beethoven, Liszt, Wagner (1874); Mosaik (1882); Das moderne Musikdrama (1884); Die geschichtliche Entwickelung der Kammermusik (1885); Beethoven nach der Schilderung der Zeitgenossen (1877); Mozart nach der Schilderung der Zeitgenossen (1880). Művei számos kiadást értek.

Noicattaro, város Bari olasz tartomány Bari kerületében, az Adria közelében (6 km.), (1911) 8995 lak., olajtermeléssel. Plébániájának XIV. sz.-beli homlokzata van.

Noir (franc., ejtsd: noár) a. m. fekete.

Noir belge (franc., ejtsd: noár belzs) v. *noir fin* v. *noir St. Martin,* belgiumi és st.-martini (Pireneusok) fekete márvány.

Noiré (ejtsd: noaré), *Ludwig,* német filozófiai író, szül. 1829 márc. 26., megh. 1889 márc. 27. mint gimnáziumi tanár Mainzban. N. az újabb monizmus egyik képviselője; szerinte a világnak két tulajdonsága van, mely teljesen egy: a mozgás és érzés, amelyből valamennyi formája a létnek kifejlett. Számos művei közül említendők: Die Welt als Entwicklung des Geistes (Leipzig 1874); Der monistische Gedanke (1875); Der Ursprung der Sprache (1877); Das Werkzeug und seine Bedeutung für d. Entwicklungsgeschichte der Menschheit (1880); Die Entwicklung der abendländischen

Philosophie (1883); Logos. Ursprung und Wesen der Begriffe (1885).

Noirmoutier (ejtsd: noármutyié), 1. sziget az Atlanti-oceánban, Vendée francia départementhoz tartozik, a bourgneufi kis öböl bejáratánál, a Fromentine-szoros választja el a szárazföldtől, apály idején a szoros szárazzá válik. Területe 57 km², (1911) 8598 lak. — 2. *N., kikötőváros* N.-sziget K.-i partján, (1911) 6849 lak., só-, szóda-, osztrigakereskedelem, vasas ásványvizforrások, gránitkőfejtők. XII. századbeli apátsági templommal.

Noisseville (ejtsd: noasszvil), falu Lotharingiában (metzi kerület, Vigy kanton), a Mosel egyik mellékfolyójának torkolatánál, 250 lak. Nevezetes azon kirohanás miatt, melyet a Metzben körülzárt Bazaine 1870 aug. 31. és szept. 1. megkisérlett az ostromló porosz sereg ellen, hogy Mac-Mahonnal egyesülhessen. 1908-ban az elesett franciák emlékére szobrot emeltek. V. ö. *Scherff,* Die Zernierung von Metz u. die Schlacht von N. (Berlin 1896).

Noisy le Sec (ejtsd: noazi lő szek), falu Seine francia départementban az Ourcq csatorna mellett, a Romainville domb lábánál, (1911) 13,648 lak., Párishoz tartozó erődítménnyel, gyümölcs- és főzeléktermelés, gipszégetés.

Nokki *(Noki, Lukango),* kikötő Angola portugál gyarmatban a Kongo alsó folyásánál, 2 portugál, 1 francia és 1 spanyol kereskedelmi ügyvivőséggel.

Noktambulizmus (lat.), a. m. *alvajárás* (l. o.).

Nola, *székhelye* N. járásnak Caserta olasz tartományban, (1911) 14,900 lak., püspöki székhely, székesegyházzal, régi vár romjaival. Szeszgyártás és faipar. Campania egyik legrégibb városa. Marcellus kétszer verte meg falai alatt Hannibalt; Sulla fölégette, Alarik és a szaracénok kirabolták. Augustus itt halt meg; Giordano Bruno szülőhelye.

Nolcsó, kisk. Turócz vm. turóczszentmártoni j.-ban, (1910) 380 tót lak., u. p. és u. t. Nagyturány.

Nolens volens (lat.) a. m. akarva, nem akarva.

Nolhac (ejtsd: nolak), *Pierre de,* francia író, szül. Ambertben (Puy-de-Dôme) 1859 dec. 15. Hosszabb időt töltött Rómában, a francia történeti intézetben, azután a versaillesi muzeum őre, 1896. pedig az École des Hautes Études tanulmányi igazgatója lett. Versei: Paysages d'Auvergne (1888); Paysages de France et d'Italie (1894); történeti művek: Erasme en Italie (1888); Pétrarque et l'humanisme (1894); La reine Marie-Antoinette (1901, 12. kiad.); Marie-Antoinette dauphine (1898); Louis XV et Marie Leczinska (1902); Histoire du Château de Versailles (1900—01, 2 köt.); Louis XV et Mme. de Pompadour (1903); Études sur la cour de France (1890—1902, 4 köt.); Fragonard (1906) stb.

Noli (növ.), l. *Elaeis.*

Noli me tangere (lat.) a. m. ne nyúlj hozzám; a föltámadt Jézus mondja e szavakat (János evang. 20, 17) Mária Magdolnának. E jelenetet több kiváló festő megörökítette (Krisztus mint kertész), köztük: Correggio (a madridi muzeumban), Tiziano (a londoni Nationalgalery-ben), Uhde (a müncheni új képtárban), stb. A föntebbi mondás Horatiusnál is előfordul ilyen alakban: *melius non tangere* (Sat. II., 1, 45).

Noli me tangere (növ.), l. *Impatiens.*

Nolissement (franc. ejtsd: noliszmañ) a. m. hajórakomány.

Noli turbare circulos meos (lat., tulajdonképp *noli, obsecro, istum [circulum] disturbare)* a. m. ne zavard meg köreimet. Valerius Maximus szerint (8, 7) Archimedes utolsó szavai, melyeket Syrakusae bevételekor, a homokban geometriai figurákat rajzolva, a rátamadó római katonának mondott.

Noll, *Fritz,* botanikus, szül. Majna-Frankfurtban 1858 aug. 27., megh. Halleban 1908 jún. 20. 1889-ben Bonnban magántanár, 1894. a poppelsdorfi gazdasági akadémia előadója volt, 1898. a hallei gazdasági akadémia tanára, 1907. u. o. az egyetem tanára s a botanikuskert és intézet igazgatója lett. Nagyjelentőségű felfedezésekkel gazdagította a növényélettant, a protoplazma ismeretét, az ingerfiziológiát és az átöröklések tanát. Több gazdasági botanikai munkát is írt, valamint *Strasburger:* Lehrbuch der Botanik (Jena 1904, 9. kiad. 1908) c. művében az élettani részt.

Nolla, a Rajna mellékfolyója.

Nollardok a. m. *alexiánusok* (l. o.).

Nollekens, *Joseph,* angol szobrász, szül. Londonban 1737 aug. 11., megh., u. o. 1823 ápr. *N. Joseph Francis* (1702—48.) festő fia, Rómában tanult és Angliában a klasszicista szobrászat egyik legtekintélyesebb művelője volt. Művei közül számos mellszobron kívül főleg Pitt emlékszobra Cambridgeben, az 1782-ben elesett három kapitány emléke a Westminster apátságban, Mrs. Howard emléke Corby Castleban stb. válik ki.

Nollendorf, falu Aussig cseh kerületi kapitányságban, (1910) 327 lak. Ismeretes az 1813 aug. 30. itt vívott küzdelemről, amelyben *Kleist* porosz generális (l. *Kleist,* 2.) eldöntötte a Kulm melletti ütközetet, amiért grófi rangot *(Graf von N.)* nyert.

Noma *(vizi rák, cancer aquaticus),* a bőrnek és az alatta levő lágyrészeknek üszkösödése; leggyakoribb helye a pofa, a szájzug közelében, ritkábban észlelhető leánykák nagy szeméremajkain, vagy fiuk fitymáján. Erősen leromlott gyermekeknél, heveny fertőzéses betegségek — mint kanyaró, vörheny, hasi hagymáz — kapcsán fejlődő betegség. Néhány nap alatt nagy roncsolást képes előidézni. E betegség kifejlődése körül, úgy látszik, nagy szerepe van a *Vincent*-féle orsóalakú bacillusnak.

Nomada flava (állat), l. *Darázsméh.*

Nomádok (gör., pásztornépek), pásztorkodó, földmívelést nem űző, állandó lakóhely nélküli népek, melyek nyájaikkal új, jobb legelőt keresve folyton vándoroltak. Ilyenek voltak elsősorban Szkythia, Nubia és Lybia lakói. Mivel az új legelőt rendesen karddal kellett megszerezni, a N. mint edzett, szabadban élő népek, jó harcosok is voltak. Ezért pl. a hikszoszok egyre fenyegették, utóbb meg is törték Egyiptom uralmát; hasonlók voltak a mandzsuk Kinában, a turk népek Per-

zsiában. Egyébként a N. jelentősége, hatalma jórészt megszünt. Helyenkint, pl. Hátsó-Indiában N. földmívesek is vannak, kik a kiélt földet elhagyva, új termő területet keresnek. V. ö. *Grigorjev* orosz író művét a nomád népek történetéről (Szent-Pétervár 1875); *Waitz*, Antropologie der Naturvölker (Leipzig 1877).

No-man's-land (ang., ejtsd: no-mensz-lend) a. m. *senkiföldje*. 1. *N.*, *az Indiánus-territorium* (l. o.) legnagyobb részének neve, egyik indiánus törzsnek sem birtoka, így közvagyon; területén van Beaver város. — 2. *N.*, kis sziget az Atlanti-oceánban, Massachusetts északamerikai államhoz tartozik. — 3. *N.*, sivatag kiszáradt sóstavakkal Dél-Ausztráliában, Greenwichtől a 129°—134° K.-i hosszuság és 28°—30° D.-i szélesség alatt. — 4. *N.*, a mai délafrikai East Griqualand (l. *Griqualand*) régi neve.

Nomarchia, *nomarchosz* (gör.), l. *Nomosz.*

Nomarthra (állat), l. *Foghíjasok.*

Nombres (franc., ejtsd: noñbr) a. m. számok. A könyvelésben (folyószámlában) annyit jelent mint *kamatszámok*, vagyis a tőke századrészének a napok számával való szorzata, amely alapján a kamatokat számítják.

Nom de guerre (franc., (ejtsd: nomdőgerr), a. m. álnév. L. még *Guerre.*

Nome, *terület* és egy volt *város* neve Alaskában a Seward-félszigeten, (1900) 12,486 lak., akiket az aranymezők csábították volt oda, 1910. már csak 2600 lakossal.

Nomeidae (állat), l. *Félmakréлák.*

Nomen (lat.), név v. névszó (l. o.).

Nomenclator (lat. a. m. névkiáltó), az előkelő római családnak az a rabszolgája, ki urának a reggel látogató kliensek nevét, szintúgy az utcán találkozókét megmondta és felvilágosítást adott viszonyaikról.

Nomenclatura (lat.), valamely tárgyra vonatkozó összes szavak (elnevezések, megjelölések) gyüjteménye; általánosságban név- vagy szógyüjtemény is. L. még *Nevezéktan*, *Növénytan*, *Rendszertan.*

Nomen et omen (lat.) a. m. nevében a végzete, Plautus egyik vigjátékából (Persa 4, 4, 74) vett idézet; eredetileg: *Nomen atque omen.*

Nomentanus, l. *Crescentius*, 1.

Nomentum, ókori város, l. *Mentana.*

Nomina (lat.), a lat. *nomen* többesszáma; a számvitelben a. m. tartozó és követelő tételek; *N. activa*, követelések; *N. passiva*, tartozások.

Nominális (a lat. *nomen*-tól) a. m. névleg, névszerint; ellentéte a *reális*. N. meghatározás, l. *Definició.* — N. érték, l. *Névérték.* — N. kamatláb a. m. névleges kamatláb (l. o.).

Nominalizmus (középkori lat.), a középkorban évszázadokra terjedő filozófiai vita fűződik e névhez, l. *Filozófia.*

Nomina sunt odiosa (lat.) a. m. a nevek gyűlöletet okoznak, t. i. valamely feddő nyilatkozat alkalmával nem akarják azokat megnevezni, akiket a feddés illet.

Nominatio (lat.) a. m. kinevezés; *N. regia* a. m. királyi kinevezés, a kat. egyházjogban a XV. sz. óta egyes kat. fejedelmeknek pápai kiváltságlevelek v. concordatumok által nyert joga, amelynél fogva betöltik az üresedésbe jött püspöki székeket, a megerősítés az apostoli szentszéknek tartatván fönn. E joggal élnek jelenleg: Portugália, Spanyolország, Bajorország, Olaszország fejedelmei és az osztrák császár, ez utóbbi a salzburgi és olmützi érsekségek, a seckaui, levanti és gurki püspökségek kivételével. — *Magyarország* apostoli királyai a szentszéktől nyert kiváltságoknál fogva szabad kinevezési joggal birnak a magyar korona területén lévő minden nagyobb egyházi hivatalra (primás, érsek, püspök, kanonok stb.). Ez a kiváltság, melyet még Szt. István nyert II. Szilveszter pápától, a magyar szent korona elidegeníthetetlen joga. A kinevezett püspök kinevezés után az egyházjavadalom birtokába lép, leteszi a király kezébe a hűségi esküt, de a püspöki rend és a lelki ügyekben való törvényhatóság jogait csak a pápai megerősítés után gyakorolhatja. Az 1848. 3. t.-c. 7. §-a értelmében a királyi kinevezéshez az illető magyar miniszter ellenjegyzése kivántatik. A pannonhalmi főapátot, a zirczi, zalavári apátokat, a prémontrei csornai és jászói prépostokat kiküldött miniszteri biztos közbenjöttével a rend káptalanja választja. A legtöbb szavazatot nyert három rendtag közül egyet a király kinevez. V. ö. *Szeredy*, Egyházjog II. — L. még *Választás.*

Nominatio auctoris (lat.), l. *Auctoris nominatio.*

Nominativus (lat.) a. m. alanyeset, l. *Alany* és *Eset.*

Nomine (lat)., a. m. valakinek a nevében, pl. *N. proprio*, a saját nevében, *N. mandatario*, a meghatalmazó nevében.

Nomográfia (gör.), *Maurice d'Ocagne*-tól eredő elnevezése annak az eljárásnak, mikor a változó mennyiségek törvényszerű összefüggését geometriailag ábrázoljuk. Ide tartoznak azok a módszerek, amelyeket az egy és több ismeretlenű algebrai és transcendens egyenletek grafikus megfejtésére kigondoltak. Az ilyen grafikus táblák a technikában és fizikában, továbbá a csillagászatban elterjedt használatnak örvendenek, mert a számtáblázatokkal szemben az az előnyük, hogy itt értékek közbeiktatása könnyen végezhető s egyidejüleg teljes áttekintést nyujtanak a függvény egész menetéről.

Nomokánon (gör.), olyan joggyüjtemény, mely világi törvényeket (νόμος) azonos tárgyú egyházi törvényekkel (Κανών) együttesen tartalmaz. Igy nevezik jelesül a Joannes Scolasticus antiochiai presbiter, utóbb konstantinápolyi patriarcha által 560 körül készített s zsinati végzéseket tartalmazó gyüjteménynek és Justinianus novelláiból ugyancsak Joannes Scolasticus által szerkesztett compilatiónak ismeretlen szerző által történt összeállítását. Ezt a N.-t Photius konstantinápolyi patriarcha felvette az általa 883-ban Syntagmata néven készített gyüjteménybe, melynek második részét alkotja, míg az első rész a trullai zsinat végzéseit — némi kiegészítésekkel — foglalja magában.

Nomokrácia (gör.) a. m. a törvények uralma, ellentétben a törvénytipró autokráciával (l. o.).

Nomophylakes (gör. a. m. törvényőrök), néhány ókori görög város megbizottai, kik a tör-

vények megtartására ügyeltek. Athénben e testület hét tagból állott, kiket a polgárok közül kisorsoltak, s a tanácsban, valamint a népgyűlésben minden alkotmányellenes vagy az államot veszélyeztető indítvány és határozat ellen óvást emeltek.

Nomophylla (növ.), l. *Lomblevél.*

Nomosz (gör.), 1. közigazgatási kerület, amilyenekre Egyiptom fel volt osztva. Egy ily N. élén a *nomarchosz* állott mint kormányzó. A mai Görögországban is *nomarchia* a neve ama 26 közigazgatási kerületnek, melynek élén egy nomarchosz áll. E nomarchiákban van 69 eparchia, élükön egy-egy eparchosszal (kerületi kapitány), ezekben viszont van 448 démosz (község), mindegyik élén egy démarchosz. — 2. *N.*, vallásos ének, a dórok közt kifejlődött Apollon-himnusz, melyet síp- vagy citerakisérettel adtak elő. Nem volt versszakokra osztva, mint a dór kardal, hanem szakadatlan egységet alkotott.

Nomotelétika (gör.), a törvények megtartásáról szóló tan, különösen az egyházi fegyelem tekintetében.

Nomotéták (gör. a. m. törvényhozók), Athénben Kr. e. 460 óta választott bizottság (rendszerint 501 tagja volt), mely a régi törvények és újabb javaslatok képviselői között tartott rendes pör formájában a két ellentétes álláspont értéke vagy értéktelensége fölött döntött.

Nomotézia (gör.), törvényalkotás; *nomotétika*, a törvényalkotás tudománya, művészete.

Nompère, *Jean Baptiste de,* francia államférfiú, l. *Champagny,* 1.

Non (lat.) a. m. nem (tagadó szó).

Nona (lat., a. m. kilencedik), l. *Horae canonicae.*

Nona, 1890. Északolaszországban epidemiásan fellépő, kevéssé tisztázott állapot, mely súlyos influenzásoknál, a láz leesése után állott be, s deliriumok és kóma közben halállal végződött. A kifejezést nálunk is használják a rövid ideig tartó álomkórság megjelölésére, amely azonban hisztériás jelenség; ennek a N.-nak a nép nyelvén *elrejtőzés* a neve.

Nóna-akkord, l. *Akkord.*

Nonae, a római naptárban március, május, július és október havában a 7., a többi hónapokban az 5. nap.

Non bis in idem (lat.), a római jogi szabálynak: *bis de eadem re ne sit actio,* modernizált alakja és annyit jelent, hogy ugyanazon ügy ismételt bírói döntés alá ne kerüljön. A beszámított ellenkövetelés újra érvényesítése eltiltásának (1911. I. t.-c. 412. §.) indokolására is felhozatik N. L. még *Jogerő.*

Nonchalance (franc., ejtsd: nonsalansz) a. m. elegáns hanyagság a magaviseletben.

Non-conformists (ang.), l. *Conformers* és *Dissenters.*

Non-ens (lat.), nem-létező, ami nem is létezhetik, ami képtelen.

Non expedit (lat., a. m. nem hasznos, nem előnyös), IX. Piusnak 1868 febr. 29. kiadott dekrétuma, amelyben az olasz katolikusoknak a képviselőválasztásokban való részvételt megtiltja. A tilalom megszüntetését célzó előterjesztéseket úgy XIII. Leo, mint X. Pius határozottan elutasították; utóbbi azonban 1905 jún. 11-iki enciklikájában kijelentette, hogy bizonyos esetekben, fontos okokból és a megyéspüspök felelősségére hajlandó fölmentést adni alóla.

Non ex quovis ligno fit Mercurius (lat.), nem minden tuskóból lesz Mercurius (a. m. kutyából nem lesz szalonna).

Non fit poeta sed nascitur (lat.), a. m. a költő nem lesz (nem válik azzá), hanem születik.

Nonidi (franc.-lat.), a francia forradalmi naptár dekádjának (l. *Dekád)* kilencedik napja.

Nonilsav *(nonylsav),* l. *Pelargonsav.*

Non-intrusionists (ang.), Skóciában a szabad egyház (free church) hívei, kik az egyházban a patronátusi jogot nem ismerik el.

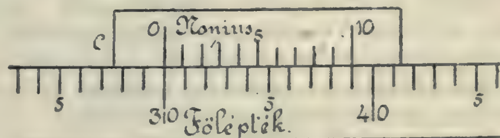
Nonius, portugál tudós, l. *Nuñez.*

Nonius, mérőeszköz, l. *Nóniusz.*

Nonius, a mezőhegyesi állami ménesben nevelt lófajta. Eredetileg norman-fajta volt, melyet később magyar kancákkal, majd angol telivérménekkel kereszteztek. Ma körülbelül a földkerekség legjobb félvérlova, mely remonda-tenyésztésünknek mérhetetlen szolgálatokat tett.

Nonius Marcellus, római grammatikus Numidiából a Kr. u. 4. század elején. De compendiosa doctrina per litteras c. nevezetes szójegyzékében betűrendbe szedte a korábbi írók régies és ritkább szavait és kifejezéseit; felszínes compilatio, de nyelvtörténetileg nagybecsű. Újabb kiadásai L. Müllertől (Leipzig 1888, 2 köt.) és Lindsaytól (u. o. 1903, 2 köt.).

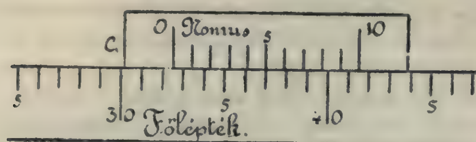
Nóniusz *(Nuñez* Pedro portugál tudós [l. o.] nevéről, akit rendesen *Nonius*-nak hívnak; a franciák *Vernier* Pierreről [l. o.] *vernier*-nek hívják), kicsiny hosszúságok mérésére szolgáló eszköz. A vonal hosszának megmérése papiroson rendesen akként történik, hogy a beosztott vonalzót a vonal mellé illesztjük s a vonal két végének a helyét a beosztáson meghatározzuk, vagyis leolvassuk, hogy a vonalzó melyik osztáspontja jut a vonal egyik, s melyik a vonal másik végére. A két leolvasás különbsége adja a vonal hosszát a vonalzón, a vonal által befogott osztás-részek számával kifejezve. Ha a megmérendő vonal vége nem jut pontosan a vonalzó egyik osztáspontjához, akkor meg kell mérni azt a kis közt, amely a vonalzó megelőző osztásrésze és a vonal vége közt van. Rendszerint csak becsülni szokták ezt a távolságot, pontosabban ezt a N.-szal lehet megmérni. A vonalzó mellé, nevezzük ezt most főléptéknek, egy kisebb vonalzót illesztünk *(1. ábra).*

1. ábra.

Erre átviszünk a főléptékről bizonyos számú osztályrészt, pl. 9-et, s ennek a 9 osztályrésznek a közét beosztjuk 10 részre, vagyis eggyel többre, mint a főléptéken. A N. egy osztályrésze a főlépték egy osztályrészének $^1/_{10}$ részével különbözik a főlépték egy osztályrészétől. Ha tehát a vonal-

zót a vonal mellé teszszük és a N. *c* élét hozzuk a vonal végéhez, azután megnézzük, hogy a N.-nak melyik osztáspontja esik össze a főlépték valamelyik osztáspontjával (a *2. ábrában* pl. az 5.),

2. ábra.

akkor ahányadik osztás ez a N.-on, annyi $^1/_{10}$ résszel van a N. 0 pontja túl a fölépténeknek előbb leolvasott osztályrészén. Nem szükséges, hogy a N. éppen $^1/_{10}$ részeket mutasson, lehet más is a beosztása. N.-t használnak fokbeosztás esetén körívekhez is.

Non-jurors (ang., ejtsd: nondzsúrörsz) a. m. nem esküvők, Angliában a Jakobiták elnevezése, l. *Jakobiták.*

Nonkonformisták, l. *Conformers* és *Dissenters.*

Non-lieu (franc., ejtsd: noñ liö), vagy teljesen: *Ordonnance de N.*, Franciaországban a vizsgálóbiró ama végzése, melynek következménye a bűnvádi eljárás megszűnése azon az okon, mert vagy nincs elég bizonyíték, vagy büntetendő cselekmény hiányzik.

Non liquet (lat.) a. m. nem világos a dolog.

Non multa, sed multum (lat.), l. *Multum, non multa.*

Nonnea *Medik.* (növ.), a Scrophulariaceae családba tartozik, mintegy 30 faja van, főleg a Mediterránban. Csöves virágtakarójukon 5 cimpa van, a párta torkában öt pikkely és mélyen elhelyezett 5 porzó. Érdes levelű füvek. *N. pulla* (gyászoska, apácavirág), síkságainkon, dombvidékeinken gyakori.

Nonnos, görög költő az egyiptomi Panopolisból a Kr. u. a IV. sz. végén. 48 könyvre terjedő óriási eposzt írt Dionysiaca címen, mely Dionysos isten élettörténetét eleven, lelkes előadásban, simán pergő hexameterekben, de szertelen sallangokkal, dagályosan tárgyalja. Később keresztény lett és nem kevésbbé dagályos versekbe öntötte János evangéliumát. Amazt kiadta Ludwich (1909—1911), ezt Janssen (1903). V. ö. *Köhler*, Uber die Dionysica des N. (Halle 1853).

Non obstantia (lat.) a. m. nem ellenkezés; a hivatalba visszahelyezésről szóló okirat.

Non olet (lat.) a. m. nem büdös; e kifejezés azt jelenti, hogy a pénz eredetét nem kell keresni. Állítólag Vespasianus császár mondta, mikor fia, Titus, az árnyékszékadó miatt ócsárolta.

Non omnia possumus omnes (lat.) a. m. mindnyájan mindent meg nem tehetünk; vagyis egyik ezt, a másik azt érti. Lucilius (megh. 103. Kr. e.) mondása. Macrobius idézi.

Non omnis moriar (lat.) a. m. nem halok meg egészen. Horatius mondása (Carm. III., 30, 6), mellyel költői halhatatlanságát megjósolja.

Nonpareille (franc., ejtsd: noñparej) a. m. páratlan, a könyvnyomtatóknak egyik apró betűneme. Betűtestének vastagsága 6 tipográfiai pont (körülbelül $2^1/_2$ milliméter) Didot szerint. Lexikonunkban az egyes cikkekre vonatkozó irodalmak vannak N. betűkből szedve.

Nonpareils (franc.) a. m. páratlanok, hasonlíthatatlanok; francia neve a nagy brillánsoknak.

Non plus ultra (lat.) a. m. (ennél) nem tovább; gyakran főnévi jelentésben, valami utól nem érhetőnek megjelölésére. E szavakkal adja vissza Augustin de Horozco (1598.) Pindaros οὐκέτι πρόσω-ját, mely arra vonatkozik, hogy Herkules oszlopain (a Gibraltáron) túl nem könnyű hajózni.

Non possumus (lat.) a. m. nem tehetjük. VII. Kelemen pápa felelete VIII. Henrik angol király ama fenyegető fölszólítására, hogy nejétől, Katalintól, válassza el; azóta a pápai szék állandó formulája valamely világi hatalom követelésének megtagadására.

Non putarem (lat.) a. m. nem gondolnám. Rendesen valami váratlan, meglepő, kellemetlen eshetőségről mondják, pl. ha valami *non putarem* történnék — azaz véletlenül baj érne, előre nem látható, számításon kívül eső fordulat állna be.

Non quis, sed quid (lat.) a. m. ne (azt nézd) ki, hanem mit (mond vagy tesz)

Non-resident (ang.), az anglikán egyházban az a lelkész, aki nem lakik hitközségében, hanem az egyházi teendők elvégzésére ott helyettest tart.

Non scholae sed vitae discimus (lat.) a. m. nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk. Ezt L. Annaeus Seneca 106. levele végén megfordítva mondja, panaszképen. (Non vitae, sed scholae discimus).

Nonsens (lat.) a. m. értelmetlenség, ostobaság.

Non soli cedit (lat.), l. *Nec soli cedit.*

Nontron (ejtsd: noñtroñ), járási *székhely* Dordogne francia départementban a Bandiat mellett, (1911) 3508 lak., kés- és konzervgyár. Le Moûtier apátság romjaival.

Nontronit (ásv.), a kővelőhöz hasonló víztartalmú vasszilikát; összetételére nézve vas-kaolinit $H_4Fe_2Si_2O_9$; sárgás, fehéres, zöldes, fénytelen, át nem látszó veseszerű vagy vaskos halmazok; apró pikkelykéi a kaolinithoz hasonlítanak; lágy, zsíros tapintatú; a vízben áttetsző lesz. Többnyire tisztátalan; rendesen az amfibolnak mállási terméke. Lelőhelyei: Nontron Franciaországban, Andreasberg a Harz-hegységben. Hozzá hasonló a *kloropál* és az *ungvárit.* Újabban igen sok helyen vélik kimutatni.

Nonumque prematur in annum (lat.), a. m. kilenc évig tartsuk eldugva, t. i. a költői munkát, melyen dolgozunk és azalatt folyvást tökéletesítsük. Horatius tanácsa (de arte poet. 388).

Nonusus (újlat.), a. m. joggal nem élés.

Non-valeur (franc., ejtsd: noñ valör) a. m. értéktelenség; így nevezik a behajthatatlan követeléseket, vagy az el nem adható árúkat.

Nonylsav, l. *Pelargonsav.*

Noológia (a görög *nóos, nús:* értelem, ész-ből), az ész elmélete, szemben az érzéki tudásával, tehát a *tiszta* ész elmélete.

Noorden, 1. *Karl von*, német történetíró, szül. Bonnban 1833 szept. 11., megh. Lipcsében 1883 dec. 25. A greifswaldi, marburgi, tübingeni, bonni s 1877 óta a lipcsei egyetem tanára

volt. Főműve: Europäische Geschichte im 18. Jahrhundert, 1. Abteil. Der Spanische Erbfolgekrieg (Leipzig 1870—72, I—III. köt.).

2. *N., Karl von*, német orvos, *N. 1.* fia, szül. Bonnban 1858 szept. 13. Hensen, Riegel és Gerhardt klinikáin volt tanársegéd; 1885-ben magántanár Giessenben, 1889. Berlinben. 1893-ban professzori címet kapott, 1894-ben Majna-Frankfurt városi kórházában a belgyógyászati osztály főorvosa lett. 1906 óta a belgyógyászat rendes tanára volt a bécsi egyetemen, 1913. Majna-Frankfurtba költözött. N. igen sokat foglalkozott az anyagcserebántalmak kórtanába, kórélettanába és terápiájába vágó kérdésekkel. Nevezetesebb dolgozatai: Grundriss einer Methodik der Stoffwechseluntersuchungen (1892); Lehrbuch der Pathologie des Stoffwechsels (1893); Die Zuckerkrankheit und ihre Behandlung (3. kiad., 1901); Die Bleichsucht, Die Fettsucht (a Nothnagel-féle nagy Belgyógyászatban 1897 és 1900); Handbuch der Pathologie des Stoffwechsels (2 köt., 1906—07). 1900 óta kiadja a Klinische Abhandlungen über Pathologie und Therapie der Stoffwechsel- und Ernährungsstörungen és a Zentralblatt für Stoffwechsel- und Verdauungskrankheiten című folyóiratokat.

Noordwijk aan Zee (ejtsd: —vajk), község D.-Hollandia németalföldi tartományban, az Északi-tenger mellett, (1910) 6302 lak., heringhalászattal, virágkereskedéssel.

Noort, *Adam van*, flamand festő, szül. Antwerpenben 1557., megh. u. o. 1641. Atyjának, *Lambert van N.*-nak volt tanítványa. Szülővárosának festőcéhébe 1587. vétetett föl. Nevét nem annyira műveivel örökítette meg, mint azzal, hogy Rubensnek, Jordaensnak stb. mestere volt, viszont hosszú élete második felében nagy tanítványainak befolyása alá került. Kis számmal ismeretes festményei közül kiemelendő Az adógaras története, az antwerpeni Szt. Jakab-templomban.

Nopalea *S.-Dyck.* (növ.), a Cactaceae (Kaktuszfélék) család génusza; 3 faja középamerikai. Opuntia termetű fák v. cserjék tagolt, lapos, húsos ágakkal, ezeken levél csak fiatalon van, melynek hónaljából kampós tüskék csoportjai erednek. Virágut harangalakú, igen sok színes levélből áll, porzói kinyúlnak belőle. Legjelentősebb a *N. coccinellifera* (Mill.) S.-Dyck. Hazájából, Mexikóból átszármazott a Kanári-szigetekre s különösen itt nagyban termesztik a rajta élő bíbortetű *(Coccus cacti)* kedvéért, melyből a *cochenille* (kosenill) nyerhető, l. *Bíbortetű*. A bíbortetű az anilinfestékek használata előtt e szigetek legfontosabb jövedelmi forrása volt.

Nopálnövények, succulens, kaktusszerű növények, mint a faalakú Euphorbiák, Opuntiák, Cactusok, Stapeliák stb.

Nopáltetű, l. *Bíbortetű*.

Nopcsa-*család (felső-szilvási, báró)*, Hunyad vmegye egyik ősi nemzetsége, mely az ottani *Szilvási* nemes családból veszi származását. A család eredete a XIV. sz.-ig vihető vissza. *Iván* nevű tagja 1367. Hunyad vmegye hátszegi kerületében *Miklós* erdélyi vajdától nyert ősi birtokaira új adományt kapott. Ennek unokája volt *Nopcsa*, kitől a család nevét vette, melyet a Hunyadiak kora óta visel. A családtagok Hunyad vmegyében századokon át megyei hivatalokat viseltek. *N. Elek* (sz. 1775., megh. 1862.) 1855-ben osztrák bárói rangot nyert, melyet 1856. testvére, *László* is elnyert, 1874. pedig a család magyar bárói rangot kapott. A család tagjai közül újabban nevezetes szerepet játszottak:

1. *N. Elek* báró, főrend, N. László hunyadi főispán fia, szül. 1848 okt. 24. 1866-ban tiszt lett egy huszárezredben. Részt vett az 1866-iki hadjáratban, megsebesülve fogságba jutott s hosszasabban betegen feküdt Csehországban. 1872-ben átvette birtokait s a megyei életben élénk részt vevén, több ízben országgyűlési képviselővé választották. 1895—97-ig az Operaház és Nemzeti Szinház kormánybiztosa, majd intendánsa volt.

2. *N. Ferenc* báró, szül. Farkadinban (Hunyad) 1815 márc. 14., megh. Szacsalon 1904 jún. 24. 1834-ben a Schwarzenberg herceg nevét viselő dzsidásezredben hadnagy, 1836. a Radetzky huszárezredben főhadnagy, majd kapitány, 1840—1843-ig Károly Ferdinánd főherceg udvari kamarása volt. A katonai szolgálatot elhagyván, hosszabb utazásokat tett külföldön s különösen Olaszországban sokáig tartózkodott, Velencében levéltári kutatásokat végzett s a magyar történetíráshoz adatokat gyüjtött. 1861-ben az alkotmányos megyék helyreállításával Hunyad vmegye főispánjává nevezték ki. 1867-ben a magyar alkotmányos minisztérium megalakulása után a király személye körüli minisztériumba lépett mint államtitkár, de nemsokára Erzsébet királyné főudvarmestere lett. A főrendiház újjáalkotása után annak élethossziglani tagjává nevezték ki.

3. *N. Ferenc*, báró, paleontológus és geológiai író, *N. 1.* fia, szül. 1877 máj. 3. Szacsalon (Hunyad vm.). Főiskolai tanulmányait a bécsi egyetemen befejezvén, Magyarországon geológiai kutatásokat végzett. A kövesült sauriusoknak egyik legkiválóbb ismerője. A *Telmatosaurus transsylvanicus*, a *Mochlodon Suessi* és *robustum* új fajokat ő fedezte fel a hunyadmegyei Szacsal krétakori rétegeiben. 1912-ben a londoni geológiai társulat levelező tagjává választotta. 1905—1907-ig Észak-Albániában geológiai s geografiai kutatásokat végzett. Munkái nagyrészt a bécsi akadémia és az osztrák birodalmi geológiai intézet folyóirataiban 1899—1907 között német nyelven jelentek meg. Nagyobb tanulmánya jelent meg a M. kir. Földtani Intézet Évkönyvének XIV. kötetében *Gyulafehérvár vidéke geológiai viszonyairól*, továbbá *A katolikus Észak-Albánia* címen a Földrajzi Közlemények XXXV. kötetében.

No popery! (ang.) a. m. semmi pápistaság, a római katolicizmus angol ellenségeinek jelszava. A XIX. sz. vége felé Ausztriában és Németországon a «Los von Rom» jelszóban éledt újra a N. mondás.

Nóráp, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1910) 464 magyar lak.; u. p. és u. t. Pápakovácsi.

Norbert, *szent*, magdeburgi érsek és a prémontrei kanonok-rend alapítója, grófi család sarja, szül. Xantenben 1080 körül, megh. Magdeburgban 1134 jún. 6. Az egyházi pályára lépvén, mint alszerpap s kanonok Frigyes kölni érsek és V.

Henrik udvarában tartózkodott. Egy alkalommal lovaglása közben zivatar érte utól, a villám lesujtott mellette, ő pedig megrémülve leesett lováról. Ez esemény annyira hatott lelkületére, hogy egy Köln melletti kolostorba vonult, hol az egyházirend felvételére készült. Majd a kanonokok reformálásának eszméjét karolta fel. Ebbeli törekvését azonban siker nem koszorúzta. Látván ellenei nagy számát, beadta lemondását javadalmáról, eladva birtokait, ezek árát a szegények között osztotta szét, maga pedig a vadregényes Coucy erdőbe, Prémontré völgyébe vonult, itt alapította meg 1120. a *prémontrei rendet*, melynek Szent Ágoston szabályát adta, bővítve új szigorúbb rendeletekkel. II. Honorius pápa 1126-iki bullájával erősítette meg a rendet. Ugyanebben az évben magdeburgi érsek lett. Szentté avatták 1582. Emlékünnepe jún. 6. Midőn Magdeburg protestáns lett, holttestét 1627. a Prága melletti Strachov (Mons Sion) kolostor templomába vitték át. Csehország védszentjéül tiszteli őt. L. még *Prémontreiek*.

Norcia (ejtsd: norcsa), *város* és püspöki székhely Perugia olasz tartományban, a M. Patino alján, (1911) 8568 lak., posztószövés, sertéstenyésztés és húsipar. N., az ókori *Nursia*, Sertorius és Szt. Benedek szülővárosa. Közelében van a *S. Eutizio* (XII. sz.) apátság.

Nord (ejtsd: nór), francia département az Északi-tenger, Pas-de-Calais, Somme, Aisne és Belgium közt, területe 5774 km², (1911) 1.961,780 lak. Járásai: Avernes, Cambrai, Douai, Dunquerque, Hazebrouk, Lille és Valenciennes. Fővárosa Lille.

Nord, *Alexis*, Haiti köztársaság volt elnöke, szül. 1820., megh. Kingstownban (Jamaika) 1910 márc. 1. Előkelő családból származott s két ízben jutott erőszakkal Haiti köztársaság élére. 1896-ban *Hippolyte* tábornokot buktatta meg, 1902. pedig *Tyresias Simon* tábornoktól ragadta el a főhatalmat. E második elnöksége alatt borzasztó kegyetlenséggel nyomta el az ellene támadt összeesküvéseket. 1908-ban harminc tisztet és ujságírót lövetett agyon, de még ebben az évben meg kellett hátrálnia *Simon* tábornok előtt. Egy francia hajón Jamaika szigetére menekült, hol újabb forradalom tervezése közben halt meg.

Nordau, *Max*, író, szül. Budapesten 1849 júl. 29. Orvosi tanulmányokkal foglalkozott, majd hosszabb külföldi tanulmányút után 1878. mint gyakorló orvos telepedett meg Budapesten, honnan azonban már 1880. Párisba költözött, ahol széleskörű irodalmi működést fejtett ki s több nagy berlini és bécsi lapnak állandó dolgozótársa. 1914. a világháború kitörésekor elköltözött Párisból Madridba. A mult század kilencvenes évei óta egyik legbuzgóbb részese a cionista mozgalomnak. Számos feltünést keltő kulturtanulmányt írt, melyek közül nevezetesebbek: Aus dem wahren Milliardenlande (Leipzig 1878, 2 köt., 2. kiad. 1881); Vom Kreml zur Alhambra (u. o. 1880, 2 köt., 3. kiad. 1888); Paris unter der dritten Republik (u. o. 1880, 4. kiad. 1890); Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit (u. o. 1883, 60. kiad. 1910); Paradoxe (u. o., 27. kiad. 1912); Entartung (3. kiad. Berlin 1896, 2 köt.); Der Zionismus (1902); Von Kunst und Künstlern (Leipzig 1905); Der Sinn der Geschichte (1909). Regényei közül nevezetesebbek: Die Krankheit des Jahrhunderts (Leipzig 1889, 8. kiad. 1912); Gefühlskomödie (Breslau 1891); Drohnenschlacht (Berlin 1898, 2 köt.); Morganatisch (u. o. 1904). Irt számos novellát s több szindarabot is. Ez utóbbiak közül említésre méltók: Der Krieg der Millionen (Bremen 1881, 2. kiad. 1904); Die Kugel (Berlin 1895) és Doktor Kohn (u. o. 1898, 3. kiad 1902); Das Lebenssport (1912). Magyarul megjelent: A cionizmus (ford. *Gabel* Gyula, Budapest 1902); Konvencionális hazugságok (ford. *Doktor* Sándor, u. o. 1903).

Nordby, tengeri fürdő Fanö dán szigeten.

Norddeutscher Bund (ném.), l. *Észak-német szövetség.*

Norddeutscher Lloyd, német hajózási vállalat, l. *Lloyd* és *Gőzhajózás*.

Norden, az ugyanily nevű járás székhelye Aurich porosz kerületben, vasút és hajózó csatorna mellett, (1910) 6893 lak., vasöntéssel, szeszégetéssel, fűrészmalmokkal és fakereskedéssel; XV. századbeli templomában gyönyörű kórus van.

Norden, *Eduard*, német klasszikus filológus, szül. Emdenben 1868 szept. 21. 1893-ban egyetemi tanár lett Greifswaldban, majd Boroszlóban, 1906 óta Berlinben. Fő művei: Beiträge zur Geschichte der griech. Philosophie (1892); Die Antike Kunstprosa (Leipzig 1898 és 1909, 2 köt.). Nagy tudós kommentárt írt az Aeneis VI. énekéhez (u. o. 1903). Gerckével együtt kiadta az Einleitung in die Altertumswissenschaft 3 kötetét (Berlin 1910, 2. kiad. 1913—14).

Nordenberg, *Bengt*, svéd festő, szül. Kompinkullában 1822 ápr. 22., megh. Düsseldorfban 1902 dec. 14. Stockholmban, azután Düsseldorfban tanult, ahol Hildebrandtnak volt tanítványa és utóbb végleg letelepedett. A düsseldorfi genrefestés modorában festett, de a svéd nép életéből merített képei közül kiemelendők: Urvacsora falun (krisztiániai nemzeti képtár); Népgyülés a lappoknál (stockholmi nemzeti muzeum); Pásztorkunyhó Dalekarliában; Orgonázó egy svéd falusi templomban (lipcsei muzeum); Az aranylakodalom; Erdőégés; Szt. Iván napja; Hajótöröttek menekülése stb.

Nordenflycht, *Hedvig Charlotta*, svéd költőnő, szül. 1718 nov. 28. Stockholmban, megh. u. o. 1763 jún. 29. A svéd irodalom első költőnője, aki bár a francia klasszicizmus és a felvilágosodottság képviselője, szenvedélyes természetének megfelelően a hagyományos vonások helyett a közvetlenség és eredetiség sajátosságait vitte bele a svéd költészetbe. Den sörjande turturduvan (A búsongó gerlice, 1743.) c. második férjét, Jakob *Fabriciust* gyászoló elégiákat adott ki, majd kitünt a bölcselkedő költészet, pásztorjátékok, idillikus és allegórikus költészet terén is. Allegórikus eposza: Det frälsta Svea (A szabad Svédország, 1746). Voltaire Henriadeját utánozta Försök till en Karoliad (Egy Karoliád kisérlete) c. eposzában, amely XII. Károly emlékét dicsőíti. A svédek N.-t az újabb svéd irodalom megalapítói közé számítják.

Nordenham, 1907 óta Atenssel egyesített város az oldenburgi nagyhercegség butjadingeni

közigazgatási kerületében, (1910) 7881 lak., halászattal, petroleumforrásokkal és kábelgyárral.

Nordenskiöld (ejtsd: nurdensöld), 1. *Adolf Erik*, báró, svéd sarki utazó, szül. Helsingforsban 1832 nov. 18., megh. Dalbyöben (Lund mellett) 1901 aug. 12. Négy izben járt a Spitzbergákon (1858—1873). 1870-ben Grönland nyugati részében tett kutató utat. 1875-ben a Kári-tengeren át a Jenisszei torkolatáig hatolt, honnan visszatért Svédországba, hajóját, a Prövent, Kjellmann vezette vissza Hammerfestbe. 1878 júl. 4. indult el a Véga és Léna hajókkal, hogy az északkeleti átjárót felfedezze. A Cseljuszkin-fok megkerülésével a Léna torkolatához jutott s egyik hajója a Lénán felfelé Irkutszkba indult; N. folytatta útját K.-re, azonban 150 km.-nyire a Behring-szoros előtt a Koliucsin-öbölben a Véga befagyott. 1879-ben áthaladt a Behring-szoroson és Ázsiát megkerülve, a Földközi-tengeren át visszatért. Ő lett ezzel az útjával a századok óta keresett északkeleti átjáró fölfedezője. 1883-ban tette meg második grönlandi útját és 117 km.-re hatolt be Grönlandba. Főbb művei: Vega's färd kring Asien och Europa (Stockholm 1881, u. a. németül 2 kiadást ért, magyarra *Varga* Ottó fordította le: Ázsia és Európa körülhajózása a Végán, Budapest 1883). Utazásainak tudományos eredményei svéd és német nyelven számos kötetben jelentek meg. V. ö. *Leslie*, Arctic voyages of A. E. N. 1858—1879 (önéletrajzzal).

2. *N.*, *Erland*, báró, svéd etnológus, *N. 1.* fia, szül. Södertelgeben (Svédországban) 1877 júl. 19. Főleg Dél-Amerika néprajzával foglalkozott s evégből 1901—1904-ig Bolivia és Argentina ismeretlen erdőségeibe expediciót vezetett, majd 1908. a Pilcomayo forrásvidékét tanulmányozta. Munkái a svéd tud. akadémia kiadásában jelentek meg (Upsala 1906). Legismertebb az Indianerleben, El Gran Chaco (Leipzig 1902) népies összefoglaló munkája.

3. *N.*, *Gustav*, svéd utazó, *N. 1.* fia, szül. Stockholmban 1868., megh. Mörsillben 1895 jún. 6. 1890-ben a Spitzbergákon, 1891. Coloradóban járt s a Rio Manco menti barlanglakásokat tanulmányozta. Főműve: Ruiner af Klippboningar i Mesa Verde's canons (Stockholm 1883, angolul is).

4. *N.*, *Otto*, svéd sarki utazó, *N. 1.* unokaöccse, szül. 1869 dec. 6. Hesselbyben (Småland). Tanulmányai végeztével az upsalai egyetemen a földtan magántanára lett. 1895—97-ig a Magelhaes-utat és a Tüzföldet, 1898. Alaskát és Klondyke vidéke földtani viszonyait tanulmányozta; 1901—1903-ig az Antarktikon a svéd délsarki expediciót vezette. A Fülöp Lajos földről kiindulva, 1902 okt. 21. elérte a 66° D.-i szélességet. Főmunkái: Från Eldslandet. Skildringar från den svenska expeditionen till Magellansländerna 1895—97 (Stockholm 1898); továbbá a svéd délsarki expedició eredményeiről írt hétkötetes műve, (melyet államköltségen adtak ki,) németül: Wissenschaftliche Ergebnisse der schwedischen Südpolar-Expedition 1901—1903 (Stockholm 1910), végül Anderssonnal, Larsennel és Skottsberggel együtt délsarki útjáról írt műve, németül: Antarktik. Zwei Jahre in Schnee und Eis am Nordpol (Berlin 1904, 2 köt.).

Nordenskiöld-tenger, az Északi Jeges-tengernek Tajmir-félsziget és az új-szibíriai szigetek közt levő része.

Nordensvan, *Georg*, svéd költő és művészettörténész, szül. Stockholmban 1855 dec. 3. Feltünt a művészeti életből vett humoros és szarkasztikus regényeivel (Figge, 1885 és ennek több folytatása). Művészettörténeti főmunkája: De bildande konsternas historia under XIX.århundred (A képzőművészetek története a XIX. sz.-ban, 1900).

Norder-Dithmarschen, l. *Dithmarschen.*

Norderney, Aurich porosz kerülethez tartozó, 20 km² területű kis sziget az Északi-tengerben, K.-i Frízföld partja mellett, N. nevű faluval, amelyben 4261, nagyobbára halász vagy hajós ember lakik. A sziget K.-i felén szántóföldek terülnek el. N. 1801 óta látogatott tengeri fürdő. É.-i és ÉNy.-i partján kitünő a homokja, éghajlata szelid és ivóvize jó. A szigetre tengerapadás idejében gyalog is el lehet jutni; gőzhajók járnak N.-be Geestemündéből (Bremerhaven), Hamburgból, Emdenből és a legközelebbi partról, Norddeichből.

Nordfjord, Norvégia Ny.-i partján levő igen szép fjord, hossza 70 km.

Nordgren, *Axel*, svéd festő, szül. Stockholmban 1828 dec. 5., megh. Düsseldorfban 1888 febr. 12. Düsseldorfban Gudénak volt tanítványa, hatásos, romantikus tájképeket festett, melyeknek motivumait többnyire Svéd- és Norvégország hegyei és tengerpartjai szolgáltatták.

Nordhausen, város Erfurt porosz kerületben, a Helmébe torkolló Zorge mellett, (1910) 32,564 lak., nagy pálinkafőzőkkel, dohány-, cikória-, bőr-, cukorgyártással, kémiai iparral, tapétakészítéssel és húsárúkivitellel; városi muzeummal. Szt. Balázsról elnevezett templomában Cranach Lukács két képe látható.

Nordhausen, *Richard* (irói álneve: *Caliban*), német író, szül. Berlinben 1868 jan. 31. Mint eposzíró válik ki. Epikai művei: Joss Fritz, der Landstreicher, ein Sang aus den Bauernkriegen (Leipzig 1892, 4. kiad. 1893); Vestigia Leonis, die Mär von Bardowieck (u. o. 1893, 5. kiad. 1906); Sonnenwende (3. kiad. Berlin 1896). Egyéb elbeszélő munkái: Urias Weib (6. kiad. 1896); Die rote Tinktur (22. ezer 1908); Das Gespenst (13. ezer 1907); Die versunkene Stadt (1910); Zwischen Vierzehn und Achtzehn (6. ezer 1911).

Nordhauseni kénsav, l. *Kénsavak és sóik.*

Nordica, *Lillian*, amerikai operaénekesnő, szül. Farmingtonban (New York) 1859 máj. 12., megh. Batáviában 1914 máj. 10. Bejárta az egész világot, mindenütt nagy sikert aratott, 1894. Bayreuthban Elsát személyesítette. Háromszor ment férjhez: 1884. Fr. A. *Gower*-hez, 1896. *Döme* Zoltán magyar tenoristához és 1905. *de la Mar* kapitányhoz.

Nordisches Recht (ném.), l. *Északi jog.*

Nordkap, l. *Északi fok.*

Nordkyn, Európa szárazföldjének legészakibb foka, Norvégiában, 71° 6′ 45″ é. sz.-en a Magerö szigeten levő Nordkaptól (l. *Északi fok)* K.-re.

Nordland, Tromsö norvég tartomány egyik kerülete, 38,646 km² területtel, (1910) 164,396 lak. Partjain sok a fjord; négy járásból áll.

Nordm., zoológiai nevek után *Nordmann* Alexander orosz zoológus, helsingforsi egyet. tanár (1803—1866) nevének rövidítése.

Nordmann, *Johann* (családi nevén *Rumpelmaier),* osztrák-német iró, szül. Landersdorfban (Alsó-Ausztria) 1820 márc. 13., megh. Bécsben 1887 aug. 20. Része volt az 1848. év bécsi mozgalmaiban. 1859-ben a Wanderer, 1869. a Neue Freie Presse társszerkesztője lett. Hosszú ideig elnöke volt a bécsi hirlapirók egyesületének, a Concordiának. Irt költeményeket, drámákat, regényeket és elbeszéléseket; kiválóbbak: Zwei Frauen (1850), Frühlingsnächte in Spanien (1857), Ein Wiener Bürger (1860) c. regényei; Ein Marschall von Frankreich (1857) c. szomorujátéka és Eine Römerfahrt c. epikus költeménye.

Nordmark, német őrgrófság az Elbe balpartján, mely a X—XII. sz.-ban a *szász hercegséghez* tartozott. 1134-ben Lothár császár *Medve Albrechtnek* adományozta, ki azt brandenburgi birtokához csatolta s ettől kezdve *Altmark* lett a neve.

Nordre-Bergenhus, norvég kerület, Bergentől É.-ra a tengerparton, 18,482 km² területtel, (1910) 90,040 lak. Két járásból áll.

Nordre-Trondhjem, ker. Norvégiában, 22,495 km² területtel, (1910) 84,948 lak. Négy járásból áll.

Nordsee, az *Északi-tenger* (l. o.) német neve.

Nordstrand, Schleswig-Holstein Ny.-i partja előtt az Északi-tengerben fekvő sziget Husum és Pellworm közt, 45 km²-nyi területtel, (1910) 2164 lak., termékeny talajjal, repce- és szarvasmarhakivitellel. A sziget a XIII. sz. elején még 80 km. hosszú és 60 km. széles volt, de az idők folyamán, különösen 1362 és 1634., midőn 6400 ember és 50 drb. marha pusztult el, a tenger erős hullámzása következtében, részint elmerült, részint darabokra szaggatódott. Maig is fennáll belőle: 1. N.; 2. Nordstrandisch-Moor; 3. Pellworm és 4. a Halligen. Mindezen szigetek Schleswig-Holstein porosz tartomány Husum nevű járásához tartoznak.

Nore (ejtsd: nór), homokzátony a Themze torkolatában, Sheernesstől 5 km.-re.

Noreen, *Adolf,* svéd nyelvész, szül. 1854 márc. 13. Östra-Emtervikben (Wärmland). 1887 óta az upsalai egyetemen a skandináv nyelvek tanára. Tudományos tevékenysége a svéd nyelv történetének és a svéd nyelvjárásoknak egész körére kiterjed. Főműve a 9 kötetre tervezett Vårt Språk (A mi nyelvünk, Lund, 1903 óta füzetekben jelenik meg). Fontos a Paul-féle Grundriss der germ. Philologie című gyüjteményben megjelent Geschichte der nordischen Sprachen című műve.

Noreja *(Noreia),* a kelta tauriscusok fővárosa Noricumban. Kr. e. 113. a cimberek megverték itt a rómaiakat, de később a rómaiak elpusztították a várost, amely azóta aláhanyatlott. N. Stájerországban, a mai *Neumarkt* közelében állott.

No-restraint system (ang., ejtsd: — risztrént) a. m. nem korlátozás, az elmegyógyászatban Conolly által kezdeményezett rendszer, mely az elmebetegek kezelésénél a mechanikus kényszereszközöket (pl. kényszerzubbony stb.) mellőzi.

Norfolk (ejtsd: norrfok), 1. *Oceánia egyik szigete* Új-Kaledonia és Uj-Zéland közt, 41 km² területtel. Kikötője nincs; csakis a Sydney- és Cascade-öblöknél közelíthető meg, de viharos időkben egyáltalán nem lehet hozzáférni. A fensíkot alkotó sziget legmagasabb csúcsa a Pitt-hegy (317 m.). N.-ot buja növényzet takarja; a sajátságos alakú N.-i fenyők (Araucaria excelsa) pompás erdőket alkotnak. 1774-ben Cook fedezte föl. 1788—1842-ig kevés megszakítással deportáltak laktak rajta. 1842-ben elnéptelenedett. 1856-ban a Bounty hajó fellázadt matrózait telepítették rá. Ezeknek utódai (mintegy 800) laknak rajta most. Idegennek a szigeten megtelepednie nem szabad.

2. *N., Anglia egyik countyja,* 5487 km² területtel, (1911) 321,733 lak. Termékeny területén a mezőgazdaság és állattenyésztés mellett az ipar és kereskedés is igen jelentékeny.

3. *N.,* város Virginia északamerikai államban, az Elizabeth folyónak a James-folyóba torkolásánál, (1910) 67,452 lak. Van tengeri kikötője, fürdője, több felső tanintézete, szemináriuma. Kikötői forgalmának fő tárgyai a gyapot, gabona, dohány. Szemben fekszik vele *Portsmouth,* tengerészeti arzenállal és hajógyárral.

Norfolk (ejtsd: norrfok), angol hercegi cím, melyet a XV. sz. óta a *Howard*-család elsőszülött tagjai viselnek. Nevezetesebb tagjai:

1. *Thomas Howard, N. 3. hercege,* szül. 1473., megh. 1554 aug. 25. Kenninghall-ben. Atyjának fővezérlete alatt részt vett 1513. a skótok ellen vívott győzelmes *floddeni* csatában, 1524. pedig annak halála után átvette a kincstartói tisztséget. Wolsey bukása után 1530. kancellárrá nevezte ki VIII. Henrik király. Unokahúgának, *Boleyn* Annának a királlyal való házasságát előmozdította, de mikor az a protestantizmus felé kezdett hajolni, esküdt ellensége lett s ő volt annak a törvényszéknek elnöke, mely a szerencsétlen királynét halálra ítélte. A protestánsokat kegyetlenül üldözte s kivitte azt, hogy a király unokanővérét, *Katalint* vette nőül. 1546-ban kegyvesztett lett s legidősebb fiával, *Surrey* gróffal együtt a Towerbe zárták. Fia a hóhér bárdja alatt vérzett el s ő maga is csak úgy kerülte el a halált, hogy a király a kivégeztetésére kitűzött nap előtt meghalt. Javait és méltóságát azonban csak *Mária* királynő alatt kapta vissza.

2. *Thomas Howard, N. 4. hercege, N. 1.* unokája, szül. 1536 márc. 10., megh. 1572 jún. 2. Kezdetben nagy kegyben állott Erzsébet királynénál, de mivel a fogoly Stuart Mária kezére vágyott, 1569 okt. a Towerbe zárták. Kiszabadulása után újabb alkudozásokat kezdett a pápával, II. Fülöp spanyol királlyal és annak fővezérével, Alba herceggel, Stuart Mária kiszabadítása érdekében. A terv kitudódott s N. mint felségsértő a vérpadon végezte életét. Családja egy időre ismét elvesztette javait és a N. hercegi címet.

3. *Charles Howard, N. 11. hercege,* szül. 1746 márc. 15., megh. 1815 dec. 16. A katolikus hitről a protestáns hitre tért s így 1780. az alsóház, 1786. pedig atyja halála után a felsőház tagja lehetett és az ellenzékhez tartozott. Minthogy

gyermektelenül halt el, javai és hercegi címe a N. ház egyik mellékágából való *Bernard Edward Howardra* szállottak. Ő volt az első katolikus peer a felsőházban az emancipációs-törvény elfogadása után (megh. 1842).

4. *Henry Fitzalan Howard, N. 15. hercege,* szül. 1847 dec. 27. Salisbury kormányában 1895. főpostamester lett. 1900-ban N. lemondott hivataláról és mint önkéntes kapitányi rangban harcolt Dél-Afrikában. 1901-ben az angol katolikusok egy küldöttségét vezette XIII. Leo pápa elé s feltűnést keltő beszédet mondott a pápa világi uralmának visszaállítása mellett.

Norfolkfenyő (növ.), l. *Araucaria.*

Norfolki ló, angol származású, többnyire sárga, nagytestű, hidegvérű igásló. A kontinensen ritka.

Norfolki pulyka, a bronzpulykánál apróbb testű, fekete színű és bársonyfényű tollazatú angol fajta.

Norfolki rendszer, Angliában, Norfolk countyban már évszázadok óta dívó az a négyes vetésforgó, melynél répa után árpa, ezután lóhere és ezután búza következik s mely forgóból a váltógazdaság rendszere fejlődött. L. *Gazdálkodási rendszerek.*

Norge (dán és norv.), a. m. Norvégia.

Norge-salétrom a. m. *norvég salétrom* (l. o.).

Nória (spany.), vízemelő kerék, a földek, rétek s kertek öntözéséhez a vizet kupákkal a patakból v. folyóból annak hajtó erejével kiemeli s az elvezető csatornába üríti. Különösen használatos a zöldségtermelő mezei (bolgár) kertészeteknél, ahol a folyóvíz hiányában kutakból állati erőre szerkesztett kerekek emelik ki a vizet.

Nori Alpok, a K.-i *Alpok* (l. o.) egy része.

Noricum, római provincia, Pannonia, Raetia, Itália és a Duna között, területe tehát a mai Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia és Salzburg egy részére terjedt ki. A Kr. e. IV. sz.-ban a kelta tauriscusok vándoroltak ide és egy ideig saját királyaik alatt éltek, kiknek *Noreja* (l. o.) volt a székhelyük. A lakosság a rómaiaknak vasat és fegyvereket szállított; egy rablócsapatuk Isztriába tört be, ezért foglalta el országukat Augustus K. e. 15. Katonai országutak alakultak, három kis dunai hajóraj és néhány kolónia épült a terület védelmére. Nevezetesebb városok: Boiodurum (Innstadt, Passau mellett), Lauriacum (Lorch, Enns mellett), Ovilava (Wels), Juvavum (Salzburg), Bedaium (Chieming, a Chiemsee mellett), Virunum (Klagenfurt mellett), Celeia (Cilli), Commagene (Zeiselmauer) és Lentia (Linz).

Norikumi emelet (geol.), l. *Triasz-szisztéma.*

Nori ló, l. *Osztrák ló.*

Norimberga, *Nürnberg* (l. o.) latin neve.

Norimbergi arany, l. *Aluminiumötvények.*

Norit, kőzet, l. *Gabbro.*

Norm., tudományos állatneveknél *Norman* Alfred Merle (szül. 1831) angol lelkész nevének rövidítése. A tengerek állatvilágának tanulmányozásával szerzett érdemeket.

Norma (lat.), eredetileg a. m. szögmérték, átvitt értelemben zsinórmérték, szabály, minta. N. az iskolai életben a. m. elemi iskola; a nyomdászatban a. m. ívjel (l. o.). — A kraniometriában koponyanézetet v. keretet, azaz a koponyának egy-egy bizonyos oldalról való nézését, vizsgálatát jelenti. Az első N.-t *Blumenbach* állította fel. Ma a következő N.-ák használatosak: 1. *N. verticalis* (tetőkeret), 2. *N. frontalis* (homloki keret), 3. *N. temporalis* (halántéki keret), 4. *N. occipitalis* (nyakszirti keret), 5. *N. basilaris* (alapi keret), 6. *N. mediana* (közép- v. mediánkeret). L. *Koponyamérés.*

Normafa, magában álló agg fa a budai Sváb-hegy egy tisztásán, amelyet a Nemzeti Szinház régi tagjai, akik a Sváb-hegyet népszerűvé tették, a Norma operában előforduló díszletfa után neveztek el. A szép kilátásért csakhamar a kirándulók kedvelt helye lett. Az 1890-es években villámcsapás érte és tetemesen megcsonkította. Megmaradt törzsrészét a főváros vaspántokkal és cementtel ideiglenesen megóvatta; de melléje új fát ültettetett a pusztulástól végkép meg nem menthető N. pótlása végett.

Normáldiapazon. Az abszolut hangmagasság megállapítása, l. *Hangolás* és *Kamarahangolás.*

Normálelemek, laboratóriumokban használt oly galvánelemek, melyeknek elektromótoros ereje állandó, s így elektromótoros erők pontos mérésére alkalmasak. A *Latimer Clark-elem* elektromótoros ereje t^0 hőmérsék mellett 0^0 és 30^0 között $1{\cdot}4292-0{\cdot}00123(t-18)-0{\cdot}000007(t-18)^2$ *volt.* A *Weston-féle elem* telített kadmiumszulfát-oldatot tartalmaz; elektromótoros ereje 1·0190 *volt.*

Normális (lat.) a. m. szabályos, pontos; *normativ,* szabályozó.

Normális (deréklő), oly egyenes, melyet egy *görbe vonalnak* valamely pontján keresztül az *érintőjére,* illetőleg egy *felületnek* valamely pontjában az *érintősíkjára* merőlegesen vonunk. Egy felületnek valamely pontjában csak egy, ellenben egy görbe vonal valamely pontjában végtelenül sok N. emelhető. Ezek mindannyian egy síkba, az ú. n. *N. síkba* esnek. Közülök azt, mely a *simuló síkba* (l. *Görbe vonal)* esik, *főnormálisnak* nevezzük, a reá merőlegest pedig *binormálisnak.* A síkgeometriában egy síkgörbe N.-án mindig annak főnormálisa értendő, vagyis a görbének síkjába eső N. A síkgörbe valamely *P* pontjához tartozó N. *hosszuságán* a N. azon részének hosszusága értendő, mely *P*-től az abszcisszák tengelyéig terjed. E vonaldarabnak az abszcisszák tengelyén levő derékszögű projekcióját *szubnormálisnak* vagy *alderéklőnek* nevezik.

Normális ár, l. *Ár.*

Normális barométer, a meteorológiai intézetek főbarométerje, melyre a többi műszert vonatkoztatják. L. *Barométer.*

Normális elemek, l. *Normálelemek.*

Normális ellenállások, l. *Elektrotechnikai mérőkészülékek.*

Normális érték, l. *Értékmérő* és *Pénz.* — N.-ek a meteorológiában az időjárási elemek több évi átlagjai, melyek valamely hely éghajlatát jellemzik.

Normális év, *annus decretorius,* az 1624-ik év, amelyet a vesztfáliai béke (1648) megkötése-

kor több lényeges pont rendelkezésénél időbeli határnak tűztek ki.

Normális gyertya, l. *Fényerősség* és *Méter-gyertya.*

Normális hang, l. *Hangolás* és *Kamara-hangolás.*

Normális hőmérő, az olyan hőmérő, amely a legjobb termométerüvegből készül s melynek forrás- és fagypontja direkte meg van határozva, a cső mérete pedig mindenütt egyforma.

Normális koponya (franc. *crâne étalon),* pontosan ismert űrtartalmú koponya, melyet a köbtartalom mérésénél a hibák meghatározására, az eredmény ellenőrzésére s a különböző mérési módszerek összehasonlítására használnak. Ilyenek a *Ranke*-féle rézből s a *Török*-féle üvegből készült mintakoponyák.

Normális mérték, l. *Étalon.*

Normális munkanap. Gyakran összetévesztik a maximális munkanappal (l. o.). Míg ennek törvényes megállapításával a munkások egészségügyi védelmét célozzák, a N.-ra törekvésnek eme cél mellett főleg bérpolitikai célja is van. Ilyen pl. a szocialisták által a 90-es évek óta programmpontként követelt 8 órás N., melynek általános kivihetőségét sokan vitatják. Szociálpolitikai szempontból fontos, hogy a N. törvényhozási úton állapíttassék-e meg, v. szabad szerződés tárgya legyen-e. A *Rodbertus*-féle N. lényege, hogy ne minden munkásra egyforma maximális munkaidőt szabjanak ki, mint azt a maximális munkaidőt megállapító törvények teszik, hanem fokozatokat az egyes munkák sajátossága szerint. Az átlagerejű, szorgalmú, ügyességű munkás teljesítőképességét véve alapul, volna az átlagbér fizetendő. Ha ennél többet dolgozik, nagyobb, ha kevesebbet, kisebb bért kapna. L. még *Munkaidő.*

Normális nulla, az a magasság, amelyre az országmérések alkalmával a magasságméréseket mint kezdőpontra vonatkoztatják. Ilyen nálunk az országos magasságmérésekhez az Adria-tenger középszine.

Normális oldat, a kémiában az olyan oldat, amelynek egy literében az illető kémlőszernek grammokban mért egyenértéksúlya (l. o.) foglaltatik. Az $^1/_{10}$, $^1/_{100}$ N.-ok az illető kémlőszer egyenértéksúlyának $^1/_{10}$, illetve $^1/_{100}$ részét tartalmazzák. A N.-okat a térfogatos analizisben (l. *Kémiai analizis)* használják.

Normális óra, a csillagvizsgáló intézetek főórája ; nagyobb városokban a nyilvános helyeken felállított óra, melynek járását központi óra szabályozza.

Normális ruházat néven *Jäger* Gustav (l. *Jäger,* 4.) olyan ruházatot ajánl, mely kizárólag (az alsó és felső ruha is) gyapjúból készült; szerinte a len és pamut, meg általában a növényi rostokból készült szövetek károsak az emberi szervezetre ; eszméjének sok követője akadt.

Normális szelvény. 1. Mikor folyókat (különösen sok ágra szakadt, elvadult vizeket) szabályoznak, rendkívül fontos az új meder alakját, az ú. n. N.-t helyesen állapítani meg. Ha a N. szélességét (ezt *normális szélességnek* is nevezik), túlságosan nagyra veszik, a kisvíz abban ide-oda kanyarog és zátonyokat képez. Viszont túlkeskeny N.-ben nem férnek el az árvizek. A helyi viszonyoknak legjobban megfelelő, szakaszonként változó N.-ek helyes megállapítása egyike a vízépítészet legnehezebb feladatainak. (L. *Folyók szabályozása.)* *2.* Vasúti szempontból l. *Űrszelvény.*

Normálprofil, l. *Űrszelvény.*

Normálsavó *(normálszérum),* l. *Immunitási egység.*

Normálszavak módszere, az olvasás tanításának a Jacotot-féle módszer továbbfejlesztéséből keletkezett módszere. Jacotot (l. o.) az olvasás tanításában nem a betűkből, hanem egy tetszésszerinti mondatból indult ki, Vogel lipcsei polgári iskolai igazgató pedig a véletlenül egymás mellé került szavakat tervszerűen megválasztott szavakkal helyettesítette, melyekben a nyelvnek minden hangja előfordul. E normálszavakat tette azután az olvasás tanításának alapjává.

Normálszérum, l. *Immunitási egység.*

Norman (ejtsd: nórmen), kb. 400 km. hosszú folyó Queensland ausztráliai gyarmatban, a Carpentaria-öböl D.-i részébe torkollik. Torkolatában van Kimberley község, az aranymezők központja, 50 km.-nyire van innen Normanton, ahonnan hajózhatóvá lesz, itt szállítják hajókra a cloncurryi, etheridgei és croydoni arany-, ezüst- és rézbányák termékeit.

Norman (ejtsd: nórmen), *Robert,* angol hajós, a magnétikus lehajlási tű feltalálója, ki 1576. a földmágnességi lehajlást észlelte Londonban és azt 71° 50′-nak találta. V. ö. *Gilbert* De magnete c. művével és *Robison,* Mechan. philosophy (4. köt. 356. old.).

Normanapok *(zárt* v. *szünnapok),* azok a főbb ünnepnapok, amelyeken közvigalmak, táncmulatságok, nyilvános zene- és szinházelőadások s egyéb, az ünnep méltóságával ellenkező szórakozások rendőrileg tilosak vagy korlátozottak annyiban, hogy az előadások jövedelmét jótékony célra kell fordítani; ilyen karácsony, husvét, pünkösd vasárnapja, karácsony estéje és a nagyhét három utolsó napja.

Normanby (ejtsd: nórmenbi), előbb önálló város Yorkshire angol countyban, most Middlesbrough város egyik része.

Normanby (ejtsd: nórmenbi), *Constantine Henry Phipps, marquis,* angol államférfiú, szül. 1797 máj. 15., megh. 1863 júl. 28. Londonban. 1834-ben pecsétőr, 1835—39-ig Irország helytartója s mint ilyen keresztülvitte a katolikusok emancipációját. 1838-ban kapta a N. marquis címet. 1839-ben gyarmatügyi államtitkár, azután a belügyi hivatal elnöke, 1846—52-ig párisi, 1854—58-ig firenzei követ volt.

Normand (ejtsd: normañ), *Jacques,* francia költő, szül. Párisban 1848 nov. 25. Versei A tire d'aile (1878), Les moineaux francs (1887) stb. c. alatt jelentek meg. Szinműveiközül legsikerültebb: Musotte (1891), Maupassant elbeszélése nyomán. Magyarul megjelent: A varázslat (vígjáték, Budapest 1889); A nagyon csinos leány (monolog), Kacagnom kell (monolog), mind a kettőt *Heltai* Jenő fordította (u. o. 1903); A rakettek, jelenet, átdolgozta *Heltai* Jenő (u. o. 1906).

Normandia, egykori francia hercegség, később tartomány, mely *Cotentin* félszigetet foglalta magában 30,624 km² területtel. A római hódítás előtt a *venelli* kelta törzs lakta, a császári korban *Gallia Lugdunensis* tartományhoz tartozott. A népvándorlás idejében *frankok* szállották meg s a frank birodalom felbomlásakor 841. Franciaországhoz került. *Együgyű Károly* francia király 911. átengedte mint hűbéres hercegséget *Rollo* (Róbert) normann vezérnek, ki népével együtt felvette a kereszténységet. Ekkor kapta a félsziget a N. nevet. Rollo utódai alatt a normannok teljesen beleolvadtak a francia lakosságba, N. hercegei pedig egészen független állásra tettek szert. *Ördög Róbert* herceg (megh. 1035) természetes fia, *Vilmos* 1066. meghódította az angolszász királyságot s a normann dinasztia alapítója lett. Halála után 1087. N.-t legidősebb fia, *Róbert* örökölte, ki az első keresztes háború egyik vezére volt. Ezt öccse, *I. Henrik* angol király 1106. megfosztotta N.-tól s azóta N. az angol királyok birtokában volt 1204-ig. Ekkor *II. Fülöp Ágost* francia király elfoglalta azt *Földnélküli János* angol királytól és a francia koronabirtokhoz csatolta. A 100 éves angol-francia háború folyamán N. 1415—51-ig ismét angol kézen volt. Azután végleg visszakerült Franciaországhoz, melynek 1789-ig egyik tartományát képezte. 1790. az új francia alkotmány N. területét 5 départementra osztotta *(Seine-Inférieure, Eure, Calvados, Orne, Manche)*. V. ö. *Barthélemy*, Histoire de la Normandie ancienne et moderne (Tours, 1862, új kiad.); *Girard*, Géographie pittoresque et monumental de la France, 4. füzet: La Normandie (Niort 1900); *Legrelle*, La Normandie sous la monarchie absolue (Rouen 1904).

Normann, *Adelsteen Axel*, norvég festő, szül. Bodöben 1848 máj. 1. A düsseldorfi akadémián Dücker Eugennél tanult. 1887-ben Berlinben telepedett le. Festményei, melyek hazája, főleg a fjordok tájképi szépségeit igen hatásos, utóbb a modern festészethez közeledő módon ábrázolják, N. nevét világszerte népszerűvé tették. Nyilvános gyűjteményekben vannak közülök: Sognefjord (Budapest, Szépművészeti Muzeum); Bodöi kikötő (Hamburg, Kunsthalle); Sognefjord (Stockholm, Nemzeti Muzeum); Nyári éj a Lofotok közt (Berlin, Nationalgalerie); Naröfjord (drezdai képtár) stb.

Normann építészet, lényegében a román építészetből indul ki, de a vidék szerint, melybe a normannok elvetődtek, felvesz bizánci és szaracén elemeket is, mindezeket azonban mihamarább saját eszejárása és ízlése szerint gyúrja át. Szereti a nyugodt, nagy falfelületeket s így művészeti emlékeit (különösen az északnyugatiakat) bizonyos ridegség jellemzi; korán él a csúcsívvel (a nélkül azonban, hogy azt szerkezetileg kiaknázná) és a bizánci művészetből átveszi a kupolát, mellyel a templomhajók keresztezését tünteti ki. Ornamentációja — azokon a gyér helyeken, ahol alkalmazza — gazdag; mindenféle fantasztikus szörnyetegek, buja növényhálózattal befonva. Legdíszesebb emlékei Normandiában (Jumiège, Rouen, Caen stb.) és Szicíliában (Palermo, Monreale) maradtak fenn.

Normann-francia nyelv, l. *Angol nyelv*.

Normann ló, az egyedüli franciaországi lófajta, mely hírre tudott szert tenni. A N. középfaj, a meleg- és hidegvérű ló között áll, egyaránt alkalmas hátas és igás lónak. Ezért különösen katonai célokra használják és nevelik. A legjobb magyar félvér, a Nonius, ugyancsak normann eredetű. Franciaországban angol telivérrel való keresztezés folytán az újabb évtizedekben kifejlődött egy anglo-normann fajta, mely a N. fajtáját felülmulja.

Normann-Neruda, *Wilhelmine*, hegedűművésznő, l. *Neruda*, 2.

Normannok (ném. *északi emberek)*, a germán népcsalád északi-skandináv ágához tartozó törzsek, melyek a Skandináv-félszigetet, Jütland félszigetét és az attól keletre fekvő szigeteket szállották meg, s később a IX. sz. folyamán a *svéd*, *norvég* és *dán* államokat alapították. Világtörténelmi jelentőségre emelkedtek azok a N., akik a IX. sz. elejétől mint merész és ügyes hajósok az Északi-tenger és az Atlanti-oceán partjait végigrabolták. E vakmerő hajósok önmagukat *vikingar*-nak, azaz harcosoknak nevezték.

A frank birodalom partvidékeit már Nagy Károly idejében meglátogatták, majd annak gyenge utódai alatt évről-évre megismételték rablótámadásaikat, míg végre *Arnulf* Löwen mellett 891. oly csapást mért reájuk, hogy Németországot többé nem háborgatták. Ezután Franciaországot zaklatták, míglen Együgyű Károly 911. átengedte nekik *Normandiát* (l. o.) és békés letelepedésre birta őket.

A dániai N. az angol-szász királyságnak váltak állandó ostoraivá. *Nagy Alfréd* király (871—901) ugyan egy időre korlátot vetett rablásaiknak, de halála után még többet szenvedett Anglia a N.-tól. Hiába ölette meg 1002. *Ethelred* király az országában tartózkodó összes N.-at, *Szven* dán király 1016. egész Angliát elfoglalta s azt fiára, *Nagy Kanutra* hagyta örökségül. Nagy Kaunt halála után 1035. a régi angol-szász dinasztia jutott ismét trónra, de már 1066. a normandiai N. foglalták el végleg Angliát. Az elfranciásodott N. és a legyőzött angol-szászok összekeveredéséből alakult meg aztán az angol nép.

A N. ellátogattak a Földközi-tengerre is és végigrabolták Észak-Afrika, Spanyol-, Francia- és Olaszország partjait. Egy ilyen kalandozás alkalmával normandiai N. Dél-Itáliában állandóan letelepedtek és 1030. *Aversát* építették. Hautevillei Tankréd vitéz fiai innen elfoglalták *Apuliát* és *Kalabriát* a görögöktől, *Sziciliát* pedig a szaracénoktól. II. Roger 1130. egyesítette az összes hódításokat s megalapította az ú. n. *kettős-siciliai* királyságot a pápa fenhatósága alatt. Itt is beolvadtak a N. az olasz lakosságba.

A svédországi N. nevezetes államalkotása *Oroszország*. A Keleti-tenger mellett lakó finn, észt és szláv törzsek már régebben elismerték a N. uralmát, kiket ők *varjeg*-eknek (szövetségeseknek) neveztek. 862-ben a N. három vezére, *Rurik*, *Szineusz* és *Truvor* elfoglalta *Novgorodot* s a Dnyepr mentén délre hatolva a szláv

törzsek egyesítésével megalapította Oroszországot. Egy század leforgása alatt a N. teljesen beolvadtak szláv alattvalóik közé, de kalandos természetüket soká megőrizték.

Érdekesek a N. felfedezései az Atlanti-oceánban. Kalandozásaik közt 860. eljutottak *Izland* szigetére, majd 983. *Grönlandot* fedezték fel, 1003 körül pedig Észak-Amerika partjait érték el s annak különböző neveket adtak (*Vinland* =Új-Skócia, *Markland*=Új-Fundland, *Helluland*=Labrador). E felfedezések emléke azonban később egészen elveszett.

Irodalom. Depping, Histoire des expéditions maritimes des Normands et leur établissement en France au X. siècle, Paris 1843, 2. kiad.; Wheaton, History of the Northmen from the earliest times to the conquest of England, London 1831; Freeman, History of Norman conquest of England, u. o. 1879, 6 köt., 3. kiad.; Delare, Les Normands en Italie, Paris 1883; Palomes, La storia di li Nurmanni 'n Sicilia, Palermo, 1883—87, 4 köt.; Graf Schack, Geschichte der Normannen in Sicilien, Stuttgart 1889, 2 köt.; Steenstrup, Normannerne, Kopenhága 1876—82, 4 köt.; Dondorff, Die Normannen und ihre Bedeutung für das europäische Kulturleben im Mittelalter, Berlin 1875; de Lagrèze, Les Normands dans les deux mondes, Paris 1890; Fischer, Die Entdeckungen der Normannen in Amerika. Freiburg i. Br., 1902.

Normann-szigetek (*Iles Normandes, Channel Islands, Csatorna-szigetek*), angol szigetcsoport a La Manche-csatornában, Normandia és Bretagne közt. Részei: Jersey (l. o.), Guernsey (l. o.), Alderney (l. o.), Sercq szigetek, néhány kisebb sziklasziget és zátony. Területük 196 km², (1911) 96,900 lak. Partjaik meredekek, jó termőtalajjal. Fő kiviteli cikke a burgonya és szőllő. Állatállománya (1912): szarvasmarha 18,853, ló 3726, juh 512, sertés 8466 drb. Halászata, osztrigafogása, hajózása és kereskedelme van. Bevitele (1913) 1.983,532, kivitele 1.603,696 font sterling volt. N. fontos sztratégiai pont; a kontinentális zár idejében a csempészet leginkább itt virágzott. A hivatalos nyelv a francia. Bár az angol korona uralma alatt állnak, két köztársaságot (Bailiwicks) alkotnak, külön alkotmánnyal és kiváltságokkal, csaknem teljes vám- és adómentességgel. Minden férfi 17—65. évéig nemzetőri szolgálatra köteles. A közigazgatás élén egy Lieutenant-Governor és egy Bailiff (biró) áll, akit az angol korona nevez ki.

Irodalom. Black's, Guide to the Channel Islands (11. kiad., London 1902; Wimbusch H. B. and Carrey E. F., The Channel Islands (u. o. 1904).

Normanton (ejtsd: nórmentn), 1. *város* Yorkshire angol countyban, (1911) 15,033 lak., szénbányákkal és vasiparral. — 2. *N., város* Queenslandban, (1911) 4205 lak., kikötőváros, mely Cloncurry arany- és rézbányáinak, meg Etheridge és Croydon aranymosó telepeinek kereskedelmét közvetíti.

Normativum (lat.) a. m. irányadó szabály. A kereskedelmi forgalomban *normativ határozmányok* vagy *feltételek* azok az általános szabályok, melyekkel a kereskedők vagy bankok bizonyos ügyleteket szoktak lebonyolítani; így pl. a bankoknak *normativ határozmányai* vannak a váltóleszámítolásokra, a folyószámlaüzletre, a csekkbeváltásokra stb.

Nornagest, a skandináv mondák szerint a gröningi Thord dán herceg fia, akinek a Nornák oly hosszú életet biztosítottak, ameddig a mellette álló mécses ég. N. a mécsest 300 esztendeig nem hagyta kialudni. Történetét a N.-s tháttr c. elbeszélés őrizte meg.

Nornák, a skandináv mitológia három nőalakja, a sors óriás alakú képviselői. A három nőtestvér közül *Urdhr* a mult istennője, *Verdhandi* a jelenė, *Skuld* a jövőé; mind a hármat együtt *Urdhir* (angolszász *wyrd*, ó-felnémet *wurd*) néven is nevezik. Asgardban tartózkodnak az Yggdrasill fa alatt lévő forrásnál; ők határozzák meg az emberek sorsát.

Norrbotten (*Norbotten, Luleå-län*), Svédország legészakibb és legnagyobb kerülete, 105,520 km² ter., (1915) 171,759 lak. Főhelye *Luleå*. N. az egykori Westerbotten és Lappföld nevű vidékeket foglalja magában és Svédországnak egyik legritkábban lakott tartománya.

Norrige (svéd) a. m. *Norvégia*.

Norris, *William Edward*, angol regényíró, szül. Londonban. 1847. Jogi tanulmányokat végzett, majd író lett. Első műve, mely hírnevét megalapította: Heaps of Money (1877); nevezetesebb regényei: Mademoiselle de Mersac (1880); Malrimony (1881); Adrian Vidal (1885); Clarissa Furiosa (1897); Marietta's Marriage (1897); The Widower (1898); The Flover of the Flock (1900); The Embarrassing Orphan (1901); The Credit of the Country (1902); Mature's Comedian (1904); Lone Marie (1905); Barham of Beltana (1905); Harry and Ursula (1907); Pauline (1908); The Perjurer (1909); Not Guilty (1910). Magyarra fordították a következő regényeit: Vidal Adrian (fordította Sz. E., Budapest 1887.); Nem házasodunk meg (Budapest 1899); Rideg tűzhelyek (Nemzet, 1891); Marietta házassága (Egyetértés, 1901); A rejtélyes gróf (u. o. 1906).

Norristown (ejtsd: norrisztaun), Montgomery county székhelye Pennsylvania északamerikai államban, a Shuylkill balpartján, vasút mellett, (1910) 27,875 lak., vaskohók és olvasztók, gyapjuipar. Vasérc-, márvány- és homokkőbányák. Fegyházzal és elmebetegek intézetével.

Norrköping (ejtsd: norrcsőping), város Ostergötland svéd tartományban, (1915) 45,934 lak. A város fölött a Motala 3 vízesést alkot, amelyeket gépek hajtására használnak és ezért lett N. Svédország egyik legiparosabb városa. A kiválóbb iparágak: posztószövés, pamutfonás és szövés, cukorfinomítás, vászon-, musszlinszövés, dohány-, papirgyártás, öntött és kovácsolt vascikkek készítése és hajóépítés; közelében pedig a festői fekvésű Finspaangban nagy ágyúöntők vannak. A Motalán a 4·4 m. mélyjáratu hajók a városig feljöhetnek. A svéd rendek 1604., 1769. és 1800. itt tartották gyűléseiket. 1719-ben erődítményeit végleg lerombolták.

Norrland, Svédország történelmi felosztása szerint 3 tartományának egyike és pedig a legészakibb fekvésű. A következő 8 vidéket foglalja magában: Gestrikland, Helsingland, Medelpad, Angermanland, Jemtland, Herjeádalen, Westerbotten és Lappföld.

Noršić selo, adók. Zágráb vm. samobori j.-ban, (1910) 1376 horvát lak.; u. p. és u. t. Samobor.

North, 1. *Frederick lord, earl of Guilford*, angol államférfiú, szül. Londonban 1733 ápr. 13., megh.

u. o. 1792 aug. 5. 1767—70-ig a kincstár kancellárja volt, *Grafton* visszalépése után 1770. ő állott a kormány élére. Az északamerikai gyarmatokkal kitört küzdelemben engedékeny álláspontot foglalt el, de III. György király határozott kívánságára fentartotta a teára kivetett vámot. 1782 márc. 20 lemondott tisztéről. 1783 ápr. Fox-szal szövetkezett s az ú. n. *nagy tehetségek* kormányában a belügyi államtitkárságot vállalta. 1783 dec. azonban társaival együtt lemondott és helyet engedett az id. Pitt kormányának 1790-ben a felsőházban foglalt helyet. V. ö. Correspondance of George III. with Lord N. (London 1867, 2 köt.).

2. *N., Christopher*, álnév, l. *Wilson*.

North Adams, város Massachusetts északamerikai állam Berkshire countyjában, a Hoosac forrásfolyóinak egyesülésénél, vasutak mellett, (1910) 22,019 lak., szövöttárú, kasmir- és cipőgyárakkal. Közelében van a Natural Bridge sziklakapu és a 7620 m. hosszú Hoosac alagút bejárata.

Northampton (ejtsd: northemtn), 1. *Northamptonshire*, county Angliában, 2549 km² ter., (1911) 363.892 lak. Felülete dombos, éghajlata igen enyhe s földje termékeny. A szarvasmarha- és juhtenyésztés virágzó. Vasércbányái jelentékenyek. Fővárosa: *N*. — 2. *N*., az ugyanily nevű angol county és kat. püspökség *székhelye* a Nen, hajózó csatorna és több vasút mellett, (1911) 90,076 lak., csipke-, vas- és rézárúkészítéssel, nagy cipőgyárakkal, kocsigyártással, nyergesiparral; híres lóvásárokkal. A szép fekvésű, számos díszes és művészi középülettel biró város sétaterei közül legszebb az Althorp-park.

North Attleboro (ejtsd: —ettlbőro), város Massachusetts északamerikai állam Bristol countyjában, (1910) 9562 lak., aranyművesipar.

North Berwick (ejtsd: —bervik), város és tengeri fürdő Haddington skót countyban, (1911) 3247 lak. Közelében *Tantallon Castle* és a tenger közepén a 107. m. magas *Bass Rock* szikla.

North Bierley (ejtsd: —birle), város Yorkshire angol countyban, (1911) 22,130 lak., nagy gyapjufonókkal.

Northbridge (ejtsd: —bridzs), város Massachusetts északamerikai állam Worcester countyjában a Blackstone mellett, (1910) 8807 lak., gyapotiparral.

North Bromsgrove, város Worcestershire angol countyban, (1911) 7210 lak., gyapjufonókkal.

Northbrook (ejtsd: —brukk), *Thomas George Baring, earl of N*., angol államférfiú, szül. Londonban 1826 jan. 22., megh. u. o. 1904 nov. 15. 1857—58-ig az admiralitás első lordja, 1859—1864-ig India alállamtitkára, 1868—72-ig hadügyi államtitkár volt. 1872 dec. Kelet-India kormányzója lett. 1876-ban mint *earl of N*. a felsőházba lépett. 1880—85-ig tengerészeti államtitkár volt.

North Cape, a *Barrow-fok* (l. o.)

North Carolina *(Észak-Karolina)*, az északamerikai *Egyesült-Államok egyike*, K.-en az Atlanti-oceán, Ny.-on az Alleghany Smoky Mountains csoportja alkotja természetes határát. Területe 135,778 km², (1914) 2.339,452 lak., (696,843 mulatt és néger, 7851 indiánus, 57 magyar). Partvidéke mocsaras, lagunás. N. belsejében van a Pine Barrens terrasz hatalmas fenyőfaállományával. N. legmagasabb részét az Appalach hegyrendszer Blue Ridge lánca alkotja és a Smoky Mountainsban eléri a 2030 m.-t. (Clingmans Dome). *Folyókban* gazdag, a legjelentékenyebbek: Chowan, Roanoke, Tar, Neuse, Cap Fear. *Éghajlatát* forró nyár és hideg tél jellemzi. Raleigh évi középhőmérséklete 15·1°, júl. 25·1°, jan. 4·9°, legnagyobb észlelt meleg 40°, a legnagyobb hideg —19°. *Földmívelés* a főfoglalkozása, 1910-ben 22·4 millió acre farmbirtok volt, amelyből 8·8 millió acre mívelés alatt állott, a termelt árúk értéke 537·7 millió dollár. Főterméke a gyapot, amelyet 1913-ban 1·5 millió acre területen, dohányt 31 millió dollár értékben termeltek. *Állattenyésztése* igen magas fokon áll, állománya 1910-ben 180,000 ló, 192,000 öszvér, 674,000 szarvasmarha, 177,000 juh és 1$^1/_3$ millió sertés. *Bányászata* eredménye 1912-ben 3·4 millió dollár értékű termék, nevezetesen korund, bizmut, barit, grafit, arany, foszfát, szén. *Ipara* főleg mezőgazdasági terményeinek feldolgozásából áll, így gyapjufonó és szövő gyárai 1910-ben 47,231 embert foglalkoztattak, készítményeik értéke 73 millió dollár; a faipar 34,000, a dohánygyárak 8203 embert foglalkoztattak. Az összes termelt árú értéke 216·7 millió dollárnyi volt. Kereskedelmi főkikötője *Wilmington*; 1911. a kivitel értéke 28·7 millió dollárt ért el. Vasutainak hossza 1912-ben 8404 km. *Iskolaügy*. A népiskolákat 1911-ben 528,413 gyermek látogatta, a tanítók száma 11,451 volt. 242 középiskolájába 12,713-an jártak, 15 főiskolája van. N. költségvetése 1911/12-ben 3.413,655 dollár bevételt és 3.341,020 dollár kiadást tüntet föl, az állami vagyon értéke 842·2 millió dollár. Kormányzóját 4, felsőbb biráit 3, az 50 szenátort és 120 képviselőt 2 évenkint választják, az Egyesült-Államok elnökválasztásánál 11 szavazat illeti meg. 100 countyra oszlik, fővárosa *Raleigh* (l. o.). — *Története*. Partjait Juan Ponce de Leon fedezte fel, 1585. sir Walter Raleigh, 1660. az angol gyarmatosító társaság alapított itt telepet. 1729. alakult ebből a telepből N. és South Carolina; 1775. a szabadságharcban függetlennek nyilvánította magát, a rabszolgaháborúban a déli államokkal tartott s hosszú ideig véres harcok szintere volt. V. ö. *Moore*, History of N. (Raleigh 1882, 2. kiad.); Handbook of N. (u. o. 1893).

North Channel, l. *Északi csatorna*.

Northcliffe, *Alfred Charles William Harmsworth, baron N*., angol hírlapkiadó, szül. Chapelizodban (Irország) 1865 júl. 15. Kiadótulajdonosa a Daily Mail-nek, az Evening News-nak és számos más angol napi- és hetilapnak. 1894-ben felszerelte a Jackson-Harmsworth-féle északi-sarki expediciót. Az aviatika fejlesztése céljából 10,000 font sterlingnyi díjat alapított, amelyet 1910. Paulhan, 1911. Beaumont nyert el. Nagy papirszükségletének fedezésére Új-Fundlandban óriási erdőségeket vásárolt össze és nagy papirmalmokat állított. 1904-ben megkapta a *baronet* és 1905. a *peer* méltóságot. Lapjai révén az angol közvélemény irányítóinak egyike és nagy része volt az angol-német ellenségeskedés felszításában s az 1914-iki világháború felidézésében. A háború folyamán hevesen támadta az Asquith-kormányt

erélytelenséggel vádolva azt és a legenergikusabb támadó háborút követelve. A védkötelezettség behozatala főkép az ő izgatásainak eredménye.

North Dakota (*Észak-Dakota*), az északamerikai *Egyesült-államok egyike*. Területe 183,460 km², (1914) 686,966 lak. Köztük 7201 szinesbőrű (néger és főleg sziú-indiánus), magyar 4668. N. nagyrészt dombos vidék, K.-i része a Read River mentén termékeny negyedkori üledék és préri-vidék. Ny.-i nagyobb része steppeszerű magaspréri, amelyet a Missouri és mellékvölgyeinek kanyonjai vágnak be és szelnek át. *Folyói* a Missouri, melybe a Yellowstone, Little Missouri ömlenek, a James, Souris, melyeken nehéz a hajózás, továbbá a jól hajózható Red River. Legnagyobb tava a Devils (1200 km²) sóstó. *Eghajlata* erősen kontinentális, forró nyár, szigoruan hideg tél jellemzik. Az észlelt legnagyobb meleg 41°, a legnagyobb hideg —36°. A *földmívelés* N. lakóinak főfoglalkozása és az Unio legkiválóbb földmívelő államai közé tartozik. 1910-ben 74,360 farmján 20·5 millió acre terület állott mívelés alatt és az összes termelt árúk értéke 974·8 millió dollárnyi volt (búza 78·9, zab 57·8, árpa 25·5 millió bushel, len 8·7 millió dollár értékben). *Állatállománya* is igen tekintélyes: 1914-ben 748,000 ló, 773,000 szarvasmarha, 278,000 juh és 202,913 sertés. *Ipara* nem jelentékeny, 1910-ben 752 gyártelepen 19·2 millió dollár értékű árút termelt. Leginkább említhető a malomipar, valamint a tejtermékeket feldolgozó ipar. *Vasutainak* hossza 1911-ben 7155 km. *Iskolaügye*. N.-ban (1913.) 5868 elemi iskola, 111 középiskola és 3 főiskola van. Állami bevételei és kiadásai 1911/12. egyaránt 4·6 millió dollárra rugtak, az államadósság csak 463,861 dollár, míg az összvagyon 295 millió dollár. Kormányzóját 2 évre, az 50 szenátort és a képviselőház 140 tagját 4 évre választják. Az elnökválasztáson 3 szavazata van. N. 50 countyra oszlik, fővárosa *Bismark* (1910-ben 5443 lakossal). 1861-ben Dakota territoriummá szerveztetett, 1889-ben North és South Dakota államokká alakult és fölvették az Unióba.

Northeim (népiesen *Norten)*, az ugyanily nevű járás székhelye Hildesheim porosz kerületben, a Rhume mellett, (1910) 8625 lak., bőrcserzőkkel, gyapjufonókkal, dohány-, cukor- és sörgyártással.

Northen, *Adolf,* német festő, szül. Hannöversch-Mündenben 1828 nov. 6., megh. Düsseldorfban 1876 máj. 28. A düsseldorfi akadémián tanult. Leginkább csata- és katonaképeket festett I. Napoleon hadjárataiból, a német-dán, az 1866-iki német-osztrák és az 1870—71-iki német-francia hadjáratból.

Northern Circars (ang., ejtsd: northern szőrkersz), történelmi nevezetességű kerület Kelet-India K.-i partjain, a Bengáli-öböl mentén, mely 30—320 km. szélességben a Csilka tótól a Gandlakamma lábáig terjedt s területe 44,020 km² volt.

Northern Pacific vasút-társaság. Az Atlanti- és Csendes-oceánnak sinösszeköttetésbe hozása céljából már 1842-től kezdve különböző tervek merültek fel. Lincoln Ábrahám 1864. koncessziót adott a *Northern Pacific Railway Company*-nak a Wisconsin, Minnesota, Oregon, Dakota és Montana államokon végig a Columbia völgyén át tervezett vasútra. A társaság 1873. 530 angol mérföld vonalat átadott a forgalomnak, de ugyanekkor csődbe jutott. Az új alaptőkével reorganizált társaság az *Oregon Railway* és a *Navigation Company*-hoz történt csatlakozás útján 1883. valósította meg kitűzött célját. A vasút kezdőpontja Duluth, Pascónál Portland és Tacoma irányában kétfelé ágazik. A később kiépített szárnyvonalakkal együtt vonalainak hossza 5970 angol mérföld. Jövedelmezősége 7—8%.

Northern Territory, l. *Északi territorium.*

Northers (ang.), északi viharok Texasban, melyek onnét az Egyesült-Államok K.-i részére vonulnak. A levegő nagy szárazsága és még inkább erős lehülése jár velök. Emberben és állatban nagy kárt tesz, ha szabadban éri őket. A N. mindig barométeres minimum hátsó oldalán támad.

Northfield (ejtsd. northfild), város Vermont északamerikai állam Washington countyjában, (1910) 1918 lak., a Norwich-egyetem székhelye, palabányái vannak.

Northfleet (ejtsd: northflit), város Kent angol countyban, a Themze jobb partján, (1911) 14,184 lak., kémiai iparral, cement-, hajógyárral; régi templommal, amelynek egyes részei a XII. sz.-ból valók.

North Foreland, hegyfok, l. *Foreland.*

North Fork, folyó, l. *Nebraska.*

Northon-kút, l. *Norton-kút.*

North Platte, Lincoln county fővárosa Nebraska északamerikai államban a N. és South-Platte összefolyásánál a Pacific vasút mellett, (1910) 4793 lak., vasúti műhelyek, állatkereskedelem.

Northumberland (ejtsd: northömberlend), Anglia legészakibb fekvésű countyja Skócia, Cumberland, Durham és az Északi-tenger közt, 5221 km² területtel és (1911) 697,014 lak. A nagyobbára hegyes felületű, szén-, vas-, ezüst- és ólomban elég gazdag county éghajlata aránylag zord. A föld legnagyobb része legelő, s az állattenyésztés virágzó. Az ipar is jelentékeny. A római kort megelőző, valamint a rómaiak korából való régiségek N. területén nagyszámmal vannak; sehol Nagy-Britanniában annyi római katonai állomás nem volt, mint itt, és itt a Tyne és a Firth of Solway közt húzódott el a híres Hadrian-fal is. Az angolszászok korában Northumbria nevet viselt; fővárosa akkor Bamburgh volt, jelenleg Newcastle upon Tyne.

Northumberland, angol grófi, majd hercegi cím, melyet a *Percy*-családdal női ágon rokon családok viselnek 1377, illetve 1766 óta. A N.-család őse *William de Percy* normann lovag volt (megh. 1096. kör.), ki Hódító Vilmossal jött Angliába. Unokájában kihalt családja s ekkor annak veje, *Joscelin de Louvain* örökölte a Percy-család nevét és javait. Ennek utódai közül *Henry* 1377. a N. grófi címet kapta III. Eduárd királytól. Bár 1399. nagy része volt a Lancaster-család trónraemelésében, 1402. mégis fellázadt IV. Henrik ellen fiával, *Henry de Percyvel* együtt, ki a

Hotspur (Hevesvérű) nevet kapta s 1403. a *shrewsburyi* csatában esett el. Erre az öreg N. kibékült a királlyal, de 1405. újból összeesküvést szőtt ellene s a *branham-moori* csatában esett el (1408 febr. 19.). – Hotspur fia, *Henry* 1414. visszakapta a N. címet és birtokot s mint a Lancasterek híve esett el a *st.-albansi* csatában (1455 máj. 22.). Ennek fia, *Henry*, a *towtoni* csatában lelte halálát (1461 márc. 29.). – Utódai közül *Thomas Percy* 1536. résztvett a katolikus felkelésben s ekkor a N. grófi cím egy időre a *Dudley*-családra szállott. – Fia, *Thomas Percy* 1557. Mária királynőtől visszakapta a N. címet, de őt meg Erzsébet királynő végeztette ki 1572 aug. 22. – Öccse, *Henry* 1585 jún. 21. a Towerben halt meg, mint Stuart Mária híve. – Ennek fia, *Henry* a lőporösszeesküvésben való részvétele miatt 15 évig volt a Towerben elzárva; megh. 1632 nov. 5. – Ennek fia, *Algernon Percy* I. Károly alatt főtengernagy volt, de a polgárháború kitörésekor a parlament pártjára állott. 1649-ben tiltakozott a király vád alá helyezése ellen, Cromwell uralma alatt visszavonult s később ő is résztvett II. Károly visszahivatásában; megh. 1668 okt. 13. – Fiában, *Joscelin Percyben* 1670. kihalt a Percy-család férfiága. – A N. hercegi címet II. Károly 1674. természetes fiának, *George Fitzroynak* adományozta, de 1716. ez is fiutódok nélkül halt el. A N. grófi címet ezután 1749. a Percy-család egyik nőágon való rokona, *Algernon Seymour* (megh. 1750) kapta. Utána veje, *Sir Hugh Smithson* örökölte e címet, ki 1766. *N. hercege* lett; megh. 1786 jún. 6. – Utódai közül *Algernon Percy*, N. 4. hercege (szül. 1792 dec. 15., megh. 1865 febr. 11.) mint *Lord Prudhoe* volt tagja 1816 óta a felsőháznak s az angol tengerészetben 1862. a tengernagyi rangot érte el. – Halála után a N. hercegi cím az első herceg legifjabb fiának utódaira szállott. Ezek közül *Algernon George Percy*, N. 6. hercege (szül. 1810 máj. 2., megh. 1899 jan. 2.) az alsóházban 1852–65. a konzervativ pártban foglalt helyet s 1858. az admiralitás lordja, 1859. a titkos tanács tagja lett. 1878–80-ban Beaconsfield alatt a titkos pecsét őre volt. – Fia, *Henry George Percy* (szül. 1846 máj. 29.) a N. hercegi család jelenlegi feje. – V. ö. *Brenan*, History of the house of Percy (London 1902, 2 köt.)

Northumberland-szoros, 250 km. hosszú tengerszoros a Prince Edward sziget és Új-Skócia közt, szakadozott partjain sok jó és biztos kikötő van.

Northumbria, a három nagy angolszász királyság közt a legészakibb fekvésű. Hosszú küzdelmek után Deira és Bernicia királyságok egyesítéséből keletkezett Ethelriknek (588), Bernicia királynak vezetése alatt. Edwin (607–633) királyának uralma alatt hatalmát Merciára és Wessexre is kiterjesztette; ugyanezen időben vette föl a kereszténységet is. Edwin halála után N. ereje meggyengült és 670 óta a Humber lett N. É.-i határa. Beda, Alcuin korában a tudományok középpontja volt. 829. Wessexi Egbert többi országaihoz csatolta.

Northupit (ásv.), szabadon kifejlett színtelen, fehér v. szürke oktaéderek. Nátriummagnéziumklorokarbonát: $Na_2CO_3.MgCO_3.NaCl$. Forró víz oldja, az oldatból $MgCO_3$ válik ki. Kaliforniában a Borax-tó agyagjában ritkán fordul elő.

North-Western Provinces *(Északnyugati tartományok)*, l. *Agra*, 1.

North-West Frontier Province, l. *Északnyugati határvidék.*

North-West Territories *(Északnyugati területek)*, 1. régi neve Észak-Amerika ama területének, amely az Ohiótól É.-ra és a Mississippitől K.-re terül el s amelyre több északamerikai állam tartott igényt. Az 1787. létrejött egyezségben kimondották, hogy a N. területén a rabszolgaság tilos és ha népsűrűsége elég nagy lesz, államokká szervezkedhessék. Igy keletkeztek itt Ohio (1803), Indiana (1816), Illinois (1818), Michigan (1837) és Wisconsin (1848). – 2. *N.* Kanadának ama területe, amely az Északi-tenger, a Hudson-öböl, Ontario és Manitoba kanadai tartományok, North-Dakota és Montana északamerikai államok, valamint British Columbia és Alaska között fekszik. Területe 3.217,000 km², (1911) 18.000 lak. Eredetileg 5·3 millió km² kiterjedésű volt, azonban 1870. Manitoba, 1876. Keewatin, 1882. Assiniboia, Szaszkacsevan, Alberta és Athabaszka, 1895. Ungava, Franklin, Mackensie és Yukon ideiglenes tartományok, illetve kerületek alakultak belőle. 1898-ban Yukon, 1905. Alberta és Szaszkacsevan önálló kerületekké szerveztettek. A fenmaradt rész Ungava, Keewatin, Mackensie területekből és a sarki Franklin-szigetekből áll. Lakói indiánusok és eszkimók, kik főleg vadászattal foglalkoznak.

Northwich (ejtsd: northvics), város Cheshire angol countyban, (1911) 18,151 lak., kötélgyártással, vitorlavászonszövéssel, vasöntőkkel és bőrcserzéssel. N. Angliában a sóbányászat és kereskedelem középpontja. 1881. N.-ban nagy földsülyedés történt, a sóbányák egyikét víz árasztotta el s a lakosság egy része kénytelen volt házaiból kiköltözni.

Norton (ejtsd: nórtn), 1. *Caroline Elizabeth Sarah*, angol költőnő, R. B. Sheridan unokája, szül. 1808 márc. 9., megh. 1877 jún. 14. Irói hírnevét Sorrows of Rosalie (1829) c. idilljével alapította meg és nagy sikere volt a bolygó zsidó mondáját feldolgozó The Undying One (1830) c. terjedelmes költeményével is. Kiváló irodalmi értéküek a korabeli angol társadalom romlottságát ostorozó, Carlyle és Disraeli hatása alatt írt The Child of the Islands (1845) és a breton mondakört feldolgozó The Lady of La Garaye (1862), továbbá Stuart of Dunleath, A Story of the Present Time (1851), Lost and Saved (1863), Old Sir Douglas (1861) is, melyek mind nagyon népszerűek.

2. *N.*, *Charles Bowyer Adderley, Lord N.*, angol államférfi, szül. 1814 aug. 2., megh. 1905 márc. 28. 1841-ben képviselő, 1866–68. gyarmatügyi államtitkár, 1874. kereskedelemügyi miniszter, majd 1878. Lord Norton címmel peer és főrendiházi tag lett. Kiváló érdemei vannak az angol gyarmatok önkormányzatának, gazdasági és kulturális viszonyainak reformja körül. A közoktatás és büntetőjog terén több jelentékeny munkát tett közzé.

Norton-kút *(amerikai kút* v. *abessziniai kút)*' csekélyebb vizmennyiség nyerésére használatos' Alul hegyesen végződő és kilyuggatott falú erős vascsövet vernek le a vizet tartalmazó kavicsrétegbe és a vizet ezen a vascsövön át felszivatytyúzzák. Feltalálójától vette nevét.

Norton Sound, a Behring-tenger öble Alaszka Ny-i partján. A Yukon folyó ömlik belé.

Nort-sur-Erdre (ejtsd: nór-szür-erdr), város Loire-Inférieure francia départementban, az Erdre mellett, amely innentől kezdve hajózható, (1911) 5149 lak., szénbányával.

Nórúz v. *naurúz* (perzsa) a. m. új nap, a perzsáknak a tavaszi equinokcium idejére eső újévünnepe, melyet a hagyomány Dzsemsídtől, az őskor mesés királyától származtat. E napon egymást kölcsönösen megajándékozzák; a sah és az ország nagyjai is ünnepélyes fogadtatásokat tartanak. Az iszlámmal mindenféle legendák által kapcsolták össze a perzsa őskorba visszanyuló ez ünnepet; többek közt, hogy e napon nevezte ki Mohammed próféta Alit utódjául.

Norvégia *(Norge*, térképét l. *Svédország* cikknél), északi Európa egyik királysága az Északi-Jegestenger, a Norvég-, Északi-tenger, a Skager-Rak, Svéd-, Finn- és Oroszország közt. Területe 322,909 km².

Felülete és vizei. A Skandináv-félszigetnek egyik, természeti szépségekben gazdag része, az 1900 km. hosszú Skandináv-Alpok húzódnak végig rajta. Az Atlanti-oceán felé meredek, szaggatott sziklafalak szegik, Svédország felé szelid lejtővel ereszkedik alá a hegység, amely a Keleti-tenger partjainál már alfölddé alacsonyodik. A hatalmas keresztvölgyektől és keskeny völgyű folyóktól szaggatott Skandináv-Alpok 1200–2600 m. magasságig emelkedő fensíkjait jégmezők (fjeldek) borítják s csak itt-ott emelkedik ki egy-egy magasabb csúcs tömegükből, mint a Galdhöppig (2560 m.), Glittertind (2555 m.), a vadregényes Horunger-csoport (2000—2500 m)., Sulitjelma (1880 m.), Snehätte (2306 m.) és Snenul (706 m.). É. felé a hegyek magassága csökken és a Magerö-szigeteken fekvő Északi-fok magassága már csak 308 m. Az Atlanti-oceán felé eső partokat sokszor 1000 m. magasságig emelkedő, meredek falú keskeny öblök, *fjordok* szakítják meg s ezek közül a legszebbek: a Bukken-, Hardanger-, Sogne- és Trondhjem-fjordok. Benn az oceánban a partoknak és a meredek szirteknek, valamint sziklás szigeteknek egész sora húzódik s a legnagyobbak ÉNy.-on vannak, mint a Lofoten-, Vesteral-, Senjen-, Sörö és Magerö-szigetek; közöttük veszedelmes örvények és zátonyok húzódnak (Malström). N. folyói az ország területét keresztben NyDK.-i irányban szelik keresztül-kasul s a hatalmas sziklapartok és vízesések miatt hajózásra teljesen alkalmatlanok. A legtöbb a Skagerrak felé siet. Legnagyobbak: a Glommen és Lågen. Tavai közül festői szép fekvésű a Mjösen- és Röss-tó.

Éghajlata. N. éghajlata a 64 szélességi fokig a Golf-áramlat miatt enyhe, a tenger partjai sohasem fagynak be, viszont a hegyek között és É.-on zord és kietlen. A nyári és téli hőmérséklet fekvés szerint + 20° és 26° ill. — 9° és –17° között váltakozik. A két szélsőséget Bergen és Vardö képviselik. A csapadékmennyiség délen 100—180, É.-on 80— 100 mm.

Termékek. A magas fekvés, a kopár sziklák és nagy jégmezők okai, hogy N.-nak *mezőgazdasága* nem fejlődhetik. Az összes területnek ugyanis 75%-a terméketlen, 22%-a erdő és csak 3%-a rét és szántóföld. Ez utóbbi (1907) 246,634 részből állott. E részeket, amelyek közt a kis birtok (2 hektáron alul 142,930) a jóval tulnyomó, nagyobbára maguk a tulajdonosok mívelik, Csakis a déli kerületek és az északiak közül a két Trondhjem termel annyi gabonát, amennyire szüksége van; Hedemarken, Akershus, Smålenene még gyakran exportál is más kerületekbe. Egész N. azonban a szükségletének felét külföldről szerzi be. 1912-ben termett 76 ezer q. buza, 240 ezer q. rozs, 613 ezer q. árpa, 1·7 millió q. zab és 3·6 millió q. burgonya. Átlagos termés hektáronkint 15·1 q. búza, 16·0 q. rozs, 18 q. árpa. A gabonatermés értéke kb. 50 millió norvég koronára rúgott. A gyümölcstermelés jelentéktelen. Az *állatlétszám* 1912-ben 172 ezer ló, 1·1 millió szarvasmarha, 1·3 millió juh, 296 ezer kecske, 319 ezer sertés és 143 ezer rénszarvasból állott. Az 1910. évi *halászat* 47 millió norvég korona jövedelmet hozott az országnak. Mivel az ország területének több mint 22%-a erdőség s ennek 75%-a fenyves, az *erdészet* is fontos jövedelmi forrás. A kitermelt és exportált fák értéke 1912-ben meghaladta a 78 millió norvég koronát. *A bányászatnak* N.-ban nincs nagy jelentősége. 1912-ben összesen 27 ércbánya állott megművelés alatt s a termelés értéke alig haladta meg a 14 millió norvég koronát. Előállítottak 0·4 millió K értékű ezüstöt, 1·84 millió K értékű rezet, 7 millió K értékű vaspiritet és 1 millió K értékű finomított nyersvasat. A hajdan híres ezüstbányászat nagyon lehanyatlott s helyét a jövedelmezőbb vasércbányászat foglalta el. A svédországi nyersvasérc legnagyobb részét norvég kohók dolgozzák fel s a narviki kikötőn át továbbítják.

Lakosság, ipar, kereskedelem. N. népessége a megélhetés nehéz feltételei miatt igen gyér. Az 1910-iki népszámlálás szerint a száma 2.391,782 (1.155,673 férfi és 1.236,109 nő) volt, esett 1 km²-re 7 lak. 1913-ban a lakosság számát becslések alapján 2.462,350 főre tették.

Az egész ország 20 közigazgatási kerületből áll s népességük a fekvés szerint igen különböző. A legsűrűbb népességű kerület Jarlsberg og Larvik, a leggyérebb népességű pedig Finmarken. A N.-ban szülötteken kivül volt 38,796 svéd, 1820 finnországi és 3033 német születésű. A lappok száma 18,590-et és a finneké 7172-őt tett. Vallásra nézve a lakosok nagyobb része lutheránus; ez egyszersmind az uralkodó vallás, a többi (a jezsuitákat kivéve) türt. A luth. egyház papjait a király nevezi ki. Az egész ország egyházi szempontból 6 püspökségre, ezek 83 provstierre és ezek ismét 474 proestegjeldre vannak fölosztva. Egészben az országban 61 városi község volt; ezek nagyobbára a tengerparton, könnyebben hozzáférhető helyeken állanak. N. belsejében és sok helyen a tengerparton is elszórt tanyákon laknak az emberek; bányák, fürésztelepek körül keletkeztek falvak. Az elszórt tanyák közül több egy sognná, több sogn ismét prestkalddá (plébániává) van össze-

kötve. Egy sogn vagy egy prestkald községet alkot, amely a maga belügyeit önállóan vezeti, de a felettes hatóságnak eljárásáról jelentést tartozik tenni. A népmozgalom adatai (1912): házasságra lépett 14.797 pár, született 61,151, elhalt 32,219 egyén. A természetes népszaporodás 28.932. Ámbár kevés olyan ország van, ahol a halálozási arány oly kedvező volna, mint N.-ban, a lakosság gyarapodása csekély, aminek oka az erős kivándorlás. 1909—1911-ig 47,541 egyén vándorolt ki s főleg 1907-ig volt igen erős, azóta a gazdag vasércbányák felfedezése, a kedvezőtlen amerikai kereseti viszonyok miatt a kivándorlási kedv kissé alászállt, mindazáltal az 1913. évi kivándorlók száma meghaladta a 9100-at. Az ipar még nem fejlődött magas fokra és nagyobbára csak a házi szükségletek kielégítésére szolgáló házi ipar. Gyári ipar leginkább csak a faipar néhány ága, a papiripar, sörgyártás és a hajóépítés s legújabban a vas- és vegyészeti ipar (nitrogéntartalmú műtrágyagyártás). A különböző országokkal való 1913. évi *kereskedelmi árúforgalmat* a következő táblázat mutatja norvég koronaértékben:

Az ország neve	Bevitel	Kivitel
Nagy-Britannia	146,199	104,797
Német Birodalom	176,305	89,815
Svédország	84,765	26,682
Oroszország (Finnországgal)	25,576	15,430
Dánia	28,331	9,181
Franciaország	11,718	15,138
Németalföld	21,044	20,086
Belgium	17,923	14,814
Spanyolország	4,480	12,510
Portugália	1,703	10,624
Olaszország	3,791	11,077
Északamerikai Egyesült-Államok	39,199	34,277
Egyéb országok	29,860	66,642
Összesen 1913-ban	590,894	431,073
« 1912-ben	560,804	370,742
« 1911-ben	495,749	325,407

A jelentékenyebb árúcsoportokból a tranzitóforgalom leszámitásával 1913. a forgalom a következő volt:

Arúcsoportok	Bevitel	Kivitel
	millió koronákban	
a) *Élelmi szerek, italok*		
Gabonaneműek és liszt	64·1	1·8
Erjesztett italok	9·7	0·2
Gyarmatárúk	39·1	0·7
Gyümölcs és főzelék	11·4	0·8
Allatok és vegyes élelmicikkek	20·4	136·1
Összesen	144·7	139·6
b) *Nyersanyagok*		
Szén és koksz	47·1	1·8
Ércek	33·5	18·3
Bőr	24·1	33·8
Fonalak	14·6	1·0
Fa	13·5	34·1
Asványok	52·5	54·3
Összesen	185.3	143·3
c) *Ipari cikkek*		
Fémárúk	38·3	2·3
Textilárúk	59·1	1·7
Papirárúk	4·9	33·6
Bőripari cikkek	2·7	0·2
Faárúk	13·5	59·9
Összesen	118·5	97·7
d) *Egyéb árúk*		
Drogériai cikkek és festék	3·7	0·6
Olajak	40·9	17·3
Vegyes cikkek	97·8	32·6
Összesen	142·4	50·5
a—d) összesen	590·9	431·1

E külföldi forgalom közvetítésében az oroszlánrész Krisztiánia-, Bergen- és Trondhjemra esik. Az összes kikötőkbe megérkezett 1912. norvég hajó 6355 (2.692,375 tonna tartalommal), idegen hajó 4939 (2.435,693 tonna tartalommal); eltávozott norvég hajó 6144 (2.700,266 tonna) és idegen hajó 5478 (2,417.149 tonna). A külföldi forgalom szolgálatában álló norvég hajók összes száma 1913. 3232 volt 1·7 millió tonna tartalommal. A belső forgalomnak nagy nehézségeket okoz a hegyekkel takart felület és a hajózható folyók hiánya. A norvégek mindamellett országutak építésével igyekeznek e bajon segíteni, különösen mióta a turista-forgalom is emelkedett, ugy hogy ma az ország minden érdekesebb helyére kocsiút is vezet. A vasúti vonalak aránylag csekély hosszuságuak. 1913. összesen 3097 km. állott forgalomban. A telegráf-vonalak hossza 11622 km. Postahivatal 3562, távíróállomás 1786 áll üzemben s ez utóbbiak közül 8 drótnélküli távíróhivatal. Gőzhajójáratok kötik össze a tenger mellett fekvő helyeket, azonkivül a tavakon is járnak gőzösök.

Közoktatásügy. Az iskolalátogatás kötelező $6^1/_2$, illetőleg 7 évestől 14-ig és bár az egymástól messze fekvő tájékon a tanítás nagy nehézségekkel jár, analfabéta ember N.-ban alig található. 1913-ban volt vidéken 5941 népiskola 279,823 tanulóval és 2978 városi iskola 94.609 tanulóval. Az elemi népoktatás költségei meghaladják a 15 millió norvég koronát. A középiskolák száma 90, ezek közül 14 nyilvános állami, 50 községi és 26 magániskola. A középiskolákat fiuk és leányok egyformán látogathatják, 12-őt azonban csak leányok. Értelmi és érzéki fogyatkozásban szenvedők részére 10 állami iskola nyujt oktatást, 9 pedig az elhagyott gyermekeket képezi ki 12 éves koruktól 21 éves korukig. Van azonkivül 6 tanítóképző intézete és Krisztiániában egyeteme.

Alkotmány, kormány, közigazgatás. A norvég alkotmány az 1814 május 17. Eidsvoldban alkotott és november 4. a király által szentesített törvényen (Grundlov) alapszik, amelyet utoljára 1892. ill. 1905. módosítottak. E szerint N. alkotmányos királyság. A törvényhozás joga a törvényhozó testületet illeti meg; a királynak e tekintetben csak korlátolt vétó-joga van; az a javaslat, amelyet az egymásután három ízben egybegyült törvényhozó testület, a storthing, törvénynyé akar tenni, a király beleegyezése nélkül is törvénnyé lesz. A király háborút is csak úgy üzenhet, békét és szerződéseket a külfölddel is csak úgy köthet, ha az államtanács ebbe beleegyezik. A király kinevezi a felsőbb egyházi, polgári és katonai tisztviselőket, akiket el is bocsáthat, de a többi tisztviselőt állásából csakis fegyelmi biróság távolíthatja el. A nemességet 1821 aug. 1. alkotott törvény megszüntette. A kormány miniszterelnökből és 8 miniszterből áll, ezek: a külügyi, az oktatás- és vallásügyi, az igazságügyi, kereskedelem-, hajózás- és iparügyi, földművelésügyi, közmunkaügyi, pénzügyi, honvédelmi.

A storthing tagjai közvetlen választás útján kapják mandátumukat, amely 3 esztendőre szól. Választó minden 25 éves norvég férfi és

minden önálló háztartással biró nő, ha legalább 400 korona jövedelme van. A storthing tagjainak száma 123, ezek közül 41-et a városok választanak, 82-őt a vidék. A storthing egybegyülvén, két házzá alakul: a lagthingre és odelsthingre. Amaz a tagok 1/4-éből, emez 3/4-éből áll. Mindegyik maga választja a maga elnökét. Az államszámadások átvizsgálása, a kormány felelősségre vonása egyedül az odelsthinget illeti meg. Ha a két ház valamely javaslatra nézve megegyezni nem tud, együttes ülést tart, amelyben 2/3-ad többség dönt. A lagthing és a legfőbb biróság (höiesteret) együtt véve alkotják a rigsretet, amely a vád alá helyezett miniszterek, a storthing és a legfőbb biróság tagjai fölött itél. A storthing tagjai az ülések tartama alatt naponként 12 korona napidíjat kapnak és ingyen utazhatnak. A helyi közigazgatás céljából az ország 20 kerületre van fölosztva; mindegyiknek élén egy-egy amtmand áll. A kerületek fölosztatnak 39 városra és 56 fogderierre és ezek 511 községre. A polgári igazságszolgáltatás szempontjából N. 103 kerületre van beosztva. Ezenkivül van 3—3 biróból álló 3 fölebbviteli törvényszék és egy legfőbb törvényszék (höiesteret), amely 1 elnökből és 6 biróból áll. Büntetőügyekben az 1887 jul. 1. kelt törvény szerint az esküdtszék (lagmandsret) és kisebb ügyekben a meddommsret (1 biró és 2 választott tag) itél. 1912-ben 416 férfit és 34 nőt itéltek el. A szegényügy költségeit a községek, kerületek és az állam viseli. 1912-ben 79.690 személy részesült segélyben; sokan csupán ingyenes orvosi segélyben. Az ország pénzügyei rendezettek és a bevételek rendesen fölülmulják a kiadásokat.

Az 1913/14. költségvetési évben az állami budget összege 175,961.915 norvég koronára rúgott. Az államadósságok összege ugyanakkor 357·4 millió norvég korona volt.

Hadsereg. Az 1910 július 10-én kelt védtörvény szerint minden védképes állampolgár 12 évet (22—34-ig) szolgál a *sorhadban*, amely az ország érdekeinek mindenkivel szemben és mindenütt való megvédésére hivatott, 8 évet (34—42-ig) a *honvédségben*, amely csak a storthing beleegyezésével alkalmazható az ország határain kivül. A *népfölkelés* (a sorhadhoz és honvédséghez nem tartozó valamennyi férfi a 18-ik élet-évtől az 55-ik életévig) a hadipótlások céljait szolgálja. A legrövidebb kiképzési idő: a lovasságnál 102, a tábori tüzérségnél 92, a hadmérnökcsapatoknál 72, a hegyi tüzérségnél 62, a gyalogságnál, helyi és vártüzérségnél 48 nap. Ismétlő gyakorlatok 4—5 alkalommal, mindenkor legalább 24 napig. Ezenkivül a szolgálatmentes évfolyamok lövőgyakorlatokon vesznek részt. Az állandóan meglévő keret-személyzet kereken 800 tisztet, 2700 altisztet számlál. A legénység békeállománya az ujonckiképzés alatt 10.000, az ismétlő gyakorlatok idejében 35.000 ember. A törzsek állandóan megvannak *16 gyalogezred* (62 zászlóalj és 12 gépfegyverosztály), *5 kerékpáros század*, *3 lovasezred* (16 lovasszázad és 5 gépfegyverosztály), *3 tábori tüzérezred* (6 zászlóalj, 27 üteg), *1 helyi tüzérzászlóalj*, *1 hegyiüteg*, 6—6 század *egészségügyi* és *vonatcsapat* számára. A csapatok 6 dandárba vannak beosztva. A hadsereg-költségvetés kereken 15 millió norvég koronára rúg. V. ö. *Veltzé's* Armeealmanach (Wien 1912); *Loebells* Jahresberichte etc. (Berlin 1912).

Haditengerészet. N. hadiflottája csupán partvédelemre szolgál. 1914 elején a hadiflottának 62 járóműve volt 29.970 tonnatartalommal, 236 ágyúval és 2696 főnyi személyzettel; még pedig volt: 4 vértes hajó, 2 páncélos monitor, 10 ágyúsnaszád, 4 torpedónaszádromboló, 38 torpedónaszád, 4 tengeralattjáró. A flotta főkikötőhelye Horten.

Címerét és *lobogóját* l. a *Címer* és *Lobogó* cikkek színes képmellékletén.

Története.

Norvégiát ősidőktől a germán eredetű *normannok* lakták. Ezek a VIII. századtól kezdve mint merész hajósok *(vikingar)* kalandozták be az Északi-tenger és Atlanti-oceán partjait. (L. *Normannok.)* Az otthon maradt lakosok számos kisebb községben éltek törzsfőnökeik alatt. Ezeket *Harald Harfagre* (Széphajú) 872 körül egyesítette egy királyságban. Ugyanő elfoglalta a *Shetland-* és *Orkney*-szigeteket. Utódai alatt a kereszténység is utat tört N.-ba, de csak *Szent Olaf* (1015—28) alatt lett uralkodó vallássá. 1028—35-ig *Nagy Kanut* dán király volt N. királya, de halála után ismét a régi dinasztia jutott uralomra. Ezek közül *Harald* (1047—66) a régi *Nidaros* (Drontheim) fővárosból *Oslóba* (a későbbi Krisztiánia) tette át szekhelyét. A XII—XIII. sz.-ban trónviszályok és belső háborúk töltötték be N. történetét. Közben a papság tekintélye egyre emelkedett. különösen amióta 1152. a drontheimi érsekség alapításával a norvég egyház független lett a dántól. A papság befolyása ellen egy nemzeti párt *(Bjerkebeinerne* = Nyírlábúak, l. o.) alakult a szegényebb lakosság körében. A belviszályoknak *IV. Haakon* (1217—63) vetett véget a papi párt *(bagler)* leverésével. Ő hódította meg *Izland*-ot és *Grönland*-ot N. számára (1260). Fia, *VII. Magnus Lagaboeter* (1263—80) jeles törvényhozó volt, de a Hebrida-szigeteket és Man-szigeteket átengedte Skótországnak (1266). Ennek fiaiban, *Erik*-ben (1280—1299) és *V. Haakon*-ban (1299—1319) kihalt N. első nemzeti dinasztiája.

Ekkor a női ágon rokon *Magnus* svéd király került N. trónjára, aki azonban lemondott fia, *VI. Haakon* (1355—80) javára. Ez nőül vette *Margit*-ot, *IV. Valdemár* dán király leányát, ki fiának, *Olaf*-nak halála után 1387. N. és Dánia koronáját egyesítette, 1389. pedig Svédország trónját is megszerezte. Margit ezután a *Kalmári unió*-ban 1397. a három skandináv ország örökös szövetségét akarta megalapítani. De már utóda, *Pomerániai Erik* alatt felbomlott az unió és csak N. és Dánia maradt meg egy uralkodó alatt. *Bajor Kristóf* (1440—48) utoljára egyesítette a három országot, halála után azonban végleg felbomlott a Kalmári unió.

N. az 1450-iki *bergeni* egyezségben kénytelen volt elismerni *I. Keresztély* dán király (1450—81) uralmát és Dániával «örökös» szövetségre lépett.

Ettől kezdve lassankint elvesztette önállóságát s mindinkább Dánia tartománya lett. Egy főnemesi felkelés leverése után *III. Keresztély* (1534—59) a reformációt is bevezette N.-ba Luther szellemében (1537). A norvég nyelv helyett a dán lett a hivatalos nyelv s a dán törvénykönyv lépett életbe. A dán-svéd háborúkban N. területe is megcsonkult. 1645-ben elveszett *Jemtland* és *Herjedalen*, 1658. pedig *Bohuslän*. Dániának franciabarát politikája a napoleoni háborúk alatt maga után vonta N.-nak Dániától való elszakítását és Svédországgal való egyesítését. A lipcsei csata után *Bernadotte (Károly János)* svéd trónörökös Holsteinba nyomult és a dánokat a *kieli béké*-ben (1814 jan. 14.) N. átengedésére kényszerítette. A norvégek azonban eddigi helytartójukat, *Keresztély Frigyes* dán herceget választották meg királyuknak (1814 máj. 17.). De az új király már három hónap mulva kénytelen volt meghátrálni a N.-ba nyomuló svéd hadak elől és lemondott a trónról (aug. 14.). Erre egy rendkívüli országgyűlés 1814 nov. 4. *XIII. Károly* svéd királyt választotta meg N. királyának. E megegyezéshez a svéd országgyűlés 1815. járult hozzá s így a két ország egy uralkodó alatt egyesült *perszonál-unióba*.

A Svédországgal létrejött unió ellen már kezdetben ellenérzés mutatkozott a teljes állami függetlenségre törő norvégek közt. Az első Bernadotte-házból való király, *XIV. Károly* (1818—44) erőszakos viselkedése egyre jobban elidegenítette N.-t Svédországtól. XIV. Károly fia, *I. Oszkár* (1844—59) megnyerte a norvégeket azzal, hogy elismerte N. külön címerét és kereskedelmi lobogóját s az Olaf-rendet alapította. *XV. Károly* (1859—1872) alatt ismét kitört a konfliktus Svédországgal s a norvég országgyűlés *(storthing)* majdnem egyhangulag elvetette a király azon jogát, hogy N. számára helytartókat nevezzen ki (1859). XV. Károly megtagadta szentesítését e határozattól, de utóda, *II. Oszkár* (1872—1905) megszüntette a helytartói tisztséget (1873), mire a storthing megszavazta a vámegyezséget Svédországgal (1874) és a skandináv érme-egyezményt (1875). 1880-ban új összeütközés támadt a storthing és a király közt az alkotmányrevizió kérdésében. A király háromszor egymásután megtagadta a szentesítését, mire a storthing jun. 9. kijelentette, hogy határozata a királyi szentesítés nélkül is törvényerővel bir. Erre Fredrik *Stang* (l. o.), ki 1861 óta állott a norvég kormány élén, lemondott. Utóda, a szintén konzervativ *Selmer* alatt a helyzet még jobban elmérgesedett s a storthing 1883. az országos törvényszék előtt bevádolta a kormány tagjait, hogy nem hajtották végre az 1880-iki határozatokat. A törvényszék 1884 márc. hivatalvesztésre és pénzbüntetésre ítélte a minisztereket. A király ugyan nem erősítette meg az ítéletet, de elfogadta Selmer lemondását (1884 jún. 26) és *Schweigard* átmeneti kormánya után *Sverdrup*-ot (l. o.), a radikális többség vezérét helyezte a kormány élére. Ez a választójog kiterjesztésével, a hadsereg reformjával új vívmányokat szerzett Norvégiának, de unokaöccsének, Jakob *Sverdrupnak*, a közoktatásügyi miniszternek túlságosan radikális tervei megbontották a kormánypárt egységét. Mikor 1888. a mérsékelt baloldal a választásokon kisebbségben maradt, Sverdrup 1889 júl. beadta lemondását és helyet engedett Emil *Stang* konzervativ kormányának. Ezt 1891 márc. *Steen* radikális minisztériuma követte. A storthing 1892 márc. 1. megszavazta N. külön konzuli képviseletét s mikor a király e határozatot nem szentesítette, a kormány lemondott, de a király nem fogadta el lemondását. Eközben a svéd képviselőház oly erélyesen tiltakozott a perszonál-unió egyoldalú felbontása ellen, hogy a Steen-kormány 1893 ápr. kénytelen volt visszalépni. Helyét ismét E. *Stang* foglalta el, ki alatt a storthing tovább folytatta ellenzéki magatartását. Leszállította a király és a trónörökös civillistáját és felmondotta 1895-re a közös konzuli képviseletet. Minthogy az 1894-iki választásokon ismét a radikálisok győztek, Stang 1895 jan. 31. lemondott. 1895 okt. 14. *Hagerup* állott a kormány élére, ki a storthing összes pártjaiból alakította meg minisztériumát. De a radikális párt e kormány működését is sikertelenné tette, amennyiben megújította a «tiszta» norvég tengerészeti lobogó alkalmazását s nem egyezett bele a civillista felemelésébe. Az 1897-iki választások a radikálisoknak nagy többséget szereztek, mire a kormány lemondott. 1898 febr. ismét *Steen* állott egy radikális kormány élére. Ugyanekkor feloszlott az a svéd-norvég bizottság, mely 1895 nov. óta tanácskozott — eredménytelenül — a közös ügyek kérdésében. 1898 ápr. 21. a storthing törvénybe iktatta az *általános választójogot* és harmadszor is megszavazta az önálló norvég kereskedelmi lobogót. Ebbe végre 1899 okt. 11. a svéd országgyűlés belenyugodott. 1902 ápr. 16. lemondott Steen miniszterelnök, miután a kormánypárt egysége megszünt az unióval kapcsolatos kérdésekben. Helyét a radikális *Blehr* foglalta el. Kormányába belépett *Ibsen* Szigurd, a nagy költő fia, ki a radikális többség határozatának ellenére 1903 márc. *Lagerheim* svéd külügyminiszterrel tárgyalásokba bocsátkozott a külön norvég konzuli képviselet kérdésében. Az oroszok erőszakos finnországi politikája azonban N. közvéleményére is hatással volt és igen sokan, köztük *Björnsterne Björnson* költő a Svédországgal való barátságos megegyezés mellett agitáltak. Így aztán az 1903-iki választásokon a radikálisok kisebbségben maradtak, mire *Blehr* visszalépett és *Hagerup* került ismét egy koaliciós kormány élére. Az új kormány a külön konzulátusok felállítását már megkezdte a közös külügyminiszter hatóságának fentartásával, de az orosz-japáni háború befejezése után N.-ban megint oly svédellenes hangulat támadt, hogy Hagerup kénytelen volt lemondani (1905 márc.).

Az új miniszterelnök, a radikális *Michelsen* (l. o.) társaival együtt el volt szánva a Svédországgal való unió erőszakos felbontására is. Mikor azután a *marokkói* bonyodalom európai háborúval fenyegetett, a storthing máj. 23. egyhangulag megszavazta a külön konzulátusokat. II. Oszkár király megtagadta e határozattól szentesítését, mire Michelsen lemondott. A király azonban nem fogadta el e lemondást. A kormány

tagjai erre letették hivatalukat s a storthing rendelkezésére bocsátották, a storthing pedig 1905 jún. 7. tartott gyűlésében kimondotta a *király letételét* és a *Svédországgal való unió felbontását*, egyúttal megbízta a Michelsen-kormányt az ügyek továbbvezetésével. A svéd király tiltakozott a storthing e «forradalmi» határozata ellen, összehívta a svéd országgyűlést, mely jún. 7. tiltakozott az unió egyoldalú felbontása ellen. Azt kívánta, hogy a storthing határozatát népszavazás alá kell bocsátani és nagy összeget szavazott meg a bekövetkezhető hadi intézkedésekre. Svédország ultimátumára a norvég nép aug. 13. 368,200 szóval 184 ellen az unió felbontása mellett nyilatkozott, a norvég kormány pedig kérést intézett a svéd kormányhoz az elszakadás békés elintézése érdekében. Erre a két kormány megbizottai aug. 31. *Karlstadban* összegyűltek. Itt a svéd megbizottak első sorban az új határerődök lebontását követelték s mikor a norvégek ebbe beleegyeztek, szept. 23. végleg megegyeztek. A karlstadi egyezséget a storthing okt. 9., a svéd országgyűlés pedig okt. 13. fogadta el. Miután N. így független állam lett, II. Oszkár okt. 27. lemondott a maga és családja részéről a norvég trónról.

Még a függetlenség kivívása előtt felajánlotta a forradalmi kormány *Károly* dán hercegnek, IX. Keresztély dán király unokájának a norvég trónt, de ez csak a válság megoldása után volt hajlandó azt elfogadni. Az egyre jobban erősödő köztársasági párttal szemben a kormány kivitte, hogy a storthing népszavazás alá bocsátotta a királyválasztás kérdését. A nov. 12—13-án megtartott népszavazás 259,563 szóval 69,264 ellen elfogadta Károly herceg jelöltségét. Erre a storthing nov. 18. egyhangúlag királlyá választotta Károly herceget, ki elfogadta a választást és *VII. Haakon* néven nov. 25. feleségével, *Maud* angol hercegnővel (VII. Eduárd leányával) és kis fiával, *Sándorral* (Olaffal) ünnepélyesen bevonult Krisztiániába. Nov. 27. tette le az esküt az alkotmányra és Michelsent bízta meg továbbra is a kormány vezetésével. Ünnepélyes megkoronázása 1906 jún. 22. történt Drontheimban.

A függetlenség kivívása után a storthing intézkedéseket tett N. önálló diplomáciájának és honvédelmének berendezésére. Az 1906 nyarán megejtett választások azonban megingatták a Michelsen-kormány állását, de a mérsékelt baloldal segítségével mégis több fontos törvényt sikerült megalkotnia. Igy 1907 nyarán megadta a községi választójoggal biró nőknek a képviselőválasztójogot is. Minthogy 1906 végétől egymásután váltak ki a kormány tagjai, 1907 okt. 28. Michelsen is megvált állásától. Az új kormány élére a volt külügyminiszter, *Lövland* állott. Ő fogadtatta el a storthinggal 1908 jan. 18. azt a fontos szerződést, melyet még elődje kötött a négy északi nagyhatalommal *(Anglia, Németország, Franciaország* és *Oroszország)*. Eszerint N. kötelezi magát, hogy területéből senkinek sem enged át valamit, viszont a négy hatalom biztosítja N. függetlenségét és területi integritását. A storthing ezután majdnem egyhangúlag (febr. 29.) eltörölte a koronázás szertartását N.-ban, márc. 13. pedig bizalmatlanságot szavazott a Lövland-kormánynak. Ekkor *Knudsen* (l. o.) pénzügyminiszter, volt republikánus alakított új kormányt. 1909 aug. keresztülvitte ugyan a norvég hadsereg újjászervezését és létszámemelését, de az okt.—nov.-i választásokon pártja nagy vereséget szenvedett, ennek következtében 1910 jan. beadta lemondását. Utóda, a mérsékelt *Konow*, bár kicsiny többséggel rendelkezett, mégis több hadügyi és szociális reformot vitt keresztül a storthingban. A békés hangulatot a *norvég népnyelv* (maal) érdekében indított mozgalom zavarta meg. E mozgalom hívei a hivatalos dán nyelv helyébe a mesterkélten feltámasztott népnyelvet akarták helyezni. Konow maga is a mozgalom mellett nyilatkozott, ami a kormány bukására vezetett. 1912 febr. hivatalnok-kormány alakult a konzervativ *Bratlie* vezetése alatt, ki a hadügyi tárcát is vállalta. Bár e kormány a storthingban heves támadásoknak volt kitéve, mégis nagy összeget kapott hadihajók és parti erődök építésére. Az 1912 okt.-i választásokon a konzervativ-liberális szövetség azonban súlyos vereséget szenvedett, mire Bratlie lemondott és 1913 jan. 31. *Knudsen* került ismét a kormány élére. A radikális többség 1913 jún. 11. eltörölte a király vétójogát s a nőknek is megadta az általános képviselőválasztó jogot. 1914 aug. a világháború kitörésekor N. kinyilatkoztatta semlegességét és egyezséget kötött Svédországgal annak megóvása érdekében. Ugyanezt a eélt szolgálta 1914 dec. 18-án a malmői találkozás, amelyen Norvégia, Dánia és Svédország királyai vettek részt külügyminisztereikkel együtt.

Irodalom. Brackstad, The constitution of the Kingdom of Norway, London 1905; Dyring, Kongeriget Norge, dets geografi, Porsgrund 1904; Daniels, Home life in Norway, London 1911; Mohn, La Suède et la révolution Norvégienne, Paris 1905; Monroe, In Viking Land, Boston 1908; Spender, Two winters in Norway, London 1902; Wood, Norwegian Byways, London 1903; Diplomatarium Norvegicum, Krisztiánia, 1847—1903, 17 köt.; Norges gamle Love indtil 1447 u. o. 1846—1904, 6 köt.; Boyesen, History of Norway, London 1886; Överland, Illustreret Norges Historie, Krisztiánia 1885—95, 5 köt.; Munch, Det norske Folks Historie, u. o. 1852—63, 8 köt., 1387-ig terjed; Sars, Udsigt over den norske Folks Historie, u. o. 1871—91, 4 köt. és Norges politiske Historie 1815—85, u. o. 1904; Bang, Udsigt over den norske Kirkes Historie under Katholicismen, u. o. 1887 és Den norske Kirkes Historie 1536 til 1600, u. o. 1893—95.; Edén, Die schwedisch-norwegische Union und der Kieler Friede, Leipzig 1895; Nansen, Norwegen und die Union mit Schweden, u. o. 1905; Nordlund, Die schwedisch-norvegische Krise in ihrer Entwickelung, Halle 1905; Fleischmann, Das Staatsgrundgesetz des Königreichs Norwegen, Breslau 1912; Aall és Gjelsvik, Die norvegisch-schwedische Union, u. o. 1912; Halász, Utam a lappok földjén, Budapesti Szemle 1891; Hermann O., Az északi madárvilág országából, Természettud. társulat kiadványa.

Norvég irodalom, l. *Skandináv irodalom.*

Norvég művészet. A kereszténység befogadása után Norvégia külföldről kölcsönözte egyházi művészetét. A középkori építészet legnagyszerűbb emléke, a trondhjemi székesegyház, mind román és kora csúcsíves részeiben, mind fejlett csúcsíves (XIII. sz. 2-ik fele) főrészében normann-angol hatás alatt áll, úgyszintén a stavangeri székesegyház is. Önállót alkotott azonban a N. a régi hagyományokon (hajóépítés!) alapuló faépítészet terén. A XI—XII. sz.-ra is visszamenő fatemplomok érdekes szerkezetükkel,

festői hatásukkal, gazdag ornamentikájukkal válnak ki. Kiemelendők pl. az urnaesi, borgundi, hitterdali, goli (most Bygdőben, Krisztiánia mellett) fatemplomok. A faépítészet a középkoron túl, a renaissance korában is érvényben maradt mind a templom-, mind a magánépítészetben. Norvégia a vele politikailag soká összefűzött Dánia és Svédország mögött a művészet terén háttérben maradt és csak a XIX. sz. óta mutat föl önálló törekvéseket. Az építészet ott alkotja a legértékesebbet, ahol a régi hagyományokra, főleg a faépítészetre támaszkodik. A szobrászok közül *Michelsen Hans* (1789—1859), *Middelthun Julius* (1820—86.) és a modern *Vigeland Gustav* említendő. Nagyobb a jelentősége a norvég festészetnek, amelynek — német hatás alatt — *Dahl Johan Clausen* (1788—1857) mintegy megalapítója. Míg ő a norvég természet szépségeit dicsőítette, *Tidemand Adolf* (1814—16), a düsseldorfiak tanítványa, a norvég népéletet juttatta érvényre. A régibb és újabb irányok között állott *Gude Hans* (1825—1903.) A genrefestésnek *Schmidt-Hansen Carl* (1841—1907), a tájképnek *Munthe Ludvig* (1841—96) kiváló képviselője. A 70-es években főleg Münchenbe járnak a norvég festők tanulni, azután Párisba és a hazai tárgyak, a norvég komolyság, az északi hagyományok mellett, amelyek némelyeken meglátszanak, általában a nemzetközi festészet fejlődését tükröztetik vissza. A legkiválóbb festők: *Munthe Gerhard*, a díszítő művészetben is, *Peterssen Eiliff*, a franciává vált híres *Thaulow Fritz* (1847—1906.), *Krohg Christian*, *Heyerdahl Hans*, *Werenskiold Erik*, a jeles illusztrátor, *Wentzel Gustav* és a legmodernebb: *Munch Edvard*.

Norvég nyelv és *irodalom*, l. *Skandináv irodalom*.

Norvég salétrom, Norvégiában készült salétromsavas mész, melyet elektromos erő hatására a levegő szabad nitrogénjéből állítanak elő. Trágyázó hatása a közönséges chilisalétroméval megegyezik, sok esetben még jobb, mert mésztartalma is javítja a talajt és nem okoz kérgesedést.

Norvég tenger, az Északi Jeges-tenger (l. *Jeges-tenger*) D.-re benyúló része Grönland, Izland, Skócia, Norvégia és Spitzbergen közt. Atlag 2000 m. mély, legnagyobb mélysége 3100 m., az Atlanti-oceántól s a Barents-tengertől sekélyebb padok választják el. Halászata jelentékeny. V. ö. *Helland Hansen* és F. *Nansen*, The Norwegian sea (Bergen 1909).

Norwalk, 1. kikötőváros Connecticut északamerikai állam Fairfield countyjában, (1910) 24,211 lak., tengeri fürdő és nyaralóhely, vasipar, gyapjúszövés. — 2. *N.*, város, Huron county székhelye Ohio északamerikai államban, (1910) 7858 lak., vasöntés, gépgyártás, fűrész- és őrlőmalmok.

Norwich (ejtsd: nórrics), 1. *Norfolk* angol county *fővárosa* és anglikán püspökség székhelye, (1913) 123,288 lak., mustár, sör-, cipő-, ecet-, gazdasági gépgyártás, selyemsál, musszlin- és damasztszövés. N. igen régi város. Kiválóbb épületei: a XI. sz.-ban normann ízlésben megkezdett székesegyház, a püspöki palota; az 1880. restaurált Szt. Péter Mancroft-templom, amelyet Anglia egyik legszebb templomának tartanak; a muzeum természetrajzi gyüjteménnyel és könyvtárral stb. N. a rómaiak idejében Venta Icenorum, 1017. Kanut királynak volt székhelye. 1915 szept. 8. és 1916 jan. 31. éjjelén német léghajók bombázták és nagy károkat okoztak a városban.

2. *N.*, város Connecticut északamerikai állam New London countyjában, a Yantic és Shentucket közt, amelyek itt a hajózható Thames folyóvá egyesülnek, (1910) 20.367 lak. Van akadémiája muzeumi gyüjteményekkel; pamut-, papir-, bőripara. A régi indiánus temető ősidők óta a mohikánok temetkezőhelye volt. A mohikánok némi keverék-maradványai a 8 km.-re fekvő *Mohegan* faluban laknak.

Norwood (ejtsd: norvudd), község, illetőleg London egyik elővárosa, (1911) 62,296 lak., vakok intézetével, őrültekházával, agyagiparral.

Nosce te ipsum (lat.) a. m. ismerd meg magadat, l. még *Gnóti szeautón*.

Nosean (ásv.), l. *Szodalit*.

Noseda *Károly*, karmester, szül. Pesten 1863 júl. 19. Az Országos Zeneakadémián Erkel Ferenc, Nikolics, Ábrányi és Koessler voltak a mesterei. 1898—1914. az Operaház karigazgatója volt. 1879 óta a budapesti szervita-téri templom orgonása és karmestere; a Nemzeti Zenede tanára. Zeneszerzeményei főkép műdalok és egyházi kompoziciók.

Nosema apis *Zander* (állat), a Véglények (Protozoa) törzsébe, a Spórás állatkák (Sporozoa) osztályába, a Cnidosporidia rendbe tartozó élősködő véglényfaj. A házi méh középbelét kibélelő hámsejtekben él. Elszaporodva a méhek «hasmenését» okozza, mely néha egész méhcsaládokat teljesen elpusztít.

Nosema bombycis (*Glugea bombycis* Thelohan, állat), a Véglények (Protozoa) törzsébe, a Spórás állatkák (Sporozoa) osztályába, a Cnidosporidia rendbe tartozó élősködő véglényfaj. Különböző hernyók (Bombyx mori L., Gastropacha neustria L., Arctia caja L. stb.) belében, zsírtestében, ivarszervében, petéiben, tracheáiban, Malpighi-edényeiben élősködik. Különösen nagy károkat okoz a selyemtenyésztőknek, mert a selyemhernyókat olykor nagy mértékben pusztítja. A N. okozza a selyemhernyók pébrine nevű betegségét, melynek veszedelmes voltát eléggé megvilágítja az az adat, hogy 1856. Franciaországban e betegség következtében a selyemtermelés a rendes termelésnek egynegyedére csökkent; az összes kárt, amit 1867-ig okozott, egy milliárd franknál nagyobb összegre becsülik. (L. *Pébrine*). A N.-t felfedezője *Cornalia-féle testecskéknek* nevezte és a baktériumokhoz számította.

Noskovci, adók. Verőcze vm. szlatinai j.-ban, (1910) 967 horvát és magyar lak., vasútállomás táviróval s u. o. postahivatal.

Noso . . . (a görög νόσος-tól, ami betegséget jelent), összetételekben gyakori. Összetételeit l. *Nozo . . .*

Nosophen, l. *Nozofén*.

Nospolya (növ.), l. *Mespilus*.

Nossa Senhora da Victoria, l. *Victoria*.

Nossa Senhora de Belém, l. *Pará*.

Nossa Senhora do Desterro (v. csak *Desterro*), braziliai város, l. *Florianopolis*.

Nossen, város Drezda szász kerületi kapitányságban, a freibergi Mulde mellett, (1910) 5132 lak., gép-, papir-, kocsigyártással, enyvfőzőkkel.

Nosseni, *Giovanni Maria*, olasz építész és szobrász, szül. Luganóban 1544 máj. 1., megh. Drezdában 1620 szept. 20. 1573-ban vándorútra indult, Firenzében Giovanni da Bolognával érintkezésbe jutott, 1575. pedig Drezdába utazott, ott Ágost választófejedelem szolgálatába lépett és nagy befolyást gyakorolt a szászországi renaissance kifejlődésére. Legkiválóbb művei a szász uralkodóház tagjainak síremlékei a freibergi székesegyházban, a drezdai Sophienkirche oltára stb.

Nossig, *Alfred*, lengyel író, szül. 1864 ápr. 18. Lembergben. Lengyel és német nyelven számos szépirodalmi és szociológiai művet írt. Első drámája, mely 1885. jelent meg Lembergben, a Tragedya myśli, melyet ő maga Die Tragödie des Gedankens címmel fordított németre (Berlin 1904). Német nyelven írt szinművei: Göttliche Liebe (Dresden 1899, 2. kiad. Berlin 1905) és Die Hochstapler (Leipzig 1902). Szociológiai munkái nagyrészt zsidó hitsorsosait érintő kérdésekkel foglalkoznak. Tanulmányai közül nevezetesebbek: Jüdische Statistik (Berlin 1903); Das jüdische Kolonisationsprogramm (u. o. 1904); Versuch einer Kritik der Lehre Spinozas (Stuttgart 1895) és Die Revision des Socialismus (2 köt., Berlin 1901—1902).

Nosszi Bé *(Nosszi Variu)*, szakadozott partú sziget Madagaszkár ÉNy.-i részén, 293 km² ter. s kb. 9000 lak. N. vulkáni eredetű s termékeny földjét kis patakok öntözik, amelyen rizs, kukorica, banána, maniok, újabban sok cukornád, továbbá vanilia és indigó terem. A főhely Hellville (1000 lak.). 1841 febr. 13. Hell admirális a francia kormány nevében birtokba vette.

Nosszi Burah, sziget, l. *Sainte-Marie*.

Nosszovka, falu Csernigov orosz kormányzóságban, (1907) 15,551 lak., szeszégetőkkel és marhakereskedéssel.

Nostitz-Rieneck, *Hermann*, gróf, cs. és kir. lovassági tábornok, szül. 1812 júl. 29., megh. Prágában 1895 dec. 27. A császári seregben mint lovastiszt szolgált s 1848. az 1. sz. (Civalart) dzsidásezred alezredese volt. Ezredével részt vett Windischgraetz herceg téli hadjáratában. Az 1849-iki nyári hadjáratban a II. hadtest *Colloredo*-hadosztályába volt beosztva s különösen kitünt az aug. 3-iki csatában, amikor Klapka kitörő támadása alkalmával Pusztaherkálynál kemény ellenállásával megmentette a hadosztályt a teljes megsemmisítéstől. Ezért a Mária Terézia-rendet kapta s 1851. dandárparancsnokká lépett elő. 1859-ben táborszernagy, 1864. erdélyi helyettes főparancsnok lett. 1867-ben vonult nyugalomba s megkapta a lovassági tábornoki rangot.

Nostoc *Vauch.* (növ.), a hasadómoszatok (kékmoszatok) génusza, melynek mintegy 60 faja édes vizekben és nedves talajon él. Nedves állapotban többé-kevésbbé kocsonyás, sikamlós, hártyás, szabálytalan alakú telepeket alkot. Színe ilyenkor olajzöld v. sötétzöld. Szárazon vékony fekete hártyákká zsugorodik össze. Sejtjei olvasószerűen illeszkednek egymáshoz és kocsonyás anyagban foglalnak helyet. Nagyon gyakori a *N. commune*, amelynek hártyás telepei olykor, kivált eső után, hihetetlen mennyiségben fedik a talajt.

Nostos (gör.), l. *Nosztosz*.

Nostradamus (tkp. *Michel de Notre-Dame)*, asztrológus, szül. Rémyben (Provence) 1503 dec. 14., megh. Salonban 1566 júl. 2. Marseilleben orvostant tanult, de azután jövendölésre és bűvészkedésre adta magát. Saloni magányából jóslatokat bocsátott világgá rímes négysoros versekben, melyek nagy feltünést keltettek. Medici Katalin udvarába hívta, IX. Károly király pedig udvari orvosává nevezte ki. Jövendölései Centuries c. alatt Lyonban (1558. és többször, Páris 1866) nyomtatásban is megjelentek. V. ö. *Haitze*, Vie de Mich. N. (Aix 1712); *Kellen*, N.-Bibliographie, (Börsenblatt für d. deutschen Buchhandel, 1904 jan.) — N. fia, ifj. *Michel N.*, egy Traité d'astrologie c. munkát írt (1563).

Nostrificatio (új-lat.), tágabb értelemben a. m. honfiusítás, l. *Állampolgárság*. — *N.* szükebb értelemben a külföldön szerzett doktori diplomának belföldön való érvényesítése.

Nostro-letét, a bankok által más bankoknál elhelyezett letétek szemben azokkal a letétekkel, melyeket az üzletfelek a bankoknál helyeznek el. L. *Konto mio*.

Nostro-számla, l. *Konto mio*.

Noszairi, a Libanon-hegységben Tripolisz körül, a part mentén egészen az Orontesz torkolatáig lakó földmíves paraszt nép, mely az iszlám külső leple alatt a szir ősvallásnak (égi testek imádása) keresztény elemekkel vegyült maradványát őrzi. A N.-k vallása a siita iszlám legtúlzóbb formáiból ágazik el, amennyiben Alit, kit képletesen a «méhek urának» neveznek, az istenség megtestesülésének hiszik. E hitük azonban a háromság képzetével van összekapcsolva: Ali, Mohammed és Mohammed egy híve, Szelmán al-Fáriszi isteni háromságot alkotnak, melyet a neveik kezdőbetüiből alakult «AMSz» formulával jelölnek. A mohammedán (siita) ünnepeken kívül némely ó-perzsa ünnepet is ülnek, a nórúzt (l. o.) és a mihradzsán őszi ünnepet; a kereszténységből átvették a karácsonyt, szertartásaikban a bor konszekrációját. Szigorú titkolódzásuk dacára 1847. Catafagónak, a beiruti porosz konzulátus dragománjának sikerült egy N.-katekizmust megszerezni és közzétenni, 1865-ben pedig a protestáns vallásra áttért N., Szuleimán Efendi Adani, dogmatikájukról, szertartásaikról és szokásaikról arab nyelven egy külön könyvben számolt be, mely angol nyelvre fordítva az American Oriental Society folyóiratában (1866) jelent meg. Körülbelül 75,000-en vannak, kik tanaik némely árnyalataira nézve maguk közt szektákra oszolnak. V. ö. *Dussaud*, Histoire et religion des Nossairis (Paris 1900); *Goldziher*, Előadások az iszlámról (Budapest 1912).

Noszairiták, l. *Noszairi*.

Noszicz, község, l. *Vágormos*.

Noszlop, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 1756 magyar lak., postahivatal; u. t. Devecser.

Noszlopy *Gáspár (noszlopi)*, 1848—49-iki kormánybiztos és guerilla-vezér, szül. Vrácsikon

(Somogy vm.) 1820—22. körül, megh. Pesten 1853 márc. 3. A szabadságharc előtt Somogy vm. marczali-i kerületének szolgabirája volt. 1849 tavaszán Kossuth Somogy és Tolna vm. kormánybiztosává és katonai parancsnokává nevezte ki. Ez állásában fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki. 3000 főnyi, jobbára hiányosan fegyverzett csapatával 1849 jún.-aug. folyton nyugtalanította Nugent táborszernagy 8000 főnyi hadtestét. Aug. végén N. csapata Komáromba vonult be s ott a 127. honvédzászlóaljat alkották belőle, ő azonban kinn maradt és még Komárom kapitulációja után is folytatta a guerilla-harcot a Bakony vidékén. 1850 ápr. elfogták, de a Ludoviceum kórházából ügyesen megmenekült és hosszas bujdosás után Kecskeméten talált menedékhelyet. Itt többekkel azt a vakmerő tervet eszelte ki, hogy egy felfegyverzett csapat élén az 1852 jún. Kecskeméten átutazó *Ferenc József* császárt elfogja. A terv kivitele azonban elhalasztódott s nemsokára az osztrák csendőrség tudomására jutott. N.-nak sikerült Kecskemétről elmenekülnie, de társait mind elfogták s hosszas üldözés után 1852 nov. ő is fogságba jutott. N.-t 1853 márc. 3-án akasztották fel Pesten az Ujépület udvarán, úgyszintén *Jubál* Károly műegyetemi tanárt és *Sárközy* Aurél földbirtokost, *Andrássffy* Károly volt testőrhadnagyot pedig ugyanaznap Bécsben főbelőtték. A *N.-összeesküvés* többi tagjait, *Bobory* Károly czeglédi róm. kat. plébánost, *Szabó* Károly czeglédi református lelkészt, *Zabolay* Károly guerilla-hadnagyot, *Gál* József honvédfőhadnagyot és *Vasváry* Ferenc kecskeméti birtokost hosszabb várfogságra ítélték. V. ö. *Vasváry* Ferenc, A N.-féle összeesküvés (Hazánk, V—VI. köt., Budapest 1886); *Kacziány* Géza, Magyar vértanuk könyve (Budapest 1906).

Noszoly, kisk. Szolnok-Doboka vm. kékesi j.-ban, (1910) 850 oláh és magyar lak.; u. p. Buza, u. t. Czege.

Nosztalgia (gör.) a. m. honvágy.

Nosztoi (gör.) a. m. *nosztosz*-ok, hazatérések. L. *Nosztosz* és *Epikus ciklus*.

Nosztosz (gör.) a. m. hazatérés, visszatérés. Igy nevezik azokat a régi, de elveszett eposzokat vagy epikus dalokat, melyek egyes görög hősöknek Trója alól való hazatérését tárgyalták. A legkiválóbb, epopéává bővült N. az Odysseia.

Nosztrázia *(nostrasia*, gör.), a. m. honvágy.

Noszvaj, nagyk. Borsod vmegye mezőkövesdi j.-ban, (1910) 1576 magyar lak.; u. p. és u. t. Bogács.

Nota (lat.) a. m. jegy, bélyeg; továbbá az emlékezetben tartásra szolgáló, valamint diplomáciai jegyzék; *ad notam* venni valamit a. m. jól megjegyezni.

Nota, *Alberto*, olasz vigjátékiró, szül. Torinóban 1775 nov. 15., megh. u. o. 1847 ápr. 18. Legjobb darabjai a jellemvigjátékok (La Lusinghiera, Il progettista stb.), melyekben Goldonit utánozta. Összes művei Teatro comico (Torino 1842—43) címen jelentek meg.

Nóta (a lat. *nota musica*-tól), a régibb közhasználatban általában minden magyar népies zenei műforma neve, legyen az dal, tánc-zene vagy akármilyen forma. Legtöbbször a népdal, de a hallgató toborzó, körmagyar, palotás, kalákás, figura stb. is.

Notabene (lat., rövidítve *N. B.* vagy *n. b.)* a. m. jól megjegyezd. Levelek végén az utóirat elé figyelmeztetésül irják rövidítését. Főnévi értelemben: ismertető jel.

Notabile, város, l. *Cittavecchia*.

Notabilis (lat.) a. m. észrevehető, felismerhető; *notabilitas*, kitünőség, előkelőség, továbbá valamely kiváló ember.

Notables (ejtsd: notábl), a francia előkelők, akiket a királyok a rendi gyűlés (États généraux) mellőzésével fontosabb államügyek megvitatására össze szoktak néha hívni. Nevezetes volt az 1787 febr. 22. — máj. 5. megtartott *N.-gyűlés*, melyet XVI. Lajos király *Calonne* pénzügyminiszter javaslatára hívott egybe. A gyűlés azonban Calonne ellen fordult és megtagadta tőle a kívánt adót. Másodszor 1788 nov. hivta össze a N.-okat a király *Necker* tanácsára, de ekkor megellenezte, hogy az egybehívandó rendi gyűlésbe a polgári rend ugyanannyi képviselőt küldjön, mint a papi és nemesi rend együttvéve. V. ö. *Chérest:* La chute de l'ancien régime (Paris 1884—86, 2 köt.); *Wahl:* Die Notabelnversammlung von 1787 (Freiburg 1899).

Notacanthidae (állat), l. *Tüskéshátúhal-félék*.

Notacanthus (állat), l. *Tüskéshátúhal-félék*.

Nota censoria (lat.), az a megrovó megjegyzés, melyet a római cenzor rendeletére a polgárok jegyzékében valakinek neve mellé igtattak. Ha ez az erkölcsi megrovás szenátort ért, ezt a szenátus tagjai sorából törölték.

Nota infidelitatis (lat.), l. *Hűtlenség*.

Notalgia (gör.), a. m. hátfájás.

Notaris *(De Notaris), Giuseppe*, olasz botanikus, szül. Milanóban 1805., megh. Rómában 1877 jan. 22. 1871 óta Rómában volt a botanika tanára. Nevezetesebb munkái: Syllabus muscorum in Italia et in insulis circumstantibus hucusque cognitorum (Torino 1838); Mycromycetes Italici novi vel minus cogniti (u. o. 1841—44, 12 tábl.); Musci Italici (I. füzet. Genova 1862, 35 tábl.); Sferiacei Italici (u. o. 1863, 25 tábl.).

Notarius (lat.) a. m. jegyző.

Note sensible (franc., ejtsd: nót szañzíbl), a zenében a. m. átvezető hang, vagyis minden skála 7-ik foka.

Noth, *Julius*, osztrák geológus, szül. 1846. a galiciai Barwineken. Mint petroleumkutató geológus elsősorban a galiciai Stawczany, Myscora, Zmigród községek telepeit tanulmányozta. 1911. hosszabb ideig tartózkodott a délafrikai Orange-River vidékén petroleumkutatások céljából. Számos munkát írt a magyarországi petroleumkutatásokról, amelyek 1885., majd 1907. a Földtani Közlönyben jelentek meg. A bécsi szaklapokban főkép a galiciai petroleumtelepeket ismertette. Irt a magyarországi földigázkutatásokról is egy tanulmányt (1912, Földtani Közlöny, 42. kötet).

Nothnagel, *Hermann*, német orvos, szül. Alt-Lietzegörickében 1841 szept 28., megh. Bécsben 1905 júl. 7. Berlinben tanult, majd egyetemi magántanár lett 1865. Königsbergben, 1868. Ber-

linben és 1870. Boroszlóban. 1872-ben a poliklinika és gyógyszertan tanára a freiburgi egyetemen, 1874. a belgyógyászat rendes tanára Jénában 1882. a bécsi egyetemen a belgyógyászat rendes tanára, ahol haláláig működött. N. tudományos dolgozatai felölelik a belgyógyászat csaknem minden ágát, sokat foglalkozott az idegrendszer és az agyvelő ép és kóros működéseivel, a szív és bél betegségeivel, az Addison-kórsággal stb. Különösen elévületlen érdemeket szerzett tankönyveivel. Ezek közül nevezetesebbek: Handbuch der Arzneimittellehre (8 kiadást ért); Topische Diagnostik der Gehirnkrankheiten; Epilepsie (a Ziemssen-féle nagy Belgyógyászatban). 1894-től, többek közreműködésével, szerkesztette a Specielle Pathologie und Therapie című, számos kötetből álló nagy gyüjteményes munkát. Műveiből magyarul megjelent: A halálról (ford. *Schmidt* Béla, Budapest 1914). 1910-ben a bécsi egyetem árkádjában szobrot állítottak emlékére.

Nothofagus *Bl.* (növ.), a bükkfával rokon génusz, de örökzöld, 12 fajjal Dél-Amerika legdélibb részén, Újzélandon és Dél-Ausztráliában. A chilei fajok kemény értékes fáját felhasználják.

Nothomb (ejtsd: notoñ), *Jean Baptiste, baron de,* belga államférfiú, szül. Messancyban 1805 júl. 3., megh. Berlinben 1881 szept. 16. Nagy része volt az új belga alkotmány kidolgozásában, 1831—1837-ig külügyminiszter, 1837—40-ig közmunkaügyi miniszter volt. 1841-ben belügyminiszter lett, 1843—45-ig pedig egy mérsékelt klerikális kabinet élén állott. 1852-ben báróvá és berlini követté nevezték ki. Fő műve: Essai historique et politique sur la révolution belge (Bruxelles 1876, 4. kiad.). V. ö. *Juste,* Le baron N. (Bruxelles 1874, 2 köt.) és Souvenires du baron N. (u. o. 1882).

Notidanidae *(Fésűsfogú cápák,* állat), l. *Cápa.*

Notification (franc., lat. *notificatio),* alatt a nemzetközi jogban oly értesítést értünk, amelynek az a célja, hogy nemzetközi jogi hatást idézzen elő. Igy a háborús állapot kitöréséről a semleges államokat értesítik s ez értesítés azt idézi elő, hogy az értesítés vételétől kezdve beállnak azok a jogok és kötelességek, amelyek a háború következtében a semleges államokat illetik v. terhelik. Ez az ú. n. N. générale. Példáját l. az 1913 XLIII. t.-c. 5. §-ában közölt III. egyezmény 2. cikkében. Beszélhetünk N. spéciale-ról is, aminek példája lehet az 1913. XVIII. t.-c. 5. §-ában közölt IX. egyezmény 3. cikke.

Notio (lat.) a. m. ismeret, fogalom.

Notiométer (gör.) a. m. *higrométer* (l. o.).

Notker, több kiváló Szt. Benedekrendű szerzetesnek neve St. Gallenben. Mint rendjüknek díszei különösen felemlítendők: 1. *N.*, boldog *(Balbulus* [a. m. hebegő] melléknévvel), szül. 830—840 között Elggben (Zürich kanton), megh. 912 ápr. 6. A tudományok körül való fáradhatatlan működésén kívül különösen az egyházi zenében szerzett magának érdemeket. Alapítója és költője az ú. n. Sequentiáknak, melyeket legnagyobbrészt maga zenésített meg. — 2. *N.* (*Physicus* [a. m. orvos] melléknévvel), orvos és festő. A X. sz. közepén élt a st. galleni kolostorban, megh. 975 nov. 12. A szerzet templomát freskókkal festette be és sok kéziratot festett iniciálékkal díszített fel. Számos himnuszt is tulajdonítanak neki. Orvosi ismeretei folytán I. Ottó császár udvarában nagy tekintélye volt. — 3. *N.*, prépost, később lüttichi püspök, tekintélyes mint tudós és politikus. Megh. 1008 ápr. 10. — 4. *N.*, *Labeo* (nagyajkú) v. *Teutonicus* (német). Megh. 1022 jún. 29. pestisben. A német nyelv ápolása körül — új hangsúlyrendszerrel — nagy érdemei vannak.

Noto, 1. folyó, l. *Asinaros.* — 2. *N. (N. nuovo),* város, N. járás és püspökség székhelye Siracusa olasz tartományban, a jóni tenger közelében, (1911) 31,625 lak., olaj-, bor- és mandulatermelés. N. 1703. épült 8 km.-re *N. Vecchiótól,* amelyet 1693. földrengés döntött romba.

Notochorda, egyértelmű a gerinchúrral (chorda dorsalis), l. *Chorda.*

Notogaea, állatföldrajzi terület, mely Ausztráliát és a körülötte fekvő szigeteket foglalja magában. L. *Állatföldrajz.*

Notográf, l. *Melográf.*

Notonecta (állat), l. *Hátonúszók.*

Notopoda (állat), l. *Rövidfarkú rákok.*

Notopteridae (állat), l. *Tollashátú halak.*

Notopterus (állat), l. *Tollashátú halak.*

Notopus *de Haan.* (paleont.), l. *Rákfélék.*

Notorietas (lat.), l. *Köztudomás.*

Notorius (lat.) a. m. közismert, köztudomású. L. *Köztudomás.*

Notornis *Ow.* (állat), a Darualakuak rendjének és a Guvat-félék családjának egyik kihalt neme, amely Új-Zélandon élt. A *N. mantelli* Gould kékeszöld tollazatú, szárnya és farka lágy tollú; repülni nem tudott. Egy-egy példányban még újabb időben is előkerült.

Notoryctes typhlops (állat), l. *Erszényes vakondok.*

Notos, az esőt hozó déli szél görög neve. A görögök a N.-t ép úgy, mint a *Boreast* és *Zephyrost* megszemélyesítették s mint ezeket, úgy N.-t is Astraios (a csillagos ég) és Eos (a hajnal) fiának mondták.

Nototrema *Günth.* (állat), a Békák rendjébe, a Leveli békák *(Hylidae)* családjába tartozó békanem, melynek nősténye a háton kb. 9 cm. mély, hátrafelé nyiló költőtáskát visel. A hím párzás alkalmával ebbe a költőtáskába kotorja be a megtermékenyített petéket és a kikelő fiatalok egész átváltozásukat ott élik át. Hat faj ismeretes, melyek mind Amerika trópusi részeiben honosak. Legismertebb faja az erszényes béka *(N. marsupiatum* Günth.). Háta kékes olajzöld, fekete hosszanti foltokkal, hasa fehéres. Hossza 6—7 cm. Hazája Mexikó és Peru.

Noto-zero *(Nuot-jauri, Nouot-järvi),* 440 km² területű tó Archangelszk orosz kormányzóságban, a lappok félszigetén. A halakban gazdag tó partjai erdősek.

Notra ciruelillo v. *ceruelillo* (növ.), l. *Embothrium.*

Notre-Dame (franc., ejtsd: notrdám). 1. A boldogságos Szűz Máriának francia elnevezése, a. m. Mi Asszonyunk. Így nevezik gyakran a Mária-templomokat (leghíresebb a párisi székesegyház) és a Mária-kegyhelyeket is Franciaországban. —

2. E néven a kat. egyházban több nőtestvérület (congregatio) létezik. Legnevezetesebb és legismertebb az, melyet 1597. alapított Fourier Péter mataincourti plébános (szent, szül. Mirecourtban (Lotharingia) 1565 nov. 30., megh. Grayben (Haute-Saône) 1640 dec. 9. Boldoggá 1730., szentté 1897. avatták. Ünnepe júl. 7.) A kongregáció célja a nőnevelés és bizonyos akadályok miatt csak 1628 aug. 8. nyert pápai megerősítést. A kongregáció hamar elterjedt Francia-, Németországban és Belgiumban és egyebütt (Amerikában is). Hazánkban Budapesten, Pozsonyban, Pécsett, Temesvárott stb. van ilyen kongregáció.

Notre Dame-hegység, l. *Appalach.*

Notte, folyó Potsdam porosz kerületben, a Dahme mellékfolyója. Mélysége 0·9 m., mint *N.-csatorna* a Mellen-tóig (22 km.) hajózható.

Nottebohm, *Gustav,* német zenetudós, szül. Lüdenscheidben (Westfalen) 1817 nov. 12., megh. Grácban 1882 okt. 29. Kiváló Beethoven-kutató volt. Nevezetes művei: Ein Skizzenbuch von Beethoven (1865); Schematisches Verzeichniss der in Druck erschienenen Werke von Beethoven (1868); Beethoveniana (1872); Beethovens Studien (1873); Ein Skizzenbuch von Beethoven aus dem Jahre 1803 (1880); Zweite Beethoveniana (1887). Kompozicióí közül zongoranégyesét és Bach-variációit emeljük ki.

Notter *Antal,* egyházjogi iró, egyetemi tanár, szül. 1871 febr. 5. Temesváron. Jogi tanulmányait Budapesten végezte; egyszersmind hirlapiró volt. 1900-ban a Szent István-társulat titkárának választották. 1907-ben a nagyváradi jogakadémia tanárává, 1909. a budapesti egyetem egyházjogi tanárává nevezték ki. Számos egyházjogi, valamint filozófiai értekezést írt folyóiratokba; megírta a Szent István-társulat történetét. Önállóan megjelent nagyobb művei: *A szabad akarat* (Budapest, 1908); *A szerzetesi professzió egyházi és világi jog szerint* (1908); *Eljegyzés és házasságkötés a Ne temere dekrétum szerint* (1909).

Nottingham (ejtsd: nottinghem), 1. *Nottinghamshire,* angol county Yorkshire, Lincolnshire, Leicestershire és Derby közt, 2135 km² ter., (1911) 716,517 lak. Földje nagyon termékeny s hegyeiben gazdag széntelepek vannak. A fontosabb iparágak: selyem-, pamutfonás, sör-, malátagyártás és cipőkészítés. — 2. *N.,* az ugyanily nevű angol county *fővárosa,* kat. püspök székhelye, a Trent balpartján, (1913) 264,735 lak., virágzó iparral, melyek között a legfontosabb a harisnyakötés és csipkekészítés, továbbá a pamutfonás, gépgyártás, a drót-, vas- és rézárúkészítés, a sör-, cement-, malátagyártás és téglaégetés. Különböző kulturális és egyéb közintézményei közül a kiválóbbak: az University college, az iparmuzeum, a természetrajzi gyüjtemény, a nyilvános könyvtár, a közkórház és gyermekkórház, őrültekháza, vakok intézete stb. N. egyike Anglia legegészségesebb városainak s főleg újabb utcái és középületei igen csinosak. III. Rikárdnak a bosworthi csata előtt itt volt a főhadiszállása és I. Károly 1642. itt proklamálta a hadüzenetet a parlament ellen. 1916 január 31. éjjelén német léghajók bombázták és nagy kárt tettek a városban.

Notturno (ol. franc. *nocturne),* a. m. éjjeli zene. Ábrándos hangulatú és fesztelen formájú zenemű zongorára (főként Chopin-nél) vagy más hangszerre. Régebben így neveztek több tételű — különösen fúvó hangszerekre írt — műveket. Miként a szerenádok, ezek is szabad ég alatt való előadásra voltak szánva. Egy és több szólamú énekeket is hívtak néha N.-nak.

Nougat (ejtsd: nugá), francia mandolasütemény, újabban Németországban is készül.

Nougoues, *Charles,* spanyol zeneszerző, szül. 1874. Művei: Yannha (Barcelona 1897); Thamyris (Bordeaux 1904); Quo vadis? (1911. Sienkiewicz regénye után készült. Ezzel nyitották meg a budapesti Népoperát).

Nouhuys (ejtsd: nauhajsz), *Willem Gerard van,* németalföldi költő, szül. Zaltbommelban 1854 jún. 22. 1891-ig szülővárosában mint gyáros működött, azóta kizárólag irodalommal foglalkozik. Két első költeménykötetét G. *Waalner* álnév alatt tette közzé, azután drámákat írt: Eerloos (Becstelen 1881); Het Goud vischje (Arany halacska 1893); De Sterkste (A legerősebb, 1895); Egidius en de Vreemdeling (Egidius és az idegen, 1899). Néhány novellás köteten kívül szépirodalmi tanulmányokat is tett közzé.

Nouméa, város, l. *Numea.*

Noumeait, l. *Garnierit.*

Noumenon (gör.). Az újabb filozófiában Kant által megrögzített műszó, mely azon az elméleten alapszik, hogy ismereteinknek két egymástól független forrása van, az érzékiség és az értelem. Amit az érzékek útján ismerünk meg, az csak jelenség, *fenomenon;* úgy ismerjük meg a dolgokat, amint érzékeinknek föltünnek; az értelem pedig, így véli Kant eleinte, a dolgokat, amint magukban vannak, ismeri meg. Később, a Tiszta ész kritikájában, fölismeri, hogy az értelem sem ismeri meg a dolgokat a maguk mivoltában. A N. (Ding an sich) megismerhetetlen, sőt azt sem tudhatjuk, van-e? A N. tehát csak *határfogalom,* amely annyit jelent, hogy amit mi ismerhetünk meg, az csak a jelenség, ami ezen kívül van, arról nem tudhatunk semmit.

Nource River (ejtsd: nórsz rivver), a *Kunene* folyó (l. o.) angol neve.

Nourtoak (növ.), l. *Asphodelus.*

Nouveauté (franc., ejtsd: nuvoté) a. m. újdonság, különösen a divatban; *haute N.* a legújabb divat.

Nouvelle, *La,* Narbonne (l. o.) kikötővárosa.

Nouvelle Calédonie, szigetek, l. *Új-Kaledonia*

Nouvelle France (a. m. Új-Franciaország), Kanada régi neve.

Nouy, *Lecomte du,* festő, l. *Lecomte du Nouy.*

Nouzon (ejtsd: nuzon), város Ardennes francia départementban, a Maas mellett, (1911) 7815 lak., vaskohókkal, vaggon- és gazdasági gépgyártás.

Nova, kisk. Zala vm. N.-i j.-ban, (1910) 1536 magyar lak., a járási szolgabirói hivatal székhelye, posta- és távíróhivatallal, telefonállomással, élénk marhavásárokkal.

Nova (lat.), általában véve a. m. újságok, új hírek v. dolgok, különösen a könyvkereskedésben új kiadványok, a kereskedésben friss árúk; a gyári munkát illetőleg pedig új minták.

Nova Bragança de Ceará, l. *Ceará,* 2.

Nova Bukovica, adók. és polit. közs. Verőcze vm. szlatinai j.-ban, (1910) 799 horvát és német lak., vasútállomás táviróval, postahivatal.

Novacek *Ottokár*, magyar zeneszerző, szül. Fehértemplomban 1866 máj. 13., megh. New Yorkban 1900 febr. 3. 1889-ben megnyerte a Mendelssohn-díjat, tagja volt a Brodsky-kvartettnek. Tehetséges zeneszerző volt. Kamarazeneműveket, zongora- és hegedűdarabokat írt.

Novačka, adók. Belovár-Körös vm. kapronczai (koprivnicai) j.-ban, (1910) 1116 horvát és magyar lak., u. p. és u. t. Gola.

Nova donatio (lat.), a. m. *újadomány*, l. *Adományrendszer*.

Nova Friburgo, város Brazilia Rio de Janeiro államában, erdős hegyek övezte szép völgyben; 1820. kat. svájciak alapították.

Nova Gradiška, község, l. *Újgradiska*.

Novaj, nagyk. Borsod vm. mezőkövesdi j.-ban, (1910) 1214 lak., u. p. Eger, u. t. Kistálya. *Földvár* nevű őstelepén őskori cserepeket és bronzeszközöket találtak. — L. még *Alsónovaj*, *Felsőnovaj*.

Novaja Alexandrija *(Novoalexandrija)*, az ugyanily nevű járás székhelye Lublin orosz-lengyel kormányzóságban, a Visztula jobbpartján, vasút mellett, (1907) 8617 lak., mezőgazdasági gépgyárral, erdészeti intézettel. 1846-ig Pulawy volt a neve. Itt volt a Czartoryski hercegek székhelye, kiknek világhírű gyűjteményeit az oroszok 1831. konfiskálták és Pétervárra vitték. Az 1914. kitört világháború folyamán az osztrák-magyar csapatok a várost heves harcok után 1915 aug. elején elfoglalták.

Novaja Ladoga, az ugyanily nevű járás székhelye Szent-Pétervár orosz kormányzóságban, ahol a Volhov a Ladogába torkollik, kb. 4200 lak., élénk kereskedéssel.

Novaja Uzsica, az ugyanily nevű járás székhelye Podolia orosz kormányzóságban, a Kaljusz mellett, (1907) 6371 lak., akik nagyobbára földmívelők és juhtenyésztők.

Novaja Zemlya, l. *Zemlya*.

Nova Jošava, adók. Verőcze vm. nasici j.-ban, (1910) 468 horvát, cseh és magyar lak., u. p. és u. t. Feričanci.

Novak, adók. Szerém vm. šidi j.-ban, (1910) 848 horvát és német lak., u. p. és u. t. Šid.

Novak, *Vjenceslav*, horvát elbeszélő és regényíró, szül. Zenggben (Senj) 1859 szept. 17., megh. Zágrábban 1905 szept. 20. Nagyobb elbeszélései: Berta (1885); Seoska ljepotica (Falusi szépség 1886); Pobratim Mirko (Mirko pajtás 1886). Regényei közül kiválóak: Pavao Šegota (1886); Nikola Baretić (1896); Dva svijeta (Két világ 1901); Fito Dorčić (1905).

Novák, községek, lásd *Mátranovák*, *Nyitranovák*.

Novák, 1. *István*, eperjesi gör. kat. püspök, szül. 1879. Teológiai tanulmányait Esztergomban és Bécsben végezte. 1906-ban tanulmányi felügyelő volt az ungvári gör. kat. papnevelőben, 1908. nevelője lett gróf *Pálffy* Móric nagykövet gyermekeinek Rómában, 1913 okt. 7. eperjesi püspök. 1915 szeptemberben kiadott rendeletével az egyházmegyéje területén levő rutén iskolákban eltörölte a cirill-írás tanítását és használatát. Az oroszok 1914-iki betörése alkalmával «az ellenség előtt tanusított önfeláldozó magatartása elismeréseül» a király 1915 okt. havában a Ferenc József-rend nagykeresztjével tüntette ki.

2. *N. Krizosztom József*, szent benedekrendi főapát, egyházi és történetíró, szül. Szentgróton (Zala) 1744 ápr. 4., megh. 1828 okt. 20. Pappá szentelték 1768. Kezdetben bölcseleti, majd teológiai tanár volt. 1784-ben bakonybéli apát. A rongált bakonybéli kolostort és templomot helyreállította. Midőn szerzetét 1786 dec. 4. eltörölték, Szentgrótra ment családi birtokára. Időközben 1791. részt vett az országgyűlésen és a Szent Benedek-rend visszaállítását hatalmas beszéddel sürgette. Ferenc király 1802. a szerzetet visszaállítván, N. a rend főapátjává lett. Vindiciae Diplomatis, quo S. Stephanus primus Hungariae Rex monasterium S. Martini . . . fundaverat (Buda 1780) c. alapos tudományosságú munkáján kívül számos latin és magyar dolgozata maradt kéziratban.

3. *N. Lajos*, egyházi író, szül. Divényben (Nógrádm.) 1842 máj. 24. Pappá szentelték 1865. Káplán volt Nagyczétényben, Budapest-Józsefvárosban, majd a budapesti (Markó-utca) kir. kat. főgimnázium hittanára, 1900. esztergomi tb. kanonok, 1901. a székesfővárosi rk. hitoktatók felügyelője, 1914. c. prépost lett. Nevezetesebb munkái: *A falusi rossz szokások* (1869, 1892); *A községi iskolák hátrányai* (1871); *A szegény gyermekek sorsa az ókori társadalomban* (1879); *A szegény gyermekek sorsa s társadalmi gondozása napjainkban* (1885); *Divény hajdan és most* (1887); *A bérmálás szentsége* (1899); *Az egresi ciszt. apátság története* (1892); *A zárdák és ellenségeik* (1914) stb. V. ö. *Zelliger* A., Egyházi irók csarnoka.

4. *N. Sándor*, id., kereskedelmi szakíró, szül. 1851. Kisuczaújhelyen. Tanulmányai végeztével több kereskedelmi iskolában tanított, majd 1881. a budapesti kereskedelmi akadémia tanára, később az orsz. tanárvizsgáló bizottság tagja lett, ahol 1900-ig működött. A könyvviteltan és a kereskedelmi tudományok terén úttörő munkásságot fejtett ki. O írta az első nagyobbszabású magyar könyvviteli tankönyvet: *Az egyszerű és kettős könyvvitel tankönyve* (1878., új átdolgozásban 1893.) címmel. Tankönyvein kívül számos értékes dolgozata jelent meg magyar és német szakfolyóiratokban.

5. *N. Sándor*, ifj., kereskedelmi szakíró, *N. 4.* fia, szül. Budapesten 1884 ápr. 2. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. 1905-ben a budapesti kereskedelmi akadémia tanára s 1912. az állami kereskedelmi iskolai tanárképzőn a könyvvitel és a kereskedelmi magángazdaságtan előadója lett. Művei: *Az egyszerű és kettős könyvvitel számtani alapon* (Budapest 1910); *A mérleg és tételeinek megítélése* (u. o. 1910); *A váltó ismertetése gyakorlati alapon* (u. o. 1911); *Vagyonbefektetés és a tőzsde* (u. o. 1911); *A nyilt követelések leszámítása* (u. o. 1913); *A magángazdaságtan* (u. o. 1913); *A kereskedői irodák organizációja* (u. o. 1914); *Az immateriális javak értékelése a mérlegben* (u. o. 1915). Munkatársa e Lexikonnak is.

6. *N. Tivadar,* vasúti szakíró, *N. 4.* fia, szül. Budapesten 1876. Tanulmányait a budapesti kir. József műegyetemen végezte. Rövid magánmérnöki gyakorlat után 1900. az államvasutak szolgálatába lépett. 1910-ben a kereskedelmi minisztérium vasúti szakosztályába rendelték be, ahol 1911. főmérnökké nevezték ki. A kereskedelmi minisztérium és az államvasutak megbízásából számos nagyobb külföldi tanulmányutat tett, bejárván Európa összes országait, úgyszintén az amerikai Egyesült-Államokat. 1906-ban a milanói világkiállításon a nemzetközi jury tagja volt. Számos tanulmányi-, továbbá kongresszusi jelentést írt. Vasúti műszaki cikkei a magyar és német vasúti és mérnöki szaklapokban jelentek meg. A Vasuti és Hajózási Hetilapnak műszaki szerkesztője, a Zeitung des Vereins deutscher Eisenbahnverwaltungen c. német vasúti szaklap «Ungarn» rovatának vezetője. E Lexikon vasúti szakszerkesztője.

Nova Kapela *(Újkapela),* adók. és polit. közs. Pozsega vm. újgradiskai (nova gradiskai) j.-ban, (1910) 761 horvát lak., posta- és távirióhivatal.

Novákfalva (azelőtt: *Glimboka),* kisk. Krassó-Szörény vm. karánsebesi j.-ban, (1910) 2224 oláh lak., fűrészteleppel; vasúti állomás, u. p. és u. t. Nándorhegy.

Novaki, adók. Verőcze vm. szlatinai j.-ban, (1910) 919 horvát, német és magyar lak. u. p. Szlatina (Slatina), u. t. Cabuna.

Novakovec, adók. Varasd vm. varasdi j.-ban, (1910) 459 horvát lak., u. p. Jalžabet, u. t. Varasdteplicz (Varaždinske Toplice).

Novákovecz, község, l. *Muraújfalu.*

Novakovics, 1. *István,* szerb író, szül. Eszéken a XVIII. sz. közepén, megh. u. o. 1815. Bécsben a magyar kancellária udvari ügynöke volt. Itt 1771. megvette a hajdani szerb udvari nyomdát és királyi privilégiumot kapott szerb könyvek nyomtatására, azonban már 1796. eladta a nyomdát a magyar kir. egyetemnek. Eszékre visszatérve, Bács és Verőcze vármegyék táblabírája lett. Művei: Dissertatio brevis et sincera auctoris Hungari de gente Serbia, perperam Rasciana dicta, ejusque meritis ac fatis in Hungaria stb. (1790); Kurzgefasste Abhandlung über die Verdienste und Schicksale der serbischen oder racischen Nation in Hungarn stb. (Újvidék és Belgrád 1791). 1792—94. Bécsben a Slaveno-serbskija vjedomosti c. lapot szerkesztette.

2. *N. Sztoján,* szerb államférfiú, nyelvész és történetíró, szül. Sabácon 1842 nov. 13., megh. Belgrádban 1915 febr. 17. Mint gimnáziumi tanár 1867. a szerb nemzeti könyvtár igazgatója lett. Három izben (1873, 1874—75 és 1880) volt közoktatásügyi miniszter. 1876. a belgrádi főiskolán a szerb nyelvészet tanárává nevezték ki. 1884—1886-ig belügyminiszter volt, azután konstantinápolyi követ 1890-ig. 1895 júl 7. miniszterelnökké és külügyminiszterré nevezte ki Sándor király, de már 1896 dec. 27. helyet kellett engdnie Szimics második kormányának. Ezután 1900-ig konstantinápolyi, 1904-ig pedig szentpétervári követ volt. 1909 február havától októberig ismét miniszterelnök volt. Utoljára a *londoni* békekonferencián (1912 dec.—1913 jan.) szerepelt, mint Szerbia megbizottja. N. Danicsics mellett a legkiválóbb szerb nyelvész. Mint történetíró is nagy hírre tett szert. Munkái többnyire a szerb tudós társaság Glasnik-jában és a délszláv akadémia Rad-jában jelentek meg és a berlini Archiv für slav. Philologie c. folyóiratban, melynek egyik társszerkesztője volt. Nagyobb munkái: A szerb irodalom története (2. kiad. 1871); Szerb bibliográfia (1869); Rendszeres szerb gramatika (1879, új kiadás 1902), A balkáni szlávok irodalmának kezdetei (1893); A szerbek és törökök a XIV. sz.-ban (1893); Dusán cár törvénykönyve (1898). E művek mind szerb nyelven, Belgrádban jelentek meg.

Nova Krivaja, adók. Verőcze vm. verőczei (viroviticai) j.-ban, (1910) 866 szerb és német lak.; u. p. Pivnica, u. t. Gjulaves.

Nova Kršlja, adók. Modrus-Fiume vm. szluini j.-ban, (1910) 2330 szerb lak., postahivatal; u. t. Rakovica.

Novalis, *Friedrich* (igazi neve *Friedrich v. Hardenberg),* német költő, szül. wiederstädti birtokán 1772 máj. 2., megh. Weissenfelsben 1801 márc. 25. Tanulmányait Jenában, Lipcsében és Wittenbergben végezvén, hivatalt vállalt, de azt betegsége miatt nem foglalhatta el. 1797-ben tanulmányai kiegészítésére Freibergbe ment, hol 1800. eljegyezte Charpentier Juliát, aki később Podmaniczky Károly báró felesége lett. Fokozódó mellbaja nemsokára haza kényszerítette és már a következő évben meghalt. Kiváló tehetségű és nagy műveltségű költő volt, a német romantika legtehetségesebb képviselője. Heinrich von Ofterdingen c. regénytöredéke költői szépségekben igen gazdag. Vallásos érzésből fakadtak egyházi dalai, prózai himnuszai és lírai költeményei. Bölcseleti töredékei homályosak, leginkább vallási kérdéseket tárgyalnak. Műveinek legjobb kiadása: J. Minor, Novalis' Schriften (4 köt., Jena 1907). V. ö. *Dilthey,* Erlebnis und Dichtung (1907); *Spenlé,* N. (Paris 1904); E. *Fridel,* N. als Philosoph (München 1904).

Nova Marča, adók. Belovár-Körös vm. čazmai j.-ban, (1910) 97 horvát lak.; u. p. Kloštar Ivanić, u. t. Ivanić vár (Ivanić-grad).

Nova Pazova *(Újpazova),* adók. és pk. Szerém vm. hasonló nevű j.-ban, (1910) 4149 német lak., vasútállomás, posta- és távirióhivatal.

Nova Petropolis, 1858. alapított braziliai német telep Rio Grande do Sul államban, a Rio Cahy felső folyásánál, (1913) 20,000 lak. Tengeri-, bab-, rizs-, gabona-, len- és dohánytermeléssel. Kiviteli kikötője São Sebastião.

Nova Plošćica, adók. Belovár-Körös vm. garešnicai j.-ban, (1910) 1076 horvát és magyar lak.; u. p. Berek, u. t. Veliki Grdjevac.

Novara, 1. *tartomány* Olaszországban, határai: Wallis, Tessin svájci kantonok, Milano, Alessandria és Torino olasz tartományok, területe 6602 km², (1914) 761,693, egy km²-re 115 lak. Járásai: Biella, Domodossola, N., Pallanza, Varallo és Vercelli. — 2. *N., fővárosa* N. tartománynak és járásnak, püspöki székhely az Agogna és Terdoppio közti magaslaton, vasút mellett, (1913) 56,889 lak., selyem- és lenszövés, bor- gabona- és terménykereskedelem. Legkiválóbb épületei: székesegyháza (a IV. sz.-ból ered), a San Gaudenzio-

templom, városház (XIII. sz.); a püspöki- és a Bellini-palota. Cavour, Garibaldi, III. Károly Emmanuel és Károly Albert emlékszobraival. N. az ókori Novaria, gall alapítás; a középkorban Milanóhoz tartozott. 1513-ban és 1522. franciák, 1706. osztrákok, 1736. spanyolok és osztrákok foglalták el, 1738. Szardiniáé lett. 1821 ápr. 9. Bubna gróf osztrák seregei a piemonti fölkelőket itt verték szét. 1849 márc. 23. Radetzky legyőzte a piemonti hadsereget, mire Károly Albert a trónjáról lemondott. V. ö. *Strobl*, Mortara u. N. (Wien 1899).

Novara-expedició, l. *Tengeri tudományos expediciók.*

Nova Scotia *(Uj-Skócia)*, a Dominion of Canada egyik *tartománya* az Atlanti oceánba benyúló N. félszigetből és tőle a Gut of Canso keskeny tengerszorossal elválasztott Cape Breton szigetből áll. N.-t New Brunswickkel a Chigneto földszoros köti egybe. Területe 55,500 km², (1911) 492,338 lak. *Partjai* terméketlenek és fjordokkal csipkézettek, ÉNy.-i partjai bazaltból állanak; belső része termékeny terület. Főhegysége a Cobequid, ércekben gazdag, kisebb folyóvizei aranytartalmúak. *Éghajlata* télen zord, nyáron meleg (Halifax jan. —5·7°, júl. 17·4° közepes hőmérsékletű), csapadékban gazdag (1430 mm.). *Mezőgazdasága* igen fejlett és különösen gyümölcstermelése gazdag: 1912-ben 1 millió barrel alma és 573,000 acre területen 10·1 millió dollár értékű zab, búza, burgonya stb. termett. Állattenyésztése magas fokon áll, 130,468 db szarvasmarhája 5 millió dollár értékű tejterméket szolgáltatott, 217,700 juh évente 1 millió font gyapjút ad, 56,580 sertése és 65,103 lova van. *Bányászata* különösen gazdag mágnesvastelepei és aranyércei miatt jelentős. 1912-ben 42·7 millió dollár értékű volt az összes bányatermék, ebből szén 20·7, mágnes és egyéb vasérc 18·8 millió dollár, arany, réz, gipsz, ezüst, mangánérceit is bányászszák. *Erdőterülete* 20,800 km², 1912-ben 6 millió dollár értékű fát adott. *Halászata* Kanadában első helyen áll, 28,400-an foglalkoznak vele, 13,663 járóművel 1912-ben 9·4 millió dollár értékű halterméket nyertek. *Ipara* csak az utóbbi években vált jelentőssé, 1912-ben 28,795 ipari alkalmazott 52·7 millió dollárnyi iparcikket készített (főleg kohászat, faipar, hal- és egyéb állati termékek feldolgozása). *Kereskedelmileg* nagy fontossága van, mert számos hajójárat köti össze Európával és N. Canso fokán végződik a legtöbb európai tengeralatti kábel. Jó kikötői vannak, így különösen Halifax, Yarmouth és Cap-Breton szigetén Inverness. 1912-ben bevitele (főleg élelmicikkek) 19·3, kivitele 23·6 millió dollárra rúgott. Vasutainak hossza 2171 km., távbeszélővonalaié 42,800 km. 1912-ben 15,973 volt a bevándorlók száma. *Közoktatását* 2662 elemi, 4 főiskola és 2 egyetem elátja el. N. élén a kormányzó áll 21 tagú kormányzósági tanácscsal, a törvényhozó testület tagjainak száma 38. A szövetségi gyűlésre 10 szenátort és 18 képviselőt küld. 1912-ben bevételei és kiadásai egyaránt 1·9 millió dollárra rúgtak és államadóssága 10·9 millió dollárt tett ki, 18 kerületre oszlik, fővárosa Halifax (l. o.). N. az északamerikai indiánusok régi Acadiája (l. o.), 1498. az olasz Caboto fedezte fel és Angliának jutott, 1600. franciák és németalföldiek telepedtek le, 1613—32-ig angol, majd francia birtok volt, 1713. végleg a brit koronához csatolták, 1867. a kanadai államszövetségnek tagja lett.

Irodalom. Pamphlet on N., by the Secretary of Industries and Immigration; Agricultural Bulletins by the Secretary of Agriculture; Haliburton, History of N.; Proceedings and Transactions of the N. Institute of Science; Smith P. H., Acadia; Willson, N., The province that has been passed by. (London 1912.).

Novatianusok, *Novatianus* római pap hívei, kik a kat. egyháznak az elesettekkel (lapsi, l. o.) szemben követett enyhébb eljárásával nem voltak megelégedve s e miatt Cornelius pápa ellen 251. kikeltek, de kiközösíttetvén, elszakadtak az egyháztól. A N. főtanelve volt: a visszaesetteket nem szabad ismét az egyházba befogadni, hanem csak arra intendők, hogy bűnbánatot tartsanak, a bocsánat Istennek tartandó fönn, kinek egyedül van ehhez joga. A N. szakadása a VII. sz.-ig tartotta fenn magát.

Novatio (lat.) a. m. újítás; a kötelmek megszünésének egyik módja. Értjük alatta azt a kétoldalú jogügyletet, amellyel a felek valamely fennálló kötelmet akkép szüntetnek meg, hogy helyébe más kötelmet léptetnek. Pl. az eladó és a vevő megegyeznek abban, hogy a vételárral adós vevő azt mint kölcsönt tartja meg. Tágabb értelemben N. fogalma alá esik az is, amikor a felek megegyezése folytán nem a kötelem tárgyában, hanem annak alanyaiban (a hitelező vagy az adós személyében) történik változás. L. *Engedményezés, Utalvány, Tartozásátvállalás.*

Novatus és **Timotheus**, szentek, fiai szent Pudens római szenátornak (ünnepe máj. 19.) és fivérei szent Praxedisnek (ünnepe júl. 21.) és Pudenziának (ünnepe máj. 19.) Ünnepük jún. 20.

Nova Varos, város a szerbiai Novibazár szandzsákban, kb. 1500 lak. Nagy marhakereskedéséről nevezetes. Az 1914. kitört világháború folyamán Kövess tábornok csapatai a várost 1915 nov. 19. megszállották.

Nova Zagora, város, l. *Jeni-Zagra.*

Novélda, székhelye Alicante spanyol tartomány N. járásának, a Vinalopo jobb partján, (1910) 11,350 lak., gyümölcs- és szőllőtermelés, csipkekészítés. Közelében a Salinetas de Elda kénes fürdő.

Novelie, folyó, l. *Aruvimi.*

Novella, 1. (ol. a. m. újdonság), általában a regénynél kisebb terjedelmű (prózai) *elbeszélés*, különösen pedig az az egyetlen bonyodalmat magában foglaló, kerek szerkezetű és viszonylag drámaibb előadású elbeszélés, melyet hibásan alkotott magyar műszóval *beszély*-nek is neveznek. A N. név az olaszban eredetileg oly történetet jelentett, mely a mindennapi élet folyton új és új helyzeteiből és eseményeiből veszi tárgyát; e körülmény megkülönböztette e keletkező műfajt az epikától, mely a köztudatban élő mondai anyagból táplálkozik. A N. a regénnyel együtt az epikának prózai ágához tartozik s később fejlődött ki az eposznál; fellépése azt a mozzanatot jelzi, mikor a költői szellem a valószerűség felé fordult s a mindennapi élet jelenségeiben is fölfedezte a szépet és az eszmét. A valószerűség tük-

röződik a N.-nak már előadásában is, mely rendszerint próza, de korántsem kizárólag (például Gyöngyösi István Murányi Venusa a szó szoros értelmében verses N. volt). A N.-tól, mint újszerű történettől, mindenesetre érdekességet kivánunk. A szerint, amint az érdekesség a helyzetben (a mesében), vagy a szereplők jellemében van, meg lehet különböztetni *helyzet-N.*-kat és *jellem-N.*-kat; sokszor azonban az író az érdekességet az előadásban összpontosítja. A szorosabb értelemben vett N. cselekvényének gyors menetével emlékeztet a drámára, és nem is ritka az eset, hogy kitünő drámaköltők egyszersmind kiváló novellisták is voltak (Shakespeare). Megkülönböztetnek még történelmi és társadalmi, komoly, víg, humoros stb. N.-t. A N. előzője, mint prózai műfajé, a mese. Abból emelkedik ki először is a keleti irodalmakban, jelesül az ind irodalom meséiben, melyek már jórészt N.-k. A mai európai nemzetek irodalmában a francia fabliaux voltak a N. kezdetei. Művészetté a N.-t különösen az előadás eleganciája és kelleme, a hang és színezés változatossága tekintetében az olasz próza atyja, Boccaccio (l. o.) emelte, ki a Decamerone anyagát nagyrészt a fabliauxból, keretes formáját pedig keletről kölcsönözte ugyan, de az elfogulatlan és kedves előadást maga teremtette és a N. világirodalmi fejlődésére állandó befolyással maradt. A N. azóta Európa minden irodalmában gazdagon felvirágzott. Nálunk az első prózai elbeszélések fordítások. A prózai N. a XVIII. sz.-ban talál eredeti művelőkre. Legkitünőbb Kármán József volt. A XIX. sz. elején Kisfaludy Károly tette a N.-t az irodalmi termelés állandó ágává; fejlődésére Fáy András, Gaál, Kuthy, Kovács Pál és mások voltak nagyobb hatással, mig Jókai, Kemény Zsigmond, Eötvös József, Gyulai Pál a nyugati irodalmakéval egyenlő szinvonalra emelték N.-irodalmunkat, melyen a későbbiek is megtartották. Jeles novellisták Bérczy Károly, Vadnay Károly, Tolnai Lajos, Beöthy Zsolt, Abonyi Lajos, Baksay Sándor, Vértesi Arnold, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Petelei István, Justh Zsigmond, Rákosi Viktor, Bársony István, Murai Károly, Gárdonyi Géza, Molnár Ferenc, Sebők Zsigmond, Ambrus Zoltán, Pekár Gyula, Krúdy Gyula, Heltai Jenő, Móricz Zsigmond, Szemere György, Eötvös Károly, Biró Lajos, Kóbor Tamás, Lovik Károly, Tömörkény István, Zsoldos László, Bródy Sándor, Cholnoky Viktor, Abonyi Árpád stb. V. ö. *Beöthy,* A szépprózai elbeszélés a magyar irodalomban, I., II. köt.

2. *N.* jogi értelemben oly törvény, amely szerves törvény egyes részét módosítja v. kiegésziti. Nevezetesebb novella: a régebbi polgári törvénykezési eljárás több novellája: 1881. LIX., 1907. XVII. t.-c., a szervezeti és eljárási novella: 1912. VII. t.-c., a büntető novella: 1908. XXXVI. t.-c. (Bn.), a bűnvádi perrendtartás és az esküdtbiráskodás novellája: 1914. XIII. t.-c. stb.

Novellák (lat. *novellae constitutiones* v. *leges)* a. m. új törvények. Justinianus római császár által a Codex (repetitae praelectionis) kihirdetése után kibocsátott új törvények, melyek az addigi jogot részben módosították. Részint latin, nagyobb részben azonban görög nyelven irattak. A N.-nak száma már rövid idővel Justinianus halála után 168-ra emelkedett. Azokból később a glosszátorok 9 összletből (collatio) álló gyüjteményt készítettek, de abba csak 97 novellát — kiválasztva a fontosabbakat — vettek fel. Innen a gyüjteménybe fel nem vett többi N.-at extravagantesnek nevezik. A közkézen forgó Corpus juris Civilisnek harmadik kötetét a N. alkotják.

Novelláris cikkek (lat. *articuli novellares),* Erdély törvénykönyvének (Erdély országának három könyvekre osztatott Törvényes Könyve) harmadik részében foglalt s az 1669. év után hozott törvények. Az 1847. és 1848-ikiak magyar, a többiek latin nyelven vannak szerkesztve. A Kompilátákat l. *Compilatae Constitutiones.*

Novelle, az *Aruvimi* folyó egy részének neve.

Novelli, 1. *Ermete,* olasz szinész, szül. Luccában 1851 márc. 5. Atyja, N. Alessandro előkelő családból származott, de elszegényedett s színházi súgó volt. N. korán lépett a szinészi pályára, de eleinte nem voltak jelentős sikerei. Hosszabb ideig volt szerződtetve a római nemzeti szinháznál, 1884. maga alakított staggione-társulatot s bejárta vele úgy hazáját, mint egész Európát; Budapesten is többször játszott rendkívüli sikerrel. Rövid idő alatt nagy hírnévre tett szert. Az olasz szinészet legelső képviselőjéül tekintették. 1900-ban Rómában állandó szinházat akart alakítani, de a kisérlet nem sikerült. N. rendkívül sokoldalú szinész, egyaránt kiváló drámában és vigjátékban. Az olasz realista szinjátszó stilust szinte túlságba viszi, de beszédmodora rendkívül természetes, éles jellemrajzolási készsége van s van érzéke a nagyszabású hősök ábrázolásához is. Főbb szerepei: Lear, XI. Lajos, Oedipus, Rabagas, Euclio (Bögre) stb.

2. *N., Ettore,* olasz költő és nyelvész, szül. Velletriben 1822 márc. 11., megh. Rómában 1900. Korán belevegyült a liberális mozgalmakba. 1870-ben képviselővé választották, majd a közoktatási minisztérium államtitkára lett, aztán pedig rábízták a római Angelica-könyvtár újjászervezését, melynek 1873 óta igazgatója volt. Mint költő kiváló nevet szerzett Hero és Leander remek fordításával, továbbá La Naiade e i Satiri c. epikus költemény-ciklusával.

Novellino, *Il,* olasz novellagyüjtemény, l. *Cento novelle antiche.*

Novellista a. m. novellaíró, elbeszélő.

November (a latin *novem* a. m. kilenctől, mert a régi római naptárban a kilencedik hónap volt, magyarul *Szt. András hava),* jelenleg az év 11-ik hónapja 30 nappal. A Nap a nyilas jegyébe lép. Budapesten a N.-nek átlagos havi hőmérséklete 4·2° C.

Novemberi szerződések, az 1870 novemberben kelt államszerződések, melyekkel a délnémet államok az Észak-német szövetséghez csatlakoztak.

November 18. 1904 nov. 18., a házszabály megváltoztatására irányuló parlamenti csiny napja. L. *Magyarország* (története).

Novena, l. *Kilenced.*

Novena, l. *Nufenen-hágó.*

Novensides (v. *Novensiles,* lat.) a nép ősrégi isteneivel *(Indigetes,* l. o.) szemben külföldi iste-

nek, kiket a római államvallás tiszteletben részesitett.

Noverre (ejtsd: noverr), *Jean Georges*, jeles koreográfus, szül. Párisban 1727 márc. 29., megh. St.-Germainben, Páris mellett, 1810 nov. 19. Berlinben szólótáncos, majd a párisi Opéra comique balletmestere, végül rövid lyoni, bécsi és milanói működés után 1776. a párisi nagy opera rendezője. N. helyezett el legelőször drámai cselekvényt az addig lazábban összefüggő jelenetsorból összetákolt balletekbe. Művei: Lettres sur la danse et les ballets (1760; egy részét Lessing fordította le németre); Observations sur la construction d'une nouvelle salle d'opéra (1781). V. ö. *Abert* Hermann, N. und sein Einfluss auf die dramatische Balletkomposition (1908).

Novgorod, 1. *orosz kormányzóság* Olonec, Vologda, Jaroszlavl, Tver, Pszkov és Szt.-Pétervár közt, 122,339 km² területtel (amelyből 3780 esik a tavakra) és (1913) 1.655.400 lak. Egy nagy részét a Valdai fensík boritja. Vizei 3 tenger környékéhez tartoznak: a Fehér-tengeréhez a Voloska, a Szvir, a Potenga, Porozovica; a Baltiéhoz: a Luga, amely a Finn-öbölbe ömlik, a Pola az Ilmenbe és a Volhov, Pasa, Oiat, amelyek a Ladogába torkolnak; végre a Kaspi-tengeréhez a Sekszna, Mologa, amelyek a Volgába szakadnak. A különböző vízrendszereket egymással összekötik a Voloci-, Tichvini-, a Mária és Sándor württembergi hercegről elnevezett csatornák. Tavai közül a nagyobbak az Ilmen, Bjelo-ozero és Vozse. Nagy területeket foglalnak el a mocsarak is. Az éghajlat zord és nedves. A lakosok túlnyomó része nagy-orosz, de vannak karéliak és csúdok is. A föld, bár nagyobbára humusz takarja, a zord éghajlat miatt nem nagyon termékeny. A főbb termékek: rozs, zab, árpa és len. Az állattenyésztés nem igen jelentékeny. Bányásznak szenet, turfát és égethető agyagot; a különböző iparágak kb. 5000 gyárat és 22,000 munkást foglalkoztatnak. Sok kezet foglalkoztat a halászat, a szénégetés, faárúk készítése, hajóépítés, szegkovácsolás, cipőkészítés. Tízenegy járásra van felosztva.

2. *N.* vagy *N. Velikij (Nagy-N.)*, az ugyanily nevű kormányzóságnak és járásnak *székhelye* a Volhov mindkét partján, vasút mellett, (1910) 27,130 lak., kereskedelme és ipara jelentéktelen. N.-ot a Volhov, amelyen szép kőhíd vezet át, két részre osztja. A jobb parton van a Torgovaia (kereskedőváros), a másik parton a Szofiiszkaja. A Szt. Zsófiáról elnevezett városban van a Kreml (Djetinec), szabálytalan ellipszis-alakú erősség 9 toronnyal, amelyet 1302. építettek és utoljára 1818. restauráltak. Műértékkel biró épületei a Zsófia-templom (a XI. sz.-ból), 50 m. magas, 6 aranyozott kupolával koronázott, csaknem szabályos négyszögű épület; Ny.-i, Khorszunnak nevezett, XIII. sz.-ból való kapuját, amely alkalmasint a hanzavárosok ajándéka, számos bronzalak díszíti. A székesegyház mellett áll az érseki palota igen eredeti stilusban a XV. sz.-ból. A középső téren áll az 1862. fölállított Rurik-emlék. A Kremlen kivül van a Zsófia-részben a szép Dvorianszkoje-szobranje (nemesi palota), II. Katalin háza és az egészen egyszerű császári palota. A kereskedővárosban áll a gosztinnij dvor (áruház), a városház régiséggyüjteménynyel, a XIV. sz.-ból való Znamenszkij-székesegyház, a kormányzói palota, végül az 1106. alapított és egykoron nagy gazdagságáról ismeretes, Szt. Antalról elnevezett kolostor. N.-nak van azonkivül szinháza, kórházai, iskolái. N. egyike Oroszország legrégibb városainak; már jóval 862 előtt fennállott, midőn Rurik székvárosává tette; még jobban fejlődött Jaroszlav uralma (1019—54) alatt. 1270-ben önálló köztársasággá lett és hatalmát csaknem az egész É-i Oroszországra kiterjesztette. III. Iván moszkvai nagyfejedelem két ízben vezetett ellene hadjáratot és 1478. a várost hatalmába is kerítette és alkotmányát megsemmisítette. 1570. Rettenetes Iván sztrjelicei a várost 5 héten át pusztították és állítólag 60,000 embert legyilkoltak. Egykoron virágzó kereskedelmének a halálos döfést Szt.-Pétervár alapítása adta meg, midőn a forgalom más irányba terelődött.

Novgorod Litovszkij, l. *Novogrúdok.*

Novgorod Nizsnij, l. *Nizsnij-Novgorod.*

Novgorod Szjeverszk, az ugyanily nevű járás székhelye Csernigov orosz kormányzóságban, a Deszna jobb partján, kb. (1910) 12,727 lak., kender- és épületfakereskedéssel.

Novi, adó- és pk. Modrus-Fiume vm. cirkvenicai j.-ban, az Adriai-tenger partján, (1910) 3104 horvát lak., van jó kikötője, haditengerészete, gőzhajóállomása, posta- és táviróhivatala és telefonállomása, újabban felkapott tengeri fürdője. Régi szép székesegyházában 3 püspök van eltemetve; kis csúcsíves Szt-Háromság temploma s Szt. Sebestyénnek 1517-ből való egyháza, melyben glagol feliratok vannak, úgyszintén a Frangepán-vár maradványai figyelmet érdemelnek. A várat a velenceiek utoljára 1615. ostromolták és akkor fel is dúlták. N. a Vinodol nevű, gyümölcsben bővelkedő vidék egyik főhelye. N. mellett van Lopar várrom, mely valószinüleg valamely római erőd helyén épült a Senia (Zengg) felé vezető út mentén. Lopar előtt fekszik a tengerben Sta Marina kis szigete, hol a horvát tengerpart legnevezetesebb római emlékét, Flavus Julius Sarmentius (337—350) márvány oszlopát találták. Közelében a szép Lišanj-öböl partján csinos tengeri fürdő van. A N. melletti Kálváriahegyen kis cseppkőbarlang van.

Novi, határváros Boszniában, a banjalukai kerületben, a sunja-banjalukai vasút mellett, a Saunának az Unnába való torkolásánál, 3200, többnyire mohammedán lak. Itt 1629., 1717. és 1789. csaták folytak a császári csapatok és a törökök közt.

Novi Banovci, adók. és pk. Szerém vm. ópazovai j.-ban, (1910) 1228 német és horvát lak.; u. p. Stari Banovici, u. t. Újpazova (Nova Pazova).

Novibazár *(Novipazár, Jenibazár)*, Szerbia egyik része, amelyet az 1879 ápr. 21-én Törökország és az Osztrák-magyar monarchia közt kötött szerződés értelmében ez utóbbi 1908 okt. 5-ig megszállva tartott s Bosznia és Hercegovina végleges annexiója után Törökországnak visszaadott. Az 1913. évi török-bolgár-szerb háborúban Szerbia és kis részben Montenegro birtokába került. Területe kb. 9000 km², s lakossága a háború előtt

meghaladta a 168 ezret. Ezt a vidéket a középkorban *Rasciá*-nak (Rácország) hívták s ez és Zeta volt a későbbi Szerbiának bölcsője. *N. város* a Raszkánál, az Ibar egyik mellékvizénél van, (1910) 13,434 lak., erősséggel. Az 1914. kitört világháború folyamán Kövess tábornok seregének német csapatai heves harcok után N.-t 1915 nov. 20-án elfoglalták s ott nagy zsákmányt ejtettek.

Noviciatus (új-lat.), a szerzetrendbe való felvételnél a beöltöztetést (susceptio habitus) követő és a fogadalmat (a szerzettaggá való tulajdonképi felavattatást) megelőző próbaidő. Legrövidebb tartama egy év, azt félbeszakítani nem szabad, különben nem számít. A N. közbejötte nélkül letett fogadalom (örökfogadás) érvénytelen, s a fogadalomról lemondani nem lehet. A N. alatt a jelölt (novicius, újonc) szabadon kiléphet, és csak az ellátási költség megtérítését szabad tőle követelni, minden egyéb visszaadandó neki. Ha az újonc a N. alatt meghal, rokonai visszakövetelhetik azt, amit a klastromba magával hozott.

Novicius diák. A magyarországi gimnáziumok 1851-ig hat osztályúak voltak. A gimn. végeztével lépett az ifjú a felső tanfolyamra, még pedig a református főiskolákban úgy, hogy a főiskola törvényeinek aláírt (szubskribált), ezzel kötelezvén magát a törvények megtartására. A szubskribáltakat nevezték az első évben N.-oknak (a másodéveseket bienniseknek).

Novi Glog, adók. Belovár-Körös vm. körösi j.-ban, (1910) 972 horvát lak.; u. p. és u. t. Sveti Ivan Žabno.

Novi Grabovac, adók. Pozsega vm. novskai j.-ban, (1910) 284 szerb lak.; u. p. Novska, u. t. Lipovljani.

Novi Grad, adók. Pozsega vármegye brodi j.-ban, (1910) 309 horvát lakossal; u. p. és u. t. Andrijevci.

Novigrad (a. m. Új vár), dalmát tengerparti község Zárától keletre, a Canale della Montagna délnyugati sarkában. A község mellett fellegvár emelkedik. E várba hozták Horváti János és párthívei a Djakovár környékén 1386 júl. 25-én elfogott Erzsébet özv. magyar királynét (Nagy Lajos özvegyét) és leányát, Mária királynőt és itt fojtatta meg Horváti 1387 jan. elején Erzsébet királynét leánya szemeláttára. Midőn azután Frangepán János, a tenger felől pedig a velencei hajóhad a várat ostrom alá vették, Palisnai (l. o.) szabad elvonulás föltétele alapján a várat átadta, miután Mária királynőt már (1387 jún. 4.) szabadon bocsátotta. Később N. és vára egész Dalmáciával együtt Velence birtokába került. Ma a kis község lakói halászatot és tengerparti hajózást folytatnak, a vár romokban hever. V. ö. *Szilágyi,* A magyar nemzet története, III. k.

Novij (orosz. a. m. új), helynevekben gyakori; rövidítve: *nov* is, pl. Novgorod (új város).

Novi Jankovci *(Újjankovácz),* adók. és pk. Szerém vm. vinkovczei j.-ban, (1910) 1066 horvát, szerb és német lak., vasútállomás táviróval; u. p. Ójankovácz (Stari Jankovci).

Novij Bajazet, város, l. *Novobajazet.*

Novij Dvor *(Nowydwor),* város Varsó oroszlengyel kormányzóságban, a Bug balpartján, Novogeorgijevszkkel szemben, vasút mellett, (1910) 7720 lak. Katonai raktárakkal. 1915 szept. elején Lipót bajor herceg csapatai heves harcok után visszaszorították itt az oroszokat.

Novij Uzen, város, l. *Novouzenszk.*

Novi Karlovci, adók. és pk. Szerém vm. ópazovai j.-ban, (1910) 3533 szerb lakossal, posta- és telefonhivatal.

Novikov, *Nikolaj Ivanovics,* orosz író, az orosz hírlapirodalom megteremtője, szül. Audotinovban, a moszkvai kormányzóságban 1744 máj. 8. (ápr. 27.), megh. u. o. 1818 aug. 12. (júl. 31.), 1769. megalapította az első orosz hírlapot Truten (A heremé h) címmel. Később még számos lapot s több szatirikus folyóiratot alapított. Több irodalomtörténeti munkát is írt. N. a szabadkőmivességet is terjeszteni akarta Oroszországban, ellenségei azonban bevádolták, mire őt elfogták s a fogságból csak I. Pál trónraléptekor szabadult ki. V. ö. *Longinov,* N.-i moskovskie martinisty (Moszkva 1867).

Novi Ligure, székhelye N. járásnak Alessandria olasz tartományban, a Liguri Apenninek É.-i lejtőjén, (1911) 20,059 lak., hegyi erődítményekkel; selyemtermelés és -fonás, sajtolt széngyártás. Várostornya 1233-ból való. Sztratégiailag jelentős hely. 1799 aug. 15. Szuvarov osztrák és orosz seregei itt győzték le Joubert francia hadait, nov. 6. pedig Saint-Cyr Kray osztrák seregét győzte le.

Novilunium (lat.), a Hold sarlója, mikor újhold után először válik láthatóvá.

Novi Mikanovci, adók. Szerém vm. vinkovczei j.-ban, (1910) 435 horvát lak.; u. p. Ivankovo, u. t. Stari Mikanovci.

Noviodunum, több kelta város neve, így *N. Suessionum* az Aisne mellett (ma *Soissons)*; *N. Aeduorum* (később *Nevirnum,* ma *Nevers).* L. még *Neviodunum.*

Noviomagus, több kelta város neve; így *N. Batavorum* (ma *Nimwegen)*; *N. Nemetum* (ma *Speyer)*; *N. Treverorum* (ma *Neumagen).*

Novipazár, l. *Novibazár.*

Novi Perkovci, adók. Verőcze vm. diakovári j.-ban, (1910) 346 horvát lak.; u. p. Piškorevci, u. t. Budrovci-Piškorevci.

Nóvita, város Colombia köztársaság Cáuca departamentójában, a San Juan folyó mellett, aranymosással.

Novitas (lat.) a. m. újság, újdonság.

Novius, római szinköltő, l. *Atellana fabula.*

Novi Varoš, adók. Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1910) 509 horvát lak.; u. p. és u. t. Ógradiska (Stara Gradiška).

Novoalexandrija, l. *Novaja Alexandrija.*

Novoalexandrovszk, az ugyanily nevű járás székhelye Kovno orosz kormányzóságban, az Olivka forrása és az Ossza-tó közt, (1907) 6838 lak., 1836 óta járási székhely. 1915 szept. 19. az oroszok vereséget szenvedtek itt a németektől.

Novobajazet *(Novij Bajazet, Kavar),* az ugyanily nevű járás székhelye Erivan transzkaukáziai orosz kormányzóságban, (1911) 11,350, nagyobbára örmény lak., örmény-gregoriánus papi iskolával.

Novo Brdo, adók. Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1910) 477 horvát lak.; u. p. és u. t. Nagygoricza (Velika Gorica),

Novocain, *sósavas para-aminobenzoyldiaethylaminoaethanol:*
$H_2N.C_6H_4.CO.O.CH_2.CH_2.N(C_2H_5)_2.HCl$,
szintelen kristálytűk; víz bőségesen, szesz kevéssé oldja. Op. 156°. A kokainhoz hasonlóan érzéstelenítő hatású, de annál kevésbbé mérgező. Helyi érzéstelenítőül használatos.

Novo Čiče, adók. és pk. Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1910) 781 horvát lakossal, postahivatal; u. t. Nagygoricza (Velika Gorica).

Novocserkaszk, a doni kozákok területének fővárosa és érseki székhely az Ak-szaj (a Don egyik ága) és Tuszlov alkotta félszigeten, vasút mellett, (1911) 62,500 lak., szőllőterméléssel, gabona-, bor- és fakereskedéssel, szinházzal, Platov emlékszobrával és parkkal. A várost mostani helyére a Don jobb partjáról 1805. telepítették át. 30 km.-re É.-ra vele vasúttal összekötött nagy kőszénbányák vannak.

Novogeorgijevszk, 1. azelőtt *Modlin*, elsőrendű *vár* és egyik tagja ama várnégyszögnek (Varsó, Ivangorod, Breszt-Litovszk és N.), amely orosznémet vagy orosz-osztrák-magyar háború esetén az orosz hadsereg operációinak alapja; a varsói orosz-lengyel kormányzóságban, a Bug és Visztula összefolyásánál, vasút mellett, 10,000 lak. A fő erősség a Visztula jobb partja és a Bug közt épült. A külső erődítményeitől körülfogott területen 30—40,000 ember szállásolható el. N. várának építését I. Napoleon kezdte meg 1807-ben, de a vár még nem készült el, midőn 1813-ban az oroszok elfoglalták. Az 1830-iki lengyel lázadás alkalmával a fölkelők kezébe került, de az oroszok körülzárták s parancsnoka, Ledochowski gróf kénytelen volt 1831 okt. 7. megadni magát. Ezután Miklós cár teljesen átépíttette a várat, melyre az oroszok azóta is nagy gondot fordítottak, úgy hogy Oroszország legerősebb és legmodernebb várainak egyike lett. 1915 augusztus havában véres harcok folytak a szövetséges német-osztrák-magyar csapatok és az oroszok közt a vár birtokáért. Aug. 6-án a Dembe nevű erőd elesett, a szövetséges csapatok ezután egymásután foglalták el az egyes erődöket, míg végre aug. 19-én maga N. vára is megadta magát. A győztesek 90.000 foglyot, 1640 ágyút, 103 gépfegyvert és óriási mennyiségű lőszert ejtettek zsákmányul. L. *Világháború.*

2. *N. (Krilov, Krylov), város* Herzon orosz kormányzóságban, a Tyaszmin és Dnyepr összefolyásánál, 12,000 lak., szappanfőzőkkel, bőrcserzőkkel, fa- és marhakereskedéssel.

Novograd. Az orosz kormány az 1914. évi világháború kitörése után e névre változtatta át a kurlandi *Friedrichstadt* (l. o.) nevét.

Novograd Volinszkij, az ugyanily nevű járás székhelye Volhinia orosz kormányzóságban, (1910) 20,500 lak., gyertyaöntőkkel, tégla- és bőrgyártással.

Novogrúdok *(Novgorod Litovszkij, Novij Gorodok)*, az ugyanily nevű járás székhelye Minszk orosz kormányzóságban, (1910) 8432 lak., sör- és téglagyártással; régi erősség romjaival. 1444-ben tekintélyes vajdaságnak volt fővárosa, de már a XVI. sz.-ban tatárok és oroszok elpusztították és ez utóbbiak 1654 körül el is foglalták.

Novohoperszk *(Choperszk)*, az ugyanily nevű járás székhelye Voronezs orosz kormányzóságban, a Choper jobb partján, (1910) 8464 lak., régi erődítményekkel, hajógyárral, amelyben már Nagy Péter cár is építtetett hajókat, szappanfőzéssel, szeszégetéssel; faggyú-, lenmag- és gabonakereskedéssel.

Novoje Vremja (a. m. Újkor), 1869 óta Szentpétervárott megjelenő, nemzeti demokrata irányú, orosz politikai napilap. A lappal kapcsolatban levő könyvkereskedés főleg klasszikusokat és képes műveket ad ki.

Novokain, l. *Novocain.*

Novoly, kisk. Kolozs vm. nagysármási j.-ban, (1910) 745 oláh és magyar lak.; u. p. Nagysármás, u. t. Báld.

Novo Mesto, város, l. *Rudolfswerth.*

Novominszk, kerületi város Orosz-Lengyelország varsói kormányzóságában, a varsó-bresztlitovszki vasútvonal mentén, sörétöntéssel és (1910) 7053 lak.

Novomirgorod, város Herzon orosz kormányzóság Jelizavetgrad kerületében, a Longo-tó mellett, nagy vásárokkal és (1907) 9364 lak.

Novo Mjesto, adók. Zágráb vm. szentivánzelinai j.-ban, (1910) 1061 horvát lak.; u. p. és u. t. Szentivánzelina (Sveti Ivan Zelina).

Novomoszkovszk, az ugyanily nevű járás székhelye Jekaterinoszlav orosz kormányzóságban, a Szamara jobb partján, (1910) 25,000 lak., faggyúkészítéssel és bőrcserzéssel, jelentékeny vásárokkal.

Novo Nikolajevszk, újabb, gyorsan fejlődő helység Tomszk ázsiai orosz kormányzóságban, a szibíriai vasút mellett, (1911) 62,967 lak.

Novoradomszk, az ugyanily nevű jarás székhelye Piotrokov orosz-lengyel kormányzóságban, a Radomka és vasút mellett, (1910) 18,500 lak., szép városházával, régi franciskánus kolostorral, pamut- és gyapjufonással, butorgyártással. 1914 nov. heves harcok folytak környékén a szövetséges osztrák-magyar-német és az orosz csapatok között.

Novorosszijszk, az orosz Ciszkaukázia feketetengeri járásának székhelye, a Fekete-tenger N.-i öblénél, vasút mellett, (1911) 61,188 lak., egy francia társaság nafta-forrásaival (évenként 1 millió pud termelés); cementgyárral, Anapa és Szuchum-Kale felé rendes gőzhajó-összeköttetéssel. N. az egykori Szucsuk-Kale török erősség helyén áll; 1838. vetették meg alapját az oroszok. 1914 okt. 31. egy török cirkálóhajó elpusztította az itt berendezett drótnélküli távíróállomást.

Novoselci, adók. Zágráb vm. kostajnicai j.-ban, (1910) 104 horvát és szerb lak,; u. p. Staza, u. t. Sunja.

Novoselec, adók. Belovár-Körös vm. čazmai j.-ban, (1910) 1250 horvát és cseh lak., vasútállomás távíróval: Novoselez-Križ; u. p. Križ.

Novo Selišće, adók. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1910) 159 horvát lak.; u. p. Gora, u. t. Petrinja.

Novo selo, adók. Szerém vm. vinkovczei j.-ban, (1910) 848 horvát lak.; u. p. és u. t. Nijemci.

Novoszedlicza, község, l. *Újszék.*

Novoszielica, falu Bukovinában, l. *Nowosielitza.*

Novo Topolje, adók. Pozsega vm. brodi j.-ban, (1910) 382 szerb lak.; u. p. Garčin, u. t. Andrijevci.

Novoty, kisk. Árva vm. námesztói j.-ban, (1910) 1571 tót lak., postahivatal, u. t. Klinzakamene.

Novouzenszk, *(Novij Uzen),* az ugyanily nevű járás székhelye Szamara orosz kormányzóságban, kirgizektől lakott tágas síkon, (1911) 18,075 lak., nagy marhavásárokkal.

Novozybkov, az ugyanily nevű járás székhelye Csernigov orosz kormányzóságban, vasút mellett, (1910) 21,446 lak., vitorlavászonszövéssel és téglaégetőkkel; jelentékeny kereskedéssel.

Novska, polit. közs. Pozsega vm. N.-i j.-ban, (1919) 2130 horvát és magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal széke, vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal és telefonállomással. Közelében két várrom van, egyike a török uralom előtt a Zempche-család birtoka volt.

Novum (lat.) a. m. új, a peres eljárásban a fellebbviteli tárgyaláson előadott olyan tényállítás, bizonyíték v. érvényesített olyan jog jelzésére használják, amely az alsóbiróság előtt felhozva v. érvényesítve nem lett; általában a fellebbezési eljárásban lehet, a felülvizsgálati eljárásban nem lehet N.-ot felhozni. L. *Beneficium novorum, Fellebbezés, Felülvizsgálat.*

Novus homo (lat.), l. *Homo.*

Novy Jičin, város, l. *Neutitschein.*

Nowack, *Wilhelm,* német ev. hittudós, szül. Berlinben 1850 márc. 3. 1881-től strassburgi teológiai rendes tanár. Művei közül nevezetesebbek: Die assyrisch-babilonischen Keilinschriften u. d. alte Testament (Berlin 1878); Lehrbuch der hebräischen Archäologie (Freiburg 1894).

Nowawes, falu a potsdami porosz közigazgatási kerületben, (1910) 23,758 lak.; vászon- és posztószövéssel, sörgyártással.

Nowosielitza *(Novoszielica),* falu Bukovinában, a czernowitzi kerületi kapitányságban, a Pruth mellett, Bukovina, Oroszország és Románia határán, az osztrák államvasutak czernowitz-N.-i vonalának és az orosz N.-szlobodka-odesszai vasútvonalnak állomása, (1910) 2170 lak., élénk kereskedéssel. Az 1914. kitört osztrák-magyar-orosz háborúban itt estek az első lövések. A helység a háború további folyamán is egyik ütközőpontja volt az ellenséges seregeknek.

Nowydwor, város, l. *Novij Dvor.*

Nowy Sacz, város, l. *Sandez.*

Nowytarg, város, l. *Neumarkt,* 1.

Nox (lat.) a. m. az éj; mint istennő: l. *Nyx.*

Noxa v. *noxia* (lat.). A rabszolga által elkövetett vétségért a római jog szerint a rabszolga gazdája felelt. Ezt a felelősséget jelöli a N. szó. A sértett felet a gazda ellen illető kereset a noxalis actio. A gazdát hol a szolga kiadásában (noxae deditio), hol kártérítésben marasztalták. Justinianus előtti időben a családgyermek vétségeért a családapa ellen volt noxalis keresetnek helye. Általánosítva, a N. felelősséget jelent más által okozott kárért. A felelősség alapja oly viszony, melynél fogva a felelős a kárt tevő fölött felügyelni tartozott.

Noya *(San Martin de N.),* kikötő, járási székhely Coruña spanyol tartományban, (1910) 9940 lak., papiros- és bőrgyártás.

Noyades (ejtsd: noajád,) a. m. *fullasztások,* azok a tömeges kivégzések, melyeket *Carrier* (l. o.) konventbiztos rendelt el *Nantesben* 1793 nov.—1794 jan. a forradalom ellenségeinek kiirtására. Az áldozatokat százankint párosával összekötözve, a Loire közepén álló hajóra vitték s megnyitván annak sülyesztőjét, a vízbe fullasztották őket. Összesen 25 ilyen N. által több mint 10,000 ember vesztette életét. V. ö. *Le Nôtre,* Les N. de Nantes (Paris 1911).

Noyes, *John Humphrey,* l. *Perfekcionisták.*

Noyon (ejtsd: noajoñ), város Oise francia départementban, a Verse mellett, (1911) 17,046 lak., cukor- és vegyi gyárak, bőrcserzés, állat- és terménykereskedelem. Székesegyházát gót ízlésben 1150 körül kezdték építeni, szép városháza (1485—1523) van. Nagy Károly, Kálvin és Sarazzin szülőhelye. N. az ókori *Noviomagus.* 531-ben Szt. Medárd püspöki székhellyé tette; Kis Pipin is lakott benne. Nagy Károlyt itt koronázták meg. 1914 szept. havában N. környékén heves harcok voltak, amelyekben két francia hadtest vereséget szenvedett a németektől. V. ö. *Lefranc,* Histoire de la ville de N. jusqu' à la fin du XIII. siècle (Paris 1888).

Nozo . . . (a görög νόσος-tól, ami betegséget jelent), összetételekben gyakori.

Nozodochium (gör.) a. m. kórház.

Nozofén, *nosophen, tetrajodfenolftalein, jodofén, jodophen,* $C_{20}H_{10}O_4J_4$, barnássárga, íztelen és szagtalan por. Víz alig, kloroform, éter eléggé oldja. Belsőleg mint bélantiszeptikum, külsőleg a jodoform helyettesítésére használatos. Nátriumos vegyületét (eudozin) és bizmutsóját (antinozin) katarrusoknál rendelik.

Nozofénnátrium, l. *Antinosin.*

Nozofóbia *(nosophobia,* gör.), iszonyodás a betegségektől.

Nozoftória *(nosophtoria,* gör.), a betegség megszüntetése, megsemmisítése.

Nozogenezis *(nosogenesis,* gör.), a betegség keletkezése, betegség okozása.

Nozogeográfia *(nosogeographia,* gör.), a betegségek földrajzi elterjedtsége, l. *Betegség.*

Nozográfia *(nosographia,* gör.), a betegség leírása.

Nozokomia *(nosokomia,* gör.), a. m. betegápolás, *nozokomium* a. m. kórház, *nozokomiális* a. m. kórházi, kórházhoz tartozó.

Nozológia *(nosologia,* gör.), a betegségekről szóló tan, l. *Betegség.*

Nozomania *(nosomania,* gör.), betegségek képzelése, képzelt betegség.

Nozosz *(nosos,* gör.) a. m. betegség (l. o.).

Nozság, kisk. Hunyad vármegye dévai j.-ban, (1910) 586 oláh lak.; u. p. Nagyág, u. t. Felsőcsertés.

Nő, felnőtt nőnemű személy. A férfi és nő közt levő természeti különbség (l. *Férfi, Nemi különbségek)* a nőre nézve jogi különbségeket is von maga után. A nő jogállására nézve fontos a nőnek hármas állapota, ú. m. hajadon, házastárs (asszony), özvegy állapot (l. *Hajadonjog, Házassági*

vagyonjog, Özvegyi jog, Özvegyi örökösödés, Nőkérdés). A nő helyzete az ősnépeknél és a művelődés kisebb fokán alárendelt, sőt a legtöbb kezdetleges népnél rabszolgai ma is, a legterhesebb munka végzésére kényszerítik s a férfinak teljes rendelkezési joga van fölötte, szabadon megölheti. Egyes népek, mint a szamojédok, tisztátalannak tekintik s még a vallási szertartásokon való részvételből is kirekesztik. Ellenben egyes néger népek, mint az afrikai Aranypart lakói, Ausztrália, Új-Zéland őslakói stb. minden családi jogot a nőtől származtatnak (l. *Matriarchátus*). Ahol a többnejüség uralkodik, ott a nő helyzete mindig alacsonyabb, mint pl. a mohammedánoknál, s noha elég jól bánnak velük, szabadságukban, művelődésükben korlátozva vannak. Törökországban most igyekeznek reformálni a nők jogi helyzetét. Az *izraelitáknál* a nők nagyobb szabadságnak és tiszteletnek örvendettek, különösen az anyák; de az előkelő asszonyok háremszerű elkülönítésben éltek és csak ünnepségek alkalmával jelenhettek meg a férfiak társaságában. A régi *egyiptomiaknál* is már a nő mintegy élettársa volt férjének. A *görögöknél*, ahol kezdetben a nőrablás uralkodott, elkülönítve kellett ugyan lakniok, de a háztartást ők vezették, együtt étkeztek férjükkel, a férfiak vendégségében azonban nem vehettek részt; helyzetük különösen javult azóta, hogy szokássá vált a kelengyeadás; Athénben főleg a peloponnezusi háborúk után nagyobb szabadságot élveztek, sőt politikai szerepet is kezdtek vinni. A *rómaiaknál* nyertek a nők először társadalmi elismerést, noha jogilag nem lettek önállóak, a hajadon az atya, az asszony a férj gyámsága alatt maradt. Társadalmilag és jogilag az ókorban a *gall* és *germán* nők helyzete volt a legjobb; a háznak ők voltak urai; de jogilag az asszony a férj gyámsága alatt állott. A nők egyenjogú állását a *kereszténység* hirdette, ennek következménye volt a középkorban, főképen a román országokban, a túlzott lovagiasságá fajult nőtisztelet. A társadalmi egyenjogusítást azonban nem követte a jogi egyenlősítés. A legújabb reformtörekvésekről l. *Nőkérdés*. V. ö. *Ploss-Bertels*, Das Weib in der Natur- u. Völkerkunde (9. kiad. Leipzig 1908); *Henne* am *Rhyn*, Die Frau in der Kulturgeschichte (1892); *Joyce* and N. W. *Thomas*, Women of all Nations (1911).

Nöegyesületek Nemzetközi Szövetsége, l. *Nőkérdés*.

Nőelőző virág (növ., *flos proterandrus* v. *protandrus*), olyan virág, melynek porzói hamarább fejlettek, mind bibéi (l. *Dichogamia*).

Nőemancipáció, l. *Nőkérdés*.

Nöggerath, *Johann Jakob*, német mineralógus, szül. Bonnban 1788 okt. 10., megh. u. o. 1877 szept. 13. Francia állami szolgálatban bányafelügyelő volt. 1818-ban a bonni egyetemen a mineralógia és a bányászat tanára lett. Nevezetesebb művei: Das Gebirge in Rheinland-Westfalen (4 köt., Bonn 1821—26); Die Entstehung d. Erde (u. o. 1843); Die Entstehung und Ausbildung der Erde (Stuttgart 1847). V. ö. *Dechen*, Zum Andenken an Johann Jakob N. (Bonn 1877).

Nőgyógyászat, l. *Ginekológia*.

Női betegségek, a női szervezet sajátos szerkezetével, szorosabban véve a női külső és belső nemi szervekkel összfüggő minden megbetegedés gyüjtő elnevezése. Ide tartoznak elsősorban mindazok a betegségek, melyek a terhességgel, szüléssel, illetőleg a gyermekággyal függenek össze, s azoknak késői következményei. Ide soroljuk továbbá a külső nemi részek, a hüvely, a méh, a petefészek, a petevezető, továbbá az összes evvel összefüggő kötőszövet és szalagrendszer minden betegségét és rendellenes fejlődésével és működésével összefüggő minden zavart. A N. okai igen változatosak, s gyakran már a gyermekkorba nyúlnak vissza. A rossz nevelés, a testápolás hiányossága, tunya életmód, a szellemi és testi élvezetek korai és túlhajtott kiaknázása, továbbá a havitisztulás, a terhesség és a gyermekágy idején elkövetett hibák, észszerűtlen magatartás mind okozója lehet a N.-nek. Végül a N. igen nagy részét a nemi érintkezés kapcsán szerzett fertőző betegségek, a nemi betegségek okozzák, tehát ezek ugyanazon megbirálás alá esnek. L. még *Ginekológia, Méhbetegségek*.

Női főiskola. 1911 okt. havában nyilt meg Lipcsében az első német N., melynek célja az, hogy a nőket magasabb tudományos képzésben részesítvén, előkészítse őket az anyasággal járó nevelői hivatás gyakorlására s képesítse arra, hogy minél többféle közhasznú tevékenységet tudjanak kifejteni. A tanítás a N.-ban egészen olyan, mint az egyetemeken.

Női kereskedelmi tanfolyamok, l. *Kereskedelmi szakoktatás*.

Női munka. A nő társadalmi helyzetét és evvel munkakörét neme természetesen elhatárolja. Ezen kívül a N. adott helyen és időben létező gazdasági és kulturális állapotok behatása alatt is áll. A N.-t semmiféle társadalom nem nélkülözheti és a legkedvezőbb körülmények között élő osztályok nőinek kivételesen tétlen életéből a N.-ra általában következtetések nem vonhatók. A N. mai fejlődése a modern gyáripari központok kialakulásával kezdődik. Magyarországban a N. a kapitalista gazdasági rend fejlődésével állandóan terjed. A mezőgazdaságban igen nagymérvű, de pontosan ki nem mutatható. Az iparban azonban 1900—1910-ig, míg a kereső férfiak száma 897,887-ről 1,161,940-re, vagyis 29·4%-kal, addig a kereső nők száma 179,339-ről 243,384-re, azaz 35.7%-kal emelkedett. Általában elmondható, hogy a N. a legnagyobb szerepet a mezőgazdaságban, a ruházati és textiliparban, az élelmiszerek iparában és a kereskedelemben játssza. Vannak egyes nagy iparágak, melyekben több a nőmunkás, mint a férfi. Fontos a N. terén a házi elfoglaltságon kívül űzött ipari mellékfoglalkozás. A magasabb képzést igénylő értelmiségi pályákon (tisztviselő, tanító, orvos stb.) is teret hódít a N. A N.-nak sok az ellensége, térhódítása azonban, természetes szükséglet lévén, fel nem tartóztatható. A jövő nemzedék érdekében a N. terjedésével annak törvényes korlátozása is előtérbe lép. A N. védelmére több állam külön női iparfelügyelőket is alkalmaz. A feministák egyesülete Budapesten nők számára nyilvántartja a munkaalkalmakat és *pályaválasztási tanácsadót* (l. o.) tart fenn.

Irodalom. Pierstorff: Weibliche Arbeit c. dolgozata a Conrad-féle Handwörterbuch d. Staatswissenschaften 3. kiadásában; Retzbach, Die Gewerbliche Arbeiterinnenfrage, München 1910; Salomon, Die Ursachen der ungleichen Entlohnung von Männer- u. Frauenarbeit, Leipzig 1906; Rose, Über Fabrikarbeit verheirateter Frauen, Stuttgart 1910; Hauff, Entwickelung der Frauenberufe in den letzten 3 Jahrzenten, Berlin 1911; Bäumer, Die Frau im volkswirtschaftlichen u. Staatsleben d. Gegenwart, Leipzig 1914.

Nőipar, az az ipari munka, melyet nők végeznek. Részben rendes kis-, részben háziipar, mely különösen a városokban van nagyon elterjedve. Fő nemei ennek: a fehérnemüvarrás, kötés, ruhavarrás és himzés.

Nőipariskolák az iparoktatás körébe tartozó intézetek, melyekben a tanköteles koron túl lévő leányok a kézimunkák különböző nemeiben (varrás, himzés, tűfestés, ruhakészítés, virágkészítés, nőikalapkészítés stb.) nyernek rendszeres oktatást. Kétféle N. vannak: önállóak, vagyis semmiféle más iskolával nem kapcsolatosak, ezek 2–3 évfolyammal birnak és a kereskedelmi minisztérium főhatósága alatt állanak; ezeknek külföldön az ú. n. Frauenarbeits-, vagy Frauenhandarbeits-Schule intézménye felel meg. Ezenkívül vannak más nőiskolákkal (polgári leányiskolák, felsőbb leányiskolák) kapcsolatos N., melyek a vallás- és közoktatásügyi minisztérium alá tartoznak. L. *Iparoktatás.*

Nőkérdés és *nőmozgalom*: a nő egyenjogúsítása a férfival és az a mozgalom, amely erre irányul. A nőmozgalom követelései: 1. a nevelés és oktatás terén: a művelődés ugyanolyan lehetősége, mint amilyen a férfi előtt nyitva áll; 2. a munka terén: szabad pálya és egyenlő munkáért egyenlő díjazás; 3. a jog terén: a feleség teljes jog- és cselekvőképessége, a nőre vonatkozó kivételes büntetőjogi szabályok eltörlése, *a nők szavazati joga*; 4. szociális téren: a női munka magas szociális értékének elismerése.

A nőmozgalom bölcsője: Észak-Amerika, ahol a mozgalom az északamerikai államoknak Angliával megvívott függetlenségi harcából (1774–1783) veszi kezdetét s keletkezésétől fogva politikai célra: a nők szavazatjogának kiküzdésére irányul. Az amerikai nők először 1787., az Unió alkotmányának megállapítása végett egybehívott philadelphiai kongresszuson követelték, hogy a nők szavazatjogát, amely egyes államok alkotmányos gyakorlatában eddig is helyet foglalt, a szövetség alkotmánya elismerje. A követelés nem járt eredménnyel, a szövetségi alkotmány (1798) a választójog feltételeinek megállapítását az egyes államok törvényhozására bízta. Újabb lendületet adott a mozgalomnak a rabszolgák felszabadítására iranyuló mozgalom (1832–1840), amelynek női résztvevői a rabszolga felszabadításának kérdésével a nő «felszabadításának» (nőemancipáció) kérdését is kapcsolatba hozták. Állandó és szervezett a szavazatjogért folytatott küzdelem 1848 óta, amely év július 19. a Seneca Fallsban (New York állam) megtartott első, s azóta évenként megújuló gyüléseiken az amerikai nők és pedig 1869 óta szavazatjogi szövetséggé alakulva (National American Woman's Suffrage Association) úgy az egyes államok, mint a szövetség törvényhozásánál a nők szavazójogának kérdését állandóan napirenden tartják s ebben a törekvésükben és szervezkedésükben az európai országok legtöbbjében is követésre találtak. Ma a nőmozgalom az egész civilizált világra kiterjed. Nemzetközi szervei: A *Nőegyesületek Nemzetközi Szövetsége* (International Council of Women), amely 1889. Washingtonban alakult s szabályzata szerint öt évenként tartja kongresszusait. (Az utolsó három kongresszus helye és ideje: Berlin 1904, Toronto, Kanada 1909, Róma 1914. Elnöke: Lady Aberdeen, a volt indiai alkirály neje). A szövetség tagjai az egyes országok nőegyesületeinek szövetségei (National Councils of Women), illetőleg e szövetségek elnökségei. (Magyarország részéről: a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége. Elnök: gr. Apponyi Albertné). 1904-ben tartott berlini kongresszusán a szövetség a nők szavazatjogát is felvette programmjába, de főként a nőkérdésnek többi ágával (a nők jogi helyzetével, pályaválasztásával, a női munka dijazásával, a prostitució és leánykereskedés kérdéseivel stb.) foglalkozik, míg a női szavazatjog kiküzdésére ugyane kongresszuson azon nyolc állam kiküldötteiből, amelyeknek a nők szavazatjogát sürgető országos egyesületük volt, külön nemzetközi szövetkezés alakult: a *Nők Szavazatjogi Nemzetközi Szövetsége* (International Alliance for Woman Suffrage). Ez a szövetség, amelynek magyarországi tagja a Feministák Egyesülete (elnök: Glücklich Vilma) sűrű egymásutánban tartott kongresszusain (Kopenhága 1906, Amsterdam 1908, London 1909, Stockholm 1911, Budapest 1913) élénk tevékenységet fejt ki a nők szavazatjoga mellett, mint ami alapfeltétele a nőkérdés törvényhozási érvényesülésének. Elnöke: Mrs. Carrie Chapmann Catt, a nők szavazatjogának agitacionális körútjai révén világszerte ismert előharcosa.

A szavazatjogi mozgalom elterjedését és sikereit a budapesti kongresszusról kiadott hivatalos jelentés következő adatai tüntetik fel. A kongresszuson részt vett kiküldöttei által huszonegy ország női szavazatjogi szövetsége (Ausztrália, Belgium, Bulgária, Kanada, Dánország, Finnország, Franciaország, Német birodalom, Nagybritannia, Magyarország, Izland, Itália, Németalföld, Norvégia, Portugália, Oroszország, Szerbia, Dél-Afrika, Svédország, Svájc és az északamerikai Egyesült-Államok), Ausztria és Csehország szavazatjogi bizottságainak kiküldötteivel volt képviselve. A kongresszuson csatlakozott a szövetséghez: Románia, Galicia és Kina. Választói joguk van a nőknek: az északamerikai Egyesült-Államok 9 államában és egy territóriumában; az ausztráliai gyarmatokban és ezek szövetségi parlamentjében; Európában: Finnországban (1906) és Norvégiában (1907). Több államban a községi aktiv és passziv választási jog, vagy más köztestületek, főkép iskolaszékek alakításában való részesedésük útján gyakorolhatnak a nők befolyást a közügyek vezetésére. Különösen heves a választójogért folytatott harc Angliában, ahol a szavazatjogért küzdő nők az ú. n. *suffragette*-ek (ejtsd: szöffredzsett, a *suffrage,* latinul: *suffragium* a. m. szavazat szóból) egy különösen elszánt, harcias és fanatizált tábora (vezérük: Mrs.

Pankhurst) zajos utcai felvonulások, parlamenti fogadtatások kierőszakolása, műkincsek elpusztítása, fogságba jutott társaik ünneplése által vélik követelésük mellett a közfigyelmet ébrentartani. A *feministák* (femina lat. a. m. nő) mozgalma támaszt lel a női szavazatjog érdekében alakult férfiegyletekben (nálunk: Férfiliga a Nő Választójoga Érdekében; elnök: Lukács György, volt közoktatásügyi miniszter) s a nők ügyével foglalkozó, vagy általános jótékonysági, illetőleg társadalmi célokra alakult egyesületekben, amelyek a kongresszusukon való részvétellel fejezik ki a mozgalomhoz való csatlakozásukat. Viszont Amerikában több egyesület alakult a nők szavazatjogát ellenző (anti suffragist) programmal. A szövetség hivatalos sajtóorganuma a Jus Suffragii.

Legmesszebb menő eredményeket értek el a nők az egyetemi képzés, az ehhez kötött életpályák és a hivatalviselés terén az északamerikai Egyesült-Államokban, ahol vegyes (férfiak és nők számára megnyitott) v. csupán nő hallgatók részére alapított egyetemek minden fakultásán végezhetik tanulmányaikat vagy graduálhatók. Sok egyetemi tanári állást nők töltenek be, a nőorvosok száma több ezerre rug. Nőesküdtek, nőügyvédek, nőprédikátorok is számosan vannak, egyes államokban miniszteri állásokat is töltöttek be nők, Kansas állam egy városában valamennyi városi tisztségre nőket választottak stb. Európa legtöbb országában is nyitva áll előttük az egyetemi pálya vagy legalább is a bölcsészeti és az orvosi fakultás. Tanári, orvosi állást számosan töltenek be, jogvégzettségük, ügyvédi foglalkozásuk azonban kivételes jelenség, a közhivatali pályákon, a forgalom intézményeinél (vasút, posta, távirda) is többnyire csak a kezelési szakban nyernek alkalmazást. Ipari munkájuk díjazása általában nem éri el a férfi-munka díjazását.

Hazánkban a nő magánjogi helyzete régtől fogva kedvezőbb, mint Európa többi államában. A férj gyámságát a nő felett, a vagyonközösség rendszerét s abban a férj vagyonkezelői jogát a mi jogunk nem ismeri, a nő külön vagyonáról korlátlanul rendelkezik, a házasság alatt szerzett javakban mint közszerzeményben részesül. A középiskola tárgyaiból a leányok mint magántanulók tehetnek osztályvizsgálatot és érettségi vizsgálatot. Az egyetemi pályát a nőknek nálunk Wlassics Gyula akkori közoktatásügyi miniszternek előterjesztésére Ő Felségének 1895 nov. 18-án kelt legfelsőbb elhatározása nyitotta meg, amely megengedte, hogy a nőknek a bölcsészeti, orvosi, gyógyszerészeti pályákra léphetésük céljából a felsőbb tanintézetekre (egyetemekre) leendő felvételre a minisztérium — az illető tanintézet meghallgatása után — engedélyt adhasson s hogy részükre tanulmányaik sikeres elvégzése után a képesítő oklevél kiadassék. (A jelesen érett nők rendes, a jól vagy egyszerűen érett nők rendkívüli hallgatóknak vehetők fel, az a nő, akinek az érettségi vizsga tárgyaiból háromnál több elégségese van, fel nem vehető. 65,719/1895. V. és K. M. rendelet). Az értelmi kereseti pályákra ezenkívül a nők tanítóképző intézetekben, kereskedelmi és egyéb szaktanfolyamokon szerezhetnek képesítést. A közigazgatás magasabb állásaira nők nem alkalmaztatnak, az a precedens, amely szerint egy vidéki város tiszti orvosnak nőt választott meg, jóformán egyedül áll.

Új képviselőválasztási törvényünk (1913. XIV. t.-c.) a nőknek a szavazatjogot nem adta meg. A törvény indokolása ezt nem elvi, hanem csupán célszerűségi érvekkel indokolta. Községi törvényünk (1886. XXII. t.-c.) 38. §-a szerint a községben fekvő vagyonnal biró, nagykorú nők meghatalmazott által részt vehetnek a községi képviselőtestület választásában. A község területén fekvő vagyonuk után legtöbb adót fizető (virilista) nagykorú hajadon, özvegy, vagy törvényesen elvált nők meghatalmazottjai tagjai a képviselőtestületnek (32. §). A református egyház alkotmánya szerint az egyházi adót fizető nők meghatalmazott útján részt vehetnek a lelkészválasztásban.

A nők ügyére vonatkozó szociális törvényhozásunkból megemlítendők az ipartörvénynek, továbbá az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset esetére való biztosításáról szóló 1907. XIX. t.-c.-nek azok a rendelkezései, amelyek a szülő nőknek megfelelő idejű szabadságot és gyermekágyi segélyt biztosítanak; az 1908. LIV. t.-c., amely az iparban alkalmazott nők éjjeli munkájának tilalma tárgyában Bernben 1906-ban kötött nemzetközi egyezményt becikkelyezte és az 1912. LXII. t.-c., amely a leánykereskedés elnyomása végett Párisban 1910-ben létrejött nemzetközi egyezményt iktatta törvénybe. A lelencügyet és a törvénytelen gyermek jogállását szabályozó törvényes rendelkezések közvetve szintén közrehatnak a N. megoldására. V. ö. Kaethe *Schumacher*, Die moderne Frauenbewegung (Leipzig 1905); *Bebel*, A nő és a szocializmus (Budapest 1907); Susan B. *Anthony*, History of woman's suffrage (New York 1881—1888); Raport of Seventh Congress, Budapest, Hungary, 1913.

Nők hadegészségügyi szolgálata. A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről és a hadiszolgáltatásokról alkotott törvényeket (1912. LXIII., 1912. LXIII. t.-c.) módosító 1914. L. t.-c. a nőket is a hadi szolgálatok körébe vonja, kimondván, hogy közegészségügyi, közélelmezési vagy közbiztonsági munkának személyes teljesítésére, ha ily munkát másként biztosítani nem lehet, 18. évét meghaladott és 50. évét még be nem töltött nőt is lehet kötelezni, de csak lakóhelyén vagy a szomszédos községek területén. A N. eszméjének először dr. báró Babarczi-Schwartzer Ottó adott alakot, aki Kirchner Hermann cs. és kir. altábornagy, dr. Térfi Gyula min. tanácsos és Ábrányi Alice vörös-keresztkórházi főnökasszony közreműködésével tüzetes indokolás kiséretében 1913-ban törvényjavaslatot dolgozott ki a N.-ról, megállapítván — több méltányos kivétellel — a nők általános hadiszolgálati kötelességét, amelyet a következő csoportokban kell teljesíteni: I. orvosi csoport, ahova az orvosok, gyógyszerészek, ápolók, műszer- és kötőszerkészítők, II. hivatalnoki csoport, ahova adminisztrativ munkát végzők, posta-, távirda-,

távbeszélő-kezelők, gyorsírók, gépírók, gépkocsivezetők stb., III. háztartási csoport, ahova a háztartásról gondoskodók, helyiségekre felügyelők, varrással foglalkozók, ruhaneműeket rendbentartók stb., IV. élelmezési csoport, ahova az élelmezésről gondoskodók, végre V. önkéntes egészségügyi csoport, ahova azok tartoznak, akik bármely munkának közvetlenül a harcvonal mögött végzésére vállalkoznak. A kitünő magyar tudósnak ez az eszméje a világháború kényszerítő szükségességében részben már megvalósult, általában pedig, különösen a Német birodalomban, igen élénk megvitatás és nagy érdeklődés tárgya.

Nőközösség. Kétféle N. ismeretes: 1. egy-egy asszony több férfinak, rendszerint testvérnek, közös felesége; 2. több férfi és több nő már születésüktől fogva vagy külön szertartás útján csoportházasságra lép (l. *Poligamia).*

Nők Szavazatjogi Nemzetközi Szövetsége, l. *Nőkérdés.*

Nöldeke, *Theodor,* az orientalisták legkiválóbb mestere, szül. Harburgban 1836 márc. 2. 1861-ben Göttingenben mint docens kezdte tanári működését, majd Kielben, utóbb 1872 óta Strassburgban volt egyetemi tanár. 1906-ban nyugalomba vonult. Első nagyobb művét: Geschichte des Korans (Göttingen 1860, 2. kiad. Schwallytól 1909) a párisi Académie des Inscriptions jutalommal tüntette ki. Az orientális filológia különféle ágaiban gazdag és nagyhatású irodalmi tevékenységgel tünt ki. Legnevezetesebb munkái: Über die Mundart der Mandäer (u. o. 1862); Beiträge zur Kenntniss d. Poesie der alten Araber (Hannover 1864); Grammatik der neusyrischen Sprache (Leipzig 1868); Die alttestamentliche Litteratur (u. o. 1868); Mandäische Grammatik (Halle 1874); Geschichte der Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden (Leiden 1879); Geschichte des Artachschir; Papakan (Göttingen 1879); Syr. Grammatik (Leipzig 1880, 2. kiad. 1898); Aufsätze zur persischen Geschichte (u. o. 1887); Die ghassanidischen Fürsten aus dem Hause Gasnas (Berlin 1887); Persische Studien (Wien 1888—92); Orientalische Skizzen (Berlin 1892); Das iranische Nationalepos (Strassburg 1896); Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft (u. o. 1904); Neue Beitr. zur semit. Sprachw. (u. o. 1910) és nagyszámú tanulmány a bécsi, berlini és göttingeni akadémiák kiadványaiban és a szakfolyóiratokban.

Nőmozgalom, l. *Nőkérdés.*

Nőnevelés. Minthogy a nők helyzete az emberi társadalomban úgyszólván minden népnél és minden korban különbözött a férfiak társadalmi helyzetétől, a nők másféle nevelésben is részesültek, mint a férfiak. A nevelésnek ez a nemek szerinti differenciálódása a multban mindig a nők hátrányára történt, mert abból a felfogásból indultak ki, hogy a nő alsóbb rendű lény, mint a férfi, ennélfogva a N. is mindig szűkebb körű volt, mint az a nevelés, melyben a férfiakat részesítették. Régente többnyire beérték azzal, hogy a leányt a háziasszonyi teendőkbe beavatták. Magasabb szellemi műveltséget nem igen kivántak tőle. Idő folytával azonban a N. köre mindinkább tágult. Az általános tankötelezettség behozatala óta a leányok is mind elsajátíthatják az elemi ismereteket, azonkívül egyre nagyobb számban keletkeztek a fiúknak való középfokú intézetekhez többé-kevésbbé hasonló középfokú leányiskolák és mindenféle szakiskolák, sőt legújabban bizonyos korlátozással a főiskolák is megnyitották kapuikat a nők előtt (Európában a zürichi egyetem volt ezen a téren a kezdeményező 1869/70.). A N.-nek ezt a változását a pedagógia fejlődésén kívül a társadalmi viszonyok megváltozása s az ezzel karöltve járó nőemancipáció (l. *Nőkérdés)* okozta. A nők u. i. nem tudtak többé a családi körben valamennyien elhelyezkedni, kenyérkereső pályákra léptek, ennélfogva gondoskodni kellett arról, hogy megfelelő szellemi képzésben részesüljenek. Ma már a különféle típusú és irányú leányiskoláknak nagy sokasága áll a N. szolgálatában. Ilyen iskolák hazánkban a következők: *a)* elemi leányiskolák, *b)* polgári leányiskolák, *c)* felsőbb leányiskolák, *d)* női kereskedelmi tanfolyamok, *e)* leánygimnáziumok, melyek közül az elsőt az Országos Nőképző Egyesület Budapesten 1896. szervezte a fiúgimnáziumok mintájára, azzal a különbséggel, hogy a latin nyelv tanítása a leánygimnáziumban csak az V. osztályban kezdődik; *f)* tanítónő-képzőintézetek, *g)* nevelőnő-képző, *h)* női festészeti iskola (l. *Képzőművészeti főiskola)*; *i)* több ipar- és kézimunka-iskola, *k)* háztartási iskola. Mindezekhez hozzá kell még számítanunk az egyetemek bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészi fakultásait, amelyeknek az 1895—96-iki iskolai év óta némi megszorítással nők is lehetnek hallgatói.

Nőrablás (lat. *crimen raptus),* nőszemélynek akarata ellenére, erőszakkal, fenyegetéssel vagy ravaszsággal hatalomba kerítése, elvitele vagy letartóztatása, fajtalanságra vagy házasságkötésre irányzott célból. A bűntett a személyes szabadság megsértésével be van végezve, habár a tettes a célt el nem érte is. Büntetése 5 évig terjedhető fegyház és hivatalvesztés. A N. csak a sértett fél indítványára üldözhető. Az indítványt visszavonni nem lehet. Kivételkép hivatalból üldözendő a N., ha a tettes a N.-sal összefüggőleg hivatalból üldözendő más bűntettet is követett el; ha a bűntett a megsértettnek halálát okozta; ha a tettes a bűntettet fel- vagy lemenő ágbeli rokonon v. testvéren, v. gyámságára, gondnokságára, nevelésére, gondviselésére bizott személyen követte el (Btk 321, 322, 239, 235. §-ok). Az egyházi jogban a N. bontó házassági akadály mindaddig, míg a nő szabadságát vissza nem nyeri: Si mulier sit rapta, loco nec reddita tuto. Az 1894. XXXI. t.-c. szerint a N. kifejezetten mint házassági akadály nem szerepel, de a házasulóknak a házasságkötéshez szükséges szabad beleegyezését kizáró kényszer esetét állapíthatja meg, amely a házasságnak megtámadhatását eredményezi. — A N. a régi görögök és rómaiak idejében még virágában volt, valamint divott más régi népeknél is. Szimbolikus N. az a régente nagyon elterjedt s itt-ott napjainkban is fennálló szokás, amely szerint a vőlegény jegyesét akkor is, ha a házasságba úgy a nő, mint szülei beleegyeznek, erőszakkal vagy ravaszsággal elrabolni tartozik, mialatt a nőt fivérei vagy rokonai

őrzik. Ez természetesen csak alakszerűség. V. ö. *Avebury* (Lubbock), The origin of civilisation (6. kiad. 1902); *Dargun*, Mutterrecht und Raubehe (1883); *Bächtold*, Die Gebräuche bei Verlobung und Hochzeit (1914); *Sebestyén*, A magyar honfoglalás mondái (1905).

Nördl., természetrajzi nevek után *Nördlinger* Hermann (l. o.) nevének rövidítése.

Nördlingen, város és az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Schwaben kerületben, az Eger folyó mellett, (1910) 8705 lak., maláta-, bőr-, enyv-, pénzszekrény-, mézeskalács-, cementárú-, tűzoltószer- és zongoragyártással, szőnyeg- és posztógyárakkal; élénk kereskedéssel, több szép, műemlékszámba menő köz- és magánépülettel. Közelében van az Öttingen-Wallerstein hercegek kastélya. N. mellett a 30 éves háborúban két nagy csatát vívtak. Az elsőben (1634 szept. 6.) a császári hadak megverték a Bernát szász-weimari herceg és Horn vezérelte svédeket; a másodikban (1645 aug. 3.), amelyet allersheimi ütközetnek is neveznek, Condé hercege győzte le a Mercy vezérelte császáriakat. 1800-ban Moreau győzte le itt az osztrákokat. 1803-ban került a város Bajorországhoz.

Nördlinger, *Hermann*, német erdész és tanár, szül. Stuttgartban 1818 aug. 13., megh. Ludwigsburgban 1897 jan. 19. Főbb művei: Die kleinen Feinde der Landwirtschaft (Stuttgart 1884); Die techn. Eigenschaften der Hölzer (u. o. 1860); Deutsche Forstbotanik (u. o. 1874—75); Die gewerbl. Eigenschaften der Hölzer (u. o. 1890).

Nőrincse (azelőtt: *Nevrincsa)*, kisk. Krassó-Szörény vmegye bégai j.-ban, (1910) 839 magyar és oláh lak., u. p. Klicsó, u. t. Bethlenháza. Magyar lakossága állami telepítés folytán került ide legújabban.

Nörre-Sundby, város, l. *Aalborg*.

Nőstény, váltivarú állatoknál a petét termelő egyének neve. L. *Dimorfizmus, Ivarjelleg* és *Nemi különbségek*.

Nősülési szabályzat v. *házassági szabályzat*, a katonák nősülésére vonatkozó szabályok összeállítása, l. *Katonák házassága* és *Házassági óvadék*.

Nőszirom (növ.), l. *Iris*.

Nősziromfélék (növ.), l. *Iridaceae*.

Nőszőfű (növ.), l. *Epipactis*.

Nősztehetetlenség, l. *Impotencia* és *Házassági jog*.

Nőtartás, a férjnek az a kötelezettsége, hogy társadalmi és vagyoni állásához mérten nejének szükségleteit fedezze. E kötelezettség nemcsak a tényleges v. jogilag közös háztartás idejére terjed ki, hanem a házasság felbontásának v. az ágytól és asztaltól való elválasztás jogerős kimondásának esetére is, ha az ítélet a férjet vétkesnek, a nőt pedig nem vétkesnek jelenti ki, és a vétkes férj örököseire is átszáll, ezek azonban követelhetik, hogy a N. a hagyaték tiszta jövedelmére szoríttassék. A tartás összege szabad egyezkedés tárgya s arról a nő le is mondhat. Ha azonban ily egyezkedés nem történt, a tartás mértékét a házassági per birósága állapítja meg. Jár a nőnek a tartás akkor is, ha a házasság fennáll ugyan, de a házassági életközösség szakadt meg a házasfelek között, feltéve, hogy az életközösséget a férj szakította meg vagy a megszakítást kizárólag a férj türhetetlen magatartása okozta. Az ily ideiglenes N.-ra irányuló követelést, ha házassági per már folyamatban van, csak e per birájánál, különben pedig a járásbiróságnál lehet érvényesíteni.

Nőtelőzés (növ.), l. *Dichogamia*.

Nőtincs, kisk. Nógrád vmegye nógrádi j.-ban, (1910) 1003 magyar lak., postahivatal, u. t. Rétság.

Nőtlenség, l. *Celibátus*. Az 1893. XXXI. t.-c. 25. §-a szerint csak tiltó akadály: tilos levén az egyházi felsőbbség engedélye nélkül házasságot kötni annak, aki amaz egyház szabályai szerint, melyhez tartozik, egyházi rend v. fogadalom okából házasságot nem köthet. Az egyházjogban az egyházi felsőbb rendből vagy ünnepélyes fogadalomból folyó nőtlenség miatt érvényes házasság nem köthető.

Nötschi rétegek, l. *Gailvölgyi rétegek*.

Nőuralom, l. *Ginekokrácia* és *Matriarchátus*.

Nővásárlás, az emberi fejlődés régebbi fokán fennállott s a kezdetleges népek nagy részénél, nevezetesen Afrikában, Indiában, Kinában stb. most is élő szokás, hogy a nőt szüleitől megállapított, többnyire háziállatokban, esetleg készpénzben fizetett összegért vásárolják meg feleségül. Igy a nő mint árú szerepel s a férj korlátlan tulajdonába megy át. Ez a szokás már a férfiuralom vagy *patriarchátus* (l. o.) fokának felel meg; a vételárt mindenütt az atya, a fitestvér v. más férfirokon, nem pedig az anya kapja. A N. megvolt a régi görögöknél s a rómaiaknál is; az utóbbiaknál a N. jelképesen egy as fizetésével történt. A régi germánoknál s általában az északi népeknél bizonyos formában szintén megvolt a N. szokása. Az a felfogás, hogy a N. a nőrablást felváltó fejlődési fok, nincs bebizonyítva. Az európai népszokásokban is megtaláljuk a N. csökevényes maradványait. (L. még *Leányvásár, Nőrablás)*. V. ö. *Westmarck*, The History of Human Marriage (1901); *Schroeder*, Die Hochzeitsbräuche der Esten (1888); *Grosse*, Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft (1896); *Hutchinson*, Marriage Customs (1877); *Sartori*, Sitte und Brauch I. (1910); *Lilek*, Vermählungsbräuche in Bosnien und Herzegovina (Wissensch. Mitteil. aus Bosnien, VII.)

Növedék, l. (lat. *accessio, accessorium)*, mindaz, amivel valamely dolognak (a fődolognak) állaga akár szerves (organikus) úton, akár mesterséges (mechanikus) úton akként gyarapodik, hogy a fődolog alkotórészévé lesz, vele együtt egy dolgot alkot. Jogi jelentősége a tulajdonszerzés körében van. A kapcsolat létesülésével a N. szabály szerint azé lesz, akié a fődolog, még ha előbb másé volt is. Igy a mag a bevetéssel, a növény az elültetéssel, a telekbe beépített anyag a beépítéssel szabály szerint a telek alkotórészévé és a telek tulajdonosáé lesz. Egyéb esetei a növedék címén való tulajdonszerzésnek: az iszapolás (alluvio), az elsodort földrész (avulsio), a mederben támadt sziget (insula in flumine nata) és az elhagyott meder (alveus derelictus) (l. *Egyesítés)*. Az ingók körében ide tartozik: az egyesítés (commixtio), a vegyítés (confusio) és a feldolgozás (specificatio).

Ha több tulajdonos ingó dolga egyesítés által egy egységes dologgá lesz, ez: ha az egyesített dolgok egyike fődolog, a fődolog tulajdonosáé. Ugyanez áll, ha több tulajdonos ingó dolga (pl. gabonája) úgy vegyül vagy olvad össze, hogy azokat vagy egyáltalán nem, vagy csak aránytalan költséggel lehetne elválasztani. Végül az, aki idegen anyag feldolgozásával új dolgot állít elő, bizonyos közelebbi feltételek mellett megszerzi a munka (fődolog) és az anyag egyesítéséből előállott új dolog tulajdonát. Aki jogot veszt azáltal, hogy valaki más növedék címén tulajdont szerez, az ettől a szerző jó vagy rossz hiszeméhez igazodó megtérítést követelhet rendszerint. Az újabb magánjogi kodifikációk, így különösen a német polgári törvénykönyv és a magyar polgári törvénykönyv javaslata vonatkozó jogtételeikben a N. helyett az alkotórész (l. o.) fogalmát használják.

2. *N.* (erd.) alatt egyes fáknak vagy egész faállományoknak bizonyos idő alatt létrejövő fatömeggyarapodását értjük. A N. és a fa v. faállomány fatömege közötti viszonyszám a N.-százalék. Egyes fánál *hossz*-N.-ről és *vastagsági* N.-ről is szólhatunk, melyek eredménye a *fatömeg*-N. A fatörzsek bizonyos határig emelkedő korral értékesebb, nagyobb egységárakkal biró faválasztékokat szolgáltatnak. Az így előálló értékgyarapodást *minőségi* N.-nek, az ugyanazon választék egységárainak emelkedését *drágasági* N.-nek nevezzük az erdészeti tudományban.

Növedékjog *(ius accrescendi)* az egyes örököstársaknak az a joga, melynél fogva a kimaradt örökösnek örökrésze az ő örökrészüket növeszti. A római jogban ugyanis valamely örökhagyó után v. csakis törvényes öröklés vagy csakis végrendelet szerinti öröklés nyerhetett alkalmazást, a kettő párhuzamosan nem: nemo pro parte testatus ius pro parte intestatus decedere potest. Igy azután ha több kinevezett örökös közül egyik-másik kiesett (pl. az örökség megnyilta előtt meghalt vagy az örökrészt visszautasította), a megürült részre nézve helyettes hiányában sem foglalhatott helyet törvényes öröklés, hanem a N.-ra került a sor. A magyar magánjog a N.-ot ebben az értelemben nem ismeri. Az osztrák polgári törvénykönyv szerint, ha valamennyi örökös részeiknek meghatározása nélkül vagy az egyenlő osztály általános kifejezésével neveztetett ki, a kimaradtnak része a többire száll; meghatározott részre nevezett örököst azonban a N. nem illet meg. A magyar polgári törvénykönyv törvényjavaslata szerint, ha a törvényes öröklés kizárásával kinevezett örököstársak valamelyike az öröklésből kiesik, részét úgy kell tekinteni, mintha az örökhagyó erre a részre is — örökrészeik arányában — a többit nevezte volna ki. V. ö. *Tóth* Lajos, A növedékjog (Budapest 1908).

Nővédelem, a nő erkölcsi és jogi védelmére irányuló mozgalom s az ennek eredményeként létesült törvényes intézkedések és társadalmi intézmények. L. *Nőkérdés.*

Növekedés, 1. l. *Növés.* — 2. *N.*, különösen *interkaláris,* vagyis *időközi növekedés,* az a többlet, mely a követelésekben az időközi kamatok által jön létre.

Növekedő arány, l. *Arány.*

Növendékhal a nyujtó vagy hizlaló-tó népesítésére való apróhal.

Növendékmarha, l. *Húsmérési jog.*

Növendék-tó, l. *Halászat.*

Növény. A N. fogalmának megállapítása csupán azokra a legegyszerűbb lényekre vonatkozólag jár némi nehézséggel, amelyek rokonsági csoportjával az állat- és növényország legalsóbb rangú alakjai egyaránt összefüggésben állanak. Ilyenek különösen a *Flagellatae* (ostorosak) és a nyálkagombák *(Phytosarcodina, Myxomycetes)* csoportok. Nemkülönben ily nehezebben megitélhető rokonsági csoport a Baktériumoké is *(Schizomycetes, Bacteria),* amelyeket sem a növény-, sem az állatország többi csoportjaihoz nem fűzik közelebbi alaki vonatkozások, hanem magukban állanak és oly végtelen egyszerűek, hogy alaki sajátságaikból az élőlényeknek sem egyik, sem másik országára nem lehet bizonyossággal következtetéseket vonni. Másként áll a dolog, ha élettani sajátságokhoz kötjük a N. fogalmát, nevezetesen pedig ahhoz, hogy mindaz, ami önállóan képes szénhidrátokat és fehérjevegyületeket a természet szervetlen anyagaiból létrehozni (l. *Átsajátítás* és *Nitrifikáció)* és mindaz, ami a táplálékát felszívódás (nem pedig elnyelés) útján veszi fel: az növény. Ezt a meghatározást véve alapul, úgy a baktériumok, mint a nyálkagombák és az ostorosak egy része is, határozottan N. Még pedig olyan növénycsoportok ezek, amelyek sok tagja elvesztette az önálló életmódra való képességét és magasabb rendű lények kész anyagaiból él, parazita (l. o.) vagy szaprofita (l. o.) módon. Igy fogván fel a N.-t, kétségtelen, hogy a Föld legelső, legegyszerűbb élőlénye növény volt. Ily első, kezdetleges alkotású, egysejtű növények már a praekambriumban éltek és fejlettebb, de még szintén egysejtű rokonaikkal egyedüli növényei lehettek a kambriumnak is. Idáig terjed a protophyták v. telepes növények ideje: a *protophyticum.* A szilurban már a magasabb rendűekhez tartozó őskori harasztfélék és általában archegoniumos növények veszik kezdetüket és az alsóbb rendű Gymnospermákkal: a Cordaitinae, Ginkgoinae osztályba tartozókkal uralkodtak egészen a Permig. Ez a palaeophyták v. az archegoniumos növények ideje: a *palaeophyticum.* A Permben jelennek meg az ős-toboztermők *(Walchia, Voltzia* stb.) és bontakozik ki ezekkel együtt a triasz és jura alatt a *Cycas*-félék gazdag sorozata is. Ez a Gymnospermák (Fedetlen magvúak) vagy mesophyták ideje: a *mesophyticum,* mely a krétaidőszakig tart. Az utóbbi időszakban jelentek meg az egyszikű (Pálmák) és a kétszikű növények vagyis együttvéve az Angiospermák (Fedett magvúak), amelyeknek ma mintegy 132 ezer faja él Földünkön. A kréta-időszakkal kezdetét vevő eme geológiai korszak a jelenkorig tart. Ez az Angiospermák vagy Kainophyták ideje: a *kainophytikum.*

Növényalakok a növények élettartama, külső alakbeli sajátságai, termete szerint megállapított alakzatok. Eszerint megkülönböztethetünk *lágyszárú* növényeket, melyek földfeletti szára

nem fásodik meg, csak egy tenyészeti időszakon át él (dudvák, füvek), bár földalatti szárrésze évelő, azaz több éven át is élhet, de évenkint lágyszárú földfeletti részeket hajt, és *fásszárú* vagy *fás* növényeket, amelyek földfeletti része megfásodik, évenkint vastagodik, áttelel. (L. *Élettartam, Lágyszárú növények, Fás növények).* — A N. megkülönböztetésére az életmód által megszabott termet és külső alak is befolyással van. Igy pl. a lágyszárúak között a párnás, gyepalkotó, levélrózsás, hagymás, gumós stb. N. különböztethetők meg.

Növényalaktan, l. *Alaktan.*

Növényalbumin, l. *Növényi fehérje.*

Növényalkáli, l. *Alkáliák.*

Növényanatómia a növénytannak az a része, mely az egyes növényi szervekben és az egész növényben a szövetek topográfiai elhelyezkedésével foglalkozik. Az egyes szövetek finomabb szerkezetét pedig a *növényszövettan* (hisztológia) tárgyalja (l. *Szövettan).*

Növényanyagcsere, l. *Anyagforgalom.*

Növényápolás alatt értendők mindazok a teendők, amelyek szükségesek arra, hogy a növény tenyészetéhez, illetőleg a kultúra végcéljának eléréséhez megkívántató föltételeket nyujtsák. A *locsolás* vagy *öntözés* folyamán a víz feloldja a talajban foglalt tápláló anyagokat és a gyökérzet fölvételére alkalmassá teszi. Cserépnövények rendszeresen öntözendők, amint a talaj felszine kiszáradt; csakis jól égetett cserepek ajánlatosak, amelyek nincsenek zománcozva, hogy a kellő likacsosság a talaj szellőződését lehetővé tegye. A növény nyugalmi időszakában a vízszükséglet jóval csekélyebb. A *talajporhanyítás* (kapálás) a gyökerek szellőztetését fokozza, ami különösen nehéz és kötött talajokban igényel különös gondot, mert a talaj elcserepesedését megszünteti, ami pl. a chili-salétrommal való műtrágyázás után szokott bekövetkezni. Az ismételt talajporhanyítás fokozza a növekedést. Sekély gyökérzetű növények talajának a felszini lazaságát rövidtrágya vagy lombhulladék elterítésével adhatjuk meg. Cserepes növények talaját az anyagok elhasználódása következtében időközönként való *átültetéssel* tartjuk jókarban; így a növények fejlődésében nem áll be hanyatlás. A talaj időközönként való meglazításáról szintén gondoskodni kell.

A fás növények nagy részét rendszeresen nyesni kell; a nyesés célja egyrészt a gyümölcshozam siettetése és szabályozása, másfelől pedig a megfelelő alak kedvéért történik (l. *Alakfa).* Nyesés közben a száraz vagy beteg koronarészek is eltávolíttatnak. Virágcserjéket, amelyeknek a hajtáscsúcsain keletkeznek a virágok, nem szabad nyesni (orgonabokor, hólabda, bajnóca, málna, vadrózsa stb.). A korona belsejében megritkult vagy túlhosszú ágakkal fejlődött koronákat erélyesen visszanyessük (megifjítás); egészséges és öreg nyárfák, fűzfák, hársfák, platánfák, vadgesztenyefák stb. igen magas életkorban is jól elviselik és meghálálják a megifjítást. A keletkezett nagy vágási sebeket kifőzött fakátránynyal hidegen bekenjük, a behegedés biztosítása végett.

Hagymás és gumós növények, amelyek teleinket kibirják, a túlságos téli talajnedvesség ellen védendők, nehogy megrohadjanak; alkalmas borításokkal védekezzünk ez ellen, anélkül hogy a levegőzés gátoltatnék. Nem egészen fagyedzett gumós, hagymás és évelő növények száraz tőzeggel, érett aprótrágyával, lombhulladékkal borítandók be. Örökzöld fás növényeket, amelyek néhány hidegségi fokot (6—8° C.) kibirnak, deszkatetővel borítunk be, amelyet fűrészporral, lombbal, trágyával és egyéb effélével szórunk be.

Növény-aquarium, a vízi növények ápolására és fentartására készített hely, de lehet tanulságos dísz is. A hazai v. klímánkat jól eltűrő növény részére lehet a szabadban kis tavat vagy vízálló bassint, vagyis kikövezett v. kifalazott mélyedést alakítani, s több részre is lehet osztani. A valóságos vízi növények rekeszét vízzel, más növény rekeszét tőzegfölddel v. tőzegmohával töltjük meg, hogy minden kényes növénynek a kellő termőhelye legyen. Az üvegházbeli N.-ot meleg vízzel kell ellátni, hogy benne a forró vidék növénye: a *Nelumbium, Victoria regia* stb. szépen fejlődhessék. A tengerbeli növények, pl. a fukaceák N.-ába tengervizet kell önteni v. a sós vizet mesterségesen előkészíteni. Az aquarium földje néhány ujjnyi vastagságú durvább szemű, tisztára mosott homok legyen. A növények ebben gyökeresednek meg. Az iszap a N.-ot zavarosítaná. Ahol a növényt szikla közé kell ültetni, a hézagaiban szintén homokból alakítunk a növénynek sarjadzó talajt. Termőföldet csak a víz szinére kiemelkedő sziklákra teszünk. Mivel némely növény erősebben növekedik, mint a másik, gondoskodnunk kell, hogy az ilyen a lassabban növekedőt el ne nyomja. A N. rendes növénye a vízi boglárka, a birkafark v. borzhinár (Ceratophyllum), csillaghinár (Callitriche), a Hippuris, sulyom, békatutaj, békalencse, süllőfű (Myriophyllum), Vallisneria, átokhinár stb. Kezelését illetőleg l. *Aquarium.* V. ö. *Jäger*, Zimmer und Hausgärtnerei (III. kiad. 168. old.); *Rossmässler*, Das Süsswasser-Aquarium; *Wagner* J., Aquarium készítése (Kert 1895, 432.).

Növényatka, l. *Bársonyatka.*

Növénybetegségek (l. *a színes képmellékletet).* A növények sok mindenféle betegségnek vannak alávetve, melyek hol csak egyes életműködéseiket zavarják meg, hol pedig egyes növényrészek avagy az egész növény halálát okozzák. A növényeket beteggé tehetik: a talaj meg nem felelő volta, a tér-, táplálék- és világossághiány, a szárazság, a túlnedvesség, a fagy, a nagy hőség stb., amelyektől a növények sokat szenvedhetnek; de általában mégis azt mondhatjuk, hogy az állati és növényi élősködők teszik a növényeket leggyakrabban betegekké s okoznak bennük legtöbb kárt, mire példát nyujtanak ama csapások, melyeket a filloxera, a hesseni légy, a répa nematódája, az üszög-, rozsda- és peronosporagombák okoznak.

A kedvezőtlen életviszonyok által okozott betegségek legtöbbje már régidőktől fogva ismeretes, az élősködő gombák által okozott betegségek ismerete azonban csak újabban fejlődött ki. Legfeltűnőbb pusztítást egyes betegségek a kul-

NÖVÉNYBETEGSÉGEK.

«Növénybetegségek» cikkhez.

turnövényekben tesznek, mi arra a feltevésre adott alkalmat, hogy az erőltetett termesztés alatt lassanként a különböző betegségekkel szemben fogékonyakká váltak, s hogy sok kulturnövény elcsenevészesedéséhez különösen hozzájárult azoknak évszázadokon át űzött ivartalan szaporítása is. Igy a burgonyavész és a filloxeravész óriási kártételeit sok természettudós is annak tulajdonította, hogy általában évszázadok óta sem a burgonyát, sem a szőllőt nem szaporítják magról, hanem az előbbit gumók, az utóbbit dugványok útján, miért is a két vész ellen a magról való szaporítást ajánlották.

De a kulturnövények nagy betegségi hajlamát hirdető tan ellen szól egyebek közt az is, hogy a vadon termő növények szintén számos betegségben szenvednek, melyek csak azért nem feltűnők, mert a vadon termő növények többnyire elszórtan fordulnak elő, mi azután az élősködőiknek nagyobb elszaporodását is sokszor hátráltatja.

Ma már a növénybetegségekről szóló ismeretek a botanikának egyik, *fitopatológia* név alatt önállóan művelt ágát alkotják, amelynek ismét egyik, a növények eltorzulását tárgyaló részét, mint önálló tudomány, a *teratológia* öleli fel. A fitopatológia újabb időben igen gyorsan fejlődik, még pedig úgy elméleti, mint pedig, felkarolva a betegségek ellen való védekezésmódok kérdését, gyakorlati irányban is.

Egyes államokban, belátva annak közgazdasági horderejét, a fitopatológia fejlesztésére külön intézményeket, ú. n. fitopatológiai intézeteket v. állomásokat állítottak fel, amelyek célja egyrészt a betegségek tudományos kutatása és a védekezés terén való kisérletezés, másrészt a gazdaközönség útbaigazítása a felmerült betegségeket illetőleg.

A mellékelt színes táblán ábrázolt növénybetegségek:

1. *a)* a burgonya levélsodródása, *b)* egészséges levele.
2. Gabonarozsda (Puccinia graminis).
3. Anyarozs (Claviceps purpurea) rozskalászon.
4. Az anyarozsból termőtestek hajtanak ki.
5. A gabona barnarozsdája (Puccinia dispersa).
6. A zab üszögbetegsége (Ustilago Avenae).
7. Csírázó üszögspórák.
8. A búza üszögbetegsége (Ustilago Tritici).
9. A szőllő lisztharmat-betegsége (Oidium Tuckeri), *a)* levélen, *b)* bogyókon.
10. Golyvásodás (Plasmodiophora Brassicae) a káposzta gyökerén.
11. A szilva táskásodása (Exoascus Pruni).
12. A gabonarozsda aecidium-alakja (Aecidium Berbeidis) sóskaborbolyán.

Növénybiologia *(phytobiologia)*, l. *Biológia.*

Növényboncolástan *(növényanatómia, phytotomia)*, l. *Szövettan.*

Növények anyagforgalma, l. *Anyagforgalom.*

Növények élettartama, l. *Élettartam.*

Növények gyüjtése és megőrzése, l. *Növénygyüjtés, Növénygyüjtemény.*

Növények hajtatása, a kertészek által gyakorolt az az eljárás, amellyel a növények növekedését gyorsítva, fejlődésüket siettetik. Alkalmazzák ezt a dugványozáskor, a csiranövények, plánták nevelésekor. A N.-át rendesen melegágyakban végezik vagy erre a célra berendezett üvegházakban. Újabban különösen a fás növények gyorsabb virítását a hajtatást megelőző, meleg gőzzel v. vízzel, továbbá étergázzal való kezeléssel érik el. Végül alkalmazzák még az elektromosságot (elektrokultura), sőt már egyes kisérletek a rádiumkezeléssel is eredményesek voltak. L. még *Gyümölcsfák hajtatása.*

Növények konzerválása, l. *Növénygyüjtés.*

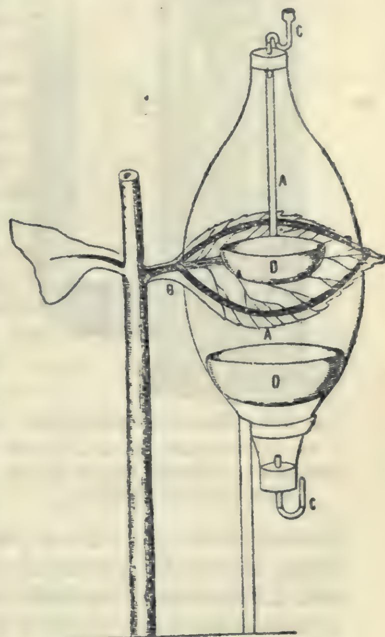
Növények lélegzése, l. *Lélegzés.*

Növények mérge, az életfolyamatokra gátlólag ható anyagok, amelyek a táplálkozás folyamán a többi tápláló anyagokkal jutnak a növénybe. Ezek is azonban nagyon híg oldatokban az életfolyamatokra serkentőleg hatnak, miért is a tápláló, mérgező és sztimuláló anyagok közt éles határt vonni nem lehet. Maguk a növények termelte és az emberre nézve mérges anyagok (alkaloidák, bizonyos glukozidák), a termelő növényre nézve nem hatnak mérgezőleg.

Növények mozgása, l. *Mozgás.*

Növények növekedése, l. *Növés.*

Növények párolgása. A növény testét alkotó sejtekben levő víz elpárolgása a növénytáplálék felvételét teszi lehetővé. A N.-ról meggyőződhetünk akár a növény üvegharang alá helyezésével, akár mérleggel, akár pedig a párolgásmérőkkel (l. az *1—3. ábrákat).* Az elpárologtatott víz mennyisége jelentékeny: általában 1 cm. levélfelület nyári verőfényes napon 1—10 g. vizet párologtat el. A N. a növény felületét alkotó sejtek falán át (kutikuláris párolgás) vagy a levegőnyílásokon (stomatarius, l. a *4. ábrát)* történik, az utóbbi a kiadósabb. A N.-nak a növény szükségletéhez mértnek kell lenni, azért sok olyan berendezést találunk, amely a N.-t szabályozza, elősegíti vagy csökkenti.

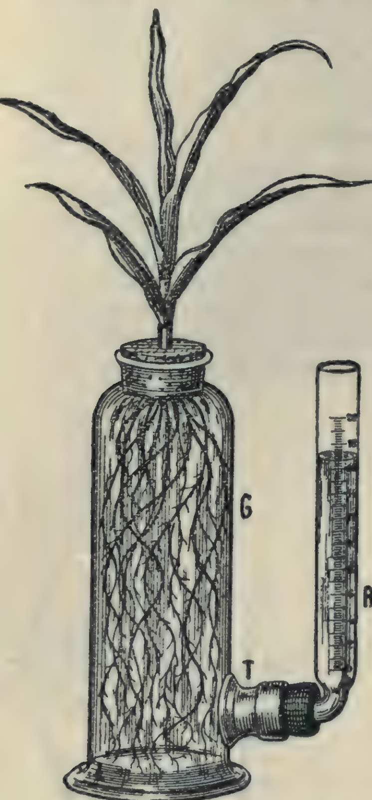

1. ábra. Növények párolgása.

A Garreau-féle készülék, amely a levél két felülete párolgásának meghatározására szolgál. *A* a tölcsérszerű üvegharangok, amelyek nyílásának karimája viasz és szurok keverékével és azután zsírral van bekenve, hogy a levél lemezére jól ráragadjon. Mindegyik harang alatt a *D* csészében kalciumklorid van, amelynek különböző súlybeli eltérése mutatja a két felület eltérő párolgási mértékét; a csőszerű nyílásokban *C, C* meggörbült üvegcsövek a külső levegőtől olajjal való elzárásra szolgálnak.

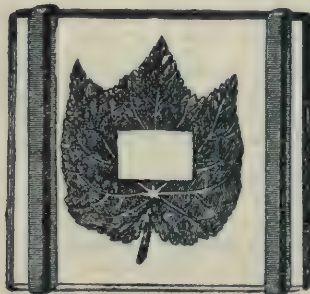
Növények színeződése a zöld növényeken is megfigyelhető, amennyiben ezek zöld szinének fokozatai úgy a termőhely, mint az időjárás szerint változnak. A N. alatt leginkább a fásnövények levélhullása előtt beálló színeződést értik, amiért

is őszi színeződésnek mondják. Nálunk a levelek lehullás előtt leginkább megsárgulnak, sárgásbarnák, sőt barnák lesznek, de nem ritkák a veresedő, veresbarnásodó levelek sem. Az őszi színeződésnek oka, hogy a levél lehullása előtt sejtjeinek még használható anyaga a levélnyélen át a szárba vándorol, a mialatt a nem használható anyag dezorganizálódik és a xanthofill (l. o.) v. az eritrofill (l. o.) színanyag is megalakul, amelyektől származik azután a lehulló levelek sárga v. veres színe. A levelek fehér színe (panachirung) és a beteges növények színeződése (pl. chlorosis, l. o), más okokból származik.

2. ábra. Növények párolgása. A víz felvételének és a víz párolgásának egyidejű meghatározására szolgáló készülék.

Növények táplálkozása a növény testének gyarapítására és életfolyamatainak fentartására szolgál. A zöld növények szervetlen anyagokat véve fel testükbe, azokat szerves vegyületekké alakítják át. Ezekkel az ú. n. *autotrof* növényekkel szemben az élősködő (l. o.) és televénylakó (l. o.) növények szerves táplálékkal élnek, amiért *heterotrofok*-nak mondják. Az előbbiek különösen leveleikkel veszik fel a gázalakú széndioxidot (l. o.), ellenben a gyökereikkel a talajból a vízbenoldott szervetlen vegyületeket, sók alakjában, minők a nitrátok, foszfátok, szulfátok stb. (Tíz elem nélkülözhetetlen a növény táplálkozásában: hidrogén, oxigén, carbonium, szulfur, nitrogén, foszfor, kálium, calcium, magnézium, ferrum). Ezek nagy részének jelenlétéről a növény elégetésekor győződhetünk meg, miért is ezeket hamualkatrészeknek mondjuk. Az egyes vegyületek fontosságáról meggyőződhetünk a vízkultúrával (l. o.). A talajban nagyon híg, nem savas oldatokban kell a vegyületeknek megjelenniök, mert a növény a legfontosabb tápláló vegyületet is csak a meglevő legkisebb mennyiségű arányban veszi fel (minimum-törvény). A szerves vegyületek alakulásának kiindulása a széndioxid asszimilálása (l. *Átsajátítás).*

3. ábra. Növények párolgása. A kobaltpapiros alkalmazása.

Növények világítása, l. *Növényfénylés.*

Növényelefántcsont (növ.), első sorban a *Phytelephas macrocarpa* v. *elefántpálma* (l. o.) és rokonfajainak a magja, az *elefántcsontdió* (l. o.); azonkívül a *Hyphaene* (l. o.) és más pálmák magja.

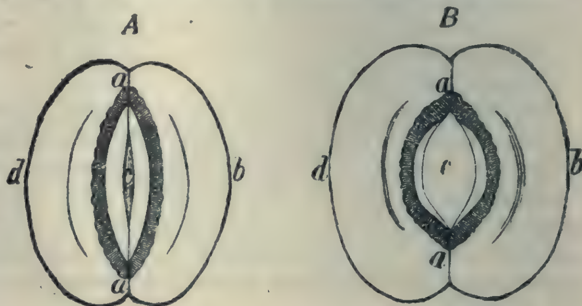
Növényélet- és kórtani állomás, l. *Mezőgazdasági tudományos és kisérleti intézmények.*

Növényélettan, l. *Élettan.*

Növényélősködők, l. *Élősködő gombák, Élősködő növények, Félélősködők.*

Növényenyv. E névvel különböző növényi anyagokat és termékeket jelölnek. Legrégebben ismert N. a búza sikérje (glutén), melyből erjesztéssel az ú. n. könyvkötőenyv készül (l. *Keményítőgyártása búzából*). N.-et kapunk az Agar-agarból, lenmagból stb. N. tulajdonképpen a különböző dextrin- és a keményítő-csiriz is. A N.-et ragasztásra, festékoldatok sűrűsítésére (vastagításra), szövetek kikészítésére stb. használják. — L. még *Viscaria.*

Növényfaggyu v. *kinai faggyu* (növ.), a Kínában otthonos *Sapium (Stillingia) sebiferum* (Ebtejfélék) nevű fa magjait burkoló anyag, melyet Kínában régóta gyertyakészítésre használnak s

4. ábra. Növények párolgása.
Egy levegőnyílás felületi képe: *A* zárva, *B* nyitva. *aba*, *ada* a két zárósejt, amelynek hátifala (*d* és *b*) kidomborodik és amelyek végeiken (*a*, *a*) egymással összefüggnek.

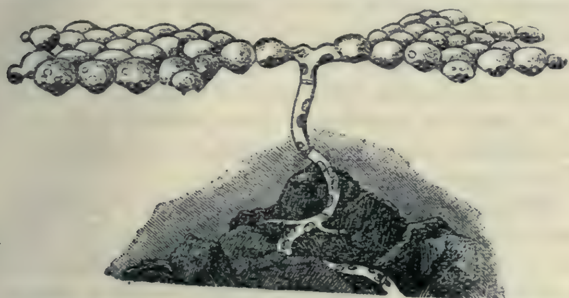
amely újabban Angliában nagy mérvben, valamint a kontinensen is az említett célra szolgál. Egyébként más növények keményebb zsiradékját is N. név alatt említik. L. *Faggyufa* és az *Olaj- és zsiradéknövények* cikk képmellékletén a *8. ábrát.*

Növényfehérje, l. *Növényi fehérje.*

Növényfenológia, a *növényjelenségek* v. *növényéletjelenségek* tana, mely a növények életfázisainak az évszakok bizonyos idejében való nyilvánulását, tehát a növényfejlődés fokozatainak a klimától való függését kutatja. A N. kiváltképen a belombosodást, virágzást, gyümölcsözést, lombhullást egy-egy esztendőben állapítja meg, s más esztendőkkel összehasonlítva, több esztendőről általános eredményt v. következtetést iparkodik megállapítani. Hazánkban N.-i munkái Staub Mórićnak vannak.

Növényfénylés, ritkább jelenség és csak az alsóbbrendüek sorában ismeretes, ilyenek a photogen-baktériumok, továbbá a rothadó fák fénylése, amely a mézszínű galóca micéliumától származik, valamint néhány tropikus kalaposgomba, így az *Agaricus igneus* (Amboina) és az *Agaricus noctilucens* (Manila), továbbá Dél-Franciaország-

ban az olajfák tövén termő *Agaricus olearius.* A fénylés ugyanazon feltételekhez fűződik, mint a lélegzés, de okáról és eredetéről biztosat nem tudunk. A N.-sel nem szabad kapcsolatba hozni a

A Schistostega osmundacea protonémája. A lencsealakú sejtek a termőhely gyenge fényét a klorofillszemecskékre gyüjtik.

fény visszaverődéséből származó jelenséget, aminőt tapasztalunk a Chromophyton nevű flagellatán és a Schistostega moha protonémáján (l. az *ábrát).*

Növényfesték, l. *Növényszínek* és *Festéknövények.*

Növényfibrin, a protein (l. o.) vegyületek sorába tartozó alkoholban oldható gliadin vegyülete és pedig glutencasein, amelyet Liebig nevezett N.-nek.

Növényfiziológia, l. *Élettan.*

Növényformáció, l. *Formáció.*

Növényföldrajz *(phytogeographia, geobotanika)*, a növények elterjedésével, a föld növénytakarójának fejlődéstörténetével és jelenlegi tagolódásával foglalkozó tudomány, amely kapcsolatos a földrajzzal, növényi őslénytannal, klimatológiával és talajtannal. E szerint a N. művelői különböző irányban fejlesztették e tudományágat. Igy : *Engler* fejlődéstörténeti tanulmányai révén arra következtet, hogy a föld növénytakarója visszavezethető négy, már a terciérkorban megvolt flóraelemre (l. o.). Ezek alapján a jelenkori növénytakaró 4 flórabirodalomra osztható. I. *Északi, extratropikus* (arctotertiär elemekkel), II. *Palaeotropikus* v. őstrópusi (uralkodó a palaeotropikus flóraelem, a magasabb régiókban az arctotertiär és egyes területeken az ősoceáni flóraelem), III. *Neotropikus* (délamerikai trópusi, neotropikus uralkodó flóraelem) és IV. *Ősoceáni* (részben Ujzéland, Ausztrália, Fokföld, azután antarktikus Délamerika és egyes szigetek, uralkodó az ősoceáni flóraelem) flórabirodalomra. Ezek alá sorolja *Engler* a flóraterületeket és a flóratartományokat (Gebiet, Provinz). *Drude* kevésbbé méltatja a növénytakaró fejlődéstörténetét a beosztásban, hanem csak a jelenlegi viszonyokat véve szemügyre, két flórabirodalmat állapít meg: A) *oceáni* és B) *szárazföldi* flórabirodalmat. Az utóbbiban megkülönböztet: a) *borealis* (körülbelül Engler I.), b) *australis* (körülbelül Engler IV.) és c) *tropikus* (Engler II. és III.) flóraterületet. Ujabban *Diels* ismét érvényesíti felosztásában a fejlődéstörténeti elvet és felosztásában *Englerét* fejleszti tovább: I. *Palaeotropis* (palaeotropikus), mely áll az *a)* Malesiacum (malesiai), *b)* Indoafricanum (indo-afrikai) flóraterületekből. II. *Capensis* (fokföldi), III. *Holarctis* (holarktikus az ó- és újvilág mérsékelt és hideg égöve), mely utóbbi a következő területekből áll: *a)* Oriasiaticum (Keletázsia), *b)* Centrasiaticum (Középázsia), *c)* Mediterraneum (Földközi-tengermellék), *d)* Eurasiaticum (Izlandtól Kamcsatkáig), *e)* Septamericanum (Északamerika), IV. *Neotropis* (Délamerika, újvilági tropikus), V. *Antarctis* (délsarki), VI. *Australis* (ausztráliai).

Míg *Engler* és *Diels* munkáikban fejlődéstörténeti alapokra helyezkednek, addig *Drude*, valamint a régebbiek közül *Grisebach* (Die Vegetation der Erde 1872 és 2. kiad. 1884.), főleg statisztikai irányúak. Ezektől eltérően pedig *Warming* (Oekologische Pflanzengeographie) oekológiai irányt követ és megkülönbözteti pl. a *hydrophyták, xerophyták, halophyták, mesophyták* jellemző növényszövetkezeteitől borított területeket. (E szakkifejezések általánosan használatosak; magyar szavakkal kifejezve, ezek a fenti sorrendben a következők: vízben élő, szárazságot kedvelő, sós helyeken élő és középtermészetű növényszövetkezetek).

Az előbbiekben ismertetett szempontok szerint tehát meg kell különböztetni a fejlődéstörténeti, a statisztikai és az oekológiai N.-ot.

A N.-i határvonalakat térképen szokás feltüntetni, azonban ezek tulajdonképen csak a tenger- vagy tópartokon birhatnak egy éles határvonal jelentőségével. Máshol az egységes növényzetű terület sohasem határolódik el éles vonallal, hanem egyik N.-i terület rendesen fokozatosan megy át a másikba és a térképen feltüntetett vonal csak megközelítőleges. Igen gyakran alkalmazkodik az ilyen határvonal a geomorfológiailag fontos vonalakhoz: pl. hegygerincekhez, nagyobb folyókhoz stb.

A klimai határvonalak rendszerint a legfontosabb N.-i vonalak. *Drude* a következő klimai, illetőleg hőmérsékleti öveket különbözteti meg: 1. tropikus öv, ahol minden hónap meleg, 20° C.-on felüli; 2. szubtropikus öv, ahol 4—11 hónap meleg, 20° C.-on felüli; 3. mérsékelt öv, ahol 4—12 hónap mérsékelt, 10°—20° C. hőmérsékletű; 4. hideg öv, ahol 1—4 hónap mérsékelt, a többi hideg, 10° C.-on aluli; és 5. arktikus öv (arktikus flóra), ahol minden hónap hideg, 10° C.-on aluli. Ezek az övek alkalmasak egyúttal növényföldrajzi határvonalakul is. A fejlődéstörténeti és a klimaövekre alapított beosztások egyaránt kifejezésre jutnak abban a N.-i beosztásban, amely dr. *Tuzson* J. Rendszeres Növénytanában van leírva és térképpel is illusztrálva. Ebben a legújabb növényföldrajzi és florisztikai kutatások is figyelembe vannak véve. Ez a N.-i beosztás a következő:

I. *Arktikus öv*, melynek részei: 1. *Nyugatészakamerikai,* 2. *Kelet-északamerikai,* 3. *Grönlandi* flóravidék, 4. a *Spitzbergák,* 5. *Északszibíria* és 6. az *Aleuták* flóravidéke.

II. *Szubarktikus öv*, melynek részei: 1. az *Alaszkai* flóravidék, 2. a *Mackenzie-* és 3. a *Hudson-öböl* flóravidéke, 4. a *Labradori*, 5. *Izlandi*, 6. *Skandináviai*, 7. *Északoroszországi*, 8. *Nyugatszibíriai* és 9. *Keletszibíriai* flóravidék.

III. *Mérsékelt öv*, melynek részei: 1. az *Északamerikai pacifikus-*, 2. az *Oregon-Mohavei,*

3. az *Északamerikai prairie-*, 4. az *Északamerikai atlantikus-*, 5. az *Európai atlantikus-*, 6. a *Középeurópai*, 7. a *Mediterrán* (v. Középtengeri) flóravidék, 8. a *Délorosz puszták* flóravidéke, 9. az *Anatólia-Perzsiai*, 10. a *Turáni*, 11. a *Belső-Ázsiai*, 12. a *Mandzsuria-Japáni* flóravidék.

IV. *Szubtropikus öv*, melynek részei: 1. a *Mexikói*, 2. az *Afrika-Arábiai sivatagi*, 3. a *Hindusztán-Tibeti* és 4. a *Délkinai* flóravidék.

V. *Tropikus öv*, melynek részei: 1. a *Középamerikai*, 2. a *Nyugatindiai*, 3. a *Tropikus Andesi*, 4. az *Északbrazilia-Guyanai*, 5. a *Keletbolivia-Bahiai*, 6. a *Nyugatafrikai erdős-*, 7. a *Délszudáni sztep-*, 8. a *Keletafrikai sztep-*, 9. a *Tropikus Madagaszkári*, 10. az *Előindiai*, 11. a *Hátsóindiai* flóravidék, 12. a *Szunda-szigetek* flóravidéke, 13. az *Ujguineai* és 14. a *Polynesiai* flóravidék.

VI. *Déli szubtropikus öv*, melynek részei: 1. a *Nyugatbolivia-Délperui*, 2. a *Délbraziliai*, 3. a *Délafrikai* flóravidék, 4. az *Északmadagaszkár* és *Seychellek* flóravidéke, 5. a *Középasztráliai* és 6. az *Ujkaledónia-Pitcairni* flóravidék.

VII. *Déli mérsékelt öv*, melynek flóravidékei: 1. az *Argentinai* flóravidék, 2. a *Tristan da Cuncha-Sough-szigetek* flóravidéke, 3. a *Fokföldi*, 4. a *Délausztráliai* és 5. az *Ujzélandi* flóravidék.

VIII. *Szubantarktikus öv*, melynek részei: 1. a *Patagoniai* flóravidék, 2. az *Edward-szigetek*, 3. a *Stewart Island* flóravidéke.

IX. *Antarktikus öv*, melynek részei: 1. a *Tűzföldi* flóravidék, 2. a *Bouvet-szigetek*, 3. a *Kerguelen-* és *Mac-Donald-szigetek*, 4. az *Auckland-* és *Campbell-szigetek* flóravidéke.

Az eddigiekben felsorolt kifejezéseken kívül a N.-ban az általános földrajzi és politikai megjelölések különféle alkalmazásával találkozunk, ilyen pl.: «Balkáni flóra», «Flora pontica» (a Fekete-tenger környékéről származó), «Flora Hungarica» stb. — L. még *Magyarország* (növényföldrajza).

Irodalom. Drude, Die Florenreiche der Erde, 1884, Handbuch der Pflanzengeographie, 1890; Engler, Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Pflanzenwelt, Leipzig 1. köt. 1879, II. köt. 1882; Syllabus der Pflanzenfamilien, Berlin 1914; Wiesner, Biologie der Pflanzen, 2. kiad. Wien 1902; Fekete-Mágocsy, Erdészeti Növénytan, II. kiad. Budapest 1896; Diels, Pflanzengeographie, 1908; Die Florenreiche der Erde, 1884; Handbuch der Pflanzengeogr. 1890.

Növénygubacs, l. *Gubacs*.

Növénygyüjtemény, a kellőképen konzervált növényeknek bemutatás, kiállítás v. tudományos vizsgálatok céljaira való rendszeres összeállítása, megőrzése. A N. berendezése, kezelése egyrészt a bennök foglalt növények, készítmények igénye szerint eltérő. A szárított és préselt magasabb rangú növényeket *herbariumban* (régen *hortus siccus)* őrzik, amelyben a növények papirlapok között v. ívekben felragasztva v. csak fektetve vannak eltéve és valamely flóramű szerint rendezve. A préselés nélkül szárított v. folyadékban konzervált növényeket légmentesen záró hengerüvegekben és szekrényekben őrzik. A tudományos N. lehet általános, de lehet speciális is (pl. mag, termés, fahasáb, rügy, levél, élettani, patológiai stb.), a gyakorlati pedig különböző célú (ipari, gyógyászati, mezőgazdasági, erdészeti stb.), amelyben a bizonyos célra használatos növény konzervált példányán v. részén kívül a feldolgozás módja is feltüntetést nyer. A N.-ben felhalmozott anyagok egyrészt romlandók, másrészt a bogarak rágása teszi tönkre azokat, miért is a a N. állandó kezelésére (mérgezése, megóvása, megújítása stb.) nagy figyelem fordítandó. L. *Növénygyüjtés*.

Növénygyüjtés, a növényeknek főképen eredeti termőhelyükön való felkeresése, az egyes növény természete szerint való megszedése abból a célból, hogy kellőképen konzerválva a további növényhatározás (l. o.) és a tudományos vizsgálatok v. kiállítások részére alkalmasan megőrizzük. A N. módja eltérő a mikroszkópikus növények, a gombák, moszatok, mohák és a magasabbrangú növények gyüjtésekor. Hasonlóképen eltérők az eljárások a konzerváláskor, vagyis a szárazon v. folyadékban való kikészítéskor, amely eljárás arra törekszik, hogy a növényt lehetőleg oly állapotban tartsuk meg, mintha élne, v. legalább is alaki és szinbeli jellemvonásai ne torzuljanak el, tehát v. bemutatásra vagy további vizsgálatokra alkalmas maradjon. A N. és konzerválás által elkészített növényt a *növénygyüjtemények* őrzik (l. o.). A N. és konzerválás módjait tartalmazza: *Szabó* Z., Útmutató a növények gyüjtésére, konzerválására, növénygyüjtemények berendezésére és növénytani megfigyelésekre (64 képpel, Budapest, Term. Tud. Társulat 1913, Kirándulók Zsebkönyve 2. kiad. I. köt.).

Növényhalcsont (növ.), többnyire az ú. n. spanyolnádból *(Calamus rotang,* pálma) készül. kaucsukkal átitatva.

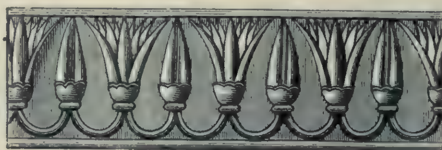
Növényhatározás, valamely növény tudományos nevének megállapítása, vagyis az a művelet, amidőn az előttünk ismeretlen növénynek rendszertani helyét határozzuk meg az e célra szolgáló művek alapján. E célra a növénytani szempontból kellőképen felkutatott területeken ú. n. «határozó-könyvek» állanak rendelkezésre, amelyek az onnan ismert növényeket röviden leirják és határozó kulcs segélyével a N.-t megkönnyítik. A határozó kulcs rendszerint a virágos növények meghatározására a Linné-féle mesterséges rendszer alapján van szerkesztve, amely, legalább kiinduláskor, a virágrészek számának megállapításából indul ki és ezáltal kezdők részére használhatóbb. Újabb művek a természetes rendszer, vagyis a rokonsági viszonyok alapján állítják fel a határozó kulcsot. A kulcsban két tulajdonság van egymással szembe állítva, amely közül egyik az ismeretlen növényre illik. Ezt a reáillő tulajdonságot választva a kulcs tovább, más két ellentétes tulajdonságra utal, amely között választanunk kell. Ez a választás addig tart, amíg a növény családja, majd génusza, végül a faja lesz megállapitható. N. fontos megerősítése az illető faj első leírásának, képének és eredeti v. legalább is kritikai úton ellenőrzött példányának az ismeretlennel való egybevetése. A tudományos N. a határozókönyveken kívül az autentikus flóraműveket, felsorolásokat, rendszertani műveket,

3. Római akantusz- és pálma-levéldísz.

8. Renaissance levéldísz. (Arum.)

7. Arum. (Pompeji.)

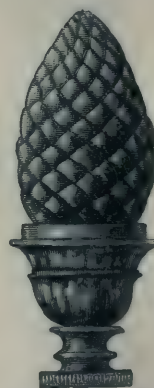

11. Arab díszítmény.

1. Asszír lótusz-virág.

9. Arab növénydísz. (Arum.)

17. Stilizált gránátalma.

2. Görög palmetta.

18. Stilizált fenyőtoboz. (Római.)

12. Mór diszítmény. (oszloptörzs.)

4. Római akantusz.

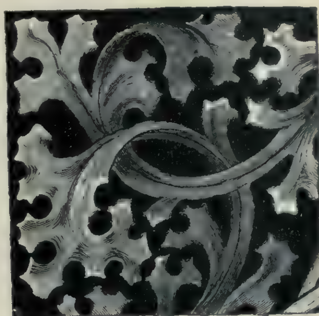

5. Román akantusz.

«Növényi diszítmények» cikkhez.

ZÍTMÉNYEK.

1[illegible]. Középkori brokát-díszítmény. (Bógáncs.)

13. Gótikus növényi díszítmény. (Kóró.)

15. Gótikus oszlopfő.

20. Kinai növény- és gyümölcsdísz.

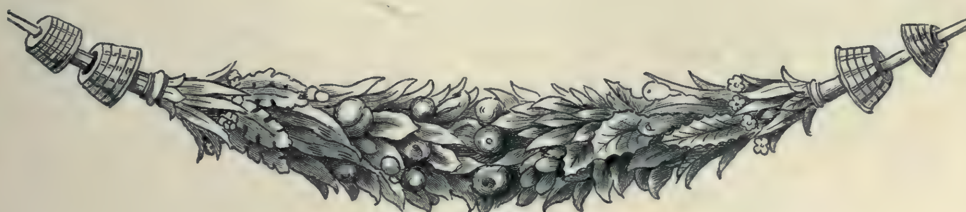
21. Japáni virágdísz.

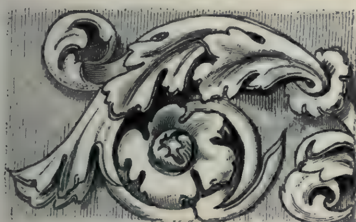
22. Japáni növénydísz. (Bambusz.)

16. Stilizált liliom. (Francia.)

19. Renaissance füzér.

6. Renaissance akantusz.

14. Gótikus növényi díszítmény. (Szőllő.)

monográfiákat veszi segítségül. A hazai virágos és edényes virágtalan növények meghatározására szolgálnak: *Hazslinszky, Cserey, Simonkai, Wagner* magyar könyvei; *Fritsch, Ascherson-Graebner, Neilreich, Koch, Schur, Reichenbach, Sagorski-Schneider* stb. művei (l. életrajzaiknál). A virágtalanokra főképen *Rabenhorst* Kryptogamenflorájának kötetei. A külföldi növényekre *Engler:* Pflanzenfamilien c. mű kötetei és az ebben felsorolt irodalom, valamint az illető növény hazájára vonatkozó flóraművek és monográfiák irányadók. L. *Növénygyüjtés.*

Növényház. A melegebb éghajlat alól való növények elhelyezésére s tenyésztésére és virágoknak s gyümölcsöknek szokatlan időben való előállítására, hajtatására szolgáló épületek. Főkellékük, hogy világosak legyenek, a napsugarakat beeresszék, ezért oldalaik és fedélzetük egészben v. részben üvegből készülnek, innét az *üvegház* nevük is. Szükséges továbbá, hogy a kivánt hőmérsékletet megtartsák és szellőztethetők is legyenek. A bennük folyó növénykulturák célja szerint változik a berendezésük. Általában véve, különösen pedig a bennük megkívánt hőmérséklet különböző foka szerint lehetnek: 1. *Hidegházak* v. *teleltetők,* amelyekben örökzöld növényeket és más olyan bokor- és faféléket helyeznek el, amelyek nyáron a szabadban tenyésznek, de télire védelmet és 3—7° C. meleget kivánnak. Ide tartoznak a narancs- és citromházak (orangeriák), a kamélia-, azalea- és erikaházak. Ezek felső világításra nem szorulnak, csak a napos oldaluk van üvegből s el vannak látva fűtő- és szellőztető-készülékkel. A hidegházakat némiképpen pótolhatják a szellős, de fagymentes pincék. 2. *Mérsékelt* N.-ak, *trepidariumok,* amelyek 8—10°, esetleg egy külön osztályban 12—15° C. külső hőmérsékletüek és a szubtropikus növények: kaktuszok, pelargóniák s más délszaki növények elhelyezésére szolgálnak. 3. *Melegházak,* amelyek 10 és 20° C. közötti hőmérsékletüek és bennük tropikus növényeket: orchideákat, pálmákat (pálmaházak), tropikus vízinövényeket stb. helyeznek el. Ezekben folytatják a szaporításokat is az erre szolgáló szaporító ágyakban, valamint a hajtatásokat is (hajtatóházak). Megkülönböztetnek *száraz* és *nedves* melegházakat, az utóbbiakat a vízpárás levegőt kívánó növények számára rendezik be. Egyszerű s kisebb N.-nál a meleg- és a hidegházat egy fedél alatt egyesítik.

A N.-aknak az északi szelektől mentes, de egyébként szabad fekvésű hely való, ahol a legalantabban járó (téli) napsugár is a N. oldalát érheti. A hideg behatolása ellen a N.-at 50—80—100 cm.-re lemélyesztik a talajba. Az épületnek legalkalmasabb a hossznégyszögű, vagyis téglányalak, melynek hosszú oldala délnek fekszik. A N. alapját és falazatát kőből vagy keményre égetett, a vizet magába nem szívó téglából építik; a felső rész: az oldalak és a tetőzet favázban, vagy újabban leginkább vasvázban és keretekben elhelyezett üvegből készül. Legfontosabb a fűtőberendezés, melynek célszerű voltától függ a N. használhatósága. E berendezés készülhet a fűtőcsatorna és a központi fűtés rendszere szerint (l. *Fűtés).* Nevezetesebb N.-ak: a párisi Jardin des Plantes N.-ai, a frankfurti pálmaházak, a schönbrunni, a bécsi Rothschild-kertek N.-ai, a gróf Harrach-féle brucki azalea- és pálmaházak, a külföldi egyetemek botanikuskertjeinek N.-ai, a budapesti állatkerti pálmaház stb.

Növényhonosítás, l. *Honosítás* és *Külföldi fanemek.*

Növényi díszítmények (l. a *képmellékletet),* a díszítésnek galyakat, leveleket, virágokat és gyümölcsöt utánzó, többé-kevésbbé stilizált motivumai. Míg a vonalas és az állatokat ábrázoló díszítmények már az ókorban is ösmeretesek, a N. csak a fejlettebb kultúrájú népek díszítőművészetében jutnak szerephez s ezek ízlésének és művészi rátermettségének megfelelően szakadatlan és igen változatos fejlődést mutatnak. Egyiptom és Assziria művészete az oszlopot pálmatörzs vagy papiruszköteg mintájára alakította s az oszlopfőt lótuszvirággal v. levélkoszorúval díszítette, sík díszítésein pedig a levél- és virágmotivumokat egyszerűen vonalakkal kötötte össze *(1. kép).* Assziriai eredetű a palmetta, amelyet a görög diszítőművészet fejlesztett nagy tökéletességre *(2. kép),* mely utóbbiban a leggazdagabb hatású N. az akantusz és a sárkányfű (Arum, Dracunculus vulgaris) utánzásából eredtek. E kettőnek motivumait más növények leveleivel is keverték *(3—4. kép)* s a rómain kívül a középkori és renaissance N.-ben is fölhasználták *(5—10. kép).* A középkori N.-ben jelentős szerephez jut a honi flóra is: a tölgy, a jávor, a szőllő és a platánfa levele és az akantuszra emlékeztető bogáncskóró *(13—15. kép),* továbbá a lóhere és a liliom *(16. kép).* Kinai selyemszövetek lótuszvirágmotivumainak tovább fejlesztése a gránátalma, amely a kései gótika és a renaissance bársonyszövetein az uralkodó elem *(17. kép).* A renaissance antik öröksége mellett plasztikus felfogásának megfelelően a gyümölcsmotivumokból összerótt N.-et is szerette *(18—19. kép).* Az eddig ismertetett N.-nél még erősebb stilizálást mutatnak a mohammedán művészet ilyfajta elemei *(9.* és *11—12. kép),* míg viszont a szélső kelet művészetében a N.-et a legtisztább naturalizmus jellemzi *(20—22. kép),* amely a barokk-korban mesterkélté vált N.-et is felfrissítette, ami különösen a rokokó-díszítésben szembetűnő. A klasszicizáló stilus ismét az antik hagyományokból merít, a modern művészet a N.-ben többnyire a hazai flóra motivumait tükrözteti vissza. A magyar N.-et lásd *Díszítés* alatt.

Növényi enyv, l. *Növényenyv.*

Növényi fehérje alatt értjük az albuminokat, amelyek tiszta vízben oldódnak és sok esetben kristályosodnak, a globulinokat, amelyek tiszta vízben nem oldódnak, csak higított neutrális sóoldatokban, ez utóbbiakból a sók eltávolítása után változatlanul lecsapódhatnak, azután a nukleoalbuminokat, amelyek foszfort is tartalmaznak. Végül ide sorolják még a gliadin csoportbeli vegyületeket, amelyek alkoholban oldhatók és amelyek a búzaszemben más fehérje-vegyületekkel együtt a sikért alkotják.

Növényi festőanyagok, l. *Festéknövények.*

Növényi kazein, l. *Legumin.*

Növényillat, hathatós csalogató eszköz a megporzás érdekében, vagy elriasztó, védő eszköz, v. pedig a táplálkozásban van szerepe, midőn a száraz termőhelyen élő növényt megvédi a felmelegedés ellen és ezáltal csökkenti a párologtatást. Többféle N. ismeretes a növények különböző testrészéből. Kerner 5 csoportba foglalja a N.-okat: 1. *indoloid-N.*, a skatoltól és indoltól származó, a bélsárra, rothadó anyagokra emlékeztető bűzös N. (pl. Aroideae, Aristolochia stb., melyeket dipterák látogatnak); 2. *aminoid-N.*, a különböző aminektől származik (pl. galagonya, körte, berkenye, naspolya, bangita, sóskaborbolya, virágos kőris); 3. *benzoloid-N.*, a benzolból származó vegyületek illatával, amely igen változó: szegfűillat (eugenoltól), jácintillat (cinnamylalkoholtól), műgeillat (kumarintól), vanillinillat (Heliotrop), orgona-, gyöngyvirág-, rezeda-, jázmin-, kankalin-, akác-, ibolyaillat; 4. *paraffinoid-N.*, a paraffin név alatt ismeretes szénhidrogénvegyületek jellemző illata, mint a macskagyökér-, ruta-, maszlag-, rózsa-, hársfa-, bodza-, kosborillat; 5. *terpenoid-N.*, a terpenektől, oxigénmentes illó olajoktól eredő illatok, mint a narancsvirág, citrom, levendula illata. *Delpino* a N.-okat *kellemes* (odori simpatici) és *kellemetlen* (odori idiopatici seu antipatici) csoportba osztja. Az elsőbe az édes, aromatikus gyümölcsillatokat, a másikba a nehéz és undorító illatokat sorolja.

Növényi proteidok a fehérjéknek más testtel való egyesülései, mint a minő a nukleoproteid, mely fehérje és nuklein egyesülése, a haemoglobin, amely fehérje és haematin egyesülése, ez utóbbinak hasadási terméke a haematoporphyrin, továbbá a glikoproteid.

Növényi sejt, l. *Sejt.*

Növényi sejtanyag (*cellulóz*, l. o.) a papiros alapanyaga. Papirosgyártáshoz ugyanis csak különvált hosszúkás alakú sejtek használhatók, aminők a háncsban és a fában találhatók. E sejtek szénhidrátokból, továbbá a szén, hidrogén s oxigén másnemű vegyületeiből, szénhidrogénekből, proteinanyagokból és szervetlen vegyekből állanak. Tartós papirost csak tiszta cellulózból, azaz ligninmentes anyagból gyárthatnak. A cellulózanyag tisztán a fehérített len-, kender- és pamutrongyokban található; ezt az anyagot *rongyanyagnak* szokás nevezni, míg *cellulóznak* azt az anyagot, amelyet más növények sejtjeiből a többi vegyek kiolvadásával nyernek.

Minthogy minden növény sejtfalában cellulóz van, így minden növényből készíthetnek papirosanyagot; az iparban azonban csak azok használtatnak cellulózgyártásra, amelyeknél a kioldás aránylag csekély költséggel végezhető s amelyek aránylag hosszabb sejtekkel birnak. E feltételeknek megfelel az espartofű, a búza-, rozs- és rizsszalma, a tengerikóró, a rami, a lúc- és jegenyefenyő és végre néhány puhalombos fa. A lignin és a többi anyagok kioldását marónátronlúggal v. marónátron- s glaubersóval, vagy kalciumszulfittal végzik. Az oldószerek minősége szerint a cellulózt *nátron-*, *szulfát-* vagy *szulfitcellulóznak* nevezik. Közép-Európában a cellulózt leginkább jegenyefenyőből (Abies pectinata, Tanne) és lúcfenyőből (Picea excelsa, Fichte) készítik s e célra a 39—40 éves fák törzseit használják. Bármely kioldási módot alkalmaznak, a fát előbb kérgétől megfosztják s kis részekre forgácsolják.

a) *Nátron*-eljárásnál a forgácsot vaskazánokban főzik; még pedig lassan forgó gömbalakú kazánokban, minőket a papirosgyártásnál használnak. Oldószerül marónátront (NaO) használnak, amelyből 100 kg. fára 20—25 kg.-ot szoktak venni. A főzést 6—10 órán át, 10—12 atmoszféra nyomás alatt végzik. A kioldott anyagot foszlatásnak és öblítésnek vetik alá, mely célra a papirosgyártásnál használatos foszlatót alkalmazzák, ezután pedig fajtázzák és vastag papirost készítenek belőle.

b) A *szulfát*-eljárás teljesen azonos a nátroneljárással s csupán abban különbözik, hogy oldószerül marónátront (NaO) és glaubersót, azaz nátriumszulfátot ($NaSo_4$) használnak. A glaubersó alkalmazása folytán ez az eljárás jutányosabb, a cellulóz pedig fénytelenebb lesz.

c) Szulfit-eljárásnál az aprított fát téglákkal bélelt és kaolinnal kitapasztott vaskazánokba helyezik, ezután 1—1·5 óráig légköri nyomás alatt gőzölik s a gőzölés befejezte után kalciumszulfitlúggal leöntik (1·05 fajsúlyú kalciumszulfitlúgból a fa köbméterjére 2 m^3 lúgot számítanak) s e lúgban 8—12 órán át, közel 118° C. hőfok mellett főzik. A főzés, illetőleg a kioldás befejezte után a cellulózt foszlatásnak, mosásnak és fajtázásnak vetik alá, ezután vastag papirost készítenek belőle, amely a papirosgyárak nyers anyaga. Az oldószert, vagyis a kalciumszulfitot Mitscherlich szerint következőkép készítik: Kéntartalmú ércek pörkölésénél keletkező kénessavgázokat előbb szűrőn, ezután hűtőcsöveken s végre 15—25 m. magas facsöveken (tornyokon) vezetnek át. A tornyok hasábalakúak, rostélyszerű fenékkel s épp oly fedővel birnak. A fenék s fedő közötti űr mészkövekkel, avagy dolomittal van kitöltve. A fedő fölötti vízmedencéből folyton csurog le a víz a kövekre s ezekről a fenékre, míg a gázok a nedves mészkövek között felemelkednek a fedőig, ahol a szabadba jutnak, útközben azonban felbontják a mészkövet ($CaCO_3 + SO_2 = CaSO_3 + CO_2$), minek folytán szabad szénsav s kalciumszulfit keletkezik. A szénsav elillan, a kalciumszulfit pedig a víz által oldva, lúgként kifolyik.

Kellner eljárása szerint a tornyok helyett fakádakat (tartályokat) használnak, amelyek lépcsőzetes elrendezésűek. A szomszédos tartályok olykép vannak összekötve, hogy a gázok az alsóbb tartály fedőjén át a felsőbb tartály feneke alá kerüljenek, ahonnan mésztejen át a fedő felé hatolnak, hogy útjukat folytathassák.

Igen jó tartós cellulózt adnak a szalmafélék. Ezek kioldását rendszerint a szulfát- és nátroneljárással végzik, ezt megelőzőleg azonban szecskává aprítják és a csomós részeket különválasztják. L. *Papiros.*

Növényi tej, l. *Mesterséges tej.*

Növényi tetvek (*Phytophtires*, állat), a Félfedelesszárnyú rovarok (Hemiptera) egyik családja, amelyet sok rendszerező az állati tetvekkel (Zoophtires) egy családba foglal össze. Ide tartoznak a különféle pajzstetvek (l. o.) és levéltetvek (l. o.).

Növényi viasz, l. *Növényviasz.*

Növényjelkép, l. *Jelképes növények.*

Növénykazein, l. *Legumin.*

Növénykémia, a növények kémiai alkotó részeit ismerteti, l. *Növénytan.*

Növénykert *(botanikus kert, botanikai kert, füvészkert, hortus botanicus)*, a növényeknek tudományos tanulmányozása és a növények ismeretének terjesztése, népszerűsítése céljából létesült kert, amely rendszerint valamely tudományegyetemi növénytani intézettel, muzeummal vagy főiskolával kapcsolatos. Feladata egyrészt annak az országnak a növényzetét bemutatni és a külfölddel megismertetni, amelyben létesült, másrészt a külföldi növényeket és általában a növényvilág képviselőit és a növények életmódját élő példákon bemutatni, a tudományos kutatások tárgyait tenyészteni. Bizonyos szakiskolák N.-je ezek tananyagának vagy vizsgálati anyagának tenyésztésére szorítkozik (erdészeti, kertészeti, gazdasági, állatorvosi stb.). A N. úgy szabadföldi, mint üvegházi növényekkel foglalkozik, miért is benne szabadföldi, különböző talajú kulturák és különböző hőmérsékletű üvegházak vannak. Az általános N. a növényrendszert mutatja be alkalmas tipusokban, növényföldrajzi és növényélettani csoportokat létesít, amelyekben az egyes növényföldrajzi területek tipikus növényzetét (pl. Magyar Alföld, Magas Tátra, Kapföld), bizonyos talaj növénylakóit (mész, homok, állóvíz stb.) mutatja be, vagy a növények életét tárja elénk (alkalmazkodás, beporzás, élősködés stb.), hasznukat ismerteti (pl. ipari, gyógyító-, táplálék-, élvezeti stb. növények). Természetes, hogy bizonyos N. bizonyos flóra bemutatására kiváltkép alkalmas (havasi kertek) és e célra is alakulnak meg főképen (svájci, alpesi kertek).

Az első N.-et állítólag *Matthäus Silvaticus* alapította Salernóban 1309. Főképen a XVI. sz. közepétől keletkeznek az egyetemi székhelyek N.-jei. Az olasz városok jártak elől és a németek követték őket. Hiresebbek voltak: Padova (1545), Pisa (1544—47), Königsberg (1551), Firenze (1559), Bologna (1567—8), Leyden (1577), Leipzig (1580), Heidelberg (1597), Montpellier (1598), Giessen (1609), Regensburg (1622), Páris (1626), Jena (1629), Oxford (1632), Messina (1636), Utrecht (1638), Kopenhága (1640), Lille (1644), Amsterdam (1646), Varsó (1651), Upsala (1657), Berlin (1663), Pozsony (1664), Halle (1666), Edinburgh (1680), Róma (1685), Nürnberg (1689), Hága (1690), Strassburg (1691), Harlem (1702), Cambridge (1702), Würzburg (1709), Hamburg (1710), Wittenberg (1711), Szent-Pétervár (1725), Karlsruhe (1733), Göttingen (1737), Erlangen (1743), Frankfurt a. O. (1744), Madrid (1753), Bécs, Schönbrunn (1753), Zürich (1765), Nagyszombat (1771), Buda (1778), Frankfurt a. M. (1782), (Pest (1784), Salzburg (1786), Moszkva, Grác (1810), München (1813). A hatalmas fejlődésnek indult kertek közül jelenleg a legjelentősebbek: a London melletti Kew Gardens, a Berlin melletti dahlemi, a München melletti nymphenburgi, a palermói, a bombayi, kalkuttai, paradeniyai, tokiói, buitenzorgi, melyek jelentőségét főképen a gyarmati növények ismerete emelte. Hazánkban a budapesti a legrégibb, amely a nagyszombati egyetemmel került Budára (1778), majd (1784) Pestre, ahol helyét többször is változtatta, de végleges elhelyezése mai napig sem történt meg (v. ö. *Gombocz* Endre, A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története. Budapest 1914). Ezenkívül Kolozsvárott és Zágrábban létesült egyetemi, Selmeczbányán az erdészeti főiskolai N., majd a gazdasági akadémiák N.-jei. Újabban a képzőintézetek és középiskolák is létesítenek céljukhoz mért kerteket, vagy több iskola részére közösen alkotnak ú. n. iskolakerteket, melyek az iskolákat látják el növényekkel (pl. Budapesten). 1912-ben létesült a budapesti Állat- és N., amely a dísznövényeket is bemutatja a közönségnek. Némely N., különösen régebben, díszműben ismertette kincseit (pl. Besler, Hortus Eystettensis; Linné, Hortus Cliffortianus), mai nap több kert évkönyvet, folyóiratot is ad ki. A budapesti kertnek 1913. jelent meg az 50. magjegyzéke. Az elsőt *Linzbauer* adta ki 1864-ben 1154 fajjal. A régi pesti kertben nevelt növények jegyzékét (amely csonka maradt), *Winterl* közölte 1788. *Kitaibel*-nek *Waldstein*-nal együtt kiadott műve (l. *Kitaibel)* is kapcsolatban van a pesti N.-tel. A különleges irányú N.-ek közül némelyik a hazai növények tanulmányozására alakult, mint a genfi Jardin Alpin d'Acclimatation, hasonló van a Pilatuson 2100 m., Rigi-Scheideggben 1600 m. magasságban, Grenoble környékén három is 1675, 1850 és 2075 m. magasságban; mások főképen fás növényeket tenyésztenek, arboretumok, mint a selmeczbányai és a külföldi erdészeti iskolák és kisérleti állomások mellettiek; ismét mások különböző mezőgazdasági, kisérleti célokat szolgálnak. (L. *Mezőgazdasági tudományos és kisérleti intézmények).* A gyarmatos államok N.-jei a gyarmatok növényeinek, főképen a hasznosíthatók tenyésztésére helyeznek súlyt, mint a kameruni Viktoriában a német Versuchsanstalt für Landeskultur mit Botanischem Garten, a kongói Kisantuban a belga Jardin d'Essai de la Mission du Kwango.

Növénykocsonya (ném. *Pflanzengallerte, pektin-anyagok,* növ.), számos nedvdús gyümölcsben előforduló anyag, melynek oldata főzés után kocsonyává lesz. Egyébként még kevéssé ismert anyag. L. *Gyümölcskocsonya.*

Növénykorall (növ.), l. *Adenanthera.*

Növénykorcs, l. *Korcsképződés.*

Növénykórtan *(phytopathologia* v. *növénypatológia)* azokat az alakbeli és élettani tüneményeket ismerteti, melyek a rendes fejlődésnek meghatározott szabályai ellenére képződnek. L. *Növénybetegségek.*

Növénylikőr. E névvel jelölik mindazokat a szeszes italokat, melyek növényeknek alkohollal való kioldása útján, vagy növényi esszenciák felhasználásával cukor hozzáadásával, vagy e nélkül készültek. Ilyenek pl. a különböző növényi keserűk, az édes likőrök közül pedig a benediktiner, chartreuse, különféle narancs-, ánizs- és kömény-pálinkák stb.

Növénylószőr, többnyire a. m. *afrik* (l. o. és *Chamaerops)*; de egyéb pálmáknak a rostjait is annak nevezik. L. *Rostnövények.*

Növénymuzeum, a növények bemutatására és tanulmányozására berendezett gyüjtemény, amely célja szerint különbözőképen alakulhat meg. A nagy, általános muzeumoknak egy-egy osztálya szokott különlegesen a növénytan céljaira berendezkedni, mint a bécsi udvari muzeum, a budapesti nemzeti muzeum, a londoni British Museum of Natural History, a párisi Museum d'Histoire Naturelle növénytani osztályai, vagy pedig külön, önállóan alakul meg növénykerttel kapcsolatban, mint a london-kewi, vagy berlin-dahlemi, ritkábban a tudományos akadémiához (Szt.-Pétervár), v. az egyetemhez (Boroszló) tartozik. Az ilyen N. törekvése egyrészt minél teljesebb növénygyüjteményt egybeállítani a tudományos búvárkodás céljaira, tehát herbáriumot (préselve szárított növények gyüjteményét) és vizsgálati anyag, mikroszkópos készítmények tárát, másrészt szemléltető gyüjteményt, hogy az érdeklődő közönség növénytani ismeretének megszerzését biztosítsa. A tudományos anyag felhalmozása különösen kellő összehasonlító példányok beszerzésére törekedik, amelyeket kellő, célszerű módon olyképen helyeznek el, hogy sértetlenül, a legkisebb helyfoglalással őriztessenek meg és a kívánt példányt rögtön megtalálhassa a kutató. A szemléltető gyüjtemény az anyag épségben tartásán kívül arra törekedik, hogy a nagyközönség elé tárja jól áttekinthető módon a növények tipusait, azokat lehetőleg természetes alakjukban állítsa ki, rajzokkal, magyarázó szövegekkel, térképekkel lássa el, használhatóságukat az azokból készült anyagokkal bizonyítsa. Van olyan N. is, amely különleges irányú, pl. erdészeti (mint Selmeczbányán, Brüsszelben, Münchenben az erdészeti kísérleti állomáson), vagy mezőgazdasági (Budapesten), v. bizonyos terület növényzetét mutatja be (néhány városunkban, mint Poprád-Felkán a Tátra-Muzeum). Hazánkban ily utóbbi irányú gyüjtemények megalkotása nagyon kívánatos volna. A N.-ok egy része bizonyos kimagasló botanikusok gyüjteményének megőrzésére hivatott, mint a genfi «*Herbier de Candolle*», «*Herbier Boissier*», vagy Weimarban a «*Herbarium Haussknecht*». A N. természetesen tudományos használhatósága érdekében tudományos képzettségű szakemberek vezetése alatt áll, ezek, valamint a muzeumban dolgozó szakemberek részére könyvtárral és laboratóriumokkal rendelkezik, amelyek az egyetemek, főiskolák növénytani intézeteivel is kapcsolatban állhatnak (mint az Erdélyi Muzeumegylet N.-a, a berlin-dahlemi, müncheni), vagy pedig a gyarmatok kutatására alakult intézményekkel függ össze. L. még *Növénytani intézet*, *Növénygyüjtemény*.

Növénynemesítés, a növények tökéletesítése új fajták létesítése útján. Ez 1. a meglévő fajták legjobb egyedeinek vagy kevert jellegű fajtáknál a megfelelő jellegű töveknek elkülönített szaporításával (formaszétválasztás); 2. keresztezés; 3. természetes változatok (spontán variációk) felhasználásával; 4. gondos mívelés útján történhetik.

1. A formaszétválasztás a *legjobb egyedek kiválasztásával* és elkülönített szaporításával különösen olyan növényeknél szolgáltat igen jó eredményeket, amelyek ezideig még nemesítve nem voltak, pl. a hazai gabonafajtáknál, továbbá a kölcsönös beporzással szaporodó növényeknél, melyek rendesen különböző jellegek keverékei (rozs, tengeri, lóhere, lucerna), ezeknél azonban az elkülönített szaporításokat virágzás idején a kölcsönös termékenyülés ellen meg kell védelmezni, ami olymódon történik, hogy egymástól 2—300 méter távolságra vetjük, vagy virágzás idején tüllhálóval borítjuk, mely az idegen virágpor behatolását megakadályozza. Rovarok útján történő megtermékenyítésre utalt növényeknél (herefélék) ezenkívül mesterséges termékenyítést is kell alkalmazni. A formaszétválasztásnál a kiválasztott tövek termése egymástól elkülönítve vettetik és a későbbi szaporítás folyamán sem kevertetik egymással, minek folytán eltérő jellegük és használati értékük alapján létesülnek az új fajták.

2. A *keresztezés* (korcsosítás) útján két különböző fajtát egyesítünk úgy, hogy a kettő bizonyos tulajdonságait az új fajtában egyesítve nyerjük. A keresztezést úgy végezzük, hogy az egyik fajta alkalmas tövén virágzáskor eltávolítjuk a hímvirágrészt (herélés) és a nővirágot a másik fajta virágporával termékenyítjük meg. Ha az így nyert magból fejlődött tövet negativ úton (gumó, szárrész ültetésével) szaporítjuk, az ivadékok egyöntetű jellegűek lesznek (pl. burgonya-, szőllő-, v. faneműek ojtása, dugványozása), magról szaporítva ellenben éveken át kevert jellegűek lesznek az utódok, mert a keresztezéssel egyesített tulajdonságok ivadékról ivadékra a Mendel által felfedezett törvényszerűséggel szétválnak, úgy hogy pontosan 1 : 3 v. 1 : 2 : 1 arányban bizonyos tulajdonságaikban az apa, másokban az anyafajtára hasonlítanak. A tulajdonságok kicserélődése útján nyerjük a közöttes terményt, v. ha alvó tulajdonságok voltak a keresztezett fajtákban, azok életre ébredése útján egészen új fajtákat. A keresztezés eredményét az ezt követő formaszétválasztással biztosítjuk. Régebben különösen a kertészek nyertek keresztezések útján kitünő eredményeket új virágváltozatok létesítésével. A gazdasági növények nemesítésénél ez az eljárás csak az utóbbi évtizedekben nyer kiterjedtebb alkalmazást.

3. A természetes változatok (spontán variációk) a tisztajellegű fajtákban mint eddig nem ismert új formájú tövek vetődnek fel és ezek elkülönített szaporításával a régitől eltérő jellegű új növényfajta létesíthető. Ilyen változatok a növényfajtákban ritkán vetődnek fel, a tarka levelű virág- és cserjeváltozatok, valamint a vérbükk és vérjávor ilyen alapon keletkezhettek.

4. A mívelés útján történő nemesítést a növények erőteljes trágyázásával, gondos megmunkálásával végezik, de az így kifejlett tulajdonságok nem állandóak, mert silányabb mívelés esetén visszafejlődnek, azért ez az eljárás csak arra jó, hogy általa a növények tulajdonságait minél tökéletesebben kifejlesztve, az egyedek közötti jellegkülönbségek könnyebben felismerhetők és a vázolt eljárások útján hasznosíthatók legyenek. L. még *Magnemesítés* és *Mezögazda-*

ségi tudományos és kisérleti intézmények (Orsz. növénynemesítő intézet).

Növénynemesítő intézet, l. *Mezőgazdasági tudományos és kisérleti intézmények.*

Növénynyálka, alaktalan s a vízben nyálkás, ragadós folyadékká felduzzadó anyag; alkohol nem oldja föl, savakkal főzve szőllőcukor lesz belőle. A növényben mindig már előre képzett más szerves anyagból keletkezik, mint szőllőcukorból, keményítőből, cellulózból. Igy a len- és birsalmamag héjának külső sejtjei vízben elnyálkásodnak, máskor a N. a sejtekben található. Sokszor a tulajdonképeni gummival azonosnak veszik. L. *Gummi.*

Növényóra, l. *Virágóra.*

Növényóvás, l. *Növényprofilaxis.*

Növénypatológia, l. *Növénykórtan.*

Növény polaritása a csúcs és alap közti ellentétet fejezi ki, amely két ellenkező irányban eltérő viselkedésben áll. Pl. a szár és gyökér csúcsa, — ez a bipolaritás; de lehet unipoláris is, amidőn pl. egy moszatfonal vagy mohatelep csak a csúcsán növekszik.

Növényprofilaxis (növ.) a. m. *növényóvás*, azaz olyan intézkedések, amelyek alkalmasak arra, hogy az illető növényt bizonyos betegségtől távoltarthassuk, illetőleg tőle a betegséget elháríthassuk. Ilyen profilaktikus eljárás pl. az is, amikor a szőllőtőkét rézgálictartalmú folyadékkal megpermetezzük avégből, hogy a reá veszedelmes peronoszporabántalomtól megóvjuk.

Növényrendszer. A növényország végső egységei: a fajok (species). Ilyen faj pl. a tuberkulózis baktériuma, a csiperkegomba, a lucfenyő, a mézgás égerfa, a mocsári gólyahír, a mezei zsálya stb. A Földről eddigelé ismeretes növényfajok számát mintegy 210 ezerre teszik. Ebből a számból mintegy 77 ezer esik a virágtalan növényekre, 500 a fedetlen magvuakra, 23 ezer és 500 az egyszíküekre, 109 ezer a kétszíküekre. E fajok tudományos alapokon való, áttekinthető csoportosítását mondjuk növényrendszernek. A csoportokba való foglalásban, még a legrégibb, legprimitivebb rendszerek megalkotásában is alapjában az volt a cél, hogy a rokonokat egymás mellé sorozzák. A rokonság kifejezőjéül pedig az alaki hasonlóságot, illetőleg különbséget tekintették és tekintjük ma is. Ehhez a csoportosításhoz majd egyik, majd másik sajátságot vették alapul; így régente megkülönböztették pl. a fákat és a füveket, az utóbbiakat azután különféle sajátságaik szerint csoportosították: pl. hagymás, mérges, tejnedvet eresztő, vagy bogyó-termésű-, ernyős virágú-, egyszirmú- stb. növényekre; az előbbieket pedig pl. nádtermetű (pálmák), toboztermő, hüvelytermésű stb. fákra. Majd az összetett mikroszkóp felfedezése és későbbi tökéletesítése után megismerték az alsóbbrendű növényeket: az algákat, gombákat, mohákat, páfrányokat stb. és az előbbi, virágos növényekkel szemben ezek csoportjait mint virágtalan növényeket foglalták össze. A csoportosítás természetesen mindig attól függött, hogy milyen sajátságot vettek alapul, milyen rendszertani értéket tulajdonítottak az egyes sajátságoknak. Ha a választás helyes volt, úgy valóban rokonok foglaltattak egybe, mint pl. a hüvelyesek, ha nem, úgy egymástól rokonság szempontjából igen távolállók is kerültek egy kalap alá, mint a hogy pl. a Linné-féle rendszerben a kétporzósak között egymás mellé került az egymástól rokonság szempontjából távol álló orgonafa és a zsálya stb. A rokonság megállapítása tehát csupán bizonyos alaki sajátságok, pl. csupán a porzók száma, v. gumók jelenléte stb. alapján sok esetben lehetetlen. Ez irányban helyes megállapításra csak az összes sajátságok figyelembe vétele vezethet, ami nehéz feladat: különösen pedig ilyen volt az régen, amikor a módszerek s általában a tudomány alacsonyabb fokon állt. A növények számos faját azonban főleg gyakorlati szempontokból már igen régen ismerték és azok valamelyes áttekinthető rendszerbe való foglalása régóta fontos követelmény és sokaktól kitűzött cél volt. Ez okból a régibb szerzők a rokonság behatóbb kutatását sokszor mellőzve, praktikus, könnyen használható rendszereket állapítottak meg, a fődolog az volt, hogy minden addig ismeretes növény abban elhelyezhető legyen. Ilyen a *Caesalpino* (1583), a *Clusius* (1601), *Ray* (1686–1704) és mások rendszere, amelyekben majd a termet, majd a termés, a magvak stb. bizonyos többé-kevésbbé önkényesen kiválasztott sajátsága szerint történt a csoportosítás. E rendszerek legtökéletesebb, leghasználhatóbb és még ma is alkalmazott alakja a *Linné*-féle (1748). Ebben a virágos növények 23 osztályra vannak osztva és 24. osztályképen vannak hozzájuk csatolva a virágtalanok.

A *Linné* rendszerében tehát túlsúlyban van a virágos növények osztályozása, amiben a virág szerkezetének jut a főszerep; az osztályokat (classis) *Linné* a porzók száma, egymáshoz viszonyított hosszusága, szabad- vagy összenőtt volta és aszerint alkotta meg, hogy a virág egyivarú v. megvan benne együtt a porzó és termő is. A virágtalan növényekről *Linné* idejében még vajmi keveset tudtak. Ezek megismeréséhez a tudomány a legnagyobb nehézségek legyőzése után jutott el, amely nehézségek részben a mikroszkópos részek meglátása, megfigyelése eszközeinek és módszereinek hiányával voltak kapcsolatosak, részben pedig azzal, és ez a magasabb rendű növényekre és általában az összes élő lényekre vonatkozik, hogy az ember egész világnézete és felfogása az élők világáról csak a mult század második felében jutott abba a mederbe, amely a szisztéma helyes kiépítését lehetővé tette. *Darwin* munkájának megjelenése (1859) az utóbbi szempontból a legnevezetesebb lépést jelenti, a melyhez hozzájárult az is, hogy *Hofmeister*, *Nägeli*, *Pringsheim*, *De Bary*, a *Tulasne* testvérek és mások morfológiai és élettani megállapításai a növényországnak hovatovább nagyobb részét világították meg. Igy *Braun* rendszere (1864) már ezeken az alapokon jelenve meg, kiinduló pontját képezi a mai, különösen *Eichler*, *Engler* és tanítványaik által tökéletesített természetes N.-nek. Az alsóbbrendű, végtelen apró lények, különösen a baktériumok, élesztőgombák stb. helyes rendszertani felfogásához maga az, hogy a mikroszkópot felfedezték, nem

volt azonnal befolyással. *Leuwenhoek* már 1683. látott és felismerhetően le is rajzolt baktériumokat, de azért ezek helyes szisztematikai értékelésétől akkor igen messze állottak. Az *ősnemzés tana* tartotta magát a mult század második feléig és ezután a *sokalakúság (pleomorphismus)* tana akadályozta makacsul a fejlődést. Az előbbinek *Pasteur* (1860), az utóbbinak *Koch* (1882) eredményei vetettek véget. Igy lassankint az alsóbbrendű növények nagyszámú sorozatát helyes alapokon ismerték meg.

Nagyban hozzájárult a rendszer helyes kiépítéséhez az is, hogy a Föld különböző geológiai rétegeiből, különösen az 1800-as évek derekától kezdve, hovatovább több fosszilis növénymaradvány lett ismeretes, mely a növényvilág fejlődéstörténetének ismeretéhez biztos adatokat szolgáltatott.

A mai rendszert az említett tudományos eredményekből kifolyólag különösen az teszi egész világnézetünk és természettudományi felfogásunk legsarkalatosabb tételeinek tükrévé, hogy az az egyes fajokat, génuszokat, családokat stb. fejlettségi fokuk szerint sorakoztatja egymás után a legkezdetlegesebbektől a legtökéletesebb testalkatuakig és hogy ez az egymásután nemcsak az alaki fejlettségbeli egymásutánt mutatja, hanem azt a sorrendet is kifejezi, amelyben a tökéletesebbek a fejletlenekből keletkezve Földünkön időről-időre megjelentek.

A természetes rendszer a tudomány újabb és újabb eredményei szerint folyton módosul és hovatovább tökéletesebb lesz. Az elvek, melyek szerint felépítendő, ismeretesek, de a növényvilág családfája összes ágainak és az elágazások pontjainak tüzetesebb megismerése körül számtalan kérdés várja még a megoldást. Egyike azoknak a rendszereknek, amelyek a *Braun*, *Eichler*, *Engler* és iskolájuk munkássága alapján épültek fel és ez irányban a mai színvonalat jelzik, az, amely *Tuzson* J. Rendszeres Növénytanában van leírva és amely főbb vonásaiban a következő:

1. Csoport. *Phytosarcodina*. Nyálkagombák.
2. « *Schyzomycetes*. Baktériumok.
3. « *Trichomycetes*. Fonalas baktériumok.
4. « *Cyanophyceae*. Kék moszatok.
5. « *Flagellatae*. Ostorosak.
6. « *Dinoflagellatae*. Dinoflagelláták.
7. « *Diatomeae*. Kovamoszatok.
8. « *Conjugatae*. Konjugáták.
9. « *Heterocontae*. Felemás ostoruak.
10. « *Chlorophyceae*. Zöld moszatok.
11. « *Charales*. Kára-félék.
12. « *Phycomycetes*. Moszatgombák.
13. « *Phaeophyceae*. Barna moszatok.
14. « *Bangiales*. Bangia moszatok.
15. « *Rhodophyceae*. Piros moszatok.
16. « *Eumycetes*. Valódi gombák.
17. « *Lichenes*. Zuzmók.
18. « *Bryophyta*. Mohák.
19. « *Pteridophyta*. Haraszt-félék.
20. « *Gymnospermae*. Fedetlen magvuak.
21. « *Angiospermae*. Fedett magvuak.

E csoportok közül az 1—19-et foglalják össze *Virágtalan (Cryptogam)* és a 20 és 21-et Virágos növények *(Phanerogamae* vagy *Anthophyta* vagy *Spermaphyta)* elnevezés alatt. A 18. és 19. csoportot együtt nevezik *Archegoniatae*, vagy *Embryophyta asiphonogama*-nak; a 20. és 21.-et pedig *Embryophyta siphonogama*-nak.

N. egységei azok a szűkebb és szűkebb körü rokonsági csoportok, amelyekre a növényország felosztható. Ilyen egységek a következők:

Csoport *(Divisio)*.
Osztály *(Classis)*.
Ágazat *(Cohors)*.
Sorozat *(Ordo)*.
Család *(Familia)*.
Tribus *(Tribus)*.
Génusz *(Genus)*.
Szekció *(Sectio)*.
Faj *(Species)*.
Változat *(Varietas)*.
Alak *(Forma)*.

Ezeken a kereteken belül mindenütt «*al*» fokozat is lehet. A *Génusz*-t *Nem*-nek, illetőleg az *Algénusz*-t *Alnem*-nek is mondják. A nagyobb egységek közül igen fontos a *Család*, az alsóbb rendüek közül a *Faj*.

A *génusz* (nem) az együvé tartozó fajok (species) csoportja; neve a *Linné*-féle kettős nevű (binominalis) nevezési mód mellett az első név, melyhez a fajnevet illesztjük másodiknak. A rokon génuszok csoportjából áll a család (familia). Miként a fajnevekre úgy a génusz-nevekre is azt írja elő a nemzetközi megegyezés, hogy ha ugyanannak a génusznak több neve van, akkor az elsőbbség elve szerint a legrégibb név érvényes. Kiindulási pont gyanánt szolgál *Linné* «Genera plantarum»-ának V. kiadása (1754); a fajnevekre vonatkozólag pedig kiinduló pont *Linné* «Species plantarum»-ának I. kiadása (1753).

Növényrendszertan az a tudomány, mely a növényrendszerekkel (l. o.) és azokkal a tudományos tételekkel foglalkozik, amelyeknek a növényvilág fajainak rendszerbe foglalása a célja. Ettől megkülönböztetendő a *Rendszeres Növénytan*, mely a növényeket a N. által létrejött valamely rendszerben tárgyalja. L. még *Növényrendszer* és *Növénytan*.

Növényrost (növ.). Hosszú, rendesen kihegyezett végű mechanikai elemek, melyeket a háncsban háncsrostoknak, a fában pedig farostoknak neveznek. A háncsrostok szolgáltatják a szövésfonáshoz használt növényi rostok egyik részét (len, kender, juta stb.). L. még *Rost* és *Rostnövények*.

Növénysejt, l. *Sejt*.

Növényselyem, l. *Selyem*.

Növényszaporítás, a tenyésztésnek az a módja, melynél a fősúlyt nem a faj föntartására, hanem a tömeges termelésre fektetjük. Leggyakoribb a magról való (ivaros) szaporítás, de tömegesen szaporíthatunk növényeket ivartalan utakon is, pl. gumókkal, hagymákkal, indákról, sarjakról, tőosztással, oltással (l. o.), bujtással (l. o.), döntéssel és dugványozással (l. o.). Némely növényt vízben is lehet gyökereztetni (vízben dugványozni), első sorban a vízi növényeket s ezeken kívül mindazokat, melyek nedves helyeket szeretnek.

Növényszárítás, l. *Növénygyüjtés*.

Növényszimbolum, l. *Jelképes növények*.

Növényszínek úgy a virágos, mint a virágtalan növényeken jelentkeznek. Az autotrof (l. o.) növények mind zöldek, a szaprofiták és paraziták (l. o.) nem zöldek, színtelenek vagy legfeljebb sárgásak, barnák. A zöld szín a klorofilltól származik, amelynek mennyisége Sachs szerint 1 m^2 levélfelületben átlagosan 5.142 g.; Tschirch szerint 1 m^2-nek csak 0·2—01% a zöld színanyaga. Az ettől eltérő N. más színanyagtól származnak, így a moszatok zöld színét gyakran eltakarja v. a piros phykoerythrin, v. a barnás phykophin, v. a sárga phykoxanthin, v. a kék phykocyan. A N. legnagyobb változatosságban jelentkeznek a virágokban, amelyekben a N. vagy a kromatoforáktól, v. a sejtnedvben oldott anthocyan- vagy anthoxanthintól, vagy azok keverékétől származnak, míg a fehér szín a N. anyagának teljes hiánya. A fatest színe pedig származik a sejtfalban keletkező és felhalmozódó anyagoktól; különösen a geszt színe szokott feltünő lenni. L. *Fa*.

Növényszivacs, l. *Luffa*.

Növényszőrök, l. *Szőrképletek*.

Növényszövetkezet bizonyos teljesen egyazon termőhely növényzete a növényformáció (l. *Formáció*) keretén belül. Pl. egy szikes puszta növényformációja állhat a szikes mélyebb részeinek, az ú. n. laposoknak és a valamivel magasabban fekvő, szárazabb padkának N.-eiből.

Növényszövettan (*hystologia, phytotomia, növényanatómia*), l. *Alaktan* és *Szövettan*.

Növénytan (*botanica, phytologia*, hajdan *füvészet*) a növényekkel foglalkozó tudomány, amelynek egyik iránya, a *tudományos N.* (*botanica pura, theoretica*) a növényeket önmagukért, a természet ismerete érdekében kutatja és ismerteti, másik iránya, az *alkalmazott N.* (*botanica adplicata*) az ember szempontjából a felhasználható növényeket és azok alkalmazását tárgyalja. Ezekhez csatlakozik a *N. története*, amely történeti és nem biológiai tudomány és a N. fejlődését kiséri figyelemmel, történelmét írja meg. I. A *tudományos N.* egyes fejezeteit, amely a növények közös tulajdonságait vizsgálja és az általános törvényszerüségeket v. törvényeket levezeti, *általános N.* címen szokták, főképen didaktikai szempontból összefoglalni, szemben a *rendszeres N.-nal*, amely a növények leírását és rendszerbe foglalását tárgyalja. A *tudományos N.* fejezetei: a *sejttan* (*cytologia*), amely a növényi sejttel, a *szövettan* (*hystologia*) a szövettani viszonyokkal foglalkozik, a kettő együtt a *belső alaktan* (régebben anatómia, bonctan), a *fejlődéstan* (*embryologia, ontogenia*) az egyén és a szervek fejlődését, a *külső morfologia* (*organografia*) a külső tagokat, szerveket tárgyalja. Ezek a fejezetek együttesen az *alaktant, morfológiát* alkotják. Az életjelenségeket az *élettan* (*physiologia*) vizsgálja és azokat fizikai-kémiai okokra vezeti vissza, míg a kémiai alkotórészeket a *növénykémia* (*phytochemia*) állapítja meg, az *oekologia* pedig a morfológiai és élettani tényeket a külső viszonyokhoz való alkalmazkodással magyarázza. A növényeknek a földön való jelenlegi elterjedését megállapítja és ennek okát kutatja a *növényföldrajz* (*phytogeografia, geobotanica*), az egyes területek növényzetének összeállítását a *növényzettan* (*floristica*), a letűnt korok növényvilágát az *ősnövénytan* (*phytopalaeontologia, palaeophytologia*), fejlődéstörténetét a *törzsfejlődéstan* (*phytophylogenia*) tárgyalja. A növények betegségeit a *növénykórtan* (*pathologia*) vizsgálja, rendellenes jelenségeit pedig a *rendellenességtan* (*teratologia*) vezeti vissza morfológiai alapra. Ezekkel az általános jellegű fejezetekkel szemben a *rendszeres N.* (*botanica specialis*) foglalkozik a növények leírásával, ezek megkülönböztetésével (*phytografia, botanica descriptiva*), mindannak feljegyzésével, amit az illető növényről tudunk (*phytognosia*;) a növények rokonságának megállapításával és eszerint a rendszer megállapításával (*rendszertan, systematica*), a növények helyes elnevezésének módjával (*nomenclatura*), a tudományos latin műkifejezések használatával és morfológiai magyarázatával (*terminologia*). II. Az *alkalmazott N.* tárgya szerint szintén többféle lehet, így: a *mezőgazdasági N.* a mezőgazdasági, takarmány-, gabona-, konyha- stb. növényeket ismerteti, az *erdészeti N.* az erdők fáit, cserjéit, hasznos és káros növényeit, a *kertészeti N.* a dísznövényeket, az *ipari N.* az iparosok és művészek használta növényeket, az *orvosi N.* a mérges- és gyógyító növényeket, az *állatorvosi N.* az állatok táplálékául szolgáló takarmánynövényeket, a betegségokozókat, tejrontókat stb. tárgyalja. A *Növénytermelés* a növények mesterséges tenyésztését ismerteti, amely már kertészeti, illetőleg gazdasági szak. III. A *N. története* nemcsak a N. tudományának történeti fejlődését, hanem irodalomtörténetét, könyvészetét, egyes botanikusok életrajzát, botanikai intézmények fejlődését, továbbá egyes területek botanikai felkutatásának történetét is vizsgálja. — A N. speciális ágai ezenkívül az egyes növénycsoportokkal külön foglalkozó tudományszakok, amelyek tulajdonképen a *rendszeres N.* keretébe tartoznak, de egyes csoportok általános és rendszeres kutatása miatt külön elnevezést nyertek, sőt önálló tudománnyá fejlődtek, mint pl. a baktériumokkal foglalkozó *bakteriologia*. Így a moszatokkal foglalkozik az *algologia* (phycologia), a gombákkal a *mykologia* (mycetologia), zuzmókkal a *lichenologia*, mohákkal a *bryologia*, harasztokkal a *pteridophytologia* (v. *pteridologia*), a pázsitfüvekkel az *agrostologia*, a szedrekkel a *batologia* stb.

A N. története. A növények ismerete már az ősember korában kezdődik, aki főképen a felhasználható növényeket el is nevezte, úgy hogy a történelmi idők kezdetének írásos hagyományaiban már növénynevekkel találkozunk. Mint tudományos tárgy, a növények ismerete *Aristoteles* irataiban volt meg, ez azonban elveszett, de tanítványáé, *Theophrastosé*, akit ezért a N. atyjának neveztek, már fennmaradt. Görög követői közül legnevezetesebb *Dioscorides*, aki Kr. u. I. sz.-ban már 600 növényt említ, a rómaiak közül *Plinius* (szül. 23. Kr. u.), aki munkájában összegyüjtötte a gyakorlati hasznú növényekről mindazt az adatot, amit elődei és a hagyomány révén tudott. A

kereszténység első századában a N. nem haladt máshol, mint az arab tudományban, amelynek képviselői közül *Avicenna* (979—1037) az orvosi (köztük több eddig nem ismert keleti) növényeket írta le. Nyugaton a XII. sz.-ban kezdődött ébredni a N. művelése, amikor a német *Bollstädt* (1193—1280) felújította a görög-arab ismereteket (De vegetabilibus libri VII.). Ezután a régi iratok magyarázásának kora következett, a XV. és XVI. sz.-ban a római és görög írókat fordítgatták Európa minden élő nyelvére és az ő általuk ismertetett növényeket keresték mindenhol. Leghíresebb ilyen «kommentátor» volt *Mattiolus* (1501—1577). Lassankint azonban a hazai növények leírásához és lerajzolásához fogtak, nagy füveskönyveket (Kräuterbuch, herbarium) adtak ki, mint a német *Brunfels* (megh. 1534), *Bock* (1498—1554), *Fuchs* (1501—1566), *Tabernämontanus* (megh. 1590), a svájci két *Bauhin* (l. o.), *Gessner* (1516—1565), a németalföldi *Dodonaeus* (1517—1586), *Lobelius* (1538—1616), *Clusius* (l. o.), a francia *Ruellius* (1474—1537), *Dalechamps* (1513—1588), az angol *Turner* (megh. 1568). Ezek könyveiben az ismertetett növények száma mindinkább növekedett, így *Bauhin* már 6000-et közöl, miért is ezek rendszerbe foglalása szükségessé vált, hogy azok áttekintése, helyes megnevezése megtörténhessék. *Bauhin* Gaspard (l. o.) már sikerrel kísérelte meg a rendszerezést, hasonlóképen *Cesalpino* (l. o.), *Morison* (1620—1705), *Ray* (1628—1705), *Boerhave* (1668—1738). Erre az időre esik a mikroszkóp feltalálása is és ezáltal megkezdődött a növények belső szerkezetének tanulmányozása az angol *Nehemiah Grew* (1628—1711), az olasz *Marcello Malphigi* (1623—1694), a hollandus *Anton Leuwenhoek* (1630—1723) révén és az alsóbbrendű kryptogamok ismerete *Micheli* (1699—1737), *Dillenius* (1687—1747) kezdeményezésével, sőt az élettan is kezdőre talált St. *Hales* (l o.) személyében, de azért a növényleírás maradt előtérben, főképen az utazások eredményeinek közlése révén. A rendszerezés fonalát *Tournefort* (1656—1718) vette fel sikerrel, majd *Linné* (l. o.) alkotott híres rendszert és egyszersmind lezárta az ú. n. mesterséges rendszerek sorát, de meg is kezdte a természetes rendszerezést, amely az előzővel ellentétben nem egyes kiragadott szerv alapján, de az egész szervezet alapján osztályozza a növényeket. A természetes rendszerezés mesterei voltak ezidőben a két *Jussieu* (l. o.), az élettané *Köhlreuter* (1733—1799), *Sprengel* (1750—1816), *Bonnet* (1720—1793), *Duhamel du Monceau* (1700—1782), *Pristley* (1733—1804), *Ingenhous* (1730—1799), *Saussure* (1767—1845), akik a megporzás, a növekedés, táplálkozás jelenségeivel foglalkoztak. A XIX. sz.-ban a mikroszkóp tökéletesbedésével a sejttan és szövettan behatóbb művelése indult meg *(Mirbel, Treviranus, Sprengel, Rudolphi, Link, Schwann, Mohl, Schleiden, Nägeli, Schacht* stb.) és a sejt élőanyagának és a szöveteknek megismerése révén az élettan is fellendült, különösen a táplálkozás, anyagcsere élattana *Boussingault, Liebig, Sachs* és mások korszakos működésével. A kryptogámok ismerete és részletes leírása *Persoon*, *Fries*, *Link*, *Acharius*, *Kützing*, *Agardh* stb. nevéhez fűződik, élet- és fejlődéstanukat pedig főképen *Nägeli*, *Hofmeister*, *Pringsheim*, *de Bary*, *Tulasne*, *A. Braun*, *Cohn* tanulmányozták. *Darwin* tanaival a berendezkedések, alkalmazkodások magyarázata indult meg, *Göthe* metamorfózis-tana révén az összehasonlító morfológiát *R. Brown*, *A. P. de Candolle*, *A. Braun*, *Hofmeister*, *Hanstein*, *Schwendener* virágoztatta fel a szervek morfológiai értékének megállapításával, amely megállapítások a rendszerezés természetességét, a valódi rokonsági körök megismerését segítették elő, amit *De Candolle*, *R. Brown*, *Endlicher* fejeztek ki rendszereikben a természetes családok megállapításának kisérletével. (L. *Növényrendszer)*. Az ősnövénytan *(Brogniart*, *Unger*, *Göppert*, *Heer*, *Ettingshausen*, *Schenk)* fejlődésével és a növényföldrajz fellendülésével *(Humboldt*, *de Candolle*, *Grisebach*, *Kerner*, *Warming*, *Schimper*, *Drude*, *Engler)* a rendszerezés a «Darwinismus» tanaival kapcsolatos fejlődéstörténeti irányt vett *(A. Braun*, *Eichler*, *Engler*, *Wettstein*, *Tuzson)*. A jelenkorban a N. valamennyi ágát kiváló kutatók képviselik, legnagyobb fellendülésnek örvend a fejlődéstörténeti rendszerezés és növényföldrajzon kívül az élettan *(Pfeffer*, *Jost)*, sejt- és szövettan *(Strasburger*, *Haberlandt*, *Van Tieghem)*, külső alaktan *(Göbel*, *Velenovsky)*, oekologia *(Schimper*, *Warming)*, továbbá az egyes csoportok monografikus feldolgozása. Az alkalmazott N. is a gyarmatok beható kutatása és a gazdaság, kereskedelem révén erős fellendülésnek indult. Főbb történeti művek: *Sprengel*, *Meyer*, *Sachs* Geschichte der Botanik c. műve (1817—18, 1854—1857, illetve 1875); *Jessen*, Botanik der Gegenwart u. Vorzeit (1864); *Klein* Gyula, A növénytan története (Az Élők Világa című munkában, 1907).

A N. története hazánkban a XVI. sz. füveskönyveivel vette kezdetét (I. korszak), amelyek elsőjét *horhi Melius (Juhász)* Péter írta (Herbarium, Kolozsvár 1578), a két *Beythe*, *Peechy* Lukács, majd a XVII—XVIII. sz.-ban *Lippay* János, *Nadányi* és *Veszelszki* követték. Az első tudományosabb, rendszerező mű *Wernischeck* Jakabé, aki Genera plantarumában (Bécs 1764) mesterséges rendszert állít fel. A nagyszombati, budai, majd a pesti egyetemen a N.-nak tudományos művelése *Winterl* Jakabbal kezdődik, aki *Linné* rendszerét hirdette (II. korszak). A Linné rendszerének hatása alatt a külföld példájára a XVIII. sz. végén a hazai növényzet kutatása indul meg, mely kutatók közül *Lumnitzer* Pozsony és *Genersich* a Szepesség növényzetét írja meg, *Diószegi* és *Fazekas* pedig magyar nyelven adják ki a Linné szerint rendezett «Magyar Füvészkönyv»-et. *Winterl* utódai közül a legjelentősebb munkásságot segédje, *Kitaibel* Pál végezte hazánk flórájának kutatása terén, amely flóra-kutatás *Kitaibel* nagy művén kívül (l. *Kitaibel)* számos felsorolással és flóraművel gazdagította irodalmunkat. Jelesebb képviselői voltak ezen iránynak *Lerchenfeld* József, *Rochel* Antal, *Baumgarten* János, *Nendtvich* Tamás, *Wierszbicki* Péter, *Lang* Ferenc, *Heuffel* János, *Endlicher* István, *Frivaldszky* Imre, *Nendtvich* Károly, *Kovács* Gyula, *Schlosser* József, *Szontagh* Dániel és

Miklós, *Fuss* Mihály, *Schur* Ferdinánd, akik nagyrészt függetlenül az egyetemtől a növényzet kutatását vitték előre és mintegy külön florista-korszakot jelölnek meg, bár ugyanekkor az egyetemi tanszéken *Haberle* Károly a *De Candolle*-féle és *Sadler* József az *Endlicher*-féle természetes rendszert követve, a rendszertant művelték, *Károlyi* Sándor és *Dorner* József a szövettan, *Doleschal* Gábor, *Darányi* János az élettan, *György* József a fejlődéstan terén végeztek kezdő munkát, *Schuster* latin, *Barra*, *Brassai*, *Vajda*, majd *Soltész* és *Gönczy* pedig magyar tankönyveket szerkesztettek. A N. különböző irányainak nemzeti és jelentős fellendülése a kiegyezés után (III. korszak), a többi tudományéval egyidejüen következik be a tudományos intézetek, társulatok és folyóiratok megszaporodásával karöltve. Ezen új korszakban a szövet-élettani irány fő képviselői *Jurányi* Lajos, a rendszertan-növényföldrajzé *Hazslinszky* Frigyes, *Borbás* Vince, *Simonkai* Lajos, a palaeontologiáé *Staub* Mór, a bibliográfiáé *Kanitz* Ágost, *Flatt* Károly voltak. A most élő botanikusok között majd minden iránynak megvan a maga képviselője, úgy tudományos kutatója, mint népszerűsítője, akiknek nagyrésze a Természettudományi Társulat-nak 1895 óta működő Növénytani Szakosztályá-ban egyesült, vagy ettől függetlenül míveli a N.-t.

A N. irodalma. Messze vezetne csak áttekintést is nyujtani a N. igen terjedelmes irodalmáról, amely minden szakirányban jelentős, úgy az önálló művek, mint az értekezések számát tekintve is. A N. irodalmában vezetőül szolgálhat az 1872-ig megjelent művek jegyzéke: *Pritzel*, Thesaurus literaturae botanicae (2. kiad. Leipzig 1872). Azóta a *Just-Fedde*-féle Botanischer Jahresbericht sorolja fel évenkint és szakonkint az irodalmat, épúgy a «Botanisches Centralblatt» c. folyóirat. Kellő tájékozást nyujtanak az irodalomban a következő újabb magyar és német kézi és tankönyvek is. *Tankönyvek: Fitting-Jost-Schenk-Schimper ; Prantl-Pax ; Giesenhagen:* «Lehrbuch der Botanik» c. művek, melyek majdnem évenkint új kiadást érnek. *Élettan: Pfeffer*, Pflanzenphysiologie, *Jost*, Vorlesungen über Pflanzenphysiologie, *Detmer*, *Öls* praktikumai, *Mágocsy-Dietz*, A növények táplálkozása. *Szövettan: Strasburger*, Das botan. Practicum, *Haberland*, Physiolog. Pflanzenanatomie, *Solcreder*, System. Anatomie, *De Bary*, Vergl. Anatomie. *Alaktan: Filarszky*, Növénymorphologia, *Goebel*, Organographie, *Pax*, Morphologie, *Velenovszky*, Vergl. Morphologie der Pflanzen, *Schuman*, Praktikum für morphol. und system. Botan. *Rendszertan: Tuzson*, Rendszeres növénytan, *Engler*, Syllabus, *Fekete-Mágocsy-Dietz*, Erdészeti növénytan, *Luerssen*, Handbuch der system. Botan., *Schuman*, Lehrbuch der syst. Botan., *Warming-Möbius* és *Wettstein*, Handbuch der syst. Botan. *Rendszertani forrásművek: Engler-Prantl*, Die natürl. Pflanzenfamilien, *De Candolle*, Prodromus, *Engler*, Das Pflanzenreich (monográfiák sorozata). *Növényföldrajz: Drude*, Florenreiche der Erde, Atlas der Pflanzenverbreitung, Handbuch der Pflanzengeographie, *Engler*, Versuch einer Entwickelungsgeschichte der Pflanzenwelt, *Graebner*, Pflanzengeographie, *Grisebach*. Die Vegetation der Erde, *Schimper*, Pflanzengeographie auf physiol. Grundlage, *Warming*, Lehrbuch der ökologischen Pflanzengeographie, *Diels*, Pflanzengeographie. *Pathologia: Sorauer*, Handbuch der Pflanzenkrankheiten. *Címkönyv: Dörfler*, Botaniker-Adressbuch (a folyóiratok, intézetek és botanikusok jegyzéke). *Népszerű N.-i művek: Kerner-Hanzen*, Pflanzenleben, *Emery*, A növények élete. L. még: *Növénygyüjtés*, *Növényhatározás*.

Növénytani intézet a tudományos növénytan művelésére szolgáló intézet, amely rendszerint az egyetemek vagy főiskolák növénytani tanszékével kapcsolatban van. A tanszékek iránya adja meg a N. működésének irányát is. Így, ha az egyetemen egyetlen N. van, akkor ebben a szövettani, élettani és rendszertani munkálkodások egyaránt folynak. (L. *Növénytan.)* Nagyobb egyetemeken a növénytan főbb szakmáira külön tanszékek és lehetőleg külön N.-ek szerveztettek. Így az 1912. év óta a budapesti tudományegyetemen az addig a növénytan minden irányát felölelő N. mellett külön *Növényrendszertani* és *Növényföldrajzi intézet* alakult meg e tanszakok művelésére, míg a kolozsvári tudományegyetemen, a budapesti műegyetemen és a selmeczbányai erdészeti faiskolán egyetlen N. van. A hazai gazdasági főiskolákon, akadémiákon rendesen a többi természetrajzi tárgyak művelésével együttesen művelik a növénytant, tehát külön N. nincsen. A bécsi egyetemen a kerttel kapcsolatos N.-en kívül külön *Növényélettani intézet* van, a berlini egyetem N.-e szövettani irányú, e mellett van külön növényélettani intézet, a rendszertani irányt pedig az önálló szervezésű dahlemi porosz kir. növénykert- és muzeumban művelik. Mindezen N.-ek kellő berendezésű laboratóriumi és kisérleti helyiségekkel, kerttel, könyv- és gyüjteménytárakkal vannak ellátva, az igazgató-tanár oldala mellett esetleg több tanár és segédszemélyzet (adjunktus, assistens, gyakornok) működik. A N.-ek célja az egyetemi és főiskolai hallgatók képzése a növénytanban, ezek bevezetése az önálló tudományos búvárkodások módszereibe, hely-, eszköz- és anyagnyujtás az önállóan kutatók részére. Amíg a N.-ek nagy része egyetemekkel vagy főiskolákkal áll kapcsolatban, egyrészük önálló, kizárólagosan a kutatásra és a nagyközönség művelésére szolgál, mint a hamburgi állami N.-ek. A N.-ek állhatnak az alkalmazott növénytan szolgálatában is, pl. a műegyetemi, az erdészeti, mezőgazdasági, állatorvosi főiskolai, gyógyszerészeti főiskolák v. fakultások keretében, vagy *kisérleti állomásokkal* kapcsolatban (l. o. és *Mezőgazdasági tudományos és kisérleti intézmények)*. Gyarmatos államok N.-ei még a gyarmatok kutatásával kapcsolatos intézményekkel is birnak, mint a berlin-dahlemi muzeumban a «Botanische Zentralstelle für die Kolonien». L. még *Növénymuzeum*.

Növényteratológia *(phytoteratologia)*, tulajdonképpen a növénypatológiának része, a növények tagjainak elkorcsosodásait, illetőleg rendellenes képződéseit, elferdüléseit ismerteti. Közelebb marad a morfológiához, mint a növénybeteg-

ségtan. A N. gyakran a szervek keletkezését deríti ki, mert a rendellenes képződés némelykor az eredeti fejlődést tárja elénk.

Növénytermelési kisérleti állomás, l. *Mezőgazdasági tudományos és kisérleti intézmények.*

Növénytermeléstan, a mezőgazdaságban termesztetni szokott növények előállítására vonatkozó ismeretek foglalata, mely általános és különleges részre oszlik. Az általános rész a termesztés összes előmunkálataival, a különleges rész pedig az egyes növények termesztésének előadásával foglalkozik. L. *Mezőgazdaságtan.*

Növényvaj, l. *Növényzsiradékok.*

Növényvándorlás alatt azt értik, hogy a növények főleg termésükkel, magvaikkal egyik vidékről a másikra terjednek. Ez történhet légáramok által olyan növények esetében, melyeknek magja v. termése szárnyas, tollas, pelyhes stb. volta következtében a szél által könnyen tova vitetik (pl. pitypang); továbbá állatok által olyan növények esetében, melyeknek termése kiálló kampós nyúlványokkal, sertékkel bírván, az állatok bundájába tapad (pl. bojtorján), vagy madarak kedvelt tápláléka és a mag az ürülékkel, vagy ha ragadós, a csőrre tapadva, más tájakra szállíttatik (pl. fagyöngy). Igen fontos előmozdítója a N.-nak a víz is: a folyók, patakok vize messze elszállítja az úszó magvakat, sőt a tengernek áramló vize is (pl. a kókuszdiót az időről időre kiemelkedő korall-szigetekre). Némely növény (pl. *Bidens radiata)* nagy területeket átugorva szokott fellépni; ezeket *meteorikus* természetűeknek nevezik.

Növényvédelem érdekében újabban több államban történtek intézkedések, különösen pedig Németországban. Hazánkban a N. ügyei a földmívelésügyi minisztériumhoz tartoznak. Itt különösen egyes ritkább növényfajok és pusztulófélben levő érdekesebb növényformációk megvédéséről és ú. n. természeti emlékek fentartásáról van szó (a természeti emlékek lehetnek egyes igen idős fák, ú. n. «történeti fák», továbbá érdekes geológiai és paleontológiai alakulások és leletek stb. is). Hazánkban eddig a Kárpátok több érdekes őserdőrészlete, a bánsági Delibláti puszta két őseredeti része, Szeged határában Királyhalom közelében egy homokpusztai részlet, Erdélyben, Szászcsanád mellett a *Polygala sibirica* termőhelye stb. soroztatott a N. céljából rezervált területek közé. N. alatt a növénybetegségek (l. o.) elleni védekezést is értik.

Növényviasz *(cera vegetabilis,* növ.), a méh készítette viaszhoz hasonló növényi anyag, mely tulajdonképen zsiradék, de kereskedelmi szokás és előfordulása, valamint képződése miatt külön anyagcsoportba foglaltatik. Rendesen az ágak, levelek v. termések felületén mint bevonat (pl. a kékszilva, szőllő hamva) fordul elő; egyes esetekben azonban a sejtek belsejében lép fel, így több *Rhus* faj magvaiban, a *Myristica Ocuba* terméseiben és a *Ficus cerifiua* tejnedvében. A N. főbb fajtái a következők: 1. *Carnauba-viasz* (l. *Copernicia);* 2. *pálmaviasz*, így nevezik a *Ceroxylon* (l. o.) leveleiről való viaszt; 3. *Myrica-viasz* (l. o.); 4. *japáni* v. *kinai viasz*, több Japán- és Kinában otthonos és ott kultivált Rhus-fajtól (különösen: *Rhus succedanea, Rhus vernicifera* és *Rhus silvestris)* származik és pedig azok magjaiból állítják elő; 5. *Ficus-viasz* (l. fent); 6. *Tehénfa-viasz* a tehénfa *(Brosimum galactodendron* v. *Galactodendron utile)* tejnedvéből készül; 7. *Ocuba-viasz* valószinüleg a *Myristica Ocuba* terméseiből való; 8. *Balanophora-viasz*, mely kivált a jávai *Balanophora elongata* és a délamerikai *Langsdorffia hypogaea* száraiban található és ott oly nagy mennyiségben fordul elő, hogy e növények meggyujtva mint a gyertyák égnek; 9. *Ocotilla-viasz* (l. *Fouquieraceae).* A N. a méhviaszhoz hasonlóan kivált gyertya és fényes firnászok készítésére, valamint egyéb célra szolgál. Az 1, 2, 3, alatt említett növényeket l. az *Olaj- és zsiradéknövények* cikk képmellékletén: *3., 4.* és *1. ábra.*

Növény villamossága sok vitára adott alkalmat; kétségtelen, hogy a növényben elektromos áramok keletkeznek, amit galvanométerrel vagy kapilláris elektrométerrel bizonyíthatunk. A N. főforrása a vegyi átalakulásokban van, de okairól és a növényre való hasznáról semmit sem tudunk. Az Elmo-tüze jelenségét a növényeken is megfigyelték, de ennek a N.-hoz semmi köze.

Növényzöld a. m. *klorofill*, l. *Kromatofora.*

Növényzsiradékok, a növényország legelterjedtebb anyagai, melyek úgy fizikai, mint kémiai sajátságaik által élesen jellemezhetők. Ha rendes hőmérsékletben folyékonyak, akkor *olaj*-nak, ellenkező esetben *vaj*-nak, *zsír*-nak vagy *faggyú*-nak neveztetnek. A legfontosabb olajok: *a)* nem, vagy gyengén száradó olajok, ú. m.: *oliva-, mandula-, repce-, mustár-, szezám-, földi mogyoró-, bükkmakk-, gyapotmag-, Croton-, Ricinus-, tökmag-* (l. az illető címszókat), *niger-* (l. *Gingelli-magvak), rózsa-* (l. *Illatszer-növények)* stb. olaj; *b)* száradó olajok: *len-, mák-, kendermag-, dió-, napraforgó* stb. olaj. Növényvaj v. zsír: *pálmazsír* (vagy olaj), *kókuszzsír, kakaóvaj, Miristica-zsírok, Vateria-, Bassia-, dika-, Caropa-* stb. zsír és *növényfaggyú* (l. az illető címszókat). A szézam-olajat és a pálmazsírt adó növény ábráját l. az *Olaj- és zsiradéknövények* cikk képmellékletén.

Növés. Az emberi test N.-e a pete megtermékenyítése után fellépő sejtoszlás következtében jön létre s a test méreteiben, főleg a termetben és testsúlyban fejeződik ki. A vizsgálatok kiderítették, hogy a N. szigorú törvények szerint történik. Befolyással vannak azonban a faji, nemi, táplálkozási, gazdasági, társadalmi viszonyok is. A N. a születés előtt sokkal intenzívebb, mint az után. A magzat nagyságát cm.-ben kiszámíthatjuk, ha a terhesség első 5 hónapjában a hónapok számát önmagával, az 5-ik hónap után pedig 5-el szorozzuk. Az újszülött fiúgyermek 50 cm., a leány pedig 48 cm. hosszú s körülbelül 3000 gr. súlyú. Születés után a N. főleg a 20-ig évig szembetűnőbb. Ezt az időt *Stratz* 3 nagyobb szakra osztja. A születéstől a 7-ik év végéig terjed az *első* v. *neutrális gyermekkor*, a mikor a két nemet jellemző szekundér ivari jellegek még fejletlenek. 8—15 évig tart a *második* v. *biszexuális gyermekkor*, melyben a II-ér ivari jellegek kifejlődnek; s végül 16—20 évig terjed a *serdült* v. *kamasz kor*, melyben a II-ér ivari jellegek teljes

fejlődése bevégződik. Mindegyik koron belül a N. iránya és intenzitása szerint több szakot különböztetünk meg. Az első gyermekkoron belül az első év végéig tart a csecsemő-kor. 1—4 évig terjed az első telődési szak (turgor primus), midőn a gyermek inkább szélességben fejlődik. 5—7 évig inkább a hosszanti növekedés a szembeötlő, azért ezt az első nyúlás korának (proceritas prima) nevezzük. 8—10 évig ismét a szélességben való növekedés a túlnyomó. Ez a második telődés ideje. 11—15 évig pedig a második nyúlás szaka terjed. Az ivarérést közvetlen megelőzőleg fokozottabb hosszanti növekedés észlelhető s ez a leányoknál épúgy, mint az ivarérés, 1—2 évvel előbb áll be, mint a fiúknál. A serdülés korában, 16—20 évig a N. intenzitása fokozottan csökken s a 20-ik életév után már csak alig észrevehető. A N. rendesen a 30-ik életév körül fejeződik be, természetesen az egyes rasszok szerint némi változással. A N. legkifejezettebben a termetben nyilvánul ugyan meg, de e mellett minden egyes testrészünknek megvan a maga saját növési törvénye.

A növények N.-e a testet alkotó sejt, illetőleg sejtek szaporodásától és növekedésétől függ, amelyeknek összessége az embrionális szövet; ez a növények csúcsán a hosszanti növekedést vezeti be, osztódás által megszaporodva, majd az ily módon keletkezett sejtek megnyúlása által. Sachs szerint a N.-ben három periódust különböztetünk meg: az első szakaszban a tagok kezdeményei alakulnak ki, a második szakaszban a megalakult sejtek megnyúlása következik be, a második szakaszban a sejtek állandósulása és végleges kialakulása megy végbe. Legfeltünőbb a harmadik szakasz, amit növekedésmérőkkel, de a növénynek pl. a gyökerén való jelzésével is megállapíthatunk. A N. menetének ezt a szakaszosságát mondják a N. nagy periódusának. A vastagságbeli növekedést a növény kerületén levő, az interkaláris N.-t az állandó szövetek közt maradt embrionális szövet végezi, pl. a búza szárán.

Nővirág (növ.), oly egyivarú virág, melyben csak a nő-ivar, a termő jelenik meg. L. *Ivarmegoszlás.*

N-sugarak *(Nancy-sugarak, Blondlot-sugarak)*, Blondlot szerint a láthatatlan sugarak bizonyos fajtáját alkotják, melyek izzó testekből (Auer-lámpa, Nernst-lámpa, Nap), továbbá belső feszültségekkel rendelkező testekből (keményített acél, üvegcseppek, hangzó testek), végre folyósított gázokból, tevékeny idegek- és izmokból indulnak ki. Jelenlétük állítólag abból ismerhető fel, hogy gyengén világító testeket (foszforeszkáló világító festék, kis kékes lángocskák, apró elektromos szikrák) erősebb világításra indítanak. A kisérletek alkalmával észlelt jelenségekben sok a rejtélyes elem. Sokan el sem fogadják az N-sugarak létezését.

Nszebin, város, l. *Neiszbin.*

N. T., a *Novum Testamentum* (újszövetség) rövidítése, l. *Biblia.*

Ntamo, *Leopoldville* Belga-Kongóban fekvő város néger neve.

Nto., a *netto* (l. o.) rövidítése.

Nuance (franc., ejtsd: nüansz) a. m. árnyalat.

Nuba *(nuba-fulah)*, az északafrikai fulbe hamita törzs saját neve (l *Fulbe)*; tágabb értelemben a berábra, dongolavi, sangalla, fundzs, monbuttu, szande, kredzs stb. törzsek gyüjtő elnevezése, akik az irodalomban núbiaiak (l. o.) néven szerepelnek. Ezek voltak a róluk elnevezett Núbia őslakói. Előbb keresztények voltak, de a XIV. sz.-ban kénytelenek voltak felvenni az iszlámot. Politikailag ma is Egyiptom alattvalói.

Nubar *pasa*, egyiptomi államférfiú, született Szmirnában 1825., megh. Párisban 1899 jan. 14. Örmény-keresztény családból származott és Franciaországban fejezte be tanulmányait. 1842-ben az egyiptomi kormány szolgálatába lépett s mint tolmács és diplomata működött. Hazatérve megépíttette az első egyiptomi vasutat s 1864. befejezte a szuezi csatorna megépítésére vonatkozó tárgyalásokat. 1866-ban pasa és külügyminiszter lett. Mint ilyen sok reformot létesített s az alexandriai nemzetközi biróságot is ő szervezte. 1875-ben le kellett mondania és kegyvesztett lett. Később még háromszor (1878—79, 1884—88, 1894—95) állott az egyiptomi kormány élén. V. ö. *Colvin*, The making of modern Egypt (London 1906).

Nubecula (lat.), szaruhártya-gyuladás után maradt foltok közül a legkevésbbé feltünőket nevezik így, amelyek csak mesterséges világításnál vehetők észre, de azért tetemesen ronthatják a látást, ha a szaruhártya közepén vannak. A szembeötlőbb foltok neve *macula.* — N.-nak hívják továbbá a vizeletben (l. o.) képződő felhőszerű zavarodást. — *N. maior* és *N. minor*, l. *Magalhães-felhők.*

Núbia, szigorú határokkal meg nem jelölt terület Észak-Afrika K.-i részében, az egyiptomi Szudánban. Területe körülbelül 750,000 km², lakóinak száma 1 millió. D.-i része, csaknem az egész Bajuda-félsziget, igazi steppe, a Vörös-tenger melléke hasonló karakterű; többi része, különösen az arab sivataggal határos Dzsezireh nevű vidéke, a Nilus termékeny völgyét kivéve, sivatag. A Nilus és Vörös-tenger közt az ú. n. Arab- v. Etbai-hegységben a Dzsebel-Olba (2400 m.) emelkedik a legmagasabbra. A Nilus balpartján levő hegyek valamivel alacsonyabbak. A Nilus S-alakban folyik rajta keresztül D.-ről É.-nak. Mellette a földet nagyobbára keskeny szalag alakjában öntözés által teszik termékennyé. A Nilus szigetei a legtermékenyebb részei. Főtermékek: a datolya, gummi és szennalevél. Az éghajlat forró és kontinentális.

Núbiaiak. Núbia lakói elsősorban az északon lakó *berábra* törzsek (l. o.), miért is Núbiának ez a része Belad el Berabra néven ismeretes. Másodsorban a kisebb jelentőségű *seikie, robatat* és *zsalin* törzsek, melyek a Nilus mentén és a Dongola vidékén laknak s főképpen földmíveléssel és hajózással foglalkoznak. A Nilus és Vörös-tenger közé eső területen laknak az *abadék*, ezektől délre a *bisarinok*. A Nilus és Atbara között vannak a *hadendoák*, a Bajuda-pusztákon pedig *kababok* laknak. Fajilag a N. nem egységesek, testszín és alkat szerint a hamiták és négerek közé esnek. Nyelvileg a hamita bedzsa nyelv mellett uralkodik az arab. A tulajdonké-

peni *nuba* nyelv, mely a kereskedelmet közvetíti, az ó-egyiptomi emlékek nyelve, három erősen elhatárolt tájszólásra oszlik, ezek: a belföldi *maha*, az északi *kenu* és a déli *dongola*. Néprajzilag jellemző a N. lakóháza, a félig szétszedett állapotban szállítható kunyhó (sokaba). V. ö. *Schwarz*, Der ägypt. Sudan (Halle 1904.).

Núbiai homokkő (geol.), felső kréta- (cenoman)-korú homokkő, mely a föld felszinén, főleg Núbiában található. Fontos azért, minthogy lankásan É. felé dűlve, messze a felszini kibukkanásaitól, még a libiai sivatagban is az ott megfúrt artézi kutakban mint bőségesen szolgáltató víztartó réteg szerepel.

Núbiai nyelvek, középafrikai nyelvcsalád, melyhez a fulah nyelvek, a szorosabb értelemben vett núbiai nyelvek s a vakuafi és maszai népek nyelve tartozik.

Nubilis (lat.) a. m. eladó, felnőtt leány.

Nubilosus (lat.) a. m. felleges, borult, borús.

Nuble (ejtsd: nyuble), Chile egyik belső tartománya Linares, Biobio, Concepcion tartományok és Argentina között, 9059 km² területtel, (1913) 173,449 lak., fővárosa Chillán. É.-i része a Montaña, az erdős Andokkal, középső része a Llano, ettől Ny.-ra a halmos és a termékeny Costa. A vizei az Itata, N., Perquilauquen, Diguillin, Chillán és Larqui. Klimája kedvező, állattenyésztése és földmívelése fejlett, arany-, szén-, kéntelepekben és ásványvizekben gazdag.

Nucellus (növ.), a magkezdeménynek (l. o.) az integumentumoktól körülvett része, amely az embriózsákot (l. o.) tartalmazza.

Nuceria Alfaterna, l. *Nocera dei Pagani*.

Nuceria Camellaria, l. *Nocera Umbra*.

Nuces catharticae americanae és *Nuces purgantes* (növ.), l. *Jatropha*.

Nuces vomicae, l. *Nux vomica*, *Strychnos*.

Nucha (arabul: gerincvelő), a. m. tarkó (l. o.).

Nucha, város Oroszországban, l. *Nuha*.

Nucifraga (állat), az Éneklők *(Passeriformes)* rendjébe tartozó madárnem. 6 faj ismeretes, melyek Európában, Ázsiában és Északamerika nyugati részében honosak. Termetük zömök; csőrük karcsú és hegyes; farkuk kissé lekerekített, szárnyuknál rövidebb. Magvakkal táplálkoznak, melyeket csőrükkel ügyesen törnek fel, ezért népiesen magtörőknek nevezik őket. Hazánkban hét faj él. A közönséges magtörő v. havasi szajkó *(Nucifraga caryocatactes* L.) a fenyvesekkel borított magas hegyeken mindenütt előfordul és állandó madár; hossza 33, farka 13, szárnya 19, csőre 4, csűdje 3—5 cm. A szibíriai havasi szajkó *(N. macrorhincha* Brehm) hazája Szibíria és Japán, néha azonban innen nagy rajokban útra kel és Európát s ekkor hazánkat is ellepi.

Nucin, l. *Juglon*.

Nuclein, l. *Nuklein*.

Nucleoalbumin, l. *Nukleoalbumin*.

Nucleomikrosoma (növ.) a. m. kromatin, l. *Sejtmag*.

Nucleoproteidok, l. *Nukleoproteidok*.

Nucleus (lat.), a. m. mag. — A biológiában a sejtmag tudományos neve; l. *Sejt*.

Nucula (állat), a Kagylók (l. o.) egyik neme, melynek fajai az összes kagylók között a legkezdetlegesebb szervezetűek. 70 élő és 200 fosszilis faj ismeretes. Legismertebb faj a *N. nucleus*; a Földközi-tengerben honos; hossza 1·2 cm.

Nudata (lat.) a. m. meztelen dolgok, továbbá oly dolgok, melyek nyilvánvalók; *nudatio*, leleplezés, meztelenné tétel; *nuditas*, meztelenség, meztelen alak, átvitten sikamlós, kétértelmű helyek.

Nudibranchia (állat), a Hátulkopoltyús csigák *(Opisthobranchia)* egyik alrendje. Köpenyük, héjuk és igazi kopoltyújuk nincsen. L. *Csigák*.

Nudis verbis (lat.), szószerint: meztelen szavakkal, vagyis leplezetlenül, őszintén.

Nudo (ol.), mezítelen alak képe.

Nuer, harcias négertörzs Afrikában, a Bahr-el-Ghazal és a Fehér-Nilus összefolyásánál. Alakjukban és szokásaikban a dinka és silluk négerekhez hasonlítanak, de nyelvük más. Nevezetes, hogy bár nagy szarvasmarhanyájaik vannak, maguk leginkább halakkal és növényekkel táplálkoznak.

Nueva Barcelona, város, l. *Barcelona*, 3.

Nueva Bermeja *(Colón)*, város Cuba sziget Matanzas tartományában, kb. 8000 lak., cukorültetvényekkel.

Nueva España (ejtsd: eszpánya) a. m. Új-Spanyolország, Mexikó (l. o.) neve, amíg spanyol alkirályság volt.

Nueva Esparta, legkisebb állama Venezuelának a Karibi-tengerben, Margareta és több kisebb szigetből áll, területe 1270 km², 40,000 lak. Főkikötőhelye *Juan Griego*.

Nueva San Salvador *(Santa Tecla)*, Libertad (l. o.) san salvadori departamento székhelye, (1909) 19,000 lak.

Nuevitas *(San Fernando de N.)*, főkikötője Cuba szigetének, a fővárossal 71 km. hosszú vasút köti össze, 5000 lak.

Nuevo Leon, mexikói állam Coahuila, Tamaulipas és S. Luis Potosi közt, területe 64,838 km², (1910) 365,000 (indiánus, mesztic és fehérbőrű) lakossal, fővárosa Monterey. A Sierra Madre Oriental szeli át és részben a mexikói fensíkhoz tartozik. Folyói nem hajózhatók, a nagyobbak a Tigre, San Juan és Salado. Főterményei: kukorica, cukornád, kávé és bab. Bányatermékei: ezüst, ólom, szén, réz és vas, főleg Monterey és Cerralvo környékén.

Nuevo Santander, mexikói város, l. *Victoria*.

Nufenen-hágó *(Novena)*, a Simplon és St.-Gotthard közt. Az út Airolóból a Vedretto-völgyön át vezet föl a 2440 m. magas hágóra, ahonnan meredeken ereszkedik le az Eginen-völgyön a Furka-út felé.

Nugent (ejtsd: núdzsent), *Laval, N. és Westmeath grófja, római herceg*, osztrák hadvezér, szül. Ballynacorban (Irország) 1777 nov. 3., megh. Bosiljevo-kastélyban (Károlyváros mellett) 1862 aug. 21. Az osztrák hadseregbe lépve, 1793 óta részt vett az összes francia háborúkban. 1800 dec. 25—26. a Mincio melletti csatában a Mária Terézia-rendet érdemelte ki. Az 1809-iki hadjáratban, mint vezérőrnagy, János főherceg vezérkari főnöke volt, azután nyugalomba vonult. 1813. újból szolgálatba lépett, okt. 13. megszállotta Triesztet, 1814 tavaszán a Pó vidékén, 1815. pedig Murat nápolyi király ellen harcolt és Nápoly

parancsnoka lett. 1816-ban VII.Pius pápa *római herceggé* nevezte ki s 1817—20. a nápolyi király szolgálatában maradt. Hazatérve, az Osztrák Tengerpart kormányzója, 1838. táborszernagy, 1842. Illiria, Belső-Ausztria és Tirol katonai főparancsnoka lett. Ebben az állásában előbb *Radetzkyt* támogatta egy tartalékhadtesttel Itáliában, majd 1848 őszén a stájer határon szervezett egy 6000 főnyi csapatot hazánk ellen. A Muraköz visszafoglalására siető *Perczel* Mór honvédtábornok N. seregét több ütközetben megverte. Perczel távozása után N. 1849 jan. 10. Nagykanizsát, jan. 30. Pécset szállotta meg, azután Eszék vára ellen ment, melynek őrségét febr. 13. kapitulációra birta, majd Péterváradot zárta körül. Jellachich délre vonulása után N. újból a stájer határszélig hátrált s innen újabb 10,000 főnyi hadtesttel indult meg 1849 júl. közepén, megszállotta Kapcsvárt (júl. 30.), Pécset (aug. 4.). Innen a Duna mentén északra vonult és szept. 1. átvette a Komáromot körülzáró egész osztrák sereg fővezérletét. Haynau megbízásából ő kezdte meg Klapka várparancsnokkal az alkudozásokat a vár átadása iránt. A háború után 1849 okt. 16. tábornaggyá nevezték ki s megkapta a Mária Terézia-rend parancsnoki keresztjét. Az 1859-iki olasz hadjáratban mint önkéntes vett részt. A tersattói Frangepán-kastélyban temették el, melyet 1826. Ferenc császártól kapott ajándékba.

Nugget (ang., ejtsd: nőgget), Kaliforniában és Ausztráliában a nagy termésarany-daraboknak elnevezése; általában nagyobb nemesfémhömpölyök.

Nuha *(Nucha)*, az ugyanily nevű járás székhelye Jelizavetpol orosz-transzkaukáziai kormányzóságban, a Kis-csaj partján, 748 m.-nyi magasban, (1910) 28,300 lak., jelentékeny selyemtermeléssel és nyersselyem-kereskedéssel. N. a XVIII. sz. óta az ugyanily nevű khánságnak volt a fővárosa és 1819. került Oroszországhoz.

Nuisance (ang., ejtsd: nyúszenz) a. m. valamely állapotnak megzavarása, kártékony és veszélyes helyzet, kártékony és veszélyes cselekmény. A N. szót az angol jogban használják s megkülönböztetnek 1. common v. public és 2. private N.-et, azaz nyilvános v. magán kártételt. A nyilvános kártétel (utak, hidak megrongálása v. jókarban tartásának elmulasztása, veszélyes ipar űzése, rendetlen ház [disorderly house] tartása, a közbiztonság veszélyeztetése stb.) az angol jog szerint vétség (misdemeanour). A magánkártétel (private nuisance) alatt az angol jog nagyjában a mi birtokháborításunkat érti, amellyel szemben a jog birtokvédelmet nyujt.

Nuits (ejtsd: nüí, *N.-Saint-Georges)*, város Côte-d'Or francia départementben, a Meuzin mellett, (1911) 3509 lak., XIII. sz.-beli templommal; kitünő burgundi bortermelés, kőfejtők. 1870 dec. 18. német győzelem színhelye.

Nuka-Hiva *(Nukuhiva)*, a *Marquesas-szigetek* legnagyobbika a Csendes-óceánban, 482 km² területtel s kb. 1000 lakossal.

Nukleáz az olyan erjesztő (enzim), amely a nukleinsavat el tudja bontani.

Nuklein *(nuclein)*, 1874. Miescher által a lazac spermaszálaiban felfedezett foszfor- és fehérjetartalmú anyag, amelyet azóta csaknem minden állati és növényi szövetben — első sorban a sejtmagvakban — felfedeztek. Az igazi N.-ek fehérjére és nukleinsavra, a hozzájuk hasonló para-N.-ek fehérjére és foszforsavra bonthatók.

Nukleinsavak, szerves komplikált összetételű savak, amelyek a magfehérjéknek (nukleoproteidok), illetőleg a nukleinnek lényeges alkotórészét képezik. Foszforban gazdag vegyületek, hasadási termékeik közt foszforsavat, purinbázisokat és szénhidrátot adnak; egyesek pirimidinbázisokat is tartalmaznak.

Nukleoalbumin *(nucleoalbumin)*, paranuklein (l. *Nuklein)* egyesülése fehérjével. Nem a sejtmagvakban fordulnak elő, mint a nukleoproteidok; ide sorolhatók a kazein (sajtanyag), a vitellin (a tojássárgájában), a legumin (hüvelyesekben) stb.

Nukleoproteidok *(nucleoproteidok)*, összetett fehérjék, amelyek fehérjéből és nukleinből (l. o.) állanak; mint a sejtmagvak alkatrészei, igen el vannak terjedve.

Nuksora, kisk. Hunyad vm. puji j.-ban, (1910) 972 oláh lak.; u. p. és u. t. Felsőszálláspatak.

Nules, székváros Castellon de la Plana spanyol tartományban, (1910) 5200 lak. Régi tornyos kőrfalai vannak. Közelében *Villavieja* vasas forrásokkal (30°) és fürdővel, kb. 2500 lak.

Nulla (a latin *nullus*-ból), matematikai fogalom; valamely érték hiányát jelenti. Jele: 0, amely nem egyéb, mint számszerű kijelölése két teljesen egyenlő mennyiség különbségének; tehát $a-a=0$; amiből következik, hogy $a-b=0$ esetében $a=b$. A N. meghatározásából önként következik, hogy $a+0=a$, továbbá: $a.0=0$, ellenben 0, mint osztó, csak olyan értelmezésben léphet fel, hogy a hányados, melyben az osztó folytonosan közeledik a 0-hoz, egyre nő, míg a határérték végtelen nagy lesz. A 0-nak a tizes számrendszerben fontos szerepe van; mint helypótló jel kerül az olyan értékű tizes egységek helyére, melyekből a számban egyetlen egy sincsen.

N. (0) a zenében v. arra utal, hogy valamelyik basszus-hangra ne játszunk semmilyen akkordot sem, v. arra, hogy vonós hangszereknél használjunk üres (nem fogással megröviditett) húrt.

Nulla dies sine linea (lat.) a. m. egy nap se muljék el (ecset-) vonás nélkül; id. Plinius szerint (Nat. Hist. 35, 36, 12) Apellesnek, Nagy Sándor udvari festőjének mondása. Általában arról mondják, aki egy napot se tölt el hasznos munka nélkül.

Nullakörző, l. *Körző.*

Nulla poena sine lege (lat.), l. *Nullum crimen et nulla poena sine lege.*

Nullapont, valamely mértéknek v. mérésnek (magasságmérésnek) kezdőpontja. A katonai magasságmérés N.-ja az Adriai-tenger színe. Vízépítéstanban N. a mércék számozásának kezdőpontja, rendesen a legkisebb víz színében van.

Nullarbor Plain (ang., ejtsd: —plén) a. m. «fátlan síkság», teljesen víznélküli, kietlen, kopár félsivatag a Nagy Ausztráliai-öböl mellett harmadkori mészkőből; 90—180 m. magas, meredek parttal esik le a tengerre kb. 160 km. hosszuságban.

Nulla regula sine exceptione (lat.), l. *Exceptio.*

Nullarendszer. Vonatkoztassuk a tér elemeit következőleg egymásra: A tér vm. *A* pontja és $\mathbf{A}_1$ síkja akkor egymásnak megfelelők, ha homogén koordinátáik között az

$$
\begin{aligned}
u_1 &= \phantom{a_{21}x_1 + {}} a_{12}x_2 + a_{13}x_3 + a_{14}x_3 \\
u_2 &= a_{21}x_1 \phantom{{}+a_{32}x_2} + a_{23}x_3 + a_{24}x_4 \\
u_3 &= a_{31}x_1 + a_{32}x_2 \phantom{{}+a_{43}x_3} + a_{34}x_4 \\
u_4 &= a_{41}x_1 + a_{42}x_3 + a_{43}x_3
\end{aligned}
$$

egyenletek állanak fenn, hol az a_{12} és a_{21}, az a_{13} és a_{31}, végre az a_{23} és a_{32} állandó együtthatók egymástól csak előjelben különböznek. Két egyenest, s-et és s_1-et pedig akkor mondunk megfelelőknek, ha s bármely *A* pontjának oly $\mathbf{A}_1$ sík felel meg, mely s_1-et magában foglalja. A tér elemeinek ily módon való egymásra vonatkoztatását N.-nek nevezzük.

Nullasík, tereprajzolásban az a sík, horizontális felület, amelyen, mint alapsíkon, a domborzat ábrázolását kezdik.

Nullavezeték, a háromfázisú elektromos áramkörök csillagos kapcsolásánál a semleges pontból húzott vezetéket N.-nek mondják (l. *Dinamoelektromos gépek).*

Nulla-vonal, l. *Semleges szál.*

Nullificatio (lat.) a. m. megsemmisítés.

Nullitas (lat.) a. m. semmi, semmisség.

Nullius res (lat.) a. m. uratlan dolog (l. o.).

Nullum crimen et nulla poena sine lege (lat.) a. m. csak oly cselekmény miatt s oly büntetéssel büntethető valaki, amelyet megelőzőleg a törvény, illetve kihágás esetében a törvény által erre felhatalmazott kútfő (miniszteri vagy helyhatósági rendelet) mint ilyent meghatározott. E szabályt, amely lényegileg alkotmányjogi garancia, a magyar Btk. és Kbtk. 1. §-ai fejezik ki.

Numantia, a keltiber arevákok fővárosa Hispania Tarraconensisben a Durius (ma Duero) folyó forrásához közel, a mai Garray falu mellett. Csak égy helyen lehetett megközelíteni e hegyi várost, ezért állhatott ellen 15 hónapig a rómaiak ostromának, míg végre Kr. e. 133. Scipio Africanus Minor elfoglalta, amiért a Numantinus jelzőt is kiérdemelte. Romjait archeológusok nemrég kiásták es megtalálták a római tábor falait is. V. ö. Ad. *Schulten,* N. Eine topographisch-historische Untersuchung (Göttingen 1905) és az Archaeologischer Anzeiger legújabb évfolyamait (1906–1914).

Numa Pompilius, Rómának mondabeli második királya, kit a rómaiak Romulus halálát követő egy évi interregnum után a szabin Cures városából hívtak meg (Kr. e. 715). Uralma a béke korszaka volt, s az államot vallás-erkölcsi alapon szervezte meg. A Romulus alatt elfoglalt földbirtokot a polgárok közt osztotta szét s a határokat Terminus isten oltalma alatt kőoszlopokkal jelölte meg. Az eddig 10 hónapra osztott évet 12 részre osztotta fel; papi testületeket szervezett; Janus istennek templomot emelt, melynek kapui az ő uralma alatt mindig be lehettek zárva. Bölcsesége miatt Pythagoras tanítványának és a tanácsokat osztó Egeria nimfa férjének tartották, akivel a Camenák barlangjában szokott volt találkozni. A monda szerint 672. halt meg.

Numea *(Nouméa. Port de France),* Új-Kaledonia francia sziget fővárosa, a sziget DK.-i végén, jó kikötővel, (1910) kb. 10,000 lak.

Numeait (ásv.), l. *Garnierit.*

Numedal, K.-Norvégia fővölgyeinek egyike Buskerud kerületben, a Laagen folyik végig rajta. A völgy déli torkolatánál vannak a kongsbergi ezüstbányák.

Numedals-Laagen, folyó, l. *Laagen.*

Numeit (ásv.), l. *Garnierit.*

Numen (lat.) a. m. istenség, isteni hatalom.

Numenios Apameiából, görög filozófus 150 körül Kr. u. Azokhoz tartozik, kik a görög filozófia elkeletesiedését előkészítik és K.-ről származtatják Pythagoras tanítását. L. fenmaradt mondásait Mullachnál. V. ö. *Thedinga,* De Numenio phil. platonico (Bonn 1875).

Numenius (állat), l. *Szalonkafélék.*

Numeralia (lat.), l. *Számnevek.*

Numerator (lat.), a törtszám nevezője.

Numeri (lat.), Mózes negyedik könyvének neve, l. *Biblia.*

Numerikus (a lat. *numerus*-ból) a. m. számbeli. *N. együttható* az, mely puszta számérték, ellentétben az oly együtthatóval, mely egy vagy több határozatlant (betüt) tartalmazó kifejezés. *N. egyenlet* az oly egyenlet, melyben az együtthatók puszta számértékek.

Numerikus apertura, a mikroszkóp teljesítőképességére vonatkozó fontos számadat. Jelenti azon közeg törésmutatóját, melyben a mikroszkóppal észlelendő tárgy el van helyezve, szorozva a nyílásszög felének sinusával. Nyílásszög az a szög, melyet a tárgy közepéből az objektivlencse széléhez induló sugarak alkotnak.

Numerikus excentricitás, l. *Kúpszelet.*

Numerus (lat.) a. m. szám; ütem; a retorikában a. m. euritmia, vagyis a próza ritmusa; a mondatok és a mondatrészek szép arányán, a hangsúly tetszetős elosztásán nyugszik s élőszóbeli előadásban jóhangzással jár. — *N. aureus,* l. *Aranyszám.*

Numerus clausus (lat.), az a szám, amelyet valamely társulat, testület tagjainak száma meg nem haladhat. Nagy szerepet játszik a N. az ügyvédségnél, ahol a N. és a nálunk érvényes szabad ügyvédkedés rendszere sokat vitatott kérdés.

Numida (állat), l. *Gyöngytyúk.*

Numidia, ókori ország Észak-Afrikában, a mai Algéria területén, melynek nyugaton Mauretania, keleten Karthagó egykori területe, a római provincia Africa volt a határa; délen az Atlasz-hegylánc választotta el a gaetulok földjétől. Lakosai, a numidák (nomád életmódjukról elnevezve), kitűnő lovasok voltak és két törzsre oszlottak: N. Ny.-i felében *massaesylusok,* a K.-i részen *massylusok,* kiket az Ampsaga (ma Vadi-el-Kibir) folyó választott el egymástól. N. történetére vonatkozólag l. *Masinissa, Jugurtha* és *Juba.* A thapsusi csata után (Kr. e. 46.) Caesar N.-t római provinciává alakította, Augustus az Ampsagától eső Ny.-i részt és Mauretaniát II. Juba királynak ajándékozta, a K.-i rész Nova Africa néven római provincia maradt. Legjelentékenyebb városai: Hippo, Rusucurrum, Zama, Lambese és Cirta (Constantine). A római birodalom kettéosztásakor N.

a Ny.-i részhez csatoltatott, majd a vandalok birtoka lett. A IV. sz.-ban a bizánci birodalom foglalta el, a VII. sz.-ban az arabok. A római uralomról nagyszabású romok tanuskodnak, főleg Theveste (Tebessa) és Lambese területén. V. ö. *Dureau de la Malle* és *Yanoski*, Afrique Ancienne (Paris 1843); *Vivien de Saint-Martin*, Le Nord de l'Afrique dans l'antiquité (u. o. 1863); *Boissier*, l'Afrique romaine (2. kiad., Paris 1901); *Schulten*, Das römische Afrika (Leipzig 1899); *Graham*, Roman Africa (London 1902); *Gsell*, L'Algérie dans l'antiquité (Paris 1903).

Numitor, Procas fia, a latin Alba Longa királya, kit öccse, Amulius, trónjáról letaszított; de unokái, Romulus és Remus, visszaszerezték neki az uralmat.

Numizmatika a. m. éremtan (l. o.).

Numizmatikai Társulat, l. *Magyar Numizmatikai Társulat*.

Nummulitok *(Nummulites d'Orb.)*. A Nummulinaek családjába tartozó tengeri foraminiferák, lencse- vagy lapos korongalakúak, amelyeknek átmérője néhány millimétertől 60 mm.-ig változhatik. A N. két alrendre oszthatók: az assilinákra és a nummulites-ekre. Az assilináknál a kanyarulatok kívülről is láthatók, a N.-nél ellenben nem, mivel a csavarulatok egymást fedik. A kanyarulatok ferdén álló válaszfalak (septum) által számos kamarára vannak osztva. Előfordulásuk általában a felső eocénre és alsó oligocénre jellemző, valamint egyszersmind a mediterrán provinciára is (Pireneusok, Alpok, Kárpátok stb.), így pl. nálunk tipusosan fordulnak elő a Budai hegységben, a Bakonyban stb. felső eocénkori nummulitos mészköveket alkotva. A Karszt nummulitos mészkövei kitünő építőkövet szolgáltatnak; ha ellenben laza kőzetben, agyagban, márgában vagy homokban fordulnak elő és azokból kihullva szabadon hevernek a felszinen, akkor sokaságuknál fogva a köznép kőlencsének, a nagyobbakat pedig kőpénznek, Szt. László pénzének és kunaranynak nevezi. L. *Harmadkor*, *Foraminifera* és *Mészkő*.

Nummus (lat.) a. m. érem, pénz.

Nun *(Vadi-Nun)*, Marokkónak az Anti-Atlasztól D.-re fekvő vidéke, amelyen a Vadi-Asszaka folyik át. Mivel a D.-ről jövő karavánutak itt találkoznak, lakói Marokkó és Ny.-i Szudán közt élénk kereskedést űznek.

Nuncium (lat.), l. *Üzenet*.

Nuncius *(nuntius apostolicus*, lat.), a római udvarnak rendes követe, az a pápai követ, aki a külhatalmasságnál állandóan székel. L. *Követek*.

Nuncupatio (lat.), eredetileg a. m. a mancipatiónál használt ünnepélyes szavak. Későbben és átvitt értelemben a. m. általában ünnepélyes szóbeli kijelentés. L. *Mancipatio*.

Nundinae (lat. a *novem dies*-ből), a rómaiaknál a vásár napja, mely két ilyen napot hét nappal elválasztó időközben tartatott. A falusiak ekkor a városba jöttek és beszerezték szükségleteiket. Három ilyen N. az a törvényes háromheti idő, melynek valamely törvény kihirdetése és elfogadása között vagy a tisztviselőket választó comitiák előtt el kellett telnie.

Nuneaton (ejtsd: nönnítn), város Warwickshire angol countyban, (1911) 37,083 lak., szalagszövéssel, pamutfonással, kalapkészítéssel.

Nuñez (ejtsd: nunyez; v. *Nunes*, *Nunnius*, *Nonius)*, *Pedro*, matematikus, szül. Alcazar de Salban 1492., megh. Coimbrában 1577. A coimbrai egyetemen a matematika tanára volt és a nautika körül érdemeket szerzett. Művei Opera mathematica cím alatt Baselben jelentek meg 1566. De arte atque ratione navigandi c. 1546. megjelent művében a loxodrom görbéről szól. Olysipone c. 1542. megjelent művében leír egy készüléket, melynek célja a körív kis részeinek mérése. Ez a mérőeszköz azonban nem hasonlít semmiben ahhoz, melyet *Nonius* neve alatt használnak.

Nuñez de Arce, *Gaspar*, *don*, spanyol költő, szül. 1834 aug. 4., megh. 1903 jún. 9. Madridban. Hirlapíró volt; az Observador és a La Ibéria c. lapokban közzétett cikkeivel tett szert hírnévre. 1865-ben képviselő, 1868. Barcelona kormányzója, 1883. tengerészeti miniszter, majd a szenátus tagja lett. Hazájában mint a modern spanyol költők fejedelmét ünnepelték s számos művét idegen nyelvekre is lefordították. Első nevezetesebb alkotása a Gritos del combate (Csatahangok, 1895 Madrid, 11. kiad. 1904) volt, melyet hosszabb költemények — Poemos — követtek. Egyéb kiválóbb művei: Ultima lamentacion de Lord Byron (1879); El Idilio (1883); La pesca (1884, 28. kiad. 1905); La vision de Fray Martin (1880). Színművei közül nevezetesebb az El haz de leña című Don Carlos-dráma. Magyarra *Kőrösi* Albin lefordította majdnem az összes Csatahangok-at (Kath. Szemle), Idill-jét (1899) és Az élet alkonyán c. szonettsorozatát. V. ö. *Kőrösi* Albin, A XIX. sz. spanyol költői, A spanyol költészet gyöngyei (Pester Lloyd 1903); *Menéndez y Pelayo*, Nuñez de Arce, Estudio biograficocritico (Madrid 1892).

Nungonolaj, l. *Illipe*.

Nungu, afrikai helység, l. *Gurma*.

Nunquam retrorsum (lat., a. m. soha hátrafelé !), a hannoveri György-rend és a Welf-ház jelszava; a vesztfáliai címeren is.

Nuntius apostolicus (lat.), l. *Nuncius*.

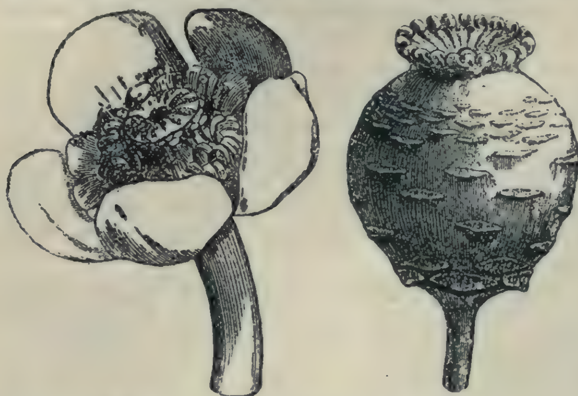
Nuoro, székhelye N. járásnak és püspökségnek Sassari szardiniai olasz tartományban, (1911) 7287 lak., márványbányák, tanítóképző. Közelében számos nurhag (l. o.).

Nuova Antologia (ejtsd: —antolodzsía), olasz irodalmi, művészeti és tudományos folyóirat. 1866-ban alapították Firenzében, 1878 óta kéthetenkint jelenik meg Rómában.

Nupe *(Nyfe)*, néger ország ÉNy.-i Afrikában a Niger mindkét partján. Szokoto vazallus államа volt, 1897 óta azonban angol protektorátus alatt áll. Mintegy 15,000 km²; lakóinak száma 650,000, négerek. Fővárosa *Bida*. Az ország igen termékeny, hatalmas erdőségei vannak s főképpen rizst és gyapotot termel.

Nuphar *Sm.* (növ.), a Nymphaeaceae (Tündérrózsafélék) család génusza; 7 faja az É.-i félgömb vizinövénye a melegebb, mérsékelt és a sarkköri tájakon. Levelük hosszúnyelű, a lemeze a víz színén terül el, vagy abból kiemelkedik. A virág

szintén hosszú kocsányú, a víz fölött nyílik, csészéje 5 nagy sárga levélből áll, a szirmok sokkal kisebbek, porzója számos, a csúcsán lemetszett; minde virágrészek alsó állásúak. A hasas palackalakú magházból ugyanilyen, többüregű, sokmagú, bogyószerű termés fejlődik (vizitök), a

Nuphar luteum Sm. virága (balról) és termése (jobbról).

tetején a soksugarú bibekoronggal. Európában, nálunk is, tavak, holtágak szélén, ahol mintegy $^1/_2$ m. mély a víz, elég gyakori a *N. luteum* Sm. (sárga vizitök, sárga tavirózsa, habrózsa, vizimák, l. az *ábrát)*. Virága jóillatú, Törökországban a *pufer ciceghi* nevű hűsítő ital készül belőle.

Nuptiae (lat.) a. m. házasság. *Pater est quem N. demonstrant,* a törvényes születés vélelmére vonatkozó jogszabály, a. m. apa az, akit a házasság annak bizonyít.

Nuptialis (lat.) a. m. házassági; *nuptialia pacta,* házassági szerződés.

Nuptias non concubitus, sed consensus facit (lat.), jogi közmondás: nem a közösülés, hanem a kölcsönös megegyezés teszi a házasságot.

Nured-din, *Sziria és Egyiptom szultánja* (1146, ill. 1169—1174), szül. 1118 febr. 11., megh. 1174 máj. 15. Atyját, *Imad eddin Zenkit* 1146. követte a trónon mint *Moszul* uralkodója. 1154. elfoglalta Damaszkuszt s azt székhelyévé tette. 1169-ben kurd származású vezére, *Szaladin* (l. o.) elfoglalta számára Egyiptomot is. N. így kelet leghatalmasabb uralkodója lett s igazságos kormányával tünt ki. A trónon Szaladin követte.

Nurhag *(nuraggi)*, őskori csonka-kúpalakú, toronyszerű (10—20 m. magas, 6—18 m. átmérőjű) erődítvények, melyek belsejében lépcső visz tetejükre. Roppant nagy számban fordulnak elő Szardinia szigetén. Hasonló építkezések fordulnak elő a Baleari-szigeteken, Isztriában, Skóciában és Apuliában.

Nuricsán *József*, kémikus, szül. Szamosújvárt 1860 máj. 28., megh. Csorváson 1914 szept. 25. 1883-tól 1894-ig tanársegéd volt a budapesti egyetem I. kémiai intézetében. 1894-ben kulturvegyész, 1903-ban a magyaróvári gazd. akadémia rendes tanára lett. A Természettudományi Társulat közlönyének társszerkesztője volt. Önálló dolgozatai: *Utmutatás a kémiai kísérletezésben* (Budapest 1899); *Kémia és árúismeret (Fillinger Károlylyal* együtt Budapest 1899); *Szénvegyületek kémiája* (1914), továbbá: *Az arsenicum ellenmérgéről; A sósav synthesise; A víz és vízgőz analysise; Előadási kísérletek a Faraday-féle törvények bemutatására; A fluorról; A germaniumról; A szénsavról; A carbonylsulfid egy új képződési módja; A tordai sós vizek elemzése; A málnási széndioxid-forrásokról.* Dolgozatai a Természettud. Társulat és az Akadémia kiadványaiban és külföldi folyóiratokban jelentek meg.

Nurisio, *Saverio Francesco*, olasz költő, szül. Mondoviban 1840 jan. 12. 1893-ban a király belső magántitkára és a kabinetiroda igazgatója lett. Már legelső verskötete (Religione, patria, amore, 1868) feltünést keltett lirájának közvetlenségével és dalainak művészi formájával. Egyéb művei: Sorrisi e lacrime (1874); Poesie ed epigrafi (1880); Rispetti e stornelli (1887).

Nurkovac, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 363 horvát lak.; u. p. és u. t. Pozsega.

Nursery-handicap (ang., ejtsd: nőrszeri hendikep), olyan teherkiegyenlítő verseny, melyben csak kétéves lovak vehetnek részt.

Nursia, város, l. *Norcia.*

Nusbaum, *Josef*, lengyel zoológus és anatómus, szül. Varsóban 1859. A lembergi egyetemen a zoológia és összehasonlító anatómia tanára. 100-nál több zoológiai és anatómiai dolgozata jelent meg. Nagyobb művei: Zasady anatomii pozównawczej (Varsó 1899); Z Zagadek Zycia (Lemberg-Varsó 1900).

Nusco, város és püspöki székhely Avellino olasz tartomány Sant' Angelo dé Lombardi kerületében, (1911) 4604 lak., székesegyházzal, kőbányákkal.

Nusle, város Königliche Weinberge cseh kerületi kapitányságban, (1910) 30,975 lak., igen jelentékeny sör-, szappan- és gépkenőcsgyártással.

Nussbaum, *Johann Nepomuk von,* német sebész, szül. Münchenben 1829 szept. 2., megh. u. o. 1890 okt. 31. 1860-ban a sebészet és szemgyógyászat ny. rendes tanára lett Münchenben. A mesterséges szaruhártya, az írógörcsöt gátló gyűrűk, az idegek mesterséges kinyujtása N. felfedezései. Főbb művei: Cornea artificialis (München 1853); Die Behandlung der Hornhauttrübungen (u. o. 1856); Die Pathologie und Therapie der Ankylosen (u. o. 1862); Anaesthetica (Stuttgart 1866); Krankheiten des Unterleibes (u. o. 1867); Die Verletzungen des Unterleibes (u. o. 1880); Anleitung zur antiseptischen Wundbehandlung (München 1885); Leitfaden zur antisept. Wundbeh. (5. kiad. Stuttgart 1887); Über Chloroformwirkung (Breslau 1885); Neue Heilmittel für Nerven (7. kiad. u. o. 1892) stb.

Nussdorf, 1890 óta Bécs XIX. kerületének része, a Duna jobb partján.

Nuštar, politikai község Szerém vm. vukovári j.-ban, (1910) 1239 horvát és német lak., vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal. N. mellett számos római régiség került napfényre.

Núsz (gör.) a. m. értelem, ész, teljes kifejtése Aristotelesnél (l. o.), ki a lélekben cselekvő és szenvedő észt különböztet meg; a cselekvő az Istenség része.

Nuszbek *Sándor*, szépirodalmi író, szül. Sarkadcsákiszigeten (Bihar vm.) 1877 júl. 13. 1910

óta Beregszászon kir. ügyész. 1898-ban *Hófehérke* c. költői elbeszélése elnyerte a szegedi Dugonics-Társaság 200 koronás jutalmát (megj. 1898.), 1910. a *Sámson* c. az Akadémia 100 aranyas Nádasdy-jutalmát (megjelent 1910.). Kisebb lirai költeményeiből *Délibábok* c. alatt 1901. jelent meg egy kötete; *Zách Klára* c. énekes szinművét több vidéki szinpadon adták elő. Irói neve: *Székely* Sándor.

Nút, az egyiptomi mitológiában az ég istennője, neje Kebnek, a föld istenének, anyja Osiris és Set isteneknek, meg Isis és Nephthys istennőknek; nőnek képzelték, aki a föld (földisten) fölött terjeszkedik ki s kezeivel meg lábaival reá támaszkodik, míg az égi testek rajta járnak körül. Fején két tehénszarv között a napkorongot tartja, melyen még a vízkorsó jelvénye is látható.

Nutáció *(nutatio,* lat.), 1. a Föld tengelyének ingadozása, mely éppúgy, mint a precesszió, az égi testeknek a Föld equatori dudorodására gyakorolt vonzásának és a Föld tengelyforgásának folyománya. A Nap egy év, a Hold egy hó lefolyása alatt mindig más-más helyzetet foglal el e dudorodással szemben; így pl. a Nap tavasz és ősz kezdetén e dudorodás síkjában áll, míg nyár és tél kezdetén tőle legtávolabb fekszik É. és D. felé. Igy a precesszió kifejezésébe periódikusan változó mennyiségek keverednek, melyek azt eredményezik, hogy az equator valódi pólusa annak közepes helyzete körül 18·7 év alatt 9,2 és 6,9 ívmásodpercnyi féltengelylyel biró ellipszist ír le. Fő faktor a N. létrejöttében a Hold, melynek hatása közelsége folytán éppen úgy, mint a tengerjárási tüneményekben, nagyobb, mint a Napé. A N.-t Bradley fedezte fel.

2. *N.* a *növények* autonóm mozgása, amelynél a növekedés nagy periódusa nem egyenes irányban folyik, de a test különböző hosszanti vonalán különbséget mutat, minek folytán a növekvő csúcs felülről tekintve különböző görbe megtört vonalak irányában mozog. Egyes formái a keringő N. (régebben circumnutatio, helyesebben rotatio), pl. a kacsok hegyén, az ingó (onduláló) N. a csiranövényeken. L. *Mozgás.*

Nuthe, a *Havel* (l. o.) baloldali mellékfolyója, 70 km. hosszú, Potsdamnál torkollik.

Nutka v. *at*, az ú. n. *vakas* indiánusok egyik ága Északnyugat-Amerikában a Cap Flattery területén és a Vancouver-sziget partjain számos törzsre oszolva, ezek közül a kvakiutl és heildsuga pogány ritusaik által lettek ismertekké. V. ö. *Sproat,* Scenes and studies of savage life (1868).

Nutka-szoros *(Nootka Sound),* tengerszoros Brit-Kolumbia kanadai tartományban, Vancouver- és Nutka-szigetek között.

Nutmegwood (növ.), l. *Brosimum.*

Nu-törzsek, délamerikai indiánus csoport, a boliviai fensíktól Venezueláig terjedő területen lakik. Nevezetesebb törzsek: a *maypure,* a *manao,* a *baure* és a *moxo,* az *ipurina* és *piro,* az *anti,* a *pareci,* a *kusztenau,* a *guana,* a *vapisiana* és *atoria,* végül a *goajiro* törzs. Nyelv és kultúra tekintetében a Nu-törzsek általában az *aruák* csoportjába oszthatók.

Nutria (állat), a hódpatkány *(Myocastor coypus* Molina) spanyol neve. Gereznáját a szűcsök feldolgozzák különböző célokra. Évenként kb. 1—1·5 millió db. nutria-bőr kerül forgalomba. A legértékesebbek a patagoniaiak, azután a maypuiak és a buenos-airesiek, kevésbbé értékesek a montevideóiak és legsilányabbak a Gran Chacóból származók. A forgalomba kerülő bőröknek kb. $^2/_3$-részét nemezgyártásra használják fel. L. még *Hódpatkány.*

Nutricizmus (növ.), a szimbiózisnak az az esete, amidőn az egyik szimbionta a másik táplálására szolgál (szimbiotrof), pl. mikorhiza, és így egyértelmű az antagonisztikus szimbiózissal.

Nutrientia (lat.) a. m. gyógytápszerek (l. o.).

Nutritio (lat.) a. m. táplálás, táplálkozás. — *Nutritiv* a. m. tápláló.

Nutritorium, mindazon szerveknek összefoglalása, melyek az állatok táplálkozása szolgálatában állanak. Ide tartoznak: a bél és mirigyei, a vérkeringési és kiválasztószervek.

Nutróz *(kazeinnátrium),* szag- és íznélküli fehér por, betegek és üdülők táplálkozására szolgáló fehérjepótlék. Levesben, tejben, kakaóban vagy más tápszerben oldva veszik kávéskanalanként; az illető tápszernek ízét, színét nem változtatja meg.

Nutt., latin növénynevek után Thomas *Nuttall* nevének rövidítése. Szül. Yorkshireben 1785., megh. Nutgroveban (Lancashire) 1859 szept. 10. A botanika tanára volt Philadelphiában. Nevezetesebb munkái: Genera of North American plants (Philadelphia 1818, 2 köt.); Manual of the ornithology of the United States and of Canada (Cambridge 1832, 2 köt.).

Nuttgyanta, l. *Akaroid-gyanta.*

Nuvolau, hegy a Déltiroli Dolomitokban, legmagasabb csúcsa 2649 m., Cortina d' Ampezzo felől mássszák meg, nagyszerű kilátás nyílik róla.

Nux (lat.) a. m. dió, makk; általában száraz, fel nem nyíló, keményhéjú egymagú termés.

Nux vomica, a *Strychnos nux vomica* L. (Loganiaceae) keletindiai kis fa magvai. Korongalakúak, kétfilléres- és koronanagyságúak, szélük kissé vastagabb (2—2·5 mm.), valamint közepükön köldökük is kissé kiemelkedik. Szorosan lesimult, sűrű szőrzettől selymesek, barnásszürkék. Igen kemények, két fehér sziklevélből állnak és nagyon keserűek a mintegy 2%-nyi alkaloidától: a *sztrichnintől* (l. o.), mely mellett kevés *brucin* is van bennük, de ez sokkal gyengébb görcsokozó. Hivatalos gyógyszer, mert belőle készítik a gyomor- és bélrenyheségnél gyakran használt *kivonatot* és *tinkturát.*

Nuyens (ejtsd: najensz), *Willem,* németalföldi történész, szül. 1824 aug. 18., megh. 1894 dec. 11. Orvos volt Westwoudon és katolikus szellemben megirta a németalföldi nép általános történetét (20 köt.; 1871—1882), ezenkívül a XVII. sz.-beli németalföldi zavarok történetét.

Nuzi, *Allegretto,* az umbriai iskolához tartozó olasz festő, szül. Fabrianóban, fiatalon Firenzébe került, hol 1346. fölvették a festő-céhbe. 1373 szept. 26. és 1374 szept. 28-a közt halt meg Fabrianóban. Legtöbbet szülővárosában, Firenzében és Maceratában dolgozott, s talán Velencében is megfordult. Bernardo Daddi tanítványa volt. Lapos megmintázás, világos színezés, díszítő haj-

lam jellemzi művészetét. Vezető mestere a régi fabrianói iskolának. Főművei: Hármas osztatú kép, középen Madonnával, a vatikáni képtárban (1365), a maceratai székesegyházban és a berlini Kaiser Friedrich-Museumban, Trónoló Madonna a fabrianói Fornari-gyüjteményben (1372).

Nü-csi, l. *Kin-tatárok*.

Nüll, *Eduard van der*, osztrák építész, szül. Bécsben 1812 jan. 9., öngyilkos lett u. o. 1868 ápr. 3. 1844—65-ig az ékítményes rajz és távlattan tanára volt a bécsi akadémián. Együtt dolgozott Siccardsburggal. Legnagyobb közös alkotásukat, a bécsi operaházat, 1861—69. építették.

Nünüke *(Meloë proscarabeus* L., állat). A Különlábtőízű bogarak *(Heteromera)* alrendjébe, a Hólyaghúzók családjába tartozó bogár. Testalkata hosszas tojásdad; hossza 12—32 mm. Színe fekete, kékes vagy ibolyaszínű fénnyel. Feje aránylag nagy, háromszögalakú; csápjai gyöngyfüzérszerüek. Szárnyfedelei igen rövidek, alig fedik félig a potrohot, alattuk röpülésre való igazi szárny nincs. A potroh feltünő nagy — különösen a nősténynél — vastag, lágy. Megfogva a bogarat, láibzületei közül sárga, olajszerű, a bőrön hólyagot húzó nedvet bocsát. Fejlődése közben ú. n. túlátalakuláson (hypermetamorphosis) megy keresztül. (L. *Túlátalakulás)*. A lárvák 2—3 mm. hosszúak, sárgák és a virágokra tojt petékből kikelve, méhekre leskelődnek. A méhek szőrözetébe kapaszkodva, a méhkaptárba kerülnek. A teljes kifejlődésig ott élnek, a fiasítást — első sorban az éppen letojt méhpetét — és a mézet fogyasztják. A fejlett bogár ártatlan, a füszálak között él és igen közönséges.

Nürnberg, város a bajorországi Mittelfranken kerületben, a Pegnitz folyó mellett, (1910) 333,142 lak. Ipara jelentékeny; az első helyet foglalják el a rövidáruk és játékszerek, amelyeket N.-i áruk néven hoznak forgalomba, úgyszintén a N.-i mézeskalácsok, továbbá a fém-, fa-, szaruáruk, mechanikai és optikai eszközök, rajzszerek, ultramarin-, margarin-, cipő-, kályha-, ecset-, kefe-, bronz-, brokátáruk, az ércöntés, sör- és iróngyártás és a fémöntés. Az iparon kívül igen fontos a kereskedés is. Régebben az Olaszországgal való kereskedelemnek volt középpontja. Most a kereskedelem fő cikke a komló, gabona, liszt, gyarmatáruk, petroleum, vas- és fémáruk. Kulturális intézetei közül kiválik a *germán nemzeti muzeum*, mely az ó-német történelem históriai, irodalmi és művészeti emlékeit gyüjti össze. Létesülését főleg Hans von und zu Aufsess bárónak köszöni, ki a saját gyüjteményét (1852) az államnak átadta s 1866-ig annak igazgatója is maradt. A muzeumnak 31 osztálya és nagy könyvtára van, s tisztviselői a Német birodalom legkiválóbb tudósai közül valók. Továbbá a városi könyvtár, a bajor iparmuzeum gazdag gyüjteménnyel; a Dürer Albert-, a történelmi, az 1644. alapított irodalmi (Pegnesischer Blumenorden) társaságok, szinházak stb. N. azoknak a német városoknak egyike, amelyek középkori karakterüket még leginkább megőrizték. A régi falak és tornyok nagyobbára fennállanak, különösen a régi erősségnél, amely egy meredek sziklán áll. Magát a várost a Pegnitz több kő-, egy lánchíd és néhány fapadló által összekötött két részre osztja, amelyeket fő templomaikról neveznek (Sebalder és Lorenzer Seite). A város nagyobb tereit művészi alkotású közkutak és emlékszobrok (Melanchton, Dürer, Hans Sachs, Schiller, stb.) díszítik. Kiválóbb épületei: a Szt.-Sebaldus-templom, amelynek legrégibb részei még a X. sz.-ból valók; a Szt. Lőrinc-templom szép homlokzattal, a Ny.-i oldalán művészi, 9·34 m. átmérőjű ablakrózsával, Krafft Ádámtól készített szentségházzal, szép üvegfestményekkel és oltárokkal; a Mária-templom; a Szt. Egyed-templom van Dyck egy oltárképével; a Szt. Lélek-templom (1333—1341), amelyben 1424—1796-ig a birodalmi koronázási jelvényeket őrizték. A profán épületek közt a legkiválóbb a vár, amely 1050. már fennállott; Barbarossa Frigyes 1158. kibővítette, későbben a császárok is gyakran laktak benne. Legrégibb része az ú.n. pogánytorony két román kápolnával. A várhegy alján áll az olasz ízlésben 1616—22-ig épült városháza. Egyéb szebb épületek: a gót stílű vasúti pályaház, az igazságügyi palota, postapalota, városi szinház, művészház stb. és több magánház a XIV. és XV. sz.-ból. — Az okiratok N.-ről csak 1050. tesznek említést. A Hohenstaufok különösen kedvelték. II. Frigyes 1219. szabadság levéllel ajándékozta meg. N. várgrófjai VI. Henrik idejétől kezdve a zollerni grófok voltak; ezeknek kastélyát VI. Frigyes 1427-ben magának a városnak eladta. N. gyakran volt birodalmi gyülések székhelye. Virágzásának legnagyobb fokára a XV. és XVI. sz.-ban jutott, amidőn csaknem egy és ugyanazon időben Dürer Albert, Krafft Ádám, Vischer Péter, Hans Sachs éltek és működtek benne. 1532 jul. 23. itt kötötték meg az első vallásbékét. A 30 éves háboruban több ízben megsarcolták és ez volt hanyatlásának oka. 1806. a bajor királyságba kebelezték be; ekkor ismét fejlődésnek indult és jelenleg Bajorország legiparosabb városa.

Irodalom. Schuch, Die Stadt N. im Jubileumsjahr 1906, Nürnberg, 1906; Mummenhof, N.-s Ursprung und Alter im Lichte der Geschichte, u. o. 1908; Priem, Geschichte der Stadt N., 1874; Schrötter, Geschichte der Stadt N., 1909; Schulz, N.-s Bürgerhäuser und ihre Ausstattung, Nürnberg 1909; Rosenhaupt, Die N.-Führter Metallspielwarenindustrie, Stuttgart 1907.

Nürnbergi arany, 90% rezet, 7·5 aluminiumot és 2·5% aranyat tartalmazó ötvény, mely aranysárga színét megtartja, ezért olcsó ékszerek gyártására használják.

Nürnbergi ibolya, ibolyafesték, mangánoxid, ammonia és foszforsav vegyülete; a klórgyártás maradékaiból állítják elő.

Nürnbergi tojás. A legelső zsebórákat nevezték így, melyeket *Hele* Péter talált fel és készített Nürnbergben. Ez az elnevezés onnan eredt, mert az óráknak tojásalakjuk volt.

Nürnbergi tölcsér, gúnyos elnevezése az olyan tankönyvnek v. módszernek, amely fölöslegessé teszi a tanuló önálló fáradozását és fejtörését. Eredete valószinüleg *Harsdörffer* Georg Philipp (l. o.) Nürnbergben megjelent következő című könyvére megy vissza: Poetischer Trichter, die Teutsche Dicht- u. Reimkunst ohne Behuf der lateinischen Sprache in VI Stunden einzugiessen (első kiadása 1647—48).

Nürnbergi zöld, krómhidroxidból álló festék.

Nürschan (cseh. *Nýřany)*, város Mies cseh kerületi kapitányságban, (1910) 5671 lak., nagy tükörüveggyárakkal; körülötte nagy szénbányákkal.

Nürtingen, az ugyanily nevű járás székhelye a württembergi Schwarzwald kerületben, a Neckar folyó mellett, (1910) 7150 lak., pamutfonással, posztógyárral, őrlő- és fűrészmalmokkal, ipar- és rajziskolával.

N. v. E., latin növényneveknél *Nees von Esenbeck* Christian Gottfried (l. o.) német botanikus nevének rövidítése.

N. Y., *New York* északamerikai állam nevének hivatalos rövidítése.

Ny (svéd, ejtsd: nü) a. m. új, összetett helynevekben gyakori.

Nyack, község New York északamerikai állam Rockland countyjában, a Hudson Ny.-i partján, (1910) 4619 lak., a newyorkiak kedvelt nyaralóhelye.

Nyája, l. *Ind filozófia*.

Nyam-nyam, afrikai népfaj, l. *Niam-niam*.

Nyangve *(Njangve)*, a legjelentékenyebb arab kereskedelmi telepek egyike a belga Kongó-államban, a felső Kongó mellett. Livingstone volt az első európai, aki 1871 márc. 29. itt érte el a Kongót. Stanley 1876 nov. 5-én innen indult ki a Kongót fölfedező híres útjára. Dhanis kapitány a Kongo-állam csapataival legyőzvén az arabokat, 1893 febr. 15. elfoglalta.

Nyanza *(Njanza*, a kelet-afrikai négerek nyelvén a. m. nagy víz), 3 nagy afrikai tó neve: 1. *Viktoria Ny. (Ukereve, Nyanzaja, Uganda, Usszukama, Bahari)*, 1190 m. magasban fekvő, 68,480 km² területű, édesvizű, sötétzöld színű mély tó. Ny.-on és DNy.-on sok benne a sziget, legnagyobbak a Szessze-csoport és az Ukereve-sziget. Partjain a föld csaknem teljesen sík, csak DNy.-on sziklás. Fontosabb öblei a Smythsund, vagyis Ukumbi-öböl, É.-on a Murchison- és a Napoleon-öböl. Kisebb patakokon kívül beléje ömlik a Kagera- vagy Alexandra-Nilus, amelyet Baumann (1892) fölfedezőútja óta a Nilus forrásfolyójának tartanak. Lefolyása a Kivira (l. *Nilus)*. A tó fölfedezője Speke (1858 aug.); először térképezte le Stanley 1875., ezt a térképet ő maga 1889., Stuhlmann 1890. és 1891., továbbá Baumann 1892. egészítette ki, bár a K.-i partok még most sincsenek véglegesen megállapítva. D.-i része Usziba, Uszindja, Uszukuma és Sasi nevű területekkel a német hatalom körébe, az É.-i Uganda, Uszoga és Kavirondo pedig az angolok birtokába tartozik. — 2. *Albert-Nyanza*, l. *Albert-tó*. — 3. *Albert-Edward-Nyanza*, l. *Albert-Edward-tó*.

Nyarasza, afrikai sóstó, más néven *Ejasszi-tó* (l. o.).

Nyassza *(Njassza, Niandzsa*, a. m. nagy víz), tó K.-Afrikában, mély, tektonikus árokban. Hossza 600 km., szélessége átlag 90 km., mélysége 130—170 m., területe 26,450 km². A D.-i lankás part kivételével magas, meredek platóperemek veszik körül, öblei közül kevés alkalmas kikötőnek. Az erős viharok és hatalmas hullámverés miatt rajta veszélyes a hajózás. A Ny.-t Livingstone fedezte föl 1859 szept. 16., először az angol Young hajózta körül 1875.; területe nagyrészt Brit-Középafrikához tartozik, csak K.-i partjának egy része esik Német DNy.-i Afrika érdekkörébe. A kereskedés 1891 óta az angol-afrikai tavi társaság kezében van.

Nyassza-föld v. *Sire-felföld*, azelőtt *Makololók-földje*, 1893 óta *Középafrikai Brit Protektorátus* (British Central Africa Protectorate), brit fenhatóság alá tartozó terület Közép-Afrikában; K.-en és D.-en Mozambik portugál gyarmattal határos, a Nyassza-tó D.-i vége és a Sirva-tó, meg a Kirk-hegységek közt fekszik, a Sire folyó mindkét partján. Az 1000—1800 m. magas felföld dombos, gazdagon öntözött termékeny vidék, néhol magas hegyekkel (Mikolongo, Csoro, Milandzsi, egész 2400 m-ig), melyeket ÉK.-en a Sirva-tó zár be; klímáját az európaiak is könnyen megszokhatják. Területe 103,600 km² s népessége (1911) 773 európai, 463 ázsiai és kb. 1 millió benszülöttből állott. A gyarmat földje igen termékeny s főleg dohány, rizs, gyapot, gabona, tea, kávé és cukornád, valamint orvosi növények termelésére alkalmas Az állattenyésztés is virágzó. Külkereskedelmi forgalma emelkedő s 1912. a bevitel 248, a kivitel 199 millió font sterlingre rúgott. A kormány székhelye *Zomba* (Szamba), legfontosabb kereskedelmi piaca *Blantyre* skót missziótelep, kb. 4000 lak., míg a helyőrség *Fort Johnston* és *Maguire* erősségekben állomásozik. Európai telepek: *Port-Herald, Csiromo* és *Katunga*. Az angolok és németek harcairól az 1914. kitört világháború folyamán l. *Világháború*. V. ö. *Duff*, Nyasaland under the Foreign Office (London 1906); *Sharpe*, The Geography and economie Development of British Central Africa (u. o. 1912). — *Portugál-N.* a. m. *Mozambik* (l. o.).

Nyassza-vidék, a. m. *Nyassza-föld* (l. o.)

Nyavarongo, folyó, l. *Alexandra-Nilus*.

Nyáya *(Nyája)*, l. *Ind filozófia*.

Nyblaeus, *Johan Axel*, svéd filozófus, szül. Stockholmban 1821 máj. 20., megh. u. o. 1899. 1856-ban a lundi egyetemen a filozófia tanára lett. Általalában Boström tanait vallja. Nagyobb művei: Om statens straffrät (Az állam büntető jogáról, 3. kiad. Lund 1879); Ar en praktisk filosofi möjlig efter Hegels verldsåsigt? (2. kiad. 1856); Trenne religionsfilosofiska uppsatser (2. kiad. 1874); főműve, mely azonban befejezetlen: Den filosofiska forskningen i Sverige från slutet af XVIII. århundradet (1873—1897, 1—4. köt.).

Nyblom, *Carl Rupert*, svéd költő és esztétikus, szül. Upsalában 1832 márc. 29., megh. u. o. 1907. Az upsalai egyetemen 1867. az esztétika rendes tanára lett. Sokat írt; nevezetesebb művei: Konststudier (Páris 1863); Bilder från Italien (1864); Estetiska Studier (1873 és 1884). Számos, finom művészettel megírt életrajzán (Lindblad, Runeberg stb.) kívül híresek költői fordításai, különösen Th. Moore és Shakespeare műveiből. N. alapította (1865) a Svensk Litteratur Tidskrift c. folyóiratot is.

Nyborg, kikötőváros Fünen dán sziget svendborgi járásában, a Nagy-Belt partján, (1910) 8470 lak., marha- és gabonakereskedéssel. Korsör és Seeland felé innen van az átjáró. 1658—59. a svédek tartották megszállva.

Nyctaginaceae, *Éjjelnyílók* (növ.), a kétszikűek családja a Centrospermae sorozatban. 160 faja közül a legtöbb amerikai, Észak-Amerika közepétől Chiléig, Argentináig, mások Afrika és Ázsia tropikus v. szubtropikus tájain v. szigeteken fordulnak elő. Európában csak a *Boerhavia plumbaginea* van meg. Virágukat rendesen fellevelekből álló gallér környezi, ez lehet csészeszerű, v. tág és több virágot tartalmaz, lehet egészen jelentéktelen is. A viráguk 1 vagy 2 ivarú, pártája nincs, de csészéje pártaszerű, színében, alakjában igen változatos, gyakran igen pompás, 5-tagú, levelei összenőttek. Porzójuk 1—30, különböző hosszúak, lent gyűrűben összenőve. A magház felső állású, 1 termőlevélből alakul, 1-magvú vékonyfalú kaszat fejlődik belőle, melyet a maradó, egyeseken meg is fásodó csésze magába zár. A magban a csira v. kampósan görbült, v. egyenes. Virágzatuk többnyire álernyő. Egyesek virága este nyílik. A *Boerhavia* és a *Mirabilis* gyökere hashajtó. Szép dísznövények: *Bougainvillea, Mirabilis.*

Nyctea scandiaca, hóbagoly, lásd *Baglyok.*

Nycteribia *Latr.* (állat), a Bábtojó legyek *(Pupipara)* családjába tartozó rovarnem. Mind szárnyatlan légyfajok, melyek denevéreken élősködnek.

Nycteridae (állat), a Denevérek (l. o.) rendjébe, a kis denevérek *(Microchiroptera)* alrendjébe tartozó denevércsalád. 12 élő faj ismeretes, melyeket két nembe *(Megaderma* és *Nycteris)* osztanak. Legismertebb faj az Indiában, Ceylonban és a Himalájában honos *Megaderma lyra* E. Geoff. és a *Nycteris thebaica* Geoff., melynek háta sötét, hasa világosbarna; testhossza 5 cm., farka épp olyan hosszú. Kiterjesztve 24 cm.; hazája Egyiptom, Nubia és Szenegambia.

Nycteris (állat), l. *Nycteridae.*

Nycticebus tardigradus (állat), l. *Lajhármaki.*

Nycticorax (állat), l. *Éjjeli gém.*

Nyctipithecinae (állat), l. *Éjimajomfélék.*

Nyctipithecus (állat), l. *Mirikina* és *Éjimajomfélék.*

Nyem, *Theodoricus de,* középkori német krónikás, l. *Niem.*

Nyfe, néger ország, l. *Nupe.*

Nykerk (ejtsd: naj—), város, l. *Nijkerk.*

Nykjöbing (ejtsd: nikőbing), több város Dániában; a jelentékenyebbek: 1. *N. paa Falster,* Falster sziget Ny.-i partján, a Guldborg-sund mellett, püspöki székhely és vasúti állomás, (1910) 11,010 lak., nagy húsvágókkal és gabonakereskedéssel. — 2. *N. paa Mors,* város Mors szigetén, a Liimfjordban, (1910) 6918 lak.

Nyköping (ejtsd: nicsöping), Södermanland svéd tartomány fővárosa a Keleti-tenger egyik öblénél, a Nyköpingså mindkét partján, (1915) 10,781 lak., gép-, hajó-, dohánygyártással, posztószövéssel. Kikötője nagyon elhomokosodott. Egykor fontos erősség volt. 1302. Valdemár király itt volt fogságban és itt is halt meg. IX. Károly gyakran lakott benne.

Nyktalopia (gör.), l. *Niktalopia.*

Nyktophobia (gör.), l. *Niktofóbia.*

Nyl., lat. növénynevek után *Nylander* William finn botanikus (szül. Uleåborgban 1823.), helsingforsi tanár nevének rövidítése. Számos értekezést írt a zuzmókról.

Nyland (finnül *Uusimaa),* Finnország egyik kormányzósága, 12,039 km² területtel, amiből 544 esik a tengerben levő szigetekre és 803 a tavakra, (1912) 394,299 lakossal, Helsingfors fővárossal. Járásai: Ny.-i és K.-i Raseborg, Helsingfors és Perno.

Nylander-féle próba, l. *Böttger-féle cukorpróba.*

Nyman, *Carl Fredrik,* svéd botanikus, szül. Stockholmban 1820 aug. 21., megh. u. o. 1893 ápr. 26. Az ország természetrajzi muzeumában a herbarium felügyelője volt. Egész Európa, nevezetesen hazánk flórájával is foglalkozott, számos munkája közül a Sylloge florae Europaeae (Örebro 1854—55, pótlék 1865); Svenska Växternas natur-historia eller Sverigé's Fanerogamer (u. o. 1867—68); Conspectus florae Europaeae (u. o. 1878—83 és pótlék 1890, fakszimile-kiadás *Junktól* 1912) érdemel főleg azért említést, mert egész Európa növényeit fölsorolja s róla diagnózis nélkül is bizonyos áttekintést nyujt.

Nymegen, város, l. *Nimwegen.*

Nympha, l. *Nimfák.*

Nympha, 1. a tökéletlen átalakulású rovarok *(Hemimetabola)* lárvájának neve azon a fejlődési szakon, amikor a szárnyak kezdeményei már láthatók; — 2. a *Callipsittacus Novaehollandiae* nevű papagáj neve; l. *Kakadú-félék.*

Nymphaea *I. E. Smith, tündérrózsa, liliomrózsa* (növ.), a Nymphaeaceae-család génusza; 32 faja részben meleg, részben mérsékelt tájak vizi növénye. Rhizomájuk húsos; levélnyelük a víz magasságáig ér, lemeze kerekded, szíves. Kocsánya szintén a víz szinére emeli a virágot. Virágaik nagy, kívül zöld csészelevelei alsóállásúak; a szirmok és a sok porzó a magházzal függ össze, a szirmok alakjukban észrevétlenül mennek át a porzókéba. A termés bogyószerű, húsos. A *N. Lotus* L. (hévvizi tündérrózsa, egyiptomi lótusz) levele csak teljesen kifejlett állapotban (3—4 dm. átmérővel) öblösen fogas, alámerült első levelei nyilasak, a fiatal úszólevelek pedig majdnem épszélűek. Felső oldala fényes, az alsó lilás és többé-kevésbbé szőrös. Virága fehér v. gyenge rózsaszínű fuvallata van. Tojásnagyságú bogyójában igen sok apró mag van. Hazája K.-India és Egyiptom. A régi egyiptomiak szent növénye, Osiris és Isis tiszteletére szentelték, a termékenység és bőség jelképe volt. Igen gyakori egyiptomi emlékműveken. Gumós rhizomája ehető, magvából kenyérlisztet őrölnek, sok benne a keményítő. E nilusi faj alakkörébe tartozik hazánk egy nevezetessége, a *N. lotus,* f. *thermalis* Tuzs. *(N. thermalis* DC.), a nagyváradi Püspökfürdő és átültetés folytán a Lukács-fürdő meg Keszthely meleg vizében. Levélfonáka egészen kopasz v. csak igen kevéssé szőrös. Egyesek szerint a harmadkorból maradt meg, mások szerint vándormadarak lábára tapadva kerültek ide magvai; az egyik épp oly lehetséges, mint a másik. Közönséges N.-nk a mocsarainkban élő *N. alba* L. (fehér tündérrózsa). Úszólevele 1—3 dm. átmérőjű, kerek, épszélű,

bőrnemű. Fehér szirmai közül a külsők hosszabbak a 4 zöld csészelevélnél, a magházat a bibéig elborítják a sárga porzók. Bogyója gömbölyded. Mélyebb állóvizeink dísze. V. ö. *Tuzson* J., A Nymphaea lotus csoport morfológiája és rendszertani tagozódása, Mathematikai és Természettudományi Értesítő, XXV. 1907. Ugyanitt l. a további irodalmat.

Nymphaeaceae (növ.), *Tündérrózsafélék*, a kétszíkűek családja a Ranales-sorozatban. Vízi növények. Levelük hosszú kocsányú, lemeze széles vagy szívalakú, néha óriási *(Victoria)*, a vizen úszik. A virág szintén hosszú kocsányon emelkedik a víz szinére, rendesen nagy, néha óriás *(Victoria)*, csészéje többnyire 4-levelű, pártája gyakran sok sziromból áll, fehér, piros, kék, sárga. Porzó sok. E virágrészek alsó v. felsőállásúak. Termésük bogyószerű (így a hazaiak) v. tok, mely elrothadván, kiengedi a magvakat. Sokaknak magván magköpeny van, a magban pedig ritkán hiányzik a tápláló szövet. Nevezetesebbek: *Nelumbo, Nuphar, Nymphaea, Victoria* (l. a megfelelő címszókat).

Nymphaeum, l. *Nimfaion.*

Nymphalidae (állat), a Nappali lepkéknek *(Diurna)* egyik népes családja, hová többnyire nagyobb és élénkebb szinezetű lepkék tartoznak. Több nemre oszlik, ezek közül hazánkban előfordulnak: *Apatura* F. (l. *Színjátszó pille), Limenitis* F. (l. o.), *Neptis* F., *Pyrameis* Hb., idetartozik az *Atalanta-lepke* (l. o.) és *Bogáncs-pille* (l. o.), *Vanessa F.*, ide tartozik a *Nappali pávaszem* (l. o.), a *Gyászpillangó* (l. o.), *Polygonia* Hb., *Araschnia* Hb., *Melitaea* F., *Argynnis* F. v. *Gyöngyházas pillék* (l. o.), *Melanargia Meig.*, *Erebia* Dalm., *Satyrus* Westw., *Pararge* Hb., *Aphantopus* Wallgr., *Epinephele* Hb. és *Coenonympha* Hb. nemek.

Nymphenburg, előbb önálló falu München mellett, jelenleg München egyik legszebb városrésze, porcellángyárral, királyi kastéllyal, amelyet a XVII. sz.-ban Ferdinánd Mária Borella bolognai építőművész által neje számára építtetett. Az 1741 máj. 18-án Francia- és Bajorország közt állítólag itt kötött szerződést többen koholmánynak tartják; ellenben Spanyol- és Bajorország közt 1741 máj. 28-án csakugyan jött itt létre egy szerződés, amely Ausztria ellen irányult.

Nymphenburgi porcellán, l. *Porcellán.*

Nymphomania (gör.), l. *Nimfomania.*

Nymwegen, város, l. *Nimwegen.*

Nyon (ejtsd: nioñ, ném. *Neuss*, az ókorban *Noviodunum*, később *Colonia Julia equestris)*, az ugyanily nevű járás székhelye Waadt svájci kantonban, a Genfi-tó partján, (1910) 5134 lak., kikötővel, faience-, tésztanemű-, gyufagyártással, selyemkalap- és fésükészítéssel, jelentékeny borkereskedéssel; közelében Prangins-kastély áll.

Nyons (ejtsd: nioñ), székhelye N. járásnak Drôme francia départementben, az Eygues mellett, (1911) 3507 lak., selyem-, olaj-, szesz-, illatszer- és agyagárúkészítés. Régi városfalakkal.

Nyrén, *Magnus*, svéd csillagász, szül. Vermlandban 1837 febr. 21. 1868-ban a pulkovai csillagvizsgálóba került, hol 1892. aligazgató lett. Főleg az állócsillagok tanulmányozásával foglalkozik. Megfigyeléseivel ő bizonyította be, hogy a föld egyes pontjainak sarkmagassága nem állandó. Művei: Détermination du coefficient constant de la précession au moyen d'étoiles de faible éclat (1870); Bestimmungen der Nutation der Erdachse (1873); Die Polhöhe von Pulkowa (1873); Das Aequinoctium für 1865 (1877); L'abérration des étoiles fixes (1883); Variations de la latitude de Poulkova (1893).

Nyrobi, brit-keletafrikai város, l. *Nairobi.*

Nyrop, *Kristoffer*, dán filológus, romanista, szül. Kopenhágában 1858 jan. 11. A kopenhágai egyetemen a román filológia tanára. Nevezetesebb művei: Den oldfranske helttedigtn (Az ófrancia hősköltészet, Kopenhága 1883); Grammaire historique de la langue française (u. o. 1899); Ordenes Liv (A szavak élete, u. o. 1901, megjelent francia fordításban is.).

Nyslott (finn. *Savonlinna)*, város St. Michel finn kormányzóságban, a Pihlajavesi és Haukivesi tavak közt egy szigeten, kb. 2000 lakossal, liceummal és két leányiskolával. Egy szomszédos szigeten van a jókarban levő Olofsburg, amely 1475-ben épült.

Nyssen, *van*, flamand festő, l. *Janssens.*

Nystactes (állat), l. *Myotis.*

Nystad (finn. *Uusikaupunki)*, kikötőváros Abo-Björneborg finn kormányzóságban a Botteni-öböl partján, jó kikötővel, kb. 4200 lakossal, hajógyárakkal, jelentékeny fakereskedéssel. Az 1617. alapított várost a krimi háborúban (1855 nyarán) az angolok bombázták. 1721 szeptember 10. itt kötötték meg Oroszország és Svédország azt a békét, amely az Északi háborúnak (l. o.) véget vetett.

Nystagmus, l. *Szemrezgés.*

Nyström, *Johan Fredrik*, svéd történetíró és közgazda, szül. Hernösandban 1855 szept. 26. A konzervativ párt központi bizottságának jegyzője; nagy buzgalmat fejtett ki konzervativ-agrár irányban. Munkái: De svenska Ostindiska kompanierna (A svéd keletindiai társaságok, Gotenburg 1883); Handbok i Sveriges geografi (Svédország földrajzának kézikönyve, Upsala 1895); Handelns historia (A kereskedelem története, Stockholm 1897).

Nyvel, város, l. *Nivelles.*

Nyx, az éjszaka görög neve. Megszemélyesítve is elképzelték az éjszakát, mint sötét női alakot, mely szárnyait a világ fölé borítja. Azokat a jelenségeket, melyek az éj sötétségével vannak kapcsolatban, vagy amelyeknek képzetével a sötétség borzalmainak képzete szokott társulni, a görögök szimbolikusan a Nyx gyermekeinek szerették nevezni. Igy pl. Nyx gyermekei Hypnos (az álom), Thanatos (a halál), Nemesis (az istenek haragja), az öregség stb. A világ keletkezésére vonatkozó antik elmélkedések (l. *Kozmogónia)* a sötétséget a világ egyik alkotó ősprincipiumának tekintették s ezért azt mondták, hogy Nix közvetlenül a *Chaos*-ból kelt ki s tőle és *Erebos*-tól (a halálország sötétségétől) származott *Aither* (a levegő) és *Hemera* (a nappal). — A latinok *Nox*-ra (az éj latin neve) a görög Nyx motivumait ruházták rá.

Nzadi, afrikai folyó, l. *Kuango.*

Ny.

Ny, ny, a magyar ábécének 21-ik betűje.

Ny, hang, ínymássalhangzó (minő a szláv *ń*, az olasz és francia *gn*, a spanyol *ñ*). L. *Hangok.*

Nyágó, kisk. Zemplén vármegye mezőlaborczi j.-ban, (1910) 438 rutén lak; u. p. és u. t. Mezőlaborcz.

Nyágova, kisk. Máramaros vm. taraczvizi j.-ban, (1910) 1162 rutén és német lak.; u. p. Irhócz, u. t. Técső.

Nyágra, községek, l. *Feketevölgy, Kisfeketefalu.*

Nyáj, csapatban együtt legelésző vagy tenyésztett háziállatok. Leginkább a juhászatban használt megjelölés. Megkülönböztetnek bárány-, toklyó-, anya-, kos- és ürünyájat.

Nyak. 1. *Ny. (collum),* a fejet a törzszsel összekötő testrész. Az anatómiában két részre osztjuk: a csuklyás izom elülső széle előtt lévő rész a tulajdonképeni nyak (collum), a mögött van a tarkó (nucha). A nyak alakja igen változatos, néha igen hosszú (ú. n. hattyúnyak), máskor kurta, vastag. A sovány, hosszú nyak csúnya, ilyenen a gége pajzsporca erősen kiáll: ez az ádámcsutka (pomum Adami). Jól megtermett, de el nem hízott férfiakon, sőt nőkön is a felületes izmok konturjai a bőrön át kiérezhetők, ez a nyaknak sajátszerű relifet kölcsönöz. Nőkön a kerekded és középszerűen párnázott nyakat tartják szépnek; férfiak nyaka szögletes, rövidebb, s még aránylag jó tápláltság mellett is meglátszanak rajta az egyes izomcsoportok. Idős egyéneknél a széles nyakizom két széle az áll alatt lefelé divergáló bőrredők képében jelenik meg. A nyakon a bőr alatt a széles nyakizmot találjuk (platysma myoides), amely voltaképen bőrizom; ez alatt találjuk a két fejbiccentő izmot (musculus sternocleidomastoideus), továbbá a gerincoszlop előtt a fej hajlító izmait. A nyak középső részét a gége, gégecső, emögött pedig a nyelőcső tölti ki a garat alsó részével. Ezektől oldalt, részben a fejbiccentő izom alatt találjuk a nyak- és a fejhez menő és attól jövő nagy ereket, a bolygóideggel közös hüvelybe zárva. Ugyancsak jelentős képződménye a nyaknak a pajzsmirigy (l. o.) Az egyes izomcsoportokat pólyák választják el; a nyak vázát a két nyakcsigolya képezi, amelyek közt a nyaki idegek szálait találjuk.

2. *Ny.* az *építészetben* az oszlopfő alatt lévő rész. Rendesen egy tagozatból áll.

3. *Ny.* a vonós és lantszerű hangszerek rezonátor-szekrényéből kimeredő keskeny félhenger, melynek a húrok felé eső lelapított oldalára enyvezik a fogólapot.

4. *Ny.* a *tengerészetben* (ném. *Rack*; ol. *trozza*; ang. *parrel*), bőrrel bevont erős kötéldarab, mely kis fagolyócskákon átfűzve, a vitorlafának az árbochoz oly módon való megkötésére szolgál, hogy a vitorlafa az árbocon könnyen fel- és lehúzható legyen.

Nyák, rossz magyar szó, a. m. nyálka.

Nyakas körte, számos körtefajtát neveznek így, mely a nyele felé erősen elvékonyodik; a pomológiában ezeket kobak-körtének nevezik. L. *Körtefa.*

Nyakas szilva, a hosszas szilváknak egy csoportja, melyek száras végük felől erősen elvékonyodnak. Ilyen pl. a *máramarosi* és a *gömöri nyakas* szilva.

Nyakba kapni (ném. *Eule fangen*), így nevezik azt, midőn egy élben vitorlázó hajón a vitorlák váratlanul szembe hordanak.

Nyakbonc, l. *Nyakék.*

Nyakcsap, olyan tengelycsap, melyet valamely tengelyen, végétől kissé beljebb eső helyen, két ráforrasztott gyűrű határol.

Nyak csapja (növ.), l. *Ruscus.*

Nyakcsigolya *(vertebra cervicalis),* száma az emberben és a legtöbb emlősállatban 7, csak a lajhárokban van 8—9, illetőleg 6, aszerint, amint az első borda a 7., illetőleg a 9—10. csigolyával izül. L. *Csigolya.*

Nyakék, *nyakbonc,* díszek, ékszerek, főleg *láncok,* melyeket nyakban viselnek. A Ny. az őskori népeknél a ruházatot is megelőzte, kagylókból stb. állt; a műveltség terjedésével nemes ércből, drágakövekből, gyöngyből mind díszesebbre készítették. Az ókorban nemcsak nők, hanem férfiak is viselték, s rendesen talizmánok, apróbb csecsebecsék függtek rajta. A perzsáknál a királyok kitüntetés gyanánt adományozták. A rómaiaknál a férfiak szintén viseltek Ny.-et, melyek később, a hadvezérek által adományozva, kitüntetésszámba mentek. A közép-, sőt az újkorban is kitüntetés számba ment a Ny., így pl. Hofer Andrást, a tiroli szabadsághőst is arany nyaklánccal és éremmel tüntette ki Ferenc császár. A Ny. még a hivatali méltóság feltüntetésére is szolgál, így pl. a budapesti és kolozsvári tudományos egyetemek rektorai és dékánjai, Bécs város polgármesterei stb. arany láncot s rajta arany érmet viselnek, mint hivataluk, méltóságuk külső jelét.

Nyakékpör, az a botrányos pör, mely a francia királyi család tekintélyét a forradalom küszöbén nagyon megingatta. *Rohan* bibornok, Strassburg püspöke, XVI. Lajos és Mária Antoinette kegyeit elvesztette és Bécsből, ahol mint követ működött, visszahivatott. A hiú ember minden lehetőt megtett, csakhogy a királyi pár kegyeit viszszanyerje. Ebbeli törekvéseit a hirhedt *Lamotte* grófnő (l. o.) arra használta fel, hogy a királyné hamisított levelei alapján 120 ezer livret kölcsönözzön a könnyenhivő bibornoktól. Történt ez időtájt, hogy Böhmer és Bassenge ékszerészek gyönyörű gyémántos nyakláncot ajánlottak a királynénak megvételre, aki azonban azt magas ára miatt (1.600,000 livre) meg nem vette. Lamotte most azt hitette el a bibornokkal, hogy a királyné kegyeit megnyeri, ha az ékszerésszel szemben elvállalja a jótállást addig, míg a királyné az öszszeget részletekben lefizetheti. A bibornok 1785

febr. 1. átvette a nyakláncot és átadta azt Lamottenak, aki a legbecsesebb gyémántokat azonnal kitörte és elárusíttatta. Rohannak föltűnt, hogy a királynő a nyakláncot sohasem viseli. Erre Lamotte a királyné nevében éjjeli találkozóra hívta meg a főpapot a versaillesi parkba. Mária Antoinette helyett egy, a királynéhoz hasonlító romlott életü nő, *Leguay d'Oliva Marie* jelent meg a találkozási helyen. Nemsokára az ékszerészek megunván a várakozást, követeléseikkel magához a királynéhoz fordultak, mire a csalás napfényre került. Rohant 1785 aug. 15. elfogták és a parlamentnek szolgáltatták ki, mely azonban 1786 máj. 31. fölmentette. A csaló Lamotte grófnőt tüzes vassal megbélyegezték és nyilvánosan megvesszőzték, azután pedig élethossziglani börtönre, férjét pedig gályarabságra ítélték. Az udvar ellen elkeseredett hiszékeny néptömeg szentül hitte, hogy Mária Antoinette a nyakláncért Rohannak szerelmét bocsátotta áruba. V. ö. *Funck-Brentano*, L'affaire du collier (Paris 1903, 5. kiad.); *Carlyle* Thomas, Hősökről. Gyémánt nyaklánc. (Ford. *Végh* Arthur, Budapest 1900, Magy. Tud. Akad. kiad.).

Nyakfisztula, l. *Nyaki sipoly*.

Nyakfodor, körülbelül 1550-ig az ing felső részéhez tartozó, gyöngén fodorított finom vászongallér volt, melyet a XVI. sz. második felében az ingtől külön választottak és nagyobbra készítettek. A kezdetben még kis átmérőjű és csinos ráncokba szedett Ny. később, különösen III. Henrik francia király udvarában, egészen eltorzult; drótból készült széles átmérőjű korongra vonták és erősen kikeményítve fodorították; ezeket a korongformáju Ny.-okat gúnyból *malomkő-galléroknak* nevezték. Elterjedtek mindenfelé s férfiak és nők egyformán viselték. A XVI. sz. végén a Ny. ismét kisebb lett s a férfiak, elhagyván alóla a drótkorongot, vállukra hagyták hajlani a Ny.-ot, a nők ellenben a drótkorongot egyenesen fölfelé hajlítva, kemény, fölálló gallért csináltak a Ny.-ból; ilyeneket még 1645 táján is hordoztak. Néhol a papok és a birák hivatalos működésük alatt ma is viselik a Ny.-ot; mint népviselet fönmaradt Alsó-Szászországban, Csehországban stb.

Nyákhártya, l. *Nyálkahártya*.

Nyakhossz a lóversenysportban elég előny a legnagyobb díj eldöntésére is. Ha az egyik ló egy Ny.-szal megelőzi a másikat, akkor az előbbi Ny.-szal nyert.

Nyaki sejt (növ.) az archegonium (l. o.) felső, összeszűkülő részének sejtje v. sejtjei. L. még *Embriózsák*.

Nyaki sipoly *(fistula colli)*, a nyakon található világrahozott vagy szerzett sipoly. A *világrahozott* sipolyok (fistula colli congenita) fejlődési hibák, melyek a nyak középvonalában vagy oldalt rendkívül finom nyílással nyilnak s felfelé haladva, hosszabb-rövidebb lefutás után vakon végződnek, avagy bevezetnek a szájba. Ha külső nyílásuk elzáródik, a sipolyok tág ürökké tágulnak ki (cista branchiogenes); olykor a sipolyok falából rákos burjánzás indul ki. Kiirtásuk mindig igen nagy beavatkozást tesz szükségessé, mert végleges eredményt csakis a sipolyok teljes kiirtásával érhetünk el. A *szerzett* sipolyok vagy valamely nyaki csatornarendszer (légcső, nyelőcső) megnyilásából, vagy valamely nyaki senyvedés kifakadásából származnak. Az előbbieknek nyaki sebzések vagy rákos daganatok az okozói; az utóbbiak pedig a nyaki mirigyek gümős betegségére, vagy a csontok, porcogók genyedésére vezetendők vissza. Elzárásuk az alapbetegség gyógyítását teszi szükségessé.

Nyakizmok, l. *Nyak*.

Nyakjárom, l. *Járom*.

Nyakkendő, a férfiruházat egy része; XV. Lajos korában lett divatos, amikor a széles, kemény gallér viselését az allonge-paróka lehetetlenné tette. Fehér vagy színes szövetből készítették, az áll alatt csokorra kötött végeit csipkével díszítették. Később a *jabot* nevű mellbodor szorította ki; a francia forradalomban többrétűen összehajtott széles kendő lett divatos. Az ujabb Ny. többékevésbbé keskeny szalag v. csokor, csupán díszül használják.

Nyaklánc, l. *Nyakék*.

Nyaklánc-pör, l. *Nyakék-pör*.

Nyaklik a hal, mikor fejével a háló szemébe akadt s ott függve maradt.

Nyakló, kötél vagy szíjhurok a ló nyakán, amellyel ezt a kocsi rúdjával kapcsolatba hozzák. *Ny. a halászatban*, a tesziveszi- vagy ághegyhálón az ívek közébe kifeszített három őrmadzag, mely arra való, hogy az ugró pontyot visszavesse, esetleg megnyakalja.

Nyakpajzs, l. *Körgallér*.

Nyakparásak, l. *Halak*.

Nyakpersely, a függőlegesen álló tengelyek tartására szolgáló csapágyak finomabb fémből készült bélése.

Nyakravaló-kígyó (állat), l. *Elapidae*.

Nyakseb különlegességét a fej fontos nagy ereinek, fontos idegeknek jelenléte s az adja meg, hogy a nyakon aránylag felületesen fut a légcső a gégével s a nyelőcső. Ha ezeket a sérülés nem érte, úgy a nyaksebek lefolyása, gyógyulása miben sem különbözik egyéb sebekétől; csupán súlyos genyedés lehet itt veszedelmesebb, mint másutt. Először is azért, mert a geny lesülyedhet a nyakról a mellkasba, nevezetesen a gátorba, ami többnyire halálos; másodszor, mert nyaki genyedések esetén a szomszédos gégében vizenyős duzzadás mutatkozhatik, ami esetleg fuladást okoz. Míg egyszerű sebeknél az eljárás ugyanolyan, mint bármilyen sebnél, addig genyedéseknél tágas feltárásra és esetleges légcsőmetszésre kell mindenkor elkészülni. A *nagy erek* közül a *verőerek* sérülése (subclavia és carotis) hamarosan elvérzést okoz, ha gyors orvosi segítség nincs kéznél; lövés után azonban itt is elég gyakran látunk vérdaganatokat (aneurysma), amelyek utóbb igényelnek műtétet. A *gyüjtőerek* sérülése az elvérzésen kívül azért is veszedelmes, mert e hatalmas csöveken át a mellkas szívó hatása folytán a szívbe levegő jut be, aminek azután halálos következménye lehet. A nagy *idegek* közül a bolygó ideg (vagus) és az *együttérző* idegköteg sérülése jár mélyebbre ható zavarokkal. A *gége* és a *gégecső* sebei, amelyek legtöbbször öngyilkos-kisérletekből erednek, azért veszedelmesek, mert egyrészt a bennök lévő

baktériumok miatt súlyos gyuladást idéznek elő (nyaki phlegmone), másrészt a kiáramló levegő bejuthat a nyak lágy részeibe s azoknak, sőt néha az egész bőr alatti kötőszövetnek levegős felfúvódását idézi elő (emfizéma). A sebből kiömlő vér viszont a gégeseben át belekerülhet a tüdőbe, ahol felhalmozódva, később szétesve, tüdőgyuladásoknak lehet okozója. A *nyelőcső* sebein keresztül egyrészt a szájból lenyelt étel és nyál, másrészt a gyomorból kihányt váladék kerülhet a sebbe s okoz felette súlyos, legtöbbször halálos gyuladást. Az egyszer megnyílt nyelőcső nehezen gyógyul, úgy hogy a beteg életének megmentése esetén is igen könnyen sipoly marad vissza. A nyaki sebek kezelése a sebészet általános szabályai szerint történik, különös tekintettel a két fontos cső ellátására.

Nyakszirt *(occiput)*, a fej hátsó része, ott, ahol a nyakba, illetőleg a tarkóba átmegy.

Nyakszirtcsont *(os occipitale)*, l. *Koponya*.

Nyakszirti karély, az agyvelő hátsó karélya, l. *Agyvelő*.

Nyakszirtmerevedés *(meningitis cerebrospinalis)*, l. *Agyhártyagyuladás*. — Állatorvostani szempontból l. *Agyvelőburokgyuladás*.

Nyaktekercs *(Iynx torquilla* L., állat), a Harkályok *(Piciformes)* rendjébe, a Ny.-félék *(Iynginae)* alcsaládjába tartozó madárfaj. Csőre kúpalakú, farka lekerekített. Háta szürke, barnafekete foltokkal, torka sárgásfehér, melle és hasa szürkés, vörösbarna evezőtollain feketés harántsávokkal, farkán öt sötétebb harántsávval. Hossza 18, farkhossza 6·5, szárnyhossza 9 cm. Vándormadár. Előfordul Európában, Észak-Ázsiában és Észak-Afrikában. Magyarországban ápr.-tól szept. végéig található. Különösen erdőszéleken tartózkodik, hol megkeresi hangyákból, hangyabábokból álló táplálékát. Nevét sajátságos fejmozdulatától vette.

Nyaktiló a. m. *guillotine* (l. o.).

Nyáktömlők, l. *Nyálkatömlők*.

Nyaktörés alatt általánosságban bármelyik nyaki csigolyának törését, a gyakorlati életben azonban különlegesen a második nyaki csigolya (forgócsigolya) fognyúlványának letörését értjük. Az a nyúlvány, amely körül a fej az első nyakcsigolya (atlas) közvetítésével forgásait végzi, a fejnek erőszakos előre vagy oldalt hajlításánál törhetik le. Ilyen hajlítás az életben legtöbbször fejre esésnél következik be, amikor tehát valaki pl. lóról, emeletről, hegyről fejjel előre bukik le. A letörő nyúlvány behatolhat a gerinccsatornában itt fekvő nyúltagyba, amely az érző és mozgató pályákon kivül a vérérbeidegzési és légzési központokat tartalmazza. Ezeknek összezúzása hirtelen halálnak lehet okozója, míg a pályák roncsolása bénulást eredményez. Ha a zúzódás nem súlyos, hosszú időtartam után javulás is remélhető, a fejnek nyujtott helyzetben történt tartós rögzítése által.

Nyakvédő bőr, *hővédő fátyol*, a tűzoltók által használt oly bőrdarab, illetve impregnált fátyol, mely a sisak alatt gummiszalag által tartva, az illető nyakát, fülét és arcát a hőség, lehulló parázs és víz ellenében megvédi.

Nyakvért (állattan), l. *Bogarak*.

Nyál, a nyálmirigyek (fültő-, állalatti, nyelvalatti mirigy, hasnyálmirigy) váladéka; rendesen azonban csak a szájnyált értjük alatta, amely a három pár nagy nyálmirigy (fültő-, állalatti és nyelvalatti mirigy), a kis nyálmirigyek, a szájnyálkahártya és a mandulák együttes terméke. Napi mennyisége 1—2 liter, tiszta, kevéssé opálos, fonalateresztő folyadék, mely a levegőn állva, a benne képződő kalciumkarbonát miatt gyengén zavarossá lesz. Fajsúlya kb. 1·008; szilárd anyagtartalma 5—10‰. Elpusztult nyiroksejtek (nyáltestecskék) vannak benne. Szerepe egyrészt az, hogy a táplálék bevonása által azt sikamlóssá, könnyen gyúrhatóvá tegye, másrészt a benne lévő erjesztők (ptialin, maltáz) a szénhidrátok emésztését is megkezdik (s egy ideig a gyomorban folytatják). Jelentősége van még továbbá annak is, hogy sok anyagot oldván, az ízérzés kiváltását előmozdítja, továbbá, hogy híg savakkal közömbösítve, a szervezetet bizonyos fokig védi.

Nyaláb, l. *Köteg* és *Edénynyaláb*.

Nyalábhüvely v. *védőhüvely*, l. *Endodermisz*.

Nyalábpúp, a gyümölcsfák, különösen az erőteljes növésű körtefajták ágain vagy fiatal törzsén található kúp- vagy csecsalakú kemény kinövés, mely egyes edénynyalábok rendetlen növéséből keletkezik. A fagydaganatoktól egyrészt azáltal különböznek, hogy a kéreg alatt kezdettől fogva fásak, másrészt, hogy rendesen a rügyek mellett keletkeznek, míg a fagydaganatok az ágak bármely helyén létrejöhetnek.

Nyalábszövet *(tela intrafascicularis*, növ.). A táplálék vezetésére szolgáló fonalszerű szövettömegek, szövetnyalábok. Ide tartoznak a levelekben levő erek és a szárban lefutó édénynyalábok (l. o.). A növény belsejében a Ny.-ek összessége a bőr- és alapszövetrendszerrel szemben adja a *Ny.-rendszert*.

Nyalábvár ott állott, ahol a Tisza kilép a Nagy-Alföldre. A vár alatt keletkezett község *Felszász*, később *Királyháza*, 1272. V. István királytól szabadalmat nyert. IV. László korában az Ubulfiaké volt, de az Anjoukhoz csatlakozott Tamásfiak elvették tőlük. Nagy Lajos király 1378. Drágnak adományozta, de a Drágfiaktól 1405. Zsigmond király elvette és Perényi Péternek adta. 101 éven át folyt e miatt a pör a Drágfiak és Perényiek közt, míg 1506. az utóbbiak győztek. Dózsa idejében az ugocsai és szatmári alsóbb nemesség egy része a hatalmas Perényieknek ezt a várát sikertelenül ostromolta. Perényi Gábornak a mohácsi csatában történt eleste után özvegye, Frangepán Katalin kis fiával, Perényi Jánossal a várban maradt s azt békében birta. A béke e napjaiban itt fordítgatta magyarra *Komjáthy* Benedek, Perényi János nevelője, Szt. Pál apostol leveleit, melyeket Krakóban 1533. nyomattak ki. A vár sok viszontagság közt a Perényi-családé maradt, míg a Wesselényi-féle összeesküvés idejében, 1671. I. Lipót király rendeletére lerombolták.

Nyalakodás, az állatoknak, főleg a teheneknek, sajátos viselkedése, midőn különböző emészthetetlen tárgyakat szednek föl, főleg olyanokat, melyek sok ásványi sót tartalmaznak és pedig annyira, hogy az állatok későbben a rendes jómi-

nőségű takarmányt megvetik és inkább a kellemetlen szagú és ízű tárgyakat szedik fel. Ez a viselkedés némelykor mint valóságos betegség jelentkezik, melynek folyamán a mind rosszabbul táplálkozó betegek erősen lesoványodnak, sőt teljesen le is romolhatnak, míg máskor a Ny. csak a csontlágyulásnak (l. o.) egyik tünete. Az előidéző ok legtöbbször a takarmány s közvetve a talaj sószegénysége, míg az előrehaladott vemhesség, valamint a bő tejelés csak hajlamosító körülmények. A kezelés a takarmányozás célszerű szabályozásában és a hiányzó mészsók pótlásában áll: preparált csontliszt v. krétapor hozzákeverésében a takarmányhoz.

Nyalat, l. *Linctus*.

Nyálfolyás *(salivatio, ptyalismus)*, túlerős nyálkaelválasztás, amikor is a nyál a szájból kicsorog. Némely idegrendszerbeli betegségnél, mérgezésnél stb. fordul elő; terhes nőknél is fokozott a nyálelválasztás.

Nyalka, kisk. Győr vm. pusztai j.-ban, (1910) 788 magyar lak.; u. p, Pázmándfalu, u. t. Győrszentmárton. A monda szerint nevét onnan vette, hogy a pannonhalmi apátság, midőn a XIII. sz.-ban birtokait rendezte, a nyalka jobbágyokat ide telepítette, a ravaszokat *Ravazdra* és a véneket *Vénekre*.

Nyálka, 1. ragadós, fonalateresztő üvegszerű váladék, amely a nyálkahártyákat bevonja; jellemző alkatrésze a mucin. A nyálkahártyát borító sejtek nyálkás átalakulása révén (kehelysejtek) keletkezik; szerepe a nyálkahártyának védésében s a bélben a béltartalom tovahaladásának megkönnyítésében van. Kóros körülmények közt mennyisége nagy mértékben szaporodhatik.

2. *Ny. (mucilago)*, a növényvilágban nagyon elterjedt szénhidrátokból álló anyag, mely a sejtek plazmájának, vagy a cellulózból álló sejtfalnak elnyálkásodásából keletkezik és vagy egyenletesen elosztódva a sejtnedvben, gyümölcsnedvben, vagy nagyobb ú. n. nyálkatartó sejtekben van felhalmozva. Gumókban, gyökerekben, magvakban tartaléktápanyag gyanánt is szerepelhet; az ember és állat számára vízben oldható, könnyen emészthető táplálék. Néha sértések nyomán a törzs v. a galyak felületére szárad. Ilyen termék a gummi arabicum és a tragacantha. Ezek és a nyálkadús növényi porok vízzel főzve felduzzadnak, részben oldódnak is és kihűtve sűrű, nyálkás folyadékot adnak, amit a garat, gyomor, bél nyálkahártyájának gyuladása, fekélyesedése esetén jól lehet bevonó-, védőanyagul használni, valamint ilyen főzetben lehet izgató, helybeli hatású anyagokat rendelni. A nyálkás főzetek kellően besűrítve, kocsonyát (gelée) adnak (gyümölcskocsonyák).

Nyálkafolyás (növ.) fasebeken, olykor látszólag sérületlen törzseken is szokott többé-kevésbbé habos, erjedő tömegekben patakzani, benne gombaelemek és baktériumok foglaltatnak. A tölgyfa, nyírfa, fűzfa, nyárfa stb. Ny.-ában eleinte egy micéliumos Tömlősgomba *(Endomyces Magnusii)* jelenik meg; később az erjedő habnak főtömegét a tölgyfaélesztő *(Saccharomyces Ludwigii)* sarjadzó sejtjei alkotják, amelyek szeszes erjedést okoznak. A Ny. lényeges okozója a golyóalakú zooglöákban megjelenő baktériumfaj *(Leuconostoc Lagerheimii)*, amely a fakéreg alatt terjed és a héjszövetet sokszor a fatestig elrombolja. A különösen nedves időjáráskor jelentékenyen fokozódó betegségtől a fatörzseken tetemesebb felületeken pusztul el a kéreg, amely eleinte meglazul, utóbb pedig szétfoszlik. A már fertőzött fatörzsön évek hosszán át ismételten megjelenhetik és végül a fának tökéletes elpusztulását okozhatja. Az erjedésben levő Ny. által csalogatott rovarok előmozdítói a betegség továbbterjedésének. A *fehér Ny.* tejfehér, gyakran tenyérnyi magasságú nyálkás bevonat gyanánt jelentkezik frissen vágott nyírfák vagy gyertyánfák tönkjein, amelyben az *Endomyces vernalis* van megtelepedve. Olykor a nyálka rózsaszínű és ekkor a tökéletlenül ismert *Rhodomyces dendrorhous* fordul elő benne. A *barna Ny.*-ban, amely élő almafákon, vadgesztenyefákon, nyírfákon, nyárfákon, szílfákon stb. olykor tetemes kártételeket okoz és a fájukat vajsavas erjedés kíséretében bomlásnak indítja, temérdek baktérium *(Micrococcus dendroporthos)* él egy barnaszínű fonálgomba *(Torula monilioides)* kíséretében.

Nyálkagombák v. *Nyálkatelepes növények (Myxomycetes, Myxothallophyta, Mycetozoa,* növ.). Sokáig gombáknak vélték. A növényrendszertan egyik főosztályát alkotják. A legegyszerűbb növényi szervezetek, mert vegetativ sejtjeik még a sejtfalat is nélkülözik. Klorofillt vagy más vele egyenértékű festéket nem tartalmaznak, ezért asszimilálni sem tudnak. Szerves anyagokkal táplálkoznak, többnyire szaprofita módon. Szaporodásuk spórákkal történik, melyek vagy szabadon (Acrasieae) v. tartókban, sporangiumokban keletkeznek (Myxogasteres). A spórából egy parányi sejtfal nélküli plazmacsepp (myxamoeba) lép ki, mely vagy a rajzók, v. az amoebák módjára mozogni is tud. Számos myxamoeba egyesülése a plazmódiumot eredményezi. A plazmódium nyálkás tömegeket formál, olykor nagy terjedelemben. Belőle alakulnak ki a spórákat viselő termőtestek. A termőtestek szorosan egymás mellé kerülve, nagyobb csoportot, tömeget, ú. n. aethaliumot is alkothatnak. A sporangium alakja igen változatos, sokszor meglepően csinos, szerkezete pedig bámulatosan finom lehet. Erdők nyirkos talaján, a heverő levelek között, korhadó tuskókon, redves ágakon élnek. Mintegy 400 fajuk ismeretes. Nevezetesebb génuszok: Arcyria, Trichia, Stemonitis, Spumaria, Physarum, Fuligo. Gazdasági szempontból nevezetes a *Plasmodiophora* génusz, mert ennek fajai gazdasági növényeinkben élnek és azokat rontják.

Nyálkahártya *(membrana mucosa)*, nedves, lágy hártya, mely a szabad testfelszinnel közlekedő üregeket, tehát a testfelület befelé fordult részeit kibéleli. Feladata a szervezetnek a környezettel folytatott csereviszonyának, tehát az anyagforgalomnak lebonyolítása, amennyiben a felvétel, valamint a leadás a mirigyek segítségével gyakorlatilag a Ny.-kon át történik. Főrészét kötőszövet képezi, amelyben az erek és idegek haladnak; felszinét hámsejtek borítják, a

hámsejtek elnyálkásodása adja részben azt a jellemző nyúlós váladékot (nyálka), amely a Ny. felszinét borítja. A Ny. igen gyakran izomréteggel (sima izomszövettel) is el van látva, azonkívül kötőszövetébe a rendeltetésének megfelelő működésű mirigyek, továbbá nyiroktüszők vannak ágyazva.

Nyálkahártya-polipus, l. *Béldaganatok.*

Nyálkasav. Kétbázisú, hatértékű sav (tetraoxiadipinsav) $COOH[CH{\cdot}OH]_4{\cdot}COOH$. Optikai izomerje a cukorsavnak. Vízben kevéssé oldódó, 213°-on olvadó kristálypor. Optikailag inaktiv és aktiv komponensekre nem hasítható, vagyis molekulája optikailag szimmetriás részekből van felépítve. Salétromsavval főzve szőllősavra és oxálsavra bomlik; füstölgő salétromsav hatására furandikarbonsav keletkezik belőle; jódhidrogénsav adipinsavvá redukálja. Keletkezik dulcit, gummifélék, tejcukor oxidációjakor. Előállítására tejcukrot 1·2 fajsúlyú salétromsavval melegitenek. A besűrített oldatból a N. kiválik.

Nyálkás compó (állat), l. *Compó.*

Nyálkás erjedés, l. *Mézgás erjedés.*

Nyálkáshal, l. *Nyálkáshal-félék.*

Nyálkáshal-félék *(Blenniidae,* állat), a Csontoshalak *(Teleostei)* egyik családja. Jellemző rendkívül bőséges nyálkaelválasztásuk, mely csupasz vagy igen apró pikkelyekkel fedett bőrüket nagyon nyálkássá teszi. Testük hosszúra nyúlt, keresztmetszetük kerek. Felső sörényúszójuk majdnem egész hátukon végigvonul és 2—3 részre is tagolódhatik. Alsó sörényúszójuk is nagyon hosszú. Legnagyobb részük a tenger lakója, de vannak édesvizekben élők is. 200-nál több faj ismeretes, melyek az Indiai-oceán trópusi részének kivételével az összes tengerekben honosak, s főleg a mérsékelt égövi tengerek É.-i részében gyakoriak. Néhány fajuk elevenszülő. A legtöbbnek húsa ízletes, ezért nagyban halásszák. Legismertebb faj a Földközi-tengerben és az Atlanti-oceánban gyakori közönséges Ny. *(Blennius pholis* L.); színe rendkívül változó; rendesen zöldes alapon vörösesbarna foltokkal és márványszerű rajzokkal tarkázott; hossza 10—15 cm. Ide tartozik még a pillangóhal *(Blennius ocellaris* L.), továbbá a farkashal *(Anarrhichas)*, vajas hal *(Centronotus)*, elevenszülő hal *(Zoarces)*. L. még *Pillangóhal, Farkashal, Vajashal* és *Zoarces.*

Nyálkásodás, népies elnevezése a gyomor és a légcső krónikus hurutjának, amely igen bő, savós nyálka elválasztásával jár.

Nyálkaszövet vagy *nyálkás kötőszövet*, kötőszövet, mely sok mucint tartalmazó folyadékkal van teleivódva; ilyen normális viszonyok közt az embrionális kötőszövet, továbbá az alsóbbrendű állatok kocsonyás kötőszövete. Kóros körülmények közt pl. daganatokban található *(myxoma)*, továbbá a *mixödemá*-nak (l. o.) nevezett kórképnél.

Nyálkaszövetdaganat *(myxoma)*, javarészt vagy helyenkint nyálkás szövetből álló daganat, amelybe csillagalakú sejtek vannak ágyazva. Felmetszve csillogó, kocsonyás, rugalmas állományukról könnyen felismerhetők. Aránylag sejtszegény, jóindulatú daganat, vannak azonban sejtdús, igen rosszindulatú alakjai is (mixoszarkóma).

Nyálkatartók (növ.). A növénysejtekben előforduló nyálka vagy a sejt tartalmát képezi (Hagyma, Kosbor-félék gumói), vagy a sejtfal nyálkásodik el (Mályva-félék). Az elnyálkásodó szövetek tartozhatnak a parához, ez a *nyálkás para (Haloxylon, Eurotia)*, vagy elnyálkosodhatik az epidermisz (lenmag) vagy az endospermum (számos hüvelyes növénynél). Az egyes nyálkatartó sejtek a *nyálkasejtek* és az ezekből álló szövet a *nyálkaszövet. Nyálkamirigyek* a felbőr alatt vagy mélyebben fekvő szövetekben levő nyálkás sejtcsoportok. Ha a nyálka hosszú csövekben van, akkor beszélünk *nyálkavezetékről, nyálkacsövekről.* Keletkezésükre nézve lehetnek schizogen vagy lyzigen eredetüek. Nyálkát választhatnak ki azonban egyes szőrök is, ilyenek a *nyálkamirigyszőrök* (l. *Szőrképletek).* Nevezetesek egyes Lythraceae *(Cuphea viscosissima* maghéján) ú. n. *nyálkaszőrei*, amelyek a nedvesség hatására a felbőr sejtjeinek a belsejéből bújnak ki.

Nyálkatelepes növények, l. *Nyálkagombák.*

Nyálkatömlőgyuladás *(bursitis)* lehet akut, pl. fertőzésnél, amikor is a tömlő gyors elgenyedésére vezethet (pl. sérüléseknél), vagy krónikus lefolyású; ilyen a tuberkulózisos gyúladás, továbbá a leggyakrabban előforduló traumás (erőművi) gyuladás is. Az utóbbi rendesen az erőművi hatásoknak legjobban kitett helyeken (térd, könyök, váll) lép fel s bizonyos foglalkozásokra nézve jellemző, így pl. cselédlányoknál a térden (house maids knee, l. o.), bányászoknál a könyökön, teherhordóknál, mészárosoknál a vállon szokott fellépni.

Nyálkatömlők *(bursa mucosa)*, többnyire az izmok inainak csonthoz tapadó vége alatt, ezek és a csont közt fekvő mogyoró—dió nagyságú tömlők. Néha a bőr alatt is előfordulnak, ott, ahol a bőr alatt vannak közvetlenül a csontok. Úgy működnek, mint a párnák, s az inak súrlódását megakadályozzák. Egyik-másik savós hártyával bélelt üreg az izületek üregével is közlekedik. Állandó nyomás hatására keletkezhetnek is ilyen Ny.

Nyálképzőszerek, *nyálhajtószerek (sialagoga, salivantia, ptyalagoga)* azok, amelyeknek bevételére a nyálelválasztás fokozódik.

Nyálkő *(sialolith)*, a nyálból képződő, nagyobbrészt mészből (kalciumkarbonát) álló, körülbelül búzaszemnagyságú kövecske, mely a nyálkamirigyek kivezető csövét eldugaszolhatja s így nyálpangáshoz, a mirigy felé eső kivezetőcsőrész enormis kitágulásához, továbbá a kivezetőcső és a mirigy gyuladásához, esetleg elgenyedéséhez vezethet.

Nyálmirigyek *(glandulae salivales)* azok a mirigyek, melyek állatoknál a szájüregbe nyílnak és nyálat termelnek. Az embernél kis és nagy Ny. vannak. A kis Ny. a szájnyálkahártyában elszórtan fordulnak elő; nagy nyálmirigy három pár van: a fültövi (parotis), állkapocs alatti (glandula submaxillaris) és a nyelv alatti (glandula sublingualis) mirigyek. A fültőmirigy a legnagyobb, súlya körülbelül 30 gr.; elülső részével az állkapocs ágát és sarkát fedi részben, hátsó vastagabb része a fül alatt, az állkapocs és a csecs-

nyujtvány között mélyen beterjed. Kivezető csöve (ductus Stenonianus) a felső második zápfog táján fúrja át a nyálkahártyát. E mirigybe van ágyazva s ott oszlik szét az arcideg; gyuladása, a fültőmirigygyuladás (l. o.) ragályos. Az állkapocs alatti mirigy körülbelül csak félakkora, az állkapocs szöglete alatt, a kétkarú izom által közrefogott bemélyedésben (fossa submaxillaris) fekszik; kivezető csöve (ductus Warthonianus) a nyelvalatti mirigy kivezető csövével egybefolyva nyílik a nyelvalatti szemölcsön (papilla sublingualis). A három mirigy között legkisebb a nyelvalatti; a szájüreg fenekén, pusztán nyálkahártya által fedve a nyelv oldalsó széle alatt található; több kivezető csöve nyílik a nyelvalatti redőn, az elülsők összefolyva (ductus Bartholinianus) az állkapocs alatti mirigy kivezetőcsövével egyesülnek. A Ny. váladéka nem egyforma, mert míg a fültőmirigy bő híg savós váladékot termel, addig az állkapocs alatti, de még inkább a nyelvalatti mirigy váladéka lényegesen sűrűbb, nyúlós. A nyálelválasztás idegek hatására, rendszerint reflektórikusan történik; mindegyik nyálmirigynek két idege van: egyik valamelyik agyvelőidegből (fültőmirigynél a nyelv-garati, állkapocs és nyelvalatti mirigynél az arcidegből), a másik az együttérző idegrendszerből. Az agyvelői ideg izgalmára a mirigy vérdús lesz s bő híg váladék képződik benne; az együttérző ideg izgalma pedig vérszegénységet és sűrű, szívós váladékképződést okoz. Az elválasztott nyál hőmérséklete a vérénél körülbelül 1°-kal magasabb, nyomása a vérnyomásnál nagyobb, ezenkívül a Ny.-en a működésükkel kapcsolatos jellemző mikroszkópos elváltozásokat is tapasztalhatunk.

Nyálmirigygyuladás, a száj körül elhelyezett nyálmirigyek: a fültőmirigy (parotis), áll alatti mirigy (submaxillaris) és a nyelvalatti mirigy (sublingualis) gyuladása. Önállóan csaknem kizárólag a fültőmirigygyuladás (l. o.) fordul elő.

Ny. háziállatokon ritka. Oka sérülés, a kivezetőcsőben keletkezett nyálkő és fertőzés lehet. A fültőmirigy gyuladása járványosan is előfordul. Ilyenkor a fültőalatti tájék megduzzad, a beteg előrenyujtva, mereven tartja a fejét, a daganat tömött, meleg és fájdalmas s néha a torokba is beterjedve, a rágást, nyelést, sőt a lélegzést is akadályozza. Rendszerint gyógyulással végződik, de ha általános fertőző betegség esetén támad, kedvezőtlen jelenség. Orvoslására meleg vagy Priessnitz-féle borogatások alkalmasak; genyes ellágyulás esetén a tályog megnyitandó. L. *Aktinomikózis.*

Nyálsipoly, a nyálmirigyek, illetőleg a kivezető csöveiknek rendellenes nyílása, amelyen nyál csurog ki. Leggyakoribb a fültőmirigyen, illetőleg kivezetőcsövén; az arc sérülései után lép fel leggyakrabban, gyógyítása néha igen nagy nehézségekbe ütközik.

Nyanyavár, l. *Anyavár.*

Nyár, a tavasz és ősz közé eső évszak, csillagászatilag a leghosszabb naptól a rákövetkező napéjegyenlőségig terjedő idő. Ez az É.-i félgömbön a Ny.-i napfordulattól (jún. 21—22.) az őszi napéjegyenlőségig (szept. 21—23.) tart. A D.-i féltekén a mi telünknek megfelelően a Ny. a téli napfordulattól (dec. 21—22.) a tavaszi napéjegyenlőségig (márc. 20—21.) tart. A mi nyarunk valamivel hosszabb, mint a D.-i félgömb nyara. Meteorológiai tekintetben a nyarat az É.-i féltekén jún. 1-től szept. 1-ig, a délin dec. 1-től márc. 1-ig számítjuk; a legnagyobb hőség rendesen a leghosszabb nap (a Nap megfelelő legmagasabb állása) után körülbelül egy hónap mulva áll be, amikor t. i. a fokozatos felmelegítés a kisugárzás okozta lehülést már túlhaladja, ezért nálunk július vége és általában július, a D.-i félgömbön január a legmelegebb. L. *Évszakok.*

Nyarád, község, l. *Ungnyarád.*

Nyárad, község, l. *Csiliznyárad.*

Nyárád, folyócska, a Maros baloldali mellékvize, ered Maros-Torda vm. K.-i részében, a Hargita-hegység Mezőhavas csúcsától nyugatra; DNy.-i folyással a Maros felé tart, melyet Vidrátszeg mellett ér el. Völgye kies és termékeny; hossza 75 km.

Nyárád, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1910) 1430 magyar lak.; u. p. Dáka, u. t. Mezőlak. — L. még az *összetételek* alatt *(Felsőnyárád* stb.).

Nyárádandrásfalva, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 722 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyárádszereda.

Nyárádbálintfalva, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1910) 225 oláh lak.; u. p. Baczkamadaras, u. t. Nyárádszereda.

Nyárádgálfalva (azelőtt: *Gálfalva)* kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1910) 841 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyárádszereda.

Nyárádkarácson (azelőtt: *Nyárádkarácsonfalva)*, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1910) 646 magyar és cigány lak.; postaügynökség, u. t. Maros-Vásárhely.

Nyárádköszvényes (azelőtt: *Köszvényes)*, kisk. Maros-Torda vmegye nyárádszeredai j.-ban, (1910) 1045 magyar lak.; u. p. Deményháza, u. t. Nyárádszereda.

Nyárádmagyarós (azelőtt: *Magyarós)*, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 1465 magyar lak.; postahivatal, u. t. Nyárádszereda.

Nyárádremete (azelőtt: *Köszvényesremete)*, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 1943 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Nyárádszereda.

Nyárádselye, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 1055 magyar lak.; u. p. Nyárádmagyaros, u. t. Nyárádszereda.

Nyárádszentanna, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 460 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyárádszereda.

Nyárádszentbenedek, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1910) 547 magyar lak.; u. p. Székelyvaja, u. t. Balavásár.

Nyárádszentimre, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 640 magyar lak.; u. p. Nyárádmagyarós, u. t. Nyárádszereda.

Nyárádszentlászló, kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1910) 561 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyárádszereda.

Nyárádszentmárton, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 544 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyárádszereda.

Nyárádszentsimon, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 234 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyárádszereda.

Nyárádszereda, kisk. Maros-Torda vm. Ny.-i j.-ban, (1910) 1524 magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal s járásbiróság székhelye, van 2 takarékpénztára, posta- és táviróhivatala és telefonállomása. 1605-ben itt választották meg a székelyek Bocskay Istvánt fejedelmökké; mellszobrát 1906. állították fel (Horváth Géza műve).

Nyárádtő, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1910) 1171 oláh és magyar lakossal, élénk gabona-, bor- és fakereskedelemmel; van vasúti állomása, posta- és távirohivatala.

Nyárasd, községek, l. *Alsónyárasd, Felsőnyárasd, Tósnyárasd.*

Nyárasdomb (azelőtt: *Újklenócz)*, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 499 tót és német lak.; u. p. és u. t. Frigyesfalva.

Nyáregyháza, kisk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. monori j.-ban, (1910) 3372 magyar lak., vasúti megállóhely, posta- és telefonhivatal.

Nyárfa *(Populus* L., növ.; *két képmelléklettel)*, a fűzfafélék családjába tartozó génusz, melynek 18 faja az É.-i földgömbön (hazánkban 4) él. Testvérgénuszától, a fűzfától széles levele, valamint a virágoknak sallangos murvája, kehelyalakú discusa különbözteti meg. Levele rombforma, kerekded vagy háromszögletű, nyele hosszú, oldalvást sok esetben lapított, ezért a lemezét gyengén tartja, ez az oka, hogy a levél hamar megmozdul vagy rezeg. Barkája a lombfakadást megelőzi, kétlaku; 8—30 porzója, két bibéje van; apró tokja ketté reped s a pelyhes magvait kiszórja. Valamennyi faja gyorsan nő, sok tősarjat ereszt. Szekciói a következők:

I. *Leuce* Duby. A levelek fedő pikkelyei pillásak, porzója rendesen 4–8, levélnyele hengeres, ága meg a rügye legalább kezdetben szőrös, levele többé-kevésbbé kerekded. Ide tartozik a *fehér Ny.* (Populus alba L.). 30 m.-nyire megnő. Európában s a Mediterránban honos, homokpusztákon és folyók mellett hazánkban is gyakori. Gyakran bokornemű marad, ilyenkor nem virágzik; megnőve egész 2 m.-nyi átmérősre megvastagodik. Levele szívalakú, a visszája ezüstfehérségű, fogas, egész karéjos, de a felnőtt fa levele kétféle, t. i. még kerekded v. tojásdad levele is van. A *rezgő Ny.* (P. tremula L.) 20—25 méter magas, átmérője 45—60 dm. Számos gyökérága messzire és laposan terjeszkedik. Kérge soká sima marad, zöldesszürke, vén korában megrepedezik; rügye kopasz, de többé-kevésbbé ragadós. Levele kerekded, tompafogú, kopasz és könnyen megmozdul, rezeg, «remeg, mint a nyárfalevél». Európában és Ázsiában honos; erdőgazdasági értéke kevés, sőt az ültetvényben gaznak tekintik; de ujabban a gyufagyárak nagyon keresik. A *P. canescens* Sm. levele inkább a *P. tremuláéhoz* hasonlít, de a visszáján gyenge szürke molyha van, azért az ezüstös meg a kopaszlevelű rezgő Ny. fajvegyülékének tartják. — II. csoport. *Aigairos* Duby, kérge hasadozott, ága fénylő kopasz, rügye többnyire kissé ragadós, de egészen kopasz. 15—20 porzója van, de néha csak 6—12. Ide tartozik a *fekete Ny.* (P. nigra L.), egész 25 m. vagy magasabb fa, átmérője csaknem 2 m. Gyökere részint mélyre hat, részint pedig vizszintesen terjeszkedik, koronája laza; kérge vén korában erősen és mélyen meghasadozik. Levele ferde négyszögletű v. deltaforma, kihegyezett, fűrészelt. Európa és Ázsia fája, de É.-Amerikában is elvadult. Koronáját csonkítani lehet, mint a fűzfáét. Lombjával a kecskét, juhot etetik. Jó homokkötő. Válfaja a keletről származó, karcsú, magas koronáju *jegenye* v. *olasz Ny.* (P. Italica Moench, P. pyramidalis Roz.). (L. *Topolyfa).* A *kanadai Ny.* (P. canadensis Moench, P. monilifera Ait.) 30 m. magas, koronája hosszas, ága a paravonásoktól szögletes; rügye fakadásakor ragadós, levele ferde négyszögletű, fiatalon a széle pelyhes. Hazája É.-Amerika. A XVIII. században került Franciaországba, innen hamar messzire elterjedt. Nagyon gyorsan nő, több haszna van, mint a fekete Ny.-nak. — III. csoport. *Tacamahaca* Spach. Ága meg a rügye ragadós, levele kerekded vagy hosszas, levélnyele összenyomott, porzója 20—30. E csoportbeli a balzsamos Ny. (P. balsamifera), É.-Amerikában, Szibériában és Kina É-i részén honos, 25 m. magas, koronája hosszas vagy tojásdad, hajtása hengerded vagy szögletes, barnapiros. Levele változatos: tojásdad vagy szívalakú, csúcsa hosszúra nyúlik, vagy a levele egész hosszas, fűrészelt, a visszája fehéres, fiatalon többé-kevésbbé szőrös. Több fajtáját ültetik. Valamennyi Ny. szabad, verőfényes homokot szeret, azonban a talajban általában nem válogatós, mindenütt megterem. Valamennyi faj gyors növésű. Tűzereje félakkora, mint a bükkfáé. Fája puha, likacsos, szabályszerűen hasad, könnyű, nem nagyon tartós, épületfának csakis száraz helyen célszerű. Használható azonban számos házi eszköznek, vályunak, teknőnek, könnyű ládának, hintókasnak, kocsideréknek, szórólapátnak, facipőnek stb. Az esztergályos is feldolgozza (fakanál, ivópohár). A rezgő Ny. fáját újabban gyufa- és papiros-, szenét puskaporgyártáshoz is használják. A fekete Ny. kérgéből úszót csinálnak a halászhálóra, a fiatal levélből meg a kéregből zöld és sárga festék készül. A Ny. végre az orvosi növények sorába is tartozik. Erős balzsamos illatú gyantás rügye (gemmae populi) officinális, a balzsamos meg a fekete Ny.-ból pedig a Ny.-kenőcsöt készítik. A Ny. eredete Papóczy Imre feljegyzése szerint: Nijaarfa. V. ö. *Knauz* Nándor (Új Magyar Muzeum 1857 okt.).

Nyárfacincér *(Saperda,* állat), a Cincérfélék (l. o.) családjába tartozó bogárfaj. Bokrokon, fákon található; lárvái fában élnek. Legközönségesebb fajai: a nyárfa nagy cincére *(S. carcharias* L.), szürkéssárga; néha fiatal nyárfaültetvényekben nagy károkat okoz; 22—29 mm. hosszú. A rezgő nyárfa cincére *(S. populnea* L.) az előbbinél jóval kisebb (10—12 mm.); zöldes v. sárgás színű; nyakpajzsán három sárga hosszanti sáv van; szárnyfedőjén sárga pettyekből álló hosszanti sor vonul végig.

Nyárfagomba, *fűzfagomba, tölcsérgomba (Lentinus tigrinus,* növ.). Kalapja kerek, vékony, közepén bemélyedt, később tölcséres, 4—12 cm. széles, karimája fodros, végül behasadozott. Felül fehé-

NYÁRFA I.

1—8. Rezgő nyárfa (Populus tremula): 1. rövid hajtás két lombrüggyel és felnyilott porzós barkával; 2. porzós virág; 3. termős barka; 4. termős virág; 5. fel nem nyilt termés; 6. felnyilt termés; 7. a pelyhes mag; 8. leveles hajtás; 9. A fehér nyárfa (Populus alba) leveles ága.

NYÁRFA II.

1. Fekete nyárfa (Populus nigra) hajtása két terméses barkával. 2. A balzsamos nyárfa (Populus balsamifera leveles ága; 3. ugyanannak felnyilott termése, 4. pelyhes magja.

res, feketés pikkelyekkel. Tönkje 4—8 cm. magas, szilárd és tömött, fehér, pikkelyes. Lemezei keskenyek, halványsárgák, a tönkre lefutók; élük fűrészes v. hasogatott. A spórapor fehér. Húsa fehér, a megsérült helyek karminpirosak. Öreg fák törzsén, főképen nyárfán és fűzfán él. Ehető.

Nyárfalepke (*Limenitis populi* L.), a Nappali lepkék (*Diurna*) *Nymphalidae* családjába tartozó lepkefaj. Sötétbarna szárnyakkal, fehér, a mellső szárnyakon foltokba szétosztott középsávval és a külső szárnyszegélyek mentén rozsdabarna szinű félholdakkal. Szárnyterjedelme 75—85 mm. Hegyi erdőinkben gyakori, jún.—júl.-ban repül. Hernyója, mely a rezgő- és fekete nyárfán él, zöld szinű, hátán két sor húsos tüskével. Mint hernyó telel át maga készítette levéltekercsben. Bábja sárgásbarna szinű, feketén pontozott. L. még *Limenitis*.

Nyárfás, kisk. Szolnok-Doboka vm. kápolnokmonostori j.-ban, (1910) 312 oláh lak.; u. p. és u. t. Kápolnokmonostor.

Nyargaló apacs (hal.), az öreghálónak a folyóba vitt hosszú apacsa, amelyikkel a kerítést végzik. L. *Nagyapacsur*.

Nyargaló bárka (hal.), a kifogott halaknak halászás közben való tartására szolgáló haltartó, melyet a halászok a csónak után kötve visznek magukkal.

Nyári *Sándor*, műtörténetíró, szül. Zalaegerszegen 1861 aug. 28., megh. Budapesten 1915 dec. 21. Tanulmányait itthon, Bécsben és Berlinben végezte. 1891-ben a Nemzeti Muzeum régiségtárában asszisztens és a műegyetemen a műtörténelem magántanára, 1908. pedig nyilvános rendk. tanára lett. 1892-ben felfedezte II. Rákóczi Ferencnek a szász király birtokában levő, reánk nézve addig ismeretlen, *Mányoki* Ádám által festett arcképét s e művész életrajzának megírása céljából beutazta Lengyel- és Szászországot. 1895-ben *Brocky* Károly magyar festő munkáiból egy egész kollekciót hozott haza Angliából, úgy hogy ezt a kevéssé ismert művészt teljes nagyságában lehetett bemutatni. 1899-ben kinevezték az országos képtár őrévé. Külön megjelent művei: Der Portraitmaler Johann Kupeczky, sein Leben u. seine Werke (Leipzig 1889); *A kassai székesegyház* (Budapest 1896, német nyelven is); *A czenstochowai Pálos-kolostor és magyar műemlékei* (1901); *Brocky Károly festőművész élete és művei* (1910); ezenkívül sok műtörténeti értekezése jelent meg szak- és napilapokban.

Nyári álom, az a nyugalmi időszak. mely a térítők közt élő bizonyos fajta állatokon a nagy szárazság és hőség beálltával észlelhető. A Ny.-nak az esős időszak vet véget.

Nyári barack vagy *sárga barack* (növ.), l. *Kajszi-barackfa*.

Nyári hajtás v. *jánosnapi hajtás* (növ.). Fáink és cserjéink a tenyészeti időben két izben nevelik hosszúságban az azévi hajtást, t. i. tavaszkor, rügyfakadástól kezdve és bizonyos szünet leteltével, június hónap közepétől. Azt a hajtásrészt, amely június közepétől növeszti hosszabbra a hajtást, Ny.-nak v. jánosnapi hajtásnak nevezik.

Nyári hérics (növ.), l. *Adonis*.

Nyári napforduLat, l. *Évszakok*.

Nyári peték, a kitelelő petékkel ellentétben azok a peték, melyeket egyes kerekes férgek, szívóférgek és levéllábú rákok a melegebb időszakban raknak s melyek a lerakás után csakhamar, rendesen termékenyítés nélkül fejlődésnek indulnak. A Ny.-nek héja rendesen vékony és sziktartalma kevés. L. még *Téli peték*.

Nyári spóra (növ.), így nevezik a Rozsdagombák uredospóráit.

Nyári szarvasgomba, *nyári trifola*, *Tuber aestivum* Vitt. (növ.). Föld alatt élő, gumóalakú gomba. Nagysága a mogyoró és az ököl nagysága között váltakozik. Kívül feketésbarna szinű, varangyos. Belseje húsos, szürkésfehér, sárgás v. barnás szinű, fehéren erezett. Illata kellemes és erős. Leginkább tölgyesekben és bükkösökben terem, de mindig az erdő világosabb részeiben. *Hollós* László (l. o.) szerint a Bakonyban *földi kenyér*nek nevezik, pálinkában orvosszerül használják vérhas ellen. Hazánkban sok helyütt terem, talán legbővebben Veszprém, Trencsén és Nyitra vármegyékben. Izletes gomba.

Nyárló, kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 730 oláh lak., vasútállomás táviróval, postaügynökség, telefon. — L. még *Alsónyárló*, *Felsőnyárló*.

Nyárs, 15—30 cm. hosszú, hegyes, kétélű penge, melyet a régi ú. n. szabadkonyhán pecsenyesütésre használtak. A húst felhúzták a nyársra s forgatták a tűz mellett. Mint döfő fegyvert l. *Lándzsa*. L. továbbá *Agancs*.

Nyársardó, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 747 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Kisszeben. Már 1248-ban fennállt és királyi birtok volt.

Nyársas bak, l. *Agancs*.

Nyárspolgár. Németországban a középkorban *Spiessbürger*-eknek nevezték a városokban lakó polgárokat, ellentétben a vidéken lakó polgárokkal (*Pfahlbürger*). Másrészt Ny.-oknak nevezték a gyalog katonaszolgálatot teljesítő polgárokat, mert rendes fegyverök a nyárs volt. Korunkban Ny. szűk látkörű embereknek gúnyos elnevezése.

Nyárszeg, kisk. Bihar vm. cséffai j.-ban, (1910) 943 oláh lak.; u. p. és u. t. Gyapju.

Nyárszó, kisk. Kolozs vmegye bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 439 magyar és oláh lakossal; u. p. Körösfő, u. t. Bánffyhunyad.

Nyáry (*bedeghi és berencsi*) *grófi család*, melynek eredeti székhelye, Bedegh, Tolna vármegyében fekszik, de a család későbben a Nyitra vármegyében fekvő Berencsre származott át. A család szakadatlan leszármazása az 1485 körül élt Ny. *Gálig* vihető fel, ki a király zászlóvivője és 1483. somogyi főispán volt. E Gál unokája volt az 1547. elhalt *I. Ny. Ferenc*, ki 1521. Belgrád alatt harcolt a török ellen, a mohácsi ütközetben is részt vett, de onnét megszabadult, azután I. Ferdinánd király híve lett, 1532. Bécs védelmében szerzett érdemeket s 1533. a bárók sorába, 1535. Hont vm. főispáni székére emeltetett, majd a török ellen 1538. a Tiszán túl, 1541. Pestnél, 1544. Szalkánál diadalmasan táborozott, végre 1546. részt vett a schmalkaldeni hadviselésben is, honnét hazatérve nemsokára meghalt. Anyja után jutott a berencsi uradalom birtokába,

nejével pedig Korlátkő várát nyerte. A gyermek nélkül elhalt Ferenc fivérének, *Péternek* két fia tartotta fenn a családot; ezek egyike, *Lőrinc* (1547—1553) honti főispán és szolnoki kapitány volt, ennek fia *Pál* 1596. egri kapitány, unokája *István* pedig Szabolcs vm. főispánja, főajtónállómester, utóbb pedig felsőmagyarországi főkapitány s kassai parancsnok lett és 1632. bárói rangot kapott. A család állítólag 1455. V. Lászlótól, majd 1485. Mátyás királytól nyert címeres levelet. Grófi rangját a család 1723. kapta, miután egyes tagjai 1533., 1632. és 1655. bárói rangot nyertek. A család négy ágra oszlott, melyből jelenleg csak három virágzik.

Nyáry *(nyáregyházi) család,* bárói és nemesi ágon virágzik. Pest vármegye régi családjainak egyike. A bárói méltóságot *Ny. Antal* (1803—1877) v. b. t. t. és koronaőr 1836 dec. 9. nyerte. Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *Ny. Albert* báró, történeti és heraldikai író, Ny. Antal fia, szül. Bagonyán (Hont vm.) 1828 jún. 30., megh. 1886 jan. 1-én. A filozófiát és jogot Pesten hallgatta. Részt vett mint Kossuth hadsegéde az 1848—49-iki alkotmányos harcban és 1859. az olasz szabadságharcban. Olaszországban tartózkodása alatt fordította figyelmét a levéltárakban levő magyar vonatkozású okmányok gyüjtésére. 1867-ben visszatért Magyarországba s kiváló tevékenységet fejtett ki különösen a magyar történet segédtudományainak művelésében. A Magyar Történelmi Társulat 1867., a M. Tud. Akadémia 1872. választotta meg tagjává. Önálló nagyobb művét, melyet az Akadémia történeti bizottsága megbízásából írt, *Heraldika alapvonalai* címen (Budapest 1886) halála után testvére, Jenő rendezte sajtó alá. Ez az első magyar nyelven írt címertani kézikönyv. Másik műve *Posthumus István és az estei örökség* (Modena 1863). Nagy Ivánnal közösen szerkesztette a Diplomatiai Emlékek Mátyás király korából 1458—90. (1—4. köt.) c. munkát. Több éven át társszerkesztője volt az Archaeologiai Értesítőnek s a Turulnak. Értekezései a Századokban, Turulban, Arch. Értesítőben stb. jelentek meg. Nekrológja: Akad. Almanach (1887), Századok (1886).

2. *Ny. Albert* báró, ifjabb, író, *Ny. 3.* fia, szül. 1871 jún. 2. Füleken. Jogi tanulmányait Budapesten elvégezvén, festészettel foglalkozott. Később fogalmazó lett a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban, de állásáról a Fejérváry-kormány kinevezésekor lemondott. Képeivel állandóan résztvesz a képzőművészeti kiállításokon, azonkívül sok tudományos ásatást végzett saját költségén. Nagy tevékenységet fejtett ki a magyar-lengyel összeköttetések ápolása érdekében, mint a Magyar-Lengyel Egyesület elnöke. Művei: *Temető királyságunk első századából* (1902); *A pilinyi árpádkori temető* (1904); *A rozsnyói gombkötők* (1904); *Az iglói csizmadiák és gombkötők* (1905); *Női szivek* (novellák, saját rajzaival, 1907); *Piliny néprajzi vázlata* (1909); *A bécsi udvar a XVII. század végén* (1912); *Az utolsó magyar trónkövetelő* (1912); *A palóc-kérdés* (1914). Ezenkívül számos történelmi, régészeti és néprajzi tanulmánya jelent meg szakfolyóiratokban és sok tárcája napilapokban.

3. *Ny. Jenő* báró, Ny. Antal fia, szül. Bagonyán 1836 febr. 29., megh. Pilinyen 1914 jún. 29. A filozófiát és jogot a budapesti egyetemen hallgatta s már fiatal korában nagy érdeklődést mutatott a régészeti tanulmányok iránt. Nógrád vármegyei pilinyi birtokán nagy terjedelmű őstemetőt fedezett fel. Felső-Magyarországon s több helyütt ásatásokat eszközölt, melyek eredményeit a szakközlönyökben ismertette. Majd a hazai barlangok kutatására fordította figyelmét. *Az aggteleki barlang, mint őskori temető* c. munkáját a M. Tud. Akadémia adta ki (1881). 1861 óta a főrendiház tagja, később jegyzője, majd háznagya volt. 1867-ben a koronázás alkalmával aranysarkantyus vitézzé avattatott és tagja volt a koronát átvivő országos küldöttségnek. Az Országos Régészeti és Embertani Társaság tiszt. elnöke volt. A Magyar Tud. Akadémia 1883. levelező, 1889. pedig tiszteleti tagjává választotta.

4. *Ny. Pál,* politikus, szül. Nyáregyházán (Pest vm.) 1806 dec. 2., megh. Budapesten 1871 ápr. 21. Ügyvédi vizsgát tett s szülő vmegyéjében vállalt hivatalt. 1836-ban Pest vmegye főjegyzője, 1845. második, 1848. első alispánja lett s még ez évben annak egyik kerületét képviselte az első magyar népparlamentben. A márciusi napokban kiváló szolgálatokat tett a fővárosi mozgalmak rendbentartása körül. A képviselőházban a radikális csoporthoz tartozott, amely hevesen támadta a Batthyány-kormányt erélytelensége és tétovázása miatt. Midőn a honvédelmi bizottmány megalakult és kezébe vette a szabadságharc irányítását, Ny. alelnök és a belügyek vezetője lett a bizottság kebelében. Debreczenben azonban egyre inkább közeledett a mérsékeltek, az ú. n. *békepárt* felé s főrésze volt a túlzók fejének, Madarász Lászlónak megbuktatásában. Az ápr. 14.-i függetlenségi nyilatkozatot ellenezte ugyan, de nyiltan nem lépett föl ellene. A szabadságharc után tíz évi várfogságra ítélték s ebből hét évet Josephstadtban ki is töltött. Az amnesztia után falusi jószágain gazdálkodott s a közügyekben csak az 1861.-i országgyűlés tartama alatt vett részt, mint az ú. n. határozati párt egyik intranzigens tagja. A provizórium alatt újból visszavonult életet élt, majd az 1865—68.-i országgyűlésen a Tisza-Ghiczy párthoz csatlakozott, de már nem játszott nevezetesebb szerepet. A hosszas börtön, anyagi ziláltsága s az a körülmény, hogy mindinkább háttérbe szorult, teljesen megrongálták idegzetét s pillanatnyi elmezavarában a Stein-ház negyedik emeletéről leugrott. V. ö. *Vasárnapi Ujság* 1871. 18. szám; Jókai megemlékezése (Igazmondó 1871. 18. és 19. szám) és búcsúszózata (Fővárosi Lapok 1871. 94. szám). Jókai ezenkívül Életemből, Az életből ellesve és Az angyalarcú daemon c. munkáiban állított emléket Ny.-nak.

Nyavalya a. m. betegség; továbbá nyavalyatörés (l. o.).

Nyavalyásfalva, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 759 oláh lak.; u. p. Marossolymos, u. t. Boicza (Déva mellett).

Nyavalyatörés *(epilepszia), nehéznyavalya, nehézkór, eskór* stb. néven nevez a közönség minden eszméletlenséggel járó görcsrohamot. Régebben a tudományos felfogás is ez volt, de idővel

a betegségek okainak kutatása révén mind több és több, azelőtt idesorolt betegségről derült ki az egészen más csoportba való tartozása, úgy hogy ma már azok a szakemberek, akik a Ny.-t mint önálló betegséget egyáltalában elismerik, kizárólag csak azokat az eseteket foglalják össze ezen a néven, amelyeket ezelőtt genuin v. idiopátiás epilepsziának neveztek, s amelyeknek oka még mai napig is ösmeretlen előttünk. Ezzel egyidőben az is kiderült, hogy a Ny.-nek a görcsrohamok nem mindig előforduló jelenségei; vannak betegek, akiknek görcsrohamaik nincsenek, avagy csak ritkán vannak, hanem ehelyett az öntudat zavarai, avagy hangulatváltozások lépnek fel stb. (pszichikus epilepszia). Jelenleg még a viszonyok nem tisztázódtak annyira, hogy az igazi Ny.-t a rokon formáitól minden esetben élesen el tudnók választani, azonban valószinű, hogy az igazi epilepsziát egy speciális, csak mikroszkóppal kimutatható, folyton előrehaladó idegrendszerbeli folyamat okozza.

A Ny. tüneteit egyrészt testi és lelki, másrészt rohamokban jelentkező és állandó jelenségekre oszthatjuk. A legtipikusabbak és a legismertebbek a «nagy» görcsrohamok (grand mal, haut mal). A betegek rendszerint hangos kiáltással a földre zuhannak, elvesztik eszméletüket s összes izmaik feszülésbe jönnek (tónusos összehúzódás szaka); a maximálisan összehúzódott izmok aztán fokozódó erővel rángatódzni kezdenek (rángások szaka), majd a rángások ereje szünni kezd, s az izomfeszülés megszünik (oldódás szaka); az öntudatlanság (kóma) pedig lassanként normális, mély álomba megy át. A roham alatt a lélegzés meg van nehezítve, a beteg elkékül; szembogarai kitágulnak; a betegek gyakran harapják meg nyelvüket, emiatt szájukból véres tajték ürül; gyakori ezenkívül a vizelet és bélsár akaratlan kikocsájtása.

Ezek a tipikus rohamok azonban korántsem rendszeresek; a Ny.-ek szerint igen különbözők lehetnek, sőt ugyanazon betegnél is a rohamok sűrűsége, súlyossága s alakja közt rendkívül sok variáció lehetséges. Vannak betegek, akiknél a görcsök csak bizonyos testrészre, izomcsoportra korlátozódnak, mint a kéregepilepsziánál (Jackson-epilepszia); avagy akiknél a görcsök helyett bizonyos automatikus mozgások lépnek fel (bajuszpödrés, futás stb.). Sőt a mozgási jelenségek, görcsök helyett bizonyos izomműködések megszünhetnek, kieshetnek; a beteg hirtelen megáll, álla, karjai leesnek, avagy teljesen összeesik, eszméletét elveszti stb.

A rohamok hirtelen, minden előzmény nélkül is felléphetnek, igen sok esetben azonban bizonyos jósló tünetek jelzik a bekövetkezését: a beteg kedvtelen, étvágytalan, fáradt, feje fáj, undorodik, gyomor- és bélzavarai vannak stb. Még gyakoribbak a rohamot megelőző, ú. n. aura-tünetek, amelyek rövid ideig, néha csak pillanatokig tartanak. Ezek lehetnek bizonyos izomcsoportokra korlátozódó görcsök (pl. arc- v. kézizmok görcse), automatikus mozgások (köhögés, tüszszentés, ásítás, stb.); avagy bizonyos érzések (szenzibilis aura, pl. szívtáji fájdalmak, fejfájás), ráfúvás érzése (ahonnan ez a tünetcsoport az aura nevet kapta). Az érmozgató idegek zavara is szerepel az aura-tünetek közt (elsápadás, verejtékezés stb)., továbbá az érzékszervek izgalma is. Igy a látás, hallás hirtelen megszünése, sőt komplikáltabb hallucinációs tünetek; az az érzés, mintha a környező tárgyak hirtelen kisebbednének (mikropszia), megnagyobbodnának (makropszia), továbbmozdulnának (porropszia). Az aurának az ad praktikus jelentőséget, hogy a beteg a roham kezdetét felismeri s úgy tud elhelyezkedni, hogy a roham alatt magában kárt ne tehessen. A rohamot magát kifejlődésében meggátolni nem igen lehet, azok a fogások (só bevétele, mély lélegzés, a hüvelykujj kinyujtása), amelyek a közönség körében mint rohamellenes biztos szerek szerepelnek, nagyobbrészt csalódáson alapulnak; ugyanis az aurát nem követi minden esetben a roham, s így a roham elmaradását nem lehet az alkalmazott «műfogásnak» tulajdonítani. Vannak rohamok, amelyek kizárólag az ilyen auraszerű tünetekre korlátozódnak (kis roham, petit mal). A leggyakoribb alakja az ilyen kis rohamnak az öntudatnak pillanatnyi kikapcsolódásával járó «absence»: a beteg hirtelen megszakítja munkáját, vagy hirtelen elhallgat, valamely furcsa helyzetben megmerevedik, s aztán következő percben, mintha mi sem történt volna, folytatja ott, ahol abbanhagyta. Az absence ideje alatt is igen gyakran figyelhetünk meg a betegen mozgásokat: pislogást, rángásokat, stb. A rohamra jellemző, hogy a betegek emlékezetéből az alatta történt események teljesen kiesnek. A roham helyett olyan tünetek is léphetnek fel, amelyek már az elmebetegségek körébe tartoznak (pszichózisok), sőt a rendes rohamokat is gyakran kisérik ilyenek; így az egyszerű hangulatváltozásoktól egész a mániákus dühöngésig mindenféle változásokat észleltek. Gyakran ragadtatják magukat a betegek ilyenkor erőszakos cselekedetekre; a nemi inger fokozódása s a rendes gátlások kiesése folytán pedig gyakoriak az erkölcsi kötelékek átlépése, a nemi életet érintő bűntettek. Mint epilepsziás tünetek szerepelhetnek ezenkívül az intelligencia időszakonkénti hanyatlása, az alvajárás, sőt adott esetben a balkezűség is.

A betegség lefolyása nem egyforma még az ú. n. genuin epilepsziáknál sem; még tarkább képet kapunk azonban, ha azokat a Ny.-eket is ide számítjuk, amelyeknek valamilyen ismert agyvelői folyamat az alapja. Leggyakoribb tipusa azonban mégis az, hogy az egyébként teljesen normális egyén az utolsó gyermekévekben, vagy közvetlenül a nemi érés után először ú. n. kis rohamokat kap. Ezek esetleg el is kerülhetik a figyelmet, vagy talán nem is fektetnek súlyt rá, míg végre a beteg egy nagy rohamot kap. Gyakran előfordul az is, hogy az első nagy roham éjjel lepi meg a beteget, s csak az összeharapdált nyelv, vagy az ágybavizelés tereli rá a figyelmet másnap reggel. A rohamok sűrűségét illetően semmi szabályosság nincsen; az 1—2 hónapos rohammentes időszakokkal biró Ny. már a könnyebbek közé tartozik, míg a 8—14 napos intervallummal birók sem mondhatók még nagyon súlyosnak. A rohammentes időszakok rendszerint

idővel mindinkább rövidebbek lesznek; a pszichikus változások is csakhamar jelentkeznek. Mennél fiatalabb korban kezdődik a Ny., s mennél gyakoribbak a rohamok, a szellemi defektus annál kifejezettebb lesz; míg a rohamok súlyossága, úgy látszik, nincsen rá hatással, sőt gyakran a súlyos rohamnál egyáltalában nem lehet a lelkiképességek csökkenését észlelni. A Ny. nem olyan betegség, amely feltétlenül halálra vezet; mindazáltal ritkán öregszenek meg azok az emberek, akik már fiatalkoruk óta Ny.-ben szenvednek. A halál, ha a Ny. következtében áll be, vagy közvetlenül a roham alatt (főleg az ú. n. status epilepticusban) következik be, avagy a roham közben szerzett sérülések, idegen testeknek, fertőzőanyagoknak a tüdőbe jutása stb. miatt. Azonban a Ny.-nek vázolt tipikus, lassan súlyosbodó alakjától számtalan eltérés van; a betegség lehet sokkal gyorsabb, avagy elhúzódóbb lefolyású. Igen gyakoriak a hullámzások: néha a rohamok hirtelen sűrűbbek lesznek, majd hosszabb időre, esetleg évekre kimaradhatnak, ami azt a hitet keltheti, hogy a betegség meggyógyult. Hogy van-e olyan Ny., amelynél a rohamok kizárólag a lelki jelenségekre korlátozódnak (pszichikus epilepszia), nagyon is kérdéses. A betegség lefolyását a külső körülmények nagyon befolyásolhatják: szellemi megerőltetés, gondok, izgalmak, az alkohollal való visszaélés stb. nagyon súlyosbíthatják.

A Ny.-ben elhaltak boncolásakor igen kevés olyan változást találtak, amely a Ny.-sel összefüggésbe hozható; ezeknek is jórésze inkább a Ny., illetőleg a rohamok következményeként keletkezett, nem pedig azoknak okozója. Igy gyakran találnak vérzéseket, illetőleg régi vérzések nyomait a IV. agygyomor fenekén, továbbá az agyvelő kötőszövetének, a gliának szaporodását az agyvelő különböző helyein, főleg pedig az ú. n. Ammon-szarvban. Gyakori bizonyos agyvelősejtek, idegrostok elfajulása, szétesése stb. Nagy viták voltak afölött is, hogy a Ny. az agyvelő kérgéből, avagy alacsonyabb középpontokból indul-e ki; ma inkább az első álláspont az elfogadott.

Hogy a Ny. oka micsoda s melyek azok a külső behatások, amelyeknek a Ny. kifejlődésében szerep jut, nem tudjuk; az azonban bizonyos, hogy feltűnő gyakran látjuk a Ny.-t degenerált családokban, terhelt egyéneknél, valamint ott, ahol a szülők súlyos alkoholizmusban szenvednek. Valószinű ezenkívül, hogy mindazok a betegségek, amelyek főleg a gyermekkorban az agyvelőben durvább elváltozásokat okozhatnak, szintén szerepet visznek a Ny. kifejlődésében. Ilyenek főleg a fertőző betegségek (vörheny stb.), erőművi behatások (fejre esés), vízfejűség, agyvelődaganat, az együttszületett szifilis stb.; kimutatták továbbá, hogy a krónikus alkohol-, ólommérgezés, sőt talán a szervezetben magában az anyagforgalom kapcsán keletkező mérgek (autointoxikáció) is Ny.-t okozhatnak.

A Ny. gyógyítása úgyszólván kizárólag a rohamok leküzdésére, ritkábbá és könnyebbé tételére szorítkozik s ezen a téren az egyedüli hatásos gyógyszer, amivel legalább is annyit el lehet érni, mint akármelyik mással, a bróm, amely a legtöbb esetben egyedül is képes a görcsöket hoszszabb-rövidebb időre elnyomni. Több kilátás van a végleges gyógyulásra ott, ahol a beteg agyvelőrészlet operációval elérhető és eltávolítható, ami némely körülírt izomcsoportokra korlátozódó Ny.-nél lehetséges is. Ezek az operációk azonban szűk körre korlátozódnak s a végleges eredményekről ma sincsen egészen tiszta képünk. Műtéti kezelésre adhat még alkalmat az ú. n. reflexepilepsziák azon alakja, amely látszólag valamely fájdalmas hegből (epileptogén zóna) indul ki; a heg kimetszésére a rohamok megszűnhetnek, azonban az eredmény itt sem bizonyos. Ha szifilisre van gyanu, eredményt várhatunk a higanykezeléstől, avagy jódkálium adagolásától. Ha gyomor- és bélbántalmak is csatlakoznak a Ny.-hez, azok gyógyítása, továbbá megfelelő könnyű, esetleg húsmentes diéta a beteg állapotát nagyon javíthatja. Súlyos esetekben altatószerek, sőt kloroformnarkózis életmentő lehet. Minden olyan Ny.-es beteg pedig, akinél gyakoriak a rohammal kapcsolatos elmezavarok, megfelelő zárt intézetben helyezendő el.

Nye bojsza (szláv), a. m. ne félj. — *Ny.* nevet viselt a vajdahunyadi vár, valamint a belgrádi fellegvár egyik tornya.

Nyégerfalva, község, l. *Kisnyégerfalva.*

Nyegoj, hegycsúcs, l. *Negoi.*

Nyegos, montenegrói uralkodócsalád, l. *Njegos.*

Nyegrefalva, kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1910) 429 oláh lak.; u. p. és u. t. Felsőbánya.

Nyék *(Nekê)*, Konstantinos Porph. szerint (De adm. imp. 40.) a magyarok második nemzetsége. A «nyék» kiejtés mellett szólnak a hazánkban ma is nagy számmal levő Nyék nevű helységek. Gróf Kuun Géza (Relationes I. 148.) abból, hogy a császár előbb a kabarok és nyékek nemzetségét említi és csak azután a megyerekét, vagyis a tulajdonképeni magyarokét, arra következtet, hogy a magyarok első sorba az idegen nemzetségeket állították s a nyékeket hajlandó finneknek tartani. (A magyar nemzetségek, Turul 1910, I. füz.).

Nyék, községek, l. az *összetételek* alatt *(Alsónyék* stb.).

Nyekraszov, *Nikolaj Alekszejevics,* orosz költő, szül. a podoliai kormányzóságban 1821 dec. 4. (nov. 22.), megh. Szent-Pétervárott 1878 jan. 8. (1877 dec. 27). Ny.-ot orosz Bérangernak nevezik kritikusai. Ifjú korában igen sokat nélkülözött. Főművén: Komu na Rusi Žit chorošo? (Ki él jól Oroszországban) c. szatirikus verses népeposzán tíz évig (1866—1876) dolgozott, de halála megakadályozta kedvenc munkájának a befejezésében. Nagy hatása volt híres regényének: Moroz krasnyj nos-nak (A veresorrú fagy; magyarra ford. *Szabó* E., Magyar Szalon 1890). 1847-ben megindította a Sovremennik (Kortárs) c. folyóiratot, amely rendkívül nagy kelendőségnek örvendett, ennek 1868. történt betiltása után pedig az Otečestvennija Zapiski-nek lett állandó munkatársává s szatirikus dalaival, meg regényeivel az orosz ifjuság kedvence volt. Összes művei legújabb kiadása 2 kötetben: Polnoje sobranie S. N. (Szent-Pétervár 1899). V. ö. *Szabó* E., Orosz költők (Budapest 1891); *Pypin,* N. (Szent-Pétervár 1905).

Nyél (növ.), a *levél* (l. o.) része. — *Nyél* továbbá különböző szerszámok fogója.

Nyelés, idegközpont által kormányozott, komplikált reflexmozgás, amelynek révén a falat a szájüregből a garatba, illetőleg a nyelőcsőbe (bárzsing) és végül a gyomorba jut. A Ny.-t egy akaratlagos mozgás váltja, a falatnak hátrafelé, a garatba tolása; mihelyt azonban a falat a szájpadíveket elérte, a reflexmozgás kezdetét veszi, s többé meg nem állítható. Először is a száj fenekét képző izmok összehúzódása által a nyelv fel- és hátraszorul, s a garatba jutott falatra nyomást fejt ki; ezután a nyelv gyökének s a gégének fel- és előre emelkedése révén a garat alsó, illetőleg a bárzsing felső része megnyílik. A falat egyrészt a ráható nyomás, másrészt a megnyílott bárzsing szívó hatása folytán meglehetős erővel a bárzsingba fecskendeződik; ezt a garat és bárzsing inainak összehúzódása kiegészítik. Hogy a falat a Ny. révén csak a bárzsingba jut, az ott uralkodó legkisebb nyomáson kívül még az is okozza, hogy a garatba nyíló többi üreg el van zárva: így az orrüreget a lágyszájpadlás, a szájüreget a szájpadlás és a nyelv gyöke, a gégét pedig az, hogy a nyelés kapcsán fel és előre, a gégefedő, illetőleg a nyelv gyöke alá húzódik. Az elzárás jelentőségét mutatja az a körülmény, hogy amidőn az elzáró szervek valamelyike megbénul (pl. diftéria után gyakran a lágyszájpadlás), a nyeléskor a falat rendellenes irányban is haladhat. A Ny. meglehetősen nagy erővel történik, úgy hogy a nehézségi erő nem bir mellette jelentőséggel; fejen állva csaknem oly jól lehet nyelni, mint normális helyzetben.

Nyelőcső, l. *Bárzsing*.

Nyelőkút, l. *Kút*.

Nyelv *(lingua)*, a szájüreg fenekéből kiemelkedő, hosszúkás, húsos képlet, mely az ízérzés székhelye, s mely nélkülözhetetlen szerepet visz a rágásnál, a falat kialakításánál és a nyelésnél; segédkezik továbbá bizonyos magán- és mássalhangzók képzésénél is. A nyelvcsont, állkapocs és karcnyujtványtól kiinduló izmokból széles alappal (nyelvgyökér) alakul ki, lapos felső résszel (nyelvhát), elől pedig csúccsal (nyelvcsúcs) bir. Felszínét nyálkahártya fedi, amely az izomrostok végével mindenütt szorosan összenőtt, a nyelv alapjánál a szájfenék nyálkahártyájába megy át, a nyelv alsó felszínén pedig elől csúcsban összefutó, kis ráncot alkot (csecsemőknél kifejezett). A nyelv csúcsa alatt a nyálkahártya függőleges kis redőt képez, ez a nyelvfék; néha gyermekeknél oly erős, hogy a nyelvmozgásokat akadályozza, ilyenkor szokás a nyelvet «felvágni». A nyelv felső felszínét (hátát) borító nyálkahártyán két részt különböztetünk meg: elülső, szemölcsös részt, s hátulsó, a garat felé tekintő tüszős részt. A kettő közt a határt az árkolt szemölcsök képezik, amelyek hátra irányuló csúccsal biró V alakban vannak elhelyezve. A V betű csúcsán kis bemélyedést találunk, amely néha 1—2 cm. hosszú vak csatornába vezet (foramen coecum linguae). Maguk az árkolt szemölcsök fordított csonkakúp alakkal birnak, kb. 1·5 mm. magasak, 3—4 mm. szélesek; egészükben a nyálkahártya sáncalakú bemélyedésébe vannak sülyesztve, úgy hogy csak felső felszínük látszik ki. Számuk 8—15. A nyelv szemölcsös részén kétféle szemölcsöket találunk: a fonálalakú és a gombaidomú szemölcsöket; az utóbbiak kisebb számban vannak jelen, s meglehetősen szabályosan vannak a nyelv felszínén eloszolva. Az említett szemölcsalakokon kívül a nyelv két oldalán, közvetlenül az elülső szájpadív alsó vége előtt egy-egy, kb. 7 mm. hosszú, tojásdad alakú, 4—5 gyenge ránccal barázdált képződményt találunk: a levélalakú szemölcsöket. A nyelv tüszős része az árkolt szemölcsöktől hátrafelé, egészen a gégefedőig tart, s beléágyazott tüszők miatt dudoros felszínű. A nyelv nyálkahártyájába igen sok nyálmirigy (l. o.) van ágyazva.

A nyelv izmai kétfélék, egyrészt a szomszédos csontokról (állkapocs, nyelvcsont, karcnyujtvány) eredők, másrészt saját izmok. Az utóbbiak az alsó és felső hosszirányú izomzat, s az ezeket átszövő haránt nyelvizom; ezek végzik a nyelv alakváltozásait, míg az első csoport izmai a nyelv helyzetváltozásait eszközlik. Az izomzatban középen egy rostos válaszfal van, a nyelvsövény. A nyelvhez 3 erős ideg megy: 1. a nyelvideg (nervus lingualis), ez adja a nyelv érző idegeit, 2. a nyelv alatti ideg (nervus hypoglossus) az izmokhoz megy, 3. a nyelvgaratideg (nervus glossopharyngeus) ágai az árkolt szemölcsök tájékán s a nyelvmirigyekben oszlanak el. A nyelv ereit a nyelvverőér (arteria lingualis) szolgáltatja. L. még *Nyelvbetegségek*.

Az állatok sorában csak a gerincesállatoknak van nyelvük. A halak nyelve a legegyszerübb alkotású és egyszerű nyálkahártyaredőt alkot, melyet a zsigerváz páratlan része (basihyale) támaszt. Legfejlettebb a nyelv az emlősöknél. A gyíkoknál a nyelv annyira jellemző alkotású, hogy régen a gyíkok rendszertani beosztásánál felhasználták s ennek alapján megkülönböztettek 1. rövidnyelvű- (Brevilinguia), 2. féregnyelvű- (Vermilinguia), 3. hasadtnyelvű- (Fissilinguia) és 4. vastagnyelvű gyíkokat (Cassilinguia). A madarak nyelve a papagájok kivételével kevéssé mozgékony és jellemző, hogy a madarak nyelvén a szaruréteg erősen van kifejlődve.

Nyelv, Wilhelm Humboldt meghatározása szerint «az emberi szellemnek örökösen ismétlődő munkája, mely az artikulált hangot a gondolat kifejezésére akarja alkalmassá tenni.» Az emberi Ny. abban különbözik a többi magasabb rendű állatok kifejező eszközeitől (pl. a madár dalától, a ló nyerítésétől, a kutya ugatásától stb.), hogy az ember ez artikulált, tagolt hangcsoportokkal nemcsak ösztöni vágyakat, hanem elvont fogalmakat és gondolat-folyamatokat képes kifejezni, míg az állatok nyelv-féle közlő eszköze tagolatlan, *inartikulált* hangokból áll, melyek fogalmakat, elvont gondolat-folyamatokat kifejezni képtelenek.

A nyelv már a szellemi fejlődésnek legalsóbb fokán, a gyermeknél (bővebben l. alább) s a műveletlen embernél is mutatkozik, sőt e fokon a legélénkebb a nyelvalkotás munkája. Egyébként azonban a nyelv élete folytonos alkotás, teremtés, a nyelv nem valami kész és változatlan mű, hanem az emberi lénynek bizonyos működése, nem

ergon, hanem *energeia*. Ebből következik, hogy lassú, de folytonos változás állandóan más és más alakot ad a Ny. formáinak, hangalakjuk kopik, növekszik és teljesen új köntöst is kap, viszont az egyes kifejezések tartalma, *jelentése* is folytonos módosulásnak van kitéve az idők folyamán (l. *Jelentés)*.

A Ny.-nek ez a folytonos változása azonban amolyan belső fejlődés, amelyre a tudatos emberi igyekezet csak kevés befolyást gyakorolhat. Csak éppen a XIX. sz. tudatos nyelvújító törekvéseinek maradt mélyebb nyoma főleg a mi nyelvünkben, mert ekkor a természettudományok s a technika, de általában a kulturális élet gyors fellendülése által új fogalmak keletkeztek s ezek egész sereg új szót tettek szükségessé. De az ilyen tudatos Ny.-változtatás csak a legritkább esetben terjed a szókincs keretein túl. (L. *Nyelvújítás, Nyelvtörténet)*.

Ugyancsak a Ny.-nek ez a folytonosan változó természete magyarázza, hogy alig van látható eredménye annak az évezredek óta folyó munkának, mely a Ny. *eredetének* nagy problémáját óhajtaná megoldani. Annyi ma már valószinűnek tetszik, hogy minden eddigi törekvés, mely az összes emberi Ny.-eket egy alapnyelvre vinné vissza, sikertelennek tekinthető. Valószinűbb, hogy mint az emberi fajok több ősi csoportra vihetők vissza, úgy az emberi Ny.-ek is több alapnyelvnek mindmáig átalakult alakjai, Ny.-járásai. Már abban a kérdésben is eltérnek a tudósok egymástól, hogy mint kell képzelnünk a Ny.-eknek e primitiv állapotát. Humboldt, Max Müller, Steinthal azon a nézeten voltak, hogy az első embereknél határozott fogalmak fűződtek határozott hangokhoz, hogy tehát a Ny. s az értelem fejlődése összeesik (nativizmus), míg mások (Whitney, Geiger, Bleek, Marty stb.) a Ny.-nek s a gondolatnak kölcsönös függetlenségéből indulva ki, a kettőnek összefüggését tagadják és a multban is lehetetlennek nyilvánítják (empirizmus).

Wilhelm Wundt a Ny. eredetével foglalkozó elméleteket négy elmélet-típusba foglalta össze s ötödiknek saját nézetét fejtette ki e tárgyról. Ezek: 1. *A föltalálás elmélete* (Erfindungstheorie). Ez az elmélet a XVII. és XVIII. sz. empiristái közt virágzott. Eszerint a Ny. az emberi nemnek tudatos közmegegyezés szerint való alkotása, tehát e nézet szerint az első emberek összeálltak s kitalálták a Ny.-et. Ez az elmélet ma már kívül van a tudományos gondolkodás keretein, éppen úgy, mint 2. a *csoda-elmélet* (Wundertheorie), mely nem is elmélet, hanem inkább elkerülése az elméletnek, nem is a tudomány, hanem a hit körébe tartozik, mert azt tanítja, hogy ugyanaz az isteni erő teremtette a Ny.-et, mely az embert magát is. 3. *Az utánzás elmélete* (Nachahmungstheorie). Már a sztoikusok hitték, hogy egyes hangalakjaink egyes jelenségeknek közvetlen utánzásai lehetnek. Újabban Herder s utána Humboldt és Steinthal építették tovább ez elméletet, melynek fő hibája, hogy e magyarázat csak a Ny.-ek aránylag kis mennyiségű alkotórészének keletkezését magyarázza s e munkát is a hiányzó történeti anyag miatt csak nagy nehézségek leküzdése után lehet majd elvégezni (l. *Hangutánzás)*. 4. *Az indulathangok elmélete* (Naturlauttheorie). Epikuros iskolája, majd Lucretius Carus és újabban Rousseau szerint a Ny. amaz indulathangokból fejlődött, amelyek önkéntelenül jöttek az ember ajkára, midőn tárgyakat, jelenségeket érzékelt. Ugyancsak ez elmélet hívei: Lazar Geiger, Ludwig Noiré, Max Müller. 5. *A fejlődés elmélete* (Entwickelungstheorie), ez a Wundt elmélete, mely szerint a Ny. hosszú fokozatos fejlődésnek eredménye s ez bizonyos kifejező mozgásoknak s a velük kapcsolatos lelkiállapotnak együttes jelentkezéséből indulva ki, a jelbeszéd fokozatán át jut el a hangokkal való beszédnek képességéig. V. ö. *Wundt*, Völkerpsychologie I—II. Die Sprache (Leipzig 1911—1912); H. *Paul*, Prinzipien der Sprachgeschichte Halle (1909); *Rubinyi* M., Általános Nyelvtudomány, Tudományos Zsebkönyvtár 192/193. sz. (1907).

A *gyermek* Ny.-e különbözik a felnőttétől; szerkezete egyszerűbb, kiejtése kevésbbé tagolt, mint a felnőtté. A gyermek Ny.-ének fejlődése fontos tárgya a kutatásoknak, mert a gyermek-Ny. fejlődésének ismerete adatokat szolgáltat az emberi Ny.-fejlődés tényezőinek s menetének megvilágítására; továbbá a gyermek Ny.-ének fejlődéséből ismerjük meg magának a gyermeki léleknek fejlődését. A gyermeki Ny. fejlődésének tényezői: 1. *öröklött sajátságok*, amelyeknél fogva a gyermek bizonyos természetes emberi őshangokat *(oá, á, e)* képes kiejteni és könnyen elsajátítani (é, í, ó, ú, ő, ű, m, b, p, t, d, l, g); 2. az *utánzás*, amelynél fogva a gyermek emberi, állati és természeti környezetének hangjait, kiejtését, szavait, beszédjét sajátítja el; 3. az *érzelmek* és *akarati állapotok*, nemkülönben 4. a tudatosság bizonyos fokára emelkedett képzetek és képzetkapcsolatok (szimbólumok, sémák), amelyeket a gyermek kifejezésre juttatni igyekszik. A gyermek eleinte csupán érzelmeit s akaratát, idővel gondolatát is kifejezi Ny.-ével. A gyermeki Ny. fejlődésének fokozatai: 1. a tagolatlan hangok kora, körülbelül a féléves korig; a gyermek az ősi emberi hangokat használja. 2. A tagolt hangok kora, kb. a 6—9 hónapos kor, amikor a gyermek a beszédben használt emberi hangokat bizonyos tagolt világossággal kezdi kiejteni (gügyögés: ga, ta, gl, ml, te, ma). 3. A szavak megértésének kora, kb. a 9—12 hónapos kor; a gyermek kezd az egyes szavak értelmére figyelni. 4. Az utánzás kora, kb. a 12—18 hónapos kor; a gyermek kezdi az egyes megértett vagy nem értett szavakat utánozni. 5. A gyermek kezd egész mondatokat kiejteni, kb. a másfél éves kortól fogva. V. ö. *Balassa* József, A gyermek Ny.-ének fejlődése (1893); *Ponori Thewrewk* Emil, Gyermek-Ny. és gyermeklélek (1905); *Vértes* József, A gyermek-Ny. hangtana (1905); *Sarbó* Artur dr., A beszéd (1910); *Nagy* László, A gyermektanulmányozás mai állapota; W. *Preyer*, Die Seele des Kindes (7. kiadás, 1908); Clara u. William *Stern*, Die Kindersprache (1907).

Nyelv (ném. *Zunge*, franc. *anche*, ang. *reed)*, egyik oldalán megerősített rugalmas lapocska, melyet a nyelvsípokba toluló légáramlat rezget

meg. Ha a Ny. fémből készült, akkor a hang magasságát annak súlya, hosszusága és szélessége határozza meg. A könnyebb, hajlékonyabb anyagból — nádból, elefántcsontból stb. — gyártott Ny. rezgésének periódusai a vele összefüggő légoszlop rezgéseihez igazodnak. Fémből készül az orgona sípjainak Ny.-e, továbbá a harmónium szabadon lengő Ny.-sorozata, nádból az óboáé, klarinété és fagóté. *Rácsapó* a Ny., ha kilengésénél egy, alakjának megfelelő keretbe ütődik. Ilyen Ny. van a klarinét, a szaxofón és a basszetkürt fejében, valamint ritkábban az orgona Ny.-sípjaiban. *Atcsapó* a Ny., ha nyugvó helyzetében a neki megfelelő keretben helyezkedik el, és kilengéseinél kimozdul keretéből. Éneklés közben az emberi gége, valamint a tölcséres fúvókájú hangszerek (trombiták, kürtök és puzónok) megszólaltatásánál a játszó ajka is az átcsapó Ny. kilengéseihez hasonló rezgéseket végez.

Nyelvalatti ideg *(nervus hypoglossus)*, a IX. agyvelőideg, a nyelvizmok mozgató idege.

Nyelvalatti mirigy *(glandula sublingualis)*, l. *Nyálmirigyek.*

Nyelv-antrax, szarvasmarhák nyelvének lépfenés megbetegedése a száj nyálkahártyáján keresztül történt fertőzés következtében. L. *Lépfene.*

Nyelvbénulás, l. *Glosszoplegia.*

Nyelvbetegségek rendesen a szájüreg egyéb képleteinek megbetegedéseivel együtt lépnek fel, de teljesen önállóan is előfordulhatnak. Legközönségesebb a nyálkahártya gyuladása (glossitis), amely a legtöbb esetben enyhe lefolyású, de előfordulnak fekélyesedések (glossitis ulcerosa), sőt a nyelv mélyebb rétegeire is átterjedő genyedések is (glossitis phlegmonosa). A nyelvlepedék, amely néha egészséges egyéneknél is előfordul, a hámsejtek szaporodásából és baktériumokból áll. A nyelv leginkább torokgyuladásnál, tüdőgyuladásnál, akut gyomorhurutnál (gyomorrontás) és tifusznál van bevonva lepedékkel. Gyermekeknél a lepedék helyenként lelökődik, s az előtűnő vörös nyálkahártya sajátságos, térképszerű rajzolatot ad (lingua geographica). Vörhenynél a lepedékes nyelv dagadt és vörös, a szemölcsök előtűnnek, úgy hogy a nyelv málnához hasonlít (Himbeerzunge). Önállóan fordulhat még elő a nyelv szifilises és tuberkulózisos megbetegedése is. A legrettegettebb nyelvbetegség azonban a nyelvrák, amely a legrosszabb indulatú s a legfájdalmasabb alakja a rákbetegségnek. Rendesen kis, kiemelkedő szélű, kemény fekély alakjában jelenik meg, leginkább a nyelv oldalsó szélén. Rendszerint laphámrák, igen gyorsan nő tovább, s csakhamar kifekélyesedik; a táplálkozást megakadályozza, s általános kimerülés v. tüdőüszkösödés, esetleg a kimaródott erekből történt elvérzés által hamarosan halálra vezet. Csak nagyon korán végrehajtott erélyes operációval gyógyítható. L. még *Rák.*

Nyelvcsaládok, l. *Nyelvek.*

Nyelvcsap *(uvula)*, a lágyszájpad közepéről lelógó, $^1/_2$—1 cm. széles, 1—3 cm. hosszú hengeres képződmény, mely a száj kitátásánál a torkot kettéosztja.

Nyelvek. Az összes Ny.-nek számát hozzávetőleg 1000-re becsülik. *Adelung* a maga Mithridates-ében 3000-ig emelkedik, ellenben *Balbi* és *Pott* csak 960-at fogadtak el, Max *Müller* 900-at. A Ny. statisztikáját azért bajos egész biztossággal megállapítani, mert néha lehetetlenné válik azt a határvonalat megtalálni, mely a nyelvet és a nyelvjárást (tájnyelvet, dialektust) elválasztja. A legfontosabb nyelvcsoportok eddigelé a következők: 1. *a kaukázusi faj nyelvei* (ide tartozik pl. az indogermán, a hamito-sémi, a dravida stb.); 2. *a mongol faj nyelvei* (ide tartoznak pl. az ural-altáji, az indo-kinai stb. Ny.); 3. *az amerikai faj nyelvei* (ide tartoznak az összes amerikai Ny. hat alcsoporttal és számos nyelvvel); 4. *Az etiópiai faj nyelvei* (ide tartoznak az afrikai s az oceániai négereknek nyelvei, pl. busman, hottentotta, bantu, szudáni, pápua stb.). Ezeken a nyelvcsaládokon kívül van még számtalan egészen *elszigetelt nyelv*, melyek v. nincsenek még kellőképen fölkutatva, vagy pedig az eddigi kutatások alapján egyetlen családba sem sorolhatók be. Ide tartoznak: Európában a baszk nyelv a Pirenéi-hegységben és a már kihalt etruszk nyelv Toscanában; a legtöbb néger nyelv, Cejlon szigetén az elu (melyet a dravida Ny.-hez is számítanak) és K.-India belsejében a munda Ny.; az aleuták és eszkimók nyelve É.-Amerikában és Grönlandban; a mafor nyelv Új-Guineában; az ausztráliai és a most már kihalt taszmániai nyelv Ausztráliában és Vandiemenslandban stb. V. ö. Friedrich *Müller*, Grundriss der Sprachwissenschaft (Wien 1876—88, 4 nagy köt.); F. N. *Finck*, Die Sprachstämme des Erdkreises (Leipzig 1909).

Nyelvek felosztása, l. *Nyelvek* és *Nyelvtudomány.*

Nyelvemlékek, általában a könyvnyomtatás fölfedezése előtt készült írott szövegek, melyeknek ismerete nélkül egy nyelvnek történetét sem lehet megérteni. A magyar Ny.-ről l. *Nyelvtörténet.*

Nyelvérzék az anyanyelvben való kiváló jártassággal van összekötve, s azoknak az egyéneknek sajátja, akik tiszta magyar vidéken születtek, ott nevelkedtek, ott élnek; s mintegy erősebb, biztosabb érzékük fejlődött a nyelvi formák helyességének megállapítására. Ám a tudomány inkább a nyelvemlékek alapján rekonstruált történeti és a nép ajkáról ellesett jelenkori nyelvkincset tekinti irányadónak.

Nyelves virágúak (növ.), l. *Fészkesek.*

Nyelvészet, l. *Nyelvtudomány.*

Nyelvfilozófia (nyelvbölcselet, filozófiai vagy bölcseleti nyelvtan v. nyelvtudomány) a nyelvre vonatkozó általános kérdéseket tárgyalja: a nyelvnek mivoltát, eredetét, az értelemhez való viszonyát stb. Régente inkább a logikára, újabban mindinkább a lélektanra alapították, s megteremtették egy külön ágát, a néplélektant (l. o.). A Ny. történetére vonatkozólag v. ö. *Rubinyi* M., Általános Nyelvtudomány (Budapest 1907, Tud. Zsebkönyvtár 192/193 sz. VI. fej.).

Nyelvgaratideg *(nervus glossopharyngeus)*, a IX. agyvelői ideg, l. *Agyvelőidegek.*

Nyelvgomba, l. *Geoglossum.*

Nyelvgyökér *(radix linguae)*, l. *Nyelv.*

Nyelvhal *(Solea*, állat), a Félszegúszók (l. o.) családjába tartozó halnem. 40 faj ismeretes,

melyek az északi mérsékelt és a forró égöv tengereiben élnek; egyesek átmenetileg v. állandóan édesvizekben is élnek. Legismertebb a közönséges Ny. v. szól (*Solea vulgaris* Quensel). Teste megnyúlt, keresztmetszete elliptikus. Hosszú felső sörényúszója már a szájorrán kezdődik. Szemei kicsinyek és a jobb oldalon fekszenek. Pikkelyei kicsinyek, finoman fogazottak. Jobb oldala barna, sötétebb márványszerű mustrázattal; bal oldala fehéres, néha barna foltokkal. Az állat halála után a bal oldal, mely az életben az állat hasoldala, vöröses színt ölt. A mérsékelt égöv összes tengereiben előfordul; nagyon gyakori a Földközi-tengerben, főleg a velencei lagunákban. Az idősebb példányok 70 m.-nél mélyebben élnek. Rákokkal és kagylókkal táplálkozik. Húsa finom ízű, ezért drágán fizetik.

Nyelvhasonlítás, l. *Nyelvrokonság* és *Nyelvtudomány*.

Nyelvhelyesség, a nyelvbeli, különösen írásbeli kifejezésnek az irodalmi szabályok és szokások szerint való helyessége, hibátlansága. A Ny. megítélésére régebben *logikai* kritériumokat állítottak fel, de ez helytelen, mert pl. a logika azt kívánná, hogy e kifejezést *a hegyek teteje*, ne így mondjuk, hanem így: *a hegyek tetejök*, hiszen minden hegynek külön teteje van, mégis nem a logikailag helyes többes alakot szentesitette a nyelvszokás, hanem a másikat. *A szépség*, a *jó hangzás* kritériuma is aránylag ritkán áll meg. Efféle szavaink: *legtehetetlenebbek, halhatatlannak* nem szép hangzásuak, mégis helyesek. Mert csakis a *nyelvszokás* döntheti el, mi helyes és mi helytelen. Általános szempontból csak az helytelen, csak az magyartalan, amit a romlatlan nyelvérzékű magyar nép sehol sem használ, ellenben helyes, ami a népnél, akármilyen csekély területen, szokásban van. Ez az általános tétel azonban az irodalmi nyelv szempontjából ezzé módosul: Helyes mindaz, amit az egész magyar nép v. a magyar népnek nagyobb része vagy legalább igen nagy része alkalmaz; de nem eshetik kifogás alá egy-egy olyan szó vagy szólás sem, mely kisebb vidéken járatos, ha egyébiránt megfelel az általános analógiáknak. Helyes tehát minden, amit az irodalmi nyelv már eddig is a népnyelvből elfogadott és amit a népnyelvi kifejezések mintájára alkotott. Helytelen ellenben, ami egy-egy írónál az egész népnyelv szokásaival ellenkezik; s az ilyent csak akkor tűrjük el kénytelen-kelletlen, ha valami okból állandó elemévé lett az irodalmi nyelvnek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a helyes magyarságot szabályokból és nyelvtanokból senki sem fogja oly alaposan megtanulni, mint ahogy elsajátíthatja a magyar nyelvnek hamisítatlan forrásaiból. Aki a népnyelvi gyüjteményeket, aki pl. *Arany* János v. *Mikszáth* Kálmán munkáit olvassa szorgalmasan, kedvvel és értelemmel: az kétség esetében bátran rábízhatja az eldöntést nyelvérzékére is.

Néha úgyis bajos a nyelvszokásnak megállapítása és szabályokba foglalása, sőt vannak olyan esetek is, hogy a hagyományos nyelvtani szabályok ellenkeznek az általános népies nyelvszokással. Nagy írók, a nyelv nagy művészei sok új formát teremtenek egyéni művészetökkel, melyek esetleg helyteleneknek látszanak, de idővel mégis a nyelv gazdagodását jelenthetik. A Ny. vitás kérdései főleg az *idegenszerűségek, barbarizmusok* használata esetén merülnek fel. Leggyakoribbak ezek között a *germanizmusok* (németes kifejezések) s ritkábbak a *gallicizmusok* (franciás kifejezésmódok). V. ö. *Simonyi* Zs. Helyes magyarság c. munkáját (1914), mely eredetileg Antibarbarus címmel jelent meg (1879). Lásd még *Ikes igék*, *Idegenszerüségek*, *Irodalmi nyelv*.

Nyelvhiba, a *nyelvszokás* ellen (l. o.) elkövetett vétség. L. *Nyelvhelyesség*.

Nyelvideg (*nervus lingualis*), a háromágú ideg III. ágának egy része, érzőideg.

Nyélvirág (növ.), l. *Iberis*.

Nyelvismétlés (ném. *Doppelzunge*), a fuvolánál, oboánál, trombitánál stb. használt fúvási mód gyors ütemben írt hangismétlések eljátszására. Páros ütemű ismétléseknél fúvás közben a játszó a *tiki*, *titi* vagy *tuku* szavakat ejti ki gyorsan egymásután, páratlan ütemeknél *tikutu* vagy *dikede* szavakat.

Nyelvizmok, l. *Nyelv*.

Nyelvjárás (gör. *dialektus*), voltaképpen tágabb értelemben minden nyelv, ha vannak mellette oly rokon nyelvek, melyekkel együtt nagyobb közös egységbe foglalható; szűkebb értelemben egy nemzet nyelvének vidékenként különböző, némileg vagy nagyon megváltozott alakjai, melyek különböznek a nemzeti nyelv normájától, a köz- vagy irodalmi nyelvtől. A Ny.-ok s a köznyelv bizonyos ellentétben állanak egymással, de kapcsolatuknak sosem szabad megszünnie, legalább is a köznyelv számára a Ny.-ok mindig az élet, a fölfrissülés forrásai.

A mi nyelvünknek aránylag kevés olyan Ny.-a van, melyeket a köznyelvet biró meg ne tudna érteni. A Ny. tanulmánya irodalmunkban már a XVIII. sz. végén kezdetét vette, de rendszeresen csak *Balassa* József (l. o.) munkái nyomán indult meg a magyar Ny.-ok búvárlata. Az ő műveiből kiindulva folyt a gyűjtés munkája tovább s ma már meglehetősen világos képünk van a magyar Ny.-okról.

A magyar nyelvnek egész területét *nyolc* Ny.-területre osztjuk fel; ezek: a nyugati, dunántúli, alföldi, duna-tiszai, északnyugati, északkeleti, királyhágóntúli és székely Ny.-terület.

1. A *nyugati* Ny.-terület (Sopron és Vas vármegyében és Zala vm. nyugati felén). Ide tartozik a göcseji, rábavidéki, őrségi, hetési, zalai Ny., továbbá a felsőőrvidéki Ny.-sziget. E Ny.-terület jellemzőbb tulajdonságai: a *szëm, tëszëm*-féle szókat zárt *ë*-vel ejtik, de egyes szavakban az *ë* helyett *ö*-t mondanak: *csöpp, föl, vörös* és a Drávavidék közelében *szöröncse, gyerök*. Az *a* és *e* helyett a szó végén is igen gyakran zártabb *o, ë, ö* hang dívik (*lábo, kezë, ökrö*). Hangsulytalan szótagokban *ó, ő* helyett is rövid *u ü*-t ejtenek Göcsejben, s a Rába vidékén: *parancsuta, pörünyi* (parancsolta, pörölni). Sőt itt a *level, tehen, keves, nehez*-féle ejtés is járja. Göcsejben e helyett *megenné* így beszélnek: *mëgënneje* s ez azért nevezetes, mert régi kódexeinkben is így látjuk ez alakot.

2. A *dunántúli* Ny.-területen (ide tartozik a Dunántúl többi része, kivéve Baranyát és Somogy D.-i részét) az *ly* helyett többnyire *l*-et, de az *lj* helyett *j*-t mondanak *(hol, ollan* és *ojan, üjön lë)*. Az *-tt* képző helyett *-itt* van s a főnévi igenév *-nyi*-vel: *tanittó, segittëk, tanittanyi, irnyi*. Az északi részeken efféléket hallani: *vín, szíp, termís, fílek*.

3. Az *alföldi* Ny.-terület. Ennek jellemző sajátsága az ú. n. *ö*-zés: *szöm, töszöm, embör*. Az *ly* helyett itt mindig *j* van; a birtokos személyrag *-uk, -ük*, de a Dráva vidékein *-ik, borik, annyik, kezik, mesik*. Ide tartoznak a kiskunsági, a szegedvidéki, a sárközi, alsó- és felsődrávai s a szlavóniai Ny.-ok. A szegedinek külön sajátsága a*-hoz* ragnak *n*-es alakja: *házhon, tűzhön*. Szlavóniában, Eszék vidékén régi magyar helységek vannak, melyeknek lakói sok régies nyelvi sajátságot megőriztek elszigetelt helyzetükben.

4. A *duna-tiszai* Ny.-terület (a Duna és Tisza közében szétszórva s a Körösök két oldalán) lakói *ë*-vel beszélnek: *szëmëm, embër*, de *ö*-ző alakokkal keverve (pl. *föl, köll, köröszt)*. Itt az *ly* helyett mindig *j*-t mondanak *(hej, gója)*. Ennek a Ny.-területnek részei: a pestmegyei, bácsmegyei s a tiszántúli Ny. A tiszántúli tisztán *íző (vín, szíp)*.

5. Az *északnyugati* Ny.-területen vannak a *palóc* Ny.-ok. A palócok az *ly*-t tisztán ejtik, nem mondanak hát helyette sem *l*-et, sem *j*-t. Az *a* helyett többnyire tótos *å*-t, az *á* helyett hosszú *a*-féle hangot alkalmaznak (pl. *kåbâtom*. A zárt *ë* hang általános: *csëpp, fël, këll, mëgëtt, vërës* stb. Itt halljuk ezt az ejtést is: *level, tehen, keves*. Az igazi palóc Ny.-okat jellemzi a sok kettős magánhangzó. Azt mondják pl. *auma, eümëgy, föümënt* stb. Biróhoz megyek palócosan: *birónyi mëgyëk*, Páléknál volt: *Páléknott vót*, komáéktól: *komânu*. Ez a nagy Ny.-terület négy kisebb területre oszlik: közepén vannak a palócok (a Bükk-, Mátra- és Cserhát-hegység körül Heves, Gömör, Borsod, Nógrád, Hont vármegyékben) s innen három irányban terjed szét a keleti, déli és nyugati palócos Ny.-vidék. Ezekhez tartoznak többek között a nyitrai, mátravidéki, borsodi, karancsvidéki, ipolyvidéki, sajóvölgyi, hernádvidéki, hegyaljai, zilahi, hevesmegyei, bükkaljai, felsőpestmegyei, jászsági, barsmegyei, esztergom-komáromi, mátyásföldi és csallóközi Ny.-ok.

6. Az *északkeleti* Ny.-terület *e*-ző és *í*-ző (ide tartozik a Tiszántúl nagy része: a felsőtiszai Ny. s a Tiszán innen Zemplén-Abaúj). Itt a zárt *ë* helyén általános a nyilt *e*: *szemem, ember, csepp, felett, veres*. A zárt *ë* helyét *í* foglalja el: *szípsíg, kelevíny*. Az *ly* helyett mindig *j*-t ejtenek.

7. A *királyhágóntúli* Ny.-területhez számítjuk Erdély Ny.-ait a székelységnek kivételével. E területen nemcsak a zárt *ë* helyén ejtenek nyilt *e*-t, mint az északkeletin, hanem az *o* helyett is a nyiltabb *a* hangot ejtik: *azak, vagyak, akas, baland*. Az *ly* helyett itt is *j*-t mondanak. Ide tartozik a küküllői, a maros-szamosközi s a kalotaszegi Ny.

8. A *székely* Ny.-ok sok más Ny. tulajdonságait egyesítik magukban és sok régiséget őriztek meg. Az *a* helyett, ha utána *á* következik, jobbára *å*-t ejtenek: *åpám, kåpál*. Efféle tulajdonságai is vannak e Ny.-oknak: *házakot, levelemët, őköt*. A *level, tehen* féle alakok mellett azt is mondják: *levelbe, szekerrel*. Sok szó *i*-je helyett *ü*-t mondanak: *küs, hüt, mü* stb. A kérdő mondatokban sajátságos a hanghordozásuk. Jellemző székely mondatszerkezet: *el kell menjek*. A székelységben három Ny.-t lehet megkülönböztetni: a marosszéki, udvarhelyi s a keleti székely Ny.-okat. Hazánk határain kívül Románia területén beszélik tiszta magyar emberek a *romániai* (vagy *moldvai) csángó* Ny.-t, mely régesrégi elszigetelt helyzete miatt rengeteg érdekes sajátságot őrzött meg s tanulmánya szinte frissítőleg hatott a Ny.-i és nyelvtörténeti tanulmányokra. Magyar buvárok egész sora megállapította, hogy a *cs* helyett sok szóban *c*-t ejtenek *(dicértesszék*, ehelyett dicsértessék) s az *sz, s* helyén palatalis *s'*-et. Az igeragozásban legnevezetesebb a tárgyas alakok *n*-re végződő 3. személye: *mondëttán* (mondotta), *értin* (érti), *hittin* (hitte) stb. Két részre oszlik, az északi s a déli területre. A déli állandó székely hatás alatt kevesebb régi tulajdonságot mutat, mint az északi, melyben erős oláh hatásokat lehet megfigyelni. Ennek középpontja *Szabófalva* Roman kerületi székváros mellett, amazé *Klézse* a bakói kerületben. A Ny. tanulmányának terjedelmes irodalmára vonatkozólag l. *Erdélyi* Lajos tanulmányait a *Nyelvészeti Füzetek* 13. sz. (1904) s a *Magyar Nyelv* c. folyóirat 1905. évfolyamában. A magyar tájszavak tetemes része össze van gyüjtve *Szinnyei* József Magyar Tájszótárában (1893—1901).

Nyelvkeveredés, l. *Jövevényszók*.

Nyelvkimetszés, középkori büntetés, amelyet súlyos becsületsértés vagy istenkáromlás miatt alkalmaztak. A Ny. utóbb csak jelképessé vált, amennyiben az elitélt nyelvére vasfogót verettek s a hóhérral a városon végigkisértették. A Ny.-t s a nyelvre való fogóverést pénzzel meg lehetett váltani.

Nyelvkincs, l. *Szókincs*.

Nyelvkötés, l. *Hallgatás*.

Nyelvmívelő Társaság, l. *Magyar Nyelvmívelő Társaság*.

Nyelvöltés a lovakon észlelhető s abban áll, hogy az állat használat közben, de gyakran máskor is kilógatja nyelvét. A ló ezt rendszerint rossz szokásból teszi, de némely esetben a nyelvizmok bénasága okozza. E bajon, mely különösen luxuslovak értékét csökkenti, ugy segíthetünk, hogy a nyelvet a zablához kötjük.

Nyelvőr, l. *Magyar Nyelvőr*.

Nyelvrák, l. *Nyelvbetegségek* és *Rák*.

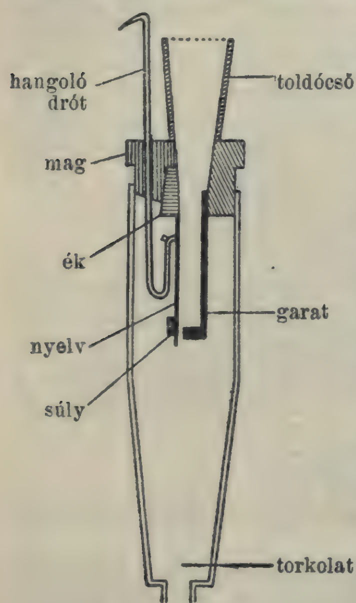
Nyelvre adó kérdés, l. *Feleletet sugalló kérdés*.

Nyelvrokonság, általában jelenti különböző nyelveknek szerkezetbeli hasonlóságát; pl. az indogermán s a sémi nyelvek rokonok annyiban, hogy a szótő belső változásával fejezhetik ki, amit pl. a magyar s a japáni nyelv csak hátuljáruló ragokkal jelöl meg. De szorosabb értelemben a Ny.-on rendszerint nemcsak hasonlóságot, hanem közös eredetet értünk.

A magyar nyelvnek is vannak rokonai, ő is egy nyelvcsaládba tartozik, melynek tagjai közös ere-

detre, egy elképzelhető közös alapnyelvre mennek vissza s ma is rokon vonásokat mutatnak fel. Ezt a tényt már századokkal ezelőtt fölismerték. Mindjárt az első tudós, aki a magyarral is s a finn nyelvvel is megismerkedett, *Fogel* Márton (l. o.) hamburgi orvos, már kétszáz évvel ezelőtt felfedezte, hogy a magyar nyelv szókincse és szervezete rokon a finn és lapp nyelvével. S már száz esztendejénél több, hogy a lapp nyelvre nézve *Sajnovics*, a többi *finn-ugor* nyelvre nézve *Gyarmathi* Sámuel e rokonságot meggyőzőleg bebizonyította. 1848 óta *Hunfalvy* Pál s kivált *Budenz* József és tanítványai a tudománynak teljes világosságát derítették a magyar nyelvrokonság kérdésére. L. még *Indogermánok, Román nyelvek, Nyelvtudomány, Ugor nyelvek.*

Nyelvsíp, 1. a fúvóhangszerek egyik csoportja, melynél a hangszer üregének légoszlopát szabadon lengő nyelvek rezegtetik meg. (L. *Nyelv.*) — 2. Az orgona Ny.-jainál a légoszlop rezgését egyik végén megerősített szabadon lengő rugalmas érclapocska idézi elő. Midőn a fújtatóból kiáradó levegő ezt a nyelvet az ú. n. garathoz szorítja, pillanatra elzárja annak útját, de a nyelv rugalmassága következtében visszapattan egyensúlyi helyzetébe, majd megismétli ugyane kilengéseit. Igy jön létre a légáram gyors egymásutánban bekövetkező megszakadása és ezzel együtt a zenei hang. A rezgések száma, vagyis a hang magassága a nyelv hosszától függ. Rövidített nyelv magasabb hangot ad, hosszabb nyelv mélyebbet. A hangoló drót a nyelv hosszának megváltoztatásával módosítja a Ny. hangmagasságát. Fontos alkotórésze még a Ny.-nak a garat, az ék, a torkolat és a toldócső. (l. az *ábrát).* Utóbbi a Ny.-ok rezonátora, de alakjával és hosszával azok hangmagasságát és szinezetét is képes megváltoztatni. A toldócsőnek sokféle alakja ismeretes, leggyakoribb a fordított gúla, a henger és a tölcsérforma. Rövid, hengeralakú toldócső lágyan búgó, klarinétszerű hangszint kölcsönöz, gúlaalakú keskeny toldócső orrhangú szinezetet (angolkürt, szaxofón), tölcséralakú hosszú toldócső élesebb, oboaszerű hangszint ad, mely annak megnyujtásával trombitaszerű harsogásig is fokozható. Toldócső nélkül gyönge és nyers hangja van a Ny.-nak, intonációja bizonytalan és nehezen szólal meg. Az orgona Ny.-jait l. *Orgona.*

Nyelvsíp.

Nyelvsövény *(septum linguae)*, l. *Nyelv.*

Nyelvszokás, az a szokás, mely szerint valamely képzetet, gondolatot éppen ilyen s nem más formában fejezünk ki szóval vagy írásban. Uralkodó Ny. csak az irodalomra és csak bizonyos területekre szorítkozik; változik mind az egyes vidékek, mind ama szakok szerint, melyeknek szolgálatába a nyelv szegődik. Van tehát állandó Ny. bizonyos időben, rendeknél és osztályoknál, azonkívül még bizonyos íróknál is, sőt, az egyes tudományok- és iparágakhoz kötve, van tudományos és technikus Ny. (műszók). Uralma alól menekülni nehéz, sőt lehetetlen dolog; innen van a következő közmondás: usus est tyrannus (a szokás zsarnok!). Ebből következik azonban az is, hogy hibás állapot, ha a Ny. valahol annyira fölülkerekedik, hogy még a helyes alakokat is képes kiszorítani. L. még *Nyelvhelyesség.*

Nyelvtan, azon szabályoknak foglalatja és tudományos, rendszeres előadása, melyeken valamely nyelvnek beszélése és írása sarkallik. Az általános Ny. a nyelvnek lényegét és legszükségesebb föltételeit, szabályait állítja össze; míg a filozófiai, bölcseleti Ny. az általános tudománynak eredményeit egy rendszeres filozófiai egésszé alakítja; az összehasonlító Ny. különösen a rokon nyelveknek egymáshoz való viszonyát tárgyalja; a speciális Ny. egy bizonyos nyelvnek szabályait állítja föl; a történeti Ny. végre azt mutatja, hogy miképen fejlődött és idomult valamely népnek a nyelve bizonyos idő lefolyása alatt. A Ny. rendszerint 3 részben adja elő a körébe tartozó tárgyat: hangtan, szó- (jelentés- vagy alak-)tan és mondattan.

Nyelvtanitás, l. *Tanítás.*

Nyelvtisztaság, *nyelvtisztítás*, az irodalmi nyelvnek hibáktól, különösen idegenszerüségektől s idegen elemektől ment volta, ill. megmentése. A Ny.-ra való törekvést *purizmusnak* is nevezik, de ezt a nevet rendszerint csak az idegen szók elleni küzdelemre alkalmazzák (különösen a túlzó nyelvtisztításra). Jogos ez a küzdelem, ha hanyagságból, utánzó viszketegből, affektálásból duskálkodnak az idegen szókban. Sokat vitatkoztak a Ny.-ról nálunk a nyelvújítás korában. A német purista törekvések, melyeknek vezére J. H. *Campe* volt (l. o.), nagy visszhangot keltettek nálunk is, hol azonban e törekvések régebbi keletűek.

Nyelvtörténet. A nyelv élete változásban, fejlődésben, szakadatlan enyészetben és tenyészetben áll. Ezt az életet rajzolja meg a Ny., melynek forrásai a *nyelvjárások* és a *rokon nyelvek.* Számtalan esetben cserben hagyna bennünket tudományunk, ha a szónak eredetibb alakját vagy régibb jelentését, vagy az illető szerkezetnek egy eredetibb és világosabb fordulatát meg nem találnók nyelvünknek régi emlékeiben, vagy dialektusaiban, vagy rokonaiban. A hangtan, szófejtés, mondattan fontosabb kérdései nem juthatnak kielégítő megoldáshoz a régi nyelvemlékek meghallgatása nélkül, de sokszor még a legegyszerűbb s legcsekélyebb dolgokban sem igazodhatunk el nálok nélkül.

A magyar nyelvnek nincsenek olyan régi emlékei, mint a németnek, vagy éppen a latinnak, görögnek. Még a magyar kereszténység első két századából sem maradt fönn összefüggő nyelvemlék. Van azonban a XI. és XII. századból számos latin oklevelünk, melyekben igen sok magyar tulajdonnév és köznév fordul elő. Árpád-kori

határleíró oklevelekben számtalanszor találkozunk utak, vizek, fák és más efélék neveivel, melyek vagy pusztán, vagy latin fordításukkal vannak beleszőve a latin szövegbe, ilyenformán: In quadam via vulgariter *Arkusuth* vocata (azaz *árkus út*, árkos út). Fluvius *zuchugo (zuhogó*-nak hivják Háromszékben ma is a patakbeli vizesést). Számos becses adatot szolgáltatnak a latinul írt krónikák is, kivált *Anonymusé*, Béla király névtelen jegyzőjeé, a XIII. sz.-ból s az ú. n. *Váradi Regestrom* szintén a XIII. sz. elejéről, nagyváradi istenitéletek jegyzőkönyve, végre az Árpád-házi királyoktól fönmaradt törvények és szabadalomlevelek. Már ezekben a szétszórt apró maradványokban is nemcsak szókincsünknek találjuk legrégibb példáit, hanem a hangtan és szótan történetéhez is becses adalékokat, de még többet találunk a *Halotti Beszédben* (l. o.), mely első összefüggő nyelvemlékünk. Ezután következnek a *Gyulafehérvári Glosszák*. Ez a nyelvemlékünk a XIV. sz. elején keletkezett s 1898. fedezte fel Varju Elemér a gyulafehérvári püspöki könyvtár egyik latin kódexében. Benne három latin egyházi beszéd vázlata van magyarra lefordítva. Kiadta hasonmással a fölfedező az Akad. Értesítőben (1899). Ezután a *Königsbergi Töredék* (l. o.) következik a XIV. sz. első feléből. Továbbá a *Schlägli* s a *Beszterczei szójegyzék* (l. o.) a XV. sz. elejéről. Legtöbb irott nyelvemlékünk van a kódexek korából, mely körülbelül az 1440 és 1540 közti századot foglalja el s a könyvnyomtatás koráig terjed. A kódexek közül legfontosabbak a XV. sz.-ból az Ehrenfeld-kódex, az összetartozó Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódex, a XVI. sz.-ból a Jordánszky- és Érdy-kódex, a Margit-legenda, az Érsekújvári kódex (l. ezeket külön cikkekben). A magyar nyelvemlékekről legjobb összefoglaló munka, mely az ide vonatkozó többi irodalmat is fölsorolja, *Zolnai* Gyula könyve: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig, 26 hasonmással (Budapest 1894). Ugyanannak rövidített kivonata, de az új anyaggal kipótolva a *Magyar Nyelv* c. folyóirat I. kötetében (1905). A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, amelyet a M. Tud. Akad. megbízásából *Szarvas* Gábor és *Simonyi* Zsigmond szerkesztettek, 1890–93. jelent meg 3 kötetben.

Nyelvtudomány (máskép *nyelvészet, lingvisztika)*, mint rendszeres tudomány egyike a legfiatalabbaknak és csak a XIX. sz. alkotása. Az ókorban inkább egyes nyelvek leírásával (nyelvtannal, grammatikával) foglalkoznak s nem Ny.-nyal. A középkortól egészen az újkorig különösen amaz előítélet szolgált nagy akadályul, mintha a héber nyelv volna a nyelveknek közös anyja. Csak az indek régi szent nyelvének, a *szanszkritnak*, XVIII. sz.-beli fölfedezése és a közeli összefüggésnek földerítése, amelyben ez Európa legtöbb kulturnyelvével áll, adott alkalmat kiterjedtebb nyelvészeti tanulmányokra, melyeknek — mint minden tudománynak — éltető eleme az összehasonlítás. Friedrich Schlegel, Bopp és utódaik kutatása az indogermán nyelvcsaládot állapította meg (l. *Indogermánok)* s a hozzája tartozó nyelvcsoportok grammatikai természetét földerítette. Egyúttal Wilhelm Humboldtnak messzeható kutatásai nagyszerű eredményeket létesítettek távoleső nyelvek terén s a nyelvfilozófiában, másrészt pedig a Grimm- és Dieztől, nálunk pedig Révaitól megalapított nyelvtörténeti irány egyes nyelvek beható vizsgálatát indította meg. Azóta a nyelvészetnek haladása három uralkodó irányában, jelesül mint históriai, összehasonlító és filozófiai mindegyre halad és máris a legszebb eredményeket mutathatja föl. A nyelvhasonlítás vagy összehasonlító Ny. a nyelveknek roppant zavarába, ezen igazán «bábeli nyelvzavarba», rendet és áttekintést hozott, megalkotta a nyelveknek osztályozását és a legfontosabb élő és kihalt nyelveket visszavezette bizonyos számu nyelvcsaládra stb., l. *Nyelvek*. A nyelveknek ezen beosztását genealógiai felosztásnak szokás nevezni, míg ellenben azt a felosztást, amely a nyelveknek grammatikai alkatára vonatkozik: morfológiai felosztásnak nevezzük. Ennek alapján többnyire háromféle nyelvet különböztetnek meg: egytagu (elszigetelő, izoláló) nyelveket, továbbá agglutinálókat v. ragozókat és hajlító nyelveket. (L. *Egytagú nyelvek, Agglutináló nyelvek, Hajlítás.)*

A Ny.-nak módszere újabb fejlődésében többnyire szigoruan tapasztalati és induktiv. Legközelebbi érintkezése (amennyiben irodalmi nyelvekre vonatkozik) a filológiával van; a filozófiára (kivált a lélektanra) nézve különös érdekkel bir a nyelvnek az értelemmel való összefüggése, míg az etnológia a nyelveknek pontos osztályozását sürgeti. A természettudományokkal is összefügg a hangtan által, melynek alapját mindazon körülményeknek pontos megfigyelése képezi, melyek között a hangok képződnek. A Ny.-nak beosztása önként előáll, ama fő alkatrészekhez képest, amelyekből minden nyelv áll. A *hangtan* foglalkozik a hangok kiejtésével s történeti változásaival. A modern Ny.-nak legbiztosabb alapja a hangoknak pontos megfigyelése. Aztán következik a *szótan*, még pedig először a *jelentéstan* (l. *Jelentés*), másodszor az *alaktan*, mely az összetételt, szóképzést és ragozást tárgyalja. A szótanhoz tartozik a *szófejtés* is (l. o.) v. etimológia. Végül ide sorakozik még a mondattan, amely a szavaknak mondatokká való fűzését figyeli meg. A Ny.-nak mindezen ágai először is az indogermán nyelvészetben indultak nagy virágzásnak (l. *Indogermánok)*, de e példát követve más nyelvcsaládok tudományos búvárlata is nagyon föllendült. Az utolsó évtizedekben a hangtan tökéletesítése mellett különösen lélektani alapon fejlődött nagyon a Ny., s mai módszerében nagy szerepük van az analógiás magyarázatoknak (l. *Analógia)*; ebben Steinthal mellett legnagyobb érdemük volt az ú. n. *új-grammatikusoknak* a 70-es, 80-as években.

A *magyar Ny.* eleinte szintén ama hibás irányban haladt, mely a magyar nyelvnek a héberrel való rokonságát igyekezett kimutatni. Erdősi (Sylvester) János a XVI. sz.-ban, továbbá a XVII. sz. nyelvtanítói is egyhangulag pengették a magyar nyelvnek keletiségét, vagyis ami náluk ugyanegy, a héberrel való rokonságát. És csakugyan a héber névmási ragok nyomán ismerték föl az e korbeli magyar nyelvészek a magyar személy- és birtokragoknak névmási eredetét stb. Tüzetesen a nyelvnek anyagára, a szókra alkalmazva, ezen hasonlí-

tást *Otrokocsi Fóris* Ferenc (l. *Fóris*) űzte egykor nagyhírű művében: Origines Hungaricae (Franekerae 1693). Ebben számtalan magyar szót, magát a «magyar» szót is a héberből származtatta. Otrokocsinak külön iskolája támadt, mely a legkalandosabb etimológiákban tetszelegve, egészen a legújabb időkig föntartotta magát. Ide sorozandók *Horvát* István páratlan fantáziával készített történelmi szófejtései s még előbb *Kalmár* György (l. o.) hírhedt Prodromus-a. Ezalatt külföldön fölmerült a finn-magyar rokonság eszméje, tehát az összehasonlító nyelvészetnek a megfelelő nyelvekre való alkalmazása. A XVII. sz.-ban *Fogel* Márton hamburgi orvos, a XVIII. sz.-ban *Strahlenberg* F. J. és *Fischer* J. E. a magyar s a finn-ugor nyelvek rokonságának már sok fontos tényét megállapították. Ily módon már a talaj elő volt készítve és csak alkalom kellett hozzá, hogy valamely született magyar alapos készültséggel dolgozza fel. Ez be is következett akkor, midőn *Sajnovics* János jezsuita mint csillagász bejárta a lappok földét és a lapp nyelv tulajdonságait megfigyelvén, kiadta nagyjelentőségű művét: Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse (Kopenhága 1770). A magyar közönség roppant ellenszenvvel fogadta e művet, de csakhamar következett *Gyarmathi* Sámuel fontos műve: Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammatice demonstrata (Göttingen 1799). Gyarmathi kortársa, *Révai* Miklós (l. o.) volt a történeti módszer fölfedezője és legelső alkalmazója Ny.-unkban, azonban halála után évtizedeken át igen kevés történt a magyar Ny. terén. A negyvenes években a finn Castrén (l. o.) s a magyar Reguly (l. o.) tettek sokat az ural-altáji nyelvek megismerése érdekében s ezáltal közvetve a magyar Ny.-t is előmozdították. Az ötvenes években föllépett *Hunfalvy* Pál s az általa alapított Magyar Nyelvészet c. folyóiratban igen sokat tett a magyar nyelvhasonlítás fölvirágoztatására, főleg mióta Reguly Antal vogul gyüjtéseit földolgozta. Mindjárt Hunfalvy után szintén igen eredményes működést fejtett ki e téren a finn *Donner* Ottó, s különösen a mi *Budenz* Józsefünk (l. o.), kinek magyar-ugor szótára és ugor alaktana az összehasonlító nyelvészet legjelentősebb eseményei közé tartozik. Budenz iskolája és tanítványai, míg egyrészt tovább dolgoztak az összehasonlító Ny.-nak tőle kijelölt feladatain (*Szinnyei* József, *Munkácsi* Bernát, *Halász* Ignác) s maguk is jeles új erőket neveltek e célra (*Gombocz* Zoltán, *Pápay* József, *Beke* Ödön, *Fokos* D.), másrészt a tőle tanult módszerrel főleg *Simonyi* Zsigmond nagyhatású munkássága nyomán szinte megalkották a külön magyar nyelvtörténeti tudományt (*Zolnai* Gyula, *Balassa* József, *Melich* János, *Horger* Antal, *Erdélyi* Lajos, *Kertész* Manó, *Mészöly* Gedeon) és az általános Ny.-t is megszólaltatták újabb irodalmunkban (*Rubinyi* Mózes). V. ö. *Simonyi* Zsigmond, A magyar nyelv (1905); *Rubinyi* Mózes, Általános Ny. (Budapest 1907, Tud. Zsebkönyvtár 192/193. sz.).

Nyelvtudományi Társaság, l. *Magyar Nyelvtudományi Társaság.*

Nyelvújítás, a magyar irodalomban annak a mozgalomnak neve, mely *Kazinczy* és iskolája által került uralomra és melynek nyiltan kimondott célja volt a magyar nyelvet új szók és szólások által szépíteni és gazdagítani. E mozgalom már a XVIII. sz.-ban mutatkozik (*Barczafalvi Szabó Dávidnál* s részben már *Faludinál*), de nagyobb jelentőségre csakis Kazinczy által jutott. Az eleinte módjával kezdődött szóalkotás utóbb valóságos kinövéssé fajult; aki valamely fogalomra nem tudta a megfelelő magyar szót, mindjárt csinált egy újat, nem véve számba a magyaros szóképzés szabályait. A mozgalom mindig nőtt, 1830. az Akadémiában is győzött s legkárosabban hatott a tudományos és hivatalos műnyelvben (e téren hírhedtek *Bugát* Pál alkotásai). A regényekben egész lajstromok jöttek új szavakból, melyekhez kommentár kellett, hogy a közönséges ember megértse. Utoljára annyira kivetkezett a nyelv eredeti formájából, hogy alig lehetett ráismerni, s az idegenszerűségek már a ragozásba és mondatszerkesztésbe (l. *Idegenszerűségek*) is becsúsztak; újdonatúj igealakok stb. keletkeztek, és a nyelv szelleme veszélyes támadásoknak volt kitéve. Ekkor végre magában a Ny. fészkében, az Akadémiában is megtámadták a mozgalmat, az Akadémia a kérdés tárgyalására pályázatot tűzött ki (ebben P. *Thewrewk* Emil a Helyes magyarság elvei c. művével lett nyertes), azonfölül támogatta *Szarvas* Gábort a *Magyar Nyelvőr* megindításában (l. o.). Ez a Ny.-t a leghatalmasabb két fegyverrel: tudománynyal és gúnnyal támadta meg és sikerült is neki a Ny.-nak sok korcsszülöttét kiirtani s legalább jövőre az önkényes szógyártást lehetetlenné tenni. Másrészt tagadhatatlan, hogy a számos műfordítás, amelyben a Ny. legtöbb híve nagy buzgalmat fejtett ki, közvetve előmozdította az ízlés terjedését és közvetetlenül az általános világirodalmi tájékozottságot. V. ö. *Szily* Kálmán, A magyar Ny. szótára (2 köt., 1902, 1909). L. *Simonyi: A magyar nyelv* c. munkájának 215—220 lapjain levő bibliográfiai összeállítást.

Nyelvváltság (*emenda linguae*), előbbi jogunkban a becstelenítésre (dehonestatio) és becsületsértésre megállapított magánbüntetés. A Ny. fő esetei: *a)* jogtalan és hamis panasznak emelése a kir. felségnél vagy más rendes biráknál; büntetése 100 arany forintot tevő 25 gira; *b)* jóhírű és tisztességes állapotú ember ellen ocsmány és becstelen szavaknak használata; büntetése ugyanaz; *c)* széktörés (fractio sedis); *d)* más nemességének konok tagadása; büntetése 200 arany frt. E büntetések onnan vették nevüket, hogy eredetileg a bűnösöknek nyelvüket metszették ki, később az erkölcsök szelidülvén, a nyelvükre vasfogót vetettek, végre (már a XVII. sz.-ban is legtöbbször) pénzbirsággal válthatták meg e büntetést. V. ö. Ügyvédek Lapja (1895, 51. sz.) és Magyar Nyelvőr (1896, 79. old.).

Nyemec (szláv) a. m. néma, így hívták az oroszok a németeket, mert a szláv nyelvet nem értették.

Nyémen, folyó, l. *Niemen.*

Nyemirovics-Dancsenko, *Vaszily Ivanovics,* orosz író, szül. a Kaukázusban 1849 jan. 5. (ónapt. 1848 dec. 24.). Nagy szenvedélye az utazás, s utazásait igen élvezetes úti naplóban írta meg Očerky

cím alatt. 1877—78-ig az orosz-török háborúban, 1905. pedig a japán-orosz háborúban mint harctéri tudósító vett részt. Sok regényt is írt, de azok nem örvendenek olyan népszerűségnek, mint útleírásai. Költeményei, Stihotvorenija, 1892. jelentek meg Szent-Pétervárott.

Nyén (újabban *Keresztvár*, l. o.), község Háromszék vm. sepsi j.-ban, a német lovagrendtől alapított egykori vár (Cruceburg, Kreuzburg) csekély maradványaival.

Nye pozvolam (lengyel), l. *Liberum veto.*

Nyérc (állat), a Menyétfélék (l. o.) családjába tartozó emlősállatnem. Az európai nyest (*Putorius lutreola* L.) termete a vidrára, nagysága, bozontos farka és koponyájának alkotása a görényre emlékeztet. Hossza 50—70 cm., miből a farkára 14—23 cm. jut. Gereznája alul és felül fényes, barna; lábai és farka sötétebbek; felső ajka, orrcsúcsának két oldala, alsó ajka és álla hófehér. Európa északi részein (Skandináviában, Franciaország északnyugati részén, Németországban, Ausztria északi részein, Oroszországban és hazánk északi felföldjén) honos. Főleg a tavak és folyók környékén fordul elő. A szűcsipar részére évenként 30—40,000 db. kerül forgalomba. Az amerikai Ny. (*Putorius vison* Briss), az európai Ny.-nél valamivel nagyobb, színe azonban hasonló. Északamerikában a legészakibb tájaktól Kaliforniáig honos. Életmódja az európai Ny.-ével egyezik meg. Bundája nagyon értékes; évenként kb. 600.000 db. kerül forgalomba. Fogságban könnyen megszelidül. Tenyésztés céljából az Egyesült-Államokban mintegy 100 farmot létesítettek. Az eladásra szánt állatokat nov.—dec. ölik meg.

Nyercze, kisk. Kolozs vm. hidalmási j.-ban, (1910) 465 oláh lak.; u. p. Középlak, u. t. Magyarzsombor.

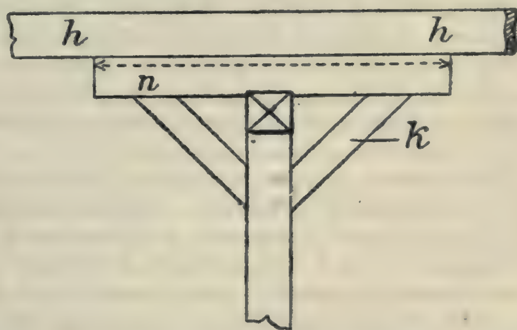
Nyereg, 1. a lóra vagy más hátas állat hátára erősített készülék, amely az ülést biztosabbá és kényelmesebbé teszi. A Ny. eredetéről semmi bizonyosat nem tudunk. Első nyomait Ázsiában találjuk meg. A kujundzsii faragványokon a keleti népek mostani nyergéhez hasonló nyergeket láthatunk, amelyeken azonban még kengyel nincs. Jelenleg a Ny.-nek következő nemei vannak használatban: a *német* vagy *iskola-Ny.*, amelyen elül és hátul 3—4 hüvelyknyi kolbászszerű párnázat van s bőrrel — gyakran szarvasbőrrel — van bevonva. Előnye, hogy benne a lovas igen erősen és biztosan ül s a nélkül, hogy feszélyezve volna. Katonai használatra azért nem alkalmas, mert könnyen romlik. A *francia Ny.* hasonló az előbbihez, csakhogy hátul nincs párnázata. Az *angol Ny.*, amelyet mai napság minden úrlovas használ, alkatára nézve nagyjában hasonlít a német Ny.-hez, csakhogy párnázata nincs és disznóbőrrel van bevonva; ez minden Ny. között a legkönnyebb, de csak jó lovasnak való, mert minden Ny. között legkevésbbé kölcsönöz biztosságot az ülésnek. A *magyar Ny.* (ném. *Ungarischer* v. *Bock-Sattel*) a német és angol nyeregtől abban különbözik, hogy elül is, hátul is kápája van, melyek nemcsak a lovas ülésének szilárdítására szolgálnak, de a lovas málhájának oly módon való felcsatolását is lehetővé teszik, mellyel a ló legkényelmesebben viheti a málhát. A Ny. továbbá nincsen kipárnázva, hanem a párnák helyett összehajtott pokrócot tesznek a nyereg alá, amely eljárásnak az az előnye, hogy bármily viszonyok között történő lenyergelés után a lovat mindig rögtön a pokróccal le lehet takarni s a gyors romlásnak alávetett párnázat mellőzésével a ló háta feltörésének fő okozója eltávolíttatott. Továbbá előnye az, hogy könnyebben ki is javítható, mint a német vagy angol nyereg. A Ny. hátracsúszását a *szügyelő*, az előrecsúszását pedig a *farmatring* akadályozza meg. Nyeregtakaróul prémes bőrt használnak. A magyar Ny. katonai célokra a legalkalmasabb, mert ha jól illik a lóhoz, nem töri fel a hátát, gyakran még hanyag ülés mellett sem; az idő viszontagságait jól állja s ha egyes részei eltörnek, könnyebben lehet pótolni, mint más nyergeknél.

2. *Ny.*, a fizikai földrajzban valamely hegy gerincén levő horpadás neve, amely nagyjában nyereghez hasonlít.

3. *Ny.* a *hangszereken*, l. *Hegedüláb.*

Nyeregalatti kipállás, a nyeregtájék bőrében a szőrtüszők és faggyúmirigyek gyuladása folytán keletkezett fájdalmas, göbös kiütés, melynek folyamán a göböcskék helyén a szőröket összetapasztó pörkök és azok leválása után 2—3 hétig látható kopasz foltok keletkeznek. Oka a megizzadt bőrnek tartós dörzsölése a nyeregtakaró által. Kizárólag a nyári időben és különösen katonalovakon fordul elő, hosszas menetelések után. Jelentősége abban áll, hogy egész lovascsapatok harcképességét csökkentheti néhány nap tartamára. Felmelegedő vagy fertőtlenítő borogatásokkal, illetve bedörzsölésekkel és pihentetéssel a ló munkaképessége hamarosan helyreállítható. Szükség esetén az enyhébben beteg lovak használhatók nyereg alatt, de ilyenkor gondoskodni kell a bőr dörzsölésének elhárításáról a nyeregtakarónak előbbre, a mar felé helyezésével, bezsírozásával vagy a bőrrel érintkező részének viaszos vagy gummivászonnal való bevonásával.

Nyeregfa (l. az *ábrát*), rövid gerenda *(n)*, melyet az ácsmunkában a végeikkel illesztett ge-

rendák *(h)* alá fektetünk, a jobb felfekvés végett. A könyökfák *(k)* a Ny. merevítésére szolgálnak.

Nyeregfedél, l. *Fedél.*

Nyeregfejű hal, l. *Sárkányfejű halak.*

Nyeregfejűség (gör. *klinokefália*) oly koponyaalakot jelent, melynél a koponyatetőn a koszorúvarrat (sutura coronalis) táján nyeregszerű

behorpadás van. Oka idő előtti varratösszeforradás.

Nyeregkagyló (*Anomia ephippium* L., állat), az Osztriga-félék családjába tartozó kagylófaj. Hossza 3 cm.; a Földközi-tengerben gyakori. Ny.-nak nevezik az ugyanezen családba tartozó *Placuna sella* (Gm.) Lam. nevű kagylót is. Utóbbinak hossza 10—13 cm., az Indiai-óceánban honos.

Nyereglap-bélés, a nyereglap alakjának megfelelően 1·2 cm. vastag fehér gyapju-nemezből készül. Célja, hogy nagyobb meneteken, különösen háborúban, amikor a lovak lesoványodnak, a bordák feltörését megakadályozza. A Ny.-en elül félkerek, hátul hosszukásan elkerekített barna tercbőr-saru van, ezekbe tolják a nyereglapot, úgy aztán nem a farész fekszik a lovon, hanem a nemezbélés.

Nyeregsík, a nyeregfedelet (l. *Fedél)* alkotó egyik fedélsík.

Nyeregszerszám, a lovaglásra használt ló szereléke. A katonaságnál ide számítják a nyerget, a nyeregtakarót, a nyereglap-bélést, pokrócot, felső és alsó hevedert, a kengyelszíjpárt, a kengyelpárt, a málhaszíjakat, patkóstáskát és szügyelőt.

Nyeregtakaró, l. *Csótár*.

Nyeregtörés, a mar v. a hát bőrének és az alatta levő szöveteknek a nyereg nyomása v. dörzsölése okozta zúzódása. Oka lehet a nyeregtámla hibás állása és párnázása, a nyereg laza felerősítése, a takaró ráncosodása és merevsége, a nyereg túlságos v. egyenlőtlen megterhelése. Elősegíti a Ny. kifejlődését a ló lesoványodása, mellkasának lapos alakulása, marjának alacsony v. túlmagas volta. A Ny. gyakori a lovakon háborúban v. hadgyakorlatok idejében. $^1/_2$—1 óra mulva a lenyergelés után a nyeregtájékon meleg, fájdalmas, tésztás v. hullámzó duzzanat jelentkezik, bőrelhalás esetén a szőrök kuszáltak, fénytelenek és a bőr száraz, fonnyadt, esetleg levált és helyén piros, nedvező anyaghiány maradt. A bőrelhalás különösen a gerincélen gyakori, ahol a csontot csak kevés lágy rész fedi. A duzzanat Priessnitz-féle borogatás, egyenletes gyönge nyomás és masszálás alkalmazására 2—14 nap alatt elmúlik, az esetleges anyaghiány pedig fertőtlenítő kötés alatt 2—4 hét alatt begyógyul. Ha a ló pihentetése lehetetlen, a nyereg és a takaró megfelelő részét ki kell vágni és a takaró alá megfelelő kivágással ellátott nemez- v. szalmabetét erősítendő. Elhanyagolt esetekben a lágy részek genyes gyuladása és elhalása a csontokra is átterjedhet. Ilyenkor csak az operáció segít.

Nyeremény, a javak neve akkor, ha nem gazdasági tevékenység folytán, hanem szerencsejáték által jutnak valakinek a birtokába. A Ny. fontosabb formái a sorsjátéknál, a lóversenynél, a szerencsejátékoknál, a fogadásoknál és a tőzsdei különbözeti ügyleteknél fordulnak elő. A nyereség ellenben mindig termelő foglalkozás mellett fordul elő.

Nyereményadó alá tartoznak: 1. a jótékony célokra rendezett állami sorsjátékok sorsjegyeire eső nyeremények; 2. azok az engedélyek, amelyeket a pénzügyi hatóságok ingóságok kisorsolására magánfeleknek adnak. Az 1879. XLIX. t.-c. értelmében az adó kulcsa: a jótékonycélú állami sorsjátékoknál a nyereményösszegnek 10%-a, a magánsorsjátékoknál pedig a játéktervben foglalt összegnek 10%-a. A jótékonycélú állami sorsjáték sorsjegyeire eső nyeremények után a nyereményadón kívül a nyeremény összegétől a betét, vagyis a sorsjegy névértékének levonásával még külön 10%, a kisorsolási engedélyek után pedig játékdíj címén a játéktervben foglalt összeg 10%-a is fizetendő. A sorsjegykölcsönök nincsenek nyereményadóval terhelve, azonban a nyereménykötelezvényekre eső nyeremények után 10% illetéket kell fizetni. A Ny. fizetésére köteles: *a)* a nyeremények után kifizetésök alkalmával a sorsjegy átadója; *b)* a kisorsolási engedélyek után az engedélyokmány átvétele előtt az engedélyt nyert fél. Ny. alá nem tartoznak: *a)* a nyertes fél által fel nem vett nyeremények; *b)* jótékony célú állami sorsjátékoknak el nem kelt sorsjegyeire eső nyeremények; *c)* a kincstári osztálysorsjáték nyereményei. A pénzügyminiszter a jótékony vagy közhasznú célokra rendezendő sorsolások engedélyezéseért járó játékdíjat és Ny.-t mérsékelheti v. el is engedheti. Aki engedély nélkül ingóságokat kisorsol, vagy kisorsolásukat megkisérli, büntetésképen a Ny. 2—4-szeres összegét fizeti.

Nyereményjegy. Azokhoz a sorsjegyekhez, melyeknek külön törlesztő- és külön nyereményhúzásuk van, két függelék van csatolva, a törlesztő jegy és a Ny. Ha a sorsjegyet a törlesztőhúzáson kihúzták, akkor a törlesztőjegyet levágják és a sorsjegy tulajdonosa a Ny. alapján játszik tovább a következő húzásokon. Némely sorsjegynél a törlesztőhúzáson való kisorsolás alkalmából az egész sorsjegyet be kell szolgáltatni s helyette kap a tulajdonos egy Ny.-et.

Nyereménykölcsön v. *sorsjegykölcsön* az olyan kölcsönügylet, amelyet egyes államok, köz- v. magántestületek és intézetek visszafizetés kötelezettsége mellett kötnek akként, hogy a kibocsátandó kötvények alapján hitelezőiknek a felvett kölcsön használata fejében terv szerint kisorsolandó nyereményeket igérnek. A Ny. felvétele kötvények kibocsátása útján történik, e kötvényeket v. nyereménykötvényeknek, v. sorsjegyeknek, v. nyereménysorsjegyeknek nevezik s ezeken ki van tüntetve a kölcsönösszeg visszafizetésének és a nyeremények elosztásának módja. A Ny.-nél a tőkeösszeg meghatározott időben visszafizetendő ugyan és pedig rendesen a névérték szerint, kamatok azonban v. egyáltalában nem, v. csak kis mérvben fizettetnek. Az így megtakarított évi kamatjárulék azonban nyeremények képzésére fordíttatik. A nyereménykötvényeket rendesen sorozatszámmal és folyószámmal látják el s a törlesztés idejét és a rájuk eső nyereményeket sorshúzás útján állapítják meg. A Ny. előnyei közé tartozik, hogy rendszerint könnyen helyezhető el, ami főleg csekély hitelű államokban nagyfontosságú. Ellene szól azonban, hogy felkeltik a játékszenvedélyt s a munkakedvet és takarékosságot lohasztják. A hátrányok kisebbek a kamatozó Ny.-nél, mert a hitelezők az évi kamatjárulékukat folytonosan élvezik s csak a megtakarított kisebb összegű kamatok fordíttatnak nyereményekre. A nagyobb

kölcsönök leginkább ebben az alakzatban köttetnek. A legfontosabb magyar Ny.-ök a következők: magyar királyi Ny., tiszai és szegedi Ny., Magyar jelzáloghitelbank konverzionális Ny.-e, Bazilika sorsjegykölcsön, budavárosi sorsjegykölcsön, Jószív-egyesületi sorsjegykölcsön, Magyar vöröskereszt-sorsjegykölcsön, Pesti hazai takarékpénztári sorsjegykölcsön stb.

Nyereménykötvény, l. *Nyereménykölcsön.*

Nyereménytartalék, l. *Biztosítás.*

Nyereség, az ügyletből folyó jövedelem a ráfordított kiadás levonásával (felesleg).

Nyereségben való részesedés *(haszonrészesedés, munkásosztalék,* ném. *Gewinnbeteiligung,* franc. *participation aux bénéfices,* ang. *profit-sharing).* A gazdasági vállalkozás nyereségéből a tulajdonképeni vállalkozón kívül különböző gazdasági feltételek mellett és jogi formák között más is részesedhetik. A Ny. gyakran a vállalkozáshoz tőkével való hozzájáruláson alapul. De a munkának is lehet Ny.-t biztosítani, mely esetben rendesen az alkalmazottak fizetésének sajátos módjáról van szó. A Ny. középhelyet foglal el a termelő egyesülés (szövetkezet) és a közönséges bérfizetés közt. Nem tartozik ide az ú. n. tantième (l. o.). A Ny. az általánosan divó munkabérrendszerek és szerződések árnyékoldalainak enyhítését célozza. Igyekszik kiküszöbölni vagy enyhíteni a munkaadó és munkás közti érdekellentétet és ezzel szociálpolitikai hivatást teljesíteni. A Ny. vagy évvégi készpénzkifizetésben történik, vagy az üzleti tőkében való részvételre fordíttatik. Bár némely helyen szép eredményt értek el vele, nagyobb elterjedést nem nyert. Az egész világon mindössze kb. 300 vállalat próbálkozott huzamosabban vele. Előnyei: a munkásság állandósítása, takarékosságra szorítása. Ellenzői felhozzák ellene az elmaradó Ny. által előidézett zavarokat, az üzleti titkok elárulásának hátrányait, a munkás önállóságának elveszését. A Ny. hívei 1900-ban kongresszust tartottak. Amerikában, Franciaországban egyesületek alakultak terjesztésére. L. még *Abbe* (Ernst) és *Vagyonrészesedés.*

Irodalom. A Ny. németországi állapotáról beszámol a Böhmert-féle Arbeiterfreund, a francia és egyéb Ny.-ről az 1879 óta évenkint megjelenő párisi Bulletin de la participation des bénéfices. V. ö. Handwörterbuch d. Staatswissenschaften 3. kiad. Gewinnbeteiligung alatt, továbbá: Freese, Gewinnbeteiligung der Angestellten, Gotha 1905; Gilman, Profit-sharing, New York, 2. kiad. 1900; részben ennek nyomán: Katscher, Gewinnbeteiligung, Leipzig 1904; Somogyi, A munkásosztalék, Budapest 1894; Stiel, Gewinnbeteiligung der Arbeiter, Dresden 1905.

Nyereség- és veszteségszámla. A könyvelésnek nemcsak az a célja, hogy a mindenkori vagyoni állapotot mutassa ki, hanem az is, hogy az üzlet költségeit és jövedelmeit azok forrásai szerint tüntesse fel és így tájékozódást nyujtson a vállalat jövedelmezőségére nézve. E célból a kettős könyvvitelben külön-külön számlák szerepelnek az egyes jövedelmi források, illetőleg költségfajok számára, melyek végeredményeit az üzleti időszak végén az ú. n. Ny.-án (más szóval: eredményszámla) foglalják össze. A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok a vagyonállapotot feltüntető mérlegen kívül a Ny.-t is közzéteszik évi jelentéseikben. L. még *Mérleg.*

Nyereségfelosztási indítvány. A részvénytársaságok és szövetkezetek évi közgyűléseik alkalmából állapítják meg a mérleg és a veszteség-nyereség kimutatás alapján az elmult üzleti év nyereségét, aminek tudomásulvétele után az igazgatóság a felügyelő-bizottság hozzájárulásával indítványt terjeszt a közgyűlés elé a nyereség felosztása iránt. A nyereséget rendesen a következő célokra használják: 1. osztalékra; 2. kedvezőbb években felülosztalékra (superdividenda); 3. általános és különös rendeltetésű tartalékok képzésére; 4. alapítványokra (segély- vagy nyugdíjalap); 5. jótékony célra; 6. igazgatósági tantiémekre és hivatalnoki remunerációkra; 7. a következő év nyereségének kiegészítésére.

Nyereségmegosztás. A társas vállalatok közös haszonra alakulván meg, a tagok közötti megállapodások legfontosabbika az elérendő haszon felosztása és annak felhasználása. A K. T. a társas vállalatok tagjainak egymás közötti jogviszonyára nézve a társasági szerződést jelöli meg mérvadónak s így általános szabály a Ny.-ra nézve nem állapítható meg. A Ny.-ra vonatkozó megállapodásoknál a következőkre kell figyelemmel lenni: 1. miképen állapítandó meg a felosztandó tiszta nyereség (tőkekamat tekintetbe vétele, a tagokat esetleg megillető jutalékok, engedélyezett költségek stb.); 2. mily arányban osztandó fel a tiszta haszon (fejenkint, a betétek arányában stb.); 3. miképen vehető fel a haszon (évközi kivételek, utólagos felosztás, tőkéhez csatolás stb.).

Nyereségrészesedéssel kötött életbiztosítás, l. *Biztosítás.*

Nyereségvágy a cselekvést irányító akaratnak az a vonása, melyet az anyagi-gazdasági előnyre való törekvés jellemez. Ny.-ból elkövetett bűncselekmények azok, amelyeknek elkövetésében a tettest vagyoni haszon szerzésének célja vezeti. Ilyenek különösen a vagyon elleni bűncselekmények, mint a lopás, sikkasztás, rablás; de más bűncselekmények is elkövethetők Ny.-ból, amely esetben e jelleghez a törvény többször különös következményeket fűz (pl. a Ny.-ból elkövetett bűntett miatt elitélt nem lehet végrendeleti tanú: 1876. XVI. t.-c. 2. §; nem lehet állami vagy törvényhatósági tisztviselő: 1883. I. t.-c. 1. §. b) pont; nem lehet főrendiházi tag: 1885. VII. t.-c. 10. §. *d)* pont). A *nyerészkedési célzat (animus lucri)* számos büntető cselekménynél mint lényeges tényálladéki elem, vagy mint súlyosabb büntetést maga után vonó minősítő körülmény szerepel. Igy pl. csalásnál a nyerészkedési célzat lényeges kellék, melynek hiányában csalásról szó nem lehet. A közokirathamisítás, a gyermekrablás, a magzatelhajtás s más bűncselekmények viszont súlyosabb büntetés alá esnek, ha a tettest nyereségvágy vezérelte.

Nyéresháza, kisk. Máramaros vm. taraczvizi j.-ban, (1910) 1586 rutén, német és magyar lak., vasútállomás, postahivatal; u. t. Taraczköz.

Nyerészkedési célzat, l. *Nyereségvágy.*

Nyeretlen (ang. *maiden)* az a ló, mely még nyilvános versenyt nem nyert. Magántétverse-

nyek győztesei a nyilvános versenyekben még Ny.-eknek számítanak.

Nyergelés, a nyeregnek a lóra való helyezése és erősítése. A katonanyereg a hatszorosan összehajtott pokróc tetejébe jön és az alsó hevederrel erősítik a lóhoz. Ennél arra kell ügyelni, hogy a lópokróc helyéből ki ne mozduljon és ráncokat ne vessen. A nyereg úgy tétessék a lóra, hogy se a hátulját, se az elejét ne nyomja jobban a teher és ne feszélyezze a vállizmok mozgását s a heveder ne szorítsa az ú. n. félbordákat, tehát a nyeregnek a ló közepe felett kell feküdni, az pedig körülbelül a 12. és 13. gerinc-csigolya között van. A Ny.-nek tulajdonképeni helye ott van, ahová a lóhoz illő nyereg akkor, amikor a lónak nincs nagy hasa, lovaglás után csúszik. Az iskola-, francia és angol nyergek alá rendesen nem pokrócot, hanem nemez vagy bőr izzasztót tesznek.

Nyergelő v. *nyergelőhely* (ang. *paddock)*, a versenytérnek az a része, melyen a versenyben részvételre szánt lovakat fölnyergelik. Ahol ez történik, oda idegennek bemennie nem szabad, de ezek a Ny.-állások (boxok) rendszerint nyitottak, úgy hogy a nyergelés kívülről végignézhető. A fölnyergelt lovakat nálunk, mielőtt a zsokék nyeregbe szállnak, a nyergelőhely körülkerített részén versenybeli számaikkal ellátva körülvezetik, hogy verseny előtt mindenki megtekinthesse őket.

Nyerges, eredetileg az az iparos, aki nyerget készített. Később ez mindenféle bőrmunkát, majd kárpitosmunkát végezett, miért is Magyarországon a céhrendszerben mint nyerges és kárpitos szerepelt. A népszámlálás egybe veszi a rokon szíjgyártóval és a tarisznyakészítővel. Az 1910-iki népszámlálás szerint Magyarországon volt szíjgyártó és nyerges önálló férfi 2605, nő 41, ezek segédszemélyzete 3030 férfi és 25 nő; összesen tehát 5701.

Nyerges, a kocsi elé fogott 4 ló közül a rúd baloldalán járó ló a Ny., mert ezen ül a kocsis a gazdasági munkáknál, pl. boronálásnál, s az ágyus fogatnál a katona. Előtte jár a *gyeplős*. A rúd jobboldalán jár a *rudas* s előtte az *ostorhegyes*. A két első lovat *kisefásnak* is nevezik. Ötös befogásnál az ostorhegyes mellett jár a *láncos* ló. L. még *Hátasló*.

Nyerges *Ádám*, nyomdász, lásd *Kapronczai Nyerges*.

Nyergesbőr *(blankbőr)*, igen kitünő minőségű, elegáns kikészítésű oly bőr, melyből a lószerszámokat csinálják. Ilyen bőrhöz tehát igen jó minőségű nyers bőröket választanak ki, melyek súlya 28—32 kg.

Nyerges gólyák *(Mycteria*, állat), a Gólyaalakúak rendjének egyik neme. Jellemző reájuk: a nyúlánk test, a hosszú, karcsú nyak, a hosszú, oldalt lapított és kissé felvetett hegyű csőr; a hosszuszárú, de rövidujjú láb. Három faja ismert, egy Közép-Amerikában, egy Indiában és egy Afrikában. Az utóbbi az afrikai jabirú, l. *Mycteria senegalensis*.

Nyerges kocsi, nehéz várlövegcsövek szállítására szolgáló szerkezet, amely négy alacsony és erős keréken jár. A két tengelyt nyujtó köti össze. A kocsi hosszában két gerenda fekszik, amelyekre a tengelyek felett két, a közepén mélyebbre faragott és nyeregnek nevezett erős talp van helyezve. E nyergek mélyedésébe teszik a lövegtalpból kiemelt csövet.

Nyerges tető v. *nyeregfedél*, l. *Fedél*.

Nyergesújfalu (Sattel-Neudorf), nagyk. Esztergom vmegye esztergomi j.-ban, a Duna mellett, (1910) 2736 magyar és német lak., vasúti és gőzhajóállomással, posta- és távíróhivatallal és telefonállomással. Nagy iparvállalatai (cementgyár 350, eternitpalagyár 150 munkással) vannak, márványkőbányái és kőfaragóipara is jelentékenyek. Schönwiesner szerint e helyen feküdt a rómaiak Villa Curtia nevű városa s valóban határában számos római régiség található. E helység mellett emelkedő sziklás hegyen régi vár nyomai látszanak, mely romokra a kurucok 1706. fellegvárat építettek, de Pálffy János és Stahremberg Guidó bevették azt és az egész őrző sereg lekaszaboltatott.

Nyermegy, község, l. *Nermegy*.

Nyerő, nagyk. Torontál vm. nagyszentmiklósi j.-ban, (1910) 1460 oláh és német lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nyerőjóslat, l. *Tip*.

Nyerőnek jelentés. Ha valamely lóversenyben egy tulajdonosnak több lova indul, ezek közül egyet szabad nyerőnek jelenteni. Ez a bejelentés jogot ad arra, hogy ugyanannak a tulajdonosnak többi lovát a nyerőnek jelentett ló javára visszafogás által a győzelemben megakadályozni lehessen. A Ny. rendszerint kétféle célt szokott szolgálni; v. azért történik, mert a tulajdonos indított lovai közül azt fogadta, amelyet nyerőnek bejelent, vagy pedig azért, mert a tulajdonos az egy versenyben indított több ló közül egyiket vagy másikat, még pedig nem a nyerőnek jelentett lovát, meg akarja kímélni a győzelemmel későbbi versenyekben járó túlsúlytól. Az utóbbi esetben sokszor a rosszabb esélyű lovat jelentik nyerőnek. A Ny. csak verseny előtt, mázsáláskor történhetik és a közönségnek a jelzőtáblán azonnal tudtára adandó.

Nyerőpont a versenypályának az a pontja, melyen a verseny véget ér. Lóversenyen az a ló győz, mely a Ny.-nál akár csak egy rövid fejhosszal is megelőzi versenytársait. A budapesti lóversenypályán két Ny. van. Egyik az első, a másik a második hely tribünje előtt. Az utóbbinál csak az 1500 m.-es versenyek Ny.-ja v. célpontja van.

Nyers, az el nem készített, azaz sem sült, sem főzött ételek jelzője, úgyszintén Ny. a még nedves fa, bőr, valamint az iparilag fel nem dolgozott anyag, ú. m. vas, kő, stb., nemkülönben az ú. n. Ny. termények: búza, zab, kukorica, rozs, árpa, komló, mák, szilva stb. Ny.-nek mondják még annak az embernek modorát, aki durva, faragatlan. Ny.-nek nevezzük az egészen fiatal, csak egy forráson keresztül ment bort is.

Nyersanyag. A kereskedelemben és iparban mindazokat az anyagokat nevezik Ny.-nak, melyek valamely gyártási művelet által feldolgoztatnak. Igy a fonalgyártásnál Ny. a gyapot v. a gyapjú, a szövetgyártásnál a fonál, a szabóiparban

a szövet stb. A Ny. kifejezés helyett a gyáripar sokszor a «főanyag» kifejezést használja, megkülönböztetésül a segédanyagok, tüzelőanyagok stb.-vel szemben. Egy bútorgyárban Ny.-nak csak a fát nevezik, míg a veretekhez szükséges réz, a díszítéshez szükséges üveg, bőr stb. — bár alapjában véve ezek is Ny.-ok — segédanyagoknak neveztetnek. Az ú. n. félgyártmányokkal szemben Ny.-nak nevezik mindazokat az anyagokat, melyek egy bizonyos gyári üzemben még nem kerültek a gyártási műveletek alá.

Nyersanyag-adó a fogyasztási adó alá eső némely adóköteles tárgynál nyer alkalmazást, a midőn a termelőt arra kötelezik, hogy az adót még a kész cikkek előállítása előtt a felhasználandó nyersanyag súlya vagy terjedelme alapján rója le. A termelő a fizetett adót a kész cikkek árának megfelelő megszabása által a fogyasztóra hárítja át. Előfordul különösen a sör, a cukor és a dohány megadóztatásánál. Nagy előnye, hogy a termelést nem zavarja, a termelőt a technikai előállítás tökéletesítésére serkenti s a pénzügyi ellenőrzést tisztán csak a gyár szinhelyére szállított anyag mennyiségének ellenőrzésére kötelezi. Ellenben hátránya, hogy a nyersanyag minőségére nincs tekintettel s hogy a kisebb gyárosokat, kik a technikai haladással nem képesek úgy lépést tartani, mint a nagy gyárosok, aránytalanul sujtja. Ny.-val találkozunk a Németbirodalom államaiban (Bajorország, Baden, Württemberg stb.), a dohánylevelekre nézve vám alakjában, Franciaországban stb. L. még *Gyártmányadó.*

Nyersanyagbeszerző szövetkezet. A kisiparosok olyan szövetkezete, mely a nagyiparosokkal szemben való versenyképességük fejlesztésére alakul olykép, hogy nagyban vásárolja a nyers- és segédanyagokat, melyekre a kisiparosnak szüksége van és azt haszon nélkül igen kedvező fizetési feltételekkel, csupán a beszerzési költségeknek megtérítésével adja el tetszőleges menynyiségben a kisiparosoknak. Ezáltal a kisiparos is csaknem oly olcsón jut az anyagokhoz, mint a nagy tőkével rendelkező nagyiparos s így a kész iparcikk árában sem fog mutatkozni jelentős különbség.

Nyersanyag-főkönyv a gyári számvitelben az a könyv, melyben a nyersanyagok nemek és fajok szerint csoportosítva tartatnak nyilván oly célból, hogy minden egyes anyagra nézve bármikor megállapítható legyen a forgalom és a készlet.

Nyershozadék, l. *Hozadék.*

Nyersmérleg, másként *bruttó-mérleg, próbamérleg, forgalmi mérleg* v. *főkönyvi kivonat.* Amint e legutóbbi elnevezés mutatja, a Ny. a könyvvitelben nem egyéb, mint a főkönyvnek kivonata. E kivonat magában foglalja a főkönyv összes számláinak forgalmi összegeit, vagyis egy bizonyos időszakra nézve (hónap, negyedév, félév v. év) a főkönyvben elkönyvelt összes adatoknak számlák szerint csoportosított összes tételeit. Mivel pedig a kettős könyvvitel rendszere alapján minden üzleteset úgy könyveltetik el, hogy ugyanakkora mennyiségnek kell előfordulni a számlák bal- és jobboldalán, a Ny. összeadásával, ha a tartozik összege megegyezik a követel oldal összegével, meggyőződést szerezhetünk a könyvelés számszerű helyességéről. Mivel a Ny. a főkönyv összes adatait tartalmazza, hónapról hónapra tájékozódást nyujt az üzlet vagyoni állapotáról, anélkül, hogy belőle a valóságos vagyoni állapot felvételével végleges mérleg készülne. Innen ered neve: Ny. vagy próbamérleg.

Nyersolaj-mótorok alatt azokat a belső égés folytán nyert kalorikus erővel dolgozó hajtógépeket értjük, melyeknek hajtóerejét a nyers petroleum könnyebben párolgó alkatrészeinek kiválasztása után visszamaradt nehezebben párolgó részeinek elégetéséből nyerjük.

Nyers súly *(ötvénysúly),* az érmek teljes súlya, tehát az éremben foglalt nemes fémnek (arany, ezüst) és a hozzáadott pótlósúlynak (réz) együttes súlya. L. *Érmeügy.*

Nyerstermék a mezőgazdaságban és bányászatban az a termény, melyet az emberi munka az anyag állagának megváltoztatása nélkül egyszerüen átvesz a természettől (gabonanemüek. hüvelyesek, ércek stb.) A gyáriparban Ny.-nek azt a produktumot nevezik, mely már a gyári gépműveleteken keresztülhaladva, lényegében elkészült, de még néhány, többnyire kézi művelettel végzendő javítás ill. tökéletesítés után lesz csak kész termék, mely forgalomba jöhet.

Nyeselék, l. *Ágnyesés.*

Nyeselő üzemmód a. m. *nyeső üzem* (l. o.).

Nyesés, a fák és cserjék fölösleges hajtásainak eltávolítása vagy megkurtítása oly célból, hogy azoknak tetszetősebb vagy alkalmasabb alakot adjunk, a növekedést szabályozzuk, a virágzást és a termékenységet előmozdítsuk és fentartsuk. Van kétféle Ny.: a nyugalmi időszaki (tavaszi és őszi), továbbá a növekedési időszaki (nyári). A nyári Ny. június-júliusra, a második augusztusra v. szeptemberre esik. A tavaszi és őszi Ny. főkép arra való, hogy a fának megfelelő alakot adjunk s a termést és a növekedést szabályozzuk; a rendes fákról ilyenkor csak az egy éves vesszőt távolítjuk el. A Ny.-nél tekintettel kell lennünk arra, hogy a fa új hézagokat ne kapjon, s hogy a meglevő hézagokat új hajtások kitöltsék. E célból gyakran a gallyakat egészen az öreg fáig le kell vágni, hogy új hajtások keletkezzenek (ifjítás). A júniusra és júliusra eső nyári Ny. a tavaszi Ny. kiegészítéseül szolgál s csak az itt-ott mutatkozó hiányok pótlására való. A második nyári Ny.-t a csonthéjas maguakon, különösen az őszibarackfákon aug. elején, a lágymaguakon pedig később kezdjük; ennek célja a következő évi termést adó rügyek fejlődésének előmozdítása (nyári csipkedő metszés v. pincirozás).

Nyeső, 2—3 m. hosszú rúdra erősített sarló, mellyel a nádasokban a csapásokat tisztogatják, olyanformán, hogy az őket felverő nádat, kákát és egyéb növényeket a víz alatt levágják.

Nyeső üzem. A sarjerdőnek olyan alakja, melynél a gazdasági cél nem a faválasztékok, hanem fonóvessző és lombtakarmány nyerése. A Ny.-ben kezelt erdő fái egymástól oly távolságban szoktak telepítve lenni, hogy egészen szabadon fejleszthessék koronáikat. A vágásfor-

duló 3—6 év s ehhez képest az egész terület is 3—6 egyenlő részre van felosztva, melyekből évenként egy rész olyformán kerül kihasználásra, hogy az ezen álló fák ágainak egy részét, rendesen legfeljebb felét, kacorral v. ágfejszével töből lenyesik s az így nyert ágakat fonóvesszőnek, illetve a lombot lombtakarmánynak felhasználják. Minden egyes rész 3—6 év mulva ismét nyesés alá kerül. A nyesésnél a törzs maga érintetlenül marad s csak a végső használat alkalmával döntik le. Különösen alkalmasak ilyen gazdálkodási módra a tölgy, kőris, juharok, szil, de kiváltképen az éger és jegenyenyár. Lombtakarmány szempontjából legkedveltebb, de legalkalmasabb is a kőris. Csak erőteljes lapályi talajon űzhető Ny.

Nyest *(Mustela foina* Erxleb., állat), a Menyétfélék családjába tartozó emlősfaj. Szürkésbarna, vereses, a piheszőrök fehérek, torkán fehér foltja van, amely mindig kisebb, mint a nyusztnál. Hossza 40—50 cm., farkhossza 15—20 cm. Európát és Nyugat-Ázsiát lakja. Hazánkban mindenütt előfordul, de a nyusztnál kevésbbé gyakori. Leginkább házak közelében, pajtákban, istállókban, valamint fa- és kőrakásokban tartózkodik s a tyúkok és galambok nagy ellensége. Káros és vérengző. Nemcsak éhségből pusztít, hanem azért is, hogy áldozatainak meleg vérét kiszívhassa. Éles karmai segítségével mindenhova fölmászik, nyúlánk testével pedig a legkisebb hasadékon is keresztül tud bujni. Többnyire éjjel jár zsákmánya után. Fiatalon megszelidíthető. Bundája keresett prém, l. *Nyestprém.*

Nyésta, kisk. Abauj-Torna vmegye szikszói j.-ban, (1910) 218 magyar lak., u. p. Selyeb, u. t. Felsővadász.

Nyestadó, l. *Kunovina.*

Nyestfélék *(Mustellidae,* állat), a Ragadozók (Carnivora) rendjébe tartozó emlősállatcsalád. L. *Menyétfélék.*

Nyestkutya *(Nyctereutes procyonoïdes* Gray, állat), a Kutyafélék (l. o.) családjába tartozó emlősállatnem. Termete a nyestre emlékeztet. Fogai aprók s fogainak száma a farkaséval egyezik meg. Feje rövid, keskeny és hegyes. Végtagjai alacsonyak és gyönge alkotásúak. Farka nagyon rövid, bozontos. Bundája hosszú és laza szőrű. Szine a nyestével egyezik meg. Vállán széles, sötétbarna szalag van. Teljes hossza 75—80 cm., miből farkára 10 cm. jut. Vállmagassága 20 cm. Japánban és Kinában honos. Éjjel megy táplálék után. Egerekkel és halakkal táplálkozik, de a növényi táplálékot sem veti meg. Húsát eszik, bundájából sapkákat készítenek.

Nyestmacska *(Felis eyra* Fisch., állat), a Macskafélék családjába tartozó emlősállatfaj. Teste rendkívül hosszú, nyúlt. Szőre puha, világossárgásvörös; alul világosabb. Hossza 53 cm., farka 32 cm., magassága 27 cm. Mexikótól Paraguayig honos.

Nyestmedve, l. *Arctictis.*

Nyestprém. Kétféle Ny.-et ismerünk, a fehér torkú, világos szürkés tövű, feketehegyű *kőnyest* gereznát, és a sárga torkú, kékesbarnás, szürkésbe is játszó *nemes* vagy *fanyest* szőrméjét. Mindkétféle Ny.-et hazánk is szolgáltatja, sőt az erdélyi kőnyestprém és a horvát nemesnyestprém a legjobb fajták egyike. Sokkal finomabb, értékesebb és nagyobb az északi Norvégiából kerülő nemesnyestprém, melynek darabértéke 60—120 kor. között váltakozik. Skócia, Svédország, Észak-Németország, Svájc, Bajorország, Württemberg és Oroszország igen sok nemesnyestprémet termel. A legszebb kőnyestet Magyarországból és a török hegyvidékről kapjuk. E nyesteket nyakbavetőnek és karmantyúnak dolgozzák fel és tartósságuk igen nagy. A nap hatására a Ny.-ek kissé megfakulnak, amin azonban bizonyos színpreparáló eljárással lehet segíteni. A nyesteknek Tatárországban lévő fajtáit *kollinsky*-nek hívják. Ez állatoknak farkából a legfinomabb festő-ecseteket készítik. Nemesnyest évenként mintegy 200,000, kőnyest 400,000 és kollinskybőr mintegy 80,000 drb. kerül kereskedelmi forgalomba.

Nyeviczkei vár Ungvártól K.-re emelkedett. Először Aba Amadé nádor birta. Fiaitól 1312. Micsk, a későbbi bán, ostrommal vette el. Később a király a Drugeth-családnak adta. A XV. sz.-ban még 20 faluból álló uradalom feje volt.

Nyeviczkey *Antal,* jogtudományi író, szül. Sátoraljaujhelyen 1857 okt. 15. A jogi doktorátus megszerzése és az ügyvédi vizsga letétele után a budapesti kir. ítélőtáblán szolgált, ahol elnöki titkár, 1896. ítélőtáblai biró, majd 1906. kúriai kisegítő-, 1908. kúriai biró lett. A jogi szaklapokban leginkább a birói szervezet köréből írt cikkein kívül főbb munkái: *A budapesti kir. ítélőtábla története 1861—1891.* (Budapest 1891); *A rokonok felebbviteli joga* (a gyámügyi eljárás köréből, 1912); *A vádnál súlyosabb fegyelmi büntetés* (1912).

Nyevszkij-Sándor-rend, l. *Alexander Nyevszkij-rend.*

Nyezsin *(Nezsin),* az ugyanily nevű járás székhelye Csernigov orosz kormányzóságban, az Oszter és vasút mellett, (1912) 53,900 lak., dohány-, sörgyártással, bőrcserzőkkel, szappanfőzéssel, téglavetővel, vasöntővel; az 1828. alapított herceg Beszborodko-féle történelem-filológiai intézettel, amely gimnáziumi tanárképzőül szolgál.

Nyikityin, *Iván Szavvics,* orosz népköltő, szül. Voronezsben 1826 okt. 3. (ónaptár szept. 21), megh. u. o. 1861 okt. 28. (ónaptár 16). Korlátolt műveltségű autodidakta volt, de nem közönséges költői tehetséggel. Legismertebb műve a Kulák c. népies verses története, mellyel végleg megálapította költői hírnevét. Összegyüjtött munkái: Sočinenija legújabban 1912. Moszkvában jelentek meg 2 kötetben.

Nyikómalomfalva (azelőtt: *Malomfalva),* kisk. Udvarhely vm. udvarhelyi j.-bán, (1910) 771 magyar lak.; u. p. Farkaslaka, u. t. Székelyudvarhely.

Nyikon, orosz patriarcha, szül. Novgorod közelében 1605., megh. Jaroszlavljban 1681 aug. 17. 1647-ben novgorodi metropolita, 1652. Oroszország patriarchája lett, de elvesztvén a cár kegyét, 1666. méltóságától megfosztották. Ny. a szláv egyházi könyveket kijavíttatta a görög eredeti szövegek szerint, s ezzel előidézte az ú. n. ó-hitüeknek (l. *Raszkol)* az egyház kebeléből való kiválását. A Ny.-féle krónikát (Szt.-Pétervár 1767—

1792, 8 köt.) azért nevezik ő róla, mert ő ajándékozta a voszkreszenszki kolostor könyvtárának.

Nyíl, 1. az íj (l. o.) lövedéke. Feltalálása fordulópontot alkot a harcászat fejlődésében. A zsidók nyila, éppúgy, mint később a keleti népeké, nádból, az európaiaké kőris- v. gyertyánfából készült. Nyelét egyenletesre és vastagra faragták azon nyilaknak, amelyekkel egyenes irányba lőttek, azokét pedig, amelyeket lefelé való lövésre használtak, végük felé vastagabbra. A nyíl egyik vége vashegyben végződött (a prehisztorikus időben kovakőből, obszidiánból, achatból stb. készült), a másik 2—4 sorba helyezett tollal volt ellátva. A római nyíl hegye háromélű, a középkorból ismert nyílhegyek alakja sokféle; a főbbek: hengeres síma, hegyes levélalakú és szigonyos. A magyar nyilat l. *Magyar fegyverek.* Az ókorban legnevezetesebb íjászok voltak a krétaiak. A honfoglaló magyaroknak is kedvelt fegyverük volt és nálunk sokáig, még a XVII. sz.-ban is használták. A nyilat az íjjal Európa és Ázsia népei a puskaporral töltött fegyverek feltalálása után még sokáig szívesebben használták, mint a muskétát vagy puskát, mert könnyebb volt vele bánni s gyorsabban lehetett vele lőni. A lövés erejét bizonyítja, hogy 100—125 lépésről lőve a nyíl a legjobb páncélon is áthatolt. *Nyílküldés* a skandinávoknál hadüzenetnek tekintetett. Még napjainkban is használják a nyilat a műveltség alantas fokán álló népek, sőt Amerika és újabban Európa műveltebb körei is sportból céllövésnél. Voltak mérgezett hegyű nyilak (l. *Nyílméreg)* és tüzes nyilak, amelyeknek végén kén, salétrom és szénnel telt tarisznya lógott. Ez anyagokat oleum benedictum és borszesz keverékével áztatták s megszáradásuk után kénbe és gyantába mártották. Lövés előtt pedig meggyujtották. Legújabban a repülőgépek és léghajók hadi pilotái használnak támadó fegyverül különös berendezésű acélnyilakat.

2. *Nyíl* a föld- és erdőfelosztásnál az egyes tulajdonosoknak kimért részlet, parcella. L. még *Nyílvetés.*

Nyiladékok (erdészet), azok az erdőben kivágott és a fanövekvéstől tisztán tartott, egyközű egyenesek által határolt nyilások, melyek célja két erdőbirtokot v. egy erdőbirtok különböző részeit, ú. m. üzemosztályait, vágássorozatait és tagjait egymástól elkülöníteni. Főképen síksági erdőkben alkalmaztatnak, még pedig nemcsak az erdő beosztására, hanem utak gyanánt és lővonalokul is a vadászat gyakorlásánál. A Ny. szélessége céljukhoz képest 3 és 20 m. közt változhat, de a 15 métert ritkán haladja meg. V. ö. *Belházy,* Erdőrendezéstan (1895).

Nyilalás v. *szegezés,* hirtelen fellépő, szúró fájdalom, amely azonnal meg is szünik; rendszerint bizonyos mozgásokat kisér s gyakran valamely ideg (idegtörzs) bántalmazottságának jele. Reumás megbetegedéseket is gyakran kisér; mellhártyagyuladás, izületi gyuladások is nyilaló fájdalommal járnak.

Nyilas, régebben az íjjal és nyíllal felfegyverzett harcos; továbbá a nyílhúzás (sorshúzás) útján nyert osztályrész valamely földbirtokból. L. *Nyílvetés.*

Nyilas (lat. *Sagittarius* v. *Arcitenens Crotos).* 1. Az állatöv kilencedik jegye (♐); a 240°—270°-ig terjedő hosszuságfokokat jelzi az ekliptikán. — 2. Csillagkép a déli égen számos apró csillaggal. A név némelyek szerint Cheiron kentaurra vonatkozik, mások szerint Krótoszra, Pán és Ephémé fiára, az íj feltalálójára, ki a Helikonon él a múzsák társaságában.

Nyilas (azelőtt: *Nagyhnilecz),* kisk. Gömör vm. rozsnyói j.-ban, (1910) 408 tót lak.; u. p. és u. t. Nagyveszverés.

Nyilas *István,* l. *Milotai Nyilas.*

Nyilascsőrű hal *(Mastacembelus,* állat), a Nyilascsőrűhal-félék *(Mastacembelidae)* családjába tartozó Csontoshal-nem. Teste ángolnaszerűen megnyúlt. Felső sörényúszójának elülső része számos különálló rövid tüskéből áll, ezért tüskés ángolnának is nevezik. Ázsia és Afrika trópusi részének édes- és brakvizeiben él. Leggyakoribb és legnagyobb a fegyveres Ny. *(Mastacembelus armatus* Lacep.), mely Elő-Indiában, Burmában és Kinában honos és 60 cm.-nél is hosszabbra nő. Húsát európaiak eszik, a nép azonban kígyóhoz való hasonlatossága miatt utálja.

Nyilascsuka *(Sphyraena,* állat), a Nyilascsukafélék *(Sphyraenidae)* családjába tartozó Csontoshal-nem. 20 faja ismeretes, melyek a forró és mérsékelt égöv tengereiben honosak. Félelmetes ragadozók. Különösen gyakoriak Amerika trópusi tengereiben; itt a halászok *barrakuda* néven ismerik. Legnagyobb a pikuda *(Sphyraena picuda* Bl. Schn.), 2 méter hosszúságot is elér; Észak-Braziliától kezdve a Bermuda-szigetekig fordul elő; a tengerben fürdő embereket is megtámadja; húsa időnként mérges. Nyugat-Afrika partjai mentén él a hegyesorrú Ny. *(S. jello* C. V.), a Földközi tengerben pedig a legfeljebb 1 méter hosszuságot elérő közönséges Ny. *(S. sphyraena* L.).

Nyilassy *Sándor,* festő, szül. Szegeden 1873 dec. 2. Művészeti tanulmányait Hollósynál végezte Münchenben és Nagybányán, Párisban fejezte be a Julian-akadémián. Miután három ízben megkapta napsütéses magyaros képei révén az Andrássy-ösztöndíjat, állandóan Szegeden telepedett le s onnan küldi képeit a Műcsarnokba, amelyek közül a *Hazatérő kapás* és *Magvetők* c. a Szépművészeti Muzeumba került. *Vasárnap* c. képe 1907. elnyerte a Lipótvárosi Kaszinó díját.

Nyilatkozat (franc. *déclaration),* a nemzetközi jogban jelenthet egyszerű értesítést, de nemzetközi megegyezést is. Déclaration-nak mondják a hadüzenetet (déclaration de guerre), de egyes nemzetközi megegyezéseket is, mint pl. párisi tengerjogi nyilatkozat (l. o.), londoni tengeri hadi jogi nyilatkozat (l. o.) s a hágai békeértekezleteken (l. o.) létrejött nyilatkozatokat, amelyek tulajdonképen nemzetközi szerződés jellegével birnak.

Nyilazó íj, l. *Íj.*

Nyílfarkú halfarkas v. sarki halfarkas *(Stercorarius parasiticus* L., állat), a Sirályalakúak rendjébe tartozó madárfaj. Barnás színű; farkában a két középső toll gyakran 20 cm.-rel is hosszabb a többinél. Hossza 53 cm. Hona az északi sarkkör; nálunk őszi vonuláskor fordul elő.

Nyílfarkú kacsa, l. *Nyílfarkú réce.*

Nyílfarkú réce *(Dafila acuta* L., állat), farka nyílformájú; a hím nászruhája, feje és torka vörösbarna, háta és farktöve hamuszürke, melle és hasának közepe fehér, alfele és alsó farkfedő tollai, válltollai és kormánytollai feketék; tolltükre zöld. A nőstény és a hím feje nyáron barna fekete pontokkal, háta sötétbarna, hasa világosabb, sötétebb haránt hullámos foltokkal. Hossza 60, szárnyhossza 26, farkhossza 13, a két középső toll 17—20 cm. Vándormadár. Magyarország nádasaiban csak őszi és tavaszi vonulása alkalmával fordul elő. A magas északon költ.

Nyílférgek *(Chaetognatha*, állat), a Férgek körének a Fonálférgekhez közelálló rendje. Testük hengeres, fejre, törzsre és farkra tagolt; oldalt és farkukon úszószárnyuk van. Szájuk körül horgas sörték vannak, amelyek állkapocsul szolgálnak. Rendesen két szemük van. Hermafroditák. Alig pár cm. nagyságúak, testük üvegszerűen átlátszó; kizárólag a tengerben élnek. A *Sagitta* Slabber a Földközi-tengerben közönséges pelagikus állat. A *Spadella* inkább a partmenti algák közt tartózkodik.

Nyílfonal (növ.), a. m. *Aethionema* (l. o.).

Nyílfű (növ.), l. *Sagittaria.*

Nyílhúzás, l. *Nyílvetés.*

Nyílirány v. *sagittalis irány* a szimmetria síkjának iránya, főleg a koponyánál, l. *Agyhártyasarlók.*

Nyílkeszeg, a ragadozó őn *(Aspius rapax* Leske) népies neve.

Nyílküldés, l. *Nyíl.*

Nyíllövedék, olyan lövedék, melynél a tömeg megfelelő elosztása folytán a súlypont a lövedék tengelyének és a levegőellenállásnak közepe előtt fekszik. Ilyen berendezés mellett a levegőellenállás, amely a lövedék hátsó részére hat és azt emeli, nyíl módjára állandóan a repülés irányában tartja a lövedék tengelyét. A Ny.-et ilyenformán síma (nem huzagolt) csövű fegyverből is kilőhetjük anélkül, hogy a lövedéktengely kedvezőtlen helyzetétől kellene tartanunk. Mivel azonban a súlypontnak ilyen előrehelyezését csak azáltal érhetjük el, hogy a lövedéket üres hátsó résszel toldjuk meg, ami pedig a gyakorlatban igen célszerütlen: a Ny.-ek nem jutottak nagyobb jelentőséghez.

Nyílmagasság a. m. ívmagasság. L. *Boltozat.*

Nyílméreg, növényi v. állati kivonatanyag, amelybe a nyíl hegyét bemártják, hogy gyors és biztos halált okozzon. Nyomára találunk már a legrégibb időben s a nyilazó vadnépek használják nagyrészt ma is. A monda szerint a szkithák rothadt viperából és rothadt embervérből készítették. Az ázsiai népek nagy része az Aconitum ferox gyökerét, a kamcsatkaiak az Anemone nemorosát használták e célra. Az európaiak a Ranunculus thora gumóit, amelynek mérge állítólag fél óra alatt ölt; ellenmérge az Aconitum anthora volt. Jelenleg Norvégiában hullaméregbe mártják a nyilat. A manapság használt Ny. Kelet-Indiában az Antiaris toxicaria tejszerű nedvéből készül, Oceániában pedig a Strychnos Tieute cserjéből. Előbbi különösen a gyomorra és belekre hat, utóbbi pedig tetanust okoz. A délamerikaiaktól használt urarit (curare) a Strychnin-félék kérgéből nyerik, az összes izmokat megbénítja s a lélegzést megakadályozza. A busmanok Ny.-e kigyóméreg és az Euphorbium nedvének keverékéből áll.

Nyílnyelvűek *(Toxoglossa*, állat), a Fésűkopoltyús csigák alrendjének egyik csoportja. Nyelvükön két sor hosszú, üres, néha horgas fog van; e fogak a zsákmány fölnyársalására valók. Ide tartoznak a szép csigaház és nagy fajszámú kúpos csigák *(Conidae).*

Nyílsaru (bány.), a zúzónyilak alsó része, mely kiváló kemény öntött vasból v. acélból készül és közvetlenül érintkezik a felzúzandó érccel.

Nyilt áramkör, l. *Elektromos áramkör.*

Nyilt árok az akadályokon keresztülvezető lóversenyben olyan árok, mely előtt nem áll sövény, úgy hogy a ló már elugrás előtt látja, hogy árkot kell ugrania. A Ny., miután ugratása a lótól a fedett árok ugratásánál több elszántságot és fegyelmezettséget kíván, egyike a nehezebb akadályoknak.

Nyilt ártér, l. *Ártér.*

Nyilt birtok a korlátlanul elidegeníthető s a természeti lehetőségek határai között eldarabolható birtok. Vele szemben áll a zárt vagy kötött birtok, amelynek különböző válfajai vannak.

Nyilt handicap az olyan handicap, amelyre nevezni nem kell, hanem csak azokat a lovakat tekintik reá nevezetteknek, melyekre a tulajdonos a kiszabott terhet elfogadja. Az ilyen nyilt handicapek jelentősége leginkább abban van, hogy a hivatalos handicaper, aki erre a versenyre nevezés nélkül kiszabja egyes korosztályok összes vagy legalább is összes nyilvános formával biró lovainak terhét, ezzel mintegy hivatalos osztályozását adja az összes versenylovak képességének.

Nyilt hang, olyan magánhangzó, melyet tágabb szájnyílással ejtünk; ellentéte a zárt hang. L. *Hangok.*

Nyilt hitel a hitelnek (l. o.) az a neme, melynél az adós a hitelezőnek sem írásos (okmányszerű), sem értékbeli (kézi v. jelzálog) biztosítékot nem nyujt. Mivel a N.-nek egyetlen külső jele a könyvekben való könyvelés (megterhelés, illetve elismerés), gyakran *könyvhitelnek* is nevezik.

Nyilthólyagúak *(Physostomi*, állat), a Csontoshalak egyik rendje. L. *Halak.*

Nyilt követelések leszámítása, l. *Cessio* és *Engedményezés.*

Nyilt levél, l. *Pátens.*

Nyilt magasság. 1. *Híd* Ny.-a az a távolság, mely «pálya lennt» elrendezésű híd (l. *Vashíd)* esetében a pályaszín és a keresztkötés v. a felső szélrács alsó éle közt van. E Ny. előírt szükséges legkisebb mérete nálunk közúti hidon 4·5 m., szabványos nyomközű vasúti hidon 4·80 m. — 2. Közlekedési vonalak keresztezéseker adódik a *híd alatti Ny.*, mely a hídszerkezet alsó éle és az alatta elvonuló út szintje közt mért magasság. E Ny. szükséges legkisebb mérete — ha a híd alatt közút v. vasút halad — akkora mint az 1. alatt említett Ny.-é. Ha pedig folyó áthidalásáról van szó, akkor a *híd alatti Ny.* szükséges méretét vagy a jégjárás, v. a tutajozás, v. a hajózás szabja meg. Igy pl. tutajozható folyóknál az előírt legkisebb Ny. az árvízszín fölött 1·50 m., míg a buda-

pesti Ferenc József-hídnál a híd alatti Ny. 6·50 m., a Forth-hídnál Angliában pedig — mely alatt nagy tengeri hajók is átmehetnek — 50 m.

Nyilt pálya, l. *Nyilt vonal.*

Nyilt parancs, l. *Nyilt rendelet* és *Pátens.*

Nyilt rendelet (ném. *Offene Ordre),* 1. az a hatósági igazoló okmány, amelyet a végből állítanak ki, hogy a különös megbizással kiküldött hatósági közeg magát igazolhassa és más hatóság segédletét igénybe vehesse; 2. a vasúti forgalomban a csoportos személyszállítások (katonai szállítások, toloncolások stb.) vezetői részére kiállított irat, amely a követendő útirány megjelölése mellett a díjszabásokban megszabott kedvezményes utazásra jogosít.

Nyilt számla, a nyilt hitelről (l. o.) vezetett számadás adós és hitelező között. Ny.-nak nevezik különben mindazokat a számlákat, melyek nincsenek kiegyenlítve, amelyeken tehát a megfelelő megterheléssel szemben nincs jóváírás és így a jóváírás helye üres, nyilt; l. *Nyilt tartozás.*

Nyilt számlák biztosítása, l. *Biztosítás.*

Nyilt szélesség, nevezhető a híd *hasznos* szélességének is, amennyiben a híd keresztmetszetének az a mérete, mely a közlekedés számára szabadon áll. A Ny. a korlátok belső élei, illetőleg — ha a hídtartók a pálya fölé érnek — a kiemelkedő részek belső élei közt mért távolság. Nálunk egyvágányú rendes nyomközű vasúti hidakon a Ny. 4·20—4·40 m., a közúti hidakon pedig rendesen 6·0 m.

Nyilt tartozás, a nyilt számlán (l. o.) mutatkozó tartozás, mely sem kiegyenlítve, sem fedezve nincs.

Nyilt tenger, a tengernek partoktól távol fekvő része, ahol mélysége már rendszerint igazi oceánikus, azaz néhány ezer méterre tehető.

Nyilt tér, a hírlapokban az a rész, melyben a közönség köréből beérkezett közérdekű v. akár magánügyet tárgyaló fölszólalásokat, nyilatkozatokat, továbbá hirdetéseket közlik.

Nyilt torkolat, l. *Folyó.*

Nyilt üzlet az a helyiség, mely a kereskedő üzletében a vevőközönség részére nyitva áll. Nyilt üzletük rendesen csak az ú. n. détail- vagy kiskereskedőknek van, akik a közvetlen fogyasztóknak adnak el, míg a nagykereskedőknek (l. o.) többnyire nincs szükségük Ny.-re, mert a viszonteladókkal utazóik v. ügynökeik révén érintkeznek.

Nyilt víz, l. *Halászati törvény.*

Nyilt vonal v. *nyilt pálya,* állomások, megállóhelyek, illetőleg forgalmi kitérők közötti pályaszakasz.

Nyilvánkönyv, l. *Telekkönyv.*

Nyilvánkönyvi bejegyzés, l. *Bejegyzés.*

Nyilvános aláírás alá bocsátott kölcsön, l. *Államadósság.*

Nyilvános előadás, l. *Fellebbezés, Felülvizsgálat.*

Nyilvános erőszakoskodás *(crimen vis publicae),* régibb törvényeink szerint személyeken v. dolgokon csoportosan elkövetett erőszak. Ma a magánosok elleni erőszak bűntettét (Btk. 175., 176. §§.) szokás e fogalom alá vonni.

Nyilvános felhívás bűntett vagy vétség elkövetésére a Btk. 171. §-a szerint vétség, és 2 évig terjedhető államfogházzal és 4000 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. Ha a bűntettet v. vétséget elkövették, a felhívót mint felbujtót kell büntetni. Egyes bűncselekményekre, így: a felségsértésre, hűtlenségre való nyilvános felhívás tekintetében a Btk. külön, szigorúbb határozmányokat tartalmaz. Nyilvános a felhívás, ha gyülekezeten nyilvánosan, szóval, v. nyomtatvány, irat, képes ábrázolat terjesztésével vagy közszemlére kiállításával követik el.

Nyilvános gazdaságtan, l. *Közgazdaságtan.*

Nyilvános mulatságok. A 64,573/1901. belügyminiszteri rendelet értelmében: hangversenyek, táncvigalmak, szavallatok, felolvasások, daltársulati, bűvészeti, cirkuszi, állattal bemutatandó előadások, álarcos menetek nyilvános rendezéséhez, tüzijáték, állatsereglet, anatómiai, panoptikai és más hasonló muzeum, báb- és gépszinház nyilvános bemutatásához, kintorna s általában hangszerekkel udvaron, utcán, nyilvános helyeken kereseti célból játszáshoz, hinták (körhinták), erőmérő gépek, hullámvasutak s hasonló természetű játékoknak, látványoknak nyilvános helyen való felállításához a rendőrhatóság engedélye szükséges. Az engedélyt a fővárosban a főkapitány, vidéken belföldiek részére a főszolgabíró, illetőleg a rendőrkapitány, külföldiek részére a belügyminiszter adja. Az engedélyt meg kell adni, ha megtagadását közbiztonsági, közegészségügyi vagy más rendőri tekintetek nem indokolják, az engedélyt kérő a maga és társulatának tagjai erkölcsi megbízhatóságát hatósági bizonyítvánnyal igazolja s biztosítékot nyujt, hogy a rendőri szabályoknak eleget fog tenni. Utcai zenélés csak vagyontalan és keresetképtelen egyéneknek engedélyezhető. Nem lehet engedélyt adni olyan (szerencse)-játékra, mely a közönség játékszenvedélyét kelti fel. Az engedély csak az engedélyező hatóság területére szól, legfeljebb 4 havi tartamra. Községekben a rendőrhatósági engedélyen kívül az elöljáróság helyhatósági engedélyét is külön kell megszerezni. Az engedélyért az 1875 : XXV. t.-c. értelmében a beléptidíjak magassága szerint Budapesten 6—80 K.-ig, vidéken 3—40 K-ig emelkedő illetéket s ezenkívül a községi (városi) szegényalap javára a községi v. törvényhatósági szabályrendeletben megállapított díjat kell fizetni. A Ny. engedély nélkül tartása kihágás s 200 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. Az alapszabályokkal biró egyesületek által alapszabályaik keretén belül tartott, továbbá a törvényszerűen létesített közintézetek (muzeumok, iskolák stb.) által tartott s a hatóság által vagy hozzájárulásával rendezett előadásokhoz nem kell rendőrhatósági engedély.

Nyilvános rendelőintézet, l. *Ambulatórium.*

Nyilvánosság (ném. *Öffentlichkeit,* fr. *publicité)* fontos állampolgári jogokat érdeklő tárgyalásoknál a szabadság lényeges biztosítéka; abban áll, hogy országgyűlési, törvényhatósági stb. ülésеken hallgatóság lehet jelen és az ülésről hírlapi tudósítást lehet közölni. A sajtótörvény (1914 : XIV. t.-c.) 44. §-a a Ny.-ot a törvény oltalma alá helyezi, kimondván, hogy «az olyan közlemény tartalma miatt, amely az országgyű-

lés vagy bizottságai, a hatóságok vagy más, a törvény által alkotott testületek iratait vagy nyilvános tárgyalásait hív szellemben és igazán közli, sem bűnvádi eljárásnak, sem kártérítési igénynek nincs helye». Ugyanígy rendelkezett az 1848-iki sajtótörvény 14. §-a is. A *jogszolgáltatás* terén az írásbeliség mellett kevésbbé érvényesülhetett a Ny., a modern szóbeli eljárásokban azonban az eljárásnak a szóbeliség és a közvetlenség mellett egyik fő alapelve. A *polgári perben* a tárgyalás és a határozatok kihirdetése a perbíróság előtt nyilvános; gyermekek és akik nem a hely méltóságának megfelelően jelennek meg, a hallgatók közül kizárhatók, helyszűke esetében a megjelenők száma korlátozható. A bíróság elrendelheti a Ny. kizárását hivatalból, ha a tárgyalás Ny.-a a közrendet és a közerkölcsiséget veszélyeztetné, továbbá kérelemre, ha a Ny. a fél méltányos érdekét sértené. A Ny. kizárása — indokához képest — a tárgyalás egész folyamára, ideértve a határozatok kihirdetését is, elrendelhető vagy a tárgyalás egy részére szorítható. A felek, képviselőik és mind a két fél részéről megjelölt két-két egyén a Ny. kizárása esetében is jelen lehetnek a tárgyaláson (Pp. 206—208. §§.). Igy van szabályozva a Ny. a bűnvádi eljárásban is, azzal a különbséggel, hogy itt a határozatokat mindig nyilvánosan kell kihirdetni. Bizonyos ügyekben, pl. házassági perek előkészítő eljárásában, fiatalkorúak bűnügyében, a törvény kizárja a Ny.-ot. Ha a tárgyalás Ny.-a ki van zárva, a tárgyalás tartalmának bármely módon közlése tilos (hallgatási parancs) és az ily közzététel 3 hónapig terjedhető fogházzal és 1000 K.-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő; ugyanily büntetés éri azt is, aki bűnvádi vagy fegyelmi ügyben, v. házassági, gondnoksági, elmegyógyintézeti felvétel v. elbocsátás iránt indított stb. eljárásban beadványt v. hatósági iratot, amelyet a hatóság nyilvánosságra nem hozott, közzétesz (1897 : XXXIV. t.-c. 20. §.; 1912 : LIV. t.-c. 96. §.); ugyanez a szabály áll gyermek v. fiatalkorú bűnügyére is; hatósági eljárás tárgyává tett ily ügyről nyomtatvány útján hatósági engedelem nélkül nem szabad hírt adni és a megengedett közzétételben a gyermeket v. fiatalkorút nevének kezdőbetüivel sem szabad megjelölni (1913 : VII. t.-c. 13. §.). Szigorú tilalom és büntetés alá esik továbbá háború idején a hadviselés érdekeit érintő közlések közzététele is (1912 : LXIII. t.-c. 11., 25. §§.). A Ny. korlátozott alakja az ügyfélnyilvánosság (l. o.).

Nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyesületek adója alá esik az ország területén bel- v. külföldiek által ipari, kereskedelmi, pénzforgalmi, szállítási és bárminemű más haszonhajtó célból alakított vagy üzemben tartott és nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyesületek üzleti nyeresége, amenynyiben bányaadó alá nem tartozik. Az adókötelezettség alól ki vannak véve: *a)* a kincstári kezelés alatt álló magyar államvasutak és *b)* azok a vállalatok, melyeknek adómentességét külön törvény biztosítja. Adóköteles jövedelem az adóévet megelőző 3 évi üzleti eredmény átlaga. Adókulcs: a jövedelemnek 10%-a. Az évi üzleti eredmény megállapításakor a nyers bevételből levonandók: 1. a kimutatott összjövedelemben foglalt az a bevétel, amely a föld-, ház- vagy bányaadóval megrovott ingatlan vagyonból v. tőkekamatadóval megrovott avagy adómentesnek nyilvánított államkötelezvényekből származik; 2. az elsőbbségi kötelezvények kamatai; 3. jelzáloggal a társulat saját ingatlanaira biztosított tőkék kamatai, valamint azok a kamatok, melyeket a vállalat az üzletébe befektetett idegen tőkék után fizet; 4. az első szervezés létesítése céljából szükséges, egyszersmindenkorra tett költségek; 5. azok a költségek, melyek a leltár szerinti fölszerelési állapot karbantartására, vállalati célokra szolgáló lakásbérekre és irodaszerekre adattak ki; 6. azok az összegek, amelyek gépek, gyári eszközök s egyéb üzleti felszerelések elhasználása által okozott értékcsökkenések pótlására alakított tartalékalapba helyeztettek; 7. a mérlegben behajthatatlan követelések gyanánt kimutatott és tényleg leírt összegek; 8. biztosító intézeteknél a későbbi évekre átvitt díjtartalék és az igényjogosultaknak még ki nem fizetett hátralékos díjak összege; 9. az igazgatók, tisztviselők és szolgák fizetése és lakáspénze, úgyszintén az igazgatósági tagoknak a jelenléti jegyekért járó összegek, a felügyelő bizottság tagjainak illetményei, a tisztviselőknek adott jutalékok és biztosító intézeteknél az ügynökök díjai; 10. oly ápoló-, élelmező-, előlegező- és általában *önsegélyző egyesületeknél*, amelyek alapszabályaik értelmében üzleti tőkéjüket csak tagjaiktól havi 8 vagy heti 2 K-t meg nem haladó részletekben szedett törzsbetétekből gyűjtik s amelyek üzletüket a tagjaiknak nyujtott ápoláson, segítségen, előlegen v. kölcsönön túl más nyereményre vagy kereseti ágra nem terjesztik ki: az egyesületi tagoknak kifizetett kamatösszegek a tényleg befizetett törzsbetétek 6%-ának erejéig vonhatók le. A nyers bevételből más címen levonásnak helye nincs, a levonások megtörténte után fenmaradó összeg tehát adóköteles.

A Ny. alá eső vállalatok évenként (márc. 15—31-ike között) a pénzügyigazgatósághoz vallomást kötelesek beterjeszteni, melyhez a részvények utáni osztalékok, illetőleg kamatok felosztására és kifizetésére vonatkozó közgyűlési határozatnak hitelesített kivonatát s a vállalat nyereség- és veszteségszámláját is csatolni kell. De ezenkívül az adó helyes kiszámítása végett a vallomás kapcsán bemutatandó még: *a)* a vállalat tulajdonában levő állampapirok v. egyéb adómentes értékpapirosok jegyzéke; *b)* az üzleti költségek részletes kimutatása és *c)* a közgyűlési határozatnak a behajthatatlan követelések törlésére vonatkozó kivonata. A vallomás alól az állami kedvezményekben részesített vállalatok sincsenek felmentve. Az üzleti adót a pénzügyigazgatósági előadó adókiszámítási javaslata alapján évről-évre az adókivető bizottság veti ki. Ennek határozata ellen az adófelszólamlási bizottsághoz felebbezés adható be, a másodfokú határozat pedig végsőfokon a közigazgatási bírósághoz panaszolható. Az adót abban a községben vetik ki, amelyben a vállalat igazga-

tásának székhelye van, külföldi társulatokra nézve pedig ott, ahol a belföldi ügynökség székel. Ha a vállalat és igazgatás székhelye nem ugyanaz, a községi pótadónak az illető községekben való kivethetése céljából az üzleti adónak 20%-a az igazgatóság székhelyén, a fennmaradó 80%-a pedig a vállalat székhelyén írandó elő. Az új társulatok igazgatói az üzlet megkezdését a községi elöljáróságnak, valamint az alapszabályoknak két példányban való csatolása és a befizetett részvénytőkének közlése mellett a vállalat székhelye szerint illetékes pénzügyigazgatóságnak bejelenteni kötelesek. A pénzügyigazgatóságnál az alapszabályok megváltoztatását, valamint az új részvénykibocsátást is be kell jelenteni. Az adófizetési kötelezettség a vállalat üzembevételét követő hónap 1-jével kezdődik s annak a hónapnak végével szünik meg, amelyben a vállalat üzleti működését megszüntette. A felszámolás alá került vállalatoknál az adófizetési kötelezettség a felszámolás befejezésével, azaz a felszámolási zárószámla jóváhagyásával szünik meg. Az üzletüket az osztrák-magyar monarchia mindkét államára kiterjesztő vállalatok adózását az 1908. XIV. t.-c. szabályozza.

Az 1909. évben megalkotott adóreformban a Ny.-ra vonatkozó, az 1875. XXIV. t.-c. és az 1880. LX. t.-c.-en nyugvó rendelkezések szabatosabb kodifikációt nyertek és több változtatáson mentek keresztül. Az erre vonatkozó 1909. VIII. és 1912. LIII. t.-c. szerint fontosabb változtatások: az adóalanyok a részvényekre alakult betéti társaságokkal, a korlátolt felelősségű társaságokkal és a nem részvénytársasági alapon keletkezett (községi) takarékpénztárakkal bővültek. A külön bányaadó megszüntével továbbá a nyilvános számadásra kötelezett bányavállalatok is ezen adó alá tartoznak. A vallomásadás kötelező és elmulasztása adópótlék alkalmazását vonja maga után. Az adóalapot a kivetés évét megelőző évre szóló adóköteles jövedelem alkotja (a 3 évi átlag helyett), az adót nem a kivető bizottság, hanem a pénzügyigazgatóság veti ki, az adókulcs pedig az ipari és kőszéntermelő bányavállalatoknál 7%-ra, egyéb bányavállalatoknál és bizonyos szövetkezeteknél pedig 5%-ra szállíttatott le. Az új törvények végrehajtása azonban az 1913. VI. t.-c.-kel bizonytalan időre elhalasztatván, a régebbi törvényeken nyugvó rendelkezések egyelőre még teljes egészükben érvényben vannak. V. ö. *Kneppó*, A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adózása (Budapest 1912).

Nyilvános választójog, l. *Általános választójog.*

Nyilvántartás *(evidentia)*, általában a felek neveinek, határnapoknak, hivatalos tennivalóknak, megkeresések teljesítésének megfelelő jegyzékek (mutatókönyvek, scontrokönyvek) segítségével szemmeltartása a végből, hogy elrendelt hivatalos tennivaló a kellő időben el ne maradjon. Különszerű célt szolgálnak a központi Ny.-ok, amilyenek a központi kir. statisztikai hivatalnál és az országos bűnügyi nyilvántartó hivatalnál vannak berendezve.

Nyilvántartási hivatalok meghatározott célra gyüjtött adatoknak név vagy tárgy szerint rendben tartásával megbízott központi helyek, amelyek az erre jogosultak részére az adatokról megfelelő értesítést kötelesek adni vagy az időközönkint összeállított adatokat a nyilvánosságra juttatják; ilyen pl. az Országos bűnügyi nyilvántartási hivatal (l. *Bűnügyi nyilvántartás).*

Nyilvántartó iroda. A vezérkar egyik hivatala, ahol az idegen államokról a sajtó, a katonai attasék, a követségek és a kémek útján szerzett katonai híreket gyüjtik és feldolgozzák.

Nyilvetés v. *nyílhúzás, nyílvonás* a neve az Árpádok idejétől fogva annak a szokásnak, hogy a jobbágytelkekhez állandóan ki nem szakított szántóföldeket és réteket minden esztendőben hoszszabb v. rövidebb nyíl vetése v. húzása, tehát sorsolás által jelölték ki. A kisorsolt részt nyílnak vagy nyilasnak, a sorsolás alá eső földet nyílföldnek, illetőleg, mivel a falu közös jószága volt, falu nyílföldének, falu oszlásföldének, falu közönséges földének, a kapott részt pedig falu nyilának nevezték. A nyilak nagysága évenkint és határonként változott. A Ny. tulajdonképen egyet jelent a földközösséggel, mely 1848-ig némely alakban helyenként fenmaradt. V. ö. *Tagányi* Károly, A földközösség története Magyarországon (Gazdaságtörtén. Szemle, 1894, 199—238. old.).

Nyim, kisk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1910) 476 magyar lak.; u. p. Ságvár, u. t. Som-Berény.

Nyimesd (azelőtt: *Nyimoesd)*, kisk. Bihar vm. belényesi j.-ban, (1910) 1086 oláh lak.; u. p. és u. t. Belényes.

Nyir (növ.), l. *Nyírfa.*

Nyír, l. *Béka.*

Nyír, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 298 magyar lak.; u. p. Málas, u. t. Zseliz. — L. még *Szépnyír.*

Nyírábrány, nagyk. Szabolcs vm. ligetaljai j.-ban, (1910) 4070 magyar lakossal, vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nyíracsád, nagyk. Szabolcs vmegye ligetaljai j.-ban, (1910) 3208 magyar lak., szolgabirói hivatal; posta-, távíró- és telefonhivatal.

Nyirád, kisk. Zala vm. sümegi j.-ban, (1910) 1741 magyar lak., postahivatal; u. t. Devecser. — L. még *Muranyirád.*

Nyíradony (azelőtt: *Adony)*, nagyk. Szabolcs vm. ligetaljai j.-ban, (1910) 4077 magyar lak., vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

Nyírás a gépiparban rudak, lemezek stb. kiszabása határozott méretre, a szerszámnak egyetlen, a darab hossztengelyére merőleges mozgásával. L. *Olló* és *Szerszámgépek.*

Ny. a juhászatban: az élő juh gyapjának lenyírása ú. n. juhnyíró olló, esetleg nyírógép segítségével. A juh gyapját mosva vagy zsírban (szennyesen) évenként egyszer, kivételesen kétszer szokták lenyírni, máj.—jún.-ban, illetőleg tavasszal és ősszel. Ritkábban a lovat és a szarvasmarhát is megnyírják ősz végén vagy télen, mikor szőrük hosszú és dúsnövésű. A Ny. a hőleadást elősegíti és fokozza az állat anyagcseréjét és étvágyát. A nyírott állat nem izzad olyan könnyen és tisztábban tartható. A Ny. azonban hajlamosítja az állatokat a meghűlésre.

Olyan hosszúszőrű állatot célszerű megnyírni, melyet meleg istállóban tartunk, továbbá a hízókat és azokat a lovakat, melyeket gyors és megerőltető munkára használnnk. A nyírott állatokat óvni kell a hidegtől.

Nyírbakta, kisk. Szabolcs vmegye nyírbaktai j.-ban, (1910) 1407 magyar lakossal, járási szolgabírói hivatal, vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nyírbátor, nagyk. Szabolcs vm. Ny.-i j.-ban, (1910) 7777 magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal, járásbiróság és adóhivatal székhelye; csinos és fejlődő község, melynek lakói mezőgazdasággal és kézműiparral foglalkoznak; van minorita-rendi gimnáziuma. szeszgyára, olajgyára és gőzmalma, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása; országos vásárai látogatottak. Ny. a Báthoryak ősi birtoka és lakóhelye; ők építették a két (kat. és ref.) csúcsíves templomot; az utóbbiban nevezetesek a tölgyfából faragott gyönyörű renaissanceszékek, a tabernakulum és a Báthoryak két szépen faragott szarkofágja. Ny. régebben meg volt erősítve és a XVII. sz. elején hajduszabadalmakkal birt.

Nyírbéltek (azelőtt: *Béltek)*, nagyk. Szabolcs vm. ligetaljai j.-ban, (1910) 2529 magyar lak., postahivatal; u. t. Nyírbátor.

Nyírbogát (azelőtt: *Bogát)*, nagyk. Szabolcs vm. nyírbátori j.-ban, (1910) 3193 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nyírbogdány (azelőtt: *Bogdány)*, nagyk. Szabolcs vm. Ny.-i j.-ban, (1910) 2155 magyar lak., vasúti megállóhely távíróval, posta- és telefonhivatal.

Nyírbor, l. *Nyírvíz*.

Nyírcsaholy (azelőtt: *Csaholy)*, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 2004 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Nyírcsászári (azelőtt: *Császári)*, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 684 magyar lak., vasútállomás, postaügynökség, u. t. Nyírbátor.

Nyírderzs (azelőtt: *Derzs)*, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 742 magyar lak., u. p. Kántorjánosi, u. t. Nyírbátor.

Nyírégerfa (növ.), l. *Égerfa*.

Nyiregyháza, rend. tan. város Szabolcs vm.-ben, a Nyirségen, teljes lapályon, 115 m. tengerfeletti magasságban fekszik. A város újabb időben nagy lendületet vett s egyike az Alföld legcsinosabb s fejlettebb városainak, szépen rendezett utcákkal s impozáns középületekkel: igazságügyi palota, városháza, vármegyeháza, a szép Samassa-templom (építette Kommer József 1904.), ev. főgimnázium, nagy evang. templom. Székhelye (1876 óta) a vm. törvényhatóságának, van benne törvényszék, kir. járásbiróság és ügyészség, pénzügyigazgatóság, adófelügyelőség, 2 kir. közjegyzőség, államépítészeti hivatal, dohánybeváltófelügyelőségi hivatal, állami állatorvos, kerületi iparfelügyelő, kir. tanfelügyelőség, továbbá a hajdudorogi magyar gör. kat. és a tiszántúli ág. evang. püspökség, úgyszintén a szabolcsi r. k. és gör. k. főesperesség székhelye; van adóhivatala, pénzügyőrfőbiztosi állomása, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonhálózata. Kulturális intézetei közül említendő az evang. főgimnázium (1608), állami tanítóképezde, állami polgári fiú-, községi polg. leányiskola, női keresk. és ipari tanfolyam, zeneiskola, ref. leánynevelő-intézet; van továbbá árvaháza, vármegyei és városi közkórháza, városi szegény-menedékháza, többféle közművelődési, jótékony s egyéb közcélú egyesülete, köztük a Bessenyei-kör. Lakóinak száma 1850. csak 14,405 volt, 1869. már 21,896 és 1910-ben 38,198 (közte 1214 katona); ezek között van 37,463 magyar, 191 német s 405 tót, hitfelekezet szerint 9289 róm. kat., 4378 gör. kat., 15,859 ág. evang., 4725 ref. és 3882 zsidó. Lakói túlnyomóan földmívelőkből és állat- (kivált ló-) tenyésztőkből állanak, de az ipar és kereskedelem is eléggé fejlett; van gépgyára, bútor-, cserépkályha-, 2 cement, 4 téglagyára, több gőzmalma, cukorka- és csokoládégyára, villamos telepe; villamos városi vasútja; 2 takarékpénztára s több hitelintézete, az Osztrák-magyar bank mellékhelyisége, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala, városi telefonhálózata. Nagy katonai laktanyái vannak. A várost Bessenyei György és Kossuth Lajos szobrai (amaz Kallós Edétől 1899, ez Betlen Gyulától 1912) díszítik. Lakóházainak száma 5657, melyeknek nagyrésze szétszórva pusztákon és tanyákon áll, határa 26,791 ha. Hozzátartozik a kis *Sóstó* fürdő szíksós vízzel, gyönyörű tölgyeserdővel.

Ny. vidékét már a honfoglalás idejében lakták, utóbb királyi birtok volt s a XVII. sz. elején hajdu-szabadalmakhoz jutott. Ezektől azonban az országgyűlés 1635. és 1638. megfosztotta, mivel a város a hozzá szökött hajdukat befogadta; de az erdélyi fejedelmek új szabadalmakkal ruházták fel s így a város haladásnak indult. A XVII. és XVIII. sz. folytonos harcai folytán azonban a lakosság legnagyobb része elköltözött s 1750 táján csak 500 lakosa maradt. 1754. Károlyi Ferenc gróf Szarvas, Csaba, Mezőberény és Orosháza ág. evang. tót lakóiból újratelepíté Ny.-t, mely 1786. városi és vásártartási jogot kapott, 1803. a Dessewffy-, 1824. a gr. Károlyi-családtól megváltotta magát, 1837. rendezett tanácsú város lett s azóta gyors anyagi és szellemi fejlődéssel hazánk egyik jelentékeny városává küzdötte fel magát, melynek lakossága majdnem teljesen megmagyarosodott. Ny. *Benczúr* Gyula festőművész szülőhelye

Nyiregyháza-mátészalkai h. é. vasút, l. *Szabolcsvármegyei h. é. vasút.*

Nyiregyháza-vásárosnaményi h. é. vasút, l. *Szabolcsvármegyei h. é. vasút.*

Nyiregyházavidéki h. é. vasút. Nyiregyházától Dombrádig, Sóstógyógyfürdőtől Szőlőtelep hegyközségig, Neszehídtól Jalapárig és Paszabtól Balsáig vezető, 68·6 km. hosszú, keskenyvágányú, korlátolt forgalmú kisvasút saját kezelésben. Megnyílt 1905 dec. 20.

Nyíres, községek: 1. *Ny.* (azelőtt: *Szásznyires)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 1342 magyar és oláh lak., u. p. és u. t. Dés. — 2. *Almásnyíres*, kisk. Kolozs vm. hidalmási j.-ban, (1910) 994 oláh lak., u. p. és u. t. Váralmás. — 3. *Bisztranyíres*, kisk. Krassó-Szörény vm. karánsebesi j.-ban, (1910) 2160 oláh lak., vasúti állomás, postaügynökség és távíróhivatal. — L. még az *összetételek* alatt *(Boncznyíres, Kisnyíres* stb.).

Nyiresd, községek: *Béganyiresd*, kisk. Krassó-Szörény vm. facsádi j.-ban, (1910) 459 oláh lak., u. p. Kurtya, u. t. Marzsina. — L. még *Alsónyiresd, Felsőnyiresd.*

Nyirettyű, l. *Vonó.*

Nyírfa v. *nyír (Betula* L., növ., l. a *képmellékletet),* a Nyírfélék *(Betulaceae,* l. o.) családjába tartozó egylakú fa vagy cserje. Kérge többnyire

Nyiresfalva, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 177 horvát lak., u. p. Viziszentgyörgy, u. t. Csáktornya. — L. még *Alsónyiresfalva, Felsőnyiresfalva, Nyiresújfalu.*

Nyiresújfalu (azelőtt: *Nyiresfalva),* kisk. Bereg vm. munkácsi j.-ban, (1910) 658 rutén lak., u. p. Árdánháza, u. t. Ilosva.

mint papirosvékonyságú lemez könnyen lefejthető v. magától is lehámlik, vén korában mindig repedezett. Levele ferde négyszögletű vagy szívalakú, fogas v. fűrészelt. Porzós, valamint termő virágzata is barka. A porzós barka nyáron keletkezik, télen át a lombtalan fán csüng; a termő barka tavasszal lombfakadáskor jelenik meg.

Apró makkocskája szárnyas. 35 faja kiváltképen a hideg vidéken (hazánkban 4) nő. Ide tartozik az északamerikai *B. lenta* L. (B. carpinifolia Ehrb.), kérge fűszeres édes ízű, belőle épp úgy, mint a cukorjuharfáéból, cukrot gyártanak. Szép rózsaszínű fáját (mountain-mahagony vagy black birch) feldolgozzák. A *B. utilis* Don. a Himalája É.-i részén nő, papirost gyártanak belőle. A *B. papyracea* Ait. szép, gyorsan növő, egész 25 m. magas fa, kérge fehér. Észak-Amerikában, Szibíria K.-i részén és Japán É.-i részén terem. Kérgét 3—5·5 m. hosszú és csaknem 1 m. széles lemezekre lehet lehámozni s ebből tartós és nagyon könnyű sajkát csinálnak, mely egyik víztől a másikhoz könnyen szállítható. Ilyen sajka 4 személy részére 20—25 kg.-ot nyom. A molyhos Ny. *(B. pubescens* Ehrb.) kis fa vagy cserje. Fiatal hajtása és levele mindig puhaszőrű. Emez tojásdad, gyakran szívforma, szabálytalanul fűrészelt, a visszája a szőrözetét őszig megtartja. Hegyi, valamint sík nyirkos talajon hazánkban is nő; fája, mint a következőé, hasznavehető. A *bibircses Ny. (B. pendula* Roth.) egész 18 m. magasra nő. A fiatal ága meg a levélnyél majd mindig szőrös. Ága fekete-szürke, kérge mint vékony szalag feslik le, levele egyszerűen, de szabálytalanul fűrészelt, fiatalon mintha firnisszel lenne belakkozva. Európában és Ázsiában honos, ritkás erdőt alkot, levelének fakadásakor jó illatú. A hazai Ny.-k közül a *B. Carpatica* Kit. nevezetes. A *törpe Ny.* (B. nana L.), csaknem a földön kúszik. Hegyi meg északi lápon terem. Finom gyökérzetéből a lapp nép takarót készít. Az erdei fák közt a Ny.-nak van legkisebb gyökérterjedelme. Legjobban szereti a friss, nem nagyon kötött agyagot, meg a nedves, televényes homokot. A száraz vagy nedves talajon eltörpül. Sarki határa a fenyőével csaknem összeesik.

Noha a Ny. nálunk nem nagy figyelemben részesül, mégis elegendő haszna van. Fiatal fája fehér, a vén pirosas, középkeménységű, nagyon szívós, jól hasad, de a szabadon hamar korhad. Inkább a bodnár dolgozza fel, mint az asztalos. Készül belőle: létra, keréktalp, kerékfog, rúd, faedény, teknő, kerti bútor, facipő, kanál, abroncs, gúzs stb. A görcsös fából szép bútor, csomorjából, melyet *svéd liliomfának* is neveznek, apróbb eszköz, pipafej, szelence, vesszejéből igen jó seprő. Tavaszkor megfúrt törzséből nyírvíz (l. o.) folyik. Kérgében sok a csersav meg a gyanta (l. *Cserzőanyagok).* Mint tüzelőfa a keményfák egyike, tisztán ég, jól melegít és szintúgy, mint a szenének, állandó jó parazsa van. Szárazon a kérgéből meg a gyökeréből *nyírkátrányt, nyírkámfort* és *nyírolajat* (betulin, litván balzsam, oleum betulinum vagy rusci) desztillálnak, mellyel a bagariabőrt dolgozzák vagy rumesszenciát, illatszert stb. csinálnak belőle, sőt orvosilag is használatos. A bagariabőrnek sajátságos szaga a nyírolajtól van. A Ny. fajait gyakran parkba vagy kertbe ültetik (B. nigra L., B. rubra Mchx., B. lutea Mchx., B. papyracea Ait., B. populifolia Ait., mind amerikai; B. ulmifolia Lieb. et Zucc. japáni és mandzsuriai).

Nyírfabalzsam a. m. litván balzsam (betulose), l. *Nyírfa.*

Nyírfafélék (növ.), l. *Betulaceae.*

Nyírfajd, l. *Fajdfélék.*

Nyírfakátrány, l. *Nyírfa.*

Nyírfalva (azelőtt: *Nyirmon),* kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1910) 385 oláh lak., u. p. Szilágyszeg, u. t. Szilágycseh.

Nyírfaolaj *(dagget-olaj, bagariaolaj, oleum betulinum),* l. *Nyírfa.*

Nyírfatejgomba (növ.), l. *Szőrgomba.*

Nyírgelse (azelőtt: *Gelse),* kisk. Szabolcs vm. ligetaljai j.-ban, (1910) 1593 magyar lak., vasútállomás, u. p. és u. t. Nyírmihálydi.

Nyírgyulaj (azelőtt: *Gyulaj),* nagyk. Szabolcs vm. nyírbátori j.-ban, (1910) 2179 magyar lak., postahivatal, u. t. Nyírbátor.

Nyírhalom (azelőtt: *Berezinka),* kisk. Bereg vm. munkácsi j.-ban, (1910) 108 német lak.; u. p. Beregleányfalva, u. t. Munkács.

Nyíri, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 569 magyar lak.; u. p. Füzérkomlós, u. t. Pálháza.

Nyiri *Sándor (székelyi),* cs. és kir. altábornagy, magyar kir. honvédelmi miniszter, szül. Székelyen (Tolna vm.) 1854 nov. 7., megh. Bécsben 1911 máj. 5. Katonai szolgálatát 1874. kezdte mint hadnagy a 68. sz. gyalogezredben s 1878. részt vett a boszniai hadjáratban. 1881—87. a vezérkarba volt beosztva, 1891 óta pedig a közös hadügyminisztériumban szolgált s a delegációk ülésein is részt vett. 1896-ban a 3. sz. (debreczeni) honvédezred parancsnokává, 1899 jún. a Ludovika-Akadémia parancsnokává nevezték ki. 1903-ban vezérőrnagy lett s 1903 nov. 3. mint honvédelmi miniszter lépett be Tisza István gróf első kormányába. Mint ilyen, nagy érdemeket szerzett a honvéd katonai oktatás fejlesztésével és a honvédtüzérség megteremtésével. 1904. megkapta a belső titkos tanácsosi méltóságot. Az 1905-iki választásokon Budapest II. kerülete országgyűlési képviselővé választotta Darányi Ignáccal szemben. 1905 jún. 18. mondott le a kormánynyal együtt s a székesfehérvári honvédkerület főparancsnokává nevezték ki. Ebben a hivatalában érte őt az a megbizatás, hogy mint kinevezett királyi biztos 1906 febr. 19. Fabritius Győző honvédezredes által fegyveres hatalommal feloszlatta a magyar országgyűlést. Ezután Bécsbe helyezték s a 25. gyaloghadosztály parancsnokává, majd a magyar királyi testőrség házi parancsnokává nevezték ki.

Nyíribrony (azelőtt: *Ibrony),* kisk. Szabolcs vm. nyírbaktai j.-ban, (1910) 1141 magyar lak.; u. p. és u. t. Ramocsaháza.

Nyíri csíz *(Linaria linaria* L., *csicserike,* állat), hazánk némely vidékein a lenike népies neve. Különösen a nyírfa magvait szereti, innét a név. L. *Kenderike.*

Nyíriklód (azelőtt: *Iklód),* kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 403 magyar lak.; u. p. Kántorjánosi, u. t. Hodász.

Nyírjákó (azelőtt: *Jákó),* kisk. Szabolcs vm. nyírbaktai j.-ban, (1910) 909 magyar lak., vasútállomás távíróval; u. p. Nyírbakta.

Nyirjes, kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 300 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Girált. — L. még *Alsónyirjes, Száraznyirjes.*

BIBIRCSES NYIRFA.

(BETULA PENDULA)

1. A hajtás csúcsa a porzós (a) és termős (b) barkával. — 2. Lombos hajtás a terméses barkával (c). — 3. 4. 5. 6. A porzós virág elülről, oldalról, felülről és alulról nézve. — *6. A porzó. — 7. A termős barka. — 8. 9. Három termős virág a fedőpikkelyekkel s két-két bibével, felülről és alulról. — 10. A fedőpikkely külön. — 11. 12. A magvas barkának fedőpikkelye felülről és alulról. — 13. A szárnyas termés. — 14. A hajtás vége rüggyel meg a fiatal porzós barkával. — 15. A háromesztendős hajtás keresztmetszete (1., 2. és 14. eredeti nagyság). — 16. A törpe nyírfa (Betula nana).

Nyirk, l. *Nyirok*.

Nyirkállai *Tamás*, Mátyás király idejében a kir. kancellária jegyzője, 1484. összegyüjtötte és lemásolta *Stylus Curiae Regiae* c. alatt a hivatalos formulárékat s benne a latin műszavak értelmét 70 magyar széljegyzettel (glosszával) adta vissza, melyek a magyar nyelvtörténetre igen fontosak. A latin szöveget, a magyar glosszákat és Ny. egy magyar verses jogi szabályát kiadta Kovachich György: Formulae solennes styli c. művében (1799), s a jogi szabályt a Régi magyar költők tára I. kötete is.

Nyírkarász (azelőtt: *Karász)*, nagyk. Szabolcs vm. kisvárdai j.-ban, (1910) 2229 magyar lak.; vasútállomás táviróval, posta- és telefonhivatal.

Nyírkátrány *(dagget, dziegiec, litván balzsam, degot, degut, oleum rusci)*, l. *Nyírfa*.

Nyírkércs (azelőtt: *Kércse)*, kisk. Szabolcs vm. nyírbaktai j.-ban, (1910) 546 magyar lak.; u. p. Ramocsaháza, u. t. Nyírbakta.

Nyirkosító gép, az a gép, amellyel a len- s pamutszöveteket avagy papirosokat csinozás közben vízzel permetezik. L. *Csinozás*.

Nyirkosságmérő *(pszichrométer)*, lásd *Higrométer*.

Nyírlábúak *(bjerkebeinerne)*, norvég politikai párt, mely a XII. sz. végén keletkezett a főpapság túlságos hatalma ellen. Nevüket onnan kapták, hogy szegénységük miatt nyírfakéreggel takarták be testüket.

Nyírlé, l. *Nyírvíz*.

Nyírlövő (azelőtt: *Lövő)*, kisk. Szabolcs vm. tiszai j.-ban, (1910) 713 magyar lak.; u. p. és u. t. Pap.

Nyírlugos (azelőtt: *Lugos)*, nagyk. Szabolcs vm. ligetaljai j.-ban, (1910) 2643 magyar lak., postahivatal; u. t. Nyírmihálydi.

Nyírmada (azelőtt: *Mada)*, kisk. Szabolcs vm. nyírbaktai j.-ban, (1910) 2796 magyar lak., vasútállomás táviróval, posta- és telefonhivatal.

Nyírmártonfalva (azelőtt: *Mártonfalva)*, nagyk. Szabolcs vm. ligetaljai j.-ban, (1910) 2428 lak., posta- és telefonhivatal.

Nyírmeggyes (azelőtt: *Nyírmegyes)*, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 1980 magyar lak., vasúti megállóhely, postahivatal; u. t. Hodász.

Nyírmező, 1. kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1910) 786 oláh lak.; u. p. Felenyed, u. t. Nagyenyed. — 2. *Ny.*, kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1910) 812 oláh lak.; u. p. és u. t. Algyógy.

Nyírmihálydi (azelőtt: *Mihálydi)*, kisk. Szabolcs vm. ligetaljai j.-ban, (1910) 1548 magyar lak., vasútállomás táviróval, postahivatal.

Nyirmon, község, l. *Nyírfalva*.

Nyíró erő, valamely tömör tartó (pl. híd- vagy épülettartó) tetszőleges keresztmetszetének egyik oldalán levő külső erők eredőjének keresztmetszetirányú összetevője, mely működése irányában a keresztmetszetet a szomszédoshoz képest eltolni, s így a tartót elnyírni törekszik. Ezen elnyírásnak a tartó anyagának nyíró szilárdsága (l. *Szilárdság)* áll ellen, aminek következménye belső ú. n. *nyíró feszültségek* keletkezése. Ha a terhelés bizonyos helyzetében a tartó valamennyi keresztmetszetére ható Ny.-ket meghatározva, azokat grafikusan, ábrában föltüntetjük, nyerjük a *Ny.-k ábráját*. Ha a terhelés változhat, akkor a Ny. nagysága is változik. Lesz tehát a tehernek oly helyzete, amelyben valamely keresztmetszetre ható Ny. a legnagyobb. Ez alapon megszerkeszthető a *legnagyobb Ny.-k ábrája*, melyre a tartó méretezése során van szükség.

Nyírógép, szövetek csinozásánál a bolyhok lenyírására használt gép, l. *Csinozás*. — Az emberi hajnak és az állatok szőrének nyírásánál is használnak különféle szerkezetű Ny.-eket.

Nyirok, *nyirk (lympha)*, a vérnedvhez hasonló összetételű, de annál hígabb folyadék, mely egyrészt a vérerek falán átszűrődő vérnedvből, másrészt a szövetekben a sejtek anyagforgalma révén keletkező szövetnedvből áll. Ezen az alapon vér- és szövetnyirkot különböztetnek meg, azonban a gyakorlatban ezt a két nyirkot egymástól elválasztani nem lehet. A Ny. a Ny.-erekben áramlik, s végeredményben a gyüjtőeres vérkeringésbe jut; a vérkeringés kiegészítő részét képezi, s az anyagcsere szolgálatában áll. A sejtek anyagforgalmi termékének egy része a Ny. révén jut a keringésbe, s a felszívódott táplálék is részben (zsír, fehérje) a bélfalak nyirkába (tápnedv, chylus, l. o.) jut; emésztés idején a bélfalak és a bélfodor Ny.-erei a bennök lévő zsírtartalmú Ny. miatt fehér csíkokként tűnnek fel. A Ny. kb. $5^0/_0$ oldott anyagot tartalmaz; fehérjetartalma kisebb, sótartalma nagyobb mint a véré; a 24 óra alatt a Ny.-érrendszeren átáramló Ny. mennyisége kb. 5—6 literre tehető. A Ny.-ban alakos elemek is találhatók: a vérérfalon kilépő vörös- és fehérvérsejtek, ezenkívül a Ny.-mirigyekben termelt Ny.-sejtek (lymphocyta). A Ny.-képződés függ a vérnyomástól, a táplálkozástól stb.; vannak olyan szerek is, melyek a Ny.-képződést közvetlenül is fokozni tudják: a Ny.-hajtószerek, lymphagogák.

Nyirok (geol.), agyag, a trachitok mállási terméke. Mig egyéb kőzetek végső mállási termékét egyszerűen agyagnak mondjuk, a trachitokéit, különösen hazánkban, Ny.-nak. Népies szóból ment át a tudományba. Különösen a Mátra és Tokaj vidékén nevezik az ottani kitünő szőllőtermő talajt így, az pedig nem egyéb az ottani trachitok agyagjainál. Többnyire vereses színű több-kevesebb vastartalma miatt.

Nyirokcsomódaganat, l. *Limfoma* és *Skrofulózis*.

Nyirokcsomógyuladás, l. *Nyirokmirigygyuladás*.

Nyirokcsomók v. *nyirokmirigyek (lymphoglandulae)*, a nyirokerek útjába iktatott lencsebabszem nagyságú csomók, melyeken a nyirok átömölve, megszűrődik s bennük képződő nyiroksejteket sodor ki magával. A Ny. kötőszövettokkal vannak körülvéve; a tokon belül találjuk a sejtes állományt (parenchyma), amelyet a toktól harántválaszfalak által rendkívül komplikált labirinttá alakított üreg választ el: a nyiroköböl (sinus). A Ny. egyik pólusán vannak az odavezető erek, a másikon a rendesen gyérebb számú, de vastagabb elvezető erek; ugyanitt (hilus) találjuk a Ny. táplálására szolgáló vérereket is. A nyirok a nyiroköböl résein átszűrődve egyrészt

csereviszonyba lép a sejtes állománnyal s az ott termelődött nyiroksejteket (lymphocyta) magával ragadja, másrészt sok minden kóros anyag, idegen alakos elemek (korom, festék, porszemcsék stb.), de főleg az esetleg belekerült baktériumok (fertőzés) lerakódnak benne. Igy a Ny. mintegy őrei a szervezetnek s a fertőzések esetén legelőször a tájéknak megfelelő (regioner) Ny. betegednek meg; ezért a Ny. elhelyezésének s a nekik megfelelő testrészeknek (ahonnan t. i. a nyirkot kapják) ismerete rendkívül fontos. A Ny. főleg a bélfodorban, a gerincoszlop elülső oldalán, valamint az izületi hajlásokban vannak elhelyezve.

Nyirokedények a. m. nyirokerek (l. o.).

Nyirokérdaganat, l. *Angioma.*

Nyirokerek *(vasa lymphatica)*, vékonyfalú erek, melyek a nyirok elvezetésére szolgálnak; rendszerint bőven el vannak látva billentyűkkel. L. *Nyirokrendszer.*

Nyirokérgyuladás *(lymphangoitis).* Fertőzéseknél a fertőző anyag (baktériumok) belejutnak a nyirokba s azzal együtt a nyirokerekben a nyirokmirigyek felé vándorolnak. Ha a baktériumok életképessége nagy, úgy nemcsak a nyirokmirigyeket, hanem útközben a nyirokereket is megtámadják, Ny.-t idéznek elő. A Ny. rendszerint magas lázzal jár s a bőrön mint piros, mintegy kirajzolt vonal jelenik meg, amely a fertőzés helyétől egy tapintható, fájdalmas csomóba, a gyuladásban levő nyirokmirigybe vezet.

Nyirokérrendszer, l. *Nyirokrendszer.*

Nyirokhajtószerek *(lymphagoga)*, gyógyszerek, melyek a nyirokképződést fokozzák.

Nyirokmirigydaganat, l. *Limfadenoma.*

Nyirokmirigyek, l. *Nyirokcsomók.*

Nyirokmirigygyuladás. A nyirokérrendszerbe beiktatott szűrőkészülékeknek, a nyirokcsomóknak gyuladása. Legismertebb példái: *a)* A genyesztő bacillusok által előidézett gyuladás (lymphadenitis abscedens), amilyen az állszöglet alatt torokgyuladás, foggenyedés után fejlődő mirigymegnagyobbodás, amit a közönség leesett mandula néven ismer; a hónalji nyirokcsomók genyedése a kéz, alkar vagy könyök sebe, kelése után, a lágyékhajlat mirigygyuladásai a nemi részeken, vagy az alsó végtagon fejlődött gyuladás, seb után. *b)* Ugyanilyen módon keletkezik a tuberkulózisos Ny. (lymphadenitis tuberculosa) is, sokszor úgy, hogy a tuberkulózisbacillus behatolási helye a megnagyobbodott nyirokmirigy mellett teljesen elkerüli a figyelmet, vagy fel sem található. Legismertebb példája ugyancsak a nyaki mirigytuberkulózis, amelynek a közönség körében az ominózus skrofulózis a neve. A bacillusok behatolási kapui a rossz fogak, apró gümős fekélyek a szájban, a mandulák. *c)* Szifilitikus méreg a betegség kifejlődésének igen különböző szakaiban támadhatja meg a mirigyeket. Már igen korán, a nemi részeken kifejlődő kemény fekély kifejlődése idején megduzzadnak a lágyékmirigyek (dob, bubo indolescens), később a bőrkiütések idején a test valamennyi nyirokcsomója megnagyobbodik, még később sajtos mirigygyuladás gyakori. Speciális Ny.-t idéz elő a lágy fekélyt okozó Ducrey-bacillus, l. *Dob.* A gyuladás kezelése az előidéző ok szerint különböző, azonban igen gyakoriak a Ny. kevert formái.

Nyirokrendszer, az érrendszer kiegészítő részét képező mellékedvkeringési rendszer, amely sok tekintetben hasonló elrendeződésű a gyüjtőérrendszerhez. A nyirok (l. o.), mely a szövetek közt képződik, kezdetben szövetközti és sejtkörüli réseken szivárog, de csakhamar igen vékony, önálló hajszálerekben gyűlik össze. Ezek a nyirokhajszálerek oly vékony csövecskék, hogy még mikroszkóppal is csak akkor láthatók, ha valamilyen színes anyaggal kitöltötték. A hajszálerek rendkívül dús hálózatot alkotnak s nagyobb nyirokerekbe (limfaerek) ömlenek össze. Ezek a gyüjtőerek kiséretében futnak s a tájéki nyirokmirigyeken áthaladva, mind nagyobb és nagyobb erekbe egyesülnek, végül az alsó végtagok, a medence és a hasfal elülső részéről jövő erek az ágyéki nyiroktörzsekbe, a hasüregi zsigerekből jövők pedig a bél nyiroktörzsébe folynak össze; ez a három nyiroktörzs pedig a bélfodor tövén levő kis tömlőben (cysterna chyli Pecqueti) egyesül. A tömlőből veszi kezdetét a test legnagyobb nyiroktörzse, a mellvezeték (ductus thoracicus), kb. 3—4 mm. vastag, áttetsző falú cső, mely a főverőér (aorta) jobboldalán a rekeszizmon áthaladva a gerincoszlop előtt fut egészen a nyakig, ahol a baloldali gyüjtőeres szögletben (a nyaki és kulcscsont alatti gyüjtőér összefolyásánál) végződik, s belőle a nyirok a gyüjtőérbe ömlik. A mellvezeték útközben egyesül még a baloldali tüdőfélből, bal felső végtagból és a fej-nyak baloldalából jövő nyiroktörzsekkel, míg a megfelelő jobboldali törzsek a jobb közös nyiroktörzsbe egyesülve, a jobboldali gyüjtőeres szögletbe ömlenek. A nyirokerek mindenütt bőven el vannak látva billentyükkel, amelyek a nyirok visszaáramlását megakadályozzák, ezenkívül egymás közt igen sok összeköttetéssel birnak. Mindazonáltal a fő nyiroktörzsek elzáródása, vagy a végtagok csaknem egész vastagságát átható hegek, avagy valamely tájék összes mirigyeinek kiirtása az illető végtagban, illetőleg testrészben a nyirok pangására vezet, ami a testrész enormis, kemény, vissza nem fejleszthető megduzzadásában nyilvánul meg.

Nyiroktüszők *(folliculi, noduli lymphatici)*, a nyálkahártyákba beágyazott kis, körülírt nyiroksejthalmazok, melyek recés kötőszövetbe vannak ágyazva, s helyenként jellemző elrendezést mutatnak. Ilyen Ny. a nyálkahártyák alatt mindenütt előfordulnak. Nagy mennyiségben vannak felhalmozva a mandulákban (garat- és torokmandulákban), a nyelv tüszős részében, a vékonybél alsó szakaszában levő Payer-féle plaque-okban, stb. Működésük hasonló a nyirokcsomókéhoz.

Nyirokvezeték v. *mellvezeték (ductus thoracicus)*, a legvastagabb fő nyirokér, l. *Nyirokrendszer.*

Nyirolaj v. *nyírfaolaj*, l. *Nyírfa.*

Nyírparasznya (azelőtt: *Parasznya)*, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 852 magyar lak., u. p. és u. t. Nagydobos.

Nyirpazony (azelőtt: *Pazony)*, nagyk. Szabolcs vmegye nyírbogdányi j.-ban, (1910) 1837 magyar lak., postaügynökség, telefonhivatal.

Nyírpilis (azelőtt: *Pilis)*, kisk. Szabolcs vm. nyírbátori j.-ban, (1910) 1356 magyar lak., u. p. Piricse, u. t. Nyírbátor.

Nyirrák, a pata húsos nyirjának és gyakran többi lágy részének idült gyuladása, melyet régebben rákos megbetegedésnek tartottak. Oka az, hogy a folytonosságában megszakadt vagy elrothadt szarunyíron vagy talpon valamely fertőző anyag jut a húsos részekhez és az irharétegben idült gyuladást okoz, minek következtében a papillák túlnőnek és a recés szövetben többé-kevésbbé élénk sarjadzás indul meg. A beteg lovak helyén álló egészségesek megkapják a Ny.-ot, amint ezt bányákban használt lovakon észlelték. A beteg sokszor sántít, a szarunyír és néha a szarutalp is részben hiányzik, helyét szürkés-sárga, igen bűzös, kenőcsszerű anyag fedi, mely alatt a tollseprőszerüen megnagyobbodott szemölcsök láthatók. Szaru a beteg lágy részek felett egyáltalán nem képződik, vagy ha igen, akkor az puha, sárgás színű s az alappal csak lazán függ össze. A Ny. igen makacs és hosszantartó baj s az alkalmazni szokott edző folyadékok és hintőporok (tejsav, erős kreolinos, szublimátos oldat, salétromsavas ólom, szalicilsav, kénsavas réz és vas, pokolkő, formalin), valamint a tüzes vas legtöbb esetben csak keveset használnak. Több izben aránylag gyors és gyökeres gyógyulásra vezetett a megbetegedett lágy részek kimetszése, kikaparása és a patának szakszerű bekötése.

Nyírrothadás, a lovak szarunyírjának valóságos rothadása. Az oka mindenkor az, hogy a nyír barázdáiból a bomló szerves anyagokat nem távolítják el; hajlamosító okul szolgál a szűkült pata, melynek mély, keskeny nyírbarázdái nehezen tisztogathatók és nem érintkeznek a talajjal, minek következtében hiányos a természetes mechanikai tisztogatás. Ha a rothadás következtében a szarunyír annyira szétesett, hogy a lágy részek szabadon feküsznek, akkor a ló sántít, a barázdákat szürkés-barna, bűzös, kenőcsszerü anyag tölti ki, a szarunyír cafatolt. A szarucafatok és a bomló anyagok eltávolítása, valamint a rothadást megakadályozó orvosságok alkalmazása mindenkor célra vezet.

Nyirség, az Alföld kissé emelkedettebb, futóhomokkal fedett része Szabolcs vm.-ben. Az Alföld eredeti ó-pleisztocén-kori felszinének egy darabja, mint a Duna-Tisza közti hátság vagy a Titeli plató. É.-on a Bodrogköz, Nyugaton a Hortobágy, D.-en az Ér-völgy, K.-en az Ecsedi láp alacsonyabb alluviális felszine határolja. A homokbuckák észak-déli irányú gerincekben húzódnak rajta, köztük sok volt a rossz lefolyású terület, de lecsapolták. A félig kötött buckákat nyíresek lepték el, innen a neve. Jelenleg legnagyobb része gondos földmívelés alatt van. Gabonát, burgonyát, dohányt, szőllőt termesztenek rajta. Bora hajdan savanyú volt (nyíri vinkó), de most új fajokkal jó. Ozul vezérlete alatt a kunok Salamon király idején elpusztították, de a törökök hóditása nem pusztította el, azért sok falu van rajta. Főhelye Nyiregyháza.

Nyírsid, kisk. Szilágy vmegye zilahi j.-ban, (1910) 582 oláh és magyar lak., vasútállomás távíróval, postaügynökség, telefon.

Nyírsör, l. *Nyírvíz.*

Nyírtass (azelőtt: *Tass)*, nagyk. Szabolcs vm. kisvárdai j.-ban, (1910) 2591 magyar lak., posta- és telefonhivatal.

Nyírtét (azelőtt: *Tét)*, kisk. Szabolcs vmegye nyírbogdányi j.-ban, (1910) 814 magyar lak., postaügynökség, u. t. Apagy.

Nyírtura (azelőtt: *Tura)*, kisk. Szabolcs vm. nyírbogdányi j.-ban, (1910) 1209 magyar lak., postaügynökség, telefon.

Nyírvasvári, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 1519 magyar lak., postaügynökség, u. t. Nyírbátor.

Nyírvíz v. *nyírlé* (növ., *aqua betulina)*, tavaszkor a vénebb nyírfából megfúrás folytán kiszivárgó víz; 2% szőllőcukor van benne, *nyírbor*, *nyírsör* lesz belőle, régen orvosságnak is használták, ma inkább csak jó ízéért és tavaszi kúrából isszák. Székelyföldön *nyírvirics*-nek hívják.

Nyírvíz-szabályozó társulat, 1879. alakult, s ártere Szabolcs, Szatmár és Hajdu vmegyék területén 52,141 kat. hold, melyet az ármentesítés és a csatornázás művelhető talajjá tett. A nyíri vizek levezetésére a Ny. 44·6 km. hosszú nyilt főcsatornát épített, mely a felső-szabolcsi társulat mentesített árterén át a Tiszába ömlik; a Ny. székhelye Nyiregyháza s kötelékébe 60 község tartozik. Töltéseinek hossza 20 km., beruházása 4.068,000 K.

Nyírvölgy, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 578 horvát lak., u. p. és u. t. Csáktornya.

Nyiry *István*, matematikus és filozófus, szül. Átányon (Heves vm.) 1776 máj. 9., megh. Sárospatakon 1838 aug. 27. 1798-ban a matematika rendkívüli, 1806. rendes tanára lett Sárospatakon. Az Akadémia 1831. rendes tagjává választotta. Főbb művei: Prima elementa matheseos intensorum constructa (Kassa 1821); *A számvetés tudományának kezdete* (Sárospatak 1822). Azonkívül több filozófiai tartalmú mű: Conspectus philosophiae empiricae Lockii, scepticae Hummi, criticae Kantii stb. (Sárospatak 1824); *A halál philosophiája* (u. o. 1823).

Nyitány (franc. *ouverture)*, bevezetője egy operának vagy oratóriumnak, kantáténak stb. Formáját a XVII. sz. végén a francia Lully és az olasz Alessandro Scarlatti állapítják meg; ez előbbinél két pathetikus tétel közé egy gyors tétel ékelődik be, a másik mesternél fordítva van: két allegro-tétel közt találunk egy lassút. Azóta persze a Ny. más formákat is öltött. Ouverture szerepel a suite keretében is, mint egy tétel. Azonfelül szokás volt régebben — a XVIII. sz. vége előtt — többtételes szimfónikus műveket, tehát nemcsak *egy* tételt, ouverture-nek nevezni. Irnak zenekari Ny.-okat drámához is és vannak egyenesen a hangverseny-terem számára komponált ú. n. *koncert-Ny.*-ok, amelyek egyáltalán nem kapcsolódnak nagyobb műhöz, hanem esetleg egy ünnepi alkalomra készülnek vagy önálló programmjuk van, vagy még ilyent sem adnak.

Nyitódás. A sorban a katonák tenyérnyi térközre állanak egymás mellett. Ha ezt a térközt,

vagyis a katonák közti hézagot nagyobbítani akarjuk, a sornak egyik végét vagy közepét támpontul jelöljük meg s azt vezényeljük «nyitódj», mire a katonák a megjelölt támponttól oldallépésekkel addig távoznak, amíg szomszédjuktól egy lépés távolságra jutottak. Ha egy lépésnél nagyobb térközöket óhajtunk: «Két (három v. öt) lépésre nyitódj» vezényszót használunk. A katonák közti térköz megnagyobbítására szolgáló ezt a műveletet Ny.-nak nevezik. Ellentéte a *zárkózás*. «Zárkózz» vezényszóra a nyitódott sor katonái a támpont felé oldallépésekkel addig közelednek, míg egy tenyérnyi térközre jutottak szomszédjukhoz.

Nyitó leltár *(kezdő leltár)* az a vagyonösszeállítás, mellyel a kereskedő vagy vállalkozó üzleti évét kezdi. A N.-ból készül a *nyitó mérleg*, mely az egész könyvelés kiindulópontja.

Nyitó mérleg, l. *Nyitó leltár*.

Nyitott üteg. A tüzérüteg (4—8 ágyú) rendes alakzata az ellenséges tűz körletében való előre- és hátramozgás közben. Az ágyúk egy vonalban 20—20 méternyire állnak egymás mellett. Ellentéte a *zárt üteg* (l. o.).

Nyitra, a Duna baloldali mellékfolyója, Ny. vmegye ÉK.-i határán, a facskói hágó alatt ered; általában D.-i irányban folyik, Bars és Ny. vmegyék után Érsekújvárnál ér Komárom vmegyébe s itt Komáromtól É.-ra a Vág-Dunába ömlik. Vízvidéke a Nagy- és Kis-Fátra közé foglalt nyugati medencét csapolja le. Völgye felső részén keskeny és gyors esésű, alsó részén Nyitrazsámbokréttől kezdve tágasabb és termékeny, Komját táján kiér a Kis-Alföldre, innen kezdve kanyargós, lomha, melléke mocsaras. Alsóköröskénynél a Czétényke patak nevű ága szakad ki, amely vele párhuzamosan kanyarog D. felé és Kisvárdánál ismét egyesül vele. A Ny. hossza 174 km., forrásának torkolatától való egyenes távolsága 129 km. Alsó részén Naszvadtól kezdve (15 km.) tutajozható. Vízkörnyéke 5870 km². Mellékvizei balról a Belanka (Nagy-Biliczнél), a Radisa (Praznóczzal szemben), a Radosna (Sarluskánál), jobbról pedig a Handlovai-patak (Kósnál) és a Zsitva (Martosnál torkollik). A Ny. vidékén győzte le 1623 nov. 8. Esterházy Miklós gr. a törököket, nov. 26. pedig ugyancsak Esterházy Miklós gr. a Pozsonyból elvonuló török- és tatárcsapatokat e folyó mellett 3 napi csatában megverte és őket minden zsákmányuktól megfosztotta.

Nyitra *vármegye*, hazánk dunabalparti részében; határai nyugaton Pozsony vm. és Morvaország, É.-on az utóbbi és Trencsén vmegye, K.-en Turócz és Bars vmegyék, D.-en Komárom vm. *Területe* 5519 km². *Földje* jobbára hegyes s csak D.-i része róna, de É. felé nagy s termékeny völgyek húzódnak. ÉNy.-i részét a Kis-Kárpátokhoz tartozó Brezovai (505 m.) és Nedzo csoportok (484 m.) borítják; ezektől É.-ra a magyar-morva határláncolat *Javorina* csoportja (968 m.) emelkedik. E hegységeket a Vág 7—12 km. széles, termékeny völgye választja el a Kis-Fátra láncolatához tartozó *Innovec* (l. o.) csoporttól, mely Ny.-ban is tetemes magasságot (975 m.) ér el. E hegycsoport a Vág és Ny. völgyei közt 20—28 km. szélességben terül el s D. felé Galgóczig terjed, ahol alacsony dombok csatlakoznak hozzá. A vmegye ÉK.-i sarkában a Kis-Fátrának még négy kisebb csoportja emelkedik, úgymint a Rokosz (1010 m.), a Strazsó (922 m.), a Kis-Magura (1162 m.) és a Rajeczi havasok Revan csúcsa (1205 m.). A Ny. völgyétől K.-re a Nagy-Fátrának több szakasza nyúlik Ny. vmegye te-

Nyitra vármegye címere.

rületére; E.-on a Zsgyár láncolata (894 m.), a Handlovai völgyön túl a Ptácsnik (1346 m.) csoportjának csak egy része, odább D.-re a Tribecs (829 m.), melyhez DNy. felé a Zobor (619 m.) csoportja csatlakozik. Maga a rónaság a vm. déli részében terül el 120—130 m. magasságban. Csekély róna kiséri ezenkívül a vm. ÉNy.-i részét szegélyző Morva folyót; nagyobb völgylapály pedig a Miava, Vág, Ny. és Zsitva folyók mentén van.

Vizei. *Folyóvizekben* a vmegye igen gazdag; ÉNy.-on a vmegyét Morvaország felé a Morva határolja, mely a Miavát veszi fel; É.-ról D. felé a Vág szegi a vmegyét kanyargós folyással; tágas völgyét a vele párhuzamos Dudvág (l. o.) is öntözi. A Ny. a vmegye főfolyója, mely egész hosszában hasítja a vmegye földjét. A Tribecs-hegységben eredő Zsitva a vmegyének csak K.-i határszélét érinti. Mindezen folyók közül egy sem hajózható s tutajozás is csak a Vágon folyik, de az árvizek gyakoriak. *Ásványos forrásai* közül leghíresebb a pöstyéni kénes forrás, továbbá említendő a büdösköi kénes, a kisbéliczi földes, a bajmóczi tiszta hévvizforrás és az óturai savanyúvíz.

Éghajlata egészben véve mérsékelt, csak É.-i részeiben zordabb. Évi közepes hőfoka Ny.-n 9·7°, a Ny. felső völgyében fekvő Privigyén már csak 8·5° C. Ellenben a D.-i róna jóval melegebb. A legmelegebb hónap általában véve a július (Ny.-n 20° C. átlagos hőmérséklettel), a leghidegebb hónapok a január és december. Az észlelt legnagyobb hőfok volt Ny.-n 35° és Privigyén 31·8°, a legnagyobb hideg —24·6° és —21·0° C., az abszolut ingadozás tehát Ny.-n 59·6°, a hegyek közt fekvő Privigyén ellenben csak 52·8° C. A csapadék évi mennyisége Ny.-n 562 mm. s Privigyén 663 mm.; az Alföld felől a hegységek felé tehát fokozatosan nő.

Terményei. Az *ásványország* köréből csak kevés terménye van; a hegyekben mészkő, agyagfélék, kréta és gazdag barnaszéntelepek (Nyitrabánya) fordulnak elő. A *növényvilág* termékei jóval gazdagabbak; a vármegye termőterülete 522,199 ha., miből szántóföld 308,475 ha., kert 7969 ha., rét 36,496 ha., legelő 48,318 ha., nádas 1885 ha., szőllő 2598 ha. és erdő 129,221 ha. A nem termő terület 27,162 ha. A földmívelés főbb cikkei: az árpa, búza, rozs, zab. Altalában véve legtermékenyebb a Morvavölgy, míg az É-i részek termései igen silányak. Igen jelentékeny az árpatermelés, mely a külföldön jó hírnevű tót árpa elnevezése alatt kerül a malátagyárakba és sörfőzőkbe. Ezenkívül terem a vm.-ben még nagyobb mennyiségű tengeri, kender, hüvelyesek, burgonya, takarmányfélék, s kevés kétszeres, tönköly, köles, tatárka s repce; jelentékeny a cukorrépatermelés (33,230 ha.). A Vágvölgy legdélibb részének lakói káposzta, sárgarépa és egyéb zöldségfélék termesztésével foglalkoznak és azokkal Bécsbe és Budapestre is kereskednek. A birtok túlnyomó része apró birtok, latifundium és középbirtok alig van. A bortermelésnek különösen Vágújhely és Galgócz vidékén és Ny.-tól D.-re van fontossága. A legjobb bor a vágújhelyi vörös bor, de ezenkívül ismeretesek még a zobori, czétényi és csornoki fehér borok. Elég jelentékeny a gyümölcstermelés, de finom gyümölcskertészetet csak egyes nagyobb birtokosok űznek. Az erdőkből 45,287 ha. tölgyerdő, 62,952 ha. bükk és egyéb lomberdő és 20.982 ha. fenyves, utóbbiak leginkább a privigyei járásban. A termelt fa leginkább tüzifául szolgál, a privigyei járás nagy erdőségei azonban sok épületfát is szolgáltatnak, bár a szállítás igen költséges, miért is az erdő kihasználása még nem elegendő.

Az állattenyésztés különösen a nagyobb birtokokon, elsősorban a királyi ház holicsi uradalmában mintaszerű. Az igavonásra használt állatok leginkább a fehér szőrű magyar fajból kerülnek ki, míg a hegyes vidékeken és a Morva völgyében a szines fajok használtatnak. Ujabban a szines svájci és tiroli fajok tenyésztésére fordítanak figyelmet. A lótenyésztés fogyatékos, a minőség csak a Morvavölgyben és Érsekújvár vidékén jobb. A juhtenyésztés erősen hanyatlik. A sertéstenyésztés igen el van terjedve, de inkább csak a házi szükséglet fedezésére szolgál. Az állatlétszám volt az 1910. évi összeirás szerint 165,570 db. szarvasmarha, 34,352 ló, 524 szamár, 13 öszvér, 116,229 sertés, 70,834 juh és 7087 kecske. A vadászat igen jelentékeny; az erdőkben bőven fordul elő szarvas, dámvad, vaddisznó, őz, muflon (melyet Ghimesen meghonosítottak), nyúl és különböző szárnyas. A halászatot eddig nem használják ki eléggé.

Lakóinak száma 1869-ben 359,844 volt, 1890. 369,920, 1910-ben ellenben 475,455 lélek. Egy km²-re e szerint jelenleg 82·8 lélek esik s így Ny. a legsűrűbb népességü vármegyék közé tartozik. A lakosok közt van 100,324 (22·0%) magyar, 27,937 (6·1%) német s 324,644 (71·0%) tót; a magyar lakosság a Vágvölgy legdélibb részeit, a Vág és Nyitra völgyei közti D.-i területeket lakja és csupán a Nyitra völgyében nyomul fel Nyitra városnál is magasabbra, de közte tót szigetek vannak. A magyarság utolsó tíz évi szaporulata 19,362 lélek, vagyis 23·9%. Hitfelekezetre nézve van 369,225 (78·9%) róm. kat., 56,676 (13·4%) ágost. evang., 8238 ref. és 22,942 (5·8%) zsidó.

Foglalkozásra nézve ekként oszlik meg a kereső népesség: őstermelés 122.853, ipar 27,906, kereskedelem és hitel 5466, közlekedés 3901, közszolgálat és szabad foglalkozások 4799, véderő 1208, házi cselédek 8064; eszerint őstermelő 67·0 százalék, iparos 16·0, kereskedő 3·2, értelmiségi 2·7%, keresők összes száma 185·069, az eltartottaké 272,386. A lakosság fő foglalkozása a földmívelés és állattenyésztés (l. fentebb). Az iparban nagy jelentősége van a házi iparnak (kenderkészítés, fonalfonás, vászonszövés és himzés). Dívik még a faeszközök készítése, kosárfonás, helyenként a bőrcserzés. Az ipar kevésbbé fejlődik, mert a nagy gyárakkal versenyezni nem tud. Berezóban 200 ember űzi a timáripart kisiparilag, nagyobb bőrgyár Nagybossányban és Érsekujváron van. Legnagyobb gyárai a nagysurányi és tavarnoki cukorgyárak, továbbá van néhány kisebb gépgyár, sör- és malátagyár, keményítő- és dextringyár, papirdobozgyár, Szakolczán botgyár, Vágújhelyen téglagyárak és gőzmalmok. A kereskedelem gócai Ny., Érsekújvár s Nagytapolcsány. Marhavásárai elég élénkek. Hiteligényeit 38 takarékpénztár és bank és 74 szövetkezet elégíti ki.

Közlekedésének fő eszközei a vasutak, melyek a vármegyét több irányban átszelik; egész hosszuk a számos helyiérdekű vasúttal együtt 393 km. Az állami utak hossza 235 km., a törvényhatóságiaké 927 km. A folyóvizek közül egy sem hajózható, s tutajozás is csak a Vágon folyik.

Közművelődés. Ny. vmegyében a 6 éven felüli népességnek 23·9%-a nem tud sem írni, sem olvasni s 3602 tanköteles gyermek nem jár iskolába. A vmegye területén mindössze 1046 iskola van, ú. m. 93 kisdedóvó, 480 elemi, 300 ált. ismétlő, 130 gazd. nép-, 14 iparos és keresk. inas-, 1 felső nép és 17 polg. iskola, 4 gimnázium (Nyitra Privigye, Szakolcza, Érsekújvár), 1 reáliskola (Vágújhely), 1 felső leányiskola (Ny.), 1 hittani intézet (Ny.), 2 börtöniskola és 1 árvaház, mindösszе 93.853 tanulóval. A közművelődés gócpontja Ny. és Érsekújvár. Jelentékeny eredményt ért el a felsőmagyarországi közművelődési egyesület (Ny. székhellyel).

Közigazgatás. Ny. vmegye 12 szolgabirói járásra oszlik:

Járás, város	Községek száma	Lakosság száma	Ebből magyar	Ebből német	Ebből tót	Lakott házak száma
Érsekújvári	23	34,492	13,149	476	20,600	4,582
Galgóczi	43	37,792	3,364	1,331	32,778	4,710
Miavai	10	26,381	624	414	25,131	5,176
Nagytapolcsányi	57	39,541	3,917	2,165	33,143	4,358
Nyitrai	56	46,415	18,584	918	26,586	6,104
Ny.-zsámbokréti	37	22,185	2,194	440	19,460	2,950
Pöstyéni	28	27,156	1,957	1,152	23,701	3,590
Privigyei	62	47,860	1,738	13,719	32,014	6,982
Szakolczai	24	26,650	592	1,138	24,363	4,945
Szeniczei	27	32,726	1,405	1,356	29,209	5,871
Vágsellyei	15	37,600	26,013	250	10,995	5,732
Vágújhelyi	32	40,992	1,690	2,306	36,636	6,013
Érsekújvár r. t. v.	1	16,228	14,838	377	964	1,631
Nyitra r. t. v.	1	16,419	9,754	1,636	4,929	1,314
Szakolcza r. t. v.	1	5,018	505	259	4,155	990
Összesen	417	457,455	100,324	27,937	324,664	64,948

A privigyei járásból kihasíttatott a rudnóvölgyi szolgabirói kirendeltség Divékrudnó székhellyel, amelyhez három körjegyzőség tartozik, a bélapatakai, divékrudnói és nyitradivéki.

A vármegyében van 3 rend. tan. város, 39 nagy- és 375 kisközség. A községek általában véve középnagyságúak, 2000-nél több lakosa 47 községnek van; legnépesebbek: Ny. 16 419, Érsekújvár 16,228, Miava 10,063, Galgócz 7749 és Pöstyén 7379 lak. Székhelye *Nyitra*. Az országgyülésbe Ny. vmegye az 1914. XV. t.-c. értelmében 10 képviselőt küld.

Egyházi tekintetben Ny. vmegye róm. kat. egyházközségei 3 egyházmegye közt oszlanak meg, ugyanis 119 az esztergomi érseki, 12 a besztercebányai és 37 a Ny-.i püspöki egyházmegyéhez tartozik; 1 gör. kel. egyháza a budai, 24 ág. evang. egyháza a dunáninneni s 5 helv. egyháza a dunántúli egyházkerülethez tartozik.

Törvénykezési szempontból Ny. vármegye a Ny.-i törvényszék (pozsonyi kir. itélőtábla) területét alkotja; van 10 királyi járásbirósága (Ny., Érsekújvár, Galgócz, Miava, Nagytapolcsány, Privigye, Vágsellye, Szakolcza, Szenicz és Vágújhely), melyek az első kivételével mind telekkönyvi birói hatáskörrel vannak felruházva. A vármegye területére illetékes királyi főügyészség, sajtó- és pénzügyi biróság Pozsonyban, a bányabiróság Besztercebányán székel; királyi közjegyzőségek Nyitrán, Érsekújváron, Galgóczon, Nagytapolcsányban, Privigyén, Szakolczán, Szeniczen és Vágújhelyt vannak.

Hadügyi tekintetben Ny. vmegye részben a komáromi 12., részben a pozsonyi 72. hadkiegészítési parancsnokság s a 13. és 14. sz. honvédgyalogezred területéhez tartozik. Csendőrszárnyparancsnoksága Ny.-n, szakaszparancsnoksága Ny.-n és Pöstyénben van.

Pénzügyi tekintetben Ny. vmegye a Ny.-i pénzügyigazgatóság területét alkotja; van 8 adóhivatala (Érsekújvár, Galgócz, Nagytapolcsány, Ny., Privigye, Szakolcza, Szenicz, Vágújhely) és 6 pénzügyőrbiztosi állomása (Ny., Galgócz, Pöstyén, Érsekujvár, Nagytapolcsány, Privigye, Sasvár, Vágújhely). Ipari és kereskedelmi ügyekben a pozsonyi kereskedelmi kamarához van beosztva; államépítészeti hivatala Nyitrán van, illetékes közúti kerületi felügyelője Trencsénben, posta- és táviróigazgatósága és kulturmérnöki hivatala Pozsonyban székel. A vmegye területén van 116 orvos, 3 sebész, 302 bába, 51 gyógyszertár és 14 kórház 779 ággyal.

Története. A történelemelőtti idők maradványaként leginkább a Vág völgyén végzett kutatások alkalmával talált kőkorszakbeli fegyverek, eszközök és edények; a lösz-alakulásból: a mastodon maximus, a dolomitban lelt barlangi medve, hiéna és ősgím csontjai szerepelnek. A kőkorszakbeli eszközök a magyar nemzeti muzeumban, az állatmaradványok pedig nagyobbrészt a magyar geológiai intézetben őriztetnek. A vármegyének jelenlegi területe a vanniánok országához tartozott s a római uralom idejében a szarmaták, később a quádok és végül a markomannok birtokába jutott, akiknek uralma alatt (Augustus római császár idejében) Ny., *Nitravia* néven, mint a markomann birodalom egyik főbb városa szerepel. Ez a szláv néptörzs a hunnok, avarok s utóbb a magyarok bejövetelével mindezen nemzetiségekkel egybevegyült s a vármegye területén most élő tótok e markomannok utódjai. A honfoglalás történetének fontos eseményeként tekintendő Ny. vmegye meghódítása, mely esemény megörökítéseül hazánk fennállása ezeréves fordulójának ünneplése alkalmával a Ny. mellett elterülő Zobor-hegy csúcsán emlékoszlopot állítottak fel. A magyarok letelepedése után Ny. az első ostromot 1074., Géza idejében állotta ki, amidőn a Salamon által segélyül hívott Henrik német császár megkisérlette a vár bevételét. A Kálmán és öccse, Álmos között lefolyt viszályok az utóbbit ismételten idegen államokba való menekülésre kényszerítvén, egy ily Lengyelországba tervezett útja alkalmával szülte neje fiát, Bélát Szakolczán, aki születési helyét később, midőn uralomra jutott, falakkal megerősíttette (1134). A II. Géza idejében történt telepítések alkalmával jöhettek be azok a teutonok is, akik a vmegye északkeleti részét most is lakják s eredetileg bányaműveléssel foglalkoztak. A tatárjárás idejében Ny. vmegye véres és öldöklő harcok szintere volt; a tatárok pusztításának maga a Ny.-i vár gátat vetett, amennyiben ostromukat visszaverte. IV. Béla 1248. Nyitrát szabad királyi várossá tette, mely kiváltsága azonban már 1290—97 között változást szenvedett, amennyiben Ny.-t püspöki várossá nyilvánították.

Róbert Károly idejében Ny. vmegye nagy része Csák Máténak tulajdona volt, aki megfosztotta birtokaitól az akkori nyitrai püspököt, III. Jánost s őt székhelyéről menekülni kényszeríté, magát a várat pedig egész haláláig birtokában tartotta. A Vág völgyének Galgócztól lefelé terjedő része a szomszéd Pozsony vármegyének határos részeivel képezte a *Mátyusföldet*. A Róbert Károly idejében létrejött kereskedelmi egyezség értelmében a Morva- és Csehországból az országba behozott árúk Holicson megvámoltattak. Nagy Lajos 1372. Szakolczát szabad királyi várossá tette s ugyanekkor épült fel a pálosok elefánti híres kolostora. A XV. sz.-ban a csehek elfoglalták Bajmócz, Galgócz, Kosztolán, Keselőkő, Csejte, Berencs várát s a velük cimboráló Pongrácz Szakolczát is meghódította, innen Morvaországot és Ausztriát berohanásaival nyugtalanította, s csak Mátyás hadai ostromának hódolt meg.

I. Ferdinánd és Szapolyai idejében Ny. ez utóbbinak híve volt, aki Bajmócz várát is birta, melyet 1527. Ferdinánd átvevén, Thurzó Eleknek adományozott. A törökök 1530. hatoltak be először a vármegye területére, amidőn Amurat pasa egész Bajmóczig felnyomult, s nemcsak a Ny. völgyét, hanem a Vág völgyét is fel egész Vágújhelyig megsarcolta. 1599-ben a törökök ismét benyomultak a vmegye legszélsőbb részeibe, s a Ny. és Vág völgyét megsarcolván, különösen Vágújhely és Pöstyén vidékét pusztították. A XVI. sz. közepén kezd szerepelni Érsekújvár (l. o.). Bocskay seregei Homonnay vezérlete alatt 1605. a törökök segélyével bevették Érsekújvárt, Nyitrát, Szakolczát; Básta elveszi tőlük Bajmó-

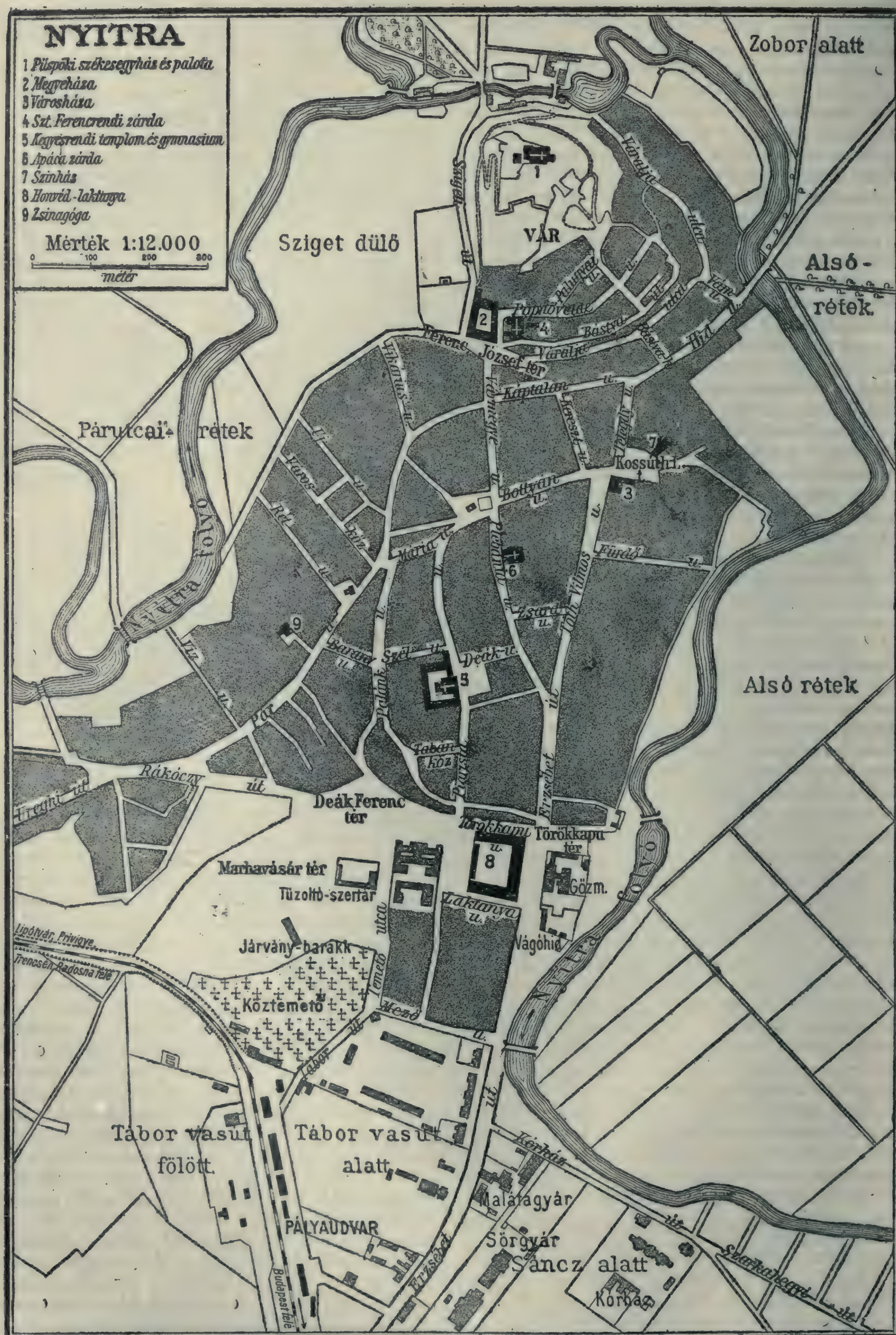
czot, míg Galgócz, Berencs, Sempte, Vágújhely és Sellye Bocskay hadai előtt meghódolt, de a Révay Péter által hősiesen védett Holics falaitól e seregek visszaverettek. Ugyancsak a Bocskay seregeinek ostroma ugrasztotta szét a Sellyén létesült jezsuita kollégiumot, melynek visszaállítását később (1609.) V. Pál pápa II. Mátyás királyhoz írt levelében hőn sürgette. Bocskay halála után Érsekújvárt nagyobb szabású erősséggé emelték. Ugy ezt, valamint a Bocskay halála után császári kézre került többi várat Bethlen ismét visszafoglalta. Bethlen ugyanis ostrommal bevette Nyitrát, Galgóczot, Szakolczát, Semptét és Érsekújvárt. Az ugyanezen időben II. Ferdinánd által behívott kozákok Vágújhelyen örökké emlékezetes mészárlást vittek véghez, míg Miavát is szorongatván, a templomba menekült lakosok egyike a kozákok vezérét, Kmovszké Knizsét agyonlőtte, mire a kozák sereg szétfutamodott (1624). A nikolsburgi béke után császári birtokba került erődítvények legfőbbikét, Érsekújvárt újból megerősítették, mely munkához nemcsak egész Ny. vm., hanem a szomszéd törvényhatóságok is összes közmunkájukkal hozzájárultak és 1659. I. Lipót még a Draskovics-féle alap 50,000 frtját is e célra fordította.

Mindezen előkészületek nem gátolhatták meg azonban Érsekújvárnak, Ausztria e védvárának elestét (l. *Érsekújvár).* Hogy Érsekújvár elvesztével a törökök előnyomulásának Ausztria felé gát vettessék, Lipót császár 1665. felépíttette Lipótvárt, mely a hadi tudomány akkori állásának megfelelően a legtökéletesebben épített és erődített várak egyike volt. Az e korszakba eső Thököly-mozgalmak alatt Lipótvár Thököly csapatai által ostromoltatott ugyan, de az erősség meghódítása nem sikerült, míg a kisebb jelentőségű erősségek, mint Hrussó, Sempte és Szakolcza, Thököly birtokába jutottak. Rákóczi szabadságharca alatt egymásután hódolt meg a fejedelemnek Érsekújvár, Bajmócz, Sempte és Szakolcza; Jablonicznál pedig Ricsánit, a császáriak vezérét, aki Rákóczitól Szakolczát visszavette és aki a kastélyba menekült, Rákóczi csapatai elfogták. 1708-ban Révay Gáspár, Rákóczi vezére visszaadja a császáriaknak Nyitrát; Érsekújvárt a következő évben visszafoglalja Heister s ugyane sorsot osztják Bodok, Sempte és Bajmócz, mely utóbbi vár ekkor a Pálffy grófok birtokába jutván, azok kezén mai napig megmaradt. Ezután a vármegye területén fontosabb történelmi események nem játszódtak le. 1758-ban a vármegye a porosz háború költségeinek fedezésére 60,000 frtnyi áldozatot hozott; így tett 1809. is a franciák betörésének megakadályozására, s a vármegye felkelő seregei akkor vitézségükkel a harctéren is kitüntek.

Irodalom. Ny. vármegye (Magyarország vármegyéi és városai), Budapest 1908; Thuróczy Károly dr., Ny. vármegye közgazdasági és közművelődési állapota, Közgazdasági Szemle 1895. évf.; Nagy József, Ny. vármegye helyesirása, Komárom 1864; Wenzel G., Ny. vmegyének XV. sz.-beli vámhelyei, Budapest 1872; Tagányi Károly, Ny. vmegye német telepeinek eredete, Századok 1880; A magyar tört. társulat Ny.-i kirándulása, Századok 1875; Vágner József, Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez, Nyitra 1896.

Nyitra (Neutra), rend. tan. *város* Ny. vmegyében; a Nyitra völgyében, igen kies helyen a z összeszükülő völgyből kiemelkedő s a Nyitrától körülfolyt kopasz, sziklás hegy (190 m.) körül települt. A hegy aljában elterülő városrészben néhány nevezetesebb templom és kolostor, továbbá a kegyesrendiek főgimnáziuma, a papnevelőintézet, a vármegye háza, a káptalan épületе és a csinos szinház; az erős kőfalaktól kerített s hegyen épült várban van a püspöki székesegyház; a Szt. Emeránnak szentelt régi templom (melyet állítólag Szt. István király neje, Gizella építtetett) egyszerű altemplomból (benne a püspökök síremlékei) s barokkízlésű szép felsőtemplomból (megújítva 1732.) áll, utóbbinak a főoltárán a keresztről való levétel és a sírbatétel szép márványcsoportja (Pernegger Jánostól 1662). A templom mellett van a püspöki palota és szép kert. Egy régi toronyban állítólag Vazul herceg volt elzárva. A város É.-i része, mely azelőtt Párutca néven külön község volt, rendetlenül épült falusias jellegű városrész. A várhegy aljában van a mulatóhelyül szolgáló sziget, a Zoborhegy tövében honvédsátortábor és pompás árnyas kertek nyaralókkal. Ny. város ma a felvidék egyik élénkebb és jelentékenyebb városa; róm. kat. püspöknek, káptalannak és szentszéknek, a vármegye törvényhatóságának, a nyitrai járás szolgabirói hivatalának, pénzügyigazgatóságnak, kir. adó- és tanfelügyelőségnek, államépítészeti hivatalnak, királyi törvényszéknek és ügyészségnek, járásbiróságnak és állami állatorvosnak székhelye; van királyi közjegyzője, pénzügyőrfőbiztosi állomása, m. kir. erdőhivatala, több szerzetesrendje, takarékpénztára, 6 bankja, és hitelintézete, vmegyei kórháza, honvédcsapatkórháza, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala és telefonállomása. Tanintézetei: a püspöki hittani intézet (papnövelde), kegyesrendi főgimnázium, irgalmasrendi polgári leány- és felsőbb leányiskola, izr. polgári leány- és magán polgári fiú- és leányiskola. Van továbbá több közhasznu, jótékony és iparosegyesülete; itt székel a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, a Nyitravármegyei gazdasági egyesület stb. Ny. város lakóinak száma 1857. 9267 volt, 1881-ben (Párutcával együtt) 12,023, (1910) 16,419 (közte 589 katona), ezek között volt 9754 magyar, 1636 német s 4929 tót; hitfelekezet szerint 12,226 róm. kat., 274 ág. ev., 192 ref. és 3674 zsidó. Lakói leginkább föld- és szőllőmívelést és kereskedést űznek; nagyobb iparvállalatai: keményítő- és dextringyár, szörpgyár, gép-, tégla-, maláta-, sör-, burgonyakonzerv- és gázgyár. A városban áll. ménteleposztály van. Ny. város lakóházainak száma 1314. Határa 3827 ha. A várostól É.-ra emelkedő Zoborhegyen látszanak a Szt. István alapította bencés

Nyitra város címere.

NYITRA
1 Püspöki székesegyház és palota
2 Megyeháza
3 Városháza
4 Szt. Ferencrendi zárda
5 Kegyesrendi templom és gymnasium
6 Apáca zárda
7 Szinház
8 Honvéd-laktanya
9 Zsinagóga
Mérték 1:12.000
0 100 200 300
méter
Zobor alatt
Sziget dülő
VÁR
Alsó-rétek
Párutcai rétek
Nyitra folyó
Kossuth t.
Alsó rétek
Deák Ferenc tér
Törökkapu tér
Marhavásár tér
Tüzoltó-szertár
Gözm.
Járvány-barakk
Vágóhid
Köztemető
Tábor vasut fölött
Tábor vasut alatt
PÁLYAUDVAR
Malátagyár
Sörgyár
Sáncz alatt
Kórház

apátság (1692 óta kamalduli kolostor) romjai. Itt épült az ország költségén a hét millennáris emlék egyike. Ny. elestével, mely Zobor szláv vezér életébe került, Szt. István a várat megerősítette, mely 3 századon át királyi vár maradt. 1074-ben Henrik császár hadai ostromolták. A tatárok sikertelen ostroma után IV. Béla 1248. sz. kir. várossá emelte, mely, miután rövid ideig (1271) Ottokár birta, 1288. püspöki város lett. Utóbb Csák Máté foglalta el a várat, Kázmér lengyel király azonban hiába ostromolta Mátyás király ellenében. 1605-ben bevette Rhédey Ferenc, Bocskay vezére, majd Bethlen Gábor, ki utóbb megerősítette. 1663-ban árulás folytán a törökök kezébe esett, de 1664. Souches tábornok visszavívta. 1673-ban Pálffy Tamás püspök újjáépíttette a várat, de utóbb Érsekújvár felvirágzása folytán mint vár elvesztette jelentőségét és 1701. lebontották. 1708. rövid ideig Bercsényi tartotta megszállva; Vak Bottyán Ny.-i polgár és háztulajdonos volt. Ny. 1876. rend. tan. várossá alakult.

Nyitrabajna, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 1663 tót és magyar lak., r. kat. polg. fiúiskola, postahivatal; u. t. Nagytapolcsány. Itt van az Iskolatestvérek szerzet első magyarországi háza és noviciátusa, nevelőintézettel.

Nyitrabánya (azelőtt: *Handlova, Kriegerhaj),* kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 4248 német, magyar és tót lak., vasúti állomás posta- és táviróhivatallal, virágzóan fellendült barnaszénbányászat (360 munkás).

Nyitraborosznó (azelőtt: *Bruszn*ó*),* kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 536 tót lak.; u. p. Nagycsóta, u. t. Privigye.

Nyitracsehi (azelőtt: *Csehi),* kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 635 magyar lak.; u. p. Nagyemőke, u. t. Nagylapás.

Nyitradivék, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 458 tót és magyar lak., postaügynökség, u. t. Nyitranovák. A községben kéttornyú románkorú templom van a XII. sz.-ból, érdekes kapuja patkóalakú, kovácsolt vasból készült díszítéssel. A községtől Ny.-ra levő Hradek hegy K.-i lejtőjén kromlechszerű kőkerítések vannak.

Nyitraegerszeg, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 1130 magyar lak., postaügynökség, u. t. Üzbég.

Nyitrafenyves (azelőtt: *Chvojnicza),* kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 983 német lak.; u. p. és u. t. Németpróna. A Felvidéki Magy. Közművel. Egyesület itt 1891. fafaragászati tanműhelyt állított fel.

Nyitrafő (azelőtt: *Gajdel),* kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 2251 német lak., postahivatal; u. t. Németpróna.

Nyitragaráb (azelőtt: *Chrábor),* kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 656 tót lak.; u. p. Nagytapolcsány, u. t. Nyitraszerdahely.

Nyitragerencsér (azelőtt: *Gerencsér),* kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 1077 magyar és tót lak.; u. p. és u. t. Nyitra.

Nyitrageszte (azelőtt: *Geszte),* kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 390 magyar lak.; u. p. Pográny, u. t. Nagylapás.

Nyitrai káptalan. Alapítási éve bizonytalan. Kálmán király 1100. kelt törvénykönyvének 22. cikkelye a nyitrai egyházat prépostságinak nevezi s annak a tüzesvas- és forróvíz-próbának gyakorolhatását megengedi. Nyitra püspököt nyervén, káptalana is székessé alakult át. Hiteles kiadványainak számos nyomai vannak a XIII. sz. elejétől fogva. Trencséni Máté pusztításakor nagy károkat szenvedett; a nyitrai várat, székesegyházat és káptalant teljesen leégették és feldúlták. A káptalan tíz kanonoki javadalmat számlál. V. ö. *Jerney,* A magyarországi káptalanok és konventek története (Magy. Tört. Tár II., Tud. Gyüjt. 1833. XI.); *Cherrier,* A magyar egyház története; *Dedek* Cr. Lajos, Nyitra vmegye története (Nyitra vm. monográfiájában, 1898).

Nyitrai püspökség. Alapítását homály fedi, Újonalapítását illetőleg pedig igen eltérők a történészek nézetei, úgy hogy a kérdés mai napig is függőben van és biztossággal nem oldható meg. Csak annyi bizonyos, hogy területe már Szt. István alatt hazánkhoz tartozott s az esztergomi érsek joghatósága alatt állott. Első püspöke 1133. fordul elő, *Miklós,* ki a zágrábi egyház ügyében bíráskodó törvényszék egyik tagja volt. Utódai közül említendők: *Ádám,* ki a tatárdúlás alkalmával a Sajó vizénél elesett; *Monoszlói II. Miklós* (1358. esztergomi érsek); *Fejérkövi* István, *Forgách* Ferenc, *Szelepcsényi* György, *Kolonich* Lipót, később primások stb. A mult században: *Kluch* József, *Wurum* József, *Palugyay* Imre, *Roskoványi* Ágoston. Az egyházmegyének 1911. főpásztora: *Batthyány* Vilmos gróf. A Ny. kiterjed Nyitra és Trencsén vmegyékre s 4 fő- és 24 alesperességre oszlik. 148 plébánia van benne körülbelül 400,000 hivővel. V. ö. *Wurum,* Eppatus Nitr. Memoria (Pozsony 1835); *Pray,* Specim. Hierarchiae I.; *Lányi-Knauz,* A magyar egyház története.

Nyitraivánka, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 1016 tót és magyar lak., vasútállomás távíróval, posta- és telefon-hivatal.

Nyitrakiskér (azelőtt: *Kiskér),* kisk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1910) 236 magyar és tót lak.; u. p. Nyitranagykér, u. t. Komját.

Nyitrakoros (azelőtt: *Koros),* kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 1208 tót és magyar lak., vasúti megállóhely, postahivatal.

Nyitrakozma (azelőtt: *Kuzmicz),* kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 425 tót és magyar lak.; u. p. Jácz, u. t. Nagytapolcsány.

Nyitrakörtvélyes (azelőtt: *Körtvélyes),* kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 565 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Szomorlovászi.

Nyitralaszkár (azelőtt: *Laszkár),* kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 203 tót lak.; u. p. Kós, u. t. Nyitranovák.

Nyitraludány, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 749 tót és magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal. L. még *Ludány*-nemzetség és *Ludányi apátság.*

Nyitramalomszeg (azelőtt: *Malomszeg),* kisk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1910) 903 tót lak.; u. p. és u. t. Nagysurány.

Nyitranadány (azelőtt: *Nadány, Nedanócz),* kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 744 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagybossány.

Nyitranádas, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 429 tót lak.; u. p. és u. t. Nagybélicz.

Nyitranagyfalu (azelőtt: *Nagyfalu),* kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 567 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyitraivánka.

Nyitranagykér (azelőtt: *Nagykér),* nagyk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1910) 1952 magyar és tót lak.; vasúti megállóhely, postaügynökség, u. t. Komját.

Nyitraneczpál (azelőtt: *Neczpál),* kisközség Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 511 tót lak.; u. p. és u. t. Privigye.

Nyitranémeti, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 726 tót lak.; u. p. és u. t. Nagytapolcsány.

Nyitranovák (azelőtt: *Alsólelócz),* kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 851 tót és magyar lak., vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. Lelőcs név alatt a XIII. sz.-ban királyi birtok volt; itt volt IV. Béla vadászkastélya, mely a Tarnóczyak kastélya lett, kik e birtokot II. Endre királytól a XIII. sz.-ban más uradalmi birtokért cserélték. IV. Béla a Tarnóczyak hű szolgálataiért a most már romokban heverő vadászkastélyt nekik ajándékozta. A községben 3 régi Majthényi-féle kúria van a XVIII. sz.-ból. A kat. templom a XV. sz.-ból való.

Nyitraörmény (azelőtt: *Ürmincz),* kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 1103 tót lak.; u. p. Nagytapolcsány, u. t. Nyitraludány.

Nyitrapásztó (azelőtt: *Pásztó),* kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1910) 810 tót lak.; u. p. és u. t. Alsóvásárd.

Nyitrapereszlény (azelőtt: *Pereszlény),* kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 1318 tót és magyar lak.; postahivatal, u. t. Szomorlovászi.

Nyitraperjés (azelőtt: *Prasicz),* kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 1346 tót lak.; postahivatal, u. t. Nagytapolcsány.

Nyitrarudnó, község, l. *Divékrudnó.*

Nyitrasárfő, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 1167 tót lak.; u. p. és u. t. Radosna.

Nyitraszalka (azelőtt: *Szolka),* kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 288 német lak.; u. p. és u. t. Németprόna.

Nyitraszeg, kisk. Bars vm. oszlányi j.-ban, (1910) 279 tót és magyar lak., vasútállomás táviróval, u. p. Besztercsény.

Nyitraszil (azelőtt: *Szill)),* kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 319 tót és német lak.; u. p. és u. t. Assakürt.

Nyitraszucsány, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 998 tót lak.; u. p. Bélaudvarnok, u. t. Nyitranovák.

Nyitraszulány, község, l. *Szulány.*

Nyitrateszér (azelőtt: *Teszér),* kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 498 tót lak.; u. p. Jász, u. t. Nagytapolcsány.

Nyitratormás (azelőtt: *Chrenócz),* kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 374 lak., vasútállomás: Hársas-Nyitratormás, u. p. Nagycsóta, u. t. Privigye.

Nyitraújlak, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 2138 tót és magyar lak.; postahivatal, u. t. Nyitra.

Nyitra-üzbég-radosnai h. é. vasút, Nyitrától Radosna kőbányáig terjedő 24·0 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. v. a Máv. kezelésében. Megnyílt 1909 nov. 25.

Nyitrazávod (azelőtt: *Závoda),* kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 509 tót lak.; u. p. Nyitraperjés, u. t. Nagytapolcsány.

Nyitrazerdahely, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 660 tót és magyar lak.; posta- és táviróhivatal. Az itteni Zerdahelyi kastélyon emléktábla örökiti meg, hogy a trencséni csata után a megsebesült Rákóczi Ferenc itt pihent meg.

Nyitrazsámbokrét, kisk. Nyitra vm. Ny.-i j.-ban, (1910) 1091 tót és magyar lak., szolgabirói hivatal széke, van takarékpénztára, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala. Itt volt Róbert Károly vadászkastélya, melynek egy sarokrésze ma is fennáll; a kastély a XVII. sz.-ban a Zsámbokréty-család tulajdona volt. Róm. kat. temploma a XVI. sz.-ból való.

Nyitva feladott pénzeslevél, l. *Pénzeslevél.*

Nyitvamagzók (növ.) a. m. *Gymnospermae* (l. o.).

Nyitvatermők (növ.) a. m. *Gymnospermae* (l. o.).

Nyizsnyay *Gusztáv,* dalszerző, szül. Hódmező-Vásárhelyen 1831., megh. u. o. 1882. Az ötvenes években emelkedett hírnévre, mikor gitárjával és hazafias dalaival bejárta az országot. Legismertebb nótái: *Hej szegedi szép csaplárné; Megérem még azt az időt; Elátkozom ezt a cudar világot; A mohácsi koldus; Oh felejts el; Születésem napján.*

Nyolc, a negyedik páros szám, kettőnek a harmadik hatványa; jele: 8. Érdekes, hogy bármely páratlan számnak négyzete 1-gyel kisebbítve, 8 cal osztható számot ad, még pedig a hányados mindig *háromszögszám:*

$$11^2 - 1 = 8.15.$$

Nyolcad *(octava).* mint hangfok a skála 8-ik hangja; mint intervallum egy hang és a legközelebbi hasonló nevű hang együttesen (pl. c^1—c^2).

Nyolcad-hangjegy, a mai hangjegyírásban az egész kóta nyolcadrésze; alakja: ♪.

Nyolcados törvénykezési szakaszok *(octavae; judicia octavalia)* a régi magyar jogban fordultak elő. Nevük onnan eredt, hogy évenkint bizonyos ünnepek (eleinte Szt. György napja és Epifania) után való 8-ik napon kezdődtek. Megkülönböztetendők a szorosan vett oktavák (octavae magnae), melyek 40 napig és a rövid oktavák (o. breves, brevia judicia), melyek 20—25 napig tartottak.

Nyolcados törvényszék, l. *Nyolcados törvénykezési szakaszok.*

Nyolcadpetit, így hívják a könyvnyomtatók az 1 tipográfiai pontnyi vastagságot (Didot szerint). L. *Betűnemek.*

Nyolcadrét, a legszokásosabb könyvalak; olyan, amelynek egy-egy íve 8 lapból, vagyis 16 oldalból áll. Másként *oktávnak* is nevezik. Az ívek nagysága szerint többféle Ny.-et különböztetünk meg; így van pl.: kis, közép, nagy és lexikonoktáv.

Nyolcas *(octetto),* oly zenemű, mely nyolc énekhangra, v. nyolc hangszerre van írva.

Nyolckaruak *(Octopoda,* állat), a Lábasfejűek *(Cephalopoda)* egyik rendje, melynek fajai fejü-

kön nyolc kart viselnek. Ide tartozik a *nyolckarú polip* (Octopus), a *Loligo, Sepia*, stb. L. *Lábasfejüek.*

Nyolcórás munkanap, l. *Normális munkanap.*

Nyolcszög *(oktagon, oktogon)* sokszög, melynek nyolc oldala és nyolc szöge van.

Nyom, a vadaknak a sárban, hóban kivehető lábnyoma és általában minden olyan jelenség, melyből a vadnak milyenségére lehet következtetni. Igy a vad hullatéka, a fákon a dörzsölési hely, a hámozott ágak, a lépések távolsága, fekvőhely, stb. mind segítik a vadászt a nyomozásban és belőlük megállapítható a vad milyensége, kora, nagysága, neme, stb. *Hideg nyomnak* a vadászatban az oly nyomot nevezzük, melyet a vad régebben hagyott hátra s melyen a kutyák már nem követhetik a szimat útján. *Meleg nyom* a vad által elhagyott friss nyom.

Nyomállvány *(forgó állvány, bogie, truck).* Ha valamely vasúti jármű a pálya kanyarulatában halad, a jármű keréktengelyeinek a kanyarulat (körív) sugara irányában kell beállniok, különben a kerekek feszülnének és kisiklást okoznának. Kis tengelytávolságú járóműveknél e szükséges elmozdulás nem nagy és azért e körülményre nincsenek is tekintettel. 4·5 m.-nél nagyobb tengelytávolságú járóműveknél azonban a szükséges elmozdulás akkora, hogy ezt a jármű szerkesztésénél figyelembe kell venni. Ily esetben a jármű alá egy vagy két kis tengelytávolságú kocsit, Ny.-t tesznek, amelyre a jármű keretét vagy szekrényét forgó csap segélyével megerősítik. E kis tengelytávolságú kocsik könnyen beállhatnak a kanyarulat sugara szerint a nélkül, hogy a mozdony kazánjának vagy a kocsi szekrényének e beállásban részt kellene vennie. Az újabb 4 tengelyű, úgynevezett Pullmann-kocsik, mind ily 2 kerekű Ny.-okra vannak szerelve. A Ny.-oknak még az az előnyük is van, hogy kitűnően lehet őket rúgózni és így a pálya egyenetlenségei által okozott lökéseket felveszik a nélkül, hogy ezeket a jármű szekrényének átadnák, miért is ily járóművekben az utazás kellemesebb és nem jár oly rázódásokkal, mint a hely hiánya miatt kevésbbé rúgózható 2 vagy 3 tengelyű kocsiknál.

Nyomár, kisközség Borsod vármegye edelényi j.-ban, (1910) 505 magyar lak.; u. p. Hangács, u. t. Boldva.

Nyomás, 1. a fizikában a felület egységére ható erő. Nehéz folyadékokban a Ny. bizonyos helyen egyenlő az azon hely felett álló folyadékoszlop magasságának, a folyadék sűrűségének és a nehézségi gyorsulásnak szorzatával és minden irányban egyforma. A gázok Ny.-a részint súlyuktól, de főleg terjedékenységüktől ered (feszitő erő). Mozgó folyadék és gáz Ny.-a nagyobb, mint a nyugvóé. A technikai gyakorlatban használják az *abszolut* Ny. fogalmát is. Ha pl. gőzkazán vize forrni kezd, tehát a belőle fejlődő gőzök feszítő ereje olyan, mint a külső levegőé, akkor a manométer mutatója a 0 jegytől kezd kitérni. Ha a manométer mutatója 1-re érkezik, a kazánban a gőz már kétszer oly erővel nyomja a falat, mint a levegő. A kazán anyagát azonban csak egy atmoszféra nyomás terheli, mert egyet a külső levegő nyomása ellensúlyoz. *Abszolut* Ny.-nak a zérus-értéktől számított nyomást nevezik.

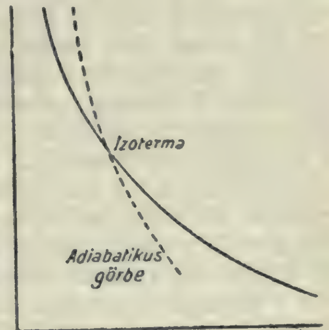
2. *Ny.*, a nyomdászatban az az eljárás, mikor kő- vagy könyvnyomtató sajtó segélyével a szedett betükről, vésett vagy mechanikai úton előállított lemezekről, kőről stb. lenyomatot készítenek papirosra v. a lenyomat felvételére alkalmas más anyagra. L. *Könyvnyomtatás, Grafikai művészetek.*

3. *Ny.*, mezőgazdasági értelemben bizonyos szántóföldterület, mely a gabonagazdaság (l. o.) rendszere szerint kezeltetik. Helyenként a baromjárást is Ny.-nak mondják.

Nyomásérzés, l. *Tapintás.*

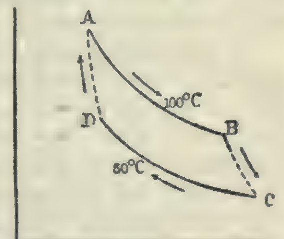
Nyomásérzés-mérő, l. *Baraesthesiometer.*

Nyomásgörbék adott gáztömeg nyomásának grafikai feltüntetésére valók, ha változó a térfogat és a hőmérséklet. Állapotgörbéknek is nevezik. A mechanikai hőelméletben és géptanban nagy jelentőségük van az ú. n. *körfolyamatok* ábrázolása révén, mely célra először Clapeyron alkalmazta. A legfontosabb Ny. az *izotermák* és az *adiabatikus* görbék. *Izoterma* állandó hőmérsékletű gáztömeg nyomásváltozását tünteti fel, ha térfogata változik (vagy fordítva). Evégből vízszintes egyenesre bizonyos kezdőponttól kiindulva, egyenlő távolságú pontokat raknak fel; ezek közei a térfogategységet tüntetik fel (1 cm^3, 1 dm^3 stb.). A vízszintes vonalra az egyes pontokban merőlegeseket rajzolnak; ezek hossza arányos az illető térfogatnak megfelelő nyomással. A merőlegesek végpontjai alkotják az izotermát, mely alakjára nézve egyenlőoldalú hiperbola.

1. ábra.

Az *adiabatikus* görbe feltünteti a nyomásváltozást, amely bekövetkezik, ha a gáz térfogata megváltozik, de aközben *sem nem kap* a környezettől, *sem nem ad* a környezetnek *meleget.* Mintha a gázt olyan burkolat védené, mely a meleget egyáltalában nem engedi át. Ha a gáz kiterjed, lehül és ha a melegveszteség nem pótoltatik, a nyomás gyorsabban csökken, mint ahogyan az izoterma jelzi; az adiabatikus görbe tehát meredekebb esésű (l. az *1. ábrán).* Ezen görbéket *izentropikus* görbéknek is nevezik (t. i. az egyenlő entropiák görbéi). Felszálló légáram középső része olyan viszonyok között van, hogy meleget sem nem kap, sem nem ad le. A felsőbb légrétegekben való kitágulás és az azzal járó munkavégzés miatt tehát a levegő lehül és pedig 100 m. emelkedéskor 1°-kal. Ez adiabatikus változás. Ha valamely gáz pl. 100 C°-on izotermikusan tágul, aztán adiabatikusan, úgy hogy

2. ábra.

50 C°-ra lehül, továbbá izotermikusan kisebb térfogatra szoríttatik, végre adiabatikusan is annyira, hogy ismét 100 C°-ra melegszik fel, akkor körfolyamatot végeztünk a gázzal, melyet *Carnot*-féle körfolyamatnak neveznek *(2. ábra)*. A nyilak a nyomásváltozások sorrendjét mutatják. A görbe által határolt terület a végzett munka mértéke. Ilyen ábrákkal, ú. n. *indikátor-diagrammokkal* tüntetik fel a gőz- v. gázgépek munkáját. Az ábrákat a gépek önműködőleg rajzolják.

Nyomási idomok, l. *Utési idomok.*

Nyomási igénybevétel, l. *Szilárdság.*

Nyomáskülönbséges eljárás. A modern sebészet egyik legújabb vívmánya, mely lehetővé teszi, hogy a mellkas üregét műtéti célból megnyissuk, anélkül, hogy a műtétek legnagyobb veszedelme, a tüdők összeesése s így a fuladás bekövetkeznék. Ha a mellkasfalon ugyanis valahol sebet ejtünk, levegő tolul be a mellüregbe, a belülről kifeszített tüdő kívülről is a levegő behatása alá kerül és összeesik akkorára, amekkorára saját rugalmassága kívánja. Minthogy a tüdők mozgása s így a levegő beszívása a mellkasfalnak a munkája, oly módon, hogy a mellkasfal emelkedése maga után húzza a tüdőt, természetes, hogy amint a tüdők külső felszine és a mellkasfal közé levegő kerül, a tüdő mozgása s így a lélegzés lehetetlen lesz. E fiziológiás berendezés volt akadálya sok ideig minden mellkasi műtétnek; újabban két irányban iparkodunk a nehézséget legyőzni: 1. A beteg egész teste légmentesen záró kamrába kerül, amelyből csak feje nyúlik ki. Ha a kamrában légszivattyúk segítségével légritkulást idézünk elő, a test egész felszine kisebb légnyomás alá kerül, ha ilyen kamrában eszközöljük a mellkas megnyitását, a kinyúló fej nyílásain át a külső légnyomás elegendő arra, hogy a tüdőt a mellkasfal hozzájárulása nélkül is tökéletesen kitágítva tartsa. (Unterdruckverfahren, csökkent légnyomásos eljárás.) 2. A másik eljárás, mely a gyakorlatban sokkal könnyebben vihető keresztül, s mely éppen ezért is elterjedt, abban áll, hogy csupán a fej vagy a légzőnyílás kerül egy kamrába, melybe légszivattyúval fokozott nyomás alatt nyomunk bele levegőt. A beteg ezt a fokozott nyomású levegőt szívja be s ez a nyomáskülönbség elegendő arra, hogy a normális nyomás alatt lévő mellkasfal mellett a tüdőt tágulva tartsa. A mellkas-sebészet egész haladása ez eljárások bevezetésével függ össze.

yomásmagasság, képzelt levegőoszlop magassága, mely súlyával éppen olyan nyomást fejtene ki, mint amilyen a valódi légnyomás, föltéve, hogy egész terjedelmében az alsó végnek megfelelő fajsúlya volna. Ezt *virtuális* Ny.-nak is nevezik. Ny.-ról beszélünk akkor is, ha folyadék edényből kis nyíláson kiömlik. A nyílás fölött levő folyadékoszlop magassága a Ny. Gázok nyomását rendesen a velük egyensúlyt tartó higanyoszlopnak milliméterben kifejezett magasságával mérik.

Nyomásos gazdálkodás, az egy község határában a birtokosság által elfogadott, kötelező gazdálkodási rendszer. Hazánkban a Ny.-on a háromnyomású gazdálkodást (l. *Gabonagazdaság)* értik. Amely községben a Ny. el van fogadva, ennek megtartására minden birtokos köteles, kinek birtoka nem önálló tag. A Ny. tehát *forduló-* v. *határkényszert* jelent. Minthogy a Ny. a szántóföld szabad használatát korlátozza s a birtok okszerű kihasználhatásának útjában áll, a törvényhozás föladata, hogy a megszüntethetésére lehetőleg módot nyujtson. Hazánkban a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894. XII. t.-c. I. fejezete intézkedik ez iránt.

Nyomásszabályozás (nyomd.) a. m. *egyengetés* (l. o.).

Nyomát, kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1910) 688 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyárádszereda.

Nyomaték, mechanikai és szilárdságtani alapfogalom; jelenti valamely erőnek, tömegnek (egyes esetekben területnek) szorzatát bizonyos hosszusággal v. hosszuságokkal. Többféle Ny.-ot különböztetnek meg: 1. *Elsőrendű, sztatikai vagy forgató* Ny.-ot, melyet akkor nyerünk, ha valamely erőt (tömeget v. területet) annak egy bizonyos tengelytől mért távolságával szorzunk. 2. *Másodrendű* Ny.-ot, amely származik, ha az erőt két hosszusággal szorozzuk. Ha e két hosszuság megegyezik, vagyis mind a kettő egyenlő az erőnek ugyanazon tengelytől mért távolságával, akkor a másodrendű Ny.-ok legfontosabbja, a *tehetetlenségi* Ny. keletkezik. Ha a hosszuságok nem egyenlők, a Ny.-ot *centrifugál* Ny.-nak nevezik. Leggyakrabban használt Ny. az elsőrendű, amelyet egy szóval Ny.-nak is szoktak nevezni. Legfontosabb szilárdságtani alkalmazása azon a tételen alapszik, hogy valamely *tartó* (l. o.) bármely keresztmetszetére ható külső erőknek egy bizonyos tengelyre vonatkoztatott Ny.-a egyenlő az illető keresztmetszetben keletkező belső erőknek ugyanazon tengelyre vonatkoztatott Ny.-ával. Ha a külső erők ismeretesek, a belsők is meghatározhatók. Ha a tartón *mozgó terhelés* (l. o.) vonul végig, a Ny. ezalatt különböző értékeket vesz fel. A legnagyobb értéküt *legnagyobb Ny.-nak* nevezik. Ennek ismerete fontos, mert belőle a belső erők maximumára és a tartó részek szükséges méreteire lehet következtetni. Ilyen problemákkal a grafosztatika (l. o.) foglalkozik behatóan.

Nyomban üldözés. A bűnvádi eljárás terén tettenkapás és szökés esetében fordulhat elő. Tettenkapás akkor van, ha valaki a tettest a bűncselekményen rajta érte, vagy azt más által lett figyelmeztetés után üldözőbe vette vagy elfogta. A tettenkapottat bárki elfoghatja, azonban köteles őt azonnal a bírósághoz, kir. ügyészséghez vagy rendőri hatósághoz kisérni (Bp. 142. §). Ugyanez áll a megszökött bűntettest, valamint azokat illetőleg is, akik ellen nyomozólevél van kibocsájtva. Aki az elfogott egyént a hatóságnak azonnal át nem adja, a személyes szabadság megsértése miatt büntetendő (Btk. 323. §).

Nyomban viszonzott kölcsönös becsületsértés, l. *Becsületsértés.*

Nyombél, a patkóbélnek (gyomorvégi bél, duodenum) elavult kifejezése, l. *Belek.*

Nyombővítés. A vasúti vágányok két sinszála egymástól az egyenes pályarészeken a szab-

ványos nyomtávolságra fektetendő. Ez a távolság a sínfejek belső szine között mérve, a legtöbb vasútnál 1435 mm. A kanyarulatokban ez a távolság néhány milliméterrel növelendő, hogy a járóművek feszülés nélkül haladhassanak át. Rendesen csak 2000 méternél kisebb sugarú ívekben alkalmaznak Ny.-t. Az 1000 méter sugarú ívekben mintegy 10, az 500 méter sugarú ívekben mintegy 20 mm. Ny.-t szokás alkalmazni. A legkisebb sugarú ívekben sem szabad 35 mm.-nél nagyobb Ny.-t alkalmazni, nehogy valamely kerékpár a vágányba essék.

Nyomda, l. *Könyvnyomtatás.*

Nyomdafesték, fekete festék, melyet könyvek, ujságok stb. nyomtatására használnak. Készítésének módja különböző; alapanyaga azonban mindig a korom és a lenolajból készített kence. Többféle minősége van, pl. illusztrációfesték, könyvek és ujságok nyomtatására való festék. A kőnyomáshoz más fajta festékeket készítenek, szintén többféle minőségben. A színes nyomdafestékeket is ma már különböző módon készítik. L. *Színnyomás.*

Nyomdajegy, l. *Jelvény.*

Nyomdász, gyüjtőneve a nyomdászattal foglalkozóknak. Ny. elnevezés alá csoportosítják a betüszedőt, a könyvnyomót (gépmestert), sőt gyakran a litográfust is. L. *Könyvnyomtatás, Betüszedő, Gépmester, Kőnyomás.*

Nyomdászat, l. *Könyvnyomtatás* és *Kőnyomás.*

Nyomdászati mérték, l. *Betüöntés.*

Nyomdász-címer, l. *Könyvnyomdász-címer.*

Nyomdász-muzeum, l. *Plantin.*

Nyomdász-szakiskolák. Az utóbbi évtizedekben művészi nivóra emelkedett sokszorosítóipar megteremtette a Ny.-at. Németországban és Ausztriában már mindenfelé vannak ilyenek, melyekben a tanítást hivatásos szakemberek végzik. Lipcsében már magasabb szakiskola: grafikai akadémia is van. Nálunk a Ny. megteremtése folyamatban van.

Nyomdokvíz, l. *Elterelés.*

Nyomdokvonal (ném. *Kielwasserlinie* v. *Kiellinie)*, l. *Hajósodor.*

Nyomja, kisk. Baranya vm. pécsváradi j.-ban, (1910) 566 német lakossal; u. p. Szederkény, u. t. Németbóly.

Nyomjelzés *(trasszirozás)*, valamely új út v. vasút irányának és magassági fekvésének megállapítása és kijelölése körül felmerülő műszaki munkák összessége. E munkák kezdete a tervezett vasút általános irányának megállapítása. Ez 1:75,000 vagy 1:144,000 léptékű átnézeti térképeken történik. Ennek alapján hazai törvényeink szerint a kereskedelemügyi minisztertől előmunkálati engedély kérelmezendő. Ezután történik helyszini felvételek keretében a vasút szorosabb értelemben vett Ny.-e. Amennyiben az érintett vidékről helyszini és terepmagassági adatok nem állanak rendelkezésre, azok részletes felvételek alapján megállapíttatnak. Ennek figyelembevételével először a térképen, majd a természetben kijelölik a vasút irányát, mely akkor helyes és tökéletes, ha a legkisebb építési költségek mellett a fentartási és üzemi költségek is a lehető legkisebbek.

Nyomóalap, a gyorssajtónak öntött vasból készült vízszintes lapja, melyre a nyomtatandó formát helyezik. Siklópályán v. görgőkön jár. Egyik v. mindkét oldalán fogasrúd van, mely a nyomóhenger kerekébe kapaszkodik és mozgásra kényszeríti. A Ny. pályájának a nyomóhenger kerületével egyeznie kell.

Nyomóhenger, a gyorssajtó legfontosabb alkatrésze; erre rakják a papirosívet, amit az csappantyuival vagy ívfogóival megfog s fordul vele egyet a formán. Vannak folyton forgó Ny.-ek is az újabb szerkezetű gyorssajtókon. Rendesen vasból készül, gondosan van esztergályozva. Belül üreges. Felülete papirosborítással van ellátva és erre illesztik rá az *egyengetést* (l. o.).

Nyomókötés *(kompressziós kötés)*, diffúz, egyébként nem csillapítható vérzéseknél alkalmazott kötés-forma, amely a sebre, illetőleg sebüregre rakott nagyobb mennyiségű, keményen összerakott kötőszer közvetítésével állandó rugalmas nyomást gyakorol az alapra.

Nyomóminta, l. *Színnyomás.*

Nyomorék az oly egyén, kinek valamely testrésze rendellenesen fejlődött vagy hiányzik. A Ny.-ok száma aránylag igen nagy; egyrészüknél a baj veleszületett, némelyek a szülési aktusnál, mások a csontok fejlődésére is károsan ható betegségektől (angolkór, tuberkulózis, vörheny), aránylag sokan az ú. n. Medin-féle hűdéstől kapják a bajt. Régebben a legtöbb Ny.-ot munkaképtelennek tartották, újabban azonban az ily célból létesített intézetekben a Ny. gyermekeket szakszerű ú. n. ortopédiai gyógykezelésben és megfelelő kiképzésben részesítik. Az ortopédiai kezelésen kívül az ily intézetekben a gyermekeket az elemi ismeretekre, egyes kézügyességekre és különböző mesterségekre is megtanítják. Külföldön már számos ily intézet áll fenn, hazánkban még csak Budapesten van a Ny. gyermekek részére intézet, a Nyomorék Gyermekek Országos Otthona.

Nyomórúgó, l. *Rúgó.*

Nyomósajtó, l. *Kézi sajtó, Gyorssajtó.*

Nyomószivattyú, l. *Kompressziós szivattyú.*

Nyomótábla, l. *Színnyomás.*

Nyomozás. Azonos fogalmak: *előnyomozás, investigatio, inquisitio.* A büntetőper két főszakból áll. Egyik az előkészítő eljárás, másik a főtárgyalás. Az előkészítő eljárás szakai: különösen a Ny., a vizsgálat, a vád alá helyező eljárás és a közvetlen idézés. A Ny. a vizsgálatnak megfelelő eljárási szak. Régi törvényeinkben általános és különös vizsgálat (inquisitio generalis és specialis) között tettek különbséget. Az előbbi arra irányult, hogy forog-e fenn büntetendő cselekmény, az utóbbi pedig már határozott személy ellen irányuló eljárás volt. E megkülönböztetést ma a Ny. és a vizsgálat között tett különbség helyettesíti, de a Ny. és a vizsgálat egyként a bizonyító adatok megszerzésére vonatkozik és meghatározott személy ellen irányulhat. A kettéválasztás célja főleg az, hogy amennyiben a Ny. során már beszereztettek a terhelő adatok, ne kelljen minden esetben a vizsgálóbiróhoz fordulni, hanem a Ny. alapján is elrendelhető legyen a főtárgyalás. A magyar Bp. két külön fejezetben rendelkezik a

Ny.-ról (83–101. §§) és a vizsgálatról (102–129. §§). Főkülönbségek: *a)* a Ny. ura a kir. ügyész, aki a nyomozó rendőri hatóságot utasítja és irányítja s az eljárás során határozatokat hoz, — a vizsgálatot biró teljesíti, a kir. ügyész és a magánvádló pedig csak inditványokat tehet; *b)* a Ny.-t a kir. ügyész, főmagánvád eseteiben a rendőri hatóság főnöke rendeli el, — a vizsgálatot mindig a biróság; *c)* a Ny.-t, ha sikertelen marad, a kir. ügyészség szünteti meg, a vizsgálatot, ha törvényes ok van, a biróság; *d)* a Ny. megszüntetése az ügyet nem teszi res iudicatává és így nem zárja ki azt, hogy az eljárás újrafelvétel nélkül is folytattassék, ellenben az eljárásnak jogerős birói megszüntetése után csak újrafelvétel alapján lehet ugyanabban az ügyben eljárni.

Ny. a vadászatnak az a módja, mikor a vadász magánosan vagy kutyával a vad nyomán menve, igyekszik azt elejteni. *Kinyomozza* a vadász a vadat, mikor minden Ny.-i jelből megállapitja tartózkodási helyét.

Nyomozási elv *(inkvizició elve)*, a birói eljásnak az az alapelve, amely szerint a biró hivatalból, a maga kezdeményezéséből, fél fellépése nélkül jár el, vagy a fél fellépésére inditott eljárásban az ő előadásaitól függetlenül nyomozólag vesz részt az igazság kiderítésében. Ellentéte a bűnvádi eljárásban a vádelv (l. *Vádrendszer)*, a polgári eljárásban a rendelkezési elv (l. o.). L. *Officialitás, Accusatio, Nyomozó per.*

Nyomozó akna, l. *Akna.*

Nyomozó elv, l. *Nyomozási elv.*

Nyomozó levél. Az ismeretlen, távollevő és szökevény büntettes elfogatása iránt különböző eszközök állanak a biróság rendelkezésére. Ezek névszerint: a hírlapi idézés, házkutatás, megkeresés, kézrekerítés elrendelése, személyleirás körözése és Ny. kibocsájtása. Ny. kibocsájtásának nincs helye vétséggel vagy kihágással terhelt egyénekkel szemben, továbbá bűntett esetétében sem, ha az előzetes letartóztatás feltételei hiányoznak. Ny. tehát csak bűntett elkövetésével alaposan terhelt egyén ellen bocsájtható ki, továbbá az ellen is, aki elitéltetése után valamely letartóztatási intézetből megszökött. A Ny.-t a Rendőri Közlönyben teszik közzé s azt azonnal vissza kell vonni, mihelyt a nyomozott egyén kézrekerült v. önként jelentkezett. Az ismeretlenek, távollevők és szökevények elleni eljárásról a Bp. 469—473. §-ai rendelkeznek. L. még *Körözés.*

Nyomozó per. A büntető per két ellentétes irányban fejlődött ahhoz képest, amint abban a nyomozó vagy vádelv jutott érvényre. Ez ellentétnek megfelelően a büntető per két ellentétes alakja: a nyomozó per (processus inquisitorius) és a vádper (p. accusatorius). A két performából keletkezett az ú. n. vegyes per (processus mixtus), mely a nyomozó és a vádelv egyesitésén alapul. A vegyes rendszerre alapított első bűnvádi perrendtartás az 1808. évi francia code d'instruction criminelle volt. Ezt követték az európai kontinens többi perjogai s e vegyes rendszeren alapul a német, az osztrák és a magyar bűnvádi perrendtartás is, amely szerint a nyomozó rendszer csak a per előkészítő stádiumában, különösen a nyomozás és a vizsgálat folyamán érvényesül, ellenben a főtárgyalás a vádrendszeren alapszik, amelynek általánosan elfogadott elve, hogy a biró vád nélkül nem hozhat itéletet.

Nyompont, l. *Elemi projekció-módszerek.*

Nyomtatás, 1. a szemnek v. magnak a szalmából állatokkal, leginkább lóval való kitapostatása, mi a cséplést pótolja. Ny. alkalmával a szabadban előre elkészített szérüre a nyomtatandó terményeket kalásszal fölfelé rakják, mit *ágyazásnak* neveznek; az ilyen ágyást aztán lóval addig tapostatják, míg a felületen ép kalász v. hüvely található. Ezután az egész ágyást favillák segélyével megfordítják és a taposást folytatják. Kétszeri v. többszöri megforgatás után a kitiprott szalmát villa és szérü-gereblye segélyével eltávolítják, a szemet a polyvával és törekkel együtt garmadába húzzák, utólag vagy szórással, azaz lapátokkal a levegőbe való felhajítással, hogy a szél a polyvát kivigye, vagy szelelőrosták segélyével megtisztítják. Egy ló után naponta 4–6 hl. gabonára számítanak. A Ny. a magelválasztásnak nagyon lassú, tökéletlen, kivált kedvezőtlen időjárásnál sok bajjal járó s a mellett költséges módja s ezért a cséplőgépek elterjedése óta már csak kivételesen alkalmazzák.

2. *Ny.*, l. *Könyvnyomtatás.*

Nyomtató távíró, l. *Betűnyomó távírógép.*

Nyomtatott barchent, l. *Barchent.*

Nyomtatvány, így nevezik általában a sokszorosítás útján készült nyomdai termékeket, különösen a kereskedelem, ipar és hivatalok részére szükséges kezelési Ny.-okat.

Nyomtatvány útján elkövetett büntetendő cselekmények fogalma alá a sajtótörvény (St. 1914. XIV. t.-c.) 2. §-a értelmében azok a bűncselekmények esnek, amelyeknek tényálladékát a sajtótermék tartalma foglalja magában.

Nyomtávolság, a vasúti sinfejek belső éleinek merőleges távolsága. 1825-ben Angolországban állapították meg a *rendes* Ny.-got 4' 8·5"-ben, ami egyenlő 1·435 m.-rel. Európa és Amerika legtöbb fővasútja ezzel a Ny.-gal épült. Kivétel Oroszország 1·524 m.-rel, Spanyolország 1·676 m.-rel, Irország és Viktoria állam 1·600 m.-rel. Mellékvasutak, helyi érdekü vasutak stb. gyakran épülnek ú. n. keskeny Ny.-gal, amely leggyakrabban 1·00 m., 0·75 m., 0·60 és 0·50 m. Nálunk a rendes Ny.-ú vonalakon kívül néhány 1·00 m. és 0·75 m. keskenyvágányú vasút van. A boszniai vasutak 0·75 m.-rel, a korzikai, görög és braziliai vasutak 1·00 m.-rel épültek. A föld összes vasutainak 75%-a rendes Ny.-gal bir.

Nyomtávolságmérő. A Ny.-k a vasúti vágány két sinszálának egymástól való távolságának pontos mérésére szolgálnak. A Ny.-k fa- v. vasrudak, amelyeknek egyik végén egy szilárd, másik végén pedig állítható pecek van olyképen felszerelve, hogy ha a Ny.-t a sinfejek tetejére fektetik, úgy a peckek a sinfejek szine alatti 1·5 mm. mélységre érnek le, ahol a nyomtávméret mérendő. Az állítható pecek egy mutatóval van összefüggésben, amely egy milliméterbeosztáson mozog és a szabványos 1435 mm. nyomtávolság esetén a beosztás 0 pontjára mutat.

Nyomvonal, l. *Elemi projekció-módszerek.*

Nyoszolyóasszony, a nászünnepély és lakodalom alkalmából a menyasszony körül különféle tisztet teljesítő férjes vagy özvegyasszony, aki megveti a nászágyat, lefekteti a menyasszonyt s a következő reggel fölteszi fejére a főkötőt; főrangúaknál, mikor a menyasszonyért ment, a Ny. előtt két kacagányos ifjú lovagolt.

Nyoszolyóleány, a magyar népnél rendesen a menyasszony leánybarátja, ki a menyasszonyt az oltárhoz kiséri; úgy ez, mint a *nyoszolyóasszony* (l. o.) rendesen a rokonságból kerül ki.

Nyőgér, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1910) 794 magyar lak., posta- és telefonhivatal. — L. még *Pápanyőgér.*

Nyugat, az a világtájék, melyben a Nap látszólag lenyugszik; magának a Nap nyugtának idejére és a tőlünk Ny.-ra fekvő országok és világrészek megjelölésére is használjuk.

Nyugat, szépirodalmi és művészeti folyóirat, alapították 1908. *Ignotus, Fenyő* Miksa és *Osváth* Ernő. A Budapesten havonként kétszer megjelenő folyóirat főszerkesztője *Ignotus*, szerkesztők: *Ady* Endre és *Fenyő* Miksa.

Nyugatafrikai angol birtokok *(West African Colonies and Protectorates)* v. *Brit-Nyugat-Afrika*, összefoglaló elnevezése a nyugatafrikai partokon elterülő *Nigéria, Aranypart, Sierra Leona* és *Gambia* angol gyarmatoknak, illetve angol protektorátus alatt álló benszülött államoknak vagy azok egyes részeinek.

Nyugat-Ausztrália *(Western Australia, Westralia)*, az ausztráliai brit gyarmatok egyike, a k. h. 120°-ától Ny.-ra Észak-Ausztrália és Dél-Ausztrália meg az Indiai-óceán közt, 2.527,530 km² területtel. Az É.-i parton, a Cambridge-ööböltől a Lévêque-fokig szép és jó kikötők vannak. A Lévêque-foktól kezdve a partok alacsonyak A D.-i part Ny.-i részében is jó kikötőket találni, köztük a legjelentékenyebb a King-Georgesound; K.-i részét pedig az Ausztrál-öböl meredek partjai alkotják. A homokbuckás partok mögött jobbára halmos, homokos, részben erdőkkel, részben sovány fűvel, itt-ott völgyekkel átszelt síkság terül el, amelynek D.-i részében, a tengertől mintegy 20—30 km.-nyi távolságra a Darlingrange emelkedik, amely egy fensíknak néhol 1000 m. magas szegélye. A fensíkon túl a szárazföld belseje felé bozótokkal és tövises bokrokkal takart, vízben szegény síkságok terülnek el. A part felé számos folyó fut, de nagyobb részük vízben oly szegény, hogy a tengert nem éri el. Egyedül a Swan és É.-on a Fitzroy tehetnek a forgalomnak szolgálatot. A gyarmat belsejében elterülő tavak inkább csak sós mocsarak. A gyarmat DNy.-i betelepített részében az éghajlat egészséges és száraz. Perthben a legnagyobb meleg 42 C°, a legnagyobb hideg 3·5 C°; az évi esőmennyiség 609 mm.

Az 1911-iki népszámlálás szerint a gyarmatban 161,565 férfi és 120,549 nő, összesen 282,114 ember lakik, szaporodás 1901-től 53·2%; a nem európai lakosság száma 7282. Vallás szerint anglikán 109,435, róm. kat. 56,616, zsidó 1790, a többi különböző protestáns felekezetbeli és pogány. A mezőgazdaság jelentékeny előhaladást mutat. A művelés alá vett terület nagysága 20·8 millió acre s a legeltetésre alkalmas 176 millió acre. A farmok száma 13,316 s legnagyobb részük 100—5000 acreig terjedő földbirtok. 1912-ben termett 3·3 millió q. búza, 0·8 millió q. árpa, 0·3 millió q. rozs. A szőllőterület 1154 acre s 1912-ben 76,000 hl. bor termett. Állatlétszám 140 ezer ló, 844 ezer szarvasmarha, 5·4 millió juh, 56 ezer sertés. Az évi gyapjúnyereség meghaladja a 10 millió q-t. Legnagyobb jelentőségű azonban a gyarmatra nézve a bányászat. 1911-ben termeltek 5·8 millió font sterling értékű aranyat, 44 ezer font értékű vasat, 55 ezer font értékű ónt. A gazdasági föllendüléssel jár külkereskedelmi forgalmának emelkedése is. 1911-ben a bevitel 8·6 millió font sterlingre, a kivitel értéke 10·6 millió font sterlingre rúgott. Főbb kiviteli cikkek: arany, ezüst, réz, ón, hús és élőállatok, gyapjú, különféle épület- és műfák, míg a bevitelben főleg iparcikkek szerepelnek. 1911. a kereskedelmi flotta 368 hajóból állt 20,012 t. tartalommal. A vasúti hálózat hossza 3430 angol mf. A gyarmat 1913. évi költségvetése szerint a bevételek összege 4·6 millió font sterling, a kiadásoké 4·8 millió font sterlingre rúgott. Az államadósságok összege 26·3 millió font sterling volt. Ny. tagja az ausztráliai államszövetségnek s a közös törvényhozó testületbe az 1901., illetve 1911. módosított alkotmányreform szerint 11 tagot küld és pedig 6-ot a szenátusba, 5-öt a képviselőházba. A helyi kormányzást az angol királytól kinevezett kormányzó s 7 minisztere végzi, kiknek működését a 6 évre választott 30 tagból álló törvényhozó tanács és 50 tagú képviselőház ellenőrzi. Ez utóbbiak megbizatása 3 évig tart. Amazoknak legalább 30, emezeknek 21 éveseknek kell lenniök; amazok választása magasabb cenzushoz is van kötve. A nőknek is választójoguk van.

Az első telepítvényesek Ny.-ban deportáltak voltak. 1826-ban Sidneyből küldték az első fegyenceket a King-George-Sound mellékeire. A rendes telepítés 1829. vette kezdetét, amidőn egy társaság az angol kormánytól nagyobb területeket kapott telepítési célokra. A fegyencekkel való telepítést 1868. szüntették meg a többi ausztárliai gyarmatok kérelmére. 1850-ben a lakosok száma nem volt több 6000-nél, 1881. pedig 29,708 főre rúgott. Az aranybányák fölfedezése óta a lakosság száma rohamosan szaporodik. A fölfedezésekre nézve l. *Ausztrália.*

Irodalom. Hart, Western Australia in 1893, London 1894; Calvert, Western Australia, its history and progress, u. o. 1894; u. a., Western Australia and its gold fields, u. o. 1893; u. a., My fourth tour in Western Australia, u. o. 1897; Chambers, Western Australia, position and its prospects, Perth; Mennell, The Corning Colony, London 1894; Price, The Land of Gold, u. o. 1896; Government Year-Book, Western Australia, Perth, évenként; Taunton, Australind, London 1903; Vivienne, Travels in Western Australia, London 1901; Gubányi, Ausztrália, Budapest 1915.

Nyugatausztráliai áramlás, l. *Indiai-óceán.*

Nyugateurópai idő, l. *Egységes idő.*

Nyugateurópai versformák, költői technikánk mindama versalakjai, melyek irodalmi hatás révén a nyugati nemzetek irodalmából kerültek hozzánk. Versszak- és periodus-szerkezet tekintetében meg volt e hatás már a kereszténység fölvétele óta, mióta nyelvünkre az egyház énekeit

fordítani kezdték, még jobban erősödött a reformáció óta (Szenczi Molnár Albert) s irodalmunkba így számos oly versalak, strófaszerkezet került, melynek mintái a nyugati népeknél kereshetők (Balassi, Faludi, Amadé, Kisfaludy Sándor). Mindezekben inkább a szerkezetek összeállítása volt idegen hatás eredménye, maga a versek ritmusa a rendes ereszkedő magyar ritmus maradt. Csak mióta a klasszikai versformák behozatalával az ú. n. időmértékes verselésben kiképezték költőink nyelvünket s a legnevezetesebb sorfajokat: trocheust és daktilust, jambust és anapesztust magyarul is elő lehetett állítani: azóta tettek rendszeres kisérleteket arra, hogy a Ny.-nak a ritmusát is hiven utánozzák. Úttörő e téren Ráday Gedeon volt, ki már 1735. írt rímes (azaz nem klasszikai, hanem nyugateurópai) trocheust, s már a XVIII. sz. közepén stanzákban költött. Róla nevezte el tiszteletből Kazinczy a Ny.-at Ráday-versnek. Az irodalmi felujulás idején Kazinczy, Földi, Verseghy buzgólkodtak a Ny. behozatala mellett, amelyeket akkor mértékes-rímes verseknek neveztek s az uralkodó nézet szerint a klasszikai formák után egyedül jogosaknak tartottak; a modern stílre, a dalszerű költeményekre a Ny.-at fogadták el. Mellette a magyar versforma, mint fölösleges, háttérbe szorult; különben a Ny.-at alig látták egyébnek, mint a magyar rímes versalak mértékkel való megnemesítésének. Igy bejöttek a rímes trocheusok, jambusok, daktilusok és anapesztusok mindenféle alakjai, az olasz, francia, német romantikus versalakok, a szonett, terzina, stanza, nibelungi vers, valamint a rímtelen jambusi és trocheusi formák, mint a drámai jambus (blank verse) stb. A klasszicizmus letüntével a Ny. majdnem egyedül uralkodókká váltak költészetünkben, jelesül a romanticizmus korában, az Aurora és Athenaeum költőinél. E korból való legnemzetibb énekeink, a Szózat (Vörösmarty), a Hymnus (Kölcsey) nyugateurópai formájuak. A nemzeties költészet aranykorában szünt meg ismét a Ny. egyeduralma, amikor Petőfi és Arany a magyar nemzeti versidomot ismét művészi jogaiba emelték. Azóta a Ny. nemzeti versidomunkkal együtt uralkodnak költészetünkben; a Ny. a nemzetközi elemet képviselik, minden hang és eszmekör tolmácsai, a nemzeti formák inkább szorosan magyaros tárgynál és előadásban nyernek alkalmazást. V. ö. *Négyesy*, A mértékes magyar verselés története (Budapest 1892).

Nyugati Alpok, l. *Alpok*.

Nyugati egyház, a róm. kat. egyház, szemben a görög keleti egyházzal.

Nyugati gótok, l. *Gótok*.

Nyugati Karolinák, l. *Palau-szigetek*.

Nyugati ló, általános megjelölése mindazoknak a lófajtáknak, melyek nem keleti származásuak. A Ny.-fajták, másképen hidegvérüek, csupán igavonásra valók. Ideszámitják az angol igáslovat, a burgundi, a salzburgi v. pinzgaui fajtát, a nóri lovat, a brabanti, flamand, nápolyi (Neapolitano) fajtákat és az újabban felkapott Percheront. A nyugati lovakat egyébként az idők során oly sűrűn keresztezték keleti fajtákkal, hogy tisztán csak nagyon kevés ménesben maradtak meg.

Nyugati mongolok, l. *Kalmukok*.

Nyugat-India, szigetcsoport a két amerikai szárazföld között, ÉNy.-ról DK.-re hajló ív alakjában a Karibi-tengert zárja be az é. sz. 12°—26° és ny. h. (Greenwichtől) 71°—85° között. Cuba szigetétől az Orinoco torkolatáig terjed, több kisebb-nagyobb szigetből áll és két csoportra oszlik: a Nagy Antillákra (Cuba, Haiti, Portorico, Jamaica és Bahama) és a Kis Antillákra (Virginia, Leeward- és Windward-szigetek, Barbados). Területe 236,632 km², 8.306,906 lak., amiből 217,000 km² a Nagy Antillákra jut. Felülete nyugaton a középamerikai hegyrendszerhez tartozik, egyes szigetei ama lánchegység elsülyedt részeinek maradékai, amelynek összevissza töredezett szigetvilágán ma is erős földrengések (Jamaica) és helyenkint vulkános működés (Mont Pelé) fordulnak elő. Külső szigetvilága közül a Bahama-szigetek egy része korall-felépítmény, míg Trinidad és Tobago földtani származás tekintetében már Dél-Amerikához tartozik. *Éghajlata* tropikus, egyenletes, évi középhőmérséklete 22°—30° között van, télen az ÉK.-i passzátszelek uralkodnak. Havannában az abszolut minimum 9°, a maximum 41°. A nyár és az ősz az európaiakra kedvezőtlen esős évszakok; novembertől májusig kedvező száraz idő. Az évi csapadék 1000—1400 mm.-re rúg. Pusztító ciklonok elég gyakoriak, DK. felől jőve ÉK.-re fordulnak és a Golf-áramlatot követik. *Növényvilága* északi és keleti partjain az ÉK.-i passzát behatása alatt felette üde tropikus erdőségek, míg egyéb partjai szavannaterületek. Őserdői rendkívül gazdagok: mahagoni, orchideák, rubiaceák, páfrányfélék, myrtaceák, királypálmák a főbb növényei. A szárazabb területek kaktuszokkal vannak tele. Mezőgazdaságilag jelentős növényei: a cukornád, kávé, kakaó, búza, batáta, dinnye, kukorica és gyapot. *Állatvilága*, dús növényvilága mellett, nem mutat fel elég nagy változatosságot, főleg magasabbrendű állatokban; vannak majomféleségei, oposszum, öves állat, pézsmapatkány, mosómedve, aguti, pekari és szarvas. Ny.-ban 203 madárféleség otthonos és télen még 88-féle vándormadár keresi fel. A kétéltűek közül az alligátor, leguán, békák, teknősök, skorpiók és mérges kígyók népesítik be. Halakban, bogarakban és puhatestűekben rendkívül gazdag. Ny. azért nem mutat fel magasabb rendű állatokban nagyobb gazdagságot, mert már korán elszakadt a középamerikai szárazföldtől. *Népessége*. Ny. őslakói teljesen kipusztultak; és pedig az *aravak* törzs, amely Ny. felfedezésekor itt 3 millió lelket számlált; a *karib* törzsnek már csak Szt. Vince-szigetén vannak utódai. Az 1505. betelepített négerek rendkívül gyorsan elszaporodtak, a fehérbőrűek (30%) közül a spanyolok (Cuba, Portorico és S. Domingo), a franciák (Haiti, Martinique és Guadeloupe), a németalföldiek (Curaçao) és az angolok (Jamaica, Trinidad, Barbados stb.) is elszaporodtak; egyes helyeken a négerek államalkotó elemmé fejlődtek, így Haitiban, ahol két néger köztársaság van. A négerek nagy része, bár keresztény, mégis tűzimádó és emberáldozat bemutatása is előfordul náluk. A lakosság főfoglalkozása gyarmatárúk termelése, azokkal való kereskedés; ipara jelenték-

telen. Állami hozzátartozás szerint a szigetek következőleg oszlanak meg:

	Terület km²	Lakóinak száma
Északamerikai Egyesült-Áll. birtokai:		
1. Cuba	118,833	2.382,990
2. kisebb szigetek	9,314	1.118,012
Haiti	28,676	2.029,700
S. Domingo köztársaság	48,577	708,000
Brit birtokok	26,885	1.579,535
Francia birtokok	2,858	406,430
Németalföldi birtokok	1,130	55,153
Dán birtokok	359	27,086
Összesen	236,632	8.306,906

Portorico és a környező kisebb szigetek 1898. kerültek az Unio birtokába. Cuba 1906. lett amerikai birtok.

A Ny.-i *brit birtokok* a *Bahama, Barbados, Jamaica, Turks, Leeward, Trinidad, Tobago* és a *Windward-szigetek* környező szigetvilágukkal. A Barbadoson székelő kormányzó mellett képviselőház is van, a többi sziget élén a kormányzók állanak.

Francia birtokok: Guadeloupe, Desirade, Marie-Galante, Les Saintes, St. Barthélemy, St. Martin egy része és *Martinique*, élükön 2 kormányzó áll.

Németalföldi birtokok: *Curaçao*, a délamerikai parti szigetek és részben *St. Martin.*

Dán Ny.-i birtokok: *St. Croix, St. John* és *St. Thomas*, a kormányzó székhelye.

A szigetek bővebb ismertetését l. a megfelelő címszók alatt.

Története. Az első Ny.-i szigeteket Kolumbus 1492-i első útjában fedezte fel, nevüket onnan kapták, hogy Kolumbus India nyugati partjaihoz vélt eljutni. 1503-ban Haiti szigetén a spanyolok alapították az első telepet, az általak űzött rablógazdaság eredményekép őslakói is kipusztultak és 1524. afrikai négereket telepítettek le. 1630-tól kezdve a kisebb szigetek a flibusztierek rablófészkei lettek, akik nagyban garázdálkodtak a spanyol birtokokon is. Franciák 1635. Guadeloupe és Martinique, 1659. Grenada és 1719. St. Vincent-szigetén telepedtek le, 1632. Tobago és Curaçao a németalföldiek, 1623. St. Christopher, 1625. Barbados, 1636. Antiqua, 1759. Dominica az angolok kezére jutottak, míg 1671. St. Thomast dánok vették birtokba. 1898-ban Spanyolország összes itteni birtokait elveszítette.

Irodalom. Caldecoti, The Church on the Westh Indies, London 1898; Dodsworth, The Book of the West Indies, u. o. 1904; Fiske, History of the West Indies, New York 1899; Froude, The English in the West Indies, London 1888; Rodway, The West Indies and the Sugar Industry, u. o. 1899; Stark, Guides of the West Indies, 6 köt. u. o. 1898; Walker, The West Indies and the Empire, u. o. 1901; Evers, West Indies, u. o. 1897; Keane, Central Amerika and West Indies, u. o. 1891; Lindsay, America's insular possesions, I. köt. Philadelphia 1906; Ober, Guide to the West Indies and Bermudas, New York 1908; Benkő, Reise S. M. S. Zrinyi nach Westindien, Pola 1887.

Nyugatindiai angol birtokok, l. *Nyugat-India.*

Nyugatindiai dán birtokok, l. *Nyugat-India.*

Nyugatindiai grenadillfa, l. *Grenadill-fa.*

Nyugatindiai mogyoró (növ.), l. *Entada.*

Nyugati nyelvjárásterület, l. *Nyelvjárás.*

Nyugati szlávok, helyesebben *északnyugati szlávok* a lengyelek, polábok (és kasubok), alsó- és felső-lauzici szorbok, a csehek és a tótok. L. *Szlávok.*

Nyugatiszombatfalva, l. *Nyugotifelsőszombatfalva.*

Nyugati vasút, l. *Magyar nyugati vasút.*

Nyugatpont, az a pont a látóhatáron, melyben azt az ég egyenlítője a nyugati oldalon metszi és melyben a napéjegyenlőség idején (márc. 21. és szept. 21.) a Nap lenyugodni látszik. L. *Ég.*

Nyugat-Poroszország *(Westpreussen)*, porosz tartomány, l. *Poroszország.*

Nyugatrómai császárság, a Rómaibirodalomnak nyugati fele, melyet *Theodosius* császár 395. ifjabbik fiára, *Honoriusra* hagyott. Állott *Italia, Noricum, Rhaetia, Gallia, Britannia, Hispania, Mauretania, Africa* és *Dalmatia* tartományokból. Ezek közül Dél-Gallia és Hispania már Honorius uralkodása alatt elvesztek a *nyugati gótok* honfoglalása által. Honorius utóda, III. *Valentinianus* (425—455) alatt érték a Ny.-ot a *vandalok* (Geiserich) és *hunnok* (Attila) támadásai, Britanniát pedig az *angolszászok* szállották meg. III. Valentinianus után gyorsan következtek a germán zsoldosvezérektől felemelt és letett császárok: *Avitus* (455—456), *Majorianus* (457—461), *Libius Severus* (461—465), *Anthemius* (467—472), *Olybrius* (473), *Glycerius* (473), *Julius Nepos* (474—475) és *Romulus Augustulus* (475—476). Ez utóbbit *Odovakar* germán vezér fosztotta meg trónjától s ezzel véget vetett a Ny.-nak. A nyugatrómai császári címet *Nagy Károly* frank király 800., majd *Nagy Ottó* német király 962. újították fel. Ettől kezdve a német királyok viselték azt 1806-ig, amikor II. Ferenc arról végleg lemondott.

Nyugatszenterzsébet, község, l. *Nyugotszenterzsébet.*

Nyugat-Virginia, l. *Virginia.*

Nyugdíj (lat. *pensio*, ném. *Ruhegehalt)* az az állandó állami ellátás, mely a közszolgálattól megvált tisztviselőnek, altisztnek és szolgának életjáradékként biztosítva van, annak ellenértékeként, hogy az állam alkalmazottjának egész munkaerejét igénybe veszi, de viszont nem nyujt neki akkora javadalmazást, amelyből munkaképtelensége idejére megtakarításokat tehetne. A Ny. a tényleges szolgálatban utoljára élvezett beszámítható javadalmazásnak a szolgálat időtartama szerint emelkedő százalékában van megállapítva. Öt-tíz évi szolgálati idő után a javadalmazás 40%-a, a 10. éven túl a 40-ik szolgálati évig évenkint annak további 2%-a jár. A Ny. tisztviselőnél évi 800 K-nál kevesebb és évi 16.000 K-nál több, altiszteknél és szolgáknál évi 360 K-nál kevesebb nem lehet. A Ny.-ba beszámítható szolgálati idő az az időtartam, melyet az alkalmazott a Ny.-törvényben (1912. LXV. t.-c.) megjelölt hivataloknál és állásokban egyhuzamban megszakítás nélkül töltött addig, míg a szolgálat köteléke alól felmentetett. Ezt az időt a polgári időszámítás szerint kell megállapítani. Olyan tisztviselőnél azonban, akinek főiskolai képzettsége van és azt a szolgálatba lépés előtt szerezte meg, a beszámítható szolgálati időnek minden teljes hét hónapja nyolc hónapnak számít, vagyis aki 35 évet töltött beszámítható szolgálatban, annak ezt az időt a teljes Ny.-at biztosító 40 évnek kell beszámítani. Beszámítható javadalmazás alatt a

rendszeresített fizetést, a segélydíjat, bért vagy zsoldot, ezenfelül pedig azt a fizetéskiegészítést kell érteni, amely fizetés természetével bir és nem csupán a tényleges működés tartamára jár. Ilyenek a személyi pótlék, a segélydíjpótlék, a korpótlék, jogi pótlék, képesítési pótlék és a szaktanulmányi pótlék. Az alkalmazottnak Ny.-ba helyezése végleges akkor, ha a beszámítható javadalmazással egyenlő összegű Ny.-ra igényt adó szolgálati időt vagy 60. életévét betöltötte. Minden más esetben ideiglenes. Az ideiglenes nyugdíjazást el kell rendelni az alkalmazott kérelmére, ha 1. állandóan vagy legalább huzamosabb ideig szolgálatképtelen, ha 2. teljes Ny.-ra igényt adó szolgálati idejét v. ha 60. évét betöltötte; hivatalból az előbb említett 1. és 2. eseten kívül csak akkor, ha 65. életévét betöltötte, vagy ha betegség okából egyhuzamban több mint egy évet nem töltött szolgálatban; egyetemi tanárt csak szolgálatképtelenség és 70. évének betöltésével lehet hivatalból nyugdíjazni. Külön szabályok vannak az itélőbiróra, a kir. ügyészség tagjára, akit 65. (kúriai vagy hasonló vagy magasabb állású biróra nézve 70.) évének betöltése előtt csak akkor nyugdíjazhat akarata ellenére — nem is a miniszter, hanem fegyelmi biróság, — ha testi v. szellemi fogyatkozás miatt szolgálatra tartósan képtelen s ha állását a törvény megszüntette, v. ha új szervezés esetében külön törvény erre felhatalmazást ad. A Ny.-nak egy másik alapon nyugvó alkatrésze a *lakbérnyugdíj*, amely a megállapított Ny.-összeg alapul vétele mellett az idézett törvény 38. §-ába felvett táblázatban van megállapítva. Törvényhatósági és községi alkalmazottak Ny.-áról az illető törvényhatóság vagy község szervezeti szabályrendeletei rendelkeznek tüzetesen. Külön jogszabályok szólanak a nem állami tanárok, továbbá a tanítók, a katonák nyugdíjáról. A nyugdíjtörvény szabályozza még állandó ellátás gyanánt a tényleges szolgálatban meghalt tisztviselő, altiszt és szolga özvegyét megillető *özvegyi nyugdíjat* (l. o.) és a gyermekeinek ellátására szolgáló *nevelési járulékot* (l. o.).

Nyugdíjazás, l. *Nyugdíj*.

Nyugdíjbiztosítás, l. *Aggkori, rokkantsági és nyugdíjbiztosítás*.

Nyugdíjjárulék. Az állami tisztviselők és rendszeres fizetésben részesülő altisztek és szolgák által tényleges szolgálatuk tartama alatt fizetett díjak. A Ny. a nyugdíjba beszámítható javadalmazás után tisztviselőknél $1^1/_2$ százalék, altiszteknél és szolgáknál 1%. A Ny.-ot havi részletekben hivatalból vonják le a fizetésből. A Ny. címén befolyó összeget az állami alkalmazottak megélhetését könnyítő intézmények létesítésére vagy támogatására kell fordítani. (1912. LXV. t.-c. 30. §.)

Nyugdíjtörvény, az állami alkalmazottak, valamint azok özvegyeinek és árváinak ellátásáról szóló 1912. LXV. t.-c. L. *Nyugdíj, Nyugellátás, Özvegyi nyugdíj, Nevelési járulék*.

Nyugdíjviszonosság abban áll, hogy a részben állami, részben törvényhatósági alkalmazásban töltött szolgálati idő a nyugdíjba beszámítható idő tekintetében kölcsönösen beszámíttatik. Kiterjed a Ny. azokra is, akik egyik törvényhatóság szolgálatából a másik törvényhatóság szolgálatába léptek át, valamint azokra, akik mint nyugdíjas állami alkalmazottak törvényhatóságnál vagy viszont nyertek újabb alkalmazást. A szabályozás részleteit az 1907. LXV. t.-c., valamint az ezt módosító ált. nyugdíjtörvény (1912. LXV. t.-c.) tartalmazza. Hasonló viszonosság áll fenn a katonai, továbbá a tanári nyugdíj tekintetében is.

Nyugellátás az állami alkalmazottaknak, valamint ezek özvegyeinek és árváinak az 1912. LXV. t.-c.-be foglalt nyugdíjtörvény által biztosított eltartása arra az időre, amikor az állami alkalmazott szolgálatától — fegyelmi és más büntetés okától eltekintve — megvált. A Ny. magában foglalja a tulajdonképeni nyugdíjat, a lakbérnyugdíjt, az özvegyi nyugdíjt és a gyermekek nevelési járulékát vagy életjáradékát mint állandó ellátásokat, mint egyszersmindenkorra szóló ellátást pedig még a végkielégítést és a temetési járulékot. Az állandó ellátásokat a Ny. folyósítására való igény beálltának napját követő hó 1-től kezdve előzetes havi részletekben, a lakbérnyugdíjat ugyanazon napot követő naptári évnegyed első napjától kezdve előzetes negyedévi részletekben folyósítják. A Ny. megszüntetése hasonlóképen annak a hónapnak, illetőleg évnegyednek a végével történik, amelyben a Ny.-ra való igény megszűnt.

Nyugotifelsőszombatfalva, kisk. Fogaras vm. alsóárpási j.-ban, (1910) 761 oláh lak.; u. p. és u. t. Alsószombatfalva. A község 1914-ben *Keletifelsőszombatfalva* községgel kisközséggé egyesült és új neve: *Felsőszombatfalva*.

Nyugotszenterzsébet, kisk. Baranya vmegye szentlőrinczi j.-ban, (1910) 440 magyar lak.; u. p. Nagypeterd, u. t. Szentlőrincz.

Nyugta (vagy *nyugtatvány)* oly okirat, amelyben a hitelező elismeri, hogy az adós kötelességét teljesítette. A teljesítés ellenében az adós követelheti, hogy a hitelező neki Ny.-t adjon; költsége az adóst terheli. Jogi jelentősége első sorban az, hogy ténybeismerést tartalmaz, annak beismerését, hogy a teljesítés megtörtént; de jogi jelentősége nem merül ki ebben. Az életben a hitelező akárhányszor előre kiadja a Ny.-t és oly esetben is nyugtatványozza a szolgáltatást, amikor a követelése nem teljesítés által, hanem más módon, pl. elszámolás vagy elengedés által szűnt meg. Ezzel a körülménnyel számolva, a jog nem tekinti a Ny.t puszta beismerésnek, amellyel szemben a hitelező részéről elég annak bizonyítása, hogy ő a nyugtát előre adta ki vagy hogy a nyugtatványozott szolgáltatást nem kapta meg, hanem abban továbbmenőleg annak kifejezését látja, hogy a hitelező az adóst a kötelezettség alól feloldottnak, a kötelmet megszűntnek kívánja tekinteni. Ennek megfelelően a Ny. megerőtlenítésére rendszerint még nem elég az előbb említett tények bizonyítása, hanem a hitelezőnek továbbmenőleg azt kell bizonyítania, hogy az adós az ő rovására alaptalanul gazdagodnék, ha a kötelem megszűntnek vétetnék. A római jogban a Ny. bizonyító ereje a kiállítástól számított 30 nap elteltével vette kezdetét, az újabb jogrendszerek ezt a korlátot nem ismerik. *Ellennyugta* a nyug-

tának páros ellen-okirata, amelyet az adós állít ki a hitelező számára arról, hogy a hitelezőnek mily összeget fizetett. illetőleg hogy a hitelező milyen összeg fizetését, nyugtázta.

Nyugtan, l. *Sztatika*.

Nyugtatvány, l. *Nyugta*.

Nyugvóágy, keskeny és magasabb diván-féle, amely arra szolgál, hogy felöltözve, napközben, esetleg a szabadban is fekvő helyzetben pihenhessenek a betegek. A Ny.-nak nagy szerep jut a fekvőkúráknál (l. o.) s e célra különféleképen vannak szerkesztve; rendszerint alakjuk, hajlásuk változtatható, szerkezetük pedig egyszerű, könnyen dezinficiálható stb.

Nyugvóév (héb. *semitta)*, a bibliai törvény szerint minden hetedik esztendő, amelyben a szántóföldeket megmunkálni nem volt szabad és a tartozásokat el kellett engedni.

Nyugvójel *(fermata* v. *corona)* a zenében: 𝄐 vagy arra utal, hogy egy hangjegy, illetőleg szünet rendes terjedelmén túl meghosszabbítandó, v. arra, hogy egy frázis után rövidebb-hosszabb szünetet kell tartani. L. *Előadási jelek*.

Nyugvó terhelés oly súlyokból áll, melyek a szerkezetre (híd-, épület-, gépszerkezet stb.) állandóan, egyenlő mértékben és ugyanazon a helyen hatnak. Ilyen pl. a szerkezet önsúlya, valamint az esetleges terhelés egyik fajtája is Ny., amikor bizonyos súlyok ugyan nem állandóan, hanem hosszabb ideig hatnak valamely szerkezetre ugyanolyan mértékben és ugyanazon helyen, mint pl. valamely raktár födémén fölhalmozott árúk súlya.

Nyugvó tőke, l. *Holt tőke* és *Tőke*.

Nyujtás, a *nyelvtanban*, ha rövid hang hosszúvá lesz, megnyúlik, pl. *kivül* helyett *kívül, ohajt* helyett *óhajt*. L. *Hangtörténet*. — Ny. az orvostanban, l. *Extensio*. — Ny. a fémiparban, l. *Kovácsolás*. — Ny. a szövő-fonó iparban, l. *Len*. — Ny. a *bőrgyártásnál* gyakran előfordul. Erre a műveletre a tompa szinelő kést (stráfoló kést, boltozatszerűleg meghajlított, két végén nyéllel ellátott kést) használják. Evvel a késsel a húsoló bakra fektetett bőrön levő kötőhártyákat, a hús- és zsírrészeket leszakítják s e mellett a bőrt minden irányban nyujtják, mi által egyúttal a bőrben levő vizet is kinyomják. A timárságban ezenkívül még a nyujtókaszát (ez egy íves vas, melyet álló deszkába foglaltak) is használják, amellyel a cserzett és megszárított bőröket megnyujtják és megpuhítják. L. *Timárság*.

Nyujthatóság, szilárd testeknek az a tulajdonsága, hogy kovácsolás vagy hengerelés által lemezzé lapíthatók és hogy dróttá húzhatók ki, a nélkül, hogy szilárdságukat elvesztenék. A Ny. a merevség ellentétének tekinthető. A Ny. két neme ugyanegy anyagnál nem lép föl mindig együttesen és nem egyenlő mértékben; különböző testekre nézve nagyon különböző. Az arany rendkívül vékony hártyákká lapítható és igen vékony dróttá húzható ki; ez utóbbi tulajdonságát illetőleg csak a platina közelíti meg, de ez már sokkal kevésbbé lapítható. Az ólom és ón könnyen lapítható, de sodronyhúzásra nem alkalmas. A vas lapítható is, de sokkal nagyobb mértékben alakítható dróttá. Némely anyag, mely közönséges hőmérsékleten merev, hevítéskor nyujthatóvá lesz; ilyen a viasz, sellak és főleg az üveg. Ez utóbbi szappanbuborék vastagságú hólyaggá fújható és alig látható finom fonalakká húzható ki. A cink 100 és 150 C° között eléggé nyujtható, de 200 C° körül már olyan merev, hogy mozsárban törhető. Idegen alkotórészek gyakran lényegesen befolyásolják a Ny.-ot. Az állati bőr, enyv, gummi és agyag vízfelvétel által válik nyujthatóvá.

Nyujtó, tornaszer, melyet jelen alakjában *Jahn* (l. o.), a német tornászat megalapítója alkotott meg. A Ny. áll két, egymástól mintegy két méter távolságra jó mélyen beásott tölgyfaoszlopból; ez oszlopokban egyenlő magasságban átmenő nyilások vannak s ezekbe erősítik meg a tulajdonképeni Ny.-rudat és pedig magas Ny.-nál mintegy 2·10 m., alacsony Ny.-nál pedig mintegy 1·35—1·40 m. magasságban. Maga a Ny.-rúd v. csupán fából (kőrisfa), vagy vaspálcával bélelt fából, v. kovácsoltvasból, vagy végre papirossal vastagon átvont vasrúdból van; teljesen hengeralakú, síma és csak oly vastag, hogy marokkal átfogható legyen.

Ny. a szekéren és némely hintófajtán az a rúd, mely a kocsiderék alatt a kocsi elülső és hátsó alját összekapcsolja. A Ny. a hátsó aljjal össze van csapolva, néha még a *Ny.-szárnyakkal* is megerősítve; az elülső aljhoz a derékszöggel kötik, hogy az ettől függetlenül elfordulhasson.

Nyujtóágy, a gerincoszlop betegségeinél (elferdülések, csigolyatörés és gyuladás) használatos készülék, mely azáltal, hogy a törzs felső és alsó részét ellenkező irányban húzza (súly- vagy csavarnyujtás), a görbületet kiegyenesíti vagy a lobos vagy a törött résznek nyugalmat biztosít. A XVIII. sz. végén Venel svájci orvos használta először a gerincoszlop elferdüléseinél s azóta a testegyenesítő intézetek felszerelésében sokáig nélkülözhetetlennek tekintették. A komplikált szerkezetű nyujtóágyaknak ma csak történeti értékük van. Jól helyettesíthetők az egyszerű gipszágy vagy ennek mintájára készült s kipárnázott réz fekvőlemez által, de a végtagok (főleg alsó végtag) töréseinél, bizonyos izületi bántalmaknál ma is használnak Ny.-at.

Nyujtód, kisk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 1095 magyar lak., postaügynökség; u. t. Bereczk.

Nyujtógép *(Laminoir)*, a nyujtott és fésüs fonalgyártásnál az egyenletesség fokozását végző gép. L. *Fonás*.

Nyujtókötés, l. *Kötés*.

Nyujtó tó, a három éves fordulóra alapított tógazdaságban a második éves halak fejlesztésére szolgáló tó.

Nyujtott fonal, kártolás-, nyujtás- és sodrással előállított fonal, amely bolyhosabb a fésüsfonalnál, de egyenletesebb a kártoltnál.

Nyujtózkodás, az összes nyujtóizmoknak egyidejű erős és tartós megfeszítése. Mivel a test hajlító izmai túlsúlyban vannak, a törzs és a végtagok rendesen hajlított helyzetben vannak; ezenkívül az összes foglalkozások is leginkább a hajlító izmokat veszik igénybe; a Ny. tehát mintegy fiziológiás folyamatnak tekinthető, amely egyrészt a sokáig nem működő nyujtóizmokat meg-

dolgoztatja, s a vérkeringést élénkebbé teszi, viszont az állandóan megrövidült hajlítóizmokat s ellazult szalagokat legalább időről-időre kinyujtja. A Ny. főleg hosszú ideig tartó, állandó helyzetet igényelő foglalkozások (ülőfoglalkozások) közben igen kellemes, frissítő érzéssel jár.

Nyúl (állat), l. *Nyúlfélék.*

Nyúlajk *(labium leporinum)*, az arc azon leggyakoribb fejlődési hibája, melynél az ajak folytonosságát többé-kevésbbé mélyre terjedő *hasadék* szakítja meg. A felső ajak egy középső és két oldalsó, az alsó ajak két oldalsó arcnyúlványnak egyesüléséből nyeri rendes alakját; ha az egyesülés tökéletlen vagy teljesen elmarad, létrejön a nyúlajk. Legenyhébb fokát tehát az ajkpír kis behúzódásai jelzik, míg a legsúlyosabb esetben az ajak egész szélességében ketté van hasítva. Az esetek túlnyomó részében a *felső ajkon* fordul elő, amelyen lehet egy vagy kétoldali s az orrnyílásba terjed be, igen ritka az alsón. *Szövődményeként* a felső állcsonton a keményszájpad hasadékát (farkastorok), alul az állkapocs és a nyelv kettéosztását láthatjuk. A Ny. jelentősége egyrészt esztétikai szempontokban, másrészt az életet veszélyeztető tényezőkben keresendő. Veszedelmes a Ny., mert 1. a gyermek szopását lehetetlenné teszi, az ilyen gyermeket kanállal kell etetni, 2. a nyitott szájon át a gyermek fertőzésére (torokgyuladás, tüdőgyuladás) bőséges alkalmat ad; 3. a beszédtanulást s ezzel a gyermek szellemi fejlődését megnehezíti. Éppen ezért a nyúlajkon segíteni kell, ami aránylag könnyű műtéttel történik. A Ny.-műtétek lényege abban áll, hogy a hasadék széleinek kimetszése, felfrissítése után a hasadék széleit egymással összevarrjuk; a felfrissítésnek és az összevarrásnak számos módja ismeretes. A műtétet legcélszerűbben az újszülöttön 12—14 nappal a születés után végezzük.

Nyúlak, l. *Nyúl-félék.*

Nyúlak szigete volt a neve a *Margit-szigetnek* egészen addig, míg 1250—54. közt IV. Béla a boldogs. Szűz Mária tiszteletére ott a domonkosrendi apácáknak templomot és kolostort emeltetvén, azt *Mária* vagy *Boldogasszony szigetének* kezdték nevezni. Azonban elvétve még a XV. sz.-ban is használják az *Insula Leporum* nevet.

Nyúlaprólék, a nyúl feje, nyaka, bordái, előlábai és tüdeje, melyet vereshagymával, borsos lével a pörkölthez hasonlóan szoktak elkészíteni. Ny.-ból készül a *nyúlpástétom* oly módon, hogy e részek puhára főtt, lekapart és finomra őrlött husát áztatott zsemlyével, szalonnával, tojással, kevés rummal v. konyakkal, borssal fűszerezve gőzben főzik, majd formába téve kihűtik.

Nyúlárnyék (növ.) a. m. spárga, l. *Asparagus.*

Nyulas, nagyk. Moson vm. nezsideri j.-ban, (1910) 1287 német lak., vasúti megállóhely, postaügynökség; u. t. Nezsider. — L. még *Kisnyulas*, *Nagynyulas.*

Nyulasok földje, az a róna, mely Moson vmegyében, a Fertőtől keletre és észak-keletre elterül, s melyet németül *Heideboden*-nak neveznek.

Nyúlbőr, l. *Bőr.*

Nyúldomolykó (állat), l. *Domolykó.*

Nyúlegér *(Pedetes caffer* Pall., állat), a Rágcsálók rendjébe tartozó emlősállatfaj. Teste karcsú, hátrafelé vastagodó. Elülső végtagjai rövidek, hátsó végtagjai pedig hosszú, erős ugrólábak Farka igen hosszú és bozontos. Körülbelül akkora, mint a mi nyúlunk. Dél-Afrika kopár területén honos. Földalatti üregekben él. Éjjeli állat. Gyökerekkel, levelekkel és magvakkal táplálkozik. Húsát eszik, bőrét különböző célokra felhasználják.

Nyulfalu, kisk Győr vm. pusztai j-ban, (1910 1395 magyar lak., vasútállomás táviróval, posta- és telefonhivatal. — L. még *Vasnyulfalu.*

Nyúl-félék (*Leporidae*, állat, l. a *képmellékletet),* a Rágcsálók rendjébe, a Kettősfogú rágcsálók *(Duplicidentata)* alrendjébe tartozó emlősállatcsalád, Az ide tartozó 70 élő fajra jellemző a hosszú fül, nagy szem, mozgékony és erősen hasított ajak, hatalmas bajúszsörték, hosszú hátulsó láb, rövid fark és tömött gerezna. Fogaik száma 28; zápfogaiknak nincsen gyökere. Az egész földön el vannak terjedve. Puha, húsos növényrészekkel táplálkoznak a legörömestebb, de a növényeknek nincs olyan része, mely biztonságban volna támadásaik ellenében. Évente többször flasítanak, 3–6, sőt 11 kölykük van egyszerre. Hazánkban 3 fajuk él: a mezei nyúl *(Lepus europaeus* Pall.), a sarki nyúl *(Lepus timidus varronis* Miller) és a házi-, tengeri- vagy üregi nyúl *(Oryctolagus cuniculus* L.). A *mezei nyúl* hossza kb. 75 cm.. ebből 8 cm. esik a farkára; vállmagassága 30 cm; súlya 5—6 kg., ritkábban 7—9 kg. Bundája a test felső részén rozsdás sárgásszürke, fekete pettyekkel, hátrafelé inkább fehéresszürke, hasoldala és lábainak belső oldala fehér; egyébként színezete nagyon variál. Télen a fehér szín nagyobb mértékben tolul homloktérbe, mint nyáron; az északi tájak nyúlai világosabb színűek, mint a déliek. A sokféle színváltozatuak között néha föltünően sötét, vagy fehér és tarka színűek is akadnak. A flatal nyulakon gyakori a fejbúbon levő csillag. Hazája Közép- és Déleurópa, továbbá Nyugatázsiának egy kis része. Előfordul azonkívül meghonosítás következtében Ausztráliában és Újzélandban. Elterjedésének északi határa Skócia, Svédország déli része és Északoroszország, déli határa a Földközi-tenger és a Kaukázus. Nagyon szapora. Évenkint négyszer, ritkán ötször flasít. Az első flasítás ideje március második felére, az utolsó pedig rendesen augusztus hónapra esik; a vemhesség ideje 30 nap; a flak száma egy flasításnál 1—5, sőt több is lehet. A nyúlflak nem vakok; teljes kifejlettségüket 15 hónap alatt érik el. Életkora legfeljebb 7—9 év. Veteményekben, ültetvényekben, erdőkben, gyümölcsös kertekben nagy károkat okoz. Húsa ízletes pecsenye; bőrét és szőrét felhasználják. Szőréből nemezkalapokat készítenek. A *sarki* vagy *havasi nyúl* Európa és Ázsia sarki tájain és Középeurópa magas hegyein, továbbá Közép-Ázsia északi részein (Japánban és a Sachalin-szigeten), Kaukázusban és az Altai-hegységben fordul elő. Hazánkban a Retyezáton s a barcasági hegyekben észlelték. Valamivel kisebb a mezei nyúlnál, melytől főleg abban különbözik, hogy füle a fejénél rövidebb, füle hegye fekete, farka csak félakkora hosszú, mint a feje és egé-

HÁZI NYULAK.

1. Üregi nyúl.

2. Belga óriás nyúl.

3. Francia kosorrú nyúl.

4. Angol kosorrú nyúl.

5. Belga vitás nyúl.

6. Angol tarka nyúl.

7. Ezüst nyúl.

8. Kék óriás nyúl.

«Nyúlfélék» cikkhez.

szen fehér. A magas északon élő sarki nyúl egész éven át fehér marad, míg a magas hegyekben (pl. Alpokban) élő télen tiszta fehér, nyáron egyszínű szürkésbarna (pettyek nincsenek rajta, mint a mezei nyúlon). Nem olyan szapora, mint a mezei nyúl; évenként rendesen csak kétszer fiasít. Húsa ízletes; bőrét nem sokra becsülik. A *tengeri-, házi-* vagy *üregi nyúl* sokkal kisebb a mezei és sarki nyúlnál. Teljes hossza 40 cm., miből 7 cm. jut a farkára; súlya rendesen 2—3 kg. Bundája felül szürke alapszínű s a sárgásbarnába v. a vörösessárgába hajlik; hasa, torka fehérszínű; farka felül fekete, alul fehér. Vadon Dél- és Középeurópában és Északafrikában fordul elő. Behurcolás és meghonosítás útján azonban mindenütt megtalálható. Hazánkban különösen a dunántúli vidékeken fordul elő vadon s itt bosnyák nyúl, tengeri nyúl, patkánynyúl és rusznyúl néven ismeretes. Rendkívül szapora. Márciustól októberig minden 5 héten 4—12 kölyke van. Fiai vakon jönnek a világra, 3—4 hétig szopnak s 6—8 hónapos korukban már nemileg érettek. Az üregi nyúl 8—9 évig is elél. Tartózkodási helyén nagy károkat okoz. Húsa jóízű. Bőrét ugyanolyan célokra használják, mint a mezei nyúlét. A vad tengeri nyúltól származik a mi szelid házi nyulunk, melyet ma sokféle változatban tenyésztenek. A ma tenyésztett házinyulakat gyakorlati szempontból két csoportba szokás osztani, nevezetesen közönségesés kultúrfajtákra. Az utóbbiakat hús-, prém- és szőrmenyulakra szokás osztani. A *közönséges házi nyulak* kis termetűek; súlyuk alig nagyobb 1 kg.-nál. Gereznájuk színe nagyon sokféle; vannak soraikban fehérek, feketék, szürkék, rőtszínűek és tarkák. Tenyésztési szempontból annyiban van jelentőségük, hogy a kultúrfajok dajkálására jól felhasználhatók. A *kultúr házinyulak* első csoportjába tartoznak a *húsnyulak.* Ma a legjobb húsnyúl a *belga* vagy *flandriai óriásnyúl* (lapin belgique). Hazája Flandria. Az eddig ismert fajták között a legnagyobb; testhossza 60—70 cm.; súlya 5—8 kg. Rendesen szürke, van azonban fehér, fekete, kék és sárga színű példánya is, de mindig teljesen egyszínű. További húsnyúl-féleségek: *Kék óriás* v. *bécsi kék óriásnyúl* (nuovo lapin allemand); hazája Ausztria; háromféle színárnyalata van: világos, sötét és közepes szürkéskék. — *Francia kosorrú nyúl* (lapin belier); hazája Afrika; szőre rövid; mindenféle színárnyalatban előfordul, legkedveltebbek azonban a szürke és sárga színűek. — *Angol kosorrú* (lapin belier anglais); hazánkban nem tenyésztik. — *Hollandi nyúl;* fehér-fekete színű példányai a legkedveltebbek, előfordul azonban mindenféle más színben is; a fehér szín állandó a pofán, a mellső lábakon, a nyakon mintegy a hát $^1/_3$ részéig; a hátsó lábak lábfejein és a fark alsó részén; testének többi része lehet sárga, szürke, fekete stb., de mindig egyszínű; húsa igen ízletes. — *Tarka angol nyúl* (english rabbit); színe fehér-fekete, szürke-fehér, sárga-fehér és kék-fehértarka; főleg sportcélokra tenyésztik. — *Fekete-rőt angol nyúl* (black and tan rabbit); kis termetű; súlya ritkán haladja meg a 2·5—3 kg.-ot, ezért ritkán tenyésztik; szőre rövid, tömött, bársonyos és fekete alapszínű. — *Japáni nyúl* (lapin japonais); hazája Franciaország; színe fekete, piszkossárga és szürkésfehér (ez az egyetlen kulturnyúl, melynek bundája háromszínű); jellemző igénytelensége és az, hogy betegségekre nem hajlamos. — *Belga vitás nyúl;* eredete vitás; állítólag a házi és mezei nyúl keresztezéséből származik. Súlya 3—4 kg. Bundája sűrű, sárgásszürke színű, nyakán vöröses, hasán piszkosfehér. Húsa igen ízletes. Említést érdemel még a lotharingiai óriásnyúl, a normandiai és patagóniai nyúl; ez utóbbi 8 kg. súlyt is elér. — A *prém-nyulak* csoportjából nevezetesek: 1. *Ezüstnyúl* (lapin argente), melynek négyféle válfaja ismeretes: a tulajdonképpeni ezüstnyúl, az aranynyúl, a barna- v. bronznyúl és a kék- v. acélnyúl. Az ezüstnyúl háromféle színárnyalatban fordul elő: világos, közép és sötét színben. Belőle tenyésztették ki az aranynyulat. A bronznyúl az ezüst- és a belga vitásnyúl kereszteződéséből származik. Az ezüstnyúl súlya 2·5—3 kg.; prémje és húsa értékes. 2. *Orosz-* vagy *hermelin-nyúl;* színe hófehér; lábai, fülei, farka és orra koromfekete; súlya 2—3 kg.; gereznája tömött és rövid szőrű; prémje nagyon értékes s hermelinutánzatokra használják. 3. *Havanna-nyúl;* gereznája vöröses- és feketés barna, rövid szőrű és tömött; prémjét hód- és cobolyprémek utánzatára használják. 4. *Angoranyúl;* hazája állítólag Kis-Ázsia; szőre hosszú, selymes; a fehér színűeknek szeme vörös, a szürkéké és feketéké barna.

A *nyúlbetegségek* közül fontosabb a *nyúlsepticaemia.* Okozója a baromfikolera (l. o.) előidézőjéhez hasonló bipoláris bacillus *(Bacillus cuniculisepticus).* Bélhuruttal, elesettséggel, hőcsökkenéssel jár s 16—20 óra alatt görcsös jelenségek közben elpusztul a beteg. A hullán vérömléses septichaemia jelei láthatók: a lép és a nyirokmirigyek duzzadása, bélgyuladás, vérömléses légcsőgyuladás, a savós hártyákon vérzések. A *nyúlinfluenza* okozója az emberi influenza bacillusához hasonló, finom pálcika. Tünetei genyes orrhurutban, lélegzési nehézségekben nyilvánulnak s a hullában tüdő- és mellhártya-, meg szívburok-gyuladás ismerhető fel. A *nyúlpyaemia* vagy *eves-vérűség* okozója tokos bacillus, amely genyes-rostonyás tüdő- és mellhártyagyuladást, idült esetekben tályogokat okoz. A *nyúl-streptotrichosis* az ú. n. *Bacillus necrophorus* okozza, amely előrehaladó bőr- és izomelhalást és a belső szervekben hasonló elváltozást létesít. Állati élősködők is okozhatnak járványos betegségeket nyulak között. Ilyen a *nyúl-coccidiasis* (l. *Coccidiasis).* Előidézője az *Eimeria Stidae* néven ismert spórás véglény. A betegség a máj, a belek, néha az orr gyuladásában nyilvánul. A *tüdőférgesség* hörgőhurut és hurutos tüdőgyuladás, okozója szőrféreg *(Strongylus commutatus),* a *gyomorférgesség* meg súlyos gyomorgyuladással jár, előidézője szintén szőrféreg *(Str. strigosus).* Ezek a nyúlbetegségek sikeresen alig orvosolhatók, legfeljebb a járványos betegségek ellen szokásos óvóintézkedések alkalmazhatók ellenük

Nyúlfül (növ.), l. *Hieracium.*

Nyúlfülegomba, *Paprikagomba, Helvella elastica* Bull. (növ.), a Kucsmagombák faja. Kalapja nyeregalakú, karimája szabad, világossárga v. szürkésbarna, 1·5—3 cm. nagy. Tönkje karcsú, hengeres, fehér, síma, 2—6 cm. magas. Jóízű gomba.

Nyúlgerinc, a nyúl gerince és combjai, melyeket v. ecetes páccal, szalonnával megtűzdelve savanyús mártással tálalnak, v. egyszerűen szalonnával bőven spékelve sütik saját levében, melyhez tejfelt öntenek.

Nyúlgomba (növ.), l. *Csirkegomba.*

Nyulhegy, kisk. Győr vm. pusztai j.-ban, (1910) 1906 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyulfalu.

Nyúlhere (növ.) a. m. nyúlszapuka (l. o.).

Nyúlkék (növ.), l. *Sonchus.*

Nyúlkenyér (növ.), l. *Oxalis.*

Nyúlós bor. A nyúlósság a fehér, ritkábban a vörös boroknak betegsége, mely abban nyilvánul, hogy a bor kissé homályos lesz és kiöntésnél úgy folyik, mint az olaj, vagy mint a higított tojásfehére. A bornak sajátságos bágyadt, kellemetlen nyálkás íze lesz, anélkül, hogy zamatját elvesztené. A betegséget Pasteur szerint parányi, golyóalakú szerves lények okozzák, amelyek, mint az olvasó golyócskái, összefüggésben vannak. Az olvasószerű összefüggés addig tart, amíg a sejtek buja fejlődésben vannak; ha ez megszünik, akkor a golyócskák egymástól elszakadnak. Kramer *Bacillus viscosus vini* nevet adott a betegség okozójának. Kívüle még Nessler, Wortmann és Meissner foglalkoztak a bor e betegségének tanulmányozásával, s megállapították, hogy a nyúlósságnak több különböző mikroorganizmus lehet okozója. A nyúlósság többnyire flatal, gyenge, lágy és kivált kevés csersavat tartalmazó boroknál jelentkezik, főként ha még ki nem erjedt cukor is van bennük és a bor sokáig áll seprőjén, vagy ha meleg a pince. Ha gyenge új bort, amelyben még némi cukor is van, palackra fejtünk, akkor könnyen megnyúlósodik, mert a levegőtől való elzárás a Bacillus viscosus vini fejlődésére kedvező. A nyúlós bor kezelése abban áll, hogy a bort szellőztetéssel átfejtjük és hektoliterenkint 20—25 g. csersavat adunk hozzá; a szellőztetés korbácsolással köthető össze, vagy a fejtés szellőztető rózsán át történhetik. A korbácsolással vagy nyírfaseprővel való seprőzéssel a nyálkát széjjelverjük, s a csersav azután a nyálkaanyagot összehúzza és leülepíti.

Nyúlparéj (növ.), l. *Chondrilla.*

Nyúlpástétom, l. *Nyúlaprólék.*

Nyúlrekettye (növ.), l. *Genista.*

Nyúlsaláta (növ.), l. *Sonchus.*

Nyúlszáj a. m. nyúlajk (l. o.).

Nyúlszájú rágcsálók *(Lagostomidae,* állat), a Rágcsálók rendjébe tartozó emlősállat-család. Az idetartozó 5 élő faj egytől-egyig Dél-Amerikában él és termetre a nyulakra emlékeztet, eltér azonban tőlük többek között abban is, hogy a Ny. farka hosszú és bozontos. Társasan, természetes vagy magukásta üregekben élnek. Éjjeli állatok. Gyökerekkel, zuzmókkal, fakéreggel és gyümölcsökkel táplálkoznak. Húsukat eszik; bőrükből ősidők óta kitünő prémeket készítenek. Ide tartozik a csincsilla *(Chinchilla)*, macskanyúl *(Lagidium)* és a pampaszi nyúl *(Lagostomus).*

Nyúlszapuka (növ.) a. m. *Anthyllis.* A pillangós viráguak génusza, melynek fajai füvek és cserjék, páratlanul szárnyas v. egyszerű levelekkel. Több mint 20 faja él az Óvilágban. Az *A. vulneraria,* közönséges Ny., sárga virágfejecskéivel gyakori növényünk.

Nyúlszem *(lagophthalmus, leporinus oculus),* a szemnek nyitva maradása. Ez az állapot olyankor következik be, ha valakinek a szemrést záró izma bénult (arcidegbénulás), v. ha a szemhéjak részben v. egészben valamilyen roncsoló betegség (rák, pokolvar, lupus v. súlyos genyedés) miatt elpusztultak. A szem állandó nyitvamaradásakor a szaruhártyát kiszáradás és kifekélyesedés veszedelma fenyegeti. A nyitva lévő szem vörös és folyton könyezik. A káros következmények elhárítása végett a szem befedéséről operálással kell gondoskodni (szemhéjösszevarrás, plasztikai operálások).

Nyúltetem, a csánk hátulsó felszinén levő duzzanat. Oldalról tekintve, a normális csánk hátulsó határvonala a sarokgumótól a bokaizületig egyenes, ha azonban a gumó alatt tenyérnyire e vonal kifelé hajlik, akkor Ny. van jelen. Ilyen duzzanat észlelhető, ha e helyen a bőr és hajlító ín megvastagodott vagy a patahajlító ín hüvelye erősebben tágult. A Ny. leginkább a fonott és kardállású csánkon szokott képződni, ha az állat fiatal korában erőltető munkába kerül; továbbá káros minden munka, melynél a hajlított helyzetben lévő csánk túlságosan nyujtatik, valamint a gyors megállás, ugrás; természetes, hogy minél fejlettebb a far izomzata, annál erősebb nyujtásnak van a hátulsó végtag kitéve. Néha Ny. képződik akkor is, ha az idült csánkizületgyuladás átterjed a csánk hátulsó részletére. A Ny. kivételesen okoz sántítást s ez esetben egyidejüleg *csánkpók* (l. o.) is van jelen, vagy heveny gyuladás van a szálas szövetében; ha a ló nem sántít, úgy a duzzanat csak az állat külső formáját zavarja, tehát szépséghiba. A Ny.-es lovakat a tenyésztésből ki szokták zárni, mert a hiba mindig gyenge csánkra vall. Heveny gyuladás esetén a nyugalom és hideg borogatás, majd masszálás, Priessnitz-féle borogatás, végül csípős bedörzsölés és a tüzes vas használatos.

Nyúltvelő *(medulla oblongata),* az agyvelőnek az a része, mely a középvelőt összeköti a gerincvelővel, l. *Agyvelő.*

Nyúltvelői bénulás vagy *bulbáris bénulás (paralysis bulbaris).* A nyúltvelőben levő agyvelőidegmagvak s azok környékének elfajulása folytán beálló súlyos tünetcsoport. Bekövetkezhetik hirtelen, a környéken történő vérzések és eldugulások, vagy súlyos gyuladások folytán, avagy lassan, amikor a nyelv, szájpadlás, ajkak, gége és garat izmainak lassan fokozódó sorvadással járó bénulása miatt igen jellemző kórformák állanak elő. A Ny. a nyelés, vagy főleg a lélegzés bénulása következtében előbb-utóbb halálra vezet, oka sokszor ismeretlen, máskor daganatok avagy súlyos mérgezések (pl. kolbászmérgezés) okozzák.

Nyurgaság (növ.), l. *Etiolement.*

Nyustya, kisk. Gömör vm. rimaszombati j.-ban, a járás szolgabirói hivatalának székhelye, (1910)

2025 tót és magyar lak., takarékpénztárral, vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal és telefonállomással. A rimamurány-salgótarjáni vasműrészvénytársaságnak itt vasöntője van (320 munkás), van továbbá vaskohó és téglagyár.

Nyuszt (*Mustela martes* L., állat), a Menyétfélék családjába tartozó emlősfaj. Színe sárgásbarna, puha szőrei vöröses-szürkék; torka és nyaka alja tojássárga, a párzás idején narancssárga. Hossza 48—50, farkhossza 15—20 cm. Hazája Európa és Nyugat-Ázsia, ahol erdőkben, leginkább odvas fákban lakik; itt készít magának fészket és innét űzi a vadászatot. Hazánkban mindenütt előfordul. Igazi fán élő állat s főleg a sűrű, zavartalan lombos és tűlevelű erdőket kedveli. Igen ügyesen tudja elfogni a mókust, fiatal nyulat, fácánt vagy más kisebb emlőst és madarat. Mászni, ugrani, futni egyaránt kitünően tud. Párzási ideje január, február; március vagy április elején 3—5 flókát vet a nőstény. Értékes bundája miatt nagyban vadásszák. A legszebb bőrök Skandináviából származnak. Évenkint kb. 160 ezer darab kerül piacra; értéke darabonkint kb. 48 K, a norvégiaiaké pedig 72—96 K.

Nyű (állat), lárva-alak, mely különösen a légyféle rovaroknál fordul elő. Ismertető jele, hogy lábatlan. Kukacnak is nevezik. Egyesek (pl. sajtlégy nyűvei) ugrani is tudnak.

Nyüg (ném. *Bremse, Fangtau)*, rövidebb kötél, mely arra szolgál, hogy egy másik kötelet valamihez közelebb húzva tartson, pl. a vontatókötelet az őrfához, v. a vontatott hajó orrához. — Ny.-nek nevezik továbbá azt a béklyót is, amelyet a lovak lábára szoktak kötni.

Nyüst, a szövőszéknek az a része, amellyel a láncfonalak szádképzés céljából szétválasztatnak. Minden láncfonalat külön gyűrübe (Ny.-szembe) húznak be. Az egyenlő kötésü láncfonalak Ny.-szemei zsinegekkel (Ny.-zsineg) közös lécekre köttetnek, s az ilyen csoportozatot nevezik Ny.-nek. — *Ny.* továbbá a. m. *léhés* (l. o.).

Nyüstbojt, a hajón a fedélzet feltörlésére használt kötélszerszám, melyet a felbontott kötél fonalaiból készítenek oly alakban, mint a töröksapka bojtja, gombján egy kötélcsattal, mely fogóul szolgál.

Nyüstemelő gép, nagyobb számú nyüstök szabatos emelésére szolgál. Lényege a *Jacquard-gép* (l. o.), amelynek kampóin a nyüstök lógnak.

Nyüstös szövet, a mintás szöveteknek az a csoportja, amelyeknek mintaeleme legfeljebb 30 fonalból áll, amelyek tehát még nyüstökkel felszerelt szövőszékeken készíthetők. L. még *Ábrás szövet*.

Nyűvágó (állat), l. *Buphaga*.

Nyüved, kisk. Bihar vm. szalárdi j.-ban, (1910) 608 magyar lak., postaügynökség, telefonhivatal.

Nyüvés, a kender és len letakarításának egyik módja, melynél a megérett növényeket gyökerestül kihúzzák a földből. Minthogy a kender Ny.-e nagyon nehéz és költséges munka, helyette újabban nagyban való termelésnél a sarlóval, illetőleg kaszával, sőt kaszálógéppel való lemetszést alkalmazzák.

O, Ó.

O, o és **Ó, ó**, a magyar ábécének 22. és 23. betüje. L. *Irás*.

O és **ó** magánhangzók, kiejtésre nézve középen állnak az *a* és *u* hangok közt, tehát ajakműködéssel ejtett középzártságu mély hangok. L. *Hangok, Hangtörténet*.

O az *oxigénium* kémiai jele; O_3 egy molekula ózon jele.

O' ir eredetű nevekben a. m. fi, pl. O'Connell: Connell fia.

O., *Ohio* északamerikai állam nevének hivatalos rövidítése.

O. v. *Otto*, növénynevek után *Otto* F. Ch. berlini botanikuskerti igazgató (megh. 1856.) nevének rövidítése, aki *Dietrich* A.-val az Allgemeine Gartenzeitung-ot adta ki 1833 óta.

Oahu *(Ovahu, Voahu)*, a Havai-szigetek egyike, 1680 km² területtel, (1910) 52,183 lak., ÉNy.-ról DK -felé két, egymással egyközű vulkáni eredetü hegylánc: a Kaala (legmagasabb csúcs 1186 m.) és az alacsonyabb Konahuanui vonul rajta végig; köztük a föld meglehetősen terméketlen, egyebütt termékeny. Cukornádat, gyapotot, kókuszpálmá termelnek rajta. Majdnem minden oldalról korall-zátonyok fogják körül, csupán fővárosa, Honolulu előtt van jó kikötő.

Oajaca, mexikói állam, l. *Oaxaca*.

Oakengates (ejtsd: ókngétsz), város Shropshire angol countyban, (1911) 11,744 lak., gazdag vas- és szénbányákkal.

Oakland (ejtsd: óklend), *Alameda county székhelye* Kalifornia északamerikai államban, a San Franciscói-öböl jobbpartján, vasút mellett, (1914) 183,002 lak., fűrész- és őrlőmalmok, agyagipar, bőrgyártás és jutaszövés; a sanfranciscóiak nyaralóival; női főiskolával, katonai iskolával; Alameda (l. o.) és Berkeley (l. o.) városokkal összenőtt. Nagy parti kereskedelemmel.

Oaks stakes (ang., ejtsd: ókss sztékszz), l. *Kanca-díj*.

Ó-alluvium, l. *Alluvium*.

Óalmás, Bácsalmáshoz tartozó puszta Bács-Bodrog vm. bácsalmási j.-ban, (1910) 435 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Bácsalmás.

Oamaru, jó kikötővel biró város Ujzéland DK.-i partján, élénk állat- és gabonakereskedelemmel, (1911) 6547 lak.

O. A. M. D. G. (lat.) a. m. *Omnia ad majorem Dei gloriam*, azaz *Mindent Isten nagyobb dicsőségére*, l. *M. I. N. D*.

Ó-Anglia, l. *Old-England*.

Oarus, ókori neve a Volgának.

Óasszonyrét (azelőtt *Ó-Ogradena*), kk. Krassó-Szörény vm. orsovai j.-ban, (1910) 854 oláh lak.,

postahivatallal, u. t. Orsova. Határában vas- és rézércek, krómérc és kőszén fordulnak elő.

Oatafu, a *Duke of York* szigetek másik neve.

Oaten pipe (ang., ejtsd: ótn pájp), pásztorsíp; rendszerint mocsaras vidékeken termő, hosszúszárú nádból készül.

Oates (ejtsd: ótsz), *Titus*, angol kalandor, szül. Oakhamben 1649., megh. Londonban 1705 júl. 23. Baptista prédikátor fia volt, de 1677. áttért a katolikus vallásra. 1678-ban azzal a váddal állott a parlament elé, hogy az angol katolikusok a pápával és a jezsuitákkal szövetkezve, összeesküdtek a király és a protestánsok ellen. E feljelentés alapján sok ártatlan embert kivégeztek. Nemsokára kiderült, hogy e vádak koholtak voltak, ezért O.-t 1685. II. Jakab trónralépése után örökös fogságra ítélték. 1689-ben II. Jakab elüzetése után kegyelmet kapott. II. Jakab királyról gyalázó iratot adott ki Εἰκὼν Βασιλική or The picture of the late King James drawn to the life címen.

Oaxaca v. *Oajaca* (ejtsd: oaháka), 1. *Dél-Mexikó egyik állama* a Nagy-oceán, Guerrero, Puebla, Veracruz és Chiapas közt, területe 92,443 km², (1912) 1.059,789 lak. Partjai lagunákban gazdagok. A tehuantepeki szoros felől ÉNy.-i irányban a Kordillerák két lánca vonul át rajta, amelyekben a Zempoaltepek (3996 m.) a legmagasabb csúcs. A Nagy-oceánba torkollik a Rio Verde, a Mexikói-öbölbe a Rio San Juan és a Papaloapan. Éghajlata a partokon forró. A tehuantepeki szorosban a földrengések gyakoriak. Földje termékeny (kukorica, búza, árpa, indigó, kávé, cukor, kakaó, pamut,dohány). Erdeiben sok az értékes fa, állattenyésztése virágzó. Arany-, ezüst-, réz-, vas-, higanyércekben, kősóban, márványban, gipszben, petroleumban és széntelepekben bővelkedik, de kevéssé bányásszák. Egyedüli jobb kikötői Puerto Angel és Salina Cruz. Lakóinak zöme mesztic és indiánusok, köztük a zapotékok szorgalmukkal tünnek ki. O. a régi azték és zapoték kultúra emlékeiben bővelkedik. — 2. *O.*, fővárosa O. mexikói államnak, püspöki székhely, 1542 m. magasan, (1910) 38,011 lak., szivar-, csokoládé-, gyertya-, szappangyárakkal. A dominikánusok kolostora és temploma, gazdag könyvtárral, O. legmagasabb pontján áll s a polgárháborúkban többször erősségül is szolgált. O.-t 1522. a spanyolok Antequera néven alapították. 1810 szept. 15. itt tört ki a mexikói szabadságharc. Közelében vannak az aztékek lakta Xalatláco és Mitla falvak zapoték romokkal.

Oázisok, lakható helyek neve a sivatagokban, különösen É.-Afrikában és a Szaharában; az oázis szó az óegyiptomi *uah* (a. m. állomás, arab vâh, gör. uazis, auazis) szóból ered. Legnagyobb részük időleges folyók, vádik mellett található, ott ahol azok vize kissé meggyülik, vagy ahol a földbe leszivárgott vizük ásott kutakkal elérhető. Kis források, vagy egyes mélyedésekben az esővíz meggyülemléséből eredt kis tavak partjain vannak még O. 1856 óta az algeriai Szaharában artézi kutak fúrásával a franciák mesterséges O.-at teremtenek. A víz az oázis előfőltétele, mert ez táplálja és tartja fönn növényzetét és lakóit; datolya- és dum-pálma, mézgaakác és a manna-cserje az O. jellemző növényei. Nagyobb O.: Fezzan, Tuat, Bilma, Adrar-Tmarr, Draa stb., történelmi nevezetességüek Egyiptomban: Sziuah, Barieh, Farâfrah, Dachel, Chargeh és Jupiter Ammon oázisa, melyek részint fényes templomaik révén, részint mint száműzetéshelyek híresekké váltak.

Ob (helyesebben *Obj*, tatárul *Omar* v. *Umor*, osztyákul *Asz, Jag, Kolta* vagy *Jema*, szamojédül *Kuaj*), Nyugat-Szibíria főfolyója Tomszk és Tobolszk kormányzóságokban. Az Altái-hegységhez tartozó Katunja havasokból eredő *Katun* v. *Katunja* és a *Bija* összefolyásából keletkezik Ikonnikovónál. 300 m. magasban ér ki a síkságra, az Irtis torkolatánál már 3·2 km. széles és 6—22 km. széles torkolattal az Ob-öböl D.-i részébe torkollik. Hossza, a Katunját s az öblöt beleszámítva, 5206 km., vízterülete 2.915,000 km², Bijszktől kezdve lefelé hajózható, eddig járnak a gőzhajók is rajta. Az Irtis torkolatán alul több ágra oszlik, ezek egymással összeköttetésben is vannak. Nevezetesebb a *Nagy-Ob-* és a *Kis-Ob*-ág, utóbbi mellett fekszik Verezov város. Az Ob halban gazdag, Barnaulnál novembertől április végéig, Obdorszknál okt. végétől júniusig van befagyva. Mellékfolyóival együtt mintegy 15,000 km. hosszú hajózó utat nyit, de az év nagyobb részében be van fagyva s így alig használható. Mellékfolyói jobbról: Tom, Csulym (1585 km.), Ket; balról: Vasszjugan, Irtis és a Szoszva. Az Obot a Jenisszejjel az *Ob-Jenisszej-csatorna* (l. o.) köti össze.

Ob., a lat. *obiit* (meghalt) rövidítése.

Obád, nagyk. Temes vm. csáki j.-ban, (1910) 991 oláh és német lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Csák.

Obadja (Károli szerint *Abdiás*, héb. a. m. Isten szolgája), l. *Abdiás*.

Obad portus, l. *Abádi rév*.

Obafa (növ.), l. *Irvingia*.

Óbajna (azelőtt: *Homonnazbojna*), kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 197 rutén és német lak., u. p. Virava, u. t. Izbugyaradvány.

Óbaktriai, itt-ott használatos neve annak a nyelvnek, amelyen a Zendavesztát írták, amennyiben fölteszik, hogy ez a régi Baktriában íródott.

Oban (ejtsd: oben), kikötőváros Argyle skót countyban, a Firth of Lorne partján, (1910) 6567 lak., szeszfinomítással, selyem- és szalmakalap-készítéssel; nagy marha- és heringkereskedéssel. O. látogatott tengeri fürdő.

Oban (*obang*, *ohoban*), Japán legnagyobb érc-pénzérme, mely arany és ezüst ötvözéséből van előállítva. Nem annyira mint fizetési eszköz, inkább mint ajándéktárgy szerepel. Háromféle nagyságban fordul elő: 388, 144 és 95 korona értékben.

Óbánya, kisk. Baranya vm. pécsváradi j.-ban, (1910) 380 német lak., u. p. Püspöknádasd, u. t. Pécsvárad.

Óbars, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 1632 tót lak., postahivatal, u. t. Nagykoszmály.

Óbást, kisk. Nógrád vm. salgótarjáni j.-ban, (1910) 449 magyar lak., u. p. Czered, u. t. Ajnácskő. A Medves-hegy keleti részén a község mögött emelkedik a *Pogányvár* bazaltkrátere, mely a

neogén homokból tódult fel, függélyes falat alkotva. A hegyoldalon számos kis barlang van, melyek a bennök talált állati csontok, kő- és vasfegyverek, csont házieszközök, bronzékszerek és korongon készült cserépedények tanuskodása szerint ősidőkben lakásul szolgáltak. V. ö. *B. Nyári* Jenő: Az óbásti Pogányvár (Századok 1870, 97—101. l.); *Szabó* József dr.: A Pogányvárhegy mint bazaltkráter (Akad. Math. és Természettudományi közlemények III. k. 1865); *Pápai* Károly dr.: A Pogányvár (Turisták Lapja, 1891. III. évf. 205—210).

Obbia *(Obiat)*, szultánság ugyanily nevű kikötővárossal a Szomáli-földön (é. sz. 5°20'—2°20'); 1887 óta olasz védnökség alatt áll.

Obbligo (olasz), l. *Obligo.*

Obcsei-Szirt, l. *Obscsáj-Szirt.*

Obdiplostemon, l. *Diplostemon.*

Obdorja *(Obdorija, Obdorszkij Kraj)*, az alsó Ob és az Obi-öböl mellett az Uralig elterülő vidék. O. benne van az orosz cár címeiben.

Obductio (lat.) a hulla megnyitása, azaz boncolása a halál okának megállapítása céljából, l. *Hullavizsgálat.*

Obduratio (lat.) a. m. megkeményedés, makacsság.

Óbéb (*azelőtt*: *Obéba)*, nagyk. Torontál vm. törökkanizsai j.-ban, az 1912-ben hozzácsatolt Battyánházával együtt van 2649 német, oláh és magyar lak.; posta- és táviróhivatallal, telefonállomással. Keserűforrása nincs használatban.

Óbecse (azelőtt: *Rácz-* vagy *Magyarbecse)*, nagyk. Bács-Bodrog vmegye Ó.-i j.-ban, a Tisza egyik kanyarulata és a Ferenc-csatorna torkolata mellett, Törökbecsével és Araccsal szemben, a szabadka-óbecsei, óbecse-ujvidéki és zomboróbecsei vasútvonalak csomópontja, (1910) 3707 házzal és 19,372 lakossal (közte 12,488 magyar, 193 német, 6582 szerb, felekezetre nézve 11,870 róm. kat., 6624 gör. kel. és 594 izr.); hajdan a tiszai koronakerület főhelye volt, ma a járás székhelye. Van szolgabirósága, járásbirósága, adóhivatala, közjegyzősége, mértékhitelesítő hivatala, pénzügyőrsége és csendőrszakaszparancsnoksága; hitelbankja, 2 takarékpénztára, 2 önsegélyző-egylete, számos egyesülete. Az Osztrák-magyar bank itt mellékhelyiséget tart fenn; van több gőzmalma, 3 téglagyára, két gőzfűrésze, vasöntője, selyemgubóbeváltó hivatala. Halászata virágzó, gabonakereskedése egyike az ország legjelentékenyebbjeinek, fontos az épületfa-, tojás- és hizottlúd-kereskedelme is, valamint a zöldség-, különösen káposztatermelése a tiszai ártéren. Van artézi kénes gyógyfürdője is. Itt székel az óbecsei róm. kat. és a bács-óbecsei gör. keleti esperesség; van díszes zárdája, községi polgári fiú- és leányiskolája, iparostanonciskolája és gazdasági ismétlőiskolája; vasúti és hajóállomása, posta- és táviróhivatala, városi telefonhálózata. Görög-keleti háromtornyú temploma egyike az ország legszebb és legnagyobb gör. kel. templomainak, díszes ikonosztázán Predits Uros belgrádi festő szép képeivel; a róm. kat. templom freskói Klausen bécsi festőművésztől valók; ugyanitt, valamint a városháza dísztermében Than Mórtól is több híres kép van. A város déli oldalán van a Ferenc-csatorna tiszai torkolata, amely világhírű villamos zsilipekkel van ellátva. Az országban egyedül Ó. határában, a tiszai hajóállomás mellett található az 1908. felfedezett Xanthium italicum (l. o.) nevű növény. Határa 24,032 hektár. Itt született *Than* Mór festőművész, *Than* Károly vegyész, *Allaga* Géza zeneszerző. — Ó. már Szt. István korában létezett; Ó. várát a község és Törökbecse közti szigeten már 1342. említik, 1419. Brankovics Györgyé lett. 1526. és 1551. a törökök elfoglalták; 1699. a vár leromboltatott. 1694. szerbek telepedtek ide, 1702. a határőrvidék szervezésekor katonai sánc lett, 1751. mezővárossá emelték s 1757. magyarok települtek itt meg. A szabadságharc alatt sokat szenvedett, különösen 1848 ápr. 26., midőn a menekülő magyarok felgyujtották; 1849 ápr. 19. Perczel Mór honvédtábornok másodszor elfoglalta és a rácokat sáncaikból kiverte; ennek emlékére 1898. emléket állítottak. Itt verték meg a magyarok Jellachich horvát bánt és császári vezért 1849 jún. 22. A város régiségét bizonyítja a Ferenc-csatornán túl fekvő *Botra* szőllőtelep, melyet állítólag még a régi görög császárok létesítettek.

Óbecse-újvidék-titeli h. é. vasút, l. *Bács-Bodrogvármegyei egyesült h. é. vasút.*

Obedientia (lat.) a. m. engedelmesség. Az egyházjogban: *canonica O.* (kánoni engedelmesség) a jogszerű egyh. felsőbbségnek járó engedelmesség, mely őt hierarchiai állásánál fogva megilleti. Az áldozópapok a püspöknek igérik fölszentelésük, külön esküvel (juramentum O. C.) fogadják valamely egyházjavadalomba való beiktatásuk alkalmával. A püspökök fölszentelésükkor, a kivett prelátusok és apátok megáldásukkor, az érsekek a pallium átvételekor, a bibornokok kreálásukkor a pápának. A szerzeteseket az engedelmességi fogadalom kötelezi engedelmességre felebbvalóik iránt. *Debita O.* azoknak az okoknak egyike, melyek a javadalmast a helybenlakási kötelezettség (l. *Residentia)* alól fölmentik, pl. ha őt az egyházi felsőbbség fontos egyházi ügy elintézésére küldi ki.

Obeid (v. *Lobed, Lobeit)*, város Szudánban, l. *El-Obeid.*

Obelia (állat), a Lapos medúzák *(Leptomedusae)* egyik neme. 10 faj ismeretes, melyek az Atlanti-oceán északi részében és a Földközi-tengerben élnek. Legismertebb az *O. geniculata* L. (= *O. lucifera* Haeck.); ernyőjének átmérője 4—6 mm.

Obelion (gör.) a. m. nyílpont, vagyis a nyílvarrat (sutura sagittalis) ama részének középpontja, mely a két falcsonti lik (foramen parietale) közé esik. Fontos koponyamérési fixpont.

Obeliszk (gör.), a *geometriában* bizonyos hasábszerű szögletes testnek a neve. Lapjai közül az *alaplap* és a *fedőlap* két ugyanannyi oldalú sokszög, melyekben a megfelelő oldalak párhuzamosak, míg a többi lap (oldallapok) csupa trapéz. Lehetséges, hogy az alaplapnak vagy a fedőlapnak egyes oldalai pontokká zsugorodnak össze; ekkor a megfelelő oldallapok háromszögekké lesznek. Ha az alaplap és fedőlap egymáshoz hasonló v. éppen egybevágó, úgy az O.-ból csonka gúla (l. *Gúla*), illetőleg hasáb (l. o.), ha pedig a

fedőlap egy ponttá zsugorodik össze, úgy az O.-ből gúla lesz. Az oly O.-et, melynek alapját és fedőlapját derékszögű négyszögek alkotják, *pontonnak* nevezik. Bármely O.-nek köbtartalma (V) a következő képlet szerint számíttatik:

$$V = \left(\frac{A+F}{2} + 2K\right)\frac{m}{3},$$

hol *A* és *F* az alap- és fedőlapnak területét jelenti, *m* a *magasság*, *K* a középmetszet területe. E középmetszetet úgy nyerjük, hogy az O.-et oly síkkal metszük át, mely az alap- és fedőlappal párhuzamos s tőlük egyenlő távolságra van.

O.-ek (lat. *obelisci)*, négyoldalu, fölfelé keskenyedő és egy kis piramisban végződő emlékkőpillérek, melyek a Közép-Egyiptom és Núbia közt fekvő területen nagy számmal fordulnak elő. Rendesen gránitból valók s egy darab kőből vannak faragva. Magasságuk 10—30 m. közt váltakozik. A legmagasabb (Karnak romjai közt) 33·2 m. Oldalaik sokszor bevésett, aranyozott hieroglif feliratokkal vannak ellátva. A templomok és szent helyek közelében állottak, kétségkívül vallásos célokra szolgáltak, de egyúttal napórák mutatói is voltak. A leghíresebb O.-ek Heliopoliszban és Tébában voltak (Felső-Egyiptom) és ezekből az idők folyamában sok került Rómába, különösen Augustus, Caligula és Claudius császárok idejében. Most a Szt. Péter-, a Laterán-templomok előtt, a Monte Citorio előtt, a Piazza del Popolón és több más helyen állanak. A mult században is több szép O.-et hoztak át Európába: az egyiket (1833) Lukszorból hozták Párisba (Place de la Concorde), Kleopatra tűjét (Ramzesz király idejéből) Alexandriából Londonba szállították; egy másikat ugyancsak Alexandriából az Egyesült-Államokba. V. ö. *Gorringe*, Egyptian obelisks (London 1885); *Maruchi*, Gli obelischi egiziani di Roma (Roma 1898). L. még *Egyiptomi művészet.*

Obelosz (gör. a. m. nyárs), vízszintes vonal, melyet az alexandriai kritikusok Zenodotos óta a költői művek nem-valódi (interpolált, becsempészett) verseinek megjelölésére használtak. L. még *Aszteriszkosz.*

Obér, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1910) 1523 német lak.; u. p. és u. t. Szentelek.

Oberaegeri, község Svájcban, l. *Aegeri.*

Oberalp, hágó az Alpok Szt. Gotthárd-csoportjában, az Urseren-völgyet (Reuss felső völgye) a graubündeni Tavetsch-völggyel (Vorderrhein völgye) köti össze. A rajta 1862—64-ig épített országút Andermattból (1444 m.) 2048 m. magasban vezet Chiamutba (1640 m.). Jelenleg vasút visz át rajta Andermattba és innét Réalpba a Furka-hágó felé a Rhône-völgybe, Wallisba.

Oberammergau, falu a bajorországi Oberbayern kerületben, az Ammer folyó mellett, (1910) 1881 lak., fa- és elefántcsontfaragványok készítésével. Ny-ra tőle, a Sonnenberg lábánál van fölállítva Halbignak a keresztre feszített Krisztust, szűz Máriát és Szt. Jánost ábrázoló faragványa, II. Lajos király ajándéka. O. egyébként a Krisztus Jézus kínszenvedéseit feltüntető drámai előadásokról, a passiójátékról ismeretes, amelyet lakosai az 1634-iki pestis alkalmából tett fogadalom szerint minden 10-ik év nyarán ismételnek; az előadásban mintegy 500 személy vesz részt. A szinház 6000 néző részére a falu É-i végében van fölállítva. Egy-egy előadás 7—8 óráig tart. A 10 éves előadásokra a szereplők időközben is gyakorolják magukat. (L. még *Misztériumok).* V. ö. H. *Diemer*, O. und seine Passionsspiele (München 1900).

Oberbaden, fürdőhely Svájcban, l. *Baden.*

Oberbayern *(Felső-Bajorország)*, közigazgatási kerület Bajorországban, 16,683 km² ter., (1910) 1.511,952 lak., 27 járásból áll. Fővárosa München.

Oberdank, *Wilhelm*, osztrák eredetű olasz irredentista, szül. Triesztben, hol 1882 dec. 20. fölakasztották. Mint osztrák katona Olaszországba szökött, hol az irredentistákhoz csatlakozott s midőn I. Ferenc József 1882. Triesztet meglátogatta, O. több bombát akart oda becsempészni, hogy merényletet kövessen el a király ellen. De még a határon elfogták s a haditörvényszék kötél általi halálra ítélte.

Oberdieck, *Johann Georg Konrad*, német pomológus, evang. szuperintendens, szül. Wilkenburgban 1794 aug. 30., megh. Herzbergben 1880 febr. 24. Főbb művei: Illustriertes Handbuch der Obstkunde (8 köt., Stuttgart 1859—75), Supplement (u. o. 1879); Deutschlands beste Obstsorten (Leipzig 1881), stb. Lucas közreműködésével 1855 óta a Monatsschrift für Pomologie u. prakt. Obstbau c. folyóiratot adta ki. Nevét több gyümölcsfajta viseli.

Oberea (állat), a Cincérek (l. o.) családjába tartozó bogárnem. Legismertebb faj a mogyorócincér *(O. linearis* L.); teste fekete, lába, csápja és vállán egy foltja sárga; hossza 1·35 cm.

Oberehnheim (franc. *Obernai)*, járási székhely az alsóelszászi Erstein közigazgatási kerületben, (1910) 3915 lak., jelentős iparral és szőllőtermeléssel.

Oberelchingen, l. *Elchingen.*

Oberelsass *(Felső-Elszász)*, kerület Elszász-Lotharingiában, 3508 km² ter., (1910) 517,865 lak.; hat járásból áll. Fővárosa Kolmar.

Ober-Engadin, völgy Svájcban, l. *Engadin.*

Oberfranken *(Felső-Frankonia)*, közigazgatási kerület Bajorországban, 6999 km² ter., (1910) 661,862 lak.; 19 járásból áll. Fővárosa Bayreuth.

Oberfrohna, szász község a chemnitzi közigazgatási kerületben, (1910) 5269 lak., keztyű és fémárúk készítésével.

Oberge, *Eilhart (Eilhard) von*, középkori német költő, Oroszlán Henrik herceg és IV. Ottó császár szolgálatában, 1189—1207-ig szerepel hildesheimi oklevelekben. Egyetlen műve, Tristant und Isalde c. epikus munkája, csak mintegy 600 sorból álló töredékekben maradt reánk. A költeményen alapul egy prózai regény (Augsburg 1484, kiadta Pfaff 1881) és egy cseh átdolgozás (németül a Haupt-féle Zeitschrift-ben, 28. köt.). A verses maradványokat kiadta Fr. Lichtenstein (1878).

Obergeburth (előbb *München-Gladbach)*, község Düsseldorf porosz kerületben, *Gladbach* város (l. o.) szomszédságában, (1910) 23,541 lak., élénk iparral.

Oberglogau *(Klein-Glogau, Głogówek),* város Oppeln porosz kerületben, (1910) 7136 lak., cukor- és képkeret-gyárral; az Oppersdorff grófok kastélyával, a XIV. sz.-ból való városházzal.

Obergrund, város, l. *Bodenbach.*

Oberhausen *im Rheinland,* város Düsseldorf porosz kerületben, az Emscher folyó mellett, (1910) 89,900 lakossal, vasúti gép- és vaggongyárral, vaskohókkal, vas- és acélhengerművekkel, vas- és rézöntéssel, kénsav-, porcellán-, üveg-, szappangyártással, réz- és cink-díszítmények készítésével, kötélveréssel és drótkészítéssel, gőzmalmokkal; jelentékeny szénbányákkal. 1861-ben alapították és 1874. várossá tették.

Oberhessen *(Felső-Hessen),* Hessen nagyhercegség egyik tartománya, 3288 km² ter., (1910) 309,233 lak., hat járásból áll. Fővárosa Giessen.

Oberhof, falu, igen látogatott klimatikus gyógyhely élénk téli sporttal, Szász-Gotha hercegségben, a türingiai erdőben (Rennsteig), szanatóriummal, hercegi vadászkastéllyal.

Oberhollabrunn, város, l. *Hollabrunn.*

Oberhummer, *Eugen,* német geográfus, szül. Münchenben 1859 márc. 29. Beutazta Európát, főleg a Földközi-tenger keleti mellékét, továbbá Északamerikát; 1886. Münchenben egyet. magántanár, 1903. a bécsi egyetemen a történelmi földrajz tanára lett. Főbb munkái: Phönizier in Akarnanien (München 1882); Festschrift der Geographischen Gesellschaft in München (1894); Aventins Karte von Bayern (1899); Die Entstehung der Alpenkarten (München 1902–1905); Eine Reise nach Griechenland (1912); Die Insel Cypern, eine Länderkunde auf historischer Grundlage (1903); Stellung d. Geographie zu der histor. Wissenschaft (1904); Hellas als Wiege der wissenschaftl. Erdkunde (1913).

Ober-Ingelheim, község Hessenben, l. *Ingelheim.*

Oberlahnstein, város Wiesbaden porosz kerületben, a Lahn és Rajna összefolyásánál, (1910) 8925 lak., festék-, gép-, szappan- és sörgyártással; XV. sz.-beli városházzal és az egykori mainzi választók kastélyával.

Oberland (ném.), l. *Felsőföld.*

Oberländer, *Adam Adolf,* német festő és rajzoló, szül. Regensburgban 1845 okt. 1. A müncheni műv. akadémián tanult és Pilotynak volt tanítványa. Nagy hírnevét nem annyira festményeinek köszönhette, mint megkapó, de durva humorú rajzainak, amelyek a Fliegende Blätterben jelentek meg.

Oberleutensdorf *(Litvinov horní),* város Brüx cseh kerületi kapitányságban, (1910) 10,658 német lak., pamutfonással és szövéssel, játék- és hajlított fabútorgyárral, szénbányákkal, keramikai szakiskolával. Plébánia-templomában a XVII. sz.-ból Skreta egy értékes oltárképe látható.

Oberlin, falu Ohio északamerikai állam Lorain countyjában, (1910) 4365 lak. Székhelye az *O.-college* nevű főiskolának.

Oberlin, *Johann Friedrich,* német filantrop, szül. Strassburgban 1740 aug. 31., megh. Waldbachban 1826 jún. 1. 1766-ban waldbachi lelkész lett Elszászban. E vad hegyi vidéken nagy bölcseséggel munkálkodott a nép művelődésén és általános jóléte emelésén. Jobb módszereket hozott be a föld művelésére s a különböző kézművek értékének gyarapítására. Emberbaráti híre elterjedt az egész világon. Az *Oberlin-egyesületek* (kisdedóvók) tőle kapták nevöket.

Oberlungwitz, község Zwickau szász kerületi kapitányságban, a Lungwitz mellett, (1910) 7657 lak., keztyű-, harisnyaárúkészítéssel, tű-, bőr-, cement-, viaszosvászongyárral, nagy fehérítőkkel és malmokkal.

Obermeier-féle spirocheta, a visszatérő láz (febris recurrens) okozója (l. o. és *Baktérium).*

Obermüllner, *Adolf,* osztrák festő, szül. Welsben 1833 szept. 3., megh. Bécsben 1898 okt. 29. Münchenben Zimmermann tájképfestőnek volt tanítványa. Bécsben telepedett le. Különös sikerrel festett alpesi tájképeket. Művei közül említendők: az Obersee a bajor hegyek között; Chamonix és a Montblanc; A stilfsi hágó és az Ortler; Nassfeld Gastein mellett; A raurisi Goldberg-glecser (bécsi császári képtár); Traunkirchen a Gmundeni-tó mellett; Bregenz a Boden-tó mellett; a Bernina Alpok; 5 nagy hegyi tájkép a bécsi természetrajzi muzeum falain; 12 északi-sarki tájkép *Payer* Julius rajzai, vázlatai nyomán.

Obernetter, *Johann Baptist,* német fotokémikus, szül. Münchenben 1840 máj. 31., megh. u. o. 1887 ápr. 12. Eljárást talált fel fotográfiáknak porcellánba égetésére. Nevezetes felfedezései vannak a fénynyomás terén. Legismertebbek Vogel-lel egyetemben végzett munkálatai a fotográfiai lemezeknek különféle színek iránt való érzékenyítésére (l. *Fotográfia).* Tőlük származnak a kitűnő színérzékenységű ezüst-eozin-fotográflemezek.

Obernyik *Károly,* drámaíró, szül. Kömlődön (Komárom vm.) 1815., megh. Pesten 1855 aug. 17. Atyja ref. lelkész volt, akinek korai halála után O. édesanyjával Hajdunánásra vonult; ott, majd Debreczenben végezte tanulmányait s már ekkor igen nagy irodalmi műveltségre tett szert. Fejlődésére döntő hatással volt, hogy mint Kölcsey unokaöccsének, Kálmánnak nevelője 1837. Csekére került s a mindennapi érintkezés a nagy költővel, aki őt nagyon megszerette s segítségével gyakran élt, lelkét megtermékenyitette s irodalmi ambicióját fölkeltette. Már ekkor írogatott novellákat, de jelentős irodalmi munkássága a 40-es évek elején kezdődik, mikor növendékével Pestre került. Hugo Viktor meg a pesti szinpad mindjobban a drámaírás felé vonta s minden évben egy-egy újabb drámáját hozta színre a Nemzeti Szinház. Írói hírnevét az 1843. akadémiai jutalmat nyert *Főúr és pór* alapította meg, 1844. másik nagyhatású társadalmi drámája aratott sikert, az *Örökség* s a *Nőtelen férj* c. vígjátéka nyert jutalmat, majd sorra kerültek *Egy kis kaland* (1846), *Fiatal nagynéne* (1847), *Egy magyar kivándorlott* (1848). Közben állandóan írt novellákat, melyeket a közönség igen szívesen fogadott. Kölcsey Kálmán a szabadságharcban elesett, ekkor O. kenyérkeresetből megírta *Ausztriai polgári törvénykönyv* c. jogi munkáját, mely az abszolut korszakban keresett kézikönyv volt. O.-ot meg is hívták Debreczenbe jogtanárnak, de ő inkább a kecskeméti kollégiumban vállalt tanári

állást. Buzgón folytatta ekkor is novella- és drámaírói munkásságát, 1850. írta *Anya és vetélytársnő* c. drámáját, mely jobb művei közé tartozik, 1854. *Khelonis* c. történeti színművét s *Brankovics* c. tragédiáját, amelynek befejezésében azonban megakadályozta korai halála. A barátjától, Bulyovszky Gyulától befejezett dráma pályadíjat nyert s a színpadnak is műsordarabja lett. (Belőle készült Erkel Ferenc hasonló című operájának szövege.) Műveit O. Károly szépirodalmi munkái címmel és életrajzi bevezetéssel 4 kötetben *Ferenczy* József adta ki (1878—79). V. ö. *Moravcsik* Géza, O. Károly (Egyet. Phil. Közl., 1889).

Oberon (megfelel a német *Alberich*-nek, a nibelungkirály mesés törpe csatlósának), az elfeknek (l. o.) királya, Titaniának férje. Ezen a néven egy régi francia költeményben fordul elő, melynek címe Huon de Bordeaux (kiadták Guessard és Grandmaison, Paris 1860), tárgyára nézve pedig Nagy Károly mondaköréhez tartozik. Innen vették O. alakját az újabb költők, különösen Shakespeare (Szentivánéji álom) és Wieland. V. ö. *Voretzsch*, Epische Studien, I. (Halle 1900).

Oberösterreich v. *Österreich ob der Enns*, a. m. *Felső-Ausztria* (l. o.).

Oberpfalz *(Felső-Pfalz)*, közigazgatási kerület Bajorországban, 9657 km² ter., (1910) 599,461 lak.; 19 járásból áll. Fővárosa Regensburg.

Oberpfälzer Wald, l. *Cseh erdő*.

Oberplanitz, község Zwickau szász kerületi kapitányságban, (1910) 12,296 lak., kőszénbányával, szivar- és porcellángyártással.

Oberrad, előbb önálló község Wiesbaden porosz kerületben, jelenleg Majna-Frankfurt város egyik kerülete, (1910) 8943 lak.

Ober-Salzbrunn, fürdőhely, l. *Salzbrunn*.

Oberschall, 1. *Adolf*, jogtudós, szül. Liptó-Rózsahegyen 1839 ápr. 17., megh. u. o. 1908 szept. 9. Jogi tanulmányait Pozsonyban végezte, 1862—1870-ig ügyvéd volt Rózsahegyen, 1870. nevezték ki a pesti itélőtábla pótbirájává, 1872. rendes táblai biró lett, 1885. kúriai biró, 1886. a marosvásárhelyi, 1891. a kassai itélőtábla elnöke, 1894. kúriai tanácselnök, 1901. a budapesti itélőtábla elnöke és a főrendiház tagja, 1903. a kúria másodelnöke, majd 1906. elnöke lett. A millennáris évben a kolozsvári egyetem tiszteletbeli jogi doktorává választotta. Tagja volt az általános polgári törvénykönyv előkészítő bizottságának. Az ország nagytekintélyű, legkiválóbb birái közé tartozott. Nagy tudása mellett elsőrangú szervező erő is volt és e két kiváló tulajdonsága egyaránt érvényesült a joggyakorlat irányításában és a bíróságok ujjászervezésében. Több cikke jelent meg a jogi szaklapokban. Önálló munkája: *Észrevételek a polgári perrendtartásról készült törvényjavaslat előadói tervezetéhez* (Budapest 1897).

2. *O. Pál*, jogtudós, *O. 1.* fia, szül. Liptó-Rózsahegyen 1871 május 11. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárott végezte. 1893-ban birói szolgálatba lépett, 1899. mint pozsonyi járásbirósági albirót a pozsonyi kir. jogakadémiára nevezték ki a büntetőjog és eljárás és a jogbölcselet tanszékére. 1901-ben nyerte el a kolozsvári egyetemen a magyar büntetőjogból és eljárásból az egyetemi magántanári képesítést, 1914. a kassai kir. jogakadémiára helyezték át, 1915. budapesti egyetemi magántanár lett. Élénk működést fejt ki nemzetközi kongresszusokon. Közreműködött a hazai büntetőjogi kodifikációban is a bűntettesek rehabilitációjáról 1908., az egyes, nem büntetőjogi törvényekben meghatározott kihágások reformjáról 1914. készült munkálataival. Főbb munkái: *A tisztességtelen versenyről* (Budapest 1893); *A visszaesésről* (Pozsony 1900); *Jog- és állambölcseleti jegyzetek* (u. o. 1902); *Védőbeszéd Rusznyák János elleni bünügyben* (Budapest 1903); *Deák Ferenc emlékezete* (Pozsony 1904); *Visszaesés* (Budapest 1906); *A büntetőjog történelmi fejlődése és újabb irányzata* (Pozsony 1907); *A büntető novella törvényjavaslatáról* (Budapest 1907); *A természettudományi fejlődés hatásának néhány társadalomtudományi tanulságáról* (Pozsony 1907); *A patronageról* (u. o. 1910); *A rehabilitációról* (Budapest 1913).

Oberschöneweide *(Berlin-O.)*, porosz község a potsdami közigazgatási kerületben a Spree folyó mellett, Berlin közelében, (1910) 21,463 lak., jelentős gyáriparral.

Obersia, kisk. Hunyad vm. körösbányai j.-ban, (1910) 399 oláh lak.; u. p. Körösbánya, u. t. Nagyhalmágy. — L. még: *Oborsa*.

Oberstein, város Oldenburg nagyhercegségben, a Nahe és Idar patak összefolyásánál, (1910) 10,791 lak., ékszerkészítéssel, aranyművesiparral, jelentékeny achát-csiszolókkal, érdekes ev. templommal, amely részben sziklába van vésve.

Ober-Tannhausen, l. *Blumenau*, 1.

Obertyn, mezőváros a horodenkai galiciai kerületi kapitányságban, (1910) 5759 lak., mészégetéssel. Állatvásárai jelentősek. O. környéke az 1914-iki világháborúban heves harcok színhelye volt. 1915 jún. 11. Pflanzer-Baltin tábornok serege kiverte itteni állásaikból az oroszokat.

Oberursel, porosz város a wiesbadeni közigazgatási kerületben, (1910) 7083 lak., mezőgazdasági és malomipari gépgyártással, gyümölcstermeléssel.

Oberweiden, trainingtelep telivér versenylovak számára Alsó-Ausztriában a gänserndorfi ker. kapitányságban. Báró Springer Gusztáv, a monarchia egyik legnagyobb futtatója ott készítteti elő versenylovait.

Oberyssel, hollandi tartomány, l. *Overyssel*.

Ó-Berzava-lecsapoló társulat, alakult 1895. Ólécz székhellyel oly célból, hogy 9386 kat. holdnyi területet lecsapoljon. Befektetési tőkéje 130,000 K.

Obesa (állat), a nemkérődző párosujjú emlősök (Artiodactyla non ruminantia) alrendjének egyik családja, melybe a *víziló* (Hippopotamus) tartozik.

Óbesenyő, nagyk. Torontál vm. nagyszentmiklósi j.-ban, (1910) 5913 bolgár, cigány, magyar és német lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás.

Obesitas (lat.) a. m. kövérség, hájasság, elhízás.

Óbesztercze, kisk. Trencsén vm. kiszucaújhelyi j.-ban, (1910) 2656 tót, német és magyar lak., posta-, távíró- és telefonhivatal.

Obetkó *Dezső*, jogi író, szül. Pécsett 1868 febr. 12. 1894-ben Pécsett kir. aljárásbiró, 1903. szabadkai kir. törvényszéki biró lett; 1903 szept. 1. az eperjesi jogakadémián a polgári törvénykezési jog és a keresk. és váltójog ny. r. tanára; 1907-től a kar prodékánja. 1907-ben egyetemi magántanári képesítést nyert a kolozsvári egyetemen a polg. törvénykezési jogból. Több külföldi tanulmányutat tett. Főmunkája: *A perorvoslatok a magyar polgári törvénykezési jogban* (1907); átdolgozta *Raffay* Ferenc *Magyar Magánjog*-ának III. kiadását. Számos cikket írt a jogi szaklapokba.

Obi, a Molukki-szigetek (l. o.) egy csoportja, mely tizenkét egészségtelen és lakatlan szigetből áll.

Obiat, szultánság, l. *Obbia*.

Obiit (lat.) a. m. meghalt (sírköveken).

Obi-öböl, l. *Ob-öböl*.

Obir *(Hochobir)*, a Karawankák 2141 m. magas csúcsa, meteorológiai állomással (Hannwarte).

Obisium muscorum *Leach.*, *kéregskorpió* (állat), az Álskorpiók (Pseudoscorpionidae) családjába tartozó pókfaj. Fekete színű; ollói világosabb színűek, lábai csaknem fehérek. 4 szeme van. Hossza 2·5 mm. Erdőkben gyakori.

Obituarium (középkori lat.) a. m. a megholtak jegyzéke.

Obitus (lat.) a. m. elenyészés, halál. *Dies O.*, a. m. a halál napja; a kat. temetési szertartásban: a halál pillanatától az eltemetésig számítják. Az elhúnytért való misék ebben az időben (in die O.) másokkal szemben előnnyel birnak.

Obj, folyó, l. *Ob*.

Objektiv (lat.) a. m. tárgyilagos, l. *Objektum*.

Objektiv büntető eljárás, nyomtatvány útján elkövetett bűncselekmény esetében a büntető eljárásnak a nyomtatvány, minták s lemezek elkobzása miatt történő folyamatba tétele oly esetben, midőn személy ellen büntető eljárás nem indítható meg (Btk. 62. §.).

Objektivitás (új-lat.), l. *Tárgyilagosság*.

Objektiv lencse *(tárgylencse)*, optikai eszközökön (mikroszkópon, távcsövön) a vizsgálandó tárgy felé eső lencse v. lencserendszer. Az eszköz másik végén van az *okulár* (szem) lencserendszer, melyen keresztül az eszközbe nézünk.

Objektivmikrométer a. m. *heliométer*. L. *Asztronómiai műszerek*.

Objektum (lat.) a. m. tárgy; logikai értelemben az, amit gondolunk, a gondolkodás tárgya, szemben azzal, aki gondol, a szubjektummal. A két fogalom korrelativ, alany tárgy nélkül, tárgy alany nélkül nem gondolható. Jelenti továbbá a gondolatnak megfelelő, tőle független valóságot, mellyel a gondolatnak meg kell egyeznie. Ily gondolatot azután objektivnek nevezünk. Igy mentek át e kifejezések a köznyelvbe. Objektiv módon gondolkodni, beszélni, kifejezni valamit annyit tesz, mint csak a tárgyat tekinteni, s minden személyes vonatkozást, érzelmet, rokon- vagy ellenérzést, szeszélyt, képzeletet mellőzni. *Objektivitás* a. m. tárgyilagosság.

Ob-Jenisszej-csatorna, az Ob folyót a Jenisszejjel összekötő csatorna Tomszk és Jeniszszejszk orosz kormányzóságokban. Egész hossza 899 km., 1882—91-ig készült, csak kisebb hajók járhatják.

Obkónikus (gör.), olyan alakú, mint a csúcsára állított kúp.

Obladis, fürdőhely, l. *Ladis*.

Oblaszty (orosz, a. m. kerület), Oroszországban a szibíriai, kaukázusi és középázsiai nagy közigazgatási kerületek neve, melyek kisebb járásokra oszlanak és melyekben a nem orosz lakosság miatt az általános törvények mellett még helyi hagyományos törvények is érvényesek.

Oblatio (lat.), az *egyházjog* körében a hívek által önként felajánlott adomány, mely az egyház őskorában kenyérben és borban, később mindinkább pénzben állott. *O. confessionis:* l. *Gyónópénz*. — A *pénzügyi jogban* O.-nak nevezik azt az összeget, melyet a jövedéki kihágást elkövető önként felajánl s melynek lefizetése mellett a további eljárástól menekül.

Oblationisták, l. *Ambrosianusok, 4.*

Oblátusok (lat. *oblati*, a. m. felajánlottak) a kolostorokban nevük: 1. *a gyermekeknek*, akiket szüleik v. gyámjaik kolostorba adtak (donati, nutriti), ahol a szerzetesi életre neveltettek. Az intézmény a tridenti zsinatnak az érvényes fogadalomhoz megkivántató kor megállapítása folytán megszünt, de a Benedek-rendben itt-ott újra feléledt; 2. *a felnőtteknek*, akik valamely kolostornak vagyonukat lekötve, a kolostorban v. azonkívül határozott aszkétikus gyakorlatokat végeznek. Ilyenek például Szt. Benedek világi oblátusai. Az egyház 1895. tertiáriusoknak (l. o.) jelentette ki őket; 3. *a világi testvéreknek* némely szerzetesrendben. — *O.* néven létezik még több vallásos társulat. *Férfi-O.:* Szt. Ambrus (l. *Ambrosianusok, 5.)*, Szalézi Ferenc (Troyes és Annecy), Szt. Hilár, b. Szűz Mária stb. oblátusai. *Női O.:* Mária mennybemeneteléről nev. O. (assumptionisták), viterbói Mária, Szt. Francisca Romana oblátusai stb.

Oblazó, községek, l. *Nemeskutas, Vágbalázsi*.

Obligát biztosítás *(kötelező* vagy *kényszerbiztosítás)*, l. *Biztosítás*.

Obligatio (lat.) a. m. kötelem (l. o.), továbbá kötelezvény v. kötvény. — *O. naturalis*, l. *Naturalis obligatio*; *O. ex delicto*, l. *Ex delicto*. — *Obligatorius*, kötelező. (Ellentéte a *fakultativ*, l. o.)

Obligato (olasz, tkp. *obbligato)*, a. m. kötelező, lényeges. A zenében egy kisérő szólam, amelyet nem szabad sem elhagyni, sem mással helyettesíteni. Pl. hegedü-szonáta obligát zongorával annyit tesz, hogy a kisérő zongora-szólam egyfelől teljesen ki van dolgozva, másfelől egyéb hangszerrel nem helyettesíthető.

Obligo (olasz, tkp. *obbligo)* a. m. kötelezettség; a kereskedelmi forgalomban használatos kifejezés, pl. *O.-ban maradni, O.-ból kibocsátani*. «O. nélkül» jótállási kötelezettség átvételének kizárását jelző kifejezés, pl. valamely követelés átruházásánál. — *Nyilt-O.* a kereskedő nyilt tartozásai, *váltó-O.* pedig a váltótartozások.

Obliquitas (növ.), elferdülés, amikor a fa törzse vagy az ágai az uralkodó szél nyomásától a megszabott iránytól eltérőleg hajlanak vagy görbülnek. Az ilyen ferde törzsek vagy görbe

ágak mindenkor fölismerhetővé teszik a szélnek az uralkodó irányát. Különösen feltünő alakulásokat mutatnak a síkságokon vagy tengerparton szabadon álló fák szélferdítette koronái. L. még *Elferdülés.*

Obliteratio (lat.) a. m kitörlés, kiirtás; az anatómiában valamely ér, csatorna elzáródása; jelenti továbbá a koponya varratainak elcsontosodását, illetve eltünését. A varratok eltünése bizonyos időhöz van kötve s ennek ismerete a koponya életkorának meghatározása szempontjából igen fontos. A varrateltünés a 30-ik életév után a koponya belsejében kezdődik s rendesen 70 év körül az összes varratok eltűnnek. Ritka kivétel *Kant,* kinek 80 éves korában még összes varratai nyitva voltak. Időelőtti varratelcsontosodás a koponya alaki rendellenességét (deformatio) idézi elő, mint pl. nyeregfejüség, toronyfejüség, ferdefejüség stb. V. ö. *Frédéric,* Die normale Obliteration der Schädelnähte (1906); *Oppenheim,* Die Suturen des menschlichen Schädels (1907).

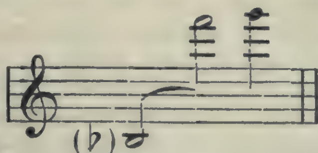
O. a *növényszövettanban* azt a folyamatot jelenti, mikor egyes, tartalom nélküli sejtcsoportot a szomszédos sejtek annyira összenyomnak, hogy a szemben álló falak érintkeznek vagy legalább is az üreg igen keskeny lesz. Különösen a már kiürült szitacsöveknél, kisérősejteknél és kambiform sejteknél következik be az O.

Obljaj, adók. Zágráb vmegye glinai j.-ban, (1910) 1856 szerb lak., u. p. Maja, u. t. Glina. Közelében régi várak romjai vannak.

Oblomovizmus *(oblomovscsina), Goncsarov* (l. o.) orosz regényíró *Oblomov* c. regényének hőse után világszerte szállóigévé vált elnevezése annak a sajátságos orosz tipusnak, mely konok egykedvüséggel, keleties fatalizmussal éli át az életet.

Oblongum (lat.), l. *Derékszögü négyszög.*

Óboa (ol., ang.: *Oboè,* franc.: *hautbois,* a. m. magas fafúvóhangszer; l. a *Fúvóhangszerek* képmellékletén). A régi pásztorsípot (Schalmei) tekinthetjük az O. ősének. A kettős nyelvsípok családjához tartozik, mai alakját a XVIII. sz. elején vette fel. Hangszíne a mély regiszterében kissé trombitaszerű, középregiszterében kellemesen orrhangú, magas hangjai vékonyak, forte-ban rikoltozók. Terjedelme:

A hangszer jellegének leginkább naiv, egyszerű dallamok felelnek meg. Az O. családjához négy rokonhangszer tartozik; valamennyi, természetesen, *transzponáló* hangszer (l. o.), mert applikaturája az Ó.-éhoz hasonló. Az *Esz-Ó.* kisebb a rendes Ó.-nál, rajta ennek hangterjedelme kis harmaddal szól magasabban. Csak katonai zenekarokban léptetik fel. Az *Oboe d'amour* (l. az ábrát) viszont kis harmaddal mélyebb az Ó.-nál. Hangja nyugodt, kissé fátyolozott. Bach Sebestyén korában nagyon divott; a mester miséiben és kantátéiban gyakran szerepelt; a későbbi két században csaknem letünt. Újabban Strauss Richárd keltette életre a *Sinfonia domesticá*-ban. Az *angolkürt* (l. o.) az Ó.-családhoz tartozó hangszerek között ma a legnépszerübb. Viszont a *Hekkelfón* (l. o.) a bariton-Ó. fogyatékosságainak megszüntetéséből alakult ki. Az Ó. leghiresebb mesterei: Galliard (1700 körül), Salantin, Lebrun, Ch. Fischer, Garnier, Barret, Thurner, Klammke, Kryswyk stb. Végül Sellner, Barret és Küffner írták a legjobb Ó.-iskolákat. Ó. mint *regiszter,* l. *Orgona.*

Oboe d'amour

Óbodrog, kisk. Arad vmegye magyarpécskai j.-ban, (1910) 388 oláh lak., u. p. és u. t. Magyarpécska.

Oboè da caccia (ol., *vadász-óboa),* elavult hangszer, mely a XVIII. sz. elején az Alt-pomner tökéletesítéséből alakult ki. Ma az angolkürtöt (l. o.) használják helyette.

Obojan, az ugyanily nevű járás székhelye Kurszk orosz kormányzóságban, a Psziol és vasút mellett, kb. 12,000 lak., jelentékeny gabona- és marhakereskedéssel.

Obok, francia gyarmat és protektorátus Afrika K.-i partján, az Adeni-öböl mellett; a Szomáliföld és Eritrea között 21 ezer km² területtel s néhány ezer lakossal.

Obolenszkij, 1. *Alekszander Dimitrijevics,* herceg, orosz államférfiú, szül. 1847 aug. 14; 1897. a varsói főkormányzó segédje, majd a szenátus és birodalmi tanács tagja lett. 1905 nov. 3. a távozó *Pobjedonoszcev* helyébe a szent szinódus főprokurátorává nevezték ki.

2. *O., Iván Mihajlovics,* herceg, orosz államférfiú, szül. 1853 nov. 14., megh. Szent-Pétervárott 1910 márc. 12. 1897-ben herzoni, 1902. harkovi főkormányzó lett s erélyes kézzel nyomta el a zsidóüldözéseket és a parasztmozgalmakat. 1904-ben Finnország főkormányzójává nevezték ki a meggyilkolt *Bobrikov* helyébe. Itt is erélyes képviselője volt az oroszosító törekvéseknek, de már 1905 nov. megvált állásától.

Obolosz (gör., lat. *obolus),* ó-görög pénznem, ezüstből, bronzból és rézből, egy drachma hatodrésze, körülbelül 13 fillér értékben. Mint súlymérték az egyes görög államokban különböző volt, legelterjedtebb volt az attikai O. A görögök a halottak szájába O.-t tettek, azzal a jelentéssel, hogy az Charon révésznek szól, ki a halottakat az alvilági Styx folyón átszállítja. A magyar érmelésben az O. a dénár felét tette s már I. Endre pénzverésébe előfordul. Az O. a jelenkorban az új-görögöknél a centimenak felel meg, azaz 100-ad része egy drachmának (franknak).

Obongo *(abongo, asango, babongo, mbongo),* afrikai törpe nép (1·20—1·50 m.) a Francia-Kongo keleti fensíkjain, testszíne sárgás. Első hírt adott róluk *Du Chaillu:* To Ashongoland (London 1867). Azóta Lenz, Falkenstein stb. bővebben írták le.

Óbor. Megkülönböztetésül a szüret után kierjedt újboroktól, az előző évi és régebbi borokat óboroknak nevezzük. Ezek rendesen már kellő

pincekezelésben részesültek, fejlődöttek, törésmentesek és jellegzetes óborízűek. Fejlődésük v. érésük oxidációfolyamat, mit bizonyíthatunk azzal, hogy palackban jól elzárt újbor évekig újbor marad, mert levegő nem jut hozzá s nem fejlődhetik. Az óborok bizonyos fejlődési határon túl gyengébbek, savanyúbbak lesznek, s ha az ilyen óborokat még tovább tartjuk hordóban, ahol levegő juthat hozzájuk, végre teljesen elvénülnek és elértéktelenednek.

Óborlovény, kisk. Krassó-Szörény vm. bozovicsi j.-ban, (1910) 1017 oláh lak., u. p. Derebő, u. t. Nérahalmos.

Obornak (azelőtt: *Obornok)*, kisk. Zala vm. nagykanizsai j.-ban, (1910) 131 magyar lak., u. p. Hosszúvölgy, u. t. Nagykanizsa.

Oborovo, adók. és pk. Zágráb vm. dugoselói j.-ban, (1910) 1403 horvát lak., u. p. Orle, u. t. Dugo selo.

Oborovski Novaki, adók. Zágráb vm. dugoselói j.-ban, (1910) 810 horvát lak., u. p. Orle, u. t. Dugo selo.

Óborsa (azelőtt: *Obersia)*, kisk. Arad vmegye máriaradnai j.-ban, (1910) 447 oláh lak., u. p. és u. t. Marospetres.

Obotritok *(abodritok)*, szláv törzs, mely a mai Holstein és Mecklenburg földjén lakott. A X. sz. óta makacs harcot folytattak a német királyok hódító és térítő törekvései ellen. Végleg *Oroszlán Henrik* törte meg őket 1170., amikor az O. keresztényekké lettek és beolvadtak a németségbe.

Obovalis (lat.) a. m. visszás tojásdad.

Óbozinta, község, l. *Nagybozinta.*

Ob-öböl (oroszul: *Obszkaja guba)*, az északi Jeges-tenger öble, 950 km. hosszú, 40—80 km. széles, D.-en a tulajdonképeni O.-re (amelybe az Ob folyó ömlik) s a Tasz-öbölre oszlik. 1897-ben az O.-ben a Nachodka-öbölre bukkantak, amely hajók számára is alkalmas. Wilkizkij 1895—96. kutatta át az O. vidékét.

Obra, a Warthe baloldali mellékvize Posen porosz tartományban. Koschmintól É.-ra ered, egy mocsárban veszett el régebben, de ezt 1850—1860-ig 3 csatornával kiszárították; az É.-i csatorna vagy szabályozott O. Schwerin mellett, az Új-O. Moschinnál torkollik s a Faule-O. v. Obrzycko az Oderába ömlik.

Obradovci, adók. Verőcze vm. nasiczi j.-ban, (1910) 167 szerb és horvát lak., u. p. Zdenci, u. t. Cačinci.

Obradovics, *Dimitrije* (szerzetesi nevén: *Doszitej)*, szerb író és tudós, szül. Csákován 1739., megh. Belgrádban 1811 ápr. 7. Szűrszabóinas volt Temesvárott, majd 1753. titokban a Szerém vármegyei Opovo nevű kolostorba szökött, ahol szerzetes lett. Sokat utazott. Megfordult Görög-, Török- és Oroszországban, Kisázsiában, Olaszországban. 1783-ban Halléban filozófiát és teológiát tanult. Járt Franciaországban, Angliában. Több évig Bécsben is élt. 1802-ben Velencében telepedett le, hol a szerb kereskedők évi járadékot biztosítottak neki, hogy irodalmi foglalkozásának élhessen. 1806-ban Szerbiába költözött s Karagyorgye megbízásából a felszabadult részek iskolaügyét rendezte. Ő alapította az első szerbiai középiskolát Belgrádban. O. a szerbek kulturális éledésének legkiválóbb képviselője és munkása. Irodalmi érdeme a nemzeti nyelvű irodalom megalapítása. Az elavult egyházi («szláv») nyelv helyett ő írt először nemzeti nyelven. Korszerű gondolkozásával, főleg racionalista elveivel új szellemet hirdetett, mely nagy hatással volt a szerbekre s primitiv társadalmuk, ósdi hagyományokon nyugvó művelődésük átalakulását elősegítette. Nevezetesebb munkái: Život i priključenija (Élettörténete, Leipzig 1783); Soveti zdravago razuma (A tiszta ész tanácsai, u. o. 1784); Ezopove basne (Ezopus meséi, fejtegetésekkel és magyarázatokkal, u. o. 1788) stb. Összes munkáit 1911. kiadták Belgrádban Dela D. Obradović-a címmel.

Óbrázsa, kisk. Alsó-Fehér vm. tövisi j.-ban, (1910) 588 oláh lak., u. p. Tövis, u. t. Mihálczfalva.

Obrenovác, város Valjevo szerb kerületben, $2^1/_2$ km.-nyire a Szávától, (1910) 2000 lak. Fontos kereskedelmi telep a szarvasmarha- és sertéskivitelre nézve. Az 1914—16-iki világháború folyamán a magyar és osztrák csapatok első ízben 1914 nov. 14., másodízben pedig Kövess tábornok vezérlete alatt 1915 okt. 18. foglalták el a várost.

Obrenovics, szerb uralkodócsalád. Őse *Milos* (l. o.) szerb földmíves volt, aki *Obren*, jómódú gazda özvegyét vette nőül és 1810. felvette az O. nevet. Milos 1817—39-ig, majd 1858—60-ig volt Szerbia fejedelme. Fiai *Milán* (1839) és *Mihály* (1839—42 és 1860—68) fejedelmek voltak. Milos legifjabb öccsének, *Jefremnek* fia volt *Milos* (megh. 1861), s ennek fia *Milán* (l. o.) 1868 óta Szerbia fejedelme, 1882 óta pedig királya (lemondott 1889 márc. 6., megh. Bécsben 1901 febr. 11.). Fiát, *Sándort* 1903 jún. 11. éjjelén feleségével, *Drágával* együtt az összeesküvő tisztek ölték meg. Benne kihalt az O.-család törvényes ága. V. ö. Vladan *Gyorgyevics*, Das Ende der Obrenovitsch (Leipzig 1905). — Él még Milán király egy természetes fia: *György*, kinek anyja *Johannidi Artemizia* később Krisztics diplomata felesége lett és a Krisztics nevet viseli (szül. 1888 körül).

Obreptio (lat.) és *subreptio* (lat.) az egyházjogban neve a hamis alapnak (obreptio), v. való ügyállás eltitkolásának (subreptio), amivel valaki egyházhatósági végzéseket ér el. Előfordul ez: 1. *a leiratoknál* (dispenzációk, privilégiumok, törvényszéki határozatok) és vagy tudatosan (dolus), vagy jóhiszemüleg (bona fide) történhetik. A tudatosan nyert kegyelmi leiratok mindig érvénytelenek, a törvényszéki ítéletek megtámadhatók. A jóhiszemüleg nyert leiratok semmisek, ha bebizonyosodik, hogy a hatóság a való ügyállás ismeretével másképpen döntött volna; különben a rendes törvényszéki ítélet érvényes, de nem a kegyelmi leirat. 2. Az *egyházi rend felvételénél*, amikor valaki az akadályozó körülményt (irregularitas) eltitkolja, vagy a kivánatos tulajdonságot (titulus) koholja. Az első esetben felszentelt egyén eo ipso felfüggesztetik az egyházi rend gyakorlásától.

Obreška, adók. Belovár-Körös vmegye čazmai j.-ban, (1910) 1145 horvát lak., u. p. Kloštar Ivanić, u. t. Ivanić vár (Ivanićgrad).

Obrež, adók. és pk. Szerém vmegye zimonyi j.-ban, (1910) 1395 szerb és német lak., u. p. és u. t. Kupinovo.

Obrezina, adók. Zágráb vmegye nagygoriczai j.-ban, (1910) 417 horvát lak., u. p. Novo Čiče, u. t. Nagygoricza (Velika Gorica).

Obrézsa, község, most *Bisztranyíres*, l. *Nyíres*.

O'Brien (ejtsd: o-brájen), *William*, ír politikus, szül. Mallowban (Cork) 1852 okt. 2. Mint ujságíró élénk részt vett az ír mozgalmakban. 1883-ban választották be az angol alsóházba. Izgatás miatt kilencszer helyezték vád alá s több ízben el is ítélték. Az ír pártban történt szakadás után az *antiparnellitákhoz* csatlakozott és azoknak vezére lett. 1900-ban keresztülvitte az ír pártok egyesülését. Ő alapította 1898. az *Irish People* c. lapot, melyet 1905. új életre keltett. Az 1910-iki választásokon elszakadt a *Redmond* vezetése alatt álló ír nemzeti párttól s 11-ed magával megalapította a független ír képviselők csoportját. Regényeket is írt (When we were boys, 1890; A queen of men, 1897). Politikai iratai: Irish ideas (1895, 2. kiad.); Recollections (1905).

Obrist, *Aloys*, német zenész, szül. 1867 márc. 30. San-Remóban. 1900-ban a weimari Liszt-muzeum őre lett és elnöke a Liszt összegyüjtött művei kiadására kiküldött bizottságnak. 1907—1908-ig Stuttgartban udvari karnagy. Régi hangszergyüjteménye híres.

Obrogáció (lat.), törvény megváltoztatását v. eltörlését célzó indítvány, l. *Derogáció*.

Obrok (ó-szláv) a. m. bér, zsold, kamat, tartozás, fizetendő járadék, dézsma, különösen azok a javak és termények, melyeket a jobbágyok a földesuraknak fizetni tartoztak; földadó. A magyar *abrak* szó az O.-ból eredt.

Obrovácz, község, l. *Borócz*.

Obrovácz-wekerlefalvi lecsapoló társulat. Alakult 1898. a bácsbodrogi Obrovácz és Wekerlefalva községek határában levő 6310 kat. holdnyi vizek lecsapolására. Beruházása 114,100 K, székhelye Wekerlefalva.

Obrovnica, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 687 horvát, szerb és magyar lak.; u. p. és u. t. Belovár (Bjelovar).

Obruál (lat.) a. m. elhalmoz, túlterhel.

Obrucsev, 1. *Nikoláj Nikolajevics*, orosz tábornok és katonai író, szül. 1829., megh. Périgeuxben 1904 júl. 9. A Nikoláj-akadémia tanára volt 1852 óta s nagy része volt az orosz hadsereg újjászervezésében. 1873-ban altábornagy lett, az 1877—78-iki török háborúban mint a kaukázusi orosz hadsereg vezérkari főnöke működött. 1881—1898-ban a nagy orosz vezérkar főnöke volt, a pánszláv irányzathoz szított és a francia szövetség létrejöttét támogatta. Hadtörténeti művei orosz nyelven: A hadügy története Oroszországban (1850); A hadügy történetére vonatkozó okmányok 1725-ig (1853); A katonai statisztika kézikönyve (1874).

2. *O., Vladimir*, orosz geológus és utazó, szül. Klepeninóban 1863 okt. 10. (szept. 28.). 1886—1888. beutazta Bokharát és Transzkaspiát, majd mint az irkucki bányák geológusa főkép a Bajkálvidék átkutatásával foglalkozott. 1892-ben részt vett Potanin kinai expediciójában. Majd egyedül folytatta útját Majmacsintól Pekingig, onnan pedig az északkeleti Tibetbe és Szecsuanba. Tanulmányozta a Gobi-sivatagot, amelyen át 1894. Kuldzsába visszatért. Nevezetesebb művei: Sibirische Briefe (Leipzig 1894, névtelenül Kügelgen előszavával); Aus China. Reiseerlebnisse, Natur- und Völkerbilder (u. o. 1896, 2 köt.).

Obrucsnó, község, l. *Abroncsos*.

Obscoenus (lat.) a. m. illetlen, trágár.

Obscsáj-Szirt (*Obcsei-Szirt*), az orosz táblasíkságnak D.-i határát jelölő kiemelkedő hátság az Ural D.-i végében; Ufa, Orenburg és Szamara kormányzóságokon keresztül a Volgáig húzódik. K.-i része 500—600 m., nyugaton átlag 100 m. magas, vízválasztóul szolgál az Ural és Volga vizei közt. D.-en steppés, É.-on erdős, Kis- és Nagy-Kargalka környékén rézércekben gazdag.

Obscsije, l. *Orosz szekták*.

Obscurantismus (lat.), a felvilágosodás ellentéte, a szellemi sötétség, műveletlenség, babonahit, tudatlanság iránya politikai, kulturai vagy vallási tekintetben.

Obscurus (lat.) a. m. sötét, homályos; átvitt értelemben: ismeretlen, jelentéktelen, kétes hírű.

Obsecratio (lat.) a. m. esdeklő kérés. O. a szónoki beszédben istenséghez vagy emberekhez intézett heves kérés.

Obsequens, *Julius*, római író, a Kr. u. IV. sz.-ban, egy Epitomét azaz kivonatot szerkesztett Liviusból a Kr. e. 190—12 közt előfordult prodigiumokról, azaz csodás eseményekről. Kiadta Jahn (Leipzig 1853) és Rossbach (1910).

Obsequiae (lat.) a. m. *exequiae* (l. o.).

Obsequium (lat.) a. m. engedelmesség, l. *Obedientia*.

Observantes, l. *Ferencrendiek*, *Karmeliták*.

Observantia (lat.) a. m. hagyományosan követett szabály, helyileg vagy bizonyos szűkebb körben kifejlett jogszokás.

Observatio (lat.) a. m. szemmeltartás, megfigyelés. — *Observatorium* a. m. csillagvizsgáló, megfigyelő állomás.

Obsessio, *obsidio* v. *obsidium* (lat.) a. m. megszállás, körülzárás, ostromzár. L. még *Kényszergondolatok*.

Obsignatio (lat.), a hagyaték hatósági lepecsételése.

Obsitos, a 12 évi szolgálatkötelezettség letelte után elbocsátott — a tiszti állományhoz nem tartozó — katona, aki elbocsátó levelet (ném. Abschied) kapott. Az elbocsátás mindig azon év december 31-én történik, amelyben az illető szolgálati kötelezettségének eleget tett. Elbocsátásnak a szolgálati idő eltelte előtt is van helye, és pedig: ha a besorozás törvényellenes volt, ha az illető bárminemü testi fogyatkozás miatt szolgálni képtelen és végre kivándorlás esetén. Ha azonban a kivándorlás elmarad, az illető szolgálati kötelezettsége a törvényes ideig továbbra is fennáll.

Obsoletus (lat.) a. m. elavult, használatból kiment, elpusztult.

Obstaculum (lat.) a. m. ellenállás, akadály.

Obstagium (késői lat.) a. m. beszállásolás, a katonaság elhelyezése.

Obstetrix (lat.) a. m. bába.

Obstfelder, *Sigbjörn*, norvég költő, szül. 1866 nov. 21. Stavangerben, megh. 1900 júl. 29. Kopenhágában. Az újabb francia szimbolizmus legfőbb képviselője Norvégiában. Lírai költeményeken kívül novellákat és regényeket írt, melyek közül leghíresebb Egy lelkész naplója (1900).

Obstinatus (lat.) a. m. makacs, konok, megátalkodott; *obstinatio*, konokság, megátalkodottság.

Obstipatio (lat.), l. *Székrekedés*.

Obstruentia (lat.), a bélelválasztást és bélmozgást csillapító, szorító szerek. Ilyenek az összes összehúzók (adstringentia, l. o.) és az ópium-, belladonna-, hyosciamus-készítmények.

Obstrukció (lat.), 1. az az eljárás, mely leginkább parlamenti tárgyalásoknál (de előfordulhat önkormányzati szervezetekben és egyesületeknél is) oda irányul, hogy az ellenzéken levő kisebbség, formailag ugyan az ügyrend szabályainak keretén belül — túlhosszú beszédekkel (agyonbeszélés), végnélküli viták folytatásával, örökös névszerinti szavazásokkal, a tárgyalás békéjének erőszakos megzavarásával (technikai O.), az ülésekről távolmaradással, stb. — szabályszerű határozat hozatalát lehetetlenné tegye és ezzel a kormányzat, illetőleg a többségi elv érvényesülése elé akadályokat gördítsen. Az O. első ismertebb jelenségeivel már a XVIII. sz. második felében, Angliában találkozunk, a XIX. sz.-ban és századunkban pedig majdnem minden parlamentben előfordult; különösen nagy erővel lépett föl nálunk és Ausztriában. Védekezés az O.-val szemben többféle módon történhetik: a tárgyalási idő meghosszabbításával, hogy így az obstruáló kisebbség kimerüljön, továbbá az által, hogy a névszerinti szavazás csak a kérelmezők nagyobb száma mellett rendelhető el, vagy hogy a tanácskozás békéjének megzavaróival szemben szigorúbb eljárást alkalmaznak, különösen pedig az ú. n. *clôture* által, mely abból áll, hogy határozott számú szónokok meghallgatása után a tárgyalás befejezettnek nyilvánítható.

2. *O.* orvosi értelemben a. m. székrekedés.

Obszcén, l. *Obscoenus*.

Obszidián, *üvegláva, láváüveg*, a liparitok (és trachitok) üvegszerű módosulata, amely legfeljebb 2% vizet tartalmaz. Többnyire fekete, de gyakran szürke, sárga, barna, vörös, zöld, ritkán kék, erősen üvegfényű, áttetsző-átlátszó, kitűnően kagylós törésű. Némely esetben az O. kizárólag amorf üvegből áll, többnyire azonban krisztallitokat (l. o.) tartalmaz, amelyek fluidálisan vannak elhelyezve. Helyenkint nagyobb kristályok is vannak jelen, a midőn a szövet már porfirszerű lesz. (L. még *Perlit, Horzsakő, Habkő, Szferolitszirt).* Az O. a láva hirtelen lehülése folytán (többnyire csak a láva felületén) merevedett meg üveges állapotban. Elterjedt kőzet minden liparit- és trachit-területen, így különösen a Hegyalján, Tolcsva és Erdőbénye között a Térhegyen, a tokaji Nagyhegyen, az abaújszántói Sátorhegyen, Olaszliszkán, a szerdahelyi Akasztódombon, Szaláncz, Mád és Tálya környékén, Izlandban, a Kaukázusban a Lipári-szigeteken, Mexikóban, Új-Zélandon, Tenerifán. Az atmoszferiliákkal szemben az O. igen ellentálló; több száz éves O.-láváraк teljesen kopaszok, semmi növényzet nem tud rajtuk lábra kelni. A kőkorszakban különféle szerszámokat, főkép nyílhegyeket és borotvákat, a rómaiak pedig fényűzési cikkeket készítettek belőle. Plinius szerint egy Obsidius nevű római hozta legelőször Etiópiából Európába. A *nemes* v. *izlandiachát*, a *butella-kő (cseh krizolit)*, a *tokaji hiuz-zafir, marekanit*, mind az O.-ok csoportjába tartoznak. Az andezit- és bazaltnál néha szintén előfordul az O.-os üvegszerű kifejlődés.

Obszidiánszikla, kb. 800 m. hosszú, 75 m. magas, vulkáni üvegből álló sziklafal, részben horzsakővel borítva, az északamerikai Yellow-stone-parkban. Hajdan az indiánusok a róla lepattantott szilánkokat nyílvesszők hegyére alkalmazták.

Obszkurantizmus, l. *Obscurantismus*.

Obszkurus, l. *Obscurus*.

Obturációs bélelzáródás, l. *Bélelzáródás*.

Obturator (lat.) a. m. zárókészülék, melyet a sebészetben rendellenes, be nem gyógyítható nyílások vagy hasadékok befedésére használnak, hogy így e nyílások okozta kellemetlenségeket megszüntessük. Ilyet használunk gyógyíthatatlan farkastorok, rendellenes bélnyílások elzárására. Az O. vulkanizált kaucsukból, elefántcsontból, guttaperchából, gummiból, fémből készülhet s szövődményes szerkezettel bir, hogy céljának megfelelhessen.

Obuasszi, az aranytermelés főhelye a nyugatafrikai Aranyparton; Kumasszival és Szekondival vasút köti össze.

Ó-Buda, l. *Budapest*.

Óbudavár (azelőtt: *Budavár)*, kisk. Zala vm. balatonfüredi j.-ban, (1910) 168 magyar lak.; u. p. Szentantalfa, u. t. Nagyvázsony.

Obulus *(obolus)*, l. *Obolosz*.

Obwalden, svájci félkanton, l. *Unterwalden*.

Ocaña (ejtsd: okannya), 1. székhelye O. járásnak Toledo spanyol tartományban, (1910) 6520 lak., szappan- és agyagárú-készítés, vászonszövés. 1809 nov. 19. Mortier francia seregével itt győzte le Areizoga spanyol hadait. — 2. *O.*, város Colombia köztársaság Santander departamentójában, 1165 m. magasságban a Hacari völgyben, kb. 7000 lak., kávé, ánizs, állati bőrök kivitelével. Közelében ólom- és széntelepek vannak.

Ocapia (állat), l. *Okápi*.

Ocarina (ol., ejtsd: okarína), fúvóhangszer, l. *Okarina*.

Occam, *William*, ferencrendi szerzetes és skolasztikus, szül. Occamban, Surrey grófságban (Anglia) 1270., megh. Münchenben 1347 ápr. 7. Duns Scotusnak volt a tanítványa. Az egyházzal szemben védelmezte a királyi hatalmat és midőn emiatt a pápa üldözte, bajor Lajosnál talált menedéket. Mint bölcselő a nominalizmus megújítója és ezért venerabilis inceptornak és doctor invincibilisnek nevezték. Az ő nominalizmusa, mely csak az egyes dolgoknak és nem a fogalmaknak tulajdonít valóságot, az újkori gondolkodás előfutójának tekinthető. Művei: Centiloquium theologicum etc. (Lugd. 1496); Quodlibeta VII et tractatus de sacramento altaris (Argent. 1491); Summa totius logicae (Bonn 1488); Expositio super totam artem veterem (u. o. 1496) stb.

Occasio (lat.) a. m. alkalom; alkalmi vétel.

Occasionalismus (lat.), l. *Okkazionalizmus.*

Occhiobello (ejtsd: okkjo—), székhelye O. járásnak Rovigo olasz tartományban; a Po balpartján, (1911) 5328 lak., selyemhernyótenyésztés. 1815 ápr. 12. itt győzték le az osztrákok Murat nápolyi hadait.

Occidens a. m. nyugat; *occidentalis,* nyugati.

Occipitalis (lat.) a. m. nyakszirti, nyakszirthez tartozó.

Occiput (lat.) a. m. nyakszirt (l. o.).

Occitania, Languedoc középkori neve.

Occlusio (lat.), l. *Okklúzió.*

Occulta (lat.) a. m. rejtett dolgok, titkok.

Occultatio (lat.), l. *Okkultáció.*

Occultismus (lat.), l. *Okkultizmus.*

Occupatio (lat.), l. *Okkupáció.*

Occurrentia (lat.), l. *Okkurrencia.*

Oceán (lat. *oceanus,* gör. *okeanos),* eredetileg a. m. *világtenger,* amint azt az ó-korban ismerték; a nagy fölfedezések korában kezdték fölosztani részekre, s a részeket külön elnevezni, bár sokáig vitás volt, hogy szabad-e az O.-t fölosztani, holott az a természetben egységes egész. Ma a világtengert három részre osztják: *Atlanti-O., Csendes-O.* és *Indiai-O.,* s ezekhez sorolnak még mint hozzátartozókat egyes bel-, mellék-, vagy sarki tengereket. L. még *Tenger.*

Oceánia, a Csendes-oceán szigetvilága Ausztrália, Kelet-Ázsia és Amerika partjai közt, öszszes területük 1.262,900 km². Természeti viszonyaik szerint részben vulkánikus, részben meg korallium-eredetűek. Lakosaik természeti sajátságai, nyelve és szokásai alapján O.-át felosztják *Melanéziára,* amelyhez tartozik Új-Britannia, vagyis a Bismarck-, Salamon-, Santa Crúz-, Tukopia-, Új-Hebridák, Új-Caledonia, Loyalty-, Fidzsi-szigetek; *Polinéziára,* amelynek részei a Tonga, Szamoa s a köztük levő apró szigetecskék (Rotuma, Uvea, Hoorn stb.), Ellis-, Union- v. Tokelau-, Főnix-, Manahiki-, Fanning-, Cook v. Hervey-, Tubuai-, Társaság-, Paumotu-, Marquesas- és Sandwich-szigetek; *Mikronéziára,* amely a Mariannákat s a tőlük É.-ra fekvő szigeteket, a Karolinákat, Palaos, Marshall- és Gilbert-szigeteket foglalja magában. Fizikai földrajzi értelemben úgy fogjuk föl a szigetvilágot, mint a Csendes-oceán fenekének egyes íveseu fölvetődött, a tengerből kiemelkedő peremeit, amelyeken a vetődések miatt erős vulkanizmus van mély tengerekkel. *Eghajlatuk,* Új-Zélandot kivéve, mindenütt tropikus s a *növényzet* szintén. Ny.-on a szágó-pálma, a kókusz-pálma minden szigeten otthonos és fontos a lakosságra nézve, megterem még a kenyérfa (Artocarpus incisa L.), a jamgyökér (Dioscorea sativa) és a tarro (Colocasia). K. felé bár még mindig gazdag a növényzet, de fajokban szegényebb, Tahitin még kb. 500 faj, a Husvét-szigeteken már csak alig 20 faj él. Flórájára különösen jellemző, hogy még az Amerikához közel fekvő szigeteken is az indiaihoz hasonlít. *Állatvilága* szárazföldi emlősökben nagyon szegény, csak a denevér jutott el a Fidzsi- s a Sandwich-szigetekig, egyébként emlősök, kivéve a behurcoltakat, csakis Új-Guineán (egy disznó-, több erszényes- és néhány patkányfaj) találhatók, madár ellenben mindenütt van, pillangó szintén. *Lakóik* közül a Ny.-iak sötétbőrüek s a pápua fajhoz tartoznak, a K.-iek a maláji fajhoz tartozó világosabb bőrű népek. A pápuák Melanézia tkp.-i őslakói, a többi szigetek lakói kevertek, nyelvük pedig igen sokféle az egyes szigetek szerint.

O. szigetei csaknem mind európai hatalmak gyarmatai, angol, német, francia, hollandus kézen vagy az Egyesült-Államok birtokában. Az angoloké Uj-Zéland, a Fidzsi-szigetek, Brit-Új-Guinea, a Salamon-szigetek egy része, a Lord Howe, Norfolk, Tonga, Fanning, Tokelau, Főnix, Gilbert, Ellice, Santa Crúz, Tukopia, Ducie-szigetek. A franciáké (Etablissements française en Océanie) Új-Caledonia, a szűkebb értelemben vett francia Oceánia s a Clipperton-sziget. A hollandusoké Hollandus-Új-Guinea, a németeké Német-Új-Guinea, a Marshall-, Nauru- s a Szamoa-szigetek egy része. Az Egyesült-Államoké Guam, a Sandwich-, a Szamoa-szigetek egy része s a Wake-sziget, Japánhoz tartoznak a Bonin- és a Volcano-szigetek, Chiléhez Oster és Sala y Gomez szigetek.

Újabban sok utazó a leginkább ismeretlen Új-Guinea kutatására szánta magát. Ilyenek voltak: *Mac Gregor,* Brit-Új-Guinea kormányzója (1896); *Loria, Ehlers* (1895. Német-Új-Guineán akart keresztülhatolni, de fekete kisérői megölték), *Lauterbach, Kersling* és *Tappenbeck* (1896); *Biró* Lajos (ugyancsak Német-Új-Guineában 6 éven át), *Foullon-Norbeck* osztrák főgeológus (1896. a Salamon-szigeteken, de a bennszülöttek megölték), *Agassiz* (az ausztráliai nagy zátonyt, 1896), *Sollas* geológus pedig a londoni Royal Society megbízásából Funafuti-szigeten kutatott. 1894-ben aranymezőket fedeztek föl. 1901-ben *Oosterzee* (a hollandus gyarmat kormányzója), *Bik* (a «Java» kapitánya), *Asbek* (a «Ceram» tisztje) s különösen 1902. a *Wichmann* utrechti geológus vezetése alatt működő hollandus expedició végzett eredményes kutatásokat.

Irodalom. Murray, Forty years' mission work in Polynesia, London 1876; Meinicke, Die Inseln des Stillen Oceans, Leipzig 1875—76, 2 köt.; Bastian, Inselgruppen in O., Berlin 1883; Chalmers, Pioneer life and work in New-Guinea 1877 to 1894, London 1895; Bernard, L'archipel de la Nouvelle-Calédonie, Paris 1894; Pictorial, New-Sealand, London 1895; Schanz, Australien und die Südsee, u. o. 1900; Sievers und Kükenthal, Australien, O. und Polarländer, Leipzig 1902, 2. kiad.; Weule, Australien und O., Helmolts Weltgeschichte, u. o. 1902, II. köt. 1.; H. Lebeau, Otahiti, Paris 1911; Frank Burnett, Through Polynesia and Papua, London 1911; Christian, Eastern Pacific Lands: Tahiti and the Marquesas Islands, London 1910; Marshall: O., Handbuch der regionalen Geologie, Heidelberg 1911; Ergebnisse der Südsee-Expedition 1908—10, Hamburg 1913 s folyt.; Speiser: Südsee, Urwald, Kannibalen, Leipzig 1913; az elnevezésekre nézve v. ö. Geographical Journal 1912, 39. köt.

Oceánia csillaga, érdemrend, l. *Csillagrendek,* 5.

Oceániai őskultúrák, l. *Ausztráliai és csendes-tengeri (oceániai) őskultúrák.*

Ocean Island (ejtsd: ós'n ájlend), sziget, l. *Paanopa.*

Oceanites (állat), l. *Viharfecske.*

Oceanodroma (állat), l. *Viharfecske.*

Oceánográfia (gör. *thalasszográfia),* a földrajznak az az ága, amely a tenger kutatásával és ismer-

tetésével foglalkozik. A tenger legfelötlőbb tüneményeit (dagály-apály, tengeráramlások stb.) már az ó-korban is ismerték, de alapokát s eredetét tudományos úton csak az újabb korban kezdték kutatni. *Maury* a tudományos O. megalapítója. Az ő kezdeményezése folytán kezdtek a hadi- és kereskedelmi hajók rendszeres mélységméréseket végezni, azokat naplóikba följegyezték, s azután bizonyos időkben beszolgáltatták a tengerészeti hatóságoknak. Tengerésztisztek és fizikusok lot-készülékeket, mélytengeri hőmérőket, víz- és talajpróba-vevő készülékeket, húzóhálókat stb. eszeltek ki kitünő eredményekkel, s a mikroorganizmusok gyüjtésére is eszközöket találtak ki. Ebben a tekintetben az angolok közt különösen Sir Wyville Thomson tünt ki. Az angolokkal csaknem egyidejüleg a svédek Nordenskiöld és Sars vezetésével a Spitzbergák körül s a norvég partokon, továbbá a franciák Delesse (1869) vezetésével a francia parton kezdtek hasonló munkához. Amerikában Agassiz indított mélységméréseket, 1871. Németország, sőt 1870. Hensen és Kersten elnöksége alatt a tenger tudományos kutatására társaság is alakult Kielben. A nevezetesebb O. tengeri expediciók a következők: Challenger-exp., Gazelle-, Tuscarora (1873—76) és a Blake-exp., amelyek eredményei az alapvetők. A Pola útjai a Földközi-tengeren (1892—93), a Vörös-tengeren (1895—96) s Nansen Framja (1893—1896), a német Tiefsee-Expedit. Chun professzorral (1898—99), a német Südpolar-Exp. (1901, Drygalskival); sokat igérők az Északi-tenger vizsgálására alakult nemzetközi bizottság munkálatai, ebben svéd, norvég, orosz, német, hollandus, dán, belga és angol tudósok vesznek részt, különösen a tengeri halászat érdekében (központi irodájuk 1902 óta Kopenhágában van), valamint kizárólag tudományos O.-i célokra is. Az 1908-iki genfi földrajzi kongresszus másik nemzetközi bizottságot is alapított a Földközi-tenger kutatására, amely 1910 húsvétján Monacóban Albert monacói fejedelem védnökségével meg is alakult és működni kezdett. Ugyancsak nemzetközi bizottság tervezi a világ-tengerek mélység-térképeinek készítését is 16 nagy lapon Mercator-vetületben 1: 10.000,000 ekvatoriális aránnyal. 1905-ben a *Belgica* hajó a Grönlandi-tengerben (Croisière océanographique dans la mer du Groenland en 1905, Bruxelles 1909), 1907. a Barents-tengerben Novaja-Zemlyától K.-re, 1909. az Északi-tenger grönlandi partjain (La Géographie, Paris 1909), a német *Planet* 1907 óta folytonosan a Bismarck-archipelágus körül, a norvég *Michael Sars* halászhajó 1910 óta (Hjort vezetésével), a dán *Thor* hajó 1908—1909 telén és 1910 nyarán (Schmidt vezetése alatt) a Fär-öer-szigetektől a Földközi-tengerig (v. ö. *Schmidt*, La Géographie, 1910, 21. köt. 99—112 old.) végzett újabban mélytengeri kutatásokat. Az O. egyik segédtudományága, a *hidrobiológia*, amely a tengerek növényi és állati életével foglalkozik részletesen, újabb időben erős föllendülésnek indult. Az Adria tanulmányozására olasz, osztrák és legújabban magyar expediciók vannak, 1913 óta a hadügyminisztérium kisebb hadihajókat bocsájt a magyar tudósok rendelkezésére, s így a magyar Adria-tanulmányozás is fejlődésnek indulhatott.

Az O. legnagyobb jelenlegi pártfogója Albert monacói fejedelem, akinek Monacóban *O.-i Muzeuma* van, továbbá alapította (1910) Párisban az *O.-i Intézetet*. L. még *Tenger*, *Tengeri tudományos expediciók*, *Mélységmérő*.

Irodalom.: Kayser, Physik des Meers, Paderborn 1873; Handbuch der Oceanographie u. maritimen Meteorologie, Wien 1883; Bericht der Kommission zur wissenschaftlichen Untersuchung der deutschen Meere, u. o. 1871 s köv.; Berget, Bulletin de l'Institut Océanographique, Monaco 1909 óta; Richard, Le Musée océanographique de Monaco, Monaco 1910; Murray és Hjort, The depths of the Ocean, London 1912; Thoulat, Océanographie, Paris 1890; O. Krümmel, Handbuch der Océanographie, 1907—11, 2 köt. Stuttgart, 2. kiad. mint a Boguszlavszki-Krümmel-féle Oceanographia átdolgozása; Richard, Oceanographia, Term. tud. Társ. kiadványa, Budapest 1911; A Tenger, magyar tengerkutatási és tengerhajózási folyóirat, Budapest, 1911 óta. A cikkben említetteken kívül l. még a *Földrajz* és *Tenger* cikkek irodalmát.

Ocean Steamship Co., angol hajózási vállalat, l. *Gőzhajózás*.

Oceanus, l. *Okeanos*.

Oceanus Germanicus, l. *Északi-tenger*.

Ocelláris lemezek, l. *Tüskésbőrűek*.

Ocellum (növ.), így nevezi *Haberlandt* azokat az epidermisz-sejteket, amelyek a fényérzés szolgálatában állanak. Ezek többnyire a felbőr szintjéből kiemelkednek és alakilag is különböznek a rendes felbőrsejtektől *(Fittonia Verschaffeltii)*. — Állattani értelemben l. *Mellékszem*.

Ocelot *(Felis pardalis* L., állat), l. *Párducmacska*.

Ocha, a *Hagiosz Iliasz* nevű görögországi hegy egyik neve; magyarul: *Illéshegy* (l. o.).

Ochetus v. *hoquetus* (olasz. *occhetto)*, régi — XII—XIII. sz.-beli — kontrapunktikus eljárás. Egy-egy hosszabb művön belül jelentkezik oly módon, hogy egyik szólam a másik után gyors váltakozásban szünetet tart. Nyoma van még a XIV. sz.-ban.

Ochill Hills (ejtsd: ókill hillsz), 40 km. hosszú hegység Perth skót county D.-i részében, legmagasabb csúcsai a Ben Cleugh (720 m.) és a Craig Rossie (719 m.). Kitünő juhlegelői, továbbá szén-, réz-, ezüst- és vasérctelepei vannak. Stirlingtől az Earn folyó torkolata tájáig terjed.

Ochino (ejtsd: okíno), *Bernardino*, olasz reformátor, szül. Sienában 1487., megh. Schlackauban 1565. Előbb ferencrendi, 1534 óta kapucinus barát volt, majd III. Pál pápa gyóntató atyja s két ízben (1538. és 1541.) kapucinus-generális. A német hitújítás tanait Valdes Jánostól tanulta s Genfben, Baselben, Augsburgban, Strassburgban, Zürichben, Nürnbergben, Krakóban hirdette az új tant. A szociniánizmus felé is hajlott és a többnejüséget védte, ezért nem volt sehol állandó maradása. Midőn végül Krakóból is kiutasították, betegen a morvaországi Schlackauba ment, ahol meghalt. V. ö. *Benrath*, B. Ochino von Siena (Braunschweig 1892), ki O. egyik, a pápaságról szóló művét is lefordította németre.

Ochla, l. *Maszóra*.

Ochlokrácia (gör.) a. m. tömeguralom, a demokratikus államformának elfajulása, amidőn az államhatalmat a legalsóbb, vagyon- és birtoktalan tömeg keríti hatalmába.

Ochoa (ejtsd: ocsóa), *Eugenio de*, spanyol kritikus és politikai író, szül. Lezóban 1815 ápr. 19., megh. Madridban 1872 febr. 29. Munkássága javarésze a Colección de los mejores autores españoles c. vállalatra esik, melynek kötetei a spanyol irodalom ismeretét nagyban terjesztették. 1844-ben Santillana márki műveit adta ki, mit nyomban a Páris könyvtáraiban összeszedett spanyol kéziratgyüjtemény katalógusa követett. Epistolario Españolja a Biblioteca de autores españoles 13. és 42. kötetében jelent meg.

Ochock, l. *Ohock*.

Ochodnicza, község, l. *Ösvényes*.

Ochos, barlang Csehországban, melynek lőszrétegében *Kubasek* neandervölgyi tipusú állkapocstöredéket talált. A leletet tudományosan A. *Rzehak* írta le. L. még *Ősember*.

Ochotona (állat), l. *Pocoknyúl-félék*.

Ochotonidae (állat), l. *Pocoknyúl-félék*.

Ochotszk, l. *Ohock*.

Ochrana (orosz), l. *Titkos rendőrség*.

Ochrea (növ.), l. *Levélkürt*.

Ochrida (törökül *Ochri)*, város Monasztir hajdani török albániai vilajetben, amely 1913 óta Szerbiához tartozik, az O.-i tó partján, kb. 10,000 lak., citadellával, bőrkereskedéssel. O. bolgár eredetű város. 25 km.-nyire tőle romok láthatók, amelyek az antik *Lychnidos*, későbben *Achrida* nevű város helyét mutatják. A X. sz.-ban bolgár fejedelemségnek volt székhelye. 1915 dec. 8. a bolgárok elfoglalták és megszállották.

Ochrida-tó (szlávul *Ochrid*, gör. *Achrida*, tör. *Ochri*, ókori *Lacus Lychnitis)*, karsztos mélyedést kitöltő tó Albánia és Görögország határán 690 m. magasban, területe 277 km², legnagyobb mélysége Cvijics belgrádi tanár mérése szerint 286 m. Lefolyása a Drin az Adriai-tengerbe.

Ochroit (ásv.), l. *Cerit*.

Ochrolechia *Mass.* (növ.), l. *Lakmuszzuzmó*.

Ochroma *Sw.* (növ.), a Bombacaceae-család génusza; egyetlen faja az *O. lagopus* Sw. az Antillákon. Magas fa. Fája (balsza) rendkívüli könnyüségével tűnik ki, csónakot készitenek belőle és dugónak is használják. A magja körüli gyapotot (édrédon végétal, patte de lièvre) vánkostömésre használják.

Ochromyia anthropophaga (= *Cordylobia anthropophaga* E. Blanchard, állat), Afrika trópusi részében elterjedt, 8—10 mm. hosszú légyfaj. Lárvái az ember, majmok, kutya, macska, juh és sakál bőrében élősködnek s kelevényeket okoznak.

Ochs, 1. *Siegfried*, német karmester, szül. 1858 ápr. 19. Majna-Frankfurtban. Megalapította és vezeti Berlinben a híres Philharmonisches Chor-t. Vígoperája: Im Namen des Gesetzes (1888).

2. *O., Traugott*, német zenész, szül. 1854 okt. 19. Altenfeldben (Schwarzburg-Sondershausen). 1899-ben a brünni Musikverein, 1907—1910. a sondershauseni konzervatórium igazgatója és udv. karnagy lett. Karművei tették nevét ismertté.

Ochs. v. *Ochsh.*, természetrajzi nevek után *Ochsenheimer* Ferdinand nevének rövidítése; szül. Mainzban 1765., megh. Bécsben 1822., mint udvari szinész. A pillangók tanulmányozásával és ismertetésével foglalkozott. Legnev. munkája: Die Schmetterlinge von Europa (folytatta Treitschke, Leipzig, 1807—35, 10 köt.).

Ochta, a Neva 63 km. hosszú mellékfolyója. Torkolatában állott hajdan *Landskrona* svéd város; ennek elpusztítása után a *Nyenschanz* nevű vár épült (1617), Nagy Péter cár ennek romjaiból *Nagy-* és *Kis-O.* falvakat építtette, amelyek ma Szent-Pétervár elővárosai. Az itt levő nagy lőszergyár a világháború folyamán 1915 nyarán felrobbant és teljesen elpusztult. A robbanásnak igen sok emberélet esett áldozatul.

Ochtina, község, l. *Martonháza*.

Ochtrup, porosz egyházközség a münsteri közigazg. kerületben, (1910) 7690 lak., szövő-fonóiparral.

Ochtum, l. *Ajtony*.

Ocimum *L.* (növ.), a Labiatae (Ajakosak) család génusza; 60 faja az É.-i es D.-i félgömb melegebb vidékein elterjedt fű vagy kis cserje. Legismertebb az *O. basilicum* L. (kerti bazsalikom), egyéves, mintegy 3 cm. magas, levele tojásdad, síma; fehér, ritkán halványpiros virágainak álörvei füzérvirágzattal folynak össze. Csészéje pillás élű. Kedvelt kerti és cserépnövény. Hazája Ázsia és Afrika melegebb része. A magyar népnek is kedves füve, noha szép virága nincs, jó illatáért tartja. A templomba menő vagy máskép ünneplő nép kezében, imádságos könyvében stb. gyakori. Az új-görögöknek kedvelt nemzeti virága. Más gyakori kerti virág: *O. minimum* L. csak mívelt állapotban ismeretes, *O. gratissimum* L. (Ázsia D.-i részéről, Afrikából) és mások. Desztillálással finom, illatos olaj nyerhető belőlük, chartreuseszerű likört készitenek belőle. Egyes fajok leve láz elleni szer.

Ockel, *Eduard*, német festő, szül. Schwanteban (Brandenburg) 1834 febr. 1., megh. Berlinben 1910 márc. 3. Berlinben Steffecknek, Párisban Couturenek volt tanítványa, de főleg a fontainebleaui festőknek köszönhette (ottani tartózkodása útján) fejlődését. Berlinben való letelepedése (1861) után főleg Brandenburg szolgáltatta hangulatos tájképeihez a motivumokat.

Ockenfuss, német tudós, l. *Oken*.

Ockenheim, zeneszerző, l. *Okeghem*.

Ocker, l. *Okker*.

Ocna (ejtsd: okna), 1. *(Târgu Ocna)*, város Románia Bakau kerületében, (1912) 7951 lak., Románia legnagyobb sóbányáival. — 2. *O. (Ocnele-Mari)*, város Valcea oláhországi kerületben, (1912) 4942 lak., sóbányával.

Ocneria (állat), a Fonólepkék (l. o.) *Lymantriidae* családjának egyik, néhány fajjal hazánkban is képviselt neme. A közhasználatban a lombos fák hirhedt kártevőjét: a *gyapjas pillét* (Lymantria [Ocneria] dispar L.) értik e néven. L. *Gyapjas pille*.

Oc-nyelv, l. *Provençal nyelv és irodalom*.

O'Connell, *Daniel*, ír politikus és szónok, szül. Carhenben (Kerry grófság) 1775 aug. 6., megh. Genovában 1847 máj. 15. 1798-ban mint ügyvéd telepedett le Dublinben. Szónoki tehetségével nagy hírre tett szert s 1800 óta mint szenvedélyes agitátor működött az ireket elnyomó angol politika ellen. 1823-ban *Shiellel* együtt megalapította a *Great Catholic Association* nevű egye-

születet s élénk agitációt fejtett ki a katolikusok emancipációjáért. 1828-ban beválasztották az angol parlamentbe, de mint katolikus nem foglalhatta el ott helyét. Csak a Test-Act eltörlése után, a katolikusok emancipációjakor, 1829. jutott be oda. 1830-tól kezdve a Nagy-Britannia és Irország közt lévő unió felbontása *(repeal)* mellett izgatott s az alsóházban ő vezette az ir képviselőknek majdnem a felét. Minthogy vagyonát teljesen politikai céljaira áldozta, honfitársai évi 13—18,000 font sterling segitséggel kárpótolták. 1840. új egyesületet alapított *Loyal National Repeal Association* néven és óriási agitációt indított az elszakadás mellett. 1841-ben Dublin polgármestere lett. Izgatásaiért az angol kormány perbe fogatta s 1844 máj. 30. a londoni törvényszék egy évi fogságra ítélte. A felsőház azonban ez ítéletet formahiba miatt megsemmisítette. Ezután a parlamentben és a népgyűléseken az unió helyett a szövetségi viszonyt ajánlotta Nagy-Britannia és Irország közt. Ezzel azonban elidegenítette magától párthíveinek egy részét, az ú. n. Ifjú Irországot. 1847-ben betegen Itáliába utazott s útközben Genovában érte utól a halál. Főműve: Historical memorial of Ireland and the Irish, native and Saxon (Dublin 1846, 2. kiad.). Szónoklatait fia, *John O.* adta ki: Life and speeches of Daniel O. (u. o. 1846, 2 köt.), levelezését pedig *Fitzpatrick* tette közzé: Political and private correspondence of Daniel O. (London 1888, 2 köt.). Életrajzai közül említendők: Hamiltoné (u. o. 1888); Nemours-Godré-é (Paris 1893, 2. kiad.). V. ö. *Dunlop*, Daniel O. and the revival of national life in Ireland (London 1900).

O'Connor, 1. *Feargus Edward*, ir politikus, szül. 1794 júl. 18., megh. 1855 aug. 30. 1832 óta Cork képviselője volt az angol parlamentben. Oly kíméletlen merészséggel küzdött Irország jogaiért, hogy 1835. megsemmisítették második megválasztását. O. ezután az angol *chartista* (l. o.) mozgalomhoz csatlakozott. Az ő vezetése alatt folyt le Birminghamben 1838 aug. 6. a nagy chartista gyűlés, melynek eredménye a londoni Nemzetikonvent megalakulása volt. Az angol kormány azonban még csírájában elfojtotta a mozgalmat a *newporti* támadás (1839 nov. 4.) véres leverésével, O.-t pedig régebbi izgató cikkeiért 1840 máj. másfélévi fogházra ítélték. 1847-ben Nottingham képviselője lett. Kudarcai következtében lelki beteg lett s 1852. elméje elborult.

2. *O., Thomas Power*, ir politikus, szül. Athloneben 1848. Az alsóháznak 1880 óta tagja s a home-rule párthoz tartozik. Több lapot *(Star, Sunday Sun, Sun)* alapított és szerkesztett. Nevezetesebb művei: Lord Beaconsfield, a biography (1905, 8. kiad.); The Parnell movement (1887, 3. kiad.); History of the Irish question (1889); Napoleon (1896).

Oconto, Wisconsin északamerikai államban O. county fővárosa, a Michiganba ömlő O. torkolata mellett, (1910) 5629 lak., fűrészmalmokkal.

Ocotilla-viasz (növ.), l. *Fouquieraceae.*

Ocracoke-Inlet, l. *Albemarle-sound.*

Ocs, község, l. *Olcs.*

Ócsa, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alsódabasi j.-ban, (1910) 4296 magyar lak., járásbirósággal, vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal és telefonállomással. Nevezetes régi ref. temploma román izlésben épült a XIII. sz. derekán; hazánk egyházi építkezéseinek legjelesebbjei közé tartozik, mely arról nevezetes, hogy keresztházója is van, és ma is elég jó állapotban van. A község lakói eredetileg tótok voltak, de a reformáció idején elmagyarosodtak. V. ö. *Tandor* Ottó, Az ócsai templom restaurálása (M. Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1895). — L. még *Kisócsa, Nagyócsa, Nemesócsa.*

Ócsad (azelőtt: *Oscsadnicza)*, nagyk. Trencsén vm. csaczai j.-ban, (1910) 3090 tót lak., vasúti megállóhely, posta- és telefonhivatal.

Ocsakov *(Oczakow)*, város Herzon orosz kormányzóságban, a Dnyepr-Bug-liman É.-i partján, kb. 12,000 lak., kikötővel. Már Herodotos idejében itt volt az Alektor nevű görög vár. O.-ot Kara-Kerman néven a krimi khánok alapították; későbben fontos török vár lett. Erődítményeinek maradványait a krimi háborúban röpítették légbe.

Ócsárd, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 546 magyar lak.; u. p. és u. t. Görcsöny.

Ó-csehek, osztrák politikai párt, mely a *Palacky* és *Rieger* cseh politikusoktól még az 1867-iki kiegyezés előtt alapított és Csehország önállóságát követelő pártnak elveit vallotta. Kezdetben az egész cseh nép politikai meggyőződését képviselték, de 1879. megbontották soraikat a feudális nagybirtokosok és radikális *új-csehek* (l. o.). Ez utóbbiak 1891 óta már többségbe jutottak s azóta a Ó. száma egyre fogyott. Az 1907-iki választásokon már csak 6 tagja volt a pártnak, az 1911-iki választásokon pedig teljesen megszünt.

Ocsi *(odzsi)*, afrikai nyelv, melyet az aranyparti négerek, különösen pedig az asantik beszélnek. Egyike a legsajátságosabb nyelveknek. A főnévnek sem száma, sem neme nincsen, mindkettő a helyzettől és hangsúlytól függ. A felső fokot kettőztetés által képezik. Grammatika Riistől (Basel 1853 és 1854) és Christallertől (London 1876).

Ocsibvé, indiánus néptörzs, l. *Odzsibvé.*

Ócsisor (azelőtt: *Ocsisor)*, kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 418 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyhalmágy.

Ocskay - *család (ocskői)*, régi nemes család, amely nevét és előnevét ősi birtokától, a nyitravármegyei *Ocskó* helységtől vette. Első ismert törzse *O. Lack Mihály*, kiről 1437 körül tétetik említés. Az O.-család kiválóbb tagjai: *O. László* (l. alább: *O. 2.)*, O. János (IV.) és petrőczi Szent-Mihályi Éva fia. — *O. Sándor*, O. László testvére, II. Rákóczi Ferenc vitéz és hű alezredese. 1710-ben az ő közbenjárására kegyelmeztek meg a karóba vonatásra ítélt O. Lászlónak pallos általi halálra. — *O. Antal*, megh. 1848 szept. 13. Egyházi pályára lépvén, nagyváradi kanonok lett, 1838. pedig kassai megyés püspök. — Az O.-család több tagja a XIX. sz. első felében élénk szerepet játszott Nyitra vármegye közéletében. A családból az 1740. szül. *O. József* vezérőrnagy, a Mária Terézia-rend lovagja, 1790. bárói rangot nyert, megh. 1805. A bárói ág fi- és leányágon kihalt. — Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *O. Ferenc* báró, természetbúvár, szül. 1775., megh. 1851 aug. 6. Katonatiszt volt a császári hadseregben, melyet azonban szembaja miatt el kellett hagynia. Visszavonulván birtokára, főképpen a természettudományokkal foglalkozott. Az egyenesszárnyú rovarok néhány új fajáról egy latin nyelvű értekezése jelent meg az Acta Acad. Leopold. XVI. kötetében, továbbá a következő dolgozatokat írta: Grillorum Hungariae indigenorum species aliquot (u. o. XIII. köt.); Mus pratensis (u. o. XV. köt.). Mint gyüjtő is nevezetes; 1829. magyarországi négylábuakból és madarakból álló gyüjteményét a Magyar Nemzeti Muzeumnak ajándékozta. Régi pénzeket is gyüjtött s ezekről a Nummi Hungariae (Buda 1841) c. művet adta ki.

2. *O. László*, szül. 1680 körül. Tanulmányait a nagyszombati jezsuitáknál végezte. Tizenöt éves korában huszár lett s gróf Pálffy János ezredében résztvett Szavójai Jenő hadjárataiban. Már ekkor is valami bűnt követhetett el, mert a hóhér levágta egyik fülét. Majd pedig valamely bajtársát meggyilkolván, Temesvárra szökött, ahol a mohammedán vallásra tért. 1699-ben visszament a Pálffy-ezredhez. A spanyol örökösödési háborúban botrányos életmódja miatt a tizedességnél magasabbra nem vergődhetvén, ismét megszökött, ezúttal Franciaországba, ahol a francia király testőrhadnagya lett. Innen rövid időre visszatért régi ezredéhez. De már 1703 jún. Magyarországon volt, ahol egy lovas csapattal II. Rákóczi Ferencnek épp akkor megindult felkeléséhez csatlakozott. Bátorságával és ügyességével akkora érdemeket szerzett, hogy ezredes lett, s elfoglalta Lévát, Korponát, Selmeczet. Már ekkor kezdte Ausztriába és Morvaországba való pusztító, évek során folytatott betöréseit, melyek miatt «Rákóczi villámjának» nevezték. 1704 dec. 25. a nagyszombati ütközetben Rákóczi állítása szerint «csodákat mívelt». 1705 aug. 15. dekretális dandárnok lett. 1707-ben Rákóczitól a sztropkói uradalmat nyerte. Mindazonáltal nem maradt meg soká a fejedelem hűségén. A szerencsétlen trencséni ütközet után (1708 aug. 3.) gróf Pálffy János császári tábornagy megbizásából Pyber László püspök O.-t, akit régóta ismert, titkon I. József pártjának nyerte meg. 1708 aug. 28. Pereszlénynél — katonáit I. József iránti hűségesküre kényszerítve — nyiltan egyesült Pálffy hadával. Ez álnok tette Rákóczi táborában roppant felháborodást keltett. O. ezután mint császári ezredes garázdálkodott, főleg Liptó és Árva vármegyében. Német tiszttársai azonban nyiltan mutatták megvetésüket a többszörös árulóval szemben, katonái pedig lassanként visszaszökdöstek a kurucokhoz. 1709 jan. a bécsi udvarnál járt. Igen jól fogadták, tábornoki rangot igértek neki (melyet azonban soha meg nem kapott) és nagy pénzösszeget bocsátottak rendelkezésére, hogy ujoncokat toborozzon. 1709 dec. Vág-Újhelyre, majd Ocskóra húzódott dorbézolni. Ennek hírére *Jávorka* Ádám érsekújvári főhadnagy elhatározta, hogy az árulót elfogja. Midőn azonban kurucaival Ocskó elé ért, megtudta, hogy O. már Verbón, a Révai-kastélyban dőzsöl. 1710 jan. 1. koldusnak öltözve kikémlelte, mikor megy vissza O. Ocskóra. Estefelé az országúton vitézeivel rálesett s kisérői nagy részének felkoncolása után őt magát élve elfogván, Érsekújvárra vitte. Itt a hadi törvényszék O.-t előbb *karóba húzatásra*, majd megkegyelmezvén, *pallos* általi halálra itélte. Hiába tagadta most meg I. Józsefet, Rákóczihoz való visszatérését igérve, 1710 jan. 3. lefejezték és fejét a vár bástyáján karóra tűzték. V. ö. *Thaly* Kálmán, O. L. és a felsőmagyarországi hadjáratok 1703—10. (Budapest 1880).

Ocskó, kisk. Nyitra vm. vágújhelyi j.-ban, a Dudvág mellett, (1910) 356 tót lak.; u. p. Felsőleszéte, u. t. Verbó. Ocskay László szülőhelye, kit elpártolása után itt fogtak el. Az Ocskayak ősi várkastélyát feldúlták és elpusztították.

Ocsova, község, l. *Nagyócsa.*

Ocsovszky *Ferenc Ágoston*, egyházi író, nagyprépost, szül. Nagyszombatban 1816 jan. 29., megh. u. o. 1889. Pappá szentelték 1839. Különféle állásokban való működése után 1871. nagyszombati plébános, később kanonok, 1885. káptalani prépost. Munkái: *Ker. kat. hitoktatás* (1842); *Bibliai történetek* (1842); Historia Urbis Tirnaviensis etc. (1843); *Bazin sz. kir. város történetének rövid rajza* (1844); Extractus Benign. norm. Resolutionum etc. (ugyanez magyarul 1846); *A ker. hitigazságok összefüggése a keresztény élettel* (1856) stb. V. ö. *Zelliger* A., Egyh. írók csarnoka,

Ocsu, l. *Aljagabona.*

Ocsvay *Ferenc*, kúriai biró és publicista, szül. Csomafáján (Doboka vm.) 1819 febr. 4., megh. Kolozsvárott 1887 nov. 16. 1841-ben táblabiró lett Kolozs és Doboka vmegyékben; a szabadságharcban a honvédségnél szolgált, majd Bem ösztönzésére megindította a *Honvéd* című lapot (l. o.). 1853-ban 15 évi várfogságra ítélték, melyből négyet Josephstadtban ki is töltött. 1857-ben Kolozsvárott teológiai tanár, utóbb Doboka vm., majd Kolozsvár főjegyzője volt, 1861. a jogi fakultáson a hazai törvényeket adta elő, s a Kolozsvári Közlönyt szerkesztette. Az 1865-iki országgyűlésen Doboka vármegyét képviselte. Később a legfelsőbb ítélőszék birája lett.

Octactinia (állat), l. *Virágállatok.*

Octactiniaria (állat), l. *Virágállatok.*

Octandria (növ.) a. m. nyolc porzósak. A Linné-féle növényrendszer nyolcadik osztálya.

Octangulum (lat.) a. m. nyolcszög.

Octans (lat.), csillagkép a déli égen, mely az ég déli pólusa körül terül el. Hatodrendű σ nevű csillaga a déli sarkcsillag, mely $45^1/_8$ ívpercnyire van a sarktól. — L. még *Oktáns.*

Octava, l. *Oktáva* és *Nyolcad.*

Octavae (lat.), l. *Nyolcados törvénykezési szakaszok.*

Octavia, 1. Augustus császár huga, Marcus Antonius triumvir neje. Első férje Gaius Marcellus volt s tőle szülte azt a nagytehetségű Marcellust, ki Augustus veje lett, de már 23 éves korában meghalt. Antoniushoz a két triumvir brundisiumi kibéküléséjének biztosítására (Kr. e. 40.) ment feleségül s kiváló tulajdonságaival tudta egyideig fékezni a férje és testvére között fenyegető háború kitörését. Jósággal és türelemmel tűrte azt a megaláztatást is, hogy férje Kleopatrához pár-

tolt Kr. e. 36. (l. *Antonius*, 3.), halála után pedig csak gyermekeinek és Antoniusnak Fulviától és Kleopatrától származó szülötteinek élt. Kr. e. 11. halt meg mint a tiszta és nemes római matróna mintaképe. — 2. *O.*, Claudius császár és Messalina leánya; férje, Nero, Poppaea Sabina kedvéért eltaszította őt, majd Pandataria szigetén 20 éves korában megölette. A Seneca neve alatt fenmaradt O. nevű tragédia az ő sorsát dolgozta fel.

Octavianus, római császár, l. *Augustus*.

Octavius, római plebeius család, mely eredetileg volszk eredetű és a latiumi Velitraeből költözött Rómába. Kiválóbb tagjai: 1. *Gnaeus O.*, mint a Kr. e. 168. év prétora hajósvezér volt a Perseus ellen viselt háborúban és sikerült neki a Pydnánál megvert királyt Samothrakében elfogni. Ezért 167. diadalmenetet kapott és 165. konzullá választották. — 2. *Marcus O.*, az előbbinek fia, 133. Tiberius Gracchusszal együtt néptribunus, ki társának földtörvényeit ellenezte s ezért elvesztette hivatalát. — 3. *Gnaeus O.*, 1. O. unokája, Sulla pártfogásából a 87. év konzula, ki hivataltársát, Cornelius Cinnát, izgatásai miatt a szenátus pártjának segítségével elűzte. A sereg élén visszatérő Cinna ezért megölte. — 4. *Marcus O.*, 2. O. unokája, a Pompeius és Caesar közt kitört polgárháborúban az előbbinek hajósvezére volt. A farzalusi csata után Afrikába menekült, hol tovább küzdött Caesar ellen. — 5. *Gaius O.*, 3. O. fia, mint proprétor (Kr. e. 60—59.) Makedóniát nagy sikerrel kormányozta, visszatérő útjában Nolában hirtelen meghalt. Neje, Atia, Caesar nővérének és Atius Balbusnak leánya volt s tőle származott fia, a későbbi Augustus császár, valamint Octavia (l. o.)

Octetto (ol.), l. *Nyolcas*.

Octidi (franc.), a francia forradalmi naptár egy-egy tíz napból álló szakaszának (décade) a 8-ik napja (nyolcadnap).

Octiduum (lat.), a. m. nyolc napi időköz.

Octo (gör.-lat.) a. m. nyolc.

Octodon (állat), l. *Pelepatkány*.

Octodontidae (állat), a Rágcsálók rendjébe tartozó emlősállatcsalád. Mintegy 80 faj ismeretes, melyek Délafrikában és Délamerikában honosak. Termetük patkányra emlékeztet. Fogaik száma 20. Rendesen mindkét állkapcsukban 2 metsző-, 1—1 elő- és 3—3 utózápfog van. Emlőik magasan fent, a törzs oldalán állnak. Egyesek bundája puha, másoké durva és sörtés. Rendesen társasan élnek. Éjjeli állatok. Rendkívül szaporák s ha elszaporodnak, szántóföldeken és ültetvényekben nagy károkat okoznak. Az idetartozó nemek közül fontosabbak: a pelepatkányok *(Octodon)*, tukók *(Ctenomys)*, fésűs patkányok *(Ctenodactylus)*, kúszó patkányok *(Capromys)*, hódpatkányok *(Myocastor)* és nádi patkányok *(Thryonomys)*.

Octodurum, l. *Martigny*, 1.

Octogynus (növ.) a. m. nyolc bibés. *Octogynia* a Linné-féle rendszer 1—13 oszályában a nyolcadik rend.

Octonarius (lat.), a teljes nyolclábu jambusi, valamint trocheusi sor, melyekkel a római szinműköltők gyakran éltek: tetrameter iambicus (v. trochaicus) acatalectus.

Octopoda (állat), l. *Lábasfejüek*.

Octopus *Lam.* (állat), a Lábasfejüek *(Cephalopoda)* osztályának Kétkopoltyúsak (Dibranchiata) rendjébe tartozó állatnem, melynek fajait régen polipoknak nevezték. Teste hengeres; fején nyolc hosszú, egyenlőtlen nagy, tövén hártyával összekapcsolt kart visel s ezeken a szívókorongocskák alacsonyak, két sorba rendeződöttek. Mintegy 50, egymástól nehezen megkülönböztethető élő faját ismerjük a különböző tengerekből. Nemcsak úsznak, hanem karjaik segítségével ügyesen mászkálnak is. Legismertebb faja a közönséges nyolckarú polip *(O. vulgaris* Lam.), amelynek teste 5—15 cm., karjai 35—90 cm. hosszúra nőhetnek. Az Európa körüli tengerekben mindenütt otthonos; nagyon falánk állat, zsákmányára a sziklahasadékokból ólálkodik, csigákat, kagylókat és főleg rákokat pusztít. Fiatalainak húsát eszik.

Octroi (franc., ejtsd: oktroa, a latin *auctoritas* szóból) a. m. engedélyezés, jóváhagyás. Innen oktrojálni, engedélyezni, de egyúttal rákényszeríteni, rátukmálni. Igy oktrojált alkotmány az államhatalom által a népképviselet hozzájárulása nélkül engedélyezett alkotmány (l. *Alkotmány)*. Franciaországban O.-nak nevezték a kereskedelmi társaságoknak engedett szabadalmakat is.

Ocuba-viasz, l. *Növényviasz*.

Oculi (lat.), a nagyböjt harmadik vasárnapjának a neve, az aznapi mise bevezető szavai után: Oculi mei semper ad Dominum etc. Szemeim mindig az Úrra néznek stb.

Oculinidae (állat), a kőkorallok egyik családja. Mintegy 50 élő és kihalt faj ismeretes. Ismertebb nemek: *Oculina*, *Amphihelia*, *Lophohelia*. Egyik faját *(Amphihelia oculata* M. Edw.) fehér korall (corallium album) néven régen gyógyításra használták; a Földközi-tengerben honos.

Oculomotorius *(nervus oculomotorius*, lat.) a. m. szemmozgató ideg, a III. agyvelőideg, l. *Agyvelőidegek*.

Oculus (lat.) a. m. szem. — *O. perditus* a. m. elveszett szem, amelyet megmenteni, látását visszaadni nem lehet. — *O. episcopi*, a. m. a püspök szeme, a kat. egyházban az esperest nevezik így.

Oculus mundi (világszemekő), l. *Hidrofán*.

Ocypus (állat), l. *Staphylinidae*.

Oczakow, orosz város, l. *Ocsakov*.

Oczfalva, kisk. Udvarhely vm. udvarhelyi j.-ban, (1910) 244 magyar lak.; u. p. Bikafalva, u. t. Bögöz.

Od. *Reichenbach* Karl (l. o.) 1844 táján mintegy 13,000 kisérlet megejtése alapján azt állította, hogy az összes természeti dolgok bizonyos sugárzást árasztanak, amely oly leheletszerűen finom, hogy csupán fokozott idegérzékenységgel biró egyének, az ú. n. *szenzitivek* képesek észrevenni, ezek is csak abszolut sötétségben. Ez a sugárzás Reichenbach szerint közeli rokonságot mutat a fény, a hő, a delejesség és az elektromosság erőivel, emellett azonban bizonyos anyagi tulajdonságokkal is bir. Az egész természet át van itatva ezzel a félig erőbeli, félig anyagi szubstanciával, amelyet Reichenbach, éltető hivatását jelzendő, az ősgermán eredetű Odin szó

alapján odnak nevezett el. Az ember is telítve van oddal, ami ebben az esetben nem más, mint maga az életerő, amely az ú. n. delejezés (mesmerizmus) művelete révén át is sugároztatható egy másik egyénre. Reichenbach csak élete végén jutott abba a helyzetbe, hogy a nehezen ellenőrizhető szenzitivek helyett fényérző lemezek segélyével tudományosan is regisztrálható bizonyítékokat igyekezzék nyujtani az odsugárzás valódiságára nézve. A tudomány kétségbe is vonja Reichenbach felfedezésének értékét, kimutatott megfigyeléseit csupán a szenzitivek szuggesztiv alapon álló érzékcsalódásainak tekintve. Újabban azonban, mióta a Blondelot-féle *N*-sugarak és a radioaktiv anyagok ismertekké váltak, a modern kutatók is mind többet foglalkoznak az oddal, és tagadhatatlan, hogy e téren, a fényérzékeny lemezek segítségével, nem egy meglepő eredményt értek is már el, amelyek Reichenbach teoriáit igazolni látszanak. V. ö. Die latenten (Reichenbach'schen) Emanationen der Chemikalien. Eine experimentelle Studie v. Prof. dr. Moritz Benedikt (Wien 1915). Reichenbachnak az od-ról írt műveit l. *Reichenbach* alatt. Magyar nyelven *Tordai* Vilmosnak Az odsugárzás és a szenzitivek c. füzete foglalkozik e kérdéssel.

Oda (török) a. m. szoba, átvitten pedig egy-egy lakosztály a kaszárnyákban. A janicsároknál igen divatozott ez az elnevezés, ahol O.-nak egy-egy csapat janicsárt neveztek, akik együtt voltak elszállásolva. Ezeknek főnöke az *O.-basi,* egy-egy ily csapatnak a parancsnoka. E szó nálunk is gyakran előfordul az egykorú irodalomban *O.-basa* alakkal.

Óda (gör. a. m. ének), fenséges dal; a lírai költészet ama formája, mely az extázisig feszült érzéseket fejezi ki, minő a lelkesedés, a rajongás, a kétségbeesés, az imádat stb. A szent ódának különösen himnus, illetőleg zsoltár, ének stb. szokott a neve lenni. Az ódát nemcsak az érzés heve, hanem hatása alatt a képzelet merész és nagyszerű lendülete is jellemzi; a fenség s merészség e vonása meglátszik az ódának mind szerkezetében, mely a hangulat föltétlen egysége mellett is erős szökelléseket bir el (saltus lyricus), mind a nagy képekkel rakott és fordulatos nyelvben, mind a nemes és méltóságos versformában. A világi óda tárgyai a haza, a vitézség, emberi és honfiúi erények, nagy tettek, kitünő férfiak; de ódává lehet bármely tárgyú lirai költemény, ha az érzés lendülete fenséges röptöt vesz. Igy vannak bölcselő, sőt szerelmi ódák is (Petőfinél). Az óda változatai a ditirambus, a rapszódia s a himnus (l. o.). Az óda a legrégibb kultúrnépek vallási énekeiben már, ami a tartalmat s különösen a fantázia őserejét illeti, teljes nagyszerűségében jelentkezik, így a védák himnusaiban, a hébereknél szt. Dávid zsoltáraiban. Formailag is a művészet legmagasabb fokára emelte a görög Pindaros (l. o.), kinek aztán igen sok utánzója volt. A római irodalomban Horatius zengette az óda formájában Róma nagyjait, a szerelmet s az életbölcseség elveit; mintáit a görög költészetből vette, maga pedig mintául szolgált a világirodalom költőinek, újabb időben is a renaissance óta, kivált a klasszicizmus korában a klasszikai óda művelőinek. A magyar irodalom legnagyobb ódaköltője a klasszikai nemben kétségkivül Berzsenyi, de előtte Virág és Csokonai, vele egy időben pedig Kölcsey is a fenségig emelkedtek s tudtak hatni a nemzetre. Alapjában ódai lendületű volt Vörösmarty költészete, ki azonban már (mint Kölcsey is) nem az antik ódának, hanem a modern ódának volt nagy művésze. Petőfinél gyakran ódává magasztosul a dal, mind a hazafi-, mind a szerelmi érzésben. Vannak kitünő ódái Aranynak, Tompának is; számos ódát írt (köztük alkalmiakat) Szász Károly. L. még *Lírai költészet.*

O-daiko, japáni hordószerű nagy dob. Gondosan lakkozott oldalfalaival kelet-ázsiai templomok dísztárgya.

Odalanow, lengyel neve *Adelnau* (l. o.) városnak.

Odaliszk (török), helyesebben *odalik,* az *oda* szóból képezve, mely szobát jelent. Az O. jelent szolgálót, aki az úrnő mellé van rendelve és minthogy magasabb fokban van, mint a közönséges rabszolga, jelentheti egyúttal az úr, a gazda kedveltjét, kiválasztottját is.

Odanőtt *(adnatus,* növ.), kivált levélképletről mondjuk, midőn a széle v. az alja pl. a szárhoz (Epilobium adnatum Gris.), v. a rózsa meg a lóhere melléklevele a levél nyeléhez nő (stipula adnata).

Odasimulás *(hozzásimulás, appressio,* növ.), bizonyos hosszában növekedő növényrésznek az a sajátsága, hogy szilárdabb testhez hosszabb ideig szorosan odasimul, pl. a csavargódzó szár vagy a kacskaringó a támasztékhoz vagy a hímtömlő a bibe felszinéhez.

Ódávidháza, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 452 rutén lak.; u. p. Oroszvég, u. t. Munkács.

Odda, táplálószer csecsemők számára; tojássárgájából, zsírtalanított tejből, kakaóvajból, lisztből és savóból készül.

Odd Fellows (ang., ejtsd: —fellóss, a. m. különös legények), teljes nevén: *Independent Order of Fellows* (röv. *I. O. O. F.),* a szabadkőmívesség mintájára a XVIII. sz. közepén alakult jótékony társaság. Tagjai kölcsönösen támogatják egymást és a közjót. Jelszavuk: Barátság, szeretet és igazság! A társaság jelenlegi szoros szervezetét *Thomas Wildey* állapította meg, ki 1817. költözködött Londonból Észak-Amerikába. Az itteni «független főpáholy» mintájára még hat ilyen alakult Ausztráliában, a Német birodalomban, Svájcban, Dániában, Svédországban és Hollandiában. Összes tagjainak száma jelenleg 1 millió körül van. V. ö. *Lotthammer,* Handbuch für O. (Leipzig 1906).

Odds (ang.), az a hányad, melyet bookmakernél a tétre (stakes) nyerni lehet. Például háromszoros O. (3 : 1) azt jelenti, hogy egy egység stakes ellen a bookmaker három egységet tesz. Nyerés esetén tehát háromszoros O.-nál a fogadó tétjével együtt *négyszeres* pénzt kap.

Ode, afrikai helység, l. *Jebu.*

Odeion (gör.) a. m. *odeum* (l. o.).

Odelsthing, a norvég országgyűlésnek (storthing) egyik része. A storthing tagjainak negyed-

részét külön osztállyá választja meg, ezek a *lagthing*-ot alkotják, a megmaradt rész az O.

Oden-erdő, l. *Odenwald.*

Odenkirchen, város a düsseldorfi porosz közigazgatási kerületben, a Niers mellett, (1910) 20,060 lak., pamut- és kammgarnfonással, selyem- és pamutszövéssel, vatta-, szivar-, malátagyárral, gőz- és vízimalmokkal; fakereskedéssel.

Odense, az ugyanily nevű járás és püspökség székhelye, valamint Fünen dán sziget fő- és kikötővárosa az O.-i csatorna és vasút mellett, (1910) 42,237 lak., szesz-, sör-, ecet-, bőr-, tészta-, gyertya-, varrógép-, festék-, szivar-, kocsigyártással, kémiai iparral, mészégetéssel, posztószövéssel, pamutfonással és keztyükészítéssel; élénk hajóforgalommal és kereskedéssel; több gazdag könyvtárral, érem- és régiséggyüjteménnyel, számos jótékonysági intézettel. A Szt. Knutról elnevezett gót templomban ennek a szentnek és több dán királynak síremléke látható; a XII. sz.-ból való Miasszonyunk-templomában van Berg lübecki festő szép oltárképe. A IV. Frigyes-féle kastély egy régi monostor helyén épült. Emlékszobrai közül legszebb a VII. Frigyesé és a schleswig-holsteini háborúban elesett katonáké.

Odensholm, orosz sziget a finn öböl bejárata előtt, Esztónia kormányzósághoz tartozik. Hossza 4 km., szélessége $1^1/_2$ km.

Odenwald *(Oden-erdő)*, 70 km. hosszú, 40—45 km. széles hegység Németország DNy.-i részében, a Schwarzwald folytatása a középrajnai árok és a sváb-bajor medence közt. Középmagasságú, legmagasabb pontja a Katzenbuckel (627 m.) D.-i részén, badeni területen. A Werschnitz és Gerspreuz völgyei Ny.-i és K.-i részre osztják. Leginkább ókori kőzetekből áll, nevezetesebb csúcsai még: a Melibocus szép kilátással s a Felsberg várromokkal; a K.-i rész egyhangúbb és erdősebb. V. ö. *Windhaus*, Führer durch den O. (Darmstadt 1903, 8. kiad.); *Lorentzen*, Der O. (Stuttgart 1904, 2. kiad.); *Chelius*, Geologischer Führer durch den O. (Stuttgart 1903).

Odéon (franc.) a. m. *odeum* (l. o.).

Odera *(Oder*, lat. *Viadua*, szláv. *Vjodr* és *Odra)*, Németország egyik főfolyója. Ered Morvaországban Liebau város közelében az O.-hegységben, a Lieselbergen. Odraunál hagyja el a hegységet, az Oppa torkolatánál ér Ausztria határára, amely 30 km. hosszuságban mellette halad, Oderbergen alul az Olsa torkolatánál lép porosz területre. Partjai alsó részén kívül is több helyen, különösen a Frankfurttól Wriezenig terjedő 64,000 ha.-nyi Oderbruchnál, egy egykori mocsárnál laposak. Alacsony partjait gyakran elárasztotta és ezért gátak közé szorították. Fiddichownál két fő ágra oszlik, a K.-i, a Nagy-Reglitz, Stettin közelében a Damm-tóba ömlik, a Ny.-i megtartja az O. nevet és két ág indul ki belőle, a Parnitz és Dunzig, amelyek szintén a Damm-tóba folynak, a főág pedig a Damm-tó É.-i végénél mellékágaival egyesül és Pappenwasser néven (8 km. hosszú folyás után) a Pommerániai-Haffba ömlik; ebből 3 ágban folyik a Keleti-tengerbe, ezek: a Dievenow, Swine (a hajózás fő útja) és a Peene. Mellékfolyói balról: az Oppa, Zinna, Hotzenplotz, a sziléziai és a glatzi Neisse, Ohlau, Lohe, Weistritz, Katzbach, Bober, lausitzi Neisse, Finow, Welse és Ucker; jobbról az Olsa, Ruda, Birawka, Klodnitz, Malapane, Stober, Weida, Bartsch, Obrzycko, Pleiske, Warthe a fő mellékvize, Mietzel, Ihna és Stepenitz. A Felső-Sziléziában levő Ratibortól kezdve hajózható, nagyobb hajók csak Boroszlótól kezdve járhatnak rajta, azonban mindinkább elsekélyesedik. A Havellel a *Finow-*, a Spreevel a *Frigyes Vilmos-* és az *O.-Spree-csatorna* (l. o.) kötik össze. Egész hossza 907 km., vízterülete 118,611 km², hajóforgalma igen élénk. V. ö. Der Oderstrom etc. (Berlin, 3 köt., 1896); *Fontane*, Das Oderland (8. kiad. Stuttg. 1905); *K. Brämer*, Die O. und ihr Gebiet (Zeitschr. des königl. preussischen statistischen Bureaus, Berlin 1899).

Odera-Spree-csatorna (v. *Fürstenbergi csatorna)*, 1887—91. épült 12·6 millió márka költséggel, hogy a felső Odera területét Berlinnel és tovább Hamburggal rövidebb s a forgalomra alkalmasabb víziúttal kösse össze, mint a Frigyes Vilmos-csatorna. Fürstenbergnél indul ki az Oderából, $11^1/_2$ km.-nyire a Frigyes Vilmos-csatornában, s 19 km.-nyire a Spreeben halad, amelyet a Dahme torkolatától 12 km.-nyire ér el. Fontos vízi út, egész hossza 100·6 km., fenékszélessége 14 m. volt, de 18 m.-re kiszélesítették.

Oderberg, 1. *(Bohumin, Bogumiń)*, város Freistadt osztrák-sziléziai kerületi kapitányságban, a porosz határ közelében, az Odera mellett, (1910) 5810 lengyel és német lak., kosárfonóiskolával. Igen fontos vasúti csomópont. 1745 jan. 25. az osztrákok és poroszok itt megütköztek és O. felől iparkodott 1866. Klapka légiójával az országba hatolni, de csakhamar vissza kellett térnie a porosz határra. — 2. *O. in der Mark*, város Potsdam porosz kerületben az Oderbruch É.-i szélén, (1910) 3707 lak.; keményítő-, szivar- és sörgyártással, számos fűrészmalommal, nagy fakereskedéssel.

Oderfurt (1903-ig *Přiwoz)*, város Mährisch-Ostrau morva kerületi kapitányságban, (1910) 16,462 lak.; kőszénbányászat, kőolajfinomítás, vegyészeti ipar, gépgyártás.

Oderint dum metuant (lat.) a. m. ám gyülöljenek, csak féljenek. Idézet Accius római költőnek Atreus c. tragédiájából; Suetonius szerint Caligula császár jelszava.

Oderzo, járási székhely Treviso olasz tartományban a Monticano és vasút mellett, (1911) 8726 lak., műszaki iskolával; régi városfalak, XVI. sz.-beli házak festett falakkal.

Odescalchi (ejtsd: odeszkálki), olasz eredetű, Magyarországra is átszármazott főrangú *család*, melyből *O. Benedek* XI. *Ince* néven (l. o.) a pápaságra emelkedett. Ennek unokaöcsését, *O. Liviust* I. Lipót birodalmi hercegi rangra emelte s neki 1698. a Szerémséget adta hercegi címmel. Livius halála után (1713) a hercegi címet a milanói *Erba-O.*-családra is kiterjesztették. A család feje jelenleg *O. Innocenzo*, szül. 1883. Rómában. Ebből a családból eredt *II. Livius* (1725—1800), ki 1751. magyar indigenátust kapott. Az O.-család nevesebb szerepű magyarországi tagjai:

1. *O. Arthur* herceg, a főrendiháznak élethossziglan megválasztott tagja, szül. Szolcsányban (Nyitra) 1836 jul. 21. Tanulmányait befe-

jezvén, hosszabb ideig tartózkodott Svájcban és Rómában. Hazatérve egy ideig mint honvédtiszt szolgált. 1881-ben a tapolczai, 1886. a vágvecsei kerület képviselőjévé választotta. A Magyar történelmi, az Országos régészeti s a Magyar heraldikai és genealógiai társulatnak igazgató-választmányi tagja. A magyar történetre vonatkozó művei *Szerémi* álnév alatt jelentek meg: *Emlékek Bars vármegye hajdanából* (Budapest 1892); *A Majthényiak és a felvidék (Ernyey* Józseffel együtt, I. köt. Budapest 1913). Több közleménye jelent meg a Századokban, Történelmi Tárban stb. Fia, *Jenő Zoárd* herceg, szül. 1876 október 10., a főrendiház tagja.

2. *O. Gyula* herceg, *O. 1.* testvérbátyja, szül. Pozsonyban 1828 nov. 26., megh. 1895 szept. 29. Részt vett a szabadságharcban, azután családjával együtt Svájcba ment, honnan csak 1850. tért vissza. 1860 óta több ízben volt képviselő, majd a főrendiház tagja. A felvidéki kulturális mozgalmakban tevékeny részt vett. Fia, *Géza* herceg, szül. Zerdahelyen 1858 febr. 9., a főrendiház tagja.

Odessos *(Odyssos)*, l. *Várna*.

Odessza, járási székhely és kikötőváros Herzon orosz kormányzóságban, az O.-i öböl és vasút mellett, (1912) 540,000 lak. Élénk iparűző város, nevezetesebb iparágai: a malomipar, a makaróni-, keményítő-, pezsgő-, bor-, sör-, ásványvíz-, gyufa-, gép-, tégla-, kötél-, dohány-, papir- és bőrgyártás, cukorfinomítás, vasöntés, kémiai ipar, jutaszövés és faggyukészítés, gépgyárai évente 140,000 ekét és 12,000 gépet készítenek. Iparánál még jelentékenyebb a kereskedelme; a kivitel fő cikkei: a liszt és gabona, továbbá épületfa, gyapju, olajos magvak, szesz, cukor, állatok és állati termékek; a bevitelé: tea, pamut, gyarmatáruk, szén, gépek, stb. Kikötője 140 ha.; egyes részei: a vesztegzárkikötő a külföldi hajók részére; az új kikötő a Platonov és új móló közt; a szénkikötő az új és a hadi móló közt; a Prakticseszkij kikötő, a korona-kikötő a hajógyárral és a petroleum-kikötő. Az egészet egy 1300 m. hosszú móló és külső hullámtörő védi. A kulturális intézetek és iskolák közül kiválóbbak: az ú. n. új orosz egyetem, amelyet 1864. a Richelieu-liceumból alakítottak, nagy könyvtárral, csillagvizsgálóval, muzeumokkal; a papnevelő, a 2 kereskedelmi, továbbá ipar-, rajz- és zeneiskola; 3 szinház; bakteriológiai és Pasteur-intézet stb. O. egészen európaias külsejű. A belváros a tengerparton terül el; körüle feküsznek a külvárosai: DNy-on a Moldavanka, Voronzovka és Melnici, Ny.-on Tiraszpolszkaja Szasztava, É.-on a Novoja Szlobodka és Peresszip. Fénypontja a városnak a Nikolaj-körút, Richelieu herceg bronz emlékszobrával (1856-ból). Ehhez csatlakoznak a város legszebb, legélénkebb utcái. A fő terek: a Szobornaja, Voronzov herceg emlékével; a Katalintér, amelyen I. Katalin cár hatalmas szobra áll és a szinház-tér. A város parkjai: a Deribasszov-kert, a Sándor-kert, a Palais Royal ültetvényei, az új boulevard stb. A városháza előtt áll Puskin mellszobra. Számos temploma közül a legkiválóbb a Szobornaja vagyis a székesegyház, 80 m. magas toronnyal. A profán épületek közül kiválnak a városi szinház (olasz renaissance-ízlésben) 1600 néző számára, a Voronzov-palota, az érseki palota, a városháza (duma), a nyilvános könyvtár, az egyetem stb. O. környékén a tengerparton van a Villa Langeron, Kis-, Középés Nagy-Fontan, mindannyi tengeri fürdővel, továbbá a sósvíz-tartalmú Kujalnik, Hadzsibej limanok, szintén látogatott fürdőkkel. O.-t Hadzsibej török vár helyén II. Katalin cárnő parancsára De Ribas admirális alapította 1794 szept. 2. 1817—59-ig szabad kikötő volt. 1854-ben az angol francia flotta sok kárt tett benne, 1877. a török hajók fogták ostromzár alá. 1876 óta erős védőművekkel látták el. Az 1914. kitört világháború folyamán török hadihajók ismételten nyugtalanították az O.-i kikötőt, nevezetesen 1914 okt. végén és 1915 nov. elején bombázásukkal és aknáikkal több orosz hajót megrongáltak és elsülyesztettek a kikötőben.

Odeum (gör. *Odeion)*, a régi görögöknél köralakú fedett épület zenei előadások tartására. A császári korban a rómaiak is építettek ilyeneket. Athénben Perikles alapított egy O.-ot Kr. e. 445. a panathenaea ünnep zenei versenyeire; később filozófiai vitákat és törvényszéki tárgyalásokat is tartottak benne. Szinházhoz hasonló berendezéssel épült ugyanitt Kr. u. 160. Herodes Atticus O.-a, melynek jelentékeny romjai ma is láthatók az Akropolis DNy.-i lábánál. Ma is O.-nak hívnak több épületet, melyben zenei, drámai és más mulattató előadásokat tartanak. Híres a párisi *Odéon*, egy 1782. alapított szinház a Szajna balpartján, melynek épp oly kiváltsága klasszikus drámák művelése, mint a Théâtre Français-nek.

Odeur (franc., ejtsd: odőr), a. m. illat.

Odhner, *Clas Theodor*, svéd történetíró, szül. 1836 jún. 17. Alingsåsban, megh. 1904 jún. 11. Stockholmban. 1865-ben a lundi egyetemen a történelem tanára lett. Élénk politikai tevékenységet fejtett ki, mint az ú. n. nagyskandináv irány híve. Főbb művei: Sveriges inre historia under drottning Kristinas Förmyndare (1865); Sveriges politiska historia under koning Gustafs III. regering (1885).

Odiel, 120 km. hosszú parti folyó Huelva spanyol tartományban. Ered a Sierra Aracenában, az Atlanti-oceánba ömlik, a Cadizi öbölben.

Odilia, szent, l. *Ottilia*.

Odilienberg v. *Ottilienberg*, 820 m. magas hegyorom a Vogézekben (molsheimi kerület Alsó-Elszász), csúcsán pogánykori erődítések romjaival, lejtőjén az *Ottilia*-kolostorral, melyet a hegy alján lévő *Niedermünster* nevű monostorral együtt 680 körül alapított I. Eticho alemann herceg leányának, Ottiliának tiszteletére, aki Elszásznak védőszentje. A kolostor, mely a XVI. század közepéig a humanizmus egyik fészke volt, 1853 óta újból helyre van állítva. V. ö. *Reinhard*, Le mont Sainte-Odile (Paris 1888).

Odilo, *szent*, clunyi apát, szül. Clermontban 962 táján, megh. Souvignyben 1048 dec. 31. 994-ben lett clunyi apát s mindent elkövetett, hogy rendjének szigorú szabályait Francia-, Olasz-, Spanyol- és más országokban általánossá téve, az egyházi rend fegyelmét növelje. Nagy tisztelői közé tartozott Szt. István magyar király is és levelezésbe

bocsátkozott vele. 1345. a szentek sorába iktatták. V. ö. Monum. Germ. Script. IV. 633—4.

Odilon, *Helene,* német szinésznő, szül. Drezdában 1865 júl. 31. Szini pályáját Meissenben kezdte, 1882—91 között Berlinben játszott, azután a bécsi Népszinház kedvelt tagja volt 1903-ig, a mikor visszavonult a szinpadtól. Eleinte naivaszerepeket, később társalgási és hősnői szerepeket játszott, játékát egyszerűség, természetesség és élénkség jellemezte. 1893. férjhez ment *Girardi* szinészhez (l. o.), de csakhamar elvált tőle. Ezután még kétszer lépett házasságra. Főbb szerepei: Madame Sans-Gêne, Zaza stb.

Odilon-Barrot, francia politikus, l. *Barrot.*

Odin, l. *Vodan.*

Odiosus (lat.) a. m. gyűlölt, kellemetlen, kiállhatatlan; *odiosa,* gyűlöletes dolgok.

Odi profanum vulgus et arceo (lat.) a. m. megvetem az avatatlan tömeget és eltiltom innen. E szavakkal kezdődik Horatius egyik híres ódája (Carm. III., 1.).

Odisszeia, l. *Homeros* és *Görög irodalom.*

Odisszeusz, l. *Odysseus.*

Odium (lat.) a. m. gyűlölet, ellenségesség.

Odo *(Odon),* 1. *párisi gróf,* l. *Eudo.*

2. *O., szent,* clunyi apát (924—942), szül. 878 79., megh. Toursban 942 nov. 18. Mint gyermek aquitaniai Vilmos gróf udvarában élt, azután szerzetes lett. 924. választották a hírneves Cluny-kolostor apátjának, hol sokat buzgólkodott az egyháziak és világiak erkölcseinek javításán. V. ö. *Du Bourg,* Saint Odon (Paris 1905).

Odoaker *(Odovakar),* germán zsoldosvezér, ki 476. Kr. u. véget vetett a nyugat-római birodalomnak. A *rugiak* törzséből származott s a császári testőrségbe jutva, csakhamar vezére lett a különféle germán törzsekből álló zsoldos csapatoknak. 475-ben Orestes vezért támogatta abban, hogy az 14 éves fiát, *Romulus Augustulust* a császári trónra ültesse. Mikor azonban zsoldosaival együtt nem részesült a megigért jutalomban, Orestest Páviában megölette, kis fiát pedig megfosztotta a császári tróntól (476). Ezután ő maga uralkodott Itália felett «királyi» címmel. A földbirtok $^1/_3$-át kiosztotta katonái közt, különben igazságosan bánt római alattvalóival. Uralmának *Theodorik,* a keleti gótok királya vetett véget, ki 489. Itáliába tört és O.-t három csatában legyőzte. Ezután egyezséget kötöttek, hogy közösen uralkodnak Itália felett, de Theodorik már három év mulva, 493. egy lakoma alatt orvul megölette. V. ö. *Hartmann,* Geschichte Italiens im Mittelalter (Gotha 1897, I. köt.)

Odobenidae *(Trichechidae,* állat), l. *Rozmárfélék.*

Odobenus *(Trichechus,* állat), l. *Rozmárfélék.*

Odobescu (ejtsd: —eszku), *Alexander,* román archeológus, történet- és novellaíró, szül. Bukarestben 1834 júl. 5., megh. u. o. 1895 nov. 20. Liceumi, majd egyetemi tanár lett. A román, de az általános régészet terén is kivált; ismereteit Istoria archeologiei (A régészet története) c. művében rakta le (Bukarest 1878). Novellái Pseudo chinegeticos címen jelentek meg s nem annyira a koncepció, mint a ragyogó nyelvezet által tűntek ki. Megjelent még Moţiĭ şi Curcaniĭ (A mócok és kurkánok) c. két felolvasása, melyben a Hora és Kloska által vezetett mócok 1784-ik évi lázadása és a romániai dorobancok 1878-ik évi harcai közt von párhuzamot.

Odobojok, Kamerun afrikai német gyarmat egyik, körülbelül 10,000 főnyi néger törzse Viktória kerület területén.

Odo de Diogilo *(Odon de Deuil),* francia krónikás, ki 1147. elkisérte VII. Lajos francia királyt a II. keresztes hadjáratra s erről tudósítást is írt: De Ludovici VII. profectione in Orientem címen. Megjelent *Migne,* Patrologia Latina c. gyüjteményében (185. köt.). A hazánkra vonatkozó részleteket kiadta *Marczali* Henrik (Tört. Tár 1878).

Odojev, kerületi székhely Tula orosz kormányzóságban, az Upa mellett, gabona-, len- és állatkereskedelemmel; kb. 7000 lak.

Odol, szájvíz, melynek fő alkotó részei: szalol, mely a nyál hatása alatt szalicilsavra és karbolra bomlik, borszesz, borsménta- vagy rózsaolaj.

Odola, II. Géza magyar király és Fruzsina kisebbik leánya, 1164-ben Szvatopluk herceg menyasszonya. Életének körülményei ösmeretlenek.

Odombovár, község, l. *Dombóvár.*

Odon *(Odo),* párisi gróf, l. *Eudo.*

Odonata (állat), l. *Szitakötők.*

O'Donnell *(O'Donel).* ősrégi ír család, melynek tagjai a XVIII. sz. végén kivándoroltak s részint osztrák, részint spanyol szolgálatba állottak. Nevezetesebb tagjai:

1. *O., Karl, Tyrconnel grófja,* osztrák hadvezér, szül. 1715., megh. 1771 márc. 20. Osztrák szolgálatba lépve, 1757. altábornagy lett s a prágai és kolini csatákban tűnt ki. A *hochkirchi* (1758) és *maxeni* (1759) győzelmekben is nagy része volt. A *torgaui* csatában (1760 nov. 3.) a megsebesült Dauntól ő vette át a fővezérletet. Az 1761-iki hadjáratban mint önálló vezér működött, de 1762 aug. 16. *Reichenbach* mellett vereséget szenvedett a poroszoktól. 1765-ben a lovasság főfelügyelőjévé, 1768. pedig Erdély katonai főparancsnokává nevezték ki, hol 1770-ig működött.

2. *O., Leopoldo, Lucena grófja, Tetuan hercege,* spanyol államférfiu és hadvezér, szül. Santa Cruzban (Teneriffa-sziget) 1809 jan. 12., megh. Biarritzban 1867 nov. 5. A karlisták elleni harcokban tüntette ki magát. A politikában *Espartero* (l. o.) ellenfelei közé tartozott, 1844—48-ig Kuba-sziget főkormányzója volt. A liberális unio élén megbuktatta *Narvaezt* (l. o.) s kibékült Esparteróval. Ennek lemondása után 1856. néhány hónapig ő állott a kormány élén. 1858-ban újból a kormány élére került s 1859—60. győzelmesen harcolt a marokkóiak ellen. *Tetuan* elfoglalása után e városról kapta hercegi címét. A mexikói vállalat eseményei 1864 végén visszalépésre kényszerítették.

3. *O., Maximilian Karl Lamoral, Tyrconnel grófja,* cs. és kir. vezérőrnagy, szül. Bécsben 1812 okt. 29., megh. Salzburgban 1895 júl. 13. Mint őrnagy harcolt 1848. Itáliában, 1849. pedig Magyarország ellen. Ezután Ferenc József csá-

szár szárnysegéde lett s ő mentette meg lélekjelenlétével annak életét, amikor 1853 febr. 18. *Libényi* orgyilkosmerényletet követett el ellene. Ezért jutalmul osztrák grófi rangot kapott, a hadsereg pedig díszpajzsot ajándékozott neki. 1859. vonult nyugalomba vezérőrnagyi ranggal.

O'Donovan Rossa, *Jeremiah,* ír agitátor, szül. Ross-Carberyben (Cork county) 1831 szept. 4., megh. New Yorkban 1915 július havában. Szülőfalujában kiskereskedő volt s 1856. belépett a *féniek* titkos szövetségébe. 1859-ben letartóztatták, mialatt vagyonilag tönkrement. Kiszabadulása után elkeseredett agitációt fejtett ki az angol uralom ellen. 1863 óta az *Irish People* lapot szerkesztette. 1865-ben újból letartóztatták s életfogytiglani fogházra itélték. 1870-ben kiszabadult és Északamerikába költözött. Itt a legszélsőbb féniekhez csatlakozott és lapjaiban merényletekre biztatta hiveit. 1887-ben megbizhatatlan jelleme miatt kizárták a féni-szövetségből. 1898. New York város szolgálatában kapott alkalmazást.

Odontalgia, *odontagra* (gör.) a. m. fogfájás.

Odontin, tiszta szappan, iszapolt kréta, borsménta- és egyéb illanó olajokból készült, rendszerint rózsaszínre festett fogtisztítószer.

Odontites *Pers., fogfű,* a Scrophulariaceae (Tátogatók) család génusza. 20 faja közt vannak egyéves füvek, mások félcserjék, mind félig élősködő. Levelük keskeny. Viráguk csöves, a csésze 4 fogú, a párta hosszú, 2 ajkú, sárga v. vörös; porzószál 4, a portokok keresztben állnak a szálra. Tokjuk fala a két válaszfal között reped fel. A virágzat féloldali fürt, murvái hol rövidebbek, hol hosszabbak a pártánál. Nálunk: *O. rubra* Gilib., *O. lutea* Borb. és mások.

Odontitisz (gör.) a. m. foggyuladás.

Odontoceti (állat), l. *Cetek.*

Odontoglossum *H. B. K.* (növ.), az Orchidaceae (Kosbor-félék) család génusza; 100 faja Amerikában van elterjedve és pedig Boliviától Mexikóig a hegyvidékeken. Pompás, nagy virágukkal tünnek ki, melyek tekintélyes fürtben vagy bugában állanak; csésze- és sziromlevelei szétterülnek, színük fehér, vöröses, világos ibolyaszínű, másoknak sárga alapszíne sötét foltokkal tarkázott. Üvegházban gyakori a boliviai *O. crispum* Lindl., *O. Pescatorei* Lindl., *O. hastilabium* Lindl. Colombiából, *O. citrosmum* Lindl., *O. Rossii* Lindl., *O. Cervantesii* Llav. Mexikóból, *O. grande* Lindl. Guatemalából stb.

Odontognathae (állat), l. *Fogasmadarak.*

Odontográfia (gör.), a fogakról szóló tanítás, a fogak leírása.

Odontolitiázis (gör.), fogkövesség, l. *Fogkő.*

Odontolitok (gör.) a. m. megkövesült fogak, l. *Csonttürkisz.*

Odontológia (gör.). a. m. fogászat, foggyógyászat.

Odontoma (gör.), a fogból kiinduló csontdaganat, mely hibás fejlődésű fogcsírból képződik.

Odontophorinae (állat), l. *Tyúkok.*

Odontornithes (paleont.), l. *Fogas madarak.*

Odontospermum *Neck. (Asteriscus Mnch.,* növ.), a Compositae (Fészkesek) család génusza; 12 faja főkép mediterrán-vidéki fű vagy cserje. Széles, lapos, magános fészküket lomblevélszerű fészekpikkelyek veszik körül, sugárvirágai termősek, 1—2 sorban állnak, a belsők 2 ivaruak. Ez utóbbiakból fejlődő kaszat csaknem hengeres, az előbbieké 3 élű. Az *O. pygmaeum* O. Hoffm. az algériai Szaharától Beludzsisztánig van elterjedve. Nevezetes sajátsága, hogy száraz időben fészekpikkelyei a fészek fölött összezáródnak, nedvesség hatására pedig rövid idő alatt kinyílnak és kiengedik a terméseket, melyek száraz időben nem csiráznának. *Michon* szerint ez az igazi *jerikói rózsa* (l. o.).

Odontotechnika (gör.), l. *Fogtechnika.*

Odontoterápia (gör.) a. m. a fogak gyógyítása, fogászat.

Odoorn, város Drenthe németalföldi tartományban, Emmentől ÉNy.-ra, (1910) 10,212 lak., élénk szövő-fonó-, agyagiparral, vasárúk készítésével és ecetgyárakkal.

Odor, üllőbetét, a formába kovácsolás anyamintája, l. *Kalapács.*

Odor, községek, l. *Alsóodor, Felsőodor.*

Odor (lat.) a. m. szag.

Odoratus (lat.) a. m. illatos, illatosított.

Odorin, község, l. *Szepesedelény.*

Odovakar, l. *Odoaker.*

Odra, adók. és pk. Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1910) 667 horvát lak., vasúti megállóhely, postahivatal, u. t. Nagygoricza (Velika Gorica).

Odranski Obrež, adók. Zágráb vmegye nagygoriczai j.-ban, (1910) 1073 horvát lak., u. p. Odra, u. t. Nagygoricza (Velika Gorica).

Odrau *(Odry),* város Troppau osztrák-sziléziai kerületi kapitányságban, az Odera mellett, (1910) 4313 lak., pamut-, gyapju-, selyem- és gummiárúkészítéssel.

Odrin, *Drinápoly* (l. o.) bolgár neve.

Odriszák *(Odrysák),* trák néptörzs az Artiskos folyó (ma Tekkedere) két partja mentén; kitünő lovas nép volt, mely a perzsa háborúk után erős birodalmat szervezett Teres király uralma alatt, mely Abderától a Duna torkolatáig terjedt. Utolsó királyuk, Kotys halála után (Kr. e. 358) a pártvillongás II. Fülöp makedon király fenhatósága alá juttatta országukat; ilyen függő viszonyban voltak az O. a római uralom alatt is (Kr. e. 133 óta), mely felhasználta őket arra, hogy a szomszéd népeket féken tartsák. Csak Vespasianus császár tette őket Róma alattvalóivá.

Odry, város, l. *Odrau.*

Odry *(pacséri),* 1. *Árpád,* szinész, *O. 2.* fia, szül. 1878. Rövid ideig vidéken játszott, majd 1904. a budapesti Vígszinház, 1905. a Nemzeti Szinház szerződtette, melynek egyik elsőrendű tagja, mint hősszerelmes, bonvivant és jellemszinész. Főbb szerepei: Romeo, Tarján főhadnagy, Mortemer (Agglegények), Artanezzo (A botrány) stb.

2. *O. Lehel,* operaénekes, szül. Nemes-Militicsen (Bács vm.) 1837 nov. 30. A budapesti Nemzeti Szinház 1862. szerződtette mint baritonistát, 1865. a kolozsvári Nemzeti Szinház tagja lett, majd 1869. visszatért a budapesti Nemzeti Szinházhoz, melynek 1876. operai rendezője is lett. A kir. Operaház megnyiltával annak volt elsőrendű tagja. 1895-ben nyugalomba vonult. Kitünő hangját tiszta szövegkiejtés, magyaros előadás-

mód s nem mindennapi szinjátszó képesség emelték. Főbb szerepei: Bolygó hollandi, Hamlet, Brankovics György, Lothario stb. Irodalmilag is működött, írt egy kötet visszaemlékezést: *Az életből és a szinpadról* (Budapest 1875), néhány népszínművet, melyek közül a *Piros Panna* a budapesti Népszinházban (1874), a *Nemesek kapitánya, Falu nyelve* vidéken került szinre, s több zenei szakkcikket.

Odumfa (növ.), l. *Chlorophora*.

Odvas (azelőtt: *Odvos)*, kisk. Arad vm. máriaradnai j.-ban, (1910) 1158 oláh és magyar lak., vasútállomás: Milova-Odvas, u. p. és u. t. Konop.

Odvasodás, *redvesedés* vagy *revesedés*, l. *Farevesedés*.

Odvas part, a partnak olyan része, amelyet a víz barlangszerűen alámosott.

Odvorci, adók. Pozsega vm. brodi j.-ban, (1910) 1834 horvát lak., u. p. és u. t. Sibinj.

Odvos, község, l. *Odvas*.

Odynerus, *Kürtős darazsak* (állat), a fali darazsak *(Eumenidae)* egyik neme. Agyagos partokba vájt fészkeikben apró megbénított rovarokkal nevelt álcáik védelmére a bejáró folytatásakép nyálas agyagból kiálló vízszintes csövet építenek s innen a nevök.

Odyniec, *Antoni Edward*, lengyel költő, szül. Litvániában 1804., megh. Varsóban 1885 jan. 15. Ügyes fordító volt, de eredeti költeményei kevésbbé sikerültek. Eredeti művei 2 köt. jelentek meg (Varsó 1875).

Odysseia, l. *Homeros* és *Görög irodalom*.

Odysseus (gör. a. m. haragos, lat. *Ulixes*, tévesen *Ulysses* is), Ithaka (l. o.) sziget királya, az ó-görög hősmonda egyik nevezetes alakja, a férfias okosság, sőt furfangosság megtestesülése, Homeros Odysseiájának hőse. Atyja Homerosnál Laërtes, későbbi mende-monda szerint a ravasz Sisyphos. Már kora ifjuságában kitünteti magát hőstetteivel, versenyfutásban elnyeri feleségül Penelopét (l. o.), kitől Telemachos fia születik. Részt vesz a trójai háborúban, ott szóval és tettel kitűnik s nagy része van Trója megdöntésében. Trója alól való 10 évig tartó kalandos bolyongása az Odysseia tárgya (l. *Homeros)*. A Homeros utáni monda és költészet tovább alakította O. történetét. Eugammon Telegoniája szerint Telegonos, Kirkétől született fia, ölte meg őt ismeretlenül. A tragikus költőknél O. mindinkább elveszti vonzó vonásait és az intrikus ravaszság képviselője lesz. — A képzőművészet ábrázolásai közt kedves az a vatikáni szobor, mely azt ábrázolja, amint O. bort nyujt a Kiklopsznak. Veneziában is van egy O.-t ábrázoló szép szobor. A kérőkkel való harcát ábrázolja a gjölbasii héróon reliefje Bécsben. A modern művészetben híresek Preller freskói az Odysseiához a weimari muzeumban. Az Esquilinusról származó ókori képek a vatikáni könyvtárban láthatók.

Odysseus, új-görög szabadsághős, szül. Prevezában (Epirusz) 1785, megh. Athénben 1825 jún. 16. Kezdetben *Ali* janinai pasa szolgálatában állott, de 1821. csatlakozott a görög felkeléshez. 1822-ben a görög nemzetgyűlés Kelet-Hellasz fővezérévé nevezte ki. Sikeresen védte a törökök ellen a thermopiléi szorost és az Akropoliszt. 1823-ban egy veresége miatt letették, mire a törökökhöz pártolt. De ezeket csakhamar otthagyta és visszatért a görög sereghez. Egyik volt alvezére azonban, *Gura*, mint foglyot Athénbe küldte, hol valószinüleg meggyilkolták.

Odzra, dél-arab törzs, l. *Aszra*.

Odzsi, afrikai nyelv, l. *Ocsi*.

Odzsibvé *(ocsibvé, ojibway, chippeway, csippevé)*, a sziu-indiánusok egyik törzse a Felső-tó vidékén, Minnesota és Wisconsin államokban, Dakotában és nyugati Kanadában. Halászatból, vadászatból élnek. Pogány vallásukhoz és samán papjaikhoz nagyon ragaszkodnak. Nyelvtanukat megírta Baraga (Montreal 1882).

O. é. a. m. osztrák érték(-ben, -ű).

Oechelhäuser, l. *Öchelhäuser*.

Oechsle-féle mustmérő, a must sűrűségének és relativ cukortartalmának megállapítására főként Németországban használt sűrűségmérő, mely tulajdonképen a must fajsúlyát mutatja, csakhogy a skálán az egész szám és az első tizedes, ha az 0, el van hagyva. Ha tehát e mustmérő skálája 95-ig sülyed, ez azt jelenti, hogy a must fajsúlya 1·095, vagy 105 fok annyit jelent, hogy a must fajsúlya 1·105. Ha az Oechsle-féle fokokat 5-tel elosztjuk, akkor a Babo-féle mustfokokhoz igen közelálló számot kapunk.

Oechsli, *Wilhelm*, svájci történetíró, szül. Zürichben 1851 okt. 6. A svájci történet tanára 1887. a zürichi műegyetemen, 1894 óta pedig az egyetemen. Nevezetesebb művei: Bilder aus der Weltgeschichte (Winterthur, 1904—05, 3 részben, 4. kiad.); Schweizergeschichte für Mittelschulen (Zürich 1912, 4. kiad.); Quellenbuch zur Schweizergeschichte (u. o. 1901, 2. kiad.); Die Anfänge der schweizerischen Eidgenossenschaft (u. o. 1891); Die Schweiz in den Jahren 1798 und 1799 (u. o. 1899); Geschichte der Schweiz im XIX. Jahrhundert (Leipzig 1903—13, I—II. köt.).

Oecolampadius *(Ökolampadius)*, *Johannes*. Tulajdonképeni neve *Hussgen* (Haussgen a. m. házacska) volt, míg az általa később fölvett *Hausschein* (svájci dialektusban: Husschyn a. m. házi világosság) csak visszafordítása a görögös O.-nak; Zwingli munkatársa a svájci reformációban, szül. Svábföldön, Weinsbergben 1482., megh. Baselben 1531 nov. 23. Jogi tanulmányait abbahagyván, Heidelbergben teológiát tanult. Pap lett Weinsbergben, de állásáról lemondott, hogy Reuchlintól Stuttgartban a görög s egy másik tudóstól a zsidó nyelvet tanulhassa. Baselbe neveztetvén ki papnak, megismerkedett Erasmusszal, aki segítségül is vette őt az újszövetség általa rendezett kiadásában. 1516-ban Augsburgba ment s belépett egy kolostorba, de Luther iratainak hatása alatt elhagyta a kolostort s 1522. visszatérvén Baselbe, mint lelkész és teológiai tanár reformátori minőségben lépett föl. Az úrvacsora felőli tanban mindinkább Zwingli nézetéhez közeledett s végre 1525. egy értekezésben irodalmilag is síkra szállott mellette; 1529. Lutherrel vitázott a marburgi értekezleten. Főbb művei: De Ritu Paschali és Epistola Canonicorum ndoctorum ad Eccium. V. ö. *Hess*, Lebensgeschichte Dr. Joh. Oecol. (Zürich 1793);

Herzog, Das Leben Joh. Oecol. und die Reformation der Kirche zu Basel (2 köt., Basel 1843).

Oeconomia, l. *Ökonómia.*

Oeconomia politica v. *publica*, l. *Közgazdaságtan.*

Óécska (azelőtt: *Románécska)*, kisk. Torontál vm. nagybecskereki j.-ban, (1910) 3047 oláh, szerb és német lak., vasútállomás: Écska-Zsigmondfalva, u. p. és u. t. Écska. A szabadságharc egy ütközetének szinhelye volt 1848 júl. 15. A versecziharc után a szerb táborok Rajasics patriarcha izgatására újabb támadásra készültek. Sztratimirovics 8000 emberrel és 22 ágyúval kiindult a polaszi táborból és Becskerek ellen vonult, melyet jobbára csak nemzetőrség védett. Ennek előőrsei Ó. mellett a Béga vizének hidjánál voltak felállítva. Az ellenség közeledtének hírére a fontos hadi állás védelmére odasietett Kiss Ernő öt század gyalogsággal, 2 század lovassággal és négy ágyúval. Különösen a magyar tüzérségnek volt köszönhető az annyira túlnyomó ellenség visszaverése és Becskerek megmentése.

Oecumenicum concilium (lat.) a. m. közzsinat, l. *Zsinat.*

Oedema (gör.-lat.), l. *Ödéma.*

Oedemia fusca (állat), l. *Fekete ruca.*

Oederan, város Zwickau szász kerületi kapitányságban, (1910) 5985 lak., gép-, vasbútor-, sörgyártással, szőnyeg-, juta-, flanellszövéssel, kalapkészítéssel és drótgyárral.

Oedicnemus *Temm.* (állat), l. *Lilefélék.*

Oedipoda (állat), l. *Sáskák.*

Oedipus, l. *Oidipus.*

Oedogonium *Link.*, *gőcsfonál* (növ.), a zöld moszatok egyik gyakori és érdekes génusza, melynek fajait a *békanyál*-nak nevezett moszatgyepekben, moszathínárokban is gyakran találjuk. Az O. génusznak eddig mintegy 210 faját ismerik. Az édes és félig sós vizekben élnek. Testük el nem ágazó zöld sejtfonál. Szaporodik ivartalanul: rajzósporával; továbbá ivarosan is: spermatozoidákkal és petesejttel. (Képe a *Moszatok* II. tábláján).

Ó-egyiptomi nyelv, a hagyomány szerint Thot nemzeti isten találmánya, a nyelvalkat és szókincs tekintetében megegyezik a sémi nyelvekkel. Különösen az egyiptomi nyelv legrégibb ránk maradt formáiban, a piramis-korszak nyelvében tünik föl legjobban ez a rokonság. Az egyiptomiak és Észak-Afrika őslakói tehát a sémitákkal valaha régen teljes nyelvegységet alkottak. De egyes nyelvjárásbeli sajátságok is kimutathatók. A kopt nyelv is, mely az egyiptominak legifjabb hajtása, több nyelvjárásra oszlott. Nem kevesebb mint 5 tájszólást ismerünk irodalmilag az egyiptomi nyelv e legifjabb kifejlődéséből, melynek 2 legfőbb képviselője a *szahidikus* (felső-egyiptomi) és a *boheiri* (alsó-egyiptomi).

Oehlenschläger, l. *Öhlenschläger.*

Oeil-de-bœuf (franc., ejtsd: öj-dö-böf), szó szerint a. m. az ökörnek a szeme. 1. Az építészetben a XVII. sz. architekturájában divatba jött kerek v. elliptikus ablakok neve, melyek különösen a rendes ablakok fölött a magas termek felső részét világítják meg. A legszebb O.-ablakokkal ellátott termeket Versaillesben és II. Lajos tündérpalotájában, Herren-Chiemsee-ben mutatják. — 2. Ásványtani értelemben: szinjátszó labrador-földpát (l. *Földpát).*

Oeil-de-perdrix (franc., ejtsd: öj-dö-perdrí), francia fehér bor, melynek tipusa a *mersaulti*, Beaun mellett Côte-d'Or-ban.

Oekologia (Haeckel), a szervezetek létfeltételeivel, illetőleg a szervezeteknek a környezethez való viszonyával foglalkozó tudomány. L. *Biológia.*

Oelwein, város Iowa északamerikai állam Fayette countyjában, (1910) 6028 lak., terménykereskedelem, vasúti műhelyek.

Oenanthe *L. (borgyökér, haramag*, növ.), az Umbelliferae (Ernyősök) család génusza; 35 faja közül számos mocsári növény és csöves szárú; elszórtan fordulnak elő a föld kerekségén. Gyökerük nyalábos, rostos, gumós v. orsóalakú, levelük egyszer v. többször szárnyas, ernyőcskéjük sok-, fehérvirágú, számos gallérkalevéllel. A csésze 5 fogú s rajta marad a hengeres, felül csúcsos termésen, melyet a két maradó bibeszál is koronáz. Az *O. fistulosa* L. (bördős borgyökér, nadálygumó, vízi mogyoró) évelő, 3—9 dm. magas, szára, levélnyele csöves (bördős), alsó csomóiból gyökeret bocsát. A szárlevelek sallangjai keskenyek, csövesek. Vízparton, árokban, mocsaras réten nő. Narkotikus, mérges; ezelőtt vizelethajtó orvosságnak rendelték. Az *O. phellandrium* Lmk. (Phellandrium aquaticum L., O. aquatica Lam., mételykóró, bösövény, vízi kapor v. kömény, vízi petrezselyem), magas, az előbbivel szemben nagyon ágas; gyökere orsóalakú, fonalas rostos, levele 2—3-szor szárnyas, virága többnyire 2 ivarú, a szélsők nem sugárzók. Mocsaras helyen nő. Mérges. Termése erős szagú, rossz ízű, csípős (fructus phellandrii). Tartalma illanó és zsiros olaj, az emésztőszerveket, valamint a nyálkahártyát hamarosan izgatja. Legmérgesebb az *O. crocata* L. Közép-Európa D.-i részén. Gyökerében sárga teje van, a bőrön égető, nagyon viszkető kiütést okoz s minthogy más gyökérrel összetéveszthető, már halált is okozott.

Oenanthol, l. *Önantol.*

Oenanthsav, l. *Önantsav.*

Oenanthylsav, l. *Önantsav.*

Oeneus, etól király, l. *Oineus.*

Oeni pons *(Oenipontum)*, Innsbruck latin neve.

Oenobarometer, l. *Oenometer.*

Oenocarpus *Mart.* (növ.), a pálmák génusza; 8 faja Colombiában, az Orinoko és az Amazon folyó vidékén honos, közép- v. igen magas törzsű, szárnyas levelű pálma. Viráguk 1 ivarú, a porzós virág csészéje 3 hasábú, torzsavirágzatuk seprőszerüen ágazik el. Bogyójuk kívül fás, belül pedig fás rostos szövedéke van, mely a magot körülveszi s vele a csúcsán összefügg. Több faj bogyójából kedvelt, kellemes iható olajat *(bacaba)* nyernek. Ilyen pl. az *O. bacaba* Mart. Ezt házájában ház mellé ültetik. Levelükkel házat fednek.

Oenologia (a görög οἶνος = bor szótól), a. m. borászat (l. o.). *Oenologus* a. m. borász, a borászattal tudományos alapon foglalkozó egyén.

Oenometer (gör.), *bormérő:* areométer, amelynek segítségével a bor sűrűségét megmérhetjük s ebből a bor minőségére következtethe-

tünk. A bor részint a víznél sűrűbb, részint annál ritkább anyagokból állván, az egyszerű sűrűségmérés a bor minőségére megbízható adatot nem szolgáltathat. Van többféle O., pl. az Oechsle-féle, Reitlechner-féle, nálunk a Wagner-féle, ezt ma már azonban csak elmaradottabb vidéken használják. Hasonló készülék a Hudart-féle *oenobarometer* is, de ma már ezt sem használják.

Oenothera *Spach.*, *ligetszépe* (növ.), az Oenotheraceae család génusza; 100 faja Amerikában honos fű. Leveleik tőrózsát alkotnak, a száron levők váltakozók. Viráguk rendesen jókora nagy, magánosan áll levélhónaljban. A szirmok rendesen sárgák, porzó 8, bibe 4, a termés hosszukás, sokmagú tok; a magvak 2 sorban. Több faj kerti növény, így az *O. biennis* L. (közönséges ligetszépe) Virginiából. 1614-ben került Európába; sok helyen, így nálunk is elvadult, vasút mentén, legelőn, nedves helyeken, folyóparton, nedves homokon található. Kétéves. Virága este nyílik, kénszín-sárga. Gyökere, a *rapontikagyökér*, húsos, répaalakú; salátának eszik, ezért termesztik is. Vékonyra metélve főtt sonkához hasonlít. Más kerti virág *O. sinuata* L., *O. odorata* Jacq., *O. longiflora* Jacq., szintén este nyilók.

Oenotheraceae *(Onagraceae,* növ.), *Ligetszépe-félék,* a szabadszirmú kétszikűek családja a Myrtiflorae sorozatban. 470 faja közül a legtöbb Amerika É.-i mérsékelt övén van elterjedve, de vannak Braziliában *(Jussieua),* a délamerikai Andokban *(Fuchsia)* és más földrészeken is; mások *(Epilobium)* az egész földön elterjedtek. Európában alig van 30 faj. Viráguk rendesen 2 ivarú és sugaras, van csészéje és pártája, mindkettő rendesen 2—4 tagú, a párta néha hiányzik. Porzó 4—8, de lehet több is, kevesebb is; az előbbi részekkel együtt hosszú vacokcsőről ered, mely a félig vagy egészen alsó állású magházzal összenőtt; a magház 2, 4—1 üregű, a bibeszál hosszú. A termés lehet felnyiló tok, makkszerű zárttermés v. bogyó. Mag számos. Egyéves és évelő fűvek, kórók, cserjék, fák, vízi növények. A fentieken kívül említhető: *Oenothera, Trapa* (sulyom).

Oenotria, l. *Italia.*

Oenotrusok *(oenotri),* déli Itália ősrégi lakosai, kiket a letelepülő görögök leigáztak; később a szamnitokba olvadtak be.

Oenus (lat.), az *Inn* folyó latin neve.

Oerlikon *(Örlikon),* falu Zürich svájci kantonban, (1910) 5807 lak., világhírű gépgyártással, főleg kisvasúti felszerelések készítésével.

Oerst., természetrajzi nevek után *Örsted* A. S. nevének rövidítése (l. o.).

Oersted, 1. *Hans Christian,* dán fizikus, szül. Rudkjöbingben 1777 aug. 14., megh. Kopenhágában 1851 márc. 9. Tanár volt a kopenhágai egyetemen; később a műegyetem igazgatója lett. Nevét az elektromágnesség felfedezésével tette ismertté. 1820-ban kimutatta, hogy elektromos áramot vezető drót a közelében levő mágnestűt kitéríti helyzetéből. E dolgokkal aztán Ampère foglalkozott behatóan. Önálló munkái: Experimenta circa efficaciam conflictus electrici in acum magneticam; Der Geist in der Natur (ezt több nyelvre lefordították). Sok értekezést írt különböző szaklapokba. O. a folyadékok összenyomhatóságát is vizsgálta; erre vonatkozólag műszert is készített (az ú. n. piezométert).

2. *O., Anders Sandöe*, l. *Örsted.*

Oertel, *Max Joseph,* német orvos, szül. Dillingenben 1835 márc. 20., megh. Münchenben 1897 júl. 17. 1867-ben a gégészet tanára lett Münchenben. Fő érdeme a difteritisz lényegének földerítése, melyet Die epidemische Diphtherie c. monográfiájában ismertetett (2. kiad. Leipzig 1876); még nagyobb feltünést keltett: Allgemeine Therapie der Kreislaufsstörungen c. műve (4. kiad. Leipzig 1891). Gyógymódjának praktikus keresztülvitelére klimatikus gyógyhelyeken az ú. n. Oertel-féle kúrát (l. o.) vezették be. Egyéb művei: Über Terrainkurorte zur Behandlung von Kranken mit Kreislaufsstörungen (Leipzig 1904); Die Pathogenese der epidemischen Diphtherie (16 színes melléklettel, u. o. 1887); Das Laryngostroboskop und seine Verwendung in der Physik, Physiologie und Medizin (1895).

Oertel-féle kúra. *Oertel* (l. o.) müncheni orvos 1865-ben ajánlott kúrája szívbajosok kezelésére. Lényege bizonyos diéta, mely a folyadékfogyasztás erős megszorításával jár, izzasztások, tornázás, különösen lélegzési gyakorlatok és az ú. n. *terrain-kúra,* melyben a beteg különböző lejtősségű utakon megszabott idő alatt megszabott utat tesz meg, miáltal lemért és adagolt testi munkát végez. A kúrának értékes elemei ma is használatban vannak.

Oertzen, l. *Örtzen.*

Oesophagismus (gör.), a nyelőcső (bárzsing) görcse, mely a nyelést képtelenné teszi; idegbajoknál fordul elő.

Oesophagoskopia (gör.), a nyelőcső vizsgálata fémcsövekkel, melyek a nyelőcsőbe bevezettetvén, villamos lámpákkal világítjuk meg és így a nyelőcső átvizsgálását és különböző betegségek kezelését (főként idegen testek eltávolítását) lehetővé teszik. Az eljárás megteremtője *Mikulicz.*

Oesophagostoma (állat), a Fonálférgek osztályába, a Strongylus-félék családjába tartozó féregnem. Kifejlődött állapotban majmok, foghíjasok, tapirok és sertések vastagbelében él. Fiataljai a bél falában egyesével, cisztákban élnek és vérrel táplálkoznak. Emberben több ízben észlelték. Ismertebb fajok: *O. brumpti* Railliet et Henry (a nőstény hossza 8·5—10·5 mm.), *O. stephanostomum* Stossich (a nőstény 16—20 mm., a hím 17—22 mm. hosszú), *O. apiostomum* Willach (a nőstény 10, a hím 8 mm. hosszú).

Oesophagotomia (gör.), a nyelőcső (bárzsing) megnyitása), bemetszése, vagy a nyakon, kívülről (O. externa), magasan lévő elzáródásoknál a táplálkozás lehetővé tétele miatt; vagy szűkületeknél, belülről, amikor a heges részt bevágva, lehetővé teszik annak kitágítását (O. interna).

Oesophagus (gör.), l. *Bárzsing.*

Oestéren, *Friedrich Werner van,* német költő, szül. Berlinben 1874 szept. 18. Bécsben, Prágában, Innsbruckban és Münchenben tanult. Első műve modern eposza, Merlin (Berlin 1900, 2. kiad. 1906); főművei: Die Wallfahrt (Dresden 1903) és

Maria mit Musik (Berlin 1910) c. elbeszélései, továbbá a jezsuiták ellen irányuló regénye: Christus nicht Jesus (u. o. 1906, 5. kiad. 1907).

Oesterlein, *Nikolaus,* osztrák zenetörténetíró és bibliografus, szül. Bécsben 1841 ápr. 4., megh. Nussdorfban 1898 okt. 8. Nagy pénzáldozatok árán és önzetlen odaadással ő hozta létre a bécsi Wagner-muzeumot. Munkái: Bayreuth (1877); Rheingold u. Walküre in Wien (1878); Katalog einer Wagner-Bibliothek (3 köt., 1882—91); Das Wagner-Museum (1884); Über die Schicksale des Wiener Wagner-Museums (1892).

Oestrelata (állat), l. *Hojszafélék.*

Oestridae (állat), l. *Bagócsok* és *Bögölyök.*

Oestrus (állat), l. *Bögölyök.*

Oetinger, l. *Ötinger.*

Oettingen, l. *Öttingen.*

Oettinger, l. *Öttinger.*

Oeversee, l. *Översee.*

Oeynhausen, fürdőhely, l. *Öynhausen.*

O. Fabr., természetrajzi nevek mellett *Fabricius* Otho nevének egyik rövidítése, l. *Fab.*

Ófalu, kisk. Baranya vm. pécsváradi j.-ban, (1910) 800 német és magyar lak.; u. p. Hidas, u. t. Morágy. — L. még az *összetételek* alatt *(Czirókaófalu* stb.).

Ofanto (lat. *Aufidus),* 100 km. hosszú folyó Közép-Olaszországban. Ered a torellai erdőben, az Adriai-tengerbe ömlik. Partjain vívták a cannaei csatát és a XI. sz.-ban a normannok mellette vertek meg egy bizánciumi hadat.

Ófazekasvarsánd, község, most *Óvarsánd* (l. o.).

Ófehértó, nagyk. Szabolcs vm. nyirbaktai j.-ban, (1910) 2021 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Ófelfalu (azelőtt: *Felfalu),* kisk. Bars vm. oszlányi j.-ban, (1910) 641 tót lak.; u. p. és u. t. Oszlány.

Ó-felnémet *(Althochdeutsch),* l. *Német nyelv.*

Ofen v. *Oven,* a mai Budapest IV. kerületének, Pestnek s a vele átellenben fekvő II. kerületnek régi német neve, mely 1873-ig Budára nézve törvényesen is használatban volt. Volt, aki a kelta nyelvből származtatta, mivel nagyon hasonlít az istennőkre alkalmazott *aufan* melléknévre. A XII. sz.-ban bevándorolt németek *Pest*nek szláv, a magyaroknál mész- v. téglakemence jelentésben használt nevét fordították le. V. ö. *Salamon,* Budapest története (II. 130—3.). L. *Budapest.*

Ofenheimi vörös, l. *Lakk.*

Off (ang., ejtsd: aff, a. m. el, távol). Versenysportban az a felkiáltás, mellyel az indító (starter) a verseny résztvevőit útnak bocsátja. A starter, amikor indítani akar, azt kiáltja: «*go!*» Ha az indítás nem sikerül, azt mondja: «*no!*» Ha sikerül, azt mondja: «*off!*» Ha egyszer O.-ot mondott, az indítás föltétlenül érvényes és a verseny megkezdődött.

Offenbach *am Main,* az ugyanily nevű járás székhelye Starkenburg hesseni tartományban, (1910) 75,583 lak., virágzó gyáriparral. Szebb épületei az Isenburg-féle kastély olasz renaissance-ízlésben és az Isenburg-Birstein hercegek palotája. 1815-ig hercegség volt; azóta Hessenhez tartozik.

Offenbach, *Jacques,* francia zeneszerző, szül. 1819 jun. 21. Kölnben, megh. 1880 okt. 5. Párisban. Az édesapja, Juda Eberscht zsidó kántor volt. O. mint magángordonkás lépett az Opéra Comique zenekarába, 1849. a Théâtre Français karnagya lett, 1855. megalapította Bouffes Parisiens c. szinházát, amelyben operettjeit hozta színre. O. új genret teremtett, a zenei paródiának nem volt és ma sincs geniálisabb mívelője nálánál. Zeneszerzői hírnevét a Le chanson de Fortunio-val (Fortunio dala) alapította meg, amely betétül készült Musset Chandelierjébe. Száznál több operettet írt. A legnevezetesebbek: Orphée aux enfers (Orfeus a pokolban, 1858); La belle Helène (Szép Heléna, 1864); Barbe Bleue (A kékszakállú herceg, 1866); La vie parisienne (Párisi élet, 1866); La Grandduchesse de Gérolstein (A gerolsteini nagyhercegnő, 1867); Madame Favart (1879). Főműve: Les contes d'Hoffmann (Hoffmann meséi) posthumus munka, Delibes (l. o.) fejezte be, 1881. mutatták be. Operát is írt Myriame et Daphné c., amelynek 1907. volt az első előadása Monte Carlóban. Amerikai útjának emlékeit Notes d'un musicien en voyages c. könyvében jegyezte fel (1877). Életrajzát megírták: E. de *Mirecourt,* O. (1867); *Martinet,* J. O. (1887).

Offenbánya (most *Aranyosbánya),* kisk. Torda-Aranyos vm. toroczkói j.-ban, az Aranyos mellett, (1910) 956 oláh és magyar lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás. Hajdan népesebb bányaváros volt, melyet németek alapítottak; 1391. Umberg néven fordul elő, de már 1526. O. néven küldi képviselőit az abrudbányai bányatársaságba. A Mátyás alatt épült nagy templom romjai még állanak. Azelőtt állami kohók voltak itt, de mióta azok felhagyattak, az előbb jelentékenyebb arany-, ezüst- és ólombányászat hanyatlik. Ma is van itt kisebb aranybánya. O. egyik nevezetes lelőhelye a tellurérceknek (sylvanit).

Offenburg, az ugyanily nevű kerület és járás székhelye Baden nagyhercegségben, a Kinzig-völgy bejáratánál, (1910) 16,848 lak., pamutfonással és fehérítőkkel, kelmefestőkkel, üvegfestéssel, sör-, cementgyártással; jelentékeny szőllőtermeléssel és borkereskedéssel; régi erődítményeinek romjaival. O. a XVI. sz. elején osztrák birtokká lett. 1701-ben a baden-badeni őrgrófok kapták meg; ezeknek kihalta után ismét visszaszállott a Habsburgokra és 1802. végleg Badenhez került. 1707 szept. 24. a Mercy vezérlete alatt álló császáriak itt legyőzték Vivans francia hadait.

Offenziva (a francia *offensif* szótól), a támadó előrenyomulás az ellenséggel szemben. Ellentéte a *defenziva,* melynél védőállásban várjuk az ellenséget. Megkülönböztetjük a *hadászati* (stratégiai) és a *harcászati* (taktikai) O.-t. Előbbi az egész hadjárat támadólagos végrehajtását jelenti. Előnyei, hogy a háborút az ellenség országába viszi, a hadsereget nagyrészben az ellenség országából tartja el s hogy az erélyes támadó fellépéssel a csapatok bátorságát és önbizalmát emeli. A támadó tetszése szerint választhatja meg a mozdulatok kezdetét, irányát és a csapatok elosztását, módjában van tehát az ellenséget meglepni s a döntő helyen túlerővel fellépni. A *har-*

cászati O., röviden a *támadás* alatt az ütközet szinterén való támadólagos fellépést értjük. A támadás bátorítólag hat a katonákra, lehetővé teszi a meglepő fellépést s a csapatoknak a döntő helyen való egyesítését. Csak a támadással lehet döntő eredményt elérni.

Offert (franc. *offre)* a. m. ajánlat, ajánlkozás.

Offertorium (lat.), a. m. fölajánlás, a szentmise egyik fő része. L. *Mise*.

Office (franc., ejtsd: ofisz, ang. ejtsd: affisz) a. m. hivatal, szolgálat; továbbá iroda, üzlethelyiség.

Officialis (lat.), a rómaiaknál a magasabb hivatalnoknak segédje; az egyházjogban a püspök által kirendelt hivatalnokok, kik a középkorban részint mint *officiales principales*, részint mint *officiales speciales* a püspöknek fentartott joghatóságot (jurisdictiót) gyakorolták. Általában hivatalnok. — *Officiáliák*, a közhivatalnok által hivatalánál fogva végzendő dolgok.

Officialitás elve, nyomozási elv, a peres eljárásnak az az alapelve, amely a felek rendelkezésének az elvét háttérbe szorítja és a bíró hivatalból való közreműködését emeli érvényre. Ez az elv van a mi polgári eljárásunkban is a személyállapotokat tárgyazó perekben, minők a házassági per, gondnoksági eljárás stb. Megnyilvánul itt az O. abban, hogy a biró semmiségi perben hivatalból veszi figyelembe a döntő tényeket és bizonyítékokat, nem nyernek alkalmazást azok a jogszabályok, amelyek a nyilatkozat elmulasztásának, az elismerésnek, a joglemondásnak v. a beismerésnek a következményeit megállapítják, eskü alatti kihallgatás csak más bizonyíték kiegészítéséül rendelhető el, egyességi eskünek, egyességnek nincs helye stb. Megtámadó-, bontó- és válóperben ez az elv csak a házasság felbontása érdekében jut érvényre.

Officiel (franc., ejtsd: ofisziel) a. m. hivatalos, valamely hatóságtól közvetlenül származó (parancs, rendelet, intézkedés); ellentéte az *officieux* (officiózus), ami a hatóság közvetett intézkedését jelenti.

Officier (franc., ejtsd: ofiszié) a. m. hivatalnok, tiszt, főként katonatiszt.

Officina (lat., a. m. műhely), a gyógyszertárnak az a része, melyben a közönség számára a gyógyszereket kiszolgáltatják s az egyszerűbbeket meg is készítik.

Officinalis (lat.), a. m. orvosszerekhez tartozó.

Officiorum ac munerum (lat.), l. *Index librorum prohibitorum*.

Officiózus, l. *Officiel*.

Officium (lat.), kötelesség, hivatal, szolgálat. *O. sanctum* a. m. inkvizició (l. o.). *O. curatum*, lelkészséggel egybekötött egyházi hivatal, ellentéte az *O. non curatum*.

Officium divinum (lat. a. m. isteni szolgálat) v. röviden *officium*, legrégibb és használatos neve a papi zsolozsmának (l. *Breviarium* és *Horae canonicae)*.

Officium ecclesiasticum (lat.), l. *Egyházi hivatal és javadalom*.

Officium nobile (lat.), l. *Nobile officium*.

Offset-féle nyomás, így nevezik azt az Amerikában feltalált nyomtatási eljárást, mely egy külön a célnak megfelelően szerkesztett három nyomóhengerű ú. n. *Offset-gépen* történik. Abban különbözik a kő- és könyvnyomtatástól, hogy a nyomás nem közvetlenül a papirosra történik a formáról, hanem a rugalmas gummi- v. kaucsukfelhuzatra és ez viszi aztán a formáról vett lenyomatot a papirosra, tisztán és a legnagyobb pontossággal. A nyomandó formáról átnyomatot késztenek és pedig olyant, mely, ha betűkből áll, rendesen olvasható, tehát nem tükörképszerűt, ezt helyezik a nyomóhengerre, a másik nyomóhengeren van a gummi, melyre rányomódik a hengerre átvitt forma lenyomata és ez adja tovább a papirosra, melyet egy harmadik henger visz oda. A nyomáshoz ú. n. Offset-festéket használnak és egyszeri befestékezéssel három tiszta lenyomatot lehet a gummiról venni.

Offszenicza, község, most *Karátsonyifalva* (l. o.).

Ofiázis *(ophiasis)*, régi görög kifejezés, melylyel a hajhullásnak oly alakjait jelölték, ahol a kopasz területek szeszélyes, kígyózó vagy köralakban folynak össze. Ma beleolvad az *alopecia areata* nevű kórképbe.

Ofibariton *(ophibaryton)*, fagótalakban gyártott szerpent (l. o.). Feltalálója Regibo olasz zenész (1789). A XIX. sz. elején Forvielle párisi hangszergyáros újításaival került ismét forgalomba.

Ofikalcit *(ophikalcit*, ásv.), l. *Szerpentin*.

Ofikleid (franc.: *ophikléide*, a görög ὄφις [a. m. kígyó] és κλεῖς [a. m. billentyű] szavak összetétele), a tölcséres fúvókával biró billentyűs hangszerek családjába tartozó, ma mindjobban mellőzött hangszer (l. az *ábrát)*; Halary találta fel 1817. Párisban. Három változata közül a XIX. sz. közepén főleg a basszus-ofikleidot kedvelték a francia és német komponisták. A szimfónikus zenekarból a basszus-túba szorította ki, minthogy ennek hangszine jóval lágyabb, hangsora pedig egyenletesebb, mint az O.-é. Olasz és belga katonai zenekarokban azonban a basszus-O. még ma is a fúvókar harmóniáinak alapja. Mint orgona-regiszter l. *Orgona*.

Ofikleid.

Ofiolatria *(ophiolatria*, gör.), l. *Kígyóimádás*.

Ofiolit *(ophiolith*, ásv.) a. m. gabbro (l. o.).

Ofir *(Ophir)*, az ó-testamentomban említett vidék, melybe Salamon király egy hajóexpediciót menesztett; a hajók három évig jártak oda és dúsan megrakodva tértek vissza. Hoztak ritka állatokat (majmok, pávák), drágaköveket és nemes érceket, aranyat és szantalfát. Újabb magyarázatok mindannyiszor akadnak, valahányszor valamely új aranyterület merül fel. Leginkább Afrikában (Szofala, keleti Dél-Afrika) keresik, majd Indiában az Indus mellett lakó abbiráknál, vagy az Oman nevü arábiai gyarmat tájékán. Elfogulatlan magyarázat csakis déli Arábiában keresheti, hol Salamon küldöttei is kedvökre bányászhattak. Monográfiát Soetbeer írt róla (Berlin 1880).

Ofit *(ophit)*, a diabázok családjába tartozó kőzetek, amelyek a másodkorban törtek ki. Lényeges elegyrészeik: földpát és augit, az előbbi gyakran szkapolittá, az utóbbi pedig amfibollá (uralittá) alakult át. A Pyreneusokban vannak elterjedve. A pyrenei félszigeten O. alatt még más bázikus eruptiv kőzeteket (porfiriteket és melafirokat) is foglalnak egybe.

Ofiták *(ophiták)*, gyüjtőneve számos gnosztikus iskolának és felekezetnek, amilyenek a *kainiták* (Kain és Judás tisztelői), *naasszenusok, sethianusok* és a *peratok*. Mindegyikük gazdag kinyilatkoztatási irodalommal birt, pl. Fülöp evangéliuma, Mária nagy és kis kérdései stb. A gyakorlati életben részint féktelen érzékiségnek, részint túlzásba menő aszkézisnek hódoltak.

Ofitos szövet, az ofitokat és diabázokat jellemző kőzetszövet. A kőzet megmerevedése alkalmával az augitok később kristályosodnak ki, mint a divergáló sugarasan elrendezett földpátok, ennek folytán az augitok maguk közé zárják a földpáttáblákat.

Ofka, I. Béla király leánya, l. *Eufémia.*

O. F. M. vagy *O. F. Müll.*, állatok tudományos neve után *Müller* Otto Frederik (l. *Müller*, 37.) nevének rövidítése.

Ofnet, híres barlang Bajorországban, Nördlingen közelében, a diluviális ősember kultúrájának fontos nyomaival. 1875—76-ban *Fraas* Otto, 1907—908. *Schmidt* R. R. végzett itt ásatást. A barlang különböző rétegeiből igen sok tipikus kőeszköz és csonthegy, továbbá nagymennyiségű hiéna, vadló, mammut, barlangi medve és bölénycsont került elő. Az ú. n. *azylien* kultúrrétegben a barlang nyilása táján két kerek gödör, koponyafészek volt, a nagyobbik 27, a kisebbik 6 emberi koponyával. Ez egyik legszebb példája az ú. n. részleges temetkezésnek, amidőn csak a koponyát temették el, a test többi részét pedig elégették. A koponyák, melyek legnagyobbrészt nőké és gyermekekéi, *Schliz* vizsgálatai szerint részint rövidfejüek (Grenelle-tipusuak), részint hosszúfejüek (a brünni koponyákhoz hasonlók). V. ö. *R. R. Schmidt:* Die diluviale Vorzeit Deutschlands (Stuttgart 1912); *A. Schliz:* Die vorgeschichtliche Schädeltypen der deutschen Länder (1908).

Ofotenfjord, tengeröböl Norvégia ÉNy.-i részén. Jelentősége főleg abban áll, hogy a svédországi luleåvidéki vasércbányák termelését ebben az öbölben fekvő narviki kikötőn keresztül továbbítják s a svédországi Luleå városából kiágazó s az egész Skandináv félszigetet keresztben átszelő vasúti vonal itt végződik.

Ó-frank, a németeknél általában a. m. ódon, régies; különösen a szokásokra, épületekre, berendezésekre, ruházatokra, bútorokra stb. alkalmazva a. m. divatból kiment. A szó már a XIII. sz. óta használatos és a franciában a *gaulois* v. *gothique* felel meg az értelmének.

Oftalmalgia *(ophthalmalgia*, gör.), l. *Szemfájás.*

Oftalmia *(ophthalmia*, gör.), l. *Szemgyuladás.*

Oftalmiatria *(ophthalmiatria*, gör.), l. *Szemorvoslástan.*

Oftalmit *(ophtalmit)*, az olyan kő (többnyire achát, kalcedon), mely némiképen a szemgolyóhoz hasonlít.

Oftalmoblennorrhoea *(ophthalmoblennorrhoea*, gör.), genyes kötőhártyagyuladás.

Oftalmológia *(ophthalmologia*, gör.), l. *Szemorvoslástan.*

Oftalmomalacia *(opthalmomalacia*, gör.), ritkán előforduló szembetegség, amely abban áll, hogy a szem megpuhul és megkisebbedik. A baj múló, gyógyulással végződik, néha sérüléstől, máskor ismeretlen okból ered.

Oftalmométer *(ophthalmometer*, gör.), olyan optikai készülék, mellyel a szaruhártya és szemlencse felszinének görbületét s a szem némely más optikai adatait lehet meghatározni. A legtökéletesebb O.-t Helmholtz szerkesztette.

Oftalmoplegia *(ophthalmoplegia*, gör.), a szemizmok bénulása. *O. interna* a szemgolyó belsejében levő izmok, a pupillaszűkítő és sugárizomnak bénulása; ilyenkor a pupilla tág és az alkalmazkodásiképesség hiányzik. Az *O. externa* a szemgolyót mozgató izmok bénulása. Ez a beteg szem hibás állásában (kancsalság), hiányos mozgóképességében nyilvánul, kettős látást és szédülést okoz. A szemizombénulásokat a szemgödörben, vagy a koponya alapján keletkező különféle beteges elváltozások (daganat, gyuladás, vérzés, csonttörés stb.), továbbá bujakór, difteritisz, különböző mérgezések és a központi idegrendszer egyes megbetegedései okozzák. A gyógyítással az ok megszüntetésére kell törekedni.

Oftalmoreakció *(ophthalmoreactio)* az olyan vizsgálat, ahol az anyagot a szem kötőhártyájára juttatják; a reakció sikerülése, pozitiv-volta esetén a kötőhártya gyuladásba jön. Ilyen pl. a tuberkulinreakció (l. o.).

Oftalmoszkóp *(ophthalmoskop*, gör.), l. *Szemtükör.*

Oftalmoterápia *(ophthalmotherapia*, gör.) a. m. szembetegségek gyógyítása.

Oftalmotonométer *(ophthalmotonometer*, gör.), a szem belsejében fennálló feszülés fokának mérésére való eszközök. Legtökéletesebb a Javal-Schiötz-féle O.

Oftalmotrop *(ophthalmotrop*, gör.), olyan készülék, mely a szemteke mozgásait szemlélteti.

Ofterdingen, német dalnok, l. *Heinrich von Ofterdingen.*

Ófutak *(Ofuttak)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. ujvidéki j.-ban, (1910) 5976 német, magyar és tót lak., vasúti és gőzhajóállomással, posta- és távíróhivatallal és telefonállomással. Lakói vászonszövéssel, földmíveléssel és szarvasmarhatenyésztéssel foglalkoznak. Ó. már 1250. említtetik mint nevezetes dunai révhely, utóbb a Futakiak, majd a Garaiak birták. A XV. sz.-ban sok futaki nemes látogatott külföldi egyetemet. 1456-ban V. László itt országgyűlést tartott. 1462-ben a Rozgonyi-testvérek itt fényes győzelmet nyertek Ali bégen. A Garaiak kihalása után Korvin János birta. A mohácsi vész után szerbek lakták, 1737. bolgárok, 1763. németek költöztek be. 1777-ben az uradalom gr. Hadik András birtokába került, ki itt szép kastélyt épített és parkot alapított, mely a XIX. sz. elején a Brunszvik, majd örökö-

södés címén a gr. Chotek-családra szállt, mely ma is birja. 1848 szept. 6. véres csata volt itt, melyben Chorin győzött.

Óg, bibliai egyéniség, Basan királya, aki szembeszállott az átvonulni akaró Izrael népével és Mózessel, de vereséget szenvedett. Óg királyból, kit a hagyomány óriás testalkatúnak nevez, a rabbinizmus egészen legendaszerű egyéniséget alakított. Bazaltból készült szarkofágját Rabbat-Ammónnál mutogatták.

Ogaden, K.-afrikai vidék a szomáliak földjének Ny-i részében. 800—900 m. magas, csaknem egészen sík felföld. A szomáliak különböző törzsei, főképen havaijéh-k barangolnak rajta; csakis a Vebi közelében vannak állandó lakások. A benszülöttek ellenséges magatartása és harcias volta miatt csak kevés európai juthatott belsejébe. James F. L. angol utazó volt az első, akinek sikerült 1885. a Vebi mellett fekvő Barritól Berberáig rajta áthatolni. V. ö. *James*, The unknown Horn of Africa (London 1888).

Ogam-írás, l. *Ogham-írás*.

Ogar, adók. és pk. Szerém vm. rumai j.-ban, (1910) 1218 szerb. lak.; u. p. és u. t. Grabovci.

Ogatáj, l. *Oktáj*.

O. G. B. *(Officielles Gestütsbuch)*, az osztrák és magyar *méneskönyv* (l. o.) német elnevezésének rövidítése.

Ogden, Utah északamerikai állam Weber countyjának fővárosa az O. mellett, 15 km.-re a Sós-tóba való torkolatától, vasutak mellett, (1910) 25,580 lak., gabona-, gyümölcs- és sókereskedelemmel, gép- és cukorgyártással.

Ogdensburg, kikötőváros és kat. püspökség székhelye New York északamerikai állam St. Lawrence countyjában, az Oswegatchie és Szt. Lőrinc-folyó összefolyásánál, a kanadai határon, (1910) 15,933 lak., gabonakereskedelemmel.

Ógelle, kisk. Pozsony vmegye dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 232 magyar lak., u. p. Egyházgelle, u. t. Sárosfa.

Oger v. *Ogier*, Nagy Károly tizenkét paladinjának egyike, a róla szóló mondákban és hőskölteményekben a *dán O.* Az ő nevéből származtatják némelyek a francia népmesék emberevő óriásának *ogre* (nőn. *ogresse)* nevét, mig mások ezt az *orcus* szóval, vagy az *ugor* népnévvel hozzák kapcsolatba.

Ogeri, olasz vígjátékíró, l. *Viassolo*.

Ógerlistye (azelőtt: *Rudaria)*, kisk. Krassó-Szörény vm. bozovicsi j.-ban, (1910) 2570 oláh lak., arany-, ezüst-, vas-, mangánérc- és kőszénbányászattal; u. p. Bánya, u. t. Nérahalmos.

Oggersheim, város a pfalzi bajor közigazgatási kerületben, (1910) 7748 lak., jelentős gyáriparral. Eredeti neve Agridesheim v. Egridesheim.

Oggiono (ejtsd: oddzsóno), *Marco da*, olasz festő, szül. 1470 körül a Milano melletti Oggionóban, megh. 1540 körül. Leonardo da Vinci tanítványa volt, akit a fényhomály (chiaroscuro) hatásos alkalmazásában, a színezés mélységében, valamint egyes arctipusokban követett, a mester megmintázásbeli finomsága és kifejezésbeli mélysége nélkül. Leonardótól megkülönböztető sajátos formai jegyei a duzzadt szemek és kiálló arccsontok. Főként Milanóban dolgozott, falképeket is festett s legkiválóbb műveit a milanói Brera-képtár őrzi. Neve sokak előtt Leonardo Utolsó Vacsorája után készített másolatai révén lett ismertté.

Ogham-írás, sajátságos titkos írás, mely Irország régi lakóinál és más kelta törzsű népeknél volt használatban. A betük függőleges és ferde vonalkákból állanak, amelyek a vízszintes vonal felett, illetve alatt vannak kombinálva, pl.

b ┬ ; *h* ┴

m ⟋ ; *o* ╫ ; tehát pl. *bo* = ┬╫

Oghuz nemzetségéből Péter fia László 1274-ben zalavármegyei birtokos volt. Az O. ősi turk személynév. *O. khán*, Kara fia, Mogul unokája a turkok mondai hősei közé tartozik.

Ogier, l. *Oger*.

Ogilvie (ejtsd: óglve), *William*, angol közgazdasági író, szül. 1736., megh. 1819. Glasgowban és Edinburghban tanult; 1762—1817-ig bölcsészettanár volt az aberdeeni King's College-en. Egyes eszméi alapján több nevezetes gazdaságtudományi alapelv (kommunizmus, agrárreform, Malthus-féle népesedési elmélet stb.) első hirdetőjének tekintik. Névtelenül megjelent főmunkája: An Essay on the Right of Property in Land with respect to its foundation in the Law of Nature stb. (London 1782). Újabban életrajzi adatokkal kiadta D. C. *Macdonald*, Birthrigt in Land címen (u. o. 1891).

Ogilvy, *Gavin*, álnév, l. *Barrie*.

Oginszkij-csatorna, 55 km. hosszú csatorna Oroszországban; a Sarát (a Nyémen mellékvizét) a Jazoldával (amely a Pripet útján a Dnyeprbe visz) köti össze, Oginszkij Kazimir herceg, a litvánok nagyhetmanja kezdte építeni 1770, de csak 1804. nyílt meg. Csak 1 m. mély járatú hajók közlekedhetnek rajta, leginkább só- és faszállításra használják. A csatorna vidékén 1915 szeptember havában heves harcok folytak a német és orosz seregek között.

Ogival (franc., ejtsd: ozsivál), a gótikának kevésb é használatos francia elnevezése. — *Ogive* a. m. csúcsív.

Oglegmut, eszkimó-törzs, l. *Aglegmut*.

Oglio (ejtsd: ollyo, *Olius, Ollius)*, a Pónak 280 km. hosszú baloldali mellékfolyója Észak-Olaszországban. A Gavio-hegyen a Nero-tóból s az Ernallo-tóból fakadó forrásokból ered; keresztülfolyik a festői Val Camonicán és az Iseo-tavon. Vizét öntözésre használják föl, hajóznak rajta. Vízterülete 6201 km².

Oglu (török), személynevekben fordul elő, mint pl. *Zerin-O.* Zrinyi-fia, *Iszkender-O.* Sándor-fia, tehát a szó maga fiút, ivadékot jelent. Ugyanaz, ami a perzsa *záde* és az arab *bin* vagy *ibn*. Török családok elnevezésénél már kevésbbé divatos, de gyakori az örmény és görög családneveknél.

Ogmánd (az ujgurban a. m. értelem, tudás), Farkas apja volt, kit Töhötöm — a Névtelen jegyző szerint — előre küldött, hogy «loppal járva, kémlelje ki neki az erdőelvi föld mivoltát s milyenek annak lakói». 1171-ből is ösmeretes Ajkay O. neve.

Ogmore and Garw (ejtsd: oggmór end gárn), város Glamorganshire (walesi) countyban, (1911) 26,747 lak. Kőszénbányászat.

Ogmorhinus (állat), antarktikus barátfókanem. Legismertebb faj a tengeri leopárd *(O. leptonyx* Blainv.).

Ognon (ejtsd: onyoñ) v. *Oignon*, a Saône baloldali, 192 km. hosszú mellékfolyója. A Vogesban ered, Château-Lambert közelében, Perrignynél torkollik. Vízterülete 2250 km². Részben földalatti futása van.

Ognyanovics *Illés*, szerb író, szül. Ujvidéken 1845 ápr. 30., megh. u. o. 1900 aug. 28. Orvosi tanulmányokat végzett Pesten és Bécsben, hol 1872. orvossá avatták. 1874—92-ig szerkesztetette a Javor-t, a szerbek legjelentékenyebb szépirodalmi folyóiratát. Irt költeményeket, novellákat, humoreszkeket és szatirákat. Számos dolgozatát magyar, német, szlovén és cseh nyelvre fordították. Önálló kötetei: Abukazem; Šala i satira (Tréfák és szatirák, 5 köt.); Víg elbeszélések (1889).

Ogor. Bizánci írók szerint az altáji turkok elől Magyarország területére menekült avarok nem voltak igazi avarok. Tulajdonképeni nevük O. volt, melyet némelyek a szibíriai ugorok nevével vesznek egynek, mások szerint a török oguz név csuvasos (hunn-bolgáros) változata.

Ogove (franc. *Ogôoué, Okanda, Ogo-vaj)*, 850 km. hosszú folyó Nyugat-Afrika középső részében. Ered 3° d. sz. és a 14° 30′ k. h. (Greenwichtől) alatt, felső folyásán sok vízesése van; 4800 km² területű deltával torkollik az Atlanti-oceánba. Középső részén sűrű erdőkön, alsó részében szavannákon folyik keresztül, hajózhatóságát sellői s vízesései megakadályozzák, kisebb gőzösök 350 km.-nyire Ndzsoléig mehetnek föl rajta. A folyóba bejárni csak a Nazareth-öbölben lehet, ahol zátonyai dacára is helyenként 6—9 m. mély. Torkolatvidékét 1873. a franciák elfoglalták, 1874. Marche és de Compiègne, 1876. De Brazza kutatta át a folyását.

Ogradiska *(Stara Gradiska)*, adók. és határszéli erősség Horvát-Szlavonországban, Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, a Száva partján, (1910) 2014 horvát lak.; posta- és táviróhivatallal, gőzhajózással. O. az alsó-, felső- és újvárosból, valamint Uskoke adóközségből (363 lak.) áll. Magában a várban 68 lélek él. Az erősség 1762. épült és Bosznagradiskával v. Berbirrel szemben fekszik. A Száva és az erősség közt van Gajbijé mohammedán próféta sírja (a XVII. sz. második feléből), melyhez Boszniából számos mozlim zarándokol. O. 1525. Vadum Gradysche néven említtetik; 1537—1688-ig a törökök kezén volt s ez idő alatt a horvátok két izben (1553. Erdődy alatt és 1600. Lapsanović alatt) elhamvasztották, de a törökök mindig újra felépítették.

Ogre, *ogresse* (franc.), l. *Oger.*

Ogulin, adók. a horvát-szlavonországi Modrus-Fiume vm. O.-i j.-ban, a regényes Klek (1182 m.) tövében fekszik. O. a vmegye törvényhatóságának, az O.-i járás szolgabirói hivatalának, pénzügyigazgatóságnak, államépítészeti hivatalnak, kir. törvényszéknek és járásbiróságnak, közjegyzői kamarának és kir. közjegyzőnek, csendőrszakasz- és szárnyparancsnokságnak székhelye; van nőipariskolája, adóhivatala, pénzügyőrbiztosi állomása, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala és telefonállomása. Régi Frangepán-féle vára ma törvényszéki börtönül szolgál. O. élénk és fejlődő község, melynek (1910) 5362, majdnem kivétel nélkül horvát lakosa van. Házainak száma 901, határa 5382 ha. Vidéke igen érdekes; a Dobra folyócska itt egy 38 m. mély barlangba szakad, melyből csak 4 km.-rel alább kerül ismét napfényre. Régi vára már 1493. épült; Frangepán István 1563. nem lévén képes a török ellen megvédeni, a királynak adta át a várat, melynek később Frangepán Farkas, Auersperg Herbert gróf és Zrinyi Péter voltak kapitányai. O. azelőtt az *O.-i ezrednek* székhelye volt; ezen ezred területe 2532 km², lakóinak száma (1869) 86,515 volt. Ebből és a szluini ezredből alakult később az *O.-szluini kerület*, 3784 km² területtel és (1880) 151,278 lakóval. A végleges megyerendezés folytán a terület az újonnan alakított Modrus-Fiume vármegyébe kebeleztetett.

Ogulinski Hreljin, adók. Modrus-Fiume vm. ogulini j.-ban, (1910) 460 horvát lak.; u. p. és u. t. Ogulin.

Ogulinski Sveti Petar, adók. Modrus-Fiume vm. ogulini j.-ban, (1910) 858 horvát lak.; u. p. és u. t. Ogulin.

Ogun, kb. 300 km. hosszú folyó Nigériában (Nyugat-Afrika), a Benin-öbölbe ömlik. Nagyvíz idején Abeokuta fölött 3 km.-ig hajózható.

Ogurcsinszkij *(Aidak)*, Krasznovodszk transzkaspiai orosz járáshoz tartozó hosszukás sziget a Kaspi-tenger D.-i részén. Területe 84 km². Az alacsony, homokos és édes vízben szűkölködő szigeten mintegy 30 sátorban a turkomán törzshöz tartozó ogurdzsálok laknak, akik halászatból élnek.

Oguzok, l. *Gaga-uzok.*

Ógyalla, csinos nagyk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1910) 2585 magyar lak., a járási szolgabirói hivatal széke, járásbirósággal, vasúti állomással, posta- és táviróhivatallal és telefonállomással, takarékpénztárral. Itt van jelenleg hazánk legnagyobb s legjobban felszerelt, egyetlen állami csillagvizsgáló intézete, mely Konkoly-Thege Miklós adományából került (1898) az állam tulajdonába, továbbá a meteorológiai és földmágnességi orsz. intézet obszervatóriuma. O. már 1357. említtetik *Gylla* néven; a Konkoly-család 1697 óta szerepel mint birtokos. A közeli Konkoly-puszta állítólag Thege kumai vezér ősi birtoka volt, kitől a Konkoly-Thege család származik. Itt halt meg 1896 ápr. 21. báró Hirsch Móric, a híres emberbarát, ki itt fényes vadászkastélyt akart építeni.

Ogygia, Kalypso (l. o.) nimfa szigete az Odisszeiában.

Ohába, kisk. Fogaras vm. sárkányi j.-ban, (1910) 646 oláh lak.; u. p. és u. t. Ósinka. — 2. *O.*, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 364 oláh lak.; u. p. Laszó, u. t. Holgya. — L. még *Kőaljaohába, Sztancsesdohába, Székásszabadja, Sztrigyohába.*

Ohábabisztra (most: *Bisztere)*, kisk. Krassó-Szörény vm. karánsebesi j.-ban, (1910) 1221 oláh,

magyar és német lak.; u. p. és u. t. Nándorhegy.

Ohabaforgács, község, l. *Temesforgács*.

Ohabalunga, község, l. *Hosszúszabadi*.

Ohabamutnik, község, l. *Mutnokszabadja*.

Ohábaponor, kisk. Hunyad vm. puji j.-ban, (1910) 451 oláh lak.; u. p. és u. t. Puj.

Ohábasibisel, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 464 oláh lak.; u. p. Malomviz, u. t. Felsőszálláspatak.

Ohabaszerbászka, község, l. *Ráczszabadi*.

Ohábicza, község, l. *Kisszabadi*.

Ohaj, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1910) 1081 magyar és tót lak., posta- és telefonhivatal.

Óhajtó mód, l. *Feltételes mód* és *Igemód*.

O'Hara, ir regényíró, l. *Banim*.

Ohat, Debreczenhez tartozó puszta Hajdu vm.-ben, (1910) 989 magyar lak., vasútállomás távíróval: Ohat-Pusztakócs és u. o. postahivatal. Itt ágazik ki a debreczen-füzesabonyi vasúti vonalból a Tiszapolgárra vivő szárnyvonal.

Ohati apátság v. *hahóti apátság* Debreczen vidékén, a zámi apátság szomszédságában feküdt. Utoljára mint apátságot IV. Béla említi 1248. A század végén uradalma már világiak kezén volt. V. ö. *Balássy* F., A zámi és óháti apátságok (Budapest 1881).

Óház, 609 m. magas hegy a Kőszegi-hegységben, Kőszeg város határában; tetején hajdan Kőszeg városának felső vára állott, melyet a Németújváriak építettek (XIII. sz. eleje). E várat Kőszeg városának a XIII. sz.-ban való alapítása után mindinkább elhanyagolták s lassanként teljesen elpusztult. Ma csak csekély nyoma maradt. Az Ó. tetején a magyar turista-egyesület kőszegi osztálya 1896. évben 23 m. magas kőtornyot építtetett.

Óhegy (Altgebirg), kisk. Zólyom vm. besztercebányai j.-ban, igen szép vidéken, (1910) 1877 tót lak., postahivatallal; u. t. Besztercebánya. Temploma búcsújáróhely. Vidékén a XV. sz. óta bányászat folyik ezüst- és rézércekre; a bányák az állam tulajdonában vannak. Századok óta dívik itt a csipkeverés, a selyemhímzés, 1894 óta állami csipkeverő tanműhely áll fenn. Ó. 1715 óta híres búcsújáróhely; szép vidékét nyaralók sűrűn keresik fel.

O. Hertw., állatnevek után *Hertwig* Oskar (l. o.) nevének rövidítése.

Óhid, kisk. Zala vm. sümegi j.-ban, (1910) 1029 magyar lak.; u. p. Mihályfa, u. t. Türje. — L. még *Drávaóhíd*.

O'Higgins, chilei tartomány, a Maipo és Rapel, az Andok és az oceán között. Területe 6066 km², (1910) 95,524 lak., fővárosa Rancagua (l. o.). Mezőgazdaság, állattenyésztés, nemes fém- és ércbányászat.

Ohio (ejtsd: ohájo), 1. a Mississippi legnagyobb mellékfolyója. Forrásfolyói a Pennsylvaniában eredő Alleghany és a Virginiában fakadó Monongahela, amelyek Pittsburgnál O.-vá egyesülnek. Ohio, Indiana, Illinois, Ny.-Virginia és Kentucky között határt alkot. É.-i mellékfolyói: Beaver, Muskingum, Scioto, a két Miami, Whitewater és a Wabash, D.-i oldalán a Kanawha, Big Sandy, Licking, Green, Cumberland és Tennessee. Az O. Cairónál a Mississippibe szakad, hossza 1556 m A Mississippi vizének harmadát adja. Pittsburgig hajózható, erős esése alkotta sellőit csatornákkal kerülik meg, nagyobb mellékvizei is hajózhatók. A kanadai tavakkal és az Atlanti-oceánnal is csatorna köti össze, forgalma élénk.

2. *O.*, az északamerikai Egyesült-Államok egyike, Pennsylvania, Nyugat-Virginia, Kentucky, Indiana, Michigan államok és Kanada Ontario tartománya között, természetes határai az O. folyam és az Erie-tó. Területe 106,289 km², (1914) 5.026,898 lak. (111,452 néger, 645 kinai, 127 indiánus, külföldi születésű 598,374, ebből magyar 116,135). O. DNy. felé lejtő dombos vidék, vizei az O., a Muskingum, a Scioto, a két Miami, a Chagrin, Cuyaboga, Sandusky és Maumee. Éghajlata kontinentális, Cincinnati középhőmérséklete jan. 0·3°, jul. 25·2°. Csapadék 1000 mm. körül. O. úgy ipari, mint mezőgazdasági téren az Unió első államai közé tartozik és állattenyésztése a legmagasabb fokon áll. Terméseredményei 1913-ban: kukorica 146·3, gabona 35·1, zab 54·4 millió bushel, dohány 614 millió font; gyümölcs, szőllő, burgonya stb. termése is nagy. Állatállománya 1911-ben: 900,000 ló, 24,000 öszvér, 1.724,000 szarvasmarha, 3.467,000 sertés, 3.263,000 juh. Gyapjutermése 16·9 millió font. Bányászata rendkívül fejlett, szénbányái 1912. 34·5 millió t. szenet termeltek, petroleumforrásai 9 millió bushelt adtak, földgázforrásaiból 11·9 millió dollár értékű gáz került ki. Egyéb bányatermékeinek értéke 111·3 millió dollárra rúgott. 1910-ben 40,000 gyártelepén 1/2 millió alkalmazott dolgozott és a termelt iparcikkek értéke 960·8 millió dollár volt (vas- és acélipar 38,586, gép- és vasöntés 64,817 munkással, húsvágás, malomipar. ruházati ipar, nyomdaipar, automobilgyár, cipő, dohány, vasútépítés, szeszipar). 1911. 40 egyeteme és college-e volt. Vasutainak hossza 14,605 km., villamos vasútja 6480 km., közlekedési útvonalai még az Erie-tó, az Erie- és O.-csatorna. O. élén a kormányzó áll, a törvényhozó testületet a 34 tagú szenátus és a 119 tagú képviselőház alkotja, a kongresszusba 2 szenátort és 22 képviselőt küld, az elnökválasztáson 24 szavazata van. 1912—13-ik évi állami bevételei 15·6, kiadásai 14·7 millió dollárra rúgnak, államadóssága nincs, hadserege 529 tiszt és 5600 főnyi legénység; 88 county-ra oszlik, fővárosa Columbus. O.-t először La Salle kutatta át, 1787. történtek az első települések az O. melletti Mariettán, 1789. alapították Cincinnatit és az ÉNy.-i territorium része lett, 1803. állammá alakult. V. ö. *Ryan*, History of O. (Columbus 1888); *King*, O. (American Commonwealths Series, Boston); *Siebert*, Government of O. (New York 1904); *Taylor*, O. and its People (Columbus 1910).

Ohio-Erie-csatorna, 516 km. hosszú csatorna az Ohio és az Erie-tó közt. Portsmouthnál kezdődik és Clevelandnél ér véget. Egy mellékága a Hocking mellett halad Athensig.

Óhitű a. m. görög nem egyesült, l. *Ortodox keleti egyház*.

Ohlau, 1. *(Ohle)*, az Odera baloldali 98 km. hosszú mellékfolyója Boroszló porosz kerületben.

Münsterbergtől D-re ered és Boroszlónál ömlik az Oderába. — 2. *O.*, az ugyanily nevű járás *székhelye* Boroszló porosz kerületben, az Odera mellett, (1910) 9037 lak., dohány-, ólomfehér-, csontliszt-, enyvgyártással és fűrészmalmokkal.

Ohligs (1891-ig *Merscheid)*, város Düsseldorf porosz kerületben, (1910) 27,839 lak., acélárugyárral, vashámorral, selyemgyárral és kelmefestéssel.

Ohlin, *Axel*, svéd zoológus és sarkkutató, szül. Witing-szigeten Wettersee-ben 1867 júl., megh. 1903 júl. 12. Több észak- és délsarki expedicióban vett részt. Legnevezetesebb műve: Om antarktiska färder och Antarktis (1901).

Ohm, 1. mértékegység, l. *Elektromos mértékegységek*, *Elektromos ellenállás*, *Elektrosztatikai egységek*. — 2. *O. (Aam)*, régebbi német folyadékmérték, különösen bor mérésére. Rendkívül sokféle nagyságban szerepelt, értéke 137—160 l. közt változik.

Ohm, *Georg Simon*, német fizikus és matematikus, szül. Erlangenben 1787 márc. 16., megh. Münchenben 1854 júl. 7. 1817-ben a kölni gimnáziumban, 1828—32-ig a berlini hadiiskolában tanított; 1833. a nürnbergi műegyetemre hívták igazgatóul, majd 1849. a müncheni egyetemen a fizika rendkívüli, 1852. pedig rendes tanára lett. Művei: Beiträge zur Molekularphysik (Nürnberg 1849); Erklärung aller in einachsigen Kristallplatten zwischen geradlinig polarisiertem Licht wahrnehmbaren Interferenzerscheinungen (München 1852—53); Grundzüge der Physik (Nürnberg 1854). Nevét viseli az *Ohm-féle törvény*. Erről a törvényről szólnak: Bestimmung des Gesetzes, nach welchem die Metalle die Kontaktelektrizität leiten (1826) és Die galvanische Kette mathematisch bearbeitet (Berlin 1827) című művei. 1895-ben Münchenben O.-nak szobrot állítottak.

Ohm-féle törvény, l. *Ohm törvénye*.

Ohmikus ellenállás, l. *Látszólagos ellenállás*.

Ohm törvénye kifejezi, hogy az e feszültség egy áramvezetőnek végein mérve voltokkal, egyenlő a vezetőnek ohmokkal mért w ellenállásával, szorozva ez utóbbit az ampère-ekkel mért i áramerősséggel;

$$\text{vagyis } e = i \times w, \text{ ebből } i = \frac{e}{w}$$

Nagy fontossága van O.-nek az elektromos telepek vezetékhálózatának kiszámításánál, s a telepek hatásfokának megítélésénél, hogy mennyi elektromos energia vész el felhasználatlanul a hálózat egyes részeiben. A törvényt Ohm kisérleti úton fedezte fel, s később elméletileg is levezette; kibővítését találta a Kirchhoff-féle két szabályban.

Ohnet (ejtsd: oné), *Georges*, francia regényíró, szül. Párisban 1848 ápr. 3. Jogi tanulmányokat végzett, majd hirlapíró lett, később pedig egészen a szépirodalomnak szentelte magát. Érzelgős, lélektanilag sekély regényei óriási olvasóközönséget vonzottak az egész világon. Legismertebb regényei: Serge Panine (1881); Le maître de forge (1882, A vasgyáros, mely szinpadi átdolgozásban is nagy sikert ért); La comtesse Sarah (1883); Lise Fleuron (1884) stb. Magyarul megjelent: Az élet harcai, Panin Sergius (ford. *Fái* J. Béla, 1882); A bánya (ford. u. a., 1886); Lise Fleuron (1886); A Croix-Mort grófnők, A hattyuvér (1886); Sarah grófnő (ford. *Sziklay* János, 1887); Akarat (ford. *Tóth* Béla, 1888); Rameau orvos (1889); Utolsó szerelem (ford. *Tóth* B., 1889); A Pierre lelke (ford. *Fái* J. Béla, 1890); A vasgyáros (ford. u. a., 1891); A gyülölség adója (ford. *Tóth* Béla, 1891); Serge Panin (fordította *Zempléni* Gyula, 1891); Nimród és társai (ford. *Tóth* Béla, 1892); A gyermek joga (ford. u. a., 1894); A régi harag (ford. *Fái* J. Béla, 1895); A szerelem mámorában (ford. *Liptai* Károly 1896); Hiábavaló gazdagság (ford. *Fái* J. Béla, 1896); A képviselő leánya (1897); A szürkeruhás hölgy (ford. *Orior*, 1897); A favièresi lelkész (1897); Páris királya (ford. *Lyka* Károly, 1898); A császár ezredese (színmű, ford. *Fái* J. Béla, 1898); A vasgyáros (színmű, ford. u. a., 1898); Az örvény fenekén (ford. özv. *Csepreghy* Ferencné, 1899); A szirén (ford. *Zigány* Árpád, 1900); A könnyűvérüek (ford. *Zempléni* P. Gyula, 1901); Az alkony (ford. *Novelly* Riza, 1902); Út a szerelemhez (ford. u. a., 1902); A méregvásár (ford. *Zsadányi* Henrik, 1903); A dicsőség útja (1904); Halál Bonapartera (ford. *Sebestyén* Károlyné, 1912); A sas karmai (1913). V. ö. *Lemaitre*, Les contemporains, I. (Paris 1889).

Ohoban, japáni pénz, l. *Oban*.

Ohock *(Ochock, Ochotszk)*, az ugyanily nevű járás székhelye és kikötő az orosz-szibíriai parti tartományban, az Ohocki-tenger É.-i partján, az Ohota és Kutuja torkolatánál, 4000 lak. Az 1716. alapított kikötőhelynek addig volt jelentősége, míg az orosz halászati és prémkereskedési telepet 1844. Ajanba nem tették át.

Ohocki-tenger *(Ochocki-, Dungúz-* v. *Zamuti-tenger)*, a Csendes-oceán tengeröble Ázsia K.-i partján Kamcsatka, a Kurili-szigetek, Jesszó és Szachalin szigetek közt, 2460 km. hosszú, 1275 km. széles, 764,311 km² területtel. A Japáni-tengerrel a Tatár- v. Lapérouse-szoros köti össze. Partja mindenütt hegyes és meredek, folyói, valamint maga a tenger is nagyrészt be vannak fagyva az év legnagyobb részében. Télen a szél a szárazföldről, nyáron a tengerről fúj, viharok és köd miatt a hajózás sokszor veszélyes.

Ohock-Kamcsatkavidék, Szibíriához tartozó vidék, mely az Ohocki-tenger Ny.-i keskeny partvidékét, a Csukcsok földjét és a Behring-tenger szigeteit, továbbá Kamcsatkát foglalja magában, 1909-ben alakult önálló kormányzósággá. Fővárosa Petropavlovszk, (1912) 44,100 lak. Öt kerületre oszlik: Ohock (180,100 km², 4500 lak.), Gisiginszk (210,900 km², 6398 lak.), Anadir 522,100 km², 9150 lak.), Petropavlovszk (387,600 km², 7404 lak.) és a szigetek (1710 km², 542 lak.). A lakosok legnagyobb része nomád és halászatból, vadászatból és állattenyésztésből él. Rendszeres földmívelés a hideg éghajlat miatt ki van zárva. Flórája, faunája megegyezik Szibíriáéval. Ásványokban való gazdagsága úgy látszik igen nagy. Arany, ezüst, réz, szén, cinóber, grafit, drágakövek nagyobb mennyiségekben fordulnak elő. V. ö. *Goebel*, Volkswirtschaft des Ostbaikalischen Sibiriens ums Jahr 1909. (Berlin 1910).

Óhodász, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 336 horvát és cigány lak., u. p. Városhodász, u. t. Rohoncz.

Óholyátin, község, l. *Tarfalu.*

Ohorn, *Anton*, német költő, szül. a csehországi Theresienstadtban 1846 júl. 22. Premontrei szerzetes lett, de 1872. kilépett a rendből, áttért a prot. vallásra és Németországban tanár lett. Drámái közül legfontosabbak: Die Brüder von Sankt Bernhard (Leipzig 1904; magyarra ford. *Thury* Zoltán: A szentbernáti barátok, Budapest 1905, előadták a Vígszinházban), ennek folytatása: Der Abt von Sankt Bernhard (1906); Der Siebenbürger (u. o. 1910); regényei közül: Es werde Licht (Gotha 1886) és Das neue Dogma (Leipzig 1895; 2. kiadása 1903. Los von Rom cím alatt jelent meg; 5. kiadás 1908); Das Tagebuch des Mönchs (u. o. 1913).

Ohra, falu Danzig porosz kerületben, (1910) 11,029 lak., doboz- és sörgyártással, zöldségterméléssel.

Ohrdruf, az ugyanily nevű járás székhelye a gothai szász hercegségben, az Ohra mellett, (1910) 6504 lak., porcellán-, ólomfehér-, játékszer- és papirgyártással. Közelében Luisental fürdő és nyaraló.

Ohre, az Elbe 105 km. hosszú baloldali mellékvize Magdeburg porosz kerületben. Hannoverben ered Wittingennél és Rogätz fölött torkollik.

Ohrwalder, *Joseph*, osztrák hittérítő, szül. Lanában (Tirol) 1856 máj. 6. 1879-ben Kairóba, 1880. Khartumba ment; 1882. Dar Nubában a mahdisták fogságába került. 1890 nov. 29. Omdurmanból megszökött. Rövid hazai tartózkodás után 1892. újból Afrikába ment. Műve: Aufstand und Reich des Mahdi im Sudân und meine zehnjährige Gefangenschaft dortselbst (Innsbruck 1892).

Óhuta, 1. kisk. Borsod vm. miskolczi j.-ban, (1910) 597 magyar lak., u. p. és u. t. Diósgyőr. — 2. Ó. (most: *Alsóhuta)*, kisk. Szatmár vmegye szinérváraljai j.-ban, (1910) 564 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Borválaszút. —L. még *Divényhuta.*

O-hüvely (növ.), így nevezik a vastagfalú védőhüvelyt (l. *Endodermisz)*, ha a keresztmetszetben a sejt minden oldala egyformán megvastagodott (Hondurasz-Sarsaparilla). Szemben áll ezzel a *C-hüvely*, ha a sejtnek csak a belső és oldalsó fala vastagszik meg, míg a külső vékony marad (Cyperaceae gyökere és rhizomája). A O. ritkább, mint a C-hüvely.

Oibarsz (Ωηβαρσίος a. m. az erdők párduca), Attila egyik nagybátyjának neve.

Oicomonas (állat), az Ostoros ázalékállatkák *(Flagellata)* egyik neme. Az idetartozó kis és nagyon kis fajok gömbölyüek v. tojásalakúak és édes vizekben, különösen rothadó vizekben, mocsarakban élnek. Legismertebb fajok: az *O. termo* Ehrbg. és *O. mutabilis* Kent.

Oide, a petesejt neve a sarki testek képzése után.

Oidipodeia (gör.), l. *Epikus ciklus.*

Oidipus (latinosan *Oedipus)*, a görög hősmondáknak Thébában kialakult részében (az ú. n. thébai mondakörben) szereplő hős. Laios thébai király fiát, O.-t gyermekkorában kitéteti, mert a jóslat szerint ennek a kezétől fog meghalni. A jóslat mindamellett mégis megvalósul, amennyiben az idegenben felnevelkedett O. nem ismerve atyját, civódás közben megöli ezt. O. ezután Thébába megy s a várost fenyegető szfinx találós kérdését (l. *Szfinx)* megfejtvén, megszabadítja a várost a szörnytől s ezért jutalmul feleségül kapja Laios özvegyét Jokastét (v. Epikastét) vagyis saját édesanyját. Csak hosszú idő mulva derül ki, hogy O. tudtán kívül megölte atyját s anyjával házasságban él; erre O. kétségbeesésében kiszúrja szemeit, Jokaste pedig felakasztja magát. A szörnyű házasságból két fiú, Eteokles és Polyneikes és két lány, Antigone és Ismene származott. Minthogy a fiuk szégyenlik származásukat és vak atyjukat száműzik, ez elátkozza őket. Ez az átok a tragikus bonyodalmak egész sorában beteljesedik, l. *Eteokles, Heten Théba ellen, Antigone* és *Epigónok.* O. sorsát a görög tragikusok nagy szeretettel dolgozták fel. E feldolgozások közül csak Sophokles *O. király* című tragédiája maradt fenn. Sophokles egy másik drámája, *O. Kolonosban*, azt az athéni mondát dolgozta fel, mely szerint a szörnyű titok kiderülése után földönfutóvá lett vak O. Athén mellett Kolonosban nyerte meg a síri nyugalmat.

Oidium *Link* (növ.), a Hyphomycetes-gombák génusza, melynek mintegy 50 faját ismerik. Ezek legtöbbje a *lisztharmat* (l. o.) konidiumos állapotának felel meg. Jellemzi őket az oidiumspórákkal való szaporodási mód. Legismeretesebb az *O. Tuckeri* Berk., a szőllő oidiumbetegsége. Ennek a lisztharmatnak tömlős alakja az *Uncinula spiralis* (U. necator, U. americana), Amerikából hurcolták át Európába 1845-ben. Újabban veszedelmesen terjed a tölgy oidiumbetegsége, az *O. quercinum*, melynek tömlős alakját még nem ismerjük. *O. lactis* l. *Oospora.*

Oidiumspórák, *oidiumkonidiumok*, a gombák szaporodási szervei. Olyan konidiumok, melyek a hyphafonálnak sejtekre való tagozódása útján keletkeznek. Az ily módon keletkezett sejtek spóraszerűek és hosszabb ideig még egybefüggnek, láncsorban maradnak, oidiumláncot alkotva. A konidiumképződésnek ez a módja jellemző a *lisztharmatra* (l. o.).

Ó-időszámítás v. *ó-stil*, l. *Naptár.* Az Ó.-nak a váltójogban jelentősége van, amennyiben, ha a kelet utánra szóló és belföldön fizetendő váltó oly országban állíttatott ki, melyben az Ó. áll fenn és nincs reájegyezve, hogy új időszámítás szerint kelt, vagy ha a váltót mindkét időszámítás szerint keltezték: a lejárat napja az új időszámítás szerinti naptár ama napjától számíttatik, mely az Ó. szerinti kiállítási napnak megfelel. A kiállítási napot kell tehát — a 13 napi különbözet hozzáadásával — az új időszámítás szerint átváltoztatni, s ekként számítani ki a lejáratot; és nem szabad az Ó.-nak megfelelő kiállítási naptól számítani a lejáratot, s ennek napját azután az új időszámítás szerint átváltoztatni (váltótörvény 34. §.). Ez azért fontos, mert a két számítási mód különböző eredményre vezet. Ha pl. febr. 18. kelt s három hónapra kelet után fizetendő váltónál elébb a lejáratot számítjuk ki, lejárati napul máj. 18-ikát nyerjük, amelyet az új időszámítás sze-

rint átváltoztatva, a váltó (18 + 13) máj. 31. jár le. Holott, ha a törvény szerint a kiállítási napot változtatják át az új időszámítás szerint, a váltó (közönséges évben) márc. 3. van kiállítva, a három havi lejárat tehát jun. 3-ra esik. Lényegileg azonos szabályt tartalmaz az 1912. évi hágai nemzetközi egyezményhez tartozó egységes váltószabályzat s az ennek alapján készült új váltótörvényünk, amelynek javaslatát az országgyűlés már letárgyalta és elfogadta.

Oignon, folyó, l. *Ognon*.

Oigob, afrikai nép, l. *Masszai*.

Oigopsidae (állat), a Lábasfejüek *(Cephalopoda)* egyik családja, melyre jellemző, hogy belső csenevész héja van és szemén a szaruhártya át van fúrva. Idetartozó nemek pl. *Ommastrephes, Architeuthis* stb.

Oikologia (gör.) a. m. oekologia (l. o.)

Oil (ang., ejtsd: ajl) a. m. olaj.

Oil City, város Pennsylvania É.-amerikai állam Venango countyjában, az Alleghany és Oil Creek összefolyásánál, (1910) 15,657 lak., az Unió legnagyobb petroleumtermő, finomító és kereskedelmi helye. 1892-ben az egyik petroleumtó kigyuladásakor sok emberélet és vagyon elpusztult.

Oileus, a lokrisiak királya, az ifjabbik Aiasnak (l. o.) atyja; részt vett az Argonauták kalandjaiban.

Oil nyelv *(langue d'oïl)*, l. *Francia nyelv*.

Oil Rivers (ang. a. m. Olaj-folyók), az *Olajfolyók vidéke* (l. o.) angol neve.

Oineus (latinosan *Oeneus)*, a görög mondában az aetoliai Kalydon királya, ki a Dionysostól kapott szőllővesszőket országában tenyésztette; nejétől, Altaiától több gyermeke született, így Meleagros, Tydeus, Deianeira stb. Áldozat elhanyagolása miatt Artemis egy veszedelmes vadkant küldött hegyei közé, s erre rendezték a kalydoni vadászatot. Unokája volt *Diomedes* (l. o.)

Oinochoe.

Oinochoe (gör.), régi görög bronz- v. agyagedény, kancsó, mellyel a bort a kratérből merítették és a kisebb ivóedényekbe töltögették (l. az *ábrát)*.

Oinomaos, l. *Pelops*.

Oinone (gör.), nimfa, Paris (l. o.) felesége.

Oinone, sziget, l. *Egina*.

Oinosz (gör.), bor. — *Oinologia*, l. *Oenologia*.

Oirat, nép, l. *Kalmukok*.

Oiron-faience, l. *Agyagipar* (története).

Oisans (ejtsd: oazañ), kies hegyvidék a francia Dauphiné Isère départementjában. A Romanche folyik át rajta, főhelye *Le Bourg d'O.*, (1911) 2624 lak., a Romanche közelében, palafejtők, öszvértenyésztés, turistaközpont.

Oisansi Alpok, l. *Pelvoux*.

Oise (ejtsd: oáz), 1. A *Seine* 305 km. hosszú jobboldali *mellékfolyója*. Ered Hainaut belga tartomány D.-i részén, az Ardennekben. Aisne départementban fölveszi a Serret és Lettet, O.-ban az Aisnet, Brèchet és Théraint, átlép Seine-et-Oise départementba s Páris alatt Conflans-Sainte-Honorinenál torkollik. Vízkörnyéke 16,677 km². Chaunytól kezdve 138 km. hosszúságban hajózható, a Scheldével, Sambre-ral és Somme-mal csatorna köti össze.

2. *O.*, *francia département* Somme, Aisne, Seine-et-Marne, Seine-et-Oise, Eure és Seine-Inférieure közt, területe 5887 km², (1911) 411,028 lak. 1790-ben Ile-de-France és Picardia részeiből alkották. Járásai: Beauvais, Clermont, Compiègne és Senlis. Fővárosa Beauvais.

Oitava, régebbi portugáliai, ma braziliai drágakőmérték = 17½ karát.

Oité, hegylánc, l. *Óta*.

Ojama *(Oyama)*, *Ivao*, herceg, japáni államférfiú és hadvezér, szül. Szacumában 1843. Az 1868-iki polgárháborúban a mikádó pártján harcolt s részt vett 1877. a szacuma-felkelés leverésében. 1878-ban tábornok, 1879. a tokiói rendőrség főnöke, 1880. hadügyminiszter, 1882. rövid időre a vezérkar főnöke lett. 1883-ban nagyobb utazást tett Európában. Az 1894—95-iki kinai háborúban a hadsereg fővezére volt és ő foglalta el *Port-Arthurt*. 1896—98-ig a kormány élén állott s befolyását azontúl is megtartotta mint az «Öregek Államtanácsá»-nak tagja. 1899-ben tábornaggyá és a nagyvezérkar főnökévé nevezték ki. Az 1904—05-iki háborúban az összes japáni seregek fővezére volt s a háború dicsőséges befejezése után a hercegi címet kapta. V. ö. *Villetard de Laguérie*, Trois mois avec le maréchal O. (Paris 1905).

Ójankovácz (*Stari Jankovci)*. adó- és politikai község Szerém vm. vukovári j.-ban, (1910) 1203 magyar, német és horvát lak.; postahivatal, u. t. Újjankovácz.

O-ja-szima, *Japán* neve (l. o.).

Ojeda, *Alonso de*, spanyol felfedező, l. *Hojeda*.

Ojibway, indiánus törzs, l. *Odzsibvé*.

Ojo, *Yoruba* (l. o.) fővárosa.

Ojolava, *Upolu* sziget (l. o.) régi neve.

Ojtás a. m. *oltás* (l. o.).

Ojtó, l. *Oltó*.

Ojtógyomor v. *oltógyomor*, l. *Gyomor*.

Ojtozi szoros, hazánknak egyik nevezetes hegyszorosa, mely Háromszék vármegyéből a Bereczki-havasokon keresztül Romániába nyílik. A szoros a Bereczktől ÉK.-re emelkedő Magyaroshegyen túl kezdődik, ahol a Mosát hegy tövében fakadó Ojtoz patak eddigi DÉ.-i irányát ÉK.-ire változtatva, szűk s tekervényes völgyön rohan Sósmező felé. A szoros D.-i részén, az ojtozi telepen volt azelőtt a határvám, melyet újabban a román határon fekvő Sósmezőre helyezték át. Az ojtozi vámtól É.-ra látszanak a Rákóczi-vár romjai s az 1849. évi földsáncok.

Ojtvány, l. *Oltvány*.

Ok, *okozat, okság*. A jelenségek, változások beálltát és rendjét szükségesnek tekintjük; ha két jelenség van: *A* és *B*, és e kettőt olyannak tekintjük, hogy ha *A* történik, *B*-nek is történnie kell, akkor *A*-t nevezzük oknak, *B*-t okozatnak, s e kettő közt fennálló, szükségesnek tekintett viszonyt *okságnak*. Az okság törvényét így formulázhatjuk: Ugyanazon ok ugyanazon körülmények mellett mindig ugyanazt az okozatot szüli. Az oksági viszonyt e szükséges kapcsolat

különbözteti meg a véletlen egymásutántól. De a szükséges egymásután és a véletlen egymásután külsőleg semmikép sem különböznek egymástól, innét van, hogy már az ókorban akadtak, akik az okság törvényét kétellyel illették, míg újabban *Hume* (l. o.) rendszeres fejtegetésekkel támadta meg ez elv objektiv érvényességét. Gyakorlati szempontból, mint Hume is mondja, meg kell maradnunk ama meghatározás mellett, hogy okság a dolgok *szükséges* rendjét jelenti. Az oksági viszonyok kikutatása a legtöbb tudománynak legfőbb célja. E célra szolgálnak az indukció módszerei, a megfigyelés és kisérlet, melyek mind feltételezik, hogy ily szükséges kapcsolatok vannak és nekünk feladatunk a szükséges kapcsolatokat a véletlenektől megkülönböztetni (l. *Indukció*). Az oksági viszonyok osztályozására is történtek kisérletek. *Aristoteles* négyféle okot különböztet meg: az anyagot, formát, okot és célt. *Leibniz* fontosabb különbséget állapít meg azon ok közt, melynél fogva valami történik s azon ok közt, melynél fogva valamit igaznak tartunk (az utóbbit a németek *Grund*-nak nevezik, magyarul esetleg: alap-ok) s így formulázza: semmiféle tény nem lehet se igaz, se tényleg létező, semmiféle kijelentés nem lehet igaz, ha nincs elegendő oka (raison suffisante, ratio sufficiens), miért ilyen és nem más. Ez az *elégséges ok* tétele (principium rationis sufficientis). Ehhez *Schopenhauer* még két fajtát csatolt, a motiváció és a lét-ok elvét, de ez utóbbit csak átvitt értelemben sorozhatni ide, a motiváció elve pedig az okság elvéhez tartozik. Fölötte fontos az okság kérdése az etikában. Ha cselekedeteink is szükségesek, van-e erkölcsi beszámíthatóság? Ha pedig erkölcsi beszámíthatóság és felelősség van, nem kell-e feltennünk, hogy az akarat *szabad*, azaz nincsen az okság törvényének alávetve. Ez egyike azoknak a problemáknak, melyeknek eldöntése egész világfelfogásunkra nézve döntő. Az ismerettanban fontos az a kérdés, vajjon az okság elve a tapasztalatból származik-e v. elménk eredeti birtokát teszi. Ez utóbbi nézeten van Kant és Schopenhauer és az újabbkori filozófusok közül is számosan.

Ok., természetrajzi nevek után *Oken* Lorenz (l. o.) nevének rövidítése.

Oka, nagyk. Sopron vmegye kismartoni j.-ban, (1910) 1670 német lak., vasútállomás táviróval: Fertőmajor-Oka, postahivatal.

Oka, 1. a *Volga* 1546 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Oroszországban. Ered 220 m. magasban Orel kormányzóság D.-i részében és 707 m. széles torkolattal ömlik a Volgába Nizsnij-Novgorodnál. Az O. fontos hajóút, Oreltől kezdve (1443 km.) hajózható, Bjelevtől 1390 km. hosszúságban gőzhajók is járnak rajta. — 2. *O.*, az *Angara* 850 km. hosszú baloldali mellékfolyója Irkuck orosz-szibiriai kormányzóságban. Ered a Szaján-hegységben, Brackoj-Osztrognál torkollik, alsó részén hajózható.

Oka *(okka)*, régebbi török mértékegység. Mint súlymérték = 400 dramm (dirham) à 64 grän. 44 O. = 1 török mázsa. Értéke rendkívül különböző volt: Törökországban = 1·281 kg., Egyiptomban = 1·235 kg., Görögországban és Romániában 1·280 kg. Mint folyadékmérték Törökországban = 1·281 l., Szerbiában 1·768 l., Romániában 1·280 l. stb.

Okadat, l. *Ok* és *Érv*.

Okadó eset, így nevezi sok magyar nyelvtan az *-ért* ragos formát, mert okát is adhatja a cselekvésnek, pl. *miért* tetted? *azért* stb.

Okahandja, az ugyanily nevű kerületnek és az ovahererók első törzsfejének székhelye Német-Délnyugat-Afrikában, a Schmelenshoop folyó jobb partján, 1330 m.-nyi magasban, közel 2000 lak. 1904-ben a hereró-lázadás alkalmával a felkelők elfoglalták.

Ó-Kairó, l. *Kairó*.

Okajáma *(Okayama)*, város Bicen japáni tartományban, Nippon-sziget DNy.-i részében, az Aszahi-Gava folyó torkolatához közel, (1908) 93,421 lak.

Okak, sziget és misszió-állomás Labrador ÉK.-i partján $57^1/_2{}^0$ é. sz. alatt. 1776-ban alapították, kb. 400 megtért eszkimó lakja.

Ó-Kalifornia, l. *Kalifornia*, 2.

Okanagok, Brit-Kolumbia egyik indiánus törzse, mely a koponyatorzítás divatjának hódol, azért a *flathead* gúnynéven ismert csoportba sorozzák. Nyelvi származása kétes.

Okanda, afrikai folyó, l. *Ogove*.

Ókanizsa, község, l. *Magyarkanizsa*.

Okány, nagyk. Bihar vmegye cséffai j.-ban, (1910) 4085 magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

Okápi *(Ocapia Johnstoni* Ray Lankaster, állat; l. az *ábrát* a 660. old.), a Zsiráf-félék családjába tartozó emlősállatfaj. Zsiráfalakú; a zsiráfoktól abban különbözik, hogy nyaka és elülső végtagjai rövidebbek, szarvai nincsenek; a szarvak helyén a homlokcsont kúpalakú duzzanatot alkot, melyet gombalakúan megvastagodott bőr fed. Feje előrefelé elhegyesedik. Felső ajka meghosszabbodott s lombevésnél fogószervül szolgál. Alsó metszőfogai kevéssé fejlettek; zápfogai és alsó tépőfogai a zsiráfokéhoz hasonlítanak. Lábai kétpatások. Farka kis bojtban végződik. Színezete nagyon élénk. Arca sárgásfehér, homloka és füle vörösbarna, arcorrának háta fekete, törzse vörösbarna, hasa feketés, végtagjai a zebrához hasonlóan sárgásfehér és fekete harántcsíkokkal díszítettek, azonkívül a világos szalagokon narancsszínű foltok élénkítik a csinos mustrázatot, farka vörösbarna. Levelekkel és hajtásokkal táplálkozik. Hossza 2·25 m., magassága 1·83 m. Közép-Afrika őserdeiben él, azonban ma már kipusztulófélben van. 1900-ban a Semliki-folyótól nyugatra, az Albert- és az Albert-Edward-tavak közti vidéken fedezték fel.

Okapia (állat), l. *Okápi*.

Okarina (ol. *ocarina)*, agyagból vagy porcellánból készült, répa-vagy tojásalakú, fedett, csőrendszerű fuvola, nyolc hanglyukkal. Budrióban (Olaszország) találták ki a XIX. sz. elején. Hangja szegényes, színtelen és az *U* magánhangzóra emlékeztet. Ma már minden nagyságban gyártják, sőt billentyűket is helyeznek el rajta. Az O.-hoz hasonlóak azok az agyagfuvolák, melyek Ázsiában és Afrikában *Gukon-grute, Tsihali, Wuwu, Tore, Hsüan, Hano* és *Penyipu* néven ismeretesek.

Ó-katolicizmus, l. *O-katolikusok.*

Ó-katolikusok, neve annak a keresztény felekezetnek, amely a vatikáni zsinaton (1870) kihirdetett csalatkozhatatlansági (l. o.) dogma miatt a róm. kat. egyháztól elszakadt. A dogma ellenzőinek vezére *Döllinger* Ignaz (l. o.) volt, aki már a zsinat megkezdése előtt fogott hozzá az infallibilitás elleni harchoz. A zsinat tartama alatt számos röpiratban és hirlapi cikkben igyekezett a zsinati ellenzéket befolyásolni; de midőn a dogmát a maga formájában kihirdették s a zsinati ellenzék is alávetette magát a pápa tekintélyének, úgy ő, mint pártfelei hozzáfogtak az egyházellenes mozgalom formális szervezéséhez. E célból 1871 szept. megkezdették Münchenben a kongresszusok sorát, amelyeken Döllingeren kivül Schulte, Friedrich, Reinkens, Michelis s még néhányan vitték a fő szerepet. A kat. egyházat szóval és iratokban megtámadták, hogy a régi hitelvektől eltért; magukat az állam pártfogása alá helyezték; a kat. egyház jogait maguk számára követelték s tervbe vették a többi felekezetekkel való egyesülést. Schulte 1873. szervezeti szabályzatot írt a felekezet számára. Püspökükké a kölni zsinaton Reinkens Joseph Hubertet választották. A porosz kormány a választást helybenhagyta s a püspöknek évi 48,000 márkát utalványozott. A szervezeti szabványok szerint a zsinatokat, illetőleg a kongresszusokat híven megtartották, de a fegyelmi és a hittani téren meddő vitákba keveredtek, ami természetesen többeket kijózanított s az elhagyott egyházba visszatérített. Németországban 1878-ban 52,000-re ment a számuk; de fogyásuk állandó. 1910-ben összesen 52 papjuk volt. Svájcban mintegy 50,000, Ausztriában (leginkább Csehország északi részében) 17,600, Németalföldön 8000 van.

Irodalom. Acta et decreta S. S. et oecum. Concilii Vat., Freiburg 1870; Das ökumen. Concil., Periodische Blätter, Regensburg 1869; Cecconi, Gesch. der allgem. Kirchenversammlungen im Vatican, nach den Originalacten, olaszból ford. Molitor, Regensburg 1873; Bischof Martin, Die Arbeiten des vaticanischen Concils, Paderborn 1873; Friedberg, Aktenstücke, die altkatkolische Bewegung betreffend, Tübingen 1876; Förster, Der Altkath., Gotha 1879; Bühler, Der A., Leiden 1880; Beyschlag, Der A., Halle 1882.

Okápi.

Okavango, folyó, l. *Kubango.*

Okayama, japáni város, l. *Okajáma.*

Okcidens *(occidens,* lat.) a. m. nyugat; *okcidentális* a. m. nyugati.

Okcidentális drágakő, lásd *Drágakövek.*

Okcitánia *(Occitania)*, Languedoc középkori neve.

Okeanidák, *Okeanos* (l. o.) leányai.

Okeanos, a görögök ősi világképében a földet és tengert körülfolyó folyam. Megszemélyesítve öreg istenalaknak képzelték, ki valamennyi istennek az ősapja, de aki félrevonulva él a világ végén s nem elegyedik sem az emberek, sem az istenek dolgaiba. Csak felesége *Tethys* (a. m. nagyanyó) és leányai, az *Okeanidák* élnek mellette. Herodotos óta szokássá vált a világtengert is O.-nak nevezni (ma félig latinosan, félig németesen: *oceán).*

Ókécske, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskunfélegyházi járásban, (1910) 3100 magyar lakossal, posta- és telefonhivatal.

Okeefinokee (ejtsd: okifinoki), 2500 km² területű mocsár Georgia északamerikai államban, ciprusok-, pálmák-, vöröscédrusokkal benőve.

Okee-tchobee (ejtsd: okicsobi), sekély tó Florida északamerikai félszigeten, 70 km. hosszú, 2600 km² területű, legnagyobb mélysége 6 m. A Kissimee táplálja, lefolyása egy csatorna és a Caloosahatchee folyó a Mexikói-öbölbe.

Okeghem *(Ockenheim, Okekem), Jean,* németalföldi zeneszerző, az ú. n. második németalföldi iskola feje, szül. Hennegauban 1430 körül, megh. Tours-ban 1495. Párisban udvari karmester volt. Mint zeneszerző továbbfejlesztette Dunstable és Dufay stílusát, a kánonikus utánzás szinte összes lehetőségeinek kimerítésével bonyolított sokszólamúságot. Művei: 17 mise, 7 motetta, 19 chanson, kánonok (köztük egy 36 szólamú). V. ö. *Brenet,* J. O. (1893), *De Marcy,* J. O. (1895).

Okellos *Lukanus*, görög filozófus, a régi pythagoreusok közé tartozik. Neki tulajdonítanak egy, a természetről szóló és című művet, mely sokkal későbbről (I. sz. Kr. u. ?) való. L. *Mullach*, Fragm. I. és *Diels*, Doxogr.

Ókemencze, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1910) 630 rutén és magyar lak., vasútállomás távíróval; u. p. Perecseny.

Oken, *Lorenz* (eredetileg *Ockenfuss*), német természetbúvár és filozófus, szül. Bohlsbachban 1779 aug. 1., megh. Zürichben 1851 aug. 11. Göttingenben magántanár volt 1807-ig, mikor Jenába hívták az orvosi tudományok rendkívüli tanszékére. 1812-ben a természettudományok rendes tanára lett, 1816. pedig az Isis c. enciklopedikus folyóiratot indította meg. Lapjának magatartása miatt kénytelen volt tanári állásáról lemondani, később pedig, midőn az Isist Weimarban betiltották, Rudolstadtban nyomatta 1848-ig, amikor megszünt. Tanszékét elhagyva, Jenában csak lapjának s tanulmányainak élt 1828-ig, mikor Münchenbe hívták meg, hol rendes tanár lett; 1832. az újonnan szervezett zürichi egyetemen kapott tanszéket, melyet haláláig betöltött. Mint filozófus O. természetbölcselő volt, s rendszerében oly összefüggő képet akart adni a világegyetemről, mely a természet minden országát s annak elemeit is magában foglalja. Idevágó művei: Lehrbuch des Systems der Naturphilosophie (3. kiad. Zürich 1843); Lehrbuch der Naturgeschichte (Leipzig és Jena 1813—27). Mint természetbúvár, nem ért el maradandóbb eredményeket, de Allgemeine Naturgeschichte für alle Stände (13 rész, Stuttgart 1833—45) c. munkájával nagy hatást ért el. Neki köszönhető a német természetvizsgálók egyesületének megalapítása is, kiket O. hívott össze először Lipcsébe 1822. V. ö. *A. Ecker*, L. O., eine biographische Skizze (Stuttgart 1880); *Güttler*, Lorenz O. und sein Verhältnis zur modernen Etwicklungslehre, Leipzig 1884).

Okenit (ásv.), a zeolitok családjába tartozik; kristályai rombosak; rendesen csak rostos szerkezetű héjas halmazokban fordul elő; igen szívós, nehezen törhető szét; sárgás- vagy kékesfehér, gyöngyházfényű, átlátszó vagy áttetsző. Víztartalmú kalciumszilikát: $H_2Ca(SiO_3)_2 + H_2O$. Mandulakövekben fordul elő Disko-szigetén Grönlandban, Izlandon, a Faroër-szigeteken (ú. n. *diszklázit* v. *bordit*) és Poonah közelében Bombay mellett.

Oker *(Ocker)*, az Aller 105 km. hosszú baloldali mellékfolyója Németországban. Ered a Harzban, Müdennél torkollik.

Ókér, nagyk. Bács-Bodrog vm. újvidéki j.-ban, (1910) 4414 német, szerb és magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

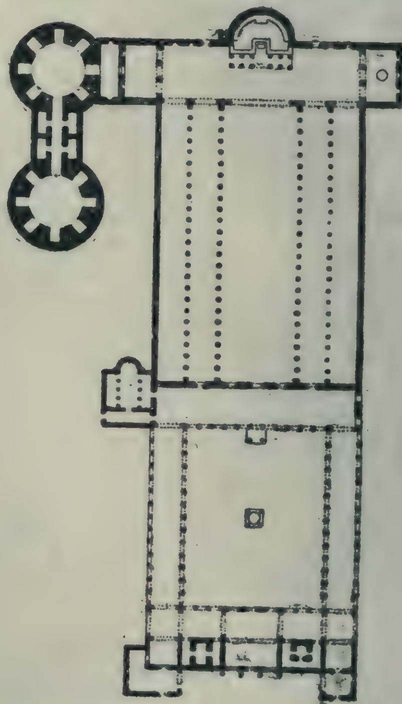
Ó-keresztény művészet *(két képmelléklettel)*. Az ó-keresztény művészet a kereszténység művészete az első századokban, a tulajdonképeni középkori művészet fölléptéig. Alapja, kiindulási pontja a római császári kor művészete, amellyel — a maga sajátos célját követve, tartalmát kifejezve — párhuzamosan halad, míg a nyugatrómai művészet lehanyatlása közben a Kelet mind jobban érezteti erejét, a *bizánci művészet* kialakulására vezet és döntő hatást gyakorol a Nyugatra is. — Az Ó. legrégibb emlékei a földalatti temetkezési helyeken, az ú. n. *katakombákban* (l. o.) maradtak fönn, első sorban Rómában, ahol az I. sz.-tól kezdve az V. sz. elejéig temetkeztek a földalatti folyosókban, sírkamrákban: fal- és mennyezetfestmények, amelyek eleinte a császári kor művészetének szokásos díszítő rendszerére, motivumaira szorítkoznak (l. Oceanus sírkamrája, *I. képmelléklet)*, majd a hitre, nevezetesen a halálra, üdvözülésre, föltámadásra, a Megváltóra vonatkozó képzetek mindinkább előtérbe lépnek, az eredeti dekorativ ízlés a minél erősebb kifejezésnek ad helyet, végül pedig ünnepélyesen komponált, transcendens képek lépnek föl. Egyes szimbolumokból (pl. hal, jó pásztor, Orpheus stb.) kiindulva mind nagyobb számmal alkalmaznak bibliai jeleneteket, meglepően nagy számmal ótestamentumiakat (Noé, Dániel, Jónás, a babiloni ifjak a tüzes kemencében, l. a *II. képmellékleten)*, az újtestamentumiak közül főleg Krisztus csudáit, a napkeleti bölcsek imádását, a tanítványai körében trónoló Krisztust. Igen gyakran előfordul az üdvözült lelket jelképező *orans* (l. o.) is, valamint a Paradicsom gyönyöreinek ábrázolása, többnyire a jó pásztorral kapcsolatban, pásztoridill alakjában. A gyakran hevenyészett festmények stílusa a századok folyamán elváltozik, dekorativ szépségét elveszti, de végül — a mozaikfestéssel kölcsönhatásban — ünnepélyessé, monumentálissá válik. Mint a késő antik művészetben általában, a római katakombák festményeiben is keleti hatások érvényesültek, de alig voltak döntő jelentőségűek, legalább is Keletről csak kevés ily emléket (Palmyra, Kyrene, Alexandria) ismerünk, míg Rómán kívül Nyugaton Nápolyban, Syrakusában, Cagliariban maradtak fönn festményekkel díszített katakombák. Itálián kívül páratlan emlék az egész sírkamra-rendszerrel kapcsolatos pécsi ú. n. cubiculum, gazdag festett díszével (l. az *I. képmellékleten)*. Igen fontos emlékek az egyiptomi el-bagauati földfeletti sírkamra kupoláját díszítő freskók.

A szobrászat a római történeti és képmásszobrászat megszakítatlan, de késő-antik értelemben átalakult és helyenkint erős keleti, főleg szíriai hatásoktól áthatott folytatásaként még mindig talált föladatokat a birodalom nyugati és keleti felében, míg keresztény tárgyú szoborművek igen ritkák. A jó pásztor néhány szobra közül a legszebb a még klasszikus szellemtől áthatott példány a római laterání muzeumban a III. sz.-ból (l. az *I. képmellékleten)* és u. o. van az antik filozófus-szobrok mintájára készült Szt. Hippolytus-szobor. Az ókeresztény szobrászat legnagyobb számú és legjellemzőbb alkotásai a kőkoporsók, szarkofágok, amelyek főleg Rómában (a legtöbb a laterání muzeumban), Ravennában és Dél-Franciaországban (leginkább Arlesban) maradtak fönn, míg Keleten vajmi gyérek, noha föltételezhető, hogy egyrészt keleti szobrászoknak, másrészt keleti ikonográfiai motivumoknak fontos szerepük volt Nyugaton is. E szarkofágok a katakombákban levő festmények gondolat- és tárgykörét fejlesztik tovább. A korábbiak az antik plasztikai fölfogáshoz csatlakoznak. Ilyen még Junius Bas-

sus (megh. 359) híres szarkofágja a római Szt. Péter-templom kriptájában, amely azonban fölíratánál jóval korábbi lehet. A római szarkofágok zöme a IV. sz.-ból való és architektonikus tagoltsággal v. anélkül az alakok, jelenetek zsúfoltsága mellett a jellegzetes késő-antik stílust mutatja (l. az *I. képmellékleten)*, míg a ravennai szarkofágok nem az elbeszélésre helyezik a fő súlyt, hanem transzcendens ábrázolásokat szeretnek, amelyekben az egyre fokozódó keleti szertartásosság jut érvényre (l. az *I. képmellékleten).* A szarkofágokhoz csatlakozik a fafaragás híres emléke, a római Sta Sabina-templom kapuja (V. sz.) ó- és újtestamentumi domborművekkel, nyilván szír munka (l. a *II. képmellékleten).* Igen fontos szerepet játszik a kisplasztika, főleg az elefántcsontfaragás, már azért is, mert termékei könnyen szállíthatók és így művészeti formák átültetésére igen alkalmasak. Nagy számmal keletkeznek az antik diptychonok módjára készült domborműves táblácskák, pl.a milanói Trivulzi-gyüjteményben (l. a *II. képmellékleten).* Mind szépsége, mind ábrázolásainak gazdagsága miatt kiváló a bresciai múzeumban levő ereklyetartó szekrény (lipsanotheka) a IV. sz.-ból. Szelencéket (pyxis) is domborművekkel díszítettek, az elefántcsontfaragás legnagyszerűbb emléke azonban Maximianus püspök (megh. 556) remek trónja a ravennai székesegyházban, nyilván keleti készítmény, amint a kisplasztikának ez az ága különös jelentőségre emelkedett a *bizánci művészet* (l. o.) körében.

Az istentisztelet céljaira szolgáló gyülekező helyek — eredetileg magánházak, magán-bazilikák — monumentális kifejlesztéseképen lép föl a keresztény templom, fölhasználván az antik, vallásos és világi építészet elrendezési, fölépítési formáit, akkor, midőn ez lehetségessé vált, tehát N. Constantinus korától kezdve, ámbár ekkor már hosszabb fejlődést tételezhetünk föl. Az uralkodó forma a *bazilika* (l. o.). N. Constantinus építtette Rómában Szt. Péter sírja fölé a hatalmas 5 hajós bazilikát (l. a *szövegábrát),* amely a XVI. sz.-ban a mai Szt. Péter-templomnak adott helyet. Ugyanő kis bazilikát építtetett Szt. Pál sírja fölé, a város falain kívül, amelyet a IV. sz. végétől kezdve a Szt. Péter-templom mintájára újjáépítettek. Az 1823-iki tűzvész után a templom régi alakjában helyreállíttatott (l. a *II. képmellékleten).* Róma számos ókeresztény bazilikájának nagy része később (a renaissance és barokk korban) igen erősen átalakíttatott, míg mások, így a S. Lorenzo, Sta Agnese, Sta Maria Maggiore, Sta Pudenziana stb. templomok egykori alakjukat és díszüket többé-kevésbbé megtartották. Többet nyujt e tekintetben Ravenna, melynek bazilikái nyugaton a legfontosabb, bár részletekben keleti értelemben módosított példák (l. *Bizánci művészet).* Igen nevezetes emlék a rom állapotban kiásott római Sta Maria Antiqua templom, gazdag festett díszével, míg az Adria partjain (Aquileja, Grado, Pola) épült bazilikák egyes bizánci hatások mellett is lényegökben a nyugati forma szép képviselői.

A bazilika elrendezésének, alapvető sajátságainak meglepő azonossága mellett a Nyugat alkotásaival szemben áll a Kelet ókeresztény építészetének nagy változatossága, technikai fejlettsége, tagadhatatlan felsőbbsége. A N. Constantinus által Jeruzsálemben a szent sír fölé, valamint Szt. Ilona által az Olajfák hegyén épített bazilikákat csak leírásokból és némely maradványokból ismerjük, de a IV. sz.-tól kezdve igen nagy számmal maradtak fönn Sziriában bazilikák, amelyek mind az alaprajzok változatosságára, mind a fölépítés tökéletességére (kőboltozatok), mind a külső kiképzés gazdagságára nézve fölülmulják a nyugatiakat. Kiváló emlékek: a kalbluzehi, kalat-szemáni, ruvehai, turmanini (l. az *I. képmellékleten)* bazilikák, a kőépítészet fejlett alkotásai. Észak-Afrikában a thebessai bazilika romjai említendők, Egyiptomban a VI—IX. századokban épült kopt templomok, amelyek fölépítésében nagy szerepet játszik a kupola. Az Ó.-re és kivált a bizánci művészet kialakulására nagy

A római egykori Szt. Péter-templom alaprajza

jelentőségüek Kis-Ázsia legújabban fölkutatott boltozott bazilikái, főleg a binbirkilissei templomcsoport. Keleten, főleg Szíriában és Kis-Ázsiában fejlődik ki végül az antik építészet illető formáival összefüggő, centrális, sokszögű vagy kerek elrendezésű egyházi épületek emelése, melyek a boltozás, jelesül a kupolaépítés kiművelésére vezetnek. Többnyire kisebb terjedelmű, speciális rendeltetésű épületek, keresztelő v. sírkápolnák, de a bazilikális formával egybeolvadva (kupolás bazilikák) egészen új lehetőségekre, a bizánci építészet nagyszerű virágzására vezetnek.

A templomépítéssel karöltve járt a falfestés nagyszabású értékesítése és kivált azé a hellenisztikus eredetű műfajé, amely a késő antik kor művészeti felfogásának, pompaszeretetének legmegfelelőbb volt. A templomokban gazdag mozaikdísz (üvegmozaik) alkalmazása az Ó.-nek egyik jellemző vonása és tág teret nyit a keleti színgazdagság, síkornamentika érvényesülésé-

A turmanini bazilika (Vogüé után).

A ravennai S. Apollinare nuovo belsejének részlete.

Ú. n. Oceanus sírkamrája

«Ó-keresztény művészet» cikkhez.

A jó pásztor szobra.
Róma, laterani muzeum.

Ó-keresztény szarkofág.
Róma, laterani muzeum.

Falfestmény
a pécsi cubiculumban.

ai S. Callisto katakombában.

Rinaldus szarkofágja,
a ravennai székesegyházban.

Mozaik a római Sta Pudenziana templomban.

Róma, S. Paolo fuori le mura templom belseje a tűzvész előtt.
(Piranesi metszete után.)

«Ó-keresztény művészet» cikkhez.

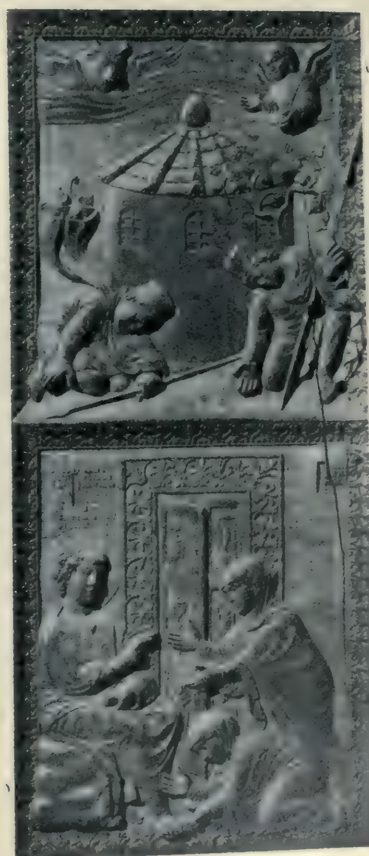

Festmény a római Sta Priscilla katakombában.

A római Sta Sabina templom kapujának részlete.

Diptychon táblája elefántcsontból. Milano, székesegyház.

nek. A bazilikák mozaikdísze bizonyos rendszert mutat, olyképen, hogy a diadalívet és apsist rendesen ünnepélyes, transcendens tárgyú, a hajó főfalát történeti tárgyú ábrázolásokkal díszítették. Nevezetes emlékek Rómában: a S. Costanza sírtemplom mozaikjai, melyek még az antik dekorativ szellemet árulják el. Mint ezek, a IV. sz.-ból való a S. Pudenziana-templom nagyszerű mozaikja (l. a *II. képmellékleten),* az Ó. monumentális irányának nagyszerű képviselője, a S. Maria Maggiore-templom gazdag dísze (V. sz.), a SS. Cosma e Damiano-templom apsismozaikja (VI. sz.) stb. Ravenna e tekintetben is igen sok kiválót nyujt. Galla Placidia sírkápolnájának mozaikjai (V. sz.) teljességükkel, a Jó Pásztor híres képével a maguk nemében páratlanok, a S. Apollinare Nuovo-templom belsejének a mozaikdísz megkapó pompát ad (l. az *I. képmellékleten.* V. ö. *Bizánci művészet).*

Az Ó., mely a római császári kor művészetéből fakadt, ezzel együtt haladt, mint az, a hellenisztikus-római örökség mellett fölvette magába a Kelet új életre ébredő művészetének erős hatásait, a *bizánci művészet* kialakulásával, a súlypont határozott eltolódásával a kelet-római birodalom fővárosának ragyogó művészetében találja folytatását, míg a Nyugat alkotóereje lappang, mindaddig, míg a nagy népvándorlás eredményeként előálló új népalakulatok a Bizánccal párhuzamos, de attól nem független nyugati középkori művészet történetét megindítják.

Irodalom. Garrucci, Storia dell'arte cristiana, 6 köt., Prato 1873–81; Schultze, Archäologie d. christlichen Kunst, München 1895; Kraus, Geschichte der christlichen Kunst, I. köt., Freiburg 1896; Lowrie, Christian art and archaeology, London 1901; Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn 1903; Leclercq, Manuel d'archéologie chrétienne, Paris 1907; Sybel, Christliche Antike, Marburg 1906–09, 2 köt.; Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, Berlin 1914.

Ó-keresztény stilus, l. *Ó-keresztény művészet.*

Ókeresztúr (azelőtt: *Szerbkeresztúr),* nagyk. Torontál vm. törökkanizsai j.-ban, (1910) 3053 szerb és magyar lak., vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

Ókert (azelőtt: *Oskerda),* kisk. Trencsén vm. kiszuczaújhelyi j.-ban, (1910) 168 tót lak.; u. p. és u. t. Kiszuczaújhely.

Okešinec, adók. Belovár-Körös vm. čazmai j.-ban, (1910) 1072 horvát lak.; u. p. és u. t. Križ.

Ok és okozat, l. *Ok.*

Okhatározók, l. *Határozó.*

Ókigyós, Újkigyóshoz tartozó puszta Békés vm. békéscsabai j.-ban, (1910) 605 magyar és tót lak., vasútállomás, postahivatal; u. t. Békéscsaba.

Okinava, japáni sziget, l. *Riu-kiu.*

Okirat (lat. *instrumentum, documentum, litterae,* ném. *Urkunde,* franc. *document, act,* ang. *document, deed, record, titre)* valamely ténynek, jelesül akaratnyilvánításnak bizonyítására rendelt irat. Van köz- és magánokirat. Amaz hatóság vagy más közhitelű személy (pl. közjegyző) által hatáskörében kiállított irat; emez a magánszemélyektől származó. Az O.-ok további felosztásai: eredetiek és másolatok (l. o.); levéltáriak és nem levéltáriak, amazok valamely hatóság levéltárában őrzött O.-ok. Az O.-tal, mint a legfontosabb perbeli bizonyítékkal való bizonyítást illetőleg a Pp. (315–339. §§.) szerint közokirat, melyet közhatóság hivatali hatáskörén, v. közhitelességgel felruházott személy ügykörén belül a megszabott alakban kiállít, teljesen bizonyítja a benne foglalt intézkedést vagy tanusítást és azt is, hogy az abban tanusított nyilatkozat vagy más tény a valóságnak megfelelően van tanusítva. Magán-O., ha valódisága kétségtelen, teljes bizonyíték arra, hogy kiállítója a benne foglalt nyilatkozatot magáévá tette, *a)* ha azt sajátkezüleg írta és aláírta, vagy *b)* ha az idegen kézzel írt O.-ot két előttemező tanu jelenlétében írta alá, vagy azok előtt utóbb az aláírást sajátkezű aláírásának ismerte el a kiállító; *c)* ha a kiállító aláírása v. kézjegye az okiraton biróilag vagy közjegyzőileg hitelesítve van. Ha a kiállító olvasni nem tud v. az okirat nyelvét nem érti, szükséges még az is, hogy a jelenlevő tanuk vagy a hitelesítő személy az okirat tartalmát a kiállítónak az általa értett nyelven megmagyarázzák, s hogy ez megtörtént, az O.-on bizonyítsák. Amely O. nincs ily alakban kiállítva, annak bizonyító erejét a biró szabadon mérlegeli. Az ellenfél tagadásával szemben a kibocsátó írásának vagy aláírásának valódiságát az tartozik bizonyítani, aki az O.-ra hivatkozott. Az O. alaki érvénye ama hely törvényei szerint ítélendő meg, ahol az O. kelt. Az ellenfél által a perben használt O. eredetijét mindenik félnek joga van megtekinteni, s e célból a törvényben szabályozott eljárás szerint az O. felmutatását követelheti. A bizonyító fél kérelmére az ellenfél a birtokában levő O.-ot fel tartozik mutatni, ha az O. tartalmánál fogva közös, vagy ha arra különben is köteles. Az írás és aláírás valódiságának bizonyítási módját is szabályozza a törvény, a bizonyítékok szabad mérlegelésének elve alapján. A törvény kifejezett rendelkezésénél fogva ez a bizonyítás más írással v. aláírással való összehasonlítás által is történhetik; az összehasonlítás bizonyító erejének megítélésénél a biróság szakértőket is meghallgathat; az összehasonlítás céljából pedig elrendelheti, hogy a fél, akinek írásáról szó van, írja le a biróságtól megjelölendő szavakat a biróság előtt.

Okirathamisítás (lat. *falsum,* ném. *Urkundenfälschung,* franc. *faux [en écriture],* ang. *forging of documents)* tárgya nem a vagyon, hanem a közérdek, mely az okiratokhoz mint kiváló bizonyítási eszközökhöz fűződik. Az okirat bizonyító ereje az okiratot a jogélet kiváló biztosítékává teszi, ennek a biztosítéknak megtámadása az, mely az O.-t külön bűncselekménnyé minősíti. A Btk. köz- és magán-O. között tesz különbséget, amely nemcsak a két okirat különböző minőségében, hanem az elkövetési cselekedetben is nyilvánul. Míg ugyanis köz-O.-hoz elegendő a közokirat meghamisítása, feltéve, hogy ebből valakire jogsérelem háramlik vagy háramolhatik, addig a magán-O.-hoz nem elegendő az okirat meghamisítása, hanem annak a törvényben meghatározott módon, vagyis arra használata szükséges, hogy ezáltal valamely kötelezettség v. jog létezése, megszünte vagy megváltoztatása előálljon. Ily használat

hiányában a cselekmény lehet csalás, de nem O. A meghamisítást illetőleg büntetőjogilag egyenértékű cselekmények: hamis okirat készítése, készíttetése vagy valódi okirat tartalmának részben vagy egészben megváltoztatása. Az O.-nak tényálladékát továbbá teljesen megállapítja az is, ha valaki a más által készített hamis v. meghamisított okiratot, ezt a minőségét tudva, használja. A köz-O.-nál lényeges különbség van aszerint, amint azt közhivatalnok hivatali hatáskörében v. más valaki követi el. Az első esetben a törvény ismét több esetet különböztet meg, amelyek a tett súlyához képest különböző büntetés alá esnek. Ily különösen kiemelt esetek: *a)* hivatali hatáskörben hamis közokirat kiállítása vagy valódi közokirat meghamisítása; *b)* a közokiratba valamely lényeges ténynek hamisan történt bevezetése, hamis kivonatnak kiadása; közhivatali könyv lényeges tételeinek meghamisítása; *c)* a hivatalosan kiadott másolatokban v. fordítmányokban elkövetett hamisítás; *d)* hivatali őrizet alatt levő okiratoknak megsemmisítése, eltitkolása. A rendes büntetési tétel 5—10 évig terjedhető fegyház. Egyéb esetekben a köz-O.-nak minősített esete, ha azt a tettes abból a célból követi el, hogy magának vagy másnak jogtalan vagyoni hasznot szerezzen, v. valakit vagyonában megkárosítson. A magán-O. minősített eseteinek alapjául szolgál: *a)* az érték; *b)* az okiratnak bizonyos minősége. Az első szempontból bűntett az O., ha a jognak értéke, melynek bizonyítására az okirat szolgál, 100 K-t meghalad, és súlyosabb büntetési tétel szól arra az esetre, ha az érték 4000 K-nál magasabb. A másik szempontból súlyosabb büntetés alá esik a váltókon, kereskedelmi könyveken, kereskedelmi utalványokon, takarékpénztári könyvecskéken, közraktári jegyeken s a papirpénzzel egyenlő tekintet alá nem eső, közforgalomban levő értékpapirokon elkövetett hamisítás. Az O. fogalma alá vonja a magyar Btk. annak cselekményét, aki másnak aláírásával ellátott valamely kitöltetlen iratot az aláíró beleegyezése nélkül vagy tudva, a létrejött megállapodás ellenére tölt ki. A francia jogban ez az eset abus de confiance (bizalommal való visszaélés) név alatt ismeretes.

Az O.-nak eddig tárgyalt eseteitől különböznek az ú. n. anyagi (materialis) O.-ok, amikor a hamisításnak közvetlen tárgya maga az okirat. Különbözik ettől az ú. n. eszmei (intellectualis) O., amelynél az okirat maga valódi, de az O. által bizonyított tény a valóságnak meg nem felel. A Btk. ezt az O.-t csak akkor bünteti, ha közokiratról van szó s fogalmát akként határozza meg: aki szándékosan közreműködik arra, hogy valaki jogainak v. jogviszonyainak lényegére vonatkozó valótlan tények, körülmények v. nyilatkozatok vezettessenek be a nyilvános könyvbe vagy más közokiratba. A csak vétséget alkotó cselekmény bűntetté lesz, ha a bűnös nyereségvágyból követte el. Magánokiratban elkövetett eszmei O. a cselekmény céljánál fogva csalás lehet; ez eseten kívül, mások jogait nem érintvén, büntetendő cselekményt nem alkot. Pl. a hitelező, aki nyugtát állít ki adósa részére, jóllehet ez tartozását tényleg meg nem fizette. O.-nak minősíti a magyar törvény annak a cselekményét is, aki károsítási szándékkal olyan okiratot, mely v. éppen nem, v. nem kizárólag sajátja, jogtalanul megrongál, megsemmisít v. eltitkol. (Btk. 391—406. §§.).

Okiratmegsemmisítési eljárás az elveszett v. megsemmisített okirat jogi hatálytalanítására irányuló eljárás, amelynek egyik lényeges része hirdetményi felhívás az okirat bemutatására, l. *Okiratok megsemmisítése.*

Okiratok, l. *Okirat.*

Okiratok megsemmisítése (lat. *amortisatio, mortificatio)* iránti birói eljárás célja annak a hátránynak az elenyésztetése, amely az okirat jogosult birtokosát az okirat elveszése v. megsemmisülése következtében éri. A biróság megszabott eljárás útján hozott határozatával az okirat megsemmisítését mondja ki, minek következtében az jogilag hatálytalanná válik és a hitelező az okirat nélkül is érvényesítheti követelését. Az O. iránti birói eljárásnak két neme van, ú. m. értékpapirok megsemmisítése (l. o.) és más O. Az utóbbit a Pp. 749—754. §-ai szabályozzák. Az eljárást az okirat utolsó birtokosa v. az kérheti, aki az okiratból jogot érvényesíthet; a járásbirósághoz beadandó kérvényben be kell mutatni az okirat másolatát v. elő kell adni lényeges tartalmát. A biróság hirdetményben felhívja az okirat birtokosát annak egy év alatti bemutatására és kérelemre betiltja a fizetést. Ha az okiratot nem mutatják be, a biróság azt végzéssel semmisnek nyilvánítja, ha bemutatják, az eljárást megszünteti és a fél az okiratra való igényét a birtokos ellen érvényesítheti. Külön és részben eltérően van szabályozva a váltó (l. *Elveszett váltó),* a kereskedelmi utalvány, a postatakarékpénztári betétkönyv, a zálogjegy stb. megsemmisítése. — Mindezek az okirat jogi értékének megsemmisítésére vonatkoznak; ettől meg kell külömböztetni a számadások mellett levő fizetési okmányok időnkinti megsemmisítését: ezt *selejtezésnek* nevezzük (l. o.)

Okiratos bizonyítás az, amely okirat (l. o.) mint bizonyítási eszköz segélyével történik. Az okiratot fel kell a tárgyaláson mutatni, az ellenfél kivánatára v. a biróság rendeletére eredetiben. Ha az okirat hatóságnál van s a fél nem szerezheti meg, a biróság hivatalból szerzi meg. Az ellenfél is köteles a birtokában lévő okiratot felmutatni (l. *Okirat, Exhibitio),* ha tagadja, hogy birtokában van, erre nézve eskü alatt kihallgatható.

Okiratos per (ném. *Urkundenprozess),* okiratok (különösen váltók) alapján megengedett, a rendes peres eljárásnál szigorúbb és gyorsabb eljárás, amelynek főjellege, hogy a kereset megalapítására szolgáló minden ténykörülménynek okirattal megalapítva kell lennie és hogy a bizonyítás csak okirattal történhetik. O. van a német perrendtartásban. A mi jogunkban nincs meg, de nálunk is van okirat alapján kivételes eljárás v. meghagyásos eljárás (váltó alapján) alakjában és az O. alapgondolatán nyugszik a közjegyzői okirat végrehajthatósága és az ítélet

előzetes végrehajthatósága, ha a kötelezettség elvállalásáról okirat van.

Okirat valódisága azt jelenti, hogy attól származik az okirat, aki abban kiállítóként fel van tüntetve. A közokirat, ha tartalma és alakja szerint ilyenül jelentkezik, az ellenkező bebizonyításáig valódinak tekintendő, a magánokirat valódiságát tagadás esetében bizonyítani kell (l. *Okirat)*; a rosszhiszemű tagadás bíróság alá esik. Nyilatkozni a valódiságra nézve nem kell az ellenfélnek (diffessio), ha nem nyilatkozik, úgy kell őt tekinteni, mint aki a valódiságot nem tagadta.

Okiság v. *okság*, l. *Ok*.

Okka, mérték és súly, l. *Oka*.

Okkazionalizmus *(occasionalismus)*, a lat. *occasio* a. m. alkalom szótól), az alkalmi okok rendszere. Descartes azt tartja, hogy test és lélek két merőben különböző mivoltú szubstancia, mégis hathatnak egymásra. Descartes követői szerint test és lélek nem hathatnak egymásra, hanem Isten az igazi ok, ő eszközli, hogy a test érzékei módosításainak megfeleljen a lélekben az érzet s megfordítva, a lélek indulatának, az akaratnak a testi mozgás. A testi és lelki változások tehát nem igazi okok, hanem csak alkalmak, alkalmi okok Isten közvetítő tevékenységére. E nézet korán ébred Descartes iskolájában, de első rendszeres kifejtője *Geulincx* (l. o.). Vajjon minden egyes esetben Isten közvetíti-e ezt a kölcsönhatást, vagy egyszersmindenkorra, ezt Geulincx nem dönti el világosan. Ez utóbbi nézetet más alapon fejtegeti később Leibniz a praestabilita harmonia elméletében. Malebranche is okkazionalista, habár más alapon, mint Geulincx. Malebranche szerint a testek se hatnak egymásra, mert az egyedüli ható erő a mindenségben Isten, akiben mindent megismerünk. Az O. sajátos és paradox formája ellenére is egyike az alapvető megoldásoknak, melyeket a test és lélek kölcsönhatásának problemája szült. Ha test és lélek különböző, csak két megoldás látszik lehetségesnek: igazi kölcsönhatás (influxus physicus), vagy e kölcsönhatás tagadása és az illető jelenségeknek vagy az O. v. a praestabilita harmonia útján való magyarázata.

Okker v. *okra* (ném. *Ocker)*, ércek mállási terméke, földes anyag. Majdnem minden ércnek megvan a maga O.-e, de leggyakrabban használják a hematitból és a limonitból álló mállási termékek jelzéséül, amaz vörös vas-okker v. röviden vörös O., emez sárga vas-O. v. röviden sárga O. Óvatos hevítés útján élénkebb színt nyernek s ekkor különféle néven nevezik (világos O., sötét O., kinai sárga stb.). L. *Hematit, Limonit* és *Agyag*.

Okklúzió *(occlusio*, lat.) a. m. elzárás. Gázok O.-ja alatt a kémiában bizonyos gázoknak elnyelését értjük némely fém által. Különösen a platina és a vele rokon fémek okkludálnak néha sok gázt, oxigént, hidrogént stb. Bizonyos mértékben szerepel e tulajdonság az öngyujtókészülékeknél, az analitikai kémiában. L. még *Abszorpció*. — Orvosi értelemben l. *Bélelzáródás*.

Okkultáció *(occultatio*, lat.) a. m. elfedés, eltitkolás. Csillagászati értelemben l. *Csillagfedés*.

Okkultizmus (a latin *occultus* = rejtett szóból) olyan tudományszakot jelent, amely a dolgok és jelenségek rejtett, azaz érzéki tapasztalatainkon nagyobbára kívül eső oldalával foglalkozik. Az O.-nak két főirányzata van. Megkülönböztetünk *vallási* és *tudományos O.-t*. A vallási O. a transcendentális jelenségek intuitiv — azaz benső érzékelés útján való — megismerésén alapszik. Ez irányzat körébe tartozik mindaz, ami a vallások ezoterikus, vagyis benső lényegét teszi, szemben az exoterikus, vagyis külső tanítással. Ez utóbbi a közönséges hívők számára való, míg az ezoterikus tanítás csak azok részére hozzáférhető, akik bizonyos tisztulási folyamaton mentek keresztül, ráléptek az *iniciáció* ösvényére, vagyis beavattattak a *misztériumokba*.

Igy volt ez az összes nagy vallásoknál. Az árja faj fejlődésének különböző művelődési korszakaiban kiváló tanítók léptek fel, mint vallásterjesztők, akik tanítványaikat a misztériumokba bevezették. (V. ö. Edouard *Schuré*: Les grands initiés.) A régi misztérium-iskolák közül a legrendszeresebbek egyike volt *Pythagorasé*, mely Krotonában 30 esztendeig működött. Az ezoterikus hagyomány sohasem halt ki, éppen úgy megtaláljuk Platon követőinél, mint a középkor misztikusainál vagy a későbbi korszakokban egy Jacob *Böhme, Swedenborg* vagy *Theophrastus Paracelsus* munkáiban. Az ezoterikus hagyományok letéteményesének vallja magát a H. S. *Olcott* ezredes és H. P. *Blavatsky* asszony által 1875. New Yorkban alapított *Teozófiai Társulat* (l. o.), mely azóta az egész világon elterjedt és sok hívőt számlál. Az ezoterikus irány az O. másik tudományos kisérleti ágától legfőképen abban különbözik, hogy nem elégszik meg az emberben levő okkultus erők jelenségeinek kutatásával, másokban való tanulmányozásával, hanem az ezoterikus kutató erőket gyakorlatilag is ki akarja fejleszteni önmagában. E tanítás eszközei főképen a devoció, szigorú önfegyelmezés, rendszeres meditációs gyakorlatok. Míg ezek első sorban szubjektiv jellegű tapasztalatokhoz vezetnek, addig a másik objektiv kisérleti módszerrel folytatja kutatásait teljesen a modern természettudományi gondolkodás szellemében. A XIX. sz. 80-as éveinek túlzott materialista felfogásával szemben néhány felvilágosult elme megalakította Londonban a pszichológiai jelenségeket kutató társaságot *(Society for Psychical Research)*, melynek élén nagynevű tudományos férfiak állottak, mint *Sidgewick*, William *Crookes*, Oliver *Lodge*, dr. Charles *Richet* és mások. A társaság működése az okkultizmus birodalmának összes jelenségeire kiterjedt. Ezek voltak: gondolatátvitel és telepátia, szuggesztió, mesmerizmus, hipnotizmus, pszichoterápia, tudat alatti (szubliminális) jelenségek, varázsvessző, kristálynézés, fantomok, a spirithipotézis vizsgálata. Kutatásainak eredményéről a társaság lapjában (Journal) és évente kiadott közleményeiben (Proceedinges of the Society of Psychical R.) számolt be, melyek vaskos köteteket tesznek ki s a tudományosan ellenőrzött eseteknek ezreit tartalmazzák. A társaság céljául tűzte ki szembeszállani nemcsak a babonával és a spiritizmus kritikátlanságával, hanem a tudo-

mányos köröknek elfogultságával is. Az 1900-ban *Bennett* titkár által kiadott beszámoló a következőket foglalja össze: 1. Kisérleti úton bebizonyosodott, hogy az embernek érzékein kívül még más eszközök is állanak rendelkezésére, hogy a külvilágról tudomást szerezhessen, t. i. a gondolatátvitel és a telepátia; 2. megállapittatott, hogy a fantomokról, kisértetekről és hasonló jelenségekről szóló leírások gyakran való eseményeken alapulnak; 3. megállapittatott, hogy az emberen kívül még egyéb intelligenciák is vannak, akik médiumi üléseken halottaknak adják ki magukat, ami ha igaz, akkor az emberi élet halhatatlansága empirikus úton bebizonyitottnak látszik. További jelentős esemény volt a tudományos O. történetében az Annales des sciences psychiques c. folyóirat megalapítása 1891. dr. Charles *Richet*, a párisi egyetemen a fiziológia tanára által. Richet ténybeli adatok gyüjtésére helyezett súlyt. Nagy feltűnést keltettek 1905 augusztus és szeptember havában Algirban rendezett materializációs kisérletei annak bebizonyitására, vajjon a fantomok valósággal léteznek-e. A kisérlet eredménnyel járt és az észlelt jelenségekről fényképi fölvételek is készültek. A másodlátás (clairvoyance) jelenségeiről *Richet* ezt állítja: «Az élő vagy élettelen, gondolkozó vagy nem gondolkozó anyagnak némely tulajdonságai, melyeket rendes érzékeinkkel megközelíteni nem tudunk, bizonyos egyének számára némely pillanatokban megközelíthetőkké válnak. Ez annyit jelent, hogy a tisztán látó (clairvoyant) egyének oly érzékkel birnak, amely nálunk hiányzik, melyről semmit sem tudunk és amelynek létezéséről elég, ha egyelőre tudomást veszünk.» («La suggestion mentale.») Később a londoni kutató társaság mintájára dr. Paul *Joire*, a Pszichofiziológiai intézet vezetőjének elnöklete alatt megalakult Párisban a Société Universelle d'Études Psychiques. Joire az ú. n. biomagnetikus elméletnek híve és feltalálója a magnetikus erőmérőkészüléknek (sthenometer). De leginkább hozzájárultak e tanok elterjedéséhez Camille *Flammarion* kutatásai és munkái. Tanai ebben foglalhatók össze: 1. A lélek a testtől független, önálló lény. 2. A lélek oly képességekkel rendelkezik, amelyeket mai napig sem ismerünk. 3. A lélek képes a távolba hatni érzékeink közvetítése nélkül. A szomnambulizmus és hipnotizmus jelenségeit a kiváló Albert de *Rochas* kutatta. Megemlítendők még Dr. Joseph *Maxwell*, Henri *Durville* és *Darget* őrnagy, Olaszországban Cesare *Lombroso*, *Morselli* és *Botazzi* tanárok, Oroszországban *Akszákov* és *Butlerov*, Julian *Ochorovicz* és újabban különösen a moszkvai *Naum*, továbbá Th. *Flournoy*, a genfi egyetem pszichológiai tanárának kisérletezései. Természetesen az új eszméknek csakhamar heves ellenzői is akadtak, különösen Németországban. Az O. bármelyik ágát tekintjük is, azt látjuk, hogy a kutató emberi szellem komoly törekvéseivel állunk itt szemben. Célja a haladás újabb, magasabb célok, a tökéletesebb megismerés felé.

Irodalom. Kiesewetter, Geschichte d. O., 3 köt., 1891–1896; Blavatsky, The Secret Doctrine, 1889; Besant, Ancient Visdom; The seven principles; Steiner, Geheimwissenschaft; Sinnett, The occult world; Besant és Leadbeater Occult chemistry; Leadbeater, Man visible and invisible; Mead, Fragments of a faith forgotten; Gurney, Myers és Padmore, Phantasms of the Living, London 1886.; Trübner, Myers, The human personality and its survival of bodily death, 1903 London; Hygslop, Borderland of Psychical Research, Enigmas of Psychical Research, Science and the future life etc.; Richet, La suggestion mentale (németre ford.: Schrenck-Notzing, Experimentelle Studien auf dem Gebiet der Gedankenübertragung u. des sog. Hellsehens); Durville, Der Fluidalkörper des lebenden Menschen, übers. von Feerhov, Die Physik des Animal-Magnetismus; Flammarion, L'inconnu et les problèmes psychiques, 1900. megj. magyar fordításban: Az ismeretlen és a lelki problémák, Budapest), Les forces naturelles inconnues, 1865; Joire, Traité de l'Hypnotisme expérimental et thérapeutique, Les phénomènes psychiques et supernormeaux, 1909; Rochas, Les forces non définies, 1887; Les états superficiels de l'Hypnose, 1888; Les états profonds de l'Hypnose, 1889; Le Fluide des Magnétiseurs, 1891; L'extérorisation de la sensibilité, 1895; L'extérorisation de la motricité, 1896; Maxwell, Les phénomènes psychiques. Recherches, observations, méthodes, Paris 1906; Lombroso, Ricerche sui fenomeni ipnotici espiritici, Torino 1909; Naum Kotik, Die Emanation der psychophysischen Energie etc., Wiesbaden 1908; Flournoy, Des Indes à la Planète Mars, étude sur un cas de Somnambulisme avec Glossolalie Paris 1900.; Du Prel, Philosophie der Mystik, Leipzig 1884; Monistische Seelenlehre, Leipzig 1888; Der Tod, das Jenseits und das Leben im Jenseits, München 1899; Ludwig Deinhard, Das Mysterium des Menschen; Schrenck-Notzing, Materialisations-Phenomäne; Ágoston Gyula, Az extázis, 1904; Nérei Ödön: 7 probléma az okkultizmus köréből, 1915. *Folyóiratok:* Light, London; The Theosophist, Adyar, Annales des Sciences Psychiques 1890; Psychische Studien (alap. Wittig-Aksakow 1874); Sphinx, szerk. Hübbe-Schleiden, 1886 Leipzig; Neue metaphysische Rundschau, szerk. Paul Zillmann; Okkultistische Rundschau; Zentralblatt für Okkultismus; Teozófia, a Magy. Teoz. Társ. lapja; Lelki tünemények, szerk. Tordai Vilmos.

Okkupáció (*occupatio*, lat.) a. m. foglalás. A foglalás a *nemzetközi jogban* az államterület eredeti szerzési módja, az állami imperium megszerzése olyan területen, amely eddig nem tartozott állami fenhatóság alá. Különbözik tehát az O. az érdekszférák elhatárolásától és a hódítástól. Az érdekszférák elhatárolása még csak területi igényt jelent egy bekövetkező O. szempontjából, a hódítás pedig olyan területnek hatalomba vételét jelenti, amelyen addig más állam gyakorolta az állami hatalmat. — *O. a magánjogban*, l. *Foglalás*.

Okkupált tartomány, l. *Megszállott tartomány*.

Okkurrencia (lat.) a. m. találkozás, szembejövés. A kat. egyházban liturgiai kifejezés két ünnep találkozására. Az ünnepek méltósága szerint az egyiket ülik meg egészen és a másikról csak megemlékeznek vagy más napra teszik át, amiről a breviarium elején lévő táblázat nyujt útbaigazítást. L. még *Konkurrencia*.

Oklahoma. 1. *O.* (röv. *Okla.*, a. m. szép föld), az é.-amerikai *Egyesült-Államok egyike*, Colorado, Kansas, Texas, New Mexico államok és az Indiánus territorium között; területe 181,440 km², (1914) 2.026,534 lak. (140,000 néger, 75,000 indiánus, 45,000 idegen, közöttük 700 magyar). Felülete túlnyomórészt préri és sztеppe, dombozati viszonyai, bár egyes magaslatai 300—1500 m. magasságuak, nem változatosak. Folyói: az Arkansas, Cimarron, North-Canadian, Washita, Red. Éghajlata száraz, kontinentális. O. főleg mezőgazdasági állam. Termése 1913-ban: kukorica 52·3, búza 17·5, zab 18·5 millió bushel; gyapot 3 millió acre-on 820,000 bál termett, szőllőtermelése fejlett. Állatállománya 1914: 1.581,000 szarvas-

marha, 1.352,000 sertés, 175,000 juh, 766,000 ló, 269,000 öszvér. Bányászatának 1912-iki termelése 53·6 millió dollár (petroleum 514 millió bushel, szén 3·7 millió t.). Ipara 1910: 2310 gyártelepen 13,143 alkalmazott volt, a termelt árúk értéke 53 millió dollár (malomipar, olajpréselés, faipar, nyomdaipar). Állami egyeteme Normanban van. Vasutainak hossza 9222 km., a villamos vasutaké 370 km. O. élén a kormányzó áll 13 tagú törvényhozó tanáccsal és 26 tagú képviselőházzal. A kongresszusba 2 szenátort és 5 képviselőt küld, 26 countyból áll, fővárosa O. 1890-ben alakult territoriummá, 1906. állami szervezetet nyert. V. ö. Statistics and Information concerning the Indian territory, O. etc. (St. Louis 1893.)

2. *O.*, az ugyanily nevű északamerikai állam fővárosa, a Beaver Cr. balpartján, (1910) 64,205 lak., vasúti gócpont, terménykereskedelem.

Okláne v. *lánckövetkeztetés* (sorites), l. *Következtetés.*

Okland (azelőtt: *Homoród-Okland)*, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 950 magyar lak.; a homoródi járás szolgabirói hivatalának széke, van járásbirósága, posta- és távirόhivatala és telefonállomása. O. a Homoród-folyó gyönyörű völgyében fekszik.

Oklevél, l. *Diploma.*

Oklevéllel való honositás, l. *Állampolgárság.*

Oklevéltan *(diplomatika)*, az oklevelekről, diplomákról szóló tan. Megalapítója Mabillon J. a De re diplomatica libri VI. (Lutetiae Parisiorum 1681) megjelent munkájával, melyben a benediktinusok st.-denisi levéltárának oklevelei mellett kel védelemre az Acta Sanctorum és Papebroch Propylaeum antiquarium támadásai ellen. Mabillon ellen Germon B. adta ki De veteribus regum Francorum diplomatibus etc. c. 1703. megjelent munkáját, melyre Mabillon 1704. felelt Librorum de re diplomatica Supplementum cimü művében. Mabillon után 1702-ben Madox adta ki Formul are Anglicanum etc. címü munkáját. Ezt követte Franciaországban 1708. Montfaucon Palaeographica Graeca-ja, Németországban pedig 1732. a Chronicon Gotwicense I. kötete Bessel Gottfried tollából, mely a német császárok és királyok diplomatikáját tartalmazza. Ugyanezen tárggyal foglalkozik Heumann Commentarii de re diplomatica Imperatorum etc. 1745—53. és Commentarii de re diplomatica Imperatricum etc. 1749-ben megjelent munkáiban. 1742. jelent meg az első latin tankönyv: Eckhardtól az Introductio in rem diplomaticam praecipue germanicam, 1748. pedig az első német nyelvü Einleitung zur teutschen Diplomatik. 1750—65-ig jelent meg a Nouveau traité de diplomatique Tassin s Toustain benediktinusok tollából, melyet 1759—1769. Adelung és Rudolf fordítottak le németre Neues Lehrgebäude der Diplomatik címen. 1765. látott napvilágot Gatterer fő munkája: Elementa Artis Diplomaticae universalis, I. köt. (a II. nem jelent meg), mely új rendszert hozott a diplomatikába. 1801—1802. jelent meg Schönemannak Versuch eines vollständigen Systems der allgemeinen, besonders älteren Diplomatik c. munkája két kötetben, mely, miután az O.-t mint jogi diszciplinát tárgyalja, a diplomatikát új szempontokból veszi vizsgálat alá. Ezt követte az olasz Fumagalli Delle Istituzioni diplomatiche c. műve. Wailly 1838. Éléments de Paléographie c. kétkötetes munkája is, címe dacára, inkább O., mint írástan. Általános diplomatikát adott újabb időben az olasz Paoli, kinek műveit németre is lefordították, a francia Delisle, az angol Thompson E. M. és Bresslau: Handbuch der Urkundenlehre (I. köt. 2. kiadás 1912).

Újabban az általános diplomatika helyett a speciális diplomatikát kezdték művelni. Ez iránynak legkiválóbb képviselője Sickel, az Acta regum et imperatorum Carolinorum. Die Urkunden der Karolinger (Wien 1867) c. 2 kötetes művével. Hazánkban az O. története egybe van forrva ama két nagy polémiával, mely II. Sylvester bullája és a pannonhalmi apátság alapító oklevelének hitelessége körül forgott.

Ami az O.-ban használt rendszereket illeti, a régibb munkák a külső és belső jelek szerint tárgyalták az oklevelek tanát: criteria interna-externa. *Gatterer* új osztályozást hozott be: 1. grafika (írástan); 2. semiotica diplomatica (diplomatikai jeltan); 3. formularia (diplomatikai irálytan, kapcsolatban a kortannal). *Schönemann* szintén új rendszert alapított, sémája a következő: *A)* Theoretischer Theil. I. Aeussere Diplomatik: 1. Sprachkunde; 2. Schriftkunde. II. Innere Diplomatik: 1. Diplomatische Rechtslehre; 2. Theorie der Canzleyform der Urkunden. *B)* Praktischer Theil. I. Allgemeine praktische Diplomatik. für die Anwendung d. Urkunden. Hierbey Archivwissenschaft. II. Besondere praktische Diplomatik: Urkundenkritik. Legújabban *Sickel* ismét a criteria interna-externa rendszerhez tért vissza, internának véve mindazt, mit nyomtatásban vissza lehet adni, externának pedig azt, mi nyomtatásban vissza nem adható. Hazánkban Sickel rendszere szerint *Fejérpataky* László műveli a diplomatikát. Az O. magyar irodalmát l. *Diplomatika.*

Okmány a. m. okirat (l. o.).

Okmánytár, okiratok gyüjteménye. Így nevezik a telekkönyvi okiratgyüjteményt, l. *Telekkönyv.*

Oknyomozó *(pragmatikus)*, a történetírásnak az a módszere, mely az eseményeket oki (illetőleg ténybeli) összefüggésükben adja elő, holott a *kronologikus* módszer főként az időrendre van tekintettel.

Okoli, adók. Belovár-Körös vm. kutinai j.-ban, (1910) 830 horvát és cseh lak.; u. p. és u. t. Ludina.

Okolicsányi-*család (okolicsnai).* Régi liptóvármegyei, utóbb Árva, Szepes, Turócz, Bihar és Nógrád vármegyébe is elszármazott nemesi család, melynek neve és előneve az ősi fészektől, Okolicsna (hajdan Akalicsna) helységtől veszi eredetét. Első ismert őse, *Szerefil*, IV. Béla király korában tünik föl. A család tagjai közül a XIV. sz.-ban kiválóbb szerepet játszott: *János.* Több ízben kitünt Nagy Lajos nápolyi hadjárataiban. Ezért 1379. a király neki, valamint Márk, Lőrinc meg Szerefil testvéreinek a korona részére vitatott örökölt birtokaikat (Okolicsna, Poruba, Szt. István, Csermno, Harankflaháza) újból adományozta.

A család idővel több ágra oszlott, ú. m. Árva-, Zemplén-, Szepes-, Nógrád- és Túrócz-vármegyei ágakra. Az utóbbi ágból szomorú nevezetességre jutott *O. Kristóf*, vármegyei alispán. 1707-ben mint túróczmegyei követ megjelent az *ónodi* gyűlésen, melyen a fölkelt rendek a Habsburg-házat trónvesztettnek nyilvánítván, II. Rákóczi Ferencet választották Magyarország fejedelmének. O., valamint követtársa, Rakovszky Menyhért ez ellen heves szavakkal szólaltak föl, mire a felbőszült rendek dühének áldozatul estek. — *O. Sándor* szül. Őrmezőn (Zemplén) 1838 jan. 31., megh. Hágában 1905 máj. 30. Eleintén a közigazgatási pályán működött, 1867. a miniszterelnökségen fogalmazó, majd titkár lett, 1870. pedig, mint udvari titkár, a külügyminisztériumba lépett. Diplomáciai pályáját 1873. a párisi nagykövetségnél kezdte meg, 1886. a szentszéki nagykövetségnél lett nagykövetségi tanácsos, 1889. Stuttgartban rendkívüli követ, mely minőségben 1894. Hágába helyezték át. 1898. megkapta a v. b. t. tanácsosi méltóságot, 1899. a békekonferencián részt vett mint a király második teljhatalmazottja. Irodalmilag *Ein Optimist* álnév alatt mint szociológus ismeretes. Saját neve alatt megjelent Andrássy Gyula gróf és Lobanov Alexis herceg jellemzése. — *O. László* szül. Zavaron (Pozsony vm.) 1865. Tanulmányait Budapesten, Lipcsében, Berlinben végezte. 1891-ben ügyvédi diplomát szerzett, 1892 óta országgyűlési képviselő.

Okolicsányi-Kuthy *Dezső*, orvos, szül. Bécsben 1869 júl. 13. Orvosi tanulmányait Budapesten végezte. 1897-ben egy budapesti vízgyógyintézet vezetője lett. 1898-ban egyetemi magántanárrá képesítették. 1901-ben a tüdőbetegek gyógyítására felállított Erzsébet királyné-szanatórium igazgatófőorvosa lett. Ez állásától 1909. megvált s azóta fokozottabb mértékben vesz részt a hazai gümőkórellenes tudományos és társadalmi küzdelemben. Számos tanulmánya jelent meg, melyekben a gümőkórság, klimatológia és hidroterápia kérdéseivel foglalkozik. Nagyobb dolgozatai: Physikalische Therapie der Skrofulose (1906); *A tüdőgümőkór physikai diagnostikájáról* (1909); Die Prognosenstellung bei der Lungentuberkulose (Wolff-Eisnerrel együtt, 1914). 1903 óta társszerkesztője a *Tuberkulózis* című lapnak.

Okolicsnó és Sztosháza, kisk. Liptó vmegye liptószentmiklósi j.-ban, (1910) 843 tót lak.; vasúti megállóhely (Okolicsnó), u. p. és u. t. Liptószentmiklós.

Okonit-vezeték, l. *Elektromos vezetékrendszerek.*

Okor, község, l. *Mónosokor.*

Ó-kor, az emberiség történelmének az a kora, mely az írásos emlékekkel kezdődik s a *történelemelőtti (prehisztorikus)* kor után következik. Magában foglalja a *keleti kultúrnépek* (egyiptomiak, asszírok, babilóniak, föniciaiak, zsidók, perzsák, hinduk, kinaiak) történetét, de különösen a *görögök* és *rómaiak* politikai és kulturális fejlődését ismerteti *(klasszikus Ó.)*, mint jelen művelődésünk alapját. Az Ó. végét rendesen a *Nyugat-római birodalom* bukásával (476. Kr. u.) szokták jelölni, de ez a határ csak a nyugat- és déleurópai népek történetére korszakalkotó. Közép- és Kelet-Európa népeire az Ó. akkor ért véget, amikor a keresztény civilizáció kötelékébe léptek. — *Ó.* v. *elsőkor* (geol.), l. *Paleozoos éra.*

Okorág, kisk. Baranya vmegye szentlőrinczi j.-ban, (1910) 403 magyar lakossal, vasútállomás távíróval: Okorág-Kárászpuszta s u. o. postahivatal.

Okorvölgy, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 192 német lak.; u. p. Hetvehely, u. t. Abaliget.

Okosság, ama számos kifejezések egyike, melylyel a magyarban az értelembeli jelességet nevezzük meg. A hasonló értelmü kifejezésektől abban különbözik, hogy inkább a tanulástól független, a gyakorlati életben gyorsan és közvetetlenül eligazodni tudó, céljaira a helyes eszközöket megválogató észbeli tehetséget jelenti. Erre utal a szó származása is. Okos, aki az okokat felismeri, ami végre is a megértés legfontosabb munkája. *Eszesség* inkább az éles elmét jelenti, aki az elvont gondolkodás terén járatos. A *bölcseség* a kiváló és tapasztalt ész tulajdonsága, aki a célokat tűzi ki helyesen.

Okoszondje, afrikai helység, l. *Omaruru.*

Okozat, l. *Ok.*

Ókörmöczke (azelőtt: *Ökörmöcske)*, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 651 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Garamszentkereszt. Határában a körmöczbányai magyar kir. arany- és ezüstbányához tartozó bányaművek vannak.

Ókörtvélyes (azelőtt: *Körtvélyes)*, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 776 német lak., postahivatal; u. t. Szentgotthárd.

Okra, l. *Agyag* és *Okker.*

Okroska, hideg orosz leves, kockára vágott húsból, uborkaszeletekből, keményre főtt tojásból készül, tej, tejfel v. túró hozzátételével eszik. Hús helyett halat, főzeléket is vesznek hozzá.

Okrut, község, l. *Vágköre.*

Okság, l. *Ok.*

Oksági kapcsolat, l. *Oksági törvény.*

Oksági törvény, ugyanaz mint oksági viszony, oksági kapcsolat, t. i. hogy mindannak, ami történik, megvan az oka, melynél fogva *szükségkép* történik. L. *Ok.*

Oksanen, költői álneve *Ahlqvist* Ágost jeles finn költőnek és nyelvésznek (l. o.).

Okszerű, aminek okát lehet adni. — *O. gazdálkodás* a helyes üzleti elvek szerint célirányosan folytatott, a viszonyok által javasolt gazdálkodás, melynek legfőbb törekvése, hogy az adott eszközökkel a lehető legmagasabb s egyúttal biztos és állandó jövedelem éressék el. Az O. gazdálkodás tehát össze nem tévesztendő a belterjes vagy intenziv gazdálkodással, mert a belterjes gazdálkodás is lehet okszerűtlen, mig a külterjes gazdálkodás extenziv viszonyok között szintén O. lehet. L. *Gazdálkodási rendszerek.* — *O. képletek,* l. *Kémiai jelek és képletek.*

Oktaéder, általánosságban minden 8 oldalu poliéder. Különösen kiemelendő ezek közül a szabályos O., amelynek felülete 8 kongruens egyenlőoldalu háromszögből áll és szögletei 4 oldaluak. Éleinek száma 12. A szabályos O. lapszögeinek nagysága 109° 28′ 16″. Ha a szabályos O. éle *a*,

a körülötte leírt gömb sugara r, a beleírté ρ, felülete F és térfogata V, akkor e mennyiségek között a következő kapcsolatok állanak fenn:

$$r = \frac{\sqrt{2}}{2} a = 0{\cdot}7071068\, a$$

$$\rho = \frac{\sqrt{6}}{6} a = 0{\cdot}4082483\, a$$

$$F = 2\sqrt{3}\, a^2 = 3{\cdot}4641016\, a^2$$

$$V = \frac{\sqrt{2}}{3} a^3 = 0{\cdot}4714045\, a^3$$

A (szabályos) oktaéder mint kristályalak a szabályos rendszerbe tartozik. Jele *O.* v. |||. Kristályalakja a magnetitnek, spinellnek, timsónak, piritnek, aranynak, fluoritnak, stb.

Oktaéderit (ásv.) l. *Anatáz.*

Oktaeterisz (gör.), nyolc évből álló ciklus, melyet tenedoszi Kleostratos állapított meg; a 8 évben 2922 nap volt, vagyis 8 közönséges holdév és 3 szökő hónap és a hold- és napjárás kiegyenlítésére használták; Eudoxos és Eratosthenes javították, de Kr. e. 432. a Meton-féle enneadekaeterisszel (l. o.) felcserélték. L. *Év.*

Oktagon (gör.) a. m. nyolcszög.

Oktáj *(Ogetáj, Ugetáj), mongol főkhán* (1227—1241.), Temudzsin (Dzsingisz) főkhán legidősebb fia, szül. 1185., megh. 1241 dec. 11. Még atyja életében meghódította a *khovarezmi* birodalmat (1218—20.), mint főkhán pedig Kinát foglalta el a Jang-ce-Kiang folyóig. Ezután visszatért *Karakorumba,* melyet székhelyévé emelt. 1237-ben nagy sereget küldött unokaöccsének, Batu khánnak a vezetésével Oroszország ellen. Batu khán Oroszország nagy részének elfoglalása után 1241. Lengyelországba s Magyarországba tört be, itt is nagy pusztítást vitt véghez s csak O. halálának hírére vonta ki innen seregeit 1242 nyarán.

Oktakord (gör.) a. m. nyolc húros hangszer.

Oktangulum (lat.) a. m. nyolcszög.

Oktáns *(octans,* lat.), egy kör nyolcadrésze. Három egymásra merőleges sík az egész teret nyolc téroktánsra osztja. *Gömboktánsok* a gömbnek ama részei (számszerint nyolc), melyekre azt a középpontján keresztül egymásra merőlegesen fektetett három sík felosztja. O.-nak egy csillagászati műszert is neveznek, mely egy beosztott nyolcadkörből áll, különben egészen hasonló szerkezetű mint a *sextáns.* — *O.* csillagkép, l. *Octans.*

Oktapla (gör.) a. m. nyolc nyelven, nyolchasábosan nyomtatott biblia.

Oktar v. *Optar,* Mundzuk és Rua testvére, az V. sz. elején a hunnok egyik fejedelme volt. 436. Aëtius római vezér meghívására hadat vezetett a burgundok ellen, őket megverte s királyukat, Gundikart is elejtette. A következő évben O. újra visszatért Burgundiába, a döntő csata előtt való éjszaka azonban dorbézolása közben hirtelen meghalt, mire a burgundok szétverték 10,000 főből álló seregét.

Oktasztilosz *(oktastylos,* gör.), nyolc oszloppal díszített homlokzatú épület elnevezése.

Oktatás vagy *tanítás* az a nevelői ténykedés, melynek az értelem kiművelése a célja s melyet éppen ezért *értelmi nevelésnek* is neveznek.

Oktatástan v. *tanítástan (didaktika),* a pedagógiának az a része, mely az oktatással, az értelmi nevelés kérdéseivel foglalkozik. Két ágra oszlik: 1. általános, 2. részletes O.-ra (speciális didaktika), melyet inkább módszertannak (methodológia) neveznek. Az általános O. megállapítja azon általános elveket, melyek mindenféle oktatásra érvényesek, a részletes O. pedig azt vizsgálja, hogyan módosulnak ez általános didaktikai elvek az egyes tantárgyak tanításában. Az általános O. fő problémái a következők: Az oktatás fogalma, célja, az oktatás anyagának kiszemelése, elrendezése (mit kell tanitani és milyen sorrendben, tantervmegállapítás) és feldolgozása (hogyan kell tanítani?) Fontos fejezete az oktatás pszichológiai alapvetése. A részletes O. problémái pedig: Az anyag kiszemelése egy-egy tantárgy keretén belül, ez anyagnak más tantárgyak anyagával való összekapcsolása és módszeres feldolgozása. V. ö. *Herbart,* Umriss pädagogischer Vorlesungen (Leipzig); *Ziller,* Grundlegung zur Lehre vom erziehenden Unterricht (Leipzig 1865); *Willmann,* Didaktik als Bildungslehre (4. kiad., 2 köt., Braunschweig 1909); *Toischer,* Theoretische Pädagogik und allgemeine Didaktik (2. kiad. München 1912); *Lay,* Experimentelle Didaktik (2. kiad. Leipzig 1911); *Barth,* Die Elemente der Erziehungs- und Unterrichtslehre (4. és 5. kiad. Leipzig 1912); *Kármán,* Adalékok a gimnáziumi oktatás elméletéhez (Budapest 1898); a tantervekhez kiadott Utasítások. A részletes O.-ra nézve l. *Módszertan.*

Oktató költészet, l. *Tanító költészet.*

Oktáv, l. *Nyolcadrét.* — *O. (oktáva)* a zenében, l. *Nyolcad.*

Oktáva *(octava,* lat. a. m. nyolcadik), a katolikus egyházban némely kiváló ünnepnek (festum cum octava) nyolc napon át való megtartása. Ez az ünneplés csak a templomi istentiszteletre és a papi zsolozsmára szorítkozik. Az O.-kat több osztályba sorozzák. Vannak 1. *szabadalmazott* O.-k: *a)* husvét és pünkösd; *b)* vízkereszt és Úrnapja; *c)* karácsony és áldozócsütörtök; 2. *közönséges* O.-k: Boldogasszony fogantatása, Nagyboldogasszony, Ker. Szt. János, Szt. József stb.; 3. *egyszerű* O.-k: Kisboldogasszony, Ev. Szt. János, Szt. István vértanu stb. O.-ja. — *O.* a zenében a. m. nyolcad (l. o.).

Oktáv csatló, l. *Csatló.*

Oktavin, szaxofónszerű hangszer. Feltalálója I. Jehring. Terjedelme g—e².

Oktáv-kopula, l. *Orgona.*

Oktáv-regiszter, l. *Orgona.*

Oktett *(octetto),* l. *Nyolcas.*

Oktilacetát *(oktylacetát),* l. *Ecetsav eszterei.*

Oktilalkohol *(oktylalkohol, kaprilalkohol,* $C_8H_{17}(OH)$. Több izomeriája ismeretes, 89 lehetséges. Ecetsavas esztere a Heracleum giganteum olajában, ecetsavas, kaprinsavas, kapronsavas és laurinsavas esztere a Heracleum sphondylium, vajsavas esztere a Pastinaca sativa éteres olajában fordul elő. Szintelen, átható aromás szagú, 0·83 fajsúlyú, 199°-on forró folyadék. Vízben oldhatatlan. Szekundér O. (metilhexilkarbinol) keletkezik ricinusolaj és nátriumhidroxid hevítésekor.

Oktillió, a millió nyolcadik hatványa. Leírva egy *egyesből* és 48 *zérusból* áll.

Oktilsav *(oktylsav),* l. *Kaprilsav.*

Októbasszus, a XIX. sz. közepén kisérletképen gyártott óriási nagybőgő, húrjai egy nyolcaddal mélyebben szólalnak meg, mint a kisbőgőé. A nagy hangköztávolságok elérésére 7 pedált szereltek fel a fogólap hátsó részére. 1889-ben Geyer John szerzett szabadalmat e hangszer gyártására.

Október *(Mindszent hava)*, az év tizedik hónapja. A régi római naptárban az év nyolcadik hónapja volt. O. a második őszi hónap, 31 napja van, közép-hőmérséklete 10·5° C.

Októberi diploma, 1860 okt. 20. a «birodalom államjogi rendezésére» kiadott császári királyi rendelet, mely az ő felsége uralkodása alatt levő országok életét alkotmányos alapra akarta helyezni; de másrészt meg az abszolutizmus által Magyarországnak Ausztriába történt beolvasztását fentartja és így az összes országokat magában foglaló ausztriai birodalomnak (államnak) ügyeit a birodalmi tanács (Reichsrath) elé tartozónak jelenti ki, mely testület a különböző országgyűlések által lett volna választandó. Az egyes országoknak belső életére széleskörű autonomiát helyez kilátásba és ezt illetőleg Magyarországon is visszaállítja a 47-es municipális szabadságokat. De a magyar országgyűlés a birodalmi tanács intézményét, mint a magyar állam suverainitását mélyen sértőt, nem fogadta el (1861).

Októberi kiáltvány, II. Miklós cár 1905 okt. 30. (17.) kelt kiáltványa, melyben alkotmányt igér Oroszországnak népképviselettel, általános választójoggal, sajtó-, szólási-szabadsággal és gyülekezési joggal. Az O. alapján gyűlt aztán egybe az első birodalmi *duma* 1906 máj. 8.

Októbristák, az orosz birodalmi dumának az a pártja, mely az 1905 okt. 30. (17.) kelt cári kiáltványban megigért alkotmány megvalósításáért küzd. *Gucskov* (l. o.) duma-képviselő alapította és vezeti mérsékelt ellenzéki irányban. Az 1913-iki választásokon 99 tagja jutott mandátumhoz s így a duma legnépesebb pártja.

Oktodec, l. *Tizennyolcad-rét.*

Oktodrachmon (gör.), nyolc drachmás pénzdarab, melyet Dannenberg szerint csak kivételképen veretett Makedóniában I. Sándor, Egyiptomban Berenice és korábban Trákiának és Makedóniának némely része.

Oktogon (gör.) a. m. nyolcszög.

Oktopoda *(Octopoda,* állat), l. *Lábasfejüek.*

Oktrojálás, l. *Octroi.*

Oktrojált alkotmány, l. *Alkotmány.*

Oktuplum (lat.), valaminek a nyolcszorosa.

Oktyl . . . összetételű szókat l. *Oktil* . . .

Oku, *Jaszukata*, gróf, japáni hadvezér, szül. Kokurában 1846 nov. 19. A formózai (1874) hadjáratban és a szacuma-felkelés (1877) leverésében tűnt ki. 1882--93. a gárdában szolgált és a trónörökös hadsegéde volt. Az 1894—95-iki kinai háborúban mint az 5. hadosztály parancsnoka vett részt és Niucs-vangig nyomult elő. 1898-ban a tokiói honvédelmi bizottság elnökévé nevezték ki. Az 1904—05-iki orosz háborúban a 2. hadsereg főparancsnoka volt, mely 1904 máj. a Liaotung-félszigeten kötött ki és kin-csui győzelmével (máj. 26.) visszaszorította az orosz sereget Port-Arthur erődjei mögé. Ezután északra fordult s a következő nagy csatákban (Liao-jang, Mukden) a bal szárnyon harcolt. 1911 okt. tábornaggyá nevezték ki s *Yamagatával* és *Ojamával* együtt a marsall-tanács tagja.

Okubo, *Toshimicsi*, japáni államférfiú, szül. Szacumában 1830 szept. 26., megh. Tokióban 1878 máj. 14. Nagy része volt a soguni hatalom megtörését eredményező harcokban s 1868 óta a mikádó legbefolyásosabb tanácsadói közé tartozott. 1871-ben pénzügyminiszter lett, 1872—1873-ig pedig tagja volt az Amerikát és Európát beutazó japáni küldöttségnek. Mint belügyminiszter nagy szigorusággal nyomta el az újításokat ellenzőktől támasztott felkeléseket. Ezért egy fanatikus szamuráj Tokióban meggyilkolta.

Okučani, adók. és pk. Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1910) 942 szerb és horvát lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

Okučanski Dubovac, adók. Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1910) 491 szerb és lengyel lak.; u. p. és u. t. Okučan.

Okuláré (lat.) a. m. szemüveg.

Okulárlencse, l. *Objektivlencse.*

Okulármikrométer, l. *Mikrométer.*

Okulista (lat. *oculus* a. m. szem), szemorvos.

Okuloma, kikötő, l. *Bonni.*

Okuma, *Shigenobu*, gróf, japáni államférfiú, szül. 1837. Hizenben. 1873—1882-ig pénzügyminiszter volt. Visszalépése után a reformpárt *(Kaisin-to)* vezére lett. 1888-ban külügyminiszterré nevezték ki, de népszerüségét elvesztette, mert a japáni biróságokat egy időre külföldi birákkal akarta kiegésziteni. Ezért 1889 okt. 18. merényletet követtek el ellene, melynek következtében egyik lábát elvesztette. Ezután az egész kormánnyal együtt lemondott. 1896-ban ismét külügyminiszter, de már 1897 nov. visszalépett. 1898 nyarán régi ellenfelével, *Itagaki* gróffal új kormányt alakított, mely azonban néhány hónap mulva lemondott. A *Jamamoto*-kormány bukása után 1914 ápr. 15. ismét O. került a kormány élére. Mint miniszterelnök angolbarát és németellenes politikát követett. Kormányelnöksége alatt tört ki 1914 aug. Japán és Németország között a háború (l. *Világháború*). Kinával szemben követett politikája azonban a parlamentben oly nagy ellenzésre talált, hogy 1915 július végén beadta lemondását, de aztán mégis megmaradt az újonnan alakított kabinet élén.

Okunšćak, adók. Zágráb vm. dugoseloi j.-ban, (1910) 686 horvát lak.; u. p. és u. t. Dugo selo.

Okva-fa (növ.), l. *Trecylia.*

Ókyo. *Maruyama O.*, japáni festő (1733—1795.), a Kanó-iskolához számítható. Szorgalmasan tanulmányozta a Yüan-korszak nagy kinai festőinek műveit, de amellett erős érzékkel figyelte meg a természetet s ezért új életet vitt hazája művészetébe. Kiotóban dolgozott. Rendkívül népszerű és nagy iskola alapítója lett, mely az európai hatás alatt dolgozó naturalisztikus festészet mellett ma is fennáll.

Okypete, a *harpyiák* (l. o.) egyikének neve.

Ol., a gyógyszerészetben az *oleum* (olaj) rövidítése.

Ol. v. *Oliv.*, természetrajzi nevek után *Olivier* Guillaume Antoine (1756—1814) francia utazó és entomológus nevének rövidítése. Fő műve: En-

tomologie, ou histoire naturelle des insectes coleoptères (Paris 1789—1808, 6 köt.).

Ól a. m. istálló; a magyarban a kisebb állatok, így a baromfi, sertés, kutya tartására emelt épületet hivják ólnak.

O-láb *(karikaláb)*, az alsó végtagok elhajlása, melynél a combcsont és alszárcsontok egyenletesen kifelé görbülő ívet írnak le, úgy hogy az ív tetőpontja a térdizületen van. Rendszerint angolkóros gyermekeknél a járás megkezdésekor fejlődik ki, a járást nehézkessé, kacsázóvá teszi s az alapbántalom gyógyulásával az esetek igen nagy százalékában visszafejlődik. A magától nem gyógyuló O-láb műtéti beavatkozást tehet szükségessé.

Olacaceae (növ.), a szabadszirmú kétszikűek családja a Santalales sorozatban. Fajai csaknem mind a forró öv lakói. Cserjék és fák, nagy bőrnemű, kellemes illatú levelekkel. Viráguk néhány kivétellel 2 ivarú, a csésze rendesen csak egy jelentéktelen szegély. A termés csonthéjas vagy makkszerű, mindig 1 magú, körül van zárva a megnövekedő csészétől. A magban sok a táplálószövet. Kemény fájukkal, egyesek ehető termésükkel hasznosak. Ide tartoznak az *Olax*, *Ximenie*, *Conla* s egyéb génuszok.

Olad, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 951 magyar lak., vasútállomás távíróval, postaügynökség.

Olaf (dán: *Oluv*, norvég: *Olav*, svéd: *Olov*), dán, norvég és svéd királyok:

1. *I. O., Tryggvessön, Norvégia királya* (995—1000.), Harald Hårfagr dédunokája. Angliában nevelkedett és tért a keresztény hitre. 995-ben II. Haakon megöletése után jutott a trónra. Ő alapította *Nidaros*-t (Drontheim), Norvégia fővárosát és a kereszténységet buzgón terjesztette. A svéd és dán királyoktól legyőzetve, 1000. a tengerbe vetette magát.

2. *II. O., a Szent, Norvégia királya* (1016—1030), Harald király fia, szül. 995., megh. 1030 júl. 29. II. Haakon fiainak elüzése után 1016. jutott a trónra és függetlenítette magát a svéd és dán uralomtól. Később Nagy Kanut dán király ellene lázította a parasztokat s az ezek ellen vívott *stiklestadi* csatában esett el. 1164-ben Norvégia védőszentjének nyilvánították.

3. *III. O., Kyrre, Norvégia királya* (1066—1093.), Harald Hårdråde fia, 1069-ig testvérével, Magnussal uralkodott. Békeszerető király volt; ő alapította *Bergen* városát.

4. *V. O., Norvégia* (1380—1387.) és *Dánia* (1376—87.), királya, VI. Haakon norvég király és dán Margit fia, szül. 1370., megh. 1387. Nagyatyja, IV. Valdemár dán király halála után 1376. Dánia, atyja halála után pedig 1380-ban Norvégia királyává választották. Bár 1385-ben nagykorú lett, mégis haláláig anyja gyámsága alatt állott.

5. *V. O., Skötkoning, svéd király* (994—1022.), Erik Segersäll király fia. Ő kezdte Svédországban a keresztény hit terjesztését. Anyja, *Sigrid* másodszor *Sven Tweskägg* dán királyhoz ment nőül. Ezzel szövetkezett O. a norvég király, *O. Tryggvessön* ellen, kit a *Svolder* sziget mellett vívott tengeri csatában le is győztek (1000).

Olaf-rend, norvégiai érdemrend, melyet Oszkár király 1847 aug. 21. alapított Olaf norvég király emlékére, ki a kereszténységet hozta be országába. A rend eredetileg csak három osztályból állott, de 1873 jul. 19. és 1890 márc. 17. a rend bővült, úgy hogy jelenleg a következő osztályokból áll: nagykeresztesek, I., II. oszt. parancsnokok, I., II. oszt. lovagok.

Oláh, 1. *Gábor*, író, szül. Debreczenben 1881 jan.17. Középiskoláit szülővárosában elvégezve, a budapesti egyetemre ment, hol 1905. tanári oklevelet szerzett. Ezután visszatért Debreczenbe s a debreczeni kollégium könyvtárának lett tisztje, egyúttal segédtanár a református gimnáziumban. 1908. kinn járt Párisban. 1913 óta a debreczeni áll. főreáliskola tanára. Íróhajlama már egyetemi tanulmányai idején komoly ambicióvá ért s két irányban nyilvánult: művelte a szépirodalmat és az irodalomtörténetet. Az utóbbi téren jelentősebb alkotásai: *Csokonai és a latin költők* c. forrástanulmány (1904); *Petőfi képzelete* c. egész kötetnyi tanulmány (1909) és az *Irói arcképek* c. kötet (1910), melyben a XIX. sz. második felének vezető egyéniségeiről, esztétikusokról és újabb szépírókról, ad képet. Ítéletei erősen szubjektivek s ezért nem mindig egyeznek a közfelfogással, de jellemrajzai határozottak s színes, művészi stíljökkel válnak ki. Egy nyelvészeti dolgozata *(A debreczeni nyelvjárás,* 1907) is számot tesz. Mint költő első sorban verseivel szerzett magának hírt. Négy fiatal társával együtt megalapította a *Bokréta* nevű írói társaságot s antológiákat is adtak ki verseikből; önállóan a következő gyüjteményei jelentek meg: *Költemények 1904—1906* (1906); *Sámson* (költői elbeszélés, 1908); *Az élet lobogója alatt* (versek, 1908); legnagyobb feltünést keltett kötete: *Keletiek nyugaton* (1908); *Gondolatok felhőfutása* és *Istenek alkonya* (versek, 1909); *Korunk hőse* (verses regény, 1909); *Viola elbukott* (versek, 1911). Legújabban megkisérelte erejét a drámában *(Az embernek fia,* 1912) és a regényben is *(Szegény magyarok,* 1914), de igazi hivatása a költészet, főkép a líra terére utalja. A Petőfi-Társaság tagjává választotta.

2. *O. Gusztáv (landséri),* orvos, szül. Eperjesen 1857 jan. 10. Tanulmányait a bécsi egyetemen végezte, egy évig Párisban Charcot tanár mellett gyakornok volt. 1881 óta mint elmegyógyintézeti orvos működik, 1889. a budapest-angyalföldi elmegyógyintézet igazgatójává nevezték ki, 1910 óta a budapest-lipótmezei állami elmegyógyintézet igazgatója. Számos értekezést és tanulmányt írt magyar, német és francia szakfolyóiratokba. Önállóan megjelent művei: *A lángész és elmekór* (Budapest 1885); *Az elmebetegápolás* (1889); *Az elmebetegek jogvédelméről* (1898); *Az elmebetegek orvoslása* (1903).

3. *O. Károly*, zenei író, szül. Szatmáron 1841., megh. Nagykőrösön 1900 júl. 10., ahol képzőintézeti tanár volt. Számos tanulmányt írt. Nevezetesebb könyve: *Az orgonaépítészet története* (1879).

4. *O. Miklós*, esztergomi érsek, szül. Nagyszebenben 1493 jan. 10., Hunyadi Jánossal sógorságban állott oláh eredetű családból; megh.

Nagyszombatban 1568 jan. 14. Előbb apród II. Ulászló király udvarában, majd 1516. régi hajlamait követve, egyházi pályára lépett s Szakmáry György pécsi püspök titkára lett. Gyors emelkedésben pécsi, majd esztergomi kanonok s mint ilyen komáromi főesperes lőn. 1526. II. Lajos királynak, a mohácsi vész után pedig özvegyének, Mária királynénak kegyelt titkára. 1527-ben mint fehérvári őrkanonok (custos) szerepelt. 1531 jun. Mária királynéval, V. Károly császár helytartójával Belgiumba ment, ahol csekély megszakítással 1542-ig tartózkodott. Ez idő alatt latin nyelven érdekes tudományos levelezést folytatott a legkiválóbb humanista tudósokkal, többek között Erasmus Rotterdamussal is. E levelezését 1876. *Ipolyi* Arnold adta ki. Magyarországba való hazatérése után, mint I. Ferdinánd bizalmasa, 1543. zágrábi püspök és kancellár, 1548. egri püspök, 1553 máj. esztergomi érsek és Magyarország prímása, 1560. Hont vármegye főispánja, 1562. pedig egy időre királyi helytartó lett. I. Ferdinánd király több ízben tett tanuságot iránta való hajlandóságáról: 1546 jan. Johanna nevű leánya keresztapjának szemelte ki, 1548. megerősítette régi nemességét, 1561 dec. pedig a sopronvármegyei Lánzsér várát s uradalmát adományozta neki. O. koronázta meg Pozsonyban 1563. Miksa királyt, 1564. pedig I. Ferdinánd temetésén ő végezte a bécsi Szt. István templomban a gyászszertartást is. Nagy buzgalmat fejtett ki az ellenreformáció terén. Nem erőszakkal akart harcolni, hanem szellemi, erkölcsi fegyverekkel. Többször hivott össze papi gyüléseket, egyházmegyei zsinatokat (pl. 1553. Znió-Váraljára, 1564. Nagyszombatra), melyek a protestantizmus terjedésének miként való meggátolásával foglalkoztak. 1561-ben behivta az ausztriai jezsuitákat, akik mint tanítók, hitszónokok és térítők működtek. A trienti közzsinat határozatából 1566. Nagyszombatban papnevelőintézetet alapított. (Hazánkban első). Irodalmi termékei közül említendők: *Hungaria* (Magyarországnak a mohácsi vész előtti helyrajzi történelme) és *Attila* (a hunn birodalom és király története), továbbá 1553—59. terjedő *Naplójegyzetei* (Ephemerides).

Oláhandrásfalva, község, l. *Székelyandrásfalva.*

Oláhapahida, község, l. *Kisapahida.*

Oláhapáti, kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 582 oláh lak., postaügynökség, telefonhivatal.

Oláházi dülő, Újkécskéhez tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskunfélegyházi j.-ban, (1910) 669 magyar lak.; u. p. és u. t. Újkécske.

Oláhbaksa, kisk. Szilágy vm. zilahi j.-ban, (1910) 1057 oláh és magyar lak., vasúti megállóhely: Oláhbaksa-Mocsonya; u. p. és u. t. Szilágyballa.

Oláh biblia, e néven ismeretes az 1648. II. Rákóczi György fejedelem parancsára és költségén románra fordított s kinyomatott új-testamentom. Egy *Szilveszter* nevű szerzetes fordította a görög, zsidó és szláv nyelvekből. Miután meghalt, mielőtt kiadhatta volna, az ő fordítását átnézte még *Simon István* (Stefan Simon) belgrádi (gyulafehérvári) érsek többedmagával. Címe ez: Noul testament, sau impăcarea, au leagea noauo aluĭ Is. X s Domnuluĭ nostru. (Az új-testamentom, vagyis a mi urunk Jézus Krisztusnak kibékülése avagy új törvénye, 1648).

Oláhbikal, község, l. *Kalotabikal.*

Oláhbogát, kisk. Alsó-Fehér vm. kisenyedi j.-ban, (1910) 1312 oláh lak.; u. p. Pókafalva, u. t. Ladamos.

Oláhbogáta, község, l. *Alsóbogáta.*

Oláhborosbocsárd (most *Borosbocsárd*), kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1910) 1277 oláh lak.; u. p. és u. t. Magyarigen.

Oláhbölkény, község, most *Felsőbölkény.*

Oláhbrettye, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 353 oláh és magyar lak., postaügynökség; u. t. Magyarbrettye.

Oláhbükkös, kisk. Kis-Küküllő vm. hosszúaszói j.-ban, (1910) 506 oláh lak.; u. p. és u. t. Mikeszásza.

Oláhcsaholy, kisk. Szilágy vm. tasnádi j.-ban, (1910) 1421 oláh lak.; u. p. és u. t. Magyarcsaholy.

Oláhcsertész, kisk. Bereg vm. felvidéki j.-ban, (1910) 774 rutén és magyar lak.; u. p. Boród, u. t. Ilosva.

Oláhcsesztve, kisk. Alsó-Fehér vm. balázsfalvi j.-ban, (1910) 708 oláh lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Alsókarácsonfalva.

Oláhcziklény (azelőtt: *Oláhcziklin*), kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 373 horvát lak.; u. p. és u. t. Vasvörösvár.

Oláhdálya (azelőtt: *Dálya*), nagyk. Alsó-Fehér vm. alvinczi j.-ban, (1910) 2281 oláh lak.; u. p. és u. t. Szászsebes.

Oláhdellő, kisk. Torda-Aranyos vm. marosludasi j.-ban, (1910) 728 oláh és magyar lak., postaügynökség; u. t. Kerelőszentpál.

Oláhdubova, kisk. Árva vm. alsókubini j.-ban, (1910) 727 tót lak.; u. p. és u. t. Rózsahegy. Régi oláh telep, első nyomai a XIV. sz. elején vannak. Innen kerültek ki a Thurzók idejében igen keresett vallachok (juhászok).

Oláhfalu (*Kápolnásoláhfalu*), község, most *Kápolnásfalu* (l. o.).

Oláhfodorháza, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 669 oláh lak.; u. p. és u. t. Galgó.

Oláhgorbó (azelőtt: *Oláhgirbó*), kisk. Alsó-Fehér vm. kisenyedi j.-ban, (1910) 1276 oláh lak.; u. p. Vingárd, u. t. Gyulafehérvár.

Oláhgyepes, kisk. Bihar vm. tenkei j.-ban, (1910) 722 oláh lak.; u. p. Biharhosszuaszó, u. t. Tenke.

Oláhgyéres, község, l. *Mezőgyéres.*

Oláhgyerőmonostor, község, l. *Felsőgyerőmonostor.*

Oláhgyűrűs, kisk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1910) 849 oláh és magyar lak.; u. p. Meddes, u. t. Károlyierdőd.

Oláhherepe, kisk. Alsó-Fehér vm. alvinczi j.-ban, (1910) 1063 oláh lak.; u. p. Berve, u. t. Gyulafehérvár.

Oláhhidegkút, község, l. *Székelyhidegkút.*

Oláhhodos (most *Béltekhodos*), kisk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1910) 520 oláh lak.; u. p. Meddes, u. t. Erdőd.

Oláhhódos, község, l. *Káptalanhodos.*

Oláhhomorog, nagyk. Bihar vm. nagyszalontai j.-ban, (1910) 1756 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagyszalonta.

Oláhhorvát, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1910) 297 oláh lak.; u. p. és u. t. Szilágycseh.

Oláhivánfalva, kisk. Nagy-Küküllő vm. szentágotai j.-ban, (1910) 897 oláh lak.; u. p. Bürkös, u. t. Szentágota.

Oláhkakucs, község, l. *Kiskakucs.*

Oláhkarácsonfalva, község, l. *Felsőkarácsonfalva.*

Oláh kátė, az 1642. első s 1656. másodízben megjelent Cathechismul calvinesc (kálvinista katekizmus) magyar elnevezése. Nem egyéb ez, mint a Rákóczi György fejedelem idejében térítési szándékkal románra fordított és kiadott *kálvinista káté.* Baritiu György adta ki újra latin ortografiával Nagyszebenben (1879).

Oláhkeczel, kisk. Szilágy vm. krasznai j.-ban, (1910) 1475 oláh lak.; u. p. Magyarkeczel, u. t. Kraszna.

Oláhkékes, kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1910) 878 oláh lak.; u. p. Szakállasdombó, u. t. Nagybánya.

Oláhkocsárd, kisk. Kis-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1910) 1054 oláh és magyar lak., postaügynökség; u. t. Maroscsapó.

Oláhköblös (most *Almásköblös),* kisk. Kolozsvm. hidalmási j.-ban, (1910) 348 oláh lak.; u. p. és u. t. Magyarzsombor.

Oláhlapád, kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1910) 724 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyenyed.

Oláhlápos, nagyk. Szolnok-Doboka vm. magyarláposi j.-ban, (1910) 2826 oláh és magyar lak.; posta- és távíróhivatal. Hozzátartozik *Rójahídja* bányatelep.

Oláhláposbánya, község, l. *Erzsébetbánya.*

Oláhléta, kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 672 oláh lak.; u. p. és u. t. Tordaszentlászló.

Oláh marha, l. *Moldvai marha.*

Oláhmeddes, község, l. *Meddes.*

Oláhnádas, községek, l. *Görgénynádas* és *Kalotanádas.*

Oláhnádasd, község, l. *Szilágynádasd.*

Oláhnemegye, kisk. Beszterczе-Naszód vm. naszódi j.-ban, (1910) 516 oláh és német lak.; u. p. és u. t. Magyarnemegye.

Oláhnémeti, kisk. Beszterczе-Naszód vmegye naszódi j.-ban, (1910) 1044 oláh lak.; u. p. és u. t. Magyarnemegye.

Oláh nyelv, l. *Román nyelv.*

Oláhnyires, község, l. *Diófás.*

Oláhok, más néven *románok* (rumân), a román nemzetekhez, a latin nyelvcsaládhoz tartozó nép; bár faji hovátartozandóságuk, leszármazásuk vitás, nyelvök latin eredete nem tagadható. Idők folyamán több idegen népfajjal vegyültek. Általában két főfajt különböztethetünk meg közöttük lakhelyeik szerint: hegyvidékieket és mezőségbelieket, völgyekben, folyók mentén lakókat. Az előbbiekhez tartoznak hazánkban: a mócok (moţi), mokánok (mocani), a muntyánok (munteni), határszéliek (grănişteni), erdőségiek (pădureni) stb., a mezőségbeliekhez az oltmentiek (olteni), szamosmentiek (someşeni), marosmentiek (mureşeni), körösmentiek (crişeni), zsilvölgyiek (momorlani) stb. A hegyi lakók szálas, magas emberek, barnák, arcuk hosszúkás, homlokuk magas, tekintetük révedező, bizalmatlan; a völgyekben lakók inkább középtermetűek, arcuk gömbölyded, arcszínük sötét, hajuk fekete, melyet hosszúra növesztenek, szakállukat leberetválják. Foglalkozásukra nézve lakóhelyeik szerint földmívesek, állattenyésztők, bányászok, famunkások, állat- és fakereskedők. Jóindulatú, engedelmes, törvénytisztelő, rendkívül türelmes, vallásos, igénytelen, szívós és általában dolgos, takarékos nép; konzervativ, nehezen határozza el magát valamire, jótevője iránt hálás, de nyakas, bizalmatlan, gyanakodó, haragtartó és bosszuálló is. A szeszes italokat, főleg pálinkát kedvelik, rendkívül babonásak, a tulajdonjog ellen könnyen vétkezők. Kultúrában hátramaradottak, pedig a reá való fogékonyság, tehetség megvan bennük. A nép nagy százaléka analfabéta, ami főkép a népnevelésre hivatott tényezők bűne. Minden országban, ahol lakik, a románság képezi a lakosság legszegényebb részét, ennek megfelelőleg aztán életmódja is nagyon szegényes, táplálkozása végtelenül egyszerű, kevéssel beéri. Főélelme a kukoricakenyér, puliszka és bab, aztán a tej különféle változatokban; hús igen ritkán kerül asztalára. Lakóháza a vidékek szerint váltakozó, de többnyire a legegyszerűbb és egészségtelen. Együtt lakik barmaival, melyek neki élelmet, ruházatot és télen meleget is adnak. Különösen szeretik a faházakat, de gyakoriak a jobbmódúaknál a kőalapzatra épített 1—2-szobás, tornácos, székely parasztháztípusok. Ahol jobb anyagi viszonyok között élnek, mint hazánkban a Bánátban, Maros és Szamos mentén, Nagyszeben környékén, Románia termékeny síkságán, Besszarábiában stb., már igen nagy gondot fordítanak lakóházaik külső és belső csinyjára. Izlésük, leleményességük gyakran a népies művészet jelentékeny fokára emelkedik. Az oláh faj igen szapora, a nagy család, sok gyermek nála nem teher, segítség a gazdaságban. Családi élete tiszta. A gyermekhalandóság jelentékeny, oka ennek a rossz lakás, táplálkozás és hiányos tisztálkodás. Az orvost csak végszükségben s rendszerint későn keresik föl. Ruházata egyszerű, célszerű s majdnem kizárólag házilag előállított. Az asszonyok a ruhaszövésben, varrásban rendkívül ügyesek, izlésesek és szorgalmasak is. Egyes vidékeken, főleg a női vászonruhák díszítésében, kivarrások, áttörések, hímzések terén bámulatos, művészies dolgokat készítenek. Ez újabban igen virágzó iparág is lett. Az asszonyok általában középtermetűek, inkább zömökek, arcuk szabályos, barna, szemük tüzes, fekete, igen temperamentumosak, erkölcsösek és csinosak. A szebenmegyei: resinári, pojánai és szelistyei asszonyok, továbbá Alsó-Fehér és Torda-Aranyos vm.-ben a móc nők kiváló, híres szépségek. Kár, hogy általában korán vénülnek. Az oláh fajához, nyelvéhez hű. Más népekkel nem keveredik, nem házasodik, mindenki, aki nem oláh, idegen előtte. Nyelveket nem tanul, mindenkivel csak saját nyelvén akar értekezni.

Szülőföldjét, faluját nagyon szereti, azt tartja, nem becsületes ember az, aki nem tud megélni a saját falujában. Vallásra nézve egy részük görög katolikus, többségük gör. keleti, ortodox. Ujabban a baptisták terjeszkednek közöttük. L. még *Románia*, *Román nyelv és irodalom.*

Oláhország (régebben *Havasalföld*, *Havaselföld* v. *Havaselve*; latin oklevelekben *Transalpina* v. *Ungro-Valachia*; oláhul *Muntenia)*, Románia D.-i tartománya. Az Árpád-házi királyok a XIII. sz.-ban mint Kumánia királyai birták e tartományt. IV. Béla 1247. az ispotályos vagy johannita vitézeknek adományozta. Az itt ekkor szerepelni kezdő oláh vajdák és kenézek a magyar királyoktól függenek. Lythen vajda 1272—75. IV. László kiskorusága idején megkisérlette az elszakadást, de pórul járt. Ez csak Bassaraba vagy Bazarad Sándor vajdának sikerült, aki Róbert Károly magyar királytól megtagadja az addig fizetett adót, aztán pedig a megfékezésére hadat vezető királyt (1338) a hegyszorosokban tőrbe csalja és megveri s magát függetlenné teszi. 1360-ig uralkodott O. felett, több más vajdával egyetemben. Ő alatta nyeri (1359) Havaselföld az első görög egyházbeli püspököt a konstantinápolyi patriarchától, metropolita címmel. Utóda *László* (Vlad, Vlajko) lett (1360—1372), akit II. Lajos haddal kényszerít engedelmességre, úgy hogy ez 1369. így nevezi magát: «László, Istennek és a *magyar királynak kegyelméből* havaselföldi vajda, szörényi bán és fogarasi herceg». *Mircse* vajda (1387—1418), együtt harcol 1396. a keresztény sereggel Nikápolynál a török ellen, de szerencsétlenül, úgy hogy ezután kénytelen meghódolni Bajazidnak és évi adófizetésre (10,000 aranyra és 500 ifju adására) kötelezni magát; a török biztosította az ország önkormányzatát saját választott vajdái alatt. Ezt a szerződést 1460. IV. Vlad megújította II. Mohammed szultánnal s ez képezte alapját a legújabb időig O. viszonyának a portához. II. Vlad (1431—45) kegyetlensége miatt a *Drakul* (ördög) melléknevet kapta; 1433. török csapatokkal a Barczaságot s a Székelyföld egy részét pusztítá, 1438. pedig Erdélybe vezeti Murad szultán csapatait. De a szentimrei diadal után (1442) Hunyadi János Havaselföldre menvén, Vlad meghódol a magyar hatalomnak. A várnai szerencsétlen csata után az O.-on át menekülő Hunyadi Jánost Vlad Drakul letartóztatta, amiért aztán Hunyadi (1445) betört Havaselföldre, Vlad Drakult elűzte s helyébe IV. Dant tette vajdává, aki Drakult és fiát lefejeztette. Ettől fogva egy századon át *Dan* és a *Drakul* nemzetsége vetélkedett a vajdaságért. *IV. Dan* 8000 emberrel segítette Hunyadit a rigómezei ütközetben, de a válságos pillanatban a törökhöz pártolt. 1456—62-ig uralkodott fia, IV. Vlad, akit mellékneve *Cepes* v. *Cepelus* (nyársba húzó) eléggé jellemez. Erdélybe is betört, Brassót fölégette és sok szászt karóba huzatott, miután már előbb az országban tartózkodó magyarokat egy csűrbe záratván, elevenen megégette (1456). 1462. azonban Mátyás királlyal szövetséget kötött, betört Bulgáriába s ott iszonyú kegyetlenségeket követett el. Mohammed nagy sereggel indult O. ellen István moldvai vajda szövetségében, kitől Vlad Kiliát foglalta el. Legyőzetvén, Magyarországba menekült s helyébe a szultán *Radót* (Radul) nevezte ki vajdává (1462—1477), aki, hogy uralmát biztosítsa, maga is meghódolt Mátyásnak, ki aztán Budán tartja a trónvesztett Vladot, Áron Péterrel, a szintén elűzött moldovai vajdával egyetemben. Radó vajda azonban nemsokára megint elpártolt Mátyástól s a szultánnak hódolt. 1476-ban Báthory István erdélyi vajda elűzi a hűtlen vajdát s székébe Cepes Vladot helyezi vissza, aki másodszor 1477—79-ig uralkodott. Utóda, *V. Vlad* (1479—92) hű a magyar koronához, amiért a szultán elűzte s ő Erdélybe menekült. *V. Radul* (1492—1508) 1494-ben a moldvai vajdával együtt tisztelgett az Erdélyben járt II. Ulászló magyar király előtt. 1507-ben az erdélyi szászokkal kötött véd- és dacszerződésben is Magyarország egyik tagjának vallja országát, mely mind a töröknek, mind a magyar királynak adózott. Radul 1508. Budán is járt, midőn Ulászló Algyógyot adományozta neki Erdélyben. Az oláh történetirók «*Nagy*»-nak nevezik. Ő rendezte az ország belkormányzatát és az egyházat. Utóda, *Michne* v. Mihály csak két évig uralkodott (1508—10) s Nagy-Szebenben, ahová menekült, ölték meg ellenfelei, kiket a nép összeaprított. Utóda, *Vladuce* (a kis Vlad, 1510—1512), szintén meghódolt Ulászlónak s őt is a törökkel szövetkezett boérok ölték meg. *Bassarab Neagoi*, a következő vajda (1511—21) jó egyetértésben volt a magyar koronával, a töröktől pedig az évi adó felemelésével szerzett magának békét. A mohácsi vész *VI. Radult* találja a vajdaságban (1524—29), aki szintén meghódol a magyar koronának s ellenáll a töröknek, de a katasztrófa után szintén meghódolni kényszerült; összeesküvők ölték meg. VIII. Vlad (1530—32) török segítséggel Brassó ellen megy Szapolyai János király érdekében. Utódai szintén készséges eszközei voltak a török hatalomnak. Nemzetiségi eszme az oláhok közt egyáltalában nem nyilvánult. A vajdák otthon csak *szláv* okleveleket állítottak ki, a török is szlávul levelezett velök, a nyugati uralkodókkal *latin* nyelven, az erdélyi fejedelmekkel *magyarul* is leveleztek. Az egyház nyelve is, mint a keletié általában, a szláv volt, s ez uralkodott a vajdák, boérok házaiban, oláhul általánosan csak a paraszt beszélt.

1593-ban jutott a vajdaságra *Mihály* vajda (l. o.), ki után jelentéktelen vajdák következtek. *Bassaraba Máté* játszott fontosabb szerepet (1633—54), aki a török hűbéresség mellett az erdélyi fejedelmek, a Rákócziak kedvét is kereste. Ő alapította 1652. az első nyomdát országában, törvénykönyvet alkotott a görög bazilikák alapján, iskolákat alapított, az egyházi könyveket (miként Erdélyben Rákóczi György a bibliát) oláhra fordíttatta s általában népe jóléte emelésére sokat tett. *Brankovan Konstantin* (1688—1714) a török ellen Nagy Péter cárral szövetkezvén, Bukarestben elfogták, Konstantinápolyba hurcolták s ott négy fiával együtt lefejezték. Hasonló sors érte utódát, *Kantakuzen* Istvánt, akivel megszűnt a szabad vajdaválasztás s *Maurokordatos* Miklóssal 1716. megkezdődött a porta által kinevezett görög *fanarioták* 94 évig tartott gyászos uralma, mely alatt

az ország a nagy adók és zsarolások miatt elszegényedett és elnéptelenedett. A XVIII. sz. folyamán Oroszország is mindinkább beleavatkozott a dunai tartományok ügyeibe, ami az első orosztörök háború folyamán (1770) O. okkupálására vezetett. A kücsük-kainardzsii béke (1774) visszaadta ugyan a török fensőség alá O.-ot, de az orosz befolyás azért megmaradt továbbra is. 1788. osztrák és magyar hadak árasztották el az újabb török háborúban O.-ot s Bukarestet 1789—91. azok tartották megszállva. 1808-ban másodszor is elfoglalta az orosz O.-ot és a bukaresti békéig (1812) megszállva tartotta; Besszarábiát a Duna torkolataival ekkor foglalta el.

A görög szabadságharc az oláhokat is felkelésre buzdította a fanariota uralom és zsarnokság ellen. *Vladimirescu* Tódor állott a felkelés élére s bevonult Bukarestbe, hogy ott a görög felkelőkkel egyesüljön (1821). E mozgalom azonban leveretett. Vladimirescut maga a moldvai görög szabadsághős, *Ypsilanti* fogatta el és fejeztette le, de a törökkel szemben a felkelők élén maga is csatát vesztvén az Olt mellett, menekült s Munkácsra került fogságba. Az oláh felkelésnek és görög mozgalomnak mégis volt annyi haszna, hogy a szultán ezentúl a fejedelemséget belföldieknek adta. 1822-ben *Ghika* Györgyöt nevezte ki hospodárrá, aki üdvös reformok által akarta országát felvirágoztatni. 1828-ban orosz hadak lepték el az országot s a drinápolyi béke (1829) visszaállította ugyan a porta fenhatóságát, de egyúttal orosz védnökség alá vetette az országot, mely most új alkotmányt nyert s az eddiginél nagyobb önállóságot. Az oroszok azonban csak 1834. hagyták el az országot s ekkor neveztetett ki Ghika ismét fejedelemmé a két védnök által. A felszabadulás után erős oroszellenes párt keletkezett az országban, ami miatt Ghika kegyvesztett lett a cárnál s 1842. helyébe a nemzetgyűlés orosz befolyás alatt *Bibesco* Györgyöt választotta. Az 1848 febr. párisi forradalom hatása alatt Bibesco új alkotmányt volt kénytelen adni népének, maga azonban elhagyta Bukarestet. A forradalom vezetői ideiglenes kormányt alakítottak s a népet az alkotmányra feleskették. A török és orosz azonban benyomulva, elnyomta a forradalmat, s a baltalimani szerződésben (1849 máj. 1.) visszaállította a régi rendet. Bibesco helyébe 7 évre *Stirbey* Barbo választatott (1849), de az orosz 1851-ig megszállva tartotta az országot. 1853-ban megkezdődött a krimi háború s O. újabb megszállása orosz hadak által, melyet 1854—57-ig az osztrák megszállás követett. A párisi szerződés 1858. rendezte újra O. és Moldva nemzetközi állását: a szultán fenhatósága alatt önkormányzatot nyert, az orosz védnökség alól felszabadíttatott s a nagyhatalmak közös védnöksége alá vétetett; Besszarábia egy része is visszakerült a törökhöz. Az eddigi fejedelem helyett kaimakámul vagy kormányzóul kineveztetett *Ghika* Sándor. Az új korszak politikusai új politikai törekvést tűztek ki célul: a két oláh fejedelemség egyesítését. A nemzetgyűlés 1859 febr. 5. a Moldvában már előbb megválasztott *Cuza* Sándort választotta fejedelemmé s az így létesített perszonálunió 1862. reálunióvá változott s a két ország *Románia* (l. o.) név alatt egyesült.

Irodalom. Hunfalvy Pál, Az oláhok története, I.—II. köt. Budapest 1894; Bergner Rudolf, Rumänien, Breslau 1887 s a Moldvánál felsorolt művek. Legújabban (1905) Jorga Miklós, Gesch. des rumänischen Volkes c. alatt írta meg O. történetét.

Oláhpatak, kisk. Gömör vm. rozsnyói j.-ban (1910) 822 tót és magyar lak., vasbányával.

Oláhpéntek, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 853 oláh lak.; u. p. és u. t. Dés.

Oláhpéterlaka, kisk. Alsó-Fehér vm. marosújvári j.-ban, (1910) 1183 oláh lak.; u. p. Kutyfalva, u. t. Marosbogát.

Oláhrákos, kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1910) 204 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyenyed. — L. még *Járarákos*.

Oláh rózsa (növ.), a *Tagetes*, vagyis a magyar *büdöske*.

Oláhsályi, kisk. Kis-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1910) 749 oláh és magyar lak.; u. p. Radnót, u. t. Maroscsapó.

Oláhsolymos, községek, l. *Küküllősolymos* és *Mezősolymos*.

Oláhszentgyörgy, nagyk. Beszterce-Naszód vm. óradnai j.-ban, (1910) 3462 oláh és német lak., vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal. Jól gondozott fürdőjének (Hebe-fürdő) hideg kéneségvényes vizét hurutos bántalmak ellen használják.

Oláhszentlászló, kisk. Kis-Küküllő vm. erzsébetvárosi j.-ban, (1910) 786 oláh lak., vasúti megállóhely; u. p. Bonyha, u. t. Küküllőszéplak.

Oláhszentmiklós, nagyk. Bihar vm. cséffai j.-ban, (1910) 2517 oláh és magyar lak., postahivatal, u. t. Cséffa.

Oláhszilvás, község, l. *Mikószilvás*.

Oláhtelek, község, l. *Marostelek*.

Oláhtoplicza, község, l. *Maroshévíz*.

Oláhtordos, kisk. Alsó-Fehér vm. marosújvári j.-ban, (1910) 688 oláh lak.; u. p. és u. t. Magyarlapád.

Oláhtótfalu, kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1910) 613 oláh lak.; u. p. Farkasaszó, u. t. Erdőszáda.

Oláhtyukos, község, l. *Felsőtyukos*.

Oláhújfalu, kisk. Fogaras vmegye alsóárpási j.-ban, (1910) 936 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Alsóárpás. — L. még *Szamosújfalu, Tekeújfalu*.

Oláhújvár, l. *Érsekújvár*.

Oláhvalkó, község, l. *Felsővalkó*.

Oláhvásárhely, község, l. *Kékesvásárhely*.

Oláh virág (növ.), l. *Tagetes*.

Oláhzsákod, kisk. Kis-Küküllő vm. erzsébetvárosi j.-ban, (1910) 373 oláh lak.; u. p. és u. t. Szásznádas.

Oláh-Zsil, folyó, l. *Zsil*.

Olaj, gyüjtőneve azoknak a növényi és állati eredetű vegyületeknek, amelyek többé-kevésbbé sűrű folyadékok, vízben rendesen oldhatatlanok, borszeszben nehezen, de éterben, széndiszulfidban, petroleuméterben igen könnyen oldódnak; a víznél kisebb fajsúlyuak és így a vízen úsznak; a levegőn magas hőmérsékletre hevítve meggyuladnak és többnyire kormozó lánggal égnek. Az O.-okat rendesen két csoportba osztják, u. m. *zsíros* és *illanó* O.-okra.

Zsíros O.-ok a fennebb említett sajátságokkal biró gliceridek, azaz zsírsavaknak glicerinnel képezett összetett éterei. A zsíros O.-ok túlhevített vízgőztől, vagy kénsavval melegítve savra és glicerinre bomlanak szét; fémhidroxidokkal (főképen az alkálifémek hidroxidjaival) főzve elszappanosodnak, azaz glicerin és az illető fémnek megfelelő sója képződik belőlük. Nem illanók és magasabb hőmérsékletre hevítve szétbomlanak. A zsíros O.-ok között megkülönböztetnek *száradó* és *nem száradó* O.-okat. A *száradó O.-ok* lenolajsavas és ricinusolajsavas glicerinből álló vegyületek; ezek a levegőből igen könnyen oxigént vesznek fel és megszáradnak, gyantaszerű testet hagyván hátra. Enyv, tojásfehérje stb. a megszáradást hátráltatja; mig az ólomoxiddal való főzés (l. *Firnisz)* azt nagyon elősegíti. Ide tartozik a len-, kender-, mák-, dió- és a ricinus-O., amelyeket az illető növények magvaiból kisajtolás és rendesen széndiszulfiddal való kivonás útján állítanak elő. A nyers O.-okból különféle módon való megtisztítás után készülnek az ú. n. *raffinált* O.-ok. A kisajtolás v. kivonás után visszamaradó lepényalakú terméket *O.-pogácsa* név alatt takarmánynak használják. A *száradó O.*-ok elektromos ellenállásukban, fajsúlyukban, alkoholban való oldhatóságukban, különféle lúgok és savak irányában mutatkozó magaviseletükben, jódszámukban stb. különböznek egymástól. A *nem száradó O.-ok* főleg olajsavas glicerinből (olein) állanak, a levegőből szintén oxigént vesznek föl, de nem száradnak meg, hanem csak kenőcsszerű tömeggé lesznek. A nem száradó O.-ok közé tartozik: a gyapotmag-, fa-, repce-, mandula-, tojás-, máj-O., halzsír stb., amelyeket az illető növényi magvakból hasonló módon kapnak, mint a száradó O.-okat; az állati részekből (bálna-, fóka-zsírból, gadócfélék májából stb.) pedig kiolvasztás v. kisajtolás révén készítik. Ez O.-okat az avasodást elősegítő anyagok elroncsolása végett 1—2% kénsavval rázzák össze és vízzel való kimosás után megszárítják. A nem száradó O.-ok salétromos savval kezelve megkeményednek és ezzel könnyen megkülönböztethetők a száradó O.-októl, amelyekre a salétromos sav nem hat. E különféle O.-okat világító szerül (repce-O.), ételek készítéséhez (fa-O.), kenőcsül, szappan- és bőrgyártásnál stb. használják. L. még *Illanó olajok* és *Ásványolajok.*

Olaj. A kat. egyház a szentségek kiszolgáltatásánál és más szenteléseknél 3-féle olajat használ, és pedig: a keresztelendők (lat. Oleum catechumenorum), a betegek (O. infirmorum) olaját és a krizmát. (Az első kettő tiszta faolaj, a krizma faolaj balzsammal vegyítve.) Az olajokat a püspök szenteli nagycsütörtökön.

Olajadó, a fogyasztási adó egy neme, melyet Franciaországban a 4000 lélekszámot meghaladó városokban a városokba bevitt növényi és állati olajok után kapuadó (octroi) alakjában szednek. Évi hozadéka meghaladja a 2½ millió frankot.

Olajbab *(Soja hispida)*, proteindús és sok (16—20%) zsíros olajat tartalmazó magvai végett különösen Kinában és Japánban, de helyenként hazánkban is termesztik.

Olajbég, l. *Alaj.*

Olajbogyó *(oliva)*, l. *Olajfa, Oliva.*

Olajcsík *(vitta)*, az ernyős növények olajtartói.

Olajcukor, l. *Elaeosaccharum.*

Olajdió (növ.), a *Myristica (Virola) surinamensis* termése, a belőle nyert zsiradék az *olajdió-zsír*, l. *Myristica-zsírok.*

Olajdiózsír (növ.), l. *Myristica-zsírok.*

Olaj- és zsiradéknövények (növ., l. a *képmellékletet).* Nálunk a legfontosabb olajnövény a *repce* (l. o.), mely Dél-Magyarország egyik nagyban termelt gazdasági növénye, aztán a *len* (l. a *Rostnövények* képmellékletén és *Lenmag* alatt), melynek gyorsan száradó olaja iparilag fontos. Általában, de kivált a Középtenger tartományaira nagyjelentőségű az *olajfa* (l. o. és a képmelléklet *7. ábráját)*, melynek terméséből, az olajbogyóból *(oliva*, l. o.) nyert olaj, táblaolaj (l. *Oliva-olaj)* néven, mint ételolaj és ipari, valamint más célokra is használatos. Hasonlóan áll a dolog az *Arachis hypogaea*-ra (l. o.) vonatkozólag, melynek magvaiból (földi mogyoró) kivált Marseille-ben sok olajat készítenek, nemkülönben a *gyapotmagolaj*-ra (l. o.) nézve is. Keleten hasonló fontosságú a *szézam (2. ábra*, l. *Szézam-olaj* alatt); világfontosságú a *kókuszpálma (5. ábra)*, melynek összevagdalt és szárított magja, a «kopra», a trópusok kereskedelmének egyik legfőbb tárgya (l. *Kókuszolaj* és *Kókuszpálma)* és a belőle előállított zsiradékot nálunk is különféleképpen használják. Hasonló az *olajpálma (6. ábra*, l. *Pálmaolaj).* Növényfaggyút szolgáltat a *faggyúfa (8. ábra*, l. *Növényfaggyu), növényviaszt* pedig a *viaszbokor (1. ábra*, l. *Myrica-viasz)*, a *Kopernikus-pálma (3. ábra*, l. *Copernicia)* és a *viaszpálma (4. ábra*, l. *Növényviasz).* Egyébként l. *Növényzsiradékok, Növényviasz, Növényfaggyu* és *Illatszernövények* alatt.

Olajfa *(Olea L.*, növ.). Az *Oleaceae*-családba tartozó cserjék és fák, melyeknek átellenes, örökzöld, egyszerű, épszélű, ritkán fogas leveleik vannak. Virágaik a levél tövében fürt-, csomó- v. bugás virágzatban állanak. Csonthéjas termésük tojásdad vagy gömbölyded, egy-, ritkán kétmagú. 31 fajuk közül a legtöbb Kap-földön él, azonkívül Kelet-Indiában, Ausztráliában és a Mediterránban. *Termesztett* O.-t (O. europaea L. var. sativa D. C., l. az *Olaj- és zsíradéknövények* képmellékletén: 7. ábra) és *vad* O.-t (Olea oleaster L.) szokás megkülönböztetni. Amaz 6—10 m. magas, nagyon ágas, kérge zöldes-szürke, sima, vén korában repedezett; ága fehérszürke, levele lándzsás vagy elliptikus, a színe zöld, a visszája a pikkelyektől ezüstszínű, szürke, arany- v. rozsdaszínű. Virágzata fürtös, pikkelyes, virága apró, fehér, gyümölcse hosszas-gömbölyded, fekete, de termesztve gömbölyű, fordított tojásdad, ovális, zöld, fehér, piros v. kék is lehet (oliva, olajbogyó), a húsa zöldesfehér, bő olajtartalmú, csonthéja egyrekeszű, egymagú. Ázsiából ered. A vad O. *(O. europaea* α. *oleaster D. C.)* a szelidnek elvadult alakja, a mediterrán vidéken, különösen Görögországban gyakori. Alacsony, berzedt, tövises bokor v. kis fa. A vad O.-t szemzés útján szokták ismét nemesíteni, ilyenkor már 5—10 esztendőre gyümölcsözik.

1. Viaszbokor (Myrica cerifera).

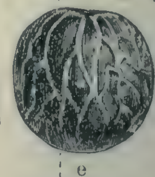

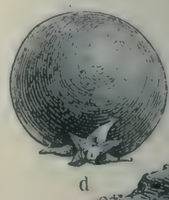

2. Keleti szézam (Sesamum orientale). *a* a magva nagyobbítva.

3. Koppernikuspálma (Copernicia cerifera, karnauba). *a* a hím virágzat, *b* egy része nagyobbítva, *c* egy virág, *d* a termés, *e* a mag.

4. Viaszpálma (C
andicola

«Olaj- és zsiradéknövények» cikkhez.

ÉKNÖVÉNYEK.

7. Európai olajfa (Olea europaea).

5. Kókuszpálma (Cocos nucifera). *a* a porzós.

6. Elaeis guineensis (olajpálma). *b* a termő virág.

8. Faggyufa (Sapium sebiferium).

A termesztett O.-nak ma több mint 40 fajtáját az egész mediterrán vidéken, Krimben, Mexikóban, Chilében és Peruban is termesztik; ide 1560. *Ribero* A. plántálta át. Az örökzöld lombos fák vidékeinek sok helyen jellemző fája. A Sierra Nevadán 950, Nizza körül 750, az Aetnán 690 m.-nyire terjed fel a hegyeken. Nagy kort elér, Attikában több mint 1000 éves fákról is tudnak. Jeruzsálem mellett, az Olajfák hegye tövében levő nagy (5—6 m. kerületű) O.-ról azt hiszik, hogy Krisztus urunk kínszenvedésének tanui voltak. A kemény telet nem viseli el. Oltással, szemzéssel, magról vagy dugványról szaporítják. Az O. az olajtermő növények leghasznosabbika. Érett gyümölcséből olajat (oleum olivarum) készítenek. (L. *Oliva*, *Olivafa* és *Oliva-olaj*). — Az amerikai O. (*O. Americana* Mchx) Karolinában, Floridában terem. Virága fehér és csinos, kedves illatú. Igen kemény fáját devil-wood néven értékesítik. Az *O. fragrans* Thunb. Ázsia keleti részén 2 m. magas, levelével a kinai teát fűszerezik. V. ö. *Reynaud*, De l'olivier (Paris 1862); *Coutance*, L'olivier, histoire, botanique, régions etc. (u. o. 1878); *Cabrié*, Der Olivenbaum, seine Kultur etc. (Nizza 1901). — Kis olajfa, l. *Cneoraceae*.

Olajfafélék (növ.), l. *Oleaceae*.

Olajfák hegye, l. *Jeruzsálem*.

Olajfák hegyének keresztje, a porosz Johannita-rendhez csatolt rendjel, amelyet Eitel Frigyes porosz kir. herceg, a porosz Johannita-rend nagymestere 1909. alapított. A rendjelet oly férfiak és nők nyerhetik, akik a jeruzsálemi Olajfák hegyén alapított Auguszta Viktória császárné-alapítvány körül érdemeket szereztek.

Olajfehér, olajjal eldörzsölt ólomfehér.

Olajfekete, olajjal elkevert korom.

Olajfesték, olajjal higított festőanyag. Már az ókorban is ösmerték; használhatóságának föltétele azonban, hogy olyan olajjal állíttassék elő, mely könnyen szárad. Ilyen a növények magvából, a lenmagból, a dióból, a mákból stb. sajtolt olaj. A növényi olajnak e sajátságát a XIV. sz.-ban ismerték föl, s ez időtől kezdve vált az O. nagyfontosságuvá a festészetben. Olajjal való higításra egyaránt alkalmas valamennyi állati, növényi és ásványi festőanyag. A leghasználatosabb olajfestékek: velencei vagy kremsi fehér, világos és sötét okker, világos és sötét égetett okker, terra di Siena (sienai föld), égetett terra di Siena, nápolyi sárga, umbra (árnyék, barnaszénből és vasokkerből), égetett umbra, kasseli barna, aszfalt, barna lakk (bister), vörös cinóber, firenzei v. bécsi lakk, a miniumok, párisi kék, ultramarin, kobaltkék, veronai zöld föld, szén stb. Régebben a finom porrá tört v. iszapolt festőanyagot maguk a festők olajjal a kőlapon a festéktörővel dörzsölték szét, ma ezt finoman csiszolt s rendkívül gyorsan forgó hengerekből álló gépekkel gyárakban végzik s az O.-et vajszerű sűrűségben ónhüvelyekben bocsátják árúba, a mázolásra szolgáló O.-et bádogdobozokban s használatkor terpentinolajjal higítják. Az O. száradásának gyorsasága attól függ, hogy a festőanyag szétdörzsölésére mennyi olaj szükséges. Az ólomfehér 10%, az okker 30% olajjal dörzsölhető szét, az utóbbi így háromszor lassabban szárad. Az O.-ek száradását ólomfehér, sulypát stb. hozzáadásával lehet gyorsítani. Kevés olajat elnyelő festőanyagokat nyers lenolajjal dörzsölnek szét, a sok olajat elnyelő festőanyagokat a száradás gyorsítása végett olajfirnisszel keverik.

Olajfestmény, olajfestékkel készült kép. A festészet technikai fejlődésének ez az utolsó nagy vívmánya. A régi kútfők Hubert és Jan van Eyck németalföldi festőknek, jelesül az utóbbinak (1410—20) tulajdonítják az olajfesték föltalálását. Ez azonban tévedés, mert az olajfestéket ismerték az ókorban, s használták a középkorban. Theophilus Schedula diversarum artium és Cennino Il libro dell'arte című műveikben részletesen leírják az olajfesték előállításának módját. Azonban az olajfestéket nehezen száradó tulajdonságánál fogva csak mázolásra használták, vagy néha a tempera festésű képek egyes részleteire festettek még olajfestékkel is. A németalföldi festők tehát nem találtak föl új anyagot a festék higítására, hanem csak a már ismert technikát javították. Az eladdig gyakorlatban volt temperafestésnél a festéket egyenkint rakták föl az alapra, vagy pedig a már megszáradt festékrétegre. A németalföldi festők eljárása ezzel ellentétben abból állott, hogy a festéket először a palettán tetszés szerint keverték, így rakták föl a deszka- vagy fémalapra, s mielőtt ez a festékréteg megszáradt volna, újabb réteget raktak rá, úgy hogy a felső réteg az alsóbbal összevegyült. Ez eljárásnak fő feltétele megvolt az olajfesték ama sajátságában, hogy lassan szárad. Az ekként festett szineknek az olaj élénk fényt, nagyobb mélységet és világító erőt kölcsönöz; azonkívül ezzel az eljárással a legfinomabb árnyalatok végtelen változatosságát lehet előállítani. Az O.-nyel a képírás a valóság hű utánozásának oly fokát érte el, amire a korábban dívott festési módok mellett gondolni sem lehetett, egyben megszerezte a festészet a színhatás fölötti uralmat, képessé vált a díszítés és a természethűség ellentétének kiegyenlítésére s minthogy az O. technikája a legkevésbbé korlátozott, ezzel az egyéni felfogás érvényesülésének is tágabb tér nyilt. A festészetnek a technikával kapcsolatos problémái és korlátai ezentúl megszűntek. Az O., mely a legnagyobb és legkisebb képek festésére és mindenféle tárgy ábrázolására egyaránt alkalmas, új tárgyakat hódított meg a festészeti ábrázolás számára s addig nem ismert v. kevéssé mívelt művészeti fajokat, pl. a tájképet a tökély magas fokára segítette.

Németalföldről legelőbb Német- és Franciaországban honosodott meg az O. Itáliában Antonello da Messina sziciliai festő Németalföldön elsajátítván az O. technikáját, 1465—78 között legelőször Velencében tette ismeretessé, ahonnan csakhamar egész Olaszországban elterjedt.

A temperafestésnél használatos és könnyen romladozó krétaalaptól, amelyre az O.-nél nem volt szükség, a német mesterek csak lassan birtak megválni. Az olajfestéshez jobb alap a deszkára mázolt olajfesték. Velencében a levegő nedvességének hatása következtében a falképek hamar elpusztultak, a deszka pedig könnyen megvetődött, azért állítólag legelőször itt festettek

vászonra. A deszka azonban még sokáig divott a németalföldi mestereknél, akik gyakran festettek vörösrézlemezre is. A XV. sz.-beli mesterek többnyire fehér, a későbbiek majd vöröses, majd kékesszürke, Caracci, Caravaggio, Ribera vörösbarna alapra festettek. Erre az egyszínű alapra többé-kevésbbé széles vonásokkal rajzolták az ábrázolás vázlatát, annak árnyékos helyeit szürkéskék szinnel jelölték meg, amelyből aztán szürke festékkel dolgozták ki a formák domborúságát, a világos részeket pedig a fő szinekkel festették, az ekként aláfestett képet végül áttetsző, esetleg fedő festékkel festették be. A XVIII. sz.-ban vált divatossá az aláfestés nélküli ú. n. alla prima festés.

Irodalom. Völker J. W., Die Kunst der Malerei, 1891; Raupp K., Katechismus der Malerei, 1894. IV. kiad; Haveux Ernest, Manuel pratique de la peinture à l'huile, Paris 1888; Jännike, Handbuch der Olmalerei, Stuttgart 1908, VI. kiadás.

Olajfirnisz *(lenolajfirnisz)*, l. *Firnisz.*

Olajfolyók vidéke *(Oil Rivers)*, Nigéria (l. o.) angol gyarmat egyik része Lagosz és Kamerun között.

Olajfürdő, a kémiai technikában, l. *Fürdő*, 3.

Olajfűz (növ.), l. *Elaeagnus.*

Olajgáz, a petroleummaradványokból, zsiradékokból vagy paraffinolajokból száraz desztilláció útján termelt gáz. Az O. sok nehéz szénhidrogént tartalmaz és ezért vagy más gázokkal keverve, vagy önmagában használják világításra. Főleg vasúti kocsik világítására szolgál, mely esetben 6—8 atm. nyomással tartányokba nyomják, honnét a gázszabályzón keresztül jut a gázlámpához.

Olajgyári hulladékok, kereskedelmi takarmányfélék, melyeket az olajgyártás melléktermékе gyanánt nyernek. Az olajat többek között az olajos magvakból nyerik parasztmalmi olajütéssel és sajtolással, vagy pedig gyári sajtolással, végül kivonás útján. Az olajsajtolásnak mellékterméke az *olajpogácsa* és az *olajpogácsaliszt*, az olajkivonás hulladéka pedig az *olajliszt*. A parasztmalmi olajpogácsában a legtöbb zsir marad vissza és egyúttal a legtöbb nyersrost is, mivel nem hámozzák a magvakat feldolgozás előtt. Az olajliszt tápláló értéke a legkisebb, mivel a legkevesebb (5—6%) zsírt tartalmazza. Az O. értékes, fehérjedús takarmányfélék, melyeknek keményitőértéke kb. az árpáéval megegyező; 10—12% vizet, 14—38% emészthető fehérjét, 5—22% zsírt, 5—30% nyersrostot és aránylag elég kalcium- és foszforsavas sókat tartalmaznak. Az O.-at célszerű etetni nagy fehérjeszükségletű növendék- és tejelőállatokkal, az olcsóbb féleségeket hizókkal. Nálunk a repce-, tökmag-, napraforgó- és lenmagpogácsa használatos a leggyakrabban. Külföldön sokkal nagyobb mennyiségű és többféle O.-at etetnek, mint nálunk. Legkeresettebb a lenmag-, pálmamag- és a kókuszdiópogácsa.

Olajhal (állat), l. *Petromyzon.*

Olajkék, festék, mely olajjal szép ibolyakék szineződést ad. Kénrézből áll és úgy állítják elő, hogy a finoman eloszlatott rezet kénnel v. kénmájjal hevítik, a terméket kimossák és szárítják.

Olajképző gáz, l. *Etilén.*

Olajlakk a. m. *firnisz* (l. o.).

Olajlángzók, l. *Petroleumlángzók.*

Olajliszt, l. *Olajgyári hulladékok.*

Olajmalom, az olajos magvak tartalmának kisajtolására vizi hajtóerőre berendezett malomszerkezet. Nagyban ezt az olajgyárak, kicsinyben kézi erővel az olajütők v. olajsajtók végzik.

Olajmótor elnevezés alatt az olyan munkatermelő gépet értjük, melynek mozgató erejét a nagyobb gyuladó hőfokú olajok nyujtják.

Olajnyomás, olajfestményszerű képek előállítására szolgáló kromolitografiai eljárás. A sokszorositandó képről rajzot készítenek, melyet azután litografiai kőre v. cinklemezre átnyomnak; ez a *kontur-lemez*. A nyomandó kép minden szinéről azonban még külön-külön kell lemezeket előállítani, sőt még retus-lemezeket is a szükséghez képest. A nyomást azzal a lemezzel kezdik, mely a legnagyobb területű szint tartalmazza és fokonkint a kisebb lemezekkel folytatják. Az O. igen körülményes eljárás, mert igen sok kő- v. cinklemez szükséges hozzá. A nyomatokat préselés útján hasonlatossá teszik a vászonhoz és a nyomás után még ecsettel külön is visznek rá festéket, mely a laikust igen könnyen tévedésbe ejti, mert ezáltal hasonlatossá válik a kép a kézi festéshez.

Olajnyomat, grafikai eljárás. Mariot (1866) *oleográfiának* nevezte el mindazokat a fotogrammokat, melyek festék feladásával tehetők láthatókká. Zselatinos papirost krómoldattal vonnak be, hogy érzékennyé tegyék és ha az megszáradt, negativot kopiroznak rá. Ezután megnedvesítik az így elkészített papirost és festéket visznek rá, hogy ezáltal a kép láthatóvá váljék. V. ö. *Puyo*, Der Ölfarben-Kopierprocess (Berlin 1908).

Olajoshal (állat), l. *Comephoridae.*

Olajoskő a. m. eleolit, l. *Nefelin.*

Olajos pala, bitumenes, kőolajat tartalmazó palás márga.

Olajos transzformátor, l. *Transzformátor.*

Olajpácok, l. *Pácok.*

Olajpálma (növ.), l. *Elaeis.*

Olajpatak (azelőtt: *Olejnok)*, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 431 tót lak.; u. p. és u. t. Pécsújfalu.

Olajpergament, l. *Pergament.*

Olajpogácsa, l. *Olajgyári hulladékok.*

Olajpogácsazúzó, az olajpogácsák feldarabolására v. finomabb őrlésére szolgáló gép, melynél a pogácsakorongok állítható, tüskés hengerpár közé kerülnek, ahol feldaraboltatnak, a darabokat pedig harmadik tüskés henger egy megfelelő fogaslappal finomabbra aprózza fel. A gép hajtása emberi v. állati erővel, v. mótorral történhetik.

Olajsajtó, l. *Sajtó.*

Olajsav *(oleinsav, elainsav)*. A legtöbb zsiradékban, főképen pedig a zsíros olajokban O.-as glicerin alakjában előforduló egy bázisú nem telített sav; képlete $C_{18}H_{34}O_2$. A tiszta O. színtelen olajszerű folyadék, mely lehűtve kristályos lesz; e kristályos tömeg $+14°$-on megolvad; teljesen szagtalan és a lakmuszt nem vörösíti meg. A levegőn állva igen gyorsan oxidálódik, amikor sárga színű és avas szagú lesz. Káliumhidroxiddal össze-

olvasztva palmitinsavra és ecetsavra hasad szét. Salétromsavval melegítve különféle zsírsavak, kameleon-oldattal oxidálva pedig az elainsav képződik belőle. Az O. sói a zsírsavak sóihoz nagyon hasonlítanak és sok víztől elbomlanak. Jellemző sója az *O.-ólom* $(C_{18}H_{33}O_2)_2Pb$, amely éterben oldódik.

Olajszappan, l. *Oliva-olaj.*

Olajszínnyomás, l. *Olajnyomás.*

Olajtartó (növ.). Olajok felraktározására szolgáló berendezések a növényeknél. Az O. állhat egy sejtből *(olajsejt)*, pl. az *Acorus* rhizomájában, v. sejtcsoportból *(olajmirigy)*, pl. a narancshéjban, és lehet csatornaszerű, ez az *olajvezeték*. Keletkezésükre nézve schizogenek, lyzigenek v. rhexigenek.

Olajtempera, már a középkorban, de szinte a renaissance végéig használt festő eljárás, amelynél a színek olvadékonyságának fokozása végett a vízben oldódó festékanyagot olajjal keverik, minthogy a gyárilag készülő olajfestékek nem egyszer hamar romlanak, újabban az O.-t a modern festők ismét fölkarolták.

Olajvidék, Pennsylvaniának (l. o.) petroleumot termő területe.

Olajvizsgálat, l. *Anyagvizsgálat.*

Olajzöld a. m. *krómzöld* v. *Guignet-féle zöld*, l. *Króm oxidjai és hidroxidjai.*

Olancho (ejtsd: olancso), Honduras egyik departamentója Nicaragua határán, területe 28,000 km². (1910) 43,368 lak., székhelye Jutigalpa, (1905) 18,000 lak.; erdőkben gazdag, magasfokú állattenyésztéssel, arany-, ezüst- és réztermeléssel.

Olasz, nép, l. *Olaszország.*

Olasz, kisk. Baranya vm. pécsváradi j.-ban, (1910) 631 német és sokác lak.; u. p. Szederkény, u. t. Németbóly.

Olasz badigeon, vakolat, l. *Badigeon.*

Olasz borok. Franciaország után Olaszország termeszti a legtöbb bort, nemcsak Európában, hanem az egész földkerekségen. Szőllővel beültetett területe 4.074,000 ha. Átlagos évi bortermése 40—45 millió hektoliter. A szőllő csak részben alkot zárt területeket, nagyrészt mint köztes művelés van elterjedve a szántóföldeken, hol a szőllőt széles sorokba ültetik s fákra futtatják fel, a sorok közti területeket pedig mezőgazdasági növények termesztésére használják. A bortermelés túlnyomó része, kb. 72%, vörös borokra esik s a belföldi fogyasztásban is a vörös bor a kedveltebb. A borkezelésben még sok a kivánni való s bár a nehezebb borok magas alkoholtartalmuknál fogva egykönnyen nem romlanak, a könnyebb és közepes borok részint a kezelés elégtelensége, részint a jó pincék hiánya s a nyári nagy meleg miatt betegségeknek vannak kitéve, s gyakran ecetesednek. Egyes vidékek szerint a bortermelés a következő: *Piemont* főként vörös asztali borokat termel. *Lombardia* borai szintén kisebb értékű vörös borok, melyek nem tartósak s délibb borokkal szokták őket házasítani. *Venezia* termésének négyötöde vörös, egyébként jelentéktelen minőségű. *Liguria* boraiban több a fehér, mint a vörös, de kivitelre nem igen kerül. *Emilia* borai silányak és kevés alkohol van bennük, de kiházasításra olcsóságuk miatt igen keresettek. Kisebb mennyiségben szalmaborokat is készítenek itt (Vino santo). *Umbria* régebben csak fehér borokat termelt, újabban azonban itt is tért hódít a vörös. Szőllőfajtái nem válogatottak s a bor minősége is alacsony. *Toscana* is vörös asztali borokat termel, legismertebb borai a *Chianti* és *Montepulciano*, ez utóbbit az olasz borok királyának nevezik. *Latiumban* a fehér bor van túlsúlyban. Sok édes bor van közöttük, mert hideg pincéikben a bor lassan erjed ki. Említésre méltó borai a *Castelli Romani*, a *Montefiascone* muskotály és az *Aleatica* csemegebor. Az Adriai tenger melletti déli borvidékek, *Apulia* és az *Abruzzók* úgy fehér, mint vörös, jobbára nehezebb és házasításra való borokat teremnek. Legjellegzetesebb boraik *Bari*, *Barletta*, *Bisceglie* és *Andria* termései. A Földközi-tengerparti déli vidékek, *Campania*, *Basilicata*, *Calabria* borai is túlnyomó részben vörösek, részint közepes, részint nehezebb, kiházításra való borok. *Calabriában* teremnek a legnehezebb olasz borok. A *Capri*-szigeti bor egyike a legjelesebb fehér csemegeboroknak. *Szicilia* borai közül említésre méltók a *Riposto* és a *Marsala*, mely utóbbi mint nehéz csemegebor általában ismeretes, továbbá a *Calabrese* sirakusai vörös csemegebor.

Olasz építészet, l. *Olasz művészet.*

Olasz erődítési rendszer (ó és új), l. *Erődítési rendszerek.*

Olaszfal a. m. *spanyolfal* (l. o.).

Olaszfalu, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1910) 1470 német és magyar lak., vasúti megállóhely: Olaszfalu-Edelény, postaügynökség; u. t. Zircz. — L. még *Lapincsolaszi.*

Olasz fedél. Olaszországban használatos lapos cserépfedél, ahol a vályúalakú cserepek hézagait egy megfordított vályúcseréppel födik le.

Olasz fenyő *(Pinus pinea)*, l. *Fenyő.*

Olasz festészet, l. *Olasz művészet.*

Olasz filozófia. Az O.-nak a középkorban nincsenek specifikus nemzeti vonásai, de még a renaissance-korban is alig vannak. Sem a firenzei új-platonikus akadémiát, sem a cosenzai származású természetfilozófiai iskolát nem nevezhetjük a szó szorosabb értelmében olasznak. Csak *Giordano Bruno*-tól, ámbár ő is egész Európát járja, nem tagadhatjuk meg, hogy az olasz szellemnek a filozófiai gondolkodásban hatalmas képviselője. Ide sorolhatjuk még *Campanellát* és a nagy *Galileit*. Bruno halála után a jezsuiták uralkodnak a szellemeken, a filozófiában a neoszkolaszticizmus. A XVIII. sz.-ban Giambattista *Vico* föllépése mutatja, hogy az olasz szellem teremtő ereje él; Vico a történetfilozófia és a népléléktan megalapítójának tekinthető. Vico mellett, egész a XIX. sz. elejéig, sok és jeles követője akadt Descartesnak (köztük Gerdil bibornok, megh. 1802.), Locke és Condillac empirizmusának és szenzualizmusának (Genovesi, megh. 1769.; Gioja, megh. 1828.; Romagnosi, megh. 1835.) stb. Újabban Kant filozófiája (főleg Cantoni tanár által) foglal tért, és különösen sok a hegelianus (Vera, Mariano, Spaventa, Raguisco, legújabban Benedetto Croce az esztétikában Hegel felé hajlik, stb.), de azért a pozitivizmus (Vil-

lari, Ardigo, Siciliani) és a thomismus (Liberatore. Sanseverino, Cornoldi) ellentétes áramlatai is találnak kiváló értelmezőkre. A fiatalabb pozitivisták majd mind szocialisták. Labriola a történeti materializmus híve. Mint önálló bölcsészek, idealisztikus fölfogással léptek föl: Rosmini-Serbati (megh. 1855.), aki Platonra támaszkodva ideológikus alapon akarta a tiszta ész kritikáját a dogmatikai kinyilatkoztatással összhangzásba hozni, meg Gioberti (megh. 1852.) aki Ontologizmus-ában, melybe sok nemzeti és politikai elemet is kevert, ugyanerre törekedett. De rendszerüket hevesen megtámadták a pozitivista Ferrari (megh. 1876.) és Ausonio Franchi, aki azonban később összes tanait megtagadván, beállt szerzetesnek és fanatikus thomista lett. Giobertiéhez hasonló irányban filozofált Mamiani is (megh. 1885.), aki La filosofia delle scuole italiane című folyóiratában (halála után Rivista di filosofia italiana, szerk. Ferri) egészen Platon követőjének mutatkozik.

Irodalom. Spaventa, La filosofia italiana dal secolo XVI., Modena 1860; Ferri, Essai sur l'histoire de la philosophie en Italie au XIXe siècle, Paris 1869; Fiorentino, La filosofia contemporanea in Italia, Napoli 1876; Giovanni, Storia della filosofia in Sicilia, Palermo 1879; Pompa, L'Italia filosofica contemporanea, Salerno 1879; Werner, Die ital. Philosophie des XIX. Jahrh., 5 köt., Wien 1884—1886; Negri, Il pensiero filosofico e religioso in Italia, Milano 1893. L. még Conti, Fiorentino, Cantoni fil. tört. kézikönyveit.

Olasz gesztenye a. m. maróni, l. *Gesztenye.*

Olaszi, községek, l. az *összetételek* alatt *(Bodrogolaszi, Érolaszi* stb.).

Olasz irodalom. Az O. csak a mi Halotti Beszédünk keletkezésének századában, a XIII. sz.-ban kezdődik. Tudnivaló, hogy az itáliai nép még a Caesarok idejében is nem az irodalmi, hanem a vulgáris latin nyelven beszélt. A hatalmas nyugatrómai birodalom megdülése után a klasszikus latinság mellett ezen a népnyelven, a vulgáris latin nyelven folytatódik a középkori szellemi élet írásbeli megnyilvánulása, az élő szó pedig természetes fejlődésének útján mind tökéletesebb egyszerűségre törekedve, addig alakítja, gyúrja az öröklött nyelvet, annyira eltávolodik a római latin irodalmi alakoktól, míg egészen új nyelvvé nem lesz, elannyira, hogy a nép költői, a mesekitalálók *(trovatore,* franc. *trouvair)* a szomszédos provencei troubadourok példáját követve, már ezen a nyelven kísérik lantpengetésüket. Nem hirtelen történt ez az átalakulás. Hosszú időbe, századokba telt, míg a klasszikus latinság emlőjén nevelkedett s a germán lovagköltészetből is táplálkozó, eleinte félénken megszólaló népköltészet annyira megerősödött, hogy Dante hatalmas szellemének megjelentével egyszerre virágzó irodalmi jelentőségre jutott.

Az O. történetében a következő hat korszakot különböztetjük meg:

1. Az O. megkezdődésének korszaka, 1220—83., vagyis Dante felléptéig.

2. A toscanai korszak, 1283—1375., vagyis Dante, Petrarca és Boccaccio virágzása.

3. A tudósok és humanisták kora *(rinascimento),* 1375—1494.

4. Az irodalom aranykora, 1494—1575., vagyis Torquato Tasso virágzásáig.

5. A hanyatlás kora, 1575—1750., vagyis Muratori haláláig.

6. A felújulás *(risorgimento)* kora 1750—1873., vagyis Manzoni haláláig.

Ehhez fűződik korszak szerint való osztályozás nélkül a jelenkori O. története.

1. A megkezdődés korszaka *(XIII. század).* Az O. megkezdődése körülbelül 1220-ra tehető, mert ebből az évből valók az olasz költészet és irodalmi próza első biztos emlékei.

A XII. sz. végétől kezdve gyakran jöttek provencei trovatorék az északolaszországi udvarokba, ahol nyelvöket megértették s költésmódjukat utánozták. Középolaszországban ily udvarok nem voltak, Délolaszországban pedig nem értették meg beszédüket. Itt saját vulgáris népnyelvükön szólalt meg a költészet: Sziciliában, II. Frigyes császár udvarában kezdődik tehát az O. Ehhez a provencei költészetet egyéniség nélkül, mesterkélten utánzó körhöz tartozik maga *II. Frigyes* császár, továbbá titkára, *Pier della Vigna,* fia *Enzio, Giacomo da Lentino* stb. Nyelvük a provenceival és latinnal vegyült sziciliai népnyelv. A Hohenstaufok bukásával megszünik a sziciliai trovatore-költészet. Új honra talál Toscanában, ahol *Guittone d'Arezzo* a költői iskola feje, majd Bolognában, ahol az újabban mohón felkarolt bölcseleti tanulmányok bevegyítésével a költészet szimbolikusan allegórikus jellemet vesz fel. Ezt az irányt mondja Dante «*dolce stil nuovo*»-nak. Vezére *Guido Guinicelli* (megh. 1276.). A tökéletesedés legmagasabb fokát Firenzében éri el *Cavalcanti* és *Dante* költészetében. Emellett az alantasan tréfás és gúnyos lírai költészet is vígan burjánzik; főképviselői: *Folgore da San Gemignano, Cene della Chitarra* és *Cecco Angiolieri,* de még Cavalcanti és Dante is mívelik egynémely szonettjükben. A francia nyelv is nagyon elterjed. Vannak olaszok, kik legfontosabb műveiket franciául írják; így *Brunetto Latini,* kit Dante mestereként tisztel, de azért az Infernóban (XV. én.) a sodomiát űző erkölcstelenek közé helyez, továbbá *Rustiiano da Pisa, Marco Polo* stb. Felsőolaszországban még a lovagregényt művelő franko-olasz irodalom is támad, de vele egyidejüleg didaktikai, vallásos és moralizáló, többnyire papoktól művelt népköltészetet is találunk. Umbriában a lírai irányú egyházi költészet (a *laudák)* és a Franciaországból beszármazott allegórikus tanító költészet is divik, melynek főképviselői: *Brunetto Latini, Francesco da Barberini* stb. A próza is megkezdődik e században: vannak levélminták, kereskedelmi levelek, számolókönyvek, enciklopédiák, francia és latin regényfordítások stb. Az elbeszélő irodalom is széles alapon indul meg. Az udvarokban a trovatorék mellett *novellatori* vagy *favolatori* nevű mesemondók is állandó alkalmazást kapnak. A XIII. sz. második feléből megmaradt a *Conti d'antichi cavalieri* c. 20 elbeszélés; szerzője egy toscanai névtelen; forrása francia és latin, de az olasz viszonyokhoz alkalmazva. Ugyanezt az anyagot dolgozza fel az 1836-iki milanói kiadás óta általánosan *Novellino*-nak nevezett *Libro di novelle et di bel parlar gentile* c. elbeszélő-gyüjtemény. Vannak benne bibliai tárgyú, Dávidról, Salamonról, Jézusról szóló elbeszélések, vannak a klasszikus

ó-korból, Trója-, Nagy Sándor-, Cato-, Traján-, Néróról szóló középkori keresztény felfogású történetek, vannak a romantikus francia iskolára valló Tristanról, Lanzelotról és végül vannak olasz szájhagyományon alapuló történetek, XIII. sz.-beli olasz személyiségekre vonatkozó történeti adomák és firenzei polgárok kalandjainak leírása. Szerzőjük, a nyelv tisztaságából, eredetiségéből és élénkségéből ítélve, bizonyára firenzei volt és így e nem minden művészet nélkül egybeállított egyszerű novellák erősen alapozzák már azt az utat, melyen később Boccaccio az elbeszélő művészet tetőpontjára jut.

2. **A toscanai korszak** *(XIV. század).* Ebben a században Firenze lett Toscanának politikai középpontjává. Három szellemóriás emelkedik ki itt a tömegből: mindhárman, *Dante, Petrarca, Boccaccio* toscanaiak, mindhárman Firenze szólásokban gazdag városában nevelkednek; ezen a nyelven írnak s így az olasznak ez a tájszólása válik minden időkre az irodalmi nyelv kötelező forrásává. *Dante* (1265—1321.) az előbbi kornak költészeti elemeit: a tudományt, allegóriát és a képzelet játékát Isteni Színjátékában *(La Divina Commedia)* egy egységes harmonikus egészbe olvasztva össze, prózai műveiben *(La Vita Nuova, Il Convivio)* megalapítja az olasz irodalmi nyelvet. *Petrarca* (1304—1374.), noha abban a meggyőződésben írja nagyszámú, elegáns latinságú munkáit, hogy ezekkel vívja ki magának a halhatatlanságot, *Rime* c. olasz nyelven írt szerelmes költeményeivel az olasz lírát emeli virágzásának legmagasabb fokára. *Boccaccio* (1313—75.) pedig az elbeszélő költészet terén műveli ugyanezt *Decamerone* c. novelláival. A század irodalmának egyéb termékei a három nagyság alkotásai mellett eltörpülnek. A gazdag, különösen prózai vallásos irodalomból megemlítjük *Giordano da Rivalto* (1300 körül) prédikációit, *Fra Domenico Cavalca* (megh. 1342.) aszkétikus értekezéseit és a *Vitae Patrum* olasz fordítását, *Fra Jacopo Passavanti* (megh. 1357.) megírta *Specchio della vera penitenza* (Az igazi bűnbánat tükre) c. művét, *szienai Szt. Katalin* (1347—80.) pedig 373 levelet és traktátusait. Ebből az időből származik a *Fioretti di S. Francesco* c. gyüjtemény is. Ezenkívül rengeteg sok a latinból való fordítás. A *szerelmi lira* részben az előbbi *dolce stil nuovo* folytatása, pl. *Cino da Pistoja* (megh. 1337.) műveiben, részben Petrarca-utánzat. Megvan a moralizáló lírának *(Bindo Bonichi,* megh. 1338.), a népies tréfás költészetnek *(Pucci* és *Andrea Orgagna),* nemkülönben a franciából fordított kalandos regényeknek *(Andrea dei Magnabotti,* szül. 1372.) folytatása is. Vannak oktávában írt regények is, pl. Puccinak *Istoria della Reina d'Oriente* és *Istoria di Apollonio di Tiro* c. művei, sőt egy *Poema della Passione* c. hősköltemény is. A novella terén Boccaccio utánzói szerepelnek. Legismeretesebb ez utánzók közül *Franco Sachetti* (megh. kb. 1399.). A tanítóköltészet Dante nyomdokait követi: *Fazio degli Uberti* megírja *Dittamondo* címen a világ földleírását és töredékes történelmét, *Federigo Frezzi,* folignói püspök (megh. 1416.) *Quadriregio* c. művében a világ négy birodalmán, Ámornak, a Sátánnak, a Bűnnek és Erénynek birodalmán át utaztatja olvasóját. Dante fiának, *Jacoponak Dottrinale* c. műve száraz tanítóköltemény. *Pucci* a *Giovanni Villani* krónikáját *Centiloquio* címen versbe szedte. Végül a franciából való fordításoknak és átdolgozásoknak száma is szertelenül megnövekedik ebben a században.

3. **A tudósok és humanisták kora** *(XV. század).* A régi római kultúrára való emlékezés és a jelen iránt való fogékonyság élénken megnyilatkozik az előbbi kor nagy triumvirátusának munkáiban. Ennek alapján két irányban indul meg az irodalom, hogy aztán rövid idő alatt a XVI. sz. nemzeti klasszicizmusát eredményezze. Dante, Petrarca és Boccaccio irodalmi alkotásaikra hatalmasan rányomják az italianizmus bélyegét; de az ő munkásságuk még egyéni; a feldolgozott anyag és nyelv pusztán toscanai. Az irodalmi munkásságnak az egyéniből nemzetivé, a toscanaiból olasszá, helyileg korlátolt voltából általánossá kellett válnia, ami a XVI. sz.-ban történik meg. A XV. sz. irodalma tehát eredményekben gazdag átmenet a virágzás korába. Petrarca és Boccaccio halálától Boiardo és Poliziano haláláig, vagyis 1375-től 1494-ig terjed ez a kor, mely egyrészről a klasszikai tudományosság győzelmét, másrészről az itáliai irodalom kialakulását tárja elénk, mindaddig, míg ez, amannak segítségével, egész Olaszországban el nem terjed. Nem hanyatlás, nem is az irodalom megszakítása tehát ez a korszak, hanem a fejlődés mozgalmas útja, melyen az eladdig toscanai irodalom a többi elemeket magába olvasztva, általános nemzetivé lett. A XV. sz.-ban, midőn új uralkodóházak nyugodtabb és békésebb életnek alapját vetik meg Itáliában, több, Firenzével vetekedő irodalmi központ keletkezik; így különösen Nápoly a délen és Ferrara északon, noha emellett még Róma, Mantova, Milano, Velence, Bologna és más kisebb városok is serénykednek az irodalom területének kibővítésén. A klasszikus ókor csodálata és tanulmányozása általánossá lesz egész Itáliában. A művelt emberek országszerte szenvedélyesen keresik és gyüjtik a régi latin és görög kéziratokat; a fejedelmek, talán hatalmuk fényének, v. politikai hatalmuk növelésének céljából, egymással vetélkednek a tudósok dédelgetésében azzal, hogy állami hivatalokban alkalmazzák, vagy nyilvános tanítással vagy gyermekeik nevelésével bízzák meg őket; a köztársaságok kancelláriáiban és követségeiben mindenütt humanistákkal találkozunk; a Bizáncból menekült görögöket szívesen fogadják, hogy elődeik nyelvét és irodalmát ismertessék. Hozzájárul még mindehhez a könyvnyomtatás feltalálása, mely azonnal a humanisták szolgálatába szegődött. Egész Itáliát nemes vetélkedés hatotta át, hogy az ókor művelődését az új nemzedékbe átültesse.

A Mediciek védelme alatt Firenzében számos tudós fejlesztette az irodalmat; így az arezzói *Leonardi Bruni* (1369—1444.) és a terranovai *Poggio Bracciolini,* mindketten a pápának és később a firenzei köztársaságnak íródeákjai, mindketten régi kéziratok kutatói, fordítói és Firenze latinul írt történetének szerzői; az arez-

zói *Carlo Marsuppini* (1399—1453.), aki époly tisztségeket viselt, mint az előbbiek és homeroszi költemények fordítója volt; továbbá a híres szónok és biografus, a firenzei *Giannozzo Mannetti* (1369—1459.); a figlinei *Marsilio Ficino* (1433—1499.), ki Plato műveit fordította és magyarázta és a görög bölcselet terjesztésére szolgáló plátói akadémiát alapította; végül a firenzei *Cristoforo Landino* (1424—1504.) és a montepulcianói *Angelo Poliziano* (1454—1494.), akik filológiai tudásukkal és latin stílusuk ékességével a többieket felülmulták.

Firenzével délen Nápoly és Róma vetekednek; amott aragóniai I. Alfonz, itt IV. Jenő és V. Miklós pápák veszik oltalmukba az irodalmat. Az aragóniaiak udvarán kiválóbb humanisták: *Antonio Beccadelli, Bartolommeo Fazio* (1400—57.), aki Alfonz király uralkodásának történetét is megírja és *Giovanni Pontano*. Rómában *Flavio Forli* (1388—1463.), *Laurentius Valla* (1407—57.), görög fordító, história- és nyelvtaníró, *Pomponius Laetus* és a szienai *Aeneas Silvius Piccolomini*, később II. Piusz pápa (1405—64.), aki tudós latinista, kora eseményeinek megörökítője és a mi irodalmunkban is ismeretes *Euralius és Lucrecia* c. novella szerzője volt, továbbá *Bartolommeo Sacchi*, a római pápák életírója.

Ferrarában az *Esték* fejedelmi oltalma alatt kiválóbb humanisták: *Guarino Guarini* és ennek fia, *Battista; Giovanni Aurispa*. Mantovában *Vittorino Rambaldoni*, Milanóban a Viscontiak és Sforzák oltalma alatt a Dante- és Petrarca-kommentátor, *Francesco Filelfi* (1398—1481.) és ennek fia, *Giovanni Mario Filelfi*, továbbá *Gaspare Barzizza*, stb. stb.

A köz-olasz nyelven írt műveket ez időben eleinte megvetették, de később, midőn az irodalmi alkotások a latin tanulmányok eredményét s az ország déli és északi részében toscanai szólásokat is felvesznek, mind több kedvelőjük és védelmezőjük akad. A népies és tudós irány közt ingadozó, kiforratlan költői nyelvre nézve jellemző *Simone Serdini* (1360—1420.) dalgyüjteménye. Nagyon természetes, hogy ez a költészet az előbbi kor nagyjainak utánzásával indul meg. Legjelesebb lírikus e téren a római *Giusto de' Conti* (1400—49.), aki *Bella mano* c. dalgyüjteményében sokáig mintául szolgáló Petrarca-utánzatokat ad. *Gentili Sermini* (körülbelül 1425.) trágár elbeszéléseinek formájában Boccacciót, a ferencrendi *Marino Jonata* száz énekes *El Giardeno* c. költeményében a halál birodalmába vive olvasóját, Dantét utánozza. Boccaccio-utánzók *Giovanni Sabadino degli Arienti* 70 novellájával és *Masuccio da Salerno* öt könyvben foglalt 50 novellájával is. *Domenico di Giovanni* (köznéven *il Burchiello)* durva, izetlen szonetteket írt, melyekben néha humor is megnyilatkozik ugyan, de gyakran a rím kedvéért esetlenül értelmetlen szonetteivel szintén sok utánzóra lel. *Leonardo Giustiniani*, velencei patricius (megh. 1446.) jónevű humanista *canzonettáiban* és *strambottóiban* csinos népies szerelmi dalokat írt; öreg korában szép *laudákat* is költött.

A rövid párbeszédes vagy vitatkozó vallásos költemények még e században a szentek legendáit előadó valóságos drámai művekké változnak át: Umbriában *devozione*, Firenzében *sacra rappresentazione* a nevük.

A kor többi költői közül megemlítendők a toscanai rinascimento híres triumvirátusa: *Lorenzo de' Medici* (1448—92.), kit szerelmi dalai és idilli költeményei tartalom, forma és választékos ízlés tekintetében a kor kiválóbbjai közé helyeznek, továbbá barátja, *Luigi Pulci* (1432—84.), aki *Morgante* c. huszonnyolc énekes költeményével elsőnek ad a romantikus Roland-mondakörből vett tárgyat tiszta művészi eposz formában és *Angelo Ambrogini*, kit föntebb a humanisták között megemlítettünk *(Angelo Poliziano)*, aki *Orfeo* c. drámai meséjével először nyujtott oly világi tárgyú darabot, mely olasz nyelven íródván, a mantovai udvarban 1472. vagy 1483. elő is adatott. Pulcival csaknem egyidejüleg írja Ferrarában *Matteo Maria Boiardo* gróf (1435—1494.) oktávákban szerzett 69 énekből álló *Orlando innamorato* c. romantikus elbeszélését, mely a rinascimento legjelesebb termékének mondható.

A prózaírók közül kiemelkednek: *Leon Battista Alberti* (megh. 1472.) és *Matteo Palmieri* (1406—78.). A kor hibái megreformálásának katolikus alapon való rajongó követelője, a ferrarai *Girolamo Savonarola* prédikációkat, traktátusokat és laudákat írt.

A század vége felé a nápolyi *Jacopo Sannazaro* (1458—1530.) váltakozva prózában és különféle ritmusú versekben *Arcadia* címen írt pásztori regényével iskolát alapít, mely Olaszországban és a külföldön is sokáig kedveltté tette az egyszerű pásztori élet mezébe öltöztetett szerelmi kalandozást.

4. **Az irodalom aranykora** *(XVI. század,* másként *cinquecento)*. Nincs oly korszaka az O.-nak, melyben a nemzeti öntudat és az olasz művészet oly benső kapcsolatban lelne kifejezést, mint ebben az időben; mintha ez a gyökerében korhadt ország, politikai felbomlása előtt, a gondolkodás és érzés minden erejét összeszedte volna, hogy majdani megrokkanása után némi részvétet érezzünk iránta. Aki a XVI. sz. olasz irodalmát figyelemmel szemléli, könnyen észreveszi, hogy a forma klasszicizmusa és a nyelvnek általános itáliai jelleme az, ami ennek a kornak kiemelkedő históriai és esztétikai vonása. A római és itáliai hagyományok, a humanizmus és a vulgáris irodalom egybeolvadtak, a félsziget minden udvara és polgári községe vetélkedett egymással, hogy az irodalomnak és művészetnek ezt az igazi klasszicizmusát a virágzás legmagasabb fokára emeljék.

Lodovico Ariosto (1474—1533.) Orlando furioso-jában, *Boiardo* Orlando innamorato-ja félbemaradt elbeszélésének szálaihoz fűzve meséjét, tökéletesíti a romantikus hőskölteményt. Ariosto tovább fűzi az eseményt, ellenben mások, pl. *Lodovico Domenichi* és *Francesco Berni* csak átdolgozzák, vagy nyelv tekintetében átcsiszolják a Boiardo munkáját. Alig jelent azonban meg (1516.) az Orlando furioso, már is jelentkezett a visszahatás, mely a romantikus világ finom alakításával szembeállította a leplezetlen, durva

komikumot. Fejük a mantovai *Teofilo Folengo*, a makaróni-költészet művelője volt, aki *Baldus* és *Orlandino* c. költeményeiben a lovagi költészetet gúny tárgyává tette.

Csaknem egyidejüleg egy másik írói csoport új irányt ad az irodalomnak. Ez a régi latin írók szigorú követését tűzte ki céljául és Aristoteles elvei szerint való hosszú elbeszélő hőskölteményeket szerzett. Elfordult a Károly-mondakörtől s a breton és spanyol hősmondákból vette tárgyát. Ez irány *Torquato Tasso*-ban (1544—95.) emelkedik a fejlődés legmagasabb fokára, aki *Gerusalemme liberata*-jában a cselekvény egységét sokoldalú feltalálással és a nemes, mesterkéletlen nyelvet az előadás ünnepies módjával köti össze.

A tanítóköltеményt is nagyban utánozták; különösen Vergilius *Georgica*-ját követték, még pedig olasz és latin nyelvű művekben.

A líra Petrarca-utánzatok helyett ismét magához Petrarcához tér vissza. Ez irány megindítója *Pietro Bembo* bibornok (1470—1547.). Ide tartozik *Michelangelo Buonarrotti* is (1475—1564.), aki valamint a művészet egyéb ágaiban, úgy itt is az önálló tehetségek között jeleskedik, Vannak egyesek, kik a Petrarkizmus ellen klasszikai mértékben írják lírai verseiket, mások meg latinul írnak és e téren szebb költeményeket termelnek, mint amazok; pl. *Sannazaro, Bembo, Molza, Castiglione, Vida, Marcantonio Flaminio*. A komoly líra mellett a *tréfás* is fellendül: legjelesebb képviselőjének, *Francesco Berni*-nek (1496—1535.) nevéről *poesia bernesca*-nak nevezik ez irányt. Berni szellemében a *szatirát* is mívelik, még pedig személyi éllel; mások viszont Horatiust utánozva, tanító irányzattal írják szatiráikat; a legjobbak e nemben az Ariostoéi.

A *dráma* e században eredetiség nélkül való. Az első rendes olasz tragédia a *Giangiorgio Trissino* Sofonisbe c. műve (1515.). Gazdagabb és változatosabb, de értékesebb is, mert a retorikai szópompázástól mentes, a *vígjáték*. Eleinte Plautust és Terentiust utánozzák. Később realizmus és eredetiség tekintetében a sok közül kitünnek a nagy *Machiavelli* (1469—1427.) Mandragola c. vígjátéka, mely mai felfogásunk szerint is csaknem mesterműnek mondható, továbbá *Giovan Maria Cecchi* (1518—87.), *Pietro Aretino* (1492—1556.) és *Giordano Bruno* (megh. 1600.). A klasszikus vígjáték mellett a *népszinmű* is kifejlődik. Nápolyban a *farse cavajole* elnevezésű bohózat keletkezik. Rendszerint egy *La Cava*-ból való együgyű paraszt is szerepel benne; ezért nevezik így. Toscanában az 1531. alakult *Congrega de rozzi* (a durvák egyesülete) a paraszt vígjátékot segíti életre. A nyelvjárásos vígjáték különösen Velencében virágzik, hol két híres szinész, a *Ruzzante*-nak nevezett *Angelo Beolco* és *Andreo Calmo* válnak ki művelőik közül. Végül megkezdődik a *Commedia dell'arte* (l. o.), melyet nyilvános helyeken vagy fabódékban adnak elő. Ez Olaszországból Franciaországba is elkerült és kiszorította a klasszikus vígjátékot. A párbeszédes eklogákból a *pásztordráma* keletkezett, mely *Tasso* Aminta-jában (1573) és Pastor fido-jában érte el a tökéletesedés legmagasabb fokát. A század végén megszületik az első *opera* is. A tudósok ugyanis azt hitték, hogy a régi görögök a tragédiáikat végigénekelték. *Ottavio Rinuccini* (megh. 1621.) tehát *Peri* zenészszel szövetkezett, hogy ilynemű művet alkossanak és így keletkezett 1594. a *Dafne*, melyet Jacopo Corsi házában Firenzében adtak elő legelőször. Később, 1600. követte ezt az *Euridice* és 1608. *Arianna*.

A *novella*-irodalom még mindig Boccacciót utánozza, de a követők egyike sem éri utól. Ide tartoznak: *Matteo Bandello* 214 elbeszélésével, *Firenzuola* 10 sikamlós novellájával, *Grazzini* (közönségesen *Il Lasca)* a választékos nyelvénél fogva híres, de egyébként gyenge, Cene c. gyüjteményével, továbbá *Giraldi* száz novellájával és *Pietro Fortini* nemcsak sikamlós, hanem sokhelyt undort keltő Giornate e notti di novizi c. elbeszéléssorozatával. Legjelesebb a *Machiavelli* Belfegor c. szép novellája.

A *levelet* e korban irodalmi műfajként művelik; kissé szónokias és mesterkélt tehát. De a kor művelődésének kutatójára nézve nagyon becsesek. Különösen megemlítendők a *Tasso, Annibale Caro, Bembo, della Casa* és *Pietro Aretino* levelei.

A *dialogus* és az *értekezés* is nagy kedveltségnek örvendenek. Ekkor írja a Casatico-ból való *Baldassare Castiglione* (1478—1529) a *Cortigiano*-t, mely lassankint egész Európát bejárta, s melyet később Faludi az *Udvari ember* címen magyarra is lefordított. *Della Casa* a Galateoban a művelt társadalmi érintkezésre oktat.

Az *irodalomtörténet* is ekkor kezdődik *Barbieri*-nek (1519—74) Dell'origine della poesia rimata c. művével.

5. **A hanyatlás kora** *(a XVII. sz. és a XVIII. sz.-nak első fele).* Az az időszak, mely a *Gerusalemme liberata* elkészültétől *Lodovico Antonio Muratori* haláláig másfél századnál tovább húzódik, nemcsak leghosszabb, hanem egyszersmind legszerencsétlenebb kora is az O.-nak. Az ország kb. 150 éven át spanyol rabságban sínylik. Ezzel a politikai, társadalmi és vallásos sülyedéssel karöltve jár az irodalom hanyatlása. A tudományos irodalom *Galileo Galilei* hatalmas alakjával élén felvirágzik, a költészet a színtelen pompa, nyakatekert szóképek, figurák és erőltetett ellentétek hajhászásával elernyed. A teremtő erő helyett a mesterkéltség és szolgai utánzás lesz úrrá e korban. Majd érezve az irodalom hiányalt, új irány indul meg, mely ismét a természetességet hajhássza; de ezt is túlzásba viszi, úgy hogy a mesterkélt természetesség, a selyemharisnyás pásztori élet dicsérete, a gondolatszegénység, a képzelő erő s a lelkesség elsorvadása s a külalakbeli lenyűgözöttség válik uralkodóvá. Eszerint a kort két részre oszthatjuk: első fele 1575—1642., vagyis Galilei haláláig, az erőltetett szóképek és ellentétek hajhászásának ideje a *secentismus* korszakának, második fele (1642—1750.) a mesterkélt természetességben való pompázás az időközben, 1690. alapított Arcadia-akadémiáról *Arcadiá*-nak neveztetik.

Az *eposz* egyrészről a Tasso szolgai utánzásának posványába merült, másrészről anyagot vál-

toztatva, az idill vette át alakját és terjedelmét, sőt a nápolyi *Giambattista Marini* (1569–1625.) Adonis-ában mitológiai költeménnyé vált. Ezzel szemben a furcsa eposz *Alessandro Tassoni* (1565—1635) Secchia rapita (Az elrablott vödör) c. művével eddig ismeretlen tökéletességre emelkedett. Sokan utánozták, de utól nem érték. Kiváltságos hely jut *Niccolò Forteguerri* (1674—1736.) Ricciardetto-jának, mely a secentismus és Arcadia irányától mentesen, Ariostót követi. A *líra* terén a legtöbb költő *Marinit* követi, aki itt is iskolát alapít (l. *Marinizmus)*. Néhányan, de csak kevesen, a klasszikusok utánzását folytatják; így *Gabriello Chiabrera* (1552—1637.) Pindarosnak és Anakreonnak, *Fulvio Testi* (1593—1646.) pedig Horatiusnak utánzására törekszik.

Ezek után már mind általánosabbá válik az egyszerüség és természetesség után való vágyakozás. E célból Rómában 1690. megalapítják az *Arcadia*-akadémiát, mely rövid idő alatt ezernél több pásztort és költőt egyesített egy társaságba, akik annyi «kolóniá»-ba oszolva, ahány jelentékenyebb városa van Olaszországnak, szép görögös hangzású nevet véve fel, mindannyian a «romlott ízlés kiirtására» törekedtek. Fáradozásukkal azonban csak annyit értek el, hogy egyik ízléstelenség helyébe másikat tettek divatossá. Eleinte némelyek, mint *Carlo Maria Maggi, Francesco di Lemene, Giovambattista Felice Zappi*, szonettekkel és madrigálokkal léptek fel, mások *Chiabrerát* utánozva a népdal formáját művelték, de költeményeik tartalma nem egyéb finomkodó szerelmeskedésnél. Kiválók a tömegből a római *Pietro Trapassi* (1698–1782.), másként *Metastasio*, akit kifejezésbeli világosság és érzéseinek könnyedsége és gyöngédsége, nemkülönben verseinek művészi formája kora legkiválóbb költői közé emel s mint ilyen, udvari költőként Mária Terézia bécsi udvarába kerül. *Carlo Innocenzo Frugoni* (1692—1768.) a klasszikai ünnepiességet az arkádiai játszadozással igyekszik összekötni. A *szatira*-irodalom terén éles hangok támadnak a kor romlottsága, az udvarok ledérsége, az álszenteskedés, a fényüzés s a tudományos szédelgés ellen. Ez irány művelői: *Jacopo Soldani, Salvator Rosa* nápolyi festő, *Lodovico Sergardi* és a föntebb már említett *Chiabrera*. A *drámai* költészetet a *Commedia dell'arte* teljesen leszorítja. Annál jobban virágzik a Tasso és Guarini utánzásából élő *pásztori dráma;* kiválnak e nemben *Guidobaldo Bonarelli* (1563–1608.) Filli di Scirro c. műve és ifj. *Michelangelo Buonarrotti* (1568—1646.) Tancia és La Fiera c. firenzevidéki parasztdrámái. A *melodráma* Metastasio (l. föntebb *Trapassi)* munkáiban éri el a fejlődés tetőpontját; az Arkádiának ez a legértékesebb eredménye, mert Metastasio a vallás v. a hősiesség fenségét s az érzelmes gyöngédséget a nyelv és zene harmóniájában egyesítve, mesterien tudja kifejezni. A *szomorújáték* terén megemlítendők *Giovambattista Andreini* Adamo c. tragédiája, melyet Milton is felhasznált, továbbá a franciák utánzása alapján új erőhöz jutott *Jacopo Martelli* (1665—1727.), ki az alexandrint is átvette a franciáktól, amely vers az olaszoknál azóta *martelliano* néven ismeretes és *Scipione Maffei* (1675—1755.), ki a század leghíresebb tragédiáját, a Merope-t írta. A kor *szépprózája*, a regények, novellák, levelek stb. mesterkéltek és jelentéktelenek. A *tudományos próza* azonban Galilei nyomdokain a tökéletesség magas fokára jut. Nem szólva itt a történelmi, nyelvészeti és természettudományi munkákról, csak az irodalomra vonatkozókat említjük meg. *Traiano Boccalini* (1556—1613.) Ragguagli di Parnasso és Pietra del paragone politico c. könyveiben az irodalmi és politikai előítéleteket maró gúnnyal ostorozza. Az esztetikai birálatot *Gianvincenzo Gravina* (1664—1718.), *Sforza Pallavicino* és *Lodovico Antonio Muratori* (1672—1750.) viszik előbbre, utóbbi Della perfetta poesia c. tanulmányával. Az *irodalomtörténetet* is művelni kezdik. *Girolamo Ghilini* 1647. megírja Teatro d'uomini letterati, *Lorenzo Crassi* 1656. Elogi d'uomini letterati, *Giovan Mario Crascimbeni* 1698. Istoria della vulgar poesia c. művét, *Francesco Saverio Quadrio* 1734. a Della poesia italiana két kötetét és utána ugyancsak ő *G. M. Andrucci* álnév alatt Della storia e della ragion d'ogni poesia c. hétkötetes művét, mely minden nemzet és nyelv költészetét méltatni törekszik.

6. **A felújulás (risorgimento) kora.** *(A XVIII. sz. második fele és a XIX. sz.)* Az újabb O. kora egybeesik az olasz nemzet politikai és állami fellendülésével. Megkezdődik ez a fellendülés a francia filozófiai szellem hatása alatt álló felvilágosodott fejedelmek törvénykezési és társadalmi reformjával; folytatódik és megerősbödik az elméknek az 1789-iki francia forradalom s az 1796. évi francia befolyás okozta mélyreható, gyors megváltozása folytán; kifejlődik és megerősödik az 1815-iki restauráció után egészen s 1849-ig jelentkezett összeesküvésekben, lázongásokban, politikai reformokban és hirtelen átalakulásokban és végül határozott irányt vesz az olasz föld egységesítésére törekvő diplomáciai és hadi cselekedetek által, melyek 1870. Róma elfoglalásával fejeződnek be. A történeti határpontok szerint az irodalmi törekvések szempontjából is négy részre oszlik ez a kor; az elsőben 1750—1789-ig, Muratori halálától Alfieri tragédiáinak megjelentéig, az előbbi kor merevsége küzd az új eszmékkel; a másodikban, 1789—1815. Monti és Foscolo művészi klasszicizmusában a forradalom győzelme s a nemzeti függetlenség és egység eszméje tükröződik; a harmadik 1815. az *Inni sacri* megjelentével kezdődik és 1850. végződik, midőn e kornak költői és írói vagy elhaltak, vagy pedig önként visszavonultak az irodalmi tevékenységtől. Ebben a balvégzetű korszakban, melynek hatását még Olaszországnak az 1914—15-iki világháborúban tanusított hitszegő magatartásán is tapasztaltuk, az irodalom az, mely a Manzoni romantikus liberalizmusát Leopardi klasszikus ellenzékieskedésével, a félsziget tényleges igényeit a polgárság vágyakozásaival kiegyenlítve, az összes pártoknak és küzdő feleknek, a romantikusoknak és klasszikusoknak, a hívőknek és kételkedőknek, a köztársaságiaknak és monarchistáknak egységesítését egy eszme hatása alatt végrehajtja. Ez az eszme a gyűlölt idegen (l'odiato stranier) ellen való küzdelem előkészítése és így

az idegen járom alatt nyögő, még meg nem váltott olasz föld *(Italia irredenta)* felszabadítása. Az irodalom ilyenformán a gyűlölet és jogtalan vágyakozás erkölcstelen eszméit ápolva, legfőbb okozója lett a nemzet mai nagy erkölcsi eltévelyedésének. Végül a negyedik korszakban, mely Manzoni 1873. történt halálával végződik, az irodalom látszólag szűkebb határok közé szorul, mert a nemzet minden erejét a diplomáciai és hadi tevékenység vonja el és a szellemi élet leginkább a történelmi és filológiai kutatásban nyilvánul meg, amely tudományos kutatásoknak eredménye azonban már a tudósok előadóasztalainál eltorzul, mihelyt politikai tanulságot akarnak belőle levonni; mert a tanulság mindig, akár történelmi, akár nyelvészeti kutatások eredményéből következtetik: az Italia irredenta eszméje.

A kor első szaka *Carlo Goldoni* (1707—93.) munkásságában nyilvánul meg legelőször. Ő a *commedia dell'arte* merev hagyományaival szakítva, Molièret követve, részben olaszul, részben velencei tájszólásban írt műveivel megalapítja az olasz jellemvígjátékot. *Carlo Gozzi* (1720—1806.) népmesék alapján írt fantasztikus drámáival (Amore delle tre melarancie, il Re Cervo, l'Augellin Belverde) Goldoni ellen küzdött, azt állítva, hogy bármiféle, még a gyermekes ujdonság is becsalja a szinházba a közönséget. De azért Goldoninak sok utánzója akadt. Lángoló hazaszeretettől áthatott és a zsarnokok gyűlöletét hirdető, ógörög mintára szerkesztett olasz szellemű tragédiákat *Vittorio Alfieri* gróf (1749—1813.) írt. A nemzetben a hazafias érzést akarva felébreszteni, még lirai költeményeiben is, pl. a *L'Italia futura* c. szonettjében, a franciákkal megvívandó harcra tüzeli honfitársait. Hasonló szellemüek *Giuseppe Panni* (1729—99.) lírai költeményei és különösen szatirái, melyekben, pl. a híres *il Giorno*-ban, az érzéki gyönyörök hajhászásába merült, elpusztult lombard nemességet ostorozza; metsző gúnnyal von párhuzamot a dolgos munkás és a rizsporos parókás henye ifjú patricius reggele, nappala, estéje és éjszakája között, megénekli a rizspor és pirosító eredetét, az úrinő ölebét stb. Parini az Arcadia követője volt eleinte; attól pártolt el, amit utána mások is, számosan megcselekedtek. A költészet más ágaiban a középszerüségen fölülemelkedtek: *Alfonso Varano* (1705—1788.) Dante-utánzó Visioni c. vallás-erkölcsi művével, *Gian Carlo Passeroni* (1713—1803.) a kor félszegségeit gúnyoló, oktávákban írt, hosszadalmas Cicerone c. tréfás költeményével, *Giambattista Casti* (1721—1803.), aki Animali parlanti c. jó megfigyelőre valló s a képzeletet dúsan foglalkoztató szatiráján kívül még sikamlós és erkölcstelen novellákat is írt ugyancsak oktávákban; továbbá *Luigi Fiacchi* (1754—1825.) verses meséivel és *Lorenzo Mascheroni* (1750—1800.) Invito a Lesbia Cidonia c. tanköltemény ével, melyben Pavia tudományos muzeumait írja le és Ossian-fordításával. A *próza* a kor ezen első szakában nem nagyon virágzott. Törekedtek ugyan francia minta szerint könnyedén és élénken írni, de az akadémiai hagyományok bilincsei nem engedték meg a szabad fejlődést. Igy történik, hogy a korszak jeles bölcselői és gondolkodói *(Genovesi, Beccaria, Filangieri, Verri, Pagano)* a polgári életre és bölcseségre vonatkozó elmélkedéseknek halhatatlan lapjait hagyják ugyan örökül, de irodalmi érdemeket nem szereznek. Kiválnak kortársaik közül *Gaspare Gozzi* (1713—86.), aki Osservatore c. művében új erkölcsi és irodalmi eszméket fejtegetve, élénk és könnyed prózára nyujtott példát, továbbá *Giuseppe Baretti* (1719—89.), aki Lettere familiari és Frusta letteraria c. élénk tollal írt műveivel lett híressé. A tudósok közül kitünik *Girolamo Tiraboschi* (1731—94.) Storia della letteratura italiana c., alapos olasz művelődéstörténetet is nyujtó kritikai irodalomtörténetével.

A kor második szakában (1789—1815.) az irodalom azt a gyors és mélyreható átalakulást tükrözi vissza, melyet a francia forradalom a szellemi életben és az állami intézményekben előidézett. Az ékesszavú és csengően verselő *Vincenzo Monti* (1754—1828.) a kor eseményeit énekli meg. Igy történik, hogy a klasszikus mitológiában dúskáló nagy költői tehetsége hol a pápáknak, hol a köztársaságnak, hol Napoleonnak, azután meg az osztrák császárnak áll szolgálatában, mindig a jelen pillanat hatása alatt, nagy lelkesedéssel és élénkséggel megújítva a Dante óta hagyományos formák közül mindazt, ami valóban jónak vált be. Leghíresebb műve a forradalom borzalmait tárgyaló Bassvilliana. A korszak második nagy írója *Ugo Foscolo* (1778—1827.), az elévülhetetlen szépségű Sepolcri és a Werthert utánzó Ultime lettere di Jacopo Ortis c. regénynek írója. Mind Monti, mind Foscolo tragédiákat is írtak. A *vígjátékírók* közül megemlítendők *Giovanni Giraud* és *Alberto Nota;* mindketten Goldoni-utánzók. A *széppróza* stílusa megteremtődésének küszöbén, Manzoni fellépte előtt érdekes, hogy a korban a purizmus eszméje válik uralkodóvá, mely a francia befolyás ellen küzdve, a trecentisták műveit jelöli ki, hogy azokban keressék az írók a hamisítatlan nyelv utánzásra méltó példáit. Ez irány vezére *Antonio Cesari* (1760—1828.), ki eredeti műveivel és fordításaival, az életrajz, elbeszélés, szónoki beszéd, értekezés, lexikális munkák és régi szövegek kiadása terén igyekezett az ügyet előmozdítani.

A kor harmadik szaka (1815—1850.). Napoleon bukása után ismét felállították a forradalom előtt megvolt olasz fejedelemségeket és az egész félsziget osztrák fenhatóság alá kerül. Ekkor gyúl lángra az *odiato stranier* ellen való védekezés eszméjével Olaszország egységesítésének vágya, így támad a *risorgimento* (fellendülés) kora, mely az 1821—1831. évi titkos összeesküvések és lázongások után 1848—49. nyilt háborúban nyilvánult meg. A nemzeti érzésnek és gondolkozásnak ekkor már az irodalom a vezetője és serkentője. Két irány munkálkodik a nemzeti dicsőség felélesztésén: egyik a romantikus, másik a klasszikai. Amaz a német és angol irodalom hatása alatt a napoleoni kor ellentétekép különösen Lombardiában fejlődik, főszerve az 1818. Milanóban alapított *Conciliatore* c. folyóirat, feje pedig *Manzoni*. Emez Alfieri és Foscolo nyomán az emberi ideál legtökéletesebb kifejezésmódját a klasszicizmus kultuszá-

ban véli feltalálni; ebben a formában zeng tehát szabadságról, függetlenségről. Különösen Romagnában virágzott; feje *Leopardi* volt. *Alessandro Manzoni* (l. o.) Inni sacri c. vallásos költeményeivel (1815), de még inkább történeti regényével, a Promessi Sposi-val, az irodalmat ismét közel hozta a néphez, keresztényi szeretetet és könyörületességet terjesztett és az idegen uralom szomorú, nyomasztó állapotát jellemezte. De a Promessi Sposi egyúttal műremek is, mely a romanticizmus ködös elkalandozását klasszikai határozottság keretébe s a való élet hű leírására szorította. Köréje sereglenek: *Giovanni Berchet* (1783—1851.) a lírikus, *Tommaso Grossi* (1791—1853.) Marco Visconti c. regényével, *Silvio Pellico* (1789—1859.), kinek a velencei ólomtetők alatt és Spielberg börtönében való tízévi sínlődéséről írt önéletírása, Le mie prigione csaknem egy évszázad óta kelt szánalmat és gyűlöletet az olasz tanulóifjúság szívében, *Goffredi Mameli* (1827—49.) hazafias dalaival, *Giuseppe Giusti* (1809—50.) a jeles szatirikus, *Massimo d'Azeglio* (1798—1866.) Ettore Fieramosca és Niccolo de' Lapi című regényeivel, *Domenico Guerrazzi* (1804—73.) regényíró, *Cesare Cantù* (1807—95.) jeles történet- és regényíró, *Giuseppe Mazzini* (1808—72.) a genovai összeesküvő, a romantikus iskola jeles kritikusa és *Niccolò Tommaseo* (1802—1874.) a Sebenicóban, Dalmáciában született jeles szótáríró vallásos, nevelő irányú költői műveivel.

Giacomo Leopardi (l. o.) a forma tökéletessége és a gondolatok mélysége tekintetében joggal nevezhető a klasszikusok méltó követőjének. Idilli, Canzoni, Operette morali és Pensieri c. kötetei mutatják azt az utat, melyet a pesszimista költő «az emberiség sebeinek megtapintásától» az önmagával való meghasonlásig megtett. Az ő iskolájához tartoznak: *Pietro Giordani* (1774—1848.), a kitünő prózaíró, *Terenzio Mamiani* (1799—1885.) és *Giambattista Niccolini*, a tragédiaíró.

A kor **negyedik szaka** (1850—1870.). A nemzeti létért való küzdelmet az irodalom dicsőségesen kivívta. Most már nem az irodalmat, hanem a diplomáciát s a nemzetnek hadászati téren való tevékenységét illeti a fellendülésért való küzdelem. Az irodalom tehát lassankint elcsendesedik s a nemzet jelesei inkább a vállalkozás és cselekvés terén igyekeznek erejüket hasznosítani. Csak a történelem és filológia virulnak e korszakban. A jeles írók és költők közül kiválnak: a trentói *Giovanni Prati* (1815—1884.), aki az olasz haza szeretetét hirdető költeményeivel és igaz művészi tehetségével mind a líra, mind az eposz terén a legkiválóbb olasz költők sorába emelkedett; a veronai *Aleardo Aleardi* (1812—1878.), ki Sette soldati c. költeményében Petőfiről is megemlékezik, egyéb bájos lírai költeményeiben pedig, pl. a Lettere a Maria c. gyűjteményben a nőket és a hazaszeretetet dicsőíti. Nagyon kedvelt költő volt különösen az ifjúság és nők körében. Ezenkívül *Francesco dall' Ongaro* (1808—73.), a Stornelli politici írója; *Luigi Mercantini* (1821—1872.), a népszerű Inno di Garibaldi szerzője és *Pietro Cossa* (1830—81.) Nerone és il Borgia c. históriai drámáival tünnek ki. Megemlítendők még: *Tommaso Gherardi del Testa* (1818—1881.) és *Paolo Ferrari* (1822—89.) vígjátékírók és *Ippolito Nievo* (1832—1861.), aki Confessioni di un ottuagenario c. művében a forradalmi Olaszország jellemét és szokásait híven vázolja.

A kellő történelmi távolságon innen eső **jelenkori** O.-t vizsgálva, látjuk, hogy Itália egységének kimondása óta különösen a verizmus az, amire a költők törekedtek. Jeles költők: *Giosuè Carducci* (1835—1907.), az ódaköltő, a Leopardit utánzó *Arturo Graf*, a klasszikus *Giovanni Pascoli* (1855—1912.), ki Inno a Torino c. ódáját olasz és latin nyelven jelenteti meg, továbbá *Giuseppe Revere*, *Arnaldo Fusinato*, *Fabio Nannarelli*, *Ferdinando Bosio* és *Emilio Praga*. Túlzásba viszi a verizmust, mert cinikussá lesz, *Lorenzo Stecchetti* és különösen a nagy stilművész, *Gabriele D'Annunzio* (l. o.), aki az utóbbi években Ausztria-ellenes izgatásaival és költeményeivel kereste a népszerüséget. A mindennapi élet költészetét zengő költők *Guido Mazzoni*, *Ettore Novelli*, *Mario Rapisardi*, *Giuseppe Chiarini*, *Ettore Romagnoli*, *Alfredo Baccelli*, *Giovanni Bertacchi* stb. stb.; a költőnők közül *Laura Mancini*, *Rosa Taddei*, *Giacomina Milli*, *Francesca Lutti*, *Ermina Fua-Fusinato*, *Giuseppina Guaggi-Nobile*, *Giuseppina Turrisi-Colonna*, *Adelaide Bernardini*, *Amalia Guglielminetti*, *Gabriella Ducati* s különösen a szegény tanítónőből lett szocialista költő, *Ada Negri*, továbbá *Anna Vivanti* s a jeles tehetségű, korán elhúnyt *Vittoria Aganoor* említendők.

Az elbeszélő nemben különösen a regény és novella virágzik. Jelesebb regényírók: *Matilde Serao*, *Girolamo Rovetta*, *Arturo Colautti*, *Antonio Fogazzaro*, *Anton Giulio Barrili*, *Giuseppe de' Rossi*, *Luigi Pirandellos*, *Ricciotto Civinini*, *Salvatore Farina*, *Grazia Deledda*, *Neera* és *D'Annunzio*, ki e részben erkölcsi érzékének nagy fogyatékosságáról tett tanubizonyságot, midőn *Il Fuoco* (A tűz, magyarra fordította *Lyka* K.) c. regényében Duséval való viszonyának minden intim részletét a közönség elé viszi. Elbeszéléskötteteket adtak ki *Bracco*, *Capuana*, *Farina*, *Barrili*, *Marco Praga*, *Giovanni Verga*, *Giacosa* és *Edmondo de Amicis*, a méltán világhírűvé lett Cuore érdemes írója, stb. stb.

A drámairodalom terén nevesebbek: *Alberti*, *Leone di Castelnuovo*, *Riccardo Castelvecchio*, *Bersezio*, *Martini*, *Montecorboli*, *Marco Praga*, *Rovetta*, *Giacosa*, *Roberto Bracco*, kiknek műveit (Bracco: A hűtlen; Rovetta: A becstelenek; Praga: Moglie ideale) a mi közönségünk is ismeri. Megemlítendők még: *Clarice Tartufari*, *Ettore Moschino*, *E. Butti*, *Sem Benelli*, *Eugenio Checchi*, *Giorgio Bolza*, *Archita Valente*, *Camillo Antona-Traversi*, *Giuseppe Bonaspetti* és *Francesco Pagliardini*.

Irodalom. G. Ottino és G. Fumagalli, Bibliotheca bibliographica italica, Roma 1889, és ennek kiegészitéseül C. Mazzi, Indicazioni di bibliografia italiana, Firenze 1893. Az egybefoglaló irodalomtörténeti művek közül megemlitjük: Tommaso Casini, Geschichte der ital. Litteratur

Gröber, Grundriss der. röm. Philologie, 1900; G. Mazzoni, Avviamento allo studio critico delle lettere italiane, Verona—Padua 1892; R. Fornaciari, Disegno storico della letteratura italiana, Firenze 1893; A. D'Ancona és O. Bacci, Manuale di lett. ital., u. o. 1892—94; Adolf Gaspary, Geschichte der italienischen Literatur, Berlin 1889, a szerző bővített olasz fordításában Torino 1891; Radó Antal, Az olasz irodalom története, Budapest, M. Tud. Akadémia, 1896. Egyéb újabb tanulmányok: Benedetto Croce, Saggi sulla lett. ital. del scicento, 1911; Michele Scherillo, La vita nuova di Dante, Milano 1911; Edward Hutton, Giovanni Boccaccio a biographycal study, London 1910; Arturo Graf, L'anglomania e l'influsso inglese in Italia nel secolo XVIII, Torino 1911; Alfred Jeanroy, Giosuè Carducci, l'homme et le poète, Paris 1911.

Olasz jázmin (növ.), l. *Philadelphus*.

Olaszka (növ.), l. *Tagetes*.

Olaszka (azelőtt: *Oloszka)*, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 971 magyar lak., u. p. Felsőoszkó, u. t. Győrvár. — L. még *Garamolaszka*.

Olasz káka (növ.), l. *Palka*.

Olasz kapor (növ.), l. *Ánizskapor*.

Olasz katolikus egyház *(Chiesa italiana cattolica riformata)*, a *Campello* gróf által alapított felekezet nevek. Campello 1902. visszatért a katolikus egyházba. L. *Campello*, 2.

Olasz-Keletafrika a. m. *Eritrea* (l. o.).

Olasz korona-rend, l. *Korona-rendek*.

Olasz lapu (növ.), l. *Articsóka*.

Olaszliszka, nagyk. Zemplém vmegye tokaji j.-ban, (1910) 2682 magyar lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal és telefonállomás. A hegyaljai bortermés egyik jelentékeny helye.

Olasz ló. Az olaszok a középkorban a tornalovakat nagy művészettel idomították. A *nápolyi ló* és a segítségével kitenyésztett O. tömeges testű, kosfejű hintós lovak voltak, melyek a XVII. sz.-ban kitünő hírnévnek örvendtek. Ezidőszerint anglo-arab vérű hátaslovakat, könnyebbnehezebb angolvérű kocsilovakat, ügetőket és hidegvérű lovakat tenyésztenek Olaszországban. A kir. ménes San Rossore-ban van. A régi nápolyi ló és a polesinai lovak az osztrák *kladrubi*, illetőleg *lippicai* fajta kitenyésztése közben szerepeltek.

Olasz majolika, l. *Agyagipar* (története) és *Fayence*.

Olasz márna *(Barbus plebejus* Valenc., állat), l. *Márna*.

Olasz méh *(Apis ligustica* Spin.*)*, az egyiptomi és ciprusi méhhel az ú. n. sárga méhfajtákhoz tartozik, általában valamivel karcsúbb a magyar méhnél. Legszebbek Mira, Bologna és Milano, a Garda és Lago-Maggiore tavak körül, honnan élénk kiviteli kereskedést űznek ez érdeme felett dicsért fajtával, melynek legfőbb érdeme abból áll, hogy segélyével a méh természetrajzának némely homályos részét kideríteni sikerült. *Ambrózy* Béla báró egyébként kimutatta, hogy tartása sem tisztán, sem keresztezésben nálunk semmi előnyt sem biztosít, mert habár korán kezd is fiasítani, de korán be is szünteti azt és általában kevesebbet gyüjt, mint hazai méhünk. Az olasz anyák rövidebb életűek (két évnél nem igen lesznek idősebbek) s a népek általában gyengék.

Olasz művészet *(három képmelléklettel)*. A korai középkorban Olaszországon különböző népek, így a longobardok, szaracénok, normannok vonultak keresztül s a bizánci mellett ezek művészete uralkodott a XIII. sz.-ig, amikor a sajátosan olasz művészet kialakult.

Építészet. *Román stíl.* Lombardiában germán, Velencében bizánci, déli Olaszországban és Szicíliában pedig arab és normann hatások határozzák meg a helyi jelleget. Legtisztább Toscanában. Általános vonás (Szicilia kivételével) a kevés torony (rendszerint csak egyet találunk, szabadon a templom mellett) és a homlokzaton párhuzamosan futó nyitott oszlopsorok. Főemlékek: a veronai S. Zeno (XII. sz.), a milanói S. Ambrogio (IX—XI. sz.), a modenai (1099), parmai (1174), ferrarai székesegyház, a velencei Szt. Márk-templom (1094), a pisai székesegyház (1063—1074), keresztelőkápolna (1153) és ferde torony (1174), a firenzei S. Miniato (XI—XII. sz.), a monrealei (1174—1189), barii (1034) és trojai (1093—1119) székesegyház. — *A csúcsíves* építési rendszert a cisterciek hozták be Franciaországból; a fossanovai templom (1187—1208) a legrégibb csúcsíves emlék. A csúcsíves építés Olaszországban csak lassan honosodott meg, mert ellenkezett a helyi művészeti hagyományokkal, amelyeknek megfelelően az olasz gótika a hosszanti kiterjedés helyett inkább a vízirányost juttatta érvényre; gyakran a külső támasztó-rendszert is elhagyta s kevés díszítményt alkalmazott. A ciszterciek után a ferencrendi szerzetesek voltak a csúcsíves építkezés legbuzgóbb terjesztői, akik a rend szellemének megfelelően igen egyszerűen építkeztek, aminek példája a S. Francesco-temploma Assisiben (1228—53). Gazdagabb kiképzésüek a városi polgárságtól épített gótikus templomok, mint a sienai (1264), orvietói (1290—1310), firenzei (1296) és milanói (kezd. 1386) székesegyház. A világi csúcsíves épületek közül legnevezetesebbek az erősen föllendült városok egyszerű tagozatú, középen rendszerint toronnyal ellátott városházai (firenzei Palazzo Vecchio, 1298). A csúcsívesség legtovább él a velencei palotákon (Ca' Doro, 1424—37). Az idegenből átültetett s a régi helyi emlékekkel ellentétes csúcsíves stílt csak a Franciaországból egész Európára áthatoló divatos korszellem volt képes ily soká életben tartani. A XV. sz.-ban azonban terjedésének gátat vetett a renaissancenak (ol. rinascimento) nevezett, s legerősebben épp az építészetben megnyilatkozott szellemi mozgalom, mely az olasz földön nagy számban álló ókori épületek hatásán akart az idegen, tőlük barbárnak tartott stíl helyett olasz földből kinőtt, saját új építészeti modort teremteni. A Firenzéből kiinduló, s első sorban a világi épületekben, a családi palotákon megnyilatkozó ez új irány legtudatosabb képviselője Leone Battista Alberti (1404—1472., Palazzo Ruccellai, Firenze, S. Francesco, Rimini, S. Andrea, Mantova), legeredetibb tehetsége Filippo Bruneleschi (1377—1466; Pal. Pitti, S. Spirito, Capp. Pazzi, Firenze), legfinomabb művésze pedig Michelozzo (1396—72; Pal. Riccardi, Firenze) és Benedetto da Maiano (1442—1497; Pal. Strozzi, Firenze) volt.

Az új irány csakhamar Olaszország többi részén is elterjedt, helyi változtatásokat eredményezve; így a bolognai XV. sz.-i építészetre az

égetett agyag (terracotta) és a homlokzaton földszinti oszlopcsarnok (portico, Pal. Pallavicini), a lombardra a külsőnek gazdag faragott márvány díszítése (Certosa, Pavia) és a központi elrendezés (S. Maria presso S. Satiro Milano, Bramante korai műve), a velenceire pedig a külsőnek színes márvánnyal való burkolása (S. Maria de' Miracoli) jellemző. A XVI. sz.-ban (fejlett renaissance, cinquecento) az előbbinek (korai renaiss., quattrocento) törekvései megtisztultan folytatódnak. A részletformákat redukálják, s hatalmas monumentális benyomásra, áttekinthetőségre törekszenek. Az oszlopokat a homlokzaton ritmikus rendben helyezik el, a vízszintes tagozatot az emeletek között széles parkányokkal hangsulyozzák, az ablakokat rendszerint egyenesen zárják le s nem félkörívben; később két emeletet egyetlen rendoszloppal fognak össze. Az építkezési tevékenység központja e korszakban Róma s jelesül a pápai udvar, legkiválóbb alkotások pedig a Bramante (1444—1514) késői művei (Pal. Torlonia, S. Pietro in Montorio, a Szt. Péter-templom első terve). Északolaszországban Michele Sanmicheli (1484—1559, Pal. Bevilaqua Verona), Jacopo Sansovino (1477—1570, Biblioteca és Procurazie Nuove, Velence) és Giacomo Barozzi másk. Vignola (1527—73, Pal. Caprarola, Viterbo mellett) e kor legjelesebb építészei. A XVII. sz.-ban az épületeknek a renaissancera jellemző nyugodt összhangja megbomlik, a külső egyes részletei valamely uralkodó hangsúlynak (pl. kupola, főkapu) rendelődnek alá, a belsőben pedig hatalmas, mozgalmas terek alkotására és festői elrendezésre törekesznek. Ez a barok építészet, melynek megindítója Michelangelo Buonarroti (1475—1564; a római Szt. Péter-templom kupolája), s amely pompázóbb díszítések alkalmazásával a XVIII. sz.-ban is folytatódik. Legnevezetesebb mesterei Carlo Maderna (1556—1629; S. Andrea della Valle, S. Susanna, Róma), Lorenzo Bernini (1598—1680; Pal. Odescalchi, Róma), Francesco Borromini (1599—1667; S. Carlo alle Quattro Fontane, Róma), Pietro Berettini da Cortona (1596—1669; S. Maria della Pace, Róma), Carlo Rainaldi (1611–91; S. Agnese, Róma), Andrea Pozzo (1642—1709; S. Ignazio, Róma), a bolognai Galli Bibiena család tagjai (kivált Fernando, 1657—1743), a milanói Francesco Maria Ricchini (1580—1640; Pal. Brera), a velencei Baldassare Longhena (1604—82; S. Maria della Salute), a genovai Bartolomeo Bianco (1591—1656; Egyetem), Alessandro Galilei (1691—1737; S. Giovanni in Laterano, Róma), Nic. Salvi (1699—1751; Fontana Trevi, Róma). A XIX. sz.-ban az olaszok Európa más nemzeteihez hasonlóan sorra újították föl a történelmi stíleket. Giuseppe Piermarimi (1734—1808; Scala-szinház, Pal. Belgioioso, Milano) a neoklasszicizmusnak egyik első és legjelentékenyebb képviselője; Giuseppe Balzarreti (1801—74; Cassa di Risparmio Milano) a XV. sz.-i, a bolognai Gius. Mengoni (1827—77; Galleria Vittorio Emanuele, Milano) a XVI. sz.-i, a modenai Luigi Poletti (1792—1869) a barok építészet példáit tartották szem előtt. A mai olasz építészet az új francia építészethez csatlakozik; legszerencsésebb eredményeket azonban ma is akkor ér el, midőn a régi helyi emlékekhez fordul ihletért (F. Colamarini, G. Evangelisti). Megemlítendők a modern olasz építészek sok tanulmányt és megértést eláruló műemléki helyreállításai [Camillo Boito (megh. 1914), Alfonso Rubbiani (megh. 1913)].

Szobrászat. Olaszországban nemzeti szobrászati stíl későbben alakul ki, mint Észak-Európában, s jelesül Franciaországban. Északolaszországban legnagyobb a szobrászati tevékenység; Magister Viligelmus, Niccolò Benedetto Antellami (műk. 1178—96. Parmában, S. Donninóban) faragott domborművei a kornak legjelentékenyebb szobrászati emlékei, különbek a Toscanában dolgozott Gruamons, Enrigus, Guido da Como, a pisai Bonanus (érccöntő) műveinél. Rómában főként díszítő márványmunkákat készítenek az ú. n. marmoraii-k, élükön a Cosmas-családdal, míg Délolaszországban előbb bizánci, majd a művészeteket lelkesen istápoló II. Frigyes udvarában antik befolyás alatt indul meg a szobrászati fejlődés (amalfii bronz kapu, ravellói szószék). Sajátlag olasz stílben először a délolaszországi, apuliai származású, de Toscanában megtelepedett Niccolò Pisano dolgozott, aki tudatosan egyesítette művészetében az addigi olaszországi szobrászati törekvéseket az akkor már magas fokon álló francia szobrászat eredményeivel (főműve a pisai keresztelő kápolna, Battistero szószéke, 1260). Az új stílt tanítványai elvitték a félsziget más vidékeire, Arnolfo di Cambio (1232—1302) Rómába (S. Paolo fuori le mura és S. Maria Maggiore tabernaculuma) és Orvietóba (Braye bíbornok síremléke a S. Domenicóban), Fra Guglielmo pedig Bolognába (az ú. n. Arca di S. Domenico a S. Domenicóban, 1270). A fejlődés további lendítője újabb francia hatás közbenjöttével Niccolò fia, Giovanni Pisano (szül. 1250 körül, megh. 1328 körül; főműve a pisai székesegyház szószéke), akinek mozgalmas, drámai domborművei nagy hatással voltak Giottóra. A Pisano-iskola harmadik nemzedékét Andrea Pisano, a Giovanni tanítványa és névrokona képviseli, aki már Firenzében működik (a Battistero déli bronzkapuja), s ezzel az olasz szobrászat fejlődésének súlypontja ide kerül; mellette a festészetet is űző Orcagna (Or S. Michele tabernaculuma, 1359) a XIV. sz.-i firenzei szobrászat főmestere. Hasonló időben Velencében Jacobello és Pier Paolo dalle Masegne (Mária, az apostolok és Szt. Márk szobra a Márkus-templomban, 1394), Lombardiában Bonino da Campione (Scaliger-síremlék Veronában, 1374) tűnik ki; Bolognában, az ősi egyetemi városban a sajátos professzor-síremlékek említendők. A XV. sz.-ban a firenzei szobrászok, élükön Donatellóval (1386—1466), majd Verrocchióval (1436—1488), a valóság részletes megfigyelésével új célokat tűznek az olasz szobrászatnak. Egy másik csoport, elfogadva az előbbieknek természeti tanulmányon alapuló vívmányait, ezekhez a tetszetős, üde formákra és ritmusra való törekvést csatolják, mint Ghiberti (1378—1455), az égetett és mázas agyaggal dolgozó Luca és Andrea della Robbia (1400—1482, ill. 1435—1525), Desiderio da Settignano (1428—1464), Mino da Fiesole (1431—84) stb. Más vidé-

kek is átveszik Firenzének a természet beható megfigyelésén alapuló szobrászati irányát, s azt sajátos helyi törekvésekkel szövik át. A sienai Jacopo della Quercia (1374—1438) az alakoknak tömeg szerinti kiképzésére törekszik, a mantuai Sperandio (szül. 1425 körül, megh. 1495.) és a modenai Guido Mazzoni (1450—1518) gyakran befestett égetett agyagban valósítja meg az új irányt, melybe a lombard Giannantonio Amadeo (1447—1522) és Cristoforo Solari, másként Gobbo (szül. 1460 előtt, megh. 1527.), díszítő szándékot visznek. A XVI. sz.-i szobrászok főtörekvése a már megismert természeti részletformáknak monumentális értelemben való egyszerűsítése, aminek következtében műveik az antik szobrászat fönségesen nyugodt alkotásaival jutnak rokonságba. Vezető mesterek Antonio és Tullio Lombardi (megh. 1516., ill. 1532.), Jacopo Sansovino (1486—1570) és Giovanni da Bologna (1529—1608). Úttörő újításokat vezet be Michelangelo (1475—1564), feszült szenvedelmességet hatalmas alakok ellentett mozdulataival (ú. n. contrapposto) fejez ki. Ő a barok szobrászat megindítója, melynek kívüle legkiválóbb képviselői a firenzei származású, de Velencében dolgozó Alessandro Vittoria (1525—1608), a bolognai Alessandro Algardi (1598—1654) és Lorenzo Bernini (1598—1680). Ez utóbbinak festői jellegű barok szobrászatát követik a XVIII. sz.-i mesterek, így Camillo Rusconi, Francesco Maratti és Gio. Batt. Foggini (1652—1737). A barok szobrászat ellenhatásaként jelentkezik az Antonio Canova (1757—1822) hideg klasszicisztikus művészete, mely hatását a XIX. sz. egész első felében éreztette. A század második felének szobrászatát az olasz egység heroikus alakjainak emlékére emelt, művészetileg kevéssé jelentékeny szobrok jellemzik legjobban. A mai olasz szobrásznemzedék (Trentacosta, Bistolfi, Calandra, Quadrelli) művészetileg már kiválóbbat nyujt.

Festészet. Az ókori római festészet folytatásaként jelentkezik az I—V. sz.-ban a katakombák festészete (S. Domitilla és S. Priscilla katakombája Rómában.) A VI—XIII. sz.-ban főként a mozaikművességet űzik kelet-bizánci, szír és kopt hatás alatt, részben nem is olaszországi, hanem keleti, első sorban bizánci mesterek. Legnevezetesebbek a római SS. Cosma e Damiano (526—530), a ravennai S. Vitale (547) és S. Apollinare in Classe (549, 672—77), a velencei Szt. Márk (XI—XIII.), a milanói S. Ambrogio (XIII. sz.), a parmai és firenzei Battistero (XII—XIII. sz.), a palermói és cefalùi székesegyház (XII. sz.) mozaikja. Az első sajátosan olasz festészeti stilt a mozaikművészet hagyományain, az ókori római művészet erős hatásával a római Pietro Cavallini (S. Maria in Trastevere, S. Cecilia in Trastevere Rómában, S. Maria di Donna Regina Nápolyban) és iskolája (Assisi, S. Francesco felső temploma) fejleszti ki a XIII. sz. második felében. Az ő nyomdokain Giotto (1267—1337) még határozottabban ad kifejezést az olasz szellem festészeti törekvéseinek. A bizánci művészetből kiindulva járulnak hozzá az új festészeti felfogás képződéséhez a firenzei Cimabue (szül. 1240 körül, megh. 1302 után) és a sienai Duccio (működött 1282—1320 közt), akinek követői, Simone Martini, Lippo Memmi, Pietro és Ambrogio Lorenzetti a XIV. sz.-i olasz festészetnek, az ú. n. trecento festészetének magaslatát képviselik. A XV. sz. a realizmus százada. Egyének és nem típusok ábrázolása, a formák részletes megfigyelése s az alakoknak a térrel a valóságnak megfelelő kapcsolatba hozatala a cél, melynek elérésében a firenzei Masaccióé (1401—28), Andrea del Castagnoé (1390—1457), Paolo Ucceloé (1397—1475), Antonio és Piero del Pollaiuoloé (1429—98, ill. 1443—96) s az észak-európai, jelesül francia és rajnai hatás alatt dolgozó lombard festők közül a még XIV. sz.-i Altichiero és Avanzo mellett a Zavattariaké, Michelino da Besozzoé (működött 1394—1442), Stefano da Zevioé (szül. 1375, megh. 1438 után), Antonio Pisanoé (másképen Pisanello, szül. 1397., megh. 1455.) az úttörő érdem. Az olasz szellem gazdagságára vall, hogy a korból magyarázható általános törekvésen, a valóság tudatos megfigyelésén belül vidékenként változik a művészeti jelleg. Magában Firenzében — mely a XV. sz.-ban s kivált annak második felében az olasz festészeti tevékenység főgócpontja — több irány halad egymással párhuzamosan. Teoretikusoknak mondhatjuk azokat a firenzei festőket, kik a valóság ábrázolásának eszközeit (anatómia, perspektiva) kutatják s a valóság kedvéért lemondanak a tetszetősségről, mint Castagno, Uccello, a két Pollaiuolo, továbbá Andrea del Verrocchio (1436—1488). Mások, mint Fra Angelico (1387—1455), Filippo Lippi (1406—69), Sandro Botticelli (1444—1510) tudomásul veszik ugyan amazok eredményeit, de főtörekvésük a tetszetős forma és a kellemes vonalvezetés, ami azáltal nyer különös művészeti tartalmat, hogy mély, benső kifejezés hordozója. Egy harmadik csoport, Masaccion kívül Domenico Ghirlandaio (1449—94), Filippino Lippi (1457—1504), események ábrázolásának kifejezési eszközeit keresi. A nyers valóságnak mennél hűebb s a formáknak csaknem a szobrászattal egyenértékű ábrázolása, karöltve mély, drámai, nem ritkán komor belső kifejezéssel a főcélja a padovai [Francesco Squarcione (szül. 1397, megh. 1472 előtt), Andrea Mantegna (1431—1506)] és az ebből leszármaztatható ferrarai [Cosmè Tura (1432—95), Ercole de' Roberti (szül. 1450 után, megh. 1496.), Francesco Cossa (szül. 1435 körül, megh. 1477.)] iskolának. Az umbriai [Gentile da Fabriano (szül. 1365 körül, megh. 1427 körül), Fiorenzo di Lorenzo (szül. 1440 körül, megh. 1521 után), Pietro Perugino (1446—1524), Bernardino Pinturicchio (szül. 1455 körül. megh. 1513.)] és a bolognai [Francesco Francia (1458—1518), Lorenzo Costa (1460—1535]) iskolát harmonikusan kiegyenlített formák, lirai kifejezés jellemzik; a cselekvés ábrázolása mindkettőtől idegen. A velencei festők [Jacopo Bellini (megh. 1470.), Gentile Bellini (1429—1507) és Giovanni Bellini (szül. 1430 körül, megh. 1516.), Vittore Carpaccio (szül. 1455 körül, megh. 1525.), Cima da Conegliano (1460—1517)] műveit festői szinezés tünteti ki; nagy érdemük az olajfestés technikájának tökéletesítése. A XVI. sz.-i olasz festészet hasonlóan a szobrászathoz a formák összegezésére — akár vonalak, akár atmoszféra útján elért összegezésre

— és monumentális hatás keltésére törekszik; e korszak legtisztább kifejezője Raffaello Santi (1483—1520), legegyetemesebb művészzsenije pedig Leonardo da Vinci (1452—1510), akik mellett a firenzei Fra Bartolomeo (1472—1517) és Andrea del Sarto (1486—1531), a velencei Giorgione (1478—1510), Tiziano Vecellio (1477—1576), Paolo Caliari másképen Veronese (1528—88) és a ferrarai Dosso Dossi (szül. 1475 körül, megh. 1542.) emelendők ki. A következő század a patetikusan lendületes, festői barok stíl korszaka (Olaszországban inkább seicento-nak mondják), melynek megindítói a még XVI. sz.-i Antonio Allegri, másképen Correggio (szül. 1494 körül, megh. 1534.) és Michelangelo s melynek kifejlésében főmesterei a bolognai iskolához tartoznak, mint a három Carracci [Lodovico (1555—1619), Agostino (1557—1602), Annibale (1560—1609)], Domenico Zampieri, másképen Domenichino (1582—1641), Giov. Franc. Barbieri, másképen Guercino (1591—1660), Guido Reni (1575—1642), Francesco Albani (1578—1660), Carlo Cignani (1628—1719). Mint különálló jelenségek említendők Caravaggio (1565—1609), nyers naturalista irány kezdeményezője, ki a nápolyi festők révén a spanyol festészetre is hatott és Salvator Rosa (1615—73), a kitünő tájképfestő. A nagy díszítő erővel rendelkező Giov. Batt. Tiepolo (1696—1770) által képviselt XVIII. sz. után az olasz festészet stílalkotó ereje kiapadt. A XIX. sz.-ban a francia festészet útjait járja, sorban veszi át a klasszicizáló, a romantikus, a neo-renaissance, a polgáriasan realisztikus, majd az impresszionisztikus irányt, melyekbe azonban, ha halkan is, mindig beleszól a nagy festészeti mult emléke. A modern olasz festészetnek a divatos áramlatoktól leginkább ment, legegyénibb, legmaradandóbb értékű mesterei a nagy drámai erővel rendelkező Domenico Morelli, a friss színezésű Mosè Bianchi (1840—1904), a sajátos színfelbontó technikával dolgozó Giovanni Segantini (1858—1899), a kitünően rajzoló bolognai Luigi Serra (1846—88) és a ma élők közül Dall' Occa Bianchi, Verona költői festője, Ettore Tito, a nagy velenceiek méltó utóda és Camillo Innocenti, a jeles arcképfestő.

Irodalom. Vasari, Le Vite dei più eccellenti pittori, scultori ed architettori. Ed. Milanesi, Firenze 1878—85; Ricci, Amico, Storia dell' architectura in Italia, Modena 1857—59, Cicognara, Storia della scoltura, Prato 1823—34; Baldinucci, Notizie di professori del disegno, Torino 1768—1814; Lanzi, Storia pittorica dell' Italia, Bassano 1789; Rosini, Storia della pittura italiana, Pisa 1848—54; Venturi, Storia dell' arte italiana, Milano 1901; Thieme-Becker, Allgem. Lexikon der bildenden Künstler, Leipzig 1907; Müntz, Histoire de l'art pendant la Renaissance, Paris 1888—91; Philippi, Die Kunst der Renaissance in Italien, Leipzig 1905; u. a., Die Kunst der Nachblüte in Italien u. Spanien, u. o. 1900; Wölfflin, Die Klassische Kunst, München 1907; u. a., Renaissance und Barock, u. o. 1908; Ricci, Corrado, L'arte nell' Italia settentrionale, Bergamo 1910; Bode, Florentiner Bildhauer der Renaissance, Berlin 1902; Crowe-Cavalcaselle, Geschichte der italienische Malerei, Leipzig 1869—76; Morelli (Lermolieff), Kunstkritische Studien über italienische Malerei, u. o. 1890—93; Berenson, North Italian painters of the renaissance, London 1907 stb. Magyar nyelven: Pasteiner, A művészetek története, Budapest 1885; Beöthy Zsolt, A művészetek története, I—IV. köt., u. o. 1906—1915; Berzeviczy, A cinquecento festészete, szobrászata és művészi ipara, u. o. 1909.

Olasz nyelv, az az irodalmi nyelv, mely az Apennini félszigeten, a svájci Ticino kantonban, Dél-Tirolban, a dalmát tengerparton, a Földközi-tenger három legnagyobb szigetén (Szicilia, Szárdinia és Korzika), továbbá Isztriában, meg Trieszt és Fiume városokban használatos. Ama dialektusokat, melyeket ezen u. n. olasz zónán belül beszélnek, már Dante (De vulg. eloqu. I_{10}) 14 nyelvjárásra osztja. Ezeket újabb kutatás még néhánynyal szaporítja és rendszerint felső-, közép- és délolaszországi csoportokra osztja. Ez utóbbihoz tartoznak: *a)* a szárd, *b)* a siciliai és *c)* a nápoly-kalábriai nyelvjárások. A szárd nyelv ismét 3 tájszólásra oszlik: a (korzikait legjobban megközelítő) gallurai, a logudorui s a kampidánai tájszólásokra. A siciliai: a palermói, katániai, ennai, brontei, szirakúzai és notói tájszólásokra (Messinában és Cataniában gallo-itáliai telepítvények is vannak). A nápoly-kalábriai nyelvjárásban a következő tájszólásokat különböztetjük meg: *a)* kalábriai, *b)* nápolyi, *c)* apuliai v. tarentói, *d)* kapitanátai, *e)* abruzzói. A középolaszországi csoportnak részei: α) a római nyelvjárás, β) az umbriai (Spoleto, Ancona), γ) a toszkán, a firenzei, szienai, arezzói és Elba-szigeti tájszólással. Északon, az Apenninen túl van a felsőolaszországi csoport: *a)* a gallo-itáliai nyelvjárások, melyeknek részei: α) az emiliai Romagnában, Modena és Parma hercegségekben, egészen a Póig, β) a lombardiai a Pótól délre, γ) a piemonti és δ) a liguriai a tengerparton egészen a francia Mentoneig; *b)* a velencei nyelvjárás, mely a Minciótól és Garda-tótól Friaulig terjed s Isztriában és Fiuméban is használatos. Ascoli szerint a tiszta olaszsághoz csak a közép- és délolaszországi csoportok, továbbá a velencei és korzikai nyelvjárások tartoznak, ellenben a gallo-itáliai és szárd nyelv ettől elütnek, a friauli pedig a rätoromán csoporthoz tartozik.

Az O. eredetét és keletkezését a modern filológia a régi Róma *latin nyelvére* (l. o.) vezeti vissza, még pedig a közönségesen beszélt latin nyelvre (sermo rusticus), vagy helyesebben azon olasz tájszólásokra (lingua provincialis), melyek a klasszikus latin irodalom fölvirágzását megelőzőleg már megvoltak, s annak lehanyatlása után is fönmaradtak. A római fegyverek a latin nyelvet széthordták a roppant birodalom különböző tartományaiba, ahol az lassankint meghonosodott, s így keletkeztek a *neo-latin nyelvek* (l. *Román nyelvek).* A neolatin O.-nek neve minden időben *lingua italica* volt, ahogy már Isidoro di Siviglia (VI. és VII. sz.) is nevezte; közönségesen azonban *lingua vulgaris,* v. *Latium vulgare* néven ismerték, míg Dante egyszerüen csak *volgare,* Boccaccio pedig *latino volgare* néven említi. Később, midőn Dante, Petrarca és Boccaccio szellemi alkotásai révén Firenze dialektusa minden más városé fölé emelkedett s irodalmi nyelvvé lett, az O. a *lingua toscana* (fiorentina) nevet vette föl; a külföldön pedig *lombardának* is hívták. A firenzeiből lett tehát az olasz irodalmi nyelv, de azért ne higyjük, hogy ezt az irodalmi nyelvet Firenzében hamisítatlanul felleljük. A firenzei nyelv csak dialektus maradt, az olasz irodalmi nyelv meg egész Olaszországban mindenütt csak könyv-nyelv; teljes egészében sehol sem lelhető fel

S. Zeno külseje, Verona.

Az orvietói székesegyház homlokzata.

A milanó

A pisai székesegyház és ferde torony.

esegyház külseje.

Palazzo Riccardi. Firenze.

Palazzo Vecchio, Firenze.

Basilic

A Szt. Péter templom külseje, Róma.

ladiana, Vicenza.

S. Carlo alle Quattro Fontane külseje, Róma.

Il Gesù templom külseje, Róma.

Alessandro Vittoria :
Szt. Jeromos. Velence, Frari.

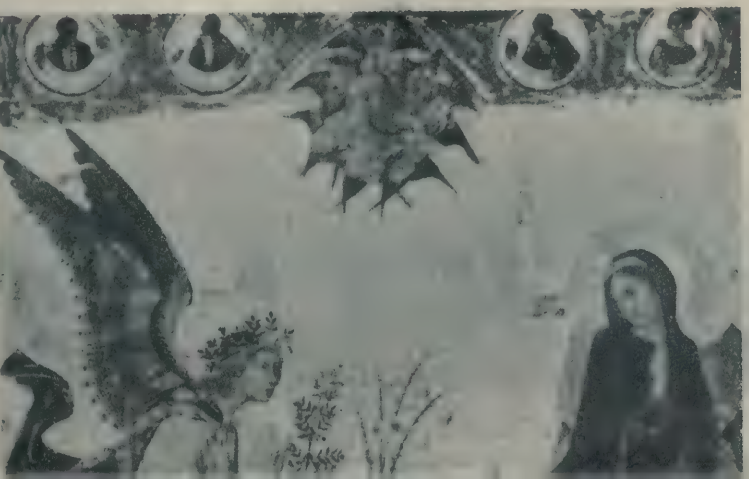

Antelami : Levétel a keresztről. Dombormű. Parma, székesegyház.

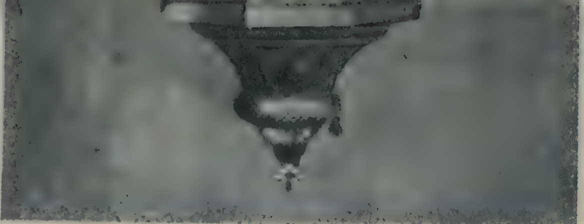
Ghiberti: Részlet a firenzei Battissero északi kapujáról.

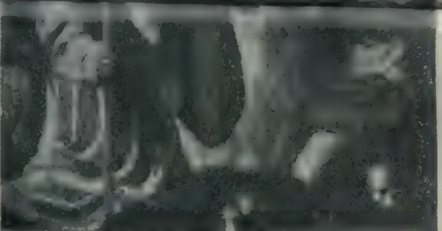
«Olasz művészet» cikkhez.

Benedetto da Maiano : Szószek.
Firenze, S. Croce.

Simone Martini és Lippo Memmi : Angyali üdvözlet.
Firenze, Uffizi.

Agostino Carracci : Szt. Jeromos áldozása
(Bolognai képtár).

Altichiero és Avanzo : Jelenet Szt. György legendájából. Padua, Cappella di San Giorgio.

Francesco Francia : Madonna szentekkel (Bolognai képtár).

Az olaszok már a XVI. sz.-ban megkezdték az O. grammatikáját művelni és fejleszteni. Az elsők közt volt Pietro *Bembo* kardinális, aki Prose (1525) c. párbeszédes munkájában kizárólag Petrarca és Boccaccio nyelvezetéből vonja le szabályait. Benedetto *Varchi* (Ercolano 1570), a firenzei kiejtést akarta általánossá tenni; *Salviati* műve: Avvertimenti della lingua sopra il Decamerone (Venezia 1584—86.) a helyesírást és az alaktant tárgyalja. Nevezetesebb nyelvtanírók még: *Buonmattei* (Della lingua toscana, Firenze 1643), *Cinonio* (Osservazioni sulla lingua italiana, legutoljára Milano, 1809, mely, mint a klaszszikusokból vett példák gazdag gyüjteménye, igen becses); Daniello *Bartoli* (Il torto e il diritto del non si può, Roma 1665) stb. Az első rendszeres és teljes nyelvtani művet *Corticelli* írta (Regole ed osservazioni, Bologna 1745), aki azonban kizárólag csak a firenzei dialektusból indult ki; *Mastrofini* könyve (Teoria e prospetto de' verbi italiani, Roma 1814) sokkal tudományosabb és általánosabb. *Nannucci* kimutatta a régi olasz irodalmi nyelv viszonyát, illetőleg függését a provençal nyelvtől. Az újabb olasz munkák közt a legjobb *Fornaciari*-é: Grammatica dell' uso italiano moderno (Firenze 1886) és Sintassi dell' uso italiano moderno (u. o. 1887). Magyar nyelvű olasz nyelvtanok: *Somogyi*, Gyakorlati olasz nyelvtan (Budapest 1878), *Cs. Papp* József, Olasz nyelvtan (Pozsony 1913), *Honti* Rezső Schidlof-módszerben írt Olasz nyelve (Budapest 1913). A szótárirodalom nagyon gazdag. Az első teljesebb és értékes szótárt *Pergamini* (Memoriale della lingua, Venezia 1568) szerkesztette. 1550-ben alapította *Grazzini* a «nyelv tiszta lisztjének a korpától való elválasztása» érdekében a *Crusca* (korpa)-akadémiát s azonnal munkába vették nagy szótárukat, a Vocabolario degli Accademici della Crusca című művet, melynek *Carlo Dati* 1619—75.) már harmadik kiadását rendezte sajtó alá. Azóta számtalanszor utána nyomták, mindig teljesebb és gazdagabb példamondatokkal, az írókból vett pontos idézetekkel; legújabb az 1863. megkezdett, 12 folio-kötetre terjedő kiadása. Az első, nem firenzei, hanem általános olasz nyelvű szótárt *Alberti* (Dizionario enciclopedico, Lucca 1797—1805) írta. Nevezetes a nápolyi Vocabolario universale della lingua italiana, melyet újra nyomtak (1878 s köv.) Milanóban; nagyon elterjedt a Tommasèoé és Bellinié, továbbá a Petrocchié (Vocab. d. lingua it., Milano 1887—91), igen hasznos a *Rigutini-Fanfani* Vocabolario della Lingua parlata (Firenze 1893) c. szótára. A szinonimákat számosan összegyüjtötték, köztük Tommasèo is (Milano 1887); az ő műve a legjobb. Az etimológiát Diezen kívül (Etymolog. Wörterb. d. roman. Sprachen, Bonn 1878) kiváló eredménnyel tárgyalta Caix (Studii di etimologia italiano e romanza, Firenze 1878) és Zambaldi, Vocabolario etimologico italiano (Città di Castello, 1889). Az olasz-magyar szótár-irodalom terén a fogyatékos Donáth-Lengyel-féle kis szótár (Fiume 1887) után *Kőrösi* Sándor Dizionario Italiano-Ungherese c. kétkötetes nagy műve (Budapest 1910) most már lehetővé teszi nálunk is az olasz nyelv tüzetes tanulmányozását.

Irodalom. Az O.-re vonatkozó összes fontosabb munkákról kimerítő bibliográfiát írt P. Ferrieri, Guida allo studio critico della letteratura italiana, Torino 1885; igen fontos e mellett az az előszó, melyet Ascoli az Archivio glottologico italiano I. kötetéhez, Torino 1872, írt. Történeti etimologiát adott Blanc, Ital. Grammatik, Halle 1844 c. művében; míg a tudomány jelen állásának legjobban megfelel Gröber, Grundriss der romanischen Philologie, I. Jó történeti szintaxist írt Bockeradt: Lehrbuch der ital. Sprache, Berlin 1878. — L. még a *Román nyelvek* irodalmát is.

Olaszok, l. *Olaszország.*

Olaszország *(Italia,* l. *a mellékelt térképet),* Európa D.-i államainak egyike, Svájc, Ausztria, az Adria, az Otrantói-szoros, a Jóni, Földközi, Tirreni és Liguri tengerek és Franciaország között, túlnyomórészt természetes határokkal. O. az é. sz. 46° 41' (Cima de Vanscuro) és 37° 55' (Spartivento-fok), a k. h. 6° 33' (Rocca Chardonnet) és 18° 31' (Otranto-fok) közt van, szélessége 130—500 km., hossza a Sziciliai Pesaro-fokig 1016 km.

Felülete és földtani alakulata. O. három földrajzi egységből áll: 1. a kontinentális vagy Felső-Olaszországból a Pó völgye körül; 2. az olasz félszigetből és 3. szigetekből. Hegyei É.-on az Alpok, középen és D.-en az Apenninek. A két hegyrendszert egymással a Tendai- és az Altare-hágók közötti Liguri Alpok kötik össze. Az Alpok É.-on nagy félkörben meredeken ereszkednek a Pó-lapályra, legmagasabb csúcsaik részben O.-hoz tartoznak. A Gran Paradis (4178 m.) O. legmagasabb hegye. Az Apenninek olasz hegylánca alakította ki O. mai alakját. Geológiailag Európának egyik legfiatalabb tagja, amint azt földjének állandó vulkáni és földrengési tevékenysége mutatja. O. síkságainak legnagyobbika a lombardiai vagy Pó-síkság a Ny. Alpok, az Apenninek és az Adria közt. Kisebb síkságai a Campagna di Roma, a Campagne Felice, a Tavoliere di Puglia és az Arno torkolatának vidéke. O. földtani viszonyait a két harmadkori gyűrt lánchegysége az Alpok és Apenninek alakítják ki. Az Elő-Alpok mészkő- és homokkőképződmények, a magasabb hegyek triasz, juramész, valamint dolomitok. Ny.-on gnájsz, gránit, amfibolit és szerpentin lép elő, ami még a Liguri Alpokban is uralkodó. Az Apenninek főleg kréta és harmadkori mészkő, homokkő és agyagpalából állanak, Genovától Ny.-ra gabbro és szerpentin vonulatai is vannak. Archaikus kőzetek csak szigetszerűen fordulnak elő. Az idősebb kőzetekre miocén és pliocén üledékek helyezkedtek. A Calabriai Apenninek ősgnájsz, gránit és kristályos palákból áll és még Szicilia É.-i részében is megtalálni azokat, Dél-Sziciliában triasz, jura, krétaképződmények az uralkodók, amelyeket a gazdag kéntelepeket tartalmazó eocénrétegek fednek. A Pó-medencét legújabbkori üledékek borítják, peremén az Alpok jégárainak hordalékai helyezkednek el. O. vulkánikus hegyekben rendkívül gazdag és mind működő, mind szunnyadó vulkánjai számosak. A Pó-medencében Vicenza és Padova környéki hegyek anyaga trachit, bazalt és tuffa. Az Apenninek Ny.-i oldalán is sok a vulkáni származású hegy, Nápoly környékén és a Nápolyi-öböl előtt több vulkán van, a Monte Amiata, a Bolsenai tó kialudt krátere, az Albano hegység, a Phlegreimezők, a működő Vezuv (l. o.), a Ponza-szigetek és Ischia. Nápoly szolfatárái, Toscana bór-

savas tavai is vulkáni utóműködésre vallanak. Szicilia K.-i oldalán a hatalmas működő Etna tagja még O. vulkáni sorának, valamint a Lipari-szigetek, a Stromboli (l. o.), Vulcano (l. o.) állandóan működő tűzhányóival. O. minden vidékén gyakran lépnek fel földrengések, túlnyomóan tektonikus eredésűek, ritkábban vulkánikusok. Legnagyobb a földrengési működés Calabriában és Sziciliában. Emlékezetes az 1908 dec. 28.-i messinai katasztrófa 150.000 halottal és az 1915-i az Abruzzókban.

A partok. O.-nak felette kedvező partalakulásai vannak. Szárazföldi határainak hossza csak 1938 km., míg tengeri partvonala 3383 km. és szigeteinek határvonala 3493 km. Hosszú partja jó kikötőkben gazdag. A Liguri tengermelléki kies partok meredekek, jó kikötőkben bővelkedők (Spezia, Rapallo, Genova, Savona és Porto Maurizio). A Tirreni tenger partvidéke a Magra és Gaeta között fejletlen, öblökben szegény, a beletorkoló folyók erős deltákkal birnak, itt főleg mesterséges kikötők vannak (Ostia, Civitavecchia, Livorno). Alkalmasok Gaeta, Nápoly és Salerno öblei hasonlónevű szép kikötőkkel. Ny.-i Calabria meredek partján nagyobb kikötők nincsenek. A Tarantói-öbölben van O. egyik legszebb kikötője: Taranto. Az Adriában az Otrantói-szoros és Rimini közötti lapályos partot csak a Garganoi-félsziget szakítja meg, amelyet K.-en a Manfredoniai öböl határol. Az Adria mellett Brindisi, Bari, északabbra Ancona jobb kikötők. Az Adria északi részében a Pó-medence előtt vannak Chioggia és Velence kiválóan védett kikötők. Ez a partrész erősen feltöltődött és a partok mentén levő lagunákat a tengertől a lidók (homokzátonyok) zárják el, az egyes bejáratok (porti) vezetnek be a jó kikötőkbe. Szicilia partjai meredekek, K.-en kikötőkben alkalmas öblei vannak (Siracusa, Catania, Messina), É.-on Palermo jó kikötőhely, D.-en Porto Empedocle (Girgenti előtt) mesterséges kikötő. Szardinia partjai is meredekek és egyik legjelentősebb kikötője D.-en Cagliari.

Folyói. O. legnagyobb folyamrendszere a hajózható Pó (l. o.). Rajta kívül az Adriába torkolnak az Adige, Isonzo, Tagliamento, Livenza, Piave, Brenta, Bacchiglione, Montone, Savio és Fiumicino. Az Apenninek K.-i lejtőjéről az Adriába a Metauro, Sangro, Trigno, Biferno, Candelaro, Cervajo és az Ofanto ömlenek. A Calabriai félszigetről jövő Neto, Crati, Sinni, Barento és Bradano a Jóni tengerbe, illetve a Tarantói öbölbe folynak. Az Apenninek DNy.-i lejtőjéről erednek a Serchio, az Arno, Cecina, az Ombrone, melynek alsó részén vannak a Maremmák (l. o.). Latium legfontosabb folyója a Tevere vagy Tiberis (l. o.), tőle DNy.-ra van a Garigliano (l. o.) és a Volturno. O. tavakban gazdag, a legnagyobbak az Alpok tövében a Lago Maggiore, mellette az Orta, Varese, Comabbio, Iseo, Monate, Lugano v. Ceresio, továbbá K.-re a Como és a Garda v. Benaco-tavak. Vulkáni tavai a Bracciano, Bolsena, Vico, Albano és Nemi.

Éghajlat. O. éghajlata rendkívül kedvező, E.-i része az Alpok tövében és az Apenninek között részben kontinentális éghajlatú, itt forró nyár és hideg telek váltakoznak. A Pó-medencében Milano 38°, Alessandria 37°, Velence 34° abszolut maximumokat és — 12°, — 18°, illetve — 9° abszolut minimumokat figyeltek meg. A tél a Po-medencében erősebb, az Alpok lejtőjén, ahol gyakori a főn, enyhébb. A Po-medencében a téli félév — májusig — a csapadékosabb, a főbb vidékeknek csapadék-összegei: Bologna 660, Alessandria 670, Torino 820, Milano 1000, Velence 810, Udine 1550 és Tolmezzo 2440 mm. Havas nap Veronában 6, Bresciában 11 és Velencében évente 6 van, zivataros napot Milanóban 24-et észlelnek. Az olasz Riviérának mediterrán éghajlata van, az Apenninek tövében télmentes és elvétve fordul elő egy-egy fagyos nap. Középolaszország éghajlata igen eltérő, az É.-i és D.-i részeken más-más, az Adria felé hidegebbek a telei. Rómában és Anconában a közepes maximum és minimum 35° és —4° között van, csapadékösszege: Róma 760, Firenze 920, Ancona 730 és Urbino 1030 mm. Délen O.-nak teljesen mediterrán éghajlata van; enyhe telek, esős nyarak, hó csak magas hegyeken van. Hőmérséklete Palermo 45°, —1°, Lecce 41°, —3°, Nápoly 37°, —4°, Cosenza 42°, —7°, szélsőségeket mutat fel. Csapadékösszegei: Palermo 600, Lecce 530, Nápoly 830, Cosenza 1180 mm. Sziciliában évente 2—3 havas nap előfordulhat.

Terület és lakosság. O. *területe* 286,610 km², ebből 50,183 km² a szigeteire és 2107 km² tavaira jut.

Lakossága 1871-ben 26.801,154, 1913 jún. 1. 35.238,997 lélek volt. Népsűrűsége 1 km²-re 133 lak., legsűrűbben lakott vidékei Liguria (227) és Campagna (203), legritkábban lakott Szárdinia (35). Tartományai közül legnépesebb Nápoly (1445), leggyérebb a népesség Sassariban (31). Az egyes tartományok lélekszáma a 693. oldalon levő táblázatban van összesítve.

A legutóbbi (1911) népszámlálás szerint O.-nak 276 járása, 8323 községe van, 29 községben a lélekszám 50,000—100,000 között, 13-ban 100,000-en felül van.

Népmozgalma 1911-ben: 250,198 házasságkötés, 1.093,545 születés és 742,811 halálozás. 1000 lakosra jut 7·9 esketés, 32·6 élve- és 1·5 halvaszületett, a halandóság 21·5. Ezer újszülött közül 50 törvénytelen származású és 69 halvaszületett.

O.-ban nagyarányú a kivándorlás, míg 1893. és 1902. is közel negyedmillió lélek vándorolt ki, addig 1912-ben 711,446 hagyta el O.-ot. Ezekből 403,306 a tengerentúlra vándorolt ki. Caserta, Cosenza, Avellino, Salerno, Potenza tartományok adják a kivándorlók tömegét.

O. nyelvileg és fajilag Európa egyik legegységesebb országa. Az olasz nyelvterület azonban határain is túl terjed, mert Svájc, Dél-Tirol, az Osztrák-magyar monarchia tengerpartja, Korzika, Malta és részben még a francia Riviera területén is sok olaszul beszélő él; általában O.-on kívül 5.587,746 olasz anyanyelvű van. 80,000 francia van főleg Piemontban, 11,000 német anyanyelvű Aosta, Domodossola és Velence tartományokban. Albánok (90,000) az Adria D.-i partvidékén, spanyolok és görögök Reggio di Calabriában.

OLASZORSZÁG AZ 1914-I VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSEKOR

TIRRENI-TENGER
FÖLDKÖZI-TENGER
JÓNI-TENGER
Tarantói-öböl
SZARDINIA
SZICILIA
CAMPANIA
BASILICATA
CALABRIA
PUGLIE
MOLISE
NAPOLI (NAPOLY)
PALERMO
MESSINA
CATANIA
Siracusa
TRAPANI
MARSALA
CAGLIARI
Sassari
TARANTO
BARI
Brindisi
Lecce
Lipari szigetek
Egadi szk.
Pantelleria
Messinai szoros
Bonifacio szoros
Tuniszi öböl
TUNISZ
Magyarázat:
VÁROS több mint 100,000 lakossal
VÁROS " " 50,000 " "
Város " " 25,000 " "
Város " " 10,000 " "
Város 10,000-nél kevesebb " "
Vár ∴ Romok ♁ Kolostor
Vasút, tervezett vasút,
országhatár, tartományhatár,
csatorna, kábel,
x szoros, · hegycsúcs.
A tartományi fővárosok alá vannak húzva.
Magasságok méterekben.
Rövidítések:
M. Monte-hegy, L. Lago-tó, C. Capo-fok,
T. Torre-torony, sz. szk-sziget, szigetek.
Mérték=1:4.500,000.
0 10 20 30 40 50 100 150
Kilométer (111·3 = 1 egyenlítői fok).
Keleti hosszúság 14 Greenwich-től
10
12
16
18
40
38

A tartomány ill. compartimento	Lakosok száma (1913)
Alessandria	809.212
Cuneo	654,500
Novara	759,630
Torino	1.229,169
Piemont	3.452,511
Genova	1.070,940
Porto Maurizio	147,335
Liguria	1.218,275
Bergamo	523,911
Brescia	608,229
Como	625,968
Cremona	350,419
Mantova	3[illegible]3,277
Milano	1.779,523
Pavia	512,803
Sondrio	131,929
Lombardia	4.886,059
Belluno	197,645
Padova	532,130
Rovigo	261,441
Treviso	505,407
Udine	648,825
Velence (Venezia)	478,035
Verona	483,645
Vicenza	504,749
Velence	3.611,877
Bologna	588,888
Ferrara	315,028
Forli	307,870
Modena	361,669
Parma	332,341
Piacenza	260,611
Ravenna	252,262
Reggio nell'Emilia	316,728
Emilia	2.735,397
Arezzo	286,40[illegible]
Firenze	1.011,848
Grosseto	150,905
Livorno	137,547
Lucca	338,369
Massa e Carrara	219,449
Pisa	346,107
Siena	243,222
Toscana	2.733,852

A tartomány ill. compartimento	Lakosok száma (1913)
Ancona	325,887
Ascoli Piceno	256,787
Macerata	261,640
Pesaro e Urbino	264,233
Markák	1.108,547
Perugia (Umbria)	696,612
Roma	1.338,382
Aquila d. Abruzzi	413,283
Campobasso	351,445
Chieti	372,083
Teramo	312,040
Abruzzi e Molise	1.448,851
Avellino	401,504
Benevento	258,894
Caserta	797,182
Nápoly	1.324,871
Salerno	560,555
Campagna	3.343,006
Bari delle Puglie	908,357
Foggia	473,324
Lecce	789,318
Apulia	2.170,999
Potenza (Basilicata)	480,571
Catanzaro	493,565
Cosenza	480,723
Reggio di Calabria	456,066
Calabria	1.430,354
Caltanisetta	347,517
Catania	802,451
Girgenti	400,903
Messina	525,717
Palermo	795,007
Siracusa	487,704
Trapani	361,190
Szicilia	3.720,489
Cagliari	527,109
Sassari	336,106
Szárdinia	863,215
Összesen	35.238,997

Az olasz nép általában arányos termetű, mozgékony, ügyes, művészi hajlamú, de könnyen hajlik a tétlenségre is. Szereti a vidám társaságot, szépérzéke fejlett, könnyen lelkesül, de szenvedélyes vérmérsékletű, miért is gyakorta ragadtatja magát erőszakosságra. Jellemző vonása a nyereségvágy; a kitartásnak, jellemszilárdságnak hijával van, a fegyelmet nem igen tűri. Része van ebben az ifjúság hiányos nevelésének is. Különösen a délolaszországi népnek hiányos az erkölcsi és szociális érzéke.

Közművelődés. A közoktatásügy terén állandó a javulás, mert amíg 1901. a 6 éven felüli lakosságnak 48·5%-a volt analfabéta, addig 1911. már csak 31·1%-a. Egyes tartományok között felette nagy különbségek vannak, Piemontban csak 8·8%, Basilicatában 54·2%. A nyilvános népiskolák száma 1907—08.: 62,033 volt 3.150,249 tanulóval, 4783 esti és vasárnapi iskola felnőttek számára. A köteles elemi oktatás ingyenes és a községek tartoznak róla gondoskodni. A középiskolák közül volt (1910—11) 291 ötosztályos gimnáziuma 38,053 tanulóval (4449 leány), 159 liceuma (a gimnázium 3 felső osztálya) 14,342 tanulóval (791 leány), 331 a főreáliskolának megfelelő középiskola 82,644 tanulóval. Műszaki iskolája 77 volt (20,875 tanuló), 20 hajósiskoláját 1509-en látogatták. Főiskolái: 17 állami és 4 szabad egyetem. Teljes 4 fakultásos (teológiai nincs) egyetemei: Bologna, Catania, Genova, Messina, Nápoly, Padova, Palermo, Pavia, Pisa, Róma és Torino; 3 fakultásos: Cagliari, Modena és Parma; 2 fakultás (jogi és orvosi): Sassari és Siena; jogtudományi: Macerata. Szabadegyetemei: Camerino, Ferrara, Perugio és Urbino. Ezt a 21 főiskoláját 1911—12. 21,591-en látogatták (1959 nőhallgató). O.-ban a felső oktatás igen magas fokon áll és egyéb főiskolái: a kir. felsőbb tudományok intézete (Firenze), tudományos és irodalmi akadémia, kir. felső technikai intézet (Milano), mérnöki (Bologna, Nápoly, Róma, Torino), állatorvosi (Milano, Nápoly és Torino), mezőgazdasági (Milano és Portici), társadalomtudományi (Firenze), erdészeti (Vallombrosa), ipari (Torino), kereskedelmi (Bari, Genova és Velence) és tengerészeti főiskola (Genova). Ezeken kívül még 35 mezőgazdasági, 3 bányászati, 447 ipari és kereskedelmi, 180 rajz- és szobrászati, 26 szépművészeti, 5 állami és 47 magánzeneiskolája van. Hadiiskolája 12, tengerészeti 4 van. Tudományos intézetekben, akadémiákban, társulatokban, obszervatóriumokban felette gazdag; nyilvános könyvtárainak száma a 2000-et meghaladja. Sajtója fejlett, (1856) 331 lapja jelent meg, (1911) 41,586 könyv és 3022 időszaki lap, ezekből tudományos folyóirat 332, művészeti 80, szinművészeti és zenei 692, a többi más szakfolyóirat és napilap. O. művészeti kincsekben a leggazdagabb ország és kincsei úgy az ókori, mint a közép és újkori szépművészetek minden ágából valók. *Felekezeti* tekintetben is egységes O., a katolikus az államvallás, lakosságának 97·1%-a azt követi; az állam a népszámlálás alkalmával a felekezetre nincs tekintettel, (1901-ben 95,595 protestáns és 35,617 izraelita. A kat. egyház feje, a pápa Rómában székel, a garancia-törvény alapján, amelyet azonban a Szentszék mindeddig nem ismert el, exterritoriális jogi helyzete van. O.-ban 49 érsekség, 221 püspökség és 3139 kolostor van 58,764 egyházi személlyel.

Jótékonysági és jóléti intézményei a 27,000-et meghaladják, 1907-ben 4385 kórházában és gyógyintézetében 266,219 beteget ápoltak, gyermekmenhelye 1719, árvaháza 807 volt; számos jóléti intézménye sok adományt oszt szét. Ez intézményeire (Opere pie) 1907-ben az állam 9, a tartományok és községek külön-külön 35 millió lirát adtak ki. Vagyonuk közel $2^1/_2$ milliárd és évente közel 120 millió lirát fordítanak jótékony célokra.

Mezőgazdaság. O. túlnyomó részében éghajlati és felületi viszonyainak megfelelően fás növények vannak elterjedve, a Pó-medencében legbelterjesebb és legerőteljesebb gazdálkodás folyik, az ország sok helyütt csatornázva van és kiterjedt öntözőművei vannak, a hegyoldalakon a lépcsős mívelés igen elterjedt. A birtokosok egy része saját maga kezeli földjeit, sok vidéken a felesbe való gazdálkodás, míg máshol a rövid idejű bérletrendszer dívik. O.-nak 26.377,607 hektár termőterülete van, ebből 51·6% ültetvé-

nyes termőföld, 17·3% erdő, 26% legelő és 5·1%-a gyümölcsfákkal van beültetve. A 9 éven felüli lakosságból 1911-ben 9.611,003 személy mezőgazdaságból él, közel 4 millió ipari és 1·2 millió kereskedelmi foglalkozású. Meddő területek termővé tétele folyik és sok helyütt történnek feltöltések, kiszárítások és alagcsövezések. O. 1912-iki termelési eredményeit az alábbi adatok mutatják:

	Beültetett terület ezer ha.	Termelt mennyiség millió
Búza	4755	45·1 q
Kukorica	1498	25·1
Zab	507	4·1
Köles	244	1·9
Rozs	123	1·3
Rizs	146	4·4
Gesztenye	625	5·0
Szöllő	4454	66·8
Olaj	2313	6·0
Dohány	8·4	7·0 kg.

Ezeken kívül még nagy mennyiségben termelnek hüvelyes veteményeket, kendert, lent, burgonyát, cukorrépát. Bortermése 44·1 millió hl. volt, nyersselymet 5·3 millió kg.-ot termeltek. Déligyümölcs (főleg citrom, narancs és rizs) terméséből nagy kivitele van. O. erdőállománya 1910-ben 4.563,715 ha.; kitermelt famennyisége a hazai szükségletet nem fedezi és főleg épületfából nagy behozatalra szorul, 1913-ban 129 millió lira értékben. A felerdősítésre és erdőtalajokat pusztító vadvizek szabályozására O.-ban újabban nagy gondot fordítanak. A vadászat szabad, amiért is vadban szegény és a madárvonulás alkalmával Európának ott átvonuló éneklőmadarait fegyverrel és hálóval mértéktelenül pusztítják.

Állattenyésztése nem áll magas fokon, újabban az állatlétszám fokozatosan emelkedik, 1908. volt: ló 955,878, szamár 849,723, öszvér 388,337, sertés 2.507,798, szarvasmarha 6.198,861, bivaly 19,360, birka 11.162,926 és kecske 2.714,878. Sajt-, vaj- és gyapjutermeléséből kivitelre is jut. Tengeri *halászata* 1910-ben 27,141 járművel 115,577 embert foglalkoztatott, a halászati termékek értéke 24·3 millió lira. Fő halászóterületei adriai partjai, ahol 56,293 q tinhalat fogtak 4·1 millió lira értékben; korallhalászata a japáni korall nagy elterjedése miatt erősen hanyatlott; szivacshalászata jelentős.

Bányászat. O. bányatermékekben viszonylag szegény, kőszene nincs, azonban kiváló kén-, higany- és márványbányái vannak. Bányatermékei 1911-ben 4.554,964 t.-ra rúgtak 82.434,891 lira értékben (ebből 31 millió lira ért. kén), a bányászipar 49,502 embert foglalkoztatott. 1911-ben főbb bányatermékei ezer tonnákban: vas 374 (főleg Elba), réz 68 (Toscana, Liguria, Belluno), ólom 38 (Szárdinia, Alpok), cink 140, higany 98, pirit 165, barnaszén 557 (Toscana, Umbria), kén 2683 (Szicilia; Caltanisetta, Girgenti, Catania), kőolaj 10 (Piacenza), aszfalt 187 (Siracusa), borax 2·7 (Toscana) és arany 2·1. Kősót Sziciliában és Calabriában termelnek, azonban a tengerpartokon kiterjedt sófőzés lévén, a sóbányászás nem jelentékeny. Kőbányái- és kőfejtőinek száma 1911-ben 12,700, amelyek 70,767 munkást foglalkoztatnak és a kitermelt kőanyag értéke 61 millió lira. Massa, Carrara és Serravezza a márványbányászat középpontjai. O. meleg, de különösen kénes ásványforrásokban gazdag, főleg az Apenninekben a vulkánikus területeken fordulnak elő nagy számban. Ipari jelentőségük van a toscanai bórsavforrásoknak.

Ipar, kereskedelem és közlekedés. O. nem tartozik az elsőrendű iparűző államok közé, ami széntelepek hiányában, éghajlatában és népének természetében leli magyarázatát. Ujabban bizonyos iparágak erős fellendülést mutatnak és 1911-ben 9·6 millió tonna szénbehozatalra volt szüksége. O. kihasználható vizierőiből (0·8 millió lóerő) 1904. már 490,000 lóerőnyit ipari célokra igénybe vett és különösen Felső-O.-ban vannak nagy vizierőtelepei. Villamosáram-fogyasztása 1.649,726 hw. óra, gázfogyasztása 266·3 millió l^3 volt. O.-ban 1911-ben 243,985 gyártelep 2.305·698 munkást foglalkoztatott, érdekeikről a törvényhozás számos szociális törvénnyel gondoskodott (ipari döntőbiróság, balesetbiztosítás, női és gyermekmunka). Kohászata 1911. acélt 698, öntött vasat 343, aluminiumot 798, ként 740 ezer tonnát és ezüstöt 12,143 kg.-ot termelt. Vasipar Campobasso, Brescia, Como és Milano tartományokban, arany- és ezüstárúipara Róma, Milano, Genova, Velence és Catania tartományokban van. Mozaikot gyárt Róma, Nápoly és Firenze, az üvegipar és üvegműipar főhelyei Velence, Muranos és Bologna. Vegyészeti árukat 1911-ben 281 gyárban 11,677 munkás 154 millió lira értékben állított elő; 37 cukorgyára 1·6 millió cukrot gyártott, míg a sörgyártás 1911/12-ben 722 ezer hl.-nyi volt. O. legfontosabb iparága a selyemszövés, 1912-ben 5.207.000 kg. nyersselymet termeltek, főleg Como, Bergamo, Milano, Velence és Piemont tartományokban. Hasonlókép a gyapot és gyapjuipara is igen fejlett, de e fajta szövött árúkban még nagy behozatalra szorul. Szövőgyárai: Torino, Novara, Genova, Udine, Pisa, Salerno, Piemont és Velence tartományokban vannak. Dohánygyárai (Bologna, Milano, Lucca), 15,995 munkással 212,352 q. dohányt dolgoztak fel, 825 papirosgyára 34,879 munkást foglalkoztatott. A szalmafonás Toscanában (Firenze) régóta magas fokon álló ipar és egész O.-ban 1911-ben 9·8 millió darab szalmakalapot fontak.

O. fekvésénél fogva már régi idők óta jelentékeny részt vett Európa átmeneti kereskedelmében, de különösen gyorsan fejlődött kereskedelme az olasz királyság megalakulása óta és az utolsó évtizedekben jelentősen megerősödött, amit az alábbi adatok mutatnak:

	Bevitel	Kivitel
	millió lira	
1865.	965·2	558·3
1885.	1575·2	1134·3
1908.	2964·9	1764·3
1912.	3630·0	2437·6

A legutóbbi évek kereskedelmének rohamos emelkedését főkép Svájccal, Németországgal és Ausztria-Magyarországgal kötött kedvező kereskedelmi szerződései eredményezték.

O. 1911. évi külkereskedelmét az alábbi adatokban ismertetjük:

	Bevitel	Kivitel
	millió líra	
Nyers ipari árú	1291	314
Félig kész árú	629	533
Gyári árú	806	706
Élelmicikkek és állatok	664	658
Összesen	3390	2204

Főbb beviteli cikkei: gabona, gyapot, szén, nyersselyem, gyári árúk, gépek, fa, vegyszerek és orvosságok, hüvelyesvetemények; kiviteli cikkek: nyersselyem, bor, gyapjuárú, selyemszövet, kén, kender, állati bőrök, mandula, dió, olaj, szarvasmarha, déligyümölcs. Külkereskedelme az egyes országok között az 1907/10. évek forgalmának átlaga szerint a következőkép oszlott meg:

	Bevitel	Kivitel
	az összesnek %-ában	
Németország	16·9	14·7
Nagy-Britannia	16·1	9·0
Észak-Amerika	12·7	12·4
Franciaország	9·8	10·4
Ausztria-Magyarország	9·2	8·2
Oroszország	6·4	1·6
Brit-India	4·3	1·3
Svájc	2·5	3·0

O. kereskedelmi tengerészete 1913-ban 839 gőzös- és 4693 vitorlásból állott, összesen 1.137,109 tonnatartalommal, alkalmazottja kb. 340,000 volt. Kikötőibe 1912-ben 173,437 hajó érkezett 56·1 és távozott 173,353 hajó 56·1 millió tonnatartalommal. Ezek között 27,591 külföldi hajó volt (8388 ausztria-magyarországi 6·9 millió tonna, 7538 angol, 3380 német, 2399 görög és 1103 hollandus). Legnagyobb forgalmú kikötői: Nápoly, Genova, Livorno, Catania, Velence, Palermo és Messina.

Szárazföldi közlekedési eszközei és útvonalai nagy fejlődést értek el. 1910-ben 8303 km. állami, 44,671 km. tartományi és 95,929 km. községi utai voltak. Vasutainak hossza 1913-ban 17,634 km., míg automobiljáratokat 8377 km. úton tartottak fenn. Kötélpálya 57 km., hegyi pálya 17 km., közúti vasútja 5150 km. volt. A posta, távíró- és telefonhálózat rohamosan fejlődött, 1911-ben 10,387 postahivatala és ügynöksége, 7882 táviróhivatala volt 311,584 km. vezetékkel; távbeszélőhelye 77,315 volt és 191·7 millió beszélgetést közvetített. A levélpostaforgalom 1876·2 millió drb ajánlott és a pénzküldemény 33·1 millió drb volt 764 millió lira értékben.

O.-nak 1893 óta 3 bankjegykibocsátó intézete van: a Banca d'Italia, Banca di Napoli és a Banca di Sicilia. 1911-ben 2212·4 millió lira értékű bankjegy volt forgalomban 68% = 1602 millió lira fedezettel. Ezenkívül van 211 földhitelintézete, 1168 népbankja, 7 mezőgazdasági hitelintézete, 1912-ben 186 takarékintézetében 1184 és 9799 postatakarékjában 966 lira betétet kezeltek. Pénzegysége a lira (l. o.); a latin érmeunió tagja. O.-ban a méterrendszer használatos.

Gyarmatok. O.-nak Afrikában és Ázsiában vannak gyarmatai. Legnagyobb és legújabban szerzett gyarmata: 1. Libia és Tripolisz (l. o.), amelynek területe 1·1—1·5 millió km², kb. 1.000,000 lak., jelenleg (1916) még mindig pacifikáció alatt áll; 2. Erythrea v. Eritrea (l. o.) 119,000 km², 360,000 lak.; 3. Szomáli (l. o.) 400,000 km², 370,000 lak. és 4. Tiencin (l. o.) kinai birtoka 46 km² terjedelmű, 17,000 lak. 1889—96 között Etiópia és Abesszinia felett fenhatóságot gyakorolt. V. ö. *Brunialti*, Le colonie degli Italiani (Torino 1897); *Ricchieri*, La Libia (Milano 1913).

Alkotmány és közigazgatás. O. alkotmánya az egykori Szárd királyság 1848 márc. 4-iki alaptörvényén nyugszik. A végrehajtó hatalom a királyt illeti meg, aki az országgyűléssel a törvényhozás jogát megosztja. A Szavójai ház az uralkodó család, a trónt a férfiág elsőszülötte örököli. A király címe: «Isten kegyelméből és a nemzet akaratából O. királya»; a kir. család róm. kat. vallású, a király 18 éves korában nagykorú, trónraléptekor a két házból álló törvényhozó testület jelenlétében esküt tesz. A szenátus tagjai a kir. ház 21 évet betöltött férfitagjai és a király által különböző kategóriákból élethosszigIan kinevezettek. Ezek a kategóriák: a püspökök és érsekek, magasrangú állami tisztviselők, 3 izben volt képviselők, a haza körül bármely téren érdemeket szerzett egyének, ha legalább évi 3000 lira adót fizetnek. A szenátornak kinevezésekor legalább 40 évesnek kell lennie; számuk nincs megállapítva, 1914-ben 404-en voltak. A képviselők háza 508 tagból áll (70,000 lakosra 1), akik 5 évre választatnak. Választó minden 21 éves írni és olvasni tudó állampolgár, aki bizonyos iskolai képzettséget felmutat, vagy legalább évi 20 lira adót fizet, akik bizonyos állásokat töltenek be és minden okleveles ember. A képviselőnek legalább 30 évesnek kell lennie, nem választhatók: lelkészek, egyházi testületek tagjai, állami és udvari tisztviselők (kivétetnek miniszterek, államtitkárok, magasrangú tisztek és egyetemi tanárok, de ezek közül a miniszterek és államtitkárok nélkül legfeljebb 40 tagja lehet a képviselőháznak), polgármesterek, tartományi követek, általában mindazok, akik állami fizetést húznak, az államtól segélyezett társaságok alkalmazottjai, valamint az államtól koncessziót nyertek és a vele szerződéses viszonyban lévők. A szenátus elnökét és alelnökét a király nevezi ki, a képviselőház elnökét és alelnökét maga választja. Mindkét háznak törvényjavasló joga van, pénzügyi törvényeket csak a képviselőház kezdeményezhet. A képviselők évi fizetése 6000 lira, ebből 2000 lira átalányt fizetnek az ingyen vasúti- és hajóutazásért, valamint a levelezésük bérmentességeért. A minisztériumok száma tizenegy: 1. bel-, 2. kül-, 3. kincstár-, 4. pénz-, 5. igazság- és kultusz-, 6. had-, 7. tengerészet-, 8. kereskedelem-, ipar- és földmívelés-, 9. közoktatás-, 10. közmunka- és 11. posta- és távíróügyi.

Közigazgatásilag O. 69 tartományra van fölosztva, fejük a király által kinevezett prefektus, a tartományok 197 járásra (élükön az alprefektus), ezek 8323 községre (elöljárókkal) oszlanak. Az *igazságszolgáltatás* céljait szolgálja 5 semmitőszék (Róma, Torino, Firenze, Nápoly, Palermo), 20 felebbviteli törvényszék, 79 esküdtszék, 162 járási

törvényszék és 8476 békebiróság. 1912-ben az összes elitéltek száma 506,460, ezekből fogházbüntetéssel 43,429 férfit és 3835 nőt sujtottak. O.-ban halálbüntetés nincs, helyette az életfogytiglani magánzárka (ergastolo, l. o.) a legsúlyosabb büntetés; ergastolóra és kényszermunkára 1911-ben 1809-et ítéltek.

Pénzügy. O. pénzügyei nagy államadósságai miatt nincsenek kedvező helyzetben, bár javulás van e téren is; költségvetési éve júl. 1-ével kezdődik, az államháztartás mérlegét a következő adatok mutatják:

Év	Költségvetési	
	bevételek	kiadások
	millió líra	
1890—1891	1,898·0	1,852·4
1900—1901	1,751·9	1,710·6
1913—1914	2,657·0	2,620·9

Államadóssága 1912-ben 13,429.361,597 lira volt és 1912/13. a kamattörlesztésre 523·1 millió lirát fordítottak.

O. 1911/12. évi zárszámadása a következő főbb kiadási csoportokat tünteti fel:

	millió líra
Államadósság, nyugdíj, civillista, országgyűlés, állami bankok	755·1
Közigazgatás	314·2
Külügy	26·4
Igazságügy és kultusz	56·3
Közoktatásügy	132·9
Belügy	148·2
Közmunka	136·7
Posta és táviró	139·5
Hadügy	537·8
Tengerészet	307·1
Földmívelés	33·1

Az állami bevételek főbb tételei: az állami javak jövedelmei, föld-, ház- és jövedelmi adók, üzleti adók, fogyasztási adók és vámok, egyedáruságok (só, dohány, lutri stb.), posta és táviró, vasutak és átfutó jövedelmek. O. állami vagyona 1911 jún. 30. a zárszámadás szerint 8,070.563,526 lira.

Hadügy. *1. Hadsereg.* Az általános védkötelezettség 1875 jún. 7-ike óta van életben. A hadkötelezettség a betöltött 20. életév után kezdődik és 19 évig tart, ebből 3 év a tényleges, $9^1/_2$ év a szabadságolt állományban, a fenmaradó rész a területi nemzetőrség nyilvántartásában töltendő. A tényleges állomány és a szabadságoltak közül az első 6 évfolyam (az ú. n. tartalék) az *álló hadsereget* (I. vonal), a szabadságoltak másik része ($3^1/_2$ évfolyam) a *mozgó nemzetőrséget* (II. vonal), a többiek a *területi nemzetőrséget* (III. vonal) alkotják. Az 1910. júliusi törvény a 2 évi tényleges szolgálati időt az összes fegyvernemeknél rendszeresítette.

A hadsereg élén a király, s az ő parancsnoksága alatt a hadügyminisztérium, a vezérkar, 4 hadseregfelügyelő, a lovassági, tüzérségi és hegyi tüzérségi főfelügyelők állanak. O. (Sziciliával és Szárdiniával) 88 katonai kerületre, vagy 12 hadtestre és 1 hadosztálykerületre van beosztva. A 13. hadtest Libiában van. Egy hadtest békében 5 gyaloghadosztályból, 1 tüzér- és többnyire 1 lovasdandárból is áll.

A *gyalogság* 96 gyalogezredből, 12 bersaglieri ezredből és 7 alpesi (alpini) ezredből (22 zászlóalj, 75 századdal) áll. Összesen tehát 346 zászlóaljat számlál. Egy zászlóalj létszáma 16 tiszt és 445 ember. A *lovasság* (9 dandár) 10 lancieri (könnyű) és 14 cavallegierie (nehéz) lovasezredből áll. Összesen 142 lovasszázadot (à 4 tiszt és 155 lovas) számlál. A *tábori tüzérségnek* 36 kocsizó- és 1 lovagló tábori tüzérezrede van, összesen 351 üteggel, továbbá 2 hegyi tüzérezrede (24 üteg) és 2 ezred nehéz tüzérsége. A *vártüzérség* és a *tengerparti tüzérség* 33 osztályból, összesen 98 századból áll. A *hadmérnökcsapat:* 6 ezred (24 zászlóalj), összesen 69 századdal és 2 raktárral. A 6 ezredben foglaltatik: 2 árkász-ezred, egy táviró-ezred, egy aknász-ezred, egy hidász- és lagunári-ezred és egy vasúti-ezred, meg a specialista-zászlóalj (szikratávirók, fényképezők, repülők). *Fegyverzet:* A gyalogság a Mannlicher-Carcano-rendszerű, 1891. évi mintájú 6·5 mm. kaliberű puskával van felszerelve. A lovasság lándzsát, kardot és karabélyt visel. A tábori tüzérség ágyuja 1906. évi mintájú, hátrafutócsövű Krupp-féle gyorstüzelő-ágyú; a nehéz tüzérség 15 cm. Krupp-tarackokkal és 12 cm.-es ágyúkkal van felfegyverezve. A hegyi tüzérség 6·5 cm. és 7 cm. kaliberű ágyúkat használ.

Az olasz hadsereg békeállománya:

Fegyvernem	tiszt	legénység	ló	fogatolt löveg
Gyalogság a bersaglieri- és alpini csapatokkal együtt	7,209	162,605	953	—
Lovasság	1,068	24,217	20,880	—
Tábori tüzérség	1,098	21,492	10,560	744
Lovagló «	61	1,166	674	36
Hegyi «	91	2,214	956	90
Vár «	378	8,959	38	—
Hadmérnökcsapatok	365	9,039	560	—
Egészségügyi csapatok	338	2,665	—	—
Élelmezési csapatok	308	2,134	12	—
Összesen	10,916	234,491	34,633	870

A békeállomány ilyenformán kereken 250,000 ember.

Hadi állomány:

Fegyvernem	tiszt	legénység	ló	fogatolt löveg
Álló hadsereg	14,397	511,788	94,204	1,242
Mozgó nemzetőrség	5,599	219,200	17,835	378
Területi «	8,197	379,782	736	—
Összesen	28,193	1.110,770	112,275	1,620

Erődítmények: Az Osztrák-magyar monarchia és Franciaország felé néző alpesi határ mentén úgyszólván az összes, a határon át vezető utak záróerődökkel vannak biztosítva. A tengerpartot Vado, Genova, Livorno, Gaeta, Messina és Velencénél, Elba szigetén pedig Porto Ferrajo-nál és Porto-Longone-nál erődök és ütegsáncok védik. A legfontosabb szárazföldi erődítmény Róma, 15 erődből alkotott öv-vonallal.

Katonai iskolák: A Scuola di Guerre Torinóban megfelel a bécsi hadiiskolának, az ugyanott lévő Accademia militare a tüzér- és hadmérnöktiszteket, a modenai Scuola militare pedig a gyalogság és lovasság tisztjeit képezi ki. Csapat-

iskolák a következők: gyalogsági központi lövőiskola Parmában, tüzérségi központi lövőiskolák Nettuno és Bracciano mellett, a lovassági iskola Pinerolában és a lovaglóiskola Tor di Quintóban Róma mellett. Vannak ezenkívül az ú. n. hadapródházak (collegi militari) Rómában és Nápolyban, az ú. n. Scuola del sottufficiati Casertá-ban az altiszteknek tisztekké, fizetőmesterekké való kiképzésére és a vívóiskola Rómában. V. ö. *Loebells* Jahresberichte etc. (Berlin).

II. Haditengerészet. Az egymást (1905., 1909., 1911. és 1913.) követő flottatörvények megállapítják azt az álladékot, mellyel az olasz flottának 1921—22-ben bírnia kell. 1914-ben a flotta, mely tonnatartalom szerint 6 osztályba soroltatik, hajótipusok szerint rendezve, a következő állománnyal birt, ha az épülő hajók is beleszámíttatnak: 18 sorhajó — a legnagyobb 4 épülőfélben, egyenkint 30,000 t. vizet fog kiszorítani és 8 drb. 38 cm.-es és 18 drb. 15 cm.-es ágyúval fog birni, — 9 vértes cirkáló, 7 védett cirkáló, 2 torpedóhajó, 48 torpedónaszádromboló, 28 nyilt tengeri torpedóvadász, 45 I. oszt., 15 II. oszt. torpedónaszád, 22 tengeralatti naszád és nagyobb számmal különleges célú hajók és segédcirkálók.

A hajók fel vannak osztva a Speziában, Nápolyban, Tarantóban és Velencében levő tengerészeti állomásokra, amelyeknek az egész partra elosztott 33 torpedónaszádállomás (néhányan tengeralatti naszádflottillákkal) és 93 szemaforállomás a parti figyelő- és jelzőszolgálatra (néhányan szikratáviróval és valamennyi táviróösszeköttetéssel) is alá vannak rendelve. Hadikikötőknek tekintendők, vagy legalább is erődített parti helyek még a következők: a maddalenai öböl (Szárdinia északi partján), Genova, Civita vecchia, Gaeta, Porto Ferraio, Porto Longone, Ancona, Brindisi. Spezia, Nápoly és Taranto a legnagyobb hajókra is be vannak rendezve. Békében a «gyakorló hajóhad» a csataflotta (sorhajók és cirkálók) részeiből és néhány torpedónaszádflottillából alakul meg; az iskolahajók külön köteléket képeznek.

A hadtengerészetet a tengerészeti miniszter képviseli a parlament előtt; kezében van összpontosítva a tengerészet közigazgatása is. A katonai és tengerészszakmabeli fővezetés a tengerészeti vezérkar főnökének (tengernagy) jogkörébe tartozik. A személyzet létszáma 1914. összesen 42,130 volt, ebből 999 tengerésztiszt, 320 tengerészmérnök, 242 egészségügyi tiszt, 239 számviteli hivatalnok, 275 műszaki tiszt, 35,000 fő legénység (a hajóinasok nélkül), mihez még 4630 főnyi partvéd számítandó. A kiképzés kitünő; a tisztek főleg a livornói tengerészeti akadémiából kerülnek ki. Az 1914—15. évi költségelőirányzat 250 millió koronát tett ki, mihez még 62 millió korona utaltatott ki előre a következő évek rovására. Ebből esik hajóépítésekre és javításokra 105 millió korona.

Címer és lobogó. O. címere vörös pajzson ezüst kereszt (l. a *Címer* cikk I. képmellékletén), a teljes címert O. rendjeleinek szalagjai és láncai övezik. A címerpajzsot két aranyos oroszlán tartja. Hadi lobogója három egyenlő széles, merőlegesen haladó zöld, fehér, vörös sáv; a fehér sávban a kékszegélyű koronás címerpajzs vörös mezőjén fehér kereszttel. Kereskedelmi lobogójának címerpajzsán nincs korona. (L. a *Lobogó* cikk I. képmellékletén). Az ország szinei: zöld-fehér-vörös merőlegesen.

Története.

A nyugatrómai birodalom megdöntője, *Odoaker*, a herulok vezére 476. felvette az *Itália királya* címet és az egész félszigetet uralma alatt egyesítette. A keleti római császár megbízásából *Nagy Teodorik*, a keleti gótok királya, 489—93-ig véget vetett e birodalomnak és helyébe a magáét alapította meg. Ennek halála után a keleti római császár vezérei, Belisarius és Narses vetettek véget, szinte kiirtván a keleti gótok egész népét. A Pannoniából 568. bevándorló longobardok képezték a germán népvándorlás utolsó hullámát, mely O. földjére jutott. Ők már állandóbb uralmat alapítottak; Lombardia, hatalmuk főfészke, mai napig is nevöket viseli, de a félsziget egy része, Ravenna, Róma, Velence, Szicilia és Nápoly egyes vidékei bizánci uralom alatt maradtak *(Exarchatus)*. Kétszáz évvel később *Nagy Károly* meghódította a longobardokat, de Rómát, Ravennát és a pentapoliszt Rimini körül a római szentszéknek adományozta és így megalapította az *egyházi államot*. Délen megmaradt a görög uralom, de Sziciliát egy ideig az arabok birták. Lassankint a bevándorlók beolvadtak az ott talált román népességbe, létrejött az *olasz nyelv*, de a vidékek és lakóik különbözősége szerint különböző, egymástól nagyon eltérő nyelvjárásokkal.

A nyugati császárság felújítása és a frank uralom századokra északi szomszédjaihoz kapcsolta O.-ot és véget vetett politikai egységének és önállóságának. A X. sz. első felében a friauli és ivreai őrgrófok versenyeztek Lombardia uralma fölött és harcuk megnyitotta a magyarok előtt nemcsak a Pó mellékét, hanem Róma és Nápoly vidékét is. *Nagy Ottó* 951. elfoglalta Lombardiát, felvette az olasz, vagy lombard királyi címet, 962. pedig Rómában császárrá koronáztatta magát. Több mint száz éven át rendületlen volt az országban a német uralom. Csak délen maradtak még egy ideig birtokban a görögök, kiket azonban a XI. sz. első felében kiszorítottak onnan a normann vitézek, kiknek vezérei aztán Sziciliát is meghódították és megalapították a *sziciliai királyságot*. A pápák küzdelme a császárok ellen nyujtott ismét alkalmat a függetlenségi harcra és az olasz nemzet kifejtésére. A pápai párt a városokban találta legfőbb támaszát. Ezek részben áttengődtek a népvándorlás viharán, mint Róma, Ravenna, Nápoly, Pisa, Genova és különösen Amalfi, részben longobard uralom alatt fejlődtek és erősödtek, mint Milano, Pavia és különösen Velence. Minthogy a császár német volt és az volt serege is, az ellenök folyó harc, noha részben egyházi, részben helyi érdekekért folyt, egészében mégis a függetlenség ügyét szolgálta. E küzdelem egyik fordulópontja volt a legnanói csata 1176., melyben az elpusztított Milano polgárai, szövetségben más városokkal, legyőz-

ték Barbarossa Frigyes lovagseregét. A roskadozó császári hatalmat egyideig helyreállította a sziciliai királyság megszerzése a *Hohenstaufok* által, házasság útján (1190). De a végleges kimenetel mégsem lehetett kétséges. Még emelkedőben volt a pápai hatalom és tekintély Európaszerte. *III. Ince* nemcsak, hogy itélőbirája volt a keresztény királyoknak és népeknek, hanem az egyházi állam kikerekitése és növelése által a császári birtok rovására állandó világi erőt is szerzett a szentszéknek. A városok jelentősége és gazdagsága a keresztesháborúk által nőttön nőtt. A tengeri városokat a kereskedés és a keresztesek szállítása gazdagította és tette tengeri hatalmakká, a szárazföldieket az ipar emelte magasra, Milanót fegyvergyártása, Firenzét posztója és ötvöseinek ügyessége. A pápai pénzügyi politika által O.-ban folyt össze a keresztény országok pénze és minthogy olaszok, lombardok voltak a szentszék bankárjai, a mai napig divó váltó- és kereskedelmi szabályokat itt teremtette meg a világforgalom. Firenzében vertek Nagy Károly ideje óta először arany pénzt, forintot Nyugati Európában (1252). Milano, Firenze és Parma akkor is ellenállottak *II. Frigyes* császárnak, mikor *IV. Ince* Lyonba volt kénytelen menekülni seregei elől. A Hohenstaufok bukásával pedig vége szakadt tényleg a császári uralomnak O. fölött, noha az névleg még fenmaradt. Utódaik Nápolyban, az *Anjouk*, mint a guelf-párt vezérei és mint a szentszék pártfogoltjai, túlnyomó befolyást gyakoroltak egy ideig a félszigeten. Még csak *VII. Henrik* (1311) és *Bajor Lajos* kisérelték meg a császári hatalom helyreállítását; a többi német-római császár legfölebb arra használta fel méltóságát, hogy jogainak foszlányait jó pénzért eladja városoknak és fejedelmeknek.

A Hohenstaufok bukása után több mint két századon át (1268—1494) nem igen volt kitéve külföldi hódításnak, mert néhány császár hadi vállalata és *Nagy Lajos* hadjáratai nem ütöttek csorbát függetlenségén. Ezt a függetlenséget kétségtelenül nagyon előmozdította a pápaságnak Avignonba költözése és a későbbi egyházszakadás. O. nem szünt meg a császársághoz tartozni, de, ha nem is az egész nemzet, annak egyes részei teljes szabad rendelkezési joghoz jutottak. Egyetlen nagyobb terjedelmű állama a *nápolyi királyság* volt, hol a feudalitás megmaradt és a bároknak nagy volt a birtoka és hatalma. Különben, a császársággal együtt, elpusztult a ghibellin-nemesség és a polgárságok maguk szerveztek. Firenzében a kereskedő- és iparos-céhek köztársasága alakult meg a nemesek kizárásával. Genovában a bankárok oligarchiája uralkodott, Velencében a minden más elemet kizáró városi nemesség. Milanóban katonai hatalmat gyakoroltak a Viscontiak, majd a Sforzák, megvásárolva hozzá a hercegi címet is. De sok más város is teljes függetlenségre tett szert többé-kevésbbé jogos vagy kegyetlen tyrannus családok uralma alatt. Folytonos volt az egymásközti harc, még szünetlenebb az egyes városokban folyó véres pártoskodás. A bukott párt menekülni volt kénytelen és ezekből a menekültekből került ki az a számos zsoldos banda, mely a XIV. sz. közepe óta híres vezérek, *condottierik* vezetése alatt politikai tényezővé emelkedett és az elpuhuló polgárságot felmentette a hadi szolgálat alól. A nagy városok lassankint meghódították a környéket: Firenze Pisát és Sienát, Milano egész Lombardiát, Genova a tengermellékeket, Velence Padovával és Veronával a «terra firmát». Az egyházi államot is helyreállította 1360 körül Albornoz bibornok, magyar csapatok segítségével. Igy bizonyos egyensúly jött létre. O.-ot hangszerhez hasonlították, melynek négy húrja: a királyság, Firenze, Milano, Velence biztosítja összhangzását.

Mint politikai, úgy műveltségi tekintetben is csak a régi Hellaséhoz hasonlítható a középkori O. fejlődése. A tengerentúli országokkal való sűrű érintkezés, a sok utazás széles látókört szerzett, még a vallásos ellentéteket is enyhítette. Maga az ország, számos emlékével, nagy városaival, melyekben sohasem szünt meg teljesen a római hagyomány, ápolta az ízlést és nem engedte, hogy a nép barbár hódítói közömbös tudatlanságába merüljön. A kereskedés, az ipar, sok helyütt a virágzó föld- és szőllőművelés is, megadták az anyagi eszközöket nagy művészeti tervek végrehajtására. A folytonos háború szükségessé tette a várépítést, a vallásos érzés templomépítésben talált kifejezést, az építészet dísze maga után vonta a festészet és szobrászat virágzását is. 1300 óta az olasz művészet mind jobban eltér a középkori sablontól, élővé, egyénivé válik. Ugyanezen időre esik a nemzeti nyelv felszabadulása a latin nyűg alól Dante verseiben. Ez a műveltség, az a tudat, hogy O. mindebben fölötte áll szomszédjainak, teremtette meg, a politikai szakadozottság közepett, az olasz egységes nemzeti érzést. Dante az első, ki megállapítja O. határait. Mi azon túl van, barbár. Egyrészt az egyetemek (Bologna, Pisa, Róma, Nápoly), másrészt a Firenzében nagy hatalomra és gazdagságra jutó Mediciek, de főkép a polgárság közszelleme megkövetelik a tudomány, a művészet és az egész élet átformálását régi római minta szerint. A renaissance hajnala megvirrad. Tyrannusok, városok, magánosok vetekednek abban, hogy házajukat, otthonukat mesterművekkel mind szebbé tegyék. A várak és városházak után Firenzében megszületik a modern palota egész berendezésével, a környezethez mért életmóddal.

Nem hiányoznak e gyönyörű kor árnyékoldalai sem. A hatalom birtokára minden eszközzel törnek: ármány, orgyilkosság, mérgezés megengedett eszközök, csak sikerüljenek. A hatalom birtokában élvezni is akarják azt: fényűzés, bujálkodás mind általánosabbá válik, szörnyű ellentétben a még uralkodó külső vallásossággal. A XV. sz. közepe óta már a pápa is főkép olasz fejedelem, ki a tudomány és művészet ápolásában lépést tart társaival, de a bűnökben még meg is előzi őket (IV. Sixtus, a Borgiák). A jólét és a béke elpuhultságra vezet. A katonai szellem kihalt; a nemzet képtelenné válik arra, hogy magát és műveltségét megvédelmezze.

Igy történt aztán, hogy midőn *VIII. Károly* francia király 1494. Nápoly meghódítására indul, serege alig talál ellenállásra. O. ismét szin-

helyévé válik az idegen seregek betöréseinek, pusztításainak. Franciák, spanyolok, németek harcolnak birtokáért és osztoznak meg rajta. Hiába szólítja fel *Machiavelli* nemzetét az egyesülésre, polgártársait a hadakozásra: Róma kizsákmányolása (1527) és Firenze ostroma (1530) végét jelölik úgy a politikai szabadság, mint a szellemi virágzás korának. Csak Velence birta még egy ideig fentartani hatalmát és vele együtt függetlenségét is.

A nápolyi királyság és Milano *V. Károly* császárnak jutottak és utána Spanyolországra szállottak. Toscana nagyhercegség lett a Mediciek alatt. Az egyházi állam különösen II. Gyula pápa által újraalakul és utódai alatt is terjeszkedik (Ferrara). Északon a szavójai hercegek birtoka már átterjed az Alpokon a síkságba és Mantova is külön hercegeknek hódol. Ez a felosztás nagyjában megmarad a XVII. sz. végéig. Ezen egész idő alatt nemzeti vagy szabadsági mozgalomról szó sem lehet. A spanyol hatalom ránehezedett az egész országra, hová pedig nem ért közvetlenül karja, oda az inkvizició és a tiltott könyvek és íróik üldözése vitte az elnyomást. Jólét még volt, de szellemi életről már csak akkor lehetett szó, mikor ennek egyes nyilatkozásait elnyomták (Giordano Bruno, Galilei). Michelangelo és Rafael művészete mindinkább díszítéssé csenevészett (barok), csak a zene virágzott, az első operát 1590. adták elő Milanóban. Különben csak a technikus tudományokban tartották meg az olaszok elsőségüket, a szabad kutatással mindinkább kihalt a tudományos szellem is. A spanyol közigazgatás és pénzügy hiányai csahamar tönkretették a jólétet is. Nápolyban és az egyházi államban a kormány nem birt a brigantikkal. De Milano, Toscana, végre Velence is elszegényedtek. A reformáció nem igen terjedt el O.-ban, inkább a renaissance pogány és felvilágosító iránya ellen kellett küzdeniök itt a jezsuitáknak. Egy ideig még ellenállott Velence, melynek padovai egyeteme sokáig megőrizte jó hírnevét, aztán teljes aléltság borult a szép félszigetre. De a régi vallásosság már nem tért vissza, csakhogy az erkölcstelenség már nem jelenhetett meg oly nyilvánosan, mint előbb, hanem tettetés, etikett köpenye alatt. Politikai tekintetben csak a francia királyok növekedő hatalma jelölt változást. Ehhez fordultak a pápák (V. Pál, VIII. Orbán) és Velence, hogy a Habsburgok túlyomó hatalma ellen támaszt nyerjenek.

A XVIII. sz. kezdetén, a Habsburgok spanyol ágának kihalása következtében franciák és osztrákok küzdöttek újra O. birtoka fölött. Az utrechti béke (1713) a császárnak biztosította Milanót és Nápolyt. Az utóbbit azonban már 1733. elfoglalták a spanyolok. A szavójai herceget a francia hatalom mindinkább O. felé szorította. 1713-ban Sziciliát nyerte el, melyet 1718. fel kellett cserélnie Szárdiniával, a királyi cím megtartásával. 1736-ban már Lombardia nyugati területeit is elnyeri, 1748. még tovább hatol, egész a Ticinóig. A nápolyi királyság elvesztéséért kárpótlásul 1737., a Mediciek kihalásakor *Lotharingiai Ferencre*, Mária Terézia férjére száll Toscana. Később, az Esték ágának kihalása után övék lett Modena is. Ezek a tartományok, Milanóval, így erős és jó kormány alá kerülvén, gazdagságuk és műveltségük által nagyon elütöttek a többi O.-tól. Velence ellenben, elvesztvén kereskedését és gyarmatait, végkép elhanyatlott és mint Európa előkelőinek rosszhírű mulatóhelye birt csak jelentőséggel.

A francia forradalom idejében *Bonaparte* hadjárata teljesen átalakította O. térképét. Előbb köztársaságokat állított fel a meghódított területeken (cisalpin, transpadán, római, parthenopei köztársaságok), majd midőn uralomra jutott, ezeket *Itália királyságává* egyesítette, magát, kinek anyanyelve olasz volt, koronáztatván meg Milanóban királynak (1805). Ide csatolta még azon évben Velencét, melyet 1797. az osztrákoknak engedett át és Etruriát, mely rövid ideig külön fejedelemség volt. 1809-ben elfoglalta Rómát is és azt, mint második fővárosát, birodalmához csatolta, a pápát pedig eltávolította régi székhelyéről. Nápolyt azonban nem csatolta Itáliához, ott előbb testvére, *József*, aztán sógora, *Murat* királykodott. Szicilia szigetét megvédte az angol flotta; ott megmaradtak a nápolyi *Bourbonok*. A bécsi kongresszus 1815. helyreállította a régi állapotot. A pápa és a többi elűzött fejedelmek mind visszakerültek. A legfontosabb változás az volt, hogy az osztrák birtokok a *lombard-velencei királysággá* egyesültek. Még *V. Ferdinándot* is megkoronázták 1838. az ősrégi longobard vaskoronával. Parma külön hercegség lett Napoleon nejének, *Mária Lujzának* uralma alatt.

Vissza lehetett helyezni a fejedelmeket, de a rövid napoleoni kormány mélyreható nyomait kitörölni nem lehetett, még kevésbbé a francia forradalom igéit megsemmisíteni. Az egység után ismét szétdaraboltság állott be, melyért még a nagyobb szabadság sem nyujtott kárpótlást. Ausztria visszautasított minden alkotmányos törekvést, a többi udvar pedig, különösen a torinói, reakcionáriusabb volt a bécsinél is. Titkos társaságok keletkeztek a nemzeti egység helyreállítására, a szabadság kivívására, az idegenek kiűzésére. Ezek közt a *Carbonarik* (l. o.) játszottak legnagyobb szerepet. A különben igazságos és hagyományaihoz híven a jólétet előmozdító osztrák kormány kénytelen volt az elégedetlenek ellen eljárni (Confalonieri), de a szigorúság csak növelte az ellenállást és bár *Ferenc* császár is mondhatta magáról, hogy olasz születésű, ez nem változtatott uralma idegen voltán. 1821-ben katonai forradalmak ütöttek ki Nápolyban és Torinóban, melyeket az osztrák seregnek kellett elnyomni. Nagyobb reményekkel kecsegtetett az 1830-iki júliusi forradalom; de minthogy Franciaország mégsem fordult Ausztria ellen, és az egyházi államban kitörő felkelések szintén nem vezettek eredményre., mi sem változott. De a nemzeti érzelem mindegyre erősödött. Mind egyetértettek abban, hogy az idegeneket ki kell űzni: Ausztriának és a Habsburgok mellékágainak Firenzében, Modenában és Parmában alig maradt már őszinte híve. Csak az eszközök megválasztása dolgában volt eltérés. *Mazzini* a külföldről az összeesküvést és a tőrt hirdette. Az otthon maradt

hazafiak egy része *IX. Pius* pápába vetette reménységét, a többiek, különösen a lombardok, a szavójai háztól várták a szabadítást. De mindnyájan megegyeztek abban, hogy a szabadítás nagy művét magának O.-nak kell elvégeznie, «*Italia farà da sè*».

1848-ban először Szicilia mozdult meg a nápolyi uralom ellen. Aztán a februáriusi háború hírére fegyvert ragadt Milano. Ezt a borzasztó forradalmat *Radetzkynek* négy napi utcai harc után sikerült legyőznie, de arra a hírre, hogy *Károly Albert*, Szárdinia királya is hadat üzent, kénytelen volt Veronába visszavonulni. Közben Velence is felkelt: onnan önként vonultak ki az osztrákok. Példáját követték a királyság többi városai is; csak a várnégyszög maradt osztrák kézen. Rómában és Nápolyban is győzött a forradalom és mindenünnen siettek a csapatok a Pó felé, hogy a háborúban részt vehessenek. *Károly Albert*, «Itália kardja», diadalmasan vonult be Milanóba. De *Radetzky* összeszedve seregét, támadott, Custozzánál 1848 júl. 25. szétverte a piemontiakat, viszafoglalta Milanót és fegyverszünetre kényszerítette a szárdiniai királyt. Velence még ellenállott és a félszigeten, különösen Rómában még vadabban dúlt a forradalom, de Ausztria hatalmát már meg nem rendíthette. Mikor a nápolyi királyságban helyreállott a rend, *IX. Pius* Rómából odamenekült. A francia köztársaság serege elfoglalván, *Garibaldi* vitéz védelme ellenére, Róma városát, a pápa visszatért ugyan, de azóta legádázabb ellensége lett az olasz nemzeti s szabadelvű törekvéseknek. A magyar szabadságharc sikerei újabb támadásra birták *Károly Albertet*, de *Radetzky* Mortara, majd Novara mellett (1849 márc. 23.) leverte (l. *Osztrák-olasz háborúk*), úgy hogy kénytelen volt lemondani trónjáról. Fia, *II. Viktor Emánuel* békét kért és nyert. *Radetzky* a legyőzöttekkel emberségesen bánt. *Haynau* tábornok ellenben vérbe fojtotta Brescia lázadását és ezzel nemcsak nevét tette gyűlöletessé, hanem az osztrák uralmat is. Legtovább állott ellen Velence, *Manin* Dániel diktátor alatt. Csak a magyar szabadságharc végével, 1849 aug. havában hódolt meg a lagunák városa is.

Az olasz királyság megalakulása.

Az osztrák uralom a béke helyreállítása után, közvetve vagy közvetlenül, kiterjedt az egész országra. Csak *II. Viktor Emánuel* tartotta fenn államában a szabadelvű és nemzeti hagyományt. Minthogy az izgatás nem szűnt meg és egymást érték Lombardiában az összeesküvések és orgyilkossági kisérletek, Radetzkynek, ugyan kedve ellenére, szigorúan kellett fellépni. Ezáltal az osztrák kormány végkép elvesztette maga alatt a talajt. Még sokkal kegyetlenebb és ezért sikertelenebb volt az egyházi államnak és *Ferdinánd* nápolyi királynak («Rè Bomba») kormányzása. A nápolyi és római börtönökben ezrével sínylődtek a politikai foglyok, de a brigantikat nem bántotta senki.

Viktor Emánuel óvatosan, de határozottan haladt tovább az atyja által kijelölt úton. Minden unszolás és kecsegtetés ellenére tiszteletben tartotta az alkotmányt. Ezért nyerte a «*Rè gentiluomo*», a becsületes király melléknevet. Minisztere, gróf *Cavour* (l. o.) megküzdött a pénzügyi nehézségekkel, szaporította és javította a sereget és nemcsak otthon birta a pártokat egyesíteni a nemzeti gondolat szolgálatában, hanem minden olasz hazafit is meggyőzött arról, hogy az egyesítés munkáját csak a szavójai dinasztia viheti keresztül. Midőn 1854-ben kiütött a háború az orosz és a török közt és az angol és francia kormányok a szultán mellett foglaltak állást, Cavour hozzájuk csatlakozott és sereget küldött Krimiába. E részvétének köszönhette, hogy 1856-ban, a párisi békekongresszuson már nyiltan szóba hozhatta az elnyomott O. ügyét. *III. Napoleont* az összeesküvések (Orsini) is figyelmeztették, hogy valamikor ő is carbonari volt. Már 1858-ban megegyezik Cavourral, hogy Viktor Emánuelnek megszerzi egész felső O.-t, de az meg Nizzát és Szavóját engedi át neki. A hadi készületek meg is kezdődtek, védelmi szövetséget kötöttek, csak épen háborúra való okot nem találtak. Erről gondoskodott a bécsi katonai párt. Leszerelést követelt Torinóban és midőn ezt megtagadták, keresztülvitte a hadüzenetet. Az osztrák sereg gróf *Gyulay* vezetése alatt 1859 április végén át is ment a Ticinón, de tétlenül maradt. Minthogy a szövetség most már érvénybe lépett és a semlegesek kivétel nélkül elitélték Ausztria eljárását, *III. Napoleon* is megjelenhetett seregével. Az osztrák sereg bámulatos vitézséggel küzdött, de vezérei nem voltak méltó ellenfelei a franciáknak. A magentai és montebellói ütközet elvesztése után maga *Ferenc József* császár vette át a fővezérséget, de ő sem akadályozhatta meg, hogy Solferino mellett (1859 jún. 24.) a franciák le ne győzzék seregét, mialatt ugyanazon időben *Benedek* tábornok legyőzte az olaszokat (l. *Osztrák-olasz háborúk*). A villa-francai császártalálkozás után *Ferenc József*, kit a magyarok elégedetlensége és a porosz kormány magatartása is aggasztott, megkötötte a békét, lemondván Lombardiáról, de megtartván a várnégyszöget és Velencét. O. többi ügyének elintézése pedig a zürichi kongresszusra maradt, melynek az volt a programmja, hogy O. összes fejedelmei szövetségre lépjenek a pápa elnöklete alatt. Ez a terv azonban halva született, mert a háború idején Toscana, Parma, Modena már elűzték fejedelmeiket és az egyházi állam nagy részével együtt már meg is hódoltak Viktor Emánuelnek. Midőn Szavóját és Nizzát a népszavazás Franciaországhoz csatolta, Napoleon beleegyezett abba, hogy Közep-O. is népszavazás útján egyesüljön *Viktor Emánuel* birodalmával (1860).

Még csak a nápolyi királyság volt hátra. Annak meghódítására, minthogy a torinói udvar nem üzenhetett hadat, *Garibaldi* vállalkozott. *Cavour* titkos támogatásával 1000 embert és megfelelő hadikészületet gyüjtött össze Genovában és e csapattal, melyben magyarok is voltak, 1860 május 12-én kikötött Marsalában, Szicilia szigetén. Egy csudás hadjárattal előbb a szigetet hódította meg Messina kivételével, aztán átkelve a szárazföldre, elfoglalta Nápoly városát. Most már, Napoleon engedelmével, a király is küldött oda csapatokat. *Garibaldi* pedig, kinek legfőbb célja Róma elfoglalása, az egyházi állam meg-

döntése maradt, átadta hódítását *Viktor Emánuelnek.* Ez 1861 februárban felvette az *Olaszország királya* címét. De a teljes egyesítéshez hiányzott még Velence és Róma városa környékével, mely az annexiók után is megmaradt a pápa birtokában, francia őrség védelme alatt.

Velence megszerzésére *Cavour* főkép az elégedetlen Magyarország segítségére számított. Már 1859. ott volt *Kossuth* Napoleon táborában. Számos magyar szökött át, belőlük magyar légió szerveztetett, melynek jelentékeny része volt Nápoly meghódításában, később pedig a brigantik kipusztításában. 1860 óta Torino lett a magyar emigráció főszállása és Magyarország felszabadítását főleg *Garibalditól* remélték. Az 1861-iki országgyűlés és *Cavour* halála nem vetettek véget a reményeknek. Ez időből valók a dunai konföderáció tervei. O. a balkáni népeket is fel akarta szabadítani és azokat a magyarral, saját befolyása alatt, szövetségbe terelni. Mind e kilátások meghiusultak, mert *Napoleon* már nem támogatta O.-ot. De midőn Bismarck kezébe vette Németország egyesítését, kész és hatalmas szövetséges kinálkozott Ausztria ellen. E szövetséget 1866 áprilisban megkötötték. E háborúban O. szárazon és tengeren kudarcot vallott (l. *Osztrák-olasz háborúk).* De a königgrätzi csata után *Ferenc József* Napoleonnak engedte át Velencét, hogy O.-i seregét északra küldhesse, a francia császár pedig lemondott e tartományról O. javára.

Sokkal bonyolódottabb volt a *római kérdés.* Már az a gondolat, hogy a pápát megfosszák világi hatalmától, fellázította az egész katolikus világot. *Napoleon* ellenmondott. *Cavour* a «Szabad egyház a szabad államban» elv hirdetésével akarta útját egyengetni e hódításnak. *Garibaldi* több izben szabad csapatokkal indult Róma ellen, de vállalatának 1862. olasz sereg állta útját Aspromontenál, 1867. pedig francia sereg Mentanánál. A helyzet annál tűrhetetlenebb volt, mert *IX. Pius,* bízva jogában és a francia segítségben, visszautasított minden reformot. Az 1869. összegyűlő vatikáni zsinat, mely kimondta az infallibilitás dogmáját, még erősítette a pápa helyzetét az egyházban, de viszont a katolikus országokban is határozott ellenkezéssel találkozott. Ez magyarázza meg, hogy midőn a francia-porosz háború kitörése után a francia őrség kivonult, O. 1870 szept. 20. minden diplomáciai ellenmondás nélkül birtokba vehette az örök várost. 1863 óta Firenze volt O. székvárosa, most Róma lett az. De, mivel a pápa is ott maradt, külön garantáló törvényben biztosították neki a Vatikán birtokát, szuverén jogát és 3 milliónyi évi kárpótlást. Ezt az összeget azonban a pápa sohasem vette igénybe. A szorosan katolikus párt azóta tartózkodott a közéletben való részvételtől.

O. belső fejlődése és külpolitikája 1870—1915.

Az új államot általános rokonszenv fogadta. Csak Ausztria késett az annexiók elismerésével, a pápának pedig az olasz kormányok minden javaslatára: non possumus volt az örökös válasza. Ezt a kedvező helyzetet még Cavour halála és *Rattazzi* kapkodó, minden kalandra hajló, irredentista kormánya sem igen változtatta meg. Igaz, hogy a Franciaországgal való szoros viszony, melyben O. a védenc szerepét játszotta, meglazult, de helyébe annál szilárdabb, azóta érdekazonosságon alapuló lett a viszony Poroszországhoz. Ez a kedvező helyzet lehetővé tette a belső reformnak munkába vételét. Intézményekkel is egyesíteni kellett az országot, melyet a lelkesedés alkotott meg, fejleszteni gazdaságát, hogy a felszabadító háború nagy költségeit és az egyre növekedő fegyverkezést elbirja. Legkönnyebben ment az egyházpolitikai reform. Behozták a polgári házasságot, eltörölték a klastromokat, lefoglalták az egyházi vagyont. Mindez azonban nem segített a pénzügyi bajokon, melyeket az 1866-iki háború még súlyosbított. Az olasz járadék 36%-ra esett, a kamatok fizetésére szükséges aranyat csak magas áron lehetett beszerezni, annyira értéktelenné vált a papirpénz. Már teljes pénzügyi bukástól lehetett tartani, midőn *Cambray-Digny* pénzügyminiszter egyrészt az adózás szigorításával és új adókkal, másrészt a mezőgazdaság és ipar fejlesztésével, eszközöket talált az ország becsületének megmentésére. Az őrlési adó több tartományban zendüléseket idézett elő, melyeket karhatalommal kellett elnyomni, de a pénzügyminiszterek, kik közt Quintinio *Sella* volt a legkiválóbb, állhatatosak maradtak. A valuta javult.

Az igazi alapbaj, melyet *Cavour* is annak ismert fel, a roppant különbség volt az egységes O.-ban együvé került népességek, különösen az északi és a déli közt. A szorgalmas, takarékos, műveltebb s testileg is erősebb és vitézebb piemonti, lombard és toscanai mellé egyforma joggal került a zsarnoki és papi uralom által teljesen degenerált nápolyi és római. Cavour a korrupcióért nem a szegény embereket tette felelőssé, hanem nevelésüket és a szabadságban látta jobb nevelésük főeszközét. Bár ott folyton kellett még küzdeni brigantik és zsaroló és gyilkos titkos társaságok (Maffia, Camorra) ellen, politikai jogaikat nem csorbították. O.-ot az északi olaszok teremtették meg, de választások útján mégis a Dél juthatott túlsúlyra a maga erkölcstelenségével, tudatlanságával és szélső radikálizmusával. Ez alkotta a baloldalt a jobboldallal szemben, mely 1876-ig folyton kormányon maradt. Már a székhelynek Torinóból Firenzébe való áttétele is nagy elégedetlenséget, sőt lázadást okozott a régi, hű székvárosban, még állandóbb ok volt a nyugtalanságra, hogy az északiak adóját a déliek kielégítésére kellett fordítani és hogy a politikai hatalom is mindinkább délfelé tolódott el.

O. külső politikája 1866 után konzervativ volt. *Viktor Emánuel* fenn akarta tartani a jó viszonyt III. Napoleonnal, de szövetséget javasolt Ferenc Józsefnek is. Célja mindezekben Róma elfoglalása volt. Miután Róma olasz lett, Franciaországgal, mely hálátlannak tekintette O.-ot, mert a porosz ellen nem segítette, és istentelennek, mert a pápa világi birtokát elfoglalta, igen feszült lett a viszony. Ez birta rá *Viktor Emánuelt* arra, hogy 1873. Bécsbe utazzék *Ferenc József-*

hez, ki 1875. visszaadta a látogatást. De már a keleti kérdés megoldásánál 1875 után O. az oroszhoz közeledik. Ausztria-Magyarország sikere a berlini kongresszuson roppant elégedetlenséget keltett O.-ban. Az első baloldali kormány, *Depretisé*, megbukott, utóda, a radikális *Cairoli* alatt pedig már hivatalosan is istápolták az *irredentista mozgalmat*. Ez időbe esik *II. Viktor Emánuel* király, a «haza atyjának» halála. Rómában temették el mi nem tetszett a piemontiaknak. Fia, *Umberto*, követte atyja politkáját, szigorúan alkotmányos, de már bizonyos hajlandósággal a rend iránt és gyanuval a forradalmi mozgalmak iránt, melyek *Mazzini* halála után (1872) sem ültek el. *Cairoli* kormánya alatt sem értek véget a lázongások, a republikánus izgatás egyre terjedt és már a katonaságba is behatolt. A külföldi helyzet is kétségbeejtő volt. Az olaszok mindent megtettek Tunisznak egyelőre gazdasági megszállására. A franciák azonban 1881. elfoglalták ezt a fontos állomást és egész Európa, Németország is helyeselte eljárásukat. Ebbe *Cairoli* belébukott, de utóda, *Deprelis* sem birt eredményt felmutatni, sőt a különben is zavart financiális helyzetet még inkább összebonyolította nagy vasútépítkezésekkel és a hadseregnek és a flottának bár szükséges, de igen költséges fejlesztésével. Ekkor már a sziciliai Francesco *Crispi* volt a parlament igaz vezére. Erőszakos, mindenre képes férfiú, még a korrupció gyanujától sem maradt ment, de minden hibájával a legnagyobb politikai tehetség Cavour óta. A régi forradalmár, Mazzini híve, Garibaldi követője belátta, hogy O.-nak most nem örökös izgatásra, hanem megállapodásra, megszilárdulásra van szüksége. Ezt csak úgy érheti el, ha a központi hatalmakhoz csatlakozik. *Umberto* király nejével Bécsbe utazott (1882) s a kettős szövetség 1883. *hármas szövetséggé* alakult. A szerződést 1887. O.-gal megujították és O. érdekében meg is változtatták. Ekkor már *Crispi* jutott kormányra, kit a jobboldal is támogatott. Az új választási törvény megadta a jogot minden írni-olvasni tudónak és 600,000-ről 2 millióra emelkedett a választók száma. Nagyobb szociális reformba azonban nem fogtak, noha az általános inség Sziciliában, a munkások véresen elfojtott zendülései Milanóban mutatták, hogy arra szükség van. Elég volt a pénzügyi helyzetet javítani, ami sikerült is, noha Franciaország, hol az olasz kölcsönök legnagyobb része el volt helyezve, mindent megtett, hogy O. gazdaságát bénítsa. El lehetett végre törülni az őrlési adót. A német tőke s tudomány támogatásával az olasz ipar gyorsan emelkedett és a hitel teljesen helyreállott.

Ezt a kedvező fejlődést megzavarta a Depretis által megkezdett gyarmati politika. O. 1884. megszerezte a Vörös-tenger melletti Masszauát és ezt a telepét a szomszéd Abesszinia rovására igyekezett terjeszteni. Ez egy ideig sikerült is, de végre az új négus, *Menelik* (l. o.) ellenállott. Az aduai csatában *Baratieri* tábornok nagy vereséget szenvedett és ezzel ez a kaland véget ért (1896.). Csak Masszaua és környéke maradt az olaszok kezében.

Crispi ellen több attentátumot kiséreltek meg az anarchisták; egy sem sikerült. Az agg államférfiút a nagy párttaktikusnak, *Giolitti*-nak ügyessége fosztotta meg a hatalomtól. Sikerült ellenben Bresci attentátuma *Umberto* király ellen (1900 júl. 29.). Fiának, *III. Viktor Emánuel*-nek kormánya több tekintetben is korszakot jelöl. Először a régi pártellentétek elsímultak. Jobb vagy bal elv nélkül csak a pillanatnyi hasznot követte. A többségszerzés volt az egyetlen cél, és minthogy ebben legügyesebb *Giolitti* volt, ő jutott legtöbbször, négyszer, kormányra. Másodszor külügyi tekintetben megszünt az előbbi szoros viszony a központi hatalmakhoz. O. a Balkánon szemben találta magát Ausztria-Magyarországgal, tengeri, gyarmati politikájában pedig erősebb gyámolítást remélhetett franciától, angoltól, mint némettől.

Ez a korszak, melyben a pártok közti ellentétek elmosódtak és a jobboldal piemonti vezérek, mint *Giolitti* és *Visconti-Venosta* alatt is részt vett a kormányban, volt belső reformok tekintetében a legtermékenyebb. Már 1899. javasolta a kormány az adóreformot, a szegényebb néposztályok könnyítésére, de mivel egyúttal erős rendszabályokat ajánlott a köztársasági és szocialista izgatás ellen, megbukott. A baloldal obstrukcióval akadályozta meg a megtorló javaslatok törvénnyé válását és izgatása még vadabbá vált, midőn azok elvi elfogadása után királyi rendelet parancsolta meg azok végrehajtását. Most meg e rendeletek tárgyalása fölött indult meg az obstrukciós vihar. A többség elfogadta a házszabály szigorítását és az új választás újra többséget szerzett a kormánynak, de oly gyengét, hogy lemondani volt kénytelen.

Az új kormány a szigorításokat többnyire eltörölte (1900 július), de mivel gyönge volt a szocialistákkal szemben és Umberto király meggyilkoltatása mutatta a veszélyt, szintén megbukott. 1901 elején a baloldali *Zanardelli* alkotott erős kormányt, melynek *Giolitti* volt belügyminisztere, *Prinetti* pedig külügyminisztere. Ekkor végbe ment az adóreform, mely a vidéken nagyon könnyített; csak a nagy városokban maradt meg a liszt fogyasztási adója. E bölcs rendszabály következménye a pénzügy gyors javulása volt. A budgetek nagy feleslegeket mutattak fel; az olasz valuta először vált teljes értékűvé.

Zanardelli megbetegedése után maga *Giolitti* vette át a kormányt; külügyminisztere *Tittoni* volt (1903). Annyira kedvező volt a helyzet, hogy le lehetett szállítani az adókat és vámokat, javítani a közoktatásügyet, fejleszteni az ipart és emelni a városi tisztviselők fizetését. A még következő békeévek jelentékeny emelkedésével jártak az iparnak; csak a kivándorlásnak nem birták elejét venni. 1908 végén Messina városa földrengés által elpusztult, de O. már elég erős volt ahhoz, hogy a szerencsétleneknek segítséget nyujtson. *Giolitti* utolsó kormánya, mely 1914 tavaszán ért véget, keresztülvitte a választási reformot, mely megadván a választójogot minden 21 éves férfinak, ki írni-olvasni is tud és minden 30 évesnek ezen kvalifikáció nélkül is,

$3^1/_2$ millióról $8^1/_2$ millióra emelte a választók számát. Az utolsó kormányok mind kénytelenek voltak radikálisokat is befogadni, sőt a szocialistákhoz is közeledni. Bukásukat majdnem mindig az okozta, hogy radikális társai adott alkalommal cserben hagyták a kormányelnököt és kiléptek a kabinetből.

O. gazdasági fellendüléséhez kétségtelenül hozzájárult, hogy 1898 óta gazdasági tekintetben kibékült Franciaországgal és vámszerződést kötött vele. Csakhamar bekövetkezett a politikai közeledés is. Franciaország 1899-ben megegyezésre jutott Angliával afelől, hogy a Tripolisz mögött elterülő vidék, ha változás állna be, francia legyen; Marokkó meg angol. Ez a megegyezés nagy csalódást idézett elő O.-ban is, hisz Tripoliszra már rég szemet vetett. III. Viktor Emánuel kormánya megtalálta a célhoz vezető utat. 1901-ben az olasz flotta látogatást tett Toulonban, Franciaország pedig, Tripoliszt illetőleg, engedett az olasz kivánságnak. Amellett azonban fentartották a hármasszövetséget is, melyet 1902. megújítottak. Albánia felől már 1900. történt megegyezés a bécsi és római udvarok közt, egyúttal azonban nagy súlyt helyeznek a jó viszonyra franciával, angollal, olasszal. A király nemcsak Berlinbe látogat el, hanem Szent-Pétervárra is (1902). Igaz, hogy a cár, kit az olasz radikálisok szüntelenül támadtak, csak 1909. adta vissza a látogatást Racconigiban. 1904-ben szerződés jött létre Franciaországgal, amelyben mindkét állam, összeütközés esetén, elfogadja a nemzetközi ítélőbiróságot.

Ez a megváltozott külügyi helyzet okozta, hogy az algecirasi kongresszuson 1906. O. már nem a némettel, hanem a franciával tartott a marokkói kérdés megoldását illetőleg. A kormányok mindig erősen hangsúlyozták a hármasszövetséghez való tartozásukat, de azért az Irredenta ellen erélyesen csak Giolitti lépett fel. 1907. a szalonikii vasút ügyében már Ausztria-Magyarország ellen foglal állást. O. összeköttetést keres Szerbiával és Oroszországgal, úgy hogy sok előtt már akkor kétségesnek látszott: megbizható szövetséges-e az olasz. Bosznia annexiója 1908. újabb alkalmat nyujtott az olasz diplomáciának Szerbia és Montenegro pártolására. Ha nyiltan nem is lépett még fel Ausztria-Magyarország ellen, mégis keresztülvitte a berlini szerződés ama pontjának eltörlését, mely Montenegro hajózását korlátozza. Egyúttal mindenkép módot kerestek arra, hogy a törökbe köthessenek, ki — állítólag — rosszul bánt az olasz alattvalókkal. Az olasz királyság félszázados ünnepélye 1911. nagy ünneplések közt folyt le, melyek nagyon emelték a nemzet önérzetét. Ekkor határozták el Tripolisz elfoglalását és azt, alig hogy megüzenték a háborút (1911 szept. 29.), munkába is vették. Bár csak a tengerpartot sikerült megszállaniok, az ország belsejében pedig erős ellenállásra találtak, már 1911 nov. 5. törvénybe iktatták Tripolisznak és Kyrenaikának az országhoz csatolását. E vállalatukat nem helyeselték szövetségeseik, de nem is hátráltatták, a franciák ellenben több ízben is oly határozottan állást foglaltak ellene, hogy beállott a háború veszélye. Minthogy a török nem mondott le birtokairól, Ausztria-Magyarország pedig nem engedte, hogy az Adrián, Albánia felől támadjon az olasz, ez a török birodalomhoz tartozó szigetek, Rhodus, Kos stb. megszállása és a Dardanellák megtámadása által igyekezett siettetni a döntést. Célt azonban csak akkor ért, mikor a balkáni királyságok támadása engedésre kényszerítette a portát. A lausannei békében 1912 okt. 15. Törökország lemondott Tripoliszról és Kyrenaikáról és megígérte, hogy az ottani felkelést nem segíti. O. viszont a szigetek visszaadását helyezte kilátásba.

A balkáni háború idején tartott londoni nagyköveti tanácskozáson O. Ausztria-Magyarországgal együtt működött. Együtt igyekeztek megakadályozni a szerbeknek a tengerig terjeszkedését, együtt törekedtek Albánia függetlenségének s területének biztosítására. 1912 végén újra megújították a hármasszövetséget, nyolc évre. De alig hogy Albánia fejedelemsége létrejött, az olasz, kizárólag saját érdekét tartva szem előtt és céljainak megnyerve *Esszád* pasát, mit sem tett az albán fejedelem állásának megszilárdítására. A néha nagyon élesen nyilatkozó ellentétet sikerült elsimítani *San Giuliano* marchese külügyminiszternek gróf *Berchtold*-dal való találkozásakor Abbaziában, 1914 ápr. Külügyi tekintetben tehát alig fenyegetett komoly veszély. Annál ziláltabbnak tárul fel *Giolitti* bukása után a belső helyzet. Anconában, Forliban, Firenzében jún. 7. véres összeütközések történtek a katonaság és az antimilitárista munkások közt. Minthogy több munkás elesett, az összes vasúti alkalmazottak sztrájkkal fenyegetődztek. *Salandra* miniszterelnöknek azonban sikerült megnyugtatni a zajongó szélsőbalt és lecsillapítani a forrongást.

A szerb-osztrák-magyar válság kitörésénél O.-ban újult erővel léptek fel mindazon tényezők, melyek eddig is a hármas-szövetség és különösen a monarchiánkkal való jó viszony ellen izgattak. Midőn a monarchia ultimátum elé állította Szerbiát, az olasz kormány Angliával együtt közvetíteni akart és *San Giuliano* külügyminiszter, a szövetség híve, mégis Anglia erős fellépését követelte monarchiánk ellen, hogy ezáltal elriassza a háborútól. Mihelyt a hadüzenet Szerbia ellen megtörtént, a kompenzáció követelésével állott elő. Már augusztus 1. tudatta Angliával, hogy a bekövetkezendő háborúban semleges marad. Hiába sürgették szövetségesei köteles segítségét: arra hivatkozott, hogy a monarchia a támadó fél és így a védelmi szerződés erre az esetre nem alkalmazható. E tényekkel szemben keveset nyomott a latban, hogy *Viktor Emánuel* király aug. 2. kelt sürgönyében *Ferenc Józsefet* biztosította szíves és barátságos érzelmeiről. Az olasz eljárást *Mérey* nagykövet már akkor zsarolásnak (chantage) minősítette. A Szerbia ellen folyó hadjárat alatt mindúntalan megújult a kompenzáció követelése. O. semlegességét részben menti az angol flottától való félelme, de az, hogy szövetségese szorultságát saját hasznára készült fordítani, már akkor gyanút keltett végső szándékai iránt is. A német

diplomácia a kompenzáció kérdésében az olaszt támogatta. Igy a szövetségesek elnézték, hogy O. okt. 30., minden szerződés ellenére, megszállotta Sasenót, Valona mellett. San Giuliano halálával, utóda *Sonnino* külügyminiszter alatt, egyre merészebben lépett fel az entente diplomáciája és a népszenvedély felizgatása által igyekezett szövetségeseitől eltántorítani és magához vonni O.-ot. Már is folyt a fegyverkezés, különösen az osztrák határon, és midőn Szerbiában éppen kudarcot vallott a monarchia hadserege *Potiorek* alatt, O. kompenzációt követelt, és pedig nem a Balkánon, mint a szerződés megállapította, hanem a monarchiának területéből (dec. 9.). Ez időben ment végbe Valona megszállása is. Külügyminiszterünk, gróf *Berchtold* e követelést kereken megtagadta, de a német diplomácia ismét közbelépett. Fegyvereink sikere 1915 elején némi javulást okozott e viszonyban és O.-t különben is lesujtotta Avezzano városának pusztulása földrengés által. De midőn Przemysl eleste közelnek látszott, az olasz követelések annál erősebben megújultak. Ismét közbenjárt a német diplomácia és ekkor (márc. 9.) ő felsége elvben hozzájárult ahhoz, hogy ez alapon «O. nemzeti aspirációi kielégítése érdekében» meginduljanak a tárgyalások. *Sonninónak* kellett megállapítania, mit követel O. és ő, ápr. 11. valóban teljesíthetetlen feltételeket szabott, úgy hogy nagykövetünk nézete szerint már csak az alkalmat kereste a nyilt szakításra. Nem elégedett meg nagy területekkel: azok rögtöni átadását is feltételül szabta. Midőn erre a monarchia még sem hajlott, *Sonnino* máj. 4. egyenesen felmondta a szövetséget, mely 1920-ig lett volna érvényben, egyévi felmondással. Ekkor a monarchia valóban nagy területi engedményeket tett, még pedig úgy, hogy Németország garanciát vállal a teljesítésére. (Trentino és az Isonzo egész nyugati partvidéke.)

Ugyancsak május 4-ével kezdődött az ententehoz hajlók (intervencionisták) zajos tüntetése a háború mellett Észak- és Közép-O. legtöbb városában. *D'Annunzio* genovai beszéde kezdte meg ezt a hadjáratot, melyet mégis csak a kormány jóakaró elnézése tett lehetővé. Valószinű, hogy már előbb, ápr. 24. meg is kötötték a szerződést Angliával, mely O.-ot, pénzbeli segítség fejében, arra kötelezi, hogy 4 hó alatt a monarchiának háborút üzenjen. De az utca lármája nem tántorította el a *Giolitti* vezetése alatt álló, békét és semlegességet óhajtó, a szószegéstől visszariadó parlamenti többséget. Ez teljesen meg volt elégedve az engedményekkel, melyeket a kormány könnyelmüen elvetni készült. Különösen a szocialisták szereztek nagy érdemet a háborús-párttal szemben határozott állásfoglalásuk által. *Salandra* miniszterelnök lemondott, de már nem a parlament, hanem az utca döntött. A király, félve a forradalomtól, újra *Salandrát* bízta meg a kormány vezetésével és május 23-án megüzente a háborút Ausztria-Magyarországnak. Az osztrák-magyar nagykövetekkel együtt a németek is eltávoztak Rómából, noha Németország ellen nem szólt a hadüzenet. A további fejleményeket l. *Világháború.*

Irodalom.

Földrajz, statisztika stb.: Annuario Statistico Italiano 1878—1911, új sorozat 1912—13. Roma; Annali di statistica; A népszámlálási évkönyvek és az egyes minisztériumok kiadványai; Zuccagni-Orlandini, Corografia fisica, storica e statistica dell' Italia, Firenze 1844, 15 köt.; L'Italia sotto l'aspetto fisico, storico, artistico e statistico, 35 kötetes gyüjteményes munka 150 térképpel, Milano 1865—73; Premeli, L'Italia geografica illustrata, Milano 1891, 2 köt.; Baccaglini A., La legislatione italiana sul credito agrario, Roma 1911; Bacchi R., L'Italia economica, Torino, évente; Atti della Giunta per l'inchiesta agraria e suele condizione della classe agricola, Roma 1881—86, 15 köt.; Ferraris C. F., Statistiche della Universita e degli Instituti superiori, Roma 1913; Fischer Th., Italien, Kirchoff: «Länderkunde von Europa» vállalatában, Wien 1893, 2 köt.; Nissen, Italische Länderkunde, Berlin 1883—1902, 2 köt.; Nitti F., Per listituzioni, di un istituto nazionale di assicurazione, Roma 1911; Reclus e Brunalti, L'Italia nella natura, nella storia, negli abitanti ect., Milano 1902—904, 2 köt; Ghio, Notes sur l'Italie contemporaine, Paris 1902; v. Lützow, Die Kunstschätze Italiens in geograph-historischer Übersicht, Gera 1909; Santoro M., L'Italia nei suoi progressi economici dal 1860 al 1910, Roma 1913; Sensini G., Le variazioni dello stato economici d'Italia nell'ultimo trentennio del secolo XIX., Roma 1904; Tinurdi G. e Schiavi A., L'Italia economica, Milano 1908, évente; Messeri, Cinquant' anni di vita economica finanziara italiana, 1912; Zatteni G., Superficie e populazione del Regno d'Italia, Roma 1913; továbbá: Meyer, Bädeker, Grieben O.-ról szóló útikönyvei. Térképei: Carta topografica d'Italia (1 : 100,000, 277 lap), melyek az 1 : 25,000 felvételi lapok alapján készültek; Carta d'Italia (1 : 1.000,000, 6 lap); Carta corografica dell'Italia (1 : 500,000, 35 lap); Carta delle ferrovie e delle linie di navigazione d'Italia (1 : 1.000,000, O. közlekedési térképe). Mindannyia a firenzei katonai földrajzi intézet kiadása. A Comitato geologico d'Italia kiadta O. 1 : 100,000 földtani térképeit.

Történelem. Forrásgyüjtemények: Muratori, Rerum italicarum scriptores, Milano 1723—51, 25 köt.: pótló kötetek Tartini és Mittarellitől. V. ö. Battaglino-Calligaris, Indices chronologici ad antiquitates etc., Muratorihoz. Ujabb: az Istituto storico italiano által rendezett Fonti per la storia d' Italia c. gyüjtemény, Róma 1887 s folytatólag; Balzani, Le cronache italiane nel medio evo. Milano 1884; Lozzi, Bibliotheca istorica dell' antica e nuova Italia, Imola 1886—1887, 2 köt., bibliogr. munka; Bresslau, Urkundenlehre für Deutschland und Italien; Rezasco, Dizionario del linguaggio Italiano storico, 1885; Ottino és Fumagalli, Bibliotheca bibliographica italiana, 1889—95, 2 köt.; Manno, Bibliogr. stor. de stato d. monarchia di Savoja, 4 köt.; Merkel, Documenti di storia medievale italiana, Bibliografia d. anni 1885—91, Monumenti del Risorgimento, Milano 1909—14.

Általános munkák és kézikönyvek. Guiccinardini, Istoria d' Italia, 1561 s újabb., 10 köt.; Muratori, Annali d' Italia, 1744, 12 köt., Visconti, Coppi és Ghiron folytatásaival; Cantú C., Storia degli Italiani, 1854, 6 köt.; Bossi, Storia antica e moderna d'Italia; 1819 s köv., 19 köt.; Storzosi, Compendio della storia d' Italia, Paris 1837; Campiglio, Storia d' Italia, 1835, 7 köt.: La Farina. Storia d' Italia, 1846 s köv., 4 köt.; Balbo-Molineri, Storia d' Italia, 1841, illetőleg 1880; Levati-Cantù, Storia d' Italia, 1842; Bonghi, Storia d' Italia, 1841 s köv., 3 köt.; Villari, Storia politica d' Italia, 1883 s köv., 8 köt.; Zeller, Histoire résumée d' Italie, 4. kiad. Paris 1886; Lebret, Gesch. von Italien, 1778 s köv., 9 köt.; Leo, Geschichte der ital. Staaten, 1829 s köv., 5 köt.; Reumont, Beitr. zur italien. Gesch., 1853 s köv., 6 köt. és Gesch. von Rom, 1867—70, 3 köt.; Pertile, Storia del diritto italiano, 2. kiad. 1892; Garollo, Atlante storico-geografico d' Italia, Milano 1890; Sewell-Soulsby Outline history of Italy, 1896; Orsi L., Italia moderna, 1900; Villari, Storia politica d' Italia, Milano 1900; Ghetti, Storia politiconazionale d' Italia dalla fine dell' imperio romano etc., 1. és 2. köt., 1492-ig, 1905—07.

Középkor. Bertolini, Storia delle dominazioni germaniche in Italia dal V. al XI. secolo, 1880; Sismondi, Hist. des républiques italiennes du moyen-âge, 1809 s köv., 16 köt.; Hodgkin, Italy and her invaders; Gregorovius, Gesch. d. Stadt Rom im Mittelalter, 4. kiad., 8 köt.; Troya, Storia d' Italia del medio evo, 1839 s köv., 17 köt.; Abbate G., L' Italia nel medio evo, 1892; Calamassi, L' Italia nell' tà di mezzo, 1892, 2 köt.; Browning O., Guelphs and Ghibellines. A history of the medieval Italy 1250—1409, 1894 és The age of the Condottieri 1409—1530, 1895; Heimann és Schack báró művei a normannokról O.-ban; Caggese, Classi e communi rurali nel medio evo italiano, 1. köt. 1907.

Újkor. Botta, Storia d' Italia dall' 1490—1814, 1832, 20 köt. és Storia d' Italia dall' 1790—1814, 4 köt.; Reuchlin, Gesch. Italiens von der Gründung der regierenden Dynastien bis jetzt, 1859 s köv., 4 köt.; Ruth, Gesch. v. Italien 1815—50, 1867, 2 köt.; Montanelli, Memorie sull' Italia del 1814 al 1850, 1854, 2 köt.; Gregorovius és Reuchlin több munkája; La Farina, Storia d' Italia del 1815 al 1850, 1864; Bianchi, Storia della diplomazia europea in Italia 1848—1861, 1865, 8 kötet és Storia della monarchia piemontese dal 1773 al 1861, 1880 s köv., 4 kötet; Tivaroni, L' Italia durante il domini francese, 1889, 2 köt. és L' Italia dur. il dom. austriaco, 1892 s köv.; Butt, History of Italy from 1815, 1860, 2 köt.; Rey, Hist. de la renaissance politique de l'Italie 1814—61, 1864; Anelli, Storia d' Italia del 1814 al 1863, 1874, 4 köt.; Belviglieri, Storia d' Italia del 1804 al 1866, 1866, 6 köt.; Mortati, Il risorgimento italiano, 1863; Bertolini, Storia del risorgimento italiano, 1887 s köv. és Letture popolari del ris. ital., 1894; Bacci, Ricordi del risorgimento italiano 1849—89, 1890; Rüstow, Annalen des Königreichs Ital. 1861—63, 1864; Nisco, Storia civile del regno d' Italia, 1885 s köv., 6 köt.; Gothein, Die Kulturentwicklung Süditaliens, 1886; Bule, Gesch. des zweiten Kaiserreichs u. d. Königreichs Italien, 1889 s köv., Oncken vállalatában és Die italien. Einheitsidee in ihrer geschichtl. Entwicklung v. Parini bis Manzoni, 1894; Corti, Das einige Italien, németre ford. 1885; D'Azeglio, L'Italie de 1847 à 1867, Correspondance politique, 1867; Coppi, Annali d' Italia del 1750, 1860—61, 15 köt.; Sirao, Storia delle rivoluzione d'Italia de 1846 al 1866, 1867, 2 köt.; Ottolina, La rivoluzione lombarde del 1848 e 1849, 1887; Boullier, Un roi et un conspirateur. Victor Emmanuel et Mazzini, 1885; Mariani, La guerra dell' independenza italiana dal 1848 al 1870, 4 köt., 1870; Bazancourt, La campagne d'Italie de 1859, 1859 s köv.; Rüstow, Der italien. Krieg 1859, 1860 és Der italien. Krieg 1860, 1861; Duquet, La guerre d'Italie 1859, 1882; Bersezio, Il regno di Vittor. Emanuele II., 6 kötet; Cappelletti, Storia di Vitt. Em. II., 3 köt.; Chiala, L' Italia del 1858 al 1892, 1892; Savelli, Gli Italiani in Africa, 1886, 3 kötet; Münz, Aus dem modernen Italien, 1889; Mantegazza V., La guerra in Africa, 1896; Masi, La monarchia di Savoia, 1895; Fabris-Marselli, Das Haus Savoyen, 1895; Botazzi, Italiani in Germania, 1895; Tivaroni, L' Italia degli Italiani, 1895; Lubomirski, L' Italie et la Pologne 1860—64, 1893, 4 köt.; Arangio Roiz, Storia Costituzionale del regno d'Italia 1848—1878; Bordone, Garibaldi 1817—1882; Bertolini, Storia del risorgimento Italiano, 1902; Lemmi, Le orgini del risorgimento italiano 1789—1815, 1906; Tivaroni C., Storia critica del Risorgimento Italiano, 9 köt.; Comandini, L'Italia rei cento anni del secolo XIX. giorno per giorno illustrata, 1. és 2. köt. 1901—1907; Vigo, Annali d'Italia. Gli ultimi trent' anni del secolo XIX., 1907-től több kötet; King, Storia dell' unità Italiana dal 1814—1871, 1910; Carrano, L'Italia dal 1789 al 1870, 4 köt., 1909—10; Cinquant' anni di vita italiana 1860—1910, 3 köt., 1911; Crispi, I mille, 1910; La guerra del 1859 per l'indipendenza d'Italia, 2 köt., 1911; Rinaudo, Il risorgimento Italiano, 1910; Cadolini, Memorie del risorgimento, 1911; Crivellucci, Monticolo és Pintor, Annuario bibliografico della storia d'Italia.

Magyar vonatkozású munkák. Tüzetesebben foglalkoztak O. történetével és a magyar-olasz érintkezésekkel: Wenzel G., Fraknói V., Óváry L., Mircse J., Pór A., Ábel Jenő, Rényi R., Ljubić, Nyáry Albert b., Csontosi J., Gelcich, Thallóczy, Fest Al., Áldásy A., Décsényi Gy., Lánczy Gy., Berzeviczy Albert. Symonds és Burckhardt munkája a renaissanceról megvan magyarul is (az akadémia fordíttatta). A 40-es és 50-es évek történetére nézve l. Kossuth: Irataim az emigrációból és Chiala L., Dal 1858 al 1892, 1892 és Politica segreta di Napoleone III. e di Cavour in Italia e in Ungheria 1858—61, Torino 1895; Castelar, A művészet, vallás és természet Olaszországban, ford. Szathmáry Gy., 1875 és Huszár Vilmos, 1893; Symonds-Bartoli, Az olasz nép és irod. története, 1892; Türr István cikkei az 1859—66-iki eseményekről a Magyar Hirlapban, 1900—1904; Immich M., Papst Innozenz XI., Berlin 1900; Herre H., Die Beziehungen König Sigismunds zu Italien 1412., Quellen und Forschungen in italienischen Archiven, IV. 1901; Abba Cesare, Aus Garibaldis Feldzug 1860, németre fordította Guerrieri Ganzaga, Berlin 1901; Chiala L., Ancora un po piu di luce sugli eventi politici e militari d' anno 1863, Firenze 1903; Bigoni Guido, Note ungariche, 1901; Paulus Diaconus, A longobardok története, fordította Gombos Ferenc, 1901; Lukinich Imre, II. Sylvester pápa, Kolozsvár 1901; Barna Leander, VII. Gergely egyházpolitikai viszonyai és reformtörekvései, Budapest 1903; Kőrösi Sándor, Zrinyi és Machiavelli, Irodalomtört. Közlem., 1902; továbbá számos tanulmány és értekezés a Századok-ban és más folyóiratokban.

Olasz-osztrák háborúk, l. *Osztrák-olasz háborúk.*

Olasz paréj (növ.), l. *Articsóka.*

Olasz praktika, gyakorlati fogások összessége, számítások megkönnyítésére; így pl. ha a hármas szabályban a kérdő tételben foglalt ismeretes számot oly összeadandókra bontjuk, melyek a föltételben a vele egynemű számnak többszörösei vagy hányadrészei; pl. ha tudjuk 50 kg. árát, 115·5 kg. árát kiszámítjuk, mint $50+50+\frac{1}{5}\cdot 50+\frac{1}{2}\cdot\frac{1}{5}\cdot 50+\frac{1}{10}\cdot\frac{1}{2}\cdot\frac{1}{5}\cdot 50$ kg. árát.

Olasz praktikusok, a büntetőjog első tudományos művelői, akik a XIV. sz.-tól kezdve főleg a római jog és az egyházjog figyelembevételével dolgozták fel a büntetőjogot. Nevezetesebb O.: Azo, Bartolus, Baldus, Roffredus, Durantis, Rolandinus de Romanciis, Albertus Gandinus, Angelus Aretinus.

Olasz répa (növ.), l. *Pastinaca.*

Olasz rizling. Fehér bort adó szöllőfajta, mely némelyek szerint Olasz-, mások szerint Franciaországból került hozzánk. Fürtje kicsiny v. középnagy, hengeres, tömött és hosszúnyelű. Bogyói aprók, sárgászöldek, a napos oldalon petytyesek, vékonyhéjúak és levesek. Bora igen jó asztali, jobb évjáratokban pecsenyebor. Korán és bőven terem. Talajban nem válogatós, kötött talajra épúgy ültetik, mint homokra. Fagy iránt sem túlérzékeny. Későn érik, de a rothadásnak ellenáll. Hazánkban különösen a filloxera pusztítása óta nagyon elterjedt.

Olasz saláta, hosszában vágott hús, hal, főzelék, oliva mayonnaise, mártással vagy ecettel és olajjal leöntve.

Olasz sáska (állat), l. *Sáska.*

Olasz szenitő mód, l. *Szenítő mód.*

Olasz szinészet. Az O. talán a legönállóbban fejlődött s legnagyobb hatású szinészet, amintfogy az olasz népben van a szinészi tehetség a legjobban kifejlődve. Az eredet itt is egyházi: a passiójátékok előadása, eleinte latinul, majd a XIII. sz.-ban a világi tagokból álló vallásos egyesületek (confraternità) már olasz nyelven (volgare) adtak elő jellemző kosztümökkel; tárgykörük később teljesen világi elemekkel bővült. Másik eredete az egyházi dicséretek (laude), melyek a XIII. sz.-ban a lirai formából a drámaiba mentek át. A XIV. sz.-ban a latin klasszikus drámákat próbálták felújítani, kivált Seneca drámáit, de ez csak a XV. sz.-ban sikerült. A régi O. ezzel a régi latin hagyományokhoz csatlakozott. A XVI. sz. közepén a fejedelmi és főúri udvarokban kialakul a pásztorjáték és a régi olasz drámának legsajátabb alkotása, a «commedia dell'arte» (l. o.), mely külön szinjátszó stilust teremt magának, állandó tipusokkal, mint az Arlecchino, Pulcinella, Pantalone, Columbina stb., mindegyik meghatározott jelmezzel (l. *Álarcok).* A commedia dell'arte hatása egész Európában elterjedt, úgy a drámát, mint a szinjátszást illetőleg. A XVII—XVIII. sz.-i O. főleg ebből fejlődik ki. A modern szinészetek közül az olasz az első, amely a realizmus talajára lépett, nem feledkezve meg a nagy stilus követelményeiről sem. Ennek kifejezői a közelmultban Tommaso Salvini, Ferruccio

Garavaglia és Ernesto Rossi; a legújabb korban Eleonora Duse, Emma Grammatica, Ermete Novelli és Ermete Zacconi. Az élethűség egyre meglepőbb s a realitás nem egyszer a naturalizmusba megy át. A legmodernebb szinészet már szinte rendszerré teszi a tájszólást, de kiváló képviselői — Bennini, Scarpetta, Grasso — általános hatást tudnak így is elérni. Olaszországban kevés az állandó szintársulat, a legtöbb ú. n. stagione-társulat, amelyek vándorolnak az országban belül s az országon kívül. Műsoruk szűkkörű s kiállításuk egyszerű, de éppen ezáltal egy-egy darab előadásánál csodálatos készültséget és egyöntetűséget tudnak felmutatni. Hogy az olasz szinészek reális játéka az egész művelt világ szinjátszására jótékonyan hatott, minden kétségen fölül áll.

Olasz szobrászat, l. *Olasz művészet*.

Olasztelek, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 838 magyar lak., posta- és telefonhivatal.

Olasz tyúk, kitünő tojótyúknak ismerik, mely évi átlagban 130—160 tojást szolgáltat. A Livornóból Észak-Amerikába küldött O.-okat ott «Leghorns» néven nevezik és edzett voltukat is ott nagyon dicsérik, míg ellenben nálunk nagy tojóképességét csak melegebb éghajlat alatt fejti ki. Különböző szinváltozatokban fordul elő. Legkeresettebb a fehér szín, mely azonban teljes tisztaságban ritka. Csőre és lábai mindig sárgák. A kakas taraja nagy, egyszerű, felálló, néha félrehajlott, a tyúknál egészen lehajlik. Arca vörös, fültakarója fehér.

Olasz zene. Az olaszok a középkorban az egyházi zene terén alkottak nagyszerűt, az egyházi zene reformja Palestrina nevéhez fűződik, az újkorban pedig operáikkal hódították meg a világot. Zenéjük mindenkor és mindenhol a legnépszerűbb volt és példátlan népszerüségét a melódikus elem túlsúlyának köszönhette. Az előadóművészet terén is utólérhetetlent alkotott az olasz génie: a *bel canto* nagy kultúráját. Az O. története I. vagy Nagy Gergely pápával (l. o.) veszi kezdetét. Első világraszóló jelensége Palestrina (l. o.). Nagy kortársai Anerino Felice, Andrea és Giovanni Gabrieli, az ú. n. velencei iskola alapítói, Marenzio L., Nanini és Zarlino. Az ellenpontos egyházi zene, a tiszta és szigorú egyházi stílus Palestrinában éri el tetőfokát. A XVI. sz. végén más irányt vesz az O. fejlődése. Ez a fejlődés az *opera* kezdeteivel Vecchi Orazio, Caccini, Emanuel del Cavaliere és Peri kisérleteivel függ össze, akik a melódiát kiemelték a sokszólamúság szövedékéből és egyeduralomhoz juttatták, amelyet az O.-ben máig megtartott. Az uj komponálási módnak a misztériumok, az oratóriumok és az ú. n. egyházi koncertek is kedveztek és ebben a stílusban készültek Corelli, Tartini, Nardini és Pugnani immár nem az emberi hang, de hangszerek számára készült művei is: az olasz hangszeres zene kifejlődésének első dokumentumai. A hangszereké mellett az énekhangok kultusza sem lankadt el, Pistocchi, majd Bernacchi bolognai iskolái rendkívülit produkáltak ezen a téren. Nagy zenei központok keletkeztek. Nápoly, Velence, Firenze, Bologna a legnevezetesebbek. A nápolyi iskolából emelkedett világhírre Alessandro Scarlatti (l. o.), Stradella, Porpora, a nápolyi énekművészet megteremtője, Astorga, Leo, Durante, Pergolese, Cimarosa, Zingarelli, Piccini, Paisiello. Az újabb velencei iskola alapítójának Willaertet tekintjük, legkimagaslóbb reprezentálója az «isteni» Monteverdi, aki mellett Benedetto Marcello és Zarlini érdemelnek említést. A firenzeiekhez fűződnek az operaírás kezdetei, Rinuncini volt az első librettista, Peri és Caccini a műfaj megteremtői. A firenzei iskolából kerültek ki: Frescobaldi, akit az orgonázók atyjának neveztek, Viadana, a melódikus stílus egyik első jelentős képviselője, Viotti, Nardini és Tartini, a hegedűvirtuozitás irodalmának első mesterei. Bologna Corellivel, a hegedűsök atyjával dicsekedhetik, továbbá Bernacchival, a híres énekiskola alapítójával és Martinival, akit nagy tudománya miatt a *padre di tutti* epitetonnal tisztelték meg. Az O.-t fejlődésében épp mívelőinek rendkívüli készültsége akadályozta meg. Az előadók virtuozitása lett irányadó a komponistákra és az olasz opera a XVIII. sz.-ban már csak alkalmul szolgált az énekesek bravurprodukciói számára. Romlásából Rossini emelte ki, az ő genialitása, tudása, melódiabősége, elméssége és hangszerelésbeli invenciója megerősítették az O. gyengülő világuralmát. Utódai közül a patétikus, egyszerű és nemes Bellinit és a találékony és érzelmes, bár kevéssé tartalmas Donizettit tekintette a kor az olasz opera legnagyobb mestereinek. A babérért négy elszármazott olasz komponista: a franciává lett Cherubini és Spontini és az elnémetesedett Salieri és Righini is vetekedtek. A XIX. sz. legkimagaslóbb O.-i lángelméje, Verdi, szenvedelmességet, orkánszerű drámai erőt és lendületet vitt az operába és utolsó műveiben, az Aidában, az Othellóban és a Falstaffban nem várt mélységét és finomságát revelálta a zenei kifejezőképességnek. Az új olaszok közül Boitót, Ponchinellit kell kiemelnünk, továbbá a két «veristát»: Leoncavallót és Mascagni-t, végül Giordanót és Puccinit, korunk legnépszerűbb operakomponistáját. A felsorolás nem lenne teljes, ha megfeledkeznénk a híres olasz hangszerkészítőkről, akik közül az Amati, Guarnerio és Stradivari családokat emeljük ki. A világhírű olasz énekeseknek se szeri, se száma. Korunkban a *bel canto* legkiválóbb képviselőjének Carusót tekinthetjük.

Olaus Magnus, svéd történetíró, l. *Magni*, 2.

Olbernhau, falu Zwickau szász kerületi kapitányságban, a Flöha mellett, (1910) 9681 lak., vashámorral és vasöntővel, fajátékszer-készítéssel, gyufa-, dohány-, téglagyártással; fűrészmalmokkal, kénes forrással és fürdővel.

Olbers, *Wilhelm*, német csillagász, szül. Arbergenben 1758 okt. 11., megh. Brémában 1840 márc. 2. Mint orvos telepedett le Brémában. Kiterjedt praxisa mellett asztronómiával is foglalkozott. 1797-ben megjelent alapvető értekezése: Über die leichteste u. bequemste Methode die Bahn eines Kometen zu berechnen (Weimar, kiadta Zach báró), melynek módszerét az üstököspályák számításánál ma is követjük. 1802 jan. 1. a Piazzi által történt felfedezése óta többé nem látott Cerest találta meg, ugyanazon év márc. 28. a Pallast,

1807 márc. 29. a Vestát, 1815 márc. 6. a később nevéről nevezett periodikus üstököst fedezte fel. Műveit összegyüjtve Wilhelm Olbers, sein Leben und seine Werke cím alatt *Schilling* C. dr. adta ki (Berlin 1894—1900, 3 kötet).

Olbersdorf, szász község a bautzeni közigazgatási kerületben, (1910) 5463 lak., szövő-fonóiparral, sör-, vas- és gépgyártással, kőszénbányászattal.

Olbia, 1. gazdag kereskedő város, más néven *Borysthenes*, melyet Kr. e. a miletosiak a Hypanis (Bug) folyó torkolatánál alapítottak. Kr. u. a második században kelták és szkithák megsanyargatták, a III. sz. közepén a gótok teljesen elpusztították. Romjait Nikolajevtől D.-re, a mai Kudak mellett rendszeresen kiássák. — 2. Régi város Bithyniában, melyet a megaraiak alapítottak; később *Astakos* (l. o.) a neve.

Olbrich, *Joseph M.*, német építész és szobrász, a szecesszionista irány kiváló képviselője, szül. Troppauban 1867 dec. 22., megh. Düsseldorfban 1908 aug. 8. Tanulmányait Bécsben Hasenauer báró, majd Wagner Otto vezetése alatt végezte. Első nevezetesebb alkotása az új szépművészeti kiállítási palota (Die Wiener Secession) volt Bécsben (1898). 1899-ben Darmstadtba hívták meg tanárnak. Itt is számos nagyobb épületet tervezett és rendezett be. 1902-ben a torinói nemzetközi kiállításon modern interieurökért a Király-díjjal tüntették ki. 1906-ban építette a darmstadti nagy kiállítási palotát. Nevezetesebb dolgozatai: Ideen (Wien 1899, 2. kiad. Leipzig 1904); Architektur (Berlin 1901—07, 2 kötet); Neue Gärten (1905). Egyik alapítója s szerkesztője volt a Ver Sacrum folyóiratnak, az új irány főközlönyének.

Olchionia, l. *Szoroki*.

Olchon, sziget, l. *Baikal-tó*.

Olcinium, l. *Dulcigno*.

Olcs (azelőtt: *Ocs)*, kisk. Arad vmegye nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 542 oláh lak., vasúti megállóhely; u. p. Nagyhalmágy, u. t. Alvácza.

Olcsa, kisk. Bihar vm. béli j.-ban, (1910) 747 oláh lak.; u. p. és u. t. Ökrös.

Olcsa, nép, l. *Mangúnok*.

Olcsóság. Az árúk árának olyatén alakulása, melynél az árúért adott ellenérték (pénz) kisebb az átlagnál. Az O.-nak oka vagy a kereslet és kínálat viszonyában találja magyarázatát (nagy kínálat, kis kereslet), vagy a pénz értékének emelkedésében. Ebben az utóbbi esetben az O. minden árúban mutatkozik (hacsak valami teljesen speciális körülmény nem egalizálja a pénz értékemelkedésének hatását), míg az első esetnél az egyes árúk ára egymástól csaknem függetlenül változik. L. *Ár*.

Olcsva, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 1008 magyar lak., postaügynökség; u. t. Vitka.

Olcsvaapáti, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 830 magyar lak.; u. p. és u. t. Vitka.

Olcsvár, községek, l. *Alsóolcsvár*, *Felsőolcsvár*.

Olcznó, község, most *Detrefalva* (l. o.).

Old, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 503 magyar és cigány lak.; u. p. Siklós, u. t. Ráczbóly.

Old (ang.) a. m. régi, öreg.

Old age Pensions Act, 1908 augusztus 1-jei keletű angol aggkori nyugdíjtörvény, mely minden 70 éves és más szegényellátást nem élvező, legalább 20 év óta brit állampolgárnak saját befizetés nélkül is heti járadékot biztosít.

Oldal, valamely könyvnek a megszámozott lapja; — valamely sokszögnél azok az egyenes vonalak, melyekből a sokszög áll. — *O.*, szekérnél a kocsideréknak v. szekrénynek egyik főbb alkotórésze. Rendesen létrás, a mellett gyakran még deszkával is kibélelik.

O. (ném. *Flanke*, franc. *flanc*). A harcoló csapatok felállításának az ellenség felé néző részét *arcvonalnak* (arcélnek), az ellenségtől elfordított részt a csoportfelállítás *hátának*, a jobb és baloldal felé néző részeket pedig O.-aknak nevezzük. Az O.-ak a csapatfelállításnak legérzékenyebb részei, mert a hosszú arcvonalon fejlődött csapatokat csak nehezen és nagy időveszteséggel lehet az O. felé irányuló ellenséges támadással (ú. n. *oldaltámadással)* szemben harchoz fejlődtetni, ilyen hosszú idő alatt pedig az oldal felől támadó ellenség nagy károkat okozhat, sőt a kedvezőtlen döntést is előidézheti. Az O.-ak fedezése ilyenformán nagy figyelmet igényel. Ahol áthatolhatatlan terepakadályok nem védik a csapatfelállítás O.-ait, a csapatok megfelelő mélységű tagozására és O.-védek (l. o.) különítésére feltétlenül szükség van.

Oldalág *(linea transversa)*, azoknak összessége, akik egy közös harmadik személytől származnak s akiket oldalas rokonoknak (collaterales) nevezünk. L. *Rokonság, Sógorság*. — *O.* a botanikában, l. *Ág*.

Oldalállás, az ellenség menetirányától oldalra eső állás, amelynek megtámadása végett az ellenségnek megkezdett működését abban kell hagynia s eredeti menetirányától le kell térnie; továbbá mindamaz állás, amely még azután is megtartandó, hogyha az ellenség elhaladt mellette, mert attól a pillanattól kezdve, amelyben az ellenség ezt teszi, az állás az ellenség oldalába kerül s belőle az ellenség oldala ellen lehet támadni. Ennélfogva tulajdonképen valamennyi megerősített állás szükségkép O., mert nem könnyen lévén megtámadható, az ellenség kénytelen mellette elmenni.

Oldalárok. A vasúti pályatestnek bevágásokban fekvő részei mentén a pályatestet szegélyező, 0·4—0·6 m. fenékszélességű, 0·8—1·0 m. mélységű árkok; arra valók, hogy a bevágáslejtőkön összegyűlő csapadék- és talajvizeket felfogják és oldalt elvezessék. Vizenyős altalajon haladó vasúti töltések mentén, a töltés mindkét oldalán, a lábtól 1·0—2·0 m. távolságban szintén készítenek oldalárkokat a tölés alatti altalaj kiszárítására.

Oldalazás, a talaj előkészítésénél alkalmazni szokott művelet, mely abból áll, hogy a megszántott, esetleg meg is fogasolt szántóföldet egyéb, erreváló eszköz hiányában közönséges szekéroldalakkal megjártatják, mialatt a kevésbbé kemény rögök összeaprittatnak s a szántóföld felülete kiegyenlíttetik és elsimíttatik. Leginkább a sorbavetés és apró magvak elvetése előtt alkalmazzák.

Oldalerők a. m. összetevő erők. L. *Erők összetétele és szétbontása.*

Oldalfa, az ácsmunkában a gerendából készült ajtótokoknak függőleges fája, melyhez az ajtószárny oldalát vasalják.

Oldalfala, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. tornaljai j.-ban, (1910) 410 magyar lak.; u. p. Gömörfüge, u. t. Tornalja.

Oldalfedezet, a. m. *oldalvéd* (l. o.).

Oldalfegyver, így nevezik a katonaságnál a *szuronyt* (l. o.).

Oldaljárás (lóé), l. *Lovaglás.*

Oldaljegyzetek vagy *széljegyzetek*, a könyvek oldalszélére (margo) tett jegyzetek. L. *Marginálíák.*

Oldalkövet, l. *Követek.*

Oldallapolás, az ácsmunkában a rálapolásoknak (l. o.) egyik neme.

Oldalmenet, így nevezik katonai nyelven azt a mozdulatot, amelyet sem az ellenség irányában, sem attól el hátrafelé, hanem az ellenség arcvonalával párhuzamosan, egyik oldalunkat az ellenségnek mutatva hajtunk végre. Mentől közelebb vagyunk az ellenséghez, annál veszedelmesebb az O. végrehajtása. Az O. sikerülése attól függ, hogy gyorsan és lehetőleg titokban történjék meg, e végből lehetőleg terepakadály oltalma alatt kell végrehajtani és az ellenség figyelmét azon csapattól el kell terelni, amely O.-et akar végrehajtani, ezért megfelelő erejű csapattal foglalkoztatni kell az ellenséget. Célszerű több úton haladni, amikor a lovasság számára a leghosszabb, a vonat számára a legbiztosabb utat kell kijelölni. Mivel az O. lehetőleg titokban hajtandó végre, legalkalmasabb idő erre az éjszaka. Az O.-et végrehajtónak különösen arra kell ügyelnie, hogy oldalát — mely leginkább van veszélyeztetve — meg ne támadják s útját el ne állják. A legújabb időben nevezetes O.-ek: a Radetzkyé 1848. Veronából Mantovába, a magyar seregé Tokajból Czibakházára 1849. és a franciáké Alessandria vidékéről az Alpok aljáig 1859. közvetlen a magentai csata előtt.

Oldalmozdulat (ném. *Flankenbewegung*) a. m. oldalmenet (l. o.).

Oldalnyilalás, nyilaló fájdalom az oldalban, az ágyéktájon. L. *Nyilalás.*

Oldalnyomás, ferde irányú erők vízszintes komponense (l. *Erők, Terhelés*). Boltozásoknál, fedélszékeknél stb. az O.-t támasztófalakkal, pillérekkel v. kötővasakkal ellensúlyozzuk. — *O.* a folyadék nyomása az azt tartalmazó edény oldalfalaira. Ez annál nagyobb, mennél mélyebben van a felületrész, melyre a nyomás hat. Létezését ki lehet mutatni a Segner-féle kerékkel (l. o.).

Oldalrokonok, l. *Iz* és *Rokonság.*

Oldalszám, l. *Lapszám.*

Oldalszél a. m. félszél (l. o.).

Oldalszerv (növ.), olyan növényi rész, amely viszonylagos tengelyen helyezkedik el. Pl. a levél a szár oldalszerve.

Oldaltámadás, l. *Oldal.*

Oldaltűz, l. *Pásztázás.*

Oldalvéd rendeltetése ama seregtest oldalait biztosítani az ellenség támadásaival szemben, amelyhez tartozik. A menet iránya szerint jobb és bal O. van. Az O. a körülményekhez képest járőrökből (patrouille) vagy nagyobb csapatokból áll, amelyek a főcsapatot vagy párhuzamos utakon folyvást kisérik, vagy esetről esetre, a szükséghez képest, időleges megfigyelésre vagy alkalmas pontok megszállására küldetnek ki. L. *Biztosító szolgálat.*

Oldalvonal *(linea lateralis)*, a halak két oldalának középvonalában végigvonuló, még eddig teljesen nem ismert szerv. Egy időben nyálkát kiválasztó készüléknek tartották. Ma a hatodik érzék szervének tekintik. Az O. rendesen a test két oldalán a fejtől a farkig terjed, a fejen rendesen három fő ágra oszlik, melyek közül az egyik a szem fölött, a másik a szem alatt, a harmadik pedig az alsó állkapcson fut végig. L. még *Hatodik érzék.*

Oldamur, kun fejedelem. 1280-ban betört Magyarországba, hogy az alföldi kunokat lázadásra birja IV. László ellen. Csatlakozott hozzá Omode s az Aba-nemzetség több tagja, a hét Rátold, Loránd erdélyi vajda, a Baksák és az Ákosok egy része is. Azonban a hódtavi ütközet elvesztésével O. a Maros vonalán fölfelé, Erdélyen át sietve kivonult. IV. László a tatárok határszéléig üldözte.

Oldás, l. *Abszorpció.*

Oldat, általában két vagy több kémiai anyagnak (elemnek, vegyületnek) homogén elegye. Ha az elegyalkatrészek valamennyien gáznemüek, nem szokás O.-ról beszélni. Ha az egyik alkatrész folyadék, úgy ezt rendesen *oldószernek* tekintjük, amelyben a szilárd, légnemű, esetleg cseppfolyós testet *feloldjuk.* Két v. több anyag bizonyos hőfokon egymással minden határ nélkül is képezhet O.-ot, ilyenkor egymással minden viszonyban elegyedő anyagokról (folyadékokról) beszélünk. (Ilyenek a gázok is). Sok esetben azonban az oldás csak bizonyos mértékig, az oldószer *telítéséig* történik (l. *Feloldás*). A telített O. összetétele a hőfokkal változik s telítettsége bizonyos hőfokon csak egy bizonyos anyagra vonatkozik, amely adott esetben belőle kikristályosítható. Bizonyos esetekben az oldószer több anyagot tartalmaz feloldva, mint a mennyi a telítettségnek megfelel s ekkor *túltelített O.-ról* beszélünk. Ilyenkor esetleg rázás vagy egy, az O.-ba beledobott kristályka elégséges, hogy a túltelítettséget megszüntesse és ilyenkor telített O. képződése mellett a fölösleg kiválik. A 100 sr. vízben oldódó anyagmennyiséget (súlyrészben), mely telített O.-ot képez, oldódási koefficiensnek nevezzük. Az O.-ok jellemző tulajdonságai közül felemlíthetők, hogy homogének, tulajdonságaik általában folytonos függvényei az alkotórészeknek s csak kivételesen, az O.-ra jellemző módon mutatkoznak a tulajdonságoknak megfelelő *görbékben* törések (pl. artektikus pont). A függvény rendesen nem bir az állandó jellegével s ezért az oldatoknak általában nincsen állandó forrás- és olvadáspontjuk, miután a megfagyásnál, forrásnál, tekintettel az új fázis más összetételére (l. *Fázis* 5.), az oldat összetétele is megváltozik.

A feloldott test bizonyos mértékben úgy viselkedik, mint egy gáz, melynek tere az oldószer (van t'Hoff teóriája). Ép úgy, miként a gáz, lehetőleg teljesen elfoglalja a neki rendelkezésére álló te-

ret és annak határoló falaira nyomást gyakorol, ugyanúgy *diffundál* az oldott anyag a folyadékban és lehetőleg egyenletesen igyekszik azt betölteni, midőn a gáz nyomásának megfelelő és megfelelő módon mérhető *oszmózisnyomást* gyakorol a folyadékban. Híg O.-okra nézve, azaz azokra, melyek messze vannak a telítettségtől, a rendes gáztörvényeknek megfelő törvények érvényesülnek. Így pl. az oszmózisnyomás arányos az oldat koncentrációjával, töménységével, egyenlő térfogatokban oldott megfelelő molekulasúlynyi mennyiségek oszmózisnyomásai ugyanazon a hőfokon egyformák stb.

Gyakran ezektől a törvényszerüségektől eltérő rendellenességek mutatkoznak, melyeket azonban az elektrolitos disszociáció (l. o.) teóriája teljes mértékben megmagyaráz, amely szerint híg oldatokban a sók, bizonyos savak, lúgok gyakran iónjaikra vannak bontva, amelyek külön-külön úgy viselkednek, mintha önálló molekulák volnának.

Újabb felfogások szerint az oldatokat — a gázok kinetikai elmélete szerint — úgy tekintik, mintha az oldott anyag rezgő molekulái (iónjai) volnának szétszórva az oldószerben. E felfogás helyességét napról-napra újabb adatok igazolják, melyek közül pl. a kolloid oldatoknál (l. o.), illetve diszperzióknál, melyeknél nem molekulák, hanem esetleg (ultramikroszkóppal) látható molekulacsoportok vannak szétszórva, fellépő Brown-féle mozgás (l. o.) említhető, továbbá, hogy erős centrifugáláskor az O. töménysége megváltozik a szerint, hogy a centrifuga szélére v. belsőbb részeire kerül, szóval, hogy a molekulák az oldatból bizonyos mértékben kicentrifugálhatók.

Az oldódáskor rendesen hő szabadul fel vagy tünik el (oldódási hő), mely az esetleges elektrolitos disszociációra, kémiai folyamatokra, szétosztásra szolgáló energia stb. függvénye. (L. még *Fagyasztószerek).*

A szilárd O.-ok, melyeknél az O. maga szilárd, különösen fémeknél, ötvözeteknél játszanak fontos szerepet. Persze a diffuziós tünemények ezeknél igen lassan, de sokszor kimutathatóan mennek végbe. Így pl. a szén magas hőfokon vason, porcellánon diffundál keresztül, fémek nagy nyomás alatt felületileg ötvöződhetnek egymással stb. Különösen a szén és vas szilárd O.-ai játszanak fontos szerepet a vasgyártásnál s bizonyos tulajdonságaik a fázisszabály alapján a dermedéskor fellépő görbék segélyével tisztázhatók.

O. (solutio) a gyógyszerészetben szilárd, cseppfolyós v. légnemű testnek vízben, glicerinben, alkoholban, ecetben való O.-a előírt töménységben.

Old Bailey (ejtsd: óld béli), a londoni Cityben, a Newgate fogházban levő büntető főtörvényszék (Central Criminal Court) népies neve.

Oldbury (ejtsd: óldböri), város Worcester angol countyban, (1911) 32,240 lak., jelentékeny iparral.

Old Calabar, l. *Kalabár.*

Old Crome, angol festő, l. *Crome.*

Olde, *Hans*, német festő, szül. Süderauban (Holstein) 1855 ápr. 27. A müncheni akadémián, azután Párisban tanult, ahol az impresszionisták erős hatást gyakoroltak reá. A falusi életet, környezetet, állatokat ábrázoló festményei német nyilvános képtárakban is találhatók. A kasseli művészeti akadémia igazgatója.

Oldebroek, város Gelderland németalföldi tartományban, (1910) 6492 lak., téglagyártás, tőzegbányászat.

Oldenbarnevelt, *Johan van*, hollandi államférfiu, szül. Amersfoortban 1547 szept. 25., megh. Hágában 1619 máj. 13. 1586—1609-ig Holland tartomány ügyésze *(Raadspensionaris)* volt. Rendbe hozta az uj állam pénzügyeit és ő vetette meg a hollandi gyarmathatalom alapját. 1609-ben fegyverszünetet kötött a spanyolokkal 12 évre. Bukását az okozta, hogy az *arminiánusok* (l. o.) és *gomaristák* (l. o.) közt kitört vallási villongásokban az előbbiek pártjára állott és szembe szállott Orániai Móric herceg helytartóval. 1618 aug. 29. Móric herceg elfogatta s rendkívüli biróság elé állíttatta, mely őt fejvesztésre itélte. Fiai, *Willem* és *Reinier*, atyjuk halála után elvesztették tisztségeiket. Ezért összeesküvést szőttek Móric helytartó ellen. De a terv kitudódott, Reinier 1623. vérpadon múlt ki, Willem azonban megmenekült. V. ö. *Motley:* Life and death of John of B. (Hága, 1873); *Groen van Prinsteren:* Maurice et B. (Utrecht 1875).

Oldenberg, 1. *Hermann*, német indianista nyelvész, szül. Hamburgban 1854 okt. 31. 1889-ben a szanszkrit nyelv rendes tanára lett Kielben, 1908. Göttingenben. Főbb művei: The Vinaya Pitakam (páli szöveg, London 1879, 5 köt.); Buddha, sein Leben, seine Lehre und seine Gemeinde (5. kiad. 1906); Vinaya Texts (angol fordítások Davids-szal együtt a Sacred Books of the East-ben, Oxford 1881—1885, 3 köt.); Die Hymnen des Rigveda (I. köt.: Metrische und textgeschichtliche Prolegomena, Berlin 1888); Die Religion der Veda (Berlin 1894); Die Literatur des alten Indien (1903); Indien und die Religionswissenschaft (1906); Rigveda (I., 1909).

2. *O., Karl*, német nemzetgazdasági író, szül. Berlinben 1864 szept. 23. Teológiai és történelmi, utóbb közgazdasági és jogtudományi tanulmányokat végzett. 1891-ben Berlinben a jogi fakultáson magántanárrá képesítették. 1897-ben Marburgban rendkívüli tanár, 1902. Greifswaldban rendes tanár lett. Főbb munkái: Der russische Nihilismus von seinen Anfängen bis zur Gegenwart (Leipzig 1888); Das deutsche Bauhandwerk der Gegenwart (1888); Studien zur rheinisch-westfälischen Bergarbeiterbewegung (1890); Die Ziele der deutschen Sozialdemokratie (1891); Der Kellnerberuf (1893); Der Maximalarbeitstag im Bäcker- und Konditorengewerbe (1894); Deutschland als Industriestaat (Göttingen 1897); Arbeiterschutz in Gast- und Schankwirtschaften (Jena 1902).

Oldenburg, 1. a Német birodalomhoz tartozó *nagyhercegség*, amelynek három egymástól elkülönített része van; ezek: O. hercegség Jever és Kniphausen uradalmakkal, Lübeck fejedelemség és Birkenfeld fejedelemség. A nagyhercegség területe 6429 km², amiből Lübeckre 541, Birkenfeldre 503 km² esik. A tulajdonképeni O. az Északi-tenger, illetőleg a Jade-öböl, Hannover és Bréma közt fekszik; felülete sík s legnagyobbrészt a

Weser és Ems vízkörnyékéhez tartozik. A tavak közül a legjelentékenyebb a Zwischenahner Meer. Az éghajlat mérsékelt. A lakosság száma (1910) 483,042 s 77%-a evangélikus. 1913-ban házasságot kötött 3738 pár (7·7‰), született 15,482 (31·7‰), meghalt 7608 (15·6‰), természetes népszaporodás 16·1‰. A lakosok fő foglalkozása a mezőgazdaság és állattenyésztés; a mezőgazdasági üzemek száma 65,404 s ebből 2 ha.-on aluli földbirtok 35,737. Nagyobb, 100 ha.-on felüli földbirtok 62 van. Mezőgazdasági művelésre alkalmas szántóföld az összes földterületnek csupán 34·2%-a, rét és legelő 30·7%, erdő 6·2%, terméketlen terület 27·1%. 1913-ban termett 1·3 millió q rozs, 0·2 millió q búza, az árpa-, zab- és burgonyatermés is jól fizetett. Állatlétszám az 1912 dec. 2-iki számlálás szerint: 50,261 ló, 329,155 szarvasmarha, 46,206 juh, 488,063 sertés és 35,035 kecske. Az ipar régebben csaknem kizárólag kisipar volt, újabban azonban főleg a vasipar, vas- és acélöntés, sörgyártás és szeszgyártás kezd fejlődni erőteljesebben.

A közlekedési utak és eszközök kiépítésével kapcsolatban a kereskedelem is nagyobb lendületet vesz. 1912 végén a vasúti vonalak hossza 752 km. volt, a hajóállomány pedig 287 tengeri hajóból állott 54,220 tonnatartalommal.

Az 1913-ik évben a nagyhercegség területén 5 gimnázium, 3 fő- és 5 alreáliskola, 13 felsőbb leányiskola, 35 polgári iskola és 709 elemi iskola működött. A szakiskolák száma 28. A tantestület 2032 tanerőből állott, az iskolába járó tanulók száma pedig 92,531, ebből 82,334 elemi iskolai tanuló.

Az 1915-ik évi költségvetési bevétel összege 18·41 millió márka volt, a kiadásoké 18·4 millió márka; az államadósság 85·34 millió márka.

Alkotmány és közigazgatás. A trónöröklésödés az elsőszülöttség rendje szerint Péter Frigyes Lajos herceg (megh. 1829.) férfiágára szorítkozik; a női ág az öröklésből ki van zárva. A nagyhercegség törvényhozó testülete egy kamarából áll, amelybe O. hercegség 30, Lübeck 7 és Birkenfeld 8 képviselőt választ. A választás közvetlen. Az országgyűlést a törvényhozás és adómegszavazás jogán kívül megilleti a miniszterek vád alá helyezésének joga is. A végrehajtó hatalmat a nagyherceg öt minisztere által gyakorolja. A nagyhercegség 29 közigazgatási kerületre oszlik.

Története. O. legrégibb lakói a *chauci* germán törzs volt, mely később a frizek közé olvadt. Első grófjai (*I. Elimar*, szül. 1088 körül, *II. Elimar* szül. 1108 körül) a szász hercegek hűbéresei voltak. Oroszlán Henrik bukása után 1180. O. is önállósághoz jutott és grófjai birodalmi közvetetlenséget nyertek. *I. János* gróf fiai, *Keresztély* és *III. János* 1272. megosztották O. területét. Az ifjabb, *delmenhorsti* ág kihalása után *Dietrich*, a *Szerencsés* (megh. 1440) egyesítette ismét egész O.-ot. Idősebbik fiát, *I. Keresztélyt* (megh. 1481.) 1448. Dánia, 1450. Norvégia, 1458. Svédország királyává választották, 1459. pedig még Schleswig-Holstein birtokát is megszerezte. O.-ot 1458. öccsének, *Gerhardnak* (megh. 1500.) engedte át. Ezt rablásai miatt a brémaiak, hamburgiak és lübeckiek egyesült erővel legyőzték és lemondásra birták (1483). Fiai közül *XIV. János* (megh. 1526) tartotta fenn családját. Ennek negyedik fia, *Antal* (megh. 1573.) behozta a reformációt O.-ba, de az 1547-iki schmalkaldeni háború végén V. Károly császárhoz csatlakozott. Fiai, *XVI. János* (megh. 1603.) és *II. Antal* (megh. 1619.) ismét osztozkodtak O. területén. XVI. János fia, *Antal Günther* (megh. 1667.) a 30 éves háború alatt semlegesen viselkedett s 1647. újból egyesítette egész O.-ot. Minthogy törvényes gyermekei nem voltak, O.-ot hosszú pör után *V. Keresztély* dán király vette birtokába 1676. A Dániával való unió 1773-ig tartott. Ekkor VII. Keresztély király átengedte O.-ot a holstein-gottorpi házból származó *Pál* orosz nagyhercegnek, aki azonban nemsokára, 1773 jún. 1., átengedte O.-ot rokonának, *Frigyes Ágost* lübecki püspöknek (megh. 1785.), kinek uralma alatt II. József császár O.-ot *hercegség* rangjára emelte. Minthogy fia, *Vilmos* (megh. 1823.) elmebajos volt, O.-ot és a lübecki püspökséget unokaöccse, *Péter* herceg (megh. 1829.) kormányozta. Ez a tilsiti béke után 1808. kénytelen volt a Rajnai-szövetségbe belépni, de már 1810. megfosztotta őt Napoleon az uralomtól s O.-ot Franciaországba kebelezte be. A bécsi kongresszuson O. területi gyarapodásban részesült. Vilmos halála után 1823. Péter valóságos uralkodója lett O.-nak. Fia és utóda, *Ágost* (1829—53) trónralépésekor felvette a *nagyhercegi* címet. 1848 szept. alkotmányt adott országának, de már az 1849. beállott német reakció után lényegesen megváltoztatta azt (1852 dec.). Fia, *II. Péter* (1853—1900) alatt O. 1854 jan. belépett a német Zollvereinba s 509,000 tallér fejében átengedett egy kis területet a Jade-öbölben Poroszország részére. (Itt épült aztán *Wilhelmshaven* kikötő). 1866-ban a porosz-osztrák háború kitörése után O. Poroszország mellé állott. A háború után O. belépett az Észak-Német-Szövetségbe s a nagyherceg 1 millió tallér kárpótlásért és némi területgyarapodásért lemondott Schleswig-Holsteinra emelt jogairól. II. Pétert 1900. idősebbik fia, *Frigyes Ágost* nagyherceg követte (szül. 1852). Ennek csak egy fia van, *Miklós* (szül. 1897); öccse *György Lajos* (szül. 1855.) nőtlen, többi rokonai pedig morganatikus házasságokat kötöttek. Ezért időszerű volt a trónöröklés kérdésének rendezése. II. Miklós orosz cár, mint az id. Holstein-Gottorp ház feje, 1903 aug. 11. lemondott öröklési jogáról I. Péter családja kihalásának esetére *Frigyes Ferdinánd* sonderburg-glücksburgi herceg és utódainak javára, ki el is fogadta azt. E megállapodás ellen a Sonderburg-Augustenburg ház tiltakozott ugyan, de az O.-i országgyűlés két izben is (1904) elfogadta a trónöröklésnek fent megállapított módját s azt az alkotmány alaptörvényei közé iktatta. V. ö. *Niemann*, Das oldenburgische Münsterland in seiner geschichtlichen Entwickelung (Oldenburg 1889—91, 2 köt.); *Pleitner*, O. im 19. Jahrhundert (u. o. 1899—1900, 2 köt.) és Oldenburgsches Quellenbuch (u. o. 1903).

2. *O.*, az ugyanily nevű nagyhercegség *székes fővárosa*, a hajózható Hunte, a Hunte-Ems-csa

torna és vasút mellett, (1910) 30,242 lak., üveghutával, vasöntéssel, dohány-, bőr-, szappan-, gép-, hangszergyártással; élénk hajózással a Huntén és jelentékeny lóvásárokkal. Jelentékenyebb épületek: az evang. Lambert-templom a XIII. sz.-ból; a nagyhercegi kastély a XVII. és XVIII. sz.-ból, Tischbein, Preller, Verboekhoven stb. képeivel, faragványokkal, a nagyhercegi könyvtárral, jelentékeny rézmetszet- és éremgyüjteménnyel; a nagyhercegi palota modern képekkel; az 1876—79. olasz renaissance-ízlésben épített muzeum germán régiség-, természetrajzi gyüjteménnyel és nyilvános könyvtárral; az Augusteum régi mestereknek közel 400 festményével; a Dannecker műveivel ékesített hercegi sírkápolna; az új városháza stb. Műemlékek: a Herbart-szobor, Péter Frigyes Lajos herceg bronzszobra és a békeoszlop, amelyet az 1870—71. elesettek emlékére emeltek. O. 1345. kapott először városi jogokat; 1667. tették az O.-i grófok székhelyökké, 1773. dán birtok volt és 1774. óta ismét az O.-i uralkodók székhelye.

Irodalom. Böse, Das Grossherzogthum O., 1863; Stat. Nachrichten über d. Grossherzogthum O., herausgegeben v. Stat. Bureau zu O., 1857 óta; Kollmann, Das Herzogthum O. in seiner wirthschaftl. Entwickelung während der letzten 40 Jahre, 1893; Schücking, Das Staatsrecht des Grossherzogtums O., Tübingen 1911; Poppe, Zwischen Ems und Weser, Lübeck 1902.

3. *O. (Aldenburg)*, az ugyanily nevű járás *székhelye* Schleswig porosz kerületben, (1910) 2551 lak., gőzmalommal. A IX. sz.-ban az obotritoknak volt főhelye. I. Ottó 952. itt püspökséget alapított, amelyet 1163. Lübeckbe tettek át.

Oldenburgi-ház, *európai dinasztia.* Az O. ősei az *oldenburgi* grófok voltak (l. *Oldenburg* tört.), elágazása pedig *Szerencsés Dietrich* (megh. 1440.) grófnál kezdődik. Ennek idősebb fia, *Keresztély* (megh. 1481.) dán, norvég, svéd király és Schleswig-Holstein hercege lett. Ifjabb fia, *Gerhard* (megh. 1500.) Oldenburgot örökölte. Ennek ága 1667. halt ki *Antal* grófban. Keresztély fiai voltak *János* (1481—1513) és *Frigyes* (1523—33) dán királyok. Frigyes fiai: *III. Keresztély* (1533—1559) és *Adolf* (megh. 1586.), a *Holstein-Gottorp* család őse. III. Keresztély fiai: *II. Frigyes* (1559—1588) és *János* (megh. 1622.), a *Sonderburg* család őse. *VIII. Keresztély* (1839—48) fiában, *VII. Frigyesben* (1848—63) kihalt a dán királyi ház egyenes ága.

A *Sonderburg*-ág megalapítójának, *Jánosnak* fiai közül *Sándor* (megh. 1627.) a főág őse, *Frigyes* (megh. 1658.) a *norburgi* ág (kihalt 1722.), *Fülöp* (megh. 1663.) az id. *glücksburgi* ág (kihalt 1779), *Joachim Ernő* (megh. 1671.) pedig a *plöni* ág (kihalt 1761.) alapítója. Sándor két idősebb fiának utódai kihaltak 1708 ill. 1727. Harmadik fiától, *Ernő Günthertől* (megh. 1689.) származik a ma is virágzó *augustenburgi* ág. Ebből származott *Frigyes* herceg (megh. 1880.), ki 1863. rövid ideig Schleswig-Holstein hercege volt (l. *Frigyes*, 64.). Legidősebb leánya *Auguszta Viktória* (szül. 1858.) II. Vilmos német császár neje, egyetlen fia, *Ernő Günther* herceg (szül. 1863.) a család jelenlegi feje. Sándor negyedik fiától, *Ágosttól* (megh. 1675.) származott a *Beck*-ág. Ez ismét négy ágra oszlott, melyek közül a legifjabb maradt fenn. Ebből való volt *Vilmos* herceg (megh. 1851.), ki 1825. a kihalt glücksburgi ág birtokait és címét kapta meg és az ifj. *glücksburgi* ág alapítója lett. Harmadik fia *IX. Keresztély* néven 1863. lépett Dánia trónjára, melyet az idősebb, augustenburgi ág mellőzésével juttattak neki a nagyhatalmak. IX. Keresztély (megh. 1906.) legidősebb fia *VIII. Frigyes* dán király (1906—1912) s ennek fia *X. Keresztély* (szül. 1870.) a jelenlegi dán király. IX. Keresztély második fia, *Vilmos*, 1863. I. György néven *Görögország* királya lett (megh. 1912.) s így a jelenlegi görög királyi dinasztia megalapítója. X. Keresztély öccse, *Károly*, *VII. Haakon* néven 1905. *Norvégia* trónjára jutott. IX. Keresztély bátyjának, *Frigyes* hercegnek (megh. 1885.) utódai 1904. jogot nyertek az oldenburgi trónra (l. *Oldenburg* tört.).

A *Holstein-Gottorp*-ág alapítójának, *Adolfnak* négy fia közül *János Adolf* (megh. 1616.) tartotta fenn a családot. Ennek unokája, *Keresztély Albert* (megh. 1694.) Lübeck püspöke volt. Ennek unokája, *Károly Frigyes* (megh. 1739.) nőül vette *Nagy Péter* orosz cár idősebbik leányát, *Annát*. E házasságból származott *III. Péter* cár (megh. 1763.), a jelenlegi orosz cári család őse. (L. *Oroszország* tört.). Keresztély Albert ifjabb fiától, *Keresztély Ágosttól* (megh. 1726.) származott *Adolf Frigyes* svéd király (1751—77). Ez az ág az 1809. elűzött *IV. Gusztáv* király fiában, «*Wasa*» Gusztáv osztrák-magyar táborszernagyban halt ki 1877. Adolf Frigyes öccse, *Frigyes Ágost* (megh. 1785.) lübecki püspök 1773. *Oldenburg* trónjára jutott s így a jelenleg is uralkodó nagyhercegi család őse lett. (L. *Oldenburg* története).

Oldenburgi ló, hírneves német hintósló fajta, melyet az angol hintóslovak és a francia angolnormandiai ló segítségével tenyésztettek Oldenburg hercegségben. Az O. 164 cm. magas, 650 kg. súlyú, rendszerint sötétpej színű, erős csontú, fejlett izmú, magas és erélyes járású hintósló, melyből Amerikába, Ausztriába, Horvátországba stb. sokat exportálnak. Nálunk is ismeretes pl. Moson és Sopron vármegyékben, a szilárdabb szervezetű kancaállományunkon azonban az O. nem örökíti át olyan jól magát, mint a Nonius méneink.

Oldenburgi marha, hírneves német lapálymarhafajta, mely különösen tejelésével és hústermelésével tünik ki. Eredeti hazája Oldenburg nagyhercegség, a Weser-folyó torkolati vidéke. Ezenkívül egyebütt is foglalkoznak tenyésztésével, így pl. Szászországban. Szabálytalan feketetarka színű; a tehenek marmagassága 132—142 cm.; élősúlyuk 570—690 kg. Az O. korán fejlődő, jól hizik; a tehenek átlagos évi tejhozama 3200 kg., a zsírszázalék 3—3·25.

Oldenburgi vízdaru. Vasutaknál alkalmazzák mozdonyoknak vízzel való ellátására. Előnye a régebbi szerkezetű vízdarukkal szemben az, hogy a darufej forgása a hozzáerősített kifolyócsővel együtt nem a daruállvány, hanem a darufejjel kapcsolatos tengely körül történik. Ily szerkezetű vízdarukat először az oldenburgi vasutaknál alkalmaztak, innen elnevezésük.

Old England (ang., ejtsd: óld inglend) a. m. Ó-Anglia; a tulajdonképeni Anglia neve Wales ki-

zárásával, mint a régi erkölcsök és régi dicsőség hazája.

Oldenlandia *Plum.* (növ.), a Rubiaceae-család génusza, melynek több mint 170 faja él a trópusokon, különösen a K.-i félgömbön, de a Ny.-in is. Pálhás levelű füvek, cserjék v. félcserjék; 4-fogú csészéjük, csöves szirmuk van. *O. umbellata L.* Malabar és Koromandel partvidékén él, a Chay-gyökeret, Chayavert szolgáltatja. Az *O. Deppeana Cand.* mexikói cserjét üvegházban tartják.

Oldenzaal, város Overyssel németalföldi tartományban, (1910) 6658 lak., pamutipar, festékgyártás.

Oldesloe *(Bad-O.*, ejtsd: —lo), város Schleswig porosz kerületben, a Trave mellett, (1910) 5903 lak., sós és kénes fürdővel; cukor-, kalapgyárral és bőrcserzőkkel.

Oldham (ejtsd: öldemm), város és county Anglia ÉNy.-i részében, (1913) 149,936 lak., jelentékeny pamutiparral, nagy gép-, kalap-, sörgyárakkal, vasöntőkkel, 25 ha.-nyi nagy parkkal. Jelentékeny épületei a városháza, a nagy kórház és fürdőintézet. O. 1888-ig Lancashire countyhoz tartozott.

Oldhamit (ásv.), szabályosan kristályosodik; rendesen kis golyók alakjában fordul elő, amelyek kalciumszulfátos mállási kéreggel vannak körülvéve. Gesztenyebarna, átlátszó. Kalciumszulfid: CaS. Meteoritokban találták.

Oldhatóság. A különféle testeknek azt a tulajdonságát, hogy bizonyos folyadékokban egyenletesen eloszolnak, O.-nak nevezik. A különböző szilárd testeknek a különféle folyadékokban való O.-a szerfelett különböző. Legtöbb szilárd test vízben, mások alkoholban, éterben v. kloroformban stb. oldódnak és pedig az illető test természetétől és a hőmérséklettől függően különböző mértékben. A szilárd testeknek O.-át számokban kétfélekép szokták kifejezni, v. azt mondják, hogy az illető test 1 sr.-e egy bizonyos hőmérsékleten hány sr. oldószerben oldódik, v. pedig azt, hogy 100 sr. oldószer az illető testből hány sr.-t old fel az adott hőmérsékleten. Általában véve a szerint, amint több vagy kevesebb oldódik fel valamely testből vízben (vagy más oldószerben), mondjuk az illető testet könnyen, illetve nehezen oldhatónak és azokat, amelyek vízben igen csekély mértékben oldódnak (pl. ólomszulfát, ezüstklorid stb.), közönségesen oldhatatlanoknak nevezzük. Legtöbb só magasabb hőmérsékleten könnyebben oldódik, mint alacsony hőmérsékleten; vannak azonban egyesek, amelyeknél az eltérés igen csekély, pl. konyhasónál; míg másoknál, pl. a nátriumszulfátnál, bizonyos hőmérsékleten túl (33°-on) az oldhatóság csökken. Némely sónak oldhatósága a hőmérséklet emelkedésével arányosan növekszik, míg másoknál a hőmérséklet emelkedésével az oldhatóság aránytalanul emelkedik. Minthogy a vízben vagy más oldószerben való oldhatóság igen fontos fizikai sajátsága a testeknek, ezért ezt az illető testeknél minden egyes esetben szükségesnek tartottuk megemlíteni.

Old Jack (ang.), l. *Jack.*

Oldó gyógyszerek, l. *Hashajtó, Köptető* és *Oszlató szerek.*

Oldonyo l'Engai, működő vulkán Német-Kelet-Afrikában, Uhlig és Jäger 1905. mászták meg.

Oldó szerek, l. *Feloldás* és *Forrasztó szerek.*

Old red sandstone (geol.), l. *Devon-korszak.*

Old sailor (ang., ejtsd: old széler) a. m. «vén tengerész», *Barker* Matthew Henry angol regényíró álneve, l. *Barker*, 2.

Oldtown (ejtsd: oldtaun), város Main északamerikai állam Penobscot countyjában, (1910) 6317 lak., faipar, csónaképítés.

Olea *L.* (növ.), l. *Olajfa.*

Oleaceae, *Olajfafélék* (növ.), a forrtszirmú kétszikűek családja a Contortae-sorozatban. Mintegy 390 faja mérsékelt szubtropikus és forróövi tájak lakója, leggazdagabban Dél- és Kelet-Ázsiában és az Indiai-oceán szigetein. Fák és cserjék, ritkán füvek, levelük átellenes, osztatlan v. páratlanul szárnyas. Virágzatuk többnyire összetett fürt, egyeseké egyszerű fürt v. füzér v. végálló bog; de lehet a virág magános is; ritkán 1-ivarú; a csésze rendesen 4-levelű (Jasminum 5), egyes kőrisfajokon hiányzik, ugyanezeken és egyes olajfafajokon a párta is hiányzik. A párta tölcsér-, tányér- vagy harangalakú, egyeseken nem forrtszirmú *(Fraxinus ornus)*; porzó rendesen 2, a virág haránt síkjában. A felső állású magházat alkotó 2 termőlevél a virág középsíkjában áll, a magház 2-üregű (többüregű, ha 2-nél több a termőlevél). A termés bogyó v. csonthéjas, tok v. szárnyas termés, többnyire csak 1-magú. Nevezetesebbek: *kőrisfa, orgonafa, Forsythia, olajfa, fagyal, Jasminum.*

Olean, város New York északamerikai állam Cattaraugus countyjában, az Alleghany és vasutak mellett, (1910) 14,743 lak., nagy kőolajraktárakkal, üveg- és vegyszergyártás, bőrcserzés.

Oleander (növ.), l. *Nerium.*

Oleander-pille *(Daphnis [Deilephila] Nerii* L., állat), az alkonyati lepkék csoportjában a *zúgó pillék* (Sphingidae) családjának *Daphnis Hb.* nemébe tartozó lepkefaj. Elülső szárnyai olajzöldek, a fehér-, rózsa-, ibolya- és zöldszín különféle árnyalatait feltüntető sávokkal és rajzokkal tarkázottak; hátsó szárnyai ibolyásszürkék, széles zöld szegéllyel és fehéres, hajlított harántsávval. Dél-Európában honos, de északibb tájakra is elrepül, június—július hónapokban, s petéit lerakván, a belőlük kikelt hernyókból még szeptember—októberben lesznek pillék. Szórványosan, némely évben nagyobb számban, hazánkban is előfordul. *A. Aigner* L. szerint nálunk állandóan honos. Hernyója július—augusztusban található oleanderen (Nerium oleander), továbbá a téli zöldön (Vinca major és minor), de hazánkban már somon (Cornus mas) is találták. Hernyója 12 cm.-re is megnő; alapszíne zöld, ritkán sárga, mellső testgyűrűi és az utolsó sárgák, a harmadik testgyűrűn feltűnő kétoldalt a szép kék vesealakú folt; oldalán fehér hosszsávval, alatta s fölötte kékudvaros fehér pontokkal. Bábja barnás, helyenkint finom fekete pontozottsággal.

Olearius (latinosított alakja az eredeti *Ölschleger*-nek), *Adam*, német prózaíró és orientalista,

szül. Ascherslebenben 1603., megh. Gottorpban 1671 febr. 22. Mint III. Frigyes holstein-gottorpi herceg titkára (1633—39) Fleming (l. o.) költő társaságában résztvett egy orosz-perzsa követségi útban, melynek élményeit és eredményeit Beschreibung der moskovitischen und persischen Reise (Schleswig 1647) című művében dolgozta fel. Megtanulta a perzsa nyelvet s lefordította Saadi híres Gulisztánját (Persianisches Rosenthal, Schleswig 1654 és 1660).

Oleaster (növ.) a. m. vad olajfa, l. *Olajfa.*

Oleáta, átlátszó olajpapiroslap. A térképre helyezve, rajta a rajz összes részletei keresztüllátthatók. E tulajdonságánál fogva csapathelyzeteknek különböző időpontokban való ábrázolására használják. A térkép adatait ilyenkor nem kell újból és újból lerajzolni, hanem csak a különböző időpontokbeli helyzeteket kell külön-külön O.-lapra rajzolni. Ha bármelyik ábrázolt helyzetre kiváncsiak vagyunk, a megfelelő O.-lapot a térképre helyezzük s előttünk van a tökéletes térkép, a berajzolt helyzettel együtt.

Oleátok, az olajsav sói, l. *Olajsav* és *Szappan.*

Ole Bull, norvég hegedűművész. l. *Bull, 2.*

Olecranon (gör.), a singkampó, a singcsontnak a könyököt alkotó s ott kitapintható kampós vége, melynek belső felszíne félholdalakban ki van vájva, porccal van borítva s a könyökizület alkotásában résztvesz.

Ólécz, kisk. Torontál vm. bánlaki j.-ban, (1910) 1146 magyar, német és szerb lak., vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

Olefinbenzolok, *alkilénbenzolok*. Telítetlen, és pedig olefinszénhidrogén-gyök oldalláncot tartalmazó aromás szénhidrogének, melyek a benzolból származnak, ha abban hidrogént olefinszénhidrogén-gyökkel helyettesítünk. Összetételüknek megfelelően, kémiai tekintetben egyrészt az aromás szénhidrogének, másrészt a telítetlen alifás-szénhidrogének sajátságait mutatják. Legegyszerűbb olefinbenzol a *stirol* vagy *feniletilén:* $C_6H_5.CH:CH_2$.

Olefinek, *etilén-sor szénhidrogénjei, alkilének, alkének.* Telítetlen szénhidrogének, melyeknek molekulájában a szénatomok között egy helyen kettős kapcsolódás, etilén-kötés $=C:C=$ van. Általános képletük C_nH_{2n}. A legegyszerűbb tagja volna e sorozatnak a *metilén* CH_2, e vegyület azonban ezideig nincs előállítva. Az első ismert tag az *etilén* $H_2C:CH_2$, melyről az egész homolog sort is nevezik el. Minthogy az etilén klórral addició útján olajszerű folyadékká, etilénkloriddá egyesül, olajképző-gáznak — *gaz olefiant* — is nevezték és innen ered az olefin elnevezés. Az egyes szénhidrogének nevét a paraffin szénhidrogének nevéből az *ilén* szócskával, a genfi nevet pedig az *én* szócskával alkotjuk; pl.

$C_2H_6 \rightarrow C_2H_4$;	$C_3H_8 \rightarrow C_3H_6$;	$C_4H_{10} \rightarrow C_4H_8$ stb.
etán etilén v. etén	propán propilén v. propén	bután butilén v. butén

Az O. közül a legkisebb molekulasúlyúak gáz-alakúak, a nagyobb molekulasúlyúak folyadékok, a legnagyobb molekulasúlyúak szilárd testek. Víznél kisebb fajsúlyúak. Vízben nem, alkoholban és éterben könnyen oldhatók. Erősen világító, kormozó lánggal égnek. Mint telítetlen vegyületek, addicióképesek. Hidrogén-felvétellel paraffinekké változnak; halogénekkel dihaloidparaffinekké egyesülnek; haloidsavak hatására alkilhaloidok keletkeznek belőlük. Tömény kénsav az O.-kel alkilkénsavvá egyesül és ezért az O. tömény kénsavban oldhatók. Az alkilkénsavak vízzel főzve kénsavra és alkoholra hasadnak, vagyis e reakciók felhasználásával az O.-ből alkoholok állíthatók elő. Káliumhipermanganát az O.-et glikolokká oxidálja. E reakciót, valamint a brómmal való addiciót, általánosan használják annak eldöntésére, hogy valamely szénvegyület tartalmaz-e kettős kötést vagy nem. Ha kettős kötést tartalmaz, úgy brómmal, vagy káliumpermanganáttal összerázva, ez utóbbiak színe eltünik. O. keletkeznek bonyolódottabb szénvegyületek száraz lepárlásakor. Előfordulnak tehát a világítógázban is. Előállíthatók alkoholokból vízelvonással, v. alkilhaloidokból, haloidsav lehasításával.

Olefinszénhidrogének, l. *Olefinek.*

Oleggio (ejtsd: oleddzsó), község Novara olasz tartományban, (1911) 8729 lak., selyemszövés, fűzőgyártás.

Ólehota, község, l. *Szentmiklósvölgy.*

Olein, l. *Elain.*

Oleinsav, l. *Olajsav.*

Olejnok, község, l. *Olajpatak.*

Olekma, a Lena 1131 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Jakutszk orosz-szibíriai kormányzóságban. Ered a Jablonoj-hegységben a Nercsa forrásai közelében, Olekminszk alatt torkollik. Környékén sok a prémes állat.

Olekminszk, az ugyanily nevű járás székhelye Jakutszk orosz-szibíriai kormányzóságban, a Lena balpartján, kb. 1200 lak., évenként egy nagy országos vásárral.

Olen *(Col d'Olen)*, 2871 m. magas hágó az Alpok Monte-Rosa csoportjában, olasz területen, tőle É.-ra emelkedik a Corno del Camoscio (3026 m.).

Olenek, 1366 km. hosszú folyó Kelet-Szibíria É.-i részében. Ered a Jangkan-hegységben Jenisszejszk orosz kormányzóságban s a Jegestengerbe torkollik. Vízterülete 355,696 km². Csekanovszkij és Müller (1874—75.) ismerték meg az egész folyását.

Olenyova, község, l. *Szarvaskút.*

Oleográfia, l. *Olajnyomat.*

Oleomargarin, l. *Margarin.*

Oléron, sziget, Charente-Inférieure francia départementhoz tartozik, az ország Ny.-i partja előtt, a Charente torkolatával szemben, területe 172 km², (1911) 16,778 lak. A szárazföldtől a Pertuis de Maumusson és Pertuis d' Antioche csatornák választják el. O. sík, nagyrészt erdős homokbuckák fedik. Sófőzés, halászat, szeszégetés és osztrigatenyésztés. O. az ókori *Uliaris*, Aquitániánoz tartozott, 1370. Franciaországhoz került. XIII. Lajos megerősítette. Legnagyobb helységei: *Le Château de'O.*, (1911) 3734 lak., hajógyártással és *St. Pierre d'O.*, 4322 lak. O. szigetről nevezték el ama régi gyüjteményét a *tengerészeti jogi szabályoknak*, amelyeket Rolles vagy Roulles des jugements d'O. néven ismernek. (Kiadta Sir Travers Twiss a Monumenta juridicában, London 1871—1876.)

Olesa de Monserrat, város Barcelona spanyol tartományban, (1910) 3570 lak., gyapotszövés. Közelében van *La Puda* kénes fürdő (29·5°).

Olesko, mezőváros Złoczow galiciai kerületi kapitányságban, (1910) 4070 lak. Van járásbírósága, kapucinus klastroma, régi várkastélya, melyben *Sobieski János* király született 1624., gótikus temploma.

Olesna, község, l. *Berekfalu*.

Óleszna, község, l. *Felsőerdőfalva*.

Olette (ejtsd: olett), falu Pyrénées-Orientales francia départementban, a Tet völgyében, (1911) 942 lak. Közelében *Thuès-entre-Valls* fürdőhely, kénes hőforrásokkal (27°—78°).

Oleum (lat.) a. m. olaj. — *O. aethereum anethi*, l. *Kapor*. — *O. amygdalarum*, mandulaolaj, l. *Mandulaolaj, Keserűmandula-olaj*. — *O. aurantii florum*, l. *Narancsvirágolaj*. — *O. cadinum*, l. *Boróka*. — *O. cajeputi* vagy *cajuputi*, l. *Melaleuca*. — *O. cedri*, *cedrinum*, l. *Cedrus*. — *O. chamomillae*, l. *Matricaria*. — *O. coriandri*, l. *Coriandrum*. — *O. crotonis*, l. *Croton*. — *O. hyoscyami*, l. *Hyoscyamus*. — *O. hyperici*, l. *Hypericum*. — *O. infernale*, l. *Jatropha*. — *O. jasmini*, l. *Jasminum*. — *O. jecoris aselli*, l. *Csukamájolaj*. — *O. juniperi*, l. *Boróka*. — *O. laurinum*, l. *Babérfa*. — *O. macidis*, l. *Myristicaceae*. — *O. menthae piperitae* és *viridis*, l. *Mentha*. — *O. nucistae*, l. *Myristicaceae*. — *O. Palmae Christi*, a *ricinus-olaj* (l. o.) egyik neve. — *O. papaveris*, mákolaj, l. *Papaver*. — *O. pinhoën*, l. *Jatropha*. — *O. pulegii*, l. *Mentha*. — *O. ricini*, ricinusolaj, (l. o.). — *O. ricini majoris*, l. *Jatropha*. — *O. rosarum*, l. *Rózsaolaj*. — *O. rosmarini*, rozmaringolaj, l. *Rosmarinus*. — *O. santali*, l. *Santalum*. — *O. sinapis aethereum*, l. *Sinapis*. — *O. thujae*, l. *Thujaolaj*. — *O. thymi* a. m. kakukfűolaj, l. *Thymus*. — *O. valerianae*, l. *Valeriana-olaj*.

Oleum animale (lat.), állati olaj, l. *Csontolaj*.

Oleum et operam perdidi! (lat.) a. m. elvesztegettem az olajat s a fáradságot, vagyis: hiába fáradtam. Igy kiált föl Plautus egyik örömleánya (Poenulus, I. 2. 119.), aki hiába cicomázta és kendőzte magát. Ma rendesen kárba veszett komoly munkát jeleznek vele.

Olevano Romano, város Róma olasz tartományban, az Apenninek Ny.-i lejtőjén, (1911) 5108 lak., erősség romjaival.

Olevianus, *Kasper*, reformátor, szül. Trierben 1536 aug. 10., megh. Heidelbergben 1587 márc. 15. Orléansban és Bourgesban, hol tanulmányait folytatta, lépett összeköttetésbe az ott titkon tartózkodó reformátusokkal. 1558-ban Genfbe ment teológiát tanulni. Itt összeköttetésbe lépett Kálvinnal, majd Bullinger Henrikkel, Martyr Péterrel, Beza Tivadarral, Farel Vilmossal. 1559-ben visszatérvén Trierbe, a tanács a felsőbb iskolában tanítóul alkalmazta s a hit által való megigazulásról nyilvános prédikációt tartván, ezzel határozottan szakított a kat. egyházzal, ami miatt Trierben üldözték. 1560-ban Heidelbergben a Collegium sapientiaeben lett tanító és pfalzi udvari prédikátor, itt dolgozta ki Ursinusszal a *heidelbergi kátét*. 1576-ban a lutheri tanokhoz szító VI. Lajos megfosztotta állásától. O. Herbornba ment és Nassauban terjesztette a reformációt.

Olfactorius *(nervus)*, a szaglóideg, az I. agyvelőidegpár, l. *Agyvelőidegek*.

Olfakcia, l. *Olfaktométer*.

Olfaktométer (gör.), Zwaardemakker által szerkesztett eszköz, mely a szaglóélesség meghatározására szolgál. Lényegében a szagos anyagokba mártható kaolin-cilinderből áll, amelynek tetszésszerinti rövidebb-hosszabb darabján szívhatjuk át a levegőt, addig, míg a szagot észre nem vesszük. A szaglóélesség mértéke az *olfakcia* (olfactia), amely az a szagérzés, amit az 1 cm hosszú kemény kaucsuk-cilinderen átáramló levegő okoz.

Olga, *szent, orosz fejedelemasszony*, megh. Kijevben 969. Paraszt szülők gyermeke volt és *Igor* fejedelem felesége lett. Ennek halála után 945—955-ig kiskorú fia, *Szvjatoszláv* helyett ő kormányozta az orosz népet. Ezután Konstantinápolyba ment, ott megkeresztelkedett s a *Helena* nevet kapta. Hazatérve, fiát is a kereszténység felvételére akarta birni, de hasztalanul. Az orosz ortodox egyház mint első szentjét tiszteli.

Olga-rend, württembergi érdemrend, melyet Károly király 1871 jun. 27. alapított betegápolási érdemekért. Egy osztálya van; férfiak, asszonyok és leányok egyaránt nyerhetik.

Olgopol *(Oljgopolj)*, az ugyanily nevű járás székhelye Podolia orosz kormányzóságban, a Szavranka mellett, 10,000 lak., gabonatermelés.

Olgun, Dulcigno montenegrói város (l. o.) török neve.

Olgya, kisk. Pozsony vmegye somorjai j.-ban, (1910) 209 magyar lak., u. p. és u. t. Nagymagyar.

Olgyai *Viktor*, grafikus és festő, szül. Iglón 1870 nov. 1. Teológiát, majd bölcsészetet tanult, közben szorgalmasan rajzolgatva, míg végre 1891. a bécsi akadémián rendszeres oktatásban részesülhetett Lichtenfelsnél és Ungernál. Már a következő évben megjelent első rézkarca *Csöndes éj* címmel. Olajfestményt először Budapesten állított ki 1894 *(Február)*, aztán Münchenben és a Szepességben élt. 1897-ben kiadta *Tél* című 10 lapból álló rézkarc-sorozatát, azután számos önálló lapot, 1902-től fogva a művészi litográfiával is foglalkozik. Nem kisebb sikert aratott vízfestményeivel: a *Patak mentén* c. 1903., a *Felvidéki ház* c. 1906. nyerte el az Esterházy-díjat. 1909-ben a Képzőművészeti Társulat 1000 K-s díját kapta a *Február*-ra, 1912. pedig u. o. a tájrajzra kitűzött grafikai díjat. Nagy része volt a Grafikai Egyesület (1908) megalapításában s kivált mióta a Képzőművészeti Főiskolán tanára lett a grafikának, ennek a művészetnek föllendítése nálunk jóformán az ő műve.

Olgyay *Ferenc*, festő, szül. Jászberényben 1872 aug. 22. Budapesten Lotz, Münchenben Herterich volt mestere, aztán Párisban folytatta tanulmányait, végre Szolnokon telepedett le s az odavaló művésztelepnek egyik alapítója volt. Főkép erőteljes előadású, stilusos tájképeivel tünt fel, ily műve az *Utolsó napsugár* (1898, Szépműv. Muzeum), *A holt Tisza* (1903, u. o.), *Holdfeljötte* (1904, u. o.). *Tehenek az ákácosban* c. festményére 1905. állami aranyérmet kapott a Műcsar-

nokban. 1910-ben a Könyves Kálmán művészeti szalónja gyüjteményes kiállítást rendezett műveiből.

Olhão (ejtsd: olyauñ), kikötőváros Algarve portugál tartomány Faro kerületében, (1910) 10,890 lak., kötélverés, bortermelés.

Oliaros, sziget, l. *Antiparosz*.

Olibanum (növ.) a. m. tömjén, l. *Boswellia*.

Olibanum americanum (növ.), l. *Protium*.

Olier, *Jean Jacques*, l. *Sulpiciánusok*.

Olifant (ófranc.), az elefántcsont elnevezése az ófrancia nyelvben, később Roland elefántcsontkürtjének neve.

Olifant *(Elefánt-folyó)*, 3 folyó D.-Afrikában: 1. *O.*, a *Limpopo*-nak kb. 700 km. hosszú legnagyobb *mellékfolyója*. A hajdani délafrikai köztársaság Ermelo kerületében ered, a d. sz. 24° 10′ alatt torkollik. — 2. *K.-i O. (O. River East)* ered a Nagy Karrún a Zwartebergtől É.-ra, a Gouritzba torkollik s ezzel Aliwal-Southnál a tengerbe ömlik. — 3. *Ny.-i O. (O. River West)*, 128 km. hosszú. Tulbagh kerületben ered, a d. sz. 31° 44′ alatt az Atlanti-oceánba torkollik.

Oligarchia (gör.) a. m. keveseknek uralma; az arisztokráciának mint államformának elfajulása. Lényege az, hogy egynéhány arisztokrata család vagy egyén az államhatalmat kezébe keríti s magáncéljai érdekében gyakorolja. Ilyen elfajulás monarchiában a despotia, demokráciában az ochlokrácia.

Oligémia *(oligaemia*, gör.), szegényvérűség, amikor a vér mennyisége van megkevesbedve.

Oligocén (geol.). Az óharmadkor felsőbb emelete, Beyrich nevezte így el. Nálunk pl. Buda vidékén a hárshegyi homokkő, a budai márga és a kisczelli agyag tartoznak az O. emelet keretébe. L. *Harmadkor*.

Oligochaeta (állat), l. *Sertelábúak*.

Oligochromaemia (gör.), l. *Oligokromémia*.

Oligocitémia *(oligocythaemia*, gör.), a szegényvérűség azon alakja, amikor a vérben a vörös vértestek mennyisége kevesbedett meg.

Oligokefália (gör.) oly koponyát jelent, melynek űrtartalma 1301—1400 cm³ között van.

Oligoklász (ásv.), a triklin földpátsorozat egyik tagja, albit és anortit izomorf elegye. (L. *Földpát*). Szürkés-, zöldes- vagy sárgásfehér, ritkán vörös, helyenként, pl. Tvedestrandon a benne szabályosan elhelyezett vasoxidpikkelyek folytán szép vörösen csillogó ú. n. *napkő (heliolit)* v. *avanturin-földpát*. Számos tömeges kőzetnek (gránit, szienit, diorit, porfirit) elegyrésze; az O. gyakran az ortoklászt vékony köpeny módjára veszi körül. Leghíresebb lelőhelyei: Arendal és Tvedestrand Norvégiában, Pargas és Kimito Finnországban, Miask az Uralban, Unionsville Pennsylvaniában, Haddam és Danbury Connecticutban.

Oligokrácia (gör.) a. m. oligarchia.

Oligokromémia *(oligochromaemia*, gör.), a szegényvérűség azon alakja, amelynél a vérben a vérfesték (hemoglobin) mennyisége kevesbedett meg.

Oligomerus (gör.-lat., a. m. kevéstagú), a virágkörre szokás mondani, amidőn kevesebb tagú, mint rendesen szokott lenni, pl. ha a hóvirág virágja csak négyszirmú és négyporzós, hat helyett. Ellentéte a *pleiomerus*, azaz többtagú. Az *oligomeria* gyakran a hiányzó rész elsatnyulásából vagy a másikhoz nővéséből, a *pleiomeria* a tagok széthasadásából ered.

Oligonpát (ásv.) a. m. vaspát.

Oligophyllia (növ.), l. *Örvbetoldás*.

Oligoporus (állat), a Sügérfélék családjába tartozó halnem. Fajai közül említésreméltó az *O. gigas* Ow., mely Ausztrália partjai mentén fordul elő s 300—400 font súlyt ér el. Az *O. macquariensis* C. V. a folyók torkolatából a folyókba vándorolt be és igazi édesvízi hallá vált; különösen gyakori Queenslandban a Murray-folyóban, hol 100 font súlyúra is megnő; zsírját ételzsírként használják.

Oligosziderit, az olyan meteorit, illetőleg meteorkő, mely nagyobbrészt nikkelvasból és kevesebb kőnemű külsejű szilikát elegyrészből áll.

Oligotricha (állat), l. *Ázalékállatkák*.

Oligotrichia (gör.), a szőrözetnek túlságosan gyenge, csökevényes fejlettsége. Néha általános, máskor egyes részekre, pl. a szemöldökökre stb. szorítkozik. Összefügghet az ivarmirigyek gyenge fejlettségével, amikor sokszor a fogak fejlődése is rendellenes lesz.

Olim (lat.) a. m. egykor, hajdan.

Olimpia *(Olympia)*, a régi görögök legnevezetesebb nemzeti szentélye, az O.-i játékok szent kerülete, Elisz tartományban, a Kronosz-hegy tövében, ott, ahol a Kladeosz-patak az Alfeioszba (Rufiasz) ömlik. Az *O.-i játékok* alapítását a monda hol Heraklesnek, hol Pelopsnak tulajdonítja. Az egész Peloponnézosz ünnepévé Iphitos eliszi királynak Lykurgos spártai királlyal kötött szerződése tette, mely a játékok tartamára behozta a szent békét, ekecheiriát (l. o.); csakhamar az egész görögség nemzeti ünnepévé és a pártokra szakadt államokat összefűző intézménnyé fejlődtek; fontosságukat mutatja az a körülmény, hogy a négyévenként ismétlődő játékok szerint (olimpiász a. m. 4 évi időköz) számították az időt. Az 1. olimpiász 776. Kr. e. volt, akkor jegyezték föl először a győzők nevét, az utolsó (293.) olimpiász 393. Kr. u.; a következő évben ugyanis I. Theodosius császár betiltotta a játékokat. Június végén v. július elején tartották, eleinte egy napig, csakhamar öt napra terjesztették ki tartamukat. Eleinte csak szabad születésű hellén versenyezhetett, a chaironeiai csata után túlsúlyra vergődnek a gyarmatok; a római korban pedig háttérbe szorul a görög elem; Tiberius és Nero császárok is részt vettek a játékokban. Kezdetben csak futásból állanak, egyszer futották végig a sztadion 193 m.-es pályáját, majd behozták a kettős futást (diaulosz); a hosszú (24 sztadionos) futást (dolichosz); 708-ban életbe léptették a pentathlont (futás, ugrás, súlydobás, birkózás, dárdahajítás); húsz évvel később fölvették az ökölvívást, 680 óta a kocsiversenyeket, 648. a pankration-versenyt (birkózás és öklözés); majd flúversenyeket, fegyveresek futását, öszvérfogatok futtatását, kancák versenyét, csikófogatok futtatását, 256. a csikón való lovaglást. A versenyzők trainingje és mérkőzése a hellanodikai-bizottság felügyelete alatt történt; a győztesek pálmaágat, majd olajágkoszorúkat kaptak, jogot nyertek, hogy szobrukat

a szent kerületben *(altisz)* felállítsák, nevüket és szülővárosukat kikiáltották: görög ifjúra nézve az O.-i játékokban való győzelem volt a legnagyobb dicsőség, melyet költők (Pindaros) megénekeltek, s mely neki élte végéig adómentességet és városa részéről való szabad ellátást biztosított.

A népvándorlás betöréseitől és földrengéseitől elpusztult s a századok folyamán föld- és iszaptól borított O. helyén először franciák ástak (1829—30). Rendszeres föltárása a németek érdeme, kik 800,000 márka költséggel végeztek itt 1875—81. E. Curtius, F. Adler, Furtwängler, Treu, W. Dörpfeld és mások vezetése mellett mintaszerű ásatásokat (l. o.). A tulajdonképi szent kerület (Altisz) 180 m. hosszú, 160 m. széles, négyszögű, fallal körülzárt térség, melynek romban heverő főépületei: Zeusnak Libontól (456. Kr. e.) emelt hatalmas dór stílű temploma (28 m. széles, 64 m. hosszú), melynek istenképe Pheidiasnak elpusztult remeke, az O.-i Zeus chryselephantin ülő szobra volt; az ormait díszítő csoportozatok maradványai az O.-i helyi muzeumban vannak; az Altisz legrégibb temploma a Heraion (l. *Görög művészet*, 1.); ettől Ny.-ra és D.-re a Philippeion, Pelopion és a Zeus-oltár; ÉK.-re Herodes exedrája (a vízvezeték záróépülete), a kincsesházak sora és a Metroon; a K.-i oldalon csarnokok következnek. Az épületek közt a győzteseknek, az isteneknek és hősöknek szobrai és számos oltár állott. Az Altiszon kívül láthatók: Ny.-on a palaestra, Theokoleon és Leonideion romjai; D.-en a Buleuterion; K.-en a sztadion, melynek lejtős oldalain körülbelül 45,000 néző fért el; DK.-en feküdt a hippodrom, melyet azonban az Alfeiosz teljesen elpusztított. A kiásott szobrok, leletek és föliratok az O.-i muzeumban vannak kiállítva. V. ö. *Curtius-Adler-Hirschfeld-Treu-Dörpfeld,* Die Ausgrabungen zu O. (5 köt., Berlin 1876—1881); *Curtius-Adler,* O., Die Ergebnisse (u. o. 1890); *Boetticher,* O., Das Fest u. seine Stätte (u. o. 1886). Restaurációs rajzai miatt becses: *Laloux-Monceaux,* La Restauration d'O. (Paris 1889); *Horváth* B. és *Kárpáti* K. cikkei a Görög földön c. emlékkönyvben (Bpest 1895); *Láng* Nándor, O., Ókori Lexikon II. (u. o. 1904).

Olimpiádok, l. *Olimpiász.*

Olimpiai játékok. 1. Az *ókori* O.-at l. *Olimpia.* 2. *Újkori O.* A klasszikus O. felújítására az első kisérletek a XIX. sz. közepe táján történtek. Egy dúsgazdag görög, *Zappasz* Evanjelisz felajánlotta az ókori O.-hoz hasonló versenyek rendezése költségeinek fedezését. Egyedüli feltétele az volt, hogy az O. mindig országos kiállítással legyenek kapcsolatosak. Az ünnepeket négy évenként kellett volna megismételni, mint az ókorban. Az első ünnepélyt meg is rendezték 1859 október havában, de a folytatása elmaradt. Újabbkori felújítása *Pierre de Coubertin* bárónak köszönhető, ki 1888 óta fáradozott, agitált az eszme érdekében. Végre sikerült az egész művelt világot megnyernie egy nemzetközi atlétikai kongresszus tartására. 1894 jún. 16—23-ig a párisi Sorbonneban az ő elnöklete alatt tartott kongresszus kimondotta, hogy egyrészt a testi nevelés érdekében, másrészt a nemzetközi érintkezés előmozdítására az ókori O. időrendjének mintájára négy évenként nemzetközi versenyek rendeztessenek, s ezekre a világ minden kulturnemzete meghivassék. Az első újkori olimpiai játék 1896., tehát 2672 évvel az első ókori után, folyt le Athénben. Tárgyi körét kitágították, amennyiben a tulajdonképeni atlétikai gyakorlatokon kívül felvették a vízi sportokat (úszás, evezés stb.), vívást, birkózást, lovaglást, céllövést, tornát, játékot és kerékpározást. Ezen a játékon, mely 1896 ápr. 5—15-ig tartott, az európai nemzeteken kívül részt vett Amerika és Ausztrália is. A részt vett magyarok közül kitűntek: *Guttmann-Hajós* Alfréd (úszás), *Kellner* Gyula és *Dáni* Sándor (futás).

A második olimpiai játékot 1900. Párisban, a harmadikat 1904. St. Louisban, a negyediket 1908. Londonban és az ötödiket 1912. Stockholmban tartották meg. Az 1916-ik évit Berlinbe s az 1920-ikit (a hetediket) Budapestre tervezte a nemzetközi olimpiai bizottság.

A stockholmi O. versenyprogrammja lényegesen bővült az elsőhöz képest. Igy felvették a versenyszámok közé a 100, 200, 400, 800, 1500, 5000, 10,000 méteres és 40·2 km. (marathoni) síkfutást, 110 m. gátfutást, 10 km. távgyaloglást, távol- és magasugrást helyből és rohammal, hármas- és rúdugrást, gerely-, diszkosz- és kalapácsvetést, súlydobást; az ötösverseny állott távolugrásból (rohammal), gerely- és diszkoszvetésből, 200 és 1500 m. síkfutásból; a tízesverseny következőkből állott: távol- és magasugrás (rohammal), súlydobás, diszkosz- és gerelyvetés, rúdugrás, 100, 400, 1800 m. sík- és 110 m. gátfutás. Csapatversenyek: 400 és 1600 m. staféta, 3000 m., 8000 m. mezei verseny és kötélhúzás. Továbbá öt csoportban birkózás; torna 4 csoportban, football, tennisz, vívás (kard-, tőr-, egyéni és csapatverseny); a modern ötösverseny (melyet P. de Coubertin báró alapított, s állott céllövésből, 300 m. úszásból, kardvívásból, lovaglásból, 4000 m. mezei futásból), kerékpározás, céllövés (18 csoport), lovaglás, úszás (14 csoport), evezés (4 csoport) és vitorlázás (4 csoport).

Az 1912-ik évi O.-on háromszor vonták fel az első győztes árbocára a piros-fehér-zöld lobogót: az egyéni és csapat-kardvívásban és a 300 m. céllövésben. Az egyéni kardvívás világbajnoka *Fuchs* Jenő; az egyéni bajnokság 8 helyezettje az 5-ik *Nedo Nadi* olasz vívómesteren kívül mind magyar *(Fuchs* Jenő, *Békéssy* Béla, *Mészáros* Ervin, *Schenker* Zoltán, *Nedo Nadi, Tóth* Péter, *Földes* Dezső, *Werkner* Lajos). A csapat-bajnokságot mi nyertük meg. A 300 m. céllövés győztese ifj. *Prokopp* Sándor volt. Ezenkívül helyezve volt a világversenyben még *Kóczán* Mór, 55·50 m.-rel harmadik lett a gerelyvetésben, *Varga* Béla harmadik a középsúlyúak birkózásában. Csapattornázásban csapatunk második lett.

Olimpiai láb, a régi görögök hosszmértéke = 30·24 cm.

Olimpiász v. *olimpiádok*, 4—4 éves időközök, melyeket a régi görögök az olimpiai játékokról neveztek el és melyekre később időszámításukat alapították. Az O. érája a Kr. e. 776. év júl.-ában kezdődik és a 293. O.-szal Kr. u. 393. szűnik meg.

Az O. szerinti számítás, melyet Kr. e. 260. a sziciliai Timaios használt először, inkább csak az íróknál, semmint a népben terjedt el.

Olimpieion, templom, l. *Athén*.

Olimposz *(Olympos, Olimpus)*, a balkánfélszigeti Rhodope masszivumnak D.-i darabja Thesszália É.-i határán, Görögországban. D.-en az üde növényzetű szép Tempe-völgy választja el az Osszától, legmagasabb csúcsa 2985 m., legtöbbször felhőkkel van burkolva, bár örökös hó nem födi, mégis merész glaciális, meredek cirkuszvölgyeivel, tengerszemeivel és felhőivel a Tempevölgyből nézve impozáns látvány. A régi görögök itt képzelték a homeroszi istenek lakóhelyét, kik Zeus palotájában gyűléseznek és mulatoznak. A későbbi matematikusok a bolygók körében mozgó szférába helyezték el az istenek otthonát s ennek is O. nevet adtak. — Több más hegynek is O. volt az ókorban a neve, így a kisázsiai Miziában, Brusszától D.-re (ma Kesis-dag), Ciprus szigetén (ma Stavrovuni), Eliszben (Olimpiához közel) stb.

Olinda, Pernambuco braziliai állam egykori fővárosa az Antlanti-oceán partján, püspöki székhely, kb. 7000 lak., székesegyházzal, teológiai fakultással, füvészkerttel; kardpengegyártás.

Olinsav a. m. lenolajsav.

Olinthosz *(Olynthos)*, Makedónia tengerpartján a legjelentékenyebb görög gyarmatváros a toronéi öbölben, Pallene és Sithonia félszigetek között. Xerxes Kr. e. 480. elfoglalta; később, különösen a peloponnézoszi háború idején Chalkidike sok kisebb városából költöztek ide az emberek; így O. nemcsak Athénnel, hanem Makedóniával szemben is meg tudta védeni függetlenségét, s a szomszéd városokkal a saját hegemóniája alatt szövetséget szervezett. Mivel Spárta e szövetséget el akarta törölni, 379. O.-t elfoglalta. Később makedóniai Fülöp az összes partmenti városokat hatalmába akarta keríteni, de O. ellene szegült s bár két csatát vesztett, még mindig nem lett volna vesztett ügye, ha az athéniek, kiket Demosthenes olinthoszi beszédeivel a város támogatására buzdított, kellő időben segítséget nyujtanak. E mulasztás miatt Fülöp 348. O.-t elfoglalta és teljesen feldúlta. Romjai a mai Ai-Mama mellett láthatók.

Oliphant (ejtsd: olifent), 1. *Lawrence*, angol diplomata és útleíró, szül. a Fokföldön 1829., megh. Twickenhamben 1888 dec. 23. Beutazta Nepalt, Oroszországot, Észak-Amerikát, Kinát és Japánt, hol 1861. gyilkos merényletet is követtek el ellene. 1865—68-ig az alsóház tagja volt és a palesztinai zsidó gyarmatosítás érdekében munkálkodott. Nevezetesebb útleírásai: Journey to Katmandr (London 1852); The Russian shores of the Black sea (u. o. 1853); Narrative of the Earl of Elgins mission to China and Japan (u. o. 1860, 2 köt.); The land of Gilead (1880); Haifa, life in modern Palestine (1887). V. ö. Mrs. M. *Oliphant*, Memoire of the life of Lawrence and Alice O. (London, 1891, 2 köt.).

2. *O., Margaret*, angol írónő, szül. Wallyfordban 1828., megh. Londonban 1897 jún. 26. Első műve, a Passages in the life of Mrs. Margaret Maitland of Sunnyside (1849) nagy sikert aratott. Legjobb regényei: a puritánok világában játszó Caleb Field (1850); A rose in June (1874); The beleaguered city (1879); Joyce (1888). Irodalomtörténeti munkái közül említésre méltó: The life of Edward Irving (1862). V. ö. *Coghill*, The autobiography and letters of Mrs. O. (London 1899).

Olisippo, az ókorban *Lisszabon* neve.

Olitoria (növ.), l. *Valerianella*.

Olius, folyó, l. *Oglio*.

Oliva *(olajbogyó*, növ.), az olajfa *(Olea europaea*, l. az *Olaj- és zsiradéknövények* cikk képmellékletén) termésének olasz neve. Az O. teljesen éretten sötétibolyás v. egészen fekete színű és 2·5—4 cm. hosszú. Délvidékeken az O.-t félig éretten, v. sóban, ecetben, fűszerekben stb. elkészítve gyümölcsként, kivált evés előtt mint étvágy- és emésztést gerjesztőt élvezik. L. még *Olivaolaj*.

Oliva (állat), az Elülkopoltyúsak (Prosobranchiata) rendjébe tartozó csiga-nem. Háza majdnem hengeres, begöngyölt, felszine sima és fényes. A szubtrópusi tengerekben kb. 150 faja él. A legnagyobb fajok egyike az *Oliva porphyrea* Lam. Háza húsvörös színű, vörösesbarna mustrázattal; 11 cm. magas; a braziliai partokon honos.

Oliva, 1. község Danzig porosz kerületben, a Keleti-tenger közelében, (1910) 9346 lak., őrlő- és fűrészmalmokkal. Ismeretes az egykor gazdag cisztercita apátságról, amelynek templomát, most plébániatemplom, pompásan faragott karszékek ékesítik, továbbá az itt 1660 máj. 3. kötött békéről, amely az 1655—60-ig tartó svéd-lengyel-brandenburgi háborúnak vetett véget. János Kázmér lemondott a Svédországra táplált igényeiről, azonkívül Livonia É.-i részét, Esztoniát és Ösel szigetet átengedte a svédeknek. Svédország lemondott Kurlandról és mindkettő elismerte Poroszország függetlenségét. — 2. *O.*, város Valencia spanyol tartományban, közel az Atlanti-oceánhoz, 9000 lak., olaj-, narancs-, eperfa- és rizstermeléssel; a Gandia hercegek kastélyával. — 3. *O. de Jerez*, község Badajoz spanyol tartományban, a portugál határnál, 8000 lak., gyapjus vászonszövéssel.

Oliva, *Fernán Pérez de*, spanyol drámaíró és erkölcsbölcselő, szül. Cordobában 1497., megh. 1534 körül. Salamancában és Párisban végezte az egyetemet s Rómában, Párisban és végül Salamancában a humaniorákat adta elő, míg az erkölcstan-, teológia- és mennyiségtanra át nem tért. 1533-ban egyet. rektor, majd II. Fülöp nevelőjeként működött. Főérdemet a spanyol nyelv művelése és nemesítése körül szerzett, de hírét a Diálogo de la dignidad del hombre c. didaktikus műve alapította meg. Drámái a klasszikusok utánzatai vagy átdolgozásai. Ilyen Plautus Amphitryonja, Sophocles Elektrája (Venganza de Agamenon) és Euripides Triste Hecubája. Műveit először 1585—1586., másodszor pedig 1787. adták ki.

Oliva-fa, az olajfa *(Olea europaea)* fája, mely világosbarna, utána sötétedő és sötétbarnán csíkolt, igen tömör és egynemű, kevéssé ruganyos és egyenetlenül hasadó, de jól megmunkálható és politurozható. Asztalos- és esztergályosmunkáknak igen értékes fa, mely a botiparban is használatos.

Olivaolaj (növ.), az oliva- vagy olajbogyókból (l. *Oliva)* nyert olaj, melynek finomabb fajtái *táblaolaj* név alatt ételolajnak használatosak, a rosszabb fajtái pedig *fa-* v. *gyárolaj* néven égő- és gépolajnak valók. A legfinomabb táblaolajat úgy nyerik, hogy a jól érett olajbogyókat kézzel leszedik és vagy szitákra teszik, hogy a felrepedt bogyókból az olaj magától lecsepegjen, vagy a magvaktól megfosztott bogyók húsát hidegen préselik; így kapják az ú. n. *szűzolajat* (huile vierge). Az egész olajbogyók összeőrlése és hidegen való sajtolása útján másodrendű táblaolaj készül. A legtöbb és legjobb táblaolaj Dél-Franciaországból (Provence) *Aix*-i, újabban *Nizzai* olaj néven jön a kereskedelembe. A szűzolaj halavány-, zöldes- vagy aranysárga, a másodrendű táblaolaj világossárga. A táblaolaj délvidékeken a főzéshez általánosan használt zsiradék, nálunk leginkább csak a salátához adják. A fa- v. gyárolaj vidékek szerint különféle módon készül; zavaros, kellemetlen szaggal és ízzel és nem élvezhető. A rosszabb minőségű és éretlen olajbogyókat és az olajsajtolás maradékait *olajszappan* gyártására használják, így hívják Marseilleben és Velencében, ahol a szappankészítéshez szükséges lúgos anyagokat a tenger sóiból nyerik.

Olivarez (ejtsd: —resz), *Gaspar de Guzman, O. grófja, San Lucar de Barrameda hercege*, spanyol államférfiu, szül. Rómában 1587 jan 6., megh. Toróban 1645 júl. 22. IV. Fülöp spanyol király, kinek már trónörökös korában kedvelt embere volt, trónralépésekor 1621. mindenható miniszterévé tette. Korlátlan hatalmát a hanyatló ország belső jólétének emelésére igyekezett fordítani. De a nagyhatalmi állás fentartása, melynek érdekében Spanyolország is részt vett a 30 éves háborúban, arra kényszerítette, hogy súlyos adókat vessen a birodalom lakosaira. Ezért felkelések támadtak Portugáliában, Katalóniában és Nápolyban. Ehhez járultak a franciáktól és hollandiaktól szenvedett vereségek. Mindezen kudarcok megrendítették O. állását s a király 1643 jan. kénytelen volt őt elbocsátani.

Olivecrona, *Knut*, svéd jogtudós, szül. Mässvikben 1817 okt. 7., megh. Stockholmban 1905 febr. 2. Upsalában 1847. a jogi karon magántanár, 1852. pedig rendes tanár lett. 1868—89-ig igazságügyi tanácsos és a legfőbb törvényszék tagja volt. Az országgyűlésen való tevékenységének köszönhetők az 1864. kiadott büntető törvénykönyv enyhébb intézkedései a halálbüntetést illetőleg. 1881-ben a M. Tud. Akadémia kültagjává választották. Művei: Om lagbestånd giftorätt i bo (Upsala 1851, 5. kiad. 1882); Testamentsrätt enligt svensk langstiftning (u. o. 1880); Om dödsstrafet (u. o. 1866, 2. kiad. 1891); Om den juridiska undervisningen vid universitetet i Upsala (2. kiad. u. o. 1859); Blik på den juridiska undervisningens närvarande tillstånd i England (u. o. 1862); Des causes de la récidive (Stockholm 1873). Magyarul megjelent: A halálbüntetés (ford. *Thót* László, Budapest 1909).

Oliveira Martins, *Joaquim Pedro de*, portugál történetíró, szül. Lisszabonban 1845 ápr. 30., megh. u. o. 1894 aug. 22. 1874—87-ig a portói vasúttársaság főkormányzója, utóbb a dohányjövedék igazgatója Lisszabonban, s 1891—1892-ig miniszter volt. Nevezetesebb művei: Historia da civilisação christãa (1878); Historia da civilisação iberica (3. kiad. 1886); Portugal contemporanco (2 köt., Lisszabon 1881); Historia de Portugal (1879, 7. kiad. 1904) s kiadta a Bibliotheca das sciencias sociaes-t (Porto 1875—1888, 16 köt.). V. ö. *Barreto*, O., estudo de psycologia (Lisszabon 1892).

Olivenit (ásv.), rombos oszlopos kristályokban terem, amelyek izomorfok az adamin- és libethenittel; gyakran rostos szerkezetű gömbös és vesés halmazok. Üveg-, zsír- vagy selyemfényű, zöld, különböző mértékben áttetsző. Bázikus rézarzenát: $Cu(Cu.OH)AsO_4$. Rézércek mállási terméke, termőhelyei: Redruth és St. Day Cornwallban, Tavistock Devonshireben, Zinnwald Szászországban, Nisne Tagilszk az Uralban, Utah. Hazánkban Libetbányán fordult elő.

Olivénza, székhelye Badajoz spanyol tartomány O. járásának, (1910) 8940 lak., gyümölcstermeléssel, erődítményekkel. 1801-ben került spanyol kézre, 1811. elfoglalták a franciák.

Olivérc (ásv.) a. m. *olivenit* (l. o.).

Olivetanus, *Pierre Robert*, francia református hittudós, Kálvin rokona, szül. Noyonban a XV. sz. végén vagy a XVI. elején, megh. Ferrarában 1538. Genfben volt tanító 1533. s részben itt, részben Neuchâtelben fordította le francia nyelvre a bibliát. Ez a fordítás, mely a későbbi francia fordításoknak is alapja lett, Neuchâtelben jelent meg először 1535., majd 1540-től kezdve Genfben. V. ö. *Doumergue*, Jean Calvin, 1. köt. (Lausanne 1899).

Olivetánusok (lat. *Fratres eremitae de monte Oliveti, Congregatio Sanctae Mariae montis Oliveti)*, Szt. Benedek szigorúsított szabályai szerint szervezett szerzetes-rend, amelyet Tolomei János Sienában 1313. alapított s XXII. János megerősített. Jelenleg 8 kolostoruk van Olaszországban és egy Ausztriában (Tanzenberg, Karintia), összesen mintegy 150 rendtárssal.

Olivette (franc., ejtsd: —vett), olajbogyóalakú korallgyöngy, nemkülönben hosszukás üveggyöngy, amelyet főképen Afrikába visznek ki.

Olivier (ejtsd: olivié), a francia hősmonda egyik alakja: Roland barátja és fegyvertársa, aki a Chanson de Roland szerint a roncevali ütközetben esett el. Rolanddal vívott párbaját az ófrancia Girart de Vienne c. eposz meséli el. E tárgyat Victor Hugo is feldolgozta Mariage de Roland c. költeményében.

Olivier (ejtsd: olivié), 1. *Guillaume Antoine*, l. *Ol.*

2. *O.*, *Juste*, svájci francia költő, szül. Eysinsben (Waadt kanton) 1807 okt. 18., megh. Genfben 1876 jan. 7. Egy ideig Párisban élt, mint Ste Beuve meghitt barátja. Verskötete: Chansons lointaines (1847); jelesebb munkái: M. Argent et ses compagnons d'aventure (1850); Le pré aux noisettes (1863); Sentiers de montagne (1875). V. ö. *Berthoud*, Juste O. (Neuchâtel 1880). — Öccse: *O. Urbain*, szül. 1810., megh. 1888., szintén elbeszéléseket irogatott. V. ö. *Duplan-Olivier*, Urban O. et son oeuvre (Lausanne 1889).

Olivier le Daim (ejtsd: olivié lö dem, vagy *Olivier le Diable)*, XI. Lajos francia király kegyence, flandriai parasztszülőktől származott s XI. Lajos udvarába került mint borbély és komornyik. Annyira megnyerte a király bizalmát, hogy annak legbefolyásosabb tanácsadója lett és 1477. grófi címet kapott. XI. Lajos utóda, VIII. Károly az O.-től megsértett nemesek kivánságára 1484 máj. 21. felakasztatta.

Olivil ($C_{14}H_{18}O_5$), az olajfa mézgájának (Leccagummi) egyik alkotó része. Fehér, kristályos test; op. 118—120°; forró vizben, forró borszeszben és lúgokban oldódik. Lúgos oldata a levegőn álláskor megbarnul. Káliumpermanganáttal vanilint ad.

Olivin vagy *peridot* (ásv.), egy izomorf sorozatnak az elnevezése; vasmagnéziumortoszilikát, még pedig

a forsterit Mg_2SiO_4
az olivin $(Mg,Fe)_2SiO_4$
a fayalit Fe_2SiO_4.

Változatos oszlopos, táblás, rombos kristályok, melyek majd szabadon fennőve, majd pedig bennőve teremnek. Olivzöld (innen a neve), oxidáció folytán megvörösödik vagy megbarnul, üvegfényű, átlátszó. Szép zöld átlátszó fajtája a *nemes O.* vagy *krizolit (chrysolith)*, mely ismeretlen termőhelyről Keletről, Egyiptomból és talán Braziliából is származik. A tulajdonképeni O. kevésbbé szépen színezett és csak áttetsző. Lényegében O.-ből állanak egyes eruptiv kőzetek és kristályos palák, ú. m. a dunit, cherzolit, pikrit, O.-pala, eulysit. O.-, piroxén- és spinellből állanak a bazaltban előforduló gömbös-gumós ősképződmények. Azonkívül számos eruptiv kőzetnek és kristályos palának lényeges elegyrésze (bazalt, melafir, O.-es diabáz, gabbro, norit, kersantit, minette); hazánkban különösen a selmeczbányai Kalvária-hegy bazaltja tűnik ki O.-bősége folytán. A *pisztrángkő (troktolit)* O.- és anortitnak elegye. A palákban többnyire csak járulékos elegyrész (amfibolitok, szemcsés mészkövek, talkpalák). A *glinkit* (Sysertsk az Uralban) szintén O. Számos meteorkőnek a leglényegesebb elegyrésze; a Chassigny mellett hullott meteorkő teljesen O.-ből áll. A *hialosziderit* (Sasbach a Kaiserstuhlban) vasban igen gazdag O. Az O. igen könnyen szerpentinné mállik el.

Olivindiabáz (ásv.), l. *Diabáz.*

Oljasi, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 407 szerb lak., u. p. és u. t. Pozsega (Požega).

Oljgopolj, orosz járási székhely, l. *Olgopol.*

Olkhon *(Olchon)*, sziget, l. *Baikal-tó.*

Olkus *(Olkusz)*, járási székhely Kjelci oroszlengyel kormányzóságban az Ivangorod—Dombrova-vasút mellett, kb. 6000 lak. Közelében nagy kőszén- és ónbányák vannak. 1914—15. a világháború folyamán O. környékén heves harcok folytak.

Olla (spany., ejtsd: ollya), spanyol nemzeti étel: húsból és zöld főzelékekből készült leves; Délfranciaországban is nagyon el van terjedve. — *O. potrida*, erősen elzárt fazékban összefőtt mindenféle hús-, szárnyas-, sonka-, hagyma-, borsóból és egyéb főzelékekből álló keverék foghagymával és borssal fűszerezve. Általában az *O. potrida* (franc. pot-pourri) kifejezés keveréket jelent.

Ollár, községek, l. *Drávaollár, Kemendollár*

Ollech, *Karl Rudolf von*, porosz tábornok és katonai író, szül. Graudenzben 1811 jún. 23., megh. Berlinben 1884 okt. 25. Résztvett az 1849-iki badeni hadjáratban, 1855 óta a nagy vezérkarban működött, 1864. vezérőrnagy lett. 1866-ban a 15. hadosztály parancsnoka volt, de a nachodi csatában (1866 jún. 27.) oly súlyos sebet kapott, hogy többé a harctéren nem szolgálhatott. 1870-ben mint gyalogsági tábornok a katonai akadémia igazgatója, 1877. pedig a berlini invalidus-ház kormányzója lett. Nevezetesebb művei: Historische Entwickelung der taktischen Übungen der preussischen Infanterie (Berlin 1898); Friedrich der Grosse von Kolin bis Leuthen; Der Feldzug der Nordarmee im Jahr 1813 (1859—65, 3 rész); Geschichte des Feldzugs von 1815 (1876); Geschichte des Berliner Invalidenhauses (1885).

Ollendorf módszere, l. *Tanítás.*

Olléteјed, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 110 magyar lak., u. p. és u. t. Dunaszerdahely.

Ollius, folyó, l. *Oglio.*

Ollivier (ejtsd: olivié), *Emile*, francia államférfiu, szül. Marseilleban 1825 júl 2., megh. Saint-Gervais-les-Bainsben 1913 aug. 20. Az ügyvédi pályára lépett s 1848 márc.-tól 1849 elejéig mint köztársasági kormánybiztos működött Dél-Franciaországban. 1857-ben beválasztották a törvényhozó testületbe, hol az «öttagú» ellenzék legkiválóbb szónoka volt. 1863 óta a kormány felé kezdett hajlani, 1865. *Morny* herceg az egyiptomi alkiraly jogügyi tanácsosává neveztette ki a Szuezi-csatorna társaságnál. 1869-ben, amikor III. Napoleon az alkotmányosság útjára tért, egy röpiratot adott ki a császári manifesztum védelmére *(Le 19 janvier)*. *Rouher* visszalépése után a császár 1870 jan. 2. őt állította az első alkotmányos minisztérium élére, melyben O. az igazságügyi tárcát is vállalta. Helyzete nehéz volt, mert az ellenzék erősen támadta s a obboldal csak gyengén támogatta. Ezért 1870 máj. 8. népszavazást rendelt el, mely a liberális császárság mellett döntött. Ez volt utolsó sikere. A bekövetkezett külügyi bonyodalmakban egészen a háborús párt befolyása alá került s az 1870 júl. 15-iki emlékezetes ülésen «könnyű szívvel» (d'un coeur léger) vállalta a hadüzenettel járó felelősséget. Az első német győzelmek után azonban megrendült az állása s aug. 9. kénytelen volt lemondani. Ezután Olaszországba ment, honnan csak 1873. tért vissza Franciaországba. Minthogy politikai szerephez többé nem juthatott, teljesen a magánéletbe vonult vissza s körülbelül 40 évig irodalmi munkásságának élt. A francia akadémia 1870. tagjai közé választotta. Felesége Liszt Ferenc második leánya, *Blondine* volt. Remek stílussal és élénk szellemmel megírt művei közül nevezetesebbek: L'Empire libéral; études, récits, souvenirs (Paris 1895—1905, 10 köt.), melyet III. Napoleon és tanácsadóinak védelmére írt, továbbá: Lamartine (1874); L'Église et l'État au concile du Vati-

can (1879, 2 köt.); Thiers à l'Académie et dans l'histoire (1879); Michel Ange (1891); Marie-Maddeleine. Récits de jeunesse (1896).

Olló, olyan szerszám, melynek működő része két élesre fent acéllemezből áll, melyek szorosan egymáshoz simulva mozgathatók s ezáltal az éleik közé eső tárgyat ketté szelik. Céljai szerint az O.-k nagysága, alakja és elnevezése is változik; van gyapjunyiró, posztóvágó, papiros-, szabó-, ólomvágó, kertész-, sebész-, drótvágó stb. O. A közönséges O.-k készítése a késipar egyik ága, de a kis, olcsó O.-kat nem kovácsolják, hanem öntik, vagy acélbádogból vágják ki. L. még *Szerszámgépek.* — *O.* állattani értelemben, l. *Chelae.*

Ollófarkú kecskefejő *(Macropsalis,* állat), a Surrogó madarak *(Strisores)* családjába tartozó madárnem. Farka nagy és szélső kormánytollai roppant hosszúak. Második és harmadik evezőtolla a leghosszabb. 4 faja Dél-Amerikában honos. Legismertebbek a *Macropsalis lyra* (Bp.) és a *M. creagra* (Bp.).

Ollóháló, ollószerüen keresztezett, két rúdra erősített merítőháló.

Ollók (áll.), l. *Chelae.*

Ollóság, kisk. Krassó-Szörény vmegye lugosi j.-ban, (1910) 886 oláh és magyar lak, u. p. Lugos, u. t. Gavosdia.

Ollós ászkák (állat), l. *Ászkafélék.*

Ollóscsőrű *(Rhynchops,* állat), l. *Ollóscsőrűek.*

Ollóscsőrűek *(Rhynchopsinae,* állat), a Sirályfélék egyik alcsaládja. Jellemző fejüknél hosszabb, a csúcs felé késpengeszerűen lapított csőrük s hogy csőrük alsó kávája jóval hosszabb a felsőnél. Szárnyuk hosszú, hegyes; tollazatuk hosszú, zsíros és tömött; farkuk villás; úszóhártyájuk mélyen kivágott. 3 fajuk ismeretes. Afrika, Ázsia és Amerika trópusi részeiben a tengerparton és a folyók mellékén élnek. Éjjeli állatok. Legismertebb az afrikai ollóscsőrű *(Rhynchops flavirostris* Keill.); hossza 45, szárnyhossza 34, farkhossza 7 cm.; a legészakibb és legdélibb részek kivételével egész Afrikában honos.

Ollós erőd, l. *Erődítési rendszerek* és *Montalembert,* 2.

Ollós fogazat, lovak zápfogain a rágó felületek olyan elferdülése, hogy azok nem egyenesen egymás fölött, hanem inkább egymás mellett fekszenek, amennyiben az alsó fogsoron a külső, a felsőn a belső szél tulságosan lekopott. Az ilyen fogazattal a ló nem képes a takarmányt megőrölni, a tulhosszú éles szélek pedig a száj lágy részeit minduntalan felsebzik, aminek táplálkozási zavarok a szükségszerű következményei. A hibára az figyelmeztet, hogy a ló evés közben szüneteket tart és közbe-közbe a falatot kiejti a szájából. Az éles szélek leráspolyozása mulékonyan, azok levésése tartósan segíthet a bajon.

Ollós fogó (bány.), a mélyfúrásnál alkalmazott eszköz, mellyel a szabadon eső fúró-részt a leesés után megfogni, felemelni és ismét leejteni lehet. L. *Földfúrás.*

Olm (állat), l. *Proteus.*

Olmányfalva, kisk. Zólyom vm. besztercebányai j.-ban, a szép hermándi völgyben, (1910) 499 tót lak., vasútállomással, posta- és távirohivatallal. A hermaneczi papirgyár egyes mellékművei itt vannak elhelyezve.

Olmedo, *J. J.*, spanyol-amerikai költő, szül. Guayaquilben 1774., megh. 1847. Szülővárosát képviselte az első spanyol Cortesben; az ecuadori forradalomban 1820. a felső tanács elnöke, 1823—1828. a köztársaság londoni nagykövete volt. Híressé lett diadalmi dala D.-Amerika fölszabadulásáról *(Canto á Bolívar).*

Olmekák, Mexikó egyik ősnépe, mely Veracruz és Orizaba vidékén most is él.

Ólmod, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 270 horvát lak.; u. p. Csepreg, u. t. Kőszeg.

Ólmos eső, l. *Ónos eső.*

Ólmos flastrom, l. *Diákflastrom.*

Ólmos máz, l. *Fazekasárú* és *Máz.*

Ólmozás, 1. fém-(jobbára vas-)tárgyak bevonása ólommal. A klórcinkkel csávázott, meleg vastárgyat a klórcinkkel fedett szinólomba vagy ólomötvénybe (kemény ólom vagy 15 r. ólom, 3 r. ón, 1 r. réz és 1 r. antimon ötvénye) mártjuk. Az ólom rátapad és védőburkot alkot. Ilyen vaslemezeket használnak a kénsavgyártásban.

2. *Ó. (plombálás),* zsákokon, bálokon, kannákon és üvegeken, sőt néha raktárajtókon vagy vasúti kocsikon alkalmazott lezárási eszköz, mely abból áll, hogy a csomagot vagy zárat átkötő zsinór két végét ólomgombon fűzik át s azután az ólomgombot préssel összelapítják úgy, hogy egyrészt az átfűzött zsinór kihúzható ne legyen, másrészt a préselés folytán az ólomgombra a szükséges jeleket mélyítsék. Ez a zárási mód ugyan fizikailag nem nehezíti meg a csomag vagy ajtó felnyitását, csak azt célozza, hogy a csomag vagy zár kinyitása utólagosan föltétlenül megállapítható legyen. Szenes-zsákoknál, tejes-kannáknál, ásványvizes üvegeknél, elvámolt csomagoknál, zár alá vett raktárak vagy egyéb helyiségek ajtóinál stb. szokásos.

Olmütz *(Alamóc, Olomouc)*, az ugyanily nevű morva kerületi kapitányságnak és érsekségnek székhelye, a Morva jobb partján, a Feistritz torkolatával szemben, (1910) 22,257 nagyobbára német lakossal, maláta-, sör-, cukor-, keményítő- és szeszgyártással; német és cseh főgimnáziummal, főreáliskolával, több tanítóképző- s egyéb tanintézettel, nagy városi könyvtárral, iparmuzeummal, cseh régiséggyüjteménnyel. Az 1886-ig erős vár körfalait lerombolták és helyükön sétahelyek keletkeztek. Jelentékenyebb épületei: a gót székesegyház, amelyet III. Vencel, aki benne van eltemetve, a XIV. sz.-ban épített; a Szt. Móric-templom, a Szt. Mihály-templom; a városháza Pohl Antaltól 1422. készített érdekes csillagászati órával, az egykori Szt. Jeromos-kápolnával, amelyben a történelmi muzeum van elhelyezve; az érseki palota s a préposti palota, amelyben az utolsó Przemyslt, III. Vencelt megölték. — O.-ről az okiratok már 863. mint városról tesznek említést. 1063-ban püspökséggé lett. 1241-ben a mongolok ostromolták, 1640-ig Morvaország fővárosa, 1777. érsekséggé emelték. 1848 dec. 2. V. Ferdinánd itt mondott le az uralomról Ferenc József javára. Nagy szerepet játszott O. a *Mátyás* király és *Podjebrad* György közötti hosszas harcokban. A város eleinte Podjebradnak

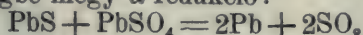
hódolt, de utóbb, midőn Mátyás felülkerekedett, az ő pártjára állott. A magyar király 1468 júl. 4. győztesen vonult be O.-be, ahol a cseh, morva és sziléziai kat. rendek 1469 máj. 3. cseh királynak választották. Itt jött létre 1478 dec. Ulászló cseh király és Mátyás között az *O.-i béke*. Az O.-i várban őrizték az 1848—49-iki magyar szabadságharc után elfogott politikai foglyok nagy részét.

Olocsán (növ.), l. *Holosteum*.

Olof, l. *Olaf*.

Ólom *(plumbum)*. A legrégibb időtől fogva ismeretes és a réz-csoportba tartozó fémes elem, amely vegyületeiben leggyakrabban mint kétvegyértékü pozitiv gyök szerepel; kémiai jele *Pb*, atomsúlya 206·39. Termésállapotban, mint ásvány, mikroszkópikus szabályos kristálykákban, oktaéderekben fordul elő, többnyire azonban csak drótalakban, vékony lemezekben található; ólomszürke, de rendesen feketére van futtatva. A termésólmot számos helyen vélték felismerni. Biztosan ki van mutatva Pajsberg mellett Wermlandban, ahol hematit, magnetit és hausmannit társaságában terem; hasonló körülmények között található Nordmark mellett, ahol kilónyi drót- v. bádogalakú darabokat is találtak. A Sjöbányában, Örebro tartományban, csak finom bevonatokat alkot. Állítólag Erdélyben, Oláhpián közelében a homokban (másodlagos fekvőhelyen) fordul elő szemecskék alakjában. Ujzélandon Parapara mellett az aranytartalmú homokban kis lemezek és gömbök alakjában található.

Az Ó.-nak a természetben előforduló vegyületei részben oxidáltak, részben kéntartalmuak; az oxidáltak nem szerepelnek ércekként, mert csekélyebb mennyiségben fordulnak elő, semhogy haszonnal fel lehetne őket dolgozni; ezek inkább ásványtani ritkaságok. Néha ott, ahol Ó.-kénérctelepek fordulnak elő, a telepek tetejét oxidált ércek, mint anglezit ($PbSO_4$) és cerusszit ($PbCO_3$) alkotják, melyek a lég oxigénjének és nedvességének befolyása következtében eredtek; a legtöbb O.-telep azonban Ó.-kénegből, galenitből (PbS, ólomfény) áll. Az Ó. kinyerésének módja függ azonban az Ó.-ércek kisérő kőzeteitől; így, ha az Ó.-szulfid kvarccal fordul elő, mint pl. Selmeczbányán, akkor nem szabad pörkölni, mert akkor a kovasav az Ó.-mal egyesülne és könnyen ömlő Ó.-üveget adna. Ha tiszta Ó.-ércek földekkel, mészkövekkel, tehát meddő kőzetekkel, ártalmatlan anyagokkal fordulnak elő, akkor az érc pörkölhető. Ha a galenitet pörköljük, akkor keletkezik kénes sav, Ó.-oxid, főleg azonban kénsavas Ó.; s ha már most a kénegek és kénsavas Ó. egymásra hatnak, szén jelenléte nélkül végbe megy a redukció:

$$PbS + PbSO_4 = 2Pb + 2SO_2$$

A pörkölést lángallókban végzik, alacsony hőmérsékletnél, hogy meg ne olvadjon az ólomérc, mert akkor a levegő behatása csak a felszinén történik meg. A tűzhelyen vékony réteg tüzelőanyag mellett sok levegőt kell bevezetni, hogy oxidáló láng keletkezzék. A vegyfolyam részben nem az előbb leirt úton, hanem részben úgy is megy végbe, hogy az Ó.-kéneg és Ó.-oxid egymásra hatva, kénessav mellett kiválik az Ó.:

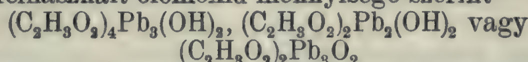
$$2PbO + PbS = 4Pb + SO_2.$$

Ha a folyós fém-Ó. nem gyülekezik össze, akkor dús Ó.-kéneg-tömeg marad hátra és ezt vagy magasabb hőmérsékletre hevítik, hogy az Ó.-kéneg is megolvadjon, v. egy másik eljárásnak, az ú. n. *kicsapó eljárásnak* vetik alá. A kicsapás v. kiválasztás műtéte abban áll, hogy oly anyagot teszünk az Ó.-érchez, mely a kénhez szegődik és az Ó.-ot kiválasztja; ilyen anyag a vas. Ha ugyanis megolvadt Ó.-kéneghez vasat adunk, akkor kénsavat és tiszta Ó.-ot nyerünk, mely utóbbi kiválik. Igy járnak el Selmeczen is a kvarctartalmú galenitekkel. E módszer kivitelére szolgál az ú. n. Pillitz-féle kemence. Ez 2—3 öl magas akna, több fúvónyílással; ebbe teszik az Ó.-ércet vassal és salakképző anyagokkal keverve. Újabb időben megpróbálták a pörkölő és kicsapó módszer egyesítését oly formán, hogy az érceket először pörkölik, azután pedig szenet és vasat adnak hozzájok; a szén redukálólag hat a pörköléskor keletkező Ó.-oxidra, s hatása után a vas kezdi meg működését. Ez úton sokkal több Ó.-ot nyerünk, mintha a vasat csak pörkölés nélkül alkalmaznók. Azonban a keletkező Ó., mely igen rideg (kemény Ó.), még nem végtermény, minthogy benne arany és ezüst fordul elő csekély mennyiségben, mely a műtétel alatt az ércből mind az Ó.-ban gyűl össze s belőle eltávolítandó. Azért az Ó.-ot még finomítják, ami a legfontosabb műtétek egyike. Kohászati szempontból finomított Ó. az, mely aranyat v. ezüstöt nem tartalmaz, azért nem szükségképen tiszta Ó. az egész tömeg, kb. 99·7—99·8% Ó.-ot tartalmaz, de a mellett a tiszta Ó. tulajdonságait mutatja. L. *Ezüst*.

Az Ó.-nak, noha az emberiség igen régóta ismeri, nagy kulturális fontossága sohasem volt puha volta, csekély szilárdsága és felszini gyors oxidációja miatt, mely a fényes fehér színű fémet piszkos szürke burokkal vonja be. Már Plinius említi, hogy az Ó.-ot hajófenekek borítására és vízvezetéki csövek készítésére használják 2 rész Ó. és 1 rész ónötvény alakjában. Az ókorban legkiválóbb lelőhelye Spanyolország volt. A középkorban és a renaissancekorban szintén nagy szerepet játszott a vízvezeték felszerelése dolgában, így Mátyás király budai vízvezetékének mellékcsőhálózatát Ó. v. ónozott, esetleg tiszta óncsövek alkották. Az Ó.-nak e célra való felhasználása manapság óriási jelentőséget nyert. Fontossága van még az Ó.-nak savállósága miatt, különösen a kénsavgyártásban (Ó.-kamarák), az akkumulátor-telepek készítésében; nagyon el vannak terjedve az Ó.-plombok is. A hadászatban és vadászatban szintén nagy fontossága van, belőle készítik a puskagolyókat és a serétet. A világ Ó.-termelése egy millió t. körül ingadozik, kereken 340 millió K értékben. Az 1910-ik évben az északamerikai Egyesült-Államok 371,600, Spanyolország 191,300, Németország 157,900, Mexikó 126,000 és Ausztrália 98,800 t. ólmot termelt. Magyarország mintegy 2500 tonnával szerepel. A susáki kohó felállításával ez a mennyiség jelentékenyen emelkedni fog. Az Ó.-termelésben még Belgium, Nagy-Britannia, Franciaország és Kanada szerepelnek 15—40,000 t.-ra rúgó mennyiséggel.

Irodalom. Collins, The metallurgy of lead and silver, I. k., London 1899; Hofmann, The metallurgy of lead and the desilverization of basse bullion, New York és London 1901; Ingalls, Lead smelting and refining, New York 1906; Waldeck, Streifzüge durch die Blei- und Silberhütten des Oberharzes, Halle 1907; Müller, Die Bekämpfung der Bleigefahr in Bleihütten, Jena 1908; Betts, Lead refining by electrolysis New York és London 1908; németül Halle 1910.

Ólomacetát *(ecetsavas ólom).* Az ólomnak egy normális és több bázisos acetátja ismeretes. A *normális Ó. (ólomcukor, Saccharum Saturni)* $Pb(C_2H_3O_2)_2 . 3H_2O$ úgy készül, hogy finom lisztté őrölt ólomoxidot 45%-os ecetsavban melegítés közben feloldanak és az oldatot kikristályosítják. A normális Ó. szintelen egyhajlású kristályokból áll, édes, összehúzó fémes ízű és közönséges hőmérsékleten $1^1/_2$sr. vízben oldódik, oldata savanyú kémhatású és mérges. A kristályos só 75°-ra hevítve, kristályvizében megolvad és ez a kihüléskor rostos tömeggé mered meg, izzításkor aceton, szénsav távozik és piroforos ólom marad vissza. A normális Ó. az iparban a kelmefestészetnél ecetsavas aluminium előállítására (pác), továbbá ólompreparátumok, *sárga festék* (krómsárga) készítésére használják, valamint gyógyszer gyanánt is alkalmazzák. *A bázisos Ó.-ok* úgy készülnek, hogy az utóbbi sót vízben oldva, ólomoxiddal főzik, a felhasznált ólomoxid mennyisége szerint

$(C_2H_3O_2)_4Pb_3(OH)_2$, $(C_2H_3O_2)_2Pb_2(OH)_2$ vagy $(C_2H_3O_2)_2Pb_3O_2$

képződik. Úgyszólván a két elsőnek elegyéből áll az *ólomecet* (plumbum aceticum basicum solutum), melynek oldata lúgos kémhatású és a levegőn meg zavarodik. 1·24 fajsúlyú, édeses fanyar ízű, szintelen, átlátszó vizes oldat. Külső célokra, pl. borogatásra, gyógyszerül használatos. Ebből higítás útján készül az *ólomvíz.*

Ólomantimonfény (ásv.), l. *Zinckenit.*

Ólomarzénfény (ásv.), l. *Szkleroklász.*

Ólombizmutfény (ásv.) a. m. *galenobizmutit* (l. o.).

Ólombiztosíték, l. *Olvadó vezetékbiztosítók.*

Ólombromid, $PbBr_2$. Ez a só fehér csapadék alakjában válik ki, ha ólomnitrát- vagy acetátoldatot kálium- vagy nátriumbromid-oldattal elegyítünk. Az Ó. forró vízben könnyen oldódik és az oldatból a kihűléskor fénylő tűalakú kristályokban válik ki. Hevítéskor vörös szinű folyadékká olvad, amely a kihüléskor fehér szarunemű tömeggé mered. Az Ó. az alkálifémek bromidjaival kettős sókat alkot, amelyek víztől igen könnyen elbomlanak.

Ólomcianát, *ólomizocianát, ciánsavas ólom;* $Pb(NCO)_2$. Kristályos, fehér, forró vízben kissé oldódó csapadék. Előállítására káliumcianát-oldathoz ólomnitrát-oldatot adunk. A leválasztott csapadékot mosás után enyhe hőmérsékleten szárítjuk.

Ólomcianid $Pb(CN)_2$. Mint fehér csapadék válik ki, ha ólomnitrát- vagy acetátoldatot hidrogéncianid-oldattal elegyítünk. Sajátságai az ólomkloridéhoz szerfelett hasonlók, savak könnyen elbontják, amikor hidrogéncianid (kéksav) fejlődik belőle. Rendkívül mérgező. Izzításkor nitrogéngáz fejlődik belőle és ólom meg szén keveréke marad hátra.

Ólomcsövek, l. *Cső.*

Ólomcukor, l. *Ólomacetát.*

Ólomcukorpapiros, ólomcukoroldattal itatott papiros. Kénhidrogéntől megfeketedik s ezért e gázra nézve reagensül használják; gyujtózsinórokat is készítenek vele.

Ólomdioxid, l. *Ólom oxidjai.*

Ólomdrót, l. *Drót.*

Ólomecet, l. *Ólomacetát.*

Ólomércek azok az ásványok, melyekből ólmot olvasztanak ki. A legfontosabb Ó. a galenit, a cerusszit v. a fehér ólomérc, az anglezit, a piromorfit v. zöld ólomérc és az ólomföld.

Ólomfa *(Dirca* L., növ.), a Thymelaeaceae családba tartozik. A *D. palustris* L. 1 méter magas cserje, széles kerülékes, rövidnyelű, 6 cm. hosszú, kopasz levelekkel, apró, sárgás virágokkal s egymagú csonthéjas gyümölccsel; Kanada s Virginia mocsaraiban és árnyékos partjain terem. Rendkívül szívós ágaiból szíjat, hársából kötelet készítenek; kérge erős hánytató és hashajtó; a bőrt megpirosítja s hólyagot húz; magva mérges. Kertbe is ültetik.

Ólomfakóérc, l. *Bournonit.*

Ólomfedél, 2—3 mm. vastag ólomlemezzel borított lapos fedél, mely igen tartós, mert nem rozsdásodik át. Rendesen kriptákon, kőfedelű építményeken használják, mert olcsóbb, mint a vörös réz. Az Ó.-lapok a hőokozta kiterjedés végett laza kötésben alkalmazandók. Ó.-lel voltak borítva Velencének hirhedt *ólomkamrái*, vagyis börtönei, melyekben az Ó.-re rásütő nap az alatta levő kicsiny cellákban pokoli hőséget gerjesztett.

Ólomfehér, l. *Ólomkarbonát.*

Ólomfekete, finoman lemezes, elmállott galenit v. szénnel festett szénsavas ólom.

Ólomfény (ásv.), l. *Galenit.*

Ólomfoncsor, l. *Ólomötvények.*

Ólomfoszfát, *foszforsavas ólom.* Az ólomnak közelebbről két foszfátja ismeretes. A *normális Ó.*, $Pb_3(PO_4)_2$, fehér csapadék alakjában válik le, ha ólomacetát fölöslegéhez nátriumfoszfát-oldatot öntünk. Ólomkloriddal képezett kettős sója $3Pb_3(PO_4)_2,PbCl_2$ a természetben mint *piromorfit* található. A *savanyú Ó.*, $PbHPO_4$ mint fényes fehér kristályos csapadék válik le, ha forró ólomnitrát-oldatot foszforsavval elegyítünk. Mind a két vegyület salétromsavban könnyen oldódik.

Ólomföld, földes, agyaggal kevert fehér ólomérc (cerusszit), amely helyenként üregeket, hasadékokat tölt ki. Ott, hol nagyobb mennyiségben találni, ólmot olvasztanak ki belőle. Legfontosabb termőhelyei: Rommern és Kall az Eifelhegységben, Zellerfeld a Harzban, Tarnovitz Sziléziában.

Ólomfüst, l. *Füst.*

Ólomgálic *(ólomvitriol,* ásv.), l. *Anglezit.*

Ólomglét, l. *Ólom oxidjai.*

Ólomhidroxid $[Pb(OH)_2]$. E vegyület képződik akkor, ha ólom tiszta víz alatt sokáig áll és mint fehér pelyhes csapadék válik ki, ha ólomnitrát-oldatot ammoniával elegyítünk. Az O. vízben kis mértékben oldódik, de kálium- v. nátriumhidroxid könnyen oldja. Savaktól a megfelelő ólomsókká alakul át.

Ólomhiperoxid, l. *Ólom oxidjai.*

Ólomizocianát, l. *Ólomcianát.*

Ólomjodid (PbJ_2). E narancssárga színű vegyület csapadék alakjában válik le, ha ólomsóoldatot kálium- v. nátriumjodidoldattal elegyítünk. Forró vizben oldódik, de a kihűléskor aranysárga színű lemezkékben ismét kiválik, hevítéskor megolvad, jódot veszt és sárga szaruszerű tömeggé dermed meg; festékül szolgál. A fémjodidok legtöbbjével kettős sókat, ólomoxiddal pedig különféle összetételű ólomoxijodidokat alkot.

Ólomkachexia, l. *Ólommérgezés.*

Ólomkamara-eljárás, l. *Kénsavgyártás.*

Ólomkamrák, l. *Ólomfedél* és *Kénsavgyártás.*

Ólomkarbonát *(szénsavas ólom).* Az ólomnak egy normális és több bázisos karbonátját ismerjük. A *normális Ó.*, $PbCO_3$ a természetben is előfordul (l. *Fehér ólomérc)* és az aragonittal izomorf. Mesterségesen úgy készül, hogy ólomacetát-oldatot ammoniumkarbonát-oldattal elegyítenek és a keletkezett csapadékot vízzel jól kimossák. Hófehér színű, alaktalan por, mely hígított salétromsavban vagy ecetsavban pezsgés közben igen könnyen feloldódik. Az iparra nézve ennél sokkal fontosabb az a *bázisos O. (cerussa, ólomfehér),* amelynek összetételét $2PbCO_3.Pb(OH)_2$ képlet fejezi ki. Ezt a vegyületet a legrégibb, az ú. n. hollandi eljárás szerint úgy készítik, hogy alkalmas fazekakba csavaralakulag összehajlított ólomlemezeket tesznek és ecettel öntik le. Az ilyen módon megtöltött fazekakat ólomlemezzel befödve és egymásra rakva lóganajjal betemetik. Bizonyos idő letelte alatt a levegő és az ecetsav behatása folytán az ólomból bázisos ólomacetát képződik, amely a lóganajból fejlődő széndioxidtól néhány hét alatt bázisos Ó.-tá alakul át, amelyet aztán az ólomlemezekről leütögetnek. Ezen igen hosszadalmas mód helyett ma más eljárás használatos (német, francia, angol eljárás), melyeknél lóganaj helyett közvetlenül szénsavat használnak. Használatos továbbá az elektrolitikus eljárás is, amidőn ólom anódon — szóda és nátriumklorátoldatban — ólomfehér képződik. A bázisos Ó. vakító fehér színű, nehéz, vízben oldhatatlan alaktalan por, amely ha gipszszel, vagy bárium-szulfáttal nem volt hamisítva, hígított salétrom-savban vagy ecetsavban maradék nélkül feloldódik. Száradó olajokkal, kencével eldörzsölve a legkitűnőbb és a legjobban fedő fehér festéket szolgáltatja, amelynek csak az az egy hátránya van, hogy idővel a kéntartalmú gázoktól egészen megbarnul, mert lassanként a fekete színű ólomszulfiddá alakul át. Használják ezenkívül arcporok, kenőcsök (fehér ír) előállítására is; ebből készül kevés gummis vízzel összedörzsölve és táblaalakú darabokba sajtolva az ú. n. Kremserweiss (fehér plajbászpor), amelyet szintén gyógyszerül és kendőzőszerül használnak. Az Ó.-ok is igen erős mérgek.

Ólomkéneg, l. *Ólomszulfid.*

Ólomkészítmények, az ólomnak a vegyi iparban előállított sói és gyógyszerkészítményei (oldatok, kenőcsök, tapaszok). A gyógyításra használatosak összetételét és előállításukat l. a Magyar Gyógyszerkönyv I., II. és III. kiadásában. (L. még *Kenőcs* és *Tapasz).*

Ólomklorid ($PbCl_2$). Az ólomnak ez a sója fehér színű csapadék alakjában válik ki, ha ólomsó-oldatot sósavval elegyítünk. A Vezuv kráterjében található *cotunnit* (l. o.) nevű ásvány szintén Ó. Az Ó. forró vízben könnyen oldódik és a kihűléskor selyemfényű rombos tűkben válik ki. Magasabb hőmérsékleten megolvad és kihűlve szarunemű tömeggé mered meg. Az ólomnak több *oxikloridja* is ismeretes, melyek közül egyeseket sárga festék gyanánt használnak (kasseli sárga). Az oxikloridok Ó.-nak és a megfelelő mennyiségű ólomoxidnak összeolvasztása révén állíthatók elő. A $PbO.PbCl_2$ képletnek megfelelő ólomoxiklorid a természetben is előfordul mint *matlockit.* Ó. sósavban oldva és klórral kezelve *hidrogénplumbiklórsavat* H_2PbCl_6 ad, melynek megfelelő rubidiumsója igen nehezen oldódik s ez hevítve klórfejlesztés mellett megfelelő plumbo-sóvá alakul: Rb_2PbCl_4.

Ólomkólika, l. *Ólommérgezés.*

Ólomkromát *(krómsavas ólom)*, $PbCrO_4$, a természetben is előfordul mint krokoit, fönicit és rézkromáttal mint vauquelinit. Igen szép sárga színű vegyület, mely úgy készül, hogy ólomnitrát- vagy acetát-oldathoz káliumkromát- vagy káliumbikromát-oldatot öntenek és a keletkezett csapadékot vízzel jól kimossák. Vízben oldhatatlan, káliumhidroxid-oldatban v. salétromsavban azonban könnyen feloldódik. Száradó olajokkal eldörzsölve igen szép sárga festéket készítenek belőle *(krómsárga, koronasárga),* amely azonban igen mérges. Az Ó. káliumkromát-oldattal főzve vörös színű *bázisos* Ó.-tá, $PbCrO_4.PbO$, alakul át, melyet szintén festék gyanánt *(krómvörös, krómcinnóber)* használnak. A *krómnarancs* (chromorange) név alatt használt narancsszínű festék a fentebb említett két Ó. keverékéből áll.

Ólomlazur (ásv.) a. m. linarit (l. o.).

Ólomlemez. Gyártják 6—30 mm. vastag öntött lapokból. A vastagabbakat egyenként, a vékonyakat egymásra rakva hidegen hengerlik ki. Ily módon 12, sőt több lemezt állíthatnak elő egyszerre. A lemezeket olajjal kenik be. A körülvágott Ó. összegöngyölve jut a kereskedelembe, 1 m² felszínű és 1 mm. vastagságú 11·3 kg. A legvékonyabb 0·05 mm. vastag és 0·5 kg. nehéz. Az ónnal lemezelt Ó.-t ólom- és ónlemez egymásra hengerlésével gyártják, vagy a kihengerlendő ólomlapra ónt öntenek. Az ólmozott vaslemezt is Ó.-nek nevezik. Az Ó.-t használják a kénsavkamarák borítására, a szénsavfejlesztő készülékekhez, villamos akkumulátor-lapoknak, nedves falak elszigetelésére, dohány csomagolására (ólompapiros) stb.

Ólommérgezés. Hevenyen ritkán, idült mérgezés alakjában igen gyakran fordul elő. Az idült fémmérgezések között mindenesetre a leggyakoribb. Minden ólomvegyület mérgező, akár gáz, akár por, akár oldat alakjában jut a szervezetbe.

A *heveny mérgezés* néhány feljegyzett esete ólomcukorral, ólomecettel és ólomfehérrel történt, mely anyagokat más, ártatlannak véltekkel tévesztettek össze. A heveny mérgezés tünetei néhány perc v. néhány óra mulva lépnek fel; tünetek: émelygés, hányás, tejfehér vagy sárgás hányadék, nagy szomjuság, kólika, hasmenés; később a kólika mellett szorulás, főfájás, bódultság, kicsi, szapora pulzus és lélegzés, a vég-

tagok bénulnak, végre eszméletlenség áll be. Halál a 2—4-ik napon. Gyógyulás esetén a javulás néhány óra alatt már mutatkozik; de nem ritka, hogy a heveny mérgezés lefolyása elhúzódik s idültbe megy át. Gyógyítás: a gyomor és bél kimosása, ezután glaubersó vagy keserűsó (v. keserűvíz) adandó, melyek vegyi ellenszerek gyanánt is hatnak; tannin és tannintartalmú háziszerek (tea, fekete kávé) is lassítják a felszívódást.

Az *idült mérgezés* akkor fejlődik, ha kisebb mennyiségű ólom hosszú időn át nap-nap után jut a szervezetbe, leginkább a gyomron át. Véletlenség v. gondatlanság az oka, s a mérgezések leginkább ipariak, vagy iparcikkek által előidézettek és háztartásiak. Az ólom a legkülönfélébb alakban szükséges az iparban, technikában s így a munkások épp úgy, mint az iparcikkeket használó közönség egészen gyanutlanul veszik fel azt a szervezetbe.

Hogy mennyi ólom hozza létre az első mérgezési tüneteket, nem tudjuk. Kisérletek szerint napi 4—7 mlg.-mal sok hónap, esetleg 1—2 év alatt lehet mérgezést előidézni, sőt 60—70 mlg. napi adag is csak 3—4 hét alatt betegít meg. Az egyéni hajlam is különböző, de immunitása senkinek sincs. Az ólomvegyületek minden nyálkahártyáról felszívódnak, még az oldhatatlanok is a szövetnedv, bélnedv hatása alatt oldható ólomfehérjévé változnak. Az így keringő ólom a szervekben különböző mennyiségben rakódik le; legtöbb a vesékben, májban, gyomor- és bélfalban. A szervezet méregtelenedése lassan történik; főleg a vizelet és epe útján választatik ki az ólom, kevesebb a többi váladékkal. Míg az ólom a szervezetben tartózkodik, igen sok irányú zavart idéz elő, s főleg négy irányban hat károsan: az általános táplálatra, a bélhuzamra, az izmokra s a központi idegrendszerre. Mindenekelőtt senyvesség (kachexia) támad; a bőr halványszürkés, vérszegény, a test lesoványodik, a körmök töredeznek, a bőr viszket, hámlik, szürkés színű. A foghús szürkés ólomszegéllyel bir (ólomkéneg), a száj bűzös, étvágytalanság, undor jelentkezik, a beteg mindent fémes izűnek érez, a kedély rossz, álmatlanság, gyöngeség mutatkoznak. Az érverés gyér. Egyes helyei a bőrnek érzéketlenekké lesznek, a végtagok, főleg a kezek remegnek (tremor saturninus). Ez az általános kép, melyhez egy idő mulva mint első ijesztő tünetcsoport lép fel hosszantartó s leküzdhetetlen szorulás (1—2 hétig), esetleg hasmenéssel váltakozva, majd óriási kólika *(colica* v. *enteralgia saturnina)*, mely szinte megsemmisítő fájdalmakkal jár, percekig tart, alább hagy, majd ismétlődik; a roham alatt a has behúzódik, deszkakeménnyé lesz, közben eredménytelen székelési és vizelési erőltetés, kinzó szomjuság mutatkoznak, esetleg hányás is. A roham alatt az érverés még ritkább, mint különben. Egy hét alatt a rohamok önként is megszünnek, de nem a betegség, mely halad a maga útján. Egy másik tünet az *artralgia* v. jobban mondva *mialgia saturnina*. Éjjel rohamban fellépő hasogató, metsző izomfájdalom ez, mely főleg az izületeket borító izomtömegekben jelentkezik (könyök, váll, térd); a fájdalmakat remegés, izomgyengeség kisérik. Előfordul, hogy a mérgezetteken óriási idegesség lép fel (cretizmus). A harmadik tünetcsoport az *ólomhüdés* (paralysis saturnina). Erre jellemző, hogy leginkább a felső végtagok feszítő izmai bénulnak meg és a hajlító izmok tónusának túlsúlya miatt a kéz a ragadozó karmaihoz hasonló állásba jön. Gyakran bénulnak a váll izmai, a lábszár feszítői, ritkábban az arcizmok vagy más izomcsoportok. A bénulás hirtelen szokott fellépni és mindig szimmetriás. Ritkább tünetcsoport az ólmos vakság *(amblyopia* és *amaurosis saturnina)*, a látás pár óra v. nap mulva önként visszatér, vagy pedig, különösen ha a látás lassan gyöngült, látóideggyuladás és sorvadás támad, mely állandó rossz látásra v. vakságra is vezet. Legsúlyosabb tünetcsoport, mely elhanyagolt esetekben mint a változatos kórkép utolsó és pedig tragikusan végződő felvonása észlelhető: az *enkefalopatia saturnina*. Az előbbi tünetek egyikében-másikában is sokat szenvedett beteg aluszékony, kábult lesz, főfájása, enyhe deliriumai vannak. Gyakran súlyos görcsök között, legtöbbször tartós öntudatlanságban pusztul el a beteg.

Az említett tünetek nem minden mérgezettnél s nem egyforma fokban és sorrendben fejlődnek. A közegészségi közigazgatás feladata az iparban nélkülözhetetlen ólom ellen védeni a munkásokat épp úgy, mint a nagy közönséget s ezt minden állam közigazgatása meg is teszi, amennyiben lehető. Ólommal dolgozó munkások a bányák, huták, ércolvasztók, öntők munkásai, a szerelők, betűszedők, fazekasok,ércfényezők, mázolók, festéktörők és csomagolók, szövetfestők, sörétkészítők, nemezposztó- és matráckészítők. Ó.-t okozhat az $1\%_0$-nál több ólmot tartalmazó vas-, cinn- v. fazekasedény a háztartásban, az ilyen szódavizes fejkupak v. borfejtő, sörcsapolókészülék, az ólomfestékes sütemény, játékszer, szövetek a testen, a lakásban, tapéták, művirágok leporlás útján stb.

A kifejlődött mérgezés gyógyítása a tünetek szerint igen változó, de legtöbbször eredményes. Minden ólombetegnél egyaránt azon kell lenni, hogy a szervezetből az ólmot kiküszöböljük, ú. n. monstre-ivókúrákkal, izzasztó fürdőkkel, hashajtó ásványvizekkel (budaiak). Emellett a jódkálium gyógyszerül adása is célszerű.

Ólommérő, l. *Kémlelő súlymérő.*

Ólommézga, *plumborezinit, plumbogummit* (ásv.), sárgás-fehér, zöld vagy barna, zsírfényű, áttetsző fürtös, vesés és sztalaktites héjas szövetű alakzatokban terem. Ingadozó összetételű víztartalmú ólomaluminiumfoszfát. Termőhelyei: Huelgoat a Bretagneban, Nuissière Rhône départementban, Roughten Gill Cumberlandban, Canton-bánya Georgiában. Emlékeztet a mézgára.

Ólom-mulm (ásv.), földes galenit.

Ólomnitrát *[salétromsavas ólom*, $Pb(NO_3)_2$]. Az ólom hígított salétromsavban nitrogénoxid fejlődése közben Ó.-tá oldódik fel. E só azonban legegyszerűbben úgy készül, hogy vízfürdőn melegített hígított salétromsavba apró részletekben ólomoxidot feloldanak és az átszűrt folyadékot kikristályosítják. Az O. oktaéder alakú

kristályokból áll; fs. 4·5. Tiszta vízben (2 sr.) elég könnyen oldódik; ólomoxiddal főzve nehezen oldható *bázisos Ó.-tá* alakul át. Magasabb hőmérsékletre hevítve ólomoxidra, nitrogéndioxidra és oxigénre bomlik.

Olomouc, *Olmütz* szláv neve.

Ólom oxidjai. Az ólomnak több oxidját ismerjük. 1. *Ólomszuboxid* (ólomoxidul), Pb_2O, mely az ólom felületén képződik, ha azt alacsony hőfokon a levegőn megolvasztjuk. Egészen tiszta állapotban előállítható az ólomoxalátnak 300°-ra való hevítése révén. Fekete por, melyet a savak ólomoxidra és ólomra bontanak szét; ólomnitrát-oldatban bázisos ólomnitrit képződése közben teljesen feloldódik. A levegőn hevítve ólomoxiddá ég el. 2. *Ólomoxid*, PbO, amelyet egészen tiszta állapotban úgy készíthetünk, hogy bázisos ólomnitrátot v. bázisos ólomkarbonátot kiizzítunk. Ilyen módon állítják elő nagyban is a masszikotnak (l. o.) nevezett ólomoxidot. Az ezüstgyártásnál melléktermény gyanánt kapott ólomoxidnak *ólomglét* v. *lithargyrum* a neve. Sárga v. sárgásvörös színű nehéz por, amely erősen hevítve megolvad; ha a megolvadt tömeg gyorsan hűl ki, akkor sárga színű kristályos tömeg keletkezik, amelyet *ezüstglétnek* neveznek; ha azonban lassan hűl ki, kissé vöröses színű tömeg képződik, amelyet *aranyglétnek* hívnak. Vízben igen kis mértékben oldódik, de ecetsav és hígított salétromsav könnyen oldják. Az ólomoxidot gyógyszerek, kristályüveg, kencék, agyagmáz, akkumulátorlemezek stb. készítésére használják. 3. *Ólomszeszquioxid* (Pb_2O_3), amely képződik, ha frissen készült ólomhidroxidot nátriumhidroxidban feloldunk és a folyadékhoz nátriumhipoklorit-oldatot elegyítünk. Vörösessárga színű por, amely hevítéskor ólomoxidra és oxigénre bomlik, és sósavval klórt fejleszt. 4. *Ólomhiperoxid* (ólomszuperoxid, ólomdioxid PbO_2), többféle módon készülhet, legegyszerübben úgy, hogy a miniumot hígított salétromsavval melegítjük, amikor az ólomhiperoxid sötétbarna por alakjában oldatlanul visszamarad. E vegyület képződik a lúgos ólomsó-oldatoknak elektrolizisekor, vagy ha ólomacetát-oldatot klórmésszel főzünk. A természetben is előfordul mint *plattnerit*. Az ólomhiperoxid a hevítéskor igen könynyen szétbomlik ólomoxidra és oxigénre, ezért egyike az erélyesebben oxidáló testeknek. Tömény káliumhidroxid-oldatban a főzéskor feloldódik és ekkor káliumplumbát (ólomsavas kálium), K_2PbO_3 képződik, mely szaruanyagok, haj feketére való festésére is használatos (bölényszarv, teknősbékacsont). Az ólomhiperoxidot leginkább a gyufa gyártásához használják. 5. *Vörös ólomoxid* v. *minium* (sandix, párisi vörös, Pb_3O_4), amelyet nagyban úgy készítenek, hogy ólomoxidot (masszikot) alkalmas lángkemencékben 300—400°-ra felhevítenek. Téglavörös színű nehéz por, amely hevítéskor megbarnul, a kihűléskor azonban ismét megvörösödik. Fs.-a 9·0. Erősebb izzításkor oxigént veszítve, ólomoxiddá alakul át; salétromsavban csak részben oldódik, de ha a folyadékhoz oxálsavat is elegyítünk, pezsgés közben teljesen feloldódik; oxidáló test lévén, sósavval melegítve klórt fejleszt. Szerkezetét illetőleg némelyek a miniumot ólomoxid és ólomhiperoxid vegyületének (Pb_3O_4=2PbO.PbO_2), mások pedig bázisos ólomsavas ólomnak tartják. Szép színe miatt festékül használják vastárgyak bevonására, de ezenkívül az üveggyártásnál, továbbá gyógyszerek, kittek stb. készítésénél is alkalmazzák.

Ólomoxiklorid, l. *Ólomklorid.*

Ólomöntés (gör. *kleidomantia* a. m. kulcsjóslás), babonás népszokás, leginkább karácsony és Szilveszter éjjelén, meg Szent-András-napkor. Abban áll, hogy ólmot olvasztanak, s azt egy örökölt kulcs karikáján át hideg vízbe öntik, s a képződött ólomtörmelék alakjából annak a jövőjét jósolják meg, aki azt öntötte; hajadon lányok pedig ebből találgatják, hogy ki és micsoda lesz jövendő férjük.

Ólomötvények, az ólomnak olvadás útján más fémekkel való vegyületei. Az ólom sok fémmel összeolvad s ekkor több oly ipari célra alkalmassá válik, mire tiszta állapotban nem volna használható. Kevés antimon az ólmot könnyen olvadóvá, keménynyé és törékenynyé teszi. Ez az ú. n. *keményólom* s ilyen a betűfém is. Az arzén is megkeményíti az ólmot. Az arzénes ólomból gyártják a sörétet. Ón és ólom minden viszonyban könnyen olvad össze. Ide tartozik az ú. n. *ónforrasz*. Cink és ólom csak bizonyos viszonyok közt olvad együvé. A 16 rész ón, 3 rész cink és 3 rész ólom könnyen hengerelhető s feldolgozható. Ólom-, ón- és bizmut-ötvények könnyen olvadnak. Az ólom higannyal foncsort alkot, az ezüsttel is igen jól ötvözhető.

Ólompapiros, l. *Ólomlemez.*

Ólompát a. m. *fehér ólomérc* (l. o.).

Ólomrézantimonfény (ásv.), a. m. *bournonit* (l. o.).

Ólomsalétrom, l. *Ólomnitrát.*

Ólomsimító (növ.), l. *Zsurló.*

Ólomsók nagyrésze előfordul mint ásvány, az oldható Ó. ólomból vagy ólomoxidból és savakból állíthatók elő, míg az oldhatatlanok cserebomlások útján. Az ólom nagyon könnyen létesít bázikus sókat, melyek alkalikus színhatásúak. Az Ó. savanyú oldatába kénhidrogént vezetve fekete csapadék, ólomszulfid keletkezik. Töményebb oldatából sósavval ólomklorid képződik, mely mint fehér kristályos csapadék kiválik, ez azonban sok vízben v. meleg vízben ismét feloldódik. Kénsavval, még híg oldatában is, fehér csapadék keletkezik. Mennyileges meghatározása rendesen ólomszulfát alakjában történik.

Ólomszaruérc (ásv.), l. *Foszgenit.*

Ólomszilikát (*kovasavas ólom*) keletkezik, ha ólomoxidot kovasavval összeolvasztunk. Nagyon kiterjedt alkalmazással bír az üveggyártásban.

Ólomszivacs, finoman eloszlott ólom, mely megkeményedett ólomszulfát-vízpép elektrolitikus redukciójakor áll elő. Igen könnyen oxidálódik; bizonyos mértékben plasztikus lemezzé préselhető össze.

Ólomszuboxid, l. *Ólom oxidjai.*

Ólomszulfát (*kénsavas ólom*, $PbSO_4$). A természetben található Ó.-ot a mineralógusok *anglezitnek* (l. o.) hívják; izomorf a bárium- és a stron-

ciumszulfáttal. Előállítható cserebomlás útján úgy, hogy ólomnitrát- vagy acetát-oldatot higított kénsavval elegyítünk és a keletkezett fehér csapadékot vízzel jól kimossuk. Fehér por, mely vízben úgyszólván teljesen oldhatatlan, valamivel könnyebben oldódik forró koncentrált kénsavban. Legkönnyebben oldható borkősav és fölösleges ammónia elegyében. A kelmefestészetben melléktermény gyanánt kapott Ó.-ot ólomüveg és más ólomkészítmények előállításához használják. Az ólomfehéret sokszor Ó.-tal hamisítják.

Ólomszulfid (*ólomkéneg*, PbS). A természetben előforduló Ó., a *galenit*, igen fontos érc, mert az ólom előállítására használják és e mellett többkevesebb ezüstöt is nyernek belőle. Mesterséges úton készíthető ólomnak és kénnek összeolvasztása révén, vagy úgy, hogy ólomnitrát- vagy acetát-oldatba kénhidrogéngázt vezetünk és a keletkezett fekete csapadékot kimosás után megszárítjuk. Az ólomtartalmu fehér festékkel (ólomfehérrel) befestett tárgyak, képek stb. megbarnulása is a képződő O.-tól származik. Az Ó.-ot a hígított savak közül csak a salétromsav oldja.

Ólomszulfit (*kénessavas ólom*, $PbSO_3$). Fehér oldhatatlan por, amely mint csapadék válik le, ha ólomacetát-oldatba kéndioxidgázt vezetünk. Hevítéskor kéndioxid távozik el belőle és ólomszulfátból, ólomszulfidból, meg ólomoxidból álló elegy marad vissza. Elég gyakran az ólomfehér hamisítására használják.

Ólomszuperoxid v. *ólomhiperoxid*, l. *Ólom oxidjai.*

Ólomüveg, l. *Üveg.*

Ólomvesekő (ásv.) a. m. *Bindheimit* (l. o.).

Ólomvitriol (ásv.), l. *Anglezit.*

Ólomvíz, l. *Ólomacetát.*

Ólomvörös a. m. minium (l. o.).

Ólomzár, a vasúti kocsik (főleg teherkocsik) ajtajának elzárására szolgáló berendezés. A kocsi ajtaján és a kocsi szekrényén egy-egy fül van alkalmazva, mely fülek az ajtó zárt állapotában egymás mellé kerülnek. Az ajtó becsukása után a két fülön egy zsineget húznak át, a zsineg 2 szárát egy kerek alakú, lapos ólomlap 2 nyílásán áthúzzák, azután az ólomlapot egy erre szolgáló lapos fogóval összenyomják úgy, hogy ezután a zsineg szárait az ólomlapból nem lehet kihúzni. A kocsi ajtaját ily módon csak úgy lehet kinyitni, ha a zsineget elvágják vagy leszakítják. Ily módon meg lehet állapítani, hogy a kocsi ajtaja nem nyittatott-e ki hivatlanok által. Minthogy minden ólomzárnak egy beleöntött sorszáma is van, azonkívül az ólomzárfogó a lezárás dátumát is belenyomja és ezek az adatok a kocsit kísérő okmányokra rá vannak vezetve, a megsértett ólomzárt csak az tudja azonos jelzésű új ólomzárral pótolni, kinek módjában van a kísérő okmányokba betekinteni.

Olona, folyó Lombardiában. Como tartományban a Varesetől É.-ra ered. Melegnanóval szemben a Lambróba torkollik. Hajózhatatlan vizét öntözésre nagy mértékben használják

Olo-Nagadzsu, borneói nép, l. *Dajak*

Olonec, *orosz kormányzóság* Archangelszk, Vologda, Novgorod, Szent-Pétervár, a Ladoga-tó és Finnország közt, 148,764 km² területtel, (1913) 460,100 lak. Az É.-i rész halmos; az Orel a legmagasabb domb (alig 300 m.). Az Onega-tó vidéke alacsony fensík, a többi rész alföld. Folyó és álló vizekben egyaránt rendkívül gazdag s ezek az egész területnek közel 20%-át takarják. A Balti-tenger vidékéhez tartozik a Vitegra, Megra, Osta, Suia, Szuna, Kumsza, Pjalma és Vodlo, végül az Onegát a Ladogával összekötő Szvir; a Fehér-tenger vízkörnyékéhez tartozik az Onega a Voloska, Kena és Mosával, továbbá a Vozsma, az Anda, Kedrinka, Penga, Leksma stb. A tavak számát 2000-re becsülik; legnagyobbak az Onega, Szegozero, Vigozero, Lacsa, Vodlozero, Ondozero. Nagy mocsarak a Tabui-Mokh (160 km. kerület), a Kovel-Mokh (130) és a Szalomaniinszkoje (140). Az éghajlat zord, esős és a hőmérséklet hirtelen változó. Helyi szükségletre termelnek némely helyen rozsot, zabot, árpát és burgonyát, azonkívül répacukrot és lent. Nagy kiterjedésüek az erdők; azért a fő foglalkozás a favágás, úsztatás, hajóépítészet és vadászat, azonkívül a halászat. Az ásványország szolgáltat meszet, agyagot, vasat, aszbesztet, hegyi kristályt. Az ipar bőrcserzésre, fafűrészelésre, lenszövésre és nyers vas előállítására szorítkozik. A lakosok nagyoroszok, kareliaiak és finnek. Fővárosa Petroszavodszk.

Olonosz, görög hegység, l. *Erymanthos.*

Oloosszone, város, l. *Elasszona.*

Oloron-Sainte-Marie, Oloron járás székhelye Basses-Pyrénées francia départementban, a d'Aspe és d'Ossaunak a Gave d'Oloronná való egyesülésénél. Oloron a Gave jobbpartján, Sainte-Marie átellenében van, (1911) 9475 lak., gyapjufonás, takaró-, bőr- és csokoládégyártás; gyapju-, öszvér-, ló- és fakereskedelem. Két XI. sz.-beli román templommal. 732-ben a szaracénok feldulták, IV. Centull béarni vicomte (XI. sz.) újjáépítette.

Oloszka, község, l. *Olaszka.*

Olot, székhelye Gerona spanyol tartomány O. járásának, (1910) 8020 lak., bőr- és papirosgyártás, pamutfonó és posztószövés. Közelében bazalthegyek.

Olovnik, község, l. *Sopje.*

Olpe, kancsóalakú régi görög agyag- v. bronzedény (l. az *ábrát.)*

Olpe.

Olpe, az ugyanily nevű járás székhelye Arnsberg poroszkerületben, a Bigge mellett, (1910) 5355 lak., vas- és rézhengereléssel, fémöntéssel, enyv- és talpbőrkészítéssel; közelében vas-, ólom-, rézérc- és kénesőbányával.

Olpidiopsis *Cornu* (növ.), a Phycomycetes penészek gombagénusza, melynek fajai más vízi penészek testében élősködnek. (Képe a *Gombák* 3-ik tábláján.)

Olprét, község, l. *Alparét.*

Olsa, az Odera 93 km. hosszú jobboldali mellékvize osztrák Sziléziában, ered a Beszkidekben a Visztula forrása közelében és Oderberg alatt torkollik.

Olsavicza, község, l. *Nagyolsva.*

Olshausen, 1. *Hermann*, német evang. teológus, szül. Oldesloeban 1796 aug. 21., megh. Er-

langenben 1839 szept. 4. 1834-től rendes teol. tanár volt Erlangenben. Fő műve egy — Ebrard és Wiesinger által folytatott — kommentár az újszövetség összes könyveiről (Königsberg 1830 s folyt., 4 kötetben), melyben teljesen a régi ortodox írásmagyarázat s az ó-konzervativ bibliai kritika alapjára helyezkedett.

2. *O.*, *Justus*, német orientalista, *O. 1.* öccse, szül. Hohenfeldében (Holstein) 1800 máj. 9., megh. Berlinben 1882 dec. 28. 1853-ban főkönyvtáros és a keleti nyelvek tanára lett a königsbergi egyetemen; 1858. előadó tanácsos a porosz kultuszminisztériumban. Főleg iráni nyelvekkel és az ó-testamentummal foglalkozott. Főbb művei: Die Pehlewi-Legenden auf den Münzen der Sassaniden (Kopenhagen 1843); Emendationen zum alten Testament (Kiel 1825); Erklärung der Psalmen (Leipzig 1853); Lehrbuch d. hebr. Sprache (Braunschweig 1861).

3. *O.*, *Justus*, német jogtudós, *O. 2.* fia, szül. Kielben 1844 ápr. 10. Berlinben, Heidelbergben és Göttingenben tanult, majd porosz állami szolgálatba lépett s 1879. részt vett a bűnügyi perrendtartás újjászervezésének kidolgozásában. 1880 ban tartományi biró Berlinben, 1887. kamaratörvényszéki tanácsos u. o., 1890. birodalmi törvényszéki tanácsos lett Lipcsében. 1899-ben birodalmi főügyésszé, 1907. a lipcsei birodalmi törvényszék tanácselnökévé nevezték ki, 1910. nyugalomba vonult. Főművei: Kommentar zum Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich (7. kiad., 1905); Das Gesetz betreffend das geistige Eigentum (u. o. 1894) stb.

4. *O.*, *Robert*, német nőorvos, *O. 2.* fia, szül. Kielben 1835 júl. 3., megh. Charlottenburgban 1915 febr. 2. 1862-ben Halleban tanár és a női klinika igazgatója lett; 1887. Berlinbe hívták, ahol 1910-ig működött. O. a legkiválóbb operativ ginekológusok egyike; ő vezette be és fejlesztette ki az ovariotómiát és a méh teljes kiirtásának operációját, a méh kikaparását stb. Főbb művei: Klinische Beiträge zur Gynäkologie u. Geburtshilfe (Stuttgart 1884); Die Krankheiten der Ovarien (2. kiad. 1886); Handbuch der Frauenkrankheiten (2. kiad. Stuttgart 1886). Hofmeisterrel együtt kiadta a Zeitschrift für Geburtshilfe und Gynäkologie c. folyóiratot.

Olsinkó, község, l. *Meggyfalu.*

Olsva, községek, l. az *összetételek* alatt (*Alsóolsva, Felsőolsva* stb.).

Olsztyn, *Allenstein* (l. o.) porosz város lengyel neve.

Olt *(Aluta)*, a Duna egyik legjelentékenyebb baloldali mellékfolyója. Ered Csík vmegyében két forráspatakból, főforrása a Nagy-O., Gyergyószentmiklóstól K.-re a Siposkő (1571 m.) É.-i tövében ered, eleinte keskeny, regényes völgyben, a Nagyhagymás (1793 m.) tövében DK.-re folyik, Balánbányánál D.-i irányba fordul és Csíkszentdomokosnál egyesül a Feketeréz (1543 m.) D.-i lábán fakadó jóval kisebb Kis-O.-tal. Majd kiér a felcsíki medencébe, ahol helyenkint elmocsarasodik, azután az alcsíki medencén átjutva, a Hargita-vonulat utolsó részét a tusnádi szorossal levágja, Sepsiszentgyörgynél ismét síkságra ér ki, itt Aldoboly alatt Ny.-ra fordul, több kanyarodással átfolyik a Barczaságon, áttöri a Persányi hegységet, kiér a fogarasi lapályra, Bojczánál D.-re kanyarodva, a Szebeni- és Fogarasi-havasok közt a szűk vöröstoronyi szorossal elhagyja hazánkat s Románia földjére ér, D., majd DK. irányú folyás után Turnánál, Nikápollyal szemben torkollik. Egész hossza 530 km., hazánkban 300 km. Forrásának torkolatától való távolsága 350 km., szélessége Sepsiszentgyörgynél 23, Fogarasnál 75, Feleknél 95 m., mélysége 1—6 m., esése Balánbányától az országhatárig 611 m., km.-enként 2·14 m., de ez nagyon egyenlőtlenül oszlik meg az egyes szakaszok közt, legnagyobb az áttöréseknél s a felső szakaszán. Folyása elég sebes, nagy vízálláskor vad, rohamos és vészthozó. Hajózhatatlan, csak tutajok járnak rajta. Vízterülete mintegy 20,000 km², ebből Magyarországra 12,500 km² jut.

Oltalomlevél v. *menlevél* (lat. *salvus conductus)*, okirat, amely birtokosának biztosítja, hogy bizonyos bűncselekményéért le nem tartóztatható. Mai jogunkban O.-re akkor van szükség, ha valaki a bűncselekmény elkövetése után külföldre menekül, kiadatásának nincs helye s hazájába valamely okból (pl. tanuként leendő kihallgatása végett) vissza kell térnie. Az O.-et a biróság meghallgatása után az igazságügyminiszter állítja ki, határozott időre, amely alatt az illetőt bűnvádi eljárás alá fogni nem lehet.

Oltalsósebes (azelőtt: *Alsósebes)*, nagyk. Szeben vm. nagydisznódi j.-ban, (1910) 1335 oláh lak.; u. p. és u. t. Oltfelsősebes.

Oltár (a lat. *alta ara*-ból), az áldozatok bemutatására való, földből, kövekből v. fából készült emelkedettebb hely. A pogány népek O.-ai vallásuk szelleméből és műveltségükből kifolyólag v. egyszerűek és durvák, v. művésziesek voltak s nemcsak templomaikban, hanem köztereken, a folyóvizek partjain, ligetekben s bérceken állították fel őket s gyakran óriási arányuak voltak. A Mózes-féle törvény tulajdonkép csak a szövetség-sátora előtt, később pedig a Moria hegyen épült salamoni templomban engedte meg az O. felállítását, de a számkivetésig mégis megmaradt a szokás, hogy az ország több pontján is állítottak fel O.-okat. A zsidó nép O.-a terjedelemre nézve nagy volt, lépcsőkön lehetett hozzá feljutni, négy sarkára szarvak voltak alkalmazva, amelyeket az áldozati állatok vérével kentek be. A jóillatú áldozatok O.-a a szentélyben állott, kisebb méretű volt, arany lemezekkel bevonva s ezen kizárólag illatszereket égettek. A keresztények az első időkben, úgy mint Jézus az utolsó vacsorát, egyszerű asztalokon ünnepelték meg az áldozatot, az üldöztetés korszakában pedig a föld alatti katakombákban a vértanuk sírjainak lapos tetején. Innen van, hogy a kat. egyház O.-ai koporsóalakuak s hogy azokban vértanuk és szentek ereklyéi vannak elhelyezve. Kezdetben a templomokban csak egy O. *(fő-O.)* volt a szentélyben (apszis), kelet felé fordítva s csak később lett szokássá több O.-t, az ú. n. *mellék*-O.-okat emelni. Az O.-nak a hívek felé eső oldalára művészi kivitelű érctáblákat v. drága függönyöket, ú. n. *antipendiumokat* szoktak alkalmazni. Az építési stil szerint minden templom-

nak megfelelő stílű az O.-a is. A gót stíl alkotta meg a kinyitható és becsukható *szárnyas O.-t,* amelynek szárnyain a főképet kiegészítő kisebb képek vannak. Ha az O. a templom falához van hozzáépítve, akkor a fölötte levő falra szokták alkalmazni az *O.-képet.* Ezek között az O.-képek között vannak az egyházi festészet világra szóló remekei s majdnem kivétel nélkül azt a címet ábrázolják, amelyről a templom el van nevezve. A képek helyett nem ritkán szobrokat v. dombormüveket alkalmaznak. III. Honorius rendelete szerint minden O.-on egy *feszületnek* és legalább két gyertyának kell állania s három gyolcslepellel *(oltárterítő)* letakarva lennie. Az O. felszereléséhez föltétlenül szükséges ereklyéket v. az O. mensájába falazzák be, v. külön márványlapba helyezve illesztik oda (l. *Hordozható oltár).*

Oltár (lat. *Ara),* csillagkép a déli égen, néhány, szabad szemmel látható csillaggal.

Oltárcz, kisközs. Zala vm. letenyei j.-ban, (1910) 998 magyar lak.; u. p. Bánokszentgyörgy, u. t. Letenye.

Oltardianum Album, történelmi napló, Erdély XVI. és XVII. századi történetének egyik érdekes forrásműve. Trauschenfels Jenő a Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens új folyamában, 1860. adta ki az erdélyi muzeumban levő eredeti kéziratából. A naplót 1526. kezdi Scherer, másképp Nyirő András szebeni polgár, az Oltardok őse, ki kora nagy mozgalmaiban maga is teljes lélekkel részt vett, buzgó híve a reformációnak, s Szapolyaival szemben inkább Ferdinándhoz szít. 1552—76. rövid s kevésbbé érdekes följegyzésekben folytatta a naplót az előbbinek fia, Oltardus Scherer Pál, a szebeni pénzverde főnöke. Ennek fia Oltardus Márton medgyesi pap 1576—1591. vezette a naplót, kinek halála után az elhunyt egyik fiára, Oltardus János nagyekemezei papra szállott az album folytatásának joga és kötelessége. Ő egyébként egy másik évkönyvet, a Fuchs-féle történelmet is folytatta, melyet «Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum» c. alatt Brassóban 1847—48. adott ki Trausch József. Ő az O.-nak 1591—1629. terjedő részét erős történelmi érzékkel, a korjellemző vonások kiemelésével irta meg. A naplót Oltardus András szebeni lelkipásztornak 1630—59-re vonatkozó jegyzetei fejezik be.

Oltáregyesület, a kat. egyházban az az egyesület, melynek tagjai magukat az oltári szentség imádására kötelezik és évi csekély tagdíjjal szegény templomokat egyházi szerekkel látnak el. Alapították Brüsszelben 1840. A római pápa helybenhagyta és számos búcsút engedélyezett számára. Hazánkban 1859 okt. 28. alapították meg budapesti központtal.

Oltári szentség, a kat. hit legfönségesebb titka s az istentisztelet legmagasztosabb tárgya, amely szerint Jézus Krisztus a kenyér és bor színe alatt mint Isten és ember valósággal és lényegileg jelen van. Az O. valóságos áldozat, a keresztfán végbevitt áldozat megújítása és folytatása. Az O. anyaga búzakenyér s szőllőtőről nyert bor; vajjon kovászos vagy kovásztalan legyen-e a kenyér, nem lényeges; hogy Jézus kovásztalant használt, valószínű, mert a kovásztalanok első napján költé el a husvéti bárányt. Az O. kiszolgáltatói az áldozó papok. L. még *Eulogia.*

Oltárkép, l. *Oltár.*

1. ábra. Szemzés.

Oltárkő, több helyütt előforduló hegy- v. szikla név, melyhez a helyi monda többnyire azt a hiedelmet fűzi, hogy pogány őseink valaha az ily hegyeken v. sziklákon áldoztak. V. ö. *Ipolyi,* Magy. myth. (490—496. old.). L. még *Áldozókövek.*

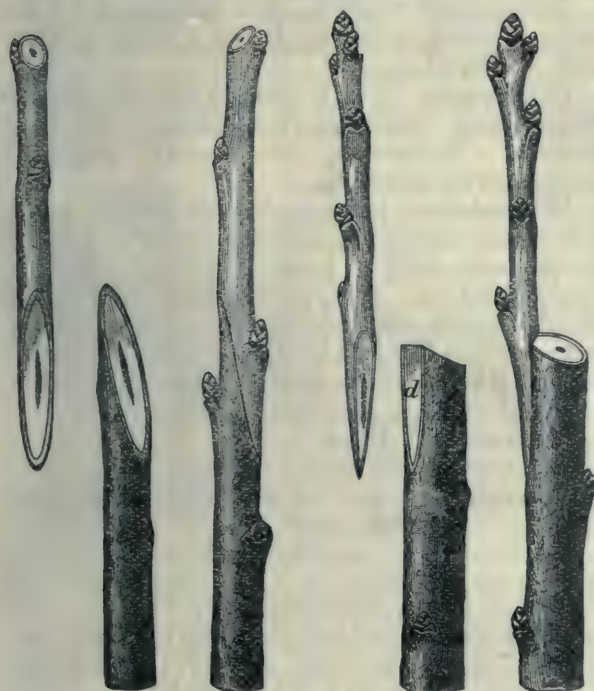
Oltáron nézők a. m. az áldozati állat beleit vizsgálók, l. *Haruspex.*

Oltárterítő, l. *Oltár.*

Oltás, 1. *(beoltás, ojtás),* fertőző, betegséget okozó anyagoknak mesterséges bevitele valamely szervezetbe. Ez történhetik valamely betegség megállapítása céljából (állatoltások), de történhetik gyógyítás céljából is, amidőn valamely egyén fogékonyságát bizonyos betegséggel szemben leszállítjuk. Ilyen gyógyító oltásokat végeznek a himlő, kolera, tifusz, difteria stb. ellen (l. a megfelelő címszók alatt). Az O. részben úgy történik, hogy a bőrön a felhámot kis területen levakarják s az oltóanyagot a meztelen irhába bedörzsölik (pl. himlő-O.), vagy úgy, hogy a fertőzött tűt a bőrbe beleszúrják, vagy pedig fecskendővel a bőr alá fecskendezik. L. még *Immunitás.*

2. *O. (ojtás),* két növénynek olyan módon való egyesítése, hogy az oltásra használt rész (rügy v. vessző, vagyis nemes rész) az alanyul szolgáló

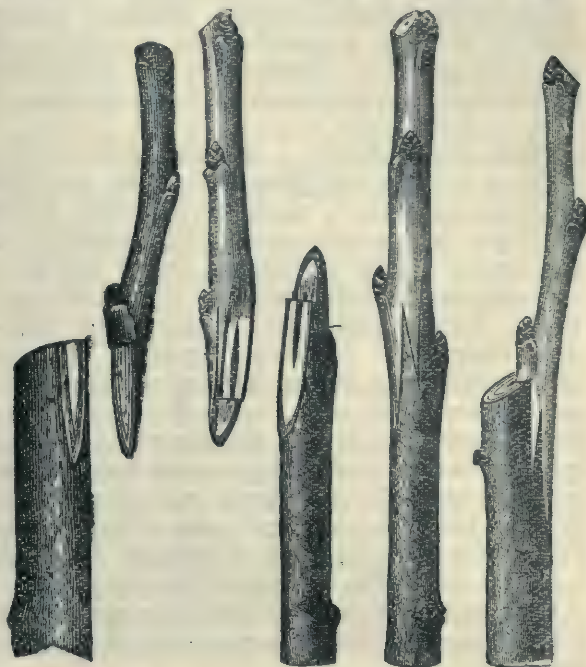
vadcsemetére vagy más anyatőre átvitetik, amelyen aztán tovább fejlődik. Szükséges ez az eljárás azért, mert sok növényt, különösen a nemes gyümölcsöket nem lehet más módon úgy szaporítani, hogy jó tulajdonságaikat megtartsák. Általánosan rüggyel és vesszővel való O.-t különböztetnek meg és csak a fás növényeket szokták oltani. Az O. sokféle módjai közül felemlíthetők: a *szemzés (1. ábra: a—h)*, amelynél a nemes fa egyéves hajtásából egy jól kifejlődött rügyet (szemet) kimetszenek s azt az anyatőnek T alakra bevágott nyílásába a kissé felhajtott héj alá beillesztik s ezután az anyatőt a szem körül háncscsal v. gyapotfonállal körülkötik. Tavaszkor *hajtó* szemre, t. i. amelyik már a nyáron hajtani fog, július és augusztusban pedig *alvó* szemre oltanak, amelyik csak a jövő tavasszal kezd hajtani, innét van az elnevezése is s leginkább ezt a szemzést gyakorolják. A szemzésnek az az előnye van, hogy ennél az anyató nem szenved nagy

2. ábra.
Egyszerű párosítás.

3. ábra.
Lapozó párosítás.

sértést s az egyesített részek csakhamar teljesen összenőnek. Az oltóvesszővel való O.-nak legegyszerűbb módja a *párosítás (2. ábra)*, melynél a vesszővel egyenlő vastagságú anyatőre rézsútos tiszta vágással a nemes ágat egyesítik s azt legalább 2 szemre visszametszvén, az egyesítés helyét körülkötik s úgy azt, mint az oltóág végét oltóviasszal (l. *Faviasz)* bekenik, hogy ki ne száradjon. Vastagabb alanyon lehet a *lapozó párosítást (3. ábra: d)* alkalmazni; de ennél célszerűbb a *nyerges lapozás (4. ábra)*, melynél az oltóágat a lap felett, vastagságának feléig vízszintesen bemetszik s így az ág fele vastagságával az anyatőre támaszkodik, tehát biztosabb állást nyer, mint az előbbinél. Történhetik a párosítás *nyelves* v. angol módra is *(5. ábra)*, melynél úgy az alany, mint az oltóág nyelvalakú bevágást nyer s ezek egymásba illesztetvén, az oltóág szilárdabban áll, mint a sima párosításnál. A két rész jó elkészítése már nagyobb ügyességet kíván. Vastagabb anyatövekbe a *kecskeláb* O.-t *(6. ábra)* alkalmazzák, melynél az anyatövet előbb vízszintesen simára levágják s oldalába ékalakú bevágást tesznek, az oltóvessző végét

4. ábra.
Nyerges lapozás.

5. ábra.
Nyelves párosítás.

ugyanilyen ékalakra metszik s azt az anyató nyílásába illesztik. A *héj alá* oltást (héjalás, *7. ábra)* szintén a vastagabb anyatövek beoltásánál alkalmazzák részint nyerges módra, részint simára vágott vesszőkkel. A *hasítékba való oltást* ugyancsak a vastagabb anyatöveken végzik ékalakra metszett vesszővel, néha egy anyatőre 2—3 ágat is beoltanak. Mindezeknél az O.-i módoknál az O. helyét gondosan körül kell kötözni s úgy azt, mint a vesszőnek lemetszett

6. ábra.
Kecskeláb-oltás.

7. ábra.
Héj alá oltás.

csúcsát oltóviasszal be kell kenni. Oltóvesszőkül erőteljes egyéves hajtásokat egészséges termőfákról késő ősszel lombhullás után vagy télen kell szedni, amikor a szemek még nyugvásban vannak s tavaszig pincében v. a szabadban homokba rakva tartják el. Az O. kevésbbé gyakorolt nemei még a *gyűrűzés* és a *sipolás*. Az *összeforrasztást* v. összenövesztést alakfáknál, pl. kordonfáknál alkalmazzák. L. *Ablaktálás*.

3. *O.*, l. *Tűzoltás*.

Oltásos hibrid (növ.), l. *Kereszteződés*.

Oltay *Károly*, szül. Budapesten 1881. A József-műegyetemen 1903. mérnöki oklevelet nyert. 1910-ig a műegyetem geodéziai tanszékének tanársegéde, illetve adjunktusa, majd egy ideig helyettes tanára volt. 1913-ban a geodézia nyilvános rendes tanára lett. Tudományos működése főleg felső geodéziai. Huzamos időt töltött a potsdami geodéziai intézetben Helmert tanár mellett. Részt vett a báró Eötvös-féle geofizikai kutatásokban is s Magyarország több helyén mérte meg a nehézséggyorsulásnak, továbbá a függővonal deviációjának szabatos értékét. Számos tanulmánya jelent meg a Nemzetközi Földmérési Szövetség, a Tudományos Akadémia s a Math. és Fizikai Társulat kiadványaiban.

Oltbogát, kisk. Nagyküküllő vmegye kőhalmi j.-ban, (1910) 411 oláh és cigány lak.; u. p. és u. t. Olthéviz.

Olten, az ugyanily nevű (azelőtt: *Olten-Gösgen*) járás székhelye Solothurn svájci kantonban, az Aare és Dünnern összefolyásánál, (1910) 9376 lak., gép-, cipő-, sörgyárral; vasúti fölszerelések készítésével. O. Ultinum néven már az ókorban fontos útcsomó volt, ma jelentékeny vasúti gócpont.

Olten-Gösgen, azelőtt Solothurn svájci kanton egyik járása, jelenleg mindegyik külön járást alkot.

Olteniţa (ejtsd: oltenica), járási székhely Ilfov romániai kerületben, (1912) 6641 lak., élénk vízi forgalommal. O., az antik Constantiola, volt az első dák püspökség székhelye. 1853 nov. 2. és 1854 jul. 29. itt a törökök legyőzték az oroszokat.

Oltfelsősebes (azelőtt: *Felsősebes)*, nagyk. Szeben vm. nagydisznódi j.-ban, (1910) 1002 oláh lakossal, vasútállomás távíróval s u. o. postahivatal.

Olthéviz (azelőtt: *Héviz)*, kisk. Nagyküküllő vm. kőhalmi j.-ban, (1910) 1439 magyar és oláh lak., posta- és telefonhivatal. 1311-ben már kolostor volt itt, 1312. *Calida Aqua* néven fordul elő, mint Fogaras várhoz tartozó helység. Nevét meleg forrásairól vette. Az Olt partján szűk völgyben fekszik s számos régi udvarháza közül nevezetes a kastélyszerű Haller-udvar, melyben gr. Bethlen Kata írónő és udvari papja, Bod Péter lakott. A községtől 3 km.-nyire DNy. felé római castrum nyomai látszanak.

Olthidegkút (azelőtt: *Hidegkút)*, kisk. Nagyküküllő vm. kőhalmi j.-ban, (1910) 576 oláh lak.; u. p. és u. t. Olthéviz.

Olti, az ugyanily nevű kerület fővárosa Orosz-Transzkaukáziában, Karsz területén, kb. 2500 lak. Hajdan török erősség volt. 1914 dec. 25. a törökök O. mellett véres ütközetben megverték az oroszokat.

Oltmelléki hegysor, az erdélyi medencének folyókkal erősen beszabdalt része az Olt és Nagyküküllő völgyei közt, kb. 850 m. magasságig emelkedik.

Oltó *(chymosin)*, szopós állatok gyomornedvében előforduló erjesztő, melynek jellemző sajátsága, hogy a tejet és a kalciumtartalmú kazeinoldatokat megalvasztja. Hasonló erjesztő sok felnőtt szervezet, így az ember és a disznó gyomrában is kimutatható. L. még *Emésztés*, *Oltóerjesztő*.

Oltó-erjesztő, szopós borjú v. szopós bárány oltógyomrából készült, *chymosin* nevű enzimát tartalmaz, mely a tej *kazeinját* (sajtanyag) kiválasztja. Természetes úton a tej a tejsav hatására szokott megalvadni állás közben. Az O. a kiválasztott kazeint meg is bontja parakazeinre és a savóban oldódó proteinre, a tejsav ellenben a kolloidoldatban levő kazeint egyszerűen kicsapja (túróanyag). L. *Sajtgyártás*.

Oltógyomor v. *ojtógyomor (abomasus)*, a kérődző emlősök gyomrának egyik része. L. *Gyomor* és *Kérődzés*.

Oltópamacs, 3—4 m. hosszú nyélre erősített seprő, mely vászonnal van átvonva és vízbe mártva, a tűzeseteknél szerte szálló sziporkák lecsapására használják.

Oltószelence, kemény papirból készült dobozban elhelyezett vegyi keverék, melybe kívülről gyujtókanóc nyúlik. A keverék főleg kénből és salétromból áll; meggyujtva, fojtó gázokat és füstöt fejleszt, mely zárt térben az égést lehetetlenné teszi. A tűzoltók kivált a Bucher-féle O.-ket használják pincékben pusztító tüzek elfojtására.

Oltott mész, l. *Kalciumhidroxid*.

Oltóvessző, l. *Oltás*.

Oltóviasz, l. *Faviasz*.

Oltóvonat, az oltáshoz szükséges teljes felszerelést szállító tűzoltókocsi.

Oltrákovicza (azelőtt: *Rakovicza)*, nagyk. Szeben vm. nagydisznódi j.-ban, (1910) 1634 oláh lak.; u. p. és u. t. Oltfelsősebes.

Oltszakadát (azelőtt: *Szakadát)*, nagyk. Szeben vm. újegyházi j.-ban, (1910) 1271 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Hortobágyfalva.

Oltszem, kisk. Háromszék vm. sepsi j.-ban, (1910) 638 magyar (székely) lakossal; u. p. és u. t. Sepsibodok. A község végén van a Mikó Miklós gróf által a *Hereczvár* falaiból 1872. emelt kastély.

Oltvány, a beoltott vad csemete v. anyató.

Oltványi *Pál*, egyházi író, szül. Szegeden 1823 aug. 1., megh. u. o. 190? jan. 16. 1846-ban pappá szenteltetvén, hosszabb időn át a csanádegyházmegyei püspöki udvarban működött, ahol irodaigazgató lett. 1854-ben földeáki plébánossá nevezték ki, 1872. a szegedi apácaiskolák igazgatója lett. 1880-ban préposti méltóságot kapott. Számos kulturális és jótékony alapítványt tett. Nevezetesebb művei: *Vegyes házasságok és az új polgári törvénykönyv* (Temesvár 1851); *A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története* (Szeged 1867); *Népoktatásügy Magyarországon* (u. o. 1884); *A szegedi plébánia és a piarista atyák szegedi krónikája* (u. o. 1886).

Oltványszőllő. Igy nevezik az olyan szőllőket, amelyek amerikai, a filloxerának ellentálló szőllőre mint alanyra nemesített, oltott tőkékkel vannak beültetve. Az oltványtőkék földalatti része amerikai, a földfeletti része pedig európai szőllőfajta, az oltás helye valamivel a talaj felszine fölött van. Az ilyen tőke, ha az alanyfajta megfelelő, a filloxerának ellentálló s az európai fajták borát termi. Nem immunis talajon a szőllőtelepítés vagy oltványtőkékkel történik, vagy szénkénegezés mellett európai vagy direkt termő tőkékkel, ritkábban ugyancsak európai tőkékkel elárúsításra. Magyarország szőllőterületének mintegy 34%-a O.

Oltvölgyi vízi társulat, alakult 1889. Csíkszereda székhellyel oly célból, hogy az Olt völgyét Csíkszereda és Csíktusnád közt lecsapolja és öntözze. Érdekeltségi területe 2970 kat. hold. A társulat beruházása 77,033·97 K.

Ólubló (Alt-Lublau), nagyk. (azelőtt rend. tan. város) Szepes vm. Ó.-i j.-ban, a Poprád folyó mellett, (1910) 1841 tót, német és magyar lakossal; a járási szolgabirói hivatal székhelye, járásbirósággal és adóhivatallal; van itt takarékpénztár, bőrgyár, posta- és távíróhivatal és telefonállomás.

A községtől É.-ra félórányira a *lublói vár* romjai vannak. III. Endre király idejében már fennállott. 1323-ban Róbert Károly Drugeth Fülöpnek adományozta. 1412-ben a szepesi XIII várossal együtt a vár és az uradalom is zálogba került Lengyelországhoz. Ettől kezdve állandóan a lengyel királyok kormányzó tisztviselőjének, a starosta-nak székhelye s itt laktak a tulajdonos Lubomirskyak. 1763-ban Poniatowski Szaniszló lengyel király a várat és uradalmát öccsének, Kázmérnak adta. Ennek birtokában találta a várat Lengyelországnak 1772. történt első felosztása. 1772 nov. 10. gróf Csáky János mint kir. biztos, végrehajtva a szepesi részek visszafoglalását, az uradalom lakóinak hűségeskűjét e várban vette át. A 160 éven át idegen uralom alatt állott vár ekkor még védelemre képes állapotban került vissza a magyar koronához. Míg Lubló, Podolin és Gnézda városok a XIII szepesi várral egy kerületté egyesíttettek, Lublóvár a hozzá tartozott 13 községgel a XVI városi kerülettől és a vármegyétől egyaránt független kamarai uradalommá lett. Igy volt ez 1827-ig, amikor I. Ferenc király az uradalmat felosztva, az egyes községeket mixta donatio címén eladogatta. Lublóvár Raiss György szepes-vármegyei táblabiró birtokába került, kinek utódai eladták a várat a ma is tulajdonos gróf Zamoyski Andrásnak és nejének szül. Bourbon hercegnőnek. A vár egy kis része még most is látható, de a tulajdonosok a vár aljában levő külön kastélyban laknak.

Ó-lutheránusok, így nevezik Német-, de kivált Poroszországban azokat a protestáns hittudósokat, akik a III. Frigyes Vilmos porosz király által kezdeményezett egyesítését (l. *Unio)* a lutheri és református egyházaknak ellenezték, és akik, midőn a porosz király az egyesült protestáns egyház számára új egyházi szertartási könyvet, agendát adott ki (1822), ez ellen nyiltan síkra szállottak, s a régebbi lutheri egyháznak úgy hitvallásait, mint templomi szertartásait teljes épségükben fentartani törekedtek. Ezen iránynak kiválóbb előharcosai voltak: Guericke hallei, Hahn lipcsei, de különösen Scheibel dr. boroszlói tanárok; ez utóbbi Boroszlóban 1830. egy ó-lutheránus egyházat alapított s ez által tényleg rést ütött a két protestáns egyház egyesítésén. A porosz kormány előbb hivataltól való felfüggesztéssel, azután elmozdítással büntette Scheibelt, de szelleme fogékony talajra talált a sziléziai lutheránusoknál, akiket többféle zaklatásokkal igyekezett a kormány az uniált egyház kebelébe áttéríteni, de siker nélkül, ezért midőn IV. Frigyes Vilmos a trónra lépett 1840., megengedte, hogy e tartományban külön ó-lutheránus egyházakká szervezkedjenek az egyesüléstől idegenkedők.

Olvadás, szilárd testnek melegítés következtében történő átmenetele a folyékony állapotba; magát a műveletet *olvasztásnak* nevezik. Különböző testek más-más hőfokon olvadnak, tehát más-más az O.-pontjuk. Ha fordítva, folyékony test melegéből veszít, végre szilárddá lesz: megdermed v. megfagy. A hőfok, melyen ez bekövetkezik, a *fagyáspont,* megegyezik az O.-ponttal. Ez a hőfok jellemző a testekre és azt a hőmérsékletet jelzi, melyen a test folyékony és szilárd is lehet. A melegmennyiség, mely az O.-pontra hevített test 1 kg.-ját megolvasztani képes, az illető test O.-i melege. Ez megegyezik a test ú. n. fagyásmelegével, vagyis avval a melegmennyiséggel, amelyet a fagypontra lehűtött folyadék 1 kg.-ja fagyás közben átad a környezetnek (l. *Halmazállapot* és *Kötött hő*). Az O.-pont ugyanazon testre egészben véve állandó, de a külső nyomás változásával kissé ingadozik. A legtöbb test térfogata megolvasztott állapotban nagyobb, mint szilárd állapotban. A külső nyomás nagyobbodása akadályozza a térfogatnagyobbodást s azért az ilyen testek O.-pontja emelkedik, ha a külső nyomást fokozzák. Ellenben az öntött vas, bizmut, jég szilárd állapotban nagyobb térfogatuak, mint megolvadt állapotban s ezek O.-pontja a nyomás növekedésével alacsonyabb lesz. Igy pl. a jég O.-pontja kb. 0·0075 C°-kal sülyed, ha a nyomás egy atmoszférával nagyobbodik. 1000 atmoszféra nyomásnál a jég már —7 C°-nál olvad.

Ötvények olvadáspontja gyakran alacsonyabb, mint a legkönnyebben olvadó alkotórészé. Pl. a Rose-féle fém (2 bizmut, 1 ólom, 1 ón) +95 C°-nál olvad, a Wood-féle fém pedig (4 bizmut, 2 ólom, 1 ón, 1 kadmium) már +65 C°-nál; az alkotórészek közül a bizmut +264 C°-nál, az ón 228—235°-nál, az ólom 327·4°-nál, a kadmium 320°-nál olvad.

Tökéletes nyugalomban levő, levegőtől elzárt vagy kapilláris csőbe zárt folyadék a fagypont alá is hűthető, anélkül, hogy megfagyna. Ha az ilyen túlhűtött folyadékot megrázzák, v. ha valami apró szilárd testet dobnak bele, a fagyás rendesen hirtelen következik be s a folyadék hőmérséklete a rendes fagypontra emelkedik. Szilárd test oldása is hűtőleg hat (l. *Fagyasztószerek.)*

Néhány test O.-pontja közönséges légnyomás mellett:

	C°		C°
Kloroform	— 70	On	+ 228—235
Széndioxid	— 57	Bizmut	+ 264
Salétromsav	— 47	Ólom	+ 327·4
Higany	— 36	Cink	+ 433
Terpentinolaj	— 10	Antimón	+ 630
Bróm	— 7·3	Aluminium	+ 658
Jég	0	Ezüst	+ 968
Glicerin	+ 20	Arany	+ 1072
Vaj	+ 32	Réz	+ 1083
Foszfor	+ 44·4	Öntött vas	+ 1000—1200
Paraffin	+ 46	Acél	+ 1300—1400
Viasz	+ 60—68	Nikkel	+ 1450
Kálium	+ 62·3	Kobalt	+ 1490
Nátrium	+ 97·5	Platina	+ 1700—2200
Jód	+ 114	Iridium	+ 2300
Kén	+ 113—119·5	Volfrám	+ 3000

Az olvadás-fok az ásványoknak egyik jellemző állandója és így az ásványok felismerésére becses adatot nyujt. Ennek a célnak *a gyakorlatban* teljesen eleget tesz a Kobell-féle módszer, a melyhez csak a forrasztócső vagy a Bunsen-lámpa szükséges. Finom platinasodronyon az ásványnak kis szilánkját a láng olvasztó terébe tartjuk, mire a szilánk v. hirtelen v. lassan legömbölyödik, v. élei gyorsabban-lassabban megolvadnak, v. egyáltalában meg nem olvad. Kobell a következő olvadási fokozatot állította fel: 1. *antimonit* (igen könnyen olvad), 2. *nátrolit*, 3. *almandin*, 4. *aktinolit*, 5. *ortoklász*, 6. *bronzit*, 7. *kvarc* (nem olvad).

Olvadási hő, l. *Kötött hő*.

Olvadáspont, l. *Olvadás*.

Olvadó biztosíték, l. *Olvadó vezetékbiztosítók*.

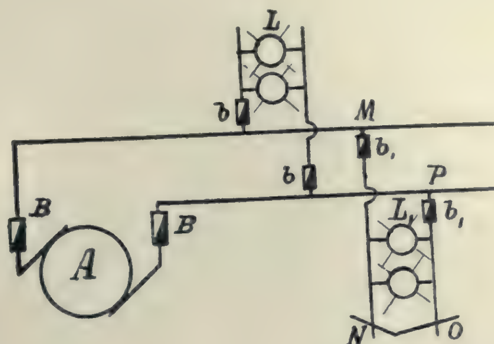
Olvadó vezetékbiztosítók (l. a *képmellékletet*). Hogy a párhuzamosan kapcsolt lámpákat, elektromótorokat és egyéb elektromos készülékeket bármely okból, pl. rövidzárlat esetén fellépő túlerős áram káros hatásaitól megvédjük, a vezetékbe oly fémeket iktatunk (ólmot, ezüstöt, fémötvözeteket), melyek bizonyos áramerősségnél megolvadnak s a vezetéket megszakítják. Biztosítóra azért van szükség, mert túlerős áram esetén a vezeték izzásba jutna s tüzet okozna; a mótorokat, készülékeket pedig a túlerős áram tönkretenné, mert az áramvezető részek elégnének. Edison használt legelőször biztosítékokat, még pedig ólmot; azért hosszú ideig *ólombiztosítéknak* is nevezték. A biztosítékot a védendő vezeték keresztmetszete, illetőleg a megengedhető legnagyobb áramerősség alapján választjuk meg. Pl. ha a vezeték keresztmetszete 0·75, 1, 1·5, 2·5, 4, 6, 10 stb. mm^2, akkor a legnagyobb megengedhető áramerősség 9, 11, 14, 20, 25, 31, 43 stb. ampère; ekkor a 0·75 és 1 mm^2 vezetékbe 6 ampères biztosítót teszünk; az 1·5 mm^2-be stb. pedig 10, 15, 20, 25, 35 stb. ampères biztosítót. A biztosítók izzólámpáknál a névleges áramerősség $1^1/_4$-szeresét állandóan, mótoroknál, ívlámpáknál pedig a rövid áramlökések $1^1/_2$-szeresét elbirják, mielőtt kiolvadnának; a kiolvadás a névleges ampère mintegy 2-szeresénél áll be. Biztosítót kell szerelni a kapcsolótáblától a fogyasztási hely felé menő vezetékbe közvetlen a leágazási helyen; azután oda, hol a vezeték keresztmetszete a fogyasztási hely felé kisebbedik. Olvadó betétet a képmelléklet *1. ábráján* látunk; nagyobb áremerősségekhez való, s rézsaruk közé forrasztott lemezeket vagy drótokat tartalmaz. A *2. ábrán* a biztosítók elrendezését látjuk, hol A az áramforrás (pl. dinamógép vagy akkumulátor), B a fővezetékbiztosító, mindkét sarkon, vagyis bipolárisan biztosítva; b és b_1 biztosítók pedig a leágazásokba vannak szerelve. Ha pl. egyik ágban a vezetéket NO fémtárgy röviden zárja, akkor az $MNOP$ áramkörben túlerős áram fejlődik, s b_1, b_1 biztosítók kiolvadnak, az L_1 lámpákat baj nem éri, csak kialszanak. Az előírtnál nagyobb áramerősségre való biztosítót nem kell betenni, mert akkor a vezeték nincs kellően biztosítva. Hogy tévedés elő ne fordulhasson, olyan biztosítók is vannak, melyek *el nem cserélhetők*; ezek az ú. n. dugós-, patrón- stb. biztosítók. Minden biztosító foglalatból, a hozzávezető drótokból és az olvadó betétből: a dugóból áll. Foglalatnak porcellánt használunk, melynek csavaraihoz erősítjük a vezetékeket; ha a dugót, mely az olvadó drótot tartalmazza, a foglalat fémhüvelyébe csavarjuk, akkor az olvadó drótot beiktattuk a vezetékbe. A dugós biztosítók el nem cserélhetősége abban áll, hogy a dugónak mérete az illető ampèreszámnak felel meg, úgy hogy erősebb biztosítót nem lehet a foglalatba csavarni. Hogy valamely olvadó betétet (dugót, patrónt) milyen feszültséghez és áramerősséghez szabad használni, az rajta meg van jelölve. A *3.* és *4. ábrán* dugós biztosítót látunk Edison-féle csavarmenetes dugóval és foglalattal, metszetben pedig az *5. ábrán*, hol F porcellántest, H olvadó betét (drót), J kontaktusok. A *6.* és *7. ábra* Siemens-féle patrónbiztosítót tüntet fel; minél nagyobb áramerősséghez kell, annál nagyobbak a patrónok, s az alul levő nyulvány is vastagabb, de szinük is más. A különböző feszültségnek megfelelően, a patrónok különböző hosszúságuak; a betét kiolvadását színes lemez lepattanása jelzi; olvadáskor csak a patrónt kell kicserélni. Egyes kisebb lámpacsoportokat közös 6 ampères biztosítóra kapcsolhatunk; 6 ampèren alul nem szükséges, hogy a biztosítók el nem cserélhetők legyenek; de azon fölül ne lehessen elcserélni. A biztosítékot, melyek több vezetékághoz valók, elosztó táblákon helyezzük el, s így azokat a könnyebb kezelhetőség és áttekintés végett összpontosítjuk, a *8. ábra* szerint. A *9. ábrán* fogyasztásmérőhöz való biztosítót látunk; burkolata van, s ólompecséttel lezárható. Nagy feszültséghez az olvadó drótokat a *10. ábra* szerint fémsüvegű üveg vagy porcelláncsőbe zárjuk, melyek nagyfeszültségű izolátorok fején lévő kontaktusokba illeszthetők. Nagy feszültséghez azonban már inkább önműködő (automatikus) kapcsolókat használunk, hogy egyszerre szakítsák meg az összetartozó vezetékeket. A *11. ábrán* bányákba való biztosító látható, hol az olvadó betétet légmentesen zárt vasszekrénybe helyezik, hogy a robbanható bányalég be ne nyomulhasson.

Olvasás, az az ügyesség, mellyel az ember a szóhangok látható jeleiből, a betükből, képes megismerni magukat a szóhangokat s ezek nyomán más embernek írásban v. nyomtatásban kifejezett gondolatait. Mivel ez a készség a szellemi műve-

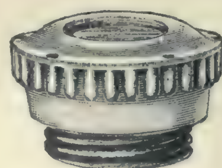
OLVADÓ VEZETÉKBIZTOSITÓK.

1. Olvadó betét.

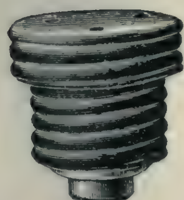
2. A biztosítók elrendezése.

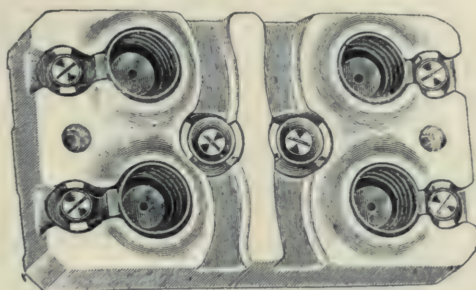

6. Dugófej, patrón, illesztőcsavar.

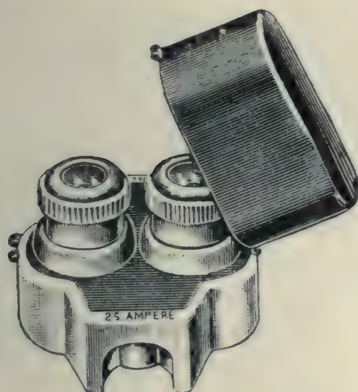
3. Dugós biztosító.

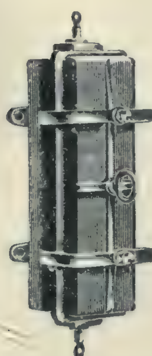
4. Biztosító kontaktus-foglalat.

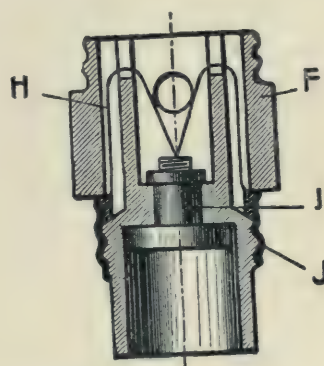
7. Patrón-biztosító.

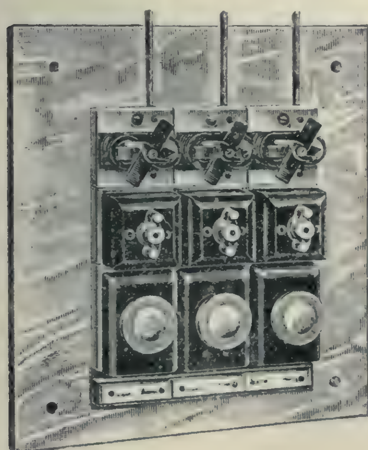
9. Biztosító fogyasztásmérőkhöz.

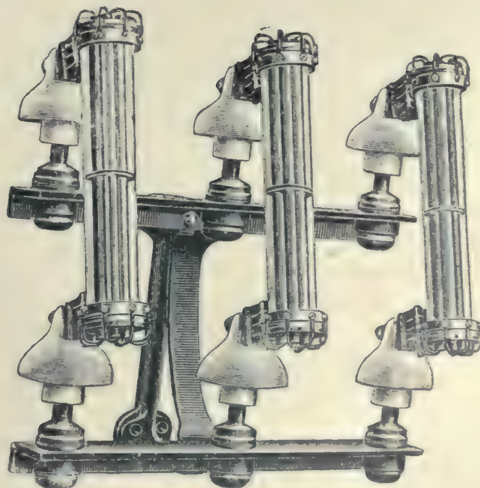
11. Biztosító bányákban.

5. Dugós biztosító metszete.

8. Összpontosított biztosítók elosztótáblán.

10. Biztosító nagy feszültségre.

lődés szempontjából alapvető jelentőségű, az O. mindig a legelső és legfontosabb tantárgyak közé tartozott s a pedagógusok régtől fogva mindenféle módszereket találtak ki arra nézve, hogyan lehet a gyermeket az O.-ra legcélszerűbben megtanítani. A nevezetesebb módszerek a következők: 1. A *betűző módszer* vagy *sillabizálás,* mely régente általánosan el volt terjedve s még a XIX. sz.-ban is dívott, de ma már kiszorult a használatból. Ez a tisztán mechanikus módszer, mint neve is mutatja, az egyes betűkből indult ki s a gyermekeknek nagy nehézségeket okozott. 2. A *hangoztató módszer,* mely a betűket nem nevük, hanem hangjuk szerint ismerteti, (nem mondja pl. *bé, ef,* hanem *b, f)* s melynek megalapítójául a németek Stephanit tekintik. Ebből fejlődött az írva-olvasás módszere. 3. A *Jacotot-féle módszer,* mely az olvasás tanításában analitikusan járt el, mondatból indult ki s ezt szavakra, a szavakat szótagokra, a szótagokat hangokra bontotta. 4. E módszert továbbfejlesztette *Vogel,* lipcsei igazgató (1843) olyképen, hogy nem mondatokat, hanem tervszerűen megválasztott szavakat vett alapul *(normálszavak módszere).* 5. Ma leginkább az *írva-olvasás* módszere van elterjedve, melynek feltalálását a németek Grasernek tulajdonítják. E módszer az O. és írás tanítását összekapcsolja.

Magyarországon legelőször *Simon* Antal buzgólkodott az írva-olvasás terjesztése érdekében 1808. Budán megjelent ily című könyvében: «Igaz Mester, aki tanítványait . . . egyszerre írni is, olvasni is megtanítja». De általánosan az írva-olvasás módszere nálunk leginkább *Gönczy* Pál munkálkodása folytán terjedt el, aki ezen az alapon ábécét és a tanítók számára vezérkönyvet is írt.

A metodikusok ma is folytonosan egyszerűsíteni és javítani igyekeznek az O. tanításának módját s mindig újabb és újabb módszereket találnak ki. Ilyen pl. a fonomimikai módszer, mely a hangutánzást hívja segítségül az O. tanításában. V. ö. még a lipcsei tanítóegyesület által kiadott ábécéskönyvet: Guck in die Welt (Leipzig 1911). Az oktatásnak későbbi fokán, mikor a tanuló a betűket már egészen jól ismeri, arra kell törekedni, hogy az O. folyékony, értelmes és szép is legyen, vagyis fennakadás nélkül, helyes hangsúlyozással történjék s érzelmeket is tudjon kifejezni. V. ö. *Kehr,* Geschichte des Leseunterrichts (a Geschichte der Methodik des deutschen Volksschulunterrichts c. mű I. köt., 2. kiad. Fechnertől, Gotha 1889); *Fechner,* Grundriss der Geschichte der wichtigsten Leselehrarten (2. kiad., Berlin 1900).

O. (első, második, harmadik O.), a parlamenti szóhasználatban valamely törvényjavaslatnak (első, azaz általános, második, azaz szakaszonkinti és harmadik, rendszerint vita nélküli) tárgyalása.

Olvasó vagy *rózsafüzér (rosarium),* zsinór, amelyre apró gyöngyök vannak felfűzve s az elmondandó miatyánkok és üdvözletek megolvasására való. A kereszténység első századaiból ered, minthogy a remeték s utánuk a hívők sokszor elmondották az imákat s azok számát a lepörgetett gyöngyökön olvasták. Az O. kétféle, nagyobb és kisebb, amaz a zsoltárok száma szerint 150 üdvözletből, tehát 10 tizedből áll, amelyek mindegyike egy miatyánkkal kezdődik s a dicsőítéssel (doxologia, l. o.) végződik, minden üdvözlethez hozzáadatván valamely titok, amelyek Jézus születésére, halálára vagy feltámadására vonatkoznak. Az O. imádkozása a hiszekegy elmondásával kezdődik. Tekintettel az egyházi évszakokra s az ezeknek megfelelő titkokra, az O. örvendetes, fájdalmas és dicsőséges. A kis O. öt tizedből áll. Az O.-t jelenlegi formájában Szt. Domonkos hozta be 1208. IX. Pius és XIII. Leo igen előmozdították az O. imádkozását, az utóbbi különösen enciklikái (1883, 1891, 1895, 1896) és ama rendelete által, hogy az O.-t az összes plébánia- és Mária-templomokban okt. havában naponkint elimádkozzák. — Az *O. ünnepe* v. Mária győzelme v. segítségének ünnepe okt. 7. a lepantói és zentai csata emlékére.

Olvasógép, harántlécekkel ellátott tábla, melyen a tanító vagy az olvasni tanuló gyermek betűkből szótagokat és szavakat állíthat össze.

Olvasókanonok, l. *Kanonok.*

Olvasókönyv, az az iskolai könyv, melynek segítségével a tanulókat egyrészt a folyékony, értelmes és szép olvasásban gyakorolják, másrészt pedig a nemzeti irodalomba bevezetik. Emellett az O. az anyanyelvi oktatás szolgálatában áll, amennyiben mintaszerű nyelvi előadásával nagymértékben hozzájárul a tanulók helyes nyelvérzékének megerősítéséhez. Régebben az olvasás gyakorlására az iskolákban külön O.-et nem használtak, hanem e célra a biblia, az énekeskönyv vagy a klasszikus írók művei szolgáltak. Az első O.-ek szerkesztésénél kivált a közhasznú ismeretek közvetítésére törekedtek. Minthogy az elemi iskolákban a hittanon, írás-olvasáson és egy kis számtanon kívül mást nem tanítottak, az O. útján akartak az egyes ismeretágakból egy-egy keveset a tanulók szellemi birtokába juttatni. Igy jött létre az ú. n. enciklopédikus O., mely nem volt egyéb, mint valami kevés tudnivaló minden tudomány köréből, a különféle tankönyveknek rövid kivonata. Újabban a nemzeti O. kezd tért hódítani, amely nevéhez híven a nemzeti nevelésnek akar eszköze lenni s ehhez képest leginkább a nemzeti nép- és műköltés idevágó termékeiből, a hazai történelem, néprajz stb. köréből válogatja meg anyagát. V. ö. *Alexander* Bernát, Az olvasókönyvekről (Budapest 1906).

Olvasópróba. Az előadandó szindarabbal való megismerkedés végett a darabban játszók a rendező által kiírt napon és órában összegyülnek, hogy szerepeiket az előadás sorrendjében fölolvassák, az esetleges javításokat v. rövidítéseket szerepeiken megtegyék; ez az O.

Olvasztás, l. *Olvadás.*

Olvasztókemencék, l. *Öntés.*

Olvasztó tégely, oly tűzálló agyagból készül, mely a gyors hőfokváltozásokat jól kibírja és a benne megolvasztott anyagok oldó hatásának ellentáll. E célra a tűzálló agyagot chamotte-tal, kvarccal vagy grafittal soványítják és e szerint megkülönböztetünk: 1. *Chamotteos tégelyeket,* melyek tűzálló agyagból és chamotteból készül-

nek. Ezek az olvadó, bázikus salaknak, üvegnek és olvadó alkaliáknak jobban állanak ellent, mint a kvarcos tégelyek. Chamotteos tégelyek a francia, a belga és a freibergi O. Az üvegolvasztó tégelyek is chamotteosak. 2. *Kvarcos tégelyek*, tűzálló agyagból és homokból készülnek; a hőfokváltozásokat rendszerint jól kibirják, de az olvadó alkaliáknak nem állhatnak ellent. Ilyenek a hesseni és a cornish-tégelyek. 3. *Grafitos tégelyek*, tűzálló agyagból és grafitból készülnek; olcsóbb árúban a grafitot kokszporral vagy szénporral pótolják. A grafitos tégely igen tűzálló, a gyors hőfokváltozásokat igen jól kibirja és különösen fémek olvasztására alkalmas. A kisebb tégelyeket fa- vagy fémmintákkal sajtolják vagy korongon is készítik. A nagy üvegolvasztó tégelyeket pedig fadongákból álló mintákba formálják. A száraz tégelyeket végre igen erősen égetik; a grafitos tégelyt pedig tokban szénpor közé rakva, hogy a grafit el ne éghessen. L. *Chamotte* és *Tűzálló agyagárúk.*

Elektromos O. Az elektromos fényív intenziv heve a legnehezebben olvadó fémeket is képes megolvasztani. Az első praktikus kísérlet ilyen elektromos tégely előállítására Siemenstől ered a 80-as évek elején, midőn nehezen olvadó fémeket tégelyekben elektromos fényívvel megolvasztott. A tégely magnezitból, chamotteból, v. széntömbből készül; utóbbi esetben egyszersmind mint negativ elektród szolgál. Az áramot az ampère-számnak megfelelő vastag szénrúdon vezetik be. A megolvasztandó anyag, melyet a tégelybe tesznek, a pozitiv sarkot alkotja, amely sokkal inkább felhevíttetik, mint a negativ sark. Moissan szerkesztett egy elektromos O.-t, amelyben 4000°-os hőmérsékletet ért el, ezzel sikerült különböző oxidokat megolvasztani, elgőzölögtetni és redukálni, sőt sikerült a tiszta szént is elgőzölögtetni és fémekkel karbidokká egyesíteni. (L. még *Elektrometallurgia.)*

Olvera, székhelye Cadiz spanyol tartomány O. járásának, a Salado felett, (1910) 9270 lak., régi erősség és körfalak romjaival.

Olviopol, város Herzon orosz kormányzóság Jelizavetgrad j.-ban a Bug mellett, kb. 7000 lak., kik gabonával, sóval és szárított halakkal élénk kereskedelmet űznek.

Olybrius, *Anicius*, előkelő római patricius, Valentinianus császár veje, kit Ricimer (l. o.) pártja Leo császár ellenében 472. császárrá kiáltott ki, de O. két hónap mulva meghalt, s újra Leo lett a trón örököse.

Olyka, községek, l. *Gödrösolyka, Homonnaolyka, Sztropkóolyka.*

Olympia, l. *Olimpia.*

Olympia, Washington északamerikai állam fővárosa, a Puget Sound D.-i végében, a Des Chutes és vasút mellett, (1910) 6996 lak., fakereskedelem, fűrészmalmok és halászat.

Olympiai játékok, l. *Olimpia* és *Olimpiai játékok.*

Olympias (gör.), l. *Olimpiász.*

Olympias, a molossusok fejedelmének, Neoptolemosnak leánya, 357. II. Fülöp makedon király neje lett és 356. szülte Nagy Sándort. Okos és szép nő volt, de uralomravágyó és szeszélyes; midőn Fülöp tőle elvált és Kleopatrát vette nőül, Sándort atyja ellen ingerelte s Fülöp megölésekor (336) őt is vádolták mint a gyilkosok cinkostársát. Antipatrosnak, a birodalom kormányzójának sem engelmeskedett. Sándor halála után Epirusba menekült, de Polysperchon hívására 319. visszatért Makedoniába, hogy unokájának gyámja legyen s útjában levő rokonságát, így Nagy Sándor utódát, Arrhidaiost és feleségét sok más előkelővel együtt kegyetlenül megölette. A nép Kassandrost bízta meg az ügyek rendezésével; ő O.-t Pydnában ostrom alá vette, éhséggel megadásra kényszerítette és megölette (316).

Olympias, a veszprémi apácazárda fejedelemasszonya volt, kit egy Ilona nevű előkelő származású apáca nevelt. O. iskolájában tanult Szt. Margit, IV. Béla leánya, ki «édes anyjának» nevezte őt.

Olympiodoros, görög történetíró az egyiptomi Thebaeből, Kr. u. az V. sz.-ban megírta Eunapios (l. o.) művének, a nyugatrómai császárság történetének folytatását 407—425-ig. Művéből Photios mentett meg részünkre kis kivonatot. Kiadta *Müller*, Fragmenta hist. Graec. IV. k. és *Dindorf*, Historici graeci minores I. k. (Leipzig 1870). O. egy ízben követségben is járt a hunn királynál.

Olympos, l. *Olimposz.*

Olynthos, l. *Olintosz.*

Olynthus (állat), a Mészszivacsok (Calcispongia) osztályába tartozó szivacsnem. Szervezete az összes mészszivacsok között a legegyszerűbb, ezért a Szivacsok törzsalakjának tartják.

Olyphant, város Pennsylvania északamerikai állam Lackawanna county-jában, vasúti gócpont, (1910) 8505 lak., kőszéntelepekkel.

Olysavka, községek, l. *Kisolsva, Kisolysó.*

Olysó, kisk. Sáros vm. héthársi j.-ban, (1910) 160 tót lak.; u. p. Darócz, u. t. Berzevicze. — L. még *Kisolysó.*

Om, az indek szentszótagja, melyet a vedák olvasása előtt és után imádságok amenjének megfelelőleg ejtettek ki.

Om, az Irtis mellékfolyója Orosz-Szibíriában.

Oma *(Haruku)*, a németalföldi indiai Molukki-szigetek egyike, Amboina kormányzósághoz tartozik. Területe 139 km², 9000 lak., kik szegfűszeg- és kókuszdiótermeléssel foglalkoznak. Fővárosa Haruku.

Omagra (gör.), a vállaknak, különösen a vállizületnek csúzos fájdalma; gyakori a köszvényben, krónikus izületi loboknál.

Omagua *(umáva)*, a tupi-indiánusok egyik ága Brazilia északnyugati részében és a szomszédos Colombia, valamint Ecuador területén. A koponyatorzítás divatja náluk most is él, csúfnevük azért *kampevák* (campevas). A spanyol hódítás idején fejlett kultúrájú városaik voltak, ma földmívelők.

Omaha, az északamerikai dakota-indiánusok egyik pusztuló ága Arizona állam területén.

Omaha, Nebraska északamerikai állam Douglas county-jának fővárosa, az áthidalt Missouri jobb partján, (1914) 133,274 lak., vaskohókkal, gép- és téglagyártással és nagy húsvágóiparral (South-O.-ban); élénk ipari és kereskedelmi város. Je-

lentékeny épületei: a posta, a két egyetem, az igazságügyi palota, a City-Hall.

Omajjádok *(Omejjádok)*, mohammedán dinasztia, mely törzsfáját a Kureis-törzshöz tartozó *Omajja* b. 'Abd Samsz nevű mekkai arisztokratára vezeti vissza. Ali bukása után az O. foglalták el a khalifai méltóságot és 660—750. uralkodtak. Midőn őket meg az Abbászidák az uralkodásból kiszorították, az elbukott család egyik sarjának, Abderrahmánnak, sikerült Ny. felé menekülni és Spanyolországban az Abbászidáktól független birodalmat alkotni (756), mely Cordova székvárossal csaknem egész Spanyolországot magában foglalta és É. felé az Ebro folyamán túl terjedt. Utódai az O. hatalmát mindinkább megerősítették. 1009. óta a spanyol O. fénye hanyatlásnak indul; gyenge khalifák váltják fel egymást, kik lázadások által jutnak a trónra, melyről újabb lázadások miatt ismét lelépni kényszerülnek. A szüntelen polgárháborúk közt egyes helytartóknak sikerül a központi hatalom teljes elzüllése miatt önálló uralomra jutni és a nagy birodalom egyes részeiben a Hammúdita (Ceuta), Zírida- (Granada), Húdita- (Saragossa), Abbadida- (Sevilla) családok uralmát megalapítani. III. Hisám (1027—31) volt a spanyol O. khalifái közt a legutolsó. Bukása után az O. birodalma számos apró fejedelemségre bomlott szét. Ily körülmények közt a mohammedánok hatalma Spanyolországban mindinkább elgyengült és csak rövid időre újult meg az Észak-Afrikából behítt Almoravidák (l. o.), majd az Almohádok által. V. ö. *Dozy*, Histoire des Musulmans d'Espagne (Leiden 1861, 4 köt.; német fordítás: Geschichte der Mauren in Spanien, Leipzig 1874, 2 köt.); *Schack*, Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien (2. kiad. Stuttgart 1877, 2 köt.); *Goldziher*, A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval (Budapest 1877, Akad. Ért.).

Ómajor, kisk. Szepes vm. szepesófalui j.-ban, (1910) 95 tót és német lak.; u. p. és u. t. Szepesófalu.

Omalgia (gör.), váll-, illetőleg lapockafájdalom.

Ómalomsok, kisk. Győr vm. sokoróaljai j.-ban, (1910) 265 magyar lak.; u. p. és u. t. Marczaltő.

Oman (fővárosa után *Maszkatnak* is hívják), független szultánság Arábia K.-i partján az O.-i és a Perzsa-öböl mentén, mintegy 1200 km. hosszúságban. Befelé a határai megszabva nincsenek. Terjedelmét 194,000 km²-re becsülik. A sík partvidék terciér képződményekből áll; innen meredek hegylépcsők vezetnek föl az Arab-sivatag Dahna nevű részébe. A hegylépcsők a Dzsebel Akhbarban 3000 m.-nyi magasságot érnek el. Az éghajlat forró és száraz; legtöbb eső ápr.-ban van; júl.-tól nov.-ig nincs eső. Ahol mesterséges öntözés eszközölhető, búzát is termelnek; legfőbb termék azonban a datolya. A háziállatok közül lovak és kecskék vannak nagyobb számmal; fontos foglalkozási ág még a halászat. A lakosok száma $1^1/_2$ millió, nagyobb részük kartáni, azután vahhabita; számosak még a néger rabszolgák utódai. A kivitel értékét évenkint 2·5 millió dollárra becsülik; fő cikkei a datolya, gyümölcs, gyöngyök, só és halak; a bevitelé (kb. 4 millió), rizs, kávé, cukor, pamutkelmék, gyöngyök, gyöngyház stb.

Oman (növ.), l. *Ptychotis*.

Oman, *Charles William Chadwick*, angol történetíró, szül. Muzatfarpurban (Elő-India) 1860 jan. 12. Az oxfordi egyetem tanára 1905 óta. Nevezetesebb munkái: A history of Greece (1901, 7. kiad.); Warwick, The king maker (1903, új kiad.); The Byzantine empire (1892); A history of Europe 476—918. (1893); A history of the art of the war in the middle ages (1898); A history of the Peninsular war (1902—908, 3 köt.).

Omanovac, adók. Pozsega vm. pakráczi j.-ban, (1910) 366 horvát, szerb és cseh lak.; u. p. Badljevina, u. t. Pakrácz (Pakrac).

Omány, kisközség Borsod vm. ózdi j.-ban, (1910) 629 magyar lakossal; u. p. Sáta, u. t. Nekézsenysáta.

Omar, az *Ob* folyó tatár neve.

Omar. 1. *I. O. b. al-Khattáb*, Abú Bekr halála után (634) következő khalifa, szül. Mekkában 592 körül, Mohammed legelső és legragaszkodóbb hivei közé tartozott. Ő tekinthető a mohammedán állam megalkotójának. Uralkodása alatt hódították meg hadvezérei Szíriát, Perzsiát és Egyiptomot; O. idejében lett Jeruzsálem is mohammedán várossá; a jeruzsálemi O.-mecset neve őrzi e hódítás emlékét. Nagy hódításai mellett az iszlám-állam közigazgatásának alapjait is megvetette. Ő vette fel legelőször az *emir almúminin* (az igazhitüek fejedelme) címet. Nagyon szigoruan járt el a más hitüekre rótt adóztatás végrehajtásában. Egy Fírúz nevű perzsa kézműves, ki a reá vetett adó ellen hozzá siker nélkül folyamodott, gyilkolta meg 644 nov. 3.

2. *II. O. b. 'Abd al-'azíz*, omajjád khalifa, szül. Egyiptomban 681 körül, hol atyja helytartó volt. Valíd khalifa 706. Medina kormányzójává nevezte ki; 717. reá szállt a khalifai méltóság, megh. 720. O. minden téren, sokszor az állam anyagi érdekeinek rovására, a vallásos törvényeket (szunna) emelte érvényre. A vallásos körök, kivételként az általuk kedvezőtlen itélettel sujtott omajjád uralkodók közt, nagy tiszteletben tartják emlékét.

Omar ben abí Rabí'a, arab költő, l. *Arab irodalom* (I. köt. 773. old.).

Omar Chajjám, perzsa költő, l. *Omer Chajjám*.

Omar ibn al-Fáridh, arab misztikus költő, l. *Ibn al-Fáridh*.

Omaruru *(Okoszondje)*, az ugyanily nevű kerület székhelye Német-Délnyugat-Afrikában, az Omaruru folyó mindkét partján, több mint 2000 lak., a rajnai hittérítő társaság hittérítőállomásával és szép templomával.

Omasus (lat.), a kérődző emlősök gyomrának harmadik rekesze, az ú. n. leveles vagy százrétű gyomor, melyet pacalnak is neveznek. L. *Gyomor* és *Kérődzés*.

Omasztina, község, l. *Csermely*.

Ombaij *(Ombay, Omblay, Ember, Malua, Állor)*, a Kis Szunda-szigetek egyike Timortól É.-ra, 2347 km² területtel, kb. 200,000 lakossal. 1000—1800 m. magas hegyek takarják. Németalföld fenhatósága alatt áll. Főtermékei a kókuszdió, kenyérfa, kevés pamut, indigó, rizs, dohány

és különböző gyümölcsök. A lakosok a pápuák és malájok keverékei.

Ombla *(Rjeka),* a Borgato-hegy alján barlangból előtörő folyó Dalmáciában, a hegységből való kilépése után malmokat hajt és hajózható. Hossza 21 km., szélessége 140 m., völgye elsülyedt s ma a tengerviztől messzire sós az O. vize. Állítólag a Hercegovinában Hutovánál a föld alatt elvesző Trebinsica folytatása, amely az O.-val ömlik az Adriai-tengerbe.

Ombod, nádorispán, l. *Ompud.*

Ombod, kisk. Szatmár vm. szatmárnémeti j.-ban, (1910) 923 magyar lak.; postahivatal, u. t. Szatmárnémeti.

Omboni, *Giovanni,* olasz geológus, szül. Abbiategrassóban 1829 jún. 30., megh. Padovában 1910 febr. 1. A padovai egyetemen a geológia tanára volt, aki főkép Észak-Olaszország geológiai viszonyainak tanulmányozásával foglalkozott. Nevezetesebb művei: Denti i ippopotamo (Venezia 1880); Delle ammoniti del veneto (Padova 1884); Denti di Lophiodon degli strati eocenici del Monte-Bolca (Venezia 1901).

Omboztelke (azelőtt: *Ombuz),* kisk. Kolozs vm. mocsi, j.-ban, (1910) 411 oláh lak.; u. p. Mezőszava, u. t. Alsózsuk.

Ombra, a sashal (l. o.) olasz neve.

Ombrés (franc., ejtsd: oñbré, az *ombre,* a. m. árnyék szótól), selyemszövet, vagy szőnyeg is, melynek szinei elmosódott árnyalatokban egymásba olvadnak.

Ombrofil (növ.), a. m. esőkedvelő, olyan szerv v. növény, amely a tartós esőt kár nélkül elviseli. A legtöbb higrofita ombrofil. L. *Higrofiták.*

Ombrofób (növ.), a. m. esőkerülő, vagyis olyan szerv, növény, amelynek a hosszantartó eső ártalmára van. A xerofiták (l. o.) mind O.-ok. L. még *Higrofiták.*

Ombrográf *(pluviográf),* az esőmennyiség mérésére szolgáló önjelző műszer. L. *Esőmérő.*

Ombrométer, a. m. *esőmérő* (l. o.).

Ombrone *(Umbro),* 1. *O. Pistoiese,* az Arno jobboldali, 50 km. hosszú mellékvize. Ered az Apenninekben Pistecchio közelében és Signától Ny.-ra torkollik. — 2. *O. Senese,* 177 km. hosszú folyó Toscanában. Sienától KÉK. irányban 15 km.-nyire ered, a Tirrheni-tengerbe ömlik. — 1808—1814-ig O. a francia császárság egyik départementjának neve volt, Siena székhellyel.

Ombuz, község, l. *Omboztelke.*

Omdurman, falu az egyiptomi Khartum közigazgatási kerületben, kb. 50,000 lak. Mint a Mahdi utódjának székhelye, a lázadás kitörése előtt kisebb erősség volt s a Fehér-Nilus balpartján, a szemközt fekvő Khartum védelmére alakult. Legnagyobb épülete a Mahdi síremléke.

O'Meara (ejtsd: oméra), *Barry Edward,* angol orvos, I. Napoleon orvosa Szent Ilona-szigetén, szül. Irlandban 1780 körül, megh. Londonban 1836 jún. 3. Sebész volt az angol haditengerészetnél. A waterlooi csata után megismerkedett Napoleonnal és követte Szent Ilonára a számüzött császárt. Ott 3 évig volt Napoleon oldalán, mikor is Hudson Lowe kormányzóval konfliktusa támadt, e miatt 1818 júl. 25. kénytelen volt Szt. Ilona-szigetét elhagyni. Naplóját: Napoleon in exile, or a voice from St. Helena címen adta ki (2 köt., London 1822; ném. 3 köt., Leipzig 1902).

Omega, a görög ábéce utolsó betüje (Ω, ω), a hosszu ó.

Omega, *Dóczi* Lajos báró (l. o.) írói álneve.

Omejjádok, l. *Omajjádok.*

Omelette (ejtsd: omlett), francia elnevezése a palacsintához hasonló, de csak egy oldalon sült s kissé vastagabb tésztának, melybe annyi tojást tesznek, ahány kanál cukrot s fele mennyiségű lisztet; ha a tojások fehérje hab alakjában jő a nyers tésztába, akkor *O. soufflée,* azaz felfújt a neve. Töltetlenül v. töltve szerepel; tölteléke részint sós (vágott hús, túró vagy füvek), akkor cukor nélkül készül a tésztája, részint édes (különféle gyümölcsíz); ha melegen töltik meg s hirtelen tekercsé alakítják, újolag a sütőbe kerül s miután kissé átsült, szeletekbe vágják és így adják asztalra.

Omen (lat.), a rómaiaknál kedvező vagy kedvezőtlen előjel, pl. a véletlenül kiejtett szó, lábbotlás stb., melyet az illető magára vonatkoztatott és jelentőségesnek fogott fel. Felfoghatta kedvezően vagy kedvezőtlenül is. Ünnepi szertartásnál nagyon vigyáztak, hogy ily O. ne zavarja az áldozást, fejüket betakarták, néma csendben voltak. Nagyon vigyáztak továbbá üdvözlések, újévi köszöntők szövegére is.

Omentum (lat.) a. m. cseplesz (l. o.).

Omer *pasa,* török hadvezér, szül. Plaskyban (a régi Határőrvidék ogulini ezredében) 1806 nov. 24., megh. Konstantinápolyban 1871 ápr. 18. Eredeti neve *Latas Mihály* volt s mint az ogulini ezred hadapródja szökött meg 1828. ezredétől. A mohammedán hitre térve, felvette az *O. efendi* nevet. 1839-ben mint ezredes harcolt Sziriában; 1842-ben Libanon kormányzója lett. 1848—50-ig az Oláhországot megszálló török sereg főparancsnoka volt s míg Puchnernek ide szorított seregét szívesen fogadta, az 1849 nyarán ide menekült honvédcsapatainkat lefegyverezte. Az 1853-iki orosz háborúban fővezérré nevezték ki s Oltenizza mellett (1853 nov. 4.) visszaverte az oroszok támadását. 1854-ben felmentette Szilisztriát és bevonult Bukarestbe. Ezután 30,000 főnyi sereg élén Krimbe küldték a Szebasztopolt ostromló angol és francia sereg segítségére. 1855. egy hadtest élén Karsz felmentésére ment, de megkésett. 1859-ben kegyvesztett lett és számüzték. 1862-ben leverte a hercegovinai felkelést és sikeresen harcolt Montenegró ellen. Ezután tábornagy (musir) lett és 1867. Krétába küldték a felkelés leverésére, de kegyetlenkedéseivel sem ért célt. Utoljára 1868—69-ig hadügyminiszter volt.

Omer Chajjám *(Omar Chajjám),* ünnepelt perzsa költő és matematikus, szül. Nizsapurban 1017., megh. u. o. 1124. Szellemes «négyesei»-t, négy sorból álló epigrammáit sok európai nyelvre átültették. V. ö. *Shirazi,* Life of Omar Al-Khayyami (London 1904).

Omfacit *(omphacit,* ásv.), l. *Piroxén.*

Omfalitisz *(omphalitis,* gör.), *köldöklob, köldökgyuladás.* Többnyire újszülöttek betegsége és a köldök lekötésekor vagy azt követőleg történt fertőzésnek a következménye; de keletkezhet,

mint más bőr- és bőralatti kötőszövetgyuladás, bármely életkorban. Újszülöttnél nagyobb jelentőségű megbetegedés, mivel a gyuladás a még nyitott, illetve ürtérrel biró köldökedényekre átterjedhet.

Omfaloflebitisz *(omphalophlebitis,* gör.), *köldök iszérgyuladás.* Újszülöttek betegsége, lehet köldöklob következménye, amikor a fertőzés mintegy kívülről halad befelé, vagy a köldökviszér véralvadéka fertőződött és a gyuladás innen terjed az edény falára és azon túl is. A gyuladást rendszerint genykeltő baktériumok (strepto- v. staphylococcus) létesítik. A betegség általános fertőzés (sepsis) lehetősége miatt veszélyes.

Omfaloflegmone *(omphalophlegmone,* gör.), köldöklob, azonos az *omfalitisz*-szel (l. o.).

Omfalokéle *(omphalokele,* gör.) a. m. köldöksérv.

Omfalomantia *(omphalomantia,* gör.). Az újszülött gyermek köldökzsinórjából való jóslás és tágabb értelemben a köldökzsinórral űzött mindenféle bűvös szertartás. V. ö. *Wlislockiné,* A gyermek a magyar néphitben (Ethnographia 1893); *Temesváry,* Előitéletek, népszokások és babonák a szülészet körében Magyarországon (1899).

Omfaloproptózis *(omphaloproptosis,* gör.), a köldökzsinór előesése a szülésnél; *omfalotaxis,* az előesett köldökzsinór visszahelyezése.

Omfalopszichiták *(omphalopsychoi,* gör.), köldökszemlélők, misztikus szekta, l. *Hezichaszták.*

Omfalorrhagia *(omphalorrhagia,* gör.), *köldökvérzés.* Újszülötteknél észlelt jelenség, vagy abból áll, hogy a köldökcsont edényeiből történik a vérzés a köldöknek tökéletlen lekötése folytán, vagy a köldökcsont leesése után történik a vérzés, mint pl. a nagy edényekből, vagy ezekből és a köldöksebből. A vérzés oka ilyen esetekben lehet vérzékenység (hemofilia), máskor a vérzés szepszisnek részjelenségeként történik.

Omfalosz *(omphalos,* gör.) a. m. köldök. A görög vallási életben különösen nagy szerepre jutott egy szent kő Apollon delfii szentélyében, melyet a világ közepének, képes értelemben O.-nak nevezett a görögség.

O. M. G. E., az *Országos Magyar Gazdasági Egyesület* (l. o.) nevének rövidítése.

Omikron, *Dóczi* Lajos báró (l. o.) írói álneve.

Ominosus (a latin *omen*-ből, l. o.), jelentőségteljes, baljóslatú, végzetes.

Omis, város, l. *Almissa.*

Omissa (lat.), a kihagyott részek (valamely idézetből, okmányból stb.).

Omissio (lat.) a. m. mulasztás; *delicta O.-nis,* mulasztási bűntettek.

Omi-tó, l. *Biva-tó.*

O. M. K. E., az *Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés* (l. o.) nevének rövidítése.

Omladina (szerb, a. m. ifjúság), titkos társulat a szerb nemzet egyetértésének és politikai függetlenségének előmozdítására. Az O. eredetileg szerb tanulók által 1848. Pozsonyban alapított társulat volt, mely a tagjai által írt szépirodalmi termékeket O. cím alatt adta ki, miért is azóta az O. név egyjelentésü a szerb diákság nevével. 1866-ban az O. más alakot és szervezetet kapott: Újvidéken ugyanis központi bizottság, Dunán innen és túl vidéki albizottságok létesültek. Központja az egész mozgalomnak a Miletics által szerkesztett Zasztava (zászló) volt. Midőn Mihály szerb fejedelem gyilkosságnak esett áldozatul (1868 jún. 10.), a szerb kormánypárt a gyilkosság erkölcsi okozójának az O.-t tekintette. Az 1875. és 1876-iki események, a hercegovinai lázadás stb. azonban mindig nagyobb hatalomra segítették az O. pártját Szerbiában és utoljára Risztics miniszterelnök nyiltan rábízta ügyét és lapjában, az Istokban nyiltan omladinisztikus eszméket kezdett pengetni. Magyarországon a kormány az O. gyűléseit betiltotta és vezérét, Mileticset elfogatta. — Csehországban is alakítottak fiatal emberek O.-t. 1893-ban a cseh O. nagyszabású dinasztiaellenes utcai tüntetéseket s felvonulásokat rendezett s így összeütközésbe került a hatóságokkal. A vizsgálat folyamán az O. két tagja meggyilkolta *Mrva* Rudolfot, aki szintén az O. tagja volt, mert azzal gyanusították, hogy rendőrkém. Ez ügyből kifolyóan az O. 76 tagja ellen emeltek vádat s nagy részüket 1894. el is ítélték fogházbüntetésre.

Omlás, nagyk. Szeben vm. szerdahelyi j.-ban, (1910) 1865 német és oláh lak., postaügynökség, u. t. Szelistye.

Omlásalja, kisk. Szolnok-Doboka vm. bethleni j.-ban, (1910) 584 lak., u. p. Árpástó, u. t. Bethlen.

Omlód (azelőtt: *Homolicz),* nagyk. Torontál vm. pancsovai j.-ban, (1910) 5345 német, szerb, oláh és cigány lak., posta- és telefonhivatal.

Ommatidium (újlat.), a rovarok összetett szemében az egyes szemek tudományos neve.

Ommatophora (állat), l. *Tüdőscsigák.*

Omne nimium nocet (lat.) a. m. minden túlság ártalmas.

Omne principium grave (vagy *difficile,* lat.) a. m. minden kezdet nehéz.

Omnes eodem cogimur (lat.), a. m. mindnyájan oda gyüjtetünk, oda kerülünk, t. i. a másvilágra. Idézet Horatiusból (Carm. II., 3., 25.).

Omne simile (omnis similitudo) claudicat (lat.), a. m. minden hasonlat sántikál.

Omne trinum perfectum (lat.) a. m. minden, ami hármas, tökéletes, három az isten igaza.

Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci (lat)., a. m. minden szavazatot megnyer (általános tetszést arat) az, aki (költeményében) a hasznost a kellemessel vegyíti. Horatius tanítása (de arte poet. 343.).

Omne vivum ex ovo (lat.) a. m. minden élő tojásból (petéből) származik.

Omnia ad maiorem Dei gloriam (lat.), l. *Ad maiorem Dei gloriam.*

Omnia mea mecum porto (lat.) a. m. mindenemet magammal hordom, l. *Bias.*

Omnia vincit amor (lat.) a. m. mindent legyőz a szerelem. Vergilius Eklogáiból vett idézet.

Omnibusz (lat., a. m. mindenki számára), v. *társaskocsi,* olyan kocsi, melyen nagyobb számú személy foglalhat helyet. Rendesen közúti közlekedésre használják. Nagyobb O.-on még a tetőzet közepén is szoktak két sor ülést elhelyezni. A tetőzetre (franc. *impériale)* könnyű vaslépcsőn jut-

hatni föl. Újabban géperővel hajtott O.-t is használnak, amelyet *autobusz*-nak hívnak.

Omnibuszvonat, l. *Vegyesvonat.*

Omnigráf (gör.-lat.), a londoni Beckertől 1841. föltalált gép; arra szolgál, hogy a betüknek, rajznak a litográfiai kőbe v. cinklemezbe való pontos és egyenletes vésését megkönnyítse.

Omnikolor-lemez, ugyanazon elven alapuló és u. a. célra szolgáló fotográf-lemez, mint az autochrom-lemez, l. *Fotográfia.*

Omniparitas (újlatin), a. m. általános jogegyenlőség.

Omnipotens (lat.) a. m. mindenható, nagyhatalmú; *omnipotentia*, mindenhatóság.

Omnipraesentia (lat.) a. m. mindenütt jelenvalóság.

Omnis (lat.) a. m. minden, mindenki.

Omnium (lat.), nyilt lóverseny. Eredetileg olyan verseny, mely nyitva állt mindenféle versenyparipának, tekintet nélkül korára, nemére, származására és arra: futott-e és nyert-e már valahol. Most olyan verseny, melyre nem kell nevezni, mert nevezés nélkül is futhat benne minden ló, melynek terhét kiszabták. Nálunk ilyen O. volt a nyilt handicap (l. o.).

Omnium sanctorum. Magyarország középkori földrajzában a. m. *Hybbe* (l. o.).

Omnivor (növ.), a. m. mindenevő, az az élősködő növény, amelyik minden válogatás nélkül a legkülönbözőbb gazdanövényen megél, ellentétben azokkal, amelyek csak bizonyos v. némely gazdanövényen képesek élősködni. Ily O. a Phytophthora Cactorum Lk. és a Sclerotinia sclerotiorum (Lib.) de By gombák.

Omnivora (állat), a. m. mindenevők, mindazok az állatok, amelyek állati és növényi anyagokkal egyaránt táplálkoznak. Ilyen pl. az ember, a disznó stb.

Omo *(Umo)*, folyó Kaffa D.-abessziniai vidéken, a Rudolf-tóba ömlik. Régebben az Indiai-oceánba torkolló Jub felső folyásának tartották, de ezt megcáfolta a Bottego-expedició (1895—97).

Omode, nádor, l. *Amadé.*

Omodeo, olasz szobrász, l. *Amadeo.*

Omoforion *(omophorion*, gör.), a bizánci császári díszruhákhoz tartozó, drágakövekkel ékített széles szalag, mely a két vállon át a mellre és a hátra omlott. Az O. a gör. kat. püspökök egyházi ruházatának is egyik része és a nyugati egyház *pallium*-ának felel meg.

Ómoldova, kisk. Krassó-Szörény vm. újmoldovai j.-ban, (1910) 2151 szerb lak., a Duna mellett, gőzhajóállomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás, határszéli rendőrség. Környékén magnezitbányák vannak.

Omont (ejtsd: omoñ), *Henri*, francia filológus, szül. Evreuxben (Eure) 1857 szept. 15. A párisi nemzeti könyvtár kézirattárának őre. Több görög kézirathasonmás kiadását rendezte sajtó alá. Főművei: Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la bibliothèque nationale (1886—98, 4 köt.); Catalogus codicum hagiographicorum graecorum Bibliothecae nat. Parisiensis (1896); Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque royale de Bruxelles (1884—90) stb.

Omophorion (gör.), l. *Omoforion.*

Omoplatoszkópia (gör.), vagy latin kifejezéssel *scapulimantia (kulcscsontjóslás)*. Az állatok kulcscsontjának a tűzön támadó repedéseiből való jóslás, amelyet már Attila hunnjai is ismertek. Szibíria és Turkesztán uralaltáji nomádjainál fejlődött ki egész rendszerré. Bizonyára török hatás folytán eljutott a délszlávokhoz is. Egyébként Európában már az ó-kor is ismert hasonló ritusokat. Némileg megfelel ennek a Magyarországon is ismeretes népszokás, hogy a mártonnapi lúd mellcsontjából jósolnak az eljövendő téli időjárásra. V. ö. *Reinsberg-Düringsfeld*, Das festliche Jahr (1898); *Lilek*, Volksglaube und Volkstümlicher Cultus in Bosnien (Wiss. Mitt. aus Bosnien, IV.).

Omor, kisk. Temes vm. dettai j.-ban, (1910) 1499 magyar, német és oláh lak., postaügynökség, u. t. Denta.

Ómoravicza (újabban *Bácskossuthfalva)*, község, l. *Kossuthfalva*, 1.

Omorikafenyő *(Picea omorica*, növ.), l. *Lúcfenyő.*

Omortag *(Mortagon), bolgár fejedelem* (820—836 kör.). O. foglalta el a frankoktól 827. a Szerémséget, később pedig a Maros-Tisza-Duna közére is kiterjesztette befolyását. Bár a görög császárokkal békében élt, mégsem engedte meg a keresztény vallás terjesztését. Utódai, a *Mortagonidák* 976-ig uralkodtak Bulgária felett.

Omphale, mitikus lidiai (Kis-Ázsia) királynő, kinek Herakles mitoszában jut szerepe. A bűnbe esett hőst ugyanis Hermes isten O. szolgálatába juttatja, hogy a királynő kiszabja rá vezeklésének módját. O. asszonyi munkára fogja Heraklest, ki három teljes évig nyögi e lealacsonyító szolgálatot.

Omphalia (növ.), l. *Galóca.*

Omphalo... összetételű szókat l. *Omfalo...*

Omphalodes *Mönch.* (növ.), a Borraginaceae családba tartozó génusz, melynek 24 faja él Európában, Ázsiában és Mexikóban. Szirma kerékalakú, kék virága a nefelejtséhez hasonló. Hazánkban két faja nő, délen: az *O. scorpioides (Hnke) Schrnk.*, virága világoskék, sárga csillaggal és *O. verna* Moench Horvátország hegyein. Utóbbinak alsó levelei szivalakúak, a felsők tojásdadlándzsásak. Virágfürtje kék, kevésvirágú. Gyakori kerti virág.

Omphalos (gör.), l. *Omfalosz.*

Ompoly *(Ampoly, Ampela, Apulus)*, a Maros baloldali mellékfolyója, ered Alsó-Fehér vmegye ÉNy.-i határán, Abrudbányától D.-re az Érchegységben. Zalatna mellett elfolyik, Sárd alatt két ágra szakad, az egyik Gyulafehérváron keresztülfolyva Maros-Portus mellett, a másik a várostól K.-re torkollik. Hossza 65 km., sebes folyású, több jelentékeny hegyi patakot vesz föl. Kavicsai közt arany van, ezt homokjából Zalatna táján és más helyeken mosással szedik ki.

Ompoly, községek, l. *Kisompoly, Nagyompoly.*

Ompolygalacz (azelőtt: *Galacz)*, kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1910) 744 oláh lak., vasúti állomás: Ompolygalacz-Fenes; u. p. és u. t. Zalatna.

Ompolygyepü (azelőtt: *Ompolypreszáka)*, kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, az Om-

poly völgyében, (1910) 674 oláh lak. Vasúti állomás, u. p. Metesd, u. t. Zalatna. A község temetőjében nyugosznak a *zalatnai vérfürdő* (l. *Zalatna)* áldozatai, 700 zalatnai lakos, köztük *Lukács* Béla (l. o.) szülői és öt testvére. Lukács Béla 1899 aug. emléket állíttatott a sírra.

Ompolyi, *Mátrai* Ernő (l. o.) írói álneve.

Ompolyicza, község, l. *Kisompoly.*

Ompolykisfalud (azelőtt: *Kisfalud),* kisk. Alsó-Fehér vm. alvinczi j.-ban, (1910) 1106 oláh lakossal, vasútállomás; u. p. és u. t. Gyulafehérvár.

Ompolykövesd (azelőtt: *Petrosán),* kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1910) 1144 oláh lak., vasútállomás; u. p. és u. t. Zalatna.

Ompolymelléki hegység, l. *Zalatnai hegyvidék.*

Ompolymező (azelőtt: *Polyána),* kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1910) 543 oláh lak., vasútállomás; u. p. és u. t. Metesd.

Ompolypreszáka, község, l. *Ompolygyepü.*

Ompolyszáda (azelőtt: *Gaurény),* kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1910) 336 oláh lak.; u. p. és u. t. Metesd.

Ompteda, *Georg,* báró, német regényíró, szül. Hannoverban 1863 márc. 29. Az újabb társadalmi regény jeles művelője, Maupassant-nak is fordítója, ki eleinte humoros regénnyel is próbálkozott. Eleinte *Georg Egestorff* álnéven írt. Főbb művei: Die sieben Gernopp (Berlin 1895, 10. kiad. 1909); Deutscher Adel um 1900, I. rész: Sylvester von Geyer (2 köt., 1897, 15. kiad. 1910); II. rész: Eysen (2 köt., 1900, 15. kiad. 1910); III. rész: Cäcilie von Sarryn (2 köt., 1901, 7. kiad. 1906); Der Zeremonienmeister (1898, 6. kiad. 1906); Monte Carlo (1900, 7. kiad. 1908); Das schönere Geschlecht (1902, 4. kiad. 1903); Traum im Süden (1902, 7. kiad. 1906); Aus grossen Höhen (1903, 7. kiad. 1907); Heimat des Herzens (1905, 9. kiad. 1907); Herzeloide (1905, 13. kiad. 1909); Normalmenschen (1—11. kiad. 1906); Ein Glücksjunge (1906, 9. kiad. 1907); Wie am ersten Tag (1—8. kiad. 1908); Minne (1908, 14. kiad. 1910); Droesigl (1—7. kiad. 1909); Excelsior (1—12. kiad. 1910); Benigna (1911); Der zweite Schuss (1912); Der Venusberg (1912); Die Tafelrunde (1913); Das alte Haus (1914); Margret und Ossana (1915).

Ompud vagy *Ombod,* 1162. comes, 1165—67. nádor, 1167—96. szlavóniai bán, III. Béla idejében Leustach erdélyi vajdával együtt a Görögország ellen vezetett sereg fővezére. Fia, *Ompudin,* 1199. szolnoki főispán; ennek fia, Dénes, nádor 1227—28. V. ö. *Wertner,* O. nádor és utódjai (Turul 1895).

Omri (Luthernél *Amri),* É.-i Izrael hatodik királya és Ahab atyja, Kr. e. 900 táján uralkodott. Midőn Zimri fővezér Ela királyt meggyilkolta, seregei O.-t királlyá kiáltották ki; Zimri bennégett a tirzai palotában, de O.-nak még sokáig kellett küzdenie Tibin ellenkirállyal. Székvárosát Szamariába tette át, melyet megerősített. Szerencsétlen háborút viselt I. Benhadaddal, Szíria-Damaszkus fejedelmével, s az asszíroknak is adófizetője volt; de uralmát a K.-i Jordán-vidékre és D.-felé a Moabitaföldre is kiterjesztette.

Omsica, adók. Lika-Krbava vm. gračaci j.-ban, (1910) 592 szerb lak.; u. p. Bruvno, u. t. Gračac.

Omstede, község az oldenburgi nagyhercegségben, (1910) 7643 lak., élénk kereskedéssel.

Omszk, az orosz-ázsiai steppei főkormányzóság, O. járás és püspökség székhelye, az Om és Irtis összefolyásánál, vasút mellett, (1912) 134,000 lak., jelentéktelen iparral és kereskedéssel. A fátlan pusztán, az Irtis mentén 3 km.-nyi hosszuságban elterülő O. lakói nagyobbrészt tisztviselők és orvosok; kiválóbb épületei: a székesegyház, a főkormányzói palota, a kaszárnyák és a szinház. Az erősség az Om jobb partján van. 1716. alapították.

Omuntesberg pannoniai helységben 890. Arnulf német-római császár megerősítette Szvatopluk nagymorvaországi fejedelemmel kötött szövetségét. A helység körülményei ismeretlenek.

On, ókori egyiptomi szent város, a görögök Heliopolisa.

Ón *(cin, cinn, stannum),* a platina-csoportba tartozó fémes elem, amely vegyületeiben mint 4 vegyértékű gyök szerepel; kémiai jele *Sn,* atomsúlya 117·35.

Az ón ezüstfehér szinű, erősen fénylő, könnyen nyujtható és hengerelhető fém; a vékony ónlemezek *sztaniol* név alatt fordulnak elő a kereskedésben és sajtok, cukorkák és más élelmicikkek becsomagolására használják. Szép szine s fénye a levegőn hosszú időn át sem változik meg. Fs. 7·29, op. 228—235°, 200°-on oly merev, hogy porrá őrölhető; igen magas hőmérsékleten el is párolog. A megolvasztott ón a kihüléskor kristályos tömeggé mered meg; a négyszöges rendszerbe tartozó kristálykák formái láthatóvá válnak akkor, ha a kihült fém felületét sósavval megmaratják (moirée métallique). A kristályos szerkezet miatt az ónrúd a hajlításkor sajátságosan recseg, mert ilyenkor az apró kristálykák egymáshoz dörzsölődnek. Az ón forró sósavban hidrogén fejlődése közben oldódik, koncentrált salétromsav oldhatatlan metaónsavvá oxidálja, de fel nem oldja. Híg és hideg salétromsavban mint sztannonitrát oldódik fel és egyidejüleg ammoniumnitrát is képződik a salétromsavból. Koncentrált káliumhidroxidban, szintén hidrogénfejlődés közben, mint ónsavas kálium feloldódik. Sajátságos változást szenved az ón, ha igen alacsony hőfokra (—40°) lehütjük és állni hagyjuk; ekkor szürke kristályos porrá esik szét, amelynek fs. 5·8; de ez a módosulat megolvasztással a közönséges ónná alakul ismét. Az ónnak kétféle vegyületsorozatát ismerjük, az egyikben az ón két vegyértékű és pozitiv jellemű gyök gyanánt szerepel; ezt a gyököt *sztanno*-gyöknek és vegyületeit sztanno-vegyületeknek nevezik; a másik vegyület-sorozatban az ón négy vegyértékű és inkább negativ jellemű gyökként szerepel, amelyet *sztanni*-gyöknek és vegyületeit sztanni-vegyületeknek hivják:

$Sn=$	$SnCl_2$	$Sn\equiv$	$SnCl_4$
sztannogyök	sztannoklorid	sztannigyök	sztanniklorid

Az ón vizben oldható vegyületeiből cink által könnyen redukálható, amikor az ón apró szivacsos tömegben rakódik le a cink felületére, az oldhatatlan vegyületek pedig nátriumkarbonáttal és szénnel szintén könnyen redukálhatók; e reak-

ciókról az ón igen könnyen felismerhető. Igen csekély nyomait is kimutathatjuk úgy, hogyha az ónt sztannokloriddá alakítjuk át és ennek oldatához híg aranyklorid-oldatot öntünk, amikor szép vörös színű (Cassius-féle bibor) folyadék keletkezik.

Az ón, mint a bronz egyik fő alkotórésze, az ú. n. bronzkorszaknak alapját vetette meg. A magyar *ón* eredeti kulturszavunk, mely a magyar *ólommal* eredetileg egy jelentőségű volt, olyannyira, hogy e két szót ma is sok helyen majd a stannum, majd a plumbum megnevezésére használják. A sumir-akkad nyelvben az ólmot *anna*-nak nevezték. Nem lehetetlen, hogy a sumir-akkad nép használta először az ónt, illetőleg bronzot s terjesztette el annak ismeretét.

Az ókorban Európa ónkereskedelme a feniciaiak kezében volt, kik különösen Angliában és Spanyolországban a legkiválóbb ónbányákat birták. Az ónban bővelkedő brit szigetnek a Kassziterosz nevet ők adták. Midőn Julius Caesar meghódította Britanniát, az ónbányászat és kereskedelem a rómaiak kezébe került. Az angol ónnak csak a XIV. sz.-ban akadunk riválisára, midőn a graupeni és schönfeldi ónkohók termékei a nürnbergi, augsburgi és kölni piacot meghódították. Csakhamar a cseh és szász ónbányák és kohók, jelesen Altenberg, Schlackenwald, Ehrenfriedersdorf, Geyer, Erbenstock, Platten, Gottesgab, Abertam stb. európai hírre tettek szert s még az angol ónipart is elhomályosították; azonban a 30 éves háboru a virágzó német és cseh ónipart nagyon megviselte,úgy hogy újból az angol termékeké lett a világpiac. A XVII. sz.-ban hozták Európába az első indiai ónt a hollandusok s ez időtől kezdve Ázsia óntermékei Európában állandó piacot találtak. Manapság a világ összes óntermelése mintegy 70,000 tonnára tehető. Robert Hunt szerint (British Mining) a cornwalli bányákban a Kr. e. idők 500 évében 50,000, a római okkupáció 500 éve alatt 50,000, 1066. évig Kr. u. 100,000, 1300-ig 369,800, 1500-ig 42,048, 1600-ig 680,100, 1636-ig 40,000, 1740-ig 235,000, 1834-ig 202,000, 1860-ig 162,000, 1880-ig 195,223, összesen: 2.116,171 tonna (3360 millió korona értékű) ónt termeltek. A kereskedelembe jutó ónt leginkább az ónkőből (SnO_2) olvasztják, melyet öszszezúznak, kimosnak és ezután pörkölnek, hogy kén- és arzéntartalmát elveszítse. A fekete ónnak nevezett pörkölék rézoxid-tartalmát kimossák v. higított kénsavval kioldják. Ha az ónkő sok volframitot tartalmaz, az ércet lángallóban megpörkölik és annyi kalcinált szódával olvasztják össze, hogy nátriumvolframit és ónoxid keletkezik, mire az előbbit kilúgozzák. Az ónoxid szinítése céljából a 60—70% ónt tartalmazó terméket szén jelenlétében pörkölik és a kiredukált fémet a salakkal együtt lecsapolják. Használnak aknás kemencét is, melybe az ónkövet szénnel váltakozó rétegekben halmozzák föl és a tüzet fújtatóval szítják. Az így nyert ón még sok rondítót tartalmaz, ezért finomítás céljából lángallóban megömlesztik. A tiszta ónrészek először ömlenek meg, mire az ömledéket lecsapolják. A lángallóban vas- és arzéntartalmú ötvények maradnak vissza.

Az ónt az iparban igen sokféle célra használják, így legfőkép vaslemezek (bádog) és rézedények bevonására, továbbá mint forrasztó szert is alkalmazzák. A rézedények beónozása rendszerint úgy történik, hogy az illető réztárgyat a szükséges hőmérsékletre fölmelegítik és egyidejűleg ammoniumkloridot hintenek reá, hogy felületét tökéletesen megtisztítsák, eközben a réztárgyon megolvadt ónt kóccal egyenletesen elsimítják. Ezenkívül az iparban igen sok ónt használnak fel a különféle ötvények készítéséhez. L. *Önötvények*, *Bronz*, *Britannia-fém.*

Ona, a Tűzföld belsejében lakó vadásznép a tehuelcse törzsből, mely a prerikultúrát nem ismeri, lovat nem használ s ma is a régi pampasz-népek fokán vadászatból él.

Onager (lat.), római hadi gép, hajító löveg, mellyel köveket dobáltak az ellenségre. *Skorpiónak* is nevezték, mert fölfelé álló tövise volt.

Onager *(Equus onager* Briss., állat), l. *Lófélék.*

Onagraceae (növ.), l. *Oenotheraceae.*

Onagrinum, l. *Begecs.*

Ónamalgám v. *ónfoncsor*, l. *Ónötvények.*

Onánia, l. *Önfertőzés.*

Ó-naptár, l. *Naptár.*

Onatas, görög szobrász a Kr. e. V. sz. első tizedeiben, az aeginai iskola egyik vezető művészegyénisége. Műveit, melyek között különösen a Phigalia számára készített «fekete» Demeter, a thasosiak által Olympiában fölállított Herakles és a pergamoniak megbízásából alkotott Apolló váltak ki, csak írott forrásokból ismerjük. Művészete fejlettségéről és irányáról az aeginai Aphaia-templom oromcsoportjai adhatnak megközelítő fogalmat.

Oñate (ejtsd: onyate), város Guipuzcoa spanyol tartomány Vergara kerületében, 6000 lak., gyapjuszövés, bőrcserzés, vas- és rézipar. Egykor grófsági székhely, egyeteme is volt.

Onbási (tör.), tizedes a török hadseregben.

Onça (ejtsd: onsza), kereskedelmi súlymérték Portugáliában és Braziliában, az arratelnek (l. o.) $^1/_{16}$-od része = 28·69 g.

Onchestos, igen régi város Beóciában, Haliartos környékén, a Kopaisz-tó DK.-i szögletén. Híres volt Poseidon templomáról, mely egy régi amfiktioniának és lóversenyekkel egybekötött játéknak volt székhelye.

Onchocerca (állat), a Fonalférgek osztályába, a Filaria-félék családjába tartozó féregnem. Emlősállatok kötőszövetében él. Legismertebb faj az *O. volvulus* R. Leuckart, mely Nyugatafrika trópusi részeiben emberek törzsén, ritkábban fején és végtagjain tyúktojás nagyságra is megnövő daganatokat okoz. A hím 3—4 cm., a nőstény 40—45 cm. hosszú; lárváinak hossza átlag 0·298 mm.

Oncia (ejtsd: oncsa), olasz súlymérték, l. *Uncia.*

Oncidium *Sw.* (növ.), az Orchidaceae (Kosborfélék) család génusza; 300 faja trópikus Dél- és Közép-Amerika, Mexikó és Nyugat-India növénye, függőleges elterjedésük a tengerpart és 4000 m. közé esik. Száruk gyakran gumósan vastagodott, ennek csúcsáról ered a levél. Csésze- és szirom-levelei sokszor nagyok és az ajakszi-

rom hol kisebb, hol nagyobb a többinél, igen változatos, rendesen 3 karélyú. Gyönyörű, sokáig virító fürtjeikkel pompás üvegházi növények. A kis ajakszirmuak közül a perui *O. macranthum* Lindl. és az *O. serratum* Lindl. fajt kultiválják; a nagy ajakszirmuak közül: *O. variscosum* Lindl, *O. flexuosum* Sims. fajt (mindkettő braziliai) és még más, főkép braziliai fajt.

Onciul, *Demeter*, román történetíró, szül. Straján (Bukovina) 1856 nov. 7. Tanulmányait Bécsben és Berlinben végezte; 1895. a bukaresti egyetem tanára, 1900. a román állami levéltár igazgatója lett. O. a román történettudománynak egyik legkiválóbb munkása. Műveinek legnagyobb része folyóiratokban jelent meg (Convorbirĭ Literare); önállóan megjelent művei: Originile principatelor române (Bukarest 1899); Papa Formosus (u. o. 1900); Românii in Dacia Traiană (u. o. 1902).

Oncken, 1. *August*, német közgazda, szül. Heidelbergben 1844 ápr. 10., megh. Schwerinben (Mecklenburg) 1911 júl. 10. 1872-ben a közgazdaság és statisztika tanára lett Bécsben; 1877. az aacheni politechnikum, majd 1878. a berni egyetem rendes tanára lett, 1909. nyugalomba vonult. Főbb művei: Adam Smith u. Immanuel Kant (Leipzig 1877); Die Maxime Laissez faire et laissez passer, ihr Ursprung, ihr Werden (Bern 1886); Über die Bedeutung hoher und niedriger Getreidepreise (1901); Geschichte der Nationalökonomie (1902).

2. *O., Wilhelm*, német történetíró, *O. 1.* testvérbátyja. szül. Heidelbergben 1838 dec. 19., megh. Giessenben 1905 aug. 11. A giesseni egyetem tanára volt 1870 óta. Nevezetesebb művei: Athen und Hellas (Leipzig 1865—66, 2 rész); Die Staatslehre des Aristoteles (u. o. 1870—75, 2 rész); Österreich und Preussen im Befreiungskrieg (Berlin 1876—79, 2 köt); Unser Heldenkaiser (u. o. 1897). 1877-ben indította meg nagy Világtörténelmét Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen címen, melybe a következő műveket írta: Das Zeitalter Friedrichs des Grossen (Berlin 1881—83, 2 köt.); Das Zeitalter der Revolution, des Kaiserreichs u. der Befreiungskriege (u. o. 1885—87, 2 köt.); Das Zeitalter des Kaisers Wilhelm I. (u. o. 1890—91, 2 köt.). Az O.-féle Világtörténelem 44 kötetben jelent meg teljesen.

Oncorrhynchus (állat), a Lazac-félék családjába tartozó halnem. A kaliforniai partoktól (36. é. szél. fok) északra az arktikus részekig nyúló területen, Ázsiában az Ohocki-tengerbe ömlő szibiriai folyókig és Japánig terjedően fordulnak elő rendkívül nagy mennyiségben. Legismertebb és gazdaságilag is legfontosabb a quinnat *(O. tschawytscha* Walb.), mely súlyban a többi lazacokat felülmúlja, amennyiben 100 angol fontnál súlyosabb példányai nem ritkák. Montereytől (Kalifornia) a Yukon folyóig (Alaszka) fordul elő. Alakjára, színére és mustrázatára a nemes lazaccal egyezik meg; húsa szép vörös színű. Nálánál kisebb a kékhátú lazac *(O. nerka* Walb.), mely Alaszkában gyakori s belőle készítik a lazackonzervek legnagyobb részét; súlya átlag 5, ritkán 15 font; háta világoskék, oldalai és hasa fehér; íváskor háta vérvörös, oldalai sötétvörösek. További faja a keta-lazac *(O. keta* Walb.), mely íváskor az északszibiriai folyamokba milliónyi tömegekben hatol be.

Oncosphaera (állat), a galandférgek (l. o.) hathorgú embriójának neve.

Oncsászai csontbarlang (románnul *Huda zmeilor* vagy *Pestyere zmeilor*, t. i. ördög vagy lidércek barlangja), a Bihar-hegység egyik jelentékeny barlangja Bihar vármegye belényesi járásában. *Gurány* község határában, Kolozs vármegye határához közel, abban a szirtes mészkővonulatban van, mely az Oncsásza-térség keleti szélén a Buvópatak (Ponor) nyugati oldalán vonul el s melyet *Gyálu zmeilor* vagy *Vuncsásza* (Ördöghegy) néven ismernek. A barlang igen terjedelmes s több nagyobb csarnokból s keskenyebb folyosókból áll. A barlangban rendkívül nagy mennyiségben fordulnak elő őskori állatok csontjai, nevezetesen barlangi medve (ursus spelaeus), hiéna és farkas, stb. Primics György dr. 1886. ásatásokat rendezett itt s teljes barlangi medvecsontvázakat szedett össze. Egy néprege is fűződik a csontbarlanghoz, mely szerint a gonosz szellemek egy alkalommal fejedelmükkel élükön felette istenkáromló orgiákat ültek, amikor az istennyila agyonsujtotta őket s a barlangban lelhető csontok nem egyebek az ördögök földi maradványainál. V. ö. Erdély (az Erd. Kárpát-Egyl. kiad., 1892. I. köt.).

Óncsáva, l. *Indigó.*

Óncsövek, l. *Cső.*

Ond *(Oundu)*, a Névtelen szerint a honfoglalás idejében a vérszerződésben részt vett hét magyar vezér közé tartozott. Őt, Ete atyját küldte Árpád vezér Zalán vezérhez Ketellel s Tarcallal együtt, hogy elvigye ajándékát, a 12 fehér lovat, 12 tevét, 12 kun gyermeket és 12 rutén leányt. A monda egy másik változata a fiát, Etét és Bojtát mondja a követeknek, egy harmadik pedig, melyet a Nemzeti Krónika említ, Küsidet, aki nem más, mint kis Ed vagy Eudu, Ete fia, így O. unokája. O. Szer környékét szállta meg a Tiszától a Bócsa mocsaráig s a Körtvélytótól Alpár homokjáig. E földön építtette utóbb Ete, Ond fia, Csongrád várát. Ond nevét egy Ond vagy Und nevű zempléni falu is megőrizte, s mivel itt Edu vezérnek terültek el birtokai, O. neve aligha lesz más, mint On-Udu, azaz nagy Udu v. Ödü, vagyis Ed nevének változata. L. még *Ete, Eudu.*

Ond, kisk. Zemplén vm. szerencsi j.-ban, (1910) 650 magyar lak.; u. p. és u. t. Szerencs.

Ondarrabia, spanyol város, l. *Fuenterrabia.*

Ondatra (állat), l. *Pézsmapatkány.*

Ondava, a Bodrog egyik forrásfolyója. Ered Sáros vármegyében Ondavka község mellett, Sztropkó mellett Zemplén vármegye területére ér, Varannó-Hosszumező mellett tágabb völgybe jut, amelyben a Tapollyal párhuzamosan siet D. felé. Eddig fölvette az Olykát, a síkságon még Parnónál fölveszi a Tapolyt (Topla) s azután szabályozott mederben töltések közt folyik Szürnyeg felé, ahol jobbról a Helmeczi és a csatornázott Gálszécsi patakok egyesült vizével, balról a Laborczcal bővül. Ezután 5 km.-nyire fölveszik még a Latorczát s innen kezdve nevük *Bodrog* (l. o.). Az O. hossza forrásától idáig 150 km.

Ondavafő (azelőtt: *Ondavka)*, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 137 rutén lak.; u. p. és u. t. Alsópagony.

On dit (franc., ejtsd: on dí) a. m. azt mondják, azt beszélik, továbbá hír, pletyka, mende-monda.

Ondó, a hím, a férfi nemi váladéka, úgy, amint az a közösülés alkalmával a hímvesszőből kifecskendeződik; a here által termelt O.-szálakon kívül több mirigy váladékát tartalmazza. Az ember O.-ja szürkés v. sárgásfehér szinű, jellemző szagú, sűrűnfolyó folyadék, mely a levegőn kocsonyás tömeggé alvad meg, később pedig újból elfolyósodik. 1 mm³ emberi O.-ban kb. 60,000 O.-szál van, s így egy közösülésnél kifecskendezett O.-ban (3·5 cm³) kb. 210 millió O.-szál. Az O.-ban keverve vannak az O.-szálak a járulékos nemi mirigyek váladékával, amelyeknek a termékenyítésnél semmi szerepök sincsen, azonban az O.-szálak mozgását, rendeltetési helyökre való jutását mechanice mozdítják elő. Igy az O.-mennyiséget szaporítják: a mellékhere csöveinek váladéka, továbbá, ami az O. legnagyobb mennyiségét teszi, az O.-hólyagok váladéka, azonkívül a prostata-nedv, s a Cowper és Littre-féle mirigyek váladéka a húgycsőben.

Ondód, 1. kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 768 magyar lak.; u. p. és u. t. Torony. — 2. *O.*, Debreczenhez tartozó puszta Hajdu vm.-ben, (1910) 2026 magyar lak.; u. p. és u. t. Debreczen. — L. még *Pusztavám.*

Ondófolyás *(spermatorrhoe)*, az ondó akaratlan, esetleg tudaton kívüli kiömlése közösülés, kéjérzés nélkül; rendesen székelésnél, vizelésnél szokott bekövetkezni. Az idegrendszer bizonyos zavarainál lép fel.

Ondográf (gör.), úszókészülék, mely a tenger hullámzásának regisztrálására szolgál.

Ondóhólyag (lat. *vesicula seminalis)*, az emlősök legtöbb fajánál feltalálható nemi mirigy, mely a hím állatok ondóvezetékéből toldalékképen nő ki és így mint páros szerv a húgyhólyag hátsó falán a prostata felett az ondóvezetéktől oldalt foglal helyet. Alakja és nagysága, valamint váladéka igen változó. A nemi érintkezésnél és a megtermékenyítésnél szerepe, hogy a benne termelt nyálkás váladék nagy tömegével, amely nem azonos a herékben termelt ondóval, ennek tökéletesebb kiürítését elősegíti. Nevét tehát nem viseli jogosan, mert benne az ondó nem termelődik, sem pedig, mint régebben hitték, le nem rakódik. Az emberben alakja szintén igen változó. Legegyszerűbb, ritkán található alakja egy rövid, 1—2 cm. hosszú cső. A legtöbb esetben ez a cső 12—15 cm., igen ritkán 20—25 cm. hosszt is elér és a legkülönbözőbb burokalakban összehajolva és gyakran másodrendű hajtásokkal ellátva, galambtojásnyi nagyságtól tyúktojásnyi nagyságig változó képlet alakjában foglal helyet a prostata felett az ondóvezeték külső oldalán. A végbél felől bevezetett ujjal orvosi vizsgálat céljából elérhető. A férfi heveny és idült húgy- és ivarszervi megbetegedéseiben fontos szerepe van. L. *Gonorrhea.*

Ondóhólyaggyuladás v. *ondóhólyaglob (spermatocystitis)*. Az ondóhólyag a húgyivarszervi fertőző betegségek kapcsán gyakran szintén megbetegszik. Járatrendszerének szövevényes berendezése folytán az itt lefolyó lobos folyamatok egyrészt igen magas lázzal és erős genyképződéssel járhatnak, másrészt a teljes gyógyulás, azaz a fertőzött váladékok teljes kiürülése és a baktériumok végleges eltünése sem következik mindig be a heveny megbetegedés lezajlásával egyidőben. Az ezen szervben megpihent, lappangó baktériumos fertőzések aztán a legkülönbözőbb idült és időközönként visszatérő hólyaghurutoknak, húgycsőfolyásnak és izületi megbetegedésnek lehetnek kiinduló pontjai.

Ondósejtek, a váltivarú állatoknál a pete megtermékenyítésére való hímcsirasejtek neve. — *O.* (növ.), l. *Spermatozoida.*

Ondószál, l. *Spermatozoon.*

Ondótartó *(receptaculum seminis)*, a női ivarszervnek az ondó befogadására és megőrzésére való részlete. Főleg az olyan állatoknál találjuk meg, amelyeknek nőstényei életükben csupán egyszer párosodnak és sok petét raknak le; megtaláljuk pl. a legtöbb féregnél, ízeltlábú állatnál és lágytestünél.

Ondótok *(spermatophor)*, a hímivarszerv ondóvezetékének váladékából keletkezett oly tok, amely nagyobb számú ondószálacskát zár magába. Különösen az alsóbb rendű állatoknál találunk ilyen tokokat, így a lábasfejű és haslábú lágytestüeknél, az evezőlábú rákoknál, rovaroknál stb.

Ondóvezeték *(vas deferens)*, a hímivarszervnek az a részlete, amely az ondószálacskákat a heréktől az ivarnyílásig vagy a közösülő szervig továbbítja.

Ondriczek (ejtsd: —csek), *Franz,* hegedűművész, szül. Prágában 1859 ápr. 29. A párisi Conservatoiret elvégezte és első díjat nyert. Hangversenykörútjain világhírre tett szert. 1908-ban megalapította Bécsben az O.-vonósnégyest. Nevezetes műve: Neue Methode zur Erlernung der Meistertechnik des Violinspiels auf anatomisch-physiologischer Grundlage (1908).

Ondrót, l. *Drót.*

Ondulálás (a francia *onduler:* hullámzani szóból) a. m. fodorítás (pl. hajfodorítás).

Ondulé (franc., ejtsd: ondülé), a fodros szövetek francia elnevezése.

Onega, 428 km. hosszú folyó Észak-Oroszországban. Ered a Lacsa-tóból s a Fehér-tenger legdélibb öblébe torkollik. Vízben igen gazdag, de sok sellője van, mint amilyen a birjucsenszkii, ettől lefelé gőzhajók járhatnak rajta (148 km.). Vízterülete 59,395 km².

Onega-öböl, a Fehér-tenger legdélibb öble, 16,387 km² területtel; partjai csak helyenként emelkedettebbek; mélysége sehol a 80 m.-t túl nem haladja. DNy.-i részében sok kis sziget van, nagyobbára a partok közelében.

Onega-tó, Európának második nagyságú édesvizű tava Olonec orosz kormányzóságban, 35 m. tenger fölötti magasságban. 114·2 km. hosszú K.-Ny. irányban, 229·4 É.-D. irányban, kerülete 1254 km., területe 9549 km², legnagyobb mélysége 124 m. É.-i partja fjordokkal csipkézett, halban gazdag, sok szigete van (81·9 km²), ezek közül több lakott. Lefolyása a Szvir a Ladoga-tóba. A Vytegra-folyó által a *Mária-csatornarendszer-*

rel (l. o.) összeköttetésben áll, D.-i részén vezet a Vytegrától a Szvirig az 1818—51-ig épült *Onega-csatorna* (73 km. hosszú, 17 m. széles és 2·13 m. mély). Nov. végétől máj. elejéig rendszerint be van fagyva, hajózása igen fejlett.

Oneges ('Ονηγγήσιες), «a hatalmas szavu», Attila fő minisztere. 448-ban Ellákkal együtt ő fejezte be az akatzirok teljes meghódítását. Éppen akkor tért vissza, midőn a görög udvar követe, Maximinus és Priscus Rhetor Attila udvarába érkezett. Priscus követtudósítása külön is kiemeli ékesszólását.

Oneglia (ejtsd: onellya), város Porto Maurizio olasz tartományban, az Impero torkolatánál, (1911) 9955 lak., tengeri fürdő, bor-, tészta-, olaj- és gyümölcskereskedelem. O. Doria Andrea szülővárosa.

Onehunga, kikötőváros az új-zélandi Auckland közigazgatási kerületben Aucklandtól D.-re, (1911) 5018 lak., gyapjukártolóval és gyapjufonókkal, élénk tüzifakereskedéssel.

Oneida, város New York északamerikai állam Madison countyjában, az O. tóval egybekötött Erie-csatorna mellett, (1910) 8317 lak., híres komlótermeléssel. Közelében van az *O. community*, az 1846. alapított kommunista-társaság községe. V. ö. *Eastlake*, The O. community (London 1900).

Oneida-tó, 199 km² területű tó New York északamerikai államban, lefolyása az *Oneida folyó*, amely a Senegával az Oswego folyóvá egyesül.

Oneiromantia (gör.), l. *Álomfejtés*.

Ó-német, a XIX. sz. közepéig a csúcsíves (gót) művészetet nevezték így, amennyiben, legalább Németországban, szerették azt hinni, hogy a csúcsíves építészet germán eredetű. Mióta ez a nézet tarthatatlannak bizonyult, a nyers formájú kora-német renaissance-bútorokat, kivált sörházak berendezését és díszítését szokás Ó. izlésünek mondani. A németek a reformációt megelőző idők nyelvét, irodalmát, művészetét és ruhaviseletét stb. jelzik vele.

Oneonta, város New York északamerikai állam Otsego countyjában, a Susquehanna mellett, (1910) 9491 lak., komlókereskedelem; vasúti műhelyekkel és tanítóképzővel.

Onera (lat., az *onus* szónak többese) a. m. terhek. Innen *onerózus jogügylet* a. m. visszteherrel járó jogügylet, ellentétben az ingyenes jogügylettel, mely visszteherrel nem jár, aminő pl. a tiszta ajándékozás. Éppen úgy *privilegium onerosum* és *privilegium gratuitum*, amaz bizonyos ellenszolgáltatásért, emez ingyen adományozott kiváltság. *Onerózus illetmény* (pl. útiátalány), amelynek fejében az illető bizonyos költséggel járó szolgálatot teljesíteni köteles, amelynek költségeit az onerózus illetményeiből fedezi. — *O. publica* a. m. közadók. — *Qui commoda fert, debet O. ferre*, jogi közmondás, a. m. aki (valamely ügyből kifolyólag) a hasznot húzza, annak a terheket is viselnie kell. — *Onus probandi* a. m. bizonyítási teher (l. *Bizonyítás*, 5.)

Ónérc, l. *Ónkő*.

Onesandros, görög tudós a Kr. u. I. sz.-ban. A hadvezér teendőiről írt művet (Strategikos), de nem hadi, hanem erkölcsi szempontból. Kiadta Korais (Paris 1822) és Köchly (Leipzig 1860).

Onesiae Aquae, l. *Bagnères-de-Luchon*.

Onesiphorus, *szent*, az efezusi hitközség befolyásos és gazdag tagja, ki Szt. Pált (II. Tim. 1, 18; 4, 19) utolsó fogságában bátran meglátogatta és szolgálatára volt.

On even terms (ang., ejtsd: an ív'n termsz) a. m. ugyanazon áron. Versenyfogadásoknál használatos kifejezés, amellyel (főleg bookmakerek) jelzik, hogy győzelem esetében ugyanolyan összeget adnak, mint amennyi a tét volt; pl. 50-et 50 ellen (50 : 50). L. még *Pari*.

Ónfoncsor, l. *Önötvények*.

Onga, nagyk. Abaúj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1910) 1795 magyar lakossal, vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal.

Ongaresca (olasz, ejtsd: —eszka), majolika, mély csésze, melynek alacsony talpa van.

Ongarese (ol., ejtsd: —réze). Az olasz *ungherese* szónak velencés alakja. A XVI—XVII. sz.-ban gyakran használt elnevezése külföldi gyüjteményekben megjelent magyar táncoknak. *All' O.* a. m. magyaros.

Ongaro (olasz), így nevezték Olaszországban a magyar aranyakat s a súlyra és alakra nézve velük azonos olasz vereteket. Ilyenek Livornóban, Retegnóban és Correggióban verettek a XVI. és XVII. sz.-ban. Egy correggiói veret Kamill osztrák hercegtől a madonna képét is átvette a magyar aranyakról.

Ongaro, *Francesco*, olasz költő és politikus, l. *Dall' Ongaro*.

Ongkor, sziámi rom-város, l. *Angkor*.

Ónibolya, l. *Ásványlakk*.

Onichogrifózis *(onychogryphosis)*, helyesebben *onichogripózis (onychogryposis*, gör.), a körmök karomhoz hasonló deformációja.

Onichomantia *(onychomantia*, gör.) a. m. körömjóslás, vagy *onichokratia* a. m. körömnézés; az ujjak körmeinek minőségéből a jellemre való következtetés, illetőleg jövendőmondás. A köröm foltjaiból is jósolnak: a fekete folt szerencsétlenséget, a fehér szerencsét jelent. V. ö. *Herrmann* Antal, A köröm a néphitben (Ethnographia 1893).

Onicsa, ÉNy.-i Afrika vidéke Dél-Nigéria angol gyarmatban az alsó Niger mellett, O. fővárossal, kb. 16,000 lak., ahol az ibo néger törzshöz tartozó fejedelem is lakik.

Oniscidae (állat), l. *Ászkafélék*.

Oniscus (lat.) a. m. ászka, l. *Ászkafélék*.

Onix *(onyx*, ásv.), olyan achát, amelyben a különböző színű rétegek és szalagok párhuzamos síkokban váltakoznak. Ha fehér és fekete szalagok váltakoznak, akkor egyszerűen Ó. v. *achát-Ó.*, ha vörös és fehér rétegek váltakoznak, akkor *karneol-Ó.*, ha pedig barna és fehér rétegek ismétlődnek, akkor *szardonix* névvel jelölik. Az Ó. név a körömre vonatkozik, t. i. a rétegek úgy borulnak egymásra, mint az ujjak hegyére a köröm; máskülönben az elnevezés mitológiai eredetű. Az ókorban igen becses drágakő volt; vázákat, kameákat és intagliókat készítettek belőle. Újabban az achátot mesterségesen festik és ilyen módon Ó.-ot állitanak elő. L. még *Ónixmárvány*.

Ónixalabástrom a. m. ónixmárvány (l. o.).

Ónixmárvány *(keleti alabástrom)*, áttetsző mésztufa, fehér-sárga v. zöldes és párhuzamos

világos és sötétebb sávoktól szalagos; diszítőkő. Termőhelye Egyiptom *(ónix-alabástrom)*, Tunisz, Mexikó és Brazilia, de különösen Tekali Mexikóban. Utánozzák festett gipsszel, amely jóval lágyabb.

Onjati-hegyek, mintegy 2000 m. magasságig emelkedő hegylánc Német-Délnyugat-Afrikában a windhuk-okahandjai vasúttól keletre. Rézbányászat.

Onka-macska a. m. *jaguár* (l. o.).

Onkelos, a zsidó irodalomban a zsidó hitre tért *Aquila* (l. o.) neve, ki Kr. u. 90 körül görögre fordította a szentírást. Neki tulajdonították Mózes 5 könyvének régi aram fordítását, az ú. n. *Targum O.-t* (l. *Targum)*, mely azonban tényleg csak a III. sz.-ban keletkezett.

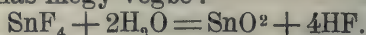
Onkel Tom, *Hevesi* Lajos (l. o.) írói álneve.

Ónklorid. Az ónnak két kloridját ismerjük; 1. *Sztannoklorid* (ónklorür, $SnCl_2$ vagy Sn_2Cl_4). Előállítása úgy történik, hogy az ónt koncentrált sósavban melegítés közben feloldják és besűrítés után kristályosítják. Színtelen, egyhajlású prizmákból álló kristályos test, amely savanyú kémhatású és két molekula kristályvizet tartalmaz. Óvatosan 100°-ra hevítve kristályvizét elveszti és kristályos tömeggé alakul át, mely 250°-on megolvad és még magasabb hőmérsékleten bomlás nélkül átdesztillálható. Sósavtartalmú vízben és borszeszben könnyen oldódik; de sok víztől lassanként elbomlik bázisos sztannoklorid; SnCl(OH) képződése közben. Az alkáli-fémek és az alkáliföldfémek kloridjaival jól kristályosodó kettős sókat alkot. Igen erélyes redukáló test, amelyet a kémiai laboratóriumokban és a kelmefestészetben használnak. 2. *Sztanniklorid* (óntetraklorid, Spiritus fumans Libavii, $SnCl_4$). Képződik akkor, ha ónt száraz klóráramban hevítünk. Rendesen úgy készítik, hogy 1 sr. finomul eloszlott ónt v. 1·5 sr. vízmentes sztannokloridot 4—5 sr. merkurikloriddal bensőleg elegyítve, ledesztillálnak. Színtelen, a levegőn erősen füstölgő folyadék, amelynek fs.-a 2·27 és 120°-on forr; $^1/_3$ sr. vízzel elegyítve kristályos tömeggé mered meg, amelynek összetétele $SnCl_4 + 5H_2O$ képletnek felel meg. Sok víztől lassanként elbomlik és ekkor metaónsav H_2SnO_3 válik ki belőle. Az alkáli-fémek és az alkáli-földfémek kloridjaival szintén jól kristályosodó kettős sókat képez. A sztannikloridot, valamint ammoniumkloriddal való kettős sóját, az ammonium-sztannikloridot, $SnCl_4 + 2(H_4N)Cl$, *pinksó* név alatt különösen a kelmefestészetben használják.

Ónklorür, l. *Ónklorid.*

Ónkovand (ásv.), l. *Sztannin.*

Ónkő v. *kassziterit,* az ónnak egyedüli érce *(ónérc, cinérc)*, amelyből az ónt nagyobb mennyiségben termelik. Óndioxid, SnO_2, többnyire kevés vasat és tantált tartalmaz. Gyönyörű négyzetes kristályok, többnyire változatos (ú. n. térdalakú) ikrek. Szemcsés halmazokban is gyakori. Gyémántfényű, a kristályok rendesen villogóak. Barna v. fekete, néha vörös, szürke, fehér v. sárga. Áttetsző v. opak. Száraz galyakra emlékeztető változata *fás ónérc.* Eredeti termőhelye a gránitot, gnájszt, palákat, ritkán a mészkövet (Campiglia marittina) átszelő telérekben van. Kisérő ásványai a kvarc, a volframércek (scheelit, volframit), berill, fluortartalmú ásványok: topáz, apatit, fluorit, zinnwaldit. A fluornak fontos szerepe van az ónkő keletkezése alkalmával: az ón a föld mélyéből óntetrafluorid (SnF_4) alakjában szállt föl; a földkéreg hidegebb részeiben a vízgőzzel a következő cserebomlás megy végbe:

$$SnF_4 + 2H_2O = SnO^2 + 4HF.$$

Az így szabaddá váló fluorsav (HF) hatása alatt keletkeztek a fluortartalmú ásványok. Hazánkban még nem találtak ónkövet. Nevezetesebb eredeti termőhelyei, amelyeken az O. főkép a gránitot keresztül-kasul szelő ércterekben található, Cornwallban, Irországban, Queenslandban, Szászországban (Geyer, Altenburg, Marienberg), Csehországban (Schlackenwald, Zinnwald, Joachimstal) vannak. Sokkal gazdagabbak az ónmosók, amelyek az ónérctelérek szétdarabolódása és az O. összehalmozódása révén keletkeztek; ilyenek vannak Cornwallban is, de különösen Hátsó-Indiában Malakka félszigeten, Banka szigetén és Ausztráliában.

Ónlemez, az óntuskókból hengereléssel készült lapalakú gyártmány, melyet edények és hangjegynyomó lapok előállítására használnak. A nagyon vékony ónlemezt *sztaniol*-nak (stanniol) nevezik.

Onlik, török érem = 10 gurus (piaszter). Az arany O. értéke 2·21 korona, az ezüstö 1·05 korona.

Onnes, *Heike,* hollandi fizikus, l. *Kamerlingh-Onnes.*

Onobrychis *Gaertn. (baltacim, varjuborsó,* növ.), a Hüvelyesek pillangós virágú génusza; 50 faja a Földközi-tenger környékén és különösen Ázsia Ny.-i mérsékelt övén van elterjedve. Füvek, félcserjék, egyesek tövises cserjék. Levelük páratlanul szárnyas, pálhás. Virágúk levélhónalji fürtben v. füzérben áll, piros, rózsaszínű, fehéres, sárgás, aranyszín sárga. Hüvelyük tagolatlan, lapos, rövid, bepödrött v. félköralakú, fésüsen tüskés, szőrös v. kopasz, fel nem nyíló, 1, ritkán 2 magú. A mag rendesen vesealakú. Legnevezetesebb az *O. sativa* Lam. (takarmány baltacim, eszparzet, spanyol, svájci v. törökborsó). Elterjedt Közép- és Dél-Európában, Kis-Ázsiában, Szíriában. Évelő, 3—6 dm. magas, szárnyas levele 9—12 párból áll. Füzére mintegy 5 cm. hosszú, tömött, hengeres; virágai halványpirosak, sötétebb csíkokkal. Hüvelye kerekded, oldala hálózatosan gödrös, egyik szélén 6—7 fogú hártyás taraja van. Virágát a méh kedveli. Mint takarmánynövényt l. *Baltacim* alatt. Az *O. arenaria* (Kit.) Sér. (homoki baltacim) hasonlít az előbbihez, termése kisebb, taraja csak a csúcsán van, 3—4 fogú. Homoki növényünk, futóhomokon az előbbi helyét tölti be.

Ónod, nagyk. Borsod vm. miskolczi j.-ban, (1910) 2122 magyar lak., postahivatallal és telefonállomással. Hozzá tartozik a tatárjárásban szomorú emlékre szert tett mohi puszta (l. *Muhi).* Az O.-i vár, melyben az 1707. évi országgyűlést (l. *Ónodi országgyűlés)* tartották, már Ulászló király idején fönnállott. Ekkor a vár és uradalom a Czudar-családnak predikácionális tulajdona volt, de már 1616. Rákóczi György volt ott a ka-

pitány. Az Ó.-i vár ma romokban hever. A Rákóczi-birtok az Erdődy grófi családra szállt, melytől 1910. gróf Draskovics Iván vette meg. Azóta a birtok jó része idegen kézbe került. Az országgyűlés emlékére 1907. oszlopot állítottak föl.

Ónodi *Adolf*, orvos, szül. Miskolczon 1857 nov. 7. Orvosi tanulmányait Budapesten végezte, ahol 1881. doktori oklevelét nyerte. 1880-ban tanársegéd lett, 1887. egyetemi magántanári képesítést nyert. Behatóan kezdett ekkor az orr- és gégegyógyászattal foglalkozni s ezen a téren nagy szakirodalmi munkásságot fejtett ki. 1896. ny. rendk. tanári címet kapott s ugyanez évben választotta tagjául a Magy. Tud. Akadémia is. 1910-ben az orr- és gégegyógyászat tanárává és az orr- és gégegyógyászati klinika igazgatójává nevezték ki. Több nemzetközi laryngologiai kongresszuson szerepelt mint előadó. Igen sok szakcikke jelent meg különböző orvosi lapokban, folyóiratokban és az Akadémiai Értesítőben magyar, német, francia, angol és olasz nyelven. Több nagyobb gyüjteményes munkában ő írta az orr és gége gyógyítására vonatkozó fejezeteket. Önállóan megjelent főbb művei: *Az orrüreg és melléküregei* (Budapest 1893, 2. kiad. 1894); *Adatok a gége beidegzésének bonctanához, élettanához és kórtanához* (az Akadémia megbízásából, 1894); *A gége idegeinek bonctana és élettana* (1902; a kir. orvosegyösület 1905. a Mészáros-díjjal tüntette ki); *Az orrbajok kór- és gyógytana* (1911). Az orrüregre és gégére vonatkozó vizsgálati eredményeit feltüntető 100 tábláját, mely a közoktatásügyi minisztérium támogatásával készült, taneszközül külföldi egyetemeken is elfogadták.

Ónodi országgyűlés, a magyarországi rendeknek az a gyűlése, melyet 1707 máj. 31-től jún. 22-ig a borsodvármegyei Ónod vára közelében, a körömi fensíkon tartottak, II. Rákóczi Ferenc fejedelem jelenlétében. Ennek egybehívására a császáriakkal folytatott békealkudozások meghiusulása szolgált okul, s már az első tárgy, a hadi segély kérdése is, heves vitára vezetett. A kongó pénz (libertás) ügyének tárgyalása közben jún. 6. Bercsényi szóba hozta Turócz vmegyének (1707 jan. 31.) körlevelét, melyben a vármegyéket arra szólította föl, hogy összefogva vessenek véget a belháborúnak, melyet egyesek magánérdekekből szítanak. Rákóczi felszólította Turócz vm. jelen volt követeit, Rakovszky Menyhértet (ki a körlevelet fogalmazta) és Okolicsányi Kristófot: bizonyítsák be, hogy a beszedett adót a saját és nem a haza céljaira fordította. A felhívottak védekezni igyekeztek, de minden szavuk csak olaj volt a tűzre, mert kívánalmaikat lényegben fentartották. Erre Bercsényi kardot rántott, s annak fokával Rakovszky vállára sujtott, Károlyi Sándor pedig a kardja élével ejtett rajta súlyos sebet. A turóczi követek szaladni kezdtek, de Rakovszkyt nyomban összevagdalták s meztelen holttestét kivetették a mezőre; a több sebből vérző Okolicsányit a fejedelem francia katonái elfogták, s harmadnapon, a gyűlés ítéletéből, előbb tüzes vassal kinozták meg, aztán fejét vették. A gyűlés legfontosabb napja jún. 13. volt, mikor maga Rákóczi azt a propoziciót tette, hogy a rendek az ország romlására törő ausztriai ház uralmát megszűntnek nyilvánítsák s I. József magyar királyságáról *abrenunciációt* tegyenek. Ekkor mondta Bercsényi gróf gyujtó beszédét, mely az emlékezetes «Eb ura fakó!» kiáltással végződött, mire a rendek törvénybe iktatták az elszakadást Ausztriától. Az I. Józsefhez hű maradt magyarok nevében a nádor, Esterházy Pál herceg, 1707 júl. 29. tiltakozott az Ó. végzései ellen, s aug. 29-iki, a külföldi államokhoz intézett kiáltványában semmiseknek jelentette ki azokat.

Irodalom. Az abrenunciációt közli Szalay László, Magyarorsz. tört. 6. köt.; politikai megítélése fölött érdekes vita folyt a Századok 1882. évfolyamában Thaly Kálmán és Lánczy Gyula közt. Fiedler, Der blutige Landtag zu Ónod c. füzetében, Wien 1852, Vetésy Lászlónak erre vonatkozó emlékiratát közli, melyben egyebek közt azzal vádolja Rákóczit, hogy a turócziak felkoncolását ő maga eszelte ki, az elszakadás kimondásának biztosítása végett. Már Horváth és Szalay kimutatták, hogy ez irat meddő ferdítés és ráfogás. Vetésy, kit Rákóczi reá bízott pénzösszegekről való el nem számolás miatt mentett fel követi állásától, 1715. eredeti iratai kiadásának föltétele alatt kegyelmet nyert III. Károlytól, s ekkor írta, fentartva összeköttetéseit Szavójai Eugennel, a III. Károlyhoz intézett azon emlékiratait, melyekben a legsötétebb színben mutatja be Rákóczit és Bercsényit, egész küzdelmüket egyedül önérdekükre vezetvén vissza.

Onoglukóz, borjavításra használt nagyon tiszta keményítőcukor.

Ónok, kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1910) 493 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyiklód.

Onolatria (gör.) a. m. szamártisztelet. A pogányok vádolták azzal előbb a zsidókat, később a keresztényeket, hogy szamárképet tisztelnek.

Onolzbach, város, l. *Ansbach*, 2.

Onomakritos, athéni tudós, akit Athén tirannusa, Peisistratos állítólag a homeroszi költemények összeszedésével és írásba foglalásával bizott meg más tudósokkal együtt, kiknek ő állott az élükön. A Musaeos és Orpheus neve alatt forgó jóslatokat is egybegyüjtötte. E működésében hamisítással vádolták és számkivetették, de később kibékült Hipparchos-szal és jóslataival Xerxest a görögök ellen ingerelte.

Onomarchos, a phokisiak vezére a második *szent* háborúban (354—352 Kr. e.). Bátyjának, *Philomelos*-nak halála után több győzelmet vívott ki a thebaiakon és Thessalia lakóin. Ez utóbbiak *Fülöp* makedon királyt hívták segítségül, ki a phokisiakat a *Krokos*-mezőn legyőzte. O. is elesett, holttestét a makedonok keresztre feszítették.

Onomasztikon (gör.), névjegyzék v. szójegyzék; régebben afféle névnapi köszöntő versikét jelöltek e szóval.

Onomatika, *onomatológia* (gör.), 1. a nyelvtudománynak, illetve szófejtésnek a tulajdonnevek képzéséről, jelentéséről s eredetéről szóló része. E tudományágnak az összehasonlító és történeti nyelvtudomány adott nagyobb lendületet Földrajzi O.-t írt Egli (l. o.). L. még *Személynevek*. — 2. A rendőri nyilvántartás és nyomozás céljára szolgáló tudományág, amely kimutatásba foglalja a családneveket, kutatja, hogy bizonyos nevek milyen vidéken szokásosak, melyek a neveknek gyakori eltorzításai stb.

Onomatológia, l. *Onomatika*.

Onomatopoeia (gör.-lat.) a. m. hangutánzás (l. o.); a zenében l. *Hangfestés*.

Onon, a Silka egyik forrásfolyója Transzbajkália orosz-szibiriai tartományban, kinai területen a Kentei-hegységben ered, KÉK.-nek folyik, hossza 800 km., halban gazdag.

Onondaga, indiánus nép, l. *Irokézek*.

Onondaga, kis tó New York északamerikai államban, lefolyása az *O. folyó* a Senecába, közelében fekszik Syracuse város.

Ononin, l. *Ononis*.

Ononis *L.* (*iglic*, növ.), a Hüvelyesek pillangós virágú génusza; 70 faja közül sok a Földközi-tenger környékén, a Kanári-szigeteken, mások Nyugat-Ázsiában. Egyéves v. évelő füvek, félcserjék, cserjék. Levelük többnyire 3-as, virágulk magánosan v. 2—3-ával levélhónaljban csoportosul, piros, néha sárga, tarka; mind a 10 porzója csővé nőtt össze, a csónak rendesen szőrös. Hüvelye felnyiló, 2 kopácsú, néha cikkes, a maradó csészébe be van zárva v. kinyúlik belőle, a mag sima v. szemcsés felületű. Az *O. spinosa* L. (tövises iglic, ekenyúg, gerlicetövis, kecskezanót) szára gyéren szőrös, tövises, virága rendesen magános, laza fürtben áll, rózsaszinű v. fehér. Pusztán, legelőn terem. Gyökere (*radix ononidis*) vizelethajtó, főkép az állatorvos alkalmazza. Ugyanilyen hatású és használatú az *O. campestris* Koch és az *O. repens* L. gyökere is, hatóanyaga az *ononin*. Mindkettő egész Európában elterjedt. Nagy mész- és kálitartalmuknál fogva mint homoktalajt javitó növényeknek van szerepük, de különben mivelt talajon alkalmatlan gyomok.

Onopordon *L.*, *szamárbogács* (növ.), a Compositae (Fészkesek) család csöves virágú génusza; 20 faja Európa, Észak-Afrika és Nyugat-Ázsia törzsetlen v. felálló szárú, szúrós füve. Levelük öblösen, szárnyasan karélyos, a száron lefut. Fészkük nagy, a száras fajokon magános, a törzsetleneké sürün csoportosul, a fészekvacok sejtes, a sejtek szélén hártyás szegély emelkedik. Az *O. acanthium* L. (közönséges szamárbogács, szamártövis) magas, ágas, fehér molyhú. Levele öblösen fogas, a száron szélesen lefut és tüskés. A nagy, gömbölyű fészek virágai pirosak, fészekpikkelyei berzedtek. Termése 4 szögletes, bóbitája kétszer hosszabb nálánál. Útfélen, ház körül, parlagon közönséges. Gyökerét és füvét orvosságnak használták.

Onor, kisk. Nyitra vármegyében, a nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 322 tót lak.; u. p. Sisso, u. t. Nyitrakoros.

Ónos eső v. *ólmos eső*, *fagyos eső* akkor van, ha fagypont alatti hőmérsékletnél megered a finom szitálás vagy pedig a talaj hőmérséklete a 0-on alul van. A túlhütött vizcseppek azonnal megmerevednek, mihelyt valamely szilárd testhez érnek, melyet vékony jégréteggel vonnak be.

Ónos jász (állat), l. *Jász*.

Onosma *L.*, *vértő* (növ.), a Borraginaceae család génusza; 70 faja — kevés középázsiaitól eltekintve — a Földközi-tenger környékén van elterjedve. Szőrös kórók és kis cserjék. Levelük váltakozó, virágulk nyeles v. ülő, a csésze 5 hasábú, maradó, a párta hengeres v. öblös, 5 fogú, torokpikkelyei nincsenek, a portokok az alapjukon 2 csúcsra válnak szét, 4 makkocskájuk szögletes, hegyes. Hazánk D.-i és középső részén, homokbuckákon, száraz dombokon a sárga virágú *O. arenarium* W. et K. (homoki vértő) található. Az egész növény szúrós sertéjű. Egy másik hazai fajunk, az *O. echioides* L., másutt is megvan dunai országokban. Gyökere ezelőtt orvosság (radix anchusae luteae) volt, most pirosra festenek vele, a Provence-ból mint *orsanette* nevű festőszer kerül forgalomba.

Ónos máz, l. *Fayence* és *Máz*.

Ónos ólomcsövek, l. *Cső*.

Ónoxid, az ónnak két oxidját ismerjük. 1. *Sztannooxid* (ónoxidul) SnO, barnafekete por, amelyet legegyszerübben ugy készithetünk, hogy sztannohidroxidot széndioxid-áramban hevitünk. Igen gyenge bázis, savakkal könnyen elbomló sókká alakul át. A levegőn hevitve sztannioxiddá ég el. A sztannooxidnak megfelelő *sztannohidroxid* $Sn(OH)_2$ mint fehér csapadék válik le, ha sztannoklorid-oldatot nátriumkarbonát-oldattal elegyítünk. 2. *Sztannioxid* (óndioxid), a természetben mint kassziterit (l. *Ónkő*) található. E vegyület az ónnak levegőn való hevitésekor képződik (ónhamu). Legegyszerübben a metaónsavnak hevitése révén állitható elő. Fehér amorf por, mely sósavgáz-áramban hevitve vagy boraxszal összeolvasztva kristályossá válik. A sztannioxid savképző oxid, ezért a savak nem támadják meg, de nátrium- v. káliumhidroxiddal összeolvasztva nátrium-, illetve káliumsztannát képződik belőle.

Ónoxidul, l. *Ónoxid*.

Ónozás (*cinnezés*). Az első munka a vasedény lecsávázása higitott kénsavban, ezt követi a lesúrlás és vizben való leöblítés, mire a tárgyat a faggyuval betakart olvadt ónba mártják. Rendesen két ónfürdőt használnak: az alap-Ó.-hoz ónólomötvényből, a végső munkához pedig szinónból álló fürdőt. Némi fontossága van annak az Ó.-nak is, melyet az iparos *fehérforralásnak* nevez s rendesen apró réztárgyak Ó.-ára használ. A rézre vékony ónréteg rakódik le, ha azt ónozott rézüstben szemcsés ónból, borkőből és vizből való keverékben forralják. A legújabb eljárás szerint alkalmas ragasztó folyadékkal összekevert finom ónport kennek sörteecsettel a megtisztitott tárgy felszinére. Ha a mázolat megszáradt, forraszlámpással vagy gázlánggal megmelegitik, s azután vizzel lemossák. A megömlött ón a tárgy felszinén egyenletes és jól tapadó réteget alkot. L. még *Bádog*.

Önöntés. Az ónt leginkább bronz- v. öntöttvasformákba öntik, melyek úgy vannak szerkesztve, hogy könnyen összerakhatók és szétszedhetők. A forma felszinét befüstölik v. bevonják kréta-, agyag- stb. mázzal, hogy az ón ne tapadjon rá. Az önöntő kerüli a bonyolult alakok egy darabból való öntését; inkább több részből önti azokat és ezután összeforrasztja az egyes részeket. Divatos a *hézagöntés* is (l. o.). Öntenek még gipszbe, palába és homokba is. Az Ó.-nek manapság igen alárendelt jelentősége van, virágzásának ideje a renaissance-korra esik, midőn az ú. n. «kannegiesserek» több remekművel gazdagitották a műipart. A francia és német mesterektől sok remekmunkát őriznek az egyes muzeumok.

Ónötvények, az iparban legfontosabb ónötvény a *bronz* (l. o.). Ezután következik a *britanniafém* (l. o.). A *Pewter-fém* is ónantimonötvény, mely 6 rész ónt és 1 rész antimont tartalmaz, a *spiauter* pedig, mely névvel iparosaink a cinket is illetik, 100 rész ónból és 17 rész antimonból készül. Az *Ashberry-fémben* és a *minoforban* réz is van. Az első 77·8 rész ónból, 19·3 rész antimonból és 2·8 rész rézből, az utóbbi 67·7 rész ónból, 17 rész antimonból, 3·2 rész rézből és 9 rész cinkből áll. Az ú. n. *csapágyfém* v. *fehér fém*, melyet csapágyperselyek kiöntésére használnak, ónt, antimont és rezet, v. ónt, ólmot és antimont tartalmaz. Igen használják a 42%, ónból, 42% ólomból és 16% antimonból való ötvényt. Az ú. n. *forrasztó ón*, melylyel ón- és ólomtárgyakat forrasztanak össze, leginkább 2 rész ólomból és 1 rész ónból áll. Az *öntőón* sem tiszta ón, hanem ón-ólom-ötvény, mely 1—32 rész ónt és 1 rész ólmot tartalmaz; az ú. n. négybélyeges ón 32 rész ón- és 1 rész ólom-, a hárombélyeges 5 rész ón- és 1 rész ólom- stb. ötvényből áll. Az *orgonafém* jobbára 10 rész ón- és 4 rész ólom- v. 12 rész ón- és 4 rész ólomötvény. A tükrök készítésére használatos *ónfoncsor* (ón és higany ötvénye) úgy készül, hogy sík kőlapon kiterítik az ónfoliót és higanyos nemezpamaccsal megdörgölik. Az ón és kadmium igen könnyen olvadó ötvényt ád, melynek olvadáspontja (2 rész ón és 1 rész kadmium, olvad 173·8° C.-nál) ólom és bizmut hozzátételével még lejebb szorítható. Igy a *Wood-fém*, mely 8 rész ólmot, 4 rész ónt, 15 rész bizmutot és 3 rész kadmiumot tartalmaz, 68° C.-nál, az ú. n. *Rose*-féle fém pedig, mely 8 rész ólmot, 3 rész ónt és 8 rész bizmutot tartalmaz, 95° C.-nál olvad. Van még ezeken kívül több más ónötvény is (jelesen alumíniummal, arannyal, kobalttal, nikkellel stb.), de ezeknek nagyobb ipari fontosságuk nincs. Az *orivit* ezüsttartalmú ónötvény, jól ezüstözhető és aranyozható.

Ónpácok, l. *Pácok*.

On parle français (franc., ejtsd: oñ parl fraññszé) a. m. beszélnek franciául.

On revient toujours à ses premières amours (franc., a. m. az ember mindig visszatér első szerelméhez), *Isouard* francia zeneszerző *Joconde* című, 1814. szinre került operájában egy románc töredéke; a librettót *Etienne* (szül. 1778., megh. 1845.) írta.

Ónsav. Az ónnak kétféle savját ismerjük. 1. *Ortoónsav* (alfaónsav, H_4SnO_4) mint fehér csapadék válik le, ha sztanniklorid vizes oldatát ammonium- v. nátriumkarbonát-oldattal elegyítjük. Az ortoónsav koncentrált sósavban és salétromsavban, valamint hígított nátrium- és káliumhidroxidban könnyen oldódik. Hevítéskor sztannioxid képződik belőle. — 2. *Metaónsav* (H_2SnO_3), fehér por, amely képződik az ónnak nem nagyon koncentrált salétromsavval való oxidálásakor. Vízben, savakban és lúgokban oldhatatlan. Kétbázisú sav, amelynek sóit *sztannátoknak* nevezik. Ilyenek a *nátriumsztannát* (ónsavas nátrium), Na_2SnO_3, mely a sztannioxidnak vagy a metaónsavnak és nátriumhidroxidnak összeolvasztása révén készül. Vízben könnyen oldódik és három molekula vízzel kristályosodik. Hasonló módon készül káliumhidroxiddal a *káliumsztannát* ($K_2SnO_3+3H_2O$). Az elsőt főleg a kartonfestészetben használják. A többi fémek sztannátjai vízben oldhatatlanok és mint csapadékok válnak le, ha e fémek sóinak oldatához nátriumsztannát-oldatot öntünk.

Onslow (ejtsd: onszló), *George*, francia zeneszerző, szül. Clermont Ferrandban 1784 júl. 27., megh. u. o. 1852 okt. 3. 1842-ben a francia akadémia tagja lett. Nagyon sok kamarazeneművet írt, továbbá 3 operát és 4 szimfóniát.

Onstwedde, város Groningen németalföldi tartományban, (1910) 13,687 lak., tőzegbányászat.

Ón szulfidjai. Az ónnak két szulfidja ismeretes. 1. *Sztannoszulfid* (SnS), mint ólomszürke tömeg képződik az ón és kénnek összeolvasztásakor; vagy mint barna csapadék válik le, ha sztannoklorid-oldatba kénhidrogéngázt vezetünk. A sztannoszulfid bázis-természetű vegyület lévén, savakban, különösen koncentrált sósavban, kénhidrogén fejlődése közben feloldódik; friss ammoniumszulfidban azonban oldhatatlan. 2. *Sztannodiszulfid* SnS_2. Mint tojássárga, amorf csapadék válik le, ha sztanniklorid-oldatba kénhidrogéngázt vezetünk. A sztanniszulfid savképző vegyület lévén, ammoniumszulfidban és a többi alkálifémek szulfidjaiban könnyen oldódik és ekkor a megfelelő szulfoónsavas sók, szulfosztannátok, képződnek. Az ú. n. *musszív arany* (l. o.) szintén sztannoszulfid.

Ontario (ejtsd: ontério), 1. az amerikai nagy tavak legkisebbike, New York északamerikai és O. kanadai államok közt, KNy. irányban 320 km. hosszú, ÉD. irányban 97 km. széles, 870 km. területű, 19,645 km² vízgyüjtő területe van; felszíne 72 m. magasan van a t. sz. f., legnagyobb mélysége 225 m., átlag 90 m. mély. Feneke tehát mélyen a tenger szine alá nyúlik, glaciálisan kidolgozott, tektonikus eredetű tó, É.-on tagozott partja van, ezeknek kikötői Kingston, Toronto és Hamilton, D.-en legjelentékenyebb Sackets Harbor. A Szent-Lőrinc folyó kifolyása felé van az «1000 sziget»-csoport. A Niagarán kívül csak kisebb folyók ömlenek belé. A Hudsonnal az Oswego-csatorna, az Ottawával a Rideau köti össze, az Erie-tóba a 45 km. hosszú Welland-csatorna teszi lehetővé a hajózást. A tó nem fagy be.

2. *O.* (azelőtt *Felső-* és *Nyugat-Kanada)*, Dominion of Canada egyik tartománya Quebec, Manitoba, Keewatin és a Hudsonbay James-öble között. Területe 1.054,800 km², (1911) 2.523,274 lak. (indiánus 20, néger 10, kínai 1 ezer). O.-nak egész területe ókori kőzetekből áll, főleg az Erie és a Huron tavak közötti devon-, szilur- és kambriumi rétegek termékeny dombvidéket alkotnak. Főfolyói a James-öbölbe torkoló Albany, Moose és a Szt.-Lőrincbe ömlő Ottawa; vizeinek nagy az esése, sok helyütt vízeséseket alkotnak, vízierőinek nagy az ipari alkalmazása. Éghajlata nyáron forró, télen hideg (Toronto évi középhőmérséklete 6·8°, jan. —5·3°, júl. 19·8, szélső értékek: 37·3° és —32·5°). O. főleg mezőgazdasági állam, de iparilag is Kanada első állama, (1913) búzát 18·3, árpát 17, zabot 96·8, rozsot 1·4 millió bushelt termeltek. Dohány 14,744,

szőllő 11,586 és gyümölcs 328,548 acre területen van művelés alatt. Állatállománya nagy, (1913) 1.141,071 szarvasmarha, 705,848 juh, 1.652,440 sertés és 902,628 ló. Bányászata is jelentős, (1913) 52·3 millió dollár értékben aranyat, ezüstöt, rezet, nikkelt, petroleumot, vasat, cinket, aszbesztot termeltek. Halászata 2·2 millió értékű; 265,000 km² erdőterülete van, főleg fenyő- és jegenyefélék. Ipartelepe (1910) 8000 volt, 239 ezer alkalmazottal, akik 580 millió dollár értékű iparcikket termeltek. Főbb iparágai: fafűrész, gyapot- és gyapjuszövés, sajt-, bőr- és mezőgazdasági gépgyártás. Külkereskedelme főleg az Unió felé irányul, a kivitel (1912) 109 millió, a bevitel 240·3 millió dollárnyi. Vasutainak hossza 13,674 km. Hajóforgalmát főleg Toronto bonyolítja le, ahol (1911) 3192 hajó fordult meg 1·7 millió tonna tartalommal. Van hat egyeteme, mezőgazdasági főiskolája, 6575 elemi iskolája. Lakói nagyobbrészt metodisták, egy-egy ötöde katolikus és presbiteriánus felekezetű. Fővárosa *Toronto*. O. alkotmánya szerint a törvényhozó testület a 106 tagú kamarából áll; főkormányzóját a kir. helytartó nevezi ki. A szövetségi törvényhozó testületbe 24 szenátort és 86 képviselőt küld. Történetét l. *Kanada* alatt.

Onteniénte, székhelye Valencia spanyol tartomány O. járásának, az Albaida mellett, (1910) 11,440 lak., posztó-, vászonszövés, papirosgyártás.

Ontogenezis (gör.), ama fejlődési folyamatok összessége, melyek valamely élő lényen a peteállapottól kezdve teljes kifejlődéséig észlelhetők.

Ontogenia (gör. a. m. egyénfejlődéstan), a fejlődéstannak (biogenia) az a része, amely az egyének fejlődését a petesejttől kezdve a teljes kifejlődésig kutatja. A O. tehát nemcsak azokat a fejlődési folyamatokat vizsgálja, melyek az embrión a magzatburkok kifejlődéséig végbemennek (embryologia), hanem az összes további változásokat is, melyek az egyéni élet során észlelhetők (metamorphologia). Az O. fontos felvilágosítást nyujt a törzs fejlődésére (phylogenia) nézve; l. *Biogenetikai alaptörvény*.

Ontológia (gör.), a létezőnek, általában a létnek az elmélete. A görög filozófia indulván abból, hogy az érzékek csalnak vagy nem mutatják a valónak igaz képét, korán veti föl azt a kérdést, mi az igazán, valóban létező? A feleletet e kérdésre a metafizika iparkodott megadni s ennek egyik része az O. Isten O.-i bizonyítékán azt értik, mely Istennek, mint a legtökéletesebb létezőnek puszta fogalmából akarja bizonyítani, hogy Isten van. L. *Anselmus*.

Onus (lat.) a. m. teher.

Onychogale (állat), az Erszényesek rendjébe tartozó kengurunem, melyre jellemző, hogy farka hegyén az oroszlánhoz hasonlóan szarutövise van. 3 faja ismeretes. A törpe kenguru *(O. frenata* Gould) Kelet-Ausztráliában honos; kb. nyúlnagyságú. A félholdas kenguru *(O. lunata* Gould) Nyugat- és Dél-Ausztráliában él; jellemző a lapockáján levő fehér, középütt fekete v. szürke félholdalakú csíkja; az előbbinél valamivel kisebb. A körmösfarkú kenguru *(O. unguifera* Gould) Észak- és Északnyugat-Ausztráliában fordul elő; jellemző hosszú farkán levő nagy, lapos körme; a nem 3 faja között a legnagyobb termetű.

Onychogryphosis (gör.), l. *Onichogrifózis*.

Onychomantia (gör.), l. *Onichomantia*.

Onychophora (állat), l. *Protracheata*.

Onyx (gör.), l. *Köröm* és *Onix*.

Onza, régebbi kereskedelmi-, arany- és ezüstsúly Spanyolországban és a spanyol Amerikában, a spanyol librának $^1/_{16}$ része. — *O. de oro*, spanyol aranypénz, régebben Spanyolországban *quadrupel*, a spanyol Amerikában *Doblon* néven volt ismeretes. Értéke 77·67 korona. A délamerikai államokban forgalomban levő *O. de óro* érmek különböző értékűek. Igy Boliviában = 73·68 K, Colombiában = 93·22 K, Argentinában 72·40 K.

Onze-et-demi (franc., ejtsd: onz-e-dmi, a. m. tizenegy és fél), francia hazárdjáték.

Oocyta vagy *ovocyta*, a petesejt tudományos neve. Kétféle O.-t szokás megkülönböztetni, nevezetesen első- és másodrendűt. Elsőrendű O.-nak nevezzük a petesejtet az első sarki testecske képzése előtt; másodrendű O. pedig a petesejt a második sarki testecske képzése előtt.

Oodeypoor, brit-indiai állam, l. *Udaipur*.

Oogenezis (gör.) a. m. petefejlődés.

Oogonium, azon csirasejtek neve, melyeknek osztódásából a pete (oocyta v. ovocyta) létesül. Másképpen primordiális petének is nevezik. — A növénytanban a virágtalan növények női ivarszerve, melyben egy vagy több petesejt foglal helyet.

Ó-Ogradena, község, l. *Oasszonyrét*.

Oojyne, keletindiai város, l. *Udzsain*.

Ookiep, város a Fokgyarmaton, a Kis-Namaföldön, vasút mellett, kb. 3000 lak., rézbányával, amely évenként mintegy 20—25 ezer tonna rézércet szolgáltat.

Ookineta, a spórás véglények *(Sporozoa)* fejlődésében azon sejt neve, mely megtermékenyítése után sem veszti el mozgékonyságát. O.-k különösen a vérben élő spórás véglényeknél fordulnak elő.

Oolemma, a. m. peteburok.

Oolit (ásv.), l. *Ikrakő* és *Mészkő*. A geológiában O. néven Angliában a juraformációt értik (a liasz nélkül), amennyiben az angol hegységekben, a dogger- és a malmban, igen gyakori az oolitos (ikraköves) mészkövek előfordulása. (L. *Juraszisztéma)*. A karlsbadi Sprudelforrás vizéből nemcsak *héjas* bekérgezések (Sprudelschale) jönnek létre, hanem szabadon lebegő ásványszemcsék körül *gömbösek* is. Ha ez utóbbiak apróbbak: ikrakőnek, ha nagyobbak: borsókőnek, mind a kettőt általánosságban oolitoknak nevezik. L. *Aragonit* és *Borsókő*.

Oológia (gör.), az a tudomány, amely a tojásokról szól, és innét az, ki azzal foglalkozik: *oológus*.

Oomantia (gör.), tojás v. tojáshéj megfigyelése *(ooszkópia)* alapján adott jóslás. Az eljárás nagyon különböző volt s a kereszténység is használta, főleg nagycsütörtökön vagy húsvét hétfőjén. A tojáshéj megrepedése a kérdezőre rossz jel volt.

Ooms, *Karel*, belga festő, szül. Desschelben 1845 jan. 27., megh. Cannesban 1900 márc. 20.

Az antwerpeni akadémián tanult, majd Nicaise de Keysernek lett tanítványa. Többnyire történelmi genreképeket festett. A legismertebbek: II. Fülöp király megadja a végtisztességet testvérének, Don Juan d'Austriának (antwerpeni új muzeum); Tiltott bibliaolvasás (brüsszeli muzeum); Birói vizsgálat az antwerpeni Plantin-nyomdában; A törvény védi az ártatlanságot (antwerpeni esküdtszék); Rubens utolsó napjai stb.

Oomycetes (növ.), a Phycomycetes gombák ama csoportja, amelynek fajai ivarosan is szaporodnak a petesejtnek megtermékenyülése útján.

Oophorektomia, *ovarektomia* a. m. petefészek-kiirtás (l. o.).

Oophoritis (gör.) a m. petefészekgyuladás.

Oophoron vagy *ovarium* a. m. petefészek.

Oori, folyó, l. *Limpopo.*

Oosphaera (növ.), a. m. petesejt.

Oospora *Wallr.* (növ.), a Hyphomycetes gombák génusza, melynek mintegy 100 faját ismerik. Nevezetes az *O. lactis* (Fres.) Sacc., melyet Oidium lactis-nak is neveznek. A legkülönfélébb szerves anyagokon él: ételnemüeken, főképen a sajton, savanyú káposztán, kovászos uborkán, a malátán, a tejben. Utóbbinak felületén hártyaképződést indít meg. Az *O. porriginis* (Mont. et Berg.) Sacc. az ember bőrét támadja meg s azon a herpes, favus, Porrigo lupinosa nevezetű betegséget idézi elő.

Oospóra (növ.), olyan spóra, mely a petesejtből keletkezik akkor, ha azt a spermatozoidák megtermékenyítették. A moszatok és gombák szaporodási szerve.

Oost, 1. *Jacob van,* idősb, flamand festő, szül. Brüggében 1600 kör., megh. u. o. 1674. Olaszországban a Caracciak, utóbb otthon Rubens és van Dyck hatása alatt többnyire egyházi képeket festett, amelyek főleg szülővárosa templomaiban láthatók.

2. *O., Jacob van,* ifjabb, flamand festő, az előbbinek fia és tanítványa, szül. Brüggében 1637., megh. u. o. 1713. Párisban és Rómában is tanult, hosszú ideig Lilleben élt. E város templomaiban és muzeumaiban maradt fönn művei nagy része.

Oostacker, község K.-Flandria belga tartományban, (1910) 5241 lak., cikória-, szappan- és egyéb gyárakkal.

Oostcamp, község Nyugat-Flandria belga tartományban, (1910) 7442 lak., csipkekészítéssel.

Oostdongeradeel, város Friesland németalföldi tartományban, (1910) 8311 lak., tejgazdaságokkal és jelentős sajt- és vajkereskedéssel.

Oosterhout (ejtsd: —haut), falu Észak-Brabant németalföldi tartományban, (1910) 12,563 lak., bőr-, dohány-, szivar-, répacukor- és billárdgyártással.

Ooststellingswerf, város Friesland németalföldi tartományban, (1910) 10,414 lak., sajt- és vajgyártással és kereskedéssel.

Ooszkópia (gör.), l. *Oomantia.*

O-örmény nyelv, l. *Örmény nyelv.*

Op., a latin *opus* (mű) rövidítése.

Opacus (lat.) a. m. sötét, árnyas, át nem látszó; *opacitás,* sötétség, át nem látszóság.

Opáka, községek, l. *Apátka, Szepesapátka.*

Opál (ásv.; képét l. a *Drágakövek* cikk színes képmellékletén), víztartalmú sziliciumdioxid SiO_2 $+$Aqua; a víz mennyisége rendesen 3—9%, de 21%-ig is emelkedik. Lényegében szilikát kőzetekből kilúgozott és azután megkeményedett, beszáradt kovasavas kocsonya (gél). Különböző anyagok (vasoxid, mész, magnézia, timföld, alkáliák stb.) hozzáelegyedése folytán nagyon sokféle szinű és külsejű, de mindig tökéletesen amorf anyag, kagylós törésű és forró kálilúgban oldódik. Keménysége 5·5—6·5. Leginkább fiatalabb eruptiv mállott kőzetek repedéseiben, üregeiben terem és fürtös, veséded, gömbös, cseppköves külsejű. Üveg-, zsír-, sőt gyöngyfényességű, különböző mértékben átlátszó. Némelykor gyönyörű színjátékot mutat. Egész sora van a legkülönfélébb O.-változatoknak: 1. *Nemes O.,* kiváló drágakő, gyönyörű színjátékát rendkívül finom repedéseknek tulajdonítják, melyek a fehér fényt a szivárvány színeire bontják. Hazánk egyik nagy nevezetessége lévén, *magyar drágakőnek* is nevezhető. Régi nevei: *firmamentum köve* (szivárvány színeire való célzás), *elementum-kő,* mert elemnek, egyszerű testnek tartották. A kereskedésben mint *orientális O.* szerepel, ami becsét jelzi. Maga a nemes O. rendesen nem színes. A színjáték darabonként változó, sőt egyazon darab különböző oldalakról tekintve másmás színekben (lángokban) csillog. Vörös, kék, zöld és egyéb színek ragyognak ki belőle, rendesen az egyikben a vörös, a másikban a kék v. zöld szín uralkodik. A színek, úgyszintén azoknak eloszlása szerint a nemes O.-nak különféle neveket adtak. Ha a színek mintegy szalagokban jelentkeznek: *lángos O.,* ha foltokban: *csillogó O.* a neve. Amely O.-ban a szögletes, apró, ragyogó, színes foltok csupa szikrákként egyenletesen oszolnak szét, azt *harlequin-O.*-nak mondják. *Aranyos O.* az egyszínű, sárga színben csillogó; *O.-gyökér*: sötét színű mezőben (a termő kőzet), vékonyabb-vastagabb erekben levő nemes O.; *O. anyja*: a termő kőzetben igen apró részletekben szétoszlott nemes O. Egy színben, sárgásan v. vörösen, barnás-vörösen, vörös-sárgán, legkivált pedig jácintpirosan igen élénken csillog a *tűz-O.*; kékes fehér színben, néha vöröses színben tündöklik a *girazol.* A nemes O. legkiválóbb termőhelye hazánkban, az Eperjes-Tokaji hegylánc andezitjében, Vörösvágás (Cservenyicza) és Opálbánya (l. o.) határában van. Az andezit hézagait, üregeit, ereit, lyukait tölti ki minden szabályosság nélkül, minek következtében bányászatában sincs semmiféle rendszeresség. Leggyakoribb kisebb-nagyobb fészkekben, de akadtak már 15 m. hosszú töltelékre is, melynek vastagsága kb. 0·2 m. Tejopállal együttesen szokott teremni. A nagyobb, szebb darabok csak ritkaságok. A legnagyobbak egyike 594 g. (2940 karát) ékforma nyers kő, mintegy 12 cm. hosszú, 6 cm. széles és 2—7 cm. vastag, Bécsben a természetrajzi udvari muzeumban (ásványgyüjtemény) van, értékét több millióra becsülik. Állítólag Mária Terézia idejében egy Haupt nevű tűzkőkereskedő találta és ajándékozta a királynőnek. Bécsben a császári kincstárban egy tyúktojásnagyságu nagyon szép nemes-O. van, mely-

ről azt vélik, hogy abból a legnagyobból vágták le. A nemes-O. sokáig csakis hazánkból került a piacra, újabb időben azonban kevésbbé szépeket hoznak Mexikóból (Queretaro), Hondurasból, Ausztráliából (Queensland) és Új-Zélandból. Mexiko (Zimapan), úgyszintén Georgia és a Färöer-szigetek különösen szép tűz-O.-t szolgáltatnak. A nemes-O. ára a divat meg a kő nagysága szerint nagyon változik. Igen kényes drágakő. Ha nem vigyázunk rá, elveszti fényességét és lágy lévén, karcolásokkal telik meg. A hő változásai iránt igen érzékeny, könnyen megrepedezik. *Hamisítani* is szokták, még pedig olyan üvegből, mely finom repedéseivel szivárványszíneket játszik; a közönséges O.-t is alkalmazzák helyette. (V. ö. *Schmidt* S., A drágakövek, Budapest 1890 és az *Opálbánya* cikkben felsorolt irodalmat.) 2. *Közönséges O.* mind az olyan, mely színt nem játszik, de elég szép arra, hogy csecsebecsékre földolgoztassék. A tejfehér színű a *tejopál*, a viaszsárga a *viaszopál*, a májbarna a *májopál*, a zöld a *prazopál*, a *krizopál* és a *smaragdopál*. Különböző színű O.-oknak az elegye a *félopál*, mely átlátszatlan, zsírfényű, fehér, szürke, vörös v. barna színű. Fás szerkezetet mutat a *faopál*, mely a fának kövesítő anyaga; a fa szerves anyagának helyét O. foglalta el és rajta a fa szerkezete igen jól megismerhető. 3. Különös neme az O.-nak a *hidrofán* (l. o.) vagy *pirofán* (világszemekő). 4. A *kasolong* (cacholong, kalmuk achát) piszkos sárgás vagy vörösesfehér színű O. 5. *Jaszp-opál* (l. o.). 6. *O.-achát* az olyan O., melyben különböző színű O.-változatok achát módjára sávosan, vonalosan helyezkednek el. 7. *Hialit* (l. o.). 8. *Tripoli* (csiszolópala, ragadópala) diatomák kovapáncéljainak tömege (l. *Diatomaföld)*. 9. *Kovatufa* (l. o.) v. *gejzerit*. 10. *Menilit* (l. o.). A *cejloni* v. *vizes-O.* nem egyéb, mint ortoklasz földpát, illetőleg adulár. 11. *Fiorit* (l. o.).

Ópalánka, nagyk. Bács-Bodrog vm. palánkai j.-ban, (1910) 5599 szerb, német, tót, magyar és cigány lak., u. p. és u. t. Palánka.

Opálbánya (azelőtt: *Dubnik)*, Sáros vmegye alsótárczai j.-ban, Vörösvágáshoz tartozó kincstári opálbányatelep, m. kir. bányahivatallal, fogyasztási és hitelszövetkezettel, u. p. Eperjes, u. t. Ránkfüred. A telep az Eperjes-Tokaji andezithegység Simonka nevű csoportjában, a Libánkahegy lejtőin van. Az opált itt már mintegy 800 év óta felszini túrásokban keresték, 1817 óta azonban rendszeresebben aknázzák. A XVII. sz.-ban az opálbányák területe a Keczer-családé volt, de ez az opált nem ismerte s nem aknázta. 1740—1750 közt fedezték fel újra s II. József idejében indult meg újból a bányászat. Később a kincstár bérbe adta az opálbányákat, még pedig 1817. a Szentiványi-családnak, 1830. Fehérváry Gábornak, 1845. Goldschmidt S. Nep. János bérlőnek, 1877. Egger és Bánó, majd pedig egyedül csak a bécsi Egger-cégnek, mely a bérletet 1896 nov. 1-éig tartotta. Jelenleg azonban maga a kincstár kezelteti azokat. A nemes-opál ritkábban fordul elő, gyakoribb a tej-, viasz- és faggyúopál, a hialit és hidrofán. Az opál csiszolása és kikészítése szintén O.-n történik. A munkások száma 150—200, kik részben munkásházakban vannak elhelyezve. A telepen iskola is van. V. ö. *Gesell* Sándor, A Vörösvágás-Dubniki m. k. opálbányák földtani viszonyai (Math. és Természettud. Közlemények XV. k.); *Márki* Sándor, A Dubniki opálbánya (Turisták Lapja I. évf. 1889); *Krenner* J., Európa legbecsesebb drágaköve (Természettud. Közl. 1874); *Schafarzik* Ferenc, A magyar nemesopálról (Természettud. Közl., Budapest 1913).

Opálgyökér, l. *Opál.*

Opálhegy (azelőtt: *Zanutó)*, kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1910) 786 tót lak., csekély vas- és mangánérc-bányászattal; u. p. Sókút, u. t. Varannó.

Opalina (állat), a Véglények (Protozoa) állatkörébe, a Csillós ázalékállatok (Ciliata) osztályába, az Egyenlőcsillangósok *(Holotricha)* rendjébe tartozó állatnem. Jellemző, hogy 2 v. több magja van, melyek mind egyformák. Testét sűrűn csillangók fedik. Legközönségesebb faj a békák végbelében élő *O. ranarum;* hossza 600—800 mikron.

Opalizálás v. *opálozás*, olyan színjáték, amilyent a nemes opálon látni. Ez a visszaverődő fénysugarak találkozásából ered és kisebb-nagyobb részletekben a szivárvány szineit tünteti fel. Folyadékokban is keletkezhetik, ha ezek rendkívül finoman eloszlott, de föl nem oldott szilárd részecskéket tartalmaznak. Gyengébb mértékben más ásványokon is észrevehető az O., de legszebben mégis a nemes opálon. L. még *Opálozó üveg.*

Opáljászpisz, l. *Jaszp-opál.*

Opálkék, l. *Anilinkék.*

Ópálos (azelőtt: *Opaulis)*, kisk. Arad vm. máriaradnai j.-ban, (1910) 2516 oláh, magyar és német lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal. Lakói kitünő bort termelnek; állami amerikai szőllőtelep van itt. Ó.-nál kezdődik a Maros szorosa.

Opálosodás, az a folyamat, amidőn valamely szerves anyag helyébe opál rakódik le és ez azt megkövesíti. Gyakori jelenség ez fáknál, melyek elopálosodnak és *faopállá* változnak. A fa vízben oldott kovasavat vett fel szöveteibe, a kovasav azokban lerakódott és megkövesítette, elopálosította az egész fát. A kövesítő anyagok között egy sincs, mely a szerves testeknek, nevezetesen a fának plasztikáját oly híven adná vissza, mint az opálanyag. Nálunk különösen Tokaj-Hegyalján, Megyaszó vidékén látni legszebben az O. munkáját. Nemcsak vastag fatörzseket, hanem vékony ágakat, leveleket, sőt terméseket is találni elopálosodva. Észak-Amerika egyes vidékein egész nagy elopálosodott erdők vannak.

Opálozás, l. *Opalizálás.*

Opálozó üveg, színes táblaüveg, melynek opálszerű színjátéka van (l. *Opálüveg)*. A legkülönbözőbb színekben kapható üveget színes ablakok és bútorbetétek előállítására használják. Az O. először Észak-Amerikából került forgalomba, jelenleg európai üveghuták is gyártják. L. *Üvegfestés.*

Opálozó zafír, l. *Asztéria.*

Opálüveg. Az ezüstklorid kis mennyiségben oldódik az olvadó üvegben, melyből lehűléskor megint kiválik. Ez a kiválás az üveget a nemes opálhoz hasonló vöröses-sárgás színben játszóvá

és áttetszővé teszi. Üvegdrágaköveket és dísztárgyakat készítenek belőle.

Ópályi, nagyk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 2057 magyar lak., vasútállomás táviróval, postaügynökség.

Opánka, a délszlávoknál szokásos fűzős lábbeli, tulajdonképen bocskor.

Oparo (máskép *Rapa)*, a Tubuai-szigetcsoport egyik szigete, a D.-i Nagy-oceánban; a vulkanikus eredetű szigetet 1791. Vancouver fedezte föl s 1868 óta a franciák birják. Területe 42 km², kb. 200 keresztény lak., igen termékeny, sok dohányt, banánt és arrow-root-ot ad és gazdag kőszéntelepei vannak; fővárosa *Ahurei (Aurai, Ahrai)*, tágas kikötővel és kőszénraktárral.

Opaticza, község, l. *Magyarapácza.*

Opatija, *Abbazia* (l. o.) horvát neve.

Opatinec, adók. Zágráb vm. dugoselói j.-ban, (1910) 905 horvát lak.; u. p. Bregi, u. t. Ivanić-vár (Ivanić-grad).

Opatov, 1. város Csehországban, l. *Abtsdorf.* — 2. *O.*, járási székhely Radom orosz-lengyel kormányzóságban az Opatooka mellett, Szandomirtól ÉNy.-ra, kb. 8000 lak. Kerületében vas-, cukor- és porcellángyárak vannak. 1794 márc. 29. az oroszok megverték itt a lengyeleket; 1914 okt. 4-én pedig az oroszok szenvedtek súlyos vereséget az osztrák-magyar és német csapatoktól.

Opatovac, adók. és pk. Szerém vm. vukovari j.-ban, (1910) 968 szerb és német lak.; postahivatal, u. t. Tovarnik.

Ópaulis, község, l. *Ópálos.*

Opava, *Troppau* város (l. o.) cseh neve.

Ópáva (előbb *Oppava*, majd *Apaháza)*, nagyk. Torontál vmegye antalfalvai j.-ban, (1910) 4288 szerb, német, horvát és magyar lak., távíró- és telefonállomással.

Ópazova, község, l. *Stara Pazova.*

Opció *(optio*, lat.) a. m. szabad választási jog: 1. az állampolgárság tekintetében a megszállott v. elfoglalt (okkupált v. annektált) területek polgárainak az a joga, hogy bizonyos határidőn belül választhatnak a régi és az új állampolgárság között. A német-francia háborút befejező 1870 máj. 10-iki frankfurti béke szerint Elszász-Lotharingia lakosainak 1872 okt. 1-ig szabadságukban állott, hogy Németország- vagy Franciaországhoz O.-náljanak. Azoknak azonban, akik a francia állampolgárságot választották, de tényleg ki nem vándoroltak, az O.-juk semmisnek nyilváníttatott; 2. az egyesületek jogában: az egyesületi vezető szervnek, az igazgatóságnak, választmánynak az a joga, hogy a megüresedett helyeket az egylet tagjai közül önmaga tölti be; 3. az egyházjogban: a bibornoki testület, úgyszintén a káptalanok tagjainak igénye a testületben üresedésbe jött állásoknak, címeknek rangidősbség szerint való betöltésére; 4. a tőzsdei nyelvhasználat szerint: az értékpapirok vevője részére fentartott az a jog, hogy a vásárolt értékpapirokból a megvásárolt mennyiségen felül bizonyos mennyiséget ugyanazon az áron, de díj (prémium) lefizetése mellett átvehessen; 5. államkölcsönöknél a kibocsátott értékpapirok egy részét átvevő konzorciumnak biztosított az a jog, hogy az értékpapirok többi részét is ugyanazon vagy előre meghatározott más feltételek mellett átveheti; 6. új kibocsátású részvényeknél a törzsrészvények tulajdonosainak elővételi joguk van bizonyos számú új részvényre és pedig kedvezőbb feltételek mellet, mint ahogy azok általában forgalomba fognak jönni; 7. ingatlaneladásoknál a venni szándékolónak engedett az a jog, hogy bizonyos ideig nyilatkozhassék, hogy az ingatlant meg akarja-e vásárolni, amely ideig az másnak el nem adható.

Opdalselv, folyó, l. *Driva.*

Ópécska, nagyk. Arad vm. magyarpécskai j.-ban, a Maros mellett, (1910) 2116 házzal és 9571 oláh, magyar, tót és szerb lak.; a község Magyarpécskával összeépült, ahol a főbb hivatalok vannak. Van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. Ó. régibb okiratokban 1421-től kezdve Pécsk v. Pécske néven szerepel; 1701—51-ig egy határőrségi rác kapitányság székhelye volt. Péró (l. o.) 1735. itt támasztotta a róla nevezett lázadást.

Ope et consilio (lat.) a. m. tettel és tanáccsal (segíteni).

Opémail, l. *Zománc.*

Opener, gép, l. *Csomóbontó.*

Openshaw (ejtsd: —sa), Manchester egyik külvárosa.

Opera (lat., az *opus* szónak többes száma) a. m. művek, kivált valamely írónak összegyüjtött munkái; *O. omnia*, összes művek; *O. postuma*, valamely írónak halála után kiadott munkái; *O. quae supersunt*, valamely szerzőnek halála után fönmaradt művei; *O. rariora*, ritka művek, ritkaságok; *O. selecta*, válogatott munkák.

Opera *(dramma per musica, melodramma, Musikdrama, zenedráma, dalmű)*, olaszul eredetileg művet, később általában mindenféle zeneművet, a XVII. sz. közepe óta azonban csak zenés szinjátékot jelent. O. az olyan szindarab, amelynek szövegét nem mondják, hanem zenekarkisérettel éneklik. Az O. története mutatja, hogy mindegyik művészet (a zene, a költészet és a képzőművészet) magának akarta vindikálni a vezető szerepet, egyszer a zene (az olasz O.), másszor a dráma (a wagneri zenedrámákban), sőt volt eset arra is, hogy a képzőművészet (a francia kiállításos nagyoperában) kerekedett felül. Az O.-írás problémáját ma sem tekinthetjük megoldottnak.

A műfaj gyökerei a görög tragédiába nyúlnak vissza. Az ókori szinészek kitharakiserettel recitálták szerepeiket s a kórus énekelte verseit. A renaissance az antik tragédiák zenés előadását is fel akarta támasztani. Igy született meg Bardi da Verinno gróf firenzei szalonjában a modern O., a XVI. sz. végén. Az első O.-szerzők a zene új stilusát találták meg munkájuk közben. Énekszólamaikban ugyanis zenévé fokozott beszédet akartak adni és a zenei deklamáció igazsága, természetessége érdekében a németalföldi iskola mesterkélt és bonyolult ellenpontos szerkesztési módjával szemben kiemelték, felszabadították a melódiát, amelyet a zsoltárénekeshez hasonlóan, a magánszereplő akkordokra szorítkozó hangszerkisérettel szólaltatott meg. Ezt nevezték stile rappresentativónak vagy stile recitativónak. Az ilyen monódikus komponálási mód első doku-

mentumai az első O.-k, Jacopo Peri (l. o.) Dafne (1594) és Euridice c. művei, és Peri riválisának, Giulio Caccininak (1600) Euridicéje, amely, miként Peri művei is, Rinuccini szövegére készült. Peri a deklamáció jellegzetességét tartotta elsősorban szem előtt, Caccini, aki maga is énekes volt, már tett koncessziót az énekvirtuozitás érdekében. A zseniális Claudio Monteverdi nevéhez fűződik az O. fejlődésének következő fázisa. Orfeojában (1607) a hangszeres kiséretet hangfestésre, zenével való jellemzésre használja fel és a zene kifejezőképességét meghatványozza. A nápolyi iskola (l. o.) a zenét alárendelt helyzetéből felszabadította, a recitálás drámaisága és jellegzetessége helyett azonban azt tekintette céljának, hogy szép melódiákat adjon a kasztrátók szájába és énekbeli virtuozitásuk csillogtatására alkalmat szolgáltasson. Az általuk kijelölt irányban hanyatlik el a drámaiság és a lélektani igazság jegyében született olasz O. A műfaj hihetetlen gyorsaságban meghódítja a világot. 1658-ban Purcell megteremti Londonban az első angol, 1678. egy gazdag polgár áldozatkészsége Hamburgban az első német O.-t, de mind a kettőben csakhamar az olasz O. veszi át az uralmat és elfojtja a nemzeti aspirációkat. Az olaszok egyedül Franciaországban találtak erős ellenzékre. A francia O.-ház (Académie de musique) alapítója, Cambert (Pomone 1671) és a franciává lett Lully (Alceste 1674) erélyesen állást foglaltak a melódikus elem és az ének-virtuozitás túltengése ellen, az ő nyomukba lépett J. Ph. Rameau (Hippolyte et Aricie 1733) és az Iphigénie en Aulide-dal (1774) Chr. W. Gluck, aki a zenét eszköznek tekintette a dráma kifejezésére, következéskép a muzsikát alárendelte a szövegnek. A XVIII. sz. közepére esik a vígopera műfajának megszületése, Pergolese Serva Padrona-ját (1733) tekintjük az olasz O. buffa első reprezentálójának. A francia énekes játékok szerzőinek sorát 1772. Duni nyitja meg és sorra követik őt Philidor, Monsigny, Grétry, a német Singspielt Hiller Adam teremti meg, de Mozart francia nyomokon halad. Az olasz opera buffa Paisiellóban, Cimarosában és Rossiniben ünnepli utolsó diadalait, Rossini Tell-je (1829) azonban új műfaj csíráját rejti magában, az elsősorban látványos, kiállításos történelmi nagyoperáét, amivé a francia O. Cherubini, Spontini, Meyerbeer, Halévy és Berlioz működése következtében fejlődött. Egyedül álló jelenség Beethoven Fidelio-ja (1804), patétikus fenségében. A XIX. sz. a nemzeti O.-k kora. Spohr (Faust 1816), Weber (Freischütz 1821), Marschner (Hans Heiling 1833), Lortzing felszabadítják a német O.-t az olasz hatás alól, Weber népdalokat dolgoz fel műveiben és meghódítja a német közönséget a német művészetnek. Wagner R. (l. o.) Oper und Drama c. korszakos művében (1851) fejti ki reformeszméit és új műfajt teremt, a zenedrámát, a zárt formákat feloldja az «ewige Melodie», a melódiákat prozódiailag kifogásolhatlan drámai deklamálás váltja fel, a szereplőket motivumok jellemzik, a zene nemcsak érzés- és hangulatbeli, de fogalmi tartalmat is fejez ki, ugyanazt mondja hangképletekkel, amit a szöveg szavakkal. A Wagner után következő nemzedék szakított a wagneri elvekkel. A mai Németország legjelentősebb O.-szerzői: Strauss R., Humperdinck, Weingartner, d'Albert, Kienzl, Pfitzner, Schilling. A francia O. Meyerbeer után elveszti patétikus jellegét, néhányan (Chabrier, D'Indy, Bruneau) Wagner elveit akarták realizálni, a francia O. azonban abban az irányban fejlődik ma is, amelyet Thomas és Gounod jelöltek ki műveikben, lírai lett. Bizet, Saint-Saens, Massenet, Charpentier, Leroux, Debussy ebben a műfajban alkottak finomat és mélyet. Az orosz, fajiságtól átitatott O.-szerzők nagyszerű sorát Glinka nyitja meg, őt követik Dargomiskij, Balakirev, Borodin, Cui, Csajkovszkij, Rimszkij-Korszakov, Musszorgszkij, Stravinszkij. A *cseh* nemzeti O.-komponisták elsője Smetana, akinek Dvořak lép a nyomába. A *magyar* O. megteremtése Erkel Ferenc nevéhez fűződik, noha voltak elődei (pl. Ruzicska). Követői: Egressy Béni, Bartay András, Thern Károly, Doppler Ferenc, Bognár Ignác, Kern Leó, Huber Károly, Fáy Gusztáv, Császár Ferenc, Mosonyi Mihály, Sárosi Ferenc, Elbert Imre, Vavrinecz Mór, Goldmark Károly, Mihalovich Ödön, Zichy Géza gróf, Hubay Jenő, Farkas Ödön, Szabados Béla, Buttykay Ákos, Rékai Nándor, ifj. Ábrányi Emil, Dohnányi Ernő. A régi olasz O.-nak Bellini és Donizetti az utolsó kihangzásai, a kifáradt és haldokló műfajba Verdi nagy zenei tehetsége, orkánszerű szenvedelmessége öntött új életerőt. Leoncavallo, Mascagni, Boito, Ponchinelli, Giordano, Puccini visszaszerezték az olasz múzsának a közönség szívét és felszabadulva Wagner géniejének nyomása alól, a közönség rokonszenve ismét az olaszok felé fordul.

Az O.-ról való irodalom rendkívül gazdag. A régi művek jegyzékét megtalálja az olvasó *Forkel* Allgemeine Litteratur der Musik (Leipzig 1792) és *Becker* Systematisch-chronologische Darstellung der musikalischen Litteratur-jában (1836, 1839). A lexikális adatokat *Riemann* Opernhandbuch-ja (Leipzig 1886, 1893) és *Clément & Larousse* Dictionnaire des opéras-ja (2. kiad., Paris 1897, 1905) tartalmazza. V. ö. *Wagner* R. öszszesz műveit; *Schletterer,* Die Entstehung der Oper (1873); Vorgeschichte der franz. Oper (1885); *Chouquet,* Histoire de la musique dramatique en France (1873); *Rolland,* Histoire de l'Opéra en Europe avant Lully et Scarlatti (1815); *Hanslik,* Die moderne Oper (Berlin 1875—1900); *Schuré,* Le drame musicale (6. kiad., Paris 1906); *Bulthaupt,* Dramaturgie der Oper (2. kiad. Leipzig 1902); *Istel* E., Die Komische Oper (Stuttgart 1906); *Storck,* Das Opernbuch (4. kiad., u. o. 1904); *Scholtze,* Vollständiger Opernführer (Berlin 1904); Oscar *Bie,* Die Oper (1914).

Opera buffa (olasz), l. *Buffo.*

Operáció *(operatio,* lat.) a. m. cselekvés, működés. Orvosi értelemben l. *Műtétel*; katonai értelemben l. *Hadműveletek.*

Opera di basso relievo (ol.), l. *Zománc.*

Operaház, olyan szinház, amely dalművek előadására készült, természetszerűen az akusztikai szempontok fokozottabb szem előtt tartásával. Mintaszerű megoldásai az O. problemájának a párisi Nagyopera (Garnier remeke), Wagner bayreuthi szinháza és Ybl Miklós budapesti O.-a, l. *Magyar királyi operaház.*

Opera-induló, l. *Induló*.

Opera supererogationis (lat.), katolikus erkölcstani műszó a parancsolatokat meghaladó kitűnő és hősies jó cselekedetek jelzésére.

Operaszöveg, l. *Libretto*.

Opérateur (franc., ejtsd: –tőr) a. m. műtő (l. o.).

Operatio (lat.), l. *Operáció*.

Operativ a. m. operáció útján, műtét útján történő; pl. O. beavatkozás: a. m. műtét stb.

Operculum (lat.), a mohák spóratokjának vagy némely csigafélénél a szájnyílásnak fedője. L. a *Mohák* II. tábláján a 8. ábrát.

Óperencia. Igy nevezik magyar népmeséink sztereotip bekezdései a mesevilág határán lévő tengert (v. folyót ?), sőt ilyen országot is ismernek. Az Ó. név magyarázatára eddig megkockáztatott kisérletek közül (a régibbeket v. ö. *Ipolyi*, Magy. myth. 63.) csak kettő érdemel komolyabb számbavételt: az *Ob Bregenz*, mely a Bodenitóra, s az *Ob der Enns*, mely az Enns fölötti, tehát Felső-Ausztriára utalna s így az Ó.-t osztrák helyőrségekből hazakerült, mesélés közben nagyokat lódító katonáink koholmányának tüntetné fel. A kérdésről folyt vitákat l. a Nyelvőr régibb évfolyamaiban. Alighanem ide tartozik a szintén magyar népmesei *Bergengócia* is.

Operett (franc. *operette*, az opera szó kicsinyített alakja), így nevezzük azokat a rövidebb operákat, v. könnyed zenés bohózatokat, vígjátékokat, amelyekben a zeneszámok beszélt dialógusokkal váltakoznak. Van burleszk, parodisztikus, karrikirozó, látványos, táncos O., nemzetenként más és más. A legjelentékenyebb O.-komponisták Franciaországban: Audran, Maillart, Offenbach, Lecocq, Hervé, Claude Terasse; Angliában: Sullivan, Rubens; Amerikában: Sidney Jones, Kerker Gustav; a régi bécsi O. három nagymestere: Strauss Johann, Millöcker, Suppé, az újé: Lehár, Strauss Oskar, Fall. Magyar O.-komponistáink közül kiválnak Konti József, Kacsóh Pongrác, Huszka Jenő, Verő György és újabban Kálmán Imre, Jacobi Victor, Szirmay Albert. V. ö. *Lackovitz*, Der Operettenführer (Berlin 1894); *Scholtze*, Operettenführer (u. o. 1906).

Operis novi nuntiatio (lat.) a rj.-ban a tulajdonos ama jogosítványainak egyike, melyek nem a tulajdonjog érvényesítésére, de a tulajdonos bizonyos érdekeinek védelmére szolgálnak, épúgy, mint az actio finium regundorum és az actio aquae pluviae arcendae. Az O. folytán a tulajdonos tiltakozhatik a más által megkezdett építkezés ellen v. annak betiltását követelheti, ha jogait az új építkezés veszélyezteti. Ha az építkezést mégsem szüntetik be, a tulajdonos az interdictum demelitorium útján az építmény lerombolását követelheti.

Operment (ásv.) a. m. *auripigment* (l. o.).

Ó-perzsa nyelv, l. *Perzsa nyelv és irodalom*.

Opheltes, l. *Archemoros*.

Ophiasis (gör.), l. *Ofiázis*.

Ophibaryton, l. *Ofibariton*.

Ophidia (állat), l. *Kígyók*.

Ophidiaster (állat), a Tengeri csillagok (Asteroidea) osztályába tartozó tüskésbőrű állatnem. Karjai hosszúak és hajlékonyak. 20 faja ismeretes, melyek a melegvizű tengerekben honosak. A Földközi-tengerben gyakori az *O. ophidianus* Lam.

Ophidiidae (állat), l. *Kígyóhal-félék*.

Ophikalcit (ásv.), l. *Szerpentin*.

Ophikleid, hangszer, l. *Ofikleid*.

Ophiobolus *Riess* (növ.), a gombák egyik génusza, mely több mint 120 fajt számlál. Parányi gombák, szaprofita életmódot folytatnak. Gazdasági jelentősége csak az *O. herpotrichus*-nak van, melynek helyes neve tulajdonképen *Ophiochaeta herpotricha* (Fries) Sacc. (l. o.)

Ophiocephalidae (állat), l. *Kígyófejű hal*.

Ophiocephalus (állat), l. *Kígyófejű hal*.

Ophiochaeta herpotricha *(Fries) Sacc.* (növ.), parányi tömlősgomba, mely a gabonafélék szárának alsó részét támadja meg. A szár ennek következtében alul törik. Úgy látszik, csak a gyengébben fejlődött, beteges gabonanövényt támadja meg. *Ophiobolus herpotrichus*-nak is nevezik.

Ophioglossaceae, *Kígyónyelvfélék* (növ.), egyetlen családja a harasztok Ophioglossales sorozatának. 47 faja 3 génuszba tartozik, a tropikus és a mérsékelt öv lakói. Európában az *Ophioglossum* és *Botrychium*-mal van képviselve. Rövid függőleges szárukról rendesen csak 1 levél emelkedik, meddő- és sporangiumokat tartó részre oszlik. Előtelepük a föld alatt fejlődik, gumós, hosszúkás, elágazó; gombafonalak járják át, felületébe mélyesztve fejlődnek rajta az antheridiumok és archegoniumok.

Ophioglossales (növ.), l. *Ophioglossaceae*.

Ophioglossum *L.*, *kígyónyelv* (növ.), az Ophioglossaceae-család génusza; 30 faja mindkét félgömb forró és mérsékelt tájain terjedt el. Függőleges, rövid szárukról egy levél ered, melynek meddő része rendesen egészen osztatlan, hálós eredetű sporangiumos része pedig hengeres, nyélszerű és felső füzérszerű részletében két sorban a sporangiumokat viseli, melyek a levél szövetébe vannak mélyítve. Hazánkban csak az *O. vulgatum* L. (egylevelű kígyónyelv) van meg szórványosan. Száraz v. kissé vizenyős réteken él. Meddő levélrésze hosszúkás, tojásdad. Ezelőtt officinális volt.

Ophiolatria (gör.), l. *Kígyóimádás*.

Ophiolith (ásv.) a. m. gabbro (l. o.).

Ophiomyxa (állat), l. *Kígyókarú tengeri csillagok*.

Ophion *F.* (állat), l. *Sarlódarázs*.

Ophiopogon *Ker.*, *Kígyószakál* (növ.), a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza; 4 faja Japántól a Himalájáig van elterjedve. Levelük szálas, mint a pázsitfüveké v. hosszúkás lándzsás. Viráguk kékes, ibolyaszínű v. fehéres; porzói az alapjukon összenőttek a virágtakaróval. Szép szobai növény az *O. japonicus* Ker., az *O. spicatus* Hook (*Liriope graminifolia* Baker var. *densiflora* Maxim.) és *O. jaburan* Lodd., ez utóbbi sárgásfehér sávú virágokkal is. Árnyékban tartandók.

Ophiops *(Kígyószemű gyík*, állat), a Gyíkok családjába tartozó gyíkfajnem. Alsó szemhéjuk átlátszó és a felsővel összenőtt. Két faj ismeretes. Az *O. elegans* Ménétr. Nyugat-Ázsiában és a Balkánon, az *O. occidentalis* Blgr. Afrika északnyugati részén honos. Mindkettő hossza nem haladja meg a 15 cm.-t.

Ophiosaurus apus (állat), l. *Seltopuzik.*

Ophiothrix (állat), l. *Kígyókarú tengeri csillagok.*

Ophir, l. *Ofir.*

Ophisaurus (állat), l. *Páncélos kígyógyíkok.*

Ophit, l. *Ofit.*

Ophiták, l. *Ofiták.*

Ophiuchus, csillagkép, l. *Kigyótartó.*

Ophiura (állat), l. *Kígyókarú tengeri csillagok.*

Ophiureae (állat), l. *Kígyókarú tengeri csillagok.*

Ophiuroidea (állat), l. *Kígyókarú tengeri csillagok.*

Ophiurosz sejt (növ.). Vastag falú, egyszerű gödörkés, elágazó, mechanikai elem, melynek elágazásai kihegyezettek, éppen ezért *asztroszklereidának, csillagszklereidának, spiculáris* sejteknek (Nymphaeaceae) is nevezik, l. *Szklerenchima.*

Ophrocystis (állat), a Spórás véglények (Sporozoa) egyik neme, melynek mintegy 9 faja bogarak Malpighi-edényeire telepedve élősködik.

Ophryon (antrop.), a *glabella* (l. o.) középpontja.

Ophryoscolex (állat), a Kevéscsillangójú ázalékállatkák (Oligotrichae) egyik neme. Legismertebb faja az *O. caudatus* Eberlein, mely leggyakrabban a juhok bendőjében fordul elő; hossza 200—230 mikron, szélessége 30—90 mikron.

Ophrys *L.* (növ.), az Orchidaceae (Kosborfélék) család génusza; 30 fajának legtöbbje a Földközi-tenger környékén honos, mások Nyugat-Ázsiában. Gumós füvek, gumóik osztatlanok, leveleik tőrózsát alkotnak, ajakszirmuk rendesen domború, púpos és molyhos; sarkantyúja nincs, különböző rajzolatú; a virágtakaró többi levelei szétállók, a szirmok kisebbek. Hazánkban 7 faj van, de többnyire csak szálankint.

Ophthalmia (gör.), l. *Szemgyuladás.* — *O. militaris, bellica, contagiosa, aegyptica,* az egyiptomi szembetegség, l. *Trachoma.*

Ophthalmiatria (gör.), l. *Szemorvoslástan.*

Ophthalmit, l. *Oftalmit.*

Ophthalmo . . . összetételű szókat l. *Oftalmo . . .*

Ophthalmophor (gör.), a rákoknál és csigáknál a szemeket viselő nyél tudományos neve. A csigáknál ez a nyél kiölthető és visszahúzható, ellenben a ráknál csupán mozgatható, de vissza nem húzható.

Opian, l. *Narkotin.*

Opianyl, l. *Mekonin.*

Opiátok, ópiumtartalmú gyógyszerek, készítmények, l. *Ópium.*

Opie, *John,* angol festő, szül. St. Agnesben (Cornwall) 1761., megh. Londonban 1807 ápr. 9. A londoni műv. akadémián Reynolds vezetése alatt tanult. Az akadémiának 1788. tagja, 1805. tanára lett. Nagy sikereket aratott romantikus történeti festményeivel (I. Jakab skót király meggyilkolása; Rizzio meggyilkolása, London, Guildhall) és képmásaival. A Boydell-féle Shakespeare-galeria számára 5 képet festett.

Opikoi, nép, l. *Oszkusok.*

Opikusok, l. *Oszkusok.*

Opilio (= *Phalangium,* állat), l. *Kaszáspókok.*

Opilionidae (= *Phalangidae,* állat), l. *Kaszáspókok.*

Opimius, *Lucius,* plebeius eredetű római, a Kr. e. 121. év konzula, a nemesség vezére volt Gaius Gracchus ellenében, aki híveivel együtt e küzdelem áldozata lett. 115-ben követül ment Jugurthához, de ez megvesztegette s ezért számkivetésben halt meg Dyrrhachiumban.

Opinio (lat.) a. m. vélemény.

Opiofágok (gör.) a. m. ópiumevők, l. *Ópium.*

Ópiski, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 656 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Piski.

Opisthion (gör.), az öreglik (foramen occipitale magnum) hátsó szélének középpontja. Fontos koponyamérési fixpont.

Opisthobranchiata (állat), l. *Csigák.*

Opisthocheilia (gör.) az a jelenség, mikor az orrnyílás és ajkszél között lévő lágy részek profilvonala lefelé haladva, hátra hajlik, vagyis a német vízszintessel 90°-nál nagyobb szöget alkot.

Opisthocomidae (állat), l. *Tyúkok.*

Opisthocomus (állat), l. *Búbos tyúkok.*

Opisthoglyphae (= Hátulméregfogas vagy barázdásfogú kígyók, állat), l. *Kígyók.*

Opisthorchis (állat), a Szívóférgek rendjébe tartozó laposféreg-nem. Fajai az emlősök, madarak és halak epeutaiban élősködnek. Emberben mostanáig két faját észlelték, nevezetesen az *O. felineus* Rivolta-t és az *O. noverca* Braun-t. Az előbbi hossza 8—10 mm., szélessége 1·5—2 mm., az utóbbi hossza 9·5—12·7 mm., szélessége 2—2·5 mm. Az *O. Entzi* Rátz a vörös gém epehólyagjában élősködik.

Opisthotonus (gör.), l. *Agyhártyagyuladás.*

Opisztiális nyílás (növ.). A szájnyílásoknak (l. o.) a légüregbe néző nyílása. Ezzel szemben az *eiszodiális* nyílás kifelé, a felület felé néz. Az O. a hátsó udvart és a légüreget köti össze, az eiszodiális nyílás pedig a felületről az előudvarba vezet.

Opisztodomosz (gör., a. m. hátsó ház), a görög templomnak hátulsó helyisége, melyet fal választott el az istenség képét rejtő helyiségtől (cella). L. *Görög művészet,* 1.

Opisztognát *(opisthognata,* gör.) az olyan koponya, amelyen az alul levő részek, tehát főleg az állkapocs és az alsó fogsor a felsőbb részek mögött állanak.

Opitz, *Martin (von Boberfeld),* német költő és esztétikus, szül. Bunzlauban 1597 dec. 23., megh. Danzigban 1639 aug. 20. 1620-ban Hollandiába menekült. Itt megismerkedett Heinsius Daniel költővel, majd rövid jütlandi tartózkodása után Bethlen Gábor erdélyi fejedelem meghívására 1622. a gyulafehérvári iskolához került tanárnak. Itt írta Zlatna, oder von der Ruhe des Gemüths c. hosszabb tanító költeményét (1622) s kezdte meg Dacia antiqua c. befejezetlen régészeti művét. Erdélyből visszatérvén, Sziléziában 1624. Liegnitz és Brieg hercegének tanácsosa lett. 1625. Bécsbe utazott. II. Ferdinánd császár 1628. *von Boberfeld* előnévvel nemesi rangra emelte. Mint Dohna Karl Hannibal gróf titkára 1630. diplomá-

ciai küldetésben Párisban járt s barátságot kötött a tudós Grotius Hugóval. A gróf elüzetése után Danzigba került, mint IV. Ulászló lengyel király udvari történetírója. Halála évében adta ki az Annoliedet (l. *Anno-dal*). Költői elméletét: Buch von der Teutschen Poeterey (1624, újra kiadta Witkowski 1902) c. művében fejtette ki. Úttörő jelentősége van a német nemzeti verselés reformja terén is és korszakalkotó azáltal, hogy a hangsulyos és hangsulytalan szótagok törvényszerű váltakozását tette ritmikus alappá s követelte a rím tisztaságát. Schütz zenéjére olasz forrás alapján O. írta az első német operaszöveget (Daphne 1627). Műveinek első gyüjteményes kiadása 1625. jelent meg Boroszlóban (M. Opitii 8 Bücher deutscher Poematum). Válogatott gyüjteményüket kiadta Tittmann (1869) és Oesterley (1889). Életrajzát megirta Lindner (1740), Strehlke (1856), Weinhold (1862); jellemzését adta Palm (1862), költészettanát elemezte Borinski (1893), hazánkhoz való viszonyát tárgyalta *Palm, Herrmann* A. (O. Erdélyben, 1879) és *Heinrich* Gusztáv.

Ópium *(laudanum, meconium*, magyarul *mákony*, Zrinyinél *áfium)*, az álomhozó mák (Papaver somniferum L.) tejnedve, amelyet úgy nyernek, hogy a még éretlen mákfejekbe közvetlen a szirmok lehullása után bemetszéseket tesznek, s az e helyeken kifolyó, a levegőn sárgás-vörössé beszáradó tejnedvet tompa késsel levakarják, kalácsokba gyúrják, ezeket máklevelekbe takargatják v. papirosba göngyölik (Perzsia), néhol lósóska (Rumex) magvával v. összetört mákfejek porával hintik be, árnyékos helyen kiszárítják és zsákokba, majd faládákba csomagolva kereskedésbe bocsátják. Az Ó.-termelést leginkább Kis Ázsiában (szmirnai Ó.-kalács), Egyiptomban (tébai kalács), Perzsiában, Kelet-Indiában és Kinában űzik, amely helyeken az Ó. élvezeti cikk gyanánt is szerepel. A Kis-Ázsia északnyugati részében termelt Ó. Konstantinápolyon, a többi Szmirnán át jut kereskedésbe; Kis-Ázsia évente 400,000 kg.-ot termel s a szmirnai kivitel körülbelül 200,000 kg.-ot tesz ki, melynek fele Európába, a másik fele Észak-Amerikába és Kelet-Ázsiába jut. A szmirnai Ó.-kalács kissé lapított, 2—5 cm. vastag, 6—8 cm. átmérőjű, 400—700 g. súlyú, gondosan máklevelekbe takargatott s rajta még rumexmagvak is láthatók (ezek közé van csomagolva); frissen lágyas, ragadós, sárgabarna, kiszáradva kemény, szemcsés törésű, sötét veresbarna, karcolva sárgásbarna; sajátságos, erősen bódító szaga és erősen keserű íze van, azonban nem csípős (erjedt kalács). Az egyiptomi Ó.-kalács régen igen értékes volt, most azonban igen gyakran hamisított. Igen elterjedt az Ó.-termelés Perzsiában, s ez az ország valószinüleg az őshazája is; itt használták legelőször élvezeti cikk gyanánt. Itt az Ó.-ot vastag bacillus- vagy négyszögletes téglaalakba gyúrják és papirosba göngyölik, masszája májbarna vagy feketebarna, gyakran hamisított. Leginkább hazájában használják el. A legóriásibb mérvben Kelet-Indiában termelik az Ó.-ot, ahol az az állam monopóliuma. Bihar és Benares a leggazdagabb Ó.-termő vidékek, hol 1 milliónál több ember foglalkozik kizárólag Ó.-termeléssel. A beváltó hivatalok Patnában és Ghazipurban székelnek, s felügyelnek az egész máktenyésztésre, Ó.-nyerésre, készítésre stb. A tejnedvet lapos tálakba gyüjtik, melyben az több napi állás után egy szilárdabb részre (tulajdonképeni Ó.) és egy sötétbarna folyadékra (passzevak) válik szét. Az elkülönített Ó.-masszát levegőn állandó súlyra szárítják be, zárt agyagkorsókban beszállítják a beváltóhivatalba, ahol azután *golyókká* alakítják. Kinában is nagy lendületet vett az Ó.-termelés. Ezeken kívül még sok helyen, Algeriában, Észak-Amerikában, Dél-Afrikában, a hollandi gyarmatokon, sőt Európában is tenyésztenek Ó.-ot, azonban e tenyésztések még úgyszólván a kisérletezés korszakát élik és a kereskedésre nézve jelentéktelenek. Az európai Ó. tenyésztése, noha morfintartalmára nézve nem áll a keletiek mögött, a munkaerő drágasága miatt nem fizeti ki magát.

Az Ó. kémiailag igen érdekes növényi termék. Tartalmaz mintegy 26—27 nitrogéntartalmu, bázikus természetü, alkaloid anyagot, melyek között jelentékeny túlsúlyban van a morfin, ezután következnek a narkotin, kodein, narcein, thebain, papaverin, kriptopin, laudanin, laudanosin, protopin stb.; ezeken kívül tartalmaz három nitrogénmentes, jegecedő testet és egy savat, a *mekonsavat*, melyhez a fent említett alkaloidák kötve vannak. Az Ó.-kalács értéke morfintartalmától függ, s ez igen változó szokott lenni; találtak már 23%-ot is, de van morfin nélkül is Ó. (rossz). A rendes százalékos morfintartalom 12—13%; a mi gyógyszerkönyvünk szerint a szmirnai Ó.-kalács a hivatalos és annak legkevesebb 10% morfint kell tartalmaznia. Az indiai, kinai Ó. morfinban igen szegény ($1\frac{1}{2}$, ritkán 8%). A kisázsiai Ó. narkotintartalma 1·3—7·5% közt ingadozik, kodein 0·5—0·5%, papaverin 1%, narcein 0·15—0·2%, thebain 0·15—0·5%, laudanin 0·1—0·3%, mekonsav 2·5—5·5%. Ezek az anyagok az Ó.-kalácsnak legjobb esetben 25%-át teszik ki, a többi része növényi anyagokból áll: nyák, pektin, fehérje, kaucsuk, viasz, színanyag, illatos anyag s a mákfejek szövettörmelékeiből. Hamuja 3—5%-ot tesz ki, s 8%-ot ne haladjon meg. Víztartalma 9—14%. Vízzel kivonható (kioldható) rész (ebben a morfin is benne van) 55—66%.

A nálunk hivatalos *Ó.-készítmények* a következők: *Opium purum* vagy *laudanum purum*, porrá tört Ó.-kalács. *Extractum opii*, dextrinnel beszárított vizes kivonat. *Tinctura opii simplex*, borszeszes kivonat, 10%-os. *Tinctura opii crocata*, ugyanaz, mint az előbbi, de sáfrány is van benne és aqua cinnamomi. *Pulvis Doweri* vagy *pulv. ipecacuanhae cum opio* (Dower-por) áll 1 rész O. purumból, 1 rész ipekakuanhagyökér porából és 8 rész nádcukorból. *Morfin* és *kodein* (l. o.). Újabban a narceint «antispasmin» néven szamárhurutnál, a papaverint pedig mint edénygörcscsillapítót szeretik alkalmazni. *Pantopon* néven az Ó. összes alkaloidáinak vízben oldható kivonatát hozzák forgalomba és porban és bőr alá fecskendezve is dicsérik morfinszerű hatását.

Az Ó. hatása a benne foglalt alkotórészek hatásából tevődik össze. Az Ó.-alkaloidák hatásukra nézve két csoportba oszthatók: 1. bódítók

(morfin, kodein, narkotin, narcein, papaverin [kis adagjukban] stb.); 2. görcsokozók (thebain, laudanin, laudanosin stb.). Természetesen a morfin jelentékeny túlsúlyban lévén az Ó.-ban, ennek hatása is a morfinhoz fog legközelebb állani, azonban némileg mégis módosul. Igy pl. az Ó.-nak általánosan bódító hatása nem olyan intenziv és nem olyan gyors, mint a morfiné. Míg az általános hatásban a morfin, addig a bélhuzamra való fájdalom- és mozgáscsillapító hatásban az Ó. jár elől. Ennek a magyarázatát még nem tudjuk helyesen megadni, talán az Ó. rosszabb felszívódási viszonyai s így a belekben való huzamosabb időzése, talán a mellékalkaloidák (papaverin) közrejátszása teszik okát. Alkalmazzák az Ó.-ot és készítményeit főleg a bélfájdalmak és túlságos bélmozgások (kólika) megszüntetésére, ha ugyan kiürítendő anyagok nincsenek a bélben. Hashártya- vagy súlyos bélgyuladás esetén a nyugalom elérésére. Idült ólommérgezésnél a belek reflex görcsének (ólom-kólika) megszüntetésére, ami ez esetben a székelést is megkönnyíti; e bajnál az Ó. nagy adagjai javaltak. Ma inkább belladonna-készítményeket (atropin) alkalmaznak az ilyen esetben. Az Ó. szokványos használata, vagy éppen élvezete idült mérgezést okoz, ami sokban hasonlít a morfinizmushoz (l. o.), s végül elmebántalommá fejlődhetik. Kis-Ázsiában, Perzsiában, Egyiptomban, Indiában, sőt újabban Észak-Amerikában (kinai munkások) is el van terjedve az Ó.-élvezet, melynek azonban a legjobb és legnagyobb fészke a nagy kinai birodalom, hol az opiofágok és Ó.-füstölők száma milliókra megy. Az ilyeneknek az Ó. életszükségletté válik, nélkülözni nem birják, s a szenvedély által megkapatva, rohamosan esnek a testi egészség aláásásával, a szellemi erők fokozatos gyengülésével a demenciáig (butaság). Hogy az Ó.-ot füstölésre alkalmassá tegyék, bizonyos eljárásnak vetik alá, mely lényegében kivonásból és fermentációból áll. Az így nyert Ó.-ot *csandu*-nak nevezik.

Ópiumháború, Nagy-Britannia háborúja Kina ellen (1839—42), mely abból keletkezett, hogy a kinai kormány 1836. megtiltotta a lakosságra kártékony hatású ópium behozatalát. Az angolok tiltakoztak egyik jövedelmi forrásuk megkárosítása ellen s mikor a kantoni kormányzó 28,000 láda ópiumot megsemmisített, megizenték a háborút. Megszállották Csu-szan szigetét és már Nankingot fenyegették. Erre a kinaiak 1842 aug. 11. békét kötöttek, melynek értelmében az angoloknak átengedték *Hong-Kongot*, fizettek 22 millió dollárt és az ópiumkereskedés tovább folyt.

Ópiumkészítmények, l. *Ópium*.

Ópiumsav, l. *Mekonsav*.

Ópiumszívás, az ópium egyik élvezési módja, mely keleten (Kina) általános szokás, Európában csak a keleten járt tengerészek közt s az általuk látogatott helyeken dívik. L. *Ópium*.

Ópiumtinktura, l. *Ópium*.

Opladen, porosz város a düsseldorfi közigazgatási kerületben, (1910) 9395 lak., jelentős gyáriparral. 1795 szept. 8. e helyen német és francia csapatok között ütközet volt.

Opocska, járási székhely Pszkov orosz kormányzóságban a Velikaja mellett, kb. 6000 lak., lenkereskedéssel. O. járásban van a Szvjatogorszko-Uszpenszki-kolostor, Puskin sírjával.

Opocsno (lengy. *Opoczno)*, város Radom oroszlengyel kormányzóságban, a Drzevica-folyó és vasút mellett, kb. 6000 lak. 1365-ben alapították. Az itteni királyi várban élt Nagy Kázmér királynak híres szépségü zsidó szeretője, Eszter. 1655. a lengyelek megütköztek itt a svédekkel.

Opodeldok *(Linimentum saponato-camphoratum)*, kedvelt szer a reumás fájdalmak, duzzanatok enyhítésére és gyógyítására; bedörzsölve alkalmazzák. Lágy, kocsonyás összeállású, melegben elfolyósodó, fehér, kissé kékes, áttetsző, kámforszagú anyag, mely a bőrt enyhén megvörösíti. A Magyar Gyógyszerkönyv szerint 50 g. felaprított kemény szappanból, 70 g. vízből, 820 g. 95%-os szeszből, 25 g. kámforból, 25 g. ammoniaoldatból, 5 g. lavandulaolajból és 5 g. rozmarinolajból készül. A folyékony O. 120 g. kámforspirituszból, 360 g. szappanos borszeszből, 24 g. ammoniából készül 2 g. kakukfűolajjal és 4 g. rozmarinolajjal.

Opongo, néger-törzs, másképp *obongo* (l. o.).

Opopanax *Loch.*, *panácz* (növ.), az ernyős virágúakhoz tartozik; 4 faja keleten és a Mediterránban. Levelük kétszer szárnyas, szívesen szárnyas alju. Virágzati kocsányuk magas, levéltelen; virágaik sárgák. Legismertebb az *O. chironium*, a Nyugatmediterránban Dalmáciáig van elterjedve. Gyöktörzséből metszésre a levegőn gyantás anyaggá megszilárduló tejnedv szivárog. Régen ezt gyógyszerül használták, most illatszerek készítéséhez.

Opor *(Opour)*, l. *Apor*.

Opor, folyó, Galiciában a Keleti-Beszkidekben ered és Synswodzkónál a Stryjbe ömlik, hossza 50 km. Az O. völgyében halad a munkács-stryji vasútvonal. 1914—15-ben a világháború folyamán ez a völgy igen véres harcok szinhelye volt.

Opora (gör.), l. *Kánikula*.

Oporinus (tkp. *Herbster)*, *Johann*, német tudós és könyvkereskedő, szül. Baselben 1507 jan. 25., megh. u. o. 1568 júl. 6. Strassburgban ókori nyelveket tanult, volt hat éven át Paracelsus tanítványa, majd Baselben a görög nyelv tanára lett s Platter Thomas-szal és még két más társával megvette u. o. Cratander Andreas könyvnyomdáját, de csakhamar önálló lett. Klasszikus írók műveit adta ki saját magyarázataival, maga is sokat írt és fordított s 1543. és 1555. kiadta Vesalius híres művét fametszetekkel Humani corporis fabrica c. alatt. Kiadványai száma 749 mű. (Nyomdai jelvénye Arion egy delfinen állva.) V. ö. *Jociscus* Andr., Oratio de ortu, vita et obitu J. O. (Strassburg 1569); *Heitz* és *Bernoulli*, Basler Büchermarken (u. o. 1895).

Ó-Poroszország, l. *Altpreussen*.

Oportet (lat.) a. m. szükséges, kell, kívánatos.

Oporto, város, l. *Porto*.

Oporto *(kék portugizi)*, vörös bort adó szőllőfajta, korán érik s ezért mint asztali szőllőt is kedvelik. Fürtje nagy, tömött, bogyói sötétkékek. Bora elég erős és színes, de a sav hiánya folytán

hajlandó a keseresedésre. Más fajtákkal, különösen a kadarkával összeszüretelve azonban igen jó bort ad. Több vörösbor-vidéken, pl. Villány vidékén is a kadarkával egyharmad arányban ültetik.

Oporto do Ambriz, város, l. *Ambriz.*

Oporto hercege, l. *Alfonz*, 23.

Óporumbák (most: *Felsőporumbák)*, kisk. Fogaras vm. alsóárpási j.-ban, (1910) 1977 oláh lak.; u. p. és u. t. Alsóporumbák.

Opos, l. *Bátor Opos.*

Oposszum *(Didelphys*, állat), az Erszényes patkányfélék *(Didelphidae)* családjába tartozó emlősállatnem. 32 kihalt és mintegy 40 élő faj tartozik ide, melyek annyira különböző alakúak és életmódjuk is annyira eltérő, hogy öt alnembe *(Peratherium, Didelphys, Marmosa, Philander* és *Peramys)* szokás őket osztani. A *Peratherium* alnembe tartozók mind kihaltak. A *Didelphys* alnembe tartozókra, vagyis a szorosabb értelemben vett O.-okra jellemző, hogy nagy termetüek (lábszáruk 9 cm.-nél hosszabb) és gereznájuk hosszú, sertés szőrökkel kevert. Ide sorolják a legismertebb fajt, az északamerikai O.-ot *(Didelphys virginiana* Kerr), mely Észak-Amerikában, az Egyesült-Államokban fordul elő. Termete meglehetősen esetlen, feje hosszú, nyaka rövid és vastag, arcorra hegyes, végtagjai rövidek, ujjai majdnem egyenlően hosszúak, farka vastag, kerek és hegyes s csak a tövén szőrös, egyébként pikkelyekkel fedett; alapszíne fehér és fekete közt váltakozik; hossza 47 cm., farka 43 cm.; nagy, sötét erdőkben él; kisebb emlősökkel, madarakkal, tojásokkal, csúszómászókkal, nagyobb rovarokkal, sőt állati táplálék hiányában gyümölcsökkel is táplálkozik, de legjobban szereti a vért, melynek megszerzéséért nagy pusztításokat okoz; hirtelen veszedelem esetén holtnak teteti magát, innen ered a «playing possum» kifejezés. Ide tartozik továbbá a mukura *(D. marsupialis* Linn.), mely Közép-Amerika déli és Dél-Amerika északi és északnyugati részében honos, továbbá ide tartozik a nagyfülű O. *(D. aurita* Wied.), mely Dél-Amerika keleti részében él és a paraguayi O. *(D. paraguayensis* Oken), mely Dél-Amerikában, főleg Braziliában honos. A közepes nagyságú O.-fajokat a *Metachirus* és *Philander* alnembe osztják. Az idetartozókra jellemző, hogy lábszáruk 8 cm.-nél rövidebb és gereznájában nincsenek serték. Legnevezetesebb a vastagfarkú erszényes patkány *(Metachirus crassicaudatus* Desm.) és a quica *(Metachirus opossum* L.). A kis, nyúlánk termetű, nagyon hosszú farkú O.-okat a Marmosa-alnembe osztják, melyekre azonfelül jellemző, hogy erszényük nincsen. Az utóbbi alnemből említésre méltó a törpe erszényes patkány *(Marmosa pusilla* Desm.) és az aeneas-patkány *(M. murina* L.), mely bizonyos hírnévre tett szert, amennyiben a régi természetrajzok szerint fiait úgy hordja a hátán, mint Aeneas az apját (innen ered a «dorsigera» jelző is), e célból az aeneas-patkány farkát szintén előrefelé csapja és az öregek hátára telepedő fiatalok farkaikkal körülkulcsolják az öreg aeneas-patkány farkát. Az újabb vizsgálatok szerint nem mindig hordja így fiait; veszedelem esetén a fiatalok az öregek testének arra a helyére kapaszkodnak, amelyet leghamarább elérhetnek.

Opoterápia *(Landouzy)* a. m. organoterápia (l. o.).

Opour, l. *Apor.*

Oppa, a felső Odera 105 km. hosszú baloldali mellékvize. Ered az Altvateren 979 m. magasban, határul szolgál Osztrák-Szilézia és Oppeln porosz kerület közt, Schönbrunnál torkollik.

Oppavá, *Troppau* város (l. o.) lengyel neve.

Oppel, *Albert*, német paleontológus, szül. 1831 dec. 19. Hohenheimben, megh. 1865 dec. 23. Münchenben. 1854. és 1855-ben Francia- és Angolországban, majd Svájcban tanulmányutakat tett, hogy a júra-képződményeket egymással összehasonlítsa. 1858-ban a müncheni paleontológiai muzeum adjunktusa, 1860. ugyanott a paleontológia tanára lett. Nevezetesebb művei: Die Juraformation Englands, Frankreichs u. des südwestlichen Deutschlands (Stuttgart 1856—58); Paläontologische Mitteilungen aus dem Museum des bayrischen Staates (u. o. 1863).

Oppeln, 1. *porosz közigazgatási kerület* Oroszország és Ausztria közt, 13,231 km² területtel, (1910) 2.207,981 lak. Az egykori O. és Ratibor hercegségekből, Neisse fejedelemségből és Pless uradalomból alakult kerület 26 járásból áll.

2. *O.*, az ugyanily nevű porosz kerület *fővárosa* az Odera jobb partján, (1910) 33,907 lak., szivar-, cement-, spiritusz-, sör- és bőrgyárral, gőzfűrész-malommal, jelentékeny szállító üzletekkel s több szép régi és új középülettel és műemlékkel. O. egykor önálló hercegségnek volt fővárosa és 1163—1532-ig székhelye a felső-sziléziai hercegeknek, akik 1327-ig függetlenek, azután Csehország hűbéresei voltak. A felső-sziléziai hercegi család férfiágának kihalta után 1532. Ferdinánd császár osztrák tulajdonná tette. Rudolf császár a Báthory Gábor erdélyi fejedelemmel kötött szerződésben Ratiborral együtt Erdélyért cserében a fejedelemnek igérte. 1742-ben a boroszlói békében Poroszországhoz került.

Oppelni László (v. *Ulászló), Oppeln hercege*, Magyarország nádora (1367—72), Bolko herceg fia a Piaszt-családból, megh. 1401 máj. 8. Rokona, Nagy Lajos magyar király 1367. nádorrá, 1372. Galicia és Lodoméria kormányzójává, 1378. pedig lengyelországi helytartójává nevezte ki. 1379-ben lemondott a lengyel nemesség elégedetlenkedése miatt. A Lajostól kapott *vieluni* hercegség területén alapította a híres *csensztohovai* pálos kolostort.

Oppelsdorf, fürdő, l. *Reibersdorf.*

Oppenheim, az ugyanily nevű járás székhelye a hesseni Rheinhessen tartományban, a Rajna mellett, (1910) 3736 lak., jelentékeny bortermeléssel; közelében az 1689. feldúlt Landskron romjaival, amelyet Lothár császár épített és amelyben 1410 máj. 18. Ruprecht császár meghalt. O.-t már 774. mint császári villát emlegetik; később egyike lett a legjelentékenyebb rajnai birodalmi városoknak. 1620-ban a Spinola vezérelte spanyolok, 1631. a svédek, 1634. a császáriak foglalták el és 1689 máj. 31. a franciák Mélac vezérlete alatt csaknem teljesen feldúlták.

Oppenheim, 1. *Heinrich Bernhard*, német nemzetgazda és politikus, szül. Majna-Frankfurt-

ban 1819 júl. 20., megh. Berlinben 1880 márc. 29. A jogi tanulmányok elvégzése után 1841. Heidelbergben magántanár, 1848. a Reform című lap szerkesztője lett, majd mint politikai menekült Svájban, Franciaországban és Angliában tartózkodott. Visszatérte után a Deutsche Jahrbücher für Politik u. Literatur c. folyóiratot alapította s birodalmi gyűlési képviselő lett. Főművei: System des Völkerrechts (Frankfurt 1845; 2. kiad. Stuttgart 1866); Philosophie des Rechts u. der Gesellschaft (u. o. 1850); Vermischte Schriften aus bewegter Zeit (u. o. 1866—1869); Über Armenpflege und Heimatsrecht (Berlin 1870); Friedensglossen zum Kriegsjahr (Leipzig 1871); Der Kathedersozialismus (Berlin 1872, 2. kiad. 1873); Gewerbegericht und Kontraktbruch (u. o. 1874).

2. *O., Hermann*, német orvos, szül. Warburgban 1858 jan. 1. 1893 óta berlini egyetemi tanár. Művei: Die traumatischen Neurosen (Berlin 1889, 2. kiad. 1892); Zur Kenntnis der syphilitischen Erkrankungen des zentralen Nervensystems (u. o. 1890); Lehrbuch der Nervenkrankheiten (2 köt., u. o. 1894, 4. kiad. 1905); Die Geschwülste des Gehirns (2. kiad. 1902); Die syphilitischen Erkrankungen des Gehirns (2. kiad. 1903); Die Encephalitis (Wien 1897, 2. kiad. Cassirerrel 1907); Nervenleiden und Erziehung (Berlin 1899); Die myasthenische Paralyse (u. o. 1901); Die ersten Zeichen der Nervosität des Kindesalters (u. o. 1904).

3. *O., Paul*, német paleontológus, szül. Berlinben 1863. Nagyobb utazásokat tett Olaszországban, a Balkán-félszigeten és Egyiptomban, a harmadkori rétegek tanulmányozása végett. Számos értekezést írt a harmadkori fossziliák köréből; Magyarországra vonatkozólag pedig: Über einige Brackwasser- und Binnenmollusken aus der Kreide u. dem Eocen Ungarns (Ztschr. d. Deutsch. Geol. Gesellsch. 1892 XLIV. p. 697—818 5 táblával); Die Brackwasserfauna des Eocen im nordwestl. Ungarn (u. o. 1891. XLIII p. 801 és k.); Über einige alttertiäre Faunen der östr.-ung. Monarchie, Beiträge zur Palaeontol. Oestr.-Ungarns (1901, Band XIII., 9 táblával).

Oppenheimer, 1. *Franz*, német közgazdasági író, szül. Berlinben 1864 márc. 30. Előbb orvosi gyakorlatot folytatott, utóbb közgazdasági tanulmányokkal foglalkozott. 1909 óta a berlini egyetem magántanára. Különösen a települési szövetkezetek eszméjének fölvetésével tünt ki. Fő munkája: Die Siedelungsgenossenschaft. Versuch einer positiven Überwindung des Kommunismus durch Lösung des Genossenschaftsproblems und der Agrarfrage (Leipzig 1896). Egyéb művei: Der Staat (Frankfurt a. M. 1907; magyarra fordította *Sebestyén* Ede: Az állam, Budapest, 1912); Theorie der reinen und politischen Ökonomie (Berlin 1910, 2. kiad. 1911); Die sociale Frage und der Socialismus (Jena 1913).

2. *O.*, l. *Süss-Oppenheimer*.

Oppert, 1. *Ernst Jakob*, utazó, szül. Hamburgban 1832 dec. 5.; 1851. Shangaiban üzletet alapított, 1866. és 1868. bejárta Koreát, majd visszatért Hamburgba. Művei: A forbidden land (London 1879); Ostasiatische Wanderungen. Erinnerungen eines Japaners (Stuttgart 1898).

2. *O., Jules*, orientálista, *O. 1.* bátyja, szül. Hamburgban 1825 júl. 9., megh. Párisban 1905 aug. 21. Németországban tanult (eleinte matematikát, utóbb keleti nyelveket), de aztán Franciaországban telepedett meg, hol 1848 óta több kisebb városban (Laval, Reims) a német nyelv tanára volt. Az ó-perzsa nyelvre s különösen az ékiratokra vonatkozó kutatásai által magára vonta a közfigyelmet, úgy hogy 1852. másokkal együtt őt is kiküldték a francia kormány által szervezett mezopotámiai tanulmányútra; az itt gyüjtött anyagra támaszkodva adta ki aztán az ékiratokat tárgyaló munkáit, melyeknek megfejtésében Rawlinson és Hincks mellett az övé a fő érdem. E művekért kapta előbb a Volney-díjat, majd az összehasonlító nyelvtudománynak tanszékét a párisi egyetemen. Főbb művei: Expédition scientifique et artistique en Mésopotamie (2 köt., 1857—64); Considérations générales sur la philologie comparée des langues indo-européennes (1858); Remarques générales sur les différentes familles linguistiques (1860); Éléments de la grammaire assyrienne (2. kiad. 1868); Déchiffrement des inscriptions cunéiformes (1861); L'Arianisme (1866); Hist. des Empires de Chaldée et Assyrie d'après les monuments 2000—150 avant J.-C. (1866); L'immortalité de l'âme chez les Chaldéens (1875); Le peuple et la langue des Mèdes (1879); Études sumériennes (1881); La chronologie de la Genèse (1895); Alexandre à Babylone (1898). O. 1865 óta a Magy. Tud. Akadémia kültagja volt.

Oppianos, görög didaktikus költő Kilikiából, Marcus Aurelius császár idejében. Neki és Commodus császárnak ajánlva írt egy 5 könyvre terjedő Halieutika c. halászati tankölteményt szabatos, de dagályos versekben. (Kiadta Lehrs, Poetae bucolici et didactici, Paris 1846). Az ő neve alatt maradt fenn, de nem tőle való a Kynegetika c. tanköltemény a vadászatról, mely Caracallának van ajánlva. Mindkét költeményt kiadta Schneider (Leipzig 1813). V. ö. *Vári* Rezső, A kilikiai Oppianos halieutikájának kézirati hagyománya (Akad. Ért. 1912).

Oppido Mamertina, város Reggio di Calabria olasz tartomány Palmi kerületében, az Aspromonte ÉNy.-i lejtőjén, püspöki székhely, (1911) 8387 lak. Az 1783-iki földrengés romba döntötte.

Oppido nella Basilicata, l. *Palmira*.

Oppler, *Ernst*, német festő, szül. Hannoverben 1867 szept. 19. A müncheni akadémián tanult, azután Londonban és Hollandiában élt. 1905-ben Berlinben telepedett le, hol a szecesszió tagja. Modern fölfogású, többnyire hollandi tárgyú intérieurjei- és csendéleteivel nagy sikereket aratott. Művei sok német nyilvános képtárban találhatók. — Öccse, *O. Alexander*, szobrász, szül. Hannoverben 1869 febr. 10., Münchenben, Brüszszelben és Párisban tanult, Berlinben él. Főleg mellszobraival vált ki.

Oppolzer, 1. *Johann*, lovag, osztrák orvos, szül. Gratzenben (Budweis) 1808 aug. 3., megh. Bécsben 1871 ápr. 16. 1841-ben Prágában, 1848. Lipcsében, 1850. Bécsben egyetemi tanár volt. Európai hírre jutott mint belgyógyász. Főbb művei: O.-s Vorlesungen über specielle Pathologie u. Therapie (kiadta Stoffella, Erlangen 1866—

1872); O.-s Vorlesungen über die Krankheiten des Herzens u. der Gefässe (kiadta u. az, u. o. 1867).

2. *O.*, *Theodor*, lovag, osztrák csillagász, *O. 1.* fia, szül. Prágában 1841 okt. 26., megh. Bécsben 1886 dec. 26. Orvosi tudományokat tanult, de e mellett matematikával s asztronómiával is foglalkozott. 1866-ban a bécsi egyetemen az asztronómia magántanára, 1875. rendes tanára lett. Főműve a Lehrbuch zur Bahnbestimmung der Kometen und Planeten (Leipzig 1870—80, I. köt. 2. kiad. 1882). Több százra rugó dolgozatai között különösen Syzigientafeln für den Mond (u. o. 1881) és Tafeln zur Berechnung der Mondfinsternisse (Wien 1883) fontosak. Legnagyobb munkája a Canon der Finsternisse (u. o. 1887), mely a Kr. e. 1208-tól Kr. u. 2163-ig az összes, számra nézve 8000 nap- és 5200 holdfogyatkozást tartalmazza. 1872—76-ig az európai fokmérés számára az Ausztriában szükséges csillagászati műveleteket vezette.

Opponál (lat.) a. m. ellenmond; *opponens*, nyilvános vitatkozásoknál a *disputans* ellenfele.

Oppoponax a. m. *Opopanax* (l. o.).

Opporovecz, község, l. *Drávafüred.*

Opportunisták (lat.), azok a politikusok, kik a körülményekhez alkalmazkodnak s csak a mindenkor elérhetőre törekszenek.

Opportunitás (lat.), l. *Opportunus*. — *O. elve*, l. *Legalitás.*

Opportunus (lat.) a. m. alkalmas, a körülményekhez illő; *opportunitás*, kedvező alkalom, a körülményekhez alkalmazkodás.

Oppositio (lat.) a m. ellenállás, ellentét, ellenzés, ellenzék; a csillagászatban l. *Aszpekták.*

Oppositus (lat.) a. m. átellenes; a növények oldalszerveire használt kifejezés, amidőn azok a tengelyen kettesével egymagasságban egymással szemközt helyezkednek el. L. *Levélállás.*

Oppova, község, l. *Ópáva.*

Oppressio (lat.) a. m. elnyomás, elfojtás; *opprimál*, elnyom.

Opprobatio (lat.) a. m. szidás, legyalázás, gyalázó szemrehányás.

Oppugnatio (lat.) a. m. ostrom; *O. repentina*, erőszakos támadás, roham.

Oprakerczisora (azelőtt: *Kerczisóra)*, kisk. Fogaras vm. alsóárpási j.-ban, (1910) 1016 lak.; u. p. és u. t. Alsóárpás. A Negoj tövében fekvő O.-t Teleki Mihály székelyekkel telepítette, kiknek ivadékai azonban teljesen eloláhosodtak. Mutatnak itt egy szilfát, mely alatt Teleki Mihály állítólag a szebeni német generálisokkal tárgyalt.

Opreg, kötény, l. *Katrinca.*

Oprisavci, adók. Pozsega vármegye brodi j.-ban, (1910) 1046 horvát lakossal; u. p. és u. t. Garčin.

Ops, az ősi itáliai vallásban a mezei áldás bőségét adományozó istenasszony, *Consus* (l. o.) felesége, ezért teljes neve *Ops Consiva.* Mikor a latinok a görög istenvilággal megismerkedve, a maguk nemzeti isteneiket a görögökéivel azonosítani kezdték (l. *Római mitológia)*, Opsban a görög Kybele v. Rhea vonásait vélték felismerni s ezért ettől kezdve a latin istennőt úgy a mondákban, mint a kultuszban a göröggel azonosnak tekintették.

Opsci, nép, l. *Oszkusok.*

O. p. side, az angol *opposite prompter side* rövidítése (az angol szinházakban a nézőtől balra eső oldal). Igy nevezték, mert a súgónak (angolul *prompter)*, aki a jobboldali első szinfal mögött ült, átellenében (opposite) volt.

Opsterland, város Friesland németalföldi tartományban, (1910) 16.199 lak., tégla-, cserép-, sajt- és vajgyártással, lenszövéssel s jelentős kereskedéssel.

Opszigámia (gör.), a férfi kései házassága, melyet Spártában büntetés sujtott.

Opszigonia (gör.), a rendestől eltérő késői rügyfakadás, az ú. n. alvórügyekből.

Opszoninok (Wright), a vérsavóban levő védőanyagok, amelyek a baktériumokat a fagocitózis számára előkészítik, mintegy pácolják.

Opszoninterápia (Wright), modern, még teljesen ki nem forrott gyógyító eljárás, amely abban áll, hogy kis mennyiségben megölt baktériumokat fecskendezve a szervezetbe, a vér opszonintartalmát, s ezáltal a fehér vérsejtek baktériumevő képességét (aviditását) növeljük.

Optar, hunn fejedelen, l. *Oktar.*

Optatiana, római táborhely Dáciában, valószinüleg Magyargorbó közelében.

Optativus (lat.) a. m. óhajtó mód, l. *Igemód, Feltételes mód.*

Opticus *(nervus)*, a látóideg, a II. pár agyvelőideg, l. *Agyvelőidegek, Látószerv.*

Optika (gör.) a. m. fénytan (l. o.).

Optikai a. m. a fénytanba tartozó, a látásra vonatkozó.

Optikai csalódások, a valóságnak meg nem felelő látásbeli érzések. Ilyenek a káprázásnak nevezett tünemények és az ú. n. irradiáció vagy szétsugárzás jelenségei. Ez utóbbiak abból állanak, hogy világos tárgyakat nagyobbaknak itélünk hasonló nagy sötéteknél. Igy pl. a hold világos sarlóját nagyobb koronghoz tartozónak itéljük, mint amilyen a homályosan látható korongrész; a láb fekete cipőben kisebbnek látszik, mint fehérben stb. Ennek oka az, hogy a látott tárgyakról nem kapunk teljesen tiszta képet s mi a határ tisztátalan képét az élénkebben reánk ható világos tárgyhoz tartozónak itéljük. O. az is, hogy egymást gyorsan követő fényingerek utóhatása miatt a benyomásokat egymásba olvasztjuk. Igy pl. gyorsan forgatott parázs tűzkör benyomását teszi; egymást gyorsan követő képek sorozata a mozgás látszatát kelti, ha a képek a mozgásnak egymást követő fázisait tüntetik fel. Ezen a csalódáson alapszik a taumatróp, sztroboszkóp, kinematográf stb. Igen gyakran csalódunk a tárgyak távolságának, nagyságának megítélésében is. Ködös időben a csak homályosan látható tárgyakat, fákat, hegyeket távolabbnak véljük magunktól, mint derült időben. A mozgást illetőleg is csalódhatunk. Ha álló vonatból mozgó vonatot nézünk, az álló vonatot képzeljük mozgásban levőnek, stb. V. ö. *Klug* N., Az érzékszervek élettana (1896).

Optikai dinamométer, a távcső nagyításának, tehát mintegy erősségének meghatározására való eszköz. Rövidebben *dinaméternek* is nevezik (l. o.).

Optikailag üres folyadékok, olyan folyadékok, amelyekben a rajtuk átbocsátott erős fény útja nem látható. A levegőben is csak akkor látjuk a fénysugár útját, ha abban finom porrészecskék lebegnek. Ha a fény desztillált vízen megy át, útja még mindig látszik. Ha azonban U alakú csőbe olyan vizet teszünk, amelyben könnyű kovaföldcsapadék van s azután magasfeszültségű áramot bocsátunk át, a csapadék hosszabb idő mulva teljesen a katódhoz (negativ sarkhoz) vándorol és a pozitiv sark közelében a víz optikailag üresnek mutatkozik.

Optikai műszerek, mindamaz eszközök, melyek a fénytan törvényeinek gyakorlati alkalmazását célozzák, továbbá oly eszközök, melyek a fénytan törvényeinek tanulmányozására szolgálnak. A közéletben és a tudományban leginkább használt O. a szemüveg, nagyító lencse, mikroszkóp, távcső, a polarizáló készülékek, továbbá a különböző célra szolgáló tükrök, fényképező készülékek. Az O. legegyszerűbb elemei tükrök, prizmák és lencsék.

Optikai pirométer, olyan műszer, amellyel a sugárzási törvény alapján, a magas hőfokon izzó testből kibocsátott fény hullámhosszából határozzák meg a fényt kibocsátó test hőmérsékletét.

Optikai rács. Ha tükörüveglemezre, sík vagy homorú fémtükörre osztógép finom gyémánthegyével egymást sűrűn követő párhuzamos vonalakat karcolunk, O. keletkezik, melyet pontos optikai mérésekre használnak. Ha az O. üvegből való, a fény a karcok között áthatolhat, míg a karcok a fényt át nem bocsátják. Mennél több karcolás esik egy-egy milliméter közre (50—80, sőt néhány száz is), annál jobban érvényesül a fényelhajlás vagy diffrakció s annál szélesebb és szebb színkép keletkezik. Egyszínű fény használatakor sötét csíkok egész rendszere látható és a csíkok kölcsönös távolságából, valamint a fényforrás és felfogó ernyő (vagy okulármikrométer) elhelyezéséből kiszámítható a fény hullámhossza. Fémtükrös O. alkalmazásakor a visszavert fényt használják fel.

Optikai telefon. Az O. használata még nem terjedt túl a laboratóriumi kisérleteken. Elve abban áll, hogy valamely fénysugárnak az erősségét változtatjuk az adóállomáson, a vevőállomáson pedig szeléncellát alkalmazunk. A szeléncella ellenállása a megvilágításhoz képest megváltozik és így a hozzákötött áramkörben az áram a megvilágítás változásához hasonlóan szintén változást szenved és végeredményben a fény közvetítésével továbbított beszédet a telefonhallgatóban meghallhatjuk. Az O.-t illetőleg Ruhmer kisérletei érték el a legjobb eredményt; Ruhmer elektromos ívfényt alkalmazott és az íven átmenő áram erősségét megfelelően kapcsolt mikrofon segélyével változtatta. Ruhmer majdnem 10 km.-nyi távolságon át tudott ilyenformán beszélni és így készüléke hadihajó-csoportoknál már alkalmazásba jöhetne, mindazonáltal az O.-t egyik állam flottája sem használja rendszeresen, még rövid távolságra sem.

Optikai telegráf. Használata az ősidőkre nyúlik vissza. A harcias népek már kezdettől fogva használták. Az ősmagyarok különbözőképen elhelyezett tüzek segélyével közvetítettek az egyes csapatrészek közt híreket; ebben a dologban messze túlszárnyalták a honfoglaláskor itt lévő, már megtelepedett népeket. Főképpen a hegycsúcsokon rakott tüzek, avagy különböző számú égő fáklyáknak bizonyos sorrendben való feltűnése alkotta a jelet. Manapság az O. már csak a hadműveleteknél és a hajókra való jeladásnál szokásos. A hadsereg a zászlókkal és lámpafényjelekkel való O.-ot használja. A zászlóval való jeladás rövidebb és hosszabb ideig tartó zászlólengetéssel történik, azaz a pontnak és a vonásnak megfelelő jeladással. A fénnyel működő O.-nál a jelző fényt a pont jelzésekor egy ütem, a vonás jelzésekor négy ütem tartamára villantatjuk fel a vevőállomásnak. Nappal rendszerint a napfényt, éjjel a kőolajlámpa, vagy újabban az acetilén-jelzőlámpa fényét használják. A németek a napfényes O.-fal Délafrikában igen jó eredményeket értek el; az osztrák-magyar hadseregnek acetilén-oxigénes jelző-lámpájával a Budapest mellett lévő Szent János-hegyről a Mátra hegységbe jól lehet jelzéseket adni. Ez az O.-készülék fényverővel ellátott acetilén-lámpából áll, amely a lámpatokkal szorosan össze van kötve, továbbá egy levehető és billentővel összekötött ellenzőből. Az acetilén-lámpához még a szerelékdoboz is hozzátartozik.

Optikai tengely, l. *Kettős törés.*

Optikai üveg, l. *Fénytani üveg.*

Optikus v. *látszerész,* az optikai műszerek készítője és szerkesztője, továbbá azok elárusítója.

Optima fide (lat.), a legjobb hittel, jóhiszeműleg.

Optima forma (lat.) a. m. a legjobb alakban.

Optimates (lat.) a neve a köztársasági Róma utolsó két századában a nemességnek. L. *Nobilis.*

Optime (lat.), a legjobban, igen jól.

Optimizmus (a lat. *optimus* szótól). A köznyelvben azt a hajlandóságot jelenti, hogy embereket és viszonyokat kedvezően itélünk meg, amazokat jóknak tartjuk és jót várunk tőlük, emezeknek jóra fordultában bízunk. Az optimista mindent rózsás színben lát, aggasztó jelenség felfogása iránt nincsen fogékonysága és akarata; egyenes ellentéte az epés ember, a *pesszimista.* Minthogy reményeket táplálni, illuziókban ringatózni kedvesebb állapot, mint magát aggodalmakkal gyötörni és gyanakodni: az O. szélsősége jobban el van terjedve, mint a pesszimizmusé. A filozófiában O.-on a világnak ama felfogását értik, hogy a világ a lehető legjobb; ezt főleg Leibniz fejtette ki rendszeresen híres Théodicée-jában. Isten, mint a legbölcsebb, minden lehető világ tervezetét forgatta elméjében; az a világterv, melynek valóságot adott, szükségkép a lehető legjobb volt; mert ha más, jobb világ lehetséges lett volna, nem valósítja meg amazt. Ez nem annyit jelent, hogy ez a világ föltétlenül jó és baj nélkül való. De a bajok is fontos hivatást teljesítenek a világ tervében és jóra visznek, akár mint nevelő eszközök, akár mint büntetések. Ez volt a XVIII. sz. uralkodó világfelfogása. Ezzel szemben Schopenhauer azt vitatja, hogy a világ esztelen, a lehető legrosszabb és jobb volna, ha nem volna. Hart-

mann pedig olykép módosítja ezt a nézetet, hogy világunk a lehető legjobb ugyan, de mégis fölötte rossz; minden más világ még rosszabb lett volna. A XIX. sz.-ban bő irodalma van a kérdésnek. L. a többi közt *Dühring*, Der Wert des Lebens (5. kiad. 1904); L. *Stein*, Der sociale O. (1905).

Optimus (lat.), a legjobb; *O. maximus*, legjobb és legnagyobb, Juppiternek, a főistennek jelzői.

Optio (lat.), l. *Opció*.

Optofon (*optophon*, gör.), a vakok részére a fényváltozások és az útjukba eső akadályok megfigyelésére szolgáló készülék, mely lényegében fényérzékeny villamos elemekkel ellátott sötétkamra. Az E. Fournier d'Albe szerkesztette készülékben a fényváltozásoknak megfelelően az elemek ellenállása is állandóan változik s így a vak füléhez vezetett mikrofonokban bizonyos hangrezgések, zörejek keletkeznek, melyek által a közelében lévő egyéneket és nagyobb tárgyakat észreveszi. Miután a született és fiatalabb korukban megvakultak ú. n. térérzékük folytán általában igen jól tájékozódnak, a készüléknek csakis a nagyobb korban megvakultaknál van gyakorlati értéke.

Optométer (gör.), készülék a szem tiszta látótávolának meghatározására. A szem ugyanis csak bizonyos távolsági közben képes a tárgyakat tisztán látni. Van egy bizonyos legkisebb távolság (punctum proximum), melynél közelebbről a tárgyakat nem látjuk tisztán és egy másik legnagyobb távolság (punctum remotum), melyen túl a tiszta látás megszünik. Az O. eme két határpont meghatározására szolgál.

Optotipia (gör.), különböző fokozatosan kisebbedő betük lenyomata, mely arra való, hogy segélyével a látóképességet megvizsgálják.

Opulens (lat.) a. m. hatalmas, befolyásos, pompás, tehetős, módos; *opulentia*, hatalom, gazdagság, pompa.

Opuntia *Haw.* (növ.), a Cactaceae (Kaktuszfélék) család génusza; tagolt szárú kaktuszok, az egyes tagok laposak, tojásdadok, zöldek, levélszerűek, máskor hengeresek v. bunkósak, tövisesek v. simák, levelük húsos, ár- v. orsóalakú, többnyire még fiatalon lehull, a levélhónaljukban fejlődő szőrcsomókból tüskék emelkednek ki, gyakran nagyok. Virágukat sárga vagy vöröses, a tagok végén vagy élén álló szőrpamatokból magánosan ered, kiterülő; porzói rövidebbek a szirmoknál. Termésük körtealakú v. gömbölyű bogyó. 150 fajuk amerikai, főkép mexikói, perui, chilei, részben északamerikai. Egyesek a Kanári-szigeteken terjedtek el, amennyiben itt a bibortetű tenyésztése végett meghonosították őket. A Földközi-tenger környékén vannak elvadultak, így egy faj Dél-Tirolban is (*O. vulgaris* Mill., Bozennél). Egyes északamerikai fajok telünket jól kibirják. Az *O. ficus indica* Mill. (fügekaktusz, indiai füge) faalakúra megnő, törzse hengerded, tagjai kerülékesek, $^1/_2$ méter hosszuak, laposak. Gyümölcse ehető, jóízű, nagyrabecsülik. Tyúktojásnagyságú, rendesen fehér vagy vörös színű, a sárga ritkább. Minden melegebb vidéken termesztik, így Sziciliában, Spanyolországban is, hazája Dél- és Középamerika. Bibortetűt (l. o.) is tenyésztenek rajta, ép úgy, mint egy másik faalakún, az *O. pseudo-tuna* S.-Dyck.-en és másokon. *O. coccinellifera*, l. *Nopalea*. L. még *Kaktuszfélék*.

Opuntiales (növ.), a szabadszirmú kétszíküek sorozata. Virága hemiciklikus, a vacok csőalakú s ezen van csavarosan elhelyezve a sok csésze, pártalevél és porzó. Magházuk alsó állású, 4 vagy sok termőlevél alkotja. Húsos, pozsgás növények. Egyetlen családja a Cactaceae (Kaktuszfélék, l. o.).

Opus, l. *Apos*.

Opus (lat.) a. m. mű, munka. Az építészetben a falazatot, téglakötést nevezték így. — *O. acupictum*, tűvel festett munka, azaz himzés. — *O. albarium* v. *coronarium*, sztukko-diszítés. — *O. Alemannicum*, tarka himzés. — *O. Alexandrinum*, nagyobb márványlapokból egybe állított antik padlómozaik. — *O. anglicanum*, olyan románkori kelme vagy ruhadarab, melyen takács, himzőmester és ötvös együtt dolgozott. — *O. anglicum*, láncöltésekkel készült s emberi alakokat ábrázoló középkori angol himzés, melyet az emberi alak mezítelen testrészével a középen kezdettek meg és a munkát csigavonalban folytatták mindaddig, míg az egész fölszint elborította a himzés. — *O. araneum*, áttört fehér himzés. — *O. asarotum*, olyan mozaik, mely söpretlen szobát ábrázol. L. *Aszarótosz*. — *O. breudatum*, szalag himzés. — *O. cypricum*, ciprusi aranyfonállal készült himzés. — *O. ductile*, fémlemezből vert, trébelt munka. — *O. fusile*, öntött munka, öntvény. — *O. gallicum* v. *gallicanum*, darabos kőből épített fal. — *O. gravatum*, faragott, vésett munka. — *O. incertum*, törmelékkőből és habarcsból épített római fal. — *O. inclusorium*, drágakövekkel kirakott ötvösmű. — *O. italicum*, kőépítmény. — *O. latericium*, téglaépítmény. — *O. marmoratum*, márvány-habarccsal készített fal. — *O. mixtum*, kockakőből és téglából épített fal. — *O. musivum*, mozaik. — *O. nigellatum*, niello. — *O. pectineum*, brossozott szövet, melynek láncfonalait fésün vezették keresztül. — *O. phrygicum*, himzés. — *O. plumarium*, lapos öltésű himzés. — *O. polymitarium*, tarka szőnyeg. — *O. pulvinarium*, harasztöltésű himzés. — *O. textile*, szőttes. — *O. reticulatum*, hálózott munka. — *O. sectile*, márványlapokból készült mozaik. — *O. spicatum*, halszálka vagy búzakalász formájú falazás.

Opusculum (lat.) a. m. kis irodalmi mű; ennek többese *opuscula*, több ily mű gyüjteménye.

Opus operatum v. *Ex opere operato* (lat.), kat. hittudományi műszó a szentségek kegyelemeszközlésének jelzésére. T. i. a szentségek objektive működő kegyelemeszközök, vagyis magukban, azaz a bennük (v. általuk) működő isteni erő és nem talán csak az elfogadónak hite folytán nyujtják a kegyelmet. Kijelentette ezt a tridenti közzsinat, mondván, hogy az újszövetség szentségei a kegyelmet ex opere operato osztják. Az O. alatt szentségi jelet v. az objektiv szentségi cselekményt kell érteni. Ellentéte ennek az *opus operans* v. *operantis* (ex opere operantis), vagyis a szentséget felvevőnek szubjektiv erénycselekedetei. L. *Szentségek*.

Opuz nemzetségéből 1208. Tivadar, a Gergely apja, kir. pristaldus volt. E nemzetségből való Ditmár fia, Detrik comes is (1283). Felesége, Szeresy Szép, 1332. már mint özvegy adta el Telekest Opuz Detriktől született fiának, Gergelynek, kitől több fiu született. V. ö. *Wertner* (II. 220—1).

Opwyck, község Brabant belga tartományban, (1910) 6052 lak., csipkeveréssel.

Opzoomer, *Cornelis Willem*, a legkiválóbb hollandi bölcsész a XIX. sz.-ban, szül. Rotterdamban 1821 szept. 20., megh. 1892 aug. 23. Alig 25 éves korában az utrechti egyetem bölcsészeti tanárává nevezték ki. 1861 óta elnöke volt a hollandi királyi tudományos akadémia irodalmi osztályának. O. pályája kezdetén Krausenak követője volt, 1850 óta azonban Comte és Mill hatása alá került. A teológiában ő volt a modern teológiai iránynak megalapítója s lelkes harcosa; a jog terén különösen a polgári törvénykönyv magyarázatával (10 köt.) szerzett nagy érdemeket, a szépirodalom terén pedig Hebel Alemannische Gedichte, Sophokles Antigone és Shakespeare Julius Caesar fordításával tünt ki. Nagyszámú iratai közül különösen említendők: Wetenschap en wijsbegeerte (1857); De waarheid en hare kenbronnen (1859); Het Wezen der Kennis (1863, 1867); Der Godsdienst (1864); Onze Godsdienst, Het Burgerlijk Wetboek verklaard; Politische Bijdragen. Magyarul megjelent: A vallás gyümölcse (ford. dr. *Nagy* Zsigmond, Budapest 1908). V. ö. Van der *Wijck*, C. W. O.; G. von *Antal*, Die holländ. Philosophie im XIX. Jahrhundert. — Leánya *O. Adél (Antal* Gézáné) írónő, l. *Wallis*.

Or., *Oregon* északamerikai állam nevének hivatalos rövidítése.

Ora (lat.) a. m. kérj, imádkozzál.

Óra (lat. *hora)*, a napnak 24-ed része, 60 percre, ezek mindegyike ismét 60 másodpercre oszlik. A szerint, amint a napot a valódi napi idő, a csillagidő vagy a középidő szerint mérjük, az óra is különböző hosszuságú. A közönséges életben a középnapot és így középórát is használjuk, melyet óráink is mutatnak. Régente a nap óráinak számítását különböző időpontban kezdték, jelenleg általában éjfélkor kezdik a nap óráit számolni, de csak 12-ig mennek, amikor újra 1-nél kezdik, úgy hogy a nap két 12 órás időközből — délelőtt és délután — áll. A csillagászatban az órát déltől és 24-ig számítják. Az óra és részeinek jelölésére a latin elnevezések kezdőbetüit: *h, m, s* (hora, minutum, secundum) vagy a magyar kezdőbetüket *ó, p, mp* használjuk.

Óra (l. a *két képmellékletet)*, gép, mely két időpillanat között lefolyt időtartam megmérésére szolgál. Már a legrégibb időkben gondoltak ki ilyen műszereket, amilyenek a *homok-* v. *vizi-órák*, nemkülönben a *napórák* is, éppúgy mint a *kerekes órák*.

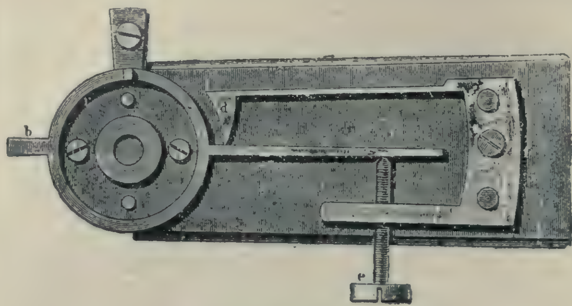
Az órával a csillag- vagy közép-nap hosszát mérjük. A csillagászati óra «óramutatója» egy nap alatt egyszer fordul körül 0—0 óráig *(1. ábra)*, míg a polgári életben használt órákat egyszerüsíteni vélték az által, hogy óramutatójuk egy nap alatt 2-szer fordul körül, azaz kezdi délben 12-nél s éjfélkor ismét 12-t mutat. Újabb időben az órákat ismét 24-órás beosztással látják el, mint pl. Olasz- és Franciaországban. Ez a beosztás sokkal helyesebb és célszerűbb, mint a kétszer tizenkétórás. A jelenleg általánosságban használatban levő órák háromféle kategóriára oszolnak fel, t. i.: 1. inga-órák; 2. hordozható órák; 3. villamos órák.

Az első használható inga az ú. n. *orsórendszer* volt, mely azonban nagyon kevéssé pontos. Ezért a találékonyság nemsokára létrehozta a *horgonyrendszert*, még pedig először az ú. n. «visszaeső gátszerkezetet», melynél a horgony nem enged az ingának szabad lengést, pedig az ingaóráknál az a fő, hogy az inga, midőn megkapja a kerékszerkezettől a kellő impulzust, azután egészen szabadon végezhesse el lengését. Ilyen szabad lengést megengedő gátszerkezet a Graham-horgonyrendszer. A *2. ábra* ily Graham-horgonyt tüntet fel, ahol *T V* a gátkerék, melynek fogai *T* és *V*-nél a horgony fogaiba ütköznek. Más rendszer az *ollógátszerkezet*, mint azt a *3. ábra* feltünteti. Ez a szerkezet teljesen eltér az előbbitől, mert itt a fogak helyett szegek vannak az *A* kerék kerületébe becsavarva, miért is ez a gátszerkezet néha Stiftgang címen is előfordul.

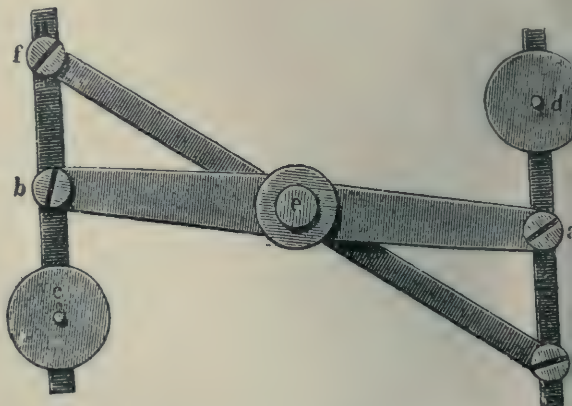
Ezek a gátszerkezetek még mindig nem teljesen mentek a súrlódástól, mert az inga lengése alatt a horgony mindig csak végigcsúszik a fogakon; ezért *Jürgensen* dán órás olyan szerkezetet gondolt ki, melynél a lengés ideje alatt az inga egészen szabad mindennemü érintkezéstől *(4. ábra)*. E szerkezetnél az inga csak akkor kap impulzust, ha balról jobbra leng, vagyis ha az inga másodperces, akkor minden két másodpercben. Újabb gátszerkezet a *Riefler*-féle. Említésre méltó a *Mudge*- és a *Bloxam*-féle szerkezet, továbbá a Manhardt- és Näher-féle szerkezetek, melyek toronyórákban találnak alkalmazást.

A kompenzáció. Az ingaóráknál az ingarúd hossza a hőmérséklettel változik és ezért az óra hol gyorsabban, hol lassabban jár. Ha ezen segíteni akarunk, akkor a tágulást ártalmatlanná kell tenni ú. n. kompenzációval. Ilyenek pl. a *kéneső*- és a *rácsinga-kompenzáció*. Az *5.* és *6. ábra* mutatja a modern kénesős kompenzációt, míg a *7., 8.* és *9. ábra* a rácsszerkezetet különböző változatokban. A legegyszerűbb a kéneső-kompenzáció. A számítás oly módon van eszközölve *(5. ábra)*, hogy amennyivel az *A* ingarúd kiterjedésénél fogva a *dd* edény súlypontját leszállítja, a kénesö tágulása (mert utóbbi csak fölfelé tágulhat), azt ismét ugyanannyival emeli, s így *L* súlypontja állandó. Riefler új ingát szerkesztett *(6. ábra)*, amellyel szép eredményeket ért el csillagászati óráinál. Riefler az *A* ingarudat vascsőből *vv* állítja elő s azt kellő magasságig megtölti *H*-ig kénesővel.

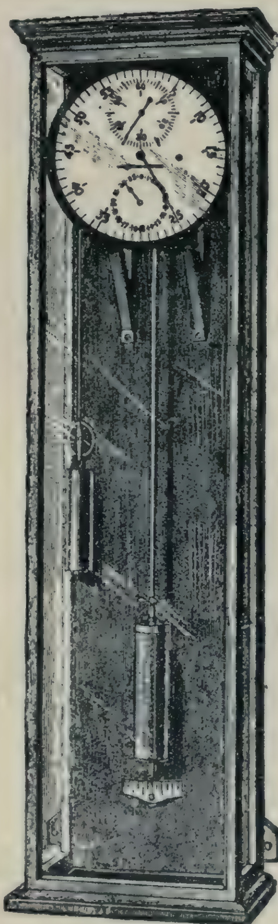
Jürgensen-féle rácsingát mutat a *7. ábra*. Ennél a kompenzáció úgy létesül, hogy a rács különböző fémrudakból készül, melyeknek tágulásai egymást kiegyenlítik. A *8. ábra* Oppolzer és Vorauer által módosított rácsinga. A *9. ábra* az ú. n. *greenwichi* ingát ábrázolja, mely szintén nem egyéb, mint egy horgany *zz* és vascsőből *vv* s egy vasrúdból *A* készült rácsinga. A kompenzációt legtökéletesebben csak akkor érjük el, ha az ingát nemcsak a temperatura, hanem a barome-

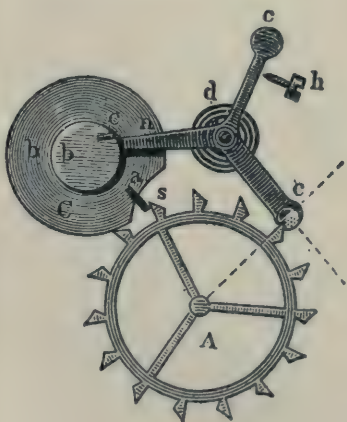
15. Klenner kompasza.

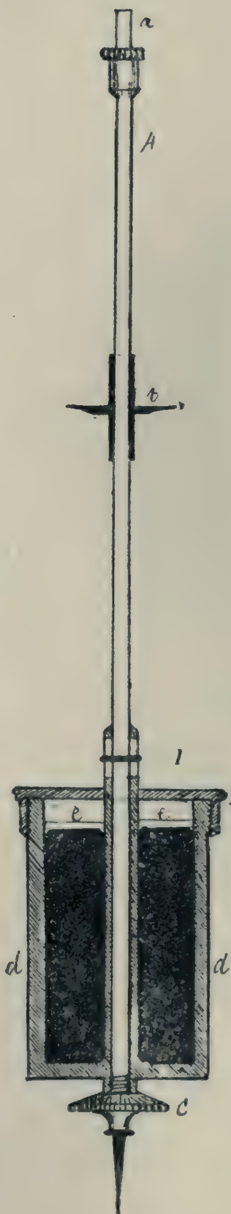
14. [Klenner kompenzált billegője.

1. Csillagászati óra.

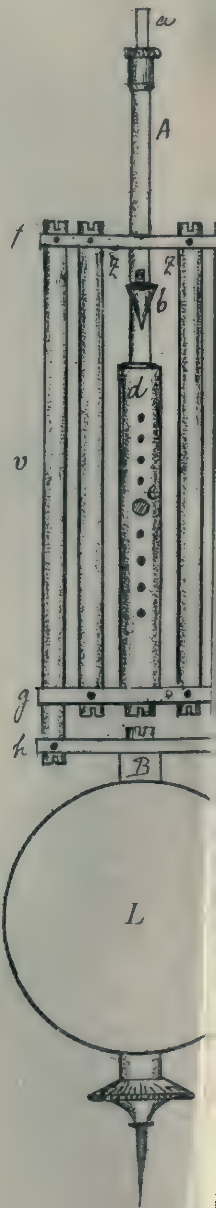
12. Kronométer-rendszer.

5. Kénesős kompenzáció.

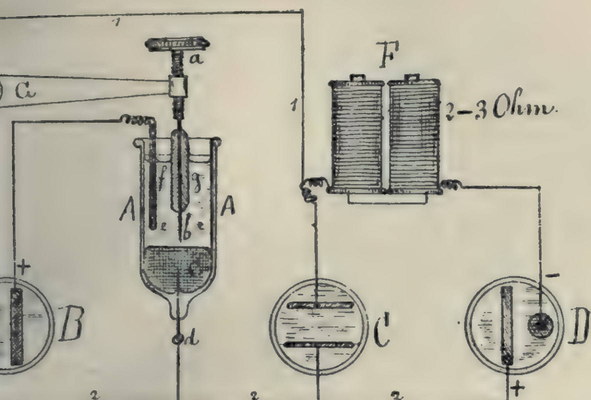

6. Kénesős kompenzáció.

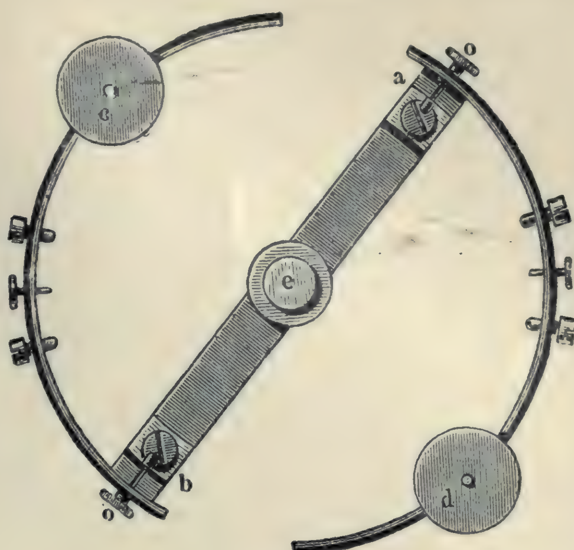

7. Rácsszerkez

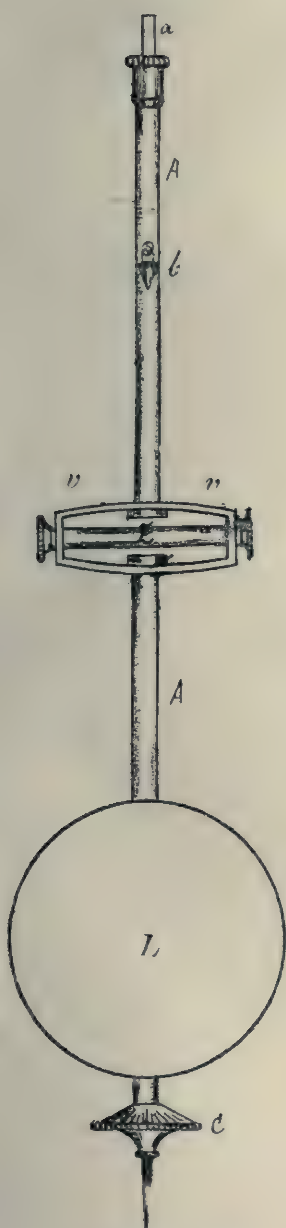
«Óra» cikkhez.

18. Schuller kénesős kontaktusszerkezete.

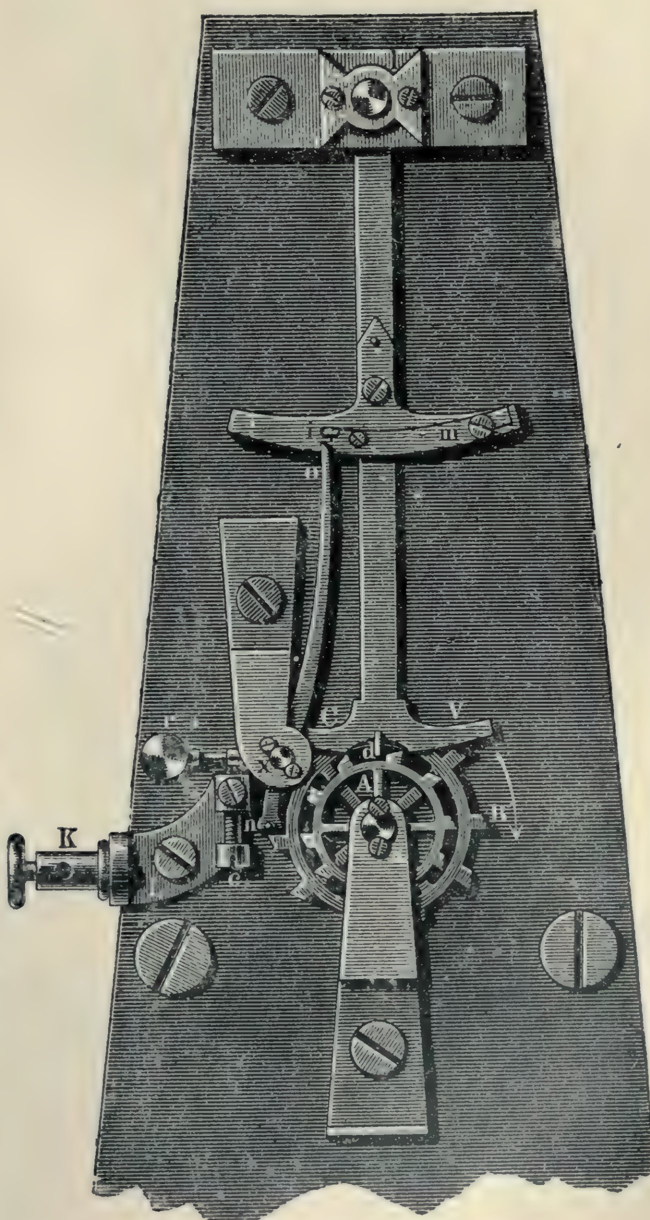
13. Kompenzált billegő.

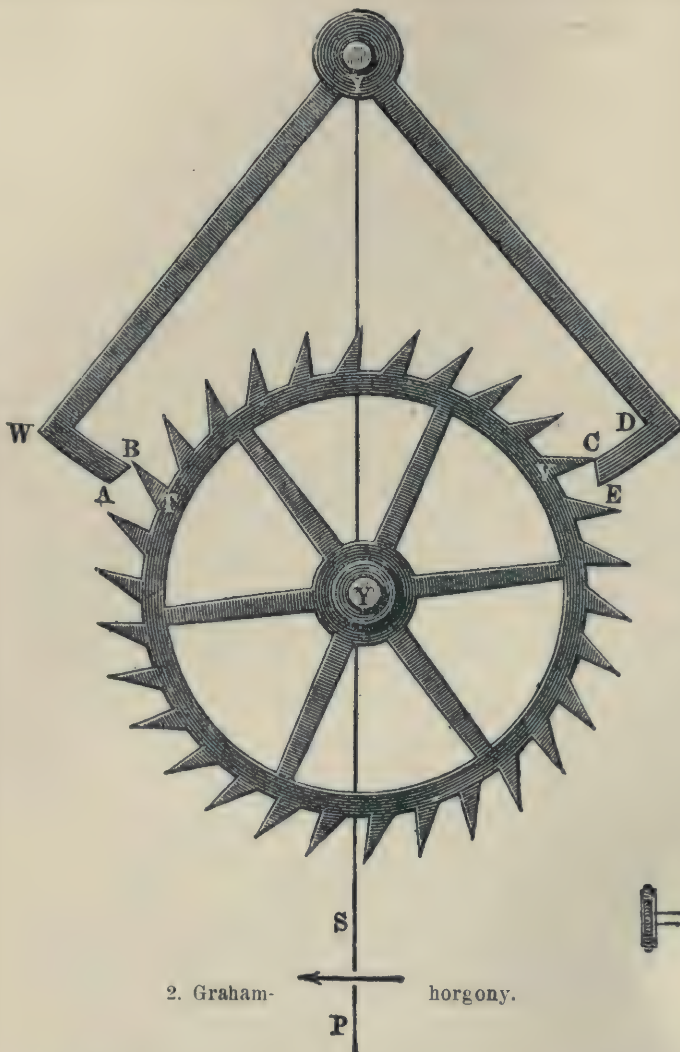
8. Rácsszerkezet.

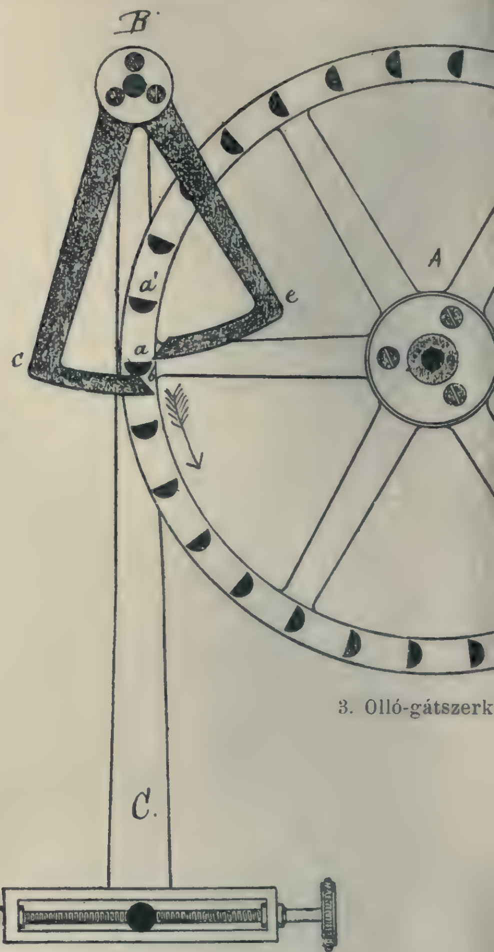
9. Rácsszerkezet.

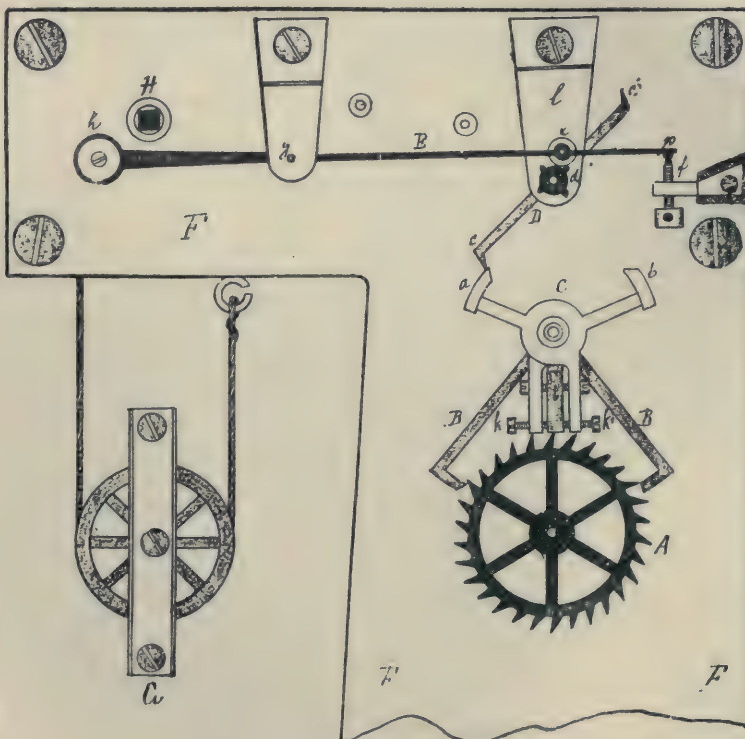
4. Jürgensen óraszerkezete.

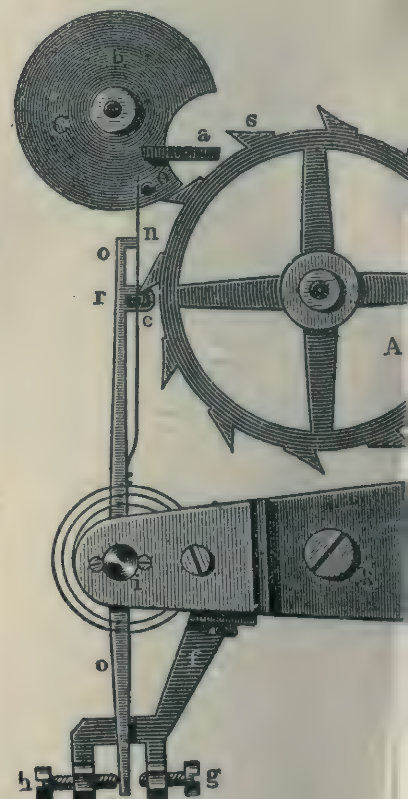
2. Graham-horgony.

3. Olló-gátszerk

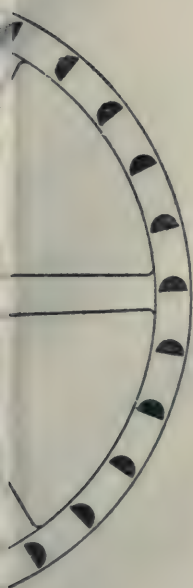

17. Hansen-féle kontaktusszerkezet.

11. Kronométer-rendszer.

«Óra» cikkhez.

16. Elektromos óra.

10. Duplex-rendszer.

19. Csillagászati óra kontaktusa.

ter ingadozásai ellen is kompenzáljuk, mert ha a barométer emelkedik, a levegő sűrűbb, az inga nagyobb ellenállást talál, tehát az óra késik, stb.

Hordozható órák. A mióta csak a műórákat feltalálták, foglalkoztak azzal az eszmével, hogy hordható órákat készítsenek, ilyenek pl. a régi *nürnbergi tojások,* s a régi szép francia orsó-szerkezetü órák. A hordozható óránál nem lehet ingát alkalmazni, itt az ingát a billegő helyettesíti. Ez vékony spirális rúgó, mely a gátkereket normális helyzetébe iparkodik visszahozni, amint abból kimozdul. Az *orsó-rendszer* volt a legelső, mely a hordható órák gátszerkezetét alkotta. Pontosságra nem tarthat igényt. A *henger-rendszer* valamivel jobb, mint az előbbi orsó-rendszer, de itt még mindig nagy a súrlódás a gátkerék s a billegő tengelye között. Sokkal jobb a *horgony-rendszer,* amely megközelíti a Graham-gátszerkezetet. A horgony-gátrendszert alkalmazzák a preciziós óráknál is. Ilyen precizió-horgony-órákat készítenek pl. Glashüttében és több más helyen. A *duplex-rendszert* a *10. ábra* mutatja.

A legtökéletesebb rendszer az ú. n. *kronométer-rendszer.* A kronométer gátszerkezete sokban hasonló a Jürgensen-féle ingaórához *(11. ábra).* A *12. ábra* magyar kronométer-készítőnek, *Klenner* Ferencnek szerkezetét mutatja, mely még szabadabb lengést enged a billegőnek. Riefler kronométer-rendszere nem egyéb, mint az ingaóráknál említett gátszerkezet hordozható órákra alkalmazva.

A hordozható óráknál a hőmérséklet ingadozásai épp oly eltéréseket idéznek elő, mint az ingaóráknál, miért is azon hordozható órákat, melyektől legnagyobb pontosságot követelünk, szintén szükséges a hőmérséklet változásai ellen kompenzálni. A legrégibb kompenzált billegőt a *13. ábra* tünteti fel. Ha a hőmérséklet emelkedik, az egész billegő nagyobb lesz, de a rézlemez jobban kitágulván mint a belső vaslemez, ennek szabad vége befelé görbül, s annyira viszi a *c d* súlyokat a központhoz közelébb, hogy azok az órának késését kiegyenlítik.

Jól kompenzált billegőt eszelt ki magyar kronométer-csinálónk, *Klenner* Ferenc Budapesten, melynek sok előnye van másokkal szemben.

A kompenzációt még más módon is megkisérlették elérni, pl. *spirális rúgó* segítségével és számtalan más szerkezettel, melyeknek leírása szakművekbe tartozik.

A hordozható óráknál még a rúgó különböző feszültségére is kell ügyelni. Az ingaóránál a súly fent csak akkora erővel húzza a kerékszerkezetet, mint mikor már a lejáráshoz közel van; de a rúgónak akkor legnagyobb a mozgató ereje, mikor fel van húzva, ellenben legkisebb, ha lejárásához közel áll. Hogy ezen a bajon segítve legyen, a rúgót külön dobba helyezik el, melynek tengelye össze van kötve a rúgóval, míg ennek külső vége a dobbal áll összeköttetésben. A dobra lánc van csavarva s felhúzás alkalmával ezt átcsavarjuk a felhúzódobra. A felhúzódob kúpalakú. Ha a rúgó meg van feszítve s a legnagyobb erejét fejti ki, akkor a lánc segítségével a felhúzódobot ott fogja meg, ahol annak átmérője legkisebb s mikor már a lejáráshoz közeleg, ott, ahol annak átmérője legnagyobb. Ilyenformán a rúgó egyforma erővel hajtja az óra kerékszerkezetét.

Elektromos kontakt-szerkezetek. Sok esetben megkívántatik, hogy az óra bizonyos időpontonkint elektromos áramot zárjon vagy nyisson. A csillagászati óráknál ez minden egyes szekundánál megtörténik, néha minden második szekundánál. Meteorológiai regisztráló eszközöknél leginkább minden 15—20 percben kívántatik az áram zárása, míg a közönséges irodai, utcai v. vasúti elektromos óráknál az áram zárása csak minden percben kívántatik meg. A legegyszerűbb az a kontakt-óra, mely minden percben zárja az áramot; ott a perckeréken van 60 szeg, mely minden percben egy rúgót emel s vele az elektromos áramot zárja.

A legminuciózusabb szerkezet a csillagászati óráknál található, mert a kontaktszerkezet azok pontos járását könnyen befolyásolhatja. A legegyszerűbb kontaktszerkezet a *Lamont-féle.* Az inga alsó vége igen finom acél- vagy platincsúcsba van kihúzva s alá van téve egy kis edényben egy kénesőcsepp. Minden ingalengéskor az inga átszeli a kénesőcseppet és az elektromos áramot zárja. E készüléknek az a hátránya van, hogy az ingát szabad lengésében késlelteti. Hasonló készülékeket gondoltak ki rúgókkal úgy, hogy az inga minden lengésének legnagyobb elongációjában egy vékony rúgót érint, mely a kontaktust eszközli, mint azt a *16. ábra* mutatja. Más szerkezetek a *Krille-féle* kénesőkontakt, a *Danischefsky-féle* rúgókontakt és a *Kessels-féle* «force constante» kontaktkészülék, a szellemes *Hansen-féle* kontaktszerkezet, melyet a *17. ábrán* tüntetünk fel.

Schuller budapesti műegyetemi tanár kitünő kénesőkontaktját a *18. ábra* mutatja vázlatosan. Schuller a szikraképzés megakadályozásával s a platincsúcs elhelyezésével, melyet kénesőbe márt, érte el azt az eredményt, hogy a kontakthelyek évekig tiszták maradnak.

A csillagászati óráknál még egy készülék igen kivánatos, t. i. az, hogy az óra az egész perceknél a kontaktot mindig kihagyja. Ezt a készüléket a *19. ábra* vázolja.

Ellenőrző-órákat hordanak bizonyos alkalmazottak, pl. örök, portások stb. Az ilyen órákban hosszú, feltekert papirszalag van, mely éppen úgy, mint az óra mutatója, forog. Az őr annak bizonyságára, hogy a kiszabott időben járt a számára kijelölt helyen, egy kulcscsal óráján egyet fordít, miáltal az óramű belsejében levő tű a papirszalagba lyukat szúr. A papirszalagon az órák és negyedórák meg vannak jelölve s így pontosan meg lehet tudni, hogy a szúrás hány órakor történt. Van még több más, különféle célokra szolgáló óraszerkezet, pl. naptárral ellátott órák. Az utóbbiak oly órák, melyek tetszésszerinti időpontban hosszabb-rövidebb hangos jelt adnak csengetéssel vagy berregéssel. Az ébresztő-óráknál külön ütőszerkezet hoz gyors mozgásba kis kalapácsot. Ezt az ütőszerkezetet külön kell felhúzni. L. még *Idő, Időmérés.*

Irodalom. Gelcich, Die Uhrmacherkunst, Wien; Gelcich-Barfuss, Geschichte der Uhrmacherkunst, 5. kiadás, Weimar 1892; Ambronn, Handbuch der astronomischen Instrumentenkunde, Berlin 1899; Rambal, Enseignement théorique de l'horlogerie, Genève 1889; Planchon, L'horloge dans tous les temps, Paris 1898; Saunier, Lehrbuch der Uhrmacherei, 4 köt., Bautzen 1904 (fordítás a francia eredetiből); u. a. Die Geschichte der Zeitmesskunst (ford. Speckhart), 3 köt., Bautzen 1904; Grossmann, Lehrbuch der Uhrmacherei, Bautzen 1904; u. a. Uhrmacher-Bibliothek, 2. köt., Leipzig 1905—06; Bassermann-Jordan, Die Geschichte der Räderuhr, Frankfurt 1905.

Oraculum (lat.), l. *Orákulum.*

Orada (állat), az aranycsíkos keszeg *(Chrysophrys aurata* L.) olasz neve. L. *Tengeri keszegek.*

Óradna, nagyk. Beszterce-Naszód vm. Ó.-i j.-ban, (1910) 4685 oláh, magyar és német lak., a járási szolgabírói hivatal széke, járásbirósággal, m. kir. bányahivatallal, vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal és telefonállomással. Kincstári ólombányájában és kohójában 250 munkás dolgozik. Hozzátartozik *Radnaborberek* (l. o.) fürdő. Ó. hajdan német bányatelep volt, a tatárok elpusztították, régi nagy templomának romjai ma is fennállanak, 1268. ismét ezüstbányák voltak itt művelésben. Ó. piacán sok háznak megvan még a maga alagútja, mint a 700 év előtt védelmül szolgáló alagútrendszer maradványa.

Ora et labora! (lat.) a. m. imádkozzál és dolgozzál!

Orahovica, adók. és pk. Verőcze vm. nasiczi j.-ban, (1910) 2795 horvát szerb és magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

Oraison funèbre (franc., ejtsd: orézoñ fünébr) a. m. gyászbeszéd. Legkiválóbb művelője *Bossuet* (l. o.).

Órajárás, út-hossz, melyet közönséges lépésben (12 percet számítva 1 km.-re) egy óra alatt meg lehet tenni, tehát mintegy 5 km.

Órajelzés. A forgalom rendes és biztos fentartása szempontjából szükséges, hogy valamennyi vasúti óra egyenlő helyes járásban tartassék; ezért az órákat naponta déli 12 órakor távirdai úton adott órajel szerint szabályozzák. A távirdai órajelt az igazgatóság a m. kir. vasúti és hajózási főfelügyelőségtől veszi és azt $11^h 40^I$-kor adott körfelhivás után, $11^h 45^I$-kor az egyes üzletvezetőségeknek a közvetlen távirdavonalakon adja meg. Minden esetben, mikor az állomások a távirón vonalzavar miatt Ó.-t nem kapnak, a villamos déli harangjelzést azon irányban, melyben a távirati órajel adatik, saját távirdai szolgálati órájuk szerint tartoznak leadni.

Órakilométer, l. *Vonatsebesség.*

Órakör *(circulus horarius)*, l. *Deklinációkör.*

Orákulum *(oraculum*, lat.), 1. a. m. jóslóhely, jósda. l. *Delfii jóshely, Dodona* és *Jóslóhely*; — 2. a. m. jóslat, vagyis az istenségnek valamely ihletett egyén által közvetített, a jövőre vonatkozó megnyilatkozása. Ez a megnyilatkozás történhetik jelképesen is (mint pl. Dodonában a tölgyfa lombjának rezgése, másutt az áldozati állat beleinek alakulása adja jelképesen tudtul az isten üzenetét), de történhetik akként is (s az O.-nak ez a fajtája volt a legelterjedtebb s leghitelesebbnek tekintett), hogy az istenség a maga papja (profétája) ajkán szavakban nyilatkozik meg. E szóbeli O. formája a görögöknél annak a kornak a bélyegét viseli magán, melyben az emelkedett stílusnak egyetlen lehető formája még csak a vers volt. Ezért az O.-ok mindig versben szóltak, m. p. hexameterben. A közügyekre v. fontosabb személyiségekre vonatkozó O.-okat a görögök már korán megörökítették, úgy hogy már a Kr. e. VI. sz.-ból is ismerünk néhányat s az V. sz.-tól kezdve már számosat a történetírók révén. Az V. sz. óta mind gyakrabban szereplő s különösen Rómában nagy jelentőségre jutott ú. n. Sibylla-jóslatokról l. *Sibylla.*

Irodalom. O. Stoll, Zur Kenntnis des Zauberglaubens, der Volksmagie u. Volksmedizin in der Schweiz. Jahresbericht der Geogr.-Ethnogr. Ges. in Zürich, 1909; R. Trebitsch, Versuch einer Psyhologie der Volksmedizin und des Aberglaubens. Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien, 1913; Róheim, Adalékok a magyar néphithez, 1913; Wlislockiné, Jósló állatok a kalotaszegi néphitben, Ethnographia; L. Hopf, Thierorakel und Orakelthiere, 1888; R. Andree, Ethnographische Paralellen und Vergleiche, 1878; M. Jastrow, Babylonian-Assyrian Birth-Omens, 1914; Die Religion Babyloniens und Assyriens II., 1912; Sheat, Malay Magic, 1900; Freud, Zur Psychopathologie des Alltagslebens, 1912.

Orale (lat.), egyházi ruha, melyet a pápa ünnepélyes mise alkalmával az alba fölé tesz. Tulajdonképen második *humerale*, de selyemből van és hímzett.

Orális (lat.), 1. a. m. szóbeli; — 2. mint anatómiai mesterszó a. m. száj mellett fekvő; ellentéte *aborális* (l. o.)

Oran, 1. *algeriai* département Alger, a Szahara és Marokkó közt, 65,897 km² területtel. Benne is meg lehet különböztetni, még határozottabban mint Constantineban, a Tell-, a fensík- és a Szahara-vidéket. Benne folyik a Selif, a Riu-Mina, Makta és Szalado. A föld egyes helyeken nagyon alkalmas a gabona és olajnövények termelésére. A lakosok száma (1911) 1.230,195. — 2. *O.*, az ugyanily nevű département *fővárosa* és püspöki székhely a Falcon-fok és Pointe de l'Aiguille közt fekvő O.-i öböl partján jó kikötővel, (1911) 123,086 lak.; dohány-, kémiai gyárral, vasöntéssel, bőrgyárakkal; márvány-, ólombányával, szőllőtermeléssel. A város fontossága azonban élénk kereskedelmében rejlik. A kivitel fő cikkei: gabona, halfa, dohány, gyümölcs, bor, pamut, szarvasmarha, bőrök, zsiradék, gyapju és ásványok. A várost őserdők veszik körül. A régi város a Dzsebel Murdzsedzso lejtőjén fekszik; az új városrész széles és egyenes utcáival tőle K.-re terül el. Állítólag 902. andaluziai muzulmánok alapították. A XV. sz. végén hatalmas kalóz-teleppé vált. 1509. a spanyolok elfoglalták és Corte Chicának nevezték el. 1708-ban visszakerült az algeriai bej hatalmába. 1732—1792-ig ismét spanyol birtok volt. A franciák hatalmába 1831 jan. 4. került.

Oráng (állat), l. *Orangután.*

Orange (franc., ejtsd: orañzs) a. m. narancs.

Orange (ejtsd: orañzs), székhelye O. járásnak, Vaucluse francia départementban, (1911) 11,087 lak., selyem- és szőllőtermelés, kőszénbánya, agyagárúipar, déligyümölcs-, szarvasgomba-, gyapju- és mézkereskedelem. Középkori székesegyházzal. O., az ókori *Arausio* a kavarok földjén, virágzó római gyarmat (Colonia Secundanorum) volt. Római régiségei: D.-i végében szinház 7000 néző számára és egy cirkusz; O.-tól É.-ra van egy Kr. u. 21-ből való diadalkapu. Kr. e. 105.

itt a cimberek Quintus Servilius Caepio és Manlius római hadait tönkre verték. A középkorban az orániai hercegség (l. *Oránia)* fővárosa volt és azzal Franciaországhoz került. 1790-ig püspöksége és egyeteme volt.

Orange (ejtsd: orrendzs), város New Jersey északamerikai állam Essex countyjában, Newark szomszédságában, (1910) 29,630 lak., Edison-féle villamosteleppel, kalapgyártás. Közelében az O. Mountains lejtőjén van a Llewellyn-park.

Orange-páholyok (ejtsd: orrendzs), az Irországban élő angolok politikai egyesületei. 1795-ben alakultak a katolikus irek függetlenségi törekvései ellen. Nagy-Britannia és Irország egyesítése (1800) óta az O. fokozottabb tevékenységet fejtettek ki. 1832. a whig minisztérium beszüntette működésüket. 1834-ben ismét nagy erővel léptek fel az irországi választásokon. 1836-ban Ernő Ágost cumberlandi herceg, mint nagymester, maga oszlatta fel az O.-at.

Orangisták, így nevezték a XVII. és XVIII. században Németalföldön (Hollandiában) az *Orániai*-házból való örökös helytartók híveit, Irországban pedig az *Orange-páholyok* (l. o.) tagjait.

Orangit (ásv.), l. *Thorit.*

Orang-mamma, Szumátra őserdőségeiben élő kisebb néptöredék, hihetőleg az őslakosság maradványa. Belső életéről, nyelvéről igen keveset tudunk. Vézna testalkatú, sárgás bőrű, primitiv kultúrájú nép.

Orango, a portugál protektorátus alatt álló *Bisszagosz-szigetek* legnagyobbika.

Orangután *(Simia satyrus* L., állat), az Emberszabású majmok (l. o.) családjába tartozó majomfaj. Testalkata nem oly erős, mint a gorilláé. Jól megtermett hím egyenesen állva 1·5 magas. Feje kúposan vagy gúlaalakúan csúcsosodó, arcorra gömbölyű és nagyon előreugró, kezei bokáig érnek. Arca erősen előre álló, redős, erősen duzzadt ajkakkal. Orra lapított; szemei és fülei kicsinyek. Fogsora hatalmas. Nyaka vastag és garattáskája van, melyet felfújhat. Hasa erősen előreálló. Háta és melle gyéren szőrös, oldalain azonban hosszú szőrök lógnak. Arcán szakállforma szőrözet van. Tenyere és ujjainak felső oldala csupasz, kékes vagy palaszürke. Szőrözete sötét rozsdavörös. Az idős hímek nagyobbak a nőstényeknél, egyúttal tömöttebb szőrüek is. Arcukon nagyobb dudorok emelkednek, amelyek undorítóvá teszik. A fiatalok még koponyaalkotásukban is jobban hasonlítanak az emberhez, szakálltalanok, de testük szőrösebb és sötétebb színü. Az évek számával a fiatalok azonban hovatovább jobban elütnek az embertől. Hazája Szumátra és Borneo, hol alantas fekvésű mocsaras erdőkben lakik. Leginkább a fákon szeret tartózkodni, amelyeken félig felegyenesedve gyorsan és ügyesen tud ágról ágra járkálni. Éjjel fészkében pihen, amelyet 8—10 m. magasan épít fagalyakból és lombokból. Nappal élelem után jár, amely gyümölcsből, rügyekből és levelekből kerül ki. Az embertől nem nagyon fél és alkalom adtán szembe száll vele. Fogságban a fiatal tanulékony, gondozójához ragaszkodik, de sohasem vidám, mint a csimpánz. A régiek erdei ember néven ismerték.

Orània *(Orange)*, egykor önálló hercegség Dél-Franciaországban a Rhône balpartján, Avignontól északra. A XI. sz. óta grófok, 1163. óta pedig hercegek uralma alatt állott. 1530-ban *Philibert de Chalon*-nal kihalt a harmadik uralkodócsalád s O.-t női ágon *René* nassau-dietzi gróf örökölte. Minthogy ennek sem voltak gyermekei, O.-t unokatestvére, *Vilmos* nassau-dillenburgi gróf kapta meg (1544), ki ezóta *O.-i Vilmos* néven szerepelt és a hollandi szabadságharc vezére lett. Utódai *III. Vilmos* angol királyban haltak ki 1702. Ekkor XIV. Lajos O.-t, mint francia hűbért, Franciaországba kebelezte s *Conti* hercegnek engedte át annak jövedelmét. De O.-ra igényt tartott I. *Frigyes* porosz király és *János Vilmos Frizo* nassau-dillenburgi gróf is. Az utrechti békében (1713) aztán abban állapodtak meg, hogy O. Franciaországé marad, Frigyes kárpótlásul megkapja *Neufchâtel* hercegséget, János Vilmos pedig viselheti az O.-i hercegi címet. Ennek utódai 1795-ig mint Németalföld helytartói, 1815—90-ig pedig mint királyai használták azután az O.-i hercegi címet. V. ö. *De Pontbriant,* Histoire de la principauté d'Orange (Paris 1891).

Oranienbaum *(Rambov),* város Szt.-Pétervár orosz kormányzóságban, a Finn-öböl D-i partján, Kronstadttal szemben, vasút mellett, (1907) 5448 lak., császári és számos egyéb nyaralóval; a császárit 1714. Mencsikov építette.

Oranienburg, 1. város Potsdam porosz kerületben, a Havel és az O.-i csatorna mellett, (1910) 12,949 lak., jelentős gyáriparral s erdész- és mezőgazdasági iskolával. — 2. *O.*, város Oroszországban, l. *Ranenburg.*

Oranienburgi csatorna, l. *Havel.*

Oranienstein, a XVII. sz.-tól kezdve a porosz királyi család kastélya és erősség Wiesbaden porosz kerületben, *Diez* város közelében. Jelenleg kadétiskola.

Oranje, 1. *(Orange river, Garib, Garip, Gariep, Karip, Kariep)*, Dél-Afrika leghosszabb folyója. Nevét az Orániai-család tiszteletére kapta. A Drakenberge Champagne Castle (3157 m.) nevű csúcsán Szenku néven ered és csakhamar fölveszi a Szemenát, azután a 181 m.-nyi magas vizeséséről hires Macunianét, ahol már Nu Garib néven ismerik. Jelentékenyebb mellékfolyója a Nu Garibnak még a Monts-aux-Sourcesról jövő Kaledon és a Zuku. Legnagyobb mellékvize, amelyet sokan egyik forrásfolyójának tartanak, a Vaal, vagyis Hai Garib. Alsó folyásában több mint 2 kilométer széles, de torkolatánál egy homokzátony 1120 méterre szűkíti össze. A Nu és Hai Garib egyesülése után O. nevet viselő folyó a Fokföld É.-i határán nagy kanyargásokkal folytatja Ny. felé útját egészen az Atlanti-oceánig. A hirtelen esőzések következtében a folyó néha 6—10 m.-rel emelkedik a rendes vizállása fölé. Hossza 2018 km., vizterülete 903,302 km², de ingadozó vízállása miatt a hajózásra nem alkalmas.

2. *O. szabad állam (The Orange Free State),* a Délafrikai Unió egyik szövetséges szabad állama Transzvál, Griqualand-West, a Fokföld, a bazutók földje és Natal közt, 130,502 km² területtel s (1911) 528,174 lak. 24 közigazgatási kerületre oszlik. Az O. felülete 1300—1400 m. magas fen-

sík. Nagyobb folyói az Oranje, a Vaal és a Kaledon. Az éghajlat mérsékelt és száraz; a tél azonban meglehetősen hideg. A földmívelés aránylag csekély területre szorítkozik: a megművelt terület összesen 1·6 millió acre. Nagy területet foglalnak el a legelők és azért az állattenyésztés még mindig a fő foglalkozás. 1911. évi állatlétszám: 220,775 ló, 1.286,234 szarvasmarha, 8.587,638 juh és 162,656 sertés. A búr lakosok azonkivül még igen sokat vadásznak a nagy számu antilopokra. A bányászat nem fejlődött ki, bár találnak gyémántot, egyéb drágaköveket, aranyat, sót és azonkivül gazdag szénbányák is vannak. 1911-ben bányásztak 138 ezer £ értékű szenet, 1·6 millió értékű gyémántot és 35 ezer £ értékű sót. A külfölddel való forgalom a fokföldi és natali kikötőkön át történik. A főbb kiviteli cikkek: gyapju, állati bőrök, gyémánt és strucctoll; a behozatal leginkább angol árukra szorítkozik. A forgalom előmozdítására szolgál a 290 angol mérföldnyi hosszu vasúti hálózat. A forgalom fő eszközei még mindig a 10—20 pár ökörtől vontatott társzekerek. Az iskolázás állami és kötelező s az 1911—12. évi költségei meghaladták a 200,000 font sterlinget. Az állami bevételek összege 1912—13. meghaladta a 633 ezer font sterlinget. Fővárosa Bloemfontein, a délafrikai gyémánttelepek közelében.

Története. O.-t a *Natalból* (l. o.) kivándorló búrok alapították 1842 után. Az angolok azonban itt sem hagyták őket békében s 1848. az új köztársaságot Fokföldhöz csatolták. 1854-ben elismerték annak függetlenségét, de csak belső ügyeiben. A gyémántmezők felfedezése után az angolok elszakították O.-tól azt a területet, amelyen *Kimberley* épült (1877). A további hódítások megakadályozására *Steijn* (l. o.) elnök 1897. véd- és dacszövetséget kötött Transzvál köztársasággal s mikor ez 1899 őszén háborúba keveredett Angliával, O. is fegyvert fogott a búr szabadság védelmére. Miután az angolok első támadó kisérletei Natal felől nem sikerültek, *Roberts* lord (l. o.), az új hadvezér 1900 elején O. felől támadta meg a búrokat. Kimberley felmentése után *Paardeberg* mellett 1900 febr. 27. elfogta *Kronjét* 4000 emberével együtt, márc. 13. pedig bevonult Bloemfonteinbe. A főváros elfoglalását csakhamar az egész O. állam megszállása követte. 1900 máj. 28. az angol kormány O. államot angol gyarmatnak *(Orange River Colony)* nyilvánította. A búrok végleges meghódolása után (1902 máj. 31.) O. is megfelelő kárpótlást kapott s 1910 máj. 31. O. szabad állam *(Orange Free State)* néven tagja lett a Dél-Afrikai Uniónak (l. o.).

Oranje-folyó-gyarmat *(Orange River Colony)*, l. *Oranje*, 2.

Orans (lat.) a. m. imádkozó, az ókeresztény festészet és szobrászat emlékein kitárt karral imádkozó helyzetben ábrázolt alakok, amelyek az üdvözültek megjelölésére szolgálnak.

Oraon *(Uraon)*, a britindiai Bengália, részben Asszan tartomány kolari, tehát nem dravida eredetű népe, mely önmagát *kuraki*-nak, a szomszédok *dongar*-nak, hegylakónak mondják. Sötét, csaknem feketebőrűek, vastagajkuak, kicsiny, de arányos termetüek. A nők tetoválják magukat. Napimádók. Foglalkozásuk a teaültetvények gondozása. Számuk eléri az egy milliót.

Oraovac, kisk. Lika-Krbava vm. alsólapaci j.-ban, (1910) 635 szerb lak. Közelében számos római régiség került napfényre, melyek arra utalnak, hogy itt a rómaiak alatt nagy város v. katonai kolonia állott.

Ora pro nobis (lat.) a. m. könyörögj érettünk. A kat. egyházban a b. szűz Mária és a szentek segítségül hívására szolgáló ima, mely különösen a b. szűz Mária, Szt. József és a Mindenszentek letenyéjében használatos.

Órarend, l. *Tanrend.*

Orarium (lat.), l. *Stola.*

Órás, község, l. *Diósd.*

Órásipariskola, l. *Iparoktatás.*

Óraszög *(angulus horarius)* az a szög, melyet valamely égi testen átmenő deklinációkör a megfigyelési hely meridiánjával bezár. Mivel az egyenletesen forgó éggömbön e távolság az idővel arányosan változik, az Ó. az idő mértékéül szolgálhat; innen neve is. L. *Ég.*

Ora Tepe, város, l. *Ura Tyube.*

Oratio (lat.), beszéd (l. o.), szónoklat *(O. pro domo* a. m. beszéd a saját tűzhelyéért, azaz saját érdekében); továbbá: imádság *(O. dominica* a. m. az Ur imádsága, l. *Miatyánk).*

Oratio recta és **oratio obliqua** (lat.) a. m. egyenes idézet (egyenes beszéd) és nem egyenes idézet (függő beszéd). L. *Egyenes beszéd.*

Orator (lat.) a. m. szónok.

Oratores Attici (lat.), l. *Attikai szónokok.*

Oratoria, *oratorica* (lat.), a. m. szónoklattan.

Oratoriánusok v. *oratoristák (Patres oratorii).* 1. *Olasz O.*, alapítójuk nerei Szt. Fülöp 1564. Pápai megerősítésüket 1612. nyerték. Az egyházi tudományokban való önképzés mellett lelkipásztorkodással foglalkoznak, de különös szerzetesi fogadalmat nem tesznek. Jelenleg Olaszországban, Spanyolországban, Mexikóban, Ceylonban és Ausztriában vannak házaik. Nevezetesebb olasz O.: Baronius bibornok, Theiner Ágoston, Capeceletro bibornok, Gallandi stb. — 2. *Francia O.*, alapította Berulle Péter, a későbbi bibornok, 1611., hogy a papságban az egyházi fegyelmet fentartsa s ifjakat képezzen a papi állásra. Megerősítette V. Pál 1631. Hírnevesebb francia O.: Malebranche, Thomassin, Simon Richard, Massillon s mások.

Oratorium (lat.) a. m. imaház. 1600-ban a szentté avatott Filippo Neri bibornok imaházában került szinre E. del Cavaliere Anima e corpo c. egyházi zeneműve jelenetezve (stile rappresentativo), ami akkor ujdonság számba ment és ettől kezdve azokat a zeneműveket, amelyek dialogizált formában a biblia valamely jelenetét dolgozták fel és szcénikai előadásban kerültek megszólaltatásra, az első ilyen nemű munkának előadási helyétől, O.-nak nevezik. Carrissimi (1604—1674) két irányban változtat az O.-on. Fellépteti az elbeszélő (historicus) személyét és az előadásban mellőzi az inszcenálást. A műfaj, a drámai, lírai és az epikai elemek e sajátos keveredése Händelben érte el teljes kibontakozását, aki a kórusnak nagy szerepet juttatott az O.-ban. Händel

korában az O. két fajtáját különböztették meg. Az első volt az allegorizáló O., a második a bibliai. Az allegorizáló O., amilyen p. o. Händelnek L'allegro, il pensieroso ed il moderato c. műve, teljesen letünt. A bibliai O.-ból fejlődött a passio, a Krisztus kinszenvedéseiről szóló evangéliumbeli részek megzenésitése. A passio utólérhetetlen mestere volt Bach J. S. A régi O. mivelői közül Heinrich Schützről, Sebastianiról, Spohrról, Mendelssohnról, Hiller Ferdinandról, Lisztről, Kielről és Gounodról kell még megemlékeznünk. A bibliai O. mellé a XVIII. sz.-ban új került, a világi O., amelynek Haydn az első jelentős reprezentálója Die Schöpfung, még inkább azonban Die vier Jahreszeiten c. műveivel. A világi O. műfajában nagyszerűt alkottak Schumann, Brahms, Bruch, H. Hoffmann, Massenet, Rossi. V. ö. *Wangemann*, Geschichte des Oratoriums (3. kiad. Leipzig 1882); *Böhme*, Geschichte des Oratoriums (2. kiad. Gütersloh 1887); *Kretzschmar*, Führer durch den Konzertsaal (2. kiad. Leipzig 1899).

Oraviczabánya (azelőtt: *Német-Oravicza)*, nagyk. Krassó-Szörény vm. O.-i j.-ban, (1910) 4079 német, oláh és magyar lak., a járási szolgabirói hivatalnak, esperességnek, járásbiróságnak és adóhivatalnak, m. kir. bányakapitányságnak, kir. közjegyzőségnek, az Osztrák-magyar államvasúttársaság erdő- és uradalmi igazgatóságának, pénzügyőri biztosságnak, csendőrszakaszparancsnokságnak székhelye. Van takarékpénztára, kereskedelmi és iparbankja, népbankja (az Osztrák-magyar bank itt mellékhelyiséget tart fenn), szinháza, községi főgimnáziuma, községi polg. fiú- és leányiskolája, többféle közhasznú és jótékony egyesülete. O. egyik központja a délmagyarországi bányászatnak, s az Osztrák-magyar államvasúttársaság nagy uradalmának. E társaság 1854. vette meg a kincstártól a keveset jövedelmező bányatulajdont s azon rövid idő alatt hatalmas virágzásnak induló telepeket létesitett; a régebben űzött nemesérc- és rézbányászat helyett inkább a vas- és kőszénbányászatot kezdte művelni. Van gőzmalma is. O. a karasjeszenő (jaszenova)—aninai hegyi vasút mentén, hegyes vidéken fekszik s hozzátartozik *Marillavölgy* (l. o.) klimatikus gyógyhely.

Oraviczafalu (azelőtt: *Románoravicza)*, kisk. Krassó-Szörény vm. oraviczabányai j.-ban, (1910) 2836 oláh, német, magyar és cigány lak., u. p. és u. t. Oraviczabánya. O. az Osztrák-magyar államvasút-társaság uradalmához tartozik, melynek itt cementgyára s vasúti műhelye van.

Oravicza-németbogsán-resiczabányai h. é. vasút. Oraviczabányától Zsidovinig és Boksánbányától Resiczabánya-gyártelepig terjedő, 78·8 km. hosszú, rendes nyomtávolságú gőzüzemű h. é. vasút a Máv. kezelésében. Megnyilt Oraviczabánya—Zsidovin közt 1909 febr. 10. és Boksánbánya—Resiczabánya közt 1908 nov. 28.

Oraviczit (ásv.), zöldesfehér, zsiros tapintatú, agyagszerű, a halloysithez hasonló ásvány. Oraviczabányán cinkérccel (kalaminnal) együtt terem. Identikus a Szászkabányán is termő ú. n. oraviczai kővelővel.

Oravka, kisk. Árva vmegye trsztenai j.-ban, (1910) 629 lengyel lak., u. p. és u. t. Jablonka.

Orb, 1. parti folyó Dél-Franciaországban; ered Aveyron départementban a Causse du Larzac lábán, Sérignannál torkollik a Földközi-tengerbe. Hossza 145 km. — 2. *O.*, város Kassel porosz kerületben, (1910) 4106 lak., jód- és brómtartalmú sósforrásokkal.

Orb., tud. állatneveknél *Orbigny* A. D. (l. o.) nevének rövidítése.

Orbágy, község, l. *Dunaorbágy*.

Orbah, tripoliszi gabonamérték = 6·709 l.

Orbai szék, a hét székely szék közé tartozott a régi Erdélyország DK.-i részében, hol Sepsi, Kézdi és Orbai széket közös néven már a gubernium idejében Háromszéknek nevezték s egy királybiró igazgatása alá rendelték; közigazgatási és törvénykezési tekintetben ugyanezen királybiró alatt állt Miklósszék is, úgy hogy tulajdonképen az egészet Négyszéknek kellett volna nevezni. O. az 1876. XXXIII. t.-c. 1. §-a értelmében alakult Háromszék vármegye (l. o.) területébe olvadt.

Orbaitelek, kisk. Háromszék vmegye orbai j.-ban, (1910) 773 magyar lak., u. p. és u. t. Barátos.

Orbán, nyolc pápa neve:

1. *I. O., szent*, római születésü, 222—230. kormányozta az egyházat. Vértanusága kétséges. Emléknapja máj. 25. L. még *Orbán-nap*.

2. *II. O.* (1088—1099.), valószinüleg Châtillon-sur-Marneban (Franciaország) született és eredeti neve *Otto de Lagery*, megh. 1099 júl. 29. Kezdetben a reimsi egyháznak kanonokja, később cluny-i szerzetes és prior, azután ostiai püspök. Pápává választották 1088 márc. 12. Sok baja volt Guibert ellenpápával, ki egyideig az Angyalvárat, Péter templomát és a Lateránt elfoglalva tartotta. O. erre 1091. Beneventben zsinatot tartott, amelyen Guibert újabb exkommunikálásán kivül azt a nevezetes határozatot hozták, hogy jövőben senki püspök nem lehet, aki egyházi rendbe nem tartozik. Guibert elűzetése után 1093. ünnepélyesen visszatért Rómába. A piacenzai (1095) és ugyanabban az évben nov. 18. Clermontban megtartott zsinaton O. lelkes beszédének hatása alatt határozták el az I. keresztes hadjárat megindítását. Az utóbbi zsinaton eltiltották a borba mártott kenyér szine alatt való áldozást.

3. *III. O.* (1185—1187.). Előbbi neve *Umberto Crivelli*; bibornok és milanói érsek volt. Pápává választották 1185 nov. 30. A Rómában fennálló zavarok miatt Veronában székelt. Az elődje és Frigyes német császár között való feszült viszony alatta még ellenségesebb lett, úgy hogy Frigyes parancsára fia, Henrik az egyházi államba vonult és a pápát Veronában körülzárta. O. erre itélőszéke elé idézte a császárt és az egyházból kizárni készült őt, de ebben 1187 okt. 20. Ferrarában bekövetkezett halála megakadályozta.

4. *IV. O.* (1261—64). Előbb *Jacques Pantaleon*, megh. 1264 okt. 2. Lüttichi archidiaconus, azután verduni püspök, végül jeruzsálemi patriarcha. Pápává választották Viterbóban, 1261 aug. 29. Sziciliai Manfréd elől Orvietóba menekült, ahol egész uralkodása alatt tartózkodott, később Perugiába ment, ahol meghalt. Pápasága alatt egyszer sem volt Rómában. Az úrnap ünnepét 1264. az egész egyházra kötelezőleg rendelte el.

5. *V. O.* (1362–70.). Előbb *Guillaume de Grimoard.* A st.-victori (Marseille) bence-kolostor apátja, nápolyi pápai követ volt, midőn 1362 okt. 27. pápává választották Avignonban. Ellensége volt a nepotizmusnak, barátja a tudósoknak és szigorúan igazságos. 1367 okt. 16. Rómába vonult, de 1370 szept. újra visszatért Avignonba, ahol 1370 nov. 13. meghalt.

6. *VI. O.* (1378–89.). Előbb *Bartolomeo Prignano* Mint barii érseket választották meg Rómában pápává 1378 ápr. 7. s az Avignonban levő bíbornokok helyeselték a választást. A lábrakapott visszaélések (szimonia, luxus, erkölcslazulás stb.) ellen síkra szállt, sőt a bibornokokat is szigorúbb erkölcsökre hívta fel. Ez és hogy egyes hatalmasokat megsértett, arra birta az elkeseredett bibornokokat, hogy Fondiba mentek és ott 1378 szept. 20. Róbert bibornokot, genfi grófot, ellenpápává választották, ki VII. Kelemen név alatt 1394-ig bitorolta a pápai trónt. Mindennek dacára Magyarország, Angol-, Portugál- és Lengyelország kitartottak VI. O. mellett. Később azonban Durazzói Károllyal viszályba keveredvén, kénytelen volt Rómából Genovába menekülni, ahol öt bibornokot kivégeztetett az ellene szőtt összeesküvés miatt. 1389 okt. 15. halt meg. Oktalan buzgalma és kicsapongó unokaöccse iránt való szeretete sokat ártott neki és az egyháznak.

7. *VII. O.* (1590 szept. 15–27.). Előbb *Giovanni Batt. Castagna.* Pápává lett 1590 szept. 15. Csak 12 napig uralkodott. A szegények iránt bőkezű volt; kamarásainak eltiltotta a fényűzést, rokonait pedig eltávolította Rómából.

8. *VIII. O.* (1623–44.). Előbb *Maffeo Barberini.* Szül. 1568. Firenzében, megh. 1644 júl. 29. Pápává választották 1623 aug. 6. Pápaságának kezdetén alapította a bold. Szűz Mária szeplőtelen fogantatásáról nevezett szerzetesrendet, befejezte Loyola Ignác, Xav. Ferenc, Gonzaga Alajos, Nerei Fülöp stb. szentté avatását. A bibornokoknak az Eminentia címet adta, az In coena Domini bullát (l. o.) átalakította, megjavította a Breviarium Romanum-ot, 1627. megalapította a Collegium de propaganda fide intézetet, feloszlatta a Jezsuita-apácák kongregációját, több ünnepet rendelt stb. VIII. O. jeles költő is volt. Költeményei nagy tetszésre találtak mindenfelé. Nagy barátja volt a tudományoknak és művészeteknek.

Orbán, magyar ágyúöntő Drinápolyban, aki II. Mohammed számára, Szeridzse mérnök és Muszlaheddin építőmester segítségével egy óriás ágyút öntött, mellyel 1453. Konstantinápoly bástyáin a fő-rést törték; állítólag 100 ökör vonszolta Drinápolyból Konstantinápolyig. Az ágyú súlya 300 mázsa, két ölnyi hosszú s 36 hüvelyknyi széles. 1867-ben a szultán az angol kormánynak ajándékozta, viszonzásul a számára küldött két nagy Armstrong-ágyúért.

Orbán *Balázs* báró, etnográfiai és geográfiai író, szül. Lengyelfalván (Udvarhely szék) 1830 febr. 3., megh. Budapesten 1890 ápr. 19. Felsőbb iskolai tanulmányai után beutazta Arábiát, Sziriát, Palesztinát, Egyiptomot. Útjáról visszatértében, 1849. Konstantinápolyban 150 főnyi csapatot gyüjtött a magyar hadsereg erősítésére, de alig érkezett Magyarországra, Görgey letette Világosnál a fegyvert. Ekkor Londonba, majd Jersey szigetére, 1855-ben Konstantinápolyba ment s itt élt 4 évig. 1861-ben Udvarhely szék ideiglenes főjegyzőjévé, 1867. Kolozs vármegye főjegyzőjévé, 1871. Marosvásárhely, később Berettyóújfalu országgyűlési képviselővé választotta meg. A Magyar Tud. Akadémiának 1887. levelező tagja lett. Nevezetesebb művei: *Utazás keleten* (6 k., Kolozsvár 1861); *A Székelyföld leirása* (képekkel, 6 köt., Pest 1868—73); *A székelyek származásáról és intézményeiről* (Budapest 1888, Értekezések XIII. 9.); *Torda város és környéke* (Budapest 1889).

Orbánc *(erysipelas)*, lánckokkuszok (streptococcus) által okozott sebfertőzés. 15—60 óra hosszáig tartó lappangási idő után rendszerint hirtelen, rázóhideggel kezdődik, a hőmérséklet 38—40°-ra, sőt a fölé emelkedik; a közérzet igen rossz, gyakran émelygés, sőt hányás lép fel. Azonnal megjelenik az O.-ot jellemző bőrelváltozás is: piros, a környezetétől élesen elhatárolt, virágágyszerűen kiemelkedő folt, amely érzékeny, fájdalmas, feszül. Ez a folt lassanként tova terjed, s míg egyik oldalán az O. gyógyul, addig a másik irányban tovább terjed, úgy hogy az O. néha a testfelület jelentékeny részét körüljárhatja (erysipelas migrans). A betegség átlag 6—10 napig tart, de vannak O.-ok, amelyek 1—2 nap alatt meggyógyulnak, avagy halálra vezetnek. A láz vagy állandóan magas, avagy reggelenkint nagy csökkenéseket mutat. Az O. meglehetősen súlyos betegség, s elég sok áldozatot is szed. Különösen veszélyes cukorbeteg, avagy egyébként legyöngült egyénekre. Minden ember egyaránt fogékony az O. iránt, azonban a már lejárt O. az embert hajlamosabbá teszi. Vannak emberek, kiknél az O. mindennapos jelenség (krónikus O.), ezeknél azonban nem okoz oly súlyos tüneteket. Különösen gyakran társul O. a kiterjedt égési sebekhez. Az O. a test minden helyén felléphet, de leggyakoribb az arcon, az áthajlási redőkben, az orrszárnyak körül stb. Az O. gyakran okozza a bőr alatti kötőszövet kiterjedt elgenyedését, a szövetek (bőr, inak stb.) elhalását, sőt genyes izületi stb. gyuladást okozhat. Ha látható sebhez (sérüléshez) társul, annak difteriás gyuladását okozhatja, amelyet szintén a streptokokkuszok tartanak fenn. Gyógyítása a gyuladás leküzdésében és korlátozásában áll, ez irányban egyforma jó hatással vannak a különböző borogatások, kenőcsök; a gyuladás körülragasztása, a jódtinkturálás stb. Néha igen jó eredményt ad a streptokokkuszok elleni szérum alkalmazása (nagy mennyiségben). Nagy súlyt kell fektetni a beteg, különösen a szív erőbeli állapotának megtartására.

Orbáncfű (növ.), l. *Hypericum.*

Orbáncfűfélék (növ.), l. *Guttiferae.*

Orbánfalu, kisk. Vas vm. németujvári j.-ban, (1910) 377 német lak., vasúti megállóhely, u. p. Strém, u. t. Németujvár.

Orbánhegy, község, l. *Szentorbánhegy.*

Orbán-nap, I. Szt. Orbán pápa emléknapja, máj. 25. A földmívelők félnek e naptól, mivel évszázados megfigyelés szerint igen gyakran ekkor szokott lenni az utolsó tavaszi fagyos nap. Szt. Orbán tiszteletére a szőllőhegyeken kápolnákat és szob-

rait állítja fel a hívő nép, hogy az ő közbenjárásával az utolsó tavaszi fagy a szőllőkben kárt ne tegyen.

Orbányosfa, kisk. Zala vmegye pacsai j.-ban, (1910) 140 magyar lak., u. p. Nagykapornak, u. t. Szepetk.

Orbe *(Orbach, Urba)*, az ugyanily nevű járás székhelye Waadt svájci kantonban, az Orbe balpartján, (1910) 3255 lak., szőllőtermeléssel. Gót plébánia-templomában Viret reformátor emléke látható. Már Antoninus Itinerariumában történik róla említés. 855-ben I. Lothár fiai itt osztották föl maguk közt a lotharingiai birodalmat; később Orbe volt Kis-Burgundia fővárosa. 1475-ben foglalta el a svájci szövetség Szavójától.

Orbetello, város, püspöki székhely Grosseto olasz tartományban, az O.-laguna mellett, (1911) 6699 lak. A Monte Argentaro félszigettel egy töltés köti össze. Etruszk és középkori falmaradványokkal; halászat és tésztagyártás. DK.-re *Cosa* etruszk város romjai.

Orbey, elszász-lotharingiai helység, l. *Urbeis*.

Orbicularis (lat.) a. m. körforma.

Orbigny (ejtsd: —nyi), *Alcide Dessalines d'*, francia paleontológus, szül. 1802 szept. 6. Couëronban, megh. 1857 jún. 30. Pierrefitte-ben, St. Denis mellett. 1826-ban a párisi muzeum Dél-Amerikába küldte, ahonnét 1833. nagyszerű zoológiai, geológiai s geográfiai gyüjteménnyel tért vissza, 1853. meghívták tanárul a számára felállított paleontológiai tanszékre a párisi *Jardin des Plantes* nevű muzeumban. Főérdeme, hogy a sztratigráfiát az őslénytanra alapította. Megalapította a Paléontologie francaise című nagy művet, amelyet 1840—60 között 8 kötettel gyarapított; halála után mások folytatták. Legkiválóbb műve a Prodrome de Paléontologie 3 kötetben (Paris 1850—52), az őslénytant és rétegtant tárgyalja. Utazásait: Voyage dans l'Amérique méridionale címen 7 kötetben 1835—49 között adta ki Párisban.

Orbilius Pupillus, római grammatikus Beneventumból; előbb katonáskodott, Kr. e. 63-tól kezdve Rómában tanítóskodott s hosszú életet élt. Horatius tréfásan *plagosus*-nak, ütlegelőnek nevezi, ezért a pálcás pedagógia prototipusa lett.

Orbis v. *O. terrarum* (lat.) a. m. a föld kereksége; a rómaiaknál az egész ismert világ és lakóinak összessége.

Orbis pictus (lat. a. m. festett világ), számtalan ifjusági képeskönyvnek a címe, melyek a földről, a föld lakosairól, a természet tárgyairól és tüneményeiről akarják az ifjuságot szöveg és képek segítségével tájékoztatni. Mindmegannyi utánzatai *Comenius* (l. o.) hasonló című híres művének, melyet a XVII. sz. nagy pedagógusa sárospataki tartózkodása alatt szerkesztett s mely 1658. Nürnbergben jelent meg először. A képeskönyveknek ez az őse megvalósítja szerzőjének azt az elvét, hogy az oktatásnak a tárgyak megtekintéséből kell kiindulnia s így forrása lett az újabb tanítási eljárásnak, különösen pedig az elemi szemléltető oktatásnak.

Orbis terrarum (lat.), l. *Orbis*.

Orbita (lat.), a szemüreg (l. o.).

Orbitale (lat.) a. m. szemgödripont, vagyis a szemgödör alsó szélének legmélyebb pontja. Fontos fixpont a koponyaméréssnél.

Orbitelariae (állat), a kerekhálót szövő pókok gyüjtőneve. L. *Pókok*.

Orbitoides *d'Orb.* (paleont.), a Nummulitidae d'Orbigny családba tartozó foraminifera-nem. Héjuk korongalakú, kerek v. csillagalakú, gyakran hullámosan hajlott, sima v. bordásfelületű, ciklikus kanyarulatokból álló, amelyek szeptumok által számos apró kamarára oszlottak. Éltek a krétától a miocénig, de legsűrűbben, sokszor kőzetalkotó módon az eocénban találhatók. *O. papyracea* Boubée felső-eocén Budapesten a Széphvölgyi nummulit-mészkőben, olykor kétfillér nagyságú példányokban.

Orbitométer, a szemgödör mélységének meghatározására szolgáló kis mérőeszköz.

Orbitulinás rétegek (geol.) oly többnyire meszes lerakódások, amelyek tömegesen tartalmazzák az *orbitulina* foraminifera-nem fajait. Krassó-Szörényben az alsókréta urgo-apt emeletébe tartoznak.

Orbjava-hegység, l. *Papuk-hegység*.

Orbó, községek, l. az *összetételek* alatt *(Alsóorbó, Désorbó* stb.).

Orca, népies kifejezés az *arc* helyett. Az állatoknál különösen így hívják a szem és felső ajk közötti s az orrig terjedő fejrészletet.

Orca (állat), l. *Delfinfélék*.

Orcagna (ejtsd: orkányá) vagy *Arcagnolo* (ejtsd: arkanyólo), tkp. *Andrea di Cione*, olasz építész, szobrász és festő, szül. a XIV. sz. elején, megh. valószinüleg 1376. Firenzében élt, kora sokoldalú nagy mestereinek egyike. Építészi dicsősége a firenzei Loggia dei Lanzihoz füződik, amelynek építésében (atyja, *Benci di Cione* és *Talenti Simone* mellett) része volt. Híres szobrászati műve, a XIV. sz.-i olasz szobrászat egyik remeke, a firenzei Orsanmichele-templomba Mária csodatevő képének befogadására készített márványtabernakulum (1359), amelyet finom domborművek megkapó gazdagsága díszít. Mint festő Giottónak volt tanítványa és a firenzei S. Maria Novellatemplom Strozzi-kápolnájában fönmaradt freskói (Utolsó ítélet, Pokol, Paradicsom), amelyek elkészítésében testvére, *Nardo di Cione* is résztvett, a kor legkiválóbb művei közé tartoznak. O.-tól való a kápolna oltára (1357), valamint a firenzei Uffizi-képtárban levő oltár. Finom, bájos műve a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő Trónoló Madonna, angyaloktól körülvéve.

Orcein, aromás vegyület, képlete $C_{28}H_{24}N_2O_7$. Az O. mint vörösbarna amorf por válik ki, ha az orcinnak ammoniakos oldata a levegőn áll. Az O. fő alkatrésze a kereskedésben előforduló u. n. *orseille* festékeknek (persio, cudbear, francia purpur, archil stb.), amelyeket különféle zuzmókból (l. *Orcin)* készítenek olyképen, hogy ezeknek kivonatát ammoniával elegyítve, a levegő hatásának teszik ki.

Orcella (állat), a Delfin-félék családjába tartozó cet-nem. Az indomaláji területen honos. Az *O. brevirostris* Ow. a folyók torkolatában él csupán, míg az *O. fluminalis* Anderson a folyókba is behatol.

Orchanie, város Vraca bolgár kerületben, a Balkán É.-i lejtőjén, (1910) 4043 lak. Midhat pasa alapította, eredeti neve *Szamundzsijevo* volt.

Orchard Grass (növ.), l. *Dactylis*.

Orchardson (ejtsd: orcserdzn), *William Quiller*, angol festő, szül. Edinburghban 1835., megh. Londonban 1910 ápr. 14. Szülővárosának akadémiáján tanult, 1863. Londonban telepedett le. Genreképeivel, amelyek többnyire történeti színezetűek, valamint képmásaival igen nagy sikereket aratott. Nevezetesek: A kihívás (1865); Hamlet és Ofélia; IV. Henrik és Falstaff (1868); A velencei Canale Grandén (1871); Hamlet és a király; Jessica; Háztartás a mézeshetekben (1882); Voltaire Sully hercegnél (1883, Hamburg, Kunsthalle); Madame Récamier szalónja; Pohárköszöntő a fiatal hercegre; Az angol királyi család csoportos képmása a Windsor-kastélyban (1889). Leghíresebb, reprodukciókban rendkívül elterjedt képe: I. Napoleon a Bellerophon hajó fedélzetén 1815. (London, Tate-Gallery).

Orchestes fagi *L.*, szürkeszőrös, fekete bogárka (2 mm.), mely a bükk rügyeinek és leveleinek lerágásával (máj.—jún.-ban) különösen fiatal ültetésekben nagy károkat okozhat.

Orchestia (állat), a Bolharákok *(Amphipoda)* rendjébe tartozó ráknem. 3 faja ismeretes az európai tengerekben. Leggyakoribb a parti ugrórák *(O. litorea* Mont.); 2·5—3 cm. hosszú.

Orchesztер, gör. *orchesztra* (l. o. és *Zenekar)*

Orchesztika (gör.), táncművészet (l. o.); az *orchezográfia* a tánc elméletének grafikus ábrázolása.

Orchesztra (gör.) a. m. tánctér, a görög szinház kör- vagy félköralakú legrégibb része, mely körül az ülősorok (theatron, nézőtér) emelkedtek. Közepén állott Dionysos isten oltára, a thymele. Eredetileg nemcsak a 12, majd 15 tagú drámai kar, hanem a szinészek is az O.-ban játszottak a sátornak (szkéné) nevezett háttér előtt. A nagy tragikusok korában tehát még nem volt emelt szinpad. A hellenisztikus és római korban választották el a cselekvő személyeket a kartól; a kar az O.-ban maradt, a szinészek pedig az O. körét átszelő emelt szinpadon, a proszkenionon (proscenium) játszottak. Amikor a kar jelentősége, sőt maga a kar is megszünt, az O. a rómaiaknál a szenátorok számára fentartott helyeket foglalta magában.

Orchesztrina *(Clavecin harmonique)*, a XIX. sz. elején készült vonós zongora neve. Tervezője Hübner János. Szakértők állítása szerint csodálatos hűséggel utánozta a vonós-négyes hanghatásait.

Orchesztrion. 1. *Vogler* hordozható kis orgonájának neve. 1789-ben készült Hollandiában. — 2. *O.*-nak nevezte el *Kunz* prágai hangszerkészítő billentyűsoros hangszerét, mely az orgona és a zongora kombinációja volt. — 3. *Kaufmann* drezdai gyáros mechanikus hangszere, szerkezete hasonlított a szimfónionhoz. (L. *Mechanikus hangszerek.)* — 4. *Hunn* Berlinben 1810. körül konstruált egy O. nevű zongorát, melynek számos regisztere közül a fuvola, klarinét és fagót utánzatai sikerültek legjobban.

Orchidea-ház, meleg üvegház (hőhajlék). Világosnak kell lennie, de a nap égetésétől védeni kell. Rendesen alacsony, részben a földben van, a levegő annyira férjen hozzá, hogy az O.-at ki ne szárítsa. Nappal 18—24°, éjjel 12—16° meleg többnyire elegendő. Könnyű föld kell beie, erdei földből, szénből, tőzegmohából és homokból keverik.

Orchideák (növ.; l. *a színes képmellékletet)* mind a természetben, mind pedig üvegházi kultúrában a legszebb virágú növények közé tartoznak. Ilyenek főleg a trópusokon élő O., nevezetesen pedig a legpompásabb O. nagy számmal élnek Közép- és Dél-Amerika hegyvidékein és a himalájai Khasia vidéken. E tájakról importálják az európai kertészetekbe az O.-kat, amelyek egyik-másik fajáért százakat, sőt ezreket is fizetnek. Különösen értékesek a keresztezés által létrehozott újabb és újabb alakok. Erre a műveletre ugyanis nagyon alkalmasak az O., amennyiben nemcsak a rokon fajokat, hanem különböző génuszok fajait is sikerrel lehet keresztezni. Az ilyen bigenerikus hibridek száma megközelíti a kétszázat. A keresztezésen kívül az egyes fajok nemesítése is sikerrel jár, úgy hogy az importált fajokból már számtalan kultur-fajtát hoztak létre. A *képmellékleten* több ilyen díszes virágú faj és fajta látható. Az ott felsoroltakon kívül igen kedvelt és elterjedt üvegházi O. a *Cattleya* (Braziliától Mexikóig), *Laelia* (u. o.), *Laelio-Cattleya* (bigenerikos hibrid), *Odontoglossum* (Boliviától Mexikóig, alacsonyabb hőmérséklet, 12—15 C° mellett is jól tenyészthetők), *Vanda, Epidendrum, Brassia* és más génuszok fajai. Az *Acineta* génusz 10 faja Közép-Amerikában él. Az O. rendszeres leírását l. *Kosbor* és *Kosborfélék*, egyes génuszokat pedig saját nevük alatt.

Orchidea-olaj *(ylang-ylang-olaj)*, a Manillán termő *Anona odoratissima* virágaiból készített illanó olaj. Vastag, szintelen olaj. Fs. 0·940—0·955; szaga erős, átható. Sok borszesszel hígítva pompás illatot áraszt. Alkotórészei: benzoésavas és ecetsavas éterek. Legfinomabb termése a Pablo Sartorius jelzésü. Illatszerekhez használják.

Orchies (ejtsd: orsí), város Nord francia départementban, (1910) 4654 lak.; az északi vasút csomópontja, gyárakkal. 1914 szept. havában a várost megszálló német csapatokat orvul franc-tireurök támadták meg, mire a németek megtorlásul a várost lerombolták.

Orchilla (ejtsd: orcsilla), venezuelai sziklasziget a Karibi-tengerben, területe 50 km², lakatlan. Mészfoszfáttelepei vannak, vad kecskék és vízi szárnyasok nagy mennyiségben élnek rajta.

Orchis *Tourn.* (növ.), l. *Kosbor;* O.-félék, l. *Kosborfélék*. Egyike a hazai fajoknak az Agárkosbor *(O. morio* L.*)*. — A kosbor tenyeres gumóját, amelyhez sok babona fűződik, némely vidéken *Krisztus keze* néven Szt. Iván napján gyüjtik és elteszik.

Orchisz (gör.) a. m. here (l. o.).

Orchitisz (gör.) a. m. herelob (l. o.).

Orchoë, híres ókori város görög neve Babiloniában, ismertebb néven *Erech* (l. o.).

Orchomenosz, 1. ősrégi város Beóciában (régi pénzein *Erchomenosz* is a neve), a Kephisos folyó torkolatánál. Az őslakó minyeknek székvárosa-

ORCHIDEÁK.

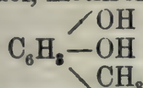

1. Bulbophyllum minutissimum. — 2. Cypripedium caudatum. — 3. Cypripedium tessellatum porphyreum. — 4. Disa grandiflora. — 5. Huntleya violacea. — 6. Masdevallia Lindeni grandiflora. — 7. Oncidium papilio. — 8. Sobralia liliastrum. — 9. Trichocentrum tigrinum splendens. — 10. Vanda Boxalli.

«*Orchideák*» *cikkhez.*

ként Beócia egész nyugati része fölött uralkodott; később a beóciai szövetséghez tartozott s ezért a thébaiak féltékenységből Kr. e. 346. feldúlták. Makedon Fülöp ugyan fel akarta segíteni, de régi fénye örökre odaveszett. Itt aratott diadalt Sulla Kr. e. 85. Mithridates vezére, Archelaos fölött. Schliemann kiásta területén (1880.) a minyek kincsesházát, egy méhkas alakú épületet; a franciák 1893. felfedték egy Asklepieion és egy Herakleion romjait; Bulle és Reinecke 1903. a kincsesház mellett két kulturréteget találtak, közülük a legrégibb a Kr. e. harmadik évezredből való. V. ö. *Müller* Ottfried, O. und die Minyer (2. kiad. Breslau 1844). — 2. *O.*, három fallal kerített város Arkádia keleti részében, a mai Kalpaki mellett, királyai a hagyomány szerint egész Arkádia urai voltak.

Orcin, dioxitoluol, metilrezorcin 1, 3, 5,

Előfordul némely zuzmófélékben (Lecanora tartarea, Rocella tinctoria, Variolaria orcina, Variolaria dealbata stb.). E zuzmók gyakran eszterszerü vegyületeket tartalmaznak. Ilyen pl. az *erithrin*, mely az orszellinsavnak eritrit esztere. Az eritrin hidrolizisekor keletkező orszellinsav széndioxid lehasadásával O.-ná alakul. Az O. szintelen, hatoldalú prizmákban kristályosodik, amelyek egy molekula kristályvizet tartalmaznak. Vizben, borszeszben, éterben és forró benzolban könnyen oldódik; ize összehúzó édeses és az állati szervezetre mérgezőleg hat. A kristályos O. 56°-on megolvad, a vízmentes O. 107°-on. Levegőn és világosságon megvörösödik; vizes oldata ferrikloridtól sötétibolya színűvé válik. Levegő és ammónia jelenlétében alkálikarbonátok hatására lakmuszfestékké változik.

Orcinus orca *L.* (= *Orca gladiator* Bonnaterre, állat), l. *Delfinfélék.*

Orco *(Orgus)*, a Po 180 km. hosszú baloldali mellékvize Torino olasz tartományban. Ered a Galisia-gleccserből a Grájusi Alpokban és Chivasso fölött torkollik.

Orcus (lat.) a rómaiak hitében 1. a halálisten, 2. a halál országa, az Alvilág (l. o.).

Orczi, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban (1910) 470 magyar lak.; u. p. Taszár, u. t. Toponár.

Orczifalva, község, l. *Orczyfalva.*

Orczy *(orczi)*, magyar bárói és nemesi család, egyike Somogy vm. legrégibb családjainak, mely nevét a vármegyebeli Orczi helységtől veszi. Nevét a XVI. és XVII. sz.-ban különféleképen írták, előfordul *Arczy, Arczill, Orczill* néven is. A XV. sz.-ban már említve találjuk a családot, de szakadatlan leszármazását csak az 1591. okmányilag említett Gergelytől lehet kimutatni. A család gazdagságát *O. Istvánnak* köszönheti (szül. 1669. megh. 1749.), aki nagyterjedelmű birtokokat szerzett. Fia: *Lőrinc* (l. alább: *O. 6.).* A családból az említett *O. István* 1731. római szt. birodalmi bárói rangot nyert, amely 1736. Magyarországra is kiterjesztetett. *O. Bódog* báró (szül. 1835., megh. 1892. Londonban) egyideig a Nemzeti Szinház intendánsa volt. Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *O. Béla* báró, országbiró, *O. 3.* fia, szül. 1822. jan. 22. Középiskolái befejezésével jogi és bölcsészeti tanulmányokat végzett s közpályáját mint tiszteletbeli aljegyző Pest vármegyében kezdte meg. 1846-ban a helytartótanács titkára s aranykulcsos vitéz lett, majd a márciusi napokban 1848. elhagyta hivatalát s részt vett a szabadságharcz első csatáiban. Az abszolutizmus évei alatt magánéletbe vonult s csak 1865-től fogva szerepelt újból a közügyek terén, mint a Deák-párt képviselő-tagja. 1868. Andrássy kívánságára a külügyminisztériumba került, mint magyar osztályfőnök s 1871-ig fontos személyes közvetítő szerepet játszott Beust és Andrássy között. Andrássy távozásával ő is megvált hivatalától s 1879. Ő Felsége személye körüli miniszterré nevezték ki. 1890-ben történt nyugalomba vonulásával a m. kir. főkamarásmesteri, majd az országbirói méltóságra emeltetett. *Naplói*, amelyeket kéziratban Wertheimer E. használt először nagy Andrássy-életrajzában, a hetvenes és nyolcvanas évek kül- és belpolitikai eseményeinek fontos kútforrásai.

2. *O. Emma* bárónő, angol írónő, O. Bódog bárónak, a Nemzeti Szinház intendánsának leánya, szül. 1865 szept. 27. Édesatyjával még gyermekkorában Londonba költözött, a hol 1894. nőül vette *Barstow* Montagu angol főúr. Angliában kedvelt regény- és színműírónő. Munkáiból magyarul megjelent: *Régi tündérmesék* (Old hungarian fairy tales című angol munkájának magyar kiadása, Budapest 1898); *A Vörös Pimpernel* (regény, ford. *Gineverné Győry* Ilona, u. o. 1908); *Megfizetek* (regény, ford. *Marczali* Erzsi, u. o. 1909).

3. *O. György* báró, *O. 4.* fia, szül. 1788., megh. 1871. Pesten. Tanulmányai végeztével újszászi birtokán gazdálkodott. Uradalmának állattenyésztése és kertészete országos hírű volt. 1835-ben az akkor alakult Országos magyar gazdasági egyesület alelnökévé választották.

4. *O. József* (I.) báró, *O. 6.* legidősb fia, szül. 1746 szept. 20., megh. 1804 dec. 14. Fiatal korában katonai pályán szolgált, de midőn kapitányságig vitte, visszavonult s Békés vm. főispáni helytartója, 1792. pedig Zemplén vm. főispánja lett. Ő alkotta Pesten az O.-kertet, amelyben most a Ludoviceum palotája áll.

5. *O. László* báró, Abauj vm. főispánja, *O. 6.* második fia, szül. 1750 ápr. 14., megh. 1807 ápr. 15. Az O.-kert név alatt ismeretes parkot Pest városának ajándékozta.

6. *O. Lőrinc* báró, költő, szül. 1718 aug. 9., megh. Pesten 1789 júl. 21. A híres 1741-iki pozsonyi országgyűlés hatása alatt ő is fegyvert fogott Mária Terézia védelmére, kitüntette magát az örökösödési, majd később, saját költségén toborzott jászkun és hajdú lovas ezredével, a hétéves háborúban; Hadik gróf vezérlete alatt részt vett ő is Berlin emlékezetes megrohanásában. A béke után tábornoki ranggal kilépett a hadseregből, s különféle polgári hivatalokban, mint Abauj vármegye főispánja s a Tisza meg mellékfolyói szabályozásának kormánybiztosa szolgálta hazáját. 1784-ben visszavonult tarnaörsi birtokára s itt meg Pesten gazdaságának és az irodalmi törekvések pártolásának élt. Még katona korában kez-

dett írni s valószínűleg tőle van a *Mátra hegye között mulatozó nimfa éneke* c. 1761-ben megjelent vers is; 1756—62 között egy kötetre szaporodtak versei, melyeket Barkóczy egri püspök buzdítására sajtó alá is rendezett, de a kiadás a püspök, ill. akkor már esztergomi érsek halála miatt (1765) abbamaradt, sőt egy ideig lantját is pihentette, de mikor Bessenyei föllépett, fiatalos lelkesedéssel csatlakozott hozzá s mint a franciás iskola legtiszteltebb tagja sok újabb verset, főként költői levelet írt Bessenyeihez, Ányoshoz, Barcsayhoz. Régibb verseit *Költeményes Holmi* c. Révai Miklós adta ki 1787., az újabbakat Barcsay költői leveleivel együtt szintén ő *Két nagyságos elme költeményes szüleményei* c. 1789. O. a XVIII. sz.-i irodalmunk egyik legérdekesebb egyénisége. Latin (Boethius, Horatius) és francia (Boileau, Voltaire, Thomas) hatás érzik meg versein, de az idegen eszméket és tárgyakat olyan természetes egyszerűséggel, olyan sajátos józan világfölfogással, magyaros, konzervativ életbölcseséggel énekli meg, hogy megérdemli a geniális jelzőt, mellyel Arany János megtisztelte. Erős hazafias érzés és fajszeretet hatja át verseit, melyeknek főindítékai az egyszerű, természetes élet dicsérete, a szegény nép sorsának magasztalása, az emberi hiúságok, nagyravágyás, léhaság, a mágnások körében divatozó külföldieskedés gúnyolása. Verseinek értéke inkább az alapjukul szolgáló érzelemben és gondolatban van, mintsem a formában: a hagyományos négyrímű és párrímű Zrinyi sorait kevés művészettel írja, képzelete csak ritkán vesz magasabb lendületet; a verses formában jobbára prózát ad, amelytől azonban bizonyos kedvességet nem lehet elvitatni. A bugaczi csárda tiszteletére írt verse azonban a kor legbecsesebb versei közül való. V. ö. *Arany* János írói arcképét O.-ról (Összes művei V.): *Ballagi* Aladár, A magyar testőrség tört.; *Zlinszky* Aladár, Idegen elemek O. költészetében (Egy. Phil. Közl. 1889); *Böhm* Dezső, O. L. (1909).

Orczyfalva (azelőtt: *Orczifalva).* nagyközség Temes vm. vingai j.-ban, (1910) 2161 német és magyar lak., vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

Orda, l. *Zsendice.*

Orda, kisk. Somogy vm. lengyeltóti j.-ban, (1910) 499 magyar lak.; u. p. Balatonboglár, u. t. Szőllősgyörök.

Ordáliák, l. *Istenitéletek.*

Ordas, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vmegye dunavecsei j.-ban, a Duna partján, (1910) 849 magyar lak., gőzhajóállomással, postahivatallal, u. t. Dunapataj. Történeti nevezetességű hely a határban a dákosi sík. Itt ütötte föl az 1709-ik év telén hadi sátorát a dunai rengeteg erdők enyhében II. Rákóczi Ferenc, túl a Dunán pedig az ellentábor állott az imsósi erdővel átellenes Dunapart magas ormán a paksi határban, gr. Batthyány vezérlete alatt. — L. még *Bácsordas*, *Ungordas.*

Ordasajt, l. *Zsendice.*

Ordasfalva (azelőtt: *Oreszka)*, kisk. Zemplén vm. nagymihályi j.-ban, (1910) 464 tót lak.; u. p. Sztára, u. t. Örmező.

Ordasmező, kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, 1913-ban alakult *Pojána* (1910-ben 677 oláh lak.) és *Valeajepi* (1910-ben 518 oláh lak.) kisközségekből; u. p. és u. t. Zalatna.

Ordenes, város Coruña spanyol tartományban, (1910) 7600 lak.

Ordináció, l. *Ordinatio.*

Ordinaire (franc., ejtsd: ordinér), magyar népies kiejtéssel *ordináré*, a. m. mindennapi, közönséges, továbbá parasztos.

Ordinál (lat.) a. m. rendel.

Ordinandus (lat.), a kat. egyházban az, aki elvégezve teológiai tanulmányait, az egyházi rend szentségének felvételére várakozik.

Ordináré, l. *Ordinaire.*

Ordinariatus (lat.) a. m. a püspöki hatóság; így nevezik azért, mert a püspöki hatalom a megye korlátai között «rendes», azaz a nyert püspöki hivatallal jár, a nélkül, hogy arra külön megbízás vagy felhatalmazás szükségeltetnék. Ugyanezért a püspököt, mint a püspöki hatalom birtokosát, *ordinarius*-nak nevezik.

Ordinarium (lat.) a. m. rendes. 1. Az állami költségvetésnél rendes szükségletet jelent szemben a rendkívüli szükséglettel *(extra-O.)*. 2. Egyházjogi értelemben az Agenda (l. o.) elnevezése.

Ordinarius (lat.), rendelő orvos; rendes tanár; egyházi értelemben, l. *Ordinariatus.*

Ordinárius sugár v. *rendes sugár*, a kettős törésnél az a fénysugár, mely a fénytörés (l. o.) rendes törvényeit követi, míg a mellette fellépő második sugár *extraordinárius.*

Ordináta, l. *Koordináták.*

Ordinatio. 1. *O.* v. *ordo* (lat.), a róm. kat. egyházjogban az egyházhatalomra való képességet szerző ünnepélyes cselekmény: felszentelés. Az O. szentség és a felszenteltre eltörölhetetlen jelleget ruház, úgy hogy aki egyszer pappá lett, az nem-pap többé nem lehet. Az O. csak az egyházhatalomra való képességet nyujt, nem pedig jogot is az egyházhatalomnak bizonyos helyen és bizonyos személyek irányában való gyakorlására, amihez külön küldetés (missio) szükséges. A szentségnek teljessége a püspökségben pontosul össze, mert az O.-ra kizárólag a püspök jogosult. Az egyházi hatalomnak bizonyos korlátok között átruházása által eredt a püspökségből a *presbyteriatus* és a *diaconatus.* A püspöki és a presbiteri rendet együttesen *sacerdotium*-nak is nevezik, mert csak ez a két rend képesít a titokteljes áldozat bemutatására (misézésre); a diakonátust ezekkel szemben *ministeriumnak* nevezik, mert ez csakis az isteni tisztelet körül való szolgálatokra képesít. Mind a három rendet pedig *ordines hierarchici*-nak nevezik, mert mind a három isteni és apostoli eredetű, míg a többi rendek csak későbben fejlődtek ki. (L. *Egyházi rend.)* O.-ra csak a püspökök jogosultak, a negyedik alsóbb rendet azonban, valamint a külön rendet nem alkotó tonzurát alárendeltjeiknek s csakis a kolostor határain belül a szerzetesapátok, egyházuk szolgálatában levő egyéneknek a bibornokok is — ha presbiterek — feladhatják. A püspökök is csak saját megyéjökben s csak saját megyebelit szentelhetnek fel. Korlátlan felszentelhetési joga csak a pápának van. Ennek jogi alapja az, hogy csakis a pápák és nem a püspökök személyenkint véve is utódjai az apostoloknak. Az a püspök, aki

a felszentelésre illetékes, az illető felszentelendőnek ú. n. *proprius episcopusa*. A felszentelésre vonatkozó illetékességnek négyféle alapja van. Illetékessé válik ugyanis a püspök: *a)* ratione originis; *b)* ratione domicilii; *c)* ratione beneficii és *d)* ratione familiaritatis v. commensalitii (ha a felszentelendő 3 éven át a püspök szolgálatában állott). A nem illetékes püspök a felszentelést csak elbocsátó levél (litterae dimissoriae) felmutatása mellett eszközölheti. A rend felvételére bizonyos kellékek szükségesek, melyeknek hiánya a felszentelést részint érvénytelenné, részint szabálytalanná teszi. (L. *Incapacitas* és *Irregularitas.)* A felszentelésnek bizonyos címre (titulus) kell történnie, amely a felszenteltnek fentartására szolgál. Ez rendesen a javadalom (beneficium, l. o.), ilyennek hiányában az ú. n. titulus mensae, azaz oly alap, melyből a felszentelt hivatalképtelensége esetére ellátást nyer, hazánkban a püspökmegye; szerzeteseknél, kik szegénységi fogadalmat tesznek, a titulus paupertatis és a fogadalmi cím, a titulus professionis, mert a felszentelt szerzetesnek ellátása a szerzetet terheli. — A protestáns egyházban az O. nem szentség, s nem nyujt eltörölhetetlen jelleget.

2. *O.* a. m. orvosi rendelés.

Ordines (lat., az *ordo* többesszáma), az egyházi rend fokozatai, l. *Egyházi rend* és *Ordinatio.*

Ordines romani (lat.), állítólag még Nagy Gergely korából való róm. kat. egyházi szertartásos könyv.

Ordinum fugitivi (lat.), a szerzetek ama tagjai, akik a rendet, melybe léptek, hűtlenül elhagyták.

Ordító sinek, így nevezték az indiai vasutakon a hullámos sínfejkopású sineket, mivel ezeken a járművek feltünő zúgással jártak. A hullámos sínfejkopás oka a sineket hengerlő hengerek változó nyomása, vagy a járóművek kerekeinek egyenlőtlen járása.

Ordnance (ang., ejtsd: ordnensz), így nevezik Nagybritanniában a lövegügyet; *O. department* az a hatóság, amelynek rendeltetése a tüzér-, hadmérnök-, helyőrségi és kaszárnyaügyről való gondoskodás.

Ordo (lat.) a. m. rend, rang; rendjel. L. *Egyházi rend, Ordinatio, Rend, Rendek, Rendjelek.*

Ordo divini officii (lat.), l. *Directorium.*

Ordódy, 1. *Lajos*, közgazdasági író, szül. 1852 febr. 19. Nagy-Máloson (Bars vm.), megh. 1910. A kolozsmonostori, majd a magyaróvári gazdasági intézet tanársegéde volt. 1881-ben az Országos Gazdasági Egyesület titkára lett, 1884. megalakította az egyesület kebelében a gazdasági könyvkiadóvállalatot és 1888—1891-ig az egyesület igazgatója volt. Gazdag munkásságot fejtett ki a gazdasági szakirodalom terén; főbb művei: *A magyarországi állattenyésztők kalauza* (Budapest 1884); *A szőllő trágyázása* (u. o. 1894). A Gazdasági Lapok-nak tulajdonosa s ennek és a Borászati Lapok-nak hosszabb időn át szerkesztője volt. — Fia: *O. László*, a Gazdasági Lapok s az Állattenyésztési és Tejgazdasági Lapok kiadótulajdonosa és főszerkesztője, szül. 1889. Nagykereskényen, meghalt mint honvédhuszárhadnagy a galiciai harctéren 1915 máj. 7.

2. *O. Pál*, politikus, szül. Budapesten 1822., megh. u. o. 1885 aug. 26. Jogi tanulmányokat végzett, 1848. mint Szalay László titkára elkisérte azt a frankfurti német parlamentbe, Világos után külföldre emigrált s Teleki László gróf hívei közé tartozott. 1864-ben Komárom vmegye főjegyzője, majd egyik kerületének Deák-párti képviselője lett, s pártját híven követte a kiegyezésben és a balközéppel való fuzióban is. Péchy Tamás lemondása után Tisza Kálmán kabinetjében egy ideig a közlekedésügyi tárcát látta el.

Ordo fratrum minimorum (lat.) a. m. a legkisebb testvérek rendje, neve az 1474. paolai Szt. Ferenc által alapított szerzetesrendnek, röviden *minimi* (fratres). Célja: alázatosság, bűn bánat és javulás. Nevüket azért vették, hogy magukat még jobban megalázzák, mint a ferencrendiek (fratres minores). Jóllehet idők folytán 5 tartományra osztva 470 házuk volt és a rendből számos kitünő férfiu emelkedett ki, különös tekintélyre nem vergődtek. Manapság csak néhány házuk van Olaszországban, Róma székhelylyel.

Ordo missae (lat.), a kat. egyházban a mise rendje, vagyis a szabályok és előírások, amelyek szerint a misét mondani kell.

Ordonánc (franc. *ordonnance)*, a parancsolás cselekménye. Átvitt értelemben: 1. szolgálati előírás; 2. valamely katona, aki egy felebbvaló mellé van rendelve. Vannak O.-tisztek, altisztek és rendfokozat nélküli katona-O.-ok. Vannak *O.-csapatok* is, pl. Németországban az ú. n. lovas törzs-O.-ok (Berittene Stabs-Ordonnanzen), akik a főbb parancsnokok, dandártábornokoktól felfelé, szolgálatára vannak rendelve. Az *O.-tisztek* (magyarul parancsőrtisztek) valamely főbb parancsnok rendelkezésére a segédtisztek mellé osztatnak be.

Ordonnance de non lieu, l. *Non lieu.*

Ordonnances (franc., ejtsd: ordonañsz). Az 1789 előtt a francia királyok és régensek által kibocsátott rendeletek, s ezeken kívül az 1830 júl. 26-iki királyi ediktumok elnevezése. A szűkebb értelemben vett O. a közjogi és pénzügyi kérdésekre vonatkoztak. Továbbá szabályzatok, melyek a törvények magyarázásával, s alkalmazása módjával foglalkoztak.

Ordonneau, *Maurice*, francia író, szül. 1854 jún. 18. Saintesben (Charente-Inférieure). Párisban, mint hírlapíró, több lapnak volt munkatársa. Első drámai műve a l'Heure du Berger, vígjáték (1883). Népszerűbb vígjátékai: Durand et Durand (1887); La vertu de Lolotte (1891); Paris quand même (1896). Drámája: Une affaire scandaleuse (1901). Több vígopera- és operettszöveget írt Planquette, Audran, Serpette, Roger Victor részére (Serment d'amour, Princesse Colombine, La cocarde tricolore stb.); magyarul szinre kerültek: La poupée (A baba címmel, *Audran* zenéjével); Les Saltimbanques (A csepürágók, zenéjét szerzé *Ganne* Louis); Les Hirondelles (A fecskefészek, zenéje *Hirchmanntól).*

Ordosz, keletmongol népfaj, amely a róla elnevezett területen lakik a Hoang-ho nagy kanyarulatában. A terület karbon-képződményekből

álló táblavidék, amelyen csak helyenként van terciér agyag, a Hoang-ho hordalékából homokbuckák, meg lösz. Az O.-puszta a környékhez képest alacsony terület, egy része lefolyástalan, a Gobi-puszta egy darabjának lehet tekinteni. Lakói nomád pásztorok; Obrucsev és Sven Hedin tanulmányozták legújabban ezt a vidéket.

Or doublé (franc., ejtsd: ór dublé), arannyal lemezelt réz; *or moulu*, aranyozásra használt ötvény 58% réz, 16·7% ón és 25·3% cinktartalommal. Mind a kettőből ékszereket készítenek.

Ordra, l. *Orissza.*

Ordre (franc., ejtsd: ordr), rendelet, parancs. Kereskedelmi értelemben: megbízás, megrendelés.

Ordre de bataille (ejtsd: ordr dő batáj; magyarul *hadrend)*, valamely magasabb katonai parancsnok alá rendelt csapatokról szóló grafikai kimutatás, amelyben a csapatok fegyvernemek, sereg- és csapattestek szerint rendezve, gyalogzászlóalj, lovasszázad és ütegenkénti részletességgel vannak feltüntetve. A csapatok után a beosztott katonai egészségügyi, lövőszeres, élelmezési és műszaki intézetek is grafikailag fel vannak tüntetve. A hadrend jelenlegi formája a hajdani csatarendből (l. o.) származott. Példa:

Az 5. hadtest hadrendje.

5.[1)]
9.[2)] 10.
17.[3)] 18. 19. 20.
[4)] [5)] [6)] [7)]
33. 34. 35. 36. 1.v. 37. 38. 39. 40.
1.2.3./7.H.[8)] 4.5.6./3.D.[9)]
9.Á.[10)] 17.Á.
9.[11)] 10.
9.[12)] 10.
[13)] 5. [14)] [15)] stb.

[1)] 5. hadtest
[2)] 9. hadosztály
[3)] 17. dandár
[4)] 3 zászlóaljas } gyalogezred
[5)] 4 « } gyalogezred
[6)] 2 « } gyalogezred
[7)] Vadász-zászlóalj
[8)] a 7. huszárezred 1. 2. és 3. százada
[9)] a 3. dragonyosezred 4. 5. és 6. százada
[10)] 9. ágyusezred
[11)] 9. hadosztály-egészségügyi intézet
[12)] 9. hadosztály-lőszertelep
[13)] Hadihíd-vonat
[14)] Tábori kórház
[15)] Sáncszer-oszlop

Ordre du jour (franc., ejtsd: ordr dű zsúr) a. m. napiparancs, napirend.

Ordre et progrès (franc., ejtsd: ordr e progré), a. m. rend és haladás, *Comte* Auguste francia pozitivista filozófus jelszava, t. i. a szeretet mint elv, a rend mint alap, a haladás mint cél.

Ordu (török) a. m. tábor, Törökországban a hadtest megjelölésére használják, amelynek élén rendszerint egy musír (tábornagy) áll.

Ordubad, város Erivan transzkaukáziai orosz kormányzóságban, 5000 lak., selyemhernyótenyésztéssel és rézművekkel.

Oreádok *(oreászok)*, hegyi *nimfák* (l. o.).

Oreas (állat), l. *Tulokantilóp.*

Orebics, *Sabbioncello* dalmát félsziget szláv neve.

Orechó, község, l. *Diósfalu.*

Oredish (ejtsd: órdis), angol mérték, a. m. *dish* (l. o.).

Oreg., *Oregon* (l. o.) állam nevének rövidítése.

Oregon. 1. *O. (Columbia)*, nagy folyó Észak-Amerikában. Ered a Sziklás-hegységben a kis Columbia-tóból, belefolyik az Arrow-tavakba, s az Egyesült-Államok területére ér 385 m. magasban. Colville alatt vízesései és sellői vannak, itt 550 m. széles és rohamosan folyik. Első vízesése itt a 17 m. magas Kettle-falls, a legalsó a Priest Rapids. Torkolata 11 km. szélesre kibővül, de csak keskeny résen át hajózható a zátonyok miatt a gyakori ködben. Egész hossza 2250 km., 4 szakaszon hajózható összesen 965 km.-nyire és pedig a torkolatától a Cascadesig (190 km.), innen a Dallesig (80 km.), a Dallestől a Priest Rapidsig (295 km.), azután Colvilletől Boat Encampmentig (400 km.) Az alsó folyásán beléje ömlő Willamette is hajózható egy darabon. Az O. vízterülete 772,000 km². Hajózásánál sokkal fontosabb gazdag halászata (lazac).

2. *O.* (röv. *Or.* v. *Oreg.)*, az északamerikai Egyesült-Államok egyike a Csendes-oceán partján, Washington, Idaho, Nevada és Kalifornia államok között. Ter. 250,440 km², (1914) 783,239 lak. (kb. 1600 magyar). *Felülete:* a sík partszegélyen kívül hegyes. Hegyei a Kordillerákhoz tartozó Coast Range és a Cascade Range, kialudt vulkánokkal, Mt. Hood (3584 m.), Mt. Piott (2975 méter). Ezek között a Rogue River, Umpqua, Calapooya-hegységek vannak; Ny.-i része a columbiai táblás földhöz tartozik, részben a Blue Mountains takarja. Vizei: a 300 km.-re hajózható Willamette, amely a termékeny O.-medencén át a hajózható Columbiába ömlik, a Snake, Rogue, Umpqua, Deschutes, Owyhee. Állóvizei a Malheur, Harney, Christmas és a Klamath, amelyek részben lefolyástalan sós tavak. *Éghajlata* tengerpartján enyhe, belsejében száraz, sivatagszerű, itt a nagy hőmérsékleti ingadozások pusztítólag hatnak a gyér növényzetre is. Portland évi középhőmérséklete 11·3°, jan. 3·6°, júl. 19·1°; Umatilláé 12·5°, jan. 0°, júl. 22·2, minim. —26°. max. 48°, a csapadék az oceáni vidéken 880—1150, a belső részein 120 mm. körül van. O. területének 34%-át erdők borítják, míg a termőföld csak 5%. Belső részein 155,000 acre öntözött területe van, s mindjobban kiterjesztik száraz vidékeire az öntözőcsatornák építését. *Mezőgazdasága* és *erdőipara* fő jövedelmi forrásai, fejlett *állattenyésztése* és fejlődő *bányászata* is van. 1910-ben 45,502 farmja 4·3 millió acre területet tartott mívelés alatt, 1913-ban 15·7 millió bushel búzát termeltek, továbbá széna, zab, burgonya, gyümölcs és különösen komlótermelése jelenté-

keny. Állatállománya 1914-ben 301,000 ló, 666,000 szarvasmarha, 2.670,000 juh (18 millió font gyapjut ad), 300,000 sertés. Vadakban rendkívül gazdag; prémkereskedelme is van. A halászat eredménye 1912-ben 43·7 millió font. *Bányászata* 1912-ben 2.553,549 dollár értékű, főtermékei arany, ezüst, réz, nikkel, kobalt, gipsz, épületkő. *Ipara* fejlődik, 1910-ben 2246 gyártelepen 32,223 alkalmazott dolgozott, 93 millió dollár értékű árút termelve (faipar, halászat, malomipar, húsvágás, hajóépítés, mezőgazdasági ipar, vasöntés, tejtermékek feldolgozása). Kikötői közül Portland a legforgalmasabb, 1912-ben a bevitel értéke 12·6, a kivitelé 53·2 millió koronát tett ki; Astoria, Yaquina, Marshfield kisebb kikötői. Cornwallisban gazdasági főiskolája, Eugeneben állami egyeteme van. Bevétele 1913-ban 1.911,096, kiadása 1.365,401 dollárra rúgott, államadóssága nincs. O. élén kormányzó áll, a törvényhozó testületnek 30 szenátor és 60 képviselő tagja van; a kongresszusba 2 szenátort és 2 képviselőt küld, 34 countyra oszlik. Fővárosa *Salem*. O.-t 1775. spanyolok fedezték fel, 1792. az angolok vették birtokba. 1811-ben kezdődött gyarmatosítása. Birtokáért az Egyesült-Államok és Nagy-Britannia között keletkezett viszályt az 1846. évi szerződés szüntette meg. O. 1848. az Unió territóriuma, 1850-ben önálló állam lett. 1853-ban területéből a mai Washington államot hasították ki. V. ö. *Bancroft*, History of O., *Clarke*, Pioneer Days in O. History (2 köt., Cleveland 1905); *Johnson*, A short history of O. (Chicago 1904).

Oregon-árpa, l. *Árpa*.

Oregon City, Oregon északamerikai állam Clackamas countyjának fővárosa, (1910) 4287 lak. Közelében vannak a Willamette 12 m. magas vízesései, melynek vízerői malom- és gyáripari üzemet szolgálnak.

Orehóczy *(kusaroveczi)*, horvátországi Körös vmegyei magyar nemesi és grófi család. Kiváló tagja *O. Ferenc*, aki Bethlen Gábor hívei ellen küzdve, 1621. a Pinka vize mellett I. Gáspár és Zsigmond testvéreivel együtt elfogatott. 1623. az újonnan épített Letovanics várának első főkapitánya. 1626-ban horvát karabélyos-ezredet toborzott, mely Zrinyi György ezredével együtt mint báni dandár vett részt a németbirodalmi és vágvölgyi harcokban. Fia O. II. *Gáspár* 1647—1659. Horvátország vicebánja, kinek kisebbik fia, *István*, grófi rangot nyert; de már ennek fia, *Szaniszló* 1730. a grófi ágat sírba vitte. A család festett címere megvan Budapesten, az országos levéltár Bruderschafftsbuch vom göttl. Herzen Jesu, 1742. c. kéziratában. V. ö. *Ballagi* Aladár: Wallenstein horvát karabélyosai, 168—182. l.

Orehova, község, l. *Dióska*.

Orehovicza, község, l. *Drávadiós*.

Oreibasios, görög orvos, l. *Oribasius*.

Oreid, aranyszínű rézcinkötvény, 10—30 századrész cinktartalommal.

Oreithyia, l. *Boreas*.

Orejonda, l. *Orianda*.

Orejones, régiesen *orexones*, a mai Columbia és Oregon államok, főleg pedig az Oregon folyó vidékén lakott, már jórészt kipusztult v. a territóriumba szorult indiánusok gyüjtőneve, melynek sem faji, sem nyelvi jelentősége nem volt, mert itt a legkülönbözőbb elemek értek össze. O. néven ismerték a spanyol hódítók a «nagyfülű» mája és azték népeket, akik mozaikkal berakott fülpálcikákat viseltek és a fül emiatt eltorzult.

Orel, 1. a Dnyepr 320 km. hosszú baloldali mellékfolyója. Ered Poltava és Harkov határán Jefremofka falu közelében, kanyargós folyás után Verhnednyeprovszktól 30 km.-nyire torkollik.

2. *O. (Orlovszkaja gubernija), Oroszország egyik kormányzósága* Szmolenszk, Kaluga, Tula, Tambov, Voronezs, Kurszk és Csernigov közt, 46,727 km² területtel, (1913) 2.719,100 lak. A hullámos felület Ny.-i része erdős és mocsaras, középső része a legmagasabb és számos vízmosás szeli át, míg a K.-i rész már egészen steppe. A Don vízkörnyékéhez tartozik a Szoszna, Szemenka és a Kobilia Sznova; az Okáéhoz az Orlik, az Optukha és Zusa; a Dnyepréhez a Deszna a Bolvával és Nerusszával. A körülbelül 100 tó közül az Osszesztrie és Drovianszkoje a legnagyobbak. Az éghajlat kontinentális. A földnek 62%-a szántó, 20%-a pedig erdő. A fő termékek: rozs, búza, zab, kender, cukorrépa és dohány; az állat-, különösen lótenyésztés jelentékeny; fontos foglalkozás még az erdőgazdaság. A gyárak száma meghaladja a 9000-et, de mind kisüzem, melyek a len feldolgozásával foglalkoznak; jelentékenyebb telepek csak a malmok, cukor- és bőrgyárak. Nevezetes a Brjanszkban levő nagy vasúti gépgyár.

3. *O.*, az ugyanily nevű orosz kormányzóság *fővárosa*, ort. püspöki székhely, az Orlik és Oka összefolyásánál, vasút mellett, (1912) 95,100 lak., szeszfinomítókkal, sör-, szappan-, dohány-, téglagyártással. Az orosz gabona- és lenkereskedelem egyik főhelye. A részben rendesen épült város legélénkebb utcája a Bolkhovszkája; a nemesség leginkább a Szadovajában lakik. Iskolái és jótékonysági intézetei számosak. Itt született Turgenjev.

Orélie, *Antoine* (tulajdonkép *de Tounens)*, francia kalandor, ki a XIX. sz. 60-as éveiben magát az andesi araukánok királyává választatta meg és Chile kormányának sok kellemetlenséget szerzett. III. Napoleon komolyan tárgyalt O.-val, de terveit a német-francia háború meghiusította. O. meghalt 1878. szegényen, elhagyatva Tourtoiracban (Dordogne).

Orellana (ejtsd: orelyána), *Francisco de*, spanyol felfedező, szül. Truxillo spanyol városban a XVI. század elején, megh. 1549. Pizarro Gonzalo egyik kisérője volt felfedezőútján. Míg Pizarro Quito felé utazott, addig O. a Rio Napo irányában indult vissza, mígnem a Marañonhoz ért, melyen azután dereglyén hét hónap alatt (1540 jan.—aug.) a torkolatáig ért. Akkor kapta a Marañon folyó, melynek felfedezője volt, az Amazonas és a feledésbe ment O. nevet. V. ö. C. R. *Markham*, Expeditions into the valley of the Amazons (London 1859, Hackluyt Society No. 24.).

Orelli, 1. *Johann Kaspar von*, svájci klasszika-filológus, szül. Zürichben 1787 febr. 13., megh. u. o. 1849 jan. 6. 1807-ben bergamói prédikátor, majd tanár, 1833. zürichi egyetemi tanár lett. Számos klasszikus kiadása közt legneveze-

tesebb a Ciceróé (8 köt., Zürich 1826—38., 2. kiad. 1844). Ebben van a Baiterrel szerkesztett: Ciceronis scholiastae és Onomasticon Tullianum. Kiadta továbbá Horatiust, Tacitust, Platont stb. Érdemes az epigrafika terén: Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio-ja (Turici 1828) és Inscriptiones Helveticae-je (1826).

2. *O.*, *Konrad von,* svájci ref. teológus, szül. Zürichben 1846 jan. 25., megh. Baselben 1912 nov. 6. mint rendes teol. tanár. Főbb művei: Die hebräischen Synonyma der Zeit und Ewigkeit (Leipzig 1871); Die alttestamentliche Weissagung von der Vollendung des Gottesreichs (Wien 1882); Allgemeine Religionsgeschichte (Bonn 1899, 2. kiad. 1911—12); kiadott kommentárt Jezsaiás, Jeremiás, Ezekiel és a 12 kisebb próféta műveihez.

Oremus (lat.) a. m. könyörögjünk v. imádkozzunk; a kat. egyházban e szavakkal hívja fel a pap a híveket az imádságban való részvételre.

Orenburg, 1. *orosz kormányzóság* Perm, Tobolszk, Turgaj, Uralszk, Szamara és Ufa közt, 191,179 km² területtel, amelyből 110,676 ázsiai terület, (1913) 2.147,600 lak. Egy nagy részét az Ural ágai takarják; a K.-i ág az Ilmen, a középső a tulajdonképeni Ural és a Ny.-i az Urenga, amelynek részei a Kirkti, Irendik, Guberlinszkije és amelyben a legmagasabb csúcsok az Iremel (1547 m.) és a Jaman-tau (1646 m.). Ugyancsak az Urengából ágaznak ki az Obscsáj-szirt nevű magaslatok, amelyekben a Kozia Gora (482 m.) a legmagasabb. Az Ural K.-i lábánál terjedelmes steppék vannak. Vizei az Ural útján a Tobol, az Ob és a Bjelaja útján a Volga vízkörnyékéhez tartoznak. A Tobolba ömlik a Dzsil-Kuvar, Ui és Miasz; a Bjelajába a Kana. A Szamara egyenesen a Volgába ömlik. 1500 tava közül a legjelentékenyebbek: az Utkin-Kulat, Szorocsie, Kopilovszkoje és Tauzatkul. Klimája kontinentális; a középhőmérséklet +3′ 3°. A földnek 36%-a szántó, 32%-a rét és 20%-a erdő. Fő termékek: a búza, rozs és zab, azonkívül árpa és burgonya. Jelentékeny az állattenyésztés. Természeti kincsekben gazdag, különösen aranyban, rézben, vasban és sóban, melyeket sok helyen bányásznak. Ipara jelentéktelen. A lakosok túlnyomó része nagyorosz, de vannak nagyobb számmal baskirok, tatárok, teptyárok és vogulok is. Járásai: O., Orszk, Troick, Cseljabinszk és Verhne-Uralszk. V. ö. *Litunovszki,* O. kormányzóság egészségtani és topográfiai leírása (oroszul, Moszkva 1878).

2. *O.*, az ugyanily nevű kormányzóság, járás és püspökség *székhelye,* az Ural jobb partján, a Szakmara torkolata közelében, vasút mellett, (1911) 93,600 lak. Jelentékeny a belső Ázsiával való cserekereskedés, amelyet főképen a várostól 5 km.-nyire fekvő bazárban (Mienovoi dvor) bonyolítanak le. O.-ot 1735. az Or és Ural összefolyásánál alapították mint várat a kirgizek támadásai ellen; 1743. tették át a mostani helyére. 1862-ben erődítményeit lerombolták. A Pugacsev-féle fölkelés idején féléves ostromot állott ki.

Orendel, a XII. sz. végéről s átdolgozva a következő század elejéről származó középfelnémet hegedősének, melynek hősében Donarra emlékeztető, ősgermán mitikus vonások élnek legendás formává alakulva. Tárgya a trieri szent köntös története. Kiadta Hagen (Berlin 1844), Ettmüller (Zürich 1858) és Berger (Bonn 1888). Újnémetre ford. Simrock (Stuttgart 1845). V. ö. *Harkensee,* Das Spielmannsgedicht von O. (Berlin 1879).

Orense, 1. Spanyolország *tartománya* Galicia egykori királyságban, Portugália, Pontevedra, Lugo, Leon és Zamora közt, területe 6979 km², (1913) 416,677 lak., fővárosa: O., 11 járása van. — 2. *O.* (lat. *Auria),* püspökség és O. tartomány székhelye, a Miño balpartján, 15,194 lak., lenszövés, csokoládégyár; gót székesegyházzal (XIII. sz.). Közelében vannak a *Las Burgas* 66—68°-os sós források.

Oreodoxa *Willd.* (növ.), a pálmák génusza; 6 faja az Antillákon és Dél-Amerika szomszédos partján honos. Törzsük magas, oszlopos, gyűrűs, szép levélkoronája egyenletesen szárnyas levelekből áll; egylakú virágai bugásan elágazó torzsavirágzatban helyezkednek; a porzós virágok nagy porzójukkal tünnek ki. Bogyójuk csonthéjas, a mag a csonthéjhoz oldalt hozzánőtt. Az *O. regia* H. B. K. (királypálma, palma real) Kuba szigetének leggyakoribb pálmája, híres a szépségéről, 25—30 m. magas. Levelével házat fednek, gyümölcsével sertést hizlalnak. Az *O. oleracea* Mart. (kelpálma) Gujanában, Venezuelában is. 50. m. magas. Friss levele bőrét papirosnak használják, a levelek tövének a belsejét ecetbe savanyítják v. főzeléknek főzik; a törzse beléből szágó, magvából olaj nyerhető.

Oreotragus saltator (állat), l. *Antilópok.*

Oreotrochilus (állat), l. *Tündérkolibri.*

Orešac, adók. Verőcze vmegye verőczei j.-ban, (1910) 529 német, magyar, szerb és horvát lak.; u. p. és u. t. Suhopolje.

Oresácz, község, l. *Homokdiód.*

Orešje, adók. Zágráb vmegye szentivánzelinai j.-ban, (1910) 1409 horvát lak., u. p. és u. t. Szentivánzelina (Sveti Ivan Zelina).

Oresme (ejtsd: orém), *Nicolas,* francia író a XIV. sz.-ban. L. *Francia irodalom* (VIII. köt., 47. l.).

Orestes, a görög hősmondában Agamemnon és Klytaimnestra fia. Atyja halála után (l. *Agamemnon)* nővére, Elektra, a gyermek O.-t Phokisba viteti, hogy majdan atyja boszulójává legyen. A phokisi király fiával, Pyladesszel, kihez közmondásossá vált barátság fűzte, utóbb O. tényleg hazatért s atyja gyilkosait, vagyis anyját és Aigisthost megölte. Az anyagyilkosság miatt az Erinnysek üldözőbe veszik s csak Athena istennő közbelépése menti meg O.-t tőlük. (Az üldözött O. bolyongásáról és taurisi kalandjáról l. *Iphigeneia.)* A tragikusok gyakran feldolgozták az O.-mondát: Aischylos (Síri áldozók, Eumenidák), Sophokles (Elektra), Euripides (O.).

Orestes, Atulus fia, Attila hunn királynak titkára, később a nyugatrómai birodalom régense; meghalt 476 aug. 28. Eredetére nézve római volt, Pannoniában született Pettauban (Petavium), közel a Drávához. A hunnok Pannoniát elfoglalván, apa is, fiu is a barbárok szolgálatába léptek. O.-nek nagy része volt mindazon diplomáciai érintkezésekben, melyek a hunn király, továbbá a két ró-

mai birodalom között előfordultak. Attila halálával egészen elhagyta a hunn udvart és Itáliába vonult vissza, megrakodva kincsekkel. 475-ben Julius Nepos császár a vizigótok ellen Galliába küldte, de az Alpok alján eszébe jutott az a terv, mely már régóta érett lelke mélyén, hogy kezeibe keríti a fő hatalmat. Nem volt túlságos nehéz a katonákat tervei részére megnyerni. Megfordult és egyenesen Ravennának tartott, ahová Julius Nepos O. közeledtére menekült volt. 475 aug. 29. adta át a császári méltóságot kiskoru fiának, Romulus Augustulusnak, a maga számára nem kötvén ki egyebet a kormányzói tisztnél. Rövid uralkodása alatt méltónak mutatkozott mesteréhez, Attilához: méltányos volt és igazságos, szélyes és ügyes. A katonáknak azonban nem tetszettek O. reformjai és Odoaker vezérlete alatt követelték Itália földjének harmadrészét. O. szembeszállott velük, de hasztalan, Odoaker ellenében elbukott, Paviában lefejezték, ugyanazon napnak évfordulóján, melyen Julius Nepost a trónról letaszította volt. V. ö. *Thierry*, Histoire d'Attila; *Gibbon*, History of the decline and fall of the Roman Empire; *Nagy* Géza, Magyarország története a népvándorlás korában (III. fejezet, a hunn uralom. Millennáris tört., I. köt., Budapest 1895).

Orestia, Drinápoly török város egyik városrésze.

Orestis, l. *Kureszta*.

Oreszka, község, l. *Ordasfalva*.

Oreszkó, község, l. *Kisdiós*.

Oretanai hegyrendszer *(Cordillera Orétana* v. *Cord. Oreto-Herminiana)*, a spanyol mezeta egy része, Estremadurán és Portugálián keresztül a Cabo de Sinesig húzódik, vizválasztó a Tajo és Guadiana közt. Gránit- és palás kőzetekből áll, legnagyobbrészt kopár, nevezetesebb helyei: a Montes de Toledo (1400 m.), Sierra de Altamira, de Guadelupe (1558 m.), de Montanchez, de San Pedro, Portugáliában a Serra de Mamede (1025 m.), de Ossa, az Evora gránitfensík s a grándolai (325 m.) palahegyek.

Oretánok, ókori hatalmas néptörzs Hispania Tarraconensis nyugati részében az Anas (Guadiana) mentén és a Baetis forrásvidékén. A pún háborúkban földjük sok csatának volt szinhelye.

Orexin *(fenildihidrokinazolin, phenyldihydrochinazolin)*, sárgásfehér, a gyomorsavban oldható vegyület, mit étvágytalanság ellen, néha makacs hányás ellen adnak.

Orexones, l. *Orejones*.

Orezza (ejtsd: oredza), falu Corte korzikai kerületben, *Piedicroce* községhez tartozik. Két keresett vizű szénsavas-vasas (11°) forrása van.

Orfa, város, l. *Urfa*.

Orfalu, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 288 vend lak.; u. p. Apátistvánfalva, u. t. Sal.

Orfani, város a régi Szaloniki török vilajetben, kb. 5000 lak. Jelenleg Görögországhoz tartozik. Közelében *Amphipolis* és *Eion* romjai vannak.

Orfaniták *(orphaniták*, a. m. árvák), a hussziták egy pártja, kik vezetőjük, Ziska (l. o.) halála (1424) után nevezték így magukat és a kis Prokop (l. o.) vezetése alatt középállást foglaltak el a kalixtinusok és táboriták között, inkább az utóbbiakkal állván szövetségben. Főhelyük Königgrätz volt.

Orfeoreon (v. *orphœrion)*, a XVII. sz. gitárhangszere, 8 kettős dróthúrral. Leginkább Olaszországban és Franciaországban terjedt el.

Orfeum *(orpheum*, franc. *orphéon)*, dal- vagy zeneegyesület, továbbá az ilyen egyesület helyisége, hol előadásokat tartanak. Ujabban olyan mulatóhelyek, hol ledér és sikamlós dalokat, énekes szinműveket adnak elő, gyakran bohócok és erőművészek, meg betanított állatok mutatványaival vegyesen.

Orfika *(Orphica)*, *Röllig* Károly bécsi hangszergyáros (1795) készítette kis kalapácszongora 2—4 nyolcad hangsorral. Hangja, keskeny szekrénye és rövid dróthúrjai következtében igen vézna volt, azért csak énekkísérethez használták.

Orfikusok *(orphikusok)*, l. *Orpheus*.

Orfol, *orphol*, *β-naphtolbismuth:*

$C_{10}H_7OBi_2O_3(OH)$

26·5% β-naphtolt és 73·5% bizmutoxidot tartalmaz. Világos-szürke, kellemes fűszeres ízű por, vízben, alkoholban nem oldódik. Gyógyszerül mint bélantiszeptikum használatos.

Orford *gróf*, l. *Walpole*.

Orfű, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 243 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Abaliget.

Organikus a. m. szerves.

Organikus gyökök fémvegyületei. Alkil-gyökök vegyületei a fémekkel, melyeket rendszerint alkilhaloidok (főképen alkiljodidok) és az illető fém, pl. cink, magnézium, higany stb. egymásra hatása útján állítanak elő. Nagymértékben reakcióképes vegyületek és ezért organikus szintéziseknél, főképen a cink- és magnéziumalkilvegyületeknek, igen fontos alkalmazásuk van.

Organikus kémia, l. *Kémia*.

Organikus pácok, l. *Pácok*.

Organikus savak, l. *Savak*.

Organino, harmóniumszerű kis orgona, sípokkal és szabadon lengő nyelvekkel. *Debain* készítette Párisban 1835 körül; ez a hangszer a harmónium előfutója.

Organismus sui generis (lat.) a. m. önálló szervezet; ellentéte pl. az átalakuló vagy ivadékcserét szenvedő fejlődésnek bizonyos stádiuma, mely önállónak látszhatik, de csak az egész fejlődés sorozata együtt az O.

Organisztrum, a kulcsos hegedű v. forgólant (l. o.) neve a X. sz.-ban.

Organizáció *(organisatio*, lat.) a. m. szervezés, szervezkedés; szervezet. — *Organizál*, szervez.

Organizmus, l. *Szervezet*.

Organochordium, így nevezi *Buschmann* Gusztáv hamburgi hangszergyáros 1890. kitalált harmónium-zongoráját, mely a benne elhelyezett sípokkal, nyelvekkel és húrokkal zenekari hangszineket imitált.

Organogén kőzetek (geol.) a. m. *szerves eredésüek* (l. o.).

Organográfia (növ.) a. m. műszertan, szervtan, szervleírás, l. *Alaktan*.

Organoid daganat, l. *Daganat*.

Organológia (gör.) a. m. szervtan, műszertan, vagyis a szervekről szóló tudomány neve. L. *Morfológia*.

Organolyricon, bonyolult szerkezetű kétbillentyűsoros zongora. Készítője Saint-Pern (Páris 1810). A szekrényalakú hangszeren fuvola-, óboa-, klarinét-, kürt-, fagót-, kisbőgő- stb. regiszterek voltak.

Organon (gör.) a. m. szerszám, műszer, segédeszköz. Összefoglaló neve Aristoteles logikai iratainak, a legfőbbek: a kategóriák, a hermeneia, a két analitika, a topika, a szofisztikai álkövetkeztetésekről. — *O.* a zenében általában a. m. hangszer, l. *Organum.*

Organopátia (gör.) a. m szervbetegség, valamely szerv megbetegedése.

Organoterápia v. *opoterápia* (gör.), állati szervek törmelékének, nedveinek, vagy az azokból készített hatóanyagoknak felhasználása azoknak a betegségeknek gyógyítására, amelyek éppen a kérdéses szervek csökkent működésén alapulnak. Az O. elsősorban a belső elválasztással biró szervek működésének kiesésénél, illetőleg az ezen alapuló korrelációs zavarok gyógyítására nyer alkalmazást; leginkább tanulmányozták s a legtöbb eredményt érték el a pajzsmirigy (glandula thyreoidea) működési zavarainál (kretinizmus, mixödéma).

Organozoon (gör.), Virchow által használt kifejezés a szervek belsejében élősködő állatokra, ellentétben az *entozoon*-nal, mely a szervezetnek a külvilággal közlekedő üregeiben, tehát főleg a bélcsatornában tanyázik.

Organtin, igen ritka, lyukacsos pamutszövet, amely vászonkötéssel készül és keményítővel merevítik. Merevítő bélésként használják.

Organum (lat.) a. m. szerv (l. o.) — *O. rudimentarium*, l. *Csökevényes szerv.* — *Organa abdominis* a. m. hasüregbeli szervek. — *Organa genitalia*, l. *Nemi szervek.*

O. a zenében 1. régi, sőt valószinüleg a legrégibb primitiv többszólamúság. Némelyek szerint ez párhuzamos quartok v. quintek egymásutánja volt, mások szerint két szólamnak folytonos eltávolódása egymástól az unisono-tól a quartig, azután ismét a közeledésük az unisono-ig. Ezt a rögtönzött kontrapunktot *diaphonia*-nak is hívták. L. *Hucbaldus.* — 2. A görögök «organon» alatt minden szerszámot és hangszert általában értettek, utóbb ez a név átment az orgona megjelölésére.

Organum hydraulicum, l. *Hidraulisz* és *Orgona.*

Organzin, erősen sodrott szálselyem, amelyet láncfonálnak (felvetőnek) használnak. Készítését l. *Selyem.*

Orgãos, *Serra dos O.* (a. m. *Orgona-hegység)* a braziliai magasföldnek a tengerre leeső pereme Rio de Janeiro délamerikai államban; leginkább gnájsz- és gránitból áll, 2232 m.-ig emelkedik. A Petropolis felé vezető vasút visz át rajta.

Orgasmus (gör.), l. *Orgazmus.*

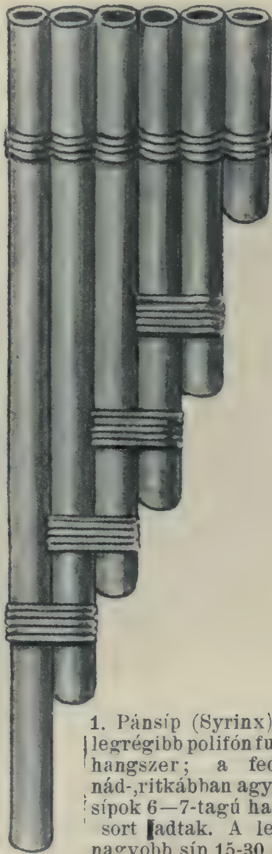
Orgazdaság, vagyoni haszon végett megszerzése v. elrejtése oly dolognak, amely a tettes tudomása szerint büntetendő cselekmény útján jutott birtokosa v. birlalójának kezéhez, úgyszintén a közreműködés ily dolog elidegenítésénél. A magyar btkv szerint O.-nak csak lopás, sikkasztás, rablás v. zsarolás útján szerzett dolgokra vonatkozólag lehet helye. Nyerészkedési szándék hiányában csak bűnpártolás. Az O. bűntett v. vétség aszerint, amint a fő cselekmény bűntett v. vétség, s ettől függetlenül akkor is, ha azt oly egyén követte el, aki rablás, zsarolás, lopás, sikkasztás v. O. miatt már két izben büntetve volt és utolsó büntetésének kiállása óta tíz év még el nem telt. A büntetés vétség esetében két évig terjedhető fogház, bűntett esetében öt évig terjedhető börtön; de ugyanannyi ideig terjedhető fegyház akkor, ha a bűntettre, melyből a dolog származott, a törvény tíz évi fegyháznál súlyosabb büntetést szab s az *orgazda* arról a körülményről, mely a megjelölt súlyos büntetést maga után vonja, az O. elkövetésekor tudomással birt; úgyszintén üzletszerű O. esetében. A szabadságvesztésbüntetés mellett O. esetében hivatalvesztés s a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése is alkalmazandó.

Orgazmus *(orgasmus,* gör.), valamely szervnek (főleg nemi szervnek) túlságos, repedésig való megtelése vérrel v. egyéb testnedvekkel; jelenti még a kéjérzés legmagasabb fokát is.

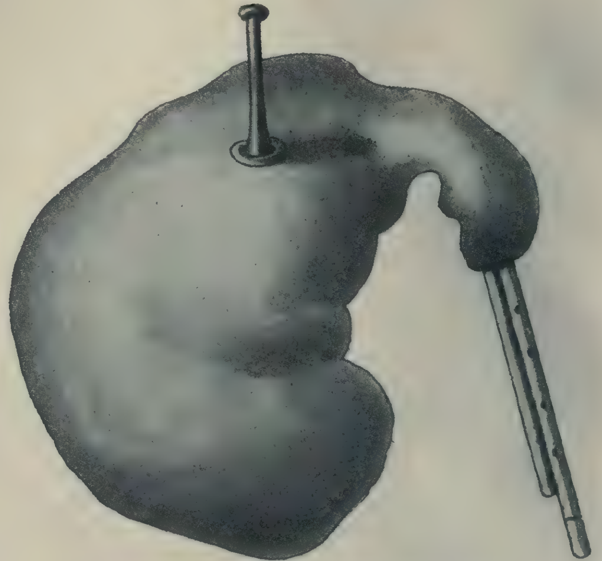
Orgejev, város Besszarábia orosz kormányzóságban, a Reut folyó mellett, kb. 16,000 lak. Híres mészégetői vannak. Gabona-, dohány- és borkereskedelme jelentékeny.

Orgiák (gör.), tkp. a. m. *vallási szertartások,* de főképen a titkos istentiszteletek *(misztériumok)* szertartásait értették alatta. Ezek az O. különösen a Dionysos isten tiszteletére megült ünnepeken (l. *Bacchanalia)* vad kicsapongásokká fajultak, ezért ma is O.-nak hívjuk a féktelen tivornyákat.

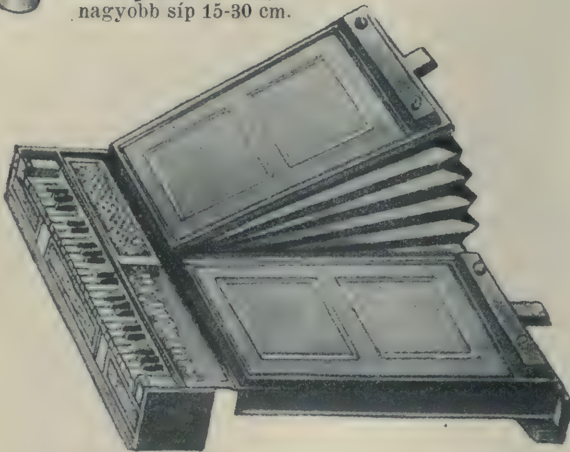
Orgona (a görög ὄργανον-ból, lat. *Organum,* ném. *Orgel*, franc. *Orgue*, ang. *Organ;* l. a *képmellékletet)*, a legtökéletesebb, leghatalmasabb polifón fúvóhangszer. Eredete az ókorba vezethető vissza. A *Syrinx* (pánfuvola), melyen a játszó ajkai szólaltattak meg hat-hét egymásba kötött, nagyság szerint rendezett sípot, épúgy őse, mint a *babiloni duda,* melynél a tömlőbe szorított levegő rezegtette meg közvetlenül a belőle kimeredő két síp nyelvét. A kinaiak furcsa polifón hangszerén, a *cseng*-en szintén megfigyelhetjük az O. rendszerének alapvonását: a közös szélkamrába torkolódó és a játszó tetszése szerint szabályozható sípok — bambusznádak — nagyság szerint rendezett sorát. A legrégibb O., melyet ismerünk, a víziorgona, a Hydraulos; Ktesibios Alexandriában találta fel Kr. e. II. sz.-ban. Rajzát régi pénzeken, mozaikokon gyakran láthatjuk, pontos rekonstruálása csak az újabb időkben sikerült a karthagói ásatásoknál (1885) napfényre került agyagminta után. A levegőt vízzel félig megtöltött tartóba szivattyúzták, víznyomással sűrítették és így vezették a sípokhoz; 19 billentyűje volt, rugalmas tollszárakkal alátámasztva. Az I. és II. sz. orgonáinak is ez volt általános rajza. Csak a IV. sz.-ban kezdik a hidraulikus berendezés helyett a tisztára pneumatikus szerkezetet használni. Ilyen kezdetleges pneumatikus O. az a hangszer, mely egy konstantinápolyi obeliszken látható, Theodosius császár korából. 757-ben Konstantinos Kopronymos császár Kis Pipinnek küldött egy 24 billentyűs O.-t

1. Pánsíp (Syrinx), a legrégibb polifón fuvóhangszer; a fedett nád-, ritkábban agyagsípok 6—7-tagú hangsort adtak. A legnagyobb síp 15-30 cm.

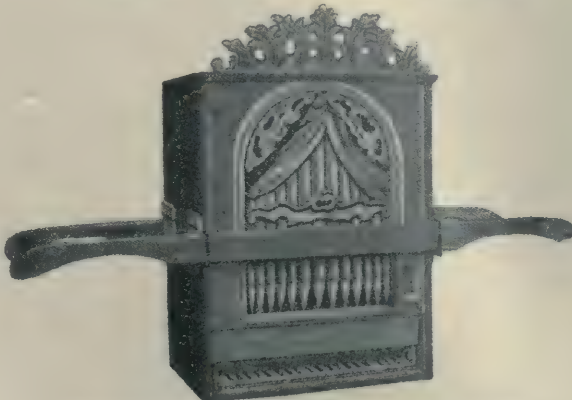
2. Babiloni duda (symphonia), itt jelenik meg először az orgona szerkezetének egyik alapvonása, hogy a henger-keresztmetszetű nyelvsípot a fujtatóból kitóduló légáramlat szólaltatja meg.

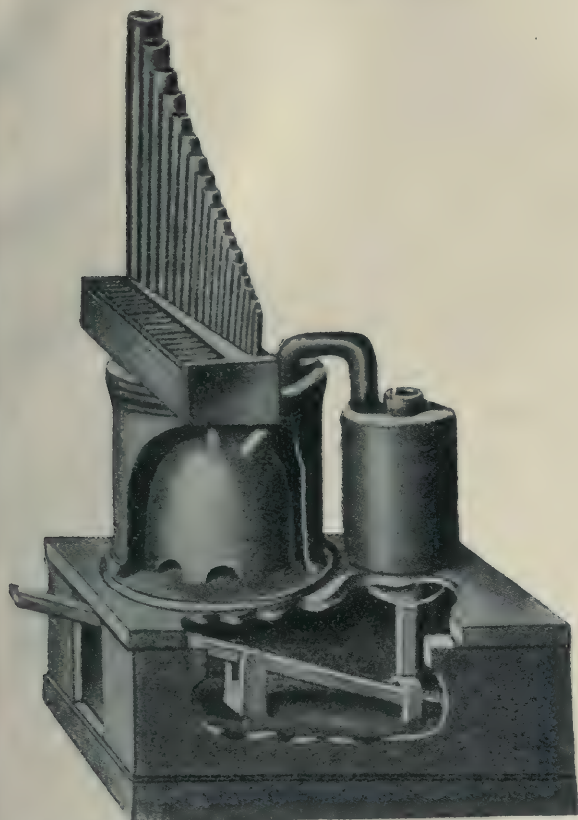
6. Regál, a XV. század közepén gyártott kis orgona, billentyűsora 3—4 nyolcadot fogott át. 8′, ritkábban 4′ nyelvsípjait két fujtató táplálta. Mint énekkisérő hangszert a XVII. század végéig használták.

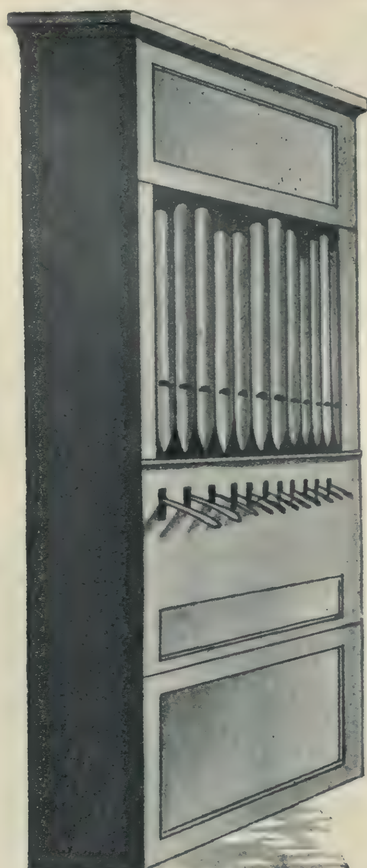
3. Cseng, időszámításunk előtti harmadik évezredben már ismert kinai hangszer; fából (vagy porcellánagyagból) készült edénybe bambusz-csöveket tüzdeltek, ezek megszólalásának sorrendjét a rajtuk levő hanglyukak befedésével vagy kinyitásával szabályozták. A legnagyobb síp hossza 20—45 cm.

7. Portativ, kisebb hordozható kéziorgona, ajak- és nyelvsípokkal.

4. Hydraulos (ὕδραυλος). Alexandriai Ktesibios (III. század Kr. e.) viziorgonája. Karthago romjai közt (1885.) találták meg 18 cm. magas, agyagból készült mintáját. Szerkezetét már az ókorban ismertették Vitruvius (De architectura) és Hero (Pneumatika). Az orgona eredeti nagysága kb. 3 méter volt, szélessége 130 cm.

5. Orgona a IX—X. századból; rézből készült (principál) sípjait a mai billentyűk helyett vízszintes fapálcákkal igazgatták. Hangterjedelme 8—12 hang ($c-c_1$, néha $c-g_1$). A szekrény magassága 150—180 cm.

8. Az Orsz. Magy. Kir. Zeneakadémia nagy hangverseny-orgonája, két játszóasztallal. (I. és II.)

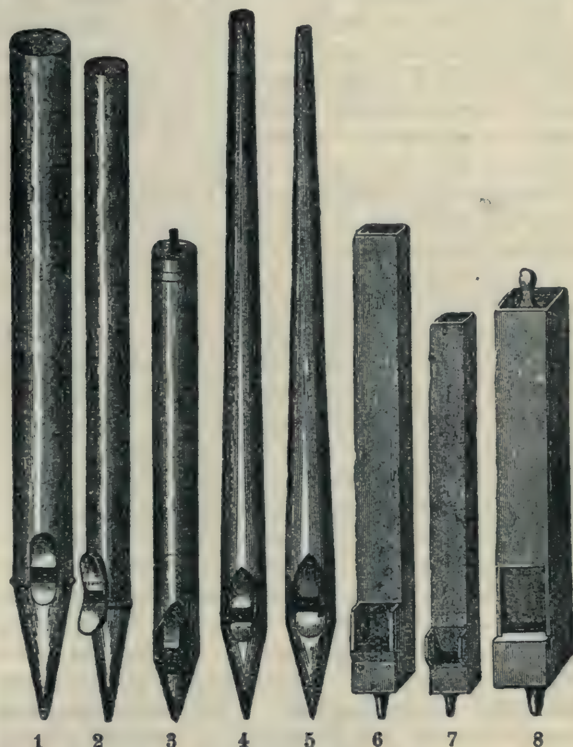
ajándékba, 826. Jámbor Lajos Aachenben rendelt meg egy bizánci szerkezetű O.-t. A IX. sz.-ban kezdenek német és francia szerzetesek O.-készítéssel foglalkozni. A X. sz.-ban gyártják az első nagyobb, szekrényalakú O.-kat, melyeken a billentyűsort vízszintes pálcikák helyettesítik. (A bolognai S[to] Stefano-bazilika hetedik templomfülkéjében Vitalis vértanú szarkofágja mellett őriznek egy ilyen O.-t.) A X. sz. végén már nagyobb méretű orgonák is készülhettek; a winchesteri orgonán egykorú leírás szerint két manuál volt 20—20 billentyűvel és 400 síppal. De a sípok szaporítása bonyolulttá tette a hangszer belső szerkezetét. A következő sz.-ban már olyan O.-kat gyártottak, melyeken a billentyűk 2—3 láb szélesek voltak és a játszó csak öklével nyomhatta le azokat. Innen ered a német «Orgel schlagen» szó. A pedált a XIV. sz. elején találta fel Luis van Valbecke brabanti gyáros. A szélláda hibáinak kijavítását, a fedett sípok alkalmazását, a vonósjellegű regiszterek beillesztését a következő századok hozták meg. Nagyot lendült az O.-gyártás a temperálás (l. *Mérséklés)* végleges kialakulásával, valamint a szekrényes fujtató feltalálásával. Csak a XIX. sz. elején alkalmazzák a légnyomásos emelőkart, majd a csőpneumatikát, a század végén pedig a villamos berendezést.

A mai O.-k szerkezeténél három főalkotórészről szólhatunk: a *síprendszerről*, a *fujtatómechanizmusról* (fujtatók, csövek, szélszekrényék) és a *főmechanizmusról* (billentyűk, regiszterek, összekötőszerkezet stb.).

Az O. sípjai ajaksípok és nyelvsípok. Az *ajaksípok* fából és fémből készülnek. A fémsípok anyaga tiszta cink (különösen a homlokzatsípoknál, hogy külsőleg tetszetősek, fényesek legyenek) v. cink- és ólomkeverék (12 rész cinkhez rendszerint 4 rész ólmot kevernek). A fémsípok hengeralakúak, a fasípok prizmatikusak. A legtöbb ajaksíp nyitott, de készítenek egészen és részben fedett ajaksípokat is. Nyolc lábas (8′) sípoknak azokat a sípokat nevezzük, melyek az O. billentyűsorán ugyanolyan magasságú hangnak felelnek meg, vagyis a 8′ hosszú nagy C hangot hallom, ha a billentyűsornak balról legszélső nagy C billentyűjét nyomom le. A 4′-as sípok egy nyolcaddal, a 2′-asok két nyolcaddal magasabban hangzanak, viszont a 16′-as sípok egy nyolcaddal mélyebben, a 32′-asok két nyolcaddal mélyebben. A 8′-as sípokat aequalhangoknak (aequalis = egyenlő) is nevezik. Az O. *nyelv*-sípjait rácsapó és átcsapó nyelvvel látják el. (L. *Nyelvsíp.)* Előbbiek keményebb, áthatóbb hangot adnak (trombita, puzón), utóbbiak lágyabb hangot (klarinét, fagót). A nyelvsípokat nem lehet teljesen fedni, úgy mint az ajaksípokat, de vannak részben fedett nyelvsípok, melyeknél a tölcséren v. az oldalakon fúrt lyukakon kitódulhat a levegő. A sípok hangszínét igen sok körülmény módosítja. A sípokba tóduló levegő erőssége, a síp anyaga, menzurája és alakja, a sípszájak kivágása és a nyelvsípoknál a tölcsér nagysága a legfontosabb tényezők.

Menzura alatt a sípok hosszának és keresztmetszetének viszonyát (arányát) értjük. Szűk menzurája akkor van a sípnak, ha hosszához viszonyítva igen kicsi az átmérője; ellentétes esetben széles v. tág menzurájú a síp. Utóbbiak hangja erős, vastag, előbbieké éles, szinte metsző. A sípok külső alakjánál négy típust figyelhetünk meg. Hengeralakuak csaknem az összes fémsípok. Bizonyos hangszínek imitálására készítenek kúpalakú fémsípokat is. A legtöbb ajaksíp (fasíp) hasábalakú, négyszögletes, de gyártanak gúlaalakú sípokat is (piramid-fuvola). Az O. sípjai rendszerint alaphangukon szólalnak meg. *Cavaillé-Col* francia O.-készítő gyártott először átfúvó *(überblasend)* sípokat, melyek 2. és 3. felsőhangjaikat intonálják. Ilyen átfúvó síprendszert találunk a *flauto traverso*-nál.

A **fujtatómechanizmus** a sípok megszólaltatásához szükséges levegőt szolgáltatja. (L. *Fujtató.)* Valamely sípcsalád megszólaltatásához

Orgona-sípok.

1. Hengeralakú fémsíp széles menzurával, 2. szűk menzurával. 3. Fedett ajaksíp. 4—5. Kúpalakú sípok különféle menzurával. 6. Prizmatikus fasíp széles menzurával, 7. szűk menzurával. 8. Fedett prizmatikus ajaksíp.

szükséges levegőmennyiséget a légmérővel állapítják meg. A légmérő legegyszerűbb alakjánál U alakú vízzel telt csövet használnak, melynek egyik végét a fujtatóval kötik össze. A betóduló légnyomás a vizet felszökteti; a felszínkülönbség a reá helyezett léptékről olvasható le. Átlag 80—120 mm. nyomás kell egy síprendszer megszólaltatásához, de vannak regiszterek (pl. a Tuba mirabilis) melyek 250 mm.-es levegőáramot fogyasztanak. Minden nagyobb orgonán több fujtató van. Ezeket régebben emberi erő hajtotta, lábnyomással, húzással v. kézihajtással, újabban e célra benzin-, gáz- vagy villamos mótorokat használnak.

A fujtatóból kiszorított levegő a szélcsatornákba jut, ezek a levegőmennyiséget felosztani hivatott szélládákba torkolódnak. Tetejükön vannak a sípok sorban elrendezve.

A játszóasztal az O. legfontosabb szerve. Rajta vannak a billentyűsorok (klaviaturák) és a regiszterek. Azokat a billentyűsorokat, melyeken kezeinkkel játszunk, *manuál*-oknak nevezik, az a billentyűsor, mely a láb nyomásával szólal meg: a *pedál*. A legkisebb orgonának is legalább két manuálja van, nagyobb orgonákon 3—4—5 manuál is kerül lépcsőzetesen egymás fölé. A legalsó manuál az I. v. főmanuál, melyen a legerősebb hangszíneket csoportosítják. Valamennyi következő billentyűsor fokozatosan gyöngébb sípsorozatot szólaltat meg. Az utolsó manuál neve «Echowerk» (visszhangszerkezet, Clavier de recit), a vele kapcsolatos sípokat külön redőnyös szekrénybe zárják, vagy az oldalfalakba építik be (mint pl. a budapesti zeneakadémián), vagy a templom boltozata fölött rejtik el (mint pl. a budavári Mátyás-templom O.-jánál). A manuálok billentyűsorának hangterjedelme: $C—f^3$, a pedálénak: $C—f^1$. A játszóasztalon a billentyűsor köré csont- vagy porcellán-gombok vannak elrendezve: ezek a *regiszterek*. Vannak köztük olyanok, melyek egy-egy ugyanazon fajtájú sípcsaládot szólaltatnak meg, ezek a *zengő* regiszterek, mások csak mechanikus emeltyűk, miket részint kezünkkel, részint lábunkkal igazgatunk.

A *zengő regisztereket* hangszíneik jellegzetessége alapján így csoportosíthatjuk:

1. *Principál-kórus*. Minden O. legfontosabb sípcsaládjainak sokféle menzurával úgy a főmanuálon mint a pedálban elrendezett sorozata. Vannak 8′, 16′ sőt 32′-as principálok; a 4′-as principált *oktáv*-nak hívják, a 2′ és 1′-ast *szuperoktáv*-nak. A második és harmadik manuál principál-regisztereinek hangszín változatait külön névvel jelzik. (Hegedű-, fuvola-, hárfaprincipál.)

2. A *fuvola-kórus* regiszterei kis légnyomással a fuvola ismert hangját utánozzák sokféle változatban. A *kopula-fuvola* erősebben intonált sípcsalád. Kétféle változata van: a *copula maior* 8′-as, a *copula minor* 4′-as. Az *orsó-fuvola* sípjainak felső része hegyes. A *flageolet* hangszíne éles, sivító; a *Jubál-fuvoláé* a pásztorsíp hangjára emlékeztet. Érdekes fuvola-fajok még a *flauto traverso*, *flauto dulcis*, *flûte d'amour*, *flûte harmonique*, *flauto tibia*, továbbá a *búgó fuvola*, melynek üres, színtelen hangja élénken helyezkedik szembe a *svájci fuvola* átható, éles hangjával, és a *csőrfuvola* (Flute à bec), melyen ajak helyett a síp alján madárcsőrszerű bevágás van. Kisebb nyitott fuvolák a 2′ és 1′-as *flautino*, *piccolo* és *pánsíp*-regiszterek. Az *unda maris* és a *bifara* regisztereknél minden egyes billentyűvel két síp függ össze; közöttük az egyiket kissé magasabban hangolják, hogy egyidejű megszólalásuknál hanglebegés keletkezzék.

3. *Vonós jellegű regiszterek* az erősebb légnyomással, de szűk menzurával bíró sípok. Többnyire nehezen szólalnak meg. Legszebb közöttük a *gamba*-regiszter. A manuálon 8′-as, a pedálban mint *viola di gamba* 16′-as. Vonós hangszereket utánoznak: a *violino* (8′ 4′) a *viola d'amour* (8′), a *fugara* (8′, 4′), *salicionál* (8′, 4′) és a legtöbbször a pedálban felhangzó *violoncello* (8′) és *violonbass* (16′). Ritkábban használt vonós színezetű 8′-as regiszterek: a *zergekürt* (Gemshorn), a *harmónika* és a *keraulofón*. Ide sorolható a bifara szerkezetéhez hasonló poétikus *vox coelestis* (a. m. égi hang), melyet az eolinnal kombinálnak. (Francia hangszereken: Jeu céleste.)

4. Széles menzurával, nagy sípszájjal bír a *fedett kórus* (gedackt). Az O. egyik legszebb regisztere a *burdón* (bourdon), mely legtöbbször 8′-as, de nagyobb O.-kon 16′ és 32′-as burdónokkal is találkozunk (Bourdonbass, Grand bourdon). Fedett ajaksípok még: a *kettős fuvola* (8′), a *pasztorita* (8′, 4′ és 2′), a *pileata dolce* (8′) és a nagy légnyomással bíró *kvintadéna* (Quintatön), melynek alaphangja mellett ennek duodecimje is megszólal.

5. E most felsorolt ajaksípok mellé a következő *nyelvsípregiszterek* sorakoznak: az *óboa* (8′), az *angolkürt* (cor anglais, 8′), a *klarinét* (8′, 4′), a *basszetkürt* (16′), a *fagót* (8′, 16′, az utóbbi a pedálban), valamennyien a zenekar nyelvsípjainak hangszínét utánozzák. A *trombita* (8′ és 16′), a *clarino* (4′) és a francia O.-kon gyakori *trompette harmonique* (8′) több-kevesebb sikerrel utánoznak enyhébb színezetű, tölcséres fúvókájú hangszereket. Az O. legerősebb regiszterei a *puzón* (Posaun 16′), a *trombone* (16′), a *szerpent* (16′, 32′), az *ofikleid* (8′, 16′) és a *túba* (8′). Rendszerint külön fujtató táplálja a legnagyobb légnyomással intonált és az ítéletnap harsonáit eszünkbe juttató *tuba mirabilis*-t (8′), mely csak igen nagy O.-k manuálján szerepel. Gyengén intonált nyelvsípregiszter a *chalumeau* (8′), az *eufón* (8′), a *görbekürt* (cromorne, 8′), az *erdei kürt* (8′), a *musette* (8′) és az O. leghalkabb regisztere: a *fiszharmónika* (8′), melynek szubtilis finomságát úgy hozzák létre, hogy nyelvsípjait hangtölcsér nélkül állítják be. Végül a *vox humana* (8′) az énekhangot utánozza. Gyakran mint kombinált regiszter ajaksípok és nyelvsípok egyesítése. Szerencsés akusztikai körülmények között úgy hat, mint a távolból hangzó énekkar.

6. A *mellék*- és *segédregiszterek* célja az alapregiszterek harmónikus felsőhangjait helyettesíteni, vagy megerősíteni; a mellékregiszterek ugyanazon hangot adják, mint a lenyomott billentyű, de egyidőben 1—2—3 oktávval magasabban v. mélyebben; a segédregiszterek az alaphanggal egyidőben a harmónikus felsőhangokat is intonálják. *Egyszerű* segédregiszterek azok, melyeknél az alaphang mellé csak egy felső hang járul. Ilyenek: a *nazárd* (mely a 3. felsőhangot szólaltatja meg, ezért kvintregiszternek is nevezik) és a *tercia* (mely az 5. felsőhangot is intonálja). Az *összetett* segédregiszterek, a *mixturák* kétszeresek, háromszorosak stb., aszerint amint az alaphanghoz 2, 3, 4 stb. felsőhang járul. Leggyakoribbak a *kornett*, az *acuta*, a *cimbál*, a *sesquialter*, a *zúgókvint*, ezt doublette-nek is hívják, mert két mesterséges felsőhangja van és a csodálatos *harmonia aetherea*, mely mint visszhangszerű regiszter úgy hat, mint a földöntúli világból idehangzó harmónium.

A most felsorolt zengő regisztereken kívül mechanikus gombok és emelőkarok szolgálnak a kombinációk, dinamikai árnyalások, kapcso-

lások megszüntetésének stb. eszközlésére. Ide tartoznak a kopulák, melyek a manuálokat egymással kapcsolják össze, vagy egy-egy manuált a pedállal, így egyik manuál regisztereit átviheti a pedálba, vagy a másik manuálba. Kollektiv regiszterek alatt a különféle hangszínű sípcsaládok egyesítését automatikusan végző gombokat vagy pedálszerű emelőkarokat értjük. (Hangszíncsoportosító regiszterek.) A kiváltók egyes sípcsaládokat egy nyomásra némítanak el. Leggyakoribbak a nyelvsíp-, ajaksíp-, 16′-as regiszterkiváltók. A kombinációs regiszterekkel a játszó valamilyen előre beállított hangszín-kombinációt szólaltathat meg egy gomb megnyomásával. Minden újabb O.-n van ezenkívül *crescendo-henger*, mely jobblábunkkal forgatva a leghalkabb játékból a legnagyobb fortisszimóig egyenletes erősbödést eredményez. A regiszterek között elhelyezett óraszerkezet mutatja, hogy a henger forgatásával hány regisztert kapcsoltunk be. Olyan O.-kon, melyeken a regiszterek ismertetésénél említett echoszerkezet is van, nélkülözhetetlen a redőnyszerkezet; ennek mozgatásával nyitjuk ki vagy zárjuk el a szekrény redőnyét, hogy a benne elzárt sípok hangját növeljük v. csökkentsük. A mult század O.-in még különféle gombokat találunk, melyek a naiv hívők áhitatának fokozását célozták, midőn azok megérintésével az O. homlokzatán napok, holdak, üstökösök, szárnyaikat verdeső sasok, fejeiket mozgató angyalok, nyelveiket öltögető ördögök jelennek meg. A mennydörgést utánzó regiszteren (Donnerzug) kívül üstdobok dübörögtek, réztányérok csendültek meg egy-egy emelőkar mozgatására. Ma mindezekből csak egy regiszter maradt meg, a *Carillon*; működtetésénél sípok helyett kromatikus sorban elhelyezett kis harangok szólalnak meg.

Az összekötőszerkezet a billentyűket a sípokkal kapcsolja egybe. Régi O.-kon minden billentyű fapálcikával függött össze, ez utóbbi a billentyű lenyomásakor mint kétkarú emelő működött. A mai pneumatikus szerkezetnél a fapálca munkáját a préselt levegő veszi át, mely a billentyűkből az O. belsejébe vezető kis cső végén levő ventilt nyitja. Ezt a pneumatikus berendezést elektromos rendszerekkel is kombinálják, de újabban tisztára villamos (elektromagnetikus) szisztémákkal kisérleteztek. Minthogy ez utóbbi berendezésnél a játszóasztalt a sípokkal és a fujtatókkal karvastagságú kábel köti össze, a játszóasztal tetszés szerint hordozható.

Az O. *diszpoziciója* alatt a hangszer berendezésének méreteit (a manuálok, billentyűk és regiszterek számát) értjük.

Az Orsz. m. kir. zeneakadémia nagy hangverseny-O.-jának diszpoziciója a következő: 30 méter hosszú kábellel ellátott villamos, hordozható játszóasztalán 4 manuálja és pedálja van 74 zengő regiszterrel. Félemeletmagasságban pneumatikus szerkezetű, beépített második játszóasztala is van, ugyancsak 4 manuállal és pedállal. E hangszer tehát egyszerre két játszóasztalról szólaltatható meg.

Az O. leghíresebb mesterei (1500-tól napjainkig): Buchner, Kleber, Bertoldo, Maschera, Banchieri, Paix, Cabezon, Frescobaldi, Froberger, Buxtehude, Cornet, Philipps, J. Bull, Scheidt, Scheidemann, a Couperin-család, a Bach-család, Schröter, Marchand, Vogler, Adams, Engel, A. Ritter, Merkel, Thick, Brosig, Saint-Saëns, Volckmar, Guilmant, Straube, Herzog, Bossi, Bonnet stb.

A legkitünőbb O.-iskolák: Vogler (1797); Rinck (1818); Volckmar (1858); Ritter (Kunst des Orgelspiels); Kothe (Prakt. Orgelschule); Herzog (1890); Merkel (1894); Sattler (Orgelschule); Straube (Theor.-prakt. Orgelschule); magyar nyelven: Antalffy-Zsiross, Elméleti és gyakorlati O.-iskola (Budapest 1911).

Irodalma igen tekintélyes. Leghíresebb munkák: Bie, Orgel, Klavier u. Harmonium, Leipzig 1910; Cellier, L'Orgue moderne, Paris 1913; Elliston, Organs und Tuning, London 1902; Heinemann, Die Orgel, 1902; Dienel, Die moderne Orgel, Berlin 1903; Hartmann, Die Orgel, Leipzig 1904; Schmidt, Die Orgel unserer Zeit, München 1904; Lahee, The Organ and its Masters, London 1911; Lewis, Modern Organ Building, London 1910; Kothe, Kleine Orgelbaulehre, 1903; Reimann, Katechismus der Orgel, Leipzig 1910. Magyar nyelven Siklós Hangszereléstanának első kötetében az O. részletes ismertetése, Budapest 1909, és Antalffy-Zsiross elméleti és gyakorlati O.-iskolájának bevezetése, Budapest 1911.

Orgonafa (növ. *Syringa*, Erdélyben *borostyán)*, az olajfafélék *(Oleaceae*, l. o.) családjába tartozó génusz, melynek 10 faja él Ázsiában és Európában. Csészéje többnyire 4 fogú, pártája 4 karéjú; porzója rendesen 2, a pártacsőhöz van nőve. Termése hosszúkás tok. Nagyrészt cserjék, egyszerű, ritkán osztott levelekkel. Virágzatuk összetett fürt. A közönséges O. *(Syringa vulgaris* L.) a Balkánon, hazánk déli részén és keleten honos; kedvelt virágáért kertekbe ültetik és ma már számtalan teltvirágú és különféle színű fajtája van. Kemény, szép, hullámos rajzolatú fáját esztergályosmunkákhoz kedvelik. A perzsiai O. *(Syringa persica* L.) Perzsiában és Afganisztánban honos, ahonnan 1640. hozták be európai kertekbe, levelei kisebbek, keskenyebbek; ennek is több változatát kultiválják. Hazánk keleti hegyvidékeinek, egészen az uzsoki hágóig, érdekes cserjéje a messze keleten honos *Syringa Emodi*-val rokon Józsika-O. *(Syringa Jozsikaea* Jacq.).

Orgonafém, l. *Ónötvények*.

Orgonafúvó mótor, elektromótor, mely az orgona fúvószerkezetét működteti. A Siemens-Schuckert-művek O.-a elektromótorból áll, mely vele összekapcsolt nagy ventilátort hajt. A mótornak lehetőleg zajtalanul kell járnia. Indítószerkezetét az orgonán játszó egyén közelébe helyezik, hogy maga végezhesse a be- és kikapcsolást.

Orgonakorallok, *Tubiporidae* (állat), a nyolc tapogatókaru korallok egyik családja. Helyhez kötött telepeket alkotnak; a polipocskák orgonasíp módjára egymás mellé sorakozott mészcsöveket építenek. Az ide tartozó *Tubipora* nemnek mintegy 10 faja ismeretes, melyek mindannyian a trópusi tengerekben élnek; az Európa körüli tengerekben egy sincs. A *közönséges orgonakorall (Tub. musica* L.) vörös színű, az Indiai-oceánban honos.

Orgonalöveg, l. *Halálorgona*.

Orgonapont (lat. *punctus organicus*, franc. *point d'orgue*, ol. *cadenza)*, hosszan kitartott basszus-hang, amely fölött a harmóniák változatos sora vonul el. Esztétikai jelentősége abban

rejlik, hogy ilyen módon a basszus-hanghoz tartozó konzonáló akkord kitolódik és csak az idegen harmóniák láncolata után lép föl.

Orgonasípok, 1. l. *Orgona.* — 2. *O.* (geol.), bizonyos vertikálisan álló cső- vagy sípalakú kilúgzási üregek karsztos vidékek mészkőképződményeiben. L. *Karsztos jelenségek.*

Orgonatabulatura. Orgonára írt kompoziciók lejegyzésénél a XVII. és XVIII. sz.-okban a mai hangjegyek helyett betüket v. számokat használtak, miknek értékét a betük, illetve számok fölött zászlókkal (| 𝅘𝅥𝅮 𝅘𝅥𝅯) tüntették fel. A *német* O.-ban az egyidőben megszólaló hangok betüi partituraírásszerűen egymás fölé kerülnek. A *spanyol* O. hasonlít a lanttabulaturákhoz (l. o.). Az *olasz* O.-ban két vonalrendszerre írt menzurális hangjegyekkel találkozunk, de a mai ötvonalú szisztéma helyett 6—8, sőt néha 10 vonalat használnak.

Orgovány, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kunszentmiklósi j.-ban, (1910) 2968 magyar lak., postaügynökség, u. p. Izsák.

Orgue de cent francs (franc., ejtsd: org dö szañ frañ, a. m. százfrankos orgona), a franciáknál a harmónium régi gúnyneve.

Orgue expressif (franc.), l. *Harmónium.*

Orgus, folyó, l. *Orco.*

Orgyia *O.* (állat), a Fonólepkék (l. o.) *Lymantriidae* családjának egyik neme. A nőstények esetlenek, vaskosak s a szárnyaik csökevényesek. A palearktikus faunaterület 12 faja közül hazánkban 3 faj található, ezek: az *O. gonostigma* F., az *O. antiqua* L., vagyis a *párhordó pille,* mely mint gyümölcsfáink kártevője ismert és az *O. ericae Germ.,* amelynek helyi változata: a var. *intermedia Friv.* hazánkra nézve jellemző állat. Hernyóik a hátukon 4 kefeszerű, az első testgyűrűn két, a 11. testgyűrűn egy hosszabb ecsetszerű szőrpamatot hordanak s fákon és bokrokon élnek. Magukszőtte gubóban alakulnak át.

Orgyilkosság, orozva elkövetett gyilkosság, amelynek jellemző ismérve az álnokság és ravaszság. Némelyek az O.-nak több faját különböztetik meg. A ravaszságot mindig valaminek eltitkolásába helyezik s ebből kiindulva, megkülönböztetik a morális és a materiális eltitkolást. Amaz a szándéknak, az ellenséges indulatnak eltitkolása barátság szinlelése alatt. A materiális eltitkolás v. a tettes személyének vagy az eszköznek eltitkolására vonatkozik. Amannak esete a lesben állás, emezé az áldozat előtt könnyen elrejthető eszköznek használata. Az utóbbinak legfontosabb esete a mérgezés (veneficium). A magánvédelem ezekben az esetekben nehezebb lévén mint nyilt támadás esetében, az O. súlyosabb beszámítás alá esik s annak egyes fajai némely régibb törvényekben mint a gyilkosságnak minősített, súlyosabb büntetéssel sujtott esetei szerepelnek. Ahol, mint nálunk, a gyilkosságra általában a legsúlyosabb büntetés van megállapítva, a minősítés lehetősége természetesen ki van zárva s az álnokságban, a ravaszságban rejlő nagyobb veszélyesség csak a büntetés kimérésénél a biró által vehető tekintetbe.

Oria, város Lecce olasz tartomány Brindisi kerületében, (1911) 9484 lak., püspöki székhely. O. a krétaiak által alapított őskori *Uria (Hyria).*

Orianda *(Orejonda* vagy *Urgenda),* az orosz cári család két birtoka D.-i Krimben, Tauria kormányzóságban, a Jalta mellett; szép parkja és füvészkertje van, de kastélya 1882. leégett.

Óriás alka, l. *Alkafélék.*

Óriásbab (növ.), l. *Dolichos.*

Óriás bálna, l. *Cetek.*

Óriás bogarak *(Dynastidae,* állat). Az ötlábtőízes bogarak (Pentamera) alrendjében a Lemezescsápúak családjának egyik csoportja, melybe a legnagyobb termetű bogarak tartoznak. Főleg a forró égöv alatt élnek; hazánkban egy képviselőjük van, az ú. n. *orrszarvú bogár* (Oryctes nasicornis L.),; korhadó tölgyfákban, valamint melegágyakban is található. Az óriás bogarak hímjei fejükön és torukon olykor igen sajátságos alakú és nagyságú szarvszerű nyúlványokkal vannak díszítve. Ide tartoznak az *Elefántbogár,* a *Góliátbogár* és a *Herkulesbogár* (l. o.) mint legnevezetesebbek.

Óriás cápa, l. *Cápa* és *Cetcápák.*

Óriáshegység (ném. *Riesengebirge),* a Szudeták középső és legmagasabb tagja, a Zacken forrásától DK.-i irányban a Bober forrásáig terjed; hossza 37 km. 22—25 km. széles és kb. 1110 km² területetű. Keskeny völgy választja el a magasabb É.-i (porosz) s az alacsonyabb D.-i (cseh) részekre, az Elbe völgye pedig Ny.-ira (az 1413 m. Krkonos és az 1434 m. Kesselberg-csúcsokkal), meg K.-ire (Ziegenrücken, az 1555 m. Brunnberg-csúcscsal) osztja. A porosz Ó. nevezetesebb csúcsai: a Reifträger, a Hohe Rad (1509 m.), a nagy (1424 m.) és a kis Sturmhaube (1440 m.) meg a Schneekoppe (1605 m.); ez Közép-Németország legmagasabb hegye. Főalkotókőzete a gránit, a Hirschberger-völgytől a cseh gerincig vonul, innen D. és DK. felé kristályos palarétegek az uralkodók. A gránitban szép sziklák vannak (Teufelsstein, Mädelstein, Rübezahlkanzel stb.), bányászata a cseh oldalon van, kis mértékben. 800 m.-ig lombos fák, ezentúl 1200 m.-ig fenyőfák nőnek rajta, 1400 m.-ig hatolnak föl a törpe fák és cserjék, legmagasabb helyein alpi növényzet van; a zab és a rozs még 1056 m. magasságban is megterem rajta. Faunájából meg lehet említeni a kerti pelét (Myoxus Dryas Schub.), a háromujjú harkályt, az Anthus spinoletta L.-t, a kuvikot (Strix passerina L.) stb. Lakossága csaknem kizárólag német, csak É.-on (Hohenelbe, Vitkovic, Jablonec) laknak csehek. Hegyi utai közt nevezetes Ny.-i végén a hirschberg—reichenbergi, K.-i végén a trautenau—landshuti országút és vasút, meg a hermsdorf—st.-peteri műút. V. ö. *Ebert,* Das Riesengebirge; *Letzner,* Wegweiser durch das Riesengebirge.

Óriáshüvely (növ.), l. *Entada.*

Óriás jégmadár, l. *Jégmadárfélék.*

Óriás kagyló *(Tridacna,* állat), a Kagylók (l. o.) osztályába, az O.-félék *(Tridacnidae)* családjába tartozó állatnem. Héjai egyformák, szabályosak, erősen bordásak, vastagok. Záróizma csupán egy van. Köpenye a láb kitolására és a szifók kinyujtására szolgáló nyílásokon kívül egészen zárt. Legnagyobb faja a *Tridacna gigas* L., mely 1·5 m. hosszúra és 2—4 mázsa nehézre nő. Záróizma rendkívül erős és kagylóinak éles szegélyével kemény

ÓRIÁSKÍGYÓK.

Recés piton (Python reticulatus). Hossza 10 m.-t is elérhet. Kuhnert rajza.

«Óriáskígyó» cikkhez.

tárgyakat is könnyen elmetsz. Hazája az Indiai-oceán. Héjait szenteltvíztartónak v. aranyhalas medencéknek használják. Húsa ehető. A Vörös tengerben igen közönséges a *Tridacna elongata*, melynek húsát, különösen záróizmait csemegeként eszik, héjából pedig meszet égetnek.

Óriás kenguru, l. *Kenguru-félék.*

Óriáskigyók *(Boidae*, állat; l. a *színes képmellékletet)*, a Kígyók (l. o.) egyik családja, melybe méregfognélküli, több méter hosszú kígyók tartoznak. Fejük háromszögletű, vagy megnyúlt tojásalakú, hát-hasi irányban lapított, elől többnyire hegyesedik és a törzstől rendesen jól elkülönül. Törzsük vastag és izmos. Farkuk aránylag rövid. Végtagjuk csökevényes maradványa szarunemű, körömalakú képződmény alakjában látható a kloakanyilás közelében. Az Ó- és Új-világ valamennyi forró, nedves vidékén, főleg nagy erdőségekben a folyók mentén honosak. Vannak közöttük igazi víziállatok is. Zsákmányukat testükkel körülgyűrűzik, összeropogtatják s azután egészben lenyelik. Ide tartoznak a Piton-ok (Pythoninae), melyekre a Boákkal ellentétben jellemző, hogy állközti csontjaikban is vannak fogak; legnagyobb számmal Ausztráliában, Új-Guineában és a Molukki-szigeteken honosak; mintegy 9 fajuk ismeretes, melyek Afrikában és Dél-Amerikában élnek. Nevezetesebb képviselői: 1. Tigriskígyó *(Python molurus* L.); 6 m. hosszúra is nőhet, rendes hossza 3—5 m.; a Himalája tövétől délre az Indiai félszigetig található. 2. Recés piton *(P. reticulatus* Schn.); 8·5 m. hosszúra is megnő; a maláji félszigeten, Sziámban, Birmában, az Indiai szigettenger összes szigetein honos. 3. Asszala, hieroglif-kígyó v. natáli piton *(P. sebae* Gmel.); hossza 4 m., de 7 m.-re is megnő; Nyugat-, Közép- és Dél-Afrikában él. 4. Király-piton *(P. regius* Shaw.), 1·25 m. hosszú; Nyugat-Afrikában honos. 5. Morélia *(P. spilotes* Merr.); 4—5 m. hosszú. Az Ó. további főképviselői a *boák (Boinae)*, melyekre jellemző, hogy állközti csontjaikban nincsenek fogak; mintegy 45 fajuk ismeretes, melyeknek nagyobb része az Új-világban, kisebb része az Ó-világ trópusi részeiben tartózkodik. Nevezetesebb fajai: 1. Óriáskígyó *(Boa constrictor* L.); 6 m.-re is megnőhet; Közép- és Észak-Braziliában, Guayanában és az Antillákon honos. 2. Anakonda *(Eunectes murinus* L.); l. *Anakonda.* 3. Karcsú boa v. simaajkú boa *(Epicrates striatus* Fisch.); hossza 3 m.; Bahama- és Haiti szigeteken él. 4. Bojobi v. kutyafejű kígyó *(Corallus caninus* L.); hossza 3—4 m.; leggyakoribb az Amazon-folyó vidékén. Az Ó.-hoz számítjuk a homoki kígyókat *(Eryx)* is. L. *Homoki kígyó.*

Óriás lajhár, l. *Mylodon.*

Óriás lúd, l. *Toulousei lúd.*

Óriás növekedés, az a jelenség, midőn az állat v. valamely szerve jelentékenyebb módosulás nélkül szokatlan nagyra nő. Az O.-ben az újabb vizsgálatok szerint nagy része van az agyfüggeléknek (hypophysis). Ha ez a mirigy a növekedésben lévő emberben v. állatban rendellenesen megnagyobbodik, a csontrendszer annyira rendellenesen fejlődik, hogy óriás termet áll elő. Ha az agyfüggelék túltengése a növekedés befejezése után következik be, akkor főleg a láb, a kéz és az arc csontjai növekednek rendellenesen; ezt a növekedésbeli rendellenességet *akromegalia* névvel jelölik. Az ú. n. óriásoknál és az akromegaliában szenvedőknél az agyfüggelék mindig nagyobb a rendesnél. A megnagyobbodás rendesen a mirigy egy részére, az elülső lebenyre szorítkozik, miből arra következtetnek, hogy az oly anyagokat (ú. n. hormon-okat) termel, melyek egyenesen a vérbe jutva az egész test növekedését, különösen pedig a csontrendszerét fokozzák. L. még *Gigantizmus.*

Óriások. Általában a 190 cm.-nél magasabb egyéneket nevezik így. Az óriás növés kóros s az ilyenek legtöbbször szaporodásra képtelenek. Nők között sokkal ritkább, mint férfiaknál. Az Ó.-at három csoportra szokás osztani. Egy részük gyermekies külsejű (infantilizmus). Törzsük normális, de alsó végtagjaik rendkívül hosszúak, arcuk csupasz, hangjuk vékony, ivari jellegeik gyengén fejlettek. A másik csoportnál a kezek, lábak s főleg az ujjak igen nagyok, vastagok (akromegalia). Arcuk nagy és széles. A harmadik csoportnál az infantilizmus és az akromegalia jellegei vegyesen fordulnak elő. Az Ó.-ok fokozott növekedése az ivarérés előtt kezdődik; rendesen rövid életűek. Az irodalomban ismert legmagasabb óriás egy *Cajanus* nevű finn, aki 2 m. 83 cm. magas volt s egy *Winckelmeier* nevű 20 éves osztrák, 2 m. 78 cm. testmagassággal. A legmagasabb nő *Wehde* Marianne, ki 16½ éves korában 2 m. 55 cm. magas volt. V. ö. *Bollinger*, Über Zwerg- u. Riesenwuchs (1885).

Minden nép mese- és mondavilága ismer természetfölötti erőkkel és tulajdonságokkal felruházott O.-at. Az izraeliták őstörténete nemcsak óriás fajzatokról és népekről beszél (Énok fiai Hebronban, a refainok és nefilimek), hanem óriás termetü harcosokról is (tipikus alakjuk Góliát). Az indus mitológia óriásait maga Brahma teremtette s midőn azok föllázadtak ellene, tulajdon nyilával öldöste le őket. A görög mitológia a természet hatalmas erőit Ó.-ban (gigászok, titánok, kiklopok, továbbá Antaeus, Aegaeon stb.) személyesítette meg. Az északi mitológiában a kaoszból születik Ymir óriás, kinek agyonvert testéből Odin, Vili és Ve istenek a világot teremtik. A tatárok, szlávok, finnek néphitében is megvoltak az Ó., de megvannak a magyar népmondákban is, melyeknek hősei nagyrészt történeti alakok is voltak. Igy keletkeztek a Szt. László-mesék, a Toldi-monda, továbbá a Vasgyúróról és Garabonciás diákról stb. szóló történetek. Az Ó. mai napig is élnek a népmondák költészetében; sőt a nyelv is megtartotta ezt a fogalmat mindannak jelölésére, ami nagy, szertelen és a természet rendjéből kiválik. V. ö. *Weinhold*, Die Riesen des germanischen Mythus (1858); *E. H. Meyer*, Indogermanische Mythen. I. Gandharven-Kentauren (1883); *Ipolyi*, Magyar Mythologia; *Kozma*, Mythologiai elemek a székely népköltészet és népéletben (1882); *Munkácsi*, Vogul népköltési gyűjtemény II. (1900); *Mannhard*, Wald- und Feldkulte (1904); *Bertsch*, Weltanschauung, Volkssage und Volksbrauch (1910).

Óriás ősszarvas, l. *Megaceros*.

Óriás pingvin (állat), l. *Pingvin*.

Óriás rákok *(Gigantostraca*, állat), a Rákok (Crustacea) osztályának egyik rendje, melynek tagjai mind kihaltak. A palaeozói-korban éltek és nagyságukkal tüntek ki. Egyes fajai az $1^1/_2$–2 m. hosszuságot is elérték. Körülbelül 60 faj ismeretes. Nevezetesebb nemeik: *Eurypterus, Stylonurus, Pterygotus, Dolichopterus*. A legnagyobb fajokat a Pterygotus-nemben találjuk, melyek 2 méter hosszuságot is elérnek.

Óriás sáskák *(Phasmidae)*, l. *Sáskák*.

Óriás sejt, l. *Sejt*.

Óriás szalamandra, l. *Cryptobranchus*.

Óriás teknős, l. *Chelonidae*.

Oribasius *(Oreibasios)*, görög orvos Pergamonból vagy Sardesből, szül. Kr. u. 325 táján, megh. 400 körül; Julianus császár udvari orvosa volt s orvosi művekből 70 könyvre terjedő kivonatokat (Synagogai) készített, melyeket ismét rövidebben 9 kötetbe foglalt. Hátrahagyott iratait Bussemaker és Daremberg kezdték kiadni és Molinier végezte be (6 köt., Paris 1851—1876).

Oribata (*oreibata*, gör.), l. *Egyensúly*.

Oribatidae (állat), l. *Atkafélék*.

Oribi *(Ourebia*, állat), a Tülkösszarvúak *(Bovidae)* családjába tartozó antilóp-nem (l. *Antilópok)*. Az idetartozó 5 élő faj egytől-egyig apró termetű és csinos alkotású. Csak a hímnek van szarva. Legismertebb a fehérhasú O. *(Ourebia scoparia* Schreb.). Valamivel kisebb az őznél. Testének felső része vöröses v. sárgásbarna, hasoldala fehér. Hossza 1·1 m., magassága 60 cm. Dél-Afrikában honos.

Orichalcum (gör.-lat.) a m. sárgaréz.

Oriens (lat.; ném. és franc. *Orient)*, l. *Kelet*.

Orient *József*, festő, szül. Feketevárosban (Sopron vm.) 1677 ápr. 27., megh. Bécsben 1747. Fiatal korban került Bécsbe, ahol főképp Faistenberger útmutatása mellett végezte tanulmányait az akadémián. Leginkább tájképekkel tűnt fel, amelyek néhányába az alakokat Ferg és Janeck festette. Németországban is járt, Bécsben végleg letelepedve, aligazgatója lett a képzőműv. akadémiának. Művei egy része bécsi, prágai, stuttgarti gyüjteményekbe került, három képe a nagyszebeni Brukenthal-muzeumban van, *Tájkép* és *Tájkép alkonyati világításnál* c. festményei a Szépművészeti Muzeumba kerültek.

Orientál (a francia *orienter* igéből), a. m. irányoz, az égi tájak felé állit. Magát orientálni a. m. tájékozódni.

Orientális (lat.) a. m. keleti.

Orientális drágakő, l. *Drágakövek*.

Orientális nyelvek, l. *Orientálista*.

Orientális régió, az állatföldrajzi tartományok (regio) egyike. Magában foglalja Elő- és Hátsó-Indiát, Dél-Kinát és a nyugati maláji szigeteket. Négy alrégióra különül (l. *Állatföldrajz)*. Legjellemzőbb emlősállatai: az orangután, a gibbonok, örvös medve, indiai méhészborz, királytigris, foltos tapir, indiai elefánt, törpe szarvasok, repülő maki, félmajmok, mókuscickányok (Tupaia). A madarak rendkívül nagy fajszámmal vannak képviselve. Ez a régió a tyúkfélék hazája. A csúszómászók (Reptilia) és kétéltüek (Amphibia) fajai jobbára megegyezők az etiópiai fajokkal. A halakra jellemző, hogy a levegő nagyfokú nedvessége miatt e régióban sok fajuk a vizen kívüli élethez alkalmazkodott. A rovarvilág igen gazdag. Főleg a bogarak és lepkék tünnek ki faj- és formagazdagságukkal. Jellemzők a nagyszámú levélutánzó egyenesszárnyú rovarok.

Orientálista, a keleti népek nyelveivel, irodalmával, történetével és műveltségével foglalkozó tudós. Az orientális tudomány első kezdetei vallásos és teológiai érdekekből, részben hittérítési törekvésekből indultak ki. A viennei zsinatból (1311) kelt V. Kelemen pápa intézkedése, hogy a mórokkal való érintkezés érdekében a keleti nyelvek ismerete az egyházban meghonosodjék, mely célból elrendelte, hogy a legnevezetesebb főiskolákon a héber, arab és káld nyelv számára tanszékeket állítsanak fel; majd VIII. Orbán pápa 1627. Rómában a Collegium de propaganda fide intézetét alapította, melyben keleti tudósok munkája a keleti irodalmak ismeretét gyarapította. Ez időben e tanulmányokon, melyeknek tanszékei a teológiai intézetekben voltak, egyházi és teológiai szempontok uralkodtak: a bibliai exegezisnek és az egyháztörténetnek szolgáltak segédeszközül. Különösen midőn a humanizmus hatása alatt a figyelem a zsidó biblia eredeti szövegének tanulmányozása felé fordult, a zsidó nyelvkincs pontosabb ismerete és a szövegek kritikai tárgyalása érdekében a rokon nyelveket is tanulmányul tűzték ki és a régi keleti fordításokat használták segédeszközül. A keleti tanulmányok köre ekkor csakis a héberrel rokon *sémi* nyelvcsaládra terjedt. Azonban csakhamar az arab nyelv által a figyelem önkénytelenül a mohammedánságra és az e valláshoz tartozó népek felé is irányult, miáltal a török és az új-perzsa nyelveket is belevonták e körbe; a törököt annál is könnyebben, amennyiben a török birodalom politikai szereplése, az európai államoknak a törökkel folytatott háborúi e néppel közvetlen érintkezést teremtettek. A XVIII. sz. végétől kezdve Kelet-Indiának angol elfoglalása úgy, mint I. Napoleon egyiptomi hadjárata, a keleti régiség két fontos ágával toldotta meg az O. tanulmányi körét: egyrészt a *szanszkrit* (tágabb értelemben az ind) filológiával, melyhez később Anquetil du Perron felfedezése által az *iráni* filológia, majd mind bővebb mértékben az indogermán nyelvek egyéb keleti képviselői (örmény, afgán, kurd stb.) is csatlakoztak, másrészt az *egyiptológiával*. Az ékiratok felfedezése által a keleti tudománynak ismét egy újabb, önálló tere nyilt meg: az *assziriológia*. A Kina, Japán, újabban Korea iránt nyilvánuló érdeklődés a keleti kutatásokat újabb csoporttal tágította (szélső Kelet); különösen a hollandi tudományosság az ind archipelágus őslakosságát tette a filológiai és történeti kutatások tárgyává. Az orientális tudomány tulajdon kiindulópontja körül is mindinkább felszabadult a teológiával való szoros kapcsolattól. A keleti utazóktól Európába hozott kéziratok az O.-k figyelmét az iszlám népeinek nagy irodalmaira és azon nagy fontosságra terelték, mellyel e népek történetének és műveltségének ismerete a kulturtörténetre bir. Az arab és egyéb sémi

nyelvek nyelvjárásainak tanulmányozása az indogermán mintájára a *sémi hasonlító nyelvtudományt* fejlesztette. Az afrikai népek és nyelvek tekintetében a franciáknak Eszak-Afrikában eszközölt hódításai (berberek), nemkülönben Afrika belsőbb részeinek haladó felfedezése, a misszionáriusok működése, ú. m. legújabb időben az európai népek gyarmatszerző törekvései mindinkább nagyobb terjedelemre tágították a keleti kutatások és tanulmányok körét. Az utolsó két évtizedben Közép-Ázsiában, Kinai Turkesztánban sikerült korszakos felfedezések, melyekben hazánkfiának, *Stein* Aurélnak van legelőkelőbb érdeme, az O. kutatásnak eddig ismeretlen területeket nyitottak. Az O. tudomány sokrétű elagazása közt a célok tudományos egységét az O.-knak 1873 óta (először Párisban) tartott nemzetközi kongresszusai juttatják kifejezésre; eddig 16 O. kongresszust tartottak, legutóbb 1912. Athénben; a 17. Oxfordba volt egybehíva 1915-re. Ez intézkedésnél régiebbek a keleti tanulmányok ébresztésére hivatott Keleti Társaságok, folyóirataikkal és önálló kiadványaikkal. 1821-ben alakult Párisban a Société asiatique; 1823. Londonban a Royal Asiatic Society of Great-Britain and Ireland; e társulat mellett működnek magukban a keleti országokban a társulat kinai, bombayi, madraszi, hong-kongi, cejloni stb. ágai külön-külön folyóiratokkal. Németországban 1844. létesült a Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1878. a Deutscher Palaestina-Verein; Hollandiában 1853. a Koninklijke Instituut voor de Taal-Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië; Amerikában 1842. az American Oriental Society. A legifjabb ilynemű társulat 1887 óta a Società asiatica italiana. A keleti országokban is alakultak ily társulatok; ezek között a legrégibb a Bataviában 1779. alakult Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschapen és az 1784. Sir William Jonestól alapított Asiatic Society of Bengal Kalkuttában, melynek körében folytak *Kőrösi Csoma* Sándor (e társulat könyvtárosának) tibeti kutatásai. E társulatok évi folyóiratain kívül most számos, a társulatoktól független folyóirat szolgálja a tudományok különféle ágainak fejlesztését. Nálunk a *Keleti Szemle* (1900 óta) főképen az ural-altáji nyelvekre vet ügyet.

Irodalom. A keleti tudomány irodalmának rendszeres bibliográfiai segédeszközei: 1860-ig J. Th. Zenker, Bibliotheca orientalis, 2 köt., Leipzig 1846, 1861; 1876—1881-ig Friederici, Bibliotheca orientalis, u. o. évről évre; 1887-től kezdve a Müller Augusttól alapított, 1892 óta Kuhn Ernsttől, majd Scherman Luciantól folytatott Orientalische Bibliographie, Berlin.

Oriente, Ecuador legnagyobb tartománya, az Andok K.-i lábánál, az Amazonas medencéjében, területe 161,400 km², 80,000 lak., az őserdőkben kalandozó, vad indiánus törzsekkel (jivaro, szaparo; számukat 200,000 főre teszik). A Napi, Curaray, Tigre, Pastaza és Morona, az Amazonas mellékfolyói öntözik. Terményei nemesfém és érc, viasz, aloekender és borok, dohány, banán és cukornád. Fővárosa *Archidona*, $^1/_2$° d. sz. alatt, 5000 lakossal.

Orientkomitee, 1888. Berlinben alakult egyesület, melynek célja keleti régiségeket kiásatni v. megszerezni és azután német muzeumoknak önköltségen megvételre ajánlani. 1888-ban próbaásatást végzett Tralleszben, Kis-Ázsiában. 1888—91. és 1894. négy nagy expedició ment Szendzsirlibe Észak-Szíriába; a talált régiségek a berlini muzeumba kerültek. 1889-ben Lipcsében flókbizottság alakult.

Orificium (lat.) a. m. nyílás, száj, torkolat.

Oriflamme, l. *Auriflamma.*

Origanum *L., majorána* (növ.), a Labiatae (Ajakosak) család génusza; 25 faja főkép K.-i és mediterrán-vidéki fű v. félcserje, gyakran molyhosak; levelük épszélű v. fogas. Álörveik sűrű füzérekben többnyire bonyolult bugavirágzatot alkotnak, sűrűn álló murvákkal; ezek zöldek v. színesek; a virág erős illatú; csészéje egyenes, egyenletesen 5 fogú és rendesen 13-erű, v. pedig a torka ferde és 2-ajkú; a párta felső ajka feláll, kicsípett, az alsó 3-karélyú; porzó 4. Az *O. vulgare* L. (vad majorána, szúfű, szurokfű, vargamajorána, vargák festő füve) 3—6 dm. magas. Levele tojásdad, murvái pirosak vagy barnák, kopaszak, a párta rendesen piros, ritkán fehér, a virágzat csaknem gömbölyű. Száraz, köves helyeken, gyepük szélén terem. Füve (herba origani vulgaris) orvosság, a nép teának főzi, kivált székrekedés ellen. A gyapjut barna pirosra festi; fűszernek is használják. Éterikus olajával, gyapotra cseppentve, az odvas fog fájását csillapították. Az *O. majorana* L. (Majorana hortensis Mnch, kerti majorána) levele hosszas kerekded, finom bolyhos szőrtől szürkés-zöldes, virága fehér, murvái barázdásak, szürkén molyhosak, mirigyesek, nem színesek. Hazája a Földközi-tenger afrikai partvidéke és Belső-Ázsia. Nálunk konyhakertben fűszerül termesztik és officinális (herba majoranae).

Origenes, egyháztanító, szül. Alexandriában 185., megh. Tirusban 254 körül. A bölcseletből Ammonius, a hittudományokból pedig alexandriai Kelemen volt a tanítója. Eleinte grammatikát tanított, később alexandriai Kelemen távoztával 18 éves korában a híres alexandriai iskola tanára lett. Itt nőket is tanított s hogy önmegtartóztató tiszta élete ellen még csak gyanut se támaszthassanak, Krisztus szavait (Máté XIX. 12.) rosszul értelmezve, megcsonkította magát. Mint hittanárt sok kiváló pogány bölcs is hallgatta, akik közül sokan a keresztény hitre is tértek. Alexandriai Demeter azonban irigységből nemcsak kihiresztelte O. titkos tettét, hanem 230. zsinatot tartva, kivitte, hogy Alexandriából száműzték. Palesztinába ment tehát s tanár lett a cezareai iskolában. Decius alatt hite miatt börtönbe került és csak Decius halála után nyerte vissza szabadságát. Rendkívül termékeny író volt, Szt. Jeromos kétezerre teszi műveinek számát. Magyarázta a szentirást s e nembe vág a Biblia V. T. Tetrapla, Hexapla, Octapla műve, amelyben a különböző fordításokat állítja egymás mellé. Nevezetes a Periarchon, vagyis a hitelvekről szóló műve, Celsus elleni 8 könyve stb. Műveit kiadta de la Rue (Paris 1733—59, 4 köt.) és Lommatzsch (Berlin 1831—48, 25 köt.).

Originális (lat.), eredeti, nem utánzott vagy hamisított, azután ritka, csodálatos; minden eredeti, neméből első kép, gyártmány v. találmány, ellentétben ennek az utánzataival, másolataival.

Továbbá eredeti okirat, ellentétben valamely írás másolatával; azután sajátságos, rendkívüli ember a maga nemében, különc. *Originalitás*, eredetiség, sajátságos tulajdonság; továbbá különcség; *originaliter*, eredetileg, eredeti módon.

Origo (lat.) a. m. eredet, kezdet.

Orihuela, város, O. járás és püspökség székhelye Alicante spanyol tartományban, (1910) 35,236 lak., kalap-, szappan-, salétromgyártás, vászonszövés, selyemtermelés és -ipar. Kender- és gyümölcstermelés. Gót székesegyházzal. 1555-ben alapított egyeteme volt. 1829-ben földrengés pusztította.

Orija, ind szójárás, l. *Urija*.

Orijovac, pk. Pozsega vm. bródi j.-ban, (1910) 1133 lak., vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal és telefonállomással. Közelében az ugyanily nevű, egykor hatalmas vár romjai látszanak.

Oriktognozia, az ásványtannak régebbi neve, melyet legelőször *Werner* használt.

Oriktográfia, régebbi neve a kőzettannak, a mai petrográfiának.

Oriktológia (gör.) a. m. ásványtan; ezt a megnevezést *Bergmann* ajánlotta, de nem terjedt el.

Orillon (franc., ejtsd: orijoñ) a bástyák vállpontjainak hátrafelé való megtörése volt a régibb erősítési épületeknél. Többnyire fallal burkolt földhányás. Voltak kerek és szegletes O.-ok, utóbbiakat épaulementnak is nevezték. Rendeltetése az O.-nak az oldalzás ellen oltalmat nyujtani s a támadók oldalzására szánt lövegek fedezése.

Orinoko *(Orinoco, Orinuku*, felső folyásán *Paragua*, a. m. «a nagy víz»), Dél-Amerika egyik legnagyobb folyója. Ered a Sierra Parimában kb. 1600 m. magasban. A hegyekből kijőve, azokat megkerüli, Esmeraldáig (230 km.) ÉNy.-i irányban folyik, innen 40 km.-nyire 280 m. magasban van a híres bifurkációja, amelyet Humboldt fölfedezése tett híressé. Délre a Cassiquiare ágazik ki belőle s ez a Rio Negro utján az Amazonasba jut. Lejebb fölveszi a Ventuarit és Ny.-nak fordul, míg a *Guaviare* (l. o.) torkolatán alul nagyot kanyarodik É. felé, majd áttör a Sierra Parim Ny.-i gránitágain, ahol sok sellője (Raudales) van. Az é. sz. 6° 20′ alatt fölveszi leghatalmasabb és legbővebb vizű mellékfolyóját, a Rio Metát. A camisetai sellőkön átjutva, megkezdi alsó folyását s lassú folyással keresztülhalad az úgynevezett «llano» síkságon és végül az Atlanti-oceánba ömlik. Hossza 2225 km., torkolatának távolsága a forrásától 820 km.-nyire van, 436 mellékfolyójával 944,000 km² terület vizét viszi el. Esős időszakban megárad s az alsó folyása mentén levő síkságokat elönti. A tenger áradása Ciudad Bolivarig érezhető rajta, innen 245 km.-nyire fog deltája építéséhez, deltája 22,000 km² területű s időnkint egészen ellepi vízzel. Az O. 17 ággal (Brazos) és csatornával (Caños) torkollik, ezek Bahia Vagre és Punta Mocomoco közt 280 km. széles területen érik el a tengert, legjelentékenyebb ága a legdélibb, a Boca de Naviosba vezető Imataca. Torkolatától 1500 km.-nyire hajózható, Maipure fölött 900 km. hosszuságban ismét szabad a hajózás. Ciudad Bolivarig nagy oceánjáró gőzösök járnak rajta. Humboldt (1800) Esmeraldáig, Schomburgh (1839) ettől 30 km.-nyire fölfelé, Chaffanjon (1887) közel a forrásáig hatolt föl. V. ö. *Chaffanjon*, L'Orénoque et le Caura (Paris 1889); *Triand*, Down the O. in a canoe (London 1902).

Oriolus *L.* (állat), l. *Sárga rigó*.

Orion, a görög mitológiában szép, ifjú vadász, kit Eos (a hajnal) megszeret, de Artemis megbotránkozik azon, hogy egy égi lény halandó férfival viszonyt folytat s ezért nyilával leteríti O.-t, ki halála után csillagképpé változik. Ezért az O. csillagzatot (l. o.) vadászképével ábrázolták.

Orion, az égboltozat legékesebb csillagképe, mintegy 100, szabad szemmel látható csillaggal, melyek között 2 első-, 4 másod- és 4 harmadrendű csillag foglaltatik. Elsőrendüek a vörös fényű α Orionis v. Betelgeuze és a fehér Rigel v. β Orionis. A kettő között egyenes vonalban három másodrendű csillag fekszik, az *Orion öve* vagy *Jákob botja* (a magyar nép *Szt. Péter pálcájának* nevezi). Ezek alatt fekszik a szabálytalan *Orionköd*. Orion a magyar nép felfogása szerint a *Kaszás*, ki mögött az ebédjét vivő *Sánta Kata* ballag. Ezt a csillagzatot már Job, Homeros és Hesiodos is említik; a görög mitosz szerint a vakmerő krétai vadász (l. *Orion* a gör. mitológiában).

Orion, görög grammatikus az egyiptomi Thebéből. Kr. u. 450 táján Konstantinápolyban egy nagy etimológiai Lexikont szerkesztett, mely csak töredékesen maradt fenn (kiadta Sturz, Etymologikon Orionis 1820). (V. ö. *Reitzenstein*, Geschichte der griech. Etymologika 1897). Szintén töredékes az Eudokia császárné számára szerkesztett Antholognomicuma, melyben régi költők mondásait gyüjtötte össze. (Kiadta Meineke Stobaeus Florilegiumában 1857. Ujabban Wachsmuth és Hense 1884).

Oriovac, adó- és polit. község Pozsega vm. bródi j.-ban, (1910) 1133 horvát lak.; vasúti állomás, posta, távíró és telefon.

Oriovčić, adók. Pozsega vm. brodi j.-ban, (1910) 181 horvát lak.; u. p. Podvinj, u. t. Brod.

Orissza *(Urissa, Ordra)*, Bengália indo-brit presidency egyik diviziója a Bengáliai-öböl, a szorosan vett Bengália, Reva, a Közép-tartományok és az É.-i Szarkar partvidéke közt, 62,780 km² ter., 5.000,000 lakossal; ebből 23,447 km² közvetetlen brit birtok. A partvidék sík és mocsaras; mögötte alacsony gránit hegylánc húzódik el, amelynek legmagasabb csúcsai 900 méterig nyúlnak föl. A Godavari- és Gangesz-síkság közt sűrű erdőségek húzódnak. Fő folyója a Mahanadi, mellyel együtt termékeny, nagy deltát alkotnak a Brahmani, Baitarni, Szalandi és Szubarnarekha. Fő kincsei arany és rubin. A föld termékeny, de a nedves és igen egészségtelen klima miatt gyér a lakossága. Fő termékek: a rizs, búza, hüvelyesek, olajos magvak, kender, dohány, pamut, cukornád és bételdió. Sok értékes fája is terem. A sűrű erdőkben a tigrisek és nagy kigyók, az alsó Mahanadiban a krokodilusok igen gyakoriak. A lakosok a síkon és völgyekben az ordra, vagyis uria, középen a gond, É.-on a kol és D.-en a szantal, bhuija, bhumidzs és kharvar törzshöz tartoz-

nak. O. 3 disztriktusra oszlik; ezek: Balaszor, Kattak és Puri; ezekhez járul még a Kattak-Mehal néven ismeretes 17 kis hűbéres állam. Főváros Kattak, fő kikötő Balaszor. O. egykoron önálló hindu állam volt, 1592. Bengália mohammedánus uralkodói foglalták el; 1751. a nagpuri mahrattok tették magukat uraivá. Sah-Alam nagymogul 1765. átengedte Kattakon kívül a K.-indiai társaságnak. Kattakot az angolok csak 1803. foglalták el.

Orisszai hűbérállamok, l. *Orissza.*

Oristano, székhelye O. járásnak és érsekségnek Cagliari olasz (Szárdinia) tartományban, (1911) 7844 lak., tonhalászat, sófőzés; székesegyháza, középkori falai és tornyai vannak. Közelében van a San Giovanni de Sinis apátsági templom. O., a régi *Aristanum*, a XI. sz.-ban épült, 1409 óta őrgrófság székhelye volt.

Orites caudatus *L.* v. *Acredula caudata* L. (állat, fehérfejű molnárcinege), l. *Cinegefélék.*

Orivit, l. *Önötvények.*

Orizaba, 1. város Veracruz mexikói államban, a Rio Blanco balpartja fölött, vasút mellett, 1217 méter magasságban, (1910) 35,263 lak., pamutfonás és szövés, nádcukor, papiros és szivargyártás, malomipar. 1914 november havában, a mexikói zavarok alkalmával, Carranza tábornok O.-t Mexikó új fővárosának nyilvánította.

2. *O. (Pik O.*, azték neve: *Citlaltépetl*, a. m. csillaghegy), Közép-Amerika 5582 m. magas vulkáni hegye, O. városától 28 km-re ÉNy.-ra. Csúcsát örök hó borítja, 1545., 1566. és 1613. erősebb vulkáni kitörései voltak, a hóhatára 4200—4900 méter között van, először 1846 máj. két amerikai tiszt mászta meg. Járt rajta Ratzel, Heilprin és Sapper is.

Orizonte, flamand festő, l. *Bloemen*, 1.

Orj, a sertés nyakszirtje, melyet levesnek vagy sós vizben megfőve, reszelt tormával szegélyezve tálalnak fel.

Orja, község, l. *Várorja.*

Orjehov, város Gauria orosz kormányzóság Berdjanszk nevű járásában a Kopka mellett, gabonakereskedéssel és kb. 7000 lak.

Orkádok, l. *Orkney-szigetek.*

Orkán v. szélvész, l. *Vihar.*

Orkapu, város, l. *Perekop.*

Orkeszter, l. *Zenekar.*

Orkesztra (gör.), l. *Orchesztra.*

Orkesztrina, hangszer, l. *Orchesztrina.*

Orkesztrion, hangszer, l. *Orchesztrion.*

Orkhán, török szultán, l. *Urkhán.*

Orkhoni feliratok és *jenisszeji feliratok*, Ázsiában talált régi, ismeretlen írású, kőbe vésett feliratok. Megfejtőjük: Thomsen Vilmos dán nyelvtudós. E feliratok nyelve török s legközelebb áll az ujgur nyelvhez; a Kr. u. VIII. sz.-ban vésték őket kőbe, tehát az ural-altáji nyelvcsaládnak legrégibb emlékei. V. ö. *Simonyi* Zs., Esemény az ural-altáji nyelvtudomány terén (Nyelvtudományi Közlemények, 1894).

Orkla, 153 km. hosszú norvég folyó, ered a Dovre-fjelden, ÉNy.-nak folyik s az Örkedalsfjordba, a Throndhjem-fjord egyik ágába szakad.

Orkney-szigetek (ejtsd: orkné) v. *Orkádok*, külön skót grófságot alkotó szigetcsoport az é. sz. 58° 41′ 24″ és 59° 23′ 2″ között. Skóciától a 9½—13 km. széles Pentland Firth választja el. Területe 973 km², lakóinak száma (1911) 25,897 s 1900 óta majdnem 10%-kal megfogyott. A szigetcsoport 56 szigetből áll s 3 részt különböztetnek meg benne. A középső sziget Pomona, vagyis Mainland, valamennyi közt a legnagyobb. A D.-i rész (South Isles) főbbjei South (D.-i) Ronaldsha és Hoy. A North (É.-i) Isles közt 8 nagyobb van; ezek: Shapinsha, Stronsa, Rowsa, Eda, Sanda, North Ronaldsha, Westra és Papa-Westra. Az O. alacsonyak, sziklásak; legmagasabb pontjuk alig éri el az 500 m.-t. Az éghajlat aránylag igen enyhe, de nagyon nedves. Az évi középhőmérséklet 7·22°, a nyári 12·5°, a téli 4°. A talaj a magasabb helyeken mocsaras, az alantabb fekvő részeken tőzeges. Fa csak a védettebb helyeken nő meg. Földmívelés és halászat a lakosok fő foglalkozása. Az őslakosok, akiktől még kőkörök, sírok maradtak fenn, valószinüleg piktek voltak, de a középkorban a bevándorolt skandinávokkal vegyültek egybe. A mostani lakosok angolul beszélnek. A főváros Kirkwall. Az O. 870—1469-ig Norvégiához tartoztak, 1469. Skóciával egyesítették.

Orkusz, l. *Orcus.*

Orkuta, kisk. Sáros vmegye kisszebeni j.-ban, (1910) 485 tót és magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Kisszeben.

Orlai Petrics *Soma*, festő, szül. Mezőberényben (Békés vm.) 1822 okt. 22., megh. Budapesten 1880 jún. 6. Eleinte jurátus volt, 1846. Wenckheim bárónė támogatásával Bécsbe került, ahol Waldmüller volt első mestere, 1850. Münchenbe ment, ahol Kaulbachnál töltött 1½ évet s ekkor festette első történeti kompozicióját: *II. Lajos holttestének feltalálását a Csele patakban* (debreczeni főiskola). Rövid bécsi tartózkodása után Pesten telepedett le s itt nagyszámú arcképet, történeti és oltárképet festett, amelyek közül különösen a *Petőfi Debreczenben* című terjedt el sokszorosítás révén az egész országban (Ráth Mór tulajdona). A Történelmi Arcképcsarnokba került *Petőfinek*, akihez meghitt barátság kötötte, arcképe. *Zách Felicián* című képét (1860) a Szépművészeti Muzeum őrzi. Más nagyobb művei: *Engedjétek hozzám a kisdedeket* (1854, oltárkép, Mezőberény); *Milton tollba mondja az Elveszett Paradicsomot* (1855); *Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly első találkozása* (1859); *Erzsébet és Mária királynők a novigrádi fogságban* (1879) stb. Számos cikket is írt hetilapokba és sokat fáradozott a barátjára, Petőfi Sándorra vonatkozó adatok gyüjtésében.

Orlajtörék, kisk. Gömör és Kis-Hont vmegye rimaszombati j.-ban, (1910) 178 tót és magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. Rimarahó, u. Rimaszombat.

Orlamünde, város Szász-Altenburg szász hercegségben, a Saale fölötti meredek hegyen, (1910) 1700 lak. O. azelőtt önálló grófság volt. A grófi család már kihalt.

Orlando (ol.) a. m. *Roland.*

Orlando, *Vittorio Emanuele*, olasz jogtudós és államférfi, szül. Palermóban 1860. Mint jogtanár működött Modenában, Messinában, Paler-

móban. 1897-ben képviselővé választották, 1903—1905-ig közoktatásügyi miniszter volt, 1907. majd 1914-ben igazságügyi miniszter lett. Ismertebb művei: Principii di diritto costituzionale (3. kiad., Firenze 1894) és Principii di diritto administrativo (2. kiad., u. o. 1892). 1890. az Archivio di diritto publico szerkesztője lett.

Orlando di Lasso, belga zeneszerző, l. *Lasso*.

Orlando furioso, Ariosto (l. o.) költeménye. *Orlando innamorato* (a szerelmes Orlando) Boiardo elbeszélő költeménye.

Orlát, nagyk. Szeben vmegye szelistyei j.-ban, (1910) 1836 oláh lakossal, posztógyárral, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás. Azelőtt az oláh végezred főtisztjeinek székhelye volt s azért sok díszes kincstári épülete van.

Orlau, falu az osztrák-sziléziai Freistadt kerületi kapitányságban, (1910) 8336 lak. Kőszénbányászat.

Orlaya *Hoffm.* (növ.), ernyős virágú fű, a sáros vármegyei Orlóból származott Orlay János moszkvai orvos tiszteletére kapta nevét. Némelyek a Daucus, murok algénuszának tartják. *O. grandiflora* L. (fehér búzavirág) nálunk is nő, még pedig kiváltképen a szőllőmívelés övében.

Orleán (növ.), l. *Festéknövények*.

Orléanais (ejtsd: orleané), egykori francia tartomány, melynek O., Blaisois, Vendômois, Dounois, Beauce, Pithiverais és Puisaye voltak részei. O.-ból alkották Loiret, Loir-et-Cher és Eure-et-Loir départementok nagy részét. Fővárosa Orléans volt.

Orleánfa *(Bixa* L., növ.), a Bixaceae család génusza; egyetlen faja, a *B. Orellana* L. (l. a *Festéknövények* mellékletén) tropikus amerikai eredetű cserje, melyet minden tropikus vidéken meghonosítottak; sok helyen el is vadult. Levele hosszukás, szíves, épszélű. Virágai nagyok, szártetőző bugában állanak, sokporzósak. Termése 3—5 kopácsú, tövistelen tok, magva keményhéjú, a héjat kívül szemölcsök összeolvadásából származó piros, húsos állomány vonja be, ez a bevonat tartalmazza az *annatto* (arnatto, arnotto, terra orleana) nevű piros festőanyagot, amely a francia Gujanából, Guadeloupe és Jamaika szigetéről lepény, Braziliából tekercs alakjában jut a kereskedelembe. Európában ételnemüeken kívül (sajt, vaj, csokoládé) firniszt, lakkot, viaszt stb. festenek vele; kis mértékben selyem- és gyapjuszövetet is. A levélmag, gyökér Dél-Amerikában és Azsiában népies orvosság. A növény francia neve *roucou, rocouyer* (ejtsd: ruku, rokujé).

Orleánfafélék (növ.), l. *Bixaceae*.

Orleanisták, az *Orléans* család hívei Franciaországban, akik az 1848. elűzött *Lajos Fülöp* király utódait kivánják a köztársaság megbuktatásával a francia trónra juttatni. 1883—94-ig *Lajos Fülöp* párisi gróf, azóta pedig ennek fia, *Fülöp* orléansi herceg a trónjelöltjük. L. *Orléans*-család.

Orléans (ejtsd: orleañ), város Loiret francia département O. járásában, kat. püspökség és prot. konzisztórium székhelye, a Loire jobb partján, az O.-i csatorna mellett, vasúti csomópont. Az O.-i erdő által ÉNy. felől szegélyezett síkon, (1911) 72,096 lak. Kötött árú gyártása, posztószövés, vegyi ipar, agyagárú-, paszománt-, borecet- és sörgyártás, cukorfinomítók, vas- és fémkohászat. Fő útvonalak keresztező pontján fekszik és így élénk kereskedelme van. O. régi része szűk utcákból áll. A Loireon 333 m. hosszú híd (XVIII. sz.) vezet át St. Marceau D.-i külvárosba. A Du Martroi-téren O. középpontjában 1855 óta Jeanne d'Arcnak Foyatier készítette bronz lovasszobra áll. A Bannier-téren áll a St. Paterne gót templom, az innen kiinduló boulevardok a Loireig vezetnek. Ste Croix székesegyháza 148 m. hosszú, gót ízlésü (újjáépült 1601—1829), gazdag díszítésű homlokzattal, 3 nagy toronnyal. A Ste Croix-téren van a városháza, szobrokkal díszített homlokzattal, udvarában az O.-i szűznek, előtte pedig a város szülöttének, Pothier Róbert (szül. 1699., megh. 1772.) jogtudósnak szobra áll. A köztársaság szobra mögött a XV. sz.-beli tornyos városháza kép-, szobor-, természetrajzi gyüjteménnyel és a Jeanne d'Arc-muzeummal. A Hôtel Cabut-ban (XVI. sz.) van a történelmi muzeum. Említésre méltók még a Jeanne d'Arc, Sorel Ágnes, I. Ferenc házai, a Loire közelében a Notre-Dame de Recouvrance, amelyet O. felszabadítása emlékére építettek; a St. Aignan-templom (XV. sz.), a prefektura, az igazságügyi palota, a Hôtel de Dieu kórház és a gabonacsarnok. 1309—1790-ig egyeteme volt. Van kb. 60,000 kötetből álló nyilvános könyvtára, füvészkertje, több tudományos társulata. Az 5. hadtestparancsnokság székhelye. O. az ókelta *Cenabum*, a carnutes nevű gallus törzs fővárosa volt. Kr. e. 52. itt tört ki a Caesar elleni nagy népfölkelés. Aurelianus császár *Civitas Aureliani (Aurelianensis urbs)* nevet adott neki, amiből mai neve származott. Chlodomir alatt a merovingi királyok fővárosa volt. A Valois királyok idejében a csaknem független O.-i hercegek fővárosa lett. Az angol-francia háborúban az angolokat feltartóztatta és 1429 máj. 8. *Jeanne d'Arc* (l. o.) az ostrom alól fölszabadította. A hugenotta-háborúkban a reformátusok egyik fő támasza volt; az O.-i ediktum (1562) vallásuk szabad gyakorlatát biztosította. 1563. Guise Ferenc ostromolta, akit e közben meggyilkoltak. Az 1870—71-iki francia-német háborúban az itt összpontosított francia seregek feladata lett volna Párist az ostrom alól felszabadítani. Lamotterouge volt a parancsnokuk. A bajor seregek v. d. Tann alatt okt. 11. O.-t elfoglalták, de a franciák nov 9. visszavették. A dec. 2—4-iki harcokban a németek visszaszorították Aurelle de Paladines seregét (200,000 ember) és 5-én éjjel O.-t újra elfoglalták. 1871 márciusáig német kézen maradt. V. ö. *Bimbenet*, Hist. de la ville d'O. (3 köt., Orléans 1884—87); *Kunz*, Die Schlacht v. O. (Berlin 1894).

Orléans (ejtsd: orleañ), francia hercegi és királyi család. Az *O.-i hercegi* címet a francia királyok ifjabb fiaiknak szokták adni. Az első O.-i herceg VI. Fülöp király negyedik fia, *Fülöp* volt (1344—1375.). Özvegyének halála után 1392. VI. Károly király öccsének, *Lajosnak* (szül. 1372., megh. 1407.) adományozta az O.-i hercegséget. Tehetséges, de lelkiismeretlen férfiú volt s 1404. elmebeteg bátyja helyett Franciaország kormányzója lett. Ellenfele, *János* burgundi herceg 1407-ben Párisban megölette. Nejétől, *Visconti* Valentinetől 5 fia és leánya maradt. Természe-

tes fia volt *Dunois* gróf (l. *Dunois et Longueville)*, a híres hadvezér. Lajos legidősebb fia, *Károly, O. hercege* (szül. 1391., megh. 1465.), Armagnac gróf leányát vette nőül s az Armagnac-párt feje volt. Az azincourti csatában 1415. az angolok fogságába esett. 25 évi fogsága után hazatért és bloisi kastélyában a költészetnek élt. Fia, *Lajos*, VIII. Károly halála után 1498. a francia trónra lépett *XII. Lajos* néven (l. *Lajos*, 29.). Veje és utóda, *I. Ferenc* az O.-i hercegséget ifjabb fiainak, *Henriknek* (a későbbi II. Henriknek) és *Károlynak* (megh. 1545) ajándékozta; II. Henrik ifjabb fiai is (IX. Károly, III. Henrik) egymásután birták trónralépésük előtt az O.-i hercegséget.

A *Bourbon*-házhól való XIII. Lajos 1626. öccsének, *János Gastonnak* (szül. 1608., megh. 1660.) adta az O.-i hercegséget. Ez tehetséges, de gyenge jellemű férfiú volt. A mindenható Richelieu miniszter ellen való összeesküvései és támadásai szánalmas kudarccal végződtek. 1627. kegyelmet kapott, miután társait cserben hagyta. Utoljára a *fronde* (l. o.) mozgalmaiban vett részt (1648—52.), melynek leveretése után bloisi kastélyába száműzték. Első házasságából született leánya volt *Montpensier* Anna Mária Lujza hercegnő (l. o.). Halála után XIV. Lajos öccse, *Fülöp* (szül. 1640., megh. 1701.) kapta az O.-i hercegséget, aki már kora ifjuságában könnyelmű és erkölcstelen életet élt. 1661-ben nőül vette *Henriette*-et (l. o.), II. Károly angol király húgát, ki 1670. hirtelen halállal mult ki. Ekkor sokan Fülöpöt gyanusították, hogy nejét megmérgeztette. 1671-ben pfalzi *Erzsébet Saroltát* vette nőül. E házasságából született *Fülöp, chartresi, 1701 óta O.-i herceg* (szül. 1674 aug. 4., megh. 1723 dec. 2.), ki XIV. Lajos halála után mint a kiskorú XV. Lajos gyámja Franciaország *régense* lett (1715—1723). Tehetséges, de romlott erkölcsű férfiú volt ő is. A spanyol örökösödési háborúban hadvezéri képességének és személyes bátorságának számos jelét adta, s mint kormányzó is megállta helyét. A francia államadósságból 400 millió livret törlesztett, de azáltal, hogy a szédelgő *Law* (l. o.) vállalkozását pártolta, az országot új nyomorba döntötte, erkölcstelen életével pedig teljesen megrontotta a francia udvar tekintélyét. Fia, *Lajos Fülöp József* (szül. 1703 aug. 4., megh. 1752 febr. 4.) nejének korai halála után tudományos tanulmányainak élt. Ennek fia, *Lajos Fülöp* (szül. 1725 máj. 22., megh. 1785 nov. 18.) szintén visszavonultan élt tudósok és művészek társaságában. Fia, *Lajos Fülöp József* (szül. Saint-Cloudban 1747 ápr. 13., megh. Párisban 1793 nov. 6.) szintén az O.-ok hagyományos tehetségét és erkölcstelenségét egyesítette magában. 1789-ben beválasztatta magát a nemzetgyűlésbe s ott mindjárt az alkotmányos ellenzékhez csatlakozott. Sok pénzzel támogatta a párisi nép fellázítását előkészítő demagógokat, palotájának (Palais Royal) udvarát pedig nyiltan átengedte lázító gyűlések számára. Később belépett a jakobinus klub-ba s felvette az *Egalité* (Egyenlőség) nevet. 1792-ben beválasztották a konventbe s mint a hegypárt tagja 1793 jan. XVI. Lajos halálára szavazott. Ez azonban nem mentette meg őt attól a gyanutól, hogy nem őszintén híve a köztársaságnak. Azzal vádolták, hogy a királyságra tör, mire elfogták s a forradalmi törvényszék 1793 nov. 3. guillotine alá juttatta. Halála után legidősebb fia, *Lajos Fülöp* vette fel az O.-i hercegi címet, ki 1830. Franciaország királya lett (l. *Lajos*, 36.).

Lajos Fülöp király a jelenleg is virágzó és nagy kiterjedésű O. család őse. Legidősebb fia, *Ferdinánd* (szül. Palermóban 1810 szept. 3., megh. Neuilly közelében 1842 júl. 13.) vette fel atyja trónralépésekor az O.-i hercegi címet. Résztvett 1835—40-ig az algériai hadjáratokban. Korai halálát baleset okozta. A Páris és Neuilly közti úton lovai megbokrosodtak s oly szerencsétlenül ugrott ki kocsijából, hogy szörnyet halt. Nejétől, mecklenburgi *Heléna Lujza Erzsébettől* (szül. 1814 jan. 24., megh. 1858 máj. 18.) két fia született: *Lajos Fülöp*, párisi gróf (l. *Lajos*, 37.) és *Róbert* chartresi herceg (l. *Chartres hercege)*. Lajos Fülöp király lemondása után Heléna hercegnő 1848 febr. 24. két fiával együtt megjelent a nemzetgyűlésben, hogy a trónt idősebb fia részére megmentse, de kénytelen volt menekülni s előbb Emsben, azután Eisenachban élt. A párisi gróf idősebbik fia, *Fülöp* O.-i herceg (szül. Twickenhamben 1869 febr. 6.), az O. család jelenlegi feje és a francia royalisták trónjelöltje. Nem törődve az O. család tagjait száműző 1886-iki törvénnyel, 1890 febr. 6. megjelent Párisban, hogy katonai kötelezettségének eleget tegyen. Rögtön elfogták és a törvényszék 2 évi fogházra ítélte. Carnot elnök azonban jún. 3. megkegyelmezett neki, de az országból kiutasították. 1896 nov. 5. Bécsben nőül vette *Mária Dorottya* főhercegnőt, József kir. herceg leányát (szül. 1867 jún. 14.); házasságuk gyermektelen. Fülöp herceg nagy utazásokat tett; 1905. évi sarkvidéki expedicióját l. *Sarkvidéki utazások* alatt. Öccse: *Ferdinánd*, Montpensier hercege (szül. 1884). *Róbert* chartresi herceg idősebb fia volt *Henrik* herceg, a jeles utazó és felfedező (szül. 1867 okt. 16., megh. 1901 aug. 9.), ki 1889—90-ig Dél-Szibírián és Tibeten keresztül eljutott Hátsó-Indiába és felfedezte az Iravadi forrását. Járt még Madagaszkár szigetén (1892) és Abesszíniában (1897). Hazatérvén, az olasz hadsereg megsértése miatt *Viktor Emánuel* torinói gróffal párbajt vívott. 1901 tavaszán új felfedező útra indult, de Szaigonban (Kokinkina) megbetegedett és nemsokára meghalt. Nevezetesebb munkái: De Paris au Tonkin à travers le Tibet inconnu (Paris 1892); Autour du Tonkin (u. o. 1894); A Madagascar (u. o. 1895); Une visite à Ménélik (u. o. 1898). Róbert ifjabb fia: *János*, Guise hercege (szül. 1874 szept. 4.), unokatestvérét *Izabellát*, a párisi gróf leányát vette nőül (szül. 1878 máj. 7.). Házasságukból három leány és egy fiú (*Henrik*, szül. 1908 júl. 5.) született. — *Lajos Fülöp* király többi fiai: *Lajos*, Nemours hercege (szül. 1814., megh. 1896), *Ferenc*, Joinville hercege (szül. 1818., megh. 1900), *Henrik*, Aumale hercege (szül. 1822., megh. 1897) és *Antal*, Montpensier hercege (szül. 1824., megh. 1890). L. ezeket *Nemours, Joinville, Aumale* és *Montpensier* alatt. A család egyes tagjait l. még *Alençon, Eu, Penthièvre, Vendôme*.

Az O.-család vagyonának nagy részét 1814. visszakapta *Lajos Fülöp*, a későbbi francia ki-

rály s azt még nagyobbra növelte. Az 1848-iki nemzetgyűlés száműzte az O.-okat Franciaországból, Napoleon Lajos elnök pedig 1852 jan. elkobozta óriási vagyonukat. 1870-ben az O.-család tagjai be akartak lépni a francia hadseregbe, de sem III. Napoleon, sem a köztársaság nem fogadta el szolgálatukat. 1871 jún. 8. visszavonta a nemzetgyűlés a reájuk kimondott száműzetést, sőt 1872. vagyonuk egy részét is visszakapták. *Chambord* grófnak, a Bourbon-ház fejének halála után 1883. az összes monarchisták elismerték az O.-család igényeit. Ezért a köztársasági kormány 1883. kizárta őket a francia hadseregből, 1886. pedig a trónkövetelők ellen hozott törvény alapján Franciaország területéről is kiutasította őket. V. ö. *Gazeau* de *Vautibault*, Les O. au tribunal de l'histoire (Paris 1888—89, 7 köt.); *Lanne*, La fortune des d'O. (u. o. 1905).

Orléans (franc., ejtsd: orleañ), félgyapju női ruhaszövet, láncfonala 100 finomsági számú pamutcérna, vetése 30—40 f. számú hosszú angol fésűsgyapju, rendszerint síma vászonkötésű, néha azonban mintás.

Orléansi herceg földje, Grönland keleti partvidékének az é. sz. 77 és 79°-a között elterülő része, 1905-ben *Fülöp* orléansi herceg fedezte fel.

Orléansi szűz, l. *Jeanne d'Arc.*

Orléansville (ejtsd: orleañvil), az ugyanily nevű arrondissement székhelye és a Seliff-völgy legfontosabb városa Algeriában, (1911) 3895 lak., közelében gazdag vas- és rézércbányákkal, meg ásványvízforrásokkal. A várost 1843. Bugeaud marsall alapította.

Orlec, a *rhodonit* ásvány orosz neve, mely itt-ott a drágakő-kereskedelemben használatos.

Orley, *Barend (Bernaert) van*, németalföldi festő, szül. Brüsszelben 1490 körül, megh. u. o. 1542. Eleinte a németalföldi festészet nemzeti hagyományait követte, de Dürer, Mabuse és Rafael hatása alatt (talán Itáliában is járt) a romanizmus híve lett és az eklektikus renaissance-iránynak Németalföldön egyik legkiválóbb és legbefolyásosabb képviselője. Udvari festője volt Osztrák Margit és Mária özvegy magyar királyné németalföldi helytartóknak. Kiváló művei: az apostolok oltárának részei a bécsi és brüsszeli képtárakban, a Jób megpróbáltatását stb. ábrázoló triptichon (1521, brüsszeli muzeum), Az utolsó ítélet (antwerpeni muzeum), Madonna (1521, Páris, Louvre), Zeller orvos arcképe (1519, brüsszeli muzeum). Fontos szerepet játszott kárpitokhoz, üvegfestményekhez készített terveivel. Amazok közül a Miksa császár vadászatait ábrázoló sorozat (Páris, Louvre) emelendő ki, ezek közül a brüsszeli Sainte Gudule-templom pompás ablaka, V. Károly és Portugál Erzsébet, II. Lajos magyar király és Mária királyné képmásaival.

Orlice, folyó, l. *Adler.*

Orlik, *Emil*, osztrák festő és grafikus, szül. Prágában 1870 júl. 21. Münchenben Lindenschmitnek és Raabnak volt tanítványa, azután sokat utazott és Japánban a színes fametszést tanulmányozta. Tevékenysége főleg a grafika különböző ágaira terjed ki és annak tanára a berlini iparművészeti muzeumban. A világháborúra vonatkozó grafikai munkákat is készített.

Orljava, a Száva kb. 110 km. hosszú baloldali mellékvize. Ered Verőcze vm. D.-i részén a Papukhegységben, a Psunj hegységnél DK.-re fordul, a pozsegai medencén átfolyva a Száva lapályára ér ki, Kobaš mellett torkollik. Legnagyobb mellékvize a Londja.

Orljavac, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 575 horvát és szerb lak.; u. p. és u. t. Pozsega (Požega).

Orló, kisk. Sáros vm. héthársi j.-ban, (1910) 750 rutén lak., vasúti állomással és távíróhivatallal, u. p. Palocsa. Hozzátartozik *Kurcsin* vashámor. O. Galicia felé az utolsó vasúti állomás.

Orlócz (azelőtt: *Horelicz)*, kisk. Trencsén vm. csaczai j.-ban, (1910) 1091 tót lak.; u. p. és u. t. Csacza.

Orlód (azelőtt: *Orlovát)*, nagyk. Torontál vm. nagybecskereki j.-ban, (1910) 2135 szerb lakossal, postahivatal, u. t. Bótos.

Orlov, 1. *Grigorij Grigorjevics*, herceg, orosz államférfiú, szül. Moszkvában 1734 okt. 17., megh. u. o. 1783 ápr. 24. Mint II. Katalin cárnő kedvese, résztvett a cárnő férjének, III. Péter cárnak megbuktatásában 1762 júl. 9. Jutalmul táborszernagyi rangot és nagy birtokokat kapott. 1762-ben testvéreivel együtt grófi rangra emelkedett, II. József császár pedig 1772. birodalmi herceggé nevezte ki. Később *Potemkin* (l. o.) szorította ki őt a hatalomból. II. Katalinnal való viszonyából származott a *Bobrinszkij* grófi család.

2. *O., Alekszej Grigorjevics*, gróf, orosz hadvezér, *O. 1.* testvéröccse, szül. Moszkvában 1737., megh. u. o. 1809 jan. 5. Ő fojtotta meg sajátkezüleg III. Péter cárt ropsai fogságában. 1768-ban az orosz flotta főparancsnoka lett s azzal az Égeitengerre hajózva, a török flottát a *csezmei* kikötőben (Kis-Ázsia partján) megsemmisítette 1770 júl. 2. Öccsének, Vladimirnak *Grigorij* nevű fiában kihalt az O.-család törvényes ága 1826.

3. *O., Alekszej Fjedorovics*, herceg, orosz hadvezér és államférfiú, *O. 1.* egyik öccsének, *Fjedor*-nak természetes fia, szül. 1787., megh. Szent-Pétervárott 1861 máj. 21. A francia háborúkban kitüntette magát s a gárda-lovasezred parancsnoka lett. 1825 dec. 26. a *dekabrista* felkelés (l. o.) alkalmával bátor viselkedésével nagyban hozzájárult a mozgalom gyors elfojtásához. Ezért I. Miklós cár grófi rangra emelte és főhadsegédjévé nevezte ki. 1833-ban ő volt főparancsnoka annak az orosz seregnek, amely a Boszporusz partján kikötött s II. Mahmud szultánt a *hunkjár-szkelesszi*-i szerződés aláírására kényszerítette. 1854-ben Bécsben járt, hogy Ausztriát Oroszország számára megnyerje, de sikertelenül. 1856-ban a *párisi* kongresszuson képviselte Oroszországot. Ezután a birodalmi tanács és a minisztérium elnökévé nevezte ki II. Sándor cár és hercegi rangra emelte.

4. *O., Nikoláj Alekszejevics*, herceg, orosz diplomata, *O. 3.* egyetlen fia, szül. 1820., megh. Fontainebleauban 1885 márc. 9. Szilisztria ostrománál 1854. elvesztette félkarját és félszemét, azután a diplomáciai pályára lépett. 1860-ban

Brüsszelbe ment követnek, 1870. bécsi, 1872. berlini, 1880. pedig párisi nagykövet lett.

Orlov *(Orlow)*, híres gyémánt, l. *Gyémánt.*

Orlovac, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 565 horvát lak.; u. p. Rača, u. t. Veliki Grdjevac.

Orlovát, község, l. *Orlód.*

Orlove, község, l. *Vágzsigmondháza.*

Orlov-ló, melyet nálunk *orosz* vagy *muszka* lónak is neveznek, Európa leggyorsabb ügetőlova, az amerikai ügetőlónak versenytársa. Orlov gróf állította elő az 1778-ik évben arab, dán és hollandiai lófajták keresztezésével. Hazáján kívül különösen Ausztriában, Romániában, Olaszországban és nálunk is foglalkoznak a tenyésztésével.

Orlovnjak, adók. Verőcze vm. eszéki j.-ban, (1910) 638 magyar szerb, horvát és német lak.; u. p. Tenye (Tenia), u. t. Eszék (Osijek).

Orlovszkaja gubernija (orosz), l. *Orel.*

Orlovszkij, *Boris Ivanovics*, orosz szobrász, szül. Szent-Pétervárott 1793., megh. u. o. 1837 dec. 28. A szentpétervári műv. akadémián, majd Thorwaldsen vezetése alatt Rómában tanult, utóbb a szentpétervári akadémián a szobrászat tanára volt. Tőle valók Kutuzov és Barclay de Tolly tábornagyok emlékszobrai Szent-Pétervárott.

Orlyava, község, l. *Ungsasfalva.*

Orma, a *galla* nép (l. o.) neve saját nyelvükön.

Ormándlak, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 229 magyar lak.; u. p. Nagylengyel, u. t. Bak.

Ormándy *Miklós*, kegyesrendi áld. pap, író, fil. doktor, szül. 1846 szept. 26. Tölgyesen (Hont vm.), megh. 1911 nov. 30. Budapesten. Pappá szentelték 1873. 1888—98-ig igazgató volt Sátoraljaujhelyen, ahol a kisgimnáziumot főgimnáziummá fejlesztette. Az igazgatóságról lemondván, ismét tanár lett, legutóbb Budapesten. Munkái: *Adatok a Mirabilis jalapa tömlős edényeinek ismeretéhez* (1888); *A kender természetrajza* (1889); *A dohány* (1895); ismeretterjesztő és szépirodalmi jellegüek: *A virágok beszélnek* (1908); *Mesék a virágokról* (1911). Számos tárcacikket is írt különböző lapokba.

Ormány és összetételeit l. *Orrmány.*

Ormány, kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1910) 600 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagyiklód.

Ormányság, Baranya vmegye délnyugati sarka, mely a kémesi határba eső laki hídtól a vmegye csúcsáig, Bogdásáig, a Dráva mentén terjed s összesen 23 helységből áll, 12—13,000 lak., akik, a sztárai horvátok kivételével, magyarok s külön nyelvjárást beszélnek. Anonymus szerint Ete kun vezér a honfoglalás korában Baranyát szállta meg. Hogy népe, a kun-kabar elem, az ormányságiakban maradt fenn, nyelvük mutatja, mely egyfelől a mátravidéki palócok, másfelől a székelyek nyelvével van közelebbi rokonságban.

Ormay *Norbert*, l. *Auffenberg*, 3.

Ormazd, l. *Hormizdasz.*

Orme, *Philibert de l'*, francia építész, l. *Delorme*, 1.

Ormesby (ejtsd: órmszbi), város Yorkshire angol countyban, (1911) 14,583 lak., jelentékeny gyáriparral.

Ormingya, kisk. Hunyad vm., brádi j.-ban, (1910) 1342 oláh lak.; u. p. és u. t. Boicza. Határában aranybányák és barlangok vannak, melyek a boiczai bányamegyéhez tartoznak. V. ö. *Téglás* Gábor, Újabb barlangok az erdélyi Érczhegység övéből (Matem.-term.-tud. Közlem. XXI. köt.).

Ormód, kisk. Bereg vm. munkácsi j.-ban, (1910) 609 rutén lak.; u. p. és u. t. Szentmiklós.

Ormody *Vilmos (ormódi)*, közgazdasági író, szül. 1838 dec. 8. Miskolczon. Tanulmányai végeztével 1857. az Első magyar általános biztosító társaság alapításakor e vállalat szolgálatába lépett, ahol 1881. igazgató, 1888. vezérigazgató-helyettes, 1898. pedig vezérigazgató lett. E minőségében a már előbb is virágzó társaságot még nagyobbszabásúvá lendítette fel. Pénzügyi téren való tevékenységének egyik legértékesebb eredménye 1868. a magyar állam első vasúti kölcsönének eredményes keresztülvitele volt. Több hazai és külföldi biztosító intézetnél, melyek az Első magyar általános biztosító társasággal szorosabb üzleti viszonyban vannak, magas állásokat tölt be. Közgazdasági téren való érdemei elismeréseül 1897. magyar nemességet kapott «*ormódi*» előnévvel, 1906. a főrendiház tagja lett, 1908. pedig a Ferenc József-rend nagykeresztjével tüntette ki a király. A művészetnek és irodalomnak lelkes pártolója. Az Akadémián, elhunyt felesége emlékére, «Ormody Amelie-jutalom» címen tizezerkoronás irodalmi alapítványt tett. Alapító tagja a Kisfaludy-Társaságnak és bizottsági elnöke a Magyar írók segélyegyletének. Számos tanulmánya jelent meg hazai és külföldi biztosítási folyóiratokban s az Első magyar általános biztosító társaság 1907-ben megjelent történetének szerkesztését is ő vezette.

Ormonde (ejtsd: órmönd), a régi és előkelő *Butler* ír család grófi, később hercegi címe. Nevezetesebb viselői:

1. *James Butler, O. hercege*, szül. 1610 okt. 19., megh. 1688 júl. 21. Mint Irország alkirálya, 1644. a Stuartok legbuzgóbb hívei közé tartozott. I. Károly kivégzése után 1649. Irországban felkelést támasztott, de annak leverése után menekülnie kellett. II. Károllyal együtt élt a számüzetésben s annak trónraléptekor 1661. O. hercegévé lett. Irországnak ezután még két ízben volt alkirálya.

2. *James Butler, O. hercege*, angol hadvezér, *O. 1.* unokája, szül. 1665 ápr. 29., megh. 1745 nov. 16. II. Jakab elüzetése után Orániai Vilmos pártjára állott s a *Boyne* folyó mellett 1690. annak seregében harcolt. 1703-ban Irország alkirálya lett, 1711. pedig Marlborough bukása után ő vette át az angol sereg vezérletét Németalföldön. I. György trónralépése után 1715. a whig-kormány felségsértéssel vádolta s minthogy nem jelent meg bírái előtt, elmarasztalták és minden méltóságától megfosztották. Ezután *Jakab Eduárd* trónkövetelő pártjára állott és számüzetésben halt meg. Családjának egyik mellékága csak 1791. kapta meg az O. grófi címet.

Ormos, község, l. *Vágormos.*

Ormós, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 195 horvát lak.; u. p. Muraszentmárton, u. t. Muraszerdahely.

Ormós *Zsigmond (csicseri)*, műtörténeti író, szül. Pécskán (Arad vm.) 1813 febr. 20., megh. Budapesten 1894 dec. 17-én. 1834. a vármegye követei mellé országgyűlési írnokul küldte a pozsonyi országgyűlésre, hol tagja volt a Lovassy László elnöksége alatt alakult társalkodóegyletnek s ezért többekkel együtt őt is eltiltották egy időre az ügyvédi cenzurától. 1848-ban Temes vm. egyik országgyűlési képviselője lett. A szabadságharc után hazafias viselkedése miatt kilenc hónapi börtönbüntetést szenvedett. Szabadságát visszanyervén, az abszolutizmus korszakában visszavonulva élt tanulmányainak és az irodalomnak. Az alkotmány helyreállítása után megyéjének alispánja, 1871. Temes vm. főispánja, 1876. pedig Temesvár szab. kir. városának is főispánja lett. Az átalakított főrendiháznak élethossziglani tagjává nevezték ki. 1889-ben vált meg főispánságától. Alapítója és elnöke volt a délmagyarországi muzeum-egyletnek. A M. Tud. Akadémia 1861. tiszteletbeli tagjává választotta. Legnagyobb műve: *Árpád-kori művelődésünk története* (Budapest 1881); ezenkívül nagyobb terjedelmű önálló munkái: *Utazási emlékek*, Németország művészeti leírása, 6 kötetben (Pest 1860—1862); *Visszaemlékezések* (1885—86, 3 kötet).

Ormosd (most *Ormož)*, a stájerországi drávaparti *Friedau* (l. o.) vár magyar neve volt. 1490-ig Magyarországhoz tartozott, de ez évben ura Kövendi Székely Jakab átpártolt Miksa császárhoz. O. ferencrendi kolostora még sokáig a rend magyar tartományához tartozott.

Ormos far, l. *Farbúb.*

Ormosfarkú hal *(Tetragonurus*, állat), l. *Kalászhal-félék.*

Ormos harcsa *(Doros costatus* L., állat), l. *Harcsafélék.*

Or moulu (franc. ejtsd: ór mulű), l. *Or doublé.*

Ormózatok. A huzagolt csövű fegyvereknél a huzagokat egymástól elválasztó bordácskákat nevezik O.-nak.

Ormprust *(Armbruster) Kristóf*, I. Ferdinánd király idejében élt kir. kamarai számvevő, szül. Szebenben s a *szebeni* előnevet használta. Zeneszerzéssel is foglalkozott, műveiből azonban csak egy maradt fenn. Címe ez: «Gonosz asszonyi embereknek erkölcsükről való ének». E gúnydal egy augsburgi fukar asszonyról szól, ki az 1550-iki augsburgi birodalmi gyűlésen megjelent több magyarnak szállást adott. A dalnak $^3/_2$ üteme mellett bizonyos magyaros jellege van, s a XVI. sz.-beli magyar dalirodalom egyik értékes ritkasága. A Nemzeti Muzeum könyvtárában őrzik.

Ormskirk (ejtsd: ormszkörk), város Lancashire angol countyban, (1911) 7409 lak., selyemszövéssel, kötél- és sörgyártással, kosárkészítéssel; a környéken szénbányákkal.

Ormusz *(Hormusz, Harmozia, Dzserun)*, 90—210 m. magas, kopár, vulkáni sziklás sziget a róla elnevezett, 44—80 km. széles, a Perzsa-tengerből az Arab-tengerbe vezető szorosban, 33 km² területtel. Kősó és kén a föld legértékesebb kincsei. A portugálok uralma alatt 1515—1622-ig a sziget mint kereskedelmi emporium virágzott, de most csak szegényes falu van rajta 300 lak. A régi, népes (mintegy 40,000 lak.) városnak romjai az ÉK.-i part egyik öblében maig is láthatók.

Ormuzd, újperzsa alakja a parszik, azaz a régi perzsák jószelleme nevének, kit a zend könyvek *Ahura Mazda*-nak, az ékiratok pedig *Auramazdá*-nak neveznek. Az iráni és árja népek szétválása előtti időkben még nem volt ismeretes. A görög írók már mint az irániak legfőbb istenségét emlegetik. Ellensége a hazugságnak és más bűnöknek. Elkeseredett harcot folytat a gonoszság szellemével, Ahrimánnal és követőivel, a divekkel. L. még *Parszizmus.*

Orna, régi olasz folyadékmérték, Triesztben = 66 l., Fiuméban = 53·89 l.

Ornain (ejtsd: orneñ), a Marne 105 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Franciaországban. Ered Vosges département Ny.-i részén, Vitry-le-Françoisnál torkollik.

Ornamentika (lat.), l. *Díszítés.* A könyvnyomdászatban a díszesebb könyvek és egyéb nyomtatványok ékítésére használatos cirádák. A betűöntödék a legkülönfélébb és a kor ízlésének megfelelő O.-val látják el a könyvnyomdászatot. Igy a régi rózsakoszorús ékítmények helyébe léniás, vonalas és a betűkkel harmonizáló O. lépett. Újabban az iparművészet fejlődésével a legkülönfélébb művészeti irányoknak megfelelő O.-t alkalmazzák a könyvnyomtatásban.

Ornamentum (lat.), a. m. díszítmény. Az építészetben sík v. dombormívű, rajzolt, festett, v. mintázott díszítmény. L. még *Díszítés.*

Ornatus (lat.), a kat. egyházban tágabb értelemben véve egy teljes egyházi ruha-készlet, szűkebb értelemben csak a misemondóruha *(casula*, l. o.).

Orne (ejtsd: orn), 1. a Mosel 86 km. hosszú baloldali *mellékfolyója.* Ered Meuse francia départementban, Diedenhofentől D.-re 7·5 km.-nyire torkollik. — 2. *O.*, 158 km. hosszú *folyó* Franciaországban, O. départementban. Ered Séestől 7 km.-nyire, Caennél hajózhatóvá lesz és a Seine-torkolatba ömlik. Vízterülete 2863 km².

3. *O.*, francia *département* Calvados, Eure, Eure-et-Loir, Sarthe, Mayenne és Manche közt. Területe 6144 km², (1911) 307,433 lak. 1891 óta 46,954 lélekkel csökkent. Járásai: Alençon, Argentan, Domfront és Mortagne. Fővárosa: Alençon.

Ornis (gör.), valamely ország vagy terület madárfaunája.

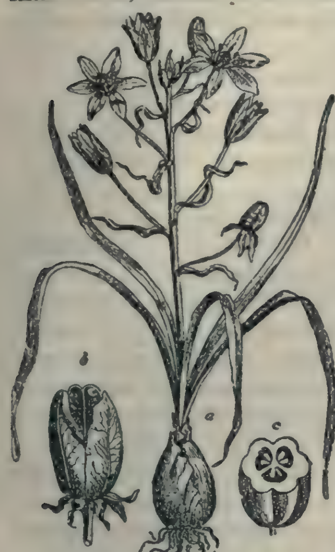
Ornithodelphia (állat), l. *Madárhüvelyűek.*

Ornithodoros (állat), a Kullancsfélék *(Ixodidae)* családjába tartozó állatnem. 12 faja ismeretes, melyek Afrikában és Madagaszkárban forró, homokos vidékeken élnek és az embert támadják meg. Az *O. moubata* Murray terjeszti az afrikai visszatérő láz okozóját, a *Spirochaeta duttoni*-t. Ahol Afrikában az O. moubata nem fordul elő, ott él az *O. savigny* Audouin, mely azonfelül Indiában is honos. Közép-Amerikában él az *O. megnini* Dugès, mely vérszívás céljából az emberek és szarvasmarhák külső hallójáratába hatol be.

Ornithogaea, l. *Ausztráliai régió.*

Ornithogalum *L.*, *madártej*, *kakastej* (növ., l. az *ábrát)*, a Liliaceae (Liliomfélék) család gé-

nusza, 70 faja Európa, Afrika és Előázsia hagymás füve, szálas tőlevelekkel, fürt vagy álernyős virágzattal. A virág hosszúkocsányú, leple egyszínű, fehér szabad levelekből áll, külső v. belső oldalukon is zöld sávval; a porzók többnyire sziromszerűen laposak. A termés sokmagú tok. Nálunk réteken, szántókon, cserjésekben, erdő, árok szélén az *O.um bellatum* L. (úri madártej, csillagvirág) és vetés közt is az *O. Bouchéanum* Ascherson (vetési madártej) van leginkább elterjedve. Szórványosabban: *O. nutans* L. (kónya m.), *O. refractum* W. et K. (csilláros m.) és mások. Fehéres nyálkás tejnedvük van.

a Ornithogalum, *b* a tokja, *c* ennek átmetszése.

Ornithologia (gör.), az a tudomány, mely a madarakról szól, innét *ornithologus*, aki madarakkal foglalkozik; *ornithoszkópia*, a madarak repüléséből való jóslás.

Ornithologiai központ *(Magyar O.)*, 1891. *Herman* Ottó igazgatása alatt Budapesten felállított tudományos intézet, amelynek eredeti célja a madarak vándorlásának tanulmányozása a Magyarország területén szervezett megfigyelőállomásokból álló megfigyelőhálózat segítségével és a madárvonulás tudományának *(aviphenologia)* művelése. Évenkint kiadott folyóirata, az *Aquila*, a vonulási megfigyelések feldolgozásán kívül más, az ornitológia körébe vágó dolgozatokat is közöl. Újabban kiterjesztette működését a madár-anatómia, paleontológia és a madarak táplálkozásának és gazdasági jelentőségének tanulmányozására és a hazai madárvédelem szervezésére is.

Ornithologiai megfigyelőállomások a madarak életmódjának, különösen vonulásának rendszeres tanulmányozására szolgálnak. Ilyeneket hazánkban az Ornithologiai központ (l. o.) szervezett. A külföldön is vannak szervezett megfigyelőállomások, amelyek közül nevezetesek különösen a világítótornyokban és magános szigeteken, pl. *Gätke*-nek Helgolandon végzett megfigyelései. Németországban a Kurische Nehrungon levő rossitteni állomás ért el a vonulási útvonalak megítélésében értékes eredményeket, különösen a vándormadaraknak aluminiumgyűrűvel való megjelölése útján, amelyet újabban hazánkban is végeznek.

Ornithophil növények azok, amelyek virágjának megporzását madarak végzik. Kizárólagosan a trópusok lakói, nagy, feltünő színű virágokkal. A mézfejtők a virágok mélyébe vannak rejtve, úgy, hogy a hosszúcsőrű kolibrifélék férnek hozzá *(Marcgravia, Tecorna Passiflora, Solandra* stb.).

Ornithoptera, v. újabb nevükön: *Troides* (állat), a legszebb és legnagyobb nappali pillangók, melyek Keletindiától a Salamon-szigetekig, Kina délkeleti részétől Délausztráliáig vannak elterjedve. Az eddig ismert fajok száma 30-ra tehető. A hímek általában feketék, aranyos-zöld v. vörös, vagy aranysárga mezőkkel, a nőstények egyszerűbbek, de nagyobbak, a legnagyobbak szárnyterjedelme majdnem arasznyi. Egyes fajok csak egy-két példányban ismeretesek s így áruk igen magas (300—1000 márka). Hernyóik a farkasalmán (Aristolochia) élnek. Említendők: a *Troides priamus L.*, a *Tr. Elisabethae-Reginae Horv. et Mocs.*, melyet *Bíró* Lajos gyüjtött Német-Újguineában; ugyancsak ő és ott gyüjtötte a *Tr. Goliath Obth.*-ot is, mely addig csak 1 példányban volt ismeretes.

Ornithopus *L., körömfű, madártoppfű, madárlábfű* (növ.), a Hüvelyesek pillangós virágú génusza; 7 faja egyes melegebb vidékeken (Kanári-szigetek, Földközi-tenger és másutt) van elterjedve. Többnyire borzas füvek, levelük páratlanul szárnyas, sok levélpárral; olvasószerűen cikkes hüvelyeik madárújjak módjára szétállnak. Az *O. sativus* Brot. *(szerradella* v. szaratella) kitünő takarmányfű, hazája a Pirenei-félsziget. Termesztik.

Ornithorhynchus (állat), l. *Csőrös állat* és *Mérges állatok.*

Ornithurae (állat), Haeckel rendszere szerint a Madarak egyik alosztálya. Ide tartoznak az összes ma élő madarak. Az O. csoporttal szemben áll a *Saururae* névvel jelölt alosztály, ahová a hosszú farkú, kihalt madarak tartoznak.

Ornitológia, l. *Ornithologia*.

Ornstein *József* (igazi nevén *Pappenheim* Simon), archeológus, szül. 1829 okt. 18. Ratiborban, megh. 1912 jan. 31. Szamosujvárt. A szabadságharc folyamán 1849. beállott honvédnek; később Déván az oroszok fogságába került, kik átadták az osztrákoknak. Hogy osztrák alattvaló létére a főbelövetést elkerülje, igazi neve helyett fölvette az O. nevet. Az osztrák hadseregbe besoroztatván, végigküzdötte az 1859. és 1866-iki olasz hadjáratokat. 1881-ben mint őrnagy nyugdíjba ment, Szamosujvárt telepedett le és ott a város határában fekvő római telep archeológiai fölkutatásával foglalkozott s számos archeológiai és katonai dolgozatot írt magyar és német szakközlönyökbe. Önállóan megjelent műve: Zur Bestimmung der Grenzen Daciens (Szamosujvár 1898). V. ö. *Orosz Endre,* O. J. irodalmi munkálatai (Kolozsvár 1912).

Oro *(Monte d' Oro)*, 2391 m. magas hegy Korzika szigetén, a Monte Rotondótól (2675 m.) az Oreccia-hágó (1453 m.) választja el, D. felé vezet mellette az Ajaccio-Bastia-vasút.

Orobanchaceae, *Szádorfélék* (növ.), a forrtszirmű kétszíküek családja a Tubiflorae-sorozatban. Mintegy 150 faja csaknem kizárólag az É.-i félgömb lakója; kisebb számban a melegebb, mint a mérsékelt övben. Más növények gyökerein élősködő füvek. Száruk különböző színű, a végén virágzatot visel; levelei csak pikkelylevelek. A virág rendesen 2-ivarú, a csésze 2—5-tagú, a párta 2-ajkú, görbült, porzó 4; 2 főporzó. A mag-

ház felső állású, együregű. A tok együregű; töméntelen mennyiségben tartalmaz igen apró magvakat, melyeket a szél terjeszt el. Legnagyobb részük a magfehérje; a csira benne gömbölyű, tagolatlan. Káros növények, amennyiben termesztett növényeket tömegesen ellepvén, jelentékeny pusztítást okozhatnak. Legjobban ismert e tekintetben az *Orobanche* (l. o.).

Orobanche *(Tourn.) G. Beck, szádor* (növ.), az Orobanchaceae-család génusza; 90 faja forró- és mérsékeltövi tájakon van elterjedve az É.-i félgömbön (1 Chilében, 1 Ausztráliában). Növények gyökerein élősködő füvek, pikkelylevelű, nem zöld szárral, végálló füzér- v. fürtvirágzattal, a virág csészéje összenőtt levelű, 2—5 hegyes hasábbal. Rendkívül apró magvuk széllel a földre kerülvén, a vízzel eljut a gazdanövény gyökeréhez. A csírája egy fonalat hajt, mely csúcsán szívóágat bocsát a gyökér edény-nyalábjáig, majd részben v. egészben gumósan megvastagodik, ebből egyrészt a föld feletti szár, másrészt a gazdagyökérrel összefüggésbe kerülő járulékos gyökerek erednek. Egyes O.-k csak bizonyos fajon v. fajokon élősködnek, így az *O. Hederae* Duby csak borostyánon. Az *O. alba* Steph. és az *O. Teucrii* Hol. csak ajakosokon, az *O. caryophyllacea* Sm. (galajfojtó szádor) csak galajféléken, az *O. major* L. (nagy szádor) csak fészkeseken. Különösen károsak: *O. ramosa* L. (dohány- v. kenderfojtó v. ágas szádor), a dohány és kender a gazdanövénye, különösen kissé vizenyős talajon; *O. crenata* Forsk. minden hüvelyes veteményen; *O. minor* Sutt. lóherén stb.

Orobus vernus (növ.), l. *Lathyrus*.

Orocsok, helyesebben *orocsonok*, azaz rénszarvasnevelők, saját nyelvükön *kekar*, a tunguz nép délkeleti ága, Szibiriában az Amur folyó mindkét partján, főleg az Amazor forrásai körül. A szomszéd kinaiakkal jórészt elvegyültek és most *tad-sze* néven ismeretesek. Vadászok és halászok.

Orócz, kisk. Zólyom vm. beszterczebányai j.-ban, (1910) 166 tót lak.; u. p. Pónik, u. t. Beszterczebánya.

Orod, a mai Arad régi neve. O. mint személynév 1214., Arad pedig 1273. fordul elő először; a mai Aradnak semmi köze sincs a hrad (vár) szláv szóhoz. O. nevü helyek oly vidékeken is vannak, hol szlávok tömegesebben sohasem laktak. Igy van O. Ungban (1297), Békésben (1322), Somogyban (1369), Biharban (1433), Esztergomban, Torda-Aranyosban és Zemplénben. 1219-ben II. András Vinc határjárásában említi *O. pap* sírját is. 1358. Márk Krónikája Arad városát már mai nevén írja s így egymaga is megdönti azt az állítást, mintha O. és Arad a XVI. sz.-ban vált volna ketté. Ugyane században terjedt el az a hit, hogy Arad v. O. vármegyét Szt. Istvánnak egy vezéréről nevezték el, mit Szamosközy István említ először. Oklevelesen csak 1189-től van nyoma. V. ö. *Márki*, Arad tört. I.

Orogenia (gör.), a földrajznak az a része, amely a ma látható hegyeknek és hegységeknek keletkezésével foglalkozik.

Orognozia (gör.) a. m. hegyismeret; *orognosztus*, a hegyek ismeretével foglalkozó tudós.

Orográfia (gör.), l. *Hegyrajz*.

Oroko v. *orta* nép, a tunguzok északi ágából, Szakhalin szigetén ajnók és giljákok között lakik. Pusztuló nép.

Orolaunum vicus, város, l. *Arlon*.

Orolik, adók. Szerém vármegye vinkovczei j.-ban, (1910) 1052 szerb, német és horvát lakossal, vasúti megállóhely, u. p. Slakovci, u. t. Gjeletovci.

Orológia a. m. *orográfia*, l. *Hegyrajz*.

Orom a. m. csúcs, pl. hegyorom. — Építészeti értelemben általában háromszögletes alakú fal, mely a főpárkányon felül emelkedve, a nyeregtetőt függőlegesen metszi el. Az antik építészetben az O. magassága jóval kisebb, mint hossza s párkánnyal van körülszegélyezve. E párkányok által határolt sík felület: az oromfal-mező, mely rendesen figurális díszítést nyert (l. *Timpanon*). Középkori épületeknél az O. magassága meghaladja a szélességet s a mezőt mért-művek (l. o.), címerek, architektonikus osztások, néha egyes különálló szobrok v. ablakok díszítik.

Oromdísz (franc. *cimier*, német *Helmkleinod*), a XIII. sz.-tól kezdve a sisak ormára helyezett, ismertető jelül szolgáló dísz, amely mindig plasztikus alak. Az O. lényeges része a heraldikai sisaknak. Rendesen: szarvak, szárnyak, kalapok, tollak, zászlók, emberi és állati alakok stb. Nálunk csak a XIV. sz.-tól kezdve fordulnak elő. Angliában az O. egy neme az ú. n. *crest*, amely a XIII. sz. óta mint levél-formájú díszítés alkalmaztatik a sisakon. Elsőnek III. Eduárd viselte és azóta sisakon, koronán és címerpajzsokon alkalmazzák, különösen a hercegi koronán. Asszonyt a crest joga nem illeti meg, kivéve a fejedelmi házból származót.

Orometria (gör.), mindazoknak a számító módoknak és eljárásoknak összessége, amelyek lehetővé teszik, hogy a hegységeket térbeli kiterjedésük és viszonyaik szerint egymás közt számadatokkal v. ezek alapján készült grafikonokkal összehasonlíthassuk. Alapját Humboldt vetette meg, rendszerbe Sonklar foglalta, s azóta Krümmel, Penck, Neumann L. (Orometrische Untersuchungen, Weimar 1889) stb. tökéletesítették. V. ö. *Kändler*, Kritik orometrischer Werte etc. (Leipzig 1899); *Török* K. V., A Kőszegi hegység orometriája (Bpest 1893).

Oromfalu (azelőtt: *Orovnicza)*, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1910) 448 tót lak.; u. p. és u. t. Garamszentbenedek.

Oromhegyes, Magyarkanizsához tartozó puszta Bács-Bodrog vm.-ben, (1910) 983 magyar lak.; u. p. Magyarkanizsa, u. t. Adorján.

Oromhó, l. *Gleccser*.

Orommező, l. *Firnmező*.

Oromo *(oroma, orma)*, a *galla* nép (l. o.) neve saját nyelvükön.

Orompart, l. *Telecska*.

Oromvégződés, l. *Tetőcsúcsvégződés*.

Oron (ejtsd: oroñ), Waadt svájci kanton járása 75 km² területtel, (1910) 6495 lak., O.-la-Ville székhellyel.

Orono, város Maine északamerikai állam Penobscot countyjában, a Penobscot mellett, (1910) 3555 lak., az állami egyetem főhelye.

Oronsay, a Hebridákhoz tartozó sziget. Apály idején át lehet menni a tőle északra fekvő *Colonsay*-szigetre. A kettő együtt 44·8 km² területű s lakossága kb. 300 főből áll.

Orontesz, 1. folyó, most *Nahr-el-Aszi*, l. *Aszi*. — 2. *O.*, hegy, l. *Elvend*.

Oropa, búcsujáró hely, l. *Biella*.

Oropesa, *Cochabamba* (l. o.) spanyol neve.

Orosháza, nagyk. Békés vm. O.-i j.-ban, (1910) 4411 házzal és 22,264 magyar lak. (közte 4048 r. kat., 14,886 ág. evang., 1671 ref. és 901 izr.). O. a járási szolgabirói hivatal, járásbiróság és adóhivatal székhelye; van kir. közjegyzősége, 4 takarékpénztára (az Osztrák-magy. bank mellékhelye), népbankja, hitelszövetkezete, ipartestülete, áll. polgári fiú- és leányiskolája, többféle egyesü-

Oroposz, erős kikötőváros volt az Euriposz mentén Attika és Beócia határán (ma Oropo falu), ép ezért sokszor véres vita tárgya a két tartomány között; csak a rómaiak idejében lett véglegesen Attika birtoka. 1884-ben Amphiaraos templomát ásták ki területén.

Oros, nagyk. Szabolcs vm. nyírbogdányi j.-ban, (1910) 4755 magyar és tót lak.; vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

lete és társulata, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. Ipartelepei: palagyár, mészhomok-téglagyár, cementárúgyár, két cirokseprőgyár, több gőzmalom, szitaszövőgyár. O. igen vagyonos és gyarapodó község, fasorokkal beültetett szabályos utcákkal. Lakói igen munkás és szorgalmas földmívesek, sertéstenyésztést is űznek; virágzó a komlótermelés. Határa (11,705 ha.) igen gazdag és termékeny. Hozzá-

tartozik *Gyopárosfürdő* (l. o.), mely csúzos és reumatikus bajoknál kiváló gyógyerővel bir és igen látogatott is. V. ö. *Veress* József, O. története.

Orosháza-szentes-csongrádi h. é. vasút. Vonalai Orosházától Csongrádig, Fábiántól Zoltántérmajorig és Szentestől a tiszaparti rakodóig terjednek. Rendes nyomtávolságú, gőzüzemű, 64·2 km. hosszú, a Máv. kezelésében. Megnyilt 1906 jan. 4.

Orosházi fű (növ.), l. *Salsola.*

Orosius, *Paulus,* történetiró, szül. a hispaniai Tarragonában, megh. 418 után. Mint presbiter a lusitaniai Braccarában (Braga) működött, majd Afrikába költözött és Szt. Ágostonhoz csatlakozott. Itt írta meg csekély szakismerettel és sok túlzással főművét, a «Historiarum adversus paganos libri VII.» c. világtörténetét a «teremtéstől» kezdve Kr. u. 417-ig. Főcélja volt benne a pogányok vádját, hogy korának bajait a kereszténység idézte elő, megcáfolni. Értéke csak annyiban van, amennyiben forrásai, főleg Livius, elvesztek s a korabeli eseményeknek szemtanuja volt. A középkori iskolákban tankönyvül használták s később is sokszor kiadták, így Haverkamp (Leyden 1738) és Zangemeister (Wien 1882, kisebb kiadása Leipzig 1889). V. ö. *Wörner,* De Orosii vita eiusque historiarum libris VII. (Berlin 1844); *Méjean,* Paul Orose et son apologétique contre les païens (Strassburg 1861); *Sauvage,* De Orosio (Paris 1874).

Oroslavje, adók. és pk. Zágráb vm. stubicai j.-ban, (1910) 1172 horvát lak., postahivatal, u. t. Donja Stubica.

Orosz, nép, l. *Oroszok.*

Orosz, 1. *Ádám,* író, egyházi szónok, szül. Miskolczon 1802 nov. 23., megh. Egerszalókon 1872 ápr. 13. Felszenteltetvén, négy évig káplán, azután főegyházi hitszónok. 1837-ben plébános Egerszalókon. Irodalmi munkássága: *Egyházi beszédek* (6 kötet, 1841—58.); *Ida vagy a pusztai sír* (beszély ige nélkül, 1853); *Jézus hét szava a kereszten* (1860, 2. kiad. 1887) és számos kisebb mű.

2. *O. Ferenc,* XVIII. sz.-beli író, a pálosok szerzetének tagja. Megírta szerzete történetét s azt Synopsis annalium eremicoenobiticorum ff. eremitarum Ord. S. Pauli címen Sopronban 1747. közrebocsátotta. Egyéb művei: *Egyedülvalóságnak ékessége* (1754); *Első remete Szt.-Pál lelki elmélkedésekre gerjedeztető barlangja* (1755); *Keresztényi tökéletes halálra készülő élet* (1758); *Magyarország jeles tündökléssel feltetszett új csillaga* (1751); végre 1760. jelent meg tőle Jánosnak, a küküllői esperesnek krónikája magyarra fordítva ily cím alatt: *Első Lajos, Magyarország királyának dicsőséges országlásáról való rövid krónika.*

3. *O. József,* publicista, szül. Kőszegen (Vas vm.) 1790 aug. 15., megh. Versaillesban 1851 jan. 18. Mint ügyvéd Pozsonyban élt és ujságírással foglalkozott. Sorban kiadta és szerkesztette a *Fillértár, Hirnök, Századunk* c. hetilapokat s írt publicisztikai dolgozatokat, melyek közül az első, Ungarns gesetzgebender Körper auf dem Reichstage zu Pressburg 1830, nagy föltűnést keltett; *Gróf Széchenyi István mint író* c. dolgozata (1832) németül is megjelent. További művei: Terra incognita c. német röpirata (1835) s az 1832—36., 1839—40-iki országgyűlés törvénycikkeinek német fordítása és magyarázata. A szabadságharc alatt a magyar külügyi hivatalban volt alkalmazva, amiért később menekülnie kellett. Londonba, majd Párisba jutott, itt azonban oly inségbe került, hogy agyonlőtte magát.

4. *O. László,* régi magyar misszionárius, szül. 1697., megh. 1773. A jezsuita-rendbe 1726. felvétetvén, azonnal Amerikába ment mint hittérítő. Négy évtizeden át működött itt különösen Paraguayban, Buenos-Ayresben. 1768-ban visszatért, Nagyszombatban a rend lelkésze lett. Stöcklein nagy művében több tudósítását közli, továbbá ő írta a Decades virorum illustrium Paraquariae J. S. ex historia provinciae et aliunde depromptae (1759) 2 kötetét.

Orosz-Amerika, *Alaska* (l. o.) régi neve.

Orosz árbocozat, l. *Csónak.*

Orosz bagaria, l. *Bagaria.*

Orosz betűk, l. *Szláv írás.*

Orosz Birodalom, l. *Oroszország.*

Oroszbisztra, község, l. *Oroszsebes.*

Oroszborgó, kisk. Beszterce-Naszód vm. jádi j.-ban, (1910) 949 oláh lak., vasútállomás; u. p. Alsóborgó, u. t. Borgóprund.

Orosz borok. Oroszországnak déli részén, leginkább a Fekete- és Kaspi-tenger környékén, mintegy 232,366 djeszjatin (253,895 ha.) szőllővel beültetett területe van, 25—30 millió veder (3—3½ millió hl.) évi borterméssel. A bortermő terület hat borvidékre oszlik, ezek: a kaukázusi, besszarábiai, krimi, donmelléki, asztrakáni és turkesztáni borvidékek (ez utóbbi Ázsiában). A kaukázusi borvidék Oroszország legnagyobb borvidéke, sok bort terem (1.300,000 hl.), de kivitele alig van. Két zónára oszlik, Cisz- és Transzkaukáziára; az előbbiben nevezetesebb provinciák: 1. Kuban, hol sok csemegeszőllő terem; 2. Sztavropol, melynek könnyű vörös borait *csihir* néven fiatal korban fogyasztják; 3. Terek, bortermésének kétharmada kifőzésre kerül; 4. Dagesztán, silány borai vannak, mohammedán lakossága a szőllőt mint gyümölcsöt fogyasztja. *Transzkaukázia* nevezetesebb bortermő vidékei: 1. Kutaisz, 2. Tiflisz, 3. Jelizavetpol, 4. Eriván, jobbadán elpusztult vagy felújításban levő s csekélyebb minőségű bort termő vidékek. *Besszarábiában* a filloxera 1886 óta pusztítja a szőllőket s azok művelése alant áll. A *krimi* borvidék és *Jekaterinoszlav* szőllőművelése legfejlettebb s borai is legjobbak Oroszországban. A félsziget szőllőterületei 4 régióra oszthatók: 1. a déli partvidék (Orosz Riviera), 2. az északi folyók völgyei, 3. a keleti partok völgyei és 4. a steppevidék. A déli partvidék sötétvörös borai erősek, lágyak és testesek, míg az északi folyók völgyei és a steppe-vidék borai savanyuak, vékonyak, többnyire csak amazokkal házasítva kerülnek forgalomba. A keleti partvidéken legjobbak a krimi asztali borok. Legfejlettebb a szőllőművelés a déli partvidéken, ahol nagyrészt európai fajtákat művelnek. A krimi félsziget legjobb borai az uralkodóház birtokain teremnek, ezek:

Livadia, Massandra, Aj-Danil, Orianda, továbbá a Magarocs állami birtok. A *Don-vidék* szőllőművelése erős fejlődésben van, de borai többnyire silányak; egy részét habzó bor készítésére használják fel. Az *asztrakáni* borvidéken a fősúlyt a csemegeszőllőtermelésre helyezik. *Turkesztán* borászata újabban fejlődőben van, csemege- és mazsolaszőllőtermelése nagyon régi. Oroszország szőllőművelése a legtöbb borvidéken erős küzdelemben van a filloxerával, az oidiummal és egyéb gombabetegségekkel. A borhamisítás nagyon el van terjedve, leginkább hamisítják az édes borokat. A pezsgőgyártás emelkedőben van. A borbevitelből legtöbb esik Franciaországra, 60–65%.

Orosz cédrus (növ.), l. *Fenyő*.

Oroszcsűr (azelőtt: *Rosszcsűr)*, nagyk. Szeben vm. nagyszebeni j.-ban, (1910) 766 oláh lak.; u. p. és u. t. Keresztényszigeт.

Orosz dukát, l. *Dukát*.

Orosz enyv, l. *Enyv*.

Orosz építészet, l. *Orosz művészet*.

Oroszfája, kisk. Kolozs vm. mezőörményesi j.-ban, (1910) 888 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagynyulas.

Oroszfalu, községek, l. az *összetételek* alatt (*Alsóoroszfalu, Felsőoroszfalu* stb.).

Oroszfalva, kisk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1910) 447 oláh és magyar lak.; u. p. Hirip, u. t. Szatmárnémeti.

Orosz festészet, l. *Orosz művészet*.

Orosz fürdő a. m. gőzfürdő, l. *Fürdő*.

Oroszgadna, község, l. *Gadna*.

Oroszhal (állat), l. *Spratt*.

Oroszhegy, nagyk. Udvarhely vm. udvarhelyi j.-ban, (1910) 2128 magyar lak., postaügynökség; u. t. Székelyudvarhely.

Oroszhegyi *Józsa* (családi nevén *Szabó)*, író, szül. Nagykolcson (Szatmár) 1822 máj. 24., megh. Budán 1870 febr. 19. O.-t a papi pályára szánták, de ő az irodalom felé vonzódott s Pestre ment orvostanhallgatónak. Bugát Pál, akkori dékán pártfogásába vette az ifjut és az Orvosi Tár korrektoráúl alkalmazta. A Garay Regélőjében lépett fel, majd verseket írt az Életképekbe és tárcákat Vahot I. Divatlapjába. 1844–47. a Jelenkor ujdonsági rovatát vezette. Az 1848-iki események megakasztották diplomája megszerzésében. Eötvös J. báró közoktatási fogalmazóvá nevezte ki, majd guerillavezető (év végéig őrnagy) lett. Világos után 5 évi várfogságot szenvedett. 1856-ban visszatért Pestre, hol 1857. orvosdoktorrá avatták, s az akkor alakult Orvosi Hetilap szerkesztőtársa lett és megnősült. Kolozsvárt akart gyakorlatot kezdeni, de nyugtalan természete Bukarestbe űzte, neje ott elhalt, ő mint katonaorvos török államszolgálatba lépett, honnan értékes leveleket írogatott haza. 1868-ban visszatérőben volt hazánkba, midőn az úton szélhüdés érte s tehetetlen állapotában kifosztották. Két évig tengődött még Kolozsvárt és Pesten, amikor meghalt. Kiadott egy német-magyar nyelvtant (Pest 1847), egy *Szervényi* (szerves) *vegytant* és mint az *óddal* vagyis állatdelejességgel foglalkozó orvos, e kedves tárgyáról *Az ód és életdelejesség közéleti értéke* (Pest 1858) cimü munkáját.

Oroszhrabócz, község, l. *Nagygereblyés*.

Oroszi, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 514 magyar lak.; u. p. Somlószőllős, u. t. Devecser. — L. még az *összetételek* alatt (*Alsóoroszi, Divényoroszi* stb.).

Oroszidecs, kisk. Maros-Torda vm. régeni felső j.-ban, (1910) 639 oláh lak.; u. p. Idecsfürdő, u. t. Szászrégen.

Orosz írás, l. *Szláv írás*.

Orosz irodalom, l. *Orosz nyelv és irodalom*.

Orosz-japáni háború, l. *Japán* (története).

Oroszka (növ.), l. *Tagetes*.

Oroszka, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 724 magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

Oroszkánya (azelőtt: *Oroszkajnya)*, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 175 rutén lak.; u. p. Homonnaolyka, u. t. Izbugyaradvány.

Oroszkázmér, község, l. *Felsőkázmér*.

Oroszkomoró (azelőtt: *Oroszkomorócz)*, kisk. Ung vm. szerednyei j.-ban, (1910) 903 rutén és magyar lak.; u. p. Korláthelmecz, u. t. Szerednye.

Oroszkő (azelőtt: *Ruszkirva)*, kisk. Máramaros vmegye visói j.-ban, (1910) 1789 rutén és német lak.; u. p. Havasmező, u. t. Petrova.

Oroszkrucsó, község, l. *Felsőkrucsó*.

Oroszkucsova, kisk. Bereg vmegye latorczai j.-ban, (1910) 172 rutén lak.; u. p. Beregsárrét, u. t. Szerednye.

Oroszlámos, nagyk. Torontál vármegye törökkanizsai j.-ban, (1910) 3537 magyar és szerb lak.; vasúti állomással, posta-, távíró- és telefonhivatallal. Midőn Csanád vezér 1029. Ajtony ellen Révkanizsánál átkelt a Tiszán, az O.-i nagy dombon ütött sátort s imája közben megfogadta, hogy ha győz, e helyen monostort építtet. Álmában egy oroszlán ébresztgette őt, biztatva, hogy azonnal fúvasson riadót s támadja meg az ellenséget. Fölébredvén, azonnal összehívta a hadi tanácsot, éjjeli támadást rendelt, s a lázadókat leverte a nagyőszi síkon. Ajtony fejét ő maga vágta le. Szent István utóbb őt tette a nevéről elkeresztelt vármegye ispánjává, mire Csanád azonnal építtetni kezdte Szt. György tiszteletére a monostort, azon a halmon, melyet álomlátásáról Oroszlánosnak nevezett el. 1247-ben a helyet még *Oroszlános monostorának*, azontúl egyszerűen csak *Oroszlánosnak* nevezik. A mai O. csak a XVIII. sz.-ból való; a régi valamivel arrább, Majdán helyén feküdt. V. ö. Csanádegyh. Adattár (I. 259); *Karácsonyi*, Szt. Gellért, 93–110.

Oroszlán, személynév, l. *Arszlán*.

Oroszlán (*Felis leo* L., állat, l. *a színes képmellékletet)*, a Ragadozók (*Carnivora)* rendjébe, a Macskafélék (l. o.) családjába tartozó emlős állatfaj. Vérrokonaitól főleg rövidebb, zömökebb testével, rövid, lesimuló, egyszínű szőrével és hímjének hatalmas nyak- és mellsörényével különbözik. Farka bojtos, végbojtjában szarunemű tövis rejtőzik. A hím sörénye az O. hazája szerint igen változatos, annyira, hogy ennek alapján több változatát, sőt faját különböztetik meg. Az afrikai O.-nak két változata ismeretes, melyeket némelyek különálló fajnak is tartanak, nevezetesen: a berber O. (*Felis leo* var. *barbarus* Fisch.) és szenegáli O. (*Felis leo* var. *senegalen-*

sis Fisch.). Az előbbi Észak-Afrikában él s jellemző, hogy hímjének sörénye igen sűrű és a hason tovább folytatódik; az utóbbi Szenegambiától délfelé Kapföldig terjed s hímjének sörénye világos, rövid, kevésbbé sűrű, mint az előbbinél s nem folytatódik a hasi részen. A szenegáli O.-nak érdekes eltérése a kapföldi O. *(Felis leo* var. *capensis* Fisch.), mely abban tér el, hogy sörénye sötét szinű. Az ázsiai O.-nak két változata van: a perzsa O. *(Felis leo* L. var. *persicus* Fisch.) és a gudzsréti O. *(Felis leo* L. var. *guzeratensis* Wagn.). A perzsa O. elterjedése ma Perzsiára, Afganisztánra, az Eufrátesz felső folyamvidékére és Pamirra szorítkozik. Régen Görögországban, Kis-Ázsiában, Örményországban és Szíriában is előfordult, innen azonban ma már teljesen kiszorult. Leggyakoribb az Eufrátesz mellett Balistól Aleppóig, továbbá Babilontól délfelé, Perzsiában Suster várostól északra Dizfultól Iszpahánig, valamint Abuser vidékén, melyet a benszülöttek «maaden i shir», azaz «oroszlánok hazája» néven ismernek. Elterjedésének legkeletibb pontja Gondvana. A gudzsréti O. hazája Elő-India legészakibb része, a Gudzserati-félsziget és a Perzsa-öbölnek Mezopotámiáig és Arábiáig terjedő partja. A gudzsréti O. vörösessárga v. sárgásbarna szinű, csak farkbojtja sötétebb s füle tövének külső oldala többé-kevésbbé fekete; hímjének sörénye rendesen kicsi, sőt hiányozhatik is, ezért régebben tévesen általában sörénytelen O.-nak nevezték.

Az O. törzsalakjául az ú. n. *berber oroszlánt* tekintik, mely 1·6—1·09 m. hosszura és 80—100 cm. magasra nő, farka pedig 75—90 cm. hosszú. Melle széles, lágyéka karcsú. Vastag, inkább négyszögletes feje széles, tompa arcorrba végződik. Fülei kerekítettek; középnagyságú szemei tüzesek, élénkek; lábai rövidek és rendkívül erősek. Talpai valamennyi macskaféléénél nagyobbak. Szőrözete élénk vörhenyes sárga vagy fakóbarna. Tömött, fakósárga és feketésen futtatott sörénye hosszú, egyenes szőrökből áll és elül a lábtőig, hátul csaknem a hát közepéig és oldaláig ér. Hasán is van tömötten álló, hosszú egyenes szőrruha, sőt ezenkívül még elülső lábainak felkarrésze is hosszú fekete szőrpamatot visel. Az újszülött O.-kölykök 33 cm. nagyok, de nincs még sem sörényük, sem farkbojtjuk. Testük puha, szürkés szőrrel fedett, fejük és lábuk fekete foltos; oldaluk, hátukon át és farkuk fekete harántsávokat visel; hátuk közepén fekete csík fut végig. A fekete foltok és csíkok azonban már az első évben eltünnek, a másodikban egyforma fakósárga szín jelenik meg, míg a sörény csak a harmadik évben nő ki. A nősténynek sörénye nincs és szőre mindenütt egyforma, legfölebb testének mellső része bozontosabb.

Az O. rendesen egyedül él, csak a szaporodás ideje alatt van együtt nőstényével. Legkedveltebb tartózkodási helye a nyilt mezőség, a füves, helyenként bokros, törpe cserjés vagy kopár sivatag. A nagykiterjedésű őserdőket kerüli. Éjjel megy zsákmánya után. A nagy állatokra vadászik első sorban, de szükség esetén egerekkel és kisebb rágcsálókkal is beéri, sőt a sáskákat sem veti meg. Párosodásának ideje vidékek szerint nagyon különböző s rendesen a tavasz beköszöntével függ össze. A párosodás után 15—16 hétre a nőstény megfiadzik s ez alkalomra sűrű, védett helyet keres ki, rendesen egy itató közelében. Kölykeinek száma 1—6, rendesen azonban 2—3 s ezek nyitott szemmel jönnek a világra. Az anya nagy szeretettel gondozza kölykeit s mintegy hat hónapig szoptatja; a táplálék megszerzésében a hím is segédkezik neki. Aránylag igen lassan fejlődik de annál hosszabb életű; van rá eset, hogy fogságban 70 évig is elélt. Fogságban naponkint 4 kg. hús kell táplálására. Most már az állatkertekben csaknem úgy tenyésztik, mint a kutyákat. Vadászata meglehetős veszedelemmel jár. Az Atlasz-hegységben hajtóvadászatot tartanak reá, vagy pedig vermekben fogdossák; a hottentották mérges nyilakkal sebzik meg. Fiatalon fogságba került O. meglehetősen megszelidül, de azért vad természetét még sem veszti el egészen s nem egyszer oltja ki szelidítőjének életét. Húsát az északafrikai mórok megeszik. Bőrét jelenben nem sokra becsülik, az ókorban azonban a hősök hátukon hordozták. Az egyiptomi emlékeken ázsiai és afrikai O.-ok és vadászatuk látható. A régi görög és latin természettudósok valamennyien megemlékeznek róla. Keller O. szerint az első O.-viaskodást Rómában 186. Kr. e. rendezték; az akkor szereplő O.-ok M. Fulvius Nobitiortól, az etóliai háborúk győzőjétől származtak. A rómaiak a cirkuszi játékoknál nagyon nagy számú O.-t vonultattak fel. Igy Pompejus 600, Julius Caesar 400 O. viaskodásában gyönyörködött. Hadrián a cirkuszban gyakran 100 O.-t öletett meg. Marcus Antonius szelidített O.-okat fogatott kocsijába.

Az O. ősi alakjai és közöttük a mai oroszlánhoz közelálló barlangi oroszlán *(Felis melaen* Gt.) hazánkban is élt a fiatalabb geológiai negyedkorban.

Oroszlán (lat. *Leo)*, 1. az állatöv ötödik jegye (♌). — 2. Csillagkép, l. *Leo*.

Oroszlán Albert, Braunschweig és Lüneburg hercege, l. *Albrecht*, 13.

Oroszlán- és naprend, l. *Nap- és oroszlánrend*.

Oroszlánfark (növ.), l. *Leonurus*.

Oroszlánfog (növ.) a. m. *Apargia Schreb*., amely tulajdonképen a *Leontodon* nevű, fészkes virágú génusz szekciója. Nálunk a *Leontodon hispidus L.* elterjedt növény.

Oroszlánfóka v. *tengeri oroszlán*, l. *Fókafélék*.

Oroszlángomba *(Terfezia* Tul., növ.) a tömlősgombák génusza. A *T. leonis* Tul. (Tuberniveum Desf.) diónagyságú, egész ökölnyi gomba, kívül világosbarna, belül fehér, a szarvasgombához hasonló. Spanyolország, Olaszország, Szárdinia, Szicilia, Franciaország déli és Afrika keleti része tölgyerdejének földjében nő. Afrika északi részén régen élnek vele, a nép terfeznek, az orvos *kamha*- v. *thamá*-nak, *Plinius* misynek nevezi. A rómaiak Cirenéből kapták s drágán fizették. Algeriában ma is sokat visznek a piacra.

Oroszlánhaj (növ.), l. *Elevenfű*.

Oroszlán Henrik, bajor és szász herceg, l. *Henrik*, 16.

OROSZLÁNOK.

«Oroszlán» cikkhez.

Oroszlán Henrik-rend. Braunschweigi nagyhercegségi rendjel, melyet Vilmos herceg 1834. öt osztályban alapított.

Oroszlánkő, az ÉNy.-i Kárpátok mészkő szirtzónájának egyik tagja Trencsén vm. és Morvaország határán, Illavától ÉNy.-ra, Ny.-on a Vlára-völgy, É.-on a Liszai-völgy, D.-en a Vág síksága határolja. Regényes sziklaképződményei, amelyek egyikén *O. vára* (805 m.) épült, jellemzik; legmagasabb csúcsa a Komló-hegy (Chmelova, 926 m.) gyönyörű kilátással, ugyanezen csoportban fekszik még a szép Lednicz vár is.

Oroszlánkő, 1. *O.* (azelőtt: *Oroszlánykő-Podhragy),* kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1910) 438 tót lak.; u. p. Vöröskő, u. t. Illava. A község fölött mintegy száz méternyire égnek meredő függélyes sziklafal ormairól (805 m.) *Oroszlánkő várának* romjai tekintenek alá, mely egyike volt a legmerészebben épített váraknak. O. várát 1244. Bogomér nyerte el a királytól, mig 1353. Konth Miklós nádor birtoka volt. A huszita zavargások alatt a cseh rablók tanyáztak itt s az illavai csata után Borbála, majd Erzsébet királyné birta. 1478-ban egy Melchior nevü ifju nyerte el a várat (az Oroszlánkői névvel) hőstettei jutalmául a királytól. Családjának kihaltával a birtok a koronára szállt s 1576. Jakussich Ferenc nyerte. II. Rákóczi Ferenc idejében Madocsányi Miklós várnagy a várat átadta a császári hadvezérnek s akkor O. vára I. Lipót parancsára lebontatott. A birtokot 1695. Breuner gr. vette meg s most utódai, a Königsegg grófok birják. Közelében a Komlóhegy (926 m.), hegycsúcs, melyen a magyar turistaegyesület vágvölgyi osztálya a Baross Gábor menedékházat építette. — 2. *O.*, vár, l. *Csákvár.* — 3. *O.* nevű vár volt Heves vármegyében, Domoszló határában is. Ez az 1325—1489. években a nánai Kompolthy-családé volt.

Oroszlánlovagok, l. *Löwenbund.*

Oroszlánmajmocska *(Midas [Jacchus],* állat), a Karmos majmok (l. o.) családjába tartozó majom-nem. Termet és életmód dolgában a selyemmajmokkal (l. o.) egyeznek meg, eltérnek azonban tőlük abban, hogy alsó szemfogaik metszőfogaiknál sokkal hosszabbak. 21 faj ismeretes, melyek Közép-Amerikában és Dél-Amerika északi részében honosak. Ismertebb fajok: 1. Szőke O. *(Midas rosalia* L.), arcát hosszú, fölmereszthető, a homlokon kettéváló sörény veszi körül. Testének felső része vörhenyessárga. Hazája Brazilia délkeleti része. Teste 25–30, farka 40—45 cm. hosszú. 2. Bajuszos O. *(Midas mystax* Spix), arca és feje eleje szőrös; sörénye nincsen; felső ajkát fehér bajusz díszíti. Feje, nyaka, hasa és farka feketés, háta vörösessárga, ajka és orrahegye fehér. Teste 28, farka 42 cm. hosszú. Braziliában honos. 3. Titi *(Midas oedipus* E. Geoffr.), fején nagyon hosszú, a fej hátulsó részén erősen lecsüngő sörénye van. Bundája felül barna, hasa, sörénye és végtagjai fehérek, arca és füle fekete, farka feketésbarna, tövén gesztenyebarna. Teste 26—30, farka 40—42 cm. hosszú. Alsó-Columbiában honos. 4. Fehér O. *(Midas bicolor* Spix), feje elül csupasz, sörénye nincsen. Testének felső része világosbarna, hasa rozsdasárga, feje, nyaka, melle és elülső végtagja fehér, farka felül fekete, alul és hegye sárga. Teste 18, farka 23—24 cm. Braziliában él.

Oroszlános, így nevezték hazánkban a németalföldi (oroszlános címerű) tallérokat, melyek a XVII. sz.-ban a protestáns küzdelmek idején el voltak terjedve. Ez elnevezés az aldunai tartományokba is eljutott; ez a magyarázata, hogy Románia és Bulgária frankjaikat *leu,* illetőleg *lev* (oroszlán), többesben *lei* és *leva* (oroszlánok) név alatt veretik.

Oroszlán-rendek, 1. *Badeni nagyhercegségi rend,* melyet Károly Lajos Frigyes badeni nagyherceg 1812 dec. 26. a badeni nagyhercegi család ősei, a Zähringen hercegek emlékére alapított négy osztályban. Alapszabályai 1866 szept. 30. és 1877 ápr. 29. módosultak. Jelenleg a rend két részre oszlik: *a)* a zähringeni Berthold-rend lovagjai, *b)* nagykeresztesek, I. és II. osztályu parancsnokok és lovagok. Kiváló érdemekért a rendet arany tölgylombbal, illetve kardokkal adományozzák. — 2. *Braunschweigi nagyhercegségi rendjel,* l. Oroszlán Henrik-rend. — 3. *Hesseni érdemrend,* melyet II. Frigyes hessen-kasseli tartománygróf 1770 aug. 14. alapított. I. Vilmos választó 1818 jan. 1. a rendet négy osztályuvá változtatta át. 1851 aug. 20. I. Frigyes Vilmos választó a rendnek régi házi rend jellegét visszaadta (Vilmos-rend néven) s elrendelte, hogy tulajdonosainak száma, kivéve a rendmestert, a hercegi ház férfitagjait, külföldi fejedelmi személyeket és a rendkancellárt, a 41-et felül ne haladja. — 4. *Kongo-állami rendjel,* melyet Lipót belga király, mint a Kongo-állam uralkodója, 1891 ápr. 9. alapított. Alapszabályait 1891 júl. 28. nyerte. — 5. *Nassaui házi rend,* Luxemburg nagyhercegségi érdemrend. Alapították III. Vilmos németalföldi király és Adolf nassaui herceg 1858-ban. 1873-ig egy osztálya volt. 1873 márc. 13. három osztállyal, 1882 márc. 29. egy ötödikkel bővült. Adolf nagyherceg a II—V. osztályt nem ismerte el s most a rend újból csak egy osztállyal bir. — 6. *Németalföldi érdemrend,* melyet Vilmos király 1818 szept. 29. belföldiek részére kiváló polgári érdemek jutalmazására alapított. — 7. *Norvég kir. rend,* melyet II. Oszkár király 1904. alapított. Egy osztálya van, belföldi tagjainak száma 12.

Oroszlánrész kifejezés Aesopus 258-ik (az oroszlán és a vadszamár) meséjéből való, s arra céloz, hogy akinek több ereje van, többet ragad magához a zsákmányból.

Oroszlánszáj, *medveszáj (Antirrhinum L.,* növ.), a Scrophulariaceae (Tátogatók) család génusza, melynek 32 faja az É.-i félgömbön, leginkább Észak-Amerikában terem. Egyéves vagy évelő füvek, osztatlan v. karélyos levelekkel, rendesen fürtvirágzattal, mely nagy, piros, sárga v. fehér virágokból áll. Ezeken a csésze 5 osztatú, a forrt szirmú párta hengeres, csukott ajkú (tátogató), felül kidudorodik. Legismertebb az *A. maius L.* (kerti O.), mely Dél-Európából származik. Nagy, biborszínű virágai hosszú, laza fürtben állók. Kedvelt kerti növény s pártája a kulturában igen különböző szint nyerhet. Sziklán, régi kőfalakon elvadul. Kedvelt kerti faj az *A. latifolium DC.* is és más fajok. Az *A. orontium L.* apróbb virágú; vetésben és mívelt tala-

jon nő. Az *A. maius*-szal együtt boszorkány elleni füstölőszer volt.

Oroszlánszívű Rikárd, l. *Rikárd.*

Oroszlánszövetség, l. *Löwenbund.*

Oroszlán-tallér, régi németalföldi arany- és ezüst-érem. Előlapján egy férfialak volt kiverve, aki pajzsot tart, rajta oroszlánnal; hátlapján szintén egy oroszlán volt kiverve. Az arany O. értéke 22·45 korona, az ezüsté 6·06 korona. L. még *Aszláni.*

Oroszlány, nagyk. Komárom vm. tatai j.-ban, (1910) 1644 magyar lak., postahivatallal, u. t. Bokod-Dad. Hozzátartozik *Majk* (l. o.) puszta.

Oroszlánykő-Podhragy, közs., l. *Oroszlánkő*, 1.

Orosz-Lengyelország, l. *Lengyelország* és *Oroszország.*

Oroszló, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 464 magyar és német lak.; u. p. és u. t. Sásd.

Orosz ló, l. *Orlov-ló.*

Oroszmező, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 1172 oláh lak., vasúti megállóhely; u. p. Nagyilonda, u. t. Szamossósmező.

Oroszmocsár, kisk. Ung vm. nagybereznai j.-ban, (1910) 198 rutén lak.; u. p. és u. t. Nagyberezna.

Oroszmokra, kisk. Máramaros vm. taraczvízi j.-ban, (1910) 952 rutén és német lak.; u. p. Királymező, u. t. Taraczköz.

Orosz művészet. Az O. a kereszténység fölvételével kapcsolatban az 1000. év körül veszi kezdetét és azzal együtt Bizáncból származik az északi birodalomba. Bizánci formák alapulvételével fejlődik ki a templomépítészet, amely későbbi olasz, lengyel és más nyugati hatások mellett is sajátosan nemzeti marad. A legrégibb emlékek Oroszország északnyugati részében, Novgorod és Pszkov városokban maradtak fönn: amott az 1045—52. épült székesegyház, amely a bizánci típus módosítását mutatja, a Lipnja melletti Szt. Miklós-templom (1292) stb., Pszkovban érdekes harangtornyokkal ellátott templomok. Némileg más jellegű a templomépítés Vladimirban (orosz Jeruzsálem), ahol nyugati román hatások is észrevehetők. E kornak legszebb temploma a Pokrov-templom, Vladimir mellett, 1165-ből. A tatár uralom megtörése után (1480) Moszkva hatalmának fölvirágzásával, főleg III. Iván alatt (1462—1505) ez a város lesz a kulturális és művészeti fejlődés központja, hol már olasz mesterek is dolgoznak az új, nagyszerű föladatokon, anélkül azonban, hogy az O. hagyományos szelleme megszünt volna. Igy a bolognai Aristotile Fioravanti vladimiri tanulmányok alapján építette újjá a Mária mennybemenetele templomot (1479). A moszkvai építészetben a régi orosz faépítésből vett formák nagyszabásúan fejlődnek ki, így a kolomenszkojei (1532) és az osztrovi templomok sátoros kupolái a moszkvai szellem diadalát jelzik a bizánci formákkal szemben. IV. Iván alatt épülnek Moszkva legnagyobb, már pazar pompájú templomai, pl. a Vaszilij-Blasennij-székesegyház mesés gazdagságával, a moszkovita művészet legismertebb példája (1560). A XVII. sz. első negyedében Ukrajnának az orosz birodalomhoz csatolása következtében nyugati, erős tagoltságra és ornamentikára irányuló törekvés érvényesül (ú. n. moszkvai barokk). Jellemző példa a dubrovizyi Sznamenije-templom (1690), a filii Pokrov-templom (1693). Az orosz hagyományos építési mód a XVII. sz. végén, midőn Nikon patriarcha a sátoros kupolák építését eltiltotta, megrendült és a falvakba, erdőkbe vonult vissza, ahol a régi faépítészet hagyományaival egyesült és kupolái nagy számával olykor megkapó gazdagságú hatásokat ér el. Nagy Péter cár egyházi reformjával a templomépítés lehanyatlik és az Oroszország-szerte épülő templomok hatóságilag megállapított sémát követnek. Csak újabban mutatkozik e téren föllendülés, főleg Moszkvában, a régi egyházi építészet hatása alatt.

Nagy Péter korával és Szent-Pétervár alapításával a súlypont e városra és a világi művészetre esik. A cár idegen, német, olasz, francia és hollandi építészeket hívott be. Domenico *Trezzini* építi a híres Péter-Pál erődöt (1718). Utóbb nagy szerepet játszik gróf Bartolomeo *Rastrelli*, akinek nagy műve, a szentpétervári Szmolnij-zárda (1749) a rokokó formákat érdekesen egyesíti az orosz hagyományokkal. A XVIII. sz. második felében sokat dolgozik a francia *Vallin de la Mothe*, a művészeti akadémia építője. E mellett orosz mesterek is előtérbe lépnek: *Basenov* Vaszilij Ivanovics (1737—99.), aki főleg Moszkvában dolgozott, *Sztarov* Iván Jegorovics (1743—1808.), a szentpétervári tauriai palota (a birodalmi duma palotája) építője, *Karakov* Matvej Fjodorovics (1733—1812.), a klasszicizmus kiváló képviselője, főleg Moszkvában, *Voronichin* Andrej Nikiforovics (1760—1814.), aki a görög klasszicizmus szellemében építette a szentpétervári bányászati akadémiát, *Szacharov* Adrian Dimitrejovics (1761—1811.), a gyönyörű tengernagyi palota építője. Általában mind Szent-Pétervárott, mind Moszkvában és más városokban is a klasszicizmus alkotásai adják az építészeti benyomások javát. A XIX. sz. különböző stílusú építészeti művei közül példakép említendők: a francia Auguste *de Montferrand* (1756—1858.) híres műve, a szentpétervári Szent Izsák-templom, a moszkvai Kreml hatalmas palotája *Thons* A. Konstantintól (1794—1884.) és ugyanattól a szentpétervári Izmailov-székesegyház. Régi hagyományok és modern törekvések figyelemreméltó egyesítését mutatja a moszkvai új történeti muzeum palotája *Sherwood*-tól.

Az építészettel együtt a régi orosz *festészet* is a bizánci festészet alapján áll, illetőleg fejlődik tovább és a régi templomokban levő falfestmények, valamint a szentképek *(ikónok)* nagy tömege maradt fönn, de csak legújabban képezi a tudományos kutatás tárgyát. A hagyományos művészeti gyakorlatból egyes mesterek is kiemelkednek, így már 1370—1430. körül *Rubljev* Andrej, moszkvai szerzetes. A XV. sz.-ban Novgorodban virágzik a festészet, míg utóbb ezen a téren is Moszkva veszi át a vezérszerepet. *Usakov* Simon (1626—86.) udvari festő igyekszik a régi O.-t a nyugati hatásokkal egyesíteni. A XVII. sz. végén a régi forrás elapad, a festészet régi eljárásai letünnek vagy igen eldurvult alakban a népművé-

szet körében maradnak föl és csak legújabban igyekszenek főleg Moszkvában a népművészet egyéb ágaival együtt annak fölelevenítésére.

A nyugati értelemben vett festészet az új Oroszországgal együtt a XVIII. sz. elején kezdődik. Már Nagy Péter idegen festőket hív be, Erzsébet császárnő művészeti akadémiát alapít Szent-Pétervárott, külföldiek vezetésével. Nevezetesebb, első sorban az udvar számára dolgozó arcképfestők: *Antropov* Alekszej Petrovics (1716–95); *Levickij* Dimitrij Grigorjevics (1735—1822); *Borovikovszkij* Vladimir Lukics (1757—1806). A romantikus irány híve *Kiprenszkij* Oreszt Adamovics (1783—1863); a genrefestés megalapítója az orosz érzéstől áthatott *Venecianov* Alekszej Gavrilovics (1779—1847); míg a sokat emlegetett *Brüllov* Karl Pavlovics (1799—1852) az akadémikus iránynak volt nagyratörő képviselője. Az érdekes *Ivanov* Alekszandr Andrejevics (1806—1858) misztikus-vallásos érzést igyekezett kifejezésre juttatni, *Fedotov* Pavel Andrejevicset (1815-1851) kortársai orosz Hogarthnak nevezték el. Az 1870. alapított, inkább szociális, mint művészeti célú művészszövetség tagjai közül említendők: *Perov* Vaszilij (1834—82), *Kramszkoj* Iván (1837—87). Az orosz festészet képviselői közt a legnagyobb hírnévre tett szert a hatalmas realista erejű *Repin* Ilja Jefimovics (szül. 1844.) és *Verescsagin* Vaszilij Vasziljevics (1842—1904) hatásos, célzatos csataképeivel. Az újabb történeti festők közül a legkiválóbb *Szurikov* Vaszilij Ivanovics (szül. 1848), míg az arcképfestés terén a modern érzésű *Szerov* Valentin Alekszandrovics (1865—1911) vált ki. 1900 körül az orosz művészek közt is szecessziószerű mozgalom állott be és azok modernjei a Mir Izkusztva folyóirat körül csoportosultak. Nevezetesek közülök: *Levithan* Isaak Iljics (1861—1900) tájképfestő, a *Korovin*-testvérek, *Maljovin* Philipp, *Szomov* Konstantin Alekszandrejevics (szül. 1869), *Benois* Alekszandr Nikolajevics (szül. 1870) stb., míg *Vrubel* Michail Alekszandrovics (1856—1910) sajátságos misztikus hangulatban egyesíti a középkori és modern hatásokat. — A *szobrászat* terén csak kevesen emelkednek ki. Igen kedvelt volt *Antokolszkij* Márk (1843—1902); erőteljes tehetség a Rodin hatása alatt álló, de orosz érzésű *Trubeckoj* Pavel herceg (szül. 1866).

Orosz nátha, l. *Influenza.*

Orosz nevek. Az oroszoknál hármas nevet használnak, t. i. a vezeték-, apai és keresztnevet, pl. Alekszandr Puskin (Puskin Sándor) teljes neve így hangzik: Alekszandr Szergejevics Puskin (Puskin Szergejevics Sándor), mert az apját Szergejnek hívták. Az apai és keresztnevet együtt használják a társas életben megszólításul és ezzel a két névvel a megszólítottnak minden címezése és megtiszteltetése meg van adva. A fentebb idézett példa különben magyarán így volna mondható: Puskin Sándor, a Szergej fia, v. Puskin Szergejfi Sándor.

Orosz nyelv és irodalom. I. **Az orosz nyelv.** Orosz nyelven értjük tágabb értelemben a keleti szláv nyelvcsoport (l. *Szláv nyelvek)* dialektusainak összességét, szűkebb értelemben a mai orosz irodalmi nyelvet, amely egyben Oroszország hivatalos nyelve is. Az orosz, vagyis keleti nyelvcsoport főbb hangtani sajátságai: α) a mássalhangzók között álló ősszláv *or*, *ol*, *er*, *el* hangkapcsolatnak kétszótagú hangkapcsolat, vagyis *oro*, *olo*, *ere* felel meg, míg a nyugati és déli szláv nyelvekben hangátvetés (metathesis) van, pl. ősszl. ×*gord* orosz *gorod*, de bolg. *grad*, szerb-horvát és szlovén *grâd*, cseh. *hrad*, lengy. *gród* stb. β) Ősszl. *tj*, *dj*-nek *č*, *ž* a megfelelője (a nyugati ágban *c*, *dz*, *z*, horv.-szerb és szlovénben *ć*, *đ*, bolgár *št*, *žd)*, pl. ×*světja*, ×*medja* (sveťa, med'a) > or. *svěča*, *meža*, de lengy. *świeca*, *miedza*, bolg. *svěšta*, *mežda*, horv.-szerb *sveća*, *međa* stb. γ) Az ősszl. szókezdő *je*-nek *o* a megfelelője: ősszl. *jezero* or. *ozero*; δ) *dl*, *tl* hangkapcsolatból a *d*, *t* elenyészik, ősszl. *ši-dlo* or. *šilo*, v. ö. lengy. *szydlo*; ε) nincsenek orrhangok, az ősszl. *o* helyén *u*, *ju*, *ę* helyén *a*, *ja* áll, pl. *roka* or. *ruka*, *męso* or. *mjaso* stb. ζ) Az ősszl. ъ-ből *o*, ь-ből pedig *e* fejlődött bizonyos föltételek mellett, pl. ősszl. сънъ or. *son*, дьнь or. *deń* stb. Az O. három fődialektusra oszlik: a) *nagyorosz*, b) *kisorosz*, c) *fehérorosz.* Azt a nyelvemlékekben meg nem őrzött nyelvet, amelyből a 3 fődialektus és tájszólásai fejlődtek s amelyre ennélfogva mint közös alapnyelvre visszavezethetők, *óorosz*-nak vagy *ősorosz*-nak (Urrussisch, prarusskij jazyk) nevezzük.

1. A *nagyorosz* nyelvjárás Oroszország legészakibb pontjától, Archangelszktől délre Moszkván túl, kb. Kurszk és Voronezsig terjed, kelet felé pedig az Uralon túl egész Szibíriába nyúlik be. A nagyoroszban északi v. *o* ejtésű és déli — *a* ejtésű — tájszólást különböztetünk meg. Az északiban *a)* az etimológiai *o* mindig *o*-nak hangzik, pl. *vodá* (ejtsd: vodá); *b)* gyakran a hangsúlytalan *e* is *jo*-nak hangzik kemény mássalhangzó előtt, pl. *nesú* (ejtsd: nyoszú); *c)* a *č* helyett *c*-t ejtenek és fordítva, pl. *doč* helyett *doc* és *car* helyett *čar*; *d)* az etimológiai *ja—e*-nek, az *ě* pedig *i*-nek hangzik, pl. *pjat'* helyett *pet'*, *nedel'a* helyett *nedil'a* stb. A déliben *a)* a hangsúlytalan *o*-t *a*-nak ejtik, tehát *vodá* (ejtsd: vadá); *b)* a hangsúlytalan etimológiai *e* hol *ja*, hol *i*-nek hangzik; *c)* a *v* hang szóvégén a cons. előtt *u*-nak hangzik: *unuk, slou* stb.; *d)* az igék egyes és többes számának 3-ik szem. lágy *t*-re végződik: *idet'—idut'*. A két nyelvjárás keveredéséből keletkezett a moszkvai nyelvjárás, amely a kettő főbb sajátságait egyesíti s így par excellence nagyorosz nyelvjárás. Ennek a moszkvai nyelvnek az egyházi szláv nyelvvel való keveredéséből alakult ki a mai orosz irodalmi nyelv, amely tehát felerészben egyházi szláv (alapjában tehát óbolgár), felerészében pedig moszkvai elemekből áll. Az oroszoknál sokáig az egyházi szláv volt az irodalom nyelve, de *Lomonoszov* (l. o.) reformjaival megindította az irodalmi nyelv demokratizálódását, vagyis az élő nyelvhez való közeledését, amely demokratizálódás folyton tart. A mai orosz irodalmi nyelv tehát tulajdonképen az egyházi szláv nyelv keretébe illesztett moszkvai nyelvjárás.

2. *A kisorosz (rutén, ukrajnai)* nyelvjárás a lengyel, fehérorosz, nagyorosz, magyar, tót és román nyelvhatárok által bezárt területen dívik, délkeleten pedig az Azovi-tengerig terjed. Főbb

sajátságai, melyek által a nagyorosztól s az orosz irodalmi nyelvtől eltér, a következők: *a)* az etimológiai hosszú *o* és *e*, valamint az etimológiai *e* helyén zárt szótagokban *i* áll, pl. *vol—vil, bog—bih, belyj—bilyj* stb.; *b)* az eredeti *i* és *y* hangok közép *y-be* estek össze; *c)* a *c* hang nem jésiti a megelőző cons.-t; *d)* a hangsúlytalan magánhangzók is megőrzik tiszta kiejtésüket, míg a nagyoroszban elmosódnak; *e)* az eredeti *g* hang ruténben *h*-nak, a nagyoroszban *g*-nek hangzik, pl. nagyorosz *golová*, rutén *holová*; *h)* a kisoroszban van külön fölszólító eset, a nagyoroszban nincs; *i)* a jövő időt *—imu*-val képezi, pl. *pytymu, pytymeš* inni fogok, — fogsz, nagyorosz *budu pit'* stb. *k)* a *h, ch, k* hangok a loc. *ji* ragja előtt *z, c, s*-be mennek át, a nagyoroszban változatlanul maradnak stb. A kisorosz nyelv 3 tájszólásra oszlik: *a)* ukrajnai (déli kisorosz), amelyhez a harkovi kormányzóság, Poltava, Jekaterinoszlav és Podolia É.-i részei, Csernigov, Voronezs, Kurszk, Herzon és az Azovi-tenger tájéka, *b)* a poleszjei (északi kisorosz), amelyhez a minszki, grodnói guberniák, továbbá Volhinia, Kijev és Csernigov egyes részei, *c)* vörösorosz, melyhez Podolia és Volhinia É.-i része, a galiciai, bukovinai és magyarországi rutének tartoznak. A kisoroszok irodalmi nyelve magának a népnek élő, beszélt nyelve s nem az egyházi szlávból fejlődött, mint a nagyorosz irodalmi nyelv. A kisoroszok saját nép- és irodalmi nyelvüket rutén v. ukrajnai nyelvnek nevezik megkülönböztetésül a nagyorosztól, mivel orosz nyelven rendesen a nagyorosz irodalmi nyelvet értjük. Helyesebb is tehát orosz, rutén és fehérorosz terminusokat használni.

3. A *fehérorosz* nyelvjárást a suvalki, vilnai, minszki, vitebszki, mogilevi kormányzóságokban s a csernigovinak ÉNy.-i részében beszélik. Főbb sajátságai: *a)* a nagyorosz *d'* és *t'* helyén *c* és *dz* van, pl. *deń* fehérorosz *dzeń*, nagyorosz *ticho*, fehérorosz *cicho*; *b)* a *j* előtt a lágy mássalhangzókat megkettőzik, pl. *vesil'l'e*; *c)* kemény *r*-t ejtenek a nagyorosz és kisorosz lágy *r*-je helyén stb. Irodalmi nyelvül maga a népnyelv szolgál.

Irodalom. 1. Ált. irod. mind a 3 dialektusra: Sobolevszkij, Lekcii po istorii russk. jazyka, Moszkva 1907; Sachmatov, K istorii zoukov russkago jazyka, Szent-Pétervár 1903; Izsledovanija po russk. jaz., a szent-pétervári Akadémia váll. eddig 3 köt. 1895—1914; Vondrák, Vergl. Gramm. der slawischen Spr., Göttingen I. 1906, II. 1908; Bonkáló Sándor, Az orosz és a rutén irodalmi nyelv kérdéséhez, Nyelvtudomány V. 2. Budapest 1914. 2. Speciális irod.: *a)* orosz nyelvre: Buslačv, Istor. gram. russk. jaz., Moszkva 1875; Budde, Očerk istorii sovremennago lit. russk. jazyka, Szent-Pétervár 1908; Asbóth O., Gyakorlati Orosz Nyelvtan, Budapest 1888; Szabó E., Zsebbevaló Orosz Nyelvtan, u. o. 1888; Rakovszky János, Orosz Nyelvtan, Ungvár 1860. Legjobb szótár: Dalj, Tolkovyj slovarj živago velikorusskago jazyka, 4 köt., Szent-Pétervár 1912; gyakorlati használatra a hangsúly pontos megjelölésénél fogva igen jó Koiransky, Deutsch-Russisches und Russisch-Deutsches Wörterbuch, 2 köt., Leipzig 1910; magyar nyelven: Mitrák S., Orosz-Magyar Szótár, Ungvár 1891. Ezenkívül füzetekben jelenik meg a szentpétervári Akadémia Szótára, 1914-ig megjelent 19 füzet az L betűig. *b)* Rutén ny.: Smal—Stockyj és Th. Gartner, Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien 1913. E könyvben a régibb irodalom föl van sorolva. Magyarországi ruténra: Volosin Ág., Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtan, Ungvár 1907; Bonkáló, A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana, Gyöngyös 1910; ebben föl vannak sorolva a többi munkák, pl. Broch, Werchratskij stb. Szótárak: Želechovskij, Ruth.—Deutsches und Deutsch—Ruth. Wörterbuch, Lemberg 1881—1886; Hrinčenko, Slovarj ukrainskoi movi, 4 köt., Kiev, 1907—1908; Csopey L., Rutén-Magyar Szótár, Budapest 1883. Fehéroroszra: Karskij, Belorussy, Varsó I. 1903, II. 1. 1908, II. 2. 1911; szótár, Nosovič, Slovarj belorusskago narečija, Szent-Pétervár 1870.

II. **Az orosz irodalom** voltaképen csak I. (Nagy) Péter korától kezdődik. Előbb csupán egyházi szláv irodalom volt. Az írástudás mestersége ugyanis az oroszokhoz a délszlávoktól ment át az egyházi könyvek, különösen a biblia révén. E könyvek bolgárul voltak írva s csupán csak az orosz földön készült másolatokba csúszott be néhány orosz nyelvi sajátság. A legrégibb, Oroszországban másolt nyelvemlék az *Osztromir-féle evangélium*(1056—57). A XI. sz. közepe és a XII. eleje táján élt *Nesztor* (l. o.), az orosz történetírás atyamestere. Ugyancsak a XI. sz. végén keletkezett Igornak a polovcok elleni hadjáratáról szóló éneke is (Pohod Igorja Severskago na Polovcev), amelyet *Igor* (l. o.) valamelyik kortársa írt. Sok költőiség van benne, ez az O. legszebb régi emléke. A tatár uralom idejében egyáltalán nem volt irodalmi élet, s csak jóval a tatár iga lerázása után, a XVI. sz.-ban indult meg újra. IV. Iván (1534—84) iskolákat állított s megalapította az első orosz könyvnyomdát Moszkvában (1564). Az akkori irodalomnak egyik nevezetes maradványa a Domosztroj (Háztartás) c. munka, melyet egy *Szilveszter* nevű pap állított össze, s amely 63 fejezetben istenes, erkölcsi és polgári életszabályokat tartalmaz. Mikor a Lengyelországból beszivárgott jezsuiták délnyugati Oroszországban magukhoz akarták ragadni az iskolák vezetését, a XVII. sz.-ban erős ellenségük támadt *Mogila* Pjotr (l. o.) archimandritában, aki a már előbb is fennállott kijevi kollégiumot magas szinvonalra emelte (kijevo-mogiljanszkájá kollegijá) s tudományos és egyházi műveket, sőt verseket is irogatott. Mikor pedig Kis-Oroszország fővárosával, Kijevvel együtt felszabadult a lengyel uralom alól s csatlakozott Nagy-Oroszországhoz, a kijevi tudósok hatása még nagyobb arányokat öltött. A Kijevből Nagy-Oroszországba származott tudósok Moszkvában 1679. megalapították a moszkvai szláv-görög-latin akadémiát. Ezek a tudósok és tanintézetek ugyan leginkább egyházi polémiákat és dogmatikus iratokat produkáltak, de közvetve hatással voltak arra is, hogy nem egyházi férfiak a világi irodalomban is próbálkozzanak s tényleg már Nagy Péter atyja, Alekszej Mihajlovics idejében világias szinművek nyomára lehet akadni.

XVIII. sz. Nagy Péter cár uralkodásával az irodalomban is új korszak kezdődik. Péter cár reformjainak behozatalánál igénybe vette az írók támogatását, akik főképen szatirikus irataikkal korholták az ósdiakat, továbbá iskolákat, akadémiákat alapított s fiatal embereket külföldi felsőbb tanintézeteken taníttatott, akik haza kerülve, irodalmilag és tanári katedrákon terjesztették a nyugateurópai szellemet. Az új korszak egyik legkiválóbb írója a moldvai származású *Kantemir* Antioch herceg (l. o.), aki szatirikus versekben irogatta meg elmélkedéseit. Az orosz verselésben újabb fordulat azonban csak *Lomonoszov* (l. o.) fellépésével állott be, aki az orosz népies formát költői tartalommal egyesítette,

megkedveltette s ezzel az orosz nemzeti versírás atyamesterévé lett, jóllehet ő sokkal inkább tudós, mint költő. Lomonoszov kortársa, *Szumarokov* (1717—77) francia minták után alexandrinusokban írt verses szindarabokat. Az ő korában építették az első nyilvános szinházat úgy Szent-Pétervárott, mint Moszkvában. Tehetségesebb szinműiró volt még *Knyázsnin* (1742—91), *Ozerov* (1770—1816) és *Dmitrijev* (1760—1837), aki mint szatira- és meseiró is érdemeket szerzett.

II. Katalin kora rendkívül kedvező volt az irodalom fejlődésére nézve, mert a cárnő személyesen is érdeklődött az irodalmi dolgok iránt, sőt maga is igen ügyesen kezelte az írói tollat. 1783-ban szélesebb körű szabadságot engedett a nyomdászoknak, több szatirikus irányú lapot alapított, a szinészetet bőkezüen pártolta. Az ő korában főképen *Novikov* (l. o.) tett sokat az irodalom minden terén. Hirlapokat alapított s összehozta a tudósok barátságos egyesületét, melynek tagja volt Oroszország minden számottevő írója és tudósa. A szinműírás terén nagy hatással működött *Fonvizin* Denisz (megh. 1792.), aki mestere volt a szatirikus vígjátékoknak. De a Katalin-kor legkiválóbb költői tehetsége *Derzsavin* Gavriil Romanovics (1743—1816). Híres ódája: Bog (Az isten, 1784) csaknem minden európai nyelvre le van fordítva. Korszakalkotó *Karamzin* Nikolaj Michajlovics (l. o.) működése. Míg külföldön járt, a liberalizmust váratlanul szigorú reakció váltotta fel; a magánnyomdákat bezárták, a külföldi könyvek behozatalát megtiltották s behozták a cenzurát, a Novikov-féle társaságot feloszlatták, Novikovot pedig bebörtönözték. Mikor Karamzin 1790. külföldi útjáról hazatért, minden jóravaló ifjú erő köréje csoportosult. Ő honosította meg az érzelmes lírát és a polgári szinjátékot s kikezdte a pszeudo-klasszicizmust. Két novellájának: Natalya, bojarszka docs (Natália, a boján leány) és Bjednájá Liza (A szegény Liza), példátlan nagy hatása volt az olvasó közönségre. Ugyancsak Karamzin dolgozta ki először oknyomozó források után Oroszország történetét. A meseirodalom is talált művelőkre; igen sikerült meséket írt a már említett Dmitrijeven kívül a német származású *Hemniczer* Iván (1760—1837). Mint költő, magasan kiválik *Zsukovszkij* (1783—1852), aki a romanticizmust hozta be az orosz irodalomba; fő érdeme azonban a különféle idegen költők fordításában állt, mellyel új formákat és mintákat állított az orosz írók elé. Itt kell még felemlíteni a realisztikus líra tehetséges művelőjét, *Bátyuskov*-ot (1787—1855) és *Krylov* Ivánt, a szellemes meseírót (1768—1844).

XIX. sz. A romanticizmus ideálját az orosz irodalomban *Puskin* (l. o.) juttatta diadalra. Ő állt először mint költő nemzeti alapra s műveiben hazája és nemzete minden vágyát, reményét, örömét és bánatát megszólaltatta. Tulajdonképen Puskintól kezdve érdemli meg az orosz irodalom a nemzeti jelzőt s nyer kulturális, európaias alapszint. Ez új alapon az orosz irodalomban két áramlat keletkezett, ú. m. a szlavofileké és a nyugatiaskodóké (zapadniki), akik természetesen az olvasó közönséget is két táborba osztották. Puskin kortársai, még *Lermontov* is, többé-kevésbbé mind a mestert utánozták, csak az egy *Gribojedov* (l. o.) volt egészen eredeti.

Puskin körül a költők egész serege sorakozott, de a cenzura példátlan szigorúsága folytán nem fejthettek ki nagyobb működést. A már fentebb említett két irányzat, ú. m. a szlavofileké és a nyugatiaskodóké, nemcsak a társadalmi, hanem az állami életben is reformokat igyekezett létrehozni, még pedig a szlavofilek nemzeti alapon, különösen ragaszkodva az egyházi társadalmi hagyományokhoz, a nyugatiaskodók pedig a nyugateurópai kulturára támaszkodtak. Az előbbiekhez tartoztak: a nemeslelkű, de túlságosan ábrándos költő, *Homjakov* (1804—60), akinek említésre méltó drámája az Ál-Demeter, továbbá *Akszákov* Szergej (1791—1859), ennek fiai: Konstantin és Iván, valamint *Kirjejevszkij*, az orosz népdalok fáradhatatlan gyüjtője. Az európaiakhoz v. nyugatiaskodók táborához tartoztak: a zseniális *Hercen* (l. o.), *Ogarev* (megh. 1877) és főképen a mély elméjű kritikus: *Bjelinszkij* (l. o.), aki az irodalmi műveket mindig összeköttetésbe hozta az élettel s így a cenzura dacára művelő hatással volt a társadalomra. A hirneves népköltőt, *Kolycovot* és az európai hírű lirikust, *Nyekraszovot* már kezdő korukban ő buzdította az írásra.

Puskinnal csaknem egyenlő magaslaton áll *Lermontov* (l. o.). Ugy műveiben, mint tetteiben merő ellentéte volt az akkori rendszer s a társaságban uralkodott ideálok képviselőinek s ezért egészen szubjektiv költő, még remek prózában megírt Geroj nasevo vremeni (Korunk hőse) c. regényében is. Ugyanakkor lépett fel a világhírű humorista, *Gogoly* (l. o.) elbeszéléseivel és szindarabjaival s míg az előbb említett költők inkább a felsőbb körök számára, felsőbb körökből vett tárgyú műveket írtak, addig Gogoly behatol a társadalom minden rétegébe s a fonákságokat kíméletlenül ostorozza ragyogó humorával. Ő a feje az ú. n. Obličitelnaja Literaturának (t. i. a felfedező irodalom, mely a társadalom hibáinak felfedezésével foglalkozik). Megemlítendők még a következő költők és írók: *Benediktov, Rosztopcsin* grófnő, *Vjazemszkij* herceg, *Szollogub* gróf, *Druzsinyin*, valamint a históriai regényirók: *Szagoszkin, Latecsnikov* és *Maszalszkij*.

A 40-es évek végén a reakció a nyugateurópai forradalmi mozgalmak következtében még erősebb lett; a cenzura végkép ránehezedett az irodalomra s csak a krimi háború szerencsétlen kimenetele adott új fordulatot a közéletnek. *Hercen* külföldön megindította Kolokol (Harang) c. folyóiratát. A régi rendszer megingott s bekövetkezett a jobbágyság eltörlése és az igazságügyi reform. Az ébredésre keltett társadalomban megbolygattak minden szociális és politikai kérdést. E mozgalomban az irodalom vitte a vezérlő szerepet, az jelölte meg az irányokat. E tevékenységben főszerep jutott *Turgenyevnek* (l. o.) és *Goncsarovnak* (l. o.), akiknek regényeiben oly híven tükröződnek az akkori életviszonyok. Turgenyev és Goncsarov mellett kivált még *Piszemszkij* (megh. 1881.), kinek Tyszjácsá Dus (Ezer lélek) c. regénye még mai napig is kedvelt olvasmány. A kritikai és publicistai irodalomban Bjelinszkij utódai és követői voltak: *Dobrolyubov* (megh. 1861.), *Gri-*

gorjev (megh. 1864.), *Piszarev* (megh. 1868.) s a Szibíriába számkivetett *Csernysevszkíj* (megh. 1894.), akinek különösen Sto gyelaty ?(Mit tegyünk) c. regénye keltett nagy szenzációt. Az irányzatos irodalom egyik legelőkelőbb művelője volt a különben geniális lirikus, *Nyekraszov* (l. o.), akinek egész sereg utánzója akadt. Hasonló irányú a remek prózairó szatirikus *Szaltykov-Scsedrin* Michail (megh. 1894), akinek szatirája főképen a bürokratizmus ellen irányul, tele sziporkázó ötletekkel, eredeti felfogással és találó jellemzéssel.

Csaknem valamennyit felülmúlja az eddig említettek között *Tolsztoj* Leo Nikolajevics (l. o.), aki épp úgy, mint Turgenyev, általános európai jelentőségű munkásságot fejtett ki. Szokatlan mélyre hatolt az analizisben, szkepticizmusban s ezekkel együtt a radikálizmusban; demokratizmusa, a néppel való rokonszenvezése szinte apostoli. Minden túlhajtás dacára Tolsztoj eszméinek igen sok híve akadt, s ezek úgyszólván külön szektát alkotnak *tolsztojisták* elnevezés alatt. Hatalmas tehetségű regényíró *Dosztojevszkíj* (l. o.). Erős szenvedélyű író, nagy lélekbúvár, bámulatos megfigyelőképesség, az élet minden oldalának, a társadalom minden rétegének nagy ismerője, patológus és pszichiáter minden ízében, amellett lángoló hazafi, aki nemzetének haladását a politika terén is elő akarja mozdítani.

A többi elbeszélő közül említést érdemelnek még a *Kresztovszkíj* Vszevolod álnév alatt szerepelt finom szellemű írónő (megh. 1889.), ennek leánya *Kresztovszkájá* Mária, a francia impresszionista iskola nyomdokaiban haladó *Boborykin* Péter, *Sapir* Olga, az igen tehetséges *Muravjev* (Golicyn herceg), *Grigorovics*, egyike a legkiválóbb orosz elbeszélőknek, a termékeny *Lyeszkov* (megh. 1895.), *Potyehin*, *Resetnyikov*, *Melynikov* (megh. 1883.), *Danilevszkíj*, aki a történelmi regényekben volt mester (megh. 1890.), a kiváló tehetségű *Uszpenszkíj* Gljeb, *Szaliász* gróf, a sokat író *Mescserszkíj* herceg, az élénk elbeszélő *Nyemirovics-Dancsenko*, a pesszimista *Barancevics*, igen kellemes hangú, vonzó elbeszélő *Korolenko* Vladimir, akinek Szljepoj muzykant (Vak zenész) című nagyobb elbeszélése majdnem minden európai nyelvre le van fordítva; ilyen *Csehov* Antal is, akinek apró rajzai és elbeszélései pezsegnek a szellemtől és kedves humortól; figyelemre méltó tehetségek még: *Lejkin* Nikoláj (tárcaíró), *Szalov* Iván, *Ahsarumov* Nikoláj, *Markevics*, *Golovin* Konstantin, *Avenariusz* Vaszilj, ez utóbbiaknál sokkal többet igért a korán elhúnyt *Garsin* Vszevolod, akinek három kötetnyi elbeszélése kivétel nélkül mind mestermű. Szívesen olvasott író *Potapenko* Ignác, s az írónők közül *Dimitrijeva* Valentina és *Vinjickájá* Alekszandra stb. A lírában Nyekraszov után kiváltak: *Majkov* Apollon, kiváló formaérzékkel, melyet epikus és drámai munkáiban is csillogtat; a szerelem és természet dalnoka *Fet* Atanáz; az ábrándos, csendes lírájú *Polonszkíj*; a mély érzelmü *Plescsejev*; a dalokban úgy, mint a hősi énekekben kiváló *Tolsztoj* Alexej gróf (megh. 1875), aki különben a regényírásban is szép sikert ért el; továbbá *Mej*, *Tucsev*, a szlavofil *Akszakov* Iván, *Konstantinovics Konstantin* nagyherceg, a sokat író *Fofanov*, a korán elhúnyt *Nadszon*.

A drámairodalom igen szegény. *Gribojedov* Az ész bajjal jár és *Gogoly* Revizorja a mai napig az O. legjobb drámái. Nagy sikert ért el úgy vígjátékaival, mint népies darabjaival és tragédiáival *Osztrovszkíj* (l. o.). Említést érdemel *Piszemszkíj* is. Az irányzatos társadalmi drámában tüntette ki magát *Szuhovo-Kobylin*, továbbá *Potyehin* Alekszej, *Lyov*, sőt még *Turgenyev* is, akinek egy kötetnyi drámai munkái különben inkább csak olvasni valók, a históriai drámában pedig *Mej* Leo, aztán *Tolsztoj* Alekszej gróf (1817—75), akinek Szmerty Ivana Groznavo (Rettenetes Iván halála), Carj Fjödor Ivanovics és Carj Borisz című drámai trilógiája mai napig is kedvelt darabja az orosz szinpadoknak. Szép lirai drámákat írt *Majkov* Apollon is. A legutóbbi időszak legkiválóbb drámai írója *Tolsztoj* Leo. Általában véve azonban az orosz drámairodalom messze mögötte marad az elbeszélő irodalomnak.

Az O.-at *Tolsztoj* és *Dosztojevszkíj* tették népszerűvé a külföld előtt. Kétségtelen, hogy a XIX sz.-ban az O. nagy hatással volt egész Európára, de nem formája, hanem kizárólag csak tartalma miatt. Jellemző az O.-ra, hogy morális kérdéseket feszeget, hogy tanítani s nevelni, nem pedig gyönyörködtetni akar.

A *legújabb kor irodalmát* a szenzációhajhászás jellemzi. Oly tehetségeket, mint a XIX. sz. klasszikusai, a XX. sz. még nem tud fölmutatni. Eleinte nagy népszerüségnek örvendett *Gorkij* (l. o.), akinek hősei, a csavargók, a lezüllöttek még a külföldön is lebilincselték az érdeklődést. Ugyancsak jelentős író a sokat író *Andrejev* Leonid Nikolajevics (szül. 1871), aki minden művében az élet megvetését hirdeti, a népszerű írókhoz tartozik *Kuprin* (l. o.), továbbá *Merezskovszkíj* (l. o.) és neje, *Hippiusz* (l. o.). Szenzációs hatása volt *Arcybasev* első regényének, a Szanin-nak (1908), melyben úgy, mint egyéb műveiben is, a test érzéki szépségét ecseteli mesteri színekkel. Szintén szenzációs hatása volt *Verbickája*: Klyucsi scsásztyá (A boldogság kulcsa, Szent-Pétervár 1911) c. regényének. Az ismert újabb írókhoz tartoznak még *Kuzmin*, *Remizov*, *Zajcev* s mások. A költők közül kiválóbbak a klasszikus műveltségű *Balymont* (szül. 1867), továbbá *Brjuszov* (szül. 1873) és *Bunin* (szül. 1870).

Két olyan költői csoport alakult ki az utóbbi időkben, amely tekintélyes helyet biztosított magának az irodalomban. Az első az ú. n. *Skorpion-csoport* (Skorpion nevű moszkvai könyvkiadóvállalat után elnevezve), amelynek *Merezskovszkíj*, *Ivánov* és egy orosz zsidó költő, *Block* állanak az élén. Ez utóbbi a csoport legtehetségesebb tagja, ő fejezi ki leghívebben a skorpionisták fő művészi vonását: a szimbolizmust, de éppen úgy, mint követői, ő is sokszor érthetetlenségig megy a szimbolizálásban. A másik csoport tagjai, az ú. n. *Muzageták*, számosabban vannak, ők a skorpionistákkal ellentétben világosságra, könnyen érthetőségre törekszenek, de a közönség

szemükre veti, hogy túlságosan egyszerűek s kevés magasztos eszmét, mindig csak apró hangulatokat vesznek lantjukra. A két csoporton kívül állanak a külföldieskedők: Whitman, Ibsen, Swinburne, Regnier, Maeterlinck és D'Annunzio utánzói, ezek azonban nem örvendenek népszerüségnek.

Irodalom. Heinrich-Asbóth, Egyetemes Irodalomtörténet IV., Budapest 1911; De Vogüé-Huszár, Az orosz regény, u. o. 1908; Brückner, Geschichte der russischen Literatur, Leipzig 1909; Hinneberg, Die Kultur der Gegenwart, I. Abt. IX: Die slaw. Sprachen und die osteuropäischen Literaturen, Leipzig 1908. Waliszewski, Littérature russe, Paris 1900; Ovsaniko-Kulikovskij, Istorija russkoj Lit. XIX. veka, Moszkva 1911—12. Bibliografiát nyujt Mezjer; azután Malinin (Cto četat' po russkoj literature, Moszkva 1912) és Vengerov, Kritiko-biografičeskij slovarj c. munkájában, 1914-ig 12 köt.

A kis-orosz (rutén) irodalom fejlődése első korszakában egészen parallel haladt a nagy-orosszal (XI—XIV. sz.). Új korszak kezdődött a kis-orosz irodalomban déli Oroszországnak Nagy-Oroszországtól történt különválásával. Már a XIV. sz.-ban kezdték a litván fejedelmek meghódítgatni Oroszország DNy.-i részeit s később a Jagellók alatt egyesítették a litván fejedelemséget a lengyel királysággal, mely egyesülés három századig tartott. Ez idő alatt a lengyel kultúra kerekedett felül a kis-oroszon és ez történt az irodalomban is. *Szkoryna* Ferenc a Vulgata fordításában a kis-orosz nyelvet használta, keverve a fehér-orosz nyelvjárással s az egyházi ó-szlávval; e fordításból néhány könyvet Prágában (1517—19), néhányat Vilnában (1525—28) nyomatott ki. A nyelvtudományi munkák közül nevezetesebb a *Zizanij-Tusztanovszkij* lexikonja (Vilna 1596), melyben az egyházi szláv nyelvet a kis-oroszszal magyarázza. A XVI. sz. irodalmából felemlítendő még a Sztatut lytovszkij (Litván statutum), mellyel a lengyel királyok a Litvániával egyesült déli oroszok számára kiváltságokat biztosítottak, s amely három revizióban (1529, 1566, 1588) egész 1783-ig érvényben maradt. Sajnos körülmény volt a XVI. sz.-ban, hogy a népoktatást egészen a papok vették a kezükbe, mert így az irodalom sem fejlődhetett szabadon, de azért mégis írtak számos drámai misztériumot, melyeknek igyekeztek az írók bizonyos nemzeti jelleget is adni. Sőt néhány írástudó kozák a kis-orosz hazafiasság ébrentartására történelmi naplót kezdett vezetni, így egy anonimus, aki magát *Szamovidec*-nek (szemtanunak) nevezi, a Hmelnickij szabadságháborúját írta meg a XVII. sz.-ban. A XVIII. sz. elején ugyancsak két kozák, *Hrabjanka* Gergely és *Velycsko* Sámuel ugyancsak azt a hadjáratot irták meg. Mindazáltal a kis-orosz irodalom nehezen birt fejlődésnek indulni, mert a közhasználatra jogosított nyelvek csak az orosz és a lengyel voltak s csak ezeken volt szabad a XVIII. sz.-ban írni, a kis-orosz nép nyelvét pedig csak a jobbágyságban sinlődők használhatták a beszélgetésben.

Ez a helyzet eltartott egészen a XVIII. sz. végéig, *Kotljarevszkij* Iván felléptéig (l. o.), aki (1769—1830) a kellemes csengésű ukrajnai népnyelvet irodalmi nyelvvé avatta; megírta az Aeneis travesztiáját s két drámai életképet: Natalka Poltavka és Moszkal csarivnyk. Mellette *Kvitka* (álnéven *Osznovjanenko*, 1778—1843) tizennégy elbeszélésében, melyek közül kiválóan sikerült a Maruszja című regény, a vidéki életet festi mesteri tollal. Hasonló irányban működött *Vovcsok* Marko (igazi nevén *Markovics* Mária), míg a nagy tehetségű s a kis-orosz írók közt legkiválóbb költő, a zsarnokság elkeseredett ellensége, *Sevcsenko* Tarasz (l. o.; 1814—61), a szabadság, nemzeti nagyság és hazaszeretet eszméit énekelte meg. Őt több kiváló író követte, kik közül az első helyeket foglalják el a derék költő és történetíró *Kulis* (szül. 1819.), továbbá a novellák jeles művelői, *Levickij* Iván (szül. 1838.) és *Koniszkij* (szül. 1836.). Egy 1876 májusában kelt cári rendelet azonban lehetetlenné tette a szépen megindult irodalmi fejlődést s ezóta a kisorosz irodalom ápolása Galiciára van korlátozva. Itt ugyanoly szerep jutott *Saskevics* Marciánnak (1811—43), mint Ukrajnában *Kotljarevszkij* Ivánnak. *Holovackijjal* és *Vahylevics* Ivánnal együtt kiadta Budán (1837) a Ruszalka Dnisztrovaja c. rutén almanachot, s ebben a népnyelvet irodalmi nyelvvé tette. *Saskevics* lelkes lírai költeményei sokáig visszhang nélkül maradtak, mignem 1848. a magyar szabadságharc folytán a nemzetiségi eszme fellángolván, a galiciai kisoroszok is méltányolni kezdték költőjük dalait. Kitüntek még *Usztijanovics* Miklós (1811—85) mint lirikus, *Mohilnickij* Antal (1811—73) mint epikus (Skyt Manjavszkij) költők. A hazai történetírással foglalkozott *Saranevics* Izidor, *Barvinszkij* A. pedig népszerű történelmi munkákat írt, míg *Verchratszkij* történelmi műveken kívül költői és nyelvészeti munkákkal is gazdagította az irodalmat. *Partyckij* E. főkép a Zorja (Hajnal) c. irodalmi folyóirat megalapításával szerzett érdemeket (1880—85), különben pedig épp úgy, mint *Zselechovszkij*, lexikonirodalommal is foglalkozott. *Ilnickij* Bazil novellákat és népszerű történeti munkákat írt, *Usztianovics* Kornilo (szül. 1840.) pedig szép epikai és drámai költeményeket, míg *Ceglinszkij-Hryhorjevics* Hric vígjátékokat. Sokat tett a népnevelés érdekében az 1868. alapított Proszvita (Felvilágosultság) c. egylet. Bukovinában két rutén költő lépett föl: *Fegykovics* és *Mlaka* (Vorobkevics). Az első szép dalaival s népies elbeszéléseivel tünt ki. A legújabb írók közül *Kocubinszkij*, *Vinnicsenko*, *Franko*, *Kobylyánszka Olga* és *Oszip* érdemelnek említést. Főérdemük abban áll, hogy az olvasó közönséget hozzászoktatták a rutén könyvhöz s ezzel csaknem teljesen kiszorították körükből az oroszt. A rutén irodalom Európa legdemokratikusabb irodalma, népies tárgyakat dolgoz föl népies nyelven s a falusi rutén parasztot vagy a városi «értelmiség» lelkét és gondolatvilágát tárja elénk teljes realitással és sokszor utólérhetetlen egyszerüséggel.

Igen gazdag és szép a *rutén népköltészet*. Családi és szerelmi dalai a népköltészet igazi gyöngyei. Van számos történeti ének (dumy) a kozákvilág hősi korából s nagy kincse van a rutén irodalomnak a népmondákban, mesékben, közmondásokban, amelyek szinte duzzadnak a humortól és találékonyságtól. Nagyobb népköltési gyüjteményeket adtak ki *Vaclav z Oleszka* (Lem-

berg 1833), *Golovackij* (Moszkva 1878), *Antonovics* és *Drahomanov* (Kijev 1874), *Rudcsenko* (u. o. 1869—70) és említendők a Sevcsenko-Társaság néprajzi közleményei (eddig 30 köt.). V. ö. *Heinrich*, Egyetemes Irodalomtörténet IV. (Budapest 1911); *Efremov*, Istor. ukr. lit. (Szent-Pétervár 1911).

A magyarországi ruténeknél irodalmi életről alig lehet szó. A XVII., XVIII. sz.-ból és a XIX. sz. elejéről számos rutén irodalmi emlék maradt fönn, különösen sok evangéliummagyarázat (pl. a nyágovai, szkotárszki, sófalvi stb.), melyek a hazai rutének nyelvén vannak írva, de ezt a hazai talajból fakadt és egyedül életképes irodalmat megakasztotta a XIX. sz. közepe táján lábrakapott moszkvofil irányzat. A hazai rutén írók *(Duchnovics, Szilvai, Fenczik* stb.) megvetették a népnyelvet (a «kanászok nyelvét») s oroszul vagy egyházi szláv nyelven kezdtek írni, amelyet a rutén olvasóközönség nem tudott megérteni, nem olvasott s végre az egész hazai rutén irodalmi élet önmagától megszünt. Igen szép és gazdag azonban a népköltészet, melynek termékeit számos gyüjteményben adták ki. Nevezetesebbek a mese- és népdalgyüjtemények: *Golovackij:* Narodnyja pěsni galickoj i ugorskoj Rusi 4 köt. (Moszkva 1878); *De-Vollant:* Ugro-russkie narodnyja pěšni (Szent-Pétervár 1885); *Vrábely:* Ugro-russki narodni spivanki (Budapest 1901); *Hnatyuk:* Etnografični materijali z uhorskoi Rusi, 6 köt. (Lemberg 1898—1912). Rutén népdalokat fordítottak: *Lehoczky* T.: Magyar-orosz népdalok (Sárospatak 1864); *Fincziczki:* Magyar-orosz népdalok (Budapest 1878); *Szémán* J.: Sáros vármegye népköltészete (az eperjesi Széchenyi-Kör kézirata 1910) stb. V. ö. *Szabó* E., Chrestomatia cerk.-slav. i uhro-russkich pamjatnikov (Ungvár 1893); *Franko*, Karpatorusska pismennost' (Lemberg 1900—1901).

Oroszok *(ruszkie)*, az indoeurópai (indogermán) népcsaládnak a szláv ágához tartoznak. Azok a keleti szláv törzsek, amelyeknek egyesüléséből és más etnikumú népekkel való keveredéséből a történeti fejlődés folyamán az orosz nép kialakult, eredetileg a Dnyepr medencéjében tanyáztak, ahonnan hatalmas félkörben észak, északkelet és délkelet felé terjeszkedtek. A kijevi krónikás (l. *Nesztor)* tanusága szerint 12 ilyen egymástól független, szokásokban és erkölcsökben különböző keleti szláv törzs lakott a mai Oroszország területén. Az egymástól független törzseket a varjág-normann katonák, akiket a keleti szlávok *ruszj*-oknak neveztek, leigázták s fejedelemségekbe tömörítették. Számos ilyen fejedelemség keletkezett, így a novgorodi, izborszki, bjeloozeroi stb., de a legnagyobb jelentőségre a kijevi — a *Kievskaja Ruś* — jutott. A *ruszj*, magyarul orosz, tehát eredetileg politikai hovátartozást jelentett, mint ma pl. az osztrák név egyformán jelenti a németet, a csehet, a szlovént, a galiciai lengyelt stb., s csak később fűződött hozzá az etnográfiai értelem, amikor tudniillik a kijevi fejedelemség Vladimir alatt az északi szláv törzsekre és fejedelemségekre is kiterjesztette hatalmát. Ettől az időtől kezdve a ruszj (orosz) a keleti szlávok gyüjtőnevévé vált. A kijevi fejedelemség lakosságát a mai kis-O., helyesebben ruténok (ukrajnaiak) ősei alkották. A nagyorosz nép vagyis a tulajdonképeni O. csak később alakult ki. Kijevet a XII. sz. elpusztították a tatárok s ezzel ez az eredetileg rutén fejedelemség megszünt. Két új politikai központ keletkezett: délen Halics, északkeleten Vladimir a Klazma mellett. Vladimirból Dániel fejedelem Moszkvába tette át székhelyét. Ide menekültek Kijevből a papok a patriarchával. Ennek a moszkvai fejedelemségnek s vele a nagyorosz népnek a kialakulása a második orosz kolonizációnak az eredménye. Az első kolonizációkor északon és északnyugaton letelepedett törzsek lefelé húzódtak, de ugyanakkor a déli törzsek ellenségeik elől északnyugat felé menekültek Moszkva vidékén találkoztak s letelepedtek. A tatárjárás borzalmai s a közös vallás kibékítették az ellenséges törzseket. Ezeknek a szláv törzseknek az egyesüléséből és a bennszülött csud és finn népek beolvasztásából egy új nép alakult ki: a nagyorosz vagyis a muszka. Az új fejedelemség államfenntartó népe átvette a ruszkij — orosz elnevezést, miért is helyesebb, ha O.-nak csakis a muszkát, a nagyoroszt, nevezzük, a kisoroszt pedig ruténnak vagy ukrajnainak mondjuk. O. a következő kormányzóságokban élnek: Moszkva, Tver, Pszkov, Novgorod, Jaroszlav, Kosztroma, Vladimir, Rjazan, Tula, Kaluga, Olonec, Archangelszk, Vologda, Vjatka, Nizsnij-Novgorod, Tambov, Voronezs, Kurszk, Orel (ejtsd: árjol), Szmolenszk, Szent-Pétervár és Szibíriában. Úgy nyelvre, mint faji tulajdonságokra nézve elütnek a kisorosztól, a ruténtól s attól különálló népet alkotnak, de a fehéroroszokhoz (l. o.) elég közel állanak.

Az orosz jól megtermett, középnagyságú, kitartó és edzett természetű; ritka szemöldökei alatt pislogó szeme, kicsiny, pisze orra és erős szakálla van; hangja kellemes, fogai szép fehérek, homloka széles, álla kerek. Szorgalmas és türelmes, házáját forrón szereti, vallásához ragaszkodik, de könnyelmű, iszákosságra hajló, szolgaságot könnyen viselő, kalmárszellemű, nemtörődő. A *nyicsevo* (semmi) szóval jellemezhető legrövidebben. Semmi sem fontos, semmi sem sürgős nála, mindenre azt mondja: nyicsevo. A rutén szelidebb lelkű, pajzán kedvű, igen jószívű, de szintén nemtörődő. Az összes O. száma 1912-ben a fehéroroszok beszámításával kereken 83.000,000, a ruténoké 35.000,000 volt. Az orosz vagyis keleti szlávok tehát 3 főágat alkotnak, ú. m. nagyorosz, kisorosz és fehérorosz. Mivel azonban a köztudatban és gyakran tudományos munkákban is fölcserélik a 3 ágat, szükségesnek találjuk, hogy a különféle elnevezéseket szembe állítsuk egymással. A nagyorosz (muszka) és a kisorosz (rutén), mint a rövid történeti áttekintésből látható, két különálló nemzetet alkotnak, a fehéroroszt azonban hol az egyikhez, hol a másikhoz számítják. A főbb elnevezések a következők: 1. orosz = nagyorosz = muszka = moszkovita = kacap; 2. rutén = kisorosz = ukrajnai = ukrán = rusznyák = ruszin = chochol; 3. fehérorosz. Igen szépen jellemzi az orosz néplelket *De Vogüé:* Az orosz regény (ford. *Huszár*, Budapest 1908). V. ö *Bonkáló*, A Szlávok (Budapest 1915).

OROSZORSZÁG AZ 1914-I VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSEKOR

RÉVAI LEXIKON

Metszette: Schröter Richard

RÉVAI KARTOGRAFIA.

Oroszország (l. a *mellékelt térképet*), tágabb értelemben az *Orosz Birodalom*, szűkebb értelemben az *Európai Oroszország*, míg a birodalom ázsiai részét, Szibíriát, Turkesztánt, Transzkaukáziát egybefoglalva, *Ázsiai O.*-nak nevezik.

Az *Orosz Birodalom* Európa egész keleti felét, Ázsiának északi részét, valamint közepének egy részét foglalja magában, a K.-i hosszuság 17° 38′ és a Ny.-i hosszuság 169° 44′, az É.-i szélesség 35° 38′ és 77° 37′ közt.

Területe 22.285,660 km²; ebből az *Európai O.*-ra Lengyelországgal és Finnországgal együtt 5.389,980 km² esik (tehát egész Európának közel $^3/_5$-e). Lakossága az 1913-iki becslés szerint Európai O.-ban (Lengyelországgal és Finnországgal) 140.841,000, ázsiai O.-ban 33,258.600, összesen a birodalom lakossága 174.099,600; még pedig:

	km²	lakosság 1913.
Európai Oroszország	4.902,560	125.683,800
Lengyelország	113,820	11.960,500
Finnország	375,600	3.196,700
Kaukázus	469,220	12.512,800
Középázsia	3.488,530	10.957,400
Szibíria	12.393,870	9.788,400
Kaspi-tenger	438,690	—
Azovi-tenger	37,600	—
Aral-tó	67,770	—
Orosz Birodalom	22.285,660	174.099,600

A birodalom határai É.-on az É.-i Jeges-tenger, Ny.-on Norvégia, Svédország, a Keleti-tenger, Németország, Ausztria és Románia, D.-en a Fekete-tenger, Török-Örményország, Perzsia, a Kaspi-tenger, Afganisztán, Mongolország, Kina, K.-en a Nagy-oceán. Az ázsiai O. részeinek leírását l. *Szibíria, Transzkaukázia, Turkesztán.*

Európai O., mint egybefüggő terület, a keleteurópai Alföldet foglalja el a 44° 28′ É.-i szélességtől a 76°-ig, Novaja Zemlját is beleszámítva, a 17° K.-i hosszuságtól a 66°-ig, az Uralhegyvonalig, területének legnagyobb hosszusága 3059 km., legnagyobb szélessége 3153 km. Természetes határai: É.-on az Északi-jegestenger (9084 km.), K.-en a Kara-folyó, az Ural-hegység, az Ural-folyó (4306 km.) és a Kaspi-tenger Bakuig (3378 km.), D.-en a Kaukázus-hegység (1417 km.), a Fekete-tenger (2015 km.), Ny.-on a Pruth-folyó Romániától, a Zbrucz-folyó Galiciától választja el. Itt a Visztuláig megszakad a természetes határ, majd a Visztulával folytatódik. Németország és O. között csak a Prosna-folyó alkot természetes határvonalat, egyebütt nyitott. Ny.-i határát bezárják a Balti-tenger (6749 km.), Svédország felől a Torneå- és Muonio-folyók, Norvégia felől a Tana-folyó.

Partjai. Bár tengeri határai 21,227 km. hoszszuak, az egész területhez képest mégis csekélyek, amennyiben 260 km² területre esik 1 km. hosszú part. Tengerei zártak, vagy bejáratuk idegen hatalom kezében van, vagy az év jelentékeny részében jéggel borítottak, tehát nem segítik eléggé elő O. gazdasági fejlődését. Az Északi-jegestenger főbb részei a Fehér-tenger, a Cseszkaja-öböl és a Kara-tenger. A Fehér-tengert a beléje torkolló Onega, Dvina és Meren folyók is jól tagolják. A hosszú tél azonban gátolja a hajózást. A Cseszkaja-öböltől K.-re lapos és homokos a part. A Kaspi-tenger orosz partjai jobbára laposak és csak ahol a Kaukázus végső kiágazásai megközelítik, lesznek egy kissé emelkedettebbek. A Volga-torkolattól DDNy.-ra van az ú. n. Baerbugoi homokos félszigetek és szigetek útvesztője, amelyek közt a tenger vize keskeny csatornákba nyúlik be. Apseron-félszigettől D.-re van a Nargin-szigettől védett bakui kikötő, a Kaspi-tenger legjobb kikötője. A Feketetenger partjai egyhanguak, csupán a Krim-félsziget tagolja. A Balti-tenger nagyobb tagjai a Bottni-, a Finn- és a Rigai-öböl. A Rigai-öböl bejáratánál a nagy Ösel, közepén a kisebb Rurnö- és Kuhnö-szigetek vannak. A Finn-öböl szigetei között legnagyobb a Kotlin. A Bottni-öböl bejáratánál legnagyobb szigetek az Åland-csoport. A Bottni- és Finn-öblök partjait nagyon szaggatottá teszik a fjord és skör néven ismeretes apró szigetek és zátonyok.

Felülete. O. egész belseje általában lapos, enyhén dombos terület, jobbára régibb geológiai időszakokból származó üledékek vízszintesen fekvő rétegein, amelyekbe a folyók szűk, kanyargó völgyeket vájtak és csak lassú emelkedéssel került szárazra. Csak a szélein vannak nagyobb emelkedések és pedig K.-en az Ural, DK.-en a Kaukázus, D.-en a Tauri-hegység, Ny.-on a volhiniai gránitmagaslatok. Az *Ural* kevéssé tagolt gerincének csúcsai kevés helyen emelkednek nagy magasságra. Legmagasabb csúcsa a Töll-poss (1688 m.). Az Ural Szibíria felé meredeken, Európa felé ellenben szelíd lejtéssel ereszkedik alá. 3 részre osztható: az északi részét tundrák, mocsarak és fenyőerdők borítják, a középsőt ércben, főleg nemesércben való gazdagsága teszi nevezetessé, a déli része több egymással párhuzamosan húzódó és erdőkkel sűrűn borított hegységből áll. Az Uraltól Ny.-ra a Volga és Ural között az *Obscsáj-Szirt* húzódik. A *Tauri-hegység* Krim-félszigeten emelkedik és a Roman Chos-ban (1540 m.) éri el legnagyobb magasságát. Az ország belsejében az Ural-Balti és Ural-Kárpáti-nak nevezett földhátak emelkednek, melyek bár csak 300—300 m. magasak, a folyók völgyéből sok helyen hegyeknek látszanak. E földhátak között legnevezetesebbek a *Valdai*-magaslatok (átlag 250 m.); itt erednek s mennek minden irányba az ország legnagyobb folyóvizei. A *Volga-jobbparti földhát* Nizsnij-Novgorodtól és Kazántól Caricinig húzódik s a *Jergeni-magaslatokban* van a D.-i folytatása. Besszarábiát, Volhiniát és Podoliát az *Avratynski-magaslatok* fedik, melyek a Lyssa Gorában 617 m. magasságot érnek el. E földhátakon kívül O. felületét jellemzik a nagy depressziók. ÉNy.-on 75—150 m. magasságban van a Peipusz, Onega stb. tavaktól elfoglalt síkság, mely KÉK. felé egészen a Jeges-tengerig nyúlik a *Timan* nevű magaslatokig. Egy másik mélyedés elválasztja a középső földhátat a Volga-mellékitől. DK.-en az alsó Volga és az alsó Ural közül egészen az Uszt-Urtig nyúlik és a Kaspi-tó É.-i oldalán a tengerszinnél is mélyebbre sülyed. Végül a Pripet-folyó környékén van a Polesie nevű mélyedés, amely a Pripet medencéjét és a közép Dnyepr környékét foglalja magában. Az országnak kb. $^1/_6$-a terméketlen terület, melyet É.-on a jeges mocsarak (tundrák), DK.-en homok

és sós steppék borítanak. D.-i része Besszarábia és Ukrajna között az Ural-folyóig tágas steppeterület.

Vizei. Az orosz vízhálózat négy tengerhez tartozik, a folyóknak több mint a fele (55%) a Kaspi- vagy Jeges-tengerbe, azaz olyan vidékre küldi vizeit, mely Nyugat-Európától el van fordulva, sokáig vannak befagyva, nyáron nagyon megapadnak, tavasszal megáradnak. Egyesekben gyakori a vízesés. Az északi Jeges-tengerbe ömlenek: a Tana, a Paszvig, a Tuloma, a Ponoi, a Kem, a Vig, az Onega, a Dvina, a Kuloi, a Mezen, a Pecsora és a Kara. A Kaspi-tenger európai vizei: az Ural, a Volga, a Kuma, a Terek, a Szulok és a Szamur. A Fekete-tengerbe folynak a Kuban, az Alma, a Csernaja, a Jeja, a Don, a Miusz, a Szalgir, a Dnyepr, a Bug és a Dnyesztr. A Balti-tengerbe torkolnak a Visztula, Njemen, Vindava, Düna, kur- és livlandi Aa, Pernava, Neva és Finnország vizei. O. állóvizekben is igen gazdag, melyek száma több mint 5200; legtömegesebben Finnországban vannak, ahol a tófelület sok helyen nagyobb területet foglal el, mint a szárazföld. Két csoportra osztjuk: a Kaspi-tó vidékén lévő lefolyástalan sós tavakra és az ÉNy.-i lefolyással biró édesvízű tavakra. Az előbbiek között említésre méltók az Elson- (161 km²) és a Baszkuncsak-tó (124 km²), az utóbbiak között a Ladoga (18,129 km²), az Onega (9752 km²), a Peipus (3513 km²) és az Ilmen (918 km²). A közlekedésre 862 folyó és 39 tó használható fel 85,213 km. hosszuságban; ebből 45,598 km. csak tutajozható és 39,615 km. hajózható. A folyók kedvező eloszlása elősegítette a csatornák építését; ezek összes hosszusága 1968 km. A Balti-tengert a Kaspi-tengerrel a Volga segítségével 3 csatorna köti össze: a Mária-, Tihvini- és a Visne-Volocsok-csatornák. A Fehér-tengert a Dvina útján a Balti- és Kaspi-tengerrel összeköti a Sándor württembergi hercegről elnevezett csatornarendszer. A Balti-tengert a Fekete-tengerrel a Berezina- (a Dnyepr és Düna között), az Oginszkij-csatorna (a Dnyepr és Njemen között) és a Dnyepr—Bug-csatorna. Össze van kötve a Visztula a Njemennel s Finnországban a Finn-öböl a Saima-tóval a Saima-csatorna útján.

Éghajlata. O. klimája kontinentális. Télen Ázsia fölött nagyon magas a légnyomás, az Északi-tenger fölött pedig alacsony, ennek következtében É.-on a Ny.-i és DNy.-i, D.-en a K.-i szelek uralkodnak s az ország belsejében nagy lehülést okoznak. A téli hideg mindenütt erős — néha —40° C. —, hasonlóképen a nyári hőség is. A Fekete-tenger É.-i partvidékén mediterrán jellegű az éghajlat (Szebasztopolé 12·2° C.) A nagy hidegek elviselhetők, csak akkor rettenetesek, ha szelek, aminők az O. steppéin uralkodó burán, lépnek föl. Az esőzés átlag kevesebb, mint Nyugat-Európában. Az átlagos csapadékmennyiség vidékenként 150—680 mm. között változik.

Növényvilága. A talaj- és csapadékmennyiség különböző volta 4 növényi zónát hozott létre. 1. Az *arktikus* zóna a tundravidéket foglalja magában. A sarkkörön belül van. A tél 9 hónapig tart s ezért a zuzmókon és mohokon kívül csak kevés törpefenyő él. 2. Az *erdővidék* Észak-O.-ot és Közép-O.-ot foglalja magában. Az É.-i részen fenyvesek a túlnyomók, a többi vidéket már gyérebben álló lombhullató fák (tölgy, hárs stb.) borítják. 3. A *steppe (sztjep)-vidék.* Ez nem különül el élesen az erdővidéktől és kb. egybeesik a csernozimmel, a fekete földnek nevezett termőterülettel. Az É.-i részen ugyanis erdősteppe öv van, oázisszerüen szétszórt facsoportokkal. A Volga felé eső D.-i és DK.-i része már teljesen fátlan és füves térség, azaz igazi steppe. A Kaspi-tenger közelében sok helyen a valóságos afrikai sivatag képét nyujtja. A *mediterrán* növényzet a Fekete-tenger legdélibb partvidékeit, főleg Krim-félszigetet borítja.

Állatvilága. Az arktikus vidéken a rén, jegesmedve, sarki róka, fóka, dunnalúd és más vízi madarak élnek, de különösen gazdag e vidék halakban. Az erdős vidéken a ragadozók, főleg a farkasok vannak nagy számmal, amelyek gyakran igen nagy pusztítást visznek véghez a háziállatokban, van nagyobb számmal medve, hiúz, róka, jávorgim, vaddisznó; a bjelovjezsi őserdőkben őrzik a bölényeket is. A steppevidék vadállatai a szaiga antilóp és a sakál, házi állata pedig a teve.

A lakosság. Nyugateurópai rendszerű népszámlálás O.-ban még nem volt. Időnként azonban hivatalos becslések, ú. n. reviziók történtek. 1722-ben még csak 14 millió lakosa volt, 1815. már 45 millió. 1913-ban 174.099,600-ra becsülték a lakosság számát. A lakosság az egyes kormányzóságok, illetőleg területek szerint a következőképen oszlott meg:

A kormányzóság neve	Területe km²	Lakóinak száma
Archangelszk	858.930	473.500
Asztrakán	236.531	1,297.300
Besszarábia	45.632	2,588.400
Cholm	13.500	1,068.000
Csernigov	52.402	3,108.800
Doni kozákok területe	164.607	3,785.000
Esztonia	20.248	492.000
Grodno	38.669	2,020.300
Harkov	54.495	3,367.700
Herzon	71.284	3,610.300
Jaroszlav	35.613	1,250.000
Jekaterinoszlav	63.395	3,290.100
Kurland	27.286	783.100
Kaluga	30.929	1,445.500
Kazán	63.716	2,833.200
Kijev	50.999	4,663.600
Kosztroma	84.149	1,769,700
Kurszk	46.456	3,190.700
Kovno	40.641	1,841.800
Livonia	47.030	1,492.800
Minszk	91.408	2,979.400
Mohilev	48.047	2,350.700
Moszkva	33.304	3,353.400
Nizsegorod	51.274	2,052.700
Novgorod	122.339	1,655.400
Olonec	148.764	460.100
Orel	46.727	2,719.100
Orenburg	191.179	2,147.600
Penza	38.841	1,877.300
Perm	332.061	3,912.700
Podolia	42.018	3,955.300
Poltava	49.896	3,716.400
Pszkov	44.209	1,406.500
Rjazan	42.099	2,694.800
Petrograd (Szent-Pétervár)	53.768	3,079.100
Szamara	151.047	3,710.100
Szaratov	84.494	3,185.100
Szimbirszk	49.495	2,030.000

A kormányzóság neve	Területe km²	Lakóinak száma
Szmolenszk	56.043	2,117.700
Tambov	66.588	3,502.700
Tauria	63.477	2,006.500
Tula	30.960	1,858.600
Tver	65.331	2,251.100
Ufa	122.018	3,031.200
Vjatka	153.658	3,928.800
Vilna	42.530	2,020.300
Vitebszk	45.167	1,895.700
Vladimir	48.857	1,966.500
Volhinia	71.853	4,070.500
Vologda	402.733	1,719.000
Voronezs	65.895	3,559.700
Orosz-Lengyelország:		
Kalis	11.374	1,295.400
Kjelci	10.093	1,010.300
Lomzsa	10.442	805.700
Lublin	14.331	1,452.400
Piotrkov	12.249	2,044.500
Plock	9.446	770.500
Radom	12.352	1,155.900
Szuvalki	12.551	704.800
Varsó	17.520	2,721.000
Finnország (és pedig Abo-Björneborg, Kuopio, Nyland, St. Michel, Tavastehus, Uleaborg, Viborg és Vasa)	373.600	3,196.700

A népsűrűség az egyes részek szerint igen különböző; legsűrűbb az iparos középső, Ny.-i és DNy.-i kormányzóságokban (Piotrkovban 1 km²-en él 167 l.), leggyérebb északon (Archangelszkben 1 km²-en 0·5 l. él). Európai O.-ban a városi lakosok száma 16.199,000 (13%), a vidékieké 106.351.700 (87%), Lengyelországban 2.972,400 (23%), illetőleg 9.803,700 (77%). 19 városa van, melyekben a lakosok száma a 100,000-et meghaladja és 38 városának lakossága 50—100,000 között váltakozik. A lakosok megoszlása nemzetiségek szerint csak nehezen állapítható meg. A többséget, 67%-ot, az oroszok adják; köröttük csoportosul az igen nagyszámú többi nemzetiség. Az oroszok feloszlanak: nagyoroszokra (44%), kisoroszokra (18%), fehéroroszokra (5%). A többi nemzetiség közül legtöbben vannak a lengyelek (6%), zsidók (4%), kirgizek és kozákok (3%), tatárok (3%), németek (1·5%), baskirok és tepterek (1%), lettek (1%), grúzok, imeretek, mingrélek (1%). Az 1897-iki revizió szerint a vallások szerint való megoszlás a következő: ortodox v. görög keleti (69%), óhitű (2%), róm. kat. (9%), protestáns (3%), örmény gregoriánus (1%), mohammedán (11%), zsidó (4%). Az élve szülöttek száma 1910-ben 1,763.868-al volt nagyobb az elhunytakénál. 1911-ben a lakosság számának növekedése 1·7% volt az előző évi 1·4%-al szemben. 1907—1911-ig 3.191,500 ember (ebből 1.592,586 volt orosz és 1.598,914 más nemzetiségű) vándorolt ki az országból és 2.195,447 ember (ebből 1.228,204 orosz és 967.243 idegen) vándorolt be; a kivándorlók száma 996.053-al volt nagyobb a bevándorlókénál. A kivándorló oroszok nagyobb részét a zsidók és lengyelek teszik, kik az Egyesült-Államokba mentek.

Mezőgazdaság. Európai O. területét Lengyelországgal együtt 445·3 millió ha.-nak veszik. Ennek 26%-a szántóföld, 16%-a legelő és rét, 39%-a erdő és (a tavakat beszámítva) 19%-a terméketlen terület. A termelés csekély eredményét a mívelés kezdetleges volta és a sajátszerű birtokviszonyok okozzák. É.-on és sok helyen a steppéken is még rablógazdaságot folytatnak. A modern technikai eszközök híján rossz időjárás esetében még a nagyon termékeny csernozimon is éhinség van. O.-ban sok a latifundium. 1900-ban O. 60 kormányzóságában lévő 346·5 millió ha. földből 122·4 millió ha., azaz valamivel több mint $^1/_3$ rész volt a közös parasztbirtok, 102·8 millió ha. koronabirtok, 112 millió ha. magánbirtok. Ebből 21·7 millió ha. az egyéni parasztbirtok. 1861-ben a jobbágyság megszüntetésekor a váltságösszeg biztosítása végett a parasztbirtokok tulajdonosává a községet (mir) tették, ami ugyan megakadályozza az egyesek koldusbotra jutását, de másrészt kedvezőtlen hatású, mert nem ád ösztönt a föld intenziv művelésére. A rossz termések, a nagy adóhátralékok s a parasztság egyre növekedő szegényedése végre arra indították a kormányt, hogy szakítson ezzel a birtokrendszerrel. Az 1906 nov. 18-iki és 22-iki törvények lehetővé teszik a parasztnak, hogy a mirből kiválhasson, egyéni birtokot szerezhessen, mellyel szabadon rendelkezhetik. E törvénynek jótékony hatása már is észlelhető. A kormány a mezőgazdaság emelésére is újabban nagyobb gondot fordított.

A szántóföld nagyobb részét gabonatermesztésre fordítják. Legelterjedtebb gabonája a *rozs*, melyből többet termeszt, mint a világ összes rozstermesztői (270 millió q). Az é. sz. 60° 30′-ig nyúlik fel e kultura területe, sűrűbben mégis a 63° és 52° között mívelik, ahol a *búza* termesztése váltja fel (222 millió q.) Az *árpa* termesztése a legmesszebb É.-ra nyúlik fel a 67°-ig (108 millió q). A *zab* É.-i és Közép-O.-ban van leginkább elterjedve (160 millió q). A *kukorica* nagyobb mennyiségben Besszarábiában, Herzon, Podolia kormányzóságokban és a Kaukázus alján terem (24 millió q); az utóbbi helyen *rizst* is termesztenek. A *burgonyát* főképen a Ny-i részeken ültetik (380 millió q). A gabona után a kender és len O. főtermékei. Ezeket rostjukért is, magjukért is mívelik. A *len* É.-on, a *kender* főleg Orel és Kurszk kormányzóságokban terjedt el. A *cukorrépa* termesztésében már Németországot is megelőzte. Lengyelország, Kijev, Podolia, Harkov, Kurszk, Csernigov és Volhinia az összes termés 88%-át produkálják. Az *olajnövényeket* (repce, napraforgó, mustár, mák) főleg a D.-i és DK.-i területen művelik. A *dohány* főtermelői Csernigov és Poltava. A *szőllő* termelése csak a déli vidékeken fontos; Krim-félsziget, Besszarábia, Herzon, Asztrakán és a Don-terület, de főleg Kaukázia a termesztők (l. *Orosz borok). Komlót* Lengyelország, Volhinia, Kosztroma és Moszkva kormányzóságokban termelnek.

Erdészet. Az ország területének 38%-a (188 millió ha.) erdővel van borítva. Eloszlásuk egyenetlen. Legtöbb van az É.-i kormányzóságokban.

Állattenyésztése igen virágzó és jóval felülmúlja Nyugat-Európáét. Az állatok legszámosabbak a steppe-vidéken, ahol nagy nyájakban legeltetik őket a nomád életet folytató kalmukok, kirgizek. Az állatok száma 1912. volt: 22 millió drb ló, 32 millió drb szarvasmarha, 37 millió drb juh és kecske, 11 millió drb sertés. A

lótenyésztést az állam támogatja. Legismertebb fajtái: a bitjugi (Voronezs) nehéz igásló s az Orlovló (l. o.). A *szarvasmarha*-fajok közül említésre méltó a holmogorii (Archangelszk), továbbá az ukrajnai, kalmuk- és kirgiz-faj. Újabban a vajtermelés is jól elterjedt. A termelés főhelye Kurgan. A *juh*-tenyésztésnek árt a legelők feltörése és gabonatermesztésre való felhasználása. A déli kormányzóságokban terjedt el jobban ez a foglalkozás. Rosztov (a Don mellett) és Harkov gyapjuvásárai híresek. A *sertést* a nyugati kormányzóságok tenyésztik. A *baromfi*-tenyésztés újabban jelentőssé vált s a tojáskivitel egyre növekszik. A *méh*-tenyésztés mindig híres volt. *Halászattal* $1^1/_2$ millió ember foglalkozik, főleg a belvizekben; a tengeri halászat jelentéktelen. A haltermékek közül a kaviár a legnevezetesebb (Asztrakán).

Bányászat. Ásványokban O. igen gazdag. Európában O. termeli a legtöbb *aranyat*; 1911. 58,000 kg.-ot. Ezt főleg Szibíria szolgáltatja. O.-ban az Ural-hegységben találják. Ugyancsak az Ural adja a föld legtöbb *platináját* is; 1911-ben 5774 kg.-ot. *Ezüst-* és *ólom*-bányászata nem jelentős. *Rezet* főleg az Ural és a Kaukázus szolgáltat; 1911-ben 26,000 q volt a termés. *Cinket* csaknem kizárólag Kjelci és Piotrkov kormányzóságokban nyernek (12,000 t.). A *higanyt* Jekaterinoszlav kormányzóságban bányásszák. O. igen gazdag *vasércekben*. Első helyen állanak a déloroszországi bányák (Krivoi rog, Korsszak-Mogila és Kercs). A második vasvidék az Uralban van. A harmadik terület Lengyelország (Kjelci, Dombrova-medence). A negyedik Moszkvától délre terül el és Kaluga, Tula, Rjazan, Tambov, Vladimir, Nizsnij-Novgorod és Vologda kormányzóságokat foglalja magában. Az ötödiket Novgorod, Olonec és Finnország délkeleti része alkotja. Az 1911-iki termelés 3·69 millió t. nyers vas és 2·9 millió t. kovácsvas és acél volt. A *mangánérc*-bányászatban Jekaterinoszlav kormányzóság tűnik ki; van még *krómvasköve* (az Uralban), *piritje* (Ural, Rjazan, Tula korm.) és *kobaltja* is. *Szénnel* O. elég jól el van látva s iparára előnyös, hogy a vassal együtt találják. Legnevezetesebb telepei a Donec vidékén, ahol antracitot bányásznak, Lengyelországban a Dombrova-medencében, Moszkva vidékén és az Uralban vannak. 1911-ben 28 millió t. volt a széntermelés. Kaukázus *petroleuma*, melyet Baku környékén nyernek és finomítanak, nemcsak világító anyagot szolgáltat, hanem a nyers olajat meg a desztillálás után visszamaradó anyagot gépek fűtésére is jól értékesítik. A *só* kősó alakjában is előfordul Bahmut mellett (Jekaterinoszlav korm.), Orenburgban s a Kaukázusban, de fontosabb a sóstavak terméke; az Elton és Baszkuncsak tavak adják a legtöbbet. A sóbányászat itt is állami monopólium. Van még kén (Kjelci), aszbeszt (Ural), foszforit (Podolia, Besszarabia, Kurszk, Kosztroma) és kaolin (Herzon, Csernigov). Az Uralban smaragdot (Jekaterinburg), topázt, berillt, ametisztot, hegyi kristályt, malachitot, lapis lazulit stb. találnak. *Ásványos víz* forrásai számosak. Ilyenek a lipezki vasas (Tambov), a sztarajarusszai (Novgorod), a troizkii (Orenburg), a kammerni kénes (Livland), a baldoni (Kurland), a sergievski (Izamara), a druskeniki sós (Grodno), a ziehozinski és busski (Lengyelország) és a szlavjanszki (Harkov) források.

Ipar. O. még távol van attól, hogy a nyugateurópai iparos országokkal fölvehesse a versenyt. A háziiparnak azonban nagy jelentősége van. Emellett nevezetes még a kézműipar is. Az állami támogatás a nagyipart is megteremtette. Középipar, azaz gyárszerüen dolgozó műhely nincsen O.-ban. A háziipar leginkább a mezőgazdasági területen fejlődött ki; a munkából kiveszik a részüket a nők és gyermekek is; a lakosság 75%-a háziiparból évenkint 3—5 milliárd K-t keres. A szövés mindenütt elterjedt, az erdővidéken a fafaragás, az agyag és márga lelőhelyén pedig a fazekasipar az általános. A nagyipar az utolsó két évtizedben igen szépen fejlődött. A főbb ipari középpontok: Szent-Pétervár és környéke, Moszkva és vidéke, Tula, Vladimir és Rjazan kormányzóságok, a délnyugati terület és Legyelország Lodz középponttal. 1906-ban 16,500 gyár dolgozott gőz- vagy villamoserővel, 9700 enélkül; ezek az üzemek 1.725,000 férfit, 425,000 nőt és 60,000 gyermeket foglalkoztattak, kik 14 évesnél fiatalabbak voltak. Moszkvában 2700, Szent-Pétervárott 1350, Lodzban 725, Vladimirban 680 gyár volt. A főbb iparágakban foglalkoztatott gyárak számát s a termelt javak értékét a következő összeállítás mutatja az 1906-ik évre vonatkoztatva:

Iparág	A gyárak száma	Termékek értéke 1000 rubel
Gyapjufonás és szövés	1,400	155,000
Pamut « « «	1,180	470,000
Kender « « «	450	62,000
Selyem « « «	410	15,000
Fémipar	2,050	290,000
Uvegipar	1,100	110,000
Agyagipar	120	5,900
Vegyészeti ipar	1,300	47,000
Mezőgazdasági ipar	15,200	800,000
Faipar	1,500	46,000
Papiripar	600	34,000
Bőripar	4,100	60,000
Festőipar	850	133,000
Szappangyártás	1,330	41,000

Kereskedelem. Az orosz kereskedelmi politikát a legszélsőségesebb merkantilista irány jellemzi. Ezért a kivitelt elősegítik, a behozatalt pedig, amennyiben nem a hazai ipar támogatására való (nyersanyag), vagy pedig közvetett adóztatásra nem alkalmas cikk (tea), lehetőleg korlátozzák. Az egész birodalom külkereskedelme 1913. a következőképen alakult: Bevitel: 3357 millió K, kivitel 4037 millió K. A *kivitel* legfontosabb árúi 1913.: gabona, liszt stb. 1504 millió K, nyersanyagok és félgyártmányok 1402 millió K, fa és faárúk 418 millió K, tojás 232 millió K és kender 222 millió K értékben. A bevitel főbb árúi: gépek 418 millió K, nyers pamut 257 millió K, kőszén és koksz 223 millió K, bőr és prém 145 millió K, nyers gyapju 135 millió K értékben. Legtöbbet hozott be 1913.: Németországból 1640 millió K, Nagybritanniából 433 millió K, az Egyesült-Államokból 189 milló K, Franciaország-

ból 143 millió K, Ausztria-Magyarországból 89 millió K értékben. Legtöbbet vitt ki: Németországba 1155 millió K, Nagybritanniába 681 millió K, Hollandiába 451 millió K, Franciaországba 257 millió K, Olaszországba 189 millió K értékben. 1911-ben Magyarországtól vett 10 millió K értékben, ebből mezőgazdasági gépet 2 millió K, villamos izzólámpát 1 millió K-ért. Magyarországnak eladott 12 milló K ért., ebből nyers dohány 1·7 millió K, kender és kenderkóc 1·5 millió K. Külföldi forgalmának lebonyolítására szárazföldi és tengeri utat használ. Legismertebb kikötői a Keleti tenger partján Åbo, Viborg, Helsingfors, Szt.-Pétervár, Narva, Reval, Riga, Vindava, Libava; a Fekete-tenger partján: Odessza, Taganrog, Rosztov, Kercs, Fjodoszija, Szebasztopol; a Kaspi-tenger mellett Asztrakán és az északi Jeges-tenger mellett Archangelszk. Kereskedelmi hajóraja 1914-ben 1044 gőzhajóból (513,003 tonna), 59 mótoros hajóból (13,290 t.) és 2597 vitorlásból (256,726 t.) állott. A belkereskedelmet meglehetősen gyér vasúthálózata és jó vízhálózata szolgálják. Vasutainak hossza 1913. ázsiai birtokaival együtt 74,942 km. volt. Ennek nagyobb része állami tulajdon, a kisebb részét pedig 7 nagy részvénytársaság építette. 1913-ban a postahivatalok száma 18,050 volt; távíróvonalainak hossza 230,281 km., a telefonhálózaté pedig 16,398 km. A belső kereskedelemben még mindig nagy jelentőségűek a vásárok (Nizsnij-Novgorod) s a házalókereskedelem. Az országutak legnagyobbrészt igen rossz állapotban vannak, esős időben alig járhatók, de télen szánokkal lehet közlekedni rajtok. Pénzrendszere az aranyvaluta. Pénzegység a rubel (R) = 100 kopeka. 1 R = 2·55 K.

Szellemi műveltség. O.-ban az iskoláztatás még nincsen egységesen szabályozva. Finnországot kivéve, eddig nem volt iskoláztatási kényszer, amiért az analfabéták száma, főleg a sík vidéken, igen nagy. A legalsó típus az elemi iskola, túlnyomólag 1 osztállyal, mely 3 évfolyamra van osztva. A városi iskola 4 osztályos és 6 évfolyamra van osztva. Európai O.-ban 1911-ben 5,192,090 és Lengyelországban 282,735 elemi iskolai tanuló volt. Az elemi oktatás számára 1911-ben 111 tanítóképzőintézet volt 10,147 tanulóval. A szent szinódusnak szintén vannak iskolái. A középfokú tanintézetek: 8 osztályos és évfolyamos klasszikus gimnáziumok, 4 évfolyamos progimnáziumok és reáliskolák, melyeknek 6 általános és 1 speciális osztályuk van. 1911-ben 320 gimnáziumban volt 119,039 tanuló, 35 progimnáziumban 5516 tanuló, 235 reáliskolában 67,230 tanuló. A 679 leánygimnáziumba járt 243,636 tanuló. Egyeteme tíz van: Szent-Pétervár (8224 hallgató), Moszkva (9242), Harkov (3458), Kiev (4931), Kazán 2122), Odessza (2272), Dorpat (2395), Varsó (2252), Szaratov (289) és Szibíriában Tomszk (962). 1912-ben az összes egyetemi hallgatók száma 36,147 volt. A szakiskolák száma 2107. Ebből 470 teológiai (77,786 tanuló), 323 pedagógiai (21,742), 72 orvosi (9112), 32 katonai (12,079), 30 tengerészeti (1180), 128 erdészeti és földmíves (6519), 627 technikai (40,299), 178 ipari és kereskedelmi (37,827), 75 művészeti (10,503) stb. Az orosz tudományos élet középpontja a szentpétervári Tudományos Akadémia.

Egyházi állapotok. Az államvallás az ortodox (görög keleti) vagyis orosz, amelyhez az öszszes lakosságnak 69%-a tartozik. A zsidó vallás kivételével minden vallás szabadon gyakorolható. A papokat a szentszék előterjesztésére a püspök és a püspököt a szent szinódus hármas jelölésére a cár nevezi ki; a legfőbb egyházi hatalmat a szent szinódus gyakorolja, melyben a cár a főprokurorral állandóan képviselve van. Az orosz egyház 66 püspökségre van felosztva, ezek közül 3-nak élén metropolita, 14-nek élén érsek áll. A római kat. egyház élén a mohilevi érsek áll és 10 püspökség van alája rendelve. A protestáns egyház főhatósága a szt.-pétervári főkonzisztórium, amely alá 6 luteránus és 2 református konzisztórium tartozik.

Alkotmány, kormány. O. alkotmányos császárság. Az 1905 okt. 17-iki manifesztum szerint a birodalmi tanács, a birodalmi duma és a cár együttesen gyakorolják a törvényhozói hatalmat. A birodalmi tanácsnak 196 tagja van; felét a cár nevezi ki, másik felét 9 évre választják. A választott tagok $1/3$-a 3 évenként kiválik. A birodalmi duma tagjai az 5 évre választott képviselők. Választási módjuk igen komplikált. Európai O. és Lengyelország 448 képviselőt választ, ebből 31-et küld 26 nagy város, a többit a kormányzóságok. A dumának munkakörébe tartozik minden törvényjavaslat és indítvány tárgyalása, mely a fennálló törvények megváltoztatására és kiegészítésére irányul. A költségvetést megszavazza s a zárszámadásokat megvizsgálja. Joga van olyan törvények kezdeményezéséhez, melyek nincsenek hatással a birodalom alaptörvényeire. Ha a törvénytervezetet elfogadta, az a birodalmi tanács elé kerül s ha itt is keresztül ment, jut a cárhoz. Ha a cár nem szentesíti, akkor ez a törvényjavaslat ugyanazon ülésszak alatt nem tárgyalható újra. A miniszterek és a cár együttesen gyakorolják a kormányzást. A szent szinódus független a minisztériumtól; ő a gör. kel. vallásfelekezet egyházi ügyeiben a legfőbb hatóság. Finnországban 1905 nov. 4. óta a kormányhatalmat a cár képviselője: a főkormányzó és a szenátus gyakorolja. O. és Lengyelország 59 kormányzóságra és 1 területre van osztva. Minden kormányzóság élén a kormányzó áll, aki egyúttal a hozzátartozó katonai kerület parancsnoka is. A kormányzóságok főkormányzóságokká vannak egyesítve. A paraszt községeknek községi ügyeikben önkormányzati joguk van. Minden község maga választja a sztarosztát (öreget) és az adószedőt. A községek kantonokká (voloszt) vannak egyesítve. A kormányzóságok és járások gazdasági ügyeit a zemsztvo intézi. Az *igazságszolgáltatást* II. Sándor cárnak 1862. kiadott ukáza szabályozza, melyet 1890. módosítottak. Elsőfokulag ítél a járási főnök; ítéletét a járási törvényszékhez lehet felebbezni, ennél bűnügyekben esküdtszék ítél. Harmadfolyamodású bíróság nincs, csakis ha törvénysértés esete forog fenn, lehet az ügyet a szt.-pétervári szenátushoz tartozó semmisítő székhez felebbezni. Halálbüntetéssel csak azokat sujtják, akik a cár ellen merényletet követnek el. A halálbüntetést a szibíriai deportáció helyettesíti.

Pénzügy. Az orosz birodalom 1914. évi költségvetése szerint rendes bevétel 3.572,169.473 R, rendkívüli 41.399,925 R, összesen 3.613,569.398 R. A kiadások: rendes 3.309,523.517 R, rendkívüli 304.045,881 R, összesen 3.613,569.398 R. A bevételek főbb tételei: egyenes adók 276.007,384 R, közvetett adók 731.441,900 R, állami regálék 1.070,223.250 R, államjavak 1.119,889.657 R; a kiadások főbb tételei: államadósság kamatai 402.107,570 R, a szent szinódus 53.093,225 R, hadsereg 621.565,110 R, haditengerészet 246.111,003 R, pénzügyminisztérium 498.163,110 R, belügyi kormányzat 206.539,399 K, közoktatás 169.579,399 R, közlekedés 719.088,846 R, mezőgazdasági kormányzat 157.520,349 R, igazságügy 104.909,299 R. Államadósság 1913 jan. 1-én 8.841,723.911 rubel.

Hadügy. *I. Hadsereg.* Az 1912. évi új *védtörvény* az általános védkötelezettséget a betöltött 21. életévtől a betöltött 43. életévig rendszeresíti. És pedig: 1. Gyalogság és gyalog tüzérség 3 év ténylegesen, 7 az első s 8 év a második tartalékban, 5 pedig a népfölkelés 1. vonalában. 2. Lovasság, lovagló tüzérség, hadmérnök- és vasúti csapatok meg a határőrség 4 év ténylegesen, 7 év az első, 6 a második tartalékban, 6 év a népfölkelés 1. vonalában. 3. Kozákok a betöltött 20. életévtől kezdve 1 év előkészítő kategóriában, 4—4 év az arcvonal-kategória 1., 2. és 3. vonalában, 5 a pótkategóriában; Ural-kozákok 4 év az 1-ső, 11 év a 2. vonalban, előzőleg 2 évet s utólag 5 évet a belső szolgálati kategóriában. 4. Haditengerészet 5 év ténylegesen, 3 az első, 2 év a 2. tartalékban. A közép- és főiskolát végzettek 3 évet, az önkéntesek 2 évet szolgálnak. Szolgálatmentesek csak a papok és a családfentartók. Az orvosok, állatorvosok és gyógyszerészek 2 évet szolgálnak, még pedig 9 hónapot a csapatnál, a többi időt pedig mint orvosok stb. A nem szolgálók 4 éven át évi 6 rubel hadiadót fizetnek. A zsidók a jövőben nem fognak katonai szolgálatot teljesíteni, bár ez még nincs törvénybe iktatva. Az új védtörvény legfőbb előnye az, hogy a kedvezmények korlátozása miatt a műveltebb elemek sokkal nagyobb számmal kerülnek a hadseregbe s így ennek minősége nagyon javult.

A hadsereg tagozódásában és elosztásában már az 1910. évi hadseregreformok nagy változásokat idéztek elő. A korábban már békében fennállott *tartalékalakulásokat* — amelyeknek eredeti feladata az volt, hogy a mozgósítást megkönnyítsék, ezt a feladatot azonban, úgy látszik, nem tudták teljesíteni — teljesen megszüntették. Ehelyett nagyszámú tényleges csapatköteléket állítottak fel. Igy a 23. hadtestet a varsói katonai kerületben, a 24-iket (kazáni kerület), a 25-iket (Moszkva), a 3. kaukázusi hadtestet, a 4. és 5. szibiriait (Amur), úgy hogy most *37 orosz hadtest* van.

A hadtestek általában 2 gyalog (lövész) hadosztályból (à 2 dandár, à 2 ezred, à 4 zászlóalj és 9 géppuska), 1—2 lovasosztályból és annyi tábori tüzérdandárból állanak, ahány hadosztálya van a hadtestnek. A tüzérdandárok 2 osztályból (ezredkötelék nincs) à 3 könnyű üteg, 1 lovagló tüzérosztályból és 1 mozsárosztályból állanak. A legtöbb európai és szibíriai hadtestnek azonkívül 1—1 nehéz tüzérosztálya (3 üteg), néhány európai, szibíriai és kaukázusi hadtestnek pedig néhány hegyi ütege is van. A gyalog- és lovastüzérség német mintára a gyalog- és lovashadosztályoknál van beosztva. A tüzér-technikai ügyek intézésére minden hadtestnél egy-egy «hadtest-tüzérségi felügyelő» van. A három fő fegyvernemen kívül a hadtesthez tartoznak még: *1—2 hadmérnök*-zászlóalj ($^4/_5$ része árkász, $^1/_5$ hidász), 1—2 táviró és 1 léghajós század és kevés *vonatcsapat.*

Vannak olyan csapatok, amelyek nem tartoznak hadtestkötelékbe. Ilyenek: a *vasúti* csapatok $17^1/_4$ zászlóalj, a *repülő*-csapatok, *pótcsapatok* 64 lovasszázad, $9^1/_2$ ezredbe alakulva és 1 lovagló tüzér pótosztag 2 üteggel.

A békelétszámot kereken 1.250,000 emberrel számíthatjuk. Ebből alakul: 37 hadtest, 70 hadosztály, 158 dandár, 347 ezred, 1260 zászlóalj, 5041 gyalogszázad, 24 lovas hadosztály, 60 lovas dandár, $78^1/_2$ lovasezred, 55 kozákezred, 456 lovasszázad, 71 tüzérdandár, 235 tüzérosztály, 442 könnyü-, 50 hegyi-, 74 mozsár-, 31 lovagló-, 20 kozák- és 24 nehéz üteg, 3 hadmérnökdandár, 4 vasútezred, 39 árkászzászlóalj, 9 hidászzászlóalj, 2 léghajószászlóalj, 19 vasútzászlóalj és 20 vonatszázad.

Katonai nevelő- és képzőintézetek: 11 gyalogsági, 3 lovassági, 2 kozák, 3 tüzér és 1 hadmérnök hadapródiskola, a Nikoláj vezérkari akadémia, Mihály tüzérségi- és Nikoláj hadmérnökakadémia. Egy 4-ik tüzérhadapródiskola, egy új vártüzérhadapródiskola és egy 2-ik hadmérnökhadapródiskola felállítását tervezik, éppen úgy az eddigi technikai és póttechnikai iskola helyett egy általános tüzérségi iskola felállítását.

Magasabb parancsnokságok: Oroszország a következő *katonai kerületekre* van beosztva: szentpétervári, vilnai, varsói, kijevi, odesszai, moszkvai, kazáni, kaukázusi, turkesztáni, irkutszki és amuri katonai kerületek.

II. Haditengerészet. Az orosz flotta, ahogy a világháború kitörése előtt 1914-ben fennállott, az utolsó 9 év alatt keletkezett, minthogy az előbbi flottát — a Fekete-tengeri hajók kivételével — a japánok az 1904/05-iki orosz-japáni hadjárat alatt megsemmisítették v. elfogták. Az új hajóhad építési terve 20 évre terjed ki; a szükséges pénzeszközök 5—5 évenként fognak előirányoztatni. A mindenekelőtt és leggyorsabban kiépítendő Fekete-tengeri flottára 1916-ig 265 millió koronát szándékoztak fordítani. A balti-tengeri flotta ujjáépítésére összesen 1944 millió korona van szánva. Az 1914. évi költségelőirányzat 649 millió koronára rúg, miből 256 millió új hajók építésére esik. Ezen eszközökkel 1914 május haváig a következő hajók készültek el, illetve voltak épülőfélben:

A) *Balti-tengeri flotta:* 8 sorhajó, köztük 4 ú. n. dreadnought: a Gangut, Petropavlovszk, Poltava és a Szebasztopol, melyek egyenkint 23,370 t. vizet szorítanak ki és 12 drb 30·5 cm.-es, 16 drb 12 cm.-es löveggel vannak felszerelve; vízrebocsáttattak 1911-ben. — 10 vértes cirkáló, melyek közül épülőfélben volt 4 óriási sorhajócirkáló, ú. m. a Borodino, Ismail, Kinburn és Nava-

rin, melyek egyenként 32,500 t. vizet szorítanak ki, 29 tengeri mérföld gyorsasággal haladnak és 12 drb 35·6 cm.-es, 24 drb 13 cm.-es löveggel szereltetnek fel. 10 védett cirkáló. 1 vértes ágyúsnaszád. 5 ágyúsnaszád. 93 drb (200 tonnán felüli) nagy torpedónaszád. 13 (80—200 t. közti) kis torpedónaszád. 25 tengeralattjáró naszád.

B) *Fekete-tengeri flotta:* 11 sorhajó, köztük az 1913. vízre bocsátott Imperatriza Maria, az 1914. vízre bocsátott Imperator Alexander III, és a még épülő Jekaterina II, melyek mindegyike 22,860 t. vizet szorít ki és 12 drb 30·5 cm.-es, 20 drb 13 cm.-es ágyút hordoz. 4 védett cirkáló. 3 ágyúsnaszád. 30 nagy és 9 kis torpedónaszád. 11 tengeralattjáró naszád.

C) *Szibíriai flottilla:* 2 védett cirkáló. 1 ágyúsnaszád. 20 nagy torpedónaszád. 14 tengeralattjáró naszád.

D) *Amur-folyami flottilla:* 18 folyami ágyúsnaszád.

E) *Kaspi-tavi flottilla:* 2 ágyús-naszád.

Míg az orosz-japáni háború előtt a hajóhad zöme a Csendes-tengeren volt összpontosítva, addig jelenleg, a Japánnal történt kiegyezés és az orosz politikának ismét Európa felé, nevezetesen balkáni terjeszkedésre irányuló fordulata óta, melynek célja a Földközi-tengerre való kijutás, a flotta súlypontja főleg a Balti- és a Fekete-tengeren van. A flottát nagyszámú különleges célú hajók egészítik ki, melyek közt — az orosz-japáni háború tanulságaiból kifolyólag — feltünően sok aknaszóró hajó és a flotta szükségleteit utánszállító vonathajó van. Az *önkéntes hajóhad*-at l. o. Békében úgy a Balti-, mint a Fekete-tengeri flották egyes részei szolgálatba vannak állítva. A flottának támpontokul szolgálnak: *a)* a *Balti-tengeren* és a *Finn-öbölben:* Kronstadt, Sweaborg, Reval, Transund, Björkö és Libau; Szent-Pétervárott egy nagy állami hajógyár van; *b)* a *Fekete-tengeren:* Szebasztopol; *c)* a *Csendes-tengeren:* Vladivosztok és az Amur-folyam. A személyzet létszáma volt 1914-ben összesen 60,500 fő, miből 2026 tengerésztiszt, 571 gépészmérnök, 231 egészségügyi tiszt, 85 lelkész, 451 műszaki tiszt és 57,000 főnyi legénység.

Címerét és *lobogóját* l. a *Címer* és *Lobogó* cikkek színes képmellékletén.

Története.

A mai O. középső részét a Kárpátoktól a Közép-Volgáig a népvándorlás után számos keleti szláv törzs szállotta meg. Államot ezekből a szétszórtan élő, halászattal, földmíveléssel és kereskedéssel foglalkozó népségekből, melyek sokat szenvedtek a tőlük keletre és délre lakó pusztai népektől, kozároktól, magyaroktól stb., csak a Svédországból behívott ruodsok (evezősök) alkottak, kik után nevezik az egész nemzetet. Ők maguk azonban varégeknek, kiséretnek (barang) nevezték magukat. A történeti monda szerint 862. Kr. u. jött be három testvér és fejedelemséget alapított. *Rurik* székhelye Novgorod (veliki) volt. Már néhány év mulva elhatoltak a Dnyeprig, megszállották Kijevet és onnan hajón elportyáztak Konstantinápolyig. Rurik utódai egyesítették az egész országot; fővárosuk Kijev volt. Köztük legkiválóbb *Szvjatoszláv* (945—974.), kinek kiskorusága alatt anyja, *Olga* Konstantinápolyba ment és megkeresztelkedett. Szvjatoszláv legyőzte a kozárokat, besenyőket és kétszer is átment a Dunán, egyszer szövetségben a görögökkel, hogy a bolgárokat támadja, másodszor a görögök ellen, hogy Bolgáriát magának szerezze meg. Fiai közül *Vladimir* megölette bátyját és egyedül uralkodott Kijevben (980—1015.). Ő a keleti bolgárokat hódította meg, de a görögöket sem kímélte és elfoglalta Herzont. Görög császárleányt kapott nőül, keresztény lett és a népét is keresztségre kényszerítette. Így vált uralkodóvá O.-ban a görögkeleti egyház. De Vladimir, az orosz egyház első szentje, csak Kijevet és vidékét téríthette meg; észak és kelet felé csak lassan terjedt a térítés. Utódai alatt a birodalom nyolc fia közt oszlott meg s bár *Jaroszláv* alatt még egyszer egyesült és a besenyők rovására ki is terjedt, ez a megosztás és a belőle következő örökös testvérharcok nagyon bénították hatalmát.

Már Izjaszlávnak kemény harca volt az északi fejedelmekkel. Ezek jelentősége abban a mértékben nőtt, melyben Kijevé csökkent. Az északot nem pusztították annyira a besenyők és kunok; oda idegen hatalom nem hatolt. Kijev kereskedelmi jelentősége is csökkent, mióta a görög császárság hanyatlott. *Dolgoruki* (hosszúkezű) *György* nagyfejedelem Susdalba tette át székhelyét. Utódai alatt az egyes fejedelemségek függetlenek lettek, megszünt köztük minden kapocs. A betörő mongolok ellen egyesültek ugyan a fejedelmek, szövetségre lépve a kunokkal is, de a Kalka melletti csatában 1223. mind legyőzettek. Batu khán aztán sorban elfoglalta és lerombolta főhelyeiket, köztük az 1134-ben alapított Moszkvát és Kijevet is. Azóta az orosz fejedelmek az arany horda khánjainak, kik Asztrakántól nem messze, a Volga melletti Saraiban székeltek, lettek adózó hűbéresei. Belső ügyeikbe azonban nem igen avatkozott a khán, legfölebb, hogy a fejedelmeket kénye-kedve szerint kölcsönös árulkodás alapján letette vagy felemelte. Még hadat is izenhettek, így *Nevszkij Sándor* fejedelem 1241. legyőzte a svédeket és a német lovagrend ellen is szerencsésen harcolt. Utódai egymást gyilkolták, míg *I. Iván* (1328—40.) nem lett fejedelem, ki Moszkvát tette székhelyévé, oda hívta Kijevből a metropolitát is és a Kremlin palotáját építette. Ő tekintélyét még a khán kegyének köszönte, de már unokája, *Dimitrij* legyőzte a tatárokat a Don mellett 1380-ban (Donszkíj). Később azonban ő is behódolt. A folytonos trónharcokat, ép úgy, mint nálunk, az örökösödés szabályozatlan volta okozta. A nagyfejedelemség eredetileg szeniorátus volt: Rurik nemzetsége legidősebb tagjára szállott. Dimitrij e helyett az elsőszülött fiú öröklését tette törvénnyé. Dédunokája, *III. Iván* felszabadította országát a tatár adó alól (1489), meghódította Kazánt és elfoglalta Novgorod városát, melynek német polgársága roppant befolyást gyakorolt és külön köztársaságot alkotott.

A függetlenség megnyerésével, melyet nagyon elősegített a krimi és nogáj-tatárok elszakadása

az arany hordától, meg volt adva a további fejlődés lehetősége. Ez két irányban indult meg. Iván neje a bizánci császári családból származott. Miután a török elfoglalta Konstantinápolyt, a nagyfejedelem tekintette magát a görög császárság örökösének és felvette annak címerét, a kétfejű sast és az autokrator (goszudár) címet. Egyházi tekintetben azonban megmaradt még a konstantinápolyi patriarcha főhatósága. Másrészt *Iván* századok óta az első, ki ismét összeköttetésbe lép nyugati Európával, különösen, hogy onnét ügyes iparosokat és bányászokat kaphasson. *Mátyás* király is küldött neki kézműveseket és pénzeit magyar mintára vereti. Nemcsak kelet felé terjeszkedett, hanem nyugatra is, a litvánok rovására. Fia, *III. Vaszilj* ugyanezen úton haladva, megszerezte Szmolenszket. Ennek fia, *Rettenetes IV. Iván* 1547-ben cárnak, császárnak koronáztatta magát, Kazánt egészen birodalmához csatolta és meghódította Asztrakánt is, véget vetve a kunok birodalmának. Uralma alatt kezdődött Szibíria meghódítása is. Birodalma hatalmának emelésére ő is sok európait hívott országába és az angoloknak megnyitotta egyetlen kikötőjét, Archangelt. De az a törekvése, hogy a Keleti-tenger mellékét megszerezze, összeütközésbe hozta őt a svédekkel és a lengyel királlyal. *Báthory István* lengyel király, részben magyar sereggel, több ízben is legyőzte és visszafoglalta Szmolenszket. A svédek ellen sem boldogult. Annál eredményesebb volt belső kormánya. Megalázta az ellenzésre hajló főembereket (bojárokat), nem kímélve az azok mellé álló papságot sem. A metropolitát is elfogatta és megölette. A birodalmi jószágok nagy részét cári vagyonná tette és azok jövedelméből fizette az első rendes muszka katonaságot, a puskásokat (sztrjelici). Ezekkel aztán kifosztatta és tönkretette Novgorod még mindig gazdag és népes városát. IV. Iván gyönge fia, *Fedor* alatt nagybátyja, *Borisz Godunov* kormányzott. Hogy magának szerezhesse meg a trónt, megölette a cár öccsét, *Dimitrijt* és midőn a dinasztia férfiága kihalt, megválasztatta magát cárnak (1598). De uralmával nem voltak megelégedve a bojárok és midőn egy ál-Dimitrij támadt, kit a lengyelek is pártoltak, sokan állottak hozzá. De mivel ő egészen a lengyelektől függött és kész volt a katolikus vallást is elfogadni, a nép elidegenedett tőle. A felkelést *Sujszky Vaszily* bojár vezette, ki az ál-Dimitrij megöletése után cár is lett. Oly nagy volt a zavar, hogy a lengyelek elfoglalhatták Moszkvát, a cárnak pedig le kellett mondania. A lengyelek ellen, kik egészen meg akarták hódítani a birodalmat, több sikertelen lázadás ütött ki, míg végre egy mészáros, *Minin Kozma* vezetése alatt sikerült őket Moszkvából kiverni (1613). A trónra a női ágon a Rurik-családból származó *Romanov Mihályt*, a metropolita fiát ültették.

Az új dinasztiának nagy áldozatokat kellett hoznia, hogy békét nyerjen. A svédek akkor kapták meg Kareliát és Ingermanlandot, a lengyelek pedig Szmolenszket és Csernigovot. A Keleti-tengertől O. elzárva maradt. *Alexej* cár, Mihály fia, beavatkozott a lengyel-svéd háborúba és seregei a lengyelekkel egyesülve harcoltak a varsói háromnapos csatában 1656. a svédek ellen. A svédek ellen nem ért el semmit, a meggyengült Lengyelországtól ellenben az andruszovi békében elszakította Ukrajna nagyobb részét, Kijevet és Szmolenszket (1665.) A kozákok is akkor helyezkedtek a cár főhatósága alá, bár még több ízben fellázadtak ellene. Ez időbe esik az első orosz egyházszakadás. Nikon moszkvai patriarcha megváltoztatta az egyházi szertartáskönyveket, mert azok nem egyeztek meg egészen a görögökkel. A zsinat Nikont letette, de változtatásait jóváhagyta. Ezért a régihez ragaszkodók elszakadtak és mint «igazhitüek» (raszkolniki), külön, nagyon elterjedt szektát alkottak. Alexej fia, *II. Fedor* még korlátlanabbá tette a cári hatalmat azáltal, hogy a bojárok rangfokozatát és családfáit elégettette. Két fia közül előbb a kisebbet, *Pétert* kiáltották ki cárnak, mert a nagyobbik, *Iván*, kiseszű volt. De nemsokára a sztrjelicek fellázadtak és keresztülvitték, hogy a két testvér együtt uralkodják, nénjük, *Zsófia* kormányzása alatt. Midőn *Péter* felnőtt, megnyerve a nemes ifjakat és a külföldi katonákat, Zsófia ellen fordult és egyedül uralkodott, noha bátyjának meghagyta cári címét.

Nagy Péter és utódai.

A Romanovok alatt már sűrűbb és folytonosabb volt az érintkezés Európával. Sok iparos és kalandos vitéz jött ide, többnyire németek, de franciák és skótok is. O. azonban még egészen barbár és méltán annak is tekintették. Szokásaiban, törvényeiben, még ruházatában is elütő a Nyugattól. Még *Nagy Péter* anyját, a szép *Nariskyn Máriát* is ősi módon választotta ki nőül Fedor: úgy, hogy egy nagy teremben összegyüjtötték az ország előkelő leányait, hogy a cár közülök szemelje ki hitvesét. *Péter* gyermekkorát jobbára idegenek közt töltötte: látta Európa felsőségét, különösen hadi és technikai tekintetben. Elhatározta, hogy O.-ot európaivá teszi és kezdte a katonaságon. Játszótársaiból szervezte az első nyugati módon szervezett és ruházott csapatot, a Preobrazsenszkij-ezred magvát. Különösen érdekelte őt a hajózás, melytől az oroszok a normann idők óta teljesen elszoktak. Első tette Azov elfoglalása volt a töröktől (1697), hogy a Fekete-tenger mellékén kikötőt nyerjen. Aztán éveken át utazott és különösen Anglia és Hollandia tengerészetével ismerkedett meg. Hazatérve, vérbe fojtotta a sztrjelicek lázadását és ezt az egész kiváltságos testületet, az orosz janicsárokat, megsemmisítette. Az új kis hadsereggel, melyet szervezetlen népfelkelés támogatott, vett részt, szövetségben a lengyelekkel és dánokkal, a nagy északi háborúban a svédek ellen. *XII. Károly* mindhármat legyőzte, Pétert Narvánál 1700., de mivel Károly nem ellene fordult, hanem a lengyelek ellen, Péter fejleszthette seregét és elfoglalhatta a Keleti-tenger mellékeit. Ott alapította, mocsaras területen, melyet csak roppant munkával tétetett lakhatóvá, a nevét viselő Szent-Pétervárat (1703). Midőn ellene fordult *Károly*, és *Mazeppa* kozákhetman ámításainak hitelt adva, az Ukrajna pusztáiba vezette seregét, Péter már «megtanult győzni a svédektől» és Pol-

tavánál nagy csatában legyőzte ellenfelét (1709 júl. 8.). Károly a törökhöz menekült, ki biztatására meg is támadta a muszkát. A Moldvába benyomult orosz sereget körülkerítették a török hadak. Már minden veszve látszott, mikor *Katalin* cárnénak, Péter második nejének, sikerült megvesztegetni a nagyvezért. O. a békében csak Azovról mondott le (1721). Nagyságát ellenfelei hibáinak köszönhette. Az északi háború ezzel eldőlt. O. európai nagyhatalom lett. A nystadi békének ő szabta meg feltételeit. Elnyerte Ingermanlandot, Esztlandot, Livlandot, Kareliát és Viborgot és ezzel a Keleti-tenger partvidékét (1721). Péter még Perzsia ellen is harcolt. Seregei áthaladtak a Kaukázuson.

E nagy külpolitikai sikerek elérése közben szakadatlanul folyt otthon a reformmunka. Egyházi tekintetben megszűnt a patriarchátus. A szent zsinat vette át jogkörét, maga a cár, ki most már császárnak nevezi magát, lett az orosz egyház feje. Világi tekintetben, a bojárok régi jogainak mellőzésével, létrejött a szenátus, mint birodalmi tanács és a közigazgatás ellenőrzője. Péter főtörekvése volt népét nemcsak külsőleg átalakítani, életmódjában, ruházatában — kötelességgé tette a német vagy magyar ruha viselését, — hanem azt belsőleg is javítani, különösen eredendő bűnét, a lopást és sikkasztást megszüntetni. Ez azonban neki sem sikerült. Intézkedéseit kegyetlen szigorral hajtotta végre. Még tulajdon fiának sem kegyelmezett, midőn látta, hogy az nem ért vele egyet. Iskolákat, nyomdákat alapított és gondoskodott arról, hogy alattvalói a külföldre menjenek tudományt és mesterségeket tanulni és viszont mennél több külföldi jőjjön országába a hadseregbe, vagy a tudomány és az ipar fejlesztésére. Egyszóval: O. Szent Istvánja volt, ki hazáját a kényszerítés útján igyekezett felemelni. Utána neje, *I. Katalin* uralkodott (1725—27.), majd unokája, *II. Péter*, ki alatt már érezhető volt a muszka ellenhatás az idegenek uralma ellen. A főurak magukhoz ragadták a hatalmat és azt meg akarták tartani akkor is, mikor 1730. *Anna*, Iván cár leánya jutott a trónra. De a cárnő kegyencére, *Bironra* hallgatva, kit megtett Kurland hercegének, megdöntötte a titkos tanácsot és kabinetet rendezett be, melyben *Ostermann* és *Münnich* tábornokok vitték a vezető szerepet. Ekkor kezdődött a livlandi német nemességnek az a nagy katonai és politikai befolyása, melyet az, kevés időszak kivételével, azóta is meg tudott tartani. *Münnich* vezetése alatt háború indult meg a török ellen, melyben az oroszok nagy győzelmeket vívtak ki, Krimiába is benyomultak, de a békében kénytelenek voltak Azovval megelégedni. Anna unokahúgának fiát, a kis *Ivánt* jelölte trónörökösnek, úgy, hogy Biron legyen kormányzó. De a cárné halála után *Münnich* megbuktatta és Szibíriába küldte Biront és maga kormányzott. Ezt a kormányt, minthogy osztrák-párti volt, 1741. megbuktatta a francia követ. Ivánt börtönbe vetették, anyját, atyját száműzték, Münnichet, Ostermannt Szibíriába küldték és Nagy Péter leányát, *Erzsébetet* kiáltották ki cárnőnek. Erzsébeten is kegyencei uralkodtak, de bármilyen alacsonyan állott korában az udvar erkölcsi szinvonala, uralkodása alatt nagyot haladt birodalma. Külpolitikai tekintetben ekkor kezdődik O. hathatós részvétele az európai ügyekben. Az örökösödési háborúban *Mária Terézia* mellett foglalt állást, de csak diplomáciai úton. A hétéves háborúban azonban teljes erővel részt vett és a háború nagy részén át megszállva tartotta keleti Poroszországot. A háború főeredménye reá nézve az volt, hogy Lengyelország, amelyen annyiszor átvonultak a muszka seregek, most már egészen elvesztette önállóságát. A belső politika terén egészen atyja nyomába lépett. Iskolákat alapított, köztük az első orosz egyetemet is Moszkvában, létrejött az első orosz szinház, sok bevándorlót telepített le, különösen magyarországi szerbeket és a nagy pétervári építkezések, különösen a téli palota és Carszkoje Szelo egyaránt tanuságot tettek az uralkodó izléséről és gazdagságáról. Helyreállította a szenátust is, mint legfőbb kormányszéket. A különbség főkép abban állott, hogy a hatalom most a belföldi arisztokrácia kezében volt és a rendelkezések végrehajtása éppen nem volt biztosítva. Amellett az állam gazdasága is nagy rendetlenségbe merült. Erzsébet húgának fiát, *Péter* holstein-gottorpi herceget rendelte örököséül. *Péter* mindig bálványozója volt Nagy Frigyesnek és mihelyt trónra jutott, 1762 elején, nemcsak visszahívta az ellene küzdő sereget, hanem visszaadta a tőle elfoglalt területeket is, sőt segédcsapatokat küldött neki. Ez a változás döntött a hétéves háború kimenetele fölött. Belső kormányában is a németeknek túlságos pártolása és a papság megsértése által nagy elégedetlenséget idézett elő. Ezt felhasználta neje, kit elválással fenyegetett, hogy kedvesét elvehesse. Megnyert több tisztet, elfogatta férjét, kit aztán a börtönben megöltek (1762 júl. 17.).

II. Katalin és utódai.

A kis anhalt-zerbsti hercegnő, ki Nagy Frigyesnek köszönte házasságát az orosz trónörökössel és férjgyilkosságnak a trónt, Nagy Péter egyetlen méltó utódjának bizonyult. Szeretőit, csak elismert, hivatalos, volt tizenkettő, elhalmozta ajándékokkal és címekkel, de az uralmat maga tartotta erős kezében. Teljesen felvilágosodott volt, de azért meg tudta nyerni a papságot is, minden ízében nyugati volt, de azért hízelgett a nemzeti büszkeségnek. Nagy terve, hogy új polgári törvénykönyvvel boldogítsa O.-ot, mert Rettenetes Ivánė és Alexejé már rég elavult, nem valósult meg, de azért igen lényeges újításokat hozott be és birodalmát sokban közelítette Európához. A raszkolnikok iránt nagy türelmességet tanusított, számos világi iskolát és papképzőt alapított: gondoskodott kórházakról, szegény- és lelencházakról is. Az ezek fentartására szükséges költséget az egyházi vagyon lefoglalása útján teremtette elő. A papok fizetéséről az állam gondoskodott. Mint Nagy Péter idejében, számos külföldi tudós és művész, valamint iparos jött O.-ba, nagy német telepek népesítették be az alsó Volga pusztaságait (Szarepta). A régi történeti beosztást elhagyva, kormányzóságokra osztotta a birodalmat, mely felosztás most is fenn-

áll. A városoknak önkormányzatot engedett, a céheket szabályozta, a kereskedelem emelésére megszüntette a közbenső vámokat és a monopóliumokat és előmozdította a hajózást. Az orosz hajóhadat, igaz, hogy külföldi tisztek alatt, ő fejlesztette nagygyá. Az angolok tengeri zsarnokságával szemben 1780. felállította a fegyveres neutralitást, a semleges hajók védelmére. A töröktől elfoglalt majdnem puszta területnek benépesítése, Odessza és Herzon alapítása az ő érdeme. Herzonban a kikötőnél az útmutató jelezte: út Konstantinápolyba.

Ennek az átalakításnak, az udvar pompájának és a sok katonaságnak terhét a paraszt viselte. Az újításoknak csak árnyoldalát ismerte. Ezért könnyű volt egy *Pugacsev* nevű kozáknak, ki magát III. Péternek adta ki, az Ural és a Közép-Volga mellékén tanyázó, csak félig megszállott lakosságot háborúba vinni «neje» ellen. Egy ideig ő volt délkeleti O. ura, míg hívei, megrettenve a rendes katonaságtól, el nem árulták (1775). Sokkal fényesebb eredményű Katalin külpolitikája, mely valóban nemzeti sikerhez, a török gyökeres gyöngítéséhez, a lengyel államnak megsemmisítéséhez vezetett. Mindjárt uralkodása elején volt szeretőjét, *Poniatovszki* Szaniszlót megtette lengyel királynak. Azután beleavatkozott az ország belső ügyeibe, pártját fogva az üldözött protestánsoknak és göröghitüeknek. Midőn befolyása ellensúlyozására a katolikus hazafiak Barban konföderációt kötöttek, sereget küldött ellenök. Ez a sereg átlépte üldözés közben a török határt, mire a szultán 1768. hadat üzent O.-nak. Az orosz seregek győztek és már a Dunán is áthaladtak, az orosz flotta pedig a Keleti-tengerből a Földközibe vitorlázva, fellázította a görögöket és Csesménél, Kis-Ázsia partján tönkretette a török hajóhadat. Ausztria háborúra készült Törökország megmentésére, mire Nagy Frigyes, hogy e háborúnak elejét vegye, Lengyelország felosztását javasolta. Ez első felosztásban O. Fejér-O.-ot nyerte. A török háborúnak a kucsuk-kainardzsii béke vetett véget, melyben O. a Dnyepr s Dnyesztr közti vidéket és az Azovitenger keleti mellékét nyerte, azonfelül pedig befolyása alá hajtotta a krimi tatár khánt is. Még fényesebb eredménnyel járt az 1787—92-ig, kezdetben osztrák segítséggel folyó háborúja. Ebben meghódította a Bug és Dnyesztr közti vidéket. Krimiát már előbb (1783.) megszerezte béke idején. A török segítségére beavatkozott Svédország is, de eredmény nélkül. A Feketetenger egész északi partja orosz lett; orosz függés alá jutottak az oláh fejedelemségek is. Alig hogy ennek vége volt (1792), megkezdődött Lengyelország második felosztása (1793), majd a harmadik s végleges 1795. Ezek által Volhiniával, Litvániával, Podoliával és Ukrajna még szabad részével növekedett O. Kiegészítette ezeket Kurland megvásárlása utolsó hercegétől, Birontól, 1795. O. már elsőrendű hatalom, melynek szava minden nemzetközi kérdésben jelentékeny, gyakran túlnyomó súllyal bir.

Katalin kezdettől fogva állást foglalt a francia forradalom ellen, de maga be nem avatkozott, inkább azon volt, hogy az osztrák, a porosz és a svéd odafordítsák erejöket. Igy ő nyugodtan végezhetett szomszédaival. Még atyjánál is tökéletlenebb fia, *I. Pál*, 1796—1801, kit a reászálló nagy hatalom beszámíthatatlan zsarnokká tett, szintén csak akkor avatkozott be, midőn a máltai lovagrend, melyet a franciák elűztek, őt választotta meg nagymesterének. Szövetségben Ausztriával, seregeket küldött Itáliába és Svájcba és *Szuvarov* (l. o.) ott még növelte az orosz seregnek a török háborúban szerzett dicsőségét. De mihelyt a franciák győztek, Pál elhagyta a szövetséget, Bonaparte konzult bálványozta és Anglia ellen fordult. Megújította a fegyveres neutralitást és lefoglalta az orosz kikötőkben talált angol hajókat. Az angol politikai érdek, a cártól rettegő császári család félelme és annyi sértett és veszélyben forgó udvari ember gyűlölete összeesküvést hozott létre, melynek a mindenható gróf *Pahlen* volt a feje. Miután a trónörököst meggyőzték arról, hogy apját meg kell fosztani a tróntól s reábirták, hogy kiáltványt bocsásson ki, melyben trónralépését tudatja, 1801 márc. 23. éjjel a cár hálószobájába törnek és mivel lemondani nem akart, megölik. Fia, *Sándor* (1801—1825) uralkodása elején megszerzi a Kaukázustól délre eső Georgiát, aztán török háborúra gondolt, de minthogy ott is szemben találta magával Bonapartet, az angol párthoz csatlakozik. 1805-ben szövetséget köt Ausztriával, de az austerlitzi nagy vereség után kénytelen kivonni onnan seregét. Békét nem köt, hanem a következő évben, mint Poroszország szövetségese, megújítja a háborút. Egy ideig változó szerencsével küzd, de aztán a friedlandi csata, 1807 jún. 14., teljessé teszi Napoleon győzelmét. Az e csatát követő tilsiti találkozáson a cár nemcsak békét köt, hanem feláldozva szövetségesét, a legbizalmasabb barátságba lép Napoleonnal. Legyen Nyugat a franciáké; Kelet az oroszé lesz. E szövetséget még jobban megerősítette az erfurti találkozás 1808. Még Ausztria ellen is segíti a császárt 1809., megszerezvén a tarnopoli kerületet. Az oroszok megtámadják a törököket és a svédeket. Franciaország nem védi e régi pártfogoltjait. Ekkor szerzi meg O. Finnországot (1809) és a török ellen is előrehalad, támogatva a szerbek felkelését is. Csak a lengyel kérdés vert éket közéjük; ezt a népet Napoleon mégsem áldozhatta fel a cárnak. Sándor, ki annyira azonosította magát Napoleonnal, hogy országa kereskedésének nagy kárára még a kontinentális zárhoz is csatlakozott, kizárva birodalmából az angolokat, 1811 óta elhidegül. Közeledik az angolhoz, ki kedvező békét szerez neki a törökkel (Bukarest, 1812), melyben Besszarabiát nyeri és megkezdi a hadikészületeket. Erre válaszul 1812 június végén *Napoleon* a «nagy ármádiá»-t vezeti át a Njemenen. A franciák a szmolenszki és borodinói győzelmek után eljutottak Moszkvába. Osztrák segédcsapataik Kijevbe jutottak, a poroszok Pétervár ellen indultak. Moszkva égése, a visszavonulás folytonos üldözés között (l. *Berezina)*, mindennél inkább az orosz tél tönkretették a nagy ármádiát. A poroszok már december végén Tauroggenban megegyeztek az oroszokkal; az osztrákok is hazamentek. 1813-ban

a porosz király és nemzete nyiltan csatlakozik az oroszhoz, de Napoleon még visszaszorítja őket (Lützen, Bautzen melletti csaták). A döntést, rövid fegyverszünet után, csak az addig közbenjáró Ausztria csatlakozása hozza meg. Az orosz seregek részt vesznek a lipcsei nagy csatában és az 1814-iki hadjáratban, mely Páris elfoglalásával és Napoleon lemondásával ér véget.

Sándor cár vitte keresztül a Bourbonok visszahelyezését a francia trónra, alkotmány adásának feltétele alatt és a bécsi kongresszuson is, úgy politikailag, mint társadalmilag, neki jutott a vezető szerep. Hosszú tárgyalások után, melyek közben a szakadás, a háború veszélye is többször felmerült, keresztülvitte Lengyelországnak, mint külön alkotmánnyal biró országnak, O.-hoz csatolását. Ezt a vezető állását még jobban megszilárdította a legitimitás és atyai kormányzat elveinek megvalósítására törő «szent szövetség» létrehozása által (1815). Ez elvekhez hű maradt akkor is, mikor a görögök felkelése és harca a török ellen az orosz közvéleményt nagyon foglalkoztatta és ez beavatkozást sürgetett. Ez elvek hatása alatt eredetileg liberális gondolkodása nagyon megváltozott. Még gondolt ugyan alkotmány adására (1819), de ez sem valósult meg. A jobbágyok sorsának javításából, melyen különösen *Speranszky* miniszter fáradozott, sem lett semmi. A kormány formájának megváltoztatása, kormányszékek helyett nyolc szakminiszter, nem igen javította a rossz közigazgatást. Speranszky bukása után (1812) a teljesen reakcionárius *Arakcsejev* kezébe jutott a hatalom. Csak az iskolaügy haladt tovább; a pétervári egyetemet is akkor alapították. Különben a vám javítására, országutak, csatornák építésére és déli O. betelepítésére szorítkoztak a javítások.

Sándor uralmának vége felé mindinkább beteges miszticizmusba sülyedt. «Csak pap, v. asszony fért hozzá». A forradalom veszélyét látta mindenütt; attól akarta megóvni országát. 1820-ban kiűzte a jezsuitákat, 1822. pedig eltörölte az összes titkos társaságokat, a Szabad kőművesekét is. Németországban is minden szabadelvű mozgalom letörésére szolgált az orosz befolyás. De az 1812. év csudás története nagyra növelte az orosz nemzeti önérzetet, a francia seregeknek külföldön táborozása pedig általánosabbá tette azon eszmék ismeretét és azt a műveltséget, mely addig csak az arisztokráciát érdekelte. A nemzeti irodalom nagyot haladt s az ujságolvasás általános lett. Midőn *Sándor* 1825. meghalt és öccsére, *Miklósra* szállott a trón, a mozgalom kitört. Nem személyes, mint eddig, midőn mindig csak egy bizonyos személy eltávolításáról volt szó, hogy más jöjjön helyébe, hanem elvi, alkotmányos. Az örökösödés rendje szerint *Konstantin* nagyhercegnek, Lengyelország kormányzójának kellett volna uralomra jutnia, de egy titkos megállapodás, az ő hozzájárulásával, öccsét, *Miklóst* tette császárnak. Midőn Sándor halálának híre Pétervárra érkezett, *Miklós* is azonnal letette a hűség esküjét. Bátyja azonban, bár többször felszólította őt, megmaradt elhatározása mellett. December 25-ére halasztották a trón elfoglalását és tedeumot. Ezt az időt felhasználták a titkos társaságok a katonaság egy részének megnyerésére. Ez Konstantinnak akart esküdni, Miklósnak nem. Az új cárnak, trónralépése napján, kartácsokkal kellett lövetnie saját katonáit. A vezetőket elfogták, ötöt közülök kivégeztek, a többit Szibíriába száműzték. Ez volt a dekabrista mozgalom, melynek szomorú sorsa annál nagyobb részvétet keltett, mert Sándor korában politikai okból nem végeztek ki senkit.

I. Miklós (1825 – 55.) Nagy Péter óta az első valóban nemzeti uralkodó. Szellemére a külföldnek csak annyiban van hatása, amennyiben irtózik mindentől, ami haladást, felvilágosodást jelent és forradalomhoz vezethet. II. Katalin unokája igazi lovagja lesz a történeti jognak és az ősi hitnek. A mellett azonban, mint nagyanyja, egészen híve a törökellenes, a lengyelt elnyomó orosz hagyománynak. Már 1828-ban háborút kezdett a porta ellen, elfoglalja a bolgár dunai várakat és *Díbics* átmegy a Balkánon és Drinápolyban békére kényszeríti a törököt (1829). O.-nak ez az önálló fellépése széttépte politikailag a szent szövetséget, amennyiben Ausztriát csak gyöngesége tartotta vissza a közbelépéstől. Elvileg azonban tovább is fennáll a legitimitás iránti hódolat. O. legutoljára ismeri el a júliusi forradalom eredményét, a francia polgárkirályságot és fentartja a szoros összeköttetést az osztrák és porosz kormányokkal, hogy ott is megakadályozzon minden szabadságot. Velük együtt fentartja a török birodalmat, melyet a hunkjar-szkelesszi szerződés 1833-ban egészen kezére játszott, *Mehemed Ali* és francia támogatói ellen. *Miklós* cár már 1833-ban megfogadta *Ferenc* császárnak, hogy fiát mindenki ellen megvédi és 1837-ben megújítja ezt az igéretét egyenesen a lehető magyar forradalommal szemben. Közben azonban egyre tárgyal *Metternichchel* a török birodalom lehető felosztásának módozatai felől.

A júliusi forradalom hatása alatt tört ki az 1830-iki lengyel forradalom. Ezt, első sikerei után, *Paskievics* elfojtotta. «Varsóban a rend uralkodott». Lengyelország elvesztette alkotmányát, nemzeti különállását. Lengyelország most már alávetett tartománya lett az óriás orosz birodalomnak, a közbenső vámvonal megszünt, nyelve, nemzetisége, a kat. vallás nagy elnyomásnak volt kitéve. A varsói és vilnai egyetemek megszüntek; az iskola az oroszosításnak lett eszköze. Minthogy a lengyel emigráció az egész európai közvéleményt felingerelte a cár ellen és Magyarországon is nagy rokonszenvet keltett, a cár haragja hazánk ellen is fordult. Mindjárt a szabadságharc kezdetén orosz csapatok szállották meg az erdélyi szász városokat és a függetlenségi nyilatkozat után *Paskievics* segítségére sietett a szorongatott osztráknak. Világos elsőrangú diadala volt O.-nak, «Magyarország legyőzve feküdt a cár lábainál», de egyúttal, mivel kimutatta, hogy nem az osztrák volt a győztes, csirája lőn a két hatalom közti haragnak. Ép úgy, mint a magyart, nyomta el a németet is. A német egység politikai tekintetben volt veszély O.-ra, a szabadság is nemcsak a cár meggyőződésével ellenkezett, hanem az orosz nemzeti szellemmel is. Mikor kilátás volt arra, hogy a porosz király

egyesítse Németországot ellene, sógora ellen fordult és a teljesen reakcionárius Ausztriát támogatta (1850). Viszály egyrészt a Hohenzollernek és Habsburgok, másrészt Ausztria és Magyarország közt volt O. nagyságának egyik alapfeltétele.

Egyelőre még együtt működtek a császár és a cár és közösen követelték a török földre menekült magyarok és lengyelek kiadását. A porta azonban támogatást talált a nyugati hatalmaknál és a cár nem hajthatta végre vérengző szándékát. Ez az akadály egyúttal mutatta, hogy az orosz tervek Konstantinápoly ellen most is csak nehezen lehetnek megvalósíthatók. A cár, ki számított Ausztriára, meg akarta nyerni Angliát is, neki igérvén Egyiptomot, de ezzel még jobban felkeltette a gyanut. A szent helyek fölötti orosz protektorátus kérdése miatt 1853. diplomáciai tárgyalások folytak. O. kíméletlen eljárása a nyugati hatalmak karjaiba döntötte a portát. Ausztria is inkább Nyugathoz szított, de semleges maradt, szintúgy az oroszhoz már nagyon közeledő porosz is. A nyugati hatalmak serege 1854. kikötött a krimi félszigeten, legyőzte az oroszokat és ostrom alá vette Szebasztopol várát. Ezt a szégyent, birodalma gyöngeségének fölfedését, hisz alig 150,000-nyi volt a francia-angol-szárdiniai és török sereg, nem élte túl a büszke cár. Fia, *II. Sándor* (1855—82.) sietett békét kötni. Ebben O. csak a Duna torkolatát vesztette el, de vezető állása Európában, amelyet 1814 óta szolgaságban igyekezett tartani, megszünt.

A modern Oroszország 1856—1914.

Miklós cár ideje alatt alig lehet szó belső történetről. A cár mindenható volt és nem akart változást, legkevésbbé reformot. Politikai tekintetben csak a pánszláv mozgalmat tűrte meg, sőt gyámolította a kormány. Szellemi tekintetben kétségtelen volt az irodalom fejlődése, mely Puskin és Lermontov által belépett az európai nagy irodalmak sorába. Szebasztopol bukása után azonban, mikor a kiadott jelszó az volt: O. erőt gyűjt, fejleszteni kellett minden anyagi és szellemi erőt és a kormánynak végre a reformoknak II. Katalin óta elhagyott útjára kellett lépni. O. kudarcát főleg népességének elmaradt, szegény volta, közlekedéseinek hiányossága és a tisztviselők lelkiismeretlensége és sikkasztásai okozták. Az állapotok javítása tehát nemcsak társadalmi, hanem politikai szükség. Miklós O.-ot lehetőleg elzárta Európától; most az újra megnyilt. A majdnem félszázad óta minden eszközzel eltiprott szabad gondolkodás ismét nyilatkozhatott. A sajtó hatalom lett, *Hercen* Sándor «Kolokol»-ja (Harang) felfedte a számtalan visszaélést. Maga a cár a béke után elsősorban a pénzügyek helyreállítására gondolt. Kétszázezer katonát elbocsátott. A sereg erkölcsi szinvonalának emelésére megtiltotta, hogy mint eddig, elítélt bűnösöket sorozzanak be. Aztán a parasztok felszabadításának annyiszor felkapott és elhagyott, rendkívüli nehézségekkel járó problemáját oldotta meg. Már 1858. felszabadította és birtokkal ellátta a korona jobbágyait minden váltság nélkül. 1861 febr. 19-én kelt a császári ukáz, mely 23 millió embernek megadta a szabadságot. A törvénynek két év alatt életbe kell lépnie. A paraszt földbirtokossá válik, de váltságot fizet földesurának. A nagyszámú, városba költözött jobbágy, kereskedő, mesterember és különösen kocsis, ki addig szintén fizetett urának, ettől egyszerre megszabadult. Ez az osztály volt leghálásabb. Maga a paraszt birtokot és szabadságot akart ellenszolgálat nélkül és már 1861 tavaszán nagy lázadás tört ki a Volga mellékén, hogy a cár «igazi» szándékát megvalósítsák. Ezt leverték és a törvényt aránylag becsületesen keresztül is vitték, külön e célra rendelt, nem hivatalos «békeközvetítők» segítségével. Igy jutott először közszerep nem tisztviselőknek is. De azért még sok helyt bajt okozott a tagosítás, az úri és parasztföld elválasztása, annál is inkább, mert igen sok vidéken még osztatlan volt a községi föld (mir). Egyúttal szervezték a falusi közigazgatást és biróságot is, de már tisztviselők ellenőrzésével. A felszabadítást kiegészítette 1863. a testi büntetés eltörlése. Ezzel a rabszolgaság utolsó nyoma is eltünt — a papiron; 1864-ben az egész törvénykezés megváltozott. Békebirák és esküdtek ítéltek, nyilvános és szóbeli eljárás alapján. A nemességnek, melynek áldozatkészségét az 1861-iki ukáz is elismerte, némi kárpótlására, vidéki gyűléseket (zemsztvo) engedtek. De a hőn kivánt és remélt birodalmi alkotmányt nem adták meg.

Ennek és egyáltalában a reformkorszak rövidségének főkép az 1863-iki lengyel forradalom volt az oka. Lengyelországot az 1831-iki forradalom után gazdasági haszonnal akarták kárpótolni elvesztett függetlenségeért. Ez lett a birodalom fő gyártelepe; Lodz mesés emelkedése ekkor kezdődött, német pénzzel és munkával. A ruházati és fémipar nagyon fellendült, még az orosznak rovására is. A földmívelés azonban hanyatlott az olcsó muszka gabona és állat versenye miatt. Igy a nép nem volt megelégedve, a városok pedig, különösen Varsó, minden elnyomás közepette hívek maradtak nemzetükhöz. *II. Sándor* eleinte engedményekkel igyekezett kibékíteni a lengyeleket, de midőn ez nem sikerült, 1863 februárban erőszakos ujoncozást rendelt el Varsóban, az intelligens ifjuság elhurcolására. Emiatt zavargások törtek ki, a hatalmat egy titkos bizottság vette kezébe, mely forradalmi eszközökkel, különösen rémítéssel dolgozott és az egész országban kitört a felkelés. A lengyeleknek nem volt seregük; csak guerilla-bandák működtek, de azért mégis sok bajt okoztak az orosznak és nagy sereget kötöttek le. A cár májusban amnesztiát ajánlott, ha leteszik a fegyvert. A lengyelek állhatatosak maradtak, mire *Berg* kormányzó és *Muravjev* tábornok a legvadabb kegyetlenséggel bántak el velök. Anglia, Franciaország és Ausztria közös diplomáciai fellépése a lengyelek érdekében nem használt, mert a porosz a muszka mellé állott. A forradalom leverése után, a nemesség tönkretételére, a már rég felszabadított parasztot ellátták földbirtokkal, hogy elvonják a nemzet ügyétől. Az értelmiségnek és az egyháznak kellett legtöbbet szenvednie az orosz önkénytől. 1869-ben császári ukáz rendelte el Lengyelország teljes beolvasztását O.-ba.

Ez az elnyomás nem is annyira a kormánynak, mint a muszka nemzeti érzésnek volt műve. A lengyel ellenállás megerősítette a Miklós korában oly mély gyökeret vert ó-orosz és ortodox szellemet, melynek Moszkva volt központja. Kitünt, mondták, mire vezet a «nyugatiak» által hirdetett szabadság és vallásos türelem. O. hivatása az egész szlávság egyesítése és hitének terjesztése. E hivatásában akadály minden a birodalomban élő idegen faj és felekezet. Ennek az iránynak *Katkov* és *Akszakov* voltak leghatalmasabb irodalmi képviselői. Az ő befolyásuk egy ideig párhuzamosan működött a hivatalos, békés és európai diplomáciával, melynek *Gorcsakov* herceg volt vezetője, aztán egészen magával ragadta azt is. A reformok abbanmaradtak, de nem kétséges, hogy az orosz nemzeti műveltség, melynek oly elsőrangú tehetségek, mint *Turgenyev* és gr. *Tolsztoj* állottak szolgálatában, nagyot haladt és először vált általános jelentőségüvé. Megkezdődött az általános iskolázás is: nevelni is kellett a parasztot. A népiskola tulajdonkép csak most kezdődött és kétségtelenül bevált. Emelkedett a tudományos oktatás szinvonala is és O. már ezen a téren sem volt egészen külföldiekre utalva. De az egész pénzügynek alapja még mindig a pálinkamonopólium maradt. Mivel pedig a háborús kiadások sok költséggel jártak és a vasúti rendszer kiépítése is nagyon megterhelte a kincstárt, a financiális helyzet éppen nem javult.

A terjeszkedés azonban most sem szünetelt, csakhogy O. keletre fordult. O. 1858. elfoglalta Kinától az Amur völgyét, egy évvel később pedig, *Samyl* vezér fogságával, megszünt a kaukázusi népeknek, különösen a cserkeszeknek, több mint egy századon át tartó szabadságharca. A Kaukázuson túli vidéket is erősebben csatolhatták már O.-hoz. Megkezdődött a középázsiai turáni alföld meghódítása is és O. már nemcsak Perzsiát fojtogatta, hanem veszedelmesen közeledett Indiához is. Khiva meghódításával 1873. be is volt fejezve az egész óriási területnek O.-hoz csatolása. Viszont amerikai birtokát, Alaska félszigetét O. 1867. hét millió dollárért eladta az Egyesült-Államoknak.

Abban a mértékben, amelyben a moszkvai párt befolyása növekedett, folytatta O. hagyományos politikáját nyugaton is. Ausztriát gyűlölték; örvendettek 1859-iki és 1866-iki kudarcainak. A porosz-francia háborút felhasználták az 1856-iki béke ama cikkelyének eltörlésére, mely O.-nak megtiltotta hajóhad épitését és tartását a Fekete-tengeren. A Balkán-félszigeti szlávok izgatása egyre tartott és ez az izgatás áthatott Ausztria-Magyarország nemzetiségeire is. Szerbia és Montenegro támadását a török ellen nyiltan támogatta O. és megoltalmazta Szerbiát, midőn a törökök legyőzték. 1877 elején a bécsi udvarnak igérték Boszniát és Herczegovinát, hogy az vállalatuknak útját ne állja és április 24. megüzenték a háborút a töröknek. Románia kénytelen volt az orosz sereget átbocsátani és hozzácsatlakozni. Az oroszok csak június végén mentek át a Dunán és már júliusban eljutottak a Balkánig, hol a Sipka-szorosnál hónapokon át tartó elkeseredett küzdelmek folytak. Közben azonban *Oszmán* pasa legyőzött egy orosz sereget és olyan állást foglalt el Plevnában, melyből az egész orosz hadállást fenyegette. Több sikertelen és nagy veszteséggel járó kisérlet után csak december 10-én birta *Totleben*, Szebasztopol volt híres védője egy eredménytelen kitörés után *Oszmán* pasát és seregét megadásra. Ezzel megnyilt az út Szófia felé és a Balkánon át. A két orosz sereg Filippopolnál egyesült, aztán Drinápolyt is elfoglalta. Konstantinápoly veszélye arra birta az angol kormányt, hogy hajóhadat küldjön a Márvány-tengerre, melynek partját Rodostónál már elérték az oroszok. E hírre az orosz seregek Konstantinápoly alá vonultak és annak kapui előtt erőszakolták ki a békét (San Stefano 1878 márc. 3.). Ebben az oroszok maguknak csak ázsiai hódításaikat, Karsz és Ardahán várait, aztán Batumot a Fekete-tenger mellett kötötték ki. Az európai török hűbéres tartományok mind felszabadulnak. Románia a Dobrudzsát kapja, Szerbia és Montenegro néhány szomszédos területet; Bulgáriából külön hűbéres fejedelemség lesz, mely magában foglalja Kelet-Ruméliát az Égei-tengerig és Makedonia északi felét. E feltételek ellen azonban Anglia felemelte szavát. Ausztria-Magyarország is európai kongresszust követelt. A Berlinben összegyűlt kongresszus Bulgáriától elválasztotta Kelet-Ruméliát, Szerbiát is nagyobbította Bulgária rovására és Boszniát és Hercegovinát Ausztria-Magyarország katonai megszállása és igazgatása alá vetette. Minthogy ezen, O.-ra nézve káros változtatások elő-idézőjének joggal *Bismarckot*, a kongresszus elnökét tartották, a pánszlávok egész haragja Németország ellen fordult. E mozgalomnak, melyhez a tábornokok is csatlakoztak, sem *Gorcsakov*, sem a cár nem birtak ellenállani. Háború fenyegetett, melyet azonban az 1879 okt. 7. kötött német-osztrák-magyar védőszövetség még eltávolított.

A háború okozta nyomor és az általános elégedetlenség volt a talaj, melyben a nihilista irány fejlődhetett. Minthogy semmi kilátás nem volt a közállapotok javulására alkotmányos szabadság útján, a rajongók ép úgy orgyilkossághoz fordultak, mint az olaszok 1848 előtt, abban a hitben, hogy egyes személyekkel egész rendszert sujthatnak. 1878-ban *Szaszulics* Vera megölte *Trepov* tábornokot és az esküdtszék fölmentette őt. Sorban következtek a rendőrség főnökei és más hatalmas tisztviselők ellen elkövetett attentátumok. 1879-ben már a császárra is lőttek és Moszkvában aknát ástak a császári vonat alá. 1880-ban légberepült a téli palota étterme alatti földszint. Kitünt, hogy az összeesküvők mindenre képesek és hogy cselekvő öszszeköttetéseik vannak egész a legmagasabb körökig. A császár személyének biztosítása vált legfőbb és legnehezebben megoldható állami feladattá. Számos nihilistát kivégeztek, még többet Szibíriába küldtek. *Lorisz-Melikov* tábornok diktátori hatáskört nyert az ellenük való eljárásra, de egyúttal az alkotmány előkészítésére. Ez sem használt. 1881 márc. 13. két egymás után következő attentátum közül a második si-

került. Egy lengyelnek bombája eltalálta a cárt, ki egy óra mulva meghalt.

Fia, *III. Sándor*, szellemileg egészen Miklós örökébe lépett. Mindent csak saját tekintélyétől várt, a szabadságnak még nevétől is félt; kész volt elnyomni, kiüldözni mindent, mi nem muszka és igazhitű. *Ignatjev*, a pánszlávok apostola, lett a főminiszter, alkotmányról szó sem lehetett. 1882-ben megkezdődött a hivatalos zsidóüldözés, de *Ignatjev* miatta megbukott. A nihilisták irtása annyi eredménnyel járt, hogy 1883-ban meg merték koronáztatni a cárt. Minden téren az oroszosítás és a legvadabb reakció ülte diadalát. Nemcsak a zsidókat üldözték, hanem a keleti tartományok lutheránusait, a muszka szektákat, a finneket és lengyeleket. Dorpat régi német egyeteme orosz lett; még a helye nevét is oroszosították. A szent zsinat prokurátora, *Pobjedonoszev* lett O. leghatalmasabb embere. A cár alig mert kirándulni gacsinai kastélyából; ha utazott, el kellett készülve lennie nihilista attentátumokra. Ily viszonyok közt zavarba jött minden. A kulturális kiadásokat leszállították, csak a katonai költségek nőttek évről-évre. Nőtt a birodalom is; terjeszkedett a Nagy oceán és Közép-Ázsia felé. Európában azonban vesztett tekintélyéből. Bulgária, mely O.-nak köszönhette létét, a cár ellenére egyesült Kelet-Ruméliával. *Sándor* fejedelmet, kit a cár el akart távolítani, visszahívták a bolgárok és mikor mégis elment, nem a cár kedvéért választották meg *Koburg Ferdinándot*. Ausztria-Magyarország ultimátuma 1887 elején mégis megakadályozta, hogy a bolgár ügyekbe avatkozzék. Ezek a kudarcok s az a gondolat, hogy különben a Balkán kisiklik az orosz befolyás alól, birta a cárt a Franciaországgal való szövetség megkötésére. 1891-ben francia hajóhad jött Kronstadtba, melyet fényesen fogadtak és 1894. létrejött a katonai konvenció e két állam közt, mely együttműködésre kötelezte őket német háború esetén. Még azon évben meghalt a cár. Fia, *II. Miklós*, folytatta atyja belső politikáját. Külső politikája azonban békésebb volt: igyekezett jó viszonyban maradni a hármas-szövetséggel. Minthogy Witte pénzügyminiszter a Párisban felvett nagy kölcsönök segítségével helyreállította a pénzügyi egyensúlyt és az ipar nagy védővámok által jelentékenyen emelkedett, a békés O. tekintélye ismét nőtt. A cár látogatásai Bécsben, a német császárnál, valamint Párisban és Londonban, továbbá *Ferenc József* látogatása Pétervárott 1897 tavaszán hosszas békét helyeztek kilátásba, sőt a cár élére állott a békemozgalomnak és megindította a békekonferencia megtartását Hágában 1898., hol azonban a kölcsönös leszerelés nem volt keresztülvihető. A francia pénz segítségével egyidőben nagyban emelték a hadsereget és flottát. Minthogy a bécsi udvarral megegyezés jött létre a Balkán-félszigeti statusquo és Törökország fentartása alapján, O. egyelőre a távol Keleten folytatta terjeszkedését.

Ott a szibiriai vasút kiépítése biztos alapot nyujtott az orosz hadi műveleteknek. Vladivosztok kikötője a Nagy oceánon létesítendő tengeri hatalomnak volt hivatva bázisául szolgálni. Tovább délre Korea is orosz befolyás alá jutott. 1897-ben pedig megszállották az oroszok Port-Arthurt, melyet nagyon megerősítettek. Minthogy ez az előhaladás összeütközést idézett elő Japánnal, megegyeztek Korea önállóságának fentartása fölött. Még nagyobb kilátásokat nyujtott a Kinában beállott bomlás. O. résztvett a boxerek lázadásának leverésében és csapatai megszállották Mandzsuriát. Kina bűbéres államai mind közeledtek O.-hoz; a tibeti dalailáma 1900. már nem a kinai császárnak, hanem a cárnak küldött ajándékot. 1901-ben O. kötelezte ugyan magát Kinával szemben Mandzsuria elhagyására, ha ott helyreáll a rend, de azért ott maradt és kiépítette a vasutat Port-Arthurig 1902. Világos volt a szándék, lassanként egész Kinát függésbe hozni O.-tól. Ha hozzávesszük, hogy O. 1900. megnyerte Törökországtól a koncessziót a karsz-erzerumi vasútra; hogy Perzsia is adott vasúti koncessziót, kölcsönt vett fel és oroszokkal szerveztette rendőrségét: egyszerre világossá válik, minő uralkodó helyzetre tett szert Ázsiában. Ezzel szemben a két legközelebb érintett hatalom, Anglia és Japán, szövetségre léptek egymással. Minthogy O. nem volt hajlandó Mandzsuriából kivonulni, 1904 febr. kitört Japán és O. közt a háború (l. *Japán* története), amelynek az 1905 szept. 5-én kötött portsmouthi béke vetett véget. O.-nak le kellett mondania Port-Arthurról, Szakhalin sziget déli feléről egész az 50. szélességi fokig és Koreáról. Mandzsuriát mindkét hadviselő fél kiüríti, de gazdaságilag felhasználhatja. Nem vesztett sok területet, de keleti politikája megbukott.

A belső ügyekben a kormány tovább folytatta az elnyomást. Megkezdődött a zsidók rendszeres üldözése és gyilkolása (Kisenev 1903), tovább folyt Livland oroszosítása és Finnország alkotmányának megsemmisítése. A földmívelés nem igen haladt: a nemesség mindjobban eladósodott, a parasztok gyakran jutottak inségre. Nem használt sokat a telepítés Szibiriába, sem az ünnepek számának apasztása; 1903-ban 111 milliónyi adóhátralékot kellett elengedni. Sokkal kedvezőbb helyzetben volt az ipar, melyet a kormány nagyon istápolt és melynek már a katonai készületek is elég foglalkozást adtak. A gyárak és munkásaik száma egyre nőtt, de egyúttal, a meglehetősen kiirtott nihilizmus helyett, komoly tényezővé fejlődött a szociáldemokrácia. A bekövetkező mozgalmaknak, a diákok és a zsidók mellett, ez volt főindítója. A háború elején *Witte* miniszterelnöksége alatt valamivel liberálisabb irányt vett a kormány, de az már nem használt. Egyre sűrűbbé váltak az attentátumok: megölték Finnország kormányzóját és Plehve minisztert, a reakció egyik főeszközét. A diákság, melyet nagyon sértett a folytonos kémkedés és az egyetemek rendszabályozása — megszorították a klasszikus oktatást, mert az szabadságszeretethez vezet — egészen a forradalom pártjához csatlakozott. Egymást érték a tüntetések a kényuralom és a háború ellen. A zemsztvók kongresszusa Moszkvában 1905 nyarán népképviseletet, alkotmányt követelt.

Ezalatt a munkásság cselekedett. Eleinte csak béremelést követeltek a pétervári sztrájkolók és *Gapon*, az élükre álló pap biztosította a cárt, hogy

őt meg nem támadják. 1905 jan. közepén százezer munkás ír alá egy kérvényt, melyben emberi jogokért és a tisztviselők önkényének megzabolázásáért folyamodnak. Jan. 22. sok ezer munkás és diák gyült össze a téli palota előtt, a kérvény átadása végett. A cár azt nem fogadta el. Felszólították a fegyvertelen népet távozásra, de az a helyén maradt, mire a katonaság sortüze sokat megölt és megsebesített közülök. *Gapon* erre a katonákat írásban felmentette a cárnak tett eskü alól; hisz nincs is cár. A véres tettet a munkások általános sztrájkja követte, mely a legtöbb nagy városban összecsapáshoz vezetett a katonasággal. *Gapon* már a forradalmat hirdette. A sztrájkolókhoz csatlakozott sok mezei munkás is, aztán a vasutasok, távirótisztek is. A tengerészek is sok helyütt megtagadták az engedelmességet. Legnevezetesebb a «Potemkin» hadihajó esete, melyet a matrózok hatalmukba kerítettek. A cár okt. 30. alkotmányt igért. *Pobjedonoszev* lemondott. Teljes volt a zavar. A külfölddel való összeköttetés megszünt. A legtöbb egyetem és iskola be volt zárva. A keleti tengermelléki tartományokban fegyverben állott egymás ellen úr és paraszt. Ebben az általános anarchiában hangzott el a cár nyilatkozata, mely alkotmányt, szabad sajtót, egyesületi jogot igért és birodalmi gyűlést (duma), általános szavazás alapján. A duma hozzájárulása nélkül ne lehessen többé törvényt hozni. Egyúttal a másik nagy tanácskozó testületbe, a birodalmi tanácsba is válasszák a különböző rendek, felekezetek és nagy foglalkozási ágak képviselőit. A sajtó mindjárt szabad lett. Minden kérdést megvitattak, még a hadseregét is. A vezetőférfiak, gróf *Witte* és *Kuropatkin* is részt vettek e vitákban. Ezzel egyúttal megszünt a forradalmárok titkos működése; a szabadelvüek és mérsékeltek pedig először szervezkedhettek párttá. De párttá szervezkedhettek a régihez ragaszkodók is: az «igaz oroszok» és a «fekete százak» társulatai a cári hatalomnak ajánlották fel a társadalom támogatását. Finnország is új választási jogot nyert, általános szavazatjog alapján; még a nők is választhatók voltak. A forradalmi év végén kitünt, hogy mégis csak a cár az egyetlen igaz hatalom O.-ban. A parasztra az egész forradalmi izgatás alig volt hatással; a katonaság hű maradt.

A *duma* 1906 máj. 8. ült össze. Maga a cár nyitotta meg. A nagy többség szabadelvü volt; úgy hogy *Witte*-t elbocsátották és *Goremykin* lett miniszterelnök. A konzervativokon kívül csak az oktobristák (kiket az októberi alkotmány kielégített) támogatták a kormányt. A kadetek (konstitucionális demokraták) parlamentáris kormányt óhajtottak, a szélsőbal és szociáldemokraták radikális reformot, különösen a nagybirtok felosztását parasztbirtokká. Minthogy sem a cár, sem a bürokrácia nem volt hajlandó kiadni a hatalmat kezeiből, már júl. 21. feloszlatták ezt a «zsidó iskolát». A szocialistákat nagyrészt elfogták; most már nyilvános volt, ki a kormány ellensége. Sok ezret megöltek «pogromok»-ban, más ezreket, férfiakat, nőket, börtönbe vagy Szibíriába hurcoltak. A kormány élén a hideg, kemény *Sztolypin* állott, ki megmutatta, hogy kell elbánni a forradalommal. De még a második, 1907 márc. elején összeülő dumában is a liberálisoké volt a többség, noha a kormány már nagyon beavatkozott a választásokba. De mikor a kormány az állítólag felségsértő 16 szociáldemokrata képviselő kiadatását kérte és a duma erre nem volt hajlandó, alig két hónapi tanácskozás után ezt is feloszlatták (1907 jún. 16). Gyökeresen megváltoztatták ugyanaznap a választási törvényt a konzervativok érdekében. Még fontosabb volt az «igaz oroszok» társaságának terrorizmusa. Ennek tulajdonítható, hogy a harmadik duma, mely 1907 novemberben ült össze, nagy többségében kormánypárti; szocialista már csak 14 ült benne. A bevádolt szociáldemokratákat nagyobbára el is ítélték. A dumában keresztül is vitték a hajóhad emelését és a 450 milliónyi kölcsön felvételét. 1909-ben a hivatalnoksereg számos visszaélésének és sikkasztásának fölfedezése miatt már nagyobb volt az oppozició. A kormány a leghatározottabban tiltakozott minden törekvés ellen, mely e gyűlésből parlamentet akarna fejleszteni, hogy annak a végrehajtásra is legyen befolyása és a törölt összeget megszavaztatta a birodalmi tanáccsal. A törvények közül fontos az, mely a közös parasztbirtoknak felosztását és egyéni tulajdonná válását szabályozza. Finnország beolvasztását is megszavazták, de ennek a finn országgyűlés ellenmondott.

Külügyi tekintetben a keletázsiai nagy kudarc után egy ideig tartózkodó volt O. politikája. Az anarchia idejét, mikor O. annyira gyenge volt, nem használta fel ellene a hármasszövetség. 1906-ban már közeledés történt Anglia részéről. 1907 aug. 31. megegyezés jött létre a két állam közt ázsiai érdekszférájuk megosztása: Perzsia, Afganisztán és Tibet fölött. Az angol király látogatása Revalban 1908 jún. 9. és 10., melyet nemsokára a francia elnök látogatása követett, nyilvánvalóvá tette a három hatalom egyesülését. Revalban az ázsiai kérdéseken kívül már a makedóniai reformot is tárgyalták. Bosznia annexiója nagy ellenzésre talált az orosz közvéleményben, mely Szerbia követelései mellett foglalt állást és Bulgáriát is igyekezett megnyerni a közös szláv ügynek. Ferdinánd bolgár királyt szivesen fogadták Pétervárott. De mivel Ausztria-Magyarország nem engedett és Németország támogatta, O. kénytelen volt 1909 márciusban Szerbiát követeléseiről való lemondásra birni. Még ez évben a többi fejedelmen kívül az olasz királyt is meglátogatta a cár és megegyezésre jutott vele a balkáni kérdéseket illetőleg. 1910-ben Japán is csatlakozott az ententehoz. Japán Koreát annektálta, viszont O. 1911. hűbéresévé tette a Kinától elszakított Mongoliát. Ugyanez évben a Perzsiában kiütött alkotmányos mozgalom orosz beavatkozást vont maga után. Az oroszok katonailag megszállották az ország egész északi részét és — az angolok kijátszásával — csak maguktól tették függővé a perzsa kormányt. Nyugat felé békés politikát követett O. Miklós cár látogatása Potsdamban közeledést jelölt Németországhoz, mellyel különösen Perzsia és a bagdadi vasút kérdésében és Kinát illetőleg megegyezésre jutott (1910 nov.).

A belügyekben ez éveken át is a nemzeti és reakcionárius irány maradt uralkodó. A duma elfogadta, hogy a finn országgyűlés elé terjesztett javaslatokat, melyeket az elvetett, maga tárgyalja. Kivételes intézkedéseket hozott nemcsak a zsidók, hanem a lengyelek és a nyugati határszélen lakó telepesek ellen is. Az «igaz oroszok» terrorizmusa egyre nőtt: a forradalmi párt semmivé volt téve. Az «igaz oroszok»-nak, kik politikai gyilkosságot követtek el, megkegyelmezett a cár. A kijevi rituális pörben is a vádló gyilkosok részén állott a kormány. Ezt az elnyomást *Sztolypinnek* Kijevben történt meggyilkolása (1911) még megerősítette. De a hivatalnokok korrupciója egész a legfelső körökig hatolt. Már a hadi készenlét az egyetlen döntő: a hadseregre és flottára roppant összegeket szavaznak meg; magára Pétervár erősítésére 250 millió rubelt, ugyanannyit a fekete-tengeri flotta költségeire. A pánszláv párt szabadon folytatja izgatásait, de a kisérlet, hogy a lengyeleket is megnyerjék a szláv testvériségnek, kudarcot vall. A mellett szükségét látják a köznevelés emelésének, hisz a férfiak közt csak 24%, a nők közül csak 13% tud írni, olvasni. Megszavazzák az iskolakötelezettséget; évről-évre 10 millióval emelik a népnevelési budgetet, míg az a 100 millió rubelt el nem éri. De ugyanazon időben a kémkedés és feladás sztrájkra birja a diákok ezreit, kiket aztán nagyrészt kicsapnak, és lemondásra a legkiválóbb tanárokat. A népképviselet látszata még szörnyűbbé tette az abszolutizmust, mert a cárt meggyőzte arról, hogy népe egyetért vele minden haladás elítélésében.

Az 1912. kitört balkáni háborúban az orosz közvélemény egészen a «szláv testvérek» részén állott. A kormány azonban a társadalom nyomása ellenére sem avatkozott be. A nagyhatalmak megállapodtak abban, hogy ez a háború nem vonhat maga után területi változást. De mihelyt a bolgárok győztek, *Szaszonov* külügyminiszter kijelentette, hogy e megállapodást, egyetértésben a többi nagyhatalommal, meg lehet változtatni. 1913-ban már két izben volt próbamobilizáció a nyugati határon; volt Közép-Azsiában is. Törökország romlása, az angol-francia szövetség, Olaszország kétszínűsége, Ausztria-Magyarország belső zavarai mind azon következéssel jártak, hogy O. ismét oly elsőrangú szerepet játszhatott, mint egy századdal előbb. Midőn a többi balkáni királyság Bulgária ellen fordult, a cár velök tartott. Pártolta Romániát is, hogy a középhatalmakkal kötött szövetségétől elvonja. A cár látogatása a román királynál Konstanzában 1914 júniusban és az a politikai közeledés, mely e látogatásból következett, utolsó, igen jelentős bevezetése volt ama politikának, mely a világháborúra vezetett. L. *Világháború.*

Irodalom.

Földrajzi, statisztikai stb. irodalom: Az orosz tud. akadémia, a földr. társaság, a statisztikai középponti bizottság, a geológiai bizottság stb. kiadványai; az Oroszországra vonatkozó irodalmat minden nyelven felsorolja: Catalogue de la Bibliothèque impériale publique de St.-Pétersbourg: Russica, 2 köt., Szent-Pétervár 1874; Bär és Helmersen, Beiträge zur Kenntniss des Russichen Reiches, 25 köt., Szent-Pétervár 1852—72; Erman, Archiv für die wissenschaftliche Kunde Russlands, 25 köt., Berlin 1841—68; Leroy-Beaulieu, L'empire des Tsars et les Russes, 4. kiad., Paris 1897—98; Szemenov, Az orosz birodalom földrajzi és stat. szótára, oroszul, 5 köt., Szent-Pétervár 1863—84; Stoddard, Across Russia, London 1892; Wallace, Russia, 2 köt., u. o. 1877; Wishaw, Out of Doors in Tsarland, u. o. 1893; Chlebovski, Slownik geograficzny krolewstwa polskiego i innych krajów slowianskich, 13 köt., Varsó 1880—93; Kovalevszkij, O. mezőgazdasága és erdészete, oroszul, Szent-Pétervár 1893; Mendelejev, O. gyáripara és kereskedelme, oroszul, u. o. 1893; Hettner, Das europäische Russland, Leipzig 1905; Schlesinger, Russland im 20. Jahrhundert, Berlin 1908; Tugan-Baranovszki, Az agrárreform, oroszul, Szent-Pétervár 1905; Yermolow, La Russie agricole devant la crise agraire, Paris 1907; Kowalsky, Russlands Industrie und Handel, Leipzig 1901; Ivanov és Sząpelkin, O. bányászata, Szent-Pétervár 1903; Golicyn hg., O. háziipara, u. o. 1904; Friedmann, Die russischen Finanzen, Berlin 1906; Szemenov, O. teljes földrajzi leírása, 20 kötetre tervezve megjelenik 1900 óta; Gerrare, Greater Russia, London 1903; De Saint-Maurice, La Russie inconnu, Paris 1907; Philippson, Landeskunde des europ. Russlands nebst Finnlands, Leipzig 1908; Szobolev, O. gazdasági földrajza, oroszul, Tomszk 1909; Lyubovszkij, O. történelmi földrajza, kapcsolatban a gyarmatosítással, oroszul, Moszkva 1909; Bonstedt und Trietsch, Das russische Reich in Europa und Asien. Ein Handbuch über seine wirtschaftlichen Verhältnisse, Berlin 1910; Baring, The Russian people, London 1911; Golovin, Emlékeim, német ford.: Meine Erinnerungen, Leipzig 1911; Chasles, Le parlement russe, Paris 1909; Palme, Die russische Verfassung, Berlin 1910; Goetz, Das Russische Recht, 3 köt., Stuttgart 1910—12; Gribowski, Das Staatsrecht des Russischen Reichs, Tübingen 1912; Sztolipin és Krivosein, Szibiria gyarmatosítása, német ford.: Die Kolonisation Sibiriens, Berlin 1912.

Térképek. Az orosz vezérkar által készített katonai térkép 1 : 126,000, 700 lapon, oroszul Szent-Pétervár 1857 óta; u. a., Strelbickijtől 1 : 420,000, 177 lapon. Azonkívül vannak orosz katonai térképek Finn-, Lengyelországról, O. ázsiai részeiről. Kiepert, Karte d. russischen Reichs in Europa, 6 lap, Berlin 1893; Atlas climatologique, Szent-Pétervár 1900; Tillo, Carte hypsométrique, u. o. 1889; geológiai térképet adott ki Helmersen 1874. és a geol. bizottság 1893. és 1897.

Általános történelmi művek: Karamzin, Az orosz birodalom története, 11 köt., németül Leipzig 1820—33; Ustrjalov, O. története, 5 rész, németül Stuttgart 1839—43; Strahl-Hermann, Geschichte des russischen Staats, 7 köt., Hamburg és Gotha 1832—66; Szolovjev, O. története, oroszul, 29 köt., 1774-ig terjed, Moszkva 1851—80; Besztuzsev-Rjumin, O. története, németül Mitau 1873; Schiemann, Russland, Polen u. Livland bis ins 17. Jahrh., 2 köt., Berlin 1884—89; Rambaud, Histoire de la Russie, Paris 1878; Kosztomarov, O. története életrajzokban, oroszul, 1892—96; Reel, History of Russia, London 1904; Morfill, Russia, a Story of the nationsban, 5. kiad. 1904 és History of Russia from birth of Peter the Great to death of Alexander II., London 1905; Heyberger-Krahmer-Zeppelin, Russland in Asien, 8 köt., Leipzig 1889—1906; Pantenius, Geschichte Russlands, Leipzig 1908; Brückner, Geschichte Russlands bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, 2 köt., Gotha 1896—1912.

Egyes korszakokra vonatkozó művek: Crusenstolpe, Az orosz udvar I. Pétertől I. Miklósig, 9 köt., németül Hamburg 1855—59; Hercen, Egy orosz emlékirataiból, németül Hamburg 1855—56. és Az orosz összeesküvés és felkelés 1825 dec. 14., ném. u. o. 1858; Korff, I. Miklós trónralépése saját papirjaiból, ném. Frankfurt 1857; Custive, O. 1839-ben, 4 köt., ném. Leipzig 1847; Bilbanov, II. Katalin története, oroszul, 1893; Brüggen, Wie Russland europäisch wurde, Berlin 1885; Brückner, Beiträge zur Kulturgeschichte Russlands im 17. Jahrh., Leipzig 1887 és Die Europäisierung Russlands, Gotha 1888; Kleinschmidt, Drei Jahrhunderte russ. Geschichte 1598—1898., Berlin 1898; Kovalevszkij, Russian political institutions, Chicago 1902; Bain, The first Romanows 1613—1725., London 1905; Ungermann, Der russisch-türkische Krieg 1768—74., Wien 1906; Bernhardi, Geschichte Russlands u. der europ. Politik 1814—1831., 3 köt., Leipzig 1863—77.; Schmeidler, Das russische Reich unter Alexander II., Berlin 1878; Eckardt, Von Nikolaus I. zu Alexander II., 2. kiad., Leipzig 1881; Beitzke, Gesch. des russischen Kriegs im Jahr 1812, 2. kiad., Berlin 1862; Osten-Sacken, Der Feldzug von 1812, u. o. 1901; Fabry, Campagne de Russie 1812, 5 köt., Paris 1902—1904; Volkonszkij hg., Volkonszkij S. G. dekabrista emlékiratai, Szent-Pétervár 1901

Petrov, Az orosz dunai hadjárat 1853—54., ném. Berlin 1891; a krimi háború irodalmát l. a *Krimi háború* cikknel; Greene, The Russian army and its campaigns in Turkey 1877—78., London 1879; Springer, Der russisch-türkische Krieg 1877—78., 7 köt., Wien 1891—93.; Kuropatkin, Kritikai visszapillantás az orosz-török háborúra, 3 köt., ném., Berlin 1885—90.; az orosz vezérkar hadtört. bizottságának kiadásában: Az orosz-török háború története, 3 köt., ném. Wien 1902—1906.; de Wardes, La guerre russo-turque, Paris 1903; Clément, Campagne turco-russe de 1877—78., u. o. 1906; Skrive, The expansion of Russia 1815—1900., Cambridge 1903; az orosz-japáni háború irodalmát l. a *Japán* cikknél; Thun, Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland, Leipzig 1883; Nacht, Die revolut. Bewegung in Russland, Berlin 1902; Colquhoun, Russia ageinst India, 1900; Miljukov, Az orosz történet főáramlatai, oroszul, 1898; Krapotkin, Memoirs of a Revolutionist, London 1890; Russia and its crisis, London 1905; Walisevsky, Peter the Great, London 1892; Wright, Asiatic Russia; Nicolai, die Volkswirtschaft Russlands seit der Bauernemancipation; Zilliaeus, The Russian revolutionary movement, London 1905; Reusner, Die russischen Kämpfe um Recht u. Freiheit, Halle 1905; Basilewski, Állam elleni bűntettek Oroszországban 1825—87., 3 köt., oroszul, Stuttgart és Paris 1903—1905; Schiemann, Gesch. Russlands unter Kaiser Nikolaus I., 1. és 2. köt. Berlin 1904—1988; Melnik, Russen über Russland, gyüjt. munka, Frankfut a. M. 1906; Stern, Gesch. der öffentlichen Sittlichkeit in Russland, 2 köt., Berlin 1907; Schlesinger, Russland im 20. Jahrhundert, Berlin 1908; Hodgetts, The court of Russia in the nineteenth century, 2 köt., London 1908; Kulczycki, Az orosz forradalmak története, 2 köt., ném. Gotha 1910; Morskoi, Az 1905-iki orosz forradalom, oroszul, Moszkva 1911; Pierling, La Russie et le Saint-Siège, 1—5 köt., Paris 1896—1912.

Magyar nyelven: Lázár Gyula dr., Az orosz birodalom története, Temesvár 1890—91, 4 köt. Magyarra van lefordítva Rambaud 2 kötetnyi műve: Oroszország története, fordította Laukó Albert, mely azonban a francia szövetkezés hatása alatt az oroszoknak hizeleg; Szolovjev, O. története, magyarra ford. Ernői János (Ungvár 1895); Murray művét lefordította Csurgó: A jelenkori oroszok, 1880, 2 köt.; Az orosz invázió veszélye, Budapest 1883; Kállay B., O. keleti törekvései, u. o. 1881; Michelet Gy., Lengyel- és O., fordította de Gerando A., u. o. 1878; Samson-Himmelstjerna H., A parasztok és nemesek elzüllése O.-ban, u. o. 1893; Stepniák, A földalatti O., fordította Szeless A., u. o. 1887; Thallóczy L., O. és hazánk, u. o. 1884; Wallace M., Russia, fordította Szentkirályi Móric, u. o. 1878; Thallóczy Lajos, A keleti kérdés története, Utazás a Levanteban 1882. Orosz vonatkozásuak még: Szilágyi Sándor műve: Erdély és az észak-keleti háboru 1648—50., 1891; Szádeczky L. dolgozatai Báthory Istvánról; Wenzel G., Rosztizlav herceg, akadémiai értekezés 1888; továbbá számos tanulmány és értekezés a Századok-ban és más folyóiratokban.

Orosz-Örményország, l. *Örményország*.

Oroszpatak, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 428 rutén lak.; u. p. Utczás, u. t. Révhely.

Oroszpetrócz, község, l. *Sártó*.

Orosz pézsma, l. *Ezüstpézsma*.

Orosz porcellán. A XVIII. sz.-ban Katalin orosz cárné és Szaniszló Ágoston lengyel király országaikban meghonosították a majolika és porcellán gyártását. A szentpétervári, a varsói és Czartoryski hercegtől Korecban, Volhiniában alapított gyárak, a szerint hogy vezetőik honnan származtak, hol a hollandiai, hol a német v. a francia izlést követték. Az O. csak a legújabb időben vergődött önállóságra, amióta a birodalom több helyén orosz izléssel díszített edényeket gyártanak.

Oroszporuba, község, l. *Oroszvágás*.

Orosz rebarbara, l. *Rebarbara*.

Oroszruszka, község, l. *Zemplénoroszi*.

Oroszsebes (azelőtt: *Oroszbisztra)*, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 312 rutén lak.; u. p. Ugar, u. t. Kisberezna.

Orosz szekták azok, amelyek a szentírás egyes helyeinek különös értelmezése folytán oly tanokat hisznek, mik az orosz egyház hitvallásának lényegével ellentétben állanak. Ilyenek a *duchoborcok* (l. o.), akiknek szektájából a *molokánoké* (l. o.) támadt; ez utóbbiakból keletkezett az *obscsije* szekta, mely a vagyonközösséget is behozta, de aztán csakhamar egészen eltünt, továbbá a *szubbotniki* szekta, mely vasárnap helyett a szombatot ünnepelte meg s néhány más zsidó ritust is átvett. Még most is egyre támadnak újabb O., melyek majdnem mind racionalista jellegüek és istentagadók; ilyenek a *nemoljakok* (nem-imádkozók), a *vozdichanzi* (sóhajtozók), a *nenasi* (nem-a-mieink), a *molcsaniki* (hallgatók) stb. Az orosz egyház átalakulására befolyással lehetnek a *sztundisták* (l. o.). L. még *Raszkolnikok*. V. ö. *Gerbel-Embach*, Russ. Sektierer (Heilbronn 1883).

Orosztelek (azelőtt: *Ruszkócz)*, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 776 rutén lak.; u. p. Beregrákos, u. t. Munkács.

Orosztokaj, község, l. *Felsőtokaj*.

Orosztony (azelőtt: *Orosztony-Baksaháza)*, kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 1287 magyar lak., postahivatal, u. t. Gelse.

Orosz-török háborúk. Nagy Péter óta az orosz cárok mintegy hagyományos törekvése a török hatalom gyengítése és az orosz befolyás kiterjesztése a Balkán-félsziget keresztény népeire. Az O. végső célja Konstantinápoly elfoglalása s a Dardanellák útjának megszerzésével a Földközi-tengerre való kijutás. A cárok kezdetben vallásháborúk színében tüntették fel a törökök ellen intézett támadásaikat s mint a balkáni keresztény népek felszabadítói szerepeltek. Újabban azonban már Oroszország gazdasági érdekeire hivatkozva, egész nyiltan hirdették a Boszporusz és a Dardanellák orosz kézre jutásának szükségességét. Az O. sorrendje: *Nagy Péter* két háborúja (1696—99 és 1711); *Anna* cárnő háborúja (1736—39); *II. Katalin* cárnő két háborúja (1768—74 és 1787—92); *I. Sándor* háborúja (1806—12); *I. Miklós* két háborúja (1828—1829 és 1853—56); *II. Sándor* háborúja (1877—1878). E kilenc háború lefolyását l. *Oroszország* története. Az 1914 nyarán kitört világháborúba Oroszország provokálására Törökország is belesodródott 1914 okt. 29. L. *Világháború*.

Orosz-Turkesztán, Turkesztán (l. o.) középázsiai vidék orosz uralom alatt álló része.

Orosz üveg a. m. muszkovit-csillám, l. *Csillám*.

Orosz vadászzene. *Maresch* pétervári kamarazenész (megh. 1794.) 30—40 kürtösből álló zenekart szervezett, melyben minden zenész csak *egy* hangot fújt meg kisebb-nagyobb szünet után hangszerén, ha a sor reá került. Ilyen zenekar betanítása nagy figyelmet és fáradságot követel, a produkciónak művészi értéke azonban nincs.

Oroszvágás (azelőtt: *Oroszporuba)*, kisközség Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 304 rutén lak.; u. p. Homonnaolyka, u. t. Izbugyaradvány.

Orosz vámszelvények. Oroszországban a vámot nemcsak aranyban lehet lefizetni, hanem egyes állampapirok kamatszelvényeivel is. Ezeket az értékpapirszelvényeket nevezik O.-nek. Az orosz kormány évenkint közzéteszi azoknak az értékpapiroknak jegyzékét, melyeknek szelvényei O.-képen használhatók.

Oroszvár (Karlburg), kisk. Moson vm. rajkai j.-ban, (1910) 1802 német és magyar lak., vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal és telefonállomással. A windsori kastély mintájára óangol gót ízlésben épült várszerű kastély, mely özv. Henckel-Donnersmarck grófné, szül. Kászonyi Laura tulajdona volt s 1906. gr. Lónyay Elemér és neje (Stefánia kir. hercegnő) birtokába ment át, a vármegye legszebb épülete. Hozzá óriási park csatlakozik. O. a Henckel grófok korában híres volt angol lótenyésztéséről és lóidomító-telepéről is, melynek lovai azelőtt a lóversenyeken számtalanszor kitüntek. O. hajdanában hazánknak Ausztria elleni végvára volt. A XII. v. XIII. sz.-ban épült román stílü templomának csak tornya s kórusa maradt épségben.

Oroszvég, kisk., Bereg vm. latorczai járásának székhelye, (1910) 2076 magyar, német és rutén lak., postahivatal, u. t. Munkács.

Orosz virág (növ.), l. *Tagetes*.

Oroszvolova, község, l. *Barkóczháza*.

Oroszvolya, község, l. *Kisszabados, Poprádökrös*.

Orosz zene. Az O. története újkeletű. A régebbi zeneszerzők közül fel kell említenünk Nikont, aki a XVII. sz.-ban élt és a liturgia megreformálásával szerzett érdemeket; Fominát, aki II. Katalin korában ünnepelt szinpadi komponista volt; Bortniansky motettáival és zsoltáraival tarthat számot a megbecsülésre; Titov az orosz nemzeti opera megteremtésére tesz kisérletet (Jam, 1805), terveit azonban csak Glinka (l. o.) tudja megvalósítani, ő az első igazi zenei lángelme, akivel az O. történetében találkozunk. 1836. került szinre Életünket a cárért! című operája, amely korszakos jelentőségű. Követői közül Szerov és Dargomisszkij (A kőszobor című operája az orosz Don Juan) említendő. A szimfónikus formában az ú. n. ötök társasága alkotott nagyszerűt. Tagjai: Borodin (l. o.), Musszorgszkij (l. o.), Balákirjev (l. o.), Kuj (l. o.) és Rimszkij-Korszakov (l. o.). Irányuk az intranzigens nemzeti. Berlioz és Wagner volt rájuk hatással. Hozzájuk csatlakozik Glazunov (l. o.). Erős fajisággal átitatott zenéjükkel szemben Csajkovszkij és Rubinstein művei eklekticizmust és kozmopolita szinezetet mutatnak. A XX. sz.-ban Oroszország jelentékeny helyet foglal el Európa zenetermelésében. Az ifjabb generáció Glazunovhoz csatlakozik és kivételes tehetségekben gazdag. Glazunov kortársai közül Szolovjev, Ivanov és Napravnik említendők, mellettük az új orosz gárda világhírű díszei: Arenszkij, Liadov, Skrjabin, Juferov, Koptiaïev és az ifjan elhunyt Kalinnikov. A legmodernebb irány képviselője Stravinszkij.

Orotova, *La (Puerto de la O.* v. *Aurotopala)*, város és nyaralóhely Teneriffa Kanári-szigeten, 10,000 lak., nyilt kikötővel. A közeli *La Paz* nyaralóban 1799. Humboldt leírta a híres, 15 m. kerületű O.-i sárkányfát *(Dracaena draco)*, amelyet az 1868 jan. 2-iki vihar elpusztított.

Oroust, svéd sziget, l. *Orust*.

Orovac, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 915 horvát és szerb lak.; u. p. és u. t. Severin.

Orovnicza, község, l. *Oromfalu*.

Oroyaláz, a *Verruga peruviana* (l. o.) betegség súlyos, sokszor halállal végződő alakja. Nevét onnan kapta, hogy a perui Oroya-vasút építésénél fordult tömegesen elő.

Orphaniták, l. *Orfaniták*.

Orpharion, hangszer, l. *Orfeoreon*.

Orphée (ejtsd: orfé), így nevezték a franciák a XVII. sz. mélyhegedűinek csigáin kifaragott fiú- vagy leányfejeket.

Orphéon (franc., ejtsd: orfeoñ), így nevezik Franciaországban a férfikar-egyesületet. Franciaországban kb. 1500 O. van, tagjaik (les orphéonistes) száma meghaladja a 60,000-et.

Orpheum, l. *Orfeum*.

Orpheus, mítikus görög dalnok. Trákiában a múzsák és Dionysos hívei már a Kr. e. VII. sz. óta titkos községet alkottak, mely azonban nemcsak vallási jellegű volt, hanem egyszersmind művészi (zenei, költői) törekvéseknek is a szolgálatában állt, sőt amint e társulás szálai hovatovább az egész görög földön tovább szövődtek, lassanként a természet és az erkölcs legnagyobb kérdéseit is a maga titkos összejöveteleinek keretébe vonta, úgy hogy az összejövetelek a *misztériumok* jellegét öltötték. E felekezet O.-t emlegette alapítójaként s azt regélte róla, hogy ez Kalliope múzsa fia volt, ki bűbájos énekével és lantja hangjával a fákat is megmozgatta, az állatokat is megszelidítette. A róla szóló szent legendák közül főkép egy lett általánosan ismertté. Midőn neje, Eurydike nimfa kígyómarás következtében meghalt, O. leszállt az alvilágba és a halál országának zord urait is annyira meghatotta dalaival, hogy megengedték Eurydikének a felvilágba való visszatérést. De az engedélyt ama feltételhez kötötték, hogy O.-nak mindaddig nem szabad hátratekintenie, míg a Hermes kíséretében mögötte jövő Eurydike az Alvilág határán túl nem ér. O. nem győzte a várást, hátratekintett s ezért újból elvesztette nejét (l. a *Hermes* cikk ábráját). Mikor O. e fölötti bánatában végre lemondott a szerelem gyönyöreiről, őrjöngő trák asszonyok széttépték. Az O.-i (orphikus) felekezet a maga misztikus tanait, melyek a lelki tisztulásra és a túlvilági életre vonatkoztak, O.-tól eredőknek tekintette s már a Kr. e. VI. sz.-ban forgalomban voltak idevágó s O.-nak tulajdonított költemények. Ezek elvesztek. Ellenben ránk maradtak a Kr. u. első századoknak miszticizmusra hajló s ezért az orphikus eszméket újra felvirágoztató korából ugyancsak O. neve alatt: 78 himnusz, Argonautica c. hősköltemény, Lithika c. tanköltemény (a drágakövek bűvös erejéről), melyeknek legjobb kiadása *Abel* Jenőtől való (Prága 1885). A Lithikát magyarra ford. *Latkóczy* Mihály (Egyet. Philol. Közl. 1881).

Orpheus, havi folyóirat, melyet Kazinczy Ferenc *Széphalmi Vince* álnév alatt indított meg Kassán 1790 januárban. Nagyrészt szépirodalmi dolgozatokat közölt korának jobb íróitól, főként a nyugati műveltségű fiataloktól, s egész irányával a fölvilágosodás szolgálatában állott. A szerkesztő anyagi gondjai s a nyomda késedelmeskedése következtében a 8. füzettel — mely már egyévi késéssel jelent meg — megszűnt.

Orpheus-harmonika, l. *Pánharmonikon*.

Orphica, hangszer, l. *Orfika*.

Orphikusok, l. *Orpheus*.

Orphol, l. *Orfol*.

Orpingtontyúk, világhírű, gazdasági kultúrfajta, mely az óriás testű tyúkok csoportjába tartozik. Fekete, fehér és sárga színű változata ismeretes, nálunk az utóbbi kettő, különösen a sárga O. terjedt el. Tetszetős, nagy testű tyúkok, az élősúly 3—5 kg. A fej kicsiny; a taraj egyszerű, élénk vörös; a nyak kecsesen ívelt; a törzs mély, rövid és széles; a mell domború. A farok mérsékelten rövid, a lábszár tollatlan, 4 ujjú. Az O.-ok kiváló húshasznú, gyorsan fejlődő állatok. Elég jó téli tojók; az évi hozam 130—140 drb, 60—65 g. súlyú, barna héju tojás. Nálunk igen elterjedt fajta, melyet tiszta vérben tenyésztenek és sikeresen felhasználnak a magyar tyúk nemesítő keresztezésére.

Orr *(nasus)*, egyrészt az arc külsőleg látható részének, másrészt az amögött elhelyezett üreg rendszernek a neve. Ennek megfelelően külső és belső orrot szokás megkülönböztetni. A külső orr vázát egyrészt a felső állcsontok, a homlokcsont orrnyujtványai, továbbá az orrcsontok alkotják, másrészt a háromszögletű porcogó és a szárnyporcogók képezik, melyek az orr csúcsának és cimpájának adják meg alakját. Az orr bőre meglehetős szorosan van kötőszövet útján az alaphoz rögzítve; a kötőszövet alatt vannak az orrizmok (l. *Orrizom)*. Az orr ritkán részarányos, többnyire a baloldal felé kissé elferdült; alakja az arczkifejezést nagy mértékben befolyásolja, s a fiziognomusok messzemenő következtetéseket vontak belőle. Igy a nagy orr okosságra, pisze orr ostobaságra mutat stb. A hülyék, kretinek feltünő pisze orra, behúzódott orrgyöke az agyalapi porcogó hiányos fejlődésében leli magyarázatát; ennek ellentéte a görög orr, ahol a homlokot az orrtól semmiféle behúzódás el nem választja, a homlok és az orrhát egy síkba esik. A koponyákon az orr helyén üreg van, a körtealakú nyílás, mert az orr elülső $^{1}/_{3}$-része lágy részekből van kizárólag alkotva. A kiálló külső orr által fedve találjuk az orrüreget, mely a külső orrnyílásoktól a garatba vezet, ahol a hortyogókban (choana) végződik. Hátul a csontos, elől pedig a háromszögletű porcogó középső függélyes lemeze a porcos sövény által két félre van osztva. Mindegyik fél az orrüreg oldalsó faláról beterjedő orrkagylók (rendszerint 3) által 3, illetőleg 4 vízszintes üregre, az orrjáratokra van osztva. Az alsó orrjáratok a lélegző levegőnek a garatba vezetésére szolgálnak (pars respiratoria), a felsőben van elhelyezve a szaglás érzékszervének végkészüléke (pars olfactoria; l. *Szaglás)*. A felső orrjáratokba nyílik az incsonti öböl, s a rostasejtek egyrésze, másik része az alsó és középső orrkagyló között lévő középső orrjáratba, ahová egyszersmind a homlok- és állcsonti öblök (Highmore-barlang) is nyílnak. Az alsó orrjáratba nyílik a könnyvezető, mely a könnyet a szemből az orrba vezeti.

Orradzó, a folyami fahajók fölhajló elején s hátulján a bakok között levő emelkedettebb hely, melyet tengeri hajókon bástyának neveznek. — *O.-evező*, v. röviden szintén csak O., az a nagyméretü evező, melyet a hajó ereszkedésénél kormányzásra használnak. — *O.-fa*, az O.-evezőnek hosszu fenyőszálból álló rúdja. — *O.-láb*, az az állvány, melyet az O.-evező kezelése céljából a hajó orrán keresztbe állított rudakból s ezekre fektetett deszkákból alkotnak. A hajó farán alkalmazott ugyanily állványt *kormánylábnak* nevezik. Ezeken állanak azok a hajóslegények, kik az O.-evezőt kezelik és vele a hajót kormányozzák.

Orrbetegségek. Szorosabb értelemben az orrüregben és az azt bélelő nyálkahártyán, nemkülönben az orr melléküregeiben fejlődő betegségek. (Az orr külső felszinén fejlődő bántalmak inkább a bőr- és sebészi betegségek közé soroltatnak). Az O. lényegileg kétfélék: olyanok, melyek csak az orrban fejlődnek, de általános szervi betegségekkel nincsenek összefüggésben és olyanok, melyek valamely általános szervezeti betegségnek csak részjelenségei. Az orrüreg betegségei főként az orrnyálkahártyának és az orrmelléküregeknek heveny és idült hurutjai és gyuladásai, és ezek között főként a melléküregek genyedései birnak nagy jelentőséggel, amennyiben ez utóbbiakból kiindulólag sokszor fejlődnek súlyosabb bántalmak a szem- és koponyaüregben is a genyedő folyamat átterjedése következtében. Bujakórnál és gümőkórnál gyakran az orrüregben is fejlődnek jellegzetes változások. Heveny fertőző betegségeknél (diftéria) — főként gyermekeknél — szintén fejlődnek az orrüregben megfelelő változások. Az orrüregben az álképletek (rosszindulatú daganatok) is elég gyakoriak. Az oly gyakran észlelt *orrpolipok* a melléküregek idősült gyuladásainak következményei és csak alakjukra nézve hasonlítanak a daganatokhoz, de tulajdonképen csak a nyálkahártyának lobos túltengései és legtöbbnyire az idősült melléküreg-gyuladások és genyedések következményei. Az *orrvérzés* részben helyi okok (fekélyek, kimaródások, rosszindulatú daganatok), részben általános szervezeti bajok (érelmeszesedés, szívbántalmak stb.) következménye. Az O. gyógykezelése fontos, mert gyakran együtt jár e bántalmakkal a rendes orrlégzés zavara, ami ismét a tüdőre, légcsőre és gégére gyakorol káros befolyást.

Orrbögöly, l. *Bögölyök*.

Orrcsont *(os nasi* v. *os nasale)*, az arckoponya páros csontja, mely a csontos orrüreg felső falának képzésében vesz részt. Kis, hosszukás négyoldalú lemez, mely a középvonalban (orrhát) egymással varrat révén egyesül, felül a homlokcsonttal, hátul a felső állcsonttal függ össze, alul a porcos orrvázban folytatódik.

Orrdísz. Számos primitiv és félművelt népnél szokásos az orr festése vagy tetoválása, pl. Ujzéland népeinél, főleg a maoriknál. A tulajdonképeni O. az orrsövény befúrásával alkalmazott, ú. n. *orrpecek*. Dél-Amerika ősnépei csontból, fából vagy rézből készült pálcikát, ritkábban félívalakú vagy valóságos orrgyűrűt, más népek pedig piros színűre festett egyszerű fonalat (Melanézia lakói) alkalmaznak. Afrika periferiáin pedig mozlim hatás alatt legelterjedtebb az egyik

orrszárny díszítése átfúró gombdísszel (arabok, indusok, észak-kinaiak), mely a gazdagoknál drágakőből, a szegényeknél pedig többnyire valami száraz bogyóból van. Az O.-hez különböző babonák fűződnek s egyes betegségek ellen varázserőt tulajdonítanak neki. Az O. alkalmazása egy időben mint excentricitás Párisban is divatban volt. V. ö. *Haberlandt*, Völkerschmuck (Wien 1906); *Selenka*, Der Schmuck d. Menschen (Berlin 1900).

Orrel, város Lancashire angol countyban, (1911) 6318 lak., jelentékeny gyapjuiparral s kőszénbányászattal.

Orrery, *Roger Boyle, O. grófja*, angol államférfiú, l. *Boyle*, 2.

Orrfolyás, az orr és melléküregei nyálkahártyájának kóros váladéka, mely lehet tisztán nyálkás, vagy tisztán genyes, néha nyálkásgenyes a nyálkahártya megbetegedésének minősége és foka szerint.

Orr-gégetükör, *villamos (rhinolaryngoskop)*, a lovąk orr- és toroküregének, valamint a gégének megvizsgálására szolgáló eszköz.

Orrgyűrü, fémkarika, melyet bikák orrsövényébe húznak és állandóan benhagynak, hogy a bikával könnyebben lehessen bánni.

Orrhang, a nyelvtanban az olyan mássalhangzó vagy magánhangzó, melynek kimondása csak az orr segítségével lehető. Ilyen az *m* és az *n*, *ny*, továbbá a francia orrhangu magánhangzók. L. *Hangok*.

Orrhoë, *Edessza* (l. o.) görög neve.

Orrhossz, a lóversenyen régebben használt kifejezés kis előnnyel kivívott győzelmek megjelölésére; most ezt «rövid fejhossz»-nak mondják.

Orrhurut a. m. nátha (l. o.).

Orrizom *(musculus nasalis)*, az orr önálló izma, mely az állcsonton ered s az orr porcos vázán, az orrhártyákon, továbbá az orrsövényen tapad. A környező arcizmokkal (a felső ajak négyszögű izma, a szem és száj körkörös izma) összefügg. Működése az orrszárnyak emeléséből, az orrnyílások tágításából és szűkítéséből, továbbá az orrsövény lehúzásából áll.

Orrjegy, a sisaktakaró középkori magyar neve, ami a sisak csúcsához erősített s a keresztes hadjárat vitézei által a nap heve ellen védelmül használt vászonlepedőből állt. A vitézség jelének tekintették, ha a lepedő a csatákban minél jobban elrongyolódott. Ebből alakult később a címereknél alkalmazott s a sisakról lecsüngő foszlány.

Orrjelző. Az első O.-t *Broca* állította fel a koponyára vonatkozólag $= \frac{\text{orrnyílás széless.} \times 100}{\text{orrüregmagasság}}$. Főbb csoportjai: keskenyorrúság (leptorrhinia), ha a jelző 47-nél kisebb; középorrúság (mesorrhinia), mikor a jelző 47—51 között van; lapos orrúság (platyrrhinia), ha a jelző 51-nél nagyobb. Az embertanban ma már többféle (Topinard, Mérejkowsky) O. van használatban úgy a koponyára, mint az élő emberre vonatkozólag.

Orrkő, hegy, l. *Klak*.

Orrlobogó, l. *Lobogó*.

Orrlyukak. Az állatok orrnyílásait az *orrcimpák* v. *orrszárnyak* veszik körül. Rendes légvétel esetén a ló orrnyílásai félholdalakúak, a marháé tojásdadok, a sertésé és húsevőké kerekdedek. A marha orrnyílásai közötti bőr a felső ajakkal a *fényszájba* v. *szutyakba* folyik egybe, a kutya, macska, juh és kecske orrnyílásai körül átalakult bőr az *orrtükröt*, sertésen az orrmányt v. *orrkorongot* (túrót) formálja. Az egészséges kutya és macska orra mirigyek váladékától nedves. A ló orrnyílását a beléje húzódó szárnyporc két részre osztja, melyek közül a felső (*álorrnyílás*) vakon végződő bőrtáskába, az *orrtrombitába* vezet.

Orrmány *(proboscis)*, tulajdonképen erősen megnyúlt orr, a végén két orrnyílással; tágabb értelemben O.-nak nevezzük az ugyanilyformán meghosszabbodott fejtájékot is. Az első esetre legszebb példa az elefánt O.-a, amely igen mozgékony és tapintó idegekkel gazdagon ellátott szerv, mely mint fegyver, fogó kar, szívó szerv stb. működik. A második esetre jó példa a pillangók szipókája, az orrmányos bogarak O.-a. O.-t találunk még a legyeknél, poloskáknál, egyikmásik csigánál, féregnél, ráknál stb.-nél is. L. még *Prognathia*.

Orrmányárboc, l. *Homlokárboc*.

Orrmányosak *(Proboscidea*, állat), a Patások *(Ungulata)* egyik alrendje. Az ide tartozó fajok kivétel nélkül óriás testüek s a jelenben élő szárazföldi állatok között a legnagyobbak. Otromba testüek. Orruk hosszú orrmánnyá nyúlt meg s ennek végén ujjforma kis nyujtvány emelkedik, melynek segítségével ügyesen fognak. Lábaik igen erősek, de rövidek és öt ujjuk a patákig a bőrbe mélyedt. Fejük is rövid, de magas és lefelé tekint. Szemeik igen kicsinyek, ellenben füleik hosszan lecsüngnek. Szemfogaik nincsenek, a közti állkapocs metszőfogai agyarrá nyúltak meg s néha 100 kg. súlyosak. Zápfogaik nagyok és harántul redőzöttek. Gyomruk egyszerű, nem kérődző, a bélen hosszú vakbél van. Epehólyagjuk nincs. Nagyagyuk nem födi a kisagyat, de sok tekervényű. Emlőik a mellen vannak; herék a testüregben fekszenek. Az élő fajok bőre csaknem egészen csupasz, de a kihaltaké bundát viselt. Rövid farkuk csúcsán sörtepamat lóg le. Társaságban, nagyobb csapatokban élnek; könynyen szelidíthetők. Egyetlen élő nem az *elefánt* (l. o.), melynek hazája Afrika és Ázsia, de a harmadkorban valamennyi világrészt népesítették Ausztrália kivételével. A ma élő O. egy hajdanta nagyon népes állatcsoport utolsó maradványai.

Orrmányos bandikut, l. *Bandikut-félék*.

Orrmányos bogarak *(Curculionidae*, állat), a Bogarak *(Coleoptera)* rendjébe, a rejtett 5 lábtőízesek (Cryptopentamera) alrendjébe tartozó bogárcsalád. Igen nagy család, számos fajból áll, melyek bár testalakra igen különböznek, de közös feltünő jellegük az ú. n. *orrmány*, ami tulajdonképen maga a megnyúlt egész fej. A szájrészek az orrmány végén vannak elhelyezve, a csápok pedig a két oldalt lévő mélyedésekbe vannak illesztve és mindig térdelt-bunkósak. Lárváik puhabőrüek, félholdalakulag hajlott testállásuak, részint egészen lábatlan, részint csak durványos lábú nyüvek. A bogarak rendjéből e családba tartozik a gazda, kertész és erdész legtöbb ellensége. Tízezernél több faj ismeretes. Ha-

zánkban 1060 faj él. Nevezetesebbek: magtári zsuzsok *(Calandra granaria* L.), mogyoróorrmányos *(Balaninus nucum* L.), szöllőorrmányos *(Rhynchites betuleti* L.), almaeszelény *(Rhynchites Bacchus* L.), vincellérbogár *(Otiorrhynchus ligustici* L.), lisztes répabogár *(Cleonus punctiventris* Germ.), zöld orrmányos bogarak *(Phyllobius, Metallites, Polydrosus)*, fenyves bogár *(Hylobius abietis* L.), cickánybogarak *(Apion)*, almabimbólyukasztó bogár *(Anthonomus pomorum* L.), pocokbogár *(Baris)* stb.

Orrmányos cickány-félék *(Macroscelidae,* állat), a Rovarevők (Insectivora) rendjébe tartozó emlősállatcsalád. Fő jellemvonásuk, hogy arcorruk hosszú, fokozatosan vékonyodó orrmánnyá nyúlt meg és hogy lábközépcsontjaik sokkal hoszszabbak, mint lábtőcsontjaik, ezért kitünő ugrók. 21 fajuk ismeretes, melyek Afrikában honosak. Éjjeli állatok. Legismertebbek a 14 fajt számláló elefántcickányok *(Macroscelides)*. Utóbbiak közül a Fokföldön és a Jóreményfok körül él a fokföldi elefántcickány *(Macroscelides proboscideus* Shaw.). Teste 12, farka 11·8 cm., orrmánya 12 mm. hosszú. Gereznája testének felső oldalán vörösesbarna, hasoldala fehér.

Orrmányos erszényes *(Tarsipes,* állat), az Erszényesek rendjébe tartozó emlősállatnem, melynek egy faja, a közönséges O. *(T. rostratus* Gerv. et Verr.) ismeretes. Hossza 16 cm., miből 9 cm. jut a vékony, fogódzó farkára. Jellemző hosszú, vékony orrmánya. Szőre rövid és durva. Színe fölül szürke, 3 fekete v. barna hosszanti csíkkal, alul sárgás-fehér, oldalain veresessárga. Nyugat-Ausztráliában honos.

Orrmányos medve vagy *koáti (Nasua,* állat), l. *Koáti.*

Orrmányos piócák *(Rhynchobdellidae,* állat), l. *Piócák.*

Orrmánysudárszár a. m. *homloksudárszár* (l. o.).

Orrmányvitorlák (ném. *Klüver;* ol. *fiocchi;* ang. *jibs)*, az élvitorlák osztályához tartozó azon háromszögletű vitorlák, melyek az orrmányárboc és az előárboc közt feszíttetnek ki. Rendeltetésük az élben vitorlázó hajó orrát a széltől elfordítani. Egy teljes árbocozatú hajónak négy orrmányvitorlája van. L. *Vitorlázat.*

Orrpecek, l. *Orrdísz.*

Orrpipa, l. *Pipa.*

Orrpolipok, l. *Orrbetegségek.*

Orrsövény *(septum nasi)*, hátul csontos, elül porcos, hártyás válaszfal, mely az orrüreget két egyenlő, jobb és bal félre osztja. Igen gyakran valamelyik oldalra el van görbülve, avagy csonttaréj áll ki róla.

Orrszarvú *(Rhinoceros,* állat), l. *Rinocerosz-félék.*

Orrszarvú bogár *(Oryctes nasicornis,* állat), l. *Tülkös bogár.*

Orrszarvú hal *(Naseus,* állat), az igazi csontoshalak *(Teleostei)* rendjébe, a Tüskésfarkú halak *(Acanthuridae)* családjába tartozó halnem. Bőre alig látható pikkelyekkel fedett. A legtöbb idetartozó fajnak orra felett vastag, előre nyúló szarva van. A fark oldalát tüskék helyett éles csontlemezek borítják. A trópusi tengerekben Afrika keleti partjától Polinéziáig honos. Legismertebb a közönséges O. *(Naseus unicornis* Forsk.). 50—60 cm. hosszú; szarva 8 cm. Alapszíne szürke, hátúszója és alfeli úszója kékszegélyű. A Vörös-tenger partján néha tömegesen fordul elő. Húsát csak a szegény emberek eszik.

Orrtőke (ném. *Vorsteven;* ol. *asta di prora;* ang. *stem)*, a hajó homlokélét alkotó erős acélöntvényű v. fagerenda, melyben az oldallemezek v. oldalpalánkok végződnek. Az O. a hajó legalján hosszant végignyúló alapgerendának, a hajótőnek elül a folytatása, míg hátul ugyane célra a tattőke v. fartőke szolgál. Az O. többnyire függélyesen áll, régibb hajókon rézsút kifelé hajlik; koshajókon, vagyis a döfésre képesített hadihajókon az O. alsó, vízalatti része orrszerüleg kifelé ugrik, ez a «döfőkos» v. «sarkantyú» (ném. *Rammbug* v. *Rammsporn*, franc. *éperon)*, mely rendkívül erősen van szerkesztve, hogy még vértezett ellenséges hajó oldalába is behatolhasson. L. *Hajóépítés.*

Orrtükör és *orrtükrészés.* Az orrüreget mesterséges fénnyel *elülről* az orrnyílásokon át és *hátulról* az orrgaratüreg felől is meg tudjuk

1. ábra. Orrtágító.

vizsgálni. Az elülső vizsgálatra *(rhinoskopia anterior)* az orrtágító (l. az *1. ábrát)* szolgál. E

2. ábra. Orrtükör.

vizsgálati módot rendszeresen először Markusovszky Lajos hazánkban végezte. A hátulról való vizsgálatot *(rhinoskopia posterior)* kis gége-

tükörrel végezzük, melyet a megvilágított garatban a lágyszájpad mögött felfelé fordítunk. Ezt a vizsgálati módot Czermak, a gégetükrészés megteremtője honosította meg (l. a *2. ábrát).*

Orrtükör állatoknál, l. *Orrlyukak, Fényszáj.*

Orrvérzés *(epistaxis, rhinorrhagia),* az orrból v. melléküregeiből való vérfolyás, l. *Orrbetegségek.* — Az O. telivér lovakon mint veleszületett baj (haemophilia) is előfordul. Legtöbbször a nyálkahártya sérülése és kifekélyesedése folytán keletkezik, ritkábban okozza a vérerek kitágulása és repedése. Fertőző betegségek (lépfene, petecskór, himlő) esetén, továbbá a véranomáliák (fehérvérűség, vérfogyottság stb.) alkalmával is jelentkezik. Erősebb O. esetén 8—12 óra, néha 5—8 nap mulva az állat elvérzik, legtöbbször azonban magától is elmúlik a vérzés, ha a beteget nyugalmas helyre állítják. Hosszabb vérzés esetén a homlokra és orrhátra hideg borogatás alkalmazandó, az orrüreget pedig timsó, csersav v. vasklorid 3—5%-os oldatával kell kifecskendezni. Súlyos esetben az orrüreg tamponálása, adrenalin, ergotin alkalmazása indokolt.

Orrzuhany, az orrüreg kiöblítésére szolgáló üvegtölcsér, vagy gummicsővel és labdával felszerelt üvegcső.

Orsa (lengy. *Orsza),* járási székhely Mohilev orosz kormányzóságban, a Dnyepr és vasút mellett, mészbányákkal és 13,000 lak. A litván-orosz háborúban mint vár nagy szerepet játszott.

Orsanette, l. *Onosma.*

Orsara di Puglia (ejtsd: —pullya, azelőtt: *O. Dauno Irpina),* város Avellino olasz tartomány Ariano kerületében, (1911) 5794 lak., tésztagyár, olajtermelés.

Orsat-féle készülék füstgáz elemzésére szolgál és azon az elven alapszik, hogy ismert térfogatú füstgázt olyan oldatokkal hozunk benső érintkezésbe, amelyek az égéstermékek egyes alkotórészeit elnyelik; minden elnyeletés után megállapithatjuk a gáz térfogatának csökkenését, ami egyúttal az elnyelt gáz mennyiségét százalékokban adja, hogyha 100 térfogat eredeti füstgázból indultunk ki. Szénsavat nátronlúggal, oxigént alkálikus pirogallollal, szénmonoxidot pedig rézklorüroldattal nyeletünk el.

Orseille *(orchil, archil),* vörös festék, melyet Roccella- és Ochrolechia-féleségekből nyernek. (L. *Persio.)* Az anilinfestékek általános elterjedése óta jelentőségét elvesztette.

Orseillepótlék, $C_{16}H_{11}N_4O_5SNa$, nátronsója a paranitranilinazonaftionsavnak, azofesték, pasztaalakban kerül forgalomba, vörösbarnás színnel oldódik vízben. Savanyú fürdőben a gyapjut orseillevörösre festi.

Orseillevörös, $C_{26}H_{22}N_4O_7S_2Na_2$, azofesték, mely vízben vörös színnel oldódik.

Orseillin, $C_{24}H_{18}N_4O_7S_2Na_2$, azofesték, vízben fuchsinvörös színnel oldódó por. A gyapjut savanyú fürdőben orseillevörösre festi.

Orsellsav, l. *Lecanora-sav.*

Orseolo, velencei család; törzsatyja *Péter* (Pietro), kit 976 aug. 12. választottak dogévá. Guarino franciaországi barát hatása alatt lemondott, a benedekrendiek közé vonult és szigoru aszkéta-életet folytatott a gascognei St.-Michel-kolostorban. Halálának éve (981? 997?) bizonytalan; 1731. a szentek sorába iktatták. Ismeretlen nevű leányai közül az egyik Morosini Jánoshoz (a S. Giorgio maggiore kolostor egyik alapítójához), a másik pedig Gradenigo Jánoshoz ment férjhez. Fia, *II. Péter,* 991—1108-ig maga is doge volt. Két leánya közül Felicia apácafejedelemasszony, Jocella pedig István horvát herceg felesége lett. Fia *Ottó,* ki 991. született, 1008. doge lett; a következő évben elvette Géza magyar vezér egyik leányát, Szt. István nővérét, kit az írók Gizellának, Ilonának s Máriának fölváltva neveznek. Szerencsésen uralkodott 1025-ig, ekkor azonban a Gradenigók s a Flabenigók lázadása megfosztotta trónjától s helyébe Pietro Centranigót ültette. A számkivetett doge Görögországba menekült, honnan a császár közbenjárására 1029. a velenceiek visszahívták ugyan s helyébe addig is testvérét, *Orso* O. aquilejai patriarchát ültették; Péter azonban 1030 táján számüzetésben halt meg, mire Orso is lemondott. Ekkor Péter öccse, *Domenico* O., hogy a dogei méltóságot családjának megtartsa, 1030. meglepte a tanácsot, elfoglalta a dogék palotáját, azonban pár nap mulva már elkergették és családjával együtt örökre száműzték. Unokaöcscse, az 1025. száműzött Ottó dogenak mintegy 15 éves fia, *Péter,* már 1025 táján Magyarországba menekült, hol nagybátyja, Szt. István, a testőrség parancsnokává, utóbb pedig királlyá tette (l. *Péter* király). A Velencében s Magyarországban hirtelen és fényesen feltünt család már a XI. sz. közepe előtt épp oly váratlanul és dicstelenül enyészett el.

Orsini *(Ursini),* olasz hercegi család, mely a középkorban jelentős szerepet játszott Rómában s a pápa mellett harcolt a *Colonna* (l. o.) család ellen. Több jeles hadvezér és pápa került ki soraikból. Nevezetesebb tagjai: *Matteo Rubeo* (Rosso) *O.*, 1241-ben IX. Gergely pápa római szenátorrá nevezte ki. A pápa halála után 2 évig védte Rómát II. Frigyes császár ellen. Fia, *Gaetani* O. 1277. lépett a pápai trónra III. *Miklós* néven (megh. 1280). — *Niccolo O., Petigliano* grófja (szül. 1442., megh. 1510.) zsoldosvezér volt a nápolyi királyok, a sienai köztársaság, IV. Sixtus pápa, a firenzeiek és utóljára a velenceiek szolgálatában. *Virginio* O. (megh. 1497 jan 18.), Bracciano ura, pápai szolgálatban harcolt a ferrarai herceg és a nápolyiak ellen. — *Paolo Giordano* (szül. 1541., megh. 1585.) IV. Pius pápa seregeinek fővezére volt, 1571. pedig az összes olasz hadak élén állott. 1560-ban a Bracciano hercegi címet kapta. V. Sixtus trónralépése után 1585. el kellett menekülnie Rómából, mert unokaöccsét meggyilkolta. — *Anna Maria,* az 1698. elhunyt O.-Bracciano herceg özvegye, de la Trémouille herceg leánya (szül. 1643., megh. 1722.) V. Fülöp spanyol király nejének, Mária Lujzának udvarhölgye lett s nagy befolyással volt Spanyolország kormányára. A királyné halála után (1714) ő közvetítette a király házasságát pármai *Erzsébettel,* de ez őt számüzette Spanyolországból. — *Pietro Francesco* O. (szül. 1649., megh. 1730.) XIII. *Benedek* néven 1724. a pápai trónra lépett. Az O. család jelenlegi feje *Filippo,* római és birodalmi

herceg (szül. 1842 dec. 10.). Ennek elsőszülött fia: *Domenico Napoleone*, Solofra hercege (szül. 1868.).

Orsini, *Felice*, szül. Meldolában (Forli tart.) 1819., kivégezték Párisban 1858 márc. 13. Ügyvéd volt és résztvett 1844. a *Bandiera*-testvérek (l. o.) összeesküvésében. Ezért életfogytiglani gályarabságra ítélték, de már 1846. kegyelmet kapott. 1854-ben ismét összeesküvésbe keveredett és Angliába menekült. 1858 jan. 14. Párisba ment s társaival együtt bombamerényletet követett el III. Napoleon ellen, mikor az kocsijával az operába hajtatott. A császár azonban sértetlen maradt. O.-t és Pieri nevű társát letartóztatták és két hónap mulva kivégezték. V. ö. Lettere edite ed inedite di Felice O. (Milano 1861, 2 köt.).

Orsó, szálas anyagok és fonalak megsodrását végző géprész. Fajait l. *Fonás*. — *O.* az *építészetben* a csigalépcső közepe, magja; ez lehet *üres* (üres orsójú csigalépcső), ha a lépcsőfokok csak a körítő falba vannak befalazva, vagy *teli* (teli orsójú csigalépcső), ha a lépcsőfokok mindkét végükön szilárdan feküsznek. — *O.* a régi szerkezetű orsóórákban a billegőnek tengelye, l. *Óra*. — *O.* a hajózásban a fanaszád v. ladik peremének belső oldalán levő kolompba illesztett faszeg, melybe az evezőt kötélkarikával vagy gúzzsal beakasztják.

Orsócsiga (állat), l. *Fusus*.

Orsócsomók (teng.), a mérőorsó zsinegjére kötött jelcsombókok, amelyek szerint a hajónak menetsebességét mérik. L. *Csomó*.

Orsócsont *(radius)*, az alkar hüvelykujj felőli csontja. Felső keskenyebb vége alacsony körhenger alakú fejben végződik, amely tányéralakú bemélyedés révén a felkarcsont fejes kiemelkedésével izül, kerületével pedig a singcsonthoz. Alsó, szélesebb vége ismét a singcsonttal izül s ezenkívül résztvesz a kéztő-izület képzésében.

Orsócz, község, l. *Orsós*.

Orsófa, l. *Alakfa*.

Orsóférgek, l. *Bélgiliszta* és *Bélférgek*.

Orsófonalak (növ.), a magorsót alkotó támasztó és húzófonalak, l. *Fonalas magosztódás*.

Orsógiliszta *(Ascaris lumbricoides)*, l. *Bélgiliszta* és *Bélférgek*.

Orsóhal *(Petromyzon*, állat), a Körszájú halak *(Cyclostomata)* rendjébe, a Kőfúrófélék *(Petromyzontidae)* családjába tartozó halnem. Teste hosszura nyult, féregalakú. Mell- és hasúszója nincs. Porcogós belváza és állandóan megmaradó gerinchúrja (chorda) van. Bőre pikkelytelen. Szája köralakú, fogatlan. Egyenesen lefutó bélcsövében csavarmenetes billentyűje van. Az É.-i mérsékelt övben mindenütt tenyészik. A *tengeri O.* v. *tengeri ingola* (Petromyzon marinus L.) Európa, Észak-Amerika és Nyugat-Afrika tengerpartjain él és tavaszszal az ívás idején a folyókba vándorol. A *folyami O.*, *vak ingola* v. *homoki ingola* (Petr. fluviatilis L.) és a *kis O.* (Petr. Planeri Bl.) közül az első a tengerpartokon és folyókban egyaránt, az utolsó a folyókban tenyészik és hazánkban is gyakori; ennek lárváját tekintette *Cuvier* önálló fajnak és nevezte *Ammocoetes branchialis*-nak. Húsuk általában ízletes. Apró állatkákkal táplálkoznak, de néha nagyobb halakra is rászívják magukat.

Orsóhalak v. *kőfúró halak (Petromyzontidae*, állat), a Körszájuak *(Cyclostomata)* rendjébe tartozó halcsalád. Legnevezetesebb képviselője az *Orsóhal* (l. o.).

Orsolya, *szent*, britanniai fejedelem leánya, aki Rómába való zarándoklásából visszatértében Köln közelében 11 ezer társnőjével együtt a pogányok, állítólag portyázó hunnok kezeibe esett és kivégezték. Életét némelyek Maximinus császár idejére, mások a IV. v. a VI. sz.-ra teszik. V. ö. *Schade*, Die Sage v. der heil. Ursula etc. (Hannover 1854); *Müller*, Das Martertum der thebäischen Jungfrauen in Köln (1896); *Maugenre*, Sainte Ursule et ses légions (1905).

Orsolya-szüzek, Szent Orsolyáról (l. o.) nevezett női tanítórend, amelyet 1535. Bresciában Szt. Angela Merici (szül. Desenzanóban 1470., megh. 1540.) alapított. Megerősítette III. Pál 1544. Jelenleg (1916) mintegy 300 kolostoruk van az egész világon. Hazánkban Kassán, Nagy-Váradon, Nagyszombatban, Pozsonyban stb. működnek.

Orsónyereg a szerszámgépészetben az esztergapadoknak, maró- és köszörülőgépeknek az a része, mely a főmozgást adó lépcsős szíjdobot tartja. Az esztergapad O.-e a gép állványához erősített vasöntvény, melybe a lépcsős szíjdobon kívül egy kikapcsolható lassító kerékáttételt is ágyaznak. L. *Szerszámgépek*.

Orsópad, l. *Gereb*.

Orsópénz a. m. *gombostűpénz* (l. o.).

Orsórendszer, l. *Óra*.

Orsós (azelőtt: *Orsócz)*, kisk. Sáros vmegye girálti j.-ban, (1910) 165 tót lak.; u. p. Magyarkaproncza, u. t. Margonya.

Orsótartó, esztergapadnál az a készülék, mely az esztergapad bal oldalán a gép tulajdonképi tengelyét, orsóját, az ezen levő szíj- v. zsinórkerékkel és a tárgy egyik tartókészülékével tartja. Faesztergákon gyakran fából való; mai napon azonban már rendesen ezt is vasból készítik.

Orsova, nagyk. Krassó-Szörény vm. O.-i j.-ban, a Duna mellett, (1910) 5795 német, magyar, oláh, szerb és cseh lakossal; egyike Dél-Magyarország jelentékenyebb községeinek, mely a határszélen való fekvésénél fogva fontos forgalmi pont. O. a járási szolgabirói hivatal, m. kir. hajózási hatóság, fővámhivatal, kincstári erdőhivatal, belépő állomás (veszteglő), állami állatorvos, csendőrszakaszparancsnokság és határszéli rendőrkapitányság székhelye; van járásbirósága, adóhivatala, pénzügyőrbiztosi állomása, állami polg. fiú- és leányiskolája, kórháza, takarékpénztára (az Osztrák-magyar bank mellékhelye), hajójavító műhelye. Van továbbá többféle egyesülete. O. végállomása a magyar kir. államvasutak egyik vonalának, melyhez itt csatlakozik a verciorova—bukaresti oláh vasút. Gőzhajózása is igen élénk. Van posta- és távíróhivatala és telefonhálózata. Lakói jelentékeny halászatot űznek. A Cserna folyón túl van az ú. n. koronakápolna, melyet 1855. építettek azon a helyen, ahol 1853 szept. 8. a koronát megtalálták (l. *Koronázási jelvények)*. O. már a legrégibb idő óta fontos hely volt, mivel ott fekszik, ahol a vízi úttal a Temes és Cserna völgyeinek szárazföldi útja találkozik. A rómaiak idejében Tierna város feküdt

itt s a római castrum alapfalai még most is láthatók. O. újabban is gyorsan gyarapodik; a városon alul fekvő Vaskapu, valamint az Al-Duna szabályozásának nagy műveleteiben is nagy szerepet vitt. Az 1914. kitört világháború folyamán O.-t a szerbek több izben bombázták. A második szerbiai offenziva alkalmával 1915 október havában az osztrák-magyar és német csapatok egyrésze itt ment át a Dunán Szerbiába.

Orsovai hegycsoport, a Krassó-Szörényi hegyvidék kristályos vonulatának egyik tagja a Mehádia-Cserna-völgytől Ny.-ra. Legnagyobbrészt kristályos kőzetekből áll, csak az Al-Duna felőli részén váltja föl mészkő a Kazán-szorosok táján. Kb. 500—600 m. átlagos magasságig emelkedik.

Orsovai kaviár, l. *Kaviár*.

Orsza, város, l. *Orsa*.

Ország *(regnum)* a. m. állam, vagyis egy alkotmány, monarchiában egy uralkodó alatt álló közület. De a magyar jogban használják még bizonyos nagyobb különállást és bizonyos politikai önállást élvező államterületi rész jelölésére is (anyaország). Igy az 1868 : XXX. t.-c. értelmében Horvát-Szlavon- és Dalmátországokat illetőleg (társországok).

Ország-*család*, l. *Gúthi-Ország*.

Országalma a koronázási jelvények v. ország klenódiumai közül való, arany lemezből készült, nálunk tetején kettős kereszttel, oldalán az ország és az Anjou-ház egyesített címerével. Koronázáskor a horvát bán viszi.

Országászattan, l. *Politika*.

Országbáró, l. *Országnagyok*.

Országbiró *(judex curiae regiae)*, a nádor után következő nagybirája volt az országnak és aki mint ilyen, hiteles pecsét alatt birói parancsokat bocsáthatott ki, bizonyításokat, megbizásokat a hiteles helyekhez adhatott. Eredetében Szt. István alatt keletkező udvarbirói tisztségre vezetik vissza, melynek feladata volt az udvari népek fölött biráskodni. Majd emelkedik tekintélye és már a XIII. sz.-tól mint országos főbirói hatóság szerepel. I. Mátyás az állam birói intézményét rendezvén, 1486-iki dekretumában az O.-t második helyre, a nádor után sorozza; később a hétszemélyes tábla közbirája és a nádor akadályoztatása esetében elnöke (1723. XXIV. t.-c.), a királyi táblához pedig kinevezte az O.-i itélőmestert, az al-O.-t. Az 1608. k. e. III. t.-c. szerint az O. a nádor halála után egy év mulva a király helyett a nádorválasztó országgyűlést összehívja, valamint még a főrendi táblának és a helytartó tanácsnak tagja és másodelnöke volt. Ma azonban az O. állásának közjogi jelentősége sokkal csekélyebb; az 1868. LIV. t.-c. értelmében az O. a Kúria semmítő osztályának elnöke volt, az 1881. LIX. t.-c. alapján a semmítőszék a legfőbb itélőszékkel egyesíttetvén, a kir. Kuria elnöke lett. De az 1884. XXXVIII. t.-c. az O.-i állást elválasztotta a tényleges biráskodástól és ez időtől közjogi szereplése abban áll, hogy mint zászlós úr a főrendiháznak tagja és a király koronázása alkalmával a királyi pálcát viszi. V. ö. *Frankl*, A nádori és az O.-i hivatal.

Országbirói értekezlet. Az 1848 után beállott abszolutisztikus idők leteltével, midőn az alkotmányosság ismét helyreállott, az 1848 után megszakadt jogfolytonosság fonalát kellett ismét felvenni, vagyis visszatérni a 48-as joghoz. Ez a régi jog 1860. hiányosságánál és a változott viszonyoknál fogva nem volt már minden részében használható. Minthogy azonban akkor törvényt hozni nem lehetett, a rendezésre pedig az igazságszolgáltatásnak sürgős szüksége volt, az 1860 okt. 20. kiadott s Magyarország törvényes intézményeinek helyreállítását tárgyazó legfelsőbb rendelkezések egyike elrendelte a jogszolgáltatás ideiglenes szervezését nemzeti alapon, és az országbiró — gróf Apponyi György — elnöklete alatt választmány bizatott meg azzal, hogy az anyagi és alaki törvények iránt ideiglenes tervezetet ajánljon. Az országbiró a hétszemélyes tábla biráiból és ezeken kívül a birói és ügyvédi karból megalakította a választmányt s ezt 1861 jan. 23. O.-ként egybehívta. Ekkor és a következő napon az értekezlet kimondotta a királyi Kuria teljes visszaállítását, megállapította a rábízott munkálat általános elveit és az egyes szakok szerint alválasztmányokat küldött ki. Ezek munkálatait az értekezlet ismét teljes ülésekben vette vizsgálat alá és ekként feladatát 1861 márc. 4. befejezte. Az O. teljes üléseiben megállapított munkálatát a hétszemélyes tábla küldöttsége összeállította, ennek egy tagja rendszeres alakba öntötte és az országbiró azt a képviselőház elnökének megküldötte. Az elnök a munkálatot a képviselőházzal közölvén, az abban javaslatba hozott *ideiglenes törvénykezési szabályokat* a képviselőház 1861 jun. 22., a főrendiház pedig 1861 jul. 1. egybehangzó határozattal ideiglenes kisegítő gyanánt használhatóknak kimondotta; és miután azokat a király is helybenhagyta, a királyi Kúria 1861 jul. 23. tartott teljes vegyes ülésében határozatilag kijelentette, hogy addig, amig az alkotmányos törvényhozás máskép nem rendelkezik, azonnal mindennemü törvényes eljárásaiban állandó zsinórmértékül követni fogja. — Igy az ország biróságai alkalmazták ezt a munkálatot, tételeit az országos szokás erejével látta el és mint ilyen, jogforrássá vált. Némely része, pl. a törvényes öröklés szabályai, egyes bányajogi szabályok ma is hatályosak.

Országból való kiutasítás, l. *Kitiltás*.

Országcímer, l. *Címer*. O. használhatásának díja l. *Díj*.

Országgyűlés, az állami törvényhozás egyik tényezője, mely által a nemzet részesedik a törvényhozó hatalomban. Eredete a honfoglaló ősök nemzetgyűlése. Ez hozza kifejezésre a nemzet felségiségét s a törvényhozás joga is egyedül őt illeti. Később a királyság keletkezésénél azok az intézmények lépnek előtérbe, amelyek az új királyságot hivatvák szolgálni és úgy látszik, kezdetben a király a törvényhozás jogát a királyi tanács meghallgatásával gyakorolja, de azért a nemzet a közhatalomból nincsen kizárva és befolyása O.-ileg érvényesül, így a királyválasztásnál is; majd pedig, a XIII. sz. végétől a törvényhozás a király és az O. közös joga, ami ezután alkotmányunk egyik alapelvét alkotja, melyet úgy Werbőczy (Hk. II. 3.), mint a későbbi törvények (1695. XVIII., 1701.

VIII.) kifejeznek. Az 1791. XII. t.-c. szerint Magyarországon a törvények hozatala, magyarázata, eltörlése a koronás királyt és az O.-t együtt illetik, az O.-en kívül nem gyakorolható. Kezdetben az O.-en minden szabad magyar, majd a nemesség személyesen megjelenhetett, de szórványosan már korán előfordul, hogy a nemesség követei által jelenik meg, igy IV. Béla, Mária, I. Mátyás alatt; majd pedig a mohácsi vész után ez állandóvá lesz. Ekkor az O. két táblára válik: a főrendek és a követek táblájára, amely átalakulás bizonyos rendi szervezettel az 1608. k. u. I. t.-cikkben végleges megállapítást nyer. Nagyban és egészben, mondhatjuk, a főrendi tábla tagjai személyes jogon jelennek meg mint egyháznagyok és világi főrendek (l. *Főrendiház),* míg a követek tábláján azok, akik másokat képviselnek. A *követek táblájának* vagy az alsó táblának tagjai voltak: az egyháziak köréből a fő-, székes- és társas káptalanok követei, továbbá azok az apátok, prépostok, akik nemesi földbirtokkal ellátott javadalmat királyi adománnyal birtak; a világiak köréből a királyi személynök, mint elnök, a királyi tábla birái, a kapcsolt részek követei, a nemességnek megyénkint választott, a szabad királyi városok, a szabad kerületek, a fiumei, buccarii kerületek és Kővár vidékének követei, a turopolyai gróf, valamint a távollevő főrendek követei (l. *Absentium ablegatus),* akiknek azonban tanácskozási és szavazási joguk nem volt. Az alsó táblán döntő befolyással a vármegyei követek birtak, az egyháziaknak és a városi követeknek együtt csak egy-egy szavazat számíttatott. A követek utasításhoz voltak kötve, amely ellen adott szavazatuk ugyan nem volt érvénytelen, de a választók az utasítás ellen vétő követet bármikor visszahívhatták. A *kétkamara-rendszer* egész teljében, hogy t. i. az O.-nek két táblája (1867 óta két háza) a törvényalkotást illetőleg külön-külön tanácskozik és csak az így keletkezett egyező határozat alkotja az *országos* vagy O.-i határozatot, valamivel később valósul meg; eleinte még előfordult, hogy a két tábla, ha többszöri üzenetváltás után sem tud megegyezni, összejött közös szavazásra. Ma már törvényjavaslatot illetőleg ennek helye nincsen; de azért ma is előfordul, hogy a két ház vegyes ülésre összejön, v. valamely hatásköréhez tartozó ügyet közösen intéz el (koronázás, koronaőrök választása, az O. megnyitása, berekesztése). Nagy fontosságú állami ügyek elintézésére *országos küldöttségek, választmányok* a két ház tagjaiból vegyesen alakíttatnak, és pedig a régi szokásnak megfelelően egyharmad részben a főrendiház, kétharmadrészben az alsóház tagjai közül. Az alsó tábla szervezetét az 1848. III. t.-c. változtatja meg, midőn azt képviseleti alapon (l. *Képviselőház)* a kerületi választással szervezi; a főrendiházat pedig az 1885. VII. t.-c. a kornak megfelelően reformálja (l. *Főrendiház* és *Magyarország:* alkotmánya). Régente az O. különböző helyeken tartatott: Székesfehérváron, Budán, a Rákosmezőn, Pozsonyban stb. Jelenleg az O. székhelye, az 1848. IV. t.-c. értelmében, Budapest. Tanácskozási rendjét a házszabályok állapítják meg.

A régi Erdélynek Magyarországtól való elválása után 1848-ig külön O.-e volt, melyen az ottani három nemzet: magyar, székely, szász jelent meg. Tagjai voltak a főkormányszéki tanácsosok, a királyi tábla tagjai, a főispánok, főkapitányok, főkirálybirók, a királyi hivatalosak a birtokos nemesek közül (regalisták), a vármegyék, a székek, vidékek és városok követei (l. *Erdély).* Horvát-Szlavonországok automatikus ügyeiket illetőleg, az 1868. XXX. t.-c. rendelkezése folytán szintén külön O.-sel birnak, mely egy kamarában működik. (L. *Horvát-Szlavonország).*

Országgyűlési gyorsíró, l. *Gyorsiroda.*

Országgyűlési pártok, l. *Magyar országgyűlési pártok.*

Országgyűlési Tudósítások. 1832. Wesselényi Miklós báró ajánlatára *Kossuth* Lajost bízták meg az országgyűlési tárgyalásoknak sajtó útján való nyilvánossá tételével. Minthogy a kormány e célra könyvnyomdát nem engedélyezett, kőnyomdához fordultak sokszorosítás végett. A kormány ezt is lefoglalta; ekkor az országgyűlési ifjak a szükséges példányszámban másolták. Az O. nem volt szó szerinti közlése a tárgyalásoknak, igazi publicisztikai mű volt, mely élesen kiemelte az ellenzéki szónokok érvelését, míg a konzervativok beszédeit csak nagyon kivonatosan közölte. Ez volt az első politikai hírlap Magyarországon. Ennek köszönhette Kossuth összeköttetését az ellenzék vezérférfiaival és nagy népszerüségét a vármegyékben. Megjelentek Pozsonyban hetenként 1832-től 1835 végéig; ára egy hónapra 10 frt volt. Midőn a hosszú országgyűlés 1836. év tavaszán véget ért, Kossuth Pesten folytatta e vállalatát *Törvényhatósági Tudósítások* címen.

Országh *Pál*, tót költő, l. *Hviezdoslav.*

Országhatár, lehet természetes, mint hegy, folyó, sivatag, tenger, vagy mesterségesen határkövekkel, oszlopokkal, dombokkal jelzett. A magyar határjeleket az 1891. XLI. t.-cikk különös oltalomban részesíti, aki ezeket szándékosan és jogtalanul megrongálja, vétséget követ el s hat hónapig terjedhető fogházzal, aki pedig megsemmisíti, szétrombolja, felismerhetetlenné teszi vagy áthelyezi, három évig terjedhető fogházzal és hivatalvesztéssel bűnhődik. Az O. körüli vitás kérdések elintézésének szokásos módja az, hogy a határos országok meghatalmazottjai a határvonal megállapítása végett tárgyalások után egyezményt kötnek, amely törvénybe iktattatik (l. Romániára vonatkozólag határvonal megállapítása tárgyában az 1888. XIV. t.-c.-et, Bukovinára vonatkozólag az 1897. XIV. t.-c-et), vagy pedig választott biróság dönt a határkérdés felett (l. Halastó körüli területre nézve az 1897. II. és 1903. IX. t.-c.-eket). L. még *Államhatár.*

Országház, az az épület, amelyben az országgyűlés tanácskozásait tartja. A magyar új O. (l. *Budapest)* építését az 1884. IX. t.-c. rendelte el (épült Steindl Imre tervei szerint) és ebben az országgyűlés első ülését az 1896-ik évi jun. 8-án tartotta, a magyar állam ezer éves fennállását beiktató törvény, az 1896. VI. t.-c. kihirdetésével.

Ország kortese, *Jankai* József (l. o.) írói álneve.

Országmérés célja az, hogy az országról hű és részletes térképeket nyerhessünk. A részletes térképek előállítására négy főművelet szükséges: 1. csillagászati helymeghatározások, egyes pontok helyét adják meg s ezek teszik az egész felvétel alapját; 2. országos háromszögelés és preciziónivellálás. Ez a pontok egymáshoz való fekvése és egymás feletti magassága tekintetében sűrű hálózatot ad. Erre a hálózatra támaszkodik a 3. részletes fölvétel különböző módszerekkel és eszközökkel. A részletes fölvétel tárgyai mindazok a térszíni alakzatok, építmények, határok stb., amelyeket a részletes térképben föl akarunk tüntetni; 4. térképek megrajzolása és sokszorosítása. Ez igen fontos a leendő térképek hasznavehetőségére nézve. L. *Felvétel* és *Térképek.*

Ország nagybirái vagy *rendes birái (judices regni ordinarii),* a XV. sz. vége óta a nádor (Palatinus Regni), az országbiró (Judex Curiae Regiae) és a királyi személynök (Personalis Praesentiae Regiae in Judiciis Locumtenens). Ezek a régibb időkben közbiráikkal (Cojudices) a király székhelyén (in Curia Regis) tartottak törvényszéket. A két első a hétszemélyes táblának, a perszonális a királyi táblának volt elnöke. A királyi táblánál a nádornak alnádora, az országbirónak alországbirája s mindkettőnek egy-egy, a személynöknek ugyanott két itélőmestere volt. A nádor és az országbiró az ország nagyobb zászlós uraihoz tartozott.

Országnagyok *(magnates regni)* közé soroztattak első sorban a világi rendüek közül azok, akik az ország legfőbb tisztségeit és méltóságait viselték, az *ország bárói* (barones regni), így a nádor, az országbiró, a tárnokmester, a horvát bán, hajdan még az erdélyi vajda, a szörényi és macsói bánok; továbbá az udvari főtisztviselők, a főkamarás, főajtónálló, főudvarmester, főpohárnok, fölovászmester és a m. kir. testőrség főkapitánya. Ezek együtt az *ország zászlósainak,* zászlós urainak is neveztetnek (1885. VII.) és hivatali javadalmaikból zászlóaljakat tartottak fenn a banderiális rendszerben. Az országos főtisztségek viselői voltak a nagy zászlósok, az udvari főtisztviselők kisebb zászlósok. Rangban mindjárt utánuk következik, de már a zászlós urakhoz nem tartozik a pozsonyi gróf (Werbőczy szerint országbáró, aki még ilyennek mondja a temesi grófot és a székelyek ispánját), aki a zászlós urakkal együtt, az egyháznagyok után, a királyi végzeményekben név szerint fölemlíttetett. Továbbá az O.-hoz tartoztak még a főispánok, a fiumei kormányzó, végre a címzetes főurak, a hercegek, grófok, bárók, vagyis általában szólva, a régi főrendi tábla tagjai.

Országos alkotmánypárt, l. *Magyar országgyűlési pártok.*

Országos Állategészségügyi Tanács, l. *Állategészségügyi tanács.*

Országos Állatvédő Egyesület, l. *Állatvédő egyesületek.*

Országos betegápolási alap, l. *Betegápolás.*

Országos bizottság v. *küldöttség,* l. *Országgyűlés* és *Regnikoláris deputáció.*

Országos biztositás, l. *Biztosítás.*

Országos bűnügyi nyilvántartó hivatal, l. *Bűnügyi nyilvántartás.*

Országos Első Gyermekmenedékhely-Egyesület, l. *Gyermekmenedékhely-Egyesület.*

Országos erdei alap, l. *Erdei alap.*

Országos Erdészeti Egyesület, l. *Erdészeti egyesületek.*

Országos eső, nagyobb területre kiterjedő tartós, egyenletes eső.

Országos fegyintézetek, a fegyházbüntetés végrehajtására rendelt állami intézetek. Ezidőszerint hat országos fegyintézetünk van, melyeknek befogadóképességét s magánzárkáik számát a következő táblázat tünteti fel:

	Befogadóképesség	Magánzárka
Illava	670	203
Lipótvár	900	251
Nagyenyed	700	377
Sopron	700	686
Vác	1025	198
Márianosztra	500	183

A munkácsi 1896., a kőbányai gyüjtőfogházban lévő 1910., a szamosújvári pedig 1912. szűnt meg (az utóbbi állami javítóintézetté alakíttatott át).

Országos gazdasági munkáspénztár, l. *Gazdasági munkáspénztár.*

Országos Gyermekszanatórium-Egyesület, l. *Gyermekszanatórium-Egyesület.*

Országos Gyermekvédő Liga, l. *Gyermekvédő Liga.*

Országos határozat (lat. *conclusum diaetale),* az országgyűlésnek, azaz a képviselőháznak és a főrendiháznak megegyező határozata. Ilyen az elfogadott törvényjavaslat, mielőtt ő Felsége szentesítené, vannak azonban szentesítés alá nem kerülő országos határozatok is, pl. a számvevőszék elnökére vonatkozó megállapodás, regnikoláris bizottság kiküldése stb.

Országos Hirlap, politikai napilap, mely Budapesten 1897 okt. *Mikszáth* Kálmán szerkesztése alatt indult meg s 1899 jan. 26. megszünt, illetőleg beleolvadt a Pesti Hirlapba.

Országos Iparegyesület, l. *Iparegyesület.*

Országos ipar- és kereskedelmi alap, l. *Ipar- és kereskedelmi alap.*

Országos ipari és kereskedelmi oktatási tanács, l. *Ipari és kereskedelmi oktatási tanács.*

Országos Ipartanács, l. *Ipartanács.*

Országos Irodalmi és Közművelődési Szövetség, a magyar irodalmi egyesületek szétforgácsoltságának megszüntetésére, a nemzeti irodalom művelésére, a magyar közművelődés előrevitelére alakult meg *Bartók* Lajos, *Jókai* Mór, *Pekár* Gyula és *Szundy* Károly kezdeményezésével 1903-ban, 39 egyesületet hozva össze a közös célok érdekében. A magyar írók munkáinak népszerüsítése érdekében 4000-en felüli tagjának kiadványokat adott tagsági díjuk ellenében. Az ország különböző részén új irodalmi és közművelődési egyesületeket szervezett. Az egyesületek központi ügyében támogatólag eljárt, részükre felolvasó erőket közvetített. Állandó érintkezést tartott fenn a kötelékében levő testületek vezetőivel az egységes munkásság érdekében. Külön bizottságával feldolgoztatta a pornográfia elleni mozgalom összes részleteit és megindította a mozgófénykép-szinházak reformjára vonatkozó

akciót. Több kiváló írónknak emléktáblát állíttatott és 1915-ben megkezdte az országos színművészeti kiállítás és muzeumok létesítésének munkálatait is. Az O. elnöke (1916): *Pekár* Gyula, ügyvezető alelnöke: dr. *Szundy* Károly.

Országos Kaszinó, az ország egyik legelőkelőbb társasköre, mely az arisztokratikus jellegű Nemzeti Kaszinó mellett főképpen a magyar középosztály társadalmi tömörítését tűzte ki céljául. 1883-ban alakult Budapesten s első igazgatói *Reviczky* Ambrus, *Wekerle* Sándor és *Zichy* Jenő gróf voltak. 1896-ig klubhelyisége a Hungária-szállóban volt, amidőn felépítette a Kossuth Lajos utcában levő, modern kényelemmel berendezett palotáját; könyvtára 8000 kötetből áll. Tagjainak száma 1916-ban 2081, tiszta vagyona pedig meghaladja a 910,000 K-t. Kulturális célokra nagy összegeket fordít. Igazgatói (1916): *Csathó* Ferenc, *Piukovich* József és *Wekerle* Sándor.

Országos képtár, néhai *Esterházy* Pál herceg 1861. a Magyar Tudományos Akadémia akkori elnökének, Dessewffy Emil grófnak kezdeményezésére megengedte, hogy addig Bécsben őrzött világhírű képtára, a kézirajz- és rézmetszet-gyüjteménnyel együtt, Pesten a Magyar Tudományos Akadémia palotájában e célra berendezett helyiségekben állíttassék föl s ez a képtár 1865. meg is nyilt. Midőn Miklós herceg, néhai Esterházy Pál örököse a képtárt el akarta adni, hogy a becses gyüjtemény külföldre ne vándoroljon, az 1865—69-iki országgyűlés utasította a kormányt, hogy bocsátkozzék alkudozásokba a képtár megvétele iránt. Ezek az alkudozások eredményre is vezettek s az 1871. XI. t.-c. értelmében az Esterházy-képtár 1.100,000 frt (a rajzokért és metszetekért még 200,000 frt) áron a nemzet tulajdonába ment át. Az átvételt még ugyanazon évben egy bizottság, élén Pulszky Ferenccel, végezte, s a képtár igazgatója 1880 jan. 1-ig *Kratzmann* Gusztáv volt; ezóta 1881 máj. 18-ig a képtár *Ligeti* Antal nemzeti muzeumi képtárőr és *Pulszky* Károly, az iparművészeti muzeum őrének vezetése alatt volt. Ekkor *Pulszky* Károly lett az O. őrévé s később a király (1884) igazgatóvá nevezte ki, de 1896 jan. állásától fölmentették. 1906-ban az O.-t az újonnan épült Szépművészeti Muzeumba vitték át, ahol az új gyüjtemény sokfelől meggazdagodva, előbb *Kammerer* Ernő, majd 1914-től *Petrovics* Elek igazgatása alatt áll.

Országos képviselő, l. *Képviselő*.

Országos Képzőművészeti Tanács, l. *Képzőművészeti országos tanács*.

Országos kiállítás, l. *Kiállítás*.

Országos Közegészségi Egyesület. Az 1885 évi orsz. kiállítás idején összehívott orvosi és közegészségügyi kongresszuson *Markusovszky* Lajos és *Fodor* József indítványára 1886. alakult egyesület, mely a nép egészségügyi felvilágosítását tűzte ki célul. 1887 óta *Egészség* címen folyóiratot ad ki, népszerű felolvasásokat rendez, pályadíjakat tűz ki egészségügyi művekre, jutalomdíjakat oszt ki azok közt, kik a népegészségügy érdekében érdemeket szereztek. Szakosztályai keretében gyűléseket tart; fiókosztályai is keletkeztek (Gyulán, Hódmező-Vásárhelyen, Kolozsvárott, Kaposvárott, Verseczen, Miskolczon, azonkívül Budapesten van hölgyszakosztály is). Újabban nagy súlyt helyez népszerű kiadványok, könyvek kiadására (*Egészség könyvtára*).

Országos Közegészségi Tanács, az 1876. évi XIV. t.-c. 169—174. §. értelmében felállított véleményező és indítványozó testület, melynek célja a közegészségi ügyek tudományos tárgyalása, l. *Közegészségügy*.

Országos közgazdasági alap, l. *Közgazdasági alap*.

Országos Közművelődési Tanács, a közművelődési egyesületek munkásságának egyesítése érdekében 1908. alakult meg *Széll* Kálmán elnöklése alatt. Nagyobb arányú munkásságot fejtett ki a tanács az analfabeta-oktatás terén. A kötelékében lévő közművelődési egyesületek az 1908—1913. években kb. 56,000 analfabétát részesítettek oktatásban. A közoktatásügyi minisztérium által tartatni szokott népies előadások részére a tanács felolvasási anyagot ad ki évről-évre, amelyet nagy gonddal, legkiválóbb íróink közreműködésével szerkeszt meg. A népies előadások és analfabéta-tanfolyam hallgatói részére közvetítette a tanács a földmívelésügyi minisztérium által adományozott jutalomkönyvek kiosztását. Tevékeny részt vett az Országos Irodalmi és Közművelődési Szövetség által már régebben kezdeményezett és a mozgófénykép-előadások reformjára vonatkozó akcióban. Különösen értékes munkássága a tanácsnak a *Vasárnapi Könyv* kiadása, amely 1916. heti 100,000 példányban jelenik meg és az általános műveltség terjesztése tekintetében kiváló jelentőséggel bir. A tanács 37 közművelődési egyesületből áll, ügyeit az ezek által választott igazgatótanács intézi.

Országos Közoktatási Tanács, a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztériumnak véleményező közege, melyet Pauler Tivadar vallás- és közoktatásügyi miniszter 1871. szervezett. Többször módosított szervezete jelenleg a kinevezési alapelven nyugszik. A tanács elnöke a vallás- és közoktatásügyi miniszter, a másodelnököt és alelnököt öt—öt éves ciklusokra a király, a 10—12 előadó tanácsost és még legfeljebb 50 tagot ugyancsak öt-öt évre a miniszter nevezi ki; ezeken kívül részt vesznek még az ülésekben a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak kirendelt tisztviselői is, akiknek azonban szavazati joguk nincs, továbbá esetről-esetre meghívott külső szakférfiak. A tanács hatásköre kiterjed mindazon elvi kérdésekre, amelyek a vallás- és közoktatásügyi miniszter ügykörébe eső iskolákra vonatkoznak, de az adminisztráció ügyei nem tartoznak hozzá. A tanács együttes üléseit évenként egyszer tartja rendes ülésszakban, melynek napirendjét a miniszter állapítja meg. Az együttes ülés nyilvános. Az elnökök, a titkár és az előadó tanácsosok együtt teszik az állandó bizottságot, ezenkívül vannak még a tanácsnak esetről-esetre alkotott szakbizottságai. V. ö. *Ferenczy* József, Orsz. Közoktatási Tanács (Budapest 1896).

Országos Központi Hitelszövetkezet, l. *Gazdasági és ipari hitelszövetkezetek* és *Szövetkezet*.

Országos központi honvéd-választmány, illetve az annak létalapját alkotó *honvéd-egyesü-*

letek 1867—68-ban jöttek létre. Az egyletek célja volt az 1848—49-iki honvédeknek a törvényhozás útján való erkölcsi elismerése és a nagy számban volt rokkant honvédeknek, ezek árváinak s özvegyeinek állami ellátása s a munkaképeseknek foglalkozáshoz való juttatása. 1868 őszén már 90 szervezett honvédegyesület állott fenn. Már 1867. megkezdték a vidéki honvéd-egyesületek az O.-nak irányítása mellett a honvédséghez tartozott egyéneknek pontos nyilvántartását. Midőn a királyi pár 1867. a százezer arany országos ajándékot az 1848—49-iki honvédek javára adományozta, a szűkölködők segélyezése egyre nagyobb mérvet öltött és tetemes összeggel vett részt a segélyezésben az államkincstár is. Az O.-nak feladata a segélyezéshez szükséges igazolások s útbaigazítások nyujtása. Az O. 1894. *bizottság* nevet vett föl. Később létrejött közadakozásból a 100 egyén elhelyezésére a főváros területén épült *honvédmenedékház*, melyet 1882. a kormány vett gondozásába. Az öreg honvédek nyugdíjazását és segélyezését a miniszterelnökségben működő külön vegyes bizottság kezeli.

Országos községi törzskönyv-bizottság, lásd *Helynevek*.

Országos küldöttség v. *bizottság* (regnicolaris deputatio), l. *Országgyűlés* és *Regnikoláris deputáció*.

Országos letartóztatási intézetek az állam által fentartott azok az intézetek, amelyek a fegyház- és börtönbüntetés végrehajtására szolgálnak. A fegyházbüntetés végrehajtására rendelt intézetek a hivatalos nyelvben *országos fegyintézetek* (l. o.) néven szerepelnek, melyektől megkülönböztetendő az országos börtönintézet, vagy másképép *kerületi börtön*. Ilyen ezidőszerint egy van, Szegeden (férfiak részére), befogadóképessége 500 fő; magánzárkája 74 van. A nőrabok a márianosztrai fegyintézet (300 fő) börtönosztályában helyeztetnek el.

Országos levéltár, l. *Levéltár*.

Országos lóállítás, l. *Lóállítás*.

Országos lótenyésztési alap. Ő Felségének az ország lótenyésztésének előmozdítása céljából 1860 márc. 6. kelt elhatározásával alapított adománya (kötvényekben 256,620 frt volt). Ez alap jövedelmeit a Magyar Lovaregylet kebeléből választott 9 tagú bizottság kezeli. Az alap értéke jelenleg mintegy 600,000 K. A kilences bizottság ennek jövedelméből évenkint Angliában kitűnő ménekkel fedezett, kiváló származású telivér kancákat vásárol és itthon nyilvános árverésen ismét eladja. Az angliai vételár és az itthoni eladási ár közötti különbözetet az O. viseli, de ha ennek jövedelme a nagyobbmérvű import költségeinek fedezésére elég nem lenne, a különbözet felét a földmívelésügyi miniszter a kilences bizottság kérelmére a totalizatőr-alap terhére szokta megtéríteni.

Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület. A bányászati és kohászati érdekek és irodalom előmozdítására alakult 1892. Székhelye kezdetben Selmeczbánya, 1903 óta Budapest. Alaptőkéje 1916-ban 141,000 K, tagjainak száma 1378 volt. Az ország különböző bányavidékein összesen 12 vidéki osztály működik. Az egyesület kiadásában jelenik meg a Bányászati és Kohászati Lapok és öt évenkint a Déry-féle Bányakalauz.

Országos Magyar Gazdasági Egyesület *(OMGE)*, 1830. alakult a gróf *Széchenyi* István kezdeményezésére korábban létesített lófuttató társaságból és 1835. a *Gazdasági Egyesület* nevet vette fel. Az első esztendőben, 1830. elnöke ideiglenesen gróf *Széchenyi* István volt. 1832-ben az egyesület megvásárolta gr. Károlyi Györgynek az Üllői-úton lévő telkét, s ezen a helyen — melyet *Köztelek*-nek neveztek el — építették fel 1847. az egyesület palotáját. 1842 óta, midőn a Lóverseny-egylet megalakul, lóversenyüggyel nem foglalkozik az egyesület. Ettől kezdve fokozottabb tevékenységet fejtett ki az ország mezőgazdasági érdekeinek védelmezésében; kiállításokat, versenyeket rendezett, szakkönyveket s folyóiratokat adott ki s résztvett minden mozgalomban, mely a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének előmozdítására irányult. Eredményes működése folytán az egyesület tekintélyben egyre növekedett s évi közgyűlésein, kongresszusain a mezőgazdasági érdekeket érintő kérdésekben az ország gazdáinak úgyszólván egyetemes állásfoglalása nyilvánul meg. Az egyesület kebelében 5 szakosztály működik: 1. közgazdasági, 2. irodalmi és tanügyi, 3. földmívelési és növénytermelési, 4. állattenyésztési és állategészségügyi, 5. mezőgazdasági ipari, üzemi és műszaki szakosztály. 1906 óta az O. egyszersmind központja a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének (GEOSz), melynek célja az ország különböző vidékein működő gazdasági egyesületeknek országos központba való tömörítése, Az O. egyesületi közlönye az 1891. megindított *Köztelek*, melynek szerkesztője *Szilassy* Zoltán. A tagok száma (1915): személyi tag 5793 és kerületi tag 423. Az egyesület elnökei: *Bujanovich* Sándor, gróf *Zselénski* Róbert és *Osztroluczky* Miklós. Igazgatója *Rubinek* Gyula, a közp. ügyvitellel megbízott titkár és helyettes szerkesztő *Mutschenbacher* Emil dr., szakosztályi előadó-titkárok *Buday* Barna, *Fabricius* Endre, *Konkoly Thege* Sándor, *Krolopp* Hugó és *Szilassy* Zoltán.

Országos Magyar Iparművészeti Muzeum. Eredetileg iparosaink és a közönség ízlésének fejlesztése végett szervezett közgyüjtemény, amelynek alapját 1872. a magyar törvényhozás 50 ezer forint megszavazásával vetette meg. Gyüjteményei sokáig a régi műcsarnokban szorongtak s európai szinvonalon álló muzeummá *Radisics* Jenő igazgatása alatt az O. csak 1896. üllői-úti új palotájába való átköltözése után lett. A Nemzeti Muzeum idevágó anyagával akkor gyarapított gyüjteményei felölelik az iparművészet minden ágát. Igen gazdag magyar emlékekben, különösen keramiai tárgyakban és himzésekben s újabban bútorokban is. Magánosok (özv. Lipthay Béla bárónė, Egger Henrik, Bubics Zsigmond stb.) adományain kívül az állam ismételten nagy rendkívüli dotációban részesítette az O.-ot, amellyel különösen a régi porcellánok, angol bútorok gyüjteményeit egészítették ki. Az O.-mal szerves kapcsolatban áll az Országos Ráth György Muzeum a városligeti fasorban, amelynek gyüjteményei Ráth György özvegyé-

nek jóvoltából 1906. kerültek az állam tulajdonába. Az O.-nak van iparművészeti iskolánkéval közös gazdag nyilvános könyvtára. Nagy üveges csarnokában az O. modern és régi iparművészeti munkákból időszaki kiállításokat is rendez, felolvasó termében pedig az iparművészet körébe vágó előadásokat, ipari munkások számára azonfelül vasárnaponként délután magyarázatos bemutatásokat. Évi költségvetése 1914—1915-ben 220,995 K-ra volt előirányozva.

Országos Magyar Iparművészeti Társulat. Iparművészetünk támogatása és irányítása végett 1885. *Trefort* Ágost akkori kultuszminiszter alapította, aki első elnöke is volt. Az O. hazai és külföldi kiállítások rendezésével, a *Magyar Iparművészet* c. folyóirat kiadásával szolgálja elsősorban célját. Intenzivebb munkásságot *Ráth* György elnöksége (1895—1905) óta fejt ki, aki az O. kiadásában megjelent *Az iparművészet könyve* c. háromkötetes igen értékes munkát is szerkesztette. Elnöke (1916) *Bárczy* István dr., Budapest polgármestere, igazgatója *Györgyi* Kálmán. Tagjainak száma meghaladja a 3500-at, évi költségvetése pedig a 100,000 koronát.

Országos Magyar Iskola-Egyesület, *Gerlóczy* Károly budapesti alpolgármester kezdeményezésére alakult meg 1884., célul tűzvén ki maga elé a nemzetiségi izgatások elleni küzdelmet, a magyar nyelv terjesztését és a magyar szellem felébresztésére, megtartására irányuló törekvések támogatását. Elsősorban a székesfőváros megmagyarosítása érdekében fejtett ki eredményes tevékenységet. A főváros környékén lévő nemzetiségi falvakban az óvodák, népkönyvtárak, népdaloskörök, magyar nyelvű és népművelő előadások egész sorát teremtette meg az egyesület. A főváros területén felállított munkáskaszinóival a munkásság hazafias irányú nevelése érdekében végzett kiváló munkásságot. Vándor mozgófényképszinházat létesített, továbbá vetítőgépes előadásokat rendezett a falvakban. Az ország különböző részeiben megalakított fiókjai hasonló eszközökkel ugyanezt a célt szolgálják. Vidéken továbbá egész sorát állította fel az egyesület a csipkeverő-tanfolyamoknak. Az egyesület fennállása óta óvodák fentartására több mint 200,000 K-t, egyéb közművelődési célokra 250,000 K-t adott ki. Évről évre nagyobb pénzjutalmakban részesítette a magyar nyelv tanítása terén kiváló eredményt elért tanítókat, népdaloskörvezetőket, sikeresen működő óvónőket és közel 100,000 példány ifjusági iratot osztott ki. Az egyesület vagyona 314,000 K, 1914. évi jövedelme 54,000 K volt. Tagjainak száma 2438. Az egyesület elnöke (1916) *Rákosi* Jenő, alelnöke *Almády* Géza és ügyvezető igazgatója dr. *Szundy* Károly.

Országos magyar képzőművészeti főiskola, l. *Képzőművészeti főiskola.*

Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, l. *Képzőművészeti Társulat.*

Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (röv. *O. M. K. E.)*, 1904. alakult *Sándor* Pál országgyűlési képviselő kezdeményezésére, azzal a céllal, hogy az ország összes kereskedőit egyesítse, azok érdekeit minden téren megvédje, a kereskedelemnek a törvényhozásra s a közéletre befolyást biztosítson, a kereskedelmi osztály tevékenysége elleni támadásokat visszautasítsa s általában a kereskedelemellenes irányzatot visszaszorítsa. Működési köre a kereskedelem minden ágazatára kiterjed. Tagjainak száma 1916-ban 13,720. A vidéken 60 kerületi szervezete van.

Országos magyar királyi iparművészeti iskola, l. *Iparművészeti iskola.*

Országos magyar királyi kémiai intézet és központi vegykisérleti állomás, l. *Mezőgazdasági tudományos és kisérleti intézmények.*

Országos magyar királyi meteorológiai és földmágnességi intézet, l. *Meteorológiai intézet.*

Országos magyar királyi mintarajziskola és rajztanárképző, l. *Képzőművészeti Főiskola.*

Országos magyar királyi statisztikai hivatal, l. *Statisztikai hivatal.*

Országos magyar királyi szinművészeti akadémia, l. *Szinművészeti akadémia.*

Országos magyar királyi zeneakadémia, alapították 1875. a magasabb zeneművészeti képzés céljából. Elnöknek *Liszt* Ferencet nyerték meg. Igazgató *Erkel* Ferenc lett, kívüle még tanárok *Volkmann* Róbert, *Ábrányi* Kornél és *Nikolics* Sándor. Liszt Ferenc neve mindjárt kezdetben kiváló tehetségű tanítványok csoportját gyüjtötte össze. 1879-ben új intézeti helyiségébe, az Andrássy-útra helyezték át. Kezdetben csupán zongoratanfolyamból állt, de 1882. az orgona- és énektanszakkal bővítették, amikor *Passy-Cornet* Adél és *Pauli* Rikárd léptek a tanári karba. 1884. nyitották meg a hegedűtanfolyamot, amelynek első tanára *Huber* Károly, ennek halála után 1885. *Hubay* Jenő lett; ugyanakkor pedig *Popper* Dávid vezetése alatt a gordonkatanfolyamot is szervezték. 1887-ben egyesítették vele a szinésziskolát *Zene- és szinművészeti akadémia* néven s az igazgatástól visszavonult *Erkel* Ferenc helyébe *Mihalovich* Ödönt nevezték ki igazgatónak. Liszt Ferenc halála után (1886) az elnöki állást nem töltötték be többé. *Mihalovich* igazgatása alatt az intézet fokozatosan kiegészült újabb tanszakokkal, nemkülönben külön kiképző tanfolyamokkal; 1888. léptették életbe az előkészítőtanfolyamot, 1890. a zenetanárképző tanfolyamot szervezték, 1893. a szinészeti iskola önállósíttatván, csupán az énektanfolyam maradt az Akadémiában. 1894—98. felállították fokozatosan az összes fúvóhangszerek tanfolyamait; nemkülönben életbeléptették az énekképesítő vizsgálatot. 1902-ben a magyar zene elméletét és történetét előadó tanszéket szerveztek. Az intézet 1908. költözött át Liszt Ferenc-téri új palotájába (Korb Flóris és Giergl Kálmán építőművészek alkotása), amelyben nagy hangversenyterme is van. 1912-ben zongora- és hegedűművészképző tanfolyammal bővült az intézet szervezete. Az O.-nak öt tanfolyama van: előkészítő, akadémiai, művészképző, operai és tanárképző tanfolyama. Az újabb magyar zeneszerző- és művésznemzedéknek majd minden tagja ennek az intézetnek volt növendéke. V. ö. *Moravcsik* Géza, Az O. története 1875—1907. (Budapest 1907); az O. évi Értesítői.

Országos Magyar Méhészeti Egyesület. *Göndöcs* Benedek apát, *Kriesch* János műegyetemi tanár és más szakférfiak alapították 1879-ben. 1880-ban megindította szakközlönyét *Méhészeti Lapok* címen, *Kriesch* János szerkesztése alatt. 1884-től német szakközlönyt is indított Blätter für Bienenzucht címmel, utóbb az egyesületi közlönyök *Magyar Méh* és Ungarische Biene néven jelentek meg. Az egyesület a vidéki, országos és nemzetközi kiállításokon és kongresszusokon gondoskodik a hazai méhészet bemutatásáról, terjeszti az ismereteket és szolgálja a méhészet érdekeit minden irányban.

Országos Magyar Szövetség, 1903. a Kassán rendezett Rákóczi-kiállítási ünnepség alkalmával alakult meg a nemzeti törekvések szolgálatára és a magyar társadalom ily irányú szervezése érdekében. Különösen behatóan foglalkozott az intézmény a külföldi magyarság védelmével; újabb időben munkásságának legfőbb része a székely és csángó iparostanoncok Budapesten való elhelyezése és a névmagyarositás elősegitése.

Országos munkásbetegsegélyző- és balesetbiztositó pénztár, l. *Munkásbiztosítás.*

Országos Nemzeti Szövetség, 1895 május hó 26. alakult meg a nemzetiségi és szocialista izgatások ellensúlyozására, a nemzeti egység megteremtésére. Céljának elérésére számos munkás-előadást tartatott és az egész országot behálózta fiókintézményeivel, amelyek azonban jelentősebb munkásságot nem tudtak kifejteni és egymásután szüntek meg. 1910-ben az intézmény beolvadt az *Országos Magyar Iskola-Egyesület* kötelékébe.

Országos Nőképző-Egyesület. *Veres* Pálné *(Beniczky* Hermin) felhívására 1868. keletkezett egyesület, mely azzal a céllal alakult, hogy a nőknek alkalmat adjon a magasabb műveltség elsajátítására s közhasznú ismeretek tanítása által az önfentartásra is képesítse őket. Elnöke volt 1868—95. *Veres* Pálné, 1895—1911. gróf *Teleki* Sándorné; 1911 óta özv. *Rudnay* Józsefné. Tanintézetei a következők: hat osztályú felsőbb leányiskola, nyolc osztályú leánygimnázium, háztartási iskola, internátus.

Országos növénynemesitő intézet, l. *Mezőgazdasági tudományos és kisérleti intézmények.*

Országos növénytermelési kisérleti állomás, l. *Mezőgazdasági tudományos és kisérleti intézmények.*

Országos Orvos-Szövetség, Magyarország orvosainak szabad társulása, melynek célja az orvosok érdekeinek megóvása és orvosetikai kérdések tisztázása. Alakult 1896. Fiókszövetségekre oszlik, amelyek vármegyénként, nagyobb városokként alakultak meg. A fiókszövetségek közt a kapcsolatot az igazgatótanács alkotja, ennek tagjai az elnökségen kivül 30 választott tag és a fiókszövetségek elnökei, illetve elnökhelyettesei. Minden ügy először a tanácsban, majd a fiókszövetségekben kerül tárgyalásra s az évenként egyszer megtartott kongresszuson kerül elfogadásra. A kongresszuson az O. minden tagja részt vehet. Az O.-nak azonos nevű hivatalos lapja is van.

Országos Pázmány-Egyesület. A katolikus írók és hírlapírók erkölcsi és anyagi érdekeinek védelmére alakult egyesület. Működését 1908. kezdte meg. Céljainak értelmében irodalmi előadásokat rendez, irodalmi és jótékony vállalatokat támogat, ösztöndíjakat ad, pályázatokat tűz ki és tagjainak támogatására külön segítőalapot létesített. Vagyona 1915 végén 131,000 korona. Elnöke 1906-tól *Prohászka* Ottokár püspök, örökös tiszteletbeli elnöke *Margalits* Ede, alelnöke *Mihályfi* Ákos, főtitkára kezdettől fogva *Sziklay* János. Az O. kezdeményezésére létesült Pázmány Péter művészi síremléke is 1914. a pozsonyi székesegyházban.

Országos pénz, l. *Érmeügy.*

Országos Ráth György-Muzeum, l. *Ráth György-Muzeum.*

Országos Régészeti és Embertani Társulat, alakult Budapesten 1878., főleg báró *Nyáry* Jenő kezdeményezésére. Célja első sorban az őstörténetnek és kapcsolatban az embertannak művelése volt, utóbb azonban az archeológia egyéb ágai és a művészettörténet hódítottak mindinkább tért. Ásatások, vidéki kirándulások rendezésén kívül az O. havi felolvasóüléseket tart. Közlönye az *Archaeologiai Értesítő,* ezenkívül két évkönyvet adott ki; kiadta *Hampel* A bronzkor emlékei c. művét és 1916-tól kezdve külön archeológiai monográfiákat nyujt tagilletmény gyanánt.

Országos rendek, így nevezték régi alkotmányunkban a négy kiváltságos rendet, a főpapok, világi főurak, a köznemesek és szabad királyi városok (status et ordines) rendjét, melyek a közhatalomban részesedtek és együtt alkották a politikailag jogosult nemzetet. L. *Karok és rendek.*

Országos Széchenyi-Szövetség, 1906. alakult abból a célból, hogy az egyetemi ifjuságot a népművelés fokozása, a gazdasági és szociális törekvések megerősítése érdekében munkába állítsa. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és a Magyar Gazdaszövetség támogatásával működő egyesület tagjai számos felolvasást tartanak évről-évre faluhelyeken.

Országos Szinészegyesület, alakult 1878. azzal a céllal, hogy a magyar szinészet erkölcsi és anyagi érdekeit védje és előmozdítsa. 1880-ban megalapította a szinészek nyugdíjintézetét. Az egyesület autonóm jogkörrel van felruházva és a vallás- és közoktatásügyi miniszter fenhatósága alatt áll. Ügyeit s a vele kapcsolatos nyugdíjintézet ügyeit az igazgatótanács intézi, amely a közgyűléstől 3 évre választott 15 fővárosi és 20 vidéki tanácsosból áll. A tanács a maga kebeléből választja elnökét és három alelnökét. Első elnöke *Ribáry* József min. tan. volt, 1901-től *Ditrói* Mór. Az adminisztrációt választott tisztviselők végzik *Mészáros* Kálmán irodaigazgató vezetése alatt. Az egyesületnek, ill. nyugdíjintézetnek Budapesten saját háza van.

Országos tanszermuzeum, l. *Tanszermuzeum.*

Országos technológiai iparmuzeum, l. *Iparoktatás.*

Országos törvénytár, a törvényeknek hivatalos gyüjteménye. A törvények kihirdetése az 1881. LXVI. t.-c. értelmében az O.-ban való közzététel által történik. A törvénynek az O.-ban közzétett szövege közhitelességű. Az O. önálló

kiadása és árúsítása az 1880. LIII. t.-c. értelmében az állam kizárólagos joga s arról a kormány (belügyminiszter) gondoskodik házilag, vagy magánvállalkozókkal kötött szerződés (bizomány) útján.

Országos Tűzoltó-Szövetség, l. *Tűzoltóság.*

Országos választmány, l. *Országgyűlés.*

Országos vásár, l. *Vásár.*

Országos végzemény *(decretum regni)*, így nevezték régente néha az egy országgyűlésen hozott és együttesen szentesített törvényeket (Werbőczy Hk. II. 3.), különben királyi végzemények (l. o.).

Országos vízépítési igazgatóság, szervezték 1899. a földmívelésügyi minisztérium kebelében az *Országos vízépítészeti és talajjavító hivatal* helyébe, a vízügyi műszaki szolgálat ellátása céljából. Négy osztálya van: a dunai, tiszai, kultúrmérnöki és vízrajzi; ez utóbbi osztály végzi az árvízjelzéseket is (l. o.). Az O. szervezője és vezetője *Kvassay* Jenő min. tanácsos.

Országos vízügyi műszaki tanács, l. *Vízügyi műszaki tanács.*

Országos zeneakadémia, l. *Országos magyar királyi zeneakadémia.*

Ország rendes birái, l. *Ország nagybirái.*

Ország Tükre, képes folyóirat, mely Budapesten jelent meg; *Balázs* Sándor alapította és szerkesztette 1862—1864-ig, utána *Szokoly* Viktor, majd *Gyárfás* Ferenc, 1865 jul.-tól ismét *Balázs* Sándor szerkesztette, de ugyanez évben megszűnt.

Országút, a rosszabb minőségű műutak csoportjába tartozó, szintén műszakilag készült, kocsival járható közlekedő vonal, amely a műutakhoz viszonyítva, kevesebb gonddal épült s alapja nem olyan szilárd. Híd, áteresz és általában minden nagyobb költséggel járó műépítmény az O.-on csak ott fordul elő, ahol a természeti viszonyok ezt okvetetlenül megkövetelik, s nincsenek olyan szilárdan és gondosan építve, mint a műutakon. Az úttest az O.-on gyakran csak a folytonos kavicsolás által keletkezett. Jelük a katonai térképeken: két párhuzamos vonal, a felső vastagabb, mint az alsó. — *O.* továbbá népies neve a *tejút*-nak, l. *Hadak útja.*

Ország-Világ. 1. Szépirodalmi képes hetilap. Szerkesztette s kiadta *Vértesi* Arnold, Pesten jelent meg hetenként, külön politikai résszel 1870 dec. 15-től 1871 dec. 31-ig. — 2. *O.*, képes lap, 1880 jan. 1-től kiadta Rautmann Frigyes Budapesten. 1893 óta az Országos irodalmi r.-t. adja ki. Ettől az időtől *Falk* Zsigmond a lap igazgatója és egyúttal *Váradi* Antallal szerkesztője is a lapnak.

Ország zászlaja, l. *Koronázási jelvények.*

Ország zászlósai, l. *Országnagyok.*

Orszk *(Jaman-kala)*, az ugyanily nevű járás székhelye Orenburg orosz kormányzóságban, az Or és Ural összefolyásánál, (1910) 19,900 lakossal, a közelben aranymosókkal.

Ort *(Orth)*, kastély *Gmunden* mellett (l. o. és *Altmünster).*

Ort, Németországban a középkorban a. m. negyed; tehát a pénzrendszerben a pénzegység (rendszerint tallér) negyedrésze, vagy folyadékoknál a mértékegységnek negyede stb.

Ort., latin növénynév után *d'Ortega* Casimiro Gomez, a madridi botanikus kert igazgatója nevének rövidítése. Szül. Añover de Tajóban 1740., megh. Madridban 1818. E város növénykertjének ritkaságait ismertette.

Orta, nép, l. *Oroko.*

Orta dzsusz, a kazak-kirgizek középhordája, l. *Kirgizek.*

Ortaháza, kisk. Zala vm. novai j.-ban (1910) 353 magyar lak.; u. p. Páka, u. t. Gutorfölde.

Orta Novarese, város Novara olasz tartományban, (1911) 1020 lak. A felette emelkedő 401 m. magas Monte d'Orta búcsújárókápolnához vezető úton 20 kápolna van szép terrakotta szoborcsoportozatokkal. O.-vel szemben van *San Giulio* sziklasziget, 379. állítólag Szt. Gyula által alapított templommal.

Orta-ojunu, török népies szinjáték, mely már erősen kihalóban van. Fejlettebb foka a török *karagöz*-nek (l. o.).

Ortás, l. *Ortolás.*

Orta-tó (az ókori *Lagus Cusius*), felső Olaszországban 290 m. magasan fekvő, 12 km. hosszú, 2 km. széles, 17·6 km.² területű tó. Vizét a Strona vezeti le a Lago Maggioreba, halban gazdag, hajó is közlekedik rajta.

Orte (az ókori *Horta*), város Róma olasz tartomány Viterbo kerületében, a Tevere jobb partján, (1911) 5300 lak., ókori hőforrások nyomai, etruszk épületmaradványok.

Ortega, *Casimiro*, botanikus, l. *Ort.*

Ortel, *Hieronymus*, német iró, szül. Augsburgban 1543., megh. 1616-ban. Bécsből evangelikus vallása miatt 1578. kiűzték. Nürnbergben írta Ungarische Chronologie című munkáját, mely a török-magyar háborúk történetét adja elő 1395—1607. Megjelent új kiadásban 1665. Ortelius redivivus címen Meyer Márton folytatásával.

Ortelius *(Ortels* v. *Oertel)*, *Abraham*, belga geográfus, szül. Antverpenben 1547 ápr. 4., megh. u. o. 1598 jún. 28. Kereskedő, majd Spanyolországban királyi geográfus volt. 1570-ben kiadott munkája, a Theatrum orbis terrarum, mely újabb térképeknek első nagyobb gyüjteménye, 53 térképet tartalmaz s több kiadást ért.

Ortelsburg, az ugyanily nevű járás székhelye Königsberg porosz kerületben, (1910) 5478 lak., gőzfürésszel, gép- és sörgyárral. 1914 aug. havában az oroszok keletporoszországi betörésük alkalmával O.-ot is elpusztították. Aug. 25—27. a város környékén három napos véres csata folyt, a melyben a németek Hindenburg vezérlete alatt fényes győzelmet arattak az oroszokon (l. *Világháború).* Az elpusztult város felépítését Bécs városa vállalta magára.

Orterer, *Georg*, lovag, bajor politikus, szül. Wörthben (Oberbayern) 1849 okt. 30. Gimnáziumi tanár, majd igazgató volt Freisingben, Eichstättben és Münchenben. 1883-ban választották be a bajor képviselőházba, hol kiváló szónoki tehetségével tünt ki s a centrum-párt vezérei közé emelkedett. 1884—92-ig a német birodalmi gyűlésnek is tagja volt. 1899 óta a bajor képviselőház elnöke.

Orth, kastély *Gmunden* mellett (l. o. és *Altmünster),*

Orth *János, János Szalvátor* főherceg neve a főhercegi rangról történt lemondása után, l. *János*, 4. (X. köt., 770. old.).

Orth, 1. *Albert*, német mezőgazda, szül. Lengefeldben (Waldeck) 1835 jún. 15. 1870-ben magántanár a hallei egyetemen, 1871. pedig rendes tanár a berlini egyetemen és gazdasági főiskolán. Főbb művei: Geognostische Durchforschung des schlesischen Schwemmlandes (Berlin 1872); Die geognostisch-agronomische Kartierung (u. o. 1875); Kalk und Mergeldüngung (u. o. 1896).

2. *O., August*, német építőmester, szül. Windhausenben 1828 júl. 25., megh. Berlinben 1901 máj. 11. A braunschweigi Carolinumban, majd a berlini építészeti akadémián végezte tanulmányait, 1858. építőmesteri vizsgát tett, majd egy ideig Olaszországban tartózkodott. Berlinbe való visszatérése után nagyarányú építészeti tevékenységet fejtett ki. Fő műve a görlitzi pályaudvar Berlinben, s számos templomot épített modernizált gót és román stilusban. Főbb irodalmi művei: Berliner Zentralbahn (Berlin 1871); Die Akustik grosser Räume (u. o. 1872).

3. *O., Johannes*, német patológus, szül. Wallmerodban (Nassau) 1847 jan. 14. 1878-ban a göttingeni egyetem kórbonctani tanszékén rendes tanár, 1902. pedig Virchow utóda lett Berlinben. O. nagy és kiterjedt tanulmányokat tett a tuberkulózis körül, bakteriológiai szempontból vizsgálta a gyermekágyi lázat, a szív belhártyáját stb. Művei: Ätiologisches u. Anatomisches über Lungenschwindsucht (1887); Lehrbuch d. speziellen pathologischen Anatomie (2 köt., 1894); Compendium der pathologisch-anatomischen Diagnostik (6. kiad. 1900). Virchow 50-éves doktori jubileuma alkalmából kiadta: Arbeiten aus dem Pathologischen Institut in Göttingen (1893). 1903 óta kiadja a Virchows Archiv für pathologische Anatomie című folyóiratot.

Orthagoras, ión eredetű szikioni ember, kinek Kr. e. 665. sikerült a szegényebb néppel a dór arisztokrata uralmat megbuktatni és kényuraságot szerezni, melyet utódai, az Orthagoridák, köztük a kiváló Kleisthenes, 565-ig megtartottak.

Orthagoriscus (állat), az igazi csontos halak (Teleostei) rendjébe tartozó halnem. Testük tojásalakú, kétoldalt összenyomott; háti és alfeli úszójuk a test hátulsó részére húzódott és pontosan egymással szemben áll, közöttük hullámos úszószárnyszegély létesít összeköttetést; farki úszójuk nincsen, ezért a halászok *úszófejnek* is nevezik őket. Legismertebb a Földközi-tengerben honos közönséges naphal *(Orthagoriscus mola* L.); két méterre is megnő és súlya a 300 kg.-ot is meghaladhatja; alapszíne szürkésbarna, hasa világosabb; bőre pikkelynélküli, vastag, érdes felületű, alatta erős zsírpárna van. Húsa bőrszerűen szívós és főzéskor enyvszerűen felduzzad.

Orthez (ejtsd: ortéz), székhelye O. járásnak Basses-Pyrénées francia départementban, (1911) 6247 lak., őrlőmalmok, papiros-, olaj-, vegyi árúk készítése, bőrcserzés; ú. n. bayonnei sonka-, lúdtoll-, bőr- és gyapjukereskedelemmel. 1814 febr. 27. itt Wellington a Soult vezérelte franciákon csatát nyert. Béarn fejedelmi kastélyból (XIII. sz.) az öttornyú torony maradt meg. A XIV. sz.-ban kálvinista egyetem székhelye volt.

Orthis (állat), a Karlábuak *(Brachiopoda)* osztályába tartozó állatnem. Fajai a cambriumtól kezdve a kőszénformációkig előfordulnak; leggyakoribbak a szilurban. A szilurból 400-nál több faj ismeretes.

Orthisina (állat), a Karlábuak (Brachiopoda) osztályába tartozó kihalt állatnem. Európa és Észak-Amerika alsó-sziluri rétegeiben fordul elő.

Orthit *(ortit*; ásv.), l. *Allanit.*

Ortho ... (a görög ὀρθός szónak, a. m. egyenes, helyes, igaz, latinos leírása). Összetételekben gyakori. Az itt nem talált szók *Orto...* alatt keresendők.

Orthoceras *Breyn.* (kövült állat), az *Orthoceratidae*-k családján belül a *Nautiloidea* alrendbe tartozó kihalt *lábasfejű (Cephalopoda)*. A háza egyenes, hengerded v. megnyúlt gömbalakú. A kambrium-időszaktól a triasz-időszakig éltek a tengerekben. Tömeges előfordulásuknál fogva a szilurnak bizonyos mészköveit O.-meszeknek mondják.

Orthodontia (gör.), l. *Fogszabályozás.*

Orthoepia (gör.-lat.), l. *Kiejtés.*

Orthoform, l. *Ortoform.*

Orthognath, l. *Ortognát.*

Orthol *(ortol)*, l. *Metol.*

Orthonectidae (állat), a véglények *(Protozoa)* és szövetes állatok *(Metazoa)* között álló Mesozoák (l. *Mesozoa)* csoportjába tartozó állatcsalád. Testük csak két sejtrétegből áll. Az idetartozó fajok örvényférgekben (Turbellaria) és tüskésbőrüekben (Echinodermata) élősködnek. Rendszertani helyzetük még vitás. Némelyek élősködés következtében elcsenevészedett szívóférgeknek (Trematoda) tartják. Ismertebb fajok a *Rhopalura Giardi* Metschn. és *Amphiura squamata* Sars. L. még *Mesozoa.*

Orthoneura v. *Euthyneura* (állat), azon csigák csoportja, melyeknek idegrendszere orthoneur, azaz amelyeknél az idegrendszer központi részét alkotó idegducok kereszteződés nélkül vannak egymással összekapcsolva. Az orthoneuria ellentéte a *chiastoneuria.*

Orthophyr, kőzet, l. *Ortofir.*

Orthoptera (állat), l. *Egyenesszárnyúak.*

Orthotomus (állat), l. *Varrómadár.*

Ortigueira (ejtsd: ortigeira, vagy *O. de Santa Marta)*, járási székhely, kikötő és fürdő Coruña spanyol tartományban, a Ria de S. Marta-öböl mellett a Nera torkolatánál, (1910) 20,193 lak.

Ortit (ásv.), l. *Allanit.*

Ortler, az osztrák császárság legmagasabb (3902 m.) hegycsúcsa a Sulden- és Trafoii-völgyek közt, az olasz határ közelében. Háromoldalú, hóval borított piramishoz hasonlít. 1804 szept. 27. Pichler Joseph zergevadász jutott föl reá először a Trafoii-völgyből, 1805. ezt megismételte Gebhard botanikus. Ma a Sulden-völgyből másszák meg, ennek megkönnyítésére szolgál a Tabaretta-gerincen épült Payer-kunyhó (3020). — V. ö. *Niepmann*, Der O. (Stuttgart 1905).

Ortler-Alpok, l. *Alpok.*

Ortlerit, az Ortler vidékén előforduló, a porfiritok csoportjába tartozó kőzet.

Ortlibariusok, a különben ismeretlen Ortlieb von Strassburg-ról nevezett felekezet tagjai a XIII. sz.-ban. Rokonságban látszanak lenni a waldiakkal, katharokkal stb. Mivel a keresztény alaptanokat racionalisztikus módon idomították át, nem tekinthetők keresztény felekezetnek.

Ortloff, 1. *Friedrich*, német jogtudós, szül. Erlangenben 1797 okt. 10., megh. Jenában 1868 okt. 10. 1819-ben Jenában egyetemi tanár, 1844. ugyanott a fellebbezési biróság elnöke. Főbb művei: Von den Handschriften und Ausgaben des Salischen Gesetzes (Koblenz u. Leipzig 1819); Grundzüge eines Systems des deutschen Privatrechts mit Einschluss des Lehnrechts (Jena 1828); Sammlung deutscher Rechtsquellen (u. o. 1836—1860); Allgemeine deutsche Wechselordnung (u.o. 1848). Heimbach K. W. E.-vel együtt kiadta a Juristische Abhandlungen und Rechtsfälle című gyüjteményes művet (Jena 1847—57).

2. *O., Hermann Friedrich*, jogtudós, *O. 1.* fia, szül. 1829 szept. 17. 1855 óta jenai egyetemi magántanár, 1862—66-ig ugyanott a büntetőjog rendkívüli tanára volt, azután weimari törvényszéki biró lett. Főbb művei: Lehrbuch der Kriminalpolizei (Leipzig 1881); Staats- und Gesellschaftsvertretung im Strafverfahren (Tübingen 1892); Das Magyarentum in Ungarn im Kampfe um den Nationalstaat (Leipzig 1904).

Ortnit, egy eredeti alakjában valószinüleg 1230 körül keletkezett, nibelungi versformában készült költemény hőse, lombard (von Lamparten) király. A mű csak későbbi átdolgozásokban maradt ránk. Tárgya a Wolfdietrichével némileg összefügg. Kiadta ujabban A. Amelung (Berlin, 1871). Ujnémetre ford. Pannier.

Ortoamidobenzoésav a. m. antranilsav (l. o.).

Ortoamidofenol, l. *Amidofenol.*

Ortoantimonossav, l. *Antimonossavak.*

Ortoantimonsav, l. *Antimonsavak.*

Ortoarzénessav, l. *Arzénessavak és sóik.*

Ortoarzénsav, l. *Arzénsavak és sóik.*

Ortobiotika (gör.), a helyes, rendes életmódról szóló tan.

Ortobórsav, l. *Bórsav.*

Ortocheilia (gör.) egyenesajkúságot jelent, mely akkor van jelen, ha az orrnyílás és ajkszél között levő lágy részek profilvonala a német vízszintesre (l. o.) merőleges.

Ortodiagonális, a kristálytanban az egyhajlású kristályrendszernek ép (egyenes) átlója, mely a szimmetriasíkra merőleges.

Ortodiagráfia (gör.), valamely Röntgen-sugarakkal látható, illetőleg láthatóvá tehető szerv tényleges nagyságának meghatározására szolgáló eljárás, mely lényegében azon alapszik, hogy a szerv konturjait párhuzamos Röntgensugarakkal világítjuk meg. *Ortodiagráf* az e célra szolgáló készülék; *ortodiagramm* az általa kapott ábra.

Ortodioxibenzol, l. *Pirokatechin.*

Ortodóma, az egyhajlású kristályrendszernek kristályalakja.

Ortodox (gör.), a. m. igazhitű. L. *Igazhitüség* és *Neológ.*

Ortodoxia (gör.), l. *Igazhitüség.*

Ortodox keleti egyház v. *keleti katolikus egyház*, melyet nálunk hivatalosan *görög keleti egyháznak* neveznek, azon keresztények társasága, melyet Jézus Krisztus alapított s maga láthatatlanul kormányoz az apostolok, illetve ezek utódai, a püspökök által s mely egyháznak egyedüli feje maga Jézus Krisztus. Az O. megalapítása óta a IX., ill. XI. sz. közepéig rövid megszakításokkal hitegységben élt a római kat. v. nyugati kat. egyházzal és ezzel egy egyházat alkotott. 1054-ben ez a nagy egyház két részre szakadt, amire főleg az szolgáltatott okot, hogy a keleti egyház, mely Róma püspökének, a pápának, noha elsőségét rangban és méltóságban mindig elismerte, felsőségét a hatalomban nem volt hajlandó elismerni, mert ez a keletiek szerint ellenkezett az alapító Jézus Krisztus intencióival, aki minden apostolnak egyforma hatalmat adott, míg a nyugatiak szerint Jézus Krisztus Péter apostolt, kinek utódai a római székben a pápák, tette meg az egyház látható fejének és saját helytartójának. Midőn III. Mihály bizánci császár Ignác konstantinápolyi patriarchát méltóságától megfosztotta s helyébe Photiust választatta 858., ezt I. Miklós pápa Ignác panaszára nem akarta elismerni törvényes patriarchának. De Ignác halála után VIII. János pápa mégis elismerte, azonban később a bolgár egyházzal szemben tanusított és a pápának nem tetsző magatartása miatt kiátkozta. Ez volt a nagy szakadás kezdete; minthogy azonban az egyház nyugati részében ezután beállott kedvezőtlen viszonyok miatt a pápák nem értek rá a kelettel foglalkozni, a nyílt és végleges szakadásra még nem került a sor, hanem csak 1054. Cerularius Mihály patriarcha és IX. Leó pápa idejében, kinek követei Konstantinápolyban, midőn a római egyház több újítását és eltérését a régi szokásoktól (filioque, áldozati kovásztalan kenyér stb.) szemükre vetették, 1054 júl. 16-án a Szt. Zsófiatemplom oltárára helyezték azt az iratot, melyben kiátkozták Cerularius patriarchát és összes követőit és evvel a már régen lappangó szakadás végleges és teljes lőn. A pápák felhasználtak minden kedvező alkalmat, hogy az egyesülést az O.-zal létrehozzák, de hiába. Ilyen alkalom kínálkozott különösen akkor, midőn a görög császárok birodalmuk védelmében segítségre szorultak. A pápák befolyása a nyugati fejedelmekre igen nagy volt s hogy a pápák jóindulatát és közbejárását megnyerjék, ilyenkor mindig felkínálták az uniót. II. Orbán pápa 1098. a Bariban tartott zsinaton kisérelte meg az uniót; II. Paschalis pápa 1113. Chrysolanus Péter milanói érseket küldte Konstantinápolyba, hogy az uniót megkisérelje; a latin császárság idejében (1204—1261.) IX. Gergely pápa 1232. és IV. Sándor pápa is 1256. hiába fáradoztak az unió létrehozásán. Paleolog Mihály császár a latin császárság összeomlása után, hogy a görög császárság létét a keresztesekkel szemben biztosítsa, 1261. maga kínálta fel az uniót és azt József konstantinápolyi patriarcha ellenzése dacára Beccus János patriarchai hartofilaxxal előkészítette. Az unió elfogadása végett X. Gergely pápa 1274. egyetemes zsinatot hívott össze Lyonba,

melyen a két egyház egyesülése kimondatott. Noha a császár mindent megtett, hogy az uniót birodalmában keresztül is vigye, ez nem sikerült s emiatt IV. Márton pápa 1281. Paleolog Mihályt kiátkozta. Fia, II. Andronicus, minthogy már nem kellett tartania Anjou Károly nápolyi király támadásától, nem törődött az unióval. III. Andronicus és V. Paleolog János, kiket a törökök már nagyon szorongattak, szintén keresték az uniót s Paleolog maga Rómába ment 1369. és V. Orbán pápa előtt felvette az uniót, de otthon nem tudta keresztülvinni. Hasonló eredménnyel járt a második nevezetes egyesülési kisérlet az 1438—1439. tartott egyetemes ferrara-firenzei zsinaton, melynek munkáját az 1431-iki bázeli zsinat készítette elő. VI. Paleolog János, hogy a közelgő török veszedelmet elhárítsa, IV. Jenő pápa útján a nyugati fejedelmek segítségét kérte s ennek fejében megigérte, hogy egyházában az uniót keresztülviszi. A ferrarai zsinatra 1438. elmentek a császár, József konstantinápolyi patriarcha és a többi keleti patriarchák megbizottai több püspökkel együtt, kik között a jeruzsálemi patriarcha követe, Eugenicus Márk, efezusi érsek volt az egyesülés legnagyobb akadálya. A közbejött pestis miatt a zsinatot Firenzébe tették át s itt Márk érsek ellenzése dacára kimondták az egyesülést és az okiratot Márk kivételével mind aláírták. Azonban a kelet püspökei hazaérkezvén, a hívek hallani sem akartak az unióról és Márk körül csoportosulva, a keleti patriarchák 1443. a jeruzsálemi zsinaton elvetették az uniót. VI. Paleolog János császár szorult helyzetében még mindig óhajtván az uniót keresztülvinni, egymásután változtatta a konstantinápolyi patriarchákat és az unió híveit, így Metrofanest és Mammas Gergelyt tette meg konstantinápolyi patriarchákká. De 1450. a keleti patriarchák Konstantinápolyban újból elvetették az uniót és a firenzei zsinat határozatait és Mammas Gergelyt megfosztották székétől, aki 1451. Rómába volt kénytelen menekülni. Paleolog Konstantin, az utolsó görög császár kérésére V. Miklós pápa Izidor kardinálist és volt orosz érseket, aki a moszkvai zsinaton 1441. mint az unió híve, letétetett és aki azóta Rómában élt, 1452. Konstantinápolyba küldte az unió kihirdetése végett, de sikertelenül. Konstantinápoly 1453. elesvén, a törökök kezébe jutott. A török uralom alatt az O. sokat szenvedett; patriarchái a szultánok és nagyvezérek szeszélyétől függtek és legtöbbször az lett patriarcha és püspök, aki többet fizetett. Az O. e siralmas helyzete dacára sem jártak sikerrel a későbbi egyesülési kisérletek, legalább nem maradandó eredménnyel, kivéve Magyarországon, Galiciában és igen kis mértékben Oroszországban, Itáliában és Törökországban, úgy hogy a római egyházzal egyesültek száma, kiket nálunk hivatalosan görög katolikusoknak neveznek, az újabb statisztika szerint megközelíti az 5 milliót.

Az O. áll 14 önálló (autokefalosz), de a hit dolgaiban egységben élő egyházból s ezek: 1. a konstantinápolyi, 2. alexandriai, 3. antiochiai, 4. jeruzsálemi, 5. szinai, 6. ciprusi, 7. görögországi, 8. oroszországi, 9. romániai, 10. bolgárországi, 11. szerbiai, 12. montenegrói, 13. bosznia-hercegovinai, 14. osztrák-magyar egyházak, mely utóbbiból újabb időben 3 önálló egyház lett: szerb, román és bukovinai-dalmát egyház.

A két egyház tanában a dogmai különbségek, melyek eleinte nem léteztek, de később mindig szaporodtak, amint a nyugati egyház tanát dogmákban leszögezte és ezeket magyarázta és bővítette és amelyek miatt az O. az egyesülést el nem fogadhatta, ezek: a Szentlélek származása a Fiútól is (Filioque) és ennek utólagos kitétele a nicea-konstantinápolyi hitszimbolumba; a római pápa az egyház látható feje és Jézus Krisztus földi helytartója; a római pápa hatalmi felsősége (Primatus); a tisztítótűz (Purgatorium); Szűz Mária szeplőtelen fogantatása; a római pápa csalhatatlansága a hit dolgaiban (Infallibilitas); az áldozat átváltozásának időpontja és módja; a bérmálás végzése csak püspök által. Ezeken kívül vannak még különbségek, de ezektől a róm. kat. egyház az unitusoknál el szokott tekinteni: a keresztelésnek végzése leöntéssel, kovásztalan kenyér használása az áldozásnál, a világiak áldozása egy szín alatt, a szombati bőjt; a bőjt enyhítése, némely új ünnep, papok nőtlensége, csendes misék, az istentisztelet nyelvének megszorítása, nyitott oltár, zene alkalmazása istentiszteleteknél stb.

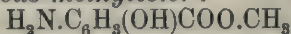
A *magyarországi* O.-at a Bihar, Arad, Temes, Torontál és az erdélyi vármegyékben lakó románok és hazánk déli részén lakó szerbek, továbbá a Brassóban, Hódmezővásárhelyen, Szentesen, Miskolczon, Kecskeméten és Budapesten most már csak igen csekély számban levő görögök — a valaha nagy szerepet játszó görög kereskedők ivadékai — alkotják. Az ortodox keletiek vagy hivatalos elnevezésük szerint görög keletiek vallása szabad gyakorlatának jogát csak az 1791. évi XXVII. t.-c. tartalmazza országos törvény formájában, amely a már létező törvényes és tényleges állapotot szentesítette. Az 1848. évi XX. t.-c., mely a házában törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve különbség nélkül — tehát a gör. keletiekre is — tökéletes egyenlőséget és viszonosságot állapít meg, a gör. kel. vallásúakra is kiterjeszti az eredetileg csak a protestánsok és római katolikusok közötti viszonyra vonatkozólag a vegyes házasságok és áttérés kérdéseit szabályozó 1844. évi III. t.-c.-et. Szabályozza továbbá a tömeges áttérés folytán keletkezhető vagyonjogi kérdést is oly értelemben, hogy ha valamely község gör. kel. vallású lakosainak bár nagyobb része hitvallását megváltoztatja, ily esetben a községi egyház az előbbi valláson hátramaradt lakosok birtokában hagyandó. Biztosítja egyidejüleg a gör. keletiek vallásbeli és iskolai ügyeiben az állam felügyeletét. Az 1844. évi III. t.-c. helyébe az 1868. évi LIII. t.-c. (a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonosságáról) lépett. A főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885. évi VII. t.-c. 4. §-a szerint a gör. kel. egyház nagyjai: a szerb patriarcha (Karlóczán), a román metropolita (Nagyszebenben) és a megyéspüspökök (szerbek: Temesvárott, Verseczen, Ujvidéken, Szent-

endrén, Pakraczon és Plaskiban; románok: Aradon és Karánsebesen) méltóságuk, illetőleg hivataluknál fogva, egyházi tisztük tartama alatt, a főrendiháznak tagjai.

Ortofir *(orthophyr)*, kőzet, ortoklászt tartalmazó porfir.

Ortofónia *(orthophonia*, gör.) a. m. *orthoepia*, l. *Kiejtés*.

Ortoform *(orthophorm)*, *para-amino-m-oxybenzoesavas methylester:*

$H_2N.C_6H_3(OH)COO.CH_3$

fehér, laza, íztelen és szagtalan por. Helyi érzéstelenítő. Hat a nyálkahártyákra és a szabadon fekvő idegek végére. Jó eredménnyel alkalmazzák nagyfokú (III.) égési sebekre, fájdalmas tályogokra, fekélyekre, zúzott sebekre, foghúzásnál stb. Szárít és antiszepszises hatású. *Új.-O.* néven a még kevésbbé mérgező meta-amino-p-oxibenzoesavas metilt használják.

Ortofoszforsav, l. *Foszforsavak*.

Ortofoszforsavas ólom, l. *Ólomfoszfát*.

Ortoftálsav, l. *Ftálsavak*.

Ortogenezis (gör., a. m. határozott irányban haladó fejlődés), a fajok fejlődésének az a módja, melynél az állatcsoportok tagjai belső okokból (autogenesis) vagy tartós külső hatások (ectogenesis) eredményeként egy bizonyos határozott irányban fejlődnek. Az O. első bizonyítékait *Eimer* Theodor (l. o.) az állatok mustrázatának tanulmányozása alapján tette közzé. Azóta sok más morfológiai tulajdonságról kiderült az O. felvételének jogosultsága. Az O. tanítása szerint a tulajdonságok meghatározott törvények szerint keletkeznek, e törvények korlátain belül határozott irányban fejlődnek tovább s az új szerzeményt csak akkor tartja fenn és fokozza a természetes kiválogatódás, ha fejlődése már annyira haladt, hogy valódi haszonról lehet szó. V. ö. *Naegeli*, Mechanisch-phisiologische Theorie der Abstammungslehre (München 1883); *Eimer*, Die Entstehung d. Arten (1. rész, Jena 1888, 2. rész, Leipzig 1897); *Gorka*, Az állatfajok származása (Műveltség könyvtára: Az élők világa, Budapest 1908).

Ortognát *(orthognath*, gör.) az olyan koponya, melynél az arcélvonal a vízszintesre merőleges (90°) vagy ahhoz közel álló. Ellentéte a *prognát* (l. o.). O.-ok az európaiak *(Blumenbach-féle* kaukázusi fajta).

Ortogonális (gör.) a. m. derékszögű.

Ortogonális helyettesítés vagy *átalakítás*, az olyan homogén lineáris *átalakítás* (l. o.), melynél az eredeti változók négyzeteinek összege az új változók négyzeteinek összegébe megy át. Ha két v. három változó esetében az eredeti változókat a sík, illetőleg a tér valamely pontjának derékszögű koordinátáinak tekintjük, úgy az új változók ugyane pontnak egy oly másik derékszögű koordináta-rendszerre vonatkozó koordinátái lesznek, melynek kezdőpontja összeesik az eredeti rendszer kezdőpontjával.

Ortogonális világítás, az ultramikroszkópnál először alkalmazott világítási mód, mely abból áll, hogy erős fényforrás sugarai oldalról esnek a megvizsgálandó tárgyra s az ultramikroszkópikus részecskék azokat az észlelő objektiv felé hajlítják. Az O. alkalmas szilárd kolloid (nem kristályos szerkezetű) anyagok vizsgálatára, amennyiben a világítás vékony rétegekre szorítkozik s így vékony metszetek készítése fölösleges, valamint kolloidális oldatok vizsgálatára is. Újabban azonban inkább a sötét látómezős világítást alkalmazzák. L. *Ultramikroszkóp*.

Ortográfia (gör.) a. m. *helyesírás* (l. o.).

Ortografikus vetület, valamely tárgynak, pl. a Földnek leképezése oly módon, hogy a végtelen távolságban levő szemből egymás közt párhuzamosan (innen a parallel vetület elnevezése is) haladó látósugarakat egy ezekre merőleges vetítő síkkal metszük. A Hold, a Nap s a bolygók felületét rendesen O.-ben adják meg, mert az ily módon létrejövő térkép tényleg megfelel a távcsőben látott képnek.

Ortohidrokumarsav, l. *Melilotsav*.

Ortokefália (gör.) a. m. középmagasfejűség, amidőn t. i. a koponya magasság-hosszúsági jelzője 58·0—62·9 között van.

Ortoklász (ásv.), a földpátok egyik csoportja, l. *Földpát*.

Ortoklász-porfir, l. *Porfir*.

Ortoklorit *(orthochlorit*, ásv.), l. *Klorit*.

Ortokovasav, l. *Kovasavak* és *sóik*.

Ortokrezol, l. *Krezolok*.

Ortokromatikus lemezek, l. *Fotográfia*.

Ortokromázia *(orthochromasia*, gör.), l. *Fotográfia*.

Ortol, l. *Metol*.

Ortolán *(Emberiza hertulana* L., állat) a. m. kerti sármány (l. o.).

Ortolás, *ortás*, az álló fának vagy a levágott fák tuskójának tövestől való kiásása. *O.-üzem* az az erdőkezelési eljárás, melynél az évi vágások, a tuskók kiásása s minden, a vágás területén előforduló gally és rőzse kihordása v. elégetése által, mezőgazdasági elő- s köztes használatra alkalmassá alakíttatnak s erre a célra 2—4 évre átengedtetnek. Az *irtás* és O. között tehát az a különbség, hogy az előbbi által az erdőtalaj véglegesen, holott az utóbbival csak sikeresebb erdősítés céljából ideiglenesen készíttetik elő mezőgazdasági célokra.

Ortológia (gör., tulajdonképen helyes beszéd), ellentéte a neológiának és nyelvújításnak. Az *ortológusoknak* legtöbb dolguk akadt a nagy magyar nyelvújítás idejében; újabban a *Magyar Nyelvőr* (l. o.) híveit nevezték így.

Ortona, kikötőváros és püspöki székhely Chieti olasz tartományban, (1911) 16,081 lakossal, székesegyházzal, szőllőtermeléssel. 1566-ban a törökök földúlták; földrengéstől gyakran szenvedett kárt. 1916 febr. 3. osztrák-magyar hadihajók bombázták és szétrombolták a vasúti hidat.

Ortoónsav, l. *Ónsav*.

Ortooxibenzoésav, l. *Szalicilsav*.

Ortooxihidrofahéjsav, l. *Melilotsav*.

Ortopédia *(orthopaedia*, gör.), az orvostudomány azon ága, mely az emberi test állandó alakeltéréseivel foglalkozik; ismerteti az elferdülések okait és tüneteit, valamint azon módokat és eszközöket, amelyek az elferdülésak megelőzésére vagy azok gyógyítására alkalmasak. Az O. elnevezés Andrytól (1741.) származik. Az O. nem mai

keletű. Számos feljegyzés tanuskodik arról, hogy már a legrégibb, Kr. e. századokban is foglalkoztak az orvosok az elferdülések gyógyításával s nem egy még ma is használatos gyógyítómód v. eszköz első alkalmazóját a régi orvosok közt kell keresni. Tudományos alapon azonban csak akkor fejlődhetett az O., amikor behatóbban kezdtek foglalkozni az elferdülések kórbonctanával. Ennek ismerete tette csak lehetővé, hogy megismerjük az egyes elferdülések lényegét, okát és létrejövetelük módját (l. *Elferdülés)*, ami ismét a megelőző és gyógyító eljárások tökéletesítését eredményezte.

Az O. feladata kettős; első sorban megakadályozni igyekszik a test részeinek elferdülését, másodszor kiegyenesíteni és helyreállítani az elferdült rész alakját és működését. Megelőzzük az elferdülések kifejlődését, ha küzdünk azon betegségek ellen, melyek elferdülésekre hajlamosítanak (alkati gyengeség, angolkór, tuberkulózis stb.) s ha elhárítjuk azon kóros mechanikai tényezőket, amelyek az elferdülések kifejlődésének kedveznek. A kifejlődött elferdülések gyógyítására szolgáló eljárások két csoportba oszthatók, ú. m. a tulajdonképeni O.-s eljárásokra és a sebészi műtétekre. Az előbbiekhez sorolandó a massage, torna, az erőszakos kiegyenesítés (redressement, l. *Medikomechanikus kúra)*, a különféle kötések és az O.-ás készülékek. Ez utóbbiak (támasztó, rögzítő, tehermentesítő, kiegyenesítő készülékek), pl. a síntokos lábgépek, fűzők (Hessing, Dollinger), fekvőlemezek leghelyesebben az illető testrészről levett minta (modell) szerint készülnek; az alaprészen kívül (bőr, celluloid, erős szövet, rézlemez stb.), mely a test idomainak felel meg, oly szerkezettel (izesülő, egymás ellenében eltolható sínek, rugók, huzalok, csavarok) vannak ellátva, amelyek a kiegyenesítés vagy más kívánt gyógyhatás kifejtésére alkalmasak (l. *Mesterséges végtag)*.

Az O.-s sebészi műtétek egy részét a lágy részeken (bőr, inak, izmok, idegek, szalagok), másik részét a csontokon és izületeken végzik. Újabban az inak és idegek átültetésével (transplantatio) szép eredményeket érnek el. A csontok- és izületeken végzendő műtétek lehetnek: *a)* vértelenek v. *b)* véresek. A világra hozott csípőizületi ficamodás gyógyítása vértelen visszahelyezés (repositio) útján (Lorenz) az újabbkori O. egyik legszebb vívmánya. Az erőszakos nyujtás már a középkorban is ismeretes eljárás volt, ép úgy a csontnak eltörése (osteoclasis) vagy átvésése (osteotomia) angolkóros elhajlások és rosszul gyógyult csonttöréseknél. Izületi bántalmaknál (gümőkór) a beteg csontrészek eltávolítása (resectio) a tipikus eljárás. Az O. fejlődése folyamán bebizonyosodott, hogy az elferdülések legcélszerűbben az arra berendezett intézetekben kezelhetők. Az első ily intézetet *Venel* alapította 1870. Orbe helységben. Magyarországon *Schöpf* Á. (1836.) volt az első, majd *Batizfalvy* (1859.), ki intézetében szakszerüleg foglalkozott az O.-val. *Ling* (1813.), a svéd gimnasztika megalapítója, a hollandi *Mathysen* (1852.), aki mint első használta a gipszet kötésekre, a német mechanikus *Hessing*, a síntokos készülékek feltalálója, *Lander*, a géptornászat kiváló mestere, *Metzger*, ki a massage technikáját tudományos alapon fejlesztette ki, az O.-ás bántalmak kezelésében elévülhetetlen érdemeket szereztek maguknak.

Az O. az orvostudománynak ma már a többivel egyenrangú ága. A német, svájci, de főleg az amerikai egyetemek rendes tanszékeket állítottak fel az O. tanítására, aminek szükségessége még inkább kitűnt akkor, amidőn a szociális mozgalmak a nyomorékok gondozására hívták fel a figyelmet. Németország e mozgalom élén 1912-ig 53 «nyomorék-otthon»-t (Krüppelheim) állított fel, amelyek az O. tudományos fejlődését is nagyban elősegítik. Budapesten a «Nyomorék gyermekek otthoná»-ban 70 ágy áll e célra rendelkezésre. Nagy jelentőséget ad az O.-nak a most folyó világháború, amely után az O., mint a munkaképességet javító, illetve visszaadó tudomány, nagy nemzetgazdasági jelentőséggel bir.

Az O.-nak, mint tudománynak fejlesztésére szolgálnak a különféle egyesületek és folyóiratok, így a Deutsche Orthop. Gesellschaft, mely Berlinben tartja évi kongresszusát s egy jelentős kötetben (Verhandlungen) számol be munkásságáról. Ezenkívül még az olasz és amerikai O.-i társaság munkássága (Transaction of the americ. orthop. association) emelendő ki.

Irodalom. Lange, Lehrbuch der Orthopädie; Handbuch der orthopädischen Chirurgie; Calot, Orthopédie indispensable; Zeitschr. f. orth. Chir.; Zentralblatt für. chirurg. und mechanisch. Orthopädie; Archiv für Orthop., Mechanotherapie und Unfallchirurgie; Revue d'orthopédie; Orthopédie et tuberculose chirurgicale, Paris; Zeitschrift für Krüppelfürsorge; Archivio di Orthopedie.

Ortopinakoid, az egyhajlású kristályrendszer egyik véglapos formája.

Ortopiramis, az egyhajlású kristályrendszer formája.

Ortopnoe (gör.), l. *Diszpnoe.*

Ortoprizma, az egyhajlású kristályrendszer formája.

Ortosavak, a több-bázisú anorganikus savak közül azok, melyek a legtöbb hidroxil-gyököt tartalmazzák. Az ortosavak vízvesztéssel *piro-* és *metasavakká* alakulnak.

Ortoszármazékok, l. *Aromás vegyületek.*

Ortoszilikátok, mindama kovasavas sók (szilikát-ásványok), melyek a négyvegyértékű ortokovasavból (H_4SiO_4) származnak le.

Ortoszkóp (gör.), 1. olyan kristályoptikai készülék, mellyel az ásványok fénytörési tulajdonságait vizsgálják meg. Leglényegesebb alkatrésze a két nicol, amelyek egymással párhuzamos vagy egymásra keresztezett helyzetbe hozhatók. A két nicol közé illesztjük be a megvizsgálandó kristálylemezt (csiszolatot), amelyen át *párhuzamos* polarizált fénysugarak hatolnak át. A mikroszkóp is használható O. gyanánt.

2. *O.*, a szaruhártya vizsgálására szerkesztett, mostanában már nem használatos eszköz.

Ortoszkópia (gör.), torzítás nélküli kép előállítása optikai lencsék segélyével.

Ortosztichon (gör.), a levélállás egyenes sorai, midőn a levelek függesztő pontjai egyenes sorban egymás fölött vannak.

Ortotipia *(orthotypia*, gör.), eljárás könyv- és kőnyomás útján nyomható, raszter nélküli egész-

és féltónusú képek előállítására. Féltónusú negatív alatt kövön v. fémlemezen preparált fényérzékeny réteget kopíroznak és az így nyert képet kémiai processzus útján beporozzák és azután maratják, hogy a nyomásra alkalmassá váljék. Segélyével többszínű nyomásra alkalmas lemezek is állíthatók elő.

Ortotip kristályrendszer, l. *Rombos kristályrendszer*.

Ortotoluidin, l. *Toluidin*.

Ortotropizmus *(orthotropismus,* növ.), a növény szárának az inger irányában való helyezkedése; továbbá a. m. *parallelotropizmus*, pl. a virágos növény szárának a nehézségerő irányában való helyezkedése. L. *Tropizmus*.

Ortovány, községek, l. *Kisortovány, Tapolyortovány, Végortovány*.

Ortovegyületek, l. *Aromás vegyületek*.

Ortoxilidin, l. *Xilidin*.

Ortoxilol, l. *Xilol*.

Ortstein (ném., geol.), l. *Padka*.

Ortuin Gratius, humanista, l. *Gratius*.

Ortus (lat.) a. m. kezdet, eredet, származás; csillagfelkelés.

Ortutó, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 215 rutén lak.; u. p. Kurima, u. t. Margonya.

Ortvay *Tivadar*, történetíró, szül. Csiklovabányán 1843 nov. 18. Mint csanádegyházmegyei áldozár több helyen volt segédlelkész, majd lugosi gimnáziumi tanár, egyet. magántanár és a Nemzeti Muzeum régiségtárának tiszti segéde. 1875-ben pozsonyi jogakadémiai tanárrá nevezték ki. 1892. pápai kamarás, 1900. csanádi apát lett. A Magyar Tud. Akadémia 1875. levelező, 1905. pedig rendes tagjává választotta. 1868 óta széleskörű, eredeti kutatásokon alapuló tört. és archeológiai munkásságot fejt ki. Főbb művei: *Magyarország régi vízrajza* (1882, 2 köt.); *Száz év egy hazai (pozsonyi) föiskola életéből* (1884); *Összehasonlító vizsgálatok a praehistorikus kőeszközök körül* (1885, 2 köt.); *Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején* (1891—92, 3 köt.); *Pozsony város története* (1892—1912, 7 köt.); *Temesmegye és Temesvár története* (1896 és 1914); *Pozsony vármegye állatvilága* (1912); *Pozsony város utcái és terei* (1905; *A mohácsi csata* (1910); *Habsburgi Mária, II. Lajos király neje* (1914; ezt a művét a Magyar Tud. Akadémia 1916. a Marczibányi-mellékjutalommal tüntette ki.)

Ortwin *(Ortwein*, a. m. a lándzsával eljegyzett), több mesebeli német hős neve. A Nibelung-énekben *O. von Metz*, Hagen nővérének fia, asztalnok a burgundi udvarban; *O. von Ortland*, Kudrun testvére, Hettel király fia; egy harmadik O. (többnyire a becézgető *Ort* alakban említve), Etzel és Helche fia.

Ortygometra *(Porzana*, állat), l. *Vízicsibe*.

Ortyx *Steph.* v. *virginiai fürj* (állat), a tyúkfélék rendjének Fácánfélék családjába tartozó madárnem, rövid, vastag csőrrel, alsó kávájón mindenik oldalon két fogacskával; orrnyílása csupasz, közepes hosszuságú szárnyában a 4. evezőtoll a leghosszabb; farka rövid, kerekített, 12 tollból áll; csüdje csupasz, pajzsos. Eddig ismert 8 faja Közép- és Észak-Amerikát lakja. Egyik faját, az *O. virginianus* L.-t újabban Európában is meghonosították.

Oruba, sziget, l. *Aruba*.

Orubica, adók. és pk. Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1910) 1450 horvát lak.; u. p. Davor, u. t. Staro Petrovo selo.

Oruro, 1. Bolivia egyik *departamentója* La Paz, Cochabamba, Potosi és Chile közt. Területe 49,154 km², (1912) 123,069 lak. Bolivia fensíkján és a Kordillerák lejtőjén terül el. Vízben szegény, talaja sós és kevésbbé termékeny, ásványi kincsekben (ezüstérc, réz, ón, vas, ólom, antimon és arany) gazdag. — 2. *O. (San Felipe de Asturia de O.), fővárosa* O. departamentónak 3764 m. magasan, 12 km.-re a Desaguaderótól a Cerro de O. lábánál, (1912) 25,000 lak., arany-, ezüst-, ónbányákkal.

Orust *(Óroust)*, Göteborg és Bohus svéd länhez tartozó sziget a Skager Rakban Svédország Ny.-i partja mellett, 336 km² területtel s kb. 20,000 lak., intenzív földmiveléssel, hajózással és tengeri halászattal.

Óruszolcz (azelőtt: *Óruszova)*, kisk. Krassó-Szörény vm. jámi j.-ban, (1910) 362 oláh lak.; u. p. Berlistye, u. t. Jám.

Óruzsin, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1910) 470 tót és magyar lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Kisladna.

Orvieto, székhelye O. járásnak és püspökségnek Perugia olasz tartományban, a Paglia jobbpartja felett egy elszigetelt tufa-sziklán, vasút mellett, (1911) 19,148 lak. Bor- és olajtermeléssel, terménykereskedelemmel. Székesegyháza 1290—1580 között épült, gótikus márványépület. Fehérmárvány homlokzata sienai Maitani Lorenzo (1310—30) remekműve. Belseje három hajóból áll. Angelo da Fiesole és Luca Signorelli freskóival. Egyik márvány tabernakulum és egy ezüst ereklyetartó a sienai Ugolino di Vieri mesterműve. San Domenico templomában van de Braye kardinális síremléke. Városi muzeuma középkori műremekeket és etruszk régiségeket tartalmaz. Számos középkori palotája van. Egykori várának helyén jelenleg egy nyilvános kert és amfiteátrum áll; a Pozzo di San Patrizio kútja 61 m. mély, 248 lépcsővel. A város melletti ÉNy.-i lejtőn 1864. etruszk temetőt fedeztek föl. O. *(Urbs vetus*, később *Herbanum)* a régi etruszk Velsuna v. Volsinii helyén áll. 509-ben püspöki székhely lett. 1420-ban V. Márton pápa birtokába jutott. V. ö. *Fumi*, Il d'uomo d'O. (Roma 1891); *Piccolomini*, Guida storico-artistica della città di O. (Siena 1885).

Orvlökés, billiárd-műszó, l. *Buzero*.

Orvmadarak, általában ama ragadozó madarak közös neve, melyek főleg házi szárnyasainkban pusztítanak, pl. vércse, ölyv, héja stb.

Orvos, betegségek gyógyításával hivatásszerűen foglalkozó egyén. Némely államban az O. gyógyító foglalkozására az állam által approbálva van, mint pl. hazánkban; másutt, mint pl. Németországban, az ipartörvény alapján mindenki gyógyíthat minden állami approbáció nélkül. Aki nálunk kenyérkeresetből gyógyít állami jogosítvány nélkül, kuruzsló s büntettetik. Magyarországon orvosi gyakorlatra csak annak van joga,

ki az ország területén fennálló tudományos egyetemek által kiállított orvosi oklevéllel van ellátva. Külföldi egyetemeken oklevelet nyert O.-ok gyógygyakorlata Magyarország területén csak szabályszerű honosítás (nostrificatio) után engedtetik meg. Az ország területén gyakorlatra jogosított magán-O. bárhol szabadon letelepedhetik, köteles azonban a gyakorlat megkezdése előtt oklevelét az illetékes közigazgatási hatóságnak beiktatás és kihirdetés végett bemutatni. Járványok esetén a gyakorló O. rendes működési területén járvány-O.-ul való hatósági kirendelést elfogadni tartozik. A gyakorlatra jogosított O. a gyógymód alkalmazásában nem korlátolható, működésére nézve azonban az állam ellenőrködése alatt áll és általa elkövetett műhibákért felelős. A magán-O. díjazása kölcsönös megegyezéstől függ, hol ilyen nem jött létre, az alkalmazható legkisebb díjat, tekintettel a városok és községek különböző viszonyaira, fokozatosan a belügyminiszteri díjszabás állapítja meg. Minden törvényhatósági joggal felruházott vagy rendezett tanácsú város, a törvényhatóság székhelyéül szolgáló városok, továbbá minden község, melynek 6000 lakosa van, O.-t tartani köteles (*községi O.*), az ezeken kívüli községek, ha O.-sal ellátva nem lennének, 6000-től 10,000 lélekszámig O. tartása tekintetében egy közegészségi körbe csoportosítandók (*kör-O.*); oly községekben, melyek ily körökhöz be nem oszthatók, a *járás-O.* végzi a teendőket. A községi és körorvosok pályázat útján választatnak s állásuk állandó, fegyelmi tekintetben reájuk ugyanazon törvények alkalmaztatnak, mint más községi tisztviselőkre nézve. Fizetésüket a törvényhatóság szabja meg, lakóhelyüket pedig az alispán. A községi és kör-O. végzi községi körének helyi közegészségügyi, orvosrendőri, orvostörvényszéki ügyeit, ingyen gyógyítja a szegényeket, felügyel közegészségügyi és orvosrendőri szempontból a lelencekre, dajkaságba adottakra, községi ápolás alatti elmekórosakra stb., végzi a himlőoltást, halottkémlést (amennyiben külön halottkém nincs alkalmazva), figyelemmel kiséri a község, illetve községek egészségügyi viszonyait s e tekintetben javaslatokat tesz, eljár mindazon ügyekben, melyeket egyik vagy másik törvény, illetve szabályrendelet reá bíz és évnegyedenkint jelentést tesz az általa végzettekről. Tisztán szakügyekben a járásorvossal közvetlenül érintkezik. Községi és körorvosok épp úgy, mint az állam v. valamely közalap szolgálatában állandóan alkalmazott O.-ok özvegyei és árvái, kiknek férjük, illetve atyjuk járvány ellen történt alkalmaztatásuk folytán halt el, nyugdíjban, illetve neveltetési pótlékban részesülnek, még akkor is, ha az elhalt 10 évet még nem szolgált volna.

A törvényhatóságok szolgálatában állanak a *tiszti főorvosok* és *járásorvosok*. A szolgabirónak, mint elsőfokú hatóságnak szakközege a *járás-O.*, az alispánnak a *tiszti fő-O.* Mindkettő fegyelmi tekintetben ugyanazon törvények alá tartozik, mint a többi törvényhatósági tisztviselő, mindkettő tartozik tiszti O.-i vizsgát tenni s mindkettőt a törvényhatóság egészségügyi bizottsága meghallgatásával a főispán nevezi ki; állásuk állandó. A *járás-O.* tartozik a járása területén, a tiszti fő-O. a törvényhatóság székhelyén lakni. A járás-O. ügyel járásában a lakhelyek és épületek közegészségügyi feltételeire, iparüzletek, gyárak berendezésére, fürdőintézetekre, iskolákra stb.; himlőoltást teljesít, járványos és ragályos betegségeket a szabályok szerint ellenőríz, teljesíti az orvosrendőri és törvényszéki orvosi vizsgálatokat és általában eljár mindazon ügyekben, melyeket a törvény reá bíz v. amelyekre nézve a tiszti fő-O. akadályoztatása esetén kirendeltetik; működéséről évnegyedenkint egészségügyi jelentést tesz. Tisztán szakügyekben közvetlenül érintkezik a tiszti főorvossal. A törvényhatóság tiszteletbeli járásorvosokat is alkalmazhat, hogy minden első fokú egészségügyi hatóságnak ily O. szakközeg álljon rendelkezésére.

A *tiszti főorvost* ugyanazon felügyeleti hatáskör illeti meg a törvényhatóság egész területén, mint a járásorvost a járás területén. Ezenkívül felügyel a himlőoltás kellő foganatosítására, indítványt tesz a helyi járványos és ragályos betegségek megelőzésére v. megszüntetésére, sőt azok kitörése esetén saját felelősségére is intézkedhetik, miről az alispánt (polgármestert) értesíti, felügyel a hatósága területén levő összes egészségügyi és O.-i személyzetre, megvizsgálja, láttamozza, beiktatja, bejelenti a letelepedő O.-ok és bábák okleveleit, oktatja a bábasággal foglalkozni akaró nőket, általában eljár mindazon ügyekben, melyeket a törvény és rendeletek reá bíznak. Havonkint egészségügyi jelentést tesz a közigazgatási bizottsághoz. A törvényhatósági egészségügyi bizottság tagja a tiszti fő-O. is épp úgy, mint minden hatósági O. Budapest fő- és székvárosban a tiszti fő-O. látja el azon teendőket, melyek egyéb törvényhatóságok területén is a tiszti főorvost illetik meg, az elüljáróságokhoz beosztott tiszti O.-ok pedig, kiknek O.-i gyógygyakorlatot űzniök nem szabad, a községi és járásorvosi teendők egy részét, míg a többit a rendőrorvosok (kéjelgési ügy) végzik, a szegény betegek kezelését pedig a kerületi szegényorvosok.

Hogy hazánkban valaki orvosi oklevelet, melynek címe ma: az összes gyógytudományok doktori oklevele, elnyerhessen, bizonyos előtanulmányok végzése (l. *Egyetem*) s bizonyos vizsgák és szigorlatok sikeres letevése kívántatik meg (l. *Doktor*), mely után az O.-jelölt felavattatik s az orvosdoktori esküt leteszi. Orvosi gyakorlat űzésére jogosító oklevelét azonban az 1901. évi 4593. sz. és az 1902. évi 11,843. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet értelmében csakis egyéves kórházgyakorlat kitöltése után kapja kézhez. Az egyéves kórházi gyakorlatból 4 hónapot belgyógyászati, 2—2 hónapot pedig sebészi és szülészi osztályon kell eltölteni, a többi 4-et tetszés szerint. Az O.-ok vagy úgynevezett vegyes gyakorlatot űznek, t. i. kezelnek mindenféle betegségben szenvedőt, vagy *specialisták*, azaz csak egy-egy szakát művelik az O.-gyakorlatnak, azt, amelyben különös és beható tanulmányok alapján legotthonosabbak; így vannak belgyógyász, sebész, szülész, nőgyógyász, gyermekgyógyász,

elmegyógyász stb. specialisták, sőt újabban még kisebb betegségi csoportok specialistái is vannak már, így pl. specialisták szifilisre, gyomorbetegségekre, idegbetegségekre. A specialista O.-ok gyakran mint tanácskozó (consiliarius) O.-ok szerepelnek, kiket a beteg rendes és évente átalányban díjazott O.-a (ordinarius), az úgynevezett házi O. hivat a beteghez, a kórisme és a gyógyterv megbeszélése, esetleg operáció megejtése céljából. Az 1915. év elején Magyarországon 5966 orvos működött, ebből 1612 Budapestre esik; ezenkívül Horvátországban 431 orvos van. Az O.-ok száma hazánkban általában kevés, de még ez a csekély szám is kedvezőtlenül van elosztva, a városok, különösen Budapest néha túl vannak terhelve O.-okkal, míg a vidék nélkülözi azokat. Legrosszabbul állanak O.-ok dolgában Árva, Ugocsa, Kis-Küküllő, Fogaras, Turócz vármegyék. Magyarországon 1896 óta oly nők is léphetnek orvosi pályára, kik a kellő középiskolai tanulmányokat (jeles, v. jól érettek) végezték s az egyetem orvosi karára való felvételük a tanártestület ajánlata alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter által megengedtetvén, szabályszerű s a férfiakéhoz hasonló tanulmányokat végeztek és az előírt szigorlatokat eredménnyel letették. L. még *Állatorvos* és *Katonai egészségügyi szolgálat.*

Orvosi akadémiák, külföldön, főleg Németországban (Köln, Düsseldorf, stb.) az orvosok továbbképzése, illetőleg az orvosok praktikus kiképzése érdekében létesített intézmények; nálunk ilyen nincsen.

Orvosi bizonyítvány, valamely egyén egészségi állapotát feltüntető irat.

Orvosi hamis bizonyítvány az, amely valamely egyén egészségi állapotáról az igazságnak meg nem felelő adatokat tartalmaz. Ha az O.-t azon célból állították ki, hogy azt valamely hatóságnál, vagy biztosító társaságnál használják, a Btk. 408. § értelmében 1 évig terjedhető fogházzal büntetendő. Ugyanezen büntetés alá esik az, aki az orvosi bizonyítványt meghamisítja, vagy ha jogosultság nélkül O.-t állít ki.

Orvosi igazságügyi tanács, l. *Igazságügyi orvosi tanács.*

Orvosi intézetek, az orvosi egyetemeken az orvosi fakultás tanszékeivel kapcsolatos oly intézetek, melyek tudományos kérdések megfejtésére berendezett laboratóriumokból és gyüjteményekből, vagy a betegségek lefolyásának, gyógyításának tanulmányozását lehetővé tevő betegosztályokból (klinikák) állanak.

Orvosi kamara, az orvosok törvény szerint megalkotott érdekképviselete; nálunk ilyen nincsen, helyettesíti részben az Országos Orvos-Szövetség.

Orvosi kihágások a közegészség elleni kihágások közé tartoznak, a rendőri bíráskodás tárgyát képezik, s az 1876. XIV. t.-c. 7. §. értelmében 600 K-ig terjedhető bírsággal és 60 napra terjedhető fogsággal büntethetők.

Orvosi látlelet, l. *Látlelet.*

Orvosi műhiba, ha valamely orvos a fennálló, általánosan elfogadott tudományos meggyőződés, orvosi gyakorlat, vagy szokás ellenére, v. kellő gyakorlat, jártasság, tudás, képesítés híján, v. hanyagságból úgy kezeli a beteget, hogy betegségének súlyosbodását, egyik vagy másik testrészének, szervének elvesztését, vagy éppen halálát okozza. O. elsősorban műtétek kapcsán fordulhat elő s a büntetőtörvénykönyv rendelkezései alá esik.

Orvosi növények, l. *Gyógynövények.*

Orvosi segítség, illetőleg *első orvosi segély*, azon intézkedések összessége, amellyel az orvos a beteget vagy sérültet a fenyegető, rögtöni veszélytől megmenteni igyekszik, amelynek elmulasztása a beteg állapotának súlyosbodását, vagy éppen halálát okozná. Az 1876. XIV. t.-c. 46. § értelmében minden orvos, kinek oklevele ki van hirdetve, díjazás mellett első orvosi segélyt nyujtani tartozik.

Orvosi statisztika. Mint minden tudománynak, úgy az orvostudománynak is egyik legfontosabb segédeszköze a statisztika. Részben azonos a közegészségügyi statisztikával (l. o.); azonban a tulajdonképeni O. a fontosabb betegségek és halálokok összefüggését keresi a korral, nemmel, foglalkozással, a faji jelleggel, továbbá a helyi viszonyokkal. Egyes gyógyeljárások értéke, mint pl. a különböző védőoltásoké, csakis óriási tömegekből felállított statisztikákból szűrhető le; sőt, tekintve a kisérletezés korlátolt voltát, éppen az orvostudomány az, amelynek sokszor egyedüli támaszpontja a nagy tömegű adatokból felállított reális statisztika.

Orvosi torna, l. *Gyógytornázás.*

Orvosi vizsgálat nélküli biztosítás, l. *Biztosítás.*

Orvoskongresszus, orvosok összegyűlése tudományos és orvostársadalmi kérdések megbeszélése céljából. Nemzetközi orvosi kongresszust minden 4 évben tartanak; a XVI. Budapesten volt 1909-ben; az utolsó Londonban, 1913-ban. Minden kongresszuson elhatározzák, hogy a legközelebbi hol tartassék meg, s az előmunkálatokat megfelelő bizottságok végzik.

Orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései, l. *Magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései.*

Orvosság, l. *Gyógyszer.*

Orvosságos csőre, l. *Csőre.*

Orvosságos fürdők. Mióta kiderült, hogy az ember bőrén keresztül a különböző szerek felszívódása mennyire korlátolt, az O. használata igen szűk körre korlátozódott. Eltekintve a fürdők általános távolhatásától, úgyszólván kizárólag a bőrbajok orvoslásában van szerepe az O.-nek. Egész másként áll a dolog, ha a fürdő egyszersmind állandó villamos áram átvezetésével van kapcsolva, ilyenkor meg van adva a lehetősége annak, hogy bizonyos szerek a test belsejébe be is kerüljenek. L. *Iontophoresis.*

Orvostovábbképzés célja az, hogy a gyakorló orvosok az orvostudomány fejlődésével lépést tarthassanak, másrészt, hogy olyan szakokban is kiképezhessék magokat, amelyekre egyetemi tanulmányaik alatt idejök nem volt. A nagy horderejű kérdést külföldön már régen felismerték s nagyszabású intézmények állanak az O. rendelkezésére. A Budapesten megtartott XVI. nemzetközi orvoskongresszuson az O.-nek nem-

zetközi bizottsága is megalakult. Magyarországon eddig a *Fodor* József, *Korányi* Frigyes és *Müller* Kálmán által 1883-ban szervezett szünidei orvoskurzus teljesítette ezt a feladatot; az egyetemi előadók áldozatkészsége tette ezt lehetővé, s a résztvevő orvosok is saját anyagi erejüket áldozták e célra. Ilyen keretekben természetesen az O. ügye nem fejlődhetett úgy, mint azt a kor igényei megkívánják; szükségessé vált egy erős központi szervezet, melynek módjában áll a kellő anyagi eszközöket előteremteni. Ez a szervezet megfelelő előmunkálatok után 1910 nov. 30-án alakult meg gróf *Zichy* János vallás- és közoktatásügyi miniszter elnöklése alatt, mint az orvosi továbbképzés központi bizottsága; a bizottságba az összes érdekelt számottevő faktorok tagjait meghívták; tisztikarát (elnök, alelnök, titkár) a miniszter nevezi ki 5 évenként. A bizottság feladatául tűzte ki: 1. kéthetes és hosszabb ismétlő tanfolyamokat rendez részint vidéki, részint helybeli orvosok számára; 2. rendezi és közvetíti a tiszti és katonaorvosok részére tartandó tanfolyamokat; 3. közvetíti a kórházi internátusok és externátusok létesítését és működését; 4. vidéki fiókokat szervez. A bizottság gondoskodik az előadók honorálásáról, s hallgatók számára szubvenciók megszerzéséről. Ezenkívül az ügy érdekében kiadja az *Orvosképzés* c. szaklapot. A bizottság tisztikara a megalakulás óta: *Tóth* Lajos dr. min. tan. elnök, *Grósz* Emil dr. egyetemi tanár alelnök, *Scholtz* Kornél dr. egyetemi magántanár titkár. Az O. érdekében tartott előadások elsősorban gyakorlati irányuak, és évről-évre nagyobb közönséget vonzanak, úgy hogy ez az intézményünk, ha szerényebb keretek közt is húzódik meg, nem áll a hasonló külföldiek mögött.

Orvostudomány, mindazoknak az ismereteknek összessége, amelyek a beteg emberre, a betegségekre és végeredményben azok gyógyítására vonatkoznak. Mivel a betegségek, a beteg emberen tapasztalható jelenségek nem érthetők meg az egészséges, normális emberi szervezet s annak működése ismerete nélkül, az O.-hoz számít, mert ezt is csaknem kizárólag orvosok művelik, az emberi anatómia és élettan is. Az O. ma már tisztán természettudományi alapon áll s nem más, mint úgyszólván az összes természettudományi ismereteink értékesítése és alkalmazása az ember testi jóléte, tökéletesbítése, munkabirásának emelése s életének meghosszabbítása érdekében. Ebből következik, hogy az O. karöltve halad a természettudományok fejlődésével, sőt igen sok természettudományt, illetőleg annak bizonyos ágait éppen az O.-ban való nélkülözhetetlensége vitt előre. Ma már az orvosi oktatásnak fontos tárgyai a fizika, állat-, növény-, ásványtan; legnagyobb jelentőségre azonban a kémia jutott, amelynek ismerete a mai orvosnál éppoly nélkülözhetetlen, mint akár a bonctan. A bakteriológia voltaképen a növénytannak egy része lenne, azonban annyira összeforrott a mai orvosi gondolkozással, hogy ma már a betegséget okozó baktériumok ösmerete a fertőző betegségek tanával összeforrott s az orvostudományhoz számít.

Az O. mint a legszélesebb körű s legnagyobb gyakorlati jelentőségű tudomány még beláthatatlan fejlődésnek néz elébe; terjedelme már ma is oly óriási, hogy eredményesen művelni és előrevinni csak egyes kis részleteit, körülírt szakokat lehet. Mint különálló tudományokat — melyek még több kisebb körre oszolhatnak, — számítják a bonctant (leíró, tájbonctan), szövettant, fejlődéstant, élettant, élet- és kórvegytant, általános kórtant, kórbonctant, gyógyszertant, méregtant, közegészségtant, belgyógyászatot, ideggyógyászatot, elmegyógyítást, sebészetet, szülészetet, nőgyógyászatot, gyermekgyógyászatot, bőrgyógyászatot, szemészetet, fülészetet, gégészetet, fogászatot stb., sőt még az O. törvényszéki vonatkozásait is (törvényszéki orvostan).

Ami az O. történetét illeti, kezdeti nyomai összefüggnek a vallással. Amint a primitiv emberek a betegséget is túlvilági eredetűnek, gonosz szellemek által okozottnak tartották, úgy a gyógyítást is magasabb rendű, az emberek fölött álló szellemektől, vagy az istentől várták. Ennek megfelelően a gyógyítás is kezdetben nem állt másból, mint ezeknek segítségül hívásából, az orvostudomány legelső nyomait is a vallási könyvekben találjuk meg; az orvosok papok voltak. Később, midőn a gyógyulást gyógyszerekkel igyekeztek befolyásolni, a tapasztalatok józan értékelését s az ítélőképességet csaknem teljesen elhomályosították ezek a vallási eszmék, bizonyos előre felvett, minden reális alapot nélkülöző törvények és az ezekből leszűrt következtetések. Régi emlékként csaknem napjainkig kísért az O.-ban az a tévhit, hogy a gyógyszerek természetes gyógyító erejéhez valami különös természetfelettinek kell csatlakozni; a gyógyszereket, hogy használjanak, még előbb hatékonnyá kell tenni (pl. potencirozni stb.), s a hiszékeny, babonára hajló néplélekben mindig gyökeret talál.

Legrégibb nyomokig az O.-t az egyiptomiaknál lehet követni. Az ő Aeskulapjuk Ptah fia, *Imhotep*, kinek temploma Memfiszben volt. Egy másik gyógyító istenség *Chumsa*, kinek temploma Karnakban ma is látható. A gyógyszerkészítésnél, annak nyujtásánál *ráolvasás*, *fohászkodás* volt szokás, a beteg pedig a bevételnél *imádkozott*; mindezt fontosabbnak vélték, mint magát a gyógyszert. Nagy Sándor leigázván Egyiptomot, az ó-egyiptomi O. helyére a görög került. A régi *ind* O.-ról a *vedák* világosítanak fel (Kr. e. 1500.). Az ind orvosok szerint a testet éltető elemek a vér, a nyálka s a levegő, melyek rendetlen viselkedéséből származik a betegség. A test tisztán tartásával a betegség elkerülhető. Ismerték a maláriát, a poklosságot (lepra), kolerát, cukorbetegséget (édes vizelet) s a szifilist is. A gyógyszerek igen nagy számúak; a sebészetben igen előrehaladottak, a képlőműtétek (orrképlés) némelyikét is ismerték (indiai módszer). Külön szülőházaik is voltak. Nagy támasza és sok ismeret forrása volt az ind O.-nak az állatgyógyászat, mely rendkívül fejlett volt náluk, annyira, hogy külön állatkórházaik voltak, hol a beteg állatokat úgy gondozták, gyógyították, mint a beteg embereket. A *perzsák* O.-a ind nyomokon halad. Azonban már

Kambyses korában görög orvosok vannak Perzsiában.

Az ó-korban a *görögöknél* sokáig teurgikus alapon állott az O. Asklepios, Apollon fia volt a gyógyítás istene, templomai a kórházak, hová zarándokolni mentek a betegek s ahol gyógyították Asklepios papjai. A gyógyszerek részint növények, ásványok, méz, tej, hagyma, tengeri só, tengervíz, forrásvíz voltak, de sokat gyógyítottak mechanikus terápiával is (tornázás, gyúrás stb.); a sebészet lassan fejlődött. A görög O. *Hippokrates* (l. o.) fellépésével, ki talán minden kor legnagyobb orvosa volt, nagy átalakuláson ment keresztül. A görög O.-nak új korszakát látjuk feltűnni a Ptolemaios Lagi által Alexandriában alapított *Museum*-mal és *Serapeum*-mal; ez iskolából kerültek ki *Eukleides, Heron* és *Ptolemaios* is; itt tanítottak *Herophilus* (Kr. e. 300.) és *Eresistratus* (Kr. e. 280.) orvosok is, kik úgyszólván megalapították az emberi anatómiát.

Alexandriából vándorolt a görög O. a *rómaiakhoz*, kiknél eredetileg szintén csak a papok foglalkoztak az orvoslással, később Görögországból átvándorolt orvosok, kik azonban rabszolgák voltak. Az első nagyobb orvosa a rómaiaknak *Asklepiades* (l. o.) volt. Utódai az ú. n. metódikusok, kik az atomoknak mozgási helyéül szolgáló pórusoknak a középmértéktől való eltérését tartották a betegség okának (laxum et compressum, solutio et constrictio). Ők az első ú. n. szolidárpatológusok, ellentétben a hippokratikus humorálpatológiával, amely t. i. a testnedvek megromlásában kereste a betegség okát. Leghíresebbek közülök a Nero alatt élt *Thessalus, Soranus* Efezusból (Traján és Hadrián alatt élt). Kr. e. 30. szül. *Celsus* A. Corn. (l. o.). A metódikus iskolát a *pneumatikus* követte. Eszerint a *pneuma* az, melytől függ minden tevékenység a testben, az egészség és minden betegség is. Megalapítója *Athenaeos* Kilikiából (Kr. u. 69.). Tanítványa, *Agathinos* Spártából, ki eltér mestere egyoldalú irányától, alapítja (Kr. u. 90.) az *eklektikus* iskolát, melynek legjelesebb követője *Aretaeus* Kappadokiából, ki minden addigi római orvos közt legközelebb áll Hippokrateshez. Róma legnagyobb orvosa azonban Claudius *Galenus* volt (l. o.). A kórtanban a kórismét anatómiai és élettani alapokon igyekszik megállapítani, a gyógyítást a betegágyi tapasztalatra építi s ebben Hippokrates alapjára áll, de sajnos, bölcsészkedéssel törekszik a tudományos és gyakorlati orvostant egységessé kapcsolni össze; ez biztosította a középkorban Galenus tanainak a hosszú életet, amely azonban az O. szabadságát békóba verte.

A görögöktől Perzsián és Egyiptomon át jutottak az orvosi ismeretek az *arabokhoz*, kik nagy szerencsével fejlesztették azokat. A kalifa parancsára lefordították Hippokrates, Galenus és Dioscorides műveit arabra; később már önálló arab orvosi irodalom keletkezik. Az első író *Rhazes* (850—923). *Ali ben Abbász, Avicenna* és *Abul Kázim* voltak a legkiválóbb orvosok. A sebészet, szemészet és szülészet alacsony fokon állott, de az arab O. előre vitte a tünettant és gyarapította a gyógyszerkincset, rendezte, rendszerekbe foglalta a görög és római írók adatait, s ami nagyfontosságú: gyógyszertárakat és kórházakat, orvosi tanintézeket állított fel, melyek később Európának is mintául szolgáltak. A magas arab műveltséget a Keleten a mongolok (1256) s Nyugaton két századdal később a keresztények szinte elsöpörték.

A középkor keresztény népeinél, mint minden tudomány, úgy az O. is a kolostorokba szorult s alig fejlődött. Csak az első egyetemek, a salernói (VIII. sz.), nápolyi és messinai, melyeket II. Frigyes császár alapított s később a montpellieri, párisi és prágai, melyeket Olaszországban, Németországban és Angliában számos másnak felállítása követett, adtak új lökést az O. fejlődésének, különösen azáltal, hogy az anatomiával kezdtek foglalkozni. A salernói és a többi egyetemek is a görög és római, később az arab orvosok irataiból merítették kórtani és gyógytani tudományukat. Mivel embereket kezdetben felboncolni tiltva volt, az állatok boncolástanát művelték; *Copho* sertés-anatómiája volt a főforrásuk. Bár II. Frigyes császár 1224. a salernóiaknak lelkükre kötötte a boncolás művelését, a pápa ellenszegülésén hajótörést szenvedett tanácsának követése. 1238-ban végre a császár elrendelte, hogy minden öt évben egy hulla boncoltassék fel minden egyetemen. Bolognában VIII. Bonifácius tiltakozása dacára *Mondini de' Luzzi* tanár már boncolt két női hullát. *Mondini* Anatómiája az első boncolástannak tekinthető s 200 évig szolgált tankönyvül. Az első egyetemeken a méregtant is buzgón művelték; *Arnoldo de Villanova* (1235—1312.) De venenis c. könyve híres volt.

A könyvnyomtatás és a reformáció által felszabadított gondolkodás nagy lökést adott az O.-nak is. *Sylvius Vesalius* (szül. 1514.), *Fallopia* (megh. 1562.), *Eustachio* (megh. 1579.) teljesen kifejlesztették a boncolástant; az alaposabb boncolástani ismeretekkel ellentétben álló galenizmus és arabizmus ellen mind több és több támadást intéztek, mely támadásokat különben már *Roger Baco* és *Villanova* megkezdették. Pierre *Brissot* (szül. 1478.), Miguel *Serveto* (szül. 1509.), Clementius *Clementinus* folytatták a támadásokat, mígnem Theophrastus Bombastus *Paracelsus* ab Hohenheim a végcsapást nem mérte a régi orvostudományra (l. *Paracelsus)*. Ő alapította az ú. n. *kémiatrikus* orvosi iskolát, mely a kémiát nemcsak a gyógyszerek készítéséhez, hanem életfolyamatának magyarázatához is felhasználandónak vélte. A XVII. sz.-ban külön kémiatriai tanszékeket találunk az egyetemeken, melyeknek azonban főfoglalkozásuk a gyógyszerekről való tan, a gyógyszerek készítése. *Van Helmont* (megh. 1644.) egyik fő képviselője ez iskolának, ki azonban Paracelsusnál is több misztikus elemet vitt belé. Egy másik orvosi irány a *iatromechanikus* v. *iatromatematikus* iskola volt, mely az életet a sztatika és hidraulika törvényeiből akarta magyarázni s az orvostant mint alkalmazott matézist és mechanikus fizikát tekintette és akarta művelni. E merev dogmatikus iskolák tévelygései közt két nagy alak merül fel az orvostörténelemben,

egyik William *Harvey* (szül. 1578.) személyében, másik *Sydenham* (szül. 1624.) személyében. Az első felfedezi a vérkeringést s hirdeti az *omne vivum ex ovo* elvét; Sydenham a tévelygésekből visszavezeti az O.-t az ősforrásra, Hippokratesre, a becsületes észlelésre s kimondja, hogy a korabeli O.-nak főtévedése, hogy a betegségeket törvény nélküli, természetellenes folyamatoknak tartja.

A XVIII. sz.-ban az O. nagy virágzásnak örvend. *Stahl, Hoffmann, Boerhaave* és Albertus *Haller* következnek. *Stahl* (1660–1734.) és *Hoffmann* (1660—1742.) ellentétes iskolák fejei. *Stahl* ugyan a testet mint egy mechanikus készüléket tekinti, de ellentétben a iatrofizikusokkal, a mechanizmus mozgatójára, fentartójára, felépítőjére fekteti a súlyt, mely szerinte az *anima* (a lélek). Gyógyitásmódja igen egyoldalú, spekulativ irányú s Sydenham gyógyitásához képest nagy visszaesést jelent. Az animizmus legnagyobb ellenesei *Leibniz* és *Hoffmann* Fr. voltak. Utóbbi az életet mint oly folyamatot tekinti, mely úgy materiális, mint dinamikus tényezőkön alapul. Hoffmann is a gyógytant tapasztalati alapon fejlesztette tovább. Nem kórtani rendszere alapján keresett gyógyszereket, hanem gyógyszerekkel elért eredményeit igyekezett beleilleszteni rendszerébe, innen mint gyakorló orvosnak nagy jelentősége és híre. *Stahlnak* mély értelmünek látszó tanai, *Hoffmannak* könnyen felfogható rendszere biztosítottak elismerést és híveket, de csakhamar elhomályosította tekintélyüket *Boerhaave* (l. o.). Kórtani szisztemájának alapja az az elv, hogy minden szerves folyamat s így az élet is végelemzésben szilárd és folyékony testeknek változhatatlan törvények által szabályozott mozgásán alapul. Jelentősége nem is kórtani rendszerében van, hanem abban, hogy a józan megfigyelést állította ismét előtérbe, úgy a beteg állapotának megitélésében, mint a gyógyításnak eszközlésében. Tanítványa, *Haller* Albert (szül. 1708.) a *Harvey, Malpighi* és *Leewenhock* élettani és szövettani kutatásait folytatja s megállapitja a kisérleti irányt az élettanban; Elementa physiologiae-je halhatatlan könyv marad. Óriás lökést kap ezzel az O. s bár még tévedésekkel, de rohamosan halad előre. Boerhaave és Haller hatása alatt fejlődnek az első bécsi iskola kitünőségei: *Van Swieten, de Haën*, később *Stoll, Frank* Péter, kik ott a klinikai oktatást fejlesztik magas fokra. Még az ő életükben jelenik meg Giovanni Battista *Morgagni* korszakalkotó könyve (1761, Venezia) «De sedibus et causis morborum per anatomen indagatis», melylyel szerzője a kórboncolástant állapítja meg, e legerősebb fundamentumát az O.-nak. Morgagni és Haller könyvén épül fel *Bichat* könyve: De la vie et la mort (1800), melylyel a kór-élettan születik meg; a kórtan ezzel kisérleti alapra van fektetve. Közben és pedig 1761. *Auenbrugger* Bécsben feltalálta a perkussziót (kopogtatás). Ezen korbeli tévedései az O.-nak a William *Cullen* (1712–90.) által proklamált *idegpatológia*, mely Hoffmann Fr. tanai folytatásául tekinthető, a *brownianizmus*, a *mesmerizmus* (l. o.), a *homeopátia* (l. o.).

A XIX. sz.-ban *Magendie, Flourens*, Cl. *Bernard*, Joh. *Müller* viszik az élettant és kórtant a Haller és Bichat által inaugurált irányban tovább, *Lobstein, Laënnec, Cruveilhier, Rokitansky* pedig a kórboncolástant a Morgagni-féle irányban. Megalakul az *újkor O.-a exakt kisérleti természettudományi alapon*. Ez alapon fejleszti a század közepén a bécsi iskola *Rokitansky, Skoda, Oppoltzer, Hebra, Arlt* vezetése alatt, a berlini *Virchow, Traube, Frerichs, Langenbeck* és *Graefe* vezetése alatt, a párisi *Trousseau, Velpeau, Dupuytren* stb. vezetése alatt az O.-t. A *Jenner* által 1796. felfedezett himlőoltás a század közepéig már elterjed az egész művelt világon; 1846 végén feltalálják *Jackson* és *Morton* Bostonban az *éternarkózist*, egy évvel később *Simson* Edinburgban a *kloroform-altatást*, s ezzel a sebészetnek új, nem remélt lendületet adnak, mely lendület hatalmasan fokozódik, midőn *Lister* 1868. a sebek antiszeptikus kezelését ismerteti és eljárása közkinccsé lesz. 1850-ben *Davaine* meglátja a górcső alatt az első kórnemző baktériumot, a lépfenebacillust; néhány év mulva e példára a fertőző betegségek okai után való kutatás lázasan folyik úgy Német-, mint Franciaországban; *Pasteur, Chaveau, Klebs, Naegeli, Koch* Róbert a vezérek. Felfedezik a többi közt a tuberkulózis, kolera, diftéria kórnemző baktériumait. *Pasteur* rájön a fertőző betegségek elleni védőoltás elveire; eljárásával megelőzi a veszettség kitörését. *Behring* Berlinben és *Roux* Párisban a difteritisz elleni küzdelmet és védelmet antitoxinos szérumokkal teszik lehetővé 1894. E század O.-ának irányát még egy jellemzi: a proflaktikus törekvések, melyeknek szülöttje a *közegészségtan*, mely tanulmányozza, hogyan kell egyeseket s tömegeket óvni a betegségektől és amelyet exakt természettudománnyá a müncheni *Pettenkofer* tett a XIX. sz. második felében.

Az *O. története hazánkban* nyomon követi a szomszéd nyugati O.-nak fejlődését, persze csekélyebb intenzitással. Az első orvosok a még nomád eleinknél a *táltosok*, a papok voltak. Az *Árpád-házi királyok* alatt a kolostorokban, v. azok mellett voltak kórházak s a szerzetesek foglalkoztak gyógyítással. Legelsők, úgy látszik, a bencések. Szent István, midőn 1015. a pécsváradi bencés kolostort alapította, szolgákat adományozott a betegek kiszolgálására. Ugyancsak kezeltek betegeket Pannonhalmán is, miről egy 1221. kelt okmány szól. A XII. és XIII. sz.-ban a johanniták és templáriusok honosodtak meg nálunk; rendházaik mellett kórházak is voltak; alighanem ők az orvosok is. Legrégibb kórházunk az esztergomi volt, «Szt. Lázár szegényeinek háza», melyet állítólag még Szt. István alapított 1000. Más szerzetesrendek is foglalkoztak gyógyítással s betegápolással. Egyes orvosok nevei, különösen a királyok udvari orvosaié, fenmaradtak. *Muthmerus* IV. Béla és V. István udvari papja és orvosa, *Draco* Kálmán királyé, *Gerardus* IV. Béla, V. István és IV. Lászlóé, *Tamás* IV. István, *Fülöp* II. Endre orvosa. Említenek bizonyos *Petrus physicus et apothecarius Budensis*-t 1303. Ezek mind külföldiek s úgy

látszik, mind papok v. szerzetesek. Bolognában 1265-től kezdve az 5 éves tanfolyam alatt a 2. és 4. évben igazgatóvá magyart is választhattak; Padovában is volt magyar kollégium. Párisban tanultak 1175. *Jakab, Mihály, Adorján* és *Bethleem* nevű magyar nemes ifjak; *Jacobus magister* magyar cisztercita a toledói iskolán tanult.

A XIV. és XV. sz.-ban a megszünt veszprémi főiskola helyett Nagy Lajos 1367. megalapítja a *pécsi egyetemet*, bizonyos, hogy ott a medicinát is tanították. 1465-ben a *pozsonyi egyetem* megalapításánál is a bolognait rendelte mintául venni a pápai szék, ennek orvostanára volt a híres *Petrus Magister*. A Zsigmond király által a XIV. sz.-ban alapított *óbudai egyetem* egy orvostanárát ismerjük, *Clostein* Simon személyében. Az említett két században a leghíresebb orvosok nálunk olaszok; köztük *Varignana*, ki később bolognai tanár lett. A szerzetesrendek is folytatják orvosi működésüket. Név szerint sok ily pap- és szerzetes-orvost ismerünk. De, úgy látszik, magyar származású nem papok is foglalkoztak orvostudománnyal; egy közülök annyira kivált, hogy Bolognába vitték tanárnak: *Giovanni d'Ungheria* (1461); egy másik, *Praemartin* Mihály a bécsi egyetem rektora lett (1505). Egyes városoknak is voltak orvosai, így tudjuk, hogy Nagyszombatnak, Pozsonynak, Bártfának, Körmöczbányának volt már fizetett orvosa a XV. sz. közepén.

A XVI. sz.-ban a mohácsi vész után a külföldön tanuló magyar ifjak között számos orvostanuló volt, kik közt nem egy nagy hírre tett szert. A leghíresebbek: *Henisch* György (1576), *Balsaráti Vitus* János (1556), *Jordán* Tamás (1564), *Gyulai* Pál (XVI. sz. közepe), *Jeszenszky* János, *Preyss* Kristóf, *Dudith* András (1556), *Melius Juhász* Péter, *Gregori* Jakab (1593), kik orvosi s egyéb munkákat írtak, melyek némelyike megmaradt mai napig is. *Henisch* Augsburgban, *Jeszenszky* Wittenbergben, *Preyss* Kristóf (Cristophorus Pannonius) Odera-Frankfurtban, *Preyss* Bálint Königsbergben tanárokká lettek. *Balsaráti* magyar kirurgiát írt. Ugyanezen időbeli könyvek: *Frankovith* Gergely (nem képzett orvos) népies orvosi tanácsadója és *Melius* Péter Herbariuma, mely sok orvosi dolgot tartalmaz. A városok csaknem mindenikének volt már ekkor rendes, jól fizetett tanult orvosa. Hogy kuruzslók is nagy számmal működtek (vásári orvosok), arról sok adatunk van, házi kúrákat is gyakran vettek igénybe; néhány előkelő asszonynak híres házi szerei voltak. A sebészetet orvosok is, de leginkább az egyetemen tanult vagy csak mester mellett képzett borbély-sebészek űzték.

A XVII. sz.-ban sem változtak sokat a viszonyok. Itthon orvosi iskolánk nem volt. Aki külföldre akart menni, itthon kezdett tanulni orvostant jelesebb orvosoknál, s így előkészülve ment diplomáért; de most már nem Itáliába, hanem Németországba vagy Hollandiába. E két ország egyetemein nagyrészt még ma is fennálló stipendiumokat alapítottak városok vagy egyes nagyobb családok s így képeztettek orvosokat. Itthon az orvosi pályára előkészítéssel foglalkoztak: *Görgey* Pál Ung vármegyében, *Fischer* Dániel Késmárkon, *Moller* Károly Ottó Beszterczebányán. Híresebb magyar orvosai e kornak *Pápai Páriz* Ferencz, a Pax corporis írója, ki Baselben és Odera/Frankfurtban tanult; van Helmont követője. *Rayger* Károly harveyista; *Hoefer* Wolfgang győri orvos, ki a kretinizmus első tudományos leírója; *Czanaki* Máté, Rákóczi György udvari orvosa, ki a pestisről írt; *Moller* Dávid Vilmos pozsonyi orvos, kit I. Lipót Comes Palatinus Caesareus címmel tüntetett ki. Orvosaink a sebészettel és szülészettel kezdenek már foglalkozni.

A XVIII. sz. második felében a bécsi egyetemre tódul az ifjuság. 1751-ben Nógrád vm. főorvosa, *Perliczy* János Dániel, Mária Terézia királynőnek emlékiratot nyujt át, mely kifejti, mily szükséges hazánkban egy orvosi fakultás; 18 évig nem volt eredménye a megindított mozgalomnak, mígnem a királynő 1769 nov. 7. elrendelte a fakultás felállítását, nem ugyan Pesten, hanem *Nagyszombatban*. *Van Swieten* szervezte azt, még pedig a saját elvei szerint, úgy mint Bécsben, hogy a gyakorlati oktatás is lehető legyen. Boerhaave szelleme lett itt rögtön az uralkodó, az ő és van Swieten könyvei lettek a tankönyvek. Első tanárok: *Schwetits* Mihály kór- és gyógytan, *Prandt* Ádám élet- és gyógyszertan, *Winterl* Jakab vegytan és növénytan, *Trnka* Vencel boncolástan, *Plenk* Jakab sebészet és szülészet. 1777-ben már Budára tették át az egyetemet, s vele együtt az orvosi fakultást is. Mária Terézia 1775. a kolozsvári jezsuita kollegiumot, mely az Universitas címet viselte, sebészi tanfolyammal látta el, mely fennállott a kolozsvári egyetem felállításáig s ekkor lett egyetemi fakultássá kibővítve. Első tanárai: *Laffer* József, *Fuhrmann* Péter, *Etienne* András, *Molnár* János. A XVIII. sz. kiváló magyar orvosai még nem a magyar fakultások növendékei, hanem külföldön tanult orvosok, mint pl.: *Földi* János hadházi orvos, az állattani irodalom és műnyelv megalapítója; *Gensel* János Ádám (Sopron), kit az erfurti Acad. nat. curiosorum 1714. másodelnökévé választott; *Gyarmathy* Sámuel, ki mint nyelvész volt külföldön is híres; *Hedwig* János, ki később Lipcsében városi orvos, majd a botanika tanára lett; *Perliczy* János (l. fent); *Rácz* Sámuel, ki a boncolás- és élettantól kezdve a kór- és gyógytanig magyar nyelven az egész O.-t kidolgozta, a magyar orvosi könyvirodalom megalapítója; *Segner* János András pozsonyi, majd debreczeni orvos, később Göttingenben, majd Halleban a fizika, matézis és kémia tanára; *Weszprémi Csanády* István, Debreczen orvosa, kitünő szülész és orvosíró stb.

Az egyetemet s vele az orvosi fakultást is 1784. Pestre helyezik át s itt berendezik úgy orvosdoktorok, mint sebészek (falusi, kisebb minősítésű orvosok) oktatására. Kétféle marad az oktatás 1782-ig, midőn a sebészi tanfolyam megszűnik. Az O. művelésének központja az egyetem volt. A mostani Kossuth Lajos-utca és Semmelweis-utca sarkán levő paulinus-kolostor volt az orvosi és sebészi kar fészke, klinikákkal együtt; sőt itt

volt a kémiai tanszék is. Itt tanított 1809-től *Stáhly* Ignác, *Lenhossék* Mihály, *Fabinyi* Teofil, *Schordann*, ki majd minden vagyonát az orvosi karnak hagyta jótékony célra; 1842-től *Balassa* János, 1843-tól *Sauer*, a belgyógyász, *Linzbauer* Xavér Ferenc, kinek gyüjtő munkája, Codex sanitario-medicinalis, mely 4 nagy kötetből áll, az egyedüli megbízható forrásmunka a magyar gyógytudomány és egészségügy fejlődésének tanulmányozása céljaira. E fakultáson tanított a világhírű *Semmelweis* és *Czermak* is. A szabadságharcig latin a tannyelv, kötelező tankönyvekkel, a szabadságharc kezdetétől fogva magyar a tannyelv tanszabadsággal. Az abszolutizmus alatt részben idegen, de kitünő tanárok németül tanítottak néhány éven át. A provizórium beálltával ismét magyar a tannyelv az egyetemen; az idegen ajkú professzorok helyét magyar erők foglalják el. Az egyetem tanárai 1831. megalapították az *Orvosi Tárt*, mely 1848-ig élt. E folyóirat lett közegévé az 1841. megalakult magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének, az ugyanakkor létesült természettudományi társulatnak s az 1842. alakult budapesti királyi orvosegyesületnek. Mindhárom egyesület, de különösen az utolsó, kezdettől fogva az egyetem mellett, s azzal kapcsolatban, gyujtópontja volt a magyar orvosok tudományművelésének s az ma is. Az Orvosi Tárt *Bugát* és *Schedel* (Toldy), a későbbi irodalomtörténész indították meg. A magyar O. iránya szorosan a bécsi iskolát követi ez időkben. Az ú. n. *Balassa-kör*, melynek tagjai Balassa J. vezetése alatt Semmelweis, Wagner János, id. Bókay János, Hirschler Ignác, Arányi Lajos, Lumnitzer Sándor és Markusovszky Lajos, később Korányi Frigyes és Balogh Kálmán, 1857. megalapítja az *Orvosi Hetilapot*, mely ma is fennáll; az egyetemi magyar tannyelv érdekében minden követ megmozgatnak, magyar nyelvű orvosi könyvek kiadására szövetkezetet alakítanak, mely ma is virágzik Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat neve alatt, az egyetem orvosi fakultásának fejlesztését minden módon előmozdítani igyekeznek. Mind e törekvésüket siker koronázza. Az Orvosi Hetilapnak nemsokára vetélytársa jelentkezik a *Poor* Imre által szerkesztett Gyógyászat alakjában. Az egyetem mellett a Pest városi Szt. Rókus-kórház s a szegény-gyermekkórház is részt vesznek az orvosi oktatásban. A kolozsvári sebészeti iskola különösebb nyomokat nem hagyott, csak miután nagyrészt Balassa tanácsára a pesti fakultás fiatal erői mennek le tanárokul (Margó, Lenhossék József, Láng G., Jendrassik, Balogh, Genersich). Midőn végre a kolozsvári sebészi tanintézet az egyetem megalapításával orvosi fakultássá lett, a magyar O. fejlesztésében, művelésében jelentékeny szerepet kezd játszani.

A 60-as évek vége felé kezdődik meg hazánkban az akkor már tudományos jelentőségben erősen hanyatlott bécsi orvosi iskolától elváló folyamat. Az új orvosi intézetek, melyeket Eötvös József és Trefort minisztersége alatt emeltek, a tanulást itthon kényelmesebbé, intenzivebbé tették. Évenkint kevesebb lesz a kijárók száma, v. ha külföldre mennek, inkább csak diplomájuk megszerzése után teszik azt s nemcsak Bécsbe, hanem főleg Németországba mennek. Lipcse, Berlin, Heidelberg, München, Würzburg és az utóbbi időben Strassburg, Páris, legújabban főleg Berlin ama helyek, hol fiatal magyar orvosok tartózkodnak, tanulnak, laboratóriumokban dolgoznak. Ma már a budapesti orvosi fakultás a világ egyik leglátogatottabb fakultása és semmiben sem maradt el a hasonló külföldi intézmények mögött. Orvosi tankönyvirodalmunk is az utolsó években oly óriási lendületet kapott (Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Universitas stb. és más, egyenként megjelent művek), hogy ma már minden szakmából több könyv is áll a tanulóifjuság rendelkezésére. Önálló tudományos munkáinkat azonban, dacára, hogy elég tekintélyes számú hazai orvosi szaklapunk van (Orvosi Hetilap, Gyógyászat, Pester medizinisch-chirurgische Presse, Közegészségügyi Kalauz, Orvosi Hetiszemle, Egészség, Orvosok Lapja, Klinikai Füzetek, Bábakalauz, Országos Orvosszövetség, Magyar Orvosi Archivum, Stomatologiai Közlöny, Iparegészségügy, Budapesti Orvosi Ujság, Jó Egészség, Tuberculosis, Mentők Lapja, Az alkoholizmus, Magyar Balneologiai Értesítő, Fogorvosi Szemle, Közegészségügy, Orvosképzés stb.), hogy a külföld is tudomást szerezzen róla, ma is kénytelenek vagyunk idegen, főleg német szaklapokban közzétenni.

Irodalom. Hacker, Gesch. d. Heilk., Berlin 1822—29; Haeser, Lehrb. d. Gesch. d. Med. u. der epid. Krankh., 3. kiad., Jena 1875—82, 3 köt.; Baas, Grundr. d. Gesch. d. Med., Stuttgart 1876; Wunderlich, Gesch. d. Med., u. o. 1859; Pagel, Geschichte der Medizin, Berlin 1898; Neuburger és Pagel, Handbuch der Gesch. d. Medizin, 3 köt., Jena 1903—05; Eulenburg, Realenziklopädie der gesamten Heilkunde, Wien, 3. kiad. 1894—1901: 27 köt. és 9 pótköt., 4. kiad. 1908—13: 15 köt.; Demkó Kálmán, A magyar orvosi rend története a XVIII. század végéig, Dobrowszky és Franke, Budapest 1894.

Orvvadászat, idegen területen jog és engedély nélkül való vadászás, amelynek célja az elejtendő vad eltulajdonítása, elorzása, l. *Vadorzás.*

Orycteropidae (állat), l. *Földi malacfélék.*

Orycteropus (állat), a Földi malacfélék *(Orycteropidae)* családjába tartozó emlősállatnem. L. *Földi malacfélék.*

Oryctes nasicornis (állat), l. *Tülkösbogár.*

Oryctolagus cuniculus = *Lepus cuniculus,* l. *Nyúlfélék.*

Oryktognosia (gör.), l. *Oriktognózia.*

Oryktographia (gör.), l. *Oriktográfia.*

Oryktologia (gör.), l. *Oriktológia.*

Oryx (állat), l. *Antilópok.*

Oryza *L.* (növ.), l. *Rizs.*

Oryzoryctes (állat), a Rovarevők rendjébe tartozó állatnem. Vakondok módjára a földben turkálva keresi élelmét s a rizsültetvényekben néha nagyon nagy károkat okoz. Legismertebb az *O. tetradactylus* A. M. Edw. et Grandid., az *O. hova* Grandid. és az *O. niger* F. Mayer. Madagaszkáron és a szomszédos szigeteken honos.

Orzegow, porosz falu az oppelni közigazgatási kerületben, (1910) 7680 lak., mezőgazdasági gépgyártással.

Orzeszkowa (ejtsd: ozseskova), *Eliza z Pawlowskich,* lengyel írónő, szül. Grodnón 1842., megh. u. o. 1910 máj. 18. Korán férjhez ment, de férjét az 1862-iki lengyel fölkelésben való részvétele miatt Szibíriába száműzték s így csakhamar nél-

különznie kellett a családi tűzhely melegét, ami elhatározó befolyással volt írói működésére. Az elnyomottak felé fordította figyelmét s a nők emancipációjáért, a zsidók, litván parasztok s a kisnemesek érdekeiért szállott síkra regényeiben és elbeszéléseiben. Egyike a legtermékenyebb és a legnépszerűbb lengyel íróknak; egyik-másik elbeszélése és regénye, pl. Meir Ezofovics, Cham, Bene nati, Ad astra stb. a világirodalom kincsei közé tartozik. Összes műveit Chmielowski rendezte sajtó alá (Varsó 1899.) Magyarul megjelent: A szegénység ösvénye (Nemzet 1885. évf.). V. ö. *I. Nitowski*, O. (Varsó 1903).

Os (lat.), többesszámban *ora* a. m. száj.

Os (lat.), többesszámban *ossa*, a. m. *csont*. — *Os coccygis (coccygeum)* a. m. farcsíkcsont. — *Os hyoides* a. m. nyelvcsont v. szakcsont. — *Os ilei* v. *ilium* a. m. csípőcsont. — *Os ischii* a. m. ülőcsont. — *Os priapi* a. m. *peniscsont*. — *Os pubis* a. m. szeméremcsont. — *Os sacrum* a. m. keresztcsont.

Os, az *ozmium* (osmium) kémiai jele.

Os, város Ferganában, Turkesztán orosz főkormányzóságban, a namangán-kuldzsai útvonalon, (1911) 48,800 lakossal.

Os, hollandi festőcsalád. Tagjai: *Jan van O.* (1744—1808.). Hágában élt. Virágokat és tengeri képeket festett. Utóbbiak két példája látható a budapesti Szépművészeti Muzeumban. Fiai: *Pieter Gerard van O.* (1776—1839.) állatfestő és *Georg Jakob Johannes van O.*, szül. Hágában 1782 nov. 20., megh. Párisban 1861 júl. 11. Virág- és gyümölcsfestő volt, ki főleg a sèvresi porcellángyár számára, hol 1817. alkalmazták, sokat dolgozott.

Óság, község, l. *Magyaróság*.

Osage City (ejtsd: oszedzs szitti), város Kansas északamerikai állam O. countyjában, a Salt Creek mellett, (1910) 2432 lak., nagy szénbányákkal, kő- és okkerfejtőtelepekkel.

Osage-indiánusok, l. *Oszágok*.

Osage orange (növ.), l. *Maclura*.

O sancta simplicitas! (lat.) a. m. óh szent együgyűség! Állítólag *Husz* János fölkiáltása a máglyán, midőn látta, hogy egy parasztasszony mily buzgóan viszi a fát a máglyához.

Ó-sánczi szoros (Altschanz), a brassói v. barczasági hegységen átvezető szoros, mely Brassó vármegyében a Tatrang völgyéből DK-i irányban Romániába vezet. Van benne állami belépőállomás, mely közigazgatásilag Hosszúfaluhoz tartozik s a Tatrang és a Döjtöne vizek összefolyásánál, a román határtól 14 km.-nyire fekszik.

Ósándorfalva (azelőtt: *Sándorfalva)*, kisk. Máramaros vm. huszti j.-ban, (1910) 1285 rutén és német lak.; u. p. Szeklencze, u. t. Handalbustyaháza.

Osborn, *Max*, német író, szül. Kölnben 1870 febr. 2. A berlini Nationalzeitung szerkesztője; az 1914—16-iki világháború folyamán harctéri tudósításaival tűnt ki. Irt irodalomtörténeti és műtörténeti munkákat, amelyek közül nevezetesebbek: Die deutsche Kunst im 19. Jahrhundert (1901); Geschichte der Kunst (12. kiadás 1912); Führer durch die kgl. Nationalgalerie (1915). Kiadta *Springer*: Handbuch der Kunstgeschichte c. művének 5. kötetét (6. kiad. 1912); Bode és Koetschau közreműködésével adja ki: Kunstgeschichte (I. köt. 1915).

Osborne (ejtsd: ószborn), *Osborne-House*, az angol királyi család kastélya, East-Cowes angol város közelében a Wight-sziget É.-i részén.

Osborne, 1. *Adrienne*, énekművésznő, lásd *Kraus*, 5.

2. *O.*, *George Alexander*, angol zongoraművész és rendkívül kedvelt szalonzeneszerző, szül. Limerickben (Irország) 1806 szept. 24., megh. Londonban 1893 nov. 16. Számos zongoradarabja (fantáziák, variációk, rondók) volt divatban.

3. *O.*, *Thomas*, Leeds hercege, l. *Leeds*.

Osca, Huesca város régi neve, l. *Huesca*, 2.

Oscedo (lat.) a. m. ásítás.

Oschatz, az ugyanily nevű járás székhelye Lipcse szász kerületi kapitányságban, a Döllnitz folyó mellett, (1910) 10,818 lak., cukorgyárral, posztókészítéssel és bőrgyártással; régi körfalak és tornyok romjaival.

Oschersleben, az ugyanily nevű járás székhelye Magdeburg porosz kerületben, a Bode mellett, (1910) 12,931 lak., cukorgyártással, finomítóval, gazdasági gépgyártással, mesterséges trágya-, csokoládé-készítéssel, sör-, maláta- és szeszgyártással.

O. Schm., állatnevek után *Schmidt* Oscar (l. o.) nevének rövidítése.

Oschur (növ.), l. *Sodomalma*.

Osci, ó-itáliai nép, l. *Oszkusok*. — *O. ludi*, l. *Atellana fabula*.

Oscillaria (növ.), l. *Oscillatoria*.

Oscillatio (lat.) a. m. lengés, rezgés. L. *Oszcilláció*.

Oscillatoria *Vauch.* (*Oscillaria*, növ.), a kék moszatok génusza, melynek több mint száz faját ismerik. Vizekben, nyirkos talajon élnek, olykor terjedelmes, sötétzöld hártyás telepeket alkotva. Az árkok poshadt vizében sohasem hiányoznak. Egyes fajai a hőforrásokban élnek. Az O. rövid hengeres sejtjei hosszú fonalakba sorakoznak. A fonalak el nem ágazók, egyenesek v. kissé görbültek és többnyire előre- és hátracsúszó mozgást, olykor lengő mozgást végeznek.

Oscillograph, l. *Oszcillográf*.

Oscines (állat), a Verébalakú madarak *(Passeriformes)* egyik csoportja, l. *Éneklő madarak*.

Oscinis (állat), l. *Fritlégy*.

Oscitatio (lat.) a. m. ásítás, szájtátás, továbbá hanyagság, kiméletlen magaviselet.

Oscsadnicza, község, l. *Ócsad*.

Osculatio (lat.), a. m. csókolás. L. még *Oszkuláció*.

Osculatorium (lat.), l. *Csóktábla*.

Osculum (lat.), csók; *O. pacis*, békecsók (l. o.).

Osculum, a Szivacsok testének külsején levő tágas nyílások neve. E nyílásokba torkolnak a szivacsok kloakanyílásai. A víz kivezetésére valók. L. még *Szivacsok*.

Osdola, község, l. *Ozsdola*.

Oseba, bantu néptörzs, l. *Fán*.

Ósebeshely, kisk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1910) 1244 oláh lak.; u. p. és u. t. Szászváros.

Osek, klimatikus gyógyhely, l. *Ossegg*.

Osekovo, adók. Belovár-Körös vmegye kutinai j.-ban, (1910) 1419 horvát és magyar lak.; u. p. és u. t. Popovača.

Osella (ol.). A velencei doge a nagy tanács tagjainak újévi ajándékul *madarat (uccelli)* szokott adni. A XVI. sz. óta e helyett ezüst emlékérmet hoztak divatba, melyen a doge neve és uralkodási éve van. Ezt nevezték O.-nak.

Osgyán, kisk. Gömör vmegye rimaszombati j.-ban, (1910) 1429 magyar lak., postahivatallal, u. t. Rimaszombat. Vidékén jó fazekasagyag fordul elő, melyből tűzálló téglát készítenek. O. várát a XV. sz. közepén emelte az Osgyán és Osgyáni Bakos-család, utóbb a husszitàk kezébe került, de Mátyás király 1460. visszafoglalta.

O'Shaugnessy (ejtsd: osanesszi), *Arthur William Edgar*, angol tudós és költő, szül. Londonban 1846 márc. 14., megh. u. o. 1881 jan. 31. A természettudományokat művelte, de mint költő is jó hírt szerzett magának. Nevezetesebb művei: An epic of women (1871); The lays of France (1872); Music and moonlight (1874); Songs of a worker (1881). Feleségével, Marston Eleanorral együtt írta Toyland (1875) c. művét. V. ö. L. C. *Moulton*, Arthur O., his life and work (London 1894).

Oshima, sziget, l. *Amami-Oshima*.

Oshkosh (ejtsd: oskos), Winnebago county székhelye Wisconsin északamerikai államban, a Fox torkolata mindkét partján, (1910) 33,062 lak., fűrészmalmokkal, bútorgyártással, élénk fakereskedéssel; elmebetegek házával, tanítóképzővel.

Osiander, *Andreas*, tulajdonképen *Hosemann*, német reformátor, szül. Gunzenhausenben 1498 dec. 19., megh. Königsbergben 1552 okt. 17. Mint nürnbergi lelkész, tevékeny részt vett a reformáció tanainak behozatalában (1522). Az úrvacsoráról való vitában Zwingli ellenében Luther mellé csatlakozott. 1548-ban megfosztották lelkészségétől, mert nem akart hozzájárulni az ágostai interimhez; ekkor Albert, Poroszország hercege, az újonnan alapított königsbergi egyetemre hívta meg. Itt azután heves teológiai vitába keveredett a megigazulás tanáról. Követői, az *osiandristák*, a mester halála után is folytatták a szóharcot, melynek csak a *Corpus Doctrinae Prutenicum* (1567) vetett véget, mely az osiandriánusokat száműzte Poroszország minden részéből. V. ö. *Wilken*, Andr. O.-'s Leben, Lehre und Schriften (Stralsund 1844); *Möller*, A. O.-s Leben etc. (Elberfeld 1870); K. A. *Hase*, Herzog Albrecht von Preussen und sein Hofprediger (Leipzig 1879).

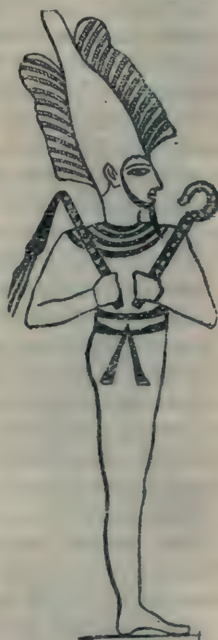
Osiandriánusok, l. *Osiander* és *Antiosiandriánusok*.

Osijek, *Eszék* (l. o.) horvát neve.

Osimo, város és püspöki székhely Ancona ol. tartományban, (1911) 18,808 lak., selyemtermeléssel; körfalakkal (Kr. e. II. sz.), székesegyházzal (XIV. sz.), városháza római régiségekkel. O. *Auximum* néven Kr. e. 157. római gyarmat volt.

Osinka, nagyk. Fogaras vm. sárkányi j.-ban, (1910) 1404 oláh és magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Osiris, egyiptomi istenség, a holtak istene, *Isis* férje és *Horus* atyja, a legidősebb fia *Keb*-nek, a föld istenének és *Nút*-nak, az ég királynőjének. Ő az alvilág bíróságának elöljárója és Abydos ura. Az emlékek adatai szerint O. fejét Abydosban temették el. Múmia alakjában, hosszú szakállal ábrázolják, az ő sajátos tollkoronájával, az Atef-koronával fején, mellén keresztbe tett karokkal, az egyik kezében a kormánypálcát, a másik kezében pedig ostort tartva (l. az *ábrát*).

Osiris.

Osiris, *Daniel Ilfa*, francia emberbarát, szül. Bordeauxban 1828., megh. Párisban 1907. Tudományos jutalmakra nagy alapítványokat tett, a Curie-házaspár rádium-tanulmányait ez alapból jutalmazták 60,000 frankkal; a Pasteur-intézetnek nagy jótevője volt s vagyona nagyobb részét is végrendeletében ennek hagyta. Több városnak szobrokat ajándékozott; 1896. megvásárolta Malmaisont, azt restauráltatta s 1914. a franciaállamnak ajándékozta.

Osius, cordovai püspök, l. *Hosius*.

Oskaloosa (ejtsd: oszkalúza), Jowa északamerikai állam Mahaska countyjának fővárosa a Desmoines és vasutak mellett, (1910) 9466 lak., kőszén- és vasércbányák, kohászat és gépgyártás.

Oskarshamn, svéd város Kalmar länben, a Keleti-tenger partján, (1910) 7972 lak., jó kikötővel, hajóépítéssel, gyufagyárral, sörfőzővel, stb.

Oskerda, község, l. *Ókert*.

Oskos, folyó, l. *Iszker*.

Osl (másként *Ostfy*) *Domokos* és *Miklós*, mindketten I. Károly és I. Lajos királyaink idejében macsói bánok; Miklós, az idősebbik 1335—40., Domokos 1340—53-ig. Mindketten többször diadalmasan harcoltak a szerbek ellen s a macsói bánság határait biztosították. Hogy hivatalukat könnyebben betölthessék, a király Szerém, Valkó, Baranya, Bács és Bodrog vmegyék főispánságait is rájuk bízta. Domokos ezenkívül 1330—40. veszprémi főispán is volt. V. ö. Turul (VIII. 179); *Pór*, Az O. nemzetség története a XIII. és XIV. sz.-ban. Turul 1891. évf.

Oslavija *(Oslavje)*, falu az osztrák tengerpartvidéken (Küstenland), a görzi kerületi kapitányságban, az Isonzo nyugati partján, (1910) 414 lak. 1915—16. az osztrák-magyar-olasz háborúban a görzi hídfőért vívott csaták folyamán O. birtokáért ismételten véres harcok folytak. L. *Világháború*.

Osli, kisk. Sopron vm. kapuvári j.-ban, a Hanságban, (1910) 1229 magyar lak.; postahivatallal, u. t. Kapuvár. Az ősrégi Osl-nemzetségről vette nevét.

Osmerus (állat), l. *Stint*.

Osmhidrózis *(osmidrosis)*, a brómhidrózis egyik alakja, amelynél az elválasztott verejték sajátságos szagú.

Osmiad, helység, l. *Aszuágy*.

Osmium, l. *Ozmium*.

Osmium-lámpa, l. *Elektromos világítás*.

Osmjani, járási székhely Vilna orosz kormányzóságban, kb. 7000 lak. 1831 máj. havában ütközet volt itt az oroszok és lengyelek közt, 1915 szept. havában pedig Hindenburg tábornagy német csapatai és az oroszok között folytak itt kemény harcok.

Osmologia (gör.), az illatos anyagok tana.

Osmosis, l. *Oszmózis*.

Osmunda *L.* (növ), a harasztok Osmundaceae családjába tartozó génusz 6—7 fajjal. Az *O. regalis* L. (királyharaszt) fajnak Európán kívül is nagy az elterjedése (Ázsia, Észak- és Dél-Amerika egyes részei, Kelet-Afrika). Lápokat, nedves televénytalajt, erdőtalajt kedvel. Levele 2-szer szárnyas, az 1·2 m.-t is elérheti, a felső szárnyak rozsdavörös sporangiumfüzérré alakulnak át. Nálunk vadon nem terem, de kertben ültetik. A tőkéjében levő nyálkás, összehúzó anyag és sporangiumfüzére officinális volt.

Osmundaceae, *Királyharaszt-félék* (növ.), a harasztok családja; 13 faja részben trópusi, részben mérsékeltövi. Európában csak az *Osmunda* (l. o.) egy faja képviseli.

Osnabrück, 1. *közigazgatási kerület* Hannover porosz tartományban, Oldenburg és Németalföld közt, 6204 km² területtel, (1910) 376.607 lak. Az egykori O. püspökségből, Arenberg-Meppen hercegségből, Lingen és Bentheim grófságokból alakult közigazgatási kerület 11 járásra oszlik.

2. *O.*, az ugyanily nevű porosz-hannoveri kerület *fővárosa* és püspöki székhely a Haase csinos völgyében, (1910) 65.957 lak., vas- és acélművekkel, gép-, bőr-, sör-, szesz-, papir-, szivar-, festékgyártással, kémiai iparral, olajprésekkel. A régi város épületei közül a legjelentékenyebbek: a román stílusban épült székesegyház a XII. sz.-ból, a Mária-templom, a városháza, a muzeum természetrajzi, műipari és régiséggyüjteménnyel stb. O.-öt alkalmasint 785. Nagy Károly alapította. A püspöki székhely körül keletkezett a város, amelynek a XII. sz.-ban már önálló hatósága volt. Itt és Münsterben folytak 1643—48-ig azok az alkudozások, amelyek a vesztfáliai békében nyertek befejezést. 1803-ban a püspökséget szekularizálták és a várossal együtt Hannovernak, 1807. pedig Vesztfáliának adták.

Osojnik, adók. Modrus-Fiume vm. vrbovskói j.-ban, (1910) 371 horvát lak.; u. p. Severin, u. t. Vrbovsko.

Ósopot, kisk. Krassó-Szörény vm. bozovicsi j.-ban, (1910) 1491 oláh lak.; u. p. és u. t. Dalbosfalva. Határában kőszénbányák vannak.

Osor, község Cherso szigetén, l. *Ossero*.

Osorno, Llanquihué chilei tartomány fővárosa, a Rio Rahué mellett, az O. (2257 m.) vulkántól ÉNy.-ra, kb. 2000 (felerészben német) lak.; 1558. alapították, 1603. az araukánok elpusztították, 1788. újjáépült.

Ósóvé, nagyk. Bács-Bodrog vmegye újvidéki j.-ban, (1910) 2252 szerb és német lak.; u. p. és u. t. Ujsóvé.

Ospedaletti, klimatikus gyógyhely és tengeri fürdő Porto Maurizio olasz tartományban, San Remo közelében, vasút mellett, 1500 lak.

Osphradium, a Puhatestüek *(Mollusca)* körében igen elterjedt érzékszerv. A lélegzőszerv közelében található, ezért és szerkezete alapján szaglószervnek tartják.

Osphresiologia (gör.), a szagokkal foglalkozó tudományág.

Osphromenus (állat), l. *Gurámi*.

Osram-lámpa, l. *Elektromos világítás*.

Osredački Drenovac, adók. Lika-Krbava vm. alsólapaczi j.-ban, (1910) 216 szerb lak., u. p. és u. t. Srb.

Osredci, adók. Lika-Krbava vm. alsólapaczi j.-ban, (1910) 779 szerb lak.; u. p. és u. t. Srb.

Osroë, ókori város, l. *Edessza*, 2.

Osroëne tartomány, l. *Edessza*, 2.

Oss, város Észak-Hollandia németalföldi tartományban, (1910) 8429 lak., gyáriparral.

Ossa (lat.), l. *Os*.

Ossa, 1. görög hegység, l. *Ossza*. — 2. *O.*, a Visztula 120 km. hosszú jobboldali mellékfolyója. Ered a Geserich-tó közelében és Graudenztől É.-ra torkollik.

Ossarium (lat.), l. *Csontház*.

Ossa sepiae, l. *Sepia*.

Ossau (ejtsd: osszó; *Vallée d'O.)*, a Gave 25 km. hosszú kies völgye Hautes-Pyrénées francia départementban, kb. 15,000 lak. Főhelyei: Bielle, Arudy és Laruns, valamint Eaux-Chaudes és Eaux-Bonnes fürdőhelyek. V. ö. *Butel*, La Vallée d'O. (Paris 1894).

Os Schm., természetrajzi nevek után *Schmidt* Oscar (l. o.) nevének rövidítése.

Ossegg *(Osek, Neu-O.)*, község és klimatikus gyógyhely Dux cseh kerületi kapitányságban, az Érchegység lábánál, (1910) 9558 lak., gazdag cisztercita-apátsággal s mellette olasz renaissance-stílusban épített szép templommal. Az apátságot 1191. alapították, 1429. a taboriták földúlták, 1580. megszüntették, de 1626. ismét helyreállították.

Ossein, l. *Osszein*.

Ossero *(Osor)*, 1. község Cherso sziget Ny.-i oldalán, Lussin isztriai osztrák kerületi kapitányságban, a róla elnevezett keskeny csatorna partján, (1910) 2241 lak., gazdag templommal, amely egykor püspöki templom volt. O. hajdan jelentékeny hely volt, amiről romjai ma is tanuskodnak. O.-ból forgóhid visz át Lussin szigetére. — 2. *O. (Monte O.)*, Lussin sziget legmagasabb hegye (588 m.).

Osservatore Romano (a. m. római figyelő), a pápai udvar 1861. alapított hivatalos lapjának címe. 1909 jan. 1. hivatalos jellege megszünt; azóta a hivatalos közleményeket az *Acta Apostolicae Sedis*-ben teszik közzé.

Ossett, város Yorkshire angol countyban, (1911) 14,081 lak., gyapjufonással, posztószövéssel.

Ossia (ol.) a. m. vagy. A zeneművekben gyakran használt szó, oly részletek fölé írva, melyek kétféle módon adhatók elő.

Ossiach, falu Klagenfurt karintiai kerületi kapitányságban, 135 lak. Mellette és a Gerlitzenalpe lábánál van a 11 km. hosszú, 1·5 km. széles, 1030 ha.-nyi területű O.-i tó, amelynek környékén Sattendorf, St.-Andrä és O. klimatikus gyógyfürdők és látogatott nyaralóhelyek vannak.

Ossian (gael *Oisian*, ir *Oissin* vagy *Oisein)*, az ir irodalomnak legendás alakja, Kr. u. a III. sz.-ban élt. Fingal (Finnghal) albai király fia volt; agg korában megvakult s így szerepel a nevét viselő költeményekben. Az első említés O.-ról a leinsteri kéziratban fordul elő; a gael költemények igazi szépségei csak a XVIII. sz.-ban váltak általánosan ismeretesekké. John Home és Hugh Blair ösztönzésére gyüjtött össze Macpherson egy csomó gael költeményt, melyeket fordításban kiadott Fragments of ancient poetry, collected in the Highlands of Scotland and translated from the Gaelic or Erse language (Edinburgh 1760) címmel. Ezt követték Fingal (1762) és Temora (1763). E költemények egész Európában óriási visszhangra találtak s csaknem valamennyi nyelvre lefordították (németre Denis, Harald, Petersen, Rohde, Stolberg, olaszra Cesarotti, franciára Le Tourneur stb.). A régi legendás időkbe és eltünt országokba vezetnek e versek (Alba, Bernicia, Galloway stb.). Már 1764. kezdődtek a támadások és Macpherson költeményeinek eredetiségét kétségbe vonták. Macpherson maga haláláig fentartotta állítását, hogy a költemények valódiak. A Highland Society rendelkezésére bocsátotta a még meglevő eredeti gael szövegeket, melyek két nagy kötetben jelentek meg (Dana Oisein mhic Finn, London 1807). Az O.-i költemények nyelvkincse a modern gael, csak néha keverve régi szólásokkal; a motivumok és anyag azonban eredetére nézve őskori forrásokra megy vissza, maga a mese Macpherson találmánya, aki többnyire szabadon dolgozta fel az adott motivumokat. Több tanubizonyság szól amellett (Macdonald 1670), hogy az ir hősmonda korából való költemények éltek a nép ajkán, O. neve alatt léteztek s némelyek fel is voltak jegyezve (Lismore-i könyvben, XVI. sz.). E költeményekben megmaradt a régi ir pogánykor minden jellegzetes tulajdonsága. Szentimentális, borongós stílusban tárják elénk a fennmaradt rapszódiák a későbbi kutatások által igazolt régi ir szokásokat és erkölcsöket.

Irodalom. Macpherson művein és a Highland Society kiadványain kívül l. Campbell, Heroic Gaelic ballads collected in Scotland, London 1872. A vitairatok sorát a Journal des Savants indította meg 1764. L. Talvj, Die Unechtheit der Lieder O.'-s, Leipzig 1840; Macnaughton, The authenticity of O.'-s poems, 1861; Waddell, O. historical and authentic, Glasgow 1875; Stern, Die O.-ischen Heldenlieder, Weimar 1895 (Zeitschr. für vergleichende Lit.-gesch.); Abercromby, The pre- and protohistoric Finns both Eastern and Western, London 1898; Meyer, R. Irish Academy, Todd Lecture Series, XV. köt. 1910. A magyar irodalomban is van nyoma O. hatásának. Kármánnal kezdődik Fanny hagyományaiban, majd folytatódik Kazinczyval: O. minden énekei, Munkák VI. és VII. köt. 1815; továbbá Petőfi és Arany O.-ról szóló énekei, Fábián Gábor fordítása, 3 köt. Buda 1833, újabban: O. énekei az eredeti gael mértékben, ford. Fábián Gábor, bevezetéssel kiadta Heinrich Gusztáv, Budapest 1903; Czompó Gábor fordítása, részletek: Magyar Állam és Magyar Szemle, 1893; Kálmán Károly, O. költeményei magyar versekben, Budapest 1911; Barcza Kálmán, O., Fővárosi Lapok 1869, 87. sz.

Ossificatio (lat.) a. m. elcsontosodás.

Ossifraga (állat), l. *Hojszafélék.*

Ossikó, község, l. *Osziko.*

Ossin, l. *Osszin.*

Ossip Schubin, német írónő, l. *Schubin.*

Ossoli *marquise*, amerikai írónő, l. *Fuller*, 1.

Ossolinski, 1. *Jerzy* (György) herceg, lengyel államférfiú, szül. 1595., megh. 1650. Mint katona és diplomata szolgálta kezdetben hazáját. 1632-ben főkincstartó lett s keresztülvitte IV. *Ulászló* király megválasztatását. 1634-ben II. Ferdinánd császár birodalmi hercegi rangra emelte, VIII. Orbán pápa pedig *ossolini* herceggé nevezte ki. 1648-ban *János Kázmér* megválasztása az ő műve volt. V. ö. *Kubala*, Jerzy O. (Lemberg 1883, 2 köt.).

2. *O., Jozef Maximilian, Tenczyn grófja*, lengyel író, *O. 1.* dédunokája, szül. Vola Mieleckában (Sandomir) 1748., megh. 1826 márc. 17. Lengyel történelmi és irodalmi tanulmányainak élt s 1789. Bécsbe költözött. Ferenc császár 1808. titkos tanácsossá, 1809. pedig a császári könyvtár igazgatójává nevezte ki. 1817-ben megalapította az *O.-féle nemzeti intézetet* Galicia részére s ennek ajándékozta gazdag könyvtárát, kép- és régiséggyüjteményét. Az intézet 1826. nyílt meg Lembergben. Az O.-gyüjtemény legértékesebb tárgyait az oroszok Lemberg megszállása után 1914 okt. elrabolták. O. mint író is kitünt. Irt egy lengyel irodalomtörténetet (Krakó 1819, 3 köt.), dekameronszerű elbeszéléseket (Badeni esték, Lemberg 1852) és Emlékiratokat (Egy vak ember gondolatai, u. o. 1852).

Ossuna, spanyol város, l. *Osuna.*

Ossza *(Ossa*, mai neve: *Kisszavosz)*, hegység Tesszáliában, a balkáni Rhodope kristályos masszivum *Olimposz* (l. o.) részének folytatása, attól csak a Tempe-völgy választja el. Legmagasabb csúcsa 1953 m. magas, D.-en a Mavrovimi (a. m. fekete hegyek) dombvidéke köti össze a Pelion-hegységgel. A mitosz szerint O. volt a kentauroszok és gigászok hazája.

Ossza, járási székhely Perm orosz kormányzóságban, a Kama mellett, vászon- és fakereskedéssel és kb. 5000 lak. Az O.-i járásban jelentékeny vasművek vannak.

Osszein *(ossein)*, a csont szerves állományának főalkatrésze, lényegében azonos az enyvadó anyaggal, a kollagénnel. L. *Albumoidok, Csont.*

Osszéták, saját nyelvükön *ironok*, állítólag a néhai alánok ivadékai. A Kaukázusban a Darielszoros vidékén, a Terek-völgyében, keletre a Rion forrásaig laknak együtt mintegy 200,000 főnyi tömegben. Régebben őket tartották az árja tipus legtisztább elemének, az indogermánság ősének, ma keverék népnek tekintik, az árják és szemiták közti kapocsnak. Nyelvük tagauri, digori és tuali jól elkülönült dialektusra oszlik, ennek megfelelően változik szomatikus alkatuk is. Viseletük, épitkezésük erősen hajlik a cserkesz felé, csak temetőikben, melyek néha kész nekropoliszok (sappads) jelentkezik még ősi vonás. Az O. többször változtatták hitüket, ingadozva a kereszténység és iszlám között. Ma sajátos pogány hitet vallanak. V. ö. *Hahn*, Kaukasische Studien (Leipzig 1896); *Zichy* Jenő gróf, Utazásaim (Budapest 1897).

Osszin *(ossin)*, a csukamájolaj peptonozott olajalbuminátja, mely meg nem avasodik, eltartható és a csukamájolajat minden tekintetben helyettesítheti.

Osszovec *(Osszovjec)*, helység Grodno orosz kormányzóságban a Bobr-folyó mellett, *Goniondz* várossal (l. o.) szemben, erődítésekkel. O. erődjeit a németek 1915. hosszabb ideig ostromolták és az oroszok kivonulása után 1915 aug. 22. megszállották.

Osszus-hegység, az ÉNy.-i Kárpátok homokkővonulatának és pedig a Ny.-i Beszkideknek tagja Trencsén és Árva vm. és Galicia határán. Ny. felől a Kisucza völgye s a Jablunkai hágó, D.-en a Bisztricza és a Fehér-Árva, K.-en a Mutyánka völgye, É.-on a galiciai síkság határolják. Ny.-ról K.-felé csap, legmagasabb csúcsai: a Rácsa (1236 m.), Javorina (1173 m.), Rycerzon (1207 m.) és Osszus (1152 m.). Mélyebb hágóin kocsiutak vezetnek át, nevezetesebb a Lokcza felől Novoty községen s az ország határán emelkedő 845 m. magas nyergen át Morvaországba vezető kocsiút.

Ostáblázás, társasjáték, melyet ketten játszanak sakktáblán 12—12 v. 8—8 különböző színű kővel. A játékos feladata saját oldaláról, mindig ferde irányban és fekete négyzeteken haladva, az ellenfél terén az utolsó sorba jutni, amikor jogában van egyszerre több követ is kiütni. A győztes neve király v. pap. Franciaországban 100 négyzetes táblát használnak s a játékosok 12 v. 20 kővel játszanak.

Ostade, 1. *Adriaen van*, hollandi festő, szül. Haarlemben 1610., megh. u. o. 1685. Hals Fransnak volt tanítványa, azonkívül Brouwer, majd Rembrandt gyakorolt hatást fejlődésére. Haarlemben élt. Brouwer parasztképeiből kiindulva, fokozódó festői finomsággal, a térbeliség és árnyékos fény kifejezésével festette tárgyakra nézve kevéssé változatos műveit, amelyek a hollandi genrefestés legkiválóbb alkotásai közé tartoznak. Nagy számukból kiemelendők: A kintornás (1640 Berlin, Kaiser Friedrich-Museum), A parasztszoba (1643, Páris, Louvre), Parasztok tánca (1647, München, Alte Pinakothek), Nyári lugas (1659, kasseli képtár), Muzsikáló parasztok (1656, Buckingham Palace), Törzsasztal a csapszékben (1660), Csapszék (1674, drezdai képtár), Falusi iskola (1662, Páris, Louvre). A budapesti Szépművészeti Muzeumban: A tollmetsző, A halárúsnő, Paraszttársaság, a Parasztcsalád (1647, Pálffy-gyüjt.). Rézkarcokat is készitett. V. ö. *Wessely*, Adriaen van O. (Hamburg 1880); *Gädertz*, Adriaen van O. (Lübeck 1869); *Bode*, A. van O. als Zeichner und Maler (Wien 1881); *Springer*, Das radierte Werk von Adriaen van O. (Berlin 1899); *Rosenberg*, Adriaen und Isack van O. (Bielefeld—Leipzig 1900).

2. *O., Isack van*, hollandi festő, *O. 1.* öccse és tanítványa, szül. Haarlemben 1621., megh. u. o. 1649. Bátyja intérieur képeivel szemben többnyire a szabadban játszódó jeleneteket festett, gyakran lovakkal, a tájképi elem finom hangsúlyozásával. Képei nyilvános képtárakban és főleg angol magángyüjteményekben nem ritkák. A budapesti Szépművészeti Muzeumban van: Paraszt intérieur (1640), Disznóölés (1642).

Ostalgia (gör.), l. *Osztalgia*.

Ostara (angolszász *Eostre)*, némelyek szerint germán mitológiai nőalak, még pedig a hajnal és kora tavasz istennője, akinek neve a husvét nevében (német *Ostern)* is fenmaradt volna. Újabban kétségbe vonják, hogy ez istennő hite megvolt s O. alakját a tudósok kombinációjának mondják.

Oštarije, adók. és pk. Modrus-Fiume vmegye ogulini j.-ban, (1910) 2071 horvát lak., postahivatal, u. t. Ogulin.

Oštarski Otok, adók. Modrus-Fiume vmegye ogulini j.-ban, (1910) 417 szerb és horvát lak.; u. p. és u. t. Ogulin.

Oste, az Alsó-Elbe 145 km. hosszú mellékfolyója Hannoverban; Bremervörde fölött válik hajózhatóvá, Nauhaus alatt torkollik. Bremervörde fölött indul ki belőle az O.-Hamme-csatorna (16 km.) s összeköti a Weserrel.

Osteitis (gör.) a. m. csontgyuladás (l. o.).

Ostende (flam. *Oostende)*, város és híres tengeri fürdő Nyugat-Flandria belga tartományban, Brugesbe, Gandba, Nieuportba és Dunkerquebe vezető csatorna mellett, (1912) 43,002 lak., vászon-, vitorlavászonszövéssel, dohánygyártással, hajóépítéssel, halászattal és osztrigatenyésztéssel; élénk kereskedéssel. Doverrel rendes gőzhajójáratok kötik össze. A legszebb hôtelek és a fényesen berendezett gyógyterem a tengerpart mellett állanak. 1601—04-ig a spanyolok ostromolták, míg végre a hollandi őrség megadta magát. 1865. erődítményeit lerombolták. Az 1914. évi világháború kitörése után O. teljesen angol vezetés alá került. A németek 1914 okt. 15. megszállották és ujra megerősítették. A háború folyamán angol és francia hadihajók és repülők ismételten bombázták.

Osten-Sacken, 1. *Fabian Gottlieb*, herceg, orosz hadvezér, szül. 1752., megh. Kijevben 1837 ápr. 19. Kurlandi német családból származott s az orosz hadseregbe lépve részt vett a török, lengyel és francia háborúkban. Különösen a *pultuszki* és *eylaui* csatákban (1807) tünt ki. A *katzbachi* csatában (1813) a jobb szárnyat vezette, a *lipcsei* csatában (1813) Blücher seregének centrumát alkotta. Részt vett Páris elfoglalásában (1814 márc. 30.) s annak katonai kormányzója lett. 1815. tábornaggyá nevezték ki. 1831-ben a lengyelek ellen harcolt Volhiniában, 1832. hercegi rangra emelkedett.

2. *O., Dmitrij*, gróf, orosz tábornok, szül. 1790., megh. 1881 márc. 27. Mint Paskievics vezérkari főnöke vett részt az 1827—28-iki perzsa és az 1828—29-iki török háborúban. 1849 nyarán a hazánk ellen küldött orosz hadsereg tartalékhadtestét (10,000 ember) vezette s a galiciai és felső-magyarországi tápvonalat őrizte. 1853 őszén mint a 3. hadtest parancsnoka vonult Moldvába. Mensikov távozása után 1855. *Szebasztopol* főparancsnoka lett. — Fia, *Nikoláj Dmitrijevics* (szül. 1831 márc. 26., megh. Monte Carlóban 1912 máj. 22.) a diplomatapályára lépett s 1895-től haláláig berlini nagykövet volt.

Ostensibilis (lat.) a. m. kimutatható.

Ostensio (lat.) a. m. kézzelfogható kimutatás; *ostensiv*, kézzelfogható.

Ostensorium (lat.) a. m. monstrancia (l. o.).

Ostentatio (lat.), szándékos mutogatás, fitogtatás, kérkedés, dicsekvés; *ostentativ*, fitogtatott, kérkedő.

Osteo . . . összetételű szókat l. *Oszteo . . .*

Osteoglossidae (állat), l. *Csontosnyelvű halak.*

Osteolaemus (állat), l. *Tömpeorrú krokodilus.*

Osteolepis macrolepidotus *Traquair.* (paleont.), jellemző őshal, melyet első ízben Agassiz tanulmányozott. Szájnyílását csontos lemezek szegélyzik. A külső és belső váz már többé-kevésbbé elcsontosodott; külsőleg rombos ganoid pikkelyekkel volt fedve, farkuszonya heterocerk. Főleg a skót középső oldredben (devonban) fordul elő.

Osterburg, az ugyanily nevű járás székhelye Magdeburg porosz kerületben, a Biese és Uchte összefolyásánál, (1910) 5145 lak., sörgyárral, élénk kereskedéssel.

Osterfeld, porosz falu a münsteri közigazgatási kerületben, (1910) 26,527 lak., jelentős gyáriparral és kőszénbányászattal.

Osteria (ol.) a. m. korcsma, csapszék.

Ostermann, *Heinrich Johann Friedrich* (orosz néven *Andrej Ivanovics)*, gróf, orosz államférfiú, szül. Bochumban (Vesztfália) 1686 máj. 30., megh Berezovban (Szibíria) 1747 máj. 25. Mint jenai diák párbajban megölte ellenfelét, mire Hollandiába menekült. 1704-ben az orosz tengerészetbe lépett s csakhamar fontos állásokba emelkedett. 1711 júl. nagy része volt a Pruth melletti béke megkötésében, 1724. pedig a *nystadi* béketárgyalásokat vezette a svédekkel. 1715-ben birodalmi al-kancellár lett s I. Katalin cárnő a kiskorú II. Péter cár egyik gyámjává nevezte ki. 1730-ban Anna cárnő grófi rangra emelte és külügyminiszterré tette. Erzsébet cárnő trónralépése után bevádolták, hogy meghamisította I. Katalin végrendeletét Erzsébet rovására. Ezért kerékbe törésre ítélték, de a vesztőhelyen kegyelmet kapott és Szibíriába száműzték (1742 jan.), hol meg is halt. Fiai gyermektelenül haltak el, leánya pedig *Tolsztoj* tábornokhoz ment feleségül. Ennek utódai viselik az *O.-Tolsztoj* családi nevet.

Osternburg, község az oldenburgi nagyhercegségben, a Hunte folyó mellett, (1910) 11,779 lak., szövő-fonóiparral s nagy üveggyárral.

Osterode, Kelet-Poroszországban az ugyanily nevű járás székhelye Königsberg porosz kerületben, (1910) 14,364 lak., vasöntéssel, sör- és gépgyártással, őrlő- és fűrészmalmokkal.

Osterode am Harz, az ugyanily nevű járás székhelye a Harz D.-i lejtőjén, a Söse völgyében, (1910) 7502 lak., posztó-, vászon-, pamutgyárral, fűrészmalmokkal, rézhengerművel. Újabb időben mint klimatikus gyógyhelyet sokan felkeresik.

Osterrieth, *Albert*, német publicista, szül. Strassburgban 1865 szept. 23. 1892—1895-ig badeni bírósági szolgálatban állott, ekkor Berlinbe költözött s azóta működését a nemzetközi egyesülések ügyének, különösen a szerzői jog nemzetközi védelmének és az ipari tulajdon nemzetközi oltalmának szentelte. Főbb munkái: Die Geschichte des Urheberrechts in England (Leipzig 1895); Lehrbuch des gewerblichen Rechtsschutzes (u. o. 1908); Kommentare zum Gesetz über unlautern Wettbewerb (Berlin 1896); Kommentare zum Kunstschutzgesetz vom 9. Jan. 1907 (u. o. 1907); Die Ursachen u. Ziele des europ. Krieges (1914). Többekkel együtt kiadja a Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht című folyóiratot.

Osterstein, kastély, l. *Gera*, 2.

Ostertag, *Robert*, német állatorvos, szül. Schwäbisch-Gmündben 1864 márc. 24. 1891-ben a stuttgarti, 1892. a berlini állatorvosi főiskola tanára, majd a német birodalmi egészségügyi hivatal osztályigazgatója lett. Berlinben O. szervezte az állatorvosi higiéniai intézetet. 1904-ben az észak-amerikai Egyesült-Államokban, 1913. Afrikában hosszabb ideig tanulmányozta a fertőző állatbetegségeket. Főbb munkái: Handbuch der Fleischbeschau (Stuttgart 1892, 6. kiad. 1910); Leitfaden f. Fleischbeschauer (Berlin 1903, 12. kiad. 1913); Untersuchungen über d. klinische und bakteriologische Feststellung d. Tuberkulose des Rindes (u. o. 1905); Das Veterinärwesen der Vereinigten Staaten v. Nordamerika (u. o. 1906); Die Bekämpfung der Tuberkulose des Rindes (u. o. 1913). 1890-ben a Zeitschschrift f. Fleisch- und Milchhygiene és 1905. a Zeitschrift f. Infektionskrankheiten u. Hygiene d. Haustiere című folyóiratok szerkesztője lett.

Osterwieck, város Magdeburg porosz kerületben, az Ilse mellett, (1910) 5439 lak., cukor-, szivar-, mesterséges trágya- és tégla- gyártással.

Ostffyasszonyfa (azelőtt: *Ostfiasszonyfa)*, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 1815 magyarajkú lakossal, a Rába folyó mellett; az Ostffy-család itteni dombon fekvő várának romjai már alig láthatók. Vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Ostfy, macsói bán, l. *Osl.*

Ostheim, előbb önálló város a württembergi Neckarkreis kerületben, jelenleg Stuttgart város egyik része, (1910) 5585 lak.

Osthoff, *Hermann*, német nyelvész, szül. Billmerichben (Vesztfália) 1847 ápr. 18., megh. Heidelbergben 1909 máj. 7. Heidelbergben az összehasonlító nyelvészet és szanszkrit nyelv tanára volt. 1901-ben a Magyar Tud. Akadémia külső tagjává választotta. Művei: Forschungen im Gebiete der indogerm. nominalen Stammbildung (2 köt., Jena 1875—76); Das Verbum in der Nominalcomposition (u. o. 1878). *Brugmann* Károlylyal együtt kiadta a Morphologische Untersuchungen c. művet (5 köt., Leipzig 1878—90).

Ostia, az ókori Róma kikötővárosa a Tevere (Tiberis) torkolatánál, 20 km.-re Rómától, Ancus Martius alapította és rövidesen felvirágzott. 87-ben Kr. e. Marius lerombolta, de újjászületett. O. kikötőjének eliszaposodásával Claudius a Tiberis bal ágában a sokkal jobb fekvésű *Portus Romanus* vagy *Portus Augusti* kikötőt létesítette, amelyet Traján is kibővített. Ekkor O. már csak régi sófőzésének köszönhette létét. Romjait a mostani O. városka mellett 1783—1855. rendszeres ásatásokkal felfedték. V. ö. *Borsari*, O. e il porto di Roma antica (Roma 1904).

Ostiarius v. *janitor* (lat.) a. m. ajtónálló, kapus, sekrestyés, az ó-keresztény egyházban a legalsóbb rendű egyházi alkalmazott, ki az isteni tisztelet alatt a rend és nyugalom fentartására vigyázott. L. még *Egyházi rend.*

Ostieba, afrikai néptörzs, l. *Fán.*

Ostiglia (ejtsd: osztillya), székhelye O. járásnak Mantova olasz tartományban, a Po balpartján, a Molinella-csatorna torkolatánál, (1911) 8580 lak., rizstermelés, kosárfonás. O., az antik *Hostilia,* Cornelius Nepos szülővárosa.

Ó-stil, l. *Ó-időszámítás.*

Ostinato (ol.) a. m. makacsul. A zenében egy témának, rövid frázisnak folytonos visszatérése más-más ellenpontozással. Leggyakoribb a *Basso O.*, vagyis egy O. a basszus-szólamban.

Ostini, *Fritz*, báró, német író, szül. Münchenben 1861 júl. 27. 1887–95-ig a Münchner Neueste Nachrichten szerkesztője volt, 1895. Georg Hirthtel megalapította a Jugend c. heti folyóiratot. Költeményei politikai szatirák. (Összegyüjtve: Biedermeier mit ei. Lieder eines Zeitgenossen, Stuttgart 1904. és Schwarmgeister, u. o. 1908). Novellái: Grosses und Kleines (München 1888); Buch der Torheit (Leipzig 1910). Mint műtörténész írt Hans Thomáról, Uhdéról, Böcklinről és Kaulbachról.

Ostitis (gör.) a. m. csontgyuladás (l. o.). — *O. malacissans*, l. *Csontlágyulás.*

Ostium (lat.) a. m. bemenet, szájadzás. *O. arteriosum* a szívgyomrok az a része, ahonnan a megfelelő verőerek (aorta és tüdőverőér) kezdetüket veszik. *O. venosum* a szívpitvarok és gyomrok közti nyílás.

Ostmarken v. *Ostmark*; Poroszországnak a hajdani lengyel királyságból kiszakított része, amelyen az elnyomó porosz nemzetiségi politika legerősebben nyilvánult meg. Ezek a területek a mai Posen, Westpreussen és Porosz-Szilézia.

Ostoja *István,* Bosznia királya, 1398. Dabiša király özvegyének elűzetése után került trónra. Uralkodása első éveiben Hervoja herceg s mások ösztönzése által unszolva, ellenszegült Zsigmond királynak és Nápolyi László ellenkirály pártját fogta, hogy ennek segítségével Dalmáciát és Horvátországot Boszniával egyesítse, de 1403. elismerte Zsigmond fenhatóságát. Ezért a bosnyákok 1404 jún.-ban trónjától megfosztották, s helyébe I. Tvrtko törvényes fiát, II. Tvrtko Istvánt tették meg királynak. O. Zsigmond királynál Budán keresett segítséget. Zsigmond valóban 1405 második felében, majd 1408. óriási sereggel tört Boszniára, Dobor váránál megverte a bosznia sereget és magát II. Tvrtko királyt is fogságba ejtette. Ekkor került O. másodszor a bosznia trónra, melyen haláláig (1418) ült. Miután azonban nem akarta Zsigmond fenhatóságát elismerni, ez 1410—11. elfoglalta az ország nagy részét. O. a törökök segítségével 1415 aug. kezdetén Ozorában a magyar sereget megverte és vezéreit, Garai Jánost, Maróthi Jánost és Csupor Pál bánt fogságba ejtette. O. 1418. halt meg. — Fiától, *O. István* bosznia királytól (1418—21.) a törökök csakhamar elfoglalták országa D.-i részét és 1420 márc. 8. Cattaro városa is a velenceiek kezébe esett. Kevéssel azután Tvrtko volt ellenkirály a velenceiek segítségével O.-t trónjától megfosztotta és 1421. az egész országot kezébe kerítette. Ezután O.-nak nyoma veszett.

Ostor, 1—1½ m. (négyesfogatoknál néha 2 m.) hosszú nyélre erősített vékony bőrszalag, gyakran csomókkal ellátva, melyet a kocsisok a lovak hajtására használnak; nyele sokszor igen díszes. L. még *Karikás ostor.*

Ostorfa, *Celtis* L. (növ.), a szilfélék (Ulmaceae) családjába tartozó fák és cserjék, amelyek 60 faja az északi félgömbön a trópusoktól a mérsékelt övig van elterjedve. Leveleik gyakran ferdék, rajtuk 3 főér van, érdesek, lehullók v. örökzöldek. Virágjuk 5-tagú, igénytelen lepel veszi körül és két termőlevél alkotta magháza csonthéjas terméssé fejlődik. A *C. australis* L. a mediterránban honos, legdélibb tájainkon, így a deliblåti homokpuszta erdőiben is vadon előfordul. Különben nálunk ültetik erdőbe és városok (pl. Budapest) utcáira is. Édeskés bogyóját a madarak eszik és így magját terjesztik. Fája *(trieszti fa)* sötét színű, nehezen hasad, igen kemény, faragásra, ostornyélnek stb. és régi időtől fogva fuvolakészítéshez *(lybiai lótusz)* használják. *C. occidentalis* atlantikus Északamerikában honos, Európában ezt is ültetik.

Ostorfa (ném. *Kielschwein;* ol. *paramezzale;* ang. *col swin),* az a gerenda, mely a fahajóban a bókonytalpakat a fenék egész hosszában lefoglalva, a hajótőhöz erősíti.

Ostorgiliszta *(Trichocephalus),* a Fonalférgek osztályának *Trichotrachelidae* családjába tartozó féregnem, melynek hátulsó testvége megvastagodott és elülső vége ostorforma, sokkal vékonyabb, hasoldalán szalagba rendeződött, függélyes és a bőrbe ágyazott chitinpálcikákkal fegyverzett. 12 faja ismeretes, melyek mind az emlősök bélcsatornájában élősködnek. A *Trich. dispar.* Rud. faj a magas észak kivételével az egész földön el van terjedve s az emberek vakbelében élősködik, ahol a nyálkahártyában húzza meg magát. Petéi a vízben, vagy nedves helyeken fejlődnek tovább. Hossza 45—50 mm. A többi fajok az emberben nem élnek.

Ostorhegyes. a négyes lófogatnál a jobboldalon járó első ló.

Ostorinda (növ.), l. *Inda.*

Ostorka, Martonoshoz tartozó puszta Bács-Bodrog vm. zentai j.-ban, (1910) 912 magyar és szerb lak.; u. p. és u. t. Martonos.

Ostorkaktusz (növ.), l. *Cereus.*

Ostorkígyó *(Dryophis,* állat), a Sikló-félék (l. o.) családjába, a Barázdásfoguak *(Opistoglypha)* csoportjába tartozó mérges kígyónem. Jellemző, hogy nyaka és farka igen hosszú, feje keskeny, igen hosszú és elől hegyes, olykor pedig orrmányszerüen meghosszabbodott. Pikkelyei 15 sorban rendezkednek. Ázsia és Amerika trópusi részeiben él. Madarakkal, gyíkokkal, békákkal és rovarokkal táplálkozik. Legismertebb a zöld O. *(Dryophis mycterizans* L.); hossza 1·5 m.; Indiában és Ceylonban honos; elevenszülő. Barna O. *(Dryophis pulverulentus* D. B.); hossza 1·67 m.; Ceylonban honos; ártalmatlan. A hegyesfejű zöld O. *(Dr. vrasinus* Boie) és a homloksávos O. *(Dr. fronticinctus* Stbr.) szintén Indiában és Ceylonban honosak és elevenszülők.

Ostorménfa (növ.), l. *Viburnum.*

Ostoros v. *kisbéres*, l. *Béres.*

Ostoros, nagyk. Borsod vm. mezőkövesdi j.-ban, (1910) 1706 magyar lak.; u. p. Eger, u. t. Kistálya. — L. még *Kisostoros.*

Ostoros ázalékállatkák *(Mastigophora* vagy *Flagellata,* állat), a Véglények *(Protozoa)* egyik osztálya, melyre jellemző, hogy az idetartozó fajoknak egy vagy több ostoruk van. Az ostor helyváltoztatásra szolgál s ez az egyedüli jellemvonás, mely az egyébként egymástól nagyon eltérő szervezetű és életmódú O.-at egyesíti. Egy részük növények módjára táplálkozik, amennyiben chlorophyll segítségével vízből és széndioxidból szerves anyagot készít, másik részük állatok módjára tisztán kész növényi anyagokkal táplálkozik, s vannak soraikban olyanok is, melyek saprozoikus módon táplálkoznak. Majdnem általánosan *hosszanti osztódással* szaporodnak. Testük többnyire merev, ritkán képes alakváltozásra. Egyes csoportokban a test vázat választ el. Egy sejtmagjuk és egy lüktető üregecskéjük van. Nagyságuk változó; vannak néhány mikron kicsinységű fajok, de vannak olyanok is, melyeknek hossza néhány millimétert ér el; legnagyobb részük azonban kicsi. Egyesek telepeket alkotnak. Az ostorok száma, elhelyezése és szerkezete, továbbá testük alkotása és életmódjuk alapján 3 alosztályra osztjuk őket, nevezetesen: 1. *Flagellata = Euflagellata;* 2. *Dinoflagellata* és 3. *Cystoflagellata.* Az O. sorában veszedelmes paraziták is vannak. Ilyenek az álomkór és a vérbaj (szifilis) okozója *(Trypanosoma gambiense* és *Spirochaete pallida).* Mint emberi paraziták említésre méltók még a *Trichomonas vaginalis* és *Lamblia intestinalis, Leishmania tropica, L. Donovani* és *L. infantum.* A Leishmania-fajok okozzák a trópusokban gyakori kala-azar nevű súlyos, rendesen halállal végződő betegséget. Állatok sorában is egyes O. nagy pusztítást okoznak. Igy a *Trypanosoma Brucei* okozza a naganát (l. o.), a *Tryp. Evansi* a surrát (l. o.), a *Trip. equiperdum* a dourine-t, a *Tryp. dimorphon* a lovak gambiai lázát, a *Tryp. equinum* a mal de caderas-t stb. — Hazánkban eddig 161 fajú ostoros ázalékállatkát észleltek.

Ostoros hal *(Heniochus,* állat), a Pikkelyesszárnyú halak *(Squammipinnes)* családjába tartozó halnem. Jellemző, hogy hátúszójának 4-ik sugara rendkívül meghosszabbodott és arcorra ormányszerűen megnyúlt. Az Indiai-oceánban és a Csendes-oceán trópusi részeiben honos. A nagypikkelyű O. *(H. macrolepidotus* C. V.) 20 cm. hosszú; húsát eszik.

Ostoros sejtek, l. *Flagellatae.*

Ostorozók v. *önostorozók,* l. *Flagellánsok.*

Ostorszerkezet, a szövőiparban a vetélő átdobását végező géprész. L. *Gyorsvetélő* és *Szövőgép.*

Ostracion *(Böröndhal,* állat), a forrt állcsontos halak alrendjének egyik neme. Testét egymás mellé sorakozott lemezkékből álló páncél födi; de a fark hátsó része már vékonybőrű; hátúszója rövid, tüskétlen; hasúszója nincs; felső állkapcsai kis fogak sorával fegyverzettek. A meleg égövi tengerekben mintegy 22 faja él, melyek közül legismertebb a négyszarvú hal *(O. quadricornis* L.). Ennek páncélja háromszögletű, az alfelúszó mögött zárt; a páncél hasoldali két élén a hátúszó átellenében egy-egy erős tüske emelkedik; szemei fölött mindkét oldalon két-két erős tüske áll előre; a páncél lemezkéi vagy kék foltosak, vagy világos, barnán szegett szemfoltot viselnek. Hossza 25—35 cm. Az Atlanti-oceánt lakja.

Ostracismus *(ostrakismos,* gör.), l. *Osztracizmus.*

Ostracoda (állat), l. *Kagylósrákok.*

Ostracodermata, a régi állattanokban a csigák és kagylók gyüjtőneve.

Ostrau, 1. *Mährisch-O.,* város az ugyanily nevű morva kerületi kapitányságban, (1910) 36,751 lak., nagy kőszénbányákkal, kohókkal, nagy malátagyárral, vaspléh- és cinkhengerművekkel, szappan- és szeszgyárral. A morva cukoripar középpontja. Közelében vannak a witkowitzi nagy vasművek. — 2. *Polnisch-O.,* város Friedek osztrák-sziléziai ker. kapitányságban, Mährisch-O.-val szemben, (1910) 23,151 lak., a Wilczek grófi család egyik régi kastélyával és szénbányával. Az O.-i széntelep Ausztria egyik legfontosabb széntelepe.

Ostrawitza, az Odera jobboldali mellékvize Osztrák-Sziléziában. Lisszahorától D.-re ered a Beszkidekben 789 m. magasban, a Morawka fölvétele után Mährisch-Ostraunál torkollik.

Oštrc, adók. Varasd vm. zlatari j.-ban, (1910) 1954 horvát lak.; u. p. Lobor és Zlatar, u. t. Zlatar.

Ostrea (állat), l. *Osztriga.* — *O.* (paleont.), az Anisomyariák rendjébe tartozó kagyló-család. Héjuk egyenlőtlen teknőjű, vastag lemezes. Baloldali teknőjükkel rendesen a talajhoz nőttek; zárperemök fogatlan; a sarokpánt háromoldalú gödörbe belmélyített; csak egy szubcentrális izombenyomattal birók. Éltek a triasztól egészen a jelenkorig, valamennyi sósvízi, tengeri. Néhány felső mediterrán faja, az *O. digitalina* Dubois, *O. crassissima* Lamarck stb. Rákoson, Bián és egyéb magyar lelőhelyeken.

Oštri Vrh, adók. Pozsega vm. gradiskai j.-ban, (1910) 311 horvát és szerb lak.; u. p. és u. t. Staro Petrovo selo.

Ostrna, adók. Zágráb vm. dugeselói j.-ban, (1910) 759 horvát lak.; u. p. Božjakovina, u. t. Dugo selo.

Ostrom, az a hadi művelet, amelynek célja egy vár vagy megerősített hely védőeszközeinek szétrombolása. Az O. módozatai háromfélék és pedig: a *rajtaütés,* az *erőszakos megtámadás* és a *rendszeres O.* A rajtaütés az, ha valamely védelemre még egészen föl nem készült várat észrevétlenül megközelítünk, az őrsereget meglepjük és kevés csapattal rövid harc után megrohanjuk és el is foglaljuk. Az erőszakos támadásnál a támadó fél a várat csupán rövid ideig lövöldözteti a tüzérséggel és azután rohammal igyekszik azt elfoglalni. Az O. hosszú ideig tart; a tüzérség jól kikeresett pontokról nehéz ágyúkkal lövöldözi a várat és szétrombolja az erődöket, a sáncokat és azokat az akadályokat, amelyeket a védő nagy ravaszsággal helyezett el; a gyalogság pedig a földbe ásva magát, csak lépésről-lépésre megy előre.

Ostromágyú, l. *Löveg.*

Ostromállapot (ném. *Belagerungszustand,* franc. *état de siège),* a kormányzatnak a *katonai* hatóságokra átruházása. Hazai jogunkban az

intézmény mint ilyen ismeretlen. Nálunk is lehetséges a háború esetére kivételes intézkedéseket életbeléptetni (l. *Háború esetére szóló kivételes intézkedések)*, sőt még az is lehetséges, hogy a polgári büntetőbiráskodás alá tartozó egyének bizonyos cselekmények tekintetében (jogosulatlan toborzás, kémkedés, az ellenséggel való egyetértés stb.) a honvéd, illetőleg a hadseregi büntetőbíráskodás alá helyeztessenek (1912. XXXIII. t.-c. 14. §.). Ilyen rendeletet bocsátott ki a minisztérium 1914. évi júl. 27-én 12.003/IME. és 1915 jún. 17. 2060/M. E., 5491/M. E. sz. a. s egyidejüleg az 1912. LXIII. t.-c. 31. §-a alapján a gyorsított bűnvádi eljárás szabályait is életbeléptette.

Ostromkos, ókori faltörő gép, l. *Aries* és *Falbontó gépek*.

Ostromlöveg, l. *Löveg*.

Ostrompeticiók, l. *Kérelmezési jog*.

Ostromtelep, egy vár ostromához szükséges tüzérségi és műszaki anyag összessége, más értelemben az a hely, ahol a vár előtt ezt az anyagot összegyüjtik és felhalmozzák. A *tüzér-O.* a lövegeket, lövőszert, a tüzérségi laboratóriumokat, az ütegsáncépítő anyagot stb. öleli fel, a *mérnöki-O.* pedig az árkász- és aknászcsapatok ostrommunkáihoz szükséges anyagokat. Az O.-et a várágyúk hatáskörletén kívül, vasutak, hajózható folyók és műutak közelében telepítjük. A támadás közben az O. anyagából a munkálatok helyéhez közelebb közbeeső raktárakat telepítünk.

Ostromtorony, az ókori várvívás egyik eszköze. Gerendákból épült, toronyszerű s kerekeken mozgatható alkotmány volt, amely arra szolgált, hogy segélyével a falbontó gépekkel a várfal felsőbb részéhez lehessen férkőzni.

Ostromtüzérség, a várak elleni támadáshoz összegyüjtött tüzérség. Általában a nagyobb, nehezebb ágyúkból, tarackokból és mozsarakból van összeállítva. L. *Löveg*.

Ostromüteg (franc. *contre-batterie)*, a várharcban általában oly üteg, melynek fő feladata: a várat védő tüzérséget elnémítani, különösen pedig azokat az ütegeket nevezik így, amelyeket a várárok széléig előre nyomult ostromló fél a rés előtti térre lövő vártüzérség ellen való működésre állít fel.

Ostromzár (franc. *blocus*, angolul *blockade, blocking)*, valamely várnak v. területnek csapatokkal való körülfogása s a közlekedéstől való elzárása. Nagy Sándor előtt, amikor még nem volt rendszeres ostrom, minden az O. sikerülésétől vagy megakadályozásától függött. L. még *Kontinentális zár, Londoni tengeri hadijogi nyilatkozat, Tengerzár*.

Ostromzsák, fél v. egy mázsa lőporral töltött bőrzsák, amelyet ostromkor a kapuk, gyöngébb falak v. palánkok szétrobbantására használtak.

Ostrošinci, adók. Verőcze vm. nasiczi j.-ban, (1910) 318 szerb, tót és horvát lak.; u. p. és u. t. Podgorač.

Ostrovo, adók. és pk. Szerém vm. vukovári j.-ban, (1910) 746 szerb lak., vasútállomás távíróval, u. p. Nuštar.

Ostrowo, az ugyanily nevű járás székhelye Posen porosz kerületben, az Obolok közelében, (1910) 14,770 lak., jelentékeny gabonakereskedéssel.

Ostrožin, adók. Zágráb vm. topuskói j.-ban, (1910) 1259 szerb lak.; u. p. és u. t. Vrginmost.

Ostrvica, adók. Lika-Krbava vmegye gospići j.-ban, (1910) 794 szerb lak.; u. p. Lički Osik, u. t. Gospić.

Ostrya *Scop.* (növ.), a Betulaceae (Nyírfafélék) család génusza; 2 faja közül az *O. virginica* Willd. amerikai és japáni, az *O. carpinifolia* Scop. (komlós vénic, komlós bükk) déleurópai, megvan az Adria É.-i öblei körül és Somogyban is; azután Kis-Ázsiában és tovább K.-re. Levele olyan, mint a gyertyáné. Porzós és termős barkái hosszhajtások végén fejlődnek, a portok két fele üstökös. Makktermését a kupacs mint egy hólyag veszi körül, mely csak a csúcsán kissé nyitott és szőrös. Terméságazata a komló terméséhez hasonlít. Nálunk erdészeti jelentősége nincs, kertben néhol ültetik, kitelel, de a tavaszi fagyok ártalmára vannak. Az amerikai fajt Európában itt-ott ültetik.

Ostuni, város és püspöki székhely Lecce olasz tartományban, (1911) 23,354 lak., székesegyházzal (XV. sz.), városi könyvtárral, régiséggyüjteménnyel; olajpréselés, mészégetés. A város fölötti dombon állott a bizánci *Hostunum*.

Ostwald, 1. *Hans*, német író, szül. Berlinben 1873 júl. 31. Aranyműves volt, sokat vándorolt, majd mint író Berlin mellett Zehlendorfban telepedett le. A proletariátus és munkásság költője. Naturalisztikus regényei: Vagabonden (1900, 6. kiad. 1907); Verworfene (1902); Berliner Nachtbilder (1903, 100. kiad. 1914); Ins Freie (1905); Liebesjahre (1910); stb. Kulturtörténeti munkája: Berlin und die Berlinerinen (1910) stb. Költeményei: Lieder aus dem Rinnstein (1903—6, 3 rész).

2. *O.*, *Wilhelm*, német kémikus és filozófus, szül. Rigában 1853 szept. 2. Tanulmányait Dorpatban végezte és 29 éves korában szülővárosában a műegyetemen, 1887. a lipcsei egyetemen az elméleti kémia tanára lett. 1905-ben előadásokat tartott az amerikai Harward-egyetemen. 1906-ban lemondott lipcsei tanári állásáról és azóta főleg eszméi propagálásának él. A fizikai kémiának mint önálló tudománynak egyik úttörője volt; e célból indította meg 1887. *van't Hoff*-fal társulva, a Zeitschrift für physikalische Chemie című folyóiratot. Ő maga különösen a kémiai katalizis jelenségeivel, az organikus savak elektromos vezetőképességével és rokonságtani vizsgálatokkal foglalkozott. Kiváló pedagógus, lipcsei laboratóriumából sok kiváló tanítványa került ki. Tudományos érdemei elismeréséül 1909. a kémiai Nobel-díjat kapta. A Magyar Tud. Akadémia 1897. külső tagjává választotta. Mint filozófus is nagy irodalmi munkásságot fejtett ki s önálló rendszert alkotott. Természetfilozófiájának alapja az energia. Az anyag maga is energia, még pedig a különféle energiáknak térbelileg összerendezett csoportja. O. világfelfogása tehát egységes, mert nem különböztet meg erőt és anyagot, mint a materialista filozófusok, hanem szerinte minden észrevételünk energiakülönbségeken alapul. 1911-ben a német

monista szövetség elnökévé választotta. Nevezetesebb művei: Lehrbuch der allgemeinen Chemie (Leipzig 1885—88, 2 köt., 2. kiad. 1891); Grundriss der allgemeinen Chemie (4. kiad. 1908); Die wissenschaftlichen Grundlagen der analytischen Chemie (1894, 5. kiad. 1910); Hand- und Hilfsbuch zur Ausführung physiko-chemischer Messungen (1893, 2. kiad. R. Lutherrel 1902; 3. kiad. 1910); Elektrochemie (1894—1895); Grundlinien d. anorganischen Chemie (1900, 3. kiad. 1912); Vorlesungen über Naturphilosophie (1902, 3. kiad. 1905); Die Schule d. Chemie (1904, 2 köt., 2. kiad. 1910); Abhandl. u. Vorträge allgemeinen Inhalts (1904); Elemente und Verbindungen (1904); R. W. Bunsen (1905); Kunst und Wissenschaft (1905); Ikonoskopische Studien (1905); Individuality and immortality (1906); Leitlinien der Chemie (1906, 2. kiad.: Der Werdegang einer Wissenschaft, 1907); Prinzipien der Chemie (1907); Grundriss der Naturphilosophie (1908); Die Energie (1908); Erfinder u. Entdecker (1909); Grosse Männer (1909); Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft (1909); Einführung in die Chemie (1910); Die Forderung d. Tages (1910, 2. kiad. 1912); Elektrochemie (1910); Der energetische Imperativ (1912); Die Philosophie der Werte (1912); Wider den Monismus (1913); Das Christentum als Vorstufe zum Monismus (1913); Religion und Monismus (1913); Auguste Comte (1913); Moderne Naturphilosophie (1914); Monismus u. Schulphilosophie (1914). Magyarul megjelent: Az analytikai chemia tudományos alapvonalai (ford. *Kanitz* Aristides, Kolozsvár 1895); Általános érdekű előadásai (ismerteti *Óhaty* Levente, Budapest 1906); Nagy emberek (ford. *Fogarasi* Béla, u. o. 1911); Feltalálók, felfedezők, nagy emberek (ford. *Kósa* Miklós, u. o. 1912); A tudomány (ford. *Kelen* Ferenc, u. o. 1912). Megindította a Klassiker der exacten Wissenschaften című vállalatot. Természetfilozófiai dolgozatai az általa 1901. megindított Annalen der Naturphilosophie című folyóiratban és a Monistische Sonntagspredigten című vállalatban jelentek meg. V. ö. *Walden*, Wilhelm O. (Leipzig 1904).

Ostwald-féle higitási törvény, l. *Elektrolitos disszociáció.*

Ostya (lat. *hostia,* a. m. engesztelő áldozat), neve annak a búzalisztből készített kovásztalan lapos kerek kenyérnek, amelyet a misénél Krisztus testévé való átváltoztatásra használnak. Régente nagyobb, újjnyi vastagságút s bevágásokkal ellátva használták, hogy könnyebben törhető legyen. Jelenlegi alakját a XII. sz.-ban állapították meg. Az átváltoztatott O.-t a pap a misében veszi magához, a hívek pedig az áldozásnál. Megőrzésére, a misén kívül való használatra szolgál a szentségtartó, ciborium (l. o.), a szentségmutató, monstrancia (l. o.) s a szentségház, tabernaculum (l. o.). L. *Oltári szentség.*

Ostya, 1. *(oblata),* buzakeményítőből készült vékony kis lap, amely megnedvesítve, poralakú gyógyszerek beburkolására használatos; célja, hogy a bevételt megkönnyítse, s hogy a gyógyszerek izét ne érezzük.

2. *O.* (ném. *Waffeln,* franc. *gaufres),* eredetileg hollandi sütemény, mely Német- és Franciaországban nagyon el van terjedve. Tojás, cukor és kevés liszt keverékéből készül, néha vaniliás krémmel v. csokoládéval töltik.

Ostyepka (tót), juhtejből készült $^1/_2$—1 kg. nehéz, sovány sajt, melyet nálunk a felvidéken készítenek és füstölt állapotban árusítanak.

Osuna *(Ossuna),* székhelye O. járásnak Sevilla spanyol tartományban, termékeny síkon, (1910) 17,830 lak., gót székesegyházában Ribera, Morales, Giordano Luca és Dürer Albert festményeivel. Kastélya az O. hercegi család fészke.

Osuna, *Pedro Tellez y Giron, O. hercege,* spanyol államférfiú, szül. Valladolidban 1579., megh. Madridban 1624. 1610-ben *Szicilia,* 1616. pedig *Nápoly* alkirálya lett. 1618-ban Velence ellen tervezett támadást, de *Santa Croce* mellett nagy vereséget szenvedett a tengeren. 1620-ban hazatért Spanyolországba, hol árulás vádja miatt elfogták és haláláig börtönben tartották. Halála után kiderült ártatlansága és felmentették az ellene emelt vádak alól. Egyetlen fia, *Juan Tellez y Giron,* mint Szicilia alkirálya halt meg Palermóban 1656. V. ö. *Ranke:* Über die Verschwörung gegen Venedig im Jahre 1618. (Berlin 1831); *Fernandez-Duro:* El gran duque de O. y su marina (Madrid 1885).

Osur (növ.), l. *Calotropis.*

Ósva, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 442 tót és magyar lakossal; u. p. és u. t. Magyarbőd.

Ósvacsákány, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 362 tót és magyar lak., a gróf Forgách-család levéltárával; u. p. Ránkfüred, u. t. Magyarbőd.

Osvaldus de Lasko, l. *Laskai,* 2.

Osváth *Imre,* jogi iró, szül. Darvason (Bihar vmegye) 1854 jan. 14. 1880-ban Abauj-Torna vm. árvaszéki ülnöke, 1882. ügyvéd, 1888. betétszerkesztő albiró, 1889. biró, 1898. pestvidéki törvényszéki biró lett; 1913. táblabirói címet és jelleget nyert és nyugalomba lépett. Jogirodalmi működése a közgazdasági, pénzügyi jogi és telekkönyvi jogra terjed ki; főbb munkái: *A fogyasztási ital- és italmérési adók rendszeres ismertetése* (1893); *A telekkönyvi betétek szerkesztéséről* (1893); *Peres és perenkívüli joggyakorlatok telekkönyvi ügyekben* (1895); 1893. óta a Telekkönyvi Szakközlöny szerkesztője.

Oswald, *szent,* angol király, a kereszténységnek főterjesztője Angliában, szül. 604. v. 605., elesett Maserfelden 642 aug. 5. Atyjának, Ethelfrith (Aedilberet) Northumbria pogány királyának halála után 616. Skóciába kellett menekülnie, mert a trónt Edwin pretendens foglalta el. Itt 12 társával a kereszténységre tért át. 634., miután Edwin meghalt és O. unokaöccse és bátyja csatában elestek, legyőzte Ceadwalla brit herceget és egész Northumbria hatalmába került. Hatalmát a kereszténység terjesztésére fordította, szerzeteseket hívott be országába és mindenfelé templomokat emelt. A kereszténység megerősítéséhez nagyban hozzájárult a király példája, nevezetesen kimeríthetetlen szelidsége és szeretete a szegények iránt. A középkori német költészet sokat foglalkozott vele, életrajzát költői és legendaszerű vonásokkal gazdagítván.

Oswald *János*, zeneesztetikus, szül. Teremin (Torontál vm.) 1858 aug. 10. Hosszabb időn át a tanítói pályán működött; Nagygájon, Buziásfürdőn és Temesvárott kántortanító volt. Közben állandóan foglalkozott elméleti és gyakorlati zenei tanulmányokkal s zenetanári oklevelet szerzett. 1903-ban kinevezték az Orsz. m. kir. zeneakadémia tanárává. Nevezetes munkája: *Nemzeti zeneművészet* (történetkritikai tanulmány, Budapest 1908).

Oswald von Wolkenstein, német költő, szül. a Trostburgon (Tirol) 1367 máj. 2., megh. hauensteini várában 1445 aug. 2. Kalandos életet élt. Ifjúkorában Palesztinába zarándokolt, részt vett a német lovagrend harcaiban. Költészete — mely a minnesang és a mesterdal határán áll — formai virtuozitásának, sőt zenei érdekességének ellenére is csak ritkán emelkedik felül az átlagon. Verseit kiadta B. Weber (Innsbruck 1847).

Oswego (ejtsd: osszvigo), 1. folyó New York északamerikai államban, a Seneca és Oneida összefolyásából ered, 36 km. hosszú és O. városnál torkollik az Ontario-tóba nagy vízeséssel. Az *O.-csatorna* (61 km.) mellette halad s az Ontario-tavat az Erie-csatornával köti össze Syracusenál. 2. *O.*, az ugyanily nevű county székhelye New York északamerikai államban az O. torkolatánál, az Ontario-tó és az O.-csatorna mellett, (1910) 23,368 lak., keményítőgyár, malomipar, vasöntés, vasúti kocsi- és felszerelésgyár, sörgyárak, gyapjúszövők, gabonakereskedelem. O. az állam egyik legszebb városa. Az Erie-tóval összekötő O.-csatorna virágoztatta föl.

Oswell, *William Cotton*, angol Afrika-utazó, szül. 1818., megh. 1893 máj. 1. 1851 ig 5 izben vett részt vadász- és kutatóexpediciókban Dél-Afrika belsejébe; első két útján a Limpopo felső és középső folyását tanulmányozták, 1849. felfedezte Livingstone-nal és Murray-vel a Ngami-tavat s ezt 1850-iki negyedik útján maga körüljárta. 1851-ben utolsó útján Livingstone-nal a Zambezi középfolyását kutatták ki. Szerénységből fölfedezéseinek leírását nem adta közre, csak Livingstone publikálta. V. ö. *W. C. Oswell* (a fia): William Cotton O., hunter and explorer (London 1900, 2 köt.).

Oswestry (ejtsd: ossszesztri), város Shropshire angol countyban, (1911) 9991 lak., gyapot- és lenszövéssel, posztógyárral; van kőszénbányája; állatvásárai látogatottak.

Oświęcim, város Galiciában, l. *Auschwitz*.

Osymandias, a hagyomány szerint egyiptomi király, aki sziciliai Diodor szerint 400,000 főnyi hadsereg élén megtámadta Ázsiát és győzedelmes fegyvereivel egészen Baktrianáig hatolt; a hagyomány az ő nevével hozta összefüggésbe a régi egyiptomiak számos nagyszabású épületét.

Oszada, 1. kisk. Árva vm. trsztenai j.-ban, (1910) 523 tót lak.; u. p. Usztye, u. t. Trsztena. — 2. *O.*, kisk. Liptó vm. rózsahegyi j.-ban, (1910) 1457 tót lak., vasúti állomás, posta- és távirόhivatal, telefonállomás; van műfűrésze s mesterséges haltenyésztése. Hozzá tartozik *Koritnyicza* (l. o.) fürdő.

Oszádka, kisk. Árva vm. alsókubini j. ban, (1910) 192 tót lak.; u. p. Felsőkubin, u. t. Alsókubin.

Oszágok *(osage, oszedzs)*, a dakota-indiánusok egyik ága Oklahoma területén, részben a Reservatióban, egykor Arkansas és Missouri egész területének urai, főleg a róluk nevezett Osage folyó vidékén. Mai számuk alig 2000 főre megy.

Oszagyva (azelőtt: *Oszadova)*, kisk. Krassó-Szörény vm. teregovai j.-ban, (1910) 636 német lak.; u. p. és u. t. Temesszlatina.

Oszaka (régebben *Naniva)*, Japán második városa a fő sziget DNy.-i partján, a róla elnevezett öbölnél, a hajózható Jodogava torkolata mellett, csatornáktól átszelt síkságon, (1908) 1.226.647 lak. O. a japáni belső forgalom legjelentékenyebb középpontja; élénk kereskedelmének fő cikkei a rizs, gyapot, selyemárú és szake, továbbá Kioto, Nagoja és más közeli városok ipartermékei. Mivel kikötője sekély, külső kereskedelme a vele villamos vasúttal összekötött Kobé-ban bonyolódik le. A város ÉK.-i részében láthatók a Taiko szama által épített erősség romjai. Velök szemben van a pénzverő. A templomok közül a kiválóbbak: a Temodzsi, Hongandzsi, Tendzsinszama és Ikudama no Dzsindzsa szép kerttel.

Oszalónak, kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910 485 német lak.; u. p. és u. t. Városszalónak.

Ó-szászok, ellentétben az angol-szászokkal, az északi Németországban lakó alnémet nyelvű törzsek. Ó-szász nyelven van írva a *Heliand* (l. o.) című epikus mű. L. még *Német nyelv*.

Oszcilláció *(oscillatio*, lat.), a *fizikában* a. m. lengés, rezgés. — *Botanikai* értelemben az az ismételten visszatérő (periódikus) mozgás, amely valamely egyensúlyi helyzet körül való lengésből áll, különlegesen az Oscillatóriáknak a sejtfal dagadásokozta ingó mozgása. — A matematikában *oszcillálók* v. *ingadozók* az oly végtelen sorok, melyekben az első tagból, az első két tag összegéből, az első három tag összegéből stb. képezett sorozatnak nincs meghatározott határértéke. Ilyen sor pl. a következő:

$$1-1+1-1+1-1+\ldots,$$

hol a mondott sorozat tagjai rendre

$$1, 0, 1, 0, 1, 0, \ldots$$

Ha ezzel ellentétben valamely sorra vonatkozólag a mondott módon képezett sorozatnak meghatározott *véges* vagy *végtelen* határértéke van, úgy a sort *konvergensnek*, illetőleg szorosabb értelemben *divergensnek* mondják. Az oszcilláló és a szorosabb értelemben divergens sorokat közös néven *divergenseknek* mondják.

Oszcilláló kisülés, l. *Elektromos rezgések*.

Oszcillátor, készülék elektromos rezgések s ezek révén elektromos hullámok előidézésére. Legegyszerűbb alakjában egyenes fémrúd, melynek végeit, pl. elektromos influencia útján, ellentétes töltésekkel látják el. Az O.-t rendesen közvetlenül látják el töltéssel, pl. Ruhmkorff-féle induktor másodlagos áramával, de ekkor a vezetőrúd helyett két szemben álló és kis fémgömbökkel ellátott rudat használnak. Az egymástól csak néhány milliméternyi távolságban álló két gömböcske között képződik az oszcilláló szikra. L. *Elektromos rezgések* és *Drótnélküli távíró*.

Oszcillográf *(oscillograph*, lat.-gör.; l. a *képmellékletet)* az elektromos áramok pillanatnyi

változásait látható görbe alakjában jelzi. Az O. tulajdonképpen magyar találmány. Először *Wittmann* Ferenc műegyetemi tanár állította össze mintegy negyedszázaddal ezelőtt. Wittmann a hallgató rezgéseit használta fel és telefonhallgató, valamint gyorsan forgó tükörsokszög segélyével jelezte és tette láthatóvá és fényképezhetővé az elektromos áram változásait. Különböző rendszerű O.-ok vannak használatban; legelterjedtebbek azonban a szálas O.-ok. Ily rendszerű teljes berendezést mutat az *1. ábra*. A Siemens-Halske-cég által készített O. két fémszálon elhelyezett igen kicsi tükörből áll, a fémszálhurok erős mágnesek közt nyer felfüggesztést. A fémszálon áthaladó áram következtében a fémszál galvanométer módjára viselkedik és a mágneses térben elfordul, ennek megfelelően a tükör is elfordul. Tekintettel a fémszál és a rendkívül kicsi tükör kis tehetetlenségi nyomatékára, a Siemens-Blondel-féle O. másodpercenkint még 6000 áramváltozást is képes regisztrálni. Hogyha a Siemens-Blondel-féle O.-ba magasabb frekvenciájú áramot bocsátunk, amelynek áramerőssége állandó, a nyugalmi állapotban a tükör által visszavert fénypont rezegni kezd és mi fénypont helyett kihúzott fénysávot látunk.

Ha most gondoskodunk arról, hogy a fénypont mozgása valamely tovább forgó felületre essék, akkor a forgás folytán a fénypontot a felület más és más helyén pillantjuk meg; végeredményében az elektromos áram görbéjének megfelelő képét látjuk. Ha a visszaverőfelületet dobra húzott fotográfiai papirral helyettesítjük, a *2. ábrán* bemutatott képek jelentkeznek.

A Siemens-Blondel O.-hoz hasonló a Duddel-féle elrendezés is. Az Abraham-féle elrendezés már eltér, amennyiben nagy tehetetlenségi nyomatékkal biró rendszert és nagy tükröt használ, azonban az elektromos viszonyokat úgy választja meg kétszeres transzformálás és különböző áramelágazások révén, hogy a nagy tükrű galvanométer kilengése is mindenkor pontosan arányos a ráható áram ingadozásával. Az Edelmann-cég az Einthowen-féle húros galvanométert használja fel O.-ul; itt nem alkalmazunk tükröt, hanem az erős mágneses térben lévő egyetlen egy vékony szál árnyékának rezgéseit regisztráljuk. Az ily O.-nak az áramerősségre való érzékenysége nagyobb, azonban nem tudunk vele oly nagy rezgésű áramingadozásokat regisztrálni, mint a másik rendszernél. A *3. ábra* az Edelmann-cég húros galvanométeres rendszerű O.-ját mutatja, míg a *4. ábra* az ezzel felvett betűhangok képét tünteti fel. A magasabb rezgések az Edelmann-O.-fal felvett betűhangoknál teljesen hiányzanak és így ez az O. a telefonáramokat már nem jelzi tökéletesen.

A drótnélküli telegráfáramok O.-olására oly rendszert kell használni, amelynél a mechanikai tehetetlenségi körülmények már nem játszanak szerepet. Leginkább megfelel erre a katódsugaras cső. Nagyon jól bevált a Gehrcke-féle cső, amelynél vákuumcsőben két drótszál foglal helyet. A nagyfeszültségű áram hatására a katód vége élénk ibolyaszínű fénypamattal vonódik be és a bevonás nagysága arányos az áramerősséggel; így tehát, ha a csőben váltóáram halad át, szabad szemmel is tapasztalhatjuk, hogy a katódot alkotó drót fénypamatja az áramnak megfelelően vibrál. A Boas-cég rendkívül gyorsan forgó tükröt alkalmazott; az óriási forgatási sebességet azáltal éri el, hogy az elektromótor tengelyét az egyik végén laposra kovácsolta és ezt a tengelyrészt képezte ki tükörnek. Ilyformán tehát a tükör a gyorsan forgó tengelyről le nem eshetik, hiszen vele egy darabból áll. A Boas-cég által gyártott magas frekvenciájú O.-fal *(5. ábra)* még egy millión felüli rezgések is jól regisztrálhatók *(6. ábra)*.

A Boas-O.-fal felvett elektromagnetikus hullám oszcillogrammjain jól láthatjuk, hogy a hullám rezgései mindinkább kisebbednek és végre elhalnak; bizonyos idő mulva, azaz akkor, amidőn a szikrasorban új szikra csap át, a hullám újra kiképződik, majd ismét elhal. Az oszcillogrammon, hogyha a hullámkilengések legmagasabb értékeit összekötve gondoljuk, logaritmikus görbét kapunk és éppen azért hívjuk a hullámerősség csökkenését kifejező számot logaritmikus dekrementnek (logaritmikus fogyásnak).

A Gehrcke-féle csővel a drótnélküli telegráf tüneményei nagyon jól tanulmányozhatók; nagy része volt abban, hogy az utolsó időben a drótnélküli telegráf oly nagy haladást tett.

Ószelecz (azelőtt: *Hozelecz)*, kisk. Szepes vm. szepesszombati j.-ban, (1910) 202 tót és lengyel lak.; u. p. Poprád, u. t. Gánóczfürdő.

Oszem, folyó, l. *Oszma*.

Ószemere, kisk. Ung vm. perecsenyi j.-ban, (1910) 796 rutén lak.; u. p. és u. t. Perecseny.

Ószentanna, nagyk. Arad vm. világosi j.-ban, (1910) 5010 oláh, német és cigány lak.; u. p. és u. t. Újszentanna.

Ószentiván, kisk. Torontál vm. törökkanizsai j.-ban, (1910) 1472 magyar lak., vasútállomás távíróval: Ószentiván-Újszentiván, u. p. Újszentiván.

Ószentiván-térvári lecsapoló társulat. Alakult 1891. a torontáli Ó- és Újszentiván, valamint Térvár határában fekvő 4553 kat. hold vizes terület lecsapolására 87,000 K beruházással. 1906-ban beolvadt a Felső-torontáli ármentesítő és belvízszabályozó társulatba (l. o.).

Ószéplak, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 363 tót lak.; u. p. és u. t. Nagybossány.

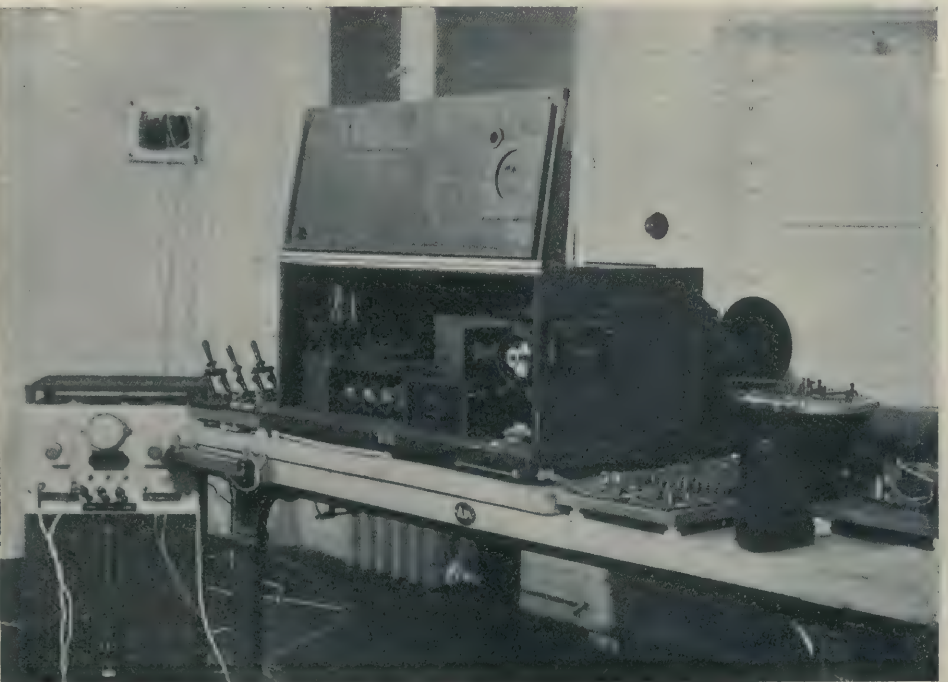
Oszi, folyó ekvatoriális Afrikában, ered a d. sz. 2° 10′ alatt s az Ungama- vagyis Formosa-öbölbe torkollik.

Oszikó (azelőtt: *Ossikó)*, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 538 tót lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Magyarraszlavicza.

Ószivácz, nagyk. Bács-Bodrog vm. zombori j.-ban, (1910) 7464 szerb, német és magyar lak., vasútállomás, posta- és távíróhivatal: Ó- és Újszivácz.

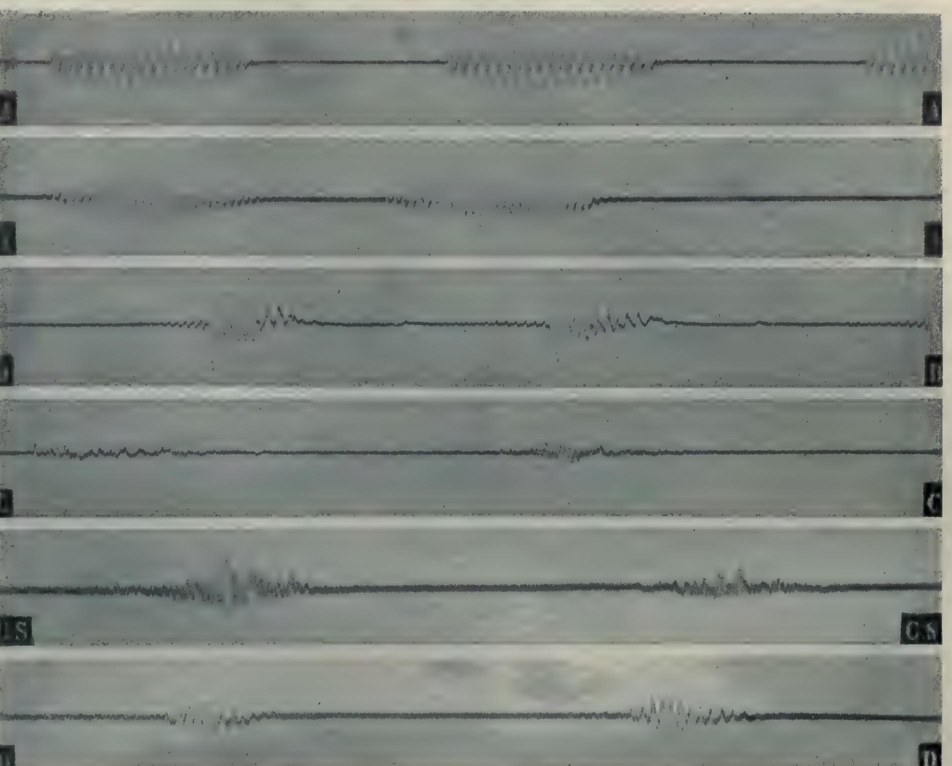
Oszkár, több uralkodó és fejedelmi személyiség neve:

1. *I. O., svéd és norvég király* (1844—59), *Bernadotte* francia tábornagy, a későbbi XIV. Károly svéd király egyetlen fia, szül. Párisban 1799 júl. 4., megh. Stockholmban 1859 júl. 8.

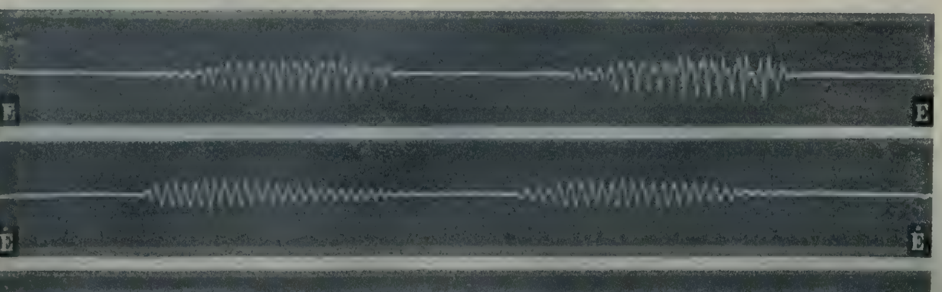

1. Siemens-Blondel-féle oszcillográf.

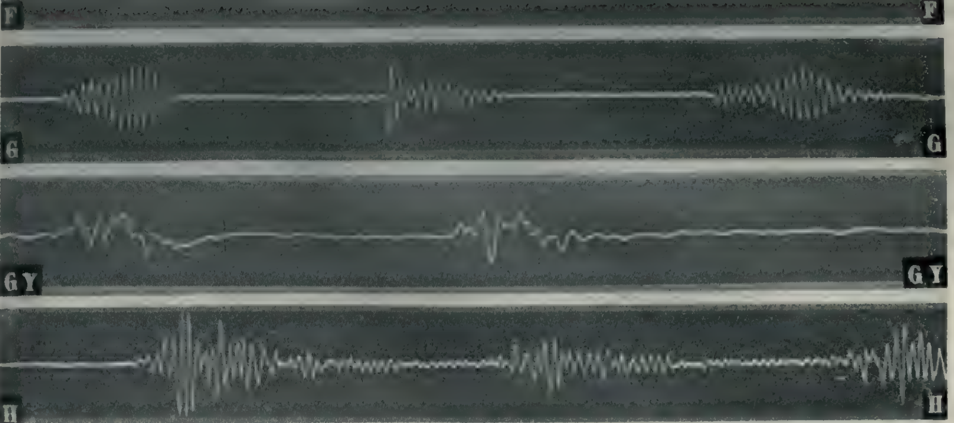

2. A Siemens-Blondel-féle oszcillográffal felvett magyar betűhangok.

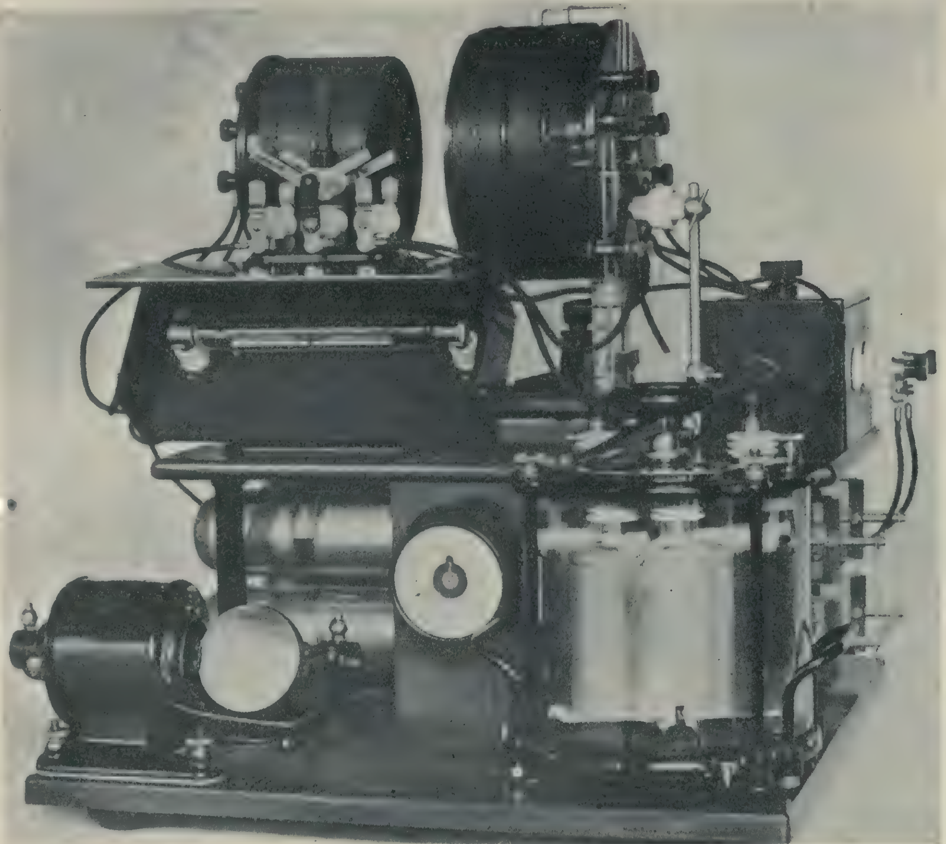

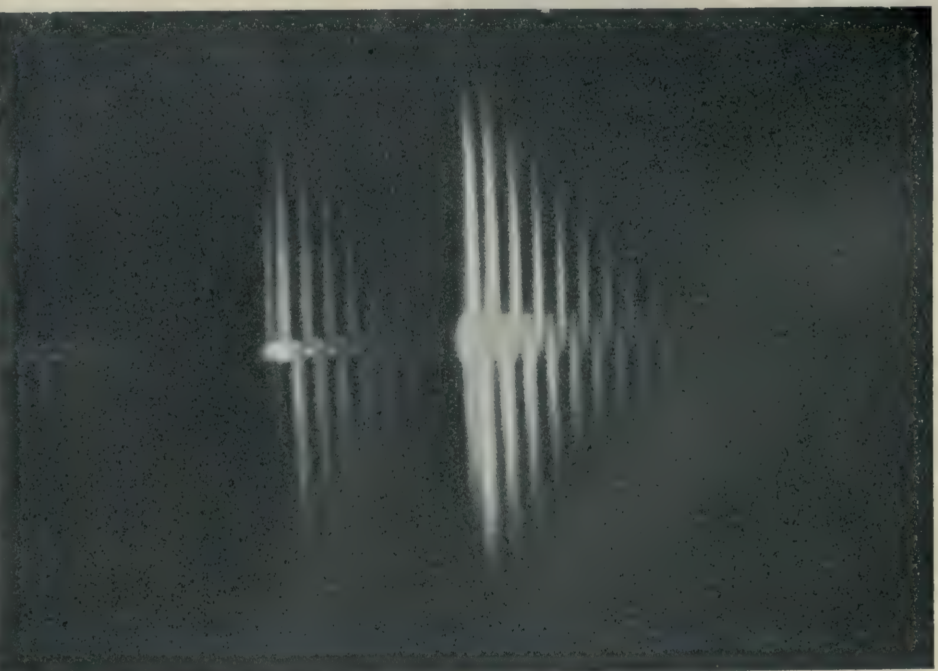
3. Az Edelmann-rendszerű húros galvanométeres oszcillográf.

4. Az Edelmann-féle oszcillográffal felvett betűhangok.

5. A Boas-cég magas frekvenciájú oszcillográfja a drótnélküli telegráf-kisérletekhez.

6. A Boas-féle oszcillográffal felvett, egymásután következő hullámlökések oszcillogrammja.

Mikor atyja 1810. svéd trónörökös lett, a *södermanlandi* hercegi címet kapta. 1818 óta trónörökös, 1824 óta pedig Norvégia alkirálya volt. 1844-ben lépett a trónra és több korszerű reformot fogadtatott el a svéd rendekkel. Külső politikájában a skandináv államok szövetségének híve volt s a schleswig-holsteini kérdésben (1848—52) Dánia pártján állott. 1857 őszén testi és lelki gyengesége miatt átengedte a kormányt legidősebb fiának, Károlynak. O. mint író és zeneköltő is kitünt. Nejétől, *Jozefintől* (szül. 1807., megh. 1876.), Beauharnais Jenő, leuchtenbergi herceg leányától a következő gyermekei születtek: *XV. Károly*, svéd és norvég király (l. *Károly*, 72.), *Gusztáv* herceg (szül. 1827., megh. 1852.), *II. Oszkár*, svéd és norvég király (l. alább), *Eugénia* hercegnő (szül. 1830., megh. 1889.) és *Ágost* herceg (szül. 1831., megh. 1873.).

2. *II. O., svéd király* (1872—1907) és *norvég király* (1872—1905), az előbbinek harmadik fia, szül. Stockholmban 1829 jan. 21., megh. u. o. 1907 dec. 8. Trónörökös korában tengerészeti és hadtörténelmi tanulmányokkal foglalkozott. Gyermektelen bátyjának, *XV. Károly*-nak halála után 1872 szept. 18. lépett trónra. Sokat tett a hadsereg, a hajóhad újjászervezésére, az adóügy és a közigazgatás javítására, de minden jóindulata mellett sem tudta megakadályozni a norvég nemzet elszakadási törekvéseit. A norvég storthing 1905 jún. 7. megfosztotta őt az uralkodói hatalomtól, mire O. 1905 okt. önként lemondott Norvégia trónjáról (l. *Norvégia*, története). O. nagy barátja volt a tudományoknak és művészeteknek s maga is jeles tudós, író és költő volt. Nevezetesebb hadtudományi művei: Några bidrag till Sveriges Krigshistoria 1711—13. (Stockholm 1861—67, 3 köt.); Karl XII., als König, Krieger und Mensch (Berlin 1869). Lírai és drámai költeményei finom ízléséről és kiváló tehetségéről tanuskodnak. Ezeknek egy gyüjteményét (Ur svenska flottans minnen) a svéd akadémia 1857. meg is jutalmazta. Lefordította *Herder* «Cid»-jét és *Göthe* «Tasso»-ját is svéd nyelvre. Összes iratai (Samlade skritter) Stockholmban jelentek meg (1905, 6 köt.). Nejétől, nassaui *Zsófiától* (szül. 1836., megh. 1913.) négy gyermeke született: *V. Gusztáv*, svéd király (l. *Gusztáv*, 5.); *Oszkár*, gotlandi herceg (szül. 1859.), ki 1888. nőül vette *Munck* Ebba udvarhölgyet, lemondott rangjáról s a *Wisborg* grófi címet vette fel; *Károly*, westergotlandi herceg (szül. 1861.), ki *Ingeborg* dán hercegnőt vette nőül és *Jenő*, nerikei herceg (szül. 1865.), aki mint tájképfestő szerzett hírnevet, V. ö. *Rydfors:* Konung Oskar II. och Sveriges folk (Stockholm 1897); *Beyer:* Ein Senior von Europiens Monarchen (Leipzig 1901).

3. *O., porosz herceg*, II. Vilmos német császár és porosz király ötödik fia, szül. Potsdamban 1888 júl. 27. 1914 júl. 31. nőül vette *Bassewitz* Ina Mária grófnőt, kit a császár *Ruppin grófnőjévé* nevezett ki. Az 1914-iki világháború kitörése után mint ezredes harcolt a nyugati harctéren.

Oszkár király földje, 1. Payer által feltételezett föld a Ferenc József-földtől É.-ra. Lajos Amadeus abruzzói herceg északsarki expediciója azonban bebizonyította, hogy nem létezik.

2. *O.*, délsarki terület, Graham-föld (l. o.) ÉK.-i partja a 65°—66° D.-i szélesség alatt. Larsen fedezte fel.

Oszk nyelv, Campania régi lakosságának, az oszkusoknak kihalt nyelve, a latin nyelvnek egyik rokona. V. ö. *Mommsen*, Unterital. Dialekte (1850); *Conway*, Italic dialectes (1897); *Buck-Prokosch*, Elementarbuch der osk.-umbr. Dialekte (1905); *Buck*, A Grammar of Oscan and Umbrian (1904).

Oszkó, községek, l. *Alsóoszkó*, *Felsőoszkó*.

Oszkok a. m. *oszkusok* (l. o.).

Oszkol, a Donec baloldali mellékfolyója Dél-Oroszországban; Kurszk kormányzóságban ered, 421 km. hosszú, Iszjum alatt torkollik Harkov kormányzóságban.

Oszkosz *(Oskos)*, folyó, l. *Iszker*.

Oszkuláció *(osculatio*, lat.). Legyen adva két geometriai alak (vonal v. felület), melyeknek P pontjuk közös. Hogyha az egyik alak minden a P pont szomszédságában fekvő Q_1 pontjának megfelelőleg a másik alakzat oly Q pontját tudjuk megjelölni, hogy midőn Q_1 minden határon túl közel jut P-hez, a QQ_1 távolság $n+1$-ső rendű végtelen kicsinnyé válik, azt mondjuk, hogy a két alak a P pontban érinti egymást és hogy ez az érintés n-ed rendű. Hogyha a két alak érintése valamely pontban n-ed rendű, akkor elérhető, hogy az egyik alak a másik alakot bizonyos meghatározott pontban érintse és hogy ez az érintés n-ed rendű legyen. Az ily módon meghatározott alakról azt mondjuk, hogy az illető alakot az első pontban *oszkulálja*. Ilyen értelemben minden görbe bármely pontjának megfelelőleg meghatározhatunk oly kört, amelynek érintése a görbével ama pontban 2-od rendű; e kör a görbe ama pontjához tartozó *oszkuláló kör*. A térgörbék minden pontjához tartozik egy *oszkuláló sík (simuló sík)* és egy *oszkuláló gömb;* az elsőnek érintése a görbével az illető pontban másodrendű, a másodiké pedig harmadrendű.

Oszkuláló kör, *sík* és *gömb*, l. *Oszkuláció*.

Oszkulum, l. *Osculum*.

Oszkusok (lat. *Osci*, *Opsci*, gör. *Opikoi)* a latinnal rokon indoeurópai néptörzs, eredeti otthona a hagyomány szerint Campania volt, de nyelve elterjedt egész Közép- és Dél-Itáliában. A történeti időben legtekintélyesebb törzsük a *szamnitok* (l. o.). Nyelvemlékeik, pénzeik, feliratalk (főleg az abellai és bratiai tábla) nem maradtak fönn nagy számban, a legrégiebbek Kr. e. 400-ból, a legújabbak Kr. e. 80 körül. Miután Itália összes lakói megkapták a római polgárjogot (Kr. e. 89.), az O. nyelvét csak a falvakban beszélték és lassankint el is tünt. Irásuk jobbról balra vetette a betüket. V. ö. *Grotefend*, Rudimenta linguae occae (Hannover 1839); *Mommsen*, Oskische Studien (Berlin 1845, Nachträge 1846); u. a., Die unteritalischen Dialekte (Leipzig 1850); *Friedländer*, Die oskischen Münzen (u. o. 1850); *Buck-Prokosch*, Elementarbuch der oskisch-umbrischen Dialekte (Heidelberg 1905).

Oszlány, nagyk. Bars vm. O.-i j.-ban, (1910) 1789 tót és magyar lak., a járási szolgabírói hivatal

széke, járásbírósággal, takarékpénztárral, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal és telefonállomás; élénk marhavásárai vannak. Lakói hajdan híres szitakötők és posztóiparosok voltak.

Oszlánykisfalud (azelőtt: *Kisbisztricsény)*, kisk. Bars vm. oszlányi j.-ban, (1910) 86 tót lak.; u. p. Besztercsény, u. t. Nemeskosztolány.

Oszlár, község, l. *Tiszaoszlár*.

Oszlató szerek *(felszívó-, feloldószerek, dissolventia, resorbentia, antiphlogistica)*, a gyuladást vagy annak a szövetekben felhalmozódott termékeit (exsudatum, transsudatum, szövetszaporulatok) eloszlató szerek. Belsőleg és a testfelületen alkalmaztatnak és hatásuk magyarázata az egész anyagforgalom emelésében, helyben vérbőség előidézésében s így a természetes felszívódás elősegítésében keresendő. Így alkalmazhatók borogatások, párakötések, melegfürdők, jódtinktura és jódoskenőcs, kénesőkenőcs, bőrizgatószerek; belsőleg hashajtó és vizelethajtó szerek, jód- és kénesőkészítmények, sósvízes ívókúrák; újabban a helyben előidézett pangásos vérbőség (Bierelés). L. még *Elvonó szerek.*

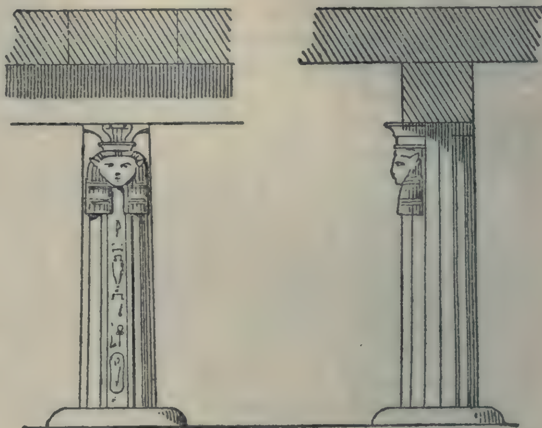
Ó-szláv közületek gazdasági szervezetek, amelyek a tulajdonjog közösségének fentartására alakultak. Idegeneket csak ritkán foglalnak magukban; alapjuk a vérrokonság. Nevezetesebb alakulatai: nálunk a volt határőrvidéki házközösségek; Oroszországban a mir; Szerbiában a zadruga.

Ószláv nyelv v. *ősszláv nyelv*, így nevezik azt a nyelvtudomány által föltételezett és rekonstruált nyelvet, amelyből az összes egyes *szláv nyelvek* (l. o.) származnak. V. ö. J. *Mikkola*, Urslavische Grammatik (Heidelberg 1913).

Oszlop, kőből, téglából, fából, vasbetonból v. vasból készített hengerszerű építészeti elem, mely valamely terhelés függőleges alátámasztására s egyben az építmény díszítésére szolgál. A sokszögletű O.-ot pillérnek nevezik. Az O.-nak egy többé-kevésbbé nyúlánk *törzse*, a terhet átvevő díszesebb *feje* és azt a talajra szétosztó, alul kiszélesedő *lába* vagy *talpa* van. Az O.-láb a görög-dór stílusnál hiányzik. Az O.-nak és alkatrészeinek arányait a teher nagysága, az alátámasztásoknak egymástól való távolsága, végre az egyes stílusoknak formaérzéke határozza meg.

Az egyiptomi *Beni-Hasszánban* talált, sziklába vájt O.-ok talán a legrégiebbek, melyek reánk maradtak; barázdált hengeralakúak, láb és fej nélkül. Később az egyiptomi O.-ok egy széles, táblaalakú lábat, befejezetül egy Hathor-főt kapnak (l. az *ábrát)*, míg a teljesen kifejlett építészetben az O.-fők lótuszvirág- vagy bimbóalakúak, lábuk azonban mindig esetlen marad. Az ind O.-ok esztergályozott tagozatokat mutatnak és a perzsa építészet O.-ainak nyúlánk formái, éles tagozatai szintén famintákra utalnak. A görög építészet az, mely az O.-ot a legnagyobb tökéllyel képezte ki és annak a kőanyaghoz illő legszebb formákat adta, annyira, hogy majdnem valamennyi utána következő építészeti stílus v. egyszerűen átveszi a görög O. formáit, vagy legalább alakításának principiumait. A római építőművészet a görög O.-okat még gazdagabban képezi ki (l. *Oszloprendszer)*. A római építőművészet gyakran az O.-ot mint motívumot beilleszti íves és boltozatos szerkezeti rendszerébe és mint ilyennel inkább díszít, mintsem hord. Igy az O.-ot *piedesztálra*, az ú. n. *oszlopszékre* helyezi, a falazatba beilleszti s ekkor az O.-ot a szerint, amint átmérőjének felével vagy háromnegyedével ugrik ki, *fél*-O.-nak vagy *háromnegyed*-O.-nak hívjuk.

Az őskeresztény és bizánci építészet megtartja az antik O.-ot, csak a boltívek hordására teszi azt alkalmasabbá, ami miatt leginkább az O.-főt alakítja át. A román stílusban a különböző oldalnyomású boltozatok, melyek az O. fölött egyensúlyozzák egymást, az O. alakját is meg-

Egyiptomi oszlop.

változtatják; az O.-fő az oldalnyomások irányának megfelelően rézsutos oldalakat kap, a törzs barázdái eltűnnek, a láb — a nagy nyomásnak megfelelően — erősen kiszélesedik stb. Végre a csúcsíves stílus az antik O.-ot egészen mellőzi, ill. oszlopkötegekké alakítja át. A renaissance építészet ismét a római O.-ra tér vissza, annak egyes részletein, az alátámasztások ritmusán stb. változtatván; nevezetesebb újítást azonban nem tett. A faoszlopok tagozását az északi (svéd, norvég) vagy hegyvidéki (székely, svájci, tiroli stb.) népek képezték ki az anyaghoz legmegfelelőbben. A vasoszlopok használata még sokkal újabb keletű, semhogy azoknak formái művészetileg határozottan megállapíthatók lettek volna. Az alkotásnak itt még nagy tere van.

O. az ácsmunkában a függőleges gerenda; a fizikában l. *Galvánoszlop;* kristálytani szempontból l. *Prizma;* katonai értelemben l. *Oszlopalakzat*. Nyomtatványoknál *O.* a. m. hasáb; a számtartásban: pontosan egymás alá írt számok sorozata.

Oszlop, kisk. Sopron vm. kismartoni j.-ban, (1910) 1288 horvát és német lak., vasúti állomással, u. p. és u. t. Sércz; kitűnő mediterránkorú (Lajta)- mészkőbányákkal. L. még *Bakonyoszlop*,

Oszlopalakzat, a csapatoknak az az alakzata, amelyben a hasonló nevü osztagok (szakasz, század, zászlóalj) egymás mögött foglalnak helyet. Céljára való tekintetből háromféle O.-ot különböztetünk meg: menet-, gyülekező- és harcoszlopalakzatot. Alakítására való tekintetből: jobbról alakított O.-nak nevezzük azt, amelynél

az eredetileg a jobb szárnyon állt osztag van az O. élén. Balról alakított O.-nak az ellenkezőjét. Kettős oszlop az, amelynél két oszlopba alakított csapat egymáshoz közel és párhuzamos viszonyban van. Oszlopvonal: ahol több, oszlopba alakított csapat egy vonalban egymástól fejlődéstávolságra és párhuzamosan megy vagy áll. A menet-O. (négyesével, kettesével v. egyenként) arca keskeny, mélysége hosszú; a gyülekező-oszlopok alakításánál arra vannak fő tekintettel, hogy sok csapat kis helyen férjen el; a harc-oszlop alakításánál fődolog, hogy mozgékony legyen és mindenfelé könnyen fejlődhessék. O.-ban manapság csak a harc szinterére érkezésig maradnak a csapatok; O.-ban nagyon kivételesen harcolnak, ott, ahol a terep a fejlődést egyáltalában nem engedi meg.

Oszlopállás, az oszlopok egymástól mért tengelytávolsága.

Oszlopcsapágy, l. *Csapágy*.

Oszlopcsarnok (franc. *colonnade)*, szélesebb folyosó (galeria) vagy terem, melynek mennyezete oszlopokon nyugszik.

Oszlopfa, l. *Fűrészárú*.

Oszlopfő *(kapitél, kapitális, capitellum)*, az oszlopnak legfelső része, melyen közvetetlenül a mennyezetnek v. párkányzatnak terhe nyugszik. Az O. különböző változatait l. *Oszlop, Oszloprendszer*.

Oszlopkaktusz (növ.), l. *Cereus*.

Oszlopköteg v. *oszlopnyaláb*, a román és főleg a gót építészetben előforduló mintegy csomóba nyalábolt hosszú, vékony oszlopocskák, melyek gyakran a főpillért ölelik körül s a keresztboltozatok bordáinak profilozott részét hordják. Az egyiptomi oszlop is O.-ből származik, melyhez a mintát valószinüleg a csomóba kötött nádköteg szolgáltatta.

Oszlopköz, az oszlopsorban az oszlopoknak egymástól való távolsága, a törzs felületétől a törzs felületéig mérve.

Oszlopláb v. *talp*, az oszlopnak legalsó része, mely a terhet a talajra átviszi és szétosztja. L. *Oszlop* és *Oszloprendszer*.

Oszlopnyaláb, l. *Oszlopköteg*.

Oszlopos fúrógép, l. *Fúrógép*.

Oszlopos járgány, l. *Járgány*.

Oszlopos kanonok, l. *Kanonokok*.

Oszloposok, l. *Sztiliták*.

Oszloposok v. *oszlopos termésüek* (növ.) a. m. *Columniferae* (l. o.).

Oszlopos-piaszter, spanyol ezüstpénz. Hátlapján Herkules oszlopai (columnae) vannak, ezért *colonnato*-nak is nevezik. Ez oszlopokat I. Károly spanyol király (1516—1556.) verette először pénzeire.

Oszloposság. Némely eruptiv kőzet hosszú, oszlopos darabokra válik szét, mely oszlopdarabok úgy helyezkednek egymáshoz, akár a méhsejtek a lépben. Az oszlopok 5 v. 6, ritkábban 3 oldalúak, az oldalok elég sima felületűek. Átmérőjük néhány cm.-től 5, 6, sőt 7 m.-ig változhatik, hosszuságuk 100 m.-t is elérhet. Legtöbbször egyenesek, de vannak ívformán görbültek is (pl. a hazai bazaltoszlopok Somoskőről, Nógrád vármegye); néha haránt irányban is tagoltak. Az O. az izzó tömeg kihülésére, ill. a kihüléssel járó összehúzódásra vezethető vissza. Leggyakrabban találni O.-ot bazalton (l. o.), de ismeretes porfirokon, dioriton, melafiron, sőt még obszidiánon is (Yellowstone Park).

Oszloppálma (növ.), l. *Euterpe*.

Oszloprend, l. *Oszloprendszer*.

Oszloprendszer v. *oszloprend* (l. a *képmellékletet)*, ama törvények összessége, amely szerint az antik görög és római építészeti stílus és származékai műveiket megépítették, úgy hogy annak legcsekélyebb részlete az egésszel összhangban legyen. Az antik stílusoknak az oszlop, mint önálló individuum a legjellemzetesebb része. Az oszlop (l. o.) három részből áll. Ezek: a lábazat, a törzs és a fej. Ez utóbbi hordja a vízszintes födémet vagy a boltíveket.

A görög építészet legtökéletesebb alkotásai, a templomok, oszlopsorral birnak, mely oszlopsorok a lépcsőzetes alsó építményen, a *sztereobaton* nyugosznak; az oszlopok által hordott alkotórész, vagyis a párkány, a gerendapárkányra, képpárkányra (képszék) és koronázó párkányra oszlik fel. A görög *dór* stílusnak vannak a legnehezebb, legegyszerűbb formái és arányai; a *jón* stílus könnyebb, elegánsabb, mintegy nőiesebb arányokat mutat, míg a *korintusi* a legnyulánkabb arányú és a legdíszesebb kiképzésű. Az antik építészeti művek tanulmányozói közül többek között Vitruvius igyekezett bizonyos aránybeli és tervezési szabályszerüséget megállapitani s azt találta, hogy az oszloptörzs alsó félátmérője, a modulus, illetőleg annak részei (partes) által az antik oszlopok és azok összes tartozékai rendszerbe foglalhatók, s arány tekintetében egymással összehasonlíthatók.

A *dór* stílus (l. a *képmellékleten 1, 2, 3,* és *1ª* és *2ª ábrákat)* oszlopainak lába nincs. A törzs magassága a stílus fénykorában mintegy 11 modulus (Parthenon Athénben). Oszloptávolság $2^1/_3$—$2^3/_4$ modulus. A törzsön mintegy 20, éles élű barázda (kanellura) fut végig. Az oszlopfő a terhet fölvevő négyszögletes *abakuszból* (l. o.), ez alatt az *echinuszból* áll, amelyet alul finom bemetszések, mintegy reá csavart kötelek fűznek az oszloptörzshöz. Az egész párkányzat magassága az oszlopmagasságnak mintegy $^1/_3$-a—$^1/_4$-e. A gerendapárkány egyszerű, síma, fölül egy vékony lemezalakú kiugró taggal. A képpárkányt a 3 osztású *triglifek* négyszögű mezőkre, a *metopákra* osztják, melyek szintén vagy simán maradnak, vagy dombormüvekkel ékesítik. Minden oszloptengelyben van egy triglif, az oszlopközök között pedig egy vagy kettő; alattuk csöppek. A koronázó párkány főalkatrésze egy erősen kiugró *függőlemez*, a *geison*, melyet alul a *szarufők* (mutuli) ékesítenek. A templom hosszú oldalain a geison fölött végigfutó *szima* már a tetőzethez, illetőleg az oromzathoz tartozik.

A karcsúbb, finomabb részletekkel biró *jón* O. (l. a *képmellékleten 4, 5, 6* és *4ª, 4ᵇ, 5ª, 5ᵇ, 6ª* és *6ᵇ ábrákban* a legnemesebb jón építményeket: az athéni Ilissos melletti templomot, a prienei Athene Polias és az athéni Athene Polias-templomot) oszlopai 16—$18^1/_3$ modulus magasak, az oszlopközök pedig $4^1/_3$—$7^1/_2$ modulus szélesek; a

párkányzat az oszlopmagasságnak mintegy $^1/_4$—$^1/_5$-e. Az oszloptörzs egymástól pálcikákkal elválasztott 24 barázdával van tagolva. Az 1 modulus magasságú jón oszlopláb (legszebb e nemben) lényegében egy felső kisebb és egy alsó nagyobb *toruszból* (félköríves duzzadék) áll, melyeket a fölül behúzott homorú *scotia* választ el egymástól. Az ú. n. *attikai* oszloplábnál ehhez még egy négyszögletes *plintosz* is jön alul. Az oszlopfő v. nyak nélkül (*4.* és *5. ábra)* v. nyakkal símul a törzshöz és lényegében a ruganyos csigavonalú *volutából* áll. A nyakat az oszloptörzsnek a törzs többi részétől egy kis *asztragallal* elválasztott, pálmákkal díszített fölülete alkotja. A gerendapárkány síma, vagy 3 osztású, fölül néha *kimationnal* (levél- vagy tojássor) díszítve. A magas képpárkány v. síma, v. növényi v. figurális ékítményekkel díszített. A koszorúpárkány 3 tagozatból: az erősen kiugró függő lemezből és az ezt koronázó szimából, az ez alatt levő *fogsorból* és végre az egészet alátámasztó tagozatokból (legtöbbnyire egy kimationból) áll. Az egyes tagozatok sokszor levél- v. gyöngysorokkal stb. gazdagon díszíttetnek.

A *korintusi* O. (l. a *képmelléklet 7, 7*[a] és *7*[b] *ábráit* az athéni Lysikrates-emlékről), leginkább az oszlopfőben, azonkívül nyulánkabb arányaiban tér el a jóntól. Oszlopmagasság 19—20 modulus, párkányzat mintegy $^1/_4$ oszlopmagasság. Az oszlopláb az attikaihoz hasonló, plintosz nélkül; 24 barázdás törzse meglehetősen sudarosítva van (*entázis*, l. o.), fejét 2 sor akantuszlevél díszíti, melyből, mint indák, volutaalakú díszítmények nőnek ki; ezek viszont az erősen homorú oldalakkal biró abakuszt tartják. A párkányzat különféle ékítményekkel rendkívül gazdagon van díszítve, különösen a koronázó párkány, melynek középső tagozata a fogsor fölött még *gyámkövekkel* is bír.

A római O.-ek, az egy korintusit kivéve, melyet a rómaiak gazdagsága miatt örömest karolnak fel, nem hoznak lényeges változást a görög O.-ekbe. A dór O.-t egyszerűsége miatt keveset használják (Marcellus szinháza Rómában, Herkules-templom Corában); az oszlopoknak egy toruszból és egy plintoszból álló lábat, az oszlopfőnek nyakat adnak. Az echinusz száraz, félköríves duzzadék lesz, tojássorral díszítve. A párkányból a triglifek sokszor elmaradnak, helyettök a koronázó párkányban fogsort v. gyámköveket iktatnak be. Az ú. n. *toscanai* O. nem egyéb, mint a dór O.-nek ilyforma átváltoztatása, melyben sokszor az oszlop még egy külön talapzaton, az ú. n. *oszlopszéken* áll (ily oszlopszéket helyeznek a rómaiak sokszor a többi O. oszlopai alá is). A római jón O.-nek csak oszlopfői és párkányzata díszesebb, csigavonalai csavartabbak. Viszont a római korintusi O.-ek rendkívül nagy gazdagságot és változatosságot mutatnak fel (l. a *képmelléklet 8.* és *9. ábráit)*, sőt a jón és korintusi elemek összekeverésével némelyek szerint még egy új O.-t, az ú. n.: *kompozit* O.-t alkotják meg, mely azonban főleg az oszlopfőknek erősebb csigavonalaival különbözik a korintusi O.-től, amint azt Diocletian és Caracalla termáin, Titus és Septimius Severus diadalívén stb. látjuk.

A renaissance-korszak buzgalommal tanulmányozza Vitruviust, méregeti és összehasonlítja a fenmaradt római emlékeket és azokból, mint az olasz *Vignola, Serlio, Palladio* stb., a francia *Perrault*, a német *Dieterlein* és mások, körülbelül ugyanazokat a törvényeket állapítja meg. Nagyban és egészben azonban a renaissance a római előképeket követi, végtelen változatosságot hozván be az egyes O.-ekbe. A barok és különösen a rokoko-stílus az O.-eket még ötletszerűbben alakítja, az oszlopfők volutáit megfordítja, a díszítésbe kagylókat, majd rusztikát kever (midőn az oszloptörzset alkotó dobokat, mint quadereket külön kiemeli). A modern korszakban egyesek nagy erőfeszítéseket tettek új O.-ek kitalálásában, de semmi szükségszerüségen sem alapulván a dolog, az erőlködés is hiábavaló volt és eredményre nem vezetett.

Oszlopsor, egymástól szabályos távolságban felállított oszlopok sora.

Oszlopszék *(piedestal)*, talapzat, melyre a római építőművészet oszlopait helyezte. A renaissance díszítő művészete később még gyakrabban alkalmazta.

Oszlopszent, l. *Sztiliták.*

Oszloptalp *(bázis)*, l. *Oszlopláb, Oszlop* és *Oszloprendszer.*

Oszloptörzs, az oszlopnak középső nyulánk része. Optikai okokból többnyire sudarosított (l. *Entázis*; a többire nézve l. *Oszlop* és *Oszloprendszer).* Az O. az antik stílusokban, ha csak lehetett, egy darab kőből (monolit) volt faragva.

Oszloputak azok a primitiv közlekedési vonalak, amelyeken a működő hadsereg menetoszlopai toronyirányban egyik helyről a másikra mennek, amelyeken az ellenség felé közelednek; különösen akkor van róluk szó, amikor sok csapatot óhajtunk a táborból kerülő utak és a menő csapatok keresztezése nélkül gyorsan, tehát a legegyenesebb irányban valamely megszállandó állásba juttatni. Az O.-nak semmiféle alépitményük nincs. Elkészítésük csak abban áll, hogy a terepakadályokat áthidaljuk, a terepegyenetlenségeket kisimítjuk, az útban lévő erősebb növényzetet lekaszáljuk, a szőllőkarókat, palánkokat és sövényeket eltávolítjuk stb. stb.

Oszlopverseny. Azt a lóversenyt nevezik így, amelyre közvetlenül lefutása előtt, a helyszinen, tehát úgyszólván az indító-oszlop előtt lehet nevezni.

Oszlopvonal, l. *Oszlopalakzat.*

Ó-szlovén irodalom. Ó-szlovénnek (lingua palaeoslovenica) vagy pannoniai szlovénnek (l. pannonico-slovenica) nevezték Miklosich után egy ideig azt a szláv nyelvet, amelyre Konstantin (szerzetesi nevén Cirill) és Method, a szlávok vallástanítói, a szentirás és a szerkönyvek egy részét lefordították. Ma ezt a nyelvet ó-bolgárnak, vagy néha ó-egyházi szlávnak nevezik, s a szlovén elnevezést az újabb nyelvtudomány már teljesen elvetette, mivel az a szaloniki szláv nyelv, amelyet az említett tanítók fordításukban használnak, a szláv nyelvek ú. n. bolgár ágához tartozik. Kétségtelenül bizonyítják ezt az eredeti tj, dj, kt és gt hangkapcsolatoknak št és žd megfelelései, ami csakis a bolgárban van így,

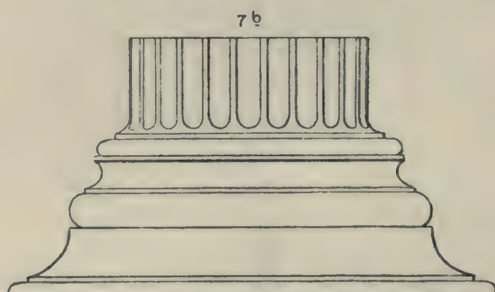
Korintusi rendszer.

4—

7a

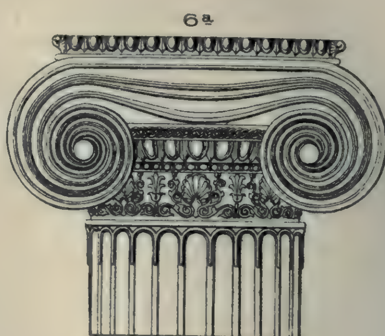

7b

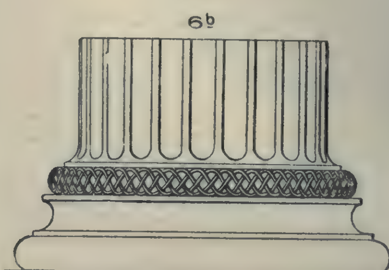

Oszlopfő és oszlopláb az athéni Lysikrates-emlékről.

6a

6b

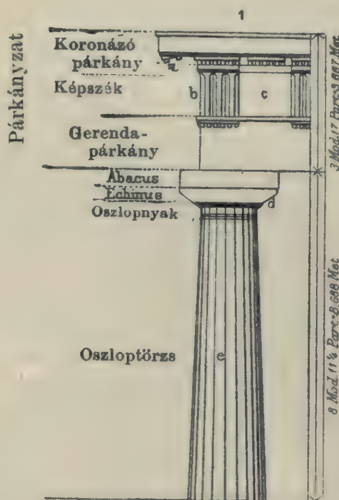
Oszlopfő és oszlopláb az athéni Athene templomból.

Oszlopfő és c

1, 2, 3-hoz:

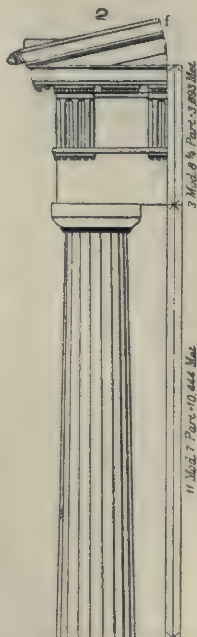
a Szarufők (Mutuli)
b Triglifek
c Metopák
d Bemetszések
e Barázdák
f Szima

1

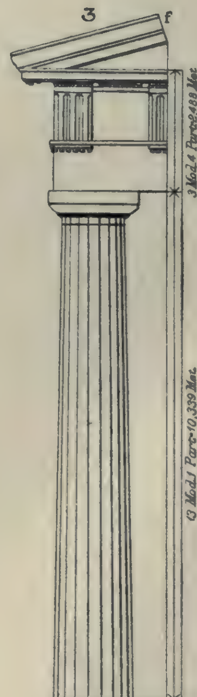
A paestumi templomból.

2

Az athéni Parthenonból.

3

A nemaei Zeus-templomból.

4

Az athéni Ilissos melletti templomból.

A
Pol

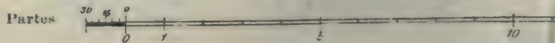
Dór oszloprendszer.

Jóniai o

Oszlopközök.

Partes

«Oszloprendszer» cikkhez.

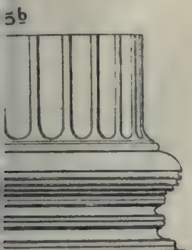
ZLOPRENDSZEREK.

i rendszer.

5a

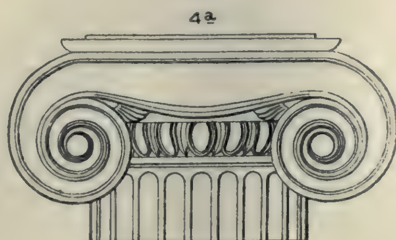

5b

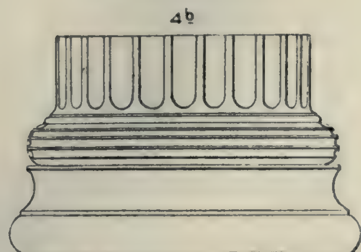

ıb a prienei Athene-
lomból.

4a

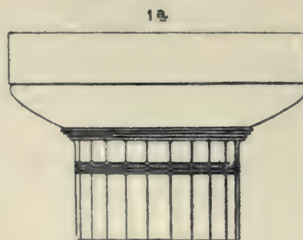
4b

Oszlopfő és oszlopláb az athéni Ilissos melletti templomból.

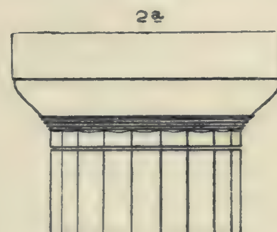
Dór rendszer.

1a

A paestumi nagy templom oszlopfője.

2a

Az athéni Parthenon oszlopfője.

ei Athene
mplomból.

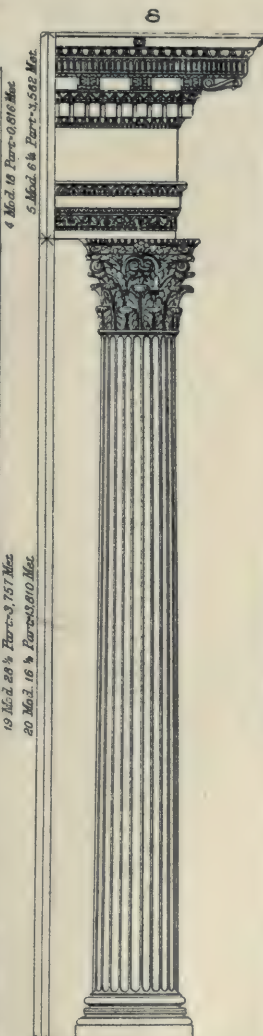
endszer.

6

Az athéni Athene Polias templomból.

7

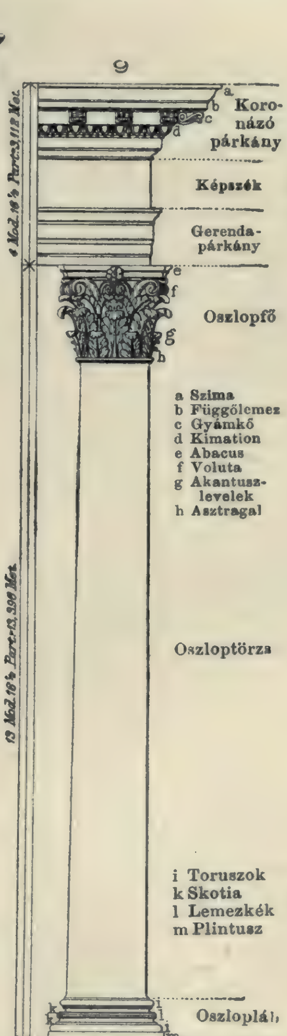

Az athéni Lysikrates-emlékről.

8

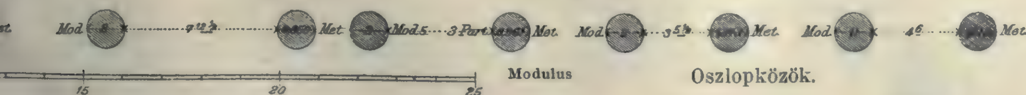
A római Jupiter Stator templomból.

9

A római Pantheonból.

Korintusi és római oszloprendszer.

Modulus

Oszlopközök.

tehát ×světja—svěšta, ×medja—mežda, ×noktъ—noštъ, ×mogti—mošti stb. Az ó-bolgár irodalom Konstantin és Methodtól veszi kezdetét s rendkívül fontos a szlavisztikára nézve, mert a legrégibb emlékei a szláv nyelveknek. Ezekben a IX—X. sz.-ból eredő nyelvemlékekben az ą és ę orrhangok közti különbség még meg van őrizve. Az ó-bolgár nyelvemlékek kétfélék: glagolbetüs és cirilbetüs írásban fordulnak elő. A legrégibb glagolbetüs kéziratok: 1. Codex Zographensis (kiad. Jagić, Berlin 1879); 2. Codex Marianus (kiadta Jagić u. o. 1883); 3. C. Assemanianus (kiad. Črnčić, Róma 1878); 4. Glagolita Clozianus (kiad. Vondrák, Prága 1893); 5. Psalterium Sinaiticum (kiad. Geitler, Zágráb 1882); 6. Euchologium Sinaiticum (kiad. Geitler, u. o. 1882); 7. A Kijevi Levelek (kiad. Jagić, Bécs 1890). A legrégibb cirilbetüs kéziratok: Sava-Evangelium (Savina kniga, kiad. Ščepkin, Szent-Pétervár 1903); Codex Suprasliensis (kiad. Miklosich, Bécs 1851). Ezeken kívül néhány jelentéktelen fölirat és töredék. Egy kéziraton sincs megjelölve az évszám, mégis annyit kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy a másolatok körülbelül 150—200 évvel később történtek, mint az eredeti fordítás. Mivel a szláv liturgiát a bolgárok, szerbek és oroszok fogadták el, az egyházi szláv nyelv a három nemzetnél külön-külön fejlődési irányt vett s így háromféle egyházi szláv nyelvet különböztetünk meg: *a)* bolgár szerkesztésű; *b)* horvát-szerb szerkesztésű és *c)* orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelvet. V. ö. *Jagić*, Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache (Berlin 1913); *Melich* J.. Szláv jövevényszavaink (Budapest 1903—1905). A legjobb ó-bolgár nyelvtan: *Leskien*, Grammatik d. altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache (Heidelberg 1909).

Oszma (bolgár: *Oszem*), a Duna mellékfolyója Bulgáriában. A Balkán É.-i lejtőjén Troján falunál ered és Nikápolynál torkollik.

Oszmán, török szultánok:

1. *I. O., török szultán* (1288—1326), *Ertogrul* turkomán főnök fia, szül. Szukutban (Bithynia) 1259., megh. 1326. Atyja halála után ő állott népének élére, mely tőle kapta az *oszmán* nevet. 1307-ben függetlenítette magát az ikoniumi szultántól s felvette az *«emir»* címet s így ő lett a törökök első önálló uralkodója. Népe mint szentet tiszteli s brusszai sírja búcsújáróhely lett.

2. *II. O., török szultán* (1618—22), I. Ahmed legidősebb fia, szül. 1605., megh. 1622 máj. Nagybátyjának, *I. Musztafának* letétele után jutott trónra 1618., de már négy év mulva áldozatul esett egy janicsár-felkelésnek.

3. *III. O., török szultán* (1754—57), II. Musztafa második fia, szül. 1700., megh. 1757. Bátyját, I. Mahmudot 1754. követte a trónon. Uralkodása alatt 15 nagyvezér váltotta fel egymást.

Oszmán *pasa*, l. *Farkas* Adolf.

Oszmánbazár *(Oszmánpazár)*, város Sumen (Sumla) bolgár kerületben, (1910) 3682 nagyobbára török lak.

Oszmán birodalom, l. *Törökország*.

Oszmandzsik, község Sira ázsiai török vilajet Amasia szandzsákjában, kb. 5000 lak., várheggyel, sziklasírokkal, vízvezetékkel.

Oszmanje-rend, török érdemrend, melyet Abd ul Azisz szultán 1862 jan. 4. alapított. 1867 óta négy osztálya van.

Oszmánli nyelv, az oszmán-törökök nyelve az európai Törökországban és Kis-Ázsiában. L. *Török nyelv*.

Oszmán Nuri *pasa, Ghazi*, török hadvezér, szül. Amáziában (Kis-Ázsia) 1837., megh. Konstantinápolyban 1900 ápr. 5. Kitűnt a krimi háborúban (1854—55) és a krétai felkelés (1867) leverésében. 1876-ban hadosztálytábornokká lépett elő s a viddini hadtest élén legyőzte a szerbeket Veliki-Izvor (júl. 18.) és Zajecsár (aug. 7.) mellett. 1876 nov. tábornaggyá (musir) nevezték ki. Az 1877-iki orosz háború kitörésekor 35,000 főnyi seregével megszállotta Plevnát, s innen fenyegette az oroszok balszárnyát. Itt egymás-után visszaverte Schilder-Schuldner (júl. 20.) és Krüdener (júl. 30—31.) orosz tábornokok támadását. Ezután hatalmas földsáncokkal vette körül Plevnát és seregét 60.000 főre szaporította. Az oroszok ezután a román sereget is segítségül hívták, de O. szept. 11—12. véresen verte vissza az oroszok támadását, csak a grivicai sáncokat tartották meg a románok. Az oroszok ezután Totleben vezetése alatt rendszeres ostrom alá fogták Plevnát s azt teljesen elzárták a külvilágtól. Miután a török fővezér nem igen tett kisérletet a felmentésre, O. dec. 10. nagy kitörésre szánta magát, de visszaverték s miután ő maga is megsebesült, kénytelen volt 40.000 főnyi seregével kapitulálni. Az oroszok nagy tisztelettel bántak vele s már 1878 febr. kibocsátották a fogságból. A szultán a *Ghazi* (Győzedelmes) nevet adományozta neki, a török nép pedig rendkívül nagy hódolattal adózott a *«plevnai oroszlán»*-nak. 1878—88-ig kisebb megszakításokkal hadügyminiszter volt, de ekkor megvesztegethetőségével és sikkasztásaival tönkretette népszerűségét. Utoljára palotamarsall volt s haláláig nagy kegyben állott II. Abdul Hamid szultán előtt. Egyik fia, *Damad Nureddin* pasa 1889. nőül vette II. Abdul Hamid leányát, *Zekie* hercegnőt. V. ö. *Levaux:* Ghazi Osman Pacha, souvenirs historiques (Paris 1891, 2. kiad.).

Oszmánok, a törökök (l. o.) hivatalos neve I. Oszmán szultánról (l. o.)

Oszmánpazár, bolgár város, l. *Oszmánbazár*.

Oszmium *(osmium)*, l. *Ozmium*.

Oszmológia (gör.), az illatos anyagok tana.

Oszmométer, az oszmózisnyomás mérésére szolgáló készülék, minő a Pfeffer-féle O.

Oszmotaxis (növ.), a folyadékban szabadon élő növényeknek az a mozgása, amelyet nem az anyag vegyülete, hanem az anyag töménysége, tehát nem a molekulák és ionok kémiai tulajdonsága, hanem a száma okozta inger indít meg. L. *Taxis*.

Oszmótikus nyomás. Ha félig átbocsátó hártyákkal ellátott szilárd falú edényt oldattal töltünk meg, melybe a födélen átmenő manométer merül s az edényt vízbe helyezzük, ez áthatol a félig átbocsátó hártyán, míg az oldott anyag nem. Az átszivárgás addig tart, míg az edényben keletkező hidrosztatikus túlnyomás egyensúlyt nem tart az oldott anyagnak a vízre gyakorolt von-

zásával. Ez a nyomástöbblet az O. Valamely anyagnak O.-a (az oldószerrel szemben) van't Hoff szerint azon nyomással egyenlő, mely előállana, ha az oldott testet a kisérleti hőmérsékleten gáznemű állapotba vihetnők át s ezen állapotban az oldatnak megfelelő térfogatot foglalna el. Igen higitott sóoldatokra nézve a vizsgálatok azon nevezetes eredményre vezettek, hogy azok a Mariotte-, Gay-Lussac- és az Avogadro-féle törvényeket követik, vagyis, hogy az O. arányos az oldat térfogategységében tartalmazott só mennyiségével, az oldat abszolut hőmérsékletével és hogy egyenlő O. és egyenlő hőmérséklet mellett a különböző oldatok egyenlő térfogatai az oldott anyag egyenlő számú molekuláit tartalmazzák. Némely oldatoknak ez utóbbi törvénytől való feltünő eltérése vezetett az elektrolitok disszociációjának elméletére, mely szerint az oldatokban az oldott sók annál nagyobb része van ionokra disszociálva, mennél higabbak az oldatok. L. még *Turgor.*

Oszmotropizmus (növ.), a növény testével érintkező folyadék tömöttsége és nem kémiai sajátsága, vizelvonás által okozott inger keltette mozgás; ilyen negatív O.-t mutatnak a virágportömlők, a gombamicéliumok.

Oszmózis, keveredhető folyadékoknak likacsos falakon (agyag, kaucsuk, állati, növényi hártyák) való átszivárgása (l. *Átszivárgás).* Ez függ a folyadékoknak és az elválasztó falaknak természetétől. Ha pl. egy kis palack fenekét állati hártyával helyettesítjük s a palack nyakán keresztül kaucsukdugón át vékony csövet helyezünk, mely a palackba öntött folyadékba, pl. borszeszbe merül, az egész palackot pedig vizet tartalmazó tágabb edénybe helyezzük, akkor bizonyos idő mulva a borszesz a csőben emelkedik, jeléül annak, hogy a tágabb edényből a hártyán át víz hatolt a palackba a nehézségerő ellenére. A borszesz is átszivárog a hártyán, de csekélyebb mértékben. Ezt előbb úgy fejezték ki, hogy itt az *endoszmózis* nagyobb mérvű, mint az *exoszmózis.* Ezt a két kifejezést most már nem igen használják. Ha állati hártya helyett kaucsuklemez zárja el a palackot, több borszesz megy át, mint víz. Az O. rokon jelenség a *diffuzióval,* amely a folyadékok keveredése közvetlen érintkezéskor. Gázok átömlését diffuziónak nevezik akkor is, ha az hártyákon át történik. Igen fontos az O.-nak azon esete, ha az ú. n. félig áteresztő (semipermeabilis) hártyán át történik. Az ilyen pl. a cukor, só stb. oldatából a vizet átereszti, de az oldott anyagot nem. Ilyenek pl. az állati, növényi sejteket borító hártyák; mesterségesen is lehet őket előállítani vérlúgsóoldat és rézvitriol egymásra hatásából, a midőn t. i. ferrociánrézből való hártya képződik, mely máz nélküli porcellánhenger likacsait kitölti. Az ilyen hártyákon át végbemenő O. tanulmányozása vezetett az *oszmótikus nyomás* (l. o.) fogalmára.

Osznovjánenko, irói álnév, l. *Kvitka.*

Ószombat (azelőtt: *Szobotiszt),* kisk. Nyitra vm. szeniczei j.-ban, (1910) 2341 tót, német és magyar lak.; postahivatal, u. t. Szenicze.

Ószőny, község, l. *Szőny.*

Ó-szövetség, l. *Biblia.*

Oszpora *(aszper),* a török hódoltság korában legkisebb török ezüstpénz, mely súly szerint, mérve v. zacskókba kötözve volt forgalomban. L. *Aszper.*

Oszró, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 621 magyar lak., vasútállomás: Kiscsány-Oszró, postahivatal, u. t. Sellye.

Osztag, kisebb katonai csapatrész, amely csak időlegesen van együtt és nem alkot sem taktikai, sem közigazgatási egységet. — *O.* erdészeti értelemben, l. *Erdőrészlet.*

Osztalék *(dividenda).* A részvénytársaságok évi nyereségüket a részvényesek között osztják szét. Egy-egy részvényre eső nyereségrész neve O. Az O. felvételére a részvényekhez csatolt íven levő osztalék-szelvények (coupon) szolgálnak. Az O.-nak azt a részét, mely a részvények névértéke normális kamatozásának (nálunk általában 5%) felel meg, rendes O.-nak nevezik, míg az ezen felül felosztásra kerülő nyereségrészesedéseknek *felülosztalék* (superdividende) a nevük. Több bank a rendes O. felét már a félév befejezte után folyósítja, míg a második felét és a felülosztalékot csak az évzáró közgyűlés után. L. még *Osztalékrendszer.* — *O.* lóversenynél, l. *Totalizatőr.*

Osztalékos bér a mezőgazdaságban az a bérrendszer, melynek alapján a mezei munkás munkadíját természetben kapja meg és pedig a termények bizonyos hányadában. Az iparban az a napszám-(órabér)-rendszer, melynél az órabért bizonyos %-nyi nyereségrészesedéssel (O.) egészítik ki, aszerint, amint a munkás az előírt időn belül a meghatározott számú munkaegységnél többet produkál. Pl. 40 filléres órabér mellett 5 óra alatt a munkásnak 200 munkaegységet kell elvégeznie, ha a munkás 250 kifogástalan munkaegységet produkál, akkor bére 25% O.-rel (bonus) emelendő, tehát 50 fillért kap. Sok helyütt az elért munkatöbbletnek csak egy része illeti meg a munkást (pl. $^1/_3$), a többi pedig a munkaadó javára esik. — *Bizományi* v. *tantième-rendszer* az a bérrendszer, midőn a munkás a megállapított munkabéren fölül az üzleti nyereségből is bizonyos nyereség-részesedést (tantième) kap, anélkül, hogy magában az üzletben részes volna. L. még *Nyereségben való részesedés, Osztalékrendszer.*

Osztalékrendszer, a munkadíjazásnak olyan módja, melynél az alkalmazottak a vállalat jövedelméből részesülnek. A mezőgazdasági vállalatoknál hazánkban az O.-t a tiszti kezelés alatt álló uradalmi birtokokon szokták alkalmazni. Legrégibb alakja *a nyers jövedelmi osztalék,* melyet másként *procentuációnak* vagy *akcidenciának,* illetve *jutaléknak* is neveznek, s amelynél az osztalék a gazdaság nyers jövedelméből adatik; de ez a módozat nem ajánlatos, mivel a nyers jövedelem fokozása még nem jelenti egyúttal a tiszta jövedelem fokozását is. Helyesebb az egyes termelési ágak nyers jövedelme szerint kivetett osztalék. E módozat sorába tartozik pl. a régi *mérőgaras,* mely abból állott, hogy a kezelő tiszt minden mérő eladott gabona után osztalékképen egy garast kapott. Újabban minden 100 kg. eladott gabona után 10—20 fillérnyi osztalékban

szokás a tisztet részesíteni. Leghelyesebb azonban rendszeresen kezelt gazdaságokra nézve a *tiszta jövedelemből nyujtott osztalék*, az ú. n. *tantième*. Ennek számos módozata közül legelterjedtebb az *arányos* osztalék, melynek alapját a birtok minimális jövedelmét meghaladó jövedelem teszi. Minimális jövedelemnek a normális birtokjáradékot és a tőkekamatot tekintik. A *fokozatos* osztaléknál pedig a jövedelem arányában progresszive emelkedik az osztalék. V. ö. *Hensch* A., Jószágberendezés- és kezeléstan (Magyaróvár 1905). L. még *Osztalékos bér* és *Nyereségben való részesedés.*

Osztalgia (*ostalgia*, gör.) csontfájdalom, mely igen különböző csontbetegségeknek: gyuladásnak, daganatoknak kisérője. L. *Csontvelőgyuladás.*

Osztály, 1. társadalmi értelenben l. *Osztályok.*

2. *O.*, *az iskoláknak* vagy egy-egy évfolyama (az évfolyam összes tanulói), v. pedig egy-egy tanterme. Az első értelemben használják, midőn a gimnázium 8, vagy a polgári iskola 6 O.-áról beszélnek. Az O.-ok sorszámozása nálunk, Ausztriában és Dél-Németországban a legalsó évfolyamon kezdődik, holott Észak-Németországban és Franciaországban éppen megfordítva, az első O. a legmagasabb, az utolsó évfolyam a legalacsonyabb sorszámú. Jelentheti azonban az O. magát a tantermet is. Ebben az értelemben beszélünk egy, két, három stb. osztályú elemi népiskoláról, vagyis olyan iskoláról, ahol az elemi iskolának mind a hat évfolyama egy, két, három stb. tanteremben, ugyanannyi tanító vezetése alatt részesül oktatásban. Az egyosztályú elemi iskolát máskép *osztatlan*, a hatosztályút pedig *osztott* elemi népiskolának nevezik.

3. *O.*, katonai csapatrész. A lovasságnál 3 századot, a tüzérségnél 2—3 üteget neveznek O.-nak. Gyüjtőfogalomként szerepel ezenkívül az O. a harcászati egységek (gyalogzászlóalj, lovas-O., tüzér-O. számára). Szemben a közigazgatási egységek (gyalog- és lovas-század, tüzér-üteg) gyüjtőnevével, az «alosztály»-lyal.

4. *O. (classis)* az állattani rendszerben felülről lefelé számítva a nnásodik kategória, amely az ugyanazon fő bélyegeket viselő rendet egyesíti.

5. *O.* botanikai értelemben, l. *Növényrendszer.*

6. *O.* a geometriában a *felületek* és *görbevonalak* osztályszáma.

7. *O.*-nak nevezik az örökség (hagyaték) felosztását az igényjogosultak közt.

Osztályadó, l. *Adó.*

Osztályalkotmány az olyan alkotmány, amely a politikai jogok gyakorlatát kizárólag v. főképen a kiváltságos osztályoknak biztosítja.

Osztályárúdíjszabás, l. *Díjszabás.*

Osztálybecsület, l. *Becsület.*

Osztályharc a különböző társadalmi osztályoknak egymással való gazdasági küzdelme. A szocialista történetírók fejtették ki és tették rendszereik alapjává azt a tételt, hogy mindig volt kiváltságos osztály, amely a javakat különböző módokon hatalmában tartotta a többiek rovására. Szerintük az elnyomott osztályok bizonyos idő mulva öntudatra ébredve, harcot kezdenek elnyomóik ellen. Modern megfogalmazását fellelјük a *Kommunista kiáltvány*-ban (l. o.). V. ö. *Parvus*, Der Klassenkampf des Proletariats (Berlin 1911); *Kautsky* és *Bernstein* idevágó dolgozatai a Neue Zeit és Sozialist. Monatshefte-ben; *Schmoller*, Classenkämpfe und Classenherrschaft (Berlin 1904); *Szabó*, A szocializmus (Budapest 1906); *Wolfner (Farkas)*, Osztályharc a XIX. sz.-ban (Budapest 1905). L. még *Szocializmus.*

Osztálykataszter, l. *Földadókataszter.*

Osztálykereset az a kereset, mely közös dolognak vagy közös vagyonnak birói úton, itélettel való tényleges felosztását célozza vagy akként, hogy a tulajdonostársak mindegyike a hányadának megfelelő részt természetben kapja, vagy úgy, hogy a közös dolog biróilag eladassék és a tulajdonostársak a vételárban aránylag részesüljenek. (L. *Tulajdonközösség).* Az O.-tel indított eljárástól lényegesen különbözik az, mely a régi magyar jog szerint a hagyatéknak vérrokonok közötti törvényes, azaz az örökösödés anyagi szabályainak megfelelő, de a biróság törvénykezési funkciójának közvetítése nélküli felosztása (divisio) és átadása iránt folyt le, és mely mint a legrégibb jogintézmények egyike, a magyar jogban és birói gyakorlatban kiválóan alapos szabályozást nyert. Ha az osztálynál lényeges hiba jött közbe, mely az osztály jogi érvényének megsemmisülését vonta maga után, ezen az alapon az új osztályt (nova divisio) már alakszerű per útján, tehát osztálykeresettel kellett követelni.

Osztálymérnökség. A vasutak műszaki felügyeletét, fentartását egyes 100—150 km. hosszuságú vonalcsoportokon az osztálymérnökök intézik, akik a pálya felügyelete tekintetében rendőri hatáskörrel is birnak. Az osztálymérnökök segítségére vannak a hozzájuk beosztott mérnökök és az aláјuk rendelt pályafelvigyázók, pályaőrök, előmunkások, kézművesek és pályamunkások. A munkások száma a szükség szerint változik. Az O. kötelessége a pályát forgalombiztos állapotban tartani az alépítményi, felépítményi és magasépítményi létesítmények gondozásával, a pályatulajdon megőrzésével, kisebb építkezések tervezésével és vezetésével, a szükséges anyagok kezelésével és a hozzájuk tartozó személyzet személyzeti ügyeinek ellátásával. Az O.-ek e munkákhoz szükséges költségekről költségvetéseket, illetve évi előirányzatokat készítenek és a nekik engedélyezett hitelek keretében a fizetéseket, munkabéreket, vállalati kereseti összegeket és anyagszállítási számlákat folyósítják és elszámolják. A vonalak állapotát az O.-ek, mozdonyon és hajtányon beutazva, gyakran ellenőrzik és a szükséges munkákat a helyszinén rendelik el.

Osztályok, a népnek származás, társadalmi állás, azonos műveltség és az érdekek közössége által egybekapcsolt, a nép többi részétől különváló csoportjai. *Osztályparlament*-nek nevezik ehhez képest az olyan képviselőtestületet, amelyben csak az ú. n. uralkodó osztályhoz, azaz a mai viszonyokat véve alapul, a középosztályhoz tartozók jutnak képviseltetéshez. — O. a képviselőházban, l. *Képviselőház.*

Osztályozás, általában az a logikai eljárás mellyel egy általánosabb fogalom alá tartozó

fogalmakat, ill. egyedeket csoportokba szedünk, akár avégett, hogy jobban áttekinthessük őket, akár hogy a mivoltuknál fogva egymáshoz tartozókat csoportosítva, a fogalom belső tagozottságát föltüntessük. Az O. eme meghatározásából folyik, hogy teljesnek kell lennie, azaz a beosztandó fogalom minden tagja valamely csoportban, de csakis egyben helyet találjon. E célra szükségünk van ú. n. beosztási alapra (fundamentum divisionis), azaz a csoportok alakításának valamely elvére. Csak oly elv alkalmas erre, mely bizonyos változatokban végigvonul az összes tagokon; amely tagokban az elvnek egy bizonyos változata (vagy pedig egyáltalán nem) találkozik, azok egy csoportba tartoznak. A beosztás *mesterségesnek* neveztetik, ha a beosztási alap csak valamely külső elv, amely a beosztandók mivoltát nem igen érinti; az ily O. is fontos áttekintést ád a beosztandó fogalom egész körére. Ennek klasszikus tipusa a szótár, mely a szókat a betük sorrendje szerint csoportosítja. *Természetesnek* neveztetik az O., ha a beosztási alap alapvető sajátossága a fogalomnak, úgy hogv ennek minden módosulása kihatással van a többiekre. Az összes módosulások fölsorolása kimerítő képét adja a fogalom belső alkatának. *Alosztályozás* keletkezik, ha a fő O. egyes csoportjait újra osztályozzuk, ugyanazon alap vagy új alap szerint. — *O. a pedagógiában*, az iskolai növendékek magaviseletének, szorgalmának és tanulásbeli előmenetelének a tanítói kar részéről történő megitélése és ez itéletnek érdemjegyekkel való megállapítása. Az O.-ra szolgáló érdemjegyeket többnyire a közoktatási kormány szokta megállapitani s a tanulásban való előmenetel jelölésére a legszokottabbak: jeles, jó, elégséges, elégtelen. — Értékpapirok osztályozása, l. *Elhelyezés*.

Osztályozás és becslés feladata a birtokrendezésbe (l. o.) bevont területek értékét összehasonlítás útján megállapitani. Az O.-t a felvételi térkép s az osztályozási jegyzék elkészítése és a felvételi térkép megvizsgálása után az eljáró biró vezetése alatt szakértő bizottság a helyszinén teljesíti. Elnökét az eljáró biró nevezi ki azok közül a gazdasági szakértők közül, akiket a földmívelésügyi miniszter erre kijelöl (1908-ik évi 1200. I. M. és 1909-ik évi 20. I. M. számú rendeletek). Erdők O.-e esetében az elnököt a földmívelésügyi miniszter külön jelöli ki. A bizottság két rendes és két póttagját a birtokosok érdekcsoportjai választják. Egy érdekcsoportot alkotnak, ha tagosításról van szó, a tagosítandó határ felerészét biró nagyobb birtokosok, másik érdekcsoportot pedig a többi kisebb birtokosok. Egy érdekcsoporton belül a választás birtokaránylagos többséggel történik. Szakértőül meg lehet választani bárkit, aki 24 éves s nincs olyan elmebeli vagy testi fogyatkozása, amely miatt a munkálatokban résztvenni képtelen volna. Az érdekelteket kifogásra ki lehet zárni. Leghelyesebb más községbeli gazdákat választani.

Az O. az osztályoknak felállításával, a mintaföldeknek kijelölésével s a becshold pénzbeli egyenértékének megállapításával kezdődik. Lehetőleg kevés osztályt állítsunk fel, mert az az O.-t s a földmérő munkáját megkönnyíti. Az osztályok felállítása akként történik, hogy megállapítják: a különböző mívelési ágú ingatlanokból, tekintettel minőségükre, mekkora terület képvisel ugyanakkora értéket. Az ugyanakkora értéket képviselő — nagyságra azonban természetesen különböző — területek alkotják a számítások későbbi alapjául szolgáló becsholdat. A becsholdakkal való számítást legjobban megvilágítja a következő táblázat, pl. tegyük fel, hogy egy határra nézve hat osztályt kellene felállítani:

Becs-hold	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
	osztálynak megfelel					
1	— rét 1.	szántó 1. rét 2.	szántó 2. —	szántó 3. rét 3.	szántó 4. —	szántó 5. —
	minőségben					
	800	900	1200	1600	2200	2800
	□ öl kataszteri terület					

A megállapított osztályokat az eljáró biró mindjárt a helyszinén bevezeti a földmérő által készített osztályozási jegyzékbe, a földmérő pedig a felvételi térképbe. Az O. befejezése után az munkálatot legfeljebb hat napra közszemlére kell kitenni. A kitételnek legalább egyik napja vasár- vagy ünnepnap legyen (1914. évi 72,200. I. M. számú rendelet). Az a birtokos, aki az O.-sel nincs megelégedve, felszólalhat és kívánságára a bizottság új elnök alatt ismétli az O.-t. Ha az ismételt O.-nél más eredményt érnek el, az 1908. XXXIX. t.-c. hatályosságának területén az eljáró biró dönti el, hogy melyik O. eredményét kell a munkálatok alapjául elfogadni.

Osztályozó henger, gabonamagvak, szén, koksz, fűrészpor s más különféle nagyságú darabokból álló szilárd anyagoknak alkalmas szétválasztására való különböző nyílású szövettel bevont forgó henger.

Osztályparlament, l. *Osztályok*.

Osztályrabocsátás *(beszámítás, collatio)*, törvényes öröklés esetében az osztályrészek kiegyenlítése az örökhagyótól az ő életében kapott adományok figyelembevételével. A leszármazó törvényes örökös örököstársaival szemben *osztályra* bocsátani köteles azt a vagyonértéket, amit ő v. az elődje, akinek ő öröksége tekintetében helyébe lépett, az örökhagyó életében örökségére előre kikapott. Osztályra bocsátandó mindaz, amit az örökhagyó életében már előre örökségül v. azzal a kikötéssel adott ki, hogy az örökségbe beszámíttassék, de egyúttal minden olyan érték is, amit a leszármazónak hozományul, kiházasításul, továbbá önálló háztartás berendezésére, hivatás v. üzlet alapítására juttatott, valamint általában minden olyan adomány, amelyre nézve jelentőségénél fogva nem lehet föltételezni, hogy az örökhagyó annak előre kiadásával többi ivadékát megrövidíteni kívánta volna. Az O. úgy történik, hogy a beszámítandó értéket hozzászámítjuk az egész hagyatékhoz s a hagyatékot az így kiegészített érték szerint osztjuk fel a szükséges számú részekre; az O.-ra kötelezettnek ré-

széből azután a beszámítandó értéket levonjuk s neki csak a maradékot adjuk ki. Ha egyik örököstárs életében többet kapott ki előre, mint amennyi így reá esnék, ez az örököstárs számításon kívül marad; a hagyatékból semmit sem kap, de nem is tartozik semmit visszafizetni (kivéve a köteles rész megsértésének esetét).

Osztályrendszer *(genfi rendszer)*, a szabadságvesztésbüntetés végrehajtásának az a rendszere, mely az elitélteket nemcsak kor, nem, az elkövetett bűntett neme, műveltségi fok, munkaképesség, hanem az erkölcsiségnek s javíthatóságnak viszonylag egyenlő foka szerint osztályozza; az egy osztályba sorozottak közösen dolgoznak. Amennyiben a részletes végrehajtásában részint a magánrendszer (filadelfiai, pennsylvaniai), részint a hallgató (auburni) rendszer elveit alkalmazza, *vegyes rendszernek* is nevezik, l. *Szabadságvesztésbüntetés.*

Osztálysorsjáték hazánkban az 1897 : VII. t.-c. által megszüntetett számsorsjáték helyett 1897 okt. 1-től kezdve áll fenn. Az O. rendezésének kizárólagos joga ugyan az államot illeti, azonban a pénzügyi kormány ezt a jogot törvényes felhatalmazás alapján az állami ellenőrzés fentartásával 20 év tartamára évi 2.400,000 K haszonbér fizetése fejében magánvállalatnak engedte át. Ez a vállalat a haszonbéri összegen felül az állami ellenőrzés költségeire évenkint 20,000 K-át köteles fizetni, ezenfelül évenkint a vállalat céljaira legalább 600,000 K értékű postabélyeget felhasználni. Ha a vállalat 100,000 darab sorsjegynél többet bocsát ki, köteles 1—1 sorsjegyért sorsjátékonkint a kincstárnak 12 K-t fizetni. Az O. a következő elvekre van alapítva: *a)* a kibocsátott sorsjegyek felére nyeremény esik; *b)* a legkisebb nyeremény is meghaladja a betét összegét; *c)* a betétek végleges összege egyenlő a nyeremények végleges összegével. A vállalat hasznát a nyereményekből történő 20%-os levonások szolgáltatják. A vállalat $^1/_8$, $^1/_4$, $^1/_2$ és egész sorsjegyeket bocsát ki és minden évben két sorsjátékot rendez, mely játékok mindegyike 6 osztályból (húzásból) áll úgy, hogy minden hónapra egy-egy húzás esik. A sorsjegyek csak az illető osztályra való érvénnyel adatnak ki s a ki nem húzott sorsjegyek a következő osztályra csak a megújítási összeg lefizetése esetén érvényesek. A legkisebb részsorsjegy ára az első osztályra legalább 1·5 K. Az el nem kelt sorsjegyek a vállalat számlájára játszanak.

Osztálytanácsos, l. *Miniszteri osztálytanácsos* és *Allami számvevőszék.*

Osztálytanítás, a tanításnak az a berendezése, mely szerint egy-egy osztályban valamennyi tantárgyat ugyanaz a tanító tanítja. Az O. leginkább az elemi népiskolákban szokásos. Ellentéte a felsőbb fokú iskolákban divatozó *szaktanítás*, mely szerint mindegyik szakot, tantárgyat vagy a rokon tantárgyak egy-egy csoportját másmás tanár tanítja.

Osztandó, l. *Osztás.*

Ósztapár, község, l. *Sztapár.*

Osztás (lat. *divisio, distributio*), a szorzás megfordításából származó művelet. Hogyha azt a számot keressük, amely b-vel megszorozva a-t adja, azt mondjuk, hogy a-t elosztjuk b-vel. Itt a az osztandó, b az osztó és a keresett szám, amelyet $\frac{a}{b}$-vel, v. pedig $a:b$-vel jelölünk, a hányados. $\frac{a}{b}$ értelmezését tehát a következő egyenlőség adja meg: $\frac{a}{b}.b = a$. Hogyha a b pozitiv egész szám, akkor ez az egyenlőség tulajdonképen azt fejezi ki, hogy ha a-t b egyenlő részre felosztjuk, a részek $\frac{a}{b}$-vel lesznek egyenlők. E megjegyzés magyarázatát adja annak, hogy miért nevezzük a szóban levő műveletet O.-nak.

Ha két *egész* számnak, a és b-nek, $\frac{a}{b}$ hányadosa ismét *egész* szám, akkor azt mondjuk, a *többszöröse* b-nek, b *osztója a-nak*, v. pedig a *osztható b-vel.* Valamely a szám osztóit csak kisérletezéssel határozhatjuk meg. A gyakorlati számolás szempontjából fontosak azok a szabályok, amelyek alapján e kisérleteket némelykor egyszerüsíthetjük. Igy p. 2-vel (5-tel) oszthatók azok a számok, amelyekben az egyesek helyén álló szám osztható 2-vel (5-tel); 4-gyel (25-tel) azok a számok oszthatók, amelyekben az egyesek és tizesek helyén álló jegyek egybeolvasva 4-gyel (25-tel) osztható számot adnak; 3-mal (9-cel) azok a számok oszthatók, amelyek számjegyeinek összege osztható 3-mal (9-cel) stb.

O. a *geometriában* is előfordul. Egyenest, illetőleg szöget n egyenlő részre felosztani oly egyenes, illetőleg szög előállítását jelenti, amely n-szer téve összeadandónak, a felosztandó egyenest, illetőleg szöget adja eredményül. Egyenesek tetszés szerinti számu egyenlő részekre való felosztása körző és vonalzó segítségével mindig elvégezhető, ellenben szögeket az említett eszközök segítségével általánosságban csak akkor oszthatunk fel egyenlő részekre, hogyha a részek száma 2^k alakú szám. L. még *Körosztás.*

O. a könyvnyomtatásban a kinyomott forma betüinek szétszedése és a betüszekrénynek megfelelő rekeszeibe való rakása. Gépszedésnél ezt a munkát a szedőgép (l. o.) végzi a sorok kiöntése után. L. *Könyvnyomtatás.*

Osztási elektromosság, elektromos megosztás segítségével előállított elektromosság. l. *Elektrofor.*

Osztaskov, az ugyanily nevű járás székhelye Tver orosz kormányzóságban, a Szeliger-tó egy félszigetén, kb. 11,000 lak., bagariabőr-, cipő-, fűrész-, kaszakészítéssel, halászattal.

Osztaskovi-tó, l. *Szeliger-tó.*

Osztatlan elemi iskola, l. *Osztály*, 2.

Osztatlan közös legelők, l. *Közösségek.*

Osztatlan oktatás, v. egyfolytában való oktatás, az órarendnek olyan beosztása, mely szerint az összes órák délelőttre vannak téve (8—1). Ennek a berendezésnek célja az, hogy a tanuló délutánjai szabadok legyenek. Dániában, az északamerikai Egyesült-Allamokban és nálunk az O. nagyon el van terjedve.

Oszteitisz *(osteitis, ostitis,* gör.) a. m. csontgyuladás (l. o.).

Oszteoblaszt (gör.), csontképző sejt, l. *Csont.*

Oszteochondroma *(osteochondroma,* gör.), porc- és csontszövetből álló vegyes daganat; esetleg elcsontosodott porcdaganat.

Oszteofita *(osteophita)* v. *oszteofiton (osteophyton,* gör.), laposan szétterülő, olykor éles lemez- vagy hegyes tövisalakú csontkinövés a koponyacsontok belső felületén.

Oszteofór *(osteophor,* gör.), oly készülék, melyre a csontváz egyes részeit ráerősítik, részint muzeális kiállítás, részint tudományos vizsgálat, rajzolás, mérés céljából.

Oszteogenezis (gör.), a. m. csontképzés, csontosodás; a csontok normális fejlődési folyamata, l. *Csont.*

Oszteoid szövet a csontfejlődés alatt a csontporcból v. a kötőszövetből képződő durva rostos szövet, mely meszet képes megkötni, mint a csontszövet, de nem olyan szerkezetű.

Oszteokarcinoma (gör.) a. m. csontrák, l. *Rák.*

Oszteoklaszt (gör.), csontírtósejt, mely a csontállomány felszívódását végzi; l. még *Csontsorvadás.*

Oszteoklázis *(osteoklasis,* gör.), a csontok erőszakos eltörése, melyet kézerővel, vagy e célra szerkesztett csavarkészülékkel (osteoklast) végezünk, l. *Ortopédia.*

Oszteolit (ásv.), finom fehérföldes *foszforit* (apatit), amely doleritek és bazaltok repedéseiben fordul elő a következő helyeken: Wetterau, Frauenberg Marburg mellett, Ostheim Hanau közelében; Schönwalde szomszédságában (Csehország) a bazaltoszlopok között 2—3 cm.-nyi rétegeket alkot.

Oszteológia *(osteologia,* gör.) a. m. *csonttan.* A csontok szerkezetéről szóló tan.

Oszteoma *(osteoma,* gör.), csontszövetből álló daganat; vagy a csontok felületén ül kisebb-nagyobb csomó, dudor, tövis, lemez alakjában (exosztózis), vagy a csontok ürege felé nő (enosztózis), az izmok közé a kötőszövetbe terjed (paroszteális O.), vagy a csonttól teljesen függetlenül, a szövetek belsejében képződik, valódi O. (pl. az izmokban, a tüdőben, a szemben stb.). Állhat egészen tömör, az elefántcsontra emlékeztető (O. eburneum), vagy szivacsos csontból (O. spongiosum). Teljesen jóindulatú daganat. Műtéttel könnyen eltávolítható. Leggyakoribb formája az ú. n. gyakorlócsont (Exerzierknochen), mely ott fejlődik, ahol a csont nyomásnak van kitéve, pl. a vállon, ahol a fegyverszíj a vállra (kulcscsont) simul; lovasokban a combközelítő izmok közt (lovaglócsont).

Oszteomalácia (gör.), l. *Csontlágyulás.*

Oszteometria (gör.) az antropológia ama részét jelenti, mely az emberi csontváz méreti jellegeivel foglalkozik. Ennek legfejlettebb részei a koponyamérés *(kraniometria)* és medencemérés *(pelvimetria.)*

Oszteomielitisz *(osteomyelitis,* gör.), l. *Csontvelőgyuladás.*

Oszteonekrózis (gör.) a. m. csontfenésedés.

Oszteopatológia (gör.), a csontok betegségeiről szóló tan.

Oszteoperiosztitisz *(osteoperiostitis,* gör.), a tulajdonképeni csontszövet s az azt borító csonthártya egyidejű gyuladása.

Oszteoplasztika (gör.), csontpótló műtét. L. *Csontátültetés.*

Oszteoporózis (gör.) a. m. csontlikacsosság, az az állapot, mikor a csontok kompakt állománya s a szivacsos csontokban az azokat felépítő finom csontgerendácskák egyszerűen sorvadnak, anélkül, hogy e sorvadást a mészsók különálló felszívódása előzné meg, mint a csontlágyulásnál (oszteomalácia) történik. Az O. főleg aggokban (O. senilis), vagy bénult vagy más okból, pl. tuberkulózis miatt nem használt végtagok csontjain képződik. A csont könnyebb, törékenyebb (de nem hajlítható); a velőüreg kitágul, a csont kompakt kéregállománya megkeskenyedik és késsel vághatóvá válik.

Oszteopszatirózis *(osteopsathyrosis,* gör.), a csontok törékenysége. Lehet az elaggás következménye, de csontbetegségek kapcsán is fellép; sőt lehet veleszületett állapot is (idiopátiás O.).

Oszteoszarkóma (gör.), rosszindulatú csontdaganat, l. *Szarkóma.*

Oszteoszklereida (növ.), vastagfalú, egyszerű gödörkés mechanikai elemek, melyeknek a végei csuklószerűen kiszélesednek (I, T alakú sejtek). L. *Szklerenchima.*

Oszteoszklerózis, l. *Hiperosztózis.*

Oszteotom (gör.) az a sebészeti műszer, melyet az oszteotomiához használnak. Erős markolatú véső, amely a közönséges asztalosvésőktől abban különbözik, hogy éle mindkét oldalon egyenletesen vastagszik a markolat felé. Sokféle szélességben használatos.

Oszteotomia (gör.), l. *Csontátvésés.*

Osztfálok *(Ostfalen),* a nagy szász néptörzs egyik ága, melynek hazája a Weser, Elbe, Saale és Unstrut folyók közt volt. L. *Vesztfálok.*

Osztható dolog (jogtud.), l. *Dolog.*

Osztható kötelem az, melynél a kötelezett szolgáltatás részekre osztható anélkül, hogy ezzel lényegében változnék, ellenesetben a kötelem oszthatatlan; O. pl. az, amelynek tárgya készpénz szolgáltatása. Az oszthatóságnak gyakorlati jelentősége legfőkép akkor van, ha ugyanabban a kötelmi jogviszonyban több a hitelező v. több az adós. O.-nél — az egyetemlegesség (l. o.) esetét kivéve — a több hitelező mindegyike csak a szolgáltatásnak reá eső aránylagos részét követelheti, a több adós mindegyike rendszerint csak a reá eső aránylagos részt köteles szolgáltatni, míg oszthatatlan kötelemnél (pl. egy gépet kell szolgáltatni) — egyetemlegesség esetén kívül — a több hitelező csak együttesen követelheti a teljesítést és az adós csak egyszerre valamennyinek kezéhez teljesíthet joghatályosan. Ha az oszthatatlan szolgáltatással többen tartoznak, kötelezettségük már csak ez alapon is egyetemleges (l. *Egyetemlegesség.)*

Oszthatóság, a testek azon általános tulajdonsága, hogy mechanikai úton kisebb részekre oszthatók. E fizikai O. határát kísérleti úton nem lehet meghatározni. Elméleti határa a molekula. L. *Atom* és *Molekula.*

Osztitisz (*ostitis, osteitis,* gör.), l. *Csontgyuladás.*

Osztják, Szibíria finn-ugor eredetű, a magyarral nyelvileg rokon népe, főleg Tobolszk és Tomszk kormányzóságok területein, elsősorban az Ob folyó mentén az É.-i szél. 65'—67° között, mintegy 25,000 főnyi tömegben. Nevüket *Aszjak* = Ob népe vagy a tatár *uszt-jak* (vad nép) szóból származtatják, ők magukat *chaudi*-nak mondják. Első tekintetre mongol-tipusuaknak látszanak az erősen kiülő pofacsont miatt, de szemük rendes, fekete, a ferdeségnek, mongol redőnek minden nyoma nélkül. Hajuk fekete v. gesztenyeszínű, hosszú, fonva viselik a férfiak is, bajúszuk ritka, ajkuk vastag, orruk rövid, alul szélesedő. Főruházatuk a zsákszerűen varrt, prémes szőrével kifelé fordított *chaliza,* mely fölé a hosszabb, térdig érő *parka*-t öltik. Lábbelijük ugyancsak prémes bőrből varrt, térdig érő sarkatlan csizma. Házaik lécvázra borított bőrökből, nyáron nyírfakéregből készülnek, délebbre berenás faházakban laknak. Eszközeik nagy részét maguk kőből, csontból faragják, a többit cserekereskedés útján szerzik. Vásznat csalánból szőnek. Orosz alattvalók, de azért meglehetős szabadon élnek, a mintegy 120 évvel ezelőtt kényszerűségből fölvett orosz hitet csak névleg vallják, ma is ősi hagyományaikhoz, bálványaikhoz ragaszkodnak. Szent ligeteiket csak a kozák hódítások pusztították el. A XVI. sz. folyamán az O.-ok még tekintélyes seregeket állítottak a hódító oroszok ellen, minthogy azonban számos szervezetlen törzsre oszoltak, nem fejthettek ki tartós ellenállást. A gyakran dúló éhinség és az erős gyermekhalandóság egyre apasztja a rénszarvastenyésztésből, prémvadászatból és halászatból élő népet. Nyelvileg É.-i és D.-i csoportra oszlanak. Megjegyzendő, hogy az ú. n. Jenisszeji O.-ok (l. o.) és az Osztják szamojédek (l. *Szamojédek)* nem tartoznak az O.-okhoz. Az O. nyelvtanulmányok terén úttörő volt *Reguly* Antal, aki 1839, illetve 1844 óta foglalkozott az O.-ok grammatikájával, gyüjtötte hősi énekeiket. Nyomában járt az orosz *Vologodszki,* aki Reguly térképei, jegyzetei segítségével vette fel az O.-ok nyelvemlékeit. 1889-ben *Pápay* József járta be Surgut és Narum vidékét s útjáról 1893. rövid beszámolót adott. 1898-ban *Pápay* József mint a Zichy-expedició tagja kereste fel az Obdorszk, Berezov-vidéki O.-okat. Ennek alapján adta ki az *Osztják népköltési gyüjtemény*-t (Budapest 1904) és *Nyelvészeti tanulmányutam az É.-i O.-ok földjén* c. beszámolóját (Budapest, 1903). O. nyelvtant írt *Hunfalvy* Pál (Budapest 1875). V. ö. *Munkácsi-Pápay,* Déli osztják szójegyzék (Budapest 1896); *Ahlquist,* Die Sprache der Nord-Ostjaken (Helsingfors 1880); u. a., Unter Wogulen und Ostjaken (u. o. 1883); *Schiefner,* Versuch einer Nord-Ostjakischen Sprachlehre (Petersburg 1858); *Patkanov,* Die Irtysch-Ostjaken (u. o. 1897—1900); u. a., Das alte Leben der Ostjaken (u. o. 1891).

Osztó, l. *Osztás.*

Osztó barázda v. *választó barázda,* az ágyas v. fogásos szántásnál a két szomszédos fogás kiszántása után ezek között támadt barázda, amelyet a későbbi munkáknál, pl. boronálásnál iparkodnak behúzatni, hogy a föld sík fölületet kapjon.

Osztódás *(divisio, generatio fissipara),* az ivartalan szaporodásnak az a módja, amelynél az állategyén két vagy több egyenlő értékű részre oszlik, melyekből végeredményben az anyaállathoz hasonló, de valamivel kisebb egyén keletkezik. Az O. az egysejtű és soksejtű állatoknál egyaránt előfordul. Az egysejtű véglényeknél az O. tulajdonképpen sejtosztódás. Legegyszerűbb alakja az egyszerű kettéoszlás, melynél a véglény teste a mag oszlása után két állattá különül. Előfordul a többszörös O. is, melynél az állat magja előbb többszörösen oszlik és ezután az állat teste is ugyanannyi részre tagolódik. A soksejtű állatok sorában az O. főleg a tömlősöknél (Cnidaria), az örvényférgeknél (Turbellaria), egyes sertelábuaknál (Chaetopoda) és a kígyókarú tengeri csillagoknál (Ophiuroidea) fordul elő. A soksejtű állatoknál az O. úgy megy végbe, hogy a test két vagy több részre darabolódik s az egyes részek hiányzó részeiket visszaszerzik (regeneratio); az O.-t tehát mindig a regeneráció jelenségei követik nyomon.

Osztódó szövet (növ.), l. *Merisztema.*

Osztófej a szerszámgépészetben az egyetemes marógépnek az a része, mely arra szolgál, hogy a megmunkálandó tárgyat a fordulatnak egy pontos hányadrészével elforgassuk. Ha pl. egy *z*-fogú fogas kereket készítünk s a kerék egyik fogát készre martuk, akkor ahhoz, hogy a másik fog megmunkálásába foghassunk, szükséges, hogy a kereket pontosan $\frac{1}{z}$ fordulattal elfordítsuk. Ez az ú. n. *osztótárcsával* és lassító áttétellel történik. Az osztótárcsán ugyanis 15—20 koncentrikus kör mentén, egyenletes távolságban lyukak vannak, melyek azokat egyenlő részekre osztják. A körök mindegyike más boosztású. Ha pl. $\frac{1}{z}$ fordulatot akarunk tenni, akkor kiválasztjuk azt a kört, melyen a lyukak száma *z* v. azzal arányos s a tárcsát s vele együtt a tárgyat a lassító áttételnek megfelelően néhány lyukkal elforgatjuk. Egy, a lyukba illő csap a tárcsa helyét pontosan biztosítja.

Osztógép, készülék, melylyel valamely hosszat tetszés szerinti számu egyenlő részre oszthatunk, illetve bizonyos hosszat egymásután fölrakva, osztályzatot készíthetünk. Lényeges része pontosan készített csavar, melynek forgatása lemérhető. A csavar tokban foroghat; a tok a csavar forgásában részt nem vehet, minek következtében a csavar forgása közben előre, illetőleg hátra halad s magával visz egy hozzá erősített acél- vagy gyémántcsúcsot, melylyel vonásokat karcolhatunk fémrúdra, üvegrúdra stb. Ismerve a csavarmenet magasságát, kiszámíthatjuk a csavar bizonyos forgatásánál, mekkorát mozdul el a csavartok s vele a vágó, illetőleg karcoló él vagy csúcs.

Osztó körző, l. *Körző.*

Osztopán, kisk. Somogy vm. lengyeltóti j.-ban, (1910) 1345 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Osztópatak (azelőtt: *Osztropataka),* kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 376 tót lak., a

Bánó-család kastélyával; vasútállomás: O.-Szentmihályfalva; u. p. Szentmihályfalva, u. t. Kisszeben. 1790. és 1865. fontos régészeti leletekre bukkantak itt, melyek közül kivált az első (Bécsben, az 1865-ik évi a budapesti nemzeti muzeumban) a legrégibb népvándorláskori leletek egyike, közel rokon a nagyszentmiklósi és petreosai leletekkel. A leletek jellemzése *Hampelnél* (A nagyszentmiklósi kincs, 143. old.), rajzaik *Pulszkynál* (A magyar történelmi ötvösmű-kiállítás 72, 78—79.).

Osztopna (azelőtt: *Sztupne),* kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1910) 502 tót lak.; u. p. Vágváralja, u. t. Vágbeszterce.

Osztorány, községek, l. *Alsóosztorány, Felsőosztorány.*

Osztornya (azelőtt: *Oszturnya),* kisk. Szepes vm. szepesófalui j.-ban, (1910) 1354 rutén és tót lak., postaügynökség, u. t. Szepesófalu.

Osztótárcsa, egy fordulat pontos hányadrészét megadó tárcsa, melynek kerülete egyenlő beosztással van ellátva. L. még *Osztófej.*

Osztott, a heraldikában a vízszintes vonással megosztott pajzs. L. *Heroldalakok.*

Osztott és osztatlan elemi iskola, l. *Osztály.*

Osztottkaruak (állat), l. *Euryaleae.*

Osztóvilla, kétfelé ágazó, csapokkal elzárható csődarab, melynek célja valamely csővezetéket (tömlőt) kétfelé elosztani s ily módon pl. tűzfecskendőnél lehetővé tenni, hogy egy gépről egyidejűleg két vízsugár adassék.

Osztracizmus (gör. *ostrakismos),* a régi görögök sajátos népbirósága, főleg Athénben, de előfordul még Argosban, Megarában, Miletosban és Szirakuzában is, mely férfiakat, kik az állami szabadságot veszélyeztető tekintélyre jutottak v. ellenzékiségükkel a nyugodt fejlődést zavarták, számkivetésbe küldött, anélkül, hogy ez becsületükön v. vagyonukon csorbát ejtett volna. Athénben az O.-t K. e. 509. Kleisthenes honosította meg. Évenkint megkérdezték a népet, hogy kívánja-e az O. alkalmazását; ha igennel felelt, az archonok és az ötszázak tanácsa alatt tartott népgyűlésen minden egyes polgár egy cserépdarabra *(ostrakon)* felírta, kit kíván száműzni s ha valakire 6000 szavazat esett, az kénytelen volt házáját 10 évre odahagyni, hacsak időközben néphatározat vissza nem hívta. Ilyen O. sujtotta pl. Aristeidest, Themistoklest, Kimont. V. ö. *Lugebil,* Über das Wesen des O. (Leipzig 1861).

Osztrák államadósság. Ausztriának az abszolut időkből származó államadóssága, amely Magyarországot jogilag nem kötelezte ugyan, de amelynek egy részét a kiegyezéskor önként elvállalta. Nevezetesen: 1. kötelezettséget vállalt arra, hogy az O. kamataihoz évi járulékkal hozzájárul. E járulék összege az 1908: XVI. t.-cikkbe iktatott pótegyezmény szerint: 58.339,340 korona. A tőketartozás az egyezmény szerint konverzió útján 22 év alatt törlesztendő. 2. Az államjegyekből és váltópénzjegyekből álló 312 millió forintot kitevő függő államadósság mindkét állam jótállása alá helyeztetett. A valutarendezés folytán, amikor is Magyarország a bevont államjegyeknek 30%-át váltotta be, ez az adósság megszűnt. 3. Az osztrák-magyar bankot cselekvőleg megillető, eredetileg 80 millió forint kölcsön törlesztéséhez, amely az 1899: XXXVIII. t.-cikkbe iktatott egyezménnyel 30 millióra szállíttatott le, Magyarország akként járul hozzá, hogy 9 millió forintot fizet 50 évi egyenlő kamat nélküli részletben (évenkint 360,000 koronát).

Osztrák államcímer, l. *Osztrák császárság.*

Osztrák császárság *(Ausztria, Österreich;* *térképét* l. az *Osztrák-Magyar Monarchia* cikknél), az osztrák örökös tartományokból keletkezett birodalom, amelynek nemcsak az uralkodója közös a Magyarbirodalommal, hanem a két állam egymással szoros politikai és gazdasági szövetségben is áll.

Fekvése, nagysága, határai. Az O. alakja szabálytalan s Magyarországot DNy.-tól ÉK.-ig mintegy átkarolja. Határai: É.-on a Németbirodalom és Oroszország, K.-en és D.-en a Magyarbirodalom és Olaszország, Ny.-on Svájc és a Németbirodalom. Területe 300,005 km² s fekvésének nagy hátránya, hogy a tengerrel csupán DNy.-i kis sarka határos.

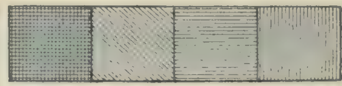
Felülete és vizei. Az O. földrajzi szempontból nem egységes terület. Külső határvonalait a legtöbb helyen sem hegyek, sem folyóvizek nem jelölik. Felszinén magas, többnyire erdős hegyek emelkednek. Nagyobb alföldjei hiányoznak, kivéve a Duna völgyét, a kis cseh medencét s a Szarmata alfölddel határos galiciai platót a birodalom ÉK.-i részén. Hegyei az *Alpok,* a *Szudeták* és a *Kárpátok* hegyrendszeréhez tartoznak. A császárságnak Ny.-i és D.-i tartományait a Keleti Alpok ágazzák be. Természeti szépségekben gazdag részei az északi övön a Rajnától és Bodeni-tótól kezdve egészen Bécsig húzódnak. Ezek: az *Algaui Alpok,* az Inn folyó völgyéig; az *Északtiroli Mészalpok,* a Salzach völgyéig; a *Salzburgi Alpok* s innen Bécsig az *Osztrák Alpok.* Nevezetesebb csúcsaik a 2996 m. magas Dachstein, a 2230 m. magas Hochschwab, a 2710 méter magas Watzmann, Ewiger-Schnee és Steinernes Meer. A *Keleti Alpok középső övén:* az *Ötztali-* és *Zillertali-Alpok,* a Salzach és Dráva völgye közt a *Magas-Tauern,* ettől K.-re az *Alacsony-Tauern,* DK.-i irányban pedig a *Stájer Alpok* foglalnak helyet. Hegycsúcsok: a Wildspitze, Weisskugel (3700 m.), Gross-Venediger (3660 m.), a Dreiherrenspitz (3495 m.) és a Gross-Glockner (3746 m.). *A Keleti Alpok déli övén:* a hasonlónevű 3902 m. magas hegycsúccsal biró *Ortler-csoport,* a *Dolomit-, Karni-* és *Juli-Alpok* húzódnak, ez utóbbitól É.-ra a *Karavankák,* D.-re a *Karszt,* a dalmát parton pedig a *Dinári-Alpok.* Az Alpok legszebb látványosságai a hófödte s turistáktól látogatott hegycsúcsokon kívül a pompás fekvésű tengerszemek, melyek közül a legtöbb, mint a Gmundeni v. Traun-tó, a Hallstatti-tó, az Atter- és Aussee az Alpok É.-i övén találhatók. A 800—3800 m. magasságig emelkedő hágók közül a legnevezetesebbek: a *Semmering* Bécstől D.-re, a *Brenner-hágó* az Ötztali-Alpok és Magas-Tauern között s a *Stilfsi-hágó* Svájc és Tirol között.

A Német középhegységhez tartozó *Szudeták hegyrendszerét* a Duna választja el az Alpoktól s főbb részei Cseh- és Morvaország területén feküsz-

AZ OSZTRÁK BIRODALOM ÉS TARTOMÁNYAINAK CÍMEREI.

Szin-
magya-
rázat :

2. Alsó-Ausztria.

1. Az Osztrák birodalom kis cimere.

3. Felső-Ausztria.

4. Salzburg.

5. Stájerország.

6. Karintia.

7. Krajna.

8. Triest.

9. Görz és Gradiska.

10. Isztria.

11. Tirol.

12. Vorarlberg.

13. Csehország.

14. Morvaország.

15. Szilézia.

16. Galicia.

17. Bukovina.

18. Dalmácia.

»Osztrák császárság« cikkhez.

nek. Ezek: a Cseherdő, Fichtel-, Érc-, Óriás-hegység és Cseh-morva határhegység. Legmagasabb csúcsa a Szudetákban a Schneekoppe (1601 m.).

A *Kárpátok* az O. É.-i tartományait, Sziléziát, Galiciát és Bukovinát ágazzák be. Nevezetesebb részei a Magyarországból átnyúló *Beszkidek*, a *Magas-Tátra* és az *Erdős-Kárpátok*.

Vízrendszere. Az O. főfolyója a *Duna*, mely Passaunál lép osztrák területre s Dévénynél hagyja el azt. Jobbparti folyói az Inn, Salzach, Enns, Ibbs, Lajta, Rába, a Drávával egyesülő Mura és Száva. Balpartján egyetlen főfolyója a Morva. A Duna mind e folyókkal hazánkon át a *Fekete-tenger* felé siet; ugyancsak erre tartanak a Dnyesztr, Pruth és Szereth is. Az *Északi-tengerbe* a Rajna, továbbá a Moldvával és Egerrel egyesült Elbe ömlik. A *Keleti-tengert* az Odera s a Dunajec, Szan és Bug mellékfolyókat felvevő Visztula keresi fel. Az *Adriai-tenger* folyói: az Etsch, Isonzo, Zermagne, Kerka és Narenta. Tavai közül legnagyobbak a Bodeni- és Garda-tó, továbbá a fentebb említett tengerszemek.

Éghajlat. Az O. éghajlata függőleges tagoltságánál fogva igen változatos. Dél-Tirolban, az osztrák-illir partvidéken, Dalmáciában és a szigeteken az éghajlat meleg és a hőmérséklet egyenletes; az Alpokban zord; rövid a nyár és eső után a hőmérséklet feltünően leszáll még júl.—aug.-ban is. A tél hosszú és igen hideg. A Kárpátok vidékén a hőmérséklet hasonló. A Duna és a Szudeták hegyrendszerének környékén mérsékelt, nagy szélsőségtől ment. Az évi maximum $+34^0$ C, a minimum -24^0 C. (Csernovic), a két szélsőség közötti ingadozás az O.-ban $\pm 58^0$ C. Csapadékviszonyaiban is igen nagy eltérések mutatkoznak. A Bocche di Cattaro évi esőmenyisége 420 cm^3, egész Európában a legnagyobb. Karintia 2220, Krajna 2740 mm., Ischl 163 cm^3, Salzburg 116 cm^3 évi átlagos csapadékmennyiségükkel a legjellegzetesebbek. Csapadékban szegény vidék példaképe a Cseh- és Morva-medence évi 400 mm. esőmennyiséggel.

Mezőgazdaság. Az O. 30 millió hektár területéből csupán 5·8% alkalmatlan művelésre s a termő területből 35·4% szántóföld, 32·6% erdő, 10·2% rét, 9% legelő s 1% szőllő. A klimának megfelelőleg a déli részeken a vegetáció középtengeri, a hegyekben alpi s a Duna és Szudeták környéke főleg gabonatermelésre alkalmas mérsékelt övi. 1913-ban termett 27 millió q rozs, 27 millió q zab, 19 millió q búza, 17 millió q árpa és 4 millió q kukorica. A gabonaféléken kívül nagyban termelik a burgonyát, lent, kendert, Csehországban pedig a komlót. A Kárpátok vidékének földművelése gyenge, csak Galicia É.-i felén és Bukovinában vannak jobb szántóföldek.

Nagy gondot fordít Ausztria a *szőllőművelésre* is, bár hegyei havasi jellegüknél fogva erre kevésbbé alkalmasak. Dalmáciában és a tengerpartvidéken erős vörösbort, Klosterneuburg, Vöslau hegyein pompás pecsenyebort szüretelnek. Az 1912. évi szüret eredménye majdnem 4 millió hl. volt s a hektáronkinti átlagos hozam meghaladta a 17·7 hl.-t. A *gyümölcstermelés* is jövedelmező foglalkozási ág s főleg a tiroli és stájer Alpok lakossága foglalkozik vele eredményesebben.

Állattenyésztés. Az intenziv mezőgazdaság mellett az állattenyésztés főleg az Alpvidék lakosságának nyujt kedvező megélhetést; a többi vidékeken azonban meglehetősen háttérbe szorul, úgy hogy a meglevő állomány és természetes szaporulat az ország hússzükségletét kielégíteni nem képes és nagy bevitelre szorul. Az állatlétszám az 1910. évi hivatalos adatok szerint a következő volt: ló 1·8 millió, szarvasmarha 9·2 millió, kecske 1·2 millió, juh 2·5 millió, sertés 6·4 millió, szárnyas 36 millió darab. 1900 óta a beviteli tilalom s járványok miatt a ló- és szarvasmarhaállomány nagyon megcsökkent, a sertésállomány azonban 1·7 millióval növekedett. A tenyésztett szarvasmarhafajok közül főleg a pinzgaui (salzachvölgyi) híres, a lovak közül pedig a stájer faj. A halászat jelentéktelen, a vadászat azonban igen jövedelmező.

Bányászat. Az O. ásványvilága igen gazdag és változatos. Legfontosabb bányatermékei a barna és fekete kőszén, vas (főleg Stájerországban Eisenerz és Neuberg vidékén), só (Galiciában és a Salzkammergutban), ólom (Karintiában) stb. Az 1913. évi bányatermelés értéke a fontosabb bányatermékenkint a következő volt:

arany	580,000	korona
ezüst	4.320,000	«
kőszén	139.438,000	«
barnaszén	136.117,000	«
vas	120.234,000	«
só	45.065,000	«
horgany	6.641,000	«
higany	3.423,000	«
grafit	1.388,000	«
réz	2.018,000	«

Ásványforrásokban az O. különösen gazdag, a legtöbb forrás Csehországban s az Alpokban fordul elő. Világhírű fürdői és ásványvizei közül jelentősebbek: Karlsbad, Marienbad, Franzensbad, Giesshübl, Gastein stb.

Lakosság és népesedési mozgalom. Az O. lakossága, mely az 1910. évi népszámlálás szerint 28,571 934 főből állott, az egyes tartományok között a következőképen oszlott meg:

A tartomány neve	Területe km^2-ben	Lakóinak száma	Népsűrűség egy km^2-en	Szaporodás 1900 óta %-ban
Alsó-Ausztria	19,824	3.531,814	178	13·9
Felső-Ausztria	11,982	853,006	71	5·2
Salzburg	7,153	214,737	30	11·5
Stájerország	22,426	1.444,157	64	6·3
Karintia	10,327	396,200	38	7·5
Krajna	9,955	525,995	53	3·3
Trieszt és vidéke	93	229,510	2.409	28·5
Görz és Gradiska	2,925	261,721	90	12·4
Isztria	4,951	402,566	81	16·9
Tirol és Voralberg	29,284	1.092,021	37	11·2
Csehország	51,948	6.769,548	130	7·2
Morvaország	22,222	2.622,271	118	7·5
Szilézia	5,147	756,949	147	11·2
Galicia	78,494	8.025,675	102	9·7
Bukovina	10,442	800,098	77	9·7
Dalmácia	12,832	645,666	50	8·8
Összesen	300,005	28.571,934	95	9·2

1913 végén a becslések szerint a lakosság száma 29.193,293 volt.

Társalgási nyelv szerint a lakosságból 9·95 millió német, 6·44 millió cseh, 4·97 millió lengyel, 3·52 millió rutén, 1·25 millió szlovén, 768 ezer olasz, 783 ezer szerb, 275 ezer román, a többi ma-

gyar és egyéb nemzetiségű. Vallás szerint: róm. kat. 22·5 millió (79%), gör. kat. 3·4 millió, gör. kel. 666 ezer, ág. ev. 444 ezer, ref. 144 ezer és zsidó 1·3 millió. Ami a lakosság foglalkozási viszonyait illeti, őstermeléssel foglalkozik a népesség 48·4 %-a, iparral 26·5%, kereskedő és közlekedési szolgálatot teljesít 12·4%, közszolgálatból és szabadfoglalkozásokból él 12·7%. A terület szerinti elhelyezkedést tekintve, a németek az Alpok lejtőin, a Cseherdő, Érchegység, az Óriás- és Szudet-hegységben, illetve környékén laknak; az Alpok déli lejtőit az olaszok, ladinok és friauliak, továbbá a délszlávok népesítették be, ez utóbbiak azonkívül a Karszt vidékét is elfoglalták. A Kárpátok, valamint az Elbe, Odera és Morva medencéje a csehek, morvák, lengyelek, rutének lakóhelye. Az oláhok és magyarok a bukovinai Kárpátok vidékét lakják.

Népesedési mozgalom. Az 1912. évben 212 ezer házasságkötés, 903 ezer születés és 592 ezer halálozás fordult elő. Természetes népszaporodás 310 ezer fő. 1000 lélekhez viszonyítva, a házasságkötésnél 7·4, születéseknél 31·6 s a halálozásoknál 21·7 volt az arányszám, míg a természetes népszaporodás arányszáma 9·4 volt. Kivándorlás következtében az utóbbi években a népesség nem nagyon csökkent. 1911—12-ben 194.462 egyén vándorolt ki, legnagyobbrészt német kikötőkön át.

Közművelődés. Az O. műveltségi viszonyai kedvezők. Míg 1880. az összes népességnek csak fele tudott írni-olvasni, addig 1890-ben 54%, 1900-ban 61% és 1910. már 68%. Legműveltebbek általában a németek, csehek, utolsó helyen állanak a rutének és oláhok. Az iskolalátogatás 6—14 évig kötelező (Krajnában, az osztrák tengerpartvidéken, Galiciában és Dalmáciában 6—12 évig, Bukovinában 6—13 évig). Az *elemi iskolák* száma 23,847 s ebből német tannyelvű 9120, cseh 5984, lengyel és egyéb szláv 7553, olasz 737, román 173, magyar 5 és egyéb anyanyelvű 4. A *középiskolák* száma 491 és pedig 343 gimnázium és 148 reáliskola. Az *egyetemek* száma 8, ezek közül német nyelvű: Bécs, Grác, Prága, Brünn Innsbruck és Csernovic; lengyel: Krakó és Lemberg; cseh: Prága és Brünn. *Hittani* főiskolák száma 49 s ebből 43 róm. kat. *Technikai* főiskola van Bécs, Grác, Prága (cseh-német), Brünn (cseh-német), Lemberg városokban. Mezőgazdasági magasabb szakoktatást a bécsi mezőgazdasági főiskola nyujt, *kereskedelmi* szakoktatást a bécsi Kiviteli Akadémia. *Állatorvosi* főiskola van Bécsben és Lembergben, *bányászati akadémia* Příbram és Leoben városokban. *Művészeti* magasabb kiképzést a bécsi, prágai és krakói iskolák nyujtanak. Diplomáciai pályára a bécsi Konzuli Akadémia képesít. Ipari, kereskedelmi stb. szakoktatást a 200-nál több különböző szakiskola nyujt. A nőképzés szolgálatában 13 leánygimnázium, több felsőbb népiskola és szakiskola (mezőgazdasági, háztartási, ipari, kereskedelmi stb.) működik.

Ipar, kereskedelem, közlekedés. Bár az O. népességének 48·4%-a őstermelő s csupán 26·5%-a foglalkozik iparral, az osztrák kormányoknak a mult század közepe óta folytatott gazdasági politikája, valamint az országnak vasban és szénben való gazdagsága az osztrák ipart a fejlődés igen magas fokára emelték. Legvirágzóbb az ipara Cseh- és Morvaországnak, Sziléziának, Alsó-Ausztriának, Stájerországnak és Vorarlbergnek; teljesen jelentéktelen Bukovinában és Dalmáciában. A legutolsó statisztikai kimutatások szerint a nagyobb iparüzemek száma 652,424, a kis iparvállalatoké 357.019. Mótorikus erővel dolgozott 52,025 üzem 1·6 millió lóerővel. Legfontosabb iparágak: a *pamutfonás és szövés* (Ebenfurt, Pottendorf, Reichenberg, Kosmanos, Böhmisch-Leipa, Bregenz és Sternberg stb. környékén), a *vászonszövés* (Rumburg, Reichenberg, Sternberg, Olmütz, Troppau, Weidhofen a. d. Thaya), *jutaszövés, posztógyártás* (Bécs, Brünn, Iglau, Reichenberg, Strakonitz, Troppau), *szőnyegszövés* (Bécs, Maffersdorf, Brünn, Innsbruck), *selyemfonás és szövés* (Rovereto, Trient, Ala, Bécs, Wiener-Neustadt, Reichenberg, Brünn). A leghíresebb *vas- és fémiparvállalatok*, *gépgyárak* Cseh-, Morva- és Stájerországban, Alsó- és Felső-Ausztriában vannak (Bécs, Prága, Pilsen [Skoda-gyár], Grác, Leoben, Steyr, Villach, Klagenfurt stb.). Az *üvegiparban*, valamint a porcellángyártásban a csehországi gyárak (Elbogen, Schlaggenwald, Karlsbad környéke, Fischern stb.) vezetnek. A *bőr- és papirosipar* főleg Csehországban és Alsó-Ausztriában fejlett (Schlögelmühl, Tabor, Chrudim stb.), a *faipar* az Alp-tartományokban és Csehországban, a *vegyészeti ipar* Cseh-, Morvaországban és a két Ausztriában jelentős, a *hangszeripar* középpontja Prága és környéke, a *cukoriparé* Morva- és Csehország (Ostrau, Aussig, Jungbunzlau, Lundenburg, Prerau stb.). A cukorgyárak száma több mint 200. A *sörgyártás* Cseh- és Morvaországban bir óriási jelentőséggel (Pilsen). A mezőgazdasági iparágak közül legfontosabb a *szeszgyártás*. 1913-ban az 1473 szeszgyárban előállított alkohol mennyisége meghaladta a 2 millió hl.-t. A *dohánygyártás* állami monopólium. A 30 kincstári dohánygyárban 1913. feldolgozott dohány mennyisége meghaladta a 400 ezer q-t. Végül a közgazdaság szempontjából óriási jelentőséggel bir még a galiciai nafta- és petroleumfinomító ipar, melynek legfontosabb telepei Drohobicz, Borislaw, Schodnica és Turka környékén vannak.

Az O. a Magyarbirodalommal kereskedelmi- és vámszövetséget alkot. A két ország vámterülete közös s *külkereskedelmi forgalmáról* szóló kimutatásai azonosak, ezeket részletesen l. *Osztrák-Magyar Monarchia* c. a.

A nagyszerű vízi- és szárazföldi utakkal, kitűnő vasutakkal ellátott O. *közlekedésügyi* viszonyai igen kedvezők s ipara és kereskedelme óriási fejlődését a természetnyujtotta előnyök mellett főleg ezeknek köszönheti. A szárazföldi utak hossza 120.000 km., a víziutaké 6583 km., ezekből nagy hajókkal járható 1320 km. A vasúti közlekedést illetőleg Anglia után Ausztria volt az első állam, mely vasutat épített (1828—36. létesült a linz—budweisi lóüzemű vasút). 1841-ben kezdődik az államvasúti rendszer korszaka, mely az 1909. és 1910. években a nagy társasági vasutak (Ferdinánd császár északi vasút, Osztrák-magyar államvasút-társaság stb.) államosításával teljesen kialakult. Ma már (1916) csak a Déli

vasút, a Buschtehradi vasút, az Aussig—teplitzi vasút, az Alsó-ausztriai tartományi vasutak és néhány kis vasút vannak önálló üzemben. A vasutak ügyének legfőbb fokban való vezetése a cs. kir. vasútügyi minisztériumot illeti. Ennek szerve a cs. kir. vasúti és hajózási főfelügyelőség. A vasúthálózat az 1914. év elején 23,787 km. volt; ebből államvasút és állami üzemben levő magánvasút kb. 19.000 km. A szállított utasok száma 1912-ben 291 millió személy, a szállított teher súlya 159·21 millió t. volt. Az összes bevételek 1134·84 millió K-t tettek ki. A két- és többvágányú pályák hossza 3644 km. A befektetési tőke 5.722.557.000 K. A személyzeti létszám meghaladta a 140,000-et. A postahivatalok száma 1913. 9985, a távíróké 7282, a telefonhivataloké 1424. Az 1911. évi bevétel 190 millió korona volt.

A pénz- és hitelügy szolgálatában 6913 bank és takarékpénztár áll. Legnagyobb a bankjegykibocsátási szabadalommal biró s állami ellenőrzés alatt álló Osztrák-Magyar Bank (l. o.). A kezelés alatt álló értékek összege több mint 10 milliárd korona (1911.). A bank- és takarékbetétek összege 1911 végén meghaladta a 671 millió K-t.

Igazságügyi szervezet. Az igazságügy szolgálatában álló legfőbb birói szervezet a Bécsben székelő legfelsőbb biróság (Oberste Gerichts- und Kassationshof); alárendelt hatóságok a 9 tartományi főtörvényszék (Oberlandesgerichte), a 71 tartományi, illetve kerületi törvényszék (Landes- und Kreisgerichte), végül a 962 járásbiróság (Bezirksgerichte). Különleges birói hatáskörrel rendelkező szervek: a 3 tartományi, illetve kerületi kereskedelmi-, 20 ipari törvényszék, továbbá a hajózási, szállítási, pénzügyi, katonai és egyéb kérdésekben döntő szakbiróságok.

Alkotmány és közigazgatás. Az *alkotmány* alapjai: az 1860 okt. 20-iki császári pátens (l. *Októberi diploma)*; az 1861 febr. 26-iki pátens (l. *Februári pátens),* mely megszabta minden egyes koronatartomány képviselőválasztási rendjét és állami szervezetét; az 1867 dec. 21-iki hat alaptörvény. A törvényhozó hatalmat a császár gyakorolja, és pedig a birodalmi tanácscsal egyetértőleg, valahányszor az egész O.-ot érdeklő ügyekről van szó, míg a tartományi tanácscsal egyetértőleg azok belső érdekeit intézi. A birodalmi tanács (Reichsrat) az urakházából és a képviselőházból áll. Az urakházának tagjai a nagykorú császári főhercegek s a birodalom benszülött hercegei, továbbá azok a főrangúak, akiknek a császár erre örökös jogot ad, az érsekek és hercegpüspökök, meg oly kiváló férfiak, akiket a császár erre a méltóságra kinevez (összesen mintegy 290 tag). A képviselőházba az 1907 jan. 26-iki törvény szerint 516 képviselőt választanak, még pedig: Csehország 130, Galicia 106, Alsó-Ausztria 64, Morvaország 49, Stájerország 30, Tirol 25, Felső-Ausztria 22, Szilézia 15, Bukovina 14, Krajna 12, Dalmácia 11, Karinthia 10, Salzburg 7, Görz-Gradiska 6, Isztria 6, Trieszt 5 és Vorarlberg 4 képviselőt. A választás általános, titkos, egyenlő és egyenes választójog alapján történik. A választói jogosultság a 24. életév, a választhatóság a 30. életév betöltéséhez van kötve. A képviselők megbizatása hat évre szól. A birodalmi tanácsot minden évben összehívják. A tartománygyűlések tagjai: az érsekek és püspökök, az egyetemek rektorai, továbbá a hat évre választott képviselők, Tirolban pedig még az apátok és prépostok képviselői is. Trieszt városban és területén a tartománygyűlést a városi tanács pótolja.

A közigazgatást Bécsben a minisztertanács és az összminisztérium (belügyi, vallás- és közoktatásügyi, igazságügyi, pénzügyi, kereskedelmi, földmívelési, vasútügyi, közmunkaügyi és honvédelmi minisztériumok), továbbá a legfelső számvevőszék végzi; a kabinetben van még egy tárca nélküli miniszter is (Galicia részére). A koronatartományok politikai közigazgatását a helytartóságok vezetik, ezek székhelyei: Bécs, Linz, Innsbruck (Tirol és Vorarlberg), Grác, Trieszt (Görz és Gradiska, Isztria és Trieszt), Zara, Prága, Brünn és Lemberg, továbbá a salzburgi, laibachi, troppaui és csernovici kormányzóságok, ezek alá tartozik a 33 önálló törvényhatóságu város és a 327 kerületi kapitányság. Ezen állami közigazgatás mellett fönnáll még a tartományi, kerületi és községi közigazgatás, mely az illető hatóság belügyeire és közvetlen érdekeire vonatkozván, autonom úton végeztetik. Az O. fővárosa *Bécs* (Wien). Az 1914—15. évi állami költségvetés összege 3·5 milliárd koronára rúgott. Az államadósságok összege pedig 7·5 milliárd koronát tett ki.

Hadügy: l. *Osztrák-Magyar Monarchia.*

Címer és zászló. Az osztrák államcímernek az 1915 okt. 10-iki szabályozás szerint háromféle alakja van (kis, közép, nagy címer), de ezek közül csak a kis és a közép címer van tüzetesen megállapítva, míg a nagy címer megállapítása későbbi időpontra maradt. A kis címer mindkét fején királyi koronás, arannyal fegyverzett, szabadon lebegő fekete kétfejű sas, amely jobb karmában kardot és kormánypálcát, bal karmában pedig birodalmi almát tart; a sas mellén vörös szívpajzsban ezüst pólya; a sas feje fölött az osztrák császári korona lengő szalagokkal; a kétfejű sas szükség esetén arany pajzsba is helyezhető, amikor a császári korona a pajzson foglal helyet. A közép címerben a kétfejű sas mellén három egymásra helyezett pajzs látható, amelyek közül a szívpajzs vörösben ezüst pólyát mutat («Ausztriai Ház»), a középpajzs a régi osztrák örökös tartományok címereit és a nagypajzs a többi osztrák tartományok címereit egyesíti magában; a közép címernél a kétfejű sas rendesen aranypajzsba van helyezve, de szabadon lebegve is ábrázolható. (A régebbi kis államcímert és az egyes tartományok címereit l. a *képmellékleten,* az új kis államcímert pedig az *Osztrák-Magyar Monarchia* cikknek a *közös kis címert* bemutató ábráján). — A zászló színei: fekete-sárga; a hajólobogóéi: vörös-fehér-vörös.

Története.

A Nagy Károly alapította keleti határgrófság (Ostmark) a magyarok bejövetelével megszünt. Birodalmuk az Enns folyóig terjedt. Visszaszorításuk után *II. Ottó* császár 976. ujra megalapitotta az őrgrófságot és annak kormányát a *Babenbergekre* bizta, kik mint őrgrófok, majd mint hercegek 1246-ig birták a már *Ausztriának* (Oester-

reich) nevezett tartományt. Ennek egy része még *Szt. István* alatt, ki az ekkor először előforduló Béset (Vienni) elfoglalta, magyar kézen volt és *Szt. Imre* kormányozta. Az 1058-iki szerződés jelölte határul a Lajtát. A Babenbergek kihalása után magyarok és csehek osztoztak meg a már Stiriával is nagyobbodott országon. II. Ottokár győzött, de *Habsburgi Rudolf* német király 1276. elvette tőle ezt a birodalmi hűbért és 1282. fiának, *Albrechtnek* adományozta. Albrecht utódai Karintiát, Krajnát és Tirolt is megszerezték és *Rudolf* herceg már 1365. gondolt Magyar- és Csehországok megszerzésére is családjuk részére, 1438-ban *Albrecht* herceg, mint Zsigmond király leányának férje, királya lett e két országnak is. Azóta, egy kivétellel, mindig e család fejét választották meg német-római császárnak is. *Miksa* császárnak burgundi Máriával kötött házassága által Németalföld, fiának *Fülöpnek* a spanyol Johannával kötött házassága által a spanyol világbirodalom is e család birtokába jutott, amelyet osztrák háznak (Maison d'Autriche) neveztek. Miksa ifjabb unokája, *Ferdinánd* a magyar és cseh koronákat is megszerezte. Tőle származott a család német ága, bátyjától, *V. Károly* császártól az idősebb és hatalmasabb spanyol ág. Ekkor már annyira meggyökeresedett a dinasztia *«osztrák»* neve, hogy törvényeinkben a *Habsburg* szó elő sem fordul. Az uralkodócsalád tagjai 1453 óta a *főherceg* (Erzherzog) címet viselték.

Már *I. Ferdinánd* idejében megkezdődött a birodalom hadügyének és pénzügyének Bécsben központosítása (Haditanács, császári kamara). De a német birodalomhoz tartozó provinciák sem képeztek még igazi egységet. *II. Rudolf* alatt Prága volt a székváros. A tartományok felosztása az uralkodó fiai és testvérei közt még egyre divatozott; utoljára 1703. volt szó róla. Az örökös tartományokat csakis a protestantizmus és a rendiség elleni sikeres küzdelem adta egészen a császárok kezébe. *II. Ferdinánd* a felkelt Csehország meghódítása által nagyhatalommá tette birtokát és 1625-iki végrendeletében kimondta a primogeniturát és a birtokok oszthatatlanságát a kereszténység fentartása érdekében. *I. Lipót* alatt a törökök és franciák ellen folytatott győzelmes háborúk az osztrák házat Európa első hatalmasságai közé emelték. Ugyanakkor megkezdődtek a kisérletek Magyarországot is Csehország sorsára juttatni, de II. Rákóczi Ferencz felkelése megvédte hazánk önállóságát. 1687 óta az osztrák ház férfiágának örökösödését elfogadta a magyar országgyűlés, 1723. a női ágét is (Pragmatica sanctio). Egyúttal kimondták az uniót is «a külső erő ellen is» az örökös tartományokkal. A spanyol ág kihaltával Olaszország jelentékeny része és Belgium is ide jutottak. *Mária Terézia* alatt egy nagy európai koalició ellen sikerült megvédeni a női örökösödést; csak Sziléziát foglalta el a porosz. 1745 óta Mária Terézia férje, *Ferenc* a római császár. E korban kezdődik meg a birodalom állami szerveinek, hadügyének, pénzügyének, gazdaságának, műveltségének egységes kifejtése. Ekkor ment végbe Galicia elfoglalása is (1772), amivel együtt járt a monarchia beállítása Oroszországgal szemben. II. József ezen intézmények hatáskörét Magyarországra is ki akarta terjeszteni, de a nemzet ellenállása ismét győzött; az 1790—91-iki országgyűlés a Pragmatica sanctio elismerése mellett becikkelyezte a függetlenséget is. A francia forradalom ismét közelebb hozta Magyarországot a dinasztiához és a közös érdek minden törvénynél erősebben mozdította elő a központosítást. Az előző félszázad haladása képessé tette a birodalmat egyre ismétlődő és növekvő erőfeszítésre.

Már *II. József* alatt szó volt arról, hogy az összes örökös tartományok *Pannoniai császárság* neve alatt egyesüljenek. Ez a szándék csak *I. Ferenc* által valósult meg. Amidőn Bonaparte Napoleont örökös császárrá választották a franciák, a római császár, ki csak választott volt, hogy családja egy másik mögött se maradjon el, 1804 aug. 11. felvette az *ausztriai császári* címet. Ez az *osztrák császárság* kezdete. Ferenc még két évig, a római birodalom felbomlásáig, a római-német császári címet is viselte. Magyarország különállását ekkor is elismerte az uralkodó, de mivel a legbelső igazgatás egy volt, kifelé teljesen egységesnek tünt fel a birodalom. 1805-ben újra kitört a francia háború. Ebben az O. elvesztette az 1797. szerzett Velencét és Dalmáciát, valamint Tirolt is, viszont Salzburgot nyerte. (Pozsonyi béke 1805 dec. 25.). E csapás után a belső szervezés munkája következett, Landwehr felállítása és valamivel szabadabb, német szellemű írány. 1806-ban, megszünvén a római szent birodalom, Németország DNy.-i része francia befolyás alá jutott. Az ez évben kitört francia-orosz-porosz háborúban az O. semleges maradt. Az 1807. Napoleon és Sándor cár között létrejött szövetség úgy német, mint keleti politikájának teljes kudarcát jelölte. Hogy e helyzetből szabaduljon, 1809. újra háborút indított Napoleon ellen. Az asperni csata (máj. 21—22.) megmutatta, hogy a világhóditót is le lehet győzni, de a wagrami csata (júl. 6.) újra biztosította a francia túlsúlyt. A békében az O. elvesztette egész tengerpartját, azonfelül Krajnát és Karintia egy részét is. Napoleon házassága Mária Lujzával (1810) békét biztosított egy időre. Ezt a szünetet a pénzügy rendezésére használták fel. Az 1811 febr. 20. kiadott pátens a nagyon felszaporodott papirpénz értékét egy ötödére, az államadósság kamatát pedig felére szállította alá. Az O. kénytelen volt 1812. részt venni Napoleon orosz hadjáratában, de *Schwarzenbergnek* sikerült 30,000 főnyi seregét meglehetős épen visszavezetni. 1813 tavaszán *Metternich* külügyminiszter közvetített Napoleon és az ellene szövetkezett koalició közt, de midőn a francia császár nem fogadta el feltételeit, az O. is a nagy európai szövetséghez csatlakozott és ez által eldöntötte a háborút. A «nagy» hadseregnek *Schwarzenberg* herceg volt fővezére. Páris elfoglalása és Napoleon számüzése után Bécsben gyűlt össze a fejedelmek kongresszusa, mely Európa ügyeit rendezte. Az O. Belgium kivételével visszanyerte összes elvesztett birtokait. Olasz tartományait a lombard-velencei királyságban egyesítette és ha nem is nemzetiségileg, legalább földrajzilag, sokkal egységesebb és összefüggőbb lett, mint aminő addig volt. Mint a szent szövetség ré-

szese, állást foglalt a forradalmi mozgalmak ellen, olasz és német földön, saját területén pedig, korlátlan fejedelmi hatalom alatt, elnyomott minden szellemi mozgalmat. A béke korszaka újabb devalvációval kezdődött: öt forintnak kettőre szállott le az értéke. Az általános elszegényedés takarékosságot parancsolt. De mivel a kormány minden reformtól irtózott, megelégedett a katonai kiadások csökkentésével; a gazdasági és közigazgatási visszaélések a régiek maradtak. A birodalom nemzetközi állása sohasem volt szilárdabb. *Metternich* volt az egész európai politika irányítója és a nagy kongresszusok Troppauban, Laibachban, Veronában gyűltek össze. Olaszországban 1821—22. könnyű szerrel elfojtották a forradalmi mozgalmakat, Németországban pedig az osztrák befolyás volt túlnyomó. A bécsi kongresszus megállapítása szerint a frankfurti szövetségtanácsban az osztrák követ elnökölt és mivel a berlini udvar politikája megegyezett a bécsiével, ott alig volt ellenzék és rendőri hatalommal el lehetett nyomni a sajtót és a diákságot. De a külső látszatnak éppen nem felelt meg a belső erő. A birodalmat a védővámok és az útlevélrendszer lehetőleg elzárták a külföldtől; a közlekedés nem fejlődött; az ipar és a kereskedés nem emelkedett és így hiányzott a nagyhatalmi álláshoz szükséges pénz is. Midőn Miklós cár 1828. megtámadta Törökországot, Metternich megállítani óhajtotta volna a muszkák diadalmenetét, de a sereg hiányossága megbénította a diplomáciát is.

A júliusi forradalom és következései, a lengyel forradalom és az olasz felkelések nagy veszélyek elé állították a csak mozdulatlanságra berendezett monarchiát. *Metternich* is belátja, hogy a forradalomnak a reform a legjobb ellenszere. Az ausztriai tartománygyűlések, különösen a cseh, szabadabban működhettek és tekintettel a pánszláv izgatásokra, a központi kormány már nem idegenkedett Magyarország nemzeti kifejlődésétől és erősödésétől sem. Amellett azonban fentartották a belső összeköttetést a porosz és orosz udvarokkal és mivel a magyar mégsem látszott egészen megbízhatónak, ellenében felemelni igyekeztek a délszláv, különösen a katolikus horvát elemet. Ennek nemzetközi tekintetben is megvolt a jelentősége. Feltartóztathatlannak látszott a török birodalom bomlása és *Metternich,* hogy az orosz hódítást megelőzze, az alávetett népeknek, oláhoknak, szerbeknek, albánoknak külön fejlődését és állami alakulását igyekezett előmozdítani. Ezek közt aztán a már szervezett «illir» viheti a vezérszerepet, mi egyúttal a katolikus érdeknek is megfelel. Mindez azonban csak a felbomlás esetére szólott: egyelőre a status quo fentartása volt itt is a programm. *Ferenc* császár halála után (1835), noha Metternich megtartotta befolyását, nagy változások állottak be. A császár halála után gyönge fia, *I. (V.) Ferdinánd* nevében az özvegy császárné és a főhercegasszonyok akartak volna uralkodni, a jezsuiták érdekében. Metternich ezt megakadályozandó, Miklós cárhoz fordult, ki 1833. megfogadta Ferencnek, hogy sohasem hagyja el fiát. A cár titkon Bécsbe jött és befolyása alatt egy *Lajos* főhercegből, *Metternichből* és gróf *Kolowrat* kancellárból álló kormányt rendeztek be. Ferenc mindent maga végzett; minden, bárminő csekély ügynek, ha nem volt precedens, eléje kellett kerülnie. Ez tette az osztrák közigazgatást oly lassúvá; ez ölte ki belőle a kezdeményezést és a felelősség érzetét. Az a bürokrácia, az a szigorú monarchikus központosítás, mely a XVIII. sz.-ban erőssé, egységessé tette a Habsburgok monarchiáját, vitte most tunyasága és tehetetlensége által enyészetbe. Mikor pedig háromfejű lett a kormány és a reakcionárius Lajos főherceghez képest szabadelvű volt még Metternich is, Kolowrat pedig egyenesen a csehek és a többi szlávok érdekét szolgálta, megszünt minden egység és határozottság. 1837. még egy kisérlet történt a magyar ellenzéki szellem megtörésére, de azután az engedékenység váltakozott az illirek becézésével és a magyar mozgalom megakasztásának törekvésével. Már 1844., Metternich ítélete szerint, a forradalom küszöbén állott Magyarország. Miután az a kisérlet, az adminisztrátori rendszer segítségével itt is mindenhatóvá tenni a bürokráciát, meghiusult, már csak a divide et impera, a nemzetiségeknek és rendeknek egymás ellen kijátszása maradt meg egyedüli kormányzati elvnek. Ezt az elvet követve, «fedezte fel» gróf Stadion, Galicia helytartója, a rutén nemzetiséget, hogy a parasztságot a felkelésre hajló lengyel nemesség ellen kijátszhassa; 1846 elején, mikor Krakóból, mint központból indult ki a lengyel mozgalom, a nemesség kaszára került, az osztrák sereg pedig elfoglalta az addig független Krakót és kerületét.

A forradalom és az abszolutizmus kora.

Mióta 1840. ismét háború fenyegetett a Mehemed Ali egyiptomi alkirályt támogató Franciaország ellen, mellyel szemben a többi nagyhatalommal együtt az O. is a szultánnak fogta pártját, ismét jobb karba hozták a hadsereget. Ezt gr. *Clam* szervezte és *Radetzky* vezette és benne bízva, a kormány nyugodtan nézett elébe az ismét kitörni készülő forradalomnak. De midőn az 1848 februáriusi párisi forradalom híre eljutott Bécsbe és Pozsonyba, a régi rendszernek, a «bürokrácia csontkamrájának», az aggastyánok uralmának napjai meg voltak számlálva. *Kossuth* március 3-iki beszédében és az országgyűlés által elfogadott feliratában alkotmányt követelt az O. részére is. Beszédét Bécsben is olvasták és a kormány iránt való bizalmatlanság, mely különösen a közhitel megrendülésében, a papirpénz elértéktelenedésében nyilvánult meg, általánossá vált. Nagy hatással voltak a déli németek szabadelvű mozgalmai és a német egység eszméje is. Prágában március 11. alkotmányt követelt egy népgyűlés, a bécsi diákság sajtószabadságot és jogegyenlőséget sürgetett, a bécsi polgárság pedig főkép a financiális helyzet őszinte feltárását. Ennek folyamodását az alsóausztriai rendek vitték a császár elé. A rendek háza előtti csoportosulás március 13. összeütközésre vezetett az ott felállított katonaság és a diákok között. Csakhamar barrikádok épültek, a polgárság felfegyverezte magát és mivel a császárt nem lehetett reá birni arra, hogy a népre lövessen, *Metternichet* el kellett bocsátani (március 13.). *Kossuthnak* és a ma-

gyar deputációnak a fővárosba érkezése még növelte a lelkesedést. Aznap, március 15-én birodalmi alkotmányt igért a császár. Március 17. következett a magyar minisztérium megadása, mi Magyarországnak a legtöbb ügyben teljes függetlenségét, majdnem a teljes perszonáluniót jelentette. A bécsi események hírét követte Milano és Velence felkelése, melyet Szárdinia királya és a többi olasz fejedelem is támogatott. Ott csak a várnégyszög maradt osztrák kézen. Nemsokára Csehország is perszonális uniót követelt és történeti jogai elismerését. Bécsben a diákság a nagynémet szineket viselte és sorra buktatta macskazenékkel és «kravall»-okkal a kormányokat. Úgy látszott, mintha a Habsburgok birodalma, egyesítő szellem híján, alkotórészeire készülne felbomlani.

A császárnak és udvarának Innsbruckba utazása (május 17.) és a forradalom köréből kivonása volt az ellenforradalom, az úgynevezett kamarilla első sikere. A szlávság, mely beérte nemzetisége kifejtésével, szabadságot pedig nem követelt, kész eszközéül kinálkozott a kamarillának. Jellachich és Rajasics, bevallottan, inkább a császárért és a közbirodalomért harcoltak, mint nemzetiségükért. Hozzájuk állottak, papjaiktól vezetve, az oláhok, a szászok, kik Nagyszebenben a fekete-sárga zászlót tűzték ki, majd, miután *Windischgrätz* herceg a prágai lázadást leverte, a csehek is. A magyarokkal szemben az osztrák minisztérium azt az álláspontot foglalta el, hogy az 1848-iki törvények közjogi része nem köti, mert az uralkodó nem közölte előre Ausztria kormányával. *Ferdinánd* a törvényes alapon maradt, de nem volt hatalma az ezzel ellenkező törekvéseknek, melyek, úgy látszik, a dinasztia egyes tagjainál is rokonszenvre találtak, lefegyverzésére. A július 10. összeülő birodalmi gyűlésen a szlávok voltak többségben, *Stadion* behozta intésére szavazó rutén parasztjait és a liberális német baloldallal szemben a konzervativ és klerikális németek is a kormánnyal szavaztak. A kormányférfiak közül dr. *Bach* Sándor, előbb a forradalom egyik vezére, jutott legnagyobb jelentőségre. Ez a gyűlés csak egyetlen nevezetes törvényt hozott: hosszas viták után a radikális *Kudlich* inditványára megszavazta a jobbágyok felszabadítását. Különben az idő az alkotmány elvei fölötti beszédekkel telt. Midőn *Radetzky* julius 25. Custozzánál győzött és békére kényszerítette Szárdinia királyát, nyiltabban lépett fel az ellenforradalom, melynek *Schwarzenberg* herceg volt igazi vezére. *Ferdinánd* visszajött Bécsbe és a minisztérium az ú. n. államiratban felszólította a magyar kormányt, hogy mondjon le a had-, pénz- és kereskedelemügy önálló vezetéséről. A király szava kétségessé vált. A magyar országgyűlés még egyszer a királyhoz fordult, majd a birodalmi gyűléshez, de ez, *Bach* befolyása alatt, *Helfert* inditványára, nem fogadta a magyar deputációt. Midőn aztán a horvátok Pest ellen indultak és legyőzettek, mégis győzött a német-magyar közös érdek és a szabadság szeretete. Bécs városa okt. 6-án felkelt, *Latour* hadügyminisztert felakasztották, a katonaság kivonult, a császár Olmützbe tette át székhelyét. Csak miután *Windischgrätz* Bécset elfoglalta (okt. 30.), indulhatott a császári sereg Magyarország ellen (l. o.). Már a nyár folyamán reábirta a Schwarzenbergtől Innsbruckba küldött gróf *Mensdorff-Pouilly* a császárt, öccsét *Ferenc Károly* főherceget és ennek nejét, *Zsófiát* a trónról való lemondásra. A trónváltozás Olmützben ment végbe dec. 2-án. *Ferenc József*, az új császár, az egységes Ausztria megalapítását tűzte ki céljául. *Schwarzenberg* lett miniszterelnök, a kormányban *Bach* és *Stadion* is helyet foglaltak. A Kremsierben ülésező birodalmi gyűlés még az alkotmánnyal vesződött. De midőn Magyarország leverése közelinek látszott, a császár maga adta ki az O. alkotmányát, belefoglalva a magyar korona országait is (márc. 4.), a birodalmi gyűlést pedig feloszlatta. Az alkotmány szabadsági biztosítékai soha sem léptek életbe. Klagenfurtot kivéve, ostromállapot alatt volt minden tartományi főváros.

Egy ideig úgy látszott, mintha Magyarország elszakadása és a német egység véget vetnének az O.-nak. Ez a veszély elmúlt. A német birodalmi gyűlés 1848 júniusban *János* főherceget választotta kormányzónak. A többség az O. kizárásával akarta megalkotni Németországot úgy, hogy állandó szövetségben álljanak. *Schwarzenberg* igyekezett útját állani ott minden végleges határozatnak, míg az O. ismét meg nem szilárdult. Midőn mégis a porosz királyt választották meg örökös császárnak, az osztrák követek kiléptek a gyűlésből. A porosz király nem fogadta el a császári koronát, hanem azért a többi királylyal együtt vezetése alatt igyekezett egyesíteni a nemzetet. Ennek megakadályozására és Magyarország legyőzésére volt szükség az orosz szövetségre. A birodalmi gyűlés felbomlását nyomon követte az orosz intervenció hazánkban. Orosz segítséggel sikerült leverni a magyar szabadságharcot, de a győzelmet követő vérengzés itt megakadályozta a megnyugvást. Olaszországban márciusban újra támadott *Károly Albert*, de Novaránál legyőzetett. Velence bukásával októberben ott is véget ért a forradalom. (L. *Osztrák-olasz háborúk).* Igaz, hogy idegen segítséggel, de látszólag megerősödve és megújulva került ki az O. a nagy megpróbáltatásból. Orosz támogatással Németországban is helyreállították a régi állapotot. Olmützben (1850 decemberben) és Drezdában (1851 május) megállapodásra jutottak a porosszal is. A szövetségtanács helyreállott és vele az O. túlnyomó befolyása és minden szabadabb törekvés elfojtása. Itáliában is mindenütt helyreállott a régi rend, osztrák szuronyok oltalma alatt.

Bent az egységesítés mellett a katonaságon és bürokrácián alapuló abszolutizmus meggyökereztetése volt a főcél. Magyarországot szétdarabolták és 1850. a vámvonal eltörlése által a birodalmat gazdaságilag is egyesítették. *Schwarzenberg* ekkor arra törekedett, hogy az egész birodalmat bevegyék a német «Zollverein»-ba. Ennek alakulása és gyarapodása már 1848 előtt nagy gondot okozott az osztrák kormánynak, mert a németeket porosz hegemónia alatt gazdaságilag is egyesítette. Most e téren is versengve, ha lehet, elsőségre kivántak jutni, de ez a szándék nem

sikerült, nem is annyira a porosz ellenmondás, mint az O. gazdasági elmaradottsága miatt. 1851 aug. 20. császári rendelettel kimondják, hogy a minisztérium csak a császárnak felelős, dec. 31. pedig egyenesen megszüntetik az alkotmányt. Csak a jobbágyság eltörlése és — névleg — a jogegyenlőség maradt meg a forradalom vívmányaiból. Magyarország teljesen be van kebelezve, csak a lombard-velencei királyságról szól néhány külön intézkedés. Az egész birodalomban egy a legfelső törvényszék, Bécsben, a törvénykezést elválasztják a közigazgatástól. A közigazgatás egészen a kerületi hivatalokra (Bezirke) van bízva, melyeket nagyszámú zsandár támogat. A végrehajtó hatalom egészen a minisztérium kezében van; a birodalmi tanács, melyben magyarok is ültek, csak tanácsadásra szorítkozik. Az egész birodalomban egy a polgári és a büntető törvény. Amennyiben e törvények a jogegyenlőséget megvalósították és mig azokat elfogulatlan, tudós birói kar foganatosította, kétségtelen volt a haladás. De mihelyt csak legkevésbbé is politikai érdek forgott fenn, a közigazgatás, a zsandár megrontotta az igazságszolgáltatást is. A zsandár jutalma a tőle feljelentett vétség büntetése arányában nőtt; így természetes, hogy az elítéltek száma és a büntetések szigorúsága egyre növekedett. Az elégedetlenség pedig egyre terjedt. Azokkal a nemzetiségekkel, melyek a forradalom ellen küzdöttek, nem bántak jobban, mint a magyarokkal. A végső, kimondott cél a germanizáció volt. Csak az egészen német Ausztria egyesítheti Németországot is.

Mindenekfölött politikai célt szolgált az iskola és az egyház. Gróf *Thun* Leo porosz tudósok segítségével dolgozta ki a «szervezési javaslatot», mely az egész monarchia összes iskoláit, az elemitől az egyetemig, minden részletben szabályozta. A miniszternek tudnia kellett, mit tanulnak minden órában, minden osztályban. A tanterv is egységes volt és benne a német nyelvnek jutott a főszerep. Eddig csak a kereskedők, a főnemesség és a magasabb tisztviselők tudtak németül; most megtanult minden nemzetiség értelmisége. Kétségtelenül nagy haladást jelölt az új rendszer az előbbi állapotokhoz képest, de a politikai célt mégsem érték el vele. Az ifjak magukévá tették a német műveltséget, de csak azért, hogy annak segítségével annál sikeresebben ápolják anyanyelvüket. E szempontból a Bach-Thun-rendszer valóban hálára kötelezte a monarchia népeit. Sokkal hatásosabb volt az egyházi politika. A szabadabb gondolkodás, a forradalmi szellem ellen az osztrák kormány, csak úgy, mint az akkori francia, a papsághoz fordult segélyért. *IX. Pius* már nagy ellensége volt a forradalomnak és hosszú tárgyalások után 1855 aug. 18-án aláírták a konkordátumot, melynek első pontja szerint a szent római kat. egyház, minden kiváltságában, melyet Isten parancsa és az egyház törvénye szerint élveznie kell, az egész császárságban mindenkorra fenn fog tartatni. Amit még Metternich is megakadályozott, megtörtént: az állam jogát kiszolgáltatták az egyháznak. Az iskolák püspöki felügyelet alatt állnak, a néptanítókat a plébánosok ellenőrzik. A tanulmányi alapot tisztán katolikus célokra fordítják. A főpapok cenzurát gyakorolnak a könyvek fölött is. Az egyházban a jezsuiták kerekedtek felül, intézeteiket (Kalksburg) kivált a főnemesség látogatta. E hatás alatt formai, üres lett a tanítás. Az O., éppen mikor német akart lenni, leginkább elmaradt a német tudományos szellemtől: a szabad kutatástól. Mint Grillparzer írta: a kultusz megölte a közoktatást.

Gazdasági tekintetben érezhető volt a forradalom nagy vívmányának, a parasztság felszabadításának jótékony hatása. A termelés növekedett, a védővámok által fellendült az osztrák ipar is és a kereskedés is hasznát vette a főleg katonai célból épített vasutaknak. Trieszt nagyon emelkedett; az Osztrák Lloyd hajói sűrűn jártak a Levante kikötőibe és a hajóhad is fejlődött. De a felelőtlen és amellett roppant költséges államgazdaság mindent felemésztett. A pénzügy rendetlensége közmondásos volt. Ezüst alig volt forgalomban, még a váltópénz is papiros. Az 1854. felvett állami kölcsönnél 111 millió forint névértékkel többet adtak ki, mint a menynyit elszámoltak. Ez a bizonytalanság mindent megbénított: csak a bécsi tőzsdének volt éltető eleme és ott új, nagy vagyonok keletkeztek. Ezzel összefüggött, hogy a korrupció a közigazgatás és a hadsereg legmagasabb köreit is megfertőztette.

Magyarországon és Olaszországban kisérlet történt összeesküvés által vetni véget ennek a nyomasztó, csak látszólag fényes és erős rendszernek. Még a császár személye ellen is történt orgyilkossági kisérlet. De, mint annyiszor, csakis külső bonyodalmaktól, külső veszélyektől volt várható a javulás. Már az 1853—55-iki krimi háború alatt feltünt e rendszer gyöngesége. Miklós cár számított az O. hálájára és biztosnak vélte segítségét a török ellen. A bécsi kormány ellenben joggal tartott magyar és olasz forradalomtól, ha a nyugati hatalmakkal áll szemben, viszont, noha érdeke úgy kívánta volna, az orosz ellen sem lépett fel határozottan és így mindkét féllel elrontotta dolgát és egyedül maradt. Ennek következései már az 1856-iki párisi kongresszuson láthatók voltak, hol Olaszország ügye is szóba került. Midőn Napoleon császár szövetséget kötött Szárdiniával, az O. ez utóbbinak lefegyverzését követelte és így megadta az okot a háborúra. Egyedül maradt, egyaránt kellett tartania a magyar forradalomtól és a német hegemóniának a poroszra szállásától és ezért, noha seregei vitézül verekedtek és a várnégyszög még meg sem volt támadva, a villafrancai békében lemondott Lombardiáról (1859; l. *Osztrák-olasz háborúk)*. Tétlenül kellett aztán néznie, mint alakul meg ellenére Olaszország.

A szerencsétlen háború a császár előtt is felfedte a rendszer gyöngeségét s belső romlottságát. *Ferenc József* világosan látta a változás szükségét és csak arra törekedett, hogy az ne menjen végbe hirtelen és hogy ne igen érintse a fejedelmi tekintélyt és hatalmat. Még 1859. elbocsátotta báró *Bach* minisztert és összehívta a szomorú állapotban lévő pénzügyek javítására a «megerősített» birodalmi tanácsot. Ebben a cseh

urak a magyarokkal együtt a további központosítást sürgető németekkel szemben keresztülvitték a birodalmat alkotó tartományok «történetpolitikai egyéniségének» kifejtését. Ezen az alapon jött létre gróf *Goluchowski* kormánya alatt az októberi diploma (1860 okt. 20.), mely a Pragmatica sanctióból kiindulva, a császári autoritás és a végrehajtó hatalom egységének megőrzésével elismerte Magyarországnak és a többi tartománynak történeti jogait. Midőn azonban kitünt, hogy Magyarország ezzel nem éri be és a föderativ kormány is túl lazának látszott, ismét a németek kerültek felül. Már az 1861 febr. 26. kelt februáriusi pátens ismét centralizált birodalmat akar, egységes birodalmi tanácsot, melybe Magyarország is küld arányos számú képviselőt. A *Rainer* főherceg alatt álló kormánynak *Schmerling* államminiszter volt a lelke, ki már Németországra való tekintettel is, lehetőleg németnek és szabadelvünek akarta feltüntetni az O.-ot. De a magyar országgyűlés Deák vezetése alatt a jogfolytonosság alapján állott, úgy tett Horvátország is és a birodalmi tanács csonka maradt akkor is, mikor a választási törvény megváltoztatásával és nagy hivatalos nyomással sikerült az erdélyi országgyűlést követek küldésére birni (1863). Ugyanezen időben azonban a csehek, történeti jogukra hivatkozva, kiléptek a Reichsratból. Minthogy mindinkább kitünt, hogy *Schmerling* kormánya csak alkotmányos köntöst ád a még uralkodó abszolutizmusra, a szabadelvü németek is ellene fordultak és sürgették a Magyarországgal való kiegyezést.

Most is a külügyi viszonyok döntöttek. A Schmerling-kormányt főleg a Németországra való tekintet ajánlotta. Ott már általános volt az egységes alkotmány követelése és az O.-nak annál több kilátása volt a «nagynémet» irányt túlsúlyra juttatni, mert a porosz kormány *Bismarck* alkotmányellenes fellépésével elvesztette népszerűségét. *Ferenc József* 1863 augusztusra Frankfurtba hívta az összes német fejedelmeket a benyujtott alkotmányjavaslat fölötti tanácskozásra. El is jöttek mind — a császár elnöklete alatt tanácskozva — csak a porosz király maradt távol. Ezen az úton tehát a cél nem volt elérhető. Ép úgy kudarcot vallott az osztrák politika ama szándékával, hogy a franciával és angollal együtt közbelépjen a halálos harcát vivó Lengyelország érdekében (1863). A porosz az orosz mellé állott. Minthogy a schleswig-holsteini kérdés újra felmerült és az egész német nemzet rajongott e tartományok felszabadításáért a dán uralom alól, *Schmerling* ezt az alkalmat sem mulasztotta el a német szimpátiák megszerzésére. A bécsi békében 1864. a két nagyhatalom együtt el is nyerte a két tartományt, de mindjárt kezdődött a viszály is a birtoklás fölött. Ezért a gasteini egyezség (1865 aug.) úgy határozott, hogy egyelőre az O. Holsteint, a porosz pedig Schleswiget fogja kormányozni. Már is közelinek látszott a háború, azt pedig megvívni veszélyes, míg Magyarország meg nem békül. Ezért a gasteini egyezmény előtt *Rainer* főherceg és *Schmerling* lemondtak. Gróf *Belcredi* megalkotta a grófok kabinetjét, melyben *Esterházy* Móric képviselte Magyarországot; ennek a feudális és klerikális kormánynak jutott feladatul a kiegyezés megkötése. Hogy pedig ennek a februáriusi pátens útját ne állja, a császár szept. 20. felfüggesztette a februáriusi alkotmányt.

Mielőtt a kiegyezés létrejöhetett volna, kitört az osztrák-porosz-olasz háború. (L. *Osztrák-olasz háborúk* és *Osztrák-porosz háború).* A monarchia seregeinek két fronton kellett harcolni. Délen győztek, de északon a poroszok jobb vezetése és gyorspuskája előtt összeomlott az osztrák hadak minden vitézsége. Még e nagy válságban is érezhető volt a feudális és papi befolyás. A főúri generálisok Königgrätznél nem engedelmeskedtek a polgári születésű fővezérnek, *Benedeknek*, az olasz háborút pedig kikerülhették volna, ha Velencét, melyről már lemondtak, idejében átadják. De ezzel nem akarták a pápát sérteni. Igy békét kellett kérni a porosztól. Ebben északon területet nem vesztett az O., de ki kellett lépnie a német szövetségből, mely felbomlott és bele kellett nyugodnia a Poroszország által eszközölt újjáalakításba. Ausztria majdnem félezredéves vezetőszerepe Németországban ezzel végkép megszünt. Most már be kellett teljesednie *Bismarck* mondásának, hogy a monarchia súlypontját Budára kell áthelyezni. A kiegyezés vezetésére és a külső politika újabb irányának megszabására külföldi államférfiúra, báró *Beust* volt szász miniszterre bízta a császár a külügyet, majd a kiegyezés után a birodalmi kancellárságot is. Nagy nehézségek leküzdése után létrejött a kiegyezés. Ezt, erős viták után, némely változtatással elfogadta a Reichsrat is. Megkötötték 10 évre a gazdasági kiegyezést is. A Reichsrat aztán megállapította az alaptörvényeket is (Staatsgrundgesetze), melyek szabadelvü irányban módosították a februári pátenst. Biztosították a felekezetek egyenjogusítását, az iskolát ismét államivá tették, behozták az esküdtszéket. A kormány felelős, az évi budget a képviselőházban tárgyalandó. Megmaradt azonban a 14. §., mely a kormányt feljogosítja, hogy sürgős esetekben a Reichsrat nélkül is bocsáthasson ki törvényes erejű rendeletet. A monarchia új helyzetének megfelelően az uralkodó 1868 nov. 14. elrendelte, hogy *Ausztria-Magyarország* v. *Osztrák-Magyar Monarchia* legyen a hivatalos neve. (A külügy és hadügy későbbi fejlődését l. *Osztrák-Magyar Monarchia.)*

A kiegyezéstől a világháborúig.

Még 1867. lemondott *Beust* a miniszterelnökségről és *Auersperg* Carlos herceg elnöksége alatt hivatalba lépett a német szabadelvüekből alkotott ú. n. polgárminisztérium, melynek *Giskra* belügyi, *Herbst* igazságügyi, *Brestl* pénzügyi és *Hasner* közoktatási miniszterek voltak legkiválóbb tagjai. Nagy munkát végeztek: javították a financiákat, igaz, hogy az államadósság kamatának 16%-kal való leszállítása árán, megkötötték a kereskedelmi szerződéseket a szabad kereskedés alapján, javították a közigazgatást és az igazságszolgáltatást. 1868-ban megszavazták az általános hadkötelezettséget és a honvédséget is, úgy mint Magyarországon. Csak a nemzetiségi kérdésben nem birtak boldogulni. A német liberálisoknak, az ú. n. alkotmány-

pártnak csak a városi lakosságban volt igazi gyökere. A német klerikálisok (Tirol) és a feudálisok többnyire a föderativ csehekkel tartottak, hogy a centralizáló szabadelvüeket a tartománygyülések segítségével féken tartsák. A szlávok közül a csehek már 1868. kiléptek, egy deklarációban kijelentvén ragaszkodásukat történeti jogaikhoz, a lengyelek elsősorban magukra gondoltak, minden kormányt készek voltak támogatni, ha az nyujtott nekik valamit és szívesen közvetítettek a németek és «szláv testvéreik» közt. Midőn a honvédségi törvény végrehajtása miatt zavarok törtek ki a cattarói öböl melletti Krivosijeben és a lázadókkal meg kellett egyezni, a magában is egyenetlen polgárminisztérium megbukott. A császár a szlávokkal való kiegyezés mellett döntött és a miniszteri kisebbség vezetőjét, gróf *Potockyt* bízta meg az elnökléssel. De a csehek nem engedtek, a lengyelek, tiroliak és szlovének is kiléptek, úgy hogy a Ház majdnem határozatképtelenné vált. Az új választás még megerősítette a cseheket és minthogy *Potocky* sehogy sem ért célt, 1871 elején elbocsátották.

Világos, hogy az akkor alakuló Németország vonzóerejére való tekintet győzött, mikor a császár gróf *Hohenwartot* állította a szláv és klerikális kormány élére, melynek lelke *Schäffle* tübingeni tanár, híres nemzetgazda volt. Mihelyt a Reichsrath megszavazta az adót és az ujoncokat és megválasztotta a delegáció tagjait, fel is oszlatták. A klerikálisok és különösen a császártól függő cseh és morva nagybirtok segítségével többséget nyertek, úgy hogy ha a csehek is megjelennek, megvan az alkotmány változtatásához szükséges kétharmad többség. A császár szept. 12-iki rescriptumával elismerte Csehország jogait és késznek nyilatkozott azokat koronázási esküvel is megerősíteni. Erre a prágai tartománygyülés cseh többsége megállapította a «sarkalatos cikkeket» (Fundamental-Artikel), melyek a cseh közjog elismerése mellett a többi Ausztriát is föderációs állammá tették volna. Sem a prágai német kisebbségnek, sem a még alkotmányhű tartománygyüléseknek ellenmondása nem vezetett célhoz. De *Beust* figyelmeztetett arra a veszélyre, melyet a németek elégedetlensége okozhat, *Andrássy* pedig az okt. 20-iki koronatanácsban kifejtette, hogy a Csehországnak adandó jogok véget vetnének a dualizmusnak és így a kiegyezésnek is. Minthogy a csehek nem engedtek, *Hohenwartnak* mennie kellett. Helyébe *Auersperg* Adolf herceg lépett, német minisztérium élén. Ennek a kormánynak volt feladata a pápai csalhatatlanság kimondása következtében (1870) megszüntetett konkordátum helyében rendezni az egyházpolitikai viszonyokat. Ez nagy viták után 1874. sikerült is. De a szabadelvüséggel együtt járó vállalkozási szellem, mely vad tőzsdei spekulációvá fajult, csakhamar katasztrófához vezetett. 1873 máj. 1-én nyilt meg a bécsi világkiállítás, mely hivatva volt bemutatni az O. roppant ipari és mezőgazdasági haladását. De már máj. 9. beállott a nagy tőzsdei értékcsökkenés, a «Krach», mely nemcsak sok magángazdaságot károsított, hanem az állami pénzügyet is megrendítette. Hatásai még soká érezhetők voltak és a beálló antiszemita áramlatnak forrását itt kell keresnünk. Közjogi tekintetben legfontosabb alkotás volt a választási reform. A képviselők számát csaknem kétszeresére, 353-ra emelték, a Reichsratba pedig ezentúl egyenesen a választók küldték a követeket, nem, mint addig, a tartományok gyülései. A reform alapján 1873. végbement választás még megerősítette a németek többségét. Az alkotmánypárt, különösen vezére, *Herbst*, azóta takarékoskodott, még az orientális kérdés felvetése következtében szükséges katonai kiadásokat is csökkenteni akarta a delegációban. Épp oly szükmarkú volt a magyar gazdasági megegyezés megújításánál, 1876—78., a Bosznia okkupációjához szükséges hitelt pedig meg akarta tagadni, sőt még a berlini szerződést sem akarta becikkelyezni. A párt konzervativabb része mindenre hajlandó volt, úgy hogy szakadás állott be az uralkodó pártban. *Auersperg* már 1878. lemondott. 1879-ben *Stremayr* alkotott kormányt, melynek feladata volt szilárd kormánypárti többség szerzése. Gróf *Taaffe* belügyminiszter, a császár bizalmasa ezt a célt az ez évi választásokkal el is érte. A csehek beléptek a Reichsratba, a német liberális párt kisebbséggé zsugorodott. *Taaffe* lett miniszterelnök, aki, midőn a németek nem akartak alkuba bocsátkozni, a régi Hohenwart-féle szláv-klerikális többségre támaszkodott és annak köréből vette minisztertársait. A pénzügyminiszter lengyel volt, az igazságügyminiszter cseh. A kormány 1880. a cseh nyelvnek kedvező intézkedéseket tett Csehországban és Morvában és felállította Prágában a cseh egyetemet (1882). Hasonló kedvezésben részesültek a szlovének és Sziléziában a lengyelek is. A klerikálisok keresztülvitték, hogy a községek 8 évről 6-ra szállíthatták le a népiskolai tanfolyamot és hogy a tanító a tanítványok többségének vallásán legyen. A szintelen, az egyes pártok megvásárlásán napról-napra élő Taaffe-kormány alatt szünt meg az O. német és haladó lenni. A németek most már védelmi állásba szorultak és ehhez képest szervezkedtek is. Akkor jött létre az osztrák-német «Schulverein» és a csehországi németek erős összetartása és harcias szelleme nagy súlyt biztosított nekik akkor is, mikor a tartománygyülésen is kisebbségbe jutottak. Egyes pártjaik azonban tovább agyarkodtak egymás ellen és visszavonásuk annál sajnálatosabb, mert szabad teret engedett a Reichsrat többsége «vasgyürüjének» minden önző célja elérésében. Új nyelvrendeletek megnyitották a cseh nyelv előtt a prágai és brünni országos főtörvényszékeket. 1888-ban *Liechtenstein* herceg inditványozta, hogy a népiskolát egyházi felügyelet alá is helyezzék, a tanítók alkalmazására befolyást gyakoroljon a papság, hogy a tanfolyamot hat évre szállítsák alá, a tantárgyak számát pedig csökkentsék. Ezt a merényletet a közműveltség ellen a liberális németek, kiknek segítségére siettek a szabadelvű csehek (ifjúcsehek) is, mégis megakadályozták. Azóta *Taaffe* mindig azon volt, hogy a németeket is megnyerje kormányának, de ennek meg a parlamentben döntő és a helyzetet nagyon kihasználó lengyelek mondottak ellen. A cseh-

német kiegyezés kísérletének sem volt eredménye, sőt ez arra vezetett, hogy az ócsehek megbuktak és 1891. az ifjúcsehek jutottak túlsúlyra. Ezzel a régi majoritás megszűnt. *Taaffe*, hogy a tűrhetetlen helyzetnek véget vessen, 1893 őszén az általános választójogról terjesztett be javaslatot. Mint ezt már *Schäffle* ajánlotta, a kiengesztelhetetlen nemzetiségi ellentéteket a szociális kérdések előtérbe hozásával akarták enyhíteni. De éppen ez a törekvés, mely birtokállapotukat fenyegette, birta szövetkezésre a három legnagyobb pártot: a németeket, lengyeleket és a klerikálisokat. *Taaffe* 14 évi kormány után lemondott. Kormánya nemcsak hosszú tartama miatt hasonlít *Tisza* Kálmánéhoz. Minden parlamentáris zavar mellett is gondoskodva volt az állam szükségleteiről, a Magyarországgal való gazdasági egyezmény 1888. simán megújíttatott; a hadi szükségleteket megszavazta a delegáció. Amellett itt is folyt a vasutak államosítása, az állami jövedelmek egyre nőttek, úgy hogy 1889. megszűnt a deficit. A szabad kereskedés helyébe az osztrák iparnak kedvező védvám lépett. Kitünt, hogy az O. sorsa nem a parlamenti zavaroktól és a pártokkal való csereberéléstől függ.

Az 1893-ban *Windischgrätz* Alfréd herceg vezetése alatt kormányra jutó minisztérium minden koaliciós kormány közös gyöngeségében leledzett. Teljesen egyik pártjában sem bízhatott és ezért a kisebbséggel szemben sem fejthetett ki elég energiát. Nem vihette keresztül választási törvényjavaslatát, sem többi javaslatait. Midőn megengedte, hogy a szlovének a német Cilli-ben algimnáziumot alapítsanak, az összes németek ellene fordultak. Adóreformjavaslatát obstrukcióval buktatták meg. Bécsben egyre hatalmasabban emelte fel fejét a *Lueger* vezette keresztény-szocialista mozgalom. 1895-ben lemondott *Windischgrätz*, gróf *Badeni* galiciai helytartó lett miniszterelnök, ki a kormányt nem parlamentáris férfiakból alkotta meg. *Bilinski* lett pénzügyminiszter. Sikerült neki megszavaztatni a választási reformot, mely egy új választási osztályt állapított meg minden 24 évnél idősebb férfiból, kik összesen 72 képviselőt választanak. Ez a régi birtokállapotot nem érintette, a munkásokat pedig kielégítette. Csakhogy ennek éppen a nemzetiségi ellentétek kiélesedése volt a következése. Az 1897 iki választás mindenütt megszaporította a szélső irányt. A német-cseh kerületek sok «alldeutsch» követet választottak, kik még a katolikus vallástól is el akartak szakadni, hogy Németországgal egyesülhessenek; a csehek közt radikális párt támadt, úgy hogy az ifjúcsehek már mérsékelt számba mentek, Bécsben pedig a «Los von Rom» mozgalom természetes ellenségei, a keresztény-szocialisták győztek. Többség alakíthatása végett *Badeni* meg akarta nyerni az ifjú-cseheket és e célból újabb nyelvi rendeleteket bocsátott ki. Ezek azonban annyira izgatták a németeket, hogy a képviselőház merő obstrukciós botrány lett. A németek javaslatát, hogy a kormányt a nyelvrendeletek és az azok következtében kitört zavargások miatt vád alá helyezzék, csak csekély szótöbbséggel vetették el. A kormány meg akarta változtatni a házszabályt és rendőrséget küldött a házba a zavargók ellen, kik közül különösen Wolff cseh-német képviselő tünt ki. Erre nov. 24-én megmozdult Bécs. *Lueger*, ki mindenáron meg akarta akadályozni a megegyezést Magyarországgal, a németekhez csatlakozott. A Hofburg előtt a «Wacht am Rhein»-t énekelték. Gróf *Badeni* nov. 25-én visszalépett. Utóda *Gautsch*, ki mint színtelen alkudozó némileg Taaffe örökébe lépett, már előbb is volt miniszter és később is gyakran szerepelt, visszavonta Badeni rendeleteit, de mivel az ő rendelkezéseit sem fogadták el, már 1898 tavaszán visszalépett. Utóda, gróf *Thun*, ki koaliciós minisztériumot alkotott a jobboldali pártokból, sem volt szerencsésebb. A német pártok megobstruálták a magyar megegyezést, úgy hogy azt 1898 végén a 14. § alapján császári rendelettel kellett egy évre meghosszabbítani. A németek és a csehek egyaránt vonakodtak minden közeledéstől, úgy hogy Thun 1899 őszén visszalépett. Utóda, gróf *Clary* a németekhez közeledett és visszavonta Gautsch rendelkezéseit; erre meg a csehek obstruáltak. *Körber* miniszterelnök aztán 1900 elejétől fogva erélyesen hozzáfogott a békítés munkájához. A mérsékeltebb pártok engedtek: a Reichsratnak német lett az elnöke, cseh az alelnöke. De azért a béke nem állott helyre. A német kisebbség Prágában obstruált, a csehek Bécsben, mikor pedig a kormány benyujtotta a nyelvtörvényt, a csehek dühöngtek, a németek pedig mégsem voltak megelégedve. Az 1901 januáriusi választás ismét növelte a radikális elemeket. Az obstrukció szinte folytonos volt és a csehek 1902 júniusban csak azért álltak el tőle, mivel *Körber* új nyelvtörvényt igért. Mikor ez elkészült, új elkeseredett támadás érte a csehek részéről. *Körber* erre minden részletre kiterjedő békítő javaslatot dolgozott ki, mely hivatva lett volna véget vetni az áldatlan küzdelemnek, de a csehek ezt is visszavetették. Csak néhány, a cseheknek kedvező gazdasági javaslatot lehetett tárgyalni, de midőn *Körber* nagysokára 1902 végén *Széll* magyar miniszterelnökkel megegyezett a gazdasági kiegyezés dolgában, újra obstrukciós lett a ház. Csak a Magyarországon az obstrukció miatt nem tárgyalható létszámemelést lehetett vele elfogadtatni. Folytonos volt ezalatt a németség zavargása az Innsbruckban felállított olasz jogi tanfolyam miatt, úgy hogy *Körber* 1904 végén lemondott.

Utóda, *Gautsch*, valamivel szerencsésebb volt. Legalább a kereskedelmi szerződéseket tárgyalták és el is fogadták. Mikor a Fejérváry-kormány felvetette az általános valasztójog kérdését, *Gautsch* ellene nyilatkozott e kisérletnek. Előbb a nemzetiségi kérdést kell megoldani. De midőn a képviselőház többsége mégis elfogadta az elvet és a bécsi munkások százezrei tüntettek mellette, a kormány megigérte erre vonatkozó törvényjavaslatának benyujtását. Ezzel együtt módosítani akarta a minden zavargásra és időtöltésre feljogosító házszabályt. A pártok beleegyezését a választókerületek oly beosztásával remélte megnyerhetni, mely minden pártnak bizonyos számú mandátumot biztosít, úgy hogy a német-

nek igen erős a képviselete, de a többié együtt mégis erősebb. De mivel a lengyelek lényeges változtatásokat követeltek, a kormánynak vissza kellett lépnie. 1906-ban *Hohenlohe* herceg alig egy hónap mulva belébukott a magyar gazdasági egyezségbe, melyet újra akart tárgyaltatni, nem fogadván el a Körber—Széll-féle megegyezést. Utóda, báró *Beck* ismét koaliciós minisztériumot alkotott, németekből, csehekből és lengyelekből. Ez a kormány, hosszas tárgyalások után, megkötötte a gazdasági megegyezést Magyarországgal, a külön vámterület, de egységes tarifa alapján és különösen a vasúti tarifák ügyében kivívott nagy előnyökre hivatkozhatott. Kivitte azt is, hogy Magyarországnak, a kassa—oderbergi vasút kiépítése fejében, nagy költséggel kell kiépitenie területén a Kninbe, Dalmáciába vívő vasutat. Mivel e tárgyalásoknál németek, csehek, keresztény-szocialisták egyaránt tanusították, hogy legalább a magyarral szemben egyetértenek, *Weiskirchner* keresztény-szocialista, kit nemsokára a Ház elnökévé választottak, kijelenti, hogy ha a magyarok meg akarják szüntetni a hadsereg egységét, Magyarországot még egyszer meg kell hódítani. A Reichsrat elfogadott egy határozati javaslatot, mely Magyarországot felszólítja: hajtsa végre a nemzetiségi törvényt.

Már 1906-ban keresztülvitte *Beck* a választási reformot. Összesen 233 németet választottak minden árnyalatból, 255 szlávot, 23 románt (olasz és oláh) és 5 cionistát. A németek az olaszokkal együtt éppen felét képezték a Háznak, csakhogy az olaszok többnyire a szlávokkal szavaztak. Az 1907-iki választásoknál jelentékeny számú szociáldemokratát is választottak. Ez a párt legerősebben követelte a tárgyalások folytatását és a zavarok megszünését és így sikerült féken tartani a cseheket. De midőn a németek Prágában újra obstruáltak és ott a csehek nagy zavargásokat követtek el, a cseh miniszterek kiléptek a kabinetből. Ezt *Beck*, pártfogója, *Ferenc Ferdinánd* főherceg szándéka szerint, főképp keresztény-szocialistákkal egészítette ki. Meg is kezdődött az ostrom az egyetemek és a tanszabadság ellen. A liberális németek és az ifju-csehek e támadás ellen összetartottak, de a diákok verekedései mégis a legtöbb egyetem bezárásához vezettek. Mivel a nyugalom nem állott helyre és Prágában, hol a diákok a franciákkal fraternizáltak, ki kellett hirdetni az ostromállapotot, *Beck* 1908 novemberben lemondott. Utóda, báró *Bienerth*, előbb belügyminiszter, folytatta politikáját. Őt már a délszlávok is támadták, különösen azért, mert szerintök Boszniában nem állotta útját a magyar befolyásnak. Erősen mozgott az irredenta is Triesztben és hogy az olaszt megbizható szövetségesnek nem tekintették, legjobban bizonyítja a Tauern-vasút kiépítése (1909). Már 1909 júniusa óta munkaképtelenné vált a Reichsrat a csehek obstrukciója miatt. Minthogy Alsó- és Felső-Ausztria és Salzburg tartománygyűlései határozatokat hoztak a cseh követelések ellen és kijelentették, hogy tisztán németek akarnak maradni, a császár pedig ezeket jóváhagyta, a csehek ellenállása még megerősödött. Semminő békítő kisérlet nem vezetett célhoz. Már világos volt, hogy nemcsak belső politikai okok szítják a viszályt, hanem idegen államok befolyása is. A csehek közt egyre terjedt az antimilitarista propaganda. Végre a többi párt, különösen a keresztény-szocialista és a szociáldemokrata, elhatározta, hogy bárminő hosszú legyen is az ülés, leküzdik az obstrukciót. Ez az ülés 1909 dec. 15-től dec. 18-ig tartott, de eredményes volt. Azután elintézték a sürgős ügyeket, de már 1910. újra obstruáltak a szlovének. A tartománygyűlések nagy része követte a Reichsrat példáját és mint Prágában, úgy Grazban és Zárában is obstruált a kisebbség. Az év végén *Bienerth* lemondott, de újra megbízást nyert kormány alakítására. Főcélja a csehek kibékítése volt és ezért nevezte ki a hozzájuk szító gróf *Thunt* Csehország helytartójának. De ez sem használt, csak a németeket idegenítette el, úgy hogy a budgetet a 14. §. segítségével lehetett csak törvényessé tenni. Ennek a Reichsrat feloszlatása volt következése.

Az 1911 júniusban végbement választás Bécsben a keresztény-szocialisták kudarcával végződött. Vesztettek a német szociáldemokraták is, a német párt pedig ismét legerősebbé vált (101 taggal). *Bienerth* lemondott, helyébe ismét *Gautsch* került. Az élelmiszereknek, különösen a húsnak drágulása volt a legégetőbb kérdés, a bajon pedig nem birt segíteni az osztrák kormány, állítólag mert a magyar kormány nem egyezett bele külföldi hús vámmentes behozatalába. Minthogy a csehekkel való megegyezés nem sikerült, Gautsch is lemondott és gróf *Stürgkh,* a keresztény-szocialista pártból, lett miniszterelnök. Eléri a házszabály szigorításának fentartását egy évre és félévi budget-provizóriumot. 1912-ben a véderőtörvény ellen már a bizottságban obstruáltak a rutének. Csak a kormány igérete, hogy lehetőleg Lembergben kapnak egyetemet, birta őket leszerelésre. Mikor a balkáni háború ősszel kitört, egyre nyilvánvalóbbá vált a csehek jelentékeny részének állásfoglalása a szerbek mellett. Dec. 18-án *Fresl* cseh-agrár képviselő 16 órás beszédet mondott, hogy megakadályozza a hadi szolgálatokról szóló javaslat törvénnyé válását. Mikor a cseh ezredeket a határra küldik, sok helyütt zajos tiltakozással akarják zavarni a csehek elindulásukat. A balkáni háború gazdasági következéseit: az ipari kivitel csökkenését és a hitel megrendülését is már sínyleni kezdte az O. Ezek a következések az 1913-ik év folyamán mind érezhetőbbekké váltak; sok gyár beszüntette munkáját és a foglalkozás nélküli munkások száma egyre szaporodott. A kormány ezalatt ide-oda inogva folytatta sikertelen békéltető kisérleteit. Csak egyszer lépett fel erélyesen, midőn Triesztben szigorú rendeletek által állotta útját az olasz izgatásnak (1914 júl.) Mindinkább nyilvánvalóvá vált az állam felbontására törekvő elemek erősödése és az O.-ot fentartani akarók gyöngesége és egyenetlensége. Az O. belső állapotainak ez a szerencsétlen alakulása, melynek hű tükre volt a parlamenti anarchia, nem legkisebb oka a világháború kitörésének. L. *Világháború.*

Irodalom.

Földrajz, statisztika stb.: Österreichisches Statistisches Handbuch, 1881-től kezdve évenkint; Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder, 1903 óta; Österr. Städtebuch, Statist. Berichte der grössern öst. Städte, Wien, 1887 óta; Brachelli, Handbuch der Geographie und Statistik des Kaisertums Österreich, Leipzig 1867; von Czörnig, Ethnographie der österreichischen Monarchie, Wien 1855—57, I—III. köt.; Die Länder Österreich-Ungarns, 13 köt., Wien 1880—84; Die Völker Österreich-Ungarns, 15 köt., Teschen 1881—89; Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, 24 köt., 1886—1902; Kendler, Orts- und Verkehrslexikon von Osterreich-Ungarn, Leipzig 1905; Die Grossindustrie Österreichs, 6 köt., Wien 1898, u. a. II. kiadás 1912; Lopuszanski, Die Volkswirtschaft Österreichs 1900—04, Wien 1904; Drage, Austria-Hungary, London 1909; Baker, Austria: Her people and their Homeland, London 1912; Ulbrich, Das österr. Staatsrecht, Tübingen 1909; Bernacik, Die österreichischen Verfassungsgesetze, Wien 1911; Zehntbauer, Verfassungswandlungen im neueren Österreich, Heidelberg 1911; Kolmer, Parlament u. Verfassung in Ös'erreich, 1—8. köt., Wien 1902—14. — *Térképek:* A bécsi cs. és kir. katonai földrajzi intézet által kiadott munkák; Geologische Übersichtskarte, kiad. a bécsi geológiai intézet, 12 lap, van 1 lapos kiadása is; Czörnig, Ethnographische Karte der österreichischen Monarchie, 4 lap, van 1 lapos kiadása is; Physikalisch-statistischer Handatlas von Osterreich-Ungarn, 25 térkép, szövege Haardt-tól, Wien 1887; Freytag, Handatlas für den österr. Verwaltungsdienst, 11 lap, u. o. 1901; Le Monnier, Sprachenkarte von Österreich-Ungarn, 4 lap, u. o. 1889; Hickmann, Geograph.-statist. Taschenatlas von Österreich-Ungarn, u. o. 1900.

Történelem. Forrásgyüjtemények: Fontes rerum austriacarum, 1849 óta, kiadja a bécsi akadémia; Archiv für Kunde der österr. Geschichtsquellen, 1848 óta; Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung; Quellen und Forschungen zur Geschichte, Literatur u. Sprache Österreichs u. seiner Kronländer, kiad. Hirn és Wackernell, Innsbruck; Coxe, Geschichte des Hauses Österreich, németre ford. Dippoldt és Wagner, 4 kötet, Leipzig 1810—17; Majláth J. gróf, Gesch. des Österr. Kaiserstaates, 5 köt., Hamburg 1834—50; Lichnowsky, Gesch. des Hauses Habsburg, 8 köt., Wien 1836—44; Legrand, Hist. de L'Autriche-Hongrie (szláv szempont); Mayer Fr. M., Gesch. Österreichs mit besonderer Berücksichtigung der Kulturgeschichte, 2 köt., u. o. 1874, és Gesch. d. österr.-ungar. Monarchie, u. o. 1894; Krones, Handbuch der Gesch. Österreichs, 5 köt., Berlin 1876—79, és Grundriss der österr. Gesch. mit Bezug auf Quellen- und Litteraturkunde, Wien 1882; Huber Alf., Gesch. Österreichs, 5 kötet. Egyes monográfiák: Büdinger, Österreichische Gesch. bis zum Anfang des XIII. Jahrhunderts, 1858; Springer, Gesch. Österreichs seit dem Wiener Frieden, 2 kötet, Leipzig 1864—65; Strakosch-Grassmann, Gesch. der Deutschen in Österr.-Ungarn, 1894; Juritsch, Geschichte der Babenberger 1894; Biedermann, Gesch. der österr. Gesammtstaatsidee, 2 kötet, Innsbruck; Hock, Gesch. d. österr. Saatsrates; Helfert, Geschichte Österreichs vom Ausgange des Wiener Oktoberaufstandes 1848; Rogge A., Österreich von Világos bis zur Gegenwart, 3 kötet, Leipzig 1872—73, hirlapi cikkekből összeállított munka; u. az, Österreich seit der Katastrophe Hohenwart-Beust, 2 kötet, 1879; Beer, Zehn Jahre österr. Politik 1801—10, u. o. 1875; u. az, Die oriental. Politik Österreichs seit 1774, Prag 1873; Wertheimer E., Gesch. Österreichs u. Ungarns im ersten Jahrzehnt des XIX. Jahrh., 2 köt., Leipzig 1884 s folyt. Egyes korszakokról Arneth (Mária Terézia kora), Lorenz O. (XIII. és XIV. sz.), Krones, Palacky, Dudik, Ficker, Gindely, Bachmann, Sickel, Huber, Zeissberg, Höfler, Wolf Ad., Zwiedinek-Südenhorst és mások írtak monográfiákat; Lindner, Deutsche Gesch. unter den Habsburgern u. Luxemburgern, 2 kötet. Más segédmunkák: Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, Wien 1856 s folyt.; Schmidt-Tavera, Bibliogr. zur Gesch. des österr. Kaiserstaates, I. 1858; Radics, Fürstinen des Hauses Habsburg, Dresden 1896; Schwicker J. H., Die Deutschen in Österreich und Ungarn, 1881; Lustkandl közjogi munkája, melyre Deák Ferenc Adalék a magyar közjoghoz c. művében válaszolt; Horsetzky tábornok, Kriegsgeschichtl. Übersicht der letzten 100 Jahre. Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs 1888; Friess, Königin Elisabeth von Görz-Tirol, 1890; Krüner, Bethlen Gábor, Sybels Histor. Zeitschr., 58. köt. 1887; Neff V., Ludwig Wilhelm, Markgraf von Baden u. Gubernator von Raab, Berlin 1892; Maurer, Kollonitsch, 1887. Az 1688-ik évi hadjáratról szóló munkák Angelitől, Rennertől, Klopptól, Zieglauertól. Szavójai Jenő hadjáratairól l. *Jenő.* A pragmatica sanctióról szóló irodalmat l. Mangold magyar kézikönyvében, 244. old.; Beer, Die handelspolitischen Beziehungen Österreichs unter Maria Theresia zu den deutschen Staaten, 1892, és több rokon értekezése; Broglie herceg és Villermont munkái Mária Teréziáról; Sybel, Hüffer, Sorel, Vivenot-Zeissberg munkái a francia forradalmi korszakról; Angeli, Erzh. Karl als Feldherr und Heeresorganisator, 5 köt., Wien 1895—97; Krones, Aus Österreichs stürmischen u. bewegten Jahren 1810—15, 1893, és Zur Gesch. Österreichs im Zeitalter der französ. Kriege stb., 1886; Wertheimer, Zwei Denkschriften des Erzh. Rainer, 1890; Reschauer, Gesch. d. Revolution von 1848—49, több kiadás; az osztrák-olasz háborúkról l. o.; Apponyi György gróf, Zur Gesch. des österr.-ungar. Ausgleichs, Ungar-österr. Revue VI., 1889; Bausnern G., Deutschland und Oesterr.-Ungarn 1868—89, Leipzig 1890; Mensi F., Die Finanzen Österreichs von 1701—40, Wien 1890; Bubeniček, Histor. Karte von Österreich-Ungarn in synchronistischer Darstellung, Hietzing 1890; Matlekovics Alex., Die Zollpolitik der österr.-ung. Monarchie und des deutsch. Reiches seit 1866, Leipzig 1891; Rauter, Geschichte Österreichs von 1848—90, Wien 1891; Emmer J., Kaiser Franz Josef I. 1848—98, Wien 1898; u. a., 60 Jahre auf Habsburgs Thron, 1908; Rostock, Die Regierungszeit Kai-. Franz Josef I., 3. kiad., Wien 1903; Schnitzer, Franz Josef I. und seine Zeit, díszmunka, 2 köt., 1899; Laurenčić, Österreich in Wort und Bild, díszmű, Berlin 1898 s folyt.; Wolfsgruber, Kaiser Franz I. von Österreich, Wien 1899; Dorfmeister, Kaiserin Elisabeth, Leipzig 1900; Tschudi Klara, Elisabeth, Kaiserin von Österreich, u. o. 1902; Friedjung, Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland, 1859—66, 2 köt., 5. kiad. 1901—02, magyarra ford. Junius (Zilahi Kiss Béla): Harc a német hegemóniáért, Bpest 1902; Fischel, Das österr. Sprachenrecht, Brünn 1901; Czernin R. gr., Der Nationalitäten- u. Sprachenstreit in Osterreich, Wien 1901 (Nradec válasza, Prága 1901); Hickmann, Das Verhältniss Österreichs zu Ungarn, grafikai táblákkal, Wien 1901; Offermann, Das Verhältniss Ungarns zu Österreich, Wien 1902; Cheradame, L'Europe et la question d'Autriche, Paris 1900; u. a., L'Allemagne, La France et la question d'Autriche, u. o. 1902; Huber, Geschichte Österreichs, 5 köt., Gotha 1885—1896, és Österreichische Reichsgeschichte, 2. kiad., Wien 1901; Bachmann, Österreichische Reichsgeschichte, 2. kiad., Prag 1904; Eisenmann, Le compromis Austro-Hongrois de 1867, Paris 1904; Tezner, Die Wandlungen der österreichisch-ungarischen Reichsidee, Wien 1905; Glückmann, Das Heerwesen der österr.-ungarischen Monarchie, u. o. 1907; Geschichte der k. u. k. Kriegsmarine, u. o. 1882 és folyt.; Lengnick u. Klimburg, Unsre Wehrmacht zur See, u. o. 1904; Staats- und volksrechtliche Rückblicke auf den Ausgleich, u. o. 1908; Charmatz, Wegweiser durch die Literatur der österreichischen Geschichte, Stuttgart 1912.

Magyar nyelven: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Az első kötet végén közölt áttekintést az osztrák történetről Zeissberg írta, magyarra fordította Acsády Ignác. Az 1301 előtti eseményekre nézve l. az Árpád-korszakról írt monográfiákat (Pauler Gy., Marczali munkáit); Ortvay, Pozsony város monográfiája, 3 köt.; az Anjouk korára való vonatkozásokat l. Pór Antal műveiben; Schönherr, A luxemburgi ház, 1896; Acsády Ignác nemzetgazdasági dolgozatai; Szádeczky L., A Habsburg-ház lengyel királyságra való törekvése, Erdélyi Muzeum 1892, és más dolgozatai; Gindely-Acsády, Bethlen Gábor, Történ. Életrajzok 1890; Szilágyi S., Ováry és mások munkái Bethlen G. diplomáciai összeköttetéseiről; Marczali H., Mária Terézia, 1891, és Magyarország II. József korában, 3 kötet. A Mária Terézia háboruira vonatkozó magyar irodalmat l. egybeállítva Mangold Magyarország oknyomozó történetében, 3. kiad., a 244-ik old.; Wertheimer E., A tervezett négyes szövetség stb., Akad. Értek. 1880 és több e korra vonatkozó értekezése; u. a., Ausztria-Magyarország a XIX. század első felében, 2 kötet. A francia forradalmi háborúk magyar irodalmát (Gömöry, Horváth Jenő, Bollán Ernő stb.) l. Mangold műv. 238. old.; Balogh Gy., Az 1809-ik évi magyar inszurrekció és a francia megszállás Vasmegyében, 1885; Csengeri Antal, Deák találkozása Beusttel, Budapesti Szemle, 1887; Széchy Mór, Az 1866-ik évi osztrák-olasz háború, 1893; Balás Gy., Az 1866-ik évi osztrák-porosz háború, 1894; Salamon Ferenc, A magyar kir. szék betöltése stb.; Beksics G., A dualismus története, 1892; Ferdinándy G. Magyarország közjogi állása Ausztriához, 1892; Polner Ö., Magyarország és Ausztria közjogi viszonya 1891; Huber Alfonz, Ausztria története, fordította Baróti L.; Milhoffer Sándor, A régi Ausztria mezőgazdasága, Bpest 1902; Ungárd Béla, Hainburg ostroma 1482., Pozsony 1902; Kováts Ferenc, Nyugati Magyarország árúforgalma a XV. sz.-ban Bpest 1902; Horváth János, Az

októberi diplomától 1867-ig, u. o. 1903; Gróf Andrássy Gyula, A kiegyezés, 1897; Wertheimer, Gróf Andrássy Gyula, 3 köt.; Gróf Apponyi Albert, Az Ausztria és Magyarország közti viszony jogi természete, 1911; a közös ügyek tárgyalására kiküldött bizottságok (delegációk) naplói; a közös külügyminiszter által kiadott vöröskönyvek és számos értekezés és tanulmány a Századok-ban, a Hadtört. Közlem.-ben és más folyóiratokban.

Osztrák Derby a bécsi, freudenaui versenypálya legnagyobb futama. Ránk nézve is fontos, mert Magyar Derby hiányában a mi lovainknak is ez a legfőbb tenyészpróbája. Az osztrák Jockey-Club-bal egyidőben 1868. alapították. Távolsága mindig 2400 m. volt (derbytáv). Csak hároméves mének és kancák vehetnek benne részt (derbyévjárat). Eleinte csak belföldi, később német lovak is futhattak benne. 1883 óta kontinentális lovak, a franciák kivételével, vehetnek benne részt. Díja — mely az alapítás évében 6000 forint volt — 100,000 korona a győztesnek, 10,000 korona a másodiknak, 4000 korona a harmadiknak, azonkívül tiszteletdíj és 8000 korona a győztes tenyésztőjének.

Osztrák érték (rövidítve *o. é.)*, ama pénzrendszer neve, melyet 1857. a német vámegyesület államaival kötött éremegyezmény alapján Ausztriában, később rendeletileg Magyarországon is bevezettek és amelynek lényeges intézkedései, hogy 1 vámfont (500 gr.) szinaranyból 45 db ezüst 1 frtost vertek $^{9}/_{10}$ finomság mellett. Az 1867-iki kiegyezési törvények a rendeletileg bevezetett o. é. pénzrendszert törvényesítették. Az o. é. helyébe 1892. új valutatörvényünk alapján a koronaérték lépett.

Osztrák Este-ház, l. *Este.*

Osztrák-illir partvidék, az Adriai tenger partján elterülő Trieszt városnak és környékének, valamint Isztria, továbbá Görz és Gradiska osztrák tartományoknak összefoglaló elnevezése. L. a megfelelő címszók alatt.

Osztrák Lloyd-társaság, l. *Lloyd, Gőzhajózás.*

Osztrák ló. Eredetileg a hidegvérű *nóri* v. *pinzgaui* fajta, melynek hazája a régi Noricum nevű római telep, a mai Salzburg hercegség pinzgaui kerülete volt. Nagy, otromba testű, durvább szervezetű, nehéz igáslófajta, mely 160—172 cm. magas, színe régebben párduc- és agáttarka volt, újabban a sötét színű állatok gyakoriabbak. A pinzgaui ló a hazai hidegvérű lófajták kitenyésztésénél is szerepelt. A XVI. sz. végén Ausztria udvari méneseiben két kulturlófajta alakult ki a nemes spanyol és olasz lovak segítségével: a *lippicai* vagy *lipizzai ló* (l. o.) és a *kladrubi ló* (l. o.).

Osztrák-magyar államvasút-társaság, l. *Magyarország* (közlekedésügy) és *Szabadalmazott osztrák-magyar államvasút-társaság.*

Osztrák-Magyar Bank, Ausztria-Magyarország egyetlen jegykibocsátó bankja. 1816 jún. 1. alapította I. Ferenc császár és király nyilt parancsa, mint szabadalmazott osztrák nemzeti bankot: Privilegierte Österreichische Nationalbank cég alatt. A bank 1817 júl. 15. kapta alapszabályait és 1841-ig terjedő szabadalmát. Feladatául volt kitűzve, hogy a pénzügyi kormány által átadott vagy más módon beszerzett érckészlet alapján bankjegyeket bocsásson ki, amelyeket a bemutató kívánatára ércpénzzel cseréljen be, továbbá biztos kereskedelmi váltókat és papirokat számítoljon le, esetleg jelzálogkölcsönöket adjon, végül a kormány által rábízott törlesztési alapot kezelje. A részvények összege 50,000 drb, melyekért 2000 forint bécsi papirpénz és 200 pengő forint volt fizetendő. A banknak a hozzá befolyó papirpénzt meg kellett semmisíteni, minek fejében $2^{1}/_{2}$%-ot jövedelmező államkötvényeket kapott a kormánytól. Más társaságnak a szabadalom fennállása alatt nem volt szabad leszámítoló intézetet felállítani a monarchiában. A bank 1841. újabb 25 évre kapott szabadalmat; bankjegybeváltási kötelezettségét a politikai zavarok által előidézett kedvezőtlen érmeviszonyok közt is folytatta; de mikor 1848. az állami bankjegykölcsön már csaknem 200 millió forintot tett, megszüntette bankjegyeinek beváltását és így azokból kényszerárfolyamú papirpénz lett. Az állam többször vette igénybe a bank kölcsöneit, amelyek az 1859-iki olasz háború következtében beállott pénzügyi követelmények miatt már 300 millió forintra emelkedtek. Az 1862-iki új egyezmény a bank függetlenségét biztosítani igyekezett; a szabadalmat újabb 15 évre hosszabbították meg; a bankjegykontingenst 200 millió forintban állapították meg; az állam tartozása 1866 végéig 80 millió forint maradékösszegig törlesztendő volt. Az 1867-re kitűzött ércpénzzel való fizetés megkezdését azonban a háború ismét megakasztotta. Az 1873-iki válságos esztendőben a 200 millió forint kontingensre vonatkozó határozatot felfüggesztették; ez év őszén a bankjegyforgalom már 373 millió forintra emelkedett, amelynek csak 38%-ig volt ércfedezete. Minthogy az 1867. megváltozott államjogi viszonyhoz képest a bank magyarországi működésének nem volt meg a jogi alapja, a szabadalom lejártával hosszas és nehéz tárgyalások után, melyekben a két állam önálló jegykibocsátó joga elismertetett és fentartatott, sikerült oly bankszervezetet megállapítani, melyben a két állam teljes egyenlőségének — paritásának — biztosítása mellett az intézet igazgatásának és ügyvitelének egységessége érvényesült (1878: XXV. t.-c.). Az intézet akkor *Osztrák-Magyar Bank* néven 1887 dec. 31-ig szabadalmat nyert; Bécsben és Budapesten főintézeteket, a vidéken flókokat és mellékhelyeket kellett állítania; a közgyűlésen csak osztrák vagy magyar állampolgár vehet részt; a kormányzót (aki felváltva osztrák vagy magyar) a két állam pénzügyminisztereinek előterjesztésére a király nevezi ki: a két alkormányzót és helyettes-alkormányzót (Bécsben és Budapesten) az illető pénzügyminiszter előterjesztésére a király nevezi ki. A főtanács 6 osztrák és 6 magyar tagját a közgyűlés választja. Mindkét kormány egy-egy biztost és egy-egy helyettest nevez ki, akiknek a közgyűlés, a főtanács, az állandó bizottságok és az illető igazgatóság ülésein szavazatuk nincs, de ha valamely határozatot a fennálló törvényekkel vagy az alapszabályokkal ellenkezőnek, vagy az illető állam érdekeivel össze nem egyeztethetőnek tartanak, a határozat ellen felszólalhatnak és e felszólalásuknak felfüggesztő hatása van. Az ércfedezet fölött kibocsátható 600 millió korona bankjegy.

A bankjegy szövege magyar és német. 1887-ben megújították a szabadalmat; de a bankjegykibocsátás föltételeit akképen módosították, hogy az ércfedezetnek 40%-nak kell lennie; a bankjegyforgalomnak az érckészletet 600 millió koronán túlhaladó összege után évi 5% adót kell fizetni. A tiszta jövedelemből a részvényeseknek jutó osztalék 7%-át meghaladó összeg háromnegyede a két állam javára esik. A valutareform folyamán a bank magára vállalta az államjegyek bevonását, amire a két kincstártól 160 millió forintot vett át 20 koronás aranyban. Az új szabadalmat kétszeri meghosszabbítás után 1899. állapították meg. A szabadalom (az 1911. XVIII. t.-c. alapján) 1917 dec. 31-ig tart. A részvénytőke 210 millió korona; áll 150,000 darab 1400 K névértékű részvényből. Aszerint, hogy osztrák vagy magyar részvényesek vannak többségben, a közgyűlést Bécsben vagy Budapesten tartják; a főtanács felváltva Bécsben és Budapesten tartja üléseit. A főtanács képviseli a bankot kifelé, ez állapítja meg az egész monarchiára a kamatlábat, határozata tehát az egész gazdasági életre nagy befolyással van. A banknak flókintézete van Magyarországon 44, az osztrák tartományokban 56, Bosznia-Hercegovinában 3; mellékhelyeinek száma 187. A bankjegyforgalom volt 1913 végén 2,493.641,100 K; koronaértékbeli aranykészlete 1,240.972,547·45 K, ezenkívül külföldi piacokra szóló aranyváltó 60 millió K, ezüstérték és váltópénz 261.544,984·33 K. Tiszta jövedelme volt 46.278,742 K 64 f.

Irodalom. Lucam, Die Österreichische Nationalbank; Lederer, Die priv. österr. Nationalbank; Neuwirth, Bankacte und Bankstreit in Osterreich-Ungarn; Lónyay, A bankügy; Földes, A jegybankok nemesérc-politikája; Leonhardt, Az O. igazgatása 1875—1885; Mecenseffy, Az O. igazgatása 1886—1895; u. a., Jelentés az O. aranybirtokáról; u. a., Az O. szabadalmának értéke és ára; u. a., Az O. vagyona; Barcza, A bankkérdés irodalma; Schack-Jónás, A magyar kereskedő könyve; Havas, Az O.

Osztrák-Magyar Monarchia *(Ausztria-Magyarország;* ném. *Österreichisch-Ungarische-Monarchie; Österreich-Ungarn;* l. a *mellékelt térképet),* így nevezik Ausztria és Magyarország államjogi kapcsolatát. Áll két államból, nevezetesen az osztrák császárságból («Österreichische Länder») s a magyar királyságból (a magyar szent korona országaiból), továbbá az 1908. annektált Bosznia és Hercegovina tartományokból, amelyek közjogi hovatartozóságuk végleges rendezéséig ideiglenesen a két állam közös kormányzata alatt állanak.

Az O. az európai nagyhatalmak egyike, területére nézve az európai államok közt a második, népességre nézve pedig a harmadik helyen áll. Fekszik az é. sz. 42° 7′ és 51° 9′, a k. h. 9° 32′ és 26° 30′ közt, legnagyobb hosszusága 1276 km., legnagyobb szélessége 1050 km. Határai É.-on Szászország, Poroszország és Oroszország; K.-en Oroszország, Románia; D.-en Szerbia, Montenegró, az Adriai tenger; Ny.-on Olaszország, Svájc, Liechtenstein és Bajorország.

Közös közép címer.

Területe és *lakossága* (1910):

	km²	lélek
Ausztria	300,005	28.571,934
Magyarország	325,411	20.886.487
Bosznia-Hercegovina	51,027	1.931,802
	676,443	51.390,223

1913 végén a becslések szerint a lakosság száma 52.523,254 volt.

Államjogi kapcsolat.

Ausztriának és Magyarországnak kapcsolata az 1723. I., II. és III. t.-cikkekbe iktatott ú. n. pragmatika szankción alapszik, amely Ausztriára és Magyarországra nézve azonos trónöröklési rendet állapított meg, kimondta a közös uralkodó alatt álló országok és tartományok feloszthatatlanul és elválhatatlanul együttbirtoklását, s

így eredetileg az uralkodó személyének közösségében állott (ú. n. perszonális unió). A kapcsolatot továbbfejlesztette kiegyezési törvényünk, az 1867. XII. t.-c., amely az együttbirtoklás elvéből levezette a két állam kölcsönös és viszonos kötelezettségét «a közös biztosság együttes erővel leendő védelmére és fentartására», ennek alapul vételével határozottan megjelölte Ausztriának és Magyarországnak közös érdekű ügyeit, az ú. n. *közös ügyeket* (l. o.), ilyenekül általánosságban a hadügyet, a külügyet s a rájuk vonatkozó pénzügyet határozta meg, s ezen ügyek kezelésére *közös minisztériumot* létesített, míg azoknak a közös ügyeknek az intézésére, amelyek nem tisztán a kormányzat köréhez tartoznak (főkép a közös-szuverénitása dualisztikusan jelentkezik (L. *Közös ügyek, Közös egyetértéssel elintézendő ügyek, Közös minisztérium, Delegáció).*

A két állam közös intézményeinek használatára szolgáló címert 1915 okt. 11. és 1916 márc. 5. kelt uralkodói kéziratok állapították meg egyelőre kétféle alakban (kis és közép címer). Mindkét alaknál a két állam különálló címereit az uralkodóház címere és az «Indivisibiliter ac inseparabiliter» jelmondat köti össze. A közös kis címerben az osztrák kis címer és az 1916 márc. 2. kelt királyi kézirattal jóváhagyott magyar kisebb egyesített címer van egymás mellé állítva. A közös közép címerben az osztrák tartományok közép címere és a magyar szent korona

Közös kis címer.

ügyi költségvetés megállapítására) a törvény a paritás elve alapján a két országgyűlés kebeléből választott *országos bizottságok* (delegációk) intézményét alkotta. A nem közös, hanem az ú. n. *közös egyetértéssel intézendő ügyek* (l. o.) tekintetében — ilyenek főként az Ausztriát és Magyarországot egyaránt érdeklő kereskedelmi ügyek — a két állam közt időnként kötött *vám- és kereskedelmi szerződések* (1908 előtt *szövetség)* létesítenek e szerződések tartamára kapcsolatot. Úgy a pragmatika szankció, mint a kiegyezési törvény nyomatékosan hangsúlyozza Magyarország külön államiságát, a közös ügyek jelzett elintézési módja nem közös államhatalom (szuverénitás), egységes államiság megnyilvánulása, hanem abban két független állam országainak egyesített címere (1915 okt. 11-iki királyi kézirat) szerepel egymás mellett az állami címereknek egy-egy pajzstartójával és a címerek között a Mária Terézia-rend, a Szt. István-rend és a Lipót-rend nagykeresztjeivel. A *közös hadsereg zászlaja* az 1915 okt. 11. kelt hadi- és hajóhadparancs szerint egyik oldalán szintén a most említett címert viseli, míg másik oldalának közepén az uralkodói névjelvény és sarkaiban váltakozva az osztrák császári korona és a magyar szent korona szerepel; a zászló színe fehér, szélein váltakozva fekete-sárga és vörös-fehér-zöld lángívekkel. A *haditengerészet lobogója* vörös-fehér-vörös alapon az «Ausztriai Ház» címerét és az ősi magyar vörös-fehér címert mutatja egymás mellett.

Közös államháztartás.

Az O. közös ügyeinek költségeiről és azoknak fedezetéről a következő adatok tanuskodnak:

Év	Összes szükséglet	A közös minisztériumok s a főszámszék saját bevételei	A netto szükségletet fedezték: a vámbevételek – Összesen	a vámbevételek – %-ban	a kvóta arányában – Magyarország	a kvóta arányában – Ausztria
	ezer koronákban					
Atlag 1881—1885	264,868	6,234	22,286	8·62	74,212	162,136
« 1886—1890	301,286	6,497	59,164	20·07	73,986	161,639
« 1891—1895	303,763	5,802	102,205	34·30	61,468	134,288
« 1896—1900	354,063	7,488	124,389	35·89	71,091	151,095
« 1901—1905	408,890	10,131	131,981	33·10	91,772	175,006
« 1906—1910	528,332	11,557	182,595	35·33	119,387	214,793
1911	563,958	10,386	222,717	40·23	120,431	210,424
1912	672,191	10,359	238,645	36·06	154,040	269,147

Az 1912-ik évi szükségletből a külügyminisztériumra 17·8 millió korona, a közös pénzügyminisztériumra 4·9 millió korona, a főszámszékre 0·3 millió korona s végül a szárazföldi hadseregre és haditengerészetre 639 millió korona jutott.

E közösügyes költségek eredetéről, természetéről s a fedezés módjáról l. a *Magyarország* cikket.

A monarchia két államának közös államadósságai az 1867-ik évi kiegyezésből erednek s összegük az 1912-ik év végén 5521 millió koronára rúgott.

Magyarország évi hozzájárulása ez adósság törlesztésére 60·6 millió korona.

A közös vámterület árúforgalma.

Az osztrák-magyar szerződéses vámterület árúforgalmának alakulásáról 1881 óta az alábbi táblázat tájékoztat:

Év	Behozatal – mennyisége 1000 q	Behozatal – mennyisége 1000 darab	Behozatal – értéke millió K	Kivitel – mennyisége 1000 q	Kivitel – mennyisége 1000 darab	Kivitel – értéke millió K	Összes forgalom – mennyisége 1000 q	Összes forgalom – mennyisége 1000 darab	Összes forgalom – értéke millió K	Behozatali (—) kiviteli (+) többlet – mennyisége 1000 q	Behozatali (—) kiviteli (+) többlet – mennyisége 1000 darab	Behozatali (—) kiviteli (+) többlet – értéke millió K
Atlag 1881—1885	47,950	—	1,237	91,313	—	1,451	139,263	—	2,688	+ 43,363	—	+ 214
« 1886—1890	51,360	—	1,136	114,521	—	1,455	165,881	—	2,591	+ 63,161	—	+ 319
« 1891—1895	69,566	996	1,331	132,738	1,085	1,541	202,304	2,081	2,872	+ 63,172	+ 89	+ 210
« 1896—1900	97,909	1,072	1,573	164,144	727	1,700	262,053	1,799	3,273	+ 66,235	— 345	+ 127
« 1901—1905	107,904	1,551	1,889	175,685	1,014	2,052	283,589	2,565	3,941	+ 67,781	— 537	+ 163
1906	126,688	2,957	2,341	192,541	8,637	2,380	319,229	11,594	4,721	+ 65,853	+ 5,680	+ 39
1907	156,116	2,955	2,502	198,402	9,589	2,457	354,518	12,544	4,959	+ 42,286	+ 6,634	— 45
1908	164,973	3,345	2,398	187,551	7,833	2,255	352,524	11,178	4,653	+ 22,578	+ 4,488	— 143
1909	178,317	2,908	2,746	183,248	8,944	2,319	361,565	11,852	5,065	+ 4,931	+ 6,036	— 427
1910	166,006	3,028	2,853	180,097	10,740	2,419	346,103	13,768	5,272	+ 14,091	+ 7,712	— 434
Átlag 1906—1910	158,420	3,039	2,568	188,368	9,149	2,366	346,788	12,188	4,934	+ 29,948	+ 6,110	— 202
1911	182,742	3,067	3,192	176,702	11,132	2,404	359,444	14,199	5,596	— 6,040	+ 8,065	— 787
1912	206,223	3,481	3,567	186,514	11,570	2,734	392,737	15,051	6,291	— 19,709	+ 8,089	— 823
1913	226,203	3,150	3,407	187,170	11,561	2,770	413,373	14,711	6,176	— 39,033	+ 8,411	— 637

Ez adatok szerint a szerződéses vámterület árúforgalma egyrészt óriási módon megnövekedett, másrészt a kereskedelmi mérleg állandóan növekvő passzivitást mutat. 1912-ben már több mint 800 millió koronával haladta meg a behozott árúk értéke a kivitel összértékét. E passzivitás valószinű oka egyrészt a Közép-Európa államaiban életbeléptetett védővámos irányzat, mely különösen az agrár érdekeknek kedvezett igen erősen, másrészt a nyugati piacokkal s különösen a Balkánnal szemben való elzárkózásunk, mely terményeink árát annyira felhajtja, hogy azok már nem exportképesek.

A szerződéses vámterület legfontosabb behozatali és kiviteli cikkeit az 1912. évi forgalomban a következő táblázat tünteti fel:

Behozatal	Érték 1000 koronákban	Kivitel	Érték 1000 koronákban
Pamut	329,785	Finomított cukor	197,113
Kőszén	192,493	Fűrészelt épület- és műfa	164,036
Gyapju	161,971	Tojás	144,089
Kukorica	105,709	Műfa, nyers	92,072
Nyersbőr	102,254	Nyers bőr	88,718
Kávé	102,020	Barnaszén	78,508
Olajos magvak	94,436	Ásványolaj, finomított	74,106
Vörösréz	83,172	Maláta	66.254
Kikészített bőr	73,252	Fémárúk	66,186
Tojás	66,177	Gyapjuszövet	62,992
Selyem és selyemfonalak	64,039	Himzések pamutszöveteken	62,090
Vasárúk	59,825	Pamutszövet	58,860
Nyers dohány	58,578	Nyers cukor	56,836
Gyapjufonál	58,002	Komló	49,597
Könyvek	54,645	Árpa	45,822
Rizs	54,172	Üveg	37,396
Len	49,691	Szarvasmarha	36,457
Gyapjuárúk	49,393	Ló és csikó	32,206
Nyers vas	45,749	Bőrkeztyű	27,303
Pamutfonál	37,018	Pamutfonál	27,273
Átvitel	1.842,381	Átvitel	1.467,914

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA

1914-I VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSEKOR.

RÉVAI-KARTOGRAFIA.

Behozatal	Érték 1000 koronákban
Athozat	1.842,381
Pamutszövet	35,707
Műszerek	35,205
Gyapjuszövet	34,223
Kaucsuk	30,410
Juta	29,291
Prémek	28,978
Tiszta selyemszövetek	28,802
Cukorrépamag	25,819
Aranyművesárúk	24,531
Nyers horgany	24,413
Mezőgazdasági gépek	24,321
Chili-salétrom	24,138
Nyers ón	24,030
Pirszén	23,555
Textilipari gépek	23,343
Drágakő	23,000
Egyéb árúk	1.437,139
Összesen	3.719,286

Kivitel	Érték 1000 koronákban
Áthozat	1.467,914
Műfa, ácsolt	24,854
Zománcos pléhedény	24,579
Kalapok	24,535
Kikészített bőr	23,540
Fehérnemű	23,226
Paraffin	23,069
Papiros	23,051
Gyapju	23,004
Selyemárúk	22,996
Cipészárúk	22,888
Lenfonál	22,338
Cukorrépamag	22,016
Hajlított fabútor	21,543
Friss gyümölcs	20,615
Egyéb árúk	1.173,893
Összesen	2.964,061

Nyersanyagok, félgyártmányok és gyártmányok szerint csoportosítva, valamint a nemes fém és ércpénz forgalmát tekintve, az 1912. évről a következő adatokat kapjuk:

	Behozatal		Kivitel	
	érték 1000 koronákban	%	érték 1000 koronákban	%
Nyersanyagok	1.996,629	58·61	918,875	33·18
Félgyártmányok	498,831	14·64	527,723	19·05
Gyártmányok	911,132	26·75	1.323,090	47·77
Nemes fém és ércpénz	35,619	—	107,278	—
Összesen	3.442,211	100·00	2.876,966	100·00

(Jegyzet. A három kimutatás közötti eltérés abban leli magyarázatát, hogy a második táblázatban a kikészítési eljárás alá került behozott és kivitt árúk is benfoglaltatnak, az elsőben és harmadikban pedig nem, viszont az utolsó táblában a nemes fém- és ércpénzforgalom is szerepel.)

Az O. szerződéses vámterületének *tranzitó- (átviteli) forgalma* is igen nagy s 1912. a tranzitóforgalomba került árúk mennyisége meghaladta a 11·8 millió q-t és 333 ezer darabot. A legfontosabb tranzitóárúk: gabona, vasárúk, élelmiszerek, gépek és készülékek, vasúti kocsik stb. *Vámbevételekből* eredő jövedelme az O. 1912. a behozott árúk után 252·8 millió K, kivitt árúk után 76 millió K volt. Legnagyobb tételekkel szerepelt a kávé (50 millió), gépek és készülékek (31 millió), gabona és hüvelyesek (25 millió), vas és vasárúk (22 millió K) stb.

Hadügy.

I. Hadsereg. Az O. *szárazföldi hadereje* a cs. és kir. közös hadseregből, a m. kir. honvédségből és a cs. kir. Landwehrből áll. Háborúban ezenkívül a monarchia mindkét állama népfölkelőket is állít. A közös hadsereg zászlajának leírását l. fönnebb az *Államjogi kapcsolat* c. fejezetben.

A hadszervezet 1868 óta az *általános védkötelezettségen* alapszik. A *véderőtörvény* (1912. évi XXX. t.-c.) a *védkötelezettséget* a 19. életévtől a 42-ig terjedő 24 évben szabja meg. *Szolgálati kötelezettség:* 2 év ténylegesen, 10 év a tartalékban. Kivétel a lovasság és a lovagló tüzérség, hol 3 évig kell ténylegesen s 7 évet a tartalékban szolgálni.

Az *ujoncjutalék* 1916-ra 220,451 ember. És pedig: Ausztria 91,482, Magyarország 68,187, Bosznia és Hercegovina 7763, cs. k. Landwehr 26,019, Tirol 960, m. kir. honvédség 25,000 ember.

Az O. országainak 1913-ra szóló költségvetése:

A birodalmi tanácsban képviselt országok	3,137.202,566 K
A magyar szent korona országai	2,072.754,196 «
Bosznia-Hercegovina	92.987,887 «
Összesen	5,302.944,649 K

Ebből jut:

a cs. és kir. közös hadseregre	409.935,017 K
a haditengerészetre	74 257,210 «
a m. kir. honvédségre	87.709,954 «
a cs. kir. Landwehr-re	73.703,813 «
Bosznia-Hercegovina hadügyére	7.774,521 «
összesen a fegyveres hatalom számára	653.380,515 K

A legfelsőbb hadúr a császár és király. A főbb hatóságok és parancsnokságok: a hadügyminisztérium, a két honvédelmi minisztérium; a vezérkar főnöke, a 6 hadseregfelügyelő (4 Bécsben, 1 Sarajevóban, 1 Innsbruckban), a tüzérségi, vártüzérségi és műszaki tüzérségi, lovassági, hadmérnök-, utász- és vonat-főfelügyelők, valamint a katonai nevelő- és képzőintézetek és a pótlovazás főfelügyelője.

Békelétszámok:

a) *Gyalogzászlóalj* (géppuskásosztag nélkül): 1. a közös hadseregben 18 tiszt, 4 zászlós, 372 ember, 2 szolgálati ló; 2. a m. kir. honvédségnél 18 tiszt, 4 zászlós, 204 ember, 2 szolgálati ló; 3. a cs. kir. Landwehrnél 18 tiszt, 4 zászlós, 243 ember, 2 szolgálati ló;

b) *Gyalogsági géppuskásosztag:* 1 tiszt, 14 ember, 1 hátasló, 5 málhásállat, 2 géppuska.

c) *Lovasszázad:* 1. közös hadsereg: 5 tiszt, 166 ember, 149 ló; 2. m. kir. honvédség: 4 tiszt, 65 ember, 57 ló; 3. cs. kir. Landwehr: 4 tiszt, 1 zászlós, 85 ember, 72 ló;

d) *Lovassági géppuskásosztag:* 3 tiszt, 57 ember, 58 ló (közte 12 málhásállat), 4 géppuska.

e) *Tüzérüteg:* 1. kocsizó üteg: 4 tiszt, 1 zászlós, 99 ember, 49 ló, 4 löveg; 2. lovaglóüteg: 4 tiszt, 1 zászlós, 106 ember, 102 ló, 4 löveg; 3. hegyiüteg: 3 tiszt, 1 zászlós, 78 ember, 30 ló, 4 löveg.

Fegyverzet: Gyalogság és vadászcsapat: 1895. évi mintájú Mannlicher ismétlőpuska, lovasság: ugyanolyan mintájú karabély, vonatcsapat: 1890. évi mintájú karabély, tüzérség és élelmezési csapatok: 1895. évi mintájú ismétlőkarabély. Valamennyi felsorolt fegyver 8 mm. kaliberű. A tábori tüzérségi lövegek a következők: 7·65 cm.

kaliberű visszafutó csövű kovácsolt bronz gyorstüzelő ágyú; 1899. évi mintájú 10 cm. kaliberű tarack; ugyanolyan mintájú 7 cm. kaliberű hegyi ágyú és a 15 cm. kaliberű (nehéz) tarack. A vártüzérség lövegei: 6–8 cm. kaliberű kazamátaágyúk, 7 cm. hegyi ágyúk, 8—10 cm. tábori ágyúk, 12—18 cm. ostromlóágyúk, 7—30·5 cm. tengerparti ágyúk, 11—28 cm. minimállőréságyúk, 15 cm. és 30·50 cm.-es tarackok, 9—24 cm. mozsarak, 8—11 cm. golyószórók, 9—15 cm. 61. évi mintájú vaságyúk stb.

Katonai nevelő- és képzőintézetek: A hadiiskola Bécsben egy előkészítő tanfolyammal, az ú. n. honvéd felsőbb tiszti tanfolyammal Budapesten, 3 közös katonai akadémia, 1 honvéd (Ludovika) katonai és 1 Ferenc József Landwehr katonai akadémia, 19 gyalogsági, 1 lovassági, 2 tüzérségi és 1 utászhadapródiskola, 5 fő- és 5 alreáliskola, felsőbb hadmérnöktanfolyam, 16 hadtesttiszti iskola, 6 honvéd kerületi tiszti iskola, 2 orvosi alkalmazó iskola, a vívó- és tornatanári tanfolyam Bécsujhelyt, a lovagló-tanárképző intézet Bécsben, katonai földrajzi intézet Bécsben, azonkívül távíró- és távbeszélőiskolák, egyévi önkéntesi iskolák, lovaglótanfolyamok (equitatiók).

Erődítészet. Galiciában Krakó és Przemysl nagy táborvárak, Lemberg és Jaroslau meg a dnyesztrmenti hídfők (Holicz, Mikolajow, Nexniow stb.) pedig táborszerű erődítmények. A Balkán-félsziget ellenében Trebinje, Bilek, Mosztár, Sarajevo és Pétervárad vannak megerődítve. A svájci határon Nanders, Gomagoi, Val Strino, az olasz határon pedig Trient és Levico kiterjedt erődítményei, valamint Lardaro, Riva, Panaveggio, Landro, Moos, Malborgeth, Predil és Flitsch záróerődjei őrködnek. Az Adriai-tenger partján Cattaro hadikikötője és a Pola-Fasana fő hadikikötő épültek. Magyarország belsejében még Komárom van megerődítve. V. ö. *Glückmann*, Das Heerwesen der österr.-ungar. Monarchie (Wien 1910); Die Heere und Flotten der Gegenwart 4. kötet; Loebells Jahresberichte über das Heer etc.

A szárazföldi haderő tagozódása békében:

a) *Cs. és kir. közös hadsereg.*

Hadtest	Hadosztály	Gyalogság: dandár	Gyalogság: ezred	Gyalogság: zászlóalj	Lovasság: dandár	Lovasság: ezred	Lovasság: lovasszázad	Tábori tüzérség: dandár	Tábori tüzérség: ezred	Tábori tüzérség: osztály	Ütegek: kocsizó	Ütegek: lovagló	Ütegek: hegyi	Ütegek: nehéz tarack	Vártüzérség: dandár	Vártüzérség: ezred	Vártüzérség: zászlóalj	Vártüzérség: század	Utászcsapat: zászlóalj	Utászcsapat: század	Árkászcsapat: zászlóalj	Árkászcsapat: század	Közlekedési csapatok, Vasúti: ezred	Vasúti: zászlóalj	Vasúti: század	Távíró: zászlóalj	Távíró: század	osztag	Léghajós osztály	Vonatcsapat: osztály	Vonatcsapat: század	Egészségügyi osztályok
1. Krakó	2 gyal., 1 lov.	4	9	29	2	4	24	1	4	10	18	3	.	2	1	1	2	8	.	.	1	3	.	.	.	.	.	1	.	1	6	2
2. Bécs	3 gyal., 1 lov.	6	14	45	3	5	30	1	4	10	18	3	.	2	1	1	3	12	2	8	1	3	1	3	12	4	16	1	1	1	11	4
3. Grác	2 gyalog	5	9	44	1	3	18	1	5	11	18	.	6	2	1	1	5	21	1	4	3	9	.	.	.	.	.	1	.	1	7	3
4. Budapest	2 gyal., 1 lov.	4	7	25	1	3	18	1	4	10	19	3	.	2	.	.	1	2	1	4	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	8	2
5. Pozsony	2 gyal., 1 lov.	4	6	23	1	3	17	1	4	10	19	3	.	2	.	1	.	4	1	4	1	3	.	.	.	.	.	1	.	1	9	2
6. Kassa	2 gyalog	4	7	23	1	2	12	1	4	10	19	3	.	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	4	1
7. Temesvár	2 gyal., 1 lov.	4	6	24	1	2	12	1	4	10	19	3	.	2	.	.	.	.	1	3	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	6	1
8. Prága	2 gyalog	4	6	23	1	2	12	1	4	9	18	.	.	2	.	.	1	4	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	5	1
9. Leitmeritz	2 gyalog	4	7	23	1	2	12	1	4	9	18	.	.	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	5	2
10. Przemysl	2 gyal., 1 lov.	4	7	24	2	4	24	1	4	10	18	3	.	2	.	1	2	8	1	4	1	3	.	.	.	.	.	1	.	1	7	1
11. Lemberg	2 gyal., 2 lov.	4	7	27	3	7	42	1	4	10	11	3	.	2	.	.	.	.	.	.	1	3	.	.	.	.	.	1	.	1	7	1
12. Nagyszeben	2 gyalog	4	7	23	1	2	12	1	4	9	19	.	.	2	.	.	.	.	.	.	1	3	.	.	.	.	.	1	.	1	5	1
13. Zágráb	2 gyalog	4	8	27	1	2	10	1	4	9	19	.	.	2	.	.	1	2	.	.	1	3	.	.	.	.	.	1	.	1	5	1
14. Innsbruck	2 gyalog	7	9	43	.	1	6	2	6	13	18	.	12	2	1	.	5	17	1	4	3	10	.	.	.	.	.	1	.	1	10	2
15. Sarajevo	2 gyalog	6	.	31	.	.	2	1	4	8	.	.	24	.	.	.	.	1	.	1	1	1	.	.	.	.	.	1	.	1	9	1
16. Raguza	2 gyalog	8	1	33	.	.	1	1	3	5	.	.	20	.	1	1	4	13	.	.	.	2	.	.	.	.	.	1	.	1	11	2
Összesen	33 gyal., 8 lov.	76	110	467	19	42	252	17	66	153	251	24	62	28	5	6	24	92	8	32	14	43	1	3	12	4	16	16	1	16	115	27

b) *M. kir. honvédség.*

<table>
<tr><th rowspan="2">Kerület</th><th colspan="2">Gyalogság</th><th colspan="2">Tábori tüzérség</th><th colspan="3">Lovasság</th><th colspan="3">Gyalogság</th></tr>
<tr><th>Honvéd gyalogdandár</th><th>Honvéd gyalogezred à három zászlóalj</th><th>Honvéd tábori ágyusezred à 5 üteg</th><th>Honvéd tábori ágyusosztály à 2 üteg</th><th>Honvéd lovashadosztály</th><th>Honvéd lovasdandár</th><th>Honvéd huszárezred</th><th>Honvéd gyalog hadosztály</th><th>Honvéd gyalogdandár</th><th>Honvéd gyalogezred à három zászlóalj</th></tr>
<tr><td rowspan="2">I. Budapest</td><td>79. Budapest</td><td>29., 30.</td><td rowspan="2">1.</td><td rowspan="2">.</td><td rowspan="6">5. Budapest</td><td rowspan="2">19. Budapest</td><td rowspan="2">1., 4., 8.</td><td rowspan="4">41. Budapest</td><td rowspan="2">81. Budapest</td><td rowspan="2">1., 17.</td></tr>
<tr><td>80. Pécs</td><td>6., 19.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">IV. Pozsony</td><td>73. Pozsony</td><td>13., 18.</td><td rowspan="2">.</td><td rowspan="2">1., 2., 3., 4.</td><td rowspan="4">23. Zalaegerszeg</td><td rowspan="2">6., 7.</td><td rowspan="2">82. Veszprém</td><td rowspan="2">20., 31.</td></tr>
<tr><td>74. Nyitra</td><td>14., 15.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">VI. Zágráb</td><td>83. Zágráb</td><td>25., 26.</td><td rowspan="2">.</td><td rowspan="2">7., 8.</td><td rowspan="2">10.</td><td rowspan="2">.</td><td rowspan="2">.</td><td rowspan="2">.</td></tr>
<tr><td>84. Eszék</td><td>27., 28.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">II. Szeged</td><td>45. Szeged</td><td>2., 5.</td><td rowspan="2">8.</td><td rowspan="2">6.</td><td rowspan="6">11. Debreczen</td><td rowspan="2">22. Szeged</td><td rowspan="2">2., 3.</td><td rowspan="6">20.</td><td rowspan="2">89. Nagyvárad</td><td rowspan="2">3., 4.</td></tr>
<tr><td>46. Lugos</td><td>7., 8.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">III. Kassa</td><td>47. Kassa</td><td>9., 11.</td><td rowspan="2">.</td><td rowspan="2">.</td><td rowspan="4">24. Kassa</td><td rowspan="2">5.</td><td rowspan="4">40. Szatmárnémeti</td><td rowspan="2">12.</td></tr>
<tr><td>78. Miskolcz</td><td>10., 16.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">V. Kolozsvár</td><td>75. Kolozsvár</td><td>21., 22.</td><td rowspan="2">.</td><td rowspan="2">5.</td><td rowspan="2">9.</td><td rowspan="2">32.</td></tr>
<tr><td>76. Nagyszeben</td><td>23., 24.</td></tr>
</table>

c) *Cs. kir. Landwehr.*

Landwehr-parancsnokság	Landwehr-gyalog-hadosztály	Landwehr gyalog-dandár	Landwehr gyalogezred (országos lövészezred)	Landwehr tábori ágyus-osztály	Landwehr tábori tarack-osztály	Landwehr lovas-dandár	Landwehr ulánus-ezred	Lovasított lövész-század
Bécs	13.	25.	1., 24.	I/13.	13.	1. Wels	5.	—
		26.	14., 25.					
Prága	21.	41.	7., 6.	I/21.	21.	—	—	—
		42.	8., 28., 29.					
Grác	22.	43.	3., 26.	I/22.	22.	—	—	—
		44.	4., 5., 27.					
Leitmeritz	26.	51.	11., 12., 30.	I/26.	26.	2. Olmütz	2.	—
		52.	9., 10,					
Innsbruck	44.	87.	2., 21.	I/44.	44.	1. Wels	6.	3.
		88.	orsz. lövész I., II., III.					
Lemberg	43.	85.	19., 35.	I/43.	43.	3. Lemberg	1.	—
		86.	20., 22., 36.					
Przemysl	45.	89.	18., 33.	I/45.	45.		3.	—
		90.	17., 34.					
Krakó	46.	91.	16., 31., 32.	I/46.	46.	2. Olmütz	4.	—
		92.	13., 15.					
Raguza	—	4. hegyi	23.	—	—	—	—	2.
		5. hegyi	37.					

II. **Haditengerészet.** Tulajdonképpeni osztrák haditengerészetről csak VI. Károly császár óta lehet szó. Azonban a hajóhad fejlődése komoly, főleg pénzügyi nehézségekbe ütközött, úgy hogy a flotta időnként teljesen megszűnt. A török háborúk egy dunai flottilla megteremtésére adtak alkalmat. 1786-ban két hollandi hajónak megvásárlásával vetették meg a mai hadi flotta alapját. Velence bekebelezésével ennek flottája is Ausztria birtokába jutott.

1856-ban, két évvel azután, hogy Ferdinánd Miksa főherceg vette át a haditengerészet főparancsnokságát, történt a polai tengerszertár alapkőletétele, ami a haditengerészet fejlődésének jelenlegi irányát megadta. Az 1867-iki kiegyezés óta a haditengerészet is, mint a hadügy egy része, közös intézmény; elnevezése 1889 óta «*Cs. és kir. osztrák-magyar haditengerészet*». A haditengerészet lobogójának leírását l. fönnebb az *Államjogi kapcsolat* c. fejezetben.

A hajóhad fejlesztése főleg az 1904—905. évi orosz-japáni háború tanuságai folytán vett nagyobb lendületet s Montecuccoli gróf tengernagy főparancsnoksága alatt (1904—13.) flottánk igazán értékes sorhajóosztályokkal gyarapodott. Ezek: az 1908—10-ben vízrebocsátott három 14,500 tonnás «Erzherzog Franz Ferdinand», «Radetzky» és «Zrinyi» nevű csatahajók (4—4 drb. 30·5 cm.-es, 8—8 drb. 24 cm.-es és 20—20 drb. 10 cm.-es löveggel), az 1911—14-ben vízrebocsátott négy 21,370 tonnás «dreadnought», még pedig a «Viribus Unitis», a «Tegetthoff», a «Prinz Eugen» és a «Szent István», 12—12 drb. 30·5 cm.-es ágyúval 4—4 hármastoronyban, 12—12 drb. 15 cm.-es és 18—18 drb. 7 cm.-es ágyúval, valamint 4—4 drb. 53 cm. átmérőjű vízalatti torpedócsővel, továbbá az 1914. előirányzott (kettőnek építése már megkezdődött), 4 drb. 24,500 tonnás csatahajó, melyeknek főtüzérsége 10—10 drb. 35·5 cm.-es löveg. Szintén Montecuccolinak köszönhető már teljesen elavulva volt torpedóflottánk felújítása nagyobbszámú modern egységekkel, valamint a tengeralattjáró naszádok építése.

Az 1911. évi terv 312 millió koronát igényelt, 6 évre (1911—16.) elosztva, 4 sorhajó (ez a «Viribus Unitis»-osztály), 3 kis cirkáló, 6 torpedójárómű, 12 nyilttengeri torpedónaszád és 6 tengeralatti naszád építésére. Az 1914-ben benyujtott, 5 évre terjedő legújabb terv 427 millió koronát igényel, főleg a 4 drb. 24,500 tonnás csatahajó, 3 kis cirkáló, 2 dunai monitor, 6 drb. 800 tonnás torpedónaszád építésére és egyéb célokra.

Az 1914 júl. 1.—1915 jún. 30-ig terjedő költségvetési évre a haditengerészet összes szükséglete 177·3 millió koronát tesz ki, ebből 76·3 millió rendes költségvetés, a többi 101 millió korona háromféle különleges hitelből származik. Ezek az összegek legnagyobbrészt a belföldön költetnek el, minthogy jelenleg már az összes hajóépítkezések (a tengeralattjáró naszádokat kivéve) belföldi hajógyárakban történnek. Erre nézve l. a *Hajógyár* c. cikket.

1914 május havában, tehát a világháború kitörése előtt, a hajóhad a következő kész és épülő járóművekből állott:

Sor- v. csatahajók: 15 kész (közülök 3 teljesen elavult), 1 épülő;

Vértes (nagy) cirkáló: 3 kész (a legnagyobb a 7300 tonnás «St. Georg», 1 teljesen elavult);

Védett (kis) cirkáló: 9 kész (köztük 2 drb. 3540 tonnás, 27 csomós sebességgel futó modern, ú. n. «scout», viszont 4 teljesen elavult), 2 épülő «scout»;

Dunai monitor: 6 kész, 2 épülő és az ezekhez tartozó 6 járőrnaszád;

Torpedójárómű: 7 kész;
Torpedónaszádromboló: 18 kész;
Nyílttengeri torpedónaszád (200—250 tonnás): 32 kész, 19 épülőfélben;
Torpedónaszád (64—134 tonnás): 31 kész;
Tengeralattjáró naszád: 6 kész, 5 épülőfélben;
Különleges célú hajó: 27, mihez 10 avult torpedónaszád járul mint aknakeresők; továbbá megfelelő számú iskolahajók, avult hajók, kereskedelmi gőzhajók (háború esetén) mint segédcirkálók, szállító- és kórházhajók. Felemlítendő, hogy 1914 elején a haditengerészet 15 kész hidroplán felett rendelkezett és az 1914. évi flottaépítési terv szerint a hidroplánok száma a következő 4 év folyamán 80-ra emelendő, megfelelőleg elosztatván parti repülőállomásokra. A torpedóflotta egy része decentralizálva van, amennyiben a hazai partok több szakaszra vannak felosztva s mindegyik szakaszban van 1 torpedóállomás néhány torpedónaszáddal.

A *flotta támpontjaiként* szolgálnak: *Pola* mint középponti és főhadikikötő a fasanai csatornával, *Sebenico* (még nem kész) és *Teodo* a cattarói öbölben (utóbbi csak szénrakodó- és torpedóállomás).

A *személyzet békelétszáma* 1914 elején 20,500 volt; ebből 661 tengerésztiszt, 46 zászlós, 106 hadapród, 127 tengerészjelölt, 146 tengerészmérnök és vegyész, 158 gép- és elektro-üzemvezető, 88 orvos, 206 számvivő tisztviselő, 12 lelkész, 22 hadbíró és kereken 19,000 főnyi legénység. Az 1914—15. évi előirányzat a békelétszámot 22,877 főre emeli. Az évi ujoncok létszáma (a hajóinasokkal együtt) 6500 fő.

A tisztek nagyobbrészt a fiumei haditengerészeti akadémiában, vagy pedig a polai tengerészjelölt-tanfolyamon nyerik kiképeztetésüket. A legénységet az általános védkötelezettség alapján 4 évi sorszolgálatra sorozzák be, amely után még 5 évet a tartalékban és 3 évet a tengervédben szolgál. Vannak egyévi önkéntesek is, még pedig hivatásos (kereskedelmi) tengerészek, valamint politechnikumba járó ifjak, kik a gépészszakmában szolgálnak.

A haditengerészet igazgatás és szervezet szempontjából a közös hadügyminésztérium alá tartozik, minthogy külön tengerészeti minisztérium nincs, azonban a «*tengerészeti ügyosztály*» (ném. Marine-Section) feje, aki egyúttal főparancsnok is, önálló, közvetlenül referál a királynak és a haditengerészet költségvetését szintén ő képviseli a delegációk előtt. A főparancsnok 1913 ősz óta Polában székel, hogy behatóbban felelhessen meg főparancsnoki feladatainak.

A tengerparton a következő felsőbb parancsnokságok vannak: a trieszti tengerészeti kerületi parancsnokság, a polai kikötőtengernagyi parancsnokság, a sebenicói tengeri kerületi parancsnokság. Élükön 1—1 tengernagy áll. A polai kikötő-tengernagy és hadikikötőparancsnok alá rendelt parancsnokságok és intézmények közül legfontosabbak: a tengerszertár (ném. Seearsenal), hol hajók építtetnek, javíttatnak és felszereltetnek, a matróztestület (ném. Matrosenkorps), hol a szárazföldön levő legénység kiképeztetik és amely mint anyatestület a hajókat ellátja a szükséges legénységgel, a tengerészeti műszaki bizottság (ném. Marine-technisches Comité), mely a műszaki kérdéseket kíséri figyelemmel, kisérleteket és javaslatokat tesz, továbbá a különféle iskolahajók és iskolák. Triesztben van még az ott épülő hajók felügyelősége, Fiumében a haditengerészeti akadémia és Sebenicóban a «tengerészaltiszti iskola», melyben a hajóinasokat képezik ki altisztekké. Castelnuovóban van egy «védelmi kerületi parancsnokság» (ném. Verteidigungsbezirkskommando) a cattarói öböl számára.

A dunai monitor-flottilla főleg Budapesten az ó-budai Duna-ágban állomásozik, mellékállomásokkal a Száva-parti Bródban és Pancsován.

Pekingben és Tiencinben (Kina) az 1900. évi boxer-lázadás óta tengerészeti különítmények tartatnak fenn a cs. és kir. követség, valamint ottani érdekeink védelmére.

L. még *Magyarország, Osztrák császárság* és ugyanott az *irodalmat.*

Az Osztrák-Magyar Monarchia története.

Az 1867. XII. t.-c.-ben megállapított közösügyek, a külügy és hadügy, kifelé egynek tüntetik fel a monarchiát, bár Magyarország törvényes függetlenségét az 1867. II. t.-c. egyenesen elismeri. Minthogy pedig az 1867. XII. t.-c. 8. §-a szerint a birodalom diplomáciai és kereskedelmi képviseltetése a külföld irányában és a nemzetközi szerződések tekintetében felmerülhető intézkedések, mindkét fél minisztériumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett a közös külügyminiszter teendői közé tartoznak; minthogy továbbá, bár 1908 óta külön magyar autonóm tarifa áll fenn, mégis, mivel az az osztrákkal teljesen megegyezik, a monarchia két államának területe vám tekintetében egy és a kereskedelmi szerződéseket azóta is a külügyminiszter köti, a két kereskedelmi miniszter hozzájárulásával: a kereskedelmi politika fejlődését is együtt kell tárgyalni. Közös-üggyé vált továbbá Bosznia és Hercegovina igazgatása is. A monarchiának az uralkodónak 1868 nov. 14. Beusthoz intézett leirata adta meg így a paritásnak megfelelő nevét. (L. *Magyarország* és *Osztrák császárság* c. cikkeket is).

A közös minisztereket 1867 dec. 21. nevezte ki az uralkodó. Báró *Beust*, ki már előbb megkapta a birodalmi kancellár címét, megmaradt a császári-királyi ház és a külügyek miniszterének, *John* (utána 1874-ig *Kuhn)* lett a hadügy, *Becke* (utána 1870—71. *Lónyay* Menyhért) a pénzügy minisztere. A külügyi viszonyokban még mindig a Poroszországgal való versengés volt döntő és ezért Beust III. Napoleonnal és az orosszal ápolta a jó viszonyt. *Ferenc József* 1868-ban Salzburgban fogadta *Napoleont.* Javult a viszony az új olasz királysághoz is, francia-olasz-osztrák-magyar szövetség készült és *Albrecht* főherceg titkon tárgyalt Párisban a francia vezérkarral. De a magyar miniszterelnök ellenzése, még inkább a németek gyors sikere az 1870-iki hadjáratban megakadályozta a tényleges beavatkozást. Az új német császárság megalakulását már előre is örömmel üdvözölte ura nevében Beust

(1870 dec. 26.). De a német birodalomhoz való viszonyunk csak akkor vált bizalmassá, midőn Beust külügyminiszter helyébe gr. *Andrássy* Gyula lépett (1871 nov. 14.). Bismarck közvetítésével megjavult a viszony Oroszországhoz és a három uralkodó találkozása Berlinben (1872 szeptemberben) megpecsételte a három császár szövetségét. A bécsi világkiállítást nemcsak a két császár látogatta meg, hanem a maga szántából *II. Viktor Emánuel* olasz király is (1873.), kinek látogatását Velencében 1875. viszonozta *Ferenc József*. Kitünt, hogy a kiegyezés mennyire megerősitette a monarchia állását.

Nagyban hozzájárult a szilárdításhoz az általános hadi kötelezettség behozása is 1868. A közös cs. kir. rendes sereg mellett külön fejlődött a magyar honvédség és az osztrák Landwehr is. Sem a Cattaro-melléki vad szláv törzsek lázadása, sem az Ausztriában egyre élesebbé váló nemzetiségi harc, amelynek Beust is áldozatul esett, nem rendíthették meg a monarchia tekintélyét, noha a többi nagyhatalomtól elütően az O. nem szaporította rohamosan seregét és flottáját. Nagyobb változás csak az addig szabadkereskedési elveken alapuló vámrendszerben ment végbe. Az 1873. évi bécsi «Krach» szükségessé tette az ausztriai iparnak nagyobb védelmét és az addig szabad kereskedő Magyarország is hozzájárult a védvámhoz, hogy gabonája és marhatenyésztése árát a balkáni államok olcsó termelésével szemben fentarthassa. Igy az 1877-iki «autonóm tarifa» már átmenetet jelölt a védvám felé, megadóztatva a külföldi szöveteket és a gabonát. A francia és angol vámszerződést nem is lehetett megújítani; csak a «legtöbb kedvezés» alapján kereskedtek. 1879-ben azonban létrejött a szerződés Olaszországgal, 1881. Svájccal is. 1881. óta aranyban kellett fizetni a vámot; már előbb nagy fiskális vámokkal sujtották a kávé és petroleum behozatalát; 1882 óta pedig «megtorló» (retorziós) vámokat szedtek azon államok terményei után, melyek az O. kivitelét nem részesítették kedvezésben. Ez a kereskedelmi rendszer, bár sok összeütközést, sőt vámháborút is okozott, különösen Romániával és Németországgal, mégis jelentékenyen javított az O. pénzügyi helyzetén.

A keleti kérdés folyamatba jövése 1875 óta igen válságos helyzetbe sodorta a monarchiát. Egy ideig ragaszkodott régi politikájához, Törökország fentartásához az orosz ármánnyal és erőszakkal szemben. Andrássy 1875 végén kelt jegyzékében a bosnyák és hercegovinai zavarok békés lecsendesitésére törekedett, de már 1876 májusban a három szövetséges császárság közös fellépésébe volt kénytelen beleegyezni. Bismarck teljes erővel törekedett az O. és az orosz érdekek kiegyenlítésére. A három császár reichstadti találkozásán, 1876 júliusban már nyilvánvaló volt, hogy az O. megelégszik saját érdekei védelmével. *Szumarakov* küldetése Bécsbe, mely sikeres orosz hadjárat esetén Bosznia és Hercegovina megszerzését helyezte kilátásba, sikerrel járt, annál is inkább, mert ugyanezen időben az olasz kormány is közeledett az oroszhoz, hogy részt kapjon a zsákmányból. Midőn azonban az orosz győzelmek után egy orosz befolyás alatt álló Nagy-Bulgária megteremtése és Konstantinápoly állandó veszélyeztetése következett volna, az O. Angliával együtt ellentmondott a san-stefanói békének és kongresszust követelt. A delegációk hadikészületre 60 millió forintot szavaztak meg. A berlini kongresszuson (1878 júl.) elhatározták Bosznia és Hercegovina megszállását és igazgatását az O. által. Igy a nagy bonyodalomból épen került ki a monarchia, annál is inkább, mert a Balkánfélsziget többi viszonyainak megállapításában is érvényesíthette felfogását.

Maga az okkupáció, minthogy előzetesen nem egyeztek meg a törökkel, véres hadjárat árán volt csak keresztülvihető. A törökök hősiesen ellentállottak, sok szerb is csatlakozott hozzájuk. A hadjárat elégtelen erővel indult meg, csak csapataink megerősítése után történt Mosztár és Sarajevo bevétele, de csak október végén állott helyre a nyugalom. Az 1879 szept. 21. a portával kötött conventio szabályozta a novibazári szandzsák megszállását is csapataink által. Hercegovinában 1881-ben még egyszer fellobbant a lázadás lángja, de aztán, *Kállay* Béni hosszú, áldásos kormányzata alatt, az O. békén teljesíthette civilizáló hivatását e tartományokban. Ezeket az 1880. VI. magyar és a vele összehangzó osztrák törvény a közös pénzügyminiszter kormányzata alá helyezte. Már 1879. bevonták Boszniát és Hercegovinát az osztrák-magyar vámterületbe, 1882. pedig kiterjesztették oda az általános hadikötelezettséget is.

Oroszországot és különösen a pánszláv pártot nem elégítette ki a berlini kongresszus eredménye. Az ott mindinkább erősbödő németellenes áramlat arra birta Bismarckot, hogy az O.-hoz közeledjék. Hosszú alkudozás után Bécsben létrejött a védőszövetség Oroszország ellen, az Andrássy által megállapított feltételek alatt (1879 okt. 7.). Andrássy a történeti jelentőségű szerződés aláírása napján elhagyta hivatalát, nem, mint sokan állították, az okkupáció következtében, hanem, mert a hadjárat alatt a hadsereg körül tapasztalt fogyatkozások alapos orvoslását követelte. Utóda, *Haymerle* báró (1881-ig), aztán gr. *Kálnoky* Gusztáv (1895-ig) folytatták politikáját, mely belső megegyezésben Németországgal, a Balkánon a statusquo fentartását és az orosz befolyás ellensúlyozását tűzte ki célul. Miután *Umberto*, Itália királya 1882. nejével ellátogatott Bécsbe, 1883. Olaszország csatlakozásával a kettős szövetség hármassá bővült. A magára maradt Oroszország közeledését jelölte a három császár találkozása Skiernievicében, Varsó közelében (1884 szept.), melyet *III. Sándor* cár 1885. viszonzott Kremsierben. Az ez év végén kitört bolgár-szerb háborúban, a bolgár diadalok után, *Khevenhüller* belgrádi osztrák-magyar követ állította meg *Sándor* bolgár fejedelmet és biztosította Szerbia területi épségét.

Már a következő évben ismét feszültté vált a helyzet. *Sándor* cár a maga hódoltsága alatt akarta tartani a «felszabadított» Bulgáriát és hogy e célt elérhesse, katonai összeesküvés által eltávolíttatta *Sándor* bolgár fejedelmet. Az orosz túlnyomó befolyás veszélyeztette az O. érde-

keit és Kálnoky a delegációban kijelentette, hogy azt tűrni nem fogjuk. Már folytak a hadi készületek, midőn Kálnoky ultimátuma előtt meghátrált az orosz kormány. 1887-ben megújították a hármas szövetséget. Ekkor toldották bele azt a pontot, amely Itáliának kompenzációt igért azon esetre, ha az O. a Balkán vidékén terjeszkednék. 1888 elején közzétették az osztrák-magyar-német szövetség textusát. Lassankint engedett a feszültség és a viszony Oroszországgal is barátságosabbá vált. Ezt a kedvező állapotot gazdaságilag is kihasználta az osztrák-magyar diplomácia. 1883-ban, hosszú alkudozás után, létrejött a bécs-konstantinápolyi vasúti összeköttetésre vonatkozó szerződés Szerbiával, Bulgáriával és a portával. Szerbia ez időtől fogva, Milán királynak 1889-ben történt lemondásáig, a hármas-szövetséghez húzott. Romániával is létrejött a gazdasági megegyezés és a magyar-román határt véglegesen megállapították. 1892-ben kölcsönös engedmények árán megkötötték tizenkét évre a vámszerződést a német birodalommal, Itáliával, Svájccal és Belgiummal is. 1894-ben Oroszországgal is megegyeztek. Az 1886-iki bonyodalom idején a monarchia mindkét államában felállították a hadi szervezet kiegészítésére a népfelkelést (Landsturm), 1889. pedig, a honvédelmi törvény megújításánál, kisebb létszámemelést is vittek keresztül.

Kálnokynak 1895 májusban *Bánffy* magyar miniszterelnökkel az Agliardi-ügyben (l. *Agliardi*) való összeütközése miatt vissza kellett vonulnia. Utóda, gr. *Goluchowski* elhagyta Andrássy hagyományát és lehetőnek tartotta a békés megegyezést a muszkával a Balkán-félszigeten. *II. Miklós* cár 1896 augusztusban megjelent Bécsben és *Ferenc József* 1897 tavaszán Pétervárra utazott. Itt megegyezés jött létre a Balkán-félsziget ügyeiben, a statusquo alapján. Ezzel a monarchia lefegyverzett, a muszka pedig teljes erővel folytathatta aknamunkáját. Bulgária már 1895 óta, mióta Sztambulovot meggyilkolták, oda hajlott, Szerbiában Sándor királlyal szemben egyre erősebben szervezkedett a pánszláv radikális párt, Makedóniában és Albániában nem szünt meg az izgatás és zendülés a török uralom ellen. Csak az 1896-ban megkötött bolgár, szerb és román kereskedelmi szerződésekben érvényesült még a monarchia érdeke is. Ez érdeket szolgálta a Vaskapun át való hajózás megnyitása is, melynek ünnepénél *Ferenc József* Orsován üdvözölte a román és szerb királyokat. 1897-ben az O. flottája is részt vett a Kréta-szigetének nyugalmát biztosítani akaró expedicióban.

A következő években a makedóniai reformok felőli megegyezés a portával, Oroszországgal s a nyugati hatalmakkal volt diplomáciánk legfőbb feladata. Egyrészt a pétervári egyezmény, másrészt az Ausztriában kitört parlamenti és nemzetiségi zavarok, melyek hatása csakhamar átterjedt Magyarországra is, lehetetlenné tették az erélyesen fellépő politikát. 1897-ben Itáliával jött létre megegyezés, melyben mindkét fél kijelentette, hogy Albániában, ha már a török uralom nem tartható fenn, önálló ország megalapítására törekszenek. 1900-ban ezt a megegyezést úgy módosították, hogy e kérdésekben egyértelmüen fognak eljárni. 1901-ben a boxerlázadás elnyomására osztrák-magyar különítmény is bevonult Pekingbe és ott nagyon kitüntette magát. Ugyanekkor az O. bérletet is szerzett Tiencin mellett, a Peiho-folyónál, kb. 60 hektárnyi területen. Ezt megelőzőleg már 1897 óta jelentkezik a törekvés a hajóhad növelésére, bár eleinte csak csekély méretekben. Noha Olaszországban Zanardellivel az irredentistákhoz szító kormány jutott uralomra, a hármasszövetséget 1902. újra megerősítették.

Még mindig a makedóniai reformok, melyek keresztülvitelére (1903 októberben Mürzstegben) az O. Oroszországgal együtt programmot dolgozott ki, állottak a külpolitikai érdeklődés előterében, midőn *Sándor* királynak és nejének meggyilkoltatása Belgrádban, 1903 jún. 11-ének éjjelén, egyszerre felfedte a pánszláv politika rideg kíméletlenségét és az osztrák-magyar érdekek veszélyét a Balkán-félszigeten. Bárminő szörnyű volt a kihívás, a monarchia nem mozdult és diplomáciája fentartotta a megegyezést az orosszal. Ez még akkor sem változott, midőn *Karagyorgyevics Péter* uralma alatt nyilvánossá lett a nagyszerb programm, mely a monarchiától nemcsak a meghódított tartományokat, hanem az egész Dél-Magyarországot is el akarta szakítani és midőn úgy Boszniában és Hercegovinában, mint Horvát-Szlavonországban is egyre nagyobb hullámokat vetett a pánszláv izgatás. Az O. mégsem lépett közbe, noha az egész Európa morális érzése, különösen pedig Anglia, fellázadt a belgrádi gyilkosok ellen. Ezt a magatartást inkább őszinte békeszeretete okozta, mint az akkor a magyar parlamentben uralkodó zavarok, mert világos, hogy az orosz veszély ellen összetartott volna minden párt. Igy nálunk 1902. nem adták meg a létszámemelést, 1903. és 1905. nem volt ujoncozás. Ausztriában pedig 1902. megszavazták ugyan a létszámemelést azon feltétel alatt, ha az Magyarországon is törvénnyé válik, 1903. pedig ujoncokat is szedtek, de csak a régi létszámban. Legteljesebb bizonysága ennek a szinte végletekig menő békeszeretetnek az, hogy a monarchia nem használta fel Oroszországnak 1904—1905-iki kudarcát Japánnal szemben sem, még kevésbbé az azt követő forradalom előidézte aléltságát. 1904-ben valamivel barátságosabb lett a viszony Itáliához és újra megkötötték a kereskedelmi szerződést és pedig az olasz borkivitelnek kedvező záradék elhagyásával. A többi, lejárt kereskedelmi szerződést 1905-ben ideiglenesen hosszabbították meg és csak 1908. véglegesítették, a gazdasági kiegyezés megújítása után. A keletázsiai alakulások növekedő fontossága magyarázza, hogy 1905-től fogva a hajóhad erősítése állandó követelése maradt a hadügyminiszternek.

Ennyi változás közepett is rendíthetetlen maradt a szövetséges viszony Németországgal. Nem tudták megrendíteni azt sem *VII. Eduárd* királynak ismételt látogatásai és ajánlatai, sem a Reichsratban túlnyomó és a delegációban is gyakran felszólaló németellenes cseh és lengyel képviselők. Midőn 1906-ban az algecirasi konferencia volt hivatva dönteni Marokkó ügyében, az olasz, kit a nyugati hatalmak Tripolisz

igéretével már 1900. magukhoz vontak, hozzájuk állott. Az O. ellenben határozottan a német oldalán foglalt állást és utoljára is gróf *Welsersheimb* osztrák-magyar követ javaslata, mely a francia és német érdekeket összeegyeztette, vált határozattá. Még azon évben visszalépett *Goluchowski*, kit a kormányra jutott magyar koalició buktatott meg és utóda, báró *Aehrenthal* Keleten erélyesebb politikát inaugurált. Ezt különösen Olaszország balkáni törekvései tették szükségessé. A Pester Lloyd 1907 ápr. 10-iki száma már megrója a kormányt, hogy az olasz cselszövényeknek nem von gátat. Oroszországgal még barátságos a viszony, még együtt munkálkodnak a makedóniai reform keresztülvitelén. Annál feszültebb a viszony Szerbiához, mellyel, tekintettel ellenséges és izgató magatartására, nem újítják meg a kereskedelmi szerződést és megnehezítik a szerb termékek (állatok) behozatalát. Szerbiához csatlakozik akkor Bulgária is.

Már a berlini kongresszus feljogosította a monarchiát, hogy vasutat építtessen a Szandzsákon át, Mitrovica felé. Ennek építéséhez *Aehrenthal* kieszközölte a szultán hozzájárulását és 1908 elején már hozzá is fogtak a vasútépítéshez. Az orosz közvélemény, teljesen jog nélkül, e tervben az 1897-iki pétervári egyezség megszegését látta és Szerbia és Bulgária érdekében egy az Al-Dunától San Giovanni di Meduához vezetendő vasút mellett izgatott. Még erősebben nyilatkozott az orosz rosszakarat, midőn *Ferenc József* 1908 okt. 5-én kimondta az okkupált tartományok annexióját és a pragmatica sanctiónak reájuk való kiterjesztését, megemlékezve azon kötelékekről is, melyek Boszniát és Hercegovinát a régi magyar királyokhoz fűzték. E lépést főkép a júliusban végbement újtörök forradalom tette szükségessé. Minthogy e két tartomány jog szerint még a szultán fenhatósága alatt állott, a török alkotmányt kellett volna ott is elfogadni. Ezért kellett, egyidőben az annexióval, e tartományok alkotmányos szervezéséről is gondoskodni. Oroszország már előzetesen megnyugodott az annexióban. A baj az volt, hogy a legközelebb érdekelt hatalmat, Törökországot, csak utólag értesitették (okt. 7.) és így, bár a Szandzsák visszaadása által teljes kárpótlást nyujtottak, kihívták ellenmondását. Szerbia már okt. 9-én protestált, de követének tiltakozását, mint jogtalant, el sem fogadta a külügyminiszter. A nagyhatalmak uralkodóit *Ferenc József* külön kézirattal értesítette a történtekről, de ezek, Németország kivételével, mind európai konferencia elé akarták vinni az ügyet. Különösen ellenséges volt a hangulat az Albániára áhitozó Itáliában. Ennek cselekvőképességét azonban megbénította a rettenetes földrengés, mely Messinát és környékét dec. 29. egészen elpusztította. Csak Törökország cselekedett. Az osztrák-magyar közgazdaság nagy kárára bojkottálta a monarchiából származó árúkat. Első feladat a török ellenállás lecsendesítése volt. 1909 jan. 9-én 53 millió koronát ajánlottak a portának a Boszniában és Hercegovinában levő török állami birtokok megváltására, azonfelül a vámok felemelését az érték 11 százalékáról 16 százalékára. Midőn a porta febr. 26. ehhez hozzájárult, lényegében el volt a kérdés intézve, mert sem az angol, sem a francia nem volt hajlandó háborút viselni az orosz nagyravágyás érdekében. A monarchia hadikészületei és Németország erélyes állásfoglalása szövetségese mellett békére kényszerítették az oroszt. Szerbia, melyet Bulgária is fenyegetett, márc. 31. kijelentette, hogy tiltakozását visszavonja, barátságos politikát folytat a monarchiával szemben és leszerel. Viszont a monarchia kereskedelmi szerződést igért és még azon évben elismerte a bolgár és montenegrói fejedelmek királyi cimét. Olaszországgal 1909 decemberben újabb megállapodás jött létre, mely kompenzációt helyez neki kilátásba még azon esetben is, ha az O. újabban megszállaná a Szandzsákot. Viszont Itália megigéri, hogy balkáni ügyekben nem egyezkedik egy harmadik hatalommal (az orosszal) anélkül, hogy az O. benne részt ne vegyen. A bosnyák alkotmány megadása 1910 febr. 17. és *Ferenc József* látogatása Sarajevóban 1910 máj. 30. az új állapot megszilárdítását mutatták, mely ellen csak a szerbek egy része állott ellenzékbe.

Nyugodtabb idők következtek, melyeket az előbbi bonyodalmakban észlelt hiányok megszüntetésére lehetett fordítani. A nemzeti munkapárt kormányra jutása Magyarországon lehetővé tette a véderőnek oly régóta elmaradt erősítését. 1911-ben megállapították az új flottatervet: négy dreadnaught, három kisebb cirkáló, hat torpedózúzó, 12 torpedóhajó és hat tengeralattjáró építésével, 306 millió korona költséggel, mely az 1911—16-ik évekre oszlik meg. 1912-ben a magyar képviselőház, több évi viták után, parlamentáris államcsínnyel elfogadta a véderőtörvényt a létszámemeléssel együtt. Szaporították a honvédség számát is és Győrött ágyúgyárat alapítottak.

Béke volt, de annak tartósságában bízni már alig lehetett. 1911 nyarán a marokkói kérdés, Anglia erős szembeállása Németországgal, idézte fel a világháború veszélyét. Külügyi kormányunk azonban semleges maradt, mi a német közvéleménynek éppen nem tetszett. Nagyobb bonyodalomra adott okot Olaszországnak 1911 okt. 1-én történt támadása Törökország ellen (Tripolisz). A háborús párt, élén *Ferenc Ferdinánd* főherceg trónörökössel, ezzel megszegettnek tartotta a szövetséget és megtorlásra gondolt a hűtelen baráttal szemben. E törekvés következése volt *Hötzendorfi Conrad* lemondása a vezérkar vezetéséről. A hadügyminisztériumban is változás állott be: *Schönaich* helyébe *Auffenberg* lépett. Tekintettel Magyarországra, már nem birodalmi, hanem egyszerüen hadügyminiszternek nevezték ki (szept. 19.). Diplomáciánk azonban nem lépett fel Olaszország ellen, megelégedett azzal, hogy Olaszországtól az európai Törökország statusquo-jának biztosítását és az adriai, ióni és égei tengermelléken való minden háborús tény mellőzését követelje, mit el is ért. Nem akadályozhatta meg azonban Törökország gyöngítését, melyet az új-török kormánynak teljes tehetetlensége a kivülről is szított albán lázadásokkal szemben is nyilvánvalóvá tett. Ma-

kedóniában, minden reform ellenére, mind merészebben ütötte fel fejét a szerb, bolgár és görög forradalmi izgatás.

Gróf *Aehrenthal* 1912 febr. 17. meghalt. Utóda gróf *Berchtold* Lipót lett, előbb nagykövetünk Szent-Pétervárott. *Burián* közös pénzügyminiszter lemondott, hogy a közös miniszterek többsége ne legyen magyar. Helyébe *Bilinski* jött, a lengyel klub elnöke. *Berchtold* több izben is felszólalt az olasz terjeszkedés, az Égei-tenger szigeteinek megszállása és a Dardanellák ostroma ellen, sőt egyenesen szerződésszegésnek bélyegezte az olasz eljárást. Tovább azonban nem ment s a német kormány is engedékenyebb magatartást óhajtott. Igy Olaszország elérte célját, sőt a kikötés ellenére még a lausannei békekötés után is megtartotta a megszállott szigeteket, anélkül, hogy az O. bármi ellenértéket nyert volna.

Olaszország győzelmes előhaladása, bármenynyire tagadták is, felbátorította az összes, a török birodalom megdöntésére törő erőket. Makedóniában együtt működtek az előbb ellenséges szerb, bolgár és görög komitácsik, Albániában katolikusok és görög-ortodox hitű törzsek. A porta régi hűbéres tartományai is felhasználták a helyzetet. *Hartwig* belgrádi orosz követ már 1909 óta fáradott a balkáni szövetség létesítésén. A görög király 1912 márciusban szövetséget ajánlott a bolgárnak; *Steed*, a Times bécsi levelezője, volt a levél közvetitője. A szövetséget csak májusban kötötték meg. Szerbia és Bulgária már 1912 márciusban meg is kötötték a szövetséget. Oroszországot is értesitették, de az hivatalosan semleges maradt; annál buzgóbban segitette őket titokban fegyverrel és pénzzel. Diplomáciánk erről alig tudott, pedig a belgrádi tüntetések és a Boszniában és Horvátországban egyre szaporodó orgyilkos kisérletek már is mutatták, mi készül, és a szerb-bolgár szövetség az O. beavatkozásának esetére is szólott. *Berchtold* még mindig a mürzstegi megállapodást tartja szem előtt. 1912 aug. 15. körjegyzékben szólítja fel a nagyhatalmakat: hassanak a portánál a makedóniai és albán reformok keresztülvitelére. Az összes nagyhatalmak az autonómia megadását ajánlották a portának, Berchtold javaslata értelmében. Közben azonban a négy balkáni király mozgósitott, követeik autonómiát követelnek Kréta, Makedónia, Albánia és Ó-Szerbia részére. Ha három nap alatt nem adatnék meg, az országok fegyvert fognak (okt. 3.). A porta ezt visszautasitja, de okt. 7. megadja Makedóniának az önkormányzatot. Hanem ez nem sokat használt, noha a nagyhatalmak okt. 11. helyeslik eljárását és biztosítják arról, hogy a javítások a török birodalom területi épségét nem érinthetik. Montenegro október 7. megkezdte a harcot, a többi három állam követte, noha Belgrádban, Szófiában és Athénben az orosz és az osztrák-magyar követ egybehangzóan kijelentették, hogy a nagyhatalmak a háborút ellenzik és hogy az területi változáshoz nem vezethet.

Berchtold a magyar delegáció szept. 24-iki ülésén kifejtette, hogy a balkáni államok veszélyeztetik a békét. Az O. hagyományos politikaja a török birodalom területi épségének fentartása. E cél csak úgy érhető el, ha szárazon és tengeren erősek vagyunk. A háború kitörése után megkezdődtek a hadi készületek is. Nov. 6. az osztrák delegáció ülésén Budapesten a külügyminiszter már kijelenti, hogy a törökök kudarcának le kell vonni következését területi tekintetben is, és hogy a monarchia csak saját érdekeit tarthatja szem előtt. Arra is kell gondolnunk, hogy a velünk «szoros baráti viszonyban álló» Románia földrajzi helyzetének megfelelő tekintetben részesüljön. Nov. 18-án, a magyar delegáció ülésén biztosra veszi, hogy a balkáni királyságok új helyzetükben ápolni fogják a monarchiához való jó viszonyt. A monarchia érdekkörét illetőleg Albániát tűzi ki főterületül. E nemzet szabad fejlődését illetőleg politikánk teljes egyetértésben jár el az olasszal. Érintve van még a prizrendi konzulunk, *Prochaska* (l. o.) ellen a szerbek által elkövetett sérelem is, melyért a monarchia elégtételt követel. Ez ügyben a félhivatalos sajtó igen élesen szólalt fel, úgy hogy ez háborúra izgatásnak volt tekinthető. Szerbia 1913 jan. 16. Mitrovicában és Prizrendben megadta a kivánt elégtételt.

A balkáni válság készületlenül találta a monarchiát. Diplomáciánk, bár katonai figyelmeztetésekben nem volt hiány, vakon bízott a törökök győzelmében és így csak nehezen illeszkedhetett be a bolgár győzelmek okozta helyzetbe. A nagykövetek dec. 17. Londonban összeülő konferenciáján, melyen gr. *Mensdorff-Pouilly* képviselte a monarchiát, már dec. 20. javasolták, hogy Albánia teljes autonómiát nyerjen, Szerbia pedig csak kereskedelmi utat kapjon az Adriához. Németország Angliával együtt inkább közvetített, semhogy teljesen azonosította volna magát a monarchiával, Oroszország ellenben, Franciaországgal együtt, mind nyiltabban pártfogolta Szerbiát és Montenegrót. A helyzet súlya alatt úgy a magyar, mint az osztrák parlament még 1912 végén megszavazták a mozgósításra és rekvizicióra vonatkozó kivételes hadi törvényjavaslatokat. 1912 dec. 9. *Auffenberg* helyett *Krobatin* lett hadügyminiszter, a vezérkar feje pedig újra *Hötzendorfi Conrad*. A válság kiélesedésének volt jele *Ferenc József* sajátkezű levele, mellyel 1913 febr. 2. *Hohenlohe* herceg alezredest küldte a cárhoz. Bár Szkutari és Albánia ügye még korántsem volt végleg elintézve, márc. 11. a monarchia megegyezett az orosszal a kölcsönös leszerelés ügyében. De midőn az O. Montenegrótól több súlyos sérelemért elégtételt követelt (márc. 20.), az orosz kormány tiltakozott minden kényszer alkalmazása ellen és csak ahhoz járult, hogy Montenegro ne tarthassa meg Szkutarit. Midőn ez a város megadta magát (ápr. 25.) az O. kijelentette, hogy erőszakot is kész alkalmazni, ha Montenegro tovább is ellenállana a nagyhatalmak közös akaratának. Az osztrák-magyar sereg és flotta aztán részt vett ama nemzetközi csapatban, mely Szkutarit megszállotta és Montenegro tengerpartját elzárta. Miklós király erre engedett és Albánia megalakulása biztosítottnak látszott. A londoni béke (május 30.) aztán nagyobbára az O. és az olaszok javaslata szerint állapította meg a leendő

állam határait. Már május 15. megszünt az ostromállapot Boszniában és Hercegovinában, május 17-én pedig részleges leszerelés történt; körülbelül 50,000 tartalékost és póttartalékost bocsátottak haza. Roppant türelem és önmegtartóztatás árán legalább megmaradt a béke. Annál drágább kincs, mert mint *Redl* ezredes árulása és öngyilkossága mutatta (máj. 29.), az orosz korrupció még a vezérkart is megtámadhatta.

Bármikép magyarázták is, a balkáni háború eredménye lényegesen csorbította a monarchia hatalmi állását. Eddig csak északkeleten kellett védeni határát, most délen és délnyugaton is megerősödtek a rovására növekedni óhajtó délszláv államok. Egyúttal teljesen orosz befolyás alá is jutottak, mely bármikor felhasználhatta őket saját céljaira. Nem vehető kevésbe ez eseményeknek a monarchia belső szervezetére való romboló hatása sem. Állítólag *Ferenc Ferdinánd* főherceg pártfogása alatt fejlődött az a politika, mely a monarchiában a szláv túlsúlyt akarta megállapítani, de bizonyos, hogy ezt az irányt a csehek, szlovének, szerbek és rutének közt oly tényezők is felhasználták, melyek a szlávság köntöse alatt a monarchia feldarabolására törtek és Oroszországgal és szövetségeseivel állottak összeköttetésben. E tényezőket a délszláv győzelmek nagyon felbátorították és világos, hogy győzelmükkel meg kell szűnnie a Németországgal való szövetségnek, a monarchia külpolitikája sarkkövének is. 1898 óta egymást érték a Reichsratban, majd a delegációkban is a csehek és lengyelek egyre erősödő németellenes felszólalásai. E szempontok magyarázzák diplomáciánk ingadozását és gyöngeségét a kritikus esztendőben. Nem birta magát elhatározni arra, hogy nyiltan fellépjen a török mellett, de annyira mégis útjában állott a balkániaknak, hogy azok teljes gyülöletét magára vonja. E nehéz helyzetből úgy remélt szabadulhatni, hogy a török mellett szövetségesévé teszi a bolgárt is, ki köztük legtöbb erőt fejtett ki és aki féken tarthatja a nagyralátó szerbet. Csakhogy mindjárt a békekötés után összevesztek a szövetségesek a zsákmány felosztásán, melynek oroszlánrésze, nemcsak a megelőző szerződések, hanem érdem szerint is, a bolgárnak jutott volna. A monarchiától biztatott bolgárok legyőzetése szövetségeseik által, kikhez Románia is csatlakozott, semmivé tette diplomáciánknak ezt a reményét is. A bukaresti békében (aug. 6.) Bulgáriát megfosztották nyert területe nagyobb részétől és azonfelül a románnak is át kellett engednie régi területéből Szilisztriát és vidékét. *Berchtold* ekkor, Bulgária érdekében, a békekötés revizióját javasolta, de egyedül maradt. Még Németország is ellene volt. Mivel pedig a monarchia javaslatának sikere Románia nyereségét is csökkentette volna, ebben az államban, melyért először a monarchia tette ki magát, bizalmatlanság és gyűlölet fejlődött vele szemben. Joggal mutathatott gr. *Apponyi* a delegáció nov. 21-iki ülésében arra az erős ellentétre, melyet a bukaresti béke politikánk és a német közt felfedett. Tény az, hogy *Berchtold*, mint 1913 aug. 8. kelt jegyzéke mutatja, háborút akart üzenni Szerbiának, de az olasz ellenmondás és a német semlegesség miatt elállott e szándékától.

Maradt még Albánia. Az 1912 dec. 5. újra 1920-ig meghosszabbított hármas-szövetség nem változtatott az ez országra vonatkozó régibb megállapításokon. De míg az O. még az égei szigetek kérdésében is Olaszország mellé állott, a római kabinet sem Szerbia, sem Montenegro ellen nem támogatta semmiben diplomáciánkat, sőt a szkutarii eset idején egyenesen tiltakozott a Lovcsen-hegy megszállása ellen. A montenegrói és szerb csapatok kiparancsolása az új államnak a londoni konferencián megállapított határaiból, volt diplomáciánk első követelése. Szerbia csak október 20. tett erre nézve kötelező igéretet, de a szerb közvélemény erre az osztrákmagyar áruk bojkottjával válaszolt, melyet a többi szövetséges államra is ki akart terjeszteni. A nagyhatalmak közös megállapodása *Vilmos* wiedi herceget ültette az új állam trónjára. De alig hogy azt elfoglalta, megkezdődött ellene az olasz áskálódás az áruló *Esszád* pasa felhasználásával. *Berchtold* találkozása *San Giuliano* marquis olasz külügyminiszterrel Abbaziában 1914 ápr. 4. ismét helyreállította az egyetértést. De világos volt, hogy az O. minden jóakaratával nem az albán függetlenségnek, hanem az olasz hódításnak készítette elő az útját, meg az is, hogy bárminő balkáni bonyodalmában szemben találja magával olasz szövetségesének hideg önzését.

Az az általános elégedetlenség, melyet az utolsó évek eredményei, annyi fáradozás és költség mellett is okoztak, kifejezést nyert a magyar delegációban. 1913 novemberben gr. *Apponyi* kétségbe vonta a hármas-szövetség szilárdságát, bár most is hívének vallotta magát. 1914 elején ezek a panaszok megismétlődtek, annál is inkább, mert nemcsak a szerb, hanem a román sajtó is már nyiltan írt a monarchia bomlásáról és felosztásáról. A delegációban gr. *Károlyi* Mihály a hármas-szövetség ellen, az entente-hoz való közeledés érdekében szólalt fel. A Romániához való viszony elhidegedett: a román kormány jún. 1. felmondta a velünk kötött katonai konvenciót. A sarajevói gyilkosságra volt szükség, hogy diplomáciánk visszanyerje határozottságát, a világháborúra, hogy az O. megmutassa, minden belső visszavonás és külső izgatás és vesztegetés ellenére mekkora benne az összetartás és erő. L. *Világháború.*

Az *irodalmat* l. *Magyarország* és *Osztrák császárság* cikkeknél.

Osztrák-magyar rendjelek, l. *Rendjelek.*

Osztrák-Németalföld, azok a németalföldi tartományok *(Flandria, Brabant, Hennegau, Luxemburg)*, amelyek az északi tartományok elszakadása (1579) után megmaradtak a spanyol uralom alatt 1713-ig, azután pedig *VI. Károly* császár s így a Habsburg-ház osztrák ágának uralma alá kerültek. 1794-ben a franciák foglalták el és birták 1814-ig. 1815—30-ig Hollandiával együtt a Németalföldi királyságot alkotta, 1830 óta pedig a független és önálló *Belgium* királyság. L. *Belgium* (története).

Osztrák nyelvjárás, l. *Német nyelv.*

Osztrák-olasz háborúk. I. **1848—1849.** Az olasz egység érdekében és az osztrák uralom ellen támadt forradalmi mozgalmak hatása alatt *Károly Albert* szárdiniai király 1848 márc. 23. hadat üzent Ausztriának. *Radetzky* tábornagy, a felső-itáliai osztrák sereg főparancsnoka a milanói négy napos felkelés (márc. 18—21.) után kicsiny seregével (21,000 ember) a lombardiai várnégyszögbe (Peschiera, Verona, Mantova, Legnago) vonult. A szárdiniai sereg, melyhez pápai, nápolyi és toscanai csapatok is csatlakoztak, a Mincio folyóig nyomult elő, ápr. 13. megkezdte *Peschiera* ostromát, ápr. 15. pedig *Pastrengo* mellett visszavert egy osztrák dandárt az Etsch völgyében. Radetzky mégis felvette a küzdelmet a túlerővel és máj. 6. *Santa Lucia* mellett nagy győzelmet vívott ki. Ezalatt *Nugent* (l. o.) egy tartaléksereggel (20,000 ember) Udinén, Trevisón, Bellunón és Bassanón át Vicenza megkerülésével Veronába érkezett. Radetzky megerősödött seregével *Curtatone* mellett (máj. 28.) megsemmisített egy olasz hadtestet, de máj. 30. *Goito* mellett intézett támadása nem sikerült. Ugyanezen a napon kapitulált *Peschiera*, több mint hat heti ostrom után. Károly Albert most Mantova elen nyomult, Radetzky pedig a háta mögött fekvő *Vicenzát* foglalta el *Durando* pápai vezértől (jún. 18.). Miután még Dél-Tirollal való összeköttetését biztosította, egy hónap mulva Károly Albert ellen fordult s júl. 23—25. a *custozzai* véres csatában teljes győzelmet aratott felette. Az olasz sereg sietve vonult vissza a Mincion s *Volta* mellett júl. 26. ismét vereséget szenvedett, mire Radetzky egy újabb győzelme után aug. 6. bevonult Milanóba. A megrettent Károly Albert aug. 9. kilenc hónapi fegyverszünetet kötött s kivonult Lombardiából. A fegyverszünet alatt újjászervezte hadseregét s annak élére a lengyel *Chrzanowski* Albertet állította. Velence hősies ellenállása, az olasz forradalmi szellem új fellobbanása, de különösen a magyar szabadságharc szívóssága arra birták aztán, hogy 1849 márc. 14. felmondta a fegyverszünetet. Radetzky ekkor már 130,000 főnyi sereggel rendelkezett, míg az olasz sereg kb. 100,000 főből állott. Az osztrák sereg márc. 20. átkelt a Ticinón és egyik hadosztálya *Mortara* mellett márc. 21. megvert két olasz hadosztályt, márc. 23. pedig *Novara* mellett az összes osztrák és olasz haderők ütköztek meg és heves harc után az olaszok teljes vereséget szenvedtek. E vereség hatása alatt Károly Albert lemondott a trónról és országát is elhagyta. Fia és utóda, *II. Viktor Emánuel* márc. 26. fegyverszünetet kötött Radetzkyvel. A végleges békét Milanóban kötötték meg aug. 6., melyben II. Viktor Emánuel nem veszített országából, de 75 millió fr. hadi kárpótlást kellett fizetnie. A *bresciai* felkelés (1849 márc. 30.—ápr. 2.) leverésével Lombardia ismét teljesen osztrák uralom alá jutott s az O.-t *Velencének* máj. 24-től aug. 24-ig tartó ostroma fejezte be. V. ö. *Schönhals*, Erinnerungen eines österr. Veteranen aus den italien. Kriegen in den Jahren 1848 und 1849 (Wien 1852). L. még a *Radetzky*-irodalmat.

II. **1859.** *Cavour* gróf (l. o.) szárdiniai miniszterelnök III. Napoleon francia császárral Plombièresben 1858 júl. 20. titkos egyezséget kötött az osztrák uralom alatt álló *lombard-velencei* királyság felszabadítása céljából s a francia segítségre támaszkodva, 1859 elején háborúra ingerelte Ausztriát a szárdiniai hadsereg mozgósításával. Miután a diplomáciai tárgyalások nem vezettek eredményre, Ausztria 1859 ápr. 23. ultimátumot intézett Szárdiniához, melyben hadseregének 3 nap alatt való leszerelését kívánta. A tagadó válasz után 1859 ápr. 29. a 150,000 főnyi osztrák sereg *Gyulay* Ferenc gróf főparancsnok vezetése alatt átlépte a határt a Ticino folyón. Azonban gyors előnyomulás helyett megállapodott a Ticino—Sesia folyók közti területen *(Lomellina)*. Ezalatt a 120,000 főnyi francia sereg a Mont-Cenisen és a tengeren Genován át sietve egyesült a 80,000 főnyi szárdiniai sereggel. A szövetséges seregek élén *III. Napoleon* és *II. Viktor Emánuel* szárdinai király állottak. A kémszemlére küldött 12,000 főnyi osztrák hadosztály *Montebello* mellett találkozott a franciákkal és vitéz harc után vissza kellett vonulnia (máj. 20). A francia-olasz hadsereg zöme ezalatt az osztrák sereg jobbszárnyát támadta meg és azt meg akarta kerülni. A máj. 30—31. vívott *palestrói* csatában az osztrák jobbszárny a túlerő elől kénytelen volt visszavonulni. Ekkor rendelte el *Gyulay*, ki eddig délfelől várta a főtámadást, az egész osztrák sereg visszavonulását. A szövetségesek erre szintén átkeltek a Ticinón s *Magenta* mellett az 50,000 főnyi északi osztrák sereget a túlnyomó erővel fellépő franciák heves harc után megverték (jún. 4.) E győzelem után III. Napoleon és II. Viktor Emánuel jún. 8. bevonultak Milanóba, az osztrák sereg pedig a várnégyszög oltalmába vonult. Most maga *Ferenc József* császár vette át a megerősített osztrák sereg fővezérletét, mely két hadseregre (I. Wimpffen, II. Schlick) tagolódott. A túlerőben lévő osztrákok a Mincio mögül előtörve, *Solferino* mellett találkoztak a szövetségesekkel. A jobb szárnyon harcoló VIII. hadtest (Benedek) a sanmartinói magaslatokon megverte ugyan a szárdiniai sereget, de a franciák Solferino mellett áttörték az aránylag gyenge centrumot s ezzel a csata sorsa el volt döntve (jún. 24.) A megvert osztrákok megint a Mincio mögé vonultak vissza. A főseregek hadmozdulataival párhuzamosan *Garibaldi* egy kisebb önkéntes csapat élén az osztrák sereg jobbszárnyát nyugtalanította, de nem sok eredménnyel. A két nagy győzelem után III. Napoleon az olaszok nagy meglepetésére és boszuságára Ferenc József császárral *Villafrancában* személyesen találkozott és vele fegyverszünetet kötött (júl. 8). A háborúnak ez a gyors befejezése, melyre főleg Anglia és Poroszország féltékenysége birta rá III. Napoleont, nagy csalódást keltett a magyar emigráció vezéreiben *(Kossuth, Teleki László gróf, Klapka)*, kik a francia-olasz segítségtől várták Magyarország felszabadítását s az osztrák ezredek magyar hadifoglyaiból alakított *légiónak* már nem jutott szerep a háborúban. A villafrancai fegyverszünetre a *zürichi* béke következett 1859 nov. 10. Ennek értelmében Ferenc József császár lemondott *Lombardiáról* (Mantova és Peschiera kivételével) III. Na-

poleon javára, ki azt II. Viktor Emánuelnak engedte át *Szavója-* és *Nizzáért* cserébe. Az olasz államok a pápa elnöklete alatt egy szövetséget fognak alkotni, *Toscana* és *Modena* elűzött uralkodói visszatérhetnek idegen segítség nélkül országaikba, ha a nép is így kívánja.

III. 1866. Az osztrákok birtokában megmaradt *Velence* megszerzése végett Olaszország Poroszországgal szövetkezett s a poroszok támadásával egy időben hadat izent Ausztriának (1866 jún. 20.). Az olasz fősereg (180,000 ember) *II. Viktor Emánuel* király és *Lamarmora* vezérkari főnök vezérlete alatt a várnégyszög ellen vonult fel és jún. 23. átkelt a Mincio folyón. Egy másik olasz sereg (120,000 ember) *Cialdini* vezetése alatt dél felől nyomult előre és Ferrara mellett lépte át a Po folyót. Az osztrák hadsereg (110,000 ember) *Albrecht* főherceg és *John* vezérkari főnök alatt *Verona* körül csoportosult s a déli olasz hadsereget figyelmen kívül hagyva, a Mincion átkelt olasz fősereget támadta meg jún. 24. a *Custozza* körüli magaslatokon. A csata leírását l. *Custozza* alatt. Az olasz fősereg vereségének hatása alatt Cialdini serege újból a Po mögé vonult vissza. A szárazföldi seregek műveleteivel egy időben a tengeren is megindult a háború. Az osztrák hajóhad vezére, *Tegetthoff* jún. 26. megjelent *Ancona* előtt, de az olasz flotta kitért az ütközet elől. A szerencsétlen königgrätzi csata után az osztrák sereg nagy része (az V. és IX. hadtest) Bécs védelmére sietett, a többi (VII. hadtest) az Isonzo-vonalra vonult vissza. Erre Cialdini újból átkelt a Po folyón s Rovigón és Padován át az osztrák határ felé nyomult. Az olasz fősereg a várak ostromára készülődött, Garibaldi pedig egy önkéntes csapat élén, melyhez *Medici* hadosztálya is csatlakozott, Dél-Tirol határait támadta meg. De itt *Kuhn* táborszernagy védelmi intézkedésein megtört az olaszok támadása. Júl. 18. az olasz flotta is támadólag lépett fel, *Persano* tengernagy vezetése alatt megtámadta *Lissa* szigetét. E hirre Tegetthoff is megjelent a sziget előtt és júl. 20-án fényes győzelmet vívott ki a számra nézve nagyobb olasz flottán (27 osztrák hajó, közte 7 páncélos, 34 olasz hajó, közte 11 páncélos). A csata sorsát az döntötte el, hogy a *Ferdinand Max* csatahajó *(Sterneck* parancsnok) a *Rè d' Italia* olasz admirálishajót nekirohanással elsülyesztette. Egy kisebb olasz hajó *(Palestro)* felrobbant és elsülyedt, mire Persano tengernagy sietve visszavonult Anconába. Az osztrák hajók közül csak a *Kaiser* régi fa-hajó sérült meg nagyobb mértékben vitéz küzdelem után. De ennek a győzelemnek sem volt eredménye, mert a nikolsburgi fegyverszünet (júl. 26.) hatása alatt Ausztria az olaszokkal is fegyverszünetet kötött (aug. 9.) III. Napoleon francia császár közvetítésére. Ferenc József császár már előbb lemondott Velencéről III. Napoleon javára, ki azt az olaszoknak engedte át. Az olaszok azonban még Dél-Tirolt és Görz vidékét is kívánták, de ekkor maga Bismarck intette őket mérsékletre. A végleges béke aztán 1866 okt. 3. jött létre *Bécsben*, Velence átengedése fejében. V. ö. Österreichs Kämpfe im Jahre 1866, a cs. és kir. vezérkar kiadványa, Wien 1867—69, (5 köt.); *Szécsi*, Az 1866-iki osztrák-olasz háború (Budapest 1894); *Friedjung*, Harc a német hegemóniáért. Fordította *Junius* (Budapest 1903—04, 2 kötet).

IV. Osztrák-magyar—olasz háború 1915., l. *Világháború*.

Osztrák örökös császárság (*Erbkaisertum Österreich)*, ez volt a hivatalos elnevezése az osztrák örökös tartományoknak 1804 aug. 14. óta, amikor II. Ferenc német-római császár felvette az «*osztrák császári*» címet. Bár ez alkalommal egy külön oklevél biztosította Magyarország külön államiságát és alkotmányát, az osztrák hivatalos felfogás, különösen az 1848—49-i szabadságharc leverése után, Magyarországot is az O. tagjának tekintette *(Kronland)*. Az 1867-i kiegyezés után a félreértések kikerülése végett I. Ferenc József császár és király 1868 nov. 14. kelt kéziratában az *Osztrák-Magyar Monarchia* elnevezést jelentette ki hivatalosnak, ha a két állam közös viszonyairól (külügy, hadügy) van szó.

Osztrák örökösödési háború (1740—48). A Mária Terézia ellen alakult nagy európai szövetség háborúja az Osztrákbirodalom feldarabolása végett. A szövetség tagjai voltak *Károly Albert* bajor, *Frigyes Ágost* szász választófejedelem, II. *Frigyes* porosz király, XV. *Lajos* francia király és *Károly Emánuel* szárdiniai király. Ennyi ellenséggel szemben Mária Terézia csak a magyar nemzet hathatós támogatása mellett tudta magát fentartani. Később (1743) az *angolok* és *hollandiak* is beavatkoztak Mária Terézia javára s a nyolc évi O. az *aacheni* békével végződött (1748 okt. 18.), melyben Mária Terézia lemondott *Parma*, *Piacenza* és *Guastalla* hercegségekről *Fülöp* spanyol infáns javára. Az O.-val egy időben folyt az *első* (1740—42) és a *második sziléziai* háború (1744—45) a poroszok ellen. Az 1742-i *boroszlói*, illetve az 1745-i *drezdai* békében elveszett *Szilézia* nagy része. V. ö. *Arneth*, Geschichte Maria Theresias (Wien 1863—1879, 10 köt.); *de Vault*, Guerre de la succession d'Autriche 1742—48. (Nancy 1893, 2 köt.); *Crousse*, La guerre de la succession d'Autriche dans les provinces belgiques (Bruxelles 1885); Österreichischer Erbfolgekrieg (Wien 1896—1905, 8 köt., a cs. és kir. hadi levéltár hadtörténeti osztályának kiadása).

Osztrák polgári törvénykönyv. A O. kidolgozását Mária Terézia kezdette meg 1753. Legjelesebb szerkesztői voltak sorjában Azzoni, Horten, Martini, Zeiller. Az első tervezet mint Codex Theresianus 1766. készült el. Az újabb tervezet első részét (személyi és családi jog) mint József-féle törvénykönyvet Ausztriában 1786. léptették életbe. A harmadik (teljes) tervezet 1796. mint nyugatgaliciai törvénykönyv kisérletképen a galiciai részekben lépett életbe (ez szerepelt a további szerkesztés során mint őstervezet, Urentwurf). Az elkészült törvénykönyvet az 1811 jún. 1. pátens léptette életbe 1812 jan. 1-től kezdve. Az O. a természetjog hatása alatt készült reformkódex; haladó eszméi és népies szerkezete Ausztriában igen népszerüvé tették, mit több mint 100 éves csaknem változatlan fennállása bizonyít.

Fontos módosításokat tett rajta az 1914 okt. 12. császári rendelettel kibocsátott novella (a családi és öröklési jog terén). Az O.-et az abszolut hatalom Magyarországra is oktrojálta: az 1852 nov. 29. pátens Magyarországra, Horvát-Szlavonországokra (Fiuméval), a szerb vajdaságra és temesi bánságra hozta be az O.-et, 1853 május 1-től kezdve; Erdélyre nézve pedig az 1853 máj. 29-iki pátens szerint u. a. évi szept. 1-től kezdve; mindkét részben a házassági jogra vonatkozó széleskörű kivételekkel. A magyar anyaországban az osztrák törvények 1861. általában elvesztették hatályukat; de az országbirói értekezlet a telekkönyvi intézményt és az O.-nek ezzel kapcsolatos szabályait továbbra is fentartotta. Erdélyben azonban, a magyar határőrvidéken és Fiuméban, melyekre az országbirói értekezlet ki nem terjedt, az O. mint egész továbbra is hatályban maradt, a későbbi magyar törvényeken alapuló módosításokkal. Horvát-Szlavonországoknak külön (autonóm) magánjoguk van; ott a báni értekezletek (1861. és 1868.) szintén fentartották az O.-nek mint egésznek uralmát. Bosznia és Hercegovina törvénykezési gyakorlatában szintén széles tér jut az O.-nek, noha alaki jogerővel ott is csak a telekkönyvi intézménnyel kapcsolatos szabályok vannak felruházva.

Osztrák-porosz háború 1866. Politikai előzményeit l. *Osztrák császárság* és *Poroszország* történeténél. A porosz haderő túlnyomó része (250,000 ember) I. Vilmos király személyes vezérlete alatt *Moltke* vezérkari főnök tervei szerint három hadseregre osztva koncentrikus támadásban vonult fel Csehország ellen, melynek északkeleti részén gyülekezett a *Benedek* táborszernagy fővezérlete alá helyezett *északi osztrák sereg* (240,000 ember). A porosz hadsereg jobbszárnya, az ú. n. Elbarmee *(Herwarth von Bittenfeld)* 1866 jún. 16. benyomult Szászországba, amely Poroszország ellen foglalt állást, jún. 19. megszállotta Drezdát és a szász sereget Csehországba szorította. Lausitz felől északról az I. hadsereg *(Frigyes Károly porosz herceg)* tört Csehországba és nagyobb harc nélkül elérte az Iser folyó vonalát. Ide tartott az Elbarmee is és *Hühnerwasser* (jún. 26.), majd *Münchengraetz* (jún. 28.) mellett nyomta vissza a szász hadtestet. Az I. porosz hadsereg ugyanekkor *Podol* (jún. 26.) mellett verte meg az I. osztrák *(Clam-Gallas)* hadtestet. Ezután egyesült a két porosz sereg és *Jičin* mellett (jún. 29.) újabb nagy győzelmet vívott ki a szintén egyesült szász és osztrák hadtest felett. A II. porosz hadsereg *(Frigyes, porosz trónörökös)* Szilézia felől jött és három oszlopban lépte át a határhegységet. Ennek feltartóztatására Benedek a X. *(Gablenz)* és VI. *(Ramming)* hadtestet küldötte, míg ő az Elbetől nyugatra központosítja seregét. A X. hadtest *Trautenau* mellett jún. 27. visszaverte *Bonin* porosz hadtestét, de a következő napon (jún. 28.) a porosz gárdahadtesttől *Soor* mellett érzékeny vereséget szenvedett. A harmadik porosz hadoszlop *(Steinmetz) Nachod* (jún. 27.), *Skalitz* (jún. 28.) és *Schweinschädel* (jún. 29.) mellett győzte le egymásután az osztrák VI. *(Ramming)*, VIII. *(Lipót főhg.)* és IV. *(Festetics)* hadtestet. Az osztrák hadsereg kétharmada tehát már meg volt verve, amikor *Benedek* a döntő ütközetre *Königgraetztől* nyugatra állította fel 8 hadtestből álló seregét (200,000 ember, 500 ágyú). A porosz Elbarmee és az I. hadsereg (124,000 ember) a Bistritz folyón átkelve, júl. 3. reggel került szembe a teljes osztrák haderővel. Heves és váltakozó eredményű harc folyt egész délig, amikor a II. porosz hadsereg (97,000 ember) az osztrák sereg jobbszárnyába támadva, a gyengén védett *chlumi* magaslatok elfoglalásával eldöntötte az ütközet sorsát. Az osztrák sereg rendkívül nagy veszteségek árán (20,000 halott és sebesült, 20,000 fogoly, 187 ágyú) Königgrätz várának védelme alatt menekült át az Elbén. A porosz sereg, mely 9000 embert veszített, e győzelem után ismét ketté vált. A II. hadsereg a hátráló osztrák sereg nyomában *Olmütz* felé tartott, a másik két hadsereg pedig Brünn irányában egyenesen Bécs felé sietett, melynek védelmére az olasz harctéren győzelmes osztrák sereg két (V. és IX.) hadteste vonult fel és a floridsdorfi rendkívül megerősített hidfőben foglalt állást. A menekülő osztrák sereg a *tobitschaui* (júl. 15.) szerencsétlen csata után elhagyta a Morva folyó útirányát és a Kis-Kárpátokon át a Vág völgyébe vonult, hogy Pozsonyon át jusson a Duna jobbpartjára. Az üldöző porosz sereg balszárnya (IV. *Fransecky*-hadtest) a Morva folyón átkelve, Stomfán át szintén Pozsony felé tartott, melyet az osztrák II. *(Thun)* hadtest tartott megszállva. Pozsony határában, *Lamacs* (Blumenau) mellett folyt le júl. 22-én az O. utolsó csatája. A poroszok már az osztrák állások megkerülését kezdték meg a Zerge-hegyen át, amikor déli 12 órakor megérkezett a *nikolsburgi* ideiglenes fegyverszünet híre, mely véget vetett a küzdelemnek. Júl 27. végleg megkötötték a fegyverszünetet, melyet aug. 23. a *prágai* béke követett. Eszerint Ausztria kilép a Német-szövetségből és beleegyezik Poroszország új intézkedéseibe és területi foglalásaiba, lemond Holsteinről Poroszország javára és 20 millió tallér hadi kárpótlást fizet. Az O.-val egy időben folyt le Poroszország háborúja Ausztria német szövetségeseivel. Ezek voltak *Bajorország, Württemberg, Baden, Hessen-Kassel, Hessen-Darmstaot, Nassau* és *Hannover*. Ezek ellen két porosz hadsereg vonult fel. Az egyik *Vogel von Falckenstein* tábornok vezetése alatt (48,000 ember) megszállotta Hessen-Kasselt és Hannovert s ez utóbbinak seregét *Langensalza* mellett (1866 jún. 29.) kapitulációra birta. A másik, ú. n. *Majnai-sereg*, mely az előbbi sereggel erősbödött, a délnémet csapatokkal vívott kisebb csatákat s *Nürnberg* megszállásával (1866 júl. 30.) ezen a hadszintéren is befejezte a háborút. V. ö. Der Feldzug von 1866 in Deutschland (a porosz vezérkar kiadványa, Berlin 1868); Österreichs Kämpfe im Jahr 1866 (a cs. és kir. vezérkar kiadványa, Wien 1867—69, 5 köt.); *v. Lettow-Vorbeck*, Geschichte des Krieges von 1866 in Deutschland (Berlin 1896—1902, 3 köt.); *Friedjung*, Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859—66 (Stuttgart 1907—08, 2 köt.); magyarul: Harc a német hegemóniáért,

ford. *Junius* (Zilahi Kiss Béla, Budapest 1902—1903, 3 köt., M. Tud. Akad. Könyvk. Váll.).

Osztrák-Szilézia, l. *Szilézia*.

Osztrák színek, l. *Fekete-sárga*.

Osztriga (*Ostrea edulis* L.), az egyzáróizmú lemezes kopoltyús puhatestűek (*Lamellibranchiata. Monomyaria*) csoportjába tartozó kagylófaj. Héjai szabálytalanok, egyenlőtlenek, a baloldali vastagabb, íves, a jobboldali lapos fedővé módosult. Az Európa körüli tengerek partjain igen elterjedt és az ú. n. O.-telepeken, 40 m. mélységben tömegesebben tenyészik, de főleg a kevésbbé iszapos talajt kedveli. Hímnős és a szaporítás ideje juniustól szeptemberig tart. Az anya a petéket nem rakja le a külvilágba, hanem héjain belül őrzi mindaddig, míg a flatal lárvák maguk ki nem rajzanak s ekkor előbb a tenger fölszinére emelkednek, de későbben a mélységbe ereszkednek le. Ekkor elveszítik a lárvakori mozgásszervüket, egy helyhez rögzülnek s ha a körülmények kedvezők, tovább fejlődnek és szaporodnak. Az O. tápláléka mikroszkópi kicsinységű állatokból és növényekből, valamint korhadó szerves anyagokból kerül ki. A hideg iránt igen érzékeny. Ellenségei a halak, a rákok, a tengeri csillagok és csigák. Teljes kifejlődését a helyi körülményekhez képest csak több év mulva éri el, sőt e tekintetben még a fajta is nagy jelentőségű. A nagy vagy kis, a vastag v. vékony héjú, a kevés- vagy sokleveles példányok valamennyien helyi változatok. Rendes körülmények között 10—12 évig él, de már 3—4 éves korában akkora, hogy piacra hozható. Az O. legtömegesebben az angol és a francia partokon tenyészik, ugyszintén gyakori a norvégiai partokon is az É. sz. 65. fokáig. Az Atlanti-oceánban, a Földközi-tengerben (Nápoly, Tarentum) és a Fekete-tengerben szintén előfordul. A leggazdagabb O.-telepek Észak-Amerikában (különösen Chesapeake-bai, Massachussetts és Virginia) találhatók. Ausztráliában főleg Új-Dél-Walesben és Tasmaniában fordulnak elő O.-padok. Elszórtan egyebütt is tenyésznek egyenként, húsuk azonban nem oly ízletes. A jütlandi partokon a Kattegatig terjed le az O.; Limfjordban régebben hiányzott, de 1825 óta, mikor a tenger a szárazt áttörte, önként bevándorolt és megtelepedett, majd annyira elszaporodott, hogy most jövedelmező kereskedelmi cikk. A Keleti-tengerben, kevés sótartalma miatt, nem tenyészik. A legkitűnőbb ízű O.-ák az *O.-parkokból* származnak. Az O.-parkok két célra valók: egyrészt hizlalásra, másrészt raktárokul szolgálnak. Világhírűek az ostendei, marennesi és cancalei parkok. A marennesi és latrembladei parkokat «clasires»-nek hívják. A parkok falazott v. ácsolt, a fenéken deszkázott helyek, melyek zsilipekkel függnek össze a tengerrel. Itt az osztrigákra gondosan ügyelnek s gazdag táplálásukról gondoskodnak. Az ostendei parkokból évente átlag 15 millió elsőrendű O. kerül az inyencek asztalára.

Az *O.-halászat* igen egyszerű. Ahol a telepek az árapályban feküsznek, az O. kézzel szedhető, a mélyebben fekvő telepekből O.-gereblyével. E gereblye zacskóval függ össze, amely magába veszi az összegereblyélt O.-t.

Az O.-tenyésztés már nagyon régi. Az O. gondozása abból áll, hogy összegyüjtik, kedvező talajt készítenek számára, jól táplálják, minek következtében húsa ízletesebb lesz. A mesterséges O.-tenyésztésnél főleg arra törekednek, hogy a fiatalok kellő védelmet találhassanak s e célból gondoskodnak tapadási helyekről. A legnagyobb O.-tenyésztőhelyek vannak Auray és Arcachon mellett. Az O. egyike a legismertebb és legkedveltebb nyalánkságnak, de valódi ízét csak az érzi, aki lassan falatozza el. A citromlével való lefecskendezés elveszi eredeti ízét. Éppen így elveszi ízét a paprika és a bors is. Az *r*-nélküli hónapokban nem oly ízletes, mint az *r*-esekben; ez idő alatt rágósabbak s a mellett a melegebb időben könnyen megromlanak. Rendesen ebédeknél bevezető étel gyanánt nyersen fogyasztják. Az angolok és franciák pástétomot és mártásokat készítenek belőlük. Az O. húsának táplálóértéke majdnem olyan, mint a legjobb fajta halaké. Fogyasztása igen változó. London egymagában ez idő szerint 500, Páris pedig 132 millió drbot fogyaszt. Az egész Anglia O.-fogyasztása mintegy 100—150 millió koronát képvisel. Észak-Amerikában valóságos népies eledel. Héjait megtisztítva, kiégetve és porrá törve, gyomorégés ellen, fogpor és fényesítő por gyanánt használják. Ha nagy tömegekben kerül kézre, kagylóiból meszet égetnek.

Osztró, kisk. Nyitra vm. vágújhelyi j.-ban, (1910) 935 tót lak.; u. p. Vágterbete, u. t. Verbó. L. még *Éles*, *Nagyosztró* és *Kisosztró*.

Osztrog, az ugyanily nevű járás székhelye Volhinia orosz kormányzóságban, a Vilia és Govin összefolyásánál, (1910) 17,200 lak., bőr-, szappan-, gyertya-, dohány- és sörgyárral; Galicia felé élénk gabona-, gyapju-, bőr- és fakereskedéssel; erődítményeinek, egy templomnak és jezsuita-kollégiumnak romjaival. O.-ról az okiratok 1100. tesznek először említést; egykoron független fejedelemségnek volt székhelye. Legjobban virágzott a XVI. sz.-ban, amidőn Konstantin volt a fejedelme, aki itt könyvnyomdát állított föl; ebben nyomták szláv nyelven az első bibliát.

Osztrogozsk (*Ribnij*), az ugyanily nevű járás székhelye Voronezs orosz kormányzóságban, (1910) 23,300 lak., szappan- és faggyufőzéssel; élénk gabona- és marhavásárokkal.

Osztrogszki, lengyel hercegi család. Nevezetesebb tagjai: *Konstantin Vaszili* (megh. 1533.) kiváló hadvezér, kit I. Zsigmond lengyel király Litvánia főhetmanjává nevezett ki. 1514 szept. 8. *Orsa* mellett fényes győzelmet vívott ki az oroszok felett. Unokája *Konstantin* (megh. 1608.) a keleti ortodox egyház híve volt és ellenezte annak a római egyházzal való unióját. Székhelyén, Osztrog városában főiskolát és könyvnyomdát alapított. Itt nyomták az ú. n. *osztrogi bibliát*. Az O. család férfiága 1673. halt ki s javai a *Szanguszkó* hercegi családra szállottak.

Osztrolenka, az ugyanily nevű járás székhelye Lomzsa orosz-lengyel kormányzóságban, a Narev bal partján, az Omulev torkolatával szemben, vasút mellett, (1910) 15,400 lak., posztószövéssel. A mocsaras környékű város mellett 1807. a franciák legyőzték az oroszokat; 1831 máj. 26.

a Skrzynecki vezérlete alatt álló lengyel hadat az oroszok itt megverték és ezzel utat nyitottak maguknak Varsóba. 1915 jul. 19. a németek a várost kemény harcok után erődítményeivel együtt elfoglalták.

Osztroluka, kisk. Zólyom vm. zólyomi j.-ban, (1910) 443 tót lak., vasúti megállóhely: Zólyombúcs-Osztroluka, postahivatal, u. t. Zólyom.

Osztrópataka *(Osztropataka)*, község, lásd *Osztópatak.*

Osztrov, község, l. *Marossziget.*

Osztrov *(Osztrovszk)*, 1. az ugyanily nevű járás *székhelye Pszkov orosz kormányzóságban*, a Velikaja jobbpartján, (1910) 7300 lak., sör-, szesz- és téglagyártással, lenkereskedéssel. Egykori erősségének romjai a Velikaja egyik szigetén máig is láthatók. 1581-ben elfoglalta Báthory István, de csakhamar visszaadta az oroszoknak. — 2. *O.*, az ugyanily nevű járás *székhelye Lomzsa orosz-lengyel kormányzóságban*, a Grzybovka mellett, (1910) 14,600 lak., dohánygyárral és O.-i víz (illatszer) készítéssel. 1915 szept. 21. a német csapatok heves harcok után rohammal elfoglalták.

Osztrova, helység, l. *Ada.*

Osztroviec, város Radom orosz-lengyel kormányzóságban, (1910) 10,000 lak. Az 1914. kitört világháborúban a város környékén ismételten véres harcok folytak; 1915 jún. 24. a szövetséges osztrák-magyar-német csapatok elfoglalták.

Osztrovo-tó, karsztos tó D.-Makedóniában 528 m. magasban, területe 74 km², legnagyobb mélysége 62 m. Mellette még 3 hasonló tó van, amelyek az O.-nál kisebbek. Az O.-nak felszini lefolyása nincs, a karsztvíz ingadozásai szerint igen erős vízállásváltozásai vannak, az utóbbi évekig 19 m.-t emelkedett, azóta ismét sülyed. É.-ipartján 1899. mintegy 70 prehisztorikus sírt találtak az utolsó bronz- és vaskorszakból. A tavat Cvijić és Östreich tanulmányozták részletesen.

Osztrovszki, *Antoni Jan*, gróf, lengyel politikus, szül. Varsóban 1782 máj. 27., megh. Párisban 1847. 1809-ben tagja lett a varsói lengyel országgyűlésnek, melyen atyja elnökölt. 1813-ban részt vett a lipcsei csatában és fogságba esett. Atyja halála után (1827) szenátor lett. Az 1830-iki forradalom kitörése után a nemzetőrség főparancsnoka lett, de *Krukoviecki* diktátorsága alatt lemondott. Az 1831 szept. 6—7-iki varsói harcokban mint önkéntes vett részt. Ezután mint a szenátus, majd a képviselőház elnöke a végsőkig megfeszített harc mellett izgatott. A lengyel sereggel együtt ő is kénytelen volt porosz területre menekülni. Javait az orosz kormány elkobozta, O. pedig Franciaországban talált menhelyet. Öccse, *Vladiszlav Tomasz* (szül. Varsóban 1790 márc. 7., megh. Krakóban 1869 nov. 23.), szintén vezérszerepet játszott az 1830—31-iki felkelésben. Varsó elfoglalása után a lengyel országgyűléssel a végsőkig kitartott, azután Poroszországba menekült, de 1862. visszatérhetett számüzetéséből.

Osztrovszki-hegység, az ÉNy.-i Kárpátok vulkánikus vonulatának egyik tagja a Garam, Ipoly és Rima völgyei közt. Régebben helytelenül egybekapcsolták a Vepor-hegységgel. Az O. a Ptacsnikkal, Karancssal, Cserháttal függ össze, a Vepor pedig a *Szepes-Gömöri Érczhegységgel* (l. o.). Maga az Osztrovszki 1025 m. magas vulkánikus kőzetekből álló hegy Nógrád- és Zólyom vmegyék határán. Egy része a *Selmeczbányai hegycsoport* (főcsúcsa az 1011 m. magas Szitnya). Korpona és Bozók vidékéről emelkedik ki az O. s kb. az Ipoly forrásáig terjed. Korponánál mintegy 652 m. magas, a Jávorosban 1044 m.-t ér el, főbb kiemelkedései még a Vlcsajáma (901 m.), Budinszka szkala (767 m.), Jávor (816 m.), D.-i ágai közül magasabbak: a Csah (783 m.), Bradló (818 m.), Lazov vrch (649 m.), Lisec vagy újabban Madáchtető (699 m.), É.-on a Drjen (868 m.) és a Velki Korcsin (863 m.). A hegységben számos község van, bár közlekedő utakban nem bővelkedik, a losonczzólyomi vasútvonal halad át rajta a kriványi hágó alatt vezető alagúttal.

Osztrovszkij, *Alekszandr Nikolajevics*, orosz drámaíró, szül. Moszkvában 1823 ápr. 12. (márc. 31.), megh. Scselykovban, a kosztromai kormányzóságban 1886 jún. 14. (jún. 2.). A moszkvai egyetemen tanult, aztán a kereskedelmi törvényszéknél kapott állást, hanem már négy év mulva (25 éves korában) irogatni kezdett. Vígjátékaiban a kereskedői rend nyerseségét, tudatlanságát és fonákságait tette nevetségessé. A kereskedők nagyon is nehezteltek rá mindjárt első ilyen fajta darabjáért, a Csődért, melynek később, a cenzura akadékoskodása folytán, Svoji l'udi sočtemsja (Számítkozzunk össze) címet adott. Legjobb darabjai: Bědnájá Něvesta (Szegény menyasszony, 1853); Ne o svoji sani ne sadis (Ne ülj olyan szánkába, amely nem a tied, 1853); Bědnostj ne porok (A szegénység nem bűn, 1854); Groza (Vihar, dráma, 1860) stb., ezek mai napig is fentartják magukat az orosz szinpadokon, mig a történelmi drámában tett próbái kevésbbé sikerültek. O. értéke az, hogy a való orosz életet mutatja be s hőseit teljes realizmussal rajzolja. Különösen olvasmányul gyönyörűség minden műve, mert ő a legoroszabb, a legnemzetibb írója nemzetének. Összegyüjtött munkái 10 kötetben jelentek meg (Szentpétervár 1903—05). V. ö. *Patouillet*, O. et son théâtre de moeurs russes (Paris 1912).

Osztrozsnicza, község, l. *Szedreske.*

Oszturnya, község, l. *Osztornya.*

Osztuzsicza, község, l. *Patakófalu.*

Osztyák, l. *Osztják.*

Oszvego-tea (növ.), l. *Monarda.*

Ot, *Piz*, Graubünden svájci kantonban levő hegycsúcs, 3249 m. magas.

Otafon *(otaphon, otophon*, gör.) a. m. hallócső.

Otago, Újzéland ausztráliai állam egyik termékeny közigazgatási kerülete, a D.-i részen, 66.008 km² területtel és (1911) 191.130 lakossal.

Otaha, sziget l. *Tahaa.*

Otaheiti, sziget, l. *Tahiti.*

Otalgia (gör.), ideges fülfájás; zsábaszerű fájdalom, melynek bonctani okát nem lehet kimutatni.

Otaria (állat), l. *Füles fókák.*

Otariidae (állat), l. *Füles fókák.*

Otaru, japáni város Jesszo sziget Ny.-i partján, (1908) 91,281 lak., élénk forgalmú kikötővel; a heringhalászat egyik gócpontja.

O. Taschb., állatneveknél *Taschenberg* Otto (l. o.) nevének rövidítése.

Ótátrafüred, a Magas-Tátra legrégibb és legjelentékenyebb nyaralótelepe és klimatikus gyógyhelye, Szepes vármegye szepesszombati j.-ban, Malompatak község határában, a Magas-Tátra déli tövében, 1020 m. tengerfeletti magasságban, vadregényes havasi vidéken. Modern berendezésű telep, melyben 20 modern szállóépületben 520 szoba (800 ággyal) áll a vendégek rendelkezésére. Ó. eredete 1797-ig megy vissza, amidőn Csáky István gróf az ottani csekély jelentőségű savanyúvízforrás mellé három kis házat és egy kápolnát építtetett; jelentőségét Rainer János Györgynek köszöni, ki 1833—68. bérelte. 1881 óta a szepesi hitelbank tulajdona s azóta rohamos fejlődésnek indult. Szerepe van mint klimatikus gyógyhely- és hidegvízgyógyintézetnek, mint nyaraló- és turistatelep elsőrangú jelentőségű. Gyógyberendezései: vízgyógyintézet, szénsavas, sós- és törpefenyőfürdők, napfürdő, villamos gyógykezelés, fekvőkúra, ivókúrák. Ó.-et Popráddal és a Csorbai-tóval villamos vasút köti össze; van posta-, távíró- és telefonállomása. A turistaéleten kívül nagy télisport központjává is vált. Állandó vendégeinek száma 1912-ben 1414 volt, az ideiglenesekéé 3060. V. ö. *Szontagh* Miklós, A Magas-Tátra és hegyvidéke (Uj-Tátrafüred 1895); *Vigyázó János* és *Mervay Sándor*, A Magas-Tátra részletes kalauza, II. kötet, Budapest 1914.

Otavalo, város Imbabura ecuadori tartományban, 2547 m. magasan az Imbabura (l. o.) lábánál, 4000 lak. Az 1868-iki földrengéskor 6000 lakója elpusztult, addig 20,000 lak. volt.

Otavi, helység Német-Délnyugatafrika északi részében, Grootfontein kerületben, jelentékeny rézércbányákkal, a német Otavi bánya- és vasúttársaság székhelye. Az 1914. kitört világháború folyamán a délafrikai angol csapatok Botha tábornok vezérlete alatt 1915 júl. 1. elfoglalták O.-t.

Otavit (ásv.), bázikus kadmiumkarbonát; apró ragyogó gyémántfényű romboéderek vagy fehérvöröses bekérgezések. Nemrég fedezték fel a Tsumet-rézbányában, Otavi környékén, Német-Délnyugatafrikában.

O-teki *(Y-oko-fuye)*, japáni rézsutos fuvola; egyes helyein lakkozott erős zsineggel bevonva. 6—7 hanglyukkal két nyolcadot fog át.

Ótelek, kisk. Torontál vmegye párdányi j.-ban, (1910) 1921 magyar lak., vasútállomás távíróval, posta- és telefonhivatal.

Otemma-hegység *(Hautemma-hegység)*, a Pennini-Alpok egy része, legmagasabb csúcsa a Pointe d'Otemma (3394), a róla lejövő Otemma-gleccser 10 km. hosszú, 1—4 km. széles, baloldali mellékága, a Glacier de Crête sèche 1894. és 1898. nagy áradásokat okozott a Val d'Allomontban.

O tempora! o mores! (lat., a. m. mely idők, mely erkölcsök!) Cicerótól többször használt szónoki felkiáltás (de domo sua 53, 137. in Catilinam I., 1., in Verrem II., 25, 56. és pro rege Dejotaro 11, 31.).

Ó-testamentom, l. *Biblia*.

Ote-toi de là que je m'y mette (franc.) a. m. eredj odább, hadd foglalom el a helyedet. Ezt a szállóigét Saint-Simon használta először (Páris 1823) a legisták, vagyis a liberalizmus örve alatt hatalomra törő jogászok és ügyvédek jellemzésére.

Otfried, IX. sz.-beli ófelnémet költő. Az elszászi Weissenburg környékéről származott, Fuldában Hrabanus Maurus tanítványa volt, majd a bencés weissenburgi kolostorba lépett. 868 körül írta Liber Evangeliorum Domini gratia Theodisce conscriptus c. német nyelvű verses művét, amely Krisztus élettörténetét tartalmazza. Fontossága, hogy először alkalmaz rímeket a szokásos alliteráció helyett. Legjobb kiadását adta O. Erdmann (Halle 1882). V. ö. *Pfeiffer*, Der Dichter der Evangelienharmonie im Gewande seiner Zeit (Leipzig 1905).

Othaematoma (gör.), l. *Fülvérdaganat*.

Othello *(a velencei mór)*, a velencei köztársaság afrikai (arab) származású vezére, ki feleségét, *Desdemonát* féltékenységből megölte. Tragikus történetét *Giraldi* (l. o.) XVI. sz.-beli olasz író dolgozta fel először *Ecatommiti* c. novellagyüjteményében. Innen merítette tárgyát *Shakespeare* O. című tragédiájához. *Rossini* (1816) és *Verdi* (1887) meg is zenésítették O. történetét.

Othello, direkttermő amerikai szőllőfajta, mely a kék trollinginek és Clintonnak keresztezéséből származott. A rekonstrukció kezdetén mint direkttermő s a filloxerának ellenálló fajtát ültették, később azonban azt tapasztalták, hogy a filloxera, bár lassabban, de ezt is elpusztítja. Ma csak egyes vidékeken találjuk, leginkább Gyöngyös és Versecz vidékén, ahol sötétvörös bort készítenek belőle. Fürtje elég nagy, bogyói hamvasak, sötétkékek, sajátságos zamatuak, amely a boron is érezhető. Borát halványabb vörös borokkal való házasításra használják. Rövid metszés mellett is elég bőven terem, de a peronospora, fakó- és feketerothadás, továbbá az oidium iránt érzékeny és kevés ellenállóképessége van.

'Othmán (közkiejtése: oszmán), Mohammed próféta egyik veje, I. 'Omar (l. o.) utódja a reá 644. már öreg korában ruházott khalifa méltóságban. Nagyon gyenge uralkodó volt és teljesen családja (az Omajja-család) tagjainak befolyása alatt állott, akik befolyásukkal önző módon éltek vissza, amiért is általános volt az uralkodása ellen nyilvánuló rossz hangulat. 656-ban székvárosában, Medinában meggyilkolták. Vérének megboszulása lett a következő időben az uralomra vágyó Omajja-család és a vele tartó csoport jelszava, Ali ellenében. O. uralkodása alatt állapíttatott meg a Korán végleges szerkezete.

Otho, *Marcus Salvius*, római császár, szül. 32. az etruriai Ferentinumban. Nerónak jó barátja, kicsapongásaiban is hű társa volt, sőt nejét, Poppaea Sabinát is átengedte neki, de Nero még mindig féltékeny volt rá s ezért Lusitania kormányzásával bízta meg, melyet O. szeliden és belátással végzett. Midőn Galba 68. fellázadt Nero ellen, O. rögtön hozzá csatlakozott, de mivel Galba nem nevezte ki utódává, a pretoriánusokkal 69 jan. 15. császárrá kiáltatta ki magát és Galbát megölette. Időközben Vitellius is közeledett harcias germániai légióval, de O. kedvet-

lenül vette fel ellene a küzdelmet s bár Cremona mellett, Bedriacumnál nem vesztett döntő csatát, kétségbeesett és 69 ápr. 16. öngyilkos lett.

Othomi v. *otomi*, Mexikó ősnépe, mely a navák és aztékek bevándorlása előtt birta mai területét: Queretaro, Guanajuato stb. vidékét s nomád életmódját (innen a név O., azaz nem állandó) a spanyol hódítás előtt 120 esztendővel hagyta el. Nyelvük, számrendszerük, eredeti kultúremlékeik sok vitára adtak alkalmat. V. ö. *Starr*, Indians of South Mexico (Chicago (1899).

Othonna *L. (Aristotela Adans,* növ.). A fészkesviráguakhoz tartozik, 80 faja Délafrikában él. *O. crassifolia* L. néhol kedvelt szobai ámpolnanövény. Hosszú, lelógó szára, húsos levelei és sárga virágai vannak.

Othrys, tessz áliai hegység Görögországban, a Dinaridák mészkőláncának egyik darabja, mai neve *Mavrika*. D. felől ez a határa a tesszáliai medencének a Szperheiosz medencével szemben. Leginkább krétamészkőből, agyagpalából áll, kb. 75 km. hosszú s 1728 m.-ig emelkedik.

Otiater (gör.) a. m. fülorvos; *otiatria:* fülgyógyászat.

Otiorrhynchus (állat), l. *Vincellérbogár*.

Otis *L.* (állat), l. *Túzok*.

Otitisz (gör.) a. m. fülgyuladás (l. o.) — *O. media*, l. *Középfülgyuladás*.

Otium (lat.) a. m. pihenés, nyugalom, szabad idő. Ellentéte: *negotium*.

Otium cum dignitate (lat. a. m. méltósággal való pihenés), átvitt értelemben: tisztességes pihenő, tisztességes visszavonulás; közmondássá vált kifejezés, mely legelébb is Ciceronál fordul elő (Pro Sestio, 45. fejezet).

Otley (ejtsd: ottli), város Yorkshire angol countyban, (1911) 9843 lak., nagy gépgyárakkal; gabonakereskedéssel.

Otmár ispán, Kálmán király bizalmasa, 1116. megtekintvén a tapaszt, melyet Draco olasz orvos a király fülére alkalmazott, figyelmeztette a királyt, hogy «jó lesz készülnie az útra»; mire Kálmán azonnal összehítta tanácsosait, hogy végső akaratát kijelentse. Utóbb 1129. II. Istvánt is ő és Pál püspök figyelmeztette, hogy Béla herceg még él, mire a gyermektelen király Bélát azonnal udvarába hozatta s utódává tette.

Otmiél, l. *Atniél*.

Otoba-zsír (növ.), l. *Myristica-zsírok*.

Otočac *(Otocsác* v. *Otocsán)*, adóközség Lika-Krbava vm. O.-i j.-ban, a Gacska völgyében, (1910) 3442 horvát és szerb lak., a 79. sz. hadkiegészítő kerületnek s állandó vegyes felülvizsgáló bizottságnak, csendőrszakaszparancsnokságnak, a járási szolgabirói hivatalnak széke, járásbirósággal és adóhivatallal, kir. erdőhivatallal, nőipariskolával, posta- és táviróhivatallal. O. helyén a rómaiak alatt Arucia város állott. A XIII. sz.-ban a Frangepánok kezében volt, kiknek itt nagy (ma romokban heverő) váruk volt. 1492—1513-ig püspökség székhelye vala, mely utóbb Zenggel egyesittetett. 1527-ben a törökök kezébe került s ez időben mint határerődnek nagy jelentősége volt. Ezektől csak 1619. vették vissza a várost, amikor újra megerősítették. A törökök ismételve igyekeztek visszahódítani, de Zrinyi Péter gróf 1663. tönkre tette seregüket, amikor is 3000 török halott maradt a csatatéren.

Otoclinus (állat), a füles maki *(Galago)* régi tudományos neve; l. *Galago*.

Otocorys (állat), l. *Pacsirta-félék*.

Otocsán (v. *Otocsác)*, község, l. *Otočac*.

Otocsáni ezred (v. *otocsáczi ezred)*, azelőtt a horvát-illir határőrvidék egy ezrede, 2775 km² területtel és (1910) 76,787 lak. Székhelye Otočac volt. Az O. területe jelenleg Lika-Krbava vármegyéhez van csatolva.

Otocyon (állat), l. *Lapátfülű kutya*.

Otocysta, l. *Sztatolit-elmélet*.

Otofon *(otophon*, gör.) a. m. hallócső.

Óthán, kisk. Fogaras vm. törcsvári j.-ban, (1910) 1657 oláh lak., vasútállomás, posta- és telefonhivatal.

Otok, adók. és pk. Szerém vmegye vinkovczei j.-ban, (1910) 3568 horvát lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Otok na Dobri, adók. Modrus-Fiume vmegye vrbovskói j.-ban, (1910) 401 horvát lak.; u. t. Generalski Stol, u. p. Gornje Dubrave.

Otolit *(otolith)* v. *otolitapparátus*, a hallóideg (VIII. agyvelőidegpár) rostjaival összefüggő, de a hallástól teljesen független érzékszervünk, mely a térbeli tájékozódás szolgálatában áll. L. *Ívjáratok*.

Otolitok a. m. hallási kövecskék, az alsóbbrendű állatok ú. n. hallóhólyagjaiban levő szilárd testek neve. Az O. vagy kiválasztás útján keletkeznek s ekkor szénsavas mészből állanak, vagy pedig kívülről jutnak a hallóhólyagba (pl. a rákoknál) s ez utóbbi esetben homokszemecskékből és különböző más idegentestekből állanak. Az újabb vizsgálatok szerint az O. nem hallásra, hanem helyzetérzésre valók, ezért ma *sztatolitoknak* (helyzetjelző kövecskéknek) nevezik. L. még *Helyzetérző érzékszervek* és *Sztatolit-elmélet*.

Otológia (gör.), a fülről és fülbetegségekről szóló tan.

Otomákok *(otomacos)*, délamerikai indiánus nép az Orinoko nyugati mellékfolyói között, a trópikus erdőöv tipikus vadásznépe. A földevő népek egyike.

Otomi, Mexikó ősnépe, l. *Othomi*.

Otomikózis *(otomykosis*, gör.), penészgombatelepek képződése a külső hallójáratban.

Otomys (állat), az Egérfélék családjába tartozó rágcsáló-nem. Termetük patkányhoz hasonlít. Kelet- és Nyugat-Afrikában honosak. 3 faj ismeretes. Leggyakoribb az *O. irroratus* Brts.; farkát is beleszámítva, 30 cm. hosszú.

Otophon (gör.) a. m. hallócső.

Otoplasztika (gör.), a hiányosan fejlődött v. sérülés folytán csonkított fülkagyló műtét által való pótlása.

Otorrhoea (gör.-lat.) a. m. fülfolyás (l. o.).

Otos és Ephialtes, l. *Aloadák*.

Otoszkóp v. *auriszkóp* a. m. fültükör (l. o.)

Otr, a skandináv monda mítikus alakja, Hreidmar fia, Regin és Fafnir testvére. Egyszer vidra alakjában egy vízesésben tartózkodott, akkor Loki isten kővel agyonütötte, amiért az ázok Hreidmarnak birságot fizetnek.

Otranto (a római *Hydruntum*, görög *Hydrus), kikötőváros* és érseki székhely Lecce olasz tartományban, az Adriát az Ión-tengerrel összekötő O.-i szoros mellett, (1911) 2771 lak., halászattal, olajpréseléssel, székesegyházzal (XI. sz.). Erődítménye romokban van. O.-t 1480. a törökök elfoglalták, 1481 aug. 10. a magyarok felszabadították. A Minerva-forrást, melyet a magyarok a törököktől elzártak, ma is Fontana degli Ungherinek nevezik. V. ö. *T. C. Rubins*, Note ed appunti su Terra d'O. (Galatina 1902).

Otranto hercege, l. *Fouché.*

Otrantói-szoros, az Adriát az Ión-tengerrel összekötő, 75—140 km. széles tengerszoros, fenekén több kábel van lerakva.

Otrepijev, *Griska (Ál-Demeter)*, l. *Demeter (Dmitrij)*, 5.

Otricoli (ejtsd. —koli), község Perugia olasz tartományban, a régi Via Flaminia mellett, (1911) 1927 lak. Ismeretes az itt talált Zeus-mellszoborról, melyet a helységről neveztek el és jelenleg a Vatikán Sala rotondájában őriznek.

Otrokocs, kisk. Gömör és Kis-Hont vmegye tornaljai j.-ban, (1910) 210 magyar lak.; u. p. és u. t. Harkács.

Otrokocsi Fóris *Ferenc*, l. *Fóris*, 1.

Otrovanec, adók. Belovár-Körös vm. gjurgjevaci j.-ban, (1910) 792 horvát lak.; u. p. és u. t. Pitomača.

Otruševec, adók. Zágráb vm. samobori j.-ban, (1910) 810 horvát lak.; u. t. és u. p. Samobor.

Otsego (ejtsd: otszigo), 15 km. hosszú, 2 km. széles tó New York északamerikai államban, 364 m.-nyi magasban; belőle folyik ki a Susquehanna.

Ott *Péter Károly (bátorkézi)*, altábornagy, szül. Esztergomban 1738., megh. Budán 1809 máj. 10. Az osztrák hadseregbe lépve, végigharcolta a hétéves háborút (1756—63.). Az 1788—89-iki török háborúban a törcsvári szoros megvédésében és a kalafati sáncok megrohanásánál oly vitézül viselkedett, hogy a Mária Terézia-rendet érdemelte ki. 1793—95-ben mint vezérőrnagy harcolt a Rajna mellett és Németalföldön, 1796. Wurmser tábornagy előhadát vezérelte. Különös dicsőséget szerzett Ott az 1799-iki győzelmes itáliai hadjáratban. Főrésze volt a Trebbia melletti (1799 jún. 17—19.) és a novii (aug. 15.) győzelmek kivívásában. Ezért a Mária Terézia-rend parancsnoki keresztjét kapta. 1800-ban Melasszal együtt részt vett Genova ostromában s miután Massena kitöréseit visszaverte, azt 1800 jún. 4. kapitulációra birta. Ezután még vitézül harcolt a montebellói (jún. 9.) és marengói (jún. 14.) csatában. 1801-ben Budára helyezték hadosztályparancsnoknak és a második nemesi felkelést szervezte, mely azonban a lunévillei béke gyors megkötése miatt nem jutott tűzbe.

Ottajano, város Napoli olasz tartomány kerületében, (1911) 13,418 lak., olajfa- és szőllőültetvények, selyemtermelés, csokoládégyártás, kocsiordógyártás. A Vezuv 1906 áprilisi kitöréseor nagymennyiségű hamu borította el.

Ottakring, Bécsnek egykori külvárosa, 1890 óta annak XVI. kerülete, Wilhelminenberg nevű kastéllyal, amely körül gyönyörű park terül el.

Ottava (v. *all'ottava*, ol., rövidítve 8va), zenedarabokban azt jelenti, hogy egy részlet, amely *fölött* v. *alatt* ez az utasítás olvasható, magasabban, illetőleg (ha ez a jelzés a hangjegyek alatt áll: *8va bassa)* mélyebben játszandó egy oktávával. Ha újra az eredeti írás szerint kell játszani, a zeneszerző odateszi: *loco* vagyis, «a maga helyén».

Ottava *Ignác (borszörcsöki)*, szemorvos, szül. Érsekújvárott 1852., megh. Budapesten 1914 dec. 4. Orvosi tanulmányait Budapesten végezte, 1878. ugyanitt tanársegéd, 1887. egyetemi magántanár lett. Két szemészeti eszközt talált fel: a *spatulát* a trachomás szem kötőhártyájának s a *szondát* a könnyvezetőnek a masszálására. Nevezetesebb művei: *A szem fénytörési és alkalmazkodási rendellenességei* (Budapest 1884); *Szemészeti műtéttan* (u. o. 1886); *Tanulmány a szemkötőhártya trachomás betegségének orvoslásáról* (u. o. 1893).

Ottava rima (ol.) a. m. nyolcas szak, v. *stanza*, az olasz lírai és epikus költészetnek egyik fő formája. Nyolc (11 tagú) sorból áll, melyek közül a 6 elsőn egy keresztrím vonul végig: ababab, a két utolsót pedig párrím foglalja össze: cc. A 6 első sor adja a tárgyat, elbeszél stb., a két utolsó reflexiókat fűz hozzá, befejezi a gondolatot, vagy új fordulatba kezd. Mint epikai forma, világirodalmi jelentőségű; O.-ban van írva Tasso Megszabadított Jeruzsáleme, Ariosto Őrjöngő Lórántja, a portugál Camões Lusiádája, Wieland Oberonja (kissé szabadabb szerkezettel), nálunk Arany Bolond Istókja. A németben és magyarban az O. ötös és hatodfeles jambusokból van szerkesztve. Az ú. n. *sziciliai stanza* 8 során egyazon keresztrím vonul végig (az utolsó két sor ríme is: ab). Az angol eredetű *Spenserstanza* 9 soru, ríme: ababbcbcc, végsora 1 lábbal hosszabb a többinél; ebben írta Spenser Tündérkirálynőjét és Byron Childe Haroldját.

Ottawa, egykor a maiglan róluk nevezett O. folyó vidékének, Canada és Illinois államok területének algonkin-odzsibvé vérű urai, ma Michigan területén alig 1000 főnyi csoportban tengődő vadásznép.

Ottawa, 1. a Szt. Lőrinc egyik nagy mellékfolyója. Ered az O. nevű kis tóból, felső részén számos kis tóvá szélesül ki (ilyen a Temiskaming, Coulonge stb.), Quebec és Ontario közt határul szolgál és 30 km.-nyire Montrealtól torkollik. Hossza 1300 km. A folyó híres a partjain levő erdőkről s Carillon és Chaudière nevű vízeséseiről.

2. *O.*, Kanada fővárosa Ontario tartományban, a Rideau és O. összefolyásánál, katolikus és anglikán érsekség székhelye, (1911) 87,000 lak., szép hidakkal, gótikus országházzal (1916 febr. leégett), kormányzósági palotával, székesegyházzal, számos kulturális intézménnyel, sétaterekkel. Van egyeteme, női collegeje, művészeti akadémiája. Fejlett iparát, különösen faiparát, főleg a Chaudière és Rideau vízesései szolgáltatta erőműveknek köszöni. 1823-ban By mérnök alapította, 1854-ig Bytown volt a neve, 1858. lett Kanada fővárosa. V. ö. *Edgar*, Canada and its capital, etc. (London 1898). — 3. *O.*, La Salle county székhelye

Illinois északamerikai államban, az Illinois, az Illinois-Michigan-csatorna és vasutak mellett, 11,000 lak., üveg- és agyagipar, terménykereskedelem. — 4. *O.*, Franklin county székhelye Kansas északamerikai államban az Osage és vasutak mellett, 7000 lak., földmíveléssel, a baptisták egyetemével.

Ottensen, 1871 óta város, 1889 óta *Altona* egy része.

Ottenstein, fürdő, l. *Schwarzenberg.*

Ottenthal, *Emil von*, osztrák történetbúvár, szül. Sand-Taufersben (Tirol) 1855 jún. 15. Az innsbrucki egyetem tanára volt 1893—1904-ig. Ezután Bécsbe helyezték az Osztrák Történelmi Intézet élére. 1915. a Magyar Tud. Akadémia kültagjává választotta. Nevezetesebb kiadványai: Die Bullenregister Martins V. und Eugens IV. (Innsbruck 1885); Regulae cancellariae apostolicae. Die Kanzleiregeln der Päpste von Johann XXII. bis Nikolaus V. (u. o. 1888); Regesta Imperii 919—1024 (u. o. 1893, I. köt. *Böhmer* után átdolgozva); Archivberichte aus Tirol (Wien 1888—1896, 2 köt., *Redlichhel* együtt).

Otterbein, *Philipp Wilhelm*, német ref. prédikátor, szül. Frohnhausenben 1726., megh. 1813. 1752-ben kivándorolt Yorktownba, ahol később egy metodista szektát alapított, mely dogmatikai tekintetben a püspöki metodistákkal tart s a metodisták szervezete szerint él. 1800-ban szervezte állandó hitközségbe követőit, kik megválasztották püspökké, mely méltóságát haláláig megtartotta. Követőinek száma 260,000. V. ö *Drury*, The life of Rev. Ph. W. O. (Dayton 1884); *Jüngst*, Der Methodismus in Deutschland (Giessen 1906, 3. kiadás).

Otterburn (ejtsd: otterbörn), falu Northumberland angol countyban, a Rede mellett, Bellinghamtól ÉK.-re. Közelében verték meg a skótok Douglas gróf vezérlete alatt 1388 aug. 19. Percy Henry és Ralph angol seregét. A csatában Douglas gróf elesett (emlékére obeliszket állítottak), a Percy-testvérek pedig fogságba jutottak.

Otterelv, folyó Norvégia D.-i részében; ered a szép Saetersdalen É.-i részén, ezen átfolyik, alsó részén *Torrisdalselv*-nek is hívják, Kristiansandnál torkollik. Hossza 226 km., vízterülete 3660 km².

Ottetto *(octetto)*, l. *Nyolcas.*

Otthon *írók és hirlapírók köre Budapesten.* Alakult 1891. *Solder* Hugó hirlapíró kezdeményezésére, aki a kör első titkára is volt. Elnöke kezdettől fogva *Rákosi* Jenő. Az Otthon társas kör, amelynek tagjai hirlapírók, írók és művészek. Ezenkívül vannak alapító és pártoló tagjai a társadalom különféle köreiből. A kör célja elsősorban a magyarországi hivatásos ujságírókat erkölcsi testületté összefoglalni s a sajtót közösen érdeklő kérdésekben eljárni, továbbá az irodalmi érdekeket képviselni. A millennáris kiállítás idejében az Otthon szervezte a nemzetközi sajtókongresszust, amely a nemzetközi sajtószövetség megalapítására vezetett. A világháború alatt 1914 november havában az O. körhelyiségeinek egy részében hadikórházat állított fel, amelyet egy teljes éven át tartott fenn. 1916 ápr. 16-án ünnepelte meg fennállásának huszonöt éves jubileumát, amely alkalommal úgy a kört, min elnökét, *Rákosi* Jenőt a kormány és az ország irodalmi és művészeti testületei lelkesen üdvözölték. A jubileum emlékére a kör *Rákosi* Jenő elnök nevére százezer, *Gelléri* Mór elhalt alelnök emlékére pedig tizezer koronás segítőalapot létesített.

Otthonmentesítés v. *otthont védő jog*, l. *Homestead.*

Ottilia *(Odilia)*, *szent*, Elszász védőszentje, megh. 720 körül. Legendás életrajza szerint Athich (Eticho) herceg leánya volt. Vakon születvén, atyja elűzte magától, de megkereszteltetése alkalmával visszanyerte szemevilágát. Kolostorokat alapított Odilienbergben és Niedermünsterben. Ünnepe dec. 13.

Ottilienberg, hegyorom, l. *Odilienberg.*

Ottiliensis congregatio (lat.), l. *Benedekhittérítőtársaság.*

Ottinger *Ferenc* báró, lovassági tábornok, szül. Sopronban 1792., megh. Bécsben 1869 ápr. 8. Mint az 5. huszárezred hadnagya harcolt az 1814. és 1815-iki itáliai hadjáratokban s rendkívüli bátorságával tünt ki. 1839—46-ban az 1. sz. (Császár-) huszárezred parancsnoka volt. 1848-ban vezérőrnagyi ranggal dandárparancsnok volt Budán. A neki felajánlott magyar hadügyminiszteri állást nem fogadta el, de *Mészáros* Lázár megérkezéséig a hadügyminiszteri tanács elnöke volt. 1848 máj. a Jellachich ellen felállított magyar sereg vezérévé nevezte ki a kormány, de még a döntő harc előtt Jellachichhoz pártolt és cserben hagyta seregét. Az 1848-iki téli hadjárat megindulásakor Jellachich hadtestében két vértesezredből álló dandárt vezetett, mellyel 1848 dec. 28. Bábolna mellett részben felkoncolta, részben elfogta a 34. ezred egyik zászlóalját *(mészárló dandár).* A móri csatában (dec. 30.) szintén az ő lovastámadása döntötte el az ütközet sorsát az osztrákok javára. Czeglédnél (1849 jan. 25.), Czibakházánál (febr. 24.), Szolnoknál (márc. 5.) és Isaszegnél (ápr. 6.) azonban vereséget szenvedett. Majd altábornaggyá nevezték ki s Jellachich seregével délre vonult. Itt 1849 jún. 7. a kátyi csatában merész támadásával megsemmisítette a 8. honvédzászlóaljat. Ezért aztán a Mária Terézia-rend keresztjét és a vele járó bárói címet kapta. A háború után hadosztályparancsnok, 1856. az arcière-testőrgárda főhadnagya lett. 1866-ban vonult nyugalomba mint lovassági tábornok.

Ottlaka, nagyk. Arad vm. eleki j.-ban, (1910) 4311 oláh, tót magyar és német lak., vasúti megálló, posta- és telefonhivatal.

Ottlakai kincs, l. *Aranyleletek.*

Ottlik *Iván (felsőozorai és kohanóczi)*, földmívelésügyi államtitkár, csász. és kir. kamarás, szül. Gyöngyösön 1858 dec. 28. Iskoláit Budapesten végezte. 1876-ban Lónyay Menyhért volt miniszterelnök magántitkára lett. 1881-ben a földmívelésügyi minisztérium szolgálatába lépett, ahol 1901. miniszteri tanácsos s 1908. államtitkár lett. Közben nagyobb közgazdasági tanulm[illegible] utakat tett külföldön. 1893-ik évi amerikai útjáról hosszabb jelentésben számolt be, mely a Budapesti Szemlében s külön kiadásban is megjelent (Budapest 1894). Igen jelentős működést fejtett

ki a külállamokkal kötött kereskedelmi és vámszerződések, továbbá az Ausztriával kötött gazdasági kiegyezés tárgyalásánál. Fentemlített tanulmányán kívül számos közgazdasági és gazdaságpolitikai cikke jelent meg napilapokban és szakfolyóiratokban. 1915-ben megkapta a belső titkos tanácsosi méltóságot.

Otto, növénynevek mellett, l. *O.*

Otto, 1. *Ernst Julius*, német zeneszerző, szül. Königsteinban (Szászország) 1804 szept. 1., megh. Drezdában 1877 márc. 5. Számos rendkívül népszerűvé vált karművet írt: Der Sängersaal, Burschenfahrten, Gesellenfahrten, Soldatenleben. 1886-ban felállították a szobrát Drezdában, 1887. Königsteinban. V. ö. *Scheumann*, Julius O. (1904).

2. *O.*, *Johann Karl Theodor*, lovag, osztrák protestáns teológus, szül. 1816 okt. 4. Jenában, megh. 1897 jan. 11. Drezdában. 1851-ben a bécsi evangélikus teológiai fakultáson az egyháztörténet rendes tanára lett. Főműve a második században élt keresztény apologéták munkáinak kiadása volt: Corpus apologetarum Christianorum saeculi secundi (Jena 1842—72), kilenc kötetben.

3. *O.*, *Paul*, német szobrász, szül. Berlinben 1846 aug. 3., megh. u. o. 1893 ápr. 6. A berlini akadémián és Begas Károly műtermében tanult, azután Rómában élt. 1886-ban Berlinben telepedett le. Legkiválóbb művei: Kentaur és nimfa (1874); Leda és a hattyú; Humboldt Vilmos márványszobra a berlini egyetem épülete előtt (1883); Chodowiecki szobra a berlini régi muzeum oszlopcsarnokában; Luther emlékműve Berlinben; I. Vilmos császár emlékszobra Emsben; Vesta papnője (berlini Nationalgalerie) stb.

Ottó *(Odo, Otho, Udo, Audo,* az ó-német *ot* [birtok] szóból, a. m. birtokos), több uralkodó és fejedelmi személyiség neve.

Országok szerint:

Magyarország 1—2.	Meissen 15.
Magyarország és Ausztria 3.	Német-római császárok 16—19.
Bajorország 4—7.	Pfalz 20.
Brandenburg 8—12.	Szász hercegség 21.
Braunschweig 13.	
Görögország 14.	

[Magyarország.] 1. *O.*, Szent István egyik fiának neve, valószínüleg a legöregebbé. Keresztapja III. Ottó császár lehetett. Úgy látszik, kis korában hunyt el. V. ö. Turul, 1889., 76. old.

2. *O., magyar király,* Henrik bajor hercegnek és Erzsébetnek, IV. Béla leányának fia, szül. 1261 febr. 11., megh. 1312 szept. 9. 1305 okt. 9-én III. Vencel (László) az ő javára mondott le a magyar koronáról, melyet Brünnben át is adott neki. O. szerencsésen elérkezett Sopronba, hol párthívei (a Kőszegi, másként Németújvári) főurak várták. Székesfehérvárott dec. 5. Rádi Benedek veszprémi és Antal csanádi püspökök megkoronázták, mire nagy sereggel Budára vonult. 1307 elején a Tiszántúlra, majd Erdélybe ment, hogy László erdélyi vajda leányát nőül vegye. Erdélyben a szászok örömmel fogadták; azonban László vajda 1307 máj. végén elfogta és hosszabb idő mulva a szent koronától s egyéb királyi jelvényektől megfosztva bocsátotta szabadon. O., mivel időközben (1307 jún. 3.) a Károly-pártiak Budát is elfoglalták, Beszterczén, Vörös-Oroszországon, Lengyelországon keresztül Sziléziába, Glogauba ment. Itt nőül vette a herceg leányát, Ágnest (első neje Habsburg Rudolf leánya, Katalin, megh. 1283.) s úgy vonult haza. A magyar király címét holtáig viselte. V. ö. *Pór*, Csák Máté; *Knauz*, Monum. Strig. II.; *Wertner*, Az Árpádok családi története.

[Magyarország és Ausztria]. 3. *Ottó Ferenc József, osztrák főherceg, magyar kir. herceg,* Károly Lajos főherceg második fia, szül. Grácban 1865 ápr. 21., megh. Bécsben 1906 nov. 1. Az osztrák-magyar hadseregben az altábornagyi rangig emelkedett. 1886 okt. 2. vette nőül *Mária Jozefa* szász kir. hercegnőt, kitől két fia született: *Károly Ferenc József* trónörökös (l. *Károly*, 10) és *Miksa Jenő Lajos* főherceg (l. *Miksa*, 6.).

[Bajorország]. 4. *O.*, a *Northeimi, bajor herceg* (1061—70). Ősi előkelő szász családból származott, 1061. kapta Ágnes özvegy császárnétól a bajor hercegséget hűbérbe. Része volt 1062. a kiskorú IV. Henrik király elrablásában. 1063-ban elkisérte azt Magyarországba, amikor *Salamont* trónra helyezték. 1070-ben azzal vádolták, hogy IV. Henrik élete ellen tört. Ezért 1070. elvesztette a bajor hercegséget, de 1071. kegyelmet kapott. 1073-ban újból fellázadt IV. Henrik ellen, de *Langensalza* mellett 1075 jún. 9. vereséget szenvedett, mire ismét meghódolt. 1076-ban harmadszor is elpártolt a királytól s nagy része volt abban, hogy a triburi fejedelmi gyűlés IV. Henriket trónjáról letette. 1077-ben *Rudolf* ellenkirályhoz csatlakozott s annak halála után is (1080) folytatta a küzdelmet IV. Henrik ellen. Megh. 1083 jan. 11. V. ö. *Vogeler*, O. von Northeim (Minden 1880).

5. *I. O.*, a *Wittelsbachi, bajor herceg* (1180—83), szül. 1120 körül, megh. Pfullendorfban 1183 júl. 11. Barbarossa Frigyes császár buzgó híve volt s részt vett annak 1154—55-iki itáliai hadjáratában. Visszajövet ő tört utat vakmerő bátorságával a veronai szoros útban a császári sereg számára. *Oroszlán Henrik* bukása után 1180. a császár neki ajándékozta a *bajor* hercegséget s így törzsatyja lett a későbbi bajor és pfalzi választófejedelmeknek és a jelenlegi bajor királyi háznak

6. *II. O., bajor herceg* (1231—53), Lajos herceg fia, az előbbinek unokája, szül. 1206., megh. Trausnitz várában 1253 nov. 29. II. Frigyes császártól 1214. *Pfalzot* kapta, atyja halála után pedig bajor herceg lett (1231). Buzgó híve volt a Hohenstaufoknak s leányát, *Erzsébetet* IV. Konrád királyhoz adta nőül (1246). Ezért a pápa őt és országát interdiktum alá vetette.

7. *I. O., bajor király* (1886—1913), II. Miksa király ifjabbik fia, szül. Münchenben 1848 ápr. 27. Az 1870—71-iki háborúban Vilmos császár főhadiszállásán volt. Később elmebajba esett s utoljára *Fürstenried* kastélyba vitték. Bátyjának, II. Lajosnak halála után 1886 jún. 13. királlyá proklamálták ugyan, de elmebaja miatt 1912 dec. 12-ig nagybátyja, *Luitpold* (l. o.) volt helyette a régens, azután meg annak legidősebb fia, *Lajos.* Minthogy hivatalos vizsgálat után elmebaja gyógyíthatatlannak nyilváníttatott, 1913 nov. 5. a bajor országgyűlés mindkét házának határozata

szerint Lajos régens foglalta el a trónt *III. Lajos* néven (l. *Lajos*, 16).

[Brandenburg]. 8. *I. O.*, *brandenburgi őrgróf* (1170—84), *Medve Albrecht* fia, az aszkániai házból, megszerezte a Mecklenburg és Pomeránia felett való hűbéruraságot is.

9. *II. O.*, *brandenburgi őrgróf* (1184—1205), az előbbinek fia, a magdeburgi érsekkel keveredett harcba, ki őt egyházi átokkal sujtotta.

10. *III. O.*, *brandenburgi őrgróf* (1220—67), II. Albrecht ifjabbik fia, az előbbinek unokaöccse, bátyjával, *I. Jánossal* közösen uralkodott. Idősebbik fia, *O.*, *a Hosszu* (megh. 1298) II. Ottokár cseh király fiának, *Vencelnek* gyámja volt a *morvamezei* csata után.

11. *IV. O.*, a *Nyilas*, *brandenburgi őrgróf* (1266—1309), I. János harmadik fia. Nevét onnan kapta, hogy 1280. a stassfurti csatában nyilat kapott fejébe, melyet egy évig hordott. Családi birtokát *Landsberggel*, a szász *Pfalzzal* és *Alsó-Lausitzzal* növelte s mint dalköltő (Minnesänger) is kitünt.

12. *V. O.*, a *Lusta*, *brandenburgi őrgróf* és *választófejedelem* (1351—73). Bajor Lajos német császár legifjabb fia, szül. 1341., megh. 1379. Bátyjával, «Római» Lajossal együtt uralkodott, annak halála után (1365) pedig választófejedelem lett. 1373-ban a *fürstenwaldei* szerződésben eladta Brandenburgot *IV. Károly* német császárnak 500,000 arany forintért.

[Braunschweig.] 13. *O.*, a *Gyermek*, *braunschweig-lüneburgi herceg* (1218—52), Vilmos grófnak, Oroszlán Henrik legifjabb fiának fia, szül. 1204., megh. 1252 jún. 9. Nagybátyjának, IV. O. császárnak halála után (1218) örökölte *Lüneburg*-ot, egy másik nagybátyjától, Henriktől pedig *Braunschweig*-ot (1227). Valdemár dán király szövetségében az észak-német fejedelmek ellen harcolt, de a *bornhövedei* csatában (1227) fogságba került. 1235-ben kibékült II. Frigyes császárral s ekkor hercegi címet kapott. Ő lett az őse a braunschweig-lüneburgi hercegi családnak.

[Görögország.] 14. *I. O.*, *görög király* (1832—1862), I. Lajos bajor király második fia, szül. Salzburgban 1815 jún. 1., megh. Bambergben 1867 júl. 26. Kiváló nevelésben részesült és nagy utazásokat tett. A londoni konferencia 1832 máj. 7. az újonnan felszabadult Görögország királyának jelölte s a görög nemzetgyűlés is aug. 8. elismerte annak. Trónját 1833 febr. 6. foglalta el, de egyelőre három régens kormányzott helyette. 1835 jún. 1. önálló uralkodó lett. Bár jóakarattal volt eltelve, még sem tudta népének rokonszenvét megnyerni. Sem kiváló politikai, sem hadvezéri képességekkel nem rendelkezett. Nem tudott ellenállni a külső, különösen orosz befolyásnak. A görögök őt okozták, hogy országukat nem nagyobbíthatták meg a törökök rovására, azért katonai forradalom tört ki ellene. 1862 okt. el kellett hagynia az országot, bár forma szerint nem mondott le a trónról. Utolsó éveit Bambergben töltötte. Nejétől, oldenburgi *Amáliá*-tól (szül. 1836., megh. 1875) nem maradt gyermeke.

[Meissen.] 15. *O.*, a *Gazdag*, *meisseni őrgróf* 1156—90), Konrád őrgróf legidősebb fia, a *Wettin*-családból, szül. 1125., megh. 1190 febr. 18. Atyja birtokaiból az 1156-iki osztozkodáskor Meissent kapta. Uralkodása alatt fedezték fel a freibergi ezüstbányákat, melyeknek jövedelme O.-t a leggazdagabb német fejedelmek sorába emelte. Mivel nejének rábeszélésére ifjabbik fiát, *Ditrich*-et akarta örökösének megtenni, idősebbik fia, *Albrecht* fellázadt ellene és fogságba vetette (1189). Barbarossa Frigyes császár parancsára kiszabadult a fogságból, de nemsokára meghalt bánatában. Freibergben 1897. emlékkutat állítottak tiszteletére. O. az őse a jelenlegi szász királyi és szász hercegi házaknak.

[Német-római császárok.] 16. *I. O.*, a *Nagy*, *német-római császár* (936—973), Madarász Henrik német király második fia, szül. 912 nov. 23., megh. Memlebenben (Türingia) 973 máj. 7. Bátyjának, *Thankmar*-nak mellőzésével a német fejedelmek 936 aug. 8. Aachenben királlyá választották és megkoronázták. Erélyesen fogott hozzá Németország egységének megalapításához. A hatalmával ellenkező hercegeket legyőzte s a hercegségeket rokonainak ajándékozta. Öccse *Henrik* a bajor, veje *Konrád* a lotharingiai, fia *Liudolf* a sváb hercegséget kapta, legifjabb öccse, *Bruno* pedig kölni érsek lett. De még ezek is több izben fellázadtak ellene, O. azonban 954. végleg helyreállította Németország belső nyugalmát. Ezután a birodalom szomszédjaival és ellenségeivel éreztette hatalmát. Legyőzte a *dánokat* (947), *vendeket* és *cseheket* (950). Lothár özvegyének, *Adelheid*-nak kérésére 951. Itáliába vonult, legyőzte annak királyát, *II. Berengárt*, felvette *Itália királyá*-nak címét és második házasságában nőül vette Adelheidot. 955 aug. 10. a *lechmezei* (augsburgi) csatában megsemmisítette a betörő magyarok seregét s megmentette Németországot további pusztításaiktól. 961-ben újból Itáliába ment, II. Berengárt végleg legyőzte s kolostorba küldte, azután Rómába ment, hol *XII. János* pápa 962 febr. 2-án *római császárrá* koronázta. Ezzel felujította Nagy Károly nyugati császárságát s utódai, a német királyok, 1806-ig viselték e címet. Nemsokára megfosztotta XII. Jánost, az ellene emelt vádak alapján, méltóságától s a pápai székbe *VIII. Leót* választatta meg. Ezzel befolyást szerzett a pápai szék betöltésére s a császári hatalmat a pápai fölé emelte. Alsó-Itáliát, amely a görögök birtokában volt, úgy akarta megszerezni családjának, hogy fia számára eljegyezte *Theophano* görög császári hercegnőt. Uralkodása végén, 972. *Quedlinburg*-ban fényes birodalmi gyűlést tartott, melyen *Géza* magyar fejedelem követei is megjelentek. O. a középkor egyik legkiválóbb uralkodója volt, ki mintaképét, Nagy Károlyt még sok tekintetben felül is múlta. Memlebeni kastélyában (Pfalz) halt meg s a tőle alapított magdeburgi székesegyházban temették el. Ugyanitt lovasszobor őrzi emlékét. O.-nak első nejétől, az angol-szász *Edithá*-tól szü etett gyermekei: *Liudolf* (l. o.), sváb herceg (megh. 957) és *Liudgard*, Konrád lotharingiai herceg neje, a frank dinasztiából való német királyok ősanyja. Második feleségétől, *Adelheid*-tól született utóda: *II. O.* (l. *O.* 17). V. ö. *Vehse*, Kaiser O. der Grosse und sein Zeitalter (Leipzig

1867, 3. kiad.); *Köpke* és *Dönniges*, Jahrbücher des Deutschen Reichs unter O. I. (Berlin 1838—39, 2 köt.); *Köpke* és *Dümmler*, Kaiser O. der Grosse (Leipzig 1876).

17. *II. O.*, a *Vörös*, *német-római császár* (973—983), az előbbinek fia, szül. 955., megh. Rómában 983 dec. 7. Még atyja életében (961) megválasztották német királynak és megkoronázták (967) római császárnak. 972-ben nőül vette *Theophano* görög hercegnőt s atyja halála után 973. Németország és Itália uralkodója lett. Ő alapította 976. a bajor hercegségből kiszakított *Ostmark*-ot (Ausztria) s azt a *babenbergi* családnak ajándékozta. Ezért unokatestvére, *Civakodó Henrik* bajor herceg (l. *Henrik*, 13.) fellázadt ellene, de leveretett s egy időre elvesztette hercegségét is. 978-ban *Lothár* francia király betörését torolta meg és azt egész Párisig üldözte. Ezután Itáliába ment, hogy neje örökségét elfoglalja. De a görögök a szaracénokat (arabokat) hívták segítségül s O. *Cotrone* mellett (Kalábria) 982 júl. 15. teljes vereséget szenvedett. Egy újabb hadjárat tervezése közben érte őt utól a halál Rómában s a Szt. Péter-templom előcsarnokában temették el. V. ö. *Uhlirz*, Jahrbücher des Deutschen Reichs unter O. II. und O. III. (Leipzig 1902, I. köt.); *Detmer*, O. II. bis zum Tod seines Vaters (u. o. 1878).

18. *III. O. német-római császár* (983—1002), az előbbinek egyetlen fia, szül. 980 júl., megh. Paternóban 1002 jan. 23. Atyja halálakor még csak három éves volt, de mint elismert trónörököst 983 dec. 25. Aachenben német királlyá koronázták. Helyette anyja, *Theophano* és nagyanyja, *Adelheid* kormányozták Németországot és Itáliát. Rendkívül gondos nevelésben részesült s tanítói közt volt a tudós *Gerbert*, rheimsi érsek (a későbbi *II. Szilveszter*). Az akkori tudományokban annyira kivált, hogy kortársai őt a «*Világ Csodájának*» (Mirabilia Mundi) nevezték. Tizenöt éves korában (996) önálló uralkodó lett és Rómába ment, hol unokaöccsét, *Brunót*, *V. Gergely* néven a pápai székre emelte s magát általa római császárrá koronáztatta. A rómaiak zavargásának hírére 998. újból Rómába ment s *V. Gergely* halála után 999. tanítóját, *Gerbertet* nevezte ki pápának. Ekkor azt tervezte, hogy Rómát teszi meg birodalma székvárosának s még külsőségekben is utánozta a régi római császárokat. 1000-ben vallásos hajlamainak engedve, meglátogatta *Szt. Adalbert* sírját Gnesenben, Aachenben pedig felnyittatta *Nagy Károly* sírját. Ezután megint visszatért Rómába, de a hálátlan római nép felkelt ellene és palotájában ostrom alá fogta. O. megmenekült ugyan, de nemsokára Paternóban (Viterbo közelében) meghalt. Aachenben temették el saját kívánsága szerint. Minthogy nőtlen volt, az uralkodásban unokatestvére, *II. Henrik* követte (l. *Henrik*, 40.). V. ö. *Dondorff:* Kaiser O. III. (Hamburg 1885); *Kehr:* Die Urkunden Otto's III. (Innsbruck 1890).

19. *IV. O.*, *német-római császár* (1198—1215), Oroszlán Henrik második fia, a Welf-házból, szül. 1182., megh. 1218 máj. 19. Atyjától *Braunschweig*-ot örökölte s nagybátyjának, Oroszlánszívű Rikárd angol királynak udvarában nevelkedett. Vitéz, de nyers és szenvedélyes férfiú volt. 1198 jún. 9. Kölnben a Welf-párti német fejedelmek *Hohenstaufi Fülöppel* szemben németh királlyá választották. Bár III. Ince pápa és az angol király is támogatták, mégis meg kellett hátrálnia Fülöp előtt s csak ennek 1208. történt meggyilkoltatása után (miben O.-nak semmi része sem volt), ismerték el általánosan királynak. III. Ince pápa, ki előtt O. kezdetben igen alázatosnak mutatkozott, 1209 okt. 4. Rómában császárrá koronázta. De a koronázása előtt tett ígéreteit nem tartotta meg, amiért a pápa 1210. egyházi átokkal sujtotta s 1212. *Hohenstaufi Frigyest*, Nápoly és Szicilia királyát léptette fel ellene német királynak. O. ekkor Földnélküli János angol királyhoz fordult segítségért, de a *bouvinesi* csatában 1214 júl. 27. ezzel együtt súlyos vereséget szenvedett *II. Fülöp Ágost* francia királytól. Ezután híveitől elhagyatva, Harzburg várába vonult, hol meg is halt. 1212-ben nőül vette ellenfelének, Fülöpnek leányát, *Beatrix*-ot, ki még abban az évben meghalt. V. ö. *Langerfeldt:* Kaiser O. IV. (Hannover 1872); *Winkelmann:* Philipp von Schwaben und O. IV. von Braunschweig (Leipzig 1873—78, 2 köt.).

[Pfalz.] 20. *O. Henrik* (Ottheinrich), *pfalzi választófejedelem* (1556—59), Ruprecht palotagróf idősebbik fia, szül. 1502 ápr. 10., megh. 1559 febr. 12. Öccsével, *Fülöppel* együtt *Pfalz-Neuburgot* örökölte. 1542-ben áttért az evangelikus hitre, amiért egy időre elvesztette országát. Nagybátyjának, II. Frigyesnek halála után pfalzi vál. fejedelem lett 1556. Átreformálta a heidelbergi egyetemet, gyarapította annak könyvtárát és a heidelbergi várkastély egyik szárnyát kiépítette. Benne kihalt a pfalzi választófejedelmi család legidősebb ága. V. ö. *Salzer:* Beiträge zu einer Biographie Ottheinrichs (Heidelberg 1886).

[Szász hercegség.] 21. *O.*, a *Dicsőséges*, szász herceg (880—912), Ludolf szász gróf ifjabbik fia, megh. 912 nov. 30. Bátyját, *Brunót* 880. követte a hercegségben s nagy tekintélynek örvendett a Németbirodalomban. Arnulf király buzgó híve volt és sokat harcolt a szlávok ellen. Fia volt *Madarász Henrik* német király (l. *Henrik*, 39.).

A NAGY LEXIKON

XIV. kötetének munkatársai.

Ágner Lajos dr. (keleti nyelvek).
Ákos István (gyógypedagógia).
Áldásy Antal dr. (genealógia és heraldika).
Alexander Bernát dr. (filozófia).
Alexics György dr. (román nyelv és irodalom).
Andrássovich Géza (állattenyésztés).
Angyal Pál dr. (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Antal Géza dr. (hollandi nyelv és irodalom).
Bakó Gábor (rovartan).
Bálint Imre dr. (balkáni ügyek).
Ballagi Aladár dr. (magyar történelem).
Ballai Károly (pedagógia).
Balog Emil (hegyi vasutak).
Balogh Ármin (vasúti műhelyek).
Balogh Lóránd (építészet).
Bán Aladár dr. (folklore).
Bánki Donát (aviatika).
Bartha Richárd dr. (magánjog).
Bartucz Lajos dr. (antropológia).
Béldy Mihály (csendőrség).
Bénárd Emil dr. (közjog, magánjog).
Benczúr Elek (rovartan).
Berinkey Dénes dr. (nemzetközi jog).
Bodnár Gyula dr. (térképek).
Bonkáló Sándor dr. (északi szláv nyelvek és irodalmak).
Börcsök Andor dr. (birtokrendezés).
Braun Róbert dr. (szociológia).
Breit József (hadtudomány).
Breuer Szilárd (tűzoltás).
Bud János dr. (statisztika).
Bund Károly (erdészet).
Cholnoky Jenő dr. (ált. és leíró földrajz).
Colas Károly báró (boszniai ügyek).
Császár Elemér dr. (magyar irodalomtörténet).
Császár Károly dr. (magánjog, jogi életrajzok).
Csemez József (fizika).
Csengeri János dr. (klasszika filológia).
Cserjesi Károly (sport és játékok).
Csiky Lajos (ref. teológia és egyházi ügyek).
Czakó Adolf (anyagvizsgálat).
Dalmady Ödön (vasúti biztosító berendezés).
Dalmady Zoltán dr. (fizikai gyógyítás).
Dán Leó (szűcsipar).
Degré Lajos dr. (büntetőjog) †.
Demény Károly (posta- és távirda-ügy).
Divald Kornél (iparművészet.)
Dunay László dr. (kereskedelmi tengerészet).
Éber László dr. (művészettörténet).
Edvi Illés Aladár (vas- és fémipar).
Edvi Illés Károly (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Ekkert László dr. (kémia).
Entz Béla dr. (kórboncolástan, bakteriológia).
Ernyey József (etnográfia).
Fellner Frigyes dr. (közgazdaság).
Ferenczi Zoltán dr. (könyvtárügy).
Ferentzy József dr. (techn. kémia).
Feyér Gyula (fűtés, gáz- és vízvezeték).
Fiók Károly dr. (szanszkrit) †.
Fock Ede (kövezés, útburkolatok).
Fodor Gyula (zenetörténet).
Frisch Ármin dr. (héber teológia és irodalom).
Gábor Gyula dr. (magyar jogtörténet).
Gálócsy Árpád (bányászat és kohászat).
Gálos Rezső dr. (német irodalom).
Gáti Béla (elektrotechnika).
Gaul Károly id. (faipar).
Gaul Károly ifj. (munkásvédelem).
Gebhardt Ferenc dr. (orvosi történelem, életrajzok).
Geréb József dr. (ókori történet).
Gerevich Tibor dr. (művészettörténet).
Gerlai Vilmos (mezei vasutak).
Goldziher Ignác dr. (arab nyelv és irodalom).
Gopcsa László dr. (örmény nyelv és irodalom, gyorsírás).
Gorka Sándor dr. (állattan).
Gönczy Béla (helyi érdekű vasutak).
Görög Samu dr. (keresk. számtan).
Görög Sándor (vasútépítés).
Gragger Róbert dr. (német irodalom).
Gulyás Pál dr. (francia nyelv és irodalom).
Győry István dr. (kertészet).
Harsányi Pál dr. (éremtan).
Hegedüs Aladár dr. (mezőgazd. intézmények).
Heim Pál dr. (gyermekorvostan).
Hekler Antal dr. (ókori szobrászat).
Hollendonner Ferenc dr. (növény-anatómia).
Hornyánszky Gyula dr. (mitológia, ókori vallástörténet).
Hortobágyi Béla dr. (élettan, nőgyógyászat).
Horváth Mihály dr. (testegyenészet).
Hutyra Ferenc dr. (állatorv. járványtan).
Illés József dr. (jogtörténet).
Jakubovich Emil (paleográfia).
Jalsoviczky Géza (gépészet).
Jánosi Béla dr. (esztetika).
Jónás Géza dr. (vasúti kereskedelem).

Kadocsa Gyula (rovartan).
Kallós Ede dr. (görög és latin mitológia).
Kaposi József (egyes cikkek).
Kelen Béla dr. (Röntgen-sugarak és fényképészet).
Kemény Ferenc (békemozgalom).
Kemény György dr. (leíró földrajz).
Kenessey Kálmán (belvízi hajózás) †.
Kerekes I. Zoltán (ált. földrajz).
Kerékgyártó György (szerszámok és szerszámgépek).
Kérészy Zoltán dr. (egyházjog).
Kiss Géza dr. (római jog).
Kiss Gyula (lósport).
Klein Gyula dr. (ipari növények) †.
Klemp Gusztáv (bőr- és festőipar).
Klimes Gyula (államszámvitel).
Klug Péter (gyógypedagógia).
Kneppó Sándor dr. (pénzügyi jog).
Kollarits Béla dr. (bőrgyógyászat).
Kont Gyuláné (háztartás).
Kormos Tivadar dr. (paleontológia: gerincesek).
Kovách Imre (vasúti pályafenntartás).
Kovács Antal (méhészet).
Kovács Zoltán (szerkesztő).
Kőrösi Albin dr. (spanyol és portugál nyelv és irodalom).
Kőrösi Henrik (tanügy és iskolai közigazgatás).
Kőrösi Sándor (olasz nyelv és irodalom).
Kúnos Ignác dr. (török nyelv és irodalom).
Landgraf János (halászat).
Láng Nándor dr. (archeológia).
Latzkó Hugó dr. (angol nyelv és irodalom).
Lévay Ede dr. (matematika).
Lóczy Lajos (geológia).
Lukinich Imre dr. (vármegyék története).
Lyka Károly (magyar művészettörténet).
Mágocsy-Dietz Sándor dr. (növényélettan).
Mahler Ede dr. (assziriológia és egyiptológia).
Marczali Henrik dr. (magyar történelem).
Marek József dr. (állatorv. belorvostan).
Márki Sándor dr. (magyar történelem).
Markó Viktor dr. (belgyógyászat).
Maróczy Géza (sakkjáték).
Marschalkó János dr. (magánjog, birós. ügyvitel).
Massány Ernő dr. (léghajózás).
Masznyik Endre dr. (ág. ev. teol. és egyh. ügyek).
Mauritz Béla dr. (ásványtan, petrográfia).
Melles Emil (gör. kat. teológia és egyházi ügyek).
Mihailich Győző dr. (hídépítészet).
Milleker Rezső dr. (leíró földrajz).
Moesz Gusztáv dr. (alsóbbrendű növények).
Molnár Géza dr. (zeneelmélet).
Molnár Imre (könyvkereskedelem).
Nagy Ernő dr. (közjog).
Nagy Géza (magyar történelem) †.
Nagy József dr. (pedagógia).
Nagy László dr. (anatómia) †.
Nagy László (pedagógia).
Nagy Sándor (grafológia).
Négyesy László dr. (magyar irodalomtörténet).
Nékám Lajos dr. (bőrbetegségek).
Novák Sándor ifj. (kereskedelem és bankügy).
Novák Tivadar (vasúti ismeretek).
Panian Ernő (horvát ügyek).
Papp Károly dr. (geol. életrajzok).
Páter Béla dr. (gazd. növénytan).
Paunz Márk dr. (orr-, torok-, gége- és fülbajok).
Pethő Sándor dr. (magyar történelem).
Petrik Lajos (agyagipar).
Pettenkofer Sándor (borászat).
Picker Rezső dr. (urológia).
Plósz Béla dr. (állatorv. sebészet).
Pogány Kálmán dr. (külf. modern művészet).
Poór Jakab (biztositásügy).
Popovits Iván (szerb nyelv és irodalom).
Preisich Kornél dr. (fertőzőbajok és gyermekbetegségek).
Radnai Mihály (nyomdászat).
Rátz István dr. (állatorv. kórtan és parazitológia).
Rédey Miklós (közrendészet).
Rejtő Sándor (szövő- és papiripar).
Reményi Ferenc (haditengerészet).
Réthly Antal dr. (leíró földrajz).
Reuter Camillo dr. (ideg- és elmebetegségek).
Révész Mihály (szocializmus).
Rex Sándor dr. (kémia).
Ring Izsó (vasúti forgalom).
Róbert Ödön dr. (vasúti földrajz és történelem).
Romy Béla dr. (egyes cikkek).
Róna Zsigmond dr. (meteorológia).
Rózsa Dezső dr. (angol nyelv és irodalom).
Rubinyi Mózes dr. (magyar és ált. nyelvészet).
Ruffy Pál (gyermekvédelem).
Sajó Elemér (vízépítészet és kultúrmérnökség).
Sándor Mihály (lósport).
Sármezey Endre (mótorüzem).
Sávoly Mihály (vasúti vontatás).
Schafarzik Ferenc dr. (ált. geológia).
Schilberszky Károly dr. (kerti növények).
Schimanek Emil (mótorok, mótorkocsik).
Schmidt Henrik dr. (germán nyelvészet és mitológia).
Scholtz Kornél dr. (szemészet).
Schréter Zoltán dr. (geológia, paleontológia).
Seltmann Rezső dr. (világtörténet).
Sigmond Elek dr. (gazdasági kémia).
Siklós Albert dr. (hangszerek).
Siklóssy László dr. (gyüjtés).
Simonyi Zsigmond dr. (magyar nyelvészet).
Straub Sándor (elektrotechnika).
Streer Emil (vasúti fék és mótorüzem).
Sulyok Imre (vasúti tarifa-ügyek).
Supka Géza dr. (ősrégészet).
Süle Antal (belmunkatárs).
Szabó Lajos (vasúti ismeretek).
Szabó Zoltán dr. (növény-morfológia; biográfiák).
Szabolcsy Antal dr. (vasúti ismeretek).
Szádeczky Lajos dr. (magyar történelem).
Szana Sándor dr. (gyermekhigiéne).
Szegő Ernő dr. (tőzsdeügyek).
Székely Izsó (vasúti biztosító berendezések).
Szende Gyula dr. (világtörténet).
Szent-István Béla dr. (morálstatisztika).
Szerbák Elek dr. (vasúti jóléti intézmények).
Sziklay János dr. (belmunkatárs).
Szilágyi Oszkár dr. (boszniai ügyek).
Szinnyei József dr. (belső betegségek).
Szladits Károly dr. (magánjog).
Szőts Gyula dr. (magyar történelem).
Szterényi József (iparügy).
Sztrókay István (kis- és elektromos vasutak).

Szundy Károly dr. (közművelődési egyesületek).
Szüts Andor dr. (állattan).
Takács Zoltán dr. (kinai és japáni művészet).
Térfi Gyula dr. (szakszerkesztő ; polgári perrendtartás, birói szervezet).
Thirring Gusztáv dr. (magyar földrajz és statisztika).
Tordai Vilmos (spiritizmus és teozófia).
Turóczy-Trostler József dr. (német irodalom).
Tuzson János dr. (növénytani rendszertan).
Ujhelyi Péter (hadtudomány).
Vámossy Zoltán dr. (gyógyszerisme, méregtan).
Varsányi Emil dr. (malomipar).
Vágó József (tőzsde-ügy).
Varró István dr. (szociológia).
Verebély Tibor dr. (sebészet).
Veress Endre dr. (magyar történelem).
Versényi György dr. (belmunkatárs).
Vértesy Jenő dr. (szinészet).
Vész Béla (vasúti felépítmény).
Vig Albert (iparoktatás).
Vikár Béla dr. (finn nyelv és irodalom).
Vladár Endre (gazdasági gépészet).
Vörös Sándor (gazdasági üzemtan, gazd. irodalom).
Vörös Zoltán (vasúti szállítás).
Weber Arthur dr. (német irodalom).
Wellmann Oszkár dr. (állattenyésztés).
Wodetzky József dr. (csillagászat).
Zelliger Vilmos dr. (róm. kat. teológia és egyházi ügyek).
Zimmermann Ágoston dr. (állatorv. anatómia).

A XIV. kötet illusztrációi és mellékletei.

A) Képmellékletek és térképek.

	Oldal
Moszatok I. (színnyomat)	54
« II—III.	54
Mótorok	58
Mótorkocsik I—II.	60
Mótoros talajmívelés	64
Mótoros vízi járóművek	64
Munkácsy Mihály: Éjjeli csavargók	94
Munkásházak	104
Murillo Bartolomé Estéban: Jézus kenyeret osztogat	118
München tervrajza	148
Nagy-Britannia és Irország	190
Nagy-Várad tervrajza	244
Nap I—II.	254
Nápoly tervrajza	268
Nászruha: Nászruhás állatok I—II. (színnyomat)	282
Németalföld	326
Német Birodalom, az 1914-iki világháború kitörésekor	336
Német művészet I—III	380
Népművészet (színnyomat)	418
New York tervrajza	454
Növénybetegségek (színnyomat)	544
Növényi díszítmények	548
Nyárfa I—II.	576
Nyírfa	602
Nyúlfélék: Házi nyulak	622
Ó-keresztény művészet I—II.	662
Olaj- és zsiradéknövények	676
Olasz művészet I—III.	690
Olaszország az 1914-iki világháború kitörésekor	692
Olvadó vezetékbiztosítók	732
Óra: Óraszerkezetek I—II.	762
Orchideák (színnyomat)	770
Orgona: Az orgona kialakulása	778
Óriáskígyók (színnyomat)	783
Oroszlán (színnyomat)	798
Oroszország az 1914-iki világháború kitörésekor	806
Oszcillográfok	862
Oszloprendszer: Görög és római oszloprendszerek	866
Osztrák császárság: Az Osztrák birodalom és tartományainak címerei	874
Osztrák-Magyar Monarchia, az 1914-i világháború kitörésekor	890

B) Szövegmelléklet.

Nemzetközi szerződések cikkhez: Magyarország jelentősebb nemzetközi szerződései ... 402

C) Szövegképek.

Moson vármegye címere	50
Mótorkocsi: 5 ábra	59—63
Mótoros talajmívelés: Kultivátor kétlokomotivos rendszerű szántógéphez	64
Mótorszán	66
Mozgás: 5 ábra	74—75
Mozgatható felszerkezetű híd: Billenő híd	77
Munkács tervrajza	93
Munkamérők: 2 ábra	99
Murray-féle betűnyomógép: 2 ábra	120
Muscari (növ.)	122
Mutulus: A főpárkány tükörnézete	130
Myrtus (növ.)	163
Nagybecskerek tervrajza	187
Nagykanizsa tervrajza	225
Nagyküküllő vármegye címere	228
Nagyszeben tervrajza	239
Nagy-Várad címere	244
Nap: 3 ábra	255—256
Napfogyatkozás: 2 ábra	258
Narcissus (növ.)	275
Narkissos (falfestmény Pompejiben)	276
Neandervölgyi ember	300
Négyszög: 3 ábra	310
Nepenthes (növ.)	411
Niktinasztia: 2 ábra	478—479
Nilus: A Nilus allegorikus szobra	481
Nógrád vármegye címere	501

Oldal

Növények párolgása : 4 ábra ... ... 545—546
Növényfénylés : A Schistostega osmundacea protonémája ... 547
Nuphar (növ.) ... 564
Nyelvsíp ... 586
Nyeregfa ... 589
Nyiregyháza tervrajza ... 601
Nyitra vármegye címere ... 606
Nyitra város címere ... 609
Nyitra város tervrajza ... 610
Nyomásgörbék : 2 ábra ... 613
Óboa : Oboe d'amour ... 632
Oflkleid ... 651
Oinochoe ... 658

Oldal

Okápi ... 660
Ó-keresztény művészet : A római egykori Szt. Péter-templom alaprajza ... 662
Olpe ... 726
Oltás : 7 ábra ... 728—729
Orgona : Orgonasípok ... 779
Ornithogalum (növ.) ... 793
Orosháza tervrajza ... 795
Orrtükör : 2 ábra ... 827
Osiris ... 852
Oszlop ... 864
Osztrák-Magyar Monarchia : közép címer 888
« « kis címer ... 889

